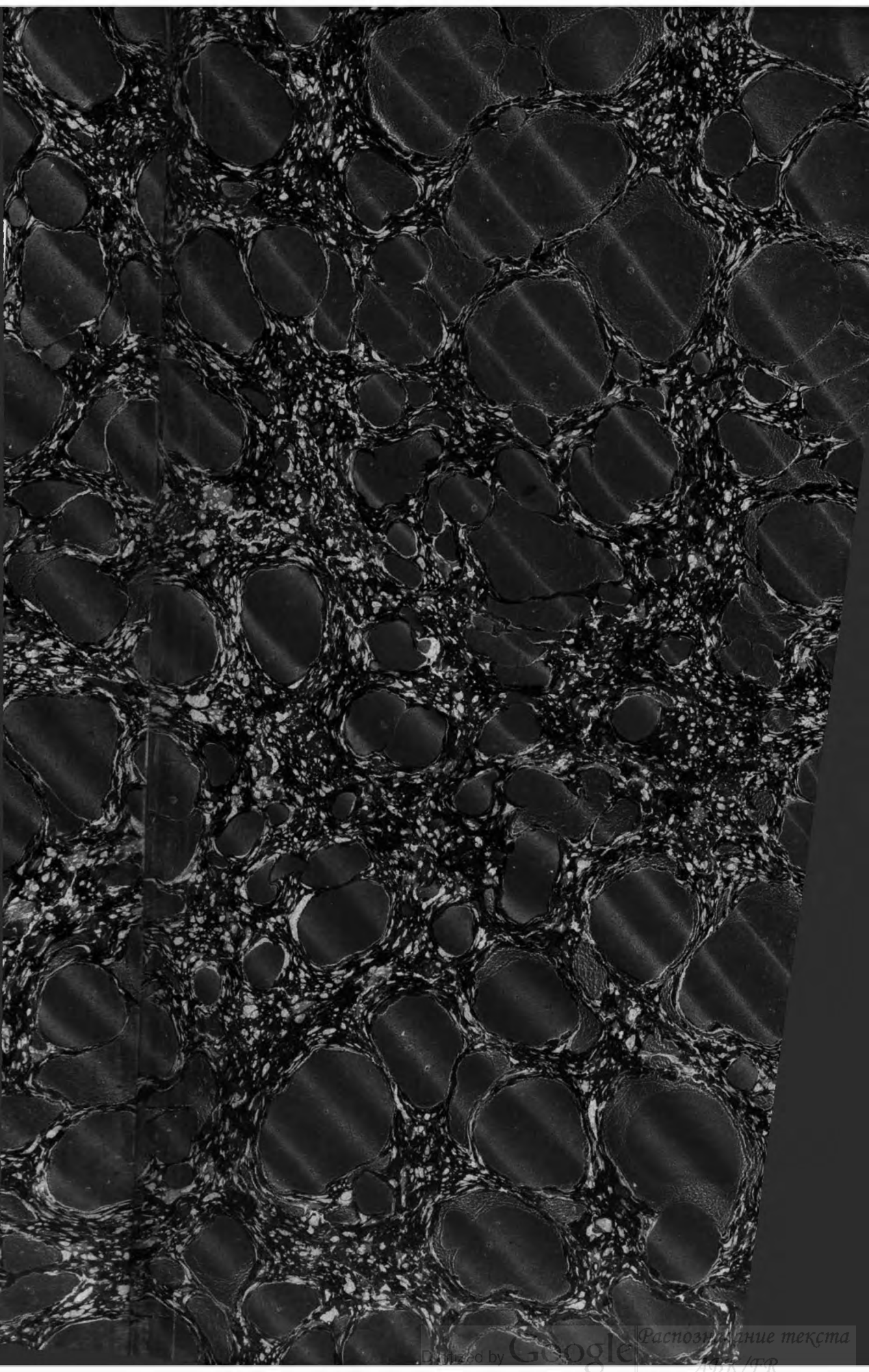

Library of the University of Michigan
Bought with the income
of the
Ford-Messer
Bequest

E. P. FADEN

BR
60
.M61
v. 20

PATROLOGIÆ CURSUS COMPLETUS,

SEU

**BIBLIOTHECA UNIVERSALIS, INTEGRÆ, UNIFORMIS, COMMODA, OECONOMICA
ET SS. PATRUM, DOCTORUM, SCRIPTORUMQUE ECCLESIASTICORUM,**

SIVE LATINORUM, SIVE GRÆCORUM,

**QUI AB ÆVO APOSTOLICO AD ÆTATEM INNOCENTII III (ANN. 1216) PRO LATINIS
ET AD PHOTII TEMPORA (ANN. 863) PRO GRÆCIS FLORUERUNT :**

RECUSIO CHRONOLOGICA

**MONUMENTUM QUÆ EXSISTERE MONUMENTORUM CATHOLICÆ TRADITIONIS PER DUODECIM PRIORA
ECCLESIE SÆCULA ET AMPLIUS,**

JUXTA EDITIONES ACCURATISSIMAS, INTER SE CUMQUE NONNULLIS CODICIBUS MANUSCRIPTIS COLLATAS,
PERQUAM DILIGENTER CASTIGATA ;

DISSERTATIONIBUS, COMMENTARIIS, VARIISQUE LECTIONIBUS CONTINENTER ILLUSTRATA ;
OMNIBUS OPERIBUS POST AMPLISSIMAS EDITIONES QUÆ TRIBUS NOVISSIMIS SÆCULIS DEBENTUR ABSOLUTAS
DETECTIS AUCTA ;

INDICIBUS PARTICULARIBUS ANALYTICIS, SINGULOS SIVE TOMOS SIVE AUCTORES ALICUIUS MOMENTI
SUBSEQUENTIBUS, DONATA ;

CAPITULIS INTRA IPSUM TEXTUM RITE DISPOSITIS, NECNON ET TITULIS SINGULARUM PAGINARUM MARGINEM SUPERIORUM
DISTINGUENTIBUS SUBJECTAMQUE MATERIAM SIGNIFICANTIBUS, ADORNATA ;

OPERIBUS CUM DUBIIS, TUM APOCRYPHIS, ALIQUA VERO AUCTORITATE IN ORDINE AD TRADITIONEM
ECCLESIASTICAM POLLENTIBUS, AMPLIFICATA ;

DUCENTIS ET AMPLIUS INDICIBUS LOCUPLETATA ; SED PRÆSERTIM DUOBUS IMMENSIS ET GENERALIBUS, ALTERO
SCILICET RERUM, QUO CONSULTO, QUIDQUID NON SOLUM TALIS TALISVE PATER, VERUM ETIAM UNUSQUISQUE

PATRUM, ABSQUE ULLA EXCEPTIONE, IN QUODLIBET THEMA SCRIPSERIT, UNO INTUITU CONSPICIATUR ;

ALTERO SCRIPTURÆ SACRÆ, EX QUO LECTORI COMPERIRE SIT OBVIUM QUINAM PATRES ET

IN QUIBUS OPERUM SUORUM LOCIS SINGULOS SINGULORUM LIBRORUM SCRIPTURÆ VERSUS,

A PRIMO GENESEOS USQUE AD NOVISSIMUM APOCALYPSIS, COMMENTATI SINT.

EDITIO ACCURATISSIMA, CÆTERISQUE OMNIBUS FACILE ANTEPONENDA, SI PERPENDANTUR CHARACTERUM NITIDITAS,

CHARTÆ QUALITAS, INTEGRITAS TEXTUS, PERFECTIO CORRECTIONIS, OPERUM RECUSORUM TUM VARIETAS

TUM NUMERUS, FORMA VOLUMINUM PERQUAM COMMODA SIBIQUE IN TOTO PATROLOGIÆ DECURSU CONSTANTEM

SIMILIS, PRETII EXIGUITAS, PRÆSERTIMQUE ISTA COLLECTIO, UNA, METHODICA ET CHRONOLOGICA,

SEXCENTORUM FRAGMENTORUM OPUSCULORUMQUE HACTENUS HIC ILLIC SPARSORUM,

PRIMUM AUTEM IN NOSTRA BIBLIOTHECA, EX OPERIBUS ET MSS. AD OMNES ÆTATES,

LOCOS, LINGUAS FORMASQUE PERTINENTIBUS, COADUNATORUM.

SERIES GRÆCA

**IN QUA PRODEUNT PATRES, DOCTORES SCRIPTORESQUE ECCLESIE GRÆCÆ
A S. BARNABA AD PHOTIUM,**

ACCURANTE J.-P. MIGNE,

Bibliothecæ Cleri universæ,

SIVE

CURSUS COMPLETORUM IN SINGULOS SCIENTIÆ ECCLESIASTICÆ RAMOS EDITORE.

PATROLOGIA, AD INSTAR IPSIUS ECCLESIE, IN DUAS PARTES DIVIDITUR, ALIA NEMPE LATINA, ALIA GRÆCO-LATINA ; LATINA
JAM INTEGRE EXARATA, VIGINTI ET DUCENTIS VOLUMINIBUS MOLE SUA STAT, CENTUMQUE ET MILLE FRANCIS VENIT. GRÆCA
DUPLICI EDITIONE TYPIS MANDATA EST. PRIOR GRÆCUM TEXTUM CUM VERSIONE LATINA LATERALIS COMPLECTITUR, ET
FORSAN CENTUM VOLUMINUM EXCEEDIT NUMERUM. POSTERIOR AUTEM VERSIONEM LATINAM TANTUM EXHIBET IDEOQUE IN-
TRA QUINQUAGINTA CIRCITER VOLUMINA RETINEBITUR. UNUMQUODQUE VOLUMEN GRÆCO-LATINUM OCTO, UNUMQUODQUE
MERE LATINUM QUINQUE FRANCIS SOLUMMODO EMITUR : UTROBIQUE VERO, UT PRETII HUIUS BENEFICIO FRUATUR EMPTOR,
COLLECTIONEM INTEGRAM SIVE GRÆCAM SIVE LATINAM COMPARET NECESSE ERIT ; SECUS ENIM, CUIUSQUE VOLUMINIS AM-
PLI-TUDINEM NECNON ET DIFFICULTATES VARIA PRETIA ÆQUABUNT.

PATROLOGIÆ GRÆCÆ TOMUS XX.

EUSEBIUS PAMPHILI CÆSARIENSIS EPISCOPUS.

**EXCUEBATUR ET VENIT APUD J.-P. MIGNE EDITOREM,
IN VIA DICTA D'AMBOISE, PROPE PORTAM LUTETIÆ PARISIORUM VULGO D'ENFER NOMINATAM
SEU PETIT-MONTROUË.**

1857

SÆCULUM IV.

ΕΥΣΕΒΙΟΥ

ΤΟΥ ΠΑΜΦΙΛΟΥ,

ΕΠΙΣΚΟΠΟΥ ΤΗΣ ΕΝ ΠΑΛΑΙΣΤΙΝΗ ΚΑΙΣΑΡΕΙΑΣ,

ΤΑ ΕΥΡΙΣΚΟΜΕΝΑ ΠΑΝΤΑ.

EUSEBII PAMPHILI,

CÆSARÆ PALÆSTINÆ EPISCOPI,

OPERA OMNIA QUÆ EXSTANT,

CURIS VARIORUM, NEMPE :

HENRICI VALESII, FRANCISCI VIGERI, BERNARDI MONTFAUCONII, CARD. ANGELO MAII

EDITA;

COLLEGIT ET DENUO RECOGNOVIT J.-P. MIGNE,

BIBLIOTHECÆ CLERI UNIVERSÆ,

SIVE

CURSUM COMPLETORUM IN SINGULOS SCIENTIÆ ECCLESIASTICÆ RAMOS EDITOR.

TOMUS SECUNDUS.

VENIUNT SEX VOLUMINA 60 FRANCIS GALLICIS.

EXCUDEBATUR ET VENIT APUD J.-P. MIGNE EDITOREM,
IN VIA DICTA D'AMBOISE, PROPE PORTAM LUTETIÆ PARISIORUM VULGO D'ENFER NOMINATAM,
SEU PETIT-MONTROUGE.

1857

ELENCHUS

AUCTORUM ET OPERUM QUÆ IN HOC TOMO XX CONTINENTUR.

I. EUSEBIUS PAMPHILI.

Historia ecclesiastica.	col. 9
De vita Constantini imperatoris libri quatuor.	910
Oratio Constantini imperatoris ad sanctorum cœtum.	1234
Oratio Eusebii de laudibus Constantini in ejus tricennialibus habita.	1315
Acta passionis S. Pamphili et sociorum.	1439
Liber de matyribus Palæstinæ.	1457
Collectio antiquorum martyriorum.	1519
Epistolæ.	1533

Ex typis MIGNE, Pet.t-Montrouge.

ΕΥΣΕΒΙΟΥ
ΤΟΥ ΠΑΜΦΙΛΟΥ
ΕΚΚΛΗΣΙΑΣΤΙΚΗΣ ΙΣΤΟΡΙΑΣ
ΒΙΒΛΙΑ ΔΕΚΑ.

EUSEBII PAMPHILI
ECCLESIASTICÆ HISTORIÆ
LIBRI DECEM

Henricus VALESIIUS Græcum textum collatis quatuor mss. codicibus emendavit, Latine vertit et adnotationibus illustravit.

Ed. Paris. 1699.)

EPISTOLA NUNCUPATORIA.

ILLUSTRISSIMIS ET REVERENDISSIMIS ARCHIEPISCOPIS, EPISCOPIS ET UNIVERSO CLERO
ECCLESIE GALLICANÆ.

Post tot Græcorum Patrum editiones quæ vestris auspiciis in lucem hæctenus prodierunt, id unum adhuc restabat, illustrissimi Antistites, ut Eusebii Cæsariensis Ecclesiastica Historia multo quam antehac emendatior ac purior, sub vestri nominis titulo ac patrocinio catholicis hominibus donaretur. Id enim Ecclesiæ, cujus commodis assidue consulitis, utilitas; id eruditorum omnium vota; id postremo Eusebius ipse suo quodam jure, a vobis poscere videbantur. Nam, ut de Ecclesia primo loco dicam, quid ad laudem ejus illustrius, quid ad defensionem fortius, quid ad propagationem utilius, quid ad morum ac disciplinæ gravitatem restituendam aptius proferrî potest quam historia rerum ecclesiasticarum? Jam vero ad convincendos hæreticos nihil, meo quidem judicio, efficacius est atque potentius quam hoc genus scriptionis. Quippe hominum animi disputationibus ac ratiocinando ægre se vinci patiuntur. Et quoties constrictos se vident, nec habent quod respondeant, non tam veritati id ascribunt quam adversariorum in disputando subtilitati ac versutiæ. Certe diuturno experimento comprobatum est, seu scriptis seu viva voce editis disputationibus accendi potius hæreticorum animos quam sanari. Historia vero rerum ecclesiasticarum, cum se in animos legentium placidius insinuet, longe faciliorem de his victoriam refert. Quis est enim ex diversæ factionis hominibus, qui cum ecclesiasticam historiam attente perlegerit, non statim pudore suffusus, errorem suum illic damnatum agnoscat, seque velut membrum a reliquo corpore præcisum defleat. Etenim cum ecclesiastica historia nihil aliud contineat quam apostolicarum sedium perpetuam successionem, episcoporum sibi invicem succedentium seriem, illustria denique doctorum et martyrum pro pietate certamina: ex quibus hi quidem furorem gentilium tolerantia suæ fortitudine superarunt; illi vero hæreticorum qui

adversus Ecclesiam insurrexerant perversa dogmata scriptis suis confutaverunt: quicumque ex hæreticis ad hujus historiæ lectionem oculos atque animum intenderit, fateatur necesse est se ab illa apostolorum successione, ab illo doctorum et martyrum grege, ab illa denique episcoporum communionem prorsus alienum esse. Quippe ab iisdem illis apostolorum successoribus, qui easdem adhuc sedes et cathedras obtinent in quibus olim apostoli sederunt, ab illis ipsis qui Novatianos et Donatistas et Artemonis sectatores condemnarunt, suum quoque errorem pari sententia condemnatum intelligunt. Pudeat igitur illos oportet erroris ac novitatis suæ, quotiescunque in historia ecclesiastica tanquam in speculo veritatem conspiciunt et antiquitatem, dogmatum suorum errori novitatisque repugnantem. Atque hæc obiter dicta sint de ecclesiasticæ historiæ præcipua utilitate, cujus potissimum causa, novæ hujus editionis mihi a vobis cura mandata est. Nec vero solum Ecclesiæ commodis, sed et eruditorum omnium votis hac editione consulistis, quorum plerique partim Græci contextus mendis ac vitis, partim Latinorum interpretum erroribus, ab Eusebii nostri lectione hactenus deterrabantur. Ac ne quis forte minuendæ aliorum gloriæ, meique operis prædicandi causa, istud a me dictum putet, doctissimi hominis testimonium hic apponam, qui ante hos octoginta annos idem de Græca Eusebii editione deque Latinis interpretibus iudicium tulit. Is est Joannes Curterius, qui in epistola quam Parisiensi editioni præfixit, Joannem Rupefucaldium alloquitur his verbis: « Si in istam Græcorum historiæ ecclesiasticæ auctorum editionem intueamur, quid ea unquam editum depravatus? Id ego sæpe ante annos sex, qui Græca ejus lectione delectarer, cum essem expertus, et Rufinum cujus tempore nondum ita corrupta fuisse exemplaria credatur facile, Musculum denique ipsum in consilium adhibuissem, tantum abest ut eorum versionibus sim adjutus, ut illum (quod merito reprehendit Hieronymus) in Eusebio reddendo parum integre se præstitisse; et hunc non tantum mendosæ exemplaris Græci vel leves errores non animadvertisse, sed suos in versionem infinitos, partim ignavia, partim de industria, ut suis partibus saveret, innoxisse deprehenderim. » Et paulo post de Christophorsoni interpretatione ita pronuntiat: « Ejus libri emendationes utilitati publicæ tandiu non invidissem, nisi promissam Christophorsoni interpretationem etiam expectandam censuissem. Sperabam enim quia bene doctum hominem et catholicum esse, deinde bonis exemplaribus adjutum fuisse audiebam, non præclaram modo et tutam versionem aliquam emissurum, sed in publicati codicis Græci emendationem (quod solet ab interpretibus omnibus non omitti) variarum lectionum et correctionum adnotationes adjecturum. Verum longe aliter accidit atque expectabam. Siquidem ut de ejus editione hoc solum nunc dicam, quod piam quidem et catholicam, sed inchoatam potius quam exactam aut perfectam multis rationibus credi par est: sic meliorum codicum quibus ipse usus est, exiguum aut fere nullum fructum ad multos redire video, cum quantum eos seculus vel immutavit vel addiderit, suis locis, ut decuit, sive ad Græcorum restitutionem, sive ad fidem versionis suæ et auctoritatem comparandam, non admoveat. » Petrus quoque Halloixius, vir in primis eruditus ac diligens, in tomo II, quo illustrium Orientalis Ecclesiæ scriptorum Vitæ complexus est, in notationibus ad Vitam S. Hegesippi, cap. 3, de Joannis Christophorsoni versione idem quod Curterius sentit: « Uno verbo, inquit, omnes fere errores Christophorsoni, qui sunt non pauci, adhærent etiam Baronio, cum ejus semper utatur in citando Eusebio versione. Ita fit, ut aliis aliis sequentibus, nec fontes Græcos examinantibus, primi alicujus interpretis errores ad quamplurimos scriptores, qui sola nituntur priorum auctoritate, in immensum diffundantur. Ex quo etiam, quanta sit linguæ Græcæ necessitas, in promptu est cognoscere. » Idem in eodem capite, pag. 731, ait se libenter adnotare errores qui occurrunt in versione Christophorsoni, ne ejus versione lectores in errorem inducantur. Ac malum quidem ipsum, ut videtis, multi animadvertent, damnumque illud publicum dolebant, quod tam utiles antiquitatis ecclesiasticæ libri, et scribentium et interpretum culpa ac negligentia adeo depravati legerentur. Quidam etiam pro virili parte remedium adhibere, certis duntaxat locis tentaverunt. Sed nemo adhuc exstitit qui novam Eusebii operis editionem emendationemque susciperet; seu quod laboris magnitudine plerique deterrebantur; seu quod scriptorum exemplarium copia et otio ac reliquis subsidiis quæ ad id opus necessaria sunt, destituerentur. Donec vos, pro vestro in rempublicam litterariam stu-

dio, id opus aggressi estis, novamque Eusebianæ historiæ editionem curandam atque adorandam mihi commisistis : ut amotis superiorum editionum vitis atque mendis, planior deinceps via ad certissimam rerum ecclesiasticarum notitiam lectoribus sterneretur. Quo nomine studiosi certe omnes vobis plurimum debent, quorum commodis utilitatique nostra opera consultum esse voluistis. Cæterum præter has causas quas jam commemoravi, quæ vos ad novam Ecclesiasticæ Historiæ editionem impulerunt, suberat etiam alia, nequaquam, ut arbitror, prætereunda : quod scilicet Eusebio de vobis deque Gallicana Ecclesia optimè merito gratiam referre studuistis. Nemo certe est ex antiquis Ecclesiæ scriptoribus qui tot Ecclesiæ Gallicanæ laudes, tot insignia atque ornamenta scriptis suis intexuerit. Nam si antiquitatem spectes, quod præcipuum argumentum est nobilitatis, hic est qui Crescentem, Pauli apostoli discipulum, in Gallias venisse testatur, ibique Evangelium prædicasse. Si antistitum sanctitatem contemplemur ac doctrinam, Pothinum nobis atque Irenæum Lugdunenses episcopos profert. Quorum ille cum Ecclesiam suam optimis exemplis ac documentis diutissime rexisset, tandem nonagenario major vitam illustri martyrio terminavit. Hic vero fidei Christianæ assertor fortissimus, adversus omnes hæreses luculentissimis libris decertavit. Jam si martyrum fortitudinem et sincera eorumdem passionis Acta desideres, nulla certe Ecclesiam hac in re Galliæ nostræ anteferenda est. Epistolam enim Viennensium ac Lugdunensium statim proferemus, quod pulcherrimum est atque vetustissimum totius Ecclesiæ in hoc genere monumentum. De cujus laudibus cum multa jam dicta sint a multis, nemo tamen pro illius dignitate hactenus est locutus. Adeo ejus epistolæ meritum ac pondus omnem dicendi vim superat. Atque id fatebuntur quicumque eam sæpius legerint. Quo plus enim legitur, eo semper videtur esse præstantior. Hoc vero tam insigne Ecclesiæ vestræ monumentum uni Eusebio acceptum ferre debemus. Qui nisi Historiarum suarum libris illud intexuisset, tanto antiquitatis ecclesiasticæ thesauro nunc fortasse careremus. Quod si fidei sinceritas ac simplicitas quærat, Gallos nostros Eusebius in his libris hinc præcipue commendat : dum ait persecutionem Diocletiani in Occidentis partibus ac præsertim in Gallia, cito esse compressam, Deo illis propter fidei sinceritatem benignius indulgente. Jam vero, quæ Ecclesiæ Gallicanæ non postrema laus est, perpetuam illius jam inde a primis temporibus cum sede Romana consensionem, in his Eusebii libris non semel licet deprehendere. Primum quidem in epistola martyrum Lugdunensium, quam illi, adhuc in carcere positi, ad Eleutherum scripserunt, tunc Romanæ urbis episcopum ; nam cum Asiani litteris ad Lugdunensium Ecclesiæ fratres datis eos consulissent, quid sentiendum esset de nova prophetia, quæ tunc apud Phrygiam recens exorta gravissimos tumultus per totam Asiam excitarat, Galliani martyres rem ad Eleutherum detulerunt, ut ejus interventu, cujus in Ecclesia summa erat auctoritas, pax Asianis restitueretur. Alterum hujus concordiæ exemplum suppeditat synodus Gallicana, in qua Irenæus una cum pluribus Galliarum episcopis, Victoris papæ sententiæ de celebratione festi Paschalis, ab Eusebio dicitur subscripsisse. Idem quoque Irenæus adversus Florinum qui Ecclesiam Romanam pernicioso schismate turbabat, fortiter insurrexit. Prætermitto Reticium, Maternum ac Marinum, Galliæ episcopos, qui cum Miltiade papa in synodo Romana residentes, unam cum illo adversus Donatum tulere sententiam. Cum igitur tot tantæque Gallicanæ Ecclesiæ laudes ab Eusebio commemoratæ sint, nemini mirum videri debet, si pro tantis antecessorum vestrorum præconis hanc ei gratiam referre studuistis, ut Ecclesiastica ejus Historia quam fieri posset emendatissima atque ornatissima, vestris auspiciis ederetur in lucem. Quam in rem cum me unum ex omnibus delegeritis, equidem plurimum vobis eo nomine me debere profiteor, qui de me tam honorificè penseritis. Intelligo tamen quantum mihi a vobis onus sit impositum : ut post tres Latinos interpretes quartus ipse procedam, et eandem cum illis existimationis aleam subeam. Sed quoniam huic desiderio vestro ac mandato refragari nefus mihi fuit, hunc laborem tur vestra, tum Eusebii causa libentissime suscepi, omnemque in emendando et interpretando molestiam diuturna patientia concoxi. Alii quidem et ingenio et doctrina instructiores, plura et meliora præstabunt. Ego id perficere conatus sum, ne quis in hoc opere diligentiam meam jure merito desideraret. Quod quidem utrum consecutus sim, vos, illustrissimi Antistites, pro vestra æquitate judicabitis. Cæterum si hunc a me susceptum atque exhaustum

laborem vobis placuisse intellexero, promptiore deinceps et alacriore animo reliquorum ecclesiasticæ historiæ scriptorum editionem aggrediar, vobisque faventibus idem in illis quod in Eusebio præstare conabor.

Illustrissimæ ac Reverendissimæ D. V. addictissimus,
HENRICUS VALESIUS.

AD EOSDEM ILLUSTRISSIMOS ANTISTITES, DE NOVA EUSEBIANÆ HISTORIÆ
EDITIONE PRÆFATIO.

Peracto solemnis nuncupationis officio, jam tempus est, illustrissimi Antistites, ut operis mei singillatim vobis rationem reddam. Cum enim vestra potissimum causa vestroque jussu hic a me susceptus sit labor, vos præ cæteris omnibus operis mei lectores ac iudices et opto simul et spero. Tria sunt igitur quæ in hac editione præstare studui. Primum est Græci textus emendatio; secundum Latina ejusdem interpretatio, tertium est expositio obscuriorum locorum. Et Latinam quidem interpretationem quod attinet, post tres Eusebianæ Historiæ interpretes, ipse quartam elaboravi. Emendationem vero atque expositionem Eusebiani operis, nemo ante nos tentaverat. Verum ut de singulis suo loco atque ordine distinctius dicam, ordiar primum ab emendatione. Quicunque novam veterum scriptorum editionem aggrediuntur, ii necesse habent ab emendatione initium laboris sui ducere. Sic Origenes cum novam Septuaginta Interpretum editionem suscepisset, multaque in iis dubia ac dissonantia ob varietatem exemplarium reperisset, in eorum emendatione primum laboravit; et collatis Septuaginta Seniorum exemplaribus partim cum Hebraico textu, partim cum tribus aliis editionibus, Aquilæ scilicet, Theodotionis et Symmachi, errores qui in Septuaginta Seniorum editionem irrepserant, omnes sustulit. Idem enim ipse innuit in tractatu viii in *Matthæum* his verbis: « In exemplaribus quidem Veteris Testamenti quæcunque fuerunt inconsonantia, Deo præstante, coaptare potuimus, utentes iudicio cæterarum editionum. Ea enim quæ videbantur apud Septuaginta dubia esse propter consonantiam exemplariorum, facientes iudicium ex editionibus reliquis, convenientia servavimus. » Origenis exemplum secutus postea B. Hieronymus, novam editionem Septuaginta Interpretum a se emendatam, et asteriscis obelisque distinctam suæ linguæ hominibus dedit, sicut variis in locis ipse testatur. Atque ut de profanis scriptoribus etiam loquar, Crates et Aristarchus, grammatici, qui accuratissimas Homerici carminis editiones elaborarunt, nihil aliud fere quam emendationem distinctionemque illius operis præstiterunt. Pari igitur modo cum Eusebianæ Historiæ novam editionem condere instituissem, in ejus emendatione omnem industriam ac diligentiam adhibui. Editiones Eusebianæ Historiæ duæ tantum hactenus Græce prodierunt: altera Parisiensis, quam Robertus Stephanus excudit; vir de litteris eo nomine optime meritus, quod corpus historiæ ecclesiasticæ elegantissimis typis primus publicavit; altera est Genevensis editio. Verum hæc in Græco textu editionem illam Roberti Stephani ubique expressit, nisi quod varias lectiones et emendationes ad latus habet appositas ex codicibus doctorum virorum; et lacunas aliquot quæ in libris *De vita Constantini* occurrunt, ex iisdem codicibus supplevit. Proinde in una duntaxat Roberti Stephani editione mihi laborandum fuit. Quam quidem cum quatuor manuscriptis optimæ notæ codicibus quanta potui diligentia collatam, multis locis restitui.

Horum quatuor codicum duos nobis ministravit bibliotheca Regia. Prior Francisci primi præfert insignia; ante quadringentos plus minus annos scriptus in charta bombycina et singulares interdum exhibet lectiones, multumque a reliquis codicibus discrepantes. Hic est quem in adnotationibus Regium codicem nominavi. Alter est ex bibliotheca Medicæ, quæ nunc in Regiam translata, uno eodemque Regiæ bibliothecæ vocabulo

censetur. Hic ad distinctionem prioris illius codicis, Medicæus codex in adnotationibus nostris appellatur. Qui licet paulo recentior sit, ex optimo tamen exemplari et ab erudita manu descriptus est. Duobus his exemplaribus usus erat Robertus Stephanus in Eusebianæ Historiæ editione. Et in ipso quidem textu excudendo, Regium exemplar fere ubique secutus est, raroque admodum ab ejus discedit vestigiis, sicut in meis adnotationibus observavi. In capitum autem distinctione, Medicæum codicem expressit, in quo tituli singulis capitibus, et quidem miniatis litteris præfiguntur. Tertius his accessit codex eminentissimi cardinalis Julii Mazarini. De cujus exemplaris bonitate ac præstantia antequam dicam, res postulat, idque ipsum a me flagitare videmini, Antistites illustrissimi, ut de cardinale eminentissimo a quo codicem illum commodatum accepi, pauca dicantur. Nam cum hic eminentissimus princeps et ad summa quæque natus, singulari quadam benevolentia litteras complectatur, nos qui ab ineunte ætate ad litterarum studia animum applicuimus, ingrati profecto simus, nisi tum nostro, tum communi omnium eruditorum nomine, gratiam ei quantam possumus, et voce et scriptis referre studeamus. Porro quo favore quantaque benevolentia prosequatur litteras, testatur proluxa ejus erga homines eruditos liberalitas ac munificentia; quam quidem, ut de aliis nihil dicam, ad me quoque nihil hujusmodi sperantem ac ne cogitantem quidem, nuper voluit pervenire. Idem declarat locupletissima ejus bibliotheca. Quam cum innumeris optimorum scriptorum exemplaribus, partim excusis, partim manu exaratis instruxerit, non ut veteres illi Romanæ urbis senatores quos eo nomine perstringit Ammianus Marcellinus, eam instar cujusdam sepulcri perpetuo clausam habet: sed velut publicam domum omnibus aperit eruditis; ultroque ad eam invitat singulos; et manuscriptorum codicum usum studiosis, quotiescunque opus habuerint, liberaliter impertit. Quid dicam de reliquis illius virtutibus et eximiis animi dotibus? quid de mirabili moderatione ac lenitate, qua intestinos motus ac tumultus sine ullius civis cruore compescuit? Sed hæc alias a me commodius, aut ab aliis dicentur ornatius. Nunc enim eas tantum illius laudes persequi constitui, quæ privatim pertinent ad studia litterarum. Temperare tamen mihi ipse non possum, quin hic de pace aliquid dicam, quam eminentissimus cardinalis omni studio atque industria nunc maxime urget ac promovet, et quam brevi per præcones regio publice pronuntiandam esse speramus. Quippe ea res præcipue ad commodum pertinet litterarum, quas pacis alumnas esse, et sub ejus umbra ac præsidio conquiescere, nemo est qui nesciat. Cum igitur cardinalis eminentissimus gubernaculis reipublicæ primum admotus, bellum grave cum Hispanis non conflasset ipse, sed conflatum jam reperisset, variis, ut in tanta re, consiliis diu et accuratè perpensis, id tandem constituit, edomandos diuturno bello esse Hispanos, reque ipsa admonendos quantum Galli armis, opibus, fortitudine, constantia et reliquis ad bellum necessariis subsidiis pollerent; ut hostes imbecillitate sua et Gallorum potentia cognita, segniore impostorum essent ad nostros aut armis aut injuria lacesendos. Neque enim firmam ac securam pacem cum hostibus aliter posse constitui, quam cum illi Gallis se in gerendo bello impares esse crebris claudibus suis detrimentisque sensissent. Itaque cum Hispani id sero tandem perinde ac Phryges intellexissent, tum demum cardinalis eminentissimus opportunum ineundæ pacis tempus adesse animadvertens, eam cum hostibus facere non recusavit, et de jure nostro, de summa totius belli, de spe denique atque victoria quam pene jam in manibus habebamus, aliquid concedere, quo populorum commodis et bonorum omnium votis, totius denique Christiani orbis desiderio gratificaretur. In quo singularem ejus prudentiam et salutarem reipublicæ sapientiam equidem satis mirari non possum.

Neque enim ob aliam causam tandiu dilata pax est, quam ut diuturnior deinceps esset ac firmior. Atque hæc obiter dicta sint de laudibus cardinalis eminentissimi. Qui cum inter arma litteras ac litteratos omnes benignissime fovere nunquam destiterit, multo magis sperandum est illum, pacis suæ tempore, easdem artes præcipuo quodam studio ac providentia complexurum: effecturumque ut Galli nostri, qui armorum gloria præcæsis gentibus semper eminuerunt, nunc litterarum laude et optimarum artium studiis antecel-

lant. Sed nunc tempus est, ut eo unde digressi sumus revertamur. Tertius igitur ille codex, quem cardinalis eminentissimi bibliotheca nobis suppeditavit, omnium quos vidi Eusebianorum codicum longe optimus est ac vetustissimus. Quotquot enim emendationes in aliis exemplaribus reperimus, eas codex ille omnes exhibet; multæ vero aliæ in illo habentur emendationes, quas in aliis exemplaribus non reperi, quemadmodum ex meis adnotationibus studiosi lectores poterunt cognoscere. Scriptus est in membranis ante septingentos plus minus annos, elegantissime simul et emendatissime. Scholia quoque ad latus interdum habet apposita, nunc antiqua manu, nunc recentiore, quæ nos in adnotationibus nostris suo quæque loco descripsimus. Multa quoque alia in optimo illo codice observanda sunt, partim in accentibus, partim in distinctione seu interpunctione. Nam quod quidem ad accentus attinet, sæpe in illo codice acuuntur vocabula, quæ in aliis exemplaribus accentum habent circumflexum. Exempli gratia *πλος* et *καισαρ* in illo codice semper acuuntur. Contra vero *αριαι*, quod in aliis codicibus acuto notatur accentu, in illo codice circumflectitur. Atque id quidem rectius puto. Quod autem spectat ad distinctionem, quam nos vulgo interpunctionem vocamus, hic codex adeo accurate distinctus est, ut tota distinguendi rationem ac scientiam, quæ haudquaquam levis momenti est, ex hoc uno codice possis cognoscere. Certe antequam eum nactus essem, mediæ distinctionis utilitatem ac necessitatem nondum perspexeram; quam unus ille codex sedulo inspectus atque excussus, mihi tandem patefecit. Verum de distinctione pluribus infra dicturi sumus. Illud præterea in vetustissimo illo codice observavi, quotiescunque plena distinctio seu *τελειά στήγη* apposita est in aliqua linea, primam sequentis lineæ litteram extra reliquarum ordinem conspici, et exteriorem marginem subradere. Idque indicium est, novum caput aut novam periodum inchoari post finalem illam distinctionem. Idem in aliis quoque scriptis codicibus observavi. Certo in veteribus schædis bibliothecæ Regiæ quæ libros Eusebii *De vita Constantini* continent, ita semper fieri animadverti, quoties novum caput-inchoatur. Quartum præterea codicem habuimus ex bibliotheca illustrissimi viri Nicolai Fucketii, qui generalis in senatu Parisiensi procuratoris officium gerens, præfecturam simul regalis ærarii summa cum laude administrat. Atque his quatuor manuscriptis codicibus ad emendationem librorum *Æcclesiasticæ Historiæ* usi sumus. Libros vero *De vita imp. Constantini* cum tribus antiquis codicibus contulimus. Primus est Regius ille, de quo superius dixi, in quo ante libros *Æcclesiasticæ Historiæ* quatuor libri *De vita imp. Constantini*, licet non eadem, vetusta nihilominus manu perscripti leguntur. Secundum locum obtinent schedæ veteres bibliothecæ Regiæ. Sic autem voco chartas, per quaterniones quidem digestas sed dissolutas, nec in codicis modum compactas. In his schedis, præter libros Eusebii *De vita Constantini*, et *Orationem* ejusdem imperatoris *ad sanctos*, primus quaternio *Æcclesiasticæ Historiæ* habetur; cujus et in adnotationibus meis mentionem sæpius feci. Cætera nescio quo casu perierunt. Tertium nobis codicem suppeditavit bibliotheca Fucketiana. In quo ante quatuor libros *De vita imp. Constantini*, præfixus est Eusebii *Panegyricus*, dictus eidem Constantino anno ejus imperii tricesimo. Hic codex, quamvis infimæ vetustatis, est tamen optimæ notæ, multisque in locis emendatior et amplior duobus illis prioribus quibus in editione sua usus est Robertus Stephanus.

Præter hos manu exaratos codices, adjumento nobis fuerunt variæ lectiones et emendationes quas viri docti ad marginem editionis Roberti Stephani manu sua adnotaverant. Cujusmodi codices multi etiamnum reperiuntur. Sed nos tribus præcipue usi sumus, qui etiam in adnotationibus nostris sæpius commemorantur. Primus fuit Adriani Turnebi, quem ille cum codice Regio ac Medicæo diligentissime contulerat. Libri vero *De vita imp. Constantini* cum Anglicano quodam exemplari collati erant, sive ipsius Adriani, sive Odonis Turnebi manu. Alter codex fuit Vulcobii: quem quoniam Rénatus Moræus, medicus Parisiensis, mihi commodaverat, codicem *Moræi* in adnotationibus vocare soleo. Hic liber præter eas emendationes quæ in libro Turnebi habentur, perpauca alias continet. Tertius codex fuit Henrici Savilii, viri doctissimi, ad me missus ex Anglia a Jacobo Usserio Armachano. Nam cum in Usserii notis ad *Martyrium B. Polycarpi*, manuscriptum Eusebianæ Historiæ codicem ex bibliotheca Saviliana laudari animadvertissem,

eumque codicem optimæ notæ esse ex aliquot locis ab Usserio prolapsis deprehendissem, postulavi ab eo per litteras, ut varias ejus codicis lectiones (integrum enim ab eo collatum esse existimabam) ad me transmitteret. Ille vero codicem quidem ipsum in charta scriptum bombycina, bibliothecæ Oxoniensi a Savilio donatum fuisse, mihi rescripsit. Cæterum editionem Roberti Stephani statim ad me misit, in cujus margine Savilius emendationes ex suo illo manuscripto codice depromptas adnotaverat. Quantum tamen conjicere potui non omnes scripti codicis lectiones ad latus editionis illius apposuit Savilius, sed eas tantum quas bonas certasque esse existimabat. Quædam enim lectiones ab Usserio e scripto illo codice proferuntur, quas a Savilio prætermittas esse postea deprehendi. Præterea idem Savilius ad oram illius editionis multas ascripsit emendationes ex codice Joannis Christophorsoni, quem scilicet Christophorsonus cum aliquot manuscriptis exemplaribus contulerat.

Hæc sunt librorum subsidia, quibus instructi Eusebianæ Historiæ libros emendandos suscepimus. Sed ne quis forte quidquam a nobis temere et pro arbitrio mutatum esse existimet, ante omnia lectores monitos esse volumus, nihil nos sine optimorum exemplarium consensu atque auctoritate fecisse. Adeoque nobis religio fuit, in his libris aliquid interpolare, ut ne tum quidem cum locum depravatum esse manifestissime apparebat, conjecturæ nostræ indulgere voluerimus. Argumento sit locus in fine lib. x *Histor. Eccl.*, p. 399, qui sic habet : Ὁ δ' ἀρετῆ πάτη θεοσεβείας ἐκπρεπῶς μέγιστος νικητὴς Κωνσταντῖνος. Poteramus hic veram lectionem levi negotio restituere, et pro ἐκπρεπῶς emendare ἐκπρίπων. Sic enim eum Eusebii locum citat Gelasius Cyzicenus in lib. II, nec aliter scribitur in lib. II Eusebii *De vita Constantini*, cap. 19, ubi hic locus iisdem plane verbis repetitur. Denique nullus in hac editione nostra emendatus est locus, de quo in adnotationibus lectorem non admonuerim, et emendationis meæ rationem non reddiderim. Emendationis pars est non postrema, distinctio sive interpunctio, de qua nonnihil a me dicendum est, ne forte lectores novo interpunctionis genere quod in hanc editionem a me primum invecum est, conturbentur. Quanquam si proprie loqui velimus, non id novum distinctionis genus, sed velustissimum est, et ab antiquis omnibus tam Græcis quam Latinis usurpatum : quod recentiorum negligentia penitus abolitum, hac editione conatus sum saltem ex parte revocare. Prisci quidem illi, recens tum inventis litterarum figuris, uno tenore sine ulla prorsus distinctione scribebant. Quæ res cum maximam tum in legendo tum in pronuntiando haberet difficultatem, veteres grammatici tres posituras seu distinctiones excogitarunt, quibus quasi stationibus quibusdam ac diversoriis continuus orationis cursus distingueretur. Primam vocarunt ὑποστεγμῆν, id est *subdistinctionem*; alteram μέσον, id est, *mediam distinctionem*; tertiam τελείαν στεγμῆν, id est *finalem seu plenam distinctionem*. Tribus autem punctis diverso situ dispositis singulas notaverunt. Punctum enim ad imam litteram appositum subdistinctionem designat; media vero distinctio quam Latini moram appellarunt, significatur puncto ad mediam litteram affixo. Illud autem punctum, quod ad caput litteræ apponitur, finalem denotat distinctionem. Harum autem distinctionum quæ sit vis ac ratio, docent grammatici, Donatus et Marius Victorinus, et Dionedes in lib. II, qui unus instar omnium nobis erit hoc loco. « Lectioni, inquit, posituras accedere vel distinctiones oportet, quas Græci θέσεις vocant; quæ inter legendum dant copiam spiritum reficiendi, ne continuatione deficiat. Hæ tres sunt, distinctio, subdistinctio, media distinctio sive mora, vel, ut quibusdam videtur, submedia : quarum diversitas tribus punctis diverso loco positis indicatur. » Et paulo post : « Distinctio est silentii nota, cum sensu terminato liberum est cessare prolixius. Est hujus nota punctum supra versum ad caput litteræ positum. Subdistinctio est silentii nota legitimi, qua pronuntiationis terminus sensu manente ita suspenditur, ut statim id, quod sequitur, succedere debeat. Hujus autem nota est punctum sub versu positum. Mora est levis in continuatione sensuum interposita discretio, legitimæ distinctionis subdistinctionisque medium obtinens locum, ita ut nec perfectâ in totum, nec omissa videatur, sed significatione immorandi, alterius desideret principium sensus. Et hoc solummodo servat officium, ut legentis spiritum brevissima respiracione reficiat ac nutriat. Sic enim pronuntiando reti-

cere quis debet, ut quia spiritus ipse quadam defectione mutatur, deinde resumatur. Ut est ;

Ut belli signum Laurenti Turus ab arce
Extulit, et rauco strepuerunt cornua cantu ;
Utque acres concussit equos, utque impulit arma ;
Extemplo turbati animi.

Multæ enim clausulæ sunt mediæ hujus lectionis. Primum ne confundantur, quæ δικάλα et τριτάλα ponuntur et talia. Deinde ut actus verborum emineat et luceat, qui ex aliquo moveatur affectu, vel indignatione vel miseratione collata, » etc. Hujusmodi igitur distinctionum seu interpunctionum notas antiqui omnes, tam Græci quam Latini, in libris suis adhibuerunt : quas etiam Isidori Hispølensis ætate adhuc in usu fuisse constat. Id enim discimus ex ejus *Originum* libro 1, cap. 19. In manuscriptis quoque exemplaribus paulo vetustioribus eadem distinguendi ratio perpetuo servatur. Verum recentiores, seu imperitia seu desidia quadam ac negligentia, omnia commutarunt. Ac pro subdistinctione quidem virgulas posuerunt; pro mediæ distinctionis nota duo puncta : finalis vero distinctionis notam a capite ad pedes litteræ dejecerunt. Quam pravam distinguendi rationem secuti sunt omnes fere typographi præter Aldum Manutium. Hic enim in editione Græcorum librorum, quos pene innumerabiles excudit, eam semper interpunctionem retinuit, quam in manuscriptis exemplaribus invenerat. Et virgulas quidem quod attinet, nolim eas damnare. Parum enim interest, quam notam adhibeamus ad subdistinctionem designandam, modo ea nota ad pedes apponatur litteræ. Certe in optimo illo ac vetustissimo codice bibliothecæ Mazarinæ, cujus antea mentionem feci, interdum pro media, interdum pro finali distinctione virgulam appositam reperi, id est, nunc ad mediam litteram, nunc ad summam. Nec solum virgula, verum etiam sicilico seu ἀπλῆ aversa nonnunquam designabatur media distinctio, ut docet Victorinus in libro 1 *Artis grammaticæ*. Quod vero pro finali distinctione hodie punctum ad pedes litteræ ponimus, id, meo quidem judicio, ferri nullatenus potest. Neque enim solum vetustati id repugnat, verum etiam rationi. Quippe ratio postulat, ut nota eodem situ posita eandem designet distinctionem. Punctum igitur in ima parte positum, idem significare debet, quod virgula quæ ad imam litteram notata est. Neque enim nota ipsa, sed notæ situs variat distinctionem. Ex quo efficitur, finalem distinctionem non recte a nobis designari puncto ad pedes litteræ appposito. Quare non sine causa veterem interpungendi rationem in hac editione restituere sum conatus. Ac virgulam quidem ipsam retinui, quippe quæ in denotanda subdistinctione idem valeat ac punctum; mediam vero distinctionem ex manuscriptorum codicum auctoritate suis locis quasi postliminio restitui. Hujus porro utilitatem ac necessitatem studiosi, ut spero, celeriter agnoscent. Neque enim solum eo valet media illa distinctio, ut resumatur spiritus ad principium alterius sensus continuandum, et ut actus magis emineat ac luceat, quemadmodum scribit Diomedes, verum etiam ad notandum discrimen personarum ac dignitatum. Sic alicubi in his libris, ubi legitur ἐπισκόπων πρεσβυτέρων τε καὶ διακόνων, codex eminentissimi cardinalis post vocem ἐπισκόπων mediam adhibet distinctionem. Sed et plerisque in locis punctum ad caput litteræ posui, ad finalem distinctionem designandam : ubique id facturus, nisi vis inolitæ consuetudinis me ab incepto revocasset. Cæterum quod ego in hac editione tantum ex parte præstiti, id ab aliis majore doctrina et auctoritate præditis, qui veterum libros posthac edituri sunt, tandem, ut spero, consummabitur. Atque hæc de emendatione et distinctione nostra summatim dicta sufficiant. Nunc ad Latinam interpretationem veniamus.

Non dubito multos fore qui mirentur quam ob rem post tres Latinos Eusebii interpretes, eosque in Græcis litteris non mediocriter exercitatos, quartam ipse versionem elaboraverim. Quibus primum ita respondeo: Si post Rufinum, qui *Ecclesiasticæ Historiæ* libros primus in Latinum sermonem convertit, licuit Musculo novam interpretationem condere, si rursus post Musculum idem licuit Christophorsono, cur mihi quoque idem juris non fuerit quod cæteris? Apud Judæos post Septuaginta Seniorum editionem tot sacramentorum religione, tot sæculorum auctoritate firmatam, Aquila primum, deinde Theodotion et Symmachus novas Veteris Testamenti interpretationes singuli ediderunt.

Quintæ item Sextæque ac Septimæ editionis auctores quidam reperti sunt, quorum nomina ignorantur: easque omnes versiones Origenes in *Hexaplis* suis collocavit, ut a catholicis hominibus legerentur. Quod igitur Judæis in Veteri Testamento licuit, cur in Eusebio mihi non liceat, maxime cum id audere in Eusebio minus periculosum sit, quam in sacris divinarum Scripturarum libris? Enimvero multæ æque gravissimæ rationes ad novæ hujus interpretationis onus subeundum me vel invitum impulerunt. Nam cum novam *Ecclesiasticæ Historiæ* editionem vestro jussu vestrisque auspiciis suscepissem, videremque, superiorum interpretum versiones ob crebros errores ac παραρρησεις nequaquam satisfacere desiderio doctorum virorum, quemadmodum Joannis Curterii et Petri Haloixii testimonio jam antea declaratum est, duorum alterum mihi necessario præstandum fuit, ut vel antiquam interpretationem corrigerem, vel certe procerem novam. Porro aliorum interpretationem corrigere, ut molestum per se ac difficile, ita etiam odiosum videbatur. Sua enim cuique laus, suus honos debetur a nobis. Fecerunt illi quidquid in ipsis fuit, et suo labore nostrum laborem levare ac minuere conati sunt. Proinde opus uniuscujusque interpretis laudandum potius est a nobis quam interpolandum. Rufinus, quamvis sensum potius Eusebii sequatur quam verba, tersus est tamen ac nitidus, nec legentibus injucundus; ac vel eo nomine plurimum laudandus, quod *Ecclesiasticam Historiam* primus Latinæ linguæ hominibus dedit, cujus versione ad nostram usque ætatem usa est Occidentis Ecclesia. Musculus verbis pressius adhæret, et in interpretando brevis est atque perspicuus, multisque in locis Christophorono felicior. Christophoronus, ut diligentior ac doctior Musculo, sic etiam numerosior incedit, et Ciceronianum quiddam solet. Præterea usus est manuscriptis exemplaribus ad interpretationem suam elaborandam: primusque *Panegyricum* Eusebii, dictum tricennialibus Constantini, Latino sermone edidit, quem postea Genevenses typographi Græce excuderunt. Dicit hic aliquis: Quid igitur opus fuit nova versione, cum illi interpretes tot tantisque laudibus abundant? Ego vero laudes illorum commemoro, non vitia detego: quæ quidem aliorum testimonio quam meo prodi malim. Quod si quis adnotationes meas legerit, aut interpretationem meam cum illorum versione conferre voluerit, intelliget profecto quot quantisque erroribus fertæ sint illorum interpretationes, nec sine causa novam Eusebii versionem mihi a vobis injunctam fuisse. Sed quoniam non voluntate sed necessitate quadam in hunc sermonem delapsus sum, de superiorum interpretum vitiis summatim pauca dicam. Nam si cuncta illorum σφάλματα singillatim vellem percensere, in immensum extenderetur oratio. Ut igitur a Rufino exordiar, quis nescit illum Eusebio multa pro arbitrio addidisse, multa detraxisse, multa mutasse; ac plerisque in locis παραρρήσεις potius esse quam interpretem? Exempli gratia, in libro VII de Gregorii Thaumaturgi miraculis, satis prolixam narrationem inseruit, quæ in Eusebii nostri exemplaribus non habetur. Idem, in libro IX Luciani martyris orationem pro fide nostra coram iudice habitam commemorat, quam Eusebii exemplaria non agnoscunt. Jam vero decimum *Ecclesiasticæ Historiæ* librum totum fere in versione sua prætermisit. Nihil hic dico de capitibus ab eo commutatis in libro sexto ac septimo, quandoquidem in adnotationibus meis hac de re lectorem admonui. Quot Eusebii loca ab illo perperam accepta et interpretata sunt! Hic est qui ex Zacharia sacerdote, cujus in Evangelio Lucæ fit mentio, martyrem nobis Lugdunensem effecit. Hic est qui Bibliadem cum Blandina confudit. Hic est qui Philoromum nobilissimum martyrem, ex rationale tribunum militum fecit. De Musculo vero quid attinet dicere, cujus versiones (nam et alios scriptores Latine interpretatus est) non magnopere probantur a doctis? Innumerabiles ejus errores proferre possem, si vellem: inter quos hic eminet. Dionysius Alexandrinus, in epistola adversus Germanum, quam refert Eusebius in libro sexto, ait se περί ήλιου δυσμάς comprehensum a militibus, et Taposirim esse perductum. At Musculus Heliodysmas oppidum esse credidit. Sic enim vertit: *Ego namque cum Heliodysmas una cum illis qui mecum erant, venissem, Taposirim a militibus ductus sum.* Idem præterea Musculus librum Eusebii *De martyribus Palæstinæ*, qui subjectus est libro VIII *Historiæ Ecclesiasticæ*, totum in versione sua prætermisit; quam ob causam, nescio. Est enim ille

Eusebii liber elegantissimus. Superest versio Joannis Christophorsoni, quæ nec ipsa nævis suis caret. Nam, ut omittam barbarismos qui in illa sæpius occurrunt, nimium proluxa et laciniosa est ejus interpretatio, dum voces quasdam addit ad explendam periodum, aut ad obscurioris loci expositionem suas adjicit *επιξηγήσεις*. Interdum etiam ex duabus periodis unam facit, et duo capita in unum confert, adeo ut Latinorum capitum distinctio in ejus interpretatione multum discrepet a Græca. Quæ res quantam pariat molestiam ac perturbationem in citandis ex Eusebio locis, norunt omnes studiosi. Idem in theologicis quidem satis exercitatus fuit, sed criticæ artis peritia et antiquitatis Romanæ cognitione leviter instructus. Quare in propriis vocabulis magistratum Romanorum, et in iis quæ ad civilem administrationem pertinent, perpetuo labitur: verbi gratia, in exponendis vocibus *ἡγεμόνος*, *στρατηγῶν*, *ἐπαρχικῆς τάξεως* et in similibus aliis. Postremo librum Eusebii *De martyribus Palæstinæ*, qui in editione Roberti Stephani et in manuscriptis exemplaribus subjunctus est octavo *Historiæ Ecclesiasticæ* libro Christophorsonus in octavum librum transfudit, cum ejus partem illum esse crederet. Quem Christophorsoni errorem secuti postea typographi Genevenses, ut Græca Latinis aptarent, ex duobus Eusebii libris unum fecere. Atque hæc carptim dicta sint de vitiis superiorum interpretationum; non obtrectandi animo, nec minuendæ cujusquam interpretis gloriæ, sed ut studiosi omnes intelligant, nos non sine causa novam interpretationem suscepisse. Quam ut perfectam quidem et numeris omnibus absolutam præstare non ausim (id enim nimis esset confidentiæ), ita plurimis mendis quibus superiores interpretationes scatent, carere fidenter affirmo. Cæterum cum tria potissimum in versione requirantur, ut nimirum fidelis sit, ut elegans ac perspicua, operam dedi ne quid horum in versione nostra desideraretur.

Interpretationem sequuntur adnotationes. In quibus duo potissimum spectavi: primum ut emendationum mearum rationem redderem, et varias scriptorum codicum lectiones studiosis proponerem; deinde ut obscuriores Eusebii locos illustrarem, et antiquos Ecclesiæ mores ac ritus collatis aliorum scriptorum locis explicarem. Adnotationibus quatuor a me subjunctæ sunt dissertationes. Quarum prima est de initio ac progressu schismatis Donatistarum. Altera est de Anastasi et martyrio Hierosolymitano. Hanc sequitur disputatio de versione LXX Interpretum adversus Jacobum Usserium Armachanum. Quarta est de Martyrologio Romano quod eadit Rosweyodus. Atque hæc sunt quæ ad Eusebianæ Historiæ illustrationem a me in hac editione elaborata sunt. Quæ si cuiquam fortasse levia videbuntur ac vilia, is cogitet, hujusmodi fere cuncta esse quæ in hoc genere litterarum proferuntur, iisque pro studio legentium ac stomacho aut pretium aut contemptum accedere. Nam si quidem æquum ac studiosum lectorem invenerint, magni æstimantur; si vero in fastidiosas aures inciderint, pro nihilo ducuntur. Deinde quid nisi vulgare admodum et mediocre expectandum est, a me præsertim qui ob debilitatem oculorum alienis oculis ac manibus et legere cogor et scribere: et qui dum propter laboris magnitudinem semper ad ulteriora festino, totum hoc qualecunque est opus ita properanter dictavi, ut vix relegendi mihi otium fuerit. Quo magis indulgenda mihi est venia, sicubi fortasse in adnotationibus lectoris desiderio non usquequaque satisfaci. Cæterum ad invitandos lectores, in ipso operis vestibulo doctissimam epistolam collocavi, quam illustrissimus ac reverendissimus archiepiscopus Tolosanus Petrus de Marca, vir divinarum humanarumque rerum scientia instructissimus, ad me scripsit de prima Evangelii prædicatione in Gallia. Quidquid igitur tædii ac molestiæ ex lucubrationum mearum lectione contraxerint studiosi, id hujus epistolæ eruditione et amœnitate facile detergent.

PETRUS DE MARCA

ARCHIEPISCOPUS TOLOSANUS

CLARISSIMO ET ERUDITISSIMO VIRO HENRICO VALESIO

S. P. D.

Gratulor tibi, et Ecclesie universae, ob eam quam in vertenda et ornanda Eusebii *Historia Ecclesiastica* operam posuisti, juxta cleri Gallicani desiderium. Illam quippe acris ingenii solertiam maturiorisque judicii vim cum summa eruditione conjunctam, quam in editione Ammiani, et Excerptorum Polybii, senatui litteratorum olim probaveras, nunc felicius exseruisti in majoris momenti *Historia*, tum a vitis lectionum, tum ab interpretum hallucinationibus purganda, egregiis denique in difficiliore locos adhibitis commentariis illustranda. Rerum ecclesiasticarum origines indefessa diligentia perquisita descripsit Eusebius; sed usus quandoque oratione ex genio Orientalium perplexa; aliquando vero propter linguarum morumque ignorantiam minus intellecta. Quem singularis eruditionis tuae luce, apertis vetustatis ecclesiasticae arcanis, civilis quoque, quando res exigebat, patefecisti. Ex quo voluptatem cepi maximam; non solum propter illam, quae mihi communis futura est cum probis et eruditis viris, ex ea lectione hauriendam doctrinae copiam, sed quod studio decessoris mei Caroli de Montchal, archiepiscopi Tolosani, viri pietate et eruditione quondam celeberrimi, ad hoc opus arduum perficiendum te accinxisti. Cujus sedem cum possideam, reddendarum tibi gratiarum nomen, quod successione contraxi, his litteris solvere necesseum putavi.

Cæterum, antequam ultima manus ponatur editioni quae nunc sub prelo fervet, monendum te duxi, in dissertatione nostra *De primatu Lugdunensi*, quae in Appendice ad concilium Claromontanum, tomo XXVI *Conciliarum* edita est, nos quaedam adnotasse numero 104, 105 et 107, illius exercitationis, ad epistolam Lugdunensium Christianorum, quam exhibet Eusebius lib. v *Hist.*, cap. I. Παύλου enim illam, quae Lugduni habebatur quando supplicia sunt a martyribus exacta sub Antonino, de conventu trium Galliarum intelligendam scripsi; quem ex sexaginta populis conflatum docuit Strabo, cujus mentem explicui num. 102, eumque cum loco Taciti emendato composui. Tentavi quoque Gregorii Turonensis testimonium de martyribus Athanacensibus, cum illa apud Eusebium narratione conciliare. Denique lapsu Rufini et Christophorsoni observato, locum epistolae illius insignem, de prehensione martyrum, et de interrogatione facta a tribuno cohortis quae tendebat

A Lugduni, una cum urbis magistratibus non infelicitate, ut puto, interpretatus sum, Quae tamen severiori judicii tui censurae submitto.

Finem faciebam huic epistolae, quando me patriae et tuendae veritatis amor, Lugdunensium martyrum occasione, pupugit et adegit, ut apud te paucis conquererem de injuria Gallis facta, non ab exteris quidem, sed a nostratibus; qui reconditoris et a vulgo semotioris, qua pollent, doctrinae cupidine illecti, veritatem quae in propatulo est, velut in puteo latentem sibi quaerendam putarunt. Gallis quippe detrahunt, quam Aethiopicis et Indis sciunt ab apostolis ipsis exhibitam Evangelii praedicandi curam: ac si florentissimae et vicinae nationes capiti gentium Romae, quam sanguine suo Petrus et Paulus consecrarunt, remotissimis illis extraque Romanum imperium sitis regionibus posthabita fuissent. Alia fuit mens apostolorum, qui Gallias in fide erudiendas, statim post adventum in Italiam susceperunt, Beatus quippe Lucas, a Pauli comitatu discedens, magistri sui mandato se contulit in Gallias; ubi praecipuum fidei praedicandae studium impendit. Deinde per Italiam et Dalmatiam in eodem opere industriam suam praestans, in Macedoniam, eodem functurus officio, se recepit. Auctorem habemus locupletem hujus narrationis Epiphanium, qui haeresi LI quod diximus de Luca testatur, uno ex LXX discipulis, cui munus Evangelii praedicandi creditum ait: Κηρύττει πρῶτον ἐν Δαλματία. καὶ ἐν Γαλλία, καὶ ἐν Ἰταλία, καὶ Μακεδονία; ἀρχὴ δὲ ἐν τῇ Γαλλία. Idque ipse primum in Dalmatia, Gallia et Italia, ac Macedonia praestitit; sed in Gallia praeter ceteris: vel, si malis, principium vero in Gallia. Principium fecisse praedicationis in Gallia, sive potiore ejus curam gessisse, disertissime testatur. Duplici quippe significatione haec verba exponi possunt, ἀρχὴ δὲ ἐν τῇ Γαλλία. Quod autem primum in Dalmatia praedicasse dicatur, ad solam Dalmatiam referendum non est, sed ad Galliam etiam, atque Italiam, habita ratione Macedoniae, in qua erudienda demum laboravit. Quae dictio fortasse restituenda est in contextu, ut sit quod respondeat τῷ primum. Sicque illud primum non impedit, quin significet ultimis verbis Epiphanium, principium operae suae Lucam posuisse in Gallia. Excipiunt viri eruditi, nescire se ab ullo veterum auctorum prodita, quae scripsit Epiphanius. Scilicet. Sed non ideo minus sunt vera quae gesta refert.

Petivit ille suam narrationem ex vetustiori scriptore, quo, ut plerisque aliis, caremus. Fortasse ex Hegesippo illud hauserat, qui in pandendis Ecclesiarum originibus se exercuit. Exstabat integrum opus Hegesippi, non solum Eusebii, sed etiam Hieronymi temporibus, atque adeo Epiphani. Supererat quoque Georgii Syncelli ætate, qui ejus auctoris fragmentum profert in *Chronico*, aliud a fragmentis quæ recitat Eusebius. Gravius doleo de viri illius eruditissimi, tibi que ac mihi quondam amicissimi glossemate, qui in animadversionibus ad eum Epiphani locum, vim testimonii illius nobis adimere conatur. De Gallia enim Cisalpina loqui Epiphanium notat. Scilicet apud illum auctorem Cisalpinam Galliam intelligimus, quæ nulla tunc erat, ab ipsis Augusti temporibus, qui novam provinciarum imperii divisionem instituit. Amovit ab Italia nomen Galliarum, quas objectu Alpium terminavit; Italiam solidam in regiones XI partitus, Galliis in quatuor provincias, Narbonensem, Lugdunensem, Belgicam, et Aquitanicam, sectis; ut docent Strabo, Mela et Plinius. Quam rationem quoque secutus est Ptolemæus in suis tabulis, ut et Ammianus, ac reliqui, quos de Galliis et Italia disserere occasio coegit. Itaque non alia est apud Epiphanium Gallia, quam quæ post Christum natum ab omnibus auctoribus vocatur Gallia, juxta limites ab Augusto institutos.

Non solum autem Lucam adhibuerunt apostoli ad informandas in religione Gallias, sed etiam Crescentem. Ejus rei testis ipse Paulus, II Tim. IV, qui missum fuisse docet Crescentem in Galliam. Certum quidem est variam fuisse hujus loci Paulini lectionem, etiam apud veteres. Etenim Chrysostomus et Theodoretus apud Græcos; Vulgatus interpres, et Ambrosiaster apud Latinos, legerunt *Galatiam*, non autem *Galliam*. Sed vetustioris et verioris lectionis vindicem habemus Epiphanium, qui constanter scribit in hæresi LI eos errare qui hoc loco Pauli *Galatiam* legunt, cum scribendum doceat *Galliam*. Οὐ γὰρ ἐν τῇ Γαλατῖα, ὡς τινες πλανηθέντες νομίζουσιν, ἀλλὰ ἐν Γαλλίᾳ. Eodem modo cæteris antiquior Eusebius tuus legit in codice Pauli *Galliam*, quemadmodum Epiphanius, si recte verba ejus expendantur, et vera apud auctorem illum lectio retineatur ex Rufino, et omnibus codicibus mss., ut tu diserte monuisti. Theodoretus sane, qui *Galatiæ* dictionem in contextu Pauli retinet, licet de Galatia Asiatica potuisset illam accipere, maluit ad Galliam nostram, id est ad Galatiam occidentalem referre. Adeo certa erat apud omnes veteres, Crescentis in Gallia prædicatio. In quo cum veteribus Usuardi et Adonis Martyrologiis conveniunt; qui post fidem a Crescente in Galliis promulgatam, meminere reditus illius in Galatiam Asiaticam.

Enimvero quid vetat, quin Lucæ et Crescenti, assiduis Pauli comitibus, adjungamus et Paulum ipsum apostolum, qui, testibus Græcis, Athanasio,

A Epiphanio, Chrysostomo ac Theodoretis, et e Latinis Hieronymo, post primum adventum suum in Urbem, ubi biennium exegit a Luca memoratum (quo temporis intervallo fortean Lucas in Gallia prædicationem Evangelii auspicatus est), Hispanias adivit, ad promulgandam illis in regionibus Christianam fidem. Atqui Hispanias petenti, pergendum fuit per celeberrimam apud veteres viam illam publicam, quæ ab Italia per Gallias in Beticam ipsam ducit. Ejus descriptionem exhibet non solum Antonini *Itinerarium* a Nicæa per Arelatem, Narbonem, summum Pyrenæum; Juncariam, Barcinonem, et reliqua loca: sed etiam Strabo, qui sedulo se habuit in viæ illius explicatione: quam in plerisque capitibus minus ab interpretibus intellectam, nos patefacere conati sumus libro primo *Cataloniæ illustratæ*, cujus editionem maturamus. Non iners fuit Paulus in Galliis erudiendis, qui gentium salutem sibi specialiter commissam, tam flagranti studio peragratis regionibus undequaque procurabat: qua de re statim uberius agemus.

B Possimus quoque Philippi apostoli operam Galliis vindicare, ipsisque Britannis, ex Isidoro Hispalensi, lib. *De vita et morte sanctorum*, cap. 74. *Philippus Gallis prædicat Christum; barbarasque gentes vicinasque tenebris, et tumentis Oceano conjunctas, ad scientiæ lumen fideique portum deducit.* Additque hoc munere perfunctum Philippum, in Phrygiam migrasse, ubi Hierapoli occubuit. Sed quoniam hunc apostolum Galliis quoque, tum Baronius, tum eo duce alii subtrahere conantur, narrationem istam ad Galatas Asiaticos traducendo, non pigebit viri eruditissimi, licet e novatorum grege, Usserii Armachani verba hic transcribere e cap. II de *Antiquitatibus Ecclesiarum Britannicarum: Quod autem de Philippi in Galliis apostolatu habet Freulfus a Malmesburiensi citatus, ex Isidori libro De Patribus utriusque Testamenti, cap. 74, ad verbum expressit. Apud utrumque enim legimus: « Philippum Gallis prædicasse Christum, barbarasque gentes, vicinasque tenebris, et tumentis Oceano conjunctas, ad scientiæ lucem fideique portum deduzisse. » Neque hic mihi Baronii conjectura placet, Isidori ista a Gallis nostris ad Galatas Asiaticos traducentis: multoque minus nuperi operum Isidori editoris, Jacobi Breullii temeritas, Galatis pro Galliis in ipso textu (sine ulla veteris lectionis commemoratione) reponentis. Nam præterquam quod Isidorus in hoc ipso opere, cap. 82, et in Officio Toletano (quod Gothicum et Mozarabum vulgo appellatur), itemque Julianus Toletanus archiepiscopus in Nahum prophetam scribens, et Beda (vel quicumque auctor fuit Collectaneorum et Florum) Philippo Galliam assignant: idemque Galliis prædicavisse Christum legitur in libello De festis apostolorum, qui in Hieronymiano Martyrologio ms. habetur (ex quo pleraque omnia in librum suum De Patribus Novi Testamenti transcripsit Isidorus): illa barbararum gentium Oceano junctarum mentio, *Ευρωπαϊος Γαλλος, non**

Gallo-Græcos ab Isidoro intellectos esse satis evincit.

His adjungendum putavi testimonium vetustissimi codicis manuscripti ex bibliotheca Sancti Germani Parisiensis, in quo iste tractatus Isidori ante octingentos annos descriptus, una cum aliis ejusdem auctoris libris continetur, ubi antiqua lectio disertissime præfert Philippum Gallis prædicasse, quemadmodum cap. 82, habetur Galliam illi fuisse assignatam. Nec dissimulandum est in eodem codice legi, Hispaniam Jacobo apostolodotam, eumque Hispanis fidem prædicasse. Quæ vetusti codicis auctoritas a quibusdam conceptam suspicionem eximere debet vitiatæ fortean loco in illo lectionis in prioribus editionibus ab aliquo Hispanarum partium studioso. Disceptatur quidem apud eruditos de Jacobi in Hispaniam adventu, ex eo præcipue capite, quod apostoli nondum a Judæa, sortibus sibi apud gentes prædicandi distributis, recessissent. Sed quemadmodum auctoritate Isidori, qui sua ex prioribus haurire potuit, se tueri possunt Hispani adversus opinionis conflictæ novitatem quæ illis opponi solet, ita nobis de Philippo disserere licet, eo tamen securius, quod illius prædicatio apud Gallias cum incidat post sortitionem provinciarum ab apostolis factam, libera est ab eo telo, quo prædicatio Jacobi apud Hispanos impeti solet. Cæterum illud fuit apostolorum propositum, ut quoquoaversum orbis patet, Evangelium diffunderent, ex mandato Christi. Quare, ut optime adnotavit Eusebius, lib. III *Demonstr. Evang.* cap. 5, non solum Romani caput imperii, atque Romanas provincias, sed etiam alia regna, tum Parthorum, tum Armeniorum, Scytharum, Indorum, Æthiopum, ipsimet prædicationibus suis instituerunt: adeo ut, quemadmodum subjungit Eusebius, *ipsis quoque Britannicis insulis, Oceanum prætervecti, fidei lumen intulerint.* Sane neminem puta tam insipidum qui sibi persuadeat, de divisio toto orbe Britannis sollicitos apostolos, negligentiores fuisse in Galliis per quas iter est ad Britannias, per se aut per legatos veritate imbuendis. Quod egregie illi præstiterunt per Philippum, unum ex eorum collegio, Lucam, Crescentem, Trophimum, Paulum, Martialem, aliosque in tabulis ecclesiasticis adnotatos; et perfectit Clemens per Dionysium, Saturninum, Eutropium Santonensem, Ursinum Bituricensem, et alios.

Neque sane infrugifera fuit Philippi, Lucæ, Crescentis et reliquorum, quam in Galliis sparserant Christianæ fidei sementis, Dei clementia, qui reliquas orbis regiones fovebat, Gallias non destitente. Dicit pro nobis Irenæus, qui circiter anno 190 scripsit, in lib. 1, cap. 3, veram fidem probari ex ejusdem doctrinæ professione, quæ in variis Ecclesiis per universum orbem constitutis constanter traditur, tum in Oriente, in Ægypto et Libya; tum in Germania, apud Hispanos, et Gallos, atque alibi. *Nam et si, inquit, in mundo loquelæ dissimi-*

*les, sed tamen virtus traditionis una et eadem est. Et neque hæ quæ in Germania fundatæ sunt Ecclesiæ, aliter credunt, aut aliter tradunt: neque hæ quæ in Iberis sunt, neque hæ quæ in Celtis, neque hæ quæ in Oriente, neque hæ quæ in Ægypto, neque hæ quæ in Libya, neque hæ quæ in medio mundi sunt constitutæ. Sed sicut sol creatura Dei in universo mundo unus et idem est, sic et lumen et prædicatio veritatis ubique lucet, et illuminat omnes homines qui volunt ad cognitionem veritatis venire. Illa tempestate, Germaniæ quidem et Hispanis suas Ecclesiæ nostri liberaliter absque ulla restrictione concedent, sed digladiabuntur de Celtis contra Irenæum: qui generaliter cum sit locutus de Celtis, ejus sententiam ad specialem tractum Lugduno vicinum invidiose coercerunt. Absit livor iste a Gallorum pectoribus, neque gentis honori manus violentas inferant, cui exteri parcent, seque multum venditant eo nomine, quod paria nobiscum faciant in fidei susceptæ initiis. Sane quo in statu esset Irenæi ætate, fides Christiana apud Gallos, ille facile conjiciet, qui Tertullianum triginta post annis disserentem expenderit de recepto Evangelio per omnes Orientis tractus; quibus mox subjunguntur ab auctore, *Gætulorum varietates, Maurorum multi fines, Hispaniarum omnes termini, et Galliarum diversæ nationes, et Britannorum inaccessa Romanis loca, Christo vero subdita: et Sarmatarum, et Ducorum, et Germanorum, et Scytharum, et abditarum multarum gentium et provinciarum et insularum multarum nobis ignotarum, et quæ enumerare non possumus.* Per Galliarum diversas nationes, Tertullianus quatuor Galliarum provincias ex divisione Augusti, Narbonensem, Lugdunensem, Belgicam, et Aquitanicam intelligit: ex quibus corpus Galliarum tunc conflatum erat, quod postea in decem et septem provincias distributum fuit.*

Quare cum testimoniis vetustissimis ac firmissimis nitatur exordium prædicatæ fidei in Galliis ex apostolorum delegatione, et susceptæ a Celtis, ut loquitur Irenæus, seu a diversis nationibus Galliarum, ut ait Tertullianus: ægerrime fero quorundam in suam patriam acerbitatem, qui origines omnium Ecclesiarum Gallicanarum, præter Lugdunensem et alias paucas, ad medium tertii sæculi detrudunt; affixo ex Gregorio Turonensi paulo ante Decii et Grati consulatum, id est paulo ante annum 250, initio septem sociorum episcoporum, Gratiani Turonensis, Trophimi Arelatensis, Pauli Narbonensis, Martialis Lemovicensis, Dionysii Parisiensis, Saturnini Tolosani, et Stremonii Arvernensis, qui primi in illas Galliarum partes lumen Evangelii intulerunt, et in Ecclesiis a se constitutis stabiliverunt.

Quin primi illi duces præcipui fuerint Christianæ expeditionis provinciis Narbonensi et Aquitanica, et in remotioribus partibus Lugdunensis provinciæ, a nemine dubitatur, consentientibus tabularum ecclesiasticarum monumentis, et solemnibus sacris

quæ in eorum memoriam annuo ritu, divino Numini peroguntur in singulis Ecclesiis. Illarum autem antiquæ traditioni, Bedæ, Usuardi Adonisque Martyrologiis et Actis veteribus sultæ in temporis consignatione, cur derogari debeat, plane non video, præsertim cum aliis quoque argumentis hæc veritas innitatur. Sumatur initium discussionis a Trophimo, et expendantur verba libelli ab episcopis provincie Viennensis Leoni papæ oblata anno 450: *Omnibus Gallicanis regionibus notum est, inquit, sed nec sacrosanctæ Romanæ Ecclesiæ habetur incognitum, quod prima intra Gallias Arelatensis civitas missum a beatissimo Petro apostolo sanctum Trophimum habere meruit sacerdotem, et exinde aliis paulatim regionibus Galliarum bonum fidei et religionis infusum.* Quem Gregorius ponebat sub Decio Trophimum, cætus episcoporum provincialium, quibus perspectus erat census Ecclesiarum suarum, quique Gregorium centum et quinquaginta fere annis antecederant, Trophimum a Petro missum docent, et ut rem omnibus perspectissimam narrent; subjiciuntque, *exinde aliis paulatim regionibus Galliarum, bonum fidei et religionis infusum.* Hoc ipsum significat Zosimus papa epist. 5: *Ad quam (Arelatensem urbem) primum ex hac sede Trophimus summus antistes, ex cuius fonte totæ Galliæ fidei rivulos acceperunt, directus est.* Porro hæc epistola Zosimi edita a V. C. Sirmondo, et laudata olim tam in concilio Francofordiensi, quam etiam ab Usuardo et Adone, cum scripta sit anno 417, Gregorii Turonensis testimonio potior esse debet in ponenda Trophimi epocha, quam disertissime synodus episcoporum provincialium refert ad Petrum apostolum; a quibus non discedit Zosimus, cum doceat primum in Galliis Trophimum fuisse constitutum episcopum. Libelli supplicis ad se ab episcopis missi rationem habuit Leo pontifex rescripto quod ad eos statim dedit, quo veterem Arelatensis et Viennensis Ecclesiæ de metropolitana dignitate contentionem, Viennensis provincie divisione componit. Necessè est controversiæ illius statum compendio perstringere: ut qui suborti sunt ex eo non sane percepto in eruditorum nimis scrupuli, quod ad Trophimi antiquitatem spectat, facilius eximantur. Vienna civitas metropolis erat provincie Viennensis in laterculo imperii. Unde, juxta canones Nicænos, jus metropolitanicum ad se pertinere in ordine ecclesiastico contenderat olim Simplicius, civitatis illius episcopus adversus Arelatensem, in concilio Taurinensi, anno 397. Qua in lite interlocuti sunt Patres, eam civitatem frui debere honore primatus, quæ doceret se esse provincie metropolim; dato interim ad fovendam concordiam episcopis consilio, ut quisque viciniore sibi civitates ad suam curam revocaret. Pessum data erat hac interlocutione Arelatensis Ecclesiæ dignitas, quæ in ordine civilis dispositionis a metropoli civitate Viennensi absque dubio pendebat. Quare Zosimus viginti post synodum Taurinensem annis interpel-

latus ab Arelatensi episcopo, Simplicii Viennensis impudentiam damnat epist. 7, quod in eo concilio postulasset, ut sibi creandorum sacerdotum in provincia Viennensi permitteretur arbitrium: quod ait esse contra statuta Patrum, et sancti Trophimi reverentiam: decernitque, juxta preces Patrocli Arelatensis, ut ejus civitatis episcopus, *jani inde a Trophimo ordinationis seriem temporibus roboratam* possideat, non solum in provincia Viennensi, sed etiam in utraque Narbonensi. Cujus prærogativæ rationem quoque reddit epist. 8, ad Hilarium Narbonensem: *Quoniam Trophimus sacerdos quondam Arelatensi urbi ab apostolica sede transmissus ad illas regiones (scilicet utramque Narbonensem et Viennensem) tanti nominis reverentiam primus exhibuit, et in alios non immerito, ea quam acceperat auctoritate transfudit.* Totam ergo primatus metropolitanici causam, ἐν τῇ πρωτοκλησίᾳ, seu in priorè vocatione ad fidem, et in vetustiore episcopatus institutione apud Arelatem a Trophimo facta, Zosimus diserte constituit. Cæterum, quoniam hæc Zosimi rescripta consuetudine quidem vetusta, ut ipse ait, ex relatione Patrocli nitentur, sed disciplinam Ecclesiæ universalis a synodo Nicæna decretam convellebant, quæ singulas provincias suis commiserat metropolitanis, non autem plures provincias uni; hinc factum, ut Bonifacius papa non exprobrarit quidem Patroclo Arelatensi metropolitanicæ potestatis usurpationem, sed potius integram illi relinquens in provincia Viennensi, illius tamen temeritatem damnaverit epistola data ad Hilarium Narbonensem anno 422, quod scilicet in Lutubensi Ecclesia ordinationem episcopi celebrasset *in aliena provincia*, inquit, scilicet in Narbonensi, quæ a Viennensi erat distincta. Illud autem factum pertendit contra synodî Nicænæ constitutionem, quam describit; commonetque Hilarium, ut metropolitanico jure munitus, et præceptionibus suis fretus, quæ faciendæ sunt in Lutubensi Ecclesia præstet. Noluït Hilarius Arelatensis, Patrocli successor, sultus et Zosimi priori rescripto et consuetudine vetusta, parere decreto Bonifacii, restringentis intra Viennensem provinciam Arelatensis episcopi potestatem. Quam ob rem, et propter Chelidonii causam, aliasque gravissimas rationes, iratus Hilario Leo PP. quod minus colere majestatem Romanæ sedis videretur, acerbe in eum invehitur in epistola ad episcopos Viennensis provincie scripta anno 445. Inter cætera illi objicit, quod projecto episcopo infirmo et nescienti, alium superposuisset episcopum, idque *in aliena provincia*, scilicet extra Viennensem. *Quid sibi Hilarius quærit in aliena provincia*, inquit, *et id quod nullus decessorum ipsius ante Patroculum habuit, cur usurpat, cum et ipsum quod Patroclo a sede apostolica temporaliter videbatur esse concessum, postmodum sit meliøre sententia mutatum?* Quibus verbis Leo apertissime significat priora Zosimi rescripta, et posterius Bonifacii decretum, quo potestas Arelatensis episcopi

intra limites Viennensis provinciæ coerceretur, ut superius monui. Quæ autem exceptiones obicerentur adversus Zosimi rescriptum, in eo capite quod ordinationes in utraque Narbonensi Patroclo concessas respicit, idem manifeste docet, si ejus verba juxta regulas juris expendantur. Scilicet obreptum Zosimo per falsam Patrocli suggestionem, qui referebat ad consuetudinem vetustam, quam ipse primus usurpabat ordinandi potestatem in provincia Narbonensi. Deinde significat, ad summum prærogativam illam a Zosimo ad tempus Patroclo concessam intelligi debere. Denique dicitur posteriore Bonifacii decreto, quod juxta canonum præscriptum, ambitiosum illud et per fraudem elicitedum Zosimi rescriptum, duas provincias ubi metropolitanæ concedens, resciderat. Tandem præfracta Hilarii Arelatensis contumacia Leo papa succensus, absque cognitione causæ inauditis illis quorum intererat, jus omne metropolitanicum etiam in provincia Viennensi ademit episcopo Arelatensi, illudque Viennensi adjudicavit, ac si ad eum ex jure civilis metropoleos juxta canones pertineret, quemadmodum Simplicius in concilio Taurinensi a Patribus olim imperare tentaverat. Hanc injuriam Arelatensi Ecclesiæ illatam adversus vetustissimæ consuetudinis ἐν τῇ πρωτοκλησίᾳ fundatæ et a Trophimo ductæ auctoritatem, episcopi provinciæ Viennensis, hac novitate perculti, amovere curarunt, occasione arrepta ex obitu Hilarii, et electione a se facta Ravennii, viri gravissimi et Leoni pergrati. Itaque libello supplicii ad Leonem dato, primatus Arelatensis originem arceunt a Trophimo: qui missus a B. Petro, primus in Gallis Arelate episcopatum instituit: cujus quidem primæ institutionis ratio potior sit habenda, quam civilis dispositionis, quæ Viennæ jus metropoleos politicæ olim tribuerat. Quod telum ex ordine civili petitum ut repellant episcopi, non dubitant civilem quoque dignitatem, qua temporibus illis florebat civitas Arelatensis, Leoni proponere: in ea nempe sedem præfecturæ Galliarum a civitate Trevirorum eo translata consistere: atque adeo urbem illam matrem omnium Galliarum esse. Quod dictum, ut opponatur Viennæ, quæ pro matre Viennensis tantum provinciæ se gerebat. Addunt etiam: *Quicumque intra Gallias*, scilicet jam inde a Constantino Maximo et Valentiniano, ostentare voluit insignia dignitatis, in hac urbe consulatum accepisse, et dedisse: hoc est consulatum circensibus celebravisse, quemadmodum egregie hunc locum interpretatur vir eruditissimus Adrianus Valesius, litterarum et sanguinis germanitate frater tuus, o mihi charissime Henrice Valesi, in libro VIII *Rerum Francicarum*, quas doctissimis curis et ingenii sui solertia illustravit. Expensis tandem rationum momenti, quæ libello episcoporum Provincialium continebantur, auditis quoque allegationibus episcopi Viennensis, Leo papa privilegii Arelatensis rationem habendam censuit, restituendamque metropolitanicam dignitatem illi Ec-

clesiæ, quæ vitio episcopi sui Hilarii antiquo jure in perpetuum privari non poterat. Itaque rem totam juxta concilii Taurinensis consilium datum olim contententibus duarum civitatum episcopis, sic temperavit, ut majorem partem provinciæ Viennensis restitueret Arelatensi Ecclesiæ; solis quatuor civitatibus penes Viennensem episcopum relictis, ne honorem metropolitanicum, quem ipsemet concesserat, adimere per inconstantiam aut injuriam videretur; et, ut ipse loquitur, ne Viennensis, cui potestatem metropolitanicam Hilario ablatam deputaverat, *semetipso factus videretur inferior*. Sed tum de isthac controversia, tum etiam de dignitate civili Viennensis et Arelatensis civitatis, accuratam disceptationem dabimus in secunda editione libri nostri *De primatibus*, quam adornamus.

Cæterum hæc Trophimi antiquitas confirmatur epistola Cypriani ad Stephanum papam, qua petit ut ab eo scribantur litteræ in Provinciam (id est Narbonensem solidam, quam veteri Provinciæ nomine nuncupat) quibus Marciano episcopo Arelatensi abesto, alius in ejus locum substituat; quoniam spretis collegarum monitis, Novatiani erroribus pervicaciter adhærebat. Necessum vero est hanc Cypriani epistolam scriptam esse initio sedis Stephani, quando duos inter illos pontifices dissensio nondum ulla intercesserat. Initium autem illud Stephani cum cadat in annum 256, sequitur Marciani exordia antecedere Decii consulatum. Unde rectissime colligitur, missionem Trophimi in anteriora promovendam, invito licet Gregorio Turonensi, scilicet ad Petri ætatem, juxta libelli episcoporum provinciæ Viennensis testationem. Sola falsi suspitione ultro excogitata tum adversus Cypriani epistolam, tum adversus Zosimi rescripta et episcoporum libellum, nollem a manifestis illis probationibus se liberarent Gregorii fautores. Admissa quippe semel hac respondendi et præscribendi ratione, adversus scripta quæ stilo et veterum codicum editionumque fide, veterumque auctorum testimonio muniuntur, cadit omnis de quæstionibus litterariis disserendi ingeniorum delectatio. Interim omnitemendum non est assertam Cypriano epistolam a V. C. Rigaltio in notis ad Cyprianum, discus is falsi argumentis a viro doctissimo allatis. Operam quoque non indiligentem posuit vir plane eruditus Hugo Menardus in refellendis argumentis adversus Cypriani epistolam, et Zosimi rescripta, atque libellum supplicem adductis.

Quæ testimonia, licet ad vindicandam veritatem sufficiant, non alienum erit ad traditionis antiquæ seriem comprobendam, Adonem Viennensem testem laudare; cujus hæc sunt verba in Martyrologio iv Kal. Januarii: *Apud Arelatem, natalis sancti Trophimi episcopi et confessoris, discipuli apostolorum Petri et Pauli*. Idem uberius in libello de festivitibus apostolorum. *Natalis sancti Trophimi, de quo scribit Apostolus ad Timotheum: « Trophimum autem reliqui infirmum Mileti. » Illic ab apo-*

stolis Romæ ordinatus episcopus, primus ad Arela-
tem urbem Galliæ ob Christi Evangelium prædican-
dum directus est: ex cuius fonte, ut beatus papa
Zosimus scribit, totæ Galliæ fidei rivos acceperunt:
qui apud eandem urbem in pace quievit.

Errore Gregorii Turonensis in consignanda Trophimi epocha disuncto, re impetrabiliore utemur in probanda similis ejusdem auctoris hallucinationis confutatione. Paulum Narbonensem ad Decii tempora Gregorius dejicit. Cui opponemus læcuple-tissimum testimonium vetustissimi Martyrologii a Rosweydo editi, quo Ecclesia Romana inter solemnes ritus utebatur, teste Gregorio Magno lib. vii, epist. 29. Martyrologii illius hæc sunt verba ad xi Kal. Aprilis: *Narbonæ, sancti Pauli episcopi, discipuli apostolorum.* En Paulum episcopum Narbonensem, discipulum apostolorum, id est ab ipsis apostolis Christianam fidem edoctum. Causa cadam, nisi constans sit in eodem Martyrologio verbi illius quam proposui significatio; quæ alia certe esse non potest juxta proprium dictionis sensum. Referam loca, ex quibus hæc significatio verbi adstruitur. *Pridie Nonas Januarii. Apud Cretam, Titi apostolorum discipuli in Kal. Maii. Apud Paphum, Tychici apostolorum discipuli. vii Kalendas Junii. Apud Athenas, Quadrati apostolorum discipuli. Pridie Nonas Augusti. Aristarchi discipuli apostolorum. iv Kal. Decembris. Sosthenis discipuli apostolorum. vi Kalendas Januarii. Trophimi episcopi, discipuli apostolorum.* Quare diserta est, ut dixi, Martyrologii veteris Romani testatio, ad figendum Pauli Narbonensis episcopatum in ipsis apostolorum temporibus, quamvis Trophimi episcopatu posteriorem. Celeberrimum quidem apud antiquos fuisse Pauli hujus nomen, docet Prudentius in *Martyribus Cæsaraugustanis*:

Barcino claro Cucufate fulta
Surget, et Paulo speciosa Narbo.

Sed temporis veram consignationem ex testimonio vetustissimo Romanæ Ecclesiæ supra laudato hau-rire debemus. Traditionis vero series petenda est tum ex Usuardo, et ex Actis vitæ Pauli Narbonensis; tum etiam ex Adonis Martyrologio, atque ex ejusdem libello de festiuitatibus apostolorum; cujus hæc sunt verba ad diem xi Kalend. Aprilis: *Natalis sancti Pauli, quem beati apostoli ordinatum urbi Narbonæ episcopum miserunt. Quem tradunt eumdem ipsum fuisse Sergium Paulum proconsulem, virum prudentem, a quo ipse Paulus sortitus est nomen, quia eum fidei Christi subegerat: quique ab eodem sancto apostolo, cum ad Hispanias prædicandi gratia pergeret, apud præfatam urbem Narbonam relictus, prædicationis officio non segniter impleto, clarus miraculis coronatus sepelitur.* Hic duo quædam observanda sunt. Ac primo quidem, Paulum Narbonensi Ecclesiæ præfectum episcopum ab ipsis apostolorum temporibus, absoluta est auctoritas, cum eorum discipulus fuerit, ut dixi. Alterum respicit veterem famam, quæ Paulum illum

A cum Paulo proconsule miscet, eundemque facit. Præterea docet in possessione episcopatus institutum a Paulo apostolo in Hispaniam proficiscente. Quæ quidem prudenter Ado non asseruit ut certa, sed ut fama vetustiore recepta: cujus narrationis auctores Braulio, Leander, Julianus, et alii veteres scriptores Hispani proferuntur in litteris Stephani papæ editis a viris clarissimis et eruditissimis Guilielmo Catello, senatore Tolosano, et Philippo Labbæo, Societatis Jesu presbytero; quarum exemplar exstat etiam in archivis Ecclesiæ Tarraconensis, quarumque fidem et sententiam expendimus in secunda editione libri nostri *De primatibus*.

Quod attinet ad Martialem, illud unum habetur in Martyrologiis veteribus, eum Lemovicæ fuisse episcopum. Veruntamen antiqua ejus vitæ Acta, unum fuisse e Lxx discipulis Domini, et a Petro apostolo ad Aquitanos missum docent; quam traditionem amplexa est synodus Lemovicensis anno 4034 in disceptatione quæ de Martialis apostolatu in Galliis habita est.

Dionysii Parisiensis succedit vexata disputationibus gravissimorum virorum epocha: his stantibus a Gregorio, et ad Decii tempora antistitem illum detrudentibus, quo spes omnis Parisiensem Dionysium cum Arcopagita permiscendi abscondatur: illis vero, contrario proposito, ad Clementem Romanum ejus missionem referentibus. Sane a Clemente in Gallias Dionysium missum fuisse, Beda et Usuardus docent in suis Martyrologiis: quam traditionem eos hausisse certum est ex Actis antiquis Vitæ S. Dionysii, quæ dudum ex mss. codicibus editit V. C. et eruditissimus Franciscus Bosquetus, nunc meritissimus episcopus Ecclesiæ Monspeliensis. Nomen auctoris illius Vitæ deprehendi in codice ms. Turonensis Ecclesiæ, qui complectitur Vitas sanctorum aliquot a Fortunato descriptas, et inter cæteras, Dionysii Parisiensis illam quæ jam, ut dixi, edita est in publicum. Habemus ergo Fortunatum Pictavensem episcopum, æqualem Gregorii Turonensis, qui Dionysii Parisiensis epocham ad tempora Clementis retrahit. Quam sententiam secuti sunt episcopi Galliarum in epistola ad Eugenium papam scripta anno 824, quæ habetur apud Baronium: a quibus Fortunato teste adeo locuplete fultis discedere, piaculum esse puto.

De Saturnino, Gatiano et Stremonio mox agam quoniam specialis illorum est causa.

Non me latet, quid eruditos viros ad deprimentam in posteriora tempora septem episcoporum epocham, veluti præcipites egerit: Severi Sulpitii nempe, atque Gregorii Turonensis auctoritas. Scripsit ille, *Sub Aurelio Antonino visa primum in Galliis martyria, Dei religione trans Alpes serius suscepta.* Unde tabulis ecclesiasticis fidem non esse habendam colligunt. quæ sub Domitiano, vel sub Trajano, aut Adriano passos tradunt quosdam ex prioribus illis pontificibus. Utinam maluissent interpretatione ex ipsis juris et rhetorum principiiis

ducta, Severum cum diptychis ecclesiasticis in concordiam adducere; generi quippe per speciem derogatur, ut docent jurisconsulti. De martyriis generalibus loquitur Severus, scilicet de eade tum pontificum, tum plebis Christianæ, per supplicia consumptorum, ut accidit in Ecclesiis Viennensi et Lugdunensi sub Antonino, quo solum respicibat Severus; cui cladi similis ante nulla contigerat in Galliis. Quod tamen non impedit quin priores aliquot episcopi pro Christo mortem obierint, absque ulla tamen generali plebis Christianæ strage, ut factum postea sub Decio, qui solos in episcopos animadvertabat. Neque vero sequitur errasse Severum in pertextenda rerum serie, cum per compendium summa illarum capita attigerit, neque in se susceptum, origines Ecclesiarum Gallicanarum, quas omnino intactas reliquit, et singulorum pontificum eventus tradere. Quod autem subjungit, *serius trans Alpes susceptam religionem*, verum est, habita comparatione partium Orientalium, atque ipsius Italiæ, quæ prius imbuta est doctrina fidei, et fortassis cum uberiori et faciliori proventu quam in Galliis, gentium superstitionum retinentioribus.

Depulsa ex Severo petita machina, liberi esse possumus a metu Gregorii. Docet ipse duo quædam, lib. 1 *Hist.*, cap. 50: alterum, septem illos socios eodem tempore in Gallias pervenisse, Ecclesias septem ab eo commemoratas primos constituisse; alterum vero, horum adventum referendum ad tempora consulatui Decii et Grati vicina, id est ad annum 250, aut circiter. Quæ narratio manifeste pugnat cum Irenæo, qui sexaginta et amplius annis ante hunc consulatum Ecclesiarum apud Celtas fundatarum meminit. Pugnat quoque cum Tertulliano, qui triginta et amplius annis ante Decii epocham, diversas Galliarum nationes fidem Christianam profiteri testatur: quæ cum sit ex auditu, plane prædicantium missorum ministerio diversis illis nationibus infundenda fuit; qui quidem alii non sunt præter eos, quos tabulæ ecclesiasticæ exhibent. Erravit ergo Gregorius, prætextu Vitæ sancti Saturnini, cujus verba laudat, in epocha Decii constituenda; quam scriptor ille cum soli Saturnino affigeret, Gregorius de suo ad alios extendit, ex recepta jam tum opinione de septem illorum societate. De suo addidisse dixi, quoniam in verbis *Actorum Saturnini* quæ Gregorius laudat, nulla fit sex pontificum mentio; neque etiam in corpore *Actorum* quæ apud Surium exstant; quæ plane sunt eadem cum iis *Actis* ex quibus locum a se laudatum Gregorius decerpit, cum iisdem omnino verbis ibi locus ille descriptus reperitur. Porro *Acta* illa composita sunt longo intervallo post obitum Exsuperii Tolosani, cujus meminere, ut recte observat Hugo Menardus. Destituitur itaque Gregorius sui auctoris testimonio, in sex pontificibus: adeo ut epocha consulatus Decii, ad solum Saturninum episcopum ex illo *Actorum* scriptore referenda sit.

Quod autem ad Saturninum attinet, controversi

PATROL. GR. XX.

A non debet, quin Gregorii tempore duplex invaluisset opinio, et quin utraque sola relatione niteretur. Altera est quam sequitur Gregorius hoc loco, passum esse Saturninum Decii consulatu. Illud autem auctor ab eo laudatus hausit, non ex vetustis Saturnini passionis *Actis*, sed ex *fideli recordatione*, ut loquitur. Vetusta enim passionis *Acta*, vel per incuriam tempore illo scripta non fuerant, vel ex præsidum decreto temporibus Decii igne perierant; ut de *Actis* martyrum generaliter testatur Prudentius. Altera sententia, sua quoque relatione fulta (cujus testis ipse Greg., lib. 1, c. 48, *De miraculis*), tradebat missum Saturninum a discipulis apostolorum, id est, plus quam centum et quinquaginta annis ante Decium. Adeo ut in ancipiti positus, liceat ultimam Gregorii sententiam sequi, quæ coheret priori illi apud eum non controversæ, de non divellendis adeo proluxa temporum intercapedine a se invicem prioribus episcopis: qui a Petro et Paulo, et deinceps a Clemente apostolorum discipulo, non longo intervallo missi, exordia fidei per Gallias propagarunt. Hinc factum, ut Ado in Martyrologio Saturninum scribat passum sub Decio, juxta primam Gregorii opinionem: Rabanus autem in suo Martyrologio sequatur secundam, usurpatis quoque Gregorii verbis: *Iste vero*, inquit, *Saturninus martyr, ut fertur, ab apostolorum discipulis ordinatus, in urbem Tolosatum est directus*. Quod intelligendum de Clemente, a quo missus dicitur Saturninus una cum Dionysio, in *Actis* veteribus S. Dionysii compositis a Fortunato Pictavensi, qui secundam Gregorii sententiam disertissime confirmat. Quamquam vetusta S. Saturnini *Acta* missum a Petro doceant, et in Elusana urbe Novempopulaniæ scilicet metropoli, deinde Pompelone, et in aliis Hispaniarum gentibus Ecclesias constituisse; ut ex suis quoque tabulis fatentur auctores Hispani. Sed satius est, ut hæreamus relatæ a Gregorio traditioni, scilicet a discipulis apostolorum ordinatum, id est a Clemente, juxta Fortunatum.

Eadem explicatio adhibenda est alteri loco, c. 8, *De gloria Confessorum*, ubi tradit Bituricæ urbi verbum salutis prædicasse Ursinum episcopum, qui a discipulis apostolorum in Gallias destinatus fuerat, scilicet a Clemente, ut ejus Vitæ *Acta* perantiqua testantur.

Speciales quas adhibuimus probationes pro fulcienda veteri epocha quinque pontificum, Trophimi, Pauli, Martialis, Dionysii, Saturnini, quibuscum par est causa plurium aliorum qui Ecclesias in Gallias fundaverunt, generales probationes ex Irenæo, Tertulliano et Eusebio, de vetustate Ecclesiarum, ut juvant, sic mutuam quoque ex illis subsidium capiunt. Qua de re diligenter disseruit juris utriusque celeberrimus antecessor in Academia Tolosana Antonius Dadinus Alteserra, lib. iv *Rerum Aquitanicarum*, c. 9.

Quod autem attinet ad Gatianum Turonensis Ecclesiæ episcopum, cum ejus successor Gregorius,

cui perspecta erant Ecclesiæ suæ tabularia, doceat conceptis verbis, lib. ix *Hist.*, cap. 31, Galianum anno Decii primo a papa sedis Romanæ transmissum, additis quoque aliquot ejus episcopi gestis, neque ulla nobis aliunde suppetat auctoritas, qua illum ad vetustiora tempora revoceamus, temerarium censeo adversus Gregorium de propriæ Ecclesiæ statu disputare. Idem dicendum puto de Stremonii Arvernensis episcopi initiis; quæ Gregorium, utpote patria Arvernum, atque adeo in suis non peregrinum, latere non poterant. Quæ fortasse fuit occasio cur negligentius se habuerit in aliarum Ecclesiarum investigandis initiis. Quibus exordia duarum sibi chararum, Turonensis et Arvernæ, æquari non posse cum videret, maluit ad harum tempora priorum quinque fundationes indiscussas deprimere. Quare cum apud viros eruditissimos antiqua Ecclesiarum Gallicanarum diptycha, in quibus pontifices fidei prædicatæ antesignani descripti sunt, cum missionis apostolicæ vetustissima epocæ, ex eo solo capite nutarint in temporis assignatione, quod cum Severo et Gregorio pugnare viderentur, religiosissimi episcopi collegæ nostri poterunt intrepide in suis Ecclesiis decessorum suorum traditam asserere vetustatem, securi de illa quæ nostris obijci solet veterum auctorum ignorantia aut contemptu, tum etiam de aliquo veritatis historicæ dispendio: quæ alioqui laboraret, si *Actis* antiquis fides sua detraheretur. Itaque præter cæteros superius memoratos, Clementem a Petro apostolo missum sibi vindicabant Metenses, ex *Actis* unde narrationem suam hausit Paulus diaconus, mediæ ætatis, et non contemnendæ auctoritatis scriptor. Ejusdem apostoli curæ, et postea Clementis, plures populi acceptam quoque ferre poterunt ex veteribus *Actis* et Martyrologiis primam episcoporum suorum institutionem. Quorum labores si suis provinciis ex Augusti Instituto dispositis reddantur, Tertulliani sententia quantopere vera sit, de diversis Galliarum nationibus Christiana fide imbutis, patebit. Narbonensis quippe provincia non solum a Crescente Viennensi, sed etiam a Trophimo Arelatensi, a Paulo Narbonensi, qui proxime secutus est Trophimum, et demum a Saturnino Tolosano exulta fuit. Aquitanica a Martiale Lemovicensi, Ursino Bituricensi, Frontone Petragoricensi, et Eutropio Santonensi, atque etiam a Saturnino in Novempopulania, quæ pars erat Aquitanicæ. Belgicam curaverunt Eucharius Trevirensis, Clemens Metensis, Xytus Remensis, et Memmius Catalaunensis. Quod attinet ad Lugdunensem provinciam,

A fidem in ea Instituerunt Dionysius Parisiensis, Savinianus Senonensis, Nicasius Rothomagensis, Caranus Carnotensis, et Julianus Cenomanensis. Superest ut de Lugdunensi civitate quæramus: quæ quidem cum principia episcopatus debeat Pothino, qui passus sub Antonio, anno Christi 177, nonagenario major, sed inferior Trophimi Arelatensis institutione, non dubito quia hujus studio debeat primitias fidei. Siquidem, ut tradiderunt episcopi in libello oblato Leoni papæ anno 450, ex Trophimo velut ex fonte profluxerunt rivuli fidei in alias Galliarum partes; quod confirmat quoque Zosimi papæ epistola. Quare cum Arelas Italiæ, Orientis et Africæ commercis pateret, et ob eam rationem Lugduno florentissimo Galliarum emporio conjungeretur, obvium fuit Trophimo per se et per alios legatos fidei Christianæ sementem ibi serere, quæ tandem in eum fidelium cætum crevit, qui a Pothino episcopo regi mereretur.

Non me latet, in quædam *Acta*, quibus vitæ pontificum illorum describuntur, multa, quod attinet ad eorum res gestas, irrepsisse, quæ manu medica egeant, ut repurgentur; quemadmodum de *Actis* hujusce generis deceverat olim concilium Francofurtiense anno 794. Id tamen non officit missionis veritati, de qua sola asserenda nunc agitur, omnis cæteris quæ in quæstionem adducentur a viris eruditis, de quibus alias fortasse sententiam meam aperiam. Interim amicos nostros obtestor, ut boni consulant quæ, licet aliena ab eorum sententia, dixi, provocatus tuendæ veritatis desiderio, ad restituendam Ecclesiæ Gallicanæ majestatem, aliquo pacto imminutam ex depressa origini illius vetustate: quæ in rebus sacris non vulgarem venerationem conciliare solet, tum Ecclesiis, tum etiam imperiis Christianis in quibus sunt constitutæ. Quare non evertendas, sed retinendas putavi quæ vero nituntur traditiones nostras, præcipue cum in Ecclesia Romana, ac toto in orbe Christiano jam olim receptæ fuerint; adeo ut non egeamus prava illa diligentia quam adhibuerunt illi qui etiam falsis atque conflictis sub nomine veterum auctorum monumentis, vetustatem Christianæ religionis sibi arrogare nituntur, vel etiam receptam confirmare.

D Tu vero, vir clarissime, pro ea qua polles non solum eruditione, sed etiam prudentia, de nostro isto conatu, prout par est, decernes, et dignitatem Ecclesiarum Gallicanarum robustius vindicabis. Vale.

Lutetiæ Parisiorum, Nonis Septembris, anno 1638.

ΕΥΣΕΒΙΟΥ
ΤΟΥ ΠΑΜΦΙΛΟΥ
ΕΚΚΛΗΣΙΑΣΤΙΚΗΣ ΙΣΤΟΡΙΑΣ
ΛΟΓΟΣ Α⁽¹⁾.

EUSEBII PAMPHILI
ECCLESIASTICÆ HISTORIÆ
LIBER PRIMUS.

(2) ΤΑΔΕ ΠΕΡΙΕΧΕΙ Η ΠΡΩΤΗ ΒΙΒΛΟΣ ΤΗΣ ΕΚΚΛΗΣΙΑΣΤΙΚΗΣ ΙΣΤΟΡΙΑΣ ΕΥΣΕΒΙΟΥ
ΤΟΥ ΠΑΜΦΙΛΟΥ (3).

α' Τίς ἡ τῆς ἐπαγγελίας ὑπόθεσις.
β' Ἐκπομὴ κεφαλαίων περὶ τῆς κατὰ τὸν Σωτῆρα καὶ Κύριον ἡμῶν τὸν Χριστὸν τοῦ Θεοῦ προϋπαρξείως τε καὶ θεολογίας.
γ' Ὡς καὶ τὸ Ἰησοῦ δρομα, καὶ αὐτὸ δὴ τὸ τοῦ Χριστοῦ, ἐγνωστὸ τε ἀνεκὰθερ καὶ ἐτετιμητο παρὰ τοῖς θεσπεσίοις προφήταις.
δ' Ὡς οὐ νεώτερος, οὐδὲ ξηρότερος ἢ ὁ τρόπος τῆς πρὸς αὐτοῦ καταγγελθείσης πᾶσι τοῖς ἔθνεσιν

A εὐσεβείας.
ε' Περὶ τῶν χρόνων τῆς ἐπιφανείας αὐτοῦ τῆς εἰς ἀνθρώπους.
ς' Ὡς κατὰ τοὺς χρόνους αὐτοῦ, ἀκολούθως ταῖς προφητείαις, ἐξέλιπον ἄρχοντες οἱ τὸ πρῶν ἐκ προγόνων διαδοχῆς τοῦ Ἰουδαίων ἔθνος ἡγούμενοι, πρῶτος τε ἀλλοφύλος βασιλεύει αὐτῶν Ἡρώδης.

ζ' Περὶ τῆς ἐν τοῖς Εὐαγγελίοις νομιζομένης δια-

(1) Λόγος α'. In antea editis, βιβλίον πρῶτον. In vetustissimo codice Mazarino et in Mediceo ac Fucetiano titulus hujus libri ita perscribitur : Εὐσεβίου τοῦ Παμφίλου Ἐκκλησιαστικῆς Ἱστορίας λόγος πρῶτος. Idem quoque in reliquis libris observatur. Sed et ad calcem uniuscujusque libri semper appositum inveni in primis illis exemplaribus, Τέλος τοῦ λόγου, etc. Certe Andreas Cæsariensis, in caput xvi Apocalypsis, hos libros ita nominat : Ὡς γὰρ φησὶν ἐν ὀγδῶ κεφαλῶν τοῦ ἐνάτου λόγου τῆς Ἐκκλησιαστικῆς αὐτοῦ Ἱστορίας ὁ Εὐσεβίος.

(2) Solebant antiqui scriptores libris suis indices capitulorum præfigere, ut lectores quid in singulis libris tractaretur, uno quasi intuitu agnoscerent. Id autem duobus modis præstare consueverant. Nam aut omnium simul librorum capitula universo operi præponebant, sicut a Plinio Secundo factum est in libris *Historiæ naturalis*; aut singulis libris titulos capitulorum præfigere solebant, ut in *Historia ecclesiastica* fecit Eusebius noster. Neque enim dubitandum est quin Eusebius ipse hos indices sen titulos capitulorum composuerit, et historiarum suarum libris, sicut hodie leguntur, prænotaverit. Certe observare licet, in istis capitulis semper Eusebium de seipso loqui in prima persona; exempli causa, post titulos capitulorum libri secundi hæc leguntur : Ὅτι συνήχεται ἡμῖν ἡ βίβλος, ἀπὸ τῶν Κλήμεντος, Τερτυλλιανού, Ἰωσήπου καὶ Φιλώτος. Id est : *Quod hic liber a nobis collectus est ex Clementis, Tertulliani, Josephi ac Philonis operibus.* Præterea in libro vii hic est titulus ultimi capituli : Περὶ τῶν καθ' ἡμᾶς αὐτοῖς διαπραξάντων ἐκκλησιαστικῶν ἀνδρῶν. Id est, *De his quæ persecutionem nostram tempore factam præcesserunt.* Ex quibus mani-

festè colligitur, Eusebium ipsum, hujus *Historiæ* partem, capitulorum etiam auctorem existisse. Adde quod Rufinus, qui sexaginta circiter annis post Eusebii mortem *Ecclesiasticæ historiæ* libros Latine interpretatus est, in Græco suo exemplari eadem reperit capitula, quæ in nostris exemplaribus hodie leguntur. Idque apparet ex manuscriptis Rufini exemplaribus, quorum unum ante septingentos annos descriptum penes me habeo. In iis enim semper tituli capitum singulis libris præfiguntur, eodem ordine quo in nostris codicibus Græcis positi cernuntur. Et Rufinus quidem ea vocat *capitula*; Cassiodorus vero, in præfatione *Hist. Trip.*, titulos rectius nominat; et Cyprianus in *Exhortatione martyrii ad Fortunatum* : *Compendium feci*, inquit, *ut propositis titulis, quos quis noscere debeat et tenere, capitula Dominica subnecterem.* Ubi vides titulos a capitulis distingui. Sed et Suidas, in voce *Κεφάλαιον* et in voce *Τέλος*, notat titulos differre a capitulis

(3) Εὐσεβίου τοῦ Παμφίλου. In codice Mazarino et Fucetiano scriptum est, τοῦ Παλαστίνου. Sed Medicæus utramque habet lectionem, τοῦ Παμφίλου, τοῦ Παλαστίνου. Certe Theodoritus Eusebium nostrum vocare solet Palæstinum. Ita in proœmio *Commentariorum in Canticum*, et proœmio interpretationis in *Epistolam ad Hebræos*. Idem in epistola ad Sporacium qua libros *Hæreticarum subtilarum* ei nuncupat, de Eusebio Pamphilo et de Eusebio Eniseno loquens, alterum Palæstinum vocat, alterum Phœnicem : καὶ Εὐσεβίου τοῦ τε Παλαστίνου καὶ τοῦ Φοίνικος. Basilium quoque, in libro *ad Amphilochium de Spiritu sancto*, Eusebium nostrum Palæstini cognomento afficit.

ῥωρίας τῆς περὶ τοῦ Χριστοῦ γενεαλογίας.
 η' Περὶ τῆς Ἡρώδου κατὰ τῶν παιδῶν ἐπιβουλῆς,
 καὶ οἷα μετῴθησεν αὐτὸν καταστροφή βίου.
 θ' Περὶ τῶν κατὰ Πλάτων χρόνων.
 ι' Περὶ τῶν παρὰ Ἰουδαίους ἀρχιερέων, καθ' ὅς

Α δ Χριστὸς τὴν διδασκαλίαν ἐποιήσατο.
 ια' Τὰ περὶ Ἰωάννου τοῦ Βαπτιστοῦ καὶ τοῦ Χρι-
 στοῦ μεμαρτυρημένα.
 ιβ' Περὶ τῶν μαθητῶν τοῦ Σωτῆρος ἡμῶν.
 ιγ' Ἱστορία περὶ τοῦ τῶν Ἐδессηνῶν δυνάστου.

IN PRIMO LIBRO ECCLESIASTICÆ HISTORIÆ EUSEBII PAMPHILI
 HÆC CONTINENTUR.

- I. Quodnam sit hujus operis argumentum.
- II. De Servatoris Domini nostri Jesu Christi præexis-
 tentia ac divinitate.
- III. Quod ipsum Jesu Christique nomen, olim notum
 fuerit cultumque u divinis prophetis.
- IV. Quod religio cunctis gentibus ab eodem prædi-
 cata, nec nova sit nec peregrina.
- V. De temporibus quibus præsens hominibus apparuit.
- VI. Quod ejus temporibus, ut a prophetis prædictum
 fuerat, cessarunt principes qui ex generis continua
 successione Judæis imberabant : et quod orimus ex

- alienigenis Herodes apud eos regnavit.
- VII. De dissensu qui creditur esse inter Evangelia,
 in stirpe Christi.
- VIII. De Herodis adversus infantes crudelitate, et
 qualem exitum vitæ is habuerit.
- IX. De Pilati temporibus.
- X. De pontificibus Judæorum, sub quibus Christus
 Evangelium prædicavit.
- XI. Testimonia de Joanne Baptista et de Christo.
- XII. De Servatoris nostri discipulis.
- XIII. Narratio de regulo Edessenorum.

CAPUT PRIMUM.

Quodnam sit hujus operis argumentum.

Cum sanctorum apostolorum successiones, ac
 temporum seriem quæ a Servatore nostro ad nos
 usque effuxerunt scribere instituerim : quot præ-
 terea quantæque res in Ecclesia gestæ a scriptori-
 bus nostris commemorantur : qui præcipue in cele-
 berrimis civitatibus eidem Ecclesiæ non sine laude
 præfuerint : et qui subinde per ordinem temporum
 sua quisque ætate verbum Dei, vel voce vel

C scriptis, prædicaverint : qui etiam quibusque tem-
 poribus homines novandi cupiditate ad maximos
 errores delapsi, falsæ doctrinæ auctores se palam
 capitulis : Matthæum enim, verbi gratia, continere
 titulos 68, capita vero 355, et sic de cæteris Evan-
 geliis. Capitulum proprie est pars libri, quæ inte-
 gram alicujus rei continet narrationem. Titulus
 vero est index, qui capitulo superponitur, et in-
 terdum quidem titulus unus plura continet capita,
 ut videre est in Pandectis juris civilis. Idem olim
 cernebat in Evangelio Matthæi, quod plura habe-
 bat capita quam titulos, teste Suida. Sic etiam in
 reliquis Evangelii. Nam quod legitur in Suida
 Marcum habuisse titulos 48, capita vero 36, men-
 dosum est. Et pro 36 corrigendum est 233, ut aper-
 te colligitur ex Canonibus Evangeliorum quos Eusebius
 noster composuit. Interdum vero singuli
 tituli singulis capitulis respondent, ut in his *Eccle-
 siasticæ Historiæ* libris. Et in Mazarino quidem ac
 Mediceo codice, tituli uniuscujusque libri notis nu-
 meralibus prænotantur. In Fuketiano autem codice
 post titulum additur *Κεφάλαιον*, cum nota numerali.
 Sed hæc vox in optimis illis codicibus, ut dixi, nun-
 quam reperitur. Imo, ejus loco, *Περιοχῆς* vocabu-
 lum positum inveni in principio libri quarti supra
 ipsos capitulum titulos, *Λόγον τετάρτου περιοχῆς*.

(4) *Ἐπισημοτάταις παροικίαις*. Non possum
 probare interpretationem Christophorou, qui *παρο-
 οικίας provincias* vertit. Non placet etiam emenda-
 tio Carterii aut alterius cujuspiam qui *Ecclesias* in-
 terpretatur. *Παροικία* quidem significat Ecclesiam
 apud Christianos scriptores, et nominatim apud
 Eusebium nostrum non uno in loco. Cujus signifi-
 cationis origo ex eo manasse mihi videtur, quod
 Ecclesia in terris duntaxat inquilina sit et *παροι-
 κος*, ejus autem patria et municipatus in cælo sit.
 Sic in Epistola Smyrnenis Ecclesiæ apud Eusebium
 in lib. iv : *Ἐκκλησία ἡ παροικοῦσα ἐν Συμῶν*,
 et in lib. iv, cap. 23, de Dionysii Corinthii episto-
 lis : *Καὶ τῆ Ἐκκλησίᾳ δὲ τῆ παροικοῦσῃ Γόρτυ-*

ΚΕΦΑΛΑΙΟΝ Α'.

Τίς ἡ τῆς ἐπαγγελίας ὑπόθεσις.

Τὰς τῶν ἱερῶν ἀποστόλων διαδοχὰς, σὺν καὶ τοῖς
 ἀπὸ τοῦ Σωτῆρος ἡμῶν καὶ εἰς ἡμᾶς διηγουμένους
 χρόνοις, ὅσα τε καὶ πηλικά πραγματευθῆναι κατὰ
 τὴν ἐκκλησιαστικὴν ἱστορίαν λέγεται, καὶ ὅσοι ταύ-
 τῆς διαπραγῆς ἐν ταῖς μάλιστα ἐπισημοτάταις παρ-
 οικίαις (4) ἠγήσαντό τε καὶ προέστησαν, ὅσοι τε κατὰ
 γενεὰν ἐκάστην ἀγράφως ἢ καὶ διὰ συγγραμμάτων
 τὸν θεῖον ἐπρέσβευσαν λόγον, τίνες τε καὶ ὅσοι καὶ
 δπηλικά νεωτεροποιῶναι ἐμέρω πλάνης εἰς ἔσχατον
 ἐλάσαντες (5), ψευδωνύμου γνώσεως εἰσηγη-
 τὰς ἑαυτοῦς ἀνακεκρύχασιν, ἀπειθῶς οἷα λύκοι

ναυ. Sic etiam in epistola Lugdunensis Ecclesiæ ad
 Asianos, quæ refertur ab Eusebio in lib. v. Et ante
 hos omnes Clemens in epistola ad Corinthios ita
 scribit : *Ἡ Ἐκκλησία τοῦ Θεοῦ ἡ παροικοῦσα Ῥώ-
 μην*, etc. Denique in epistola Sardicensis concilii :
*Πρεσβυτέρους καὶ διακόνους, καὶ πάση τῇ ἀγίᾳ
 Ἐκκλησίᾳ τοῦ Θεοῦ τῇ ἐν Ἀλεξανδρείᾳ παροικοῦ-
 σῃ*. Sed in hoc Eusebii loco non licet *Ecclesiam* in-
 terpretari. Bis enim in eodem membro repetendum
 esset nomen Ecclesiæ hoc modo : *Qui in illustrissi-
 mis Ecclesiis Ecclesiæ cum laude præfuerunt*. Quod
 quidem ut vitaret Christophorou, *παροικίας προ-
 vincias* vertit. Ego *civitates* aut *sedes* malim ver-
 tere, aut, cum Rufino, in *celeberrimis locis*. Intelligit
 enim Eusebium Ecclesiam Romanam, Alexandrinam,
 Antiochenam et Hierosolymitanam. Porro *παροι-
 κία* dupliciter sumitur. Interdum generaliter pro
 tota diœcesi, ut apud Eusebium sexcentis in locis
 occurrit, et apud Cyrillum in *catechesi* 14, ubi de
 Jacobo fratre Domini loquitur : *Ἐπισκόπων δὲ πρώ-
 τω τῆς παροικίας ταύτης*. Interdum autem *παροι-
 κία* strictius sumitur, non pro tota diœcesi, sed pro
 particulari Ecclesia, in quam singuli fidelium
 ascripti sunt. Sic in libello protestationis presbyte-
 rorum Mæreutici nomi quam refert Athanasius in
Apologia, sumitur *παροικία*. De episcopis enim mis-
 sis a synodo Tyri ita scribunt : *Ἀπῆντησαν ἐν τῇ
 ἡμετέρᾳ παροικίᾳ*. Sed et Apollonius in libro *Ad-
 versus Cataphrygas* : *Καὶ ἡ ἴδια παροικία αὐτῶν
 ὄθεν ἦν οὐκ ἐδέξατο*. Quæ verba refert Eusebius, cap.
 48, lib. v. Sic *παροικία* vocabulum duobus modis
 sumitur apud Latinos : nonnunquam pro tota diœ-
 cesi, ut apud Augustinum in epistola 261 ; ali-
 quando pro singulari Ecclesia, quæ vulgaris signifi-
 catio est. Plura vide apud Jac. Sirmondum in no-
 tis ad epistolam ultimam Sidonii.

(5) *Ἠλάτης εἰς ἔσχατον ἐλάσαντες*. Ex codice

βαρεῖς τὴν τοῦ Χριστοῦ ποίμνην ἐπειτριβόντες, προσ-
 ἔτι τούτοις καὶ τὰ παραυτίκα, τῆς κατὰ τοῦ Σωτή-
 ρος ἡμῶν ἐνεκεν ἐπιβουλῆς (6), τὸ πᾶν Ἰουδαίων
 ἔθνος περιελθόντα, ὅσα τε αὐτὸ καὶ ὅποια καθ' οὓς τε
 χρόνους (7) πρὸς τῶν ἐθνῶν ὁ θεὸς πεπολέμηται λό-
 γος, καὶ πηλίκου κατὰ καιροῦς τοὺς δι' αἵματος καὶ
 βασάνου ὑπὲρ αὐτοῦ διεξήλθον ἀγῶνας, τὰ τ' ἐπὶ
 τούτοις καὶ καθ' ἡμᾶς αὐτοὺς μαρτύρια, καὶ τὴν ἐπὶ
 πᾶσιν ἴλω καὶ εὐμενῇ τοῦ Σωτήρος ἡμῶν ἀντίληψιν
 γραφῇ παραδοῦναι προσηρημένους, οὐκ ἄλλοθεν ἢ ἀπὸ
 πρώτης ἀρξομαι (8) τῆς κατὰ τὸν Σωτήρα καὶ Κύ-
 ριον ἡμῶν Ἰησοῦν τὸν Χριστὸν τοῦ Θεοῦ οἰκονομίας.
 Ἀλλὰ μοι συγγνώμην ἤδη εὐγνωμονῶν ἐντεῦθεν ὁ
 λόγος (9) αἰτεῖ, μείζον ἢ καθ' ἡμετέραν δύναμιν (10)
 ὁμολογῶν εἶναι, τὴν ἐπαγγελίαν ἐντελεῖ καὶ ἀπαρά-
 λειπτον ὑποσχῆσιν. Ἐπεὶ καὶ πρώτοι νῦν τῆς ὑπο-
 θέσεως ἐπιθάντες οἶά τινα ἐρήμην καὶ ἀτριβῆ ἴναί
 ὄδον ἐγχειροῦμεν, Θεὸν μὲν ὁδηγόν καὶ τὴν τοῦ Κυ-
 ρίου συνεργὸν στήσιν εὐχόμενοι δύναμιν, ἀνθρώπων
 γὰρ μὴν οὐδαμῶς εὐρεῖν οἷοί τε θύρας ἔχνη γυμνά τὴν
 αὐτὴν ἡμῖν προωθευκότων ὄδον, μὴ ὅτι σμικρὰς αὐτὸ
 μόνον προφάσεις (11), δι' ὧν ἄλλος ἄλλως ὧν διηνύ-

Regio eis Ἰσχατα edidit Stephanus. Sed reliqui co-
 dices, Mazærinus scilicet et Medicæus cum Fuke-
 tiano ac Saviliano, præferunt eis Ἰσχατον. Ita quoque
 in veteribus schedis Bibliothecæ Regiæ scriptum
 inveni. Eaque lectio, propter εὐφωνίαν, alteri ante-
 ponenda est.

(6) Ἐνεκεν ἐπιβουλῆς. In tribus nostris codici-
 bus Med., Maz. et Fuk. deest præpositio, quam
 etiam in suo exemplari defuisse Savilius adnotava-
 rat. Habetur tamen in codice Regio et in schedis.
 Addita porro videtur hæc præpositio ab iis qui non
 putabant commode dici posse παραυτίκα τῆς ἐπι-
 βουλῆς, cum tamen ea locutio, meo quidem iudicio,
 Græca sit et elegans: παραυτίκα ergo τῆς ἐπιβου-
 λῆς, Latine est statim post insidias, quas adversus
 Servatorem nostrum moliti fuerant.

(7) Καθ' οὓς τε χρόνους. Codex Regius, quem
 ubique Roberti Stephani expressit editio, habet
 καθ' οἷους. Verum in Med., Maz., Fuk. ac Savi-
 lii legitur καὶ καθ' οὓς χρόνους. In schedis autem
 Bibliothecæ Regiæ scriptum inveni καθ' οὓς τε χρό-
 νους.

(8) Ἀπὸ πρώτης ἀρξομαι τῆς κατὰ τὸν Σωτή-
 ρα οἰκονομίας. Veteres Græci οἰκονομίαν vocarunt
 quidquid Christus in terris gessit ad procurandam
 salutem generis humani. Itaque ἡ πρώτη τοῦ
 Χριστοῦ οἰκονομία est Incarnatio: sicut postrema
 οἰκονομία est Passio. Errant enim qui existimant
 οἰκονομίαν nihil aliud significare quam Incarnatio-
 nem. Quippe longe latius patet vox οἰκονομία, et to-
 tam Christi inter homines vitam complectitur.
 Recte ergo Nicophorus, pro hac voce, τὴν ἐν σαρκὶ
 πολιτείαν posuit in cap. 2, lib. 1. Sic Eusebius, in
 capite quinto hujus libri, τῆς ἐν σάρκα πολιτείας
 αὐτοῦ χρόνους dicit. Eo sensu οἰκονομίαν posuit
 Justinus Martyr in disputatione adversus Trypho-
 nem, μεθ' ὃν τῆς οἰκονομίας ταύτης τοῖς ἐν ἀνθρώ-
 πους αὐτοῦ γενομένοις χρόνοις παύσασθαι ἔδει αὐτά.
 Et in eadem disputatione, pag. 351, πρὶν τὸν Χρι-
 στὸν εἰς τὴν οἰκονομίαν τὴν κατὰ τὸ βούλημα τοῦ Πα-
 τρὸς γεγεννημένον ὑπ' αὐτοῦ ἐπὶ τῷ σταυρωθῆναι ἐλθεῖν.
 Pari modo Epiphanius in hæresi Alogorum, pag.
 448, οἰκονομίαν τοῦ πάθους dixit. Et ante illum Jus-
 tidius contra Tryphonem, pag. 247, Clemens quoque
 in sexto Strom. Et Irenæus in cap. 10, lib. 1, Pas-
 sionem Christi simpliciter vocat οἰκονομίαν. Joannes
 etiam Chrysostomus in homilia 2 in Matthæum,

A professi sint, Christi gregem quasi lupi gravissime
 infestantes: ad hæc quantæ calamitates universam
 Judæorum gentem obstructas Servatori nostro
 insidias statim consecutæ sint: quoties etiam, et
 quibus modis ac temporibus Christiana religio a
 gentibus impugnata sit: et qui tum superiori me-
 moria pro illius defensione tormenta ac mortem
 ipsam perpessi fortissime certaverint: tum quæ
 nostra ætate martyria consummata sint: postremo
 quam propitium ac benignum Servatoris nostri
 præsidium nobis demum affulserit: hæc, inquam,
 omnia cum scribere instituerim, non aliunde quam
 ab ipsa Servatoris ac Domini nostri Jesu Christi
 Incarnatione initium ducam. Porro in ipso statim
 vestibulo veniam nobis dari nostra poscit oratio,
 B quippe qui ingenue fateamur majus esse nostris
 viribus, opus hoc quod polliciti sumus, integrum
 atque omni ex parte perfectum exhibere. Primi
 enim hoc argumentum aggressi, novam quamdam
 nullisque adhuc vestigiis tritam viam incedere
 nunc tentamus: Deum quidem itineris ducem,
 C Christique potentiam adjumento nobis fore speran-

οἰκονομίαν sumit eo sensu quem dixi. Quærens
 enim cur Matthæus Evangelium suum *librum gene-
 rationis Christi* vocaverit, sic ait: Καλοὶ γὰρ οὗ
 τοῦτο ἔχει μόνον τὴν γέννησιν, ἀλλὰ πᾶσαν τὴν οἰ-
 κονομίαν· ὅτι πάσης τῆς οἰκονομίας τὸ κεφάλαιον
 τοῦτο καὶ ἀρχή. Vides ut οἰκονομίαν distinguat a
 generatione seu Incarnatione Christi, et Incarna-
 tionem caput esse dicat ac principium dispensa-
 tionis: eodem plane sensu quo Eusebius hoc in
 loco Incarnationem vocat τὴν πρώτην οἰκονομίαν.
 Sed et Cyrillus οἰκονομίαν ita usurpat in lib. vi
 contra Julianum, pag. 213, et in lib. viii, p. 259,
 et Origenes in principio tomi xi *Commentariorum*
 in Joannem.

(9) Ἐδὴ εὐγνωμονῶν ἐντεῦθεν ὁ λόγος. Ita in
 nostris codicibus, Medicæo scilicet, Mazarino, Fu-
 ketiano ac Savili, hic locus uno verbo, nempe εὐ-
 γνωμονῶν, auctior legitur quam in codice Regio
 quem expressit Robertus Stephanus. Idem ver-
 bum, εὐγνωμονῶν, habetur etiam in veteribus
 schedis Bibliothecæ Regiæ. Sed adverbium ἤδη
 deest in illis schedis, et in codice Medicæo ex-
 punctum est eadem manu. Porro εὐγνωμονῶν
 λόγος dicitur ab Eusebio modesta et ingenua ora-
 tio. Etsi enim εὐγνώμονες proprie dicuntur a Græ-
 cis qui benigne aliorum delictis indulgent, tamen
 ita quoque appellantur qui de se modeste sentiunt.

(10) Μείζον, ἢ καθ' ἡμετέραν δύναμιν. Sic pro-
 cul dubio scribendum est, non, ut edidit Robertus
 Stephanus, μεῖζω ἢ καθ' ἡμετέραν δύναμιν. Certe
 in optimo codice Mazarino et in Medicæo ac Fuke-
 tii legitur μεῖζονα, quod ad veram lectionem proximam
 accedit. In veteribus schedis scriptum est μεῖζον,
 quo modo etiam in codice Regio prius legebatur.

(11) Μὴ ὅτι σμικρὰς αὐτὸ μόνον προφάσεις.
 Hoc loco Rob. Stephanus conjecturæ suæ infeli-
 citer indulsit scribendo, ὅτι μὴ σμικρὰς αὐ-
 τῶν, etc. Nam in codice Regio et in veteribus
 schedis legitur μὴ ὅτι σμικρὰς αὐτὸ μόνον προ-
 φάσεις. Ita etiam in Maz., Fuk. ac Sav. scrip-
 tum inveni, longe rectius. Μὴ ὅτι idem significat
 quod πλὴν ὅτι. Itaque vertit Rufinus nisi quod. Sic
 Aristoteles in quinto *De generat. animal.* ait lin-
 guam inter exteriora membra numerandam esse, μὴ
 ὅτι ἐν τῷ στόματι σκεπάζεται, id est, nisi quod ore
 legitur, vel, tametsi ore obtegatur. Atque ita sumit
 Eusebius, cap. 4, lib. iii et alibi. Optime etiam in

tes optantesque : cæterum ne nuda quidem rep-
erientes hominum vestigia, qui ante nos viam illam
calceaverint : nisi quod nonnulli rerum quæ sua
ætate contigerant, exiguas quasdam et particula-
res narratiles sparsim nobis reliquerunt : tanquam
faces quasdam nobis eminus attollentes, et quasi
e specula inclamantes, qua via incedere, et quo-
modo sermonis nostri cursum tuto dirigere debeamus.
Quæcunque igitur proposito operi profutura
esse credidimus ex his quæ ab illis sparsim commem-
orata sunt studiose colligentes, aptosque insti-
tuto nostro veterum scriptorum locos, velut flosculos
ex sapientiæ pratis decerpentes, historica narra-
tione in unum corpus compingere conabimur :
satis habentes, si non omnium, illustrissimorum
certe Servatoris nostri apostolorum successiones
in iis Ecclesiis quæ etiamnum celeberrimæ habentur,
posteritatis memoriæ commendare. Cæterum
necessitate quadam impulsus hunc laborem susce-
pisse mihi videor, propterea quod ex ecclesiasticis
scriptoribus neminem qui in hoc descriptionis genere
elaborasset, hactenus deprehendi. Porro. ut mihi
necessaria, sic etiam utilissima huius argumenti
tractatio omnibus, ut spero, antiquitatis cognos-
cendæ studiosis videbitur. Ac jam quidem antea,
in iis libris quos de temporum ratione conscripsi,
earum rerum quasi compendium quoddam confeci.
Sed nunc uberiori narratione easdem explicare
aggressus sum. Initium autem sermonis, ut jam
dixi, ab ipsa quæ captum longe superat humanum
Servatoris Christi dispensatione, et ab ejusdem

mss. exemplaribus legitur autò μόνον. Sic enim
loqui solet Eusebius passim et omnibus propemodum
paginis, ubi vocabulum αυτό eleganter παρέλα-
κει. Προφάσεις autem idem hic esse videtur quod
ἀφορμαί, id est ansa, occasio. Rufinus interpreta-
tur *indicia*.

(12) *Εἰς τὴν προκειμένην λυσitelήσειν ὑπόθε-
σιν*. In veteribus schedis legitur λυατελεῖν, quo-
modo etiam in codice Regio prius scriptum fuit.
Verum in reliquis codicibus Maz., Med. ac Fuk.
scriptum inveni εἰς τὴν προκειμένην λυσitelήσειν
ὑπόθεσιν, quod est elegantius. Paulo post ubi vulgo
legebatur ἀπανθισάμενοι φωνάς, restituvimus ἀπαν-
θισάμενοι, ut habent omnes nostri codices uno con-
sensu, præter Medicum.

(13) *Ἀναγκαιότατα δέ μοι*. In codice Fuk. ante
hæc verba huiusmodi titulus apponitur : Τὰ περὶ
τῆς τοῦ Σωτῆρος ἀρχαιότητος ἡμοῦ καὶ θεότητος.
Quem quidem etiam in cod. Maz. paulo ante hæc
verba ascriptum inveni in superiori margine, sine
ulla capituli nota. Eundem quoque titulum reperisse
videtur Rufinus in suis exemplaribus. Nam in
indiculo capituli libri primi recenset primo loco
praefationem de deitate Christi. Sic enim legitur in
vetustissimo codice Parisiensis Ecclesiæ.

(14) *Χρονικοῖς κανόνισιν*. In vetustissimo codice
Maz. hoc scholion ad marginem ascribitur, Σημεῖ-
σαι ὅτι προτρεπύουσιν οἱ χρονικοὶ κανόνες αὐτοῦ. *Nota*
quod Chronici canones prius ab Eusebio scripti
sunt.

(15) *Οἰκονομίας τε καὶ θεολογίας*. Cum in
Christo duplex sit natura, altera divina, altera hu-
mana, quæ inter se junctæ unam personam efficiunt;
quoties de illo sermo instituitur, duas in partes
disputatio distribuenda est; e: ea quidem quæ de

Α κασι χρόνων μερικὰς ἡμῖν καταλειπίασι διηγήσεις,
πόρρωθεν, ὡσπερὶ πυρσούς, τὰς ἑαυτῶν προανατει-
ναντες φωνάς, καὶ ἀνωθεν ποθεν ὡσπερ ἐξ ἀπόπτου
καὶ ἀπὸ σκοπιᾶς βοῶντες, καὶ διακελευόμενοι ἢ χρῆ
βαδίζειν, καὶ τὴν τοῦ λόγου πορείαν ἀπλανῶς καὶ
ἀκινδύνως εὐθύνειν. "Ὅσα τοίνυν εἰς τὴν προκειμένην
λυσitelήσειν ὑπόθεσιν (12) ἡγούμεθα, τῶν αὐτοῖς
ἐκείνοις σποράδην μνημονευθέντων ἀναλεξάμενοι, καὶ
ὡς ἂν ἐκ λογικῶν λειμῶνων τὰς ἐπιτηδείους αὐτῶν
τῶν πάλαι συγγραφέων ἀπανθισάμενοι φωνάς, δι'
ὑψηλῆσεως ἱστορικῆς πειρασόμεθα σωματοποιῆσαι·
ἀγαπῶντες, εἰ καὶ μὴ ἀπάντων, τῶν γοῦν μάλιστα
διαφανεστάτων τοῦ Σωτῆρος ἡμῶν ἀποστόλων τὰς
διαδοχὰς κατὰ τὰς διαπρεπούσας καὶ ἔτι καὶ νῦν
μνημονευόμενάς Ἐκκλησίας, ἀνασωσαίμεθα. Ἀναγκαι-
B ὄτατα δέ μοι (13) πονεῖσθαι τὴν ὑπόθεσιν ἡγούμαι,
ὅτι μηδένα πω εἰς δεῦρο τῶν ἐκκλησιαστικῶν συγγρα-
φέων διέγνων περὶ τοῦτο τῆς γραφῆς σπουδὴν πεποιη-
μένον τὸ μέρος. Ἐλπίζω δ' ὅτι καὶ ὠφελιμωτάτη τοῦ
φιλοτίμου περὶ τὸ χρηστομαθῆς τῆς ἱστορίας ἔχουσιν
ἀναφανήσεται. "Ἡδὲ μὲν οὖν τούτων καὶ πρότερον, ἐν
οἷς διετυπωσάμην χρονικοῖς κανόνισιν (14), ἐπιτομὴν
κατεστησάμην. Πληρεστάτην δ' οὖν ὁμως αὐτῶν ἐπι
τοῦ παρόντος ὠρμήθη τὴν ἀφήγησιν ποιῆσασθαι.
Καὶ ἄρξεται γέ μοι ὁ λόγος, ὡς ἔφη, ἀπὸ τῆς κατὰ
τὸν Σωτῆρα Χριστὸν ἐπινοουμένης ὑψηλοτέρας τε καὶ
κρίττονος ἢ κατὰ ἄνθρωπον οἰκονομίας τε (15) καὶ θεο-
λογίας (16). Καὶ γὰρ οὖν τὸν γραφῆ μέλλοντα τῆς
ἐκκλησιαστικῆς ὑψηλῆσεως παραδώσειν τὴν ἱστορίαν,
ἀνωθεν ἐκ πρώτης τῆς κατ' αὐτὸν τὸν Χριστὸν, ὅτι
C περὶ ἐξ αὐτοῦ καὶ προσωνομίας ἡξιώθημεν, θειοτέρας

humanitate ejus dicuntur, pertinent ad οἰκονομίαν,
ut superius dictum est; quæ vero de divinitate, re-
feruntur ad θεολογίαν. Ita Gregorius Naz. in ora-
tione 38, in *Natale Christi* sen in *Theophania*,
oconomiam distinguit a theologia his verbis :
Ταῦτά μοι περὶ Θεοῦ περιουλοσφῆσθω τανῦν· οὐδὲ
γὰρ ὑπὲρ ταῦτα καιρός· ὅτι μὴ θεολογία τὸ προ-
κειμένον ἡμῖν, ἀλλ' οἰκονομία. Et Joannes Chryso-
stomus in sermone *De sigillis*, qui habetur in tomo
sexto, ait priores quidem tres evangelistas cum
Evangelium Christi cunctis gentibus prædicare vel-
lent, sermonem exorsos esse ab ejus dispensatione
seu οἰκονομία, Joannem vero post illos tres præcon-
nes ad explicandam theologiam accessisse, et a
Christi divinitate initium sumpsisse dicendi. Ex
quibus apparet cur Eusebius hoc loco dixerit : Τῆς
κατὰ τὸν Χριστὸν ἐπινοουμένης οἰκονομίας τε καὶ
θεολογίας. Christum enim cum dicimus, duas na-
turas intelligi necesse est.

(16) *Καὶ θεολογίας*. Vetres theologien dicebant
quam nos vulgo theologiam vocamus. Hieronymus
in epistola 155, ad Paulam Urbicam : *Et quomodo*
philosophi solent disputationes suas in physicam,
ethicam logicamque partiri; ita et eloquia divina,
aut de natura disputant, ut in Genesi, et in Eccle-
siaste; aut de moribus, ut in Proverbiis, et in omni-
bus passim libris; aut de logica, pro qua nostri
theologien sibi vindicant. Ita scribitur in veteri
codice Henrici Memmii quem olim vidi, non ut
vulgo excusum est sine sensu, *theorien sibi vindicant*.
Eodem modo geometricen et magicen Plinius
dicit, quam nos geometriam et magiam vocamus.
Certe in libris Hieronymi nunquam theologiam
dici reperias, sed Græce θεολογίαν. Sic in caput
xl. Ezechielis, pag. 1018.

ἢ κατὰ τὸ δοκοῦν τοῖς πολλοῖς (17) οικονομίας, ἀναγ-
καῖον ἂν εἴη κατάρξασθαι.
instituit, alius ad ipsius Christi (quandoquidem ejus etiam nomine censemur) diviniore quam ple-
risque videtur Incarnatione exordium ducat necesse est.

ΚΕΦΑΛΑΙΟΝ Β.

Ἐπιτομή κεφαλαιώδης περὶ τῆς κατὰ τὸν Σω-
τῆρα καὶ Κύριον ἡμῶν Ἰησοῦν Χριστὸν προ-
πάρεως τε καὶ θεολογίας.

Διττοῦ δὲ ὄντος (18) τοῦ κατ' αὐτὸν τρόπου, καὶ
τοῦ μὲν σώματος εἰκότος κεφαλῆ, ἢ Θεὸς ἐπινοεῖται,
τοῦ δὲ ποσὶ παραβαλλομένου, ἢ τὸν ἐν ἡμῖν ἀνθρώ-
πον ὁμοιοπαθῆ τῆς ἡμῶν ἕνεκεν αὐτῶν ὑπέδω σωτη-
ρίας, γένοιο' ἂν ἡμῖν ἐντεῦθεν ἐντελής ἡ τῶν ἀκο-
λουθῶν διήγησις, εἰ τῆς κατ' αὐτὸν ἱστορίας ἀπάσης
ἀπὸ τῶν κεφαλαιωδεστάτων καὶ κυριωτάτων τοῦ λό-
γου τὴν ὑφήγησιν ποιησαίμεθα. Ταύτη δὲ ἤδη καὶ
τῆς Χριστιανῶν ἀρχαιότητος τὸ παλαιὸν ὄμου καὶ
θεοπροπέας, τοῖς νέαν αὐτὴν καὶ ἐκτετοπισμένην, χθὲς
καὶ οὐ πρότερον φανεῖσαν ὑπολαμβάνουσιν, ἀναδει-
χθήσεται.

Γένους μὲν οὖν καὶ ἀξίας, αὐτῆς τε οὐσίας τῆς
τοῦ Χριστοῦ καὶ φύσεως, οὕτως ἂν εἰς ἔκφρασιν αὐ-
τῆς γένοιτο λόγος. Ἡ καὶ τὸ Πνεῦμα τὸ θεῖον ἐν
προφητείαις, «Τὴν γενεὰν αὐτοῦ, φησὶ, τίς διηγῆσε-
ται;» Ὅτι δὴ οὕτε τὸν Πατέρα τις ἔγνω, εἰ μὴ ὁ Υἱὸς,
οὕτ' αὖ τὸν Υἱὸν τις γνῶνι ποτὲ κατ' ἀξίαν, εἰ μὴ
μόνος ὁ γεννήσας αὐτὸν Πατήρ· τὸ τε φῶς τὸ προ-
κόσμιον καὶ τὴν πρὸ αἰώνων (19) νοεράν καὶ οὐσιώδη
Σοφίαν, τὸν τε ζῶντα καὶ ἐν ἀρχῇ παρὰ τῷ Πατρὶ
εἰγγάζοντα Θεὸν Λόγον, τίς ἂν πλὴν τοῦ Πατρὸς κα-
τακρίως ἐνόησεν, πρὸ πάσης κτίσεως καὶ δημιουργ-
ίας ὁρωμένης τε καὶ ἀοράτου, τὸ πρῶτον καὶ μόνον
τοῦ Θεοῦ γέννημα (20), τὸν τῆς κατ' οὐρανὸν λογικῆς
καὶ ἀθανάτου στρατιᾶς ἀρχιστράτηγον, τὸν τῆς με-
γάλης βουλῆς ἀγγελον, τὸν τῆς ἀβήρητου γνώμης τοῦ

Isa. LIII.

(17) Θειοτέρας ἢ κατὰ τὸ δοκοῦν τοῖς πολλοῖς.
Hæc verba ad vocem προσωπίας retulit Christop-
horus. Sic enim vertit: Propterea quod divi-
niores quadam appellatione, quam plerisque videatur,
ab illo dignati sumus. Nos vero ad vocem οικονο-
μίας hæc Eusebii verba retulimus, quod et Muscu-
lus in versione sua fecisse deprehenditur. Confirmat
autem interpretationem nostram Eusebins ipse
paulo supra cum dicit: Ὑψηλότερας καὶ κρείττο-
νος ἢ κατὰ ἀνθρώπον, οικονομίας. Fefellit Christo-
phorus non prava interpunctio editionis Rob. Ste-
phani, in qua post vocem πολλοῖς virgula ascribitur.
Sed in codice Maz., Fuk. Med. ac Regio eam
distinctionem non reperimus, sed illam ipsam quam
hic fideliter expressimus.

(18) Διττοῦ δὲ ὄντος. Nostri codices Maz., Med.
ac Fuk. caput primum hic ascriptum habent cum
hoc lemmate: Τίς ἢ τῆς ἐπαγγελίας ὑπόθεσις. Ne-
que aliter editio Rob. Stephani, qui in ipso quidem
textu Regium codicem, in ipsis autem capitum ti-
tulis per universum operis textum appositis Medi-
cæum codicem ubique secutus est. Sed hunc titulum
ab hoc loco prorsus alienum esse nemo non videt.
Recte igitur Christophorus hunc quidem titulum
initio libri apposuit, hic vero secundum capitulum
inchoavit, quem nos libenter secuti sumus.

(19) Καὶ τὴν πρὸ αἰώνων. In codice Regio ac
Medicæ et in veteribus schedis scriptum est, Καὶ
τὴν προαιώνιον νοεράν καὶ οὐσιώδη Σοφίαν, levi

A divinitatis expositione repetetur. Nam qui rerum
in Ecclesia gestarum posteris historiam tradere
diviniore quam ple-
risque videtur Incarnatione exordium ducat necesse est.
5 CAPUT II.
De Servatoris Domini nostri Jesu Christi præexis-
tentia et divinitate.

Cum igitur duplex sit in Christo natura, altera
capiti humani corporis similis, secundum quam
Deus intelligitur: altera quæ pedibus comparatur,
quatenus scilicet hominem humanis obnoxium pas-
sionibus salutis nostræ causa induit: ita demum
integra et perfecta narrationis nostræ series futura
est, si ab eo quod in Servatore Christo summum
et quasi vertex omnium est, totius quæ ad illum
refertur historiæ ducamus initium. Quin etiam
Christianæ religionis antiquitas simul et majestas
eis, qui recentem illam et peregrinam esse existi-
mant, herique aut nudius tertius natam, hac ratione
manifestissime apparebit.

Genus igitur Christi ac splendorem, et substan-
tiam ejus atque naturam nullus unquam sermo
explicare suffecerit. Unde et sanctus Spiritus per
prophetas dicit: «Generationem ejus quis enarra-
bit?» Nam ut nemo novit Patrem nisi Filius, sic
nemo perfecte novit Filium nisi Pater. Quis enim
præter Patrem plene ac perfecte intelligendo asse-
qui possit æternum illud lumen, intellectualem et
substantialem Sapientiam sæculis omnibus anterio-
rem, vivum Dei Verbum quod in principio erat apud
Patrem: illum omnis creaturæ cum visibilis tum
invisibilis primogenitum simul et unigenitum; spi-
ritualis illum et immortalis militiæ cœlestis princi-
pem, magni consilii angelum; illum arcane Patris
sui voluntatis ministrum: omnium rerum simul

quidem discrimine, sed quod a nobis omitti non
debit.

(20) Τὸ πρῶτον καὶ μόνον τοῦ Θεοῦ γέννημα.
In codice Regio et in veteribus schedis desunt duo
priora vocabula, quæ quoniam divinitatem Christi
imminuere videbantur, expuncta sunt a quibusdam,
qui eam locutionem ferre non poterant. Multa quo-
que alia in hoc capite partim mutata, partim trun-
cata sunt ob eandem causam. Sed in vetustissimo
codice Mazarino vera ac genuina ipsius Eusebii
scriptura fideliter retenta est. Scholion tamen ad
marginem ascriptum est, quo monetur lector ut
sibi diligenter caveat ab hoc præmio. Sic igitur
notat ad hæc verba: τὸ τε φῶς τὸ πρόκοσμιον φ. Se-
quitur deinde, δι' ὅλου, singulis litteris suam seorsum
lineam obtinentibus. Porro nota illa significat φρο-
ντιστέον, id est sollicite cavendum esse. Solebat hæc
nota olim apponi locis dubiis et controversis. Isidorus
in libro i Originum, capite 20: Phi et Rho, id est
phontis; hæc, ubi aliquid difficultatis est, ob sollicitu-
dinem ponitur. Potest etiam alia afferri explicatio hu-
jus note, ut scilicet hæc duæ litteræ, si prior pro u
sumatur, significent ὠραίων, id est, locum elegantem
et perpolitum. Certe hæc nota in scriptis exemplari-
bus apponi solet locis elegantioribus. Ostendit mi-
hi nuper R. P. Gabriel Cossartius duos codices
bibliothecæ Claromontanæ, alterum Gregorii Naz.,
alterum Joannis Chrysostomi orationes continen-
tem. In utroque hæc nota sæpius visitur, cultiori-

cum Patre opificem, secundam omnium rerum causam post Patrem; germanum illum et unicum Dei Filium, omnium quæ creata sunt Dominum, Deum regemque: qui imperium et dominationem simul cum ipsa divinitate et cum potentia atque honore a Patre accepit, Siquidem ut ex secretioribus sacræ Scripturæ sermonibus qui ad illius divinitatem pertinent, accepimus, « In principio erat Verbum, et Verbum erat apud Deum, et Deus erat Verbum: omnia per ipsum facta sunt, et sine ipso factum est nihil ». Magnas quoque ille Moyses prophetarum omnium vetustissimus, dum divino afflatus Spiritu creationem ac dispositionem totius mundi describit, id nos docet, conditorem et opificem omnium rerum nulli alteri quam ipsi Christo, utpote divino ac primogenito suo Verbo, inferiorum substantiarum creationem concessisse, et de hominis creatione cum ipso esse colloctum. « Dixit enim Deus, inquit, Faciamus hominem ad imaginem et similitudinem nostram ». Huic sententiæ astipuitur etiam alius Propheta in Hymnis suis de Deo loquens hoc modo: « Ipse dixit et facta sunt: ipse mandavit et creata sunt: » Patrem quidem et creatorem inducens tanquam rerum omnium Dominum, regio nutu præcipientem: Verbum autem Dei, secundum a Patre, illum ipsum videlicet quem prædicamus Christum, Paternis imperiis ministrantem. Hunc quotquot a prima humani generis origine justitiæ ac religionis laude maxime floruerunt,

* Joan. 1. * Gen. 1, xii. * Psal. xxxii.

nus locis appicta. Quin etiam in quadam oratione Gregorii ascriptum ὦρ. πάνυλο., ita ut vox πάνυ disjunctis litteris, et singulas lineas obtinentibus perscripta esset. Legi olim epistolam P. Pithæi ad V. Loisellum de ejusmodi notis, in qua prima erat ὦρ.. ὦρατον.

(21) Γνώμης τοῦ Πατρὸς τελειότην. Rob. Stephanus notavit alias legi ὑπουργόν, quam lectionem reperi in codice Medicæo, Fuk. et Sav. Nec dubito quin Eusebius ipse ita scripserit. Sed cum ea locutio exscriptoribus catholicis displiceret, eam pro arbitrio suo immutarunt, ut jam supra ab iisdem factum esse monuimus. Et in codice quidem Regio ac veteribus schedis legitur τελειότην, quam scripturam tueri videtur Rufinus. Vertit enim Paternæ voluntatis efficaciam, quasi legisset τελειώσιν. In codice autem Mazarino, expuncta veteri lectione, hæc substituta est recentiore manu, βουλῆς τοῦ Πατρὸς ἐκχρίαντορα. Sed Eusebius ipse, ut jam dixi, scripserat ὑπουργόν. Sic enim infra loquitur de Dei Filio, ex sententia veterum theologorum qui ante concilium Nicænum scripsere. Certe Justinus in *Dialogo adversus Tryphonem*, pag. 284, eodem plane modo loquitur quo hic Eusebius noster. Nam et ἀρχιστράτηγον et ἀγγελον in Scripturis ait dici Filium Dei ob ministerium quod exhibet Deo Patri, ὑπηρετοῦντα τῷ ὑπὲρ κόσμον Θεῷ. Et paulo post, ἐκείνα γὰρ πάντα προσονομάζεσθαι, ἕκ τε τοῦ ὑπηρετεῖν τῷ Πατρικῷ βουλήματι. Denique vetus omnis Christianorum theologia Deo quidem Patri monarchiam attribuit, Filio vero ac Spiritui sancto oicovovlav, id est, administrationem ac dispensationem, ut docet Tertullianus *adversus Praxeam*. Verum hujusmodi locutiones cum antea sine ulla erroris suspicionem usurpatæ fuissent, tandem post concilium Nicænum repudiatæ sunt a Catholicis, et Arianis relicte. Itaque in Medicæo et Saviliano codice Græ-

Α Πατὸς τελειότην (21), τὸν τῶν ἀπάντων σὺν τῷ Πατρὶ δημιουργόν, τὸν δεύτερον μετὰ τὸν Πατέρα τῶν ὄλων αἰτιον (22), τὸν τοῦ Θεοῦ Παῖδα γνήσιον καὶ μονογενῆ, τὸν τῶν γεννητῶν ἀπάντων Κύριον καὶ Θεὸν καὶ βασιλέα, τὸν τὸ κύρος ὁμοῦ καὶ τὸ κράτος αὐτῆ θεότητι καὶ δυνάμει καὶ τιμῇ παρὰ τοῦ Πατρὸς ὑποδεξαμένον, ὅτι δὴ κατὰ τὰς περὶ αὐτοῦ μυστικὰς τῶν Γραφῶν θεολογίας, « Ἐν ἀρχῇ ἦν ὁ Λόγος, καὶ ὁ Λόγος ἦν πρὸς τὸν Θεόν (23), καὶ Θεὸς ἦν ὁ Λόγος· πάντα δι' αὐτοῦ ἐγένετο, καὶ χωρὶς αὐτοῦ ἐγένετο οὐδὲ ἓν. » Τοῦτ' οἱ καὶ ὁ μέγας Μωϋσῆς, ὡς ἂν προφητῶν ἀπάντων παλαιότατος, θεῷ Πνεύματι τὴν τοῦ παντὸς οὐσίωσιν τε καὶ διακόσμησιν ἀπογράφων, τὸν κοσμοποιὸν καὶ δημιουργόν τῶν ὄλων, αὐτῷ δὴ τῷ Χριστῷ, καὶ οὐδὲ ἄλλῳ ἢ τῷ θεῷ δηλαδὴ καὶ πρωτοτόνῳ ἑαυτοῦ Λόγῳ τὴν τῶν ὑποθετηκῶν ποιήσιν παραχωροῦντα διδάσκει, αὐτῷ τε κοινολογούμενον ἐπὶ τῆς ἀνθρωπογονίας. « Εἶπε γὰρ, φησὶν, ὁ Θεός, Ποιήσωμεν ἄνθρωπον κατ' εἰκόνα ἡμετέραν καὶ καθ' ὁμοίωσιν. » Ταύτην δὲ ἐγγυῶται τὴν φωνὴν προφητῶν ἄλλος, ὡδὲ πως ἐν Ὑμνοῖς θεολογῶν: « Αὐτὸς εἶπε, καὶ ἐγενήθησαν· αὐτὸς ἐνετείλατο, καὶ ἐκτίσθησαν » τὸν μὲν Πατέρα καὶ ποιητὴν εἰσαγών ὡς ἂν πανηγυρόνα, βασιλικῶς νεύματι προστάττοντα· τὸν δὲ τούτῳ δευτερεύοντα Θεοῦ Λόγον (24), οὐχ ἕτερον τοῦ πρὸς ἡμῶν κηρυττομένου, ταῖς Πατρικαῖς ἐπιτάξεσιν ὑπουργοῦντα (25). Τοῦτον καὶ οἱ ἀπὸ τῆς πρώτης ἀνθρωπογονίας πάντες, ὅσοι δὴ δικαιοσύνη καὶ θεοσεβείας ἀρετῇ διαπρέψαι λέγονται, ἀμφὶ τε τὸν μέγαν θερά-

cus scholiastes ita adnotarat: "Ἀπαγε τοῦ ἀτοπήματος! Οὐ γὰρ ἀρχιστράτηγον καὶ ὑπουργόν οἱ θεοὶ Πατέρες, ἀλλ' ὁμοφυῆ καὶ ὁμόχρονον καὶ ἰσοδύναμον ὁμολογοῦσιν ὕδιν. Id est, O impietatem! Neque enim principem militiæ nec ministerium Patris, sed consubstantialiem et æternam æqualisque potentia sancti Patres Filium confitentur.

(22) Τὸν δεύτερον μετὰ τὸν Πατέρα. Sic in codice Maz., Med., Fuk. et Savil. Nec dubium est quin Eusebius ita scriptum reliquerit. Sic enim loqui solet de Filio Dei, ut videre est tum infra in hoc proœmio, tum in oratione quam habuit in dedicatione ecclesiæ Tyri, quæ lib. x inserta habetur; tum in *Panegyrico* quem dixit in Tricennaliibus Constantini, ubi Filius Dei secunda causa dicitur non tempore, sed origine. R. Steph. edidit τὸν μετὰ τὸν Πατέρα, ommissa voce δεύτερον.

(23) Οὗτος ἦν ἐν ἀρχῇ πρὸς τὸν Θεόν. (Additur a D Stephano.) Hæc pericope non habetur in codicibus nostris Maz., Med. ac Fuk., nec apud Nicephorum. Et meo quidem iudicio hic superflua est.

(24) Τὸν δὲ τούτῳ δευτερεύοντα Θεοῦ Λόγον. Hæc Eusebii verba affert Joannes Zonaras in *Vita Constantini Magni*, dum probare vult, Eusebium Arianis dogmatis labe aspersum fuisse. Apud Zonaram legitur τὸν θεῖον Λόγον, quam scripturam confirmant nostri codices Maz., Med., ac Savil. In veteribus autem schedis scriptam inveni Θεὸν Λόγον.

(25) Ταῖς Πατρικαῖς ἐπιτάξεσιν ὑπουργοῦντα. In codice Med. et Sav. hoc scholium ad marginem habetur: Οὐχ ἐπιτάττεται ὁ τοῦ Πατρὸς ὁμοούσιος Λόγος, ἀλλὰ συνδημιουργεῖ τὴν κτίσιν, ὡς φύσει Θεός καὶ ἰσότητος. Id est: Non imperata facit Filius Dei, ejusdem cum Patre substantiæ; sed una cum Patre condidit universa, quippe qui natura Deus est et æqualis Patri

παντα Μωυσεία, και πρό γε αὐτοῦ πρώτος Ἀβραάμ, A
τούτου τε οἱ παῖδες και ὅσοι μετέπειτα δίκαιοι πε-
φήνασι και προφήται, καθαροῖς διανοίας ὄμμασι φαν-
τασθέντες (26), ἔγνωσαν τε και οἶα Θεοῦ Παυῖ τὸ
προσῆκον ἀπένειμαν σέβας. Αὐτὸς δὲ οὐδαμῶς ἀποβ-
ραθυμῶν τῆς τοῦ Πατρὸς εὐσεβείας, διδάσκαλος τοῖς
παισὶ τῆς Πατρικῆς καθίσταται γνώσεως (27). Ἐφθαι
γούν (28) Κύριος ὁ Θεὸς ἀνεῖρηται οἷά τις κοινὸς ἄν-
θρωπος τῷ Ἀβραάμ καθήμενῳ παρὰ τὴν δρῦν τὴν
Μαμβρῆ. Ὁ δ' ὑποπεσὼν αὐτίκα καιτοιγε ἄνθρωπον
ὀρθαλμοῖς ὀρών, προσκυνεῖ μὲν ὡς Θεόν, ἰκετεύει δὲ
ὡς Κύριον. Ὁμολογεῖ τε μὴ ἄγνοεῖν ὅστις εἶη ῥή-
μασιν αὐτοῖς λέγων· « Κύριε ὁ κρίνων πᾶσαν τὴν
γῆν, οὐ ποιήσεις κρίσιν; » Εἰ γὰρ μηδεὶς ἐπιτρέποι
λόγος τὴν ἀγέννητον και ἀτρεπτον οὐσίαν Θεοῦ (29)
τοῦ παντοκράτορος εἰς ἀνδρὸς εἶδος μεταβάλλειν, μὴ
δ' αὖ γεννητοῦ μηδενὸς φαντασίᾳ τὰς τῶν ὀρώντων
ὄψεις ἐξαπατᾶν, μηδὲ μὴν ψευδῶς πᾶ τοιαῦτα πλάτ-
τεσθαι τὴν Γραφήν, Θεὸς και Κύριος ὁ κρίνων πᾶσαν
τὴν γῆν και ποῶν κρίσιν ἐν ἀνθρώπου ὀρώμενος
σχῆματι, τίς ἂν ἕτερος ἀναγορεύοιτο, εἰ μὴ φάναί
θέμις τὸ πρῶτον τῶν ὄλων αἴτιον, ἢ μόνος ὁ προὼν
αὐτοῦ Λόγος; περὶ οὗ και ἐν Ψαλμοῖς ἀνεῖρηται·
« Ἀπέστειλε τὸν Λόγον αὐτοῦ, και ἴασατο αὐτοῦς, και
ἐβρόσατο αὐτοῦς ἐκ τῶν διαφθορῶν αὐτῶν. » Τοῦτον
δεῦτερον μετὰ τὸν Πατέρα Κύριον σαφέστατα Μωυ-
σῆς ἀναγορεύει λέγων· « Ἐβρεξε Κύριος ἐπὶ Σόδομα
και Γόμορρα θεῖον και πυρ παρὰ Κυρίου. » Τοῦτον
και τῷ Ἰακώβ αἰθὶς ἐν ἀνδρὸς φανέντα σχῆματι, Θεὸν
ἢ θεῖα προσαγορεύει Γραφή, φάσκοντα τῷ Ἰακώβ·
« Οὐκέτι κληθήσεται τὸ ὄνομά σου Ἰακώβ, ἀλλ' C
Ἰσραὴλ ἔσται τὸ ὄνομά σου, ἐτι ἐνίσχυσας μετὰ Θεοῦ. »
« Ὅτε και ἐκάλεσεν Ἰακώβ τὸ ὄνομα τοῦ τόπου ἐκεῖ-
νου, εἶδος Θεοῦ, λέγων· « εἶδον γὰρ τὸν Θεόν πρόσω-
πον πρὸς πρόσωπον, και ἐσώθη ἡ ψυχὴ μου. » Και
μὴν οὐδ' ὑποβεβηκότων ἀγγέλων και λειτουργῶν Θεοῦ
τὰς ἀναγραφείσας θεοφανείας ὑπονοεῖν θέμις. Ἐπει
καὶ τοῦτων ὅταν τις ἀνθρώπος παραστραφῆται, οὐκ
ἐπικρύπτεται ἡ Γραφή, ὄνομαστὶ οὐ Θεόν, οὐδὲ μὴν
Κύριον, ἀλλ' ἀγγέλους χρηματίζει λέγουσα, ὡς διὰ
κρίων μαρτυρίων πιστώσασθαι βῆδιον. Τοῦτον και
Μωυσεῶς διάδοχος Ἰησοῦς, ὡς ἐν τῶν οὐρανίων ἀγ-

ut magnus ille Dei famulus Moyses, ut qui ante illum
vixit Abraham et ejus filii, et quicumque postea viri
justi ac prophetæ exsiterunt, omnes puris mentis
oculis contemplati agnoverunt, eidemque tanquam
Dei Filio debitum cultum exhibuerunt. Ipse vero
absque ulla cunctatione Patris sui cultum ac noti-
tiam omnibus semper tanquam magister tradidit.
Apparuit igitur Dominus Deus vulgaris hominis
specie Abrahæ ad quereum Mambre sedenti. At ille
statim in genua prolapsus, tametsi hominem tan-
tum oculis videret, adoravit nihilominus ut Deum,
et tanquam Domino supplicavit, et quisnam esset
se nosse professus est his verbis: « Domine, qui judi-
cas omnem terram, nunquid facies judicium? » Nam
cum absurdum et ab omni ratione alienum sit, tum
ut ingenita et immutabilis omnipotentis Dei natura
in speciem hominis convertatur, et corporeo simu-
lacro oculos intuentium fallat, tum ut sacra
Scriptura quidquam hujusmodi falso consingat:
Deus ille et Dominus qui judicat omnem terram
et facit judicium, sub hominis specie apprensus,
quisnam alius appellari possit (quandoquidem de
primo rerum omnium auctore hæc accipere nefas
est) præter ipsum quod ante omnia substituit Dei
Verbum? De quo etiam in Psalmis dicitur: « Misit
Verbum suum et sanavit eos, et eripuit eos
de corruptionibus ipsorum ». Hunc secundum
7 post Patrem Dominum Moyses manifeste appellat
cum ait: « Pluit Dominus super Sodomam et Go-
morram sulphur et ignem a Domino ». Eundem
iterum sub hominis specie Jacobo visum sacra Scri-
ptura Deum nominat, qui sic Jacobum allocutus
est: « Non amplius vocabitur nomen tuum Jacob,
sed Israel erit nomen tuum, quia invaluisti cum
Deo ». Unde et Jacobus locum illum vocavit *Visio-
nem Dei*. « Vidi enim, inquit, Deum facie ad faciem,
et salva facta est anima mea. » Nefas porro est hu-
jusmodi Dei visiones quæ sacris litteris proditæ
sunt, ministrorum Dei et angelorum visiones fuisse
suspicari. Etenim quoties angelorum aliquis homi-
nibus apparuit, nequaquam id dissimulat sacra
Scriptura; sed nominatim angelum, non autem Deum

* Psal. cvi. * Gen. xix. * Gen. xv.

(26) Καθαροῖς διανοίας ὄμμασι φαντασθέν- D
τες. Rob. Stephanus in variis lectionibus quas ad
calcem suæ editionis adjecit, notat alias legi φωτι-
σθέντες. Quam tamen scripturam in nostris codici-
bus non reperimus, nisi quod Henricus Savilius ad
oram libri sui emendavit φωτισθέντες· utrum ex
conjectura, an ex fide manuscriptorum exemplaris, in-
certum. Christophorsonus tamen eam lectionem
secutus est, ut ex interpretatione ejus apparet. Ver-
tit enim: *Puro sinceroque mentis et intelligentiæ
lumine illustrati*. Quanto rectius Musculus, qui sic
verit: *Repuratis mentis oculis contemplantes*.
Certe φαντάζεσθαι idem est ac κατανοεῖν. Sic Euse-
bius in libro *De vita Constantini*, non procul ab
initio: *κάνταυθα τὴν τοισμαχάρων ψυχῆν αὐτῷ Θεῷ
συνόσαν φαντάζεται*. Quare in hoc loco φαντασθέν-
τες referri debet ad vocem τοῦτον quæ initio periodi
posita est. Porro verbum hoc φαντασθέντες legitur
etiam apud Nicephorum in lib. *Historiæ Ecclesia-
sticæ*, cap. 2, qui hoc principium *Historiæ* Eusebii

nostris, elegans profecto atque eximium, additis et
interpolatis verbis quibusdam compilavit.
(27) Διδάσκαλος τοῖς πᾶσι τῆς Πατρικῆς καθί-
σταται γνώσεως. Ita quidem in Reg. codice legitur
et in veteribus schedis, sed in optimis exemplaribus
Maz. scilicet ac Med. scribitur καθίστατο. Quam
scripturam equidem magis probi, quippe quæ cum
sequentibus Eusebii verbis aptius cohareat. In Fuk.
ac Saviliano pro verbo καθίσταται legitur γέγονε.
(28) Ἐφθαι γούν. Sic nostri codices Maz., Med.,
Fuk. et Savilii scriptura habent. Ita quoque legitur
apud Nicephorum. Porro ab his verbis cap. 2 ordi-
untur iidem codices, quibus Roberti Stephani edi-
tio consentit. Sed nos, Christophorsonum secuti,
aliter capita distinximus, cujus rei jam superius ratio
reddita est.
(29) Οὐσίαν Θεοῦ. Hoc loco οὐσίαν sumit pro hy-
poptasi. Ita enim loqui solebant ecclesiastici scri-
ptores ante synodum Nicænam, ut docet Photius in
Bibliotheca, cap. 119.

nec Dominum locutum esse dicit : quod quidem innumeris testimoniis confirmare facillimum fuerit. Eundem quoque Moysis successor Jesus, utpote angelorum, archangelorum, et cœlestium virtutum rectorem, ut Patris virtutem ac sapientiam, honore ipsi æqualem, et in regno ac principatu omnium rerum secundum locum obtinentem, summum ducem atque imperatorem copiarum Domini appellat, cum quidem illum non aliter quam sub hominis iterum specie vidisset. Sic enim scriptum est * : « Factum est autem, cum Jesus esset in Jericho, ut sublatis oculis videret hominem stantem contra se, evaginatum tenentem gladium. Et accedens Jesus dixit : Noster es, an adversariorum ? Et respondit illi : Ego sum princeps exercitus Domini, et nunc venio. Et cecidit Jesus pronus in terram, et dixit ei : Domine, quid præcipis servo tuo ? Et respondit magister militiæ Domini ad Jesum : Solve calceamentum de pedibus tuis. Locus enim in quo stas, sanctus est. » Ubi observabis ex iisdem utrobique verbis, hunc minime diversum esse ab illo, qui Moysi oracula reddidit : siquidem iisdem plane verbis de eo loquitur sacra Scriptura : « Cernens Dominus quod accederet ad videndum, vocavit eum de medio rubi, dicens : Moyses, Moyses. Qui respondit : Adsum. At ille, Ne propius, inquit, huc accedas. Solve calceamentum de pedibus tuis. Locus enim in quo stas, terra sancta est. Et dixit illi : Ego sum Deus patrum tuorum, Deus Abraham, Deus Isaac, et Deus

* Josue v. 7 Exod. iii.

(30) Τοῦ Πατρὸς ὑπάρχοντα δύναμιν καὶ σοφίαν ἰσοκλεῆ. In codicibus nostris Maz., Med., Fuk. ac Sav. deest ultima vox ἰσοκλεῆ, quam nec Zonaras agnoscit in *Vita Constantini Magni*, ubi hunc Eusebii locum adducit, quo Eusebium Ariano dogmati favisse convincat. Contra in Regio codice et in veteribus schedis absunt hæ voces, δύναμιν καὶ σοφίαν.

(31) Καὶ γῆ ἁγία ἐστίν. Hæc verba non habentur in optimis codicibus quibus usi sumus, Maz., Me-l. ac Fuketii, quibus subscribit codex Savilianus. Sed et in codice Regio hæc verba punctis supernotantur. Merito igitur hæc quatuor voces expungerentur, quippe quæ nec in editione LXX Interpretum habeantur. Locus est in cap. v Jesu filii Nave. Porro in veteribus schedis totus hic locus aliter legitur hoc modo : Λύσαι τὸ ὑπόδημα τῶν ποδῶν σου ὁ γὰρ τόπος ἐν ᾧ σὺ ἕστηκας ἐπ' αὐτοῦ, γῆ ἁγία ἐστίν.

(32) Ὅτι μὴ ἕτερος οὗτος εἴη τοῦ καὶ Μωσέϊ κεχρηματικῶτος. Probare hic vult Eusebius, eum qui Jesu filio Nave se videndum præbuit et principem militiæ Domini semetipsum vocavit, eundem esse cum illo qui Mosi apparuerat in rubo. Id autem concludit ex eo quod princeps iste iisdem verbis Jesum alloquitur, quibus Deus ex rubo Mosen fuerat allocutus. Idem sensit ante Eusebium Justinus Martyr in *Disputatione adversus Tryphonem*, et alii quidam teste Theodorito in *Quæstionibus ad librum Josue*. Sed reliqui Patres, principem illum militiæ Domini, non ipsum Dei Filium, sed potius Michaellem archangelum esse censuerunt. In vetustissimo codice Maz. ad hæc verba scholion appositum est, quod hic quoque meretur ascribi : Ἄλλ' ἡ Ἐκκλησία, ὡ ἀγιώτατε Εὐσέβιε, ἕτερος τὰ περὶ τούτου νομίζει καὶ οὐχ ὡς σὺ τὸν μὲν γὰρ ἐν τῇ βῆτῳ φανέντα τῷ Μωσέϊ θεολογεῖ τὸν δὲ ἐν Ἱεριχῷ τῷ μὲν αὐτὸν ὀφθέντα, τὸν τῶν Ἑβραίων ἐπιστάσιον λαχόντα, μάχαιραν ἑσπασμένον, καὶ τῷ Ἰησοῦ λύσαι προστάττοντα τὸ

ἄγελον καὶ ἀρχαγγέλον τῶν τε ὑπερκοσμίων δυνάμεων ἡγούμενον, καὶ ὡσανεὶ τοῦ Πατρὸς ὑπάρχοντα δύναμιν καὶ σοφίαν ἰσοκλεῆ (30), καὶ τὰ δευτερεῖα τῆς κατὰ πάντων βασιλείας τε καὶ ἀρχῆς ἐμπεισιτευμένον, ἀρχιστράτηγον δυνάμεως Κυρίου ὀνομάζει, οὐκ ἄλλως αὐτὸν ἢ αὐτὸς ἐν ἀνθρώπου μορφῇ καὶ σχήματι θεωρήσας. Γέγραπται γοῦν : « Καὶ ἐγενήθη ὡς ἦν Ἰησοῦς ἐν Ἱεριχῷ, καὶ ἀναβλέψας ὄρα ἀνθρώπων ἐστηκότα κατέναντι αὐτοῦ. Καὶ ἡ βομφαία ἐσπασμένη ἐν τῇ χειρὶ αὐτοῦ. Καὶ προσελθὼν Ἰησοῦς, εἶπεν ὁ ἡμέτερος εἶ, ἢ τῶν ὑπεναντιῶν ; Καὶ εἶπεν αὐτῷ ὁ Ἰησοῦς ἔπεσεν ἐπὶ πρόσωπον ἐπὶ τὴν γῆν, καὶ εἶπεν αὐτῷ ὁ Δέσποτα, τί προστάσεις τῷ σὺ οὐκ εἶς ; Καὶ εἶπεν τὸ ἀρχιστράτηγος Κυρίου πρὸς Ἰησοῦν ὁ Λύσον τὸ ὑπόδημα ἐκ τῶν ποδῶν σου. Ὁ γὰρ τόπος ἐν ᾧ σὺ ἕστηκας, τόπος ἅγιός ἐστι [καὶ γῆ ἁγία ἐστίν (31)]. » Ἐνθα καὶ ἐπιστήσεις ἀπὸ τῶν αὐτῶν ῥημάτων, ὅτι μὴ ἕτερος οὗτος εἴη τοῦ καὶ Μωσέϊ κεχρηματικῶτος (32). Ὅτι δὲ αὐτοῖς ῥήμασι καὶ ἐπὶ τῷδὲ φησιν ἡ Γραφή : « Ὡς δὲ εἶδε Κύριος ὅτι προσάγει ἰδεῖν, ἐκάλεσεν αὐτὸν Κύριος ἐκ τοῦ βῆτου λέγων ὁ Μωϋσῆ, Μωϋσῆ ὁ δὲ εἶπε : Τί ἐστὶ ; καὶ εἶπε ὁ Μὴ ἐγγίσης ὧδε ὁ Λύσον τὸ ὑπόδημα ἐκ τῶν ποδῶν σου ὁ γὰρ τόπος ἐν ᾧ σὺ ἕστηκας ἐπ' αὐτοῦ, γῆ ἁγία ἐστὶ. Καὶ εἶπεν αὐτῷ ὁ Ἰησοῦς ἔμειν ὁ Θεὸς τῶν πατέρων σου, ὁ Θεὸς Ἀβραάμ, καὶ Θεὸς Ἰσαάκ, καὶ Θεὸς Ἰακώβ. » Καὶ ὅτι γέ ἐστιν οὐσία τις προκόσμιος ζῶσα καὶ ὑφεστῶσα, ἢ τῷ Πατρὶ (33) καὶ Θεῷ

ὕπόδημα, τοῦτον δὲ γε τὸν ἀρχάγγελον ὑπέληθε Μιχαήλ καὶ δῆλον ὅτι κρεῖττον ὑπέληθε σοῦ. Πόθεν ; Ἐρωτηθεὶς παρὰ τῆ βῆτου φανεὶς ὁ Θεὸς ἐν εἶδει πυρὸς τῷ ἑαυτοῦ θεράποντι Μωσέϊ, καὶ δηλὸν ὅστις εἴη, τοῦτο αὐτῷ τρανώτατα παριστά, ὅτι δὲ ὁ Θεὸς ἐστὶν ὁ δὲ τῷ Ἰησοῦ φανεὶς, οὐδὲ Θεὸν ἑαυτοῦ, ἀλλ' ἀρχιστράτηγον ὀνόμασε τοῦ Θεοῦ. Τοῦτο δὲ τὸ ἀξιῶμα τῆς ἀνωτάτω δυναστείας τε καὶ θεότητος ὑποδέστερον ὄν, καὶ οὐκ ἀρχικόν, ἀλλ' ὑπαρχικόν ὡς ἂν εἴποι τις . . . Il est : Atqui Ecclesia aliter de his sentit, o sanctissime Eusebi, non perinde ac tu. Eum enim qui Moysi apparuit in rubo, Deum prædicat. Illum vero qui Moysi successori apparuit in Jericho, præsidem ac tutorem gentis Hebræorum, qui strictos solveret, illum, inquam, Ecclesia censet esse archangelum Michaellem. Nec dubium est, quin illa rectius sentiat quam tu. Undenam vero id colligimus ? Deus qui iuxta rubum Moysi famulo suo instar ignis apparuit, interrogatus ab eo quisnam esset, hoc ipsum manifestissimè declaravit, se Deum esse. Ille vero qui apparuit Jesu, nequaquam se Deum nominavit, sed principem militiæ Dei. Hæc vero dignitas cum inferior sit supremæ potestate ac divinitate, nec regia atque imperatoria sit, sed præfectoria, ut ita dicam... Reliqua præ nimia vestustate legi non potuerunt, quod quidem dolendum est. Nam et elegantissimum est hoc scholion, et ipsius antiquarii qui codicem illum scripserat, id est doctissima et vestustissima manu exaratum.

(33) Ὑφεστῶσα, ἢ τῷ Πατρὶ. Stephanus edidit ὑφεστῶσα τῷ Πατρὶ, om sso articulo ἦ. Sed rectius in codd. Med., Maz., Fuk. et Saviliano legitur ὑφεστῶσα, ἢ τῷ Πατρὶ, etc., certissima ac profusa necessaria emendatione. Nam et Zonaras in *Vita Constantini Magni*, hunc Eusebii locum adducens ita legit : Καὶ ὅτι ἐστὶν οὐσία τις κόσμιος ζῶσα καὶ ὑφεστῶσα, ἢ τῷ Πατρὶ καὶ Θεῷ τῶν ὄλων εἰς τὴν τῶν γενητῶν

τῶν ὄλων εἰς τὴν τῶν γεννητῶν ἀπάντων δημιουργίαν ὑπερηρησαμένη, Λόγος Θεοῦ καὶ Σοφία χρηματίζουσα, πρὸς ταῖς θεθειμένας ἀποδείξεισιν, ἔτι καὶ αὐτῆς ἐξ ἰδίου προσώπου τῆς Σοφίας ἐπακοῦσαι πάρεστι, διὰ Σολομῶντος λευκότερα ὡδὲ πως τὰ περὶ αὐτῆς μυσταγωγούσης· « Ἐγὼ ἡ Σοφία κατεσκήνωσα βουλήν καὶ γνώσιν, καὶ ἔνοιαν ἐγὼ ἐπεκαλεσάμην· δι' ἐμοῦ βασιλεῖς βασιλεύουσι, καὶ οἱ δυνάσται γράφουσι δικαιοσύνην· δι' ἐμοῦ μεγατῶνες μεγαλύνονται, καὶ τύραννοι· δι' ἐμοῦ κρατοῦσι γῆς. » Οἷς ἐπιλέγει· « Κύριος ἔκτισέ με ἀρχὴν ὁδῶν αὐτοῦ εἰς ἔργα αὐτοῦ, πρὸ τοῦ αἰῶνος ἐθεμελίωσέ με ἐν ὄρχῃ, πρὸ τοῦ τὴν γῆν ποιῆσαι, πρὸ τοῦ προελθεῖν τῆς πηγᾶς τὰς ὑπ' οὐρανὸν (34), πρὸ τοῦ ὄρη ἐδραστήσθαι, πρὸ δὲ πάντων βουνῶν γενᾶ με. Ἦνίκα ἠτοίμαζε τὸν οὐρανὸν, συμπάρημην αὐτῷ, καὶ ὡς ἀσφαλεῖς ἐτίθει πηγὰς τὰς ὑπ' οὐρανὸν, ἤμην σὺν αὐτῷ ἀρμόζουσα. Ἐγὼ ἤμην ἡ προσέχαιρε. Καθημέραν δὲ εὐφραίνωμην (35) ἐνώπιον αὐτοῦ ἐν παντὶ καιρῷ, ὅτε ἠψφραίνετο τὴν οἰκουμένην συντελέσας. » Ὅτι μὲν οὖν προῆν, καὶ τισιν εἰ καὶ μὴ τοῖς πᾶσιν ὁ θεὸς Λόγος ἐπεφραίνετο, ταῦθ' ἡμῖν ὡς ἐν βραχέσιν εἰρήσθω.

omnia substitisse, et quibusdam, licet non omnibus,

Τὶ δὴ οὖν οὐχὶ καθάπερ τανῦν (56), καὶ πάλαι πρότερον εἰς πάντας ἀνθρώπους καὶ πᾶσιν ἔθνεσιν ἐκηρύττετο, ὡδὲ ἂν γένοιτο πρόδηλον. Οὐκ ἦν πω χωρεῖν οὐδὲ τε τὴν τοῦ Χριστοῦ πάντοφον καὶ πανάρετον διδασκαλίαν ὁ πάλαι τῶν ἀνθρώπων βίος. Εὐθὺς μὲν γὰρ ἐν ἀρχῇ μετὰ τὴν πρώτην ἐν μακαριοῖς ζωῆν, ὁ πρῶτος ἀνθρώπος, ἤττον τῆς θείας ἐντολῆς φροντίσας, εἰς τουτονὶ τὸν θνητὸν καὶ ἐπίκρηρον βίον καταπέπτωκε, καὶ τὴν ἐπάρατον ταυτηνὴν γῆν τῆς πάλαι ἐνθέου τρυφῆς ἀντικατηλλάξατο. Οἷτε ἀπὸ τούτου τὴν καθ' ἡμᾶς σύμπασαν πληρώσαντες, πολλὸν χεῖρους ἀναφανεῖντες πλὴν ἐνός (37) ποῦ καὶ δευτέρου, θηριώδη τινὰ τρόπον καὶ βίον ἀβίωτον ἐπανήρητο· ἀλλὰ καὶ οὔτε πόλιν οὔτε πολιτείαν, οὔ τέχνας, οὐκ ἐπιστήμας ἐπὶ νοῦν ἐβάλλοντο, νόμων τε καὶ δικαιοματίων, καὶ προσέτι ἀρετῆς καὶ φιλοσοφίας οὐδὲ δνόματος μετεῖχον. Νομάδες δὲ ἐπ' ἐρημίας οἶά τινες ἀγριοὶ καὶ ἀπηγεῖς διήγον, τοὺς μὲν ἐκ φύσεως προσήκοντας λογισμοῦς, τὰ τε λογικὰ καὶ ἡμερα τῆς ἀνθρώπων ψυ-

* Sap.

δημιουργίαν ὑπερηρησαμένη. Nec aliter legit Christophersonus. Rejicienda est igitur Turnebi conjectura, qui ad oram sui codicis emendarat συνυφαστώσα τῷ Πατρὶ.

(34) Πηγὰς τὰς ὑπ' οὐρανόν. Ediderat Steph., τὰς πηγὰς τῶν ὕδατων. Omnes nostri codices, Regius scilicet, Med. ac Maz. cum Fuk. ac veteribus schædis, hoc loco scriptum habent πηγὰς τῆς ὑπ' οὐρανόν, quemadmodum legitur in editione LXX Interpretum, τῆς ὑπ' οὐρανόν, id est orbis terra. Mox nostri codices Maz., Med. ac Fuk. cum Saviliano legunt ἤμην δὲ παρ' αὐτῷ. Nec aliter scribitur in editione LXX Interpretum, quam ubique sequitur Eusebius. Ipse enim est qui cum Pamphilo Martyre Palæstinos codices ab Origene emendatos eniῆgavit, teste Hieronymo.

(35) Εὐφραίνωμην. Totus hic locus in nostris codicibus Maz., Med., Fuk. et Saviliano ita legitur ac

A Jacob. » S Jam vero quod substantia sit ante mundi creationem vivens atque subsistens, quæ Patri et universitatis opifici Deo, in formatione omnium creaturarum ministraverit, Verbum Dei ac Sapiencia proprio nomine appellata : præter demonstrationes superius allatas, ipsam ex propria persona Sapienciam audire licet, per os Salomonis de se ipsa disertissime loquentem, et sua ipsius mysteria tradentem his verbis : « Ego Sapiencia in consilio tabernaculum meum constitui : scientiam et intellectum advocavi. Per me reges regnant et principes jura describunt. Per me magnates magni sunt, et tyranni per me obtinent terram. » Quibus hæc subiungit : « Dominus creavit me initium viarum suarum ad opera sua. Ante sæculum fundavit me in principio, priusquam terram faceret, priusquam fuerent fontes aquarum, priusquam montes fundati essent ; ante omnes colles genuit me. Quando præparabat cælum, aderam illi : et quando firmos ponebat fontes sub cælo, cum ipso eram cuncta componens. Ego eram qua sese oblectabat : quotidie exultabam ante faciem ejus in omni tempore, cum lætaretur orbe perfecto ». Verbum igitur ante apparuisse, sic a nobis breviter demonstratum sit.

Quam autem ob causam non omnibus olim hominibus ac gentibus sicut nunc, ejus fides prædicata sit, hac ratione manifestum fiet. Christi doctrinam utpote totius sapientiæ ac virtutis apicem, nondum capere poterat priscorum hominum vita. Primus enim homo cum in summa felicitate degeret, statim parvi habito Dei mandato, in hanc mortalem et corruptioni obnoxiam vitam decidit, et priores paradisi delicias cum terræ hujus divina maledictione damnatæ domicilio commutavit. Hujus autem posterius per universum orbem diffusi, cum omnes, uno aut altero excepto, longe deteriores existissent, ferinam quamdam vitæque expertem agere vitam instituerunt. Non urbes, non rempublicam habere, non artes aut disciplinas excolere in animum induxerant. Leges et jura, virtutem præterea ac philosophiam ne nomine quidem tenus noverant. Vagi per solitudines, tanquam agrestes ac feri versabantur. Et rationem quidem sibi a natura indi-

D distinguitur : « Ἐγὼ ἤμην ἡ προσέχαιρε καθ' ἡμέραν δὲ εὐφραίνωμην ἐνώπιον αὐτοῦ ἐν παντὶ καιρῷ. Alique ita Justinus Martyr in *Dialogo contra Tryphonem*, et Romana editio LXX Interpretum, nisi quod pro ἐνώπιον αὐτοῦ scriptum habent ἐν προσώπῳ αὐτοῦ. Rufinus vertit : *Ego eram cui adgaudebat quotidie. Latitabat autem coram ipso in omni tempore.*

(56) Τὶ δὴ οὖν οὐχὶ, καθάπερ τανῦν. Ab his verbis caput 3 auspicantur nostri codices Maz., Med. ac Fuk. quibus consentit editio Rob. Stephani. Sed cum viderem tertii capitis titulum huic loco parum convenire, inferius eum collocandum putavi ; quod etiam fecit Christophersonus.

(37) Πλὴν ἐνός. Ita quidem codex Regius et veteres schædæ. Nostri tamen codices Maz., Med., Fuk. et Savil. præferunt ἐκτός ἐνός ποῦ. Paulo post pro ἐκδεδώκότες in codice Maz., Med. ac Fuk. scriptum inveniri ἐκδεδώκεσιν.

tan, et rationalia ac mitia virtutis semina hominum animis insita, spontanæ malitiæ facinoribus corrumpebant : cujusmodi autem sceleribus seipsum mancipaverant. Adeo ut nunc stupris, nunc cædibus mutuis sese contaminarent, interdum etiam humanas carnes vorarent ; ipsi denique Deo bellum inferre, et gigantum prælia illa quæ ab hominibus celebrantur, tentare auderent ; ac terram quidem ipsam adversus eorum tanquam propugnaculum munire statuisent, Deum vero rerum omnium auctorem e cælo deturbare immani quadam recordia aggrederebantur. Quam ob causam cum se sic gererent, rerum omnium inspector Deus velut silvam agrestem per universum terrarum orbem dispersam inundationibus atque incendiis eos adortus est : et continua fame ac peste, bellis quoque assiduis, et fulminibus cœlitus missis eosdem succidit, quasi gravem quemdam ac difficillimum animorum morbum acrioribus suppliciis comprimens. Porro tunc maxime cum malitiæ torpor universos fere occupasset, et gravis quædam ebrietas omnium prope mortalium mentibus tenebras offudisset, primogenita Dei Sapientia, ipsum scilicet Verbum ante omnia existens, admirabili quodam hominum amore flagrans, nunc per angelos creaturis suis apparuit : nunc per semetipsum, utpote salutaris Dei potentia, uni aut alteri ex piis ac Deo dilectis, sub hominis specie (quando aliter fieri non poterat) se videndum præbuit. Cum vero ab istis hominibus pietatis semina jam in vulgus sparsa essent, et gens integra

A χῆς σπέρματα αὐτοπροαιρέτου κακίας ὑπερβολῆ διαφθείροντες, ἀνοσιουργίας δὲ πάσαις ὄλους σφᾶς ἐκδεδωκότες, ὡς τότε μὲν ἀλληλοφθορεῖν, τότε δὲ ἀλληλοκτονεῖν, ἄλλοτε δὲ ἀνθρωποβορεῖν, Θεομαχίας τε καὶ τὰς παρὰ πᾶσι βοωμένας γιγαντομαχίας ἐπιτολμᾶν, καὶ γῆν μὲν ἐπιτειχίζειν (38) οὐρανῶ διανοεῖσθαι, μανία δὲ φρονήματος ἐκ τόπου αὐτὴν τὸν ἐπὶ πάντων Θεὸν πολεμεῖν παρασκευάζεσθαι. Ἐφ' οἷς τοῦτον ἑαυτοὺς ἄγουσι τὸν τρόπον (39) κατακλυσμοῖς αὐτοῦ καὶ πυρπολήσεσιν ὡσπερ ἀγρίαν ὕλην κατὰ πάσης τῆς γῆς κεχυμένην, Θεὸς ὁ πάντων ἔφορος μετῆι, λιμοῖς τε συνεχέσι καὶ λοιμοῖς, πολέμοις τε αὐ καὶ κεραυνῶν βολαῖς ἄνωθεν αὐτοῦ ὑπετέμνεται, ὡσπερ τινὰ δεινὴν καὶ χαλεπωτάτην νόσον ψυχῶν, πικροτέροις ἀνέχων τοῖς κολαστηρίοις. Τότε μὲν οὖν, ὅτε δὴ πολλὸς ἦν ἐπικεχυμένος ὀλίγου δεῖν κατὰ πάντων ὁ τῆς κακίας κόρος (40), οἷα μέθης δεινῆς τὰς ἀπάντων σχεδὸν ἀνθρώπων ἐπισκιαζούσης καὶ ἐπισκοτούσης ψυχᾶς, ἡ πρωτόγονος καὶ πρωτόκτιστος τοῦ Θεοῦ Σοφία (41), καὶ αὐτὸς ὁ προὖν Λόγος, φιλανθρωπίας ὑπερβολῆ, τότε μὲν δι' ὀπτασίας ἀγγέλων τοῖς ὑποβηχόσι, τότε δὲ καὶ δι' ἑαυτοῦ οἷα Θεοῦ δύνამις σωτήριος, ἐνὶ που καὶ δευτέρῳ τῶν πάλαι θεοφιλῶν ἀνδρῶν, οὐκ ἄλλως ἢ δι' ἀνθρώπου μορφῆς, ὅτι μηδ' ἐτέρως ἦν δυνατὸν, αὐτοῖς ὑπεφαίνετο. Ὡς δ' ἦδη διὰ τούτων τὰ θεοσεβείας σπέρματα εἰς πλῆθος ἀνδρῶν καταβέβλητο, ὅλον τε τὸ ἔθνος ἐπὶ τῇ θεοσεβείᾳ προσανέχον ἐκ τῶν ἀνάκαθεν Ἑβραίων ὑπέστη, τοῦτοις μὲν ὡσανεὶ πληθῆσιν ἐτι ταῖς παλαιαῖς ἀγωγαῖς ἐκδεδιτημένοις (42), διὰ τοῦ προφήτου Μωϋσέως εἰκόσ

(38) *Γῆν μὲν ἐπιτειχίζειν.* Mirum est, in hujus verbi explicatione et Musculus et Christophorus lapsos esse. Musculus enim vertit, *colum tellure obstruere conati*. Christophorus vero longe pejus, *terram, interposito muro, cælo adjungere*. Rectius Joannes Langus, qui Nicephorum Latine interpretatus est : *Ἐπιτειχίζειν* Græcis est extruere munitionem adversus aliquem, ut cum dicunt Lacedæmonios munisse Deceliam adversus Athenienses. Vide Harpocrationem in voce *Ἐπιτειχισμα*. Sed et τείχος Græcis *munio* est. Porro ridiculum est credere homines eo dementia inquam progressos esse, ut, exstructis aggeribus, cœlum conscenderent, Deumque exturbare aggressi sint, quod tamen hoc loco credidisse videtur Eusebium. Sunt hæc signa poetarum, qui superbiam hominum illius ætatis et divini Numinis contemptum hac imagine declarare voluerunt :

Ter conati sunt imponere Pelion Ossæ, etc.

Gigantes quidem commemorat sacra Scriptura ; sed de illis nihil ejusmodi dicit. Et turrim illam non a gigantibus, sed a filiis et posteris Noe post diluvium a edificatam esse testatur.

(39) *Ἐφ' οἷς τοῦτον ἑαυτοὺς ἄγουσι τὸν τρόπον.* Male in codice Regio et in veteribus schedis scriptum est *ἐφ' οἷς τοῦτον ἑαυτοῖς*, etc. Sed nec sana est vulgata lectio, quamvis scriptorum codicum M. z., Med. ac Fuk. auctoritate firmetur. Quo enim referetur verbum *ἄγουσι*, cum sequatur in eadem periode αὐτοῦς μετῆι. Mihi scribendum videtur *ἐφ' οἷς τοῦτον ἑαυτοὺς ἄγοντας τὸν τρόπον*. Nisi malis voces illas penitus expungere, τοῦτον ἑαυτοῦς ἄγουσι τὸν τρόπον, quæ glossam sapient.

(40) *Ὁ τῆς κακίας κόρος.* Scribe *χάρος*, ut leg. in codice Fuk. ac Savil. et apud Nicephorum Callistum.

(41) *Vulg. πρωτόκοκος τοῦ Θ. Σοφία.* Non dubito

C quin Eusebium scripserit *πρωτόκτιστος τοῦ Θεοῦ Σοφία*, ut in quatuor codicibus, Maz. scilicet, Med., Fuk. ac Savil. scriptum habetur. Hæc enim vox magis convenit Eusebiano sensui, cum paulo supra locum illum ex Proverbiis citaverit, Κύριος ἔκτισέ με. Certe veteres theologî, ac præcipue ii qui ante concilii Nicani tempora scripserunt, per vocabulum *κτίζειν* non solum creationem intellexerunt, quæ ex nihilo fit, sed omnem generaliter productionem, tam quæ ab æterno esset quam illam quæ in tempore. Hinc est quod Melito librum scripserat, *Περὶ κτίσεως καὶ γενέσεως Χριστοῦ*, ut videlicet ad lib. iv hujus *Historiæ*. Quod si hic legimus *πρωτόκοκος*, inepta esset repetitio quam *ταυτολογία* vocant, ἡ πρωτόγονος καὶ πρωτόκοκος. Adde quod *πρωτόκοκος* non convenit generationi diviniæ. Rectius ergo est *πρωτόκτιστος*. Certe Clemens Alex. in lib. v *Strom.* Filium Dei vocat *πρωτόκτιστον Σοφίαν*.

D (42) *Ταῖς παλαιαῖς ἀγωγαῖς ἐκδεδιτημένοις.* Male hunc locum intellexit Nicephorus, quasi in laudem Judæorum hoc ab Eusebio dictum fuisset. Sic enim habet Nicephorus : *Τοῦτο μὲν ὡσανεὶ ταῖς πάλαι καὶ πρὸ βραχέως διαταῖς καλῶς ἐκτεθραμμένον, etc.* Quæ sic vertit Langus : *Ei genti quæ et antiquitas et non ita pridem vitæ et moribus recte excolta esset, etc.* At contrarium plane sensum habent Eusebii verba. Ait enim cum Judæi prioris vitæ contagione corrupti essent, Deum satis habuisse legales eis cæremonias præscribere, et velut signa quædam ac symbola arcanorum mysteriorum eis tradere, utpote adhuc rudibus et superstitioni gentilium assuetis. Idem scribit Chrysostomus in *Mutiliæum*. Id manifesto sibi voluit hæc verba, *ταῖς παλαιαῖς ἀγωγαῖς ἐκδεδιτημένοις*. Pro quo male Christophorus legit *ἐκδεδιτημένοις*, a Nicephoro, ut videtur, in errorem inductus. Ἐκδιταῖσθαι Græcis idem est quod corrumpi et ex pristina disciplina

νας καὶ σύμβολα σαββάτου τινὸς μυστικοῦ καὶ περιτομῆς, ἐτέρων τε νοητῶν θεωρημάτων (43) εἰσαγωγὰς, ἀλλ' οὐκ αὐτὰς ἐναργεῖς παρεδίδου τὰς μυσταγωγίας. Ὡς δὲ τῆς παρὰ τούτοις νομοθεσίας βωμότης, καὶ πνοῆς δίκην εὐδου εἰς ἅπαντας ἀνθρώπους διαδιδόμενης, ἤδη τότε ἐξ αὐτῶν καὶ τοῖς πλείοσι τῶν ἐθνῶν διὰ τῶν πανταχόσε νομοθετῶν τε καὶ φιλοσόφων ἡμερώτατα φρονήματα (44), τῆς ἀγρίας καὶ ἀπηνοῦς θηριωδίας ἐπὶ τὸ πρῶτον μεταβεβλημένης, ὡς καὶ εἰρήνην βαθεῖαν φίλας τε καὶ ἐπιμιξίας πρὸς ἀλλήλους ἔχειν· τῆνικαῦτα πᾶσι δὴ λοιπὸν ἀνθρώποις καὶ τοῖς ἀνὰ τὴν οἰκουμένην ἔθνεσιν, ὡς ἂν προωφελημένοις καὶ ἤδη τυγχάνουσιν ἐπιτιθεῖσιν πρὸς παραδοχὴν τῆς τοῦ Πατρὸς γνώσεως, ὁ αὐτὸς δὴ πάλιν ἐκείνους ὁ τῶν ἀρετῶν διδάσκαλος (45), ὁ ἐν πᾶσιν ἀγαθοῖς τοῦ Πατρὸς ὑπουργὸς, ὁ θεὸς καὶ οὐράνιος τοῦ Θεοῦ Λόγος, δι' ἀνθρώπου κατὰ μηδὲν σώματος οὐσία τὴν ἡμετέραν φύσιν διαλλάττοντος, ἀρχομένης τῆς Ῥωμαίων βασιλείας ἐπιφανείας, τοιαῦτα ἔγρασε τε καὶ πέπονθεν, ὅσα ταῖς προφητεῖαις ἀκόλουθα ἦν, ἀνθρώπων ὁμοῦ καὶ Θεὸν ἐπιδημήσειν τῷ βίῳ παραδῶν ἔργων ποιητὴν, καὶ πᾶσι τοῖς ἔθνεσι διδάσκαλον τῆς τοῦ Πατρὸς εὐσεβείας ἀναδειχθῆσθαι, τὸ τε παράδοξον αὐτοῦ τῆς γενέσεως καὶ τὴν καινὴν διδασκαλίαν, καὶ τῶν ἔργων τὰ θαύματα, ἐπὶ τε τούτοις τοῦ θανάτου τὴν τῶν ἐκ νεκρῶν ἀνάστασιν, καὶ ἐπὶ πᾶσιν τὴν εἰς οὐρανοὺς ἔθνεσιν ἀποκατάστασιν αὐτοῦ προκηρυττούσας. Τὴν γοῦν ἐπὶ τέλει βασιλείαν αὐτοῦ Δανιὴλ ὁ προφήτης θεῖον Πνεῦματι συνορῶν, ὡδὲ πη θεοφορεῖτο, ἀνθρωπινώτερον τὴν θεοπτικῶν ὑπογράφων· « Ἐθεώρουν γάρ, φησὶν, ἕως οὐ θρόνοι ἐτέθησαν, καὶ Παλαιὰς ἡμερῶν ἐκάθητο. Καὶ ἐν ἔνδυμα αὐτοῦ λευκὸν ὡσεὶ χιών, καὶ ἡ θριξὶ τῆς

• Cap. vii.

in mollitiem labi. Unde ἐκδεδητημένος βίος est vita mollis ac soluta; translatione ab intemperantibus hominibus, qui nullam in cibo ac potu et in toto genere vivendi legem observant. Quæ vox frequenter occurrit in libris Dionis Cassii.

(43) *Νοητῶν θεωρημάτων.* Sic ex codice Regio et ex veteribus schedis edidit Rob. Stephanus. Sed in reliquis exemplaribus, Maz. scilicet, Med., Fuk. et Savil. scriptum inveni, μυστικῶν θεωρημάτων. Nicéphorus vero pro his habet, θεοτετρῶν νοημάτων. Ex quo conjicere est Nicéphorum vulgatum lectionem in suo codice reperisse; cumque eam minus probaret, ejus loco hanc quam diximus substituisse.

(44) *Ἠμερώτατα φρονήματα.* Hunc locum non intellexerunt interpretes, ut ex versione eorum apparet; nam vocem φρονήματα retulerunt ad νομοθετῶν καὶ φιλοσόφων. Christophorus quidem vertit: *Cumque propter mansuetissimas legumlatorum et philosophorum tot ubique commentationes ac præcepta*, etc. Musculus vero, per placidissimos eorum qui ubique leges ferebant et philosophorum sensus, etc. Atqui longe alia Eusebii mens est. Neque enim tantum tribuit legumlatoribus philosophisque gentilium, ut prisca illa mortalium feritas atque immanitas præceptis illorum atque institutis paulatim ad humaniorem cultum revocata sit; sed iujus rei causam confert in legem Mosaicam, quæ cum universo terrarum orbi innotuisset, omnium hominum mores tandem mansuefecit. Et enim legislatores ac philosophi gentilium, cum optima quæque præcepta ex illius legis fontibus hausissent, ea

A ab antiquis illis Hebræis originem ducens, divino cultui dedita esset; tanquam multitudini priorum adhuc institutorum labe corruptæ, per prophetam Moysen imagines et signa arcani cujusdam sabbati et circumcisionis, aliorumque spiritualium præceptorum institutiones, sed non ipsam sacrarum manifestam visionem illis tradidit. Tantem vero Hebræorum lege apud omnes divulgata, et instar suavissimi odoris per universas gentes late diffusa: cum ex illa plæræque nationes legumlatorum ac philosophorum opera mitiores jam sensus hausissent, et morum feritas atque immanitas in mansuetiore cultum conversa esset, adeo ut profunda pax et amicitia mutuæque inter mortales commercia
B intercederent; tunc /demum reliquis etiam hominibus, cunctisque per orbem terrarum gentibus, utpote jam præparatis et ad notitiam Dei Patris percipiendam idoneis, ipse ille virtutum magister, et Patris sui in omnibus bonis minister, divinum e: cœleste Dei Verbum, in hominis specie, nullatenus a corporum nostrorum natura diversi, simul cum ipso Romani imperii exordio apparens, ea fecit et pertulit, quæ prophetarum oraculis consentiebant: quibus hominem pariter ac Deum admirabilem operum effectorem in terras venturum esse, et Patris cultum ac religionem cunctis gentibus traditurum: inusitatum quoque ejus nascendi rationem, novam doctrinam, miracula, ad hæc mortis genus et resurrectionem, postremo divinum in cœlos reditum olim prædixerant. Regnum porro illius quod in fine sæculorum adventurum est, Daniel divino afflatus Spiritu cum videret, ad hominum captum sese accommodans, visionem Dei sic describit: « Aspi-

posthæc auditorum suorum mentibus infuderunt: quibus ex culti homines, ad evangelicæ legis notitiam accipiendam idonei tandem exstiterunt. Qrippæ lex Mosaica velut prævia ac prænumia fuit Evangelii, Christianique prædicationi viam stravit. Scribendum est igitur hoc loco: Τοῖς πλείοσι τῶν ἐθνῶν διὰ τῶν πανταχόσε νομοθετῶν τε καὶ φιλοσόφων ἡμερώτω τὰ φρονήματα, ut diserte scriptum habent nostri codices Maz., Med., Fuk. et Savil. Certe nisi ita scripseris, non cohærebit oratio. Quo enim referetur particula illa ὡς δὲ, quæ posita est initio periodi? Est et alia difficultas in hoc Eusebii loco, quidnam sibi velint hæc verba ἐξ αὐτῶν. Aut enim Eusebius, ἤδη τότε ἐξ αὐτῶν καὶ τοῖς πλείοσι, etc., ut supra. Quæ quidem verba non sine causa posita esse mihi videntur, ut ostendat Eusebius quidquid a legumlatoribus ac philosophis commo- le dictum est, id omne ab Hebræis eos esse mutatos. Atque ita hunc locum accepit Rufinus, ut ex interpretatione ejus liquido apparet. Multa in hac sententiam disserit Eusebius in libris *De præparatione*, ubi ostendit Græcorum philosophos ex Mosis libris plæræque suffuratos fuisse.

(45) *Ὁ τῶν ἀρετῶν διδάσκαλος.* Quatuor nostri codices, Maz. scilicet, Med., Fuk. et Savil., scriptum habent ἀβρῆτων διδάσκαλος. In optimo tamen Maz. ad marginem, altera lectio ascripta est hoc modo: Γρ. ἀρετῶν. Paulo post ubi legitur τῶν ἔργων τὰ θαύματα, iidem codices præferunt θαυμάσια, et mox καὶ τὴν ἐπὶ πᾶσιν εἰς οὐρανοῦς ἔθνεσιν ἀποκατάστασιν

ciebam, inquit, donec throni positi sunt, et Antiquus dierum sedit. Vestimentum ejus candidum sicut nix : et capilli capitis ejus sicut lana munda. Thronus ejus flamma ignis, rotæ ejus ignis flagrans. Flumen ignis manabat in conspectu ejus. Mille-millia ministrabant ei : et decies millies dena millia assistebant ei. Judicium constituit, et libri aperti sunt. » Et paulo post : « Aspiciebam, inquit, et ecce cum nubibus cœli quasi Filius hominis veniens usque ad Antiquum dierum pervenit, et in conspectu ejus exhibitus est. Et datus est ei principatus et honos, et regnum; et omnes populi, tribus et linguæ ipsi servant. Potestas ejus, potestas æterna quæ non præteribit : et regnum ejus non corrumpetur. » Hæc vero manifestissime non ad alium quam ad Servatorem nostrum referri possunt, qui erat in principio apud Deum Deus Verbum, et qui propterea quod in novissimis temporibus homo factus est, Filius hominis dicitur. Sed cum prophetarum oracula de Domino nostro Jesu Christo edita in peculiaribus jam Commentariis collegerimus, et quæcunque de illo traduntur, firmissimis demonstrationibus alibi astruxerimus, his quæ dicta sunt, in præsentia erimus contenti.

CAPUT III.

Quod ipsum Jesu Christique nomen olim notum fuerit, cultumque a divinis prophetis.

Ipsum vero Jesu Christique vocabulum apud veteres illos Deo dilectos prophetas in honore habitum fuisse, opportunum nunc tempus est ut ostend-

(46) *Ἐλειτούργουν αὐτῶ.* Ex vetustissimo codice Mazarino post has voces addimus verba : Καὶ μύριαι μυριάδες παρεστῆκεισαν ἔμπροσθεν αὐτοῦ. Eadem pericope habetur in codice Fuk. ac Savil. et in veteribus schedis, nisi quod scriptum habent παρεστῆκεισαν αὐτῶ, prout legitur etiam apud Justinum et in editione Romana Danielis cap. vii, ubi vide Adnotationes Nobilii.

(47) *Ἐνώπιον αὐτοῦ προσηγήθη.* In margine codicis Maz. scriptum est recentiore manu : Γρ. προσήθη, ὃ καὶ κρεῖττον. Id est, in quibusdam codicibus scribitur προσήθη, idque rectius. Certe in optimo illo codice Renati Marchalli, qui nunc est in bibliotheca Claromontani collegii, c. vii Danielis diserte scriptum est, καὶ προσήθη αὐτῶ. Tamen inter η et χ superscriptum est eadem manu ve : prorsus ut appareat jamdudum variasse codices in eo Danielis loco ; et alios quidem προσήθη prætulisse, alios προσηγήθη. Porro in vetustissimo illo codice R. Marchalli qui prophetas complectitur, Danielis libro hic præfixus est titulus : Κατὰ Θεοδοτίωνος, supple τὴν ἔκδοσιν.

(48) *Αὐτῶ δουλεύουσιν.* Ita legitur etiam in editione Romana Danielis. Verum tres nostri codices, Med., Fuk. et Savilii diserte scriptum habent, δουλεύουσιν. Quam scripturam confirmat Rufinus, et omnes populi, tribus, linguæ ipsi servant. Sic enim legitur in vetustissimo codice Parisiensis Ecclesiæ, non ut vulgo, et linguæ ipsi servant.

(49) *Ἐν οἰκείοις ὑπομνήμασι.* Intelligit libros *De evangelica demonstratione*, ex quibus decem duntaxat ad nos pervenerunt. In vetustissimo codice Maz. scholiastes quidam notat hic intelligi libros *De præparatione et demonstratione evangelica* : Σημειώσεις ὅτι ὑπομνήματα τὴν Ἐυαγγελικὴν προκαρασκευὴν αὐτοῦ καὶ ἀπόδειξιν καλεῖ, id est, *Nota quod commentarios vocat, libros suos De præpara-*

κεφαλῆς αὐτοῦ ὡσεὶ ἔριον καθαρὸν. Ὁ θρόνος αὐτοῦ φλῶξ πυρός. Οἱ τροχοὶ αὐτοῦ πῦρ φλέγον. Ποταμὸς πυρός εἶλεκεν ἔμπροσθεν αὐτοῦ. Χίλιαι χιλιάδες ἐλειτούργουν αὐτῶ (46), καὶ μύριαι μυριάδες παρεστῆκεισαν ἔμπροσθεν αὐτοῦ. Κριτήριον ἐκάθισε καὶ βίβλοι ἠνεύχθησαν. » Καὶ ἐξῆς : « Ἐθεώρουν, φησί, καὶ ἰδοὺ μετὰ τῶν νεφελῶν τοῦ οὐρανοῦ ὡσεὶ Υἱὸς ἀνθρώπου ἐρχόμενος, καὶ ἕως τοῦ Παλαιοῦ τῶν ἡμερῶν ἔφθασε, καὶ ἐνώπιον αὐτοῦ προσηγήθη (47) » καὶ αὐτῶ ἐδόθη ἡ ἀρχὴ καὶ ἡ τιμὴ, καὶ ἡ βασιλεία, καὶ πάντες οἱ λαοὶ, φυλαὶ, γλώσσαι, αὐτῶ δουλεύουσιν (48). Ἡ ἐξουσία αὐτοῦ, ἐξουσία αἰώνιος, ἤτις οὐ παρελεύσεται. Καὶ ἡ βασιλεία αὐτοῦ οὐ διαφθαρήσεται. » Ταῦτα δὲ σαφῶς οὐκ ἐφ' ἕτερον, ἀλλ' ἐπὶ τὸν ἡμέτερον Σωτῆρα τὸν ἐν ἀρχῇ πρὸς τὸν Θεόν, Θεὸν Λόγον ἀναφέροιο ἂν, Υἱὸν ἀνθρώπου διὰ τὴν ὑστάτην αὐτοῦ ἐνανθρώπησιν χρηματίζοντα. Ἀλλὰ γὰρ ἐν οἰκείοις ὑπομνήμασι (49) τὰς περὶ τοῦ Σωτῆρος ἡμῶν Ἰησοῦ Χριστοῦ προφητικὰς ἐκλογὰς (50) συναγαγόντες, ἀποδεικτικώτερον τε τὰ περὶ αὐτοῦ δηλούμενα ἐν ἑτέροις συστήσαντες, τοῖς εἰρημένοις ἐπὶ τοῦ παρόντος ἀρκεσθησόμεθα.

ΚΕΦΑΛΑΙΟΝ Γ.

Ὅς καὶ τὸ Ἰησοῦ δρομα, καὶ αὐτὸ δὴ τὸ τοῦ Χριστοῦ, ἔγνωστό τε ἀνέκαθεν καὶ ἐτελίμητο παρὰ τοῖς θεοσεβείοις προφήταις (Nic. H. E. 1, 4).

Ἵτι δὲ καὶ αὐτὸ τοῦνομα (51) τοῦ τε Ἰησοῦ καὶ δὴ καὶ τοῦ Χριστοῦ παρ' αὐτοῖς τοῖς πάλαι θεοφιλεσι προφήταις ἐτελίμητο, ἤδη καιρὸς ἀποδεικνύ-

tionē ac demonstrationē evangelicā. Cæterum hæc Eusebii *Ecclesiastica Historia* tanto nobis commendatio esse debet, quod post reliqua fere ejus opera exarata est, adeoque post libros *Chronologicorum canonum*, ut ipse Eusebius supra testatus est. At Blondellus in *Apologia* pro sententia B. Hieronymi de episcopis et presbyteris, cap. 19, libros *De evangelica demonstratione* ab Eusebio scriptos esse censet post *Ecclesiasticam Historiam*. Quippe Eusebius, inquit, in libro vi *De demonstratione*, cap. 13, *Historiam* suam citat. Sed Blondellum decipit Latina interpretatio, quæ sic habet : *Quod si quidquam nostra quoque historia valet, nostris ipsorum temporibus illam antiquitus celebratam Sion junctis bobus a Romanis viris arari, oculis nostris inspezimus.* Verum longe aliud sonant Græca Eusebii verba, quæ hic ponam : *Εἰ γοῦν τι δύναται καὶ ἡμετέρα ἱστορία, καθ' ἡμᾶς αὐτοὺς τὴν πάλαι βοωμένην Σιών ζεύγεσθαι βοῶν ὑπὸ Ῥωμαίων ἀνδρῶν ἀρουμένην ὀφθαλμοῖς προσιδήφαμεν.* Id est : *Quod si nostrum quoque testimonium aliquid ponderis habet, Sionem illam quæ olim tantopere celebrata est, ætate nostra a Romanis arari, ipsis oculis nostris vidimus.* Vides Eusebium non de *Historia* sua loqui. Nam *ἱστορία* eo loco nihil aliud est quam testimonium oculorum.

(50) *Προφητικὰς ἐκλογὰς.* Sic codices Maz., Med., Fuk. et Savil. scriptum habent, recte. Editi proferunt ἐκδόσεις. Sic autem vocat Eusebius locos excerptos de libris prophetarum, in quibus agitur de vocatione gentium et de adventu Christi. Certe in libris *Demonstrationis* nihil aliud agit Eusebius quam ut testimonia prophetarum ex eorum libris colligat. Quibus deinde uberiorem expositionem ac demonstrationem adjecturum se esse promittit. In præoemio libri secundi vocat τὰς ἐκ τῶν προφητικῶν φωνῶν μαρτυρίας.

(51) Ἵτι δὲ καὶ αὐτὸ τοῦνομα. In codice Mazar.

καὶ Σαπὸν ὡς ἓν μάλιστα καὶ ἔνδοξον τὸ τοῦ Χριστοῦ ὄνομα πρῶτος αὐτὸς γνωρίσας Μωϋσῆς, τύπους ἀραίνων καὶ σύμβολα, μυστηριώδεις τε εἰκόνας ἀκολούθως χρησῶν φήσαντι αὐτῷ· « Ὅρα, ποιήσεις πάντα κατὰ τὸν τύπον τὸν δειχθέντα σοι ἐν τῷ ἔρει· » παραδίδους, Ἀρχιερέα Θεοῦ, ὡς ἐντὴν μάλιστα δυνατὸν, ἄνθρωπον ἐπιφημίσας, τοῦτον Χριστὸν ἀναγορεύει. Καὶ ταύτη γὰρ τῇ κατὰ τὴν ἀρχιερωσύνην ἀξίᾳ, πᾶσαν ὑπερβαλλούσῃ παρ' αὐτῷ τὴν ἐν ἀνθρώποις προεδρίαν, ἐπὶ τιμῇ καὶ δόξῃ τὸ τοῦ Χριστοῦ περιτίθεισιν ὄνομα. Οὕτως ἄρα τὸν Χριστὸν θεῖον τι χρῆμα ἤπιστατο. Ὅ δ' αὐτὸς καὶ τὴν τοῦ Ἰησοῦ προσηγορίαν εὖ, μάλᾳ Πνεύματι βλεψὺ προιδῶν, πάλιν τινὸς ἐξαιρετὸν προνομίας καὶ ταύτην ἀξιοῦ. Οὐποτε γοῦν πρότερον ἐκφωνηθῆν ἐἰς ἀνθρώπους, πρὶν ἢ Μωϋσέα γνωσθῆναι (52), τὸ τοῦ Ἰησοῦ πρόσημα, τοῦτ' αὖ Μωϋσῆς πρῶτ' αὖ καὶ μόν' αὖ περιτίθεισιν, ὃν κατὰ τύπον αὐθις καὶ σύμβολον ἔγνω μετὰ τὴν αὐτοῦ ταλευτὴν διαδεχόμενον τὴν κατὰ πάντων ἀρχήν. Οὐ πρότερον γοῦν τὸν αὐτοῦ διάδοχον τῇ τοῦ Ἰησοῦ κεχρημένον προσηγορίᾳ, ὄνοματι δὲ ἑτέρῳ τῷ Ἀδύῃ (53), ὅπερ οἱ γεννησάντες αὐτῷ τέθειται, καλούμενον, Ἰησοῦν αὐτὸς ἀναγορεύει, γέρας ὡς περ τίμιον παντὸς πολὺ μείζον βασιλικῷ διαδήματι, τοῦνομα αὐτῷ δωρούμενος, ὅτι· ὃ καὶ αὐτὸς ὁ τοῦ Ναυῆ Ἰησοῦς τοῦ Σωτήρος ἡμῶν τὴν εἰκόνα ἔφερε, τοῦ μόνου μετὰ Μωϋσέα καὶ τὸ συμπέρασμα τῆς ἐκείνῳ παραδοθείσης (54) συμβολικῆς λατρίας, τῆς ἀληθοῦς καὶ καθαρωτάτης εὐσεβείας τὴν ἀρχὴν διαδεξαμένου. Καὶ Μωϋσῆς μὲν ταύτη πη δυσὶ τοῖς κατ' αὐτὸν ἀρετῇ καὶ δόξῃ παρὰ πάντα τὸν λαὸν προσφέρουσιν ἀνθρώποις, τῷ μὲν ἀρχιερεῖ, τῷ δὲ μετ' αὐτὸν ἡγησομένῳ, τὴν τοῦ Σωτήρος ἡμῶν Ἰησοῦ Χριστοῦ προσηγορίαν ἐπὶ τιμῇ τῇ μεγίστῃ περιτίθειται. Σαφῶς δὲ καὶ οἱ μετὰ ταῦτα προφήται, ὄνομασι τὸν Χριστὸν προσαναφώνουν (55), ὁμοῦ τὴν μέλλουσαν ἔσεσθαι κατ' αὐτοῦ συσκευῆν τοῦ Ἰουδαίων λαοῦ, ὁμοῦ δὲ καὶ τὴν τῶν ἔθνῶν δι' αὐτοῦ κλήσιν προμαρτυρόμενοι. Τότε μὲν ὡδέ πως Ἰερεμίας λέγων· « Πνεῦμα πρὸ προσώπου ἡμῶν Χριστὸς Κύριος, συνελήφθη ἐν ταῖς διασθοραῖς αὐτῶν· οὐ εἴπαμεν ἐν τῇ σκιᾷ αὐτοῦ ζή-
¹⁰ Exod. xxv. ¹¹ Thren. iv. ¹² Psal. i.

et Fuk. nulla hic sit novi capitis distinctio. Nam caput 3 multo ante incipiunt, ut supra notavi. Codex autem Medicæus ab his verbis inchoat cap. 4. Sed nihil certius est quam id quod supra monui, ab his verbis inchoandum esse caput 3; idque vel titulus ipse demonstrat.

(52) Πρὶν ἢ Μωϋσέα γνωσθῆναι. In codice Med. ac Savil. et in veteribus schedis bibliothecæ Regiæ scriptum est γνωρισθῆναι. At Musculus verbum γνωσθῆναι in activa significatione accepit pro ἔγνωσθαι, quod omnino ferri non potest. Porro nostri codices Maz., Med. ac Fuk. scriptum habent πρὶν ἢ duobus verbis.

(53) Ὅνοματι δὲ ἑτέρῳ τῷ Ἀδύῃ. In vetustissimo codice Maz. hoc scholium appositum est ad marginem: Σημειῶσαι ὅτι ὁ τοῦ Ναυῆ Ἰησοῦς πρότερον Ἀδύης ἐκαλεῖτο. Id est, Nota quod Jesus filius Nave prius Auses vocabatur. Sed Hieronymus in caput 1 Osee notat hunc esse errorem omnium codicum tam Græcorum quam Latinorum, qui Ausæ scriptum habent pro Osee. Osee, inquit, in lingua nostra Salutare sonat; quod nomen habuit etiam Josue

damus. Primus ipse Moyses cum nomen Christi Augustum in primis et gloriosum esse cognovisset, signa rerum cœlestium et mysticas imagines tradens ex præcepto illius oraculi ¹⁰: « Facies omnia juxta figuram quæ tibi in monte monstrata est; » hominem quem ipse, quantum mortali fas erat, summum Dei Sacerdotem nuncupaverat, Christum vocavit. Atque hoc modo summi sacerdotii dignitati, quæ ipsius quidem judicio omnem inter homines honoris prærogativam superabat, honoris et gloriæ causa Christi nomen imposuit. Adeo in Christo divinum quid subesse intelligebat. Idem cum divino affatus Spiritum nomen Jesu optime prævidisset, eximio quodam privilegio rursus illud ornavit. Hoc enim vocabulum quod ante ipsius ætatem nunquam inter homines prolatum fuerat, primo solique indidit ei, quem juxta figuram et significationem arcanam illius nominis, post suum e vita discessum totius imperii successorem futurum esse prænoverat. Quem quidem, cum antea non Jesus, sed Ausæ indito a parentibus nomine vocaretur; Moyses Jesum nominavit: hoc vocabulum velut præcipuum honoris insigne, omni regio diademate præstantius ei tribuens, eo quod Servatoris nostri imaginem exhiberet, qui post Mosem, et post complementum religionis ab eodem in figuris traditæ, solus in veræ et sinceræ pietatis imperium erat successurus. Et Moyses quidem hoc modo duobus viris qui illa ætate præ cæteris omnibus virtute et gloria florebant, alteri sacerdoti, alteri duci post exitum suum futuro, Servatoris nostri Jesu Christi nomen, maximi honoris instar, imposuit. Sed et secuti deinceps prophetæ disertissime et nominatim Christum prænuntiaverunt, simul et Judæorum adversus ipsum insidias, et gentium per illum vocationem multo ante testantes. Jeremias quidem cum sic ait: « Spiritus ante vultum nostrum Christus Dominus comprehensus est in corruptionibus nostris. De quo diximus: In umbra ejus vivemus in gentibus ¹¹. » David vero stupore defixus de eodem hæc dicit ¹²: « Quare fremuerunt gentes et populi

filii Nun, antequam ei a Deo vocabulum mutaretur. Non enim, ut male in Græcis codicibus legitur et Latiniis, Ausæ dicitur, sed nihil omnino intelligitur: sed Osee, id est Saluator. Pseudo-Clemens in libro 1 Recognitionum: Igitur Moyses, inquit, his administratis Ausem quandam nomine præponens populo, qui eos revocaret ad patriam terram. Sic et Lactantius, lib. iv, cap. 17.

(54) Τῆς ἐκείνῳ παραδοθείσης. Nicephorus habet τῆς δι' ἐκείνῳ, quo modo etiam in quibusdam libris se reperisse testatur Stephanus. Sic certe præferunt codex Med. et Maz. cum Fuk. et Saviliano. Parum tamen interest utro modo legamus, cum idem sit dicere, legem datam esse Moysi, et datam esse per Moysen.

(55) Τὸν Χριστὸν προσαναφώνουν. Ita legitur in codice Regio et in veteribus schedis. Verum Maz. codex cum Med. et Fuk. scriptum habet προσαναφώνουσιν, quod magis probo. Sic paulo infra iidem codices habent Δαυὶδ εἰς τὸ αὐτοῦ πρόσωπον ἀναφώνει.

meditati sunt inania? Astiterunt reges terræ et principes convenerunt in unum, adversus Dominum et adversus Christum ejus. Quibus hæc deinde subjungit ex persona Christi: « Dominus dixit ad me: Filius meus es tu, ego hodie genui te. Postula a me, et dabo tibi gentes hæreditatem tuam, et possessionem tuam terminos terræ. » Neque vero soli summi sacerdotes, utpote qui oleo ad id præparato arcani cujusdam mysterii causa ungerentur, Christi nomine ornabantur apud Hebræos; verum etiam reges, quos prophætæ divino incitati Spiritu cum unxissent, typicos quosdam et adumbratos Christos effecerunt: siquidem et ipsi regis illius potestatis ac dominationis Dei Verbi, qui solus verusque Christus est, imaginem in semetipsis gerebant. Quin etiam ex prophetis nonnullos sacro oleo delibutos, typice Christos fuisse accepimus. Adeo ut omnes hi ad verum Christum, divinum ac cæleste Verbum referantur; quippe qui solus omnium gentium pontifex, solus rex ac Dominus omnis creaturæ, solus denique inter prophetas summus propheta Patris existat. Hujus autem rei argumentum illud est, quod ex omnibus qui apud veteres oleo sacro typice consecrabantur, sive ex sacerdotibus, sive ex regibus, sive ex prophetis, nemo adhuc tantam divinæ virtutis potentiam sortitus est, quantam Servator ac Dominus noster Jesus, qui solus verusque Christus est, ostendit. Nullus certe eorum quantumvis dignitate et honore apud suos per continuam antiquissimæ stirpis seriem nobilitatus, ex ea Christi quam gerebat typica appellatione subditos sibi Christianos cognovit. Sed ne cultum quidem ullum a subjectis quisquam illorum est consecutus: nec vero in ullum ex iisdem qui fato jam functus fuisset, tanta nunquam propensio existit animorum, ut homines illius gratia mortem oppetere parati essent. Ac ne ex omnibus quidem illis quos dixi ullus unquam fuit, cujus causa ab universis que orbem terrarum incolunt gentibus tantum ubique motus sit excitatus. Neque enim figuræ vis tantum in illis poterat operari, quantum veritas ipsa per Servatorem nostrum exhibita. Qui cum nec insignia summi sacerdotii ab ullo accepisset, ac ne sacerdotali quidem genere secundum carnem esset oriundus; nec hominum satellitio ad regnum esset evectus, nec propheta veterum prophetarum ritu factus fuisset; cum nullam omnino dignitatem aut prærogativam apud Judæos obtineret: nihilominus omnibus non quidem

(56) *Μόνον προφητῶν ἀρχιπροφήτην.* Vox προφητῶν delenda mihi videtur, utpote otiosa ac superflua.

(57) *Ἐκ τῆς περὶ αὐτοῦ εἰκονικῆς τοῦ Χριστοῦ προσρήσεως* (didit Stephanus). In codice Mediceo emendatur περὶ αὐτοῦς, quo modo etiam in veteribus schedis diserte scriptum inveni. Certe aut περὶ αὐτοῦς scribendum est aut περὶ αὐτόν, etc.: præcessit enim οὐδεὶς γέ τοι ἐκέλευν.

(58) *Τοσαύτη γέγονε κίνησις.* Male Christophorus *persecutionis tumultum* interpretatur. Κίνησις hoc loco verbum est medium, quod tam in

σόμεθα ἐν τοῖς ἔθνεσι: » τότε δὲ ἀμυχανῶν δαυὶδ, διὰ τούτων: « Ἦνα τί ἐφύραξαν ἔθνη καὶ λαοὶ ἐμολέτησαν κενά: παρέστησαν οἱ βασιλεῖς τῆς γῆς, καὶ οἱ ἄρχοντες συνήχθησαν ἐπὶ τὸ αὐτὸ, κατὰ τοῦ Κυρίου καὶ κατὰ τοῦ Χριστοῦ αὐτοῦ; » Οἷς ἐξῆς ἐπιλέγει ἐξ αὐτοῦ δὴ προσώπου τοῦ Χριστοῦ: « Κύριος εἶπε πρὸς με, Υἱὸς μου εἶ σύ, ἐγὼ σήμερον γεγέννηκά σε. Ἄττησαι παρ' ἐμοῦ, καὶ δώσω ἔθνη τὴν κληρονομίαν σου, καὶ τὴν κατάσχεσιν σου τὰ πέρατα τῆς γῆς. » Οὐ μόνους δὲ ἄρα τοὺς ἀρχιερωσύνη τετιμημένους ἐλαίω σκευαστῆ τοῦ συμβόλου χριστομένους ἔνεκα, τὸ τοῦ Χριστοῦ κατεκόσμη παρ' Ἑβραίοις ὄνομα, ἀλλὰ καὶ τοὺς βασιλέας, οὓς καὶ αὐτοὺς νεύματι θεῷ προφήται χριστοντες, εἰκονικοῦς τινας χριστοῦς ἀπειργάζοντο. Ὅτι δὴ καὶ αὐτοὶ, τῆς τοῦ μόνοι καὶ ἀληθοῦς Χριστοῦ τοῦ κατὰ πάντων βασιλεύοντος θεοῦ Λόγου βασιλικῆς καὶ ἀρχικῆς ἐξουσίας τοὺς τύπους δι' ἐαυτῶν ἔφερον. Ἦδη δὲ καὶ αὐτῶν τῶν προφητῶν τινας διὰ χρίσματος χριστοῦς ἐν τύπῳ γεγενῆσθαι παρελήφαμεν: ὡς τούτους ἅπαντας τὴν ἐπὶ τὸν ἀληθῆ Χριστὸν, τὸν ἔνθεον καὶ οὐράνιον Λόγον, ἀναγορᾶν ἔχειν: μόνον ἀρχιερέα τῶν ὄλων καὶ μόνον ἀπάσης τῆς κτίσεως βασιλέα, καὶ μόνον προφητῶν ἀρχιπροφήτην (56) τοῦ Πατρὸς τυγχάνοντα. Τούτου δ' ἀπόδειξις, τὸ μῆδένα πω τῶν πάλοι διὰ τοῦ συμβόλου χειρισμένων, μῆτε ἱερῶν μῆτε βασιλέων, μῆτε μὴν προφητῶν, τοσαύτην ἀρετῆς ἐνθέου δύναμιν κτήσασθαι, ὅσην ὁ Σωτὴρ καὶ Κύριος ἡμῶν Ἰησοῦς ὁ μόνος καὶ ἀληθινὸς Χριστὸς ἐπιδέδεικται. Οὐδεὶς γέ τοι ἐκέλευν καίπερ ἀξιώματι καὶ τιμῇ ἐπὶ πλεισταῖς ὄσαις γενεαῖς παρὰ τοῖς οἰκείοις διαλαμψάντων, τοὺς ὑπηκόους πῶποτε ἐκ τῆς περὶ αὐτοῦ εἰκονικῆς τοῦ Χριστοῦ προσρήσεως (57) Χριστιανοὺς ἐπεφήμισεν: ἀλλ' οὐδὲ σεβάσιμός τινα τούτων πρὸς τῶν ὑπηκόων ὑπέρβη τιμῆ· ἀλλ' οὐδὲ μετὰ τὴν τελευτὴν τοσαύτη διάθεσις, ὡστε καὶ ὑπεραποθνήσκειν ἐτόιμος ἔχειν τοῦ τιμωμένου. Ἄλλ' οὐδὲ πάντων τῶν ἀνά τὴν εἰκουμένην ἔθνων περὶ τινα τῶν τότε τοσαύτη γέγονε κίνησις (58), ἐπεὶ μῆδὲ τοσοῦτον ἐν ἐκείνοις ἢ τοῦ συμβόλου δύναμις οἶα τε ἦν ἐνεργεῖν, ὅσην ἢ τῆς ἀληθείας παράστασις διὰ τοῦ Σωτῆρος ἡμῶν ἐνδεικνυμένη· ὅς οὕτε σύμβολα καὶ τύπους ἀρχιερωσύνης παρὰ τοὺς λαβῶν, ἀλλ' οὐδὲ γένος τὸ περὶ σῶμα ἐξ ἱερωμένων κατάγων, οὐδ' ἀνδρῶν δορυφορίαις ἐπὶ βασιλείαν προαχθεῖς, οὐδὲ μὴν προφήτης ὁμοίως τοῖς ἄλλοις γενόμενος, οὐδ' ἀξίας ὅλων ἢ τινας παρὰ Ἰουδαίοις τυγνὸν προσδρίας, ὅμως τοῖς πᾶσιν εἰ καὶ μὴ τοῖς συμβόλοις, ἀλλ' αὐτῇ γε τῇ ἀληθείᾳ παρὰ τοῦ Πατρὸς ἐκεκόσμητο (59). Οὐχ ὁμοίων δ' οὖν οἷς προ-

bonam quam in malam partem sumi potest, ac tam de benevolis et amicis quam de hostibus ac persecutoribus debet intelligi. Itaque Eusebius dixit κίνησιν περὶ τινα, non autem κατὰ τινας. Vult enim dicere nunquam ullius hominis causa talem tantumque motum omnium gentium existitisse, quantum Servatoris nostri causa existit; aliis religionem ejus amplectentibus, aliis impugnantibus. Eleganter, meo quidem judicio, Nicephorus hunc motum σεσμον τῆς οἰκουμένης appellat.

(59) *Παρὰ τοῦ πνεύματος ἐκεκόσμητο.* Omnes nostri codices, Regius scilicet, Maz. ac Med., cum

εἰρήχμεν τυχῶν, πάντων ἐκείνων καὶ Χριστοῦ μᾶλλον ἀνηγόρευται. Καὶ ὡς ἂν μόνος καὶ ἀληθὴς αὐτὸς ὢν ὁ Χριστὸς τοῦ Θεοῦ, Χριστιανῶν τὸν πάντα κόσμον τῆς ὄντως σεμνῆς αὐτοῦ καὶ ἱερᾶς προσηγορίας κατέπλησεν, οὐκέτι τύπους οὐδὲ εἰκόνας, ἀλλ' αὐτὰς γυμνάς ἀρετὰς καὶ βίον οὐράνιον αὐτοῖς ἀληθείας δόγμασι τοῖς θιασώταις παραδοῦς. Τὸ τε χρίσμα, οὐτὸ διὰ σωματῶν σκευαστὸν (60), ἀλλ' αὐτῷ δὴ Πνεύματι θεῷ τὸ θεοπρεπὲς, μετοχῇ τῆς ἀγεννήτου καὶ πατρικῆς Οσότητος ἀπειλήφει. Ὁ καὶ αὐτὸ πάλιν Ἰσαΐας διδάσκει, ὡς ἂν ἐξ αὐτοῦ ᾧδὲ πως ἀναβοῶν τοῦ Χριστοῦ· « Πνεῦμα Κυρίου ἐπ' ἐμέ, οὐ εἴνεκεν ἔχρισέ με, εὐαγγελίσασθαι πτωχοῖς ἀπέσταλκέ με, [ἰάσασθαι τοὺς συντριμμένους τὴν καρδίαν] (61), κηρύξαι αἰχμαλώτους ὄφρα, καὶ τυφλοῖς ἀνάβλεψιν. » Καὶ οὐ μόνον γε Ἰσαΐας, ἀλλὰ καὶ Δαβὶδ εἰς τὸ αὐτοῦ πρόσωπον ἀναφωνεῖ, λέγων· « Ὁ θρόνος σου, Θεὸς, εἰς τὸν αἰῶνα τοῦ αἰῶνος. Ἰράδος εὐθύτητος ἢ βαδὸς τῆς βασιλείας σου. Ἰγάπησας δικαιοσύνην καὶ ἐμίσησας ἀνομίαν. Διὰ τοῦτο ἔχρισέ σε ὁ Θεός, ὁ Θεός σου, ἔλαιον ἀγαλλιᾶσεως παρὰ τοὺς μετόχους σου. » Ἐν οἷς ὁ λόγος ἐν μὲν τῷ πρώτῳ στίχῳ, Θεὸν αὐτὸν ἐπιφημίζει· ἐν δὲ τῷ δευτέρῳ στήκτρῳ βασιλικῷ τιμᾷ. Εἰθ' ἐξῆς ὑποβάς μετὰ τὴν ἔνθεον καὶ βασιλικὴν δύναμιν, τρίτῃ τάξει Χριστὸν αὐτὸν γεγενῆσθαι ἐλάει, οὐτὸν ἐξ ὕλης σωματῶν, ἀλλὰ τῷ ἐνθέῳ τῆς ἀγαλλιᾶσεως ἡλειμμένον παρίστησι. Παρὰ καὶ τὸ ἐξαιρέτον αὐτοῦ καὶ πολὺ κρεῖττον καὶ διάφορον τῶν πάλαι διὰ τῶν εἰκόνων σωματικώτερον κεχρισμένων ὑποσημαίνει. Καὶ ἀλλαχοῦ δὲ ὁ αὐτὸς ᾧδὲ πως τὰ περὶ αὐτοῦ δηλοῖ λέγων· « Εἶπεν ὁ Κύριος τῷ Κυρίῳ μου, κάθου ἐκ δεξιῶν μου, ἕως ἂν ᾶθω τοὺς ἐχθρούς σου ὑποπόδιον τῶν ποδῶν σου » καὶ, « Ἐκ γαστρὸς πρὸ Ἐωσφόρου ἐγέννησά σε. Ὄμοσε Κύριος, καὶ οὐ μεταμελήθησεται· σὺ εἶ ἱερεὺς εἰς τὸν αἰῶνα κατὰ τὴν τάξιν Μελχισεδέκ. » Οὗτος δὲ εἰσάγεται ἐν τοῖς ἱεροῖς λόγοις ὁ Μελχισεδέκ, ἱερεὺς τοῦ Θεοῦ τοῦ ὑψίστου, οὐκ ἐν σκευαστῷ τινι χρίσματι ἀναθεοειγμένος, ἀλλ' οὐδὲ διαδοχῇ γένους προσήκων τῇ καθ' Ἑβραίους κερωσύνῃ. Διὸ κατὰ τὴν αὐτοῦ τάξιν, ἀλλ' οὐ κατὰ τὴν τῶν ἄλλων σύμμολα καὶ τύπους ἀνεληφότων, Χριστὸς καὶ ἱερεὺς (62) μεθ' ὄρκου παραλήψεως ὁ Σωτὴρ ἡμῶν ἀνηγόρευται. Ὅθεν οὐδὲ σωματικῶς παρὰ Ἰουδαίους χρισθέντα αὐτὸν ἢ ἱστορία παραδίδωσιν, ἀλλ' οὐδ' ἐκ φυλῆς τῶν ἱερωμένων γενόμενον,

¹³ Cap. LXI. ¹⁴ Psal. XLIV. ¹⁵ Psal. CIX.

Fuk. ac Savil. scriptum habent παρὰ τοῦ Πατρὸς δεκόμενος, rectius. Certe Nicephorus, qui Eusebium ubique solet exscribere, hoc loco habet πατρίθεν. Et verbum quod proxime sequitur κεκόσμητο, ita scribendum esse convincit. Neque enim Filius Dei a Spiritu sancto ornatur, sed a Patre. In veteribus schedis scriptum inveni πνός. Atque ita ad marginem Medicæi codicis emendatum est eadem manu.

(60) Οὐτὸ διὰ σωματῶν σκευαστῶν. Cold. Fuk. et Savil. scriptum habent δι' ἀρωμάτων. Sed nihil opus est hac emendatione. Sequitur enim paulo post ἐλάει οὐτὸν ἐξ ὕλης σωματῶν.

(61) Ἰάσασθαι τοὺς συντριμμένους τὴν καρδίαν. Tota hæc pericope abest a nostris codicibus Maz., Med. ac Fuk. Dcsc., etiam in veteribus schedis. Sed neque Rulinius eam agnoscit, ut ex ver-

signis ac typis, sed veritatis infulis a Patre conornatus est. Ac tametsi non eodem modo quo illi de qui bus supra dixi, omnes hos titulos consecutus sit, tamen et ipse magis quam illi Christus cognominatus est : et utpote solus vernusque Dei Christus universum terrarum orbem augusto et sacrosancto Christianorum nomine replevit, non amplius figuras aut imagines, sed virtutes nudas vitamque cœlestem simul cum ipsa veritatis doctrina tradens initiatis. Cæterum unguentum non illud ex diversis speciebus compositum, sed divinum ingenita ac paternæ divinitatis participatione una cum divino Spiritu accepit. Quod quidem docet etiam Isaias, tanquam ex ipsius Christi persona sic loquens ¹³ : « Spiritus Domini super me eo quod unxit me : ad Evangelium nuntiandum pauperibus misit me, ut mederer contritis corde, ut prædicarem captivis liberationem, et cæcis recuperationem visus. » Neque vero solum Isaias, sed etiam David illum ipsum alloquens, ita dicit : « Sedes tua, Deus, in sæculum sæculi. Virga directionis, virga regni tui. Dillexisti justitiam, et odisti iniquitatem; propterea unxit te Deus, Deus tuus, oleo lætitiæ præ consortibus tuis ¹⁴. » Quibus verbis sermo divinus in primo quidem versu Deum illum nominat; in altero vero acceptum regale eidem attribuit; ac paulatim descendens, post divinam ac regiam potestatem, tertio demum loco Christum illum, non materiali quidem sed divino lætitiæ oleo delibutum esse declarat. In quo etiam præstantiam illius indicat, quantumquoque iis omnibus antecellat qui corpore tenus typice ungebantur. Idem alibi de illo sic loquitur : « Dixit Dominus Domino meo, Sede a dextris meis, donec ponam inimicos tuos scabellum pedum ¹⁵. » Et mox : « Ex utero ante Luciferum genui te. Juravit Dominus, et non pœnitebit eum. Tu es sacerdos in æternum secundum ordinem Melchisedech. » Hic porro Melchisedech in sacris libris inducitur sacerdos Dei altissimi, sed non ejusmodi qui confecti alicujus olei unctione consecratus, nec qui generis successione apud Hebræos sacerdotium sit adeptus. Idcirco secundum illius ordinem, non autem secundum ordinem aliorum, qui figuras duntaxat et signa susceperant, Servator noster cum jurisjurandi adjectione Christus et sacerdos renun-

sione ejus apparet. Habetur tamen in codice Regio, et in cunctis editionibus Isaïæ cap. LXI. Videatur tamen ab Eusebio prætermissa hic esse, vel per imprudentiam, dum Isaïæ verba memoriter recitat : vel de industria, eo quod hæc verba parum ad institutum ipsius facere videbantur. Sic supra notavimus integram pericopem ex Evangelio Joannis ab eo omisissam fuisse. Certe Origenes in tomo I Commentariorum in Joannem, ubi locum Isaïæ citat, hanc quoque pericopem non agnoscit, nec Petrus Alexandrinus in sermone *De pœnitentia*, canone 2; nec Basilii Seleucensis in oratione 38.

(62) Χριστὸς καὶ ἱερεὺς. Nostri codices Maz. ac Med. cum Fuk. ac Savil. scriptum habent Χριστὸς καὶ ἀρχιερεὺς, quam lectionem etiam in margine Regii codicis ascriptam inveni.

tatus est. Unde etiam Scriptura non illum apud **Judeos** corporaliter unctum fuisse commemorat, neque ex tribu sacerdotum oriundum, sed ex Deo ipso ante Luciferum, id est ante fabricam mundi editum esse, et immortale nullique obnoxium senio sacerdotium in perpetuum obtinere. Cæterum incorporate ac divinæ quæ in illo est potestatis illud maximum et evidentissimum indicium sit, quod solus ipse ex omnibus ad hanc usque ætatem ab universis qui orbem terrarum incolunt hominibus Christus cognominatur, et communi omnium consensu ac testimonio prædicatur, eoque vocabulo tum a Græcis, tum a barbaris ubique celebratur: quodque ab omnibus qui sacris ipsius initiati per orbem degunt, honore quidem ut rex, admiratione supra prophetam, gloria vero ut verus solusque Dei pontifex hactenus afficitur; quod denique utpote Dei Sermo qui ante ævum omne substiterit, et qui augustum decus a Patre acceperit, adoratur perinde ut Deus. Sed illud præ omnibus singulari admiratione dignum est, quod nos qui illius numini devotissimi sumus, non voce solum ac verborum sono, sed omni mentis affectu eum colimus, adeo ut illius

CAPUT IV.

Quod religio cunctis gentibus ab eodem prædicata nec nova sit nec peregrina.

Hæc igitur ante rerum gestarum narrationem a me necessario præmissa sint, ne quis Servatorem ac Dominum nostrum Jesum Christum ob recentem temporum memoriam quibus inter homines versatus est in carne, novellum **15** esse existimet. Jam vero ne quis doctrinam ejus novam atque peregrinam, utpote a novello quodam, nihilque a reliquis hominibus discrepante compositam suspicetur, pauca etiam de ista dicamus. Cum Servatoris nostri Christi præsentia cunctis hominibus recens illuxisset, gens, ut fatendum est, nova, non exigua tamen illa nec infirma neque in abdito terrarum angulo sita, sed

(63) *Vulg. γενομένης ἀσωμάτου καὶ ἐνθέου δυνάμεως.* In codd. Fuk. et Savil. legitur ἐνθέου χρίσεως. Quam scripturam magis probo. Vulgatam lectionem habet codex Maz., sed in margine ascripta est altera lectio hoc modo: Γρ. χρίσεως. Porro scribendum est hoc loco γενομένης, ut præferunt nostri codices Maz., Med., Fuk. et veteres scholæ.

(64) *Τὴν τε σεβάσμιον.* In codicibus nostris Maz., Med. ac Fuk. deest particula conjunctiva, totusque locus ita scribitur: Οὐα Θεοῦ λόγον πρόβοντα καὶ πρὸ αἰώνων ἀπάντων οὐσιωμένον, τὴν σεβάσμιον τιμὴν παρὰ τοῦ Πατρὸς ὑπειληφότα, καὶ προσκυνεῖσθαι ὡς ἄν Θεόν. Nec aliter citat Joannes Zonaras in *Vita Constantini*, ubi hunc Eusebii locum adducit, quo probet Ariani dogmatis sectatorem illum fuisse. Ego vero non video quid in his verbis reprehendere potuerit Zonaras. An quod Eusebius dicit Christum adorari ut Deum? Atqui hoc dici potest etiam de vero Deo. Nam ut cum supra in hac periodo dixit Eusebius, Christum glorificari ut pontificem, δοξάζεσθαι ὡς ἄν ἀρχιερέα (sic enim habent nostri codices Maz., Med. ac Fuk.), id non

ἐξ αὐτοῦ δὲ τοῦ Θεοῦ πρὸ Ἐωσφόρου μὲν, τουτεστι πρὸ τῆς τοῦ κόσμου συστάσεως οὐσιωμένον, ἀθάνατον δὲ καὶ ἀγήρω τὴν ἱερωσύνην εἰς τὸν ἄπειρον αἰῶνα διακατέχοντα. Τῆς δ' εἰς αὐτὸν γενομένης ἀσωμάτου καὶ ἐνθέου χρίσεως (63) μέγα καὶ ἐναργεῖς τεκμήριον, τὸ μόνον αὐτὸν ἐξ ἀπάντων τῶν πώποτε εἰσέτι καὶ νῦν πᾶσι τοῖς ἀνθρώποις καθ' ὅλου τοῦ κόσμου Χριστὸν ἐπιφημίζεσθαι, ὁμολογεῖσθαι τε καὶ μαρτυρεῖσθαι πρὸς ἀπάντων ἐπὶ τῇ προσγορίᾳ, παρὰ τε Ἑλλήσι καὶ βαρβάροις μνημονεύεσθαι, καὶ εἰσεῖται καὶ νῦν παρὰ τοὺς ἀνὰ τὴν οἰκουμένην αὐτοῦ θιασώταις τιμᾶσθαι μὲν ὡς βασιλέα, θαυμάζεσθαι δὲ ὑπερπροφήτην, δοξάζεσθαι τε ὡς ἀληθῆ καὶ μόνον Θεοῦ ἀρχιερέα· καὶ ἐπὶ πᾶσι τούτοις, οἷα Θεοῦ Λόγον πρόβοντα καὶ πρὸ αἰώνων ἀπάντων οὐσιωμένον, τὴν τε σεβάσμιον (64) τιμὴν παρὰ τοῦ Πατρὸς ὑπειληφότα, καὶ προσκυνεῖσθαι ὡς ἄν Θεόν. Τόγε μὴν ἀπάντων παραδοξότατον, ὅτι μὴ φωναῖς αὐτὸ μόνον καὶ βημάτων ψόφοις αὐτὸν γεραίρομεν οἱ καθωσιωμένοι αὐτῷ, ἀλλὰ καὶ πάσῃ διαθέσει ψυχῆς, ὡς καὶ αὐτῆς προτιμᾶν τῆς ἐκυτῶν ζωῆς τὴν εἰς αὐτὸν μαρτυρίαν.

confessionem vite nostræ libentissime antepona-

ΚΕΦΑΛΑΙΟΝ Δ'.

Ὅς οὐ νεώτερος, οὐδὲ ξερίζων ἢ ὁ τρόπος τῆς πρὸς αὐτοῦ καταγεληθείσης πᾶσι τοῖς ἔθνεσιν εὐσεβείας (Nic. H. E. 1, 5).

Ταῦτα μὲν οὖν (65) ἀναγκαίως πρὸ τῆς ἱστορίας ἐνταυθὰ μοι κείσθω, ὡς ἄν μὴ νεώτερόν τις εἶναι νομίσειε τὸν Σωτῆρα καὶ Κύριον ἡμῶν Ἰησοῦν τὸν Χριστὸν, διὰ τοὺς τῆς ἐνσάρκου πολιτείας αὐτοῦ χρόνους. Ἴνα δὲ μὴδὲ τὴν διδασκαλίαν αὐτοῦ νέαν εἶναι καὶ ξένην, ὡς ἄν ὑπὸ νέου καὶ μὴδὲν τῶν λοιπῶν διαφέροντος ἀνθρώπων συστάσαν ὑπονοήσειέ τις, φέρε βραχέα καὶ περὶ τούτου διαλάβωμεν. Ἄριτι μὲν ὁμολογουμένως τῆς τοῦ Σωτῆρος ἡμῶν Ἰησοῦ Χριστοῦ παρουσίας νεωστὶ πᾶσιν ἀνθρώποις ἐπιλαμψάσης, νέον ὁμολογουμένως ἔθνος οὐ μικρὸν οὐδ' ἐπὶ γωνίας πη γῆς (66) ἰδρυμένον, ἀλλὰ καὶ πάντων

prohibet, quominus Christus verus esse pontifex intelligatur. Ita cum dicit Christum adorari ut Deum, non ideo negat Christum vere Deum esse perinde ac Patrem. An forte Zonaras hæc Eusebii verba notare voluit τὴν σεβάσμιον τιμὴν παρὰ τοῦ Πατρὸς ὑπειληφότα. Item supra in capite 2 longe apertius dixit Eusebius τὸ κύρος ὁμοῦ καὶ τὸ κράτος αὐτῇ θεότητι καὶ δυνάμει καὶ τιμῇ περὶ τοῦ Πατρὸς ὑποδεδεγμένον. In his tamen verbis nihil est quod merito possis reprehendere, modo Christum ab æterno hæc omnia accepisse intelligas. Ariani quidem Christum, honorem, potentiam ac divinitatem a Patre accepisse aiebant; sed, non ab æterno, nec divinitatem in Filio ἰδιόχτητον esse affirmabant, sed ex Patris nutu ac voluntate pendentem. Vide Eusebium in lib. v *Demonstrationis*, pag. 227; Athanasium in libro *De synodis Ariminii et Seleuciae*.

(65) *Ταῦτα μὲν οὖν.* Ab his verbis caput 4 inchoant codd. Maz. et Fuk., quibus subscripsit codex Regius cum veteribus schellis.

(66) *Ὅδδὲ ἐπὶ γωνίας πη γῆς.* In vetustissimo codice Maz. et in Savil. scribitur ποι γῆς.

ἐθνῶν πολυανθρωπότατόν τε καὶ θεοσεβέστατον, ταύτῃ τε ἀνώλεθρον καὶ ἀήττητον, ἥ καὶ ἔσσει τῆς παρὰ θεοῦ βοηθείας τυγχάνει, χρόνων προθεσμαῖς ἀβρόχτοις ἀβρώως οὕτως ἀναπέφηγε, τὸ παρὰ τοῖς πᾶσι τῆ τοῦ Χριστοῦ προσηγορίᾳ τετιμημένον. Τοῦτο καὶ προφητῶν κατεπλάγη τις θείου Πνεύματος ἐφθαλμῷ τὸ μέλλον ἔσσεσθαι προθεωρήσας, ὡς καὶ τάδε ἀναφθέγγεσθαι· « Τίς ἤκουσε τοιαῦτα; καὶ τίς ἐλάλησεν οὕτως (67); εἰ ὠδινε γῆ ἐν μιᾷ ἡμέρᾳ, καὶ εἰ ἐτέχθη ἔθνος εισάπαξ; » Ὑποσημαίνει δὲ πως καὶ τῶν μέλλουσιν ὁ αὐτὸς προσηγορίαν, λέγων· « Τοῖς δὲ δουλεύουσί μοι κληθήσεται ὄνομα καινόν, δ' ἐλλογηθήσεται ἐπὶ τῆς γῆς. » Ἄλλ' εἰ καὶ νέοι σαφῶς ἤμετις, καὶ τοῦτο καινὸν ἔντως ὄνομα τὸ Χριστιανὸν ἀρετίως παρὰ πᾶσιν ἔθνεσι γνωρίζεται, ὁ βίος δ' οὖν ὁμῶς καὶ τῆς ἀγωγῆς ὁ τρόπος, αὐτοῖς εὐσεβείας δόγμασιν, ὅτι μὴ ἐναγχος ὕψ' ἡμῶν ἐπιπέπλασται, ἐκ πρώτης δὲ ὡς εἰπεῖν ἀνθρωπογονίας φυσικαῖς; ἐννοίας τῶν πάλαι θεοφιλῶν ἀνδρῶν κατωρθούτο, ὡδὲ πως ἐπιδειξόμεν. Οὐ νέον, ἀλλὰ καὶ παρὰ πᾶσιν ἀνθρώποις ἀρχαίῳ τετιμημένον ἔθνος, τοῖς πᾶσι καὶ αὐτὸ γινώριμον, τὸ Ἑβραίων τυγχάνει. Λόγοι δὲ παρὰ τοῦτω καὶ γράμματα παλαιούς ἀνδρας περιέχουσι, σπανίους μὲν καὶ ἀριθμῷ βραχεῖς, ἀλλ' ὁμῶς εὐσεβείᾳ καὶ δικαιοσύνῃ καὶ πάσῃ τῇ λοιπῇ διενεγκόντας ἀρετῇ. Πρὸ μὲν γε τοῦ κατακλιθεῖν, διαφόρους· μετὰ δὲ καὶ τοῦτον, ἐτέρους τῶν τε τοῦ Νῶε παίδων καὶ ἀπογόνων, ἀτάρ καὶ τὸν Ἀβραάμ (68), ὃν ἀρχηγὸν καὶ προπάτορα σφῶν αὐτῶν παῖδες Ἑβραίων ἀγόνοισι. Πάντας δ' ἐκείνους δικαιοσύνῃ μεμαρτυρημένους, ἐξ αὐτοῦ τοῦ Ἀβραάμ ἐπὶ τὸν πρῶτον ἀνιούσιν ἀνθρώπων, ἔργῳ Χριστιανούς εἰ καὶ μὴ ὄνοματι προσειπῶν τις, οὐκ ἂν ἐκτὸς βάλοι τῆς ἀληθείας. Ὁ γάρ τοι δηλοῦν ἐθέλει τοῦνομα τὸ Χριστιανῶν (69), ἀνδρα διὰ τῆς τοῦ Χριστοῦ γνώσεως καὶ διδασκαλίας, σωφροσύνης καὶ δικαιοσύνης, καρτερίας τε βίου καὶ ἀρετῆς ἀνδρείᾳ, εὐσεβείας τε ὁμολογίᾳ ἑνὸς καὶ μόνου τοῦ ἐπὶ πάντων θεοῦ διατρέπειν, τοῦτο πᾶν ἐκείνους οὐ χεῖρον ἡμῶν ἐσπουδάξετο. Οὐτ' οὖν σώματος αὐτοῖς περιτομῆς ἔμελεν, ὅτι μηδὲ ἡμῖν· οὐ σαββάτων ἐπιτηρήσεως, ὅτι μηδὲ ἡμῖν· ἀλλ' οὐδὲ τῶν ταυῶνδε τροφῶν παραφυλακῆς, οὐδὲ τῶν ἄλλων διαστολῆς, ὅσα τοῖς μετέπειτα πρῶτος ἀπάντων Μωϋσῆς ἀρξάμενος ἐν συμβόλοις τελεῖσθαι παρὰδεδώκεν, ὅτι μηδὲ νῦν Χριστιανῶν τὰ τοιαῦτα· ἀλλὰ καὶ σαφῶς

¹⁵ Isa. LXVI et LXVII.

(67) Καὶ τίς ἐλάλησεν οὕτως. In Isaia cap. LXVI legiur καὶ τίς ἐώρακεν οὕτως. Atque ita hoc in loco scriptum habent codd. Fuk. et Savillii. Sed vulgatam lectionem asserunt reliqui codices et Rustini versio. Sic enim vertit Rufinus: *Quis audivit talia, et quis locutus est illa? Si peperit terra in una die, et si genita est gens de semel.*

(68) Ἀτάρ καὶ τὸν Ἀβραάμ. Musculus vertit *prope Ataram et Abrahamum*. Ad quem locum notat Joannes Græzæus legendum sibi videri *Thare*, qui fuit pater Abrahamæ, de quo in cap. XI Geneseos. Quin etiam ad marginem codicis Moræi, vir doctus adnotaverat forte *Θαράμ* scribendum esse. Sed hæc nugæ sunt. Neque enim Tharram pater Abrahamæ fuit ex numero eorum quos Deus præcipuo quodam amore dilexit. Id certe non legitur in sacris voluminibus. Imo plane contrarium ex his elici potest. Siquidem

A omnium nationum populosissima ac religiosissima, inexpugnabilis ad hæc et invicta eo quod Dei auxilio semper munita sit, statutis ab arcana Dei providentia temporibus repente in lucem emerit, Christi nomine apud omnes ubique nobilitata. Hanc propheta quidam divini Spiritus oculo cum prospexisset, tanta admiratione percussus est, ut his vocibus exclamaret: « Quis audivit talia? et quis sic locutus est? Nunquid parturit terra in una die? et nunquid gens edita est uno partu? » ipsam vero appellationem idem propheta designat, hæc dicens: « Et servientibus mihi imponetur nomen novum, quod benedicetur in terra¹⁵. » Verum tametsi absque controversia novelli sumus, et hoc novum certe Christianorum nomen nuper omnibus innotuit; sectam tamen rationemque vivendi non recens a nobis compositam, sed jam inde a primo, ut ita dicam, conditu generis humani, ex notionibus a natura insitis, ab hominibus Deo acceptis institutam atque excultam fuisse, sic demonstrare conabimur. Hebræorum gentem haudquaquam recentem esse, sed vetustatis gratia apud omnes in honore haberi cunctis notissimum est. Sunt apud eam prisca monumenta, in quibus continentur res gestæ veterum quorundam virorum, qui licet rari ac perpauci, religione, justitia ac cæteris virtutibus reliquos omnes longe superarunt. Et ante diluvium quidem nonnulli commemorantur: post diluvium autem alii, partim ex Noe liberis, partim ex eorum posteris. Inter quos etiam Abraham quem quidam conditorem auctoremque generis sui jactant Hebræi. Quod si quis omnes illos, quorum justitia tam illustri testimonio comprobata est, ab Abraham initio sumpto, ad primum usque hominem recurrens, Christianos non quidem nomine sed re ipsa fuisse affirmet, is certe non procul a veritate aberraverit. Nam cum Christiani nomine nihil aliud significetur, **16** quam vir qui per Christi cognitionem atque doctrinam modestia, justitia, tolerantia, fortitudine et pietatis cultusque unius qui super omnia est, Dei professione ornatus est; hæc omnia veteres illi non minus studiose quam nos excoluerunt. Itaque nec circumcisionem, nec Sabbatum observare curæ illis fuit sicut nec nobis: neque a certis cibis abstinere, et alia quædam sollicite observare quæ primus om-

Dous cum Abrahamum sibi eligere vellet, et ad maxinarum rerum spem ac promissionem vocare, ante omnia eum ex domo Tharram patris sui migrare jussit. Atque ita Tharramo repudiata, Deus Abrahamum ejus filium elegit. Certe Tharramum dæmonium cultui deditum fuisse ipse testatur Eusebius, cum ait paulo post de Abrahamo: τῆς πατρῴας μὲν ἀποστάς δεισιδαιμονίας. Ἀτάρ igitur hic adverbium est, ut recte in ora codicis Regii adnotatur ad hæc verba: ἀτάρ καὶ, τοῦτ' ἐστὶ καὶ δὴ, ἢ πλὴν, ἅτε δὴ, ἢ ἀντὶ τοῦ δέ.

(69) Ὁ γάρ τοι δηλοῦν ἐθέλει τοῦνομα τὸ Χριστιανῶν. Omnes nostri codices uno consensu scriptum habent, ὁ γάρ τοι δηλοῦν ἐθέλοι τοῦνομα τὸν Χριστιανὸν ἀνδρα, etc. Ex quo scribendum puto τοῦνομα τὸ Χριστιανὸν, ἀνδρα, etc.

nium Moyses typice agenda et custodienda posteris tradidit : sicut neque nunc apud Christianos quidquam horum geritur. Sed et ipsum Christum Dei distincte cognitum habuerunt : siquidem illum ab Abrahamo quidem visum esse, Isaaco autem responsum dedisse, et cum Jacobo locutum esse, denique cum Moyse, et secutis postea prophetis sermonem habuisse superius ostendimus. Unde etiam illos Deo acceptos homines interdum reperias Christi appellatione decoratos fuisse, ut in his Prophetæ verbis : « Nolite tangere christos meos, et in prophetis meis nolite maligne agere ¹⁶. » Ex quibus apparet omnium primam ac vetustissimam esse religionis formam illam ab his quos dixi Deo acceptis hominibus institutam, quæ nuper per Christi prædicationem cunctis gentibus annuntiata est. Quod si Abrahamus longo post tempore circumcisionis mandatum accepisse dicitur, ante illud tamen per fidem justificatus fuisse Scripturæ testimonio comprobatur, sic dicentis : « Credidit Abraham Deo, et deputatum est ei ad justitiam ¹⁷. » Cumque jam ante circumcisionem talis esset, a Deo qui se ipsi videndum obtulerat, id est a Christo Dei Verbo, de iis qui posterioribus sæculis simili ac ipse ratione justificandi essent, oraculum accepit hujusmodi : « Et benedicentur in te omnes tribus terræ ¹⁸. » et iterum : « Quod futurus sit in gentem magnam et robustam, et benedicendæ sint in eo omnes nationes terræ ¹⁹. » Quod quidem in nobis demum completum fuisse quisvis facile deprehendet. Etenim ille per fidem in eum qui ipsi apparuerat Christum Verbum Dei fuerat justificatus : cum a paterna quidem superstitione et pristino errore descivisset, unicum vero moderatorem omnium Deum confessus esset : cumque virtutis operibus, non autem legis quæ a Moyse postea tradita est cæremoniis **17** coluisset. Cum igitur ejusmodi esset, dictum ei fuerat omnes terræ tribus ac nationes in ipso esse benedicendas ²⁰. Apud solos autem Christianos per universonum terrarum orbem, operibus quæ sermone omni efficaciora sunt, exulta hæc eadem religionis Abrahamicæ forma reperitur. Quid ergo posthac ob stare poterit, quominus unam eandemque vivendi rationem ac religionem, cum nobis qui a Christo cognomentum traximus, tum vetustissimis illis Deo imprimis acceptis hominibus fuisse fateamur. Proinde perfectam illam religionem quæ Christi peregrinam, sed, si verum dicere oportet, primam, quidem hactenus.

CAPUT. V.

De temporibus quibus præsens hominibus apparuit.

Cum vero quæcunque ad ecclesiasticæ historiæ quam tractandam suscepimus, notitiam erant ne-

¹⁶ Psal. civ. ¹⁷ Gen. xv. ¹⁸ Gen. xxii. ¹⁹ Gen. xviii. ²⁰ Gen. xii.

(70) Vulg. *φέρε δὴ μετὰ τὴν δέουσαν ἤδη*. In codd. Med., Maz. et Fuk. legitur *φέρε δὲ ἤδη μετὰ τὴν δέουσαν προκατασκευῆν*, etc. In exemplari autem Regio et in veteribus schedis scriptum est : *φέρε δὲ*

αὐτὸν ἤδεσαν τὸν Χριστὸν τοῦ Θεοῦ· εἶγε ὄφθαί μὲν τῷ Ἀβραάμ, χρηματίσαι δὲ τῷ Ἰσαάκ, λελαληκέναι δὲ τῷ Ἰακώβ, Μωϋσεὶ τε καὶ τοῖς μετὰ ταῦτα προφήταις ὠμὴλῆκέναι προδεδείκται. Ἐνθεν αὐτοῦς δὴ τοὺς θεοφιλεῖς ἐκείνους εὐροῖς ἂν καὶ τῆς τοῦ Χριστοῦ κατηξωμένους προσωυμίας, κατὰ τὴν φάσκουσαν περὶ αὐτῶν φωνήν· « Μὴ ἀψηθε τῶν χριστῶν μου, καὶ ἐν τοῖς προφήταις μου μὴ πονηρεύθηθε. » Ὡστε σαφῶς πρώτην ἠγείσθαι δεῖν καὶ πάντων παλαιότητα τε καὶ ἀρχαιοτάτην θεοσεβείας εὐρεῖν, αὐτῶν ἐκείνων δὴ τῶν ἀμφὶ τὸν Ἀβραάμ θεοφιλῶν ἀνδρῶν, τὴν ἀρτίως διὰ τῆς τοῦ Χριστοῦ διδασκαλίας πᾶσιν ἔθνεσι κατηγγελλένην. Εἰ δὲ δὴ μακρῷ ποθ' ὑστερον χρόνῳ περιτομῆς φασὶ τὸν Ἀβραάμ ἐντολήν ἐληφέναι, ἀλλὰ γὰρ περὶ ταύτης δικαιοσύνην διὰ πίστεως μαρτυρηθεὶς ἀνείρηται, ὡδὲ πως τοῦ θεοῦ φάσκοντος λόγῳ· « Ἐπίστευσε δὲ Ἀβραάμ τῷ Θεῷ, καὶ ἐλογίσθη αὐτῷ εἰς δικαιοσύνην. » Καὶ δὴ τοιοῦτω περὶ τῆς περιτομῆς γενομένῳ χρησμῷ ὑπὸ τοῦ φηγαντος ἑαυτὸν αὐτῷ Θεοῦ· οὗτος δ' ἦν αὐτὸς ὁ Χριστὸς ὁ τοῦ Θεοῦ Λόγος· περὶ τῶν ἐν τοῖς μετέπειτα χρόνοις τὸν ὅμοιον αὐτῷ δικαιούσθαι τρόπον μελλόντων, ῥήμασιν αὐτοῖς προεπηγγέλται λέγων· « Καὶ ἐνευλογηθήσονται ἐν σοὶ πᾶσαι αἱ φυλαὶ τῆς γῆς. Καὶ ὡς ἔτι ἔσται εἰς ἔθνος μέγα καὶ πολὺ· καὶ ἐνευλογηθήσονται ἐν αὐτῷ πάντα τὰ ἔθνη τῆς γῆς. » Τοῦτω δὲ καὶ ἐπιστήσαι εἰς ἡμᾶς ἐκπεπληρωμένῳ πάρεστι. Πιστεῖ μὲν γὰρ ἐκείνους τῆ εἰς τὸν ὀφθέντα αὐτῷ τοῦ Θεοῦ Λόγον τὸν Χριστὸν ἐδεδικαιώτο, πατρῴας μὲν ἀποστάς δαισιδαιμονίας καὶ πλάνης βίου προτέρας, ἕνα δὲ τὸν ἐπὶ πάντων ὁμολογήσας Θεόν, καὶ τοῦτον ἔργοις ἀρετῆς, οὐχὶ δὲ θρησκείᾳ νόμου τοῦ μετὰ ταῦτα Μωϋσεῶς θεραπεύσας. Τοιοῦτω τε ὄντι εἰρητο, ὅτι δὴ πᾶσαι αἱ φυλαὶ τῆς γῆς καὶ πάντα τὰ ἔθνη ἐν αὐτῷ εὐλογηθήσονται. Ἐργοὶς δὲ λόγων ἐναργεστέρους ἐπὶ τοῦ παρόντος παρὰ μόνοις Χριστιανοῖς καθ' ὅλης τῆς οἰκουμένης ἀσκούμενος αὐτὸς ἐκείνος ὁ τῆς θεοσεβείας τοῦ Ἀβραάμ ἀναπέφνην τρόπος. Τί δὲ οὖν λοιπὸν ἐμποδὼν ἂν εἴη, μὴ οὐχὶ ἕνα καὶ τὸν αὐτὸν βίον τε καὶ τὸν τρόπον εὐσεβείας, ἡμῖν τε τοῖς ἀπὸ Χριστοῦ καὶ τοῖς πρόπαλαι θεοφιλέσιν ὁμολογεῖν; ὥστε μὴ νέαν καὶ ξένην, ἀλλ', εἰ δεῖ φάναι ἀληθεύοντα, πρώτην ὑπάρχειν καὶ μόνην καὶ ἀληθῆ κατ' ὀρθῶσιν εὐσεβείας, τὴν διὰ τῆς τοῦ Χριστοῦ διδασκαλίας παραδοθεῖσαν ἡμῖν ἀποδεικνύσθαι. Καὶ ταῦτα μὲν ὡδὲ ἐχέτω.

prædicatione nobis tradita est non novam aut solam, veramque esse liquido apparet. Et de his

ΚΕΦΑΛΑΙΟΝ Ε΄.

Περὶ τῶν χρόνων τῆς ἐπιφανείας αὐτοῦ τῆς εἰς ἀνθρώπους (Nic. H. E. I, 6).

Φέρε δὲ μετὰ τὴν δέουσαν (70) προκατασκευῆν τῆς προτεθείσης ἡμῖν ἐκκλησιαστικῆς ἱστορίας, ἥδη λοι-

μετὰ τὴν δέουσαν ἡμῖν προκατασκευῆν. Sed utrumque superfluum est tam ἥδη quam ἡμῖν, cum infra in eadem periodo posita legantur.

πὸν ἀπὸ τῆς ἐνσάρκου τοῦ Σωτῆρος ἡμῶν ἐπιφανεῖας, ὅτι τινος ἔδοικτορίας ἐφαψόμεθα, τὸν τοῦ Λόγου Πατέρα Θεόν, καὶ τὸν δηλοῦμενον αὐτὸν Ἰησοῦν Χριστὸν τὸν Σωτῆρα καὶ Κύριον ἡμῶν τὸν οὐράνιον τοῦ Θεοῦ Λόγον, βοηθὸν ἡμῖν καὶ συνεργὸν τῆς κατὰ τὴν δόξαν ἡμῶν ἀληθείας ἐπικαλεσάμενοι. Ἦν δὲ οὖν τοῦτο δεύτερον καὶ τεσσαρακοστὸν ἔτος (71) τῆς Αὐγούστου βασιλείας, Αἰγύπτου δ' ὑποταγῆς καὶ τῆς τελευταίας Ἀντωνίου καὶ Κλεοπάτρας, εἰς ἣν ὑστάτην ἢ κατ' Αἰγυπτῶν τῶν Πτολεμαίων κατέληξε δυναστεία, ὅθεν ἔτος καὶ εἰκοστὸν, ὅπῃκα ὁ Σωτὴρ καὶ Κύριος ἡμῶν Ἰησοῦς Χριστὸς ἐπὶ τῆς τότε πρώτης ἀπογραφῆς, Κυρηναίου ἡγεμονεύοντος; τῆς Συρίας (72), ἀκολούθως ταῖς περὶ αὐτοῦ προφητείαις, ἐν Βηθλεὲμ γενεῖσθαι τῆς Ἰουδαίας. Ταύτης δὲ τῆς κατὰ Κυρηναίου ἀπογραφῆς καὶ ὁ τῶν παρ' Ἑβραίων ἐπιστομῶτατος ἱστορικῶν Φλαυῖος Ἰωσήπος μνημονεῖ (73), καὶ ἄλλην ἐπιστομῶτων ἱστορίαν περὶ τῆς τῶν Γαλιλαίων κατὰ τοὺς αὐτοὺς ἐπιφουεῖς χρόνους αἰρέσεως, ἧς καὶ παρ' ἡμῖν ὁ Λουκάς ἐν ταῖς Πράξεσι μνημῆν ὡδὲ πως λέγων πεποιήται. Μετὰ τοῦτον ἀνέστη Ἰούδας ὁ

¹¹ Cap. v.

(71) Δεύτερον καὶ τεσσαρακοστὸν ἔτος. Idem numerus habetur in *Chronico* Eusebiano. Anno **XLII Augusti** *Jesus Christus Filius Dei in Bethlehem Judæ nascitur*. Annus porro primus Augusti juxta supputationem Eusebii is est, quo Hirtius et Pansa consules fuerunt. Proinde secundus et quadragesimus Augusti annus cedit in consulatum ejusdem Augusti tertium decimum. Hæc de anno natali Christi. Diem vero neutrubi expressit Eusebius. Orosius quidem in lib. vii, cap. 2, postquam juxta sententiam Eusebii, quem ubique sequitur, Christum natum esse dixit anno imperii Augusti **XLII**, addit die vii Kalendas Januariæ. Nec aliter legitur in veteribus fastis quos sub Idacii nomine primus edidit Jac. Sirmondus; fuitque hæc communis opinio Occidentalis Ecclesiæ. Sed cum Orientales aliter senserint, Christum scilicet natum esse vii Idus Januariæ, in hac quoque sententia Eusebium fuisse minime dubitandum est. Itaque ex sententia Eusebii, primus Christi annus concurrat cum anno **XLII** imperii Augusti. Sic certe in vetustissimis codicibus Eusebiani *Chronici*, Acutiano, Lipsii et Ortelii scriptum habetur, ut testatus est Miræus. Sic in antiquissima editione Mediolanensi, quam nec Scaliger nec Pontacus viderunt. Male in editione Scaligeri primus Christi annus componitur cum anno **XLIII** Augusti, contra fidem scriptorum codicum, adeoque contra ipsius Eusebii sententiam. Etenim Eusebius in fine lib. vii ait historiam ecclesiasticæ successionis a se conscriptam, a natali Christi ad usque subversionem Ecclesiarum, completi annos quinque ac trecentos. Atqui si primus Christi annus ab anno **XLII** Augusti ducitur, inde ad **XIX** Diocletiani annum quo destructæ sunt Ecclesiæ, quatuor tantum ac trecenti sunt anni. Verissimum igitur est, quod supra dixi, Eusebium initium annorum Christi anno **XLII** Augusti, mense Januario collocavisse. Et sic Epiphanius adversus hæresim Alogorum ex Eusebii *Chronico*, ut opinor.

(72) *Κυρηναίου ἡγεμονεύοντος τῆς Συρίας*. Id est, cum *Quirinus legatus esset Syriæ*. Legatos Cæsaris qui in provincias mittebantur, civilia simul et militaria reaturi, Græci sere ἡγεμόνας vocant. Ita Strabo in fine lib. xvii, Dio Chrysostomus, aliique.

(73) *Ταύτης δὲ τῆς κατὰ Κυρηναίου ἀπογραφῆς Ἰωσήπος μνημονεῖ*. Josephus quidem mentionem

cessaria, jam præmissa sicut, superest ut a corporali Servatoris nostri præsentia, tanquam itineris nostri sumamus initium, Patrem Verbi Deum, ipsumque de quo agimus, Jesum Christum, Dominum ac Servatorem nostrum, cœleste Dei Verbum precibus invocantes, ut ad prosequendum ordinem veritatis auxiliator nobis atque adjutor sit. Annus jam agebatur secundus et quadragesimus imperii Augusti, a subacta autem Ægypto, et ab interitu Antonii et Cleopatrarum, in qua Ptolemæorum in Ægypto dominatio desit, octavus ac vicesimus: cum Servator et Dominus noster Jesus Christus prima illa descriptione census quæ facta est Quirinio Syriæ præsidente, secundum prophetarum de illo vaticinia, in Bethlehem Judææ natus est. Hujus porro descriptionis quæ Quirinio temporibus facta est, celeberrimis apud Judæos historiæ scriptor Flavii Josephus mentionem facit: aliam quoque narrationem de Galilæorum secta, quæ iisdem temporibus emersit statim subnectens; de qua noster etiam Lucas in Actibus apostolorum ¹¹

facit descriptionis illius quæ a Quirinio facta est in Syria ac Judæa statim post relegationem Archelai. Sed hujus descriptionis, quam Lucas regnante adhuc Herode factam esse ait, non meminit. Ac mihi quidem videtur error in textum Lucæ irrepsisse in Quirinio nomine, et pro Quirinio restituendum esse nomen Sentii Saturnini. Hic enim præses fuit sub finem regni Herodis teste Josepho. Certe Tertullianus in lib. iv, *adversus Marcionem*, census in Judæa actos scribit per Sentium Saturninum. Ex quo apparet, Tertullianum tempore quosdam in Evangelio Lucæ pro Quirinio Saturninum legisse. Caterum mirum est hanc primam descriptionem a Josepho prætermisam fuisse, qui tamen patriæ suæ historiam tanta diligentia persecutus est, ut et præsidet Syriæ omnes recensuerit. Nam et Sentium Saturninum commemorat, ejusque successorem Quintilium Varum. Hæc cum intelligeret Eusebius, sic censuit: unam eandemque esse descriptionem, cujus Lucas et Josephus meminissent; sed Josephum falli qui eam descriptionem post relegationem Archelai contigisse scriberet. Itaque idem Eusebius in *Chronico*, tumultum illum Judæ Galilæi, qui descriptionem illam a Quirinio factam subsecutus est, sub ortum Christi et extrema Herodis tempora collocat. Neque enim adeo stupidus fuit Eusebius, ut non videret Lucam et Josephum in assignando descriptionis tempore inter se dissentire. Quippe id patebat etiam cæco. Sed in hac dissonantia, ob Evangelii reverentiam Lucam sequi maluit, et Josepho fidem abrogare. Quæ quidem sententia longe commodior est et expeditior, quam illa Scaligeri, qui duas fuisse censet Judææ descriptiones; utramque a Quirinio factam. Sed in hac Scaligeri sententia multa occurrunt parum verisimilia. Primo enim Quirinium bis missum fuisse oportet legatum in Syriam; bis ad eandem rem, videlicet ad census agendos: primum quidem circa ortum Christi; deinde vero decem circiter post annis, cum relegatus fuisset Archelaus. Atqui non est probabile, eundem hominem bis missum fuisse ad regendam provinciam. Certe Josephus diligentissimus scriptor, cum Quirinii adventum in Syriam ac Judæam narrat, eum jam antea in Syriam venisse non dicit, nec descriptionem aut ab illo, aut ab alio quopiam Romano iudice jam antea factam fuisse. Quod, si jam facta fuerat descriptio, cur iterum sit per eundem virum? Nam si recte et sine fraude facta

loquitur his verbis : « Post hunc exstitit Judas Galilæus in diebus professionis censualis, et avertit populum post se. Et ipse periit, et 18 omnes quotquot consenserant ei, dispersi sunt. » Quibus consentiens is quem supra diximus Josephus, in octavo decimo *Antiquitatum* libro, ita dicit : « Inter ea Quirinius unus e senatoribus Romanis, vir omnibus magistratibus jam perfunctus, et qui per omnes honorum gradus ad consulatum usque pro-
 vectus fuerat, aliis etiam dignitatum insignibus conspicuus, cum paucis militibus in Syriam pervenit, missus a Cæsare, cum ut jus redderet populis,

fuerat, novam facere nihil necesse erat. Sin male et inique facta, alium mitti oportebat, qui æquorem faceret descriptionem. Præterea prior illa descriptio quomodo fieri potuit a magistratu Romano, regnante Herode ; cum Herodes optimo jure rex esset Judææ a Senatu appellatus, nec jus esset magistratui Romano quidquam in Judæa pro imperio agere quandiu rex Herodes vixit. Mito quod circa extrema illa Herodis tempora quibus natus est Christus, Saturninus et Varus legati Cæsaris in Syria fuerunt, non autem Quirinius, ut jam supra dixi. Hæc sunt argumenta, quibus potissimum impulsus, Scaligeri sententiam minus probabilem duco, qui duas descriptiones fuisse contendit. Nec obstat quod ait Lucas, descriptionem illam quæ facta est paulo antequam Christus nasceretur, primam fuisse. Hoc enim vocabulo id tantum significatur, tunc primum in Judæa census a Romanis actus fuisse, nec ullam antea factam descriptionem. Falsum item est quod ait Scaliger, posteriorem descriptionem ad tetrarchiam Archelai, et ejus bona duntaxat pertinuisse. Imo Josephus in fine lib. xvii et initio xviii diserte scribit, Quirinium a Cæsare missum ad census agendos per Syriam ac Judæam. Scaligeri sententiam secutus est Petavius, cui hoc unum adject in *Ratignario temporum* : utramque hanc descriptionem a Quirinio cum extraordinaria potestate in Syriam misso factam esse. Verum Lucæ ac Josephi verba id refellunt. Nam Lucas quidem ait ἡγεμονεύοντος τῆς Συρίας Κυρηνίου, et Josephus habet, δικαιοδότης τοῦ ἔθνους ἑσόμενος, quod non nisi de ordinario rectore dici potest. Eandem viam in conciliandis Lucæ ac Josephi locis secutus est Casaubonus in *Exercitationibus*. Sed omnes, meo quidem judicio, oleum atque operam perdiderunt. Nam ex duobus alterutrum falli necesse est. Quod cum de evangelista dicere aut omnino suspicari nefas sit, satius est in Judaicum scriptorem causam erroris conjicere. Quod si cui id durius videbitur, una hæc restat conciliandi ratio, quam supra indicavimus, ut in textu Lucæ pro Quirinio Saturninum restituamus, ejusque tempore descriptionem non a magistratu Rom., sed ab ipso Herode rege factam esse dicamus. Hac ratione optime inter se consentient Lucas ac Josephus. Posset etiam dici, descriptionem illam absolutam quidem ac terminatam fuisse sub Quirinio præside post exsilium Archelai ; diu tamen antea cœptam esse sub finem Herodis, quo tempore natus est Christus. Hac ratione omnis inter Lucam ac Josephum dissensio tollitur. Nam evangelista descriptionem illam, quæ sub ortum Christi, superstite adhuc Herode fieri cœpta est, vocat descriptionem præsidis Quirinii, eo quod sub Quirinio tandem terminata est. Hæc, meo quidem judicio, comnodissima est interpretatio loci illius ex Evangelio Lucæ, quippe quæ unam duntaxat descriptionem factam fuisse supponit, non autem duas, ut Scaliger aliique ejus opinionem secuti, contra fidem historiæ conflinxerunt.

(74) Ἰουδας ὁ Γαλιλαῖος ἐν ταῖς ἡμέραις τῆς

Γαλιλαῖος ἐν ταῖς ἡμέραις τῆς ἀπογραφῆς (74), καὶ ἀπέστησε λαὸν πολὺν (75) ὀπίσω αὐτοῦ· κάκεινος ἀπώλετο, καὶ πάντες ὅσοι ἐπέβηοντο αὐτῷ, διεσκορπίσθησαν. » Τοῦτοις γοῦν καὶ ὁ δεδηλωμένος ἐν ὀκτωκαιδεκάτῃ τῆς Ἀρχαιολογίας συνάδιων, ταῦτα παρατίθεται κατὰ λέξιν « Κυρηνίος δὲ τῶν εἰς βουλήν συναγομένων ἀνὴρ, τὰς τε ἄλλας ἀρχὰς ἐπιτετελεσώς καὶ διὰ πατῶν δευῦσας, ὡς καὶ ὑπατος γενέσθαι, τὰ τε ἄλλα ἀξιώματι μέγας (76), σὺν ὀλίγοις ἐπὶ Συρίᾳ παρῆν, ὑπὸ Καίσαρος δικαιοδότης τοῦ ἔθνους ἀπεσταλμένος, καὶ τιμητὴς τῶν οὐσιῶν γενησόμενος. » Καὶ μετὰ βραχέα φησὶν « Ἰουδας δὲ Γαυλιανίτης

ἀπογραφῆς. Scaliger in lib. vi *De emendatione B temporum* et in animalversionibus Eusebianis, ait Lucam in Actibus apostolorum, non de prima professione loqui sub qua natus est Christus, sed de secunda, quæ facta est post relegationem Archelai : et Eusebium graviter reprehendit, qui has duas professiones inter se confuderit. Sed Scaliger ipse gravissime fallitur, qui, nullo auctore fultus, duas descriptiones nobis obtrusit, cum unam tantum fuisse et Josephus et Lucas ipse confirmet. Non enim addit Lucas τῆς δευτέρας ἀπογραφῆς, sed tantum dixit τῆς ἀπογραφῆς, unicam fuisse innuens descriptionem. Origenes quoque in libro *contra Celsum* cum Eusebio consentit his verbis : Καὶ μετ' ἐκείνων, ἐν ταῖς τῆς ἀπογραφῆς ἡμέραις, ὅτε ἔοικε γεγενῆσθαι ὁ Ἰησοῦς, Ἰουδας τις Γαλιλαῖος πολλοὺς ἐαυτῷ συναπέστησεν ἀπὸ τοῦ λαοῦ. Id est : *Post illum in diebus census, quo tempore Jesus natus est, Judas quidam Galilæus fecit multos e populo ad se deficere.* Eandem igitur opera Origenem reprehendet Scaliger, quippe qui eadem dixerit quæ Eusebius noster. Neque enim Origenes duas Judææ descriptiones distinxit. Porro Eusebius noster secum ipse optime consentit. Nam cum evangelicam secutus auctoritatem, census illum Quirinii in exordia natalis Dominici conjecerit, consequens fuit, ut motum Judæ Galilæi in idem tempus conferret. In quo dissentit quidem a Josepho, ut supra dixi, sed cum beato Luca, et secum ipse egregie concordat. Quod si quis nostram sententiam amplecti maluerit, nulla inter Lucam ac Josephum reperietur dissensio. Nos enim descriptionem illam ejus tempore natus est Christus, cœptam esse dicimus Herode in Judæa regnante ; eandem vero decem circiter post annis Archelæo Herodis filio in exsilium misso, a Quirinio absolutam ac terminatam fuisse. Quo quidem tempore tumultum Judæ Galilæi exstitisse asserimus, post relegationem scilicet Archelai. Certe ante exauctorationem Archelai nulla subesse potuit causa cur Judas populum Judæorum ad defectionem concitaret. Siquidem nec census illic agi potuit a magistratu Romano, ubi rex imperabat socius et amicus populi Romani ; nec ullum Judæis imminerebatur periculum, ne alienigenis servirent, cum Judæo, id est gentis suæ regi, parent. Ex quo apparet, et census et motum Judæ Galilæi nonnisi post exsilium Archelai contingere potuisse.

(75) Καὶ ἀπέστησε λαὸν πολὺν. Postrema vox abest a nostris codicibus Maz., Med. ac Fuk.; pro qua in vulgatis editionibus Actuum cap. v legitur λαὸν ἱκανόν. Sed nec vetus interpres, nec Rufinus eam vocem agnoscunt.

(76) Vulg. τὰ τε ἄλλα ἀξιώματα μέγας. Magis placet lectio quam in codicibus nostris Regio, Maz., Fuk. ac Savil. et in veteribus schedis reperimus, τὰ τε ἄλλα ἀξιώματι μέγας. Atque ita legit Rufinus, ut ex interpretatione ejus apparet : *Cyrinus quoque vir unus ex consensu curiæ Romanæ, per singulos magistratus usque ad gradus consulatus ascendens ; cætera quoque honorabilis.*

ἀνὴρ ἐκ πόλεως ὄνομα Γαμάλας, Σάδδογον Φαρισαῖον Ἀ
 προσλαθόμενος, ἤπειγετο ἐπὶ ἀποστασίαν, τὴν τε
 ἀποτίμησιν οὐδὲν ἄλλο ἢ ἀντικρυς δουλείαν ἐπιτέρειν
 λέγοντες, καὶ τῆς ἐλευθερίας ἐπ' ἀντιλήψει παρακα-
 λούντες τὸ ἔθνος. » Καὶ ἐν τῇ δευτέρᾳ τῶν ἱστοριῶν
 τοῦ Ἰουδαϊκοῦ πολέμου περὶ τοῦ αὐτοῦ ταῦτα γρά-
 φει: « Ἐπὶ τούτοις τις ἀνὴρ Γαλιλαῖος, Ἰούδας ὄνο-
 μα, εἰς ἀποστασίαν ἐνήγε τοὺς ὑποκρίτους, κακίζων,
 εἰ φόρον τε Ῥωμαίους τελεῖν ὑπομένουσι, καὶ μετὰ
 τὴν Θεὸν οἴσουσι θνητοὺς δεσπότας. » Ταῦτα ὁ Ἰω-
 σηπος.

post Deum mortales dominos agnoscerent. » Hæc Josephus.

ΚΕΦΑΛΑΙΟΝ Γ'.

Ὡς κατὰ τοὺς χρόνους αὐτοῦ ἀκολούθως ταῖς
 προφητείας ἐξέλιπον ἄρχοντες οἱ τὸ πρῶτον ἐκ
 προγόνων διαδοχῆς τοῦ Ἰουδαίου ἔθνους ἡγού-
 μενοι, πρῶτος τε ἀλλόφυλος βασιλεύει αὐτῶν
 Ἡρώδης (Nic. H. E. 1, 6).

Τηνικαῦτα δὲ καὶ τοῦ Ἰουδαίων ἔθνους Ἡρώδου
 πρώτου τὸ γένος ἀλλοφύλου διειληφότος τὴν βασιλείαν,
 ἡ δὲ Μωϋσέως περιγραφὴν ἐλάμβανε προφητεία,
 ἡ οὐκ ἐκλείψειν ἄρχοντα ἐξ Ἰούδα οὐδὲ ἡγούμενον
 ἐκ τῶν μηρῶν αὐτοῦ φήσασα, ἕως ἂν ἔλθῃ ὃ ἀπό-
 κειται. » Ὅν καὶ ἀποφάνει προσδοκίαν ἔθνῶν ἔσε-
 σθαι. Ἀτελὴ γέτοί τα τῆς προβήσεως ἦν, καθ' ὅν
 ὅπῃ τοῖς οἰκείοις τοῦ ἔθνους ἄρχουσι διάγειν αὐτοῖς
 ἐξῆν χρόνον, ἄνωθεν ἐξ αὐτοῦ Μωϋσέως καταρξα-
 μένοις, καὶ εἰς τὴν Αὐγούστου βασιλείαν διαρκέ-
 σαι· καθ' ὅν πρῶτος ἀλλόφυλος Ἡρώδης (77) τὴν
 Ἰουδαίων ἐπιτρέπεται ὑπὸ Ῥωμαίων ἀρχὴν (78).
 ὡς μὲν Ἰώσηπος παραδίδωσιν, Ἰδομαῖος ὢν κατὰ
 πατέρα τὸ γένος, Ἀράβιος δὲ κατὰ μητέρα. Ὡς δ'
 Ἀφρικανὸς, οὐχ ὁ τυχὼν δὲ καὶ οὗτος γέγονε συγγρα-
 φεύς, φασὶν οἱ τὰ κατ' αὐτὸν ἀκριβοῦντες (79), Ἀν-
 τιπάτρου· τοῦτον δὲ εἶναι πατέρα Ἡρώδου (80) τινὸς
 Ἀσκαλωνίτου, τῶν περὶ τὸν νεῦ τοῦ Ἀπολλωνίου ἱε-
 ροδούλων καλουμένων (81) γεγενηναί. Ὁς Ἀντίπατρος
 ὑπὸ Ἰουδαίων ληστῶν παιδίον αἰχμαλωτισθεὶς, σὺν

⁷⁷ Gen. XLIX.

(77) Ἀλλόφυλος Ἡρώδης. Herodem non fuisse
 alienigenam abunde docuit Josephus Scaliger in no-
 tis ad Eusebii *Chronicon*. Certe Josephus in libro xx
Antiquitatum, cap. 6, Herodem vocat Judæum ge-
 nere. Οἱ μὲν γὰρ Ἰουδαῖοι, πρωτεύειν ἤξιουν, διὰ τὸ
 κτίστην τῆς Καισαρείας Ἡρώδη αὐτῶν βασιλεῖα,
 γεγενηναί τὸ γένος Ἰουδαῖον.

(78) Vulg. τὴν κατὰ Ἰουδαίων ἀρχὴν. Delenda
 est præpositio κατὰ, ex superioribus male repetita.
 In vetustissimo codice Mazarino legitur κατὰ. Atque
 hic finis est paginae. In altera autem pagina sequitur
 Ἰουδαίων.

(79) Φασὶν οἱ τὰ κατ' αὐτὸν ἀκριβοῦντες. Ita
 legitur in codice Regio. Quam lectionem confirmat
 Rufinus. Sic enim vertit: *Africanus autem, qui et
 ipse præcipuus in historiographis habetur: Aiunt, in-
 quit, qui de eo diligentius explorarunt, Antipatrum
 quemdam patrem esse Herodis Ascalonitæ, qui et ipse
 fuerit Herodis cuiusdam filius, templi Apollinis aedi-
 fici. Putavit scilicet Rufinus verba hæc esse Afri-
 cani, quæ citat Eusebius, ab eo loco φασὶν οἱ τὰ
 κατ' αὐτὸν ἀκριβοῦντες, etc. Sed fallitur Rufinus. Lo-
 cus enim Africani quem hic indicat Eusebius, inte-
 ger habetur infra cap. 7, ex epistola Africani ad
 Aristidem. Ex quo apparet, Eusebium hoc loco
 opinionem dumtaxat ac sensum Africani, non verba*

tum ut census ageret facultatum. » Et paulo post,
 « Judas, inquit, Gaulanites, ortus ex oppido Ga-
 mala, Sadduco quodam Pharisæo in societatem ad-
 juncto, populos ad defectionem concitabat: cum
 ambo dicerent censum nihil aliud esse quam mani-
 festum servitutis iudicium, et universam gentem
 ad defectionem libertatis cohortarentur. » Idem in
 libro secundo *De bello Judaico* de eodem viro hæc
 scribit: « Ea tempestate Judas quidam Galilæus
 ad defectionem incolas excitabat, palam exprobrans
 quod Romanis tributum pendere sustinerent, et

CAPUT VI.

Quod ejus temporibus, ut a prophetis prædictum
 fuerat, cessarunt principes, qui ex generis conti-
 nua successione Judæis imperabant: et quod
 primus ex alienigenis Herodes apud eos regnavit.

Per idem tempus cum Herodes primus ex alieni-
 genis Judaicæ gentis regnum obtineret, completa
 esse videbatur Moysis prædictio quæ sic habet ⁷⁷:
 « Non deficiet princeps ex Juda, neque dux de fe-
 more ejus, donec veniat cui sepositum est. » Quem
 etiam exspectionem gentium fore confirmat.
 Quippe sine effectu semper pendeat prædictio,
 quandiu sub domesticis principibus Judæis agere
 licebat: qui quidem a Moyse initio ducta ad usque
 Augusti tempora permanserunt. Cujus principatu
 primus ex alienigenis Herodes regnum Judææ a
 Romanis adeptus est: cum, ut a Josepho quidem
 traditum est, paterno genere Idumæus, Arabs ma-
 terno esset. Ut autem scribit Africanus, non igno-
 bilis et ipse scriptor, qui de illo accuratius scri-
 pserunt, Antipatri filium fuisse tradunt. Huic vero
 Herodem quemdam Ascalonitam, unum ex numero
 servorum **19** templi Apollinis, quod Ascalone est,
 patrem fuisse. Antipater, cum admodum puer a la-
 tronibus Idumæis captus fuisset, cum iisdem diu-

retulisse. Porro nostri codices Maz. ac Med. cum
 Fuk. ac Saviliano scriptum hichabent, ὡς φασὶν οἱ
 τὰ κατ' αὐτὸν ἀκρ.

(80) Τοῦτον δὲ εἶναι πατέρα Ἡρώδου. Ita quidem
 ex codice Regio edidit Rob. Stephanus. Sed in no-
 stris codicibus Maz., Med. et Fuk. desunt hæc voces εἶ-
 ναι πατέρα, rectius sine dubio, quanquam Rufinus
 vulgatam scripturam tueri videtur.

(81) Ἱεροδούλων καλουμένων. Rufinus et Christo-
 phorsonus *æditus* vertunt, quod non probo. Nam ἱε-
 ρόδοιοι sunt servi templorum. Varro in lib. vii *De
 lingua Latina: ut sociatum, ut sanorum servi*. Tales
 erant Veneri in Sicilia, servi templi Veneris Ery-
 cinæ, de quibus Cicero in *Divinatione*, et in iii *Ver-
 rina*. Tales etiam apud Tarentinos servi Martiales,
 teste Cicerone *pro Cluentio*. Hujusmodi item erant
 Corinthi Veneræ meretrices, quas ἱεροδούλους
 vocat Strabo in libro viii, quæ a dominis Veneri
 erant mancipatæ. Denique et Comanis Bellonæ servi
 erant quamplurimi, teste eodem Strabone in lib. xii.
 Firmicus quoque in libro viii *Matheseos*, hierodulos
 distinguit ab æditis. Porro ut servi, sic etiam li-
 berti sanorum erant, qui pecunia libertatem sibi
 comparaverant. Quare et liberta Veneris Eryci-
 næ dicitur a Cicerone in *Divinatione*. Ἱεροδού-
 λοι: nominantur etiam E:dræ cap. viii.

tius vixit, eo quod pater pro redemptione ipsius pretium solvere præ inopia non valeret. Moribus igitur institutisque eorum innutritus, tandem in notitiam Hircani Judæorum sacerdotis amicitiamque pervenit. Hujus filius fuit Herodes is qui Servatoris nostri temporibus vixit. Itaque cum Judæorum regnum ad hunc Herodem devenisset, erat jam quodammodo pro foribus gentium expectatio, prout a prophetis prædictum fuerat : quippe cum ex eo tempore defecissent rectores et duces, qui jam inde ab ipso Moyse per continuum successionem apud eos principatum tenebant. Nam ante captivitatem quidem, et priusquam Babylonem transportati fuissent, regum imperio agebantur : primique Saul et David reges fuerunt. Antea vero a magistratibus, qui iudices dicti sunt, regebantur ; qui quidem statim post Moysen ejusque successorum Jesum populo præfuerunt. Reversi demum e Babylonia, optimatum imperio et paucorum dominatu deinceps uti cœpere. Rerum enim summa penes pontifices erat : donec Pompeius proconsul populi Romani eo adveniens, Hierosolymam quidem armis expugnavit, et ad intimum usque sacrarium progressus templum polluit : Aristobulum vero qui per avitam successionem ad id usque tempus rex simul et sacerdos permanserat, vinctum cum liberis Romam misit : et Hircano quidem ejus fratri sacerdotium tradidit, universam autem Judæorum gentem exinde Romanis tributariam fecit. Haud multo post Hircano, in quem ultimum sacerdotum progenies erat devoluta, a Parthis intercepto, primus, ut dixi, ex alienigenis Herodes a senatu et Augusto Judææ regnum accepit. Quo tempore cum Christi corporalis præsentia orbi illucesceret, expectata illa gentium salus exitum sortita est, et nationum vocatio, prout prophetarum oraculis prædictum fuerat, subsequuta. Ex quo etiam tempore cum principes et duces ex Juda, id est ex Judæorum gente defecissent, successio summi sacerdotii, quod per generis continuam seriem proximo cuique hactenus constantissime delatum fuerat, consequenter turbari cœpta **20** est. Hujus rei locupletissimum testem habes Josephum, qui Herodem scribit, postquam rex Judææ a Romanis constitutus est, non amplius ex antiqua pontificum stirpe summos sacerdotes creavisse, sed ignobilibus et obscuris quibusdam hominibus honorem illum con-

Α ἐκείνοις ἦν, διὰ τὸ μὴ δύνασθαι τὸν πατέρα πένητα δῖτα (82) λύτρα καταθέσθαι ὑπὲρ αὐτοῦ. Ἐντραφεῖς δὲ τοῖς ἐκείνων ἦθεσιν, ὕστερον Ἰγρκανῶ τῷ Ἰουδαίων ἀρχιερεὶ φιλοῦται (83). Τοῦτῳ παῖς γίνεται ὁ ἐπὶ τοῦ Σωτῆρος ἡμῶν Ἡρώδης. Εἰς δὴ οὖν τὸν τοιοῦτον τῆς Ἰουδαίων περιελθούσης βασιλείας, ἐπὶ θύραις ἦδη καὶ ἡ τῶν ἐθνῶν ἀκολούθως τῇ προφητεῖᾳ προσδοκία παρῆν, ἅτε διαλελοιπότων ἐξ ἐκείνου τῶν παρ' αὐτοῖς ἐξ αὐτοῦ Μωϋσέως κατὰ διαδοχὴν ἀρξάντων τε καὶ ἡγησαμένων. Πρὸ μέντοιγε τῆς αἰχμαλωσίας αὐτῶν καὶ τῆς εἰς Βαβυλῶνα μεταναστάσεως, ἐβασίλευοντο ἀπὸ Σαοὺλ πρῶτον καὶ Δαβὶδ ἀρξάμενοι· πρὸ δὲ τῶν βασιλέων, ἄρχοντες αὐτοὺς διεῖπον, οἱ προσαγορευόμενοι κριταί· ἄρξαντες καὶ αὐτοὶ μετὰ Μωϋσέα καὶ τὸν τοῦτου διάδοχον Ἰησοῦν. Μετὰ δὲ τὴν ἀπὸ Βαβυλῶνος ἐπάνοδον οὐ διεῖπον πολιτεία χρώμενοι ἀριστοκρατικῇ μετὰ ὀλιγαρχίας. Οἱ γὰρ ἀρχιερεῖς προσετήκεισαν τῶν πραγμάτων, ἄχρις οὗ Πομπηῖος Ῥωμαίων στρατηγὸς ἐπιστάς, τὴν μὲν Ἰερουσαλὴμ πολιορκεῖ κατακράτος, μαινέει τε τὰ ἅγια μέχρι τῶν ἀδύτων τοῦ ἱεροῦ προσελθῶν. Τὸν δὲ ἐκ προγόνων διαδοχῆς εἰς ἐκεῖνο τοῦ καιροῦ διαρκέσαντα βασιλέα τε ὁμοῦ καὶ ἀρχιερέα, Ἀριστόβουλος ὄνομα ἦν αὐτῶ, θέσμιον ἐπὶ Ῥώμην ἅμα τέκνοις ἐκπέμψας, Ἰγρκανῶ μὲν τῷ τούτου ἀδελφῶ τὴν ἀρχιερωσύνην παραδίδωσι τε καὶ πᾶν Ἰουδαίων ἔθνος ἐξ ἐκείνου Ῥωμαίοις ὑπόφορον καταστήσατο. Αὐτίκα γοῦν καὶ Ἰγρκανοῦ, εἰς ὃν ὕστατον τὰ τῆς τῶν ἀρχιερέων περιέστη διαδοχῆς, ὑπὸ Πάρθων αἰχμαλώτου ληφθέντος, πρῶτος, ὡς γοῦν εἶπεν, ἀλλόφυλος Ἡρώδης ὑπὸ τῆς συγκλήτου Ῥωμαίων καὶ Αὐγούστου βασιλέως τὸ Ἰουδαίων ἔθνος ἐγγειρίζεται. Καθ' ὃν ἐναργῶς, τῆς τοῦ Χριστοῦ παρουσίας ἐνστάσης, τῶν ἐθνῶν ἡ προσδοκωμένη σωτηρία τε καὶ κλήσις (84) ἀκολούθως τῇ προφητεῖᾳ παρηκολούθησεν· ἐξ οὗ δὴ χρόνου τῶν ἐξ Ἰούδα ἀρχόντων τε καὶ ἔργουμένων, λέγω δὲ τῶν ἐκ τοῦ Ἰουδαίων ἔθνους διαλελοιπότων, εἰκότως αὐτοῖς καὶ τὰ τῆς ἐκ προγόνων εὐσταθῶς ἐπὶ τοὺς ἔγγιστα διαδόχους κατὰ γενεὰν προϊούσης ἀρχιερωσύνης, παραχρῆμα συγγεῖται. Ἐχεις καὶ τούτων ἀξιόγραφον τὸν Ἰώσηπον μάρτυρα, δηλοῦντα ὡς τὴν βασιλείαν παρὰ Ῥωμαίων ἐπιτραπεῖς Ἡρώδης, οὐκέτι τοὺς ἐξ ἀρχαίου γένους καθίστησιν ἀρχιερεῖς, ἀλλὰ τισιν ἀσήμεσι τὴν τιμὴν ἀπένεμεν τὰ ὁμοία δὲ πρᾶξι τῷ Ἡρώδῃ περὶ τῆς καταστάσεως τῶν ἀρχιερέων, Ἀρχέλαόν τε τὸν παῖδα αὐτοῦ, καὶ μετὰ τοῦτον Ῥωμαίους, τὴν ἀρ-

(82) Vulg. *πωχὸν ἔντα*. Ita quidem ἑνδὲξ Regius. Sed reliqui omnes, Med. scilicet et Maz. cum Fuk. ac Savil. scriptum habent *πένητα ἔντα*, longe rectius. Nam *πωχός* proprie mendicium significat, qui stipem poscit ab occurrentibus ; cujusmodi nequaquam fuit Herodes pater Antipatri.

(83) *Φιλοῦται*. Omnes nostri codices uno consensu scriptum exhibent *φιλοῦται*. Quem quidem consensum haudquaquam negligendum puto. Totus autem locus in vetustissimo codice Maz. ita legitur : Ἐντραφεῖς δὲ τοῖς ἐκείνων ἔθεσιν, ὕστερον Ἰγρκανῶ τῷ τῶν Ἰουδαίων ἀρχιερεὶ φιλοῦται ; quam scripturam in Mel. quoque et Fuk. codicibus reperi.

(84) Vulg. *σωτηρία τέλος ἐλάβετε, καὶ ἡ τῶν ἐθνῶν κλήσις*. In codice Regio totus hic locus ita legitur : ... ἐνστάσης, τῶν ἐθνῶν ἡ προσδοκωμένη σωτηρία τε καὶ κλήσις ἀκολουθῶς τῇ προφητεῖᾳ παρηκολούθησεν. Quam quidem lectionem vulgatæ scripturæ longe præferendam existimo. Ita certe legit Rufinus, sic enim vertit : *Sub quo, imminente jam Salvatoris adventu, etiam gentium salus, et vocatio expectata illa, secundum ea quæ prophetæ prædixerant, consecuta est*. Vulgata tamen lectio ad oram codicis Regii ascripta est eadem manu ; c: in codicibus Maz., Med. ac Fuk. habetur.

γὴν τῶν Ἰουδαίων παρειληφότας. Ὁ δ' αὐτὸς δηλοῖ, ὡς ἄρα καὶ τὴν ἱερὰν στολὴν τοῦ ἀρχιερέως, πρῶτος Ἡρώδης ἀποκλείσας, ὑπὸ ἰδίᾳ σφραγίδα πεποιήται, μηκέτ' αὐτὴν τοῖς ἀρχιερεῦσιν ἔχειν ὕφ' ἑαυτοῦ ἐπιτρέψας· ταῦτ' δὲ καὶ τὸν μετ' αὐτὸν Ἀρχέλαον, καὶ μετὰ τοῦτον Ῥωμαίους διαπράξασθαι. Καὶ ταῦτα δ' ἡμῖν εἰρήσθω, εἰς ἑτέρας ἀποδείξιν προφητείας κατὰ τὴν ἐπιφάνειαν τοῦ Σωτῆρος ἡμῶν Ἰησοῦ Χριστοῦ πεπερασμένης. Σαφέστατα γοῦν ἐν τῷ Δανιὴλ ἔδομαδῶν τινῶν ἀριθμὸν ὀνομαστὶ ἕως Χριστοῦ ἤγουμένου περιλαβὼν ὁ λόγος, περὶ ὧν ἐν ἑτέροις διετλήψαμεν (85), μετὰ τὸ τοῦτον συμπέρασμα ἐξολοθρευθήσεσθαι τὸ παρὰ Ἰουδαίους χρίσμα προφητεύει. Καὶ τοῦτο δὲ σαφῶς κατὰ τὸν καιρὸν τῆς τοῦ Σωτῆρος ἡμῶν Ἰησοῦ Χριστοῦ γεννήσεως ἀποδείκνυται συμπληρωμένον. Ταῦτα δ' ἡμῖν ἀναγκαίως εἰς παράστασιν τῆς τῶν χρόνων ἀληθείας προτετηρήσθω.

A tulisse. Eadem in designandis sacerdotibus observasse ait Archelaum Herodis filium, ac deinde Romanos, qui post illum Judææ imperium occuparunt. Idem ipse Josephus tradit primum omnium Herodem sacram sacerdotis vestem sub privato sigillo tenuisse conclusam, nec deinceps sacerdotibus permisisse ut illam penes se haberent: idemque ab Archelao ejus successore et a Romanis postea factum fuisse. Atque hæc a nobis dicta sint ad comprobendam veritatem alterius prophetiæ, quæ in adventu Servatoris Domini nostri Jesu Christi exitum sortita est. Etenim in libro Danielis, postquam certum numerum septimanarum usque ad Christi principatum sacra Scriptura nominatim percensuit, de quibus alibi disseruimus, his demum completis, sacri olei unctionem apud Judæos abolendam esse prædicit. Quod quidem eo ipso quo Servator noster Jesus Christus natus est tempore, manifeste impletum esse convincitur. Atque hæc ad ostendendam temporum veritatem necessario a nobis præmissa sint.

ΚΕΦΑΛΑΙΟΝ Ζ'.

CAPUT VII.

Περὶ τῆς ἐν τοῖς Εὐαγγέλοις νομιζομένης διαφωνίας τῆς περὶ τοῦ Χριστοῦ γενεαλογίας (Nic. H. E. 1, 7, 11).

De dissensu qui creditur esse inter Evangelia in stirpe Christi.

Ἐπειδὴ δὲ τὴν περὶ τοῦ Χριστοῦ γενεαλογίαν διαφόρως ἡμῖν ὁ τε Ματθαῖος καὶ ὁ Λουκᾶς εὐαγγελιζόμενοι παραδεδώκασι, διαφωνεῖν τε νομίζονται τοῖς πολλοῖς, τῶν δὲ πιστῶν ἕκαστος (86) ἀγνοίᾳ τ' ἀληθῶς εὐρεσιλογεῖν εἰς τοὺς τόπους πεφιλοτίμηται, φέρε καὶ τὴν περὶ τούτων καταλθοῦσαν εἰς ἡμᾶς ἱστορίαν παραθώμεθα, ἣν δι' ἐπιστολῆς Ἀριστείδῃ γράφων περὶ συμφωνίας τῆς ἐν τοῖς Εὐαγγέλοις γενεαλογίας, ὁ μικρῶ πρόσθεν ἡμῖν δηλωθεὶς Ἀφρικανὸς ἐμνημόνευσε, τὰς μὲν δὲ τῶν λοιπῶν δόξας ὡς ἂν βιαίους καὶ διεψευσμένους ἀπελέγξας (87), ἣν δ' αὐτὸς παρελιφεν ἱστορίαν, τούτοις αὐτοῖς ἐκτιθέμενος τοῖς ῥήμασιν· « Ἐπειδὴ γὰρ τὰ ὀνόματα (88) τῶν γενῶν ἐν Ἰσραὴλ ἠριθμεῖτο ἢ φύσει, ἢ νόμῳ, φύσει μὲν, γνησίου σπέρματος διαδοχῆ, νόμῳ δὲ, ἑτέρου παιδοποιουμένου εἰς ἕνομα τελευτήσαντος ἀδελφοῦ ἀτέκνου· ὅτι γὰρ οὐδέπω δέδοτο ἔλπις ἀναστάσεως σαφῆς, τὴν μέλλουσαν ἐπαγγελίαν ἀναστᾶσαι ἐμμεοῦντο θνητῇ, ἵνα ἀνέκλειπτον μένη τὸ ἕνομα τοῦ μετῆλλαχότος· ἐπεὶ οὖν οἱ τῇ γενεαλογίᾳ ταύτῃ

Sed quoniam Matthæus et Lucas in Evangeliorum libris Christi genus ac stirpem varie nobis tradiderunt, et plurimum inter se dissentire vulgo existimantur, adeo ut singuli fidelium ob veritatis ignorationem, varias eorum locorum explicationes certatim excogitaverint: de his traditionem quæ ad nos usque deducta est proponamus, quam is de quo paulo ante diximus Africanus, in *Epistola ad Aristidem* de consensu Evangeliorum in stirpe Christi narranda, commemoravit. Ubi aliorum quidem opiniones tanquam violentas et falso confictas coarguit; ipse vero quam compererat historiam, his refert verbis: « Nam quoniam, inquit, apud Israelitas generationum nomina, **21** vel ex naturæ, vel ex legis ordine numerabantur: naturæ quidem, cum legitimi filii parentibus succedunt; legis vero, quoties quis in nomen ac familiam fratris sine liberis defuncti filios sustulit. Cum enim certa spes resurrectionis nondum eis data esset, futuram ejus promissionem mortali quadam resurrectione

(85) Περὶ ὧν ἐν ἑτέροις διετλήψαμεν. Intelligit libros *Demonstrationis evangelicæ*. Etenim in octavo ejus operis libro agit de hebdomadibus Danielis, quas adventu Christi completas esse contendit juxta sententiam Africani. Eundem Eusebii locum ex lib. viii *Demonstrationis evangelicæ* citat Hieronymus in *Commentariis in Daniele*m.

(86) Τῶν δὲ πιστῶν ἕκαστος. Quatuor nostri codices, Regius scilicet ac Maz., cum Med. et Fuk., scriptum habent τῶν τε πιστῶν, etc. Sed Rob. Stephanus cum hanc particulam jam antea in superiore membro positam videret, hoc loco δὲ substituit; nobis tamen rectior videtur scripta lectio.

(87) Vulg. διεψευσμένους ἀποδείξας. Hoc loco Rob. Stephani consilium laudare nullo modo possum, qui cum Regium codicem sibi sequendum proposuisset, eum ex parte duntaxat expressit. Nam in Regio quidem codice totus hic locus ita legitur: τὰς μὲν

δὲ τῶν λοιπῶν δόξας βιαίους καὶ διεψευσμένους ἀποδείξας. In reliquis autem codicibus, Med. scilicet et Maz. ac Fuk., ita scriptus est: τὰς μὲν τῶν λοιπῶν δόξας ὡς ἂν βιαίους καὶ διεψευσμένους ἀπελέγξας. Atque ita legitur etiam apud Nicephorum. Duplex igitur fuit scriptura hujus loci, cum alii ἀποδείξας legerent, alii ἀπελέγξας. Sed qui legebant ἀποδείξας, si adverbium illud ὡς ἂν expungebant, quippe quod nullo modo convenire possit cum verbo ἀποδείξας. Nos ἀπελέγξας prætulimus, tum quia plurimum exemplarium auctoritate firmatur, tum quod Rufinum ita legisse ex ejus versione comperimus.

(88) Ἐπειδὴ γὰρ τὰ ὀνόματα. Particula γὰρ abest a nostris codicibus Maz., Med., Fuk. et Savil., nec habetur in interpretatione Rufini. Exstat tamen in codice Regio et apud Nicephorum in cap. 11 lib. 1.

delineabant, ut mortui nomen nullis unquam obli-
terandum sæculis permaneret. Quoniam igitur eor-
um qui inter majores Christi recensentur, alii natu-
rali jure, ut filii, parentibus successerunt, non-
nulli vero cum ab aliis procreati essent, aliis ascri-
pti sunt: ideo utrorumque mentio facta est, tam
eorum qui vere patres, quam illorum qui quasi
patres fuerunt. Ita fit, ut neutrum Evangeliorum
falsum sit, cum alterum naturam, alterum legem
in majoribus enumerandis sequatur. Nam familiæ
quæ cum a Salomone, tum a Nathan deducuntur,
adeo inter se permistæ sunt, partim reparatione
nominis eorum qui sine prole decessissent, partim
secundis nuptiis, partim etiam seminis suscita-
tione, ut iidem homines diversos patres habuisse
merito credantur; hos quidem fictitios, illos vero
naturales. Quo fit, ut Evangelii utriusque narratio
absolute verissima, vario quidem linearum com-
textu, sed accurate ad Josephum usque descendat.
Verum ut id quod diximus, clarius fiat, utriusque
stirpis seriem proponemus. Igitur si a Davide per

(89) Vulg. *συνεπλάκη γὰρ ἀλλήλοις τὰ γένη*. Ita quidem ex codice Mediceo edidit Rob. Stephanus. In Regio exemplari prius scriptum erat *ἐπε-
πλάκη*. Postea vero emendatum est paulo recentiore
manu *συνεπεπλάκη*. Priorem illam lectionem *ἐπε-
πλάκη* retinuit Nicephorus. Codd. autem Maz. et Fuk.
scriptum habent *συνεπεπλάκει*, vel, quod idem est,
συνεπεπλάκη. Atque ita legisse videtur Rufinus: sic
enim vertit: *Reconjunctum namque est sibi invicem
genus, et illud quod per Salomonem, et illud quod
per Nathan deducitur*, etc. Ubi videt Rufinum duas
illas præpositiones verbi *συνεπεπλάκει* totidem Latini-
s exprimere voluisse. In vulgatis quidem Rufini
editionibus legitur, *conjunctum namque est sibi invi-
cem genus*, etc. Verum in duobus manuscriptis codi-
cibus, altero bibliothecæ Regiæ, altero Parisiensis
Ecclesiæ, et in vetustissimis editionibus legitur *re-
conjunctum*. Nec tamen probare possum interpretationem
Rufini. Nam reconjungi quidem dicuntur
duæ familiæ, quæ cum ex eadem gente ortæ sint,
mutuis post ea conubiis inter se rejununtur. Sed
in hoc loco longe alia Africani mens est. Non enim
dicit Africanus Nathanæos ac Salomonios qui ex
eadem gente Davidica originem ducebant, mutuis
inter se conubiis postea rejunctos fuisse. Verum
hoc dicit, generationes illas, tum quæ a Nathane,
tum quæ a Salomone ducuntur, implexas esse atque
intricatas, ob secundas scilicet nuptias viduarum et
seminum suscitationes, quæ in multis generationum
illarum gradibus occurrunt. Proinde præpositio illa *ἐπι*
in verbo *συνεπεπλάκει*, non exponenda erat per *re*
ut fecit Rufinus, sed potius per præpositionem
super. Ad verbum, *συνεπεπλάκει*, *superimplexum
est*.

(90) *Ἀναστάσειν ἀτέκνων*. Vir doctissimus
Joannes Langus, qui Nicephorum Latine interpreta-
tus est, hunc locum ita vertit: *Implicata enim inter
se sunt genera, et quod a Salomone et quod a Nathan
descendit, representatione eorum qui liberos non
creverunt secundisque nuptiis ac resuscitatione sem-
inum*. Rufinus vero liberius quidem, sed non sine
elegantia ita vertit: *Reconjunctum namque sibi est
invicem genus, et illud quod per Salomonem, et illud
quod per Nathan deducitur, per legales substitutio-
nes quæ fiebant his qui sine liberis decedebant, et per
secundas nihilominus nuptias, quibus unus atque
idem ab aliis parentibus progenitus, aliorum esse filius
videbatur*. Omisit Rufinus verba illa Africani: *καὶ
ἀναστάσει σπερμάτων*, quæ certe superflua videntur.

ἔμφορμένοι, οἱ μὲν διεδέξαντο πατέρας πατέρα γυν-
αίως, οἱ δὲ ἑτέροις μὲν ἐγεννήθησαν, ἑτέροις δὲ
προσετέθησαν κλησει, ἀμφοτέρων γέγονεν ἡ μνήμη,
καὶ τῶν γεγεννηκότων, καὶ τῶν ὡς γεγεννηκότων.
Οὕτως οὐδέτερον καὶ νόμον· συνεπεπλάκη γὰρ ἀλλήλοις
τὰ γένη (89), τὸ τε ἀπὸ τοῦ Σολομώντος, καὶ τὸ ἀπὸ
τοῦ Νάθαν, ἀναστάσειν ἀτέκνων (90), καὶ δευτερογα-
μαίαις, καὶ ἀναστάσει σπερμάτων (91), ὡς δικαίως τοὺς
αὐτοὺς ἄλλοτε ἄλλων νομιζεσθαι (92), τῶν μὲν δοκούν-
των πατέρων, τῶν δὲ ὑπαρχόντων· ὡς ἀμφοτέρας τὰς
διηγήσεις ἀληθεῖς οὐσας, ἐπὶ τὸν Ἰωσήφ πολυπλό-
κως μὲν, ἀλλ' ἀκριβῶς καταθεῖν. Ἴνα δὲ σαφές
ἦ τὸ λεγόμενον, τὴν ἐπαλλαγὴν τῶν γενῶν (93) διη-
γήσομαι. Ἀπὸ τοῦ Δαβὶδ διὰ Σολομώντος τὰς γενεάς
καταριθμουμένοις, τρίτος ἀπὸ τέλους εὐρίσκειται
Ματθάν, ὃς ἐγέννησε τὸν Ἰακώβ τοῦ Ἰωσήφ τὸν
πατέρα· ἀπὸ δὲ Νάθαν τοῦ Δαβὶδ κατὰ Λουκᾶν,
ὁμοίως τρίτος ἀπὸ τέλους Μελεχί, οὗ υἱὸς ὁ ἥλιος
τοῦ Ἰωσήφ πατῆρ· Ἰωσήφ γὰρ υἱὸς ἥλιος τοῦ
Μελεχί. Σκοποῦ τούτων ἡμῖν κειμένου τοῦ Ἰωσήφ,

Cum enim jam antea dixerit ἀναστάσειν ἀτέκνων
rejunctas fuisse familias, quid opus est addere ἀνα-
στάσειν σπερμάτων, quod unum idemque est teste
Africano in hac ipsa ad Aristidem epistola. Ceterum
obscurum est quod hic ait Africanus, reparatione
scilicet seminis eorum qui sine liberis decessissent,
misceri solitas esse familias. Nam quoties frater
eodem patre natus relicta fratris sui in conjugium
ducebat, nulla erat agnationis mutatio. Sed si forte
frater uterinus viduam fratris sui uxorem duceret,
tunc aliqua familiarum permistio nasci poterat.
Itaque merito addidit Africanus, καὶ δευτερογα-
μαίαις. Hæc enim præcipua fuit causa permistionis
familiarum, quoties mulier susceptis jam liberis ex
priori matrimonio, ad secundas nuptias transvola-
bat, et filios ex posteriore etiam viro pariebat. Quo
facto, filium ex prioris matrimonio natum, uxorem
duxisse, et improlem postea obisse fingamus. Tunc
si frater illius uterinus viduam in conjugium duxe-
rit, et ex ea liberis sustulerit, in persona libero-
rum erit aliqua familiarum confusio, ita ut natura
quidem hujus, lege autem illius filii dicantur.

(91) *Καὶ ἀναστάσει σπερμάτων*. Apud Nicepho-
rum legitur ἀναστάσει, atque ita in codice Regio prius
scriptum fuerat, postea vero emendatum est alia
manu ἀναστάσει. Verum Nicephori lectio magis
placet, cum paulo ante positum sit ἀναστά-
σει.

(92) *Ἄλλοτε ἄλλων νομιζεσθαι*. Hæc est scri-
ptura Regii codicis, quam Nicephorus etiam con-
firmat. Nostri tamen codices Med., Maz., Fuk.,
scriptum habent ἄλλοτε ἄλλως.

(93) Vulg. *τὴν ἀπολοῦθαι τῶν γενῶν*. Hæc est
scriptura codicis Regii, quem secutus est Stephanus.
Nec aliter legisse videtur Rufinus qui sic vertit,
ipsius generationum consequentias enarrabimus. Reliqui
tamen codices Maz., Med., Fuk. ac Savilli, præfer-
unt τὴν ἐπαλλαγὴν τῶν γενῶν. Quam quidem le-
ctionem etiam ad latum codicis Regii ascriptam in-
veni. Nicephorus autem habet ἐναλλαγὴν, id est
commutationem. Et Christophorus quidem vul-
gatam a Rob. Stephano lectionem secutus est. Ego
vero alteram lectionem amplexus sum, quippe quam
plures et meliores codices exhibent. Deinde Afric-
anus hoc loco nequaquam recenset seriem utrius-
que generationis. Neque enim progreditur ultra
Matthan et Melchi. Sed tantum exponit ἐπαλλα-
γὴν, id est *commutationem* seu *complicationem* dua-
rum familiarum in genealogia Christi.

ἀποδεικτέον πῶς ἑκάτερος αὐτοῦ πατὴρ ἱστορεῖται, ὃ τε Ἰακώβ ἀπὸ Σολομῶντος, καὶ Ἥλι ὁ ἀπὸ τοῦ Νάθαν ἑκάτερος καταγόνοτες τὸ γένος, ὅπως τε πρότερον οὗτοι δὴ ὃ τε Ἰακώβ καὶ Ἥλι δύο ἀδελφοί, καὶ πρὸς γε, πῶς οἱ τούτων πατέρες Μαθάν καὶ Μελχι διαφόρων ὄντες γενῶν, τοῦ Ἰωσήφ ἀναφαίνονται πάπποι. Καὶ δὴ οὖν ὃ τε Μαθάν καὶ Μελχι ἐν μέρει τὴν αὐτὴν ἀγαγόμενοι γυναῖκα, ὁμομητρίους ἀδελφοὺς ἐπαιδοποιήσαντο, τοῦ νόμου μὴ κωλύοντος χηρεύουσαν (94), ἥτοι ἀπολελυμένην, ἣ καὶ τελευτήσαντος τοῦ ἀνδρὸς, ἄλλω γαμείσθαι. Ἐκ δὴ τῆς Ἑσθᾶ, τοῦτο γὰρ καλεῖσθαι τὴν γυναῖκα παραδέδοται, πρῶτος Μαθάν ὃ ἀπὸ τοῦ Σολομῶντος καταγῶν τὸ γένος, τὸν Ἰακώβ γεννᾷ· καὶ τελευτήσαντος τοῦ Μαθάν, Μελχι ὃ ἐπὶ τὸν Νάθαν κατὰ γένος ἀναφερόμενος, χηρεύουσαν ἐκ μὲν τῆς αὐτῆς φυλῆς, ἐξ ἄλλου δὲ γένους ὦν, ὡς προεπιπομεν, ἀγαγόμενος αὐτὴν, ἔσχεν υἱὸν τὸν Ἥλι. Οὕτω δὴ διαφόρων δύο γενῶν (95) εὐρήσομεν τὸν τε Ἰακώβ καὶ τὸν Ἥλι ὁμομητρίους ἀδελφοὺς· ὦν ὁ ἕτερος Ἰακώβ, ἀτέκνου τοῦ ἀδελφοῦ τελευτήσαντος Ἥλι, τὴν γυναῖκα παραλαβὼν, ἐγέννησεν ἐξ αὐτῆς τρίτον τὸν Ἰωσήφ. Κατὰ φύσιν μὲν ἐαυτῷ, καὶ κατὰ λόγον· διὸ καὶ γέγραπται· « Ἰακώβ δὲ ἐγέννησε τὸν Ἰωσήφ. » Κατὰ νόμον δὲ τοῦ Ἥλι υἱὸς ἦν· ἐκεῖν γὰρ ὃ Ἰακώβ ἀδελφὸς ὦν, ἀνέστησε σπέρμα. Διόπερ οὐκ ἀκυρωθῆσεται καὶ ἡ κατ' αὐτὸν γενεαλογία, ἣν Ματθαῖος μὲν ὃ εὐαγγελιστὴς ἐξαρθρωμῶμενος, « Ἰακώβ δὲ, φησὶν, ἐγέννησε τὸν Ἰωσήφ· » ὃ δὲ Λουκᾶς ἀνάπαλιν· ὃς ἦν υἱὸς, ὡς ἐνομιζέτο (καὶ γὰρ καὶ τοῦτο προστίθησι) τοῦ Ἰωσήφ, τοῦ Ἥλι, τοῦ Μελχι· τὴν γὰρ κατὰ νόμον γένεσιν (96) ἐπισημότερον οὐκ ἦν ἐξεπιεῖν. Καὶ τὸ ἐγέννησεν ἐπὶ τῆς τοιαύτης παιδοποιίας ἀχρι τέλους ἐσιώπησε, τὴν ἀναφορὰν ποιησάμενος ἕως τοῦ Ἀδάμ καὶ τοῦ Θεοῦ (97) κατ' ἀνάλυσιν. Οὐδὲ μὴν ἀναπέδεικτον ἦ ἐσχιδιασμένον ἐστὶ τοῦτο· τοῦ γούν Σωτῆρος οἱ κατὰ σάρκα συγγενεῖς, εἴτε ὅν φανητῶντες, εἴθ' ἀπλῶς ἐκδιδάσκοντες, πάντως δὲ ἀληθεύον-

⁹³ Cap. III. ⁹⁴ Matth. I.

* (94) *Χηρεύουσαν.* Hoc loco Africanus χηρεύειν promiscue dixit tam de mulieribus repudiatis, quam de iis quarum viri fato functi sunt.

(95) *Διαφόρων δύο γενῶν.* Hoc loco γένος sumitur pro familia. Gens enim dividitur in familias. Sic gens Cornelia, verbi gratia, in plures erat divisa familias, puta Scipionum, Sullarum, Lentulorum; qui omnes ex diversa quidem familia, sed ex una eademque erant gente; ac proinde gentiles dicebantur. Eodem modo Matthan et Melchi ex diversa erant familia; ambo tamen ex eadem gente Davidica quæ in duas familias erat divisa, Salomoniorum scilicet et Nathanæorum.

(96) *Τὴν γὰρ κατὰ νόμον γένεσιν.* Illic vero nimum argutari videtur Africanus. Cum enim Lucas de Christo dixerit: «Ὡς ἐνομιζέτο υἱὸς Ἰωσήφ τοῦ Ἥλι, τοῦ Μελχι, etc.» Africanus voces illas ὡς ἐνομιζέτο referri vult non solum ad illa verba υἱὸς Ἰωσήφ, sed etiam ad illa quæ sequuntur τοῦ Ἥλι. Quod etsi acutum videtur, est tamen ineptum atque insulsum. Nam si Lucas evangelista his vocibus ὡς ἐνομιζέτο, legalem illam generationem seu adoptionem intelligit, ut vult Africanus, sequeretur Christum filium fuisse Josephi per adoptionem legalem, eodem plane modo quo Josephus filius fuit Heli. Ita dicendum esset Mariam post mortem Jose-

A Salomonem generationes cum Matthæo numeraveris, tertius a fine reperietur Matthan qui genuit Jacob patrem Josephi. Quod si cum Luca a Nathan Davidis filio numeres, tertius item a fine reperietur Melchi, cujus filius fuit Heli pater Josephi. Sic enim ait⁹³: « Joseph qui fuit Heli, qui fuit Melchi. » Cum igitur velut scopus nobis propositus sit Josephus, explicandum nobis est, quomodo uterque pater illius esse dicatur, tam Jacob qui ex Salomone, quam Heli qui ex Nathan originem ducit: ac præterea quomodo isii duo Jacob et Heli fratres fuerint; deinde vero qua ratione horum patres Matthan et Melchi, diverso genere prognati, avi Josephi fuisse probentur. Matthan et Melchi cum eandem uxorem alter post alterum habuissent, liberos ex ea, qui uterini fratres erant, susceperunt. Quippe lex minime vetabat, ne mulier vidua, seu repudiata, seu viro ipsius mortuo, alteri nubere. Igitur ex Estha (hoc enim mulieris nomen fuisse accepimus) primus Matthan, qui ⁹⁴ a Salomone genus ducebat, Jacobum filium susulit. Post Matthanis autem interitum, Melchi, qui ad Nathanem originem referebat, cum ex eadem tribu sed diversa familia editus esset, ut antea diximus, uxorem eam sortitus, Heli filium suscepit. Hoc modo Jacob et Heli licet diverso genere prognatos, uterinos fratres reperiemus. Quorum alter, Jacob scilicet, cum frater ipsius Heli sine liberis decessisset, viduam ejus conjugem sibi accipiens, tertium ex ea Josephum genuit, naturali quidem ratione filium suum. Unde etiam scriptum est⁹⁴: « Jacob autem genuit Joseph. » Sed secundum legem filius erat Heli, quippe cum ejus semen Jacobus frater suscitavisset. Proinde nec generis per eum deducta series, vana ac inutilis deprehenditur: quam Matthæus quidem recensens, « Jacob, inquit, genuit Joseph, » Lucas vero e contrario a filiis ad parentes ascendens: Jesus, inquit, qui erat, ut putabatur (hoc enim diserte ad-

phi nupsisse ejus fratri, atque ex eo Christum peperisse, quod impium est et absurdum. Id tamen necessario sequitur ex verbis Africani. Præterea si voces illæ ὡς ἐνομιζέτο extenduntur ad ea verba τοῦ Ἥλι, eadem ratione extendi etiam poterunt ad omnes generationum gradus qui sequuntur. Nulla enim ratio est cur in secundo gradu subaudiatur potius quam in reliquis lineis. Hoc igitur primo improbandum est in explicatione Africani. Secundo loco notandum est quod ait in generatione illa Christi quam refert Lucas tertium esse Melchi: atqui in Evangelio Lucæ tertius nominatur Matthan, avus scilicet Josephi; Melchi vero quintus, abavus scilicet Josephi. Itaque aut Africanum memoria lapsum esse dicendum est, aut certe in codice Evangelii quo usus est Africanus Melchi scriptum fuisse pro Matthan: quæ est conjectura Bedæ in caput III Lucæ. Certe Gregorius Nazianzenus in carmine 58, *De Christi genealogia*, Africanum sequens, Melchi pro Matthan posuit, et Ambrosius in lib. III *Commentariorum in Lucam*.

(97) Vulg. ἕως τοῦ Ἀδάμ τοῦ Θεοῦ. Nostri codices Maz. ac Med. cum Fuk. ac Savil., particulam interserunt hoc modo ἕως τοῦ Ἀδάμ καὶ τοῦ Θεοῦ, quod quidem mihi videtur elegantius. Atque ita legit Rufinus, ut ex versione ejus apparet.

dit), filius Joseph qui fuit Heli, qui fuit Melchi. Neque enim poterat disertius exprimi fictitia illa generandi ratio quæ ex lege profecta est. Ideo in hujusmodi liberorum generatione, verbum illud, genuit, ad finem usque reticuit, cum ad ipsum usque Adamum, qui fuit Dei, gradatim ascendendo, totius generis seriem perduxisset. Neque vero id certa ratione destitutum aut temere confictum est. Cognati enim Servatoris nostri, sive ad ostendendam generis sui nobilitatem, sive ut simpliciter rem docerent, veraci utique sermone hæc nobis tradiderunt: Iatrones scilicet Idumæos, cum Ascaloni Palæstinæ civitati supervenissent, ex delubro quodam Apollinis quod ad ipsos urbis muros positum erat, Antipatrum Herodis cujusdam hieroduli filium simul cum reliqua sacra præda captivum duxisse. Cum vero pro redemptione filii minister templi pretium solvere non valeret, Antipater Idumæorum more institutoque educatus, postinodum Hircani summi Judæorum pontificis amicus effectus est. Mox legatus ad Pompeium missus ab Hircano, cum ei regnum quod Aristobulus maxima ex parte occupaverat, liberum restituisset, ad summam felicitatem pervenit, curator Palæstinæ promotus. Tandem ab iis qui felicitati ejus invidiebant, per insidias interceptus, Herodem filium successorem reliquit, cui postea Antonius 23 et Augustus ex senatusconsulto regnum Judææ adjudicarunt. Hujus Herodis filius fuit Herodes alique tetrarchæ. Et

(98) *Ἀντίπατρον Ἡρώδου τινός.* Hæc narratio prorsus fabulosa est et commentitia. Nam Antipater patrem habuit non Herodem, hierodulum templi Apollinis, sed Antipatrum Idumæum, ut scribit Josephus in lib. xiv, cap. 2. Quem Antipatrum Alexander Judæorum rex præfectum totius Idumææ constituit. Primusque hic Antipater auctor fuisse videtur hujus potentia, ad quam posteri ipsius postea pervenerunt. Nam et præfecturam Idumææ gessit Alexandro et Alexandra regnantibus; et hospitio atque amicitia cum Ascalonitis et Gazæis et Arabibus inita, maximas sibi opes comparavit.

(99) *Τὸν ἱερέα.* Improperie sacerdotem vocat qui erat hierodulus. Longe enim hæc inter se differunt, ut supra notavi. Fieri tamen potuit, ut idem esset sacerdos et hierodulus; puta si hæc erat conditio sacerdotii, ut non nisi exuta libertate sacerdotes caperentur.

(1) *Ἰρχανῶ φιλοῦται.* Hoc quoque in loco nostri codices Regius, Mazarinus, Medicæus ac Fuketianus constanter scriptum habent *φιλοῦται*. Quam scripturam nescio cur Robertus Stephanus repudiavit. *Φιλοῦται* enim dicitur ut *ἐχθροῦται*.

(2) *Ἐπιμελητῆς τῆς Παλαιστίνης προκόψας.* Antipater Herodis parens, sub Hircano Judæorum rege procurationem totius regni gessit, et negotia tam civilia quam militaria administravit. Itaque *ἐπιμελητῆς τῆς Ἰουδαίας* et *ἐπίτροπος* vocatur a Josepho in dicto libro. Porro codex Med. et Savil. *χρηματίσας* scriptum habent, non *προκόψας*. In Maz. autem et Fuk. legitur *χρηματίσαι*. Quam scripturam confirmat Nicephorus. Sic enim habet cap. ix lib. primi, *ἡτύχησεν οὗτος ἐπιμελητῆς τῆς Παλαιστίνης γενέσθαι*. Eleganter Græci dicunt, *εὐτυχεῖν τὸ γενέσθαι*.

(3) *Τῶν ἄχρι προσηλύτων.* Mirum est in codicibus nostris Maz., Med., Fuk. ac Savil. scribi *τῶν ἀρχιπροσηλύτων*. Unde conicere quis posset legendum

ἄχρι, παρέδοσαν καὶ ταῦτα, ὡς Ἰουδαῖοι ληστοὶ Ἀσκάλωνι πόλει τῆς Παλαιστίνης ἐπελθόντες, ἐξ εἰδωλείου Ἀπόλλωνος, ὃ πρὸς τοῖς τεῖχεσιν Ἰδρυτο, Ἀντίπατρον Ἡρώδου τινός (98) ἱεροδούλου παῖδα, πρὸς τοῖς ἄλλοις σύλοις αἰχμάλωτον ἀπῆγον· τῷ δὲ λύτρα ὑπὲρ τοῦ υἱοῦ καταθέσθαι μὴ δύνασθαι τὸν ἱερέα (99), ὃ Ἀντίπατρος τοῖς τῶν Ἰουδαίων ἕθεσιν ἐντραφεῖς, ὕστερον Ἰρχανῶ φιλοῦται (1) τῷ τῆς Ἰουδαίας ἀρχιερεῖ. Πραεβείσας δὲ πρὸς Ἡομπήτιον ὑπὲρ τοῦ Ἰρχανοῦ, καὶ τὴν βασιλείαν ἐλευθερώσας αὐτῷ ὑπὸ Ἀριστοβούλου τοῦ ἀδελφοῦ περικοπτομένην, αὐτὸς ἡτύχησεν ἐπιμελητῆς τῆς Παλαιστίνης προκόψας (2)· διαδέχεται δὲ τὸν Ἀντίπατρον φθόνῳ τῆς πολλῆς εὐτυχίας δολοφονηθέντα, ὃ υἱὸς Ἡρώδης, ὃς ὕστερον ὑπ' Ἀντωνίου καὶ τοῦ Αὐγούστου, συγκλήτου δόγματι τῶν Ἰουδαίων ἐκρίθη βασιλεύειν· οὗ παῖδες, Ἡρώδης οἱ τ' ἄλλοι τετράρχαι. Ταῦτα μὲν δὴ κοινὰ καὶ ταῖς Ἑλλήνων ἱστορίαις. Ἀναγράφτων δὲ εἰς τότε ἐν τοῖς ἀρχείοις βυτων τῶν Ἑβραϊκῶν γενῶν, καὶ τῶν ἄχρι προσηλύτων (3) ἀναφερομένων, ὡς Ἀχιῶρ τοῦ Ἀρμανίτου, καὶ Ροῦθ τῆς Μωαβίτιδος, τῶν τε ἀπ' Αἰγύπτου συνεκπεσόντων ἐπιμίχτων, Ἡρώδης οὐδὲν τι συμβαλλομένου τοῦ τῶν Ἰσραηλιτῶν γένους αὐτῷ, καὶ τῷ συνειδῶτι τῆς δυσγενείας κρούόμενος, ἐνέπρησεν αὐτῶν τὰς ἀναγραφὰς (4) τῶν γενῶν, οὐ μένος εὐγενῆς ἀναφανέσθαι, τῷ μὴδὲ ἄλλον ἔχειν ἐκ δημοσίου συγγραφῆς τὸ γένος ἀνάγειν ἐπὶ τοὺς πατριάρχας ἢ προσηλύτους (5), τοὺς τε καλουμένους γειώ-

esse τῶν ἄχρι τῶν ἀρχιπροσηλύτων, etc., ut ἀρχιπροσηλύτοι sint principes et quasi patriarchæ proselytorum; cujusmodi fuit Achior Ammanites, et convenæ illi qui Israelitis ex Ægypto egredientibus sese adjunxerunt. Quæ quidem interpretatio mihi certe non displicet. In codice Regio scriptum est ut in editis, *ἀχρι προσηλύτων*. Nicephorus quoque vulgatam lectionem tuetur. Paulo ante nostri codices Maz., Med. ac Fuk. scriptum habent εἰς τὸ τότε, cum articulo præpositivo.

(4) *Ἐνέπρησεν αὐτῶν τὰς ἀναγραφὰς.* Hanc etiam narrationem parum certam existimo. Nam Josephus in libro *De vita sua* originem et antiquitatem stirpis suæ commemorans, ex publicis archivis eam repetit. Igitur restabant adhuc ætate Josephi publica tabularia, in quibus Judaicarum familiarum origines continebantur. Ac proinde falsum est Herodem ea combussisse. Porro hæc tabularia erant in templo Hierosolymitano sub custodia scribarum, ut equidem existimo. Itaque optime Rufinus verba African. ita vertit: *Omnes Hebræorum generationes descriptæ, in archivis templi secretioribus habebantur*.

(5) *Ἡ προσηλύτους.* Mallem scribere ἀρχιπροσηλύτους ut supra. Neque enim de novitiis ac recentibus proselytis hic loquitur Africanus, sed de nobilissimis quibusque et antiquissimis, quorum nomen in sacris libris commemoratum est; cujusmodi fuit Achior, de quo in libro Judith sæpe fit mentio. Quippe hoc loco agit Africanus de nobilitate, cujus præcipuum insigne est antiquitas generis. Ait enim Herodem origines familiarum ideo concremasse, ne quis ex publicis monumentis probare posset se ab ipsis patriarchis aut prophetis originem generis sui ducere. Quod si novellos proselytos intelligamus, perit omnis hujus loci sententia, cum Herodis ætate innumerabiles essent in Judæa qui genus suum ad novellos proselytos referrent, utpote avo natū proselyto. Qui profecto archivorum suffragio opus ut:

ρας (6) τοὺς ἐπιμίχτους. Ὀλλγοὶ δὴ τῶν ἐπιμελῶν ἰδιω-
 τικὰς ἑαυτοῖς ἀπογραφάς, ἢ μνημονεύσαντες τῶν ὀνο-
 μάτων, ἢ ἄλλως ἔχοντες ἐξ ἀντιγράφων, ἐναδρύνονται,
 σωζομένης τῇ μνήμῃ τῆς εὐγενείας. Ὡν ἐτύγχανον
 ἢ προεπιρριμένοι δεσπότην καλούμενοι, διὰ τὴν πρὸς
 τὸ σωτήριον γένος συνάφειαν. Ἀπὸ τε Ναζάρων καὶ
 Κωχαβῶ (7) κωμῶν Ἰουδαϊκῶν τῇ λοιπῇ γῆ ἐπιφοι-
 τήσαντες, καὶ τὴν προεπιρρημένην γενεαλογίαν (8) ἐκ
 μήμητος ἐκ τε τῆς βίβλου τῶν Ἡμερῶν (9) εἰς ὅσον
 ἐξικνούοντο, ἐξηγησάμενοι. Ἐστ' οὖν οὕτως, ἐστ' ἄλ-
 λως ἔχει, σαφεστέραν ἐξηγήσιν οὐκ ἂν ἔχοι τις ἄλλος
 ἐξευρεῖν, ὡς ἐγωγε νομίζω πᾶς τε ὁ εὐγνώμων
 τυγχάνει. Καὶ ἡμῖν αὕτη μελέτω, εἰ καὶ μὴ ἐμάρ-
 τυρός (10) ἐστί, τῷ μὴ κρείττονα ἢ ἀληθεστέραν ἔχειν
 εἰπεῖν. Τὸ μέντοι Εὐαγγέλιον πάντως ἀληθεύει. Ἔ
 Καὶ ἐπὶ τέλει δὲ τῆς αὐτῆς ἐπιστολῆς, προστίθεται
 ταῦτα: « Ματθάν ὁ ἀπὸ Σολομώντος (11), ἐγέννησε τὸν
 Ἰακώβ. Ματθάν ἀποθανόντος, Μελεχὶ ὁ ἀπὸ Νάθαν, ἐκ
 τῆς αὐτῆς γυναικὸς ἐγέννησε τὸν Ἡλ. Ὁμομήτριοι
 ἄρα ἀδελφοὶ (12) Ἡλ καὶ Ἰακώβ. Ἡλ ἀτέκνον

habebant, ut se ex proselytis oriundos esse appro-
 barent. Huc accedit, quod ex proselytis originem
 ducere, ignobile potius quam splendidum apud Ju-
 dæos habebatur, exceptis, ut dixi, antiquis illis
 proselytis quorum fides ac religio sacris litteris
 nobilitata est.

(6) *Τοὺς τε καλουμένους γειώρας.* Id verbum le-
 gitur in c. xii Exodi, ubi Deus Moysi in Ægypto ad-
 huc consistenti loquitur his verbis: Πᾶς ὁς ἂν φάγη
 ζυμωτὸν, ἐξολοθρευθήσεται ἡ ψυχή ἐκεῖνη ἐκ συναγω-
 γῆς Ἰσραὴλ ἐν τε τοῖς γειώραις, καὶ αὐτόχθοισι τῆς γῆς.
 Africanus γειώρας interpretatur τοὺς ἀπ' Αἰγύπτου
 συνεκπεσόντας ἐπιμίχτους. Id est, *convenas qui ex*
Ægypto simul cum Israelitis egressi fuerant. Duplex
 enim hominum genus Judæis ab Ægypto egredien-
 tibus sese adjunxit: alterum Ægyptiorum indigena-
 rum, quos *Moyse ἀυτόχθονας* vocat; alterum conve-
 narum, id est promiscuæ multitudinis, qui γειώραι
 dicebantur. Hesychius: *Γέωρες, γεωφύλακες, μέ-
 τριοι, πάροικοι.* Georæ ergo apud Ægyptios dice-
 bantur homines extranei, qui terram colendam ac-
 ceperant sub certa pensione, quales erant in Ægy-
 ptio Judæi antequam exiissent. Eos cum indigenis
 Ægyptiis confudisse videtur Africanus; quem tamen
 refellit Moyses in dicto loco. Utrosque vero, tam
 georas quam indigenas Ægyptios, uno ἐπιμί-
 χτων nomine comprehendit sacra Scriptura in
 dicto cap., versu 38, καὶ ἐπιμίχτος πολλὸς συν-
 ἀνέβη αὐτοῖς, id est *promiscua turba*, συμμιγῆς
λάος. Origenes tamen libro iii *De principis*, ἐπι-
 μίχτων nomine Ægyptios solos intellexisse vide-
 tur, qui Hebræis permisti ex Ægypto egressi sunt.
 Σκληρυσμὸν μὲν ἤλεγχε τὸν τοῦ Φαραῶν, διὰ τὴν κα-
 χίαν αὐτοῦ. Πιεθὼ δὲ τὴν τῶν ἐπιμίχτων Αἰγυπτίων
 συνεξορησάντων τοῖς Ἑβραίοις. Drusius in lib. ii
 de tribus sectis Judæorum, agens de proselytis, vo-
 cem γειώρα Hebræicæ originis esse dicit, eaque si-
 gnificari proselytum seu advenam.

(7) *Ἀπὸ τε Ναζάρων καὶ Κωχαβῶ.* Cochaba vicus
 fuit in Basanide juxta Decapolim, ut tradit Epi-
 phanius in hæresi Ebionæorum, cap. 2 et 18.

(8) *τὴν προεπιρρημένην γενεαλογίαν.* Nicephorus
 habet τὴν προκειμένην, et sic in codice Regio prius
 scriptum fuit, sed recentiore manu emendatum est
προεπιρρημένην.

(9) *Ἐκ τε τῆς βίβλου τῶν Ἡμερῶν.* Per librum
 Dierum intelligit Africanus Epheméridas, quas
 paulo ante ἰδιωτικὰς ἀπογραφὰς appellavit. Pleri-
 que enim apud Judæos originum suarum studiosi,
 privatos generis sui commentarios ex archivis pu-

A hæc quidem gentiliū etiam historiæ cum Judaica
 communiā sunt. Cæterum cum ad id usque tempo-
 ris in tabulariis publicis descriptæ essent origines
 tam familiarum Hebræicarum, quam eorum qui ad
 proselytos, id est advenas, genus suum referebant,
 verbi gratia ad Achior Amanitem, et ad Ruth Mo-
 abitidem, eosque qui ex Ægypto simul cum Israe-
 litis egressi per matrimonia cum ipsis permisti
 fuerant, Herodes priscas illas Israelitarum familias
 nihil ad se pertinere intelligens, ignobilitatis suæ
 conscientia stimulatus, omnia illa veterum familia-
 rum monumenta concremavit: ratus se tum de-
 mum nobilem visum iri, cum nemo esset qui ex
 publicis monumentis originem generis sui, vel ad
 patriarchas, vel ad proselytos, vel ad permistos
 B Israelitis peregrinos qui γειώραι dicuntur, posset
 referre. Pauci tamen antiquitatis studiosi privatos
 stirpis suæ commentarios, vel quod nomina ipsa
 memoriter callerent, vel ex archivis descriptos
 penes se habentes, in primis gloriabantur quod

blicis descriptos penes se habebant, quemadmodum
 apud nos etiamnum a nobilitatibus fieri videntur.
 Porro hoc in loco aliquid deesse apparet ex particu-
 la τε, quæ in omnibus nostris codicibus et apud
 Nicephorum habetur. Quare supplenda videntur
 hæc verba: καὶ ἀπὸ μήμητος ἐς ὅσον ἐξικνούοντο. Ita
 certe legisse videtur Rufinus, qui sic verit: *Ordi-
 nem supradictæ generationis partim memoriter, partim
 etiam ex Dierum libri, in quantum erat possi-
 bile, perducebant.*

(10) *Εἰ καὶ μὴ ἐμάρτυρος.* In codice Regio et
 apud Nicephorum legitur et καὶ ἐμάρτυρος, quod
 idem est. Cæterum quanti faciendū sit hæc evange-
 licæ loci explicatio, patet ex his Africanus verbis,
 quippe qui fatetur eam nullo testimonio fulciri ve-
 terum scriptorum. Admitti tamen eam vult a nobis,
 eo quod nulla melior afferri possit. Quæ cum ita
 sint, nollem Eusebium nostrum in vestibulo *Histo-
 riæ* suæ mentionem hujus rei fecisse. Satis pro-
 fecto fuisse ac consultis, hæc Evangeliorum dis-
 sonantiam silentio involvere, ne lectoribus a fide
 nostra alienis, cujusmodi tunc temporis erant quam-
 plurimi, occasio subministraretur de Evangeliorum
 veritate dubitandi. Certe Julianus Augustus in libro
 contra Christianos, hæc evangelistarum dissensio-
 nem nobis objicit, teste Hieronymo in *Commentariis*
in Matthæum. Locus Juliani exstat apud Cyrillum
 in libro octavo contra Julianum. Auctor *Questio-
 num Veteris et Novi Testamenti*, cap. 56, de hac
 dissonantia loquens, Africanus opinionem improbat.
 Sed ipse aliam affert minus probabilem.

D (11) *Ματθάν ὁ ἀπὸ Σολομώντος.* Mira est varie-
 tas accentus in hoc nomine. Maz. quidem et Fuk.
 codd. accentum habent in antepenultima. Nicepho-
 rus vero et Fuk. codex paulo antea penultimam
 circumflectunt. In Regio ac Med. duplex est accentus,
 tum in penultima tum in antepenultima syl-
 laba. Idque in aliis etiam nominibus supradicti co-
 dices observant, quoties ambiguum est quoniam ac-
 centu notanda sint vocabula; ut denotetur in aliis
 quidem exemplaribus hunc accentum, in aliis vero
 illum reperiri. Quin etiam nostri codices paulo
 ante scriptum habent ἀπὸ τοῦ Δαβὶδ διὰ Σολομώντος
 τὰς γενεὰς καταριθμούμενοις. Sic enim omnes no-
 stri codices, excepto Regio, qui Σολομώντος illic
 habet.

(12) *Ὁμομήτριοι ἄρα ἀδελφοί, etc.* In hac concilia-
 tione quam refert Africanus, duo sunt quæ non-
 nihil difficultatis habere videntur. Primum enim
 dubito an licuerit uterino fratri viduam fratris sui

avitæ nobilitatis memoriam conservassent. Ex quorum numero erant hi de quibus supra dixi, ob propinquitatem generis qua Servatori nostro juncti erant δεσπύσωνοι appellati. Qui e Nazaris et Cochaba Judææ vicis in varias regiones dispersi, supradictam generis seriem, ex Ephemeridum libro quam poterant fidelissime exposuerunt. Sive igitur ita se res habet, sive aliter, planiorem certe interpretationem, meo quidem iudicio aliorumque qui æqui rerum æstimatores esse volent, nemo facile repererit. Proinde hæc nobis sufficiat, tametsi nullo testimonio fulta; quando nec meliorem aliam nec veriolem proferre possumus. Cæterum quin

Α ἀποθανόντος, ὁ Ἰακώβ ἀνέστησεν αὐτῷ σπέρμα, γεννήσας τὸν Ἰωσήφ, κατὰ φύσιν μὲν ἑαυτῷ, κατὰ νόμον δὲ τῷ Ἠλῆ. Οὕτως ἀμφοτέρων υἱὸς ἦν ὁ Ἰωσήφ. Ὑποσαῦτα δὲ ὁ Ἀφρικανός. Καὶ δὲ τοῦ Ἰωσήφ ὡδὲ πως γενεαλογουμένου, δυνάμει καὶ ἡ Μαρία σὺν αὐτῷ πέφηνεν ἐκ τῆς αὐτῆς οὔσα φυλῆς, εἶγε κατὰ τὸν Μωυσέως νόμον οὐκ ἐξῆν ἐτέραις ἐπιμίγνυσθαι φυλαῖς· ἐνὶ γὰρ τῶν ἐκ τοῦ αὐτοῦ δήμου καὶ πατριᾶς (13) τῆς αὐτῆς ζεύγυσθαι πρὸς γάμον παρακελεύεται, ὡς ἂν μὴ περιστρέφοιτο (14) τοῦ γένους ὁ κληρὸς ἀπὸ φυλῆς ἐπὶ φυλῆν. Ὡς μὲν οὖν καὶ ταῦτα ἐχέτω.

vera sit Evangelii narratio dubitari non potest. In fine autem ejusdem *Epistolæ* Africanus hæc addit: « Matthan a Salomone genus ducens, Jacobum genuit. Mortuo deinde Matthane, Melchi oriundus ex Nathanis stirpe, ex eadem muliere genuit Heli. Quocirca Jacobus et Heli fratres erant uterini. Heli deinde sine liberis defuncto, Jacobus ei semen suscitavit, Josepho genito: qui natura quidem Jacobi, lege autem Heli filius fuit. Sic uterque Josephi pater recte dicitur. » Hæc Africanus. Porro recensita hoc modo Josephi stirpe, simul etiam Mariæ genus, quæ ex eadem tribu erat oriunda, tacite expositum 24 est, lege siquidem Moysis inter diversæ tribus homines erant vetita connubia. Uni enim ex eodem populo eademque gente mulier nubere præcipitur, ne sors patrimonii in aliam tribum transferatur. Et de his quidem hactenus.

CAPUT VIII.

De Herodis adversus infantes crudelitate, et qualem is exitum vitæ habuerit.

Christo igitur secundum prophetarum oracula in Bethlehem Judææ nato iis quibus supra dixi temporibus, Herodes cum magi quidam ex Oriente venientes ipsum interrogassent ubinam natus esset rex Judæorum: quippe stellam ejus sibi conspectam aiebant, hancque tanti itineris sibi causam fuisse, quod illum utpote Deum adorare omnibus volis arderent: ea re non mediocriter conturbatus quasi regnum ipsius in maximum discrimen esset adductum, percontatus est ex legis doctoribus qui in sua gente erant, ubinam Christum natum iri exspectarent. Postquam vero Michææ vaticinium C

uxorem ducere, et ex ea liberos procreare in nomen ac familiam fratris sui transituros. Lex enim Deuteronomii cap. 25 loquitur de fratre qui habitat in eadem domo, et qui est συγγενής. Quod quidem solis germanis aut consanguineis competit. Nam uterinus frater non est ex eadem domo neque ex eodem genere; cum genus præsertim apud Judæos ex paterna stirpe ducatur. Certe Africanus discrete testatur, Jacobum et Heli fratres uterinos contribules quidem fuisse, ex diverso tamen genere, ἐκ διαφόρων δύο γενῶν. Secundo loco dubitare quis non immerito possit utrum in generationibus recensendis ratio a Judæis habita sit patrum adoptivorum. Exemplum habemus illustre in Obed, cujus in genealogia Christi fit mentio. Nam cum Maalon mortuus fuisset in Moabitide, et Ruth viduam absque liberis reliquisset, Booz agnatus Maalonis, proximior agnatus suum ipsi concedente, Ruth uxorem accepit, quo semen Maalonis suscitaret. Ex ea tamen genitus Obedus, non Maalonis sed Boosi filius dicitur ab evangelistis qui Christi prosapiam texuerunt, et in libro qui inscribitur *Ruth*. Scio quid responderi possit: Moysem scilicet de fratre Juntaxat locutum: Boosum vero fratrem non fuisse Maalonis, ac proinde legem qua jubebatur, ut filius ex fratris vidua susceptus ejus nomine appellaretur, ad Boosum non pertinuisse. Deinde dici potest Boo-

B

ΚΕΦΑΛΑΙΟΝ Η'.

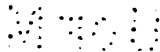
Περὶ τῆς Ἡρώδου κατὰ τῶν παιδῶν ἐπιβουλῆς, καὶ ὅσα μετῆλθεν αὐτὸν καταστροφή βίου (31c. H. E. 1, 12, 15).

Ἄλλὰ γὰρ τοῦ Χριστοῦ γεννηθέντος ταῖς προφητεῖλαις ἀκολουθῶν ἐν Βηθλεὲμ τῆς Ἰουδαίας κατὰ τοὺς δεδηλωμένους χρόνους, Ἡρώδης ἐπὶ τῇ τῶν ἐξ Ἀνατολῆς μάγων ἀνερωτήσει, ὅτι εἴη διαπυθνομένου ὁ τεχθεὶς βασιλεὺς τῶν Ἰουδαίων· ἑωρακέναι γὰρ αὐτοῦ τὸν ἀστέρα, καὶ τῆς τοσηοδε πορείας τοῦ αἰτίου αὐτοῖς γεγενῆσθαι, ὅσα θεῶν προσκυνῆσαι τῷ τεχθέντι διὰ σπουδῆς πεποιημένοι· οὐ σμικρῶς ἐπὶ τῷ πράγματι ἄτε κινδυνευούσης, ὡς γε δὴ ᾤετο, αὐτῷ τῆς ἀρχῆς διακνηθεὶς, πυθόμενος τῶν παρὰ τῷ ἔθνει νομοδιασκόλων τοῦ τὸν Χριστὸν γεννηθήσασθαι προσδοκῶν, ὡς ἔγνω τὴν Μιχαίου προφητείαν ἐν

sum idcirco nominari in generatione Christi, quod illustrior exstitisset quam Maalon.

(13) Ἐκ τοῦ αὐτοῦ δήμου καὶ πατριᾶς. Judæi divisi erant in tribus, quæ φυλαὶ dicebantur. Singulæ autem tribus dividebantur in δήμους, ut manifeste patet ex capite xxxvi Numerorum. Ἄῃμοι ergo idem sunt quod apud Romanos familie; sicut φυλαὶ Judæis sunt quas Romani gentes vocabant. Jam vero πατριά idem erant quod δήμοι. Et recte vetus interpres in libro Numerorum *familias* vertit, ubi LXX Interpretes πατριᾶς posuerunt. Horus Grammaticus: Φατρία· σύνταγμα, οἶον πατρία, ὅτ' ἂν ἀφ' ἐνὸς καὶ εὐγενοῦς ἀνδρός, ὡς πατρός, κατὰ διαδοχὰς ἐπέκτασιν λάβῃ τὰ γένη, τό τε ἐπὶ τινὰ ἀναφέρεσθαι. ὡς Ἡρακλεῖδαι. Exstat hic illustri locus Hori Grammatici apud auctorem *Etymologici*. Atque hinc πατριάχαι vocabantur generis auctores apud Judæos, a quibus unaqueque familia nomen accepit, quemadmodum videre est in cap. xxvi Numerorum. Chrysostomus homilia 7 in *Epistolam ad Ephesios*, πατριᾶς ἐτ' γένῃ idem esse ait.

(14) Vulg. ὡς ἂν μὴ περιστρέφοιτο. Ita quidem codex Regius. Sed reliqui codices, Mazar. scilicet, ac Med., cum Fuk. ac Savil. scriptum habent περιστρέφοιτο, quibus consentit etiam Nicephorus. Et sic legitur in cap. xvi Numerorum, ad quem locum alludit Eusebius.

Βηθλεὲμ προαναφωνῶσαν, ἐν προστάγματι τοῦ Ἀ
 ὑπμαζίου ἐν τε τῇ Βηθλεὲμ καὶ πᾶσι τοῖς ὄριοις
 αὐτῆς ἀπὸ διετοῦ καὶ κατωτέρω παιδᾶς κατὰ τὸν
 ἀπικριδωμένον αὐτῷ χρόνον παρὰ τῶν μάγων, ἀνα-
 ρεθῆναι προστάττει, πάντως που καὶ τὸν Ἰησοῦν,
 ὡς γη εἰκόδ, τῆς αὐτῆς τοῖς ὀμηλίζι συναπολαύσαι
 συμφορᾶς οἰόμενος. Φθάνει γὰρ μὴν τὴν ἐπιβουλήν εἰς
 Αἴγυπτον διακομισθεὶς ὁ παῖς, δι' ἐπιφανείας ἀγγέλου
 τὸ μέλλον προμεμαθηκότων αὐτοῦ τῶν γονέων. Ταῦτα
 μὲν οὖν καὶ ἡ ἱερὰ τοῦ Εὐαγγελίου διδάσκει γραφή.
 Ἄξιον δ' ἐπὶ τούτοις συνιδεῖν τὰ πείριερα τῆς Ἡρώδου
 κατὰ τοῦ Χριστοῦ καὶ τῶν ὀμηλικῶν αὐτῷ τόλμης·
 ὡς παρατυχεῖα μὴδὲ σμικρᾶς ἀναβολῆς γεγεννημένης,
 ἡθεῖα δίκη περιόντα ἐπ' αὐτὸν τῷ βίῳ μετελήλυθε,
 τὰ τῶν μετὰ τὴν ἐνθένδε ἀπαλλαγὴν διαδεξομένων
 αὐτὸν ἐπιδεικνύοντα προοίμια (15). Ὡς μὲν οὖν τὰς
 κατὰ τὴν βασιλείαν αὐτῷ νομισθεῖσας εὐπραγίας, ταῖς
 κατὰ τὸν οἶκον ἐπαλλήλοισ ἡμαῦρωσε συμφοραῖς,
 γυναικῶς καὶ τέκνων καὶ τῶν λοιπῶν τῶν μάλιστα
 πρὸς γένους ἀναγκαιοτάτων τὸ καὶ φιλτάτων μισοφ-
 νίας, οὐδὲ οἶόν τε νῦν καταλέγειν (16), τραγικὴν
 ἄπασαν δραματούργιαν ἐπισκιαζούσης τῆς περὶ τού-
 των ὑποθέσεως, ἣν εἰς πλάτος ἐν ταῖς κατ' αὐτὸν ἱστο-
 ρίαις ὁ Ἰώσηπος διελήλυθεν. Ὡς δ' ἅμα τῇ κατὰ τοῦ
 Σωτῆρος ἡμῶν καὶ τῶν ἄλλων νηπιῶν ἐπιβουλῇ (17),

(15) *Ἐπιδεικνύοντα προοίμια.* Hæc est lectio
 codicis Regii, quam Rob. Stephanus expressit, nec
 nos rejiciendam esse censuimus. Herodes enim, græ-
 vissimo oppressus morbo, eleganter dicitur *ἐπιδει-
 κνύειν τὰ προοίμια τῶν μετὰ θάνατον*, id est, *prolu-
 dia malorum quæ post hanc vitam passurus erat*,
 exhibere. Codd. tamen Med. ac Maz. cum Fik. ac
 Savil. longe aliter scriptum habent, hæc modo :
 καὶ ὡς τῶν μετὰ τὴν ἐνθένδε ἀπαλλαγὴν διαδεξομέ-
 νων αὐτὸν ἐπιδεικνύσι τὰ προοίμια. Quam quidem
 scripturam confirmat etiam Nicephorus in cap. 15,
 lib. 1, ubi hunc Eusebii nostri locum ita interpola-
 vit : Ὡς γοῦν ἡ θεία δίκη μετὰ τὴν αἰκὸν μισοφ-
 νίαν τὸν θεομάχον μετελήλυθε, προοίμιον ὡς ἂν τις
 εἴποι τῶν ἐσομένων ἐκεῖσε κακῶν ὑποφαίνουσα,
 ἄξιον διελεῖν. Eandem quoque lectionem secuti
 sunt Rufinus et Christophorus, ut ex interpre-
 tationibus eorum apparet. Quare non dubito quin
 hæc lectio præferenda sit Regii codicis scripturæ.
 Henricus Savilius prius quidem ad oram libri sui
 adnotaverat forte scribendum esse ἐπιδεικνύσα.
 Sed postea notavit, duos codices manu exaratos
 scriptum habere καὶ ὡς μετὰ τὴν ... ἐπιδεικνύσι τὰ
 προοίμια, recte.

(16) *Vulg. οὐδὲν οἶόν τε καταλέγειν.* In Maz. et
 Fik. codicibus scribitur οὐδὲν οἶόν τὸ νῦν καταλέ-
 γειν. Atque ita codex Med. prius scriptum habuit.
 Est quidem hæc locutio familiaris Eusebio. Sic in
 cap. xii libri hujus, hi-toriam Abgari referens,
 οὐδὲν δὲ οἶόν καὶ αὐτῶν ἐπακούσαι τῶν ἐπιστολῶν·
 et sexcentis aliis in locis. Verum hic non convenit
 ea locutio. Quare non dubito quin, una dempta li-
 tera, scribendum sit οὐδὲ οἶόν τε, etc. Conjecturam
 nostram plane confirmat Nicephorus, qui hæc Eu-
 seabii verba ita expressit, τότε νῦν ἔχον διεξίεναι, οὐ
 πρόπῳ, οἶμαι, καιρός.

(17) Ὡς δ' ἅμα τῇ κατὰ τοῦ Σωτῆρος καὶ τῶν
 νηπιῶν ἐπιβουλῇ. Editus est anno superiore libel-
 lus de loco Josephi in quo Jesu Christi sit mentio.
 In eo libro hic Eusebii nostri locus graviter suggil-
 latur. Ac primo quidem Eusebius noster fraudis
 arguitur, qui a Josepho id dictum esse confinxerit,
 ut quo Josephus ne cogitavit quidem. Neque enim

A comperit, qui in Bethlehem nasciturum esse prædi-
 xerat, statim omnes pueros adhuc lactentes in
 Bethlehem, et in conterminis locis a bimis usque
 ad recentissime natos secundum tempus quod a ma-
 gis diligenter inquisiverat, uno edicto interfici ju-
 bet. Jesum quippe eadem cum æqualibus suis, ut
 erat verisimile, calamitate involvendum esse spe-
 rabat. Sed insidias regis prævertit puer asportatus
 in Ægyptum a parentibus, quibus apparens ange-
 lus rem omnem aperuerat. Et hæc quidem sacer
 Evangelii sermo declarat. Jam vero operæ pretium
 fuerit spectare quæ merces sceleris in Christum et
 æquales ejus infantes admissi Herodem consecu-
 sit: et quo pacto e vestigio nulla mora interposita,
 adhuc superstitem ultio divina corripuit, adeo ut
 B eorum qui post hanc vitam ipsum manebant, crucia-
 tum præludia quædam ostenderet. Et qualiter quid-
 dem regni sui, ut putabat, prosperitates domesticis
 calamitatibus sibi vicissim excedentibus obscuravit,
 uxore ac liberis, cæterisque partim propinquitate,
 partim amicitia sibi junctissimis nefarie trucidatis,
 ne numerando quidem nunc possim recensere, cum
 omnem tragœdiarum atrocitatem superet hujus
 argumenti tractatio, quod Josephus in *Antiquitatum*
 libris uberrime est exsecutus. Qualiter vero post

Josephus Herodem tantis doloribus ante mortem
 cruciatum esse dixit, ob persecutionem Christi, vel
 ob cædem infantum. Objicit præterea Eusebio nu-
 perus ille scriptor, quod dixerit statim post cædem
 Bethlehemiticorum infantum, cruciatus illos He-
 rodi contigisse, cum inter βροφροκτονίαν et Herodis
 sædissimum illum morbum, septem anni, et ipse
 ait, intr-resserint. Sed utramque objectionem re-
 fellere facillimum fuerit. Neque enim dicit Eusebius
 id quod ipsi objicitur. Utitur quidem testimonio
 Josephi, ut probet Herodem maximis affectum do-
 loribus interiisse, ob scelera quæ toto vite spatio
 admiserat, non vero ut probet, eos cruciatus ob
 cædem infantum et persecutionem Christi Herodem
 pertulisse. Quamobrem non est culpandus Euse-
 bius, sed potius laudanda est ejus fides atque in-
 dustria: qui cum ex evangelicis libris compertum
 haberet, Herodem nascenti Christo insidias compa-
 rasse, et infantes Bethlehemiticos trucidasse, ut
 eorum cæde Christum quoque involveret; cumque
 ex Josephi testimonio didicisset, Herodem paulo
 postea pestilenti ulcere consumptum inter gravis-
 simos dolores animam exhalasse, utrumque simul
 aptissime conjunxit, ac Josephi quidem testimo-
 nium attulit, ut rem ipsam prout quædam exponeret.
 Veram autem causam ob quam Herodes tot ac
 tanta perpessus fuerat, a Josepho ignoratam, com-
 memoravit. Nullum igitur hic est peccatum Eusebii,
 sed potius ejus qui Eusebium temere et inconsulte
 reprehendit. Nam Eusebius quidem sibi ipse constat.
 Quippe in *Chronico* mortem Herodis anno post
 cædem infantum evenisse scribit, omnesque adeo
 chronologi non diu post infanticidium Herodem
 vixisse consentiunt. Atque hæc ideo scripsi, non
 quo auctorem illius libelli reprehenderem, cujus
 etsi consilium non probem, ingenium tamen ac eru-
 ditionem laudo, verum ut Eusebium nostrum de-
 fenderem, cujus acumen et elegantia passim in his
 libris, sed in hoc præcipue loco elucet. Est enim
 hic figura qua oratores maxime uti solent, cum id
 quod ab adversario dictum non est, perinde quasi
 dictum esset arripiunt; quod Græci eleganter dicunt
 συναρπάζειν.

insidias adversus Servatorem reliquosque infantes comparatas, statim immisso cœlitus morbo quasi verberare ad mortem adactus est, non alienum fuerit ex ipso scriptore cognoscere, qui in septimo *Antiquitatum* libro Herodis exitum refert his verbis: « Herodem porro, inquit, morbi vis acrius in dies exagitabat, Deo pœnas scelerum illius exigente. Ignis quidam erat lentus qui non tantum contrectantibus ardorem nuntiabat, quantum intus viscera depascebat. Ingens præterea aviditas accipienda cibi, cui denegare quidquam non licebat. Scatebant ulceribus intestina, et acerbissimis coli doloribus cruciabatur. Pedes humore pelucido distenti, eademque circa ventriculum mali labes erat. Ipsa quoque genitalia putrefacta vermibus scaturiebant. Accedebat anhelitus contentio, tum ob fetorem tum ob nimiam crebritatem molestissima. Denique convulsiones per universa propemodum membra, insuperabile ipsi robur addebant. Aiebant porro divini et qui in hujusmodi vaticinandi scientia studium suum collocaverant, hanc multiplicis impietatis pœnam Deum a rege exposcere. » Hæc sunt quæ in supradicto libro scriptor jam a nobis laudatus commemorat. In secundo autem libro *belli Judaici* eadem de illo tradit his verbis: « Post hæc, inquit, morbi vis per universum ejus corpus diffusa, diversi generis doloribus distrahare illud cœpit. Febris quædam erat tepidior; pruritus per universam cuticulam intolerabilis; coli quoque dolores continui. Circa pedes tumor quasi aqua intercute laborantis. Ad hæc inflatio ventriculi, et genitalium vermibus scatentium tabes. Postremo contentio anhelitus, et respirandi difficultas, et membrorum omnium convulsio ho-

θεήλατος αὐτὸν καταλαβοῦσα μάστιξι εἰς θάνατον συνήλασεν, οὐ χεῖρον καὶ τῶν φωνῶν τοῦ συγγραφέως ἐπακοῦσαι, κατὰ λέξιν ἐν ἐπτακαιδεκάτῃ τῆς Ἰουδαϊκῆς Ἀρχαιολογίας τὴν καταστροφὴν τοῦ κατ' αὐτὸν βίου τοῦτον γράφοντος τὸν τρόπον: « Ἡρώδῃ δὲ μειζόνως ἡ νόσος ἐνεπικραίνετο, δίκην ὧν παρανομήσειεν, ἐκπρασσομένου τοῦ Θεοῦ. Πῦρ μὲν γὰρ μαλακὸν ἦν, οὐχ ὥδε πολλὴν ἀποσημαίνον τοῖς ἐπαφωμένοις τὴν φλόγωσιν, ὅσῃν τοῖς ἐντὸς προσετιθεῖ τὴν κάκωσιν· ἐπιθυμία δὲ δεινὴ τοῦ δέξασθαι τι (18), οὐδὲ ἦν μὴ οὐχ ὑπομνεγῆν· καὶ ἐλκώσεις τῶν τε ἐντέρων (19), καὶ μάλιστα τοῦ κώλου δεινὰ ἀλγυδόνες· καὶ φλέγμα ὑγρὸν περὶ τοὺς πόδας καὶ διαυγές. Παραπλησία δὲ καὶ ἡ περὶ τὸ ἦτρον κάκωσις ἦν. Ναλ μὴν καὶ τοῦ αἰδοίου σῆψις σκώληκας ἐμποιοῦσα, πνεύματός τε ὀρθία ἔντασις (20), καὶ αὐτὴ λίαν ἀηδής, ἀχθηδόνι τε τῆς ἀποφορᾶς καὶ τῷ πυκνῷ τοῦ ἄσθματος. Ἐσπασμένος τε (21) περὶ πᾶν ἦν μέρος, ἰσχύον οὐχ ὑπομνεγῆν προσετιθέμενος. Ἐλέγετο γοῦν ὑπὸ τῶν θειαζόντων καὶ οἷς ταῦτα προσηποφθέγγεσθαι σοφία προδύκετο, ποιήν τοῦ πολλοῦ καὶ δυσσεβοῦς (22) ταύτην ὁ Θεὸς εἰσπράττεσθαι παρὰ τοῦ βασιλέως. » Ταῦτα μὲν ὄν ἐν τῇ δηλωθείσῃ γραφῇ παρασημαίνεται ὁ προσηρημένος. Καὶ ἐν τῇ δευτέρᾳ δὲ τῶν Ἱστοριῶν (23) τὰ παραπλήσια περὶ τοῦ αὐτοῦ παραδίδωσι, ὡδὲ πως γράφων· « Ἐνθεν αὐτοῦ τὸ σῶμα πᾶν ἡ νόσος διαλαβοῦσα, ποικίλοις πάθεισιν ἐμέριζε. Πυρετὸς μὲν γὰρ ἦν χλιαρὸς (24), κνησμὸς δ' ἀφόρητος τῆς ἐπιφανείας ὄλης, καὶ κώλου συνεχεῖς ἀλγυδόνες, περὶ τε τοὺς πόδας ὡς ὑδρωπιῶντος οἰδήματα, τοῦ τε ἦτρον φλεγμονή, καὶ αἰδοίου σηπεδὸν σκώληκας γεννώσα. Πρὸς τούτοις ὀρθόπνοια, καὶ δύσπνοια, καὶ σπασμοὶ ἀπάντων τῶν μελῶν, ὥστε τοὺς ἐπιθειάζοντας, ποιήν εἶναι τὰ νοσήματα, λέγειν.

(18) Τοῦ δέξασθαι τι. In Josephi editionibus et apud Nicephorum post has voces adduntur hæc verba, ἀπ' αὐτοῦ, quæ tamen superflua esse existimo.

(19) Καὶ ἐλκώσεις τῶν ἐντέρων. Hæc est lectio codicis Regii, et ea quidem non improbanda. Nostri tamen codices Maz. ac Med., cum Fuk. ac Savil., aliquantulum discrepant; sic enim habent: καὶ ἐλκώσις τῶν τε ἐντέρων, καὶ μάλιστα τοῦ κώλου, etc. In Nicephoro etiam scribitur ἑλκώσις.

(20) Πνεύματός τε ὀρθία ἔντασις. Sigismundus Gelenius *tentiginem* interpretatus est. Rufinus vero utrumque sensum in versione sua complexus est. *Spiritus quoque incredibilis inflatio, et tentigo obscena satis et execranda.* Sed Josephus suimetipse interpretis est. Nam in lib. 1 *De bello Judaico* ὀρθόπνοιαν pro eodem dicit. Sed et quæ sequuntur manifeste arguunt intentionem spiritus hic intelligi, non autem obscenam tentiginem: καὶ αὐτὴ λίαν ἀηδής... ἀχθηδόνι τε τῆς ἀποφορᾶς καὶ τῷ πυκνῷ τοῦ ἄσθματος, ubi ἀποφορᾶν *respirationem* vertunt Langus, Musculus et Christophorus. At Rufinus *febre* vertit; quem nos cum Gelenio secuti sumus.

(21) Ἐσπασμένος τε. In codice Fuk. et Savil. et apud Nicephorum legitur *σπασμός τε*, quam quidem scripturam secutus est Christophorus, ut ex versione ejus apparet. *Nervorum præterea contractio per omnia membra pervasit, quæ quidem vim et acrimoniam inflixit ei plane intolerabilem.* Rufinus vero pessime vertit hoc modo: *Ita ex omni parte cruciatibus fesso, nullæ sufficere vires ad tolerantiam poterant.* Ex quo tamen apparet eum ἑσπασμένος legisse, sicut in optimis codicibus nostris Regio,

Maz., Med. et apud Josephum habetur. Et parum quidem referre existimo, *σπασμός* ne an ἑσπασμένος hic legamus, cum in utraque lectione idem sit sensus. Sed difficultas est in iis verbis quæ sequuntur: ἰσχύον οὐχ ὑπομνεγῆν προσετιθέμενος. Omnium enim interpretes hæc Josephi verba de vi ac violentia morbi intellexerunt, quæ esset intolerabilis. Ego vero de ipsius ægroti viribus id dictum puto, quas nervorum contractio magnopere intendebat. Certe ἰσχύος de vi morbi dici non potest. Porro in codice Regio ὑπομνεγῆν scriptum invenit, quomodo etiam legitur apud Josephum.

(22) Ποιήν τοῦ πολλοῦ καὶ δυσσεβοῦς. In codice Maz., Fuk. ac Savil. necnon apud Nicephorum deest particula conjunctiva.

(23) Ἐν τῇ δευτέρᾳ τῶν Ἱστοριῶν. Verba Josephi hodie leguntur in lib. 1, cap. 21, *De bello Judaico*. Verum in manuscriptis codicibus Josephi, alia fuit librorum distinctio, quam Rufinus sicut noluit: qui librum primum ad nimiam molem produxit, ut ad Herodis usque mortem eum perduceret. Itaque in hoc Eusebii loco nihil mutandum est. Savilius hunc Eusebii locum aliter intellexit. Putavit enim *deuτέραν τῶν Ἱστοριῶν* ab illo dici opus *De excidio urbis Hierosolymitanæ*, quod opus secundum est respectu *Ἀρχαιολογίας*. Verba sunt ipsius Savillii, quæ profecto tanto viro excidisse nollem.

(24) Πυρετὸς μὲν γὰρ ἦν χλιαρὸς. Hæc quidem est scriptura codicis Regii. Sed in Maz., Med., Fuk. ac Savillii. et apud Nicephorum legitur *πυρετὸς μὲν γὰρ ἦν οὐ λαβρὸς*.

Ἔ δὲ παλαιῶν τοσούτοις πάθεισιν, ὁμοῦ τοῦ ζῆν ἀντέφερο, σωτηρίαν τε ἤλπιζε, καὶ θεραπείας ἐπενόει. Διαβάς γοῦν τὸν Ἰορδάνην, τοῖς κατὰ Καλλιρῶν θερμοῖς ἐχρήτο. Ταῦτα δὲ ἔξεισι μὲν εἰς τὴν Ἀσφαλιετίν λιμνὴν, ὑπὸ γλυκύτητος δὲ ἐστὶ καὶ πότιμα. Δόξαν ἐξ ἐνταῦθα τοῖς ἰατροῖς, ἐλαίῳ θερμῷ πᾶν ἀναβάλλει τὸ σῶμα χαλασθὲν εἰς ἐλαίου πλήρη πύελον, ἐκλύει τοὺς ὀφθαλμούς καὶ ὡς θεθνεῶς ἀνέστρεψεν. Θορύβου δὲ τῶν θεραπόντων γενομένου, πρὸς μὲν τὴν κραυγὴν ἀνήνεγκεν. Εἰς δὲ τὸ λοιπὸν ἀπογνοῦς τὴν σωτηρίαν, τοῖς τε στρατιώταις ἀνὰ δραχμὰς πεντήκοντα ἐκέλευσε διανείμει, καὶ πολλὰ χρήματα τοῖς ἡγεμόσι καὶ τοῖς φίλοις. Αὐτοῦ δ' ὑποστρέψας, εἰς Ἱεριχοῦντα παραγίνεται, μελαγχολῶν ἦδη, καὶ μονονοχλὶ αὐτῷ τὴν θανάτῳ ἀπειλῶν, προέκοψεν εἰς ἐπιβουλήν ἀθεμίτου πράξεως (25). Τοὺς γὰρ ἀρ' ἐκάστης κώμης ἐπισήμους ἀνδρας ἐξ ὅλης Ἰουδαίας συναγαγὼν, εἰς τὸν καλούμενον ἱππόδρομον ἐκέλευσε συγκεῖσαι. Προσκαισάμενος δὲ Σαλώμην τὴν ἀδελφὴν καὶ τὸν ἀνδρα ταύτης Ἀλέξανδρον· Ὀϊδα, Ἐφη, Ἰουδαίους τὸν ἐμὸν ἑορτάσαντας θάνατον. Δύναμαι δὲ πενθεῖσθαι δι' ἐτέρων καὶ λαμπρὸν ἐπιτάφιον σχεῖν, ἂν ὁμοῦς ἐβελήσῃτε καὶ ἐμαῖς ἐντολαῖς ὑπουργῆσαι. Τούσδε τοὺς φρουρούμενους ἀνδρας, ἐπειδὴν ἐκπνεύσω, τάχιστα κτείνετε περιστήσαντες τοὺς στρατιώτας, ἵνα πᾶσα ἡ Ἰουδαία καὶ πᾶς οἶκος, καὶ ἄκων ἐπ' ἐμὸν διακρύση. » Καὶ μετὰ βραχέα φησὶν· Ἐ Αὐτοῦ δὲ, καὶ γὰρ ἐνδοξὰ τροφῆς καὶ βραχὶ σπασμῶδει διετείνετο, τῶν ἀλγηθόνων ἤτηθεις, φθάσαι τὴν εἰμαρμένην ἐπεβάλετο. Λαβὼν δὲ μῆλον (26), ἤτησε καὶ μαχαίριον, εἰώθει γὰρ ἀποτέμνων ἐσθίειν, ἔπειτα περιεβήσας μὴ τις ὁ κωλύων αὐτὸν εἴη, ἐπήρε τὴν δεξιὰν ὡς πληξῶν ἑαυτὸν. » Ἐπὶ δὲ τούτοις ὁ αὐτοῦ ἱστορεῖ συγγραφεὺς, ἕτερον αὐτοῦ γνήσιον παῖδα πρὸ τῆς ἰσχάτης τοῦ βίου τελευτήσης, τρίτον ἐπὶ δυσίη ἦδη προσηρημένοις δι' ἐπιτάξεως ἀνελόντα, παραχρήμα τὴν ζωὴν οὐ μετὰ μικρῶν ἀλγηθόνων ἀποβόρῃσαι. Καὶ τοῦτο μὲν τὸ πέρασ τῆς Ἡρώδου γέγονε τελευτῆς, ποιήνῃ δικαίαν ἐκτίσαντος ὧν ἀμφὶ τὴν Βηθλεὲμ ἠέθε παιδῶν, τῆς τοῦ Σωτῆρος ἡμῶν ἐπιβουλῆς ἕνεκα. Μεθ' ἣν ἄγγελος ἕναρ ἐπιστάς ἐν Αἰγύπτῳ διατρέθοντι τῷ Ἰωσήφ, ἀπαρῆαι ἅμα τῷ παιδί καὶ τῇ τούτου μητρὶ ἐπὶ τὴν Ἰουδαίαν παρακελεύεται, ἐβηθῆναι δὴ τῶν τοὺς ἀναζητούντας τὴν ψυχὴν τοῦ παιδίου. Τούτοις δ' ὁ εὐαγγελιστὴς ἐπιφέρει λέγων·

ΚΕΦΑΛΑΙΟΝ Θ'.

Περὶ τῶν κατὰ Πιλάτον χρόνων.

Τῆ δ' ἐπὶ τὴν ἀρχὴν μετὰ τὸν Ἡρώδην τοῦ Ἀρχε-

(25) *Προέκοψεν εἰς ἐπιβουλήν ἀθεμίτου πράξεως.* Λεγοεῖς ἐπιβουλήν, quod sine dubio rectius est, quam antea editum ἐπιβολήν, tametsi editiones Josephi nihil variant. Conjecturam nostram confirmat vetustissimus codex Maz., in quo plane scriptum est εἰς ἐπιβουλήν sicut conjeceram. Facessat igitur conjectura Savilii, qui ad oram libri sui notarat: *Fortē scribendum*

PATROL. GR. XX.

A minem cruciabat, adeo ut harioli hujusmodi morbum pœnam esse dicerent cœlitus irrogatam. At ille tametsi cum tot morborum generibus luctaretur, spem tamen adhuc vitæ retinens, remedia excogitabat. Itaque trajecto Jordane, aquis calidis quæ juxta Callirhoen sunt, usus est. Hæc influnt quidem in Asphaltitem lacum, sed adeo dulces sunt, ut etiam potui commodæ sint. Ibi cum medicis visum esset ut tepente oleo foveretur, demissus in dolum plenum olei, toto corpore adeo resolutus est, ut etiam oculi instar hominis mortui revolverentur. Deinde ministrorum tumultantium clamore excitatus, ad se quidem rediit. Cæterum spe salutis in posterum abjecta, quinquaginta drachmas militibus viritum, ducibus vero et amicis magnam pecuniæ vim distribui jussit. Inde Hierichuntem reversus est, jamque atra bile correptus, et ipsi quodammodo morti minitans, teterrimum facinus perpetrare statuit. Etenim illustrissimos quosque totius Judææ viros ex singulis vicis collectos, in Hippodromo concludi præcepit. Tum accersita Salome viroque ejus Alexandro: « Novi, inquit, Judæos morte mea exultaturos. Sed lugeri aliorum causa, et illustres exsequias consequi possum, dummodo meis mandatis obsequi velitis. Hos viros quos custodiæ mandavi, simul atque animam exhalavero militibus circumdatos, omnes interficite, quo et universa Judæa et singulæ domus vel invitæ mea morte illacrymentur. » Et paulo post: « Rursus, inquit, cum partim inedia, partim tussis violentia cruciaretur, victus doloribus fatum antevertere statuit. Sumpto igitur pomo, cutellum poposcit. Solitus enim erat poma manu sua incisa comedere. Tum circumspectans ne quis esset qui impediret, tanquam se percussurus dextram levavit. » Postremo idem scriptor narrat, quo pacto paulo ante exitum vitæ proprium filium, post duos quos jam ante necaverat, impie jussit occidi, atque ita demum non sine maximis cruciatibus animam efflavit. Hujusmodi exitum vitæ habuit Herodes, merita percussus supplicia pro scelere quod adversus infantes Bethlehennitas admiserat, dum Servatori nostro insidias compararet. Post cuius interitum angelus Josepho etiam tum in Ægypto moranti in somnis apparens, eum in Judæam redire una cum puero et matre præcepit, mortuos nuntians, qui puerum e medio tollere cupiebant. Quibus hæc evangelista subjungit: « Audiens autem quod Archelaus regnaret in Judæa pro Herode patre suo, timuit illo

27 CAPUT IX.

De Pilati temporibus.

De Archelai post Herodis obitum dominatione

βουλήν. Porro in codice Reg. scriptum est προέκοψε δ' εἰς ἐπιβουλήν, etc., quæ lectio confirmare videtur conjecturam Savilii. Apud Nicephorum legitur etiam προέκοψε δὲ εἰς ἐπιβουλήν.

(26) *Λαβὼν δὲ μῆλον.* Omnino scribendum est λαβὼν δὴ μῆλον. Has enim particulas inter se con-

consentit etiam supradictorū scriptor, narrans qua ratione, tum ex Herodis patris testamento, tum iudicio Cæsaris Augusti Judææ regnum suscepit: utque, cum ipse post annos decem regno excidisset, fratres ejus Philippus et Herodes junior ac Lysanias tetrarchias suas rexerint. Idem in octavo decimo *Antiquitatum* libro, anno duodecimo principatus Tiberii (hic enim orbis imperium acceperat, cum Augustus septem et quinquaginta annis imperasset), Pontium Pilatum procuratorum Judææ accepisse auctor est, ibique decem annis usque ad Tiberii fere exitum permansisse. Ex quibus manifeste convincitur commentum eorum qui *Acta* adversus Servatorem nostrum nuperrime ediderunt. In quibus primum ipsa temporis ratio *Actis* prænotata, auctores mendacii coarguit. Quippe consulatu Tiberii Augusti quarto, qui incidit in septimum ejus imperii annum, ea quæ isti in salutari Domini nostri passione ausi sunt confingere gesta dicuntur. Quo quidem tempore nondum in Judæam advenisse Pilatum satis constat, si testimonio Josephi fides adhibenda est. Qui in libro jam supra laudato (26°) disertè indicat, anno principatus Tiberii duodecimo Pilatum Judææ procuratorem a Tiberio factum fuisse.

τῆς Τιβερίου βασιλείας, ἐπίτροπος τῆς Ἰουδαίας ὑπὸ

CAPUT X.

De pontificibus Judæorum sub quibus Christus Evangelium prædicavit.

Horum temporibus cum Tiberius quidem quintum

(26°) Lib. xviii, 3.

(27) Ἄμα Λυσανία. Id de suo adjecit Eusebius, quem merito reprehendit Scaliger in animadversionibus ad *Chronicon* Eusebii. Neque enim Josephus Lysaniam meminit in hujus reinarratione; constatque Herodis regnum in tres duntaxat partes post ejus mortem divisum fuisse. Tacitus in lib. v *Historiarum*, de Judæis loquens: *Centem coercitam liberi Herodis tripartito revere*. Idem testatur Philo in oratione *adversus Flaccum*, pag. 968, ubi dicit Caium dedisse Agrippæ, Magni Herodis nepoti, tertiam partem aviæ dittonis, quam Philippus tetrarcha obtinuerat: Γάτος Καίσαρ Ἀγρίππῃ, τῷ Ἡρώδου βασιλέως υἱοῦν, δίδωσι βασιλείαν, τῆς παπύρας λήξεως τρίτην μοῖραν, ἣν Φίλιππος ὁ τετράρχης, υἱὸς ὢν αὐτῷ πρὸς πατρός, ἐχαρπούτο.

(28) Τὰς ἐαυτῶν διεῖπον τετραρχίας. Scribendum est procul dubio διεῖπον, ut legitur in omnibus nostris codicibus, adeoque in Regio exemplari. Itaque nescio unde Rob. Stephanus vulgatam lectionem, διεῖλον, hauserit. Accedit etiam Josephi auctoritas, qui in lib. ii *De excedio*, cap. 8, emendationem nostram confirmat. Ille cum non vidisset Scaliger, frustra Eusebium nostrum reprehendit in animadversionibus ad *Chronicon* Eusebii, p. 164. Qui si manuscriptorum Eusebii codices consulisset, ut certe facere debuerat, animadvertisset profecto Eusebium nostrum hic quidem omni culpa vacuum esse.

(29) Τὰ ὑπομνήματα. Conficta sunt hæc *Acta Pilati* a Christianis religionis inimicis, in persecutione illa Maximini, ut testatur Eusebius in lib. ix, cap. 5. Quanquam ex *Actis* prædialibus sanctorum martyrum Tarachi, Probi et Andronici colligi potest, *Acta* illa jam antea ficta ac divulgata fuisse. Sic enim legitur in *Actis* illorum martyrum, cap. 9: *Præses dixit: Inique, non scis, quem invocas Chri-*

λάου καταστάσει συνῆδει καὶ ὁ προσηρημένος ιστορικὸς, τὸν τρόπον τε ἀναγράφων καθ' ὃν ἐκ διαθηκῶν Ἡρώδου τοῦ πατρὸς, ἐπικρίσεως τε Καίσαρος Αὐγούστου, τὴν κατὰ Ἰουδαίων βασιλείαν διεδέξατο, καὶ ὡς τῆς ἀρχῆς μετὰ δεκαετῆ χρόνον ἀποπεσόντος, οἱ ἀδελφοὶ Φίλιππος τε καὶ ὁ νέος Ἡρώδης ἅμα Λυσανίᾳ (27), τὰς ἐαυτῶν διεῖπον τετραρχίας (28). Ὁ δ' αὐτὸς ἐν ὀκτωκαιδεκάτῳ τῆς Ἀρχαιολογίας, κατὰ τὸ δωδέκατον ἔτος τῆς Τιβερίου βασιλείας (τοῦτον γὰρ τὴν καθ' ὅλων ἀρχὴν διαδέξασθαι, ἑπτὰ ἐπὶ πεντήκοντα ἔτεσι τὴν ἡγεμονίαν ἐπικρατήσαντος Αὐγούστου), Πόντιον Πιλάτον ἐπιτραπῆναι τὴν Ἰουδαίαν δηλοῖ, ἐνταυθα τε ἐφ' ὅλοις ἔτεσι δέκα, σχεδὸν εἰς αὐτὴν παραμείναι τὴν Τιβερίου τελευταίην. Οὐκ οὖν σαφῶς ἀπελήλεγκται τὸ πλάσμα τῶν κατὰ τοῦ Σωτήρος ἡμῶν ὑπομνήματα (29) χθὲς καὶ πρώην διαδεδωκότων· ἐν οἷς πρώτος αὐτὸς ὁ τῆς παρασημειώσεως χρόνος (30) τῶν πεπλακῶτων ἀπελέγει τὸ ψεῦδος. Ἐπὶ τῆς τετάρτης γοῦν ὑπατείας Τιβερίου, ἣ γέγονεν ἔτους ἐβδόμου τῆς βασιλείας αὐτοῦ, τὰ περὶ τὸ σωτήριον αὐτοῖς πάθος τολμηθέντα (31) περιέχει. Καθ' ὃν δεικνύται χρόνον, μὴδ' ἐπιστάς πω τῇ Ἰουδαίᾳ Πιλάτος, εἶγε τῷ Ἰωσήφῳ μάρτυρι χρῆσασθαι δεόν, σαφῶς οὕτω σημαίνονται κατὰ τὴν δηλωθεῖσαν αὐτοῦ γραφὴν, ὅτι δὴ δωδεκάτῳ ἐνιαυτῷ Τιβερίου καθίσταται Πιλάτος.

ΚΕΦΑΛΑΙΟΝ Ι΄.

Περὶ τῶν παρὰ Ἰουδαίους ἀρχιερέων, καθ' οἷς ὁ Χριστὸς τὴν διδασκαλίαν ἐποιήσατο. (Nic. II. E. 1, 18, 29.)

Ἐπὶ τούτων δὴ οἷν κατὰ τὸν Εὐαγγελιστὴν ἔτος

stum, hominem quidem fuisse, factum sub custodia Pontii Pilati et punitum; cujus exstant Acta passionis. Inducti sunt autem in iudicium supradicti martyres Diocletiano iv et Maximiano iii cons., ut docet titulus *Actorum*. Ex quo sequitur, *Acta Pilati* jam ante persecutionem Maximini concinnata fuisse. Verum Maximinum, cum paucis adhuc nota essent, ea latius publicavit, et in scholis legi et ubique cantari ad Christianorum opprobrium iussit. Male autem Musculus et Christophorus *Υπομνήματα Commentarios* vertenter, cum *Acta* vertere debuissent, ut recte interpretatus est Rufinus. Græci enim ὑπομνήματα vocant quæ Latini *acta*, tam senatus quam magistratum. Exemplam passim occurrunt in Dionis Cassii *Historia*, et apud alios, ubi tamen fere labuntur interpretes.

(30) Ὁ τῆς παρασημειώσεως χρόνος. Hoc loco παρασημειώσις est titulus seu notatio temporis, quæ *Actis* præligi solebat. Sic enim *acta* iudicialia concipiebantur: *Consulatu Tiberii Augusti septimo, inducto in iudicium Jesu*, etc. Ita apud Ammianum Marcellinum in lib. xii: *Et acta super eo gesta, non sine magno legebantur horrore, cum id voluminis publici contineret exordium: « Consulatu Tauri et Florentii, inducto sub præconibus Tauro. »* Eodem modo in gestis purgationis Cæciliani. Sed et in *actis* conciliorum idem observari consueverat. Nec consulatus modo, verum etiam dies ac mensis præscribebantur. Videtur autem in his Eusebii verbis esse enallage, ὁ τῆς παρασημειώσεως χρόνος, pro eo quod alii dicerent ἡ τοῦ χρόνου παρασημειώσις. Utitur porro Socrates eadem voce in lib. i, cap. 15, ubi scribit de tempore concilii Nicæni: *Καὶ ὁ χρόνος δὲ τῆς συνόδου, ὡς ἐν παρασημειώσεσιν εὑρομέν, etc.*

(31) Τὰ περὶ τὸ σωτήριον αὐτοῖς πάθος τολμηθέντα. De Judæis id dici outavit Kullanus. αὐτοῖς

πενταεκάτητον Τιθερίου Καίσαρος ἄγοντος, τέταρτον δὲ τῆς ἡγεμονίας Ποντίου Πιλάτου, τῆς τε λοιπῆς Ἰουδαίας τετραρχούντων Ἡρώδου καὶ Λυσανίου (52) καὶ Φιλίππου, ὁ Σωτὴρ καὶ Κύριος ἡμῶν Ἰησοῦς ὁ Χριστὸς τοῦ Θεοῦ, ἀρχόμενος ὡσεὶ ἐτῶν τριάκοντα, ἐπὶ τῷ Ἰωάννου βάπτισμα παραγίνεται, καταρχὴν τε ποιεῖ (53) τηλικαῦτα τοῦ κατὰ τὸ Εὐαγγέλιον κηρύγματος. Φησὶ δὲ αὐτὸν ἡ θεία Γραφή τὸν πάντα τῆς διδασκαλίας διατελέσαι χρόνον ἐπὶ ἀρχιερέως Ἄννα καὶ Καϊάφα (54), δηλοῦσα ὅτι δὴ ἐν τοῖς μεταξὺ τῆς τούτων ἔτσει λειτουργίας, ὁ πᾶς τῆς διδασκαλίας αὐτῷ συνεπεράνη χρόνος· ἀρξαμένου μὲν κατὰ τὴν τοῦ Ἄννα ἀρχιερωσύνην, μέχρι δὲ τῆς

secuti sunt Musculus et Christophorus; sed cum nullum de Judæis verbum præcesserit, de falsariis illis id intelligere malui, qui *Pilati Acta* confinxerant. Vox igitur αὐτοῖς referenda est ad ea verba quæ præcesserunt, τὸν πεπλασθέντων. Porro in codicibus nostris Maz., Med. et Fuk. hic locus ita legitur: τὰ περὶ τὸ σωτήριον πάθος αὐτοῖς τολμηθέντα. (52) Ἡρώδου καὶ Λυσανίου. Nescio cur Eusebius inter Herodem ac Philippum, Magni Herodis liberos, Lysaniam medium collocaverit. Lucas enim, cujus hic verba sequi se proficitur Eusebius, in celeberrimo illo loco de baptismo Christi, post Herodem ac Philippum, tertio loco Lysaniam nominavit. Quare debuerat etiam Eusebius eumdem ordinem observare, maxime cum Lysaniam non fuerit ex liberis aut successoribus Herodis. Illud etiam in Eusebio hoc loco reprehendendum videtur, quod postquam dixit Pilatum Judææ procuratorem tunc fuisse, addit reliquam Judæam paruisse tetrarchis Herodi, Philippo ac Lysaniam. Atqui Lysaniam nullam Judææ portionem unquam obtinuit. Neque enim Abila Judææ urbs fuit, sed Syria Cœles, seu Decapolitana. Excusari tamen potest Eusebius, si dicamus Judææ nomine eum intellexisse totam ditionem Herodis Magni. Constat enim Herodem Magnum tetrarchiam Lysaniam possedisse, donatam ipsi ab Augusto. Solebant quippe imperatores Romani has tetrarchias dono dare regibus fœderatis atque amicis populi Romani, quo illos sibi magis devincerent. Cujus rei exempla suppetunt apud Josephum. Id ipsum significat Plinius in lib. v, cap. 18, his verbis: *Intercursant cinguntque has urbes tetrarchie, regionum instar singulæ, et in regna contri buuntur*, etc.; et cap. 23 ejusdem libri: *præter tetrarchias in regna ascriptas*. Porro de hoc Lysania cujus meminit Lucas, mirum est nullam exstare mentionem apud Josephum, nec apud Dionem et reliquos. Quod si apud B. Lucam ita legeretur, Φιλίππου δὲ τοῦ ἀδελφοῦ αὐτοῦ τετραρχούντος τῆς Ἰουδαίας καὶ Τραχωνιτιδος χώρας, καὶ τῆς Λυσανίου Ἀβιληνῆς, expuncta voce τετραρχούντος, quæ sequitur, res esset planissima. Nam Philippus tetrarchiam Lysaniam, quæ Zenodoro ante tradita fuerat, ab Augusto donatam accepit, ut testatur Josephus.

(53) Καταρχὴν τε ποιεῖ. In codicibus nostris Maz., Med. ac Fuk. scriptum est ποιεῖται.

(54) Ἐπὶ ἀρχιερέως Ἄννα καὶ Καϊάφα. Ita legitur in omnibus nostris codicibus. Apud Lucam in cap. III scriptum est ἐπὶ ἀρχιερέων Ἄννα καὶ Καϊάφα. Cæterum hæc verba B. Lucæ nullatenus id significant, quod sibi persuasit Eusebius, Christum scilicet prædicare cœpisse ab eo anno quo sacerdos Judæorum fuit Annas, usque ad pontificatum Caiphæ. Nam primo quidem Lucas ibi loquitur non de prædicatione Christi, sed de prædicatione Joannis, quæ prædicationem Christi antecessit. Deinde eam Joannis prædicationem cœpisse dicit sub pontifici-

decimum imperii annum ageret, ut scribit Evangelista, Pilatus vero procuratoris Judææ quartum: Herode, Lysania ac Philippo tetrarchis reliquam Judæam obtinentibus, Servator ac Dominus noster Jesus Christus anno ætatis circiter tricesimo ad Joannis lavaerum accessit: tuncque primum Evangelium prædicare instituit. Refert porro divina Scriptura totum prædicationis suæ tempus sub **28** Anna et Caiphæ pontificibus illum exegisse, id scilicet significans, temporis spatio quo illi sacerdotium administrarunt, universam Christi prædicationem terminatam fuisse; cum ergo ab Annæ pontificatu exorsus ad Caiphæ pontificatum docere per-

bus Anna et Caiphæ: non quod anno illo quo prædicare cœpit Joannes, duo simul pontifices fuerint apud Judæos, ut putavit Scaliger in lib. vi *De emendatione temporum*, cap. 1; id enim absurdum est et inauditum. Nec verior est Theodori Bezae interpretatio, quam postea amplexus est Scaliger in *Prolegomenis ad Chronicon* Eusebii, et Casaubonus in *Exercitationibus*, Annam videlicet fuisse vicarium Caiphæ summi pontificis, seu δεύτερον ἀρχιερέα, atque idcirco una cum Caiphæ nominari. Nam si Anna vicem gessit Caiphæ, cur priore loco nominatur, non solum in Evangelio, verum etiam in Actibus apostolorum? cum simpliciter et absolute pontifex dicitur a B. Luca perinde ac Caiphæ. Triam nobis probent oportet illius sententiæ fautores: Primum est, pontifices Judæorum habuisse vicarios perpetuos atque ordinarios; secundum, vicarios illos in actis publicis una cum pontificibus nominatos fuisse ad temporum notationem. Postremo illos dictos esse simpliciter ἀρχιερεῖς seu pontifices. Sed profecto nunquam hæc probantur. Certe Josephus, qui in *Antiquitatum* libris universos Judæorum pontifices accurate percensuit, nunquam perpetuos illos vicarios commemoravit. Unius duntaxat meminit in lib. xvii, Josephi scilicet, qui in spatium unius diei creatus est pontifex, ut vice Matthiæ pontificis sacra faceret. Ex quo apparet, perpetuos vicarios summi pontificis nullos tunc fuisse. Nam si Matthias pontifex hujusmodi vicarium habuisset, nil opus erat ob nocturnam illam pollutionem subito vicarium illi constituere. Existimo igitur B. Lucam his verbis nihil aliud significare voluisse, quam anno quinto decimo Tiberii Cæsaris Caiphæ summum fuisse pontificem, Annam vero ex pontifice. Nam cum Annas socer esset Caiphæ, et paulo antea pontificatum gessisset, summamque inter Judæos auctoritatem obtinere, merito cum Caiphæ conjungitur a Luca, non in Evangelio solum, sed in cap. iv Actuum apostolorum. Quippe hic Annas vir fuit sui temporis celeberrimus ac potentissimus, et quasi quidam perpetuus pontifex. Ex quo enim summus sacerdos factus est a Quirinio, ipse deinceps reliquo vitæ tempore aut per filios, aut per generos suos sacerdotium administravit, ut testatur Josephus, qui illum semper *Ananum* nominat. Cum igitur tunc temporis tota sacerdotii auctoritas penes Annam resideret, mirum non est, si cum Caiphæ pontifex nominatur a B. Luca. Cæterum Caiphæ anno xv Tiberii pontificem Judæorum fuisse docet Josephus in lib. xviii. Factus enim est pontifex a Valerio Grato, qui ex Judæa decessit anno circiter Tiberii Cæsaris xvii inenute. Quem pontificatum plus quam x annis obtinuit, toto scilicet tempore administrationis Pilati. Remoto deinde Pilato, Vitellius legatus Syriæ sacerdotium ademit Caiphæ, et Jonathan in ejus locum substituit, ut scribit Josephus in cap. 6.

stiterit, vix hoc temporis intervallo quadriennium integrum continetur. Quippe cum jam inde ab illis quibus dixi temporibus aboliti prope essent ritus legesque sacrorum, simul sacerdotium perpetuum et hereditarium esse desiderat: nec quæ ad cultum Dei pertinent rite agebantur. Sed a præsibus Romanis alii subinde atque alii sacerdotes constituti, non plus quam anni spatium illud gerebant. Certe Josephus ab Anna ad Caipham quatuor continuo ordine sacerdotes fuisse in dicto *Antiquitatum* libro narrat his verbis: « Valerius Gratus cum Annæ sacerdotium ademisset, Ismaelem Baphi filium in ejus locum promovit. Quo non multo post remoto, Eleazarum supradicti Annæ filium sacerdotem designavit. Interjecto deinceps anni spatium cum huic honorem abrogasset, Simoni Canithi filio sacerdotium tradidit. Qui eo munere non ultra annum perfunctus, mox Josephum, cui etiam Caiphæ nomen fuit, successorem accepit. » Proinde universum prædicationis Dominicæ tempus non totos quatuor annos complecti manifestum est, quorum spatium totidem sacerdotes ab Anna usque ad promotionem Caiphæ annuum singuli sacerdotium administrarunt. Itaque illo anno quo salutaris Chris-

(35) Μέχρι δὲ τῆς ἀρχῆς τοῦ Καϊάφα. Rufinus initium verit; Langus vero *administrationem*, quod magis probo. Nam apud Judæos magistratus fuit sacerdotium, cum sacerdos seu ἀρχιερεύς jurisdictionem haberet. Præerat enim publico gentis concilio, quod συνέδριον vocabant. Paulo post in codicibus nostris Maz., Med. et Fuk. ita legitur: οὐδ' ὄλος ὁ μεταξὺ παριστάται τετραέτης χρόνος.

(36) Λέλυτο μὲν ἡ διὰ βίου καὶ ἐκ προγόνων διαδοχῆ. Hujus loci insignis emendatio debetur codicibus nostris Maz., Med. ac Fuk. Nam Rob. quidem Stephanus Regii codicis lectionem expresserat, quæ meo quidem iudicio ferri non potest. Quid enim sibi volunt illa verba, οὕτε τὰ τῆς τοῦ Θεοῦ θεραπείας προσήκοντα ἦν? Quanto planior est scriptura codicum nostrorum, λέλυτο μὲν ὧ δια βίου καὶ ἐκ προγόνων διαδοχῆς τὰ τῆς τοῦ Θεοῦ θεραπείας προσήκοντα ἦν. Confirmat hanc lectionem Nicephorus, qui in cap. 29, lib. 1 locum Eusebii sic expressit: λέλυτο πρὸς τοὺς ἄλλοις καὶ ὧ δια βίου καὶ τῆς τῶν προγόνων διαδοχῆς διέφερον ἡ τοῦ Θεοῦ θεραπεία καὶ λειτουργία. Nulla potest afferri melior interpretatio Eusebii loci, quam hoc Nicephori scholium. Illud tantum monendum est, singularem numerum hic positum esse pro plurali. Idem enim est ac si dixisset λέλυτο μὲν οἷς δια βίου, etc. Quid sit διὰ βίου nec Rufinus nec Langus intellexerunt. Nos pluribus exponemus in adnotationibus ad librum decimum.

(37) Ἰστορεῖ γοῦν ὁ Ἰώσηπος. Longe hic fallitur Eusebius. Nam Josephus non loquitur de iisdem temporibus de quibus Lucas. Josephus quidem loquitur de primo Tiberii Cæsaris decennio, quo tempore procurator Judææ fuit Valerius Gratus. At Lucas loquitur de secundo Tiberii decennio, quando præses fuit Pilatus. Hunc Eusebii errorem jaundudum notavit Scaliger in lib. vi *De emendatione temporum*, cap. 1, et multo ante Scaligerum Langus in notis ad cap. 29 lib. 1 Nicephori.

(38) Κατὰ τὴν αὐτῆς Ἀρχαιολογίας γραφῆν. Melius nostri codices Maz. Med. cum Fuk. ac Savil. scripturam habent κατὰ τὴν αὐτὴν τῆς ἱστορίας γραφῆν.

(39) Τὸν τοῦ Βαφί. Ita quidem codex Regius, cui astipulatur Rufinus his verbis: Valerius Gratus,

ἀρχῆς τοῦ Καϊάφα (35) παραμείναντος, οὐδ' ὄλος ὁ μεταξὺ τετραέτης παριστάται χρόνος. Τῶν γάρ τοι κατὰ τὸν νόμον ἦδη πως καθηρημένων ἐξ ἐκείνου θεσμῶν, λέλυτο μὲν ἡ διὰ βίου καὶ ἐκ προγόνων διαδοχῆ (36), οὕτε τὰ τῆς τοῦ Θεοῦ θεραπείας προσήκοντα ἦν· ὑπὸ δὲ τῶν Ῥωμαϊκῶν ἡγεμόνων ἄλλοι τὴν ἀρχιερωσύνην ἐπιτρέπόμενοι, οὐ πλέον ἔτους ἐνὸς ἐπὶ ταύτης διετέλουν. Ἰστορεῖ γοῦν ὁ Ἰώσηπος (37) τέσσαρας κατὰ διαδοχὴν ἐπὶ Καϊάφην ἀρχιερεῖς μετὰ τὸν Ἄνναν διαγενέσθαι, κατὰ τὴν αὐτῆς τῆς Ἀρχαιολογίας γραφῆν (38), ὧδέ πως λέγων· « Οὐαλίριος Γράτος παύσας ἱεραῖσθαι Ἄνναν, Ἰσμαῆλον ἀρχιερέα ἀποφαίνει τὸν τοῦ Βαφί (39). Καὶ τοῦτον δὲ μετοῦ πολὺ μεταστήσας, Ἐλεάζαρον τὸν Ἄνναν τοῦ ἀρχιερέως υἱὸν ἀποδεικνυσιν ἀρχιερέα. Ἐνιαυτοῦ δὲ διαγενομένου καὶ τόνδε παύσας, Σίμωνι τῷ Καμίθου τὴν ἀρχιερωσύνην παραβίδωσιν. Οὐ πλέον δὲ καὶ τῶδε ἐνιαυτοῦ τὴν τιμὴν ἔχοντι διαγίνεται χρόνος (40), καὶ Ἰώσηπος ὁ καὶ Καϊάφας (41) διάδοχος ἦν αὐτῶν. » Οὐκοῦν ὁ σύμπας οὐδ' ὄλος τετραέτης ἀποδεικνύται τῆς τοῦ Σωτῆρος ἡμῶν διδασκαλίας χρόνος, τεσσάρων ἐπὶ τέσσασιν (42) ἔτεσιν ἀρχιερέων ἀπὸ τοῦ Ἄννα καὶ ἐπὶ τῆν τοῦ Καϊάφα κατάστασιν ἐνιαύσιον λειτουργίαν ἐκτελεχότων. Τὸν γέ τοι Καϊάφην ἀρ-

Anna sacerdotio deturbato, Ismaelem pontificem designavit filium Baphi. Ita enim legitur in vetustissimo codice Parisiensis Ecclesiæ. Reliqui vero Eusebii codices Maz., Med., cum Fuk. et Savil., scriptum habent τὸν τοῦ Βαφί. Quibus consentit etiam Nicephorus.

(40) Διαγίνεται χρόνος. In nostris codicibus Maz., Med. Fuk. et Savilli scriptum est διεγένητο. Sic etiam legit Nicephorus in cap. 29 lib. 1.

(41) Ἰώσηπος ὁ καὶ Καϊάφας. Rufinus verit Josephum cui et Caiphæ nomen fuit, accepit successorem. Sic enim scriptum est in optimo et vetustissimo exemplari Parisiensis Ecclesiæ, non ut in vulgatis Josephum. Sed et Josephi historiographi nomen in eodem codice ita perpetuo scriptum invenit, quemadmodum etiam in vetustissimis Rufini editionibus scriptum habetur. Quod certe mutare non debuerant editores. Nam et apud Cassiodorum et Jordanem in indice scriptorum ex quibus decerpta est *Historia Gothica*, Josephus nominatur: et apud Suetonium in *Vespasiano*, antiquissimus codex bibliothecæ Memmiæ scriptum habet Josephus. Denique Apollonius Collatius *Josipum* semper vocat secunda syllaba brevi.

(42) Τεσσάρων ἐπὶ τέσσασιν. Josephi verba sic interpretatur Eusebius, quasi dixerit Josephus quatuor illos pontifices, Ananum, Ismaelem, Eleazarum ac Simonem, singulos anni spatium sacerdotium administrasse. Sed Josephus de duobus quidem postremis id discrete dicit, de prioribus non item. Nam Ismaelem quidem paulo postquam pontifex factus fuisset a Valerio, exutum fuisse narrat. Anano vero tantum abest, ut annum unum sacerdotium tribuat Josephus, quinimo ex Josephi verbis plane conficitur, Ananum tribus minimum annis sacerdotium tenuisse. Etenim Ananum in locum Joazari substitutum esse dicit a Quirino post peractum censum, anno circiter 37 ab Actiæ victoria, cum Coponius procurator esset Judææ; eundemque in sacerdotio permansisse usque ad procuratorionem Valerii Grati, qui a Tiberio sub initium imperii missus est in Judæam. Ita necesse est, ut Anani pontificatus satis diuturnus fuerit, quippe qui sub quatuor Judææ procuratoribus Coponio, M. Ambivio, Annio Rufo et Valerio Grato eam digni-

χειρέα εικότως τοῦ ἐνιαυτοῦ καθ' ἕν (43) τὰ τοῦ σω- A
 τήριου πάθους ἐπετελείτο, ἢ τοῦ Εὐαγγελίου παρε-
 σημήνατο Γραφή. Ἐξ ἧς καὶ αὐτῆς οὐκ ἀπέδων τῆς
 προκειμένης ἐπιτηρήσεως ὁ τῆς τοῦ Χριστοῦ διδα-
 σκαλίας ἀποδείκνυται χρόνος. Ἀλλὰ γὰρ ὁ Σωτὴρ καὶ
 Κύριος ἡμῶν Ἰησοῦς ὁ Χριστός, οὐ μετὰ τελευτῶν
 τῆς καταρχῆς τοῦ κηρύγματος, τοὺς δώδεκα ἀποστό-
 λους ἀνακαλεῖται· οὗς καὶ μόνους τῶν λοιπῶν αὐ-
 τοῦ μαθητῶν κατὰ τι γέρας ἐξείρετον ἀποστόλους
 ὀνόμασεν. Καὶ αὖθις ἀναδείκνυσιν ἑτέρους ἑβδο-
 μῆκοντα, οὗς καὶ αὐτοὺς ἀπέστειλεν ἀπὸ δύο δύο (44),
 πρὸ προσώπου αὐτοῦ εἰς πάντα τόπον καὶ πόλιν οὗ
 ἐμελλεν αὐτὸς ἐρχεσθαι (45).

ΚΕΦΑΛΑΙΟΝ ΙΑ'.

Τὰ περὶ Ἰωάννου τοῦ Βαπτιστοῦ καὶ τοῦ Χριστοῦ
 μεμαρτυρημένα. (Nic. H. E. 1, 19, 20)

Οὐκ εἰς μακρὸν δὲ (46) τοῦ Βαπτιστοῦ Ἰωάννου
 ὀπὸ τοῦ νέου Ἡρώδου τὴν κεφαλὴν ἀπομηθέντος,
 μνημονεύει μὲν καὶ ἡ θέλα τῶν Εὐαγγελίων Γραφῆ·
 συνιστορεῖ γὰρ μὴν καὶ ὁ Ἰώσηπος ὀνομαστὴ τῆς τε
 Ἡρωδιάδος μνήμην πεποιημένος, καὶ ὡς ἀδελφοῦ
 γυναικα οὖσαν αὐτὴν ἡγάγετο πρὸς γάμον Ἡρώδης,
 ἀθετήσας μὲν τὴν προτέραν αὐτῶν κατὰ νόμους γε-
 γαρμένην γυναικα· Ἀρέτα δ' ἦν αὐτῆ τοῦ Πετραίων
 βασιλέως θυγάτηρ· τὴν δὲ Ἡρωδιάδα ζῶντος δια-
 στήσας τοῦ ἀνδρός· δι' ἣν καὶ τὸν Ἰωάννην ἀνελὼν,

tatem gesserit. Cumque Gratus undecim annis præ-
 fuerit Judææ, Josephus dicere non dicit quoto pro-
 curationis anno Ananum exauctoraverit. Certe C
 Josephus in libro xx, cap. 8, Ananum hunc testa-
 tor diutissime potitum esse sacerdotio, et quinque
 ejus filios pontifices fuisse. Ex his apparet falli
 Scaligerum qui in Prolegomenis ad Eusebii *Chro-
 nicon*, Annam ad paucos dies pontificem fuisse scri-
 bit. Contra est Josephus in libris quos supra citavi.
 Quippe in lib. xx dicere affirmat Ananum ἐπὶ
 πλείστον potitum esse sacerdotio. Scio Josephi verba
 exponi posse non solum de tempore quo Anna gessit
 sacerdotium, sed et de toto temporis spatio quo
 vixit post sacerdotium. Nam quicumque pontifica-
 tum gesserant, ii reliquo vitæ tempore pontifices
 dicebantur, et decimas accipiebant, ut docet Jose-
 phus in lib. xx, ubi de Anania. Et ob hanc causam
 B. Lucas in supradicto loco Annam pontificem
 appellat; qui tamen tunc temporis non erat ponti-
 fix, sed eam dignitatem gesserat, ut supra dixi.
 Ex his patet, frustra ab Eusebio tani Josephi quam
 Lucæ verba adducta esse, ut quadriennium Christi
 prædicationis astrueret: quippe cum Christus non
 sub quatuor pontificibus, sed uno Caipha prædica-
 verit, ut ex Josepho superius ostendimus. Longe
 melius Epiphanius, qui triennium prædicationis
 Christi astruit ex numero Paschatum, quæ in Joan-
 nis Evangelio recensentur a prædicatione illius ad
 mortem usque. Ita etiam Prosper in *Chronico*, cu-
 jus verba hic apponam: *Quidam putant Dominum
 nostrum Jesum Christum xv anno regni Tiberii Cæ-
 saris, id est duobus Geminis cons. crucifixum: quo
 anno secundum indubitatam Lucæ evangelistæ aucto-
 ritatem baptizatum eum esse manifestum est, et Evan-
 gelium regni cælorum prædicare cœpisse. Secundum
 vero Joannis Evangelium, festivitati Paschæ Judæo-
 rum ter Dominum interfuisse cognoscimus: ut appa-
 reat tertium fuisse illud Pascha, quod verus Agnus
 suo sanguine consecravit. Proinde consules quidem
 a manifestatione Domini, id est a duobus Geminis*

passio contigit, divinum Evangelii volumen recte
 Caipham pontificem adnotavit. Ex cujus etiam Evan-
 gelii auctoritate temporis spatium quo Christus præ-
 dicavit, cum observatione nostra convenire ostendit.
 Cæterum Servator ac Dominus noster Jesus
 Christus haud multo post evangelicæ prædicationis
 initium duodecim sibi viros adjunxit, quos præ re-
 liquis discipulis suis solos apostolorum nomine quasi
 præcipuo quodam honoris titulo insignivit. Elegit
 præterea septuaginta viros, quos in ea loca et or-
 pida, in quæ ipse venturus erat, binos præmittere
 solebat.

B

29 CAPUT XI.

Testimonia de Joanne Baptista et de Christo.

Brevi interjecto tempore Joannem Baptistam ab
 Herode juniore capite truncatum fuisse sacra Evan-
 gelii Scriptura commemorat. Cui astipulatur etiam
 Josephus, qui et Herodiadis ipsius nominatim me-
 minit, et diserte narrat quomodo Herodes, priore
 et legitima conjuge repudiata, quæ Aretæ regis Ara-
 bum filia erat, hanc fratris sui uxorem a vivo viro
 suo per vim abductam sibi conjugem ascivit: inque
 ejus gratiam necato Joanne Baptista, cum Areta
 ob filia contumeliam infesto bellum gessit. Quo

inchoamus. Sed tertios ab eis consules *Dominicæ
 passioni ascribimus*. Alii vero quatuor Paschata
 numerant ab initio prædicationis Christi, inter
 quos est auctor *Chronici Alexandrini*. In qua senten-
 tia etiam fuisse videtur Eusebius, qui quadriennium,
 licet non integrum, assignat Christi prædica-
 tioni.

(43) *Τὸ ἐνιαυτοῦ καθ' ὄν*. Intelligit locum Joan-
 nis cap. xi et xviii, ubi dicitur Caipbas fuisse pon-
 tificem anni illius. Ex hoc Joannis loco conjicit Euse-
 bius Caipham creatum esse pontificem anno illo
 quo Christus suffixus est cruci. Eusebium secutus
 est auctor *Chronici Alexandrini*, qui pontifices sub
 quibus prædicavit Christus numerat, Annam,
 Ismaelem, Eleazarum ac Simoneim. Sed Joannes
 Caipham eo anno factum esse pontificem non dicit.
 Cum ergo Josephus, auctor certissimus, qui Judæo-
 rum pontificum successionem diligentissime re-
 censuit, affirmet Caipham a Valerio Grato pontifi-
 cem factum esse, nec nisi post Pilati procuratorem
 exutum esse sacerdotio, equidem Josephi auctorita-
 tem sequi malo, præsertim cum Lucæ evangelistæ
 testimonio confirmetur. Lucas enim diserte affir-
 mat anno xv Tiberii Cæsaris Caipham pontificem
 jam tum fuisse.

(44) *Ἀπέστειλεν ἀπὸ δύο δύο*. Ita elidimus ex
 fide nostrorum exemplarium Regii, Maz. Med. ac
 Fuk. Hodie tamen in cap. x Evangelii B. Lucæ,
 ex quo hoc desumpsit Eusebius, legitur tantum ἀπὸ
 δύο, sine repetitione ultimæ vocis, quam Rob. etiam
 Stephanus otiosam esse existimavit. Ego vero non-
 nihil elegantia hunc *πλεονασμόν* habere ceuseo,
 quem etiam in lingua Gallica retinemus.

(45) *Οὗ ἐμελλεν αὐτὸς ἐρχεσθαι*. Nostri codi-
 ces Maz., Med. ac Fuk. scriptum habent οὗ ἡμελ-
 λεν.

(46) *Οὐκ εἰς μακρὸν δέ*. Ab his verbis caput un-
 decimum inchoavi, secutus auctoritatem codicis
 Regii, Maz. ac Fuk., quibus consentit etiam Ru-
 linus.

quidem in bello victum acie Herodem, et universum A
ejus exercitum deletum refert, hæcque omnia ob
scelus adversus Joannem Baptistam perpetratum
ei contigisse. Idem Josephus Joannem justissimum
virum fuisse, et lavacri ejusdem institutorem affir-
mans, cum iis quæ in sacris Evangeliorum volumi-
nibus de eodem Joanne prodita sunt, mirifice con-
sentit. Refert etiam Herodem Herodiadis culpa
principatu excidisse, et in urbem Galliæ Viennam
simul cum ea esse relegatum. Et hæc quidem in
octavo decimo *Antiquitatum* libro ab eo commemo-
rantur, in quo etiam de Joanne scribit his verbis :
« Arbitrabantur quidam Judæorum divina ultione
periiisse Herodis exercitum, Deo cædem Joannis,
qui Baptista cognominatus est, vindicante. Quippe
hunc Herodes obruncaverat, cum esset vir bonus, B
Judæosque ad virtutis studium excitaret, præcipiens
ut juste quidem inter se, erga Deum autem pie
agentes, ad lavacrum accederent. Tunc enim de-
mum acceptum Deo fore lavacrum aiebat, cum eo
nou ad expiationem criminum uterentur, sed ad
corporis munditiem, ut mentibus jam ante per justitiam
expurgatis, corporis quoque adderent puritatem.
Cumque multi ad eum undique confluerent
(hujusmodi enim sermonibus mirifice delectabantur),
Herodes veritus, ne tanta hominis auctoritas
subditos ad defectionem impelleret, quippe qui nihil
non acturi ex ejus consilio viderentur, satius esse
duxit priusquam novi aliquid oriretur, illum e me-
dio tollere, quam mutatione rerum facta, ipse in
maximum discrimen adductus, 30 seram pœnitentiam
agere. Vincit igitur ob hanc Herodis suspitionem,
et ad castellum Machæruntem, cujus supra meminimus
perductus, ibidem cæsus est. » Hæc Josephus de Joanne.
Qui etiam in eodem libro Seruatoris nostri mentionem
facit his verbis : « Isdem

πόλεμον αἶρεται πρὸς τὸν Ἀρέταν, ὡς ἂν ἡτιμασμέ-
νης αὐτοῦ τῆς θυγατρὸς (47). Ἐν ᾧ πολέμῳ μάχης
γενομένης, πάντα φησὶ τὸν Ἡρώδου στρατὸν διαφθα-
ρῆναι, καὶ ταῦτα πεπονημένοι τῆς ἐπιβουλῆς ἔνεκεν
τῆς κατὰ Ἰωάννου γεγεννημένης. Ὁ δ' αὐτὸς Ἰώ-
σηπος ἐν τοῖς μάλιστα δικαιοτάτον καὶ Βαπτιστὴν
ὁμολογῶν γεγενῆσθαι τὸν Ἰωάννην, τοῖς περὶ αὐτοῦ
κατὰ τὴν τῶν Εὐαγγελίων Γραφὴν ἀναγεγραμμένοις
συμμαρτυρεῖ. Ἰστορεῖ δὲ καὶ τὸν Ἡρώδην τῆς βα-
σιλείας ἀποπεπτωκέναι διὰ τὴν αὐτὴν Ἡρωδιάδα,
μεθ' ἧς αὐτὸν καὶ εἰς τὴν ὑπερορῆαν ἀπεληλάσθαι,
Βιένναν τῆς Γαλλίας πόλιν (48) οἰκεῖν καταδικα-
σθέντα. Καὶ ταῦτα γὰρ αὐτῷ ἐν ὀκτωκαιδεκάτῳ τῆς
Ἀρχαιο.λογίας δεδήλωται, ἔνθα συλλαβαῖς αὐταῖς περὶ
τοῦ Ἰωάννου ταῦτα γράφει : « Τισὶ δὲ τῶν Ἰουδαίων
ἐδόκει ὀλωλέναι τὸν Ἡρώδου στρατὸν ὑπὸ τοῦ Θεοῦ,
καὶ μάλα δικαίως τινυμένοιο κατὰ ποινὴν Ἰωάννου
τοῦ καλουμένου Βαπτιστοῦ. Κτείνει γὰρ τοῦτοιο
Ἡρώδης, ἀγαθὸν ἄνδρα καὶ τοῖς Ἰουδαίοις κελεύοντα
ἀρετὴν ἐπασκῆσαι (49), καὶ τῇ πρὸς ἀλλήλους δι-
καιοσύνῃ καὶ πρὸς τὸν Θεὸν εὐσεβεῖα χρωμένους,
βαπτισμῷ συνιέναι. Οὕτω γὰρ δὴ καὶ τὴν βάπτισιν
ἀποδεκτὴν αὐτῷ φανείσθαι, μὴ ἐπὶ τινῶν ἀμαρτά-
δων παραιτήσαι χρωμένων, ἀλλ' ἐφ' ἀγνεῖα τοῦ σώ-
ματος, ἅτε δὴ καὶ τῆς ψυχῆς δικαιοσύνῃ προεκκεκα-
θαρμένης. Καὶ τὸν ἄλλον συστρεφομένον, καὶ γὰρ
ἤσθησαν ἐπιπλεῖστον τῇ ἀκροάσει τῶν λόγων, δεῖσας
Ἡρώδης τὸ ἐπὶ τοσόνδε πειθανθὸν αὐτοῦ τοῖς ἀνθρώ-
ποις, μὴ ἐπὶ ἀποστάσει τιμὴ φέροιτο (πάντα γὰρ
ἐψέκασαν συμβουλῇ τῇ ἐκείνου πράξοντες), πολλὸν κρεῖτ-
τον ἡγεῖται πρὶν τι νεώτερον ἀπ' αὐτοῦ γενέσθαι (50),
προλαθὼν ἀναιρεῖν, ἢ μεταβολῆς γενομένης εἰς πράγ-
ματα ἐμπεισῶν μετανεεῖν. Καὶ ὁ μὲν ὑποψία τῇ τοῦ
Ἡρώδου, βέσμιος εἰς τὸν Μαχαίρουνα πεμφθεὶς τὸ
προειρημένον φρούριον, ταύτη κτείννυται. » Ταῦτα
περὶ τοῦ Ἰωάννου διεληθὼν, καὶ τοῦ Σωτῆρος ἡμῶν (51)

(47) Ὡς ἂν ἡτιμασμένης αὐτοῦ τῆς θυγατρὸς.
In codice Regio, Med. ac Maz. legitur αὐτῷ τῆς θυ-
γατρὸς. Nicephorus quoque habet τούτω. Nec illud
omittendum est, in codice Maz. ac Fuk. ὡσάν scribi
una voce, licet cum spiritu in secunda syllaba.
Atque ita perpetuo hanc vocem scribi observavi in
optimo illo codice Maz. quoties ponitur pro tan-
quam.

(48) Βιένναν τῆς Γαλλίας πόλιν. Memoria
Iapsus Eusebius pro Lugduno Viennam posuit.
Quippe Josephus, quem hic auctorem laudat Euse-
bius, Herodem a Caio Cesare Lugdunum esse rele-
gatum scribit in lib. xviii *Originum*, cap. 7. Porro
in codicibus nostris Maz., Med., Fuk. ac Savil.
deest vox πόλιν.

(49) Ἀρετὴν ἐπασκῆσαι. Omnes nostri codices,
nullo excepto, scriptum habent ἀρετὴν ἐπασκοῦσι.
Sed cum paulo post sequatur χρωμένους, hunc so-
lœcismum animadvertens Rob. Stephanus emenda-
vit, ut editum est, ἐπασκῆσαι. Ego vero in tanto
consensu omnium librorum, ἐπασκοῦσι retinendum
censeo; tantum pro χρωμένους emendandum est
χρωμένους, ut habent Josephi ac Nicephori editio-
nes.

(50) Πρὶν τι νεώτερον ἀπ' αὐτοῦ γενέσθαι. Hæc
est scriptura Regii codicis. Sed Maz. ac Med. cum
Fuk. ac Savil. scriptum exhibent ὑπ' αὐτοῦ. Ita
etiam Nicephorus. In Josephi autem editionibus
legitur ἐξ αὐτοῦ.

(51) Καὶ τοῦ Σωτῆρος ἡμῶν. Jam superius men-
tionem feci libelli cujusdam qui nuper est editus :
in quo hic locus Josephi de Jesu Christo expendi-
tur. Auctor hujus libri duo nobis persuadere tenta-
vit. Primum est, locum illum Josephi falsum ac
subditivum esse. Alterum est, Eusebium nostrum
ejus fraudis auctorem existitisse. Quod atinet ad
primum caput disputationis, jam pridem viri docti
eum Josephi locum in dubium revocarunt. Sed cum
nudis iudiciis et suspicionibus ad id iudicandum
impellerentur, conjecturam suam silentio premere
maluerunt quam quidquam temere affirmare. Nemo
quidem prudenti consilio ab iis factum esse nemo
negaverit. Quamobrem scriptor illius libelli, in eo
mihi reprehendendus videtur, quod cum nullis ni-
tatur demonstrationibus, tamen ita pronuntiat, ut
nos posthac de ejus loci falsitate dubitare minime
patiatur. Quænam porro sunt argumenta illa quibus
hoc astruit? Justinus, inquit, in *Disputatione adver-*
sus Tryphonem nullam hujus rei mentionem fecit.
Quasi vero necesse fuerit Justino Josephi testimo-
nium adducere; aut quasi testimonium Josephi
historiarum scriptoris, magnum pondus habiturum
fuisset apud Tryphonem. Atqui non hoc erat pro-
positum Justino ut ex profanis scriptoribus, sed
potius ut ex sacris prophetarum libris Christi fidem
ac divinitatem probaret. Quare nihil opus erat ut
Josephi testimonium afferret, præsertim cum Jo-
sephus scriptor esset etiam tum recentissimus.

κατὰ τὴν αὐτὴν τοῦ συγγραμματος ιστορίαν ὡδέ πως μέμνηται· «Γίνεται δὲ κατὰ τοῦτον τὸν χρόνον Ἰησοῦς τις σοφὸς ἀνὴρ, εἶγε ἀνδρα αὐτὸν λέγειν χρῆ· Ἦν γὰρ παραδόξων ἔργων ποιητὴς, διδάσκαλος ἀνθρώπων τῶν σὺν ἡδονῇ τάληθῇ δεχομένων. Καὶ πολλοὺς μὲν τῶν Ἰουδαίων, πολλοὺς δὲ καὶ ἀπὸ τοῦ Ἑλληνικοῦ ἐπηγάγετο. Ὁ Χριστὸς οὗτος ἦν. Καὶ αὐτὸν ἐνόηξαν τῶν πρώτων ἀνδρῶν παρ' ἡμῖν σταυρῶ ἐπιτετιμηκότος Πιλάτου, οὐκ ἐξεπαύσαντο οἱ τὸ πρῶτον αὐτὸν ἀγαπήσαντες. Ἐφάνη γὰρ αὐτοῖς τρίτην ἔχων ἡμέραν πάλιν ζῶν, τῶν θείων προφητῶν ταῦτά τε καὶ ἄλλα μυρία περὶ αὐτοῦ θαυμάσια εἰρηκότων. Εἰσέτι τε νῦν τῶν Χριστιανῶν ἀπὸ τοῦδε ὀνομασμένων οὐκ ἐπέλιπε τὸ φύλον.» Ταῦτα τοῦ ἐξ αὐτῶν Ἑβραίων συγγραφῆς ἀνέκαθεν τῆ ἑαυτοῦ γραφῆ, περὶ τε τοῦ Βαπτιστοῦ Ἰωάννου καὶ τοῦ Σωτῆρος ἡμῶν παραδεδοκότος, τίς ἂν ἐτι λείποιτο ἀποφυγῆ, τοῦ μὴ ἀναισχύντους ἀπελέγεσθαι τοὺς κατ' αὐτῶν πλάσαμένους ὑπομνήματα; Ἀλλὰ ταῦτα μὲν ἐχέτω ταύτη.

ΚΕΦΑΛΑΙΟΝ ΙΒ'.

Περὶ τῶν μαθητῶν τοῦ Σωτῆρος ἡμῶν. (Nic. H. E. 1, 21, 22, usque ad fin.)

Τῶν γε μὴν τοῦ Σωτῆρος ἀποστόλων, παντὶ τῷ σαφῆς ἐκ τῶν Εὐαγγελίων ἢ πρόσρησις. Τῶν δ' ἑβδομήκοντα μαθητῶν, κατάλογος μὲν οὐδεὶς οὐδαμῆ φέρεται· λέγεται γε μὲν εἰς αὐτῶν Βαρνάβας γεγονέναι, οὐ διαφόρως μὲν καὶ αἱ Πράξεις τῶν ἀποστόλων ἐμνημόνευσαν, οὐκ ἥκιστα δὲ καὶ ὁ Παῦλος γράφων Γαλάταις. Τούτων δ' εἶναι φασὶ καὶ Σωσθένη τὸν ἅμα Παῦλῳ Κορινθίους ἐπιστελλαντα. Ἡ δ' ἱστορία παρὰ Κλήμεντι κατὰ τὴν πέμπτῃν τῶν Ἰστοριῶν ἀποδόσεων, ἐν ἣ καὶ Κηφᾶν, περὶ οὗ φησιν ὁ Παῦλος· «Ὅτε δὲ ἦλθε Κηφᾶς εἰς Ἀντιόχειαν, κατὰ πρόσωπον αὐτῷ ἀντέστην (52),» ἕνα φησὶ γεγονέναι τῶν ἑβδομήκοντα μαθητῶν, ὁμῶνουν Πέτρῳ τυγχάνοντα τῷ ἀποστόλῳ. Καὶ Ματθαίον δὲ τὸν ἀντὶ Ἰούδα τοῦ προδότου τοῖς ἀποστόλοις ἐγκαταλεγέντα, τὸν τε σὺν αὐτῷ τῆ ὁμοίᾳ ψήφῳ τιμηθέντα, τῆς αὐτῆς τῶν ἑβδομήκοντα κλήσεως ἠξιώσθαι κατέχει λόγος. Καὶ Θαδδαῖον δὲ ἕνα τῶν αὐτῶν εἶναι φασὶ περὶ οὗ καὶ ἱστορίαν ἐλθούσαν εἰς ἡμᾶς, αὐτίκα μάλα ἐκθήσομαι. Καὶ τῶν ἑβδομήκοντα δὲ πλείους τοῦ Σωτῆρος πεφηνέναι μαθητᾶς εὖροις ἂν ἐπιτηρήσας, μάρτυρι χρώμενος τῷ Παῦλῳ, μετὰ τὴν ἐκ νεκρῶν ἔγερσιν ὄφθαι αὐτὸν φήσαντι, πρῶτον μὲν Κηφᾶ (53), ἔπειτα τοῖς

A temporibus Jesus quidam fuit vir sapiens, si tamen virum eum appellare fas est. Erat quippe admirabilem operum effector, doctorque eorum qui veritatem libenti animo complectebantur. Multos ille partim ex Judæis, partim ex gentilibus sectatores sibi adjunxit. Hic erat Christus. Quem a gentis nostræ primoribus delatum, cum Pilatus crucis supplicio addixisset, hi tamen qui illum dilexerant, eum deinceps colere non destiterunt. Tertio enim die vivus ac spirans eis apparuit, prout divini prophetæ hæc et alia quamplurima de illo mirifica prædixerant. Abhinc porro Christianorum genus qui ab eo nomen sumpser, ad nostram usque ætatem continuatum manet. Hæc igitur cum scriptor ille ex Hebræis oriundus de Joanne Baptista et de Salvatore nostro in libris suis commemoraverit, quod jam effugium relinquitur his qui adversus eos Acta illa confinjerunt, quominus impudentissimi esse convincantur? Sed de his satis.

CAPUT XII.

De Servatoris nostri discipulis.

Et apostolorum quidem Servatoris nostri nomina ex Evangeliorum libris notissima sunt omnibus. Quod vero ad septuaginta discipulos attinet, eorum series nullibi perscripta reperitur. Fertur tamen ex illorum numero unus fuisse Barnabas, cujus cum in Actibus apostolorum crebra sit mentio, tum in Pauli ad Galatas Epistola. Ex iisdem etiam Sosthenem fuisse perhibent, eum qui una cum Paulo litteras ad Corinthios scripsit. Sic enim refert Clemens in libro quinto *Hypotyposeon*. In quo etiam Cepham illum cui Antiochiam ingresso Paulus se palam restitisse dicit, quoniam reprehensione dignus erat, unum ait fuisse ex septuaginta discipulis Petro apostolo cognominem. Matthiam quoque, eum qui Judæ proditoris loco in numerum apostolorum ascriptus est, et alterum illum qui cum Matthia pari suffragio fuit honoratus, fama est ex illo cœtu septuaginta discipulorum fuisse. Thaddæum præterea unum ex illis fuisse ferunt. De quo historiam quæ ad nos usque pervenit, mox narraturus sum. Quod si quis observare velit attentius, plures quam septuaginta reperiet Servatoris nostri discipulos, vel ex unius Pauli testimonio: qui Chri-

D bantur; quibus prolati, facillimum fuisset Eusebii fraudem convincere.

(52) Κατὰ πρόσωπον αὐτῷ ἀντέστην. Post hæc verba, ὅτι κατεγνωσμένος ἦν, quæ leguntur etiam in Epistola ad Galatas. Sed quoniam nec in codicibus nostris Maz., Med., Fuk. nec apud Rufinum habentur, et alioqui parum necessaria sunt hoc loco, merito ea delevisim. Idem a nobis factum est paulo postea in hoc ipso capite. Nam post verba illa, καὶ Θαδδαῖον δὲ, lineam integram expunximus; hæc scilicet verba, τὸν ὑπὸ Θωμᾶ κατὰ πρόσταξιν τοῦ Ἰησοῦ τῷ Ἀγθάρω πρὸς Ἰακὼν ἀποσταλέντα· quæ leguntur quidem in codice Regio, sed absunt a tribus reliquis, nec habentur in interpretatione Rufini.

(53) Πρῶτον μὲν Κηφᾶ. Rectius in nostris codi-

stium postquam a mortuis suscitatus est, primo omnium Cephæ apparuisse dicit, deinde duodecim, et post hos plus quam quingentis fratribus simul. Ex quibus nonnullos quidem mortem obiisse, pleurosque vero adhuc superstites fuisse tradit cum hæc scriberet. Inde Jacobo illum apparuisse testatur. Unus hic ex septuaginta discipulorum numero, ac præterea ex fratribus Domini fuisse perhibetur. Postremo cum præter duodecim essent alii complures qui instar illorum apostoli dicebantur, eujusmodi etiam erat Paulus, hæc adjungit: « Deinde visus est omnibus apostolis. » Sed de his satis. Historia vero de Thaddæo cujus supra mentionem fecimus, hujusmodi est.

CAPUT XIII.

Narratio de regulo Edessenorum.

Domini ac Servatoris nostri Jesu Christi divinitas cum propter admiranda illius opera ubique jam celebris esset, innumerabiles ab externis et a Judæa remotissimis regionibus, morbis et cujusquomodi doloribus affictos spe recuperandæ salutis; attraxerat. Itaque rex Agbarus, qui gentibus trans Euphratem positis non sine laude præerat, cum gravi morbo, et qui humana ope curari non poterat, consumeretur, simul atque de Jesu nomine ubique diffuso ac de stupendis ejus miraculis quæ omnium testimonio firmabantur, accepit, missis per tabellarium litteris, supplex eum rogavit ut se morbo liberaret. At ille tum quidem vocanti minime est obsecutus. Litteras tamen ad eum scribere non recusavit, quibus unum e discipulis suis qui ipsum sanaret, missurum se esse pollicebatur, neque ipsi solum, sed omnibus propinquis et fami-

ribus Maz., Med. ac Fuk. scribitur πρώτῳ. Mox pro περιέναι, leges grammaticæ seculi, restituiimus περιέναι, sicut legitur in codice Fuk. ac Savillii.

(54) *Εἰς δὲ καὶ οὗτος τῶν φερομένων τοῦ Σωτῆρος μαθητῶν, ἀλλὰ μὴ καὶ ἀδελφῶν ἦν.* Hæc est scriptura codicis Regii quam Rob. Stephanus expressit. Verum in reliquis codicibus, Maz. scilicet, Med., Fuk. et Savillii desunt hæc verba, μαθητῶν, ἀλλὰ μὴ καὶ. Sed neque Rufinus illa agnoscit. Sic enim vertit: *Post etiam dicit eum visum esse Jacobo, qui erat unus ex his qui fratres Salvatoris appellabantur.* Nos tamen nihil hic immutare volumus, sed scripturam codicis Regii retinimus. Multi quippe ex veteribus Jacobum fratrem Domini, eum qui primus Hierosolymorum episcopus est ordinatus, non ex XII apostolis, sed e numero discipulorum Domini fuisse scripserunt. Ita Gregorius Nyssenus in oratione 2 de Christi resurrectione. Clemens in lib. II Constitutionum, cap. 59, et in lib. I Recognitionum, sub finem pag. 20; Dorotheus in libro De apostolis et discipulis Domini, et Michael Glycas in parte III Annalium. Certe huic opinioni favere videtur Paulus in Epistola ad Corinthios, ubi recensens eos quibus Christus post mortem apparuerat, postquam XII apostolos nominavit, et quingentos alios, addit deinde, *postea visus est Jacobo et reliquis apostolis.* Jacobum ergo Paulus distinguit a XII apostolis. Atque ita Cyrillus Hierosolymitanus in catechesi IV et XIV locum beati Pauli intellexit.

(55) *Χριστοῦ θεότης.* Nostri codices Maz. ac

διώδεκα, καὶ μετὰ τούτους, ἐπάνω πεντακοσίοις ἀδελφοῖς ἐφάπαξ. Ὡν τινὰς μὲν ἐφασκε κεκοιμηθῆαι, τοὺς πλείους δ' ἔτι τῷ βίῳ καθ' ὃν γαιρὸν αὐτῷ ταῦτα συνετάττετο, περιέναι. Ἐπειτα δ' ὤφθαι αὐτὸν Ἰακώβῳ φησὶν· εἰς δὲ καὶ οὗτος τῶν φερομένων τοῦ Σωτῆρος μαθητῶν, ἀλλὰ μὴ καὶ ἀδελφῶν ἦν (54). Εἶθ' ὡς παρὰ τούτους κατὰ μίμῃσιν τῶν δώδεκα πλείεστων ὄσων ὑπαρξάντων ἀποστόλων, οἶος καὶ αὐτὸς ὁ Παῦλος ἦν, προστίθησι λέγων· « Ἐπειτα ὤφθη τοῖς ἀποστόλοις πᾶσι. » Ταῦτα μὲν οὖν περὶ τῶνδε. Τῆς δὲ περὶ τὸν Θαδδαῖον ἱστορίας ἡμῖν λεχθείσης τοιοῦτος γέγονεν ὁ τρόπος.

B

ΚΕΦΑΛΑΙΟΝ ΙΓ'.

Ἱστορία περὶ τοῦ τῶν Ἑδессηνῶν διναστού. (Nic. H. E. II, 7, et Evagr. IV, 29.)

Ἡ τοῦ Κυρίου καὶ Σωτῆρος ἡμῶν Ἰησοῦ Χριστοῦ θεότης (55), εἰς πάντας ἀνθρώπους τῆς παραδοξοποιου δυνάμειος ἐνεκεν βωμῆν, μυρίους ὄσους καὶ τῶν ἐπ' ἀλλοδαπῆς πορρωτάτῳ τε τῆς Ἰουδαίας, νόσων τε καὶ παντοίων παθῶν ἐλπίδι θεραπείας ἐπήγετο. Ταύτῃ τοι βασιλεὺς Ἀγθαρος (56), τῶν ὑπὲρ Εὐφράτην ἔθνῶν (57) ἐπισημότατα δυνασταύων, πάθει τὸ σῶμα δεινῷ καὶ οὐ θεραπευτῷ, ὅσον ἐπ' ἀνθρωπιεῖα δυνάμει, καταφθειρόμενος, ὡς καὶ τούνομα τοῦ Ἰησοῦ πολὺ καὶ τὰς δυνάμεις συμφώνως πρὸς ἀπάντων μαρτυρουμένης ἐπίθετο, ἰκέτης αὐτοῦ πέμψας δι' ἐπιστοληφόρου γίνεται, τῆς νόσου τυχεῖν ἀπαλλαγῆς ἀξίων. Ὁ δὲ μὴ τότε καλοῦντι ὑπακούσας, ἐπιστολῆς γοῦν αὐτὸν ἰδίᾳ καταξιοῖ, ἕνα τῶν αὐτοῦ μαθητῶν ἀποστέλλειν ἐπὶ θεραπείᾳ τῆς νόσου, ἡμοῦ τε αὐτοῦ σωτηρίαν (58) καὶ τῶν προσχόντων ἀπάντων ὑπισχνούμενος. Οὐκ εἰς μακρὸν δὲ ἄρα

Med., cum Fuk. ac Savil., scriptum habent θεότης.

(56) *Βασιλεὺς Ἀγθαρος.* Ita semper in codice Regio scriptum est nomen hujus reguli, eamque scripturam pluribus testimoniis jam dudum asseruimus in adnotationibus nostris ad fragmenta Dionis Cocceiani, ubi etiam docuimus commune id nomen fuisse regulis Edessenorum. In optimo tamen codice Maz. Ἀγθαρος hic et infra perpetuo scribitur. Quæ etiam scriptura minime contemnenda est. Nam et in nummis veteribus ita appellatur, et in antiquo epigrammate quod primus edidit Jacobus Sirmundus in notis ad Epistolas Sidonii. Magis tamen placet prior scriptura, tot scriptorum tam Græcorum quam Latinorum consensu firmata. Certe Ἀγθαρος Arabica vox est, quæ *potentissimum* significat, ut docuit me vir linguarum Orientalium peritissimus.

(57) *Τῶν ὑπὲρ Εὐφράτην ἔθνῶν.* Uni duntaxat genti, non autem pluribus imperavit Agbarus. Fuit enim Arabum regulus; nec universis Arabibus, sed parti duntaxat Arabum præfuit. Unde φύλαρχης seu φύλαρχος Ἀράβων vocatur. Quippe Arabes erant plures in tribus distincti: singulis autem tribubus suis imperabat phylarchus. Gentes igitur hoc loco dixit Eusebius pro unica gente. Idque vidit etiam Rufinus, qui hunc locum ita vertit: *Unde et rex quidam Agbarus nomine, gentis ultra Euphrasem positæ principatum nobiliter tenens.*

(58) *Ἠμοῦ τε αὐτοῦ σωτηρίαν.* In codicibus nostris Maz., Med. ac Fuk. scriptum est αὐτῷ.

αὐτῷ ἐπληροῦτο τὰ τῆς ἐπαγγελίας. Μετὰ γοῦν τὴν ἐκ νεκρῶν ἀνάστασιν καὶ τὴν εἰς οὐρανοὺς ἀνοδὸν αὐτοῦ, Θωμᾶς, τῶν ἀποστόλων εἰς τῶν δώδεκα, Θαδδαῖον (59) ἐν ἀριθμῷ καὶ αὐτὸν τῶν ἐβδομήκοντα τοῦ Χριστοῦ μαθητῶν κατελεγμένον, κινήσει θειοτέρῃ ἐπὶ τὴν Ἔδεσσαν (60) κήρυκα καὶ εὐαγγελιστὴν τῆς περὶ τοῦ Χριστοῦ διδασκαλίας ἐκπέμπει, πάντα τε δι' αὐτοῦ τὰ τῆς τοῦ Σωτῆρος ἡμῶν τέλος ἐλάμβανεν ἐπαγγελίας. Ἐχεις καὶ τοῦτον ἀνάγραπτον τὴν μάρτυριαν, ἐκ τῶν κατὰ Ἔδεσσαν τοτηνικαυτὰ βασιλευμένην πόλιν γραμματοφυλακείων ληφθεῖσαν. Ἐν γοῦν τοῖς αὐτοῖς δημοσίοις χάρταις, τοῖς τὰ παλαιὰ καὶ τὰ ἀμφὶ τὸν Ἀγβαρον πραχθέντα περιέχουσι, καὶ ταῦτα εἰσέτι καὶ νῦν ἐξ ἐκεῖνου πεφυλαγμένα εὐρηται. Οὐδὲν δὲ οἶον καὶ αὐτῶν ἐπακοῦσαι τῶν ἐπιστολῶν, ἀπὸ τῶν ἀρχείων ἡμῖν ἀναληφθεισῶν, καὶ τόνδε αὐτοῖς ῥήμασιν ἐκ τῆς Σύρων φωνῆς μεταβληθεισῶν τὸν τρόπον.

Ἀντίγραφον ἐπιστολῆς γραφείσης ὑπὸ Ἀγβαρου τοπάρχου τῷ Ἰησοῦ, καὶ πεμφθείσης αὐτῷ δι' Ἀνανία ταχυδρόμον εἰς Ἱεροσόλυμα.

« Ἀγβαρος τοπάρχος Ἐδέσσης (61) Ἰησοῦ Σωτῆρι αγαθῷ ἀναφανέντι ἐν τόπῳ Ἱεροσολύμων χαίρειν. Ἦκουστα! μοι τὰ περὶ σοῦ καὶ τῶν σῶν λαμάτων, ὡς ἄνευ φαρμάκων καὶ βοτανῶν ὑπὸ σοῦ γινόμενων. Ὡς γὰρ λόγος, τυφλοὺς ἀναβλέπειν ποιεῖς, χλωλοὺς περιπατεῖν, καὶ λεπρούς καθαρῖζεις, καὶ ἀκάθαρτα πνεύματα καὶ δαίμονας ἐκβάλλεις, καὶ τοὺς ἐν μακρονοσίᾳ βασιζομένους θεραπεύεις, καὶ νεκροὺς ἐγειρεῖς. Καὶ ταῦτα πάντα ἀκούσας περὶ σοῦ, κατὰ νοῦν ἐθέμην τὸ ἔτερον τῶν δύο, ἢ ὅτι σὺ εἶ ὁ Θεός, καὶ καταβὰς ἀπὸ τοῦ οὐρανοῦ ποιεῖς ταῦτα, ἢ ὕψος εἶ τοῦ Θεοῦ ποιῶν ταῦτα. Διὰ τοῦτο τοίνυν γράψας ἐδεήθην σου σκυλῆναι πρὸς μὲ (62), καὶ τὸ πάθος ὃ ἔχω, θεραπεῦσαι. Καὶ γὰρ ἤκουσα ὅτι καὶ Ἰουδαῖοι καταγαγγύζουσι σου καὶ βούλονται κακῶσαι σε. Πῶλις δὲ μικροτάτη μοί ἐστι καὶ σεμνή, ἥτις ἐξαρκεῖ ἀμφοτέροις. »

Καὶ ταῦτα μὲν οὕτως ἔγραψε (63), τῆς θείας αὐτὸν τέως μικρὸν ἀγασάσης ἐλλάμψεως. Ἄξιον δὲ καὶ τῆς πρὸς τοῦ Ἰησοῦ αὐτῷ διὰ τοῦ αὐτοῦ γραμματοκομιστοῦ ἀποσταλείσης ἐπακοῦσαι, ὀλιγοστίχου

(59) Θαδδαῖον antea editum erat Θαδδαῖον τὸν ἀδελφόν. Duas postremas voces expunximus, quippe quæ nec in optimis exemplaribus Reg. Maz. Fuk. et Savil., nec in interpretatione Rufini legantur. Solus codex Med. eas habet, nescio unde petitas. Neque enim ullibi quod sciam lectum est, Thaddæum hunc fratrem fuisse apostoli Thomæ.

(60) Τὴν Ἔδεσσαν. Nostri codices Maz. ac Med. cum Fuk. ac Savil. scriptum habent ἐπὶ τὰ Ἔδεσσα.

(61) Ἀγβαρος τοπάρχος Ἐδέσσης. In margine editionis Genevensis post vocem Ἀγβαρος ascripta est hæc lectio ex Bongarsii libro, Οὐχανίης υἱός. Ne quis autem suspicetur hanc lectionem e manuscripto exemplari desumptam esse, monendus est lector hanc esse conjecturam Bongarsii, qui ex interpretatione Rufini id hauserat. Nam Rufinus hunc locum ita vertit : *Abgarus Vohanias filius toparcha*, etc. Et vulgatæ quidem editiones Rufini sic præferunt. Sed in vetustissimo codice Parisiensis Ecclesiæ, scriptum est *Vohame filius*. Codex autem biblio-

liaribus salutem præstiturum. Nec multo post ad exitum perducta sunt quæcunque ei promissa fuerant. Nam post resurrectionem Christi 32 ejusque in cælos ascensum, Thomas unus e duodecim apostolis, divino quodam impetu impulsus, Thaddæum unum e septuaginta Christi discipulorum numero Edessam misit, ut Christi doctrinam illis gentibus nuntiaret ; ejusque opera Servatoris nostri promissa exitum sortita sunt. Cujus quidem rei testimonium habemus ex ipsius Edessæ in quatum regnabat Agbarus, tabulariis desumptum : siquidem in monumentis publicis, in quibus antiquitates urbis et res Agbari gestæ continentur, hæc etiam ad nostram usque ætatem conservata reperimus. Operæ pretium igitur fuerit ipsas epistolas audire, quas ex archivis depromptas e Syrorum lingua fideliter transtulimus in hunc modum.

Exemplum epistolæ scriptæ a rege Agbaro ad Jesum, et ad eum missæ Hierosolyma per Ananiam cursorem.

« Agbarus princeps Edessæ Jesu Servatori bono qui in finibus Hierosolymorum apparuit, salutem. Nuntiatum est mihi de te et de curationibus quas absque herbis et medicamentis operaris. Fama enim est, cæcis visum, claudis gressum abs te restitui, leprosos mundari, dæmonas et immundos spiritus expelli, diuturnis morbis oppressos sanari, mortuos denique suscitari. Quæ cum omnia de te audirem, sic in animum meum induxi, aut te revera Deum esse, qui e cælo delapsus hæc efficias, aut certe Dei Filium. Proinde ad te scripsi, orans ut nos invisere, morbumque nostrum sanare non graveris. Audio enim Judæos tibi obtrectare, et insidias in caput tuum struere. Est mihi civitas, parva quidem illa, sed ornata, quæ nostrum utrique sufficiat. »

Et hæc quidem ita scripsit Agbarus, cum divini luminis radius eum modice tum quidem collustrasset. Nunc epistolam quam ei Jesus per eundem tabellarium rescripsit, audiamus, brevem illam

thecæ Regiæ habet *Euchame*. Bongarsius id nomen matris Abgari esse existimavit, cui non assentior. Crediderim potius patris vocabulum esse, quod Rufinus ex quibusdam libris apocryphis hauserat. Verendum itaque fuit Οὐχάμου.

(62) Σκυλῆναι πρὸς μὲ. In Menæo Græcorum ad diem xvi mensis Augusti, ubi tota hæc narratio de Abgaro habetur, ita legitur hic locus, σκυλῆναι καὶ ἐλθεῖν πρὸς μὲ. Sed nihil opus est hujusmodi glossemate, cum satis subaudiatur.

(63) Καὶ ταῦτα μὲν οὕτως ἔγραψε. Tota hæc pericope usque ad illa verba τὰ ἀντιγραφέντα, etc., abest a nostris codicibus, Maz. scilicet, Med. ac Fuk., nec habetur in interpretatione Rufini. Ac libenter equidem ea verba expunxissem, quippe cum Eusebiana non esse pro certo habeam. Sed quoniam in Regio codice et ad marginem Med. exemplaris leguntur, in nostra quoque editione retinenda esse duxi.

quidem, sed virtutis et efficaciam plenissimam; A quæ sic habet.

Rescriptum Jesu ad Agbarum Regem per Ananiam cursorem.

« Beatus es, Agbare, qui in me credideris quem non vidisti. De me enim scriptum est, eos qui me viderint, non credituros in me, ut ii qui non viderint, credentes **33** vitam accipiant. Quod vero ad me scribis ut ad te proficiscar, hic necesse habeo omnia implere propter quæ sum missus, iisque deum absolutis, ad illum qui me misit, reverti. Cæterum cum primum ad eum me recepero, ex discipulis meis aliquem ad te mittam, qui et morbum tuum curet, et vitam tibi tuisque omnibus præstet. »

His epistolis hæc etiam Syriaco sermone erant adjuncta: — Post ascensum Jesu Christi, Judas qui etiam Thomas dictus est, Thaddæum apostolum, unum e septuaginta, ad Agbarum misit. Qui cum illuc advenisset, apud Tobiam Tobiam filium diverit. Postquam vero fama de ejus adventu et de miraculis quæ ab ipso edebantur increbrescere cœpit, nuntiatum est Agbaro advenisse illuc apostolum Jesu, sicut per litteras promiserat. Cœpit igitur Thaddæus morbos quoslibet et languores divipa virtute sanare, adeo ut cuncti admiratione ca-

(64) *Γέγραπται γὰρ περὶ ἐμοῦ.* Ubinam hæc scripta sint, in quo Veteris Instrumenti loco, adhuc quaero. In Joannis quidem Evangelio scriptum habetur, Dominum nostrum post resurrectionem dixisse Thomæ: *Beati qui non viderunt et crediderunt.* Sed hæc epistola Christi ad Agbarum regem, si quidem vera est, objurgationem illam apostoli Thomæ aliquot annis antecessit. In cap. vi Isaia locus est huic plane similis, ad quem alluisse videtur auctor hujus epistolæ.

(65) *Ἰούδας ὁ καὶ Θωμᾶς.* Thomas quidem, qui fuit unus ex duodecim, dicebatur Didymus teste Joanne evangelista, sed eundem Judam esse cognominatum, alibi quod sciam non reperit. Itaque et hoc nomine narratio ista merito in suspicionem venit. Nisi forte hunc errorem Eusebii esse dicamus, qui Thomæ cognomentum attribuerit, quod tribuendum erat Thaddæo. Certe Thaddæus apostolus alio nomine dictus est Judas. Hieronymus in cap. x *Matthæi*: *Thaddæum apostolum, ecclesiastica tradit historia missum Edessam ad Abagarum regem Chosidenæ* (scribe *Chosdroenæ* vel quod idem est *Osdroenæ*), qui ab Evangelista Luca Judas Jacob: et alibi appellatur *Lebæus*, quod interpretatur Coreulum. *Credendumque est eum fuisse τριώνυμον.* Idem scribitur in Menologio ad diem 19 Junii.

(66) *Θαδδαῖον τὸν ἀπόστολον.* Nescio cur Hieronymus in loco superius allato, Thaddæum hunc qui a Thoma apostolo missus est ad Agbarum regem, unum ex xii apostolis fuisse dicit. Nam Eusebius ex quo Hieronymus eam narrationem mutuatus est, tum hic, tum in superiori capite diserte scribit. Thaddæum unum fuisse e lxx Domini discipulis. Idem repetit Eusebius in lib. ii sub initium. Hunc B. Hieronymi errorem jam dudum notavit Beda in cap. 1 *Retract. in Act. apost.* Apostolus quidem passim nominatur in hoc Edessenorum monumento quod refert Eusebius. Sed apostoli nomen hic latius sumitur, eo more quo singulæ gentes et urbes eos a quibus Evangelii primum veritatem acceperant, apostolos nominabant. Neque enim solis duodecim hoc inditum est vocabu-

lum, πολυδυνάμου δὲ ἐπιστολῆς, τοῦτον ἐχούσης καὶ αὐτῆς τὸν τρόπον.

Τὰ ἀντιγραφόμενα ὑπ' Ἰησοῦ διὰ Ἀνανία ταχυδρομὸν τοπάρχῃ Ἀγάρῳ.

« Ἀγβαρε, μακάριος εἶ πιστεύσας ἐν ἐμοί, μὴ ἐωρακώς με. Γέγραπται γὰρ περὶ ἐμοῦ (64), τοῦς ἐωρακώτας με μὴ πιστεύσειν μοι, ἵνα οἱ μὴ ἐωρακώτες, αὐτοὶ πιστεύσωσι καὶ ζήσονται. Περὶ δὲ οὗ ἔγραψάς μοι ἔλθειν πρὸς σέ, δέον ἐστὶ πάντα δι' ἀπεστάλην, ἐνταῦθα πληρῶσαι με, καὶ μετὰ τὸ πληρῶσαι, οὕτως ἀναληφθῆναι πρὸς τὸν ἀποστειλαντά με. Καὶ ἐπειδὴ ἀναληφθῶ, ἀποστελῶ σοι τινὰ τῶν μαθητῶν μου, ἵνα λάσῃται σοὶ τὸ πάθος, καὶ ζῆν σοὶ καὶ τοῖς σὺν σοὶ παράσχηται. »

Ταύταις δὲ ταῖς ἐπιστολαῖς ἐτι καὶ ταῦτα συνήτητο τῇ Σύρων φωνῇ: — Μετὰ δὲ τὸ ἀναληφθῆναι τὸν Ἰησοῦν, ἀπέστειλεν αὐτῷ Ἰούδας ὁ καὶ Θωμᾶς (65), Θαδδαῖον τὸν ἀπόστολον (66) ἕνα τῶν ἐβδομήκοντα. Ὅς ἐλθὼν κατέμενε πρὸς Τωβίαν τὸν τοῦ Τωβία. Ὅς δὲ ἤκουσθη περὶ αὐτοῦ, καὶ δῆλος γέγονε διὰ τῶν ἐπιτελουμένων αὐτῷ θαυμασίων (67), ἐμηνύθη τῷ Ἀγάρῳ δι. *Ἐλήλυθεν ἀπόστολος ἐνταῦθα τοῦ Ἰησοῦ καθὼς ἐπέστειλέ σοι* (68). ἤρξατο οὖν ὁ Θαδδαῖος ἐν δυνάμει Θεοῦ θεραπεύειν πᾶσαν νόσον καὶ μαλακίαν, ὥστε πάντας θαυμάζειν. Ὅς δὲ ἤκουσεν ὁ

lum, sed omnes eorum discipuli, et comites atque adiutores, generaliter apostoli sunt appellati. Et quemadmodum, licet Dominus septuaginta duntaxat discipulos elegerit, longe plures tamen eo nomine postea sunt exornati, sicut in superiore capite observavit Eusebius: ita etiam, licet Dominus duodecim tantum apostolos designaverit, postea tamen hæc appellatio pluribus communicata est, ut notavit Hieronymus in *Epistolam ad Galatas*. Hinc est quod in Menæis Græcorum, et apud Simeonem Metaphrastem, Marcus et Lucas evangelistæ, Titus, Timotheus et Philemon et reliqui Pauli discipuli, apostolorum titulo decorantur. Ambrosius seu potius Hilarius in cap. i *Epistolæ ad Galatas, Apostolum se*, inquit, *non ab hominibus electum, et missum ad prædicandum testatur, sicut erant quidam, qui electi ab apostolis mittebantur ad Ecclesias roborandas: neque sicut alii qui a Judæis mittebantur ad disturbandas Ecclesias.* Quibus in verbis triplex genus recensetur apostolorum. Primi sunt duodecim illi a Christo electi. Secundi sunt apostolorum discipuli. Tertii, Judæorum apostoli. Habuerunt enim Judæi apostolos suos, qui a patriarchis ad varia negotia mittebantur. Eorum mentio fit ab Epiphonio in hæresi xxx, Hieronymo in cap. i *Epistolæ ad Galatas*, et in codice Theodosiano titulo De Judæis, et in Commentariis supradicti scriptoris in cap. i *Epistolæ ad Romanos*. Cæterum monendus est lector in omnibus nostris codicibus scriptum esse Θαδδαῖον ἀπόστολον sine articulo præpositivo, quem solus codex Medicæus superscriptum habet.

(67) *Καὶ δῆλος γέγονε διὰ τῶν ἐπιτελουμένων αὐτῷ θαυμασίων.* Totæ hæc pericope abest a codicibus nostris Maz., Med. ac Fuk. et ab interpretatione Rufini. Quia tamen existat in codice Regio, eam expungere nolui.

(68) *Καθὼς ἐπέστειλέ σοι.* Omnes nostri codices, Regius scilicet ac Med., cum Maz., ac Fuk. scriptum habent καθὰ ἐπ. Quæ lectio nescio cur tantopere displicerit Rob. Stephano, cum καθὰ ideia valeat ac καθὼς.

Ἄγθαρος τὰ μεγαλεῖα καὶ τὰ θαυμάσια, ἃ ἐποίησεν, καὶ ὡς ἐθεράπευεν ἐν ὀνόματι καὶ δυνάμει Ἰησοῦ Χριστοῦ (69), ἐν ὑπονοίᾳ γέγονεν, ὡς ὅτι αὐτός ἐστι, περὶ οὗ ὁ Ἰησοῦς ἐπέστειλε λέγων· « Ἐπειδὴν ἀναληφθῶ, ἀποστελῶ σοι τινὰ τῶν μαθητῶν μου, ὅστις τὸ πάθος σου ἰάσεται. » Μετακαλεσάμενος οὖν τὸν Ἰωβίαν, παρ' ᾧ κατέμενεν, εἶπεν· « Ἦκουσα ὅτι ἀνὴρ τις δυνάστης ἐλθὼν ἀπὸ Ἱεροσολύμων (70), καταμένει ἐν τῇ σῇ οἰκίᾳ, καὶ πολλὰς ἰάσεις ἐπ' ὀνόματι Ἰησοῦ ἐργάζεται. » Ὁ δὲ εἶπε· « Ναί, Κύριε (71), ξένος τις ἐλθὼν, ἐνέφησε παρ' ἐμοὶ καὶ πολλὰ θαύματα ἐπιτελεῖ. » Ὁ δὲ· « Ἀνάγαγε αὐτὸν, ἔφη, πρὸς μέ. » Ἐλθὼν δὲ ὁ Τωβίας παρὰ Θαδδαίου, εἶπεν αὐτῷ· « Ὁ τοπάρχης Ἄγθαρος μετακαλεσάμενός με, εἶπεν ἀναγαγεῖν σε παρ' αὐτὸν (72), ἵνα θεραπεύσης αὐτοῦ τὸ πάθος. » Καὶ ὁ Θαδδαῖος, « Ἀναβαίνω, ἔφη, ἐπειδὴ περὶ δυνάμει παρ' αὐτὸν ἀπέσταλμαι. » Ὀρθρίσας οὖν ὁ Τωβίας τῇ ἑξῆς, καὶ παραλαβὼν τὸν Θαδδαῖον ἦλθε πρὸς τὸν Ἄγθαρον· ὡς δὲ ἀνέβη, παρόντων καὶ ἐστῶτων τῶν μεγιστάνων αὐτοῦ, παραχρῆμα ἐν τῷ εἰσεῖναι αὐτὸν, ὄραμα μέγα ἐφάνη τῷ Ἀγθάρῳ ἐν τῷ προσώπῳ τοῦ ἀποστόλου Θαδδαίου. Ὅπερ ἰδὼν Ἄγθαρος, προσεκύνησε τῷ Θαδδαίῳ, θαυμά τε ἔσχε τοὺς περιεστῶτας πάντας. Αὐτοὶ γὰρ οὐχ ἐωράκασιν τὸ ὄραμα, ἃ μόνῳ τῷ Ἀγθάρῳ ἐφάνη. Ὅς καὶ τὸν Θαδδαῖον ἤρετο, « Εἰ ἐπ' ἀληθείας μαθητῆς εἶ Ἰησοῦ τοῦ Υἱοῦ τοῦ Θεοῦ, ὃς εἰρήκει πρὸς μέ. » Ἀποστελῶ σοὶ τινὰ τῶν μαθητῶν μου, ὅστις ἰάσεται σου τὸ πάθος, καὶ ζῶν σοὶ καὶ τοῖς σὺν σοὶ παρέξει πᾶσι ; » Καὶ ὁ Θαδδαῖος ἔφη· « Ἐπεὶ μεγάλως πεπίστευκας εἶς τὸν ἀποστελλαντά με Κύριον Ἰησοῦν (73), διὰ τοῦτο ἀπεστάλην πρὸς σέ. Καὶ πάλιν ἐπιπλέον πιστεύσης εἰς αὐτόν, ὡς ἂν πιστεύσης, ἔσται σοὶ τὰ αἰτήματα τῆς καρδίας σου. » Καὶ ὁ Ἄγθαρος πρὸς αὐτόν, « Οὕτως ἐπίτευσσα, φησὶν, ἐν αὐτῷ, ὡς καὶ τοὺς Ἰουδαίους τοὺς σταυρώσαντας αὐτόν, βουληθῆναι δύναμιν παραλαβὼν κατακόψαι, εἰ μὴ διὰ τὴν βασιλείαν τῶν Ῥωμαίων ἀνεκόπη τῆς προθέσεως. » Καὶ ὁ Θαδδαῖος εἶπεν· « Ὁ Κύριος ἡμῶν καὶ Θεὸς Ἰησοῦς ὁ Χριστὸς (74) τὸ θέλημα τοῦ Πατρὸς αὐτοῦ πεπλήρωκε, καὶ πληρώσας, ἀνελήφθη πρὸς τὸν ἑαυτοῦ Πατέρα. » Λέγει αὐτῷ Ἄγθαρος· « Κάγῳ πεπίστευκα εἰς αὐτόν καὶ εἰς τὸν Πατέρα αὐτοῦ. » Καὶ ὁ Θαδδαῖος, « Διὰ τοῦτο, φησὶ, τίθημι τὴν χειρὰ μου

perentur. Proinde cum Agbarus ab illo patrata miracula audivisset, et quo pacto per nomen ac virtutem Jesu Christi morbos fugaret, in suspicionem adductus est hunc ipsum esse, de quo Jesus olim ad se perscripserat his verbis : « Cum primum me ad eum recepero, ex discipulis meis aliquem ad te mittam, qui et morbum tuum curet, et vitam tibi tuisque omnibus præstet. » Accito igitur Tobias cujus hospitio utebatur, « Accepi, inquit, potentem quemdam virum profectum Hierosolymis apud te diversari, et plurimas morborum curationes in nomine Jesu ab illo fieri. » Ad hæc Tobias : « Certe, inquit, domine, peregrinus quidam apud me est, qui plurima edit miracula. » Tum Agbarus : « Illum velim ad me adducas. » Igitur Tobias domum reversus, sic Thaddæum allocutus est : « Agbarus hujus civitatis regulus accersivit me, jussitque ut te ad ipsum perducerem, quo ipsius ægritudinem cures. » Cui Thaddæus : « Pergamus, inquit, quandoquidem ejus potissimum gratia sum missus. » Postridie ergo Tobias mane assumpto Thaddæo, ad Agbarum perrexit. Cumque esset ingressus, Agbarus proceribus suis circumseptus in ipso intrantis Thaddæi vultu divinum nescio quid videre sibi visus est : quo conspecto statim Thaddæum adoravit. Mirabantur omnes qui aderant, quippe qui nihil horum vidissent quæ Agbarus apparuerant. Tum Agbarus Thaddæum interrogavit : « Tu ne, inquit, 34 discipulus es Jesu Filii Dei qui hæc ad me scripsit : « Ex discipulis meis aliquem ad te mittam qui et morbum tuum curet, et vitam tibi tuisque omnibus præstet. » Cui Thaddæus : « Quandoquidem, inquit, maximam fiduciam posuisti in Servatore Jesu qui misit me, idcirco ad te sum missus. Quod si deinceps magis ac magis in eum credideris, sient omnia quæ postulas, prout fidem habebis. » Ille Agbarus : « Adeo, inquit, credidi ei, ut Judæos qui illum in crucem egerunt; bello appetere et ad internecionem delere voluerim, nisi metus imperii Romani me ab hoc consilio revocasset. » Tum Thaddæus : « Dominus, inquit, noster et Deus Jesus Christus quidquid a Patre mandatum fuerat, exsecutus est, perfectisque omnibus ad parentem suum est reversus. » Cui Agbarus : « Et

(69) Ἐν ὀνόματι καὶ δυνάμει Ἰησοῦ Χριστοῦ. D Hæc verba non habentur in tribus nostris codicibus Maz. Med. ac Fuketii.

(70) Ἐλθὼν ἀπὸ Ἱεροσολύμων. Duæ postremæ voces desunt in tribus nostris codicibus Maz., Med. Fuk., nec habentur in interpretatione Rufini.

(71) Ὁ δὲ εἶπε· Ναί Κύριε. Hæc et sequentia usque ad voces illas, ἀνάγαγε αὐτόν πρὸς μέ, nec in tribus nostris codicibus, nec in interpretatione Rufini leguntur. Solus codex Reginus eam lectionem habet. Sed mirum est quantopere codex ille a reliquis discrepet, tum alibi, tum præcipue in clausula hujus libri.

(72) Ἀναγαγεῖν σε παρ' αὐτόν. Omnes nostri codices, ne Regio quidem excepto, diserte scriptum habent παρ' αὐτῷ. Sic paulo post, ubi legitur παρ' αὐτόν ἀπέσταλμαι, in omnibus nostris exemplaribus præterquam in Fuk. scriptum est παρ' αὐτῷ.

(73) Εἰς τὸν ἀποστελλαντά με Κύριον Ἰησοῦν. Duæ ultimæ voces absunt a tribus codicibus Maz., Med. ac Fuk., nec habentur in interpretatione Rufini.

(74) Ὁ Κύριος ἡμῶν καὶ Θεὸς Ἰησοῦς ὁ Χριστὸς. Simplicior ac sincerior est lectio, quam in tribus nostris codicibus reperimus Maz., Med. ac Fuk. : Ὁ Κύριος ἡμῶν Ἰησοῦς τὸ θέλημα, etc. Quam quidem scripturam confirmat etiam Nicephorus ac Rufinus. Nec ullus, ut opinor, negabit, eam scripturam huic loco aptius convenire. Primum enim veteres illi Dei vocabulum soli Patri tribuere solebant, ut notum est. Deinde si Thaddæus Agbarum alloquens nondum plena imbutum fide, Jesum appellasset Deum, id Agbarum turbare merito potuisset, et hanc illi suspicionem injicere, duos deos a Thaddæo prædicari.

In ipsum, inquit, credidi et in Patrem ipsius. » **A** Tunc Thaddæus : « Propterea, inquit, manum tibi impono in nomine Domini nostri Jesu. » Quo facto statim Agbarus morbo et ægritudine qua laborabat est liberatus, magnaque eum admiratio tenuit, quod sicuti de Jesu fama acceperat, reipsa per Thaddæum discipulum ipsius et apostolum impletum videbat, qui absque ullis medicamentis herbisque ipsum pristinae valetudini restituisset : nec vero ipsum solummodo, sed et Abdum quemdam Abdi filium podagra laborantem, qui cum simplex ad Thaddæi vestigia provolutus esset, benedictionem ab eo per impositionem manus accipiens sanatus est. Plures quoque alii ex eadem civitate ab eodem apostolo curati sunt, multaque miracula perpetrata cum verbum Dei illie prædicaret. Post hæc vero Agbarus sic Thaddæum allocutus est : « Quæcumque facis, inquit, Thaddæe, ope divinæ virtutis abs te fieri credimus, eaque de causa te non mediocriter admiramus. Sed, quæso te, expone deinceps nobis de Jesu ipsius adventu, qualis et cuiusmodi is fuerit : et de potentia ejusdem, qua demum vi atque virtute tot et tanta quæ auditu accepimus perpetravit. » Et Thaddæus : « Nunc quidem, inquit, parcam dicere, quandoquidem ad verbum Dei palam omnibus nuntiandum sum destinatus. Crastino vero congrega mihi omnes cives tuos, et verbum Dei coram illis prædicabo vitæque sermonem in eorum mentibus seram, exponens de adventu Jesu Christi, cuiusmodi fuerit, et de ejusdem **35** legatione, cuius rei causa a Patre missus sit : de potentia illius et de arcanis quæ inter homines locutus est, et qua vi ac virtute tot miracula patravit : de nova ejusdem prædicatione : de vilitate et abjectione exterioris ejus humanitatis : quo

(75) Καὶ ἀποστόλου Θαδδαίου. Duæ priores voces desunt in tribus codicibus Mazarino, Medicæo et Fuketii, nec leguntur in versione Rufini. Sic et paulo inferius ubi legitur ὁ αὐτὸς ἰάσατο ἀπόστολος, iidem tres libri ultimam vocem non agnoscunt.

(76) Εὐχὰς τε διὰ χειρὸς λαβῶν ἑθεραπεύθη. Pessime hunc locum verterunt Muscu^{us} et Christophorus. Putarunt enim εὐχὰς λαβεῖν idem esse quod *voti compotem fieri*, cum sit *benedictionem accipere*. Idem est igitur ac si dixisset Eusebius δι' εὐχῆς καὶ χειρῶν ἐπιθέσεως, ut loquitur in lib. II, cap. 1. Non recte igitur Nicephorus pro illis verbis εὐχὰς διὰ χειρὸς λαβῶν, hæc posuit εὐχῆ τε ἅμα καὶ τῆ ἀφῆ θάπτον τῶν δυσχερῶν ἀπηλλάττοντο, id est, *simul atque orassent et tetigissent Thaddæum, statim morbis liberati sunt*. Aiqui non hoc dicit Eusebius, sed manus impositione et precatione Thaddæi ægros curatos fuisse. Εὐχὰς διὰ χειρὸς vel simpliciter εὐχὰς χειρὸς antiqui Patres vocabant manus impositionem cum precatione. Sic in excerptis Theodoti seu in libris *Hypotyposion* Clementis, pag. 344, de baptismo, διὰ τοῦτο ἡσται, δεήσεις, εὐχὰς χειρῶν, γονυκλισία. Præcedebat autem oratio impositionem manuum. Possidit in *Vita* Augustini, cap. 29 : *Quod dum comperisset, facere non distulit ; sed confestim, manum illi imponens oratione præmissa ; et illum infirmum continuo Dominus sanum ab eodem discedere fecit*.

(76') Ἐπειδὴ κηρύξαι τὸν λόγον ἀπεστάλην. Ex versione Rufini suspicari quis fortasse posset, verba hic esse transposita. Sic enim vertit Rufinus : *Et*

ἐπὶ σὲ ἐν ὀνόματι αὐτοῦ τοῦ Κυρίου Ἰησοῦ. » Καὶ τοῦτο πράξαντος, παραχρῆμα ἑθεραπεύθη τῆς νόσου καὶ τοῦ πάθους οὐ εἶχεν. Ἐθαύμασε τε ὁ Ἄγβαρος, ὅτι καθὼς ἤκουσται αὐτῷ περὶ τοῦ Ἰησοῦ, οὕτως τοῖς ἔργοις παρέλαβε διὰ τοῦ μαθητοῦ αὐτοῦ καὶ ἀποστόλου Θαδδαίου (75), ὃς αὐτὸν ἀνευ φαρμακείας καὶ βοτανῶν ἑθεράπευσεν. Καὶ οὐ μόνον, ἀλλὰ καὶ Ἄβδον τὸν τοῦ Ἄβδου ποδάγραν ἔχοντα ὃς καὶ αὐτὸς προσελθὼν ὑπὸ τοῦ πόδας αὐτοῦ ἔπεσεν, εὐχὰς τε διὰ χειρὸς λαβῶν ἑθεραπεύθη (76)· πολλοὺς τε ἄλλους συμπόλτας αὐτῶν ὁ αὐτὸς ἰάσατο ἀπόστολος, θαυμαστά καὶ μεγάλα ποιῶν, καὶ κηρύσσων τὸν λόγον τοῦ Θεοῦ. Μετὰ δὲ ταῦτα ὁ Ἄβγαρος, « Σὺ Θαδδαε, ἔφη, σὺν δυνάμει τοῦ Θεοῦ ταῦτα ποιεῖς, καὶ ἡμεῖς σε αὐτοῦ θαυμάσαμεν. Ἄλλ' ἐπὶ τούτοις δέομαι σου, διηγήσασθαί μοι περὶ τῆς ἐλεύσεως τοῦ Ἰησοῦ πῶς ἐγένετο, καὶ περὶ τῆς δυνάμεως αὐτοῦ, καὶ ἐν ποίᾳ δυνάμει ταῦτα ἐποίηι, ἅτινα ἠκούσαμεν. » Καὶ ὁ Θαδδαεὸς, « Νῦν μὲν σιωπήσομαι, ἔφη, ἐπειδὴ κηρύξαι τὸν λόγον ἀπεστάλην (76'). Αὐριον δὲ ἐκκλησιάσόν μοι τοὺς πολίτας σου πάντας, καὶ ἐπ' αὐτῶν κηρύξω τὸν λόγον τοῦ Θεοῦ, καὶ σπερὸν ἐν αὐτοῖς τὸν λόγον τῆς ζωῆς, περὶ τε τῆς ἐλεύσεως τοῦ Ἰησοῦ καθὼς ἐγένετο, καὶ περὶ τῆς ἀποστολῆς αὐτοῦ, καὶ ἕνεκα τίνος ἀπεστάλη ὑπὸ τοῦ Πατρὸς, καὶ περὶ τῆς δυνάμεως τῶν ἔργων αὐτοῦ, καὶ μυστηρίων ὧν ἐλάλησεν ἐν τῷ κόσμῳ, καὶ ποῖα δυνάμει ταῦτα ἐποίηι· καὶ περὶ τῆς καινῆς αὐτοῦ κηρύξεως, καὶ περὶ τῆς σμικρότητος καὶ εὐτελείας καὶ περὶ τῆς ταπεινώσεως τοῦ φαινομένου ἔξωθεν ἀνθρώπου (77)· καὶ πῶς ἐταπεινώσεν ἑαυτὸν καὶ ἀπέθανε, καὶ ἐσμίκρυνεν αὐτοῦ τὴν θεότητα· ὅσα τ' ὑπὸ Ἰουδαίων ἔπαθεν (78), καὶ πῶς ἐσταυρώθη, καὶ κτεῖθη εἰς τὸν ἄδην, καὶ διέσχισε φραγμὸν τὸν ἐξ αἰῶνος μὴ σχισθέντα, καὶ ἀνέστη, καὶ συνήγειρε νεκροὺς (79) τοὺς ἀπ' αἰῶνων

Thaddæus : Nunc quidem tacebo. Verum quia verbum missus sum prædicare, crastino congrega mihi omnes cives tuos, etc. Quasi in Græco legisset αὐριον δὲ, ἐπειδὴ κηρύξαι τὸν λόγον ἀπεστάλην, ἐκκλησιάσόν μοι τοὺς πολίτας, etc. Sed re accuratius pensata nihil hic mutandum censeo. Respondet enim Thaddæus se in præsentia quidem nihil dicendum, quippe qui missus esset, ut Evangelium non clam et inter privatos parietes, sed in media concione coram populis ac gentibus prædicaret. Id significat vox illa κηρύξαι, quam non intellexerunt interpretes.

D (77) Περὶ τῆς σμικρότητος καὶ εὐτε., καὶ περὶ τῆς ταπειν. τοῦ φαινομένου ἔξωθεν ἀνθρώπου. Hæc est lectio codicis Regii quam secutus est Rob. Stephanus. At nostri codices Maz., Med. ac Fuk. tantum habent περὶ τῆς σμικρότητος, καὶ περὶ τῆς ταπεινώσεως αὐτοῦ, quam scripturam confirmat etiam Rufinus.

(78) Ὅσα τε ὑπὸ Ἰουδαίων ἔπαθεν. Hæc verba absunt ab omnibus nostris codicibus, Regio scilicet, Mazar., Med. ac Fuk., nec habentur in interpretatione Rufini. Solus codex Med. ea ascripta habet in margine. In textu vero perinde ac reliqui codices scripturam exhibet ἐσμίκρυνεν αὐτοῦ τὴν θεότητα καὶ ἐσταυρώθη.

(79) Καὶ ἀνέστη καὶ συνήγειρε νεκροὺς, etc. Ha quidem ex codice Regio emittit Stephanus. Sed in tribus nostris codicibus Maz., Med. ac Fuk., longe aliter scribitur hic locus : καὶ ἀνῆγαγεν νεκροὺς· καταθὰς γὰρ μόνος, συνήγειρε πολλοὺς· εἴθ' οὕτως ἀνέθη πρὸς τὸν Πατέρα αὐτοῦ. Ἐκέλευσεν οὖν

κεκοιμημένους, καὶ πῶς κατέβη μόνος, ἀνέβη δὲ μετὰ πολλοῦ ἄγγλου πρὸς τὸν Πατέρα αὐτοῦ· καὶ πῶς κάθηται ἐν δεξιᾷ τοῦ Θεοῦ καὶ Πατρὸς μετὰ δόξης ἐν τοῖς οὐρανοῖς, καὶ πῶς ἐλεύσεσθαι μέλλει πάλιν μετὰ δόξης καὶ δυνάμεως κρίναι ζῶντας καὶ νεκρούς. » Ἐκέλευσεν οὖν ὁ Ἄγθαρος, τῇ ἑωθεν συνάξει τοὺς πολλὰς αὐτοῦ, καὶ ἀκοῦσαι τὴν κήρυξιν Θαδδαίου, καὶ μετὰ ταῦτα προσέταξε δοθῆναι αὐτῷ χρυσὸν καὶ ἄσημον. Ὁ δὲ οὐκ ἐδέξατο, εἰπὼν « Εἰ τὰ ἡμέτερα καταλελοίπαμεν, πῶς τὰ ἀλλότρια ληψόμεθα; » Ἐπράχθη ταῦτα τεσσαρακοστῶ καὶ τριακοσιοστῶ ἔτει (80). Ἄ καὶ οὐκ εἰς ἄχρηστον πρὸς λέξιν ἐκ τῆς Σύρων μεταβληθέντα φωνῆς, ἐνταῦθά μοι κατὰ καιρὸν κείσθω.

Ἐκκλησιαστικῆς Ἱστορίας λόγου πρώτου τέλος.

nostra dimiserimus, cur aliena capiemus? » Acta sunt hæc anno quadragesimo ac trecentesimo. Quæ non sine fructu, ut opinor, ex Syrorum lingua translata, ad verbum hic opportuæ collocata sunt.

Finis libri primi Historiæ ecclesiasticæ.

ΕΥΣΕΒΙΟΥ
ΤΟΥ ΠΑΜΦΙΛΟΥ
ΕΚΚΛΗΣΙΑΣΤΙΚΗΣ ΙΣΤΟΡΙΑΣ
ΛΟΓΟΣ Β'.

—

EUSEBII PAMPHILI
ECCLESIASTICÆ HISTORIÆ
LIBER SECUNDUS.

—

36 ΤΑΔΕ ΚΑΙ Η ΔΕΥΤΕΡΑ ΠΕΡΙΕΧΕΙ ΒΙΒΛΟΣ ΤΗΣ ΕΚΚΛΗΣΙΑΣΤΙΚΗΣ ΙΣΤΟΡΙΑΣ.

- α' Περὶ τῆς μετὰ τὴν ἀνάληψιν τοῦ Χριστοῦ διαγωγῆς τῶν ἀποστόλων.
- β' Ὅπως Τιβέριος ὑπὸ Πιλάτου τὰ περὶ τοῦ Χριστοῦ διδαχθεὶς ἐκινήθη.
- γ' Ὅπως εἰς πάντα τὸν κόσμον ἐν βραχεῖ χρόνῳ διέδραμεν ὁ περὶ τοῦ Χριστοῦ λόγος.
- δ' Ὡς μετὰ Τιβερίου Γάλου Ἰουδαίων βασιλέα καθίστησιν Ἀγρίππαν, τὸν Ἡρώδην ἀδελφὸν ζημιώσας φυγῆ.
- ε' Ὡς Φίλων ὑπὲρ Ἰουδαίων πρὸς βασιλέα ἐστράτευτο πρὸς Γάρον.

- β' Ὅσα Ἰουδαίους συνεββῆ μετὰ τὴν κατὰ τοῦ Χριστοῦ τόλμαν.
- ζ' Ὡς καὶ Πιλάτος ἐαυτὸν διεκρήσατο.
- η' Περὶ τοῦ κατὰ Κλαύδιον γενομένου λιμοῦ.
- θ' Μαρτύριον Ἰακώβου τοῦ ἀποστόλου.
- ι' Ὡς Ἀγρίππας, ὁ καὶ Ἡρώδης, τοὺς ἀποστόλους διώξας, τῆς θείας παρατυκῆς δικῆς ἤσθετο.
- ια' Περὶ Θεοῦ τοῦ γῆτος, καὶ τῶν σὺν αὐτῷ.
- ιβ' Περὶ Ἑλένης τῆς τῶν Ὀσσηνῶν βασιλίδος.
- ιγ' Περὶ Σίμωνος τοῦ Μάγου, καὶ Ἑλένης ἄλλης.

Ἄγθαρος, etc. Quæ quidem scriptura ut brevior est, ita etiam sincerior ac verior. Rufinus certe eandem lectionem in suis exemplaribus repererat. Sic enim vertit : *Et mortuos suscitaret. Qui descendit quidem solus, ascendit autem cum grandi multitudine ad Patrem suum.*

(80) *Τεσσαρακοστῶ καὶ τριτῶ ἔτει.* Hujus loci

vitium nobis primum aperuit Regius codex, de quo antea ne suspicabamur quidem, cum præsertim Rufinus vulgatam lectionem confirmaret. Sed cum in codice Regio primo, postea vero in vetustissime exemplari Mazarino et in Fuk. scriptum invenissem *τεσσαρακοστῶ καὶ τριακοσιοστῶ ἔτει*, veram hujus loci sententiam statim sum odoratus. Ait igitur

- ὁ Περὶ τοῦ κατὰ Ῥώμην κηρύγματος Πέτρου τοῦ Ἀποστόλου.
 ι' Περὶ τοῦ κατὰ Μάρκον εὐαγγελίου.
 ις' Ὡς πρῶτος ὁ Μάρκος τοῖς κατ' Αἴγυπτον τῆν εἰς τὸν Χριστὸν γνῶσιν ἐκήρυξεν.
 ιζ' Οἱ ἀπὸ τῶν κατ' Αἴγυπτον Ἀσκητῶν ὁ Φίλων Ἰστωρεῖ.
 ιη' Ὅσα τοῦ Φίλωνος εἰς ἡμᾶς περιῆλθε συγγράματα.
 θ' Οἱ αὐτοὶ ἐν Ἱεροσολύμοις Ἰουδαίους συμφερόμεν ἦσαν ἐν τῇ τοῦ Πάσχα ἡμέρᾳ.
 κ' Οἱ αὐτοὶ κατὰ Νέρωνα ἐν τοῖς Ἱεροσολύμοις ἐπράχθη.
 κα' Περὶ τοῦ Αἴγυπτου, οὗ καὶ τῶν ἀποστόλων αἱ Πράξεις ἐμνημόνευσαν.
 κβ' Ὡς ἐκ τῆς Ἰουδαίας εἰς τὴν Ῥώμην δέσμιος ἀναπεμφθεὶς Παῦλος ἀπολογησόμενος, πάσης ἀπελύθη αἰτίας.
 κγ' Ὡς ἐμαρτύρησεν Ἰάκωβος ὁ τοῦ Κυρίου χρηματίσας ἀδελφός.
 κδ' Ὡς μετὰ Μάρκον πρῶτος ἐπίσκοπος τῆς Ἀλεξανδρείας Ἐκκλησίας, Ἀγριανὸς κατέστη.
 κε' Περὶ τοῦ κατὰ Νέρωνα διωγμοῦ, καθ' ὃν ἐπὶ Ῥώμης Παῦλος καὶ Πέτρος τοῖς ὑπὲρ εὐσεβείας μαρτυροῦσι κατεκοσμήθησαν.
 κς' Ὡς μὲντοις κακοῖς περιηλάθησαν Ἰουδαῖοι, καὶ ὡς τὸν ὕστατον πρὸς Ῥωμαίους ἤρατο πόλεμον.
 Σημειώσαι ὅτι συνῆκται ἡμῖν ἡ βίβλος, ἀπὸ τῶν Κλήμεντος, Τερτυλλιανοῦ, Ἰωσήπου καὶ Φίλωνος.

SECUNDUS ECCLESIASTICÆ HISTORIÆ LIBER HÆC CONTINET.

- I. De his quæ apostoli constituerunt post ascensum Christi.
 II. Quomodo affectus sit Tiberius cum res a Christo gestas Pilatus ei retulisset.
 III. Quomodo Christi doctrina in universum orbem brevi dispersa sit.
 IV. Quomodo post mortem Tiberii Caius Agrippam Judæorum regem constituit, et Herodem perpetuo damnarit exilio.
 V. Quomodo Philo legationem ad Caium pro Judæis suscepit.
 VI. Quot mala Judæis obvenierint post Christi necem.
 VII. Qualiter Pilatus violentas sibi manus intulerit.
 37 VIII. De fame quæ Claudio imperante accidit.
 IX. Martyrium Jacobi apostoli.
 X. Quomodo Herodes, qui et Agrippa dictus est, apostolos persecutus, divinam statim ultionem est expertus.
 XI. De Theuda præstigiatore, ejusque asseclis.
 XII. De Helena Osroenorum regina.
 XIII. De Simone Mago, et de altera Helena.
 XIV. De prædicatione Petri apostoli in urbe Roma.
 XV. De Evangelio secundum Marcum.
 XVI. Quomodo Marcus notitiam Dei primus Ægyptiis prædicaverit.
 XVII. Quæ Philo de Ascetis in Ægypto commemorat.
 XVIII. Qui Philonis libri ad nos pervenerint.
 XIX. Cujusmodi calamitas Judæos Hierosolymis ipso Paschæ die oppresserit.
 XX. Quæ acta sint Hierosolymis principatu Neronis.
 XXI. De Ægyptio illo, cujus mentio fit in Actibus apostolorum.
 XXII. Qualiter Paulus e Judæa Romam in vinculis missus ad causam dicendam, judicium sententia absolutus est.
 XXIII. Quomodo Jacobus, qui frater Domini dictus est, martyrium subiit.
 XXIV. Ut post Marcum primus Alexandrinorum episcopus ordinatus est Annianus.
 XXV. De Neronis persecutione in qua Petrus et Paulus pro religione martyrium subierunt.
 XXVI. Quomodo Judæi innumeris malis vexati sunt, tandemque adversus Romanos bellum susceperunt.
 Nota hunc librum a nobis collectum esse ex Clementis, Tertulliani, Josephi ac Philonis scriptis.

PROŒMIUM.

Quæcumque a nobis ecclesiasticam Historiam scribere aggredientibus, tanquam in proœmio præ-

Eusebius Actorum illorum quæ in archivis Edessæ repererat, hujusmodi fuisse subscriptionem: Ἐπράχθη ταῦτα τεσσαρακοστῷ καὶ τριακοστοῦ ἔτει. Id est, Acta sunt hæc anno quadragesimo ac trecentesimo. Annus hic trecentessimus et quadragesimus juxta Edessenos, cedit in annum primum olympiadis cccii. Etenim Edesseni annos suos numerabant ab olympiadis cxvii anno primo, quo Seleucus regnare orsus est in Asia, ut scribit Eusebius in Chronico, a quo tempore usque ad initium olympiadis secundæ ac ducentesimæ anni sunt trecenti ac quadraginta. Porro initium olympiadis cccii incidit in annum xv Tiberii Cesaris, qui duobus Geniis consulibus est insignitus. Quo quidem anno et passionem et ascensionem Domini contigisse, plerique veterum crediderunt. Inter quos est Tertullianus, Augustinus atque Victorius. Vides quantopere necessaria fuerit hujus loci emendatio, quam ex codicibus nostris protulimus. Jam enim cuncta egregie conveniunt, cum Thaddæi adventus in urbem Edessam, et Abgari regis sanatio in eum annum conferatur, quo Christus et passus est et a mortuis resurrexit. At Barionis qui vitiosam vulgarium editionum scripturam secutus est, adven-

ΠΡΟΟΙΜΙΟΝ.

Ὅσα μὲν τῆς ἐκκλησιαστικῆς Ἱστορίας ἐρῆν ὡς ἐν προοιμίῳ διαστειλασθαι, τῆς τε θεολογίας πέρι

tum hunc Thaddæi retulit anno Christi tertio ac quadragesimo, in quo tum ab Edessenorum publicis actis, tum ab Eusebio longe discedit. Quippe in Actis illis diserte scribitur, statim post ascensionem Christi hæc gesta esse, μετὰ δὲ τὸ ἀναληφθῆναι τὸν Ἰησοῦν, etc. Id ipsum repetit Eusebius in lib. ii, cap. 4, ubi etiam docet hæc gesta esse principatu Tiberii Augusti. Quod profecto stare non posset, si hæc in annum Christi tertium et quadragesimum conferrentur. Quod si quis de nostra emendatione adhuc dubitat, sciat in vetustissimo codice Vaticano, perinde ac in nostris codicibus scriptum esse, ἐπράχθη ταῦτα τεσσαρακοστῷ καὶ τριακοστοῦ ἔτει. Denique in antiquissimo ac fidelissimo codice Rufini, quem mihi commodavit Claudius Joly, canonicus Parisiensis Ecclesiae, vir eximia probitate ac doctrina præditus, plane scriptum habetur: *Gesta sunt autem ista quadragesimo et trecentesimo anno, ut jam de istius lectionis veritate dubitare nemo possit. Solus ex nostris codicibus Medicus scriptum habet, τεσσαρακοστῷ καὶ τριακοστῷ ἔτει*: et alia manu ad marginem pro τριακοστῷ emendatur τρίτῳ, quam corruptissimam lectionem nolle m. Rob. Stephano pro recta ac legitima admissam

τοῦ σωτηρίου Λόγου (81), καὶ τῆς ἀρχαιολογίας τῶν τῆς ἡμετέρας διδασκαλίας δογμάτων, ἀρχαιότητος τε τῆς κατὰ Χριστιανούς εὐαγγελικῆς πολιτείας, οὐ μὴν ἀλλὰ καὶ ὅσα περὶ τῆς γενομένης ἑναγχοῦ ἐπιφανείας αὐτοῦ, τὰ τε περὶ τοῦ πάθους καὶ τὰ περὶ τῶν ἀποστόλων ἐκλογῆς ἐν τῷ πρὸ τούτου, συντεμόντας τὰς ἀποδείξεις, διειλήφαμεν. Φέρε δ' ἐπὶ τοῦ παρόντος ἤδη καὶ τὰ μετὰ τὴν ἀνάληψιν αὐτοῦ διασκεψόμεθα, τὰ μὲν ἐκ τῶν θείων παρασημαίνόμενοι Γραμμάτων, τὰ δ' ἐξ ὧν προσιστοροῦντες ἐξ ὧν κατὰ καιρὸν μνημονεύομεν (82) ὑπομνημάτων.

ΚΕΦΑΛΑΙΟΝ Α'.

Περὶ τῆς μετὰ τὴν ἀνάληψιν τοῦ Χριστοῦ διαγωγῆς τῶν ἀποστόλων. (Nic. H. E. II, 1-6.)

Πρῶτος τοιγαροῦν (83) εἰς τὴν ἀποστολὴν ἀντι τοῦ προδότου Ἰούδα κληροῦται Ματθίας, εἰς καὶ αὐτὸς, ὡς δεδήλωται, τῶν τοῦ Κυρίου γενόμενος μαθητῶν. Καθίσταται δὲ δι' εὐχῆς καὶ χειρῶν ἐπιθέσεως τῶν ἀποστόλων εἰς διακονίαν, ὕπηρεσίας ἕνεκα τοῦ κοινοῦ, ἄνδρες δεδοκιμασμένοι τὸν ἀριθμὸν ἑπτὰ οἱ ἀμφὶ τὸν Στέφανον· ὃς καὶ πρῶτος μετὰ τὸν Κύριον, ἅμα τῇ χειροτονίᾳ (84), ὥσπερ εἰς αὐτὸ τοῦτο προαχθεὶς, λίθοις εἰς θάνατον πρὸς τῶν Κυριοκτόνων βάλλεται. Καὶ ταύτῃ πρῶτως τὸν αὐτῷ φερόμενον τῶν ἀξιονίκων τοῦ Χριστοῦ μαρτύρων ἀποφέρεται στέφανον. Τότε δὴτα καὶ Ἰάκωβον τὸν τοῦ Κυρίου λεγόμενον ἀδελφόν, ὅτι δὴ καὶ οὗτος τοῦ Ἰωσήφ ὠνόμαστο παῖς· τοῦ δὲ Χριστοῦ πατὴρ ὁ Ἰωσήφ (85),

A notari oportuit, tum de divinitate Verbi, et de vetustate doctrinæ nostræ atque evangelicæ vivendi formæ : tum de recenti ejusdem Servatoris adventu, de passione et de apostolorum electione, superiore libro complexi sumus, adjectis quanta fieri potuit brevitate probationibus. Nunc vero quæ post ejus ascensionem subsecuta sunt, in hoc libro dispiciamus, partim ex sacris Litteris petita, partim etiam ex aliis monumentis, quorum suo loco ac tempore mentionem facturum sumus.

38 CAPUT I.

De his quæ apostoli constituerunt post ascensum Christi.

B Primum igitur in locum proditoris Judæ apostolatium sortitus est Matthias, qui, ut superius dictum est, unus ex Domini discipulis fuit. Mox septem spectatae virtutis viri per precationem manusque impositionem diaconi ab apostolis constituti sunt, qui Ecclesiæ ministerium exhiberent. Quorum ex numero fuit Stephanus, qui statim post ordinationem, quasi ad hoc tantummodo ordinatus fuisset diaconus, primus omnium post mortem Domini, ab ipsis qui Dominum occiderant Judæis, lapidibus est obrutus; atque ita primus inter nobilissimos Christi martyres respondentem nomini suo coronam retulit. Tunc etiam Jacobum qui frater Domini dicebatur, eo quod esset Josephi filius;

fuisse. Cæterum hujus epochæ Edessenorum meminit Eusebius in *Chronico*, ad annum 1 Olympiadis cclxiv : *Secundo anno Probi juxta Antiochenos 325, anno, juxta Edessenos, 588, insana Manichæorum hæresis, in commune humani generis malum exorta*. Hi autem anni Edessenorum ab autumnali æquinoctio sumebant exordium, ut mos fuit Syrorum et omnium fere Orientalium.

(81) *Τῆς τε θεολογίας πέρι τοῦ σωτηρίου Λόγου*. Sic scribendum, præeunte Henrico Savilio, qui et ipse accentum præpositionis *περι* in primam syllabam rejecit, uti fieri solet quoties præpositio, quæ præire debnerat, postponitur vocabulo. Sic igitur construenda est oratio : *περι* τε τῆς θεολογίας τοῦ σωτηρίου Λόγου. Nam præpositio *περι* refertur ad vocem θεολογίας, non autem ad σωτηρίου Λόγου. Idque manifestissime apparet ex sequentibus Eusebii verbis. Sequitur enim in hac ipsa periodo, οὐ μὴν ἀλλὰ καὶ ὅσα περὶ τῆς γενομένης ἑναγχοῦ ἐπιφανείας αὐτοῦ. Nec aliter construxit Nicephorus, ut patet ex initio libri secundi.

(82) *Μνημονεύομεν*. Jam pridem conjeceram scribendum esse μνημονεύομεν, pro eo quod antea legebatur, ἐμνημονεύσαμεν, meamque conjecturam confirmant Regius codex et Mazarinus, in quibus ita diserte scriptum inveni. In Med. autem et Fuk. legitur μνημονεύωμεν, quemadmodum etiam in Mazarino emendatum est recedente manu. Non dissimulabo tamen, vulgatam lectionem in codice Regio superscriptam esse eadem manu.

(83) *Πρῶτος τοιγαροῦν*. Ab his verbis primum caput exorsi sumus, partim Rufini, partim Regii codicis et Maz. et Fuk. auctoritatem sequentes. Nam quæ præcedunt, procemii locum obtinent. Quippe Eusebius singulis historiæ suæ libris breviter quædam procemii solet præfigere, quibus tum ea quæ superiore libro dicta sunt summatis recenset, tum ea quæ dicturus est insinuat. Quod tamen a Christophoroso minime est observatum. Porro in

C hujus capituli titulo emendavi διαγωγῆς τῶν ἀποστόλων, suffragantibus quatuor codicibus Maz., Med., Fuk. ac Savil., quibus consentit etiam Rufinus; sic enim vertit : *De vita et institutione apostolorum post ascensionem Christi*. Solus codex Regius scriptum habet διαταγῆς.

(84) *Ἄμα τῇ χειροτονίᾳ*. Quo anno Stephanus martyrii coronam adeptus sit, non convenit inter omnes. Alii eodem anno quo passus est Christus, lapidatum illum esse volunt, vii Calendas Januariæ. Ita diserte scribitur in Excerptis chronologicis quæ cum Eusebii *Chronico* edidit Scaliger, pag. 68. Et hæc fuisse videtur Eusebii sententia, ut ex hoc loco apparet. Alii vero triennio post Christi mortem martyrium Stephani retulerunt, anno Tiberii ultimo. Ita scribit in *Chronico* Georgius Syncellus. Multi etiam ulterius processerunt, et Stephanum anno ab ordinatione sua septimo passum esse scripserunt. Inter quos est Evodius apud Nicephorum, et Hippolytus Thebanus, et auctor *Chronici Alexandrini*, qui anno Claudii primo martyrium Stephani assignat. Quæ sententia hinc, ut opinor, manavit. Pro certo scilicet habebant, Paulum paucis diebus post cædem Stephani ad Christi fidem fuisse conversum. Eundem vero anno conversionis suæ tertio Hierosolyma advenisse, ipsius testimonio didicerant. Id porro accidisse anno Claudii tertio, paulo ante obitum Herodis Agrippæ, ex Lucæ historia optime concludebant.

(85) *Ὁὗτος τοῦ Ἰωσήφ ὠνόμαστο παῖς τοῦ δὲ Χριστοῦ πατὴρ ὁ Ἰωσήφ*. Horum verborum loco in Fuketiano et Saviliano codice ita scriptum habetur : *Ὁὗτος υἱὸς ἦν τοῦ Ἰωσήφ τοῦ νομιζομένου οἰοῦναι πατὸς τοῦ Χριστοῦ, levi discrimine, cum idem sit utrobique sensus. At igitur Eusebius Jacobum, qui in Evangelio et in Epistolis Pauli frater Domini dicitur, filium fuisse Josephi ex alia conjuge, quam Josephus ante Mariam sibi*

siquidem Josephus Christi pater fuit, cui Maria Virgo desponsa, priusquam nubent, ex Spiritu sancto prægians reperta est, ut sacrosancta Evangeliorum docet historia: hunc, inquam, Jacobum qui ob eximiam virtutem Justus ab antiquis cognominatus est, Hierosolymitanæ Ecclesiæ episcopatum primum accepisse perhibent. Clemens certe in sexto *Institutionum* libro ita tradit. Ait enim, « post Servatoris ascensum Petrum, Jacobum et Joannem quamvis Dominus ipsos cæteris prætulisset, non idcirco de primo honoris gradu inter se contendisse, sed Jacobum cognomine Justum Hierosolymorum episcopum elegisse. » Idem in septimo ejusdem operis libro hæc de illo etiam dicit: « Jacobo, inquit, Justo et Joanni et Petro Dominus post resurrectionem scientiæ donum impertit. Quod illi cæteris apostolis, hi vero septuaginta discipulis, quorum unus fuit Barnabas, tradiderunt. Cæterum duo fuere Jacobi; alter cognomine Justus, qui ex templi fastigio præcipitatus et a fullone fuste percussus interiit: alter qui capite truncatus est. » Porro Jacobi illius Justi meminit etiam Paulus, ita scribens²⁸: « Alium autem ex apostolis vidi neminem præter Jacobum fratrem Domini. » Isdem temporibus quæcumque Servator noster Osroenorum regi promiserat, ad effectum perducta sunt. Thomas enim divino **39** quodam motu afflatu Thaddæum Christianæ doctrinæ præconem et nuntium Edessam misit, ut ex monumentis ibidem reperiatis paulo superius ostendimus. Hic cum ad ea loca pervenisset et Agbarum in Christi sanavit nomine, et omnes ejus regionis incolas miraculorum novitate percudit. Cumque illos hujusmodi admirandis operibus satis præparasset, et ad cultum venerationemque divinæ Christi potentiae perduxit-

²⁸ Gal. 1, 19.

sociaverat. Cum Eusebio consentit Epiphanius in hæresibus Nazaræorum et Antidicomarianitarum, Gregorius Nyssenus in oratione secunda de *Christi resurrectione*, et Hippolytus apud Nicephorum in lib. 11, cap. 3, nisi tamen titulus mentitur auctorem. Sed Hieronymus in libro *De scriptoribus ecclesiasticis*, Jacobum hunc idcirco fratrem Domini appellatum esse existimat, quod filius esset Mariæ, sororis matris Domini. Cum Hieronymo consentit Chrysostomus et Theodoretus in *Epistolam ad Galatas*, aliique plures. Multa quidem de hoc argumento disseruit Baronius in *Annalibus*. Mihi tamen verior videtur opinio eorum qui Jacobum et reliquos Domini fratres, Josephi ex priore matrimonio filios esse dicunt. Hæc enim sententia magis congruit verbis Evangelii. Josephus quoque in libro *xx Antiquitatum*, et in libris *De excidio Hierosolymitano*, hunc Jacobum diserte appellat fratrem Jesu Christi.

(86) *Εὐρέθη ἐν γαστρὶ ἔχουσα*. In tribus nostris codicibus Maz., Med. ac Fuk., scriptum est ἡὐρητο, quod magis placet. Et paulo post ubi legitur τοῦτον δὴ οὖν αὐτὸν τὸν Ἰάκωβον, iidem codices scriptum habent, τοῦτον δὴ τὸν Ἰάκωβον, etc., quibus etiam consentit codex Savillii.

(87) *Πέτρον γὰρ φησὶ*. Adrianus Turnebus in suo codice emendaverat φασί, quam emendationem reperi etiam in libro Renati Moræi, medici Parisiensis. Nostri tamen codices omnes cum Rufino ac Ni-

φω μνηστειθεῖσα ἡ Παρθένος, πριν ἢ συναλθεῖν αὐτοῦς, εὐρέθη ἐν γαστρὶ ἔχουσα (86) ἐκ Πνεύματος ἁγίου, ὡς ἡ ἱερὰ τῶν Εὐαγγελίων διδάσκει Γραφή· τοῦτον δὴ οὖν αὐτὸν Ἰάκωβον, ὃν καὶ Δίκαιον ἐπέκλην οἱ πάλοι δι' ἀρετῆς ἐκάλουον προτερήματα, πρῶτον ἱστοροῦσι τῆς ἐν Ἱεροσολύμοις Ἐκκλησίας τὸν τῆς ἐπισκοπῆς ἐγγεμισθῆναι θρόνον. Κλήμης δὲ ἐν ἔκτῳ τῶν *Ἐπιτομῶν* γράφων ὡδε παρίσθησι· « Πέτρον γὰρ φησὶ (87) καὶ Ἰάκωβον καὶ Ἰωάννην μετὰ τὴν ἀνάληψιν τοῦ Σωτῆρος, ὡς ἂν καὶ ὑπὸ τοῦ Κυρίου προτετιμημένους, μὴ ἐπιδικάζεσθαι δόξης, ἀλλ' Ἰάκωβον τὸν Δίκαιον ἐπίσκοπον Ἱεροσολύμων ἐλέσθαι. » 'Ὁ δ' αὐτὸς ἐν ἐβδόμῳ τῆς αὐτῆς ὑποθέσεως, ἔτι καὶ ταῦτα περὶ αὐτοῦ φησιν· « Ἰακώβῳ τῷ Δικαίῳ καὶ Ἰωάννῃ καὶ Πέτρῳ μετὰ τὴν ἀνάστασιν παρέδωκε τὴν γνῶσιν ὁ Κύριος (88). Οὗτοι ταῖς λοιποῖς ἀποστόλοις παρέδωκαν. Οἱ δὲ λοιποὶ ἀπόστολοι τοῖς ἐβδομήκοντα, ὧν εἷς ἦν καὶ Βαρνάβας. Δύο δὲ γέγονασιν Ἰάκωβοι, εἷς ὁ Δίκαιος, ὁ κατὰ τοῦ πετρῶν βληθείς, καὶ ὑπὸ κναφέως ξύλῳ πληγῆς εἰς θάνατον· ἕτερος δὲ ὁ καρατομηθείς. » Αὐτοῦ δὲ τοῦ Δικαίου καὶ ὁ Παῦλος μνημονεύει γράφων· « Ἔτερον δὲ τῶν ἀποστόλων οὐκ εἶδον, εἰ μὴ Ἰάκωβον τὸν ἀδελφὸν τοῦ Κυρίου. » Ἐν τούτοις καὶ τὰ τῆς τοῦ Σωτῆρος ἡμῶν πρὸς τὸν τῶν Ὀσροηνῶν βασιλέα τέλλος ἐλάμβαναν ὑποσχέσεως. Ὁ γοῦν Θωμᾶς τὸν θαυματοῦν κινήσει θεοτιερά, ἐπὶ τὴν Ἐδεσσαν (89) κήρυκα καὶ εὐαγγελιστὴν τῆς περὶ τοῦ Χριστοῦ διδασκαλίας ἐκπέμπει, ὡς ἀπὸ τῆς εὐρεθείσης αὐτοῦ γραφῆς μικρῶ πρόσθεν ἐδηλώσαμεν. Ὁ δὲ τοῖς τόποις ἐπίστας, τὸν τε Ἀγαθρον ἴσται τῷ Χριστοῦ λόγῳ, καὶ τοὺς αὐτοῦ πάντας τοῖς τῶν θαυμάτων παραδόχοις ἐκπλήττει· ἰκανῶς τε αὐτοῖς τοῖς ἔργοις διαθείς, καὶ ἐπὶ σέβας ἀγαγὼν τῆς τοῦ Χριστοῦ δυνάμεως, μαθητὰς τῆς σωτηρίου διδασκαλίας κατα-

cephoro vulgatam lectionem tventur. Mox in iisdem Turnebi ac Moræi libris pro ἐπιδικάζεσθαι emendatum est ἐπιδικάσασθαι, quod certe rectius videtur.

(88) *Παρέδωκε τὴν γνῶσιν ὁ Κύριος*. *Donum scientiæ* interpretatus sum. Erant tum in Ecclesia multa ejusmodi dona seu charismata, quæ non solum apostolis, sed etiam aliis e populo fidelibus Deus interdum communicabat, ut testatur Paulus. Inter hæc dona præcipuum fuit γνῶσις, quam Clemens in libro *vi Stromatum* definit scientiam et comprehensionem præsentium, præteritorum ac futurorum; aitque Christum cum in terra versaretur, eam apostolis tradidisse, ab apostolis vero continua deinceps successione ad paucissimos pervenisse. Σοφία ἂν εἴη ἡ γνῶσις, ἐπιστήμη οὐσα καὶ κατάληψις τῶν ὄντων τε καὶ ἐσομένων καὶ παραρηχῶτων, βεβαία καὶ ἀσφαλῆς, ὡς ἂν παρὰ Υἱοῦ Θεοῦ παραδοθεῖσα καὶ ἀποκαλυφθεῖσα. Et paulo post: Ἡ γνῶσις δὲ αὐτῆ ἢ κατὰ διαδοχὰς εἰς ὄλγους ἐκ τῶν ἀποστόλων ἀγράφως παραδοθεῖσα κατελήλυθεν. Eī Ecclesia quidem hoc scientiæ donum perpetuo retinet. Hæretici vero quamvis eam sibi vindicent et Gnosticorum nomen usurpent, eam tamen habere non possunt, cum alieni sint ab Ecclesia Dei. Porro vetus interpret Irenæi γνῶσιν semper vertit *agnitionem*.

(89) *Ἐπὶ τὴν Ἐδεσσαν*. In cod. Maz., Med., Fuk. ac Saviliano legitur ἐπὶ τὰ Ἐδεσσα.

στήσατο· εἰσέτι· τε νῦν ἐξ ἐκείνου ἢ πᾶσα τῶν Ἐδέσσην ἡ πόλις, τῇ τοῦ Χριστοῦ προσανάκειται προσγορίᾳ, οὐ τὸ τυχὸν ἐπιφερομένη δείγμα τῆς τοῦ Σωτῆρος ἡμῶν καὶ εἰς αὐτοὺς εὐεργεσίας. Καὶ ταῦτα μὲν ὡς ἐξ ἀρχαίων ἱστορίας εἰρήσθω. Μετίωμεν δ' αὖθις ἐπὶ τὴν θείαν Γραφήν. Γενομένου δὴτα ἐπὶ τῇ τοῦ Στεφάνου μαρτυρίᾳ πρώτου καὶ μεγίστου πρὸς αὐτῶν Ἰουδαίων κατὰ τῆς ἐν Ἱεροσολύμοις Ἐκκλησίας διωγμοῦ, πάντων τε τῶν μαθητῶν, πληθὺν τε τῶν δώδεκα μόνων, ἀνὰ τὴν Ἰουδαίαν τε καὶ Σαμαρείαν διασπαρέντων· τινὲς, ὡς φησὶν ἡ θεία Γραφή, διελθόντες ἕως Φοινίκης καὶ Κύπρου καὶ Ἀντιοχείας, οὕτω μὲν ἔθνεσιν οἳοί τε ἦσαν τοῦ τῆς πίστεως μεταδιδόναι λόγου τολμᾶν, μόνους δὲ τοῦτον Ἰουδαίους κατήγγελλον. Τηρικαῦτα καὶ Παῦλος ἐλυμαίνετο εἰσέτι τότε τὴν Ἐκκλησίαν, κατ' οἴκους τῶν πιστῶν εἰσπορευόμενος, σύρων τε ἀνδρας καὶ γυναῖκας, καὶ εἰς φυλακὴν παραδιδούς. Ἀλλὰ καὶ Φίλιππος, εἷς τῶν ἅμα Στεφάνῳ προχειρισθέντων εἰς τὴν διακονίαν, ἐν τοῖς διασπαρείσι γενόμενος, κάτεισεν εἰς τὴν Σαμαρείαν, θείας τε ἐμπλεῶς ὦν δυνάμεως, κηρύττει πρῶτος τοῖς αὐτοῖσι τὸν λόγον. Τοσαύτη δ' αὐτῷ θεία συνήρκει χάρις, ὡς καὶ Σίμωνα τὸν Μάγον μετὰ πλείστων ἐτέρων ἀνδρῶν (90), τοῖς αὐτοῦ λόγοις ἐλθθῆναι. Ἐπὶ τοσοῦτον δ' ὁ Σίμων βεβημένος κατ' ἐκεῖνο καιροῦ τῶν ἡπατημένων ἐκράτει γοητεία, ὡς τὴν μεγάλην αὐτὸν ἠγεῖσθαι εἶναι δυνάμειν τοῦ Θεοῦ. Τότε δ' οὖν καὶ οὗτος πᾶς ὑπὸ τοῦ Φιλιππου δυνάμει θεία τελομένης καταπλαγείς παραδοξοποιίας, παραδύεται, καὶ μέχρι λουτροῦ τὴν εἰς Χριστὸν πίστιν καθυποκρίνεται. Ὁ καὶ θαυμάζειν ἄξιον εἰς δεῦρο γινόμενον πρὸς τῶν ἔτι καὶ νῦν τὴν ἀπ' ἐκείνου μιαρωτᾶτην μετιόντων αἵρεσιν· οἳ τῇ τοῦ σφῶν προπάτορος μεθόδῳ, τὴν Ἐκκλησίαν λοιμώδους καὶ ψωραλέας νόσου δίκην ὑποδύμενοι, τὰ μέγιστα λυμαίνονται τοὺς, οἳς ἐναπομάζασθαι οἳοί τε ἂν εἶεν τὸν ἐν αὐτοῖς ἀποκεκρυμμένον δυσάλθῃ καὶ χαλεπὸν ἴδν. Ἦδη γέ τοι πλείους τούτων ἀπέωσθησαν, ὅποιοι τινες εἶεν (91) τὴν μοχθηρίαν ἀλόντες· ὡσπερ οὖν καὶ ὁ Σίμων αὐτὸς πρὸς τοῦ Πέτρου καταφωραθεὶς ὅς ἦν, τὴν προσήκουσαν ἔτισε τιμωρίαν. Ἀλλὰ γὰρ εἰς αὐξήσιν ὁσημέραι προϊόντος τοῦ σωτηρίου κηρύγματος, οἰκονομία τις ἦγεν καὶ ἀπὸ τῆς Αἰθιοπίων γῆς τῆς αὐτόθι βασιλίδος (κατὰ τι πάτριον ἔθος ὑπὸ γυναικὸς τοῦ ἔθνους εἰσέτι νῦν βασιλευμένου) δυνάστην· ὃν πρῶτον ἐξ ἐθνῶν πρὸς τοῦ Φιλιππου δι' ἐπιφανείας τὰ τοῦ θεοῦ λόγου ἔργια μετασχόντα, τῶν τε ἀνὰ τὴν οἰκουμένην πιστῶν ἀπαρχὴν γενόμενον, πρῶτον κατέχει λόγος ἐπὶ τὴν πάτριον παλινοστήσαντα γῆν, εὐαγγελισασθαι τὴν τοῦ τῶν ὄλων Θεοῦ γνῶσιν, καὶ τὴν ζωοποιὸν εἰς ἀνθρώπους τοῦ Σωτῆρος ἡμῶν ἐπιδημίαν, ἔργῳ πληρωθείσης δι' αὐτοῦ τῆς, « Αἰθιοπία προφθάσει χεῖρα αὐτῆς τῷ Θεῷ, » περιεχούσης προφητείας. Ἐπὶ τούτοις Παῦλος τὸ τῆς ἐκλογῆς σκεῦος, οὐκ ἐξ ἀνθρώ-

²⁷ Psal. LXXVII.

(90) Μετὰ πλείστων ἐτέρων ἀνδρῶν. Magis placet lectio codicum nostrorum, Mazarini scilicet, Med., Fuk. ac Savilliani, μετὰ πλείστων ἀνδρῶν τοῖς αὐτοῦ λόγοις ἐλθθῆναι.

PATROL. GR. XX.

A set, tandem salutaris doctrinæ auditores reddidit. Abhinc universa Edessenorum civitas, quippe quæ non vulgare Servatoris nostri erga se benevolentia indicium possideat, ejus nomini hactenus dicata permansit. Et hæc quidem ex veterum monumentis desumpta sunt. Nunc ad divinam Scripturam trans-eamus. Post martyrium Stephani, cum prima eademque gravissima Judæorum persecutio adversus Hierosolymitanam Ecclesiam coorta esset, cunctis Christi discipulis præter duodecim apostolos per Judæam Samariamque dispersis; nonnulli eorum usque ad Phœnicem et Cyprum et Antiochiam progressi (ut sacra testatur Scriptura) fidei Christianæ sermonem gentibus quidem nondum communicare audebant, sed solis Judæis illum prædicabant. Quæ B tempestate Paulus etiamnum Ecclesiam infestabat, in ædes fidelium irrumpens, et viros cum mulieribus inde abstractos custodiae mancipans. Tunc etiam Philippus, unus ex iis qui cum Stephano ad diacōnatus officium fuerant electi, fugiens cum cæteris Samaritanis descendit, et divina plenus virtute, verbum Dei primus incolis nuntiavit. Tanta porro vis divinæ gratiæ ipsi aderat, ut Simonem Magum aliosque innumerabiles prædicationibus suis ad se pertraxerit. Hic Simon tunc temporis celeberrimus, tantam auctoritatem adeptus erat apud eos quos præstigiis suis deceperat, ut magnam Dei Virtutem ipsum esse existimarent. Item tamen obstupescens miraculis quæ Philippus divina virtute perpetrabat, callide irrepsit, fidemque in Christum hactenus simulavit, ut baptismum susciperet. Quod quidem etiamnum fieri ab his qui terribilissimam ejus sectam profitentur non sine admiratione cernimus; qui more parentis sui in Ecclesiam tanquam pestis aut lepra quædam irrepentes, gravissimum **40** damnum inferunt iis quibus pessimum illud et immedicabile venenum quod mentibus occultant instillare pœtuerint. Ac plerique jam eorum ab Ecclesia ejectioni sunt, cum fraus ipsorum detecta esset: quemadmodum Simon quoque ipse a Petro tandem deprehensus debitas pœnas dedit. Porro cum salutaris Evangelii prædicatio novis quotidie incrementis augesceret, divina providentia quemdam ex proceribus Æthiopum reginæ in Judæam adduxit: quippe moris est etiamnum illis gentibus muliebri imperio gubernari. Qui cum a Philippo cælesti visione admonito primus ex gentibus divini Verbi mysteria percepisset, totius orbis fidelium primitiæ factus; inde in patriam reversus, Dei notitiam et Servatoris nostri salutarem in terras adventum primus prædicasse fertur. Atque ita per ipsum completa est prophetæ prædictio quæ sic habet: « Æthiopia præveniet manum ejus Deo ²⁷. » Interea Paulus, vas illud electionis, non ex hominibus nec per homines, sed per revelationem Jesu Christi, et Dei Pa-

(91) Ὅποιοι τινες εἶεν. Quatuor nostri codices, Mazarinus, Med., Fuk. ac Savil. scriptum habent ὅποιοι τινες ἦσαν, quod rectius videtur. Sic enim paulo post dicit, καταφωραθεὶς ὅς ἦν.

5

tris qui illum suscitavit a mortuis, apostolus constituitur, cœlesti visione ac voce quæ tempore illius revelationis ad ipsum delata est, ad hunc honorem vocatus.

CAPUT II.

Quomodo Tiberius affectus sit, cum res a Christo gestas Pilatus ei retulisset.

Cum admiranda Servatoris nostri resurrectio ejusdemque in cœlum ascensio omnium pene sermonibus jam pervulgata esset, quoniam vetus hæc erat consuetudo provinciarum rectoribus, ut quidquid novi apud ipsos contigisset, imperatori nuntiarent, ne quid ipsum lateret, Pilatus de resurrectione Servatoris nostri Jesu Christi, cujus per universam Palæstinam celebris erat fama, ad Tiberium principem retulit: multa quoque alia ejusdem miracula se auditu accepisse significans, et qualiter ad vitam denuo revocatus, a plerisque jam Deus haberetur. Ac Tiberium quidem rem ad senatum detulisse perhibent, sed senatum hujusmodi relationem aspernatum esse: specie quidem eo quod senatus auctoritas ad id non expectata videbatur, cum tamen vetus lex esset apud Romanos ne quis absque decreto senatus pro deo haberetur: re autem ipsa eo quod salutaris divinæ doctrinæ prædicatio auctoritate et auxilio hominum minime indigeret. Cum igitur senatus relationem de Servatore nostro ita ut dictum est repudiasset, Tiberius tamen, in pristina sententia perseverans, nihil adversus doctrinam Christi durius molitus esse dicitur. Hæc Tertullianus, vir legum Romanarum peritissimus et inter Latinos scriptores celeberrimus in *Apologia* ab ipso quidem Latine conscripta, postea vero in Græcum sermonem translata prodit his verbis: « Ut, inquit, de origine ali-

(92) *Παλαιῦν κεκρατηκότος ἔθους.* Quæret hic fortasse aliquis cur hunc morem, ut scilicet rectores provinciarum, si quid apud se novi contigisset, referrent ad principem, antiquum vocet Eusebius. Neque enim mos ille tunc quidem temporis valde vetustus erat, cum recens adhuc esset imperium Romanum, et nuperrime ab Augusto constitutum. Aut igitur dicendum est, Eusebium de suis temporibus intellexisse, cum morem illum antiquum vocavit, aut certe prisca illa tempora designasse, quibus respublica Romana populari imperio regebatur. Tunc enim proconsules et prætores qui in provinciis erant, missi ad senatum litteris, quidquid novi contigerat, renuntiabant.

(93) *Ὡς τὰς τε ἄλλας αὐτοῦ πυθόμενος τερατείαις.* Nostri codices, Regius, Maz., Med., cum Fuk. ac Saviil., omnes uno consensu scriptum habent *ὡς τὰς τε ἄλλας*, absque sensu. Recte igitur Rob. Stephanus emendavit, *ὡς τὰς τε ἄλλας*, etc. Quod autem sequitur *καὶ ὡς ὅτι pleonasmus* est Eusebio familiaris, ut *μη οὐχί* et similia. Mallem tamen posterius istud *ὡς* expungere, ne molesta sit ejusdem particulæ repetitio.

(93*) Foris legendum *δέ pro τε*. EDIT.

(94) *Vulg. ταύτης δ' οὐν ἀπωσαμένης.* Procul dubio scribendum est *ταύτη δ' οὐν*, quam emendationem confirmat Nicephorus in lib. II, cap. 8; sic enim ait: *Ὁὗτω δὲ τῆς συγκλήτου βουλῆς ἀπο-*

πιν οὐδὲ δι' ἀνθρώπων, δι' ἀποκαλύψεως δ' αὐτοῦ Ἰησοῦ Χριστοῦ καὶ Θεοῦ Πατρὸς, τοῦ ἐγείραντος αὐτὸν ἐκ νεκρῶν, ἀπόστολος ἀναδείκνυται, δι' ὅπτασίας καὶ τῆς κατὰ τὴν ἀποκάλυψιν οὐρανοῦ φωνῆς, ἀξιοθεῖς τῆς κλήσεως.

ΚΕΦΑΛΑΙΟΝ Β΄.

Ὅπως Τιβέριος ὑπὸ Πιλάτου τὰ περὶ τοῦ Χριστοῦ διδάχθεις ἐκινήθη (Nic. H. E. II, 8).

Καὶ δὴ τῆς παραδόξου τοῦ Σωτῆρος ἡμῶν ἀναστάσεως τε καὶ εἰς οὐρανοὺς ἀναλήψεως τοῖς πλείστοις ἤδη περιδοῆτον κατεστῶσης, παλαιοῦ κεκρατηκότος ἔθους (92) τοῖς τῶν ἐθνῶν ἄρχουσι, τὰ παρὰ σφίσι καινοτομούμενα τῷ τὴν βασιλείην ἀρχὴν ἐπικρατοῦντι σημαίνειν, ὡς ἂν μηδὲν αὐτὸν διαδιδράσκει τῶν γινόμενων, τὰ περὶ τῆς ἐκ νεκρῶν ἀναστάσεως τοῦ Σωτῆρος ἡμῶν Ἰησοῦ Χριστοῦ εἰς πάντας ἤδη καθ' ὅλης Παλαιστίνης βεβοημένα, Πιλάτος Τιβέριω βασιλεῖ κοινούται, ὡς τὰς τε ἄλλας αὐτοῦ πυθόμενος τερατείαις (93), καὶ ὡς ὅτι μετὰ θάνατον ἐκ νεκρῶν ἀναστὰς, ἤδη Θεὸς εἶναι παρὰ τοῖς πολλοῖς ἐπεπίστευτο. Τὸν δὲ Τιβέριον ἀνενεγκεῖν μὲν τῇ συγκλήτῳ, ἐκείνην τ' (93*) ἀπόσασθαι φασὶ τὸν λόγον, τῷ μὲν δοκεῖν, ὅτι μὴ πρότερον αὐτῇ τοῦτο δοκιμάσασα ἦν (παλαιοῦ νόμου κεκρατηκότος, μὴ ἄλλως τινὰ παρὰ Ῥωμαίους θεοποιεῖσθαι, μὴ οὐχί ψήφω καὶ δόγματι συγκλήτου), τῇ δ' ἀληθεῖα, ὅτι μηδὲ τῆς ἐξ ἀνθρώπων ἐπικρίσεως τε καὶ συστάσεως, ἡ σωτήριος τοῦ Θεοῦ κηρύγματος ἔδειτο διδασκαλία. Ταύτη δ' οὐν ἀπωσαμένης (94) τὸν προσαγγελθέντα περὶ τοῦ Σωτῆρος ἡμῶν λόγον τῆς Ῥωμαίων βουλῆς, τὸν Τιβέριον, ἦν καὶ πρότερον εἶχε γκῶμην τηρήσαντα, μηδὲν ἀποπον κατὰ τῆς τοῦ Χριστοῦ διδασκαλίας ἐπινοῆσαι. Ταῦτα Τερτυλλιανός, τοῦς Ῥωμαίων νόμους ἠκριβωκῶς (95) ἀνῆρ, τὰ τε ἄλλα ἐνδοξος, καὶ τῶν μάλιστα ἐπὶ Ῥώμης λαμπρῶν (96), ἐν τῇ γραφείῳ μὲν αὐτῷ τῇ Ῥωμαίων φωνῇ, μεταβληθείῳ δὲ καὶ ἐπὶ τῇ

βαλομένης τὸν περὶ τοῦ Σωτῆρος λόγον, etc.

(95) *Τερτυλλιανός, τοῦς Ῥωμαίων νόμους ἠκριβωκῶς.* Ex hoc loco quidam suspicati sunt, Tertullianum illum qui inter ecclesiasticos scriptores celebris habetur, jurisconsultum fuisse. Certe in indice Pandectarum, inter juris auctores ex quibus opus illud collectum est, recensetur Tertullianus qui libros octo quæstionum scripsit, et de castrensi peculio librum singularem. Sed non dubito quin hic diversus sit ab illo presbytero Carthaginensi. Neque vero Eusebius illum jurisconsultum fuisse dicit, sed tantum ait eum leges Romanas accuratissime calluisse. Quod quidem vel ex uno ejus *Apologético* licet cognoscere, in quo legum Romanarum sæpissime meminit. Ac mihi quidem videtur Eusebium hunc unum Tertullianum librum legisse, cum solus hic ex Tertulliani libris in Græcum sermonem conversus fuisset.

(96) *Τῶν ἐπὶ Ῥώμης λαμπρῶν.* Ex his verbis colligere quis posset Tertullianum Romæ vixisse, et unum fuisse ex senatorio ordine. Id enim sonant hæc verba. Constat tamen ex Hieronymo in *Chronico* et in libro *De scriptoribus ecclesiasticis*, Tertullianum domo Carthaginensem fuisse, patre centurione proconsularis officii. Quæ quidem militia non admodum fuit honorata, quippe cum ejusmodi milites nudum nomen militum haberent, reipsa autem apparitores essent proconsulum et vilibus mi-

Ἑλλάδα γλωτταν, ὑπὲρ Χριστιανῶν Ἀπολογία, τίθηται κατὰ λέξιν τοῦτον ἱστορῶν τὸν τρόπον· « Ἴνα δὲ καὶ ἐκ τῆς γενέσεως διαλεχθῶμεν τῶν τοιούτων νόμων, παλαιὸν ἦν δόγμα, μηδένα θεὸν ὑπὸ βασιλείᾳ καθιερούσθαι, πρὶν ὑπὸ τῆς συγκλήτου δοκιμασθῆναι. Μάρκος Αἰμιλίος οὕτως περὶ τινος εἰδῶλου πεποιήκειν Ἀλδούρνου (97). Καὶ τοῦτο ὑπὲρ τοῦ ἡμῶν λόγου πεποιήται, ὅτι παρ' ἡμῶν ἀνθρωπεῖα δοκιμῆ ἢ θεότης δίδοται. Ἐὰν μὴ ἀνθρώπων θεὸς ἀρέσῃ, θεὸς οὐ γίνεται. Οὕτως κατὰ γε τοῦτο, ἀνθρώπων θεῶν ὡσείων εἶναι προσήκει. Τιβέριος οὖν, ἐφ' οὗ τὸ τῶν Χριστιανῶν ὄνομα εἰς τὸν κόσμον ἐλήλυθεν, ἀγγελθέντος αὐτῷ ἐκ Παλαιστίνης τοῦ δόγματος (98) τοῦτου, ἔνθα πρῶτον ἤρξατο, τῇ συγκλήτῳ ἀνεκονίωσατο, δῆλος ὢν ἐκεῖνοις, ὡς τῷ δόγματι ἀρέσεται (99). Ἡ δὲ σύγκλητος ἐπέει οὐκ αὐτῇ δεδοκιμάκει, ἀπέσωσατο· ὁ δὲ ἐν τῇ αὐτοῦ ἀποφάσει ἔμεινεν, ἀπειλήσας θάνατον τοῖς τῶν Χριστιανῶν κατηγοροῖς· » τῆς οὐρανίου Προνοίας κατ' οἰκονομίαν τοῦτ' αὐτῷ πρὸς νόον βαλλομένης, ὡς ἂν ἀπαραποδίστως ἀρχὰς ἔχων ὁ τοῦ εὐαγγελίου λόγος, πανταχοῦ γῆς διαδράμοι.

ΚΕΦΑΛΑΙΟΝ Γ.

Ὅπως εἰς πάντα τὸν κόσμον ἐν βραχείᾳ χρόνῳ διέδραμεν ὁ περὶ τοῦ Χριστοῦ λόγος (Nic. H. E. II, 8).

Οὕτω δῆτα οὐρανίῳ δυνάμει καὶ συνεργίᾳ, ἀθρόως οἷα τις ἡλίου βολή, τὴν σύμπασαν οἰκουμένην ὁ σωτήριος κατηύγαζε λόγος, αὐτίκα δὲ ταῖς θείαις ἐπομένως Γραφαῖς (1), ἐπὶ πᾶσαν προήει τὴν γῆν ὁ φθόγγος τῶν θεσπεσιῶν εὐαγγελιστῶν τε αὐτοῦ καὶ ἀποστόλων, καὶ εἰς τὰ πέρατα τῆς οἰκουμένης τὰ ῥήματα αὐτῶν. Καὶ

nisteriis fungerentur. De patria quidem sua ipse scribit in *Apologetico*, cap. 9, ubi agit de Tiberio proconsule Africæ, qui sacerdos Saturni in crucem egerat. *Testis militia patriæ nostræ, quæ id ipsum munus illi proconsuli junctæ*. Id est, testes sunt officiales seu apparitores Carthaginenses proconsulium Africæ. Quare hæc Eusebii verba, τῶν μάλιστα ἐπὶ Ῥώμῃ λαμπρῶν, malim interpretari de scriptoribus Latinis. Solet enim Eusebius Romanorum vocabulo designare, non ipsos Romanæ arbis indigenas ac cives, sed Latinos et Occidentales, ut inferius notabitur, Recte ergo Rufinus hunc Eusebii locum ita vertit: *Hæc Tertullianus, vir et legum et institutionum Romanorum peritissimus, et inter nostros scriptores admodum clarus.*

(97) Ἀλδούρνου. Hujus dei nomen in codice Maz. et Fuk. circumflexam habet ultimam syllabam. Codex autem Medicæus duplicem habet accentum. Quod quidem in illo codice non semel factum esse observavi: exempli gratia in voce Σολόμωνος. Hoc enim nomen duplici accentu semper notare solet codex Medicæus: acuto scilicet in antepenultima syllaba, in penultima autem circumflexo.

(98) Ἀγγελθέντος αὐτῷ ἐκ Παλαιστίνης τοῦ δόγματος. Quisquis hunc Tertulliani locum Græce vertit (neque enim ab Eusebio conversum existimo), mentem illius non satis assecutus videtur. Verba Tertulliani apud Rufinum sic leguntur: *Annuntiata ubi ex Syria Palæstina quæ illic veritatem istius divinitatis revelaverunt, detulit ad senatum*. Quam lectionem amplexus est Nicolaus Rigaltius in editione Operum Tertulliani: merito certe. Nam altera quæ in vulgatis legitur scriptura, ferri non potest. Sic igitur vertendus erat hic locus: Ἀγγελέτων αὐτῷ τῶν θαυμάτων ἐκ τῆς Συρίας τῆς Παλαιστίνης, ἅπερ ἔχει τὴν ἀλήθειαν τῆς ἐκείνου θεό-

A quid retractemus ejusmodi legum: vetus erat decretum ne quis Deus ab imperatore consecraretur nisi a senatu probatus. Sic Marcus Æmilius de deo suo Alburno. Facit et hoc ad causam nostram, quod apud vos de humano arbitratu divinitas pensatur. Nisi homini deus placuerit, deus non erit. Homo jam deo propitius esse debet. Tiberius ergo, cujus tempore nomen Christianum in sæculum introivit, annuntiatum sibi ex Syria Palæstina quæ veritatem illius divinitatis revelarat, detulit ad senatum cum prærogativa suffragii sui. Senatus quia non ipse probaverat respuit. Cæsar in sententia mansit, comminatus periculum accusatoribus Christianorum. » Hactenus Tertullianus. Quam quidem sententiam cœlestis Providentia Tiberii Cæsaris menti idcirco infuderat, ut Evangelii sermo, qui tunc primum nasci cœperat, absque ullo impedimento per universum orbem spargeretur.

νοῦν βαλλομένης, ὡς ἂν ἀπαραποδίστως ἀρχὰς ἔχων

CAPUT III.

Quomodo Christi doctrina per universum orbem brevi dispersa sit.

Ita opitulante cœlesti virtute, salutaris Dei sermo tanquam solis radius universum terrarum orbem subito illustravit, et prout in sacris litteris prædictum fuerat, in omnem terram exiit sonus evangelistarum simul et apostolorum, et usque ad fines terræ verba eorum. Per omnes igitur civitates et

τῆτος κατάδηλον ἐπεποιήκει, etc. Certe vel hic unus locus manifeste indicat, Eusebium hujus Græcæ interpretationis auctorem non fuisse, quod tamen Scaliger alique sibi persuaserunt. Nam si Eusebius ipse hunc Tertulliani locum Græce vertisset, non omissurus utique fuisset id quod ad institutum ipsius maxime faciebat, mentionem scilicet miraculorum Christi, quæ Pilatus ad Tiberium reulerat. Id enim ipse superius dixit initio hujus capituli: *Τὰ περὶ τῆς ἐκ νεκρῶν ἀναστάσεως τοῦ Σωτήρος ἡμῶν Ἰησοῦ Χριστοῦ... Πιλάτος Τιβερίῳ βασιλεῖ κοινούται, etc.* Atqui in Tertulliani loco, prout in Græcæ conversus hic refertur, nulla fit mentio admirabilium Christi operum, sed tantum dogmatis Christiani. Certum est igitur, Eusebium hujus versionis auctorem non fuisse. Porro quod Tertullianus dicit annuntiatum Tiberio ex Syria Palæstina, id Eusebius de relatione ad ipsum missa intellexit. Et tamen Latina vox hunc sensum vix admittit. Annuntiarum enim proprie dicuntur, quæ fama et rumoribus innotescent.

(99) Ἀἴλος ὡν ἐκεῖνοις, ὡς τῷ δόγματι ἀρέσεται. Recte expressit sensum verborum Tertulliani, cum prærogativa suffragii sui, nisi quod de dogmate perperam adjecit. Neque enim Tertullianus loquitur de dogmate Christianorum, sed de divinitate Christi. Igitur cum prærogativa suffragii sui, idem valet ac cum suffragatione sua, quæ maximam habebat auctoritatem.

(1) Vulg. αὐτίκα ταῖς θείαις ἐπομένως Γραφαῖς. Nicephorus, qui totum hunc Eusebii locum ad verbum descripsit, habet, αὐτίκα δὲ ταῖς θείαις ἐπομένως Γραφαῖς. Quæ particula non mediocrem addit elegantiam. Paulo post scribendum est εὐαγγελιστῶν τε αὐτοῦ καὶ ἀποστόλων, ex eodem Nicephoro, cui suffragantur libri nostri Maz. Med. ac Fuk.

vices ecclesie infinita hominum multitudine abundantes, velut aræ quædam frugibus 42 refertæ, brevi congregatæ sunt. Et qui propagato a majoribus errore, superatitioso dæmonum cultu quasi vetusto quodam morbo constricti tenebantur, hi Christi virtute per prædicationem simul et miracula discipulorum ipsius, tanquam a sævissimis dominis liberati et gravissimis vinculis soluti, deorum quidem turbam a dæmonibus invectam respuebant, unum autem Deum esse omnium rerum opificem confitebantur. Quem quidem sacris veræ pietatis ritibus, per divinam modestamque religionem quam Servator noster in humanum genus invexerat, colebant. Cum ergo Dei gratia jam in reliquis quoque nationes sese diffunderet, primusque in urbe Palæstinæ Cæsarea Cornelius cum universa familia visione quadam divina Petrique ministerio fidem in Christum esset amplexus, et complures alii ex gentilibus Antiochiæ idem fecissent, quibus dispersi in illa Stephani persecutione discipuli verbum Dei prædicaverant: florente tum et vigente Antiochenorum Ecclesia, in qua plurimi simul congregati aderant, tum ab Hierosolymis prophete quibuscum Paulus fuit et Barnabas, tum alii fratres numero laud. pauci, Christianorum nomen ibi tunc primum tanquam ex amœno ac secundo cespite exortum est. Sub id tempus Agabus quidem unus ex prophetis qui illic aderant, famem futuram prædixit: Paulus vero et Barnabas Hierosolymam destinati sunt, ut fratrum penuriam suo ministerio sublevarent.

(2) *Ειργμῶν τε χαλεπωτάτων.* Ειργμῶν legitur apud Nicephorum, qui Eusebium nostrum exscripsit, ut solet. In omnibus tamen nostris codicibus, Regio scilicet, Maz., Med. ac Fuk. scriptum invenitur *ειργμῶν*, quæ lectio sine dubio præferenda est.

(3) Vulg. *κατὰ τὴν τῶν Παλαιστίνων Καισάρειαν.* Nostri codices, Maz., Med. ac Fuk., scriptum exhibent *κατὰ τὴν Παλαιστίνων Καισάρειαν*, rectius meo quidem iudicio. Dicebatur enim ἡ Παλαιστίνων Καισάρεια, ut alibi occurrit apud Eusebium nostrum, ad discrimen Cæsareæ Philippi quæ in Phœnicæ sita erat. Leve quidem id nonnullis fortasse videbitur. Sed nos in hac nostra editione, nihil eorum quæ in manuscriptis codicibus occurrunt præterire constituimus, quo lectori diligentiam nostram approbemus.

(4) Vulg. *ἀπ' εὐθαλοῦς καὶ γονίμου γῆς.* Ita quidem legitur in codice Regio, quem secutus est Stephanus. Sed reliqui codices, Maz, scilicet, ac Med. cum Fuk. et Savil. scriptum habent *γονίμου πηγῆς*. Nec aliter in exemplari suo legerat Rufinus, ut ex ejus interpretatione colligimus. Sic enim verit: *Ibi primum discipuli veluti perenni fonte sumpto vocabulo appellati sunt Christiani.* Ubi tamen libentius legerim *velut e perenni fonte sumpto vocabulo.* Nam in Græco est *ὡςπερ ἀπ' εὐθαλοῦς καὶ γονίμου πηγῆς.* Mutarunt autem hanc scripturam, ii qui sibi persuaserant *εὐθαλῆ* et *γονίμου* dici non posse de fonte. Cæterum Christianorum vocabulum principatu Tiberii primum oibî innotuisse testatur etiam Tertullianus in *Apologetico*, cujus locum in superiori capite adduxit Eusebius.

(5) *Παῦλος δὲ καὶ Βαρνάβας.* Nullo modo in Tiberii tempora cadere potest hæc Pauli Hierosolymitana profectio. Nam Lucas in Actibus discrete

A *ἄθητὰ ἀνὰ πάσας πόλεις τε καὶ κόμας, πληθυσύσης ἄλως δίκην, μυριάσδων καὶ παμπληθεῖς ἀθρόως ἐκκλησίαι συνεστῆχαισαν.* Οἷτε ἐκ προγόνων διαδοχῆς καὶ τῆς ἀνέκαθεν πλάνης, παλαιᾷ νόσῳ δευσδαμονίας εἰδῶλων τὰς ψυχὰς πεπεδημένοι, πρὸς τῆς τοῦ Χριστοῦ δυνάμεως διὰ τῆς τῶν φοιτητῶν αὐτοῦ διδασκαλίας τε ὁμοῦ καὶ παραδοξοποιίας, ὡςπερ δεινῶν δεσποτῶν ἀππληγαμένοι, εἰργμῶν τε χαλεπωτάτων (2) λύσιν εὐράμενοι, πάσης μὲν δαιμονικῆς κατεπτουον πολυθείας, ἓνα δὲ μόνον εἶναι Θεὸν ὠμολογοῦν τὸν τῶν συμπάντων δημιουργόν, τοῦτόν τε αὐτὸν θεομοῖς ἀληθοῦς εὐσεβείας δι' ἐνθέου καὶ σώφρονος θρησκείας τῆς ὑπὸ τοῦ Σωτῆρος ἡμῶν τῶ τῶν ἀνθρώπων βίῃ κατασπαρείσης ἐγέραιρον. Ἀλλὰ γὰρ τῆς χάριτος ἦδη τῆς θείας καὶ ἐπὶ τὰ λοιπὰ χρομένης B ἔβηθη, καὶ πρώτου μὲν κατὰ τὴν τῶν Παλαιστίνων Καισάρειαν (3) Κορνηλίῳ σὺν ὄλῳ τῶ οἴκῳ δι' ἐπιφανείας θειοτέρας ὑπουργίας τε Πέτρου, τὴν εἰς τὸν Χριστὸν πίστιν καταδεξαμένου, πλείστων τε καὶ ἄλλων ἐπ' Ἀντιοχείας Ἑλλήνων, οἷς οἱ κατὰ τὸν τοῦ Στεφάνου διωγμὸν διασπαρέντες ἐκήρυξαν, ἀνοήσης ἔβρι καὶ πληθυσύσης τῆς κατὰ Ἀντιοχείαν Ἑκκλησίας, ἐν ταῦτῳ τε ἐπιπαρόντων πλείστων ὄσων τῶν τε ἀπὸ Ἱεροσολύμων προφητῶν, καὶ σὺν αὐτοῖς Βαρνάβα καὶ Παύλου, ἐτέρου τε πλήθους ἐπὶ τούτοις ἀδελφῶν, ἡ Χρ.στιανῶν προσηγορία τότε πρώτον αὐτόθι ὡςπερ ἀπ' εὐθαλοῦς καὶ γονίμου πηγῆς (4) ἀναδίδεται. Καὶ Ἄγαθος μὲν, εἰς τῶν συνόντων αὐτοῖς προφητῶν, περὶ τοῦ μέλλειν ἔσεσθαι λιμὸν προεπίσει. Παῦλος δὲ καὶ Βαρνάβας (5), ἐξυπρητησόμενοι C τῇ τῶν ἀδελφῶν παραπέμπονται διακονίᾳ.

scribit, eam contigisse quo tempore Herodes Agrippa inflictæ cœlestis plagæ interiit. Quod quidem temporibus Claudii accidisse inter omnes constat. Prudenter itaque fecit Nicephorus, qui cum totum hoc Eusebii caput ad verbum describeret, postremam hanc partem de industria prætermisit, ne in eundem cum Eusebio errorem incidere. Eusebium vero nostrum in eam opinionem induxit Pauli locus ad Galatas, ubi de suis ad urbem Hierosolymam profectioibus loquitur. Quem locum ut clarius intelligere possimus, de universis Pauli profectioibus in sacram urbem post ejus ad Christum conversionem, diligentius inquirendum est. Lucas quidem quater omnino eum Hierosolymam profectum esse scribit. Primum paulo post ejus baptismum cap. ix Actuum. Iterum deinde profectus est Paulus Hierosolyma ad deferendas fratrum eleemosynas, ut refertur in cap. xi et xii. Postea ascendit Paulus Hierosolyma ob controversiam de circumcissione et Judaicis ritibus, ut habetur in capite xv. Postremo venit Hierosolyma sub finem principatus Claudii, ibique diutissime victus permansit. Ipse vero Paulus in Epistola ad Galatas, bis post suam ad Christum conversionem venisse se dicit Hierosolyma; et utramque profectioem his temporum intervallis distinguit. Cum autem, inquit, placuit ei qui me segregavit, et vocavit per gratium suam, ut revelaret Filium suum in me, continuo non acquievi carni et sanguini. Neque veni Hierosolyma ad antecessores meos apostolos: sed abii in Arabiam, et iterum reversus sum Damascum. Deinde post annos tres veni Hierosolyma videre Petrum, et mansi apud eum diebus quindecim, etc. De secunda autem profectioe sua ita loquitur: Deinde post annos quatuordecim iterum ascendi Hierosolymam

D Hierosolyma ad deferendas fratrum eleemosynas, ut refertur in cap. xi et xii. Postea ascendit Paulus Hierosolyma ob controversiam de circumcissione et Judaicis ritibus, ut habetur in capite xv. Postremo venit Hierosolyma sub finem principatus Claudii, ibique diutissime victus permansit. Ipse vero Paulus in Epistola ad Galatas, bis post suam ad Christum conversionem venisse se dicit Hierosolyma; et utramque profectioem his temporum intervallis distinguit. Cum autem, inquit, placuit ei qui me segregavit, et vocavit per gratium suam, ut revelaret Filium suum in me, continuo non acquievi carni et sanguini. Neque veni Hierosolyma ad antecessores meos apostolos: sed abii in Arabiam, et iterum reversus sum Damascum. Deinde post annos tres veni Hierosolyma videre Petrum, et mansi apud eum diebus quindecim, etc. De secunda autem profectioe sua ita loquitur: Deinde post annos quatuordecim iterum ascendi Hierosolymam

ΚΕΦΑΛΑΙΟΝ Δ'.

Ὡς μετὰ Τιθέριον Γάϊος Ἰουδαίων βασιλεὺς καθίστησιν Ἀγρίππαν, τὸν Ἡρώδην ἀδελφὸν ζημώσας φυγῆ (Nic. H. E. II, 9).

Τιθέριος μὲν οὖν ἀμφὶ τὰ δύο καὶ εἰκοσι βασιλεύσας ἔτη, τελευτᾷ· μετὰ δὲ τοῦτον Γάϊος τὴν ἡγεμονίαν παραλαβὼν, αὐτίκα τῆς Ἰουδαίων ἀρχῆς Ἀγρίππᾳ τὸ διάδημα (6) περιτίθειν, βασιλεῖα καταστήσας αὐτὸν τῆς τε Φιλιππου καὶ τῆς Λυσανίου τετραρχίας. Πρὸς αἷς μετ' οὐ πολὺν χρόνον αὐτῷ καὶ τὴν Ἡρώδου τετραρχίαν παραδίδωσιν, ἀδελφὸν φυγῆ τὸν Ἡρώδην (οὗτος δ' ἦν ὁ κατὰ τὸ πάθος τοῦ Σωτήρος) σὺν καὶ τῇ γυναικὶ Ἡρωδιάδῃ (7), πλείστων ἕνεκα ζη-

A

CAPUT IV.

Quomodo post mortem Tiberii Caius Agrippam Judæorum regem constituit, et Herodem perpetuo exsilio damnavit.

Interea Tiberius, cum duobus circiter ac viginti annis imperasset, extremum diem obiit. Cui succedens Caius Judææ regnum statim tradidit Agrippæ, regemque illum tum in Philippi, tum in Lysaniæ tetrarchia constituit. Nec multo post Herodis quoque tetrarchiam eidem donavit, cum Herodem perpetuo exsilio damnasset, una cum uxore ipsius Herodiade ob varia scelera debito supplicio affectum, ut testatur etiam Josephus. Hic est Herodes qui

cum Barnaba, assumpto et Tito. Ascendi autem secundum revelationem: et contuli cum illis Evangelium, quod prædico in gentibus, etc. Quis non videt hæc inter se prorsus discrepare, cum Paulus quidem neget se venisse Hierosolyma statim post baptismum: Lucas vero post baptismum a Paulo susceptum, et aliquot prædicationes Damasci habitas, illum Damasco clam aufugisse, et recta Hierosolyma venisse testetur? Hanc Lucæ et Pauli dissonantiam fateri compulsus est Hieronymus in expositione Epistolæ ad Galatas. Quam ut conciliarent quidam veterum, teste Hieronymo ita censuerunt: Paulum professionis illius suæ Hierosolyma statim post baptismum quæ memoratur a Luca in dicto capite ix nullam habuisse rationem, eo quod fuga potius quam profectio fuisset. Verum hæc solutio levis est admodum. Etenim Lucas scribit Paulum tunc a Barnaba fuisse deductum ad apostolos, et satis diu mansisse Hierosolymis, et adversus Græcos disputasse. Alii, inter quos Beda et Baronius, primam illam professionem cujus meminit Paulus, asserunt eam ipsam esse quæ refertur a Luca in cap. ix Actuum: sed Lucam itineris Arabici ideo prætermisisse mentionem, quod nihil memoria dignum illis a Paulo gestum fuisset. Quorum sententiæ libenter equidem accedo. Nam de adventu illo Pauli Hierosolyma planissime ibi loquitur Lucas; quippe qui collocutum eum cum apostolis tunc esse dicit, et multa alia singillatim refert, addique: *Et erat cum illis intrans et exiens in Jerusalem.* Nunc de secunda illa professione quam Paulus post xiv annos instituisse se dicit, inquirendum est. Theodoretus, et ante illum quidam veteres, referente Hieronymo, hanc ipsam esse existarunt, cujus mentio fit in Actibus, cap. xv, quando Paulus una cum Barnaba ob exortam de circumcissione controversiam profectus est Hierosolyma. Hanc sententiam secutus est Baronius. Et Pauli verba id omnino suadere videntur. Subjicit enim Paulus, se Evangelium quod gentibus prædicabat detulisse ad apostolos, eisque diducandum obtulisse. Hoc enim sibi voluit ea verba ἀνεθέμην αὐτοῖς τὸ Εὐαγγέλιον. Tum subjungit de falsis fratribus, qui veritatem Evangelii opprimere tentabant, et Christianos in servitum legis redigere. Quæ quidem omnia pertinent sine dubio ad controversiam illam de circumcissione. Verum quid opus est pluribus, cum ea res certissimo argumento ita demonstrari possit? Profectio illa quam post xiv annos se instituisse ait Paulus, non potest esse ea quam secundo loco numerat Lucas. Nec rursus eadem est cum illa quam quarto loco recenset idem Lucas. Eadem est igitur cum illa quam tertiam Lucas commemorat. Quod non possit esse illa quæ secundo loco numeratur a Luca, hinc apparet: Paulus tunc ad deferendas fratrum elemosynas tantum missus est; nec cum apostolis collocutus est, quippe cum Ecclesiam Judæorum tunc maxime persequeretur Herodes, et Petrus in vinculis esset. Quamobrem

B Paulus in Epistola ad Galatas, hujus professionis suæ mentionem merito prætermisit, utpote quæ nihil ad institutum suum faceret. Nec vox illa, *rursus ascendi*, secundam professionem necessario designat, sed etiam de tertia dici potest. Quod vero non possit esse illa quam quarto loco recenset Lucas, ut videtur sensisse Chrysostomus, ex eo convincitur, quod Paulus scribit se ascendisse cum Barnaba. At in quarta professione Paulus non fuit cum Barnaba. Jampridem enim ab eo sese abruperat. Verum ut ad Eusebium nostrum redeamus, videtur is secundam Pauli Hierosolymitanam professionem confudisse cum prima, et ex duabus unam fecisse.

(6) Τῆς Ἰουδαίων ἀρχῆς Ἀγρίππᾳ τὸ διάδημα. Falsum est Agrippam regem Judææ a Caio factum esse. Agrippa enim a Caio Cæsare sub initia imperii factus est rex, primum quidem Trachonitidis, quæ tetrarchia Philippi fuerat, ut scribit Philo in Flaccum et Josephus lib. xviii. Mox vero cum Herodes tetrarcha Galilææ, Herodiadis uxoris impulsu Romam navigasset, ut regiam dignitatem a Caio impetraret: Caius ademptam Herodi tetrarchiam, Galilæam scilicet donavit Agrippæ, quem admodum tradit Josephus in libro supradicto, et Philo in *Legatione ad Caium* sub finem. Tandem vero post necem Caii, Claudius regnum Agrippæ a Caio datum confirmavit, adjectis Judææ ac Samaria quas Herodes avus obtinuerat. Atque ita totum Herodis Magni regnum ad Agrippam pervenit. Qui mox Hierosolymis suo arbitrato pontificem creare cepit, quippe qui tum Judææ rex esset, cujus caput erat urbs Hierosolyma. Recte ergo Scaliger in animadversionibus reprehendit Eusebium, quod Agrippam regem Judææ a Caio factum esse dixerit. Sed fallitur ipse quoque Scaliger, cum scribit Agrippam Romam venisse, ut Herodem patruum accusaret. Neque enim Agrippa Romam profectus est, sed Fortunatum libertum cum litteris ad Caium misit, ut tradit Josephus. Porro jamdudum ante Scaligerum scholiastes quidam in margine codicis Mazarini hunc Eusebii errorem notaverat. Nam adjilla verba, τῆς Ἰουδαίων ἀρχῆς τὸ διάδημα, hoc scholion ascriptum est, non quidem eadem manu, sed nihilominus vetusta: Οὗχ' οὗτος, ἀλλ' ὁ Κλαύδιος. Excusari tamen commode potest Eusebius. Non enim dixit Agrippam Judææ regem a Caio factum fuisse, sed Judæorum, eorum scilicet qui in Trachonitide et in Lysaniæ tetrarchia degabant. Sane Philo in *oratione adversus Flaccum*, Agrippam hunc, qui tum adhuc solius Trachonitidis rex erat, nihilominus vocat regem Judæorum. Loquens enim de Alexandrinis, sic ait: Ἠσαχάλλον ἐπὶ τῷ γεγενησθαι τινα βασιλεῖα Ἰουδαίων.

(7) Σὺν καὶ τῇ γυναικὶ Ἡρωδιάδῃ. Male hunc locum accepit Christophorus, quasi dicat Eusebius Herodem hunc una cum uxore suæ Herodiade interfuisse passioni Christi. Atqui non hoc dicit Eusebius, sed Herodiadem simul cum viro relega-

Servatoris nostri passioni interfuit. **43** Huius porro imperatoris temporibus floruit Philo, vir a plurimimo non modo nostrorum, verum etiam gentilium maximo in pretio habitus. Erat hic Hebræus quidem origine, splendore generis ac dignitate nulli apud Alexandriam concedens. In divinis vero et patriis disciplinis quantopere elaboraverit, res ipsa declarat. Ad hæc in philosophia et humanioribus litteris quantus fuerit, nihil attinet dicere : quippe cum in Platonica ac Pythagorica philosophia quam præcipue sectatus est, omnes sui temporis superasse memoretur.

CAPUT V.

Quomodo Philo legationem pro Judæis suscepit ad Caium.

Hic quot et quantæ calamitates imperante Caio Judæis contigerint, quinque libris complexus est. In quibus tum insaniam Caii commemorat, qui se deum ipse renuntiasset, et subditos infinitis contumeliis affecisset : tum miserias Judæorum sub illius imperio prosequitur, et quam ipse pro suis popularibus Alexandriae degentibus in urbe Roma obiit legationem, et quomodo cum apud Caium pro patriis legibus et institutis disseruisset, nil præter risum et ludibrium retulit, parumque abfuit quin capitis discrimen subiret. Cujus rei Josephus etiam mentionem facit in octavo decimo *Antiquitatum* libro scribens his verbis : « Orta, inquit, Alexandriae seditione inter Judæos qui illic habitabant et Græcos, terni ex utraque parte legati ad Caium imperatorem missi sunt. Unus ex legatis Alexandrinorum erat Apion quidam, qui plurima adversus Judæos convicia fundere consueverat, tum alia eis obijciens, tum quod Cæsaris cultum aspernarentur. Nam cum omnes, qui Romano imperio subditi erant, aras ac templa Caio statuerent, prorsusque illi tanquam deo honorem haberent, soli, aiebat, Judæi turpe existant statuas illi dedicare ac per nomen ejus jurare. Hæc et alia gravissima Apion cum dixisset, quibus Caium exasperatum iri sperabat, Philo princeps legationis Judæorum, vir undecumque cla-

tam bonisque munitam fuisse. — Monet præterea Valesius, se, expuncta voce κατακρίνας, hunc locum correxisse, qui antea sic legebatur : τὴν Ἡρώδου τετραρχίαν παραδίδωσιν, ἀίδω φυγῆ τὸν Ἡρώδην (ὁὗτος δ' ἦν ὁ κατὰ τὸ πάθος τοῦ Σωτήρος) κατακρίνας σὺν καὶ τῇ γυναικὶ Ἡρωδιάδι, πλείστων ἕνεκα ζημιώσας αἰτιῶν. Quam correctionem, inquit, confirmat Nicephorus optimusque codex Mazarinus. EDIT. PATROL.

(8) Πέντε βιβλίοις παραδίδωσι. Hodie duo duntaxat Philonis libri hujus argumenti supersunt; alter in *Flaccum* inscriptus, alter *De legatione ad Caium*, adeo ut necesse sit Eusebium falli memoria, aut eos libros aliter olim divisos fuisse in quinque volumina. Nec est quod quis suspicetur, reliquos hujus argumenti libros hodie desiderari. Nam in his duobus qui nunc supersunt, quæcumque Judæis regnante Caio contigerunt, scripta habentur. In fine quidem *Legationis ad Caium* aperte indicat Philo, alium hujus argumenti librum subsequi debere. Sic enim dicit : Εἰρηται μὲν κεφαλαιωδέστερον ἢ αἰτία τῆς πρὸς ἅπαν τὸ Ἰουδαίων ἔθνος ἀπεχθείας Γαίου.

μιάσας αἰτιῶν. Μάρτυς Ἰώσηπος καὶ τούτων. Κατὰ δὲ τοῦτον Φίλων ἐγνωρίζετο, πλείστοις ἀνὴρ οὐ μόνον τῶν ἡμετέρων, ἀλλὰ καὶ τῶν ἀπὸ τῆς ἐξωθεν ὀρωμένων παιδείας ἐπιστημότατος. Τὸ μὲν οὖν γένος ἀνέκαθεν Ἑβραῖος ἦν, τῶν δ' ἐπὶ Ἀλεξανδρείας ἐν τέλει διαφανῶν, οὐδενὸς χείρων. Περὶ μὲν οὖν τὰ θεῖα καὶ πάτρια μαθήματα, ὅσον τε καὶ πηλίκον εἰσενήνεκται πόνον, ἐργῶ πᾶσι δῆλος· καὶ περὶ τὰ φιλόσοφα δὲ καὶ ἐλευθερία τῆς ἐξωθεν παιδείας οἷός τις ἦν, οὐδὲν δεῖ λέγειν· ὅτε καὶ μάλιστα τὴν κατὰ Πλάτωνα καὶ Πυθαγόραν ἐζηλωτικῶς ἀγωγῆν, διενεγκεῖν ἅπαντας τοὺς καθ' ἑαυτὸν ἱστορεῖται.

ΚΕΦΑΛΑΙΟΝ Ε΄.

Ἦς Φίλων ὑπὲρ Ἰουδαίων πρεσβευτὰ ἐπέτελλετο πρὸς Γάϊον (Nic. H. E. II, 9).

Καὶ δὴ τὰ κατὰ Γάϊον οὗτος Ἰουδαίους συμβάνατα πέντε βιβλίοις παραδίδωσι (8), ὁμοῦ τὴν Γαίου διεξιῶν φρενοβλάβειαν, ὡς θεὸν ἑαυτὸν ἀναγορεύσαντος, καὶ μυρία περὶ τὴν ἀρχὴν ἐνουδρίσαντος, τὰς τε κατ' αὐτὸν Ἰουδαίων ταλαιπωρίας, καὶ ἦν αὐτὸς ὁ Φίλων στειλόμενος ἐπὶ τῆς Ῥωμαίων πόλεως ὑπὲρ τῶν κατὰ τὴν Ἀλεξανδρείαν ὁμοεθνῶν ἐποιήσατο πρεσβειαν, ὅπως τε ἐπὶ τοῦ Γαίου καταστάς ὑπὲρ τῶν πατριῶν νόμων, οὐδὲν τι πλεόν γέλωτος καὶ διασυρμῶν ἀπηνέγκατο, μικροῦ δεῖν καὶ τὸν περὶ τῆς ζωῆς ἀνατλάς κίνδυνον. Μέμνηται δὲ καὶ τούτων ὁ Ἰώσηπος ἐν ὀκτωκαιδεκάτῳ τῆς Ἀρχαιολογίας, κατὰ λέξιν ταῦτα γράφων· « Καὶ δὴ στάσεως ἐν Ἀλεξανδρείᾳ γενομένης Ἰουδαίων τε τοῖς ἐνοικοῦσι καὶ Ἑλλήνων, τρεῖς ἀφ' ἑκατέρας τῆς στάσεως (9) πρεσβευτὰ ἀιρεθέντες, παρήσαν ὡς τὸν Γάϊον. Καὶ ἦν γὰρ τῶν Ἀλεξανδρέων πρέσβειων εἰς Ἀπίων, ὃς πολλὰ εἰς τοὺς Ἰουδαίους ἐβλάσφημῆσεν, ἀλλὰ τε λέγων, καὶ ὡς τῶν Καίσαρος τιμῶν περιορῶν· πάντων γοῦν, ὅσοι τῇ Ῥωμαίων ἀρχῇ ὑποτελεῖς εἶεν, βωμοὺς τῷ Γαίῳ καὶ ναοὺς ἰδρυμένων, τὰ τε ἄλλα ἐν πᾶσιν αὐτὸν ὡσπερ τοὺς θεοὺς δεχομένον, μόνους τούσδε ἄδοξον ἠγεῖσθαι ἀνδρῶν τιμῶν, καὶ ὄρκιον αὐτοῦ τὸ δογμα ποιεῖσθαι. Πολλὰ δὲ καὶ χαλεπὰ Ἀπίωνος εἰρηκότος, ὅφ' ὧν ἀρήθηνα ἤλπιζε τὸν Γάϊον, καὶ εἰκὸς ἦν, Φίλων ὁ προεστὼς τῶν Ἰουδαίων τῆς πρεσβείας, ἀνὴρ

Δεκτέον δὲ καὶ τὴν παλινοδίαν πρὸς Γάϊον. *Dictæ sunt summam causæ odii quo Caius Judæorum gentem prosequeretur. Nunc dicenda est etiam palinodia in Caium.* Verum hæc palinodia nihil est aliud quam liber Philonis in *Flaccum*. Qui liber proxime sequi debet *Legationem ad Caium*, ut docet Photius in *Bibliotheca*.

(9) Τρεῖς ἀφ' ἑκατέρας τῆς στάσεως. Ac Philo non tres sed quinque legatos ab Alexandinis Judæis Romanam missos fuisse testatur. Sic enim scribit in *Legatione ad Caium, sub finem* : Ἐν ἡμῖν δὲ πέντε πρεσβευταῖς σαλεύειν τὰ τῶν πανταχοῦ πάντων Ἰουδαίων οὐ χαλεπὸν ; Id est : *Annon grave ac molestum erat, quod universæ generis Judaicæ fortuna in nobis quinque legatis posita esset ?* Missi autem fuerant legati duas ob causas. Primum enim querebantur prosequas suas ab Alexandinis esse violatas, illatis in eas imperatoris status. Deinde acturi venerant de jure Alexandria civitatis, quod Alexandrini Judæis adimere volebant ut scribit Philo pag. 1019 et 1020.

complevit. Nam cum alios statuas sibi dedicare sinneret, ipse quodammodo eas sibi dedicare videbatur. Denique templum illud quod Hierosolymis intactum adhuc permanserat, et omni asyloꝝum prærogativa donatum fuerat, in templum sui nominis commutavit, ut deinceps Jovis præsentis junioris **45** Caii fanum diceretur. Sed et alias innumera- biles calamitates quas vix quisquam possit oratione recensere, idem scriptor in altero libro quem *De*

(16) *Τὰς μὲν ἐν ταῖς ἄλλαις πόλεσι προσευχὰς.* Christophorus *synagogas* vertit. Sed cum Latini *proseuchas* etiam dixerint, ut est apud Juvenalem, malui sic interpretari. Nec sane mihi liquido constat, an idem sint *proseuchæ* et *synagogæ*. Nam *proseuchæ* quidem erant modica oratoria, in quibus Judæi, præcipue Sabbatis convenire et patrio more philosophari consueverant. Philo in *Legatione*: Ἠπίστατο οὖν καὶ προσευχὰς ἔχοντας καὶ συνιόντας εἰς αὐτάς, καὶ μάλιστα ταῖς Ἰσραῖς ἐβδόμαις, ὅτε δημοσίᾳ τὴν πάτριον παιδεύονται φιλοσοφίαν. Id est: *Sciēbat enim illos proseuchas habere, et in eas convenire solitos, præcipue Sabbatis, quo die patrias leges ac philosophiam publice condiscunt.* Quo in loco non otiosa est vox illa *δημοσίᾳ*. Judæi enim palam admissis omnibus, etiam externæ religionis viris, libros legis Mosiacæ interpretabantur, ut docet Tertullianus in *Apologetico*, cap. 18. *Sed et Judæi palam lectitant. Vectigalis libertas vulgo aditur Sabbatis omnibus.* Idem Philo lib. iii *De vita Moysis* scribit Judæos præcipue Sabbatho frequentasse *proseuchas*. Hinc intelligendus est locus B. Lucæ in cap. xvi Actuum apostolorum: Τῆ τε ἡμέρᾳ τῶν Σαββάτων ἐξήλθομεν ἔξω τῆς πόλεως πρὸς ποταμὸν, ὃ ἐνομιζέτο προσευχῆ εἶναι. *Die autem Sabbathorum egressi sumus extra civitatem juxta fluvium, in locum ubi solebat esse proseucha.* De *proseucha* enim Judaica hunc locum intelligendum esse, multa argumenta convincunt. Nam ante Pauli adventum in urbem Philippos, nulli adhuc illis in locis erant Christiani. Quare de Christianorum oratione locus ille intelligi non potest. Præterea mulieres illæ quæ eo loci convenisse dicuntur, sine dubio Judææ erant, ut apparet tum ex eo quod supra dixi, tum quod Lydia illa purpuraria quæ una ex illarum numero fuit, Deum coluisse dicitur, cum tamen nondum esset Christiana. Postremo undenam domini illius dæmoniacæ cognoscere poterant, Paulum atque Silam Judæos esse, nisi ex eo quod illos in *proseucham* Judaicam venientes sæpius viderant? Et hæc quidem de *proseucharum* significatione. *Synagogæ* vero vocabulum latius patet. Et interdum quidem pro universa Judæorum Ecclesia ponitur, interdum pro tota Ecclesia unius loci. Denique nonnisi majores et illustriores *proseuchæ* dicebantur *synagogæ*. Unde beatus Lucas *synagogam* quidem Judæorum ait fuisse Thessalonice: Philippis autem tantum *proseucham*, propterea quod pauculi ibi essent Judæi. De majoribus et illustrioribus *proseuchis* locus est apud Philonem in *Legatione ad Caium*. Non negaverim tamen *proseuchas* posse etiam dici *synagogas*. Hoc enim testatur idem Philo in libro *Quod omnis probus sit liber*, ubi de Essenis ita loquitur: Τοὺτους τοὺς νόμους ἀναδιδάσκοντες μὲν καὶ παρὰ τὸν ἄλλον χρόνον, ἐν δὲ ταῖς ἐβδόμαις μάλιστα διαφερόντως, εἰς ἱεροὺς ἀφικνούμενοι τόπους οἱ καλοῦνται συναγωγὰι, καθ' ἡλικίας ἐν τάξεσιν. Εἰθ' ὁ μὲν πρεσβύτερος τὰς βιβλοὺς ἀναγιγνώσκει λαέων, etc. *Et has quidem leges assidue condiscunt, præcipue tamen Sabbatis: quo die in sacra quedam loca conveniunt quæ synagogæ appellantur, per ætates ordine distributi. Deinde senior libros accipiens legit,* etc. Porro locum illum B. Lucæ quem paulo ante laudavi, longe ante nos Epiphanius in hæresi

προσευχὰς (16), ἀπὸ τῶν κατ' Ἀλεξάνδρειαν ἀρξάμενος σφετερίζεται, καταπλήσας εἰκόνων καὶ ἀνδριάντων τῆς ἰδίας μορφῆς. Ὁ γὰρ ἐτέρων ἀνατιθέντων ἐπιείας, αὐτὸς ἰδρύετο δυνάμει. Τὸν δ' ἐν τῇ ἱερᾷ πόλει νεῶν, ὃς λοιπὸς ἦν ἄψαυτος (17), ἀσυλλας ἤξιωμένος τῆς πάσης, μεθρημόζετο καὶ μετεσχημάτιζεν εἰς οἰκετὸν ἱερὸν, ἵνα Διὸς ἐπιφανοῦς (18) νέου χρηματίζη Γαίου (19). Muria μὲν οὖν ἄλλα δεινὰ καὶ πέρα πάσης διηγήσεως ὁ αὐτὸς κατὰ τὴν Ἀλε-

Massalianorum interpretatus est de *proseucha* Judaica. Quo loco illud quoque observat, *proseuchas* tam Judæorum quam Samaritanorum, fuisse loca pura sub divo, instar fori aut theatri, plerumque extra urbes. Quibus consentit Apion in lib. iii *Ægyptiacorum*, ubi ait Moysen, utpote Heliopolitanum, subdivales *proseuchas* construxisse, instar templorum quæ erant Heliopoli, easque omnes ad ventum subsolanum obvertisse, prout erat sita Heliopolis. Apionis verba refert Josephus initio libri secundi *adversus Apionem*. Idem in libro *De vita sua*, pag. 1020, meminit *proseuchæ* Thiberiensium, ædis maximæ, in quam conveniebant die Sabbati, et ubi conciones ad populum fiebant de republica.

(17) Ὁς λοιπὸς ἦν ἄψαυτος. Sic legitur etiam apud Philonem. Sed in Mediceo codice et Fuk. et Savil. λοιπὸν scriptum inveni. In vetustissimo autem codice Mazarino λοιπὸς legitur, et v superscriptum est eadem manu.

(18) Διὸς ἐπιφανοῦς. Non intellexerunt interpretes vim Græci vocabuli. Neque enim *ἐπιφανῆς nobilissimum* hic significat, ut vertit Rufinus, neque *illustrem*, ut reliqui omnes interpretati sunt; *præsentem* potius vertere debuerant. Sic enim Latini vocant, quoties de diis loquuntur. Ovidius in libro ii *Tristium*:

Per te præsentem conspicuumque deum.

Livius lib. xxix, pag. 529, *Quæ non augendæ religionis causa, sed præsentis deæ numine sæpe comperita.* Et paulo post: *At Hercules in ducibus ipsis nullum deæ numen apparuit, imo ibi præsens maxime fuit.* Recte ergo in veteribus glossis scribitur: *Præsens, ἐπιφανῆς.* Hinc Antiochus ille rex Syriæ, appellatus est *Ἐπιφανῆς* ab assentatoribus Græcis, id est *præsens et conspicuus deus*. Præsentias item deorum vocant Latini, quas Græci *ἐπιφανεῖας*, quoties dii aut seipso hominibus videndos exhibuerant, aut præsentiam suam aliquo illustri miraculo declaraverant, ut docuit Casaubonus ad librum xii Athenæi. Occurrit ea vox apud Plutarchum in *Vita Marcelli*, et apud Athenæum lib. xv, ubi de Admeta sacerdotē Junonis Argivæ, θεασσµένην δὲ τὴν τῆς Ἥρας ἐπιφάνεται, et apud Proclum in *Hesiodum* pag. 155. De his deorum præsentias libros olim scripserant Anticles et Ister, teste Plutarcho in libro *De Musica*.

(19) Νέου... Γαίου. *Novum deum* verterunt interpretes post Rufinum, quod non probō. Nam si Jovem se dici volebat Caius, non erat profecto novus deus. Adde quod non dixit Philo νέου Διός. Quod si ita scriptum esset, libenter verterem *novum Jovem*. Sic Ptolemæus Ægypti rex Νέος Διόνυσος cognominatus est, id est Junior Bacchus. Nam ex diis gentium alii seniores, juniores alii dicebantur: Οἱ μὲν γὰρ παλαιότεροι, οἱ δὲ νεώτεροι λέγονται τῶν θεῶν, ut scribit Menander *Rhetor*, pag. 612 editionis Aldinæ, seu potius Alexander. Nam ex duobus opusculis, Menandri scilicet et Alexandri, unicus liber perperam conflatus est in editione Aldina, ut alibi ostensuri sumus. Igitur Νέου Γαίου vertendum est *junioris Caii*. Ita dictus est Caligula ad discrimen Julii Cæsaris, qui et ipse Caius dictus fuerat et pro deo habitus.

ξάνδρειαν συμθεθηκότα Ἰουδαίοις, ἐπὶ τοῦ δηλουμένου, ἐν δευτέρῳ συγγράμματι ᾧ ἐπέγραψε *Περὶ ἀρετῶν* (20), ἱστορεῖ. Συνάδει δ' αὐτῷ καὶ ὁ Ἰώσηπος, ὁμοίως ἀπὸ τῶν Πιλάτου χρόνων καὶ τῶν κατὰ τοῦ Σωτήρος ἡμῶν τετολημμένων, τὰς κατὰ παντὸς τοῦ ἔθνους ἐνάρξασθαι σημαίνων συμφορὰς. Ἄκουε δ' οὖν οἷα καὶ οὗτος ἐν δευτέρῳ τοῦ Ἰουδαϊκοῦ Πολέμου αὐταῖς συλλαβαῖς δηλοῖ λέγων· « Περμφθεις δὲ εἰς Ἰουδαίαν ἐπίτροπος ὑπὸ Τιβερίου Πιλάτος, νύκτωρ κεκαλυμμένας εἰς Ἱεροσόλυμα παρεισκομίζει τὰς Καισαρνας ἐκίνας » σημαῖα καλοῦντας. Τοῦτο μεθ' ἡμέραν, μεγίστην ταραχὴν ἤγειρε τοῖς Ἰουδαίοις. Οἱ γὰρ ἔγγυς, πρὸς τὴν ἔψιν ἐξεπλάγησαν, ὡς πεπατημένων αὐτοῖς τῶν νόμων. Οὐδὲν γὰρ ἀξιοῦσιν ἐν τῇ πόλει δεῖσθαι. Ταῦτα δὲ συγκρίνας τῇ τῶν Εὐαγγελίων γραφῇ, εἶση ὡς οὐκ εἰς μακρὰν αὐτοὺς μετήλθεν (21), ἣν ἐβόησαν ἐπ' αὐτοῦ Πιλάτου φωνῆν, δι' ἧς οὐκ ἄλλον ἢ μόνον ἔχειν ἐπεβόων Καισαρνα βασιλέα. Εἶτα δὲ καὶ ἄλλην ἐξῆς ὁ αὐτὸς συγγραφεὺς ἱστορεῖ μετελθεῖν αὐτοὺς συμφορὰν ἐν τούτοις· « Μετὰ δὲ ταῦτα ταραχὴν ἑτέραν ἐκίνει, τὸν ἱερὸν θησαυρὸν (καλεῖται δὲ κορβονᾶς) εἰς καταγωγὴν ὑδάτων ἔξαναλίσκων. Κατῆι δὲ ἀπὸ τριακοσίων σταδίων. Πρὸς τοῦτο τοῦ πλήθους ἀγανάκτησις ἦν. Καὶ τοῦ Πιλάτου παρόντος εἰς Ἱεροσόλυμα, περιστάντες τὸ βῆμα (22), κατεβόων. Ὁ δὲ, προφθεῖ γὰρ αὐτῶν τὴν ταραχὴν, τῷ πλήθει τοὺς στρατιώτας ἐνόηλους (23) ἐσθῆσιν ἰδιωτικαῖς κεκαλυμμένους ἐγκαταμίξας, καὶ

(20) *Ἐν δευτέρῳ συγγράμματι ᾧ ἐπέγραψε Περὶ ἀρετῶν*. In superiori capite observavimus, librum Philonis in *Flaccum* collocandum esse post librum *De legatione ad Caium*, non autem præponendum, ut vulgo fit in editis et in manuscriptis exemplaribus, idque duobus argumentis demonstravimus, quæ hic repetere superfluum fuerit. Nunc vero hic Eusebii locum quem præ manibus habemus, sententiam nostram aperte confirmat. Postquam enim Eusebius mala quibus Judæi a Caio vexati sunt, ex Philonis libro *De legatione ad Caium* singillatim commemoravit, addit, multas quoque alias gravissimas calamitates Judæis Alexandrinis esse illatas ejusdem Caii principatu, quas refert Philo in secundo libro *De virtutibus*. Hic secundus liber non potest esse alius quam liber in *Flaccum*. Non enim dici potest eum ipsum esse librum qui *De legatione ad Caium* inscribitur, cum *Legationem ad Caium* discrete distinguat Eusebius ab hoc secundo *De virtutibus* libro. Restat ergo ut secundus hic liber sit ille ipse qui in *Flaccum* inscribitur. Adde quod non in alio quam in illo *adversus Flaccum* libro, gravissimas illas calamitates Judæis Alexandrinis illatas retulit Philo. Ex quo necessario conficitur, secundum illum *De virtutibus* Philonis librum, non alium esse quam librum in *Flaccum*. Qui quidem liber inscriptus fuerat a Philone *Περὶ ἀρετῶν*, perinde ac prior ille qui *Legationem ad Caium* continet. Docuit id nos hic Eusebii locus; cui jungendus est alter ex capite 18 hujus libri, ubi testatur Eusebius plures libros de sceleribus Caii a Philone conscriptos esse quos ille figurate *De virtutibus* inscripsit. Quare hoc loco alium legere, ἐν δευτέρῳ συγγράμματι ᾧ ἐπέγραψε *Περὶ ἀρετῶν*.

(21) *Εἶση ὡς οὐκ εἰς μακρὰν αὐτοὺς μετήλθεν*. Hoc loco perspicue hallucinatur Eusebius, qui putavit ea quæ Josephus refert de imaginibus Tiberii a Pilato importatis in urbem Hierosolymanam, post

A virtutibus inscripsit, Judæis Alexandriam incolentibus supradicti Caii principatu contigisse refert. Cui astipulatur etiam Josephus, qui ærumnas illas quibus Judæorum gens conflictata est, jam inde ab ipsis Pilati temporibus, et a scelere illo adversus Servatorem nostrum admissio ortas esse significat. Audiamus, si placet, quæ ille in secundo *Belli Judaici* libro refert his verbis: « Pilatus, inquit, qui a Tiberio procurator in Judæam missus fuerat, velatas Cæsaris imagines quæ signa appellantur, noctu intulit Hierosolyma. Ea res simul atque dies illuxit, maximum tumultum excitavit Judæorum. Nam qui in proximo erant, novo spectaculo attoniti obstupere, prorsus quasi patriæ leges conculcatæ violatæque essent. Nefas quippe illis est simulacrum ullum in urbe statuere. » Quæ quidem si cum evangelica historia conferre volueris, intelliges profecto acclamationem illam, qua Pilato testati sunt, non alium sibi regem esse quam Cæsarem, brevi in ipsorum exitium vertisse. Aliam deinde calamitatem divina ultione ipsis illatam idem scriptor memorat his verbis: « Post hæc, inquit, alium quoque tumultum idem Pilatus excitavit, cum pecuniam sacri ærarii quod carbonam patria lingua appellant, in constructionem aquæductus impenderet. Aberat autem aqua quam deducere in urbem Pilatus volebat, trecentis ab urbe stadiis. Id plebs ægre admodum ferebat. Itaque cum Pilatus venisset Hieroso-

Christi mortem contigisse. Atqui Josephus ipse testatur, id accidisse initio administrationis Pilati. Sic enim scribit in libro II *De bello Judaico*: Περμφθεις δὲ εἰς Ἰουδαίαν ἐπίτροπος ὑπὸ Τιβερίου Πιλάτος, etc. Idem quoque apertius testatur in libro XVII *Antiquitatum*. Missus est autem in Judæam Pilatus anno Tiberii duodecimo, id est triennio ante baptismum Christi. Absurdum igitur est dicere, ea quæ Judæis acciderunt diu ante passionem Christi, non ob aliam causam quam ob scelus illud in Christum admissum, ipsis contigisse. Est et aliud quiddam, quod in Eusebio fortasse quis possit reprehendere. Existimavit enim Eusebius, unum idemque Pilati facinus tum a Philone, tum a Josepho commemorari; cum tamen si quis diligentius intenderit, duæ illæ ac diversæ res esse videantur. Josephus enim loquitur de signis seu de imaginibus imperatoris, Philo vero de clypeis auratis, qui nullam imaginem haberent, sed nomen duntaxat Tiberii Cæsaris cui dedicabantur, cum nomine Pilati qui eos dedicabat. Præterea id quod narrat Josephus, accidit anno primo administrationis Pilati, tunc cum Pilatus urbem Hierosolymitanam primum ingressus est. Illud autem quod refert Philo, seu potius rex Agrippa apud Philonem, tunc contigit cum Pilatus jam plures annos administrationis suæ complexset, ut ibidem testatur Philo.

(22) *Περιστάντες τὸ βῆμα*. Sic apud Josephum et Nicephorum legitur. In nostris tamen codicibus Maz. scilicet Med. et Fuk. scriptum est *περιστάντες τόλμαν*, haud dubio pro τὸ βῆμα.

(23) *Vulg. ἐνόηλους ἱσθησιν*. Postrema vox deest in codice Regio et apud Josephum; ac meo quidem judicio expungenda est tanquam superflua. Mox in tribus nostris codicibus Maz., Med. ac Fuk., scriptum inveni *ἐσθῆσιν ἰδιωτικαῖς*, atque ita legitur apud Josephum ac Nicephorum, mendose pro ἐσθῆσιν.

lyma, circumfusi inclamare adversus eum cœperunt. At ille (præviderat enim tumultum illorum futurum : atque idcirco armatos milites plebeio habitu multitudini immiscuerat, dato eis præcepto ut tumultuantes non gladiis sed fustibus ferirent) signum e tribunali dedit. Statimque Judæi a militibus cæsi, partim vulneribus, partim fugientium constipatione obruti periere. Ita plebs, peremptorum calamitate deterrita, clamoribus abstinuit. Sed et multos alios motus in eadem Hierosolymorum civitate concitatos idem refert scriptor, ostenditque ab illo deinceps tempore et urbem et universam simul Judæam seditionibus, bellis, ærumnisque continuis vicissim sibi succedentibus vexatam fuisse, **46** donec ultima illos imperante Vespasiano clades obsidionis oppressit. Hoc igitur modo divina justitia Judæos ob commissum adversus Christum piaculum insecuta est.

CAPUT VII.

Qualiter Pilatus violentas sibi manus intulerit.

Neque vero illud prætereundum est, Pilatum ipsum qui Servatorem nostrum morti addixit, postmodum imperante Caio, cujus nunc tempora prosequimur, in tantas incidisse calamitates, ut mortem sibi consciscere, suorumque ipse scelerum vindex esse coactus fuerit : divina scilicet justitia in illum, ut par erat, sæviante. Idque a Græcis scriptoribus proditum est, qui olympiadum seriem et quæ quibusque temporibus gesta sunt, conscripsere.

CAPUT VIII.

De fame quæ Claudio imperante accidit.

Interea Caio, qui vix quatuor annis imperium tenuerat, Claudius imperator succedit. Cujus temporibus universum prope orbem terrarum fames oppressit, quam quidem scriptores a nostra religione alienissimi in suis etiam historiis commemorarunt. Atque ita Agabi prophætæ prædictio de imminente fame, cujus in Actibus apostolorum fit mentio, exitum sortita est. Cæterum Lucas postquam de fame illa quæ principatu Claudii Augusti contigit narravit in Actibus, fratresque Antiochiæ degentes stipem viritim collatam Christianis in Judæa commorantibus per Paulum et Barnabam misisse retulit, hæc deinceps adjungit :

(24) *Κακῶν ἐπάλληλοι μηχαναί.* In codice Regio scriptum inveni κακῶν ἀλλεπάλληλοι μηχαναί. Quæ scriptura nonnullis fortasse placitura est. Eam tamen vocem alibi legere non memini; nec scio utrum Græcæ dici possit ἀλλεπάλληλοι pro ἄλλαι ἐπ' ἄλλαις. Nicephorus vero pro illis Eusebiiānis quæ initio posuimus, maluit dicere ἐπάλληλοι προσβολαί, quod scholii instar esse potest ad explicationem verborum Eusebii.

(25) *Ὡς ἐξ ἀνάγκης.* Id est præ desperatione. Potest etiam alius esse sensus horum verborum, ut scilicet Pilatus jussu principis sibi mortem consciverit. Sic enim sævire tunc solebant principes Romani, ut de Macrone tradit Josephus. Sed prior explicatio præferenda est, quippe quæ præcedentibus Eusebii verbis magis congruit. Et præterea confirmatur ex *Chronico*. Sic enim ibi scribit : *Anno tertio Caii Caligulae Pontius Pilatus, in multis incidens calamitates, propria se manu interficit. Scribunt Romanorum historia.* Porro Pilati hujus

ξίζει μὲν χρήσασθαι κωλύσας, ξύλοις δὲ παλεῖν τοὺς κεκραγῶτας ἐγκλειουσάμενος, σύνθημα δίδωσιν ἀπὸ τοῦ βήματος. Τυπτόμενοι δὲ οἱ Ἰουδαῖοι, πολλοὶ μὲν ἀπὸ τῶν πληγῶν, πολλοὶ δὲ ὑπὸ σφῶν αὐτῶν ἐν τῇ φυγῇ καταπατηθέντες ἀπώλοντο· πρὸς δὲ τὴν συμφορὰν τῶν ἀνηρημένων καταπλαγὲν τὸ πλῆθος, ἐσιώπησεν. » Ἐπὶ τούτοις μυρίας ἄλλας ἐν αὐτοῖς Ἱεροσολύμοις κεκινήσθαι νεωτεροποιίας ὁ αὐτὸς ἐμφαίνει, παριστάς, ὡς οὐδαμῶς ἐξ ἐκείνου διέλιπον τὴν τε πόλιν καὶ τὴν Ἰουδαίαν ἅπασαν στάσεις καὶ πόλεμοι, καὶ κακῶν ἐπάλληλοι μηχαναί (24), εἰσὶτε τὸ πανύστατον ἢ κατὰ Οὐεσπασιανὸν αὐτοὺς μετήλθε πολιορκία. Ἰουδαίους μὲν οὖν, ὧν κατὰ τοῦ Χριστοῦ τετολμήχασι, ταύτῃ πη τὰ ἐκ τῆς θέας μετῆς δίχης.

B

ΚΕΦΑΛΑΙΟΝ Ζ'.

Ὡς καὶ Πιλάτος ἐκείνῳ διεκρήσατο (Nic. H. E. II, 10; Jos. Ant. XVIII, 11).

Ὅτι ἀγνοεῖν δὲ ἄξιον, ὡς καὶ αὐτὸν ἐκείνῳ τὸν ἐπὶ τοῦ Σωτήρος Πιλάτου, κατὰ Γάϊον, οὗ τοὺς χρόνους διέξιμεν, τσαύταις περιπεσεῖν κατέχει λόγος συμφοραῖς, ὡς ἐξ ἀνάγκης (25) φονευτὴν ἑαυτοῦ καὶ τιμωρὸν αὐτόχειρα γενέσθαι, τῆς θέας, ὡς εἶκε, δίχης οὐκ εἰς μακρὰν αὐτὸν μετελθούσης. Ἰστοροῦσιν Ἑλλήνων οἱ τὰς Ὀλυμπιάδας ἅμα τοῖς κατὰ χρόνους πεπραγμένους ἀναγράφαντες.

ΚΕΦΑΛΑΙΟΝ Η'.

Περὶ τοῦ κατὰ Κλαύδιον γενομένου λιμοῦ (Nic. H. E. II, 11, 12).

Ἄλλὰ γὰρ Γάϊον οὐδ' ὄλοις τέταρσιν ἔτεσι τὴν ἀρχὴν κατασχόντα (26), Κλαύδιος αὐτοκράτωρ διαδέχεται. Καθ' ὃν λιμοῦ τὴν οἰκουμένην πείσαντος (τοῦτο δὲ καὶ οἱ πόρρω τοῦ καθ' ἡμᾶς λόγου συγγραφεῖς ταῖς αὐτῶν ἱστορίαις παρέδοσαν), ἢ κατὰ τὰς Πράξεις τῶν ἀποστόλων Ἀγάθου προφήτου περὶ τοῦ μέλειν ἔσεσθαι λιμὸν ἐφ' ὅλην τὴν οἰκουμένην, πέρας ἐλάβανε πρόβόησις. Τὸν δὲ κατὰ Κλαύδιον λιμὸν ἐπισημηνάμενος ἐν ταῖς Πράξεσιν ὁ Λουκᾶς, ἱστορήσας τε, ὡς ἄρα διὰ Παύλου καὶ Βαρνάβα οἱ κατὰ Ἀντιόχειαν ἀδελφοὶ τοῖς κατὰ τὴν Ἰουδαίαν ἐξ ὧν ἕκαστος ἠτύρηε διαπεμφάμενοι ἦσαν, ἐπιφέρει λέγων·

D mores egregie describit Agrippa rex apud Philonem in *Legatione ad Caium* : Ἦν γὰρ τὴν φύσιν ἀκαμπῆς καὶ μετὰ τοῦ αὐθάδους ἀμελιχτός. Εἰ paulo post : Καταδείσαντα μὴ καὶ τῆς ἄλλης αὐτοῦ ἐπιτροπῆς ἐξελέγξωσι τὰς δωροδοκίας, τὰς ὑβρείς, τὰς ἀρπαγὰς, τὰς αἰκίας, τὰς ἐπιχρείας, τοὺς ἀκρίτους καὶ ἐπάλληλους φόνους, τὴν ἀνήνυτον καὶ ἀργαλειωτάτην ὠμότητα διεξελθόντες. Ex quibus cognosci potest, quanta fuerit immanitas atque atrocitas Pilati. Est hoc certe illustre testimonium Agrippæ, qui flagitia ipsius Pilati oculis suis spectaverat. Talem profecto decuit esse iudicem illum, a quo damnatus est Christus. Inuit autem ibidem rex Agrippa, Pilatum jam tum mortuum fuisse, cum ipse epistolam illam pro Judæis ad Caium scriberet. Verba enim illa ἦν γὰρ ἀκαμπῆς, etc., non nisi de mortuo jam Pilato dici posse mihi videntur.

(26) *τῆς ἀρχῆς κατασχόντα.* In tribus nostris codicibus scriptum inveni διακασασχόντα.

ΚΕΦΑΛΑΙΟΝ Θ'.

A

CAPUT IX.

Μαρτύριον Ἰακώβου τοῦ ἀποστόλου.

Κατ' ἐκεῖνον δὲ τὸν καιρὸν, δηλονότι τὸν ἐπὶ Κλαυδίου, ἐπέδαλεν Ἡρώδης ὁ βασιλεὺς τὰς χεῖρας, κακῶσαι τινὰς τῶν ἀπὸ τῆς Ἐκκλησίας· ἀνεῖλε δὲ Ἰακώβον τὸν ἀδελφὸν Ἰωάννου μαχαίρᾳ. Περὶ τούτου δ' ὁ Κλήμης τοῦ Ἰακώβου καὶ ἱστορίαν μνήμης ἀξίαν ἐν τῇ τῶν Ὑποτυπώσεων ἐδόδομη παρατίθεται, ὡς ἐκ παραδόσεως τῶν πρὸ αὐτοῦ φάσκων· ὅτι δὴ ὁ εἰσαγαγὼν (27) αὐτὸν εἰς δικαστήριον, μαρτυρήσαντα αὐτὸν ἰδῶν, κινήθεις ὠμολόγησεν εἶναι καὶ αὐτὸς αὐτὸν Χριστιανὸν (28). Συναπήχθησαν οὖν ἀμφω, φησι, καὶ κατὰ τὴν ὁδὸν ἤξιώσεν ἀφεθῆναι αὐτῷ ὑπὸ τοῦ Ἰακώβου. Ὁ δὲ ὀλίγον σχεψάμενος, Εἰρήνη σοι, εἶπες, καὶ κατεφλίθησεν αὐτόν. Καὶ οὕτως ἀμφότεροι ὁμοῦ ἐκατατομήθησαν. Τοττηναῦτα δὲ, ὡς φησιν ἡ θεία Γραφή, ἰδῶν Ἡρώδης ἐπὶ τῇ τοῦ Ἰακώβου ἀναίρεσει, ὅτι δὴ πρὸς ἡδονῆς εἴη τὸ πραχθὲν τοῖς Ἰουδαίοις, ἐπιτίθεται καὶ Πέτρῳ, δεσμοῖς τε αὐτὸν παραδοὺς, ὅσον οὐπω καὶ τὸν κατ' αὐτοῦ φρόνον ἐνήργησεν ἂν, εἰ μὴ διὰ θελας ἐπιφανείας ἐπιστάντος αὐτῷ νύκτωρ ἀγγέλου, παραδόξως τῶν ἐργῶν ἀπαλλαγείς, ἐπὶ τὴν τοῦ κηρύγματος ἀφείχεται διακονίαν. Καὶ τὰ μὲν κατὰ Πέτρον οὕτως εἶχεν οἰκονομίας.

ΚΕΦΑΛΑΙΟΝ Ι'.

Ὅς Ἀγρίππας, ὁ καὶ Ἡρώδης, ἀποστόλους διώξας, τῆς θελας παρατυκὰ δίκης ἤσθετο (Nic. H. E. II, 13).

Τὰ δὲ γε τῆς κατὰ τῶν ἀποστόλων ἐγγειρήσεως τοῦ βασιλέως οὐκέτ' ἀναβολῆς εἶχετο (29), ἀλλὰ γέ C τοῦ αὐτοῦ ὁ τῆς θελας δίκης τιμωρὸς διάκονος μετῆει, παρατυκὰ μετὰ τῆν τῶν ἀποστόλων ἐπιθουλήν, ὡς καὶ ἡ τῶν Πράξεων ἱστορεῖ γραφῆ, ὁρμήσαντα μὲν ἐπὶ τὴν Καισάρειαν, ἐν ἐπισήμῳ δ' ἐνταῦθα ἑορτῆς ἡμέρᾳ λαμπρᾷ καὶ βασιλικῇ κοσμησάμενον ἐσθῆτι, ὕψηλόν τε πρὸ βήματος (30) δημηγορήσαντα· τοῦ γὰρ δέμου παντὸς ἐπευφημήσαντος τῇ δημηγορίᾳ (30),

²⁸ Act. XII.

(27) Ὁ εἰσαγαγὼν αὐτόν. Militem seu apparitorum intelligit, qui Jacobum apostolum coram Herode Agrippa in iudicium induxerat. Solebant enim rei a militibus deduci et sisti coram tribunali. Postest etiam intelligi accusator, a quo delatus fuerat Jacobus et in iudicium adductus. Vox enim Græca ὁ εἰσαγαγὼν, tam de apparitore quam de accusatore accipi potest. Sic Lucas in Actuum cap. XVI de accusatoribus Pauli ac Silæ scribit : Ἐπιλαθόμενοι τὸν Παῦλον καὶ τὸν Σίλαν, εἰλκυσαν εἰς τὴν ἀγορὰν ἐπὶ τοὺς ἄρχοντας· καὶ προσαγαγόντες αὐτοὺς τοῖς στρατηγοῖς εἶπον. Malui tamen Eusebii verba de accusatore Jacobi intelligere. Nam quod sequitur, hominem illum qui Jacobum in iudicium adduxerat, mox a Jacobo veniam petivisse, id magis convenit accusatori quam militi. Quippe accusator qui innocentem calumniatur, sciens ac volens peccat, atque idcirco veniam petere potest ab eo quem affecit injuria. Miles vero qui iudici exhibet noxium, cum imperio iudicis obsequatur, omni culpa videtur vacare.

(28) Ὁμολόγησεν εἶναι καὶ αὐτὸς αὐτὸν Χριστιανόν. Longe elegantior est lectio codicis Fukeiani, qui ita scriptum exhibet hunc locum, ὠμολόγησεν εἶναι καὶ αὐτὸς Χριστιανός. Reliqui tamen co-

Martyrium Jacobi apostoli.

Eodem tempore, Claudii scilicet Augusti principatu, Herodes rex aggressus est affligere quosdam ex Ecclesia, et Jacobum Joannis fratrem gladio interfecit. De hoc Jacobo rem prorsus memoria dignam refert Clemens in septimo *Institutionum* libro, prout eam a majoribus acceperat. Ait enim eum, qui Jacobum iudicio obtulerat, cum illum vidisset, Christi fidem libere **47** contentem, commotum viri constantia, se quoque Christianum esse affirmasse. Ambo igitur, inquit, simul ad supplicium ducti sunt. Cumque inter eundem rogasset Jacobum comes ut sibi veniam daret, paulisper moratus Jacobus : *Pax tibi*, inquit, statimque illum osculatus est. Ita simul ambo capite truncati interiire. Tunc etiam, ut divina tradit Scriptura ²⁸, Herodes cum Jacobi cædem gratissimam esse Judæis videret, Petrum quoque adortus est, quem in vincula coniectum capitali supplicio jamjam addicturus erat, nisi Petrus divina virtute, angeli scilicet noctu apparentis auxilio, præter omnium spem vinculis liberatus, ad prædicationis ministerium dimissus fuisset. Et hæc quidem Petro cœlesti quadam providentia contigerunt.

CAPUT X.

Quomodo Herodes, qui et Agrippa dictus est, apostolos persecutus divinam statim ultionem est expertus.

Regis vero ob commotam adversus apostolos persecutionem haudquaquam diu dilata vindicta est, sed continuo divinæ justitiæ minister angelus ab eo pœnas expetiit. Cum enim statim post commissum in apostolos facinus, ut traditur in Actibus apostolorum, Cæsaream profectus esset, ibique die festo candida ac regia veste indutus, populum e tribunali alloqueretur, omnisque ei multitudo acclamaret, non hominis vocem esse quam audirent, sed dei :

dices nihil mutant. Totus porro hic locus in codice Mazarino ita distinguitur : Ὁ εἰσαγαγὼν αὐτόν εἰς δικαστήριον μαρτυρήσαντα· ἰδῶν αὐτόν· κινήθεις ὠμολόγησεν, etc. Eandem distinctionem reperi in codice Med. ac Fukeiano, sed in Fukeiano legitur μαρτυρήσαντα.

(29) Οὐκέτ' ἀναβολῆς εἶχετο. Pro his Eusebii verbis Nicephorus ista substituit, quæ quoniam scholii instar esse possunt hic apponam : Τὰ δὲ τῆς κατὰ τῶν ἀποστόλων ἐγγειρήσεως Ἡρώδου, οὐκέτ' ἐν ἀναβολῆς ἦσαν τῇ δίκῃ.

(30) Ὑψηλόν τε πρὸ βήματος. Apud Nicephorum scriptum est, πρὸ τοῦ δικαστικοῦ βήματος, ubi Nicephorus vocem δικαστικοῦ addidit de suo, satis inconsulte. Neque enim juris dicendi causa illic considerat Agrippa sed ut concionem haberet ad populum, quemadmodum traditur in Actibus apostolorum, ubi etiam rectius legitur, ἐπὶ τῷ βήματι. Nam illud πρὸ βήματος, parum Græcum, ac prorsus Latinum est.

(30) Vulg. ἐπευφημήσαντος ἐπὶ τῇ δημηγορίᾳ. Rectius in tribus nostris codicibus Maz., Med., Fuk., ommissa præpositione, scribitur ἐπευφημήσαντος τῇ δημηγορίᾳ ὡς ἐπὶ Θεοῦ φωνῇ καὶ οὐκ ἀνθρώπου, quæ lectio longe est elegantior.

repente illum ab angelo Dei percussum esse sacræ literæ testantur, et a vermibus consumptum interiisse. Cæterum mirari subit Josephi historiam, quippe quæ in hujus miraculi narratione cum divina Scriptura plane consentiat. In ea enim veritatem testimonio suo ac suffragio perspicue comprobatur, cum rem gestam in nono decimo *Antiquitatum* libro exponit his verbis: « Tertius, inquit, jam annus effluxerat, ex quo totius Judææ regno potiebatur, cum urbem Cæsaream ingressus est, quæ antea Stratonis turris vocabatur. Ibi in honorem Cæsaris spectacula exhibuit, pro illius salute hos festos dies institutos fuisse intelligens. Ad quam festivitatem frequens numerus eorum qui honore inter suos ac dignitate pollebant, **48** ex tota provincia confluerat. Igitur secundo spectaculorum die, veste indutus tota ex argento admirabili opere contexta, processit in theatrum primo diluculo. Ubi solis orientis radiis illustrata vestis mirum in modum resplenduit, et spectantium oculis admirationem simul ac terrorem incussit. Mox adultores perniciosis vocibus alius aliter ei acclamare deum appellantes, et ut sibi propitius esset rogantes. Hactenus, aiebant, te velut hominem reveriti, nunc demum humana sorte majorem fatemur. At rex neque illos objurgavit, neque impiam eorum adulationem repudiavit. Et paulo post oculis in altum sublatis superstantem capiti suo angelum vidit, eumque exitii sui nuntium protinus esse intellexit, qui antea felicitatis nuntius fuerat. Hinc mœstitia animo ejus penitus insedit. Accesserunt deinde ventris dolores statim a principio vehementissimi. Conversis itaque ad amicos oculis: Ecce, inquit, deus ego vester cogor nunc e vita discedere, fati necessitate voces illas quas de me modo jactabatis, falsitatis et mendacii protinus coarguente; et qui immortalis appellabar a vobis, jam rapior ad mortem. Sed ferenda est fati condi-

(31) *Ἐορτήν τινα ταύτην ἐπιστάμενος.* Turnebus in suo codice ad latus emendarat ἐνοησάμενος. Quam emendationem etiam in libro Moræi ascriptam inveni. Sed hæc conjectura nullo modo placet. Neque enim Agrippa ludos illos primus instituerat: sed ab Herode ejus avo jam dudum instituti fuerant. Hic igitur sensus est hujus loci quem ex Josepho citat Eusebius: Sciebat Agrippa hanc festivitatem institutam fuisse pro salute Cæsaris ab avo suo Herode, qui primus quinquennale Cæsareorum certamen apud Cæsaream urbem in honorem Augusti instituerat, et Olympiade cxcii eos ludos primum ediderat, ut refert Josephus. Ad horum itaque ludorum editionem Agrippa Cæsaream profectus erat anno iv imp. Claudii, diebus æstivis, quibus olympias ccvi inchoari cœpit.

(32) *Ἐν τῶν κατὰ τὴν ἑπαρχίαν.* Syriam intelligit, vel ejus partem Phœnicen quæ provincia dicebatur ad differentiam Judææ, in qua tunc regnabat Agrippa. Certe B. Lucas discrete testatur, primores tunc adfuisse Tyrriorum, quæ urbs caput erat Phœnicis. Porro in nostris codicibus Maz., Med. ac Fuketii scriptum inveni ἑπάρχιον, quæ vox alibi etiam occurrit in his libris. Nec illud omittendum est, in optimo codice Mazarinæo id nomen scribi cum diphthongo ἑπάρχιον, simplex tamen et superscriptum est eadem manu. Sed recte scribi cum

ἄς ἐπὶ φωνῇ θεοῦ καὶ οὐκ ἀνθρώπου, παραχρῆμα τὸ λόγιον πατάξει αὐτὸν ἄγγελον Κυρίου ἱστορεῖ, γενόμενον τε σκωληκόβρωτον ἐκφύζει. Θαυμάσαι δ' ἄξιον τῆς περὶ τὴν θείαν Γραφὴν καὶ ἐν τῷδε τῷ παραδόξῳ συμφωνίας τὴν τοῦ Ἰωσήπου ἱστορίαν. Καθ' ἣν ἐπιμαρτυρῶν τῇ ἀληθείᾳ δῆλός ἐστιν ἐν τόμῳ τῆς Ἀρχαιολογίας ἐνεναεκαδεκάτῳ, ἐνθα αὐτοῖς γράμμασιν ἔδὲ πως τὸ θαῦμα διηγείται: « Τρίτον δ' ἔτος αὐτῷ βασιλεύοντι τῆς ὅλης Ἰουδαίας πεπλήρωτο, καὶ παρῆν εἰς πόλιν Καισάρειαν, ἣ τὸ πρότερον Στράτωνος πύργος ἐκαλεῖτο· συνετέλει δ' ἐνταῦθα θεωρίας εἰς τὴν Καισαρος τιμὴν, ὑπὲρ τῆς ἐκείνου σωτηρίας ἑορτὴν τινα ταύτην ἐπιστάμενος (31). Καὶ παρ' αὐτὴν κηροιστο τῶν κατὰ τὴν ἑπαρχίαν (32) ἐν τέλει καὶ προβεβηκότων εἰς ἄξιαν πλῆθος. Δευτέρῃ δὲ τῶν θεωριῶν ἡμέρᾳ, στολὴν ἐνδυσάμενος ἐξ ἀργύρου πεποιτημένην πᾶσαν, ὡς θαυμάσιον ὕψην εἶναι, παρῆλθεν εἰς τὸ θέατρον ἀρχομένης ἡμέρας. Ἐνθα ταῖς πρώταις τῶν ἡλιακῶν ἀκτίων ἐπιβολαῖς ὁ ἀργυρὸς καταυγασθεὶς, θαυμασίως ἀπέστειλε, μαρμαίρων τι φοβερὸν καὶ τοῖς εἰς αὐτὸν ἀπειλίζουσι φρικτῶδες. Εὐθύς δὲ οἱ κόλακες τὰς οὐδ' ἐκείνῳ πρὸς ἀγαθοῦ ἄλλος ἄλλοθεν φωνὰς ἀνεθῶον, θεὸν προσαγορεύοντες, Εὐμένης τε εἴης, ἐπιλέγοντες· εἰ καὶ μέχρι νῦν ὡς ἀνθρωπὸν ἐφοβήθημεν, ἀλλὰ γε τούντεσθεν κρεῖττονά σε θνητὸς τῆς φύσεως ὁμολογοῦμεν. Οὐκ ἐπληξε τοῦτοις ὁ βασιλεὺς, οὐδὲ τὴν κολακείαν ἀσεβοῦσαν ἀπετρίψατο. Ἀνακύψας δὲ μετ' ὀλίγον, τῆς ἑαυτοῦ κεφαλῆς ὑπερκαθεζόμενον εἶδεν ἄγγελον (33). Τοῦτον εὐθύς ἐνόησε κακῶν εἶναι αἴτιον, τὸν καὶ ποτε τῶν ἀγαθῶν γενόμενον, καὶ διακάρδιον ἔσχεν ὀδύνην. Ἀθρόον δ' αὐτῷ τῆς κοιλίας προσέεψεν ἀλγῆμα, μετὰ σφοδρότητος ἀρξάμενον. Ἀναθεωρῶν οὖν πρὸς τοὺς φίλους, Ὁ θεὸς ὑμῖν ἐγὼ, φησὶν, ἤδη καταστρέφειν ἐπιτάττωμαι τὸν βίον, παραχρῆμα τῆς εἰμαρμένης τὰς ἄρτι μου κατεψευσμένας φωνὰς ἐλεγχοῦσης. Ὁ κληθεὶς ἀθάνατος ὑπ' ὑμῶν, ἤδη

diphthongo docet derivativa vox ἐπαρχεωτής, quæ non semel occurrit in his libris. Neque enim aliunde formari potest ἐπαρχεωτής quam ab ἐπάρχιος.

(33) *Ἐπερκαθεζόμενον εἶδεν ἄγγελον.* Josephi verba interpolavit Eusebius malo more. Nam cum Josephus bubonem dixisset supra caput Agrippæ astitisse, Eusebius e Josephi textu bubonis nomen expunxit. Josephi verba sunt: Τὸν βουδῶνα τῆς ἑαυτοῦ κεφαλῆς ὑπερκαθεζόμενον εἶδεν ἐπὶ σχοινίου τινός· ἄγγελον τοῦτον εὐθύς ἐνόησεν κακῶν εἶναι, τὸν καὶ ποτε τῶν ἀγαθῶν γενόμενον. Id est: *Bubonem supra caput suum astantem super extento suæ vidit. Statimque intellexit hunc calamitatis nuntium esse, qui antea felicitatis nuntius fuisset;* sub Tiberio scilicet. Tunc enim jussus in vincula duci Agrippa, cum ad arborem quamdam inclinatus staret, bubonem viderat capiti superstantem. Quod Germanus quidam, hujusmodi anguriorum peritus, magnam felicitatem Agrippæ portendere prædixit, ut refert Josephus. Vides ergo ut, sublato bubonis nomine, sensus omnis hujus loci tollitur. Sed fortasse verebatur Eusebius, ne Josephum et Lucanum parum inter se consentire lectores judicarent, si quem Lucas angelum dixerat, Josephus bubonem dicere videretur. Quasi vero non utrumque fieri potuerit, ut et bubo supra caput Agrippæ, et ex alia parte angelus eidem appareret.

θνεῖν ἀπάγομαι. Δεχτέον δὲ τὴν πεπρωμένην, ἥ ἄ
 θεὸς βεβούληται. Καὶ γὰρ βεβιώκαμεν οὐδαμῆ φαύ-
 λως, ἀλλ' ἐπὶ τῆς μακαριζομένης λαμπρότητος (34).
 Ταῦτα δὲ λέγων, ἐπιτάσει τῆς ὀδύνης κατεπονείτο.
 Μετὰ σπουδῆς οὖν εἰς τὸ βασιλεῖον ἐκομισθῆ, καὶ
 διῆλθε λόγος εἰς πάντας, ὡς ἔχοι τοῦ τεθνάναι (35)
 παντάσῃ μετ' ὀλίγον. Ἡ πληθὺς δ' αὐτίκα σὺν γυ-
 ναιξὶ καὶ παισὶν ἐπὶ σάκκον καθεσθεῖσα (36) τῷ πα-
 τρὶ νόμῳ, τὸν Θεὸν ἐκέτευον ὑπὲρ τοῦ βασιλέως,
 οἰμωγῆς τε πάντ' ἦν ἀνάπλω καὶ θρήνων. Ἐν ὑψί-
 λῳ δ' ὁ βασιλεὺς θυματικῶ κατακείμενος, καὶ κάτω
 βλέπων αὐτοὺς πρηγεῖς προσπίπτοντας, ἀδακρυς οὐδ'
 αὐτὸς ἔμενε. Συνεχῶς δ' ἐφ' ἡμέρας πέντε τῷ τῆς
 γαστρὸς ἀλγῆματι διεργασθεὶς, τὸν βίον κατέστρεψεν,
 ἀπὸ γενέσεως ἄγων πεντηχοστὸν ἔτος καὶ τέταρτον,
 τῆς δὲ βασιλείας ἑβδομον. Τέσσαρας μὲν οὖν ἐπὶ
 Γαίου Καίσαρος ἐβασίλευσεν ἑνιαυτοὺς, τῆς Φιλίπ-
 που μὲν τετραρχίας εἰς τριετίαν ἄρξας, τῷ τετάρτῳ
 δὲ καὶ τὴν Ἡρώδου προσειληφώς, τρεῖς δ' ἐπιλαβὼν
 τῆς Κλαυδίου Καίσαρος αὐτοκρατορίας. Ταῦτα τὸν
 Ἰωσήπου μετὰ τῶν ἄλλων ταῖς θεαῖς συναληθεύοντα
 Γραφαῖς ἀποθαυμάζει. Εἰ δὲ περὶ τὴν τοῦ βασιλέως
 προστοργίαν δόξειέ τις διαφρονεῖν, ἀλλ' ὁ γε χρόνος
 καὶ ἡ πρᾶξις τὸν αὐτὸν ὄντα δείκνυσιν, ἥτοι κατὰ τι
 σφάλμα γραφικὸν ἐνηλλαγμένου τοῦ ὀνόματος, ἥ καὶ
 διωνυμίας περὶ αὐτὸν, οἷα καὶ περὶ πολλοὺς γεγε-
 νημένης.

duplici nomine appellatum fuisse, quod et pluribus aliis contigit.

ΚΕΦΑΛΑΙΟΝ ΙΑ'.

Περὶ Θεοῦ τῷ γόητος, καὶ τῶν σὺν αὐτῷ (Nic.
 II. E. II, 41).

Ἐπεὶ δὲ πάλιν ὁ Λουκᾶς ἐν ταῖς Πράξεσιν εἰσάγει
 τὸν Γαμαλιήλ ἐν τῇ περὶ τῶν ἀποστόλων σκέψει λέ-
 γοντα, ὡς ἄρα κατὰ τὸν δηλούμενον χρόνον (37) ἀν-
 ἔσται Θεοῦδᾶς, λέγων αὐτὸν εἶναι τινα (ὃς κατελύθη,
 καὶ πάντες ὅσοι ἐπειθοῦντο αὐτῷ διελύθησαν) φέρε
 καὶ τὴν περὶ τούτου παραδῶμεθα τοῦ Ἰωσήπου γρα-

(34) *Μακαριζομένης λαμπρότητος*. Ex Josepho
 ac Nicephoro pro μακαριότητος, restituiimus λαμ-
 πρότης, atque ita scriptum habet codex Fuk.

(35) *Ὡς ἔχοι τοῦ τεθνάναι*. In vulgatis Josephi
 editionibus deest articulus, quod magis probo. Ἐχοι
 igitur positum est pro μέλλοι, quam locutionem
 Gallica lingua etiamnum retinet. Quod si articulum
 retinere malueris, ut in omnibus nostris exempla-
 ribus et apud Nicephorum legitur, tunc scriben-
 dum est ἔχοιτο, aut certe subaudiendum est ἀνάγ-
 κη. In tribus nostris codicibus Maz., Med. ac
 Fuk., scriptum est ὡς ἔχει, quod magis probo.

(36) *Ἐπὶ σάκκον καθεσθεῖσα*. Optime Rufinus
 hunc locum vertit : *More patrio super cilicia strati,*
omnipotenti Deo pro regis incolumitate supplicabant.
 Reliqui tamen interpretes uno consensu verterunt
saccis induti. Quod etsi non damno, verbis tamen
 Josephi nequaquam convenit. Scio moris fuisse non
 solum apud Judæos, sed etiam apud Assyrios, ut
 in luctu et in publicis supplicationibus sacco in-
 duti, Deo invidiam facerent, quemadmodum legitur
 in historia Ninivitarum, et apud Josephum in libro
 xx *Antiquitatum*, cap. 5. Verum et hic mos fuit
 supplicantium, ut stratis ciliciis et cinere conspersi
 insisterent. Sic in capite III Jonæ, rex Ninivitarum
περιβάλλετο σάκκον, καὶ ἐκάθισεν ἐπὶ σποδοῦ. Et
 in Evangelio Lucæ, cap. x : *Si in Tyro et Sidone*
factæ fuissent virtutes quæ factæ sunt in vobis, olim

uo, quandoquidem sic Deo visum est. Neque enim
 male et abjecte viximus, sed in eo splendore quem
 homines fortunatissimum existimant. Hæc cum di-
 ceret, augescente interim vi doloris torquebatur.
 Ocius ergo in palatium delatus cum esset, rumor
 continuo per urbem sparsus est, regem in maximo
 vitæ discrimine versari. Statimque plebs omnis cum
 uxoribus et liberis, stratis ciliciis more patrio se-
 dens Deum pro salute regis obsecravit. Tota urbs
 efulata ac lamentis personabat. Rex vero in excelso
 quodam solario decumbens, eum eos humi prostra-
 tos ex alto prospiceret, ne ipse quidem temperare
 potuit a lacrymis. Tandem continuis per quinque
 dies ventris doloribus confectus vitam finit, an-
 num agens ætatis quartum et quinquagesimum,
 regni vero septimum. Nam primo quidem sub Caio
 Cæsare quatuor annis regnaverat, Philippi tetrar-
 chia potitus per triennium. Inde anno quarto Herodis
 quoque tetrarchiam regendam accepit. Postea vero
 principatu Claudii Augusti tres ultimos regni sui exo-
 git annos. » 49 Hæc Josephus : in quibus perinde
 ac in cæteris, fidem illius magnopere admior, qui
 cum sacris litteris in veritate narrauda adeo consen-
 tiat. Quod si in regis nomine discrepare quibusdam
 videtur, temporis tamen ratio et res ipsa eundem
 esse confirmat; adeo ut vel nomen vitio scripturæ
 depravatum esse oporteat, vel certe regem hunc

C

CAPUT XI.

De Theuda præstigatoris ejusque sociis.

Sed quoniam Lucas præterea in Actibus aposto-
 lorum 26 Gamalielem quemdam, cum in concilio Ju-
 dæorum de apostolis deliberatio fieret, loquentem
 inducit de Theuda quodam qui hisce temporibus
 exstitit, et qui cum de seipso magna prædicaret,
 tandem exstinctus est, omnesque qui ei fidem habue-

in cilicio et cinere sedentes pœniterent. Eoque re-
 ferre soleo verba Rufini ex libro xi *Historiæ Ec-
 clesiasticæ*, cap. 35, ubi de Theodosio imp. ita lo-
 quitur : *Ante martyrum et apostolorum thecas jace-
 bat cilicio prostratus, et auxilium sibi fida sanctorum
 intercessione poscebat*. Quanquam in manuscripto
 codice Claromontani collegii legitur *silici prostra-
 tus*. Epiphanius in hæresi 50, Novatianorum, cap. 7,
 αὐτὸν εἶναι ἐνδεξζωνται τελεῖαν τὴν μετάνοιαν, ἐν
 σάκκῳ καὶ σποδῷ καθεσθέντες. Tertullianus in libro
De pudicitia : *Pariter de pœnitentis officio sedent in
 sacco, et cinere inhorrescunt*.

(37) *Κατὰ τὸν δηλούμενον χρόνον*. Locus Lucæ
 exstat in cap. v Actuum apostolorum, ubi Lucæ
 non dicit Theudam Claudii imp. temporibus existi-
 tisse, ut hic affirmat Eusebius. Imo ex Lucæ verbis
 colligi potest, Theudam illum Augusti Cæsaris
 principatu turbas in Judæa concitasse. Nam Gama-
 liel apud Lucam discrete tradit, post tumultum
 Theudæ exstitisse Judam Galilæum, qui in diebus
 professionis censualis seditionem commovisset.
 Atqui censualis hæc professio contigit post exsilium
 Archelai, Quirinio Syriam administrante, sub ex-
 tremo Augusti tempora. Falsum proinde esse vi-
 detur quod hic affirmat Eusebius, Lucam Theudæ
 motum in Claudii tempora conjecisse. Eusebium
 tamen nostrum recte sensisse, mox demonstra-
 bimus.

rant, dissipati sunt : ægedum de hoc ipso Josephi quoque testimonium proferamus. Illic igitur in libro superius memorato sic loquitur : « Fado, inquit,

(38) *Τῆρ περὶ τούτου παραθύμια τοῦ Ἰωσήφου γραφήρ.* Scaliger in lib. vi *De emendatione temporum*, Eusebium graviter reprehendit, qui Theudam illum de quo loquitur Lucas, eundem esse putaverit cum altero Theuda cujus meminit Josephus in lib. xx, cap. 2, sub finem ; cum tamen Theudas ille cujus a Lucas sit mentio, paulo ante Christi mortem in Judæa res novas concitaverit, adeo ut inter hunc Theudam, et inter illum cujus meminit Josephus, duodecim annorum spatium ut minimum intersit. Nam Josephus Theudæ tumultum post obitum regis Agrippæ commemorat, quo tempore Cuspis Fadus Judæam administrabat. Hæc est Scaligeri sententia. At Casaubonus in *Exercitatione* II, cap. 18, in eo quidem consentit cum Scaligero, quod Theudam Lucæ a Theuda Josephi distinguit, sed in hoc B dissentit ab eodem Scaligero quod Theudam illum cujus meminit Lucas, longe antiquiorem facit quam Scaliger. Ejus enim tumultum confert in extrema Herodis regis tempora, et ante ipsum natalem Christi. Idem ante illum sensit Origenes in lib. I *contra Celsum*. Et huic opinioni favere videntur verba ipsa B. Lucæ, qui postquam de Theuda locutus est, hæc addit : *Post hunc surrexit Judas Galilæus in diebus professionis.* Sed facillimum est huic objectioni respondere ; nec longius, verum ex ipso Luca prometur responsio. Quippe Lucas seu potius Gamaliel apud Lucam disertè testatur Theudam nuper admodum, et his ipsis quibus hæc loquebatur diebus existitisse. *Ante hos enim dies existit Theudas*, etc. Ἰπὸ γὰρ τούτων τῶν ἡμερῶν ἀνέστη Θεοῦδας. Quæ verba rem nuper ac novissime factam demonstrant. Sic enim loqui solent tam Græci quam Latini de re adhuc recenti, ut plurimis exemplis probari potest. *Ante hos igitur dies*, idem valet ac *his diebus*, ut *ante diem tertium Calendarum* Latini et Græci dicunt pro eo quod est die III Calendarum. Quare cum subjicit Lucas hæc verba, *Post hunc existit Judas*, his verbis nihil aliud significatur quam Theuda vetustiorē fuisse Judam Galilæum. Quæ quidem expositio, licet prima fronte durior videatur, tamen prorsus necessaria est ac verissima, nec exemplis destituitur. Nam quoties ab ultimo, utpote nobis propiore, numerare instituimus, tunc ex ultimo primus, et ex primo ultimus fiat necesse est. Quam ob causam *retro fuisse* dixit Tertullianus in *Apologetico*, pro *olim* et *antea fuisse* ; et *retrosiore* usurpat pro *antiquiore*. Et tamen *retro* idem est Latinis quod *post*. Sed quoniam Casaubonus negat Græcos unquam ita locutos fuisse, producendus est testis omni exceptione major. Is est Clemens Alexandrinus, qui in lib. VII *Stromatei*, sub finem, eodem prorsus modo locutus est quo B. Lucas. Postquam enim observavit hæreticos fere omnes circa tempora imp. Adriani erupisse, et usque ad principatum Antonini Pii pervenisse, ut Basilidem et Valentinum, hæc subjungit : *Nam Marcion iisdem quidem temporibus vixit quibus Basilides et Valentinus. Verum tanquam senior cum illis adhuc junioribus est versatus.* Addit deinde, μεθ' ὃν Σίμων ἐπ' ὀλίγων κηρύσσοντος τοῦ Πέτρου ὑπήκουσεν. *Post quem Simon prædicantem Petrum audivit aliquandiu.* Quis non videt in hoc Clementis loco *post hunc* idem valere atque *ante hunc* ? Neque enim Simon Magus posterior fuit Marcione ; imo diu ante Marcionem vixit, ut inter omnes constat. Sed nimirum Clemens, cum a propinquiore incipiens, hæreticorum indicem texeret, primos numeravit qui erant ultimi, et postremum omnium posuit Simonem, qui revera erat omnium primus. Eodem quoque modo locutus est Symeon Metaphrastes in Acus manuscriptis passionis Petri Alexandrini episcopi. Illic enim Petrus in carcere positus Achillem et Alexan-

A φὴν (38). Ἰστορεῖ τοίνυν αὐθις κατὰ τὸν ἀρτίως δεδηλωμένον αὐτοῦ λόγον, αὐτὰ δὴ ταῦτα κατὰ λέξιν. « Φάδου δὲ τῆς Ἰουδαίας ἐπιτροπεύοντος, γόης τις drum presbyteros ita affatur : Παρακαλῶ γρηγορεῖν ὑμᾶς καὶ προσεύχεσθαι, μεμνημένους πρὸς τοὺς ἄλλοις καὶ τῶν κινδύνων, ὅσους ὑπομένειν ἤναγκάζετο ὁ ἀναθρεψάμενός με πατήρ μου ὁ ἐπίσκοπος Θεωνᾶς, etc. Et paulo post : Μεμνησθαι δὲ καλὸν καὶ τοῦ μεγάλου Διονυσίου, ὃς τῆδε κακείσε περιῶν, Σαβαλλοῦ μάλιστα ἐπιθεμένου, καὶ πολλὰ τούτων λυποῦντος, οὕτω τὸν πάντα τῆς ζωῆς αὐτοῦ χρόνον διὰ Χριστὸν στενοῦμένος διετέλεσε· καὶ μετ' αὐτὸν Ἰρακλᾶς καὶ Δημήτριος, etc. Videt ut Metaphrastes, seu potius auctor ex quo Metaphrastes hæc Acta descripsit, Heraclam ac Demetrium episcopos ait fuisse post Dionysium, quos tamen constat prædecessores fuisse Dionysii. Sed et geographiæ scriptores, quoties terrarum situm et populorum nomina describunt, eodem loquuntur modo. Dicunt enim μετὰ τούτους εἰσὶν ἔχειναι, quod idem valet ac *supra hos siti sunt isti*. Et hæc quidem adversus opinionem Casauboni, qui Theudam illum cujus in Actibus sit mentio, Juda antiquiorem esse existimavit. Sed dicit fortasse quispiam, ex iis quæ a nobis disputata sunt, abunde demonstratum videri, Theudam non fuisse antiquiorem Juda Galilææ : nihilo tamen minus Theudam illum cujus meminit Lucas, distinguendum esse ab eo Theuda cujus meminit Josephus. Prior enim Theudas de quo loquitur Gamaliel in oratione illa quam habuit in concilio Judæorum, circa tempus passionis Christi tumultum in Judæa concitavit ; alter vero de quo loquitur Josephus, post mortem Agrippæ regis, Fado Judæam administrante seditionem commovit, quarto circiter anno principatus Claudii Augusti. Cum ergo Gamaliel orationem illam habuerit paulo post resurrectionem Christi, et ante martirium B. Stephani, id est circa extrema Tiberii tempora, de motu illo Theudæ qui regnante Claudio factus est, tunc omnino loqui non potuit. Huic objectioni aliter occurrere non possumus, nisi Josephum hallucinatam esse dicamus, qui Theudæ tumultum tardius quam debebat retulerit. Duos enim Theudas fuisse, qui se prophetas esse mentiti, alter post alterum Judæos ad spem rerum novarum concitaverint, nunquam adduci possum ut credam. Conferantur Lucæ ac Josephi loca, in quibus uterque illorum de Theuda locutus est ; et unum eundemque Theudam ab illis esse memoratum manifestissime deprehendemus. Certe in utriusque narratione, cuncta ad amussim ita conveniunt, ut Josephus Lucam interpretatus esse videatur. Unum discrimen est in tempore, quod tamen tanti momenti non est, ut idcirco duos Theudas comminisci debeamus. Nam quotiescunque hujusmodi narrationis discrepantia apud veteres scriptores occurrit, si ob hanc causam statim negotia ac personas distinguere necesse est, cavendum nobis erit, ne ex uno eodemque homine duos inconsulte faciamus. Quanto satius est, ubi duos scriptores inter se dissentire viderimus, alterum illorum falli affirmare. Quod cum de sacris litteris nefas sit dicere, in Josephum culpa omnis conferenda est. Alia quoque conciliandi ratio excogitari potest, si dicamus B. Lucam in eo loco κατὰ πρόληψιν locutum esse. Quæ quidem figura occurrit interdum apud antiquos scriptores ; exempli causa apud Virgilium cum dicit :

..... portusque require Velinos.

Atqui cum hæc dicerentur Ænææ, nondum condita erat Velia. Sic ergo B. Lucas tumultum Theudæ toto decennio anticipavit, Gamalielis orationi narrationem illam quasi ex sua persona interserens, eo quod præsentis argumento aptissime congruebat. Certe Eusebius noster locum B. Lucæ ita interpretatus videtur, ut ex hoc capite apparet.

ἀνὴρ, Θευδᾶς τοῦνομα (39), πείθει τὸν πλείστον ἕχλον, ἀναλαβόντα τὰς κτήσεις ἐπεσθαι πρὸς τὸν Ἰορδάνην ποταμὸν αὐτῷ. Προφήτης γὰρ ἔλεγεν εἶναι, καὶ προστάγματι τὸν ποταμὸν σχίσας, διόδον ἐφη παρέξειν αὐτοῖς ῥαδίαν. Καὶ ταῦτα λέγων, πολλοὺς ἤπατησεν. Οὐ μὴν εἶπεν αὐτοὺς τῆς ἀφροσύνης δυνασθαι φάδος, ἀλλ' ἐξέπεμψεν ἴλην ἰσπέων ἐπ' αὐτούς· ἦτις ἐπιπεσοῦσα ἀπροσδοκῆτως αὐτοῖς, πολλοὺς μὲν ἀνέβλε. πολλοὺς δὲ ζῶντας ἔλαβεν, αὐτὸν τε τὸν Θευδᾶν ζωγράφησαντες, ἀποτέμνουσιν αὐτοῦ τὴν κεφαλὴν, καὶ κομίζουσιν εἰς Ἱεροσόλυμα. » Τούτοις ἐξῆς καὶ τοῦ κατὰ Κλαύδιον γενομένου λιμοῦ μνημονεύει ὡς ἑξῆς·

ΚΕΦΑΛΑΙΟΝ ΙΒ'.

Περὶ Ἑλένης τῆς τῶν Ὀσροηνῶν βασιλίδος Β (Nic. H. E. II, 41).

« Ἐπὶ τούτοις γε (40) καὶ τὸν μέγαν λιμὸν κατὰ τὴν Ἰουδαίαν συνέβη γενέσθαι, καθ' ἣν καὶ ἡ βασίλισσα Ἑλένη πολλῶν χρημάτων ὠνησαμένη σίτον ἀπὸ τῆς Αἰγύπτου, διένειμε τοῖς ἀπορουμένοις. » Σύμφωνα δ' ἂν εὔροις καὶ ταῦτα τῆ τῶν Πράξεων πῶν ἀποστόλων γραφῇ, περιεχούση ὡς ἄρα τῶν κατὰ τὴν Ἀντιόχειαν μαθητῶν καθὼς ἠύπορετό τις, ὤρισαν ἕκαστος εἰς διακονίαν ἀποστελεῖται τοῖς κατοικοῦσιν ἐν τῇ Ἰουδαίᾳ· ὃ καὶ ἐποίησαν, ἀποστειλάντες πρὸς τοὺς πρεσβυτέρους διὰ χειρὸς Βαρνάβα καὶ Παύλου. Τῆς γέ τοι Ἑλένης ἦς δὴ καὶ ὁ συγγραφεὺς ἐποίησατο μνήμην, εἰσέτι νῦν στήλαι διαφανεῖς (41) ἐν προαστείῳ δεῖκνυνται τῆς νῦν Αἰτίας (42). Τοῦ δὲ Ἀδιαβηνῶν ἔθρους αὕτη βασιλεύσαι ἐλέγετο.

** Act. XI.

(39) Θευδᾶς τοῦνομα. In tribus nostris codicibus Mazarino, Med. et Fuk. scriptum est Θευδᾶς δυνάστη.

(40) Ἐπὶ τούτοις γε. Locus Josephi est in lib. II *Antiquitatum*, cap. 3, ubi postquam dixit Cuspio Fado procuratori Judææ successisse Tibेरיום Alexandrum, statim subjungit: Ἐπὶ τούτοις γε καὶ τὸν μέγαν λιμὸν κατὰ τὴν Ἰουδαίαν συνέβη γενέσθαι, id est *horum procuratorum temporibus*, ut recte interpretatus est Gelenius. Quibus verbis aperte indicat Josephus, famem illam pluribus annis durasse, quippe quæ sub duobus illis procuratoribus sæverit. Missus porro est in Judæam Fadus post obitum Agrippæ regis, id est anno quarto Claudii exeunte. Ita famēs illa ab Agabo prædicta, anno v et vi Claudii contigit.

(41) Στήλαι διαφανεῖς. Tres erant pyramides tertio ab urbe Hierosolymitana stadio, in quibus condita erant ossa Helenæ, Adiabenorum reginæ, scribit Josephus in lib. II, cap. 2. Idem in libro vi *De bello Judaico*, Ἑλένης μνημεῖα bis appellat, quas hoc loco στήλας vocat Eusebius. Rufinus *sepulcrum* vertit non male. *Mausoleum Helenæ* vocat Hieronymus in oratione de obitu B. Paulæ, idque adhuc sua ætate stultissime testatur. Porro hoc Helenæ sepulcrum mirabili opere fabricatum fuisse testatur Pausanias in *Arcadicis*. Cum enim plura sepulcra memorati digna a se visa esse allinnet, duo tamen præ cæteris admirat: Mausoli scilicet in Caria, et Helenæ in Judæa: Ἑβραίοις δὲ Ἑλένης γυναικὸς ἐπιχωρίας τάφος ἐστὶν ἐν πόλει Σολύμοις, ἣν ἐς ἑδάφος κατέβαλεν ὁ Ἰωάννης βασιλεὺς. Cætera de miraculo janua sepulcri illic vide apud Pausaniam, qui in eo fallitur, quod Helenam patria Judæam fuisse existimavit. Fuit et palatium ejusdem Hele-

A Judæam procurante, præstigiator quidam nomine Theudas, collecta ingenti hominum multitudine, persuasit illis ut asportatis opibus ducem se ad Jordanem usque fluvium sequerentur. Quippe se prophetam esse aiebat, diremptisque imperio suo aquis fluminis, facilem se transitum ipsis præstiturum. Hujusmodi sermonibus plurimos decepit. Sed Fadus vesaniam illorum brevi compressit, immissis adversus eos equitum turmis; qui ex improvise illos adorti, partim occiderunt, partim vivos comprehenderunt. Ipse etiam Theudas ab iisdem captus est, cujus caput præcisum Hierosolyma retulerunt. » Post hæc idem scriptor famis illius quæ imperante Claudio contigit, mentionem facit his verbis :

CAPUT XII.

De Helena Osroenorum regina.

« Per idem tempus, inquit, gravissima famēs universam Judæam afflixit, quo quidem tempore Helena regina frumentum quod grandi pecunia ex Ægypto coemerat, egehis distribuit. » Quæ omnino consentiunt cum iis quæ 50 scripta sunt in Actibus apostolorum **. Ubi etiam illud habetur, discipulos qui Antiochiæ morabantur, decrevisse pro suis singulos facultatibus stipem conferre, ad sublevandos fratres qui in Judæa degebant. Quod quidem illi etiam præstiterunt, missis ad seniores pecuniis per manus Pauli et Barnabæ. Cæterum Helenæ illius, cujus mentio fit a Josepho, illustres etiamnum exstant cippi in suburbiis Hierosolymorum, quæ mutato nomine nunc Ælia appellatur: eamque C Adiabenorum reginam fuisse perhibent.

næ Hierosolymis, ut docet Josephus in libro vi *De bello Judaico*, pag. 920. — Joannes Langus, qui Nicæphorum Latine interpretatus est, στήλαι *statuas* vertit, pessime omnino. Nam vox στήλη interdum quidem statuum significat, ut apud Suidam et recentiores Græcos sæpius occurrit. Sed ea significatio huic loco convenire non potest, cum nefas fuerit Judæis statuas ullas habere. Eundem errorem admisit Gelenius in interpretatione libri Philonis *De legatione ad Caium*. Cum enim Philo de proeseuchis Judæorum Alexandriæ quas Græci concrenaverant, hæc dixisset: Καὶ σιωπῶ τὰς συγκαθαίρεθείσας καὶ συμπρησθείσας τῶν αὐτοκρατόρων τιμὰς ἀσπίδων καὶ στεφάνων ἐπιχρύσων καὶ στήλων καὶ ἐπιγραφῶν· Gelenius ita vertit: *Taceo deletos a furentibus eodem incendio honores Romanorum principum, clypeos, coronas, statuasque auratas cum suis titulis: cum potius ita vertere debuisset, clypeos, coronas aureas, columnas cum inscriptionibus*. Sic etiam in hoc Eusebii loco στήλαι sunt columnæ, seu cippi sepulcrales in quibus humatorum nomina perscribebantur. De his scholiastes Aristophanis in *Equitibus* et in *Avibus*. Earum usus etiam apud Romanos. Nam Dio in lib. LXVII de funebri cœna ait: Στήλην ταφοειδῆ ἐκάστῳ σφῶν παρέστησε, τὸ τε ὄνομα αὐτοῦ ἔχουσαν. Idem in lib. LXIX de equi Borysthenis sepulcro eandem vocem usurpat. In veteribus glossis στήλη *cippus* redditur. Cicero in lib. II *De legibus*, columnas dixit, ubi agit de sepulcris. Clemens Alexandrinus in lib. V *Stromat.* scribit Hipparchum Pythagoreum eo quod arcana magistri vulgasset, et collegio ejectum fuisse, et cippum ei positum fuisse tanquam mortuo, καὶ στήλην ἐπ' αὐτῷ γενέσθαι, οἷα νεκρῶ.

(42) Αἰτίας. Cf. infra IV, 6.

CAPUT XIII.

De Simone Mago.

Interea cum jam fides Servatoris nostri Jesu Christi ubique diffusa esset, hostis generis humani regiam urbem sibi occupare satagens, Simonem illum de quo superius dictum est, eo destinat. Cujus nefariis artibus auxilium atque operam suam commodans, plurimos eorum qui Romæ degebant, in errorem inductos sibi mancipavit. Testatur id Justinus, qui non procul ab apostolorum temporibus inter religionis nostræ sectatores maxime floruit. De quo viro inferius suo in loco ea quæ virtus ipsius postulat, dicturi sumus. Illic igitur in priore *Apologetico* quem pro nostra doctrina ad imperatorem Antoninum conscripsit, sic ait : « Post Domini nostri in cælum ascensum, inquit, immissi sunt a dæmone homines quidam, qui se deos esse dicerent. Quos quidem homines tantum abest ut persecuti sitis, quin potius maximis honoribus affeceritis. Ex iis fuit Simon quidam Samaritanus, ortus e vico qui Gitton dicitur, qui principatu Claudii Augusti, cum per operationem dæmonum multa magicæ artis miracula in urbe vestra quæ imperii caput est, edidisset, deus a vobis est habitus, statuamque illi perinde ac deo posuistis in insula Tiberina inter duos pontes, cum hac inscriptione : SIMONI DEO SANCTO. Hunc Samaritani prope omnes, et ex aliis gentibus nonnulli, sumptum Deum esse confitentes, Helenam quoque venerantur, quæ initio quidem apud Tyrum urbem Phœnicæ publice in lupanari prostiterat, postea vero ubique Simonem assectata est : eamque primam summi Dei notionem esse affirmant. » Hæc Justinus. Cui subscribit etiam Irenæus in primo *Contra hæreses* libro, in quo vitam hominis et impietatem et impurissimam doctrinam exponit. Quam quidem hoc loco referre superfluum fuerit, quippe cum non ipsius modo Simonis, sed et reliquorum

(45) Ἦδη διαδεδομένης πίστεως. In codice Maz., Med. ac Savil. legitur διαδομένης, quod magis placet.

(44) Ἐν τῇ προτέρᾳ πρὸς Ἀντωνίνου... Ἀπολογία. Hic Justinus locus non in priore, sed in secundo ejus *Apologetico* hodie exstat. Verum Eusebius in citandis Justinus *Apologeticis*, alium ordinem secutus est, quam vulgatæ editiones. Primum enim semper vocat eum qui in vulgatis editionibus est secundus; et secundum qui vulgo est primus. Qua de re pluribus infra disputabitur.

(45) Ἀπὸ κώμης... Γίττων. Clemens in lib. II *Recognit.* : Simon hic, inquit, patre Antonio, matre Rachel natus est : gente Samaræus ex vico Gythorum, arte magus, etc.

(46) Σίμωνι δὲω σάγκτω. Jam dudum viri docti observarunt, imperitia Latinæ linguæ lapsam esse Justinum qui statuum Simoni Sancio positam, Simoni Mago sacramam fuisse putaverit, vicinitate nominum deceptus. Certe statua illa quam in insula Tiberina viderat Justinus, non ita dudum effossa est cum ea inscriptione quam dixi SIMONI SANCTO DEO FIDIO. Sancio deus erat apud Sabinos qui pactis et fœderibus præerat, a *sanciendo* dictus. Unde etiam Deus Fidius vocabatur, a *fide*. Quin etiam per eum

A KEΦΑΛΑΙΟΝ ΙΓ'.

Περὶ Σίμωνος τοῦ Μάγου (Nic. H. E. II, 14, 27; Eus. infra IV, 21).

Ἄλλὰ γὰρ τῆς εἰς τὸν Σωτήρα καὶ Κύριον ἡμῶν Ἰησοῦν Χριστὸν εἰς πάντας ἀνθρώπους ἤδη διαδεδομένης πίστεως (43), ὁ τῆς ἀνθρώπων πολέμιος σωτηρίας, τὴν βασιλεύουσαν προαρπάσασθαι πόλιν μηχανώμενος, ἐνταῦθα Σίμονα τὸν πρόσθεν δεδηλωμένον ἄγει, καὶ δὴ ταῖς ἐντέχνους τάνδρως συναιρόμενος γοητείαις, πλείους τῶν τὴν Ῥώμην οἰκούντων ἐπὶ τὴν πλάνην σφετερίζεται. Διηλοὶ δὲ τοῦτο μετ' οὐ πολὺ τῶν ἀποστόλων ἐν τῷ καθ' ἡμᾶς διαπρέφας λόγῳ Ἰουστίνου, περὶ οὗ τὰ προσήκοντα κατὰ καιρὸν παραθήσομαι. Καὶ μοι λαβὼν ἀνάγνωθι τοῦδε τὴν γραφὴν, ἣν ἐν τῇ προτέρᾳ πρὸς Ἀντωνίνου ὑπὲρ τοῦ καθ' ἡμᾶς δόγματος Ἀπολογία (44) γράφων ὡδὲ φησιν : « Καὶ μετὰ τὴν ἀνάληψιν τοῦ Κυρίου εἰς οὐρανὸν, προσβέβηλοντο οἱ δαίμονες ἀνθρώπους τινὰς, λέγοντας ἑαυτοὺς εἶναι θεοὺς· οἱ οὐ μόνον οὐκ ἐδιδόθησαν ὑφ' ὑμῶν, ἀλλὰ καὶ τιμῶν ἡξιώθησαν. Σίμονα μὲν τινα Σαμαρεῖα τὸν ἀπὸ κώμης λεγομένης Γίττων (45), ὃς ἐπὶ Κλαυδίου Καίσαρος διὰ τῆς τῶν ἐνεργούντων δαιμόνων τέχνης δυνάμεις μαγικὰς ποιήσας ἐπὶ τῇ πόλει ὑμῶν τῇ βασιλίδι Ῥώμῃ θεός ἐνομίσθη, καὶ ἀνδριάντι παρ' ὑμῶν ὡς θεός τετίμηται, ἐν τῷ Τίβερι ποταμῷ μεταξὺ τῶν δύο γέφυρῶν, ἔχων ἐπιγραφὴν Ῥωμαϊκὴν ταύτην, ΣΙΜΩΝΙ ΔΕΩ ΣΑΓΚΤΩ (46), ὅπερ ἐστὶ Σίμωνι θεῷ ἀρίθῳ. Καὶ σχεδὸν μὲν πάντες Σαμαρεῖς, ὀλίγοι δὲ καὶ ἐν ἄλλοις ἔθνεσιν, ὡς τὸν πρῶτον Θεὸν ἐκείνον ὁμολογούντες προσκυνοῦσιν. Καὶ Ἑλένην τινὰ (47) τὴν συμπερισωτήσασαν αὐτῷ κατ' ἐκεῖνο τοῦ καιροῦ, πρότερον ἐπὶ τέγους σταθεῖσαν (48) ἐν Τύρῳ τῆς Φοινίκης, τὴν ἀπ' αὐτοῦ πρώτην ἔνοιαν λέγουσιν. » Ταῦτα μὲν οὕτως. Συνάδει δ' αὐτῷ καὶ ὁ Εἰρηναῖος ἐν πρώτῳ τῶν *Πρὸς τὰς αἰρέσεις*, ὁμοῦ τὰ περὶ τὸν ἄνδρα καὶ τὴν ἀνοσίαν καὶ μαρὰν αὐτοῦ διδασκαλίαν ὑπογράφων, ἣν ἐπὶ τοῦ παρόντος περιττὸν ἂν εἶη καταλέγειν, παρὸν τοῖς βουλομένοις, καὶ τῶν μετ' αὐτὸν κατὰ μέρος αἰρεσιαρχῶν τὰς ἀρχὰς καὶ τοὺς

jurare soliti erant Romani. Fefelierunt Justinum Samaritani quidam, qui statuam illam Simoni Samaritano positam fuisse ei persuaserunt; quasi vero Romani magum ac præstigiatorum adhuc viventem consecravissent, aut quasi deum adjuncto epitheto sanctum vocaverint.

(47) Ἑλένην τινὰ. Rufinus Selenem vocat. Atque ita Clemens in lib. II *Recognitionum*, ubi multa de hac Selene seu Luna refert, satis recondita.

(48) Ἐπὶ τέγους σταθεῖσαν. Nescio quo casu in editione Rob. Stephani error irrepserat, ut pro τέγους scriberetur τέλους. Quo scripturæ vitio deceptus Museulus, vir mediocris ingenii, hunc locum ita vertit : *quæ primum in telonio steterat*. Christophorus quoque ad eumdem lapidem impigit. Sic enim interpretatus est : *Quæ antea apud Tyrum Phœnicæ meretricio quæstui seipsam prostituitisset*. Quasi ἐπὶ τέγους idem esset ac ἐπὶ μισθῷ. Atqui τέγους Græcis est πορνεῖον. Clemens Alexandrinus in lib. III *Stromateων* : Εἶεν δ' ἂν ἐν ταῖς μείζοσι παρ' αὐτοῖς ἐπίσιν, αἱ προσετώσαι τοῦ τέγους πόρνοι, ἀνάστην εἰσδεχόμεναι τοὺς βουλομένους ἅπαντας. Chrysostomus in *oratione de sancto Babyla contra gentiles*, τὰς ἀπὸ τοῦ τέγους γυναῖκας vocat meretrices.

βίους, καὶ τῶν ψευδῶν διδαγμάτων τὰς ὑποθέσεις, τὰ τε πᾶσιν αὐτοῖς ἐπιτετηθευμένα διαγνῶναι, οὐ κατὰ πάρεργον τῇ δεδηλωμένῃ τοῦ Εἰρηναίου παραδεδομένα βιβλία. Πάσης μὲν οὖν ἀρχηγὸν αἰρέσεως πρῶτον γενέσθαι τὸν Σίμωνα παρελήφαμεν. Ἐξ οὗ καὶ εἰς δεῦρο οἱ τὴν κατ' αὐτὸν μετιόντες αἵρεσιν, τὴν σύμφρονα καὶ διὰ καθαρότητα βίου παρὰ πᾶσι βεβοημένην Χριστιανῶν φιλοσοφίαν ὑποκρινόμενοι, ἧς μὲν ἔδοξαν ἀπαλλάττεσθαι περὶ τὰ εἰδῶλα δεισιδαιμονίας οὐδὲν ἤτιον αὐθις ἐπιλαμβάνονται, καταπίπτοντες ἐπὶ γραφῆς καὶ εἰκόνας, αὐτοῦ τε τοῦ Σίμωνος καὶ τῆς σὺν αὐτῷ δηλωθείσης Ἑλένης, θυμιάμασι τε καὶ θυσίαις καὶ σπονδαῖς τούτους θρησκεύειν ἐπιχειροῦντες (49). Τὰ δὲ τούτων αὐτοῖς ἀπορρήτοτερα, ὧν φασὶ τὸν πρῶτον ἐπακούσαντα ἐκπλαγῆσεσθαι, καὶ κατὰ τι παρ' αὐτοῖς λόγιον ἐγγραφὸν θαμβωθῆσεσθαι, θάμβους ὡς ἀληθῶς καὶ φρονῶν ἐκστάσεως καὶ μανίας ἐμπλεῶ τυγχάνει, τοιαῦτα βντα, ὡς μὴ μόνον μὴ δυνατὰ εἶναι παραδοθῆναι γραφῇ, ἀλλ' οὐδὲ χεῖλεσιν αὐτὸ μόνον δι' ὑπερβολὴν αἰσχροουργίας τε καὶ ἀρρητοποιίας, ἀνδράσι σύμφροσι λαληθῆναι. "Ὅ τι ποτὲ γὰρ ἂν εἴη ἢ ἐπινοηθεῖ παντὸς αἰσχροῦ μιαιώτερον, τοῦτο πᾶν ὑπερηχόντισεν ἢ τῶνδε μυσαρωτάτη αἵρεσις, ταῖς ἀθλίαις καὶ παντοίων ὡς ἀληθῶς κακῶν σεσωρευμέναις γυναιξὶν ἐγκαταπαίζοντων.

ΚΕΦΑΛΑΙΟΝ ΙΔ'.

Περὶ τοῦ κατὰ Ῥώμην κηρύγματος Πέτρου τοῦ ἀποστόλου (Nic. H. E. II, 14).

Τοιοῦτων κακῶν πατέρα καὶ δημιουργὸν τὸν Σίμωνα κατ' ἐκεῖνο καιροῦ, ὡς περὶ μέγαν καὶ μεγάλων ἀντίπαλον τῶν θεσπεσιῶν τοῦ Σωτῆρος ἡμῶν ἀποστόλων, ἡ μισόκαλος καὶ τῆς ἀνθρώπων ἐπίβουλος σωτηρίας πονηρὰ δύναμις προὔστησάτο. "Ὅμως δ' οὖν ἡ θεία καὶ ὑπερουράνιος χάρις, τοῖς αὐτῆς συναρμομένη διακόνους (50), δι' ἐπιφανείας αὐτῶν καὶ παρουσίας, ἀναπομνήνην τοῦ πονηροῦ τὴν φλόγα ἢ τάχος ἐσθένου, ταπεινοῦσα δι' αὐτῶν καὶ καθαιρούσα πᾶν ὄψωμα ἐπαυρόμενον κατὰ τῆς γνώσεως τοῦ Θεοῦ. Διὸ δὴ οὕτε Σίμωνος οὗτ' ἄλλου τοῦ τῶν τότε φυνέων συγκρότημά τι κατ' αὐτοὺς ἐκείνους τοὺς ἀποστολικούς ὑπέστη χρόνους. Ὑπερενίκα γὰρ καὶ ὑπερίσχυε τὰ πάντα τὸ τῆς ἀληθείας φέγγος, ὃ τε λόγος αὐτὸς ὁ θεῖος ἄρτι θεοθεν ἀνθρώποις ἐπιλάμψας ἐπὶ γῆς τε ἀκμάζων, καὶ τοῖς ἰδίους ἀποστόλοις ἐμπολιτευόμενος. Αὐτίκα ὁ δηλωθεὶς γόης ὡς περ ὑπὸ θείας καὶ παραδόξου μαρμαρυγῆς τὰ τῆς διανοίας πληγῆς δμματα, ὅτε πρότερον ἐπὶ τῆς Ἰουδαίας ἐφ' οἷς ἐπονηρεύσατο πρὸς τοῦ ἀποστόλου Πέτρου κατεφωράθη, μεγίστην καὶ ὑπερπόντιον ἀπάρας πορείαν τὴν ἀπ' ἀνατολῶν, ἐπὶ δυσμᾶς ἔφχετο φεύγων, μόνως ταύτῃ βιωτῶν αὐτῷ κατὰ γνώμην εἶναι οἰόμενος.

(49) *Θρησκεύειν ἐπιχειροῦντες.* In tribus nostris codicibus Maz., Med. et Fuk. scriptum inveni ἐγγειροῦντες. Et paulo post, ubi legitur ἐμπλεῶ τυγχάνει, iidem codices scriptum exhibent ἐμπλεα. In optimo tamen exemplari Mazarino adnotatum est ad plures eadem manu: Γρ. ἐπιχειροῦντες.

A hæreticæ pravitatis auctorum initia, vitam, falsorum dogmatum causas ac rationes, studia denique et instituta singulorum, ex supradictis Irenæi libris a quo hæc accurate tradita sunt, liceat volentibus cognoscere. Sane hunc Simonem hæreticæ pravitatis principem atque auctorem fuisse accepimus. Unde ad nostram usque ætatem quicumque ejus sectam profitentur, cum se Christianam religionem plenam modestiæ et sanctitatis amplecti simulaverint: tamen et ad superstitiosum dæmonum cultum quem abjicere visi fuerant, deinceps nihilominus relabuntur, dum ante Simonis et supradictæ illius Helenæ picturas atque imagines proni sese abjiciunt, eosque suffimentis et sacrificiis ac libationibus colere non verentur. Et quæ apud illos secretiora habentur, quibus auditis protinus animos audientium aiunt percelli, et ut verbis utar oraculi quod prescriptum habent, obstupesceri: vera stuporis et dementiae atque insanix plenissima sunt: adeo ut non modo scriptis prodi, sed ne sermone quidem efferi possint a modestis hominibus, ob nimiam turpitudinem atque obscenitatem. Nihil enim tam impurum aut esse aut excogitari unquam potest, quod flagitiosissima illorum secta longo intervallo non superet, dum miseris atque omni scelere coopertis mulieribus illudunt.

CAPUT XIV.

De prædicatione Petri apostoli in urbe Roma.

Hunc igitur tantorum scelerum auctorem atque architectum Simonem dæmon virtutis inimicus, et hominum saluti infestissimus his temporibus in medium produxit, ut magnis et admirabilibus Servatoris nostri apostolis par adversarius consisteret. Verum 52 cœlestis Dei gratia quæ ministris suis semper auxilio est, per eorumdem adventum ac præsentiam flammam illam a dæmone accensam subito restinxit, et superbix fastum ac tumorem qui se adversus Dei notitiam extulerat, dejecit ac depressit. Quocirca nec Simonis nec aliorum qui tunc temporis exorti sunt, conspiratio, apostolorum ætate quidquam valuit. Omnes enim machinas retundebat, cunctaque superabat splendor veritatis, Verbique ipsius divini potentia quod nuper hominibus affluserat, et tum maxime in terris vigeat, et in suorum apostolorum mentibus insidebat. Statim ergo præstigiator ille quem diximus, divinæ lucis insperato quodam splendore percussus, simul atque in Judæa a Petro apostolo convictus est, omniaque ejus maleficia patefacta, longissime trans mare fugam arripuit, ab orientis partibus ad occasum profectus; neque aliter se libere et ex ani-

(50) *Vulg. τοῖς αὐτοῖς συναρμομένη διακόνους.* Ita ex codice Med. edidit Rob. Stephanus. Sed longe rectius in codice Regio, Mazar., Fuketiano et Savil. scribitur τοῖς αὐτῆς συναρμομένη, etc. Quin etiam Nicephorus hanc scripturam confirmat. Habet enim τοῖς ἐκείνης διακόνους.

mi sui sententia victurum esse speravit. Tandem ad urbem Romam delatus, ope atque adjumento subsidentem ibidem dæmonis, brevi conatus suos tantopere promovit, ut illius civitatis homines ei tanquam deo statuum collocarint. Sed hæc non diu ex voto illi fluxerunt. Confestim enim ipsis Claudii Augusti temporibus, benigna et clementissima Dei providentia fortissimum et maximum inter apostolos Petrum et virtutis merito reliquorum omnium principem ac patronum Romam adversus illam generis humani labem ac pestem perducit. Qui tanquam strenuus divinæ militiæ ductor cœlestibus armis munitus, pretiosam illam lucis intelligibilis mercem ab oriente ad eos qui versus occasum habitabant, detulit: lucem ipsam et salutarem mentibus doctrinam, regnum scilicet cœlorum eis annuntians.

CAPUT XV.

De Evangelio secundum Marcum.

Igitur cum Dei doctrina Romanos adventu suo illustrasset, Simonis quidem vis ac potentia cum ipso simul auctore brevi extincta atque deleta est. Tantus autem veritatis fulgor emicuit in mentibus eorum qui Petrum audierant, ut parum haberent semel audisse, **53** nec contenti essent cœlestis verbi doctrinam viva voce, nullis traditam scriptis accepisse: sed Marcum Petri sectatorem ejus hodieque exstat Evangelium, enixe orarent ut doctrinæ illius quam auditu acceperant, scriptum aliquod monumentum apud se relinqueret. Nec prius destiterunt quam hominem expugnassent, auctoresque scribendi illius quod secundum Marcum dicitur, Evangelii exstitissent. Quod cum Petrus per revelationem sancti Spiritus cognovisset, delectatus ardenti hominum studio, librum illum auctoritate sua comprobasse dicitur, ut deinceps in ecclesiis legeretur. Refertur id a Clemente in sexto *Institutionum* libro. Cui testis etiam accedit Papias, Hierapolitanus episcopus. Porro Marci mentionem fieri aiunt a

(51) *Τῆς ἐφεδρευούσης*. Male hunc locum cepit Rufinus, sic enim vertit: *Is urbem Romam ingressus, utens adminiculo assistentis sibi et adherentis dæmoniacæ virtutis, quam paredrum vocant*. Verum Eusebius loquitur de dæmone, qui in urbe Roma quasi in capite totius mundi, sedem ac domicilium posuerat. In codice Fuketiano et Saviliano legitur *συνεδρευούσης*.

(52) *Ὡς καὶ τῷ ἀνδρὶ καταλέλυτο*. Ex his Eusebii verbis perspicue colligitur, Simonis Magi interitum Romæ contigisse principatu Claudii Augusti. Nam Eusebius scribit Petrum regnante Claudio Romam venisse; statimque Simonis magicas artes Petri adventu discussas, et cum auctore ipso destructas fuisse. Eusebium secutus Symeon Metaphrastes, Simonis interitum Claudii temporibus accidisse scribit. At Baronius in *Annalibus*, et Sigonius in librum secundum *Historiæ sacræ Sulpicii Severi*, id Neronis temporibus accidisse contendunt: cuius rei auctores habent Severum, Augustinum, Philastrium et Maximum Taurinensem. Ego vero Eusebii sententiam veriorum puto. Cum enim constet ex Justino et Ireneo, Simonem sub Claudio Romam venisse et fraudulenta edidisse miracula; cumque etiam constet, Petrum ejusdem Claudii tem-

Α *Ἐπιβάς δὲ τῆς Ῥωμαίων πόλεως, συναιρομένης αὐτῷ τὰ μεγάλα τῆς ἐφεδρευούσης (51) ἐνταῦθα δυνάμει, ἐν ὀλίγῳ τοσοῦτον τὰ τῆς ἐπιχειρήσεως ἤνυστο, ὡς καὶ ἀνδριάντος ἀναθέσει πρὸς τῶν τῆδε οἶα θεὸν τιμηθῆναι. Οὐ μὴν εἰς μακρὸν αὐτῷ ταῦτα προὔχωρει. Παραπόδας γοῦν ἐπὶ τῆς αὐτῆς Κλαυδίου βασιλείας, ἡ πανάγαθος καὶ φιλανθρωποτάτη τῶν ἔλων Πρόνοια, τὸν καρτερόν καὶ μέγαν τῶν ἀποστόλων, τὸν ἀρετῆς ἕνεκα τῶν λοιπῶν ἀπάντων προφηγορόν, Πέτρον, ἐπὶ τὴν Ῥώμην ὡς ἐπὶ τηλικούτον λυμεῶνα βίου χειραγωγεί, ὃς οἶα τις γενναῖος τοῦ Θεοῦ στρατηγὸς τοῖς θεοῖς ὄπλοις φραζάμενος, τὴν πολυτίμητον ἐμπορεύαν τοῦ νοητοῦ φωτὸς ἐξ ἀνατολῶν τοῖς κατὰ δύσιν ἐκόμιζεν. φῶς αὐτὸ καὶ λόγον ψυχῶν σωτήριον, τὸ κήρυγμα τῆς τῶν οὐρανῶν βασιλείας* Β *εὐαγγελίζόμενος.*

ΚΕΦΑΛΑΙΟΝ ΙΕ'.

Περὶ τοῦ κατὰ Μάρκον Εὐαγγελίου (Nic. H. E. II, 15).

Οὕτω δὴ οὖν ἐπιδημήσαντος αὐτοῖς τοῦ θεοῦ λόγου, ἡ μὲν τοῦ Σίμωνος ἀπέσθη καὶ παραχρῆμα σὺν καὶ τῷ ἀνδρὶ καταλέλυτο (52) δύναμις, τοσοῦτο δ' ἐπέλαμψεν ταῖς τῶν ἀκροατῶν τοῦ Πέτρου διανοαῖς εὐσεβείας φέγγος, ὡς μὴ τῇ εἰσάπαξ ἱκανῶς ἔχειν ἀρκεῖσθαι ἀκοῆ, μῆδὲ τῇ ἀγράφῳ τοῦ θεοῦ κηρύγματος διδασκαλίᾳ. παρακλήσει δὲ παντοίας Μάρκον, οὗ τὸ Εὐαγγέλιον φέρεται, ἀκόλουθον ὄντα Πέτρον λιπαρῆσαι, ὡς ἂν καὶ διὰ γραφῆς ὑπόμνημα τῆς διὰ λόγου παραδοθείσης αὐτοῖς καταλείψαι διδασκαλίαν, μὴ πρότερόν τε ἀνεῖναι, ἢ κατεργάσασθαι τὸν ἄνδρα, καὶ ταύτη αἰτίους γενέσθαι τῆς τοῦ λεγομένου κατὰ Μάρκον Εὐαγγελίου γραφῆς. Γινόντα δὲ τὸ πραχθὲν φασὶ τὸν ἀπόστολον ἀποκαλύψαντος αὐτῷ τοῦ Πνεύματος, ἡσθῆναι τῇ τῶν ἀνδρῶν προθυμίᾳ, κυρῶσαι τε τὴν γραφὴν εἰς ἔντευξιν ταῖς ἐκκλησίαις. Κλήμης ἐν ἔκτῳ τῶν *Ἰποτυπώσεων* (53) παρατίθεται τὴν ἱστορίαν, συνεπιμαρτυρεῖ δ' αὐτῷ καὶ ὁ Ἱεραπολίτης ἐπίσκοπος, ὀνόματι Παπίας. Τοῦ δὲ Μάρκου μνημονεύειν (54) τὸν Πέτρον ἐν τῇ προτέρᾳ Ἐπιστολῇ, ἣν

poribus Romam se contulisse ad Simonis fraudes confutandas, verisimile non est Simonem tam diu, præsentem atque astantem Petro insultasse fidei Christianæ. Sed qui Simonis exitium in Neronis confertur tempora, id fecisse videntur, ut triumphum de Simone acti particeps esset Paulus. Norant enim Paulum apostolum Nerone demum regnante venisse Romam. Itaque ut certamini illi Petri cum Simone interesset, certamen illud in Neronis tempora contulerunt. Porro de certamine illo et de Simonis volatu, nullum hic verbum dixit Eusebius. Silent etiam Ireneo et Justinus. Certe Icarus ille Simonis interitus, quomodo consentire possit cum statua illa *Simonis Sancti Dei*, eiqdem non video.

(53) *Κλήμης ἐν ἔκτῳ τῶν Ἰποτυπώσεων*. Locus Clementis quem hic designat Eusebius, refertur infra in libro vi *Historiæ ecclesiasticæ*, capite decimo quarto, ad quem locum, Deo juvante, plura dicturi sumus.

(54) *Τοῦ δὲ Μάρκου μνημονεύειν*. Hæc verba sic accepit Rufinus, quasi id a Papiæ relatum fuisset. Sic enim vertit: *Cuique simile dat testimonium etiam Hierapolites episcopus Papias: qui et hoc dicit, quod Petrus in prima Epistola sua Marci meminertit. Eundem sensum in interpretatione sua secutus est*

καὶ συντάξει φασιν ἐπ' αὐτῆς Ῥώμης, σημαίνειν τε τοῦτ' αὐτὸν τὴν πόλιν τροπικώτερον Βαβυλώνα (55) προσειπόμενα διὰ τούτων· ἰ Ἀσπάζεται ὑμᾶς ἡ ἐν Βαβυλώνι συνεκλεκτή, καὶ Μάρκος ὁ υἱός μου. »

ΚΕΦΑΛΑΙΟΝ ΙΖ'.

Ὡς πρῶτος ὁ Μάρκος τοῖς κατ' Αἴγυπτον τῆρ εἰς τὸν Χριστὸν γινώσκων ἐκήρυξεν (Nic. H. E. II, 15).

Τούτον δὲ Μάρκον πρῶτον φασιν ἐπὶ τῆς Αἰγύπτου στυλάμενον (56), τὸ Εὐαγγέλιον ὁ δὲ καὶ συνεγράψατο, κηρύξαι, ἐκκλησίας τε πρῶτον ἐπ' αὐτῆς Ἀλεξανδρείας συστήσασθαι. Τσαύτη δ' ἄρα τῶν αὐτόθι πεπιστευκῶτων πληθὺς ἀνδρῶν τε καὶ γυναικῶν ἐκ πρώτης ἐπιβολῆς συνέστη, δι' ἀσκήσεως φιλοσοφωτάτης τε καὶ σφοδρατάτης, ὡς καὶ γραφῆς αὐτῶν ἀξιώσαι τὰς διατριβὰς καὶ τὰς συνηλύσεις, τὰ τε συμπόσια, καὶ πᾶσαν τὴν ἄλλην τοῦ βίου ἀγωγὴν τὸν Φίλωνα.

ΚΕΦΑΛΑΙΟΝ ΙΖ'.

Ὅσα περὶ τῶν κατ' Αἴγυπτον ἀσκητῶν ὁ Φίλων ἱστορεῖ (Nic. H. E. II, 16, 17).

Ὅν καὶ λόγος ἔχει κατὰ Κλαύδιον ἐπὶ τῆς Ῥώμης εἰς ὁμίλιαν ἐλθεῖν Πέτρον, τοῖς ἐκεῖσε τότε κηρύττοντι. Καὶ οὐκ ἀπεικὸς ἂν εἴη τοῦτό γε, ἐπεὶ καὶ ὁ φαρμὴν σύγγραμμα εἰς ὑστερον καὶ μετὰ χρόνους αὐτῶν πεποιημένον, σαφῶς τοὺς εἰς εἶ νῦν καὶ εἰς ἡμᾶς

Mnsculus. Nos vero hæc verba a præcedentibus omnino sejunximus: quod etiam Hieronymus ante nos fecisse deprehenditur.

(55) *Τὴν πόλιν τροπικώτερον Βαβυλώνα.* Romanam Petrus figurate Babylonem vocavit, vel ob magnitudinem ac potentiam, vel propter impietatem, eo quod dæmonum cultui dedita tunc esset Roma perinde ac olim Babylon. Potest etiam alia ratio hujus cognominis afferri, quod scilicet ut Babylonii Judæus in servitum redegerant, sic Romani tunc Judæos ditioni suæ subjecissent. Sunt qui in dicta Petri Epistola, Babylonis nomine non Romanam, sed Babylonem ipsam quæ caput fuit Assyriorum, designari contendunt. Verum hi omnium veterum Patrum testimonio refelluntur. Certe qui Petrum Babylonem sedisse volunt, ostendant nobis oportet successione episcoporum, qui Babylonis Ecclesiam post Petrum administrarunt. Proferant igitur fastos Ecclesiæ illius, sicut nos successione episcoporum urbis Romæ qui post Petrum apostolum Romanæ Ecclesiæ præfuerunt, ex Irenæo aliisque proferimus. Quæ, malum, impudentia est, id quidem quod nemo veterum dixit, temere affirmare: Petrum scilicet sedem fixisse Babylone: id vero quod veteres omnes ecclesiastici scriptores disertissime prodiderunt, adventum videlicet Petri in urbem Romanam, pertinaciter negare. Atqui nihil in tota historia ecclesiastica illustrius, nihil certius atque testatius, quam adventus Petri apostoli in urbem Romanam. Nam præter Papiam et Clementem Alexandrinum quorum testimonia hic affert Eusebius, idem scribit Dionysius Corinthiorum episcopus in epistola ad Soterem episcopum urbis Romæ, Irenæus, Caius presbyter in *Disputatione adversus Proclum*, Origenes in tomo III *Explanationum in Genesis*. Quorum omnium loca, id quod dixi affirmantium, sparsim in hoc opere citata reperiet diligens lector.

(56) *Μάρκον ἐπὶ τῆς Αἰγύπτου στυλάμενον.* Quo anno Marcus in Ægyptum profectus sit ad prædicandum Evangelium, non satis constat inter antiquos scriptores. Auctor *Chronici Alexandrini* id

A Petro in priore Epistola, quam Romæ scriptam esse contendunt, idque Petrum ipsum innuere, qui Romanam figurate Babylonem appellat his verbis: «Salutat vos Babylonis Ecclesia a Deo perinde ac vos electa, et Marcus filius meus.»

CAPUT XVI.

Quomodo Marcus notitiam Dei primus Ægyptiis prædicaverit.

Cæterum hunc Marcum in Ægyptum profectum. Evangelium quod ipse conscripserat, primum illic prædicasse perhibent, et in ipsa urbe Alexandria ecclesias constituisse. Tanta porro multitudo virorum simul ac mulierum qui fidem Christi illic amplexi fuerant, ab ipso statim initio tam severam tamque philosophicam institutionem professa est, ut studia illorum et cætus atque convivia, totamque vivendi rationem scriptis suis commemorare operæ pretium duxerit Philo.

CAPUT XVII.

Quæ Philo de ascetis in Ægypto commemoret.

Quem quidem Philonem fama est Claudii Augusti temporibus Romæ cum Petro qui verbum Dei illic prædicabat, familiarem congressum habuisse. Neque id certe a veritate abhorret. Nam et commentarius ille de quo loquimur, multis post annis ab

refert anno III Caii Caligulæ. Georgius quoque Synellus in eadem sententia. Eusebius autem in *Chronico*, Marci professionem confert in annum secundum imp. Claudii. Sed si verum est id, quod Clemens et Papias retulerunt, Marcum una cum Petro venisse Romanam, ibique rogatum a Romanis Evangelium conscripsisse; priusquam de tempore professionis Marci in Ægyptum dicamus, inquirendum est, quo anno Petrus in urbem Romanam advenit. Eusebius quidem in *Chronico*, Petri in urbem Romanam adventum refert anno secundo Claudii Augusti, quam sententiam secuti sunt Baronius et Petavius, alique plures. Sed hæc sententia refelli videtur ex Actibus apostolorum, ex quibus constat Petrum in Judæa ac Syria semper mansisse usque ad ultimum annum Agrippæ regis. Qui cum Hierosolymis Petrum in vincula conjecisset, paulo post, divina eum insequente justitia, extinctus est Cæsareæ, ut refert Lucas. Cum igitur anno quarto Claudii mortuus sit Agrippa, ut inter omnes convenit, Petrus ante hunc annum Romanam proficisci non potuit. Hanc opinionem valde confirmat Apollonius vetus scriptor, qui adversus Montani hæresim luculentis voluminibus decertavit. Is scribit se ex traditione majorum ita accepisse, apostolos post duodecimum ab Ascensione Domini annum a se invicem discessisse, cum Christus ita ipsis præcepisset. Verba Apollonii habentur *Historiæ ecclesiasticæ* Eusebii nostri lib. V, cap. 48. Idem refert Beda in cap. XIII *Actuum apostolorum*. Sed auctor *Chronici Alexandrini* adventum Petri in urbem Romanam adhuc tardius refert. Scribit enim Paulum venisse Hierosolyma ob controversiam de circumcisione anno sexto Claudii; eoque anno celebratum esse concilium Hierosolymitanum, apostolis nondum a se invicem disjunctis. Itaque ex ejus sententia, Petrus non ante annum VII Claudii Romanam profectus est. Sed dolendum est, quod in eo *Chronico* viginti circiter annorum lacuna est. Ita Marcus anno Claudii nono Alexandriam profectus fuerit, quæ est sententia Eutychiei patriarchæ Alexandrini.

eo elaboratus, omnes ecclesiasticas regulas quæ a nobis etiamnum servantur, 54 manifeste continet. Et cum philosophorum ascetarumque nostrorum vitam describit, satis superque indicat se non modo vidisse, sed etiam vehementer probare et mirari apostolicos viros qui ex Hebræis, ut credibile est, oriundi, ob eam causam Judaicos ritus atque instituta tunc temporis magna ex parte servabant. Primum igitur in eo libro quem *De vita contemplativa* seu *De supplicibus* inscripsit, postquam nihil a veritate alienum narrationi quam instituisset de suo se attesturum esse professus est, viros quidem ipsos Therapeutas, feminas vero simul cum ipsis versantes Therapeutrias ait appellari, causamque istius appellationis subjungit, seu quod tanquam medici quidam, animos eorum qui ad ipsos accesserant, vitiosis affectibus liberatos curarent, seu quod ipsi divinum Numen caste ac sincere colerent. Porro utrum Philo ipse hanc illis appellationem indiderit, commentus vocabulum quod eorum hominum moribus institutisque congrueret; an revera

(57) *Τῶν παρ' ἡμῶν ἀσκητῶν*. Musculus et Christophorsonus *monachos* his verbis significari existimant; a quibus magnopere dissentio. Ἀσκητὰς enim priscis illis temporibus vocabant eos qui inter Christianos strictius quoddam ac durius vitæ genus profitebantur. Quam vocem a philosophis mutuati erant, qui exercitationem virtutis atque abstinentiæ ἀσκήσιν vocabant. Est apud Arrianum in lib. III *Dissertationum*, caput *Περὶ ἀσκήσεως*. Sic apud Artemidorum in lib. IV, cap. 35, Alexander quidam philosophorum Ἀσκητῆς vocatur. Et Philo in illud: *Excitatus est Noe*, pag. 280, ἀσκητὴν pietatis exercitiis deditum vocat. Recte igitur Rufinus hæc Eusebii verba, tam de clericis quam de monachis interpretatus est: *Sed et abstinentium vitas, eorum duntaxat, qui nunc in ecclesiis vel monasteriis degunt, describit ad iuquidum*. Hæc si animadvertisset Scaliger, non tam facile reprehendisset Eusebium. Neque enim Eusebius monachos a Marco institutos esse dicit Alexandriæ, sed ascetas. Hi autem multum distant a monachis, ut genus distat a specie. Et ascetæ quidem in Ecclesia fuerunt semper; monachorum vero nomen et institutum serius cœpit. Scio Cassianum in lib. II *Institutionum*, capite 5, Sozomenum et alios, hunc Eusebii locum de monachis accepisse. Verum hi ab Eusebii mente, meo quidem iudicio, long aberrant.

(58) Vulg. *προσθήσειν οἷς ἱστορήσειν ἐμελλεν*. Ita quidem ex codice Regio edidit Rob. Stephanus. Verum in tribus nostris codicibus Max., Med. et Fuk. aliter scribitur hic locus, οὐκ ὀρθὸν τε καὶ ἐξ ἑαυτοῦ προσθήσειν, ἐν οἷς ἱστορήσειν ἐμελλεν ἀπισχυρισάμενος. Quæ quidem lectio rectori mihi videtur.

(59) *Περὶ βίου θεωρητικοῦ*. Exstat hodieque hic Philonis liber in quo disserit Philo de vita quorundam philosophorum, qui, relictis civitatibus, in agro et solitudine degentes, orationibus et contemplationi vacabant, quos θεραπευτὰς dictos fuisse ait, et mulieres θεραπευτρίδας. Hos Eusebius noster vult fuisse Christianos, qui ex Hebræis conversi ab evangelista Marco, strictiorem quandam vivendi disciplinam fuerant amplexi. At Scaliger in lib. VI *De emendatione temporum*, Essenos illos fuisse contendit: et Eusebium graviter reprehendit, qui Christianos illos fuisse affirmaverit. Duo enim genera Essenorum fuisse scribit Scaliger; et alios quidem fuisse πρακτικούς, de quibus in priore libro disserit Philo; alios θεωρητικούς. Ego vero in hoc quidem libenter assentior Scaligero, quod θεραπευ-

πεφυλαγμένους τῆς Ἐκκλησίας περιέχει κανόνας. Ἀλλὰ καὶ τὸν βίον τῶν παρ' ἡμῶν ἀσκητῶν (57) ὡς ἐνὶ μάλιστα ἀκριβέστατα ἱστορῶν, γένοιτ' ἂν ἐκδηλος, οὐκ εἰδῶς μόνον, ἀλλὰ καὶ ἀποδεχόμενος, ἐκθειάζων τε καὶ σεμνύνων τοὺς κατ' αὐτὸν ἀποστολικούς ἀνδρας, ἐξ Ἑβραίων ὡς ἔοικε γεγονότας, ταύτην τε Ἰουδαϊκώτερον τῶν παλαιῶν ἐνὶ τὰ πλεῖστα διατηροῦντας ἔθων. Πρῶτον γέ τοι τὸ μηδὲν πέρα τῆς ἀληθείας οἰκοθὲν τε καὶ ἐξ ἑαυτοῦ προσθήσειν, ἐν οἷς ἱστορήσειν ἐμελλεν (58) ἀπισχυρισάμενος, ἐν ᾧ ἐπέγραψε λόγῳ *Περὶ βίου θεωρητικοῦ* (59) ἢ *ικετῶν*, θεραπευτὰς αὐτοὺς καὶ τὰς οὐκ ἀποστολικάς θρησκείας ἀποκαλεῖσθαι φησι, τὰς αἰτίας ἐπειπὼν τῆς τοιαύτης προσρήσεως, ἧτοι παρὰ τὸ τὰς ψυχὰς τῶν προσιόντων αὐτοῖς. τῶν ἀπὸ κακίας παθῶν, λατρῶν δίκην ἀπαλάττοντας ἀκείσθαι καὶ θεραπεύειν, ἢ τῆς περὶ τὸ θεῖον καθαρὰς καὶ εὐκρινούς θεραπείας τε καὶ θρησκείας ἕνεκα. Ἐτ' οὖν ἐξ ἑαυτοῦ ταύτην αὐτοῖς ἐπιτέθειται τὴν προσηγορίαν, οἰκείως ἐπιγράψας τῷ τρόπῳ τῶν ἀνδρῶν τὸ νόμα, εἴτε καὶ ὄντως τοῦτ' αὐτοῦς ἐκάλουσαν καταρχὰς οἱ πρῶτοι, μηδαμῶς τῆς

τὰς illos negat Christianos unquam fuisse. Idquo paulo post pluribus argumentis demonstrabimus. Sed quod idem Scaliger dicit, illos Philonis θεραπευτὰς Essenos fuisse, id mihi persuadere non possum. Nam primum quidem Philo in toto illo libro *De vita contemplativa*, nusquam illos Essenos nominat. Imo statim in ipso libri exordio, θεραπευτὰς ait nuncupatos fuisse, et mulieres ejusdem instituti θεραπευτρίδας. Deinde Esseni quidem in Judæa tantum erant ac Palestina, ut diserte scribit Philo, tum in libro *Quod omnis probus sit liber*; tum in *Apologia pro Judæis*, quam citat Eusebius in libro VIII *De preparatione*. Therapeutæ vero per omnem Græciam ac Barbariam diffusi erant. Sed præcipue in Ægypto circa Mareotem degabant, ut ait Philo, qui Mareoticam eorum patriam et quasi metropolim fuisse testatur, quo præstantissimus quisque Therapeutarum comigrabat. Denique Josephus, diigentissimus alioqui scriptor, cum de Essenorum secta duobus in locis ex professo disseruerit, tamen de illis θεωρητικοῖς Essenis ne verbum quidem dixit. Mitto quod Therapeutis illis multa attribuit Philo, quæ ab Essenorum secta longe abhorrent. Cujusmodi illud est quod de mulieribus therapeuticis dicit, cum tamen Philo diserte testetur Essenos muliebrem sexum aversari. Jam illud quod ait Philo, Therapeutas patrimonium suum propinquis et amicis sponte relinquere, an non manifeste pugnat cum eo quod Josephus affirmat, Essenos scilicet nihil propinquis suis donare, sed omnia in commune conferre. Fefellit Scaligerum Philonis locus, qui librum suum *De vita contemplativa* sic exorditur: Ἐσσαίων περί διαλεχθείς ἐν τῶν πρακτικῶν ἐξήλωσαν καὶ διετόνησαν βίον, ἐν ἁπαντοίῃς, ἢ τὸ γούν εὐφορρότερον εἶπειν τοῖς πλείστοις μέρεσι διενεγκόντες, αὐτίκα καὶ περὶ τῶν θεωρίαν ἀσπασαμένων λέξω. Scilicet Scaliger Ἐσσαίων, subaudiri existimavit. Sed nihil necesse est. At, inquires, quinam igitur fuerunt Therapeutæ? Judaicæ quidem religionis cultores illos fuisse non diffiteor, maxime cum Philo nihil præter legem ac prophetas, eos lectitasse dicat. Sed Essenos illos non fuisse, ex iis quæ dixi satis, ut opinor, liquet. Idem nobiscum sentit Photius in *Bibliotheca* cap. 103: Ἀνεγνώσθησαν δὲ τῶν παρὰ Ἰουδαίους φιλοσοφῶντων τὴν τε θεωρητικὴν καὶ τὴν πρακτικὴν φιλοσοφίαν βίον. Ὅν οἱ μὲν Ἐσσηνοὶ, οἱ δὲ Θεραπευταὶ ἐκαλοῦντο.

Χριστιανῶν πω προσήσεως ἀνά πάντα τόπον ἐπιπε-
φημισμένης (60), οὐτι πω διατείνεσθαι ἀναγκαῖον.
Ὁμῶς δ' οὖν ἐν πρώτοις τὴν ἀπόταξιν αὐτοῖς τῆς
εὐσίας μαρτυρεῖ, φάσκων ἀρχομένους φιλοσοφεῖν,
ἐξίστασθαι τοῖς προσήκουσι τῶν ὑπαρχόντων. ἔπειτα
πάσαις ἀποταξαμένοις ταῖς τοῦ βίου φροντίσιν, ἐξω
τειχῶν προελθόντας, ἐν μοναγρίοις καὶ κήποις τὰς
διατριβὰς ποιῆσθαι, τὰς ἐκ τῶν ἀνομοίων ἐπιμιξίας.
ἀλυσιτελεῖς καὶ βλαβεράς εὖ εἰδόμενος τῶν κατ' ἐκεῖνο
καιροῦ τοῦθ' ὡς εἰκὸς ἐπιτελούντων ἐκθύμῳ καὶ θερ-
μοτάτῃ πίστει, τῶν τὸν προφητικὸν ζηλοῦν ἀσκούν-
των βίον. Τοιγαροῦν κὰν ταῖς ὁμολογουμέναις τῶν
ἀποστόλων Πράξεις ἐμφέρεται, ὅτι δὴ πάντες οἱ τῶν
ἀποστόλων γνῶριμοι, τὰ κτήματα καὶ τὰς ὑπάρξεις
διαπιπράσκοντες, ἐμέριζον ἅπασιν καθ' ὃ ἂν τις χρεῖαν
εἶχεν, ὡς μὴδὲ εἶναι τινα ἐνδεῆ παρ' αὐτοῖς ὅσοι
γούν κτήτορες χωρίων ἢ οἰκιῶν ὑπῆρχον, ὡς ὁ λόγος
φησὶ, πωλοῦντες ἔφερον τὰς τιμὰς τῶν πιπρασκομέ-
νων, ἐτίθεσάν τε παρὰ τοὺς πόδας τῶν ἀποστόλων,
ὥστε διαδίδεσθαι ἐκάστῳ καθ' ὃ τὶ ἂν τις χρεῖαν εἶχεν.
Τὰ παραπλήσια δὲ τοῦτοις μαρτυρήσας τοῖς δηλο-
μένοις ὁ Φίλων, συλλαβαῖς αὐταῖς ἐπιφέρει λέγων
ταῦτα περὶ αὐτῶν οὕτως ἑ Πολλαχοῦ μὲν οὖν τῆς οἰκου-
μένης ἐστὶ τὸ γένος. Ἔδει γὰρ ἀγαθοῦ τελείου με-
τασχεῖν καὶ τὴν Ἑλλάδα καὶ τὴν βάρβαρον. Πλεονάζει
δ' ἐν Αἰγύπτῳ καθ' ἕκαστον τῶν ἐπικαλουμένων
νομῶν, καὶ μάλιστα περὶ τὴν Ἀλεξάνδρειαν. Οἱ δὲ
πανταχόθεν ἀριστοὶ, καθάπερ εἰς πατρίδα θεραπευ-
τῶν, ἀποικίαν στέλλονται (61) πρὸς τι χωρίον ἐπιτη-
θεύτατον, ὅπερ ἐστὶν ὑπὲρ λίμνης Μαρίας κείμενον
ἐπὶ γσῶλζου χθαμαλωτέρου σφόδρα εὐκαίρως, ἀσφα-
λείας τε ἕνεκα καὶ ἀέρος εὐκραςίας. » Εἰθ' ἔξῃς τὰς
οἰκίσεις αὐτῶν ὁποῖαί τινες ἦσαν διαγράφας, περὶ
τῶν κατὰ χώραν ἐκκλητησῶν ταῦτά φησιν ἑ Ἐν ἐκάστῃ
ἔξ οἰκίᾳ, ἐστὶν οἶκημα ἱερὸν ὃ καλεῖται σεμνεῖον καὶ
μοναστήριον, ἐν ᾧ μονοῦμενοι, τὰ τοῦ σεμνοῦ βίου
μυστήρια τελοῦνται, μὴδὲν εἰσχομίζοντες, μὴ ποτὸν,
μὴ σιτόν, μήτε τι τῶν ἄλλων ὅσα πρὸς τὰς τοῦ σώ-
ματος χρεῖας ἀναγκαῖα, ἀλλὰ νόμους καὶ λόγια θεοπι-
σθέντα διὰ προφητῶν καὶ ὕμνων, καὶ τὰλλα οἷς
ἐπιστήμη καὶ εὐσέβεια συναύξονται καὶ τελειοῦνται. »
Καὶ μεθ' ἑτέρα φησὶ ἑ Τὸ δὲ ἐξ ἑωθινοῦ μέχρις
ἑσπέρας διάστημα σύμπαν αὐτοῖς ἐστὶν ἀσκησις.
Ἐντυγχάνοντες γὰρ τοῖς ἱεροῖς γράμμασι, φιλοσο-
φοῦσι τὴν πάτριον φιλοσοφίαν (62) ἀλληγοροῦντες, ὅ-
τι ἐπειδὴ σύμβολα τὰ τῆς ῥητῆς ἐρμηνείας νομίζουσιν ἀ-
ποκεχυμένης φύσεως, ἐν ὑπονομαῖς δηλούμενης (63).

(60) Ἐπιπεφημισμένης. In tribus nostris codicibus Maz., Med. ac Fuk. scriptum inveniri ἐμπεφημισμένης.

(61) Εἰς πατρίδα ἀποικίαν στέλλονται. Hic improprie loquitur Philo. Nam coloni ex patria, potius quam in patriam migrare dicuntur. Et tamen figura est non inelegans, ἀποικίαν εἰς πατρίδα στέλλεσθαι. Nam Therapeutæ qui, relicta patria, in Ægyptum ad pagum Mareoticum commigrabant, merito dicuntur in coloniam mitti. Jam vero cum iidem Therapeutæ locum illum pro patria habuerint, recte dicuntur in patriam migrasse, cum illuc proficiscentur.

(62) Φιλοσοφοῦσι τὴν πάτριον φιλοσοφίαν. Ita ex codice Regio edidit Kob. Stephanus. Verum in

A ab initio ita vocati sint, cum Christianorum nomen nondum ubique diffusum ac pervulgatum esset, nihil opus est pertinaciter contendere. Cæterum ante omnia quidem facultates suas illos abjicere testatur. Ait enim simul atque ad hoc philosophandi genus se contulerint, omnibus eos bonis ad propinquos suos transmissis ultro cedere. Deinde abjecta omni rerum humanarum cura, extra urbem progressos, in hortis agellisque devius degere: quippe qui intelligant dissimilis propositi hominum contubernia et commercia plurimum obesse philosophiæ. Quod quidem illius temporis Christiani generoso quodam ac divino fidei ardore succensi instituisse mihi videntur, cum propheticam vivendi rationem æmulari studerent. Etenim in Actibus apostolorum, qui nihil præter sinceram veritatem continent, scriptum habetur, omnes apostolorum discipulos prædiis et facultatibus suis venditis, pretium fratribus prout cujusque necessitas flagitabat, divisisse, adeo ut inter ipsos nemo egenus exsisteret. Quotquot enim possessores agrorum aut domorum erant, ut ait Lucas, vendentes afferebant pretia eorum quæ vendebantur, et ponebant ante pedes apostolorum. Dividebatur autem singulis prout cuique opus erat. His plane similia de Therapeutis postquam Philo 55 testatus est, tum ista ad verbum subjungit: « Id genus hominum in variis orbis regionibus sparsum reperitur. Græcos enim et barbaros tanti boni participes fieri decebat. Floret tamen præcipue in Ægypto, per singulas ejus præfecturas diffusum, maxime vero circa Alexandriam. Cæterum ex omnibus terræ partibus optimi quique in locum quemdam opportunissimum, qui est trans Mariam paludem in colle terreno satis humili situs, et tum propter securitatem, tum ob cæli temperiem commodissimus, tanquam in patriam Therapeutarum migrant. » Hinc postquam cujusmodi essent illorum domicilia descripsit, de ecclesiis quas variis in locis exstructas habent, ita dicit: « In singulis autem domiciliis est quoddam sacellum quod semneum et monasterium appellatur. In quo soli, remotis arbitris, sanctioris vitæ mysteria peragunt. Nec cibum potumve, nec eorum quæ ad corporis curam pertinent quidquam eo secum inferunt: sed legem duntaxat et prophetarum oracula hymnosque et alia hujusmodi, quibus pietas simul ac scientia augentur et consummantur. »

eodice Maz. ac Med. scriptum inveniri τὴν πάτριον φιλοσοφοῦσι σοφίαν. In codice autem Fuk. legitur τὴν πάτριον φιλοσοφοῦσι φιλοσοφίαν. Quod mihi quidem rectius videtur. Sic enim Philo loqui solet de Judæis, ut in lib. iii De vita Mosi, εἰσέτι νῦν φιλοσοφοῦσι ταῖς ἐβδόμαις Ἰουδαῖοι τὴν πάτριον φιλοσοφίαν. et in Legatione ad Caium, καὶ μάλιστα ταῖς ἐβδόμαις, ὅτε δημοσίᾳ τὴν πάτριον παιδεύονται φιλοσοφίαν.

(63) Vulg. ἐν ὑπονομαῖς δηλούμενα. In Philone et in codice Maz., Med. et Fuk. et Savil. legitur δηλούμενης rectius. Porro quid significet ὑπονομαῖς vocabulum, paucis notum esse arbitror. Antiquiores Græci ὑπονομαῖς vocabant, quas recentiores ἀλλήγορας dixere, cum scilicet aliud dicitur, aliud iu-

Paucis deinde interpositis hæc subiungit : « Totum A vero , inquit , diei spatium quod ab ortu solis ad vesperam interjacet , in meditatione philosophiæ traducunt. Sacra enim volumina lectitantes philosophantur more patrio , præcepta sapientiæ a majoribus tradita allegorice explicando. Quippe existimant verba ipsa nihil aliud esse quam imagines et signa rerum abditarum , quæ per allegorias declarandæ sint. Sunt etiam apud eos commentarii veterum quorundam , qui sectæ illius auctores , quam plurima eis monumenta doctrinæ illius quæ in allegoriis posita est , reliquerunt. Quibus isti tanquam exemplaribus utentes , morem hunc institutumque imitantur. » Hæc certe ab eo homine videntur dicta , qui nostros sacras litteras exponentes audiverit. Quos autem ait penes illos fuisse veterum quorundam commentarios , verisimile est ipsa esse Evangelia et apostolorum scripta , et expositiones quasdam veterum prophetarum : cujusmodi plures tum in aliis Pauli Epistolis , tum in illa quæ ad Hebræos scripta est , continentur. Postmodum vero de novis psalmis quæ ab iisdem componuntur , ita scribit Philo : « Ita , inquit , non solum 56 contemplationi vacant , sed etiam cantica hymnosque ad Dei laudem componunt omni metrorum ac modulationum genere. Quos quidem gravioribus ut par est , numeris conscribunt. » Multa quoque alia de iisdem in eo quem dixi libro commemorat. Sed hæc maxime seligenda et excerpenda esse duxi , quibus ecclesiasticæ disciplinæ forma quædam et imago descripta est. Quod si quis ea quæ a Philone dicta sunt , evangelicæ disciplinæ nequaquam propria esse , sed aliis etiam præter illos quos dixi competere posse existimat , is certe sequentibus Philonis verbis fidem adhibeat , in quibus , dummodo æquus rerum æstimator sit , certissimum et extra omnem controversiam positum illius rei testimonium reperiet. Sic autem scribit : « Postquam , in-

telligitur. Docet id Plutarchus in libro *Quomodo legendi sint poetæ* : « Έχει δὲ ἀναθεώρησιν ὠφέλιμον ἐπὶ τῶν διαθεδλημένων μάλιστα μύθων· οὗς ταῖς πάλαι μὲν ὑπονοίας , ἀλληγορίας δὲ νῦν λεγομένας παραβιάζομενοι , etc. Ita certe apud Platonem sumitur ὑπόνοια in lib. II *De republica* , sub finem ; et apud Philonem infra.

(64) *Συγγράμματα παλαιῶν ἀνδρῶν , οἱ τῆς αἰρέσεως αὐτῶν ἀρχηγέται*. Jam supra docuimus , Philonis Therapeutas diversos ab Essenis fuisse. Restat nunc ut probemus , eos non fuisse Christianos , ut sibi aliisque persuasit Eusebius. Undenam vero id probare certius possumus , quam ex hoc Philonis loco quem præ manibus habemus. Ait igitur Philo , habuisse Therapeutas scripta veterum quorundam suæ sectæ auctorum , qui legem allegorice exposuissent. Quomodo hæc de Christianis accipi possunt , qui tum novelli erant et nudiustertius nati? Quænam rogo sunt scripta illa ; quinam vetustis auctores et principes illius sectæ? Non certe prophetarum libri. Hos enim diserte ab illis separat Philo. Respondebit Eusebius esse forsitan Evangelia et Epistolas apostolorum ; sed hæc vixdum scripta erant Philonis ætate : nedum ut apostoli et evangelistæ pro vetustis auctoribus haberi etiamtum possent , præsertim a Philone , qui et apostolicorum temporum fuit æqualis , et cum Petro fami-

« Έστι δ' αὐτοῖς καὶ συγγράμματα παλαιῶν ἀνδρῶν , οἱ τῆς αἰρέσεως αὐτῶν ἀρχηγέται (64) γενόμενοι , πολλὰ μνημεῖα τῆς ἐν τοῖς ἀλληγορούμενοις ἰδέας ἀπέλιπον , οἷα καθάπερ τισὶν ἀρχετύποις χρώμενοι , μιμῶνται τῆς προαιρέσεως τὸν τρόπον. » Ταῦτα μὲν οὖν εἰσικεν εἰρῆσθαι τῷ ἀνδρὶ , τὰς ἱερὰς ἐξηγουμένων ἐπακροασαμένῳ Γραφάς. Τάχα δ' εἰκὸς ἂ ψησιν ἀρχαίων παρ' αὐτοῖς εἶναι συγγράμματα , τὰ τε Εὐαγγέλια καὶ τὰς τῶν ἀποστόλων γραφάς [τυγγάνειν] , διηγήσεις τε τινὰς κατὰ τὸ εἰκὸς τῶν πάλαι προφητῶν ἐρμηνευτικὰς , ὁποίας ἦ τε πρὸς Ἑβραίους , καὶ ἄλλαι πλείους τοῦ Παύλου περιέχουσιν ἐπιστολαὶ , ταῦτα εἶναι. Εἶτα πάλιν ἐξῆς περὶ τοῦ νέους αὐτοῖς ποιεῖσθαι ψαλμοὺς οὕτως γράφει : « Ὄστ' οὐ θεωροῦσι μόνον , ἀλλὰ καὶ ποιοῦσιν ἕσματα καὶ ὕμνους εἰς τὸν Θεόν , διὰ παντοίων μέτρων καὶ μελῶν ῥυθμοῖς σεμνοτέροις ἀναγκαίως χαράσσοντες. » Πολλὰ μὲν οὖν καὶ ἄλλα περὶ ὧν ὁ λόγος , ἐν ταῦτῳ διεξείσιν , ἐκεῖνα δ' ἀναγκαῖον ἐφάνη δεῖν ἀναλέξασθαι , δι' ὧν τὰ χαρακτηριστικὰ τῆς ἐκκλησιαστικῆς ἀγωγῆς ὑποτίθεται. Εἰ δὲ τῷ μὴ δοκεῖ τὰ εἰρημένα ἴδια εἶναι τῆς κατὰ τὸ Εὐαγγέλιον πολιτείας , δύνασθαι δὲ καὶ ἄλλοις παρὰ τοὺς δεδῶλμμένους ἀρμόττειν , πειθέσθω καὶ ἀπὸ τῶν ἐξῆς αὐτοῦ φωνῶν , ἐν αἷς ἀναμφῆριστον εἰ εὐγνωμονοῖη , κομίσεται τὴν περὶ τοῦδε μαρτυρίαν. Γράφει γὰρ ὧδε : « Ἐγκράτειαν δ' ὥσπερ τινὰ θεμέλιον προκαταβαλλόμενοι τῇ ψυχῇ , τὰς ἄλλας ἐποικοδομοῦσιν ἀρετάς. Σιτίον γὰρ ἢ ποτὴν οὐδεὶς ἀν' αὐτῶν προσενέγκαιτο πρὸ ἡλίου δύσεως , ἐπεὶ τὸ μὲν φιλοσοφεῖν φωτὸς ἀξίον κρίνουσιν εἶναι , σκότους δὲ τὰς τοῦ σώματος ἀνάγκας , θὲν τῷ μὲν ἡμέραν , ταῖς δὲ νυκτὸς βραγὺ τι μέρος ἀπένειμαν. » Ἔνιοι δὲ καὶ διὰ τριῶν ἡμερῶν ὑπομνησκονταὶ τροφῆς , οἷς πλείων ὁ πόθος ἐπιστήμης ἐνίδρυσται , τινὲς δ' οὕτως ἐνευφραίνονται καὶ τρυφῶσιν ὑπὸ σοφίας ἐστῶμενοι πλουσίως καὶ ἀφθόνως τὰ δόγματα χορηγούσης , ὡς καὶ πρὸς διπλασίονα χρόνον ἀντέχειν καὶ μόγις δι' ἑξ ἡμερῶν ἀπογεύεσθαι τροφῆς ἀναγκαίας ἐθισθέντες (65). » Ταῦτα

hariter Romæ versatus est , si Eusebio credimus. An non ex his aperte colligitur , Philonem eo in libro de Christianis non loqui? Sunt et alia argumenta ex quibus idem probari potest , ut cum dicit Philo Therapeutas his tantum quotidie preces fecisse , oriente scilicet sole et occidente : quasi vero primi Christiani non tertia , sexta et nona hora , ut in Actibus legitur , et singulis non dici modo , sed et noctis horis Deum oraverint. Item quod ait Therapeutas hymnos et cantica vario metrorum genere in honorem Dei composuisse , cadere non potest in primævos illos Christianos. Serius enim novos hymnos contexere cœperunt , post Antoninorum scilicet tempora , cum viri docti sese ad nostram religionem applicuissent. Jam vero quod scribit Philo , Therapeutas per universum prope orbem diffusos fuisse , sed potissimum in Ægypto frequentes fuisse , et Mareoticam præfecturam fuisse illis instar patriæ , in quam præstantissimi quique illorum relicti patriis sedibus migrare soliti essent , quomodo de Christianis dici potest , qui et paucissimi tunc erant , nec patriam sibi ullam esse præter cœlestem Jerusalem existimabant?

(65) *Ἐθισθέντες*. Aut hæc vox delenda est , aut adjicienda sunt , quæ sequuntur in Philone ἐθισθέντες ὥσπερ φασὶ τὸ τῶν τεττίγων γένος ἀερί τρέφεσθαι.

τοῦ Φιλωνος σαφεις καὶ ἀναντιρρήτους περὶ τῶν καθ' ἡμᾶς ὑπάρχειν ἡγοῦμεθα λέξεις. Εἰ δ' ἐπὶ τούτοις ἀντιλέγων τις ἔτι σκληρόνιστο, καὶ οὕτως ἀπαλλατέσθω τῆς δυσπιστίας, ἐναργεστέραις πειθαρχῶν ἀποδείξαι, ἃς οὐ παρά τισιν, ἢ μόνῃ τῇ τῶν Χριστιανῶν εὐρεῖν ἔνεστι κατὰ τὸ Εὐαγγέλιον θρησκεία. Φησὶ γὰρ τοῖς περὶ ὧν ὁ λόγος, καὶ γυναῖκας συνείναι. ὧν αἱ πλεῖστα γηραλέαι τυγχάνουσι παρθένοι, τὴν ἀγνείαν οὐκ ἀνάγκη, καθάπερ ἔναιαι τῶν παρ' Ἑλλήσιν ἱερεῶν, φυλάξασαι μᾶλλον, ἢ καθ' ἑκούσιον γλώμην, διὰ ζῆλον καὶ πόθον σοφίας ἢ συμβιοῦν σπουδάσασαι. τῶν περὶ τὸ σῶμα ἡδονῶν ἠλόγησαν, οὐ θνητῶν ἐκγόνων, ἀλλ' ἀθανάτων ὀρεχθεῖσαι, ἃ μόνῃ τίττειν ἀφ' ἑαυτῆς οἶα τε ἐστὶν ἡ θεοφιλεῖς ψυχῇ. Εἰθ' ὑποκαταβάς ἐμφαντικώτερον ἐκτίθεται καὶ ταῦτα· « Αἱ δ' ἐξηγήσεις τῶν ἱερῶν γραμμάτων γίνονται αὐτοῖς δι' ὑπονοῶν ἐν ἀλληγοραῖς. Ἄπαντα γὰρ ἡ νομοθεσία δοκεῖ τοῖς ἀνδράσι τούτοις εὐκέναι ζῶν, καὶ σῶμα μὲν ἔχειν τὰς ῥήτάς λέξεις, ψυχὴν δὲ τὸν ἐναποκείμενον ταῖς λέξεσιν ἀόρατον νοῦν, ὃν ἔρξαστο διαφερόντως ἡ θρησκεία αὐτὴ θεωρεῖν, ὡς διὰ κριτοπύρου τῶν ὀνομάτων, ἐξαιρία κάλλη νοημάτων ἐμφανιόμενα κατιδοῦσα. » Τί δεῖ τούτους ἐπιλέγειν τὰς ἐπὶ ταῦτον συνόδους, καὶ τὰς ἰδίαι μὲν ἀνδρῶν, ἰδίαι δὲ γυναικῶν ἐν ταῦτῳ διατριβάς, καὶ τὰς ἐξ ἔθους εἰσέτι καὶ νῦν πρὸς ἡμῶν ἐπιτελούμενας ἀκῆσεις, ἃς διαφερόντως κατὰ τὴν τοῦ σωτηρίου πάθους ἑορτῆν, ἐν αἰτείαις καὶ διανυκτερεύσεσιν, προσοχαῖς τε τῶν θείων λόγων ἀποτελεῖν εἰθώμεν. Ἄπερ ἐπακριβὲς τὸν αὐτὸν (66) ὄν καὶ εἰς δεῦρο τετήρηται παρὰ μόνοις ἡμῖν τρόπον, ἐπισημημένον ὁ δηλωθεὶς ἀνὴρ, τῇ ἰδίᾳ παραδέδωκε γραφῇ· καὶ μάλιστα τὰς τῆς μεγάλης ἑορτῆς (67) παννυχίδας (68), καὶ τὰς ἐν ταύταις ἀσκήσεις, τοῦς

(66) Ἐπακριβὲς τὸν αὐτὸν. Paulo aliter nostri codices Maz... Med. et Fuk., qui ita scriptum exhibent : ἃ καὶ ἐπακριβέστερον αὐτὸς ὄν καὶ εἰς δεῦρο, etc.

(67) Τῆς μεγάλης ἑορτῆς παννυχίδας. Intelligit totam illam hebdomadem quæ Paschales ferias præcedit, quam Μεγάλην Ἑβδομάδα Græci Patres appellant. Epiphanius in hæresi Nazarenorum vocat ἑβδομάδα τῶν Πάσχα, ut et Cyrillus in Homiliis Paschalibus. Ex quo discimus, hebdomadem illam in Alexandria Ecclesia a secunda duntaxat feria incepisse. Ait autem Epiphanius Philonem per eos dies venisse ad monasteria Therapeutarum quos ipse Jessæos nominat. Verum in Philonis libro nulla sit mentio Paschalis solemnitatis. Meminit quidem Philo τῆς Μεγάλης Ἑορτῆς, ubi scribit Therapeutas seorsum vixisse in monasteriis, septimo autem quoque die in unum convenire solitos : post dies vero septies septenos convivere frugalissima celebrasse cum choreis et canticis in honorem Dei compositis. Quippe eos septenarium numerum coluisse ; nec solum simplicem hebdomadem in honore habuisse, verum etiam repetitam ac per se multiplicatam, quippe quæ vigilia sit seu προσόρτιος magnæ festivitatis, Pentecostes videlicet. Hæc sunt Philonis verba, quæ profecto nihil faciunt pro Eusebio. Nam primum quidem Philo hebdomadis nomine Sabbatum intelligit, quod Therapeutæ religiose colebant ex Mosis præcepto, ut tradit Philo. At hoc longe abhorret a Christianorum ritu, qui non Sabbata, sed dies Dominicos celebrabant. Deinde Μεγάλης Ἑορτῆς vocabulum Pentecostem designari in semet testatur, non autem Pascha, ut affir-

A quit, temperantiam tanquam fundamentum aliquod in animis suis jecerunt, reliquas deinceps virtutes superstruunt. Cibum enim potumque nemo illorum ante solis occasum unquam sumpserit. Quippe philosophiæ studium luci convenire : curam autem corporis tenebris dignam esse existimant. Itaque illi quidem studio totum diem, corporis autem necessitatibus exigua noctis partem deputarunt. Nonnulli eorum toto triduo cibum capere omittunt, dum ardentiori discendi cupiditate rapiuntur. Quidam vero tam incredibili voluptate, tantisque deliciis perfunduntur, dum pascuntur epulis sapientiæ, quæ salubria ipsis præcepta tanquam opiparum convivium apponit, ut duplo diutius famem perferant, ac vix sexto die necessarium cibum degustent. » Hæc Philonis verba de primis nostræ religionis viris perspicue et absque ulla dubitatione dicta esse arbitror. Quod si quis adhuc pertinaciter his refragari voluerit, is manifestioribus convictus indicibus, quæ non alibi quam in Christianorum religione ad Evangelii normam composita reperiuntur, pertinaciam suam tandem abjiciat. Ait igitur Philo cum his viris de quibus jam diximus, versari etiam feminas quasdam, quarum plurimæ ad extremam usque senectutem virgines manent. Quæ quidem non coactæ necessitate ut pleræque apud Græcos sacerdotes, sed sua sponte castitatem corporis custodierunt, illectæ amore ac desiderio sapientiæ ; in cujus complexu ac contubernio dum vitam omnem traducere cupiunt, sprevere corporis voluptates, nec perituros partus concupiverunt, sed potius immortales fœtus. Quos quidem solus animus divino Numini dicatus et acceptus ex seipso elere potest. 57 Multis deinde interjectis, disert-

mat Eusebius. Omitto choreas et saltationes Therapeutarum in illis pervigiliis, quæ potius ad Bacchanalium insaniam, quam ad Christianam sobrietatem pertinent ; licet Philo, utpote gentis suæ philosophis favens, ejusmodi furorem sacrum ac sobrium nominet.

(68) Παννυχίδας. Paulo supra διανυκτερεύσεις pro eodem dixit : Καὶ τὰς ἐξ ἔθους εἰσέτι καὶ νῦν πρὸς ἡμῶν ἐπιτελούμενας ἀσκήσεις, ἃς διαφερόντως κατὰ τὴν τοῦ σωτηρίου πάθους ἑορτῆν, ἐν αἰτείαις καὶ διανυκτερεύσεσιν, προσοχαῖς τε τῶν θείων λόγων, etc. Qui locus imprimis notandus est, utpote ex quo antiquitas jejunii Paschalis manifestissime ostenditur. Quamvis enim concedamus, Philonis locum ex libro *De vita contemplativa*, de Christianis non esse intelligendum, ex interpretatione tamen Eusebii hoc colligimus : Eusebium non dubitasse quin Paschale jejunium Marci evangelistæ temporibus jam tum in Ecclesia celebraretur. Cæterum ut ad παννυχίδας seu pervigilia Paschalis festi redeamus, de iisdem loquitur Eusebius cap. 9, l. vi, ubi agit de miraculis Narcisii Hierosolymorum episcopi ; et in libro iv *De vita Constantini*, c. 22, τὴν ἱερὰν διανυκτερεύσιν appellat. Epiphanius in epilogō operis *De hæresibus*, has vigiliis varie in Ecclesia observatas esse testatur. Plerique enim per sex illos dies qui Pascha præcedunt, pervigilia celebrabant. Alii quinta duntaxat feria et Sabbato vigiliis agebant, ἀγρυπνιας δὲ διατελοῦσι τὰς ἑξ, etc. ; et paulo post, ἐν τισὶ δὲ τόποις τὴν μετὰ τὴν πέμπτην ἀγρυπνοῦσιν, ἐπιφώσκουσιν εἰς τὸ προσάδδαν, καὶ τὴν κυριακὴν μόνας. Qui locus cum nullus sit, ita mihi suppleendus videtur, τὴν μετὰ τὴν

tius adhuc loquitur his verbis : « Expositiones autem, inquit, sacrorum voluminum ab iis fiunt figurate per allegorias. Universam enim legem similem esse existimant animalis: et verba quidem ipsa corporis instar esse; occultum autem sensum qui sub verbis latet, animæ speciem quamdam habere. Quem quidem sensum hæc secta scrutari et contemplari primitus instituit, in verbis ipsis velut in speculo quodam, admirabilem sententiarum pulchritudinem cœtuens. Quid præterea hic attinet commemorare cœtus et virorum ac mulierum seorsum degentium studia atque exercitationes, quæ apud nos etiamnum in usu sunt, præcipue circa diem festum Dominicæ passionis, quo tempore jejuniis atque vigiliis, et sacrorum librorum lectioni impensius vacare consuevimus. » Quæ omnia vir ille toties jam nominatus, eodem plane modo quo a nobis solis hodieque observantur, accurate notata, scriptis suis tradidit, atque in primis pervigilia magnæ solemnitatis, piæque in iisdem exercitationes, et hymnos qui a nobis recitari solent, commemorat. Et quo pacto, cum unus quispiam modulate ac decenter psalmum canere exorsus fuerit, cæteri cum silentio auscultantes, extremas duntaxat hymnorum partes simul concinant. Utque per illos dies humi in stramentis recubantes, a vino quidem, ut ejus verbis utar, penitus abstineant, neque carnes ullas degustent: sola autem aqua ad potum utantur, neque ad panem aliud quidquam adhibeant præter sal atque hyssopum. Ad hæc gradus atque ordinem præsentium describit, eorum videlicet qui ecclesiastica obeunt munera: tum ministeria diaconorum: postremo episcopatus apicem omnibus antistantem. Quæ si quis accuratius nosse desiderat, ex ipso Philonis libro discere poterit. Cæterum quin dum ista scriberet Philo, primos illos evangelicæ doctrinæ prædicatores, et ab apostolis primum traditam disciplinam in mente habuerit, nemini dubium esse arbitror.

58 CAPUT XVIII.

Qui Philonis libri ad nos pervenerint.

Hic porro vir in dicendo copiosus, in sententiis locuples, in divinæ Scripturæ intelligentia sublimis atque excelsus, variam ac multiplicem sacrorum voluminum expositionem edidit. Ac primo quidem scripsit in *Genesis*, cuncta quæ illic commemorantur, ordine explanans: quos libros *sacrarum legum Allegoriam* inscripsit. Deinde vero capita quædam sacræ Scripturæ quæ difficultatem habere videntur, singillatim exposuit, objectiones earumque solutiones apponens. Quos similiter libros *Quæstionum ac Solutionum in Genesis et in Exodus* titulo prænotavit. Sunt præterea ab eodem seorsum conscripti de diversis argumentis tractatus: verbi gratia, *De agricultura libri duo*, totidemque, *De temulentia*, et alia plurima opuscula variis pro cuiusque argumento titulis insignita. Inter quæ est illud *De rebus quas mens sobria optat et quas exsecratur*. Item *De con-*

πέμπτην ἀγρυπνοῦσιν ἐπιφώσκουσαν εἰς τὸ προσάβ-
βατον, καὶ τὴν μετὰ τὸ σάββατον ἐπιφώσκουσαν εἰς
τὴν κυριακὴν μὴνας. Ac fortasse etiam plura desunt
in illo Eriphanii loco. Nam et nocte illa quæ Pa-
rascenem sequitur, Christiani vigilabant, ut docet
Cyrillus Hierosolymitanus in catechesi 18, διὰ δὲ
τὸν κάματον τὸν προγενόμενον ὑμῖν ἐκ τῆς ὑπερ-
θέσεως τῆς νηστείας τῆς παρασκευῆς, καὶ τῆς
ἀγρυπνίας.

(69) Τὸν τῆς προστασίας τρόπον. Presbyteros
intelligit, de quibus Philo in dicto libro *De vita con-*
templativa, pag. 899 editionis Parisiensis.

(70) Πλατὺς ταῖς διαβολαῖς. Rufinus legisse vi-

τε λέγεσθαι εἰωθότας πρὸς ἡμῶν ὕμνων ἱστορῶν, καὶ
ὡς ἐνὸς μετὰ ῥυθμοῦ κοσμίου ἐπιψάλλοντος, οἱ λοιποὶ
καθ' ἡσυχίαν ἀκροώμενοι, τῶν ὕμνων τὰ ἀκροτελευτία
συνεξηγοῦσιν, ὅπως τε κατὰ τὰς δεδλωμένας ἡμέρας
ἐπὶ στιβάδων χαμμουνοῦντες, οἴνου μὲν τοπαράπαν. ὡς
αὐτοῖς βήμασιν ἀνέγραψεν, οὐκ ἀπογοινοῦνται, ἀλλ'
οὐδὲ τῶν ἐναίμων τινὸς, ὕδωρ δὲ μόνον αὐτοῖς ἔστι τὸ
ποτὸν, καὶ προσόψημα μετ' ἄρτου ἄλλες καὶ ὕσσωπον.
Πρὸς τοῦτοις γράφει τὸν τῆς προστασίας τρόπον (69),
τῶν τὰς ἐκκλησιαστικὰς λειτουργίας ἐγκεχειρισμέ-
νων, διακονίας τε καὶ τὰς ἐπὶ πᾶσιν ἀνωτάτω τῆς
ἐπισκοπῆς προεδρίας. Τούτων δ' ὅτι πόθος ἔνεστι
τῆς ἀκριβοῦς ἐπιστάσεως, μάθοι ἂν ἐκ τῆς δηλωθείσης
τοῦ ἀνδρὸς ἱστορίας. Ὅτι δὲ τοὺς πρώτους κήρυκας
τῆς κατὰ τὸ Εὐαγγέλιον διδασκαλίας, τὰ τε ἀρχῆθεν
πρὸς τῶν ἀποστόλων ἔθη παραδεδομένα καταλαβὼν ὁ
Φίλων ταῦτ' ἔγραφε, παντὶ τῷ ὄντι.

C

ΚΕΦΑΛΑΙΟΝ ΙΗ'.

"Ὅσα τοῦ Φίλωνος εἰς ἡμᾶς περιῆλθε συγ-
γράμματα (Nic. H. E. II, 17, 18).

Πολὺς γε μὴν τῷ λόγῳ, καὶ πλατὺς ταῖς δια-
νοίαις (70), ὑψηλὸς τε καὶ μετέωρος ἐν ταῖς εἰς τὰς
θείας Γραφαῖς θεωρηταῖς γεγεννημένος, ποικίλην καὶ
πολύτροπον τῶν ἱερῶν λόγων πεποίηται τὴν ὑφήγη-
σιν τοῦτο μὲν εἰρημῶ καὶ ἀκολουθίᾳ, τὴν τῶν εἰς τὴν
Γένεσιν διεξελθῶν *πραγματειῶν*, ἐν οἷς ἐπέγραψε νό-
μων ἱερῶν Ἀλληγορίας, τοῦτο δὲ, κατὰ μέρος δια-
στολὰς κεφαλῶν τῶν ἐν ταῖς Γραφαῖς ζητούμε-
νων, ἐπιστάσεις τε καὶ διαλύσεις ποιούμενος ἐν
οἷς καὶ αὐτοῖς κατὰ τὴν ἑρμηνείαν τῶν ἐν *Γένεσει* καὶ
τῶν ἐν *Ἐξαρῳγῇ* ζητημάτων τε καὶ λύσεων τε-
θροῖται τὴν ἐπιγραφὴν. Ἔστι δ' αὐτῷ παρὰ ταῦτα,
προβλημάτων τινῶν ἰδίως πεπονημένα σπουδάσματα.
Οἷα ἔστι τὰ *Περὶ γεωργίας δύο*, καὶ τὰ *Περὶ μέθης*
τοσαῦτα, καὶ ἄλλα ἅττα διαφόρου καὶ οἰκίας ἐπιγρα-
φῆς ἤξιωμένα. Οἷος *Περὶ ὧν νήψας ὁ νοῦς εὐχε-
ται* (71) καὶ *καταράται*, καὶ ὁ *Περὶ φουγῆς καὶ εὐρέ-*

detur βαθύς, vertit enim in sensibus profundissimis.
Nicephorus tamen et scripti codices vulgatam
lectionem tuentur. Paulo post nostri codices Maz.,
Med. ac Fuk. vocem interserunt hoc modo, ὑψηλὸς
τε ὢν καὶ μετέωρος.

(71) *Περὶ ὧν νήψας ὁ νοῦς εὐχεταί*. Hic Philo-
nis liber hodie non existat. Nam quod Nicolaus Fa-
ber ad oram codicis sui adnotaverat, forte scriben-
do esse *Περὶ τοῦ Ἐξέρηψε Νωε*, id equidem pro-
bare non possum, licet in eo libro agat Philo de vo-
tis et imprecationibus. Apud Snidam liber hic Phi-
lonis inscribitur *Περὶ ὧν κατὰ νοῦν τις εὐχεταί*
εἰς. Sophronius vero sic habet: *Περὶ ὧν κατὰ νοῦν*

σεως (72), καὶ ὁ Περὶ τῆς πρὸς τὰ παιδεύματα συν-
 ὄθου. Περὶ τε τοῦ, τίς ὁ τῶν θείων ἐστὶ κληρονόμος,
 ἢ Περὶ τῆς εἰς τὰ ἴσα καὶ ἐναντία τομῆς, καὶ ἔτι ὁ
 Περὶ τῶν τριῶν ἀρετῶν, ἃς σὺν ἄλλαις ἀνέγραψε
 Μωσῆς. Πρὸς τοῦτοις, ὁ Περὶ τῶν μετονομαζομένων,
 καὶ ὧν ἕνεκα μετονομάζονται, ἐν ᾧ φησι συνεταχέ-
 ναι: καὶ περὶ Διαθηκῶν πρώτης καὶ δευτέρας (73). Ἔστι
 δ' αὐτοῦ καὶ Περὶ ἀποκλίας, καὶ Βλου σοφοῦ τοῦ κατὰ
 δικαιοσύνην τελειωθέντος, ἢ Περὶ νόμων ἀγράφων.
 Καὶ ἔτι Περὶ γιγάντων, καὶ Περὶ τοῦ μή τρέπεσθαι τὸ
 Θεῖον (74), Περὶ τε τοῦ, κατὰ Μωϋσέα, θεοπέμπτους
 εἶναι τοὺς ὄνειρους (75), πρώτον, δεύτερον, τρίτον, τέ-
 ταρτον, πέμπτον. Καὶ ταῦτα μὲν τὰ εἰς ἡμᾶς ἐλθόντα
 τῶν Εἰς τὴν Γένεσιν. Εἰς δὲ τὴν Ἐξοδον ἐγνωμεν αὐ-
 τοῦ Ζητημάτων καὶ Λύσεων πρώτον, δεύτερον, τρί-
 τον, τέταρτον, πέμπτον. Καὶ τὸ Περὶ τῆς σκηρῆς, τὸ
 τε Περὶ τῶν δέκα λογίων, καὶ τὰ Περὶ τῶν ἀναφερο-
 μένων ἐν εἰδὶ νόμων εἰς τὰ συντείνοντα κεφάλαια
 τῶν δέκα λόγων, πρώτον, δεύτερον, τρίτον, τέταρτον.
 Καὶ τὸ Περὶ τῶν εἰς τὰς Ἱερουσαλίας ζώων, καὶ τίνα
 τὰ τῶν θυσιῶν εἶδη. Καὶ τὸ Περὶ τῶν προκειμένων
 ἐν τῷ νόμῳ τοῖς μὲν ἀγαθοῖς ἄλλων, τοῖς δὲ πορη-
 ροῖς ἐπιτιμῶν καὶ ἀρῶν. Πρὸς τοῦτοις ἅπασιν καὶ μο-
 νόβιβλα αὐτοῦ φέρεται, ὡς τὸ Περὶ Προβολας (76), καὶ

εὐδόμηθα καὶ ἀπομαρτυρόμεθα, λόγος εἰς. Hiero-
 nymus dicitur, De iis quæ sensu precamur et dete-
 stamur, liber unus. Ubi notabis sensum poni pro in-
 tellectu, more illius sæculi. Sic idem Hieronymus
 in Indice hæreseon, cap. 7, de Valentinianis, sensum
 semper vocat, qui Græce est νοῦς, et in cap. 28
 ejusdem libri. Ita etiam Eusebii Emissenus, seu
 C potius Eucherii in homilia prima de Ascensione:
 Τοῦτος, inquit, homo in animi intellectu, et sensus
 exercitio, et in mentis ratione ac vigore consistit. Nul-
 la enim carnis utilitas est. Et in sermone de Pente-
 coste cum dicit: Ad hoc enim sensum rationabilem
 naturæ munere, et secundæ natalitatis reparatione
 suscepimus. Rufinus in expositione symboli: Conci-
 lium vanitatis est et hoc, quod olim congregavit per-
 tinax et prava contentio, asserens quidem Christum
 carnem humanam suscepisse, non tamen et animam
 rationalem, cum utique et carni et animæ et sensui
 et menti una eademque salus a Christo collata sit.
 Ubi defendendæ sunt voces illæ et menti.

(72) Ὁ περὶ φυγῆς καὶ εὐρέσεως. Ita quidem
 scribitur in codice Regio, quam scripturam confir-
 mat Rufinus. Vertit enim De natura et inventione.
 Apud Suidam hic liber inscribitur Περὶ φύσεως καὶ
 εὐρήματος. Quam inscriptionem Suidas ex Sophro-
 nio Hieronymi interprete desumpsit. Verum optimi
 codices Max. ac Med., cum Fuk. et Saviliano,
 præferunt καὶ ὁ Περὶ φύσεως καὶ ἀίρέσεως. Quare
 assentior Nicephoro, qui duos Philonis libros recte
 distinxit: quorum alter inscriptus erat Περὶ φυγῆς
 καὶ ἀίρέσεως, id est, De fuga et electione; alter
 Περὶ φύσεως καὶ εὐρέσεως, hoc est, De natura et
 inventione. Ex quo apparet codicem Eusebium quo
 usus est Nicephorus, hoc quidem in loco nostris
 exemplaribus emendatorem fuisse.

(73) Vulg. περὶ διαθηκῶν πρώτων καὶ δευτέρον.
 Hieronymus et Christophorus vertunt De pactis.
 Sed nos, Rufinum secuti, malimus vertere De
 testamentis. Διαθήκην LXX Interpretes posuerunt
 pro pactione quam Græci συνθήκην vocant, ut no-
 tavit Isidorus Pelusiota. Præcipue autem sic voca-
 runt fœdera quæ Deus inivit cum hominibus; cu-
 jusmodi multa referuntur in Veteri Instrumento.
 Sed omnium maximum est et sanctissimum quod
 Deus pepigit cum Abrahamo. Hoc Latini omnes uno

A fusione linguarum. Est et alius De fuga et inven-
 tione. Item De congressu et consuetudine cum huma-
 noribus disciplinis. Præterea Quis rerum divinarum
 hæres sit, seu De divisione in partes æquales et inæ-
 quales. Item De tribus virtutibus quas cum aliis Mo-
 ses descripsit. Est insuper alius liber De nominum
 mutatione, et quas ob causas nomina immutantur.
 In quo libro de duobus Testamentis primo ac se-
 cundo se scripsisse testatur. Est et alius liber De
 migratione. Item De vita sapientis qui per justitiam
 consummatus est, seu De legibus non scriptis: et al-
 ter De gigantibus; tum Quod Deus sit immutabilis.
 Adde his libros quinque De eo quod somnia inmit-
 tantur a Deo, ex sententia Mosis. Atque hi sunt li-
 bri ab illo in Genesin conscripti, qui ad nos perve-
 nerunt. In Exodum vero quinque libros Quæstio-
 num et Solutionum ab eo scriptos vidimus. Item
 De tabernaculo, De decem præceptis. Sunt et quatuor
 B ejus libri De specialibus legibus quæ ad summa De-
 calogî capita referuntur. Alius item De animalibus
 quæ sacrificiis deputata sunt, et quæ sunt species
 sacrificiorum. De præmiis et suppliciis quæ in lege
 proposita sunt tam bonis quam malis. Et De impre-
 cationibus. Præter 59 hos omnes circumferuntur

consensu Testamentum dixerunt, alludentes potius
 ad vim ipsam nominis, qua testatio voluntatis desi-
 gnatur, quam ad mortis significationem. Ostendere
 scilicet voluerunt, pacta illa et promissa Dei non
 minus firma esse quam testamenta hominum rata
 esse solent. Secundum fœdus fuit illud, quod Deus
 C pepigit cum Mose et Israelitis, ut est in Exodi cap.
 xxix. Quanquam duplex fœdus cum Mose Deus percussit:
 prius quidem in monte Horeb, alterum vero
 in agro Moabitarum, ut legitur in Deuteronomii
 cap. xxx. De duobus his fœderibus librum scripse-
 rat Philo hoc titulo: Περὶ Διαθηκῶν πρώτης καὶ
 δευτέρας. Sic enim scribitur in quatuor nostris co-
 dicibus, Max. scilicet, Med., Fuk. et Savil. Quod
 si quis vulgatam codicis Regii scripturam retinere
 maluerit, non valde repugnabo. Certe Philo diserte
 testatur duos se libros scripsisse Περὶ Διαθηκῶν.
 Sic enim ait in libro De nominum mutatione: Τὸν δὲ
 Περὶ Διαθηκῶν συμπαντα λόγον, ἐν ἑσὶν ἀναγέ-
 γραφα πράξει.

(74) Vulg. ἡ περὶ τοῦ μή τρέπεσθαι τὸ Θεῖον. Scri-
 bendum est καὶ περὶ τοῦ, etc. Est enim titulus al-
 terius libri, qui in vulgatis Philonis editionibus ita
 perscribitur: Περὶ τοῦ ὅτι ἀτραπὸν τὸ Θεῖον.

(75) Περὶ τοῦ κατὰ Μωϋσέα θεοπέμπτους εἶναι
 D τοὺς ὄνειρους α. β. γ. δ. ε. Aliter hunc locum le-
 gisse videtur Rufinus. Vertit enim De Moysis vita
 libros quinque. De eo quod a Deo mittantur somnia.
 Sed cum De vita Moysis libros tres duntaxat scripse-
 rit Philo, hæc Rufini versio ferri non potest. De eo
 quidem quod a Deo mittantur somnia, tres libros a
 Philone conscriptos fuisse constat; quorum primus
 perit, secundus exstat pag. 465 editionis Pari-
 siensis: in cuius exordio mentionem facit prioris
 libri, quem de eodem argumento exaraverat. Tertius
 demum exstat liber in eadem editione p. 1108,
 non suo loco positus. An autem plures his tribus
 scripserit libros, nobis non constat. Suidas certe
 quinque libros Philonis de somniis commemorat.

(76) Vulg. τὰ περὶ Προβολας. In codice Max. et Fuk.
 scriptum est τὸ Περὶ Προβολας, rectius; unicus
 enim fuit Philonis liber hoc titulo prænotatus Περὶ
 Προβολας. In manuscripto Philonis codice biblio-
 thecæ Augustanæ, hic Philonis liber De Providentia
 confunditur cum altero ejusdem Philonis libro ad-

etiam singulares ejusdem libri. *De providentia. De Judæis. De homine civilem vitam agente. Alexander, sive De eo quod bruta animalia ratione sint prædita. Item Quod quicumque peccat servus est. Cui subjunctus est liber, De eo quod liber est quicumque virtuti studet. Sequitur liber ille De vita contemplativa seu De supplicibus, ex quo capita quædam de apostolicorum hominum vita supra retulimus. Sed et Hebraicorum nominum quæ in lege et in prophetis occurrunt, interpretationes ab ipso compositæ esse dicuntur. Idem cum imperante Caio Romam venisset, librumque de illius sceleribus et flagitiis conscripserat, quem per cavillationem *De virtutibus* inscripsit, postmodum Claudio ad imperium evecto, coram universo senatu librum illum fertur recitasse. Qui quidem tanta omnium admiratione exceptus est, ut ejus scripta digna deinceps judicata sint, quæ in bibliothecis publicis consecrarentur. Sub idem tempus cum Paulus apostolus ab Hierosolymis et finitimis locis regressus ad Illyricum usque properaret, Claudius imperator Judæos Urbe expulit. Unde Aquila et Priscilla cum aliis Judæis Roma egressi, in Asiam appulerunt, ibique cum apostolo Paulo qui Ecclesiarum regionis illius fundamenta a se recens posita tum maxime firmabat, commorati*

versus Flaccum. Perit quidem hic Philonis liber *De Providentia*. Sed ejus insigne fragmentum habes apud Eusebium in lib. viii *Præparationis*, cap. ultimo, et in lib. vii, c. 21.

(77) *Περὶ Ἰουδαίων*. Non dubito quin scribendum sit *Ἰγέρ Ἰουδαίων*. Sic enim laudatur hic Philonis liber ab Eusebio in lib. viii *De præparatione evangelica*, cap. 10, ubi locus profertur elegantissimus ex τῆς Φίλωνος *Ἰγέρ Ἰουδαίων ἀπολογίας*. Emendationem nostram confirmat Rufinus, qui hunc locum ita vertit, *de Judæis apologeticus liber*.

(78) *Ἑβραϊκῶν ὀνομάτων ἑρμηνείαι*. De hoc Philonis libro Hieronymus in interpretatione nominum Hebraicorum ita scribit: *Philo, vir disertissimus Judæorum, Origenis quoque testimonio comprobatur edidisse librum Hebraicorum nominum, eorumque etymologias juxta ordinem litterarum e latere copulasse. Qui cum vulgo habeatur a Græcis, et bibliothecas orbis impleverit, studii mihi fuit in Latinam eum linguam vertere*. Porro cum Philo ea duntaxat nomina interpretatus fuisset quæ in lege ac prophetis habebantur, postea Origenes verborum ac nominum Novi Testamenti interpretationem adjecit, supplens videlicet id quod in Philonis libro deesse videbatur, ut scribit Hieronymus ibidem. Origenes in lib. v *Comment. in Evangelium Joannis*: *Invenimus ergo in interpretatione nominum, Joannes, etc.*

(79) *Σπουδὴ εἶναι λέγονται*. Tres nostri codices, Maz., Med. ac Fuketii scriptum habent *σπουδαί*.

(80) *Ἰουδαίους Ῥώμης ἀπελαύνει Κλαύδιος*. Desumpsit hoc ex Luca in Actibus apostolorum cap. xviii. Et Orosius quidem anno Claudii nono id gestum esse scribit ex Josepho. Anno, inquit, ejusdem nono expulsos per Claudium urbe Judæos Josephus tradit. Verum Josephi locus cujus testimonio nititur Orosius, hodie non exstat. Itaque Orosius memoria lapsus mihi videtur. Ac profecto nequaquam verisimile est, Claudium imp., qui tanta benevolentia semper Judæos complexus est, ut patet ex multis ejus edictis quæ apud Josephum leguntur, ipsos nominatim Judæos urbe expulisse. Crediderim potius, cum magna Romæ famas orta esset, id quod anno Claudii decimo refertur in *Chronico* Eusebii,

ὁ *Περὶ Ἰουδαίων* (77) συνταχθεὶς αὐτῷ λόγος, καὶ Πολιτικός· ἐτι τε Ὁ Ἀλέξανδρος, ἢ *Περὶ τοῦ λόγου ἔχειν τὰ ἄλογα ζῶα*. Ἐπὶ τοῦτοις ὁ *Περὶ τοῦ δουλον εἶναι πάντα φαῦλον*. Ὡ ἐξῆς ἐστιν, ὁ *Περὶ τοῦ πάντα σπουδαίων ἐλευθερον εἶναι*. Μεθ' οὗς συντάχεται αὐτῷ, ὁ *Περὶ βίου θεωρητικῷ ἢ λικετῶν*, ἐξ οὗ τὰ περὶ τοῦ βίου τῶν ἀποστολικῶν ἀνδρῶν διεληλυθασμεν· καὶ *Τῶν ἐν ῥώμῃ δὲ καὶ προφίταις Ἑβραϊκῶν ὀνομάτων αἱ ἑρμηνείαι* (78), τοῦ αὐτοῦ σπουδὴ εἶναι λέγονται (79). Οὗτος μὲν οὖν κατὰ Γάϊον ἐπὶ τῆς Ῥώμης ἀφικόμενος, τὰ περὶ τῆς Γαίου θεοστυγίας αὐτῷ γραφέντα, ἃ μετὰ ἤθους καὶ εἰρωνείας ἐπέγραψεν *Περὶ ἀρετῶν*, ἐπὶ πάσης λέγεται τῆς Ῥωμαίων συγκλήτου κατὰ Κλαύδιον διελεῖν, ὡς καὶ τῆς ἐν βιβλιοθήκαις ἀναθέσεως θαυμασθέντας αὐτοῦ καταξιοθῆναι τοὺς λόγους. Τηνικαῦτα δὲ καὶ Παύλου τὴν ἀπὸ Ἱερουσαλήμ καὶ κύκλῳ πορεύει μέχρι τοῦ Ἰλλυρικῷ διανότος, Ἰουδαίους Ῥώμης ἀπελαύνει Κλαύδιος (80). Ὅτε Ἀκύλας (81) καὶ Πρίσκιλλα μετὰ τῶν ἄλλων Ἰουδαίων τῆς Ῥώμης ἀπαλλαγέντες, ἐπὶ τὴν Ἀσίαν καταίρουσιν· ἐνταῦθα τε Παῦλος τῷ ἀποστόλῳ συνδιατρέβουσι, τοὺς αὐτόθι τῶν Ἐκκλησιῶν ἄρτι πρὸς αὐτοῦ καταβληθέντας θεμελίους ἐπιστηρίζοντι. Διδάσκαλος καὶ τούτων ἢ ἱερὰ τῶν Πράξεων γραφή. sunt, ut docet divinus Actuum apostolicorum liber.

Claudium omnes peregrinos urbe expulisse, inter quos etiam fuere Judæi. Illi enim antea ab Augusto factum fuerat; et a secutis imperatoribus frequentissime postea usurpatum, quoties urbs Roma penuria annonæ laborabat. Atque ita explicandum censeo locum illum beati Lucæ. Quod si quis fultus auctoritate Suetonii, opinionem nostram respiciat, equidem non magnopere repugnabo. Orosium secuti sunt deinceps omnes Chronographi, et Baronius in *Annalibus*. Quem tamen miror, cum edictum illud Claudii contra Judæos referat anno Claudii nono, concilium Hierosolymitanum in eundem annum conferre. At id manifesto pugnat cum Actibus apostolorum. Nam post concilium Hierosolymitanum, quod refertur cap. xv, Paulus regressus Antiochiam apostolorum Epistolam fratribus tradidit, et aliquanto tempore ibidem moratus esse dicitur. Posthæc sejunctus a Barnaba, abiit in Syriam ac Ciliciam, prædicans verbum Dei. Inde in Phrygiam et Galatiam ac Mysiam profectus est, ubi in somnis a Spiritu sancto admonitus, in Macedoniam navigavit, ac primum quidem Philippis annuntiavit fidem Christi: posthæc Thessalonicæ et Berrhoæ. Hinc Athenas cum navigasset, diutius ibi commoratus, dum Timotheum et Sylam expectat, Atheniensibus verbum Dei prædicavit. Deinde Corinthum profectus, Aquilam et Priscillam ibi reperit, qui nuper eo ab Italia venerant ob edictum Claudii, quo omnes Judæi compulsi erant Urbe excedere, ut est in cap. xviii Actuum apostolorum. Ex his apparet, inter concilium Hierosolymis habitum, et edictum Claudii, multum temporis intercessisse. Quo temporis spatio cuncta hæc quæ compendiose retulimus, a Paulo apostolo sunt gesta. In *Chronico Alexandrino* concilium Hierosolymitanum refertur anno Claudii sexto, melius dixisset septimo. Sic enim cuncta egregie conveniunt. Nam Paulus residuis mensibus anni illius quo concilium habitum fuerat, mansit Antiochiæ, tum anno sequenti Syriam et Ciliciam perlustravit cum Phrygia et Galatia. Anno demum Claudii nono venit in Græciam.

(81) *Ὅτε Ἀκύλας*. Id est quo tempore Aquila, etc. Potest etiam legi disjunctim ὁ τε, ut in Regio et Fuk. codice scriptum inveni.

ΚΕΦΑΛΑΙΟΝ ΙΘ'.

A

CAPUT XIX.

Ὅσα τοὺς ἐν Ἱεροσολύμοις Ἰουδαίους συμφορὰ με-
τήληθεν ἐν τῇ τοῦ Πάσχα ἡμέρᾳ (Nic. H. E. II, 26).

Ἐτι δὲ Κλαυδίου τὰ τῆς βασιλείας διέποντος, κα-
τὰ τὴν τοῦ Πάσχα ἑορτήν, τοσαύτην ἐπὶ τῶν Ἱε-
ροσολύμων στάσει καὶ παραγῆν ἐγγενέσθαι συνέθη,
ὡς μόνον τῶν περὶ τὰς ἐξόδους τοῦ ἱεροῦ βίᾳ συν-
ωθουμένων, τρεῖς μυριάδας (82) Ἰουδαίων ἀποθανεῖν
πρὸς ἀλλήλων καταπατηθέντων, γενέσθαι τε τὴν ἑορ-
τὴν πένθος μὲν ὅλη τῷ ἔθνει, θρῆνον δὲ καθ' ἑκάστην
οἰκίαν. Καὶ ταῦτα μὲν σχεδὸν κατὰ λέξιν ὁ Ἰώσηπος.
Κλαύδιος δὲ Ἀγρίππαν, Ἀγρίππου παῖδα, Ἰου-
δαίων καθίστησι βασιλέα (83), Φήλικα (84) τῆς
χώρας ἀπάτης Σαμαρείας τε καὶ Γαλιλαίας, καὶ
προσέτι τῆς ἐπιχαλουμένης Περαίας, ἐπίτροπον ἐκ-
πέμψας. Διοικήσας δὲ αὐτὸς τὴν ἡγεμονίαν ἔτεσι
τριῶν καὶ δέκα πρὸς μῆσιν ὀκτώ, Νέρωνα τῆς ἀρχῆς
διάδοχον καταλιπὼν τελευτᾷ.

ΚΕΦΑΛΑΙΟΝ Κ'.

Ὅσα καὶ κατὰ Νέρωνα ἐν τοῖς Ἱεροσολύμοις
ἐπράχθη (Nic. H. E. II, 26).

Κατὰ δὲ Νέρωνα Φήλικος τῆς Ἰουδαίας ἐπιτρο-
πεύοντος, αὐτοῖς ῥήμασι αὖθις ὁ Ἰώσηπος, τὴν εἰς
ἀλλήλους στάσιν τῶν ἱερῶν ὡδε πως ἐν εἰκοστῷ τῆς
Ἀρχαιολογίας γράφει: « Ἐξάπτεται δὲ καὶ τοὺς ἀρ-
χιερεῦσι στάσις πρὸς τοὺς ἱερεῖς, καὶ τοὺς πρώτους
τοῦ πλῆθους τῶν Ἱεροσολύμων, ἕκαστός τε αὐτῶν,
στίζος ἀνθρώπων τῶν θρασυτάτων καὶ νεωτεριστῶν
ἐαυτῷ ποιήσας, ἡγεμῶν ἦν. Καὶ συββάσσοντες ἐκα-
κόλογγον τε ἀλλήλους, καὶ λίθους ἔβαλλον. Ὁ δ' ἐπι-
πλήξων, ἦν οὐδὲ εἷς, ἀλλ' ὡς ἐν ἀπροστατεύτῳ πόλει
ταῦτ' ἐπράσσετο μετ' ἐξουσίας. Τοσαύτη δὲ τοὺς ἀρ-
χιερεῖς κατέλαθεν ἀναίδεια καὶ τόλμα, ὥστε ἐκπέμ-
πειν δούλους ἐτόλμων ἐπὶ τὰς ἀλυνας, τοὺς ληψομέ-
νους τὰς τοῖς ἱερεῦσι ὀφειλομένας δεκάτας. Καὶ συν-
εβαίνε τοὺς ἀπορουμένους τῶν ἱερῶν ὑπ' ἐνδείας

(82) *Τρεῖς μυριάδας.* Idem numerus ponitur in
Chronico. Sed Josephus in lib. II *De excidio* plus
quam decem millia hominum extincta esse dicit.
In vicesimo autem libro *Antiquitatum*, qui libri post
historiam belli Judaici ab eo conscripti sunt, viginti
millia occisorum numerat. Quem quidem numerum
sequi malim, propterea quod hi libri posterius
scripti sunt, ut dixi.

(83) *Ἀγρίππαν Ἰουδαίων καθίστησι βασιλέα.*
Hic junior Agrippa, si proprie loquamur, nunquam
Judæorum rex fuit. Nam post obitum patris Agrip-
pæ, qui anno IV Claudii abiit e vita, cum adhuc
infirma esset ætate, Claudius eum apud se detinuit,
nec in patris regno succedere permisit. Postea de-
functo Herode Chalcidii rege, Claudius regnum
patruī ei donavit. Quod cum per quadriennium te-
nuisset, Claudius anno imperii sui duodecimo Tra-
conitidem quæ tetrarchia Philippi fuerat, cum Ly-
sanix regno ei concessit, adempta prius Chalcide.
Jus quoque in templum, et eligendorum pontificum
potestatem quam Herodes patruus habuerat, in eum
transulit. Paulo post Nero partem Galixæ ejus
adjunxit regno, ut scribit Josephus in lib. XX. Quæ
cum ita sint, apparet falli Eusebium, qui hunc ju-
niorem Agrippam statim post obitum patris in
regnum ejus successisse, et regem Judæorum a
Claudio factum esse tum hic, tum in *Chronico* scri-
bat. Quanquam hoc loco Eusebium aperte non dicit
statim post obitum patris regem illum a Claudio

*Cujusmodi calamitas Judæos Hierosolymis ipso
Paschæ die affligerit.*

Cæterum Claudio Romanum adhuc imperium gu-
bernante, tanta seditio tantusque tumultus Hiero-
solymis in ipsa solemnitate Paschæ conflatus est,
ut illorum duntaxat qui circa templi portas contrusi
et conferti conculcatione mutua perierunt, numerus
ad triginta hominum millia pervenisse dicatur.
Adeo ut festus ille dies et universæ genti lugubris,
et singulis familiis lamentabilis fuerit. Hæc Jose-
phus iisdem fere verbis memorat. Interea Claudius
Agrippam Agrippæ filium Judæorum regem consti-
tuit, misso Felice qui Judææ simul et Samarixæ et
Galilææ, et regionis trans Jordanem 60 procurator
esset. Ipse cum tredecim annis et octo insuper
mensibus imperium administrasset, Neronem im-
peril successorem relinquens, e vita decessit.

CAPUT XX.

Quæ acta sint Hierosolymis sub imperio Neronis.

Neronis autem temporibus Felice Judæam pro-
curante, aliam rursus inter sacerdotes exortam se-
ditionem, Josephus in vicesimo *Antiquitatum* libro
narrat his verbis: « Orta est, inquit, ingens sedi-
tio pontificum adversus sacerdotes primoresque ple-
bis Hierosolymorum, adeo ut singuli illorum col-
lecta manu perditorum hominum novisque rebus
studentium, doctores se palam ferrent: congressi-
que interdum conviciis et lapidibus se mutuo impe-
terent: cum interim nemo esset qui eos objurga-
ret, sed tanquam in civitate omni rectore destituta
hæc licentius agerentur: tanta porro pontificum
erat impudentia et audacia, ut non dubitarent ser-
vos suos ad areas mittere, qui decimas sacerdoti-
bus debitas rapere. Unde accidit ut nonnulli ex

factum fuisse. Certe ipsius Josephi testimonio de-
monstrari potest, juniorem Agrippam non continuo
post patris mortem regia dignitate ornatum fuisse.
Etenim Josephus in lib. II *De bello Judaico*, cap. 13,
duodecimum Neronis annum quo cœpit bellum Ju-
daicum, componit cum anno regis Agrippæ XVII.
Proinde junior Agrippa regnare orsus est anno
Claudii octavo. Porro non negaverim eum Judæo-
rum regem dici posse, cum rex fuerit Galilææ, et
inter Judæorum reges recenseatur a Justo. Sed
nego illum Judææ regem unquam fuisse. Nam post
obitum senioris Agrippæ, qui contigit anno IV imp.
Claudii, Judæa in provinciæ formam redacta est,
missique in eam quotannis procuratores Cæsaris,
ut docet Josephus.

(84) *Φήλικα.* In *Chronico* Eusebii Felix ad pro-
curacionem Judææ missus esse dicitur a Claudio
anno XI. Sed in editione Scaligeri rectius id ascri-
bitur anno X Claudii. Verius tamen videtur, Feli-
cem anno Claudii nono missum esse in Judæam.
Nam Tacitus in lib. XII, Sulla et Othone coss., qui
est annus X Claudii, Felicem jampridem Judæis
impositum fuisse dicit, et in cap. XXIV Actum
apostolorum Paulus causam agens apud eundem
Felicem, quod contigit anno Claudii XIII, sic cum
alloquitur: *Ex multis annis te esse judicem huic
geni sciens*, etc. Cæterum, fallitur hic Rufinus, qui
hæc verba Josephi esse existimavit, cum sint Euse-
bii ipsius ut apparet.

sacerdotum ordine, quibus res familiaris erat angustior, præ alimentorum inopia deficerent. Ita seditiosorum violentia jus fasque penitus opprresserat. Idem scriptor sub hæc tempora turmam quamdam grassatorum Hierosolymis exstitisse dicit, qui interdum obvios in civitate trucidabant. Præcipue vero ait, diebus festis plebi immisti, sicas sub vestibus occultantes, optimum quemque percutiebant. Cumque vulnerati protinus corruissent, ipsi cum astantibus indignari se simulabant. Quo facto, credulitate hominum nihil de iis sinistri suspicantium, diu tecti latuerunt. Ac primuni quidem Jonatbam pontificem ab illis ait interfectum fuisse, deinde vero complures alios quotidie confossos. Adeo ut timor ipsa calamitate acerbior esset, dum singuli tanquam in acie positi, quovis momento mortem sibi imminere crederent.

61 CAPUT XXI.

De homine Ægyptio, cujus mentio fit in Actibus apostolorum.

Paucis deinde interjectis hæc subjungit: « Sed multo, inquit, graviore clade Judæos afflxit Ægyptius quidam falsus propheta. Namque is in regionem ingressus, homo magus, cum opinionem atque auctoritatem prophetæ sibi conciliasset, usque ad triginta hominum millia quos præstigiis suis deceperat, congregavit. Quos cum ex solitudine ad montem usque Olivarum perduxisset, inde in urbem Hierosolymorum irrupere statuerat, depulsoque Romanorum præsidio, dominationem occupare, satellites eos habiturus qui secum in urbem irruissent. Verum Felix conatum hominis prævenit, obviam adversus eum progressus cum Romanis militibus. Et universus populus pro salute patriæ certaturus Romanos strenue adjuvabat. Facto igitur congressu, Ægyptius quidem ipse cum paucis evasit; cæteri partim trucidati, partim capti sunt. » Hæc Josephus in secundo *Historiarum* libro retulit. Operæ pretium autem fuerit iis quæ a Josepho de homine Ægyptio dicta sunt, illa subjungere quæ in Actibus apostolorum scripta habentur: quo loco tribunus militum Hierosolymis cum plebs adversus Paulum seditionem concitasset, Felice Judæam procurante, dixit

ἀπολλυμένους θεωρεῖν. Οὕτως ἐκράτει τοῦ δικαίου παντὸς ἢ τῶν στασιαζόντων βία. » Πάλιν δὲ ὁ αὐτὸς συγγραφεὺς κατὰ τοὺς αὐτοὺς χρόνους ἐν Ἱεροσολύμοις ὑποφύηται ληστῶν τι εἶδος ἱστορεῖ, « οἱ μὲθ' ἡμέραν, ὡς φησι, καὶ ἐν μέσῃ τῇ πόλει ἐφόνευον τοὺς συναντώντας· μάλιστα γὰρ ἐν ταῖς ἑορταῖς μιγνυμένων τῷ πλήθει, καὶ ταῖς ἐσθῆτιν ὑποκρύπτοντας μικρὰ ξιφίδια, τοὺτους νύττειν τοὺς διαφόρους (85)· ἔπειτα πεσόντων, μέρος γίνεσθαι τῶν ἐπαγανακτούντων αὐτοὺς τοὺς πεφονευκτάς· διὸ καὶ παντάπασιν ὑπ' ἀξιοπιστίας ἀνευρέτους γενέσθαι. Πρῶτον μὲν οὖν ὑπ' αὐτῶν, Ἰωνάθην τὸν ἀρχιερέα κατασφαγῆναι, μετὰ δ' αὐτὸν, καθ' ἡμέραν ἀναρῆσθαι πολλοὺς, καὶ τῶν συμφορῶν τὸν φόβον εἶναι χαλεπώτερον, ἐκάστου καθάπερ ἐν πολέμῳ καθ' ὧραν τὸν θάνατον προσδεχομένου. »

ΚΕΦΑΛΑΙΟΝ ΚΑ'.

Περὶ τοῦ Αἰγυπτίου, οὗ καὶ τῶν ἀποστόλων αἱ Πράξεις ἐμνημόνευσαν (Nic. H. E. II, 26).

Ἐξῆς δὲ τούτοις ἐπιφέρει μεθ' ἑτερα λέγων· « Μείζονι δὲ τούτων πληγῇ Ἰουδαίους ἐκάκωσεν ὁ Αἰγύπτιος ψευδοπροφήτης. Παραγενόμενος γὰρ εἰς τὴν χώραν ἀνθρώπος γόης, καὶ προφήτου πίστιν ἐπιθεὶς ἑαυτῷ, περὶ τρισμυρίους μὲν ἀθροίζει τῶν ἠπατημένων, περιαιγῶν δ' αὐτοὺς ἐκ τῆς ἐρημίας εἰς τὸ Ἐλαιῶν καλούμενον ὄρος, ἐκείθεν οἷός τε ἦν εἰς Ἱεροσόλυμα παρελθεῖν βιάζεσθαι, καὶ κρατήσας (86) τῆς τε Ῥωμαϊκῆς φρουρᾶς καὶ τοῦ δήμου τυραννεῖν, χρώμενος τοῖς συνεισπεσοῦσι δορυφόροις. Φθάνει τ' αὐτοῦ τὴν ὁρμὴν Φῆλιξ, ὑπαντήσας μετὰ τῶν Ῥωμαϊκῶν ὀπλιτῶν. Καὶ πᾶς ὁ δῆμος συνεψήφισατο τῆς ἀμύνης, ὥστε, συμβολῆς γενόμενης, τὸν μὲν Αἰγύπτιον φυγεῖν μετ' ὀλίγων, διαφθορῆσαι δὲ καὶ ζωγρηθῆναι πλειστοὺς τῶν σὺν αὐτῷ. » Ταῦτα ἐν τῇ δευτέρᾳ τῶν Ἱστοριῶν ὁ Ἰώσηπος· ἐπιστῆσαι δὲ ἄξιον (87) τοῖς ἐνταῦθα κατὰ τὸν Αἰγύπτιον δεδηλωμένοις, καὶ τοῖς ἐν ταῖς Πράξεσι τῶν ἀποστόλων. Ἐνθα κατὰ Φῆλῖκα ὑπὸ τοῦ ἐν Ἱεροσολύμοις χιλιάρχου εἴρηται τῷ Παύλῳ, ὀπηνίκα κατεστασίαζεν αὐτοῦ τὸ τῶν Ἰουδαίων πλήθος· « Οὐκ ἄρα σὺ εἶ ὁ πρὸ τούτων τῶν ἡμερῶν ἀναστατώσας (88) καὶ ἐξαγαγὼν εἰς τὴν ἐρημον τοὺς τετρακισχιλίους (89) ἀνδρας

(85) Νύττειν τοὺς διαφόρους. *Inimicos* vertit Gelenius quod non probo. Nam τοὺς διαφόρους Josephus dixit pro τοὺς διαφέροντας.

(86) Καὶ κρατήσας. Hæc est Josephi vulgata editio in lib. II, cap. 13 *De bello Judaico*, cui consentit codex Regius. Sed nostri codices Maz., Med., cum Fuk. ac Savil., aliter scriptum exhibent, καὶ κρατήσας τῆς τε Ῥωμαϊκῆς φρουρᾶς καὶ τοῦ δήμου τυραννικῶς, χρώμενος τοῖς συνεισπεσοῦσιν δορυφόροις. Subauditur autem ἀπὸ κοινοῦ verbum βιάζεσθαι: quod paulo ante præcessit. Nec aliter legisse videtur Rulinus. Sic enim vertit: *Paratus inde irruere Hierosolymam, et vi ac potestate urbem tenere, simulque Romanorum præsidia ac plebem tyrannidi suæ subjugare.*

(87) Ἐπιστῆσαι δὲ ἄξιον. Proprie ἐπιστῆσαι est *atienere*, seu *observare*. Sic Eusebius in lib. III, cap. 24, οἷς καὶ ἐπιστῆσαντι, οὐκέτι ἂν δόξαι οἰαζομένη ἄλλήλοισ τὰ εὐαγγέλια. Hinc ἐπιστάσεις supra

in hoc libro, cap. 18, dicuntur notæ seu observationes. Occurrit ea vox apud Athenæum, Polybium et alios.

(88) Ἀναστατώσας. Vetus interpres in cap. XXI Actuum apostolorum vertit, *inultum concitasti*, male, ut equidem sentio. Nam ἀναστατώσας idem est quod ἀνάστατον ποιῆσαι, *abducere, asportare*. Itaque recte Musculus vertit, *qui tecum excivisti*. Potest etiam verti, *qui subvertisti quatuor millia hominum*. Sic enim Hesychius interpretatur ἀναστατώντας, ἀνατρέποντας, et ἀναστράτους, κατεστραμμένων. Hinc qui ære alieno oppressi solum vertunt, ἀναστατωθῆναι dicuntur teste Harpocrate et auctore *Etymologici*.

(89) Τετρακισχιλίους. At Josephus triginta millia hominum dicit. Quod ita intelligendum est, ut numerus quidem promiscuæ multitudinis ad triginta usque millia hominum pervenerit; ex illis vero, quatuor tantum millia fuerint sicariorum. Atque

τῶν σικαρίων; » Ἄλλὰ τὰ μὲν κατὰ Φήλιχα A Paulo: « Nonne tu es Ægyptius ille qui ante hos

διαυωρ millia hominum sicariorum? » Sed de iis quæ sub Felice gesta sunt, hactenus dictum sit.

ΚΕΦΑΛΑΙΟΝ ΚΒ.

Ὅς ἐκ τῆς Ἰουδαίας εἰς τὴν Ῥώμην δέσμιος ἀναπεμφθεὶς Παῦλος, ἀπολογησόμενος, πάσης ἀπελύθη αἰτίας (Nic. H. E. II, 28-35).

Τούτου δὲ Φήστος ὑπὸ Νέρωνος διάδοχος πέμπεται· καθ' ὃν δικαιολογησάμενος ὁ Παῦλος, δέσμιος ἐπὶ Ῥώμης ἄγεται. Ἀρίσταρχος δ' αὐτῷ συνῆν, ὃν καὶ εἰκότως συναιχιμάλωτόν που τῶν ἐπιστολῶν ἀποκαλεῖ. Καὶ Λουκάς δὲ ὁ τὰς Πράξεις τῶν ἀποστόλων γραφῆ παραδοῦς, ἐν τούτοις κατέλυσε τὴν ἱστορίαν διηγιάντων ἐπὶ τῆς Ῥώμης τὸν Παῦλον ἄνετον διατρέψαι, καὶ τὸν τοῦ Θεοῦ λόγον ἀκωλύτως κηρύξαι ἐπισημνήμενος. Τότε μὲν οὖν ἀπολογησάμενος, αὐτὸς ἐπὶ τὴν τοῦ κηρύγματος διακονίαν λόγος ἔχει σταλεῖσθαι τὸν Ἀπόστολον, δευτέρον δ' ἐπιβάντα τῇ αὐτῇ πόλει, τῷ κατ' αὐτὸν τελειωθῆναι μαρτυρίῳ. Ἐν ᾧ δεσμοῖς ἐχόμενος, τὴν πρὸς Τιμόθεον δευτέραν ἐπιστολὴν συντάττει, ὁμοῦ σημαίνων τὴν τε προτέραν αὐτῷ γενομένην ἀπολόγαν, καὶ τὴν παραπόδας τελειώσιν. Δεχοῦ δὴ καὶ τούτων τὰς αὐτοῦ μαρτυρίας· « Ἐν τῇ πρώτῃ μου, φησὶν, ἀπολογίᾳ οὐδεὶς μοι συμπαραγενετο, ἀλλὰ πάντες με ἐγκατέλιπον. Μὴ αὐτοῖς λογισθεῖν. Ὁ δὲ Κύριός μοι παρέστη καὶ ἐνεδυνάμωσέ με, ἵνα δι' ἐμοῦ τὸ κήρυγμα πληροφορηθῆ, καὶ ἀκούσασαι πάντα τὰ ἔθνη. Καὶ ἐβρόύσθη ἐκ στόματος λέοντος. » Σαφῶς δὴ παρίσται διὰ τούτων, ὅτι δὴ τὴν πρότερον, ὅπως ἂν τὸ κήρυγμα τὸ δι' αὐτοῦ πληρωθεῖ, ἐβρόύσθη ἐκ στόματος λέοντος, τὸν Νέρωνα ταύτῃ ὡς εἰκε, διὰ τὸ ὠμόθυμον προσειπῶν. Οὐκοῦν ἐξῆς προστέθεικε παραπλήσιόν τι, τὸ (90), « Ῥύσεται με ἐκ στόματος λέοντος. » ἔώρα γὰρ τῷ Πνεύματι τὴν ὅσον οὕτω μέλλουσαν αὐτοῦ τελευτήν. Διὸ φησὶν

ita Josephus conciliabitur cum Luca. Cæterum non assentior Eusebio, qui hæc sub Nerone gesta esse scribit. Nam in cap. XXI Actor. Ægyptius ille magus fusus fuisse dicitur paulo ante adventum Pauli Hierosolyma. Venit autem illuc Paulus anno Claudii ultimo. Quod ex eo colligitur quod in cap. XXIV Actorum scribit Lucas, successorem missum esse Felici Porcium Festum. Cum ergo Festus in Judæam missus fuerit anno Neronis secundo, strages Ægyptii illius in extremum Claudii annum cadat necesse est. Fefellit Eusebium Josephi narratio qui hæc sub Nerone referre videtur. Sed animadvertere debuerat Eusebius, Josephum eo loco cuncta simul et acervatim commemorare quæ a Felice gesta essent, tam sub Claudio quam sub Nerone.

(90) Vulg. Οὐκοῦν ἐξῆς προστέθεικε παραπλήσιόν τι, τὸ. Ita quidem codex Regius. Sed in Maz. Med. ac Fuk. codice scribitur παραπλήσιόν τι τῷ. Certe hic locus valde obscurus est, et idcirco a Musculo prætermisus. Re tamen diu multumque perpensa, tandem verum hujus loci sensum deprehendi. Ait igitur Eusebius, ex verbis Pauli in secunda ad Timotheum Epistola id colligi, ipsum in prima quidem defensione, sententia Judicium absolutum fuisse; postea vero in secunda accusatione fuisse damnatum. Prius quidem illud aperte designat his verbis: *In prima mea defensione nemo mihi adsuit; et cum ait: Liberatus sum ab ore leonis: quod idem est ac si diceret: Ereptus sum ex Neronis faucibus.*

CAPUT XXII.

Qualiter Paulus e Judæa Romam in vinculis missus, ad causam dicendam, judicum sententia absolutus est.

Huic successor a Nerone mittitur Festus. Quo Judæam procurante Paulus in judicium adductus causam cum dixisset, vinculus Romam perductus est. Erat cum Paulo Aristarchus quidam, quem ipse in quadam Epistola idcirco captivitatis socium appellat. Atque hic Lucas qui Actus apostolorum litteris tradidit, historiæ suæ finem fecit, Paulum Romæ in libera custodia biennium egisse, et verbum Dei libere prædicasse testatus. Tandem vero cum causam suam 62 apud judices perorasset, rursus prædicandi causa peregre profectus esse dicitur: postea que cum Romam iterum venisset, vitam martyrio finiisse. Atque hoc demum tempore alteram ad Timotheum Epistolam scripsit, in qua et de prioris sua defensione, et de imminente vitæ exitu non obscure loquitur. Audi, si placet, ipsa illius verba, quibus ea quæ dixi testatur: « In prima, inquit, mea defensione nemo mihi adfuit, sed omnes me dereliquerunt: non illis id imputetur. Dominus autem mihi astitit, et corroboravit me, ut per me prædicatio impleatur, et audiant omnes gentes. Et liberatus sum de ore leonis. » Quibus verbis satis aperte significat, se prius quidem ex leonis ricu servatum fuisse; quo per ipsum Evangelii prædicatio completeretur, Neronem scilicet ita designans propter animi crudelitatem. Sed paulo post non huic simile aliquid adjunxit, puta: « Liberabit me de ore leonis: » jam enim divino affatus Spiritu immi-

De secunda autem accusatione longe aliter loquitur Paulus. Neque enim dicit: *Liberabit me Deus de ore leonis*, sicut antea locutus fuerat. Quippe prævidebat Paulus, Deo illi ipsi revelante, se nequaquam persecutoris gladio ulterius substractum iri, sed glorioso martyrii exitu consummandum. Proinde cum de prima accusatione dixisset: *Liberatus sum ex ore leonis*, de secunda qua tunc maxime premebatur, hæc subjungit: *Liberabit me Dominus ab omni opere malo, et saluum faciet in regno suo cælesti*: mortem suam his verbis aperte designans. Hic est sensus hujus loci, quem nec interpretes, nec ego ipse prius animadverteteram. Quare in Eusebii distinctis vocibus scribendum est οὐκ οὖν, vel mutato accentu οὐκοῦν. Certe in Maz. codice distinctis vocibus οὐκ οὖν scribitur. Porro hunc Eusebii locum descripsit Hieronymus in libro *De scriptoribus ecclesiasticis*, ubi de Paulo loquitur; sed Eusebii sensum minime est assecutus, ut patebit legenti. Quare et Sophronius dum locum illum Hieronymi in Græcum sermonem verteret, aliquot verba prætermisit, quæ scilicet sensui obesse videbantur. Eusebii sensum quem dixi expressit Theodoretus in Epistola II ad Timotheum ad illa verba: *Liberabit me Dominus ab omni opere malo*. Οὐκ εἶπεν δὲ, Ῥύσεται με πάλιν ἀπὸ λέοντος, ἀλλ' ἀπὸ παντὸς ἔργου πορνου. Ἡδὲ γὰρ ὡς δέξεται πάντως τοῦ βίου τὸ τέλος.

nentem sibi mortem prævidebat. Quocirca postquam dixit : « Liberatus sum ex ore leonis, » statim addit : « Liberabit me Dominus ab omni opere malo, et servabit in regnum suum cœleste, » martyrium suum jamjam adfore significans. Quod quidem etiam evidenter in eadem Epistola prædixerat his verbis : « Ego enim jam delibor, et tempus dissolutionis meæ instat. » Et in hac quidem secunda ad Timotheum Epistola, Lucam solum sibi adesse testatur ; in prioro vero defensione ne hunc quidem adfuisse dicit. Quam ob causam videtur Lucas Actuum apostolicorum historiam illo tempore conclusisse, cum omnia quæ quoad Paulum versatus est gesta fuerant, commemorasset. Hæc idcirco a nobis dicta sunt, ut ostendamus Paulum non in primo illo cujus meminit Lucas, in urbem Romam adventu, martyrio esse perfunctum. Quippe probabile est Pauli pro fide nostra defensionem a Nerone qui circa initia imperii clementius se gerebat, benigne admissam fuisse : verum cum postea ad terribissima quæque facinorosa idem Nero prorupisset, apostolos quoque cum cæteris savitium ejus expertos.

63 CAPUT XXIII.

Quomodo Jacobus qui frater Domini dictus est, martyrium subiit.

Cæterum cum Paulus ad Cæsarem provocasset, Romamque a Festo missus esset, Judæi qui insidias ipsi struxerant, spe sua frustrati, in Jacobum fratrem Domini, cui episcopalis Hierosolymorum sedes ab apostolis tradita fuerat, rabiem convertunt, atque hoc fere modo illum adorti sunt. Productum in medium, abnegare fidem Christi coram omni populo jubent. Sed cum is præter omnium expectationem libera voce et majore quam sperabant fiducia, Servatorem ac Dominum nostrum Jesum Dei Filium esse coram omni multitudine confessus fuisset ; tum illi impatienter ferentes testimonium tanti viri, quippe qui ob singularem continentiam ac religionem, omnium consensu justissimus habebatur, arrepta ex morte rectoris licentia eum trucidant. Quippe per idem tempus mortuo in Judæa Festo, absque ullo præside ac moderatore provincia remanserat. Ac jam quidem superius modum cædis Jacobi ex allatis Clementis verbis cognovimus, qui ex templi fastigio eum præcipitatum, et fullonis vecte percussum interiisse testatus est. Sed omnium accuratissime Hegesippus qui apostolorum temporibus proximus fuit, in quinto *Commentariorum* libro de Jacobo præscripsit his verbis : « Ecclesiæ, inquit, administrationem una cum apostolis suscepti Jacobus frater Domini, qui jam inde a Christi

ἐπιλέγων τῶ, « καὶ ἐρρύσθη ἐκ στόματος λέοντος, » τό· « Ῥύσεται με ὁ Κύριος ἀπὸ παντὸς ἔργου πονηροῦ, καὶ σώσει εἰς τὴν βασιλείαν αὐτοῦ τὴν ἐπουράνιον, » σημαίνων τὸ παραυτίκα μαρτύριον, ὃ καὶ σαφέστερον ἐν τῇ αὐτῇ προλέγει γραφῇ φάσκων· « Ἐγὼ γὰρ ἤδη σπένδομαι, καὶ ὁ καιρὸς τῆς ἀναλύσεώς μου ἐφέστηκεν. » Νῦν μὲν οὖν ἐπὶ τῆς δευτέρας Ἐπιστολῆς τῶν πρὸς Τιμόθεον, τὸν Λουκᾶν μόνον γράφοντι αὐτῶ συνεῖναι δηλοῖ, κατὰ δὲ τὴν προτέραν ἀπολογία οὐδὲ τοῦτον. Ὅθεν εἰκότως τὰς τῶν ἀποστόλων Πράξεις ἐπ' ἐκεῖνον ὁ Λουκᾶς περιέγραψε τὸν χρόνον, τὴν μέχρις οὗτε τῶ Παύλου συνῆν ἱστορίαν ὑφηγησάμενος. Ταῦτα δὲ ἡμῖν εἰρηται παρισταμένοις, ὅτι μὴ καθ' ἣν ὁ Λουκᾶς ἀνέγραψεν ἐπὶ τῆς Ῥώμης ἐπιδημίαν τοῦ Παύλου, τὸ μαρτύριον αὐτῶ συνεπεράθη. Εἰκόσ γε τοι κατὰ μὲν ἀρχὰς ἡπιώτερον τοῦ Νέρωνος διακειμένου, ῥᾶον τὴν ὑπὲρ τοῦ δόγματος τοῦ Παύλου καταδεχθῆναι ἀπολογία· προελθόντος δὲ εἰς ἀθεμίτους τόλμας, μετὰ τῶν ἄλλων καὶ τὰ κατὰ τῶν ἀποστόλων ἔγχειρισθῆναι (90').

ΚΕΦΑΛΑΙΟΝ ΚΓ'.

Ὡς ἐμαρτύρησεν Ἰάκωβος ὁ τοῦ Κυρίου χρηματίας ἀδελφός (Nic. H. E. II, 38).

Ἰουδαῖοι γε μὴν, τοῦ Παύλου Καίσαρα ἐπικαλεσαμένου, ἐπὶ τε τὴν Ῥωμαίων πόλιν ὑπὸ Φήστου παραπεμφθέντος, τῆς ἐλπίδος καθ' ἣν ἐξήρτυον αὐτῶ τὴν ἐπιβουλήν, ἀποπεσόντες, ἐπὶ Ἰάκωβον τὸν τοῦ Κυρίου τρέπονται ἀδελφόν, ὃ πρὸς τῶν ἀποστόλων ὁ τῆς ἐπισκοπῆς τῆς ἐν Ἱεροσολύμοις ἐγχεχίριστο θρόνος. Τοιαῦτα δὲ αὐτοῖς καὶ τὰ κατὰ τοῦτου τολμήματα (91). Εἰς μέσον αὐτὸν ἀγαγόντες, ἄρνησιν τῆς εἰς τὸν Χριστὸν πίστεως ἐπὶ παντὸς ἐζήτησαν τοῦ λαοῦ. Τοῦ δὲ παρὰ τὴν ἀπάντων γνώμην ἐλευθέρα φωνῆ καὶ μᾶλλον ἢ προσεδίχθησαν ἐπὶ τῆς πληθύος ἀπάσης παρρησιασασαμένου, καὶ ὁμολογήσαντος Ἰὺν εἶναι τοῦ Θεοῦ τὸν Σωτῆρα καὶ Κύριον ἡμῶν Ἰησοῦν τὸν Χριστὸν, μηκέθ' οἷοι τε τὴν τοῦ ἀνδρὸς μαρτυρίαν φέρειν, τῶ δικαιοτάτον αὐτὸν παρὰ τοῖς πᾶσι δι' ἀκρότητα, ἥς μετῆι κατὰ τὸν βίον, φιλοσοφίας τε καὶ θεοσεβείας πιστεύεσθαι, κτείνουσι, καιρὸν εἰς ἐξουσίαν λαθόντες τὴν ἀναρχίαν, ὅτι δὴ τοῦ Φήστου κατ' αὐτὸ τοῦ καιροῦ ἐπὶ τῆς Ἰουδαίας τελευτήσαντος, ἀναρχα καὶ ἀνεπιτρόπευτα τὰ τῆς αὐτόθι διοικήσεως καθεῖσθηκε. Τὸν δὲ τῆς τοῦ Ἰακώβου τελευτῆς τρόπον, ἤδη μὲν πρότερον αἱ παρατεθεῖσαι τοῦ Κλήμεντος φωνα δεδηλώχασιν, ἀπὸ τοῦ περρυγίου βεβλήθηαι, ξύλω τε τὴν πρὸς θάνατον πεπλήχθαι αὐτὸν ἱστορηκότος. Ἀκριβέστατά γε μὴν τὰ κατ' αὐτὸν ὁ Ἠγήσιππος ἐπὶ τῆς πρώτης τῶν ἀποστόλων γενόμενος διαδοχῆς (92),

(90') Ἐγχειρισθῆναι. In quatuor nostris codicibus Maz., Med., Fuk. ac Savil. scriptum est ἐπιχειρῆσαι. Quam lectionem in quibusdam codicibus se reperisse testatur Stephanus. Verum si ita legamus, necessario scribendum erit προελθόντα δὲ εἰς ἀθεμίτους τόλμας, etc. Certe Nicephorus in lib. II, cap. 54, ita videtur legisse. Sic enim hunc Eusebii locum interpolavit, εἰς δ' ἀθεμίτους ἐξοκειλάντα πρᾶξις, μετὰ τῶν ἄλλων καὶ τὰς τῶν ἀποστόλων ἐπιτολήσασθαι σαγᾶς.

(91) Vulg. τὰ κατὰ τοῦτου τολμᾶται. Quatuor nos-

tri codices Maz., Medic., Fuk. et Savil. pro τολμᾶται scriptum exhibent τολμήματα. Quod equidem magis probo. Nam si τολμᾶται legerimus, superfluum erit τὰ, cum sufficiat dixisse τοιαῦτα δὲ αὐτοῖς κατὰ τοῦτου τολμᾶται. Paulo ante iidem codices Maz., Med. ac Fuk. pro ἐγχεχίριστο scriptum habent ἐγχειρίσται.

(92) Ὁ Ἠγήσιππος ἐπὶ τῆς πρώτης τῶν ἀποστόλων γενόμενος διαδοχῆς. Rufinus legisse videtur, ἐπὶ τῇ πρώτῃ διαδοχῇ. Sic enim vertit : *Hegesippus qui post Iesus sicut primas apostolorum succes-*

ἐν τῷ πέμπτῳ αὐτοῦ Ὑπομνήματι τοῦτον λέγων Ἰστορεῖ τὸν τρόπον· Διαδέχεται δὲ τὴν Ἐκκλησίαν μετὰ τῶν ἀποστόλων (93), ὁ ἀδελφὸς τοῦ Κυρίου Ἰακώβος, ὁ ὀνομασθεὶς ὑπὸ πάντων Δίκαιος (94) ἀπὸ τῶν τοῦ Κυρίου χρόνων μέχρι καὶ ἡμῶν. Ἐπεὶ πολλοὶ Ἰακώβοι ἐκαλοῦντο. Οὗτος δὲ ἐκ κοιλίας μητρὸς αὐτοῦ ἅγιος ἦν. Οἶνον καὶ σίκερα οὐκ ἐπιεν, οὐδὲ ἔμψυχον ἔφαγε. Ξυρὸν ἐπὶ τὴν κεφαλὴν αὐτοῦ οὐκ ἀνέβη, ἔλαιον οὐκ ἀλείφατο, καὶ βαλανεῖον οὐκ ἐχρήσατο. Τοῦτω μόνῳ ἐξῆν (95) εἰς τὰ ἅγια εἰσεῖναι. Οὐδὲ γὰρ ἔρεσῦν ἐφόρει, ἀλλὰ σινδόνας. Καὶ μόνος εἰσῆρχετο εἰς τὸν ναὸν, ἠγρίσχετό τε κείμενος ἐπὶ τοῖς γόνασι, καὶ αἰτούμενος ὑπὲρ τοῦ λαοῦ ἄφρασι, ὡς ἀπεσκληρέναι τὰ γόνατα αὐτοῦ δίκην καμήλου, διὰ τὸ ἀεὶ κάμπτειν ἐπὶ γόνυ (96) προσκυνούντα τῷ Θεῷ, καὶ αἰτεῖσθαι ἄφρασι τῷ λαῷ. Διὰ γε τοι τὴν ὑπερβολὴν τῆς δικαιοσύνης αὐτοῦ, ἐκαλεῖτο Δίκαιος καὶ Ὀβλίος (97)· ὁ ἐστὶν Ἑλληνιστὶ περιοχὴ τοῦ λαοῦ καὶ δικαιοσύνη, ὡς οἱ προφῆται δηλοῦσι περὶ αὐτοῦ. Τινὲς οὖν τῶν ἐπὶ αἰρέσεων τῶν ἐν τῷ λαῷ, τῶν προγεγραμμένων μοι (98) ἐν τοῖς Ὑπομνήμασιν, ἐπυθόοντο αὐτοῦ, τίς ἢ θύρα τοῦ Ἰησοῦ (99). Καὶ ἔλεγε

siones fuit, etc. Vulgata tamen lectio minime repudiana est, cum Hegesippi atlas in primam apostolorum successionem incidit. Prima enim apostolorum successio usque ad tempora Marci Antonini producitur. Eo namque imperante, Polycarpus, Joannis apostoli discipulus, coronam martyrii reportavit. Recte igitur Hegesippus in prima apostolorum successione vixisse dicitur, quippe qui floruit Antoninorum principatu. Cumque Romam venisset pontificatu Aniceti, ibidem permansit usque ad pontificatum Eleutheri. In *Chronico Alexandrino*, quod quidem Antiochenum libentius vocaverim, Hegesippus mortuus esse dicitur principatu Commodi Augusti. Aequalis igitur fuit Irenæo: quem etiam primæ apostolorum successionis contiguum fuisse testatur Eusebius in lib. v. cap. 20, ubi de libro ejus agit qui inscriptus erat *De Ogdoadæ*: Ἐν ᾧ καὶ ἐπισμαίνεταί τὴν πρώτην τῶν ἀποστόλων κατελιφέναι αὐτῶν διαδοχὴν.

(93) *Μετὰ τῶν ἀποστόλων.* Hieronymus in *Catalogo* hunc locum ita vertit: *Suscipit Ecclesiam Hierosolymæ, post apostolos frater Domini Jacobus.* Quasi legeretur μετὰ τοὺς ἀποστόλους. Longe rectius adversarius Hieronymi Rufinus interpretatus est *cum apostolis*. Nam apostoli una cum Jacobo episcopo Hierosolymitanam rexerunt Ecclesiam. Quare perperam Rufinus in cap. 2 hujus libri, Jacobum apostolorum episcopum nominavit. Atqui Clemens cujus verba illic interpretatur Rufinus, Jacobum non apostolorum, sed Hierosolymorum episcopum factum esse dicit. Porro Rufinus id hausisse videtur ex Clementis *Recognitionibus*, quas vel ipse vel Paulinus Latine vertit. Nam in lib. ii ejus operis Clemens, Jacobum fratrem Domini, quem ipse archiepiscopum nominat et principem episcoporum, episcopali auctoritate apostolis omnibus præcipientem inducit.

(94) *Ὁ ὀνομασθεὶς ὑπὸ πάντων Δίκαιος.* Post hæc verba in codice Mazarino ac Fuk. apposita est distinctio. Quam quidem interpunctionem secutus videtur Rufinus. Sic enim vertit: *Suscipit Ecclesiam cum apostolis frater Domini Jacobus, qui ab omnibus cognominatus est Justus, ab ipsis Domini temporibus perdurans usque ad nos.* Verum in codice Regio ac Med. et apud Nicephorum nulla est ascripta distinctio post vocem Δίκαιος, sed totus locus uno spiritu continuatur hoc modo, ὁ ὀνομασθεὶς ὑπὸ πάντων Δίκαιος ἀπὸ τῶν τοῦ Κυρίου χρόνων μέχρι καὶ ἡμῶν, id est, qui ab ipsis Christi tempo-

poribus ad nostram usque ætatem Justus cognominatus est. Nam multi quidem eodem nomine Jacobi vocabantur. Sed hic ab ipso matris utero sanctus fuit. Nec vinum unquam bibit nec siceram: ab animantium carnibus penitus abstinuit. Comam nunquam totondit. Neque ungi, neque lavare balneo corpus unquam solitus. Unus ex omnibus in intimum templi sanctuarium ingrediendi jus facultatemque habebat. Neque enim Ianicio, sed linea tantum veste utebatur. In templum solus intrare, atque ibi genibus flexis pro peccatis populi supplex Deum orare consueverat. Adeo ut genua ipsius instar cameli occalluerint, dum assidue Deum venerans, et pro salute populi vota faciens humi sterneretur. Hic ergo ob singularem justitiam cognominatus est Justus et Oblis, quod Latine *munimentum populi* et *justitiam* significat, quemadmodum etiam prophetæ de eo prædixerunt. Quidam autem ex septem sectis quæ apud Judæos erant, de quibus in superioribus libris scripsisse meminimus, interrogavit eum, quodnam esset ostium Jesu. Quibus ille Jesum esse Servatorem respondit. His auditis,

ribus usque ad nostram ætatem Justus ab omnibus cognominatus est. Et hanc quidem distinctionem in interpretatione mea sequi malui, post Musculum et Christophorsonum, quippe quæ certior et sequentibus Hegesippi verbis magis congruere mihi videretur. Subjicit enim Hegesippus, ἐπεὶ πολλοὶ μὲν Ἰακώβοι ἐκαλοῦντο, etc. Quæ verba sine dubio referuntur ad ea quæ præcesserunt, ὁ ὀνομασθεὶς ὑπὸ πάντων Δίκαιος. Reddit enim rationem Hegesippus, cur Jacobus Justus ab omnibus cognominatus sit. Quippe, inquit, multi fuere Jacobi; sed hic præ cæteris justitia excelluit, ut multis argumentis deinceps probat Hegesippus. Deinde si priorem distinctionem sequamur cum Rufino, falsum erit illud quod sequitur, Jacobum scilicet episcopum a temporibus Domini usque ad Hegesippi ætatem permansisse. Nam Jacobus quidem Justus casus est Neronis principatu. Hegesippus vero Antoninorum temporibus floruit, ut superius observavi.

(95) *Τοῦτω μόνῳ ἐξῆν, etc.* Totum hunc Hegesippi locum jam pridem examinavit Scaliger in *Animadversionibus Eusebianis*, pag. 178, multaque in eo reprehendit, quæ operæ pretium erit legere. Adde etiam quæ adversus Scaligeri censuram scripsit Dionysius Petavius in notis ad hæresim lxxviii Epiphaniæ, et P. Halloixius in notationibus ad *Vitam Hegesippi*, c. 3.

(96) *Διὰ τὸ ἀεὶ κάμπτειν ἐπὶ γόνυ.* Duæ. postremæ voces absunt a codice Fuk. et apud Nicephorum. Verum in codice Maz. ac Med. totus hic locus ita legitur, διὰ τὸ ἀεὶ κάμπτειν προσκυνούντα τῷ Θεῷ τὰ γόνατα.

(97) *Ἐκαλεῖτο Δίκαιος καὶ Ὀβλίος.* Nicolaus Fullerus in lib. iii *Miscellaneorum sacrorum*, hunc locum sic emendat, ἐκαλεῖτο Σαδδὶχ καὶ Ὀβλίος, ὁ ἐστὶν Δίκαιος, καὶ περιοχὴ λαοῦ. Quam doctissimi viri emendationem libenter amplector. Tamen cum Epiphanius in hæresi lxxviii et Jovius monachus, quem vulgo male Jobium vocant, Jacobum Oblisium dictum esse testentur, retinenda est vulgaris lectio; maxime cum Ophilius Hebraice *arcem populi* significet. Sed et Rufinus atque Nicephorus vulgatam lectionem tuerentur.

(98) *Τῶν ἐπὶ αἰρέσεων τῶν προγεγραμμένων μοι.* Locus Hegesippi, in quo de septem Judaicæ populi sectis se scripsisse testatur, exstat in libro iv Eusebii nostri, cap. 22. Ad quem locum, Deo juvante, plura dicturi sumus de septem illis sectis.

(99) *Τίς ἢ θύρα τοῦ Ἰησοῦ.* Ostium hoc loco

nonnulli eorum Jesum revera Christum esse crediderunt. Supra scriptæ vero sectæ nec resurrectionem, nec futurum Christi adventum ut unicuique pro meritis mercedem tribuat, credebant. Quotquot vero ex iis crediderunt, Jacobi opera ac ministerio utique crediderunt. Cum ergo multi ex ipsis etiam primoribus crederent, tumultuari cœperunt Judæi et scribæ ac Pharisæi: eo jam ventum esse clamantes, ut prope omnis populus Jesum quasi Christum exspectaret. Proinde in unum congregati Jacobum adeunt, hisque eum verbis compellant: Hortamur te, inquit, ut populi errorem comprimas, qui falsam de Jesu opinionem imbibit, perinde quasi Christus esset. Persuade igitur omnibus qui festo Paschæ die huc conveniunt, ut de Jesu recte sentiant. Tibi enim omnes fidem habemus, et cum universo populo hoc tibi testimonium perhibemus, justissimum te virum esse, nec ullum apud te personarum discrimen valere. Proinde plebi persuade ne circa Jesum deinceps aberrat. Nam et universus populus, et nos libenter tibi obtemperamus. Ascende igitur in fastigium templi, ut in sublimi loco positus, ab omnibus conspici et exaudiri facile possis. Nam paschalis solemnitatis gratia, cunctæ Judæorum tribus et ex gentibus non pauci huc conveniunt. Posthæc supradicti scribæ et Pharisæi cum Jacobum in fastigio templi collocassent, contenta voce sic eum alloqui cœperunt: O Juste cui nos omnes fidem adhibere par est, quandoquidem populus omnis errat, Jesum sectans crucifixum, doce nos quod sit ostium Jesu suffixi cruci. Tunc Jacobus edita voce iis respondit: « Quid me, inquit,

est introductio, seu institutio atque initiatio. Ostium igitur Christi nihil est aliud quam fides in Deum Patrem et in Filium ac Spiritum sanctum. De hoc ostio dicitur in Psalmis: *Hæc est porta Domini et justi intrabunt per eam*, ut explicat Clemens in lib. vi *Στροματεύω*. Et ostium quidem Joannis Baptistæ erat poenitentia; Christi vero ostium est remissio peccatorum quæ fit per baptismum.

(1) *Ὁὐκ ἐπίστευον οὐτε ἀνάστασιν*. Male Rufinus, eumque secutus Christophoronus, vertit *non crediderunt*, quasi legeretur *οὐκ ἐπίστευσαν*. Longe melius Musculus vertit *non credunt*. Nam Græca vox hanc habet significationem. Falsum tamen est eas sectas non credidisse resurrectionem. Nam Pharisæi eam credebant.

(2) *Ὅσοι δὲ καὶ ἐπίστευσαν, διὰ Ἰάκωβον*. Vox *ἐπίστευσαν* iterum repetenda est: quod virgula illa quæ in manuscriptis etiam codicibus appicta est, satis declarat. In vetustissimo codice Mazarino post *ἐπίστευσαν* punctura ascriptum est ad pedes litteræ, quod virgulæ nostræ respondet, et Græce quidem vocatur ὑποστιγμή, a Latinis autem *subdistinctio*.

(3) *Μετὰ καὶ τῶν ἔθνῶν*. Merito Scaligerum hic reprehendit Dionysius Petavius, quod negasset licuisse ulli gentili interesse festis diebus Judæorum. Nam præter locum illum quem citat Petavius ex Evangelio Joannis cap. xii, plurima suppetunt Josephi testimonia, e quibus discimus, gentiles Azymorum solemnitati sæpius interfuisse. Certe Vitellius, legatus Syriæ, festo Paschæ ingressus est Hierosolyma, et a Judæis honorifice exceptus, ut legitur in lib. xviii *Originum Judaicarum*, cap. 6. Idem de Quadrato, legato Syriæ, in lib. xx scribit.

τοῦτον εἶναι τὸν Σωτῆρα. Ἐξ ὧν τινες ἐπίστευσαν ὅτι Ἰησοῦς ἐστὶν ὁ Χριστός. Αἱ δὲ αἰρέσεις αἱ προειρημένας, οὐκ ἐπίστευον οὔτε ἀνάστασιν (1), οὔτε ἐρχόμενον ἀποδοῦναι ἐκάστῳ κατὰ τὰ ἔργα αὐτοῦ. Ὅσοι δὲ καὶ ἐπίστευσαν, διὰ Ἰάκωβον (2). Πολλῶν οὖν καὶ τῶν ἀρχόντων πιστευόντων, ἦν θόρυβος τῶν Ἰουδαίων καὶ γραμματέων καὶ Φαρισαίων λεγόντων, ὅτι κινδυνεύει πᾶς ὁ λαὸς Ἰησοῦν τὸν Χριστὸν προσδοκᾶν. Ἐλεγον οὖν συνεληθόντες τῷ Ἰακώβῳ· Παρακαλούμέν σε, ἐπίσχες τὸν λαὸν ἐπεὶ ἐπλανήθη εἰς Ἰησοῦν, ὡς αὐτοῦ θντος τοῦ Χριστοῦ. Παρακαλούμέν σε πείσαι πάντας ἐλλθόντας εἰς τὴν ἡμέραν τοῦ Πάσχα περὶ Ἰησοῦ. Σοὶ γὰρ πάντες πειθόμεθα. Ἡμεῖς γὰρ μαρτυροῦμέν σοι καὶ πᾶς ὁ λαός, ὅτι δίκαιος εἶ, καὶ ὅτι πρόσωπον οὐ λαμβάνεις. Πείσον οὖν σὺ τὸν ὄχλον περὶ Ἰησοῦ μὴ πλανᾶσθαι. Καὶ γὰρ πᾶς ὁ λαός καὶ πάντες πειθόμεθά σοι. Στήθι οὖν ἐπὶ τὸ πτερύγιον τοῦ ἱεροῦ, ἵνα ἄνωθεν ἦς ἐπιφανής, καὶ ἡ εὐακουστά σου τὰ ῥήματα παντὶ τῷ λαῷ. Διὰ γὰρ τὸ Πάσχα συνεληθῆσαι πᾶσαι αἱ φυλαὶ μετὰ καὶ τῶν ἔθνῶν (3). Ἔστησαν οὖν οἱ προειρημένοι γραμματεῖς καὶ Φαρισαῖοι τὸν Ἰάκωβον ἐπὶ τὸ πτερύγιον τοῦ ναοῦ, καὶ ἔκραξαν αὐτῷ καὶ εἶπον· Δίκαιε, ἢ πάντες πειθεσθαι ὀφειλομεν, ἐπεὶ ὁ λαός πλανᾶται ὅπως Ἰησοῦ τοῦ σταυρωθέντος, ἀπάγγειλον ἡμῖν τίς ἡ θύρα τοῦ Ἰησοῦ τοῦ σταυρωθέντος. Καὶ ἀπεκρίνατο φωνῇ μεγάλῃ· Τί με ἐπερωτᾶτε περὶ Ἰησοῦ τοῦ Υἱοῦ τοῦ ἀνθρώπου; καὶ αὐτὸς κάθηται ἐν τῷ οὐρανῷ ἐκ δεξιῶν τῆς μεγάλης δυνάμεως, καὶ μέλλει ἐρχεσθαι ἐπὶ τῶν νεφελῶν τοῦ οὐρανοῦ. Καὶ πολλῶν πληροφορηθέντων, καὶ δοξαζόντων ἐπὶ τῇ μαρτυρίᾳ τοῦ Ἰακώβου, καὶ λεγόντων (4) Ὁταννὰ (5) τῷ υἱῷ Δαβὶδ, τότε πάλιν οἱ

(4) *Καὶ λεγόντων Ὁταννὰ τῷ υἱῷ Δαβὶδ*. Scaliger in *Animadversionibus Eusebianis* hæc de Jacobo dicta esse existimavit; cui in eo quidem facile assentior. Sed quod negat idem Scaliger Jacobum filium David dici potuisse, in hoc graviter hallucinatur. Fuit enim Jacobus filius Josephi, ac proinde oriundus ex stirpe David. Porro verissimum est quod ait Scaliger, eos qui Osanna acclamabant, palmas manibus gestare debuisse. Cui rei illustre exemplum est in *Itinerario Hierosolymitano* Antonini monachi, pag. 30. Ex quo discimus, morem olim fuisse Christianorum, ut episcopis ac presbyteris advenientibus obviam procedentes honoris causa, acclamarent Osanna. *Ibi venerunt mulieres in occursum nobis cum infantibus, palmas in manibus tenentes, et ampullas cum rosaceo oleo; et prostrate pedibus nostris, plantas nostras ungebant, cantabantque lingua Ægyptiaca psallentes antiphonam: « Benedicti vos a Domino, benedictusque adventus vester, Osanna in excelsis. »* Idem testatur etiam Hieronymus in cap. xxi *Matthæi*: *Videant ergo episcopi et quantumlibet sancti homines, cum quanto periculo dici ista sibi patientur: si Domino, cui vere hoc dicebatur (quia necdum erat solida credentium fides) pro crimine impingitur.* Cæterum voces illas *Osanna filio David*, quas a quibusdam Judæis acclamatas tunc fuisse dicit Hegesippus, non immerito quis existimet de Christo potius quam de Jacobo intelligi oportere. Nam cum Jacobus in fastigio templi positus, Jesum revera Christum esse ac Redemptorem generis humani prædicasset, Judæi quidam Christi fidem amplectentes, acclamare cœperunt Osanna filio David, id est, Jesu Christo palma et victoria.

(5) *Ὁταννὰ*. In omnibus nostris exemplaribus

αὐτοὶ γραμματεῖς καὶ Φαρισαῖοι πρὸς ἀλλήλους ἔλεγον· Κακῶς ἐποίησαμεν τοιαύτην μαρτυρίαν παρασρόντες τῷ Ἰησοῦ· ἀλλὰ ἀναθάνατες, καταβάλωμεν αὐτὸν ἵνα φοβηθῆτε μὴ πιστεῦσασι αὐτῷ. Καὶ ἔκραζαν λέγοντες· Ὁ ὦ, καὶ ὁ δίκαιος ἐπλανήθη. Καὶ ἐπλήρωσαν τὴν Γραφὴν τὴν ἐν τῷ Ἡσαῖα (6) γεγραμμένην· Ἄρωμεν τὸν δίκαιον, ὅτι δύσχηστος ἡμῖν ἔστι· τοῖνον τὰ γεννήματα τῶν ἔργων αὐτῶν φάγονται. Ἀναθάνατες οὖν κατέβαλον τὸν Δίκαιον, καὶ ἔλεγον ἀλλήλοις· Λιθάσωμεν Ἰάκωβον τὸν Δίκαιον. Καὶ ἤρξαντο λιθάσειν αὐτὸν, ἐπεὶ καταβληθεὶς οὐκ ἀπέθανεν, ἀλλὰ στραφεὶς ἔθηκε τὰ γόνατα λέγων· Παρακαλῶ, Κύριε Θεὲ Πάτερ, ἄφες αὐτοῖς· οὐ γὰρ οὐδασί τί ποιοῦσιν. Οὕτω δὲ καταλιθοβολούντων αὐτὸν, εἰς τῶν ἱερῶν τῶν υἱῶν Ῥηχάβ υἱοῦ Ῥαχάβημ (7) τῶν μαρτυρουμένων ὑπὸ Ἱερεμίου τοῦ προφήτου, ἔκραζε λέγων· Παύσασθε! τί ποιεῖτε (8); εἰχεται ὑπὲρ ὑμῶν ὁ Δίκαιος. Καὶ λαθῶν τις ἀπ' αὐτῶν εἰς τῶν γραφῶν τὸ ξύλον (9) ἐν ᾧ ἀπεπίεζε τὰ ἱμάτια (10), ἤνεγκε κατὰ τῆς κεφαλῆς τοῦ Δίκαιου. Καὶ οὕτως ἐμαρτύρησαν. Καὶ ἔθαψαν αὐτὸν ἐν τῷ τόπῳ (11), καὶ ἔτι αὐτοῦ ἡ στήλη μένει παρὰ τῷ ναῷ (12). Μάρτυς οὗτος

A interrogatis de Jesu Filio hominis? Ipse sedet in caelo a dextris summæ virtutis, et venturus est in nubibus cæli. Cumque multi, hoc Jacobi testimonio 65 confirmati, glorificarent Jesum dicentes, Hosanna Filio David: tunc iidem Scribæ ac Pharisæi inter se collocuti, Male, inquit, fecimus, qui tanto testimonio Jesum ornaverimus. Verum ascendamus, eumque præcipitem dejiciamus, ut cæteri conterriti fidem illi habere desinant. Conclamare deinde cœperunt ac dicere: O o, ipse etiam Justus erravit. Et impleta sunt ea quæ apud Isaiam scripta sunt: *Tollamus e medio justum, quia molestus est nobis. Propterea fructum operum suorum manducabunt.* Mox ergo conscendentes, eum præcipitem egerunt. Et quoniam præcipitatus non statim mortem obierat, sed conversus flexis genibus orabat dicens: — Domine et Deus Pater, rogo ut ignoscas illis, quia nesciunt quid faciunt, — illi inter se dixerunt: — *Lapidemus Jacobum Justum.* Cœperunt igitur lapidibus eum impetere. Cumque hominem saxis obruerent, unus e sacerdotibus, ex filiis Rechab filii Rechabim qui Jeremiæ suffragio

duo sunt vocabula ὡς ἄννά. Ita etiam apud Hieronymum in Interpretatione nominum Hebraicorum: *Hosanna*, salvisfica, quod Græce aicitur ὡς ἄννά. *Utrumque autem nomen per extensam litteram legendum.* Id est, Hosanna tam in Hebræa quam in Græca lingua primam syllabam producit. Isidorus quoque in lib. vi *Originum*, Hosanna ex duobus vocabulis *Hosi* et *Anna* compositum esse testatur, elisa scilicet una littera, sicut in versibus cum scandimus. *Hosi* enim salvisfica interpretatur; *Anna* interjectio est, motum animi significans sub deprecantis affectu. Quæ Isidori verba desumpta sunt ex Hieronymi epistola 145, ad Damasum.

(6) Ἐν τῷ Ἡσαῖα. Memoria lapsus esse Hege-sippum affirmat Scaliger. Neque enim hunc locum apud Isaiam exstare, sed in lib. qui inscribitur *Sapientia Salomonis*, cap. II. Sed fallitur ipsemet Scaliger qui Hege-sippum temere reprehendit. Revera enim hic locus legitur in Isaiâ cap. III, δῆσα-μεν τὸν δίκαιον, ὅτι δύσχηστος ἡμῖν ἔστι· τοῖνον τὰ γεννήματα τῶν ἔργων αὐτῶν φάγονται. Sed et in eo fallitur, quod apud Rufinum pro Isaiâ Jeremiam scribi dicit. Porro Hege-sippus hunc Isaiâ locum quem dixi, in mente habuit paulo supra, cum diceret Jacobum a prophetis Justum esse appellatum, ἐκαλεῖτο Δίκαιος, ὡς οἱ ποσῶνται δηλοῦσι περὶ αὐτοῦ.

(7) Υἱοῦ Ῥαχάβημ. Merito Nicephorus hæc duo vocabula expunxit, ut jampridem notavit Scaliger, tum in *Animadversionibus Eusebianis*, tum in *Elencho Trihæresii*, cap. 25. Sed tamen cum apud Rufinum legantur, et in omnibus nostris exemplaribus exstant, ferri commode possunt. Ac si rem attentius expendamus, non sunt ita inepta atque insulsa ut putavit Scaliger. Eἰς τῶν ἱερῶν τῶν υἱῶν Ῥηχάβ υἱοῦ Ῥαχάβημ, unus ex sacerdotibus de filijs Rechab filii Rechabim. Idem enim est ac si diceret, unus ex sacerdotibus, filius Rechab de genere Rechabitarum; quæ postrema verba consulte edita sunt, ut Rechab pater illius sacerdotis, ab alijs Rechab distingueretur. Plures enim eodem nomine appellabantur Rechab; verum hic de quo loquitur Hege-sippus, erat ex stirpe Rechabitarum illorum, de quibus locutus est Jeremias.

(8) Παύσασθε! Τί ποιεῖτε. Epiphanius in hæresi LXXVIII non a Rechabita sacerdote hæc dicta esse scribit, sed a Simæone Clopæ filio, qui Jacobi

Justi frater patruelis erat.

(9) Λαθῶν τις ἀπ' αὐτῶν εἰς τῶν γραφῶν τὸ ξύλον. Hæc verba duobus modis construi possunt: nempe hoc modo, εἰς τις ἀπ' αὐτῶν λαθῶν τὸ τῶν γραφῶν ξύλον, id est, unus ex illis arrepto fullonis vecte; aut in hunc modum, τις ἀπ' αὐτῶν, εἰς τῶν γραφῶν, λαθῶν τὸ ξύλον, quam distinctionem secutus est Rufinus, ita enim vertit: *Et unus ex ipsis fullo, arrepto fuste, in quo vestes exprimere solent.* Neque aliter cæteri interpretes. Atque hunc sensum confirmat Clemens Alexandrinus in libro vii *Hypotyposeon*, ubi Jacobum a fullone interemptum esse scribit. Verba Clementis habentur supra in cap. I hujus libri. Apollonius Collatus in lib. I *De excidio Hierosol.* Jacobum non fullonis vecte, sed securi percussum interiisse scribit.

(10) Τὸ ξύλον ἐν ᾧ ἀπεπίεζε τὰ ἱμάτια. Hieronymus in libro *De scriptoribus ecclesiasticis* hunc locum ita expressit: *Fullonis fuste, quo uda vestimenta extorqueri solent, in cerebro percussus interiit.* Hieronymi verba Græce ita vertit Sophronius: Τῷ τε γραφικῷ μοχλῷ ᾧ τὰ ἱμάτια ἐκπιέζειν ἐδώσαν, Musculus quidem Eusebii locum ita vertit: *Unus ex fullonibus arrepto instrumento quo vestimenta excutunt ac purgant.* Langus vero Nicephori interpres sic reddidit: *Et fullonum quidam ligno quo vestes complanabat arrepto.* Mihi quidem magis placet Rufini et Christophoroni expositio, qui *vestes premere* seu *exprimere* interpretati sunt. Id enim significat vox πιέζειν, ex qua fit πιεστήριον, quod est Latine *pressorium* seu *prelum*. Duplex fuit fullonum officium. Nam et maculas eluebant e vestibus, et eas dealbabant, ac splendorem iis conciliabant; utebantur autem ad id pressoriis seu prellis, ut notavi ad lib. xxviii Amm. Marcellini, pag. 366. Porro in manuscriptis nostris Maz., Med. ac Fuketii scriptum est ἀποπιέζε.

(11) Ἐθαψαν αὐτὸν ἐν τῷ τόπῳ. Ita quidem codex Regius quem secutus est Stephanus. Verum reliqui tres, Maz. scilicet, Med. ac Fuk., aliquot voculis auctiores sunt hoc modo, καὶ ἔθαψαν αὐτὸν ἐπὶ τῷ τόπῳ παρὰ τῷ ναῷ. Quam quidem lectionem confirmant Nicephorus ac Rufinus.

(12) Ἐτι αὐτοῦ ἡ στήλη μένει παρὰ τῷ ναῷ. Quomodo fieri potest, ut hic cippus (id enim significat στήλη, ut supra notavimus) et hoc Jacobi sepulcrum adhuc permanserit post urbem a Roma...

commendati sunt, contenta voce : *Parcite, inquit, quid facitis? Justus orat pro vobis. Interim unus ex iis fullo, arrepto fuste quo vestes exprimere solebat, caput Justi percussit. Atque ita felici martyrio vitam finiit. Sepultus est eodem in loco, manetque adhuc cippus illius prope templum. Hic Jacobus tum Judæis tum Græcis locuples fuit testis, Jesum vere Christum fuisse. Nec multo post obsidio Vespasiani, et Judæorum captivitas subsequuta est.* » Hæc Hegesippus prorsus cum Clemente consentiens, paulo fusius retulit. Porro Jacobus ob singularem justitiam adeo celebris apud omnes et admirabilis fuit, ut Judæorum prudentissimi hanc fuisse causam existimaverint secutæ mox obsidionis Hierosolymorum. Quam quidem non ob aliud sibi contigisse quam propter scelus in Jacobum admissum, ipse etiam Josephus scripto testari minime dubitavit, cum ait : « Hæc omnia contigerunt Judæis propter Jacobum Justum, fratrem Jesu qui dicitur Christus. Qui cum esset omnium consensu justissimus, nihilominus a Judæis necatus fuerat. » Idem in vicesimo Antiquitatum libro mortem illius commemorat his verbis : « Comperta morte Festi Cæsar Albinum Procuratorem in Judæam mittit. Interea Ananus junior quem pontificatum accepisse jam diximus, vir audax imprimis ac temerarius, **66** et qui sectam Sadducæorum sequebatur, quos quidem præ cæteris Judæis in judiciis exercendis immites esse supra retulimus, opportunum sibi tempus adesse ratus, eo quod Festus quidem obiisset, Albinus vero adhuc iter faceret,

excisam? Sed neque verisimile est, quod ait Hegesippus, Jacobum juxta templum sepultum fuisse. Nam Judæi extra urbem corpora condebant, ut colligere est tum ex Evangelio, tum ex sepulcro Helenæ, Adiabenenæ reginæ, de quo superius locuti sumus. Merito igitur Rulinus totam hanc pericopen in versione sua prætermisit. Hieronymus vero in libro *De scriptoribus ecclesiasticis*, cujus maxima pars ex *Historia ecclesiastica* Eusebii nostri desumpta est, hæc Hegesippi verba interpretans ita emollivit : *Titulum usque ad obsidionem Titi, et ultimam Hadriani, notissimum habuit.* Ubi tamen illud probare non possum, quod de ultima Hadriani obsidione dicit. Nam in eo secutus est errorem Eusebii, quem jam pridem alii confutarunt. Porro Hieronymus *titulum* dixit, pro eo quod in Græco est *στήλη*. Ad quam vocem in vetustissimo codice Mazarino hoc scholium ascriptum invenio : *Ἰστέον ὅτι ἡ στήλη αὕτη λίθος ἦν ἀμορφος, ἐπιγραφὴν ἔχων τὸ ὄνομα τοῦ τεθαμμένου Ἰακώβου. Ἐξ οὗ καὶ ἔτι νῦν οἱ Χριστιανοὶ ἐν τοῖς μνήμασιν αὐτῶν λίθους ἰστέον, καὶ ἡ γράμματα ἐν αὐτοῖς γράφουσιν, ἡ τὸ σημεῖον τοῦ σταυροῦ ἐγγραφάτουσιν. Sciendum est columnam hanc nihil aliud fuisse quam lapidem informem, in quo nomen Jacobi illic sepulti erat incisum. Unde et Christiani in sepulcris suis etiamnum lapides statuunt, in quibus aut litteras inscribere, aut crucis figuram insculpere consueverunt.*

(13) *Πολιορκεῖ αὐτούς.* Codex Regius, *πολιορκεῖ τὴν Ἰουδαίαν ἀρχαλωπίσας αὐτούς.* Verum tres reliqui, Maz., Med. ac Fukelii, voces illas τὴν Ἰουδαίαν ἀρχαλωπίσας non agnoscunt. Ac meo quidem judicio prorsus superflue sunt et insulsæ. Neque enim Græce dici potest *πολιορκεῖν τὴν Ἰουδαίαν.* cum id verbum de urbibus dicatur, non au-

τὴν Ἰουδαίαν ἀρχαλωπίσας αὐτούς. Verum tres reliqui, Maz., Med. ac Fukelii, voces illas τὴν Ἰουδαίαν ἀρχαλωπίσας non agnoscunt. Ac meo quidem judicio prorsus superflue sunt et insulsæ. Neque enim Græce dici potest *πολιορκεῖν τὴν Ἰουδαίαν.* cum id verbum de urbibus dicatur, non au-
 ἄλλῃθις Ἰουδαίους τε καὶ Ἕλλησι γεγένηται, ὅτι Ἰησοῦς ὁ Χριστὸς ἐστίν. Καὶ εὐθύς, Οὐεσπασιανὸς πολιορκεῖ αὐτούς (13). » Ταῦτα διὰ πλάτους συνωδᾷ τῷ γε Κλημέντι καὶ ὁ Ἠγήσιππος. Ὁὐτω δὲ ἄρα θαυμάσιός τις ἦν, καὶ παρὰ τοῖς ἄλλοις ἄπασιν ἐπὶ δικαιοσύνη βεβόητο ὁ Ἰάκωβος, ὡς καὶ τοὺς Ἰουδαίων ἔμφρονας δοξάζειν, ταύτην εἶναι τὴν αἰτίαν τῆς παραχρήμα μετὰ τὸ μαρτύριον αὐτοῦ πολιορκίας τῆς Ἱερουσαλήμ, ἣν δι' οὐδὲν ἕτερον αὐτοῖς συμβῆναι, ἢ διὰ τὸ κατ' αὐτοῦ τολμηθὲν ἄγος. Ὁ γοῦν Ἰώσηπος (14) οὐκ ἀπόκνησε καὶ τοῦτ' ἐγγράφως ἐπιμαρτύρασθαι, δι' ὧν φησι λέξων : « Ταῦτα δὲ συμβέβηκεν Ἰουδαίους, κατ' ἐκλόκησιν Ἰακώβου τοῦ δικαίου, ὃς ἦν ἀδελφὸς Ἰησοῦ τοῦ λεγομένου Χριστοῦ » ἐπειδὴ περ δικαιοτάτον αὐτὸν ἔντα οἱ Ἰουδαῖοι ἀπέκτειναν. » Ὁ δ' αὐτὸς καὶ τὸν θάνατον αὐτοῦ ἐν εἰκοστῇ τῆς Ἀρχαιολογίας δηλοῖ ἐκ τούτων : « Πέμπει δὲ Καῖσαρ Ἀλθίνον εἰς τὴν Ἰουδαίαν ἑπαρχον, Φῆστου τὴν τελευταίην πυθόμενος. Ὁ δὲ νεώτερος Ἀνασ, ὃν τὴν ἀρχιερωσύνην εἰσπομεν παρειληφέναι, θρασὺς ἦν τὸν τρόπον καὶ τολμητῆς διαφερόντως. Αἴρσειν δὲ μετῆι τὴν Σαδδουκαίων, οἵπερ εἰσὶ περὶ τὰς κρίσεις ὡμοὶ παρὰ πάντας τοὺς Ἰουδαίους, καθὼς ἤδη δεδηλώκαμεν. Ἄτε δὴ οὖν τοιοῦτος ὦν ὁ Ἀνασ, νομίσας ἔχειν καιρὸν ἐπιτήδειον, διὰ τὸ τεθνάναι μὲν Φῆστον, Ἀλθίνον δὲ εἶτι κατὰ τὴν ὁδὸν ὑπάρχειν, καθίζει συνέδριον κριτῶν. Καὶ παραγαγὼν εἰς αὐτὸ τὸν ἀδελφὸν Ἰησοῦ τοῦ Χριστοῦ λεγομένου, Ἰάκωβος ὄνομα αὐτῷ, καὶ τινὰς ἑτέρους ὡς παρανομησάντων κατηγορίαν ποιησάμενος, παρέδωκε λευσθησομένους (15). Ὅσοι δὲ ἐδόκουν ἐπιεικέστατοι

tem de gentibus. Rufinus quoque et Nicephorus eas voces non habent.

(14) *Ὁ γοῦν Ἰώσηπος.* Hæc est scriptura codicis Regii, a qua paululum dissentiunt nostri codices Mazar., Med., Fuk. ac Savillii. Sic enim habent Ἀμῆλει γέ τοι καὶ ὁ Ἰώσηπος.

(15) *Παρέδωκε λευσθησομένους.* Quid magis contrarium esse potest, quam hæc Josephi et illa Hegesippi narratio? Nam Josephus quidem Jacobum damnatum esse scribit in publico Judæorum consilio; Hegesippus vero per seditionem ac tumultum populi occisum. Et Hegesippus quidem fuste fullo nis necatum in media urbe; Josephus autem lapidatum occubuisse narrat. Fiebat autem lapidatio extra portas civitatis, ut notum est. Porro Josephus annum quo mortuus est Jacobus, duabus notis nobis designavit, pontificatu scilicet Anani, et adventu Albini in Judæam. Eusebius in *Chronico*, Albinum Festo successisse scribit anno vi imperii Neronis. Idem tamen Jacobi martyrium confert in annum sequentem. Quod manifeste pugnat cum Josepho, qui disertè testatur Jacobum necatum priusquam Albinus in provinciam venisset. Eodem igitur anno initium Albini et Jacobi eadem Eusebius includere debuerat. Verum reclamant Baronius; et Jacobi martyrium anno septimo Neronis contigisse probat, tum ex consensu omnium veterum, tum ex Josephi libro secundo *De bello Judaico*, capite duodecimo. Ego vero Hieronymum, Nicephorum et alios qui Eusebii *Chronicon* secuti sunt, et exscripserunt, non discussa ejus sententia, haud numerandum puto. Josephi autem locus nihil aliud probat quam Albinum quarto anno antequam bellum inchoaretur Judaicum, et septimo antequam urbs caperetur, fuisse præsidem Judææ. Verum ex eo

τῶν κατὰ τὴν πόλιν εἶναι καὶ τὰ περὶ τοὺς νόμους ἀκριβεῖς, βαρέως ἠνεγκαν ἐπὶ τοῦτω. Καὶ πέμπουσι πρὸς τὸν βασιλέα κρύφα, παρακαλοῦντες αὐτὸν ἐπιστεῖλαι τῷ Ἀνάμῳ (16) μηκέτι τοιαῦτα πράσσειν· μηδὲ γὰρ τὸ πρῶτον ὀρθῶς αὐτὸν πεποιθῆναι. Τινὲς δὲ αὐτῶν καὶ τὸν Ἀλθῖνον ὑπαντιάζουσιν ἀπὸ τῆς Ἀλεξανδρείας ὁδοιποροῦντα, καὶ διδάσκουσιν, ὡς οὐκ ἔξῃν ἦν Ἀνάμῳ χωρὶς τῆς αὐτοῦ γνώμης καθῆσαι συνέδριον. Ἀλθῖνος δὲ πεισθεὶς τοῖς λεγομένοις, γράφει μετ' ὀργῆς τῷ Ἀνάμῳ, λήψεσθαι παρ' αὐτοῦ δίκας ἀπειλῶν. Καὶ ὁ βασιλεὺς δὲ Ἀγρίππας διὰ τοῦτο τὴν ἀρχιερωσύνην ἀφελόμενος αὐτοῦ ἄρξαντος μηνῶν τρεῖς, Ἰησοῦν τὸν τοῦ Διαμμάλου (17) κατέστησεν. Ὁ τοιαῦτα καὶ τὰ κατὰ τὸν Ἰάκωβον, οὗ ἡ πρώτη τῶν ὀνομαζομένων καθολικῶν Ἐπιστολῶν εἶναι λέγεται. Ἰστέον δὲ ὡς νοθεύεται μὲν (18)· οὐ πολλοὶ γοῦν τῶν παλαιῶν αὐτῆς ἐμνημόνευσαν, ὡς οὐδὲ τῆς λεγομένης Ἰούδα, μιᾶς καὶ αὐτῆς οὐσης τῶν ἑπτὰ λεγομένων καθολικῶν. Ὅμως δὲ ἴσμεν καὶ ταύτας μετὰ τῶν λοιπῶν ἐν πλείστοις δεδημοσιευμένας Ἐκκλησιαστικαίς.

sititam existimant. Sane pauci admodum ex vetustioribus, tum hujus Epistolæ tum illius Judæ quæ et ipsa in septem Catholicarum numero recensetur, mentionem fecere. Verumtamen has quoque cum cæteris in plurimis Ecclesiis publicè lectitari cognovimus.

ΚΕΦΑΛΑΙΟΝ ΚΑ΄.

Ὁς μετὰ Μάρκον πρῶτος ἐπίσκοπος τῆς Ἀλεξανδρείας Ἐκκλησίας Ἀννιανὸς κατέστη (Nic. H. E. II, 15).

Νέρωνος δὲ θύδον ἄγοντος τῆς βασιλείας ἔτος, πρῶτος μετὰ Μάρκον τὸν ἀπόστολον καὶ εὐαγγελιστὴν (19), τῆς ἐν Ἀλεξανδρείᾳ παροικίας, Ἀννιανὸς τὴν λειτουργίαν διαδέχεται, ἀνὴρ θεοφιλῆς ὢν καὶ τὰ πάντα θαυμάσιος (20).

colligi non potest, Albinum septimo anno ante expugnationem Hierosolymorum, Judæam administrare cœpisse. Imo verius mihi videtur, eum anno IV Neronis in Judæam venisse. Nam Porcius Festus biennii spatio Judæam administravit, ut ex ejus gestis apparet, quæ pauca admodum a Josepho referuntur. Huic successit Albinus, anno Neronis quarto, mansitque usque ad annum decimum, ut ex Josepho recte ponit Eusebius. Anno igitur Neronis quarto cæsus est Jacobus. Conjecturam porro nostram confirmat Eriphanus in hæresi LXXVIII, ubi Jacobum hunc ait præfuisse Ecclesiæ Hierosolymitanæ annos circiter quatuor et viginti ab ascensu Domini.

(16) Τῷ Ἀνάμῳ. Nicephorus in libro secundo, cap. 4, hunc Ananum eundem esse existimavit cum Anania illo qui Paulum colaphis cædi jussit, de quo Lucas in Actibus apostolorum. Sed in eo longe fallitur. Nam Ananias, Nebedæi filius, de quo loquitur Lucas, pontifex fuit principatu Claudii, ab anno ejus septimo usque ad Neronis initia: vir omnium ætatis suæ Judæorum potentissimus, teste Josepho in libro vicesimo. Sed et series illa pontificum quæ ibidem recensetur a Nicephoro, ex Josephi libris supplenda est: et post Josephum Camæ filium ponendus est Ananias, Nebedæi filius, de quo Josephus capite tertio libri vicesimi. Post hunc fuit Ismaelius Phabæi filius, ab Agrippa juniore factus. Josephus pagina 696. Cui successit Josephus, cognomento Cabi, Simonis filius. Post quem Ananias, Anani filius, de quo hic sermo est.

(17) Διαμμάλου. Apud Josephum et Nicephorum scribitur Διαμάλου.

concilium judicum cogit. Inductoque in judicium Jacobo fratre Jesu ejus qui dicitur Christus, et cum eo quibusdam aliis, crimen illis violatæ legis impetit, statimque lapidandos tradidit. Sed quicumque inter cives modestissimi legisque observandæ studiosissimi habebantur, graviter id factum tulere. Itaque clam legatos ad regem mittunt, hortantes ut Ananum per litteras monere vellet ne deinceps talia gereret; neque enim prius illud recte atque ex jure ab eo factum fuisse. Quin etiam nonnulli eorum Albino ab urbe Alexandria iter facienti occurrerunt, eumque monuerunt non licuisse Anano absque ipsius consensu concilium judicum convocare. Quibus auditis, Albinus litteras plenas furoris et iracundiæ ad Ananum scribit, minatus se de illo pœnas sumpturum. Proinde rex Agrippa adempto ei pontificatu quem per tres menses gesserat, Jesum Damnaei filium pontificem constituit. Hæc sunt quæ de Jacobo memorantur, cui etiam adscribi solet epistola prima earum quæ Catholicæ dicuntur. Quam quidem nonnulli spuriam ac suppo-

B

CAPUT XXIV

Ut post Marcum primus Alexandrinorum episcopus ordinatus est Annianus.

Interea, Nerone octavum imperii annum agente, primus post Marcum evangelistam Alexandrinæ Ecclesiæ administrationem suscepit Annianus, vir Deo acceptus et omni ex parte mirabilis.

C

(18) Νοθεύεται μὲν. Hunc locum Rufinus et Christophorus ita venterunt, quasi hæc quorundam esset opinio. Quem sensum nos etiam in interpretatione nostra secuti sumus. Sed nunc, re attentius perpensa, aliter sentimus, Eusebium scilicet absolute hanc Jacobi epistolam spuriam pronuntiare. Hieronymus de Jacobo: *Unam, inquit, scripsit Epistolam, quæ et ipsa ab alio quodam sub nomine ejus edita asseritur, licet paulatim tempore procedente obtinuerit auctoritatem.*

(19) Μάρκον τὸν ἀπόστολον καὶ εὐαγγελιστὴν. Ita codex Regius. Verum in reliquis codicibus Max., Med., Fuk. ac Saviliano, desunt hæc voces ἀπόστολον καὶ, quæ etiam in interpretatione Rufini non leguntur. Scio quidem Marcum merito apostolum dici posse, quippe qui primus Christi fidem Alexandrinis nuntiaverit. Sane Athanasius in *Synopsi* Marcum et Lucam apostolos vocat. In *Fastis* quoque Idatii Timotheus et Lucas apostoli dicuntur. Vide quæ supra notavi ad caput ultimum libri primi, ubi de Thaddæo et Abgaro agitur. Verum hoc loco non quærimus quem titulum mereatur Marcus, sed tantum quid Eusebius scripserit.

(20) Ἀνὴρ θεοφιλῆς ὢν καὶ τὰ πάντα θαυμάσιος. Totæ hæc pericope in tribus nostris codicibus Max., Med., ac Fuketiano, et in interpretatione Rufini desideratur. Quia tamen in codice Regio habebatur, ipsam retinui. Sed et ipsum Anniani nomen per duplex restituimus ex auctoritate codic. Max. ac Medic., quibus Rufinus ac Hieronymus aliique subscribunt. Quippe nomen Latinum est *Annianus*, et ab *Annio* deducitur.

CAPUT XXV 67

De Neronis persecutione, in qua Petrus et Paulus Romæ martyrium pro religione subierunt.

Cæterum Nero, confirmatum jam sibi imperium videns, ad impios et nefarios actus prolapsus, ipsum quoque veri Numinis cultum oppugnare instituit. Et qualis quidem quantaque ejus fuerit improbitas, non est præsentis otii hic describere. Sed cum multi res ab eo gestas diligentissime perscripserint, poterit qui volet, incredibilem hominis immanitatem et furorem ex ipsis cognoscere. Qui infinitis hominibus temere nulloque adhibito concilio trucidatis, eo tandem crudelitatis processit, ut he a proximis quidem et charissimis cunctas manus abstinerit: sed matrem cum fratribus et uxorem et alios innumerabiles propinquitate generis sibi conjunctos, non secus ac hostes et inimicos variis suppliciorum generibus exstinxerit. Verum hoc unum adhuc illi deerat, quod cæteris ejus titulis ascriberetur, ut scilicet primus Romanorum imperatorum, hostis Christianæ religionis diceretur fuisse. Cujus rei etiam Tertullianus meminit his verbis: « Consultite, inquit, commentarios vestros. Illic reperietis primum Neronem in hanc sectam tum maxime Romæ orientem Cæsariano gladio ferocisse. Sed tali dedicatore damnationis nostræ etiam gloriamur. Qui enim scit illum, intelligere potest, nonnisi grande aliquod bonum a Nerone damnatum. » Sic igitur omnium divini Numinis hostium princeps et antesignanus Nero, in ipsos etiam apostolos sæviit. Ac Paulus quidem Romæ capite truncatus, Petrus vero cruci suffixus fuisset, eodem regnante traduntur. Quam quidem narrationem abunde confirmant Petri Paulique nomine insignita monumenta, quæ in urbis Romæ cæmeteriis etiamnum visuntur. Sed et Caius qui-

(21) *Τὴν ἀνατολὴν πᾶσαν ὑποτάξας.* Quisquis Tertulliani *Apologeticum* Latine vertit, sive is Eusebius sit, quod non puto, sive quis alius, Tertulliani verba non intellexit. Neque id in hoc uno Tertulliani loco ei contigit, sed etiam in aliis pluribus Tertulliani locis, qui ab Eusebio Græce in hoc opere proferuntur.

(22) *ὑπὸ Νέρωνος κατακρίθηναι.* Nicephorus hunc Tertulliani locum ex Eusebio citans, addit verbum εἶχε, quod quidem necessarium videtur ad explicandum totius loci sententiam.

(23) *Κοιμητηρίων πρόσρησις.* Post has voces in manuscriptis codicibus Medicæo et Fuketiano legitur hæc verba ταῦτα μὲν οὕτως. Quæ in Mazariuq etiam codice adduntur ad marginem. Verum hæc prorsus aliena sunt ab hoc loco. Videntur autem addita fuisse ab imperito scholiaste, qui putavit cuncta illa quæ de Petro et Paulo præmisit Eusebius, desumpta esse ex Tertulliani *Apologetico*, quod tamen verum non est.

(24) *Ἐκκλησιαστικὸς ἀνήρ.* Tribus modis dicitur ecclesiasticus. Interdum enim accipitur pro Christiano, et opponitur gentili, ut apud Hieronymum in præfatione libri *De scriptoribus ecclesiasticis*. Atque ita sumpsisse videtur Cyrillus in *catechesi* xv, cum ait, σημεῖον ἐκκλησιαστικὸν ζητούμεν οἱ ἐκκλησιαστικοί. Interdum vero ecclesiasticus designat Catholicum, et opponitur hæretico, ut apud Hiero-

A

ΚΕΦΑΛΑΙΟΝ ΚΕ'.

Περὶ τοῦ κατὰ Νέρωνα διωγμοῦ, καθ' ὃν ἐπὶ Ῥώμης Παῦλος καὶ Πέτρος, τοῖς ὑπὲρ εὐσεβείας μαρτυροῖς κατεκοσμήθησαν (Nic. H. E. II, 54-37).

Κραταιουμένης δὲ ἡδὴ τῷ Νέρωνι τῆς ἀρχῆς, εἰς ἀνοσίους ἐξοικεῖλας ἐπιτηδεύσεις, κατ' αὐτῆς ὠπλιζέτο τῆς εἰς τὸν τῶν ὀλων Θεὸν εὐσεβείας. Γράφειν μὲν οὖν οἷός τις οὗτος γεγένηται τὴν μοχθηρίαν, οὐ τῆς παρουσίας γένοιτ' ἂν σχολῆς. Πολλῶν γε μὴν τὰ κατ' αὐτὸν ἀκριβεστάταις παραδεδωκότων διηγήσεται, παρέστιν ὅτω φίλων, ἐξ αὐτῶν τὴν σκαιότητα τῆς τάνδρος ἐκτόπου καταθεωρήσαι μανίας, καθ' ἣν οὐ μετὰ λογισμοῦ, μυρίων ὄσων ἀπωλείας διεξελθὼν, ἐπὶ τοσαύτην ἤλασε μαιφονίαν, ὡς μηδὲ τῶν οικειοτάτων τε καὶ φιλιτάτων ἀποσχέσθαι, μητέρα δὲ ὁμοίως καὶ ἀδελφοὺς καὶ γυναῖκα σὺν καὶ ἄλλοις μυρίοις τῷ γένει προσήκουσι, τρέπον ἐχθρῶν καὶ πολεμίων, ποικίλαις θανάτων ἰδέαις διαχρόσασθαι. Ἐνέδει δὲ ἄρα τοῖς πᾶσι καὶ τοῦτ' ἐπιγραφῆναι αὐτῷ, ὡς ἂν πρῶτος αὐτοκρατόρων, τῆς εἰς τὸ Θεὸν εὐσεβείας πολέμιος ἀναδειχθεῖη. Τούτου δὲ πάλιν ὁ Ῥωμαῖος Τερτυλλιανὸς, ὡδὲ πως λέγων μνημονεῖ· « Ἐντύχετε τοῖς ὑπομνήμασιν ὑμῶν. Ἐκεῖ εὐρήσατε πρῶτον Νέρωνα τοῦτο τὸ δόγμα, ἥνικα μάλιστα ἐν Ῥώμῃ τὴν ἀνατολὴν πᾶσαν ὑποτάξας (21), ὡμὸς ἦν εἰς πάντας, διώξαντα. Τοιοῦτω τῆς κολάσεως ἡμῶν ἀρχηγῷ καυχώμεθα. Ὁ γὰρ εἰδὼς ἐκεῖνον, νοῆσαι δύναται, ὡς οὐκ ἂν εἰ μὴ μέγα τι ἀγαθὸν ἦν, ὑπὸ Νέρωνος κατακρίθηναι (22). » Ταύτη γοῦν οὗτος θεομάχος ἐν τοῖς μάλιστα πρῶτος ἀνακηρυχθεὶς, ἐπὶ τὰς κατὰ τῶν ἀποστόλων ἐπήρθη σφαγὰς. Παῦλος δὲ σὺν ἐπ' αὐτῆς Ῥώμης τὴν κεφαλὴν ἀποτμηθῆναι, καὶ Πέτρος ὡσαύτως ἀνασκολοπιθῆναι κατ' αὐτὸν ἱστοροῦνται. Καὶ πιστοῦται γὰρ τὴν ἱστορίαν ἡ Πέτρον καὶ Παῦλον εἰς δεῦρο κρατήσασα ἐπὶ τῶν αὐτόθι κοιμητηρίων πρόσρησις (23). Οὐδὲν δ' ἦτρον καὶ ἐκκλησιαστικὸς ἀνὴρ (24) Γάϊος ὄνομα, κατὰ Ζεφυ-

nymum in præfatione in *Matthæum*, et in *Commentariis in Ecclesiastem*, pag. 27, et in cap. xiii *Ezechielis*. Ita Origenes in *tomio xvi Explanationum in Joannis Evangelium: Dicit profecto Hieracleon, et secum fortassis sentiens alius ecclesiasticus*. Et Cyrillus in *catechesi* xv, supra citata, ubi dicit, ταύτην δὲ εἶναι τῶν Ῥωμαίων οἱ ἐκκλησιαστικοὶ παραδεδώκασιν ἐξηγητά. Epiphanius in *hæresi Audianorum*, pag. 821. Denique *ecclesiasticus* interdum denotat eum, qui in clero est constitutus: et opponitur sæculari seu laico, ut apud eundem Hieronymum in epistola ad Pamphachium de optimo genere interpretandi, et in epistola 46, ad Rusticum. Item in præfatio. *Commentariorum in Daniele*, et in libro secundo *Apologetico adversus Rufinum*. Atque ita sumit hoc nomen Cyrillus in *catechesi* xvii, cum ait: Καθὼς μέχρι σήμερον βλέπομεν ἀρχοντας κοσμικοὺς ὑπὸ τῶν ἐκκλησιαστικῶν ἀγομῆνους καὶ διδάσκομένους. Auctor *Quæstionum Veteris et Novi Testamenti*, cap. 121. Et imperatores in lege xx, codice Theod., *de episcopis et clericis: Ecclesiastici aut ex ecclesiasticis, vel qui continentium se volunt nomine nuncupari, etc.*, et in lege 21, eodem titulo: *Hi qui Ecclesiarum jugo obsequium deputarunt, curiis habentur immunes, etc.* Et paulo post: *cateri renocentur, qui se post id tempus ecclesiasticis congregarunt*. Cum igitur hæc vox triplicem habeat significationem, quæri non immerito potest quomodo

ρίνον Ῥωμαίων γεροντός ἐπίσκοπον· ὃς δὴ Πρόκλῳ τῆς κατὰ Φρύγας προϊσταμένης γνώμης ἐγγράφως διαλεχθεὶς, αὐτὰ δὴ ταῦτα περὶ τῶν τόπων ἔνθα τῶν εἰρημένων ἀποστόλων τὰ ἱερά σκηνώματα κατατίθεται, φησὶν· « Ἐγὼ δὲ τὰ τρόπαια τῶν ἀποστόλων ἔχω δεῖξαι. Ἐάν γὰρ θελήσῃς ἀπελθεῖν ἐπὶ τὸν Βατικανὸν (25), ἢ ἐπὶ τὴν ὁδὸν τὴν Ὀστίαν, εὐρήσεις τὰ τρόπαια τῶν ταύτην ἰδρυσασμένων τὴν Ἐκκλησίαν. » Ὡς δὲ κατὰ τὸν αὐτὸν ἄμφω κειρὸν ἐμαρτύρησαν, Κορινθίων ἐπίσκοπος Διονύσιος ἐγγράφως Ῥωμαίοις ὁμιλῶν, ὧδέ πως παρίστησιν· « Ταῦτα καὶ ὁμεῖς (26) διὰ τῆς τοσαύτης νοουθεσίας (27), τὴν ἀπὸ Πέτρου καὶ Παύλου φουεταν γενηθεῖσαν (28) Ῥωμαίων τε καὶ Κορινθίων συνεχεράσατε. Καὶ γὰρ ἄμφω καὶ εἰς τὴν ἡμετέραν Κόρινθον φοιτήσαντες (29) ἡμεῖς, ὁμοίως δὲ καὶ εἰς τὴν Ἰταλίαν, ὁμοίως διδάξαντες, ἐμαρτύρησαν κατὰ τὸν αὐτὸν καιρὸν (30). » Καὶ ταῦτα δὲ, ὡς ἂν εἴη μᾶλλον πιστωθεῖη τὰ τῆς ἱστορίας.

ΚΕΦΑΛΑΙΟΝ ΚΖ'

Ὡς μυριοὶ κακοὶ περιλήθησαν Ἰουδαῖοι, καὶ ὡς τὸν ὑστάτον πρὸς Ῥωμαίους ἤρατο πόλεμον (Nic. H. E. III, 3).

Αὐθις δ' ὁ Ἰώσηπος (31) πλείστα ὅσα περὶ τῆς το

do hic accipienda sit. Equidem in secunda significatione malim accipere hoc loco, tum quia hæc frequentior huius vocabuli significatio est, tum quod Eusebius de Cæli libro adversus Proclum loquens, utrumque proprio epitheto designavit. Caium enim *ecclesiasticum hominem* appellat: Proclum vero Cataphrygarum sectæ patronum, id est hæreticum: Ὡς δὴ Πρόκλῳ τῆς κατὰ Φρύγας προϊσταμένης γνώμης ἐγγράφως διαλεχθεὶς, etc. Quippe Cataphrygarum secta in duas partes divisa est. Alterius princeps fuit Proclus: alterius vero Æschynes. Qui Proclum sequebantur, dicebantur οἱ κατὰ Πρόκλον. Qui Æschyni favebant, dicebantur οἱ κατὰ Αἰσχύνην, ut docet Tertullianus in libro *De præscriptione hæreticorum*.

(25) Ἐπὶ τὸν Βατικανόν. Mirum est in omnibus nostris codicibus uno consensu haberi βατικανόν, nec aliter legitur in *Chronica* Georgii Syncelli. In sequentibus verbis ἢ ἐπὶ τὴν ὁδὸν τὴν Ὀστίαν omnes nostri codices Ὀστίαν habent. Verum in hoc dissentiunt, quod Mazarinus quidem et Medicæus codex cum leni spiritu scriptum habent Ὀστίαν, Regius autem et Feketianus asperum adhibent spiritum. Porro Vaticanus quidem ad B. Petrum referri debet, qui sepultus est in Vaticano. Ostiensis autem via Paulum denotat, qui sepultus est in via Ostiensi.

(26) Ταῦτα καὶ ὁμεῖς. Sic scribendum, non ταῦτα. Vocem ταύτην interpretatione nostra expressit. Atque ita videtur legisse Rufinus, qui sic vertit: *Sed et habentes commonitionem a Petro et Paulo, plantationem Romanæ et Corinthiorum Ecclesiæ conjunxistis.*

(27) Διὰ τοσαύτης νοουθεσίας. Id est, per huiusmodi vestram cohortationem. Respondet Dionysius epistolæ Soteris et cleri Romani, qui, missis ad Corinthios litteris, eos benevole admonuerat, ut infra docet Eusebius in lib. IV, cap. 22. Quod jam antea Clemens Romanus episcopus fecerat, datus ad Corinthios litteris. At igitur Dionysius Soteri: *Vos per vestram hanc commonitionem, plantationem Romanæ et Corinthiorum Ecclesiæ a Petro Pauloque olim factam, nunc denuo conjunxistis.* Hæc ideo fusus exposui, quia interpretes, ac præcipue Christophorus, in huius loci versione magnopere ab-

dam, vir catholicus, qui Zephyrini Romanæ urbis episcopi temporibus floruit, in eo libro quem scripsit *Adversus Proclum* patronum sectæ Cataphrygarum, de loco in quo prædictorum apostolorum sacra corpora deposita sunt, ita loquitur: « Ego vero, 68 inquit, apostolorum tropæa possum ostendere. Nam sive in Vaticanum, sive ad Ostiensem viam pergere libet, occurrent tibi tropæa eorum qui Ecclesiam illam fundaverunt. » Porro ambos uno eodemque tempore martyrium subiisse, Dionysius Corinthiorum episcopus ad Romanos scribens, testatur his verbis: « Ita et vos, inquit, tanta admonitione vestra, sementem quæ Petri ac Pauli satione succreverat, Romanos scilicet et Corinthios, simul commiscuistis. Ambo enim illi in urbem nostram Corinthum ingressi, sparso evangelicæ doctrinæ semine nos instituerunt; et in Italiam simul profecti, cum vos similiter instituisset, eodem tempore martyrium pertulerunt. » Atque hæc idcirco retuli, ut rei gestæ memoria magis ac magis firmaretur.

CAPUT XXV

Quomodo Judæi innumeris malis vexati sunt, tandemque adversus Romanos bellum susceperunt.

Josephus vero, commemorans calamitates qui errarunt.

(28) Γενηθεῖσαν. In *Chronico* Georgii Syncelli scribitur γεννηθεῖσαν. Sed nostri codices Regius, Maz., Med. ac Fuk., habent γενηθεῖσαν per simplex C v, quod equidem magis probò.

(29) Φοιτήσαντες. Sic Georgius Syncellus in *Chronico* rectius quam vulgo editum φουετσαντες. Sed et in his quæ sequuntur ὁμοίως δὲ καὶ εἰς τὴν Ἰταλίαν, supplendum est φοιτήσαντες.

(30) Κατὰ τὸν αὐτὸν καιρόν. Non dicit aperte Dionysius Petrum ac Paulum uno eodemque die passos fuisse, sed tantum eodem tempore; quod de plurium dierum intervallo explicari potest. Prudentius *Περὶ στεφάνων* eodem quidem die cæsus ait, sed non eodem anno; verum inter utriusque necem anni spatium intercessisse. Cum Prudentio consentit Augustinus in sermone 28, *De sanctis*, et in sermone nuper edito Parisiis in supplemento *Operum* Augustini. Arator lib. II *Hist. apost.* Simeon tamen Metaphrastes hæc Dionysii verba ita accepit, quasi dicere voluisset, Petrum ac Paulum eodem die simul subiisse martyrium. Verba ejus sunt in commentario *De peregrinationibus Petri ac Pauli* apud Surium in tomo III: *Caius vero quidam, vir ecclesiasticus, et Zephyrinus Romanorum episcopus, et Dionysius Corinthius scribunt uno tempore et simul Petrum et Paulum: subiisse martyrium.* Sed primo falsum est, quod ait Metaphrastes de Caio. Quod si quis objiciat Caium forte id dixisse alio in loco quem non adduxit Eusebius, respondeo Eusebii nostri eam fuisse diligentiam, ut nunquam id omisurus fuerit, si a Caio dictum fuisset. Id enim agit in hoc capite, ut doceat Petrum ac Paulum Romæ passos esse eodem tempore. Ac prius quidem probat Cæli testimonio; alterum vero verbis Dionysii. Quod si Caius de tempore martyrii apostolorum idem dixisset quod Dionysius, cur Eusebius id tacuisset hoc loco. Fallitur etiam Metaphrastes, dum Zephyrinum ejus rei citat auctorem. Videtur enim legisse in Eusebio, καὶ Ζεφυρίνος Ῥωμαίων γεροντός ἐπίσκοπος.

(31) Αὐθις δ' ὁ Ἰώσηπος. Ab his verbis caput

bus universa Judæorum gens conficiata est, narrat etiam inter cætera, quam plurimos ex Judæorum nobilissimis atque honoratissimis, flagris cæsos in ipsa Hierosolymorum urbe, jussu Flori in crucem sublato fuisse. Erat hic procurator Judææ, quo tempore bellum Judaicum conflatum est, anno imperii Neronis duodecimo. Subjicit deinde, post defectionem gentis Judæorum, maximos motus per universam Syriam esse excitatos, dum singularum urbium incolæ Judæos in iisdem degentes, tanquam hostes absque ulla miseratione delerent. Adco ut cernere esset civitates cadaveribus insepuilis re-fertur, projectos mixtim cum infantibus senes, et mulierum corpora ipso pudoris velamento nudata. Ac tota quidem provincia plena erat incredibilium calamitatum. Sed tamen iis quæ ubique perpetrabantur malis, longe gravior erat formido eorum quæ intentabantur. Hæc Josephus iisdem verbis refert. Et hic quidem rerum Judaicarum tunc temporis status erat.

Finis libri secundi ecclesiasticæ Historiæ.

πᾶν Ἰουδαίων ἔθνος καταλαβούσης διελθὼν συμφο-
ρᾶς, ὄηλοι κατὰ λέξιν ἐπὶ πλείστοις ἄλλοις μυρίους
ὄσους τῶν παρὰ Ἰουδαίους τετιμημένων, μάστιγι
αἰκισθέντας, ἐν αὐτῇ τῇ Ἱερουσαλὴμ ἀνασταυρωθῆ-
ναι ὑπὸ Φλώρου. Τοῦτον δὲ εἶναι τῆς Ἰουδαίας ἐπι-
τροπον, ἠπηνίκα τὴν ἀρχὴν ἀναβρίπισθῆναι τοῦ πο-
λέμου, ἔτους δωδεκάτου τῆς Νέρωνος ἡγεμονίας, συν-
έβη. Εἶτα δὲ καὶ καθ' ὅλην τὴν Συρίαν ἐπὶ τῇ τῶν
Ἰουδαίων ἀποστάσει, δεινὴν φησι κατελιφέναι ταρα-
χὴν, πανταχόσε τῶν ἀπὸ τοῦ ἔθνους πρὸς τῶν κατὰ
πόλιν ἐνοίκων, ὡς ἂν πολεμίων, ἀνηλεῶς πορθουμέ-
νων ὥστε ὄραν τὰς πόλεις μεστὰς (32) ἀτάφων σω-
μάτων, καὶ νεκρῶν ἅμα νηπίοις γέροντας ἐβρίμυθ-
νοὺς, γυναῖά τε μὴδὲ τῆς ἐπ' αἰδοὶ σκέπης μετελιφ-
φότα. Καὶ πᾶσαν μὲν τὴν ἐπάρχιον (33) μεστὴν
ἀδιηγῆτων συμφορῶν, μείζονα δὲ τῶν ἐκάστοτε τολ-
μωμένων τὴν ἐπὶ τοῖς ἀπειλουμένοις ἀνάτασιν (34).
Ταῦτα κατὰ λέξιν ὁ Ἰώσηπος. Καὶ τὰ μὲν κατὰ Ἰου-
δαίους, ἐν τούτοις ἦν.

*Τέλος τοῦ τῆς ἐκκλησιουστικῆς Ἱστορίας
λόγου β'.*

ΕΥΣΕΒΙΟΥ

ΤΟΥ ΠΑΜΦΙΛΟΥ

ΕΚΚΛΗΣΙΑΣΤΙΚΗΣ ΙΣΤΟΡΙΑΣ

ΛΟΓΟΣ Γ'.

EUSEBII PAMPHILI ECCLESIASTICÆ HISTORIÆ LIBER TERTIUS.

69 ΤΑΔΕ ΚΑΙ Η ΤΡΙΤΗ ΠΕΡΙΕΧΕΙ ΒΙΒΛΟΣ ΤΗΣ ΕΚΚΛΗΣΙΑΣΤΙΚΗΣ ΙΣΤΟΡΙΑΣ.

α. Ὅσοι γῆς ἐκήρυξαν τὸν Χριστὸν οἱ ἀπό- C
στολοι.

Inchoavi, secutus auctoritatem codicis Regii. In co-
dice autem Mazarino aliam lectionem ac distin-
ctionem reperimus. Caput enim orditur ab his ver-
bis, quæ paulo antea leguntur, καὶ ταῦτα δὲ, ὡς ἂν
ἔτι μᾶλλον, etc. Et totum locum ita legit ac distin-
gnit: Καὶ ταῦτα δὲ ὡς ἂν ἔτι μᾶλλον πιστωθεῖη τὰ
τῆς ιστορίας, αὐθις ὁ Ἰώσηπος πλείστα ὅσα περὶ
τῆς, etc. Et post verba illa quæ sequuntur ὄηλοι κατὰ
λέξιν apposita est distinctio. Eamdem lectionem
servant codd. Medicæus ac Fuketianus. Verum co-
dicis Regii lectio atque distinctio longe rectior mihi
videtur, quam secuti sunt etiam Nicephorus ac
Rufinus. Pæne omiseram monere in titulo hujus ca-
pitis scribendum videri τὸ ὄστατον adverbialiter,

β. Τίς πρῶτος τῆς Ῥωμαίων Ἐκκλησίας πρόβστη.
γ. Περί τῶν Ἐπιστολῶν τῶν ἀποστόλων.

sic enim vertit Rufinus: *Ut innumeris Judæi malis
afflicti sint, ac novissime contra Romanos arma mo-
verint.*

(32) *Τὰς πόλεις μεστὰς.* Verba sunt Josephi ex
lib. II *De bello Judaico*, pag. 814 editionis Gene-
vensis.

(33) *Τὴν ἐπάρχιον.* Apud Josephum et Nicepho-
rum scriptum est τὴν ἐπάρχιον. Nostri tamen co-
dices nihil mutant. Sic etiam in lib. III, cap. 33, de
Plinio Secundo: ἡγούμενος τῆς ἐπαρχίου. Provinciani
autem hoc loco intelligimus Judæam, quæ post obi-
tum majoris Agrippæ in provinciæ formam redacta
fuerat, et a procuratoribus Cæsaris regebatur.

(34) *Τὴν ἐπὶ τοῖς ἀπειλουμένοις ἀνάτασιν.*

- δ. Περὶ τῆς πρώτης τῶν ἀποστόλων διαδοχῆς.
 ε. Περὶ τῆς μετὰ τὸν Χριστὸν ὑστάτης Ἰουδαίων πολιουρίας.
 ς. Περὶ τοῦ πείσαντος αὐτοὺς λιμοῦ.
 ζ. Περὶ τῶν τοῦ Χριστοῦ προβήσεων.
 η. Περὶ τῶν τοῦ πολέμου σημείων.
 θ. Περὶ Ἰωσήπου, καὶ ὧν κατέλειψε συγγραμμάτων.
 ι. Ὅπως τῶν θείων μνημονεὺν βιβλίων.
 ια. Ὡς μετὰ Ἰάκωβον ἠρεῖται Συμῶν τῆς ἐν Ἱεροσολύμοις Ἐκκλησίας.
 ιβ. Ὡς Οὐεσπασιανὸς τοὺς ἐκ Δαβὶδ ἀναζητεῖσθαι προστάττει.
 ιγ. Ὡς δευτέρως Ἀλεξανδρῶν ἠρεῖται Ἀβελίος.
 ιδ. Ὡς καὶ Ῥωμαίων δευτέρως Ἀνέγκλητος ἐπισκοπεῖ.
 ιε. Ὡς τρίτος μετ' αὐτὸν Κλήμης.
 ις. Περὶ τῆς Κλήμεντος ἐπιστολῆς.
 ιζ. Περὶ τοῦ κατὰ Δομετιανὸν διωγμοῦ.
 ιη. Περὶ Ἰωάννου τοῦ ἀποστόλου καὶ τῆς Ἀποκαλύψεως.
 ιθ. Ὡς Δομετιανὸς τοὺς ἀπὸ γένους Δαβὶδ ἀναρεῖσθαι προστάττει.
 κ. Περὶ τῶν πρὸς γένους τοῦ Σωτῆρος ἡμῶν.
 κα. Ὡς τῆς Ἀλεξανδρῶν Ἐκκλησίας τρίτος ἠρεῖται Κέρδων.
 κβ. Ὡς τῆς Ἀρτιοχέων δευτέρως Ἰγνάτιος.

- Α κγ. Ἱστορία περὶ Ἰωάννου τοῦ ἀποστόλου.
 κδ. Περὶ τῆς τάξεως τῶν Εὐαγγελίων.
 κε. Περὶ τῶν ὁμολογουμένων θείων Γραφῶν καὶ τῶν μὴ τοιούτων.
 κς. Περὶ Μενάνδρου τοῦ ῥήτορος.
 κζ. Περὶ τῆς τῶν Ἑβραίων αἵρέσεως.
 κη. Περὶ Κηρίνου τοῦ αἰρεσιάρχου.
 κθ. Περὶ Νικολάου καὶ τῶν ἐξ αὐτοῦ κεκλημένων.
 λ. Περὶ τῶν ἐν συζυγίαις ἔξετασθέντων ἀποστόλων.
 λα. Περὶ τῆς Ἰωάννου καὶ Φιλίππου τελευτῆς.
 λβ. Ὅπως Συμῶν ὁ Ἱεροσολύμων ἐπίσκοπος ἐμαρτύρησεν.
 λγ. Ὅπως Τραϊανὸς ζητεῖσθαι Χριστιανοὺς ἐκώλυσεν.
 λδ. Ὡς τῆς Ῥωμαίων Ἐκκλησίας τέταρτος Εὐάρεστος ἠρεῖται.
 λε. Ὡς τῆς Ἱεροσολύμων Ἐκκλησίας τρίτος ἠρεῖται Ἰούστος.
 B λς. Περὶ τοῦ Ἰγνατίου καὶ τῶν ἐπιστολῶν αὐτοῦ.
 λζ. Περὶ τῶν εἰσέτι τότε διαπρεπόντων εὐαγγελιστῶν.
 λη. Περὶ τῆς Κλήμεντος ἐπιστολῆς καὶ τῶν ψευδῶν εἰς αὐτὸν ἀναφερομένων.
 λθ. Περὶ τῶν Παύλου συγγραμμάτων.

70 IN TERTIO ECCLESIASTICÆ HISTORIÆ LIBRO HÆC CONTINENTUR.

- I. Apud quas gentes Christum apostoli prædicaverint.
 II. Quinam primus Romanæ Ecclesiæ præfuerit.
 III. De epistolis apostolorum.
 IV. De prima apostolorum successione.
 V. De postrema Judæorum expugnatione post Christi necem.
 VI. De fame quæ Judæos oppressit.
 VII. De prædictionibus Christi.
 VIII. De signis ante bellum.
 IX. De Josepho et de libris quos scriptos reliquit.
 X. Quomodo idem Josephus sacrorum Librorum mentionem fecerit.
 XI. Quomodo Simeon post Jacobum Hierosolymorum rexit Ecclesiam.
 XII. Quomodo Vespasianus eos qui a Davide genus ducerent, conquiri jussit.
 XIII. Quomodo item secundus Alexandrinæ Ecclesiæ præfuit Avilius.
 XIV. Ut Romanorum Ecclesiæ secundus præfuit Anencletus.
 XV. Ut tertius Romanæ Ecclesiæ episcopus fuit Clementis.
 XVI. De epistola Clementis.
 XVII. De persecutione Christianorum sub Domitiano.
 XVIII. De Joanne apostolo et ejus Revelatione.
 XIX. Quomodo Domitianus Davidis posteros jussit occidi.
 XX. De uropinquis Servatoris nostri.

ΚΕΦΑΛΑΙΟΝ Α΄.

Ὅμοι γῆς ἐκίρυσαν τὸν Χριστὸν οἱ ἀπόστολοι (Nic. H. E. II, 39-44; III, 1).

Τὰ μὲν δὴ κατὰ Ἰουδαίους, ἐν τούτοις ἦν. Τῶν δὲ ἱερῶν τοῦ Σωτῆρος ἡμῶν ἀποστόλων τε καὶ μαθητῶν ἐφ' ἅπασαν κατασπαρέντων τὴν οἰκουμένην, Θωμᾶς

Apud Josephum legitur μετάστασιν, quod sensu caret. Itaque Josephi interpres Gelenius divinavit potius quam vertit. Nicephorus in libro III habet ἀναστάσιν, quæ scripturam reperi etiam in codice Fuk. et Saviliano. Est autem ἀναπατάσιν fuga seu

- XXI. Quod Alexandrinorum Ecclesiæ tertius præfuit Cerdo.
 XXII. Ut Antiochenorum Ecclesiæ duodecimus antistes fuit Ignatius.
 XXIII. Narratio de Joanne apostolo.
 XXIV. De ordine Evangeliorum.
 C XXV. De sacris Scripturis omnium consensu receptis, et de iis quæ non sunt hujusmodi.
 XXVI. De Menandro præstigiatore.
 XXVII. De Ebionæorum hæresi.
 XXVIII. De Cerintho hæresiarcha.
 XXIX. De Nicolao et seetatoribus ab eo cognominatis.
 XXX. De apostolis qui in conjugio vixerunt.
 XXXI. De Joannis et Philippi obitu.
 XXXII. Quomodo Simeon Hierosolymorum episcopus martyrium subiit.
 XXXIII. Quomodo Trajanus Christianos veluit inquiri.
 XXXIV. Quod Ecclesiam Rom. post Clementem quartus rexerit Evaristus.
 XXXV. Quod post Simeonem tertius Hierosolymorum Ecclesiæ præfuit Justus.
 XXXVI. De Ignatii martyrio et ejus epistolis.
 XXXVII. De Evangelii prædicatoribus qui etiam tumorebant.
 D XXXVIII. De Clementis epistola, aliisque quæ falso ei tribuuntur.
 XXXIX. De libris Papiæ.

71 CAPUT I.

Apud quas gentes Christum apostoli prædicaverint.

Dum res Judæorum hoc in statu essent, apostoli et discipuli Domini ac Servatoris nostri per universum orbem dispersi Evangelium prædicabant. Et

migratio, ut supra notavi ad caput 21. Hinc in glossis veteribus recte exponitur ἀνάστατος γίνεταί, solum vertit. Verum in optimis codicibus Mazarino ac Mediceo diserte scriptum est ἀνάστασιν. Quæ quidem scriptura rectori mihi videtur. Sane Rufinus

Thomas quidem, ut a majoribus traditum accepimus, Parthiam sortitus est, Andreas vero Scythiam. Joanni Asia obvenit, qui plurimum temporis in ea commoratus, Ephesi tandem diem obiit. At Petrus per Pontum, Galatiam, Bithyniam, Cappadociam atque Asiam Judæis qui in dispersione erant, prædicasse existimatur. Qui ad extremum Romam veniens, cruci suffixus est capite deorsum demisso: sic enim ut in cruce collocaretur oraverat. De Paulo jam quid attinet dicere, qui ab Hierosolymis usque ad Illyricum munus evangelicæ prædicationis implevit, ac postremo Romæ sub Nerone martyrio perfunctus est? Hæc Origenes in tertio volumine *Expositionum in Genesim* disertis verbis commemorat.

CAPUT II.

Quisnam primus Romanæ Ecclesiæ præfuerit.

Cæterum post Pauli Petrique martyrium primus Ecclesiæ Romanæ episcopatum suscepit Linus. Hujus mentionem facit Paulus in Epistola quam ab urbe Roma ad Timotheum scripsit, inter salutationes quæ ad calcem Epistolæ leguntur: «Salutat te, inquit, Eubulus, Pudens, Linus et Claudia.»

CAPUT III.

De Epistolis apostolorum.

Quod vero ad Petrum attinet, una ejus Epistola, quæ prior dici solet, tanquam germana ab omnibus sine controversia admittitur. Cujus etiam testimonio **72** veteres religionis nostræ antistes, utpote extra omnem dubitationem positæ, in scriptis suis frequentissime usi sunt. Quæ vero secunda ap-

pellatur, eam quidem inter sacros Novi Testamenti non aliter legisse mihi videtur. Sic enim vertit: *Sed tamen tam diro hoc et tam atroci spectaculo, multo gravius eos futurorum et per dies augescentium malorum metus et formido terreat.* Adde quod Josephus eandem usurpat sententiam in lib. xx *Antiquitatum*, ubi de sicariis agit, et tōν συμφορῶν τὸν φόβον εἶναι χαλεπωτέρων. Quæ Josephi verba retulit Eusebius supra cap. 20. Certe non ovum ovo similis est, quam sunt inter se similia hæc duo Josephi loca. Tantum pro eo quod φόβον dixit in lib. xx *Antiquitatum*, hic ponit ἀνάτασιν, quod eandem habet significationem.

(35) *Θωμᾶς μὲν τὴν Παρθίαν.* Idem scribit Pseudo-Clemens in lib. ix *Recognitionum*, apud quem Petrus ita loquitur: *Denique apud Parthos, sicut nobis Thomas, qui apud illos Evangelium prædicat, scripsit, non multi jam erga plurima matrimonia diffunduntur: nec multi apud Medos canibus obijciunt mortuos suos: neque Persæ matrum conjugii, aut filiarum inestis matrimoniis delectantur.* Fortunatus in carmine primo libri quinti:

*Bellica Persidis Thomæ subjecta vigori,
Fortior efficitur victa tiara Deo.*

Vide notaciones Baronii ad Martyrologium Romanum.

(36) *Τοῖς ἐν διασπορᾷ Ἰουδαίοις.* Sic codices Hæzar. et Med., cu in Fuk. ac Savil., rectius quam vulgo editum τοῖς ἐκ διασπορᾶς Ἰουδαίοις. In Epistola Catholica B. Petri legitur *παρεπιδημοῖς διασπορᾶς Πόντου*, etc. Verum in Epistola Jacobi scribitur *δώδεκα φυλαῖς ταῖς ἐν τῇ διασπορᾶς*. Porro Judæi per totum orbem dispersi sunt variis temporibus et variis ob causis. Primo quidem cum abducti sunt ab hostibus in Babyloneia et in Ægyptum ac Syriam, cumque a Romanis duce Pompeio

μὲν, ὡς ἡ παράδοσις περιέχει, τὴν Παρθίαν (36) ἐληγεν, Ἀνδρέας δὲ τὴν Σκυθίαν, Ἰωάννης τὴν Ἀσίαν, πρὸς οὓς καὶ διατρίψας ἐν Ἐφέσῳ τελευτᾷ. Πέτρος δὲ ἐν Πόντῳ καὶ Γαλατίᾳ καὶ Βιθυνίᾳ, Καππαδοκίᾳ τε καὶ Ἀσίᾳ, κεκρυμέναι τοῖς ἐν διασπορᾷ Ἰουδαίοις (36) ἔοικεν: ὃς καὶ ἐπὶ τέλει ἐν Ῥώμῃ γενόμενος, ἀνεσκολοπίσθη κατὰ κεφαλῆς, οὕτως αὐτὸς ἀξιώσας παθεῖν. Τί δεῖ περὶ Παύλου λέγειν, ἀπὸ Ἱερουσαλὴμ μέχρι τοῦ Ἰλλυρικῆ πεπληρωκότος τὸ Εὐαγγέλιον τοῦ Χριστοῦ, καὶ ὕστερον ἐν τῇ Ῥώμῃ ἐπὶ Νέρωνος μεμαρτυρηκότος; Ταῦτα Ὀριγένης (37) κατὰ λέξιν ἐν τρίτῳ τόμῳ τῶν εἰς τὴν Γένεσιν ἐξηγητικῶν σαφῶς εἴρηται.

ΚΕΦΑΛΑΙΟΝ Β΄.

Τίς πρῶτος τῆς Ῥωμαίων Ἐκκλησίας πρόεδρος (Nic. H. E. III, 2).

Τῆς δὲ Ῥωμαίων Ἐκκλησίας μετὰ τὴν Παύλου καὶ Πέτρου μαρτυρίαν, πρῶτος κληροῦται τὴν ἐπισκοπὴν Λίνος. Μνημονεύει τοῦτου, Τιμοθέῳ γράφων ἀπὸ Ῥώμης ὁ Παῦλος, κατὰ τὴν ἐπὶ τέλει τῆς Ἐπιστολῆς πρόδρασην, «Ἀσπάζεται σε, λέγων, Εὐβουλος καὶ Πούδης καὶ Λίνος καὶ Κλαυδία (38).»

ΚΕΦΑΛΑΙΟΝ Γ΄.

Περὶ τῶν Ἐπιστολῶν τῶν ἀποστόλων (Nic. H. E. II, 45, 46).

Πέτρον μὲν οὖν Ἐπιστολὴ μία ἡ λεγομένη αὐτοῦ πρῶτέρα, ἀνωμολόγηται. Ταύτῃ δὲ καὶ οἱ πάλαι πρεσβύτεροι ὡς ἀναμφιβλήτως ἐν τοῖς σφῶν αὐτῶν κατακείμενοι συγγράμμασι. Τὴν δὲ φερομένην αὐτοῦ δευτέραν, οὐκ ἐνδιόθηκον μὲν εἶναι παρεῖληψαμεν. Ὅμως δὲ πολλοῖς χρησίμος φανείσα, μετὰ τῶν ἄλλων ἐσπουδάσθη Γραφῶν. Τό γε μὴν τῶν ἐπικεκλημέ-

victi et in servitutem redacti sunt. Deinde spontanea migratione, ut contigit temporibus Macchabæorum, cum quidam sponte ex Judæa in Ægyptum sedes transtulerunt. Lex enim non vetabat ne Judæi in alias terras migrarent, ut ex libro Ruth colligere est. Tertio id contingebat ob proselytos, quod cum ex omnibus gentibus admitterent Judæi, hinc fiebat ut per totum orbem dispergerentur. Sperabant autem Judæi, venturum quandoque Messiam, qui ipsos ita, ut diximus, dispersos ac dissipatos, in unum colligeret. Ita in cantico Aggæi et Zachariæ qui est psalmus cxlvi: Οἰκοδομῶν Ἱερουσαλὴμ ὁ Κύριος, καὶ τὰς διασπορὰς τοῦ Ἰσραὴλ ἐπισυναξεί.

D (37) *Ταῦτα Ὀριγένης.* Cum Eusebius hic dicat, superiora ex libro in *Explanationum Origenis in Genesim* esse desumpta, dubitari merito potest, unde incipiant Origenis verba, an a vocibus illis *Θωμᾶς μὲν, ὡς ἡ παράδοσις*, etc., an potius ab istis *Πέτρος δὲ ἐν Πόντῳ*, etc. Neque enim Eusebius satis distincte nobis notavit, quodnam esset initium Origenis verborum. In codice Mazarino ac Med. ad latus hujus lineæ hanc notam appositam inveni φ. De qua nota jam multa dixi ad initium libri primi. Verum quid hic significet, difficile est affirmare. Neque enim ὥρατον denotat, cum nulla venustas et elegantia in hoc loco possit reperiri. Forte igitur hæc nota est quam Isidorus vocat φ. et ρ., qua monemur intendendum esse sollicite, undenam incipiant Origenis verba.

(38) *Ἀσπάζεται σε, λέγων, Εὐβουλος καὶ Πούδης καὶ Λίνος καὶ Κλαυδία.* Hæc verba non habentur in codicibus nostris Maz., Med. ac Fuketiano, nec apud Nicephorum. Certe non valde necessaria sunt.

των αὐτοῦ *Πράξεων*, καὶ τὸ κατ' αὐτὸν ὠνομασμένον *Ἐναγγέλιον*, τὸ τε λεγόμενον αὐτοῦ *Κήρυγμα*, καὶ τὴν καλουμένην *Ἀποκαλύψιν* (39), οὐδ' ὄλως ἐν καθολικοῖς ἴσμεν παραδεδομένα, ὅτι μήτε ἀρχαίων, μήτε τῶν καθ' ἡμᾶς τις ἐκκλησιαστικὸς συγγραφεὺς, ταῖς ἐξ αὐτῶν συνεκρήσατο μαρτυρίας. Προϊούσης δὲ τῆς ἱστορίας (40), προὔργου ποιήσομαι σὺν ταῖς διαδοχαῖς ὑποσημῆσθαι, τίνες τῶν κατὰ χρόνους ἐκκλησιαστικῶν συγγραφεῶν ὁποιαῖς κέχρηται τῶν ἀντιλεγόμενων, τίνα τε περὶ τῶν ἐνδιαθῆκων καὶ ὁμολογουμένων Γραφῶν, καὶ ὅσα περὶ τῶν μὴ τοιούτων αὐτοῖς εἴρηται. Ἀλλὰ τὰ μὲν ὀνομαζόμενα Πέτρου, ὡν μίαν μόνην γνησίαν ἔγκων Ἐπιστολὴν, καὶ παρὰ τοῖς πάλαι πρεσβυτέροις ὁμολογουμένην (41), τοσαῦτα. Τοῦ δὲ Παύλου πρόδηλοι καὶ σαφεῖς, αἱ δεκατέσσαρες. Ὅτι γε μὴν τινες ἤθεθέκασιν τὴν πρὸς Ἑβραίους, πρὸς τῆς Ῥωμαίων Ἐκκλησίας (42) ὡς μὴ Παύλου οὖσαν αὐτὴν ἀντιλέγεσθαι φήσαντες, οὐ δίκαιον ἀγνοεῖν. Καὶ τὰ περὶ ταύτης δὲ τοῖς πρὸ ἡμῶν εἰρημένα, κατὰ καιρὸν παραθήσομαι. Οὐδὲ μὴν τὰς λεγόμενας αὐτοῦ *Πράξεις*, ἐν ἀναμφιλέκτοις παρελιθεῖσα. Ἐπεὶ δὲ ὁ αὐτὸς Ἀπόστολος ἐν ταῖς ἐπὶ τέλει προσρήσει τῆς πρὸς Ῥωμαίους, μνήμην πεπολιῆται μετὰ τῶν ἄλλων καὶ Ἑρμᾶ, οὗ φασιν ὑπάρχειν τὸ τοῦ *Ποιμένος βιβλίον* (43), ἰστέον ὡς καὶ τοῦτο πρὸς μὲν τῶν ἀντιλέλεκται, δι' οὓς οὐκ ἂν ἐν ὁμολογουμένοις τεθεῖη, ὑπ' ἐτέρων δὲ ἀναγκαιότατον οἷς μάλιστα δεῖ στοιχειώσεως εἰσαγωγικῆς, κέχρηται. Ὅθεν ἤδη καὶ ἐν Ἐκκλησιαστικῷ ἴσμεν αὐτὸ δεδημοσιευμένον, καὶ τῶν παλαιωτάτων δὲ συγγραφεῶν κεχρημένους τινὰς αὐτῷ κατελιθεῖσα. Ταῦτα εἰς παράστασιν τῶν τε ἀναντιρρήτων καὶ τῶν μὴ παρὰ πᾶσιν ὁμολογουμένων θεῶν γραμμάτων, εἰρήσθω.

obrem inter recepæ auctoritatis libros censeri dicatur, iis præsertim qui primis religionis nostræ

A libros censitam non esse a majoribus accepimus. Sed tamen cum utilis esse videretur quam plurimis, una cum reliquis sacrae Scripturæ libris studiosè lectitata est. Librum vero qui *Actus Petri* dicitur, et Evangelium ejus nomine inscriptum, *Prædicationis* quoque et *Revelationis* ejusdem libros, pro catholicis scriptis nunquam esse habitos constat, quandoquidem nec veteriorum quisquam nec recentiorum Ecclesiæ scriptoræ, desumpto ex iis libris testimonio usus fuit. Porro procedente deinceps opere diligenter indicaturus sum una cum successione apostolorum, qui subinde Ecclesiæ scriptores, scripturarum de quibus ambigitur, auctoritate sint usi : et quænam illi tum de Scripturis canonicis et omnium consensu receptis tum de iis quæ non sunt ejusmodi, in suis libris pronuntiaverint. Et hæc quidem sunt quæ Petri nomine circumferuntur, ex quibus unam duntaxat Epistolam ab antiquis etiam Patribus pro germana habitam esse cognovi. Pauli vero quatuordecim Epistolæ notæ sunt omnibus et perspicuæ. Sciendum tamen est Epistolam ad Hebræos a nonnullis ideo esse repudiatam, quod dicerent eam ab Ecclesia Romana pro certa ac genuina Pauli Epistola non haberi. Sed de ista quidem quid veteres tradiderint, suo tempore proferemus. Quod spectat ad librum qui *Actus Pauli* inscribitur, neque illum inter indubitatæ fidei et auctoritatis libros accepimus. Quoniam vero apostolus Paulus in salutationibus illis quæ sub nomen Epistolæ ad Romanos leguntur, inter cæteros mentionem fecit Hermæ, cujus esse fertur is liber qui *Pastor* inscriptus est, sciendum est eum librum a nonnullis quidem in dubium esse revocatum. Quam non potest. Ab aliis vero maxime necessarius judicamenti instituendi sunt. Unde etiam in Ecclesiis

(39) *Τὸ τε λεγόμενον αὐτοῦ Κήρυγμα καὶ τὴν καλουμένην Ἀποκαλύψιν.* Miror quod hic Eusebius dicit, Petri librum qui *Κήρυγμα* dicebatur, ejusque *Apocalypsim* a nemine veterum presbyterorum citari. Certe Clemens in libris *Hypotyposeon*, Petri *Apocalypsim* laudat, teste ipso Eusebio in cap. 14 libri vi. Quod spectat ad librum qui *Κήρυγμα*, seu *Prædicatio Petri* dicebatur, citatur etiam ab eodem Clemente in libris *Hypotyposeon*, sive in *Excerptis Theodoti*, ut dicemus ad cap. 14 lib. vi. Origenes quoque in tomo xiii *Expositionum in Joannis Evangelium*, mentionem facit hujus libri, et ex eo profert testimonium; sed utrum liber ille genuinus sit, an nothus, an mixtus, alibi se diciturum pollicetur. Vetus auctor in tractatu *De hæreticis non rebaptizandis*, quem Nicolaus Rigaltius edidit in notis suis ad Cyprianum, hunc librum ab hæreticis confectum esse testatur : *Est autem adulterini hujus, imo internecivi baptismatis, si quis alius auctor, tum etiam quidam ab iisdem ipsis hæreticis propter hunc eundem errorem confectus liber, qui inscribitur Petri prædicatio.* Denique Lactantius in lib. iv, cap. 20, hujus libri mentionem facit.

(40) *Προϊούσης δὲ τῆς ἱστορίας.* Pessime hunc locum interpretati sunt Rufinus et Christophorus, ut eruditus lector facile deprehendat, si utriusque versionem consulere voluerit

(41) *Παρὰ τοῖς πάλαι πρεσβυτέροις ὁμολογουμένην.* Codic. Mazariinus ac Med., cum Fuk. et Savil., scriptum habent ὁμολογημένην.

(42) *Πρὸς τῆς Ῥωμαίων Ἐκκλησίας.* Rufinus

vertit : *Scio tamen apud Latinos de ea quæ ad Hebræos inscribitur haberi dubitationem.* Optime meo quidem judicio, Nam Eusebius Ῥωμαίους vocare solet omnes Latinos, ut in lib. ii, cap. 25, ubi Tertullianum vocat *Romanum*, τοῦτου δὲ πάλιν ὁ Ῥωμαῖος *Τερτυλλιανός*, etc. Et in cap. 2 ejusdem libri de eodem Tertulliano ita loquitur, *ἀνὴρ τὰ τε ἄλλα ἐνδοξος, καὶ τῶν μάλιστα ἐπὶ Ῥώμης λαμπρῶν.* Si quis tamen Romanæ urbis Ecclesiam hoc loco intelligere maluerit, equidem non valde repugnabo. Id enim sensisse videtur Calus in disputatione quam scripsit Romæ *Adversus Proclum*. Ejus verba habes infra in lib. vi, cap. 20. Porro hunc Eusebii locum innuit Theodoritus in præmio *Commentariorum in Epistolam ad Hebræos*, ubi ait Eusebium hanc Epistolam Paulo apostolo adjudicasse.

(43) *Ἑρμᾶ οὗ φασιν ὑπάρχειν τὸ τοῦ Ποιμένος βιβλίον.* Quidam existimant hunc librum, qui dicitur *Pastor*, non ab Herma illo cujus meminit Paulus in Epistola ad Romanos, sed ab alio Herma multo recentiore scriptum fuisse, qui Pii Romani pontificis frater fuit, ut tradit auctor libri *De pontificibus Romanis*. Exstat hodie hic *Pastoris* liber in Latinum sermonem translatus, ejusque testimoniis utuntur Origenes, Irenæus et Athanasius. Rufinus in *Interpretatione Symboli*, inter libros qui in Ecclesia quidem leguntur, auctoritatem tamen sacrae Scripturæ non habent, memorat librum *Pastoris* seu *Hermetis*, qui dicitur *Dux Viæ* vel *Judicium Petri*.

enim publice legi comperimus, et quosdam ex vetustissimis scriptoribus, ipsius testimonio usos fuisse. Atque hæc de discrimine Scripturarum, quæ vel receptæ apud omnes auctoritatis, vel dubiæ et vacillantis apud plerosque fidei habentur, hactenus dicta sint.

73 CAPUT IV.

De prima apostolorum successione.

Porro Paulum gentibus prædicantem, ab Hierosolymis et finitimis locis usque ad Illyricum, Ecclesiarum ubique fundamenta jecisse, tum ex ipsius verbis constat, tum ex iis quæ a Luca in Actibus referuntur. Quibus item in provinciis Petrus Christum Judæis prædicans, novi Fœderis doctrinam tradiderit, satis aperte colligitur ex ea Epistola quæ ipsi ab omnibus, ut dixi, sine controversia ascribitur: quam quidem ille Hebræis per Pontum, Galatiam, Cappadociam, perque Asiam atque Bithyniam in dispersione agentibus scribit. Quot vero et quinam horum apostolorum veri imitatores, eorumdem iudicio digni iudicati sint, qui fundatas ab ipsis Ecclesiæ pastorali officio gubernarent, nequaquam facile est dicere: præterquam illos, quos ex ipsius Apostoli verbis facile quisvis possit colligere. Huius enim prope innumerabiles adjutores, et, ut ipse nominat, commilitones fuerunt: quorum ille plerosque immortalis Epistolæ suarum testimonio ornatos, perpetuæ hominum memoriz commendavit. Sed et Lucas in Actibus discipulos Pauli enumerans, singulos nominatim appellat. Ex his Timotheus quidem Ephesinæ Ecclesiæ episcopatum primus accepisse dicitur, quemadmodum etiam Titus insulæ Crætæ Ecclesiarum episcopus fuisse memoratur. Lucas vero, domo Antiochenus, arte medicus, qui et cum Paulo diu conjunctissime vixit, et cum reliquis apostolis studiosè versatus est, artis illius ad sanandos hominum animos institutæ, quam sibi ex apostolorum doctrina comparaverat, duos nobis libros divinitus inspiratos reliquit. Alter eorum Evangelium est, quod quidem ita se prorsus exarasse testatur, prout ab ipsis verbi divini ministris, et qui ab initio Christum viderant, acceperat: quos etiam omnes se jamdudum assectatum esse profitetur. Alter liber inscribitur Actus apostolorum, quos ille non jam auditione acceptos, sed oculis suis spectatos scriptis tradidit. Huius porro Evangelium aiunt a Paulo designari solitum esse, quoties tanquam de proprio quodam Evangelio sermonem faciens, dicit: « Secundum Evangelium meum. » Ex 74 reliquis

(44) *Ἦν τοῖς ἐξ Ἑβραίων.* Ita codex Regius. Verum quatuor reliqui diserte scriptum habent ἐν ἡ ταῖς ἐξ Ἑβραίων, etc. Quam scripturam confirmat etiam Rufinus: *Sed et Petrus in quibus etiam ipse provinciis his qui ex circumcissione sunt, prædicaverit Christum, propriis vocibus in ea Epistola quam ipsius nomine absque ambiguitate claruit esse, designat: in qua ad eos qui in dispersione sunt, scribit, sine dubio Hebræos. Ipsi etenim dispersi dicuntur, tanquam propriis sedibus pulsati, et positi in dispersione ut ipse ait, Ponti, Galatiæ, etc.*

(45) *Κρίσκη μὲν ἐπὶ τὰς Γαλλίας.* Locus Pauli existat in posteriore Epistola ad Timotheum, ubi bodie quidem legitur Κρίσκη εἰς Γαλατίαν. Sed ve-

ΚΕΦΑΛΑΙΟΝ Δ'.

Περὶ τῆς πρώτης ἀποστόλων διαδοχῆς (Nic. II E. III, 1, 2).

Ὅτι μὲν οὖν τοῖς ἐξ ἔθνων κηρύσσων ὁ Παῦλος τοὺς ἀπὸ Ἱερουσαλήμ καὶ κύκλω μέχρι τοῦ Ἰλλυρικοῦ τῶν Ἐκκλησιῶν καταθέβληται θεμελίου, δῆλον ἐκ τῶν αὐτοῦ γένει· ἄν φωνῶν, καὶ ἀφ' ὧν ὁ Λουκᾶς ἐν ταῖς Πράξεσιν ἱστορήσεν. Καὶ ἐκ τῶν Πέτρου δὲ λέξεων, ἐν ὁπόσαις καὶ οὗτος ἐπαρχίαις τοὺς ἐκ περιτομῆς τὸν Χριστὸν εὐαγγελιζόμενος, τὸν τῆς καινῆς Διαθήκης παρεδίου λόγον, σαφὲς ἄν εἴη, ἀφ' ἧς εἰρήκαμεν ὁμολογουμένης αὐτοῦ Ἐπιστολῆς, ἣν τοῖς ἐξ Ἑβραίων (44) οὖσιν ἐν διασπορᾷ Πόντου καὶ Γαλατίας, Καππαδοκίας τε καὶ Ἀσίας καὶ Βιθυνίας, γράφει. Ὅσοι δὲ τούτων, καὶ τίνες γνήσιοι ζηλωταὶ γεγονότες, τὰς πρὸς αὐτῶν ἰδρυθείσας ἰκανοὶ ποιμαίνειν ἐδοκιμάσθησαν Ἐκκλησίας, οὐ βῆδιον εἰπεῖν, μὴ ὅτι γε ὅσους ἄν τις ἐκ τῶν Παύλου φωνῶν ἀναλέξοιτο. Τούτου γὰρ οὖν μυριοὶ συνεργοί, καὶ ὡς αὐτὸς ὠνόμασε συστρατιῶται γέγονασιν, ὧν οἱ πλείους ἀλήστου πρὸς αὐτοῦ μνήμης ἔξω γίνονται, διηνεκῆ τὴν περὶ αὐτῶν μαρτυρίαν ταῖς ἰδίαις Ἐπιστολαῖς ἐγκαταλέξαντος. Οὐ μὴν ἀλλὰ καὶ ὁ Λουκᾶς ἐν ταῖς Πράξεσι τοὺς γνωρίμους αὐτοῦ καταλέγων, ἐξ ὀνόματος αὐτῶν μνημονεύει. Τιμῆθεός γε μὴν τῆς ἐν Ἐφέσῳ παροικίας ἱστορεῖται πρῶτος τὴν ἐπισκοπὴν εἰληχέναι, ὡς καὶ Τίτος τῶν ἐπὶ Κρήτης Ἐκκλησιῶν. Λουκᾶς δὲ τὸ μὲν γένος ὧν τῶν ἀπ' Ἀντιοχείας, τὴν δὲ ἐπιστήμην ἱατρὸς, τὰ πλείστα συγγεγονῶς τῷ Παύλῳ, καὶ τοῖς λοιποῖς δὲ οὐ παρέργως τῶν ἀποστόλων ὠμιληκῶς, ἧς ἀπὸ τούτων προσεκτέησαστο ψυχῶν θεραπευτικῆς, ἐν δυσὶν ἡμῖν ὑποδείγματα θεοπνεύστοις καταλέλοιπε βιβλίους· τῷ τε Εὐαγγελίῳ, ὃ καὶ χαράξαι μαρτύρεται, καθὰ παρέδοντο αὐτῷ οἱ ἀπαρχῆς αὐτόπται καὶ ὕπηρεται γενόμενοι τοῦ λόγου, οἷς καὶ φησὶν ἐπάνωθεν ἅπανσι παρηκολουθηκέναι, καὶ ταῖς τῶν ἀποστόλων Πράξεσιν, ἃς οὐκέτι δι' ἀκοῆς, ὀρθαλοῖς δὲ αὐτοῖς παραλαβὼν συνετάξατο. Φασὶ δὲ ὡς ἄρα τοῦ κατ' αὐτὸν Εὐαγγελίου μνημονεύειν ὁ Πιῦλος εἰθωθεν, ὀπνηίκα ὡς περὶ ἰδίου τινὸς Εὐαγγελίου γράφων ἔλεγε· « Κατὰ τὸ Εὐαγγέλιόν μου. » Τῶν δὲ λοιπῶν ἀκολουθῶν τοῦ Παύλου, Κρίσκη μὲν ἐπὶ τὰς Γαλλίας (45) στείλαμενος ὑπ' αὐτοῦ μαρτυρεῖται, Αἰνὸς δὲ οὐ μέμνηται συνόντος ἐπὶ Ῥώμης αὐτῷ κατὰ τὴν δευτέραν πρὸς

deres quidam, atque in his Eusebius, legisse videntur eis Galliam. Et sic scribendum esse in Epistola Pauli, contendit Epiphanius in hæresi Alogorum, numero 11. Eusebii scripturam secutus est Hieronymus in *Catalogo*, ejusque interpres Sophronius et alii recentiores. Verior tamen est altera lectio eis τὴν Γαλατίαν, quam confirmat Clemens in *Constitutionibus apostolicis*. Theodoritus in loco illo B. Pauli legit quidem Γαλατίαν, sed eo nomine Gallias ait significari, ad quas missus erat Crescens. Certe Galli Crescentem sibi vindicant, Viennenses et Moguntini. Vide Serarium in lib. II *Moguntinæ antiquitatum*.

Τιμόθεον Ἐπιστολὴν, πρῶτος μετὰ Πέτρον τῆς Ῥωμαίων Ἐκκλησίας τὴν ἐπισκοπὴν ἤδη πρότερον κληρωθεὶς δεδῆλωται. Ἄλλὰ καὶ ὁ Κλήμης τῆς Ῥωμαίων καὶ αὐτὸς Ἐκκλησίας τρίτος ἐπίσκοπος καταστάς, Παύλου συνεργὸς καὶ συναθλητῆς γεγονέναι πρὸς αὐτοῦ μαρτυρεῖται. Ἐπὶ τούτοις καὶ τὸν Ἀρειοπαγίτην ἐκείνον, Διονύσιος ὄνομα αὐτῷ, ὃν ἐν Πράξει μετὰ τὴν ἐν Ἀρείῳ πάγῳ πρὸς Ἀθηναίους Παύλου δημηγορίαν, πρῶτον πιστεῦσαι (46) ἀνέγραψεν ὁ Λουκάς, τῆς ἐν Ἀθήναις Ἐκκλησίας πρῶτον ἐπίσκοπον, ἀρχαίων τις ἕτερος Διονύσιος τῆς Κορινθίων παροικίας ποιμὴν ἱστορεῖ γεγονέναι. Ἄλλὰ γὰρ ὁδῶν προβαίνουσιν, ἐπὶ καιροῦ τὰ τῆς κατὰ χρόνους τῶν ἀποστόλων διαδοχῆς ἡμῖν εἰρήσεται. Νῦν δὲ ἐπὶ τὰ ἐξῆς ὤμεν τῆς ἱστορίας.

ΚΕΦΑΛΑΙΟΝ Ε΄.

Ἐπὶ τῆς μετὰ τὸν Χριστὸν ὑστάτης Ἰουδαίων πολιτορίας (Nic. II. E. III, 3-8).

Μετὰ Νέρωνα δέκα πρὸς τρισὶν ἔτεσι τὴν ἀρχὴν ἐπικρατήσαντα, τῶν ἀμφὶ Γάλβαν καὶ Ὄθωνα ἐνιαυτὸν ἐπὶ μῆσιν ἕξ διαγενομένων, Ὀυεσπασιανὸς ταῖς κατὰ Ἰουδαίων παρατάξαι λαμπρυνόμενος, βασιλεὺς ἐπὶ αὐτῆς ἀναδείκνυται τῆς Ἰουδαίας, αὐτοκράτωρ πρὸς τῶν αὐτόθι στρατοπέδων ἀναγορευθεὶς. Τὴν ἐπὶ Ῥώμης οὖν αὐτίκα στείλαμενος, Τίτῳ τῷ παιδί τὸν κατὰ Ἰουδαίων ἔγχειρίζει πόλεμον. Μετὰ γὰρ μῆν τὴν τοῦ Σωτῆρος ἡμῶν ἀνάληψιν, Ἰουδαίων πρὸς τῷ κατ' αὐτοῦ τολμήματι, ἤδη καὶ κατὰ τῶν ἀποστόλων αὐτοῦ πλείστας ὄσας ἐπιβουλὰς μεμηχανημένων, πρῶτον τε Σεφάνου λίθους ὑπ' αὐτῶν ἀνηρημένου, εἶτα δὲ μετ' αὐτὸν Ἰακώβου, ὃς ἦν Ζεβεδαιὸς μὲν παῖς, ἀδελφὸς δὲ Ἰωάννου, τὴν κεφαλὴν ἀπομηθέντος, ἐπὶ πᾶσι τε Ἰακώβου τοῦ τὸν αὐτόθι τῆς ἐπισκοπῆς θρόνον, πρῶτον μετὰ τὴν τοῦ Σωτῆρος ἡμῶν ἀνάληψιν κληρωμένου, τὸν προδηλωθέντα τρόπον μεταλλάξαντος, τῶν τε λοιπῶν ἀποστόλων μυρία εἰς θάνατον ἐπιβεβουλευμένων, καὶ τῆς μὲν Ἰουδαίας γῆς ἀπεπλαμένων, ἐπὶ δὲ τῇ τοῦ κηρύγματος διδασκαλίᾳ τὴν εἰς σύμπαντα τὰ ἔθνη στείλαμένων πορείαν σὺν δυνάμει τοῦ Χριστοῦ φήσαντος αὐτοῖς. « Πορευθέντες μαθητεύσατε πάντα τὰ ἔθνη ἐν τῷ ὀνόματί μου » οὐ μὴν ἀλλὰ καὶ τοῦ λαοῦ τῆς ἐν Ἱεροσολύμοις Ἐκκλησίας, κατὰ τινα χρησμὸν τοῖς αὐτόθι δοκίμοις δι' ἀποκαλύψεως δοθέντα, πρὸ τοῦ πολέμου μεταναστῆναι τῆς πόλεως, καὶ τινα τῆς Περσίας πόλιν οἰκεῖν κεκελευσμένου, Πέλλαν αὐτὴν ὀνομάζουσιν (47), ἐν ἧ τῶν εἰς Χριστὸν πεπιστευκότων

A Pauli comitibus Crescens quidem ab eo missus in Gallias Pauli ipsius testimonio declaratur. Linus vero, quem in secunda ad Timotheum Epistola Romæ secum versari testatur, primus post Petrum, ut supra jam diximus, Ecclesiæ Romanæ episcopatum adeptus est. Clemens quoque, is qui tertius Ecclesiæ Romanæ episcopus est constitutus, adjutor Pauli sociusque certaminum fuisse, ipsiusmet testimonio perhibetur. Denique Areopagitam illum nomine Dionysium, quem post concionem illam quam Paulus in Areopago ad Athenienses habuit, primum credidisse Lucas in Actibus scribit, Atheniensis Ecclesiæ primum episcopum fuisse tradit alter quidam Dionysius Corinthiorum episcopus, antiquissimus scriptor. Sed quinam subinde per ordinem temporum apostolis successerint, in progressu operis suo loco dicemus. Nunc ad reliqua pergamus.

CAPUT V.

De postrema Judæorum expugnatione post Christi necem.

Post Neronem, qui per tredecim annos imperium tenuit, cum Galba atque Otho anno duntaxat et sex mensibus regnasset, Vespasianus in proeliis adversus Judæos spectatus, imperator in ipsa Judæa ab exercitu qui illic erat, renuntiatur. Qui confestim Romam versus contendens, curam belli adversus Judæos Tito filio commisit. Porro cum Judæi post Servatoris nostri in cælos ascensum, non contenti eo scelere quod in ipsum admiserant, ejus quoque apostolos sæpissime insidiis appetissent; ac primum quidem Stephanum lapidibus obruissent: deinde Jacobum Zebedæi filium, Joannis fratrem capite truncasset: ac postremo Jacobum illum qui primus post ascensum Domini episcopalem Ecclesiæ illius sedem obtinuit, eo quem diximus modo peremissent: cum reliqui item apostoli infinitis prope modis non sine magno vitæ suæ discrimine ab iisdem vexati essent, et ex Judæa fugati, ad prædicandam Evangelii doctrinam omnes ubique terrarum gentes adire cœpissent, freti potentia Christi qui 75 olim ipsis dixerat: « Euntes docete omnes gentes in nomine meo; » sed et cum universa plebs fidelium Ecclesiæ Hierosolymitanæ, ex oraculo quod viris quibusdam sanctissimis divinitus editum fuerat, ante initium belli ex civitate migrare, et oppidum quoddam trans Jordanem, Pellam nomine, incolere jussa fuisset; jamque omnes qui in Christum crediderant, relictis Hierosolymis, sedes suas Pellam transtulissent: ita et regia urbe,

(46) *Πρῶτον πιστεῦσαι.* Antea editum πρῶτον ἐπίσκοπον πιστεῦσαι, tribus verbis; quorum duo priora in lineolis subnotata sunt, et ad marginem scriptum est ea superflua esse. Certe Christophorsonus in interpretatione sua utramque vocem prætermisit. Ego vero posteriorem duntaxat, nempe ἐπίσκοπον, expungendam, priorem vero esse retinendam puto. Idque confirmat versio Rufini, qui hunc locum ita interpretatus est: *Sed et Dionysium Areopagitam apud Athenas, quem Lucas scripsit primum Paulo prædicante credidisse, etc.* Conjecturam nostram plane confirmant codd. Maz., Med. et Fuk.,

in quibus diserte scribitur πρῶτον πιστεῦσαι. Porro hunc Eusebii locum in mente habuit Maximus, cum ait in prologo *Commentariorum in Dionysium Areopagitam*: Μνημονεύει δὲ τοῦ Ἀρειοπαγίτου καὶ Διονύσιος ἀρχαῖος Κορινθίων ἐπίσκοπος, καὶ Πολύκαρπος ἐν τῇ πρὸς Ἀθηναίους ἐπιστολῇ. Ubi delenda puto hæc verba καὶ Πολύκαρπος.

(47) *Πέλλαν αὐτὴν ὀνομάζουσιν.* Idem tradit Epiphanius in hæresi Nazæorum, cap. 7, Christianos scilicet qui Hierosolymis habitabant, de imminente obsidione a Christo præmonitos, Pellam se contulisse. In libro autem *De ponderibus et mensuris*

quæ totius gentis caput est, et universa Judæa viris sanctis destituta, tum demum divina illos ultio ob tot admissa tum in Christum, tum in ejus apostolos scelera corripuit, totamque illam impiorum sobolem funditus delevit. Et quot quidem quantæque tunc calamitates universæ genti ubique contigerint : et quomodo hi præcipue qui Judæam incolebant, extremis cladibus oppressi sint; quot hominum millia cum pueris simul ac feminis ferro et fame et cujusque modi mortis generibus occubuerint : urbem præterea Judaicam quot qualesque fuerint oppugnationes : quot quamque incredibilia mala hi qui Hierosolyma tanquam in munitissimam urbem se receperant, oculis suis aspexerint; quis belli totius ordo, quis singularum rerum fuerit eventus; denique quemadmodum abominatio desolationis quam prophetæ prædixerant, in ipso quondam celeberrimo Dei templo constituta sit, tunc cum destructum funditus atque incendio consumptum est : cuicumque liberit, facile est ex Josephi *Historia* accurate cognoscere. Qualiter vero idem scriptor usque ad tricies centena hominum millia qui ex universa Judæa ad diem festum Paschæ confluxerant, Hierosolymis tanquam in carcere inclusa fuisse commemorat, operæ pretium est prolatis ipsius verbis ostendere. Quippe æquum erat, ut quibus diebus benignum omnium Servatorem et Christum Dei Jesum morte affecerant, iisdem omnes velut in unum carcerem contrusi, a divina justitia sceleris sui pœnam exciperent. Porro, omissis iis talis quæcunque illi aut ferro aut alio quovis genere singillatim perpassi sunt, eas duntaxat calamitates commemorandas puto, quas dira fame oppressi pertulerunt **76** : ut vel ex his lectores nostri operis intelligant, quo pacto admissi in Christum Dei piaculi pœnas ab illis non longe postea cœleste Numen expellit.

τῆδε τῇ γραφῇ ἐντυγχάνοντες εἶδέναι, ὅπως αὐτοὺς μακρὸν ἢ ἐκ Θεοῦ μετῴθε τιμωρία.

CAPUT VI.

De fame quæ Judæos oppressit.

Agendum ergo, sumpto iterum quinto *Historiarum* Josephi libro, luctuosam rei gestæ tragœdiam recitemus. « Ditiorebus quidem, manere perinde exitiosum erat. Nam propter divitias necabantur, quasi transfugere ad hostes voluissent. Cæterum simul cum inopia crescebat: in dies furor seditioso-

ris, Christi discipulos ab angelo admonitos, Pellam nigrasse scribit : postea vero cum Hadrianus Hierosolyma instaurasset, et ex suo nomine Æliam coloniam appellasset, eo reversos esse. Porro cum Eusebius nullum hujus rei citet auctorem, satis apparet illum ex veterum traditione ista scripsisse, cum alioqui ipse vicinus esset iis locis.

(48) *Χρῆν γούρ*. Ante hæc verba Christophorus locum integrum Josephi inseruit ex lib. vi *De bello Judaico*, contra fidem manuscriptorum codicum, et absque ulla necessitate. Certe nec Rufinus nec Nicephorus illum Josephi locum inseruerunt, et Eusebius satis habuit illum indicare, et verba

ἀπὸ τῆς Ἱερουσαλὴμ μετωκισμένων, ὡς ἀν παντελῶς ἐπιλελοιπότην ἀγίων ἀνδρῶν αὐτὴν τε τὴν Ἰουδαίαν βασιλικὴν μητρόπολιν καὶ σύμπασαν τὴν Ἰουδαίαν γῆν, ἢ ἐκ Θεοῦ δίκῃ λοιπὸν αὐτοὺς ἅτε τοσαῦτα εἰς τε τὸν Χριστὸν καὶ τοὺς ἀποστόλους αὐτοῦ παρηνομηκότας μετῆει, τῶν ἀσεβῶν ἄρδην τὴν γενεάν αὐτὴν ἐκείνην ἐξ ἀνθρώπων ἀφανίζουσα. Ὅσα μὲν οὖν τῆνικαδὲ κατὰ πάντα τόπον ὄλῳ τῷ ἔθνει συνέβη ῥύη κακῶν, ὅπως τε αὐτῶν μάλιστα οἱ τῆς Ἰουδαίας οὐκ ἤκρητοι εἰς ἔσχατον περιελάθησαν συμφορῶν, ὅπως τε μυριάδες ἤθηδον γυναῖξιν ἅμα καὶ παῖσι, ἕξιαι καὶ λιμῶν καὶ μυρίοις ἄλλοις περιπεπτώχασιν εἶδεν θανάτου, πόλεων τε Ἰουδαϊκῶν ὅσαι τε καὶ οἶαι γεγόνασι πολιορκίαι, ἀλλὰ καὶ ὅποσα οἱ ἐπ' αὐτὴν τὴν Ἱερουσαλὴμ ὡς ἐπὶ μητρόπολιν ἐχυρωτάτην καταπεφευγότες, δεῖν καὶ πέρα δεῖν ἠωράκασι, τοῦ τε παντὸς πολέμου τὸν τρόπον, καὶ τῶν ἐν τούτῳ γεγενημένων ἐν μέρει ἕκαστα, καὶ ὡς ἐπὶ τέλει τὸ πρὸς τῶν προφητῶν ἀνηγορευμένον βδέλυγμα τῆς ἐρημώσεως, ἐν αὐτῷ κατέστη τῷ πάλαι τοῦ Θεοῦ περιβοήτῳ νεφῶ, παντελῆ φθορὰν καὶ ἀφανισμόν ἔσχατον τὸν διὰ πυρὸς ὑπομείναντι; παρέστιν ὅτι φίλον ἐπ' ἀκριβὲς ἐκ τῆς τῷ Ἰωσήφῳ γραφείας ἀναλέξασθαι Ἱστορίας. Ὡς δὲ αὐτὸς οὕτως τῶν ἀθροισθέντων ἀπὸ τῆς Ἰουδαίας ἀπάσης τῆς ἡμέρας τῆς τοῦ Πάσχα ἑορτῆς, ὡς περ ἐν εἰρκατῇ, ῥήμασιν αὐτοῖς, ἀποκλεισθῆναι εἰς τὰ Ἱεροσόλυμα ἀμφὶ τριακοσίας μυριάδας τὸ πλῆθος Ἱστορεῖ, ἀναγκαῖον ὑποσημῆνασθαι. Χρῆν γούρ (48), ἐν αἷς ἡμέραις τὸν πάντων Σωτῆρα καὶ εὐεργετὴν τὸν Χριστὸν τὸν τοῦ Θεοῦ τὰ κατὰ τὸ πάθος διατέθειναι, ταῖς αὐταῖς ὡς περ ἐν εἰρκατῇ κατακλεισθέντας, τὸν μετελθόντα αὐτοὺς κλεθρον πρὸς τῆς θείας δίκης καταδέξασθαι. Παρελθὼν δὲ τὰ τῶν ἐν μέρει συμβετηκότων αὐτοῖς, ὅσα διὰ ξίφους καὶ ἄλλῳ τῷ τρόπῳ κατ' αὐτῶν ἐγκεκείρηται, μόνας τὰς διὰ τοῦ λιμοῦ ἀναγκαῖον ἡγοῦμαι συμφορὰς παραθέσθαι, ὡς ἂν ἐκ μέρους ἔχοιεν οἱ τῆς εἰς τὸν Χριστὸν τοῦ Θεοῦ παρανομίας οὐκ εἰς

ΚΕΦΑΛΑΙΟΝ Γ'.

Περὶ τοῦ πύσαντος αὐτοὺς λιμοῦ (Nic. H. E. III, 6).

Φέρε δὲ εὖν τῶν Ἱστοριῶν τὴν πέμπτην τοῦ Ἰωσήφου μετὰ χεῖρας αὐθις ἀναλαβὼν, τῶν τότε πραχθέντων διέθετε τὴν τραγῳδίαν : « Τοῖς γε μὴν εὐπόροις, ψησὶ, καὶ τὸ μένειν πρὸς ἀπωλείας ἴσον ἦν. Προφάσει γὰρ αὐτομολίας ἀνηρεῖτό τις διὰ τὴν οὐσίαν. Τῷ λιμῷ δὲ ἢ ἀπόνοια τῶν στασιαστῶν συν-

quædam ex eo depromere, ut sunt illa ὡς περ ἐν εἰρκατῇ. Quæ quidem ipsammet verba Josephi esse satis indicavit Eusebius cum dixit: ὡς περ ἐν εἰρκατῇ ῥήμασιν αὐτοῖς ἀποκλεισθῆναι εἰς τὰ Ἱεροσόλυμα ἀμφὶ τριακοσίας μυριάδας τὸ πλῆθος Ἱστορεῖ. In vulgatis editionibus deerant hæc voces ῥήμασιν αὐτοῖς, quas nos ex vetustis codicibus Maz., Med. et Fuk. supplevimus. Easdem etiam voces reperi in codice Regio, quo usus est Rob. Stephanus. Qui profecto nimis indulsit conjecturæ suæ, dum has voces expunxit hinc, et paulo infra restituit, hoc modo : ἀναγκαῖον δὲ ῥήμασιν αὐτοῖς ὑποσημῆνασθαι, contra fidem omnium exemplarium.

ήκμαζε, καὶ καθ' ἡμέραν ἀμφοτέρα προσεξεδάτο τὰ
 δεινά. Φανερός μὲν γε οὐδαμοῦ οἴτος ἦν, ἐπεισιπη-
 δώντες δὲ διηραμένους τὰς οἰκίας. Ἐπειθ' εὐρόντες
 μὲν, ὡς ἀρνησαμένους ἠκίζοντο· μὴ εὐρόντες δὲ, ὡς
 ἐπιμελέστερον κρύφοντας ἐβασάνιζον. Τεκμήριον
 δὲ τοῦ τ' ἔχειν καὶ μὴ, τὰ σώματα τῶν ἀθλίων ἦν.
 Ἄν οἱ μὲν ἔτι συνεστώτες, εὐπορεῖν τροφῆς ἐδό-
 κουν, οἱ τηχόμενοι δὲ ἤδη, παρωδεύοντο (49), καὶ
 κτείνειν ἄλογον ἐδόκει τοὺς ὑπ' ἐνδείας τεθνη-
 ζομένους αὐτίκα. Πολλοὶ δὲ λάθρα τὰς κτήσεις
 ἐνὸς ἀντικατηλλάξαντο μέτρου, πυρῶν μὲν, εἰ πλου-
 σιώτεροι τυγχάνοιεν ὄντες, οἱ δὲ πενέστεροι, κριθῆς.
 Ἐπειτα κατακλείοντες ἑαυτοὺς εἰς τὰ μυχαίτατα
 τῶν οἰκιῶν, τινὲς μὲν ὑπ' ἄκρας ἐνδείας, ἀνέργαστον
 τὴν σίτον ἤσθιον, οἱ δὲ ἔπεσον, ὡς ἦ τε ἀνάγκη καὶ
 τὸ θεός παρήκει. Καὶ τράπεζα μὲν οὐδαμοῦ παρε-
 τίθετο, τοῦ δὲ πυρός ἐφέλιχοντες (50), ἔτ' ὠμὰ τὰ
 σιτία διήραζον. Ἐλευεινὴ δ' ἦν ἡ τροφή καὶ σακρῶν
 ἄξις ἢ θέα, τῶν μὲν δυνατωτέρων πλεονεκτούντων,
 τῶν δὲ ἀσθενῶν ὀδυρομένων. Πάντων μὲν δὴ παθῶν
 ὑπερίστανται λιμός· οὐδὲν δ' οὕτως ἀπόλλυσιν ὡς
 αἰδῶ. Τὸ γὰρ ἄλλως ἐντροπῆς ἄξιον, ἐν τούτῳ κατα-
 φρονεῖται. Γυναῖκες γοῶν ἀνδρῶν, καὶ παῖδες πατέ-
 ρων, καὶ τὸ οἰκτρότατον, μητέρες νηπίων ἐξήραζον
 ἐξ αὐτῶν τῶν στομάτων τὰς τροφάς. Καὶ τῶν φιλι-
 τῶν ἐν χερσὶ μαραινομένων, οὐκ ἦν φειδῶ τοὺς τοῦ
 ζῆν ἀφελίσθαι σταλαγμούς. Τοιαῦτα δὲ ἐσθίοντες,
 ὅμως οὐ διελάθοντο. Πανταυῶ δ' οὐν ἐφίσταντο οἱ
 στασιασταὶ καὶ τούτων ταῖς ἀρπαγαῖς. Ὅποτε γὰρ
 κατιδοῖεν ἀποκεκλεισμένην οἰκίαν, σημεῖον ἦν τοῦτο,
 τοὺς ἐνδον προσφέρεσθαι τροφήν. Εὐθέως δὲ εἰσα-
 ράξαντες τὰς θύρας (51), εἰσπήδων καὶ μόνον οὐκ
 ἐκ τῶν φαρυγγῶν ἀναθλίβοντες τοὺς ἀκόλους ἀνέ-
 φερων. Ἐτύπνοντο δὲ γέροντες ἀντεσχόμενοι τῶν σι-
 τῶν, καὶ κόμης ἐσπαράσσοντο γυναῖκες, συγκα-
 λύπτουσαι τὰ ἐν χερσίν· οὐδὲ τις ἦν οἶκτος πολιᾶς,
 ἢ νηπίων, ἀλλὰ συνεπαίροντες τὰ νήπια (52) τῶν
 φωμῶν ἐκκρεμάμενα, κατέσειον εἰς ἔδαφος, τοῖς
 δὲ φθάσαι τὴν εἰσδρομὴν αὐτῶν καὶ προκαταπιοῦσι
 τὸ ἀρπαγησόμενον, ὡς ἀδικηθέντες ἦσαν ὠμότεροι.
 Δεινὰ δὲ βασάνων ὁδοὺς ἐπενόουν πρὸς ἔρευναν τρο-
 φῆς, ὁρόβοις μὲν ἐμφράττοντες τοῖς ἀλλοῖσι τῶν αἰ-
 θύλων τοὺς πόρους, ῥάβδοις δὲ ὀξείαις ἀναπείροντες
 τὰς ἔδρας. Τὰ φρικτὰ δὲ καὶ ἀκοαῖς ἔπασχε τις εἰς
 ἐξομολόγησιν ἐνὸς ἄρτου καὶ ἑνα μηνύσει δράκα μίαν
 κεκρυμμένην ἀλφίτων. Οἱ βασανιστὰι δ' οὐκ ἐπέ-
 κων, καὶ γὰρ ἂν ἤττον ὠμὸν ἦν τὸ μετ' ἀνάγκης,

rum, et utrumque malum magis ac magis quotidie
 ingravescebat. Et palam quidem nullum in urbe
 frumentum erat. Sed seditiosus irruentes in domos,
 omnia scrutabantur: et si quid reperissent, ædium
 dominos, utpote qui frumentum se habere negas-
 sent, crudeliter verberabant. Quod si forte nihil
 invenerant, quasi diligentius occultassent, tormentis
 excruciantur. Porro an cibos haberent, necne, in-
 dicio erant corpora miserorum. Nam qui adhuc
 firma erant valetudine, eos alimentorum copia
 abundare censebant. Qui vero jam contabescerent,
 eos missos faciebant. Quippe a ratione alienum
 videbatur, homines jamjamque præ inedia mori-
 tuos, ferro interficere. Multi vero clam facultates
 suas uno frumenti quidem, si divites essent, sin
 pauperes, hordei modio permutabant. Deinde in
 intimos ædium recessus sese abdentes, nonnulli
 quidem famis ultima necessitate adacti fruges non-
 dum molitas comedebant; alii vero panem conscie-
 bant, quantum necessitas metusque suadebat. Et
 mensa quidem nullibi apponebatur: sed crudos
 adhuc cibos ex igne abstrahentes singuli diripie-
 bant. Miserabilis porro erat alimonia, dignumque
 lacrymis spectaculum: cum valentiores quidem
 cuncta præriperent, infirmiores vero vicem suam
 dolerent. Omnes quidem animi affectus longe supe-
 rat fames: nullum tamen æque evertit ac verecun-
 diam. Nam quidquid alias honore dignum est ac
 reverentia, in famis necessitate contemnitur. Deni-
 que uxores viris, filii parentibus, et quod omnium
 maxime miserabile erat, matres infantibus cibum
 ex 77 ipso ore rapiebant. Et marcescentibus inter
 brachia liberis, vitales lactis guttas adimere non
 pigebat. Huiusmodi cibos dum caperent, latere
 tamen non poterant. Nam ubique seditiosorum ma-
 nus, prædæ istorum ac rapinis imminebat: quippo
 hi sicubi clausam domum conspexerant, eos qui
 intus essent, cibum sumere hoc indicio suspica-
 bantur, statimque effractis foribus irruerant, et
 prope ex ipsis faucibus expressa ciborum frusta
 revocabant. Vapulabant senes qui escam e manibus
 dimittere volebant. Mulieres quoque occultantes ea
 quæ in manibus habebant, sparsis crinibus raptab-
 antur. Nulla canorum, nulla infantis miseratio
 erat: sed raptos in sublime parvulos cum ipsis
 quibus penduli inhærebant buccellis, solo allidē-
 bant. Si qui vero incursum eorum præcussissent,

(49) Ἡδη, παρωδεύοντο. Præva huius loci inter-
 punctio quæ habetur in editione Stephani, Christo-
 phorsonum in errorem induxit. Atqui facile erat
 eam restituere in hunc modum, οἱ τηχόμενοι δὲ
 ἤδη, παρωδεύοντο, ut scribitur apud Nicephorum,
 et in codice Maz. et Med.

(50) Τοῦ δὲ πυρός ἐφέλιχοντες. Nicephorus habet
 ὑφέλιχοντες. Sed vulgata lectio magis placet,
 quippe quæ violentiam famis clarius designat.
 Singuli, inquit Josephus, crudos adhuc et semi-
 coccos cibos ad sese attrahebant ac diripiebant.
 Id enim significant voces illæ ἐφέλιχοντες διή-
 ραζον. Quod tamen nec Rufinus nec Christophor-
 sonus intellexerunt, ut ex utriusque versione appa-

ret. Nam Christophorsonus vertit, *'avide ore abri-
 piebant*, quod a mente Josephi longe abest. Signi-
 ficat enim Josephus, miseros illos cibaria sibi mu-
 tuo rapuisse. Idque ex sequentibus Josephi verbis
 manifeste convincitur. In codice Maz. et Med.
 legitur ἀφέλιχοντες. Sic etiam in codd. Fuk. et
 Savil.

(51) Εἰσαράξαντες τὰς θύρας. Sic Josephus ac
 Nicephorus; ita quoque codd. Mazar. et Fuk., hanc
 lectionem omnes interpretes uno consensu secuti
 sunt. In Mediceo εἰσαράξαντες habetur. Editi, ἐξά-
 ραντες τὰς θύρας.

(52) Τὰ νήπια. Melius apud Josephum et Nicepho-
 rum legitur τὰ παῖδια.

ciebant. Nonnullis vetusta fœni præsegmina usui fuerunt. Quidam enim cum festacarum levissimum pondus collegissent, quatuor Atticis drachmis venundabant. Sed quid opus est impudentiam atque improbitatem famis in rebus inanimatis ostendere? Facinas dicturus sum, cujusmodi nec apud Græcos nec apud barbaros gestum fuisse memoratur, et quod tum dictu horrendum, tum auditu incredibile videbitur. Itaque libens certe acerbissimum hunc casum silentio præterissem, ne posterii fabulas ac portenta me loqui existiment, nisi ex nostræ ætatis hominibus testes haberem prope innumera- biles. Cæterum leve ac frigidum quoddam officium patriæ præstarem, si quæ mala re ipsa perpessa est, oratione dissimularem. Mulier quædam Maria nomine, Eleazari filia, ex regione quæ trans Jordanem sita est, vico Bathezor, quæ vox hyssopi domum significat, genere atque opibus illustris, cum Hierosolyma per fugisset, una cum reliqua hominum multitudine obsessa tenebatur. Illius reliquam omnem suppellectilem, quam illa ex ulteriore Jordanis ripa raptim collectam in urbem advexerat, jam tyranni diriperant. Ipsas autem magnarum opum reliquias, et quidquid alimenti ipsa sibi conquirere poterat, irruentes quotidie satellites auferbant. Ea res mulieris animum acerbissima quadam indignatione commovit. In serpenumero conviciis et diris imprecationibus prædones de industria in semetipsam incitabat. Sed cum nemo illorum seu ira seu miscratione commotus, ipsam interficeret, tæderetque ipsam aliis cibum parare, nec vero jam paranti ullus modus superesset: cumque interim fames visceribus ac **80** medullis penitus insideret, et indignatio longe magis quam inedia efferveret, mulier malis consultoribus usa furore ac necessitate, adversus naturam ipsam consurrexit; arreptoque filio quem adhuc lactentem habebat: Infortunate puer, inquit, inter tot belli, famis, ac seditionis mala, cui te servem? Apud Romanos quidem, tæmetsi vivere detur, servitus nos manet. Sed nunc servitatem ipsam prævenit fames: factiosi vero utraque calamitate acerbiores sunt. Proinde esto mihi quidem cibus, factiosus vero furia, hominibus autem fabula, quod solum adhuc deest cladibus Judæorum. Hæc dicens, filium jugulat. Coctum deinde ipsa quidem dimidiam partem comedit: quod reliquum erat, opertum interim servabat. Cum ecce repente superveniunt scditiosi, et sceleratissimo nidore naribus hausto, mortem mulieri statim minantur, nisi cibum quem paraverat, sibi exhiberet. At illa, bonam ipsis par-

εὐρεῖν σιτίον (60) ἄλλοις ἐκοπία, πανταχόθεν δ' ἀπορον ἦν ἡδὴ καὶ τὸ εὐρεῖν, ὁ λιμὸς δὲ διὰ σπλάγχων τε καὶ μυελῶν ἐχώρει, καὶ τοῦ λιμοῦ μᾶλλον ἐξεκαίοντο οἱ θυμοί, σύμβουλον λαβοῦσα τὴν ὀργὴν μετὰ τῆς ἀνάγκης, ἐπὶ τὴν φύσιν ἐχώρει. Καὶ τὸ τέκνον, ἦν δ' αὐτῆ παῖς ὑπομάσθιος, ἀρπασαμένη, ἔβρεφος, εἶπεν, ἄθλιον, ἐν πολέμῳ καὶ λιμῷ καὶ στάσει, τίني σε τηρῶ; τὰ μὲν παρὰ Ῥωμαίοις, δουλεία κὰν ζήσωμεν ἐπ' αὐτοῖς (61), φθάνει δὲ καὶ δουλείαν ὁ λιμὸς, οἱ στασιασταὶ δὲ ἀμφοτέρων χαλεπώτεροι. Ἰθὶ, γενοῦ μοι τροφή, καὶ τοῖς στασιασταῖς ἐρινύς (62), καὶ τῷ βίῳ μῦθος, ὁ μόνος ἐλλείπων ταῖς Ἰουδαίων συμφοραῖς. Καὶ ταῦθ' ἅμα λέγουσα, κτείνει τὸν υἱόν. Ἐπειτ' ὀπήσασα, τὸ μὲν ἤμισυ κατεσθίει, τὸ δὲ λοιπὸν κατακαλύψασα, ἐφύλαττεν. Εὐθέως δ' οἱ στασιασταὶ παρήσαν, καὶ τῆς ἀθεμίτου κνίσσης σπάσαντες, ἤπειλουν εἰ μὴ δεῖξαιε τὸ παρασκευασθὲν, ἀποσφάξαιν αὐτὴν εὐθέως. Ἡ δὲ καὶ μοῖραν αὐτοῖς εἰποῦσα καλὴν τετηρηκέναι, τὰ λείψανα τοῦ τέκνου διανεκάλυψεν. Τοῦς δ' εὐθέως φρήκη καὶ φρενῶν ἑκστασις ἦρει, καὶ παρὰ τὴν ἔριν ἐπεπήγεσαν. Ἡ δ', ἔμυδον, ἐφη, τοῦτο τὸ τέκνον γνήσιον, καὶ τὸ ἔργον ἐμόν. Φάγετε, καὶ γὰρ ἐγὼ βέβρωκα. Μὴ γένησθε μῆτε μαλακώτεροι γυναικὸς, μῆτε συμπαθέτεροι μητρός. Εἰ δ' ὑμεῖς εὐσεβεῖς, καὶ τὴν ἐμὴν ἀποστρέφεσθε θυσίαν, ἐγὼ μὲν ἤμισυ βέβρωκα, καὶ τὸ λοιπὸν δ' ἐμοὶ μεινάτω. Μετὰ ταῦθ' οἱ μὲν τρέμοντες ἐξήσαν, πρὸς ἐν τοῦτο δειλοὶ, καὶ ὀλίγος ταύτης τῆς τροφῆς τῆ μητρὶ παραχωρήσαντες. Ἀνεπλήσθη δ' εὐθέως ἅλη τοῦ μύσους ἡ πόλις, καὶ πρὸ ὀμμάτων ἑκαστος τὸ πάθος ἀναλαμβάνων, ὡς παρ' αὐτῷ τολμηθῆν (63) δεινῶς ἐφρῖντε. Σπουδῆ δὲ λοιπῶν τῶν λιμωτιόντων ἐπὶ τὸν θάνατον ἦν, καὶ μακρῆσιμος τῶν φθασάντων πρὶν ἀκοῦσαι καὶ θεάσασθαι κακὰ τηλικαῦτα. Τοιαῦτα τῆς Ἰουδαίων εἰς τὸν Χριστὸν τοῦ Θεοῦ παρανομίας τε καὶ ἀσεθείας τὰ πύργισα.

(60) *Εὐρεῖν σιτίον ἄλλοις.* Id est prædonibus, non sibi. Itaque non placet lectio illa quæ ad marginem editionis Genevensis ascribitur ἄλλως, quam Savilius quoque ad oram libri sui apposuit. Porro codices nostri Maz., Med. ac Fuk. vocolam hic interserunt εὐρεῖν τι σιτίον ἄλλοις ἐκοπία, quomodo legitur etiam apud Nicephorum.

(61) *Ζήσωμεν ἐπ' αὐτοῖς.* Sic apud Nicephorum legitur, atque ita codex Maz., Med. et Savilii. Vulgatæ Josephii editiones, ἐπ' αὐτούς.

(62) *Τοῖς στασιασταῖς ἐρινύς.* Eriunyn dixit Josephus non eodem sensu quo Græci, qui deas quasdam apud inferos esse credebant, quæ noxios homines ac præcipue cædis reos persequerentur. Sed Eriunyn dixit pro ποινήν. Credebant enim Judæi, perinde ac Græci, umbras eorum qui occisi fuerant, persequi interfectores suos, et pœnas ab illis exposcere. Sic apud Virgilium in libro quarto

D Dido ait:

Omnibus umbra locis adero.

Eodem sensu accipio verba illa quæ leguntur in cap. iv Geneseos: *Vox sanguinis fratris tui clamat ad me de terra.* Id est: Frater tuus quem impie occidisti, postulat ut illum ulciscar, et cædis illius pœnas a te exigam. Sequitur deinde: *Vagus et profugus eris super terram.* Id est, umbra fratris tui quem occidisti, persequetur te ubique, et aderit infesta.

(63) *Παρ' αὐτῷ τολμηθῆν.* In Nicephoro legitur παρ' αὐτοῦ, quomodo Itulinus et Gelenius in Josepho videntur legisse. Ferri tamen potest vulgata lectio; ut sensus sit, singulos cives tanto facinoris illius horrore percultos fuisse, quasi apud se et in propriis ædibus perpetratum fuisset. Tamen in codic. Maz. et Med. scribitur παρ' αὐτοῦ τολμηθῆν. Atque ita codex Fuketii.

tem se reservasse respondens, reliquias filii sui detexit. Horror confestim stuporque eos invasit. Stabant spectaculo attoniti. Tum mulier, Meus, inquit, est filius, meum hoc facinus. Edite vos, quando et ipsa comedi. Nolite aut femina molliores, aut matre benigniores videri. Quod si fortasse religiosi estis, et ab esu victimæ meæ abhorretis, ego dimidiam quidem partem jam consumpsi, reliquum perinde mihi maneat. Post hæc illi trementes abscessere, ad hoc unum pavidi atque imbelles, et hoc genere alimenti ægre matri reuicto. Fama continuo tanti sceleris per totam civitatem dispersa est, et quisque facinus illud ante oculos proponens, tanquam a seipso perpetratum esset, horrebat. Exinde cuncti fame oppressi ad mortem omni studio contendebant, et beatos illos censebant, qui antequam tantas calamitates ad oculos aut auditu accepissent, fato abrepti fuerant. Igitur Judæorum scelus atque impietatem adversus Deum Jesum Christum hujusmodi ultio consecuta est.

ΚΕΦΑΛΑΙΟΝ Ζ΄.

A

CAPUT VII.

De prædictionibus Christi.

Περὶ τῶν τοῦ Χριστοῦ προρρήσεων (Nic. H. E. III, 4).

Παραθεῖναι δ' αὐτοῖς ἄξιον, τὴν ἀψευδῆ τοῦ Σωτῆρος ἡμῶν προρῆσιν, δι' ἧς αὐτὰ ταῦτα δηλοῖ ὡδέ πως προφητεύων· « Οὐαὶ δὲ ταῖς ἐν γαστρὶ ἐχούσαις καὶ ταῖς θηλαζούσαις ἐν ἐκείναις ταῖς ἡμέραις· προσεύχεσθε δὲ, ἵνα μὴ γένηται ὑμῶν ἡ φυγὴ χειμῶνος, μηδὲ σαβάτω. Ἔσται γὰρ τότε ὀλίγη μεγάλη, οἷα οὐκ ἐγένετο ἀπ' ἀρχῆς κόσμου ἕως τοῦ νῦν, οὐδὲ μὴ γένηται. » Συναγαγὼν δὲ πάντα τῶν ἄνηρημένων ἀριθμὸν ὁ συγγραφεὺς, λιμῶ καὶ ξίφει μυριάδας ἑκατὸν καὶ δέκα διαφραρῆναι φησι, τοὺς δὲ λοιποὺς στασιώδεις καὶ ληστρικοὺς, ὑπὸ ἀλλήλων μετὰ τὴν ἀλώσιν ἐνδεικνυμένους, ἀνηρῆσθαι, τῶν δὲ νέων τοὺς ὑψηλοτάτους καὶ κάλλιε σώματος διαφέροντας, τετηρῆσθαι θριάμβῳ, τοῦ δὲ λοιποῦ πλῆθους, τοὺς ὑπὲρ ἑπτακαίδεκα ἔτη, δεσμίους εἰς τὰ κατ' Αἴγυπτον ἔργα παραπεμφθῆναι, πλείους δὲ εἰς τὰς ἐπαρχίας διανεμηθῆναι φθαρησομένους ἐν τοῖς θεάτροις σιδήρων καὶ θηρίοις, τοὺς δ' ἐν τοῖς ἑπτακαίδεκα ἔτων, αἰχμαλώτους ἀχθέντας διαπεπράσθαι, τούτων δὲ μόνων τὸν ἀριθμὸν, εἰς ἑννέα μυριάδας (64) ἀνδρῶν συναχθῆναι. Ταῦτα δὲ τοῦτον ἐπράχθη τὸν τρόπον, δευτέρῳ τῆς Οὐεσπασιανοῦ βασιλείας ἔτει, ἀκολουθῶς ταῖς προγνωστικαῖς τοῦ Κυρίου καὶ Σωτῆρος ἡμῶν Ἰησοῦ Χριστοῦ προρρήσιν, θεῖς δυνάμει ὡςπερ ἦδη παρόντα προεωρακῶτος αὐτὰ, ἐπιδακρύσαντός τε καὶ ἀποκλαυσαμένου κατὰ τὴν τῶν ἱερῶν εὐαγγελιστῶν Γραφὴν, οἳ καὶ αὐτὰς αὐτοῦ παρατέθεινται τὰς λέξεις, τοτὲ μὲν φησαντος ὡς πρὸς αὐτὴν τὴν Ἰερουσαλήμ· « Εἰ ἔγνωσαι γε σὺ ἐν τῇ ἡμέρᾳ ταύτῃ τὰ πρὸς εἰρήνην σοι· νῦν δὲ ἐκρύβη ἀπὸ ὀφθαλμῶν σου. Ὅτι ἤξουσιν ἡμέραι ἐπὶ σέ, καὶ περιβαλοῦσί σοι οἱ ἐχθροὶ σου χάραια, καὶ περικυκλώσουσί σε, καὶ συνέξουσὶ σε πάντοθεν, καὶ ἑδαφιούσὶ σε καὶ τὰ τέκνα σου· » τοτὲ δὲ, ὡς περὶ τοῦ λαοῦ· « Ἔσται γὰρ ἀνάγκη μεγάλη ἐπὶ τῆς γῆς, καὶ ὄργῃ τῷ λαῷ τούτῳ. Καὶ πεσοῦνται ἐν στόματι μαχαίρας καὶ αἰχμαλωτισθήσονται εἰς πάντα τὰ ἔθνη· καὶ Ἰερουσαλήμ ἔσται πατουμένη ὑπὸ ἐθνῶν, ἄχρις οὗ πληρωθῶσι καιροὶ ἐθνῶν. » Καὶ πάλιν· « Ὅταν δὲ ἴθῃτε κυκλουμένην ὑπὸ στρατοπέδων τὴν Ἰερουσαλήμ, τότε γινώτε, ὅτι ἤγγικεν ἡ ἐρήμωσις αὐτῆς. » Συγκρίνας δὲ τις τὰς

Operæ pretium autem fuerit his adjuungere certissimum Servatoris nostri oraculum, quo hæc ipsa prædixerat his verbis : « Væ prægnantibus et nutricibus in illis diebus. Orate autem ne fuga vestra contingat hieme vel Sabbato. Erit enim tunc temporis calamitas magna, cujusmodi nondum fuit ab initio mundi, nec posthac erit. » Porro idem ille historiæ scriptor universum numerum eorum qui vel gladio vel fame perierunt, simul colligens, undecies centena hominum millia perisse scribit : seditiosos vero et prædones qui superfuerant, post urbis excidium mutuo indicio damnatos, pœnas dedisse : et ex juventute quidem eos, qui proceritate corporis et forma cæteris præstarent, ad ornamentum triumphi reservatos : ex reliqua autem multitudine eos, qui septimum decimum ætatis annum excesserant, vincios ad metalla exercenda in Ægyptum perductos esse : plurimos vero per provincias distributos, qui in publicis spectaculis aut ferro aut bestiis consumerentur : quicumque autem minores essent annis septemdecim, eos in servitum abductos sub corona venisse. Quorum quidem numerum ad nonaginta usque hominum millia pervenisse affirmat. Et hæc quidem anno secundo principatus Vespasiani Augusti ad hunc modum gesta sunt, juxta Servatoris nostri vaticinium. Qui divina præditus virtute, ea quæ ventura erant, tanquam præsentia multo ante præviderat : et illacrymatus fuerat atque ingemuerat, ut evangelistarum scripta testantur. Hi enim ipsa quoque illius verba retulerunt, quibus modo civitatem ipsam compellans, aiebat ²⁰ : « Si cognovisses et tu in die illo quæ ad pacem tuam conducunt. Nunc autem abscondita sunt ab oculis tuis : quia venient dies super te, et circumdabunt te inimici tui vallo, et cingent te undique, et expugnabunt te, et solo adæquabunt, et filios tuos elident; » modo de populo ipso aiebat : « Erit enim clades magna et ira Dei adversus hunc populum; et cadent in ore gladii, et captivi ducentur in omnes gentes. Et Jerusalem calcabitur a gentibus, donec impleantur tempora gentium. » Et rursus : « Cum autem videritis cir-

²⁰ Luc. XIX.

(64) *Eis ἑννέα μυριάδας.* Hallucinetur Eusebius. Neque enim Josephus hoc dicit, sed tantum affirmat, numerum eorum qui into belli tempore capti sunt a Romanis, ad nonaginta septem hominum

millia pervenisse. Locus est in fine libri VI. Itaque merito Christophorus hoc loco Eusebii verba aliquantulum immutavit.

canndari ab exercitu Jerusalem, tunc scitote quia appropinquavit desolatio ejus⁶⁵. Quod si quis Servatoris nostri verba cum iis comparet, quæ ab eodem Scriptore de universo bello commemorata sunt, fieri non potest quin admiretur præscientiam ac prædictionem Servatoris nostri, eamque vere divinam et supra **82** modum stupendam esse fateatur. Ac de iis quidem quæ universæ Judæorum genti post passionem Domini contigerunt, et post voces illas quibus latronem quidem et homicidam mortis supplicio liberari, ipsum vero auctorem vitæ e medio tolli populus omnis succlamaverat, Josephi narrationi quidquam addere minime necesse est. Illa vero adjicere æquum fuerit, quibus divini Numinis clementia ac providentia declaratur: quæ quidem post piaculum in Christum admissum, quadraginta annorum spatio, exitium illorum distulit. Quo in tempore apostoli ac discipuli pene omnes, et Jacobus ipse primus loci illius episcopus, is qui frater Domini dicebatur, adhuc superstites, et in ipsa Hierosolymorum civitate degentes, firmissimum loci munimentum perstabant, cum divina Providentia adhuc eos patientissime sustineret, si forte commissorum criminum pœnitentiam agentes, veniam et salutem consequi possent: cumque ejusmodi patientia minime contenta Dei benignitas, horrendis quibusdam signis ac portentis divinitus editis, calamitates ipsis, nisi pœnitentiam egissent, eventuras prænuntiaret. Quæ quidem signa cum a non incommodum fuerit nostri quoque operis lectoribus exhibere

CAPUT VIII.

De signis ante bellum.

Sumpto igitur in manus libro, recita mihi quæ in sexto *Historiarum* volumine referuntur his verbis: « Et falsis quidem illis vatibus, seque a Deo missos mentientibus, infelix populus fidem adhibebat. Evidentibus autem prodigiis, et futuram solitudinem prænuntiantibus, neque advertabant animos neque credebant. Sed tanquam attoniti, oculisque et mente capti, ipsius Dei præconia ac vaticinia insuper habuerunt; primum cum supra civitatem stetit sidus simile gladio, et anni spatio ardere perseveravit cometes; deinde cum ante defectionem primosque belli motus, populo ad festum diem Azymorum congregato, sexto idus Aprilis hora noctis nona, tanta repente lux circa altare templumque circumfusa est, ut die jam clarissimus esse videretur: eaque lux horæ **83** dimidiæ spatio permansit. Quod imperitis quidem bonum omen esse videbatur: sed sacrorum

⁶⁴ Luc. xxi.

(65) *Ταῖς ἱστορίαις ἐπιλέγειν.* Male Christophorus verit in hac historia disserere non est omnino necesse. Rectius Musculus, non opus est ut historiis addamus aliquid. Historias vocat Eusebius libros Josephi *De excidio urbis Hierosolymitanæ*, non historiam suam, ut putavit Christophorus.

(66) *Ἔτι τοῦτο μὲν ἔστι.* Scribo ἔτι, ut est apud Josephum in lib. vii, pag. 960. Cæterum Nicephorus quidem astrum hoc gladio simile, et cometen qui

τοῦ Σωτῆρος ἡμῶν λέξεις ταῖς λοιπαῖς τοῦ συγγραφῆως ἱστορίαις ταῖς περὶ τοῦ παντὸς πολέμου, πῶς οὐκ ἂν ἀποθαυμάσειεν, θεῖαν ὡς ἀληθῶς καὶ ὑπερφυῶς ἀπαδόξον τὴν πρόγνωσίν τε καὶ πρόβησιν τοῦ Σωτῆρος ἡμῶν ὁμολογήσας. Περὶ μὲν οὖν τῶν μετὰ τὸ σωτήριον πάθος καὶ τὰς φωνὰς ἐκείνας ἐν αἷς ἡ τῶν Ἰουδαίων πληθῶς τὸν μὲν ληστήν καὶ φονέα τοῦ θανάτου παρήτηται, τὸν δὲ ἀρχηγὸν τῆς ζωῆς ἐξ αὐτῶν ἰκέτευσεν ἀρθῆναι, τῷ παντὶ συμβεβηκότων ἔθνει, οὐδὲν ἂν δεῖ ταῖς ἱστορίαις ἐπιλέγειν (65). Ταῦτα δ' ἂν εἴη δίκαιον ἔτι προσῆθαι, ἃ γένοιντο ἂν παραστατικὰ φιλανθρωπίας τῆς παναγάθου προνοίας, τεσσαράκοντα ἐφ' ὅλοις ἔτεσι μετὰ τὴν κατὰ τοῦ Χριστοῦ τόλμαν, τὸν κατ' αὐτῶν δλοθρον ὑπερθεμένης, ἐν ὅσοις ἀποστόλων καὶ τῶν μαθητῶν πλείους, ἰάκωβός τε αὐτὸς ὁ τῆδε πρώτος ἐπισκοπος, τοῦ Κυρίου χρηματίζων ἀδελφός, ἔτι τῷ βίῳ περιόντες, καὶ ἐπ' αὐτῆς τῆς Ἱεροσολύμων πόλεως τὰς διατριβὰς ποιούμενοι, ἕρκυς ὡς περὶ ὀχυρώτατον παρέμενον τῷ τόπῳ, τῆς θείας ἐπισκοπῆς εἰσέτι τότε μακροθυμοσύνης, εἰ ἄρα ποτὲ δυνηθεῖεν ἐφ' οἷς ἔδρασαν μετανοήσαντες, συγγνώμης καὶ σωτηρίας τυχεῖν, καὶ πρὸς τῇ τῷσαύτῃ μακροθυμίᾳ, παραδόξου θεοσιμίας τῶν μελλόντων αὐτοῖς μὴ μετανοήσασι συμβῆσθαι παρασχομένης. Ἄ καὶ αὐτὰ μνήμης ἡξιομῆνα πρὸς τοῦ δεδηλωμένου συγγραφῆως, οὐδὲν οἶον τοῖς τῆδε προσιοῦσι τῇ γραφῇ παραθεῖναι.

supradicto historię scriptore litteris mandata sint⁶⁶ exhibere

ΚΕΦΑΛΑΙΟΝ Η'.

C Περὶ τῶν πρὸ τοῦ πολέμου σημείων (Nic. H. E. iii. 4).

Καὶ δὴ λαθῶν ἀνάγκη ταῖς κατὰ τὴν ἕκτῃ τῶν Ἱστοριῶν αὐτῷ δεδηλωμένα ἐν τούτοις: « Τὸν γοῦν ἄθλιον ὄημον, οἱ μὲν ἀπατεῶνες καὶ καταψευδόμενοι τοῦ Θεοῦ, τηλικαῦτα παρέπειθον, τοῖς δ' ἐναργέσι καὶ προσημαίνουσι τὴν μέλλουσαν ἔσεσθαι ἐρημίαν τέρασιν οὔτε προσέτιχον οὔτε ἐπίστευον, ἀλλ' ὡς ἐμβρονηθέντες, καὶ μήτε ἕμματα μήτε ψυχὴν ἔχοντες, τῶν τοῦ Θεοῦ κηρυγμάτων παρήκουσαν· τοῦτο μὲν, ὅτε (66) ὑπὲρ τὴν πόλιν ἄστρον ἔστη ῥομφαίᾳ παραπλήσιον, καὶ παρατεῖνας ἐπ' ἐνιαυτὸν κομήτης· τοῦτο δ' ἦνίκα πρὸς τῆς ἀποστάσεως καὶ τοῦ πρὸς τὸν πόλεμον κινήματος, ἀθροισμένου τοῦ λαοῦ πρὸς τὴν τῶν ἀζύμων ἑορτὴν, ὀγδόῃ Ξανθοῦ μηνὸς κατὰ νυκτὸς ἐνάτην ὥραν, τοσοῦτο φῶς περιέλαμψε τὸν βωμὸν καὶ τὸν ναὸν, ὡς δοκεῖν ἡμέραν εἶναι λαμπρὰν· καὶ τοῦτο παρέτεινεν ἐφ' ἡμισίαν ὥραν. Ὅ τοῖς μὲν ἀπειροῖς ἀγαθὸν ἐδόκει εἶναι, τοῖς δὲ ἱερογραμματεῦσι (67) πρὸ τῶν ἀποβεβηκότων εὐθελῶς

per annum continuum apparuit, unum idemque sidus esse existimavit, non recte, ut opinor.

(67) *Τοῖς δὲ ἱερογραμματεῦσι.* Legis peritos vertit Rufinus, non male. Scribæ enim apud Judæos iidem erant ac legis periti seu legis doctores, ut recte notavit Petavius in animadversionibus ad hæresim xv Eriphanii. Horum munus erat sacros legis libros custodiare, eosdemque legere coram populo in templo et in synagoga. Unde in capite viii

ἐκρίθη (68). Καὶ κατὰ τὴν αὐτὴν ἑορτὴν, βούς μὲν Ἀ ἀγθεῖσα ὑπὸ τοῦ ἀρχιερέως πρὸς τὴν θυσίαν, ἔτεκεν ἄρνα ἐν τῷ ἱερῷ μέσῳ. Ἡ δ' ἀνατολικὴ πύλη τοῦ ἐνδοτέρω χαλκῆ μὲν οὖσα καὶ στίβαρωτάτη, κλειομένη δὲ περὶ δελφῶν μόλις ὑπ' ἀνθρώπων εἴκοσι, καὶ μοχλοῖς μὲν ἑπερειδομένη (69) σιδηροδέτοις, κατὰ πηγῶν (70) δ' ἔχουσα βαθυτάτους, ὤφθη κατὰ νυκτὸς ὄραν ἔκτῃν αὐτομάτως ἠνοιγμένη. Μετὰ δὲ τὴν ἑορτὴν ἡμέραις οὐ πολλαῖς ὕστερον, μιᾶ καὶ εἰκάδι Ἀρτεμισίου μηνός, φάσμα τι δαιμόνιον ὤφθη μεῖζον πίστεως. Τέρας δ' ἂν ἔδοξεν εἶναι τὸ βῆθησόμενον, εἰ μὴ καὶ παρὰ τοῖς θεασαμένοις ἰσθόρητο, καὶ τὰ ἐπακολουθήσαντα πάθη, τῶν σημείων ἦν ἀξία. Πρὸ γὰρ ἡλίου δύσεως ὤφθη μετέωρα περὶ πᾶσαν τὴν χώραν ἄρματα καὶ φάλαγγες ἑνοπλοὶ διάπτουσαι τῶν νεφῶν, καὶ κυκλοῦμεναι τὰς πόλεις. Κατὰ δὲ τὴν ἑορτὴν ἡ Πεντηκοστὴ καλεῖται, νύκτωρ οἱ ἱερεῖς παρελθόντες εἰς τὸ ἱερὸν ὡσπερ αὐτοῖς ἔθος ἦν, πρὸς τὰς λειτουργίας, πρῶτον μὲν κινήσεως ἔρασαν ἀντιλαμβάνεσθαι καὶ κτύπου, μετὰ δὲ ταῦτα φωνῆς ἀήροισι. Μεταβαλόμενοι (71) ἐντεῦθεν. Τὸ δὲ τοῦτον φοβερώτερον Ἰησοῦς γὰρ τις υἱὸς Ἀνανίου, τῶν ἰδιωτῶν, ἄγροικος, πρὸς τεσσάρων ἐτῶν τοῦ πολέμου, τὰ μάλιστα τῆς πόλεως εἰρηνευομένης καὶ εὐθυνοῦσης, ἔλθων ἐπὶ τὴν ἑορτὴν ἐν ἡ σκηνοποιεῖσθαι πάντας ἔθος ἦν τῷ Θεῷ (72) κατὰ τὸ ἱερὸν, ἐξοπλίσθη ἀναδοῦν ἡρξάτο. Φωνὴ ἀπ' ἀνατολῆς, φωνὴ ἀπὸ δύσεως, φωνὴ ἀπὸ τῶν τεσσάρων ἀνέμων,

Esdræ scriba et legis doctor pro eodem sumitur. Sed hæc jam ab aliis notata sunt. Quod vero a nemine adhuc observatum est, præcipuum illorum officium fuit, ut pontificibus assiderent una cum senioribus in iudiciis et publico concilio concio συνέδριον vocabant. Docet id Lucas in capp. vi et xliii Actuum apostolorum. Fuit igitur id nomen magistratus apud Judæos, sicut apud Græcos. Et quemadmodum γραμματεῖς in Græcia concionibus et iudiciis intererant, legumque et plebiscitorum ac senatus-consultorum custodiam habebant, sic etiam scribæ apud Judæos legis erant custodes. Eum certe honorem non exiguum fuisse, apparet ex multis Evangelii locis, in quibus fastus eorum et insolentia a Servatore perstringitur. Eodem plane modo apud Græcos γραμματεῖς, id est scribæ publici, in magna erant dignitate. Nam et nomen eorum senatus-consultis ac plebiscitis præfigebatur, ut ex Aristophane alibi notavi : et in concionibus magnam habebant auctoritatem, ut patet ex iis quæ refert B. Lucas de scriba publico civitatis Ephesiorum in capite xix. Apud Judæos quidem eo honoratiorum erant scribæ, quo Judæi præ cæteris gentibus suam legem venerabantur. Cujus scribæ non solum custodes, verum etiam interpretes erant. Quin etiam consulebantur tanquam prophetæ quidam et antistites et omnium sapientissimi, qui optime interpretarentur signa ac prodigia, et qui legis arcana penitus cognita haberent. Sic in Matthæi cap. xi Herodes scribas consulit. Et in hoc Josephi loco quem prænanibus habemus, prodigia in cælo visa quid significant, prædicunt scribæ. Eosdem λόγους paulo post vocat Josephus. Porro magistratus urbis Hierosolymorum qui στρατηγός dicebatur, suum habebat scribam, ut docet Josephus in lib. xx. Sed an hic scriba fuerit ex numero illorum legis interpretum, difficile est dicere. Cæterum ἱερογραμματεῖς erant apud Ægyptios quidam sacerdotes, qui sacrorum disciplinam et arcanas litteras custodiebant, et futura prædicebant. De quibus Josephus in lib. ii, cap. 5, ubi λέξας vocat quos supra ἱερογραμματεῖς vocaverat.

scribæ, ea quæ posthæc evenerunt, portendi illo signo statim judicantur. In eadem quoque solemnitate vacca cum a pontifice ad sacrificium adduceretur, agnum in medio templo enixa est. Sed et janua interioris sacrarii orienti obversa, quæ tota ærea et immensi ponderis erat, et quæ sub vesperam vix a viginti hominibus claudebatur, et vectibus quidem ferro obvinctis sustinebatur, presulos vero altissime in terram demissos habebat, circa sextam noctis horam visa est sponte patefacta. Paucis deinde post festivitatem exactis diebus, prodigiosum quoddam spectrum apparuit fidem omnem superans. Ac profecto id quod dicturus sum, fabula esse videretur, nisi ab iis, qui illud spectarunt, proditum esset, et subsequente clades ejusmodi ostentis haudquaquam impares exstissent. Etenim ante solis occasum per universam regionem currus in aere sublimes ferri, et armatæ phalanges per cælum discurrere, urbesque circumvallare sunt visæ. Festo autem die qui Pentecoste appellatur, sacerdotes noctu templum ingressi ad obeunda ex more ministeria, primum quidem motum ac strepitum se exaudisse dixerunt, tum deinde vocem quasi confertæ multitudinis simul clamantis : Migremus hinc. Quod vero his omnibus longe terribilius est : Jesus quidam Ananiæ filius, vir plebeus et rusticus, quadriennio priusquam

Hi post cantorem et horoscopum, tertio loco procedebant in templum, alas in capite gestantes, utramentum et calammum cum libro præferentes in manibus. Libros item Mercurii hieroglyphicos et de cosmographia, deque terrarum et Ægypti situ, item de Nilo ac de locis in honorem deorum consecratis, custodiæ suæ creditos habebant, ut scribit Clemens Alexandrinus in lib. vi. Lucianus in Longævigenstem hanc seu familiam fuisse ait apud Ægyptios.

(68) Πρὸ τῶν ἀποβεθηκότων ἐκρίθη. Ita disertè quinquè nostri codices, Regius scilicet, Maz. ac Med. cum Fuk. ac Saviliano. Atque sic legit etiam Gelenius, ut ex versione ejus apparet. Vulgatæ Josephi editiones, πρὸς τῶν ἀπ., quod ferri non potest. Neque enim Græce dicitur πρὸς τῶν ἀποβεθηκότων ἐκρίθη. Dixisset potius πρὸς τὰ ἀποβεθηκότα.

(69) Μοχλοῖς μὲν ἑπερειδομένη. Intelligere videntur cardines quos Gallicè *gonds*, Latine *gonfos* vocamus. Iis enim appensa est janua. Male interpretes *seras* verterunt. Posthæc Eusebius omisit nonnulla quæ apud Josephum leguntur, de eo prodigio confestim magistratui nuntiato. Sic enim interpretor eum qui στρατηγός a Josepho appellatur. De quo officio multa notavi ad librum ultimum Ann. Marcellini. Ejus dignitatis meminit etiam Josephus in lib. vii *De excidio*, pag. 960, et Lucas in Actibus cap. 5, ubi *magistratus templi* recte vertitur in vulgata editione.

(70) Κατὰ πηγῶν. Melius κατὰ πηγῶν, ut est apud Nicephorum et Josephum. Atque ita scribitur in codice Maz. et Med., quibus consentiunt Fuketianus et Savilianus.

(71) Μεταβαλόμενοι. In codice Maz., Med. ac Fuk. scribitur μεταβαλόμενοι, quod non displicet.

(72) Σκηνοποιεῖσθαι πάντας ἔθος ἦν τῷ Θεῷ. Post hæc verba virgula notatur in codice Regio, Maz. et Fuk. et apud Josephum ; quam interpunctionem secuti sunt Musculus et Christophorus. Ego vero cum Gelenio alteram distinctionem sequi malui.

bellum esset exortum, adhuc pacata civitate et rerum omnium copiis abundante, cum ad festum diem venisset quo tabernacula in honorem Dei juxta templum defigi ab omnibus mos est, repente exclamare cœpit: Vox ab oriente, vox ab occasu, vox a quatuor ventis: vox in Hierosolyma et in templum, vox in sponsos et in sponsas, vox in universum populum. Idque noctu et interdiu clamitans omnes civitatis vicis circuibat. Nonnulli vero ex prioribus populi diritatem omniis ægre ferentes, hominem corripunt, multisque verberibus afficiunt. At ille nec pro se quidquam locutus, nec eos qui ipsum verberabant, privatim deprecatus, eadem quæ prius verba inclamare non destitit. Proinde magistratus Judæorum, rati, id quod erat, divinum quemdam esse hominis motum atque afflatum, cum ad præsidem Romanum perducunt. Apud **84** quem Ægritis ad ossium usque denudationem laniatus, nec preces, nec lacrymas ullas effudit. Sed quantum maxime poterat flebili ac lugubri modo vocem inflectens, ad singula verbera accinebat: *Væ, væ Hierosolymis!* Aliud etiam majori admiratione dignum ab eodem scriptore memoratur. Oraculum scilicet quoddam in sacris libris repertum fuisse, quo prædicebatur, illis circiter temporibus quemdam ex ipsorum finibus profectum orbis terrarum imperio potiturum. Quod ille quidem scriptor in Vespasiano expletum esse existimavit. Verum Vespasianus non totius orbis terrarum, sed Romanum duntaxat imperium, obtinuit. Rectius ergo id referatur ad Christum, cui dictum est a Patre: « Postula a me, et dabo tibi gentes hæreditatem tuam, et possessionem tuam terminos terræ ⁸⁵, » et per cujus apostolos circa idem tempus « in omnem terram exierat sonus, et ad fines orbis terrarum verba pervenerant ⁸⁶. »

CAPUT IX.

De Josepho et de libris quos scriptos reliquit.

Porro his rebus tandem ad exitum perductis, rationi consentaneum videtur de Josepho ipso qui historiæ quam præ manibus habemus tantum adjumentum contulit, quis et unde, quove genere prognatus fuerit, exponere. Id vero etiam ipse declarat de se loquens his verbis: « Josephus, Matthiæ filius, natione Hebræus, domo Hierosolymitanus, ex numero sacerdotum, qui et initio ad-
⁸⁵ Psal. II. ⁸⁶ Psal. XVIII.

(73) *Καὶ ὄργισθέντες.* Prior vox deest in codice Regio. Josephus nec priorem nec posteriorem agnoscit; cui consentit codex Maz. et Fuk. In Med. adduntur ad marginem.

(74) *Vulg. πρὸς τοὺς παρόντας.* Scribendum est *παίοντας*, ut legitur apud Josephum; quanquam Rufinus vulgatam lectionem secutus est.

(75) *Οἱ ἄρχοντες.* Id est magistratus templi, et pontifices ejus scribæ. Hi enim erant magistratus Judæorum, penes quos erat jurisdictio.

(76) *Ἐπαρχορ.* Rufinus *judicem* vertit, recte. Cæteri interpretes *præfectum* interpretantur, gravi errore. Is erat Albinus præses et procurator Judææ. Recte igitur Musculus *præsidentem Romanum* interpretatus est. Quod idcirco monendum existimavi, ut lector agnoscat Musculum plerisque in locis feliciter vertisse quam Christophorsonum.

(77) *Ὡς ἀπὸ τῆς χώρας αὐτῶν τις.* In codici-

φωνῇ ἐπὶ Ἱεροσόλυμα καὶ τὸν ναὸν, φωνῇ ἐπὶ νυμφίους καὶ νύμφας, φωνῇ ἐπὶ πάντα τὸν λαόν. Τοῦτο μὲν ἡμέραν καὶ νύκτωρ κατὰ πάντας τοὺς στενωποὺς περιῆει κεκραγίως. Τῶν δ' ἐπιστήμων τινὲς δημοτῶν ἀγανακτήσαντες πρὸς τὸ κακόφημον, καὶ ὀργισθέντες (73) συλλαμβάνουσι τὸν ἄνθρωπον, καὶ δειναῖς ἅμα καὶ πολλαῖς αἰκλίζονται πληγαῖς. Ὁ δὲ οὐδ' ὑπὲρ ἑαυτοῦ φθειγξάμενος, οὕτε ἰδίᾳ πρὸς τοὺς παίοντας (74), ἄς καὶ πρότερον φωνᾶς βοῶν διετέλει. Νομίσαντες δ' οἱ ἄρχοντες (75), ὅπερ ἦν, δαιμονιώτερον εἶναι κίνημα τάνδρος, ἀγούσιν αὐτὸν ἐπὶ τὸν παρὰ Ῥωμαίους ἔπαρχον (76). Ἐνθα μάλιστα μέχρι ὁστέων ξαινόμενος, οὐθ' ἰκέτευσεν οὐτ' ἐδάκρυσεν, ἀλλ' ὡς ἐνῆν μάλιστα τὴν φωνὴν ὀλοφυρτικῶς παρεγκλίτων, πρὸς ἐκίστην ἀπεκρίνατο πληγὴν. « Αἱ αἰ Ἱεροσολύμοις: » Ἐτερον δὲ τι τοῦτου παραδοξότερον ὁ αὐτὸς ἱστορεῖ συγγραφεὺς, χρησὸν τινα ψάσκων ἐν ἱεροῖς γράμμασιν εὐρηθῆσαι περιέχοντα, ὡς κατὰ τὸν καιρὸν ἐκεῖνον ἀπὸ τῆς χώρας αὐτῶν (77) τις ἄρξει τῆς οἰκουμένης. Ὁν αὐτὸς μὲν ἐπὶ Οὐσεπασιανὸν πεπληρωθῆσαι ἐξείληφεν. Ἄλλ' οὐχ ἀπάστας γε οὗτος ἢ μόνως ἤρξει τῆς ὑπὸ Ῥωμαίους. Δικαιότερον δ' ἂν ἐπὶ τὸν Χριστὸν ἀναχθῆιη, πρὸς ὃν εἰρητο ὑπὸ τοῦ Πατρὸς: « Αἴτησαι παρ' ἐμοῦ, καὶ δώσω σοι ἔθνη τὴν κληρονομίαν σου, καὶ τὴν κατάκτησίν σου τὰ πέρατα τῆς γῆς. » Οὐ δὴ κατ' αὐτὸ δὴ ἐκεῖνο τοῦ καιροῦ « εἰς πᾶσαν τὴν γῆν ἐξῆλθεν ὁ φόγγος τῶν ἱερῶν ἀποστόλων, καὶ εἰς τὰ πέρατα τῆς οἰκουμένης τὰ ῥήματα αὐτῶν. »

C

ΚΕΦΑΛΑΙΟΝ Θ.

Περὶ Ἰωσήφου, καὶ ὡς κατέλιπε συγγραμμάτων (Nic. II. E. II, 18).

Ἐπὶ τοῦτοις πᾶσιν, ἄξιον μὴδ' αὐτὸν τὸν Ἰωσήφον, τοσαῦτα τῇ μετὰ χεῖρας συμβεβηλέμενον ἱστορεῖν, ὁπόθεν τε καὶ ἄρ' οἷον γένους ὤρματο, ἀγνοεῖν. Διὰ δὲ πάλιν αὐτὸς καὶ τοῦτο λέγων ὕδα: « Ἰωσήφος Ματθαίου παῖς (78), ἐξ Ἱεροσολύμων ἱερεὺς, αὐτὸς τε Ῥωμαίους πολέμησας ταπρῶτα, καὶ τοῖς ὑστεροῦ παρατυχὸν ἐξ ἀνάγκης. » Μάλιστα δὲ τῶν κατ' ἐκτε-
νο καιροῦ Ἰουδαίων οὐ παρὰ μόνοις τοῖς ὁμοεθνεῖν,

D

cibus nostris Maz., Med. et Fuk. h'c locus ita legitur ac distinguitur: ὡς ἀπὸ τῆς χώρας τις αὐτῶν, ἄρξει τῆς οἰκουμένης. Atque ita legitur apud Josephum pag. 961. Nicephorus quoque eandem trajectionem retinuit, quamvis Josephi verba paululum immutavit. Porro in codice Regio ac Maz. τίς acuitur. Neque id in hoc solum loco, sed seuper in iisdem libris ita fieri observavi, licet nulla sit interrogatio.

(78) *Ματθαίου παῖς.* In codice Regio legitur *Μαθίου*. Et ista apud Josephum in libro *De vita sua* et in proœmio *Historiarum belli Judaici*. Apud Sophronium quoque in libro *De scriptoribus ecclesiasticis* scribitur Ἰωσήφος Μαθίου υἱός. Nec aliter vocat Sozomenus initio libri primi. Rufinus quoque Matthiam vocat patrem Josephi: *Josephus, inquit, Matthiæ filius, ex Hierosolymis sacerdos*. Ita scribitur in optimo codice Parisiensis Ecclesiæ.

ἀλλὰ καὶ παρὰ Ῥωμαίοις γέγονεν ἀνὴρ ἐπιδοξότατος, ὡς αὐτὸν μὲν ἀναθέσει ἀνδριάντος ἐπὶ τῆς Ῥωμαίων τιμηθῆναι πόλεως, τοὺς δὲ σπουδασθέντας αὐτῷ λόγους βιβλιοθήκης ἀξιοθῆναι. Οὗτος δὲ πᾶσαν τὴν *Ἰουδαϊκὴν Ἀρχαιολογίαν* ἐν ὅλοις εἰκοσι καταβέβληται συγγραμμάμασι, τὴν δ' *Ἱστορίαν τοῦ κατ'* αὐτὸν *Ἰουδαικοῦ πολέμου* ἐν ἑπτὰ (79), ἃ καὶ οὐ μόνον τῇ Ἑλλήνων, ἀλλὰ καὶ τῇ πατριῷ φωνῇ παραδοῦναι αὐτὸς ἑαυτῷ μαρτυρεῖ, ἡξίους γέ ὢν διὰ τὰ λοιπὰ πιστεῦσθαι. Καὶ ἕτερα δὲ αὐτοῦ φέρεται σπουδῆς ἄξια δύο, τὰ *Περὶ τῆς Ἰουδαίων ἀρχαιότητος*, ἐν οἷς καὶ ἀντιρήσεις πρὸς Ἀπίωνα τὸν γραμματικὸν κατὰ Ἰουδαίων τριχάδε συντάξαντα λόγον (80) πεποιήται, καὶ πρὸς ἄλλους, οἱ διαβάλλειν καὶ αὐτοὶ τὰ πάτρια (81) τοῦ Ἰουδαίων ἔθνους ἐπειράθησαν. Τοῦτων ἐν τῷ προτέρῳ τὸν ἀριθμὸν τῆς λεγομένης Παλαιᾶς τῶν ἐνδιαθῆκων Γραφῶν τίθησι, εἶνα παρ' Ἑβραίοις ἀναντιρρήτητα, ὡς ἂν ἐξ ἀρχαίας παραδόσεως, αὐτοῖς ῥήμασι διὰ τούτων διδάσκων. Testamentum constat, quænam sint apud Hebræos extra omnem controversiam posita, utpote a majoribus tradita, declarat his verbis.

ΚΕΦΑΛΑΙΟΝ Γ'.

Ὅπως τῶν θεῶν μνημονεύει βιβλίων Ἰωσήπου (Nic. H. E. III, 9).

« Οὐ μυριάδες οὖν εἰσι βιβλίον παρ' ἡμῖν ἀσυφώνων καὶ μαχομένων, δύο δὲ μόνα πρὸς τοῖς εἰκοσι (82) βιβλία, τοῦ παντὸς ἔχοντα χρόνον τὴν ἀναγραφῆν, τὰ δικαίως θεῖα πεπιστευμένα. Καὶ τούτων πέντε μὲν ἔστι τὰ Μωϋσέως, ἃ τούς τε νόμους περιέχει καὶ τὴν τῆς ἀνθρωπογονίας παράδοσιν, μέχρι τῆς αὐτοῦ τελευτῆς. Οὗτος ὁ χρόνος ἀπολείπει τρισχιλίων ὀλίγων ἐτῶν (83). Ἀπὸ δὲ τῆς Μωϋσέως τελευτῆς μέχρι τῆς Ἀρταξέρξου, τοῦ μετὰ Ξέρξην Περσῶν βασιλέως, οἱ μετὰ Μωϋσῆν προφήται τὰ κατ' αὐτοὺς παραθέντα συνέγραψαν ἐν τρισὶ καὶ δέκα βιβλίοις. Αἱ δὲ λοιπαὶ τέσσαρες, ὕμνους εἰς τὸν Θεόν,

(79) Vulg. ἐν ἑπτὰ λόγοις. Posterior vox delenda est, quam nec Regius codex agnoscit. Subauditur autem συγγραμμάμασι. Atque ita legendum esse apparet ex iis quæ sequuntur, ἃ καὶ, etc.

(80) *Συντάξαντα λόγον*. In Nicephoro scribitur λόγους. Quod confirmare videtur Josephus, qui plures libros contra Judæorum gentem ab Apione scriptos esse testatur. Vulgatam tamen scripturam tuetur Hieronymus in *Catalogo*, ubi de Josephi scriptis.

(81) *Τὰ πάτρια*. Interpretes omnes, Langus scilicet, Musculus et Christophoronus cum Rufino, *patrios ritus et instituta* interpretati sunt. Verum hoc vocabulo amplius aliquid significari existimo. Nam Josephus in libris *contra Apionem*, non iis solum respondet qui Judæorum leges atque instituta calumniati fuerant, sed præcipue adversus eos scribit, qui de origine atque antiquitate Judæorum falsa quædam commenti fuerant, ut patet ex libro primo. Sub finem autem secundi libri respondet Apollonio, Moloni et Lysimacho, qui de legibus institutisque Judæorum falsa quædam conscripserant. Πάτρια igitur hoc loco utrumque designat, antiquitatem scilicet et leges. Notum est vel mediocriter doctis, πάτρια sumi pro *antiquitatibus*, eoque titulo multi apud veteres exstant libri, partim soluta oratione, partim versibus scripti. Sic Hermæ Hermetopolitæ Πάτρια τῆς Ἑρμιουπόλεως iambico

sus Romanos pugnari, et rebus postea gestis necessitate coæctus interfui. » Hic vir, omnium tunc temporis Judæorum præstantissimus fuit, non modo popularium suorum, sed etiam Romanorum iudicio : adeo ut ipse quidem in urbe Roma statua donatus sit, libri vero ab eo conscripti in bibliotheca publica fuerint collocati. Scripsit autem *Antiquitates* quidem *Judaicas* viginti libris ; *Historiam* vero *belli Judaici*, quod a Romanis sua ætate gestum est, septem voluminibus complexus est, quam non solum Græco, sed etiam patrio sermone ab se editam esse testatur ; dignus omnino cui et hic et in cæteris fides habeatur. Exstant etiam duo ejusdem libri *De Judæorum vetustate* lectu 85 dignissimi. In quibus et Apioni grammatico respondet qui illa ætate volumen adversus Judæos composuerat, et aliis nonnullis qui Judæorum origines perire calumniari tentaverant. In priore autem horum librorum, numerum sacrorum voluminum quibus Vetus Testamentum constat, quænam sint apud Hebræos extra omnem controversiam posita, utpote a majoribus tradita, declarat his verbis.

CAPUT X.

Quomodo idem Josephus divinatorum librorum mentionem fecerit.

« Apud nos, inquit, nequaquam innumerabilis est librorum multitudo dissentientium atque inter se pugnantium ; sed duo duntaxat et viginti libri, totius præteriti temporis historiam complectentes, qui merito creduntur divini. Ex his quinque quidem sunt Mosis, qui et leges continent, et seriem rerum gestarum, a conditu generis humani usque ad ipsius Mosis interitum. Atque hoc spatium temporis tria propemodum annorum millia comprehendit. A Mosis autem interitu ad imperium usque Artaxerxis, qui post Xerxem regnavit apud Persas, prophetæ qui Mosi successere, res sua ætate

versu scripta laudat Photius in *Bibliotheca*, cap. 279 ; et Herapollinis Grammatici *Περὶ πατριῶν τῆς Ἀλεξανδρείας*, Chistoridori quoque poetæ plures ejusmodi libros citat Suidas. Unicuius hodie liber Codini exstat hoc titulo inscriptus.

(82) *Δύο δὲ μόνα πρὸς τοῖς εἰκοσι*. Totidem erant apud Hebræos libri sacri, quot elementa seu litteræ, ut docet Origenes in *expositione primi psalmi*, et Hieronymus in *Proemio galeato*, ubi etiam tres ordines sacrorum voluminum apud illos fuisse testatur. Primus ordo legem continebat, secundus prophetas, tertius hagiographa. Quæ cum Josepho optime conveniunt, sed in hoc differunt, quod Josephus quidem tredecim libros secundi ordinis facit, secutus scilicet seriem temporum, in tertio autem ordine quatuor tantum recenset libros, aliter ac Hieronymus tum in illo *Proemio*, tum in *prefatione in Daniele*, qui octo quidem prophetarum libros numerat, hagiographorum autem novem. Sed Josephus librum Josue et Judicum, Regum item ac Paralipomenon libros et Esdrani inter prophetica volumina reposuisse videtur, non quod prophetias contineret, quemadmodum prophetarum libri, sed ideo quod a prophetis essent conscripti.

(83) *Τρισχιλίων ὀλίγων ἐτῶν*. In tribus nostris codicibus M. z., Med. ac. Savil. ita scribitur hic locus : Ἀπολείπει τρισχιλίων ὀλίγων ἐτῶν.

gestas tredecim libris complexi sunt. Quatuor reliqui hymnos in Dei laudem, et præcepta vitæ hominum exhibent utilissima. Cæterum ab imperio Artaxerxis ad nostram usque memoriam, sunt quidem singula litteris mandata, sed nequaquam tantam fidem auctoritatemque meruerunt, quantum superiores ii libri, propterea quod minus explorata fuit successio prophetarum. Quanta porro veneratione libros nostros prosequamur, re ipsa apparet. Cum enim tot jam sæcula effluerint, nemo adhuc nec adjicere quidquam illis, nec demere, nec commutare ausus fuit. Sed omnibus nobis statim ab ipso nascendi exordio hoc insitum atque innatum est, Dei ut hæc esse præcepta credamus, iisdemque constanter adherescamus, et eorum causa, si opus fuerit, libentissime mortem perferamus. Atque hæc scriptoris illius verba non sine fructu, ut arbitror, hic a nobis inserta sint. Est et aliud non ignobile opusculum ab eodem elaboratum De ratione summo imperio prædita. Quod quidem a nonnullis *Machabaicum* inscriptum est, eo quod certamina contineat 86 Hebræorum quorundam, qui, ut in Machabæorum libris proditum est, pro divini Numinis cultu fortiter propugnarunt. Sed et sub finem vicesimi *Antiquitatum Judaicarum* libri, propositum sibi esse significat quatuor libros conscribere *De Deo deque ejus substantia*, ex opinione Judæorum quam ipsi a majoribus acceperunt: item *De legibus*, cur earum præcepto quædam permissa sint, quædam vetita. Alia præterea ab se elucubrata esse ipse in suis libris commemorat. Ad hæc congruum videtur ad confirmandam auctoritatem eorum quæ ex illo deprompsimus, etiam verba ejus apponere, quæ in epilogo *Antiquitatum* inseruit. Arguens enim mendacii Justum Tiberiensem, qui illorum temporum historiam perinde ac ipse scribere instituerat, multa que alia eidem obijciens crimina, hæc ad extremum adjungit: « At non

καὶ τοῖς ἀνθρώποις ὑποθήκα· τοῦ βίου περιέχουσιν. Ἀπὸ δὲ Ἀρταξέρξου μέχρι τοῦ καθ' ἡμᾶς χρόνου, γέγραπται μὲν ἕκαστα, πίστεως δ' οὐχ ὁμοίας ἤβλωται τοῖς πρὸ αὐτῶν, διὰ τὸ μὴ γενέσθαι τὴν τῶν προφητῶν ἀκριβῆ διαδοχὴν. Δῆλον δ' ἐστὶν ἔργω, πῶς ἡμεῖς πρόσμεν τοῖς ἰδίῳις γράμμασι. Τοσούτου γὰρ αἰῶνος ἤδη παρωχηκότος, οὔτε προσθεῖναι τις, οὔτε μεταθεῖναι τετόλμηκε, πᾶσι δὲ σύμφυτον ἐστὶν εὐθύς ἐκ πρώτης γενέσεως Ἰουδαίους, τὸ νομίζειν αὐτὰ Θεοῦ δόγματα, καὶ τούτοις ἐπιμένειν, καὶ ὑπὲρ αὐτῶν, εἰ δέοι, θυήσκειν ἠδέως. » Καὶ ταῦτα δὲ τοῦ συγγραφέως χρησίμως ὡς παρατεθείσθω. Πεπύνηται δὲ καὶ ἄλλο οὐκ ἀγεννὲς σπουδάσμα τῷ ἀνδρὶ Περὶ αὐτοκράτορος λογισμοῦ, ὃ τινες *Μακκαβαϊκῶν* ἐπέγραψαν, τῷ τοῖς ἀγῶνας τῶν ἐν τοῖς οὕτω καλουμένοις *Μακκαβαϊκοῖς* συγγράμμασιν ὑπὲρ τῆς εἰς τὸ Θεῶν εὐσεβείας ἀνδρισταμένων Ἑβραίων περιέχειν. Καὶ πρὸς τῷ τελείῳ δὲ τῆς εἰκοστῆς *Ἀρχαιολογίας* ἐπιστημαίνεται ὁ αὐτός, ὡς ἂν προηρημένος ἐν τέταρται συγγράψαι βιβλίους κατὰ τὰς πατρῴους δόξας τῶν Ἰουδαίων, περὶ Θεοῦ καὶ τῆς οὐσίας αὐτοῦ, καὶ περὶ τῶν νόμων, διὰ τί κατ' αὐτοὺς τὰ μὲν ἐξεστὶ πράττειν, τὰ δὲ κεκώλυται. Καὶ ἄλλα δὲ αὐτῷ σπουδασθῆναι ὁ αὐτὸς ἐν τοῖς ἰδίῳις αὐτοῦ μνημονεύει λόγους. Πρὸς τούτοις εὐλογον καταλέξει καὶ ἄς ἐπ' αὐτοῦ τῆς *Ἀρχαιολογίας* τοῦ τέλους (84) φωνᾶς παρατίθεται, εἰς πίστωσιν τῆς τῶν ἐξ αὐτοῦ παραληφθέντων ἡμῖν μαρτυρίας. Διαβάλλον δὲ τὰ Ἰουστον *Τιβεριέα* (85) ὁμοίως αὐτῷ τὰ κατὰ τοὺς αὐτοὺς ιστορήσα· χρόνους πεπειραμένον, ὡς μήτ' ἀληθῆ συγγεγραφότα (86) πολλὰς τε ἄλλας εὐθύναι ἐπαγαγὼν τῷ ἀνδρὶ, καὶ ταῦτα αὐτοῖς ῥήμασιν ἐπιλέγει: « Οὐ μὴν ἐγὼ σοὶ τὸν αὐτὸν τρόπον περὶ τῆς ἐμαυτοῦ γραφῆς ἔδεισα, ἀλλ' αὐτοὺς ἐπέδωκα τοῖς αὐτοκράτορσι τὰ βιβλία, μόνον οὐ τῶν ἔργων ἤδη βλεπομένων. Συνήθειν γὰρ ἐμαυτῷ τετηρηκότι τὴν τῆς ἀληθείας παράδοσιν, ἐφ' ἣ μαρτυρίας τεύξεσθαι προσδοκῆσας, οὐ δὴμαρτον. Καὶ ἄλλοις δὲ πολλοῖς ἐπέδωκα τὴν

(84) Ἐπ' αὐτοῦ τῆς *Ἀρχαιολογίας* τοῦ τέλους. In libello scilicet *De vita sua*, pag. 1026 editionis Genevensis. Qui quidem libellus epilógus est vicesimi et ultimi *Antiquitatum* libri, a quo male divulsus est in Græco-Latinis editionibus. Epilógus autem esse docet ipse Josephus in calce libri vicesimi, et in fine ipsius opusculi *De vita sua*. Itaque fallitur Scaliger in *Animadversionibus Eusebianis*, pag. 188, qui Eusebium memoria lapsus hæc scripsisse ait. Fallitur etiam Christophorus, qui hunc Eusebii locum corruptum esse existimans interpolavit. Qui si Græcos Josephi codices manu exaratos, aut certe Basiliensem editionem consulissent, facillime deprehendissent id quod dixi, librum scilicet Josephi *De vita sua*, nihil aliud esse quam appendicem vel epilógum libri vicesimi *Antiquitatum*.

(85) *Ἰουστον Τιβεριέα*. Nostri codices Maz., Med. et Fuk. scriptum exhibent *Τιβερέα*, male, ut opinor. Nam et Stephanus Byzantius *Τιβεριέα* patronymicum agnoscit. Hieronymus in libro *De scriptoribus ecclesiasticis* Justum *Tiberiensem* vocavit, quem et nos secuti sumus. Rufinus vero Justum vocat *ex Tiberiade*. At Scaliger *Tiberiadensem* illicere maluit. Hic Justus *Historiam belli Judaici* scripserat, ut docet Josephus in libro *De vita sua*, et

Stephanus in voce *Τιβεριάς*. Præter hanc historiam scripsit etiam *Chronicon regum Judæorum*, ut testatur Photius in *Bibliotheca*. Quod opus Agrippæ regi ab illo dicatum fuisse affirmat Scaliger in *Animadversionibus Eusebianis*, pag. 176, additque hæc verba: *Nemo de obitu regis Agrippæ certius pronuntiare potuit quam is qui illi opus suum dedicavit*. Quæ profecto nollem excidisse viro acutissimo. Quomodo enim testari potest historicus de obitu illius cui historiam suam nuncupat? Nisi forte dicamus Justum Agrippæ mortuo *Chronicon* suum nuncupasse, quod est absurdum. Sed ut sine auctore illud asseruit Scaliger, Justum Tiberiadensem *Chronicon* suum Agrippæ regi dicavisse; sic etiam absurdum est quod ex eo astruxit. Ex Photii autem testimonio constat, id opus a Justo editum fuisse post mortem Agrippæ regis. *Historiam quoque belli Judaici* post ejusdem obitum a Justo divulgatam fuisse refert Josephus, cum viginti ante annis conscripta fuisset. Ejusdem Justi liber cui titulus erat *Στέμματα* laudatur a Laertio in *Socrate*; quem eundem fuisse cum *Chronico* testatur Photius.

(86) Ὡς μήτ' ἀληθῆ συγγεγραφότα. In codicibus nostris Maz., Med. et Fuk. scriptum est *συγγεγραφότα*, quod non displicet.

Ἰστορίαν, ὧν ἐνίοι καὶ παρατετυχῆσαν τῷ πολέμῳ, καὶ ἄπὸ βασιλεῦς Ἀγρίππας, καὶ τινες αὐτοῦ τῶν συγγενῶν (87). Ὁ μὲν γὰρ αὐτοκράτωρ Τίτος οὕτως ἐκ μόνων αὐτῶν ἐβουλήθη τὴν γνώσιν τοῖς ἀνθρώποις παραδοῦναι τῶν πράξεων, ὥστε χαράξας τῇ αὐτοῦ χειρὶ, τὰ βιβλία (88) δημοσιεῦσαι· προσέταξεν (89). Ὁ δὲ βασιλεῦς Ἀγρίππας ἐξήκοντα δύο ἔγραψεν ἐπιστολάς, τῇ τῆς ἀληθείας παραδόσει μαρτυρῶν. Ἐξ ὧν καὶ δύο παρατίθησιν. Ἀλλὰ τὰ μὲν κατὰ τοῦτον ταύτην πη δηλώσθω· ὡς μὲν δ' ἐπὶ τὰ ἐξῆς.

gestarum notitiam hominibus tradi tantopere voluit, ut manu sua subscriptos publicari præceperit. Rex vero Agrippa duas et sexaginta scripsit epistolas, quibus veritatem a me expositam esse testatur. Ex quibus duas ibidem subjicit Josephus. Sed de illo hactenus dictum sit; nunc ad sequentia pergamus.

ΚΕΦΑΛΑΙΟΝ ΙΑ'.

Ὅς μετὰ Ἰακώβου ἠρέται Συμεὼν τῆς ἐν Ἱεροσολύμοις Ἐκκλησίας (Nic. II. E. III, 9).

Μετὰ τὴν Ἰακώβου μαρτυρίαν καὶ τὴν αὐτίκα γενομένην ἄλωσιν τῆς Ἱερουσαλῆμ, λόγος κατέχει, τῶν ἀποστῆλων καὶ τῶν τοῦ Κυρίου μαθητῶν τοὺς εἰσέτι τῷ βίῳ λειπομένους, ἐπὶ ταῦτ' πανταχῶθεν συνελθεῖν, ἅμα τοῖς πρὸς γένους κατὰ σάρκα τοῦ Κυρίου· πλειούνης γὰρ καὶ τούτων περιῆσαν εἰσέτι τότε τῷ βίῳ· βουλήν τε ὁμοῦ τοὺς πάντας, περὶ τοῦ τίνα χρῆ τῆς Ἰακώβου διαδοχῆς ἐπικρίναι ἄξιον, ποιήσασθαι. Καὶ δὴ ἀπὸ μιᾶς γνώμης τοὺς πάντας Συμεῶνα τὸν τοῦ Κλωπᾶ (90), οὗ καὶ ἡ τοῦ Εὐαγγελίου μνημονεύει Γραφή, τοῦ τῆς αὐτοῦ παροικίας Ἰερώνου ἄξιον εἶναι δοκιμάσαι, ἀνεψιὸν, ὡς γε φασί, γεγονότα τοῦ Σω-

A ego, inquit, de meis libris perinde ac tu sum veritus. Sed ipsis imperatoribus eos obtuli, cum res gestæ pene adhuc ante omnium oculos versarentur. Quippe conscius eram mihi servatæ ubicunque veritatis. Ac proinde cum testimonium illorum speravissem, non sum expectatione mea frustratus. Quinetiam pluribus aliis Historiam meam communicavi, quorum nonnulli bello interfuerant. Inter quos fuit rex Agrippa, et quidam ex ejus propinquis. Titus quidem imperator ex iis solis rerum gestarum notitiam hominibus tradi tantopere voluit, ut manu sua subscriptos publicari præceperit. Rex vero Agrippa duas et sexaginta scripsit epistolas, quibus veritatem a me expositam esse testatur. Ex quibus duas ibidem subjicit Josephus. Sed de illo hactenus dictum sit; nunc ad sequentia pergamus.

B CAPUT XI.

Quomodo Symeon post Jacobum, Hierosolymorum rexii Ecclesiam.

Post martyrium Jacobi et continuo subsequente Hierosolymorum expugnationem, fama est apostolos cæterosque Domini discipulos, qui adhuc supersites agebant, ex variis locis in unum convenisse, et una cum iis qui Dominum secundum carnem propinquitate generis contingebant (plerique enim eorum adhuc in vivis supererant) in commune consultuisse, quis in Jacobi locum succedere **87** mereretur. Omnes itaque uno consensu Symeonem filium Cleopæ, illius cujus in Evangeliiis sit mentio, episcopali sede dignum judicaverunt. Creditur autem Symeon patruelis fuisse Servatoris. Nam Cleo-

(87) Βασιλεῦς Ἀγρίππας καὶ τινες αὐτοῦ τῶν συγγενῶν. Julius Archelaus intelligit et Herodem, ut ipse Josephus indicat in libro *i Contra Apionem*. Ex his Julius Archelaus sororius erat Agrippæ regis; quippe Mariamnam sororem ejus duxerat, teste Josepho in fine libri *xix* et *xx*.

(88) Ὅστε χαράξας τῇ αὐτοῦ χειρὶ τὰ βιβλία. Nicephorus in lib. III, cap. 11, hæc Josephi verba interpretans ait, Titum libros Josephi de bello Judaico manu sua descripsisse. Ad quem locum vide quæ notavit Joannes Langus. Idem quoque scribit in libro II, cap. 18, his verbis: Ἐπὶ δὲ αὐτῷ εἰς τὴν Ἱεροσολύμων συνάττονται ἄλωσιν· οὗς λόγος ἔχει καὶ τὴν Καίσαρα Τίτον ἰδίαις γεγραφότα χειρὶ, δημοσιεῦσθαι πανταχοῦ προστάξει, καὶ τῇ ἐν Πύμῃ τῶν βιβλίων ἀναθέσει καταλεγγῆναι. Quæ tamen verba Langus contra Nicephori mentem ita interpretatus est: Quos fama fert Titum Cæsarem manuum suarum subscriptione, publicari ubique, atque etiam in Romana bibliotheca reponi jussisse. Omnes tamen interpretes qui hunc Josephi locum in Latinum sermonem transtulerunt, eundem quem Langus sensum secuti sunt, et Josephi libros Titus Cæsaris manu notatos ac subscriptos, non autem ab eo descriptos esse intellexerunt. Ego vero Nicephori sententiam libentius sequi malim. Neque enim aliud mihi sonare videntur hæc Josephi verba, ὥστε χαράξας τῇ αὐτοῦ χειρὶ τὰ βιβλία, δημοσιεῦσθαι προστάξεν. Ita distinguitur hic locus in cunctis exemplaribus, tam scriptis quam editis. Quod si Josephi locus de sola manus subscriptione intelligendus esset, tum post vocem χειρὶ, apponenda esset distinctio.

(89) Δημοσιεῦσαι προσέταξεν. Ita quidem legitur in codice Regio et in vulgatis Josephi editionibus. Sed in optimis codicibus Maz., Med., Fuk. ac Savil. et apud Nicephorum, scriptum est δημο-

σιεῦσθαι. Quam lectionem secuti videntur omnes interpretes. Rufinus quidem primus ita vertit, *Ut manu sua subscriberet, publice ab omnibus legi debere*. Gelenius vero in hunc modum, *ut manu sua subscriptos in bibliotheca publicari jussit*. Sed nescio quid causæ fuerit Gelenio, ut has voces adderet, in bibliotheca, nisi forte quia apud Eusebium legerat in superiori capite, Josephi libros Romæ in bibliotheca publica esse repositos. Quod testatur etiam Hieronymus in libro *De scriptoribus ecclesiasticis*. Rufini tamen versionem magis probo, qui δημοσιεῦσθαι interpretatur, publice legi. Sic enim hoc verbum sumit Eusebius in lib. II, cap. 22, ubi de Epist. Catholicis Jacobi et Judæ; et in lib. III, cap. 3. Cæterum ex his Josephi verbis colligere est, *Historiam belli Judaici* ab ipso editam esse imperante adhuc Vespasiano; *Antiquitatum* autem libri diu postea publicati sunt, principatus Domitiani Aug. anno XIII, ut ipse testatur in fine lib. XX, et ad calcem lib. *De vita sua*. Quod autem librum *De vita sua* septem annis post *Antiquitatum* libros a Josepho editum esse scribit Scaliger in *Animadversionibus Eusebianis*, p. 187, id mihi non videtur probabile. Nam liber ille epilogus est duntaxat lib. XX, ut supra docui, et in ejus calce Josephus imp. Romanos recensens, in Domitiano desinit.

(90) Συμεῶνα τὸν τοῦ Κλωπᾶ. Hæc Eusebii narratio non convenit cum iis quæ scripsit in *Chronico*. Nam in *Chronico* quidem statim post Jacobi mortem, Symeonem electum esse scribit, anno Neroneis septimo. Hic vero post eadem Jacobi cessavisse episcopatum testatur octo aut novem circiter annis. Hanc tot annorum lacunam ut suppleret auctor *Chronici Alexandrini*, Jacobi mortem contulit in annum primum Vespasiani Augusti.

patrem fratrem fuisse Josephi testatur Hegesippus. Α τῆρος. Τὸν γὰρ οὖν Κλωπᾶν, ἀδελφὸν τοῦ Ἰωσήφ (91) ὑπάρχειν Ἠγήσιππος ἱστορεῖ.

CAPUT XII.

Quomodo Vespasianus eos qui a Davide genus ducerent, conquiri jussit.

Fama est præterea Vespasianum, post expugnatam Hierosolymorum civitatem, eos qui a Davide genus deducerent perquiri jussisse, ne quisquam apud Judæos ex regia stirpe superesset: eaque ex causa gravissimam rursus persecutionem Judæis illatam fuisse.

CAPUT XIII.

Ut Romanorum Ecclesiæ secundus præfuerit Anencletus.

Sed Vespasiano, cum per annos decem imperium tenuisset, successit filius Titus. Cujus secundo imperii anno Linus Ecclesiæ Romanæ episcopus, cum eam duodecim annis administrasset, Anencleto deinde regendam tradidit. Titus vero duobus annis imperii totidemque mensibus expletis, Domitianum fratrem successorem reliquit.

CAPUT XIV.

Quomodo item secundus Alexandrinæ Ecclesiæ præfuit Avilius.

Hujus anno quarto primus Alexandrinorum Ecclesiæ episcopus Antianus, duobus et viginti annis

(91) Κλωπᾶν ἀδελφὸν τοῦ Ἰωσήφ. Idem scribit Epiphanius in hæresi LXXVII, cap. 7. Proinde emendanda est interpretatio doctissimi viri D. Petavii, qui locum Epiphanius in eadem hæresi, cap. 14, ubi Symeon Cleopæ filius, Jacobi Justi ἀνεψιὸς dicitur, vertit e sorore nepos, cum patrelem vertere debuisset. Porro hunc Symeonem Cleopæ filium, quidam cum Simone apostolo confuderunt, inter quos est auctor *Chronici Alexandrini*; Isidorus Hispaniensis in libro *De vitis Patrum Veteris et Novi Testamenti*, et Dorotheus in libello *De apostolis ac discipulis Domini*. Idem scriptum inveni in veteribus schedis quæ cum *Historia ecclesiastica* Rufini compactæ sunt in codice Parisiensis Ecclesiæ. *Joseph, qui interpretatur augmentum, filius Jacob filii Mathan, de tribu Juda, et de familia David ortus, in civitate sua Nazareth natus faber arte. Frater Cleopæ, vir Mariæ adjutorio non carne. Cleophas vero pater apostoli Symeonis Cananæi: Joseph autem pater Jacobi fratris Domini, qui aliter dicitur Jacobus Alphæi*. Nicephorus Constantinopolitanus in *Chronologia tripartita*, Symeonem hunc Cleopæ filium, Jacobi Justi fratrem facit. Sic enim ait in catalogo episcoporum qui Hierosolymis sedere: Συμῶν Κλεόπας, ἀδελφὸς αὐτοῦ καὶ μάρτυς. Ita juxta Nicephori sententiam, Symeon Josephi filius fuit, perinde ac Jacobus Justus. Cleopæ tamen seu Cleopæ filius dicitur ex adoptione legali. Nam cum Clopas sine liberis decessisset, Josephus frater, ducta ejus vidua, semen ei suscitavit, sicut scribit Nicephorus in libro 1, cap. 33. Quæquam Nicephori Constantinopolitani locus aliter etiam explicari potest, ut scilicet Symeon et Jacobus Justus fratres dicantur, Cleopæ nimirum filii. Certe Chrysostomus et Theodoretus in *Epistolam ad Galatas*, Jacobum Justum Cleopæ filium fuisse scribunt. Verum in hac tanta scriptorum discrepantia, Hegesippi et Epiphanius sententiam sequi malim, et Symeonem Cleopæ filium qui episcopus fuit Hierosolymorum, a Sy-

ΚΕΦΑΛΑΙΟΝ ΙΒ'.

Ὡς Οἰεσπασιανὸς τοὺς ἐκ Δαβὶδ ζητεῖσθαι προστάττει (Nic. H. E. III, 10).

Καὶ ἐπὶ τούτοις Οἰεσπασιανὸν μετὰ τὴν τῶν Ἱεροσολύμων ἄλωσιν, πάντας τοὺς ἀπὸ γένους Δαβὶδ, ὡς ἂν μὴ περιλειφθεῖ τις παρὰ Ἰουδαίους τῶν ἀπὸ τῆς βασιλικῆς φυλῆς, ἀναζητεῖσθαι προστάζει, μέγιστόν τε Ἰουδαίους αὐθὺς ἐκ ταύτης διωγμῶν ἐπαρτηθῆναι τῆς αἰτίας.

ΚΕΦΑΛΑΙΟΝ ΙΓ'.

Ὡς δεῦτερος Ῥωμαίων ἐπίσκοπος Ἀνεγκλητος.

Ἐπὶ δέκα δὲ τὸν Οἰεσπασιανὸν ἔτεσι βασιλεύσαντα αὐτοκράτωρ Τίτος ὁ παῖς διαδέχεται, οὗ κατὰ δεῦτερον ἔτος τῆς βασιλείας, Αἴνος ἐπίσκοπος τῆς Ῥωμαίων Ἐκκλησίας δυοκαίδεκα τὴν λειτουργίαν ἐνιαυτοῖς κατασχὼν Ἀνεγκλήτῳ (92) ταύτην παραδίδωσι. Τίτον δὲ Δομετιανὸς ἀδελφὸς διαδέχεται, δύο ἔτεσι καὶ μῆσι τοῖς ἴσοις βασιλεύσαντα.

ΚΕΦΑΛΑΙΟΝ ΙΔ'.

Ὡς δεῦτερος Ἀλεξανδρείας ἐπίσκοπος Ἀβίλιος.

Τετάρτῳ μὲν οὖν ἔτει Δομετιανοῦ, τῆς κατ' Ἀλεξανδρείαν παροικίας ὁ πρῶτος Ἀννιανὸς (93), δύο

meone seu potius Simone Josephi filio distinguere. Certe Beda hanc tandem sententiam utpote certiorum amplexus est, cum Isidorus opinionem antea secutus fuisset, ut ipse fatetur in *Retractionibus in Acta apostolorum*, cap. 1. Isidorus autem locus quem intelligit Beda, est in libro *De vitis Patrum utriusque Testamenti*. Ex quo etiam libro desumptum est fragmentum illud quod supra citavi sine auctoris nomine.

(92) Ἀνεγκλήτῳ. Nescio cur Rob. Stephanus Ἀνακλήτου prætulit, cum omnes nostri codices, nullo excepto, scriptum habeant Ἀνεγκλήτῳ. Atque ita Nicephorus Constantinopolitanus, ejusque interpretas Anastasius Bibliothecarius in *Chronologia tripartita*. Sic etiam Nicephorus Callistus in lib. III, cap. 2, et Georgius Syncellus et manuscripti codices Rufini. Sed et Irenæus in lib. III, ubi Romanorum episcoporum seriem recenset, Anencletum nominat, omisso Cleti nomine, qui ex mutilato Anencleti vocabulo fictus mihi videtur. Certe nec Optatus, nec Augustinus in epistola 165, ubi Romanos episcopos recenset, Cletum agnoscit. Contra vero in duobus vetustissimis indicibus seu catalogis episcoporum Romanorum, quorum alter exstat in monasterio Sancti Germani, alter in collegio Claromontano Societatis Jesu, nulla sit Anencleti mentio, sed solius Cleti, qui post Linum sedisse dicitur annis XI, mense uno, diebus II. Ex quo patet unum eundemque esse Cletum et Anencletum. Plura vide apud P. Halloixium in notationibus ad cap. 7 Vitæ Irenæi.

(93) Ὁ πρῶτος Ἀννιανός. Primus scilicet post Marcum. Sic Eusebius supra dixit de Lino Romano urbis episcopo, in principio hujus libri, μετὰ τὴν Παύλου καὶ Πέτρου μαρτυρίαν, πρῶτος κληροῦσαι τὴν ἐπισκοπήν Αἴνος. Marcus enim Alexandrinorum apostolus fuit, ut supra dixi. Apostoli vero extra ordinem erant, nec in episcoporum numero censebantur. Itaque nihil opus erat supplere hic μετὰ

πρὸς τοὺς εἰκοσιν ἀποπλήσας ἔτη (94) τελευτᾷ, διαδέχεται δ' αὐτὸν δεύτερος Ἀβίλιος (95).

ΚΕΦΑΛΑΙΟΝ ΙΕ΄.

Ὁς τρίτος Ρωμαίων ἐπίσκοπος Κλήμης.

Δωδεκάτῳ δὲ ἔτει τῆς αὐτῆς ἡγεμονίας, τῆς Ρωμαίων Ἐκκλησίας Ἀνέγκλητον ἔτσιν ἐπισκοπεύσαντα δεκαδυο, διαδέχεται Κλήμης. Ὅν συνεργὸν ἑαυτοῦ γενέσθαι Φιλιππησίους ἐπιστέλλων ὁ ἀπόστολος διδάσκει λέγων· « Μετὰ καὶ Κλήμεντος καὶ τῶν λοιπῶν συνεργῶν μου, ὧν τὰ ὀνόματα ἐν βίβλῳ ζωῆς. »

ΚΕΦΑΛΑΙΟΝ ΙΣ΄

Περὶ τῆς Κλήμεντος ἐπιστολῆς.

Τούτου δὴ οὖν τοῦ Κλήμεντος ὁμολογουμένη μία ἐπιστολὴ φέρεται, μεγάλη τε καὶ θαυμασία, ἣν ὡς ἀπὸ τῆς Ρωμαίων Ἐκκλησίας τῆ Κορινθίων διευτυπάσσο, στάσεως τηλικάδε κατὰ τὴν Κορινθίων γενομένης. Ταύτην δὲ καὶ ἐν πλείσταις ἐκκλησίαις ἐπὶ τοῦ κοινοῦ δεδημοσιευμένην πάλαι τε καὶ καθ' ἡμᾶς αὐτοὺς ἔγνωμεν. Καὶ ὅτι κατὰ τὸν δηλούμενον τὴ τῆς Κορινθίων κεκίνητο στάσεως, ἀξιώχρεως μάρτυς ὁ Ἠγήσιππος.

ΚΕΦΑΛΑΙΟΝ ΙΖ΄.

Περὶ τοῦ κατὰ Δομετιανὸν διωγμοῦ (Nic. H. E. III, 9).

Πολλὴν γε μὴν (96) εἰς πολλοὺς ἐπιδειξάμενος ὁ Δομετιανὸς ὠμότητα, οὐκ ὀλίγον τε τῶν ἐπὶ Ῥώμης εὐπατριδῶν (97) καὶ ἐπιστήμων ἀνδρῶν πλῆθος οὐ μετ' εὐλόγου κρίσεως ἀποκτείνας, μυριάσις τε ἄλλους ἐπιφανεῖς ἀνδρας ταῖς ὑπὲρ τὴν ἐνορίαν ζημιώσας φυγαῖς καὶ ταῖς τῶν οὐσιῶν ἀποβολαῖς ἀναιτίως, τελευτῶν τῆς Νέρωνος θεοσεβρίας τε καὶ θεομαχίας διάδοχον ἑαυτὸν κατεστήσατο. Δεύτερος ἔῃτα τὸν καθ'

Μάρκον, ut fecit Nicephorus. Vide Seldeni notas ad Eutyrium patriarcham Alexandrinum.

(94) Δύο πρὸς τοὺς εἰκοσιν ἀποπλήσας ἔτη. Nostri codices Maz., Med. ac Fuk., scriptum habent δύο πρὸς εἰκοσιν ἀναπλήσας ἔτη. Præterea in optimo codice Maz., εἰκοσι scribitur absque v. Atque ita semper hoc nomen in eo codice perscriptum esse observavi, quamvis sequens dictio incipiat a vocali. Ac mihi quidem hujusmodi scriptura magis probatur.

(95) Δεύτερος Ἀβίλιος. Hunc Abilium vocant Rufinus et reliqui interpretes, ipseque adeo Hieronymus in Chronico, minus recte, ut equidem sentio. Avilium enim dici oportuit, quod nomen Romanum est, perinde ac Anniani, qui ante Avilium episcopus fuerat. Avilius Flaccus, præfectus Ægypti, memoratur a Pilonæ. Porro capitum ordo hoc loco perturbatus erat in editionibus. Nam priore loco positum erat caput illud de successione Avilii, Alexandrinorum episcopi; sequebatur deinde caput de pontificatu Anencleti. Nos ex cod. Maz. et Fuk., verum ordinem restituumus. Est autem hic error antiquissimus. Nam et in indice capitum qui præfixus est lib. III, in interpretatione Rufini, et in omnibus Græcis exemplaribus præterquam in Fuk., idem error admissus est. Sed in corpore ipso libri, Maz. codex, qui capitum titulos suis locis diligenter appositos habet, errorem hunc emendavit.

(96) Πολλὴν γε μὴν. Male Rufinus hæc verba esse putavit Hegesippi, quem in fine superioris capituli laudavit Eusebius. Ex quo patet Rufinum ita legisse, ut habetur in nostris codicibus Maz., Med. ac Fuk., μάρτυς ὁ Ἠγήσιππος λέγων· Πολλὴν γε μὴν, etc. Quin etiam in optimo codice Rufini, caput 17,

exactis abiit e vita. Cui secundus ordine successit Avilius.

CAPUT XV.

Ut tertius Ecclesiæ Romanæ episcopus fuit Clemens.

Anno autem ejusdem imperatoris duodecimo, Anencletus, exactis in episcopatu annis duodecim, successorem reliquit Clementem. Quem quidem Paulus apostolus in Epistola ad Philippenses scripta, adjutorem suum fuisse docet his verbis: « Cum Clemente, inquit, et cæteris adjutoribus meis quorum nomina sunt in libro vitæ. »

88 CAPUT XVI.

De epistola Clementis.

Hujus Clementis exstat epistola ab omnibus uno consensu recepta: eximia prorsus atque mirabilis, quam nomine Ecclesiæ Romanæ ad Corinthiorum Ecclesiam scripsit, cum apud eos gravis esset exorta dissensio. Hanc in plerisque ecclesiis et nostra et superiori memoria palam recitari consuevisse comperimus. Porro supradicti Clementis tempore seditionem inter Corinthios esse commotam, locupletissimus testis est Hegesippus.

CAPUT XVII.

De persecutione Christianorum sub Domitiano.

At Domitianus cum jam multa in multos crudelitatis suæ specimina edidisset, nec paucos nobilium atque illustrium virorum urbis Romæ injuste interemisset, alios præterea innumerabiles summæ dignitatis viros licet insontes exsilio et bonorum proscriptioe multasset, ad extremum Neronianæ impietatis, bellique et odii adversus Deum, successorum seipsum professus est. Quippe hic secundus

incipit ab his verbis: Verum de seditione facta apud Corinthios, quemadmodum in Maz. ac Fuk. codic. factum observavi. Vulgarem tamen scripturam ac distinctionem magis probro.

(97) Τῶν ἐπὶ Ῥώμης εὐπατριδῶν. Christophorus patricios vertit, magno errore. Qui tamen error communis est ipsi cum plerisque interpretibus Græcæ doctissimis. Gregorius Nazianzenus in oratione 18: Παρθένος τις ἦν τῶν εὐπατριδῶν. Billius interpretatur patricio genere ortam, pari errore, Idem Gregorius in oratione quadragesima: Μη ἀπαξιώσης συμβαπτισθῆναι πένητι, πλούσιος ὢν, ὁ εὐπατριδῆς τῷ δυσγενεῖ. Hic etiam Billius patricios vertit. Pari errore vertit Christophorus Socratis locum in lib. VI, ubi Joannes Chrysostomus oriundus fuisse dicitur ἐξ εὐπατριδῶν. In his omnibus locis nobilem verti oportuit, non patricium. Et sic Rufinus optime vertit hunc Eusebii locum, et Hieronymus in Chronico, anno VIII Domitiani: Domitianus plurimos nobilem in exsilium mittit atque occidit. Εὐπατριδῆς enim idem est ac εὐγενής, ut docet Gregorius Naz. tum in oratione supra citata, tum in carmine iambico 19. Quod si quis existimat patricios et nobiles nihil inter se differre, is vehementer fallitur. Patricius enim apud Romanos dicebatur, qui erat ex gente patricia, et opponebatur plebeio, non autem nobili. Itaque patricii quidam fuerunt apud Romanos, qui non erant nobiles, ut docuit Sigonius in libro De nominibus Romanorum. Observavi autem nobilem apud Romanos dictum esse, respectu habito ad familiam, non ad gentem. Proinde ex eadem gente alii erant nobiles, alii ignobiles. Nobiles quidem, quorum pater et avus magistratum curulem gessissent, ignobiles contra

persecutionem in nos concitavit, quamvis pater A ipsius Vespasianus nullam unquam injuriam nobis inferre tentasset.

CAPUT XVIII.

De Joanne apostolo et ejus Revelatione.

In hac persecutione Joannes apostolus idem et evangelista, qui etiam tum in vivis supererat, ob testimonium quod divino Verbo perhibebat, in insulam Patmum traditur esse relegatus. Irenæus quidem in quinto *Adversus hæreses* libro, scribens de numero quem efficiunt litteræ nominis Antichristi, de quo in Joannis Revelatione fit mentio, de Joanne loquitur his verbis: « Quod si hoc tempore nomen ipsius Antichristi palam prædicandum fuisset, prædictum id fuisset ab eo qui revelationem vidit. Neque enim dudum, sed nostra propemodum ætate, sub exitum scilicet imperii Domitiani hæc revelatio visa est. » Porro his ipsis temporibus doctrina fidei nostræ 89 tantopere florebat, ut scriptores ex a religione nostra alienissimi, et persecutionem et martyria nostrorum monumentis suis tradere non dubitarint. Qui quidem etiam tempus ipsum persecutionis accurate notaverunt. Scribunt enim anno principatus Domitiani quinto decimo, Flaviam Domitillam Flavii Clementis ejus qui tunc temporis Romæ consul fuit, ex sorore neptem, una cum aliis plurimis ob confessionem Christi in insulam Pontiam fuisse deportatam.

CAPUT XIX.

Quomodo Domitianus Davidis posteros jussit occidi.

Cum vero idem Domitianus universos qui a Davide generis sui originem ducerent, interficere jussisset, vetus fama est posteros Judæ ejus qui secundum carnem frater Christi fuerat, a quibusdam hæreticis esse delatos, utpote qui et Davidis stirpe essent oriundi, et ipsius Christi propinquitate fulgerent. Et hæc quidem testatur Hegesippus his verbis.

CAPUT XX.

De propinquis Servatoris nostri.

« His, inquit, temporibus adhuc supererant quidam ex cognatione Christi, nepotes Judæ illius qui secundum carnem frater Christi vocabatur. Hos a

(98) *Υἱοὶ τοῦ Ἰούδα*. In codice Regio ac Med. et apud Georgium Syncellum legitur *υἱὸν Ἰούδα* levi discrimine. Cæterum miror Scaligerum, qui in Animadversionibus Eusebianis pag. 187, tam Eusebium quam Hegesippum immerito reprehendit. Nam neque Hegesippus posteritatem Davidis ad duos tantum homines tunc esse redactam dixit, ut falso ei objicit Scaliger, sed posteritatem Judæ qui erat frater Domini. Nec Eusebius Hegesippi verba aliter accepit. Certe Hegesippus diserte testatur Symeonem Clopæ filium, qui tunc erat episcopus Hierosolymorum, ortum fuisse ex gente Davidica. Verba ejus habes infra cap. 32. Itaque nec Hegesippus erravit, nec Eusebius. Ipse potius Scaliger reprehendendus est, qui adversus auctoritatem Hegesippi, vetustissimi scriptoris et apostolicis temporibus proximi, obstinate contendit, nullum unquam

ἡμῶν ἀνεκλίνει διωγμῶν, καίπερ τοῦ πατρὸς αὐτοῦ Οὔεσπασιανοῦ μηδὲν καθ' ἡμῶν ἄποπον ἐπινοήσαντος.

ΚΕΦΑΛΑΙΟΝ ΙΗ'.

Περὶ Ἰωάννου τοῦ ἀποστόλου καὶ τῆς Ἀποκαλύψεως (Nic. H. E. III, 9).

Ἐν τούτῳ κατέχει λόγος τὸν ἀπόστολον ἅμα καὶ εὐαγγελιστὴν Ἰωάννην ἔτι τῷ βίῳ ἐνδιατριβόντα, τῆς εἰς τὸν θεῖον Λόγον ἔνεκεν μαρτυρίας, Πάτριον οἰκεῖν καταδικασθῆναι τὴν νῆσον. Γράφων γέ τοι ὁ Εἰρηναῖος περὶ τῆς ψήφου τῆς κατὰ τὸν Ἀντίχριστον προσηγορίας φερομένης ἐν τῇ Ἰωάννου λεγομένη Ἀποκαλύψει, αὐταῖς συλλαβαῖς ἐν πέμπτῳ τῶν *Πρὸς τὰς αἰρέσεις* ταῦτα περὶ τοῦ Ἰωάννου φησίν: « Εἰ δὲ εἶδει ἀναφανδὸν ἐν τῷ νῦν καιρῷ κηρύττεσθαι τοῦνομα αὐτοῦ, ἐκεῖνου ἂν ἐρρήθη τοῦ καὶ τὴν ἀποκάλυψιν ἐωρακότος. Οὐδὲ γὰρ πρὸ πολλοῦ χρόνου ἐωράθη, ἀλλὰ σχεδὸν ἐπὶ τῆς ἡμετέρας γενεᾶς, πρὸς τῷ τέλει τῆς Δομετιανοῦ ἀρχῆς. » Εἰς τοσοῦτον δὲ ἄρα κατὰ τοὺς δηλούμενους ἢ τῆς ἡμετέρας πίστεως διδασκαλία διέλαμπεν, ὡς καὶ τοὺς ἄποθεν τοῦ καθ' ἡμᾶς λόγου συγγραφεῖς μὴ ἀποκνήσαι ταῖς αὐτῶν ἱστορίαις τὸν τε διωγμὸν καὶ τὰ ἐν αὐτῷ μαρτύρια παραδοῦναι. Οἴγε καὶ τὸν καιρὸν ἐπ' ἀκριβὲς ἐπεσημήναντο, ἐν ἔτει πεντεκαιδεκάτῳ Δομετιανοῦ μετὰ πλείστων ἐτέρων καὶ Φλαβίαν Δομετίλλαν ἱστορήσαντες, ἐξ ἀδελφῆς γεγονοῦσαν Φλαβίου Κλήμεντος, ἐνός τῶν τριηκάδε ἐπὶ Ῥώμης ὑπάτων, τῆς εἰς Χριστὸν μαρτυρίας ἔνεκεν, εἰς νῆσον Ποντίαν κατὰ τιμωρίαν δεδῶσθαι.

ΚΕΦΑΛΑΙΟΝ ΙΘ'.

Ὅς Δομετιανὸς τοὺς ἀπὸ γένους Δαβὶδ ἀναίρεισθαι προστάττει (Nic. H. E. III, 10).

Τοῦ δ' αὐτοῦ Δομετιανοῦ τοὺς ἀπὸ γένους Δαβὶδ ἀναίρεισθαι προστάξαντος, παλαιὸς κατέχει λόγος τῶν αἰρετικῶν τινὰς κατηγορῆσαι τῶν ἀπογόνων Ἰούδα· τοῦτον δὲ εἶναι ἀδελφὸν κατὰ σάρκα τοῦ Σωτῆρος· ὡς ἀπὸ γένους τυγχάνοντων Δαβὶδ, καὶ ὡς αὐτοῦ συγγένειαν τοῦ Χριστοῦ φερόντων. Ταῦτα δὲ δηλοῖ κατὰ λέξιν ὧδε πως λέγων ὁ Ἰηγήσιππος.

ΚΕΦΑΛΑΙΟΝ Κ'.

Περὶ τῶν πρὸς γένους τοῦ Σωτῆρος ἡμῶν.

« Ἐτι δὲ περιήσανοι ἀπὸ γένους τοῦ Κυρίου υἱοὶ τοῦ Ἰούδα (98), ποῦ κατὰ σάρκα λεγομένου αὐτοῦ ἀδελ-

Judam fratrem Domini exstitisse. Sed contra est Eriphanus in hæresi LXXVIII, qui Josephum ex priore conjugio quatuor ait suscepisse liberos, Jacobum, Symeonem, Josetem et Judam, Cui consentit Hippolytus Portuensis episcopus apud Nicephorum in libro II, cap. 3, nisi quod pro Symeone Simonem dicit, rectius, ut supra notavi, et filias aliter nominat. His accedit Hieronymus in libro *Adversus Helvidium*. Dicit fortasse aliquis id quod a Scaligero dictum est, nullam in Evangelio mentionem ejus Judæ fieri. Imo vero Mathæus in cap. XIII, de illo sic loquitur: *Nonne mater ejus dicitur Maria, et fratres ejus Jacobus, Joseph, Simon et Judas?* Idem legitur in Marci cap. VI. Vides ut Scaliger, nimio reprehendendi studio abreptus, merito ipse in reprehensionem incurrit. Porro hic Judas uxorem a nonnullis dicitur habuisse Mariam, teste Xi-

φῶς, οὐς ἐδὴλατόρευσαν, ὡς ἐκ γένους ὄντας Δαβίδ. Αὐτοὺς δ' ὁ Ἰουδαῖος (99) ἤγαγε πρὸς Δομετιανὸν Καίσαρα· ἐφοβέτο γὰρ τὴν παρουσίαν τοῦ Χριστοῦ ὡς καὶ Ἡρώδης. Καὶ ἐπηρώτησεν αὐτοὺς εἰ ἐκ Δαβίδ εἴσι. Καὶ ὠμολόγησαν. Τότε ἠρώτησεν αὐτοὺς, πόσας χεῖρας ἔχουσιν, ἢ πόσων χρημάτων κυριεύουσιν. Οἱ δὲ εἶπον ἀμφότεροι, ἑννακισχίλια δηνάρια ὑπάρχειν αὐτοῖς μόνα, ἐκάστῳ αὐτῶν ἀνήκοντος τοῦ ἡμίσεως. Καὶ ταῦτα οὐκ ἐν ἀργυροῖς ἔφασκον ἔχειν, ἀλλ' ἐν διατιμήσει γῆς πλεθρῶν τριάκοντα ἑννέα μόνων, ἐξ ὧν καὶ τοὺς φόρους ἀναφέρειν (1), καὶ αὐτοὺς αὐτοῦργουντας διατρέφεσθαι. Εἶτα δὲ καὶ τὰς χεῖρας τὰς ἑαυτῶν ἐπιδεικνύειν, μαρτύριον τῆς αὐτοῦργίας τῆν τοῦ σώματος σκληρίαν, καὶ τοὺς ἀπὸ τῆς συνεχοῦς ἐργασίας ἐναποτυπωθέντας ἐπὶ τῶν ἰδίων χειρῶν τύλους (2) παριστάντας. Ἐρωτηθέντας δὲ περὶ τοῦ Χριστοῦ καὶ τῆς βασιλείας αὐτοῦ, ὅποια τις εἶη καὶ πότε καὶ ποῖ φανησομένη, λέγον δοῦναι, ὡς οὐ κοσμικὴ μὲν οὐδ' ἐπίγειος, ἐπουράνιος δὲ καὶ ἀγγελικὴ τυγχάνει, ἐπὶ συντελείᾳ τοῦ αἰῶνος γεννησομένη, ἐπιγίγεται ἐλθὼν ἐν δόξῃ κρινεῖ ζῶντας (3) καὶ νεκροὺς, καὶ ἀποδώσει ἐκάστῳ κατὰ τὰ ἐπιτηδεύματα αὐτοῦ. Ἐφ' οἷς μὴδὲν αὐτῶν κατεγνωκότα τὸν Δομετιανόν, ἀλλὰ καὶ ὡς εὐτελῶν καταφρονήσαντα, ἐλευθέρους μὲν αὐτοὺς ἀνεῖναι, καταπαῦσαι δὲ διὰ προστάγματος τὸν κατὰ τῆς Ἐκκλησίας διωγμόν. Τοὺς δὲ ἀπολυθέντας ἠγήσασθαι τῶν Ἐκκλησιῶν, ὡς ἂν δὴ μάρτυρας ὁμοῦ καὶ ἀπὸ γένους-ὄντας τοῦ Κυρίου, γενομένης τε εἰρήνης, μέχρι Τραϊανοῦ παραμένειν αὐτοὺς τῷ βίῳ. Ταῦτα μὲν ὁ Ἠγήσιππος. Οὐ μὴν ἀλλὰ καὶ ὁ Τερτυλλιανὸς τοῦ Δομετιανοῦ τοιούτην πεποιήται μνήμην· «Πεπειράκει ποτὲ καὶ Δομετιανὸς ταῦτό ποιεῖν ἐκείνῳ, μέρος ὧν τῆς τοῦ Νέρωνος ὀμότητος. Ἄλλ' οἶμαι ἅτε ἔχων τι συνέσεως (4), τάχιστα ἐπαύσατο, ἀνακαλεσάμενος καὶ οὐς ἐξηλά-

cephoro in lib. 1, cap. 33. Ex hac igitur liberos suscepit; a quibus propagati sunt despotizonti, de quibus Africanus in *epistola ad Aristidem*. Hos porro Scaligeri errores jamdudum reprehendit P. Halloixius in notationibus ad Vitam Hegesippi; quod quidem serius et absolutis jam animadversionibus meis didici.

(99) Ὁ Ἰουδαῖος. Ἰουδαῖος ex codice Medicæo edidit Rob. Stephanus. In codice Regio scriptum inveni ὁ Ἰουδαῖος, quod monuerat etiam idem Stephanus in variis lectionibus quas ad calcem editionis suæ conjecit. In *Chronico* Georgii Syncelli legitur ὁ Ἰουδαῖος. Nos ex tribus nostris codicibus, M. z., F. u. k. et Saviliano, veram hujus loci scripturam restituumus, τούτους δ' ὁ Ἰουδαῖος ἤγαγε. Confirmant hanc lectionem Nicephorus et Rufinus. Nam in Rufino quidem dicitur Revocatus. *Hos Revocatus quidam nomine qui ad hoc missus fuerat, perduxit ad Domitianum*. Nicephorus vero in lib. III, cap. 10, scriptum habet ὁ Ἰουδαῖος. Qui sint evocati, notum est ex Dione, milites scilicet honoratioris loci, qui, confectis jam stipendiis, dimissi, ad militiam evocabantur a principe. nomen mentio fit in vetustis inscriptionibus, EVOK. AUG. Id est, *Evocatus Augusti*. Ne quis autem miretur, Hegesippum Græcum scriptorem Romano vocabulo usum fuisse. Non id novum aut infrequens Hegesippo, quippe qui δηλατορεύειν et δηνάρια usurpat in hac narratione quam præ manibus habemus, et plebeio sermone utitur.

(1) Ἐξ ὧν καὶ τοὺς φόρους ἀναφέρειν. Male

nonnullis delatos quod ex regia Davidis stirpe prognati essent, evocatus ad Domitianum Casarem perduxit. Quippe Domitianus de adventu Christi perinde ac Herodes sibi metuebat. Interrogati igitur ab illo utrum ex stirpe Davidis essent oriundi, id verissimum esse confessi sunt. Deinde sciscitatus est ex illis Domitianus, quantas possessiones, quantumve pecuniæ haberent. Illi vero novem tantummodo denariorum millia sibi ambobus suppetere dixerunt, quorum dimidia pars singulis competeret: eas vero facultates nequaquam se in argento habere, sed in æstimatione agrorum, novem scilicet ac triginta soli jugerum: ex quorum fructibus et tributa persolverent, et sibi ipsis non sine proprio 90 labore victum compararent. Simulque manus ostendere cœperunt, duritiem cutis, impressumque alte manibus callum ex laboris assiduitate, in testimonium operis sui proferentes. Postremo interrogati de Christo et de regno illius, cujuscumodi id esset, et quando, quibusve in locis appariturum: responderunt non hujus mundi nec terrarum imperium illud esse, sed angelicum et cœleste, quod in fine sæculorum futurum esset, tunc cum Christus adveniens cum gloria, vivos simul et mortuos iudicabit, et unicuique operum suorum mercedem tribuet. His auditis, Domitianus nihil adversus illos asperius decrevit: sed villitatem hominum aspernatus, liberos abire jussit; missoque edicto persecutionem adversus Ecclesiam commotam compevit. Illos vero ad hunc modum dimissos, Ecclesias posthac præfuisse narrat, utpote Christi martyres simul ac propinquos; et pace demum Ecclesie reddita ad Traiani usque tempora vitam perduxisse. Hæc quidem Hegesippus. Sed et Tertullianus de Domitiano ita scribit: «Tentaverat et Domitianus, portio

Christophorsonus vertit *vectigalia*, quasi vectigalia agrorum solvèrentur. Atqui φόροι tributa sunt, quæ ex agris solvebantur, atque in ipsi speciebus fere pendebantur, id est in tritico, hordeo, vino et similibus, ut patet ex Codice Theodosiano. Vectigalia vero sunt quæ Græce dicuntur τέλη, quæ a publicanis conducebantur et exigebantur; cum tributa a susceptoribus vel ab apparitoribus præsidum ac præfectorum exigi solerent.

(2) Τύλους. Cum initio vertissem *callos*, dubitare postea cœpi, an *callos* masculino genere diceretur. Tandem vero *callos* a Rufino dici comperi in lib. II, ubi de morte Jacobi fratris Domini.

(3) Κρινεῖ ζῶντας. In codic. Maz., Med. ac Fnk. necnon apud Nicephorum legitur κρινεῖσιν. Sed et codex Regius ita discrete scriptum habet. Quare mendum est typographicum quod in Rob. Stephani editionem irrepsit.

(4) Ἄτε ἔχων τι συνέσεως. Quisquis Tertulliani *Apologeticum* Græce vertit, verba illius minime est assecutus. Ait enim Tertullianus, post Neronem, qui primus sævit in Christianos, Domitianum quique, utpote alterum Neronem, idem tentavisse, sed ut homines levi ac mobili sunt ingenio, cito ab incepto destitisse. At Eusebius seu quis alius fuit interpres *Apologetici*, verba illa Tertulliani, *sed quia et homo*, ita accepit, quasi Tertullianum dicere voluisset, Domitianum quidem aliquatenus hominem fuisse, Neronem vero belluam potius fuisse quam hominem.

Neronis de crudelitate. Sed quia et homo, facile A
 cœptum repressit, restitutus etiam quos relegaverat. Post obitum vero Domitiani, qui per annos quinde-
 cim imperium tenuit, cum Nerva in ejus locum successisset, Domitiano quidem omnes honorum titulos abrogari senatus decrevit; iis vero qui injuste ab illo deportati fuerant, reditum in patriam, et sua cuique bona restitui: quemadmodum refertur ab iis qui rerum tunc temporis gestarum historiam con-
 siderunt. Tunc igitur et Joannem apostolum insulari exsilio liberatum, suum in urbe Epheso domicilium postliminio recepisse, vetustiorum nobis tradidit fides.

CAPUT XXI.

Quemadmodum Alexandrinorum Ecclesiæ tertius præfuit Cerdò.

Post hæc defuncto Nerva, qui paulo plus quam anni spatio regnaverat, Trajanus imperium obtinuit. Hoc primum adhuc principatus annum agente, cum Avilius, qui per tredecim annos Alexandrinam rexerat Ecclesiam, mortuus esset, in ejus locum successit Cerdò. Tertius hic ab Anniano ejus civitatis antistes fuit. Eodem tempore adhuc Clemens Romanæ Ecclesiæ præsidebat, qui 91 et ipse tertius a Paulo ac Petro inter episcopos ejus urbis promotionis ordine numeratur. Primus enim fuit Linus: secundus Anenclætus.

CAPUT XXII.

Ut Antiochenorum Ecclesiæ secundus antistes fuit Ignatius.

Apud Antiochiam vero defuncto Evodio, qui primus ejus loci constitutus fuerat episcopus, secundus tum maxime florebat Ignatius. Hierosolymis quoque Symeon, secundus post Jacobum Servatoris nostri fratrem, eodem tempore administrationem Ecclesiæ susceperat.

CAPUT XXIII.

Narratio de Joanne apostolo.

Iisdem temporibus in Asia apostolus ille et evangelista Joannes quem Jesus præcipue dilexerat, adhuc in vivis agens Ecclesias regionis illius gubernabat, post Domitiani mortem reversus ab exsilio quod in insula pertulerat. Quod autem Joannes

(5) *Μετὰ Παῦλον τε καὶ Πέτρον.* Duo hic observanda sunt, tum quod Paulum Petro præponit Eusebius, tum quod utrumque urbis Romæ episcopum facere videtur. Quod ad primam quæstionem attinet, etiam alibi idipsum fecit Eusebius. Non tamen existimandum est Paulum idcirco anteferi Petro. Sæpe enim honoratioris posteriore loco nominantur. Denique in sigillis Ecclesiæ Romanæ Paulus semper a dextra ponitur, Petrus a sinistra, ut notavit Baronius in *Expositione concilii Nicæni*. Quod ad secundam difficultatem attinet, sciendum est Eusebium apostolos in ordine episcoporum minime numerare, ut supra notavi. Et Paulum quidem una cum Petro Romanam Ecclesiam fundasse ac plantasse supra dixit ex Dionysio Corinthiorum episcopo, et infra dicit ex Irenæo. Tamen cum de episcopatu Rom. loquitur, soli Petro eum tribuit, ut patet ex *Chronico* Eusebiano. Vide quæ in hanc rem doctissime disputata sunt a Petro Haberto, Vahrensi episcopo, in libro *De primatu Petri*. Ita intelligendus est Irenæus in libro 1 de Hygino loquens, ἐν-
 D

B

ΚΕΦΑΛΑΙΟΝ ΚΑ'.

Ὡς τῆς Ἀλεξανδρέων Ἐκκλησίας τρίτος ἡγήται Κέρδων.

Μικρῶ δὲ πλείον ἐνιαυτοῦ βασιλεύσαντος Νεροῦα, διαδέχεται Τραϊανός. Οὗ δὴ πρῶτον ἔτος ἦν, ἐν ᾧ τῆς κατ' Ἀλεξάνδρειαν παροικίας, Ἀέλιον δέκα πρὸς τρεῖς ἔτεσιν ἡγησάμενον, διαδέχεται Κέρδων. Τρίτος οὗτος τῶν αὐτῶν μετὰ τὸν πρῶτον Ἀντιανὸν προέστη. Ἐν τούτῳ δὲ Ῥωμαίων εἰσέτι Κλήμης ἡγήτο, τρίτον καὶ αὐτὸς ἐπέχων τῶν τῆδε μετὰ Παῦλον τε καὶ Πέτρον (5) ἐπισκοπευσάντων βαθμόν. Δίτος δὲ ὁ πρῶτος ἦν, καὶ μετ' αὐτὸν Ἀνέγκλητος (6).

C

ΚΕΦΑΛΑΙΟΝ ΚΒ'.

Ὡς τῆς Ἀντιοχέων δεῦτερος Ἰγνάτιος (Nic. H. E. III. 11).

Ἄλλὰ καὶ τῶν ἐπ' Ἀντιοχείας Εὐδοίου πρῶτον καταστάντος, δεῦτερος ἐν τοῖς δηλουμένοις Ἰγνάτιος ἐγνωρίζετο. Συμεὼν ὁμοίως δεῦτερος μετὰ τὸν τοῦ Σωτήρος ἡμῶν ἀδελφόν, τῆς ἐν Ἱεροσολύμοις Ἐκκλησίας κατὰ τούτους τὴν λειτουργίαν ἐγκεχειρισμένος ἦν (7).

ΚΕΦΑΛΑΙΟΝ ΚΓ'.

Ἱστορία περὶ Ἰωάννου τοῦ ἀποστόλου.

(Nic. H. E. III. 11; II. 42).

Ἐπὶ τούτοις κατὰ τὴν Ἀσίαν ἔτι τῷ βίῳ περιεπόνητος, αὐτὸς ἐκεῖνος δὲ ἡγάπα ὁ Ἰησοῦς, ἀπόστολος ὁμοῦ καὶ εὐαγγελιστῆς Ἰωάννης τὰς αὐτῶν διεῖπεν Ἐκκλησίας, ἀπὸ τῆς κατὰ τὴν νῆσον μετὰ τὴν Δομετιανοῦ τελευτὴν ἐπανελθὼν φυγῆς. Ὅτι δὲ εἰς τὸν κλῆρον τῆς ἐπισκοπικῆς διαδοχῆς ἀπὸ τῶν ἀποστόλων ἔχοντος· et in lib. III, cap. 3 et 4. Quiippe Irenæus, perinde ac Eusebius noster, Petrum ac Paulum apostolos Romanam quidem Ecclesiam fundavisse dicit; sed eos in episcoporum ordine nequam recenset. Eodem sensu in hæresi Cerdonianorum Eriphanus ait Hyginum post Jacobum, Petrum ac Paulum apostolos, nonum episcopalis successione locum tenuisse. Si quis ex hoc loco contenderet Jacobum fuisse episcopum urbis Romæ una cum Petro, is profecto ridiculus haberetur. Idem quoque putandum est de Paulo.

(6) Δίτος δὲ ὁ πρῶτος ἦν, καὶ μεθ' αὐτὸν Ἀνέγκλητος. Hæc verba in interpretatione sua omisit Rufinus, nec sine causa. Sunt enim prorsus superflua, et a scholiaste primum addita esse, ac postea in textum videntur admissa.

(7) Τὴν λειτουργίαν ἐγκεχειρισμένος ἦν. Ita quidem codex Regius. Verum quatuor reliqui, Maz. scilicet ac Med. cum Fuk. ac Saviliano, scriptum habent τὴν λειτουργίαν εἶχεν.

τούτους ἐτι τῷ βίῳ περιῆν, ἀπόχρη διὰ δύο πιστώ-
 σασθαι τὸν λόγον μαρτύρων. Πιστοὶ δ' ἂν εἴεν οὗτοι,
 τῆς ἐκκλησιαστικῆς πρεσβεύσαντες ὀρθοδοξίας. Οἱ
 δὲ τοῦτοῦτο Εἰρηναῖος καὶ Κλήμης ὁ Ἀλεξανδρεὺς.
 Ὁ μὲν πρότερος ἐν δευτέρῳ τῶν *Πρὸς τὰς αἰρέ-
 σεις*, ὡδὲ πως γράφει κατὰ λέξιν· «Καὶ πάντες οἱ
 πρεσβύτεροι (8) μαρτυροῦσιν, οἱ κατὰ τὴν Ἀσίαν
 Ἰωάννη τῷ τοῦ Κυρίου μαθητῆ συμβεβλητότε, πα-
 ραδεδομένοι τὸν Ἰωάννην. Παρέμεινε γὰρ αὐτοῖς
 μέχρι τῶν Τραϊανῶ χρόνων.» Καὶ ἐν τρίτῳ δὲ τῆς
 αὐτῆς ὑποθέσεως ταῦτὸ τοῦτο δηλοῖ διὰ τούτων·
 «Ἀλλὰ καὶ ἡ ἐν Ἐφέσῳ Ἐκκλησία ὑπὸ Παύλου
 μὲν θεμελιωμένη, Ἰωάννου δὲ παραμείναντος αὐ-
 τῆς μέχρι τῶν Τραϊανῶ χρόνων, μάρτυς ἀληθῆς
 ἐστὶ τῆς τῶν ἀποστόλων παραδόσεως.» Ὁ δὲ Κλή-
 μης ἑμοῦ τὸν χρόνον ἐπιστημιγόμενος, καὶ ἱστορίαν
 ἀναγκαιότητα οἷς τὰ καλὰ καὶ ἐπωφελεῖ φίλον
 ἀκούειν, προστίθησιν, ἐν ᾧ *Τίς ὁ σὺζόμενος πλοῦ-
 σις* ἐπέγραψεν αὐτοῦ συγγράμματι. Λαθῶν δὲ ἀνά-
 γνωθι ὡδὲ πως ἔχουσαν καὶ αὐτοῦ τὴν γραφὴν·
 «Ἄκουσον μῦθον οὐ μῦθον, ἀλλὰ ὄντα λόγον,
 περὶ Ἰωάννου τοῦ ἀποστόλου παραδεδομένον (9)
 καὶ μνήμη πεφυλαγμένον. Ἐπειδὴ γὰρ τοῦ τυ-
 ράννου τελευτήσαντος, ἀπὸ τῆς Πάτμου τῆς νήσου
 μετῆλθεν εἰς τὴν Ἐφεσον, ἀπῆει παρακαλούμε-
 νος καὶ ἐπὶ τὰ πλησιόχωρα τῶν ἐθνῶν, ὅπου μὲν
 ἐπισκόπους καταστήσων, ὅπου δὲ ὄλας Ἐκκλησίας
 ἀρμόσων, ὅπου δὲ κλήρω ἕνα γέ τινα κληρώσων (10)
 τῶν ὑπὸ τοῦ Πνεύματος σημαυμένων. Ἐλθὼν οὖν
 καὶ ἐπὶ τινα τῶν οὐ μακρὰν πόλεων, ἧς καὶ τοῦνομα
 λέγουσιν ἔνιοι (11), καὶ τᾶλλα ἀναπαύσας τοὺς ἀδελ-
 φούς (12), ἐπὶ πᾶσι τῷ καθεστῶτι προσβλέψας ἐπισ-
 κῆπον, νεανίσκον ἱκανὸν τῷ σώματι, καὶ τὴν ἔψιν
 ἀστείον, καὶ θερμὸν τὴν ψυχὴν ἰδὼν, τοῦτον, ἔφη, σὸς
 παρακατατίθειμαι μετὰ πάσης σπουδῆς, ἐπὶ τῆς Ἐκ-
 κλησίας καὶ τοῦ Χριστοῦ μάρτυρος. Τοῦ δὲ δεχομένου
 καὶ πάνθ' ὑπισχνουμένου, καὶ πάλιν τὰ αὐτὰ διελέ-
 γετο καὶ διεμαρτύρετο. Εἶτα ὁ μὲν ἀπῆρεν ἐπὶ τὴν

A ad hæc usque tempora pervenerit, duorum testium
 auctoritate probare sufficit. Sunt porro hi testes
 fide dignissimi, quippe qui rectæ semper catholicæ-
 que doctrinæ propugnatores extiterint: Irenæum
 dico et Clementem Alexandrinum. Quorum prior in
 secundo *Adversus hæreses* libro ita scribit: «Et om-
 nes, inquit, presbyteri qui cum Joanne Domini
 discipulo in Asia familiariter versati sunt, ita sibi
 a Joanne traditum esse testantur. Vixit enim apud
 Ephos usque ad tempora Trajani.» In tertio quoque
 ejusdem operis libro, id ipsum declarat his verbis:
 «Sed et Ephesina Ecclesia, quæ a Paulo quidem fun-
 data est, Joannem vero usque ad Trajani tempora
 habuit præsentem, testis locupletissima est apo-
 stolicæ traditionis.» Clemens autem in eo libro quem
 B inscripsit, *Quisnam dives salutem possit consequi*,
 simul et tempus ipsum designavit, et narrationem
 quamdam adjunxit inprimis necessariam iis præ-
 sertim quos rerum honestarum atque utilium com-
 memoratio delectat. Sumpto igitur in manus libro,
 recita mihi historiam quæ sic habet: «Ausulta, in-
 quit, fabulam: imo non fabulam, sed verissimam
 historiam de Joanne, quæ nobis fideliter tradita et
 memoriæ studiose 92 commendata est. Cum post
 obitum tyranni ex insula Patmo Ephesum rediisset
 Joannes, ad finitimas quoque provincias rogatus se
 contulit, partim ut episcopos constitueret, partim
 ut Ecclesias integras disponeret ac formaret, partim
 etiam ut homines sibi a divino Spiritu indicatos in
 clerum quemdam seu sortem Domini seponeret.
 C Cum ergo ad quamdam urbem venisset laud longe
 dissitam a civitate Epheso, cujus etiam nomen a
 nonnullis refertur, fratresque suis sermonibus con-
 solatus fuisse, ad extremum viso juvene quodam
 statura corporis egregio, vultu non invenusto, et
 ferventi indole prædito, conversus ad eum quem
 ordinarat episcopum: Hunc, inquit, coram univer-
 sa Ecclesia et sub testimonio Christi studiose tibi

(8) Καὶ πάντες οἱ πρεσβύτεροι. Tres nostri co-
 dices, Maz., Med. ac Fuk., vocem interserunt hoc
 modo, καὶ πάντες δὲ οἱ πρεσβύτεροι. Locus hic Ire-
 næi exstat in lib. II, cap. 39, ubi Irenæus disputat,
 quot annos in terris vixerit Christus, et ex rela-
 tione seniorum qui cum Joanne apostolo in Asia
 familiariter vixerant, asserit Christum plus quam
 quadraginta annorum spatio vitam prorogasse.
 Verba ejus hæc sunt ex veteri interpretatione:
*Sicut Evangelium et omnes seniores testantur, qui in
 Asia apud Joannem discipulum Domini convenerunt,
 id ipsum tradidisse eis Joannem. Permansit autem
 cum iis usque ad Trajani tempora.*

(9) Vulg. *περὶ Ἰωάννου τοῦ ἀποστόλου λεγόμε-
 ρον, καὶ ἡμῖν παραδεδομένον.* In tribus nostris co-
 dicibus, Maz., Med. ac Fuk., hic locus ita legitur....
περὶ Ἰωάννου τοῦ ἀποστόλου παραδεδομένον, expunctis
 tribus illis vocibus, quæ profecto parum necessariae
 videntur.

(10) Vulg. *ἔπου δὲ γε κληρὸν ἕνα τινα κληρώσων.*
 Hunc locum ex fide atque auctoritate trium codicum
 Maz., Med. ac Fuk. egregie restituiimus, rejecta co-
 dicis Regii lectione, quæ ferri omnino non potest.
 Quid enim sibi vult κληρὸν ἕνα τῶν ὑπὸ τοῦ Πνεύ-
 ματος σημαυμένων. At in lectione quam ex codici-
 bus restituiimus, plana sunt omnia. Sed et Rufini

versio nostram emendationem confirmat. Sic enim
 habet: *Rogabatur etiam vicinas lustrare provincias,
 quo vel Ecclesias fundaret, in quibus non erant locis:
 vel in quibus erant, sacerdotibus ac ministris instrue-
 ret, secundum quod ei denuo quoque Spiritus sanctus
 indicasset.*

(11) *Ἦς καὶ τοῦνομα λέγουσιν ἔνιοι.* Smyrniam
 vocat hanc urbem auctor *Chronici Alexandrini*.

(12) Καὶ τᾶλλα ἀναπαύσας τοὺς ἀδελφούς.
 Hujus verbi vim ac proprietatem non intellexit
 Christophorus. Verit enim hoc modo: *Cum alia
 quæque officia quæ ad animos fratrum inter se dissi-
 dentium conciliandos pertinebant, obiisset, etc.* Atqui
 Clemens nihil dixit de fratrum discordia. Neque
 vero Græca vox *conciliationem* significat, sed tantum
consolationem. At igitur Clemens, Joannem apo-
 stolum, cum in illam urbem venisset, fratres adventu
 suo consolatum esse, cum post diuturnum exsilium
 quo Domitiani principatu exsulaverat, eum reducem
 tandem viderent. Potest etiam hoc verbum intelligi
 de prædicatione, qua Joannes Ecclesiam illius loci
 consolatus est. Utitur eadem voce Hegesippus infra
 lib. IV, cap. 22. Porro in codicibus nostris Maz.,
 Med. ac Fuk. scriptum est sine apostrophe καὶ τὰ
 ἄλλα, rectius.

commendo. Cum vero episcopus eum juvenem A suscepisset, et curæ sibi in posterum fore polliceretur, iterum Joannes eadem quæ prius mandare et contestari non destitit. Post hæc Joannes quidem Ephesum regressus est. Presbyter vero adolescentem sibi traditum in domum suam suscipiens educavit, fovit, atque continuit : tandemque sacramentum baptismi eidem tradidit. Deinceps sacerdos de pristina cura atque custodia paulatim remisit, quippe cum perfectissimo custode apposito, Christi videlicet signaculo juvenem communiisset. Illum ergo præmatura potitum libertate, æquales quidam sibi adjungunt, desides ac dissoluti, et flagitiis omnibus assuefacti. Ac primum quidem magnificis conviviis adolescentem illiciuunt : noctu deinde ad spoliandos obvios egressi, secum illum abducunt : inde ad majorum scelerum societatem cohortantur. At ille sensim assuescebat pravitati, et tanquam generosus et effrenis equus a recto tramite abreptus, ac frenum commordens, quanto majore animi indole præditus erat, tanto acrius in præceps ferebatur. Postremo abjecta spe salutis quam in Deo posuerat, nihil jam mediocre animo designabat, sed grandi aliquo scelere perpetrato, quando quidem jam de salute sua penitus desperaverat, parem cum cæteris pœnam subire dedignabatur. Assumptis igitur illis ipsis sodalibus, et instituto latronum collegio, ipse prompto animo dux eorum effectus, violentia, cædibus atque atrocitate cunctos superabat. Aliquanto post tempore, cum negotii cujuspiam necessitas incidisset, iterum in

(13) *Τὴν σφραγίδα τοῦ Κυρίου.* Veteres Christiani ita baptismum vocabant, ut præter cæteros docet Gregorius Nazianzenus in oratione quadragesima, ubi baptismum diversis nominibus a Christianis vocari observat : *Δῶρον χαλοῦμεν, χάρισμα, βάπτισμα, χρίσμα, φώτισμα, ἀφθαρσίας ἐνδύμα, λουτρὸν παλιγγενεσίας, σφραγίδα, πᾶν ὃ τι εἰμιον.* Causam vero cur baptismum vocarent *σφραγίδα*, idem Gregorius subjungit, quod scilicet baptismus sit conservatio et domini nota. Male ergo Christophoronus hunc Eusebii nostri locum de sacramento confirmationis interpretatus est; sic enim vertit : *Postea vero ubi sigillo Domini, id est sacramento confirmationis, tanquam perfecta tutelaque ejus animi custodia obsignasset, nonnihil de cura remisit.* At qui Græca id non sonant. Nam Clemens ait, episcopum cum adolescentem illum aliquando fovisset atque instituisset studiosissime, tandem illum baptizavisse; postea vero curam illius adolescentis abjecisse, quippe cui perfectissimum custodem apposuisset, Dominicum signaculum, ὡς τὸ τέλειον αὐτῷ φυλακτήριον ἐπιστήσας τὴν σφραγίδα τοῦ Κυρίου. Christophoronus illa verba ὡς ἐπιστήσας vertit, ubi *obsignasset*, cum vertere potius debuisset, ut *potè qui obsignasset*. Hanc enim vim habet Græca particula, et lectori indicat, id quod dicitur ad superiora referri debere. Cum igitur antea de baptismo locutus sit Clemens (id enim significat verbum illud ἐφώτισε), in hac etiam periodo de baptismo eum loqui necesse est. Sed et Eusebius in lib. vi, cap. 7 ubi de Basilide agit, baptismum vocat *σφραγίδα*. Latini quoque eodem modo vocant *signaculum fidei*. Sic Rufinus in lib. i *adversus Hieronymum*, imitio, et vetus auctor *De hæreticis non bapti-*

* H. e. *parem cum cæteris sortem habere.* EDIT.

Εφεσον, ὁ δὲ προσβύτερος ἀναλαβὼν οἴκαδε τὸν παρδοθέντα νεανίσκον, ἔτρεφε, συνείγει, ἐθαλπει, τὸ τελευταῖον ἐφώτισε. Καὶ μετὰ τοῦτο ὑφῆκε τῆς πλείονος ἐπιμελείας καὶ παραφυλακῆς, ὡς τὸ τέλειον αὐτῷ φυλακτήριον ἐπιστήσας τὴν σφραγίδα τοῦ Κυρίου (13). Τῷ δὲ ἀνεσέως πρὸ ὥρας λαβομένῳ προσφθείρονται (14) τινες ἤλικες ἀργοὶ καὶ ἀπερβρωγότες, ἐθαδὲς κακῶν. Καὶ πρῶτον μὲν δι' ἐστίασεων πολυτελῶν αὐτὸν ἐπάγονται, εἰτά που νύκτωρ ἐπὶ λωποδυσίαν ἐξιόντες, συνεπάγονται· εἰτά τι καὶ μείζον συμπράττειν ἤξλου. Ὁ δὲ κατολίγον προσειθίζετο. Καὶ διὰ μέγεθος φύσεως, ἐκστάς ὡσπερ ἄστομος καὶ εὐρωστος ἵππος ὀρθῆς ὁδοῦ, καὶ τὸν χαλινὸν ἐνδακῶν, μειζόνως κατὰ τῶν βαρᾶθρων ἐφέρετο. Ἀπογνοὺς δὲ τελῶς τὴν ἐν Θεῷ σωτηρίαν, οὐδὲν ἔτι μικρὸν διενεοῖτο, ἀλλὰ μέγα τι πράξας, ἐπειδὴ περ ἅπασ ἀπολώλει, Ἰσα τοῖς ἄλλοις παθεῖν ἤξλου (15). Αὐτοὺς δὴ τούτους ἀναλαβὼν, καὶ ληστήριον συγκροτήσας, ἔτοιμος λήστάρχος ἦν, βιαιότατος, μαιφρονώτατος, χαλεπώτατος. Χρῆνος ἐν μέσῳ καὶ τινος ἐπιπεσοῦσης χρείας, ἀνακαλοῦσι τὸν Ἰωάννην. Ὁ δὲ, ἐπεὶ τὰ ἄλλα ἐν χάριν ἤκε κατεστήσατο, Ἄγε δὴ, ἔφη, ὦ ἐπίσκοπε, τὴν παρακαταθήκην ἀπόδος ἡμῖν, ἣν ἐγὼ τε καὶ ὁ Χριστὸς σοι παρακατεθέμεθα ἐπὶ τῆς Ἐκκλησίας, ἧς προκαθέξῃ, μάρτυρος. Ὁ δὲ τὸ μὲν πρῶτον ἐξεπλάγη, χρήματα οἰόμενος ἄπερ οὐκ ἔλαβε, συχοφαντεῖσθαι, καὶ οὐτε πιστεῦειν εἶχεν ὑπὲρ ὧν οὐκ εἶχεν, οὕτε ἀπιστεῖν Ἰωάννη. Ὡς δὲ, Τὸν νεανίσκον, εἶπεν, ἀπαιτῶ καὶ τὴν ψυχὴν τοῦ ἀδελφοῦ, στενάξας κάθωθεν ὁ προσβύτερος, καὶ τι καὶ ἐπιδακρύσας, Ἐκεῖνος, ἔφη, τέθνηκε. Πῶς καὶ τίνα θάνατον; Θεῷ τέθνηκεν, εἶπεν. Ἀπέβη γὰρ πονηρὸς καὶ ἐξώλης, καὶ τὸ κεφάλαιον,

zandis, a Nic. Rigaltio editus, *signum fidei* his appellat baptismum, et *signum simpliciter* pag. 131. Clemens Alexandrinus in *Pædagogō*, pag. 41, ait baptismum multis nominibus appellari, *χάρισμα, φώτισμα, τέλειον*. Et in *Excerptis Theodoti*, pag. 344, vocat baptismum *σφραγίδα*, et *σφράγισμα* τῆς ἀληθείας, causamque affert nominis eandem quam Gregorius. Plura vide apud P. Halloixium in notationibus ad *Vitam sancti Polycarpi*, cap. 9. Quibus adde Epiphanium in hæresi Ebionæorum, cap. 4 et 31.

(14) *Προσφθείρονται.* Hujus verbi vim non intellexit Christophoronus, ut ex versione ejus apparet. *Προσφθείρεσθαι* idem est quod *προσέρχεσθαι*, nisi quod in malam partem sumitur. Eodem sensu *εἰσφθείρεσθαι* dicunt Græci pro *εἰσέρχεσθαι*, ut notat Suidas. Quam vocem legere memini apud Gregorium Naz. in oratione 21, ὡσπερ τι νόσυμα δεινὸν ταῖς ἐκκλησίαις εἰσφθάρει. Et paulo post de Gregorio Ariano loquens, τῇ πολιτείᾳ παρεσφάρειν. Plura de hoc verbo alibi notavi, quæ in præsentia non sunt ad manum.

(15) *Ἰσα τοῖς ἄλλοις παθεῖν ἤξλου.* Gruterus negativam particulam hic addidit; οὐκ ἤξλου. Atque ita legisse videntur Rufinus et Musculus. Mihi magis placeret ἀπῆξλου. Ferri tamen potest vulgata scriptura, si voce illa τοῖς ἄλλοις non sodales adolescentis illius intelligas, sed alios latrones et sicarios. In codice Maz., Med. et Fuk. legitur *πράττειν ἤξλου*. Sed ea lectio ferri non potest, cum in eadem periodo præcedant hæc verba μέγα τι πράξας, etc. Ubi tamen nostri codd. Maz., Med. et Fuk. scriptum habent μέγα τι πράξαι, absque ullo sensu.

ληστής. Καὶ νῦν ἀντὶ τῆς Ἐκκλησίας τὸ ὄρος κατέ-
 ληψε μεθ' ὁμοίου στρατιωτικοῦ. Καταβρῆξάμενος
 οὖν τὴν ἐσθῆτα ὁ Ἀπόστολος, καὶ μετὰ μεγάλης
 οἰμωγῆς πληξάμενος τὴν κεφαλὴν, Καλὸν γε, ἔφη,
 φύλακα τῆς τἀδελφοῦ ψυχῆς (16) κατέλιπον. Ἄλλ'
 ἵππος ἤδη μοι παρέστω, καὶ ἡγεμὼν γινέσθω μοί
 τις τῆς ὁδοῦ. Ἥλαυθεν ὡσπερ εἶχεν, αὐτόθεν ἀπὸ
 τῆς Ἐκκλησίας. Ἐλθὼν δὲ εἰς τὸ χωρίον, ὑπὸ τῆς
 προφυλακῆς τῶν ληστῶν ἀλίσκεται, μῆτε φεύγων,
 μήτε παραιτούμενος, ἀλλὰ βοῶν· Ἐπὶ τοῦτ' ἐλη-
 λυθα, ἐπὶ τὸν ἄρχοντα ὑμῶν ἀναγάγετέ με. Ὅς
 τῶς ὡσπερ ὤπιστο, ἀνέμενε. Ὡς δὲ προσιόντα
 ἐγκώριζε τὸν Ἰωάννην, εἰς φυγὴν αἰδεσθεὶς ἐτρά-
 πετο (17). Ὁ δὲ ἐδίωκεν ἀνὰ κράτος, ἐπιλαθόμενος
 τῆς ἡλικίας τῆς ἑαυτοῦ, κεκραγώς· Τί με φεύγεις,
 τέκνον, τὸν σαυτοῦ πατέρα, τὸν γυμνὸν, τὸν γέρον-
 τα· ἐλέησόν με, τέκνον, μὴ φοβοῦ. Ἔχεις ἔτι ζωῆς
 ἐλπίδα. Ἐγὼ Χριστῷ δώσω λόγον ὑπὲρ σοῦ, ἂν δέη,
 τὴν σὸν θάνατον ἐκὼν ὑπομενῶ, ὡς ὁ Κύριος τὸν ὑπὲρ
 ἡμῶν. Ὑπὲρ σοῦ τὴν ψυχὴν ἀντιδώσω τὴν ἐμήν.
 Στήθι, πίστευσον, Χριστός με ἀπέστειλεν. Ὁ δὲ
 ἀκούσας, πρῶτον μὲν ἔσθη κάτω βλέπων, εἶτα ἔρρι-
 ψε τὰ ὄπλα, εἶτα τρέμων ἐκλας πικρῶς. Προσελθόντα
 δὲ τὸν γέροντα περιέλαθεν ἀπολογούμενος ταῖς οἰμω-
 γαῖς ὡς ἐδύνατο, καὶ τοῖς δάκρυσι βαπτιζόμενος ἐκ
 δευτέρου (18), μόνην ἀποκρύπτων τὴν δεξιάν. Ὁ δ'
 ἐγγυώμενος, ἐπομνύμενος, ὡς ἄφρασι αὐτῷ παρὰ τοῦ
 Σωτῆρος ἤρρηται (19), δέόμενος, γονυπετῶν, αὐτὴν
 τὴν δεξιάν ὡς ὑπὸ τῆς μετανοίας κεκαθαρμένην κα-
 ταφιλῶν, ἐπὶ τὴν Ἐκκλησίαν ἐπανήγαγε. Καὶ δαφι-
 λέσι μὲν εὐχαίς, ἐξαιτούμενος, συνεχέσι δὲ νηστειαῖς
 συναγωνιζόμενος (20), ποικίλαις δὲ ῥήσεσι λόγων (21)
 κατεπάδων αὐτοῦ τὴν γνώμην, οὐ πρότερον ἀπῆλθεν,
 ὡς φασί, πρὶν αὐτὸν κατέστησε τῆ Ἐκκλησία (22),

A eam urbem accitus est Joannes. Qui cum venisset,
 et cuncta, quorum gratia advenerat, ordinasset :
 Agedum, inquit, episcope, redde nobis **93** depositum,
 quod ego et Christus tibi commendavimus sub te-
 stimonio Ecclesiae cui praesides. Ad haec episco-
 pus primo quidem mirari, cum existimaret pecu-
 niam, quam non acceperisset, a se per calumniam
 repeti. Et sicut adhibere fidem non poterat repo-
 scenti ea quae minime haberet, ita nec Joanni di-
 fidere audebat. Sed ubi Joannes : Juvenem, inquit,
 et animam fratris reposco : tum senex demisso vultu
 suspirans atque illacrymans : Is, ait, mortuus est.
 Quomodo, inquit Joannes, et quonam mortis ge-
 nere? Deo mortuus est, ait ille. Malus quippe evasit
 et perditus, et ad extremum latro. Itaque nunc pro
 B Ecclesia montem occupavit cum sui simillimis
 commilitonibus. His auditis apostolus scissa veste,
 et cum ingenti gemitu caput feriens : Bonum, in-
 quit, animae fratris custodem reliqui. Sed jam equus
 mihi praesto sit, et aliquis ductor itineris. Inde
 Ecclesia, ita ut erat, profectus, consensu equo
 properavit. Cumque ad locum venisset, ab iis qui
 excubias agebant latronibus capitur : non ille fu-
 gam parans, nec veniam deprecans, sed vociferans :
 Ad hoc ipsum veni, deducite me ad ducem vestrum.
 Is vero ut erat armatus interim exspectabat. Sed
 ubi accedentem propius agnovit Joannem, praepu-
 dore in fugam se convertit. At Joannes concito
 cursu hominem persequi institit, oblitus aetatis suae,
 identidem clamans : Quid me patrem tuum fugis,
 C filii, inermem et senem? miscrere mei, filii : noli ti-
 mere : adhuc superest tibi spes salutis. Ego pro te
 satisfaciam Christo. Tua causa mortem libenter
 excipiam, quemadmodum Dominus pro nobis mori

(16) Καλὸν γε, ἔφη, φύλακα τῆς τἀδελφοῦ ψυ-
 χῆς. Codex Fuk. et Savilii vocem interserunt hoc
 modo : καλὸν γε, ἔφη, φύλακά σε τῆς, quae vox non
 mediocrem addit elegantiam. Porro in vetustissimo
 codice Maz. post vocem κατέλιπον ascriptum est
 punctum cum virgula, quae nota est indignationis.
 Haec enim verba cum vehementi quadam indigna-
 tionem pronuntiare debent.

(17) Εἰς φυγὴν αἰδεσθεὶς ἐτράπετο. Haec est
 scriptura codicis Regii; sed reliqui codices Maz.,
 Med., Fuk. et Savil. scriptum habent ἐτρέπετο.

(18) Βαπτιζόμενος ἐκ δευτέρου. Eleganter lo-
 cutus est Clemens Alexandrinus. Nam poenitentia
 aliter baptismus est, qui lacrymarum fonte perficitur,
 ut ait Gregorius Naz. in oratione de baptismo.
 Porro in codicibus nostris Maz., Med. et Fuk. scrip-
 tum inveni βαπτιζόμενος ἐκ τοῦ ἑτέρου. Sed Regii
 codicis lectionem magis probō.

(19) Παρὰ τοῦ Σωτῆρος ἤρρηται. Rufinus et reli-
 qui interpretes in futuro veterunt, quasi legeretur
 εὐρήσεται, quod non probō. Efficacius enim erat ad
 confirmandam juvenis mentem, jurare se veniam
 scelere illius impetrasse a Deo, quam polliceri se
 impetraturum. Nostri codices Maz., Med. et F. k.
 scriptum habent ἤρρηται· alibi, εὐρήται.

(20) Νηστειαῖς συναγωνιζόμενος. In codice Re-
 gio scriptum repertum ἐξευμενιζόμενος. Vulgata tamen
 scriptura magis placet, quam in nostris exemplari-
 sibus invenimus. Sed et Rufinus eandem lectionem
 secutus est, cum ita vertit, et cum ipso pariter du-
 cens crebra jejunia. Nicephorus quoque habet συνα-
 ρόμενος, quod idem est ac συναγωνιζόμενος. Porro

verbum ἐξευμενιζόμενος videtur esse scholion seu
 interpretatio vocis praecedentis ἐξαιτούμενος.

(21) Ῥήσσει λόγων. Longe elegantior videtur
 lectio codicis Regii, σειρήσι λόγων, quo modo etiam
 legitur apud Nicephorum in lib. II, cap. 42. Vulga-
 tam tamen scripturam tuetur Rufinus, qui sic ver-
 tit : Sed et variis sermonum consolationibus, velut
 quibusdam praecantationibus, efferos et exterritos
 ejus animos mitigabat. Sane σειρήνες nimis molle
 hoc loco vocabulum est. Ῥήσεις autem λόγων sunt
 dicta vel sententiae ex sacris voluminibus excerptae,
 quibus Joannes juvenis illius poenitentiam agentis,
 D animum atque aures demulcebat.

(22) Κατέστησε τῆ Ἐκκλησία. Rufinus hunc
 locum ita vertit : Nec prius abstulit quam eum : in
 omnibus emendatum etiam Ecclesiae praeficeret. Ru-
 finum secutus est Christophorus, quorum tamen
 interpretationem probare non possum. Neque enim
 convenit apostolicae disciplinae, ut homo caedis ac
 latrocinii reus, licet peracta poenitentia, episcopus
 fuerit ordinatus. Itaque magis placet scriptura quam
 in quatuor nostris codicibus inveni Maz., Med.,
 Fuk. et Saviliano, ἀποκατέστησε τῆ Ἐκκλησία,
 quam lectionem secuti videntur Langus et Muscu-
 lus. Nicephorus quidem hujus loci sensum ita ex-
 pressit, πρὶν ἢ στερβῶς αὐτὸν ἐπιστῆσαι τῆ Ἐκκλη-
 σία. Eodem verbo usus est Georgius Syncellus in
 hujus historiae narratione, καὶ τῆ Ἐκκλησία ἐπι-
 στήσας. Sed fortasse quidam nostrorum codicum
 lectionem repudialunt, eo quod Clemens jam di-
 xerit, juvenem illum a Joanne apostolo in Ecclesia

sustinuit. Animam meam pro tua vicariam dabo. A διδούς μέγα παράδειγμα μετανόας ἀληθινῆς, καὶ Sta modo, et mihi crede; a Christo missus sum. His μέγα γνώρισμα παλιγγενεσίας, τρόπαιον ἀναστάσεως ille auditis, primum quidem vultu in terram demisso substitit: deinde armis abjectis, tremens in lacrymas effusus est. Et accedentem senem complexus, gemitu ac lamentis quantum maxime poterat veniam rogabat, et lacrymis quasi altero quosdam baptismo expiatur, solam dexteram occultans. Tum apostolus spondens ac dejerans se veniam ipsi a Servatore impetravisse, oransque ac in genua provolutus, et dextram ipsam juvenis, utpote pœnitentia expurgatam, deosculans, ipsum in Ecclesiam reduxit. Exinde partim crebris orationibus Deum deprecans, partim continuatis una cum juvene jejuniis simul 94 decertans, omnibus denique verborum illecebris animum ejus demulcens, non prius abscessit quam illum Ecclesiæ restituisset, magnumque sinceræ pœnitentiæ exemplum, et iteratæ regenerationis ingens documentum, et conspiciuæ resurrectionis tropæum omnibus ostendisset.)

CAPUT XXIV.

De ordine Evangeliorum.

Hæc a Clemente scripta, in hunc operis nostri locum conjecimus, tum ad notitiam rerum, tum ad utilitatem legentium profutura. Jam vero ejusdem apostoli scripta, quæ omnium consensu ei ascribuntur recenseamus. Et primo quidem Evangelium ipsius universis per orbem terrarum Ecclesiis notissimum sine ulla dubitatione suscipiendum est. Quod vero recte et cum ratione quarto loco, post trium aliorum Evangelia a veteribus collocatum sit, planum fiet hoc modo. Admirabiles illi prorsusque divini apostoli Servatoris nostri, cum essent vita quidem ac moribus castigatissimi, et omnibus virtutibus ornati, sermone autem ipso rudes essent atque inculti: freti divina et mirifica virtute ipsis a Servatore concessa, artificioso verborum ornatu Magistri sui præcepta exponere neque noverant, neque item conabantur. Sed adjuvantis ipsos Spiritus sancti demonstratione, et virtute Christi quæ per ipsos plurima perpetrabat miracula, tantummodo utentes, notitiam regni cœlorum orbi terrarum nuntiabant. Neque curæ illis erat libros scribere, quippe qui longe præstantiore ministerio et supra humanas vires posito fungerentur. Paulus certe qui inter omnes apostolos et verborum apparatu et sententiarum pondere facile præstabat, præter paucissimas Epistolas nihil omnino scriptum reliquit: tametsi innumera mysteria exponere potuerit, quippe qui ad earum rerum quæ in tertio sunt cœlo, contemplationem perti-

reductum fuisse: ἐπὶ τὴν Ἐκκλησίαν ἐπανήγαγε. Quod si hoc loco legamus ἀποκατέστησε τῇ Ἐκκλησίᾳ, inepta erit ac superflua ejusdem rei repetitio. Respondeo restituere Ecclesiæ non idem esse ac reducere in Ecclesiam. Reducitur enim ad Ecclesiam, qui pœnitentiam acturum se esse profitetur; restituitur autem Ecclesiæ is qui, peracta pœnitentia, reconciliatoriam manus impositionem accepit.

(25) Ὑποσημνηώμεθα γραφάς. Magis placet altera lectio quam reperi in codice Maz., ἐπισημνηώμεθα, cui fere consentit codex Medic., nisi quod ἐπισημνηώμεθα scriptum habet. At in codice Fuk. scriptum est ἐπισημνωώμεθα.

(24) Vulg. Καὶ δὴ καὶ τὸ κατ' αὐτὸν Εὐαγγέλιον... ἀντιμολογήσθω. Posterius καὶ expungendum est, utpote ineptum ac superfluum. Abest certe a tribus nostris codicibus Maz., Med. et Fuketiano. Scribendum quoque ἀνωμολογήσθω, producta secunda syllaba, sicut in iisdem codicibus habetur.

B

ΚΕΦΑΛΑΙΟΝ ΚΔ'.

Περὶ τῆς τάξεως τῶν Εὐαγγελίων (Nic. II. E. II. 45).

Ταῦτα τοῦ Κλήμεντος, ἱστορίας ὁμοῦ καὶ ὠφελείας τῆς τῶν ἐντευξημένων ἕνεκεν, ἐνταυθα μοι κείσθω. Φέρε δὲ καὶ τοῦδε τοῦ ἀποστόλου τὰς ἀναντιρρήτους ὑποσημνηώμεθα (25) γραφάς. Καὶ δὴ τὸ κατ' αὐτὸν Εὐαγγέλιον ταῖς ὑπὸ τὸν οὐρανὸν διεγνωσμένον Ἐκκλησίαις, πρῶτον ἀνωμολογήσθω (24). Ὅτι γε μὴν εὐλόγως πρὸς τῶν ἀρχαίων ἐν τετάρτῃ μοίρᾳ τῶν ἄλλων τριῶν κατέλειπται, ταῦτη δὲ γένοιτο ὄηλον. Ὅλ θεσπέσιοι καὶ ὡς ἀληθῶς θεοπρεπεῖς, φημι δὲ τοῦ Χριστοῦ τοὺς ἀποστόλους, τὸν βίον ἀκρως κεκαθαρμένοι, καὶ ἀρετῇ πάσῃ τὰς ψυχὰς κεκοσμημένοι, τὴν δὲ γλῶτταν ἰδιωτεύοντες, τῇ γε μὴν πρὸς τοῦ Σωτῆρος αὐτοῖς δεδωρημένη θεῖα καὶ παραδοξοποιῶ δυνάμει θαρσοῦντες, τὸ μὲν ἐν περινοίᾳ καὶ τέχνῃ λόγων τὰ τοῦ διδασκάλου μαθήματα πρεσβεύειν, οὔτε ἤδεσαν οὔτε ἐνεχείρουν· τῇ δὲ τοῦ θεοῦ Πνεύματος τοῦ συνεργούοντος αὐτοῖς ἀποδείξει, καὶ τῇ δι' αὐτῶν συντελουμένη θαυματουργῇ τοῦ Χριστοῦ δυνάμει μόνῃ χρώμενοι, τῆς τῶν οὐρανῶν βασιλείας τὴν γινώσιν ἐπὶ πάσαν κατήγγελλον τὴν οἰκουμένην, σπουδῆς τῆς περὶ τὸ λογιζομενὸν μικρὰν ποιούμενοι φροντίδα. Καὶ τοῦτ' ἐπραττον, ἅτε μείζονι καὶ ὑπὲρ ἀνθρώπων ἐξυπηρετούμενοι διακονίᾳ. Ὁ γοῦν Παῦλος πάντων (25) ἐν παρασκευῇ λόγων δυνατώτατος, νοήμασί τε ἰκανώτατος γεγωνός, οὐ πλέον τῶν βραχυτάτων Ἐπιστολῶν (26) γραφῇ παραδέδωκε, καίτοι μυρία γε καὶ ἀπόρρητα λέγειν ἔχων, ἅτε τῶν μέχρις οὐρανοῦ τρίτου θεωρημάτων ἐπιψάσας, ἐπ' αὐτὸν τε τὸν θεοπρεπεῖ παράδεισον ἀναρπασθεὶς, καὶ τῶν ἐκείσε ῥημάτων ἀρρήτων ἀξίω-

(25) Ὁ γοῦν Παῦλος πάντων. Codic. Maz. et Med. vocem interserunt hoc modo, Ὁ γοῦν Παῦλος ὢν πάντων ἐν παρασκευῇ λόγων δυνατώτατος. Sed nihil opus est hac voce, cum sequatur verbum γεγωνός.

(26) Οὐ πλέον τῶν βραχυτάτων ἐπιστολῶν. Ambiguum est utrum paucas an breves Epistolas velit dicere. Utrumque enim de Pauli Epistolis dici potest: eas scilicet et paucas esse, quippe quæ quatuordecim numerum non excedant: et breves, illis quidem, qui illas pie ac religiose perlegerint. Certe Origenes eas ὀλιγοστιχούς vocat in lib. v *Expositio-num in Evangelium Joannis*. Origenis verba si quis legere desiderat, habentur infra in lib. vi, cap. 25. In codice Fuk. hic locus ita perscriptus est: Ὁ πλέον τῶν βραχυτάτων ἰδῶν Ἐπιστολῶν γραφῇ παραδέδωκεν, ἢ ἰδῶν compendiosa scribendi nota positum est pro δεκαεστάρων.

θεῖς ἐπακοῦσαι. Οὐκ ἀπειροὶ μὲν οὖν ὑπῆρχον τῶν ἀπτόων καὶ οἱ λοιποὶ τοῦ Σωτῆρος ἡμῶν φοιτηταί, δώδεκα μὲν ἀπόστολοι, ἑβδομήκοντα δὲ μαθηταί, ἄλλοι τε ἐπὶ τούτοις μυριοί. Ὅμως δ' οὖν ἐξ ἀπάντων τῶν τοῦ Κυρίου μαθητῶν, ὑπομνήματα Ματθαῖος ἡμῖν καὶ Ἰωάννης μόνοι καταλελοίπασιν· οὓς καὶ ἐπάναγξες ἐπὶ τὴν γραφὴν ἐλθεῖν κατέχει λόγος. Ματθαῖος μὲν γὰρ πρότερον Ἑβραίοις κηρύξας, ὡς ἔμελλε καὶ ἐφ' ἐτέρους ἵναί, πατρίῳ γλώττῃ γραφῇ παραδοὺς τὸ κατ' αὐτὸν Εὐαγγέλιον, τὸ λείπον τῆ αὐτοῦ παρουσία (27), τούτοις ἀφ' ὧν ἐστέλλετο, διὰ τῆς γραφῆς ἀπεπλήρου. Ἦδη δὲ Μάρκος καὶ Λουκᾶ τῶν κατ' αὐτοῦς Εὐαγγελίων τὴν ἔκδοσιν πεποιθμένων, Ἰωάννην φασὶ τὸν πάντα χρόνον ἀγράφῳ κεχρημένον κηρύγματι, τέλος καὶ ἐπὶ τὴν γραφὴν ἐλθεῖν τοιαύδε χάριν αἰτίας. Τῶν προαναγραφέντων τριῶν εἰς πάντας ἤδη καὶ εἰς αὐτὸν διαδεδομένων, ἀποδέξασθαι μὲν φασιν, ἀλήθειαν αὐτοῖς ἐπιμαρτυρήσαντα, μόνην δὲ ἄρα λείπεσθαι τῇ γραφῇ τὴν περὶ τῶν ἐν πρώτοις καὶ κατ' ἀρχὴν τοῦ κηρύγματος ὑπὸ τοῦ Χριστοῦ πεπραγμένων διηγησιν· καὶ ἀληθῆς γε ὁ λόγος. Τούτους ἄλλους γοῦν τρεῖς εὐαγγελιστὰς συνιδεῖν πάρεστι, μόνα τὰ μετὰ τὴν ἐν τῷ δεσμοτηρίῳ Ἰωάννου τοῦ Βαπτιστοῦ κάθειρξιν ἐφ' ἓνα ἐνιαυτὸν πεπραγμένα τῷ Σωτῆρι συγγεγραφότας, αὐτὸ τε τοῦτ' ἐπιστημναμένους καταρχὰς τῆς αὐτῶν ἱστορίας. Μετὰ γοῦν τὴν τεσσαρακονταήμερον νηστειαν, καὶ τὸν ἐπ' αὐτῇ πειρασμὸν, τὸν χρόνον τῆς ἰδίας γραφῆς ὁ μὲν Ματθαῖος δημοῖ λέγων· « Ἀκούσας δὲ ὅτι Ἰωάννης παρεδόθη, ἀνεχώρησεν ἀπὸ τῆς Ἰουδαίας εἰς τὴν Γαλιλαίαν. » Ὁ δὲ Μάρκος ὡσαύτως· « Μετὰ δὲ τὸ παραδοθῆναι, φησὶν, Ἰωάννην, ἦλθεν Ἰησοῦς εἰς τὴν Γαλιλαίαν. » Καὶ ὁ Λουκᾶς δὲ πρὶν ἀρξασθαι τῶν τοῦ Ἰησοῦ πράξεων, παραπλησίως ἐπιτηρεῖ φάσκων· « Ὡς ἄρα προσθεῖς Ἡρώδης ὁ δὲ διεπράξατο πονηροῖς, κατέκλεισε τὸν Ἰωάννην ἐν φυλακῇ. » Παρακληθέντα δὲ οὖν τούτων ἕνεκά φησι τὸν ἀπόστολον Ἰωάννην, τὸν ὑπὸ τῶν προτέρων εὐαγγελιστῶν παρασιωπηθέντα χρόνον, καὶ τὰ κατὰ τοῦτον πεπραγμένα (28) τῷ Σωτῆρι (ταῦτα δ' ἦν τὰ πρὸ τῆς τοῦ Βαπτιστοῦ καθειρξέως), τῷ κατ' αὐτὸν Εὐαγγελίῳ παραδοῦναι, αὐτὸ τε τοῦτ' ἐπιστημνασθαι, τότε μὲν φήσαντα, « Ταύτην ἀρχὴν ἐποίησε τῶν παραδόξων ὁ Ἰησοῦς, » τότε δὲ μνημονεύσαντα τοῦ Βαπτιστοῦ μεταξὺ τῶν Ἰησοῦ πράξεων, ὡς ἔτι τότε βαπτίζον-

(27) Τὸ λείπον τῆ αὐτοῦ παρουσία. Nicephorus in l. II, c. 45, habet τὸ λείπον τῆς αὐτοῦ παρουσίας, id est, *Defectum præsentiæ suæ iis quos relinquebat, scripto compensavit*. Rufinus quoque et Musculus huic quem dixi sensum secuti sunt. Christophorsonus vero, verbis ipsis pressius adherens, aliter interpretatus est in hunc modum: *Et quod illis a quibus discessit, deesse dum præsens apud eos erat, videbatur, illud sedulitate et labore scribendi omnibus suis quasi numeris explevit*; in qua interpretatione hoc primo reprehendendum est, quod Matthæum scripsisse ait *Evangelium*, cum ab Hebræis jam discessisset, cum tamen Eusebius contrarium dicat. Nam in Græco est ἀφ' ὧν ἐστέλλετο, id est, *a quibus discessurus erat*. Certe Athanasius in tractatu *De libris sacrae Scripturæ*, et Chrysostomus scribit Matthæum primum omnium Hierosolymis Evangelium suum conscripsisse; idque anno

PATROL. GR. XX.

gisset, et ad ipsum usque divinum paradysum raptus, arcana quædam verba ibi auscultare meruisset. Sed et reliqui Servatoris nostri adjutores, duodecim videlicet apostoli, et septuaginta discipuli, 95 alii denique præter eos innumerabiles, earumdem rerum minime expertes fuerunt. Soli nihilominus ex cunctis Domini discipulis Matthæus et Joannes scriptos nobis rerum commentarios reliquerunt; quos quidem necessitate quadam ad scribendum impulsos fuisse perhibent. Nam Matthæus cum Hebræis primum fidem prædicasset, inde ad alias quoque gentes profecturus, Evangelium suum patrio sermone conscribens, id quod præsentis suæ adhuc superesse videbatur, scripto illis quos relinquebat, supplevit. Postea vero cum B Marcus jam et Lucas Evangelia sua seorsum singuli edidissent, aiunt Joannem, qui hactenus nuda voce verbum Domini prædicaverat, tandem ob hujusmodi causam ad scribendum se contulisse. Perlati jam in omnium ipsiusque adeo Joannis notitiam supradictis tribus Evangelis, approbavisse ea Joannes, et veritatem scriptorum suo testimonio confirmasse dicitur: solam vero narrationem earum rerum quas Christus circa prædicationis initium gesserat, desiderasse: et profecto ita se res habet. Nam superiores quidem tres evangelistas, ea duntaxat quæ post conjectum in vincula Joannem Baptistam, unius anni curriculo a Servatore nostro gesta sunt, litteris mandasse perspicuum est: idque ipsum in principio operis sui aperte significasse. Matthæus certe post quadraginta dierum jejuniium, et post illam tentationem quæ jejuniium subsecuta est, historiæ suæ tempus designat his verbis: « Audiens, inquit, quod Joannes traditus erat, ex Judæa secessit in Galilæam. » Similiter etiam Marcus: « Postquam, inquit, traditus est Joannes, venit Jesus in Galilæam. » Sed et Lucas antequam res a Christo gestas ordiatur, eodem modo tempus designat, cum ait: « Adjecit, inquit, et hoc Herodes cæteris quæ gesserat malis, et conclusit Joannem in carcerem. » Illis de causis aiunt Joannem ab amicis rogatum, et tempus ipsum quod superiores evangelistæ silentio prætermiserant, et res tunc a Servatore nostro gestas, eas videlicet quæ Joannis Baptistæ carcerem præcesse-

D xv post ascensum Christi ab eo factum fuisse tradit Nicephorus, et auctor *Chronici Alexandrini*. Deinde verba illa τὸ λείπον τῆ αὐτοῦ παρουσία, nullo modo id significare possunt quod voluit Christophorsonus; sed id potius significant, si ad verbum interpreteris, et quod præsentis suæ adhuc superesse videbatur (ad prædicationis scilicet consummationem) scripto supplevit. Hic est sensus verborum Eusebii. At Christophorsonus verba illa τούτοις ἀφ' ὧν ἐστέλλετο retulit ad verbum, λείπον, cum tamen referantur ad vocem ἀπεπλήρου. Certe in scriptis codicibus Regio, Maz. et Med. post vocem παρουσία, et post ἐστέλλετο apponitur subdistinctio.

(28) Καὶ τὰ κατὰ τοῦτον πεπραγμένα. In quatuor nostris codicibus Maz., Me.l., Fulk. et Savi-liano scriptum est, καὶ τὰ κατ' αὐτὸν πεπραγμένα. Supple, τὸν χρόνον.

rant, in Evangelium suum conjecisse : idque ab ipso indicari primum cum dicit : « Hoc initium miraculorum fecit Jesus; » deinde cum in ipso jam progressu narrationis rerum a Jesu gestarum, mentionem interserit Joannis Baptistæ tanquam in Ænon juxta 96 Salem etiamtum baptizantis. Quod quidem apertissime ostendit his verbis : « Nondum, inquit, Joannes conjectus erat in carcerem. » Proinde Joannes quidem res a Christo gestas priusquam Joannes Baptista custodiæ mancipatus fuisset, Evangelio suo complectitur. Reliqui vero tres evangelistæ res Christi gestas, ex quo Baptista conjectus est in carcerem, persequuntur. Quod quicumque attentius observaverit, nequaquam Evangelia inter se dissidere posthac existimabit : quippe cum Joannis quidem Evangelium initium actuum Christi, cætera autem Evangelia sequentis temporis historiam contineant. Et seriem quidem ipsam generis Christi secundum carnem, utpote a Mattheo et Luca prius traditam, Joannes merito prætermisit. Ab ipsa vero ejus divinitate sumpsit initium, quippe quæ a Spiritu sancto ipsi tanquam præstantiori fuisset reservata. Atque hæc de Joannis Evangelio dicta sint a nobis. Marcum vero quænam causa ad scribendum impulerit, jam superius commemoravi. At Lucas in ipso Evangelii sui exordio quæ scribendi sibi causa esset exposuit. Ait enim multos temere atque imprudenter aggressos fuisse narrationem earum rerum quas ipse exploratas haberet : ac proinde se necessitate adductum, ut nos ab incertis opinionibus liberaret, certissimam ac fidelissimam narrationem earum rerum, quarum ipse veritatem partim ex Pauli conatubernio, partim ex reliquorum apostolorum sermonibus hauserat, Evangelio suo tradidisse. Sed hæc a nobis quidem nunc dicta sint hactenus ; alias vero commodius allatis veterum scriptorum locis, quid reliqui de eodem argumento tradiderint, docere conabimur. Porro inter Joannis scripta præter Evangelium, prior quoque Epistola tum a recentioribus tum ab antiquis omnibus citra controversiam admittitur ; reliquæ autem duæ in dubium revocantur. De Revelationis autem libro adhuc in utramque partem opinionum varietate certatur. Sed hæc etiam controversia vetustiorum testimonio competentem tempore disceptabitur.

97 CAPUT XXV.

De divinis Scripturis omnium consensu receptis, et de iis quæ non sunt ejusmodi.

Cæterum opportunum videtur hoc loco Novi Testamenti libros de quibus jam diximus, summam recensere. Primo igitur collocanda est sacra Evangeliorum quadriga ; quam deinde consequuntur Actus apostolorum. Post hos numerandæ sunt Pauli Epistolæ. Inde prior illa Joannis, ac similiter Petri Epistola suscipienda est. Postremo adjungenda est, si ita videbitur, Joannis Revelatio : de qua quid veteres senserint, suo loco exponemus. Et hæc quidem communi omnium consensu rece-

Α τος ἐν Αἰνῶν ἐγγύς τοῦ Σαλήμ (29)· σαφῶς τε τοῦτο δηλοῦν ἐν τῷ λέγειν· « Οὐπω γὰρ ἦν, φησὶν, Ἰωάννης βεβλημένος εἰς φυλακὴν. » Οὐκοῦν ὁ μὲν Ἰωάννης τῆ τοῦ κατ' αὐτὸν Εὐαγγελίου γραφῆς, τὰ μετέπω τοῦ Βαπτιστοῦ εἰς φυλακὴν βεβλημένου πρὸς τοῦ Χριστοῦ πρᾶχθέντα παραδίδωσιν· οἱ δὲ λοιποὶ τρεῖς εὐαγγελισταὶ, τὰ μετὰ τὴν εἰς τὸ δεσμωτήριον κάθειρξιν τοῦ Βαπτιστοῦ μνημονεύουσιν. Ὅς καὶ ἐπιστήσαντι, οὐκέτ' ἂν ὀξυ διαφωνεῖν ἀλλήλοις τὰ Εὐαγγέλια, τῷ τὸ μὲν κατὰ Ἰωάννην τὰ πρῶτα τῶν τοῦ Χριστοῦ πράξεων περιέχειν, τὰ δὲ λοιπὰ τὴν ἐπὶ τέλει τοῦ χρόνου αὐτῷ γεγενημένην ἱστορίαν. Εἰκότως δ' οὖν τὴν μὲν τῆς σαρκὸς τοῦ Σωτῆρος ἡμῶν γενεαλογίαν, ἅτε Ματθαίῳ καὶ Λουκᾷ προγραφείσαν, ἀποσωπῆσαι τὸν Ἰωάννην, τῆς δὲ θεολογίας ἀπάρξασθαι, ὡς ἂν αὐτῷ πρὸς τοῦ θεοῦ Πνεύματος οἶα κρείττονι παραπεφυλαγμένης. Ταῦτα μὲν οὖν ἡμῖν περὶ τῆς τοῦ κατὰ Ἰωάννην Εὐαγγελίου γραφῆς εἰρήσθω. Καὶ τῆς κατὰ Μάρκον δὲ ἡ γενομένη αἰτία, ἐν τοῖς ἐμπροσθεν ἡμῖν δεδῆλωται. Ὁ δὲ Λουκᾶς ἀρχόμενος καὶ αὐτὸς τοῦ κατ' αὐτὸν συγγράμματος, τὴν αἰτίαν προῦθηκε, δι' ἣν πεποιθῆται τὴν σύνταξιν δηλῶν, ὡς ἄρα πολλῶν καὶ ἄλλων προπετέστερον ἐπιτετηδευκῶτων διήγησιν ποιήσασθαι, ὡς αὐτὸς πεπληροφόρητο λόγων, ἀναγκαίως ἀπαλλάττων ἡμᾶς τῆς περὶ τοὺς ἄλλους ἀμφηρίστου ὑπολήψεως, τὸν ἀσφαλῆ λόγον, ὡς αὐτὸς ἱκανῶς τὴν ἀλήθειαν κατελήφει, ἐκ τῆς ἅμα Παύλῳ συνουσίας τε καὶ διατριβῆς, καὶ τῆς τῶν λοιπῶν ἀποστόλων ὁμιλίας ὠφελημένος, διὰ τοῦ ἰδίου παρέδωκεν Εὐαγγελίου. Καὶ ταῦτα μὲν ἡμεῖς περὶ τούτων οἰκειότερον δὲ κατὰ καιρὸν διὰ τῆς τῶν ἀρχαίων παραθέσεως, τὰ καὶ τοῖς ἄλλοις περὶ αὐτῶν εἰρημένα πειρασόμεθα δηλῶσαι. Τῶν δὲ Ἰωάννου συγγραμμάτων, πρὸς τῷ Εὐαγγελίῳ καὶ ἡ προτέρα τῶν Ἐπιστολῶν, παρά τε τοῖς νῦν καὶ τοῖς ἑτ' ἀρχαίοις ἀναμφίλεκτος ὠμολόγηται, ἀντιλέγονται δὲ αἱ λοιπαὶ δύο. Τῆς δ' Ἀποκαλύψεως ἐφ' ἑκάτερον ἐτι νῦν παρά τοῖς πολλοῖς περιέλκεται ἡ δόξα. Ὅμως γε μὴν ἐκ τῆς τῶν ἀρχαίων μαρτυρίας ἐν οἰκείῳ καιρῷ τὴν ἐπίκρισιν δέξεται καὶ αὕτη.

D

ΚΕΦΑΛΑΙΟΝ ΚΕ'.

Περὶ τῶν ὁμολογουμένων θεῶν Γραφῶν καὶ τῶν μὴ τοιούτων (Nic. II. E. II, 46).

Εὐλογον δ' ἐναυθα γενομένους, ἀνακεφαλαίωσασθαι τὰς δηλωθείσας τῆς Καινῆς Διαθήκης γραφάς. Καὶ δὴ ταχέον ἐν πρώτοις τὴν ἁγίαν τῶν Εὐαγγελίων τετρακτύον ὡς ἔπειτα ἡ τῶν Πράξεων τῶν ἀποστόλων γραφῆ. Μετὰ δὲ ταύτην, τὰς Παύλου καταλεκτέον Ἐπιστολάς, αἷς ἑξῆς τὴν φερομένην Ἰωάννου προτέραν, καὶ ὁμοίως τὴν Πέτρου κυρωτέον Ἐπιστολήν. Ἐπὶ τούτοις ταχέον, εἴγε φανεῖν, τὴν Ἀποκαλύψιν Ἰωάννου, περὶ ἧς τὰ δόξαντα κατὰ καιρὸν ἐκησόμεθα. Καὶ ταῦτα μὲν ἐν ὁμολογουμέ-

(29) Ἐγγύς τοῦ Σαλήμ. In vetustissimo codice Maz. scriptum inveni Σαλέμ cum diplithongo.

vois. Τῶν δ' ἀντιλεγόμενων, γνωρίμων δ' οὖν ὁμοίως τοῖς πολλοῖς, ἡ λεγομένη Ἰακώβου φέρεται, καὶ ἡ Ἰουδα, ἣ τε Πέτρον δευτέρα Ἐπιστολή, καὶ ἡ ὀνομαζομένη δευτέρα καὶ τρίτη Ἰωάννου, εἴτε τοῦ εὐαγγελιστοῦ τυγχάνουσαι, εἴτε καὶ ἐτέρου ὁμωνύμου ἐκείνου. Ἐν ταῖς νόθοις (30) κατατετάχθω καὶ τῶν Παύλου Πράξεων ἡ γραφή, ὃ τε λεγόμενος Ποιμήν, καὶ ἡ Ἀποκάλυψις Πέτρον. Καὶ πρὸς τούτοις, ἡ φερομένη Βαρνάβα Ἐπιστολή, καὶ τῶν ἀποστόλων αἱ λεγόμεναι Διδαχαί (31)· ἔτι τε, ὡς ἔφη, ἡ Ἰωάννου Ἀποκάλυψις, εἰ φανείη, ἣν τινες, ὡς ἔφη, ἀθετοῦσιν, ἔτεροι δὲ ἐγκρίνουσι ταῖς ὁμολογουμένοις. Ἦδη δ' ἐν τούτοις τινὲς καὶ τὸ καθ' Ἑβραίους Εὐαγγέλιον (32) κατέλεξαν, ᾧ μάλιστα Ἑβραίων οἱ τὸν Χριστὸν παραδεξάμενοι χαίρουσι. Ταῦτα μὲν πάντα τῶν ἀντιλεγόμενων ἂν εἴη. Ἀναγράψας δὲ καὶ τούτων ὁμοίως τὸν κατάλογον πεποιήμεθα, διακρίναντες τάς τε κατὰ τὴν ἐκκλησιαστικὴν παράδοσιν ἀληθεῖς καὶ ἀπλάστους, καὶ ἀνωμολογημένας Γραφάς, καὶ τὰς ἄλλας παρὰ ταύτας, οὐκ ἐνδοθήκους μὲν, ἀλλὰ καὶ ἀντιλεγόμενας, ὁμοίως δὲ παρὰ πλείστοις τῶν ἐκκλησιαστικῶν γινωσκόμενας, ἵν' εἰδέναι ἔχομεν αὐτάς τε ταύτας, καὶ τὰς ὀνόματι τῶν ἀποστόλων πρὸς τῶν αἵρετικῶν προφερομένας, ἥτοι ὡς Πέτρον καὶ Θωμᾶ, καὶ Μαθθαί, ἣ καὶ τινων παρὰ τούτους ἄλλων Εὐαγγελία περιεχοῦσας, ἣ ὡς Ἀνδρέου καὶ Ἰωάννου, καὶ τῶν ἄλλων ἀποστόλων Πράξεις, ὧν οὐδὲν οὐδαμῶς ἐν συγγράμματι τῶν κατὰ διαδοχὰς ἐκκλησιαστικῶν (33) τίς ἀνὴρ εἰς μνήμην ἀγαγεῖν ἤξιώσεν. Πόρρω δὲ ποῦ καὶ ὁ τῆς φράσεως παρὰ τὸ ἦθος τὸ ἀποστολικὸν

(30) Ἐρτοῖς νόθοις. Improperie hoc nomen usurpat Eusebius, pro libris scilicet qui ambiguae sunt auctoritatis, cum νόθοι dici debeant libri adulterini et ab hæreticis conficti, de quibus mentio fit in fine hujus capituli. Quod ut manifestius appareat, intelligendum est tres esse species librorum sacrorum. Alii sunt extra controversiam veri, alii extra controversiam falsi, tertii sunt de quibus inter antiquos ambigitur. Hi postremi νόθοι dici non possunt, cum a multis habiti sint pro veris. Restat igitur ut secundi dicantur νόθοι sive adulterini. Hujusmodi est Pauli Epistola ad Lodicenses, quam Hieronymus uno consensu ab omnibus explosam fuisse dicit. Porro Athanasius, seu qui alius auctor est tractatus de sacræ Scripturæ libris, eadem ἀνωμολογία utitur qua Eusebius, dum libros ἀντιλεγόμενους confundit cum libris apocryphis et adulterinis. Sed Eusebius infra in cap. 31 seipsum emendat, et adulterinos libros ab ambiguis aperte distinguit. Sed et Gregorius Naz. in iambico carmine ad Seleucum nostram sententiam aperte confirmat. Nam ex sacræ Scripturæ libris alios ait esse genuinos ac legitimos, quos ibidem omnes recenset; alios vero supposititios, quos appellat νόθους, et adulterinæ monetæ comparat; tertios vocat mediæ ordinis; qui ad veros illos ac genuinos libros proxime accedant. Quam divisionem hausit Gregorius ex Origenis tomo xiii *Explanationum in Joannem*. Ibi enim Origenes de libro qui *Prædicationi Petri* inscribitur, ait: *Disquirentes siue genuinus liber, an nothus, an mistus*. Cæterum si proprie loqui velimus, duo tantum sunt genera librorum sacrorum: veri scilicet, et dubii sive ἀντιλεγόμενοι. Nam spurii in numerum sacrorum librorum referri non merentur.

(31) Τῶν ἀποστόλων αἱ λεγόμεναι Διδαχαί. De hoc libro vide quæ notavit Usserius in dissertatione de sancti Ignatii epistolis cap. 7. — Vide præterea

pta sunt. Ex iis vero quæ in dubium revocantur, a multis tamen commemorari videmus, est Epistola quæ dicitur Jacobi, et quæ Judæ, et secunda Petri; Joannis item altera et tertia, sive illæ ab ipso re vera evangelista, sive ab altero ejusdem nominis compositæ sunt. Pro spurii habendi sunt etiam *Actus Pauli*, et liber *Pastoris* titulo inscriptus, et *Revelatio Petri*: Barnabæ item *epistola*, et quæ dicuntur *Institutiones apostolorum*. His adjuuge, si lubet, Joannis Revelationem, quam nonnulli, ut superius dixi, ex albo Scripturarum expungunt, alii inter libros omnium consensu probatos annumerant. Sed et in eundem ordinem jam a quibusdam relatum est *Evangelium secundum Hebræos*, quo maxime delectantur Hebræi illi qui Christi fidei susceperunt. Atque hi sunt libri qui in dubium revocantur. Quorum tamen indicem contextere idcirco necessarium putavi, ut cum ex Ecclesiæ traditione, veras ac sinceras Scripturas, et omnium consensu probatas, ab iis distinxerimus, quæ dubiæ quidem auctoritatis sunt, nec in Novi Testamenti corpus relatæ, a plerisque tamen ecclesiasticis scriptoribus agnoscuntur: hoc modo tum hos ipsos libros facilius dignoscere possimus, tum alios sub apostolorum nomine ab hæreticis evulgatos, qui Petri, Thomæ, Matthiæ, et quorundam aliorum *Evangelia*, Andreæ quoque, Joannis, aliorumque apostolorum *Actus* continent. Quos quidem libros nullus unquam, qui continuata ab apostolis successione in Ecclesia docuit, in scriptis suis

Coteler. Proleg. ad S. Ignat., *Patr. Gr.*, t. I. Edit.

(32) Τὸ καθ' Ἑβραίους Εὐαγγέλιον. De hoc Hieronymus in *Catalogo*, ubi de Jacobo fratre Domini sic ait: *Evangelium quoque quod appellatur secundum Hebræos, et a me nuper in Græcum Latinumque sermonem translatum est, quo et Origenes sæpe utitur*, etc. De hoc evangelio loquitur Julianus Pelagianus in libro iv, ubi Hieronymum accusat, quod in *Dialogo adversus Pelagianos*, usus sit testimonio quinti evangelii quod in Latinum ipse sermonem transtulerat. Quod autem subjungit Eusebius, eo evangelio præcipue delectari Judæos illos qui Christum susceperunt, intelligere videtur Nazareos et Ebionitas. Hi enim evangelium illud Hebraico sermone conscriptum legere consueverant, ut docet idem Hieronymus in *Isaiam*, cap. xi, et in *Ezechielem*, cap. xviii, et in *Matthæum*. Recte ergo Rufinus vertit: *Quo præcipue utuntur Hebræi illi qui Christum suscipere videntur*.

(33) Τῶν κατὰ διαδοχὰς ἐκκλησιαστικῶν. Nicephorus in libro ii, cap. 46, hæc Eusebii verba interpolavit hoc modo: Οὗτις τῶν ἀποστολικῶν διαδόχων καὶ τῶν καθέξης ἐκκλησιαστικῶν συγγραφέων. Sed nihil opus erat hujusmodi emendatione. Neque enim Eusebius hic loquitur de apostolorum successoribus, qui titulus solis convenit episcopis, sed de ecclesiasticis scriptoribus loquitur, qui perpetua successione in Ecclesia floruerunt. Itaque τῶν κατὰ διαδοχὰς ἐκκλησιαστικῶν, idem valet ac τῶν καθ' ἑκάστους καιροὺς ἐκκλησιαστικῶν, vel τῶν ἀεὶ ἐκκλησιαστικῶν. Nam ut apud Hebræos fuit olim successio prophetarum, licet aliquoties interrupta, quemadmodum tradit Josephus in libro i *contra Apionem*, sic in Ecclesia fuit semper successio doctorum et tractatorum, qui *ecclesiastici* dicebantur, ut supra notavi. Hieronymus in cap. xi *Isaiæ*: *Id quod in Evangelio Matthæi omnes quærunτ ecclesiastici e:*

commemorare dignatus est. Sed et ipsum dicendi genus longe ab apostolica simplicitate 98 discrepat. Sensus quoque ipse, et quæ ibidem traditur fides, cum a vera et catholica doctrina plurimum quantum aberret, hæc hæreticorum hominum figmenta esse manifeste coarguit. Quocirca ne quidem inter spurios collocandi sunt hi libri, sed tanquam absurdi et impii, prorsus repudiandi. Nunc ad seriem historiæ nostræ redeamus.

CAPUT XXVI.

De Menandro præstigiatoris.

Simonis Magi successor Menander, diabolicæ pravitatis alterum telum priore illo nequaquam inferius semetipso ac mores suos præstitit. Hic quoque Samarites, ad summam magicarum artium peritiam perinde ac magister progressus, pluribus adhuc et absurdiorum figmentis exuberavit. Nam seipsum quidem Servatorem esse assererat, ad hominum salutem ex ævis quibusdam invisibilibus ab alto destinatum. Neminem vero aiebat ipsos mundi conditores angelos posse superare, nisi qui prius magica disciplina a se institutus, et baptismo, quem ipse tradebat, initiatus fuisset. Quem baptismum quicumque suscipere meruissent, eos perpetuam in hoc sæculo immortalitatem adepturos affirmabat: non amplius morti obnoxios, sed hic in ævum permansuros, juvenes semper atque immortales futuros. Atque hæc quidem ex Irenæi libris licet cognoscere. Sed et Justinus similiter postquam de Simone retulit, de Menandro quoque subjungit hæc verba: « Menandrum item quemdam Samaritanum ex vico Caparattæa oriundum, discipulum Simonis, dæmonum stimulis agitatam Antiochiam venisse, atque ibi plurimos arte magica delusisse novimus. Qui etiam sectatoribus suis persuaserat ipsos nunquam esse morituros. Et ex illius disciplina adhuc supersunt nonnulli qui idem profitentur. » Fuit hoc diabolicæ calliditatis commentum, ut per maleficos homines Christianorum nomen falso sibi vindicantes, magnum illud religionis nostræ sacramentum magicæ artis infamia aspergeret, et ecclesiastica dogmata de animorum im-

non inveniunt, etc. Porro in codicibus nostris Maz., Med. et Fuketiano scriptum est κατά τὰς διαδο-

(34) Ὀρθοδοξίαι ἀπάδουσα. Tres nostri codices, Maz., Med. et Fuk. scriptum habent ἀποδέουσα. Rectior tamen mihi videtur codicis Regii scriptura.

(35) Ὀπλον δεύτερον. In hujus vocis interpretatione omnes interpretes lapsos esse miror. Rufinus scutum verit̄, Langus et musculus armaturam, Christophorsonus propugnaculum. Atqui ὄπλον hoc loco significat telum. Igitur ὄπλον τῆς διαβολικῆς ἐνεργείας, idem est ac ὄργανον, instrumentum dæmoniacæ pravitatis.

(36) Vulg. Ἀποδείκνυται τὸν τρόπον ἦν καὶ αὐτὸς Σαμαρεὺς. In quatuor nostris codicibus, Maz., Med., Fuk. et Savil., longe aliam hujus loci interpolationem iuveni, quam secutus est Christophorsonus, ut ex versione ejus apparet. Sic enim scribitur:

ἀναλλάττει χαρακτήρ, ἥ τε γνώμη καὶ ἡ τῶν ἐν αὐτοῖς φερομένων προαίρεσις, πλεῖστον ὅσον τῆς ἀληθοῦς ὀρθοδοξίας ἀπάδουσα (34), ὅτι δὴ αἰρετικῶν ἀνδρῶν ἀναπλάσματα τυγχάνει, σαφῶς παρίστησιν ὅθεν οὐδ' ἐν νόμοις αὐτὰ κατατακτέον, ἀλλ' ὡς ἄτοπα πάντη καὶ δυσσεβῆ παρατητέον. Ἴωμεν δὴ λοιπὸν καὶ ἐπὶ τὴν ἐξῆς ἱστορίαν.

ΚΕΦΑΛΑΙΟΝ ΚΓ'.

Περὶ Μενάνδρου τοῦ γόητος (Nic. II. E. III, 12).

Σίμωνα τὸν μάγον Μενάνδρος διαδεξάμενος, ὄπλον δεύτερον (35) οὐ χεῖρον τοῦ προτέρου, τῆς διαβολικῆς ἐνεργείας ἀποδείκνυται τὸν τρόπον ἦν καὶ οὗτος Σαμαρεὺς (36), εἰς ἄκρον δὲ τῆς γοητείας οὐκ ἔλαττον τοῦ διδασκάλου προσελθὼν, μείζουσιν ἐπιδασκεύεται τερατολογίαις, ἑαυτὸν μὲν, ὡς ἄρα εἶη, λέγων, ὁ Σωτήρ, ἐπὶ τῇ τῶν ἀνθρώπων ἀνωθὲν ποθεν ἐξ ἀοράτων αἰώνων ἀπεσταλμένος σωτηρία, διδάσκων δὲ μὴ ἄλλως δύνασθαι τινα καὶ αὐτῶν τῶν κοσμοποιῶν ἀγγέλων περιγενήσεσθαι, μὴ πρότερον διὰ τῆς πρὸς αὐτοῦ παραδιδομένης μαγικῆς ἐμπειρίας ἀχθέντα, καὶ διὰ τοῦ μεταδιδόμενου πρὸς αὐτοῦ βαπτίσματος. Οὐ τοὺς κατηξωμένους, ἀθανάσιον αἰδίου ἐν αὐτῷ τούτῳ μεθέξειν (37) τῷ βίῳ, μηκέτι θνήσκοντας, αὐτοῦ δὲ πάραμένοντας, εἰς τὸ αἰεὶ ἀγήρωσιν καὶ ἀθανάτους ἐσομένους. Ταῦτα μὲν οὖν καὶ ἐκ τῶν Εἰρηναίου διαγνώων ῥάβδιον. Καὶ ὁ Ἰουστίνου δὲ κατὰ τὸ αὐτὸ τοῦ Σίμωνος μνημονεύσας, καὶ τὴν περὶ τούτου διήγησιν ἐπιφέρει, λέγων· « Μενάνδρον δὲ τινα καὶ αὐτὸν Σαμαρεῖα τὸν ἀπὸ κώμης Καπαρρατταίας, γενόμενον μαθητὴν τοῦ Σίμωνος, οἰσθηθέντα καὶ αὐτὸν ὑπὸ τῶν δαιμόνων, καὶ ἐν Ἀντιοχείᾳ γενόμενον, πολλοὺς ἐξαπατῆσαι διὰ μαγικῆς τέχνης οἶδαμεν ὅς καὶ τοὺς αὐτῷ ἐπομένους, ὡς μὴ ἀποθνήσκουσιν ἐπεισε. Καὶ νῦν τινὲς εἰσὶν ἀπ' ἐκείνου, τοῦτο ὁμολογοῦντες. » Ἦν δ' ἄρα διαβολικῆς ἐνεργείας, διὰ τοιῶνδε γοητῶν τὴν Χριστιανῶν προσήγοριαν ὑποδομένων, τὸ μέγα τῆς θεοσεβείας μυστήριον ἐπὶ μαγεῖα σπουδάσαι διαβαλεῖν, διασῦραι τε δι' αὐτῶν τὰ περὶ ψυχῆς ἀθανασίας καὶ νεκρῶν ἀναστάσεως ἐκκλησιαστικὰ δόγματα. Ἄλλ' οὗτοι μὲν τού-

ὄπλον δεύτερον οὐ χεῖρον τοῦ προτέρου, τῆς διαβολικῆς ἐνεργείας ἀποδείκνυται τὸν τρόπον ἦν καὶ οὗτος Σαμαρεὺς. Ac profecto hæc distinctio longe rector est quam vulgata. Quis enim sensus est hominum verbosum τὸν τρόπον ἦν καὶ αὐτὸς Σαμαρεὺς? Scio quidem Samaritanos odio fuisse Judæis, tanquam omnium hominum deterrimos, adeo ut Samaritani nomen instar gravissimi probri Judæis haberetur. Verum hic de patria Menandri sermo est. De moribus autem infra loquitur Eusebius. Porro Menander Samaræus dicitur, eodem modo quo Simon Samaræus appellatur a Justino in Apologetico et a Clemente in libris Recognitionum, id est ex provincia seu regione Samaria, non autem ex ipsa urbe Samaria. Nam Simon quidem ex vico Githis; Menander vero ex Caparattæa, ἀπὸ κώμης Καπαρρατταίας. Sic enim Maz., Med. et Fuk.

(37) Ἀθανασίας αἰδίου μεθέξειν. In codice Fuk. et Savil. legitur ἀθανασίας αἰδίου.

τους σωτήρας επιγραφόμενοι τῆς ἀληθοῦς ἀποπε-
πώκασιν ἐλπίδος.

ΚΕΦΑΛΑΙΟΝ ΚΖ΄.

Περὶ τῆς Ἐβιωναίων αἵρέσεως (Nic. H. E. III, 13).

Ἄλλους δὲ ὁ πονηρὸς δαίμων τῆς περὶ τὸν Χριστὸν
τοῦ Θεοῦ διαθέσεως ἀδυνατῶν ἐκσεῖσαι, θατεραλή-
πτους (38) εὐρῶν, ἐσφετερίζετο. Ἐβιωναῖους τούτους
οἰκείως ἐπεφίμειον οἱ πρῶτοι, πτωχῶς καὶ ταπεινῶς
τὰ περὶ τοῦ Χριστοῦ δοξάζοντας. Λιτὸν μὲν γὰρ αὐ-
τὸν καὶ κοινὸν ἠγοῦντο, κατὰ προκοπὴν ἤθους
αὐτὸ μόνον ἀνθρωπινον δεδικαιωμένον, ἐξ ἀνδρός τε
κοινωνίας καὶ τῆς Μαρίας γεγεννημένον· δεῖν δὲ
πάντως αὐτοῖς τῆς νομικῆς θρησκείας, ὡς μὴ ἂν διὰ
μόνης τῆς εἰς τὸν Χριστὸν πίστεως καὶ τοῦ κατ' **B**
αὐτὴν βίου σωθῆσομενοι. Ἄλλοι δὲ παρὰ τούτους
τῆς αὐτῆς ὄντες προσηγορίας, τὴν μὲν τῶν εἰρημέ-
νων ἔκτοπον διεδίδρασκον ἀτοπίαν, ἐκ Παρθένου καὶ
τοῦ ἁγίου Πνεύματος μὴ ἀρνούμενοι γεγονέναι τὸν Κύ-
ριον, οὐ μὴν ἐν ὁμοίῳ καὶ οὗτοι προὔπαρχειν αὐτὸν,
Θεὸν Λόγον ὄντα καὶ Σοφίαν Πατρὸς ὁμολογούντες, τῇ
τῶν προτέρων περιετρέποντο δυσσεβεῖα, μάλιστα ὅτε
καὶ τὴν σωματικὴν περὶ τὸν νόμον λατρείαν ὁμοίως
ἐκείνοις περιέπειν ἐσπούδαζον. Οὗτοι δὲ τοῦ μὲν
Ἀποστόλου πάσας τὰς Ἐπιστολάς ἀρνητέας ἠγοῦντο
εἶναι δεῖν, ἀποστάτην ἀποκαλοῦντες αὐτὸν τοῦ νόμου,
Εὐαγγελίῳ δὲ μόνῳ τῷ καθ' Ἑβραίους λεγομένῳ
χρῶμενοι, τῶν λοιπῶν σμικρὸν ἐποιούντο λόγον. Καὶ
τὸ μὲν Σάββατον καὶ τὴν Ἰουδαϊκὴν ἄλλην ἀγωγὴν
ὁμοίως ἐκείνοις παρεφύλαττον, ταῖς δ' αὖ Κυριακαῖς **C**
ἡμέραις ἡμῖν τὰ παραπλήσια εἰς μνήμην τῆς τοῦ
Κυρίου ἀναστάσεως ἐπετέλουν. Ὅθεν παρὰ τὴν
τοιαύτην ἐγχείρησιν τῆς τοιαύτης λελόγησιν προσηγο-
ρίας, τοῦ Ἐβιωναίων ὀνόματος, τὴν τῆς διανοίας
πτωχείαν (39) αὐτῶν ὑποφαίνοντος. Ταύτη γὰρ ἐπι-
κλήν ὁ πτωχὸς παρ' Ἑβραίους ὀνομάζεται.

ΚΕΦΑΛΑΙΟΝ ΚΗ΄.

Περὶ Κηρίνου τοῦ αἰρεσιάρχου (Nic. H. E. III, 14).

Κατὰ τοὺς δεδηλωμένους χρόνους, ἑτέρας αἵρέσεως
ἀρχηγὸν γενέσθαι Κηρίνον παρέλκυσαν. Γάτος, οὐ
φωνάς ἤδη πρότερον παραθέσθαι, ἐν τῇ φερομένη
αὐτοῦ Ζητήσῃ, ταῦτα περὶ αὐτοῦ γράφει· « Ἀλλὰ
καὶ Κηρίνος ὁ δι' ἀποκαλύψεων ὡς ὑπὸ ἀποστόλου
μεγάλου γεγραμμένων, τερατολογίας ἡμῖν ὡς δι' **B**
ἀγγέλων αὐτῷ δεδειγμένας ψευδόμανος, ἐπεισάγει λέ-
γων, μετὰ τὴν ἀνάστασιν ἐπίγειον εἶναι τὸ βασιλείον
τοῦ Χριστοῦ, καὶ πάλιν ἐπιθυμίαις καὶ ἡδοναῖς ἐν
Ἱερουσαλήμ τὴν σάρκα πολιτευομένην δουλεῖν. Καὶ
ἐχθρὸς ὑπάρχων ταῖς Γραφαῖς τοῦ Θεοῦ, ἀριθμὸν χι-
λιονταετίας ἐν γάμῳ ἑορτῆς, θέλων πλανᾶν (40), λέγει

(38) Θατεραλήπτους. Nova dictio, ex duabus in-
solenti compositione compacta. Idem enim est ac si
dicerent θατέρα ληπτούς.

(39) Τοῦ Ἐβιωναίων ὀνόματος τὴν τῆς διαβολῆς
πτωχείαν. Idem scribit Origenes in lib. IV De prin-
cipiis: Οὐκ ἐλαμβάνομεν ταῦτα ὡς οἱ πτωχοὶ τῇ
διανοίᾳ Ἐβιωναῖοι, τῆς πτωχείας τῆς διανοίας ἐπι-
ώνυμοι· Ἐβίων γὰρ ὁ πτωχὸς παρ' Ἑβραίους ὀνομά-

mortalitate, ac de mortuorum resurrectione ludi-
brio exponere omnibus modis conaretur. Sed isti
quidem **89** qui ejusmodi servatores sibi ascive-
rant, spe veræ salutis penitus exciderunt.

CAPUT XXVII.

De Ebionæorum hæresi.

Alios vero quos ab amore Christi malignus dæ-
mon dimovere non potuerat, alia ex parte infirmos
esse deprehendens, in ditionem suam redegit. Ili
ab antiquis cognominati sunt Ebionæi, quippe qui
humiliter admodum atque abjecte de Christo senti-
rent. Eum enim simplicem ac vulgarem, nec aliud
quam hominem esse censebant, qui profectus virtu-
tis justus factus fuisset; cæterum ex viri cum Ma-
ria concubitu procreatum. Porro legis observatio-
nem sibi omnino necessariam ducebant, quasi per
solam in Christum fidem, vitamque ex ea fide tra-
ductam, salutem consequi non valerent. Alii ab his,
eodem nomine nuncupati, absurdam priorum sen-
tentiam refugientes, Christum quidem ex Virgine,
et ex Spiritu sancto genitum esse non negant: sed
iidem nihilominus cum Christum utpote Deum Ver-
bum ac Sapientiam Patris ante omnia substituisse
minime fateantur, in eandem cum prioribus impie-
tatem delapsi sunt: cum præsertim corporales leg-
is Mosaicæ cæremonias, perinde ac illi accurate
custodiant. Hi Epistolas quidem Pauli prorsus
rejiendas esse censebant, desertorem illum legis
vocantes: solum autem *Evangelium* illud, quod *se-
cundum Hebræos* dicitur, amplexi. reliqua parvi
faciebant. Et Sabbatum quidem aliosque Judaicos
ritus non secus ac Judæi observabant. Diebus vero
Dominicis eadem quæ nos in memoriam resurre-
ctionis Domini peragebant. Cujus rei causa Ebio-
næorum cognomen sortiti sunt, quo intelligentiæ
illorum inopia satis indicatur. Sic enim mendicij
apud Hebræos vocantur.

CAPUT XXVIII.

De Cerintho hæresiarcha.

Eadem tempestate alterius hæresis auctorem fuisse
Cerinthum accepimus. De quo Caius is ejus verba
superius **100** retulimus, hæc in *Disputatione* sua
scribit: « Sed et Cerinthus, inquit, per revelationes
quasdam a se tanquam a magno quodam apostolo
conscriptas, portenta quædam quasi ab angelis sibi
ostensa commentus nobis introducit, affirmans post
resurrectionem regnum Christi in terris futurum,
ac rursus homines Hierosolymis degentes cupidita-
tibus et voluptati corporis obnoxios fore. Additque
hostis ille divinarum Scripturarum, mille annorum
spatium in nuptialibus festis transactum iri, quo

ζεται. Ὅστε ὑπολαβεῖν ἐπὶ τοὺς σαρκίνοους Ἰσραη-
λίτας προηγουμένως τὸν Χριστὸν ἐπίδημηκέναι.
Porro in codice Mæz. ac Med. id nomen cum aspe-
ro spiritu perscriptum est, tum hoc in loco, tum
in libro sexto, ubi agitur de Symmacho, Veteris
Testamenti interpretæ.

(40) Θέλων πλανᾶν. Σπλαγᾶν in editione Rob.
Stephani nescio quo casu excusum est. Quæc in i. v. c.

facilius imperitos homines decipiat. » Quinetiam Dionysius, qui nostra ætate Alexandrinæ Ecclesiæ episcopus fuit, in secundo *De promissionibus* libro, postquam nonnulla de Joannis Revelatione ex veteri Ecclesiæ traditione dixit, ejusdem Cerinthi mentionem facit his verbis: « Cerinthum vero, inquit, qui hæresim illam quæ ab ipso Cerinthiana cognominata est condidit, [aiunt eum librum composuisse, indito Joannis nomine,] dum auctoritatem figmentis suis ex Joannis nomine mutuari vellet. Hæc enim fuit illius opinio, regnum Christi terrenum futurum. Et quarum rerum cupiditate ipse flagrabat, utpote voluptatibus corporis obnoxius carnique addictus, in iis regnum Dei situm fore somniavit, in ventris, et earum quæ infra ventrem sunt, partium explenda libidine: hoc est in cibo et potu, ac nuptiis, atque ut honestiori vocabulo ejusmodi voluptates velaret, in festis et sacrificiis et hostiarum mactationibus. » Hæc Dionysius. Irenæus vero in primo *Adversus hæreses* libro secretiora quædam ejusdem figmenta commemorat. Sed et in tertio libro historiam quamdam plane dignam quæ memoriæ mandetur, scriptis prodidit. Ait enim ita se a Polycarpo accepisse, Joannem apostolum, cum aliquando in balneum lavandi causa introisset, et Cerinthum intus esse didicisset, statim ex eo loco fuga se proripuisse, cum ne tectum quidem idem cum Cerintho subire sustineret; hortatumque esse comites suos ut idem facerent: Fugiamus, inquit, ne balneum corruat in quo Cerinthus est veritatis inimicus.

101 CAPUT XXIX.

De Nicolao et sectatoribus ab eo cognominatis.

Sub idem tempus hæresis quæ dicitur Nicolaitarum, brevissimo temporis spatio permansit; cujus etiam mentio fit in Revelatione Joannis. Hi Nicolaum quemdam, unum ex illis qui ad curam inopum gerendam una cum Stephano ab apostolis constituti fuerant ministri, sectæ suæ auctorem jactabant. De hoc autem Clemens Alexandrinus in tertio operis quod *Stromateus* inscribitur libro, hæc narrat ad verbum: « Cum haberet formosam uxorem, post ascensum Domini objurgantibus apostolis, et

graphorum errorem secuti sunt postea Genevenses. Nos vero ex manuscriptis codicibus et ex Nicephori libro, veram hujus loci scripturam restituiimus.

(41) Vulg. *ἐν δευτέρῳ τῶν Ἐπαγγελιῶν*. Scribendum est ἐν δευτέρῳ περὶ τῶν Ἐπαγγελιῶν. Scripsit enim Dionysius Alexandrinus duos libros *De promissionibus*, seu de præmiis quæ promisit Deus se post hanc vitam justis hominibus redditurum. Ex his libris secundus erat adversus Nepotem quemdam episcopum Ægypti, qui ex Joannis Apocalypsi astruere voluerat, regnum Christi terrenum futurum esse, ut docet Eusebius in libro septimo.

(42) Ἀξιόπιστος ἐπισημοῖσι θελήσαντα. Hic locus Dionysii integer exstat in lib. vii hujus *Historiæ*, cap. 25. Inde igitur petenda est hujus loci explicatio. Quidam, inquit Dionysius, aiebant librum illum Apocalypseos compositum esse a Cerintho heresiarcha, qui sub Joannis apostoli nomine cum Revelationem publicavit, quo majorem aucto-

α γίνεσθαι. » Καὶ Διονύσιος δὲ, ὁ τῆς κατ' Ἀλεξανδρείαν παροικίας καὶ ἡμᾶς τὴν ἐπισκοπὴν ἐληχῶς, ἐν δευτέρῳ *Περὶ τῶν Ἐπαγγελιῶν* (41) περὶ τῆς Ἰωάννου Ἀποκαλύψεως εἰπὼν τινα ὡς ἐκ τῆς ἀνέκαθεν παραδόσεως, τοῦ αὐτοῦ μέμνηται ἀνδρὸς τούτοις ῥήμασι: « Κήρινθον δὲ, τὸν καὶ τὴν ἀπ' ἐκείνου κληθεῖσαν Κηρινθιανὴν αἵρεσιν συστήσαντα, ἀξιόπιστον ἐπισημοῖσι θελήσαντα (42) τῷ αὐτοῦ πλάσματι ὄνομα: τοῦτο γὰρ εἶναι τῆς διδασκαλίας αὐτοῦ τὸ δόγμα, ἐπίγειον ἔσσεσθαι τὴν τοῦ Χριστοῦ βασιλείαν· καὶ ὧν αὐτὸς ὠρέγετο, φιλοσώματος ὧν καὶ πάνυ σαρκικῶς, ἐν τούτοις ὀνειροπολεῖν ἔσσεσθαι, γαστρὸς καὶ τῶν ὑπὸ γαστέρα πλησμονῶν, τοῦτέστι σιτίοις καὶ ποτοῖς, καὶ γάμοις, καὶ δι' ὧν εὐφημότερον (43) ταῦτα ᾤθητο ποιεῖσθαι, ἑορταῖς, καὶ θυσίαις, καὶ ἑρῶν σφαγαῖς. » Ταῦτα Διονύσιος. Ὁ δὲ Ἐιρηναῖος ἀπορρήτοτερας δὴ τινας τοῦ αὐτοῦ ψευδοδοξίας ἐν πρώτῳ συγγράμματι τῶν *Πρὸς τὰς αἵρέσεις* προσθεὶς (44), ἐν τῷ τρίτῳ καὶ ἱστορίαν οὐκ ἀξίαν λήθης τῇ γραφῇ παρέδωκεν, ὡς ἐκ παραδόσεως Πολυκάρπου, φάσκων Ἰωάννην τὸν ἀπόστολον εἰσελθεῖν ποτε ἐν βαλανεῖῳ, ὥστε λούσασθαι, γνόντα δὲ ἔνδον ὄντα τὸν Κήρινθον, ἀποπηδῆσαι τε τοῦ τόπου καὶ ἐκφυγεῖν οὐράζε, μὴδ' ὑπομείναντα τὴν αὐτὴν αὐτῷ ὑποδύναμι στέγην, ταῦτ' δὲ τοῦτο καὶ τοῖς σὺν αὐτῷ παραινέσαι, φήσαντα: Φύγωμεν μὴ καὶ τὸ βαλανεῖον συμπέση, ἔνδον ὄντος Κηρίνου τοῦ τῆς ἀληθείας ἐχθροῦ.

C

ΚΕΦΑΛΑΙΟΝ ΚΘ΄.

Περὶ Νικολάου καὶ τῶν ἀπ' αὐτοῦ κεκλημένων (Nic. H. E. iii, 15).

Ἐπὶ τούτων ὄντα (45) καὶ ἡ λεγομένη τῶν Νικολαϊτῶν αἵρεσις ἐπὶ σμικρότατον συνέστη χρόνον: ἤδη καὶ ἡ τοῦ Ἰωάννου Ἀποκαλύψεως μνημονεύει. Οὗτοι Νικόλαον, ἕνα τῶν ἀμφὶ τὸν Στέφανον διακόνων, πρὸς τῶν ἀποστόλων ἐπὶ τῇ τῶν ἐνδεῶν θεραπείᾳ προκεχειρισμένων, ἠύχουν. Ὁ γὰρ μὴ Ἀλεξανδρεὺς Κλήμης ἐν τρίτῳ *Stromatei* ταῦτα περὶ αὐτοῦ κατὰ λέξιν ἱστορεῖ: « Ὁραῖον, φασί, γυναῖκα ἔχων οὗτος, μετὰ τὴν ἀνάληψιν τὴν τοῦ Σωτῆρος, πρὸς τῶν ἀποστόλων ὀνειδισθεὶς ζηλοτυπίαν, εἰς μέσον ἀγαγὼν, γῆμαι τῷ

ritatem dogmatibus suis compararet.

(45) *Εὐφημότερον*. Christophorus legit, εὐθυμότερον ex cap. 25, lib. vii. Verum locus ille libri septimi ex hoc potius loco emendandus erat, quam hic ex illo depravandus. Certe in lib. vii, εὐφημότερον habent manuscripti codices Maz. et Med. Ita etiam Nicephorus in lib. iii, cap. 11. Nec aliter legisse Rufinum ex versione ejus apparet. Sic enim vertit: *Et ut aliquid sacratius dicere videretur, legales aiebat festivitates rursus celebrandas*. Festorum scilicet et sacrificiorum nomine libidines suas velabat Cerinthus, ut honestatem quamdam in speciem præferret.

(44) Ἐν πρώτῳ συγγράμματι τῶν *Πρὸς τὰς αἵρέσεις* προσθεὶς. Scribendum videtur προθεὶς, licet reclamantibus libris.

(45) Ἐπὶ τούτων ὄντα. In codice Med., Maz. ac Saviliano scriptum est ἐπὶ τούτῳ, id est, *post hunc*, Cerinthum scilicet. Codex Fuk. habet ἐπὶ τούτῳ.

βουλομένῳ ἐπέτρεψεν. Ἀκόλουθον γὰρ εἶναι φασὶ τὴν πρᾶξιν ταύτην ἐκείνη τῇ φωνῇ, τῇ· Ὅτι παραχρᾶσθαι τῇ σαρκὶ δεῖ. Καὶ δὴ κατακολουθήσαντες τῷ γεγεννημένῳ, τῷ τε εἰρημένῳ ἀπλῶς καὶ ἀβασανίστως (46), ἀναλθὼν ἐκπορευούσιν οἱ τὴν ἀρρεσιν αὐτοῦ μετιόντες. Πυνθάνομαι δ' ἐγὼ τὸν Νικόλαον, μηδεμιᾶ ἐτέρᾳ παρ' ἣν ἔγγιμε κεχρῆσθαι γυναικί, τῶν τε ἐκείνου τέκνων, τὰς μὲν θηλείας καταγῆρασαι παρθένους, ἄρθορον δὲ διαμειναι τὸν υἱόν. Ὡν οὕτως ἐχόντων, ἀποβολὴ πάθους ἦν, ἡ εἰς μέσον τῶν ἀποστόλων τῆς ζηλοτυπούμενης ἐγκύκλιος γυναικός, καὶ ἡ ἐγκράτεια (47) τῶν περισπουδάστων ἡδονῶν, τὸ παραχρᾶσθαι τῇ σαρκὶ ἐδίδασκεν. Οὐ γὰρ, οἶμαι, ἐβούλετο κατὰ τὴν τοῦ Σωτῆρος ἐντολὴν (48), οὐδὲ κυρίως δουλεύειν, ἡδονῇ καὶ Κυρίῳ. Λέγουσι γοῦν καὶ τὸν Ματθίαν οὕτω διδάξει, σαρκὶ μὲν μάχεσθαι καὶ παρᾶχρᾶσθαι, μηδὲν αὐτῇ πρὸς ἡδονὴν ἐνδιδόντα, ψυχὴν δὲ αὖξιν διὰ πίστεως καὶ γνώσεως. » Ταῦτα μὲν οὖν περὶ τῶν κατὰ τοὺς δηλούμενους χρόνους παραδραβεύσαι τὴν ἀλήθειαν ἐγκεχειρηκότων, λόγου γε μὴ θᾶττον εἰς τὸ παντελὲς ἀπεσθηκότων εἰρήσῳ.

vero fide ac scientia augendum esse. Atque hæc de his qui circa hæc tempora veritatem corrumpere averti, dicto citius extincti sunt, a nobis dicta sufficiant.

ΚΕΦΑΛΑΙΟΝ Α.

Περὶ τῶν ἐν συζυγίαις ἐξετασθέντων ἀποστόλων (N. c. H. E. II, 44).

Ὁ μέντοι Κλήμης, οὗ τὰς φωνὰς ἀρτίως ἀνέγνωμεν, τοὺς προειρημένους ἐξῆς διὰ τοὺς ἀθετοῦντας γάμον, τοὺς τῶν ἀποστόλων ἐξετασθέντας ἐν συζυγίαις καταλέγει φάσκων· « Ἡ καὶ τοὺς ἀποστόλους ἀποδοκιμάζουσι; Πέτρος μὲν γὰρ καὶ Φίλιππος ἐπαυδοποιήσαντο. Φίλιππος δὲ καὶ τὰς θυγατέρας ἀνδράσιν ἐξέδωκε. Καὶ ὁ γὰρ Παῦλος οὐκ ὀκνεῖ ἐν τινὶ Ἐπιστολῇ τὴν αὐτοῦ προσαγορεύσαι σύζυγον, ἣν οὐ περιεκόμιζε, διὰ τὸ τῆς ὑπηρεσίας εὐσταλές. » Ἐπεὶ δὲ τούτων ἐμνήσθημεν, οὐ λυπεῖ καὶ ἄλλην ἀξιολόγητον ἱστορίαν τοῦ αὐτοῦ παραθέσθαι, ἣν ἐν τῷ ἐδόδμῳ *Στρωματεῖ* τοῦτον ἱστορῶν ἀνέγραψε τὸν πρόπον· « Φασὶ γοῦν τὸν μακάριον Πέτρον θεασάμενον τὴν ἐαυτοῦ γυναῖκα ἀπαγομένην τὴν ἐπὶ θανάτῳ, ἡσθῆναι μὲν τῆς κλήσεως χάριν καὶ τῆς ἐπ' οἶκον ἀνακομιδῆς (49), ἐπιφωνῆσαι δὲ εὐ μάλα προτρεπτικῶς καὶ παρακλητικῶς ἐξ ὀνόματος προσειπόντα·

A zelotypiam ei objicientibus, productam in medium uxorem, cui vellet ducere permisit. Hoc enim factum affirmant plane consentire cum illo ejusdem dicto : Sua quemque carne abuti oportere. Hoc igitur factum dictumque temere atque imprudenter pro exemplo sibi proponentes Nicolai sectatores, licenter in omne genus stupri feruntur. Atqui de Nicolao sic accepimus, nullius eum mulieris praterquam illius quam uxorem duxerat, concubitu usum fuisse : et ex ejus liberis filias quidem usque ad extremam ætatem virgines permansisse : filium vero ipsum quoque veneris expertem vixisse. Quæ cum ita sint, illa uxoris, ob quam zelotypiæ arguebatur, coram apostolis productio, indicium erat affectus domiti atque extincti : et verbis illis, sua quemque carne abuti oportere, voluptatum quas homines tantopere appetunt, fuga et continentia docebatur. Nam juxta Domini præceptum duobus simul dominis servire nolebat, voluptati et Christo. Quin et Matthias idem docuisse dicitur, carni quidem bellum indicendum, eaque abutendum esse, neque ullam ei permittendam voluptatem : animam

vero fide ac scientia augendum esse. Atque hæc de his qui circa hæc tempora veritatem corrumpere averti, dicto citius extincti sunt, a nobis dicta sufficiant.

CAPUT XXX.

De apostolis qui in conjugio vixerunt.

Porro Clemens, cujus verba modo recitavimus, post illa quæ a nobis relata sunt, enumerat apostolos qui uxores habuerant, in gratiam quorundam **102** qui nuptias damnabant. « An forte, inquit, apostolos improbarent? Petrus enim et Philippus liberos ex legitimis nuptiis procrearunt. Philippus etiam filias viris collocavit. Paulus quoque in quadam Epistola suam ipsius conjugem compellere non veretur. Quam tamen ideo secum minime circumduxit, ut expeditior ministerium suum obiret. » Sed quoniam in hunc sermonem incidimus, non pigebit aliam quoque memoriam dignam ejusdem Clementis narrationem apponere, quæ in septimo ejusdem operis libro refertur in hunc modum : « Ajunt, inquit, beatum Petrum, cum uxorem suam duci ad supplicium vidisset, gaudio exsultasse, quod a Deo vocata, ac mox in patriam reditura esset : eamque proprio

(46) Ἀπλῶς καὶ ἀβασανίστως. Hæc verba referri debent ad κατακολουθήσαντες, non autem ad vocem εἰρημένῳ. Quod cum non animadvertisset Christophorus, a Clementis sensu longe aberravit. Neque enim illud tum dictum, tum factum Nicolai, temere et inconsiderate ei excidisse ait Clemens. Imo hoc Nicolai prophthegma fuisse docet in libro II *Stromatei* sub finem, Δεῖ παραχρᾶσθαι τῇ σαρκὶ. Quod quidem dictum sectatores ejus ita interpretati sunt, quasi Nicolaus nunquamque carne sua ad omnem voluptatem et lasciviam abuti oportere præcepisset, cum tamen Nicolaus plane contrarium hoc dicto intellexisset, neque carni haudquaquam indulgendum esse, sed eam demandam et assidua virtutis exercitatione fatigandam. Porro de hæresi Nicolaitarum Victorinus Petabionensis episcopus in *Commentariis in Apocalypsim* :

D *Nicolaitæ autem erant illo tempore facti homines et pestiferi, qui sub nomine Nicolai ministri fecerunt sibi hæresim, ut delibatum exorcizaretur et manducari posset; et quicumque fornicatus est, octava die pacem acciperet.*

(47) Καὶ ἡ ἐγκράτεια. Hæc per enallagen dicuntur a Clemente Alexandrino. Sic enim accipienda sunt quasi diceret τὸ παραχρᾶσθαι τῇ σαρκὶ, τὴν ἐγκράτειαν ἡδονῶν ἐδίδασσε. Quod Rufinus et Christophorus non intellexerunt.

(48) Κατὰ τὴν τοῦ Σωτῆρος ἐντολήν. Nostri codices Maz., Med. et Fuk. scriptum habent κατὰ τὴν τοῦ Κυρίου καὶ Σωτῆρος ἐντολήν. Quæ tamen duæ voces apud Clementem hodie non leguntur.

(49) Καὶ τῆς ἐπ' οἶκον ἀνακομιδῆς. Sic in quatuor nostris codicibus Maz., Med., Fuk. et Saviliano legitur, rectius quam vulgo editum καὶ τῆς εἰς οἶκον

nomine compellantem, hortatorio et consolatorio vocis sono inclamasse: Mulier, memento Domini. Hujusmodi erant sanctorum connubia: hujusmodi erat charissimorum perfecta dilectio. Atque hæc ut pote præsentis argumenti accommodata, opportune in hunc locum coniecimus.

CAPUT XXXI.

De Joannis et Philippi obitu.

De Paulo quidem et Petro, tempus et modum cædis, locumque in quo cadavera ipsorum deposita sunt, jam superius retulimus. De Joanne vero tempus quidem ipsum aliqua ex parte designavimus: locus vero in quo sepultus est, ex Polycratis qui Ephesinorum Ecclesiæ episcopus fuit, epistola demonstratur. In qua scribens ad Victorem Romanæ urbis episcopum, Joannis simul ac Philippi apostoli, ejusdemque filiarum mentionem facit his verbis: « Nam et in Asia, inquit, magna quædam lumina extincta sunt, quæ suscitabuntur in novissimo die adventus Domini, tunc cum de cælo veniet cum gloria, et universos sanctos requiret: Philippum intelligo, qui fuit unus ex duodecim apostolis, mortuusque est Hierapoli cum binis filiabus quæ in virginitate consenuerunt. Altera quoque ejus filia quæ spirituale quamdam vitam duxit, Ephesi sepulta est. Sed et Joannes, qui supra pectus Domini recubuit, fuitque sacerdos Dei laminam gestans, et martyr et doctor, hic, inquam, Joannes in urbe Epheso conditus jacet. »

103 Et hæc quidem de illorum obitu. Præterea in *Dialogo* Caji cujus supra fecimus mentionem,

(50) *Μεγάλα στοιχεία*. Hieronymus et Musculus *elementa* vertit, Christophorus *seminaria*: sed optime Rufinus *lumina* interpretatur. Nam Græci signa zodiaci *στοιχεῖα* solent appellare. Sic apud Diogenem Laertium in *Vita Menedemi*: Πῶλος Ἀρχαδικὸς ἐπὶ τῆς κεφαλῆς ἔχων ἐνυφασμένα τὰ δώδεκα στοιχεία. Sic autem vocabant ea signa gentiles, quod principia vitæ hominum ac fortunæ in iis posita esse existimarent, ut docet Epiphanius in hæresi Pharisæorum: Τὰ ματαίως νομιζόμενα εἰς ἀριθμὸν στοιχείων τοῖς πεπλανημένοις ὄνματα ἃ ζώδια καλοῦσιν. Ubi εἰς ἀριθμὸν ponitur pro εἰς λόγον. Quare fallitur Salmasius in libro *De annis climactericis*, pag. 577. Neque enim Græci *στοιχεῖον* unquam dixerunt imaginem aut figuram.

(51) *Φίλιππον τὸν τῶν δώδεκα*. Christophorus hoc loco nequaquam boni interpretis officio functus est, qui pro Philippo uno ex duodecim apostolis, Philippum unum ex septem diaconis substituit. Vetus quidem hic error fuit, ut Philippum diaconum et evangelistam cum Philippo apostolo confunderent. Et quia in Actibus apostolorum cap. xxi, Philippi evangelistæ quatuor filias virgines prophetasse legerant, Philippum apostolum conjugem habuisse et filias suscepisse dixerunt. Ita præter Polycratem Clemens Alexandrinus supra in capite 30, et Papias infra. Verum ex Actibus apostolorum manifesto colligitur Philippum diaconum, eum a quo eunuchus baptizatus est, et qui quatuor habuit filias prophetantes, alium fuisse a Philippo apostolo. Vide Isidorum Pelusiotam in libro primo, epistola 447, et sequentibus, ubi id apertissime demonstrat.

(52) *Καὶ ἡ ἑτέρα αὐτοῦ*. Tertiam hanc Philippi filiam sejungit Polycrates a duabus aliis quæ in

Μέμνησο, ὡ αὐτῆ, τοῦ Κυρίου. Τοιοῦτος ἦν ὁ τῶν μακαρίων γάμος, καὶ ἡ τῶν φιλιτάτων τελεία διάθεσις. » Καὶ ταῦτα δ' οἰκεία ὄντα τῇ μετὰ χεῖρας ὑποθέσει, ἐνταῦθ' αὖ μοι κατὰ καιρὸν κείσθω.

ΚΕΦΑΛΑΙΟΝ ΛΑ΄.

Περὶ τῆς Ἰωάννου καὶ Φιλίππου τελευτῆς (Nic. H. E. I, 35).

Παύλου μὲν οὖν καὶ Πέτρος τῆς τελευτῆς ὁ τε χρόνος καὶ ὁ τρόπος, καὶ προσέτι τῆς μετὰ τὴν ἀπαλλαγὴν τοῦ βίου τῶν σκηνωμάτων αὐτῶν καταθέσεως ὁ χώρος, ἤδη πρότερον ἡμῖν δεδήλωται. Τοῦ δὲ Ἰωάννου, τὰ μὲν τοῦ χρόνου ἤδη πως εἰρηγται, τὸ δὲ γε τοῦ σκηνώματος αὐτοῦ χωρίον, ἐξ ἐπιστολῆς Πολυκράτους (τῆς δ' ἐν Ἐφέσῳ παροικίας ἐπίσκοπος οὗτος ἦν) ἐπιδεικνύται. ἦν Οὐλίχτορι Ῥωμαίων ἐπισκόπῳ γράφων, ὁμοῦ τε αὐτοῦ καὶ Φιλίππου μνημονεύει τοῦ ἀποστόλου, τῶν τε τούτου θυγατέρων ὡδὲ πως: « Καὶ γὰρ καὶ κατὰ τὴν Ἀσίαν μεγάλα στοιχεία (50) κεκοίμηται. ἅτινα ἀναστήσεται τῇ ἐσχάτῃ ἡμέρᾳ τῆς παρουσίας τοῦ Κυρίου, ἐν ἣ ἔρχεται μετὰ δόξης ἐξ οὐρανοῦ, καὶ ἀναζητήσει πάντας τοὺς ἁγίους, Φίλιππον τὸν τῶν δώδεκα (51) ἀποστόλων, ὃς κεκοίμηται ἐν Ἰεραπόλει, καὶ δύο θυγατέρες αὐτοῦ γεγρακχυαὶ παρθένοι, καὶ ἡ ἑτέρα αὐτοῦ (52) θυγατὴρ ἐν ἁγίῳ Πνεύματι πολιτευσαμένη, ἣ ἐν Ἐφέσῳ ἀναπαύεται. Ἔτι δὲ καὶ Ἰωάννης ὁ ἐπὶ τῷ στήθος τοῦ Κυρίου ἀναπεσὼν, ὃς ἐγενήθη ἱερεὺς τῷ πέταλον πεφορηκῶς, καὶ μάρτυς, καὶ διδάσκαλος, οὗτος ἐν Ἐφέσῳ κεκοίμηται. » Ταῦτα καὶ περὶ τῆς

virginitate consenuerunt. Ex quo colligitur, tertiam hanc viro nuptiam fuisse. Neque vero id pugnat cum capite xxi Actuum apostolorum. Responderi enim potest, tum quidem cum ea gererentur quæ memorat Lucas, Philippi filias fuisse virgines: postea tamen unam ex illis a patre nuptum datam. Idque innuere videtur Clemens Alexandrinus in verbis quæ supra citantur ab Eusebio. Porro Christophorus tertiam hanc Philippi filiam, cum duabus illis prioribus confudit. Cujus versio merito turbavit Baronium, ut patet ex *Annalibus* ad annum Christi 58, cap. 113. Repetit hunc Polycratis locum Eusebius noster in lib. v, cap. 24, ubi Christophorus tres Philippi filias recte distinguit, et priorem suum errorem emendavit. Cæterum quæri hic merito potest cur Polycrates tres duntaxat Philippi filias memoraverit, cum in Actibus quatuor filia Philippi numerentur. Respondeo Polycratem earum duntaxat mentionem fecisse, quæ in Asia mortuæ sepultæque essent, ut videre est in integra ipsius epistola quæ refertur in libro v. Cum igitur una ex quatuor illis filiabus Cæsareæ aut alibi mortua esset, ideo nullam ejus mentionem fecit Polycrates. Porro ex filiabus Philippi una Hermione, altera Eutychis dicebatur. Sic enim scribitur in *Menæo* Græcorum: *Die 4 Septembris commemoratio S. Hermionæ, unius ex quatuor filiabus Philippi apostoli, qui baptizavit eunuchum Candaces. Hæc et soror ejus Eutychis in Asiam venit post mortem Joannis apostoli, etc. Sepulta est Ephesi.* Igitur ex *Menæo* discimus, tertiam illam Philippi filiam, de qua hic loquitur Polycrates, Hermionem appellatam fuisse. Etenim Polycrates eam Ephesi sepultam esse dicit, cum duæ ejus sorores sepultæ essent Hierapoli.

τῶνδε τελευτῆς. Καὶ ἐν τῷ Γαῦτου δὲ, οὐ μικρῶ πρό-
σθεν ἐμνήσθημεν, Διαλόγῳ, Πρόκλος, πρὸς δὲ ἐποιεῖτο
σὴν ζήτησιν, περὶ τῆς Φιλίππου καὶ τῶν θυγατέρων
αὐτοῦ τελευτῆς συνάξων τοῖς ἐκτεθείσιν, οὕτω φησὶν·
« Μετὰ τοῦτο δὲ προφήτιδες τέσσαρες αἱ Φιλίππου
γεγέννηται ἐν Ἰερραπόλει τῇ κατὰ τὴν Ἀσίαν· ὁ
τάφος αὐτῶν ἐστὶν ἐκεῖ, καὶ ὁ τοῦ πατρὸς αὐτῶν. »
Ταῦτα μὲν οὕτως. Ὁ δὲ Λουκᾶς ἐν ταῖς Πράξεσι τῶν
ἀποστόλων, τῶν Φιλίππου θυγατέρων ἐν Καισαρείᾳ
τῆς Ἰουδαίας ἅμα τῷ πατρὶ τότε διατριβουσῶν, προ-
φητικοῦ τε χαρίσματος ἤξωμένων, μνημονεύει κατὰ
λέξιν ὡδὲ πως λέγων· « Ἠλθομεν εἰς Καισάρειαν,
καὶ εἰσελθόντες εἰς τὸν οἶκον Φιλίππου τοῦ εὐαγγε-
λιστοῦ ἄντος ἐκ τῶν ἑπτὰ, ἐμείναμεν παρ' αὐτοῦ.
Τούτῳ δὲ ἦσαν παρθένοι θυγατέρες τέσσαρες προ-
φητεύουσαι. » Τὰ μὲν οὖν εἰς ἡμετέραν ἐλθόντα
γνώσιν περὶ τῶν ἀποστόλων (53) καὶ τῶν ἀπο-
στολικῶν χρόνων, ὧν τε καταλειποσιν ἡμῖν ἱερῶν
γραμμάτων, καὶ τῶν ἀντιλεγόμενων μὲν, ὅμως δ' ἐν
πλείσταις Ἐκκλησίαις παρὰ πολλοῖς δεδημοσιευμένων,
τῶν τε παντελῶς νόθων καὶ τῆς ἀποστολικῆς ὀρθο-
δοξίας ἀλλοτριῶν ἐν τούτοις διεληφότες, ἐπὶ τῆν τῶν
ἐξῆς πρώτων ἱστορίαν.

ΚΕΦΑΛΑΙΟΝ ΔΒ'.

Ὅπως Συμεῶν ὁ Ἱεροσολύμων ἐπίσκοπος ἐμαρ-
τύρησεν (Nic. II. E. III, 16).

Μετὰ Νέρωνα καὶ Δομετιανὸν, κατὰ τοῦτον οὐ νῦν
τοὺς χρόνους ἐξετάζομεν, μερικῶς καὶ κατὰ πόλεις
ἐξ ἐπαναστάσεως δήμεν, τὸν καθ' ἡμῶν κατέχει λό-
γος ἀνακινήθηναι διωγμὸν. Ἐν ᾧ Συμεῶνα τὸν τοῦ
Κλωπᾶ, ἢν δευτέρον καταστήναι τῆς ἐν Ἱεροσολύ-
μοις Ἐκκλησίας ἐπίσκοπον ἐδηλώσαμεν, μαρτυρίῳ
τὸν βίον ἀναλύσαι παρελήφαμεν. Καὶ τούτου μάρτυς
αὐτὸς ἐκεῖνος, οὐ διαφόροις ἤδη πρότερον ἐχρησά-
μεθα φωναῖς, Ἠγήσιππος· ὃς δὲ περὶ τινῶν αἰρετι-
κῶν ἱστορῶν, ἐπιφέρει δηλοῦν, ὡς ἄρα ὑπὸ τούτων κατὰ
τόνδε τὸν χρόνον ὑπομείνας κατηγορίαν, πολυτρόπως
ὁ δηλοῦμενος, ὡσάν Χριστιανὸς ἐπὶ πλείσταις αἰχι-
σθεῖς ἡμέραις, αὐτὸν τε τὸν δικαστὴν καὶ τοὺς ἄμφ'
αὐτὸν εἰς τὰ μέγιστα καταπλήξας, τῷ τοῦ Κυρίου
πάθει παραπλήσιον τέλος ἀπηνέγκαστο. Οὐδὲν δὲ οἶον
καὶ τοῦ συγγραφέως ἐπακοῦσαι, αὐτὰ δὲ ταῦτα κατὰ
λέξιν ὡδὲ πως ἱστοροῦντος· « Ἀπὸ τούτων δηλαδὴ
τῶν αἰρετικῶν κατηγοροῦσιν τινες Συμεῶνος τοῦ
Κλωπᾶ (54), ὡς ἄντος ἀπὸ Δαβὶδ καὶ Χριστιανοῦ.
Καὶ οὕτω μαρτυρεῖ ἐτῶν ὧν ἕκατον εἶχουσιν, ἐπὶ
Τραϊανῷ Καίσαρος καὶ ὑπατικοῦ Ἀττικοῦ (55). »

(53) *Περὶ τῶν ἀποστόλων.* In quatuor nostris
codic. Maz, Mel, Fuk, et Saviliano scriptum in-
veni περὶ τῶν ἀποστόλων αὐτῶν.

(54) *Συμεῶνος τοῦ Κλωπᾶ.* In codice Regio le-
gitur Σίμωνος, ut notavit etiam Rob. Stephanus.
Hieronymus in *Chronico*, hujus episcopi Hierosoly-
mitani nomen duplici modo scribi testatur, *Symeonem*
scilicet et *Simonem*. Idem habet Georgius Syn-
cellus, et auctor *Chronici Alexandrini*.

(55) *Καὶ ὑπατικοῦ Ἀττικοῦ.* Id est cum Atticus
esset legatus Syriae. Solebant enim Syri horum
praesidum nomine annos designare, ut constat ex
Josephu *Antiquitatibus*. Sed et in reliquis provinciis,
rectorum nomine tempora designari consueverant.

A Proclus adversus quem instituta est disputatio, de
Philippi ejusque filiarum exitu, plane consentiens
cum iis quæ modo retulimus, sic ait : « Quatuor post
hæc Philippi filia prophetæ fuerunt Hierapoli
Asiae civitate, ubi etiam earum et patris Philippi
sepulcrum visitur. » Hæc ille. Lucas vero in Actibus
apostolorum, Philippi filiarum meminit, quæ dono
prophetiæ ornatae, apud Cæsaream Judææ tunc
temporis cum patre degebant. « Venimus, inquit,
Cæsaream : et ingressi in domum Philippi evange-
listæ, qui erat unus e septem, mansimus apud eum.
Huic autem erant quatuor filiae virgines prophetan-
tes. » Expositis igitur hactenus quæcumque ad noti-
tiam nostram pervenerunt, tum de apostolis ipsis
et de tempore obitus singulorum, tum de sacris
volæminibus quæ nobis reliquerunt : ad hæc de iis
libris qui in dubium quidem revocantur, in plurimis
tamen Ecclesiis palam leguntur : postremo de illis
qui plane spurii sunt, et a recta fide doctrinaque
apostolorum alieni, nunc ad sequentium rerum
narrationem progrediamur.

CAPUT XXXII.

Quomodo Symeon Hierosolymorum episcopus mar-
tyrium subiit.

Post Neronis ac Domitiani persecutionem, sub
hoc cujus nunc tempora commemoramus Trajano,
particularem quamdam per singulas civitates popu-
lari motu adversus nostros excitatam esse perse-
cutionem accepimus. In qua Symeon Cleopæ filius,
quem secundum Ecclesiæ Hierosolymitanæ episcopum
constitutum esse docuimus, martyrio vitam finisse
memoratur. Hujus rei testis est is cujus verba jam
toties retulimus, Hegesippus. Qui de hæreticis qui-
busdam verba faciens, ab iisdem circa hæc tempora
accusatum subjungit esse Symeonem, variisque
tormentorum generibus per dies plurimos crucia-
tum, eo quod Christianus esset, admirationi fuisse
tum judici, tum satellitibus ac ministris : tandem-
que eodem supplicii genere quod Dominus pertulit,
vitam 104 clausisse. Sed satius est verba ipsius
scriptoris hæc narrantis audire. « Ex eorum, inquit,
hæreticorum numero, quidam Symeonem Cleopæ
filium detulerunt, quod ex stirpe Davidis oriundus,
et Christianus esset. Atque ita Symeon cum annos
centum ac viginti natus esset, martyrium subiit,

Porro ex legatis Cæsaris alii erant consulares, alii
praetorii. Quocirca Atticus hic ὑπατικός appellatur,
ut eum consularem fuisse constat. Ex his apparet
male Rufinum vertisse : *Martyr effectus est cum
esset annorum centum et viginti, sub Trajano Cæsare,
apud Atticum consularem.* Græca Hegesippi sic ha-
bent : Ἐτῶν ὧν ἕκατον εἶχουσι ἐπὶ Τραϊανῷ Καίσα-
ρος, καὶ ὑπατικοῦ Ἀττικοῦ. Sed primo quidem præ-
positio illa ἐπὶ non significat apud, verum id tan-
tum designat, Symeonem martyrio perfunctum
fuisse principatu Trajani, Attico Syriam admini-
strante. Deinde vox illa ὑπατικοῦ non simpliciter
consularem denotat, sed legatum consularem, ut
dixi. Erant quidem ætate Rufini consulares qui

principatu Trajani Augusti, Attico consulari legato Syriam administrante. » Idem præterea scribit, eos ipsos Symeonis accusatores, cum tunc temporis omnes ex regia Judæorum tribu oriundi sollicitè investigarentur, convictos esse quod ex ea stirpe originem ducerent. Porro hunc Symeonem non absurde quis dixerit et spectatorem et auditorem Domini fuisse; cum et diuturnitas vitæ ipsius, et Evangeliorum fides id astruere videatur, in quibus Maria quædam commemoratur Cleopæ filia, cujus Symeonem filium fuisse supra docuimus. Alios præterea nepotes unius ex Domini fratribus, cui nomen erat Judæ, ad hoc usque Trajani imperium vitam produxisse idem scriptor refert, cum jam antea sub Domitiano, ut diximus, Christi fidem constanter professi fuissent. Sic autem scribit: « Adsunt, inquit, illi et universæ Ecclesiæ præsent, utpote martyres et agnati Christi. Tandemque profunda pace Ecclesiæ restituta, ad Trajani usque tempora superstites fuerunt. Donec Symeon supra dictus, Cleopæ filius ejus qui patruus erat Domini, accusatus similiter ab hæreticis, et ob eandem causam in jus vocatus esse coram Attico consulari; et per multos dies acerbissimis tormentis excruciat, fidem Christi constantissime professus est; adeo ut et consularis ipse, et omnes qui aderant, magnopere mirarentur, qua ratione vir centum ac viginti annos natus, tot tormenta perferre potuisset. Tandem vero sententia judicis cruci suffixus est. » Post hæc idem scriptor res illa ætate gestas commemorans, addit Ecclesiam ad hæc usque tempora instar cujusdam virginis, integram atque incorruptam permansisse: adhuc in obscuro recessu delitescens, quicumque rectam prædicationis evangelicæ regulam depravare niterentur. Sed postquam sacer apostolorum cœtus vario mortis genere exstinctus est, fluxeratque jam ætas hominum illorum, qui divinam Sapientiam suis auribus auscultare meruerant: tunc denum exorta est impii erroris conspiratio, **105** fraude

Palæstinam regabant, ut ex imperii Romani Notitia notissimum est. Verum hic magistratus diu post Trajani tempora est institutus. Cæterum supra citatus Rufini locus in manuscripto codice bibliothecæ Regiæ ita perscribitur: *Martyr effectus est cum esset annorum centum xxv.*

(56) *Ὁ δὲ γενομένης αὐτῶν.* Nostri codices Maz., Med. et Fuk. vocem addunt hoc modo, *ὁ δὲ γενομένης αὐτῶν, καὶ πρότερον ὁ λόγος ἐδήλωσεν.*

(57) *Ὁ ἐκ θεοῦ τοῦ Κυρίου.* Male Christophorus hæc verba accepit quasi θεοῦ adjectivum esset, et subaudiretur γένους. Sed Langus qui Nicephorum Latine interpretatus est, optime *patrum* verit. Clopas enim revera frater erat Josephi, ac proinde patruus Christi. Quare Symeon Clopæ filius, cognatus erat Domini, ut dicitur in capite 11, supra, ubi male *consobrinum* vertunt Musculus et Christophorus.

(58) *Συκοφαντηθεὶς ὑπὸ τῶν αἰρέσεων.* Cerinthianus et Nicolaitas intelligit auctor *Chronici Alexandrini*, cui non assentior. Intelligit enim Hegesippus sectas illas quæ tunc temporis Hierosolymis

ἦσαν δὲ ὁ αὐτὸς, ὡς ἄρα καὶ τοὺς κατηγοροῦς αὐτοῦ ζητουμένων τότε τῶν ἀπὸ τῆς βασιλικῆς Ἰουδαίων φυλῆς, ὡσάν ἐξ αὐτῆς ὄντας, ἀλῶναι συνέδη. Λογισμῶ δ' ἂν καὶ τὸν Συμεῶνα τῶν αὐτοπτῶν καὶ αὐτηκῶν εἴποι ἂν τις γενομένης τοῦ Κυρίου, τεκμηρίῳ τῷ μήκει τοῦ χρόνου τῆς αὐτοῦ ζωῆς χρώμενος, καὶ τῷ μνημονεύειν τὴν τῶν Εὐαγγελίων γραφὴν Μαρίας τῆς τοῦ Κλωπᾶ, οὗ γενομένης αὐτὸν (56), καὶ πρότερον ὁ λόγος ἐδήλωσεν. Ὁ δ' αὐτὸς συγγραφεὺς καὶ ἐτέροις ἀπὸ γένους ἐνδὲ τῶν φερομένων ἀδελφῶν τοῦ Σωτῆρος, ἢ *ὄνομα Ἰουδαῖος*, φησὶν εἰς τὴν αὐτὴν ἐπιβῆναι βασιλείαν, μετὰ τὴν ἥδη πρότερον ἱστορηθεῖσαν αὐτῶν ὑπὲρ τῆς εἰς τὴν Χριστὸν πίστει ἐπὶ Δομετιανοῦ μαρτυρίαν. Γράφει δὲ οὕτως: « Ἐρχονται οὖν καὶ προηγούναι πάσης Ἐκκλησίας ὡς μάρτυρες καὶ ἀπὸ γένους τοῦ Κυρίου. Καὶ γενομένης εἰρήνης βαθείας ἐν πάσῃ Ἐκκλησίᾳ, μένουσι μέχρι Τραϊανοῦ Καίσαρος. Μέχρις οὗ ὁ ἐκ θεοῦ τοῦ Κυρίου (57), ὁ προσηρμημένος Συμεὼν υἱὸς Κλωπᾶ, συκοφαντηθεὶς ὑπὸ τῶν αἰρέσεων (58) ὡσαύτως κατηγορήθη καὶ αὐτὸς ἐπὶ τῷ αὐτῷ λόγῳ (59) ἐπὶ Ἀττικῶν τοῦ ὑπατικοῦ. Καὶ ἐπὶ πολλὰς ἡμέρας αἰκιζόμενος, ἐμαρτύρησεν, ὡς πάντας ἐπερθαιμάζειν, καὶ τὸν ὑπατικόν, πῶς ἕκατόν εἴκοσι τυγχάνων ἐτῶν ὑπέμεινε: καὶ ἐκελευσθη σταυρωθῆναι. » Ἐπὶ τοῦτοις ὁ αὐτὸς ἀνήρ διηγούμενος τὰ κατὰ τοὺς δηλούμενους, ἐπιλέγει ὡς ἄρα μέχρι τῶν τότε χρόνων παρθένος (60) καθαρὰ καὶ ἀδιάφορος ἔμεινε ἢ Ἐκκλησία, ἐν ἀθλῷ που σκίεται φωλευόντων εἰσέτι τότε τῶν, εἰ καὶ τινες ὑπῆρχον, παραφθεῖρειν ἐπιχειρούντων τὸν ὑγιῆ κανόνα τοῦ σωτηρίου κηρύγματος. Ὡς δ' ὁ ἱερὸς τῶν ἀποστόλων χορὸς διάφορον εἰλήφει τοῦ βίου τέλος, παρελήλυθε τε ἡ γενεὰ ἐκείνη τῶν αὐταῖς ἀκοαῖς τῆς ἐνθέου Σοφίας ἐπακοῦσαι κατηγορησάντων, τῆς ἀθέου πλάνης τὴν ἀρχὴν ἐλάβανεν ἢ σύστασις, διὰ τῆς τῶν ἐτεροδιδασκάλων ἀπάτης: οὗ καὶ ἄτε μηδενὸς ἐτι τῶν ἀποστόλων λιπομένου, γυμνῇ λοιπὸν ἤδη τῇ κεφαλῇ, τῷ τῆς ἀληθείας κηρύγματι τὴν ψευδῶν ἡμῶν γνώσιν ἀντικηρύττειν ἐπεχείρουν. [Καὶ ταῦτα μὲν οὗτος περὶ

vigebant, Phariseorum scilicet, Sadduceorum et alias. de quibus infra lib. iv, cap. 22.

(59) *Ἐπὶ τῷ αὐτῷ λόγῳ.* Id est quod Christi fidem prædicaret, ut supra dixi, et rursus in lib. iv, cap. 22, ex Hegesippo, μετὰ τὸ μαρτυρῆσαι Ἰακώβον τὸν ἀδικαίου ὡς καὶ ὁ Κύριος ἐπὶ τῷ αὐτῷ λόγῳ.

(60) *Μέχρι τῶν τότε χρόνων παρθένος.* Πᾶς de Hierosolymorum Ecclesia specialiter dixerat Hegesippus, eam scilicet usque ad mortem Symeonis, id est usque ad Trajani tempora, virginem dictam esse. Verba Hegesippi habes infra in lib. iv, cap. 22. Videtur autem Eusebius toti Ecclesiæ tribuisse id quod de unica Hierosolymorum Ecclesia dictum fuerat ab Hegesippo: Porro tam Eusebii quam Hegesippi verba benigne intelligenda sunt. Certum est enim Ecclesiam catholicam semper integram atque intemeratam permanere, et castitatem ejus nullo modo ab hæreticis posse corrumpi. Porro in codicibus nostris Maz., Med. et Fuk. scriptum habetur ἀδιάφορος ἔμεινε, non autem ut in Regiæ exemplari et apud Nicephorum ἔμεινε.

τούτων διαλαβῶν (61) ὧδέ πως ἔλεξεν. Ἡμεῖς δὲ ἐπὶ A et malitia falsorum doctorem. Qui utpote nullo am-
τὰ ἔξης τῆς ἱστορίας, ὁδῶ προβαίνοντες [ωμεν.] plius ex apostolis superstite, posthæc nudo, quod
aiunt, capite adversus prædicationem veritatis adulterinam obtudere aggressi sunt.
Et Hegesippus quidem de iis rebus in hunc fere modum scribit. Nos vero sensim atque ordine pro-
gredientes, ad sequentia veniamus.

ΚΕΦΑΛΑΙΟΝ ΔΓ΄.

Ὅπως Τραϊανὸς ζητεῖσθαι Χριστιανοὺς ἐκώ-
λυσεν (Nic. H. E. III, 17).

Τοσοῦτός γε μὴν ἐν πλείοσι τόποις ὁ καθ' ἡμῶν
ἐπετάθη τότε διωγμός, ὡς Πλίνιον Σεκουῦνδον ἐπιση-
μότατον ἡγεμόνων, ἐπὶ τῷ πλήθει τῶν μαρτύρων κι-
νηθέντα, βασιλεῖ κοινῶσασθαι περὶ τοῦ πλήθους τῶν
ὑπὲρ τῆς πίστεως ἀναιρουμένων, ἅμα δ' ἐν ταύτῳ
μηνῦσαι, μηδὲν ἀνόσιον μηδὲ παρὰ τοὺς νόμους
πράττειν αὐτοὺς κατελιθμένα, πλὴν τό γε ἅμα τῇ ἐπι-
δοχοιζομένους, τὸν Χριστὸν θεοῦ δίκην ὑμνεῖν· τὸ δὲ
μοιχεύειν καὶ φονεῦειν, καὶ τὰ συγγενῆ τούτοις ἀθέ-
μιτα πλημμελήματα, καὶ αὐτοὺς ἀπαγορεύειν, πάντα
τε πράττειν ἀκολούθως τοῖς νόμοις. Πρὸς δ' τὸν Τραϊα-
νὸν δόγμα τοῖονδε τεθεικέναι, τὸ Χριστιανῶν φύλον
μὴ ἐκζητεῖσθαι μὲν, ἐμπέσον δὲ κολάζεσθαι· οὗ γενο-
μένου, ποσῶς μὲν τοῦ διωγμοῦ σβεσθῆναι τὴν ἀπειλήν
σφοδρότατα ἐγκριμένου, οὗ χειρονάς γε μὴν τοὺς κακουρ-
γεῖν περὶ ἡμᾶς ἐθέλουσι λείπεσθαι προφάσεις, ἐσθ' ὅπη
μὲν τῶν δῆμων, ἐσθ' ὅπη δὲ καὶ τῶν κατὰ χώρας ἀρ-
χόντων, τὰς καθ' ἡμῶν συσκευαζομένων ἐπιβουλάς, ὡς
καὶ ἄνευ προφανῶν διωγμῶν, μερικῶς κατ' ἐπαρχίαν
ἐξέπτεσθαι, πλείους τε τῶν πιστῶν διαφόροις ἐναγω-
νίζεσθαι μαρτυροῖς. Εἰληπται δ' ἡμῖν ἡ ἱστορία, ἐξ
τῆς ἀνωτέρω δεδηλώκαμεν τοῦ Τερτυλλιανοῦ Ῥωμαϊκῆς
Ἀπολογίας, ἧς ἡ ἔρμηνεῖα τοῦτον ἔχει τὸν τρόπον·
« Καίτοι εὐρήκαμεν καὶ τὴν εἰς ἡμᾶς ἐπιζητήσιν κε-
κλυμένην. Πλίνιος γὰρ Σεκουῦνδος ἡγούμενος τῆς
ἐπαρχίας, κατακρίνας Χριστιανούς τινεas καὶ τῆς
ἀξίας ἐκβαλῶν, παραχθεις τῷ πλήθει, διεγνώσει τὴν αὐ-
τῷ λοιπὸν εἶη πρακτέον. Τραϊανῷ οὖν τῷ βασιλεῖ ἀν-
κοινώσατο λέγων, ἔξω τοῦ μὴ θούλεσθαι αὐτοὺς εἰδω-
λοατρεῖν, οὐδὲν ἀνόσιον ἐν αὐτοῖς εὐρηκέναι. Ἐμή-
νυε δὲ καὶ τοῦτο, ἀνίστασθαι ἕωθεν τοὺς Χριστιανούς,
καὶ τὸν Χριστὸν θεοῦ δίκην ὑμνεῖν, καὶ πρὸς τὸ τὴν
ἐπιστήμην αὐτῶν διαφυλάσσειν (62), κωλύεσθαι φο-
νεύειν, μοιχεύειν, πλεονεκτεῖν, ἀποστερεῖν καὶ τὰ
τούτοις ὅμοια. Πρὸς ταῦτα ἀντέγραψε Τραϊανός, τὸ
τῶν Χριστιανῶν φύλον μὴ ἐκζητεῖσθαι μὲν, ἐμπέ-
σον δὲ κολάζεσθαι (63). » Καὶ ταῦτα μὲν ἐν τούτοις
ἔν.

ΚΕΦΑΛΑΙΟΝ ΔΔ΄.

Ὅπως τῆς Ῥωμαίων Ἐκκλησίας τέταρτος Εὐ-
άρετος ἡγήται (Nic. H. E. III, 25).

Τῶν δὲ ἐπὶ Ῥώμῃς ἐπισκόπων ἔπει τρίτῳ τῆς τοῦ

(61) Καὶ ταῦτα μὲν οὗτος περὶ τούτων διαλα-
βῶν, etc. Tota hæc pericope usque ad finem huius
capitis deest in codicibus nostris Maz., Med. et
Fuk. Sed neque Rufinus eam agnoscit, ut ex ver-
sione ejus apparet. Ac mihi quidem videtur tota
hæc clausula spuria esse ac supposititia. Putavit
enim quisquis hanc addidit, ea quæ præcedunt
verba esse Hegesippi, cum tamen non sint Hege-
sippi, sed ipsius Eusebii, ut discimus ex capite 22,

CAPUT XXXIII.

Quomodo Trajanus Christianos vetuit inquirei.

Tanta porro et tam gravis plerisque in locis
adversus nostros persecutio tunc temporis sævie-
bat, ut Plinius Secundus, inter provinciarum recto-
res celeberrimus, motus martyrum multitudi-
ne, ad principem retulerit de numero eorum qui fidei
causa obtruncabantur: simulque indicaverit, de-
prehendisse se nihil ab illis impie, nihil adversus
leges actitari: nisi quod primo diluculo excitati,
Christo tanquam deo hymnos canerent: cæterum
adulteria, homicidia, et reliqua hujusmodi crimina
illos etiam aversari, cunctaque ex præscripto legum
agere. Quibus respondens Trajanus, edixit:
Christianos quidem requirendos non esse, oblatos
vero puniri oportere. Quo facto, persecutionis
incendium quod nobis violentius incumberebat,
relictum quidem aliqua ex parte videbatur: iis
tamen qui nos maligne et fraudulenter aggredi
vellent, non minor opportunitas suppetebat: alibi
populo, alibi præsidibus provinciarum adversus
nostros insidias comparantibus. Adeo ut si non
palam et publice, locales tamen in aliquot provin-
ciis persecutiones exardescerent, et plurimi ex fide-
libus multiplicis martyrii certamen subirent. Porro
ex Tertulliani Apologetico Latine conscripto, cujus
jam supra mentionem fecimus, hæc a nobis est
desumpta narratio. « Atqui invenimus, inquit, in-
quisitionem quoque in nos prohibitam. Plinius enim
Secundus cum provinciam regeret, damnatis qui-
busdam Christianis, quibusdam gradu pulsus, ipsa
tandem multitudine perturbatus, quid de cætero
ageret, consuluit tunc Trajanum imperatorem:
allegans præter obstinationem non sacrificandi,
nihil aliud se de sacramentis eorum comperisse,
quam cætus antelucanos ad canendum 106
Christo ut deo, et ad confœderandam disciplinam:
homicidium, adulterium, fraudem, perfidiam et
cætera scelera prohibentes. Tunc Trajanus re-
scripsit, hoc genus inquirendos quidem non esse,
oblato vero puniri oportere. » Et hæc quidem ita
se habebant.

CAPUT XXXIV.

Quod Ecclesiam Romanam quartus rexerit
Evarestus.

Ex Romanis autem pontificibus Clemens anno

lib. IV.

(62) Καὶ πρὸς τὸ τὴν ἐπιστήμην αὐτῶν διαφυ-
λάσσειν. Tertulliani verba Græcus interpres infe-
liciter reddidit. Neque enim ἐπιστήμη est disci-
plina, nec διαφυλάσσειν idem est quod confœderare.
Mallet igitur ita interpretari locum Tertulliani, καὶ
ἵνα ὡςπερ τι σύμβολον ἔχωσι τῆς αὐτῶν πολι-
τείας.

(63) Ἐμπέσον δὲ κολάζεσθαι. Male item hoc

supradicti imperatoris tertio abiit e vita, Evaresto A sacerdotium relinquens, cum novem totos annos prædicationem verbi divini procurasset.

CAPUT XXXV.

Quod tertius Hierosolymorum Ecclesiae præfuit Justus

Symeone quoque ad hunc quem diximus modum vita defuncto, Hierosolymitani episcopatus sedem Justus quidam Judæus capessit. Quippe ea tempestate innumerabiles ex circumcissione ad Christi fidem transierant.

CAPUT XXXVI.

De Ignatio et ejus epistolis.

Iisdem temporibus florebat in Asia Polycarpus B apostolorum discipulus, qui a familiaribus ac ministris Domini, Smyrnenis Ecclesiae episcopatum acceperat. Papias quoque, Hierapolitanus episcopus, eadem ætate celebris fuit, vir imprimis disertus et eruditus, ac Scripturarum peritus. Ignatius præterea multorum sermonibus nostra etiam ætate celebratus, secundus post Petrum Antiochensem Ecclesiam sortitus est. Hic ob fidem Christi e Syria ad urbem Romam perductus, bestiis objectus esse dicitur. Et cum per Asiam sub accuratissima satellitum custodia ductaretur, singularum nihilominus civitatum quas ingrederetur, Ecclesias sermonibus et cohortationibus suis confirmans, monebat imprimis ut sibi a pravis hæreticorum opinionibus caverent, quæ tunc primum in lucem emergere cum cœpissent, copiosius pullulabant, hortatusque est ut apostolorum traditionibus tenaciter inhærent: quas quidem ad certiore posteritatis 107 notitiam testimonio suo confirmatas scriptis mandare necessarium duxit. Itaque cum Smyrnam venisset, in qua tum erat Polycarpus, unam quidem epistolam scripsit ad Ecclesiam Ephesiorum, in qua Onesimi ipsorum pastoris mentionem facit. Alteram quoque dedit ad Ecclesiam Magnesiæ civitatis quæ ad Mæandrum sita est, in qua etiam Damam episcopum nominat. Aliam item ad Ecclesiam Trallianorum, cujus antistitem tunc fuisse memorat Polybium. Præter has est et alia ejus epistola ad Ecclesiam urbis Romæ, in qua orat atque hortatur Romanos, ne martyrium a se depellentes ac deprecantes, spe ac voto se fraudare velint. Sed operæ pretium fuerit ad confirmationem eorum quæ

loco Græcus interpres Tertullianus. Oblatos enim dicit Tertullianus seu potius Trajanus, eos qui iudicibus exhibentur. Sic enim Latini loqui solent. Sensus igitur rescripti imp. Trajani adversus Christianos hic est: Rectores provinciarum non debere per speculatores et satellites suos curiosius indagare genus et sectam Christianorum. Si qui tamen Christiani ab officialibus fortuito deprehensi sint, et in iudicium adducti, vel si ab accusatoribus denunciati sint, eos omnino puniri oportere.

(64) Παπίας, ἀνὴρ τὰ πάντα ὅτι μάλιστα λογιστάτος, καὶ τῆς Γραφῆς εἰδήμων. Totum hoc elogium Papiæ deest in nostris codicibus Maz., Med. et Fuk. Sed neque Rufinus hæc verba in suis exim-

proseirhmenou basiléws árçhῆs; Κλήμης Εὐαρέστου παραδούς τὴν λειτουργίαν, ἀναλύει τὸν βίον, τὰ πάντα προστάς ἔτη ἔννεα τῆς τοῦ θεοῦ λόγου διδασκαλίας.

ΚΕΦΑΛΑΙΟΝ ΔΕ΄.

Ὁς τρίτος τῆς Ἱεροσολύμων Ἰουστός ἠγείται (Nic. H. E. III, 2).

Ἄλλὰ καὶ τοῦ Συμεῶνος τὸν δηλωθέντα τελειωθέντος τρόπον, τῆς ἐν Ἱεροσολύμοις ἐπισκοπῆς τὸν θρόνον Ἰουδαῖος τις ὄνομα Ἰουστός, μυρίων ὄσων ἐκ περιτομῆς εἰς τὸν Χριστὸν τρηκαῦτα πεπιστευκότων εἰς καὶ αὐτὸς ὢν, διαδέχεται.

ΚΕΦΑΛΑΙΟΝ ΔΓ΄.

Περὶ Ἰγνατίου καὶ τῶν ἐπιστολῶν αὐτοῦ (Nic. H. E. III, 29).

Διέπρεπέ γε μὴν κατὰ τούτους ἐπὶ τῆς Ἀσίας τῶν ἀποστόλων ὀμιλητῆς Πολύκαρπος, τῆς κατὰ Σμύρναν Ἐκκλησίας πρὸς τῶν αὐτοπτῶν καὶ ὑπηρετῶν τοῦ Κυρίου τὴν ἐπισκοπὴν ἐγχεχειρισμένος. Καθ' ὃν ἐγνωρίζετο Παπίας τῆς ἐν Ἱερὰ πόλει παροικίας καὶ αὐτὸς ἐπίσκοπος, [ἀνὴρ τὰ πάντα ὅτι μάλιστα λογιστάτος καὶ τῆς Γραφῆς εἰδήμων (64),] ὃ τε παρὰ πλείστοις εἰσέτι νῦν διαδόχτος Ἰγνάτιος, τῆς κατ' Ἀντιόχειαν Πέτρου διαδοχῆς δεύτερος τὴν ἐπισκοπὴν κεκληρωμένος. Λόγος δ' ἔχει τοῦτον ἀπὸ Συρίας ἐπὶ τὴν Ῥωμαίων πόλιν ἀναπεμφθέντα, θηρίων γενέσθαι βόραν τῆς εἰς Χριστὸν μαρτυρίας ἔνεκεν· καὶ δὴ τὴν δι' Ἀσίας (65) ἀνακομιδὴν μετ' ἐπιμελεστάτης φρουρῶν φυλακῆς ποιούμενος, τὰς κατὰ πόλιν αἰς ἐπεδήμει παροικίας, ταῖς διὰ λόγων ὀμιλίας τε καὶ προτροπαῖς ἐπιβρώννυς, ἐν πρώτοις μάλιστα προφυλάττεσθαι τὰς αἰρέσεις ἄσπι τότε πρώτον ἀναφύεσας καὶ ἐπιπολαζούσας παρήνει, πρῶτον ἐπὶ τὴν ἀπὸ πρὸς εἰς τῶν ἀποστόλων παραδόσεως, ἣν ὑπὲρ ἀσφαλείας καὶ ἐγγράφως ἤδη μαρτυρούμενος, διατυποῦσθαι ἀναγκαῖον ἠγείτο. Οὕτω δὴ τὰ ἐν Σμύρνην γενόμενος, ἐνθα ὁ Πολύκαρπος ἦν, μίαν μὲν ἐπιστολὴν τῇ κατὰ τὴν Ἐφεσον Ἐκκλησίᾳ γράφει, ποιμένος αὐτῆς μνημονεύων Ὀνησίμου, ἐτέραν δὲ τῇ ἐν Μαγνησίᾳ τῇ πρὸς Μαϊάνδρην, ἐνθα πάλιν ἐπισκόπου Δάμα μνήμην πεποιήται· καὶ τῇ ἐν Τράλλεσι δὲ ἄλλῃ, ἧς ἀρχοντα τότε ὄντα Πολύβιον ἱστορεῖ. Πρὸς ταῦταις καὶ τῇ Ῥωμαίων Ἐκκλησίᾳ γράφει, ἣ καὶ παράκλησιν προτείνει, ὡς μὴ παραιτησάμενοι τοῦ μαρτυρίου, τῆς ποθουμένης αὐτὸν ἀποστερησάμενοι ἐλπίδος. Ἐξ ὧν καὶ βραχύτατα εἰς ἐπίδειξιν τῶν εἰρημένων παραθέσθαι ἀξιον. Γράφει δὴ οὖν κατὰ λέξιν: Ἐκ τῆς Συρίας μέχρι Ῥώμης θηριομαχῶ διὰ γῆς καὶ θαλάσσης, νυκτὸς καὶ ἡμέ-

plaribus legerat, ut ex ejus interpretatione colligitur. Quare non dubito quin hæc verba ab imperito quodam scholiaste adjecta sint, præter Eusebii mentem atque sententiam. Quomodo enim fieri potest ut Eusebius Papiam hic appellet virum doctissimum, et Scripturarum peritissimum, cum ipsemet in fine hujus libri diserte affirmet, Papiam fuisse mediocri ingenio præditum, planeque rudem ac simplicem.

(65) Καὶ δὴ τὴν δι' Ἀσίας. Ita legitur in codice Regio quem secutus est Rob. Stephanus. Sed quatuor alii codices, Mazarinus scilicet ac Medicæus, cum Fuk. et Saviliano, scriptum habent οὗτος δὴ οὖν τὴν δι' Ἀσίας ἀνακομιδὴν, etc.

ρας, ἐνδεδεμένος δέκα λεοπάρδοις, ὃ ἐστὶ στρατιωτικὸν τάγμα, οἳ καὶ εὐεργετούμενοι, χεῖρους γίνονται: (66). Ἐν δὲ τοῖς ἀδικήμασι αὐτῶν μᾶλλον μαθητεύομαι, ἀλλ' οὐ παρὰ τοῦτο δεδικαιώμαι. Ὀναίμην τῶν θηρίων τῶν ἐμοὶ ἐτόιμων ἃ καὶ εὐχομαι σύντομά μοι εὐρεθῆναι, ἃ καὶ κατακέυσω συντόμως με καταφαγεῖν, οὐχ ὡς περ τινῶν δειλαινόμενα οὐχ ἤψαντο· καὶ αὐτὰ δὲ ἄκοντα μὴ θέλη, ἐγὼ προσβιάσομαι. Συγγνώμην μοι ἔχετε. Τί μοι συμφέρει, ἐγὼ γινώσκω. Νῦν ἄρχομαι μαθητῆς εἶναι. Μηδὲν με ζηλώσαι (67) τῶν ὁρατῶν καὶ ἀοράτων, ἵνα Ἰησοῦ Χριστοῦ ἐπιτύχω, πῦρ καὶ σταυρὸς, θηρίων τε συστάσεις, σκορπισμοὶ ὀστέων, συγχοπαὶ μελῶν, ἀλεσμοὶ (68) ὅλου τοῦ σώματος, κολάσεις τοῦ διαβόλου εἰς ἐμὲ ἐρχέσθωσαν, μόνον ἵνα Ἰησοῦ Χριστοῦ ἐπιτύχω. Ἔ Καὶ ταῦτα μὲν ἀπὸ τῆς δηλωθείσης πόλεως ταῖς καταλεχθεῖσαις Ἐκκλησίαις διευτυπώσατο. Ἡδὲ δ' ἐπέκεινα τῆς Σμύρνης γενόμενος, ἀπὸ Τρωάδος τοῖς τε ἐν Φιλαδελφείᾳ αὐθις διὰ γραφῆς ὁμιλεῖ, καὶ τῇ Σμυρναίων Ἐκκλησίᾳ, ἰδίως τε τῇ ταύτης προσηγομένῃ Πολυκάρπῳ· ὃν οἶα δὲ ἀποστολικὸν ἄνδρα εὖ μάλα γνωρίζων, τὴν κατ' Ἀντιόχειαν αὐτῷ ποιμνην, ὡσάν γνήσιος καὶ ἀγαθὸς ποιμὴν παρατίθεται, τὴν περὶ αὐτῆς φροντίδα διὰ σπουδῆς ἔχειν αὐτὸν ἀξίων. Ὁ δ' αὐτὸς Σμυρναίους γράφων, οὐκ οἶδ' ὅπως ἐρητοῖς (69) συγχέχρηται, τοιαῦτα τινα περὶ τοῦ Χριστοῦ διεξιόν· Ἐγὼ δὲ καὶ μετὰ τῆν ἀνάστασιν (70) ἐν σαρκὶ αὐτὸν οἶδα, καὶ πιστεύω

A diximus, nonnulla ex iis litteris hic ascribere. Scribit igitur in hunc modum: « A Syria Romam usque cum bestiis depugno, terra marique, noctu et interdiu, colligatus decem leopardis, hoc est, manipulo militum: qui beneficiis a me affecti, sæviore sunt. Verum ego injuriis quidem illorum erudior: non idcirco tamen justificatus sum. Utinam fruatur bestiis illis quæ mihi paratæ sunt! Quas equidem opto ut quamprimum inveniam. Palpaturus sum eas, ut me celeriter devorent, nec metu absterritæ mihi parcant, quemadmodum aliquibus pepercerunt. Quod si forte recusabunt, ego eas vi adigam. Veniam mihi date. Nunc quidnam mihi conducatur. Nunc tandem incipio esse discipulus Christi. Nulla res tam earum quæ adspectabiles sunt, quam earum quæ sub oculos non cadunt, animum meum capiat, ut Jesu Christo possim potiri. Ignis, crux, bestiarum impetus, ossium distractio, confractio membrorum, ac totius corporis contusio, diaboli denique supplicia in me unum incursent, dummodo Christo frui mihi liceat. » Et hæc quidem ille ex Asia ad Ecclesias superius memoratas perscripsit. Postea vero a Smyrna ulterius progressus, cum Troadem venisset, inde ad Philadelphenses litteras dedit, et ad Smyrnæorum Ecclesiam, privatimque ad Polycarpum eorum episcopum. Quem cum apostolicum virum esse plane cognosceret, ipsi tanquam

(66) *Χεῖρους γίνονται*. In codice Maz., Med. et Fuketiano legitur *χεῖρονες γίνονται*. Paulo post lego cum Isaaco Vossio ἃ καὶ εὐχομαι σύντομά μοι εὐρεθῆναι. Quam emendationem confirmat Rufini versio. Sic enim verit: *Quas et ego opto acriores parari*. Sύντομα igitur legit Rufinus, non σύντομα. Idem error a nobis castigatus est infra in libro vi, ubi de martyrio Apolloniæ. Illic enim σύντομως excusum erat pro συντόνωσ.

(67) *Μηδὲν με ζηλώσαι*. Ante has voces in omnibus nostris codicibus apposita est media distinctio, non autem finalis. Rufinus tamen et Musculus ac Christophoronus ante hæc verba finalem distinctionem videntur posuisse. Nam Rufinus quidem ita verit: *Nunc incipio esse discipulus Christi. Facessat invidia vel humani affectus, vel nequitia spiritalis, ut Jesum Christum merear adipisci*. Musculus vero ita verit: *Nunc incipio esse discipulus. Nihil visibilium moror, nihil invisibilium, ut Jesum Christum acquiram*. At Christophoroni interpretatio hæc est: *Jam incipio Christi discipulus esse. Facessat a me rerum omnium sive oculis subjectarum, sive eorum aciem fugientium admiratio, ut Jesum Christum assequar*. Sed vetus interpres Ignatii, et Joannes Langus mediam duntaxat distinctionem ante hæc verba posuerunt. Langi quidem versio hæc est: *Nunc demum discere incipio: nihil optare aut desiderare rerum omnium et invisibilium et visibilium, ut ad Jesum Christum veniam*. Quænam porro harum interpretationum optima sit ac verissima, difficile est affirmare, præsertim cum de vera hujus loci lectione non satis constet. Omnes quidem interpretes verbum *ζηλώσαι* ita acceperunt, quasi in infinitivo positum esset. Certe in omnibus codicibus nostris circumflectitur, præterquam in Mazarino qui accentum omisit. At Rufinus verbum *ζηλώσαι* accepit pro aoristo primo optativi modi, ut ex ejus versione colligitur. Quam quidem interpretationem reliquis præferendam duco, quippe quæ verbis beati Ignatii aptius conveniat. Idem igitur

est ac si dixisset Ignatius: Nemo mihi invidet hanc gloriam discipuli Christi, nemo me ab ejus complexu divellit. Alludit enim sanctissimus martyr, ut et alibi solet, ad verba illa apostoli Pauli: *Quis me separabit a charitate Christi?* Si quis tamen Christophoroni ac Musculi versionem sequi malit, quod quidem et nos fecimus, subaudiendum est verbum *συμβάλω*. Posset etiam non incommode locus hic ita restitui: *Nῦν ἄρχομαι μαθητῆς εἶναι, μηδὲν τε ζηλώσαι τῶν ὁρατῶν καὶ ἀοράτων*. Quæ lectio mihi quidem valde placet.

(68) *Ἀλεσμοί*. Ἀλησμοί ex codice Regio edidit Stephanus. Sed in tribus reliquis scriptum est *ἀλεσμοί*, quod est usitatus.

(69) *Οὐκ οἶδ' ὅπως ἐρητοῖς*. Hæc de Christo narratio B. Ignatii desumpta est ex Evangelio secundum Hebræos, quod, ab Eusebio omissum aut ignoratum, docuit nos Hieronymus in libro *De scriptoribus ecclesiasticis*, ubi de Ignatio loquitur his verbis: *Inde egrediens scripsit ad Smyrnæos et proprie ad Polycarpum, commendans illi Antiochensem Ecclesiam. In qua et de Evangelio quod nuper a me translatus est, sub persona Christi ponit testimonium, dicens: « Ego vero et post resurrectionem in carne eum vidi, et credo quia sit. Et quando venit ad Petrum, et ad eos qui cum Petro erant, dixit eis: Ecce palpate me et videte me quia non sum dæmonium incorporale, » etc. Idem scribit in lib. xviii *Commentariorum in Isaiam*. Vide Usorium in *adnotationibus ad epistolas Ignatii*, pag. 43, et Petrum Halloixium in *notationibus ad Vi am Ignatii*, cap. 1, pag. 385.*

(70) *Ἐγὼ δὲ καὶ μετὰ τῆν ἀνάστασιν*. In codice Medicæo hoc scholion ad marginem ascriptum inveni: *Ὅρα τὸν ἄνδρα τοῦτον μὴ τὴν ὁμοίαν ὄσαν, καὶ περὶ τῆς ἐκ νεκρῶν μετὰ σώματος εἶναι κρείττονος καὶ ἀφθάρτου ἀναστάσεως, ἔχοντα, καὶ τοῖς ἄλλοις ἐστὶν ἀξιάστος*. Id est: *Vide ut vir iste, alioqui admiratione dignus, non recte sentit de resurrectione mortuorum. In qua corpus multo perfectius*

bonus ac fidelis pastor, gregem Antiochenæ Ecclesiæ commendavit : rogans ut omni cura ac diligentia illum fovere vellet. Idem in epistola ad Smyrnæos de Servatore nostro **108** loquens, quædam ejus verba recitat, quæ unde acceperit ignoro. « Ego vero, inquit, post resurrectionem Dominum ipsum in carne apparuisse scio et credo. Qui cum ad Petrum et cæteros ejus comites accessisset, dixit illis : Apprehendite, contrectate me, et videte, quod non sum incorporeus spiritus. Statimque cum contrectantes, crediderunt. » Hujus porro Ignatii et martyrium et epistolas commemorat Irenæus his verbis : « Quemadmodum dixisse fertur quidam e nostris ob Christi fidem damnatus ad bestias : Frumentum ego sum Dei, et ferarum dentibus molor atque comminuo, ut panis mundus efficiar. » Sed et Polycarpus in sua ad Philippenses epistola eandem meminit epistolarum : « Obsecro, inquit, vos omnes, ut pareatis præpõsitis vestris, omnemque patientiam exerceatis, quam spectastis non solum in Iguatio, Rufo ac Zosimo viris beatissimis, sed etiam in aliis civibus atque inquilinis vestris; et in ipso præcipue Paulo, cæterisque apostolis : pro certo habentes, quod hi omnes non frustra cucurrerunt, sed in fide ac justitia ingressi, ad locum sibi a Deo debitum pervenerunt, quandoquidem et passionum ejus participes exstiterant. Neque enim præsens sæculum, sed cum qui pro nobis passus et a Deo suscitatus est adamarunt. » Et paulo post addit : « Scripsistis ad me et vos et Ignatius, ut si quis forte in Syriam proficisceretur, vestras litteras eo deferret. Quod quidem perficiam si tempus opportunum nactus fuero : vel ego ipse, vel per alium quempiam, cui id munus vestra causa delegabo. Epistolas omnes Ignatii quas ad me scripsit, et quascunque demum apud nos reperire poterimus, quemadmodum vobis mandastis, ad vos misimus. Quas quidem huic epistolæ subjecimus. Ex his magnam utilitatem percipere vobis licebit. Continent enim fidem, patientiam, et cætera quæ ad augendum Domini nostri cultum pertinent. » Atque hæc quidem de Ignatio. Quo defuncto, episcopatum Antiochenæ Ecclesiæ suscepit Heros.

109 CAPUT XXXVII.

De Evangelii prædicatoribus qui adhuc ea ætate florebant.

Eadem tempestate floruit etiam Quadratus, qui cum Philippi filibus prophetica gratia illustris fuisse memoratur. Præter hos alii quoque complures eodem tempore vixerunt, inter apostolorum successores principem obtinentes locum. Qui utpote discipuli tantorum virorum admirabiles plane ac divini, Ecclesiarum fundamenta quæ variis in locis

erit nec corruptioni obnoxium. Ego vero quid hic scholiastes sibi voluerit, prorsus ignoro. Neque enim in verbis Ignatii quidquam est reprehendendum. Sed fortasse Græculus ille qui hoc scholion primus scripsit, Eutychieam hæresim sectabatur. De qua vetustissimus scriptor in Vita Gregorii Magni ita scribit : Qui cum adhuc esset in eadem urbe positus, nascentem ibi novam hæresim de statu nostræ resurrectionis, ipso quo exortu est initio, juvante Dei gratia catholicæ veritatis, attrivit. Siquid in Eutychieus, ejusdem urbis episcopus, dogmatizabat, corpus

δυνα. Καὶ ὅτε πρὸς τοὺς περὶ Πέτρον ἐλήλυθεν, ἔφη αὐτοῖς· Λάβετε, ψηλαφήσατέ με καὶ ἴδετε, ὅτι οὐκ εἰμι δαιμόνιον ἀσώματον· καὶ εὐθὺς αὐτοῦ ἤψαντο, καὶ ἐπίστευσαν. » Οὐδὲ δὲ αὐτοῦ τὸ μαρτύριον καὶ ὁ Εἰρηναῖος, καὶ τῶν ἐπιστολῶν αὐτοῦ μνημονεύει λέγων οὕτως· « Ὡς εἶπέ τις τῶν ἡμετέρων διὰ τὴν πρὸς Θεὸν μαρτυρίαν κατακριθεὶς πρὸς θηρία· Ὅτι σῆτος εἰμι Θεοῦ, καὶ δι' ὀδόντων θηρίων ἀλφθομαι, ἵνα καθαρὸς ἄρτος εὐρεθῶ. » Καὶ ὁ Πολύκαρπος δὲ τούτων αὐτῶν μέμνηται ἐν τῇ φερομένῃ αὐτοῦ Πρὸς Φιλιππησίους ἐπιστολῇ, φάσκων αὐτοῖς βήμασι· « Παρακαλῶ ὄν πάντας ὑμᾶς πειθαρχεῖν καὶ ἄσκειν πᾶσαν ὑπομονήν, ἣν εἶδετε κατ' ὀφθαλμοῦς οὐ μόνον ἐν τοῖς μακαρίοις Ἰγνατίῳ καὶ Ρούφῳ, καὶ Ζωσίμῳ, ἀλλὰ καὶ ἐν ἄλλοις τοῖς ἐξ ὑμῶν, καὶ ἐν αὐτῷ Παύλῳ καὶ τοῖς λοιποῖς ἀποστόλοις, πεπεισμένους ὅτι οὗτοι πάντες οὐκ εἰς κενὸν ἔδραμον, ἀλλ' ἐν πίστει καὶ δικαιοσύνῃ, καὶ ὅτι εἰς τὸν ὀφειλόμενον αὐτοῖς τόπον εἰσι παρὰ Κυρίου, ἧ καὶ συνέπαθον. Οὐ γὰρ τὸν νῦν ἠγάπησαν αἰῶνα, ἀλλὰ τὸν ὑπὲρ ἡμῶν ἀποθανόντα, καὶ δι' ἡμᾶς ὑπὸ τοῦ Θεοῦ ἀναστάντα. » Καὶ ἔξης ἐπιφέρει· « Ἐγράψατέ μοι καὶ ὑμεῖς καὶ Ἰγνάτιος, ἵνα ἐάν τις ἀπέρχηται εἰς Συρίαν, καὶ τὰ παρ' ὑμῶν ἀποκομίση γράμματα. Ὅπερ ποιήσω, ἐάν λάθω καιρὸν εὐθετον, εἴτε ἐγὼ, εἴτε ὃν πέμπω πρεσβεύοντα καὶ περὶ ὑμῶν. Τὰς ἐπιστολάς Ἰγνατίου τὰς πεμφθείσας ἡμῖν ὑπ' αὐτοῦ, καὶ ἄλλας ὅσας εἶχομεν παρ' ἡμῖν, ἐπέμψαμεν ὑμῖν καθὼς ἐνετέλλασθε. Αἴτινες ὑποταταγμένοι εἰσι τῇ ἐπιστολῇ ταύτῃ· ἐξ ὧν μέγала ὠφελήθηται δυνήσεσθε. Περιέχουσι γὰρ πίστιν καὶ ὑπομονήν καὶ πᾶσαν οἰκοδομήν τὴν εἰς τὸν Κύριον ἡμῶν ἀνήκουσαν. » Καὶ τὰ μὲν περὶ τὸν Ἰγνάτιον τοιαῦτα. Διαδέχεται δὲ μετ' αὐτὸν τὴν Ἀντιοχείας ἐπίσκοπὸν Ἡρώς.

et quascunque demum apud nos reperire poterimus, quemadmodum vobis mandastis, ad vos misimus. Quas quidem huic epistolæ subjecimus. Ex his magnam utilitatem percipere vobis licebit. Continent enim fidem, patientiam, et cætera quæ ad augendum Domini nostri cultum pertinent. » Atque hæc quidem de Ignatio. Quo defuncto, episcopatum Antiochenæ Ecclesiæ suscepit Heros.

ΚΕΦΑΛΑΙΟΝ ΑΖ΄.

Περὶ τῶν εἰσέτι τότε διασπερόντων εὐαγγελιστῶν (Nic. H. E. III, 21).

Τῶν δὲ κατὰ τούτους διαλαμψάντων καὶ Κοδράτος ἦν· ὃν ἅμα ταῖς Φιλίππου θυγατράσι προφητικῶν χάρισματι λόγος ἔχει διαπρέψαι. Καὶ ἄλλοι δ' ἐπὶ τούτοις πλείους ἐγνωρίζοντο κατὰ τοῦσδε, τὴν πρώτην τάξιν τῆς τῶν ἀποστόλων ἐπέχοντες διαδοχῆς· οἳ καὶ ἅτε τηλικῶνδε ὄντες μαθηταὶ Θεοπρεπῆς (71), τοὺς κατὰ πάντα τόπον τῶν Ἐκκλησιῶν προκαταβλή-

nostrum in illa resurrectionis gloria impalpabile, reniis aereque subtilius esse futurum. Quibus ille auditis, et ratione veritatis et exemplo Deminice resurrectionis ostendit, hoc dogma orthodoxæ fidei in omnibus esse contrarium, etc. Exstat hæc Vita in manuscripto codice Musciacensi, digna profecto quæ typis edatur. Est enim longe antiquior ac purior illa quam Henricus Canisius edidit.

(71) *Μαθηταὶ Θεοπρεπῆς.* Rectius in codicibus nostris Maz., Med. et Fuk. et Savil. scriptum est διαπρεπῆς μαθηταί.

θέοντας ὑπὸ τῶν ἀποστόλων θεμελίους ἐπωκοδόμουν, αὐξοντες εἰς πλεόν τὸ κήρυγμα, καὶ τὰ σωτήρια σπέρματα τῆς τῶν οὐρανῶν βασιλείας ἀνά πᾶσαν εἰς πλάτος ἐπισπεύροντες τὴν οἰκουμένην. Καὶ γὰρ δὴ πλείστοι τῶν τότε μαθητῶν σφοδρότερον φιλοσοφίας ἔρωτι πρὸς τοῦ θεοῦ λόγου τὴν ψυχὴν πληττόμενοι, τὴν σωτήριον πρότερον ἀπεπλήρουν παρακάλειυσιν, ἐνδεῖσι νέμοντες τὰς οὐσίας. Ἐπειτα δὲ ἀποδημίας στελλόμενοι, ἔργον ἐπέτελουν εὐαγγελιστῶν, τοῖς ἔτι πάμπαν ἀνηκόοις τοῦ τῆς πίστεως λόγου κηρύττειν τὸν Χριστὸν φιλοτιμούμενοι, καὶ τὴν τῶν θείων εὐαγγελίων παραδίδδοι γραφῆν. Οὗτοι δὲ θεμελίους τῆς πίστεως ἐπὶ ξένοις τιὰ τόποις αὐτὸ μόνον καταβάλλόμενοι, ποιμένας τε καθιστάντες ἑτέρους, τούτοις τε αὐτοῖς ἐγγχειρίζοντες τὴν τῶν ἀρτίως εἰσαρχθέντων γεωργίαν, ἑτέρας αὐτοὶ πάλιν χώρας τε καὶ ἔθνη μετήεσαν, σὺν τῇ ἐκ Θεοῦ χάριτι καὶ συνεργίᾳ, ἐπεὶ καὶ τοῦ θεοῦ Πνεύματος εἰσέτι τότε δι' αὐτῶν πλείστα παράδοξοι δυνάμεις ἐνήργουν, ὥστε ἀπὸ πρώτης ἀκροάσεως, ἀθρώως αὐτανδρα πλήθη προθύμως τὴν εἰς τὸν τῶν ὄλων Δημιουργὸν εὐσέβειαν αὐταῖς ψυχαῖς καταδέχσθαι (72). Ἀδυνάτου δ' ὄντος ἡμῖν ἅπαντας ἐξ ὀνόματος ἀπαριθμεῖσθαι, ὅσοι ποτὲ κατὰ τὴν πρώτην τῶν ἀποστόλων διαδοχὴν ἐν ταῖς κατὰ τὴν οἰκουμένην Ἐκκλησίαις γενέσθαι ποιμένες ἢ καὶ εὐαγγελιστὰς, τούτων εἰκότως ἐξ ὀνόματος γραφῆ μόνων τὴν μνήμην κατατεθειμένα, ὧν ἔτι καὶ νῦν εἰς ἡμᾶς δι' ὑπομνημάτων τῆς ἀποστολικῆς διδασκαλίας ἢ παραδόσεως φέρεται.

ΚΕΦΑΛΑΙΟΝ ΔΗ΄.

Περὶ τῆς Κλήμεντος ἐπιστολῆς καὶ τῶν ψευδῶς εἰς αὐτὸν ἀναγερομένων (Nic. II. E. III, 18).

Ὅσπερ οὖν ἀμέλει τοῦ Ἰγνατίου ἐν αἷς κατελέξαμεν ἐπιστολαῖς, καὶ τοῦ Κλήμεντος ἐν τῇ ἀνωμολογημένην παρὰ πᾶσιν, ἦν ἐκ προσώπου τῆς Ῥωμαίων Ἐκκλησίας τῇ Κορινθίων διετυπώσατο. Ἐν ἣ τῆς πρὸς Ἑβραίους πολλὰ νοήματα παραθεῖς, ἤδη δὲ καὶ αὐτολεξεῖ ῥητοῖς τισιν ἐξ αὐτῆς χρησάμενος, σαφέστατα παρίστησιν ὅτι μὴ νέον ὑπάρχει τὸ σύγγραμμα. Ὅθεν εἰκότως ἔδοξεν, αὐτὸ τοῖς λοιποῖς ἐγκαταλεχθῆναι γράμμασι τοῦ Ἀποστόλου. Ἑβραίοις γὰρ διὰ τῆς πατρῴου γλώττης ἐγγράφως ὠμιληκότος τοῦ Παύλου, οἱ μὲν τὸν εὐαγγελιστὴν Λουκᾶν, οἱ δὲ τὸν Κλήμεντα τοῦτον αὐτὸν ἐρμηνεύσαι λέγουσι τὴν γραφῆν. Ὁ καὶ μᾶλλον εἴη ἂν ἀληθές, τῷ τὸν ὅμοιον τῆς φράσεως χαρακτήρα τὴν τε τοῦ Κλήμεντος ἐπιστολὴν, καὶ τὴν πρὸς Ἑβραίους ἀποσώζειν, καὶ τῷ μὴ πόρρω τὰ ἐν ἑκατέρωι τοῖς συγγράμμασι νοήματα καθεστάναι. Ἰστέον δ' ὡς καὶ δευτέρα τις εἶναι λέγεται τοῦ Κλήμεντος ἐπιστολῆ. Οὐ μὲν ἔθ' ὁμοίως τῇ προτέρᾳ καὶ ταύτην γινώριμον ἐπιστάμεθα, ὅτι μὴδὲ καὶ τοὺς ἀρχαίους αὐτῇ κεχρημένους ἴσμεν. Ἦδη δὲ καὶ ἕτερα πολυεπὴ καὶ μακρὰ συγγράμματα ὡς τοῦ αὐτοῦ χθὲς καὶ πρῶην τινὲς προήγαγον, Πέτρου

A apostoli prius jecerant, additis ædificiis exstruxerunt: prædicationem Evangelii magis ac magis promoventes, et salutaria regni cœlestis semina per universum terrarum orbem late spargentes. Siquidem plerique ex illius temporis discipulis, quorum animos ardentioris philosophiæ desiderio Verbum divinum incenderat, Servatoris nostri præceptum jam antea expleverant, divisim inter egenes facultatibus suis. Deinde relicta patria peregræ proficiscentes, munus obibant evangelistarum, iis qui fidei sermonem nondum audivissent, Christum prædicare, et sacrorum Evangeliorum libros tradere ambitiose satagentes. Hi postquam in remotis quibusdam ac barbaris regionibus fundamenta fidei jecerant, aliosque pastores constituerant, et novellæ plantationis curam iisdem commiserant, eo contenti ad alias gentes ac regiones, comitante Dei gratia ac virtute properabant. Quippe divini spiritus vis ac potentia, multa per eosdem miracula etiamtum operabatur. Adeo ut prima statim audita prædicatione, universi simul populi veri Numinis cultum promptissimo animo suscipere. Cæterum cum fieri nullo modo possit ut singulos nominatim recenseamus, quotquot primis illis apostolicæ successioni temporibus per omnes orbis terrarum Ecclesias antistes aut evangelistæ fuerunt: eorum duntaxat nomina hic commemorare statuimus, quorum monumenta apostolicam illorum doctrinam continentia adhuc supersunt.

C

110 CAPUT XXXVIII.

De Clementis Epistola, aliisque quæ falso ei tribuuntur.

Verbi gratia Ignatii, quas recensuimus epistolæ, et Clementis illa ab omnibus recepta, quam Ecclesiæ Romanæ nomine ad Corinthiorum Ecclesiam scripsit. In qua cum multas inserat sententias desumptas ex Epistola ad Hebræos, iisdemque interdum verbis utatur, satis indicat opus illud nequaquam recens esse. Quamobrem cum reliquis Apostoli scriptis non sine causa hoc etiam recensum videtur. Cum enim ad Hebræos patrio sermone scripsisset Paulus, alii Lucam evangelistam, alii hunc de quo loquimur Clementem, Epistolam illam esse interpretatum ferunt. Quod quidem verius videtur, cum præsertim et Clementis, et illa ad Hebræos Epistola eundem habeat stylum, nec utriusque scripti sententiæ valde inter se discrepent. Sciendum tamen est alteram quoque Clementis epistolam circumferri. Verum hanc non perinde receptam atque approbatam fuisse, pro certo habemus: quandoquidem vetustiores ejus testimonio nequaquam usos esse comperimus. Quidam porro alia etiam opera prolixa et copiosa sub ejus nomine heri ac nudius tertius in lucem protulerunt: puta Petri et

(72) Αὐταῖς ψυχαῖς καταδέχσθαι. Ibidem tres codices cum Saviliano scriptum habent ἐν ταῖς αὐτῶν ψυχαῖς καταδέχσθαι, quod magis probō.]

Apionis disputationes, quarum apud antiquos nulla omnino exstat mentio. Neque enim sincera rectæ fidei ab Apostolis traditæ nota in illis expressa reperitur. Et Clementis quidem quæ genuina et omnium consensu recepta sint scripta, jam satis liquet. De Ignatii quoque et Polycarpi scriptis abunde diximus.

CAPUT XXXIX.

De libris Papiæ.

Papiæ vero quinque omnino feruntur libri, quorum titulus est : *De interpretatione oraculorum Dominicorum*. Horum quinque duntaxat Papiæ librorum meminit Irenæus his verbis : « Testatur, inquit, hæc Papias Joannis auditor, et sodalis Polycarpi scriptor antiquus in quarto operis sui libro. Sunt enim ab eo quinque libri compositi. » Et hæc quidem Irenæus. At vero Papias ipse in proœmio librorum suorum, se quidem **III** sanctorum apostolorum spectatorem atque auditorem fuisse non dicit, sed ab eorum familiaribus normam fidei se accepisse testatur his verbis : « Nec pigebit, inquit, ea quæ quondam a senioribus didici ac memoriæ mandavi, cum interpretationibus nostris ascribere, ut veritas eorum

(73) Πέτρον δὴ καὶ Ἀπίωνος διαλόγους. In lib. x *Recognitionum* Clementis Romani, mentio quidem fit Appionis, qui in urbem Antiochiam advenisse dicitur cum Anubione, sub idem fere tempus quo Petrus apostolus illuc venerat. Verum de Petri cum Appione disceptatione nulla ibi sit mentio. Quid igitur dicemus? An librum Clementis qui Petri cum Appione disputationem continebat, alium esse a libris *Recognitionum*? Mihi quidem non videntur duo fuisse libri. Nam si duo fuissent libri Clementis, alter *Recognitionum*, alter vero disputationem continens Petri cum Appione, cur Eusebius unum duntaxat commemorasset, alterum vero prætermisisset? Unus igitur fuit liber ille Clementis, qui Πράξεις seu Περιοδοὶ Πέτρον inscribentur. Sed hic duas in partes erat divisus. Prior Matidiam et Faustinianum a liberis suis agnitos commemorabat; in secunda vero parte continebatur dialogus Petri cum Appione. Sane Rufinus qui illum Clementis librum latine interpretatus est, in *Epistola ad Gaudentium episcopum* testatur, duo fuisse hujus libri corpuscula apud Græcos; quorum in altero quædam legerentur, quæ alterum non habebat. Scribit etiam se consulto quædam omisisse, propterea quod a veræ fidei doctrinâ abhorrent.

(74) Καὶ Ἀππίωνος. Ita legitur hoc nomen in omnibus nostris codicibus, præterquam in Fuk. In quo Apionis nomen scribitur per simplex π, quemadmodum apud Josephum et alios. Photius tamen in *Bibliotheca* cap. 112, cum nostris exemplaribus consentit, et Clemens in lib. x *Recognitionum*, ubi ait Appionem Plistonicensem cum Anubione venisse ab Antiochia. Denique Agellius in libro sexto : *Appion*, inquit, Græcus homo qui Plistonices est appellatus. In *Lexico* Suidæ scriptum est, Ἀπίων ὁ Πλιστωνίου. Sed ex serie litterarum quæ in Lexicis observari debet, satis apparet scribendum esse Ἀππίων. Certe Ἀππίων nomen Romanum est, in Græcam speciem detortum, ut Μαρκίων, Κοδρατίων, et similia. Apion quidem familiare Ægyptiis nomen fuit, ab Api quem colebant, deductum; ut Serapion, Anubion, et similia. Certe Ptolemæus, Cyrenarum rex, Apion est appellatus. Quare cum grammaticus ille Plistonicis filius Ægyptius fuerit, Apion dicen-

A δὴ (73) καὶ Ἀπίωνος (74) διαλόγους περιέχοντα. ὧν οὐδ' ὅλως μνήμη τις παρὰ τοῖς παλαιοῖς φέρεται (75). Οὐδὲ γὰρ καθαρὸν τῆς ἀποστολικῆς ὀρθοδοξίας (76) ἀποσώζει τὸν χαρακτήρα. Ἡ μὲν οὖν τοῦ Κλήμεντος ὁμολογουμένη γραφή, πρὸς ἄλλους. Εἴρηται δὲ καὶ τὰ Ἰγνατίου καὶ Πολυκάρπου.

ΚΕΦΑΛΑΙΟΝ ΛΘ'.

Περὶ τῶν Παπία συγγραμμάτων (Nic. H. F. II, 20).

Τοῦ δὲ Παπία συγγραμμάτων πέντε τὸν ἀριθμὸν φέρεται, ἃ καὶ ἐπιγέγραπται Λογιῶν Κυριακῶν Ἐξηγήσεως. Τούτων καὶ Εἰρηναῖος ὡς μόνων αὐτῷ γραφέντων μνημονεύει, ὡδὲ πως λέγων. « Ταῦτα δὲ καὶ Παπίας Ἰωάννου μὲν ἀκουστής, Πολυκάρπου δὲ ἑταῖρος γεγονὸς, ἀρχαῖος ἀνὴρ, ἐγγράφως ἐπιμαρτυρεῖ ἐν τῇ τετάρτῃ τῶν αὐτοῦ βιβλίων. Ἔστι γὰρ αὐτῷ πέντε βιβλία συντεταγμένα. » Καὶ ὁ μὲν Εἰρηναῖος ταῦτα. Αὐτὸς γε μὴν ὁ Παπίας κατὰ τὸ προοίμιον τῶν αὐτοῦ λόγων, ἀκρατήν μὲν καὶ αὐτόπτην οὐδαμῶς ἐαυτὸν γενέσθαι τῶν ἱερῶν ἀποστόλων, ἐμφαίνει, παρεληφέναι δὲ τὰ τῆς πίστεως παρὰ τῶν ἐκείνοις γνωρίμων διδάσκει, δι' ὧν φησι λέξεων. « Οὐκ ὀκνήσω δὲ σοι καὶ ὅσα ποτὲ παρὰ τῶν προσκυτέρων καλῶς ἔμαθον καὶ καλῶς ἐμνημόνευσα,

idus potius videtur quam Appion. Eadem est scribendi varietas in *Fastis consularibus*. Nam Appionem qui consul fuit principatu Justiniani Augusti, Latini fasti fere *Appionem* vocant; at in *Chronico Alexandrino* Apion dicitur.

C (75) Ὅν οὐδ' ὅλως μνήμη τις παρὰ τοῖς παλαιοῖς φέρεται. Atqui Origenes in libro III *Explanationum* in *Genesim*, mentionem facit eorum Clementis librorum, et quemdam locum ex iis adducit, qui etiamnum legitur in libris *Recognitionum*: Καὶ Κλήμης δὲ ὁ Ῥωμαῖος ἀποστόλου μαθητῆς, συνωδᾷ τοῦτοις ἐν τῷ παρόντι προβλήματι πρὸς τὸν πατέρα ἐν Λαοδικείᾳ εἰπὼν ἐν ταῖς Περιόδοις, etc. Exstat hic locus in cap. 22 *Philocaliæ*. Et in vulgatis quidem editionibus locus iste profertur tanquam ex libro II *contra Celsum*, cum tamen in libris *contra Celsum* qui hodie existant, non legatur. Est autem revera ex lib. III *Explanationum* in *Genesim*, ex quo luculentissimum fragmentum primo loco affertur in supradicto capite *Philocaliæ*, a pagina 330 usque ad paginam 352. Cui fragmento copulandum est illud quod sequitur pagina 357: Φέρε δὲ ἀγωνισώμεθα, et reliqua usque ad finem capituli. Sic enim continue absque ulla interruptione citatur ab Eusebio in fine libri sexti *De præparatione*. Cæterum observavi, Origenem non raro uti solere testimoniis librorum *apocryphorum*. Ita tamen illis utitur, ut nonnisi optima quæque ex illis decerpit. In quo quidem apiculas imitatur, quæ ex floribus etiam venenatis mellis colligunt suavitatem.

D (76) Οὐδὲ γὰρ καθαρὸν τῆς ἀποστολικῆς ὀρθοδοξίας. Idem testatur Photius, in *Bibliotheca*, cap. 112, et ante eum Rufinus in *epistola ad Gaudentium episcopum*: in illis scilicet Clementis *Recognitionum* libris quædam de Filio Dei dicta fuisse, quæ a recto fidei dogmate deviant, et cum Arianorum potius sententia consentiant. Denique Epiphanius in hæresi Ebionæorum, c. 15, diserte affirmat, libros Clementis Romani qui *Περιοδοὶ Πέτρον* inscribentur, ab Ebionæis corruptos fuisse atque falsatos. Libri porro illi *De peregrinationibus Petri* iidem sunt cum *Recognitionum* libris, ut supra ex Origene ostendimus. Quare Eusebium hoc loco im-

συγκατατάξει ταῖς ἐρμηνείαις (77). διαθεβαιοῦμε- A
νος ὑπὲρ αὐτῶν ἀληθεῖαν. Οὐ γὰρ τοῖς τὰ πολλὰ λέ-
γουσιν ἔχαιρον ὡσπερ οἱ πολλοί, ἀλλὰ τοῖς τάληθῆ
διδάσκουσιν· οὐδὲ τοῖς τὰς ἀλλοτρίας ἐντολάς μνη-
μονεύουσιν, ἀλλὰ τοῖς τὰς παρὰ τοῦ Κυρίου τῆ πίστει
δεδομένας, καὶ ἀπ' αὐτῆς παραγινόμενας τῆς ἀλη-
θείας. Εἰ δέ που καὶ παρηκολουθηκώς τις τοῖς πρε-
σβυτέρους ἔλθοι, τοὺς τῶν πρεσβυτέρων ἀνέκρινον λό-
γους· τί Ἀνδρέας, ἢ τί Πέτρος εἶπεν, ἢ τί Φίλιππος,
ἢ τί Θωμᾶς, ἢ Ἰακώβος· ἢ τί Ἰωάννης, ἢ Ματθαῖος,
ἢ τις ἕτερος τῶν τοῦ Κυρίου μαθητῶν, ἃ τε Ἀρι-
στίων, καὶ ὁ πρεσβύτερος Ἰωάννης, οἱ τοῦ Κυρίου
μαθηταί, λέγουσιν. Οὐ γὰρ τὰ ἐκ τῶν βιβλίων τοσοῦ-
τόν με ὠφελεῖν ὑπελάμβανον, ὅσον τὰ παρὰ ζώσης
φωνῆς καὶ μενοῦσης. » Ἐνθα καὶ ἐπιστήσας ἔξιον
δὲς καταριόμουντι αὐτῶ τὸ Ἰωάννου ὄνομα· ὦν τὸν B
μὲν πρότερον Πέτρῳ καὶ Ἰακώβῳ, καὶ Ματθαίῳ, καὶ
τοῖς λοιποῖς ἀποστόλοις συγκαταλέγει, σαφῶς δηλῶν
τὸν εὐαγγελιστὴν· τὸν δ' ἕτερον Ἰωάννην διαστελλας
τὸν λόγον, ἑτέροις παρὰ τὸν τῶν ἀποστόλων ἀριθμὸν
κατατάσσει, προτάξας αὐτοῦ τὸν Ἀριστίωνα. Σαφῶς
τε αὐτὸν πρεσβύτερον ὀνομάζει. Ὡς καὶ διὰ τούτων
ἀποδείκνυσθαι τὴν ἱστορίαν ἀληθῆ τῶν δύο κατὰ τὴν
Ἀσίαν ὁμωνυμῆα κεχρησθαι εἰρηκότων, δύο τε ἐν
Ἐφέσῳ γενέσθαι μνήματα καὶ ἑκάτερον Ἰωάννου ἐτι
νῦν λέγεσθαι· οἷς καὶ ἀναγκαῖον προσέχειν τὸν νοῦν.
Εἰκόσ γὰρ τὸν δεύτερον, εἰ μὴ τις ἐθέλοι τὸν πρῶ-
τον, τὴν ἐπ' ὀνόματος φερομένην Ἰωάννου Ἀποκά-
λυψιν ἑωρακέναι. Καὶ ὁ νῦν δὲ ἡμῖν δηλούμενος Πα-
πίας, τοὺς μὲν τῶν ἀποστόλων λόγους παρὰ τῶν
αὐτοῖς παρηκολουθηκότων ὁμολογεῖ παρεληφέναι,
Ἀριστίωνος δὲ καὶ τοῦ πρεσβυτέρου Ἰωάννου αὐτῆ- C
κῶν ἐξουτὸν φησι γενέσθαι. Ὀνομαστὶ γοῦν πολλαῖς
αὐτῶν μνημονεύσας, ἐν τοῖς αὐτοῦ συγγράμμασι τί-
θησιν αὐτῶν παραδόσεις. Καὶ ταῦτα δ' ἡμῖν οὐκ εἰς
τὸ ἄχρηστον εἰρήσθω. Ἄξιον δὲ ταῖς ἀποδοθείσαις
τοῦ Παπία φωναῖς, προσάψαι λέξεις ἑτέρας αὐτοῦ,
δι' ὧν παράδοξά τινα ἱστορεῖ καὶ ἄλλα, ὡς ἂν ἐκ
παραδόσεως εἰς αὐτὸν ἔλθόντα. Τὸ μὲν οὖν κατὰ τὴν
Ἱεράπολιν Φίλιππον τὸν ἀπόστολον ἅμα ταῖς θυγα-
τρᾶσι διατρέψαι, διὰ τῶν πρόσθεν δεδύλωται. Ὡς δὲ
κατὰ τοὺς αὐτοὺς ὁ Παπίας γενόμενος, διήγησιν πα-
ρειληφέναι θαυμασίαν ὑπὸ τῶν τοῦ Φιλίππου θυγα-
τέρων μνημονεῦει, τὰ νῦν σημειωτέον. Νεκροῦ γὰρ
ἀνάστασιν κατ' αὐτὸν γεγονυῖαν ἱστορεῖ, καὶ αὐτὸν πάλ-
ιν ἕτερον παράδοξον περὶ Ἰουστον τὸν ἐπικληθέντα
Βαρσαβᾶν (78) γεγονός, ὡς δηλητήριον φάρμακον
ἐμπύοντος καὶ μηδὲν ἀηδὲς διὰ τὴν τοῦ Κυρίου χάριν
ὑπομείναντος. Τοῦτον δὲ τὸν Ἰουστον μετὰ τὴν τοῦ
Σωτῆρος ἀνάληψιν, τοὺς ἱεροὺς ἀποστόλους μετὰ
Ματθία στήσαι τε καὶ ἐπεύξασθαι ἀντὶ τοῦ προδό-

nostra quoque assertione firmetur. Non enim, ut
plerique solent, eos unquam sectatus sum qui ver-
bis affluerent, sed eos potius qui verum docerent ;
nec eos qui nova quædam et inusitata præcepta,
sed illos qui Domini mandata in figuris tractata, et
ab ipsa veritate profecta memorabant. Quod si
quis interdum mihi occurrebat qui cum senioribus
versatus fuisset, ex eo curiose sciscitabar quænam
essent seniorum dicta : quid Andreas, quid Pe-
trus, quid Philippus, quid Thomas, quid Jacobus,
quid Joannes, quid Matthæus, quid cæteri Domini
discipuli dicere soliti essent : quidnam Aristion, et
Joannes presbyter, discipuli Domini, prædicarent.
Neque enim ex librorum lectione tantam me utili-
tatem capere posse existimabam, quantam ex ho-
minum adhuc superstitem viva voce. » Quibus in
verbis illud etiam observandum est, his ab eo po-
situm esse nomen Joannis. Et priorem quidem una
cum Petro, Jacobo, Matthæo et reliquis apostolis
recenset, satis indicans se de evangelista Joanne
verba facere. Postea vero adhibita sermionis dis-
tinctione, alterum Joannem cum iis collocat qui
extra numerum sunt apostolorum, præponens illi
Aristionem quemdam : eundemque presbyterum
diserte nominat. Quo fit ut vera videatur esse nar-
ratio illorum, qui duos eodem nomine appellatos
in Asia vixisse dixerunt : et apud Ephesum duo
esse sepulcra, et utrumque Joannis hactenus no-
minari. Atque hoc animadvertere in primis neces-
sarium puto. Verisimile est enim Revelationem Il-
lam Joannis nomine inscriptam, si non a priore
illo, certe ab hoc posteriore visam fuisse. Et Pa-
pias quidem de quo nunc sermonem habemus,
apostolorum dicta, ab iis qui cum apostolis versati
fuerant, se accepisse profitetur : Aristionis autem et
Joannis presbyteri auditorem se dicit fuisse. Multa
certe quæ ab iis tradita acceperat, ipsorum nomi-
natum mentione facta, in Commentariis suis retulit.
Atque hæc quidem non superflue, 112 ut ar-
bitror, a nobis dicta sint. Porro operæ pretium fu-
erit, supra citatis Papiæ verbis alia etiam ejusdem
testimonia adungere, in quibus miracula quædam
ex aliorum fide ac traditione commemorat. Phi-
lippum quidem apostolum una cum filibus Hiera-
poli degere solitum superius docuimus. Nunc vero
quemadmodum Papias, qui iisdem temporibus vi-
xit, mirabilem quamdam narrationem a Philippi fi-
liabus accepisse se refert, exponamus. Scribit
enim mortuum sua ætate ad vitam esse revocatum.
Alterum quoque ingens miraculum refert de Justo
qui Barsabas cognominatus est ; qui cum lethale

merito reprehendit vetus scholiastes his verbis,
quæ ad marginem codicis Mazarini ascripta sunt :
Τί σοι καὶ τοῖς τοῦ ἱεροῦ Κλήμεντος διαλόγοις, ἐροῖς
ὅσον τὸ ὄφελος οἱ ὀρθοδόξως καὶ εἰλικρινῶς ἐντετυ-
χηκότες σαφῶς ἴσασιν. Ἀπαγε τῶν διασυρμῶν, ὡ λο-
γιστάτε· πείσεται γὰρ σοι τῶν ὄλων οὐδεὶς τῆς τοῦ
θεοῦ Ἐκκλησίας· τοῦ Κλήμεντος ἅπαντα ἐν σεμνο-
νομίαις ἐστὶ τοῖς τροφίμοις τῆς εὐσεβείας, ὅφ' ὧν
σπουδάζεται.

(77) Συγκατατάξει ταῖς ἐρμηνείαις. Ita legitur

PAFROL. GR. XX.

in codice Regio, et recte quidem, ut opinor. Certe
Rufinus hunc locum ita legit, ut ex versione ejus
apparet : Non pigebit autem nos tibi omnia quæ
quondam a presbyteris didicimus, et bene retinimus,
recordantes exponere cum interpretationibus suis.
Reliqui tamen codices Maz., Med. ac Fuk. cum Ni-
cephoro scriptum habent συντάξει.

(78) Ἰουστον τὸν ἐπικληθέντα Βαρσαβᾶν. In
tribus nostris codicibus Maz., Med. et Fuk legitur
Βαρσαβᾶν.

populum ebibisset, tamen Dei adjutus gratia, nullum inde accepit incommodum. Hunc autem Justum post Domini ascensum a sanctis apostolis productum esse in medium cum Matthia, factamque ad Deum precationem, ut alter eorum sorte duceretur, qui in locum proditoris Judæ substitutus numerum ipsorum expleret, Actuum liber commemorat his verbis : « Et statuerunt duos, Joseph qui vocabatur Barsabas, qui cognominatus est Justus, et Matthiam. Et orantes dixerunt. » Idem præterea scriptor alia nonnulla nudæ vocis traditione ad se pervenisse testatur, novas quasdam scilicet Servatoris parabolas ac prædicationes, aliæque fabulis propiora. Inter quæ et mille annorum spatium post corporum resurrectionem fore dicit, quo regnum Christi corporaliter stet in orbe terrarum. Quæ quidem ita opinatus esse videtur Papias ex male intellectis apostolorum narrationibus, cum ea quæ arcano quodam sensu et exempli causa ab illis dicebantur, non satis pervidisset. Fuit enim mediocri admodum ingenio præditus, ut ex scriptis illius conjicere licet. Plerisque tamen post ipsum ecclesiasticis scriptoribus ejusdem erroris occasionem præbuit, hominis vetustate sententiam suam tuentibus : puta Irenæo, et si quis alius ejusdem opinionis fautor extitit. Alias quoque supradicti Aristionis enarrationes sermonum Domini, et Joannis presbyteri traditiones refert in suis libris. Quas discendi studiosis indicasse contenti, rem illam, quam de Marco evangelista idem scriptor commemoravit, superioribus ejus verbis subnectemus. « Aiebat etiam, inquit, presbyter ille Marcum, Petri interpretem, 113 quæcunque memoriæ mandaverat, diligenter perscripsisse : non tamen ordine pertexuisse quæ a Domino aut dicta aut gesta fuerant. Neque enim ipse Dominum audiverat aut sectatus fuerat unquam. Sed cum Petro, ut dixi, postea versatus est, qui pro audientium utilitate, non vero ut sermonem Domini historiam contexeret, Evangelium prædicabat. Quocirca nihil peccavit Marcus, qui nonnulla ita scripsit, prout ipse memoria repetebat. Id quippe unum studebat, ut ne quid eorum quæ audierat, prætermitteret, aut ne quid falsi eis affingeret. » Hæc de Marco Papias narrat. De Mathæo vero sic habet : « Mathæus quidem, inquit, Hebraico sermone divina scripsit oracula : interpretatus est autem unusquisque illa prout potuit. » Porro idem Papias testimoniis ex prioræ Joannis Epistola, et ex prioræ itidem Petri

(79) *Τῶν τοῦ Κυρίου λόγων διηγήσεις.* Recte Musculus enarrationes verit. Hoc enim sensu διηγῆσεις usurpat Eusebius non semel. Sic paulo antea in hoc capite dixit : « Ἄ καὶ ἠγοῦμαι τὰς ἀποστολικὰς παρεξετάμενον διηγήσεις. Origenes in lib. iv *De principiis*, Διὰ τοῦτο ἡμεῖς καὶ τὸ ἐν τῷ ἵπτό τινων καταφρονόμενῳ βιβλίῳ τῷ Ποιμένι, οὕτω διηγούμεθα. Vide quæ notavi ad cap. 14 lib. vii.

(80) *Μάρκος ἑρμηνευτῆς Πέτρου.* Marcum interpretem Petri vocat etiam Hieronymus in *Catalogo*, ex hoc Papiæ loco, ut opinor. Hinc est quod plerique Græcorum Marci Evangelium a Petro di-

του Ἰουδα ἐπὶ τὸν κλῆρον τῆς ἀναπληρώσεως τοῦ αὐτῶν ἀριθμοῦ, ἡ τῶν Πράξεων ὡδὲ πως ἱστορεῖ γραφή· « Καὶ ἔστησαν δύο, Ἰωσήφ τὸν καλούμενον Βαρσαβᾶν ὃς ἐπεκλήθη Ἰούστος, καὶ Ματθίαν· καὶ προσευξάμενοι εἶπον. » Καὶ ἄλλα δὲ ὁ αὐτὸς συγγραφεὺς ὡς ἐκ παραδόσεως ἀγράφου εἰς αὐτὸν ἤκοντα παρατίθεται, ξένας τὲ τινὰ παραβολὰς τοῦ Σωτῆρος καὶ διδασκαλίας αὐτοῦ, καὶ τινὰ ἄλλα μυθικώτερα. Ἐν οἷς καὶ χιλιάδα τινὰ φησιν ἐτῶν ἔσεσθαι μετὰ τὴν ἐκ νεκρῶν ἀνάστασιν, σωματικῶς τῆς τοῦ Χριστοῦ βασιλείας ἐπὶ ταυτοῖσι τῆς γῆς ὑποσησομένης. Ἄ καὶ ἠγοῦμαι τὰς ἀποστολικὰς παρεξετάμενον διηγήσεις, ὑπολαβεῖν, τὰ ἐν ὑποδείγμασι πρὸς αὐτῶν μυστικῶς εἰρημένα μὴ συνειρωκῶτα. Σφόδρι γὰρ τοι σμικρὸς ὢν τὸν νοῦν, ὅς ἂν ἐκ τῶν αὐτοῦ λόγων τεκμηράμενον εἰπεῖν, φαίνεται· πλὴν καὶ τοῖς μετ' αὐτὸν πλείστοις ὄσοις τῶν ἐκκλησιαστικῶν, τῆς ὁμοίας αὐτῷ δόξης παραίτιος γέγονε, τὴν ἀρχαιότητα τάνδρὸς προβεβλημένοις, ὡσπερ οὖν Εἰρηναίῳ, καὶ εἰ τις ἄλλος τὰ ὅμοια φρονῶν ἀναπέφηνεν. Καὶ ἄλλας δὲ τῇ ἰδίᾳ γραφῇ παραδίδωσιν Ἀριστιωνος τοῦ πρόσθεν δεδωλωμένου τῶν τοῦ Κυρίου λόγων διηγήσεις (79), καὶ τοῦ πρεσβυτέρου Ἰωάννου παραδόσεις, ἐφ' ἃς τοὺς φιλομαθεῖς ἀναπέψαντες, ἀναγκαίως νῦν προσθήσομεν ταῖς προεκτεθείσας αὐτοῦ φωναῖς παράδοσιν, ἡ περὶ Μάρκου τοῦ τοῦ Εὐαγγέλιον γεγραφότος ἐκτεθεῖται διὰ τούτων· « Καὶ τοῦτο ὁ πρεσβύτερος ἔλεγε· Μάρκος μὲν ἑρμηνευτῆς Πέτρου (80) γενόμενος, ὅσα ἐμνημόνευσεν, ἀκριβῶς ἔγραψεν, οὐ μέντοι τάξει τὰ ὑπὸ τοῦ Χριστοῦ ἡ λεχθέντα ἡ πραχθέντα· οὕτε γὰρ ἤκουσε τοῦ Κυρίου, οὕτε παρηκολούθησεν αὐτῷ, ὕστερον δὲ, ὡς ἔφη, Πέτρω, ὃς πρὸς τὰς χρείας ἐποιεῖτο τὰς διδασκαλίας, ἄλλ' οὐχ ὡσπερ σύνταξιν τῶν κυριακῶν ποιούμενος λόγων· ὥστε οὐδὲν ἤμαρτε Μάρκος, οὕτως ἕνια γράψας ὡς ἀπεμνημόνευσεν. Ἐνδὲ γὰρ ἐποίησατο πρόνοιαν, τοῦ μηδὲν ὢν ἤκουσε παραλιπεῖν, ἡ ψεύσασθαι τι ἐν αὐτοῖς. » Ταῦτα μὲν οὖν ἱσθόρηται τῷ Πατρίᾳ περὶ τοῦ Μάρκου. Περὶ δὲ τοῦ Ματθαίου ταῦτ' εἴρηται· « Ματθαῖος μὲν οὖν Ἑβραῖδι διαλέκτῳ τὰ λόγια συνεγράψατο. Ἐρμήνευσε δ' αὐτὰ ὡς ἡδύνατο ἕκαστος (81). » Κέχρηται δ' ὁ αὐτὸς μαρτυρίας ἀπὸ τῆς Ἰωάννου προτέρας Ἐπιστολῆς, καὶ τῆς Πέτρου ὁμοίως. Ἐκτεθεῖται δὲ καὶ ἄλλην ἱστορίαν περὶ γυναικὸς, ἐπὶ πολλαῖς ἀμαρτίαις διαβληθείσης ἐπὶ τοῦ Κυρίου. Ἦν τὸ Κατ' Ἐφέσους Εὐαγγέλιον περιέχει. Καὶ ταῦτα δ' ἡμῖν ἀναγκαίως πρὸς τοὺς ἐκτεθεῖσιν ἐπιτετηρήσθω.

Τέλος τοῦ τῆς ἐκκλησιαστικῆς Ἱστορίας λόγου τρίτου.

ctatum esse scribunt. Ita Athanasius in tractatu *De libris sacrae Scripturae*. Quod quomodo intelligendum sit, docet hic Papiæ locus. Neque enim existimandum est, Marcum ex ore dicantis Petri Evangelium suum excepisse; sed cum Petrum audisset verbum Dei Judæis Hebraice prædicantem, Marcum singula quæ ad Christum pertinebant, studiose digessisse Græco sermone.

(81) *Ὅς ἡδύνατο ἕκαστος.* Nicephorus habet, ὡς ἦν δυνατὸς ἕκαστος, cui subscribitur quatuor nostri codices *Maz., Med., Fuk. et Savilianus.*

desumptis utitur. Aliam quoque exponit historiam de muliere, quæ multorum criminum coram Domino accusata est. Quæ quidem historia in *Evangelio secundum Hebræos* scripta habetur. Atque hæc cum aliis quæ supra posuimus, non sine causa a nobis observata sint.

Explicit liber tertius Historiæ ecclesiasticæ.

ΕΥΣΕΒΙΟΥ
ΤΟΥ ΠΑΜΦΙΛΟΥ
ΕΚΚΛΗΣΙΑΣΤΙΚΗΣ ΙΣΤΟΡΙΑΣ
ΛΟΓΟΣ Δ'.
—
EUSEBII PAMPHILI
ECCLESIASTICÆ HISTORIÆ
LIBER QUARTUS.

ΤΑΔΕ ΚΑΙ Η ΤΕΤΑΡΤΗ ΠΕΡΙΕΧΕΙ ΒΙΒΛΟΣ ΤΗΣ ΕΚΚΛΗΣΙΑΣΤΙΚΗΣ ΙΣΤΟΡΙΑΣ.

- α'. Τίτες ἐπὶ τῆς Τρατανῶν βασιλείας, Ῥωμαίων **A 114** καὶ Ἀλεξανδρέων γεγόνασιν ἐπίσκοποι.
β'. Ὅποια Ἰουδαῖοι κατ' αὐτὸν πεπόνθασιν.
γ'. Οἱ κατὰ Ἀδριανὸν ὑπὲρ τῆς πίστεως ἀπολο-
γησάμενοι τίτες.
δ'. Οἱ κατ' αὐτὸν Ῥωμαίων καὶ Ἀλεξανδρέων
χρηματίσαντες ἐπίσκοποι.
ε'. Οἱ ἀνέκθετο ἀπὸ τοῦ Σωτῆρος καὶ ἐπὶ τοὺς
δηλουμένους Ἱεροσολύμων ἐπίσκοποι.
ς'. Ἡ κατὰ Ἀδριανὸν ὑστάτη Ἰουδαίων πολιορ-
κία.
ζ'. Τίτες κατ' ἐκείνο καιροῦ γεγόνασι ψευδωνύ-
μου γνώσεως ἀρχηγοί.
η'. Τίτες ἐκκλησιαστικοὶ συγγραφεῖς.
θ'. Ἐπιστολὴ Ἀδριανοῦ ὑπὲρ τοῦ μὴ δεῖν ἀκρι-
τως ἡμῶς ἐλαύνειν.
ι'. Τίτες ἐπὶ τῆς Ἀντωνίου βασιλείας ἐπίσκο-
ποι Ῥωμαίων καὶ Ἀλεξανδρέων γεγόνασιν.
ια'. Περὶ τῶν κατ' αὐτοὺς γενομένων αἰρεσιαρ-
χῶν.
ιβ'. Περὶ τῆς Ἰουστίνου πρὸς Ἀντωνίνον ἀπολο-
γίας.
ιγ'. Ἀντωνίου πρὸς τὸ Κοινὸν τῆς Ἀσίας ἐπι-
στολὴ περὶ τοῦ καθ' ἡμῶς λόγου.
ιδ'. Τὴ περὶ Πολύκαρπου τοῦ τῶν ἀποστόλων
γνωρίμου μνημονεύομενα.
ιε'. Ὅπως κατὰ Οὐῆρον ὁ Πολύκαρπος ἅμα ἐτέ-
ροις ἐμαρτύρησεν ἐπὶ τῆς Συμυραίων πόλεως.
- ις'. Περὶ ὧν Ἰουστίνος ἐν ἰδίῳ συγγράμματι μνη-
μονεύει μαρτύρων.
ιη'. Τίτες εἰς ἡμῶς ἦλθον τῶν Ἰουστίνου λό-
γων.
ιθ'. Τίτες ἐπὶ τῆς Οὐῆρου βασιλείας, τῆς Ῥω-
μαίων καὶ Ἀλεξανδρέων Ἐκκλησίας προῦστη-
σαν.
κ'. Τίτες κατ' αὐτὸν τῆς Ἀντιοχέων ἐκκλησίας
γεγόνασιν ἐπίσκοποι.
κα'. Περὶ τῶν κατὰ τοὺτους διαλαψάντων ἐκκλη-
σιαστικῶν συγγραφέων.
κβ'. Περὶ Ἠγησιππου καὶ ὧν οὗτος μνημονεύει.
κγ'. Περὶ Διοκυστου Κορινθίων ἐπισκόπου, καὶ
ὧν ἐγραψεν ἐπιστολῶν.
κδ'. Περὶ Θεοφίλου τοῦ Ἀντιοχέων ἐπισκόπου.
κε'. Περὶ Φιλίππου καὶ Μοδέστου.
κς'. Περὶ Μελλωνος καὶ ὧν οὗτος ἐμνημόνευσεν.
κζ'. Περὶ Ἀπολλινναρίου τοῦ τῆς Ἱερουσαλιμίων Ἐκ-
κλησίας ἐπισκόπου.
κη'. Περὶ Μουσανοῦ καὶ ὧν οὗτος συνεγρά-
ψατο.
κθ'. Περὶ Τατιανοῦ καὶ τῆς κατ' αὐτὸν αἰρέ-
σεως.
λ'. Περὶ Βαρδησιάνου τοῦ Σύρου, καὶ τῶν γερο-
μένων αὐτοῦ λόγων.

IN QUARTO HISTORIÆ ECCLESIASTICÆ LIBRO HÆC CONTINENTUR.

- I. Quinam Romanorum et Alexandrinorum episcopi fuerint imperante Traiano.
II. Qualia Judæi sub eodem imperatore perpessi sint.
III. Qui, imperante Adriano, pro defensione fidei libros scripserint.
IV. Qui sub eodem imperatore episcopi Romæ fuerint et Alexandriae.
V. Qui jam inde a Servatore nostro usque ad hæc

- tempora Hierosolymorum episcopi fuerint.
VI. Postrema Judæorum expugnatio temporibus Adriani.
VII. Quinam eo tempore falsæ doctrinæ duces exstiterint.
VIII. Quinam tunc fuerint ecclesiastici scriptores.
IX. Epistola Adriani ne quis Christianorum indicta causa puniretur.

- X. *Qui Romæ et Alexandriæ episcopi fuerint imperante Antonino.*
 XI. *De his qui eodem tempore seclarum auctores fuerunt.*
 XII. *De Justinii Apologetico ad Antoninum.*
 XIII. *Epistola Antonini ad Commune Asiæ de religione nostra.*
 XIV. *Quæ de Polycarpo apostolorum discipulo commemorantur.*
 XV. *Quomodo Polycarpus una cum aliis Smyrnæ passus est imperante Vero.*
 XVI. *Quomodo Justinus philosophus religionem Christi Romæ prædicans martyrium meruit.*
 XVII. *De martyribus quorum Justinus in suis libris mentionem facit.*
 XVIII. *Quinam ad nos pervenerint Justinii libri.*
 XIX. *Quinam regnante Vero Ecclesiæ Romanæ et Alexandrinæ præfuerint.*

- XX. *Quinam eo tempore Antiochenam Ecclesiam rexerint.*
 XXI. *De scriptoribus ecclesiasticis qui eadem ætate floruerunt.*
 XXII. *De Hegesippo, deque iis quorum mentionem facit.*
 XXIII. *De Dionysio Corinthiorum episcopo et de epistolis ab eo scriptis.*
 XXIV. *De Theophilo Antiochenium episcopo.*
 XXV. *De Philippo et Modesto.*
 XXVI. *De Melitone, deque his quorum ille mentionem facit.*
 XXVII. *De Apollinare Hierapolitanæ Ecclesiæ episcopo.*
 XXVIII. *De Musano et ejus scriptis.*
 XXIX. *De Tatiano et ejus hæresi.*
 XXX. *De Bardesane Syro et de libris ejus qui supersunt*

ΚΕΦΑΛΑΙΟΝ Α'.

Τίτες ἐπὶ τῆς Τραιανου βασιλείας Ῥωμαίων καὶ Ἀλεξανδρείᾳ ἐπίσκοποι γενόμενοι.

Ἄμφι δὲ τὸ δωδέκατον (82) τῆς Τραιανου βασιλείας ἔτος, ὁ μικρῶ πρόσθεν ἡμῖν τῆς ἐν Ἀλεξανδρείᾳ παροικίας δηλωθεὶς ἐπίσκοπος τὴν ζωὴν μεταλλάττει, τέταρτος δὲ ἀπὸ τῶν ἀποστόλων τὴν τῶν αὐτοῦ λειτουργίαν κληροῦται Πρίμος. Ἐν τούτῳ καὶ Ἀλέξανδρος ἐπὶ Ῥώμης ὄγδοον ἔτος ἀποπληρώσαντος Εὐαρέστου, πέμπτην ἀπὸ Πέτρου καὶ Παύλου κατὰ τῶν διαδοχῆν, τὴν ἐπισκοπὴν ἀπολαμβάνει.

ΚΕΦΑΛΑΙΟΝ Β'.

Ὅποια Ἰουδαῖοι κατ' αὐτὴν πεπόνθασι (Nic. H. E. III, 22)

Καὶ τὰ μὲν τῆς τοῦ Σωτῆρος ἡμῶν διδασκαλίας τε καὶ Ἐκκλησίας ὁσημέραι ἀνοθοῦντα ἐπιμείζον ἐχώρει προκοπῆς, τὰ δὲ τῆς Ἰουδαίων συμφορᾶς κακοῖς ἐπαλλήλοις ἤμαζεν. Ἦδη γοῦν τοῦ αὐτοκράτορος εἰς ἐνιαυτὸν ὀκτωκαίδέκατον ἐλαύνοντος, αὖθις Ἰουδαίων κίνησις ἐπαναστάσα, πάμπλου πλῆθος αὐτῶν διέφθειρεν. Ἐν τε γὰρ Ἀλεξανδρείᾳ καὶ τῇ λοιπῇ Αἰγύπτῳ, καὶ προσέτι κατὰ Κυρήνην ὡσπερ ὑπὸ πνεύματος δεινοῦ τινος καὶ στασιώδους ἀναρῆσιπθόντες, ὠρμητο πρὸς τοὺς συνοίκους Ἕλληνας (83) στασιάζειν, ἀεζήσαντες τε εἰς μέγα τὴν στάσιν, τῷ ἐπιόντι ἐνιαυτῷ πόλεμον οὐ μικρὸν συνήψαν, ἔγνουμένου τῆνικαῦτα Λούππου τῆς ἀπάσης Αἰγύπτου.

(82) Ἄμφι τὸ δωδέκατον. In *Chronico* Eusebii initium Primi, Alexandriæ episcopi, cadit in annum x Trajani. Alexandri quoque Romani pontificis initium collocatur anno x Trajani. Sed et in annis episcoporum tam Romanorum quam aliarum urbium digerendis, observavi *Chronicon* Eusebii plerumque dissentire ab *Historia ecclesiastica*, sive ea exscriptorum culpa est, sive Hieronymi interpretis, sive ipsius Eusebii. Nam in tanta differentia, difficile est erroris causam assignare. Porro cum *Historia ecclesiastica* post libros *Chroniorum* ab Eusebio scripta sit, ubicunque ejusmodi dissensio occurrit, id potius sequendum videtur quod in *Historia ecclesiastica* scriptum est.

(83) Πρὸς τοὺς συνοίκους Ἕλληνας. Rufinus vertit, *Primo simul commanentibus vicinisque gentilibus inferre certamina*. Sic enim legitur in manuscripto codice Bibliothecæ Regiæ. Hieronymus autem in *Chronico* interpretatur, *adversus cohabitatores alienigenas*. Langus vertit *adversus cives suos Græcos*.

B

115 CAPUT I.

Quinam Romanorum et Alexandrinorum episcopi fuerint imperante Trajano.

Circa duodecimum annum imperii Trajani Cerdo, Alexandrinæ Ecclesiæ episcopus, cujus paulo supra mentionem fecimus, abiit e vita; quartusque ab apostolis ministerium ejus Ecclesiæ sortitus est Primus. Eodem tempore cum Evarestus annos octo in pontificatu exegisset, Romæ episcopatum suscepit Alexander, quintum a Petro et Paulo successione obtinens locum.

CAPUT II.

Qualia Judæi sub eodem imperatore perpessi sint.

Ac Servatoris quidem nostri doctrina atque Ecclesia magis ac magis in dies efflorescens, continuis incrementis augebatur. Judæorum autem calamitates novis subinde cladibus cumulabantur. Nam cum imperator annum jam imperii octavum decimum attigisset, rursus Judæorum tumultus exortus, maximam gentis illius multitudinem extinxit. Quippe Alexandria et per totam Ægyptum ac Cyrenaicam, velut a violento quodam et seditioso dæmone exagitati, Judæi adversus Græcos et gentiles qui una cum ipsis habitabant, tumultum excitare cœperunt. Progressa deinde in majus seditione, sequenti anno bellum non mediocre conla-

Musculus autem et Christophorus *gentes* vertunt, nimis laxo et ambiguo vocabulo. Aut *gentiles* enim, aut *Græcos* vertere oportet, aut utrumque pariter, ut fecimus. Judæi qui cum Græcis seu gentilibus in urbibus et oppidis habitabant, et æquum jus civitatis cum iisdem habebant, sæpenumero cum illis jurgabantur, ut solent seditiones ac tumultus nasci ex religionum discrepantia. Græci enim Judæos cives habere dedignabantur; contra Judæi, deteriori conditione quam reliqui cives agere volebant. Hinc frequenter rixæ per singulas urbes, tum in Ægypto, tum in Syria, ut Philo et Josephus testantur. Idcirco autem *gentiles* et *Græcos* in interpretatione mea simul posui, quod unica vox non sufficere videbatur. Neque enim solos Græcos tunc adorti sunt Judæi, sed etiam indigenas Ægyptios et Libyas. Neque rursus solos gentiles, verum etiam Christianos, quorum non mediocri tunc erat multitudo in Ægypto et Cyrenaica.

Καὶ δὴ ἐν τῇ πρώτῃ συμβολῇ ἐπικρατήσαι αὐτοὺς συνέβη τῶν Ἑλλήνων, οἱ καὶ καταφυγόντες εἰς τὴν Ἀλεξάνδρειαν, τοὺς ἐν τῇ πόλει Ἰουδαίους ἐξώγησαν τε καὶ ἀπέκτειναν. Τῆς δὲ παρὰ τούτων συμμάχιας ἀποτυχόντες οἱ κατὰ Κυρήνην, τὴν χώραν τῆς Αἰγύπτου λεηλατοῦντες καὶ τοὺς ἐν αὐτῇ νομοὺς (84) ψθεύροντες διετέλου, ἡγούμενου αὐτῶν Λουκού· ἐφ' οὗς ὁ αὐτοκράτωρ ἐπεμψε Μάρκιον Τούρβωνα (85) σὺν δυνάμει πεζῆ τε καὶ ναυτικῇ, ἔτι δὲ καὶ ἱππικῇ. Ὁ δὲ πολλὰς μάχαις ἐν οὐκ ὀλίγῳ τε χρόνῳ τὸν πρὸς αὐτοὺς διαπονήσας πόλεμον, πολλὰς μυριάδας Ἰουδαίων, οὐ μόνον τῶν ἀπὸ Κυρήνης, ἀλλὰ καὶ τῶν ἀπ' Αἰγύπτου συναγομένων Λουκού τῷ βασιλεῖ αὐτῶν, ἀναρεῖ. Ὁ δὲ αὐτοκράτωρ ὑποπτέυσας καὶ τοὺς ἐν Μεσοποταμίᾳ Ἰουδαίους ἐπιθήσεσθαι τοῖς αὐτόθι, Λουκίῳ Κοῆτῳ (86) προσέταξεν ἐκκαθάραι τῆς ἐπαρχίας αὐτοὺς. Ὅς καὶ παραταξάμενος, πάμπλου πλῆθος τῶν αὐτόθι φονεύει, ἐφ' ᾧ κατορθώματι, Ἰουδαίας

(84) *Τοὺς ἐν αὐτῇ νομοῦς. Castellavertit Rufinus magno errore, cum præfecturas vertere debuisset, aut nomos, ut Plinius. Tota enim Ægyptus in nomos divisa erat. Porro de hac totius Ægypti et Libyæ vastatione a Judæis facta, præter Dionem Orosium in lib. vii hæc habet: Incredibili deinde motu sub uno tempore Judæi quasi rabie efferati, per diversas terrarum partes exarserunt. Nam et per totam Libyam adversus incolas atrocissima bella gesserunt: que adeo tunc interfectis cultoribus desolata est, ut nisi postea Adrianus imp. collectas illuc aliunde colonias deduxisset, vacua penitus terra abraso habitatore mansisset. Hæc Orosius ex Chronico Eusebii. De his coloniis ab Adriano imp. in Libyam missis, intelligendum esse videtur vetus EpiGRAMMA incerti auctoris nondum editum:*

*Ἐσχατια Λιβύων Νασαμωνίδες, οὐκέτι θηρῶν
Ἐθήρεσιν ἡλείρου νότα βυρυνόμεναι,
Ἥγοι ἐρημαίησιν ἐπιπέησσεσθε λέοντων
Ἵρρυαῖς, ψαμάθους ἄγρις ὑπὲρ ρομάδων·
Φύλον ἐπεὶ ἀνάριθμον ἐν ἰχθυοέδῃσιν ἀγρευθέν
Ἐς μίαν αἰχμηταῖς Καῖσαρ ἔθηκεν ὁ παῖς·
Αἰ δὲ πρὶν ἀγρῶν ἔγκοιτᾶδες ἀκρόρειαι
Θηρῶν, νῦν ἀνδρῶν εἰσι βοηλασταί.*

Id est:

*Fines Libyæ Nasamonibus vicini, non amplius fera-
Agmina continentis vestra dorso portantes, rum
Solitarios leonum exavescentis rugitus,
Resonantes ultra ipsas nomadum arenas:
Quandoquidem innumerabilem turbam laqueis captam
Cæsar militibus sub unum simul aspectum subjecti,
Et montium vertices qui prius fuerant cubilia ferarum,
Nunc ab hominibus incoluntur et arantur.*

Corruptus est versus antepenultimus, quem sic restituendum puto:

Ἐς μίαν αἰχμηταῖς Καῖσαρ ἔθηκεν ἑπα.

(85) *Μάρκιον Τούρβωνα.* Ab hoc Judæos deletos esse scribit etiam Spartianus in Adriano. Marcio, inquit, Turbone, Judæis compressis, ad deprimentum tumultum Mauritanie destinato. Ad quem locum hallucinatur Salmasius, qui putat Spartianum loqui de tumultu Judæorum sub Adriano, cui bello finem ait imposuisse Marcium Turbonem. In quo longe fallitur. Nam bellum Judaicum sub Adriano confecit Julius Severus, ut docet Dio, multo post initium imperii Adriani de quo hic loquitur Spartianus. Marcinus autem Turbo extremis annis imperii Trajani Judæos compresserat, quemadmodum hic testatur Eusebius. Itaque Adrianus imperium recens adeptus, cum Mauri post obitum Trajani tumultuarentur, Turbonem qui recens Judæos compresserat, adversus Mauros misit, ut eadem felicitate qua Ju-

A runt, Lupo tunc temporis totius Ægypti præfecturam gerente. Et primo quidem conflictu forte Judæi gentiles superaverant. Qui mox Alexandriam confugientes, Judæos qui in ea urbe degebant, captos interfecerunt. Horum igitur auxilio 116 destituti Judæi qui Cyrenem incolebant, duce Lucua, Ægyptiorum regionem prædationibus ac latrocinii infestare, et præfecturas ejus vastare instituerunt. Itaque imperator Marcium Turbonem adversus eos misit cum pedestribus ac navalibus copiis, et cum equitatu. Hic multis præliis consertis, belloque in longum tempus protracto, infinita Judæorum milia, qui partim ex Cyrenaica provincia, partim ex Ægypto Lucuæ regi ipsorum opem laturo confluerant, neci dedit. Sed imperator, veritus ne Judæi B qui Mesopotamiam habitabant, incolas perinde aggrederentur, mandavit Lucio Quieto, ut eos extra provincie fines deportaret. Qui instructa adversus

dæos contriverat, Mauros etiam compesceret. Hic est sensus Spartiani.

(86) *Λουκίῳ Κοῆτῳ.* Rectius apud Nicephorum legitur Λουκίῳ Κυῆτῳ· apud Rufinum in vetustissimis editionibus scriptum est *Lusio Quieto*. Codices Mazarinæus, Fuk. et Savilii Κυῆτῳ scriptum habent. Κύντος Λούσιος dicitur in *Excerptis* ex Dione Cassio quæ ante viginti annos edidimus. Erat hic Maurus genere, non ex provincia Mauritania, sed ex Mauris barbaris qui Romano imperio foederati erant. Et initio quidem præfecturam abæ Maurorum gesserat. Sed non multo post damnatus ob nequitiam, cum ignominia dimissus fuerat. Postea vero bello Dacico, cum exercitus auxilio Maurorum egeret, ipse egregiam operam navavit. Quam ob causam præmiis atque honoribus affectus, longe plura ac majora facinora altero bello Dacico edidit. Tandem vero bello Parthico quod adversus Parthos Trajanus gerebat, eo fortitudinis ac fortunæ simul processit, ut inter prætorios relatus, consulatumque adeptus sit, et provinciam Palæstinam rexerit. Quæ res ei primo invidiam, postea odium ac perniciem attulere. Hæc Dio in luculentis illis *Excerptis* Quibus addam insignem etiam Themistii locum in gratiarum actione ad Theodosium Augustum pro pace, et pro consulatu Saturnini Magistri equitum: Οὕτω καὶ ὁ σὸς πρόγονος καὶ ἀρχηγέτης· παῖδες μὲν οὐκ ἦσαν αὐτῷ, παῖδες δὲ ἀδελφῶν καὶ ἀδελφιδῶν· ἀλλ' ὁμως οὐδένα ἐκείνων τῆς εὐνοίας Λυσίου προὔτιμησεν· ἀλλ' οὐδὲ Ῥωμαίων ὄντα τὸν ἀνδρα, ἀλλ' οὐδὲ Λίβων ἐκ τῆς ὑπηρεσίας Λιβύης, ἀλλ' ἐξ ἀδόξου καὶ ἀπρωκισμένης ἐσχατίας, ἐπειδὴ Μαρούς καταστρατήγησεν, ἀνέδειξε πρότερον ὑπατον, εἰτα τῆς βασιλείας διάδοχον κατεστήσατο. Id est: Sic plane parens et auctor generis tui Trajanus, cum liberos quidem non haberet, sed sororum atque ex sororibus nepotum filios haberet, nullum tamen ex illis Lusio præferendum putavit. Sed virum qui nec Romanus erat, ac ne Afer quidem ex provincia Africa, sed ex ignobili et remoto limite, propterea quod Mardos debellasset, primo consulem renuntiavit, ac deinde successorem imperii designavit. Hunc Themistii locum eo libentius hic adduxi, quod oratio illa nondum edita est, cujus copiam mihi fecit Gabriel Cousartius, vir eloquentissimus. Porro quod Themistius dicit Lusium a Trajano successorem imperii esse designatum, id alibi legere non memini. Id quidem in animo habuisse Trajanum facile crediderim. Sane Spartianus Lusium Quietum suspectum imperio fuisse dicit. *Lusium Quietum, sublati gentibus Mauris quas regebat, quia suspectus imperio fuerat, exarmavit.*

illos acie, ingentem eorum multitudinem prostravit. Ob quam victoriam legatus Judææ ab imperatore est designatus. Sed hæc gentilium quoque scriptores, qui res gestas temporum illorum memoriae mandarunt, iisdem fere verbis retulere.

CAPUT III.

Qui imperante Adriano pro defensione fidei libros scripserint.

Cum Trajanus per viginti annos demptis sex mensibus principatum tenuisset, Ælius Adrianus suscepit imperium. Huic Quadratus obtulit orationem, quam pro defensione religionis nostræ idcirco conscripserat, quod quidam malevoli homines, vexare nostros atque incessere conabantur. Exstat hodieque apud plerosque ex fratribus hæc oratio, quam nos etiam habemus, ex qua et ingenium ejus viri, et rectam apostolicæ fidei doctrinam perspicue licet cognoscere. Porro idem scriptor suam ipsius antiquitatem satis declarat his verbis : « Servatoris autem, inquit, nostri opera semper conspicua erant, quippe quæ vera essent : ii scilicet qui morbis liberati, aut qui ex morte ad vitam revocati fuerant. Qui quidem non solum dum sanabantur, aut dum ad vitam revocabantur, conspecti sunt ab omnibus, sed secuto deinceps tempore. Nec solum quandiu in terris moratus est Servator noster, verum etiam post ejus discessum diu superstites fuerunt, adeo ut nonnulli eorum etiam ad nostra usque tempora pervenerint. » Hæc de Quadrato. Aristides quoque vir fidelis ex religionis nostræ sectatoribus, **117** *Apologeticum* pro fide nostra perinde ac Quadratus Adriano Cæsari nuncupatum reliquit. Qui quidem liber etiamnum servatur a plurimis.

CAPUT IV.

Qui sub eodem imperatore episcopi Romæ fuerint et Alexandria.

Anno autem principatus Adriani tertio Alexander Romanæ urbis episcopus fato functus est, cum decem annos administrationis explesset. Cui successit Xystus. Eodem circiter tempore mortuo Primo, anno episcopatus sui duodecimo, Alexandrinæ Ecclesiæ sacerdotium suscepit Justus.

CAPUT V.

Qui jam inde a Servatore nostro usque ad hæc tempora Hierosolymorum episcopi fuerint.

Eorum autem episcoporum tempora qui Hiero-

(87) *Ioudaiaç ηγεμών.* Male Hieronymus et Rufinus procuratorem Judææ verterunt. Nec melius Christophorsonus *præfectum* interpretatur. Scribit enim Dio in *Excerptis* nostris, Lusium Quietum ornamentis prætoris honoratum fuisse, et ad consulatum pervenisse, ac provinciam Palæstinam rexisse. Quæ res, inquit, ei invidiam conslavit. At Palæstinæ procuratio non tanta erat dignitas, ut invidiam Lusio conflare posset : nec vir senatorii ordinis et consularis procurator esse potuit. Fuit igitur legatus Augusti pro prætore provinciæ Palæstinæ ; quam dignitatem gessit Tinius Rufus sub Adriano, ut mox videbimus. Neminem porro turbare debet, quod Palæstina tunc legatum habuit, quæ antea procuratori paruerat. Nam imperatores pro arbitratu mutabant administrationem provinciarum ; et modo legatos, modo procuratores mittebant,

ηγεμών (87) ὑπὸ τοῦ αὐτοκράτορος ἀνεδείχθη. Ταῦτα καὶ Ἑλλήνων οἱ τὰ κατὰ τοὺς αὐτοὺς χρόνους γραφῆ παραδόντες, αὐτοῖς ἰστέρησαν ῥήμασι.

ΚΕΦΑΛΑΙΟΝ Γ'

Οἱ κατὰ Ἀδριανὸν ὑπὲρ τῆς πίστεως ἀπολογησάμενοι (Nic. H. E. III, 21).

Τραϊανοῦ δὲ ἐφ' ὅλοις ἔτεσιν εἴκοσι τὴν ἀρχὴν μῆσιν ἕξ δέουσι κρατήσαντος, Ἀἴλιος Ἀδριανὸς διάδεχεται τὴν ἡγεμονίαν. Τοῦτω Κοδράτος λόγον προσφωνήσας ἀναδίδωσιν, ἀπολογίαν συντάξας ὑπὲρ τῆς καθ' ἡμᾶς θεοσεβείας, ὅτι δὴ τινες πονηροὶ ἄνδρες τοὺς ἡμετέρους ἐνοχλεῖν ἐπειρῶντο. Εἰσέτι δὲ φέρεται παρὰ πλείστοις τῶν ἀδελφῶν, ἀτὰρ καὶ παρ' ἡμῖν τὸ σύγγραμμα, ἐξ οὗ κατιδεῖν ἔστι λαμπρὰ τεκμήρια τῆς τε τοῦ ἀνδρὸς διανοίας, καὶ τῆς ἀποστολικῆς ὀρθοτομίας (88). Ὁ δ' αὐτὸς τὴν καθ' ἑαυτὸν ἀρχαιότητα παραφαίνει, δι' ὧν ἱστορεῖ ταῦτα ἰδίαις φωναῖς. « Τοῦ δὲ Σωτῆρος ἡμῶν τὰ ἔργα ἀεὶ παρῆν. Ἀληθῆ γὰρ ἦν· οἱ θεραπευθέντες, οἱ ἀναστάντες ἐκ νεκρῶν, οἱ οὐκ ὤφθησαν μόνον θεραπευόμενοι, καὶ ἀνιπτάμενοι, ἀλλὰ καὶ ἀεὶ παρόντες· οὐδὲ ἐπιδημοῦντος μόνον τοῦ Σωτῆρος, ἀλλὰ καὶ ἀπαλλαγέντος, ἦσαν ἐπὶ χρόνον ἰκανόν, ὥστε καὶ εἰς τοὺς ἡμετέρους χρόνους τινὲς αὐτῶν ἀφίκοντο. » Τοιοῦτος μὲν οὖν οὗτος. Καὶ Ἀριστείδης δὲ πιστὸς ἀνὴρ τῆς καθ' ἡμᾶς ὀρμώμενος εὐσεβείας, τῷ Κοδράτῳ παρακλησίως ὑπὲρ τῆς πίστεως *Ἀπολογία* ἐπιφωνήσας Ἀδριανῷ, καταλέλοιπε. Σῶζεται δὲ γε εἰς δεῦρο παρὰ πλείστοις καὶ ἡ τοῦτου γραφή.

ΚΕΦΑΛΑΙΟΝ Δ'.

Οἱ κατὰ ταυτὸν Ῥωμαίων καὶ Ἀλεξανδρέων χρηματιστῶντες ἐπίσκοποι (Nic. H. E. III, 25).

Ἔπει δὲ τρίτῳ τῆς αὐτῆς ἡγεμονίας, Ἀλέξανδρος Ῥωμαίων ἐπίσκοπος τελευτᾷ, δέκατοντῆς οἰκονομίας ἀποπλήσας ἔτος. Εὐστός, ἦν τοῦτω διάδοχος. Καὶ τῆς Ἀλεξανδρέων δὲ παροικίας ἀμφὶ τὸν αὐτὸν χρόνον, Πρίμον μεταλλάξαντα δωδεκάτῳ τῆς προστασίας ἔτει, διαδέχεται Ἰούστος.

ΚΕΦΑΛΑΙΟΝ Ε'.

Οἱ ἀνέκαθεν ἀπὸ τοῦ Σωτῆρος καὶ ἐπὶ τοὺς δηλονύμερους, Ἱεροσολύμων ἐπίσκοποι

Τῶν γε μὴν ἐν Ἱεροσολύμοις ἐπισκόπων τοὺς

prout usus reipublicæ exigebat. Itaque Trajanus cum Palæstinam assiduis Judæorum motibus turbari videret, legatum ei præfexit Lusium consularem, virum strenuum, qui dignitate sua et armis provinciam contineret. Sed et ante Lusium Atticus ille, de quo paulo ante locuti sumus cum de Simeonis Clopæ martyrio ageretur, videtur fuisse legatus provincię Palæstinę.

(88) *Τῆς ἀποστολικῆς ὀρθοτομίας.* Ita loquitur Clemens Alexandrinus in lib. vii *Sromateon* : Ὁ γνωστικὸς ἄρα ἡμῖν μόνος ἐν αὐταῖς καταγρησᾶς γραφαῖς, τὴν ἀποστολικὴν καὶ ἐκκλησιαστικὴν αὐτῶν ὀρθοτομίαν τῶν δογματῶν. Videtur autem hæc locutio desumpta esse ex Epistola ad Timotheum, in qua Apostolus dixit, ὀρθοτομοῦντα τὸν λόγον τῆς ἀληθείας.

χρόνους γραφῆ σωζομένουσ οὐδαμῶσ εὔρον· κομιδῆ γὰρ οὐν βραχυβίουσ αὐτοῦσ λόγουσ κατέχει γενέσθαι. Ἰουσοῦτον δ' ἐξ ἐγγράφουσ παρελήφα, ὡσ μέχρι τῆσ κατὰ Ἀδριανὸν Ἰουδαίων πολιορκίασ, πεντεκαίδεκα τὸν ἀριθμὸν αὐτοῦσι γεγονάσιν ἐπισκόπων διαδοχαί, οὐσ πάντεσ Ἑβραίουσ φασιν ὄντεσ ἀνέκαθεν, τὴν γνῶσιν τοῦ Χριστοῦ γνησίωσ καταδέξασθαι. Ὡσ' ἦδη πρὸσ τῶν τὰ τοιάδε ἐπιχρίνειν δυνατῶν, καί τῆσ τῶν ἐπισκόπων λειτουργίασ ἀξίουσ δοκιμασθῆναι· συνεστάναι γὰρ αὐτοῦσ τότε τὴν πᾶσαν Ἐκκλησίαν ἐξ Ἑβραίων πιστῶν, ἀπὸ τῶν ἀποστόλων καί εἰσ τὴν τότε διαρκεσάντων πολιορκίαν, καθ' ἣν Ἰουδαίοι Ῥωμαίων αὐθισ ἀποστάντεσ, οὐ μικροῦσ πολέμοισ ἦλωσαν. Διαλειοπίπτουσ δ' οὐν τριηκαῦτα τῶν ἐκ περιτομήσ ἐπισκόπων, τοῦσ ἀπὸ τοῦ πρώτου (89) νῦν ἀναγκαῖον ἂν εἶη καταλέξει. Πρῶτοσ τοιγαροῦν Ἰάκωβοσ ὁ τοῦ Κυρίου λεγόμενοσ ἀδελφὸσ ἦν· μεθ' οὐ δεῦτεροσ Συμεὼν, τρίτοσ Ἰουστοσ, Ζαχαρίοσ τέταρτοσ, πέμπτοσ Τωβίασ, ἕκτοσ Βενιαμίν, Ἰωάννησ ἕβδομοσ, ὄγδοοσ Ματθίασ, ἔνατοσ Φίλιπποσ, δέκατοσ Σενεκάσ, ἐνδέκατοσ Ἰουστοσ, Λευῖσ δωδέκατοσ, Ἐφρῆσ τρισκαιδέκατοσ, τεσσαρεσκαιδέκατοσ Ἰωσήφ (90)· ἐπὶ πᾶσι πεντεκαιδέκατοσ Ἰούδασ. Τοσοῦτοι καί οἱ ἐπὶ τῆσ Ἱεροσολύμων πόλεωσ ἐπίσκοποι ἀπὸ τῶν ἀποστόλων εἰσ τὴν δηλούμενον διαγενόμενοι χρόνον, οἱ πάντεσ ἐκ περιτομήσ. Ἦδη δὲ δωδέκατον ἐχούσῃσ ἔτοσ τῆσ ἡγεμονίασ Ἀδριανοῦ, εὔστον δεκαετή χρόνον ἀποπλήσαντα ἐπὶ τῆσ Ῥωμαίων ἐπισκοπῆσ, ἕβδομοσ ἀπὸ τῶν ἀποστόλων διαδέχεται Τηλεσφόροσ· ἔναυτοῦ δὲ μεταξὺ καί μνηῶν διαγενομένων (91), τῆσ Ἀλεξανδρεων παροικίασ τὴν προστασίαν εὐμενῆσ ἕκτω κλήρω διαδέχεται, τοῦ πρὸ αὐτοῦ ἔτεσιν ἔνδεκα διαρκεσάντοσ.

ejus iocum successit. Anno deinde et mensibus aliquot interjectis, Eumenes Alexandrinæ Ecclesiæ administrationem sextus ordine suscepit, cum decessor ipsius annos undecim præfuisset.

ΚΕΦΑΛΑΙΟΝ Γ'.

Ἡ κατὰ Ἀδριανὸν ὕστατη Ἰουδαίων πολιορκία (Nic. H. E. III, 24).

Καί δὴ τὰ τῆσ Ἰουδαίων ἀποστασίασ αὐθισ εἰσ μέγα καί πολὺ προσελθούσῃσ, (92) Ῥούφοσ ἐπάρχων τῆσ Ἰουδαίασ (93), στρατιωτικῆσ αὐτῷ συμμαχίασ

(89) *Τοῦσ ἀπὸ τοῦ πρώτου.* Nostri codices Maz., Med. ac Fuketii, scriptum habent τοῦσ ἀπὸ πρώτου, quod quidem mihi videtur elegantius. Paulo post ἔνατοσ per simplex r scribitur in optimis exemplaribus Mazarino ac Medicæo.

(90) *Ἰωσήφ.* In Chronico Ensebii *Joses* dicitur, et apud Epiphanium in hæresi Manichæorum. Sic Joseph frater Domini, de quo Matthæus et Marcus loquuntur in Evangelio, *Joses* ab Hieronymo et aliis appellatur. Ephres similiter in *Chronologia* Nicephori patriarchæ *Ephrem* dicitur. Cæterum non sine causa mirari subit, undenam Nicephorus annos illos acceperit, quos singulis Hierosolymorum episcopis assignat, cum Eusebius qui in Palæstina degebat, et qui omnes episcoporum illius Ecclesiæ indices perlegerat, nihil se de annis eorum legisse testetur.

(91) *Καί μνηῶν διαγενομένων.* Rectius in nostris codicibus Maz., Med., Fuk. et Saviliano hic locus scribitur hoc modo: ἔναυτοῦ δὲ μεταξὺ καί μνηῶν ἀπὸ τῶν ἀποστόλων. Quamquam Savilius post vccem μνηῶν ἀπὸ τῶν ἀποστόλων libri sui addiderat τῶν, ex conjectura, ut opinor. Rufinus vero in suo exemplari legisse videtur μνήσ, sic enim vertit: Anno post

A solymis præfuerunt, nusquam reperire potui. Omnes quippe brevi admodum tempore sedisse perhibentur. Illud tantum ex veterum scriptorum monumentis didici, ad illam usque obsessionem Judæorum quæ imperante Adriano contigit, quindecim episcopos continua successione illi Ecclesiæ præfuisse: quos omnes origine Hæbræos fuisse memorant, et fidem Christi sincere atque ex animo suscepisse. Adeo ut ab illis qui de hujusmodi rebus iudicium ferre poterant, episcopali officio dignissimi censerentur. Quippe tunc temporis universa Hierosolymorum Ecclesia conflata erat ex Hæbræis fidelibus, qui jam inde ab apostolorum ætate ad illam usque obsidionem permanserant, qua Judæi iterum a Romanis deficientes, maximis præliis domiti atque B expugnati sunt. Proinde cum episcopi qui ex circumcissione erant, per id temporis defecerint, omnes a primo usque ad ultimum ordine suo recensere necessarium puto. Primus igitur fuit Jacobus, is qui Domini frater vocabatur; secundus Simeon, tertius Justus, quartus Zachæus, quintus Tobias, sextus Benjamin, septimus Joannes, octavus Matthias, nonus Philippus, decimus subrogatus est Seneca, cui successit undecimus Justus. Post quem Levi duodecimus ordine fuit. Ephres deinde secutus est, post hæc Joseph. **118** Omnium postremus fuit Judas ordine quintus decimus. Atqui hi omnino sunt Hierosolymorum episcopi, qui jam inde ab apostolis, usque ad Judam et ad illa quæ designavimus tempora omnes ex circumcissione fuerunt. Porro C annum imperii sui duodecimum agente Adriano, cum Xystus episcopatum urbis Romæ decem annis obtinisset, septimus ab apostolis Telesphorus in aliquot interjectis, Eumenes Alexandrinæ Ecclesiæ

CAPUT VI.

Postrema Judæorum expugnatio temporibus Adriani.

Cæterum cum defectio Judæorum magis ac magis iterum cresceret, Rufus legatus Judææ, auxiliis sibi ab imperatore submissis, amentiam ac desperationem et uno mense, Alexandrinæ Ecclesiæ moderamen Eumenes sexta successione suscepit. Porro hic Eumenes in Chronico Eusebii quod Hieronymus Latine vertit, dicitur *Hymenæus*; vel ipsius Hieronymi, vel, quod libentius crediderim, librariorum errore.

(92) *Ῥούφοσ ἐπάρχων τῆσ Ἰουδαίασ.* Eusebius in Chronico, anno sextodecimo imperii Adriani: *Judæi*, inquit, *in arma versi Palæstinam depopulantur, tenente provinciam Tinio Rufo, cui ad opprimendos rebelles Adrianus misit exercitum.* In Chronico Georgii Syncelli, qui Eusebii scriinia compilavit, dicitur *Τίνιος* Ῥούφοσ. De hoc Tinio Rufo Hieronymus in *Danielem*, cap. ix, ita scribit: *Quo mortuo, transactis septem hebdomadis, id est annis xliix, Ælius Adrianus (a quo postea de ruinis Hierusalem urbs Ælia condita est) rebellantes Judæos, Tinio Rufo magistro exercitus pugnante superavit.* Ita scribendum est ex veteri codice; vulgo male legitur *Timo Rufo*.

(93) *Ἐπάρχων τῆσ Ἰουδαίασ.* Male Langus et Christophorus præfectum Judææ vertit. Nam Romani imperatores non mittebant præfectos ad regendas provincias, sed tantum ad gentes barba-

rationem hominum in occasionem sæviendi ver- A tens, eos acerbissime ultus est, cæsa innumerabili hominum multitudine cum conjugibus ac liberis, agroque illorum jure belli in populi Romani ditio- nem redacto. Erat tunc temporis Judæorum ductor Barchochebas quidam, quod nomen stellam signifi- cat: vir alioqui cruentus et latrocinandi avidus, sed qui nomine suo auditoribus utpote vilissimis mancipiis fucum faciebat, quasi sidus e cælo de- lapsum esset, ut ipsis ærummarum mole oppressis lucem afferret. Anno demum octavo decimo imperii Adriani, cum totius belli vis circa Bethera urbem munitissimam nec procul Hierosolymis dissitam exarsisset, et protracta diutius a Romanis obsidione, rebelles fame ac siti oppressi essent, ipseque adeo B seilitionis auctor debitas pœnas dedisset, ex eo deinceps tempore universa Judæorum gens in re- gionem circa Hierosolymam sitam pedem inferre

ras quæ Romanis fœderatæ erant. Sic gentes Mau- rorum per præfectos a Romanis imperatoribus mis- sos regebantur, ut ex Augustino aliisque scripto- ribus notavi ad Ammianum Marcellinum. Ex quo interpretari soleo locum Spartiani in *Adriano: Mar- cium Turbonem post præfecturam Mauritaniæ, infulis ornatum Pannoniæ, Duciam quoque ad tempus præfecit*. Sola ex provinciis Ægyptus erat, quam præfecti re- gebant loco regum. Quare hoc loco ἐπάργων τῆς Ἰουδαίας non est exponendus præfectus Judææ, cum Judæa nonquam a præfectis administrata sit, sed potius præses aut legatus provinciæ Palæstinæ. Nam Palæstina seu Judæa tunc temporis per lega- tos Caesaris regebatur, ut superius observavi. Fuit ergo Tinius Rufus legatus Caesaris præpore provincie Judææ seu Palæstinæ, sicut antea Lusius Quietus fuerat sub Trajano.

(94) Βαρχοχεβᾶς ὄνομα, ὃ δὴ ἀστέρα δηλοῖ. Tres nostri codices Maz., Med. ac Fuketii hunc locum paulo aliter scriptum exhibent, Βαρχοχεβᾶς ὄνομα, ἀστέρα δηλοῖ τοῦτο. In Regio autem exemplari legi- tur: Βαρχοχεβᾶς, ὃ δὴ ἀστέρα δηλοῖ. Atque ita plane Nicephorus in capite xxiv, lib. iii. De hoc Barcho- cheba Hieronymus in *Apolog. 2 adversus Rufinum* ita scribit: *Tu videlicet flammeus, imo fulmineus, qui in loquendo fulminas. Atque ut ille Barchoche- bas auctor seditionis Judaicæ, stipulam in ore suc- censam anheliu ventilabat, ut flammam vomere vi- deretur*, etc. Simili quondam fraude Eunus Syrus, qui bellum Servile in Sicilia concitavit, in ore ab- ditam nucem gestans, quam sulfure et igne stipaverat, ac leniter inspirans, flammam inter verba fundebat, ut scribit Florus in lib. iii, c. 19.

(95) Φοινικὸς καὶ ληστρικὸς τις ἀνήρ. Hæc est lectio codicis Regii. Verum in Maz., Med. et Fuk. ita scriptum habetur, ληστρικὸς καὶ φοινικὸς ἀνήρ. Nicephorus tamen cum codice Regio consentit, prorsus ut illum videatur exscribere.

(96) Οὐα ἐπ' ἀνδραπέδων. In quatuor nostris codicibus Maz., Med., Fuk. et Savil. et apud Nice- phorum legitur ἐπ' pro antea edito ἐξ, et hanc lectio- nem secuti sunt Rulinius et Christophorus. Judæos vocat mancipia, ob ignobilitatem atque ege- statem, et quod plerique eorum ex captivis qui sub Tito venundati fuerant, originem ducebant.

(97) Κατὰ Βηθθηρα πόλιν. Ita legitur in codice Regio, quem secutus est Stephanus. Verum in co- dice Maz., Med. ac Fuketiano, nec non apud Ni- cephorum Βηθθηρα scriptum est. Scripti codices Rulini habent apud Bethara oppidum. Quare viden- dum est an eadem sit cum Bethar, quæ in *Itinerario Bardigalensi* mutatio dicitur, quinquaginta et duo-

bus millibus passuum distans ab urbe Hierosoly- mitana. Est et Bethar villa in eodem *Itinerario xii* millibus distans ab urbe Hierosolyma. Hieronymus in *Epitaphio Paulæ* utramque Bethoron vocare vi- detur. Iter enim Paulæ describens a Cæsarea Hierosolymam usque: *A Nicopoli, inquit, profisciscens ascendit Bethoron inferiorem et superiorem, urbes a Salomone conditas, sed postea varia bellorum tem- pestate deletas*. (98) Τῆς περὶ τὰ Ἱερουσόλυμα γῆς ἀμύμων ἐπι- βάλειν εἰργεται. Idem scribitur in *Chronico* Euse- bii, anno xviii imperii Adriani: *Bellum Judaicum quod in Palæstina gerebatur finem accepit, rebus Ju- daeorum penitus oppressis: ex quo tempore, etiam in- troeundi eis Hierosolyma licentia ablata, primum Dei nutu, deinde Romanis interdictionibus*. Ejusdem interdicti meminit Tertullianus in libro contra Ju- daeos, cap. 15: *Et exinde quod interdictum est, ne in confinio ipsius regionis demoretur quisquam Ju- daeorum*. Et paulo post: *Quod vobis pro meritis vestris post expugnationem Jerusalem, prohibitis ingredi in terram vestram, de longinquo eam tantum oculis vestris videre permisso est*. Item quoque Tertullianus in *Apologetico*, cap. 16, eleganter de Judæis dicit: *Dispersi, palabundi, et cævi et solis sui extorres vagantur per orbem, sine homine, sine Deo rege: quibus nec adrenarum jure terram patriam saltem vestigio salutare conceditur*. Celsus quoque apud Origenem lib. viii, in fine, eadem tes- tatur de Judæis: *Οἷς οὐδ' ὄποια τις βῶλος, οὐδ' ἔστια καταλείπεται*. Gregorius Naz. in oratione 12, pag. 202, de postrema Judæorum dispersione lo- quens, testatur Judæis fas non fuisse patriam adire, et Hierosolymorum solo insistere, nisi unico anni die, quatenus patriam prospectantes, lugere solitu- dinem et exilium suum possent. Quem locum non intellexit Billius. Μία στήλη τοῦτοις τῆς συμφορᾶς ἡ οἰκουμένη πᾶσα καθ' ἑξ ἐσπάρησαν, καὶ ἡ λατρεία πεταυμένη, καὶ αὐτῆς τῆς Ἱερουσαλήμ τὸ ἔδαφος, μόγις γνωστὸν ὄντων: ἧς τοσοῦτον ἐπιβάτων αὐτοῖς ἐστὶ μόνον, καὶ τοσοῦτον ἀπολαύουσι τῆς ποτε αὐτῶν δόξης, ὅσον ἐν ἡμέρᾳ φανέντες θρηγῆσαι τὴν ἐρημίαν. Id est, unum illis monumentum calamitatis est totus terrarum orbis per quem dispersi sunt: et sublatus Dei cultus: et ipsius Hierosolymæ solium vix ju- cte cognitu: quam hac tenus ipsis introire licet, et vetere sua gloria hactenus fruuntur, ut uno die con- specti vastitatem et excidium ejus lugeant. Die scilicet quo capta et eversa quondam fuerat a Roma- nis Hierosolyma, Judæi ex variis gentibus in Pal- læstinam conveniebant, et mercede militibus per- soluta introibant in eam urbis partem, ubi quon-

νόμου δόγματι καὶ διατάξεσιν Ἀδριανοῦ, ὡς ἂν μὴδ' ἐξ ἀπόπτου θεωροῖεν τὸ πατρῶν ἔδαφος (99), ἐγχελευσαμένον, Ἀρίστων ὁ Πελλαῖος ἱστορεῖ (1). Οὕτω δὴ τῆς πόλεως εἰς ἐρημίαν τοῦ Ἰουδαίων ἔθνους, καὶ παντελῆ φθορὰν τῶν πάλαι οἰκητόρων ἐλθούσης, ἐξ ἀλλοφύλου τε γένους συνοικισθείσης, ἡ μετέπειτα συστάσα Ῥωμαϊκῆ πόλις (2) τὴν ἐπωνυμίαν ἀμεί-

δαν fuerat templum Salomonis; ibique excidium templi et civitatis suæ plangebant, ut ex Hieronymo et ex *Itinerario Burdigalensi* dudum observavit Scaliger in *Animadversionibus Eusebianis*, p. 198. Ac mihi quidem videtur, Judæis id permissum fuisse per eos dies quibus mercatus sollemnis fiebat ad Terebinthum. Cum enim ad eum mercatum multi ex barbaris convenirent, hac occasione etiam Judæi eo confluebant; non quidem ob mercatum quem vel maxime vitabant, eo quod olim majores ipsorum ibi venundati fuissent, sed ut ruinas templi inviserent ac salutarerent. Idque conjicio ex militibus, quos Judæis plangentibus appositos fuisse testatur Hieronymus. Nam in mercatibus illis qui ad limitem fiebant, apponebatur centurio cum militibus, ut notavi ad librum xxvii Ammiani Marcellini. Conjecturam autem nostram adjuvat Hieronymi locus in cap. xxxi Jeremiæ, ubi scribit execrabat fuisse Judæis, mercatum celeberrimum qui quotannis fiebat ad Terebinthum invisere. Cæterum notandum est, Eusebium quidem tum hic, tum in *Chronico* id tantum dicere, a temporibus Adriani vetitum fuisse Judæis in urbem Hierosolymanam, et in vicinum urbi agrum introire. Quod quidem confirmat Gregorii locus a nobis allatus. Alii tamen non modo in urbem sacram, sed universam Palæstinæ regionem ingredi vetitos scripserunt. Ita præter Tertullianum Eusebius ipse in libro octavo *De demonstratione*: Πᾶσαι αἱ φυλαὶ τοῦ Ἰουδαίων ἔθνους ῥήγνον καὶ κοπετῶν ἄξια πεπόνθασιν, διὰ τὴν καταλαβοῦσαν αὐτοὺς ἐκ Θεοῦ πληγὴν, ὑφ' ἧς καὶ ἡ μητρόπολις αὐτῶν ἀλλοφύλοις ἔθνεσιν ἐξεδόθη, καὶ τὸ ἱερὸν κατεσκάφη, αὐτὸ τε τῆς ἰδίας χώρας ἀπελήλαντο, ἐν τῇ πολέμια ἐχθροῖς δουλεύοντες.

(99) Ὡς ἂν μὴδ' ἐξ ἀπόπτου θεωροῖεν τὸ πατρῶν ἔδαφος. Eadem loquendi forma Philo in libro *Quod omnis probus liber*. Οὐ μόνον οὐκ ἐπιβῆναι τῆς χώρας, ἀλλ' οὐδ' ἐξ ἀπόπτου τὸ πατρῶν ἔδαφος θεάσασθαι δυναμένους.

(1) Ἀρίστων ὁ Πελλαῖος ἱστορεῖ. Id est ex urbe Syriæ Pella, quæ post excisam a Tito urbem Hierosolymanam, sedes fuit episcopatus Hierosolymitani, ut scribit Eusebius. Cæterum Scaliger Aristonis Pellæi verba esse existimavit quæcumque leguntur supra ab his vocibus ἀκμάσαντος δὲ τοῦ πολέμου, eaque passim Aristonis nomine citat, in quo tamen ei assentiri non possum. Nam et verba ipsa Eusebii stylum prorsus redolent; et Aristo Pellæi obsidionem illam Betharæ et expugnationem Judæorum fusius prosecutus fuerat. Quod si ipsa essent Aristonis verba, nequaquam id tacuisset Eusebius. Nam quoties verba ipsa auctorum adducturus est, semper de eo lectorem admonet. Cum autem addit ἱστορεῖ vel ἱστοροῦσι, indicat eam rem a scriptoribus illis quos laudat, fusius commemorari. Porro hic Aristo Pellæus auctor esse dicitur libelli ejusdem, cui titulus erat, *Disputatio Jasonis et Papisci*. Ita scribit Maximus in scholiis ad librum Dionysii *De mystica theologia*, cap. 1: Ἀνέγγων δὲ τοῦτο ἐπὶ τὸ ὄργανός τε καὶ ἐν τῇ συγγεγραμμένῃ Ἀρίστων τῷ Πελλαίῳ Διαλέξει Παπίσκου καὶ Ἰάσονος, ἣν Κλήμης ὁ Ἀλεξανδρεὺς ἐν ἑκτῷ βιβλίῳ τῶν Ἰστορωσέων, τὸν ἄγιον Λουκᾶν φησὶν ἀναγράφαι. Hujus libelli meminit Celsus, et Origenes in lib. iv *Contra Celsum*. Eundem ex Græco in Latinum sermonem vertit Celsus quidam. Sed sola ejus præfatio hodie superest inter opuscula Cypriani.

A prohibita est, lege et constitutione imperatoris Adriani: adeo ut ne prospicere quidem e longinquo patrium solum ipsis liceret, ut scribit Aristo Pellæus. In hunc igitur modum cum civitas Judæorum gente nudata esset, et veteribus incolis penitus vacuata, posthæc alienigenis eo confluentibus, urbs et colonia civium Romanorum effecta, in

(2) Ἡ μετέπειτα συστάσα Ῥωμαϊκῆ πόλις. Duplīciter hic fallitur Eusebius, tum quod urbem Hierosolymanam sub Adriano penitus eversam fuisse scribit, tum quod Æliam Capitolinam ab eodem Adriano conditam esse existimavit post expugnationem Betharæ. Quod ad primum atinet, constat ex Josepho Hierosolymanam prorsus eversa fuisse a Tito, ita ut aratrum etiam ejus solo fuerit impressum. Quomodo igitur iterum eversa sunt ab Adriano quæ jam dudum esse desierant? Certe Eusebius hoc quidem in loco, aperte non dicit Jerusalem ab Adriano eversam fuisse, sed id tantum obscure innuit. In libris autem *De demonstratione* et in *Chronico*, diserte affirmat Jerusalem funditus ab Adriano eversam fuisse. Ex quo obiter perspicere potest, hos *ecclesiastica Historie* libros longe accuratius ab Eusebio elaboratos esse quam reliqua ejus scripta. Quod vero ad conditum Æliæ spectat, tantum abest ut condita fuerit ab Adriano post partem de Judæis victoriam. Imo bellum Judaicum ex Æliæ conditu originem cepit. Nam cum Judæi urbis suæ solum ab alienigenis occupatum viderent, et in eo ipso loco in quo Dei templum olim fuisset, sacra fieri Jovi Capitolino animadverterent, eam injuriam minime ferendam rati, arma corripuerunt, et initium fecerunt hujus belli quod hic narrat Eusebius: quodque anno xvi Adriani coeptum, octavo decimo aut nono finem tandem accepit. Ælia vero Capitolina diu ante condita fuerat, anno scilicet ii Adriani, ut scribitur in *Chronico Alexandrino*. Plura Scaliger in *Animadversionibus*: quem in hac quidem parte libenter sequor. Sed quod pag. 199 Hilarius reprehendit et Athanasium quod dixerint sua ætate nullam amplius fuisse Jerusalem, in hoc non assentitur Scaligero. Recte enim id dictum est a sanctissimis Patribus, cum ea urbs quæ tunc temporis dicebatur Jerusalem, Ælia potius esset, nec nisi abusive Jerusalem vocaretur. Neque enim Hierosolymanam instauravit Adrianus, cum Judæi hostes tunc essent populi Romani. Sed Æliam coloniam civium Romanorum condidit, a cujus ingressu etiam Judæos arceri voluit. Itaque a temporibus Adriani usque ad Constantinum Magnum, semper Ælia vocata est, a tempore autem Constantini Magni, Hierosolymorum nomen quasi postliminio repetiit, tum ob splendorem illius nominis, tum ob primitivæ sedis prærogativam. Revera tamen Ælia erat, non Jerusalem. Adeoque in canone 7 concilii Nicæni episcopus Ælia vocatur. Verum post celeberrimum illud martyrium a Constantino edificatum in resurrectionis Dominicæ loco, ambitio episcoporum obtinuit, ut Jerusalem potius quam Ælia diceretur. Sed id *καταχρηστικῶς* factum est, ut dixi. Itaque recte locuti sunt Hilarius et Athanasius: quibus addendus est etiam Eusebius in sermone ii, *De resurrectione*: *Si autem dubitant, ostendant civitatem suam post ea quæ ausi sunt stantem*. Et in lib. v *Demonstrationis*, cap. 13. Et Gregorius Nazianzenus in orat. 12: *Καὶ αὐτῆς τῆς Ἱερουσαλήμ τὸ ἔδαφος μόγις γινωσκόμενον ἧς τοσοῦτον ἐπιβάτων αὐτοῖς ἔστι μόνον*, etc. Vides ut Gregorius testatur, solum Hierosolymorum sua ætate vix agnosci potuisse, et Judæos vastitatem ejus etiam tum luxisse, respiciens videlicet ad veram et priscam Jerusalem, non ad novam illam quæ vetus nomen falso usurpaverat. Improprie igitur locutus est Hierony-

honorem **119** Ælii Adriani imperatoris Ælia A
nuncupata est. Et cum Ecclesia ejusdem loci ex
gentibus coaluisset, primus post episcopos ex cir-
cuncisione sacerdotium illius civitatis suscepit
Marcus.

CAPUT VII.

Quinam eo tempore falsæ doctrinæ duces extiterint.

Porro Ecclesiis jam per universum orbem instar
clarissimorum siderum fulgentibus, et vigente per
omnes nationes fide in Dominum ac Servatorem
nostrum Jesum Christum, malignus ille dæmon,
utpote veritatis inimicus, et humanæ salutis hostis
semper infestissimus, omnes machinas adversus
Ecclesiam movens, prius quidem externis eam per-
secutionibus oppugnauerat: tum vero hac via ipsi
præclusa, improbis quibusdam ac maleficis homi-
nibus tanquam instrumentis et ministris utens ad
exitium ac perniciem animarum comparatis, alias
belli artes tentavit, nihil non comminiscens, ut
præstigiatores ac subdoli homines religionis nostræ
vocabulum sibi assumentes, tum eos ex fidelibus
quos forte deceptant, in profundum exitii gurgitem
abducerent, tum fidei nostræ ignaros vitæ ipsorum
exemplo deterritos, a via quæ ad salutem Dei ver-
bum ducit, procul averterent. Igitur ex Menandro
illo, quem Simonis successorem fuisse supra retu-
limus, exorta venenata quædam bestia bilinguis ac
biceps, duarum hæreseon inter se discrepantium
duces constituit: Saturninum domo Antiochenum,
et Basilidem Alexandrinum. Quorum ille quidem in
Syria, hic vero apud Ægyptum impiæ doctrinæ
scholas condidit. Et Saturninum quidem eadem fere
cum Menandro ementitum esse declarat Irenæus:
Basilidem vero specie arcanorum quorundam, por-
tentosas fabulas commentum, opinionis impiæ ma-
chinalimenta in immensum extendisse. Porro cum
eodem tempore plurimi ecclesiastici viri patrocinium
veritatis susciperent, et pro ecclesiastica apostoli-

mus in *Epitaphio Paulæ*, cum dicit: *Ingressa est
Hierosolymam, urbem trinominem, Jebus, Salem,
Jerusalem: quæ ab Ælio postea Adriano de ruinis
et cineribus civitatis in Æliam suscitata est.* Nam, ut
sæpe dixi, nunquam ea mens Adriani fuit, ut urbem
Hierosolymam suscitaret, quippe qui infensissimus
esset Judæis, qui tunc hostes erant populi Romani;
sed Æliam urbem condidit, et in ea templum Jovis
Capitolini, quo Judæos ab eo loco quem summa
veneratione prosequabantur, penitus arceret. Rec-
tius ergo Beda, seu quis alius, in expositione loco-
rum et urbium, quarum mentio fit in Actibus apo-
stolorum: *Jerusalem, inquit, metropolis quondam
Judææ, quæ nunc ab Ælio Adriano Cæsare, quod
eum a Tito destructam latiore situ instauraverit,
Ælia cognominata est: cujus opere factum est, ut
loca sancta, id est, Dominicæ passionis et resurre-
ctionis, quondam extra urbem jacentia, nunc ejus-
dem urbis muro sepationali circumdantur.* Porro
Ælia diu post Constantini tempora nomen suum
retinuit. Certe in *Itinerario Antonini* et in *Tabula
Peutingeriana* non aliter vocatur quam Ælia; vitio
tamen librariorum *Helia Capitolina* vulgo scribitur.
Sed et Chrysostomus in oratione 5, *adversus Ju-
dæos*, ita appellatam fuisse ætate sua testatur:

ἄσα, εἰς τὴν τοῦ κρατοῦτος Αἰλίου Ἀδριανοῦ τι-
μῆν, Αἰλία προσαγορεύεται. Καὶ δὴ τῆς αὐτοῦ Ἐκ-
κλησίας ἐξ ἐθνῶν συγκεκολληθεῖσας, πρῶτος μετὰ τοὺς
ἐκ περιτομῆς ἐπισκόπους, τὴν τῶν ἐκείσε λειτουργίαν
ἐγχειρίζεται Μάρκος.

ΚΕΦΑΛΑΙΟΝ Ζ΄.

*Τίνες κατ' ἐκεῖνο καιροῦ γέγονασιν ψευδωνύμου
γνώσεως ἀρχηγοί* (Nic. H. E. IV, 2-4).

Ἡδὴ δὲ λαμπροτάτων δίκην φωστῆρων τῶν ἀνά
τὴν οἰκουμένην ἀποστλιβουσῶν Ἐκκλησιῶν, ἀκμαζού-
σης τε εἰς ἅπαν τὸν ἀνθρώπων γένους τῆς εἰς τὸν
Σωτῆρα καὶ Κύριον ἡμῶν Ἰησοῦν Χριστὸν πίστεως,
ὁ μισόκαλος δαίμων οἷα τῆς ἀληθείας ἐχθρὸς καὶ τῆς
τῶν ἀνθρώπων σωτηρίας ἀεὶ τυγχάνων πολεμιώτα-
τος, πάσας στρέφων κατὰ τῆς Ἐκκλησίας μηχανάς,
πάλαι μὲν τοῖς ἐξωθεν διωγμοῖς κατ' αὐτῆς ὠπλιζέτο·
τότε γε μὴν τούτων ἀποκεκλεισμένος, πονηροῖς καὶ
γόησιν ἀνδράσιν ὡς περ τισὶν ὀλεθροῖς ψυχῶν ὀργά-
νοις, διακόνους τε ἀπωλείας χρώμενος, ἐτέραις κατε-
στρατήγει μεθόδοις, πάντα πόρον ἐπινοῶν, ὡς ἂν
ὑποδύντες γόητες καὶ ἀπατηλοὶ τὴν αὐτὴν τοῦ δόγμα-
τος ἡμῖν προσηγορίαν, ὁμοῦ μὲν τῶν πιστῶν τοὺς
πρὸς αὐτῶν ἀλισκομένους, εἰς βυθὸν ἀπωλείας ἄγειον,
ὁμοῦ δὲ τοὺς τῆς πίστεως ἀγνώτας δι' ὧν αὐτοὶ
δρῶντες ἐπιχειροῦσι, ἀποτρέπουντο τῆς ἐπὶ τὸν σω-
τήριον λόγον παρόδου. Ἀπὸ γοῦν τοῦ Μενάνδρου ὃν
διάδοχον τοῦ Σίμωνος ἤδη πρότερον παραδεδώκαμεν,
ἀμφίστομος ὡς περ καὶ δικέφαλος ὄφιδος τις προελ-
θοῦσα δύναμις, δυοῖν αἰρέσεων διαφόρων ἀρχηγούς
κατεστήσατο, Σατορνίνον τε Ἀντιοχέα τὸ γένος, καὶ
Βασιλεῖδην Ἀλεξανδρέα, ὧν ὁ μὲν κατὰ Συρίαν, ὁ δὲ
κατ' Αἴγυπτον, συνηθήσαντο θεομιστῶν αἰρέσεων δι-
δασκαλεῖα (3). Τὰ μὲν οὖν πλεῖστα τὸν Σατορνίνον τὰ
αὐτὰ τῷ Μενάνδρῳ ψευδολογήσαι ὁ Εἰρηναῖος δηλοῖ,
προσχήματι δὲ ἀπορρήτοτέρων, τὸν Βασιλεῖδην εἰς τὸ
ἄπειρον τείναι τὰς ἐπινοίας (4), δυσσεβοῦς αἰρέσεως
ἑαυτῷ τερατώδεις ἀναπλάσαντα μυθοποιίας. Πλει-
στων οὖν ἐκκλησιαστικῶν ἀνδρῶν κατ' ἐκεῖνο καιροῦ
τῆς ἀληθείας ὑπεραγωνιζομένων, λογικώτερόν τε τῆς

Ἐπειδὴ γὰρ Ἀἰλιος Ἀδριανὸς ἐχρημάτιζεν, οὕτω
καὶ τὴν πόλιν καλεῖσθαι ἐνομοθέτησεν· ἐκεῖθεν Αἰλία
μέχρι τοῦ νῦν ὀνομάζεσθαι, ἀπὸ τῆς ἐπωνυμίας τοῦ
κρατῆσαντος καὶ καθελόντος αὐτήν.

(3) *Αἰρέσεων διδασκαλεῖα.* In optimis codicibus
Mazarino ac Mediceo scriptum invenī διδασκαλεῖα.
Atque, ut semel moneam, ita semper hoc nomen
perscriptum est in nostris codicibus. Pro quo Rob.
Stephanus, Regio exemplari semper inhærens, ma-
luit edere διδασκαλεῖα. Idque nobis mutare religio
fuit. Tantam tamen codicum nostrorum constan-
tiam haudquaquam spernendam esse existimo.

(4) *Εἰς τὸ ἄπειρον τείναι τὰς ἐπινοίας.* Vetus
interpretēs Irenæi vertit, In immensum extendit sen-
tentiam doctrine suæ. Ἐπινοίας igitur vocat com-
menta seu adinventiones Basilidis quas Hildem
refert Irenæus. Eas in immensum extendisse ait
Basilidem, quippe qui fabulosa quædam continisset
et vana. Hæc enim natura mendacii est, ut sit in-
terminatum et vagum, nullo certo modo ac termino
definitum. Veritas vero certa est, ac suis spatiis
circumscripτα, quibus nihil addi aut demī potest.
Itaque recte Plato in *Theæteto*, ni fallor, veritatem
ἐμμετρίαν seu *concinnitatem* esse dixit. Et Henne-
rus Thersiten ἀμετροπῆ vocavit, id est *tantum ac
mendacem*.

ἀποστολικῆς καὶ ἐκκλησιαστικῆς δόξης ὑπερμαχοῦντων, ἤδη τινὲς καὶ διὰ συγγραμμάτων τοῖς μετέπειτα προφυλακτικῶς αὐτῶν δὴ τούτων τῶν δηλωθεισῶν αἰρέσεων παρεῖχον ἐφόδους. Ἦν εἰς ἡμᾶς κατῆλθεν ἐν τοῖς τότε γνωριμωτάτου συγγραφῆως Ἀγρίππα Κάστορος ἱκανώτατος κατὰ Βασιλείδου ἔλεγχος, τὴν δεινότητα τῆς τάνδρως ἀποκαλύπτων γοητείας. Ἐμφαινῶν δ' οὖν αὐτοῦ τὰ ἀπόβρῆτα, φησὶν αὐτὸν εἰς μὲν τὸ Εὐαγγέλιον τέσσαρα πρὸς τοὺς εἰκοσι συντάξει βιβλία (5), προφήτας δὲ αὐτῶν ὀνομάσαι Βαρκαβῶν καὶ Βαρκῶφ (6), καὶ ἄλλους ἀνυπάρχτους τινὰς (7) αὐτῶν συστησάμενον, βαρβάρους τε αὐτοῖς εἰς κατάπληξιν τῶν τὰ τοιαῦτα τεθηπῶτων ἐπιφημίσαι προσγορίας· διδάσκειν τε ἀδιαφορεῖν εἰδωλοθύτων ἀπογευμένων, καὶ ἐξομνυμένων ἀπαφυλάκτως τὴν πίστιν κατὰ τοὺς τῶν διωγμῶν καιροῦς, Πυθαγορικῶς τε τοῖς προσιοῦσιν αὐτῶν πενταετῆ σιωπὴν παρακελεύεσθαι. Καὶ ἕτερα δὲ τούτοις παραπλήσια ἀμφὶ τοῦ Βασιλείδου καταλέξας ὁ εἰρημένος, σὺν ἀγεννῶς τῆς δηλωθείσης αἰρέσεως εἰς προὔπτον ἐφώρασε τὴν πλάνην. Γράφει δὲ καὶ Εἰρηναῖος συγχρονισαί τούτοις Καρποκράτην, ἐτέρως αἰρέσεως τῆς τῶν Γνωστικῶν ἐπικληθείσης πατέρα· οἱ καὶ τοῦ Σίμωνος, οὐχ ὡς ἐκεῖνος κρύβδην, ἀλλ' ἤδη καὶ εἰς φανερόν, τὰς μαγείας παραδίδοναι ἱξίουν, ὡς ἐπὶ μεγάλοις δὴ μονοουχὶ σεμνυμένοι τοῖς κατὰ περιεργίαν πρὸς αὐτῶν ἐπιτελουμένοις φίλτροις (8), ὄνειροπομοῖς τε καὶ παρέδροις τισὶ δαίμοσι (9), καὶ ἄλλαις ὁμοιοτρόποις

(5) *Εἰς μὲν τὸ Εὐαγγέλιον τέσσαρα πρὸς τοὺς εἰκοσι συντάξει βιβλία.* Non dicit Eusebius in quodam Evangelium Basilides eos libros scripserit; ntrum in Evangelium Matthæi, an Marci. Ac forlasse hos viginti quatuor libros composuerat Basilides in suum ipsius Evangelium. Scriperat enim evangelium Basilides, et suo nomine prænotaverat, τὸ κατὰ Βασιλείδην Εὐαγγέλιον, ut testatur Origenes in homilia 1 in Lucam, Ambrosius in præmium B. Lucæ, Hieronymus præfatione in Matthæum. Hi autem libri Basilidis ἐξηγητικῶν dicebantur. Certe Clemens Alexandrinus in lib. iv Stromateon loca quædam affert ex lib. xviii Basilidis Ἐξηγητικῶν.

(6) *Προφήτας δὲ ἐν τῶν ὀνομάσαι Βαρκαβῶν καὶ Βαρκῶφ.* Ita quidem codex Reginus. Sed in codice Maz., Med. et Fuk. scriptum est Βαρκαβῶν cum accentu gravi in ultima. Nec aliter Nicephorus, nisi quod ultimam circumflecit. Apud Rufinum quoque, et apud Hieronymum in Indiculo hæreseon Barcabas dicitur. Sic enim præferunt manuscripti codices Rufini. Cæterum in hos prophetas Barcabam et Barcob, Isidorus, Basilidis filius, *Expositionum libros* scripserat, ut docet Clemens Alexandrinus in lib. vi Stromateon : Ἰσιδωρος δὲ, ὁ Βασιλείδου υἱὸς ἄμα καὶ μαθητῆς, ἐν τῷ πρώτῳ τῶν Τοῦ προφήτου Παρχῶφ ἐξηγητικῶν. Ubi Παρχῶφ emendandum videtur, nisi quis existimare malit, Παρχῶφ etiam unum fuisse ex prophetis illis a Basilide confictis. Ex eorum prophetarum numero fuit etiam Cham, cujus nomine Basilides librum *Prophetiæ* contexuerat, ut ex Isidori verbis ibidem a Clemente citatis colligitur.

(7) *Καὶ ἄλλους ἀνυπάρχτους τινὰς.* Frustra Christophorsonus angelos hic inseruit, quasi in Eusebii textu aliquid deesset. Verum Eusebius tantum de prophetis loquitur quos sibi commentus fuerat Basilides. Atque ita hunc Eusebii locum acceperunt Hieronymus in *Catalogo*, ubi de Agrippa Castore loquitur, et Theodoritus in lib. i *hæreticarum Fa-*

A *caque doctrina disertissime decertarent, nonnulli etiam assertiones suas scriptis proditas tanquam* **120** *remedia ad cavendas supradictas hæreses comparata, posteris reliquerunt. Ex quibus pervenit ad nos Agrippæ Castoris, scriptoris ea ætate nobilissimi, validissima adversus Basilidem confutatio, in qua hominis præstigæ ac fraudes deteguntur. Dumque cuncta ejus arcana profert in lucem, quatuor et viginti libros in Evangelium ab illo conscriptos esse memorat, ipsumque sibi prophetas conflinxisse Barcabam et Barcoph, aliosque nonnullos qui nunquam exstitissent: iisque barbara quædam nomina imposuisse, ad percellendos eorum animos, qui hujusmodi rerum admiratione capiuntur. Ait præterea illum docere, quod indifferens sit victimas diis immolatas degustare, et persecutionum tempore licenter fidem abnegare. Sectatoribus quoque suis Pythagoreorum more silentium quinquennii eum indicere affirmat. His aliisque similibus de Basilide recensitis, supradictus scriptor hæresis hujus errores in lucem protractos validissime coarguit. Sed et Carpocratem quemdam iisdem vixisse temporibus scribit Irenæus, alterius sectæ, quæ Gnosticorum dicitur, conditorem. Hi magicas Simonis præstigias non clam ut ille, sed palam ac publice tradendas esse censebant: et philtis arte magica curiose elaboratis, paredris quoque et somniorum immisoribus quibusdam spiritibus, aliisque hujus-*

C *bularum, et Nicephorus in libro quarto. Recte porro Eusebius noster Basilidis hæresim principatu Adriani cœpisse dicit. Tunc enim primum hæretici ex latebris prodire et caput attollere cœperunt, cum apostolis omnibus jam extinctis, opportunum sibi adesse tempus ad evulganda errorum suorum dogmata existimarent. Clemens certe in lib. vi Stromateon, de Basilide idem testatur his verbis: Κάτω δὲ περὶ τοὺς Ἀδριανου τοῦ βασιλέως χρόνους οἱ τὰς αἰρέσεις ἐπινοήσαντες γεγόνασι, καὶ μέχρι γὰρ τῆς Ἀντωνίνου τοῦ πρεσβυτέρου διέτειναν ἡλικίας, καθάπερ ὁ Βασιλείδης.*

(8) *Φίλτροις.* Amatoria vertit Rufinus, non male. Sic enim Latini vocant quæ Græci φίλτρα. Amm. Marcellinus lib. xxix: *Immittebantur confestim, qui signatis domibus inter scrutinia supellectilis præntis addicti, incantamenta quædam anilia, vel ludibriosa subderent amatoria.*

(9) *Παρέδροις τισὶ δαίμοσι.* Paredros spiritus Latine dixit Tertullianus in libro *De anima*, quos cum catabolicis et pythonicis spiritibus qui a Magis immittebantur, conjungit. Dicebantur autem paredri dæmones, qui hominibus assistebant, et morbos atque infortunia ab iisdem avertabant. Docet id Tertullianus in *Apologetico*, cap. 23, his verbis: *Si et somnia immittunt, habentes simul inviatorum angelorum et dæmonum assistentem sibi potestatem.* Magi quippe assistentes sibi et obsequentes dæmones habebant, qui essent ipsorum paredri; quorum ope multa miracula edebant. Sed et aliis immittebant ejusmodi spiritus, ut vel somnia eis injicerent, vel eis perpetuo ad tutelam assisterent. Priores spiritus ὄνειροπομοῦς, secundos παρέδροις vocabant. Interdum etiam pueros magicis carminibus elidebant, qui deinde tanquam ex comitali morbo excitati, consulentibus futura prædicarent. Quod per catabolicos spiritus faciebant, ut ad Tertulliani apologeticum Heraldus recte observavit. Eos catabolicos spiritus vocat Tertullianus. Ex his patet

modi maleficiis tanquam maximis ac pulcherrimis rebus gloriabantur. Consequenter etiam docebant, quicumque ad perfectionem mysteriorum, seu potius flagitiorum quæ apud ipsos agebantur, pervenire vellent, eos turpissima quæque perpetrare oportere: quippe qui mundi hujus principes ac rectores, ut ipsi vocant, aliter evitare non possent, nisi unicuique eorum debita munera per obscenissimam libidinem persolvissent. His igitur ministris usus malignus ille dæmon, primum effecit, ut ex fidelibus, quicumque ab illis decepti essent, ad miserabile exitum tanquam captivi abducerentur. Deinde gentibus a fide nostra alienis, a amplam obtrectandi et calumniandi Evangelii materiam subministravit: dum ab illis primum orta infamia, ad totius Christiani nominis opprobrium diffunderetur. Atque hinc factum est, ut absurda quædam et impia de nobis opinio apud infideles tunc temporis spargeretur, quasi nefario concubitu **121** cum sororibus et matribus misceri, et execrandis lapibus vesri solemus. Sed hæc dæmonis artes nequaquam in diuturnum tempus ei processere, quippe cum veritas ipsa seipsam astrueret et commendaret, progressue temporis clarius in dies elucesceret. Et adversariorum quidem inventa a semetipsis confutata, confestim exstincta sunt: aliis super alias exorientibus sectis, cum priores assidue diffuissent, et in multiplices ac multiformes errorum species vario quæque modo evanescentes. Catholica autem Ecclesia, quæ sola vera est, semperque sui similis et constans, novis quotidie incrementis augebatur: gravitate, sinceritate, ac libertate, modestia denique et sanctitate vitæ cujusdam philosophiæque divinæ,

error Cl. Salsmasii, qui in notis ad Spartianum, pag. 40, paredros dictos esse affirmat eos qui ex hominibus inter deos relati, facti essent assessores deorum. Quam Salsmasii opinionem amplexus est Gothofredus in notis ad librum II Tertulliani *Ad nationes*. Longe rectius Turnebus in lib. xxvi *Adversariorum*, nisi quod *malos genios* interpretatur, cum tamen boni genii et ἀλεξίκαχοι ita dicerentur, ut de Hephæstione scribit Lucianus. Denique paredros fere vocabant deos inferos, non autem cælestes, quod cum a Salsmasio minime observatum esset, causam erroris ei præbuit. Ita Demosthenes in oratione funebri in fine: Πῶς οὐ χρὴ τούτους εὐδαίμονας νομίζεσθαι, οὐς παρέδρους εἰκότως ἂν τις φήναι τοῖς κάτω θεοῖς εἶναι. Diodorus Siculus in lib. I, pag. 45, Πρὸς τε τὸν Ὅσιριν καὶ τοὺς κάτω παρέδρους. Nostram sententiam confirmat etiam Ruffini locus in lib. II *Historiæ*, cap. 15, in fine, ubi de Simone Mago sic dicit: *Utens adminiculo assistentis sibi et adhærentis dæmoniacæ virtutis, quam παρέδρον vocant*. Et in lib. II *Recognitionum* Clementis: *Pueri, inquit, incorrupti et violenter necati animam juramentis ineffabilibus evocantem assistere mihi feci, et per ipsam fit omne quod jubeo*, ait Simon Magus.

(10) *Συναπέσθη γοῦν ἅμα τῷ χρόνῳ*. In quatuor nostris codicibus Maz., Med., Fuk. et Savil. deest ἅμα.

(11) *Μόνη παρὰ πᾶσι κρατούσα*. Hinc factum est ut Christiana religio a gentilibus tandem vocata fuerit ita κρατούσα δόξα, et Christiani κρατοῦντες dicerentur. Ita Damascius in *Isidori Vita*, pag. 1058, de Petro Mc gc cquens Alexandrinæ urbis

τις ἀγωγὰς· τούτοις τε ἀκολούθως πάντα δρῶν χρῆναι διδάσκειν τὰ ἀισχρομυρότατα τοὺς μέλλοντας εἰς τὸ τέλειον τῆς κατ' αὐτοὺς μυσταγωγίας, ἢ καὶ μᾶλλον μυσταρωποιίας ἐλευθεσθαι, ὡς μὴ ἂν ἄλλως ἐκφευξομένους τοὺς κοσμικοὺς, ὡς ἂν ἐκείνοι φαίεν, ἀρχοντας, μὴ οὐχὶ πᾶσι τὰ δι' ἀλήθειαν ἀπονεύματα χρέα. Τούτοις δὲ συνέβαινε διακόνους χρώμενον τὸν ἐπιχειρησάκων δαίμονα, τοὺς μὲν πρὸς αὐτῶν ἀπατωμένους οἰκτρῶς οὕτως εἰς ἀπόλειαν ἀνδραποδίζεσθαι, τοὺς δὲ ἀπίστοις ἐθνεσι πολλὴν παρέχειν κατὰ τὸ θεῖον λόγον δυσφημίας περιουσίαν, τῆς ἐξ αὐτῶν φήμας εἰς τὴν τοῦ παντὸς Χριστιανῶν ἔθρους διαβολῆν καταχεομένης. Ταύτη δ' οὖν ἐπιπλεῖστον συνέβαινε τὴν περὶ ἡμῶν παρὰ τοῖς τότε ἀπίστοις ὑπόνοιαν δυσσεβῆ καὶ ἀποπωτάτην διαδιδόσθαι, ὡς δὴ ἀθεμίτους πρὸς μητέρας καὶ ἀδελφὰς μίξαι ἀνοσίαις τε τροφαῖς χρωμένων. Οὐκ εἰς μακρὸν γε μὴν αὐτῷ ταῦτα προϋχέει, τῆς ἀληθείας αὐτῆς ἑαυτὴν συνιστώσης, ἐπὶ μέγα τε φῶς κατὰ τὸν προῖοντα χρόνον διαλαμπούσης. Ἐσθεστο μὲν γὰρ αὐτίκα πρὸς αὐτῆς ἐνεργείας ἀπελεγχόμενα τὰ τῶν ἐχθρῶν ἐπιτεχνήματα, ἄλλων ἐπ' ἄλλαις αἰρέσεων καινοτομουμένων ὑπὸ βροσῶν ἀεὶ τῶν προτέρων, καὶ εἰς πολυτρόπους καὶ πολυμύθους ἰδέας ἄλλοτε ἄλλως φειρομένων προφῆαι δ' εἰς ἀβύσσον καὶ μέγεθος ἀεὶ κατὰ τὰ αὐτὰ καὶ ὡσαύτως ἔχουσα ἢ τῆς καθόλου καὶ μόνης ἀληθείας Ἐκκλησίας λαμπρότης, τὸ σεμνὸν καὶ εὐκρινὲς καὶ ἐλευθέριον, τὸ τε σῶφρον καὶ καθαρὸν τῆς ἐνθεοῦ πολιτείας τε καὶ φιλοσοφίας εἰς ἅπαν γένος Ἑλλήνων τε καὶ βαρβάρων ἀποστειλοῦσα. Συνάπεσθη γοῦν ἅμα τῷ χρόνῳ (10) καὶ ἡ κατὰ παντὸς τοῦ δόγματος διαβολή, ἔμενε δὲ μόνη ἄρα παρὰ πᾶσι κρατούσα (11) καὶ ἀνομολογουμένη τὰ μάλιστα δια-

episcopo: Ὁ δὲ τῶν κρατούντων τὴν δόξαν ἐπισκοπεῖν εὐληχῶς ὄνομα Πέτρος, ἀνὴρ ἰταμὸς καὶ περιπονηρὸς. Id est: *Is vero qui prævalens tunc religionis episcopus erat*, etc. Idem cursus pag. 1072, de Ammonio loquens, Ὁμολογίας τίθεται πρὸς τὴν ἐπισκοποῦντα τὸ τρηκαῖα τὴν κρατοῦσαν δόξαν. Id est: *Paciscitur cum eo qui tunc temporis episcopus erat prævalentis sectæ*, Christianorum scilicet. Denique idem Damascius apud Suidam in voce *Σεθηριανός*: Τούτῳ, inquit, κατεπηγγέλατο Ζήνων βασιλεὺς, εἰ γένοιτο τῶν κρατούντων, τὴν μετὰ βασιλέα μεγίστην ἀρχήν. Id est: *Huic Zeno Augustus maximam ab imperatore dignitatem, præfecturam scilicet prætorii, promisit, dummodo Christianus fieret*. Sed et Porphyrius longe ante Damascium ita locutus fuerat in libro *De oraculorum philosophia*, cujus locum adduxit Eusebius in libro nono *Præparationis evangelicæ*, cap. 10, et Theodoritus in libro 14 *De curatione Græcicæ superstitionis*: Χαλκίδετος γὰρ ἢ πρὸς θεοὺς ὁδὸς, αἰπεινὴ τε καὶ τραχεῖα, ἧς πολλὰς ἀτραποὺς βάρβαροι μὲν ἐξεύρου, Ἕλληνες δὲ ἐπιλανθήσαν, οἱ δὲ κρατοῦντες ἤδη καὶ διεφθίεραν. Id est: *Via quidem que ducit ad deos, ære munita est et ardua atque aspera: cujus plurimas vias calles barbari repererunt: Græci vero ab ea longius aberraverunt; qui autem nunc prævalent, prorsus corruerunt*. Scio quidem tam Eusebii quam Theodorii interpretes vocem κρατοῦντας aliter explicasse. Sed nego alium Porphyrii sensum fuisse, quam illum quem in interpretatione mea expressi. Sic Chrysostomus in *homilia 34 in Mattheum*, pag. 529: Οὐ μάλιστα, οὐ δεσμητήρια, οὐκ ἀρχοντας, οὐ συναγωγὰ ἐπίκεινται, ἀλλὰ

πρέπειν ἐπὶ σεμνότητι καὶ σωφροσύνῃ θείοις τε καὶ φιλοσόφοις δόγμασιν, ἢ καθ' ἡμᾶς διδασκαλία, ὡς μηδὲνα τῶν εἰς νῦν αἰσχυρῶν ἐπιφέρειν τολμᾶν κατὰ τῆς πίστεως ἡμῶν δυσφημίαν, μηδὲ τινα τοιαύτην διαβολὴν, οἷαις πάλαι πρότερον φίλον ἦν χρῆσθαι τοῖς καθ' ἡμῶν ἐπισυνισταμένοις. Ὅμως δ' οὖν κατὰ τοὺς δηλοῦμένους αὐτοὺς παρήγεν εἰς μέσον ἡ ἀλήθεια πλειοῦς ἑαυτῆς ὑπερμάχους, οὐ δι' ἀγράφων αὐτὸ μόνον ἐλέγχων, ἀλλὰ καὶ δι' ἐγγράφων ἀποδείξεων κατὰ τῶν ἀθέων αἰρέσεων στρατευομένων.

veteres illi nostræ religionis hostes jactare consueverant. Cæterum illis temporibus rursus veritas plures sui patronos in medium produxit, qui non solum viva voce, sed etiam scriptis disputationibus adversus impias hæreses decertarunt.

ΚΕΦΑΛΑΙΟΝ Η'.

Πέντε ἐκκλησιαστικοὶ συγγραφεῖς (Nic. H. E. IV, 5).

Ἐν τούτοις ἐγνωρίζετο Ἡγήσιππος (12), οὗ πλείσταις ἤδη πρότερον κεχρήμεθα φωναῖς, ὡς ἂν ἐκ τῆς αὐτοῦ παραδόσεώς τινα τῶν κατὰ τοὺς ἀποστόλους παρατιθέμενοι. Ἐν πέντε δὲ οὖν συγγράμμασιν οὗτος τὴν ἀπλανῆ παραδόσιν τοῦ ἀποστολικοῦ κηρύγματος ἀπλουσιᾶτι συντάξει γραφῆς ὑπομνηματισάμενος, καθ' ὃν ἐγνωρίζετο σημαίνει χρόνον, περὶ τῶν ἀρχήθεν Ἰδρουσάντων τὰ εἰδῶλα οὕτω πως γράφων· « Οἷς κενοτάφια (13) καὶ ναοὺς ἐποίησαν ὡς μέχρι νῦν ὄν ἐστι καὶ Ἀντινοῦς δοῦλος Ἀδριανοῦ Καίσαρος, οὗ καὶ ἄγων ἄγεται Ἀντινόσιος (14), ὁ καὶ ἐφ' ἡμῶν γινόμενος (15). Καὶ γὰρ καὶ πόλιν ἔκτισεν ἐπ' ὠνυμον Ἀντινοῦ, καὶ προφήτας (16). » Κατὰ τοῦτον

A omnium oculos non Græcorum modo, verum etiam barbarorum perstringens. Simul etiam extincta est temporis lapsu calumnia illa, quæ universæ religioni nostræ afflicta fuerat. Mansitque tandem disciplina nostra, sola omnium consensu superior et victrix, ac præ reliquis sectis modestia, gravitate, divinæque sapientiæ præceptis excellere ab omnibus judicata: adeo ut exinde ad nostra usque tempora nemo sit ausus ullam infamiæ labem fidei nostræ aspergere, aut aliquam ejus modi calumniam inferre, qualem

B

CAPUT VIII.

Quinam tunc fuerint ecclesiastici scriptores.

Inter quos celebris fuit Hegesippus, cujus testimonio in superioribus libris sæpissime uti fuimus, cum res apostolorum temporibus gestas ex illius fide ac relatione traderemus. Hic in quinque libris simplici admodum sermone conscriptis verissimam apostolicæ prædicationis historiam complexus, tempus ipsum quo floruit, aperte designat, cum de iis qui simulacra primum erigere cœperant, in hunc modum scribit: « Quibus cenotaphia templaque exstruxerunt, sicut nunc etiam fieri videmus. Ex quibus fuit Antinous, servus Cæsaris Adriani, 122 in cujus honorem certamen sacrum quod Antinoium vocant, nostra etiam ætate celebratur. Nam et

καὶ τουναντίον ἅπαν, ἡμεῖς ἀρχομεν καὶ κρατοῦμεν· καὶ γὰρ βασιλεῖς εὐσεβεῖς, etc. Ex his intelligendus est Iuliani locus in *Misoprogone*, pag. 99: Καὶ ὁ μὲν θεὸς ἐμαρτύρησέ μου τοῖς λόγοις, ἐκλιπῶν τὸ πρόστασιον ὁ πολὺν ἐτήρησε χρόνον ἐν ἐκείνῃ τῇ ζάλῃ, τρέψας ἀλλαγῶν τῶν κρατούντων τὴν διάνοιαν, καὶ τὴν χεῖρα βιασάμενος. Quæ sic interpretantur: *Meamque orationem Deus testimonio suo comprobavit, quod utinam nunquam fecisset, relicto suburbano quod tamdiu servaverat, cum eorum qui tunc temporis prævalebant, in illa tempestate ac procella mentes alio avertisset, manusque repressisset.* Tempestatem ac procellam vocat Constantiniana tempora, quibus templa deorum toto pene orbe terrarum subversa fuerant a Christianis; quorum tamen manus Apollinis Daphnæi templum effugerat.

(12) Ἐγνωρίζετο Ἡγήσιππος. Non recte, meo quidem iudicio, Hegesippus confertur in tempora imperatoris Adriani. Nec locus ille Hegesippi quem hic adducit Eusebius, id evincit. Certe Hegesippus libros suos scripsit pontificatu Eleutheri, ut ipsemet testatur infra cap. 22. Æqualis igitur fuit Irenæo, qui et ipse sub Eleuthero Romanae urbis episcopo insignes illos adversus hæreses libros edidit. Hieronymus tamen hunc Eusebii nostri locum secutus, in *Catalogo ecclesiasticorum scriptorum* Hegesippum præpositum Justinò, quod utique fieri non debuit. Certe Eusebius aoster in cap. 21 et 22 huius libri, quasi priorem sententiam retractans, Hegesippum confert in tempora Marci Antonini.

(13) Οἷς κενοτάφια. Hieronymus in *Catalogo* sic vertit: *Tumulos etiam templaque fecerunt.* Rufinus vero sic interpretatur, quibus templa, imò potius sepulcra fecerunt.

(14) Ὁ καὶ ἄγεται ἄγων Ἀντινόσιος. Hic ægon in honorem Antinoi ab Adriano institutus, quinqueennis fuit, et Mantinea in Arcadia celebrabatur, ut scribit Pausanias in *Arcadicis*. Male ergo Rufinus ægonem annum de suo adiecit.

(15) Ὁ καὶ ἐφ' ἡμῶν γινόμενος. Hæc est scriptura codicis Regii quem fere ubique secutus est Rob. Stephanus. Verum in tribus aliis, Maz., Med. et Fuk., hic locus ita legitur ac distinguitur, Ὁ καὶ ἄγων ἄγεται Ἀντινόσιος ἐφ' ἡμῶν γενόμενος. Sed et in Saviliano codice et apud Nicephorum legitur γενόμενος. Quam quidem lectionem secutus videtur Rufinus; sic enim vertit: *Cui ægones annui celebrantur, qui Antinoii appellantur, nostris adhuc temporibus instituti.* Certe dubitari non potest, quin hæc lectio priori sit anteferenda. Id enim probare vult Eusebius, Hegesippum floruisse temporibus Adriani. Quod quidem ex eo concludit, quod Hegesippus ipse restatur certamen Antinoium sua ætate institutum fuisse. Quod si legamus cum Regio codice ὁ καὶ ἐφ' ἡμῶν γινόμενος, tum argumentatio Eusebii non valebit. Sensus enim hic erit, certamen Antinoium adhuc ætate Hegesippi celebratur fuisse. Ex quo tantum adest ut concludi possit, Hegesippum vixisse imperante Adriano, quin potius illud consequitur, non nisi post obitum Adriani Hegesippum libros suos composuisse. Nam si principatu Adriani scripsisset Hegesippus, non utique diceret certamen Antinoium adhuc sua ætate actum fuisse: quippe cum Adrianus sub finem imperii sui ægonem illud instituerit. Cæterum has voces ἐφ' ἡμῶν γινόμενος mallem referre ad vocem Ἀντινόσιος, et totum hunc locum ita construere, Ὁν ἐστι καὶ Ἀντινοῦς, δοῦλος Ἀδριανοῦ Καίσαρος ἐφ' ἡμῶν γινόμενος, οὗ καὶ ἄγων ἄγεται Ἀντινόσιος. Atque ita Hegesippi locum ab Eusebio acceptum esse pro certo habeo. Sic Justinus in *Apologético* de hoc ipso Antinoio loquens sic ait: Καὶ Ἀντινοῦ τοῦ νῦν γενομένου.

(16) Καὶ προφήτας. Hieronymus in *Catalogo* vertit: *Civitatemque ex ejus nomine condidit, et prophetas statuit in templo* Rufinus vero adhuc fusiùs: *Nam et civitatem condidit ejus nomini Antinoium, et templa ei et sacerdotes instituit ac prophetas.* Sæpe

urbem Antinoo cognominem Adrianus condidit, et prophetas instituit. » Eodem tempore Justinus, veræ philosophiæ amator sincerissimus, adhuc gentilium philosophorum scriptis ac sermonibus adhærescebat. Qui etiam in *Apologetico* ad imperatorem Antoninum scripto, hoc ipsum tempus designat his verbis : « Nec absurdum, inquit, videtur Antinoo qui nuperrime vixit, mentionem hic facere : quem omnes tanquam deum colere per vim ac metum instituerunt; cum quis esset et unde oriundus, probe cognitum haberent. » Idem quoque belli Judaici, quod tunc temporis gestum est, meminit his verbis : « Nam et in bello, inquit, Judaico quod nuper gestum est, Barchochebas, is qui Judaicæ defectionis auctor et signifer fuit, solos Christianos acerbissimis tormentis cruciari iussit, nisi Christum abnegarent et maledictis incenserent. » Sed et in eodem libro loquens de conversione sua a gentilium philosophia ad veri Numinis cultum, id non temere ac leviter, sed cum ratione ac iudicio ab se factum esse declarat his verbis : « Nam et ego, inquit, qui Platonis doctrinam amplexus fueram, cum Christianos calumniis appelli audirem, eosque adversus mortem et cætera quæ formidabilia habentur, fortes atque intrepidos viderem, sic apud me reputabam, fieri non posse ut iidem vitis ac voluptatibus dediti essent. Quis enim voluptatibus deditus, aut in-

in Græcis Hegesippi verbis aliquid necessario splendendum est. Nam ἔκτισσε προφήτας, Græce vix dici potest. Sed meminisse debemus, Hegesippum simpliciter admodum et plebeio sermone scribere, ut hic etiam testatur Eusebius. Itaque Græca ejus verba interpretatione adjuvanda sunt. Frustra igitur Salmastius emendare aggressus est in notis ad *Historiam Augustam*, pag. 41. Ubi etiam quinquam hic dicerentur prophetæ non intellexit. Sciendum est, igitur apud Ægyptios summum sacerdotem qui reliquis sacerdotibus et pastophoris præesset, et qui templorum reditus cæteris distribueret, dictum esse prophetam. Primus enim in templo procedebat cantor, deinde horoscopus, tum scriba seu ἱερογραμματεὺς, postea vestitor seu στολιότης; deinde novissimus incedebat propheta hydriam in sinu gestans, ut docet Clemens Alexandrinus in lib. vi, pag. 269. Epiphanius in libro iii *Adversus hæreses*, Παρὰ δὲ Αἰγυπτίοις προφήται καλούμενοι, τῶν ἀδύτων τε καὶ ἱερῶν ἀρχηγοί. Eorundem prophetarum meminit Philostratus in libro iii *De vita Apollonii*, cap. 1, et Diogenes Laertius in præmio operis sui; Themistius in oratione 2, et Firmicus in libris *Matheseos* non semel. Clemens denique in libro i *Recognitio-num*, haud procul ab initio : *Ægyptum*, inquit, *petam, atque ibi hierophantis vel prophetis qui adytis præsumi, amicus efficiar; et pecunia invitatum magnum precabor, ut educat mihi animam de infernis.* Fuerunt etiam Idæi Jovis prophetæ in Creta, de quibus Porphyrius in libro iii *De abstinentia*. Porro de prophetis Antinoo ab Adriano institutis mentio est in veteri inscriptione Græca quam citavit Casaubonus in notis ad Spartianum. Adde hic veterem inscriptionem quam refert Gruterus pag. 314, ubi Enibes quidam Ægyptius προφήτης dicitur, id est sacerdos Serapidis. Quare non mirum est si Antinoo ab Adriano consecratus prophetas habuit, quippe cum ab Ægyptiis præcipue coleretur. Cur autem Ægyptii prophetas vocarent antistites suos, hæc mihi causa esse videtur, quod arcana quædam sacra ac mysteria ab iis tradi crederent. Prophetæ

δὲ καὶ Ἰουστίνος (17), γνήσιος τῆς ἀληθοῦς φιλοσοφίας ἐραστῆς, ἔτι τοῖς παρ' Ἑλλησιν ἀσχοῦμενος ἐνδιέτριβε λόγους. Σημαίνει δὲ καὶ αὐτὸς τουτοὶν τὸν χρόνον ἐν τῇ πρὸς Ἀντωνίνον Ἀπολογία ὡς γράφων· « Οὐκ ἄστοπον δὲ ἐπιμνησθῆναι ἐν τοῦτοις ἡγούμεθα καὶ Ἀντινόου τοῦ νῦν γενομένου· ὃν καὶ ἅπαντες ὡς θεὸν διὰ φόβον σέβειν ὤρμηγτο, ἐπιστάμενοι τίς τε ἦν καὶ πόθεν ὑπῆρχεν. » Ὁ δ' αὐτὸς καὶ τοῦ τότε κατὰ Ἰουδαίων πολέμου μνημονεύων, ταῦτα παρατίθεται· « Καὶ γὰρ ἐν τῷ νῦν γενομένῳ Ἰουδαϊκῷ πολέμῳ (18), Βαρχυεδᾶς ὁ τῆς Ἰουδαίων ἀποστάσεως ἀρχηγέτης, Χριστιανούς ὁμούςς εἰς τιμωρίας δεϊνός, εἰ μὴ ἀρνοῖντο Ἰησοῦν τὸν Χριστὸν καὶ βλασφημοῖεν, ἐκέλευεν ἀγεσθαι. » Ἐν ταῦτι δὲ καὶ τὴν ἀπὸ τῆς Ἑλληνικῆς φιλοσοφίας ἐπὶ τὴν θεοσέβειαν μεταβολὴν αὐτοῦ, ὅτι μὴ ἀλόγως, μετὰ κρίσεως δ' αὐτῷ γέγινε δηλῶν, ταῦτα γράφει· « Καὶ γὰρ αὐτὸς ἐγὼ τοῖς Πλάτωνος χαίρων διδάγμασι, διαβαλλομένους ἀκούων Χριστιανούς, ὤρων δὲ καὶ ἀφόβους πρὸς θάνατον καὶ πάντα τὰ νομιζόμενα φοβερά, ἐνενοῦν ἀδύνατον εἶναι ἐν κακίᾳ καὶ φιλήδονᾳ ὑπάρχειν αὐτούς. Τίς γὰρ φιλήδονος ἢ ἀκρατῆς καὶ ἀνθρωπειῶν σαρκῶν βορᾶν ἡγούμενος ἀγαθόν, δύναται ἂν θάνατον ἀσπάζεσθαι, ὅπως τῶν ἑαυτοῦ στερηθεῖσι ἐπιθυμιῶν, ἀλλ' οὐκ ἐκ παντὸς ζῆν ἀεὶ τὴν ἐνθάδε βιοτὴν καὶ λανθάνειν τοὺς ἀρχόντας ἐπειρᾶτο, οὐχ ὅτι ἑαυτὸν κατήγγελλε φονεῦθισόμενον; » Ἐτι δ' ὁ αὐτὸς ἱστορεῖ δεξιόμενον τὸν

enim dicuntur quasi arcanorum interpretes. Habuit certe Antinous sacra sua ac mysteria, quibus initiabantur qui vellent. Testatur id Pausanias in *Arcadiciis* : Καὶ τελετὴ τε κατὰ ἔτος ἕκαστον, καὶ ἀγῶν ἔστιν αὐτῷ διὰ ἔτους πέμπτου. Id est : *Et mysteria quotannis, et quinto quoque anno certamina in honorem ejus celebrantur.*

(17) Κατὰ τοῦτον δὲ καὶ Ἰουστίνος. Ita quidem codex Regius. Verum in Medicæo, Fuk. et Savil. legitur κατ' αὐτὸν δέ, etc. Codex autem Mazarinus scriptum habet κατὰ ταῦτόν δέ, secunda tamen syllaba præpositionis tribus punctis superpositis notata est, quo significatur eam delendam esse. Mihi tamen valde placet ea lectio. Κατὰ ταῦτόν enim idem est ac κατὰ τὸ αὐτὸ τοῦ καιροῦ.

(18) Ἐν τῷ νῦν γενομένῳ Ἰουδαϊκῷ πολέμῳ. Male Rufinus emique secutus Christophorusson verterunt *In hoc quod nunc geritur bello Judaico*. In eodem quoque errore versatus est Scaliger, ut ex Eusebianis ejus Antinadversionibus colligitur, pag. 298. Putavit enim τὸ νῦν dici non posse nisi de re admodum recenti, ne dicam præsentī. Itaque ex hac Justinī voce necessario consequi ait, bellum Judaicum sub extrema Adriani tempora profligatum fuisse, et Justinum Antonino Pio *Apologeticum* suum obtulisse imperii ejus initio. Verum nihil necesse est ita affirmare; νῦν enim dici potest de re quæ nostra ætate facta est, idemque valet ac τὸ καθ' ἡμᾶς, quod Eusebius usurpare solet de rebus multo ante gestis : ut cum dicit de Porphyrio philosopho, ὁ καθ' ἡμᾶς γενόμενος. Denique ipse Justinus in hoc loco quem præ manibus habemus, de Antinoo ita loquitur : Ἀντινόου τοῦ νῦν γενομένου, id est, de Antinoo qui nostra ætate vixit. Certe Græci νῦν ponunt pronuper. Ita Sophronius, qui librum Hieronymi *De scriptoribus ecclesiasticis* Græce vertit, verba illa Hieronymi cap. 2 : *Evangelium quoque quod appellatur secundum Hebræos, et a me nuper in Græcum Latinumque sermonem translatum est*, Græce dixit : Ὅτι ἐπ' ἐμοῦ νῦν εἰς τὴν Ἑλληνικὴν καὶ Ῥωμαϊκὴν γλῶτταν μετεβλήθη.

Ἀδριανὸν παρὰ Σερενίου Γρανιανοῦ λαμπροτάτου ἠγουμένου (19) γράμματα ὑπὲρ Χριστιανῶν, περιέχοντα ὡς οὐ δίκαιον εἶναι ἐπὶ μηδενὶ ἐγκλήματι, βραχίως δὴ μὴ ἡμῶν χαριζομένους ἀκρίτως κτείνειν αὐτοὺς, ἀντιγράψαι Μινουκίῳ (20) Φουνδάνῳ ἀνθυπᾶτῳ τῆς Ἀσίας, προστάττοντα μηδένα κτείνειν ἄνευ ἐγκλήματος καὶ εὐλόγου κατηγορίας. Καὶ τῆς ἐπιστολῆς δὲ ἀντίγραφον παρατίθεται. τὴν Ῥωμαϊκὴν φωνὴν ὡς εἶχε, διαφυλάξας. Προλέγει δ' αὐτῆς ταῦτα: « Καὶ ἐξ ἐπιστολῆς δὲ τοῦ μεγίστου καὶ ἐπιφανεστάτου Καίσαρος Ἀδριανοῦ τοῦ πατρὸς ὑμῶν ἔχοντες ἀπαίτειν ὑμᾶς καθὰ ἠξιώσαμεν κελύσαι τὰς κρίσεις γίνεσθαι, τοῦτο οὐχ ὡς ὑπὲρ Ἀδριανοῦ κελύσομεν μᾶλλον ἠξιώσαμεν, ἀλλὰ καὶ ἐκ τοῦ ἐπίστασθαι δίκαιαν ἀξιοῦν τὴν προσφώνησιν (21). Ὑπετάξασθε δὲ καὶ τῆς ἐπιστολῆς Ἀδριανοῦ τὸ ἀντίγραφον, ἵνα καὶ τοῦτο ἀληθεύειν ἡμᾶς γνωρίζητε. Καὶ ἔστι τόδε. » Τούτοις ὁ μὲν δηλωθεὶς ἀνὴρ αὐτὴν παρατίθεται τὴν Ῥωμαϊκὴν ἀντιγραφὴν (22), ἡμεῖς δ' ἐπὶ τὸ Ἑλληνικὸν κατὰ δόξαν αὐτὴν μετελήσαμεν (23), ἔχουσαν ὧδε.

poscebamus, juberetis; id tamen non tam idcirco postulavimus quod ab Adriano ita constitutum esset, quam propterea quod petitionem nostram justissimam esse intelligimus. Atque ut in eo quoque verum a nobis dici perspiciatis, exemplum epistolæ Adriani subjecimus, quod est hujusmodi. Post hæc idem Justinus ipsum exemplar epistolæ Latino sermone scriptum subjungit: quod nos, prout potuimus, Græce interpretati sumus hoc modo.

ΚΕΦΑΛΑΙΟΝ Θ'

Ἐπιστολὴ Ἀδριανοῦ ὑπὲρ τοῦ μὴ δεῖν ἀκρίτως ἡμᾶς ἐλαύνειν (Nic. H. E. III, 27).

« Μινουκίῳ Φουνδάνῳ. Ἐπιστολὴν ἡδεξάμην γραφεῖσάν μοι ἀπὸ Σερενίου (24) Γρανιανοῦ λαμπροτάτου ἀνδρός, ὄντινα σὺ διεδέξω. Οὐ δοκεῖ μοι οὖν τὸ πρᾶγμα ἀζήτητον καταλιπεῖν, ἵνα μὴ τε οἱ ἀνθρώποι ταραττωνται, καὶ τοῖς συκοφάνταις χορηγία κακοουργίας παρασχεθῆ. Εἰ οὖν σαφῶς εἰς ταύτην τὴν ἀξίωσιν οἱ ἐπαρχῶνται δύνανται διεσχυρίζεσθαι κατὰ τῶν Χριστιανῶν, ὡς καὶ πρὸ βήματος ἀποκρίνασθαι, ἐπὶ τοῦτο μόνον τραπῶναι, ἀλλ' οὐκ ἀξιώσεις (25),

(19) *Λαμπροτάτου ἠγουμένου*. Hieronymus in *Chronico* euniquè secutus Orosius *legatum* interpretatur et *virum apprimè nobilem*. Christophorus vero *praefectum illustrissimum* vertit, graviori adhuc errore. Nam cum ex epistola ipsius Adriani quæ infra subjicitur, constet Serenium Granianum decessorem fuisse Minucii Fundani, ipsum vero Minucium proconsulem Asiæ fuisse diserte testetur Justinus: necessario conficitur Granianum proconsulem Asiæ existisse. Ac profecto miror, hunc Hieronymi errorem a Scaligero non esse observatum. At Rufinus, æmulus Hieronymi, longe profecto rectius; sic enim vertit: *Suscepit a Serenio Graniano clarissimo viro præside litteris*, etc. *Præses enim vox generalis est*, quæ tam de proconsule quam de legato Cæsaris dici potest. Porro Serenium malim scribere cum Rufino et Hieronymo, quam Serenium. Quanquam optimum et antiquissimum codex Rufini diserte scriptum habet *Serenio*.

(20) *Ἀντιγράψαι Μινουκίῳ*. Quæri non immerito potest cur Adrianus ipsi Graniano a quo litteras acceperat, non responderit, sed epistolam suam miserit ad Minucium Fundanum successorem Graniani. Equidem banc ejus rei causam fuisse opinor, quod Granianus post litteras missas ad imp. Adrianum, aut extremum diem obierat, aut ex magistratu decesserat. Proconsules enim annui erant.

A temperans, et humanis carnibus vesci pro deliciis habens, mortem ipsam possit libenter amplecti, quæ suas ipsi cupiditates ereptura sit, ac non potius omnibus modis contendat, ut in hac vita perpetuo degat et magistratus ipsos lateat, nedum se ipse necandum ultro prodat ac deferat? Refert præterea idem Justinus, imperatorem Adrianum acceptis a viro clarissimo Serenio Graniano proconsule litteris, quibus monebat iniquum videri, Christianos nullo objecto crimine, tumultuosis vulgi clamoribus gratificandi studio, indicta causa occidere; rescripsisse Minucio Fundano Asiæ proconsuli, ne quis posthac sine obitu criminis et legitima accusatione condemnaretur. Cujus epistolæ exemplum, Latino, ut erat, sermone conscriptum, ibidem affert Justinus, præmissis interim his verbis: « Ac nos quidem, inquit, tametsi ex epistola 123 maximi et nobilissimi Cæsaris Adriani parentis vestri jure postulare a vobis poteramus, ut judicia de Christianis fieri ex ea formula quam

B his verbis: « Ac nos quidem, inquit, tametsi ex epistola 123 maximi et nobilissimi Cæsaris Adriani parentis vestri jure postulare a vobis poteramus, ut judicia de Christianis fieri ex ea formula quam

CAPUT IX.

Epistola Adriani, ne quis Christianorum indicta causa puniatur.

« Ælius Adrianus Aug. Minucio Fundano procos. salutem. Accepi litteras ad me scriptas a Serenio Graniano V. cl., decessore tuo. Nec sane mihi videtur res ista absque diligenti inquisitione prætereunda, ne forte et Christiani homines turbentur, et delatoribus calumniandi occasio præbeat. Igitur si provinciales palam adesse possunt petitionibus suis adversus Christianos, ita ut pro tribunali respondeant, in id unum incumbant, nec petitioni-

(21) *Δίκαιαν ἀξιοῦν τὴν προσφώνησιν*. in secundo, ut vulgo scribitur, Justinus *Apologetico*, pag. 99, hic locus ita legitur: « Ἄλλ' ἐκ τοῦ ἐπίστασθαι δίκαια ἀξιοῦν, τὴν προσφώνησιν καὶ ἐξήγησιν πεποιθήμεθα. Quam lectionem equidem meliorem puto.

(22) *τὴν Ῥωμαϊκὴν ἀντιγραφὴν*. In codice Regio legitur ἐπιστολὴν, quod idem est. Ἀντιγραφὴ ad verbum est *rescriptum*; aliud est ἀντίγραφον, *exemplum* scilicet epistolæ seu rescripti.

(23) *Ἡμεῖς δ' ἐπὶ τὸ Ἑλληνικόν*. In codice Maz. et Med. scriptum est, ἡμεῖς δ' εἰς τὸ Ἑλληνικόν, etc., atque ita codex Fuketianus.

(24) *Ἀπὸ Σερενίου*. In tribus nostris codicibus Maz., Med. et Fuketiano, scriptum est Σερενίου.

(25) *Οὐκ ἀξιώσεις*. Intelligit acclamationes illas quæ a populo fieri solebant in theatris: *Christianos ad leonem*, ut testatur Tertullianus. Interdumque eveniebat, ut proconsules et præsides tumultuosis hujusmodi acclamationibus, licet inviti, cedere cogentur. Quare merito Imperator Adrianus monet Fundanum proconsulem, ne hujusmodi postulationibus ad persecutionem ac cædes Christianorum sese jadduci patiantur. Porro vetus hæc fuit consuetudo in imperio Romano, ut plebs tum in

bus solisque clamoribus utantur. Etenim multo justius fuerit cognoscere te, si quis accusare voluerit. Quod si quis eos detulerit, probaveritque contra leges quidquam agere, tu pro gravitate delicti in eos statue. Sin mehercule calumniæ causa istud intenderit, operam dabis ut pro gravitate criminis in illum animadvertas. » Et hæc quidem de rescripto Adriani.

CAPUT X.

Qui Romæ et Alexandriæ episcopi fuerint imperante Antonino.

Cæterum Adriano vita perfuncto cum unum et viginti annos imperasset, Antoninus, cognomento Pius, administrationem imperii suscepit. Hujus anno primo, cum Telesphorus migrasset e vita anno sui episcopatus undecimo, pontificatum Romanæ urbis sortitus est Hyginus. Porro Telesphorum scribit **124** Irenæus illustri martyrio vitam finisse. Quo loco etiam docet supra memorati Hygini temporibus, Valentinum propriæ sectæ conditorem, et Cerdonem erroris Marcionitarum auctorem, Romæ ambos floruisse. Verba ejus hæc sunt.

CAPUT XI.

De his qui eodem tempore sectarum auctores fuerunt.

« Nam Valentinus, inquit, Romam venit pontificatu Hygini. Viguit autem temporibus Pii, qui ad Anicetum usque permansit. Cerdon vero, qui Marcionem antecessit, ipse quoque pontificatu Hygini qui nonus fuit episcopus, cum ad Ecclesiam venisset, et errorem suum confessus esset, ita deinceps perseveravit : interdum occulte docens, interdum rursus confitens errorem : nonnunquam convictus impiæ doctrinæ, eoque nomine a fratrum conventu remotus. » Hæc Irenæus in tertio *Adversus hæreses* libro. In primo autem hæc rursus de Cerdone dicit : « Cerdon autem quidem ex Simonis disciplina profectus, cum Romam venisset pontificatu Hygini, qui in

urbe, tum in provinciis, quoties ad publica spectacula convenerat, quidquid libitum erat, vel a præside, vel ab imperatore junctis vocibus postularet. Cujus rei sexcenta occurrunt exempla apud *Augustinæ Historiæ* scriptores.

(26) *Ὁς ἦν ἑνατος ἐπίσκοπος.* Locus Irenæi exstat in lib. III, c. 4, ubi vetus interpretis legisse videtur **125** *δοος*. Quæ lectio magis convenit Irenæo, ut patet ex c. 3 ejusdem libri, ubi Romanos pontifices enumerans Irenæus, octavum ab apostolis Hyginum recenset. Hic tamen error antiquissimus est. Nam et in lib. I Irenæi, cap. 28, *ἑνατος* scribitur, et apud Epiphanium in hæresi Cerdonianorum, et in epistola Cypriani ad Pompeium. Qui locus Cypriani quia ex Irenæo versus videtur, non est hic omittendus : *Cujus magister Cerdon sub Hygino tunc episcopo, qui in urbe nonus fuit, Romam venit.*

(27) *Λαθροδιδασκῶν.* In tribus nostris codicibus Maz. Med. et Fuk. scriptum est *λαθροδιδασκῶν*. Nicephorus tamen et Reginus codex vulgatam lectionem tulerunt.

(28) *Ποτὲ δὲ πάλιν ἐξομολογούμενος.* Notanda sunt imprimis hæc Irenæi verba de Cerdone hæretico : quem post confessionem hæreseos in Ecclesiam admissum fuisse dicit ab Hygino Romano pontifice, ac deinceps in urbe Roma mansisse ; nunc

οὐδὲ μόναις βοαῖς. Πολλῶ γὰρ μᾶλλον προσήκειν εἰ τις κατηγορεῖν βούλοιοτο, τοῦτό σε διαγιγνώσκειν. Εἰ τις οὖν κατηγορεῖ καὶ δείκνυσί τι παρὰ τοὺς νόμους πράττοντας, οὕτως ὀριζε κατὰ τὴν δύναμιν τοῦ ἀμαρτήματος ὡς, μὴ τὸν Ἡρακλέα, εἰ τις συκοφαντίας χάριν τοῦτο προτεῖνοι, διαλάμβανε ὑπὲρ τῆς δεινότητος, καὶ φρόντιζε ὅπως ἂν ἐκδικήσεται. » Καὶ τὰ μὲν τῆς Ἀδριανοῦ ἀντιγραφῆς τοιαῦτα.

ΚΕΦΑΛΑΙΟΝ I.

Πίστες ἐπὶ τῆς Ἀντωνίνου βασιλείας ἐπίσκοποι Ῥωμαίων καὶ Ἀλεξανδρέων γενέσασιν (Nic. II. E. III, 25).

Τούτου δὲ τὸ χρεῶν μετὰ πρῶτον καὶ εἰκοστὸν ἔτος ἐκτίσαντος, Ἀντωνίνος ὁ κληθεὶς Εὐσεβῆς τὴν Ῥωμαίων ἀρχὴν διαδέχεται. Τούτου δὲ ἐν ἑτει πρώτῳ Τελεσφόρου τὸν βίον ἐνδεκάτῳ τῆς λειτουργίας **126** ἐνιαυτῷ μεταλλάξαντος, Ὑγίνος τὸν κληρὸν τῆς Ῥωμαίων ἐπισκοπῆς παραλαμβάνει. Ἰστορεῖ γὰρ μὴν ὁ Εἰρηναῖος τὸν Τελεσφόρον μαρτυροῦν τὴν τελευταίαν διαπρέψαι, δηλῶν ἐν ταύτῳ κατὰ τὸν δηλούμενον Ῥωμαίων ἐπίσκοπον Ὑγίνου, Οὐαλεντίνου ἰδίως αἰρέσεως εἰσηγητήν, καὶ Κέρδωνα τῆς κατὰ Μαρκίωνα πλάνης ἀρχηγόν, ἐπὶ τῆς Ῥώμης ἄμφω γνωρίζεσθαι. Γράφει δὲ οὕτως.

ΚΕΦΑΛΑΙΟΝ ΙΑ΄.

Περὶ τῶν κατ' αὐτοὺς αἰρεσιάρχων (Nic. II. E. III, 4).

« Οὐαλεντίνος μὲν γὰρ ἦλθεν εἰς Ῥώμην ἐπὶ Ὑγίνου, ἤκματε δὲ ἐπὶ Πίου, καὶ παρέμεινε ἕως Ἀνικητοῦ. Κέρδων δὲ ὁ πρὸ Μαρκίωνος, καὶ αὐτὸς ἐπὶ Ὑγίνου ὅς ἦν ἑνατος ἐπίσκοπος (26), εἰς τὴν Ἐκκλησίαν ἔλθων καὶ ἐξομολογούμενος, οὕτω διετέλεσε, ποτὲ μὲν λαθροδιδασκῶν (27), ποτὲ δὲ πάλιν ἐξομολογούμενος (28), ποτὲ δὲ ἐλεγχόμενος ἐφ' ὧς ἐδίδασκε κακῶς, καὶ ἀριστάμενος τῆς τῶν ἀδελφῶν συνουσίας (29). » Ταῦτα δὲ φησιν ἐν τρίτῳ τῶν *Πρὸς τὰς αἰρέσεις*. « Ἐν γὰρ μὴν τῷ πρώτῳ αὐθις περὶ τοῦ Κέρδωνος ταῦτα διέξειται : « Κέρδων δὲ τις ἀπὸ τῶν περὶ τὸν Σίμωνα τὰς ἀφορμὰς λαθῶν, καὶ ἐπιδημιήσας ἐν τῇ Ῥώμῃ ἐπὶ Ὑγίνου ἑνατον κληρὸν τῆς

occulte doctrinam suam spargentem, nunc rursus confitentem errorem suum, nunc convictum pravæ hæreticæque doctrinæ, eoque nomine ab Ecclesiâ segregatum. Ex quibus colligere licet, in hæreseos crimine secundæ confessionis locum fuisse; et hæreticos qui post confessionem et abdicatorem erroris sui ad pristinum dogma iterum redissent, quos nunc *relapsos* vocamus, tunc temporis ad secundam confessionem et poenitentiam admissos fuisse. Tandem vero Cerdon, convictus quod post toties iteratam exomologesim, pestiferum virus erroris sui occulte spargeret, penitus se ab Ecclesiâ removit. Id enim sonant Irenæi verba quæ Rufinus et Christophorus nonus perperam meo iudicio interpretati sunt. Neque enim Cerdonem ex Ecclesiâ eiectionem fuisse dicit Irenæus, sed ipsum se ab Ecclesiâ penitus segregasse. Ex quo apparet Cerdonem suo ipsius iudicio condemnatum, prævenisse Ecclesiæ sententiam.

(29) *Ἀριστάμενος τῆς τῶν ἀδελφῶν συνουσίας.* In codice Maz. et Fuk. scriptum est *συνουσίας*; vulgatam tamen scripturam confirmat vetus interpretes Irenæi, qui huic locum ita veritatis lib. III, cap. 4 : *et abstentus est a religiosorum hominum conventu.*

ἐπισκοπικῆς διαδοχῆς ἀπὸ τῶν ἀποστόλων ἔχοντος, ἠδίδαξε τὸν ὑπὸ τοῦ νόμου καὶ προφητῶν κεκρυγμένον θεὸν μὴ εἶναι Πατέρα τοῦ Κυρίου ἡμῶν Ἰησοῦ Χριστοῦ· τὸν μὲν γὰρ γνωρίζεσθαι, τὸν δὲ ἀγνώστα εἶναι· καὶ τὸν μὲν δίκαιον, τὸν δὲ ἀγαθὸν ὑπάρχειν. Διαδεξάμενος δὲ αὐτὸν Μαρκίων ὁ Ποντικὸς, ἠβύησε τὸ διδασκαλεῖον (30), ἀπειροβουθίαν βλασφημιῶν (31). » Ὁ δὲ αὐτὸς Εἰρηναῖος τὸν ἀπειρον βουθὸν τῆς Οὐαλεντίνου πολυπλανοῦς ὕλης εὐτονώτατα διαπλώσας (32), ἐρπετοῦ δίκην φωλεύοντος ἀπόκρυφον οὖσαν αὐτοῦ καὶ λεληθυῖαν ἀπογοινοῖ τὴν κακίαν. Πρὸς τοῦτοις καὶ ἄλλον τινὰ, Μάρκος αὐτῷ ὄνομα, κατ' αὐτοὺς γενέσθαι λέγει μαγικῆς κυβείας ἐμπειρότατον. Γράφει δὲ καὶ τὰς ἀτελέστους αὐτῶν τελετὰς, μυσάρας τε μυσταγωγίας ἐμφαίνων, αὐτοῖς δὴ τοῦτοις τοῖς γράμμασιν· « Οἱ μὲν γὰρ αὐτῶν νυμφῶνα κατασκευάζουσι, καὶ μυσταγωγίαν ἐπιτελοῦσι μετ' ἐπιβήρῃσιν τινων τοῖς τελουμένοις, καὶ πνευματικὸν γάμον φάσκουσιν εἶναι τὸ ὑπ' αὐτῶν γινόμενον, κατὰ τὴν ὁμοιότητα τῶν ἀνω συζυγιῶν. Οἱ δὲ ἄγουσιν ἐφ' ὕδωρ, καὶ βαπτίζοντες, οὕτως ἐπιλέγουσιν· Εἰς ὄνομα ἀγνώστου Πατρὸς τῶν ὄλων, εἰς Ἀληθειαν μητέρα τῶν πάντων, εἰς τὸν κατελθόντα εἰς τὸν Ἰησοῦν. Ἄλλοι δὲ Ἑβραϊκὰ ὀνόματα ἐπιλέγουσι πρὸς τὸ μᾶλλον καταπλήξασθαι (33) τοὺς τελουμένους. » Ἀλλὰ γὰρ μετὰ τέταρτον τῆς ἐπισκοπῆς ἔτος (34) Ὑγίνου τελευτήσαντος, Πίος ἐπὶ Ῥώμης ἐγγειρίζεται τὴν λειτουργίαν. Κατὰ γὰρ μὴν τὴν Ἀλεξανδρείαν Μάρκος ἀναδείκνυται ποιμῆν, Εὐμενοῦς ἔτη τὰ πάντα δέκα πρὸς τρισὶν ἐκπλήσαντος. Τοῦ τε Μάρκου ἐπὶ δέκα ἔτη τῆς λειτουργίας ἀναπαυσαμένου, Κελαδίων τῆς Ἀλεξανδρείαν Ἐκκλησίας τὴν λειτουργίαν παραλαμβάνει. Καὶ κατὰ τὴν Ῥωμαίων δὲ πόλιν πεντεκαιδεκάτῃ τῆς ἐπισκοπῆς ἐνιαυτῷ Πίου μεταλλάξαντος, Ἀνίκητος τῶν ἐκεῖσε προβόσταται. Καθ' ὃν Ἡγήσιππος ἱστορεῖ ἐαυτὸν ἐπιδημησάσαι τῇ Ῥώμῃ, παραμεινῆσαι τε αὐτότι μέχρι τῆς ἐπισκοπῆς Ἐλευθέρου. Μάλιστα δὲ ἤκμαζεν ἐπὶ τῶνδε Ἰουστίνου, ἐν φιλοσόφου σχήματι πρᾶσβεύων τὸν θεῖον λόγον, καὶ τοῖς ὑπὲρ τῆς πίστεως ἐναγωνιζόμενος συγγράμμασιν. Ὅς δὴ καὶ γράφας κατὰ Μαρ-

episcopali sede nonus apostolorum successor fuit, docuit, Deum quem lex et prophetæ prædicaverunt, Patrem non esse Domini nostri Jesu Christi. Hunc enim cognosci, illum vero ignotum esse : et hunc quidem justum existere, illum autem bonum. Hinc deinde succedens Marcion, natione Ponticus, scholam latius propagavit, impudentissime blasphemans. Idem porro Irenæus postquam immensam voraginem materiæ illius variis erroribus involutæ quam Valentinus invexerat, uberrime explicuit, occultam ac latentem illius fraudem tanquam abditæ serpentis denudat. Alium præterea quemdam nomine Marcum eodem tempore exstitisse scribit, magicarum præstigiæ peritissimum. Sed et profanas eorum hominum initiationes, et abominanda mysteria declarat his verbis : « Quidam enim eorum thalamum nuptialem construunt, et mysterium peragunt, verba nescio quæ super his qui initiantur, percipientes, easque spirituales nuptias esse affirmant, ad formam et exemplum cælestium conjugiorum. Alii vero initiandos adducunt ad lavacrum, et mergentes, hæc proferunt verba : In nomine ignoti omnium Patris, in Veritate omnium matre, in eo qui descendit in Jesum. Alii rursus Hebraica quædam pronuntiant nomina, ut majorem initiandis pavorem incutiant. » Sed Hygino post quartum episcopatus annum mortuo, Romanæ Ecclesiæ sacerdotium suscepit Pius. Alexandriæ vero cum Eumenes tredecim annos explesset, Marcus in ejus locum antistes designatus est. Quo deinde post decem pontificatus annos mortuo, Alexandrinæ Ecclesiæ administrationem Celadion accepit. At Romæ cum Pius anno episcopatus sui quinto decimo vitam cum morte commutasset, Anicetus Ecclesiæ illius Antistes factus est. Hujus temporibus se in urbem Romam venisse scribit Hegesippus, ibidemque ad Eleutheri usque episcopatum continuo permansisse. Eadem tempestate præ cæteris omnibus florebat Justinus, sub habitu philosophi verbum Dei prædicans, et scriptis voluminibus pro fide nostra propugnans. Qui in libro *adversus Marcionem* eum adhuc super-

(30) *ἠβύησε τὸ διδασκαλεῖον*. In codicibus nostris Maz., Med. et Fuk. scriptum inveni διδασκαλεῖον, non in hoc solum loco, sed ubicunque id nomen occurrit.

(31) *Βλασφημιῶν*. Religio fuit Christophorus, vocem banc quam ecclesiastici scriptores jamdudum Latinam fecerunt, usurpare. Vertit itaque *convicia juctans*, male omnino; melius vertisset, *impie locutus*. Sic Domitianus apud Suetonium dicit : *Impie locutus est Parmularius*. Nos tamen, Rufinum secuti, vertimus *blasphemare*. Neque enim refugienda sunt hæc verba, quæ tot sæculorum usus consecravit. Alioquin *Ecclesiæ* et *apostolorum* et *episcopi* et *catholici* vitanda erunt vocabula : et longa verborum serie obscuranda erit oratio, ne dictionis unius prorsus necessariæ asperitate lædatur. Cyprianus certe in dicta ad Pompeium epistola, cum hunc Irenæi locum suppresso auctoris nomine describeret, verbo *blasphemare* uti non recusavit. Sic enim ait : *Quem Marcion secutus, additis ad crimen augmentis, impudentius cæteris et abruptius in Deum Patrem Creatorem blasphemare instituit*.

(32) *Εὐτονώτατα διαπλώσας*. Niphorus in lib. iv, cap. 3, habet *διαπλεύσας*, quod non probō. Scio quidem a poetis *διαπλώσας* dici pro *διαπλεύσας*· sed hic non videtur convenire. Quare malui vertere hoc loco *explicare*, eo sensu quo Eusebius in posterioribus libris dicit, *ἠπλωτο τὰ γράμματα, proposita sunt edicta*.

(33) *Πρὸς τὸ μᾶλλον καταπλήξασθαι*. Nostri codices Maz., ac Med. cum Fuk. et Savil. scriptum habent *καταπλήξαι*. Atque ita legisæ videtur vetus interpret Irenæi in cap. 48 libri primi. Sic enim vertit, *ut stupori sint vel perterreant eos qui sacrantur*.

(34) *Μετὰ τέταρτον τῆς ἐπισκοπῆς ἔτος*. Rufinus legisæ videtur κατὰ τέταρτον. Sic enim vertit : *Quarto autem episcopatus sui anno cum decessisset Hyginus, Romanæ Ecclesiæ sacerdotium Pius suscepit*. Porro nomen Pii qui successit Hygino, in codicibus nostris Maz., Med. et Fuk. non circumdectitur, sed acuitur in prima syllaba. Idque rectius puto.

atitem fuisse dum scriberet, testatur his verbis: «Præ-
terea, inquit, Marcionem quemdam Ponticum no-
vimus, qui etiamnum superest, docetque discipulos
suos alium quemdam invocare Deum majorem mundi
hujus Conditor. Qui quidem dæmonum adjutus
a xilio, plurimos mortales per universum orbem
in duxit ut impie loquerentur, negarentque universi
ificem patrem esse Christi: alium vero quemdam
longe illo præstantiorem, hoc universum condidisse
affirmarent. Omnes tamen eorum sectatores, Chri-
stiani, ut diximus, appellantur; eodem modo quo phi-
losophis, tametsi diversæ sint sectæ ac sententiæ,
commune nihilominus ex philosophia nomen est in-
ditum. » Paucis deinde interjectis hæc subjungit:
«Est etiam, inquit, liber a nobis compositus adver-
sus omnes quæ unquam fuerunt hæreses: quem
librum vobis, si ita videbitur, legendum trademus.
Idem porro Justinus, præter opuscula quæ adver-
sus gentiles doctissime elaboravit, alios etiam li-
bros, qui fidei nostræ defensionem continent, im-
peratori Antonino cognomento Pio, et senatui
Romano nuncupavit. Ipse enim in urbe Roma do-
micilium habebat. Cæterum in *Apologetico*, ipse de
se quisnam esset et unde oriundus, declarat his
verbis.

126 CAPUT XII.

De Justinii Apologetico ad Antoninum.

Imperatori Tito Ælio Adriano Antonino Pio
Cæsari Augusto, et Verissimo filio Philosopho, et
Lucio Philosophi quidem Cæsaris naturali filio,
Pii autem adoptivo, doctrinæ amatori: senatui quo-

(35) Ὅς δὴ καὶ γράψας κατὰ Μαρκίωρος. Me-
moræ vitio hic lapsus videtur Eusebius noster,
qui Justinii verba quæ infra citantur, desumpta esse
putavit ex ejus libro *adversus Marcionem*. Atqui
desumpta sunt ex secundo Justinii *Apologetico*,
pag. 70 editionis Parisiensis. Nicephorus in lib. iv,
cap. 6, ubi omnes Justinii libros recenset, men-
tionem facit libri *contra Marcionem*, ex eoque ci-
tat hunc locum quem hic adducit Eusebius; sed
animadvertere debuerat Nicephorus, Eusebium me-
moræ vitio lapsus fuisse. Neque enim verum est,
quod Langus interpres Nicephori excogitavit, Jus-
tinum eadem verba usurpasse in duobus libris, id
est, in *Apologetico* et in libro *contra Marcionem*.
Eusebius quidem infra cap. 17, ubi omnes Justinii
libros enumerat, illius *contra Marcionem* libri
mentionem facit. Potest tamen excusari Eusebius.
Id enim solum dicit, Justinum scripsisse librum
contra Marcionem, ejusque mentionem facere tan-
quam hominis qui adhuc vitam agebat dum ipse
scriberet. Atque hæc duo probat Eusebius ex Jus-
tini loco qui est in *Apologetico* u. Ita prorsus expli-
candus est hic Eusebii locus qui in eo solum pecca-
vit, quod obscurus locutus est. Unde ansam erro-
ris præbuit Nicephoro.

(36) Πατέρα εἶναι τοῦ Χριστοῦ. Hæc verba de-
sunt in vulgatis Justinii codicibus, et superflua vi-
dentur. Duos enim Marcion inducebat deos, alte-
rum optime, a quo hic mundus fabricatus fuis-
set; alterum majorem, qui majora ac præstantiora
condidisset; et hunc quidem confiteri nos debere,
illum autem negandum esse aiebat. Hic est verbo-
rum Justinii sensus, cui consentit Epiphanius in
hæresi Marcionitarum, et Theodorus in lib. 1
Hæreticarum fabularum. Itaque scribendum est

κλίωρος (35) σύγγραμμα, μνημονεύει ὡς καθ' ὃν συν-
έταττε καιρὸν γνωριζομένου τῷ βίῳ τάνδρος. Φησὶ
δὲ οὕτως: «Μαρκίωνα δὲ τινα Ποντικὸν, ὃς καὶ νῦν
ἔτι ἐστὶ διδάσκων τοὺς πειθομένους, ἄλλον τινα εἶναι
νομίζειν μείζω τοῦ Δημιουργοῦ Θεοῦ, ὃς καὶ κατὰ πᾶν
γένος ἀνθρώπων διὰ τῆς τῶν δαιμόνων συλλήψεως,
πολλοὺς πέπεικε βλάβημα λέγειν, καὶ ἀρνεῖσθαι τὸν
Ποιητὴν τοῦδε τοῦ παντὸς πατέρα εἶναι τοῦ Χρι-
στοῦ (36), ἄλλον δὲ τινα ὡς ὄντα μείζονα παρὰ τοῦ-
τον ὁμολογεῖν πεποιηκέναι. Καὶ πάντες οἱ ἀπὸ τοῦ-
των ὀρμημένοι, ὡς ἔφαμεν, Χριστιανοὶ καλοῦνται·
ὃν τρόπον καὶ οὐ κοινῶν ὄντων δογμάτων τοῖς φιλο-
σόφους, τὸ ἐπικαλούμενον ὄνομα τῆς φιλοσοφίας κοι-
νὸν ἐστὶ. » Τούτοις ἐπιφέρει λέγων· «Ἔστι δὲ
ἡμῖν καὶ σύνταγμα κατὰ πασῶν τῶν γεγενημένων
αἰρέσεων, ᾧ ἐι βούλεσθε ἐντυχεῖν, δώσομεν. » Ὁ δὲ
αὐτὸς οὗτος Ἰουστίνος καὶ πρὸς Ἑλληνας ἰκανώτατα
πνήσας καὶ ἑτέρους λόγους ὑπὲρ τῆς ἡμετέρας πί-
στεως ἀπολογία ἔχοντας βασιλεῖ Ἀντωνίνῳ τῷ δὴ
ἐπικληθέντι Εὐσεβεί, καὶ τῇ Ῥωμαίων συγκλήτῳ
βουλῇ προσφωνεῖ. Καὶ γὰρ ἐπὶ τῆς Ῥώμης τὰς
διατριβὰς ἐποιεῖτο. Ἐμφανεῖ δὲ ἑαυτὸν ὅστις καὶ
πῶθεν ἦν, διὰ τῆς ἀπολογίας ἐν τούτοις.

ΚΕΦΑΛΑΙΟΝ ΙΒ'.

Περὶ τῆς Ἰουστίνου πρὸς Ἀντωνίνον ἀπολογίας (Nic. H. E. III, 26. 52).

«Αὐτοκράτορι Τίτῳ Αἰλίῳ Ἀδριανῷ Ἀντωνίνῳ
Εὐσεβεί Καίσαρι Σεβαστῷ, καὶ Οὐρησισίμῳ υἱῷ φι-
λοσόφῳ, καὶ Λουκίῳ φιλοσόφῳ Καίσαρος (37) φύσει
υἱῷ (38), καὶ Εὐσεβοῦς εἰσποιητῷ, ἑραστῇ παιδείας,

apud Eusebium, ἄλλον δὲ τινα ὡς ὄντα μείζονα, τὰ
μείζονα παρὰ τούτων, etc., ut legitur in Justinio.
Quippe Marcion summum illum Deum Patrem
Christi esse dicebat; Christum vero e cælo descen-
disse, ut mundi hujus optime, quem Judæorum
Deum appellabat Marcion, coargueret, ut scribit
Epiphanius.

(37) Λουκίῳ φιλοσόφῳ Καίσαρος. In quatuor
nostris codicibus Mz., Med., Fuk. et Savitano
scribitur φιλοσόφῳ, prout etiam in vulgatis Justinii
editionibus habetur. Sed nihilominus retinenda est
altera lectio, quam confirmat Rullinus et Nicepho-
rus. Nam Rufini codices manuscripti hunc locum
ita exhibent, et *Lucio Philosophi Cæsaris proprio*
filio. Justinus quoque in priore *Apologia* hanc
lectionem confirmat, cum ait: Οὐ πρόποντα
εὐσεβεῖ αὐτοκράτορι, οὐδὲ φιλοσόφῳ Καίσαρος
παιδί, qui locus, ut obiter moneam, mancus vide-
tur et mutilus, nisi suppleatur hoc modo: αὐ-
τοκράτορι, οὐδὲ Καίσαρι φιλοσόφῳ, οὐδὲ φιλοσό-
φου, etc.

(38) Καίσαρος φύσει υἱῷ. Lucius naturalis erat
filius Ælii Veri Cæsaris, cum Adrianus adoptave-
rat. Quo mortuo, cum Adrianus Antoninum Pium
adoptaret, eam legem adoptioni imposuit, ut Pius
Marcus et Lucium sibi filios adoptaret, ut scribunt
Spartianus et Capitolinus. Alii tamen Lucium a
Marco adoptatum esse dicunt, ut refert Capitoli-
nus in *Marci Vita*. Quare in his Justinii verbis Cæ-
sarem Philosopherum non alium intelligere possumus
quam Ælium Verum, eum qui ab Adriano est
adoptatus. Ait enim Justinus Lucium natura qui-
dem fuisse filium Cæsaris Philosophi, adoptivum
vero Antonii Pii. Atqui constat Lucium Ælii Veri
naturalem ac proprium filium fuisse. Igitur Philo-

λερᾶ τε συγκλήτῳ καὶ παντὶ δῆμῳ Ῥωμαίων, ὑπὲρ τῶν ἐκ παντὸς γένους ἀνθρώπων ἀδίκως μισουμένων καὶ ἐπιτραζομένων, Ἰουστίνος Πρίσκου τοῦ Βαχχείου (39), τῶν ἀπὸ Φλαβίας Νέας πόλεως (40) Συρίας τῆς Παλαιστίνης, εἰς αὐτῶν ὦν, τὴν προσφώνησιν καὶ ἔντευξιν (41) ποιῶμαι. Ἐντευχθεὶς δὲ καὶ ὑπ' ἐτέρων ὁ αὐτὸς βασιλεὺς ἐπὶ τῆς Ἀσίας ἀδελφῶν, παντοίαις ὕβρεσι πρὸς τῶν ἐπιχωρίων δῆμων καταπονουμένων, τοιαύτης ἤξιώσε τὸ κοινὸν τῆς Ἀσίας διατάξω.

ΚΕΦΑΛΑΙΟΝ ΙΓ'.

Ἀντωνίνου πρὸς τὸ κοινὸν τῆς Ἀσίας ἐπιστολὴ περὶ τοῦ κατ' ἡμᾶς λόγου (Nic. H. E. III, 28).

Ἐ Αὐτοκράτωρ Καῖσαρ (42) Μάρκος Αὐρήλιος Ἀντωνίνος (43) Σεβαστὸς, Ἀρμένιος, ἀρχιερεὺς μέγιστος, δημαρχικῆς ἐξουσίας τὸ πέμπτον καὶ δέκατον, ὑπατος τὸ τρίτον, τῷ κοινῷ τῆς Ἀσίας (44) χαίρειν.

sophi Cæsaris nomine, non alius intelligi potest quam Ælius Verus. Nam si eo nomine Marcum intelligamus, tum dicendum erit falli Justinum, qui Lucium naturalem Marci filium fuisse crediderit, cum tamen Lucius non natura, sed adoptione tantum Marci filius esse potuerit. Quis autem credat, tantum errorem a Justino admitti potuisse. Salus est ergo, in hoc Justini loco Philosophi Cæsaris nomine Ælium Verum intelligere. Verum duo sunt, quæ huic interpretationi videntur repugnare. Primum est quod cognomen Philosophi nullatenus convenire potest Ælio Vero. Fuit quidem Ælius Verus, is qui ab Adriano est adoptatus, eruditus in litteris, et poetice imprimis studiosus, ut in ejus Vita tradit Capitolinus, sed philosophiæ dedium fuisse nemo veterum prodidit. Moribus certe fuit longe alienis a studio ac professione philosophiæ. Deinde si Justinus Ælium Verum hic designare voluisset, cur ejus nomen reticuisset? Neque enim Philosophi Cæsaris appellatio sufficere videtur ad designandum Ælium Verum, cum præsertim hæc appellatio communis sit etiam Marco. Ex his difficultatibus facile nos expedire possumus, si hunc Justini locum ita legamus, prout exhibent scripti codices, καὶ Λουκίῳ φιλοσόφῳ, Καῖσαρος φύσει υἱῷ, quam quidem lectionem probat etiam Casaubonus in notis ad Capitolinum in Vita Marci. Nos vero eam lectionem paulo ante improbavimus. Nec sane videtur ferri posse hæc lectio, si rem attentius expendamus. Sequitur enim apud Justinum ἐραστῆ παίδειας, id est, litterarum studioso. Ubi videt Marco et Lucio sua quique adjungi epitheta; et Marcum quidem philosophum nominari, Lucium vero studiosum litterarum.

(39) Ἰουστίνος Πρίσκου τοῦ Βαχχέλου. Hieronymus in Catalogo patrem Justini Priscum Bacchium dictum esse scribit, quem secutus est Christophorus. Verum Bacchius avus fuit Justini. Itaque addit Justinus τῶν ἀπὸ Φλαβίας, quod non nisi de pluribus dici potest, de patre nimirum et avo.

(40) Ἀπὸ Φλαβίας τῆς Νέας πόλεως. Inepte Christophorus vertit ex gente Flavia. Flavia dicta est Neapolis civitas Palæstinæ, eo quod colonia esset a Flavio Vespasiano deducta. Antea Sicheu dicebatur. Plinius tamen coloniam eam fuisse non dicit. Postea Severus imp. jus civitatis ei ademit, eo quod Nigri partes fovisset pertinacius. Spartianus in Severo: Neapolitanis Palæstinensibus jus civitatis tulit, id est in vici formam redegit. Porro Methodius in libro De resurrectione hoc Justinum ornat elogio: Ἰουστίνος δὲ ὁ Νεαπολίτης, ἀγὴρ οὕτε τῷ χρόνῳ πόρρω ὦν τῶν ἀποστῆλων, οὕτε τῇ ἀρετῇ.

A que et populo Romano, pro viris ubique terrarum injusto odio laborantibus, et calumnia appetitis, Justinus Prisci filius, Bacchii nepos, oriundus Flavia Neapoli urbe Syriæ Palæstinæ, unus ex illorum numero, allocutionem et petitionem defero. Interpellatus quoque idem imperator ab aliis fratribus in Asia commorantibus, qui omni injuriarum genere vexabantur a provincialibus, ad commune Asiæ hujusmodi constitutionem inisit.

CAPUT XIII.

Epistola Antonini ad commune Asiæ de religione nostra.

Imperator Cæsar M. Aurelius Antoninus Aug. Armenicus, Pontifex Maximus, tribunitiæ potestatis xv, consul III, communi Asiæ salutem. Equidem scio diis ipsis curæ esse, ne hujusmodi homines la-

(41) Ἐντευξιν. Postulatum vertit Rufinus. Ἐν τυγγάνειν Græci dicunt adire imperatorem, et preces ad eum deferre, quod plerumque fiebat scripto. Exstat hujusmodi libellus precum Marcel-
C liini presbyteri, oblatus Theodosio Augusto, quem nuper edidit Jac. Sirmondus. Qui sic incipit: *Deprecamur mansuetudinem vestram*, etc. Sed et in II tomo Operum Athanasii, referuntur ejusmodi preces Arianorum oblatæ Joviano Augusto adversus Athanasium, quæ in Græco ἐντυχταὶ dicuntur. Male interpret *colloquium* vertit. Incipiunt autem prorsus eodem modo quo libellus precum Marcel-
C liini, Δεσμέθᾳ σου τοῦ κράτους.

(42) Αὐτοκράτωρ Καῖσαρ. In tribus nostris cõ-
C sibus Maz., Med. et Fuk. vox Καῖσαρ primam syl-
C labam acuit, non circumflectit. Neque hoc duntaxat in loco, sed ubicunque ea vox occurrit, in illis exemplaribus constanter acuitur.

(43) Μάρκος Αὐρήλιος Ἀντωνίνος. Errat Eusebius, qui Antonio Pio hanc epistolam tribuit, cum sit divi Marci, ut ex inscriptione ipsa apparuit, scripta anno I ejus imperii, cum ipse esset tertium consul. Vide Fastos Ouphrii, ad annum Urbis 914. Hunc Eusebii errorem vidit quidem auctor *Chronici Alexandrini*, sed illam epistolam imp. Marci male assignavit anno ejus x. Eusebii errorem secutus est Joannes Zonaras. Scribit enim Justinum philosophum apologiam pro Christianis Antonio Pio obtulisse, qua permotus imp. edictum ad commune Asiæ scripsit, ne ullus Christianorum religionis causa puniretur: sed si quis eo nomine delatus esset, accusatore multato reus dimitteretur. Scio quidem P. Halloixium in notationibus ad *Vitam Justini*, cap. 5, contendere hanc epistolam esse Antonini Pii; sed argumenta quæ ad hujus rei probationem affert, parum firma mihi videntur. Nam quod ex Melitonis *Apologetico* adducit prorsus evertit ejus sententiam. Quippe Melito omnia illic rescripta Antonini Pii pro Christianis recenset: epistolam scilicet ad Larissæos, ad Thessalonicenses, ad Athenienses et ad omnes Græcos. Quod si epistola ad commune Asiæ esset Antonini Pii, eam certe non omisurus fuisset Melito, utpote Asianus. Quomodo enim eam ignorare potuisset, quæ publice proposita fuerat Ephesi. Cur vero alias quidem Pii epistolas, ad Macedones et ad Achivos scriptas commemorasset, hujus ad suos populares scriptæ ne mentionem quidem fecisset?

(44) Τῷ κοινῷ τῆς Ἀσίας. Ita Cicero *commune Milyadum* et *commune totius Siciliae* in Verriinis dixit. Porro cum κοινὸν Ἀσίας dicitur, subaudiendum est συνέδριον. Hæbant enim Asiani commune concilium totius gentis, quo singule civitates legatos seu synedros mittebant, ut docet Aristides

teant. Multo enim magis illis convenit punire eos qui colere ipsos recusant, quam vobis. Qui eorum, adversus quos tumultuamini, sententiam ac propositum amplius confirmatis, dum eos accusatis tanquam impios. Illis autem longe optabilius fuerit, ut in jus vocati mortem oppellere videantur pro Deo suo, quam ut incolumes remaneant. Ita victores evadunt, animas suas potius projicientes, quam ut ea facere quæ vos jubetis, in animum suum inducant. Cæterum de terræmotibus qui vel facti sunt vel etiam non sunt, non absurdum videtur vos commonere, qui et animos abjicitis quoties hujusmodi casus contingunt, et vestra cum illorum institutis comparatis. Atqui illi quidem majorem tunc fiduciam in Deo collocant. Vos vero per omne illud tempus quo præ imperitia labi mihi videmini, deos negligitis: et tum alias cæremonias insuper habetis, tum cultum immortalis illius, et Christianos qui illum venerant, expellit, et ad mortem usque infestius perurgitis. Porro de his hominibus plurimi 127 provinciarum rectores divo patri nostro antea scripserunt. Quibus ille rescripsit, ejusmodi homines nulla molestia afficiendos esse, nisi forte contra statum imperii Romani aliquid moliri viderentur. Sed et multi ad me de illis retulerunt: quibus ego patris mei constitutionem secutus respondi. Quod si quis adhuc pergit cuiquam illorum negotium facessere ex eo quod Christianus sit, delatus quidem crimine absolvatur, tametsi constet eum reipsa Christianum esse. Delator autem ipse pœnas

in iv Orat. sacrarum. Et Aristides quidem illic scribit, hoc concilium in superiore Phrygia convenisse, id est, Apameæ vel Synnadis. Videtur tamen etiam in aliis civitatibus congregatum fuisse. Erant et in aliis provinciis populi Rom. hujusmodi concilia, ut concilium provinciæ Africa, concilium Byzacenorum, concilium Tripolitanorum; de quibus notavi ad lib. xxviii Ann. Marcellini, pag. 373.

(45) *Ββαιούντες τὴν γνώμην αὐτῶν ἤπερ ἔχουσιν.* Nicephorus post hæc verba addit *περὶ ἡμῶν.* Quam scripturam confirmat Rulini interpretatio. *Sed vos, inquit, confirmatis eorum quos persequimini sententiam quam de vobis habent, dicentes vos impios esse.*

(46) *Εἴη δ' ἂν κάλεινοις ἀρετῶν.* In tribus nostris codicibus Maz., Med. et Fuk. legitur *εἴη δ' ἂν ἐκλεινοὺς ἀρετῶν*, quam scripturam magis probo.

(47) *Τὸ δοκεῖν κατηγορουμένους.* Ita quidem codex Regius, cui consentit Nicephorus. Verum in codice Mazarino et Fuketiano scriptum invenit *τῶ δοκεῖν κατηγορουμένους.* Codex autem Medicæus scripturam habet *τὸ δοκεῖν κατηγορουμένους.* Quod si τὸ δοκεῖν legamus, referendum erit ad verbum *τεθνῆναι*, sicut retulit Musculus. Si vero τῶ δοκεῖν cum Maz. et Fuk. legi placet, tum referendum erit ad verbum *κατηγορουμένους* prout retulit Langus. Sic enim vertit: *Quibus præstabilis etiam, dum accusari arguique videntur, pro Deo suo mori potius, quam in vita manere.*

(48) *Παραβάλλοντας δὲ τὰ ἡμέτερα.* Legendum videtur *τὰ ἡμέτερα*, ut scribitur apud Justinum in calce *Apokrypticæ.* Quam scripturam secutus est Christophorus. Sic enim vertit hunc locum: *Et infelices vestri omnium casus in religionem tanquam eorumdem causam transferitis.* Eundem quoque sensum expressit Rulinus. Sed Græca Antonini verba

Ἐγὼ μὲν οἶδα ὅτι καὶ τοῖς θεοῖς ἐπιμελὲς ἐστὶ, μὴ λαθάνειν τοὺς τοιοῦτους. Πολὺ γὰρ μᾶλλον ἐκείνοι κολάσαιεν ἂν τοὺς μὴ βουλομένους αὐτοὺς προσκυνεῖν, ἢ ὑμεῖς. Οὐδὲ εἰς παραγῆν ἐμβάλλετε, βεβαιούντες τὴν γνώμην αὐτῶν ἤπερ ἔχουσιν (45), ὡς ἀθέων κατηγοροῦντες. Εἴη δ' ἂν κάλεινοις ἀρετῶν (46) τὸ δοκεῖν κατηγορουμένους (47) τεθνῆναι μᾶλλον, ἢ ζῆν, ὑπὲρ τοῦ οἰκείου θεοῦ. Ὅθεν καὶ νικῶσι, προτιέμενοι τὰς ἑαυτῶν ψυχὰς, ἤπερ πεσιθόμενοι οἷς ἀξιοῦτε πράττειν αὐτοὺς. Περὶ δὲ τῶν σεισμῶν τῶν γενομένων καὶ γινομένων οὐκ ἄτοπον ὑμᾶς ὑπομῆσαι, ἀθυμοῦντας μὲν ὅταν περ ὦσι, παραβάλλοντας δὲ τὰ ἡμέτερα (48) πρὸς τὰ ἐκείνων. Οἱ μὲν οὖν εὐπαρήσιαστώτεροι γίνονται πρὸς τὸν Θεόν· ὑμεῖς δὲ παρὰ πάντα τὸν χρόνον καθ' ὃν ἀγνοεῖτε δοκεῖτε, τῶν

θεῶν καὶ τῶν ἄλλων ἀμελεῖτε, καὶ τῆς θρησκείας τῆς περὶ τὸν ἀθάνατον, ὃν δὴ τοὺς Χριστιανοὺς θρησκεύοντας ἐλαύνετε καὶ διώκετε ὡς θανάτου. Ὑπερ δὲ τῶν τοιούτων, ἥδη καὶ πολλοὶ τῶν περὶ τὰς ἐπαρχίας ἡγεμόνων καὶ τῶ θειοτάτῳ ἡμῶν Ἐραφῶν πατρὶ (49) οἷς καὶ ἀντέγραψε μὴδὲν ἐνοχλεῖν τοῖς τοιοῦτοις, εἰ μὴ φαίνοντό τι περὶ τὴν Ῥωμαίων ἡγεμονίαν ἐγχεῖρουντες. Καὶ ἐμοὶ δὲ περὶ τῶν τοιούτων πολλοὶ ἐσήμαναν, οἷς δὴ καὶ ἀντέγραψα, κατακολουθῶν τῇ τοῦ πατρὸς γνώμῃ. Εἰ δὲ τις ἐπιμένοι τινὰ τῶν τοιούτων εἰς πράγματα φέρων ὡς δὴ τοιοῦτον, ἐκεῖνος ὁ καταφερόμενος ἀπολελύσθω τοῦ ἐγκλήματος, καὶ ἐὰν φαίνεται τοιοῦτος ὢν· ὁ δὲ καταφέρων, ἔνοχος ἐστὶ δίκης. Προετέθη ἐν Ἐφέσῳ (50) ἐν τῷ κοινῷ τῆς Ἀσίας (51). Ὡς τούτοις οὕτω χωρήσασιν

C sensum hunc admittere non possunt. Optime Langus, doctus Nicephori interpres, hunc locum ita vertit: *De terræ motibus autem qui vel suere vel fiunt adhuc, non importunum fuerit vos qui ea de causa animam despondistis, admonere, ut scilicet res vestras cum rebus illorum conferatis.* Igitur Langus hunc locum ita legit: *Οὐκ ἄτοπον ὑμᾶς ὑπομῆσαι, ἀθυμοῦντας ὅταν περ ὦσι· παραβάλλοντας τὰ ἡμέτερα πρὸς τὰ ἐκείνων.* Quemadmodum legitur ad calcem *Apologeticæ* Justini. Quæ quidem scriptura mihi vehementer placet.

(49) *Τῷ θειοτάτῳ πατρὶ.* Supra monuimus, graviter hallucinari Eusebium qui hanc epistolam Antonino Pio ascripserit. Verum licet epistola illa non sit Antonini Pii, opportune tamen et suo loco hic adducitur. In ea quippe fit mentio epistolæ illius quam Antoninus Pius rescripserat ad rectores provinciarum, consultus ab iis quid Christianis agendum esset. Hujus epistolæ divi Pii meminit Melito infra cap. 26, qua veritum esse dicit *μηδὲν νεωτερίζειν περὶ Χριστιανούς.* Hic vero in epistola divi Marci dicitur cautum esse a divo Pio *μηδὲν ὀχλεῖν*, quod idem est.

(50) *Προετέθη ἐν Ἐφέσῳ.* Id est, *proposita Ephesi.* Sic in aliquot legibus codicis Theodosiani additur: *P. P. Romæ* aut *Carthagine.* Quæ nota significat illam imperatoris legem publice propositam esse in ea civitate. Solebant autem imperatores, quoties aliquam constitutionem ad omnium notitiam pervenire vellent, sua manu ascribere: *Proposita natur*, ut discimus ex Novellis aliquot Valentini et Majoriani, et ex epistola 51 Juliani Aug. ad Alexandrinum, in cuius calce scriptum est: *Προετέθη τοῖς ἡμετέροις πολιταῖς Ἀλεξανδρεῦσι.*

(51) *Ἐν τῷ κοινῷ τῆς Ἀσίας.* Aliter hic sumitur commune Asiæ, aliter in inscriptione hujus epistolæ. Nam in inscriptione quidem ipsa, ubi

ἐπιμαρτυρῶν Μελίτων τῆς ἐν Σάρδεσιν Ἐκκλησίας Ἀπίσκοπος, κατ' αὐτὸ γνωρίζομενος τοῦ χρόνου, δὴ ἴδ' ἔστιν ἐκ τῶν εἰρημένων αὐτῶ ἐν ᾗ πεποιήται πρὸς τὸν αὐτοκράτορα Οὐῆρον (52) ὑπὲρ τοῦ καθ' ἡμᾶς δόγματος χρησιμωτάτη ἀπολογία.

ΚΕΦΑΛΑΙΟΝ ΙΔ'.

Τὰ περὶ Πολυκάρπου τοῦ τῶν ἀποστόλων γνωρίμου μνημνευόμενα (Nic. E. H. III, 30).

Ἐπὶ δὲ τῶν δηλουμένων, Ἀνικήτου τῆς Ῥωμαίων Ἐκκλησίας ἡγουμένου, Πολυκάρπον ἐτι περιόντα τῷ βίῳ γενέσθαι τε ἐπὶ Ῥώμης, καὶ εἰς ὀμίλιαν τῷ Ἀνικήτῳ ἐλθεῖν διὰ τι ζήτημα περὶ τῆς κατὰ τὸ Πάσχα ἡμέρας, Εἰρηναῖος ἱστορεῖ. Καὶ ἄλλην δὲ ὁ αὐτὸς περὶ τοῦ Πολυκάρπου παραδίδωσι διήγησιν, ἣν ἀναγκαῖον τοῖς περὶ αὐτοῦ δηλουμένοις ἐπισυνάψαι, οὕτως ἔχουσαν. Ἀπὸ τοῦ τρίτου τῶν Πρὸς τὰς αἰρέσεις Εἰρηναίου (53) : « Καὶ Πολυκάρπος δὲ οὐ μόνον ὑπὸ ἀποστόλων μαθητευθεὶς, καὶ συναναστραφεὶς πολλοῖς τοῖς τὸν Χριστὸν ἐωρακόσιν, ἀλλὰ καὶ ὑπὸ ἀποστόλων κατασταθεὶς εἰς τὴν Ἀσίαν ἐν τῇ ἐν Σμύρνῃ Ἐκκλησίᾳ, ἐπίσκοπος, ὃν καὶ ἡμεῖς ἐωράκαμεν ἐν τῇ πρώτῃ ἡμῶν ἡλικίᾳ. Ἐπιπολὺ γὰρ παρέμεινε, καὶ πάνυ γηραλέος, ἐνδόξως καὶ ἐπιφανέστατα μαρτυρήσας, ἐξῆλθε τοῦ βίου, ταῦτα διδάξας ἀεὶ, ἃ καὶ παρὰ τῶν ἀποστόλων ἔμαθεν, ἃ καὶ ἡ Ἐκκλησία παραδίδωσιν, ἃ καὶ μόνᾳ ἐστὶν ἀληθῆ. Μαρτυροῦσι τοῖς τοῖς αἰ κατὰ τὴν Ἀσίαν Ἐκκλησίαι πᾶσαι, καὶ ὁ μέχρι νῦν διαδεγμένοι τὸν Πολυκάρπον, πολλῶ ἀξιοπιστότερον καὶ βεβαιότερον ἀληθείας μάρτυρα ὄντα, Οὐαλεντίνου καὶ Μαρκίωνος καὶ τῶν λοιπῶν κακογνομιόνων, ὃς καὶ ἐπὶ Ἀνικήτου ἐπιδημήσας τῇ Ῥώμῃ πολλοὺς ἀπὸ τῶν προειρημένων αἰρετικῶν ἐπέστρεψεν εἰς τὴν Ἐκκλησίαν τοῦ Θεοῦ, μίαν καὶ μόνην ταύτην ἀλήθειαν κηρύξας ὑπὸ τῶν ἀποστόλων παρεληφέναι, τὴν ὑπὸ τῆς Ἐκκλησίας παραδεδομένην. Καὶ εἰσὶν οἱ ἀκηχοῦτες αὐτοῦ, ὅτι Ἰωάννης ὁ τοῦ Κυρίου μαθητῆς ἐν τῇ Ἐφέσῳ πορευθεὶς λούσασθαι, καὶ ἰδὼν ἔσω Κήρινθον, ἐξῆλατο τοῦ βαλανείου μὴ λουσάμενος, ἀλλ' ἐπεικὼν Φύγωμεν μὴ καὶ τὸ βαλανεῖον συμπέσῃ ἐνδον ὄντος Κηρίνθου τοῦ τῆς ἀληθείας ἐχθροῦ. Καὶ αὐτὸς δὲ ὁ Πολυκάρπος Μαρκίῳ ποτε εἰς ὅσιν αὐτῶ ἐλθόντι

A luat. Proposita Ephesi in publico conventu Asiæ. Hæc quidem ita gesta esse Melito Ecclesiæ Sardensis episcopus, qui iisdem temporibus floruit, perspicue testatur in *Apologetico* illo longe utilissimo, quem ad imperatorem Verum pro religione nostra conscripsit.

CAPUT XIV.

Quænam de Polycarpo apostolorum discipulo memorentur.

Eadem tempestate, Aniceto Romanæ Ecclesiæ præsidente, Polycarpum qui etiam tum superstes erat, Romam venisse ob quæstionem quamdam quæ de Pascha inciderat, et cum Aniceto colloquium habuisse tradit Irenæus. Aliam præterea idem scriptor de Polycarpo rein narrat in tertio *Contra hæreses* libro, quam cæteris quæ de illo commemorantur, necessario adjungendam putavi. Sic autem habet : B « Sed et Polycarpus, inquit, vir qui non solum ab apostolis eruditus, et cum multis qui Dominum viderant, familiariter versatus, verum etiam in Asia Smyrnensi Ecclesiæ ab ipsis apostolis ordinatus est episcopus : quem nos quoque adhuc adolescentes vidimus (vixit enim diutissime, et in ultima senectute summa cum gloria illustre perpessus martyrium, excessit e vita) ; hic, inquam, Polycarpus ea semper docuit quæ ab apostolis didicerat, et quæ etiamnum tradit Ecclesia, et quæ sola sunt vera. Testantur hoc Ecclesiæ omnes quæ in Asia constitutæ sunt, et quicumque ad nostram usque ætatem in Polycarpi locum successerunt. Qui certe multo fide dignior ac locupletior testis fuit veritatis, quam aut Valentinus aut Marcio, et reliqui pravarum opinionum auctores. Idem Aniceti temporibus 128 Romam veniens, multos ex supradictis hæreticis ad Ecclesiam Dei revocavit, hanc unam et solam veritatem se ab apostolis accepisse prædicans, quæ ab Ecclesia traderetur. Et supersunt adhuc nonnulli qui illum id narrantem audiverint, Joannem Domini discipulum cum lavandi causa balneum Ephesi esset ingressus, viso intus Cerintho, mox illotum e balneo profugisse, atque in hæc prorupisse verba : *Fugiamus hinc, ne forte balneum*

legitur *M. Aurelius Antoninus communi Asiæ*, sumitur pro concilio, seu pro legatis qui ex tota Asia Ephesum convenerant ad sacra ludosque in honorem imperatorum; in fine autem epistolæ, sumitur pro loco ipso in quem conveniebant. Potest etiam sumi pro templo quod commune Asiæ construxerat in honorem Romæ et Augusti. Exstat sane vetus nummus Claudii Augusti, editus a Joanne Tristano Sanctamantio, in quo templum expressum est hoc titulo : R. et AUG. cum hac inscriptione ad utrumque latus templi : COM. ASIÆ. Hoc templum Ephesi fuisse existimo, quo conveniebant omnes Asiæ civitates ad sacra pro salute imp. et populi Romani celebranda. Eratque hoc templum publici juris totius Asiæ, utpote communi sumptu exstructum. Ludi quoque eodem nomine dicebantur Κοινὸν Ἀσίας, vel in plurali numero Κοινά· quorum mentio fit in inscriptione Farnesiana. et in marmoribus Arundellianis. Et hos quidem ludos Smyrnæ actos fuisse docent supradictæ inscriptiones, et nummus imperatoris S. veri apud Tristandum hoc titulo : ΠΡΩΤΑ ΚΟΙΝΑ ΑΓΙΑΣ ΚΜΥΡΝΑΙΩΝ. Tamen nihil vetat, quominus hos ludos etiam Ephesi actos

fuisse credamus, præsertim cum hæc epistola divi Marci id omnino suadere videatur.

(52) Πρὸς τὸν αὐτοκράτορα Οὐῆρον. Ita fere Græci nominant M. Antoninum, ut notavi ad lib. xxvii, pag. 339, Amm. Marcellini. Hieronymus in Catalogo : *Melito, inquit, Asianus, Sardensis episcopus, librum imperatori Marco Anton. Vero qui Frontonis oratoris discipulus fuit, pro Christiano dogmate dedit.* Vide cap. 27 hujus libri. Cæterum monendus est lector Οὐῆρον, tribus syllabis scribi in nostris codicibus Maz., Med. et Fuk. idque non hic solum sed in sequentibus libris.

(53) Ἀπὸ τοῦ τρίτου τῶν Πρὸς τὰς αἰρέσεις Εἰρηναίου. Hæc verba modico intervallo se juncti debent a reliquis. Sunt enim instar indicis sen tituli, quo monemur, ex quonam libro sequentia deponenda sint. Idque ita facere solet Eusebius, quoties integras paginas ex aliquo scriptore producit in medium. Verbi gratia in libro vii, cap. 32, ex τῶν Περὶ τοῦ Πάσχα Ἀνατολίου κανόνων, et in lib. viii, cap. 10, ubi luculentum affert testimonium ex epistola Phileæ martyris, ἀπὸ τοῦ Φιλέου πρὸς Θμοῦτας γραμμάτων.

sorruat, in quo est Cerinthus veritatis inimicus. Ipse etiam Polycarpus, cum ei Marcion aliquando occurrisset, dixissetque: *Agnosce nos; respondisse fertur: Agnosce te primogenitum Satanæ.* Adeo religiose cavebant apostoli eorumque discipuli, ne vel sermonetenus miscerentur cum ullo eorum qui veritatem adulterabant. Quemadmodum et Paulus dixit: *Hæreticum hominem post unam aut alteram admonitionem derita,* sciens huiusmodi hominem perversum esse et sui ipsius iudicio condemnatum peccare. Exstat etiam epistola Polycarpi ad Philippenses luculentissima, ex qua quicumque salutis suæ curam gerunt, poterunt si volent, et formam fidei illius, et prædicationem veritatis cognoscere. Hactenus Irenæus. Cæterum Polycarpus in illa quæ etiamnum exstat ad Philippenses epistola, utitur quibusdam testimoniis ex priore Petri Epistola desumptis. Interim Antonino, cognomento Pio, post secundum ac vicesimum imperii annum mortuo, M. Aurelius Verus, qui etiam Antoninus dictus est, ejus filius, cum Lucio fratre successit.

CAPUT XV.

Quomodo Polycarpus una cum aliis Smyrnæ martyrium passus sit imperante Verō.

Qua tempestate cum gravissimi persecutionum motus Asiam concussissent, Polycarpus vitam martyrii terminavit. Cujus exitum, prout litterarum monumentis proditus hodieque circumfertur, huic historiæ necessario inserendum putavi. Est autem epistola, Ecclesiæ illius quam Polycarpus regēdit⁹ scripsit ad Ecclesias Ponti scripta, quæcumque Polycarpus acciderant exponens his verbis: « Ecclesia Dei quæ est Smyrnæ, Ecclesiæ Dei apud Philomelium, et omnibus ubicunque terrarum sanctæ et catholicæ Ecclesiæ populis misericordia, pax et charitas Dei Patris, et Domini

(54-55) *Ἐπιγνώσθε ἡμᾶς.* In quatuor nostris codicibus, Maz., Med., Fuk. et Savil., scriptum invenio *Ἐπιγνώσθε ἡμᾶς.* Quæ si vera est scriptura, per interrogationem id dictum accipere oportebit. Vulgatum tamen scripturam tuentur Nicephorus ac Rufinus. Vetus quoque interpres Irenæi eandem lectionem secutus ita vertit in cap. 3 lib. III: *Et ipse quoque Polycarpus Marcioni aliquando occurrenti sibi, et dicenti: Cognosce nos, respondit: Cognosce primogenitum Satanæ.* Cæterum *Ἐπιγνώσκειν* hoc loco idem fere est ac *salutare.* Nam ideo cognosci se volebat Marcion, ut salutaretur. Sic olim in Ecclesia fidelibus ad sacram mensam accedentibus, diaconus sæpius inclamare solebat: *Ἐπιγνώσχετε ἀλλήλους,* ne quis scilicet profusus aut Judæus ad sacramentum altaris accederet, ut docet Chrysostomus. Eodem sensu Paulus in prima ad Corinthios sub finem: *Ἐπιγνώσχετε αὐτοὺς* id est, *salutate illos.* Sic etiam Latini dicebant *recognoscere*, ut legitur in *Actis* passionis Fructuosi episcopi.

(56) *Ἰκανωτάτη.* In hujus vocis significatione mirum est quantum variant interpretes. Rufinus vertit *pervuldam;* vetus interpres Irenæi, *perfectissimam;* Langus, Nicephori interpres, *longissimam;* Christophorus, *accurate scriptam.* Occurrit eadem vox supra, ubi de Justini libro *Adversus gentiles* loquitur Eusebius.

(57) *Ὁ μέντοι Πολύκαρπος.* Quatuor nostri co-

καὶ φήσαντι, *Ἐπιγνώσθε ἡμᾶς* (54-55), ἀπεκρίθη· *Ἐπιγνώσχω τὸν πρωτότοκον τοῦ Σατανᾶ.* Τοσαύτην οἱ ἀπόστολοι καὶ οἱ μαθηταὶ αὐτῶν ἔσχον εὐλάβειαν, πρὸς τὸ μηδὲ μέχρι λόγου κοινωνεῖν τινι τῶν παραχαρασσόντων τὴν ἀλήθειαν, ὡς καὶ Παῦλος ἔφησεν· *Ἄρετικὸν ἄνθρωπον μετὰ μιαν καὶ δευτέραν νοουθεσίαν παραιτοῦν*· εἰδὼς δὲ ἐξέστραπται ὁ τοιοῦτος, καὶ ἀμαρτάνει ὡν αὐτοκατάκριτος. Ἔστι δὲ καὶ ἐπιστολὴ Πολύκαρπου πρὸς Φιλιππησίους γεγραμμένη Ἰκανωτάτη (56). Ἐξ ἧς καὶ τὴν χαρακτῆρα τῆς πίστειος αὐτοῦ καὶ τὸ κήρυγμα τῆς ἀληθείας, οἱ βουλόμενοι καὶ φροντίζοντες τῆς ἑαυτῶν σωτηρίας, δύνανται μαθεῖν. Ταῦτα ὁ Εἰρηναῖος. Ὁ μέντοι Πολύκαρπος (57) ἐν τῇ δηλωθείσῃ πρὸς Φιλιππησίους αὐτοῦ γραφῇ φερομένη εἰς δεῦρο χεληρταί· τισι μαρτυρίας ἀπὸ τῆς Πέτρου προτέρας Ἐπιστολῆς. Ἀντωνῖνον μὲν δὴ τὸν Εὐσεβῆ κληθέντα, εἰκοστὸν καὶ δευτέρον ἔτος τῆς ἀρχῆς διανύσαντα, Μάρκος Αὐρήλιος Οὐῆρος, ὁ καὶ Ἀντωνῖνος, υἱὸς αὐτοῦ σὺν καὶ Λουκίῳ ἀδελφῷ διαδέχεται.

ΚΕΦΑΛΑΙΟΝ ΙΕ'.

Ὅπως κατὰ Οὐῆρον ὁ Πολύκαρπος ἅμα ἑτέροις ἑμαρτύρησεν ἐπὶ τῆς Συμφρατῶν πόλεως (Nic. H. E. III, 34, 35).

Ἐν τούτῳ δὲ ὁ Πολύκαρπος, μεγίστων τὴν Ἀσίαν ἀναβορορητάντων διωγμῶν, μαρτυρίῳ τελειοῦται. Ἀναγκαῖστατον δὲ αὐτοῦ τὸ τέλος ἐγγράφως ἔτι φερόμενον (58), ἠγοῦμαι δεῖν μνημῆ τῆς ἱστορίας τῆσδε καταθέσθαι. Ἔστι δὲ ἡ γραφὴ ἐκ προσώπου ἧς αὐτὸς Ἐκκλησίας ἠγεῖτο, ταῖς κατὰ Πόντον παροικίαις (59) τὰ κατ' αὐτὸν ἀποσημαίνουσα διὰ τούτων· « Ἡ Ἐκκλησία τοῦ Θεοῦ ἡ παροικοῦσα Σμύρναν, τῇ παροικοῦσῃ ἐν Φιλομηλίῳ καὶ πάσαις ταῖς κατὰ πάντα τόπον τῆς ἀγίας καθολικῆς Ἐκκλησίας παροικίαις, ἔλεος, εἰρήνη καὶ ἀγάπη Θεοῦ Πατρὸς καὶ Κυρίου ἡμῶν Ἰησοῦ Χριστοῦ πληθυνθεῖη. Ἐγράψαμεν ὑμῖν, dices Maz., Med., Fuk. et Savil. scriptum habent ὁ μὲν γέ τοι.

(58) *Ἐγγράφως ἔτι φερόμενον.* Ita legitur in codice Regio; sed quatuor reliqui; Maz. scilicet et Med. cum Fuk. ac Saviliano, scriptum habent *ἐγγράφως ἦδη φερόμενον*, quod non probō. Nicephorus certe vulgatam scripturam tuetur. Sic enim habet: Καὶ εἰσέτι δ' ἐγγράφως τὸ μαρτύριον αὐτοῦ φέρεται. Quod si quis scriptam lectionem tueri veli, tum sensus erit: Polycarpi ac sociorum ejus martyrium litteris traditum esse omnium primum. Certe Acta martyrum nulla exstant antiquiora. Nec dubito quin hoc Polycarpi martyrium primo loco positum fuerit ab Eusebio in libro quem inscripserat *Ἀρχαίων μαρτυρίων συναγωγή.* Paulo post in isdem exemplaribus Maz., Med. e. Fuk. legitur μνημῆ τῆσδε τῆς ἱστορίας καταθέσθαι, quæ collocatio verborum non videtur eleg. anthor.

(59) *Ταῖς κατὰ Πόντον παροικίαις.* Scribendum videtur ταῖς κατὰ πάντα τόπον παροικίαις. Quod confirmat epistole ipsius inscriptio quæ sic habet: Ἡ Ἐκκλησία τοῦ Θεοῦ ἡ παροικοῦσα Σμύρναν, τῇ παροικοῦσῃ ἐν Φιλομηλίῳ καὶ πάσαις ταῖς κατὰ πάντα τόπον τῆς ἀγίας καθολικῆς Ἐκκλησίας παροικίαις. Certe in hac inscriptione nulla sit mentio Ecclesiarum Ponti. Nam Philomelium non est urbs Ponti, sed Lycæonia; ut Philus scribit, aut ut alii, Pisidiæ. Sic enim in *Actis* concilii Chalcedonensis, Paulus quidam Philomeliensis nominatur inter episcopos Pisidiæ.

ἀδελφοί, τὰ κατὰ τοὺς μαρτυρησάντας, καὶ τὸν μακάριον Πολύκαρπον ὅστις ὡσπερ ἐπισφραγίσας διὰ τῆς μαρτυρίας αὐτοῦ, κατέπαυσε τὸν διωγμὸν (60). »

(60) Κατέπαυσε τὸν διωγμὸν. Non dubito 'quiu plerique hoc loco aperte latuiri sint, quod Eusebio epistolam hanc de Polycarpi martyrio scriptam, integram nobis exhibere noluerit. Sed nequaquam difficile erit, huic studiosorum hominum cupiditati satisfacere. Etenim decem abhinc annis integra hęc epistola Londini edita est a Jacobo Usserio Armaehano. Quare operę pretium facturus mihi videor. si ea que ab Eusebio hic prætermissa sunt, ex editione Anglicana supplevero, ne quid hoc loco studiosi desiderare possunt. Idque eo libentius facturus sum, quod vetus interpres huius epistolę, quem una cum Gręco textu edidit Usserius, plerisque in locis, sed maxime in exordio ipsius epistolę, sensum minime est assecutus. Sic igitur habet epistola :

« Ἐγράψαμεν ὑμῖν, ἀδελφοί, τὰ κατὰ τοὺς μαρτυρησάντας; καὶ τὸν μακάριον Πολύκαρπον, ὅστις ὡσπερ ἐπισφραγίσας τῇ μαρτυρίᾳ αὐτοῦ κατέπαυσε τὸν διωγμὸν· σχεδὸν γάρ πάντα τὰ προάγοντα ἐγένετο, ἵνα ἡμῖν ὁ Κύριος ἀνοθεῖν ἐπιδείξῃ τὸ κατὰ Εὐαγγέλιον μαρτύριον. Περιέμενε γάρ ἵνα παραδοθῆ ὡς καὶ ὁ Κύριος, ἵνα μιμηταὶ καὶ ἡμεῖς αὐτοῦ γενώμεθα· μὴ μόνον σκοποῦντες τὸ καθ' ἑαυτοὺς, ἀλλὰ καὶ τὸ κατὰ τοὺς πέλας· ἀγάπης γάρ ἀληθοῦς καὶ βεβαίας ἐστίν, μὴ μόνον ἑαυτὸν θέλειν σώζεσθαι, ἀλλὰ καὶ πάντας τοὺς ἀδελφούς· μακάρια μὲν οὖν καὶ γενναῖα τὰ μαρτύρια πάντα, τὰ κατὰ τὸ θέλημα τοῦ Θεοῦ γεινόντα· χρῆ γάρ εὐλαβεστέρους ἡμᾶς ὑπάρχοντας, τῷ Θεῷ τὴν κατὰ πάντων ἐξουσίαν ἀνατιθέναι· τὸ γάρ γενναῖον αὐτῶν καὶ ὑπομονητικὸν καὶ φιλοδέσποτον, τίς οὐκ ἂν θαυμάσειεν; οἱ μαστιγῶν μὲν καταξαιθέντες, ὥστε μέχρι τῶν ἔσω φλεβῶν καὶ ἀρτηριῶν τὴν τῆς σαρκὸς οἰκονομίαν θεωρεῖσθαι, ὑπέμειναν· ὡς καὶ τοὺς περὶ σπῆλαιας ἐλεῖν καὶ ὀδύρεσθαι, τοὺς δὲ καὶ εἰς τοσοῦτον γενναϊότητος ἐλθεῖν, ὥστε μήτε βρῦσαι μήτε στεναῖσαι τινὰ ἑαυτῶν, ἐπιδεικνυμένους ἅπαντι ἡμῖν, ὅτι ἐκείνη τῇ ὥρᾳ βασανιζόμενοι τῆς σαρκὸς ἀπεδήμουν οἱ μάρτυρες Χριστοῦ, μᾶλλον δὲ οὐκ ἐπαρῶντος ὁ Κύριος ὠμίλει αὐτοῖς. Καὶ προστέγοντες τῇ τοῦ Χριστοῦ χάριτι, τῶν κοσμικῶν κατεφρόνων βασάνων, διὰ μιᾶς ὥρας τὴν αἰώνιον κλῆσιν ἐξαγοραζόμενοι· καὶ τὸ πῦρ ἦν αὐτοῖς ψυχρὸν τὸ τῶν ἀπηνῶν βασανιστῶν· πρὸ ὀφθαλμῶν γάρ εἶχον φυγεῖν τὸ αἰώνιον καὶ μηδέποτε σθενούμενον· καὶ τοῖς τῆς καρδίας ὀφθαλμοῖς ἀνεόλασπον τὰ τηρούμενα τοῖς ὑπομεινάντων ἀγαθὰ, ἃ οὔτε οὐς ἤκουσεν, οὔτε ὀφθαλμοὺς ἶδεν, οὔτε ἐπὶ καρδίᾳ ἀνθρώπου ἀνέθη, ἐκείνους δὲ ὑπεδείκνυτο ὑπὸ τοῦ Κυρίου, ὡσπερ, μηκέτι ἀνθρώπων, ἀλλ' ἤδη ἄγγελοι ἦσαν· ὁμοίως δὲ καὶ εἰς τὰ θηρία κριθέντες (α) χρόνον δεινὰ κολάσεις· κήρυκας μὲν ὑποστρωννύμενοι, καὶ ἄλλαις ποικίλαις βασάνοις κολαφιζόμενοι, ἵνα εἰ δυναθῆναι, ὁ τύραννος διὰ τῆς ἐπιμόνου κολάσεως εἰς ἀρνησιν αὐτοὺς τρέψῃ· πολλὰ γάρ ἐμηνάσατο κατ' αὐτῶν ὁ διάβολος· ἀλλὰ χάρις τῷ Θεῷ· κατὰ πάντων γὰρ οὐκ ἴσχυσεν· ὁ δὲ γενναϊότερος Γερμανικὸς ἐπερῶννονεν αὐτῶν τὴν δειλίαν διὰ τῆς ἐν αὐτῷ ὑπομονῆς· ὅς καὶ ἐπισήμως ἐθηριομάχησεν. Βουλομένου γὰρ τοῦ ἀνθυπάτου πείθειν αὐτόν, καὶ λέγειν τὴν ἡλικίαν αὐτοῦ κατοικτεῖσθαι, ἑαυτῷ ἐπεσπάσατο τὸ θηρίον προσδιασάμενος, τάχιστον τοῦ ἀδίκου καὶ ἀνόμου βίου αὐτῶν ἀπαλλαγῆναι βουλόμενος. Ἐκ τούτου οὖν πᾶν τὸ πλῆθος θαυμάσας τὴν γενναϊότητα τοῦ θεοφιλοῦς καὶ θεοσεβοῦς γένους τῶν Χριστιανῶν, ἐπεδύρσεν· « Αἶρε τοὺς ἀθέους, ζήτησθε Πολύκαρπος. » Εἰς δὲ ὀνόματι Κόδιντος Φρύξ, προσφατιὸς ἐληλυθὼς ἀπὸ τῆς Φρυγίας, ἰδὼν τὰ θηρία ἐδειλίασεν· οὗτος δὲ ἦν ὁ παραδιασάμενος ἑαυτὸν τε καὶ τινὰς προσελθεῖν ἐχόντας. Τούτου ὁ ἀνθυπάτος πολλὰ ἐκλιπαρή-

nostri Jesu Christi multiplicetur. Scripsimus vobis, fratres, tum de reliquis martyribus, tum de beato Polycarpo, qui martyrio suo velut signaculo quo-

σας, ἐπεισεν ὁμοῦσαι καὶ ἐπιθύσαι. Διὰ τοῦτο οὖν, ἀδελφοί, οὐκ ἐπαινούμεν τοὺς προσιόντας ἑαυτοῖς, ἐπειδὴ οὐχ οὕτως διδάσκει τὸ Εὐαγγέλιον. Ὁ δὲ θαυμασιώτατος Πολύκαρπος, τὸ μὲν πρῶτον ἀκούσας οὐκ ἐπαράχθη, ἀλλ' ἐβούλετο κατὰ πόλιν μένειν· οἱ δὲ πλείους ἐπειθον αὐτὸν ὑπεξελεῖν. Καὶ ὑπεξῆλθεν εἰς ἀγρίδιον, οὐ μακρὰν ἀπέχον ἀπὸ τῆς πόλεως, καὶ ἔτριβε μετ' ὀλίγων νύκτα καὶ ἡμέραν οὐδὲν ἕτερον ποιῶν, ἢ προσευχόμενος περὶ πάντων καὶ τῶν κατὰ τὴν οἰκουμένην Ἐκκλησιῶν, ὅπερ ἦν σύνηθες αὐτῷ. Καὶ προσευχόμενος, ἐν ὄπτασίᾳ γέγονε πρὸ τριῶν ἡμερῶν τοῦ συλληφθῆναι αὐτόν· καὶ εἶδεν προσκεφάλαιον αὐτοῦ ὑπὸ πυρὸς κατακαύμενον. Καὶ στραφείς εἶπεν πρὸς τοὺς συνόντας αὐτῷ προφητικῶς· « Δεῖ με ζῶντα κατακαυθῆναι. » Καὶ ἐπιμενόντων τῶν ζητούντων αὐτόν, μετέβη εἰς ἕτερον ἀγρίδιον· καὶ μὴ εὐρόντες συνελθόντων παιδάρια δύο· ὧν τὸ ἕτερον βασανιζόμενον ὠμολόγησεν, ἦν γὰρ καὶ ἀδύνατον λαθεῖν αὐτόν, ἐπεὶ καὶ οἱ προδιόντες αὐτόν οικεῖοι ὑπῆρχον. Καὶ ὁ Εἰρηναρχος, ὁ καὶ Κληρόνομος τὸ αὐτὸ ἔνομα, Ἡρώδης ἐπιλεγόμενος, ἔστειδεν εἰς τὸ στάδιον αὐτὸν εἰσαγαγεῖν ἵνα ἐκεῖνος μὲν τὸν ἴδιον κλῆρον ἀπαρτίστῃ Χριστοῦ κοινωνοῦς γενόμενος, οἱ δὲ προδόντες αὐτόν, τὴν αὐτοῦ τοῦ Ἰουδα ὑπόσχοιεν τιμωρίαν. Ἐχόντες οὖν τὸ παιδάριον, τῇ παρασκευῇ δειπνοῦ ὥραν ἐξῆλθον διωγμῶνται καὶ ἰππεῖς, μετὰ τῶν συνήθων αὐτοῖς ὄπλων, ὡς ἐπὶ ληστήν τρέχοντες, καὶ ὅψ' ἐτῆς ὥρας συνεπελθόντες, ἐκείνον μὲν εὐρον ἐν τῇ δωματίῳ κατακείμενον ὑπερῶν· κἀκεῖθεν ἐδύνατο εἰς ἕτερον χωρίον ἐκλεθεῖν, ἀλλ' οὐκ ἐβούλητο, εἰπὼν· « Τὸ θέλημα τοῦ Κυρίου γενέσθω. » Ἀκούσας οὖν τοὺς παρόντας, καὶ καταβάς, διελέχθη αὐτοῖς· θαυμαζόντων δὲ τῶν παρόντων τὴν ἡλικίαν αὐτοῦ καὶ τὸ εὐσταθές, τινεὺς ἔλεγον· « Ἡ τοσαύτη σπουδὴ τοῦ συλληφθῆναι τοιοῦτον προσδύτην ἀνδρα ἦν; » Εὐθέως οὖν ἐκέλευσε παρατεῖσθαι φαγεῖν καὶ πίνειν ἐν ἐκείνῃ τῇ ὥρᾳ, ὅσον ἂν βούλωνται, ἐξητήσατο δὲ αὐτοὺς, ἵνα δῶσαν αὐτῷ ὥραν προσεύεσθαι ἀδεῶς. Τῶν δὲ ἐπιτρεψάντων, σταθεὶς προσήξατο, πλήρης ὢν τῆς χάριτος τοῦ Θεοῦ, οὕτως ὥστε ἐπὶ δύο ὥρας μὴ δύνασθαι σιωπήσαι, καὶ ἐκπλήττεσθαι τοὺς ἀκούοντας, πολλούς τε μετανοεῖν ἐπὶ τῷ ἐληλυθέναι ἐπὶ τοιοῦτον θεοπροπῆ προσδύτην. Ἦ; δὲ κατέπαυσε τὴν προσευχὴν, ἐκείνους, ut habentur apud Eusebium no-tium. Hanc autem epistolam Latino sermone interpretati sumus in hunc modum :

« Scripsimus vobis, fratres, tum de reliquis martyribus, tum de beato Polycarpo, qui martyrio suo velut signaculo quodam persecutioni finem imposuit. Cuncta enim quę fere præcesserunt, idcirco gesta sunt, ut ex Evangelii præceptis excerptum, atque adumbratum martyrium Christus e caelo nobis ostenderet. Expectabat quippe Polycarpus donec traderetur, quemadmodum Dominus expectavit, ut nos quoque imitatores ejus essemus, non solum nostrę, verum etiam proximorum salutem concipiscere. Beata quidem ac generosa fuisse fatendum est cuncta martyria, quę ex Dei arbitrio ac voluntate gesta sunt. Quippe nos qui præ cæteris religiosi sumus, omnium rerum arbitrium ac potestatem Deo ascribere oportet. Certe magnitudinem animi illorum ac tolerantiam et erga Dominum fidem ac benevolentiam, quis non maxime admittetur? Qui cum flagris ita concisus essent, ut tota corporis compago ad intimas usque venas et artic-

(α) Patricius Junius sanare locum tentavit substituendo ἰσθλον, pro voce ζῶντων. Sed locum esse multum, ex versione Latina patet. Edit. Patroli.

dam persecutioni finem imposuit. Post hæc antequam Polycarpi martyrium narrare aggrediantur, ea prius commemorant quæ ad reliquos martyres spectabant, et quantam animi constantiam in doloribus perferendis ostenderint, perscribunt. Obstupescabant, aiunt, omnes qui aderant cum illos viderent partim flagris ad intimas usque venas et arterias laniatos; adeo ut corporis membra penitus recoudita, et viscera ipsa conspectui paterent: partim concharum quæ buccina dicuntur testis, et præacutis quibusdam spiculis humi constratis superpositos, et omni suppliciorum ac tormentorum genere excruciatos: bestiis denique, ut ab iisdem lania-

rias spectaretur, nihilominus sustinuerunt, adeo ut omnes qui aderant, miseratione capti ingemiscerent, ipsi vero tanta fortitudine præditi essent, ut nemo illorum suspirium aut gemitum ediderit. Ostendebant scilicet nobis martyres Christi, se a propriis corporibus quasi peregrinos fuisse dum torquerentur, aut potius Christum ipsis astitisse et familiariter cum ipsis esse versatum. Christi igitur gratia fulti ac sustentati, hominum tormenta spernebant, unius horæ spatio se ab æternis cruciatibus redimentes. Frigidus ipsis videbatur immanium carnificum ignis, quippe qui in animo haberent, æternum illum nec ullo unquam tempore exstinguendum ignem evitare, et mentis oculos detixos haberent in præmia, quæ viros fortes post malorum tolerantiam manent, quæ nec auris audivit nec oculus vidit, nec hominum sensus aut intelligentia comprehendit, ipsis vero tunc ostendebantur a Domino, utpote qui non homines amplius, sed angeli essent. Sed et hi qui ad bestias erant condemnati, cum diutissime in carcere delinerentur, gravissimos cruciatos pertulerunt, partim muricibus ipsorum corpori substratis, partim aliis cuiusque modi supplicii excruciat, ut si fieri posset, tormentorum assiduitate eos tyrannus ad negandam Christi fidem adduceret. Multa siquidem adversus illos excogitavit diabolus. Sed juvante Christi gratia nihil contra cunctos proficere valuit. Nam fortissimus Germanicus tolerantiam suæ magnitudine cæterorum imbecillitatem roborabat, qui quidem illustri certamine adversus bestias depugnavit. Nam cum proconsul verbis eum flectere vellet, moneretque ut suam ipse ætatem miseretur, ille bestiam ultro ad se attraxit, cogens illam ac provocans, quo scilicet ex hoc impio ac injusto sæculo velocius emigraret. Exinde universa populi multitudo, fortitudinem piæ ac religiosæ Christianorum gentis magnopere admirata, acclamavit: « Tolle impios, Polycarpus requiratur. » Quidam vero oriundus e Phrygia, Quintus nomine, qui nuper ex patria huc advenerat, cum bestias vidisset, pavore concussus est. Hic porro erat qui alios perpulerat, ut ultro secum ad tribunal iudicis pergerent. Huic proconsul blandis persuasionibus illectum eo adduxit, ut juraret ac sacrificaret. Nos itaque, fratres, non probamus eos qui ultro accedunt ac semetipsos produnt, cum aliter præcipiatur in Evængelio. Admirabilis autem Polycarpus primum quidem nullatenus commotus est cum ista geri audiret, sed in urbe permanere decreverat. Plures tamen ei persuaserunt ut secederet. Secessit ergo in agellum quandam haud procul a civitate. Illic cum paucis comitibus morabatur, diu nocturne orationibus intentus, quas pro cunctis hominibus et pro universis per orbem terrarum Ecclesiis, ut moris ei fuit, ad Deum fundebat. Triano vero antequam comprehenderetur, inter orandum oblata est ei cœlitus visio. Videbat enim cervical suum igne consumi. Et mox conversus ad comites

Α Τούτοις ἐξῆς πρὸ τῆς ἀμφι τοῦ Πολυκάρπου διηγήσεως, τὰ κατὰ τοὺς λοιποὺς ἀνιστοροῦσι μάρτυρας, οἷας ἐνστάσεις πρὸς τὰς ἀληθῆρας ἐνεδείξαντο, διαγράφοντες. Καταπλήξαι γὰρ φασὶ τοὺς ἐν κύκλῳ περιεστῶτας θεωμένους (61), τοτὲ μὲν μάλιστα μέχρι καὶ τῶν ἐνδοτάτῳ φλεβῶν καὶ ἀρτηριῶν καταξαινομένων, ὡς ἦδη καὶ τὰ ἐν μυχοῖς ἀπόρρητα τοῦ σώματος σπλάγγνα τε αὐτῶν καὶ μέλη κατοπτρεύεσθαι. τοτὲ δὲ τοὺς ἀπὸ θαλάττης κήρυκας (62), καὶ τινὰς ὄξει δελίσκουσιν ὑποστρωνημένους, καὶ διὰ παντὸς εἵδους κολάσεων καὶ βασάνων προϊόντας, καὶ τέλος θηρῶν εἰς βορρὰν παραδιδόμενους. Μάλιστα δὲ ἱστοροῦσιν διαπρῆσαι τὸν γενναϊότατον Γερμανικὸν, ὑπο-

suos, propheticum spiritu dixit: « Vivum me cremari oportet. » Porro cum instarent qui illum requirebant, migravit in aliam villam, statimque advenerunt illi qui ipsum indagabant. Et cum illum non reperissent, duos servulos comprehenderunt. Quorum alter tormentis subditus, latebram ejus indicavit. Certe latere non poterat, quandoquidem domesticum ejus erant qui ipsum prodiderunt. Et Irenarchus qui et Cleronomus dicebatur, cognomento Herodes, omni ope contendebat, ut ipsum ad stadium adduceret, quo scilicet Polycarpus quidem propriam sortem impleret, consors Christi factus, proditores autem illius iisdem quibus Judas pœnis afficerentur. Igitur diogmitæ et equites, assumptis secum puero egressi sunt feria sexta sub horam cœnæ, armis consuetis instructi, tanquam adversus latronem currentes. Et sub vesperam simul ingressi, ipsum quidem repererunt in quodam solario jacentem. Unde cum in alium locum facile migrare posset, id tamen præstare noluit, dicens: « Fiat voluntas Domini. » Cum ergo introisse illos cognovisset, descendit e cenaculo et collocutus est cum eis. Cum autem admirarentur omnes ætatem illius atque constantiam, quidam ex iis dicebant: « Cur tantum adhibetur studium ut hujusmodi senex comprehendatur? » At ille confestim cibos cum potu eis apponi jussit, quantum ipsi voluissent. Petitque ab eis horæ spatium, quo libere et absque impedimento oraret. Quod cum ipsi concessissent, stans ille oravit plenus gratia Dei: adeo ut ipse quidem duarum horarum spatio silere non posset, auditores vero admiratione stupefacti tenerentur, multosque eorum pœniteret quod talem tanque divinum senem capturi venissent. Finita oratione, et cætera, ut habentur infra.

(61) Τοὺς ἐν κύκλῳ περιεστῶτας θεωμένους. In quatuor codicibus Maz., Med., Fuk. et Savil. particula conjunctiva additur hoc modo καταπλήξαι γὰρ φασὶ τοὺς ἐν κύκλῳ περιεστῶτας καὶ θεωμένους. Vulgatam tamen lectionem magis probo.

(62) Τοὺς ἀπὸ θαλάττης κήρυκας. Rufinus murices vertit. Genus est maris cochleæ seu conchæ, ejus mentio fit in veteri epigrammate nondum edito Quinti cuiusdam, ubi Damis piscator Apollini Acritæ hujusmodi concham dedicat:

Ἀκριτὰ Φοῖβῳ, Βιθυνίδος δὲς τὸδε χάρης
Κράσπεδον ἀγριαλοῖς γειτορόουσιν ἔχεις·
Δάμις ὁ κυρτεντής, ψάμμῳ πέρας ἀλὲν ἐρσιδῶν,
Φρουρητὸν κίρην' αὐτοφρεῖ σκόλοπι
Θῆκε, γέρας λιτὸν μὲν, ἐπ' εὐσεβίῃ δ' ὁ γεραιὸς
Εὐχόμενος ρούσων ἐκτὸς ἰδεῖν αἰδην.

Id est,

Acritæ Apollini, qui hanc oram Bithyniæ
Littoribus vicinam tenes:

Damis piscator, qui semper rete arenam usque de-

Muricem nativo vallo munitum
Dicavit senex: leve quidem donum, sed tamen pie-
[tatis causa];
Precatus ut absque morbis ad manes descendat.

βαννύντα σὺν θεῖᾳ χάριτι τὴν ἔμφυτον (63) περὶ τὸν θάνατον τοῦ σώματος δειλίαν. Βουλομένου γέ τοι τοῦ ἀνθυπάτου πείθειν αὐτόν, προβαλλομένου τε τὴν ἡλικίαν καὶ ἀντιβολουύτος κομιδῇ νέον ὄντα καὶ ἀκαματόν, οἶκτον ἑαυτοῦ λαβεῖν, μὴ μελλῆσαι, προθύμως δὲ ἐπιστάσασθαι εἰς ἑαυτὸν τὸ θηρίον, μονονουχὶ βιασάμενον καὶ παροξύναντα, ὡς ἂν τάχιον τοῦ ἀδίκου καὶ ἀνόμου βίου αὐτῶν ἀπαλλαγεῖν (64). Τοῦτου δὲ ἐπὶ τῷ διαπρῆπει θανάτῳ τὸ πᾶν πλήθος ἀποθαυμάσαν τῆς ἀνδρείας τὸν θεοφιλῆ μάρτυρα, καὶ τὴν καθόλου τοῦ γένους (65) τῶν Χριστιανῶν ἀρετὴν, ἀθρόως ἐπιδοῶν δοξασθαι· «Δίρε τοὺς ἀθέους· ζητεισθω Πολύκαρπος.» Καὶ δὴ πλείστης ἐπὶ ταῖς βοαῖς γενομένης ταραχῆς, Φρύγα τινὰ τὸ γένος Κόδιον τοῦνομα, νεωστὶ ἐκ τῆς Φρυγίας ἐπιστάντα, ἰδόντα τοὺς θῆρας, καὶ τὰς ἐπὶ τούτους ἀπειλὰς, καταπτήξαι τὴν ψυχὴν μαλακισθέντα, καὶ τέλος τῆς σωτηρίας ἐνδοῦναι (66). Ἐδήλου δὲ τούτον ὁ τῆς προειρημένης γραφῆς λόγος προπετέστερον, ἀλλ' οὐ κατ' εὐλάβειαν ἐπιτηδῆσαι τῷ δικαστηρίῳ σὺν ἑτέροις, ἀλόντα δ' οὖν ὄμως, καταφανὲς ὑπόδειγμα τοῖς πᾶσι παρασεῖν, ὅτι μὴ δέοι τοῖς τοιοῦτοις βίψκινδύνως καὶ ἀνευλαβῶς κατατολμᾶν. Ἄλλὰ ταύτη μὲν εἶχε πέρας τὰ κατὰ τούτους. Τὸν γε μὴν θαυμασιώτατον Πολύκαρπον, τὰ μὲν πρῶτα τούτων ἀκούσαντα, ἀτάραχον διαμείναι, εὐσταθὲς τὸ ἦθος καὶ ἀκλινητον φυλάξαντα, βούλεσθαι εἰς αὐτοῦ κατὰ τὴν πόλιν περιμένειν· πεισθέντα γε μὴν ἀντιβολουῖσι τοῖς ἀμφ' αὐτόν, καὶ ὡς ἂν ὑπεξέλοι παρακαλοῦσι, προελθεῖν εἰς οὐ πόρρω διεστώτα τῆς πόλεως ἀγρόν διατρέθειν τε σὺν ὀλίγοις ἐνταῦθα, νύκτωρ καὶ μεθ' ἡμέραν οὐ τι ἕτερον πράττοντα, ἢ ταῖς πρὸς τὸν Κύριον διακαρτεροῦντα εὐχαῖς, δι' ὧν δεῖσθαι καὶ ἰκετεῦναι, εἰρήνην ἐξαίτουμένον ταῖς ἀνά πᾶσαν τὴν οἰκουμένην Ἐκκλησίαις· τοῦτο γὰρ καὶ εἶναι ἐκ τοῦ παντός αὐτῷ σύνηθες. Καὶ δὴ εὐχόμενον, ἐν ὀπτασίᾳ τριῶν πρότερον ἡμερῶν τῆς συλλήψεως, νύκτωρ ἰδεῖν τὸ ὑπὸ κεφαλῆς αὐτοῦ στρώμα ἀθρόως οὕτως ὑπὸ πυρὸς φλεγθὲν δεδαπανῆσθαι, ἐξυπνον δὲ ἐπὶ τούτῳ γενόμενον, εὐθύς ὑπερμηνεῦσαι τοῖς παροῦσι τὸ φανέν, μονονουχὶ τὸ μέλλον προθεσπίσαντα, σαφῶς τε ἀνειπόντα τοῖς ἀμφ' αὐτόν, ὅτι δέοι αὐτόν διὰ Χριστὸν πυρὶ τὴν ζωὴν μεταλλάξαι. Ἐπικειμένων δὴ οὖν σὺν πάσῃ σπουδῇ τῶν ἀναζητούντων αὐτόν, αὐθις ὑπὸ τῆς τῶν ἀδελφῶν διαθέσεως καὶ στοργῆς ἐκθεδιασμένον, μεταδῆναί φασιν εἰς ἕτερον ἀγρόν, ἐνθα μετ' οὐ πλείστον τοὺς συναελεύοντας ἐπέλθειν, δύο τε τῶν αὐτόθι συλλαβεῖν παιδῶν, ὧν θάτερον αἰκισαμένους, ἐπιστῆναι δι' αὐτοῦ τῆ τοῦ Πολυκάρπου καταγωγῆ. Ὅψε δὲ τῆς ὥρας

(63) Ἰακώβωννύντα σὺν θεῖᾳ χάριτι τὴν ἔμφυτον, etc. Verba ipsius epistolæ quam superius descripsimus, longe alium sensum exhibent. Neque enim seipsam, sed sociorum animos exemplo suo confirmasse dicitur Germanicus. Ὁ γὰρ γενναϊώτατος Γερμανικὸς ἐπεβρώννυνεν αὐτῶν τὴν δειλίαν διὰ τῆς ἐν αὐτῷ ὑπομονῆς. Qui sensus mihi quidem magis placet.

(64) Ἀνόμου βίου αὐτῶν ἀπαλλαγεῖν. Hoc loco vocem αὐτῶν restituiimus, quæ in Regio quidem codice deerat, sed in tribus nostris codicibus Maz., Med. et Fuk. et in exemplari ipsius epistolæ legitur.

rentur, objectos. Præcipue vero enituisse dicant generosissimum Germanicum, qui divina adjutus gratia, mortis metum corpori a natura insitum superavit. Nam cum proconsul verbis eum flectere vellet, admonensque illum ætatis, oraret ut memor adolescentiæ suæ sibi ipse parceret, ille nihil cunctatus, ultro in se attraxisse bestiam dicitur, propemodum eam adigens ac stimulans, quo ab hoc impio injustoque sæculo velocius abscederet. Porro post illustrem hujus interitum, universa multitudo, tum divini martyris fortitudinem, tum totius Christianorum generis virtutem magnopere admirata, repente acclamare cœpit : « Tolle impios : Polycarpus requiratur. » Secuto dehinc post hujusmodi acclamations gravissimo motu, Quintus quidam, natione Phryx, qui nuper ex Phrygia advenerat, cum feras et quæ præterea intentabantur tormenta vidisset, fracto animo expavit, tandemque vitæ reinendæ studio cessit. Hic porro Quintus ut in eadem epistola docetur, temeritate quadam ac levitate ductus, non cum pio ac religioso metu, una cum aliquot aliis ad tribunal prosiluerat. Sed continuo captus, illustre documentum omnibus præbuit, ne præcipiti audacia sine ullo infirmitatis suæ respectu **130** hujusmodi periculis sese objicerent. Et de his quidem hactenus. Admirandus autem ille Polycarpus, primum quidem cum hæc accepisset, nullatenus commotus est, sed tranquillo serenoque animo perstitit. Statueratque ibidem in urbe remanere. Verum obsecrantibus familiaribus, hortantibusque ut se inde subduceret, in eorum sententiam flexus, ad agrum quemdam civitati proximam secessit. Ibi cum paucis comitibus degens, die noctuque continuis orationibus, nec alii præterea intentus operi perseverabat : vota precesque ad Deum faciens pro pace ac tranquillitate omnium quæ ubique terrarum sunt Ecclesiarum. Id enim ille antea semper facitare consueverat. Cæterum triduo antequam comprehenderetur, noctu inter orandum solutus in somnum, videre sibi visus est cervical quo caput reclinabat, totum repente flamma consumptum. Quam ob causam e somno excitatus, statim visum suum astantibus exposuit ; idque quod sibi eventurum erat prænuntians, familiaribus suis aperte prædixit se pro Christo flammis absumptum iri. Porro cum omni studio ac diligentia incumberent qui eum pervestigabant, rursus fratrum affectu et charitate compulsus, ut aiunt, ad aliam villam commigravit.

(65) Τὴν καθόλου τοῦ γένους. In codice Maz. et Fuketiano καθόλου scribitur quidem una voce, aspero tamen spiritu media syllaba prænotatur.

(66) Τῆς σωτηρίας ἐνδοῦναι. Rufinus vertit salutem segnitia perdere. Musculus vero salutem suam prode-re. At Christophorus uberior ut solet et prolixius interpretatus est hoc modo : Et tandem salute prodita manus præ ignavia dedisse. Sane aliquid hic videtur deesse. Neque enim Græce dicitur ἐνδοῦναι τῆς σωτηρίας, nisi forte subaudias ἐνεχα. Nec immerito quis suspicetur scribendum esse ἐκπεσόντα τῆς σωτηρίας, ἐνδοῦναι.

Nec multo post ipsi qui eum persequabantur, eo devenerunt. Correptisque duobus quos ibidem repererant pueris, cum eorum alterum verberibus cecidissent, perducti sunt ab illo ad diversorium Polycarpi. Ingressisque sub vesperam, hominem offendunt in superiore cœnaculo quiescentem. Qui cum ex eo loco proripere se in aliam domum facile posset, id tamen neglexit, dicens: « Fiat voluntas Domini. » Simul atque igitur adesse illos comperit, descensens, ut in eadem epistola scriptum habetur, hilaritae placido vultu homines compellavit. Adeo ut illi qui Polycarpum nequaquam noverant, miraculum quoddam sibi cernere viderentur, propectam illius aetatem, et gravitatem constantiamque animi contemplantes: mirarenturque tantum studii adhiberi, ut ejusmodi senex comprehenderetur. At ille nihil concitatus, continuo mensam hominibus apponi jubet: deinde eos ad copiosas epulas invitavit, unius horæ spatium ad orationem sibi concedi postulans. Quod cum ab illis impetrasset, consurgens **131** orare cœpit, in tantum divina repletus gratia, ut mirarentur omnes qui aderant, precantem illum auscultantes: multosque illorum jam pœniteret, quod tam venerabilis ac divinus senex jamjam esset interficiendus. Deinde in supradicta epistola hæc de illo referuntur iisdem plane verbis:

(66*) Καὶ τῷ σεμνῷ καὶ εὐσταθεῖ τοῦ προσώπου. Collex Regius, quem multis in locis a reliquis exemplaribus discrepare nominimus, scriptum habet εὐσταθεῖ τοῦ τρόπου. Quam scripturam confirmare videtur Nicephorus, et Eusebius ipse, qui paulo antea de Polycarpo ita loquitur: Τὰ μὲν πρῶτα τούτων ἀκούσαντα, ἀτάραχον διαμείναι, εὐσταθὲς τὸ ἦθος καὶ ὀκνήτητον φυλάξαντα. Rufinus quoque ita legisse videtur; sic enim vertit: Ita ut illi mirarentur et stuperent quid tantum studii fuerit, ut vir illius gravitatis et honestatis, tu tam longæva ætate, et tanta vitæ auctoritate positus, perquiri et comprehendi jussus sit. Certe τὸ εὐσταθὲς de hominis vultu dici posse non potest. Quare lectionem codicis Regii in interpretatione non sequi malui.

(67) Καὶ τῶν πώποτε συμβεβληκότων αὐτῷ. Antea editi, συμβεβηκότων. Longe rectius in codice Mazacino ac Mediceo legitur συμβεβληκότων, ut edimus. Atque ita Rufinum legisse ex interpretatione ejus apparet. Sic enim vertit: Memoriam faciens omnium quoscunque nosse potuit. Vetus quoque interpres hujus epistolæ quem Jacobus Usserius edidit, non aliter legisse deprehenditur. Vertit enim: Facta omnium mentio notorum ignotorumque. Eodem fere modo Laugus interpretatur, quasi in Græco legeretur συμβεβηκότων. Postquam præcationem finit, in qua omnium qui aliquando secum vixissent fecit mentionem.

(68) Ὅρφ καθίσταντες αὐτὸν ἡγρον. Nostri codices Maz., Med. et Fuk. scriptum habent ἡγαγον.

(69) Ὁρτος Σαββάτου Μεγάλου. De hoc Magno Sabbato variae sunt doctorum hominum opiniones. Egdus quidem Bucherius in libro *De Paschali Judæorum cyclo*, cap. 8, Magnum Sabbatum ait dici, in quo prima Azymorum dies incidisset. Et autem contigisse anno vulgari Natalis Domini 169, die 26 Martii, quo die passum esse Polycarpum auctor *Chronica Alexandrini* diserte testatur. Sed hanc opinionem reprehendit Jac. Usserius cap. 50 *De anno Macedonico*. Negat enim Sabbatum illud in quod prima Azymorum dies incidere Sabbati Magni no-

mine unquam appellatum fuisse. In quo tamen id non assentit. Nam præter locum ex Joannis Evangelio, qui Bucherianæ opinioni omnino videtur favere, id manifeste confirmat Anastasius Sinaita in orat. 5 *De resurrectione*, quam edidit P. Stevartius. Cum enim, inquit, magno Sabbato in festum Azymorum incurrente Judæi a Pilato petissent, ut corpora eorum qui crucifixi erant deponerentur, etc. Alia est opinio Eduardi Liveleii, qui Sabbatum Magnum dici censuit illud, in quod solemnitas Purim seu dies Sortium incidere: id autem accidisse anno Christi 167, die 22 Februarii juxta hodiernum computum Judæorum; quo die captum esse Polycarpum, sequenti vero 25 passum vult idem Liveleius. Sed hanc sententiam merito improbat Usserius. Nam cum hæc epistola in qua Sabbati Magni sit mentio, a Christianis et ad Christianos scripta sit, Christianorum potius diem festum, quam Judæorum solemnitatem ab illis designatum fuisse credibile est. Adde quod hæc opinio Liveleii prolixo dissentit ab epistola Smyrnæorum. In epistola quidem Smyrnæorum Polycarpus comprehensus esse dicitur die Parasceves sub vesperam, sequenti vero die, qui dies erat Magni Sabbati perductus in urbem, et proconsulari judicio flammis absumptus. At Liveleius Polycarpum die Sabbati comprehensum, sequenti vero passum esse prodit. Tertia est Jac. Usserii, qui Sabbatum Magnum in hac epistola dici ait illud quod Pascha proxime antecederat. Neque enim Christiani aliud unquam Sabbatum ita appellaverunt, quam illud quod paschalem solemnitatem præcedebat: seu proxime illam præcederet, ut sit apud eos qui semper die Dominico Pascha celebrant; seu diebus aliquot interjectis; quod fiebat apud eos qui cum Judæis Pascha celebrabant, nulla habita ratione diei Domini. Quorum e numero fuisse Polycarpum omnesque totius Asiae Ecclesias, testatur Eusebius. Sane Judæos Sabbatum Magnum appellare illud quod solemnitatem paschalem proxime antecederat, discernimus tum ex tractatu Schulchan Aruk, tum ex *Synagoga Judaica* Buxtorffii. Porro anno Christi 169, terminus paschalis juxta Alexandrinos fuit

mine unquam appellatum fuisse. In quo tamen id non assentit. Nam præter locum ex Joannis Evangelio, qui Bucherianæ opinioni omnino videtur favere, id manifeste confirmat Anastasius Sinaita in orat. 5 *De resurrectione*, quam edidit P. Stevartius. Cum enim, inquit, magno Sabbato in festum Azymorum incurrente Judæi a Pilato petissent, ut corpora eorum qui crucifixi erant deponerentur, etc. Alia est opinio Eduardi Liveleii, qui Sabbatum Magnum dici censuit illud, in quod solemnitas Purim seu dies Sortium incidere: id autem accidisse anno Christi 167, die 22 Februarii juxta hodiernum computum Judæorum; quo die captum esse Polycarpum, sequenti vero 25 passum vult idem Liveleius. Sed hanc sententiam merito improbat Usserius. Nam cum hæc epistola in qua Sabbati Magni sit mentio, a Christianis et ad Christianos scripta sit, Christianorum potius diem festum, quam Judæorum solemnitatem ab illis designatum fuisse credibile est. Adde quod hæc opinio Liveleii prolixo dissentit ab epistola Smyrnæorum. In epistola quidem Smyrnæorum Polycarpus comprehensus esse dicitur die Parasceves sub vesperam, sequenti vero die, qui dies erat Magni Sabbati perductus in urbem, et proconsulari judicio flammis absumptus. At Liveleius Polycarpum die Sabbati comprehensum, sequenti vero passum esse prodit. Tertia est Jac. Usserii, qui Sabbatum Magnum in hac epistola dici ait illud quod Pascha proxime antecederat. Neque enim Christiani aliud unquam Sabbatum ita appellaverunt, quam illud quod paschalem solemnitatem præcedebat: seu proxime illam præcederet, ut sit apud eos qui semper die Dominico Pascha celebrant; seu diebus aliquot interjectis; quod fiebat apud eos qui cum Judæis Pascha celebrabant, nulla habita ratione diei Domini. Quorum e numero fuisse Polycarpum omnesque totius Asiae Ecclesias, testatur Eusebius. Sane Judæos Sabbatum Magnum appellare illud quod solemnitatem paschalem proxime antecederat, discernimus tum ex tractatu Schulchan Aruk, tum ex *Synagoga Judaica* Buxtorffii. Porro anno Christi 169, terminus paschalis juxta Alexandrinos fuit

ὁ εἰρήναρχος Ἡρώδης (70) καὶ ὁ πατήρ αὐτοῦ Νική-
της· οἱ καὶ μεταθέντες αὐτὸν εἰς τὸ δόχημα, ἐπαίδον
παρκαθεζόμενοι καὶ λέγοντες· « Τί γὰρ κακὸν ἐστὶν
εἰπεῖν Κύριε Καῖσαρ, καὶ ὕσαι καὶ διασώζεσθαι; »
Ὁ δὲ τὴν μὲν πρώτην οὐκ ἀπεκρίνατο· ἐπιμενόντων δὲ
αὐτῶν, ἔφη· « Οὐ μέλλω πράττειν ὃ συμβουλεύετέ μοι. »
Οἱ δὲ ἀποτυγχόντες τοῦ πείσαι αὐτὸν, δεινὰ ῥήματα
ἔλεγον, καὶ μετὰ σπουδῆς καθήρουν, ὡς κατιόντα
ἀπὸ τοῦ δόχηματος, ἀποσύραι τὸ ἀντικνήμιον. Ἄλλὰ
γὰρ μὴ ἐπιστραφεῖς οἶα μηδὲν πεπονθὸς, προθύμως
μετὰ σπουδῆς ἐπορεύετο, ἀγόμενος εἰς τὸ στάδιον.
Θορύβου δὲ τριηκούτου ὄντος ἐν τῷ σταδίῳ, ὡς μηδὲ
πολλοῖς ἀκουσθῆναι, τῷ Πολυκάρπῳ εἰσιόντι εἰς τὸ
στάδιον φωνὴ ἐξ οὐρανοῦ γέγονεν· « Ἴσχυε, Πολύκαρ-
πε, καὶ ἀνδρίζου. » Καὶ τὸν μὲν εἰπόντα οὐδὲ εἰς εἶ-
δεν, τὴν δὲ φωνὴν τῶν ἡμετέρων πολλοὶ ἤκουσαν.
Προσαχθέντες οὖν αὐτοῦ, ὄρθυος ἦν μέγας, ἀκου-
σάντων ὅτι Πολύκαρπος συνεληπταί. Λοιπὸν οὖν προσ-
ελθόντα ἀνηρῶτα ὁ ἀνθύπατος (71), εἰ αὐτὸς εἰη
Πολύκαρπος. Καὶ ὁμολογήσαντος, ἐπαίδον ἀρνεῖσθαι
λέγων· « Αἰδέσθητι σου τὴν ἡλικίαν, » καὶ ἕτερα
τούτοις ἀκόλουθα, ἃ σύνθηες αὐταῖς ἐστὶ λέγειν·
« Ὅμοσον τὴν Καῖσαρος τύχην, μετανόησον, εἰπον·
Αἶρε τοὺς ἀθῆους. » Ὁ δὲ Πολύκαρπος ἐμβριθεῖ τῷ

A Postquam precationis finem fecit, in qua omnium
qui cum ipso unquam versati fuissent, magnorum
juxta atque humilium, nobilium et ob-curorum,
totiusque Ecclesie catholice per universum terra-
rum orbem diffusæ mentionem fecerat, cum jam
hora adesset proficiscendi, asiæ eum imponentes,
in civitatem deduxerunt die magni Sabbati. Per-
genti forte fortuna occurrit ei Herodes Irenarcha,
et pater ejus Nicetes. Qui cum vehiculo suo eum
accepissent, assidentes persuadere ei conabantur
ejusmodi verbis : « Quidnam mali est, inquit, di-
cere hæc verba : *Domine Cæsar*, et sacrificare. at-
que ita incolumem evadere? » At ille initio quidem
nihil respondit. Instantibus autem ipsis : « Nunquam,
ait, id faciam quod suadetis. » Tunc illi cum persua-
dere Polycarpo minime possent, convicia in eum
facientes, hominem e curru deponunt tanto cum
impetu, ut e vehiculo descendens tibiam læderet.
Verum ille nullatenus commotus, perinde ac si nihil
mali passus esset, alacri animo properans perge-
bat ad stadium, deducentibus eum satellitibus. Cum
vero tantus esset tumultus in stadio ut pauci exau-
dire possent, vox quædam e cælo delapsa ad Poly-
carpum stadium ingredientem pervenit hujusmodi :

Martii die 29; Calippicus vero die Martii 30 vel 31.
Sabbatum quod lunam hanc xiv antecessit, in Martii
diem 25 incurrit, seu in diem vii Kalendas Apriles,
quo die pa sum esse B. Polycarpum auctor *Chronici
Alexandri* testatus est. Verum tum in hac Usse-
rii tum in altera Bucherii opinione, multa sunt quæ
mihî non satisfaciunt. Primum enim cur auctorem
Chronici Alexandrini in die quidem passionis B. Poly-
carpi se ponunt, in anno vero ab eodem dissen-
tunt. Deinde in *Actis Pionii* martyris et in *Menais
Græcorum*, natalis B. Polycarpi confertur in diem
25 mensis Februarii. Quibus eo sentit etiam σημεῖω-
σις, seu adnotatio illa quæ legitur in fine hujus epi-
stolæ Smyræorum. In ea quippe discrete scribitur
Polycarpum pas-um esse die 2 mensis Xanthici, id
est ante diem vii Kalendas Martii, s, ut recte vertit
vetus interpres. Quod quidem nos pluribus infra
confirmabimus, adversus Jac. Usserii sententiam,
qui Xanthicum mensem Smyræorum a die 25 men-
sis Martii incæpisse dicit. Postremo nequaquam ve-
risimile mihî videtur, Ecclesiam Smyræorum Sab-
batum Magnum more Judaico accepisse. Quamvis
enim Asiani Pascha cum Judæis celebraverint, non
tamen ex eo sequitur illos Sabbatum Magnum cum
Judæis pariter observasse.

(70) Ὁ εἰρήναρχος Ἡρώδης. Irenarchæ munus
erat, seditiosos homines et pacis publicæ turbato-
res comprehendere, et præmissa notoria ad tribu-
nalia iudicium perducere, ut docet Augustinus epist.
140 et 159. Hinc est quod Herodes, Irenarcha
Smyræorum, Polycarpum hic vehiculo suo excep-
pisse dicitur, quem scilicet per satellites suos in-
quiri et comprehendendi jussit. Creabantur autem
Irenarchæ ex corpore curiæ, ut indicat lex 49 in
codice Theodosiano, *De decurionibus*, in qua præ-
positi pacis dicuntur; in epistolis Libanii ἔρχοντες
τῆς εἰρήνης. Tandem Theodosius Junior in Oriente
primus eos abiecit. Exsistat ejus constitutio in Co-
dice Theodosiano. Habebant autem sub dispositio-
ne sua equites ac divinitas. Erant in levis armatu-
ræ milites, ad persequendos et capiendos latrones
comparati. Similes pene sunt Irenarchis bi quos
præpositos mareschallorum vulgo appellamus,

(71) Ἀνηρῶτα ὁ ἀνθύπατος. Hic proconsul Asiæ
vocabatur Silius Quadratus. Sic enim recte scri-

bitur in veteri interpretatione Latina hujus epi-
stolæ, quam primus edidit Jac. Usserius Armachanus.
Male in Græco textu Στάτιος, nec rectius in *Chro-
nico Alexandrino* Τάτος exaratur. Is est, ut opinor,
I. Silius Quadratus qui consul fuit principatu An-
tonini Pii, anno Urbis conditæ 895, ut legitur in
Fastis Onuphrii. Ejusdem proconsulis Asiæ memi-
nit Aristides in prima et quarta *orationum sacrarum*,
ubi etiam illum rhetorom vocat. Quare non dubito
quin idem sit cum Quadrato consule, quem Philo-
stratus Varii sophistæ magistrum fuisse dicit, qui
proposito arguente ex tempore declamare solitus
esset, ac Favorinum sophistam æmularetur. Quo
anno proconsulatum Asiæ gesserit, non dicit qui-
dem Aristides. Verum ex ejus narratione id elic-
posse mihî videtur. Etenim in quarta *oral. sacra-
rum* ait Aristides, paulo post pestem illam quæ in
Asia grassata est, Severum proconsulem fuisse.
Eusebius in *Chronico* eam pestem confert in annum
viii M. Aurelii Antonini. Proinde Severus anno
M. Aurelii ix proconsul Asiæ fuit. Eodem proconsule
Aristides scribit se litteras accepisse ex Italia ab
imperatoribus, a seniore scilicet Augusto et ab ejus
filio. Ubi Augusti nomine intelligit Marcum. Filius
autem imp. est Commodus, qui jamtum Cæsar fue-
rat appellatus. Ante Severum proximo anno procon-
sul fuerat Pollio, ut ibidem testatur Aristides.
Proxime vero ante Pollionem proconsul Asiæ fue-
rat Quadratus noster. Sic enim ait Aristides in
eadem oratione : ubi postquam ea retulit quæ Pol-
lione proconsule sibi acciderant, *Age*, inquit, *quasi
per sculam progredientes, id quod ante hæc contigit
memoremus. Cum sophista ille, cujus paulo ante
memini, proconsul esset*, etc. Hic sophista sine du-
bio Quadratus est, cuius mentionem antea fecit Ari-
stides in eadem oral. 4, ubi etiam eum rhetorem
appellat. Ita Quadratus proconsul Asiæ fuit anno
vii imp. Marci. Quo etiam anno Eusebius in *Chro-
nico* Polycarpi martyrium refert. Falluntur itaque
qui Polycarpi martyrium serius retulerunt, anno
scilicet ix imp. Marci. Cum enim ex Aristidis te-
stimonio constet Quadratum, sub quo passus est
Polycarpus, anno vii imp. Marci proconsulatum
Asiæ gessisse, Polycarpi mors in eum annum necesse-
sario conferenda est.

Fortis esto, Polycarpe, et viriliter age. » Et is quidem qui hanc vocem ediderat, a nemine est visus, ipsa vero vox a plerisque nostrorum exaudita est. Cumque ad tribunal adductus esset, ingens omnium clamor exciatus est, audientium comprehensum esse Polycarpum. Porro accedentem interrogavit proconsul, ipse esset Polycarpus. Cum ille fateretur, suadere cœpit proconsul ut Christum negaret : « Reverere, inquires, ætatem tuam, » aliaque his similia adiciens quæ illi proponere consueverunt : « Jura per genium Cæsaris ; respisce ; dic : Tolle impios. » Tum Polycarpus gravi ac severo vultu turbam omnem, quæ in stadio erat contuens, manumque in eos intendens, non sine gemitu sublatis in cœlum oculis dixit : « Tolle impios. » Cum instaret proconsul, diceretque : « Jura, et **132** protinus te dimittam : dic convicia adversus Christum ; » Polycarpus respondit : « Sex et octoginta continuos annos ei ministravi, nec ulla me unquam affecit injuria : et quomodo possum impie loqui adversus Regem meum auctoremque salutis meæ ? » Urgente rursus proconsule, ac dicente : « Jura per genium Cæsaris ; » Polycarpus dixit : « Si quidem, inquit, ambitios contendis, ut ego per genium quem vocas Cæsaris jurem, simulans te ignorare quis sim, audi libere profitentem : Christianus sum. Quod si Christiani cultus rationem cupis agnoscere, da mihi diei spatium, et audies. » At proconsul : « Persuade, inquit, populo. » Polycarpus dixit : « Tibi quidem rationem reddere non me piget : præceptum enim nobis est ut magistratibus et potestatibus a Deo constitutis honorem debitum exhibeamus, qui nobis ipsis nihil noceat. Illos vero parum dignos censeo quibus fidei nostræ rationem reddam. » Tunc proconsul : « Præsto sunt, inquit, bestię, quibus te objecturus sum, nisi sententiam mutaveris. » Polycarpus dixit : « Accerse eas, neque enim nobis a melioribus ad deteriora mutabilis mens est. Pulchrum quidem atque honestum ducimus a vitiis ad virtutem transcurrere. » Ad hæc proconsul : « Quando, inquit, bestias spernis, saxo ut incendio domeris, nisi sententiam mutes. — Ignem minaris, ait Polycarpus, qui ad horæ spatium ardet, statimque exstinguitur. Ignoras scilicet illum futuri judicii æternæque damnationis ignem, qui impio-

προσώπῳ εἰς πάντα τὸν ὄχλον τὸν ἐν τῷ σταδίῳ ἐμβλέψας, ἐπίσεισας αὐτοῖς τὴν χεῖρα, στενάξας τε καὶ ἀναβλέψας εἰς τὸν οὐρανὸν, εἶπεν· « Αἶψα τοὺς ἀθέους. » Ἐγκειμένον δὲ τοῦ ἡγουμένου, καὶ λέγοντος· « Ὁμοσον καὶ ἀπολύσω σε, λοιδορήσον τὸν Χριστὸν, » ἔφη ὁ Πολύκαρπος· « Ὅδοσχογοντα καὶ ἕξ ἔτη δουλεύω αὐτῷ, καὶ οὐδὲν με ἠδίκησε. Καὶ πῶς δύναμαι βλασφημῆσαι τὸν Βασιλέα μου, τὸν σώσαντά με ; » Ἐπιμένοντος δὲ πάλιν αὐτοῦ καὶ λέγοντος· « Ὁμοσον τὴν Καίσαρος τύχην, » ὁ Πολύκαρπος, « εἰ κενοδοξεῖς, φησὶν, ἵνα ὁμόσω τὴν Καίσαρος τύχην, ὡς λέγεις, προσποιοῦμενος ἀγνοεῖν ὅστις εἰμι, μετὰ παρρησίας ἀκούε· Χριστιανός εἰμι. εἰ δὲ θέλεις τὸν τοῦ Χριστιανισμοῦ μαθεῖν λόγον, ὁδὸς ἡμέραν καὶ ἀκούσον. » Ἐφη ὁ ἀνθύπατος· « Πείσον τὸν δῆμον. » Πολύκαρπος ἔφη· « Σὲ μὲν καὶ λόγου ἠξίωσα. Δεδιδάγμεθα γὰρ ἀρχαῖς καὶ ἐξουσίαις ὑπὸ Θεοῦ τεταγμέναις τιμὴν κατὰ τὸ προσήκον τὴν μὴ βλάπτουσαν ἡμᾶς ἀπονέμειν· ἐκείνους δὲ οὐκ ἀξίους ἡγοῦμαι τοῦ ἀπολογεῖσθαι αὐτοῖς. » Ὁ δὲ ἀνθύπατος εἶπε (72)· « Θηρία ἔχω. Τούτοις σε παραβαλῶ ἐάν μὴ μετανοήσῃς. » Ὁ δὲ εἶπεν· « Κάλει, ἀμετάθετος γὰρ ἡμῖν ἢ ἀπὸ τῶν κρειττόνων ἐπὶ τῶ χεῖρῳ μετάνοια (73). Καλὸν δὲ μετατίθεσθαι ἀπὸ τῶν χαλεπῶν ἐπὶ τὰ δίκαια. » Ὁ δὲ πάλιν πρὸς αὐτόν· « Πῦρ σε ποιήσω δαμασθῆναι, ἐάν τῶν θηρίων καταφρονῆς, ἐάν μὴ μετανοήσῃς. » Πολύκαρπος εἶπε· « Πῦρ ἀπειλεῖς πρὸς ὦραν καιόμενον, καὶ μετολίγον σβεννύμενον. Ἄγνοεῖς γὰρ τὸ τῆς μελλούσης κρίσεως καὶ αἰωνίου κολάσεως τοῖς ἀσεβέσι τηρούμενον πῦρ. Ἄλλὰ τί βραδύνεις ; Φέρε δὲ βούλει (74-75). » Ταῦτα δὲ καὶ ἕτερα πλείονα λέγων, θάρσους καὶ χαρᾶς ἐνεπίμπλατο, καὶ τὸ πρόσωπον αὐτοῦ χάριτος ἐπληροῦτο, ὥστε μὴ μόνον μὴ συμπεσεῖν ταραχθέντα ὑπὸ τῶν λεγομένων πρὸς αὐτόν, ἀλλὰ τούναντι τὸν ἀνθύπατον ἐκστῆναι, πέμψαι τε τὸν κήρυκα καὶ ἐν μέσῳ τῷ σταδίῳ κηρύξαι τρίς· « Πολύκαρπος ὠμολόγησεν ἑαυτὸν Χριστιανὸν εἶναι. » Τοῦτου λεχθέντος ὑπὸ τοῦ κήρυκος, πᾶν τὸ πλῆθος ἐθῶν τε καὶ Ἰουδαίων τῶν τὴν Σμύρναν κατοικοῦντων, ἀκατασχέτῳ θυμῷ καὶ μεγάλῃ φωνῇ ἔβόα· « Οὗτός ἐστιν ὁ τῆς Ἀσίας διδάσκαλος, ὁ πατὴρ τῶν Χριστιανῶν, ὁ τῶν ἡμετέρων θεῶν καθαιρέτης, ὁ πολλοὺς διδασκῶν μὴ θύειν μηδὲ προσκυνεῖν. » Ταῦτα λέγοντες, ἐπέβῳν καὶ ἡρώτων τὸν Ἀσιάρχην (76) Φιλιππον, ἵνα ἐπαφῇ τῷ Πολυκάρπῳ

(72) Ὁ δὲ ἀνθύπατος εἶπε. In codicibus nostris Maz., Med. et Fuk. scriptum est, Ὁ δὲ ἀνθύπατος ἔφη· Ἐθρία ἔχω, etc.

(73) Ἀμετάθετος γὰρ ἡμῖν ἢ ἀπὸ τῶν κρειττόνων ἐπὶ τὰ χεῖρῳ μετάνοια. Ultima vox non videtur hic convenire. Ac libenter pro voce μετάνοια rescriberem διάνοια, quem sensum in interpretatione mea sum secutus. Idem quoque Rufinus placuisse video. Sic enim ille vertit hunc locum : Proconsul dixit : Bestias habeo quibus subigeris (ita correxi partim ex codice Parisiensis Ecclesiæ, partim ex Regio) nisi cito pœnitueris. At ille respondit : Adhibeantur. Nobis enim immobilis stat sententia : nec possumus de bono ad malum per pœnitentiam commutari. Nicæphorus quoque, ut hujus loci sensum exprimeret, circumlocutione usus est hujusmodi : Οὐ γὰρ ἐμοὶ μετάνοια σαφῶς ὀρισθεῖν, ἢ ἀπὸ τῶν κρειττόνων ἐπὶ τὰ χεῖρῳ μετάνοια, ἀλλ' ἢ ἐκ τῶν χαλεπῶν ἐπὶ τὰ

δίκαιά τε καὶ δόξα. Quasi diceret : Noli sperare, o iudex, fieri posse ut me unquam pœniteat. Nos enim unam duntaxat pœnitentiam agnoscimus, cum a vitiis ad virtutem, et ab errore transitur ad fidem. A melioribus vero ad deteriora migrare, id nequamquam respicere est.

(74-75) Φέρε δὲ βούλει. Codex Maz. ac Med., cum Fuk. et Sav., scriptum habent φέρε δὲ βούλει. Rufinus vertit : Adhabe utrum voles, ignem scilicet aut bestias.

(76) Τὸν Ἀσιάρχην. Rufinus munerarium vertit, quod equidem probare non possum. Etsi enim asiarchæ munera edebant, non hoc tamen erat peculiare eorum officium. Multi quippe alii hujusmodi spectacula exhibebant : verbi gratia magistratus municipales seu duumviri, ut est in lege I Cod. Theod. De spectaculis. Vertendum igitur est Asiarcham. Erant autem asiarchæ sacerdotes communis

λέοντα. Ὁ δὲ ἔφη μὴ εἶναι ἐξὸν αὐτῷ, ἐπειδὴ ἐπεπληρώκει τὰ κυνηγέσια. Τότε ἔδοξεν αὐτοῖς ὁμοθυμαδὸν ἐπιδοῆσαι, ὥστε ζῶντα τὸν Πολύκαρπον κατακαῦσαι. Ἔδει γὰρ τὸ τῆς φανερωθείσης αὐτῷ ἐπὶ τοῦ προσκεφαλαίου ὀπτασίας πληρωθῆναι· ὅτε ἰδὼν αὐτὸ καϊόμενον, προσευχόμενος, εἶπεν ἐπιστραφεὶς τοῖς μετ' αὐτοῦ πιστοῖς προφητικῶς· « Δεῖ με ζῶντα κατακαῖναι. » Ταῦτα οὖν μετὰ τοσούτου τάχους ἐγένετο, θᾶπτον ἢ ἐλέγετο, τῶν ἕλκων παραχρῆμα συναγαγόντων ἐκ τῶν ἐργαστηρίων καὶ ἐκ τῶν βαλανείων ξύλα καὶ φρύγανα, μάλιστα Ἰουδαίων προθύμως, ὡς ἔθος αὐτοῖς, εἰς τοῦτο ὑπουργούντων (77). Ἄλλὰ ὅτε ἡ πυρὰ ἠτοιμάσθη, ἀποθέμενος ἑαυτῷ πάντα τὰ ἱμάτια, καὶ λύσας τὴν ζώνην, ἐπειράτο καὶ ὑπολύειν ἑαυτὸν (78), μὴ πρότερον τοῦτο ποιῶν, διὰ τὸ ἀεὶ ἕκαστον τῶν πιστῶν σπουδάζειν, ὅστις τάχιον τοῦ χρωτὸς αὐτοῦ ἐφάφηται. Ἐν παντὶ γὰρ ἀγαθῆς ἔνεκεν πολιτείας καὶ πρὸ τῆς πολιᾶς ἐκεχόσμητο (79). Εὐθέως οὖν αὐτῷ περιετίθετο τὰ πρὸς τὴν πυρὰν ἡρμοσμένα ἔργα (80). Μελλόντων δὲ αὐτῶν καὶ προσελθὼν αὐτὸν, εἶπεν· « Ἀφετέ με οὕτως. Ὁ γὰρ διδοὺς ὑπομείναι τὸ πῦρ, δώσει καὶ χωρὶς τῆς ὑμε-

Asiæ. Nam cum Asiani communia haberent templa, sacra, festos dies, et commune concilium, commune etiam habebant gentis sacerdotium, quod asiarchia dicitur in libris juris. Eligebantur autem asiarchiæ hoc modo. Singulæ urbes Asiæ initio cuiusque anni, id est sub æquinoctium autumnale, concionem habebant, in qua unum ex suis civibus asiarcham nominabant; legatos deinde mittebant ad commune gentis concilium, qui nomen ejus qui domi electus fuerat renuntiarent. Tum σύνεδροι ex omnibus iis quos singulæ civitates asiarchas nominaverant, decem circiter eligebant. Docet id Aristides in quarta orationum *sacrarum*, ubi se tertium aut quartum asiarcham a synedris, id est, a communi Asiæ consilio designatum esse dicit. Sed difficultas est, utrum hi omnes qui in publico Asiæ concilio designati fuerant, simul sacerdotium gesserint; an vero unus duntaxat fuerit asiarcha. Plures quidem fuisse quotannis asiarchas affirmat Jac. Usserius Armachanus, eo quod in cap. xix Actuum apostolorum, plures memorantur asiarchæ suasisse Paulo ne in theatrum Ephesiorum prodiret. Sed locus ille Actuum nihil probat. Asiarchæ enim illic vocantur qui Asiarchiæ sacerdotium gesserant, eo plane modo quo pontifices Judæorum in Evangelio dicuntur, quotquot pontificatum antea administraverant. Ego vero libentius crediderim, unum duntaxat fuisse quotannis asiarcham. Licet enim plures a synedris designari solerent, id forte fiebat, ut ex eorum numero unum aliquem proconsul Romanus eligeret, quemadmodum de iremarchis fieri solitum esse tradit Aristides in eadem oratione. Potuit etiam id consulto fieri a synedris, ut si forte is qui primus asiarcha ab ipsis fuerat designatus, fato concederet priusquam sacerdotii sui munus expletset, alter esset qui ejus locum expleret. Unum porro fuisse quotannis asiarcham apparet ex fine hujus epistolæ, ubi Polycarpus dicitur passus esse sub Philippo asiarcha, proconsule Asiæ Statio Quadrato. Nam si plures erant asiarchæ, non unus tantummodo nominari debuit. Porro valde onerosum erat hoc sacerdotium, atque idcirco non nisi opulentiores ad id gerendum eligebantur. Hinc est quod Strabo observat, asiarchas fere ex Trallianis desumptos fuisse, propterea quod ejus urbis cives totius Asiæ opulentissimi essent. Non solius autem Asiæ, sed generaliter omnium

A rum supplicio reservatur. Sed quid cessas? profer quodcumque volueris. » Hæc et alia plura cum diceret, fiducia simul et gaudio replebatur, et in vultu ejus gratia quædam emicabat. Tantumque absfuit ut iis quæ ipsi dicta erant, terribus concideret. Quin contra ipse proconsul attonitus stetit, misitque præconem qui in medio stadio ter pronuntiavit: « Polycarpus se Christianum esse professus est. » Quo audito statim universa multitudo gentilium ac Judæorum qui Smyrnam incolebant, incredibili furore et ingenti strepitu acclamavit: « Hic est doctor Asiæ et pater Christianorum, eversor numinum nostrorum, qui multis præcipit ne sacrificent, neve deos immortales adorent. » Hæc dicentes inclamabant, rogabantque Philippum Asiarcham, ut leonem B adversus Polycarpum emitteret. At ille negavit id sibi licere, 133 quippe qui amphitheatrale spectaculum jam edidisset. Tunc omnes uno consensu acclamant, ut Polycarpus vivus comburetur. Necesse enim erat ut visio illa, quam in cervicali viderat, impleretur, tunc cum inter orandum illo ardere viso, ad fratres qui ipsum comita-

provinciarum sacerdotes munera edebant. Augustinus in epistola 5, de Apuleio loquens: *Qui sacerdos provinciæ pro magno fuit, ut munera ederet venatoresque vestiret, et pro statua sibi apud Coenses locanda, ex qua civitate habebat uxorem, adversus contradictionem quorundam civium litigaret.* Ubi obiter moneo scribendum esse *apud Coenses*. Uxor enim Apuleii erat ex Oea urbe Africae. Ex his intelligitur cur tantopere laboraverit Aristides, ut publico Asiæ sacerdotio liberaretur. Quippe id unus erat gravissimum, cum asiarchæ ad editionem munerum constringerentur. Philostratus in *Scopeliano Sophista*: *Ἀρχιερεὺς μὲν ἐγένετο τῆς Ἀσίας αὐτὸς τε, καὶ πρόγονοι αὐτοῦ, παῖς ἐκ πατρὸς πάντες. Ὁ δὲ στέφανος οὗτος πολὺς, καὶ ὑπὲρ πολλῶν χρημάτων.* Il est: *Pontifex Asiæ seu asiarcha fuit ipse et majores ejus, ita ut continua serie filius patri succederet. Est autem hujus sacerdotii honos non mediocris, nec mediocri pecunia constat.*

(77) *Εἰς τοῦτο ὑπουργούντων.* In tribus nostris codicibus Mazar., Med. et Faket. scriptum est, εἰς ταῦτα ὑπουργούντων, quemadmodum etiam legitur in exemplaribus quibus usus est Jac. Usserius Armachanus. Rulinum quoque ita legisse ex ejus versione apparet, Sic enim interpretatur: *Præcipue Judæis ardentibus in hæc ex more ferventibus.*

(78) *ὑπολύειν ἑαυτὸν.* Hujusmodi officium episcopis et confessoribus præstare solebant veteres Christiani. Sic in *Passione Fructuosi* episcopi legimus: *Cum venisset ad amphitheatrum, statim ad eum accessit Augustalis nomine lector ejusdem, cum flētibus deprecans, ut eum exscalciaret.*

(79) *Πρὸ τῆς πολιᾶς ἐκεχόσμητο.* Innsitata vox eo quidem sensu, pro eo quod alii dicerent ἐκατίμητο. At Nicephorus cum hæc non intelligeret, locum interpolavit hoc modo: *Ἀγαθῆ γὰρ πολιτεία καὶ πρὸ τῆς πολιᾶς ἐκεχόσμητο.* In Usseriana autem editione locus hic aliter interpolatus est in hunc modum: *Ἐν παντὶ γὰρ καλῶ, ἀγαθῆς ἔνεκεν πολιτείας, καὶ πρὸ τῆς μαρτυρίας ἐκεχόσμητο.*

(80) *Τὰ πρὸς τὴν πυρὰν ἡρμοσμένα ἔργα.* Tunicam molestam intelligo, pice ac bitumine illitam, de qua Juvenalis ejusque scholiastes loquitur. Item palum seu stipitem ad quem alligabantur comburendi: denique clavos ac funes, ut videre est in *Actis Pionii* martyris, sub finem.

bantur conversus, prophético spiritu dixit : « Vivum me comburi oportet. » Cæterum hæc non citius a populo dicta quem facta sunt, cunctis ligna et sarmenta partim ex officinis, partim ex balneis incredibili celeritate comportantibus, præcipue vero Judæis alacri animo, ut solent, operam suam in id conferentibus. Extracto igitur rogo Polycarpus, omni veste deposita, ac soluto cingulo, calceos etiam sibi ipse detrahere tentabat, quod quidem antea facere minime consueverat : quippe cum singuli fidelium quotidie inter se ambitiose certarent, quisnam prior corporis ipsius cutem contingeret. Semper enim, etiam ante canitiem, ob sanctioris vitæ honestatem ab omnibus cultus fuerat. Mox circumjecta sunt ei instrumenta, quæ ad feralem rogam apparatus fuerant. Cumque eum clavis affigere etiam vellent : « Sinite me, inquit. Qui enim mihi vires dat ad ignis supplicium fortiter sustinendum, idem dabit, ut immotus rogo insistam. » Proinde ommissis clavis, vinculis duntaxat eum astrinxerunt. Ille igitur manus post tergum connectens, et ad palum revinctus, tanquam aries quidam eximius ex magno grege delectus, qui gratissimum holocaustum omnipotenti offerretur Deo : « Pater, inquit, unigeniti et benedicti Filii tui Jesu Christi, per quem tui notitiam accepimus ; Deus angelorum, et potestatum, et universæ creaturæ, omniumque justorum qui vivunt in conspectu tuo : benedico te, qui me in hunc diem, et ad horam hanc perducere dignatus es, ut partem caperem in consortio martyrum et in calice Christi tui, in resurrectionem vitæ æternæ animæ simul et corporis, in incorruptione Spiritus sancti. Inter quos, quæso, suscipiar hodie in conspectu tuo tanquam hostia pinguis et accepta, quemadmodum præparasti, adimplens ea quæ præmonstrasti, verax Deus. Quamobrem de omnibus te laudo, te benedico, te glorifico per sempiternum Pontificem Jesum Christum unigenitum Filium tuum, per quem tibi una cum ipso in Spiritu sancto gloria nunc et in sæcula seculorum, Amen. »

134 Et cum Amen clara voce insonuisset, precationemque complisset, ministri quibus accendendi ignis commissa erat cura, rogam accendunt. Cumque ingens flamma exarsisset, mira res visa est ab iis qui eam videre meruerunt, et qui ideo reservati sunt ut aliis illam renuntiarent. Ignis enim fornicis

(81) *Ἀναπέμφαντος δὲ τὸ Ἀμήν. Verbum ἀναπέμφαντος hoc mihi indicare videtur, ipsam quidem orationem tacite ac submissa voce a Polycarpo pronuntiatam fuisse ; Amen vero edita voce prolatum. Itaque Rufinus verit, et cum Amen insonuisset. Conjecturam nostram confirmant Acta passionis Pionii martyris quæ sic habent : Cumque Pionius oculos clausisset, turba illum animam egisse suspiraba. ut : sed ipse secreto precabatur. Cumque precandi finem fecisset, oculos aperuit. Jamque flamma sublimis ascendebat, cum hilari vultu postremum Amen pronuntians. etc. Sane hanc olim consuetudinem fuisse Christianorum, ut in fine orationis Amen clara voce resonarent, docet ritus qui etiamnum servatur in Ecclesia, ut scilicet post singulas orationes a sacerdote pronuntiatas, populus univ ersus acclamet Amen.*

τέρας ἐκ τῶν ἡλῶν ἀσφαλείας, ἀσχύλτως ἐπιμείναι τῆ πυρᾷ. » Οἱ δὲ οὐ καθήλωσαν, προσέδησαν δὲ αὐτόν. Ὁ δὲ ὀπίσω τὰς χεῖρας ποιήσας, καὶ προσδεθείς ὡς περ κριδὸς ἐπίσημος ἀναφερόμενος ἐκ μεγάλου ποιμνίου δλοκαύτωμα δεκτὸν Θεῷ παντοκράτορι, εἶπεν· « Ὁ τοῦ ἀγαπητοῦ καὶ εὐλογητοῦ Παιδὸς σου Ἰησοῦ Χριστοῦ Πατὴρ, δι' οὗ τὴν περὶ τὴ ἐπίγνωσιν εἰλήφαμεν, ὁ Θεὸς ἀγγέλων καὶ δυνάμεων, καὶ πάσης τῆς κτίσεως, παντὸς τε τοῦ γένους τῶν δικαίων οἱ ζῶσιν ἐνώπιόν σου, εὐλογῶ σε ὅτι ἔξῆυσάς με τῆς ἡμέρας καὶ ὥρας ταύτης, τοῦ λαβεῖν μέρος ἐν ἀριθμῷ τῶν μαρτύρων, ἐν τῷ ποτηρίῳ τοῦ Χριστοῦ εἰς ἀνάστασιν ζωῆς αἰωνίου ψυχῆς τε καὶ σώματος, ἐν ἀφθαρσίᾳ Πνεύματος ἁγίου· ἐν οἷς προσδεθειῆν ἐνώπιόν σου σήμερον ἐν θυσίᾳ πῖόνι καὶ προσδεκτῇ, καθὼς προτοίμασας προφανερῶσας καὶ πληρώσας ὁ ἀψευδὴς καὶ ἀληθινὸς Θεός. Διὰ τοῦτο καὶ περὶ πάντων σε αἰνῶ, σὲ εὐλογῶ, σὲ δοξάζω, διὰ τοῦ αἰωνίου ἀρχιερέως Ἰησοῦ Χριστοῦ τοῦ ἀγαπητοῦ σου Παιδὸς, δι' οὗ σοι σὺν αὐτῷ ἐν Πνεύματι ἁγίῳ δόξα, καὶ νῦν καὶ εἰς τοὺς μέλλοντας αἰῶνας, ἀμήν. » Ἀναπέμφαντος δὲ αὐτοῦ τὸ Ἀμήν (81) καὶ πληρώσαντος τὴν προσευχὴν, οἱ τοῦ πυρὸς ἀνθρωποποι εἴξησαν τὸ πῦρ μεγάλης δὲ ἐκλαμφάσης φλογὸς, θαῦμα εἶδομεν οἷς ἰδεῖν ἐδόθη, οἱ καὶ ἐτηρήθησαν εἰς τὸ ἀναγγεῖλαι τοῖς λοιποῖς τὰ γενόμενα. Τὸ γὰρ πῦρ καμάρας εἶδος ποιήσαν, ὡς περ ὀθόνης πλοίου ὑπὸ πνεύματος πληρουμένης, κύκλῳ περιετείχετο τὸ σῶμα τοῦ μαρτυροῦ· καὶ ἦν εἰς μέσον οὐχ ὡς σὰρξ καιομένη, ἀλλ' ὡς χρυσὸς καὶ ἄργυρος ἐν καμίῳ πυρούμενος. Καὶ γὰρ εὐωδίας τοσαύτης ἀντελαθόμεθα (82), ὡς λιθωντοῦ πνέοντος, ἢ ἄλλου τινὸς τῶν υἰμίων ἀρωμάτων. Πέρασ γοῦν ἰδόντες οἱ ἄνομοι μὴ δυνάμενοι τὸ σῶμα ὑπὸ τοῦ πυρὸς δαπανηθῆναι, ἐκέλευσαν προσελθόντα αὐτῷ κομφέκτορα (83), παραβύστω τὸ ξίφος. Καὶ τοῦτο ποιήσαντος, ἐξῆλθε πλήθος αἱμάτων, ὡστε κατασθῆσαι τὸ πῦρ, καὶ θαυμάσαι πάντα τὸν ὄχλον, εἰ τοσαύτη τις διαφορά μεταξὺ τῶν τε ἀπίστων καὶ τῶν ἐκλεκτῶν· ὧν εἰς καὶ οὗτος γέγονεν ὁ θαυμασιώτατος ἐν τοῖς καθ' ἡμᾶς χρόνοις διδάσκαλος ἀποστολικὸς καὶ προφητικὸς, γενόμενος ἐπίσκοπος τῆς ἐν Σμύρνῃ καθολικῆς Ἐκκλησίας. Πᾶν γὰρ ῥῆμα δ' ἀφήκεν ἐκ τοῦ στόματος αὐτοῦ, καὶ ἐτελειώθη καὶ τελειωθήσεται. Ὁ δὲ ἀντίζηλος καὶ βάσικνος καὶ πονηρὸς ὁ ἀντικείμενος τῷ γένει τῶν δικαίων, ἰδὼν τὸ μέγεθος αὐτοῦ τῆς μαρτυρίας καὶ τὴν ἀπαρχῆς

(82) Καὶ γὰρ εὐωδίας τοσαύτης ἀντελαθόμεθα. Sic in quatuor nostris codicibus Maz., Med. Fok. et Sav. legitur ; ἀντελαμβανόμεθα ediderat Steph. onus. Apud Nicephorum vero scriptum est εὐωδίας τοσαύτης ἀπελαμβάνομεν.

(83) Κομφέκτορα. Confectores dicebantur qui bestias in amphitheatro conficiebant. De his Suetonius in Nerone, cap. 12, et Josephus Scaliger in notis ad Mambium. Qui tamen in eo falli videtur, quod confectores ferarum confundit cum bestiariis. Neque enim confectores cum bestiis pugnant sicut bestiarii, sed ad conficiendas feras immittebantur, si quando efferata bestie stragem populo minarentur, ut aliquoties contingebat. Hi confectores lancearii dicuntur in Gestis presidialibus Tarachi, Probi et Andronici, cap. 10 : Iratus præses mandat lanceariis ursum occidi.

ἀνεπληπτον αὐτοῦ πολιτείας, ἐστεφανωμένον τε τῷ
 τῆς ἀφθαρσίας στεφάνῳ καὶ βραβεῖον ἀναντίρρητον
 ἀπηνηγμένον, ἐπετῆδευσεν ὡς μηδὲ τὸ σωματίον
 αὐτοῦ ὄφ ἡμῶν ληφθεῖη, καίπερ πολλῶν ἐπιθυμούν-
 των τοῦσθ ποιῆσαι, καὶ κοινωθῆσαι τῷ ἀγίῳ αὐτοῦ
 σαρκίῳ (84). Ὑπέβαλον γοῦν τινες Νικήτην τὸν τοῦ
 Ἡρώδου πατέρα, ἀδελφὸν δὲ Δάλακῃς (85), ἐντυχεῖν
 τῷ ἡγεμόνι, ὥστε μὴ δοῦναι αὐτοῦ τὸ σῶμα, μὴ,
 φησιν, ἀφέντες τὸν ἐσταυρωμένον, τοῦτον ἄρξωνται
 σέβειν. Καὶ ταῦτα εἶπον, ὑποβαλόντων καὶ ἐνισχυ-
 σάντων τῶν Ἰουδαίων, οἳ καὶ ἐτήρησαν μελλόντων
 ἡμῶν ἐκ τοῦ πυρὸς αὐτὸν λαμβάνειν, ἀγροοῦντες ὅτι
 οὔτε τὸν Χριστὸν ποτε καταλιπεῖν δυνησόμεθα, τὸν
 ὑπὲρ τῆς τοῦ παντὸς κόσμου τῶν σωζομένων σωτη-
 ρίας παθόντα, οὔτε ἕτερόν τινα σέβειν. Τοῦτον μὲν
 γὰρ Ἰῖδὸν ὄντα τοῦ Θεοῦ, προσκυνοῦμεν, τοὺς δὲ μάρ-
 τυρας, ὡς μαθητὰς τοῦ Κυρίου καὶ μιμητὰς, ἀγαπῶ-
 μεν ἀξίως, ἕνεκα εὐνοίας ἀνυπερβλήτου τῆς εἰς τὸν
 Ἰεὸν βασιλεία καὶ διδάσκαλον· ὧν γένοιτο καὶ ἡμᾶς
 συκοινωνοὺς τε καὶ μαθητὰς (86) γενέσθαι. Ἰδὼν
 οὖν ὁ ἑκατοντάρχης τὴν τῶν Ἰουδαίων γενομένην
 φιλονεκίαν, θείας αὐτὸν ἐν μέσῳ, ὡς ἔθος αὐτοῖς,
 ἔκασεν. Οὕτως τε ἡμεῖς ὑστερον ἀνελόμενοι τὰ τι-
 μιώτερα λίθων πολυτελῶν καὶ δοκιμώτερα ὑπὲρ χρυ-
 σίου ὅσα αὐτοῦ, ἀπεθέμεθα σπου καὶ ἀκόλουθον ἦν.
 Ἐνθα ὡς δυνατόν ἡμῖν συναγομένοις ἐν ἀγαλλιάσει
 καὶ χαρᾷ, παρέξει ὁ Κύριος ἐπιτελεῖν τὴν τοῦ μαρ-
 τυρίου αὐτοῦ ἡμέραν γενέθλιον, εἰς τε τῶν προηθλη-
 χότων μνήμην, καὶ τῶν μελλόντων ἀσκήσιν τε καὶ
 ἐτοιμασίαν. Τοιαῦτα τὰ κατὰ τὴν μακάριον Πολύκαρ-
 πον σὺν τοῖς ἀπὸ Φιλαδελφείας δώδεκα τοῖς ἐν Σμύρῃ
 μαρτυρήσασιν· ὅς μόνος ὑπὸ πάντων μᾶλλον μνημο-

A speciem præbens, tanquam velam navis ventorum
 flatu sinuatum circum corpus martyris stetit. Quod
 quidem in medio positum, non ut caro assa videba-
 tur, sed velut aurum aut argentum quod in fornace
 excoquitur. Quippe odorem suavissimum quasi thu-
 ris alteriusve pretiosi aromatis, narium nostris
 inhalantem hauriebamus. Postremo eruentes impii
 ac profani homines corpus flammis non posse
 consumi, confectorem propius accedere ensenque
 alle in corpus adigere jusserunt. Quo facto tanta vis
 sanguinis effluxit, ut ignis prorsus exstingueretur,
 plebsque universa miraretur tantum esse discrimen
 inter infideles atque electos. Quorum ex numero
 hic certe unus fuit nostra ætate, apostolicus et
 propheticus doctor, catholicæ Smyrnenisium Ec-
 clesie episcopus. Quidquid enim ille ore suo unquam
 protulit, aut impletum jam vidimus, aut scimus im-
 plendum. Verum invidius ille atque æmulus, et ju-
 storum generi semper infestus nequissimus dæmon,
 cum insigne illius martyrium, vitamque ab ineunte
 adolescentia sine ulla reprehensionis labe trans-
 actam intelligeret, atque idcirco immortalitatis
 corona ipsum esse redimitum, et præmium glo-
 riosi certaminis sine controversia retulisse cerneret,
 operam dedit ne corpus illius a nostris auferretur;
 tametsi multi inter nos essent, qui id agere magno-
 pere cupiebant, et sacro illius cadaveri communi-
 care. Quidam igitur suggesterunt Nicetæ Herodis
 patri, fratri autem Dalces, ut proconsulem aliret
 nonereturque ne cadaver illius donaret, ne forte, ut
 aiebant, relicto Crucifixo, hunc deinceps Christiani
 colere inciperent. Et isti quidem hæc dicebant,

(84) Κοινωνῆσαι τῷ ἀγίῳ αὐτοῦ σαρκίῳ. Hic locus
 imprimis notabilis est, quippe qui vetustissimam Chri-
 stianorum consuetudinem, ac præterea rationem
 ejus nobis ostendit. Ideo enim reliquias martyrum
 aliquas habere tanto studio optabant, ut cum iis-
 dem etiam mortuis communicarent. Nec contenti
 ea communione sanctorum quam catholica profite-
 tur Ecclesia, per fidem scilicet, spem ac charita-
 tem; per sacras etiam eorum reliquias et pignora,
 cum ipsis communicare cupiebant. Itaque eorum
 reliquias in cœmeteriis honorifice condebant, ibique
 quotannis convenientes, anniversarium martyrii
 diem celebrabant, hac ratione cum defuncto mar-
 tyre perpetuo communicantes, ut testatur hæc epi-
 stola paulo infra. Atque id faciebant ex præcepto
 apostoli Pauli, qui in Epistola ad Rom., cap. xii,
 communicare nos sanctorum memoris jubet. Certe
 Optatus in libro ii, verba illa Apostoli, *memoriis
 sanctorum communicantes*, ita interpretatur, ut idem
 significent, quod offerre ad sepulera martyrum. Nec
 aliter sumit Hilarius in libro *contra Constantium*,
 sub finem. De hac communione loquitur Marcellinus
 presbyter in libello precum ad Valentianum imp.,
 ubi de Oxyrynchitis qui sancti Pauli ipsorum
 quondam antibus memoriam devotissime celebra-
 bant: *Habentes, inquit, secum presbyteros et dia-
 conos illius illibate fidei, per quos fruebantur divi-
 nis sacramentis, una cum supermemorato beatissimo
 Paulo*. Et hæc quidem de publico cultu reliquiarum
 quæ in cœmeteriis repondebantur. Fuit et alius
 mos secutus temporibus, ut singuli fidelium reli-
 quias martyrum quascunque nancisci potuerant,
 domi honorifice servarent. De quo more audi quid
 senserit Eusebius noster in sermone 2 de resurre-

ctione: *Non enim projecit quam incidit, sed acci-
 piens eam ut medicamen ad sanitatem illius delicti
 quod admisit abnequendo, domi recondit: ut conser-
 varent instruitiores, fideles tamen, honorare si quid
 a martyribus sumpserint*. Hæc etiam referendus est
 mos Ægyptiorum, qui martyrum corpora non hu-
 mabant, sed domi in lectulis reposita servabant,
 ut refert Athanasius in *Vita B. Antonii*.

(85) Ἀδελφὸν δὲ Δάλακῃς. Hoc nomen varie cor-
 ruptum in codicibus nostris invenit. Codex quidem
 Melicensis Δάλακῃς scriptum habet. Nicephorus autem
 Δάρακῃς. Cæteri codices vulgatam lectionem retinent
 cum Runno. Sed cum hoc nomen nec Græcum sit
 nec Latium, malim sequi editionem Usserianam,
 in qua legitur ἀδελφὸν δὲ Ἄλακῃς. Nam Alce nomen
 fuit usitatum in Græcia, et præcipue apud Smyr-
 næns, ut docet Ignatii ad Smyrnænos epistola. Usse-
 rius quoque in manuscripto Savilii codice scriptum
 esse testatur ἀδελφὸν δὲ Ἄλακῃς. Quam tamen le-
 ctionem Savilius ad oram libri sui qui penes nos
 est, minime adnotavit.

(86) Συκοινωνοὺς τε καὶ μαθητὰς. Rectius in
 codice Maz. et Melicensio scribitur καὶ συμμαθητὰς.
 In integro autem exemplari hujus epistolæ quod
 Jac. Usserius edidit, ita scriptum habetur: ὧν γέ-
 νοιτο καὶ ἡμᾶς κοινωνοὺς τε καὶ συμμαθητὰς γενέ-
 σθαι. Quam lectionem velus ejus epistolæ interpres
 secutus est. Sic enim vertit, *ut nos socii ipsorum et
 condiscipuli esse mereamur*. Optime, meo quidem
 judicio. Optant enim Smyrnenes, ut discipuli
 Christi, et commilitones ac condiscipuli martyram
 esse mereantur. Vulgatam lectionem retinet auctor
Chronici Alexandrini, ubi agit de Polycarpo.

suggestentibus atque instantibus Judæis, qui etiam A
nostros sollicitè observaverant, cum e rogo corpus
auferre tentarent : stulti, qui ignorarent nos Christum
nunquam posse relinquere, qui pro salute omnium,
mortem pertulerit, nec alium quemquam colere. Illum enim utpote Filium 135 Dei adoramus, martyres

(87) *Ἐν parti τέτρω λαλεισθαί.* Finis hujus Smyrnenorum epistolæ omissus est ab Eusebio, propterea quod ad institutum ipsius parum facere videbatur, et quia in alio opere integram epistolam retulerat, in libro scilicet De antiquis martyrum passionibus. Nos vero ex editione Usseriana extremam hujus epistolæ partem supplēvimus, ne studiosi lectores in hac editione nostra quidquam desiderare possint. Sic autem habet :

Ὁ μόνον διδάσκαλος γενόμενος ἐπίσημος, ἀλλὰ καὶ μάρτυς ἔξοχος οὗ τὸ μαρτύριον πάντες ἐπιθυμοῦσι μιμεῖσθαι, κατὰ τὸ Εὐαγγέλιον Χριστοῦ γενόμενον· διὰ τῆς ὑπομονῆς γὰρ καταγωνισάμενος τὸν δίκαιον ἀρχοντα, καὶ οὕτως τὸν τῆς ἀφθαρσίας στέφανον ἀπολαβὼν, σὺν τοῖς ἀποστόλοις καὶ πᾶσι δικαίοις ἀγαλλώμενος, δοξάζει τὸν Θεὸν καὶ Πατέρα, καὶ εὐλογεῖ τὸν Κύριον ἡμῶν, καὶ κυβερνήτην τῶν σωμάτων ἡμῶν καὶ ποιμένα τῆς κατὰ τὴν οἰκουμένην καθολικῆς Ἐκκλησίας. Ὑμεῖς μὲν οὖν ἤξιώσατε διὰ πλειόνων δηλωθῆναι ὑμῖν τὰ γενόμενα, ἡμεῖς δὲ κατὰ τὸ παρὸν ἐπὶ κεφαλαίῳ μεμνήσκαμεν διὰ τοῦ ἀδελφοῦ ἡμῶν Μάρκου. Μαθόντες οὖν ταῦτα, καὶ τοὺς ἐπέκεινα ἀδελφοὺς τὴν ἐπιστολὴν διαπέμψασθε, ἵνα καὶ ἐκεῖνοι δοξάζωσι τὸν Κύριον, τὰς ἐκλογάς ποιούντα ἀπὸ τῶν ἰδίων δοῦλων, τῷ δυναμένῳ πάντα· ἡμᾶς εἰσαγαγεῖν ἐν τῇ αὐτοῦ χάριτι καὶ δωρεᾷ εἰς τὴν αἰώνιον αὐτοῦ βασιλείαν, διὰ παιδὸς αὐτοῦ τοῦ μονογενοῦς Ἰησοῦ Χριστοῦ, ᾧ ἡ δόξα, τιμὴ, κράτος, μεγαλοσύνη εἰς αἰῶνας. Ἀμήν! Προσαγορεύετε πάντας τοὺς ἁγίους· ὑμεῖς οἱ σὺν ἡμῖν προσαγορεύουσιν, C καὶ Εὐάρεστος ὁ γράψας πανοικίη. Μαρτυρεῖ δὲ ὁ μακάριος Πολύκαρπος μὴνης Ἐσθιτικοῦ δευτέρου Ἰσταμένου, πρὸ ἑπτὰ καλανῶν Μαίλων, Σαββάτου Μεγάλου, ὡρα ὀγδόῃ· συνελήφθη ὑπὸ Ἡρώδου, ἐπὶ ἀρχιερέως Φιλίππου Τραλλιανού, ἀνθυπατεῦντος Στατίου Κοδράτου, βασιλεύοντος δὲ εἰς τοὺς αἰῶνας Ἰησοῦ Χριστοῦ. ᾧ ἡ δόξα, τιμὴ, μεγαλοσύνη, θρόνος αἰώνιος ἀπὸ γενεᾶς εἰς γενεάν. Ἐβρώσῃαι ὑμεῖς εὐχόμεθα, ἀδελφοί, στοιχοῦντας τῷ κατὰ τὸ Εὐαγγέλιον λόγῳ Ἰησοῦ Χριστοῦ, μεθ' οὗ δόξα τῷ Θεῷ καὶ Πατρὶ καὶ ἁγίῳ Πνεύματι, ἐπὶ σωτηρίᾳ τῇ τῶν ἁγίων ἐκλεκτῶν, καθὼς ἐμαρτύρησεν ὁ μακάριος Πολύκαρπος, οὗ γένοιτο ἐν τῇ βασιλείᾳ Ἰησοῦ Χριστοῦ πρὸς τὰ ἔτη εὐρεθῆναι ἡμᾶς. Ταῦτα μετεγράψατο μὲν Γάιος, ἐκ τῶν Εἰρηναίου, μαθητοῦ τοῦ Πολυκάρπου, ὃς καὶ συνεπολιτεύσατο τῷ Εἰρηναίῳ· ἐγὼ δὲ Σωκράτης ἐν Κορίνθῳ ἐκ τοῦ Γαίου ἀντιγράψων ἔγραψα. Ἡ χάρις μετὰ πάντων. Ἐγὼ δὲ πάλιν Ἰππίου ἐκ τοῦ προγεγραμμένου ἔγραψα, ἀναζητήσας αὐτά, κατὰ ἀποκάλυψιν φανερωσάντός μοι Πολυκάρπου, καθὼς δηλώσω ἐν τῷ καθεξῆς, συναγαγὼν αὐτὰ κτῆσθαι ἐκ τοῦ χρόνου κεκηρκότα, ἵνα καὶ μετ' ἀγαθῆς ὁ Κύριος Ἰησοῦς Χριστὸς μετὰ τῶν ἐκλεκτῶν αὐτοῦ, ᾧ ἡ δόξα, σὺν Πατρὶ καὶ ἁγίῳ Πνεύματι· εἰς τοὺς αἰῶνας τῶν αἰώνων. Ἀμήν. Id est :

Qui non solum doctor insignis, verum etiam summus exstitit martyr, cujus martyrium omnes imitari student, quippe quod cum Evangelio Christi consentierit. Etenim injustissimum præsidem patientia ac tolerantia superavit, et hac ratione immortalitatis coronam adeptus, una cum apostolis atque omnibus sanctis lætus glorificat Deum Patrem, et benedicit Dominum nostrum, gubernatorem corporum nostrorum, et catholicæ per universum orbem Ecclesiæ pastorem. Ac vos quidem petieratis ut cuncta quæ gesta sunt, fusius exponeremur. Nos vero in præsentiarum brevi compendio indicavimus

νεύεται, ὡς καὶ ὑπὸ τῶν ἐθνῶν ἐν παντὶ τόπῳ λαλεισθαί (87). Ὡς μὲν δὴ κατὰ τὸν θαυμάσιον καὶ ἀποστολικὸν Πολύκαρπον, τοιοῦτου κατηξίωτο τέλους, τῶν κατὰ τὴν Σμυρναίων Ἐκκλησίαν ἀδελφῶν τὴν ἱστορίαν ἐν ἣ δεδηλώκαμεν αὐτῶν ἐπιστολῇ καταθεθειμένων. Ἐν τῇ αὐτῇ δὲ περὶ αὐτοῦ γραφῇ καὶ

per fratrem nostrum Marcum. Quæ vos postea quaerente accepertis, rogamus ut ad fratres ulterius positos epistolam transmittatis, quo et illi Dominum benedicant, qui ex suis famulis quoscunque vult, eligit, qui gratia sua atque indulgentia omnes nos in regnum suum æternum potest inducere, per Filium suum unigenitum Jesum Christum, cui gloria, honor, imperium ac majestas in sæcula. Amen! Salute omnes sanctos universi qui nobiscum sunt, vos salutant, et Evarestus hujus epistolæ scriptor cum omni domo sua. Passus est autem beatus Polycarpus die secundo mensis Xanthii, ante diem vii Kalendas Martias, Magno Sabbato, hora octava. Captus est ab Herode, pontifice Asiæ Philippo Tralliano, Statio Quadrato proconsole, regnante in sæcula Jesu Christo, cui gloria, honor, majestas ac thronus sempiternus ab ætate in ætatem. Optamus vos in Domino valere, fratres charissimi, inherentes præceptis atque Evangelio Jesu Christi, cum quo gloria et honor Deo Patri sanctoque Spiritui, ob salutem sanctorum qui electi sunt a Deo. Quorum exemplo passus est beatus Polycarpus. Ad cujus vestigia optamus ut in regno Christi locum habere mereamur. Hæc ex libro Irenæi, discipuli B. Polycarpi, descripsit Caius, qui etiam versatus est cum Irenæo. Ego vero Socrates Corinthi transcripsi ex Caii exemplari. Gratia sit cum omnibus. Po hæc ego Pionius ex supra dicto descripsi, cum exemplaria diu quævisissem, et Polycarpus per visionem ea mihi revelasset, ut inferius declarabo : cum autem vetustate ac longinquitate temporis prope corrupta essent, collegi ea, ut me quoque cum electis suis colligat Dominus noster Jesus Christus, cui cum Patre et Sancto Spiritu gloria in sæcula sæculorum. Amen!

Hæc idcirco hic ascribenda esse duxi, ut tam illustre antiquitatis ecclesiasticæ monumentum hic quoque integrum legeretur. Sunt autem in calce hujus epistolæ quædam diligentius observanda. Primum est, hanc epistolam non continuo post Polycarpi martyrium, sed aliquanto post tempore a Smyrnenis scriptam fuisse. Nam cum Philomenses de Polycarpi martyrio fama tantum ac rumore tantum audissent, litteras dederunt ad Smyrnenorum Ecclesiam, rogantes ut cuncta quæ in beatissimi viri passione gesta fuerant, singillatim prescripta ad ipsos mitterentur. Quod quidem libentissime præstitit Smyrneni, scripta ad ipsos epistola quam in manibus habemus. Id autem subindicant his verbis : Ὑμεῖς μὲν οὖν ἤξιώσατε διὰ πλειόνων δηλωθῆναι ὑμῖν τὰ γενόμενα, etc. Secundo notandum est, Polycarpi martyrium passum in hac epistola evangelicum martyrium appellari. Nam et initio epistolæ aiunt Smyrneni : σχεδὸν γὰρ πάντα τὰ προάγοντα ἐγένετο, ἵνα ἡμῖν ὁ Κύριος ἀνοθεῖν ἐπίδειξῃ τὸ κατὰ τὸ Εὐαγγέλιον μαρτύριον. Et in extrema epistolæ parte : οὗ τὸ μαρτύριον πάντες ἐπιθυμοῦσι μιμεῖσθαι, κατὰ τὸ Εὐαγγέλιον Χριστοῦ γενόμενον. Cur autem consonum Evangelio Christi vocetur hoc Polycarpi martyrium, utrobique afferunt rationem Smyrneni, quod scilicet Polycarpus fugerit eos, qui ipsum persequerantur, exemplo Christi expectans donec traderetur, et quod iniquitatem præsidis patientia sua superavit. Illud etiam observandum est, hanc Smyrnenorum epistolam perlata quidem fuisse a Marco, scriptam vero manu Evaresti, cujus nomen ascripserunt

ἀλλὰ μαρτύρια συνήπτο (88) κατὰ τὴν αὐτὴν Σύμυρ-
 ναν πεπραγμένα ὑπὸ τὴν αὐτὴν περίοδον τοῦ χρόνου
 τῆς τοῦ Πολυκάρπου μαρτυρίας· μεθ' ὧν καὶ Μητρό-
 δωρος τῆς κατὰ Μαακίωνα πλάνης πρεσβύτερος δὴ
 εἶναι δοκῶν, πυρὶ παραδοθεὶς ἀνήρηται. Τῶν γε μὴν
 τότε περιβόητος μάρτυς εἰς τις ἐγνωρίζετο Πιόνιος,
 οὗ τὰς κατὰ μέρος ὁμολογίας, τὴν τε τοῦ λόγου παρ-
 ῥησίαν, καὶ τὰς ὑπὲρ τῆς πίστεως ἐπὶ τοῦ δήμου καὶ
 τῶν ἀρχόντων ἀπολογίας, διδασκαλικὰς τε δημηγο-
 ρίας, καὶ ἔτι τὰς πρὸς τοὺς ὑποπεπτωκότας τῶν κατὰ
 τὴν διωγμὸν πειρασμῶν δεξιότητες, παραμυθίας τε ἅς
 ἐπὶ τῆς εἰρηκτῆς τοῖς παρ' αὐτὸν εἰσαφικνουμένοις
 ἀδελφοῖς παρετίθετο, ἅς τε ἐπὶ τούτοις ὑπέμεινε βα-
 σάνους, καὶ τὰς ἐπὶ ταύταις ἀληθδόνως, καθλώσεις
 τε, καὶ τὴν ἐπὶ τῆς πυρᾶς καρτερίαν, τὴν τε ἐφ'
 ἅπασιν τοῖς παραδόξοις αὐτοῦ τελευτήν, πληρέστατα τῆς
 περὶ αὐτοῦ γραφῆς περιεχούσης, τοὺς οἷς φίλον, ἐπὶ
 ταύτην ἀναπέμφομεν, τοῖς τῶν ἀρχαίων συναχθεῖσιν
 ἡμῶν μαρτυροῖς ἐντεταγμένην (88'). Ἐξῆς δὲ καὶ ἄλλων
 ἐν Περγᾶμῳ (89) πάλαι τῆς Ἀσίας ὑπομνήματα με-

Smyrnæi exemplo apostoli Pauli, qui in suis ad Romanos litteris Tertii quoque litterarum scriptoris nomen apposuit. Postremo notandum est, quod Polycarpus passus esse dicitur die secundo mensis Xanthici, id est, ante diem vii Kalendas Martias. Usserius quidem tum in notis ad epistolam Smyræorum, tum in libro De anno solari Macedonum et Asianorum, cap. 4, affirmat Smyrnæos præter morem reliquarum Asiæ civitatum, mensem Xanthicum exorsos fuisse a die 25 mensis Martii. Sed cum ad id probandum nullam rationem afferat, in eo non possum illi assentiri. Quis enim credat, Smyrnæos in mensem Macedonicorum dispositione a reliquis Asiæ civitatibus dissensisse? Certe si ita fuisset, Smyrnæi diem quo passus est Polycarpus, non ita designassent, ut legitur in hac epistola: μαρτυρεῖ δὲ ὁ Πολύκαρπος Ἐανθικοῦ δευτέρῃ ἰσταμένου. Sed ad vitandam ambiguitatem, adiecissent, καθ' ἡμᾶς τοὺς Σμυρναίους. Cæterum Smyrnæos in anni ac mensium suorum dispositione prorsus cum Asianis consensisse, docent *Acta* Pionii martyris qui passus est Smyrnæ in persecutione Deciana, in quibus ita scribitur: *Hæc acta sunt Julio proconsule, ante iv Idus Martias more Romanorum, Asiæ autem more, septimi mensis undecimo.* Rectius in *Chronico Alexandrino* legitur: ὁ ἐστὶ κατὰ Ἀσιανούς μηνὶ ἕκτῳ 19'. Cum igitur Smyrnæi non aliter menses suos ordinaverint quam cæteri Asiani, apud Asianos vero mensis Xanthici initium in vicesimum secundum Februarii diem incidit, idem quoque a Smyrnæis observatum sit necesse est. Quare in epistola Smyrnæorum de martyrio Polycarpi, scribendum: πρὸ ἑπτὰ Καλανθῶν Μαρτίων, ut legit D velus interpret. Nam secundus dies mensis Xanthici apud Smyrnæos et Asianos cadebat in vii Kalendas Martias. Certe eo die, 25 scilicet Februarii, et Smyrnæi et omnes Græci memoriam sancti Polycarpi semper celebrarunt, ut constat tum ex *Actis* Pionii martyris, tum ex *Menais* Græcorum. Quod si quis cum Usserio nobis objiciat, diem magui Sabbati, quo passus est B. Polycarpus, nunquam posse cadere in vii Kalendas Martias, respondēbimus obscurum nobis e se atque incomperitum, quodnam fuerit magnum illud Sabbatum, cujus a Smyrnæis facta est mentio, tum in epistola ad Philomelienses de martyrio Polycarpi, tum in *Actis* Pionii. Capellus quidem primum Sabbatum Quadragesimæ ita vocari existimavit. Cujus conjecturam sequetur qui volet. Sed cum diem ipsum quo passus est B. Polycarpus, tot tantisque testimoniis designatum habeamus, septimum scilicet

A vero tanquam discipulos et imitatores Domini, merito amore prosequimur, ob eximiam ipsorum benevolentiam, quam erga Regem ac Magistrum suum declararunt. Quorum nos quoque consortes ac condiscipulos fieri omnibus modis optamus. Porro cum centurio pertinaciam Judæorum animadverteret, corpus in medio collocatum, ut moris est ipsis, concremavit. Atque ita nos demum ossa illius gēmmis pretiosissimis chariora, et quovis auro puriora colligentes, ubi decebat condidimus. Quo etiam in loco nobis, si fieri poterit, convenientibus concedet Deus natalem ejus martyrii diem cum hilaritate et gaudio celebrare, tum in memoriam eorum qui glorioso certamine perfuncti sunt, tum ad posteros hujusmodi exemplo erudiendos et confirmandos. Hæc de beato Polycarpo, qui cum alis duodecim Philadelphensibus apud Smyrnam martyrio est coronatus. Qui tamen solus omnium hominum memoria ac fama præcipue celebratur, adeo ut nomen ipsius ubique terrarum etiam a gentilibus commemoretur.

Kalendas Martias, præstat meo quidem iudicio eam sententiam tueri, quæ tum Smyrnensis Ecclesiæ, tum omnium Orientalium tabulis confirmatur, quam incertis de magno Sabbato conjecturis et Judæorum traditionibus inniti. Neque enim probabile est, Smyrnæos diem quo passus est B. Polycarpus ignorasse; aut natalem ejus alio die quam quo passus fuerat, celebrasse, præsertim cum Smyrnæi in hac ipsa ad Philomelienses epistola discrete polliceantur, se quotannis diem ejus natalem pie sancteque esse celebratos. Quare cum paulo ante Pionii martyrium, principatu Decii Augusti, id est, octoginta circiter annis a passione B. Polycarpi, constet Smyrnæos natalem B. Polycarpi celebrasse vii Kalendas Martias, nefas jam esse existimo de die passionis ejus amplius dubitare. *Siculorum Pastorum* auctor, inquit Usserius, pro Ματῶν legit Ἀπριλλίων. Verum enim Polycarpi natalem in 26 Martii esse statuendum et Asiani anni ratio et magui Sabbati character evincit, licet apud Latinos 26 Jan., apud Græcos 25 Febr. celebretur. Usserio astipulatur Pagius ad an. 167, n. 3, 4. Edit.

(88) *Ἐν τῇ αὐτῇ δὲ περὶ αὐτοῦ γραφῇ καὶ ἄλλα μαρτύρια συνήπτο.* Male hunc locum acceperunt Rufinus, Nicephorus et Christophorus. Existimant enim in eadem illa de Polycarpi martyrio epistola, Pionii quoque et Metrodori aliorumque passiones a Smyrnæis commemoratas fuisse, cum tamen id non dicat Eusebius, sed tantum affirmet, epistolæ illi in qua de Polycarpi martyrio agebatur, adjunctas fuisse aliorum martyrum passiones, Pionii scilicet ac Metrodori. Certe Eusebius paulo post, epistolam de Pionii martyrio distinguit ab epistola illa in qua martyrium Polycarpi describitur: Πληρέστατα τῆς περὶ αὐτοῦ γραφῆς περιεχούσης, τοὺς οἷς φίλον ἐπὶ ταύτην ἀναπέμφομεν. Et in hoc quidem fortasse excusari potest Eusebius. In eo vero quod Pionium, Metrodorum, Carpum et reliquos passos esse existimat principatu Marci Antonini, iisdem temporibus quibus passus est Polycarpus, nemo illum excusare unquam potest. Quippe ex *Actis* Pionii, et ex *Actis* Carpi et Papuli, constat illos regnante Decio subisse martyrium. Causam erroris Eusebio præbuit, quod *Acta* illa Pionii et Carpi simul cum *Actis* passionis sancti Polycarpi in uno codice compacta legebantur. Ex quo suspicatus est Eusebius illos uno eodemque tempore passos fuisse.

(88') *Ἐντεταγμένην.* Al. impr., ἐντεταγμένην, nitrum typograph. errore. Edit.

(89) *Ἐξῆς δὲ καὶ ἄλλων ἐν Περγᾶμῳ.* Hunc locum ita accepit Christophorus, quasi *Acta* mar-

Atque hic exitus admirandi illius et apostolici Polycarpi : cujus ordinem ac seriem fratres Smyrnen-
sis Ecclesiæ, in ea quam diximus epistola memoriæ
prodiderunt. Sed et alia martyria sub idem tempus
quo Polycarpus passus est, apud Smyrnam facta, in eadem epistola conjunctim leguntur. In quibus
et Metrodorus quidam, qui Marcionis sectæ presbyter dicebatur, flammis consumptus interit. Cele-
berrimus quoque inter reliquos ejus temporis martyres fuit Pionius. Cujus singulas confessiones, ac
libertatem in dicendo, utque coram populis ac præsidibus pro fidei nostræ defensione peroraverit,
conciones item de institutione fidei, præterea cohortationes, atque invitationes ad eos qui perse-
cutionis tempore lapsi fuerant : allocutiones etiam et consolationes quas in carcere positus adveni-
entibus ipsum fratribus adhibuit ; quæ super his tormenta, quantosque dolores sustinuerit : clavorum
insuper confixiones, et mirabilem in medio rogo constantiam : mortem denique ipsam quæ cuncta
illa miracula subsecuta est, si qui volent cognoscere, eos ad epistolam de illius martyrio uberrime
conscriptam amandamus, quam nos in opere de priscis martyribus quorum passionem collegimus,
136 ordine suo inseruimus. Aliorum præterea qui in urbe Asiæ Pergamo sub id tempus martyrium
passi sunt, Acta etiamnum circumferuntur, Carpi videlicet, Papuli, et mulieris cujusdam Agathoni-
cæ : qui post multas atque illustres fidei nostræ confessiones glorioso exitu consummati sunt.

CAPUT XVI.

*Quomodo Justinus philosophus religionem Christi
Romæ prædicans martyrium meruit.*

Isdem temporibus et Justinus, cujus supra men-
tionem fecimus, cum alterum librum pro fidei nostræ
defensione imperatoribus superius memoratis obtu-
lisset, sacro martyrio exornatus est fraude ac ma-
chinationibus Crescentis philosophi, qui vivendi
rationem prorsus convenientem ac respondentem
Cynicæ appellationi æmulabatur. Quem cum ille
disputans audientibus plurimis convicisset, tandem
veritatis illius quam prædicaverat, præmium mar-
tyrio consecutus est. Hunc autem exitum vitæ,
idem ille veræ sapientiæ studiosissimus sectator,
in supradicto *Apologetico* aperte prout erat ipsi
prope diem eventurus, prædicat his verbis : « Ego
etiam exspecto ut ab aliquo eorum qui philosophi
appellantur, insidiis appetar, et in nervum coin-

tyrum Carpi et Papuli, in eadem illa Smyrnæorum
epistola continerentur. Quod tamen verum non pu-
to. Neque enim verisimile est, Smyrnæos martyria
quæ Pergami gesta erant, in epistola sua retulisse.
Probabilis est, Acta hæc martyrum Pergamenorum
a Smyrnæis vel a quibusdam aliis, ob argumenti
similitudinem postea adjuncta fuisse epistolæ Smyr-
næorum, et in unum quasi corpus redacta. Atque
ita hunc locum cepisse videtur Nicephorus. Duas
porro epistolas Smyrnæorum fuisse existimo : alter-
am quæ de Polycarpi, alteram quæ de Pionii mar-
tyrio seorsum commemoraverit : quibus subjecta
erant Acta passionis Carpi et Papuli. Certe Pionius
itemque Carpi et Papuli, Decio imperante, mar-
tyrium passi sunt, ut eorum Acta hodieque testan-
tur. Quare passio illorum referri non potuit in dicta
Smyrnæorum epistola, quæ de Polycarpi martyrio
adhuc recenti scripta est ad Ecclesiam Philomeli
temporibus Marci Antonini. Vide Baronium ad an-
num Christi 169, cap. 22, et Usnerium in libro
De anno solari Macedonum et Asianorum, cap. 5.

(90) *Δεύτερον ὑπὲρ τῶν καθ' ἡμᾶς δογμάτων
βιβλίον ἀναδούς.* Eusebius infra cap. 17 mentionem
iterum facit hujus secundi *Apologetici*, quem Ju-
stinus imp. M. Aurelio Antonino pro Christianis
dicaverat. Eiusdem libri meminit etiam Hieronymus
in opere *De scriptoribus ecclesiasticis*. Scaliger in

Α μαρτυρηκότων φέρεται, Κάρπου καὶ Παπύλου, καὶ
γυναϊκὸς Ἀγαθονίχης, μετὰ πλείστας καὶ διαπρεπεῖς
ὁμολογίας ἐπιδόξως τετελειωμένων.

B

ΚΕΦΑΛΑΙΟΝ ΙΓ'.

*Ὅπως Ἰουστίνος ὁ φιλόσοφος τὸν Χριστοῦ λό-
γον ἐπὶ τῆς Ῥωμαίων πόλεως πρεσβεύων ἐμυρ-
τῶρησεν* (Nic. H. E. III, 32).

Κατὰ τοῦτους δὲ καὶ ὁ μικρῷ πρόσθεν ἡμῖν δηλω-
θεὶς Ἰουστίνος, δεύτερον ὑπὲρ τῶν καθ' ἡμᾶς δογμά-
των βιβλίον ἀναδούς (90) τοῖς δεδηλωμένοις ἀρχουσι,
θειῶ κατακοσμεῖται μαρτυρίῳ, φιλοσόφου Κρίσκεν-
τος (τὸν φερώνυμον δὲ οὗτος τῇ Κυρικῇ προσηγορῶ-
βίον τε καὶ τρῶπον ἐξήλου) τὴν ἐπιβουλήν αὐτῷ κατ-
αρτύσαντος, ἐπίπερ πλεονάκις ἐν διαλόγοις ἀκροα-
τῶν παρόντων (91) εὐθύνας αὐτὸν, τὰ νικητήρια τε-
λευτῶν ὑπὲρ ἧς ἐπρέσβευεν ἀληθείας, διὰ τοῦ μαρ-
τυρίου τοῦ καθ' αὐτὸν ἀνεδήσατο. Τοῦτο δὲ καὶ αὐ-
τὸς ὁ τοῖς ἀληθείαις φιλοσοφώτατος, ἐν τῇ δεδηλωμέ-
νῃ *Ἀπολογία* σαφῶς οὕτως, ὡς περ οὖν καὶ ἐμελλεν
ἔσον οὕτω περὶ αὐτὸν συμβῆσθαι, προλαβὼν ἀπο-
σημαίνει τοῦτοις αὐτοῖς τοῖς ῥήμασι : « Κάγω οὖν
προσδοκῶ ὑπό τινος τῶν ὀνομασμένων ἐπιβουλεύθη-

Animadversionibus Eusebianis, pag. 201, ait hunc
secundum Justinum *Apologeticum*, cujus hoc loco
mentionem facit Eusebius, hodie non exstare, id-
que palam esse affirmat. In quo tamen longe fallit-
ur. Etenim Eusebius, postquam dixit Justinum
philosophum secundam pro Christianis *Apologetiam*
M. Aurelio Antonino obtulisse, statim ex eadem
oratione insignem locum affert, quo Justinus ad-
versus Crescentem Cynicum philosophum invehitur.
Qui quidem locus hodie exstat in *Apologetia* prima
eiusdem Justinus, pag. 46 editionis Parisiensis Græco-
Latinæ. Verum in vulgatis Justinus editionibus, ora-
tiones illius apologeticæ præpostero ordine colloca-
tæ sunt. Nam quæ secunda ponitur in excusis exem-
plaribus, ea priore loco poni debuit. Quæ vero in
editionibus prima recensetur, et ad senatum Roma-
num inscripta est, ea posteriore loco collocari debet,
ut pluribus infra dicturi sumus.

(91) *Ἀκροατῶν παρόντων.* Ita quidem Regius.
Sed quatuor reliqui, Mazar. scilicet ac Med., cum
Fuk. et Saviliano, scriptum habent, ἐπ' ἀκροατῶν
εὐθύνας αὐτὸν, quod quidem mihi videtur eleganti-
us. Porro hæc periodus cum in Græco confusa sit
ac perturbata, in duas a nobis divisa est, ut sensus
aperitur redderetur. Idque etiam ante nos præstius
Ruffinus.

και, και ξύλω έντιναγήναι (92), η και υπό Κρίσκεν-
τος του άφιλοσόφου και φιλοκόμπου. Ού γάρ φιλόσο-
φον είπειν άξιον τον άνδρα, ός γε περι ών μη έπί-
σταται δημοσίᾳ καταμαρτυρεί, ώς άθέων και άσε-
βών Χριστιανών όντων, προς χάριν και ήδονήν των
πολλών, πεπλανημένος τουτο πράττων (93). Εί τε
γάρ μη έντυχών τοίς του Χριστου διδάγμασι κατα-
τρέχει ήμών, παμπόνηρος έστι και ιδιωτών πολλῶ
χείρων, οφ φυλάττονται πολλάκις περι ών ούκ έπίστα-
ται διαλέγεσθαι και ψευδομαρτυρείν. Καί ει έντυχών
μη συνηκε τό έν αυτοίς μεγαλείον, η συνεις, προς
τό μη ύποπτεσθηναι τοιοϋτος ταϋτα ποιεί, πολύ μάλ-
λον άγεννης και παμπόνηρος, ιδιωτικης και άλόγου
δόξης και φόβου έλάττων ών. Καί γάρ προθέντα με
και έρωτήσαντα αυτών έρωτήσεις τινας τοιαϋτας, μα-
θειν και έλέγξει ότι άληθώς μηδέν έπίσταται, είδέναι
ύμᾶς βοϋλομαι. Καί ότι άληθῆ λέγω (94), ει μη ά-
νηχθησαν ύμιν αι κοινωνίαι των λόγων, έτοιμος και
εφ' ύμών κοινωνειν των έρωτήσεων πάλιν · βασιλι-
κόν δ' άν και τουτο έργον ειη. Εί δε και έγνώσθησαν
ύμιν αι έρωτήσεις μου και αι εκείνου άποκρίσεις,
φανερόν ύμιν έστιν, ότι οϋδέν των ήμετέρων έπίστα-
ται · η ει έπίσταται, διέ τους άκούοντας δε ού τολμᾶ
λέγειν, ώς πρότερον έφην, οϋ φιλόσοφος, αλλά φιλό-
δοξος άνηρ δείκνυται, ός γε μηδέ τό Σωκρατικόν
άξιέραστον όν τιμᾶ (95). » Ταϋτα μέν οϋν ό 'Ιουστ-

(92) Καί ξύλω έντιναγήναι. Ita codex Regius et
Nicephorus hunc Justinii locum exhibent. Sed in ve-
tustissimo codice Mazarino scriptum inveni, καν ξύ-
λω έντιναγήναι. In Fuk., και έν ξύλω έντιναγήναι. In
Medicæo, και έν ξύλω ένταγήναι. Hodie in vulgatis
Justinii editionibus excusum est, και ξύλω έμπα-
γήναι, quomodo etiam in codice Medicæo prius scri-
ptum fuerat. Eamque lectionem secutus Scaliger, in
Animadversionibus Eusebii verit̄ patibulo affigi.
At Christophorsonus et ante illum Langus, Nicephori
interpres, verterunt *fustuarium pati*, pessime,
meo quidem iudicio. Rufinus, *baculo et clava feriri*,
quasi Justinus clavam et baculum Crescentis Cynici
formidaverit. Ego vero ξύλον, *nervum* interpretatus
sum. Ita enim sumitur ea vox passim apud Euse-
bium, verbi gratia, in libro quinto, initio, τὰς έν
τῷ ξύλῳ διατάσεις των ποδῶν. Themistius, oratione
9: Οί δε εκ των σκιμπῶων εις δεσμωτήρια συνηρᾶ-
ζοντο τοίς δε οί σκίμποδες έγίνοντο άντι ξύλων. Ad
quem locum recte doctissimus Petavius adnotavit ξύ-
λον esse quod Latini dicunt *nervum*, ut est in ve-
teribus Glossis, eoque sensu apud Prudentium sumi
lignum, cum ait :

*Lignoque plantas inserit,
Divaricatis cruribus.*

Quippe huiusmodi compedes erant e ligno. Idem
Themistius in oratione nondum edita, quæ inscribitur
Constantius seu De humanitate, de tyranno lo-
quens : Καθάπερ οίμαι δεσμωτήριον τις φύλαξ, πολ-
λοῦς έχων δεσμώτας ύφ' έαυτον, άγαπᾶ τε και γέγη-
θεν, ότι ευτυχέστερός έστι των έν τοίς ξύλοις. Lucas
quoque in Actibus apostolorum, cap. xvi, loquens
de Paulo et Sila quos Philippensium magistratus in
carcerem coniecerant, ξύλον ita usurpat : "Εβαλεν
αϋτούς εις την έσωτέραν φυλακην, και τους ποδάς
αϋτών ήσφαλισατο εις τό ξύλον. Velut interpres ita
verit̄ : *Misit eos in interiorem carcerem et pedes eo-
rum strinxit ligno*. Arator vero in lib. II *Apostolicæ
Historiæ*, eandem rem narrans expressit his ver-
sibus :

*Conveniunt, ubi carcer erat : quem sedibus imis
Includunt comitante Sila : vestigia quorum*

A pingar : ab ipso forsitan Crescente, veræ philoso-
phiæ ignaro, et vanitatis potius quam veritatis ama-
tore. Neque enim philosophi vocabulum meretur,
qui de rebus quas prorsus ignorat, publice loqui,
et Christianos impios ac profanos affirmare non
dubitat, quo gratiam capiet plebecula : errans
omnino. Si enim cum doctrinam Christi nunquam
legerit, eam tamen suggillat, profecto nequissimus
est, et vulgi hominibus multo deterior, qui plerum-
que cavere solent ne de iis rebus loquantur quas
ignorant, neve falsum testimonium proferant. Si
vero cum eam doctrinam legerit, majestatem illius
minime intellexit ; aut si intellexit quidem, verum
ita ut dixi se gerit, ne forte eum Christianum esse
homines suspicentur, longe adhuc ignavior peior-
B que judicandus est, quippe qui popularibus atque
insanis opinionibus, metuque inferiore se esse
fateatur. Neque vero illud iguorare vos velim, au-
gustissimi imperatores, me cum multas huiusmodi
interrogationes ei proposuissem, 137 deprehen-
disse illum revera nihil scire. Atque ut sciatis a me
verum dici, paratus sum, si forte disputationes illæ
ad vestram notitiam non pervenerunt, coram vobis
interrogationes iterum proponere. Neque id ab
imperatoria majestate alienum fuerit. Si vero cum
interrogationes meæ, tum illius responsiones ad

Ligno mersa cavo vinculis tenere beatis.

In Menæo Græcorum, die 25 Septembris, de SS.
Paulo et Tatta : Διαβληθέντες ώς Χριστιανοί ξύλω
ήσφαλισθησαν, και άλύσειν έδέθησαν. Latini hoc li-
gnum etiam *cippum* dixerunt. Glossæ veteres : *Cippus, πο-
δοκάχη*. Sic in Passione Chrysanti et Daviæ : *Tunc
irati milites, mittunt eum in cippo novo et nodosissi-
mo, ita ut in tertio puncto tibias conerterent. Igitur
cum starent ante eum et insultarent ei, ita putrefac-
tum est lignum totius cippi, ut in cinerem coner-
teretur*. Sic legitur in codice ms. At Metaphrastes
eadem Acta describens sic habet ex versione Lipomani : *Milites indignati eum in carcerem conjece-
runt, et triplici compeде strinxere : quæ quidem
cum ipsi astarent et illuderent, in pulverem redacta
est*.

(93) Προς χάριν και ήδονήν των πολλών, πε-
πλανημένος τουτο πράττων. Editi antea, προς
χάριν και ήδονήν των πολλών των πεπλανημένων.
Longe elegantior est lectio quam ex tribus nostris
codicibus, Maz., Med. et Fuk., exhibemus. Quæ
emendatio adeo necessaria est, ut nisi ita scripse-
ris, quæ sequuntur Justinii verba cum præcedenti-
bus nullatenus cohæreant. Postquam enim dixit Ju-
stinus Crescentem indignum e- se philosophi voca-
bulo, propterea quod de rebus loqueretur quas pe-
nitus ignorabat, et Christianos impios vocabat, ut
gratiam captaret imperitæ multitudinis : addit
deinde, illum in eo graviter errasse, πεπλανημένος
τουτο πράττων. Rationem inde subjungit, ει τε γάρ
μη έντυχών, etc., eleganter omnino. Itaque non im-
merito in codice Regio ad latus horum verborum
apposita est nota Op. et supra accentus circumfle-
xus, et ov. Quæ nota significat *ωρατον*, id est locum
venustum et elegantem.

(94) Καί ότι άληθῆ λέγω. Hanc loquendi vim et
proprietaem non intellexit Christophorsonus. In hu-
jusmodi autem locutione subauditur eleganter *ήα
είδῃτε*.

(95) Τό Σωκρατικόν άξιέραστον ύρ τιμᾶ. Intelli-
git egregiam illam Socratis sententiam quæ est apud
Platonem : quam quidem ab Eusebio aut ab exscri-

aures vestras pervenerunt, perspicuum vobis est, illum in religione nostra prorsus nihil scire. Aut si scit ille quidem, sed propter auditores eloqui non audet, nequaquam philosophus, ut antea dixi, sed popularis auræ captator esse deprehenditur, quippe qui pulcherrimum illud Socratis dictum parvi faciat: Nullum esse veritati antefendum virum. » Hactenus Justinus. Quem quidem, sicut ipse prædixerat, structis a Crescente insidiis, martyrio esse coronatum Tatianus vir qui primo ætatis suæ tempore rhetoricam docens, in gentilium disciplinis summa cum laude versatus est, et qui plurima ingenii sui monumenta posteris reliquit, in libro *Adversus gentes* testatur his verbis: « Et recte Justinus, vir omnium admiratione dignissimus, eos latronibus similes esse dixit. » Pauca deinde interlocutus de philosophis, hæc subjungit: « Crescens quidem qui in urbe Roma nidulum suum fixerat, fœdis puerorum amoribus, et avaritiæ supra omnes mortales deditus fuit. Et qui alios hortabatur ut mortem contemnerent, ipse tantopere eam formidabat, concinnaverit, eo quod ille veritatem prædicans, philosophos helluones et deceptores esse convinceret. » Et hæc quidem Justino causa martyrii fuit.

CAPUT XVII.

De martyribus quorum Justinus in suis libris mentionem facit.

Idem porro Justinus aliorum quoque qui paulo ante ipsum martyrio perfuncti erant, in priore *Apologetico* mentionem facit his verbis: quæ quo-

ptore omissam, necessario in versione nostra adiciendum putavi. Porro hunc locum ex manuscriptis codicibus Maz., Med. et Fuk. ita restitui: ὡς γε μὴδὲ τὸ Σωκρατικὸν ἀξίεραστον ὄν τιμᾶ. (Al. nos cum aliis correctimus ὄν pro ὄν. EDIT.)

(96) Σοφιστεύσας ἐν τοῖς Ἑλλήνων μαθημασί. Rufinus magistrum eloquentiæ vertit; Tatianus, inquit, vir eruditissimus, in prima ætate sua oratoriam docens. Ita etiam vertit Hieronymus in *Catalogo*. Theodoritus quoque in libro *1 Hæreticarum fabularum*, Tatianum primo sophistam fuisse testatur. Ipse Tatianus de se loquens in fine libri *Adversus Græcos*, eodem utitur verbo quo Eusebius: Ταῦτα μὲν οὖν οὐ παρ' ἄλλου μαθὼν ἐξεθέμην, πολλὴν ἐπιφοιτήσας γῆν, καὶ τοῦτο μὲν σοφιστεύσας τὰ ὑμέτερα, τοῦτο δὲ τέχνας καὶ ἐπινοίας ἐγχυρήσας πολλαῖς. Ubi vox σοφιστεύσας nihil ad eloquentiam pertinet, sed omnem Græcorum sapientiam et liberales disciplinas complectitur. Sane quod Tatianus ibidem ait se plurimas regiones peragrasse, multasque artes et inventiones mechanicas curiose didicisse, philosophum magis indicat quam professorem eloquentiæ. Adde quod liber ille *Adversus Græcos* conscriptus, satis testatur auctorem parum in dicendo exercitatum fuisse. Est enim eruditus quidem liber, sed sine ordine ac methodo compositus.

(97) Πρὸ τοῦ κατ' αὐτὸν ἀγῶνος. Quatuor nostri codices Maz., Med., cum Fuk. et Saviliano, scriptum habent, πρὸ τοῦ κατ' αὐτὸν μαρτυρίου.

(98) Ἐν τῇ προτέρᾳ αὐτοῦ μνημονεύει Ἀπολογία. Scribendum est ἐν τῇ δευτέρᾳ, ut recte conjecit D. Petavii in *Animadversionibus* ad hæresim xlvj Epiphani, et P. Halloixii in *Vita S. Justinii*, cap. 26. Quippe Eusebius alio ordine *Apologias* Justinii recenset, quam quo nunc sunt editæ. Eam enim quæ in vulgatis editionibus secunda inscribitur, et Antonino Pio nuncupata est, Eusebius priorem appellat, ut videre est in capite 12 lib. iv, et in cap. 13

υος. Ὅτι δὲ κατὰ τὴν αὐτοῦ πρόβρῃσιν πρὸς τοῦ Κρίσκεντος συσκευασθεὶς ἐτελειώθη, Τατιανὸς ἀνὴρ τὸν πρῶτον αὐτοῦ βίον σοφιστεύσας ἐν τοῖς Ἑλλήνων μαθημασί (96), καὶ δόξαν οὐ σμικρὰν ἐν αὐτοῖς ἀπηνεγμένους, πλεῖστά τε συγγράμμασιν αὐτοῦ καταλιπὼν μνημεῖα, ἐν τῷ Πρὸς Ἑλληνας ἱστορεῖ λέγων ὡδὲ πως: « Καὶ ὁ θαυμασιώτατος Ἰουστίνος ὁρθῶς ἐξεφώνησεν, εἰκέναι τοὺς προειρημένους λησταίς. » Εἴτ' ἐπειπὼν τινα περὶ τῶν φιλοσόφων, ἐπιλέγει ταῦτα: « Κρίσκης γοῦν ὁ ἐνεοσττεύσας τῇ μεγάλῃ πόλει, παιδεραστία μὲν πάντας ὑπερήνεγκε, φιλαργυρία δὲ πάνυ προσεχῆς ἦν. Θανάτου δὲ ὁ καταφρονεῖν συμβουλεύων, οὕτως αὐτὸς ἐδεῖλε τὸν θάνατον, ὡς καὶ Ἰουστίνον καθάπερ μεγάλῳ κακῷ, τῷ θανάτῳ περιθαλεῖν πραγματεύσασθαι, διότι κηρύττειν τὴν ἀλήθειαν, λίγνους τοὺς φιλοσόφους καὶ ἀπατεῶνας ἐξήλεγε. » Καὶ τὸ μὲν κατὰ Ἰουστίνον μαρτύριον τοιαύτην εἴληχε τὴν αἰτίαν.

ut Justino tanquam gravissimum malum mortem philosophos helluones et deceptores esse convinceret. » Et hæc quidem Justino causa martyrii fuit.

ΚΕΦΑΛΑΙΟΝ ΙΖ'.

Περὶ ὧν Ἰουστίνος ἐν ἰδίῳ συγγράμματι μνημονεύει μαρτύρων (Nic. H. E. III, 35).

Ὁ δ' αὐτὸς ἀνὴρ πρὸ τοῦ κατ' αὐτὸν ἀγῶνος (97), ἑτέρων πρὸ αὐτοῦ μαρτυρησάντων ἐν τῇ προτέρᾳ αὐτοῦ μνημονεύει Ἀπολογία (98), χρησίμως τῇ ὑπο-

eiusdem libri. Sed et in libro II, cap. 12, ubi Justinum de Simone Mago loquentem inducit, locum affert ex priore ejus *Apologetico*, qui in II Justinii *Apologia* hodie legitur. Quæ vero in vulgatis editionibus prima dicitur *Apologia* et ad senatum inscribitur, eam Eusebius secundam vocat, ut videre est in capite decimo sexto, et M. Aurelio Antonino post obitum imperatoris Pii, oblatam esse dicit a Justino in cap. 16 et 18. Ego vero, quod quidem spectat ad ordinem *Apologiarum* Justinii, facile assentior Eusebio: et illam quæ ad senatum vulgo inscribitur, posteriorem esse concedo: præsertim cum videam idem placuisse viris doctissimis, Bellarmino, Baronio et iis quos supra memoravi. Sed et Georgius Syncellus in *Chronico*, ejusque interpres Anastasius Bibliothecarius, ad annum Christi 46, prorsus cum Eusebio consentiunt. Sed quod priorem Justinii *Apologeticum* M. Aurelio Antonino nuncupatum esse scribit, in eo non possum illi assentiri. Nec ignoro viros doctissimos quos supra memoravi, cum Eusebio consentire. Sed quicunque rem ipsam accuratius expendere voluerit, inveniet profecto *Apologeticum* illum, non ut scribit Eusebius M. Aurelio, sed potius Antonino Pio nuncupatum esse. Nam initio *Apologetici* ait Justinus mulierem illam Christianam, cum a viro accusata esset, dedisse libellum imperatori, καὶ ἡ μὲν βιβλίον σοὶ τῷ αυτοκράτορι ἀναδέδωκε. Quod si *Apologeticus* ille successoribus Antonini Pii dicatus fuisset ut vult Eusebius, certe Justinus in plurali numero dixisset ὑμῖν τοῖς αυτοκράτορσιν. Marcus enim et Verus ambo simul erant Augusti. Secundo scribit Justinus, Lucium quemdam cum Ptolemæum Christianam ad supplicium duci videret, his verbis judicem compellasse: Οὐ πρόπαντα Εὐσεβεῖ αυτοκράτορι, οὐδὲ φιλοσόφου Καίσαρος παίδι. Id est: Non hæc decet imperatorem Pium, non Philosophi Cæsaris filium. Apud Eusebium in cap. 17 lib. IV rectius legitur οὐδὲ

θέσει καὶ ταῦτα ἱστορῶν. Γράφει δὲ ὧδε· Ἐγὼ ἡ γυνή A τις συνεβίου ἀνδρὶ ἀκολασταίνοντι, ἀκολασταίνουσα καὶ αὐτῇ πρότερον. Ἐπειδὴ δὲ τὰ τοῦ Χριστοῦ διδάγματα ἔργω, ἐσωφρονίσθη, καὶ τὸν ἀνδρα ἁμοίως σωφρονεῖν πείθειν ἐπειράτο, τὰ διδάγματα ἀναφέρουσα, τὴν τε μέλλουσαν τοῖς οὐ σωφρόνως καὶ μετὰ λόγου ὀρθοῦ βιοῦσιν ἔσεσθαι ἐν αἰωνίῳ πυρὶ κόλασιν ἀπαγγέλλουσα. Ὁ δὲ ταῖς αὐταῖς ἀσελγείαις ἐπιμέμων, ἀλλοτριᾶν διὰ τῶν πράξεων ἐποιεῖτο τὴν γαμετήν. Ἀσεβὲς γὰρ ἡγουμένη τὸ λοιπὸν ἡ γυνή, συγκατακλίνεσθαι ἀνδρὶ παρὰ τὸν τῆς φύσεως νόμον καὶ παρὰ τὸ δίκαιον πόρους ἡδονῆς ἐκ παντὸς πειρωμένην ποιεῖσθαι, τῆς συζυγίας χωρισθῆναι ἐβουλήθη. Καὶ ἐπεὶ ἐξεδυσωπεῖτο ὑπὸ τῶν αὐτῆς, ἔτι προσμένειν συμβουλευόντων, ὡς εἰς ἐλπίδα μεταβολῆς ἤξοντός ποτε τοῦ ἀνδρός, βιαζομένη ἐαυτὴν ἐπέμενε. Ἐπειδὴ δὲ ὁ ταύτης ἀνὴρ εἰς τὴν Ἀλεξάνδρειαν πορευθεὶς, χαλεπώτερα πράττειν ἀπηγγέλη, ὅπως μὴ κοινωνῶν τῶν ἀδικημάτων καὶ ἀσεδημάτων γένηται, μένουσα ἐν τῇ συζυγίᾳ, καὶ ὁμοδίαιτος καὶ ὁμόκοιτος γινόμενη, τὸ λεγόμενον παρ' ἡμῖν βεπούδιον δοῦσα, ἐχωρίσθη. Ὁ δὲ καλὸς κάγαθός ταύτης ἀνὴρ, δέον αὐτὸν χαίρειν, ὅτι ἂν πάλαι μετὰ τῶν ὑπηρετῶν καὶ τῶν μισθοφόρων εὐχερῶς ἔπραττε, μέθαις χαίρουσα καὶ κακίᾳ πάσῃ, τούτων μὲν τῶν πράξεων πέπαντο, καὶ αὐτὸν τὰ αὐτὰ παύσασθαι πράττοντα ἐβούλετο· μὴ βουλομένου ἀπαλλαγείσης (99), κατηγορίαν πεποιήται,

φιλοσόφῳ, quam lectionem manuscripti codices confirmant. Quis est igitur qui non videat, Antoninum Pium hic designari? Nam et cognomen ipsum Eusebei id satis indicat; et quod sequitur de Philosopho imperatoris filio, sententiam nostram manifeste confirmat. Dicit forte aliquis, nomine imperatoris Pii Marcum designari, quippe qui patris sui cognomen assumpserit. Sed si hoc conceditur, quisnam erit ille Philosophus Cæsaris filius? Cur Lucium Verum Augustinum hic omisisset Justinus, cum in priore *Apologetico* ejus mentionem faciat? Annon luce clarius apparet, Antoninum Pium hic a Justino designari, cui *Apologeticum* suum inscripsit? Adde quod Urbicus ille præfectus, cujus ibidem meminit Justinus, vixit sub Antonino Pio. Is enim est Lollius Urbicus, qui legatus imperatoris Britannos compescuit, ut refert Capitolinus in *Vita Antonini*. Eum præfectum Urbis fuisse, imperante Pio, docet Apuleius in *Apologia*, sub initium. Nam cum Apuleius eam orationem habuerit sub Pio, ut ipsemet in ea oratione testatur, Lollium quoque Urbicum præfectum Urbis, a quo Æmilianum damnatum fuisse dicit, sub eodem Pio fuisse dicendum est. De eodem Q. Lollio Urbico præfecto Urbis vetus exstat inscriptio apud Gruterum, pag. 38. Hæ sunt rationes, quibus inductus *Apologeticum* posteriorem Justinus non M. Aurelio, sed Antonino Pio nuncupatum esse contendo. In vulgatis quidem editionibus is *Apologeticus* inscribitur ad senatum Romanum. Verum aut falsa est hæc inscriptio, aut senatus nomine ipse quoque imperator subaudiendus est. Nam Justinus in eo *Apologetico* imperatorem ipsum alloquitur, ut patet ex eo loco supra citato, καὶ ἡ μὲν βιβλίδιόν σοι αὐτοκράτορι, etc. Sed et pag. 47 ejusdem *Apologetici* de Crescente loquens et de disputationibus quas cum illo habuerat, imperatorem ipsum compellat his verbis: *Εἰ μὴ ἀνηνέχθησαν ὑμῖν αἱ κοινωνίαι τῶν λόγων, ἔτοιμος καὶ ἐφ' ὑμῶν κοινωνεῖν τῶν ἐρωτησέων πάλιν. Βασιλικὸν δ' ἂν καὶ τούτο ἔργον εἴη.* Quid his verbis clarius esse potest?

niam ad institutum nostrum faciunt, hic apponam: « Mulier quædam, inquit, virum habebat intemperantem. Ipsa quoque prius quidem lascive admodum se gesserat: sed postquam salutarem Christi doctrinam accepisset, statim modestior facta, viro etiam persuadere studuit ut castius viveret, Christiana præcepta illi suggerens, 138 et ignis æterni supplicium paratum iis qui obscene et sine recta ratione vixissent. Verum ille in eadem semper lascivia perseverans, ea agebat quæ uxoris animum penitus ab ipso alienarent. Mulier enim nefas esse existimans, cum eo viro qui contra naturæ leges præterque jus, undecunque vias libidinis exquireret, thori consortio jungi, discedere ab illo constituit. Verum propinquis mulieris consulentibus ut in conjugio adhuc permaneret, spemque ei facientibus virum ad meliorem frugem tandem reversurum, consilii eorum obtemperans mulier, ac sibi ipsa vim faciens, mansit cum viro. Sed posteaquam vir ipsius Alexandriam profectus, gravioribus adhuc flagitiis sese inquinare nonnatus est, illa verita ne scelerum atque impietatis participes fieret, si in conjugio ejusdem permaneret, victusque et thori consors existeret, misso ei repudio discessit. At bonus ille vir, qui gratulari sibi debuerat, quod uxor sua nihil jam eorum ageret quæ prius cum ministris ac mercenariis in vinam

Ait enim Justinus rem esse dignam imperatoria majestate, audire hujusmodi disputationes. Denique in fine ejusdem *Apologetici*, id ipsum indicat Justinus his verbis: Καὶ ὑμᾶς οὐν ἀξιοῦμεν ὑπογράψαντας τὸ ὑμῶν δοκοῦν, προθεῖναι αὐτὸ τὸ βιβλίδιον, etc. Id est: Vos igitur rogamus ut postquam subscripseritis quodcumque vobis visum fuerit, libellum hunc proponatis. An hæc verba alteri convenire possunt quam imperatori? Neque enim alius quam imperator, libellis precum subscribendi jus habet. Porro Justinus libellum vocat *Apologiam* suam, petitque ab imperatore ut eam publice proponat, quo veritas ab omnibus agnosci possit. Et paulo post subjicit: Ἐὰν δὲ ὑμεῖς τούτο προγράψητε, etc. Id est, Quod si hoc edictum proposueritis. Quæ certe non nisi de imperatore dici possunt, cujus est edicta proponere, aut certe mandare ut proponantur. Errat igitur P. Halloixius, qui in *Vita S. Justinii*, cap. 26, et in notationibus ad cap. 9, negat Justinum in toto illo *Apologetico*, vel semel imperatorem alloqui. Vides enim quatuor loca ex eo libro a me esse citata, in quibus Justinus imperatorem ipsum affatur. Cæterum ex his quæ dixi colligi potest, Justinum sub Antonino Pio, non autem sub Marco fecisse martyrium. Nullam enim aliam causam habuit Eusebius, cur Justinii martyrium in tempora M. Aurelii conferret, nisi quod secundum *Apologeticum* Marco dedicavit. Atqui certissimis argumentis ostendi, *Apologeticum* illum Pio nuncupatum fuisse. Ruit ergo funditus Eusebii ratio atque sententia. Quid quod Eusebius ipse in *Chronico*, eumque secutus Georgius Syncellus, Justinii martyrium temporibus Antonini Pii videtur ascribere? Atque ita diserte ponit Michael Glycas in *Annalibus*.

(99) *Μὴ βουλομένου ἀπαλλαγείσης*. Duæ priores voces desunt in Mazarino et Regio. Sed sciendum est in codice Mazarino folium hic insertum fuisse, quod longe recentiore manu perscriptum est. Certe hæc voces habentur, tum in reliquis nostris exemplaribus, tum in editionibus Justinii: nec sine gravissimo totius sententiæ damno abesse possunt.

atque omne vitiorum genus effusa licenter perpetrare consueverat nec solum nihil eorum ageret, verum etiam maritum ab ejusmodi flagitiis abducere studeret, mulierem quæ ab eo idcirco discesserat, quod recta suadenti ipse obtemperare nollet, accusavit et Christianam esse detulit. Et illa quidem libello tibi oblato, sacratissime imperator, postulavit ut prius rei familiaris procurandæ atque administrandæ sibi facultas daretur, ac deinde rebus domesticis recte constitutis, accusationi reponsuram se esse pollicita est. Idque tu mulieri permisisti. At maritus, qui tum quidem nihil adversus illam dicere poterat, in Ptolemæum quemdam, qui mulierem Christianæ religionis præceptis imbuerat, fueratque ab Urbicio supplicio affectus, impetum suum vertit hoc modo : centurioni cuidam amico suo persuasit, ut Ptolemæum comprehenderet, eumque in vincula conjiciens, hoc unum interrogaret, essetne Christianus. Cumque Ptolemæus, utpote amantissimus veri et ab omni fraude et mendacio alienus, Christianum se confessus esset, eum centurio custodiæ mancipavit, diuque in carcere affixit. Oblatus tandem Urbicio judici Ptolemæus, id unum similiter interrogatus est, utrum esset Christianus. Ille vero qui per Christi doctrinam cuncta se bona consecutum esse intelligeret, illam cœlestis ac divinæ virtutis institutionem iterum confessus est. Qui enim negat se esse Christianum, vel idcirco negat quod religionem illam improbet, vel certe eo quod se indignum et alienum ab ejus instituto esse cognoscit. Quorum neutrum cadere potest in eum qui vere Christianus sit. Cum vero Urbicius Ptolemæum ad supplicium duci jussisset, Lucius quidam qui et

λέγων αὐτὴν Χριστιανὴν εἶναι. Καὶ ἡ μὲν βιβλιδίων σοι τῷ αὐτοκράτορι (1) ἀναδέδωκε, πρότερον συγχωρηθῆναι αὐτῇ διοικῆσθαι τὰ αὐτῆς ἀξιοῦσα. Ἐπειτα ἀπολογῆσθαι περὶ τοῦ κατηγορήματος μετὰ τὴν τῶν πραγμάτων αὐτῆς διοίκησιν ὑπέσχετο (2). Καὶ συνεχώρησας τοῦτο. Ὁ δὲ ταύτης ποτὲ ἀνὴρ πρὸς ἐκείνην μὲν μὴ δυνάμενος τανῦν ἔτι λέγειν (3), πρὸς Πτολεμαῖόν τινα, ὃν Οὐρβίκιος ἐκολάσατο, διδάσκαλον ἐκείνης τῶν Χριστιανῶν μαθημάτων γενόμενον, ἐτράπετο διὰ τοῦδε τοῦ τρόπου. Ἐκατόνταρχον εἰς δεσμὰ ἐμβαλόντα τὸν Πτολεμαῖον, φίλον αὐτῷ ὑπάρχοντα, ἔπεισε λαβέσθαι τοῦ Πτολεμαίου καὶ ἀνερωτῆσαι, εἰ αὐτὸ τοῦτο μόνον Χριστιανὸς ἐστι. Καὶ τὸν Πτολεμαῖον φιλαλήθη, ἀλλ' οὐκ ἀπατηλὴν οὐδὲ ψευδολόγον τὴν γνώμην ὄντα, ὁμολογῆσαντα ἑαυτὸν εἶναι Χριστιανὸν, ἐν δεσμοῖς γενέσθαι ὁ ἐκατόνταρχος πεποίηκε, καὶ ἐπὶ πολὺν χρόνον ἐν τῷ δεσμοῦ τριῶν ἐκολάσατο. Τελευταῖον δὲ, ὅτε ἐπὶ Οὐρβίκιον ἦλθεν (4) ὁ ἄνθρωπος, ὁμοίως αὐτὸ τοῦτο μόνον ἐξητάσθη, εἰ εἴη Χριστιανὸς. Καὶ πάλιν τὰ καλὰ ἑαυτῷ συνεπιστάμενος διὰ τὴν ἀπὸ τοῦ Χριστοῦ διδασχὴν, τὸ διδασκάλιον τῆς θείας ἀρετῆς ὡμολόγησεν. Ὁ γὰρ ἀρνούμενος ὅτι οὐκ εἴη, ἢ κατεγνωκῶς τοῦ πράγματος ἔξαρνος γίνεται, ἢ ἑαυτὸν ἀνάξιον ἐπιστάμενος καὶ ἀλλότριον τοῦ πράγματος, τὴν ἡμολογίαν φεύγει· ὧν οὐδὲν πρόσεσι τῷ ἀληθινῷ Χριστιανῷ. Καὶ τοῦ Οὐρβικίου κελεύσαντος αὐτὸν ἀπαχθῆναι, Λουκίως τις, καὶ αὐτὸς ὢν Χριστιανὸς, ὁρῶν τὴν ἀλόγως οὕτως (5) γενομένην κρίσιν, πρὸς τὸν Οὐρβίκιον ἔφη· Τίς ἡ αἰτία τοῦ μήτε μοιχὸν, μήτε πόρνον, μήτε ἀνδροφόνον, μήτε λωποδύτην, μήτε ἄρπαγα, μήτε ἀπλῶς ἀδίκημά τι πράξαντα ἐλεγχόμενον, δνόματος δὲ Χριστιανοῦ προσωμειῶν ὁμολογοῦντα τὸν ἄνθρω-

(1) Ἡ μὲν βιβλιδίων σοι τῷ αὐτοκράτορι. Libellum supplicem intelligo, quo mulier dilationem iudicii ab imperatore postulaverat. Nam cum a viro quocum divortium fecerat, accusata fuisset tanquam Christiana, ab imperatore dilationem sibi dari petiit, ut rem familiarem prius ordinaret, responsura post hæc accusationi. Solebant quippe apud Romanos dilationes concedi causa cognita, tam reis quam accusatoribus, ut docent leges in Codice Theodosiano, titulo 56, *Ut intra annum questio criminalis terminetur*. Sed queri potest cur mulier imperatorem adierit, cum a iudicibus ordinariis ad quos delata erant crimina, huiusmodi induciæ peterent. An forte iudex poscenti mulieri dilationem negaverat? unde mulier necesse habuerat imperatoris auxilium implorare. An forte ad imperatorem ipsum delata erat quod esset Christiana? ut censuit Nicephorus ac Christophorus. Verum hæc posterior sententia parum probabilis mihi videtur. Primo quia Justinus id non dicit, deinde quia moris non erat ut criminalis questio recta ad principem, omisso, quod aiunt, medio, deferretur.

(2) Μετὰ τὴν τῶν πραγμάτων αὐτῆς διοίκησιν ὑπέσχετο. In codice Regio et Mazarino deest verbum ὑπέσχετο, quod quidem abesse potest absque ullo sensus damno. Certe Rufinus ac Nicephorus in Eusebianis quibus usi sunt exemplaribus hoc verbum non videntur reperisse. Nam Rufinus quidem ita vertit: *Illam quidem libellum tibi obtulit, imperator, ut permitteretur ei rem familiarem ordinare: tum deinde responderet objectis*. Nicephorus vero Justinii locum ita expressit: *Βιβλίον ἀναδούσα, ἔπει-*

πρότερον συγχωρηθῆναι τὰ κατ' αὐτὴν διοικῆσθαι.

(3) *Tanῦν ἔτι λέγειν*. Id est: Interea temporis, quoad dilatio ab imperatore concessa sinem acciperet. Mulier enim dilationem a principe impetraverat, cum iusta esset ejus petitio: ne scilicet ex calumnia viri a cuius consortio ob legitimam causam discesserat, rei familiaris dispendium pateretur. Hæc uberius explicanda erant, quia interpretes parum aut potius nihil omnino hic viderunt.

(4) *Ὅτε ἐπὶ Οὐρβίκιον ἦλθεν*. In codice Mediceo et Fuketiano scriptum est ἐπὶ Οὐρβίκιον ἦλθη, quod magis placet. Apud Nicephorum quoque legitur, ὡς δὲ τελευταῖον Οὐρβίκιῳ προσήχθη τῷ ἄρχοντι. Porro hic Urbicius erat præfectus urbis Romæ, cujus sententia in Ptolemæum et Lucium Christianos lata occasionem dedit huic Justinii *Apologetico*. Dicebatur autem Q. Lollius Urbicus, ut docet vetus inscriptio Romæ posita, et Apuleius in *Defensione* sua, haud procul ab initio; ubi præfecturæ Urbane quam idem Urbicus gessit, non obscura sit mentio. Mirum est tamen in omnibus nostris exemplaribus eum constanter Urbicius appellari. Semel tantum atque iterum apud Justinum Urbicus recte dicitur, initio scilicet *Apologetici*: Καὶ τὰ θῆς δὲ καὶ πρώην ἐν τῇ πόλει ὑμῶν γενόμενα ἐπὶ Οὐρβίκου, etc. Et paulo post: Ὅπως δὲ καὶ ἡ αἰτία τοῦ παντὸς γενομένου ἐπὶ Οὐρβίκου φανερὰ ὑμῖν γένηται, etc.

(5) *Ἀλόγως οὕτως*. In tribus codicibus Maz., Med. et Fuk. scriptum est οὕτω.

πον τοῦτον ἐκολάσω (5'); Οὐ πρόποντα Εὐσεβεῖ αὐτοκράτορι, οὐδὲ φιλοσόφῳ Καίσαρος παιδί (6), οὐδὲ ἱερᾷ συγκλητῷ κρῖνεις, ὡς Οὐρβίκιε. Καὶ ὅς οὐδὲν ἄλλο ἀποκρινάμενος, καὶ πρὸς τὸν Λουκιον ἔφη· Δοκεῖ μοι καὶ σὺ εἶναι τοιοῦτος. Καὶ τοῦ Λουκίου φήσαντος. Μάλιστα, πάλιν καὶ αὐτὸν ἀπαχθῆναι ἐκέλευσεν. Ὁ δὲ χάριν εἰδέναι ὠμολόγη· πονηρῶν γὰρ δεσποτῶν τῶν τοιούτων ἀπηλλάχθαι ἐπέειπε, καὶ παρὰ ἀγαθὸν Πατέρα καὶ Βασιλέα τὸν Θεὸν πορεύεσθαι. Καὶ ἄλλος δὲ τρίτος ἐπελθὼν, κολασθῆναι προσετιμήθη. » Τούτοις ὁ Ἰουστίνος εἰκότως καὶ ἀκολούθως ἄς προεμνημονεύσαμεν αὐτοῦ φωνᾶς ἐπάγει λέγων· « Καγὼ οὖν προσδοκῶ ὑπὸ τινος τῶν ὀνομασμένων ἐπιβουλεύθῃαι, » καὶ τὰ λοιπά.

hujusmodi malis dominis liberatus, ut aiebat, ad optimum Patrem Regemque esset migraturus. Sed et tertius quidam cum accessisset, eodem supplicio condemnatus est. » Deinde Justinus apte et consequenter ea verba subjungit quæ superius memoravimus : « Ego etiam, inquit, exspecto dum ab aliquo eorum qui philo-ophi appellantur, insidiis appetar, » et cætera.

ΚΕΦΑΛΑΙΟΝ ΙΗ΄.

Τίτες εἰς ἡμᾶς ἤλθον τῶν Ἰουστίνου λόγων
(Nic. H. E. iv, 6).

Πλεῖστα δὲ οὗτος καταλείπειν ἡμῖν πεπαιδευμένης διανοίας (7) καὶ περὶ τὰ θεῖα ἐσπουδακείας ὑπομήματα, πάσης ὠφελείας ἔμπλεα· ἐφ' ἃ τοὺς φιλομαθεῖς ἀναπέμφομεν, τὰ εἰς ἡμετέραν γνῶσιν ἐλθόντα χρησίμως παρασημνόμενοι. Ὁ μὲν τίς ἐστὶν αὐτῷ Λόγος πρὸς Ἀντωνίνον τὸν Εὐσεβῆ προσαγορευθέντα καὶ τοὺς τούτου παῖδας τὴν τε Ῥωμαίων σύγκλητον προσφωνητικῶς, ὑπὲρ τῶν καθ' ἡμᾶς δογμάτων· ὁ δὲ δευτέρων περιέχων ὑπὲρ τῆς ἡμετέρας πίστεως ἀπολογίαν, ἣν πεποιήται πρὸς τὸν τοῦ δεδηλωμένου αυτοκράτορος διάδοχόν τε καὶ ὁμώνυμον Ἀντωνίνον Οὐῆρον, οὗ τὰ κατὰ τοὺς χρόνους ἐπὶ τοῦ παρόντος διέξιμεν. Καὶ ἄλλος ὁ πρὸς Ἑλληνας, ἐν ᾧ μακρὸν περὶ πλείστον παρ' ἡμῖν τε καὶ τοῖς Ἑλλήνων φιλοσόφοις ζητούμενον κατατείνας λόγον, περὶ τῆς τῶν δαιμόνων διαλαμβάνει φύσεως· ἃ οὐδὲν ἂν ἐπέλοι τανῦν παρατίθεσθαι. Καὶ αὖθις ἕτερον πρὸς Ἑλληνας εἰς ἡμᾶς ἐλήλυθεν αὐτοῦ σύγγραμμα, ὃ καὶ ἐπέγραψεν Ἑλεγχον. Καὶ παρὰ τούτους ἄλλο *Περὶ Θεοῦ μοναρχίας*, ἣν οὐ μόνον ἐκ τῶν παρ' ἡμῖν Γραφῶν, ἀλλὰ καὶ ἐκ τῶν Ἑλληνικῶν συνίστησι βιβλίον. Ἐπὶ τούτοις ἐπιτεγραμμένον *Ψάλλης*, καὶ ἄλλο *Σχολικόν* (8) *περὶ ψυχῆς*.

(5') Vel hic legendum κολάσαι, vel supra τίς ἢ αἰτία ὅτι. Edit.

(6) Οὐδὲ φιλοσόφῳ Καίσαρος παιδί. In cod. Fuk. et Savil. necnon apud Justinum legitur φιλοσόφου, male. M. enim Aurelius hic intelligitur, quem Antoninus Pius jussu Adriani adoptaverat vir philosophiæ deditus. Quam ob causam Justinus in utroque *Apol.* philosophiæ ac pietatis nomina frequenter allegat, ut Antoninum Pium et Marcum Philosophum erga pietatem et philosophiam Christianorum æquiores reddat. Hinc est quod priorem *Apologeticum* ita exorditur : Ὑμεῖς μὲν ὅτι λέγεσθε εὐσεβεῖς καὶ φιλόσοφοι· rursus posteriorem *Apologeticum* ita concludit : Εἴη οὖν καθ' ὑμᾶς ἀξίως εὐσεβείας καὶ φιλοσοφίας τὰ δίκαια ὑπὲρ ἑαυτῶν κρίναι. In codice Maz. hunc locum ita scriptum inveni, οὐδὲ φιλοσόφῳ καὶ Καίσαρος παιδί. Ex quo conjicio locum hunc a Justino ita scriptum fuisse : Οὐ πρόποντα Εὐσεβεῖ αὐτοκράτορι, οὐδὲ φιλοσόφῳ Καίσαρι, οὐδὲ φιλοσόφῳ Καίσαρος παιδί.

A ipse Christianus erat, adeo injustam audiens sententiam, sic Urbicium allocutus est : Quid causæ est, inquit, ut hominem neque adulterii, neque stupri convictum, nec homicidam, nec furem, nec raptorem, nec ullius denique sceleris reum, nominis duntaxat Christiani vocabulum contentem condemnaveris? Hujusmodi forma judicii non convenit temporibus imperatoris Pii, nec Philosophi Cæsaris filii, nec senatui Romano. Tum Urbicium, nullo alio responso hominem dignatus, sic eum alloquitur : Tu quoque, inquit, Christianus esse mihi videris. Cumque Lucius ita esse respondisset, jussus est itidem ad supplicium duci. Statimque magnam se gratiam Urbicio debere professus est, quippe qui hujusmodi malis dominis liberatus, ut aiebat, ad optimum Patrem Regemque esset migraturus. Sed et tertius quidam cum accessisset, eodem supplicio condemnatus est. » Deinde Justinus apte et consequenter ea verba subjungit quæ superius memoravimus : « Ego etiam, inquit, exspecto dum ab aliquo eorum qui philo-ophi appellantur, insidiis appetar, » et cætera.

B

CAPUT XVIII.

Quinam ad nos pervenerint ustini libri.

Hic porro vir plurima ingenii sui doctrinæque et intenti in res divinas studii monumenta nobis reliquit, plena multiplicis utilitatis. Ex quibus ea quæ ad notitiam nostram pervenerunt, titulis suis designasse contenti, discendi studiosos ad illa rejiciemus. Primum igitur locum inter ejus libros obtinet *Oratio ad Antoninum*, cognomento Pium, et ad ejus liberos senatumque Romanum pro religione nostra conscripta. Altera vero ejusdem *oratio* defensionem similiter fidei nostræ continens, Antonico Vero nuncupata est, imperatoris supradicti successoris et cognomini, cujus 140 tempora impræsentiarum exponimus. Est et alius ejus liber *Adversus gentiles*, in quo cum de aliis plurimis quæstionibus, quæ tam a nostris quam a gentiliū philosophis agitari solent, uberrime disputat, tum de dæmonum natura sententiam suam exponit : quam quidem hic inserere nihil necesse est. Alius præterea ejusdem liber *Adversus gentiles* ad nos pervenit, quem ille *Confutationem* inscripsit. Præter hos libros est etiam auct. *De monarchia Dei*, quam quidem non solum auctoritate sacrorum apud nos voluminum, sed gentiliū etiam scriptorum testimo-

(7) *Πεπαιδευμένης διανοίας*. In codice Regio legitur πεπαιδευμένης ψυχῆς.

(8) *Σχολικόν*. Apud Nicephorum legitur σχόλιον. Veteres Græci σχόλια vocabant breves quasdam adnotationes, quæ ab ἐξηγητικῶς distinguuntur. Nam ἐξηγητικοὶ uberiores sunt et insiores, et universum scriptoris opus exponunt. Scholia vero ad singulorum verborum aut unius sententiæ expositionem apponuntur. Scribit Hieronymus triplex fuisse Origenis opus in sacram Scripturam : unum ἐξηγητικόν, alterum ὁμηγητικόν, tertium σημειώσεως, quæ *excerpta* Latine dici posse idem Hieronymus scribit. Rufinus hoc loco *subnotationes* vertit satis commode. Est, inquit, et alius liber in *subnotationum modo de anima*. Præter hanc vulgarem scholiorum significationem alia est minus frequens. Scholia enim interdum dicuntur breves expositiones obscuriorum vocum ac sententiarum. Ita Cyrilli scholia *De Incarnatione Unigeniti* hodie leguntur, quæ nihil aliud sunt quam brevis expositio

nis asserit. Est et alius liber cui titulum fecit *Psaltes*. Alius item excerptorum liber *De anima*, in quo propositis variis interrogationibus quæ ad argumentum illud pertinent, gentilium philosophorum assertentias : quibus etiam se contradicendum, suamque de his sententiam in alio opere prolaturum esse pollicetur. Composuit etiam *Dialogum adversus Judæos*, quem apud Ephesum habuit cum Tryphone, omnium tunc temporis Judæorum celeberrimo. Quo in libro ingenue testatur, quemadmodum per divinam gratiam ad veræ fidei doctrinam impulsus sit : et quam contento prius studio in philosophiam incubuisset, quantoque animi ardore in veritate pervestiganda laboravisset. Refert etiam Judæos adversus Christi doctrinam multa insidiose ac fraudulenter machinatos fuisse, hujusmodi ad Tryphonem verbis utens : « Tantum abest, inquit, ut vos eorum quæ impie gesseratis perœnuerit. Quin ino quosdam ad id lectos homines in omnes orbis partes emisistis, qui dicerent sectam impiorum Christianorum exortam esse, eaque adversus nos probra divulgarent, quæ effutire solent ii qui res nostras penitus ignorant. Adeo non solum vobis ipsis, sed cunctis, ut ita dicam, hominibus erroris atque injustitiæ causam præbetis. » Sed et in eodem libro, prophetiæ dona adhuc sua ætate in Ecclesia viguisse scribit. Joannis quoque Revelationem commemorat, quam ab apostolo conscriptam esse diserte dicit. Quædam item prophetarum testimonia profert, quæ adversus Tryphonem disputans, a Judæis e sacris libris recisa atque expuncta esse convincit. Exstant et alia complura ejusdem opuscula penes multos fidei nostræ cultores. Tanti **141** porro æstimati sunt etiam a veteribus illius libri, ut Irenæus ejus testimoniis interdum utatur. Nam et in libro quarto *Contra hæreses* hæc habet : « Præclare, inquit, a Justino dictum est in libro *Adversus Marcionem* : « Ne ipsi « quidem Domino, ait, crediturus essem, si alium « Deum prædicaret quam mundi Conditorem. » Et in quinto ejusdem operis libro : « Recte, inquit, Justinus dixit, Satanam ante adventum Domini nunquam ansum fuisse impie loqui adversus Deum, quippe qui damnationem suam nondum liquido

obscuriorum quæstionum præmittitur, deinde subjungitur expositio. Sententia item seu dogma interdum vice tituli seu indicis præligitur hoc modo *ὅτι*, etc. Deinde apponitur demonstratio, ut videre est in supradicto Cyrilli Alexandrini libro. Hujusmodi fuit Justinus liber *De anima* : quæstiones scilicet ac sententiæ quædam de natura et origine animarum : quibus subjuncta erat Justinus expositio ac demonstratio. Exstant hodie Alexandri Aphrodisiensis libri duo *De anima*, quos *σχόλια* jure vocare possis. Sunt enim in scholiorum modum ea quam dixi ratione compositi. Hujusmodi etiam fuere scholiorum libri centum ab Amelio philosopho compositi, quorum meminit Porphyrius in *Plotini Vita*. Ejusdem argumenti fuisse videntur libri *ἐπιλέκτων σχολίων* a Diogene Tarsensi compositi, quorum meminit Laertius in *Epicuro*. Denique scholion non nunquam dicitur locus ex aliquo scriptore excer-

έν ᾧ διαφόρους πύσεις προτείνας περί τοῦ κατὰ τὴν ὑπόθεσιν προβλήματος, τῶν παρ' Ἑλλήσι φιλοσόφων παρατίθεται τὰς δόξας, αἷς καὶ ἀντιλέξειν ὑπισχνείται, τὴν τε αὐτὸς αὐτοῦ δόξαν ἐν ἑτέρῳ παραθέσθαι συγγράμματι. Καὶ Διάλογον δὲ πρὸς Ἰουδαίους συντάξεν, ἐν ἐπὶ τῆς Ἐφεσίων πόλεως πρὸς Τρύφωνα τῶν τότε Ἑβραίων ἐπιστημότατον πεποιήται· ἐν ᾧ τίνα τρόπον ἢ θεὰ χάρις αὐτῶν ἐπὶ τὸν τῆς πίστεως παρώρμησε λόγον δηλοῖ, ὅποιαν τε πρότερον περὶ τὰ φιλόσοφα μαθήματα σπουδὴν εἰσηγήκεται, καὶ ὅσην ἐποίησατο τῆς ἀληθείας ἐκθυμότητην ζητήσιν. Ἰστορεῖ δ' ἐν ταύτῳ περὶ Ἰουδαίων, ὡς κατὰ τῆς τοῦ Χριστοῦ διδασκαλίας ἐπιβουλήν συσκευασαμένων, αὐτὰ ταῦτα πρὸς τὸν Τρύφωνα ἀποτεινόμενος· « Οὐ μόνον δὲ οὐ μετενοήσατε ἐφ' οἷς ἐπράξατε κακῶς (9), ἀλλὰ ἀνδράς ἐκλεκτοὺς ἐκλεξάμενοι τότε ἀπὸ Ἰερουσαλήμ, ἐξεπέμψατε εἰς πᾶσαν τὴν γῆν λέγοντες, αἴρεσιν ἄθεον Χριστιανῶν πεφάνθαι, καταλέγοντες τε ταῦτα, ἄπερ καθ' ἡμῶν οἱ ἀγνοοῦντες ἡμᾶς ἄπαντες λέγουσιν, ὥστε οὐ μόνον ἑαυτοῖς ἀδικίας αἰτιοὶ ὑπάρχετε, ἀλλὰ καὶ τοῖς ἄλλοις ἅπασιν ἀπλῶς ἀνθρώποις. » Γράφει δὲ καὶ ὡς δεῖ (10) μέχρι καὶ αὐτοῦ χαρίσματα προφητικὰ διέλαμπεν ἐπὶ τῆς Ἐκκλησίας. Μένονται δὲ καὶ τῆς Ἰωάννου Ἀποκαλύψεως, σαφῶς τοῦ ἀποστόλου αὐτὴν εἶναι λέγων. Καὶ βητῶν δὲ τινῶν προφητικῶν μνημονεύει, διελέγων τὸν Τρύφωνα, ὡς ἂν περιχοψάντων αὐτὰ Ἰουδαίων ἀπὸ τῆς Γραφῆς. Πλεῖστα δὲ καὶ ἕτερα παρὰ πολλοῖς φέρεται ἀδελφοῖς τῶν αὐτοῦ πόρων. Οὕτως δὲ σπουδῆς εἶναι ἄξιοι καὶ τοῖς παλαιοῖς ἐδόσκουν οἱ τάνδρῶς λόγοι, ὡς τὸν Εἰρηναῖον ἀπομνημονεύειν αὐτοῦ φωνᾶς, τοῦτο μὲν ἐν τῷ τετάρτῳ πρὸς τὰς ἀιρέσεις, αὐτὰ δὲ ταῦτα ἐπιλέγοντα· « Καὶ καλῶς Ἰουστίνος ἐν τῷ πρὸς Μαρκίωνα συντάγματι φησιν, ὅτι· Αὐτῷ τῷ Κυρίῳ οὐδ' ἂν ἐπέισθη, ἄλλον Θεὸν καταγγέλλοντι παρὰ τὸν Δημιουργόν. » τοῦτο δὲ ἐν τῷ πέμπτῳ τῆς αὐτῆς ὑποθέσεως διὰ τούτων· « Καὶ καλῶς ὁ Ἰουστίνος ἔφη, ὅτι πρὸ μὲν τῆς τοῦ Κυρίου παρουσίας οὐδέποτε ἐτόλμησεν ὁ Σατανᾶς βλασφημῆσαι τὸν Θεόν, ἅτε μηδέπω εἰδῶς αὐτοῦ τὴν κατὰρξιν. » Καὶ ταῦτα δὲ ἀναγκαίως εἰρήσθω, εἰς προτροπὴν τοῦ μετὰ σπουδῆς τοὺς φιλομαθεῖς καὶ τοὺς τοῦτου περιέπειν λόγους. Καὶ τὰ μὲν κατὰ τὸνδε τοιαῦτα ἦν.

plus. Sic apud Epiphanium in hæresi Marcionitarum, pag. 322 : Αὐτὴ μὲν τῆς προειρημένης ὑμῶν ὑποθέσεως ἢ σχολιοποιηθεῖσα σύντομος ὑπομνηματικὴ ἐξ ἀντιγράφων τοῦ Μαρκίωνος σύνταξις πρὸς ἔπος. Sequitur postea scholion ἀπὸ τοῦ εὐαγγελίου τοῦ παρὰ Μαρκίῳνι. Ubi vides, scholion nihil aliud esse quam locum excerptum ex evangelio Marcionis, cui Epiphanius refutationem subjungit. Ita scholion Eunonii dicitur in *Disputatione orthodoxi cum Eunonio* quam edidit Canisius tomo V. Recte ergo Hieronymus *excerpta* interpretatur, quas Origenes σημειώσεις seu σχόλια appellaverat.

(9) Ἐφ' οἷς ἐπράξατε κακῶς. In Fuk. et Sav. scriptum est κακοῖς, non male.

(10) Γράφει δὲ καὶ ὡς δεῖ. Pleonasmus est, cum alterutra vox sufficiat. Nisi forte quis malit scribere ὡς δεῖ μέχρι καὶ αὐτοῦ, etc. Sed nihil opus est hac emendatione, cum pleonasmus hic familiaris sit Eusebio. Ita enim loquitur in cap. 22 hujus libri.

cognovisset. » Atque hæc necessario a nobis dicta sint, ut discendi studiosi ad libros ejus accurate pervolvendos incitentur. Hactenus de Justino.

ΚΕΦΑΛΑΙΟΝ ΙΘ'.

Τίτες ἐπὶ τῆς Οὐλήρου βασιλείας, τῆς Ῥωμαίων καὶ Ἀλεξανδρέων Ἐκκλησίας προέστησαν (Nic. H. E. iv, 18).

Ἦδη δὲ εἰς ὄγδοον ἐλανούσης ἔτος τῆς δηλουμένης ἡγεμονίας, τῆς Ῥωμαίων Ἐκκλησίας τὴν ἐπισκοπὴν Ἀνίκητον ἕνδεκα τοῖς πᾶσιν ἔτεσι διεθόντα, Σωτὴρ διαδέχεται. Ἀλλὰ καὶ τῆς Ἀλεξανδρέων παροικίας Κελαδίωνος τέτταρσιν ἐπὶ δέκα ἔτεσι προστάντος, τὴν διαδοχὴν Ἀγριππίνος διαλαμβάνει.

ΚΕΦΑΛΑΙΟΝ Κ'.

Τίτες τῆς Ἀντιοχείων (Nic. H. E. iv, 19).

Τῆς τρικαύτα καὶ ἐπὶ τῆς Ἀντιοχείων Ἐκκλησίας Θεόφιλος ἔκτος ἀπὸ τῶν ἀποστόλων ἐγνωρίζετο, τετάρτου μὲν τῶν ἔχεισε μετὰ Ἡρώνα καταστάντος Κορνηλίου, μετὰ δὲ αὐτὸν, πέμπτῳ βαθμῷ τὴν ἐπισκοπὴν Ἐρωτος διαδεξαμένου.

ΚΕΦΑΛΑΙΟΝ ΚΑ'.

Περὶ τῶν κατὰ τούτους διαλαμπάντων ἐκκλησιαστικῶν συγγραφέων (Nic. H. E. iv, 19).

Ἦκμαζον δὲ ἐν τούτοις ἐπὶ τῆς Ἐκκλησίας Ἡγήσιππος τε ὃν Ἰσμεν ἐκ τῶν προτέρων, καὶ Διονύσιος Κορινθίων ἐπίσκοπος, Πινυτὸς τε ἄλλος τῶν ἐπὶ Κρήτης ἐπίσκοπος, Φιλίππος τε ἐπὶ τούτοις καὶ Ἀπολλινάριος καὶ Μελίτων, Μουσάνος τε καὶ Μόδεστος, καὶ ἐπὶ πᾶσιν Εἰρηναῖος· ὧν καὶ εἰς ἡμᾶς τῆς ἀποστολικῆς παραδόσεως ἡ τῆς ὑγιῶς πίστεως ἔγγραφος κατῆλθεν ὀρθοδοξία.

ΚΕΦΑΛΑΙΟΝ ΚΒ'.

Περὶ Ἡγησίππου καὶ ὡς οὗτος μνημονεύει (Nic. H. E. iv, 7).

Ὁ μὲν οὖν Ἡγησίππος ἐν πέντε τοῖς εἰς ἡμᾶς ἔλθοῦσιν Ἰστορίαις, τῆς ἰδίας γνώμης πληρεσάτην μνήμην καταλείπει, ἐν οἷς δηλοῖ, ὡς πλείστοις ἐπισκόποις συμμίξειεν, ἀποδημίαν στείλαμενος μέχρι Ῥώμης, καὶ ὡς οὗ τὴν αὐτὴν παρὰ πάντων παρελήψε διδασκαλίαν. Ἀκούσαι γέ τοι πάρεστι μετὰ τινα (11) περὶ τῆς Κλήμεντος πρὸς Κορινθίους ἐπιστολῆς αὐτῶν εἰρημένα, ἐπιλέγοντος ταῦτα· « Καὶ ἐπέμμενεν ἡ Ἐκκλησία ἡ Κορινθίων ἐν τῷ ὀρθῷ λόγῳ, μέχρι Πρίμου ἐπισκοπεύοντος ἐν Κορίνθῳ· οἷς συνέμιξα πλέων εἰς Ῥώμην, καὶ συνδιέτριψα τοῖς Κορινθίοις ἡμέρας ἰκανάς, ἐν αἷς συνανεπάμην τῷ ὀρθῷ λόγῳ. Γενόμενος δὲ ἐν Ῥώμῃ, διαδοχὴν ἐποιήσαμην (12) μέχρις Ἀνικήτου, οὗ διάκονος ἦν Ἐλευθερος. Καὶ παρὰ Ἀνικήτου διαδέχεται Σωτὴρ, μεθ' ὃν Ἐλευθερος. Ἐν ἐκάστῃ δὲ διαδοχῇ καὶ ἐν ἐκάστῃ πόλει οὕτως ἔχει, ὡς ὁ νόμος κηρύττει καὶ οἱ προφῆ-

(11) Μετὰ τινα. Sic cod. Reg. prima manu. Ita etiam legit cod. Savil. Editi, μεγάλα τινα, male.

(12) Διαδοχὴν ἐποιήσαμην. Savilius ad oram sui codicis pro διαδοχὴν correxit διατριβήν· utrum ex conjectura, an ex fide manuscriptorum exemplaris, incertum, utcumque tamen necessaria est hæc emendatio. Porro in capite 11 hujus libri, ubi Eusebius hunc Hegesippi locum addidit, paulo aliter

A

CAPUT XIX.

Quinam imperante Vero Ecclesiæ Romanæ et Alexandrinæ præfuerint.

Porro supradicto imperatore jam octavum principatus annum agente, cum Anicetus Ecclesiæ Romanæ episcopatum undecim annis obtinisset, Soter in ejus locum successit. Apud Alexandriam quoque cum Celadion per annos quatuordecim Ecclesiæ præfuisse, Agrippinus sedem ejus obtinuit.

CAPUT XX.

Quinam eo tempore Antiochenam Ecclesiam rexerint.

Antiochenæ vero Ecclesiæ episcopatum sextus ab apostolis Theophilus gubernabat. Quippe Cornelius, Heronis successor, quartus ab apostolis eidem Ecclesiæ præsederat. Quem deinde excipiens Eros, quinto ab apostolis loco eandem Ecclesiam rexit.

CAPUT XXI.

De scriptoribus ecclesiasticis qui eadem ætate floruerunt.

Iisdem temporibus in Ecclesia floruit Hegesippus, de quo in superioribus libris abunde jam dixi; et Dionysius, Corinthiorum episcopus, Pinytus quoque Cretensium episcopus; Philippus præterea et Apollinaris ac Melito: Musanus etiam et Modestus, ac postremo 142 Irenæus. Quorum omnium libri, sinceram apostolicæ traditionis ac veræ fidei doctrinam continentes, ad nos usque pervenerunt.

C

CAPUT XXII.

De Hegesippo, deque iis quorum mentionem facit.

Hegesippus quidem in quinque *Commentariorum* libris qui ad nos pervenerunt, luculemissima fidei suæ testimonia nobis reliquit. Scribit enim se, cum Romam proficisceretur, plurimos episcopos adisse, et ab omnibus unam eandemque audivisse doctrinam. Idem postquam de Clementis ad Corinthios epistola quædam commemoravit, hæc addit, quæ nos, si placet, audiamus : « Et Corinthiorum quidem, inquit, Ecclesia in recta fide permansit usque ad Primum, ejusdem loci episcopum, quocum familiariter collocutus sum dum Romam navigarem; nec paucos dies versatus sum cum Corinthiis, mutuanque ex recta fide consolationem cepimus. Romam vero cum venissem, mansi ibi apud Anicetum, cujus tum diaconus erat Eleutherus. Post obitum deinde Aniceti successit Soter, quem excepit Eleutherus. In singulis autem episcoporum suc-

hæc referuntur. Etenim Eusebius illic scribit, Hegesippum Romam adventasse temporibus Aniceti, et usque ad pontificatum Eleutherii in urbe Roma permansisse. Hegesippus tamen hoc loco id non dicit, sed tantum dicit, se Romæ mansisse usque ad pontificatum Aniceti. Romam ergo venerat Hegesippus sub extrema Pii tempora.

cessionibus, et per singulas urbes eadem manent, quæ per legem ac prophetas, et a Domino ipso prædicata sunt. » Hæreseon quoque quæ zelate sua exortæ sunt, initia idem scriptor exponit his verbis : « Postquam, inquit, Jacobus, cognomento Justus, martyrium perinde ac Dominus pertulit, ob ejusdem doctrinæ prædicationem, rursus frater patruelis Domini Simeon, Cleopæ filius, episcopus constituitur, cunctis uno consensu secundum antistitem illum renuntiantibus, eo quod cognatus Domini esset. Et Ecclesiam quidem hactenus virginem vocabant, propterea quod vanis sermonibus nondum corrupta fuerat. Primus Thebuthis, indigne ferens quod minime creatus esset episcopus, eam occulte vitare est aggressus. Fuit hic e septem

Α ται καὶ ὁ Κύριος. » Ὁ δ' αὐτὸς καὶ τῶν κατ' αὐτὸν αἰρέσεων τὰς ἀρχὰς ὑποτίθεται διὰ τούτων. « Καὶ μετὰ τὸ μαρτυρῆσαι Ἰάκωβον τὸν Δέκατον, ὡς καὶ ὁ Κύριος ἐπὶ τῷ αὐτῷ λόγῳ, πάλιν ὁ ἐκ θελοῦ αὐτοῦ Συμεὼν ὁ τοῦ Κλωπᾶ καθίσταται ἐπίσκοπος. ὃν προέβητο πάντες ἀνεψίδν ὄντα τοῦ Κυρίου (13) δευτέρων. Μεχρὶ τούτου (14) ἐκάλουν τὴν Ἐκκλησίαν παρθένον· οὕτω γὰρ ἔφθαρτο ἀκοαῖς ματαλαῖς. Ἄρχεται δ' ὁ Θέβουθις (15), διὰ τὸ μὴ γενέσθαι αὐτὸν ἐπίσκοπον, ὑποφθείρειν, ἀπὸ τῶν ἐπτὰ αἰρέσεων ὧν (16) (καὶ αὐτὸς ἦν ἐν τῷ λαῷ), ἀφ' ὧν Σίμων, ὄθεν οἱ Συμωνιανοί, καὶ Κλεόβιος, ὄθεν Κλεοβιηνοί, καὶ Δοσίθεος, ὄθεν Δοσιθιανοί (17), καὶ Γορθαῖος, ὄθεν Γορθηνοί (18), καὶ Μασθωθαῖοι, ὄθεν ἀπὸ τούτων Μενανδριανισταὶ (19), καὶ Μαρκιωνισταὶ, καὶ

(13) Ἄνεψιδν ὄντα τοῦ Κυρίου. Male Rufinus, eumque secuti Musculus et Christophorus *consobrinum Domini* vertierunt, cum potius fratrem patrualem vertere debuissent. Clopas enim et Josephus fratres fuerunt. Clopas Simeonis pater fuit, patruus autem Christi. Errant itaque Musculus et Christophorus, qui ὄστων hoc loco *arunculum* interpretati sunt. Sed ineptissime Rufinus ὄστων pro adjectivo sumpsit. Vide quæ supra notavi ad caput 52 libri tertii.

(14) Vulg. *Διὰ τούτου*. Legendum *μέχρι* τούτου. Sic enim habet Eusebius in lib. III, cap. 52, ubi hunc Hegesippi locum adducit.

(15) Ἄρχεται δ' ὁ Θέβουθις. In codice Reg., Maz. et Fuk., *νεκρον* apud Nicephorum legitur Θείουθις. Rufinus *Thebutem* vertit, nominis asperitatem aliquantulum molliens. Sic pro *Clopa* idem Rufinus et veteres fere omnes *Cleopam* dixerunt. In vetustissimo tamen Rufini codice qui fuit olim in bibliotheca Parisiensis Ecclesiæ scribitur *Thebutes*. Cæterum in tribus codicibus Maz., Med. et Fuk. scriptum inveniri *ἄρχεται γὰρ ὁ Θέβ.*

(16) *Ἀπὸ τῶν ἐπτὰ αἰρέσεων ὧν*. Nicephorus ultimam vocem exprimit tanquam superfluum. Sic enim habet : *Ἀπὸ τῶν ἐπτὰ αἰρέσεων καὶ αὐτὸς ἦν ἐν τῷ λαῷ*. In codice Regio scriptum inveniri *ὧν καὶ αὐτὸς ἦν ἐν τῷ λαῷ*. Quod ferri potest, si tollatur distinctio quæ in omnibus nostris codicibus habetur. Atque ita sensus erit, primum Thebutem aggressum esse vitare Ecclesiam Hierosolymitanam, inducta pestilenti doctrina septem illarum Judaici populi sectarum, quibus ipse erat addictus. Melius tamen, meo quidem iudicio, legeretur hoc modo : *Ἀπὸ τῶν ἐπτὰ αἰρέσεων ὧν καὶ αὐτὸς τῶν ἐν τῷ λαῷ*. Quod idem valet ac si diceret : Thebutes errorem suum conflaverat ex septem illis sectis Judaici populi, perinde ac Simon et Cleobius et Dositheus.

(17) *Καὶ Δοσίθεος ὄθεν Δοσιθιανολ*. Sunt tamen qui scribant hunc Dositheum multo antiquiorem fuisse. Certe si Drusio credimus in responsione ad Minerv. Serarii, cap. 10, vixit hic Dositheus circa tempora Sennacheribi regis Assyriorum. Hieronymus in *Dialogo adversus Luciferianos* : *Taceo de Judaismi hæreticis, qui ante adventum Christi, legem traditum dissiparunt : quod Dositheus Samaritanorum princeps prophetas repudiavit : quod Sadducæi ex illius radice noscentes, etiam resurrectionem carnis negaverunt*. Sciliger tamen in *Elencho trihæresii*, cap. 15, Dositheum Christo recentiorem esse contendit, idque ex Origenis auctoritate, qui in lib. I *contra Celsum* diserte id affirmat. Sed et idem Origenes in tractatu xxvii in *Matthæum*, Dositheum Samaritanum temporibus apostolorum vixisse scribit qui se Christum esse iactaverit ; et

B tomo XIII *Enarrationum in Evangelium Joannis*. Id autem hausisse videtur Origenes ex Clemente Romano, qui in lib. II *Recognitionum* de Simone Mago loquens ita scribit : *Interfecto enim, sicut scis et ipse, Baptista Joanne, cum Dositheus hæreseos suæ inisset exordium, cum triginta principalibus discipulis, et alia muliere quæ Luna vocitata est. Unde et illi triginta, quasi secundum lunæ cursum in numero dierum positi videbantur. Simon hic, malæ, ut diximus, gloriæ cupidus, accedit ad Dositheum ; et simulatis amicitiis, exorat ut si quando aliquis ex illis triginta obiisset, in locum defuncti se continuo subrogaret : quia neque statutum numerum excedere apud eos fas erat, neque ignotum aliquem inserere, aut nondum probatum. Unde et cæteri studentes digni loco ac numero fieri, secundum sectæ suæ instituta placere per omnia gestiunt, quo possit unusquisque ex his qui illum numerum sequuntur, cum forte aliquis ut diximus, decesserit, dignus videri qui in locum defuncti substitui debeat. Igitur Dositheus plurimum ab hoc exoratus, ubi locus intra numerum factus est, introduxit Simonem. Sed hic non multo post incidit in amorem mulieris illius quam Lunam vocant, etc. Ex quibus patet Dositheum iisdem cum Simone vixisse temporibus. De Dositheo ætate idem quoque sentit Eulogius, patriarcha Alexandrinus, ut legitur in *Bibliotheca Photii*, c. 250 ; eique sententiæ suffragatur Hegesippus in loco quem præ manibus habemus.*

(18) Ὅθεν Γορθηνοί. Rectius apud Nicephorum in cap. 7 libri IV, καὶ Γορθαῖος ὄθεν Γορθιανοί καὶ Μασθωθῆος ὄθεν Μασθωθεανοί ἀπὸ τούτων Μενανδριανισταὶ, etc. Quam emendationem confirmat Rufini interpretatio. In codice Regio, Maz., Fuk. et Sav., Γορθηνοί apud Epiphianum in *Ancorato*, Γορθηνοί dicuntur ; in *Panario* autem, Γορθηνοί. Porro has hæreses ex septem Judaici populi sectis originem traxisse, recte Hegesippus observat. Nam Simoniani, Dositheani, Gortheni et aliqua errorum nomina, nihil aliud fuerunt quam rivi ex Judaicis illis fontibus defluentes. At Theodoritus in libro I *Hæreticarum fabularum*, cap. 1, has omnes hæreses ex Simonis fonte fluxisse dicit, Cleobianos scilicet, Dositheanos, Gorthenos, Masbothenos, Menandrianos, Eutychnitas et Canistas, ἐκ τῆσδε τῆς πικρῆ-τάτης ἀνεψύθησαν βίχης Κλεοβιηνοί, Δοσιθεανοί, Γορθηνοί, Μασθωθεοί, Ἀδριανισταί, Εὐτυχηταί, Κανισταί. Sed cum constet ipsam Simonianam hæresim ex Judaicis sectis originem habuisse, rectius dixisset Theodoritus eas omnes ex Judaicis sectis fuisse propagatas, maxime cum quædam illarum hæreseon, Simoniana vetustiores esse videntur, verbi gratia, Gorthena et Dositheana.

(19) Ὅθεν ἀπὸ τούτων Μενανδριανισταί. Prima vox deest in codice Regio et apud Nicephorum, rectius sine dubio. Cæterum in codd. Maz., Med.

Καρποκρατιανοί, καὶ Οὐαλεντινιανοί, καὶ Βασιλει-
διανοί, καὶ Σατορνιλιανοί, ἕκαστος ἰδίως καὶ ἐτέρως
ἰδίαν δόξαν παρεισηγάγεον (20). Ἀπὸ τούτων ψευ-
δόχριστοι, ψευδοπροφῆται, ψευδαπόστολοι, οἵτινες
ἐμέρισαν τὴν ἑνωσιν τῆς Ἐκκλησίας φθοριμαίοις λό-
γοις κατὰ τοῦ Θεοῦ καὶ κατὰ τοῦ Χριστοῦ αὐτοῦ. Ἔτι δὲ ὁ αὐτὸς καὶ τὰς πάλαι γεγενημένας παρὰ
Ἰουδαίοις αἰρέσεις ἱστορεῖ λέγων· « Ἦσαν δὲ γινώμαι
διάφοροι ἐν τῇ περιτομῇ ἐν οἰκίς Ἰσραὴλ τῶν κατὰ
τῆς φυλῆς Ἰούδα (21) καὶ τοῦ Χριστοῦ, αὐτὰ· Ἐσα-
σαῖοι (22), Γαλιλαῖοι (23), Ἡμεροβαπτισταί, Μασθω-
θαῖοι (24), Σαμαρείται (25), Σαδδουκαῖοι, Φαρισαῖοι. »

et Fuk. pro *Menandrianis* scriptum est *Ἀδριανι-
σταί*, quomodo etiam legitur apud Theodoritum in
libro primo *Hæreticarum fabularum*, ut supra vidi-
mus. Rufinus *Menandrianos* vertit.

(20) *Παρεισηγάγεον*. Ita correxit Rob. Stephanns,
cum in omnibus exemplaribus constanter legatur
παρεισηγάγησαν. Qui barbarismus non alienus est
ab Hegeippo. In codice tamen Fuk. scriptum inveni-
ni *παρεισηγάγησαν*. Apud Nicephorum vero legitur
παρεισηγάγον, quod magis probro.

(21) *Ἐν οἰκίς Ἰσραὴλ τῶν κατὰ τῆς φυλῆς
Ἰούδα*. In cod. Maz., Med. et Fuk. scriptum inveni
ἐν οἰκίς Ἰσραὴλ ἢ τῶν κατὰ τῆς φυλῆς Ἰούδα, etc.
Quod quid sibi velit nescio, nisi forte ita emen-
dare placeat, ἐν οἰκίς Ἰσραηλιτῶν· κατὰ τῆς φυλῆς
Ἰούδα. Vulgata tamen lectio magis placeat, quam et
Regius codex et Nicephorus confirmant. Videtur autem
Hegeippus, tribum Judæ ab his omnibus Judaici
populi sectis puram ac vacuum existimasse, ita ut
nullus e tribu Judæ, Essenorum aut Sadducæorum
et Pharisæorum sectam secutus sit. Quod tamen
nequaquam verisimile est. Sed hoc ab Hegeippo
dictum est in gratiam tribus Judæ, ex qua
Christus originem duxit. Omnes igitur illas Judaicis
hæreses viguisse ait apud reliquias decem
tribus, quæ proprio ac peculiari vocabulo Israel
dicebantur, post divisionem regni Judæorum Ro-
boami temporibus factam. Certe tribus Judæ in
libris prophetarum Ecclesiæ personam denotat; decem
vero tribus referuntur ad hæreticos quorum ma-
xima est multitudo, ut scribit Hier. in cap. 1 *Osee*.

(22) *Ἐσσαῖοι*. Hæ sunt septem hæreses Judaici
populi quarum frequenter mentionem facit Hege-
sippus, ut in libris superioribus vidimus; sed et Jus-
tinus in disputatione *Adversus Tryphonem* totidem
recenset hæreses Judæorum, sed eas alii nomini-
bus appellat. Verba sunt hæc : Ὅτι περ οὐδὲ Ἰου-
δαίους ἂν τις ὀρθῶς ἐξετάσῃ, ὁμολογήσειεν εἶναι
τοὺς Σαδδουκαίους, ἢ τὰς ὁμοίας αἰρέσεις, Γενιστῶν
καὶ Μεριστῶν, καὶ Γαλιλαίων καὶ Ἑλλητιανῶν, καὶ
Φαρισαίων, καὶ Βαπτιστῶν. Sicut neque *Judæos*, si
quis recte perpenderit, dicat esse *Sadducæos* aut
ejusmodi hæreses, Genistarum et Meristarum, Galilæorum
et *Hellenianorum, Pharisæorum ac Baptistarum*. Epiphanius quoque septem Judaicis hære-
ses agnoscit, sed eas ita nominat : Scribas, Pharisæos,
Sadducæos, Essæos, Nazareos, Hemerobaptistas,
Herodianos. In *Indiculo hæreseon* qui tribuitur B.
Hieronymo, decem numerantur hæreses Judæorum.
Qui locus quoniam illustris est, hic meretur apponi.
I. *Ἐφνει* dicunt Christum docuisse illos omnem ab-
sistentiam. II. *Γαλιλαῖοι* dicunt Christum venisse
et docuisse eos, ne dicerent dominum *Cæsarem*, neve
ejus monetis uterentur. III. *Μαρβονεῖ* dicunt, ipsum
esse Christum qui docuit illos in omni re sabbatizare.
IV. *Φαρισαῖοι* negant Christum venisse, nec ulla in re
cum prædictis communicant. V. *Σαδδουκαῖοι* negant re-
surrectionem dicentes : *Dicunt est ad Adam, Terra*
es et in terram ibis. VI. *Γενιστῆ* præsumunt quoniam
de genere *Abrahæ* sunt. VII. *Μεριστῆ*, quoniam sepa-
runt *Scripturas*, non credentes omnibus prophetis,

A illis sectis in Judaico populo prosemnatis. Ex qui-
bus fuit etiam Simon, a quo Simoniani fluxerunt;
et Cleobius, a quo Cleobiani : et Dositheus, a quo
Dositheani : et Gortheus, a quo Gortheni : et Ma-
sbotheus, a quo Masbothæi sunt cognominati; ex
his etiam manarunt Menandriani, ac Marcionitæ, et
Carpocratiani, et Valentiniani, et Basilidiani, et
Saturniliani, aliique qui seorsim singuli proprias
opiniones induxerunt. Ex iis 143 orti sunt pseudo-
christi, pseudoprophetæ, pseudoapostoli, qui
adulterinam invelentes doctrinam adversus Deum
et adversus Christum ejus, unitatem Ecclesiæ di-

dicentes aliis et aliis spiritibus prophetasse. VIII.
*Samaritæ qui in locum Israel captivo et abducto in
Babyloniam translati sunt. Venientes in terram Sa-
marie regionis ex parte Israelitarum, consuetudi-
nem quam sacerdote reducto didicerunt, tenent : ex
parte gentilem, quam in natalitatis suæ terra habue-
runt. Nam in observationibus suis a Judæis omnino
separantur, quorum superstitio procul dubio omnibus
nota est. IX. Herodiani : Temporibus Salvatoris hæc
hæresis exsurrexit. Hi Herodem magnificabant, di-
centes ipsum esse Christum. X. Hemerobaptistæ qui
quotidie corpora sua et domum et supellectilem la-
vant. Apud Isidorum in lib. viii Originum, octo nu-
merantur hæreses, Pharisæi scilicet, Sadducæi,
Efini, Marbonei, Genistæ, Meristæ, Samaritæ et
Hemerobaptistæ. Denique Pseudo-Clemens in lib. 1
Recognitionum quinque duntaxat sectas Judæorum
recenset, quæ schismata appellat : Sadducæos scilicet,
Samaritas, Scribas, Pharisæos et quosdam ex
Joannis Baptistæ discipulis. Cum enim, inquit, jam
immineret ortus Christi, ad sacrificia quidem reprimenda,
baptismi vero gratiam largiendam, inimicus
ex his quæ prædicta fuerant, adesse tempus intelli-
gens, diversa schismata operabatur in populo, ut si
forte prius peccatum potuisset aboleri, secunda corripi
culpa non posset. Erat ergo primum schisma
eorum qui dicebantur Sadducæi, initio Joannis jam
pene temporibus consumpto. Hicque ut cæteris justio-
res, segregare se cæpere a populi cætu et mortuorum
resurrectionem negare, etc. Sed et paulo post idem
Clemens non plures quam quinque supradictas nu-
merat sectas Judæorum. Mirabitur fortasse aliquis
cur inter has sectas Essæos præterminerit. Cujus
rei nullam aliam rationem excogitare possumus,
nisi quod veteres Ecclesiæ Patres Essæis supra modum
faverunt.*

(23) *Γαλιλαῖοι*. Hos quoque inter Judæorum
hæreticos recenset Justinus et Hieronymus. Auctor
ac princeps hujus sectæ fuit Judas Galilæus, qui
post exilium regis Archelai, cum Romani in Judea
censum agere vellent, populares suos ad retinen-
dam pristinam libertatem excitavit, et quartam
sectam inexit Galilæorum, ut scribit Josephus in
libro ii *De bello Judaico*.

(24) *Μασθωθαῖοι*. In tribus nostris codicibus
Maz., Med. et Fuk. legitur *Μασθωθεοι* accentu in
antepenultimam syllabam rejecto. In *Indiculo* Hiero-
nymy *Marbonei* dicuntur; apud Isidorum vero
Morbonei. Cæterum hi Masbothæi distinguendi sunt
ab illis quorum paulo ante meminim Hegeippus. Hi
enim erant ex septem sectis Judaici populi quæ
circa Christi tempora exortæ sunt; illi vero ex sep-
tem illis Judæorum sectis propagati sunt, perinde
ac Simoniani, Dositheani atque Gortheni. Mihi
quidem mendum subesse videtur in alterutro Hege-
sippi loco. Apud Rufinum *Masbuthei* dicuntur illi
inter Judaicas sectas quarto loco numerati; alii
vero ex illis prognati sectis dicuntur *Masbutheani*.
Sic enim scribitur in optimo codice Parisiensis Ec-
clesiæ.

(25) *Σαμαρείται*. Rectius Epiphanius Samaritas

sciderunt. » Item præterea scriptor sectas illas quæ quondam apud Judæos invaluerunt, recenset his verbis: « Erant, inquit, diversæ sectæ atque sententiæ in circumcissione, inter filios Israel adversus tribum Judæ, et adversus Christum: Essæi scilicet, Galilæi, Hemerobaptistæ, Masbothæi, Samaritæ, Sadducei, Pharisei. » Scribit etiam alia quamplurima, quæ nos jam superius maxima ex parte, suis quæque locis ac temporibus inserentes retulimus. Nonnulla item ex Hebræorum Evangelio et Syriaco, et ex Hebraica lingua profert in medium, satis per hæc aperte significans, se ex Hebræis ad Christi fidem transiisse. Alia quoque ex Judaicis traditionibus scripto minime comprehensis etiam Irenæus et omnes antiqui, Proverbia Salomonis vocare solent Sapientiam omnium virtutum præcepta continentem. Denique agens de libris qui nonnullis hæreticis compositos esse scribit. Sed jam ad alios transeamus.

CAPUT XXIII.

De Dionysio, Corinthiorum episcopo, et de epistolis ab eo scriptis.

Ac primum quidem de Dionysio dicendum est, qui Corinthiorum Ecclesiæ episcopatum gessit, nec solum populis sibi commissis, verum etiam aliarum regionum et urbium incolis, divinos labores suos prolixè communicavit, omnium commodis utilitatesque inserviens, in catholicis illis, quas ad diversas Ecclesias scripsit, epistolis. Ex quibus una quidem est ad Lacedæmonios, rectæ fidei institutionem continens, pacemque et unitatem insinuans; altera vero ad Athenienses scripta, excitans ad fidem, et ad vitam ex præcepto Evangelii traducendam: qua in re negligentiam arguit Atheniensium, quippe qui a fide propemodum descivissent, ex quo Publius ip-

a Judæis distinxit, et Judæorum quidem septem hæreses recensuit: Samaritanorum vero quatuor. Hegesippum tamen secuti sunt Hieronymus, seu quisquis est auctor *Indiculi*; Isidorus, Honorius Augustodunensis et alii: qui Samaritas inter Judæorum hæreses retulerunt, late scilicet sumentes nomen Judæorum. Atque ita sensisse videtur Hegesippus, cum ait: Ἦσαν δὲ γνώμαι διάφοροι ἐν τῇ περιτομῇ. Sed quod subjicit ἐν υἰοῖς Ἰσραὴλ, id jam excusari non potest, cum Samaritani nunquam pro filiis Israel habitii fuerint.

(26) *Πανάρετος Σοφίαν τὰς Σολομῶνος Παροιμίας ἐκάλουν.* Hieronymus in *Chronico*, olympiade cxxvi, et in *Præfatione ad Proverbia Salomonis*, librum Sapientiæ Jesu filii Sirach, *πανάρετος* appellari scribit. Eadem porro ratione proverbia Salomonis veteres appellaverunt *πανάρετος Σοφίαν*. Quippe liber ille Sapientiæ Jesu filii Sirach, apud Hebræos *Parabolæ* inscribitur, perinde ac liber Proverbiorum Salomonis. Et quemadmodum Salomon post Parabolæ scripserat Ecclesiastem et Canticum canticorum, sic etiam Siracides Parabolis suis Ecclesiastem et Canticum exemplo Salomonis adiecit. Utriusque igitur Parabolæ dictæ sunt ab antiquis *πανάρετος Σοφία*. Sed et liber ille qui Sapientiæ Salomonis falso inscribitur, *πανάρετος Σοφία* dicitur ab Athanasio in *Synopsi*, et ab

Καὶ ἕτερα δὲ πλεῖστα γράφει, ὧν ἐκ μέρους ἤδη πρότερον ἐμνημονεύσαμεν, οἰκείως τοῖς καιροῖς τὰς ἱστορίας παραθέμενοι. Ἐκ τε τοῦ καθ' Ἑβραίων Εὐαγγελίου καὶ τοῦ Συριακοῦ, καὶ ἰδίως ἐκ τῆς Ἑβραϊδος διαλέκτου τινὰ τίθησιν, ἐμφαίνων ἐξ Ἑβραίων ἑαυτὸν πεπιστευκέναι· καὶ ἄλλα δὲ ὡς ἂν ἐξ Ἰουδαϊκῆς ἀγράφου παραδόσεως μνημονεύει· οὐ μόνος δὲ οὗτος, ἀλλὰ καὶ Εἰρηναῖος καὶ ὁ πᾶς τῶν ἀρχαίων χορὸς, πανάρετον Σοφίαν τὰς Σολομῶνος Παροιμίας ἐκάλουν (26). Καὶ περὶ τῶν λεγομένων δὲ ἀποκρύφων διαλαμβάνων, ἐπὶ τῶν αὐτοῦ χρόνων πρὸς τινων αἰρετικῶν ἀναπεπλάσθαι τινὰ τούτων ἱστορεῖ. Ἀλλὰ γὰρ ἐφ' ἕτερον ἤδη μεταβατέον (27).

petita commemorat. Non solum autem ipse, sed apocryphi dicuntur, quosdam eorum sua ætate ab

B

ΚΕΦΑΛΑΙΟΝ ΚΓ'.

Περὶ Διονυσίου Κορινθίων ἐπισκόπου καὶ ὧν ἔγραψεν ἐπιστολῶν (Nic. II. E. IV, 8).

Καὶ πρῶτόν γε περὶ Διονυσίου φατέον, ὅτι τε τῆς ἐν Κορίνθῳ παροιμίας τὸν τῆς ἐπισκοπῆς ἐγκρατεῖστο θρόνον, καὶ ὡς τῆς ἐνθεοῦ φιλοπονίας οὐ μόνον τοῖς ὑπ' αὐτὸν, ἀλλ' ἤδη καὶ τοῖς ἐπὶ τῆς ἀλλοδαπῆς ἀφθόνως ἐκοινῶνεν, χρησιμώτατον ἅπασιν ἑαυτὸν καθιστάς, ἐν αἷς ὑπερυπότο καθολικαῖς πρὸς τὰς Ἐκκλησίας ἐπιστολαῖς. Ὡς ἐστὶν ἡ μὲν πρὸς Λακεδαιμονίους, ὀρθοδοξίας κατηχητικῆς (28), εἰρήνης τε καὶ ἐνώσεως ὑποθετικῆ· ἡ δὲ πρὸς Ἀθηναίους, διεγερτικῆς πίστεως καὶ τῆς κατὰ τὸ Εὐαγγέλιον πολιτείας· ἧς ὀλιγωρήσαντας ἐλέγχει, ὡς ἂν μικροῦ δεῖν ἀποστάντας τοῦ λόγου, ἐξ οὐπερ τὸν προεστῶτα αὐτῶν Πούπλιον μαρτυρῆσαι κατὰ τοὺς τότε συνέδη διωγμούς. Κοδράτου δὲ μετὰ τὸν μαρτυρησάντα Πούπλιον καταστάτος αὐτῶν ἐπισκόπου (29) μέμνηται, ἐπιμαρτυρῶν, ὡς διὰ τῆς αὐτοῦ σπουδῆς ἐπισυναχ-

Eriphanio in libro *De ponderibus*. Verum ut hic liber falso ascribitur Salomoni, sic Panaretii vocabulum falso usurpat.

(27) Ἀλλὰ γὰρ ἐφ' ἕτερον ἤδη μεταβατέον. Ab his verbis caput 25 incipit in codice Mazarino, Regio et Fuketiano.

(28) Ὀρθοδοξίας κατηχητικῆς. In tribus codicibus Maz., Med. et Fuk. scriptum est κατηχητικῆς. Sed vulgatam lectionem magis probō, quam confirmat etiam Nicephorus. Sic enim ille hunc Eusebii locum expressit: Ὡς μία πρὸς Λακεδαιμονίους ἐστὶ, κατήχησιν περιέχουσα ὀρθοδοξίας.

(29) Κοδράτου δὲ μετὰ... Πούπλιον καταστάτος ἐπισκόπου. Hunc Quadratum Athenarum episcopum distinguendum esse existimo a Quadrato illo apostolorum discipulo, cujus meminit Eusebius in lib. III, cap. 57, qui una cum Philippi filiiabus prophetico charismate ornatus, Evangelium variis in locis prædicavit. Hunc enim episcopum non fuisse liquet ex supradicto Eusebii loco. Quadratus autem ille qui *Apologiticum* pro religione nostra Adriano imp. obtulit, de quo Eusebius in principio libri quarti, is ipse est apostolorum discipulus, ut disertè affirmat Eusebius in *Chronico*. Sed Quadratus Athenarum episcopus, ab illo apostolorum discipulo prorsus distinguendus est. Nam, ut supra dixi, Quadratus ille apostolorum di-

θέντων καὶ τῆς πίστεως ἀναζωπύρησιν εὐληχῶν. Ἀπλοῖ δ' ἐπὶ τούτοις, ὡς καὶ Διονύσιος ὁ Ἀρεοπαγίτης ὑπὸ τοῦ ἀποστόλου Παύλου προτραπέας ἐπὶ τὴν πίστιν κατὰ τὰ ἐν ταῖς Πράξεσι δεδηλωμένα, πρῶτος τῆς Ἀθηναίων παροικίας τὴν ἐπισκοπὴν ἐγκρατεῖστο. Ἄλλη δ' ἐπιστολὴ τῆς αὐτοῦ πρὸς Νικομηδέας φέρεται· ἐν ἣ τὴν Μαρκίωνος αἵρεσιν πολεμῶν, τῷ τῆς ἀληθείας παρίσταται κανόνι (30). Καὶ τῇ Ἐκκλησίᾳ δὲ τῇ παροικουσῇ Γόρτυναν ἅμα ταῖς λοιπαῖς κατὰ Κρήτην παροικίας ἐπιστελλας, Φίλιππον ἐπίσκοπον αὐτῶν ἀποδέχεται, ἅτε δὴ ἐπὶ πλείσταις (31) μαρτυρουμένης ἀνδραγαθίας τῆς ὑπ' αὐτὸν Ἐκκλησίας, τὴν τε τῶν αἱρετικῶν διαστροφὴν ὑπομιμνήσκει φυλάττεσθαι. Καὶ τῇ Ἐκκλησίᾳ δὲ τῇ παροικουσῇ Ἀμαστριν ἅμα ταῖς κατὰ Πόντον ἐπιστελλας, Βακχυλίδου μὲν καὶ Ἐλπίστου, ὡς ἂν αὐτὸν ἐπὶ τὸ γράψαι προτρέψάντων μέμνηται, Γραφῶν τε θείων ἐξηγήσεις παρατίθεται, ἐπίσκοπον αὐτῶν ὄνοματι Πάλλμαν ὑποσημαίνων· πολλὰ δὲ περὶ γάμου καὶ ἀγνείας τοῖς αὐτοῖς παραινέει. Καὶ τοὺς ἐξ οἴας δ' οὖν ἀποπτώσεως, εἴτε πλημμελείας, εἴτε μὴν αἱρετικῆς πλάνης ἐπιστρέφοντας, δεξιούσθαι προστάττει. Ταύταις ἄλλη ἐγκατελεχται πρὸς Κνωσίου ἐπιστολή, ἐν ἣ Πινυτὸν τῆς παροικίας ἐπίσκοπον παρακαλεῖ, μὴ βαρὺ φορτίον ἐπάναγκες τὸ περὶ ἀγνείας τοῖς

A niensium 144 est constitutus : ejusque labore e' industria cives denuo in Ecclesiam convenisse, et redivivum fidei ardorem in illis reparatum esse testatur. Refert præterea Dionysium Areopagitam, qui a Paulo apostolo ad fidem conversus est, quem admodum traditur in Actibus apostolorum, primum omnium Ecclesiæ Atheniensis sacerdotium suscepisse. Sed et alia ejus epistola exstat ad Nicomedienses, in qua Marcionis hæresim impugnans, veritatis regulæ firmiter adhærescit. Ecclesiæ præterea Gortynensium, et reliquis simul Ecclesiis Cretæ litteras scribens, episcopum ipsorum Philippon magnopere prædicat, quippe cujus Ecclesia egregiam laudem fortitudinis et generosi animi, communi omnium consensu retulisset : monetque ut ab hæreticorum fraude ac versutia sibi caveant. In epistola vero quam scribit ad Ecclesiam Amastrianorum et cæteras simul Ecclesias Ponti, se quidem a Bacchylide et Elpisto ad scribendum impulsus esse commemorat. Episcopum autem ipsorum Palmam nominatim appellans, sacrarum Scripturarum expositionem affert. Multa quoque de nuptiis et de castitate eis præcipit : et cunctos qui a novis lapsu, sive delicto, sive etiam ab hæretica pravitate resiliunt, benigne suscipi jubet. In eodem volumine

scipulus, nunquam episcopus fuit. Certe nec Dionysius Corinthiorum episcopus, nec Eusebius Quadratum Athenarum episcopum aiunt fuisse discipulum apostolorum. Quod utique omissuri non erant, si res ita se habuisset, cum hæc vel præcipua laus esset Quadrati. Præterea temporum ratio satis admonet, ut hos duos Quadratos distinguamus. Quadratus enim ille apostolorum discipulus non processit ultra tempora imperatoris Adriani. Quadratus vero Athenarum episcopus Ecclesiam illam rexit principatu Marci Antonini, ut constat ex hac Dionysii ad Athenienses epistola. Nam Dionysius de hoc Quadrato loquitur tanquam de æquali, qui recens ordinatus fuisset episcopus Athenarum. Floruit autem Dionysius Corinthiorum episcopus regnante M. Antonino. Quare assentiri non possum B. Hieronymo, qui hos duos Quadratos minime distinguit. Sic enim scribit in libro *De scriptoribus ecclesiasticis* : *Quadratus apostolorum discipulus, Publio Athenarum episcopo ob Christi fidem martyrio coronato, in locum ejus substituitur, et Ecclesiam grandi terrore dispersam, fide et industria sua congregat, etc.* Idem scribit in epistola ad Magnum oratorem Romanum. Sed et in Græcorum *Menologio*, Quadratus apostolus confunditur cum Quadrato Athenarum episcopo. Verum in *Typico* monasterii S. Sabæ hic error non habetur. Sic enim in eo legitur die 21 Septembris, τοῦ ἁγίου ἀποστόλου Κοδράτου τοῦ ἐν τῇ Μαγνησίᾳ. Et hæc quidem de Quadrato Athenarum episcopo a nobis observata sint. Quod vero spectat ad Publum decessore Quadrati, plerosque ita sentire video, Publum hunc Dionysio Areopagitæ proxime successisse. Ita Baronius in Notationibus ad Martyrologium Romanum, Sirmundus in dissertatione *De duobus Dionysiis*, Blondellus in præfatione quam *Apologiam* suæ pro sententia Hieronymi præfixit, et ante illos Usuardus, cujus hæc sunt verba ad diem 21 Januarii : *Natalis B. Publii episcopi, qui secundus post Dionysium Areopagitam, Atheniensium Ecclesiam rexit.* Verum cum nec Eusebius nec Dionysius id de Publio dixerint, haud facile crediderim illum Dionysio proxime successisse. Certe Dionysius Areopagites principatu Domitiani abiit e vita, ut inter

C omnes constat. Nec probabile est illum vitam ulterius produxisse, quippe qui jam grandævus ad Christi fidem conversus sit. Athenis enim non nisi provecta jam ætate cives in Areopagum promovebantur. Quod si Publum ei proxime successisse dicamus, cum hic principatu M. Antonini martyrium fecerit, plus quam LXX annis in episcopatu eum vixisse dicendum est. Porro Publum regnante Marco subisse martyrium, ex hac Dionysii ad Athenienses epistola colligitur. Scripsit enim hanc epistolam Dionysius ad Athenienses, ut eorum fidem suscitarer, quæ post mortem Publii, dissipata ob fervorem persecutionis Ecclesia, multum fuerat imminuta : nisi quod Quadratus qui in locum Publii recens substitutus fuerat, eam erigere atque excitare cœperat. Cujus conatum ut adjuvaret Dionysius, cum ad eum utpote metropolitam Achaïæ cura hæc pertineret, hanc ad Athenienses dedit epistolam, et quidem sub initio episcopatus sui. Orsus est autem episcopatum temporibus Soteris papæ, ut supra dixi, post obitum Primi, Corinthiorum episcopi, quem sub Aniceto sedisse testis est Hegesippus. Quod si Publius sub Trajano passus fuisset, ut vult Sirmundus, nihil jam causæ erat cur Dionysius tanto post tempore Atheniensibus scriberet ad suscitandam eorum fidem, cum jam a Quadrato id cumulate præstitum fuisset.

(30) Vulg. τῷ τῆς Ἐκκλησίας παρίσταται κανόνι. Nicephorus in lib. IV, cap. 8, pro his verbis hæc posuit, τῷ ἐκκλησιαστικῷ κανόνι στοιχεῖ, id est *ecclesiasticæ regulæ insitit*. In quo sensum quidem expressit Eusebii, sed vim verbi παρίσταται non est assecutus. Vox est familiaris Eusebio παρίστασθαι, quæ idem valet ac *probare, astruere, confirmare ac defendere*, ut hic vertit Rufinus. Sic Eusebius infra in capite ultimo hujus libri de Bardessane loquens : *ἰκανῶς τῷ λόγῳ παρισταμένῳ* quem locum non intellexit Christophorus.

(31) ἅτε δὴ ἐπὶ πλείσταις. Ita legitur in codice Regio. Sed tres reliqui, Maz. scilicet, Med. et Fuk., scriptum habent ὡς ἂν ἐπὶ πλείσταις, quod idem est.

continetur etiam epistola ad Gnosios, in qua Piny- A
tum Ecclesiæ illius episcopum monet, ne grave onus
castitatis fratrum cervicibus tanquam necessarium
imponat, sed ejus quæ in plerisque hominibus inest
infirmitatis rationem habeat. Cui epistolæ respon-
dens postea Pinytus, admiratione quidem ac laudi-
bus effert imprimis Dionysium : sed tamen hortatur,
ut solidiorem cibum tandem impertiat, et transmis-
sis iterum perfectioris doctrinæ litteris plebem sibi
commissam alere velit : ne forte lacteis sermonibus
perpetuo innutriti homines, in infantili quadam dis-
ciplina paulatim consenescent. Quæ quidem epi-
stola et rectam Pinyti fidem, et sollicitudinem de
profectu plebis ipsi commissa, eloquentiam quoque
et peritiam rerum divinarum, velut tabella quadam
picta egregie commonstrat. Exstat etiam epistola B
ejusdem Dionysii ad Romanos, Soleri tunc temporis
episcopo Romæ urbis nuncupata, ex qua pauca quæ-
dam hic inserere non absurdum fuerit, ubi scilicet
ille morem institutumque Romanorum, 145 ad
persecutionem usque nostra ætate factam perpetuo
custoditum magnopere commendans, ita scribit :
« Hæc enim, inquit, vobis consuetudo est jam inde
ab ipso religionis exordio, ut fratres omnes vario
beneficiorum genere afficiatis, et Ecclesiis quam-
plurimis, quæ in singulis urbibus constitutæ sunt,
necessaria vitæ subsidia transmittatis ; et hac rati-
one tum egentium inopiam sublevatis, tum fratri-
bus qui in metallis opus faciunt, necessaria suppe-
ditatis : per hæc quæ ab initio transmittere consue-
vistis munera, morem institutumque Romanorum a
majoribus vestris acceptum Romani retinentes. At-
que hunc morem beatus episcopus vester Soter non
servavit solum, verum etiam adauxit : tum munera
sanctis destinata copiose subministrans, tum fratres
peregre advenientes, tanquam liberos suos pater
amantissimus beatis sermonibus consolando. » In
hac ipsa etiam epistola meminit Clementis epistolæ
ad Corinthios scriptæ, quam ex prisca consuetu-

(32) *Ἐξ ἧς οὐδὲν ὄν τὸ καλ.* In codice Regio, quem secutus est Stephanus, pro ὄν τὸ scribitur ἄποπov. Sed reliqui codices, M., z., Med., cum Fuk. et Saviliano scriptum habent οὐδὲν ὄν τὸ καλ παραθέσθαι λέξεις. Quod profecto longe est eleganti-
us. Phrasis est familiaris Eusebio, quam nos vernaculo sermone feliciter exprimimus. Sic supra in cap. xiii libri primi de Aloga loquens ait : Οὐδὲν δὲ ὄν καὶ αὐτῶν ἐπακούσαι τῶν ἐπιστολῶν.

(33) *Φυλαχθὲρ Ῥωμαίων ἔθος.* Notandum est illustre testimonium Dionysii Corinthiorum episcopi de Romana Ecclesia, quæ cum esset opulentissima, aliarum Ecclesiarum inopiam liberalitate sua sublevabat, et fratribus ad metallum damnatis aut in exsilium missis, alimenta et munera submittere consueverat. In hunc usum stebant collectæ in Ecclesia Romana diebus Dominicis, de quibus exstant aliquot S. Leonis papæ sermones. Quæ laudabilis consuetudo jam inde a primis apostolorum temporibus instituta, in postrema etiam persecutione Diodetiani servata est, ut hic testatur Eusebius : quo tempore Ecclesia Romana Christianis ad metalla Palæstinæ et per Ægyptum damnatis, collectas pecunias misit. De hoc more Romanæ Ecclesiæ præter Dionysium Corinthiorum loquitur etiam Diony-

sius Alexandrinus episcopus in epistola ad Stephanum papam, quam refert Eusebius in lib. vii, cap. 4: A
ἀδελφοὺς ἐπιτιθέσθαι, τῆς δὲ τῶν πολλῶν καταστοχάζεσθαι ἀσθενείας. Πρὸς τὴν δὲ Πινυτὸς ἀντιγράφων, θαυμάζει μὲν καὶ ἀποδέχεται τὸν Διονύσιον, ἀντιπα-
ρακαλεῖ δὲ στερρότερας ἦδη ποτὲ μεταδιδόναι τροφῆς, τελειότερους γράμμασιν εἰσαυθὺς τὸν ὑπ' αὐτῷ λαὸν ὑποθρέψαντα, ὡς μὴ διατέλους τοῖς γαλακτώδεσιν ἐνδιατρίβοντες λόγοις, τῇ νηπιῶδει ἀγωγῇ λάθοιεν καταγυράσαντες. Δι' ἧς ἐπιστολῆς καὶ ἡ τοῦ Πινυτοῦ περὶ τὴν πίστιν ὀρθοδοξία τε καὶ φροντίς τῆς τῶν ὑπάρχων ὠφελείας, τὸ τε λόγιον καὶ ἡ περὶ τὰ θεῖα σύνεσις, ὡς δι' ἀκριβοστάτης ἀναδείκνυται εἰκόνας. Ἔτι τοῦ Διονυσίου καὶ πρὸς Ῥωμαίους ἐπιστολὴ φέρεται, ἐπισκόπῳ τῷ τότε Σωτῆρι προσφωνοῦσα. Ἐξ ἧς οὐδὲν ὄν τὸ καλ παραθέσθαι λέξεις (32), δι' ὧν τὸ μέχρι τοῦ καθ' ἡμᾶς διωγμοῦ φυλαχθὲν Ῥωμαίων ἔθος (33) ἀποδεχόμενος, ταῦτα γράφει : Ἐξ ἀρχῆς γὰρ ὑμῖν ἔθος ἐστὶ τοῦτο, πάντας μὲν ἀδελ-
φοὺς ποικίλως εὐεργετεῖν, Ἐκκλησίαις τε πολλαῖς ταῖς κατὰ πᾶσαν πόλιν ἐφοδία πέμπειν, ὧδε μὲν τὴν τῶν δεομένων πενίαν ἀναψύχοντας, ἐν μετάλλοις δὲ ἀδελ-
φοῖς ὑπάρχουσιν ἐπιχορηγοῦντας : δι' ὧν πέμπετε ἀρχῆθεν ἐφοδίων, πατροπαράδοτον ἔθος Ῥωμαίων Ῥωμαῖοι διαφυλάττοντες, ὃ οὐ μόνον διατετήρηκεν ὁ μακάριος ὑμῶν ἐπίσκοπος Σωτῆρ, ἀλλὰ καὶ ἐπτεῦξεν, ἐπιχορηγῶν μὲν τὴν διαπεμπομένην δαψίλειαν τὴν εἰς τοὺς ἀγίους, λόγοις δὲ μακαρίοις τοὺς ἀνιόν-
τας ἀδελφοὺς (34), ὡς τέκνα πατῆρ φιλόστοργος, πα-
ρακαλῶν. Ἐν αὐτῇ δὲ ταύτῃ καὶ τῆς Κλήμεντος πρὸς Κορινθίους μέμνηται ἐπιστολῆς, δηλῶν ἀνέκαθεν ἐξ ἀρχαίων ἔθους ἐπὶ τῆς Ἐκκλησίας τὴν ἀνάγνωσιν αὐτῆς ποιεῖσθαι. Λέγει γάρ : Τὴν σήμερον οὖν Κυ-
ριακὴν ἀγίαν ἡμέραν διηγέγομεν, ἐν ἣ ἀνεγνώκα-
μεν (35) ὑμῶν τὴν ἐπιστολὴν ἣν ἐξομεν αἰεὶ ποτε ἀναγινώσκοντες νοουτεῖσθαι, ὡς καὶ τὴν προτέραν ἡμῖν διὰ Κλήμεντος γραφεῖσαν. Ἔτι δὲ ὁ αὐτὸς καὶ περὶ τῶν ἰδίων ἐπιστολῶν, ὡς ῥαδιουργηθειῶν, ταῦτ' αὖ φησιν : Ἐπιστολὰς γὰρ, ἀδελφῶν (36) ἀγνω-
σάντων με γράψαι, ἔγραψα. Καὶ ταύτας οἱ τοῦ διαβό-
λου ἀπόστολοι ζιζανίων γεγέμεκται, ἃ μὲν ἐξαιροῦν-

sus Alexandrinus episcopus in epistola ad Stephanum papam, quam refert Eusebius in lib. vii, cap. 4: A
Αὶ μέντοι Συρία δλαὶ καὶ ἡ Ἀραβία, οἷς ἐπαρχεῖτε ἐχάστοτε, καὶ οἷς νῦν ἐπιστελλάτε. Id est, *Syria omnes et Arabia, quibus pecunias identidem subministratis...* Quem locum male verterunt interpre-

D
(34) *Τοὺς ἀνιόντας ἀδελφοὺς.* Male Langus et Musculus *redeuntes* vertere. Melius Rufinus ita interpretatur, *advenientes fratres clementi satis et miis-
sio solatur alloquio.* Intelligit enim Dionysius fra-
tres qui ex longinquis regionibus Romam venire consueverant, penuria apud se laborantibus subsidium aliquod a Romanis relaturi.

(35) *Ἐν ἣ ἀνεγνώκαμεν.* Nostri codices Mazar., Med. et Fuk. scriptum habent *ἐγνωμεν*, Nicephorus vero *ἀνεγνώμεν*. Cæterum cum hoc fragmento epi-
stolæ Dionysii ad clerum Romanum, jungendus est alter locus ejusdem epistolæ quem citavit Eusebius in cap. penult. lib. ii. Hæc enim duo fragmenta sibi invicem connectenda esse non dubitamus.

(36) *Ἐπιστολὰς... ἀδελφῶν.* Codex Mazar., Med. cum Fuk. vocem interserit hoc modo, *ἐπιστολὰς γὰρ ἀδελφῶν*, etc.; atque ita Nicephorus et Rufinus.

τες, ἃ δὲ προστιθέντες. Οἷς τὸ οὐαλ κείται. Οὐ θαυμαστὸν ἄρα εἰ καὶ τῶν Κυριακῶν βιβλιογραφῆσαι τινες ἐπιβέβληγται Γραφῶν, ὅποτε καὶ ταῖς οὐ τοιαύταις ἐπιβέβληχασι. » Καὶ ἄλλη δὲ τις παρὰ ταῦτα ἐπιστολὴ τοῦ Διονυσίου φέρεται, Χρυσοφόρα πιστοτάτῃ ἀδελφῇ ἐπιστελιαντος, ἥ τὰ κατάλληλα γράφων, τῆς προστρικούσης καὶ αὐτῇ μετεδίδου λογικῆς τροφῆς. Καὶ τὰ μὲν τοῦ Διονυσίου τοσαῦτα.

inquit, scripsi rogatus a fratribus. Sed illas ministri quidam diaboli, zizaniis compleverunt: quædam ex illis exrungentes, quædam adjicientes. Quos certe manet feralis illa sententia: Væ vobis. Non mirum igitur videri debet, si sacrosancta Domini scripta quidam adulterare aggressi sunt, quando quidem in longe inferioribus scriptis idem ausi fuisse deprehenduntur. » Habetur præterea alia ejusdem epistola ad Chrysophoram fidelissimam sororem, cui convenientia scribens, spiritale, ut decuit, pabulum subministrat. Atque hæc de Dionysii scriptis a nobis dicta sint.

ΚΕΦΑΛΑΙΟΝ ΚΔ'.

Περὶ Θεοφίλου τῶν Ἀντιοχέων ἐπισκόπου
(Nic. H. E. iv, 9).

Τοῦ δὲ Θεοφίλου ὄν τῆς Ἀντιοχέων Ἐκκλησίας ἐπίσκοπον δεδηλώκαμεν, τρία τὰ Πρὸς Ἀυτόλυκον στοιχευῶδη φέρεται συγγράμματα. Καὶ ἄλλο Πρὸς τὴν αἰρεσιν Ἑρμογένους (37) τὴν ἐπιγραφήν ἔχον, ἐν ᾗ ἐκ τῆς Ἀποκαλύψεως Ἰωάννου κέχρηται μαρτυρίας καὶ ἕτερα δὲ τινὰ κατηχητικὰ αὐτοῦ βιβλία. Τῶν γε μὴν αἰρετικῶν οὐδὲν χεῖρον καὶ τότε, ζιζανίων δίκτην, λυμαιομένων τὸν εἰλικρινῆ τῆς ἀποστολικῆς διδασκαλίας σπέρρον, οἱ πανταχόσε τῶν Ἐκκλησιῶν ποιμένες, ὡσπερ τινὰς θήρας ἀγρίους τῶν τοῦ Χριστοῦ προβάτων ἀποσοδοῦντες αὐτοὺς ἀνεῖργον, τοτὲ μὲν, ταῖς πρὸς τοὺς ἀδελφούς νοουθεσίαις καὶ παραινήσεσι, τοτὲ δὲ, πρὸς αὐτοὺς γυμνότερον ἀποδοῦμενοι, ἀγράφους τε εἰς πρόσωπον ζητήσεσι καὶ ἀνατροπαῖς, ἥδη δὲ καὶ δι' ἐγγράφων ὑπομνημάτων τὰς δόξας αὐτῶν ἀκριβεστάτοις ἐλέγχους διευθύνοντες. Ὁ γέ τοι Θεόφιλος οὖν τοῖς ἄλλοις κατὰ τούτων στρατευσάμενος ὄφελος ἔστιν, ἀπὸ τινος οὐκ ἀγεννῶς αὐτῷ κατὰ Μαρκίωνος πεπονημένου λόγου. Ὅς καὶ αὐτὸς μεθ' ὧν ἄλλων εἰρήκαμεν, εἰσέτι νῦν διασέσωσται. Τοῦτον μὲν οὖν ἔβδομος ἀπὸ τῶν ἀποστόλων τῆς Ἀντιοχέων Ἐκκλησίας διαδέχεται Μαξιμίνοσ.

Theophilo in episcopatu Antiochenis Ecclesiæ septimus ab apostolis successit Maximinus.

ΚΕΦΑΛΑΙΟΝ ΚΕ'.

Περὶ Φιλίππου καὶ Μοδέστου (Nic. II. E. iv, 9).

Φιλιππὸς γε μὴν ἐκ τῶν Διονυσίου φωνῶν τῆς ἐν Γορτύνη παροικίας ἐπίσκοπον ἔγνωμεν, πάνυ γε σπουδαιότατον πεποιήται καὶ αὐτὸς κατὰ Μαρκίωνος λόγον· Εἰρηναῖός τε ὡσαύτως καὶ Μόδεστος, ὃς καὶ διαφερόντως παρὰ τοὺς ἄλλους τὴν τοῦ ἀνδρὸς ἐκδήλον τοῖς πᾶσι κατεφώρασε πλάνην· καὶ ἄλλοι δὲ πλείους, ὧν παρὰ πλείστοις τῶν ἀδελφῶν εἰσέτι νῦν πόνοι διαφυλάττονται.

(37) Πρὸς τὴν αἰρεσιν Ἑρμογένους. De Hermogene ejusque hæresi vide Baronium ad annum Christi 170. Cui tamen assentiri non possum in eo quod dicit Hermogenem docuisse in Africa, quod nescio undenam hausit Baronius. Nam si ex eo quod Tertullianus adversus illum scripsit, eum in Africa visisse putandum est, pari jure eum Syrum esse credemus, eo quod Theophilus Antiochenus in eum

adine in ecclesia legi solitam esse testatur his verbis: « Hodie, inquit, sacrum diem Dominicum transigimus. In quo epistolam vestram legimus, quam quidem perpetuo deinceps legentes, perinde ac priorem illam nobis a Clemente scriptam epistolam, optimis præceptis ac documentis abundabimus. » Idem præterea scriptor epistolas suas a falsariis corruptas esse admonet, ita scribens: « Epistolas, quidam diaboli, zizaniis compleverunt: quædam ex illis exrungentes, quædam adjicientes. Quos certe manet feralis illa sententia: Væ vobis. Non mirum igitur videri debet, si sacrosancta Domini scripta quidam adulterare aggressi sunt, quando quidem in longe inferioribus scriptis idem ausi fuisse deprehenduntur. » Habetur præterea alia ejusdem epistola ad Chrysophoram fidelissimam sororem, cui convenientia scribens, spiritale, ut decuit, pabulum subministrat. Atque hæc de Dionysii scriptis a nobis dicta sint.

CAPUT XXIV.

De Theophilo, Antiochenis episcopo.

Theophili vero, quem Antiochenæ Ecclesiæ episcopum fuisse superius retulimus, tres supersunt *Ad Autolycom* libri, institutionem fidei continentes. Alius etiam exstat liber, quem *Contra 146 Hermogenis hæresim* inscripsit, in quo testimoniis utitur ex Joannis Revelatione desumptis. Exstant et alii ejusdem libri, in quibus elementa fidei nostræ traduntur. Porro cum nihilominus hæc etiam tempestate hæretici zizaniorum instar sinceram apostolicæ doctrinæ sementem labefactarent, Ecclesiarum toto orbe pastores, eos tanquam seras atque immanes belluas ab ovili Christi fugare atque arcere properabant: partim hortando et commoneo fratres, partim adversus ipsos hæreticos fortiter coluctando: quos vel propositis cominus interrogationibus et confutationibus viva duntaxat voce, vel libris accuratissime conscriptis opinionibus eorum refellentibus, confutabant. Theophilus igitur una cum cæteris adversus illos hæreticos depugnavit, ut constat ex quodam illius libro haudquaquam spernendo, quem *contra Marcionem* elaboravit: qui liber una cum aliis quos retuli, etiamnum exstat. Huic porro

CAPUT XXV.

De Philippo et Modesto.

Sed et Philippus, quem ex verbis Dionysii proxime citatis Gortynensis Ecclesiæ episcopum fuisse cognovimus, ipse quoque luculentissimum librum *Adversus Marcionem* composuit. Irenæus quin etiam et Modestus. Verum hic præ cæteris egregie errores illius ac dolos detegens, omnibus spectandos exhibuit. Scripserunt etiam alii complures, quorum libri apud plurimos ex fratribus adhuc studiose servantur.

scripsit. De eodem Hermogene loquitur Clemens Alexandrinus in lib. *Hypotyposeon*, sive in *Excerptis Theodoti*, ubi exponens hæc Davidis verba: *In sole posuit tabernaculum suum: Quidam*, inquit, *aiunt Christum in sole corpus suum deposuisse, ut Hermogenes*. Idem certe de Hermogene tradunt Theodoritus et Philastrius.

CAPUT XXVI.

De Melitone et de his quorum ille mentionem fecit.

Iisdem temporibus Melito Sardiannus et Apollinaris Hieropolitanus episcopi, summa laude viguerunt. Quorum uterque orationes pro fidei nostræ defensione scriptas, supra memorato imperatori qui tunc temporis regnabat, seorsum nuncupavit. Ex libris autem utriusque illorum, hi quos infra subjecimus, ad nostram notitiam pervenerunt. Melitonis quidem *De Pascha* libri duo. *De* **147** *recta vivendi ratione*, et *De prophetis* liber unus. Alius item *De Ecclesia*, alius *De die Dominico*. Est et *De natura hominis* liber unus. Alius *De formatione*. Alius *De obedientia sensuum fidei*. Præterea liber *De anima et corpore et mente*. Liber *De lavacro*, liber *De veritate*, liber *De conditu et generatione Christi*. Item alius *De prophetia*, alius *De hospitalitate*, alius quoque qui *Clavis* inscribitur. Ad hæc *De diabolo*, et *De Revelatione Joannis*. *De Incarnatione Dei* liber unus. Postremus omnium est libellus ad imperatorem Antoninum.

(38) *Kal tà Περὶ πολιτείας καὶ Προφητῶν*. Male Rufinus et Christophorus non ex uno Melitonis libro duos fecerunt: alterum *De recta conversatione*, alterum *De prophetis*, quasi in Græco legeretur καὶ τὸ *Περὶ προφητῶν*. Sed cum in omnibus scriptis codicibus, et apud Nicephorum, non alia lectio reperitur quam ea quæ vulgata est, merito illorum sententiam et interpretationem rejicimus. Adde quod Hieronymus in lib. *De scriptoribus ecclesiasticis*, qui ex Eusebii *Historia* totus fere descriptus est, hunc Melitonis librum *De vita prophetarum* inscribi dicit. In codice Maz. et Med. scribitur τὰ *Περὶ τῆς πολιτείας*, itemque in Fuk. et Saviliano.

(39) *Ὁ Περὶ ὑπακοῆς πίστεως αἰσθητηρίων*. Apud Nicephorum legitur *ὁ Περὶ ὑπακοῆς πίστεως καὶ ὁ Περὶ αἰσθητηρίων*, ut duo fuerint Melitonis libri: alter *De obedientia fidei*, alter *De sensibus*, idque confirmant Hieronymus et Rufinus. In omnibus tamen nostris codicibus legitur καὶ *ὁ Περὶ ὑπακοῆς πίστεως αἰσθητηρίων* absque distinctione, quam Rob. Stephanus post vocem *πίστεως* adiecit. Fuit igitur hic Melitonis liber ita inscriptus: *De obedientia sensuum fidei*, seu, quod idem est, *De obedientia fidei quæ fit a sensibus*. Quidam enim hæretici aiebant, animales quidem seu psychicos sensuum opera credere, spirituales vero per rationem. Ita Heracleo explicabat locum illum ex Joannis Evangelio: *Nisi signa et prodigia videritis, non credetis*. Quæ Christi verba aiebat Heracleo dici proprie ad eos, qui per opera et sensus naturam habeant obediendi, non autem credendi per rationem. Refert hæc Origenes *Enarrationum in Joannis Evangelium* tomo xiii, ubi id refutat, docetque tam spirituales quam animales non posse nisi per sensum credere.

(40) *Ὁ Περὶ ψυχῆς καὶ σώματος ἢ τοῦ σώματος καὶ ὁ Περὶ λουτροῦ*. Hæc est lectio codd. Maz., Med. et Fuk., quam veram esse non dubitamus. Nam et interpretatio Rufini eam confirmat, *De anima et corpore et mente*, *De lavacro*. Cod. Reg., cui consentit etiam Niceph., *ὁ Περὶ ψυχῆς καὶ σώματος ἢν· ἐν οἷς καὶ*, etc.

(41) *Kal Περὶ κτίσεως καὶ γενέσεως Χριστοῦ*. Sic codd. Maz., Med. et Fuk., et Nicephor., id est *De creatione et generatione Christi*, quam Scripturam veram esse non ambigimus. Rufinus quidem vulgatam lectionem καὶ *περὶ πίστεως καὶ γεν.* secutus est, ut ex interpretatione ejus apparet. Hieronymus vero uno *generationis* vocabulo contentus, vocem *κτίσεως* utpote duriores declinavit, propterea quod

Α ΚΕΦΑΛΑΙΟΝ ΚΖ'.

Περὶ Μελιτωνος καὶ ὧν αὐτὸς ἐμνημόνευσεν (Nic. H. E. iv, 10).

Ἐπὶ τῶνδε καὶ Μελιτωνος τῆς ἐν Σάρδεσι παροικίας ἐπίσκοπος, Ἀπολιναρίου τε τῆς ἐν Ἱερσπόλει διαπεπώς ἤμαζον· οἱ καὶ τῶν δηλωθέντων κατὰ τοὺς χρόνους Ῥωμαίων βασιλεῖ λόγους ὑπὲρ τῆς πίστεως ἰδίως ἐκάτερος ἀπολογίας προσεφώνησαν. Τούτων εἰς ἡμετέραν γνώσιν ἀφίχεται τὰ ὑποτεταγμένα· Μελιτωνος τὰ *Περὶ τοῦ πάσχα δύο*, καὶ τὰ *Περὶ πολιτείας καὶ Προφητῶν* (38), καὶ ὁ *Περὶ Ἐκκλησίας*, καὶ ὁ *Περὶ Κυριακῆς λόγος*. Ἔτι δὲ ὁ *Περὶ φύσεως ἀνθρώπου*, καὶ ὁ *Περὶ πλάσεως*, καὶ ὁ *Περὶ ὑπακοῆς πίστεως αἰσθητηρίων* (39), καὶ πρὸς τοῦτους ὁ *Περὶ ψυχῆς καὶ σώματος ἢ τοῦ σώματος*, καὶ ὁ *Περὶ λουτροῦ* (40), καὶ ὁ *Περὶ ἀληθείας*, καὶ *Περὶ κτίσεως καὶ γενέσεως Χριστοῦ* (41). Καὶ λόγος αὐτοῦ *Περὶ προφητείας* (42), καὶ ὁ *Περὶ φιλοξενίας* (43), καὶ *Ἡ κλεις*. Καὶ τὰ *Περὶ τοῦ διαβόλου*, καὶ τῆς *Ἀποκαλύψεως Ἰωάννου*, καὶ ὁ *Περὶ ἐνσωμάτου Θεοῦ*, ἐπὶ πᾶσι καὶ τὸ πρὸς Ἀντωνίνου βιβλίδιον (44).

Christum in ordinem creaturarum cogere videretur. Verum antiqui Patres qui ante concilium Nicænum vixere, per vocabulum *κτίσεως* non eam solum creationem quæ ex nihilo sit, sed omne genus productionis intellexerunt, ipsamque adeo generationem Verbi. Itaque id quod in Proverbiis legitur: *Domini creavit me principium viarum suarum*, de generatione illa æterna exposuerunt; itemque illud Apostoli, *primogenitus omnis creaturæ*. Quæ omnia Marcellus quidem Ancyrae episcopus, de incarnatione Christi dicta esse contendebat: sed refutat ab Eusebio in libro ii *contra Marcellum*, cap. 3. et in lib. iii *De ecclesiastica theologia*, cap. 2. Porro in codice Mazarino ad vocem *κτίσεως* notatur in margine eadem manu: Γρ. *πίστεως*. Quæ nota significat, in quibusdam exemplaribus oro *κτίσεως* scribi *πίστεως*.

(42) *Kal λόγος αὐτοῦ Περὶ προφητείας*. Rufinus hæc cum verbis superioribus conjunxit hoc modo: *De fide et generatione Christi et de prophetia ejus*, cui tamen non assentior. Rectius Hieronymus in libro *De scriptoribus ecclesiasticis* hunc locum ita vertit: *Item de prophetia sua librum unum*. Certe Melitonem prophetam a plerisque habitum fuisse docet Tertullianus. Hieronymus in *Melitone*: *Hujus, inquit, elegans et declamatorium ingenium laudans Tertullianus in septem libris quos scripsit adversus Ecclesiam pro Montano, dicit a plerisque nostrorum prophetarum putari*.

(43) Codex Regius, cujus lectionem confirmat etiam Rufinus, habet... *Περὶ προφητείας, καὶ περὶ ψυχῆς καὶ σώματος, καὶ περὶ φιλοξενίας*. Verum cum hic Melitonis liber *De anima et corpore*, jam antea commemoratus sit, quid opus est rursus cum hic recensere? Certe in codice Med., Fuk. et Savil. verba illa καὶ *Περὶ ψυχῆς καὶ σώματος* non habentur. Sed neque apud Hieronymum ac Nicephorum ulla eorum exstat mentio hoc loco. Optimus tamen codex Maz. ea retinet, sed inverso ordine in hunc modum: Καὶ ὁ *Περὶ φιλοξενίας*· καὶ ὁ *Περὶ ψυχῆς καὶ σώματος*.

(44) *Τὸ πρὸς Ἀντωνίνου βιβλίδιον*. Id est libellus supplex. Sic videtur inscripta fuisse Melitonis *Apologia pro Christianis* ad imp. Antoninum Verum, eo quod proprie esset libellus supplex imperatori oblatum. Idem etiam fuit titulus *Apologetici* Justini, ut patet ex fine posterioris *Apologetici*, ubi Justinus ita loquitur: Καὶ ὁμᾶς οὖν ἀξιούμεαι ὑπογράψαντας τὸ

Ἐν μὲν οὖν τοῖς *Περὶ τοῦ Πάσχα*, τὸν χρόνον καθ' ὃν συνέταττεν, ἀρχόμενος σημαίνει ἐν τοῦτοις· « Ἐπὶ Σερουιλίου Παύλου ἀνθυπάτου τῆς Ἀσίας, ᾧ Σάγαρις καιρῷ ἐμαρτύρησεν, ἐγένετο ζήτησις πολλὴ ἐν Λαοδικαίᾳ περὶ τοῦ Πάσχα, ἐμπεσόντος κατὰ καιρὸν ἐν ἑκείναις ταῖς ἡμέραις. καὶ ἐγράφη ταῦτα. » Τούτου δὲ τοῦ λόγου μέμνηται Κλήμης ὁ Ἀλεξανδρεὺς ἐν ἰδίῳ *Περὶ τοῦ Πάσχα* λόγῳ, ὃν ἐξ αἰτίας τῆς τοῦ Μελίτωνος γραφῆς φησὶν αὐτὸν συντάξαι. Ἐν δὲ τῷ πρὸς τὸν αὐτοκράτορα βιβλίῳ, τοιαῦτά τινα καθ' ἡμῶν ἐπ' αὐτοῦ γεγονέναι ἰστορεῖ· « Τὸ γὰρ οὐδὲ πώποτε γενόμενον, νῦν διώκεται τὸ τῶν θεοσεβῶν γένος, καινοῖς ἐλαυνόμενον δόγμασι κατὰ τὴν Ἀσίαν. Οἱ γὰρ ἀναιδέις συκοφάνται καὶ τῶν ἀλλοτρίων ἐρασταί, τὴν ἐκ τῶν διαταγμάτων ἔχοντες ἀφορμὴν, φανερώς ληστεύουσι, νύκτωρ καὶ μεθημέραν διαρπάζοντες τοὺς μηδὲν ἀδικούντας. » Καὶ μεθ' ἑτέρα φησὶ· « Καὶ εἰ μὲν σοῦ κελεύσαντος ταῦτα πράττεται, ἔστω καλῶς γινόμενον. Δίκαιος γὰρ βασιλεὺς οὐκ ἂν ἀδίκως βουλεύσαιο πώποτε. Καὶ ἡμεῖς ἠδέως φέρομεν τοῦ τοιοῦτου θανάτου τὸ γέρας. Ταύτην δὲ σοι μόνην προσφέρωμεν δέησιν, ἵνα αὐτὸς πρότερον ἐπιγνοὺς τοὺς τῆς τοιαύτης φιλονεικίας ἐργάτας (45), δικαίως κρίνειας εἰ ἄξιοι θανάτου καὶ τιμωρίας, ἢ σιτηρίας καὶ ἡσυχίας, εἰσίν. Εἰ δὲ καὶ παρὰ σοῦ μὴ εἴη ἡ βουλή αὕτη καὶ τὸ καινὸν τοῦτο διάταγμα, ὃ μηδὲ κατὰ βαρβάρων πρέπει πολεμίων, πολὺ μᾶλλον δεόμεθά σου, μὴ περιδεῖν ἡμᾶς ἐν τοιαύτῃ δημῳδεῖ λεηλασίᾳ. » Τούτοις αὖτις ἐπιφέρει λέγων· « Ἡ γὰρ καθ' ἡμᾶς φιλοσοφία πρότερον μὲν ἐν βαρβάροις ἤκμασεν (46) ἐπανθήσασα δὲ τοῖς σοῖς ἔθνεσι κατὰ τὴν Αὐγούστου τοῦ σοῦ προγόνου μεγάλῃν ἀρχὴν, ἐγενήθη μάλιστα τῇ σῇ βασιλείᾳ αἰσὶν ἀγαθόν. Ἐκτοτε γὰρ εἰς μέγα καὶ λαμπρὸν τὸ Ῥωμαίων ἡγεῖσθαι κράτος· ὃ σὺ διάδοχος εὐκταῖος γέγονάς τε καὶ ἔση μετὰ τοῦ παιδὸς (47), φυλάσσω τῆς βασιλείας τὴν σύντροφον

ὑμῖν δοκοῦν, προθεῖναι τοῦτ' ἐβιβλίδιον. Certe orationem illam Melitonis nihil aliud fuisse quam libellum precum oblatum imperatori patet ex fragmento illo quod profert Eusebius, ταύτην δὲ σοι μόνην προσφέρωμεν δέησιν, etc.

(45) Τῆς τοιαύτης φιλονεικίας ἐργάτας. Male interpretes omnes hæc Melitonis verba accepere de calumniatoribus Christianorum, cum de Christianis intelligi debeant, quos Melito vocat ἐργάτας φιλονεικίας, id est ἀσκητάς. Proflitebantur enim Christiani pertinaciam et constantiam in tormentis et calumniis perferendis. Certe non de aliis quam de Christianis ipsis hæc verba intelligenda esse, ex sequentibus apparet. Petit enim ab imperatore Melito, ut Christianorum causam prius ipse per se dispiceret atque examinare velit; tum deinde statuat, utrum supplicio afficiendi sint, an potius conservandi.

(46) Ἐν βαρβάροις ἤκμασεν. Sic nominat Judæos, apud quos primum exorta est Christiana religio. Atque ita loquitur etiam Justinus in *Apologetico*, nisi fallor, et Clemens Romanus in libro 1 *Recognitionum*. Hinc est quod Porphyrius Christianorum sectam appellat Βάρβαρον τόλμημα. Locus Porphyrii citatur ab Eusebio in libro vi hujus operis, pag. 220.

(47) Γέγονάς τε καὶ ἔση μετὰ τοῦ παιδός. Ex hoc loco apparet Melitonem episcopum *Apologetiam* suam obtulisse M. Antonino post mortem Aurelii Veri. Nam si superstitè adhuc Aurelio Vero oratio-

Cæterum in libro *De Pascha*, tempus ipsum quo scribebat, in principio operis sui designat his verbis : « Servilio Paulo, inquit, Asiæ proconsule, quo tempore Sagaris martyrium perpressus est, magna controversia Laodiceæ excitata est de solemnitate paschali, quæ tempestive in illos dies inciderat. Quibus etiam diebus hæc a nobis perscripta sunt. » Hujus autem libri mentionem facit Clemens Alexandrinus in opere suo *De Pascha*. Quod quidem ut conscriberet, Melitonis librum causam sibi præbuisse testatur. Jam vero in eo libro quem imperatoris nuncupavit, hæc illo regnante adversus Christianos gesta esse refert : « Quod enim, inquit, nunquam antea factum fuerat, persecutionem nunc patitur piorum hominum genus, novis per Asiam decretis exagitatum. Impudentissimi namque delatores et alienarum opum cupidi, ex imperialibus editis occasionem nacti, palam diu noctuque grassantur spolianteque homines innoxios. » Et paulo post : « Quod si, inquit, hæc tuo jussu fiant, recte atque ordine facta sunt. Neque enim fieri potest, ut justus princeps aliquid unquam injuste constituat : et nos libenti animo ejusmodi mortis præmium ferimus. Unum illud a te petimus, ut cum hujusmodi pertinacia perditos homines per te ipse prius examina-veris, tum deinde pro tua æquitate statuas, utrum supplicio ac morte affici, an salvi et securi degere mereantur. Sin vero illud consilium atque edictum plane inauditum, quod neque adversus barbaros hostes sanciri decuerat, nunquam a te profectum est, obsecramus te multo magis, ne nos hujusmodi publico latrocinio diutius vexari permittas. » Paucis deinde interjectis hæc subjungit : « Hæc enim, inquit, philosophiæ secta quam prostemur, prius quidem vixit apud 148 barbaros. Postea vero cum provinciis imperii tui illuxisset, principatu magni

nem hanc scripsisset Melito, mentionem illius procul dubio fecisset hoc loco; et pro verbis illis μετὰ τοῦ παιδός, dixisset omnino μετὰ τοῦ ἀδελφοῦ. Nam L. Aurelius frater fuit adoptivus D. Marci. Cum igitur solum Marci Antonini filium, Commodum videlicet, hic commemoret Melito, optetque ut cum illo quam diutissime imperet Marcus, manifestum est, ut dixi, hunc *Apologeticum* post mortem L. Veri Marco oblatum fuisse. Proinde in Eusebii *Chronico* recte id refertur anno x Marci Antonini, anno scilicet post mortem L. Veri. Antonino, inquit, imp. Melito Asiæ Sardiensis episcopus *Apologeticum pro Christianis tradidit*. Cum Eusebii *Chronico* consentit auctor *Chronici Alexandrini*, qui etiam hoc addit, Marcum Antoninum Melitonis aliorumque Christianorum antistitem supplicationibus permotum, scripsisse epistolam ad Commune Asiæ, qua vetabat ne quis imposterum Christianos religionis suæ causa calumniaretur. Exstat hæc epistola supra in cap. 13 hujus libri. Ac laudandus est quidem auctor illius *Chronici*, quippe qui recte animadverterit, epistolam illam non Antonino Pio, ut Eusebius crediderat, sed Marco potius esse tribuendam. In eo tamen fallitur, quod eandem epistolam anno decimo principatus M. Antonini scriptam esse existimavit. Scripta est enim anno primo ejus imperii, ut colligitur ex anno xv tribunitiæ potestatis in eadem epistola prænotato.

Illius Augusti, qui unus ex majoribus tuis fuit, A
 faustum prosperumque imperio Romano omen ex-
 stitit. Ex eo siquidem tempore maximis incremen-
 tis aucta est majestas imperii Romani: cujus tu
 haeres ac successor, aspirantibus omnium votis, po-
 titus es potterisque deinceps una cum filio; si modo
 sectam illam, quæ cum imperio educata, et cum
 Augusto simul inchoata est, et quam majores tui
 una cum cæteris religionibus coluerunt, tueri velis.
 Porro religionem nostram bono publico adolevisse
 una cum imperio quod feliciter cæptum fuerat, il-
 lud certissimo argumento est, quod jam inde a prin-
 cipatu Augusti nihil adversi, sed contra omnia
 prospera et magnifica ex animi sententia votoque
 omnium contigerunt. Soli ex omnibus Nero ac Do-
 mitianus, malevolorum quorundam consiliis indu-
 cti, religionem nostram criminari studuerunt. A
 quibus deinceps falsa illa adversum nos calumnia
 manavit ad posteros, ut mos est vulgi, absque ullo
 judicio hujusmodi rumoribus fidem-adhibere. Ve-
 rum imperitiam illorum correxerunt piissimi paren-
 tes tui, frequentibus rescriptis objurgantes eos qui
 adversus religionis nostræ homines novi aliquid
 moliti essent. Inter quos avus tuus Adrianus, cum
 aliis pluribus, tum Fundano Asiæ proconsuli litte-
 ras dedit. Pater quoque tuus, quo tempore cuncta
 simul cum ipso administrabas, scripsit ad civitates
 ne contra nos tumultus concitarent: nominatim ad
 Larissæos, ad Thessalonicenses, ad Athenienses, ad
 universos denique Græcos. Te vero, quippe qui
 idem quod illi de nobis sentias, imo etiam longe
 humanius atque sapientius, tanto magis confidimus
 omnia esse facturum quæ rogamus. » Hæc in supra-
 dicto Melitonis libro leguntur. Idem in excerptis ab
 ipso compositis, universos Veteris Testamenti li-
 bros qui omnium consensu recepti sunt, statim in
 principio operis recenset. Quem quidem indicem
 hoc loco apponere necessarium putavi. Sic autem
 habet ad verbum: « Melito Onesimo fratri salutem.
 Cum pro amore ac studio tuo erga verbum Dei, sæ-
 pius a me postula-veris, ut excerpta quædam ex Lege
 et Prophetis quæ ad Servatorem et ad universam fi-
 dem nostram pertinent, tibi componerem; cumque
 libros Veteris 149 Testamenti accurate cognoscere
 concupiveris, quot numero et quo sint ordine con-
 scripti, id perficere omni studio laboravi. Scio quippe

(48) *Μόνοι πάντων . . . Νέρων και Διοκλιανός.*
 Idem scribit Tertullianus in *Apologetico*, cap. 5:
*Reperietis, inquit, primum Neronem in hanc a-c-ti-
 tum maxime Romæ orientem Cæsariano gladio fero-*
cisse. Et paulo post: *Tentaverat et Domitianus, por-*
tio Neronis de crudelitate. Quibus hæc subjungit:
Cæterum de tot exinde principibus ad hodiernum,
edite aliquem debellatorem Christianorum. Quales
ergo leges istæ, quas adversus nos soli exercent im-
pii, injusti, turpes, truces, vani, dementes? quas
Trajanus ex parte frustratus est: quas nullus Adria-
nus, nullus Pius, nullus Verus impressit.

(49) *Ὁ δὲ πατήρ σου.* Rescriptum quidem An-
 tonini Pii pro Christianis hodie non exstat. Sed
 ejus mentio fit in rescripto M. Aurelii Antonini ad
 civitates Asiæ, quod supra retulit Eusebius cap. 13
 hujus libri. Porro hunc locum ita scribi mallet:

και συναρξαμένην Αὐγούστῳ φιλοσοφίαν· ἦν και
 οἱ πρόγονοί σου πρὸς ταῖς ἄλλαις θρησκείαις ἐτίμη-
 σαν. Καὶ τοῦτο μέγιστον τεκμήριον τοῦ πρὸς ἀγαθοῦ
 τὸν καθ' ἡμᾶς λόγον συναρξάσαι τῇ καλῶς ἀρξαμένη
 βασιλείᾳ, ἐκ τοῦ μηδὲν φαῦλον ἀπὸ τῆς Αὐγούστου ἀρ-
 χῆς ἀπαντῆσαι, ἀλλὰ τὸναντίον ἅπαντα λαμπρὰ και
 ἐνδοξα κατὰ τὰς πάντων εὐχάς. Μόνοι πάντων ἀνα-
 πεισθέντες ὑπὸ τινων βασιλέων ἀνθρώπων, τὸν καθ'
 ἡμᾶς ἐν διαβολῇ καταστῆσαι λόγον ἠθέλησαν Νέρων
 και Διοκλιανός (48)· ἀπ' ὧν και τὸ τῆς συκοφαντίας
 ἀλόγι συνηθεία περὶ τοὺς τοιοῦτους βῦθιαι συμβεβη-
 κε ψεύδος. Ἀλλὰ τὴν ἐκείνων ἀγνοίαν οἱ σοὶ εὐσεβεῖς
 πατέρες ἐπληρωθῶσαντο, πολλάκις πολλοὺς ἐπιπλή-
 ξαντες ἐγγράφων, ὅσοι περὶ τούτων νεωτερίσαι ἐτόλ-
 μησαν. Ἐν οἷς ὁ μὲν πάππος σου Ἀδριανός, πολλοὺς
 μὲν και ἄλλοις, και Φουνδάνῳ δε τῷ ἀνθυπάτῳ ἡγου-
 μένῳ τῆς Ἀσίας γράφων φαίνεται· ὁ δε πατήρ
 σου (49), και σοὺ τὰ σύμπαντα διοικούντος αὐτῷ, ταῖς
 πόλεσι περὶ τοῦ μηδὲν νεωτερίζειν περὶ ἡμῶν ἐγρα-
 ψεν· ἐν οἷς και πρὸς Λαρισσαίους, και πρὸς Θεσσαλο-
 νικεῖς και Ἀθηναίους, και πρὸς πάντας Ἑλληνας. Σὲ
 δὲ και μᾶλλον περὶ τούτων τὴν αὐτὴν ἐκείνοις ἔχοντα
 γνώμην (50), και πολὺ γε φιλανθρωποτέραν και φιλο-
 σοφωτέραν, πεπεισμένα πάντα πράσσειν ὅσα σου δεό-
 μεθα. » Ἀλλὰ ταῦτα μὲν ἐν τῷ δηλωθέντι τέθειται
 λόγῳ. Ἐν δὲ ταῖς γραφείσαις αὐτῷ ἐκλογαῖς, ὁ αὐτὸς
 κατὰ τὸ προοίμιον ἀρχόμενος τῶν ὁμολογουμένων τῆς
 Παλαιᾶς Διαθήκης Γραφῶν ποιεῖται κατάλογον· ὃν και
 ἀναγκαῖον ἐνταῦθα καταλεῖξει ἡγοῦμεθα, ἔχοντα ἐπὶ
 λέξεως οὕτως: « Μελίτων Ὀνησίμῳ τῷ ἀδελφῷ χαί-
 ρειν. Ἐπειδὴ πολλάκις ἤξίωσας σπουδῇ τῇ πρὸς τὸν
 λόγον χρώμενος, γενέσθαι σοὶ ἐκλογὰς ἐκ τε τοῦ νό-
 μου και τῶν προφητιῶν περὶ τοῦ Σωτῆρος και πάσης
 τῆς πίστεως ἡμῶν, ἐτι δε και μαθεῖν τὴν τῶν πα-
 λαιῶν βιβλίων ἐβουλήθης ἀκριβείαν, πόσα τὸν ἀρι-
 θμὸν και ὅποια τὴν τάξιν εἶεν, ἐσπούδασα τὸ τοιοῦτο
 πράξει, ἐπιστάμενός σου τὸ σπουδαῖον περὶ τὴν πί-
 στιν, και φιλομαθὲς περὶ τὸν λόγον, ὅτι τε μάλιστα
 πάντων πόθῳ τῷ πρὸς θεὸν ταῦτα προκρίνεις, περὶ
 τῆς αἰωνίου σωτηρίας ἀγωνιζόμενος. Ἀνεβθῶν οὖν εἰς
 τὴν ἀνατολήν, και ἕως τοῦ τόπου γενόμενος ἐνθα
 ἐκηρύχθη και ἐπράχθη, και ἀκριβῶς μαθὼν τὰ τῆς
 Παλαιᾶς Διαθήκης βιβλία, ὑποτάξας ἐπεμψά σοι· ὧν
 ἐστι τὰ ὀνόματα· Μωϋσέως πέντε, Γένεσις, Ἐξόδος,
 Λευιτικόν, Ἀριθμοὶ (51), Δευτερονόμιον Ἰησοῦς
 Ναυῆ, Κριταί, Ρούθ· Βασιλειῶν τέσσαρα· Παραλει-
 ὁ δε πατήρ σου, και σοὺ τὰ πάντα συνδιοικούντος
 αὐτῷ.

(50) *Σὲ δὲ και μᾶλλον περὶ τούτων τὴν αὐτὴν
 ἐκείνοις ἔχοντα γνώμην.* His verbis Melito designa-
 re videtur epistolam M. Antonini, ad Commune Asiæ
 datam pro Christianis, in qua inter cætera leguntur
 hæc verba: *Και ἐμοὶ δὲ περὶ τῶν τοιοῦτων
 πολλοὶ ἐστήμαναν· οἷς ὅθ' και προέγραφα κατακολου-
 θῶν τῇ τοῦ πατρὸς μου γνώμῃ.*

(51) *Λευιτικόν, Ἀριθμοί.* In nostris codicibus
 Mazarij, Meli. et Fuk., necnon apud Nicephorum,
 inverso ordine legitur Ἀριθμοί, Λευιτικόν. Atque
 ita Rufinus in suis exemplaribus scriptum inven-
 rat ut ex versione ejus apparet. *Moyse libri quin-*
que: Genesis, Exodus, Numeri, Leviticus, Deutero-
nomium. Sic enim legitur in vetustissimo codice
 Parisiensis Ecclesiæ.

πομένων δύο Ψαλμῶν Δαβίδ· Σολομώνος Παροιμίαι, ἡ καὶ Σοφία (52), Ἐκκλησιαστής, Ἄσμα ἁσμάτων. Ἰώδ· Προφητῶν, Ἡσαίου, Ἰερεμίου· τῶν δώδεκα ἐν μονοβίβλῳ· Δανιήλ, Ἰεζεκιήλ, Ἐσδρας. Ἐξ ὧν καὶ τὰς ἐκλογὰς ἐποιήσαμην, εἰς ἕξ βιβλία διελῶν. » Καὶ τὰ μὲν τοῦ Μελίτωνος τοσαῦτα.

fuerunt, Veteris Testamenti libros diligenter didici, eorumque indicem infra subjectum ad te misi. Est autem ejusmodi : Mosis libri quinque, Genesis, Exodus, Leviticus, Numeri, Deuteronomium; Jesus Nave; Judices; Ruth; Regnorum libri quatuor; Paralipomenon duo; Psalmi Davidis; Salomonis Proverbia, quæ et Sapientia, Ecclesiastes, Canticum canticorum; Job; Prophetarum, Isaia, Jeremia, et duodecim prophetarum liber unus; Daniel; Ezechiel; Esdras. Ex his igitur excerpta collegi, quæ in sex libros a me distributa sunt. » Sed de Melitonis scriptis hactenus.

ΚΕΦΑΛΑΙΟΝ ΚΖ'.

Περὶ Ἀπολλινάρου τοῦ τῆς Ἱεραπολιτῶν Ἐκκλησιαστικῆς ἐπισκόπου (Nic. H. E. iv, 41).

Τοῦ δὲ Ἀπολλινάρου (53) πολλῶν παρὰ πολλοῖς σωζομένων, τὰ εἰς ἡμᾶς ἐλθόντα ἐστὶ τὰδε· Λόγος ὁ πρὸς τὸν προσηρημένον βασιλέα, καὶ Πρὸς Ἕλληνας συγγράμματα πέντε. Καὶ Περὶ ἀληθείας πρῶτον καὶ δεύτερον. Καὶ Πρὸς Ἰουδαίους πρῶτον καὶ δεύτερον (53'). Καὶ ἂ μετὰ ταῦτα συνέγραψε Κατὰ τῆς Φρυγῶν αἰρέσεως, μετ' οὐ πολὺν καινοτομηθείσης (54) χρόνον· τότε γὰρ μὴν ὡς περὶ ἐκφύειν ἀρχομένης, ἐτι τοῦ Μοντανοῦ ἅμα ταῖς αὐτοῦ ψευδοπροφητικαῖς ἀρχαῖς τῆς παρεκτροπῆς ποιουμένου. Τοσαῦτα καὶ περὶ τοῦδε λακτέον.

ΚΕΦΑΛΑΙΟΝ ΚΠ'.

Περὶ Μουσάνου καὶ ὧν οὗτος συνέγραψατο (Nic. H. E. iv, 41).

Καὶ Μουσάνου δὲ, ὃν ἐν τοῖς φθάσασι κατελέξαμεν, C φέρεται τις ἐπιστρεπτικώτατος λόγος (55) Πρὸς τι-

(52) Ἡ καὶ Σοφία. Hunc locum restitimus ex fide veterum codicum, Regii, Maz., Med., Fuk. et Saviliani, quibus subscribit etiam Nicephorus Σολομώνος Παροιμίαι, ἡ καὶ Σοφία. Sed et Rufinus hanc lectionem confirmat, ita vertens : Salomonis Proverbia, quæ et Sapientia. Certe veteres pene omnes Proverbia Salomonis, Sapientiam vocabant; interdum et Sapientiam Panareton. Vide quæ supra notavimus ad cap. 22. Dionysius Alexandrinus : Ὅτι Κύριος δίδωσι σοφίαν, καὶ ἀπὸ προσώπου αὐτοῦ γινώσκεις καὶ συνέσεις, ὡς ἡ Σοφία βιβλὸς ἐμήνυσε. Quæ Dionysii verba referuntur in cap. 28 Calenæ in Job. Auctor Itinerarii Hierosolymitani : Ibi etiam constat cubiculus, in quo Salomon sedit et Sapientiam descripsit.

(53) Τὸν δὲ Ἀπολλινάρου. In manuscriptis codicibus Maz., Med. et Fuk. nulla hoc loco sit capitulum distinctio. Sed caput hoc 27, quod est de Apollinare, et sequens caput, quod est de Musano, attribuitur capiti 26, cujus titulus est hic in manuscriptis codicibus : Περὶ Μελίτωνος, καὶ ὧν αὐτὸς ἐμνήμησεν Ἀπολλινάρου καὶ Μουσάνου. Quam distinctionem secutus est etiam Rob. Stephanus in contextu hujus libri. Nam in indice quidem capitulorum qui præfixus est huic libro, Regium codicem secutus, tria hæc capita distinxerat; unum scilicet de Melitone, aliud de Apollinare, aliud de Musano. In ipso autem corpore seu contextu libri, Medicæum secutus codicem, quem in capitulorum numeris ad marginem libri notandis semper sequi solet, nullam hoc loco capitulum distinctionem apposuit, sed tria capita in unum contulit, quod est de Melitone. Nos, Regii codicis auctoritatem secuti, tria hæc capita distinximus, quod etiam ante nos fecerant typographi Genevenses. Certe Regius codex, non solum in indice capitulorum qui libro præ-

quanto fidei ardore, et quanta discendi cupiditate flagres; teque præcipue ob amorem Dei ista omnibus rebus anteferre, pro comperto habeo, et æternæ salutis obtinendæ causa decertare. Ego igitur cum in Orientem profectus essem, et ad locum ipsum pervenissem, in quo hæc et prædicata et gesta olim fuerunt, Veteris Testamenti libros diligenter didici, eorumque indicem infra subjectum ad te misi. Est autem ejusmodi : Mosis libri quinque, Genesis, Exodus, Leviticus, Numeri, Deuteronomium; Jesus Nave; Judices; Ruth; Regnorum libri quatuor; Paralipomenon duo; Psalmi Davidis; Salomonis Proverbia, quæ et Sapientia, Ecclesiastes, Canticum canticorum; Job; Prophetarum, Isaia, Jeremia, et duodecim prophetarum liber unus; Daniel; Ezechiel; Esdras. Ex his igitur excerpta collegi, quæ in sex libros a me distributa sunt. » Sed de Melitonis scriptis hactenus.

B

CAPUT XXVII.

De Apollinare Hierapolitanæ Ecclesiæ episcopo.

Apollinaris vero, licet penes multos multa existant opera, hæc tamen sola ad nos pervenerunt : Oratio ad supradictum imperatorem; Adversus gentiles libri quinque; De veritate duo; duo item Adversus Judæos; et alii quos postmodum scripsit Contra Cataphrygum hæresim, quæ quidem non longe postea maximos tumultus excitavit : tunc temporis primum enasci cœperat, Montano eum falsis vatibus suis adhuc erroris sui fundamenta jacente. Atque hæc de Apollinare dicenda habuimus.

CAPUT XXVIII.

De Musano et ejus scriptis.

Sed et Musani, cujus in superioribus mentionem fecimus, elegantissimus quidam exstat liber Ad-

fixus est, verum etiam in corpore tria hæc capita distinguit, modicis intervallis inter finem unius capituli et alterius initium relictis. Sed et Rufinus hæc tria capitula sejunxit. Cæterum, etsi in codice Mazarino nulla sit hoc loco novi capituli distinctio, ad latus tamen ascripta sunt hæc verba eadem manu : Περὶ Ἀπολλινάρου. Et paulo post ad illa verba καὶ Μουσάνου δέ, scriptum est in margine Περὶ Μουσάνου.

(53') Καὶ πρὸς Ἰουδαίους πρῶτον καὶ δεύτερον. Absunt hæc a nostris codicibus Maz., Med. et Fuk. Sed neque Rufinus ea in exemplaribus suis legerat, ut ex versione ejus apparet : sed nec Hieronymus in libro De scriptoribus ecclesiasticis, ubi omnes Apollinaris libros recenset, hujus libri contra Judæos mentionem facit. Nicephorus tamen ejus operis meminit.

D (54) Μετ' οὐ πολὺν καινοτομηθείσης. Christophorus vertit : Quæ non multo post tempore de integro renovata. Quam interpretationem probare non possum. Langus vero et Musculus fere eundem sensum ambo secuti sunt. Sic enim Langus : Et quæ præterea adversus Phrygum hæresim composuit, quæ non multo post res novas in Ecclesiam induxit. Musculus vero in hunc modum, quæ non multo post tempore inolecere cepit. Possis etiam ita vertere, quæ non multo postea apertius publicata est.

(55) Ἐπιστρεπτικώτατος λόγος. Musculus et Christophorus Rufini interpretationem secuti verterunt elegantissimus. Mihi tamen magis placet interpretari acerimum, vehementissimum; possis etiam vertere objurgatorium. Idem enim est ἐπιστρεπτικός, ac νοθετικός. Nicephorus vero cum ea vox ipsi displiceret, ἀποστρεπτικός pro ea substituit, minus recte.

quosdam fratres, qui ad Encratitarum hæresim desciverant : quæ tunc primum exorta novum quemdam ac perniciosum errorem orbi invexit. Hujus sectæ auctorem fuisse perhibent Tatianum.

150 CAPUT XXIX.

De Tatiano et ejus hæresi.

Eum ipsiŭm cujus verba superius adduximus, de admirabili illo Justino, ubi etiam ejusdem martyris discipulum eum fuisse retulimus. Docet hoc Irenæus in primo *Contra hæreses* libro, de Tatiano simul ejusque hæresi scribens verbis : « A Saturnino, inquit, et Marcione profecti qui vocantur *Continentes*, docuerunt non contrahendum esse matrimonium, reprobantes scilicet primitivum illud opificium Dei, et tacite accusantes Deum, qui masculinum et feminam condidit ad propagationem generis humani. Induxerunt etiam abstinentiam ab esu eorum quæ animata appellant, ingratos se exhibentes erga eum qui universa creavit Deum. Negant etiam primi hominis salutem. Atque hoc nuper apud illos excogitatum est, Tatiano quodam omnium primo hujus impietatis auctore. Qui Justinus auditor, quandiu quidem cum illo versatus est, nihil ejusmodi protulit. Post martirium autem illius, ab Ecclesia se abrumpens, doctoris arrogantia elatus ac tumidus, tanquam præstantior cæteris, novam quamdam formam doctrinæ conflavit : *Æonas* invisibiles commentus perinde ac Valentinus : asserens quoque cum Saturnino et Marcione, matrimonium nihil aliud esse quam corruptionem ac stuprum. Nova præterea argumenta ad subvertendam Adami salutem excogitans. » Hæc Irenæus de hæresi, quæ tunc viguit, Encratitarum. Non multo vero postea Severus quidam, cum supradictæ hæresi robur ac vires addidisset, in causa fuit, ut illius sectæ homines ex ipsius vocabulo Severiani

(56) *Εισάγουσαν ἐν τῷ βίῳ*. Nostri codices Maz., Med. et Fuk. scriptum habent *εἰσάγουσαν τῷ βίῳ* absque præpositione, quod mihi videtur elegantius. Codex quoque Savillii præpositionem non habet.

(57) *Ἡς παρεκτροπῆς*. Ab his verbis in codice Mazarino incipit caput 29. Quod quidem caput non 29, sed 27, in illo codice nominatur, ob rationem quam supra dixi.

(58) *Ἀπὸ Σατορνίνου*. Sic legitur in codice Maz., Med., Fuk. et Saviliano, necnon apud Nicephorum. Epiphanius et Theodoritus *Saturnilium* vocant. Hegesippus quoque hæreticos ab eo cognominatos Saturnilianos dixit supra in cap. 22.

(59) *Καὶ τοῦτο ἔνν ἐξευρέθη*. Jam supra monuimus, nūn apud Græcos interdum idem valere ac *super*. Ita etiam hoc in loco sumitur ab Irenæo.

(60) *Οἰήματι διδασκάλου ἐπαρθεῖς*. Hieronymus in libro *De scriptoribus ecclesiasticis* vertit *inflatus eloquentiæ tumore*. Itaque Hieronymus *διδασκάλου magistrum eloquentiæ* hic intellexit, cujusmodi fuisse Tatianum, priusquam ad Christi fidem transisset, supra ex Theodorito et Eusebio notavimus. Quibus etiam addi potest Victor, Capuanus episcopus, in præfatione ad *Harmoniam evangelicam* Ammonii atque Tatiani. Verum hoc in loco *doctorem ecclesiasticum* intelligi malim. Quod confirmant sequen-

τας αὐτῷ γραφεῖς ἀδελφούς, ἀποκλίναντας ἐπὶ τῶν λεγομένων Ἐγκρατιτῶν αἵρεσιν, ἄρτι τότε φύειν ἀρχομένην, ξένην τε καὶ φθοριμαίαν ψευδοδοξίαν εἰσαγούσαν ἐν τῷ βίῳ (56), ἥς παρεκτροπῆς (57) ἀρχηγὸν καταστήσαι Τατιανὸν λόγος ἔχει.

ΚΕΦΑΛΑΙΟΝ ΚΘ΄.

Περὶ τῆς κατὰ Τατιανὸν αἵρέσεως
(Nic. H. E. iv, 41).

Ὁ ἡ μικρῶ πρόσθεν τὰς περὶ τοῦ θαυμασίου Ἰουστίνου παρατεθείμεθα λέξεις, μαθητὴν αὐτὸν ἱστοροῦντες τοῦ μάρτυρος. Διηλοῖ δὲ τοῦτο Εἰρηναῖος ἐν τῷ πρώτῳ τῶν *Πρὸς τὰς αἵρέσεις*, ὁμοῦ τὰ τε περὶ αὐτοῦ καὶ τῆς κατ' αὐτὸν αἵρέσεως οὕτω γράφων : « Ἀπὸ Σατορνίνου (58) καὶ Μαρκιωνος οἱ καλούμενοι Ἐγκρατεῖς ἀγαμίαν ἐκήρυξαν, ἀθετοῦντες τὴν ἀρχαίαν πλάσιν τοῦ Θεοῦ, καὶ ἡρέμα κατηγοροῦντες τοῦ ἄρρεν καὶ θήλυ εἰς γένεσιν ἀνθρώπων πεποιηκῶτος καὶ τῶν λεγομένων παρ' αὐτοῖς ἐμφύχων ἀποχὴν εἰσηγήσαντο, ἀχαριστοῦντες τῷ πάντα πεποιηκῶτι Θεῷ : ἀντιλέγουσι τε τῇ τοῦ πρωτοπλάστου σωτηρίᾳ. Καὶ τοῦτο νῦν ἐξευρέθη (59) παρ' αὐτοῖς, Τατιανῶ τινος πρώτως ταύτην εἰσενέγκαντος τὴν βλασφημίαν : ὃς Ἰουστίνου ἀκροατῆς γεγωνῶς, ἐφόσον μὲν συνῆν ἐκείνῳ, οὐδὲν ἐξέφηνη τοιοῦτον, μετὰ δὲ τὴν ἐκείνου μαρτυρίαν ἀποστὰς τῆς Ἐκκλησίας, οἴηματι διδασκάλου ἐπαρθεῖς (60) καὶ τυφωθεὶς ὡς διαφέρων τῶν λοιπῶν, ἴδιον χαρακτήρα διδασκαλείου συνεστήσατο, Αἰωνάς τινας ἀοράτους ὁμοίως τοῖς ἀπὸ Οὐαλεντίνου μυθολογήσας : τὸν γάμον τε, φθορὰν καὶ πορνείαν παραπλησίως Μαρκίωνι καὶ Σατορνίνῳ ἀναγορεύσας, τῇ δὲ τοῦ Ἀδάμ σωτηρίᾳ παρ' ἑαυτοῦ τὴν αἰτιολογίαν (61) ποιησάμενος. » Ταῦτα μὲν ὁ Εἰρηναῖος τότε : μικρῶ δὲ ὕστερον Σεουήρος (62) τις ὄνομα, κρατύνας τὴν προδεδηλωμένην αἵρεσιν, αἴτιος τοῖς ἐξ αὐτῆς ὠρμημένοις τῆς ἀπ' αὐτοῦ παρηγμένης Σεουηριανῶν προσηγορίας γέγονε. Χρῶνται μὲν οὖν οὔτοι Νόμῳ καὶ Προφήταις καὶ Εὐαγγελίοις, ἰδίως ἐρμηνεύοντες τῶν ἱερῶν τὰ νοήματα Γραφῶν : βλασφη-

ῖα Irenæi verba, ἴδιον χαρακτήρα διδασκαλείου συνεστήσατο.

(61) *Τὴν αἰτιολογίαν*. Ad oram codicis Maz. adornatum est eadem manu : Gr. ἀντιλογία. Quæ nota indicat, in aliis exemplaribus scribi ἀντιλογία. Quam lectionem confirmat vetus interpretes Irenæi. Certe Irenæus paulo ante de Encratitis ita dixit, ἀντιλέγουσι δὲ τῇ τοῦ Ἀδάμ σωτηρίᾳ. Rufinus tamen vulgatam lectionem, iueter. In codice Fuk. scriptum invenit τῇ δὲ τοῦ Ἀδάμ σωτηρίᾳ παρ' ἑαυτοῦ ἀπαγορεύσας. Savil. vero ad oram sui libri ita emendavit, σωτηρίᾳ ἀπαγορεύσας, παρ' ἑαυτοῦ τὴν αἰτιολογίαν ἐποίησατο. Quam conjecturam probare nullo modo possum. Porro verbum illud ἀπαγορεύσας, quod in Fuk. et Savillii libris habetur, huc translatum est ex præcedenti linea, ubi legitur τὸν γάμον τε φθορὰν καὶ πορνείαν παραπλησίως ἀναγορεύσας. Illic enim pro verbo ἀναγορεύσας, codex Med. habet ἀπαγορεύσας. Et ad oram codicis Mazar. adnotatum est eadem manu Gr. ἀπαγορεύσας.

(62) *Σμικρῶ δὲ ὕστερον Σεουήρος*. Epiphanius hunc Severum antiquiorem facit Tatiano : male, ut ex hoc Eusebii loco convincitur. Certe Irenæus nullam hujus Severi mentionem facit. Recte ergo Theodoritus in libro primo *Hæreticarum fabularum*, Severum Tatiano postposuit.

μούντες δὲ Παῦλον τὸν ἀπόστολον, ἀθετοῦσιν αὐτοῦ τὰς Ἐπιστολάς, μὴδὲ τὰς Πράξεις τῶν ἀποστόλων καταδεχόμενοι· ὁ μὲντοι γε πρότερος αὐτῶν ἀρχηγὸς ὁ Τατιανὸς συνάφειάν τινα καὶ συναγωγὴν οὐκ οἶδ' ὅπως τῶν Εὐαγγελίων συνθεῖς, τὸ Διὰ τεσσάρων (63) τοῦτο προσωνόμασεν· ὁ καὶ παρὰ τισιν εἰσέτι νῦν φέρεται. Τοῦ δὲ Ἀποστόλου φασὶ τολμήσαι τινας αὐτὸν μεταφράσαι φωνάς, ὡς ἐπιδοξοθούμενον αὐτῶν τῆν φράσεως σύνταξιν. Καταλέλοιπε δὲ οὗτος πολὺ τι πλῆθος συγγραμμάτων. Ὅν μάλιστα παρὰ πολλοῖς μνημονεύεται διαβόητος αὐτοῦ λόγος, ὁ πρὸς Ἑλλήνας, ἐν ᾧ καὶ τῶν ἀνέκαθεν χρόνων μνημονεύσας, τῶν παρ' Ἑλλήσιν εὐδοκίμων ἀπάντων προγενέστερον Μωϋσεῶα τε καὶ τοὺς Ἑβραίων προφήτας ἀπέφηεν, ὅς δὴ καὶ δοκεῖ τῶν συγγραμμάτων ἀπάντων αὐτοῦ κάλλιστός τε καὶ ὠφελιμώτατος ὑπάρχειν. Κατὰ μὲν κατὰ τοῦδε, τοιαῦτα ἦν (64).

Moysem et cæteros Hebræorum prophetas, omnibus res fuisse convincti. Qui quidem liber, omnium lissimus videtur. Sed de his haecenus.

ΚΕΦΑΛΑΙΟΝ Δ'.

Περὶ Βαρδησάνου τοῦ Σύρου, καὶ τῶν φερομένων αὐτοῦ λόγων (Nic. H. E. iv, 16, 17).

Ἐπὶ δὲ τῆς αὐτῆς βασιλείας πληθουσῶν (65) τῶν αἰρέσεων ἐπὶ τῆς μέσης τῶν ποταμῶν (66), Βαρδησάνης ἱκανώτατός τις ἀνήρ, ἐν τε τῇ Σύρων φωνῇ διαλεκτικώτατος, πρὸς τοὺς κατὰ Μαρκίωνα καὶ τινὰς ἑτέρους διαφόρων προῖσταμένους δογμάτων, δια-

A dicerentur. Hi Legem quidem et Prophetas cum Evangeliiis admittunt, sed proprio quodam sensu sacras Scripturas exponunt. Pålulum autem apostolum maledictis impetentes, Epistolae ejus repudiant, ac ne apostolorum quidem Actus suscipiunt. Cæterum primus eorum auctor atque institutor Tatianus, catenam et collectionem nescio quam Evangeliorum contexit, quam Διὰ τεσσάρων, hoc est, Evangelium ex quatuor Evangeliiis compositum, nominavit, quod opus a quibusdam etiamnum habetur. Aiunt etiam nonnulli, ausum illum esse **151** dicta Pauli apostoli elegantioribus verbis exprimere, utpote qui compositionem verborum illius corrigere studeret. Maximum certe librorum numerum ab eo relictum esse constat. Ex quibus præcipue multorum testimonio laudatur insignis ille *Adversus Gentiles* liber, in quo, repetitis prioris ævi temporibus qui apud Græcos celeberrimi exsisterunt, vetustio quos ille scripsit, elegantissimus simul atque uti-

CAPUT XXX.

De Bardesane Syro et de libris ejus qui supersunt.

Porro ejusdem imperatoris temporibus, cum hæreses numero quamplurimæ exstitissent in Mesopotamia, Bardesanes quidam, vir disertissimus Syriaco sermone, et acerrimus in disputando, adversus Marcionem aliosque variarum opinionum

(63) *Τὸ Διὰ τεσσάρων*. Exstat hodieque hoc opus Tatiani cum *Harmonia Evangeliorum* Ammonii Alexandrini in tomo VII *Bibliothecæ Patrum*, ut observavit Baronius ad annum Christi 174. Epiphanius in hæresi xlii hoc opus Tatiani a quibusdam dicit vocari *Evangelium secundum Hebræos*. Sed fallitur aut ipse Epiphanius, aut ii qui ita sentiebant. Etenim Evangelium illud secundum Hebræos antiquius est Tatiano. Quippe Hegesippus, qui aliquot annis Tatianum antecessit, Evangelii secundum Hebræos mentionem fecerat, ut scribit Eusebius supra cap. 22. Papias quoque historiam quamdam ex eodem Hebræorum Evangelio petitam, in suis libris narraverat, teste Eusebio in fine libri tertii. Denique multa citantur ab Hieronymo ex Evangelio Hebræorum, quæ hodie non leguntur in illo Evangelio Tatiani. In eo quidem consentiebant duo hæc Evangelia, quod genealogiam Christi expunxerant. Nam de Hebræorum Evangelio id diserte testatur Epiphanius in hæresi Nazaræorum. De Tatiani autem Evangelio idem ait Theodorus in libro primo *Hæreticarum fabularum*. Porro quod scribit Hieronymus in epistola ad Algasiam, Theophilum Antiochenum episcopum quatuor evangelistarum dicta in unum corpus compegisse, vereor ne memoria lapsus sit, Theophilo tribuens quod Tatiano competebat. Potuit tamen etiam Theophilus ejusmodi opus elaborare. Nam et Ammonius Alexandrinus Evangelium Διὰ τεσσάρων composuit, insertis in Matthæi Evangelium reliquorum trium evangelistarum excerptis, ut testatur Eusebius in epistola ad Carpianum, quam Evangeliorum canonibus præfixit. De hoc Tatiani Evangelio sensit B. Ambrosius in *proœmium Lucæ*, cum ait de hæreticis: *Plerique etiam ex quatuor Evangelii libri in unum ea quæ venenatis putaverunt assertionibus convenientia referunt*. Cæterum quod Baronius observavit, opus hoc Tatiani quod Διὰ τεσσάρων

C vocabatur, hodie exstare in tomo VII *Bibliothecæ Patrum*, diligentius inquirendum est. Ego certe re attentius examinata tandem deprehendi, opus illud quod post Ammonii harmoniam editum esse dixi, longe differre ab Evangelio Tatiani. Quippe opus illud, sicut lectio ipsa indicat, nihil aliud est quam paraphrasis quatuor Evangeliorum, seu potius epitome eleganter conscripta ab homine catholico. At Evangelium Tatiani ipsismet evangelistarum verbis contextum fuit, resectis duntaxat iis quæ ad Davidicam Christi genealogiam spectant. Præterea in opere illo quod editum est, Christus filius David dicitur non semel. Denique tres anni prædicationis Christi in illo opere distinguuntur, cum veteres annum duntaxat unum prædicationi Christi tribuerint

(64) *Vulg. τοιαῦτα καὶ τοσαῦτα ἦν*. Absunt a nostris codicibus Maz., Med. et Fuk. hæc duæ voces καὶ τοσαῦτα.

D (65) *Πληθουσῶν*. Tres codices Maz., Med. et Fuk. πληθουσῶν habent, quod non probo.

(66) *Ἐπὶ τῆς μέσης τῶν ποταμῶν*. Post hæc verba virgulam ponunt tum scripti codices omnes, tum Nicephorus ac Rufinus. Sic enim vertit: *Per idem tempus innumeris hæresibus ubique pullulantibus et præcipue apud Mesopotamiam*, etc. Certe Tatianus a quo Encratitarum hæresis instituta est, vixit in Mesopotamia, ibique errorem suum disseminavit, ut testatur Epiphanius. Idque ex eo colligitur, quod scribit Theodorus, se plus quam ducentos Evangelii ab illo compositi codices in Ecclesiis Osdroenæ reperisse. Potest tamen hic locus etiam aliter interpungi, apposita scilicet virgula post vocem αἰρέσεων, et expuncta altera quam diximus virgula. Quam interpunctionem secutus videtur Hieronymus in *Catalogo*. Codex Regius utrobique virgulam habet.

auctores atque assertores, patria lingua dialogos A
con scripsit una cum infinitis aliis opusculis. Quos
quidem discipuli illius (habuit enim ille quamplur-
rimos auditores, utpote qui fidem nostram fortiter
assereret) ex Syriaco sermone in Græcum transtul-
erunt. In his est dialogus *De fato* ad Antoninum
scriptus, sane luculentissimus. Sed et alia multa
ex occasione persecutionis quæ tunc temporis in
nostros grassata est, scripsisse dicitur. Atque hic
primum quidem sectator fuit Valentini; postea vero
cum doctrinam illam improbavisset, et pleraque
ejus dogmata fictas esse fabulas convicisset, ipse
quidem sibi visus est ad rectiorem sententiam trans-
ivisse: vetusti tamen atque inoliti erroris sor-
des non penitus extersit. Per id etiam tempus Ec-
clesiæ Romanæ episcopus Soter vivendi finem fecit. B

Finis libri quarti Historiæ ecclesiasticæ.

λόγους συστησάμενος, τῇ οἰκείᾳ παρέδωκε γλώτ-
τη (67) τε καὶ γραφῇ, μετὰ καὶ πλείστων αὐτοῦ (68)
συγγραμμάτων· οὗς οἱ γνώριμοι (πλείστοι δὲ ἦσαν
αὐτῷ δυνατῶς τῷ λόγῳ παρισταμένῳ) ἐπὶ τὴν Ἑλ-
λῆνων ἀπὸ τῆς Σύρων μεταβέβηκασιν φωνῆς. Ἐν
οἷς ἐστὶ καὶ ὁ πρὸς Ἀντωνίνον (69) ἱκανώτατος αὐτοῦ
Περὶ εἰμαρμένης διάλογος (70), ὅσα τε ἄλλα φασὶν
αὐτὸν προφάσει τοῦ τότε διωγμοῦ συγγράψαι. Ἦν δ'
ἄρα οὗτος πρότερον τῆς κατὰ Οὐαλεντίνον σχολῆς,
καταγνοῦς δὲ (71) ταύτης, πλείστα τε τῆς κατὰ τοῦτον
μυθοποιίας ἀπελέγξας, ἐδόκει μὲν πως αὐτὸς ἑαυτῷ
ἐπὶ τὴν ὀρθοτέραν γνώμην μετατεθεῖσθαι, οὐ μὴν γε
παντελῶς ἀπεβύβησεν τὸν τῆς παλαιᾶς αἰρέσεως
ῥύπον. Ἐν τούτῳ γε μὴν καὶ ὁ τῆς Ῥωμαίων Ἐκ-
κλησίας ἐπίσκοπος Σωτὴρ τελευτᾷ.

Τοῦ τῆς Ἐκκλησιαστικῆς Ἱστορίας λόγου τε-
τάρτου τέλος.

ΕΥΣΕΒΙΟΥ
ΤΟΥ Π'ΑΜΦΙΛΟΥ
ΕΚΚΛΗΣΙΑΣΤΙΚΗΣ ΙΣΤΟΡΙΑΣ
ΛΟΓΟΣ Ε'.
—
EUSEBII PAMPHILI
ECCLESIASTICÆ HISTORIÆ
LIBER QUINTUS.

ΤΑΔΕ ΚΑΙ Η ΠΕΜΠΤΗ ΠΕΡΙΕΧΕΙ ΒΙΒΛΟΣ ΤΗΣ ΕΚΚΛΗΣΙΑΣΤΙΚΗΣ
ΙΣΤΟΡΙΑΣ 152·Ι

α'. Ὅσοι καὶ ὅπως κατὰ Οὐῆρον ἐπὶ τῆς Γαλλίας C
τὸν ὑπὲρ τῆς εὐσεβείας διεξῆλθον ἀγῶνα.
β'. Ὅς οἱ θεοφιλεῖς μάρτυρες τοὺς ἐν τῷ διωγμῷ
διαπεπτωκότας ἐθεράπευον δεξιούμενοι.

γ'. Ὅποια τῷ μάρτυρι Ἀτάλλῳ δι' ὄνειρον τῷ
γονεῖ ἐπιφάνεια.
δ'. Ὅπως οἱ μάρτυρες τὸν Εἰρηνοῦρον δι' ἐπιστο-
λῆς παρετίθητο.

(67) *Οἰκείᾳ παρέδωκε γλώττη.* In codice Maz.,
Med. et Fuk. legitur *ἰδίᾳ παρέδωκε γλώττη.*

(68) *Μετὰ καὶ πλείστων αὐτοῦ.* Codex Medicæus
et Maz., Fuk. et Savil. una voce auctiores sunt,
πλείστων ἐτέρων αὐτοῦ συγγραμμάτων· quod con-
firmat Nicephorus.

(69) *Ὁ πρὸς Ἀντωνίνον.* Hieronymus in *Cata-
logo* de Bardesane: *Scripsit infinita adversus omnes
pene hæreticos, qui aitate ejus pullulaverant. In qui-
bus clarissimus ille est et fortissimus liber, quem
M. Antonino De fato tradidit.* Dubitari tamen potest
utrum Antoninus imp. an potius aliquis ex Barde-
sanis sodalibus hic intelligatur. Neque enim verisi-
mile est. Bardesanem libros suos Syro sermone
scriptos imperatori Romano nuncupasse. Adde quod

Eusebius in libro vi *De præparatione*, Bardesanem
dialogos suos sodalibus ac familiaribus nuncupasse
significat. Ubi et luculentissimum asfert fragmen-
tum ex illo Bardesanis libro *De fato*: ex quo colli-
gitur Bardesanem in eo libro cum Philippo quodam
esse collocutum.

(70) *Ἱκανώτατος... διάλογος.* Hieronymus *for-
tissimum* vertit; Rufinus, *potentissimum*. Eodem
modo vetus interpres Irenæi in libro iii *Contra hr-
reses*, ubi de Clementis epistola ad Corinthios lo-
quitur: *Ἐπέστειλεν ἡ ἐν Ῥώμῃ Ἐκκλησία ἱκανω-
τάτην γραφῆν, vertit potentissimam epistolam.*

(71) *Καταγνοῦς δέ.* Sic in codice Medicæo, Maz.
et Fuk., rectius quam vulg. *καταγνοῦς τε*.

- ε'. *Ὡς Μάρκω Αὐρηλίω Καισαρι ταῖς τῶν ἡμετέρων εὐχαίς οὐρανόθεν ὁ Θεὸς ἐπακούσας ἔσεν.*
- ς'. *Τῶν ἐπὶ Ῥώμης ἐπισκοπευσάντων κατάλογος.*
- ζ'. *Ὡς καὶ μέχρι τῶν τότε καιρῶν διὰ τῶν πιστῶν δυνάμεις ἐνηργούντο παράδοξοι.*
- η'. *Ὅπως ὁ Εἰρηναῖος τῶν θείων μνημονεύει Γρυφῶν.*
- θ'. *Οἱ κατὰ Κόμμοδον ἐπισκοπεύσαντες.*
- ι'. *Περὶ Παρταίνου τοῦ φιλοσόφου.*
- ια'. *Περὶ Κλήμεντος τοῦ Ἀλεξανδρέως.*
- ιβ'. *Περὶ τῶν ἐν Ἱερουσολύμοις ἐπισκόπων.*
- ιγ'. *Περὶ Ῥόδωνος καὶ ἧς ἐμνημόνευσεν κατὰ Μαρκελάου διαφωνίας.*
- ιδ'. *Περὶ τῶν κατὰ Φρύγας ψευδοπροφητῶν.*
- ιε'. *Περὶ τοῦ κατὰ Βλάστον ἐπὶ Ῥώμης γενομένου σχίσματος.*
- ισ'. *Ὅσα περὶ Μορτανοῦ καὶ τῶν σὺν αὐτῷ ψευδοπροφητῶν μνημονεύεται.*
- ις'. *Περὶ Μιλτιάδου καὶ ὧν συνέταξε λόγων.*
- ιθ'. *Ὅσα καὶ Ἀπολλώνιος τοὺς κατὰ Φρύγας*

- ἀπήλεγε, καὶ τίρω ἐμνημόνευσεν.*
- ιθ'. *Σαραπῖωνος περὶ τῆς τῶν Φρυγῶν αἰρέσεως.*
- κ'. *Ὅσα Εἰρηναῖος τοῖς ἐπὶ τῆς Ῥώμης σχισματικοῖς ἐγγράφως διέλεκται.*
- κα'. *Ὅπως ἐπὶ Ῥώμης Ἀπολλώνιος ἐμαρτύρησεν.*
- κβ'. *Τίνας κατὰ τοῦσδε τοὺς χρόνους ἐπίσκοποι ἐνηνώριζοντο.*
- κγ'. *Περὶ τοῦ τότε κληθέντος ἀμφὶ τοῦ Πάσχα ζητήματος.*
- κδ'. *Περὶ τῆς κατὰ τὴν Ἀσίαν διαφωνίας.*
- κε'. *Ὅπως τοῖς πᾶσι μιὰ ψῆφος περὶ τοῦ Πάσχα συνεφωνήθη.*
- κς'. *Ὅσα τῆς Εἰρηναίου φιλοκαλας εἰς ἡμᾶς ὑπομνήματα κατήλθεν*
- κζ'. *Ὅσα καὶ τῶν λοιπῶν τῶν τηλικάδε συνημκῶτων.*
- κη'. *Περὶ τῶν τὴν Ἀρτέμιονος αἵρεσιν ἐξαργῆς προβεβλημένων, οἳ τοὺς τὸν τρόπον γεγονῶσι, καὶ ὅπως τὰς ἀγίας Γραφὰς διαφθεῖραι τετολμήκασιν.*

IN QUINTO HISTORIÆ ECCLESIASTICÆ LIBRO
HÆC CONTINENTUR.

- I. *Quot in Galliis et quomodo pro pietate occubuerint imperante Vero.*
- II. *Quemadmodum Deo dilecti martyres lapsis in persecutione manum porrigentes curationem adhibuerint.*
- III. *Cujusmodi visio martyri Attalo in somnis divinitus missa apparuit.*
- IV. *Quomodo martyres Irenæum epistola sua commendaverint.*
- V. *Quomodo M. Aurelio Cæsari Deus nostrorum precibus exauditis pluviam præstitit.*
- VI. *Enumeratio episcoporum urbis Romæ.*
- VII. *Quod ad illa usque tempora per fideles miracula patrabantur.*
- VIII. *Qualiter Irenæus divinatorum librorum mentionem fecerit.*
- IX. *Quinam episcopi fuerint Commodi principatu.*
- 153** X. *De Pantæno philosopho.*
- XI. *De Clemente Alexandrino.*
- XII. *De Hierosolymorum episcopis.*
- XIII. *De Rhodone et de Marcionitarum dissensione ab eo commemorata.*
- XIV. *De falsis prophetis Cataphrygarum.*
- XV. *De Blasti schismate quod factum est Romæ.*

- XVI. *Quæ de Montano et de falsis illius prophetis memorantur.*
- XVII. *De Milliade et de scriptis illius.*
- XVIII. *Quemadmodum Apollonius Cataphrygas consultaverit, et quorum mentionem fecerit.*
- XIX. *Serapionis sententia de Cataphrygarum hæresi.*
- XX. *Quæ Irenæus adversus schismaticos Romæ agentes conscripsit.*
- XXI. *Quomodo Apollonius Romæ martyrium passus est.*
- XXII. *Quinam eo tempore episcopi inclaruerint.*
- XXIII. *De quæstione quæ tunc temporis agitata est super Pascha.*
- XXIV. *De dissensione Ecclesiarum Asiæ.*
- XXV. *Quomodo omnes in unam eamdenque sententiam de die Paschæ concessere.*
- XXVI. *Quot Irenæus elegantis ingenii monumenta nobis reliquit.*
- XXVII. *Quot etiam cæteri qui eodem tempore floruerunt.*
- XXVIII. *De his qui Artemonis hæresim inuito sectati sunt, cujusmodi moribus præditi, et quomodo sacras Scripturas depravare ausi fuerint.*

ΠΡΟΟΙΜΙΟΝ.

Ὁ μὲν οὖν τῆς Ῥωμαίων Ἐκκλησίας ἐπίσκοπος Σωτήρ ἐπὶ ὀγδοῶν ἔτος ἠγησάμενος, τελευτᾷ τὸν βίον. Τοῦτον δωδέκατος ἀπὸ τῶν ἀποστόλων Ἐλευθερος διαδέχεται· ἔτος δ' ἦν ἑπτακαιδέκατον (72) αὐτοκράτορος Ἀντωνίνου Οὐήρου, ἐν ᾧ κατὰ τινα μέρος τῆς

(72) Ἔτος δ' ἦν ἑπτακαιδέκατον. Nescio quis ad marginem editionis Genevensis adnotavit, mendum esse in Eusebiano textu : hanc enim persecutionem factam esse anno vii Antonini Veri, ut legitur in Chronico Eusebii. Quam opinionem secutus est Blondellus in Apologia pro sententia Hieronymi de episcopis et presbyteris, cap. 8. Verum longe fallitur Blondellus ipse, et quisquis auctor est hujus adnotationis. Nam persecutio Christianorum, quæ imperante Marco grassata est, non eodem ubique tempore flagravit, nec unius anni spatio finita est. In Asia quidem primum cœpta est anno vii Marci Antonini; idque non ex edicto imperatoris, sed tumultu et concitatione populari. Exinde usque ad finem ejus imperii producta est etiam in Asia, ut

PROOEMIUM.

Igitur Sotere Romanæ urbis episcopo post octavum episcopatus annum vita functo, duodecimum ab apostolis Eleutherus in ejus locum successit. Annus tunc agebatur septimus decimus imperii Antonini Veri. Quo tempore cum in nonnullis ter-

docet Melito Sardinus episcopus in libello ad M. Antoninum his verbis : Τὸ Ῥωμαίων ηὐξήθη κράτος, οὐδ' οὐ διάδοχος εὐκτοῦτος γέγονάς τε καὶ ἔση μετὰ σοῦ παιδός, etc. Id est : Romanum crevit imperium, quod tu ex omnium voto, successorio jure obtinisti, obtinebisque deinceps cum filio tuo. Jam ergo Commodus a patre ascitus fuerat in consortium regni, cum hunc pro Christianis libellum Melito imperatori porrigebat. Quod sub finem imperii Marci Antonini contigisse constat. Quare cum post Commodum consortem imperii factum, Melito libellum suum pro Christianis Antonino imp. obtulerit; ad id usque temporis persecutio Christianorum in Asia duraverit necesse est. Ex quo apparet, ut id obiter moneam, male in Chronico Eusebii scribi,

rarum partibus violentior adversus nostros persecutio commota esset ex incursione popularium, innumerabiles prope martyres per universum orbem enituisse, ex iis quæ in unica provincia contigerunt, conjicere est. Quæ quidem, utpote immortalis memoria dignissima, litterarum monumentis commendata et ad posterum transmissa sunt. Et acta quidem ipsa quibus plenissima harum rerum narratio continetur, in opere *De martyribus* integra a nobis inserta sunt; ex quibus non solum cognitio

154 rerum gestarum, verum etiam documenta pictatis percipi possunt. Quæcumque tamen ad institutum nostrum spectare mihi visa sunt, ea in præsentiarum seligens, hic apponam. Ac cæteri quidem historiarum scriptores, nihil aliud fere monumentis suis prodiderunt, quam bellicas victorias, et erecta de hostibus victis tropæa; ducum res præclare gestas, fortia militum facta, qui pro patria, pro liberis ac fortunis suis, manus suas sanguine et infinita hostium cæde commaculaverant. At nos qui sacræ ejusdem ac divinæ reipublicæ historiam narramus, pacatissima quædam bella pro spiritali pace suscepta, eosque qui in hujusmodi bellis pro veritate ac religione potius quam pro patria ac liberis fortiter decertarunt, immortalibus litterarum monumentis mandabimus: athletarum pro pietate pugnantium constantiam, et in preferendis multiplicibus tormentis fortitudinem, visibilibus hostibus victorias, coronas denique

CAPUT I.

Quot in Galliis et quomodo pro pietate occubuerint regnante Vero.

Porro regio ipsa in qua stadium ad hæc quæ dixi certamina constitutum fuit, Gallia vocatur. In hac duæ præ cæteris insignes præstantesque urbium matres celebrantur, Lugdunum ac Vienna, quarum utramque permeat Rhodanus, universam regionem præcipiti cursu circumfluens. Igitur nobilissimæ horum locorum Ecclesiæ commentarium de passione martyrum suorum ad Ecclesias Asiæ Phrygiæque miserunt, ea quæ apud se gesta erant, hoc modo commemorantes; ipsa enim verba non gravabor apponere: « Servi Christi qui apud Viennam et Melitonis *Apologeticum* M. Antonino esse oblatum anno ejus imperii x. Cæterum et in Asia, et in Galliis aliisque provinciis, persecutio illa anno ejusdem Antonini xvii vehementius exarsit, ut hic disertè refert Eusebius. In cujus textu numeros annorum non esse corruptos, vel hinc apparet, quod hoc eodem anno Eleutherum Romanæ urbis episcopum Soteri successisse scribit. Quod quidem in *Chronico* confert in annum xvi Antonini. Vide Baronium ad annum Christi 179. Certe auctor *Chronici Alexandrini*, martyrium Pothini et reliquorum consignat anno xvi Antonini.

(73) *Τῇ τῶν μαρτύρων... συναγωγῇ.* Sic Eusebius vocare solet librum *De martyribus*, eo quod nihil aliud esset quam collectio Actuum. Ita in libro iv, cap. 15, sub linem: « Ἐπὶ ταύτην παραπέμφωμεν, τοῖς τῶν ἀρχαίων συναχθεῖσιν ἡμῖν μαρτύροις ἐντεταγμένῃν. Supple γραφῆν. Vide infra cap. 21, ex quo patet scribendum hæc esse *μαρτυρίων συναγωγῆν*.

ἡ γῆς σφοδρότερον ἀναρρίπισθέντος τοῦ καθ' ἡμῶν διωγμοῦ ἐξ ἐπιθέσεως τῶν κατὰ τὰς πόλεις δῆμων, μυριάδας μαρτύρων ἀνὰ τὴν οἰκουμένην διαπρέψαι, στοχασμῷ λαβεῖν ἔνεστιν ἀπὸ τῶν καθ' ἑν ἔθνος συμβεβηκότων· ἀ καὶ γραφῇ τοῖς μετέπειτα παραδοθέναι, ἀλήστου μνήμης ὡς ἀληθῶς ἐπάξια ὄντα, συμβέβηκε. Τῆς μὲν οὖν περὶ τούτων ἐντελεστοῦσας ὑφ' ἡμῶν κατατέτακται *συναγωγῇ* (73), οὐχ ἱστορικὴν αὐτὸν μόνον, ἀλλὰ καὶ διδασκαλικὴν περιέχον διήγησιν.

Ὅποσα γέ τοι τῆς παρουσίας ἔχοιτο *πραγματείας*, ταῦτ' ἐπὶ τοῦ παρόντος ἀναλεξάμενος παραθήσομαι. Ἄλλοι μὲν οὖν ἱστορικὰς ποιούμενοι διηγῆσαι, πάντως ἀν' ἀρεδωκῶν τῇ γραφῇ πολέμων νίκας, καὶ τρόπαια κατ' ἔχθρων, στρατηγῶν τε ἀριστείας, καὶ ὀπλιτῶν ἀνδραγαθίας, αἵματι καὶ μυρίοις φόνοις, παίδων, καὶ πατριδος, καὶ τῆς ἄλλης ἔνεκεν περιουσίας μανθέντων. Ὁ δέ γε τοῦ κατὰ Θεὸν πολιτεύματος (74) διηγηματικὸς ἡμῖν λόγος, τοὺς ὑπὲρ αὐτῆς τῆς κατὰ ψυχὴν εἰρήνης εἰρηνικωτάτους πολέμους, καὶ τοὺς ἐν τούτοις ὑπὲρ ἀληθείας μᾶλλον ἢ πατριδος, καὶ μᾶλλον ὑπὲρ εὐσεβείας ἢ τῶν φιλιτάτων ἀνδρισμῶν, αἰωνίαις ἀναγράφεται στήλαις, τῶν εὐσεβείας ἀθλητῶν τὰς ἐνστάσεις, καὶ τὰς πολυτλήτους ἀνδρίας, τρόπαιά τε τὰ κατὰ δαιμόνων, καὶ νίκας τὰς κατὰ τῶν ἀοράτων ἀντιπάλων, καὶ τοὺς ἐπὶ πᾶσι τούτοις στεφάνους, εἰς αἰώνιον μνήμην ἀνακηρύττων.

tropæa adversus dæmones statuta, partas ex inperpetuum posteritatis memoriam prædicantes.

C

ΚΕΦΑΛΑΙΟΝ Α'.

Ὅσοι καὶ ὅπως κατὰ Οὐῆρον ἐπὶ τῆς Γαλλίας τὸν ὑπὲρ τῆς εὐσεβείας διεξῆλθον ἀγῶνα (Nic. H. E. iv, 18).

Γαλλία μὲν οὖν ἡ χώρα ἦν, καθ' ἣν τὸ τῶν δηλουμένων συνεχροστεῖτο στάδιον· ἤς μητροπόλεις ἐπίσημοι καὶ παρὰ τὰς ἄλλας τῶν αὐθόθι διαφέρουσαι βεβόηται, Λουγδουνοῦ καὶ Βιεννα, δι' ὧν ἀμφοτέρων τὴν πᾶσαν χώραν πολλῷ τῷ βεύματι περιβρέτων ὁ Ῥοδανὸς ποταμὸς διέξειεν. Τῆν οὖν περὶ τῶν μαρτύρων γραφὴν αὐτῆς διεφανέσταται Ἐκκλησίαι ταῖς κατὰ τὴν Ἀσίαν καὶ Φρυγίαν διαπέμπονται, τὰ παρ' αὐταῖς πραχθέντα, τοῦτον ἀνιστοροῦσαι τὸν τρόπον. Παραθήσομαι δὲ τὰς αὐτῶν φωνάς· « Οἱ ἐν Βιέννη καὶ Λουγδούνῳ (75) τῆς Γαλλίας παροικοῦντες δούλοι

D

(74) *Τοῦ κατὰ Θεὸν πολιτεύματος.* Nicephorus in cap. 16, lib. iv, pro his verbis habet, τῆς καθ' ἡμᾶς πολιτείας, id est *reipublicæ Christianæ*, ut interpretati sumus. At Christophorus *divinam vivendi rationem* vertit, quod non placet. In codicibus nostris Maz., Med., Fuk. et in Sav. ita scribitur hic locus: « Ὁ δέ γε περὶ τοῦ καθ' ἡμᾶς πολιτεύματος, etc., quanquam in Med. vulgata lectio ad marginem apposita est.

(75) *Οἱ ἐν Βιέννη καὶ Λουγδούνῳ.* Duplex hic quæstio oritur. Prima, cur hæc epistola scripta sit conjunctim a duabus Ecclesiis, Viennensi ac Lugdunensi. Altera, cur Galli Græce scribant ad Ecclesias Asiæ et Phrygiæ, et ad Eleutherum Romanæ urbis episcopum. Quod ad primam atinet, hoc idcirco factum existimo, quod Ecclesiæ Viennensium ac Lugdunensium, non modo loci vicinitate, seu etiam mutui amoris vinculo conjunctæ erant. Et cum in eadem persecutione simul decertassent, epistolam de suis martyribus simul et conjunctim scripse-

Χριστοῦ, τοῖς κατὰ τὴν Ἀσίαν καὶ Φρυγίαν τὴν αὐτὴν τῆς ἀπολυτρώσεως ἡμῖν πίστιν καὶ ἐλπίδα ἔχουσιν ἀδελφοῖς, εἰρήνην καὶ χάρις καὶ δόξα ἀπὸ Θεοῦ Πατρὸς καὶ Χριστοῦ Ἰησοῦ τοῦ Κυρίου ἡμῶν. » Ἐἴτα τούτοις ἐξῆς, ἕτερα προοιμισάμενοι, τὴν τοῦ λόγου καταρχὴν ποιοῦνται ἐν τούτοις : « Τὸ μὲν οὖν μέγεθος τῆς ἐνθάδε θλίψεως, καὶ τὴν τοσαύτην τῶν ἐθνῶν εἰς τοὺς ἀγίους ὄργην, καὶ ὅσα ὑπέμειναν οἱ μακάριοι μάρτυρες, ἐπ' ἀκριβὲς οὐδ' ἡμεῖς εἰπεῖν ἴκανοί, οὔτε μὴν γραφῇ περιληφθῆναι δυνατόν. Παντὶ γὰρ σθένει ἐνέσκηψεν ὁ ἀντικείμενος, προοιμισάμενος ἦδη τὴν ἀδεῶς μέλλουσαν ἔσσεσθαι παρουσίαν αὐτοῦ· καὶ διὰ πάντων διήλθεν, ἐθίζων τοὺς ἑαυτοῦ καὶ προγυμνάζων κατὰ τῶν δούλων τοῦ Θεοῦ, ὥστε μὴ μόνον οἰκιῶν (76) καὶ βαλανεῖων καὶ ἀγορᾶς εἰργεσθαι, ἀλλὰ καὶ τὸ καθόλου φαίνεσθαι ἡμῶν τινα αὐτοῦ ἀπειρησθαι ἐν ὁποίῳ δῆποτε τόπῳ. Ἄντεροτρατῆγει δὲ ἡ χάρις τοῦ Θεοῦ, καὶ τοὺς μὲν ἀσθενεῖς ἐβρῦετο, ἀντιπαρέτασσε δὲ στύλους ἐδραίους, δυναμένους διὰ τῆς ὑπομονῆς πᾶσαν τὴν ὀρμὴν τοῦ πονηροῦ εἰς ἑαυτοὺς ἐλκύσαι· οἱ καὶ ὁμῶς ἐχώρουσαν αὐτῷ, πᾶν εἶδος οὐνεῖσμου καὶ κολάσεως ἀνεχόμενοι, οἱ καὶ τὰ πολλὰ ὀλίγα ἠγούμενοι, ἔσπευδον πρὸς Χριστὸν, ὅπως ἐπιδεικνύμενοι (77), ὅτι οὐκ ἄξια τὰ παθήματα τοῦ νῦν καιροῦ, πρὸς τὴν μέλλουσαν δόξαν ἀποκαλυφθῆναι εἰς ἡμᾶς. Καὶ πρῶτον μὲν τὰ ἀπὸ τοῦ ὄχλου πανδημεῖ σωρηδὸν ἐπιφερόμενα, γενναίως ὑπέμενον, ἐπιβοήσεις, καὶ πληγὰς, καὶ συρμούς, καὶ διαρπυγὰς, καὶ λίθων βολὰς, καὶ συγκλείσεις (78), καὶ πάνθ' ὅσα ἡγριωμένῳ πλήθει ὡς πρὸς ἐχθροὺς καὶ πολεμίους φιλεῖ γίνεσθαι. Καὶ δὴ ἀναχθέντες εἰς τὴν ἀγορὰν ὑπὸ τε τοῦ χιλιάρχου καὶ τῶν προεστηκότων τῆς πόλεως ἐξουσιῶν (79), ἐπὶ παντὸς τοῦ πλήθους ἀνακρίβεντες καὶ ὁμολογῆσαντες, συνεκλεί-

rant. Ad hæc utraque provincia sub unius præsidis jurisdictione, tunc quidem temporis videtur fuisse; ut ex eo conjicitur, quod tam Viennenses quam Lugdunenses, ob fidem Christi a præside comprehensi et damnati esse dicuntur in hac epistola. Hæc igitur causæ sunt cur conjunctim scripserint Viennenses et Lugdunenses. Nam quod suspicati sunt quidam, onum tunc fuisse episcoporum Viennæ atque Lugduni, id ex hac ipsa epistola facile refellitur, quæ Pothinum episcopum Lugduni fuisse dicit, non item Viennæ. Porro Lugdunenses honoris causa Viennensium nomen præponunt, cum tamen ipsi Lugdunenses epistolam scribant de iis quæ Lugduni gesta fuerant. Vetustati quoque et nobilitati colonia: Viennensium id tributum videri potest. Quod vero ad secundam quæstionem attinet, ex ipsa epistola discimus plurimos fuisse Græcos in Ecclesia Lugdunensi, cujusmodi fuit Attalus et Alexander Phryges, et Alcibiades oriundus item ex Phrygia, ut opinor: Irenæus quoque oriundus erat ex Asia, et Polycarpum Smyrnæ audierat una cum Florino admodum puer, ut ipse testatur. Pothini quoque episcopi vel nomen ipsum, Græcam originem designat. Proinde non mirum est, si qui ex Asia in Gallias venerant, fratribus suis in Asia constitutis de rebus suis scribant: a quibus, ut credibile est, epistolam illam de martyrio Polycarpi et aliorum, prius accepissent. Hujus autem epistolæ auctorem fuisse arbitror Irenæum; qui quidem eo tempore Ecclesiæ Lugdunensis erat presbyter.

(76) *Μὴ μόνον οἰκιῶν*. Christophorsonus *ædificia publica* interpretatur, quod non probō, *οἰκίαι* enim nonnisi de privatis domibus dicuntur, a qui-

A Lugdunum Galliæ degunt, fratribus per Asiam et Phrygiam constitutis, qui eamdem nobiscum fidem ac spem habent redemptionis, pax et gratia et gloria a Deo Patre et Christo Jesu Domino nostro. » Post hæc deinde quædam alia præfati, narrationem ipsam ordiuntur his verbis: « Et gravitatem quidem ipsam ærumnarum, et gentilium adversus sanctos furorem ac rabiem, quæque et quanta beati martyres perpessi 155 sunt, nec nos exprimere dicendo, nec quisquam scribendo complecti accurate possit. Omni siquidem virium impetu in nos irruiat adversarius, adventus sui in quo cum omni licentia grassaturus est, jam tum nobis initia ac primordia exhibens. Nihil quippe intentatum reliquit, dum ministros suos assuefacit, et quibusdam quasi proliudis exercet adversus servos Dei. Adeo ut non solum ab ædibus, a balneis, a foro arceremur: verum etiam interdictum fuerit ne quis nostrum quocumque demum in loco appareret. Sed gratia Dei pro nobis adversus diabolium depugnavit: et infirmiores quidem servavit, viros autem illi opposuit columnarum instar firmos ac stabiles, qui fortitudine sua universum dæmonis impetum in semetipsos pertrahere valerent. Hi ergo cominus congressi, omne genus opprobrii sustinuerunt: et quæ alii diuturna et gravia existimant, ipsi levia ducentes, ad Christum ire properabant; exemplo suo ostendentes, non esse dignas passiones hujus sæculi quæ conferantur cum gloria quæ in nobis revelanda est. Ac primum quidem quæcumque a populo universo acervatim ingerebantur, constantissime tolerarunt: acclamationes scilicet, plagas, raptationes, spoliationes honorum, lapidum jactus, carceres, cuncta denique quæ vulgus furore et rabie concitatum, ad-

bus tum arcebantur Christiani, id est ab ædibus amicorum, propinquorum, opificum. Neque enim assentior Rufino, qui Christianos in suis ipsorum domibus habitare prohibitos existimavit.

(77) *Ἐπιδεικνύμενοι*. Codex Medicæus adverbium addit hoc modo, ὅπως ἐπιδεικνύμενοι. Neque aliter codex Maz., Fuk. et Savilianus.

(78) *Συγκλείσεις*. Non possum probare interpretationem Langi et Christophorsoni, qui *συγκλείσεις carceres* vertunt. Illic enim primo loco recensentur injuriæ et mala, quæ a conferta populi multitudine inferebantur Christianis. In quibus carcer locum habere non potest. Judicium quippe, non populi erat, reos carceri mancipare. Rectius ergo Rufinus vertit, *concludi. Sed et verberari*, inquit, *se ab illis, ac lapidari, et concludi, patienter accipiebant*. Gentiles enim Christianos intra domos suas concludebant, dum a foro et balneis eos arcerent, nec in publicum prodire sinnerent, ut supra dictum est. Infra tamen *συγκλείσεις pro carcere* sumuntur.

(79) *Προεστηκότων τῆς πόλεως ἐξουσιῶν*. Magistratus municipales intelligit, qui etiam duumviri dicebantur. Quamvis autem *ἐξουσίας* seu potestatis vocabulum, sere de majoribus iudicibus dici solet, qui habent jus gladii, ut docet Ulpianus in titulo *De jurisdictione*, et *De verborum significationibus*, tamen de magistratibus etiam municipalibus usurpatur, qui habebant modicam coercionem, ut loquuntur jurisconsulti. Sic apud Juvenalem: *Gabiorumque esse potestas*. Infra ubi de Pothino, *πολιτικὰ ἐξουσία* dicuntur.

versus hostes et inimicos comminisci solet. Perducti deinde in forum a tribuno militum et a magistratibus civitatis, coram universo populo interrogati confessique, usque ad præsidis adventum conjecti sunt in carcerem. Post hæc, cum ad præsidem deducti essent, atque ille omni genere sævitiae ferretur adversus nostros, Vettius Epagathus, unus ex fratrum numero, immensa quadam charitatis copia erga Deum simul et proximum exuberans, qui adeo districtam ac severam vivendi rationem instituerat, ut, quamvis adhuc juvenis, Zachariæ tamen senioris elogio æquaretur. Incesserat quippe in omnibus mandatis et justificationibus Domini sine querela: ad omne genus obsequii ac ministerii proximo exhibendum promptissimus, zelo Dei ac fervore spiritus plenus. Hic, inquam, cum esset hujusmodi, adeo injustum adversus nos iudicium pati non potuit. Sed indignatione commotus, postulavit ut sibi quoque liceret pro fratribus **156** causam dicere, palamque ostendere, nihil apud nos impium aut irreligiosum reperiri. Verum cum illi qui circum tribunal astabant, adversus eum inclamassent (erat quippe inter suos clarus) et præses ipse petitionem alioqui justissimam ægre ferret, idque unum ex eo quæreret, essetne

(80) *Τοῦ ἡγεμόνος*. Præsidem vertit Rufinus: quæ vox generalem habet significationem, perinde ac Græca. Omnes enim provinciarum rectores ita appellantur, seu procuratores sint, seu proconsules, seu legati Cæsaris. Dubitari itaque merito potest, cujusmodi hic fuerit rector provinciae Lugdunensis. Equidem existimo legatum Cæsaris fuisse. Movet me primo, quod hic mentio sit tribuni militum. Id enim optime convenit legato Cæsaris, qui rem militarem curabat. Deinde in veteri inscriptione quam refert Gruterus, pag. 427, legatus imp. Nervæ Trajani Cæsaris Aug. provinciae Lugdunensis nominatur. Denique Spartianus in Severo, Lugdunensem provinciam, per legatos Cæsaris administratam fuisse imperante M. Antonino testatur. Sic enim scribit de Severo: *Deinde provinciam Lugdunensem legatus accepit*. Ac fortasse in hac Lugdunensis epistola Severus intelligitur. Fuit enim legatus provinciae Lugdunensis sub Marco. Sed et Junius Blæsus, quem rectorem Galliae Lugdunensis vocat Tacitus in primo *Historiarum*, legatus fuit. Argumento est legio Italica et ala Taurina Lugdunensis, quas regebat Blæsus. Fuit etiam Vitrasius Pollio legatus provinciae Lugdunensis temporibus imp. Adriani, ut patet ex lege 15, D. *De excusationibus*.

(81) *Ὀνέτιος Ἐπάγαθος*. De quo Gregorius Turonensis in libro primo *Historiae Ecclesiasticae*, cap. 29. Et rursus cap. 51 de Ecclesia Bituricensi loquens sic habet: *Leucadium quemdam primum Galliarum senatorem, qui de stirpe Vetti Epagathi fuit, quem Lugduno passum pro Christi nomine superius memoravimus, repererunt*. Qui locus aperte ostendit, Epagathum nobilitate generis inter Lugdunenses eminuisse. Sed et epistola ipsa id satis superque testatur his verbis, καὶ γὰρ ἦν ἐπίσημος. Porro hujus martyris nomen cum duplici τ scribi debet, ut habent codd. Maz. et Fuketianus. Etenim nomen Romanum est Vettius apud Ciceronem et Juvenalem; idque pronomen fuit Prætextati. Certe in manuscripto Rufini codice Vettius Epagathus dicitur.

(82) *Παράκλητος Χριστιανῶν ψημματίας* Male

σθησαν εἰς τὴν εἰρκτὴν ἕως τῆς τοῦ ἡγεμόνος (80) παρουσίας. Μετέπειτα δὲ ἐπὶ τὸν ἡγεμόνα ἀχθὲν ὡν αὐτῶν, κάκεινον πάση τῇ πρὸς ἡμᾶς ὁμότητι χρωμένον, Οὐέτιος Ἐπάγαθος (81), εἰς ἐκ τῶν ἀδελφῶν, πλήρωμα ἀγάπης τῆς πρὸς τὸν Θεὸν καὶ τὸν πλησίον κερχωρηκῶς· οὐ καὶ ἐπὶ τοσοῦτον ἠκρίβωτο ἡ πολιτεία, ὡς, καίπερ ὄντα νέον, συνεξισούσθαι τῇ τοῦ πρεσβυτέρου Ζαχαρίου μαρτυρίᾳ. Πεπόρευτο γοῦν ἐν πάσαις ταῖς ἐντολαῖς καὶ δικαιώμασι τοῦ Κυρίου ἀμεμπτος, καὶ πάση τῇ πρὸς τὸν πλησίον λειτουργίᾳ ἄοκνος, ζῆλον Θεοῦ πολὺν ἔχων, καὶ ζέων τῷ πνεύματι. Τοιοῦτος δὲ τις ὢν, τὴν οὕτω καθ' ἡμῶν ἀλόγως γινομένην κρίσιν οὐκ ἐδάστασεν, ἀλλ' ὑπερηγανάκτησε, καὶ ἤξλου καὶ αὐτὸς ἀκουσθῆναι ἀπολογούμενος ὑπὲρ τῶν ἀδελφῶν, ὅτι μὴδὲν ἄθεον μὴδὲ ἀσεβές ἐστὶν ἐν ἡμῖν. Τῶν δὲ περὶ τὸ βῆμα καταβοησάντων αὐτοῦ (καὶ γὰρ ἦν ἐπίσημος), καὶ τοῦ ἡγεμόνος μὴ ἀνασχομένου τῆς οὕτως ὑπ' αὐτοῦ δικαίας προταθείσης ἀξιώσεως, ἀλλὰ μόνον τοῦτο πυθομένου εἰ καὶ αὐτὸς εἴη Χριστιανός, τοῦ δὲ λαμπροτάτη φωνῇ ὁμολογήσαντος, ἀνελήφθη καὶ αὐτὸς εἰς τὸν κληρον μαρτύρων, παράκλητος Χριστιανῶν χρηματίσας (82), ἔχων δὲ τὸν Παράκλητον ἐν ἑαυτῷ, τὸ πνεῦμα πλεον τοῦ Ζαχαρίου (83). Ὁ διὰ τοῦ πληρώματος τῆς ἀγάπης (84) ἐνεδείξατο, εὐδοκῆσας ὑπὲρ

Christophorsonus hunc locum interpretatus est, quasi Epagathus exinde ab omnibus vocatus fuerit patronus Christianorum. Nostram autem versionem confirmat Rufinus, et quæ sequuntur verba, ἔχων δὲ Παράκλητον, etc., quæ stare omnino possunt, nisi ita interpreteris ut fecimus.

(83) *Πλεῖον τοῦ Ζαχαρίου*. Jam supra Epagathum comparavit cum Zacharia sacerdote, de quo Lucas in Evangelio, cap. x. Iterum nunc alludit ad verba quæ leguntur in fine dicti capituli: *Et Zacharias repletus est Spiritu sancto*. Porro Spiritus sanctus Παράκλητος dicitur in Evangelio, id est, *advocatus*, quia scilicet postulat pro nobis gemitibus inenarrabilibus, ut ait Apostolus. Ita Tertullianus in libro *De jejuniis*, de Spiritu sancto loquens: *Qua Paracletus, id est, advocatus, ad exorandum judicem, hujusmodi officiorum remedia mandabat*. At Rufinus cum hæc non intelligeret, ita vertit: *Ille vero habens in se advocatum pro nobis Jesum, hoc nomine meruit honorari: sancti presbyteri Zachariae, qui erga sanctos plenitudinem charitatis ostenderat, secutus exemplum*. Quæ prava Rufini interpretatio, occasione erroris præbuit Adoni Viennensi, et Usuardo, et Noikero, qui in suis *Martyrologiis* quadraginta et octo martyrum Lugdunensium nomina recensentes, Zachariam presbyterum secundo loco nominant, post Pothimum Lugdunensem episcopum. Qui si Græcum hujus epistolæ exemplar consulissent, animadvertissent profecto, Ζαχαρίαν πρεσβύτερον hic dici, non Zachariam presbyterum Lugdunensis Ecclesie, sed Zachariam sacerdotem, patrem Joannis Baptistæ. Quem quidem Lugdunenses in hac epistola πρεσβύτερον, id est *seniorem*, appellant, Epagathum juvenem ei comparantes. Cæterum hic error Adonis et reliquorum in Zachariæ martyris nomine, facit ut dubitem de cæteris nominibus martyrum Lugdunensium, quæ ab illis ibidem relata sunt.

(84) *Τοῦ πληρώματος τῆς ἀγάπης*. Alludit ad illud Servatoris nostri dictum in Evangelio: *Majorem charitatem nemo habet quam ut animam suam ponat pro fratribus suis*.

τῆς τῶν ἀδελφῶν ἀπολογίας καὶ τὴν ἑαυτοῦ θείναι ψυχῆν. Ἦν γὰρ καὶ ἔστι γνήσιος Χριστοῦ μαθητῆς, ἀκολουθῶν τῷ ἀρνίῳ ὅπου ἂν ὑπάγῃ. Ἐντεῦθεν δὴ διεκρίνοντο (85) οἱ λοιποὶ, καὶ φανεροὶ καὶ ἔτοιμοι ἐγίνοντο πρωτομάρτυρες. Οἱ καὶ μετὰ πάσης προθυμίας ἀνεπλήρουν τὴν ὁμολογίαν τῆς μαρτυρίας. Ἐφαίνοντο δὲ καὶ οἱ ἀνέτοιμοι καὶ ἀγύμναστοι, καὶ ἔτι ἀσθενεῖς, ἀγῶνος μεγάλου τόνον ἐνεργεῖν μὴ δυνάμενοι. Ὡν καὶ ἐξέπεσον (86) ὡς δέκα τὸν ἀριθμὸν οἱ καὶ μεγάλῃν λύπην καὶ πένθος ἀμέτρητον ἐνεποίησαν ἡμῖν, καὶ τὴν προθυμίαν τῶν λοιπῶν τῶν μὴ συνειληγμένων ἐνέκοψαν, οἷ καὶ πάντα τὰ δεινὰ πάσχοντες, ὅμως συμπάρησαν τοῖς μάρτυσι καὶ οὐκ ἀπελείποντο αὐτῶν. Τότε δὴ οἱ πάντες μεγάλως ἐπτοθήμεν, διὰ τὸ ἀδύλον τῆς ὁμολογίας, οὐ τὰς ἐπιπερομένας κολάσεις φοβούμενοι, ἀλλὰ τὸ τέλος ἀφορῶντες, καὶ τὸ ἀποπεσεῖν τινα δεδιότες. Συνελαμβάνοντο μέντοι καθ' ἑκάστην ἡμέραν οἱ ἄξιοι, τὸν ἐκείνων ἀναπληροῦντες ἀριθμὸν, ὥστε συλλεγῆναι ἐκ τῶν δύο Ἐκκλησιῶν (87) πάντας τοὺς σπουδαίους, καὶ δι' ὧν μάλιστα συνειστήκει τὰ ἐνθάδε. Συνελαμβάνοντο δὲ καὶ ἔθνηκοι τινες οἰκέται τῶν ἡμετέρων, ἐπεὶ δημοσίᾳ ἐκέλευσεν ὁ ἡγεμὼν ἀναζητεῖσθαι πάντας ἡμᾶς· οἱ καὶ κατ' ἐνέδραν τοῦ Σατανᾶ, φοβηθέντες τὰς βασάνους ἄς τοὺς ἁγίους ἔβλεπον πάσχοντας, τῶν στρατιωτῶν ἐπὶ τοῦτο παρορμῶντων αὐτοὺς, κατεψεύσαντο ἡμῶν θεύσεια δεῖπνα, καὶ Οἰδιποδοίους μίξεις, καὶ ὅσα μῆτε λαλεῖν μῆτε νοεῖν θέμις ἡμῖν, ἀλλὰ μὴδὲ πιστεύειν εἰ τι τοιοῦτο πώποτε παρὰ ἀνθρώποις ἐγένετο. Τούτων δὲ φημισθέντων πάντες ἀπαθηριώθησαν εἰς ἡμᾶς, ὥστε καὶ εἴ τινες τὸ πρότερον δι' οἰκειότητα (88) ἐμετρίαζον, τότε μεγάλως ἐχάλεπαινον καὶ διεπρίοντο καθ' ἡμῶν (89). Ἐπληροῦτο δὲ τὸ ὑπὸ τοῦ Κυρίου ἡμῶν εἰρημένον, ὅτι « ἐλεύσεται καιρὸς ἐν ᾧ πᾶς ὁ ἀποκτείνανς ἡμᾶς, δόξει λατρεῖν προσφῆρῃν τῷ Θεῷ. » Ἐνταῦθα λοιπὸν ὑπεράνω πάσης ἐξηγήσεως ὑπέμενον κολάσεις οἱ ἅγιοι μάρτυρες, φιλοτιμουμένου τοῦ Σατανᾶ καὶ δι' ἐκείνων ῥηθῆναι τι τῶν βλασφημῶν (90).

A Christianus : ille Christianum se esse clarissima voce professus, in martyrum numerum relatus est: advocatus quidem Christianorum iudicis elogio appellatus, habens autem in seipso advocatum Spiritum sanctum multo abundantius quam Zacharias. Quem quidem charitatis exuberantia declaravit, quippe qui sustinuerit pro fratrum defensione morti semet obicere. Fuit enim et est germanus Christi discipulus, sequens Agnum quocumque ierit. Exinde etiam reliqui dignosci ac distingui cœpere. Et prompti quidem ac parati erant protomartyres, qui summa animorum alacritate solemnem illam martyrum confessionem ediderunt. Qui vero imparati et inexercitati, nec firmis adhuc erant viribus ad impetum tanti certaminis sustinendum, tunc manifeste patuerunt. Ex quibus decem circiter collapsi, maximum nobis dolorem et incredibilem luctum attulerunt; et aliorum alacritatem fregerunt, qui nondum comprehensi, licet gravissima paterentur incommoda, tamen martyribus præsto aderant, nec ab eorum conspectu discedebant. Omnes tunc temporis gravissimo metu percussi hærebamus, ob incertum confessionis eventum: non quod tormenta quæ inferebantur, magnopere timeremus, sed quoniam exitum rei animo prospicientes, ne quis corrueret verebamur. Comprehendebantur quotidie qui digni erant ut numerum illorum supplerent: adeo ut ex utraque Ecclesia præstantissimi quique, et quorum maxime labore atque industria res hic constitutæ fuerant, simul omnes tenerentur. Capti sunt etiam quidam nostrorum servi qui gentiles erant, quandoquidem præses nos omnes requiri palam iusserat. Qui dæmonis impulsu, cum tormenta reformidarent quæ sanctos perpeti videbant, militibus ad hoc ipsum eos incitantibus, Thyesteas quasdam cœnas et incestos Œdipi concubitus, et alia quæ nec proloqui nobis nec cogitare fas est, ac ne credere quidem sustinemus apud homines unquam gesta fuisse, adversus nos ementiti 157

(85) *Διεκρίνοντο*. Metaphora videtur esse ab athletis, qui antequam certamen inirent, examinari solebant ac probari, utrum ingenui, utrum ætatis athleticæ essent. Et ii quidem qui ad certamen admittabantur, dicebantur εἰσπρῆσθαι. Qui autem repudiabantur, ἐκπρῆσθαι. Examen autem ipsum vocabatur διάκρισις, ut ex hoc loco colligo. Plena certe est hæc epistola vocabulis a re athletica translatis. Quod et loci hujus lectio ipsa indicat, et nos infra ostendemus apertius.

(86) *Ἦν καὶ ἐξέπεσον*. In codice Regio legitur, καὶ ἐξέτρωσαν, quod verbum mihi nequaquam negligendum videtur. Cum enim rarius sit et inusitatus quam ἐξέπεσον, facilius τὸ ἐξέτρωσαν mutatum est in τὸ ἐξέπεσον, quam hoc in illud. Ἐξέτρωσαν igitur hic passive sumitur pro ἐξημβλόθησαν, id est, *abortivi facti sunt, excussi sunt*, ἐκτρωμα ἐγένοντο. Quæ metaphora iterum usurpatur infra, ubi agitur de lapsis.

(87) *Ὅστε συλλεγῆναι ἐκ τῶν δύο Ἐκκλησιῶν*. Ex Ecclesia scilicet Viennensi et Lugdunensi. Hæc autem verba imprimis notanda sunt, ex quibus manifeste apparet Viennensem Ecclesiam perinde ac Lugdunensem, suum tunc episcopum habuisse. Quippe Ecclesia ab antiquis scriptoribus non dici-

tur, nisi matrix, quam cathedralem vocamus. Ado Viennensem in *Chronico*, Justum tunc temporis Viennensem episcopum fuisse dicit, eundemque diuturno exsilio maceratum palmam martyrii retulisse. Porro verbum συλλεγῆναι Christophorus vertit: *ezimerentur*, Langus, *deligerentur*. Metaphora videtur esse a fructibus qui decerpuntur.

(88) *Δι' οἰκειότητα*. Hæc vox non solum propinquitatem generis designat, sed etiam amicitiam ac benevolentiam. Interpres Nicephori etiam humanitatem addidit, non contentus necessitudinis vocabulo.

(89) *Διεπρίοντο καθ' ἡμῶν*. Codex Regius, ἐφ' ἡμῖν.

(90) *Τι τῶν βλασφημῶν*. Recte Rufinus blasphemiam adversus Christianorum religionem intelligit. Quod plane confirmatur verbis proxime antecedentibus καὶ δι' ἐκείνων. Cum enim servi Christianorum, metu cruciatuum perterriti, infanticidia et incestos concubitus de Christianis confessi essent, studebat Satanas, ut Christiani qui comprehensi fuerant ejusmodi calumnias in religionem nostram jactarent. Quippe iudices omni tormentorum genere Christianos urgebant, ut Thyesteas quasdam cœnas et incestos concubitus apud se peragi faterentur.

sunt. His in vulgus sparsis, omnes continuo in nos adeo efferati sunt, ut si qui forte cognationis causa moderati erga nos hactenus exstitissent, tunc acerbissima indignatione commoti adversus nostros infremerent. Complebatur itaque id quod a Domino prædictum fuerat his verbis ⁹¹: « Veniet tempus, cum quicumque vos occiderit, cultum offerre videbitur Deo. » Exinde sanctissimi martyres ejusmodi tormenta sustinuerunt, quæ nulla unquam oratione exprimi possint: Satana ambitiose contendente ut ab illis quoque aliquid impie diceretur. Præcipue tamen vulgi ac præsidis et militum furor universus incubuit in Sanctum, diaconum Viennensem, et in Maturum, neophytum quidem illum, sed generosissimum nihilominus pugilem Christi: in Attalum quoque, patria Pergamenum, qui columna et firmamentum Ecclesiæ nostræ semper fuit: in Blandinam denique, per quam Christus ostendit, quæ vilia, deformia contemptaque hominibus videntur, ea maximo honore affici a Deo propter excellentem erga ipsum charitatem, quæ in virtute potentiaque ostenditur, non specie inani gloriatur. Nam cum universi trepidaremus, ipsaque illius temporalis domina, quæ et ipsa una cum reliquis martyribus strenue pugnabat, formidaret in primis ne illa ob tenuitatem corporis, liberam confessionem edere non valeret: tanto animi robore firmata est Blandina, ut tortores qui invicem sibi succedentes a prima luce usque ad vesperam omni tormentorum genere eam excruciauerant, resoluta nervorum compage delicerent; seque victos confessi, cum nullum tormenti genus quod ipsi inferri posset, reliquum haberent, mirarentur adhuc illam spiritum ducere, toto corpore lacerato atque perfosso; testarenturque unicuique tormenti genus ad illam enecandam sufficisse, redum tot ac tanta tormenta. Verum beata illa, instar generosi cujusdam athletæ, in ipsa confessione vires atque animos resumebat. Eratque ei refectio et quies, sensumque omnem præsentis doloris adimebat prolatio horum verborum: « Christiana sum, et nihil apud nos mali geritur. » Sanctus vero, cum et ipse supra humanum modum cuncta quæ ab hominibus excogitari poterant tormenta fortiter sustineret, sperantibus jam impiis aliquid se indecorum atque **158** illicitum ex eo audituros, ob nimiam

⁹¹ Joan. xvi.

Quo spectat illa vox Blandinæ, in mediis cruciatibus nihil aliud proloquectis quam: « Christiana sum, nihil apud nos mali geritur. » Potest etiam illud καὶ οὐ ἔξείνων, referri ad decem illos qui initio persecutionis capti animum desponderant. Christophorus blasphemiam contra nomen Christi intelligere maluit.

(91) Καὶ στρατιωτῶν. Rufinus vertit, officium, milites. Nam Græca vox utrumque significat, tam officiales seu apparitores iudicium, quam milites, ut fusi ostensuri sumus ad libros *De vita Constantini*. Hic vero milites malim intelligere, cum supra mentio fiat tribunū militum.

(92) Σάγκτον διάκονον ἀπὸ Βιέννης. Rufinus Sanctum diaconum Viennensem interpretatur, quod est ambiguum. Neque enim Sanctus fuit diaconus Viennensis Ecclesiæ, ut quidam hac Rufini versione

Ἵπερβεβλημένως δὲ ἐνέσκηψεν ἡ ὄργη πᾶσα καὶ ὄχλου καὶ ἡγεμόνος καὶ στρατιωτῶν (91), εἰς Σάγκτον διάκονον ἀπὸ Βιέννης (92), καὶ εἰς Μάτουρον νεοφώτιστον μὲν, ἀλλὰ γενναῖον ἀγωνιστὴν, καὶ εἰς Ἄτταλον Περγαμητὸν τῷ γένει, στύλον καὶ ἐδραίωμα τῶν ἐνταῦθα ἀεὶ γεγονότα, καὶ εἰς Βλανδίναν, δι' ἧς ἐπέδειξεν ὁ Χριστὸς ὅτι τὰ παρὰ ἀνθρώποις εὐτελεῖ καὶ ἀεὶδῆ καὶ εὐκαταφρόνητα φαινόμενα, μεγάλης καταξιοῦται: παρὰ Θεῷ δόξης διὰ τὴν πρὸς αὐτὸν ἀγάπην, τὴν ἐν δυνάμει δεικνυμένην, καὶ μὴ ἐν εἰδει: καυχωμένην. Ἡμῶν γὰρ πάντων δεδιότων, καὶ τῆς σαρκίνης δεσποίνης αὐτῆς, ἧτις ἦν καὶ αὐτῆ τῶν μαρτύρων μία ἀγωνίστρια, ἀγωνιώσης μὴ οὐδὲ τὴν ὁμολογίαν δυνήσεται παρῆρσιάζεσθαι διὰ τὸ ἀσθενὲς τοῦ σώματος, ἡ Βλανδὶνα τοσαύτης ἐπληρώθη δυνάμεως, ὥστε ἐκλυθῆναι καὶ παρεθῆναι τοὺς κατὰ διαδοχὰς παντὶ τρόπῳ βασανίζοντας αὐτὴν ἀπὸ ἑωθινῆς ἕως ἑσπέρας, καὶ αὐτοὺς ὁμολογοῦντας ὅτι νενίκηται, μηδὲν ἔχοντες μηκέτι ὁ ποιήσουσιν αὐτῇ, καὶ θαυμάζειν ἐπὶ τῷ παραμένειν ἔμπνον αὐτὴν, παντὸς τοῦ σώματος περιεβρόχως (93) καὶ ἡγεωγμένου, καὶ μαρτυρεῖν ὅτι ἐν εἰδῶς στερεθλώσεως ἰκανὸν ἦν πρὸς τὸ ἐξαγαγεῖν τὴν ψυχὴν, οὐχ ὅτι γε τοιαῦτα καὶ τοσαῦτα. Ἄλλ' ἡ μακαρία ὡς γενναῖος ἀθλητῆς ἀνεάξεν ἐν τῇ ὁμολογίᾳ, καὶ ἦν αὐτῆς ἀνάληψις καὶ ἀνάπαυσις καὶ ἀναλγησία τῶν συμβαινόντων, τὸ λέγειν, ὅτι « Χριστιανὴ εἰμι: καὶ παρ' ἡμῖν οὐδὲν φάλλον γίνεται. » Ὁ δὲ Σάγκτος, καὶ αὐτὸς ὑπερβεβλημένως καὶ ὑπὲρ πάντα ἀνθρώπων πάσας τὰς ἐξ ἀνθρώπων αἰχίας γενναῖως ὑπομένων, τῶν ἀνόμων ἐπιτιμῶν διὰ τὴν ἐπιμονὴν (94) καὶ τὸ μέγεθος τῶν βασάνων ἀκούσεσθαι τι παρ' αὐτοῦ τῶν μὴ δεόντων, τοσαύτη ὑποστάσει ἀντιπαρετάξατο αὐτοῖς, ὥστε μηδὲ τὸ ἔβουλον κατεπιεῖν ὄνομα, μήτε ἔθνους, μήτε πόλεως ἔθεν ἦν, μήτε εἰ δοῦλος ἢ ἐλεύθερος εἶη, ἀλλὰ πρὸς πάντα τὰ ἐπερωτώμενα ἀπεκρίνατο τῇ Ῥωμαϊκῇ φωνῇ: « Χριστιανός εἰμι. » Τοῦτο καὶ ἀντὶ ὀνόματος, καὶ ἀντὶ πόλεως, καὶ ἀντὶ γένους, καὶ ἀντὶ παντὸς ἐπαλλήλως ὁμολόγει, ἀλλῆν δὲ φωνὴν οὐκ ἤκουσαν αὐτοῦ τὰ ἔθνη. Ὅθεν δὴ καὶ φιλονεικία μεγάλη τοῦ τε ἡγεμόνος καὶ τῶν βασανιστῶν ἐγένετο πρὸς αὐτὸν, ὥστε ὅποτε μηκέτι μηδὲν εἶχον ὁ ποιήσουσιν αὐτῷ, τὸ τελευταῖον χαλκᾶς λεπίδας διαπύρους προσεκθλῶν τοῖς τρυφερωτάτοις μέλεσι τοῦ σώματος αὐτοῦ. Καὶ ταῦτα μὲν ἔκαίετο, αὐτὸς δὲ παρέμενεν ἀνεπίκαμπτος καὶ

D inducti existimarunt. Certe Lugdunenses in hac epistola id non dicunt, sed tantum affirmant illum Vienna oriundum fuisse. Fuit igitur hic Sanctus patria quidem Viennensis, diaconus autem Lugdunensis Ecclesiæ.

(93) Περιεβρόχως. Codex Med., Fulk., Savil. et Maz. διεβρόχως habent, quod magis placet.

(94) Διὰ τὴν ἐπιμονήν. Amplexor scripturam codicis Medicæi et Maz., Fulk. et Sav., in quibus legitur ἐπιμονὴν καὶ τὸ μέγεθος τῶν βασάνων. Id est, ob assiduitatem et gravitatem tormentorum. Nam quod ex Gruteri libro proponitur ὑπερβολήν, vanissima conjectura est. Paulo post, ubi legitur ὅποτε μηδὲν εἶχον, codex Medicæus et Maz., Fulk. et Savil. vocem interserunt hoc modo, ὅποτε μηκέτι μηδὲν εἶχον, quod est elegantius.

ἀνεδότης, στερόδης πρὸς τὴν ὁμολογίαν, ὑπὸ τῆς οὐ- A
ρανίου πηγῆς τοῦ ὕδατος τῆς ζωῆς τοῦ ἐξιόντος ἐκ
τῆς νηδύος (95) τοῦ Χριστοῦ δροσιζόμενος καὶ ἐνδυ-
ναμούμενος. Τὸ δὲ σωματίον μάρτυς ἦν τῶν συμβε-
δωκότων, ὄλον τραῦμα καὶ μύλωψ, καὶ συνεσπασμέ-
νον (96), καὶ ἀποθεβληκὸς τὴν ἀνθρώπειον ἐξωθεν
μορφήν. Ἐν ᾧ πάσχων Χριστὸς μεγάλας ἐπετέλει
δόξας, καταργῶν τὸν ἀντικείμενον, καὶ εἰς τὴν τῶν
λοιπῶν ὑποτύπωσιν ὑποδεικνύων, ὅτι μὴδὲν φοβερὸν
ἔπου Πατὴρ ἀγάπη, μὴδὲ ἀλγεινὸν ἔπου Χριστοῦ
δόξα. Τῶν γὰρ ἀνόμων μεθ' ἡμέρας πάλιν στρεβλοῦν-
των τὸν μάρτυρα, καὶ νομιζόντων, ὅτι, οἰδοῦντων καὶ
φλεγμαινόντων τῶν σωματίων (97), εἰ τὰ αὐτὰ προσ-
εγγέκοιεν κολαστήρια, περιέσειντο αὐτοῦ, ὅποτε οὐδὲ
τὴν ἀπὸ τῶν χειρῶν ἀφῆν ἠνεύχετο ἡ ὅτι ἐναποθα-
νῶν ταῖς βασάνοις, φόβον ἐμποιήσῃε τοῖς λοιποῖς, οὐ
μόνον οὐδὲν περὶ αὐτὸν τοιοῦτο συνέθη, ἀλλὰ καὶ
παρὰ πᾶσαν δόξαν ἀνθρώπων ἀνέκυψε (98) καὶ ἀνωρ-
θώθη τὸ σωματίον ἐν ταῖς μετέπειτα βασάνοις, καὶ
τὴν ἰδέαν ἀπέλαβε τὴν προτέραν καὶ τὴν χρῆσιν τῶν
μελῶν, ὥστε μὴ κολασιν, ἀλλ' ἴσασιν διὰ τῆς χάριτος
τοῦ Χριστοῦ, τὴν δευτέραν στρέβλωσιν αὐτῷ γενέ-
σθαι. Καὶ Βιβλιάδα δὲ τίνα μιαν τῶν ἠρνημένων ἦδη
δοκῶν διάβολος καταπεπωκῆναι, θελήσας δὲ καὶ διὰ
βλασφημίας (99) κατακρίναι, ἤγεν ἐπὶ κλάσιν, ἀναγ-
κάζων εἰπεῖν τὰ ἄθεα περὶ ἡμῶν, ὡς εὐθραυστον ἦδη
καὶ ἀνάνδρον. Ἡ δὲ ἐν τῇ στρεβλώσει ἀνένηψε, καὶ
ὡς ἂν εἰπεῖν, ἐκ βαθέος ὑπὸν ἀνεργηγόρησεν, ὑπο-
μνησθεῖσα διὰ τῆς προσκαίρου τιμωρίας τὴν αἰώνιον
ἐν γέεννη κολασιν, καὶ ἐξ ἐναντίας ἀντέπειτα τοῖς βλασ-
φημοῖς (1) φήσασα, « Πῶς ἂν παιδία φάγοιεν οἱ τοιοῦ-
τοι, οἷς μὴδὲ ἀλόγων ζῶων αἶμα φαγεῖν ἐξόν; » Καὶ
ἀπὸ τοῦδε Χριστιανῆν ἑαυτὴν ὡμολόγει, καὶ τῷ κλή-
ρω τῶν μαρτύρων προσετέθη. Καταργηθέντων δὲ τῶν
τυραννικῶν κολαστηρίων ὑπὸ τοῦ Χριστοῦ διὰ τῆς
τῶν μακαρίων ὑπομονῆς, ἑτέρας μηχανάς ὁ διάβολος
ἐπενδεί, τὰς κατὰ τὴν εἰρηκτὴν ἐν τῷ σκότει καὶ τῷ χαλε-
πωτάτῳ χωρίῳ συγκλείσει, καὶ τὰς ἐν τῷ ἔξυλῳ διατάσεις
τῶν ποδῶν (2), ἐπὶ πέμπτον διατεινομένων τρύπημα,

vim et magnitudinem cruciatuum : tanta firmitate
eis restitit, ut nec suum, nec gentis aut civitatis ex
qua esset oriundus nomen, nec utrum servus esset
an ingenuus, prolocutus sit : sed ad omnes interro-
gationes Romana lingua responderit : « Christianus
sum. » Hoc sibi nomen, patriam, genus, omnia de-
nique esse subinde profitebatur ; neque aliam vo-
cem ab eo gentiles extorquere valuerunt. Quam etiam
ob causam maxima adversus illum et praxidism et
tortorum pertinacia furoris exarsit. Adeo ut cum
nihil amplius ipsis superesset quo illum torque-
rent, candentes æris laminas mollioribus ejus mem-
bris affigerent. Et membra quidem adurebantur :
ipse vero rectus atque inconcussus, firmis vestigiis
in confessione perstitit, utpote cœlesti fonte aquæ
vivæ quæ ex ventre Christi profluit, perfusus fir-
matusque. Porro corpus ipsum abunde testabatur
ea quæ acciderant, quippe quod nihil aliud esset
præter vulnera atque vibices : totum contractum
atque contortum, nec jam externam hominis speci-
ciem retinens. In quo Christus ipse perpetuens,
magna miracula patrabat, adversarium funditus
delens, et illustri exemplo cæteris ostendens, nihil
esse metuendum ubi charitas Patris adsit ; nullum
dolorem, ubi gloria vertitur Christi. Quippe cum
impii illi paucis post diebus iterum torquere mar-
tyrem cœpissent, crederentque si turgescerentibus
adhuc et inflammatis vulneribus eadem tormenta
de integro adhererent, fore ut illo superiores eva-
derent, quippe qui ne manuum quidem contraecta-
tionem posset sustinere : vel id certe eventurum,
ut ille tormentis immortalis, terrorem injiceret re-
liquis : non modo nihil ejusmodi illi contigit, sed
præter omnium opinionem, corpus ejus subito re-
levatum erectumque constitit in tormentis poste-
rioribus, et pristinam speciem, usumque membro-
rum recuperavit. Prorsus ut secunda illa excarni-
ficatio, divina opitulante gratia, medelam potius
quam pœnam ei attulisse videretur. Sed et Biblia-

(95) Ἐκ τῆς νηδύος. Alludit ad cap. vii ex
Joannis Evangelio, in quo legitur : *Flumina de
ventre ejus fluent aquæ vivæ.*

(96) *Συνεσπασμένον. Contractum et incurvum
malim vertere, quam distractum et divulgum, ut
initio verteram. Hoc enim esset διεσπασμένον. Con-
tractum autem intelligo præ magnitudine tormento-
rum. Nam qui in equuleo torquebantur vehemen-
tius, caput incurvare cogebantur, ut docet Am.
Marcellinus, cum ait : *Vel sub equuleo caput incur-
vos, aut icu carnificis torvi substravit.* Inepte Chri-
stophorsonus *contractum in rugas corpus* interpreta-
tus est.*

(97) *Φλεγμαινόντων τῶν σωματίων.* Scribendum
videtur *τραυμάτων*, ut legit Rufinus.

(98) *Ἀνέκυψε.* Sic in codice Medicæo et Maz.,
Fuk. et Sav. et apud Nicephorum legitur, quæ pro-
cul dubio vera hujus loci scriptura est. Opponitur
enim *ἀνέκυψε* καὶ *ἀνωρθώθη* illis quæ supra dixerat
de toto corpore Sancti diaconi contracto atque in-
curvato. Itaque hic locus superiore expositionem
nostram plane confirmat. Editi antea, *ἀνεκάλυψε.*

(99) *Διὰ βλασφημίας.* Christophorsonus blasphemiam
adversus Christum intellexit. Videndum
tamen est, ne hic quoque blasphemia adversus re-

ligionem Christianorum intelligatur. Certe quæ
sequuntur verba id penitus evincunt. Sequitur enim
ἀναγκάζων εἰπεῖν τὰ ἄθεα περὶ ἡμῶν. Porro hæc
mulier in ms. Maz. ac Med. Βιβλιάς dicitur, non
Βίβλις. Sic etiam vocatur in Fuk. Rufinus hæc cum
Blandina videtur confudisse, gravi errore.

(1) *Ἀντέπειτα τοῖς βλασφημοῖς.* Editi, *βασα-
νισταῖς.* Longe melior est lectio quam reperi in
codice Maz. et Med., Fuk. et Savil. *τοῖς βλασφη-
μοῖς.* Sic vocantur a Lugdunensibus gentiles, qui
Christianam religionem calumniabantur : vel certe
lapsi, qui præ cruciatuum violentia infanticidia et
incestus a Christianis admitti fassi erant.

(2) *Καὶ τὰς ἐν τῷ ἔξυλῳ διατάσεις τῶν ποδῶν.*
Superiore libro ubi de Justinii martyrio dictum est,
observavimus ἔξυλον a Græcis dici, quem Latini
appellant *nerum*. Id plane confirmat Rufinus qui
hunc locum ita interpretatur : *Ac septimo, ut di-
cunt, puncto in nervo pedes, contra quam credi fas
est, distentii, in intimo pœnarum loco deperirent.* Hæc
διατάσεις τῶν ποδῶν optime expressit Prudentius in
versibus quos supra citavimus :

*Lignoque plantas inserit,
Divaricatis cruribus.*

dem quamdam ex eorum numero qui Christi fidem abnegaverant, cum jam diabolus a se absorptam crederet, velletque insuper damnationem illius cumulare blasphemia, ad supplicium duxit, adigens eam utpote fragilem jam et ignavam, impia **159** de nobis proloqui. Verum illa resipuit inter cruciatus, ac veluti ex altissimo somno excitata est, præsente supplicio de æternæ gehennæ cruciatibus ipsam submonente. Et contradicens impiis: Qui fieri posset, inquit, ut infantes comederent, quibus ne sanguinem quidem animantium degustare licet. Abhinc Christianam se esse confessa, in consortium martyrum relata est. Porro cum universa tyrannorum tormenta per martyrum constantiam a Christo essent hebentata ac reclusa, alias machinas diabolus excogitavit, ut scilicet in obscurissimum ac molestissimum carceris locum conjicerentur, utque pedes in nervo ad quintum usque foramen distensos haberent, ac reliqua hujusmodi cruciatuum genera haberent, quibus ministri, utpote infensi et a dæmone incitati, vexare inclusos consueverunt. Adeo ut ex eorum numero quamplurimi in carcere suffocati interierint, quos scilicet Deus, qui suam in omnibus gloriam ostendit, hoc mortis genere delungi voluerat. Alii siquidem, qui acerbissime ex cruciatibus fuerant, ita ut ne vivere quidem diutius posse crederentur quamvis omni curationis genere refocillati fuissent, permanserunt in custodia: hominum quidem auxilio destituti, verum roborati a Deo, et tam animi quam corporis vigore firmati; qui quidem accendebant cæteros et consolabantur. Alii vero novelli qui recens comprehensi fuerant, quorum corpora cruciatibus perferendis nondum assueverant, cum gravitatem carceris pati non possent, in ipsa custodia exspirarunt. Beatissimus autem Pothinus, qui episcopatum Lugdunensis Ecclesiæ administrabat nonagenario major, et corpore admodum infirmo, ob præsentem quidem corporis imbecillitatem ægre spiritum trahens, cæterum præ cupiditate imminentis martyrii mirabili alacritate animi firmatus, etiam ipse ad tribunal ferebatur: corpore quidem partim ob se-

καὶ τὰς λοιπὰς αἰκίας, ὅσας εἰώθασιν ὀργιζόμενοι ὑπουργοί, καὶ τὰτα διαδόλου πλήρεις, διατιθέσθαι τοὺς ἐγκλεισμένους, ὥστε ἀποπνιγῆναι τοὺς πλείστους ἐν τῇ εἰρκτῇ, ὅσους γὰρ ὁ Κύριος οὕτως ἐξελθεῖν ἠθέλησεν, ἐπιδεικνύων τὴν αὐτοῦ δόξαν. Οἱ μὲν γὰρ βασιανισθέντες πικρῶς, ὥστε δοκεῖν μὴδὲ τῆς πάσης θεραπείας τυγχόντας ἐτι ζῆσαι δύνασθαι, παρέμενον ἐν τῇ εἰρκτῇ, ἔρημοι μὲν τῆς παρὰ ἀνθρώπων ἐπιμελείας, ἀναβρώννυμενοι δὲ ὑπὸ τοῦ Κυρίου καὶ ἐνδυναμούμενοι καὶ σώματι καὶ ψυχῇ, καὶ τοὺς λοιποὺς παρορμώντες καὶ παραμυθούμενοι. Οἱ δὲ νεαροὶ καὶ ἄρτι συνειληγμένοι, ὧν μὴ προκατήχιστο τὰ σώματα, τὸ βάρος οὐκ ἔφερον τῆς συγκλείσεως, ἀλλ' ἐνδον ἐναπέθνησκον. Ὁ δὲ μακάριος Ποσειδῆς ὁ τὴν διακονίαν τῆς ἐπισκοπῆς ἐν Λουγδούνῳ πεπιστευμένος, ὑπὲρ τὰ ἐνεγόντα ἐτη τῆς ἡλικίας γεγονώς, καὶ πᾶν ἀσθενῆς τῷ σώματι, μόλις μὲν ἐμπνέων διὰ τὴν προκειμένην (3) σωματικὴν ἀσθένειαν, ὑπὸ δὲ προθυμίας πνεύματος ἀναβρώννυμενος διὰ τὴν ἐγκλειμένην τῆς μαρτυρίας ἐπιθυμίαν, καὶ αὐτὸς ἐπι τὸ βῆμα ἐσύρετο, τοῦ μὲν σώματος καὶ ὑπὸ τοῦ γῆρους καὶ ὑπὸ τῆς νόσου λελυμένου, τηρουμένης δὲ τῆς ψυχῆς ἐν αὐτῷ, ἵνα δι' αὐτῆς Χριστὸς θριαμβεύσῃ. Ὅς ὑπὸ τῶν στρατιωτῶν ἐπὶ τὸ βῆμα κομισθεὶς, παραπεμπόντων αὐτὸν τῶν πολιτικῶν ἐξουσιῶν, καὶ παντὸς τοῦ πλήθους ἐπιβοήθειαι παντοίας ποιουμένων, ὡς αὐτοῦ ὄντος τοῦ Χριστοῦ, ἀπεδίδου τὴν καλὴν μαρτυρίαν. Ἀνεταζόμενος δὲ ὑπὸ τοῦ ἡγεμόνος, τίς εἶπεν Χριστιανῶν ὁ Θεός, ἔφη: « Ἐὰν ἦς ἄγιος, γνώσῃ. » Ἐντεῦθεν δὴ ἀφαιδῶς ἐσύρετο, καὶ ποικίλας ἔπασχε πληγὰς, τῶν μὲν σύνεγγυς, χερσὶ καὶ ποσὶν ἐνυδριζόντων παντοίως, μὴδὲ τὴν ἡλικίαν αἰδοῦμένων αὐτοῦ, τῶν δὲ μακρῶν, ὃ μετὰ χεῖρας ἕκαστος εἶχεν, εἰς αὐτὸν ἀκοντιζόντων, πάντων δὲ ἡγουμένων μεγάλως πλημμελεῖν καὶ ἀσθεῖν, εἰ τις ἀπολειφθεῖ τῆς εἰς αὐτὸν ἀσελγείας: καὶ γὰρ τοὺς θεοὺς αὐτῶν ὄροντο οὕτως ἐκδικήσειν. Καὶ μόλις ἐμπνέων ἐβρίφη ἐν τῇ εἰρκτῇ (4), καὶ μετὰ δύο ἡμέρας ἀπέψυξεν. Ἐνταῦθα δὴ μεγάλη τις οἰκονομία τοῦ Θεοῦ ἐγένετο, καὶ ἔλεος ἀμέτρητον ἀνεφαίνετο Ἰησοῦ, σπανίως μὲν ἐν τῇ ἀδελφότητι γεγονὸς (5), μὴ ἀπολειπόμενον δὲ τῆς τέχνης τοῦ Χριστοῦ. Οἱ γὰρ κατὰ τὴν πρώτην

Porro hujus supplicii hæc videtur fuisse forma. **D** stitit inter ista divina Providentia, ut in tantis patriæ sacrificiis, etiam pontifex non deesset. Raptus ad impiam questionem grandævus et plenus dierum B. pater noster Pothinus, Ecclesiæ hujus antistes, et pro eruditionis, ut credimus, merito, gregi suo jungitur. Ac post Dominici corporis sacrificium, profanus tribunalibus novam de se hostiam Christo obtulurus infertur. Senilis infirmitas per injurias et afflictiones furentium ministrorum ita celere sortitur exitum, ut intelligeres ad tempus illud soli martyrio reservatum.

(3) Διὰ τὴν προκειμένην. Hoc loco verba videntur esse transposita. Sic igitur legendum puto, διὰ τὴν ἐγκλειμένην σωματικὴν ἀσθένειαν. Et paulo post ubi legitur, διὰ τὴν ἐγκλειμένην τῆς μαρτυρίας ἐπιθυμίαν, scribo προκειμένην. Porro hoc Pothini martyrium elegantissime describit Eucherius Lugdunensis episcopus in sermone de S. Blandina: Præ-

(4) Ἐβρίφη ἐν τῇ εἰρκτῇ. Codex Medicæus habet εἰς τὴν εἰρκτῆν, nec aliter codex Maz., Fuk. et Savilli.

(5) Σπανίως μὲν... γεγονός. Notandum est quod aiunt Lugdunenses, rarum adhuc in Ecclesia ejusmodi indulgentiæ usum fuisse erga lapsos. Neque quia ad hoc usque tempus pauci admodum lapsi fuerant. Itaque cessante morbo, nihil opus erat hujusmodi medicina. Subsecutis autem persecutiombus, hoc remedium crebrius usitatum est.

σύλληψιν ἔφαρνοι γενόμενοι, συνεκλείοντο καὶ αὐτοὶ καὶ μετεῖχον τῶν δεινῶν. Οὐδὲ γὰρ ἐν τῷ καιρῷ τούτῳ θραλέως τι αὐτοῖς ἡ ἐξάρτησις ἐγένετο· ἀλλ' οἱ μὲν ὁμολογοῦντες ὁ καὶ ἦσαν, συνεκλείοντο ὡς Χριστιανολογοῦντες, μηδεμιᾶς ἄλλης αἰτίας αὐτοῖς ἐπιφερομένης, οὗτοι δὲ λοιπὸν ὡς ἀνδροφῶνοι καὶ μαρτοὶ κατεῖχοντο, διπλοῦτερον παρὰ τοὺς λοιποὺς κολαζόμενοι. Ἐκείνους μὲν γὰρ ἐπεκοῦφιζεν ἡ χαρὰ τῆς μαρτυρίας, καὶ ἡ ἐλπίς τῶν ἐπιγγελλμένων, καὶ ἡ πρὸς τὸν Χριστὸν ἀγάπη, καὶ τὸ Πνεῦμα τὸ πατρικόν· τούτους δὲ τὸ συνειδὸς μεγάλως ἐτιμωρεῖτο, ὥστε καὶ παρὰ τοῖς λοιποῖς ἅπασι κατὰ τὰς παρόδους, διαδήλους τὰς βίβεις αὐτῶν εἶναι. Οἱ μὲν γὰρ ἰλαροὶ προήεσαν (6), δόξης καὶ χάριτος πολλῆς ταῖς βίβεισι αὐτῶν συγκεκραμένης, ὥστε καὶ τὰ δεσμὰ κόσμον εὐπρεπῆ περιχεῖσθαι αὐτοῖς, ὡς νύμφη κεκοσμημένη ἐν χρυσωτοῖς χρυσοῖς περιπεποικιλμένοις (7), τὴν εὐωδία δωδότες ἅμα τὴν Χριστοῦ (8), ὥστε ἐνίου δόξαι καὶ μῦρον κοσμικῶν κεχρίσθαι αὐτούς· οἱ δὲ, κατηφεῖς καὶ ταπεινοὶ καὶ δυσειδεῖς, καὶ πάτης ἀσχημοσύνης ἀνὰ πλεον, προσέτι δὲ ὑπὸ τῶν ἐθνῶν ὀνειδιζόμενοι ὡς ἀγενεῖς καὶ ἀνανδροὶ, ἀνδροφῶνων μὲν ἔγκλημα ἔχοντες, ἀπολωλεκότες δὲ τὴν πάντιμον καὶ ἔνδοξον καὶ ζωοποιὸν προσήγοριαν. Ταῦτα δὲ οἱ λοιποὶ θεωροῦντες, ἐστηρίχθησαν, καὶ οἱ συλλαμβανόμενοι ἀδίστακτως ὠμολόγουν, μηδὲ ἔννοιαν ἔχοντες διαβολικοῦ λογισμοῦ. Τούτοις μεταξὺ τινὰ ἐπειπόντες, αὐθις ἐπιφέρουσι· «Μετὰ ταῦτα δὴ λοιπὸν εἰς πᾶν εἶδος διηρεῖτο τὰ μαρτύρια τῆς ἐξόδου (9) αὐτῶν. Ἐκ διαφόρων γὰρ χρωμάτων καὶ παντοίων ἀνθῶν ἕνα πλέξαντες στέφανον, προσήνεγκαν τῷ Πατρὶ. Ἐχρῆν γοῦν τοὺς γενναίους ἀθλητὰς, ποικίλον ὑπομείναντας ἀγῶνα καὶ μεγάλως νικήσαντας, ἀπολαβεῖν τὸν μέγαν τῆς ἀφθαρσίας στέφανον. Ὁ μὲν οὖν Μάτουρος καὶ ὁ Σάγκτος καὶ ἡ Βλανδίνα καὶ Ἄτταλος ἦγοντο ἐπὶ τὰ θηρία εἰς τὸ δημόσιον (10), καὶ εἰς τὸ κοινὸν τῶν ἐθνῶν τῆς ἀπανθρωπίας θέαμα, ἐπίτηδες τῆς τῶν θηριομαχιῶν ἡμέρας διὰ τοὺς ἡμετέρους διδομένης (11). Καὶ ὁ μὲν Μάτουρος καὶ ὁ Σάγκτος αὐθις

(6) *Vulg. προήεσαν.* In codice Maz. et Fuk., Savil. et Medicæo, legitur προήεσαν, quam scripturam secutus videtur Christophorsonus. Hoc est quod ante dixit, κατὰ τὰς παρόδους, dum scilicet e carcere procedunt usque ad tribunal.

(7) *Ἐν χρυσωτοῖς χρυσοῖς περιπεποικιλμένοις.* Alludit ad locum qui est in psalmo XLIV et paulo aliter hodie legitur, περιπεποικιλμένη scilicet, sed melius est περιπεποικιλμένοις. Mos enim erat, tunicarum fimbrias variare, ut testatur Amm. Marcellinus in lib. XIV, *ut longiores fimbriæ tunicæ perspicue luceant, varietate liciorum effigiatæ in species animalium multiformes.* Certe in codice Med. et Maz. scribitur πεποικιλμένοις, nec aliter Fuk.

(8) *Εὐωδία δωδότες... τοῦ Χριστοῦ.* Alludit ad verba Pauli apostoli, *Christi bonus odor sumus.*

(9) *Τὰ μαρτύρια τῆς ἐξόδου.* Verba hic videntur esse transposita, quæ sic construo, εἰς πᾶν εἶδος διηρεῖτο τῆς ἐξόδου τὰ μαρτύρια αὐτῶν.

(10) *Εἰς τὸ δημόσιον.* Hoc nomine amphitheatrum videtur intelligi. Neque enim referri potest ad θέαμα, primo quia repetitur præpositio εἰς τὸ δημόσιον καὶ εἰς τὸ κοινόν, etc. Ita enim legitur in codice Med., Maz., Fuk. et Savil. Quod si δημόσιον refer-

retur ad vocem θέαμα, dixissent εἰς τὸ δημόσιον καὶ κοινόν, etc. Porro eleganter amphitheatrale munus, in hac epistola vocatur publicum gentilium inhumanitatis spectaculum. In eo siquidem loco gentiles suam tum in Christianos, tum in reliquos bestiariorum, belluinam sævitiam publice spectandam exhibebant.

(11) *Τῶν θηριομαχιῶν ἡμέρας... διδομένης.* Hujus loci sensum non assecuti sunt interpretes. Sensus autem est, præsidem seu legatum provincie Lugdunensis, spectaculum ferarum extra ordinem populo præbuisse, constituta ad id die, propter Christianos quos ad bestias damnaverat. Erant enim apud Romanos ordinarii ac solemnes munerum dies, qui in mensem Decembrem incidebant, ut est in calendario Heruvartii. Extra hos dies non licebat munerariis ac duumviris quibus hujusmodi editionum onus erat impositum, spectacula ferarum populo exhibere, ut docet epistola Ecclesiæ Smyrnenensis de martyrio Polycarpi, quæ superius relata est in libro IV. Verum majores iudices qui jus gladii et ad bestias damnandi habebant, hujusmodi meridiana spectacula, quoties ipsis libitum erat, exhibebant, ut cum populi voluptate noxios e medio tollerent. Cujus rei exemplum illustre est in Actis martyrum

cernerentur a cæteris. Quippe illi quidem hilares accedebant, majestatem quamdam venustati intermistam vultibus præferentes; adeo ut vincula præcipuum ipsis ornatum addidisse viderentur, instar sponsæ simbriis aureis variegatis ornatae: ad hæc suavem Christi odorem spirantes, ita ut nonnulli terreno eos unguento delibutos putarent. Hi vero demisso vultu, abjecti et squalidi ac sordidi, omnique deformitatis genere cooperti: ab ipsis quin etiam gentilibus probro affecti utpote ignavi atque imbelles, qui homicidarum quidem sibi ipsis crimen imposuissent, Christianorum autem venerandum et gloriosum ac salutare nomen amisissent. Quæ cum cæteri viderent, magnopere confirmabantur. Et si quem postea comprehendi contigerat, is statim absque ulla cunctatione confitebatur, ne cogitatione quidem tenuis consilium **161** ac suggestionem dæmonis admittens. » Paucis deinde interjectis, iterum hæc subjiciunt: « Illis ita gestis, inquit, deinceps ipsorum martyria in varias mortis species divisa sunt. Ex omni quippe horum genere diversisque coloribus unicam texentes coronam beatissimi martyres, Deo Patri obtulerunt. Æquum sane erat ut fortissimi athletæ, qui multiplex certamen subierant, atque insignem victoriam retulerant, insignem immortalitatis coronam acciperent. Maturus igitur et Sanctus cum Blandina et Attalo ducti sunt ad bestias in amphitheatrum, ad publicum spectaculum inhumanitatis gentilitium: præbit de industria munus die propter nostros. Et Maturus quidem ac Sanctus rursus omnia tormentorum genera in amphitheatro subierunt, quasi nihil antea perpassi essent. Aut potius quasi athletæ qui multis jam vicibus adversarium superassent, et de corona ipsa jam decertarent, rursus consueta illic flagrorum verbera pertulerunt, et bestiarum ipsos trahentium morsus, et quæcunque alia vul-

διήσαν ἐν τῷ ἀμφιθεάτρῳ διὰ πάσης κολάσεως, ὡς μηδὲν ὄλως προτεπονθότες, μᾶλλον δὲ ὡς διὰ πλειόνων ἤδη κλήρων (12) ἐκθεβιακότες τὸν ἀντίπαλον, καὶ περὶ τοῦ στεφάνου αὐτοῦ τὸν ἀγῶνα ἔχοντες, ὑπέφερον πάλιν τὰς διεξόδους τῶν μαστίγων (13) τὰς ἐκείσε εἰθισμένας, καὶ τοὺς ἀπὸ τῶν θηρίων ἐλκηθμοὺς, καὶ πάνθ' ὅσα μαινόμενος ὁ δῆμος ἄλλοι ἄλλαχόθεν ἐπεβόων καὶ ἐπεκελεύοντο, καὶ ἐπὶ πᾶσι τῇ σιδηρᾶν καθέδραν, ἐφ' ἧς τηγανίζόμενα τὰ σώματα, κλίσης αὐτοὺς ἐνεφύρει. Οἱ δ' οὐδ' οὐτως ἔληγον, ἀλλ' ἔτι καὶ μᾶλλον ἐξεμαίνοντο, βουλόμενοι νικῆσαι τὴν ἐκείνων ὑπομονήν. Καὶ οὐδ' ὡς παρὰ Σάγκτου ἕτερόν τι ἤκουσαν, παρ' ἣν ἀπαρχῆς εἶθιστο λέγειν τῆς ὁμολογίας φωνῆν. Οὗτοι μὲν οὖν δι' ἀγῶνος μεγάλου ἐπιπολῶ παραμενούσης αὐτῶν τῆς ψυχῆς, τοῦσχατον ἐτύθησαν, διὰ τῆς ἡμέρας ἐκείνης, ἀντὶ πάσης τῆς ἐν τοῖς μονομαχοῖς (14) ποιικιλίας, αὐτοὶ θέαμα γενόμενοι τῷ κόσμῳ. Ἡ δὲ Βλάνδινα ἐπὶ ξύλου κρεμασθεῖσα, προδύκετο βορᾶ τῶν εἰσβαλλομένων θηρίων· ἢ καὶ διὰ τοῦ βλέπεσθαι σταυροῦ σχήματι κρεμαμένη, διὰ τῆς εὐτόνου προσευχῆς, πολλὴν προθυμίαν ἐνεποίει τοῖς ἀγωνιζομένοις, βλέπόντων αὐτῶν ἐν τῷ ἀγῶνι, καὶ τοῖς ἐξῶθεν ὀφθαλμοῖς διὰ τῆς ἀδελφῆς, τὸν ὑπὲρ αὐτῶν ἐσταυρωμένον, ἵνα πείσῃ τοὺς πιστεύοντας εἰς αὐτὸν, ὅτι πᾶς ὁ ὑπὲρ τῆς Χριστοῦ δόξης παθὼν, τὴν κοινωνίαν αὐτῆς ἔχει μετὰ τοῦ ζῶντος Θεοῦ. Καὶ μηδὲνὸς ἀψαυόμενος τότε τῶν θηρίων αὐτῆς, καθαιρεθεῖσα ἀπὸ τοῦ ξύλου, ἀνελήθη πάλιν εἰς τὴν εἰρηκτῆν, εἰς ἄλλον ἀγῶνα θρουμένη, ἵνα διὰ πλειόνων γυμνασμάτων νικήσασα, τῷ μὲν σκολιῷ ὄρει ἀπαράτητον ποιήσῃ τὴν καταδίχην, προτρέψῃται δὲ τοὺς ἀδελφούς ἢ μικρὰ καὶ ἀσθενῆς καὶ εὐκαταφρόνητος, μέγαν καὶ ἀκαταγώνιστον ἀθλητὴν Χριστὸν ἐνδεδυμένη, διὰ πολλῶν κλήρων ἐκθιδάσασα (15) τὸν ἀντικείμενον, καὶ δι' ἀγῶνος τὸν τῆς ἀφθαρσίας στεφάμένη στέφανον. Ὁ δὲ Ἄτταλος καὶ αὐτὸς μεγάλως

Tarachi, Probi et Andronici. Nam cum Maximus, proconsul Ciliciæ, eos ad bestias damnasset, advocans Terentianum sacerdotalem Ciliciæ, jussit ei sequenti die munera edenda curare, ut legitur in cap. 10 eorumdem Actorum.

(12) Διὰ πλειόνων ἤδη κλήρων. Jam supra monuimus multas hic translationes esse a re athletica. Inter has numeranda est vox κλήροι. Solebant enim athletæ qui in ludis certaturi erant, sortito educi. Quod quomodo fieret, docet nos Lucianus in *Hermotimo*. Cistella erat argentea, deo certaminum præsidii sacra, in quam conjiciebantur sortes seu tesserae breves. In duabus inscripta erat littera A, in aliis duabus B, in aliis item duabus Γ, et sic deinceps. Tum athletæ sortes et cista educebant. Quibus A obvenisset, ii inter se committebantur primo loco pugnaturi. Eratque hic πρῶτος κλήρος. Similiter qui litteram B eduxissent, secundo loco inter se certabant. Ita sors et urna suam cuique adversarium assignabat. Is qui adversarium suum vicerat, non statim coronabatur. Sed cum aliis qui adversarios item suos vicerant, iterum pugnaturus componebatur, donec unus omnium victor superesset. Quam in rem pluribus opus erat sortitionibus. Hinc est quod in inscriptione Farnesiana, quam refert Gruerius pag. 314, Asclepiades quidam pancratiasta, in multis certaminibus victoriam re-

tulisse dicitur, τὸ δεύτερον καὶ τρίτον μετὰ πρῶτον ἢ δεύτερον κλήρον στήσας τοὺς ἀνταγωνιστάς. Id est, post primam aut post secundam sortitionem, secundo vel tertio superatis adversariis. Id enim usu veniebat, ob eam rationem quam dixi, quoties plura erant paria athletarum. Quippe victores inter se componebantur, et secunda inter eos fiebat sortitio, ac rursus tertia, donec victoria ad unum rediisset. Et hoc est quod in hac epistola dicitur διὰ πλειόνων κλήρων. Ad hanc athletarum sortem referenda sunt ea quæ habes in principio hujus epistolæ de Epagatho, ἀνελήθη καὶ αὐτὸς εἰς τὸν κλήρον τῶν μαρτύρων.

(13) Τὰς διεξόδους τῶν μαστίγων. Musculus vertit verberum *ilitiones*; Christophorsonus, *trajectiones*. Dietum videtur pro τὰς ἐν ταῖς διεξόδοις μάστιγας, id est, verbera illata dum traducerentur in pompa.

(14) Ἐν τοῖς μονομαχοῖς. Codex Maz., Med. et Fuk. habent *μονομαχίμοις*.

(15) Διὰ πολλῶν κλήρων ἐκθιδάσασα. Scribendum est *ἐκθιδάσασα*, ut supra. Atque ita legitur in codice Mediceo et apud Nicephorum. Vide Petrum Fabrum in libro primo *Agonistici*, cap. 24. Porro notandum est Blandinam, utpote servam, cruci affixam fuisse, quod erat supplicium servorum.

ἔλαιθηλεις ὀπὸ τοῦ δχλου, καὶ γὰρ ἦν ὀνομαστὸς, ἔτοιμος εἰσῆλθεν ἀγωνιστῆς διὰ τὸ εὐσυνείδητον, ἐπειδὴ γνησίως ἐν τῇ Χριστιανῇ συντάξει γεγυμνασμένος ἦν, καὶ ἀεὶ μάρτυρας ἐγεγονεί παρ' ἡμῖν ἀληθείας. Καὶ περιαχθεὶς κύκλω τοῦ ἀμφιθεάτρου (16), πίνικος αὐτὸν προάγοντος ἐν ᾧ ἐπεγέγραπτο Ῥωμαῖστί· Οὗτός ἐστιν Ἄτταλος ὁ Χριστιανός· καὶ τοῦ δήμου σφόδρα σφριγῶντος ἐπ' αὐτῷ, μαθὼν ὁ ἡγεμῶν ὅτι Ῥωμαῖός ἐστιν, ἐκέλευσεν αὐτὸν ἀναληφθῆναι μετὰ καὶ τῶν λοιπῶν τῶν ἐν τῇ εἰρκτῇ ὄντων, περὶ ὧν ἐπέστειλε τῷ Καίσαρι, καὶ περιέμενε τὴν ἀπόφασιν τὴν ἀπ' ἐκείνου. Ὁ δὲ διὰ μέσου καιρὸς οὐκ ἀργὸς αὐτοῖς οὐδὲ ἀκαρπὸς ἐγένετο, ἀλλὰ διὰ τῆς ὀπομονῆς αὐτῶν, τὸ ἀμέτρητον ἔλεος ἀνεφαίνετο Χριστοῦ. Διὰ γὰρ τῶν ζώντων ἐζωοποιούνη τὰ νεκρά, καὶ μάρτυρες τοῖς μὴ μάρτυσιν ἐχαρίζοντο (17). Καὶ ἐνεγίνετο πολλὴ χαρὰ τῇ παρθένῳ μητρὶ, οὗς ὡς νεκροὺς ἐξέτρωσε, τούτους ζώντας ἀπολαμβανούση. Δι' ἐκείνων γὰρ οἱ πλείους τῶν ἡρηνημένων ἀνεμητροῦντο (18) καὶ ἀνεκυσκοντο, καὶ ἀνεζωοπυροῦντο, καὶ ἐμάνθανον ὁμολογεῖν, καὶ ζῶντες ἤδη καὶ τεσωμμένοι, προσῆσαν τῷ βῆματι, ἐγγλυκαίνοντος (19) τοῦ τὴν μὲν θάνατον τοῦ ἀμαρτωλοῦ μὴ βουλομένου, ἐπὶ δὲ τὴν μετάνοιαν χρηστευομένου Θεοῦ, ἵνα καὶ πάλιν ἐπερωτηθῶσιν ὑπὸ τοῦ ἡγεμόνος· ἐπιστεῖλαντος γὰρ τοῦ Καίσαρος, τοὺς μὲν ἀποτυμπανισθῆναι (20), εἰ δὲ τινες ἀρνοῖντο, τούτους ἀπολυθῆναι, τῆς ἐνθάδε πανηγύρεως (ἔστι δὲ αὕτη πολυάνθρωπος ἐκ πάντων τῶν ἐθνῶν συνερχομένων εἰς αὐτήν) ἀρχομένης συνεστάναι (21), ἀνήγεν ἐπὶ τὸ βῆμα θεατριζῶν τοὺς μακαρίους, καὶ ἐμπομπεύων τοῖς δχλοῖς. Διὸ καὶ πάλιν ἀνήταξε, καὶ ὅσοι μὲν ἐδόκουν πολιτεῖαν Ῥωμαίων ἐσχηκέναι, τούτων ἀνέτεμενε τὰς κεφαλὰς, τοὺς δὲ λοιποὺς ἐπεμπεν εἰς Θηρία. Ἐδοξάζετο δὲ μεγάλως ὁ Χριστὸς ἐπὶ τοῖς πρότερον ἐρηνησμένοις, τότε παρὰ τὴν τῶν ἐθνῶν ὑπόνοιαν ὁμολογοῦσι. Καὶ γὰρ ἰδίᾳ οὗτοι ἀνητάζοντο, ὡς δῆθεν ἀπολυθησόμενοι. Καὶ ὁμολογοῦντες, προσετίθεντο τῷ

(16) Καὶ περιαχθεὶς κύκλω τοῦ ἀμφιθεάτρου. Solebant olim gladiatores et bestiarum, antequam certamen obirent, per ora populi circumduci. De qua pompa loquitur Lucianus in *Toxari*, ut notavit Salmasius in *Noctis ad Julium Capitolinum*, pag. 91, et Casaubonus; post Lipsium in *Saturnaliibus*, qui locum Quintiliani ex *Declamatione* nona eo spectantem primus adduxit. Id autem fiebat non solum in iis qui seipso ad ludum auctoraverant, sed in reis qui ad ferrum aut bestias damnati erant. **Martialis** :

Traducta est gyris, nec cepit arena nocentes.

(17) Καὶ μάρτυρες... ἐχαρίζοντο. Id est, dextram lapsis porrexerunt, et medicinam adhibuerunt, et pro iis intercesserunt. Id enim solebant martyres, ut ex Cypriano didicimus.

(18) Ἀνεμητροῦντο. Dudum conieceram ita scribendum esse. Postea vero in codice Regio superscriptum inveni eadem manu. Quinetiam Christophorsonum ita legisse apparet.

(19) Ἐγγλυκαίνοντος. Hoc verbum tam active quam passive sumi potest. Et Nicephorus quidem active dictum intellexit. Sic enim hanc locum interpretavit, καὶ ἐγγλυκαίνοντο ὑπὸ τοῦ μὴ θέλοντος τὸν θάνατον. Metaphora est ab oleastro, qui insitus dulcescit, de quo Paulus apostolus. Sed et passive sumi

potest, et quidem commode, ut mihi videtur. Id enim sibi volunt Lugdunenses: nomen Christi, quem ipsi negaverant, dulce de cætero ipsis fuisse. Paulo post pro ἐρωτηθῶσι, Codex Medicæus et Mazarinus ἐπερωτηθῶσι habent. Sic etiam codex Fuk. et Savillii.

(20) Ἀποτυμπανισθῆναι. Hanc vocem non intellexit Christophorsonus, qui *tyrpanis torqueri* vertit. Quid hoc verbum significet, jampridem docuit Villioinarus in libris *Adversus Robertum Titium*.

(21) Τῆς ἐνθάδε πανηγύρεως... ἀρχομένης συνεστάναι. Celebris ex omni Gallia conventus ludorum causa fiebat Lugduni, ad aram Augusto sacratam. Dicata autem fuerat hæc ara Julio Antonio et Fabio Africano coss., Kalendis Augusti, ut scribit Suetonius in *Claudio*. Eos ludos adhuc sua ætate mansisse scribit Dio. Ex his colligitur martyres Lugdunenses mense Augusto passos esse. Quod autem Ado, Usuardus, Beda, Notkerus aliique natalem Lugdunensium martyrum conferunt in diem quartum Nonas Junii, nihil me movet. Diu enim post illorum necem, cum illorum reliquæ inventæ fuissent, hic dies potissimum electus est, quo omnium simul memoria celebraretur, cum tamen non uno eodemque die omnes passus sint, ut ex hac epistola constat.

veritatis semper exstiterat. Cumque per amphitheatrum circumduceretur, præcedente ipsam tabella, in qua Latino sermone inscriptum erat: Hic est Aitalus Christianus: populo adversus illum vehementius incitato, præses postquam civem Romanum eum esse comperit, reduci in custodiam cum cæteris jubet. Inde litteris ad Cæsarem datis, de his omnibus qui inclusi tenebantur, sententiam ejus expectabat. Enimvero hujus temporis mora, nequaquam inutilis neque infructuosa illis fuit: sed per ipsorum tolerantiam immensa Christi misericordia tandem illuxit. Quippe mortua jam Ecclesie membra, viventium ope atque auxilio ad vitam revocata sunt: et martyres gratificati sunt iis qui fidem negaverant: ingentique gaudio mater eademque virgo Ecclesia cùmulata est, cum eos quos tanquam extinctos abortu ejecerat, vivos jam ac spirantes recuperaret. Et enim per illos sanctissimos martyres, hi qui fidem negaverant, rursus in utero delineabantur, rursus concipiebantur, et vitali calore reparato rursus fidem confiteri discebant. Cumque jam ad vitam revocati roboratique essent, Deo qui non vult mortem peccatoris, sed pro sua benignitate ad pœnitentiam potius invitat, mitiorem eis succum infundente, ad tribunal accessere, quo iterum a præside interrogantur. Quippe rescriptum fuerat a Cæsare, ut confitentes quidem gladio cæderentur; hi vero qui negarent, dimitterentur incolumes. Ineunte igitur solemnium apud nos mercatu, qui maxima hominum frequentia celebratur, utpote ex omnibus populis ac provinciis eo conveniente virorum multitudine, præses beatissimos martyres ad tribunal adduci jussit, tanquam in theatri pompa eos populo ostentans.

163 Cumque illos denuo interrogasset, quicumque cives Romani reperti sunt, capite truncati, re-

(22) *Τῷ τῶν μαρτύρων κλήρω.* Regius Rob., Steph., χορῶ. Hoc loco codex Medicæus melior est Regio. Lectionem enim κλήρω alteri longe præstare ex iis quæ supra diximus liquido patet. Κλήρω etiam legitur in codice Maz. et Fuk. et Saviliano, et sic Nicephorus quoque scriptum habet.

(23) *Βλασφημοῦντες τὴν ὁδόν.* Hoc loco blasphemoῦντες idem valet ac blasphemiῶσαι ποιοῦντες. Quæ loquendi forma usitata est in sacris libris, ut cum dicitur in Evangelio: *Viri Ninivite surgent et condemnabunt vos in iudicio*; id est, condemnari facient. Et Musculus quidem verit hoc modo, *per viam suam conversationem viam Dei blasphemantes.* Christophorus vero interpretatur, *viam veritatis contumeliis afficientes.* At Nicephorus cum hæc non intelligeret, locum interpolavit.

(23') *Τό.* Forte τῶ. Edit.

(24) *Ἐπιστήσαντος τοῦ ἡγεμόρος.* Rufinus verit: *qui a præside in medium statui jussus.* Musculus autem ita verit, *urgente vero præside*, etc., quem secutus est Christophorus. Possis etiam ita verit, *quod cum animadvertisset præses*, etc. Mihi tamen magis arripit Rufini versio: *ἐπιστήσαι enim proprie est sistere coram iudice*, quod etiam παραστήσαι dicitur.

(25) *Τοῦσχατον ἐτύθησαν.* Eodem verbo superius usi sunt Lugdunenses, ubi de Sancto, Maturo et Blantina loquuntur. Ac Rufinus quidem hoc loco verit: *jugulati sunt*; Musculus, *caesi sunt*; Christophorus, *gladio ferium ur.* Ego vero malum vertere,

Α τῶν μαρτύρων κλήρω (22)· Ἐμειναν δὲ ἔξω, οἱ μὴ δὲ ἔχοντες πώποτε πίστεως, μὴδὲ ἀσθητὴν ἐνδύματος νυμφικοῦ, μὴδὲ ἔννοιαν φόβου Θεοῦ σχόντες, ἀλλὰ καὶ διὰ τῆς ἀναστροφῆς αὐτῶν βλασφημοῦντες τὴν ὁδόν (23)· τούτέστιν οἱ υἱοὶ τῆς ἀπωλείας. Οἱ δὲ λοιποὶ πάντες τῇ Ἐκκλησίᾳ προσετέθησαν· ὧν καὶ ἀνεταζομένων, Ἀλέξανδρός τις, Φρύξ μὲν τὸ γένος, ἱατρὸς δὲ τὴν ἐπιστήμην, πολλοῖς ἔτεσιν ἐν ταῖς Ἐαλίαις διατριψάς, καὶ γνωστὸς σχεδὸν πᾶσι διὰ τὴν πρὸς Θεὸν ἀγάπην καὶ παρρησίαν τοῦ λόγου (ἦν γὰρ καὶ οὐκ ἄμιρος ἀποστολικῷ χαρίσματι), παρὰ τῷ βήματι, καὶ νεύματι προτρέπων αὐτοὺς πρὸς τὴν ὁμολογίαν, φανερὸς ἦν τοῖς περιεστῶσι τὸ βῆμα ὡσπερ ὠδίνων. Ἀγαπητῆσαντες δὲ οἱ ὄχλοι ἐπὶ τῷ (23') τοῖς πρότερον ἠρνημένους αὐθις ὁμολογεῖν, κατεβόησαν τοῦ Ἀλεξάνδρου, ὡς ἐκείνου τοῦτο ποιοῦντος. Καὶ ἐπιστήσαντος τοῦ ἡγεμόνος (24), καὶ ἀνετάσαντος αὐτὸν, ὅστις εἶπεν, τοῦ δὲ φήσαντος ὅτι Χριστιανὸς, ἐν ὀργῇ γενόμενος, κατέκρινεν αὐτὸν πρὸς θηρία· καὶ τῇ ἐπιούσῃ εἰσῆλθε μετὰ καὶ τοῦ Ἀττάλου. Καὶ γὰρ καὶ τὸν Ἀττάλον, τῷ ὄχλῳ χαριζόμενος ὁ ἡγεμὼν, ἐξέταξε πάλιν πρὸς θηρία. Οἱ καὶ διὰ πάντων διελθόντες τῶν ἐν τῷ ἀμφιθεάτρῳ πρὸς κόλασιν ἐξευρημένων ὀργάνων, καὶ μέγιστον ὑπομεινάντες ἀγῶνα, τοῦσχατον ἐτύθησαν (25) καὶ αὐτοῖ τοῦ μὲν Ἀλεξάνδρου μήτε στενάξαντος, μήτε γρούξαντος τι ὄλωσεν, ἀλλὰ κατὰ καρδίαν ὁμολοῦντος τῷ Θεῷ (26). Ὁ δὲ Ἀττάλος, ὅποτε ἐπὶ τῆς σιδηρᾶς ἐπετέθη καλέσθαι ἀνεφέρετο, ἔφη πρὸς τὸ πλῆθος τῇ Ῥωμαϊκῇ φωνῇ· Ἰεσοῦ τοῦτο ἐστὶν ἀνθρώπους ἐσθίειν, ὃ ποιεῖτε ὑμεῖς. Ἡμεῖς δὲ οὔτε ἀνθρώπους ἐσθιομεν, οὐθ' ἑτερόν τι πονηρὸν πράττομεν. Ἐπερωτώμενος δὲ, τί δνομα ἔχει ὁ Θεός, ἀπεκρίθη· Ὁ Θεός δνομα οὐκ ἔχει ὡς ἀνθρώπος. Ἐπὶ πᾶσι δὲ τούτοις, τῇ ἐσχάτῃ λοιπὸν ἡμέρᾳ τῶν μονομαχιῶν (27), ἡ Βλαν-

gladio fossi sunt. Mos enim erat, ut bestiarii a confectore trucidarentur, quemadmodum notavi supra ad martyrium Polycarpi. Eusebii in libro *De martyribus Palaestinae*, cap. 11, de Adriano martyre loquens, qui ad bestias damnatus fuerat: *Ἄεοντι παραβληθεὶς, καὶ μετὰ τούτων ξίφει κατασφαγείς, ἐτελειώθη, et paulo post de Eubulo scribens commartyre: Μετὰ τοὺς θῆρας ὁμοίως τῷ προτέρῳ θῦμα γενόμενος.* Ex quibus verbis plane conicitur, ἐτύθησαν idem esse quod κατεσφάγησαν. Sic in *Actis* passionis Tarachi, Probi et Andronici: *Maximus autem ira repletus vocavit Tarentianum sacerdotem, et jussit gladiatores introduci ut sanctos Dei martyres interficerent. Statim præceptum Maximi impletum est. Consumpti autem sunt gladio.* Ita codex manuscriptorum quem vidi.

(26) *Κατὰ καρδίαν ὁμολοῦντος τῷ Θεῷ.* Rufinus hunc locum longa circumlocutione verborum exposuit hoc modo: *Intra seipsum semper cum Deo loquente, et in laudibus ejus ac precibus permanente.* Optime. Nam oratio nihil aliud est quam ὁμιλία πρὸς τὸν Θεόν, et ita eam definit Clemens Alexandrinus, cui consentit Proclus philosophus in libro II *Commentariorum in Timæum Platonis*, p. 64, ubi de precatione elegantissime disserit ex Porphyrio.

(27) *Τῇ ἐσχάτῃ... ἡμέρᾳ τῶν μονομαχιῶν.* Ex his patet munus gladiatorum per aliquot dies præberi solitum esse Lugduni in illo celebri mercatu et conventu totius Gallie ad aram Augusti. Hinc est quod

δινα κάλιν εἰσεκομίζετο μετὰ καὶ Ποντικῶν παιδα-
 ρίου ὡς πεντεκαίδεκα ἐτῶν. Οἱ καὶ καθήμεραν εἰσ-
 ἤγοντο πρὸς τὸ βλέπειν τὴν τῶν λοιπῶν κόλασιν, καὶ
 ἠναγκάζοντο ὁμνῆσαι κατὰ τῶν εἰδῶλων αὐτῶν. Καὶ
 διὰ τὸ ἐμμένειν εὐσταθῶς, καὶ ἐξουθενεῖν αὐτούς,
 ἠγριώθη πρὸς αὐτούς τὸ πλῆθος, ὡς μήτε τὴν ἡλι-
 κίαν τοῦ παιδὸς οἰκτεῖται, μήτε τὸ γύναιον αἰδεσθή-
 ναι. Πρὸς πάντα δὲ τὰ δεινὰ παρέβαλλον αὐτούς, καὶ
 διὰ πάσης ἐν κύκλῳ διῆγον κολάσεως, ἐπαλλήλως
 ἀναγκάζοντες ὁμοῖαι, ἀλλὰ μὴ δυνάμενοι τοῦτο πρά-
 ξαι· ὁμὲν γὰρ Ποντικὸς, ὑπὸ τῆς ἀδελφῆς παρωρμη-
 μένος, ὡς καὶ τὰ ἔθνη βλέπειν οὗτι ἐκείνη ἦν προ-
 τρεπομένη καὶ στριβύζουσα αὐτὸν, πᾶσαν κόλασιν
 γενναίως ὑπομείνας, ἀπέδωκε τὸ πνεῦμα. Ἡ δὲ μα-
 καρία Βλανδίνα πάντων ἐσχάτη, καθάπερ μήτηρ
 εὐγενῆς παρωρμήσατο τὰ τέκνα καὶ νικηφόρους προ-
 πέμφασα πρὸς τὸν Βασιλέα, ἀναμετρούμενη καὶ αὐτὴ
 πάντα τὰ τῶν παιδῶν ἀγωνισματῖα, ἔσπευδε πρὸς
 αὐτούς χαίρουσα καὶ ἀγαλλιωμένη ἐπὶ τῇ ἐξόδῳ, ὡς
 εἰς νυμφικὸν δεῖπνον κεκλημένη, ἀλλὰ μὴ πρὸς θηρία
 βεβλημένη. Καὶ μετὰ τὰς μάστιγας, μετὰ τὰ θηρία,
 μετὰ τὸ τῆγανον (28), τοῦσχατον εἰς γύργαθον βλη-
 θεῖσα, ταύρω παρεδῆθη· καὶ ἰκανῶς ἀναβλήθεισα (29)
 πρὸς τοῦ ζώου, μηδὲ ἀσθησιν ἐτι τῶν συμβαινόντων
 ἔχουσα διὰ τὴν ἐλπίδα καὶ ἐποχὴν τῶν πεπιστευμέ-
 νων καὶ ὁμιλίαν πρὸς Χριστὸν, ἐτύθη καὶ αὐτὴ, καὶ
 αὐτῶν ὁμολογούντων τῶν ἐθνῶν, οὗτι μηδὲ πύποτε
 παρ' αὐτοῖς γυνὴ τοιαῦτα καὶ τοσαῦτα ἔπαθεν. Ἄλλ'
 οὐδ' οὕτως κόρον ἐλάμβανεν αὐτῶν ἡ μανία, καὶ ἡ
 πρὸς τοὺς ἀγίους ἰμώτης· ὑπὸ γὰρ ἀγρίου θηρός
 (30) ἀγρία καὶ βάρβαρα φύλα παραχθέντα, δυσπαύ-
 στως εἶχε. Καὶ ἄλλην ἰδίαν ἀρχὴν ἐπὶ τοῖς σώμασιν
 ἐλάμβανεν ἡ ὕβρις αὐτῶν. Τὸ γὰρ νενικηθῆσαι αὐτούς
 οὐκ ἔδυσώπει, διὰ τὸ μὴ ἔχειν ἀνθρώπινον ἐπιλο-
 γισμὸν, μᾶλλον δὲ καὶ ἐξέκαεν αὐτῶν τὴν ὀργὴν,
 καθάπερ θηρίου καὶ τοῦ ἠγεμόνος καὶ τοῦ δῆμου,
 τὸ ὁμοίον εἰς ἡμᾶς ἀδίκως ἐπιδεικνυμένων μίσος (31).

supra dixit de Maturo et Sancto : Ἀντὶ πάσης τῆς
 ἐν τοῖς μονομαχίαις ποικιλίας αὐτοὶ θέαμα γενόμενοι
 τῷ κόσμῳ. Præter hæc munera gladiatoria, datus
 præterea fuerat a præside dies spectaculi ferarum
 propter Christianos, ut nominatim dicitur in hac
 epistola, τῆς τῶν θηριομαχιῶν ἡμέρας διὰ τοὺς ἡμε-
 τέρους διδομένης. Neque enim hæc inter se conlu-
 deunda esse existimo, μονομαχίας scilicet et θηριο-
 μαχίας, quamvis Latini uno muneris vocabulo
 utrumque spectaculum comprehendant. Si quis
 tamen μονομαχίας et θηριομαχίας hic pro eodem su-
 mi contendat, æquidem non magnopere repugnabo.
 Certe in *Gestis præsidialibus* sanctorum martyrum
 Tarachi, Probi et Andronici, gladiatores sumuntur
 pro bestiariis. Sic enim scribitur cap. 10 : *In prima*
muneris editione, cum multæ feræ immissæ essent,
multorum gladiatorum corpora quæ multis horis cum
bestiis pugnaverant, devorata sunt. Paulo post tamen
 gladiatorum munus a munere ferarum ibidem distin-
 guitur his verbis : *Maximus proconsul indignans ju-
 bet edi gladiatorum munus, quibus mandaretur im-
 primis Christianos martyres gladiis confodi.* Sed et
 Cyrillus Hierosolymitanus in prima *Catechesi mysta-
 gogica*, μονομαχείην dicit de bestiariis, et Chrysostomus
 in homilia *de Jona*, pag. 661, οἱ θηροὶς πυχτεῖν
 μέλλοντες. Quod idem est ac si dixisset θηροὶς μο-
 νομαχείην.

A liqui traditi sunt bestiis. Cæterum ingens gloria ac-
 cessit Christo per eos qui prius quidem negaverant,
 tunc vero constabantur fidem Christi præter spem
 atque expectationem gentilium. Ili siquidem scor-
 sum interrogati sunt quasi mox absolvendi. Qui
 cum se Christianos confessi essent, reliquorum
 martyrum numero ascripti sunt. Foris autem
 manserunt ii, quorum animis nec vestigium ullum
 fidei, nec reverentia vestis nuptialis, nec sensus
 timoris Dei impressus unquam insederat; filii sci-
 licet perditionis, qui sua ipsorum conversatione
 religionem quam profitebantur infamaverant. Ve-
 rum cæteri omnes aggregati sunt Ecclesiæ. De qui-
 bus cum quæstio haberetur, Alexander quidam,
 natione Phryx, professione medicus, qui plures
 B Jam annos moratus fuerat in Galliis, vir omnibus
 notissimus ob amorem Dei et eximiam in prædi-
 canda fide libertatem (quippe apostolicæ gratiæ
 minime expers erat), tribunali assistens, cum illos
 ad fidei confessionem nutibus hortaretur, cunctis
 qui tribunal circumdabant, tanquam parturiens
 videbatur. At vulgus moleste ferens quod qui antea
 fidem negaverant, eandem de integro confiteren-
 tur, adversus Alexandrum tanquam hujus facineris
 auctorem conclamare cœpit. Instans illico præses,
 interrogavit hominem quisnam esset. Qui cum Chri-
 stianum se esse dixisset, iratus judex eum ad be-
 stias damnavit. Postridie igitur una cum Attalo in-
 gressus est. Nam et hunc præses, gratificari popu-
 loque studens, bestiis rursus tradiderat. Ambo ita-
 que cum omnia tormentorum genera quæ adversus
 ipsos excogitata fuerant, in amphitheatro percucur-
 rissent, maximoque certamine perfuncti essent, tan-
 dem gladio percussisunt. Et Alexander quidem nec
 ingenit unquam, nec vocem ullam protulit, sed
 interius mente in se collecta colloquebatur cum
 Deo. Attalus vero cum in ferrea cathedra colloca-

(28) *Μετὰ τὸ τῆγανον.* Craticulam vertii Rufinus.
 Idem plane est quod supra vocavit ferream cathedram,
 cui impositi martyres, tanquam in sartagine
 torrebantur. Sic enim supradictum est de Maturo :
 Ἐπὶ πᾶσι τὴν σιδηρᾶν καθέδραν, ἐφ' ἧς τηγανίζο-
 μενα τὰ σώματα, etc. Mos enim erat, ut Christiani,
 antequam bestiis objicerentur, in hujusmodi cathedra
 suppositis prunis ardentibus sederent, ut paulo
 ante legitur de Attalo.

(29) *Ἰκανῶς ἀναβλήθεισα.* Inter voluptates amphitheatralis
 spectaculi hæc erat, ut taurus in arenam
 produceretur, cui in furorē concitato noxios ho-
 mines reticulo inclusos objiciebant, quos ille velut
 pilas in altum jactabat. Notissimi sunt hac de re
 Martialis versus :

Taurus ut impositas jactat ad astra pilas.

(30) Ἐπὶ γὰρ ἀγρίου θηρός. Antiquum serpentem
 vertit Rufinus, dæmonem scilicet rectius hoc modo
 designari existimans. Certe Græca vox etiam ser-
 pentem significat. Unde et *theriace* dicitur. Sic paulo
 infra ὁ θῆρ pro diabolo sumitur, ubi *Musculus vipe-
 ram* vertit.

(31) *Τὸ ὁμοίον εἰς ἡμᾶς ἀδίκως ἐπιδεικνυμένων*
μίσος. Rectius in codice Maz., *Medicæo* et *Fuke-
 tiano* scribitur *ἀδίκον*, quod æquidem valde probro,
 nisi quis malit legere τὸ *ἀδίκον* εἰς ἡμᾶς ὁμοίως ἐπι-
 δεικνυμένων μίσος. De injusto erga se gentium odio

tus undique torreretur, et ambustum corpus nidorem gravissimum exhalaret, Latino sermone populum allocutus: « En, inquit, hoc demum est homines vorare quod agitis. Nos vero neque homines voramus, neque omnino quidquam mali facimus. » Interrogatus etiam quod nomen Dei esset: « Deus, inquit, **164** nomen non habet perinde ac nos mortales. » Post hos omnes, ultimo tandem spectaculorum die, Blandina rursus illata est una cum Pontico, adolescente quindecim circiter annos nato. Qui etiam quotidie antea introducti fuerant, ut reliquorum cruciatus intuerentur. Adactique per simulacra gentilium jurare, cum in proposito constantes permanerent, deosque illorum nihili facerent, tantus in eos exarsit multitudinis furor, ut nec ætatem pueri miserarentur, nec mulieris sexum ulla prosequerentur reverentia. Cunctis igitur cruciatibus eos vexare ac per omnia pænarum genera circumagere cœperunt, jurare illos subinde compellent. Nunquam tamen id quod volebant, perficere valuerunt. Nam Ponticus quidem, sororis exhortationibus incitatus, ita ut gentiles quoque ipsam esse cernerent quæ puerum hortaretur et confirmaret, cuncta supplicia generose perpessus, animam exhalavit. Beata vero Blandina, omnium postrema, tanquam nobilis mater quæ filios ad fortiter certandum accenderat, et victores ad Regem præmiserat, eosdem certaminum cursus quos filii confecerant remetiens, ad eosdem ire properabat, de exitu suo læta atque exsultans, prorsus quasi ad nuptiale convivium invitata, non hostili objecta esset. Denique post flagra, post ferarum vellitationes, post sartaginem, reticulo inclusa, tauro objecta est. A quo diu in altum jactata, nihil jam eorum quæ fiebant penitus sentiens, tum ob spem et comprehensionem eorum quæ credebatur honorum, tum ob familiarem congressum quem cum Christo in oratione habebat, tandem et ipsa victimæ instar jugulata est: ipsis etiam gentilibus ingenue fatentibus, nullam unquam apud se feminam existisse quæ tot ac tanta pertulerit. Sed ne sic quidem furor illorum et immanitas adversus sanctos conquievit. Quippe feræ et barbaræ gentes ab immani illa bestia concitata, pacari facile non poterant. Quin potius aliud quoddam initium sæviendi, in sanctorum corporibus protervia illorum invenit. Neque enim ex eo quod a martyribus victi fuissent, pudore ac verecundia suffundebantur, quippe qui humano sensu ac ratione penitus essent destituti. Sed contra præsidis simul ac populi tanquam immanis belluæ ma-

passim querebantur Christiani. Tatianus *Adversus Græcos*, pagina 149: Καὶ μὴ διὰ τὸ μισεῖν ἀδίκως, πρᾶνομήστῃτε. Cf. Tertull. in *Apologetici* cap. 1.

(32) Ὁ ἄνομος ἀνομησάτω ἐστὶ. Ex capite ultimo Apocalypseos versu 11, ubi pro ἄνομος ἀνομησάτω hodie legitur ἀδίκως ἀδικησάτω. Simile quid legitur in cap. xii Danielis. Citatur hic locus a Fausto Reienti, qui vulgo Eusebius Emissenus inscribitur, in sermone tertio ad monachos: *Et ejusmodi animæ eveniet illa sententia: Peccator adjiciat ad peccandum. Quam nos, charissimi, refugientes, illam potius teneamus quæ dicit: Et sanctus adhuc sanctificetur.*

(33) Πῆ δὲ ἠνθρακωμένα. Ita codex Regius et Nicephorus. Sed tres reliqui codices Mazarinus, Medicæus et Fuketianus scriptum habent ἠνθρακωμένα. Et paulo post in iisdem codicibus legitur πρὸς τῆς ἐκλυτῶν εἰλαντο ψυχῆς, non ἐλόντο, ut ex Regio exemplari edidit Stephanus.

(34) Οὕτε ἀργύρια ἐπειθεν. Hæc verba non ha-

βίνα ἡ Γραφή πληρωθῆ. Ὁ ἄνομος ἀνομησάτω ἐστὶ (32), καὶ ὁ δίκαιος δικαιοθῆτω ἐστὶ. Καὶ γὰρ τοὺς ἐναποπνιγένας ἐν τῇ εἰρκτῇ παρέβαλον κυσίον, ἐπιμελῶς παραφυλάσσοντες νύκτωρ καὶ μεθ' ἡμέραν, μὴ κηδευθῆ τις ὑφ' ἡμῶν. Καὶ τότε δὴ προθέντες τὰ τε τῶν θηρίων, τὰ τε τοῦ πυρὸς λείψανα, πῆ μὲν ἐσπαραγμένα, πῆ δὲ ἠνθρακωμένα (33), καὶ τῶν λοιπῶν τὰς κεφαλὰς σὺν τοῖς ἀποτμημασίον αὐτῶν ὡσαύτως ἀτάφους παρεφύλαττον μετὰ στρατιωτικῆς ἐπιμελείας ἡμέραις συχναῖς. Καὶ οἱ μὲν ἐνεβριμῶντες καὶ ἐθρυγον τοὺς ὀδόντας ἐπ' αὐτοῖς, ζητοῦντές τινα περισσοτέραν ἐκδίκησιν παρ' αὐτῶν λαβεῖν· οἱ δὲ ἐνεγέλιον καὶ ἐπετίθαζον, μεγαλύνοντες τὰ εἶδωλα αὐτῶν, καὶ ἐκείνοις προσάπτοντες τὴν τοῦτων τιμωρίαν. Οἱ δὲ ἐπεικέστεροι καὶ κατὰ ποσὸν συμπαθεῖν

δοκοῦντες, ὠνεῖδιζον πολλῶν, λέγοντες· Ποῦ ὁ Θεὸς αὐτῶν, καὶ τί αὐτοὺς ὦνησεν ἡ θρησκεία, ἣν καὶ πρὸ τῆς ἐκλυτῶν εἰλαντο ψυχῆς; Καὶ τὰ μὲν ἀπ' ἐκεῖνων τοιαύτην εἶχε τὴν ποικιλίαν, τὰ δὲ καθ' ἡμᾶς ἐν μεγάλῳ καθεστῆκε πένθει, διὰ τὸ μὴ δύνασθαι τὰ σώματα κρύψαι τῇ γῆ. Οὕτε γὰρ νύξ συνεβάλλετο ἡμῖν πρὸς τοῦτο, οὕτε ἀργύρια ἐπειθεν (34), οὕτε λιτανεία ἐδυσώπει· παντὶ δὲ τρόπῳ παρετήρουν ὡς μέγα τι κερδανοῦντες, εἰ μὴ τύχοιεν ταφῆς. Τούτοις ἐξῆς μεθ' ἑτερά φασί· « Τὰ σὺν σώματα τῶν μαρτύρων παντοίως παραδειγματισθέντα καὶ αἰθριασθέντα ἐπὶ ἡμέρας ἕξ, μετέπειτα καέντα καὶ αἰθαλωθέντα ὑπὸ τῶν ἀνέμων κατεσαρώθη εἰς τὸν Ῥοδανὸν (35) ποταμὸν πλησίον παραβέροντα, ὅπως μὴδὲ λείψανον αὐτῶν φαίνηται ἐπὶ τῆς γῆς ἐστὶ. Καὶ ταῦτ' ἔπραττον, ὡς δυνάμενοι νικῆσαι τὴν Θεὸν, καὶ ἀφελεῖσθαι αὐτῶν τὴν παλιγγενεσίαν· ἵνα, ὡς ἔλεγον ἐκεῖνοι, μὴδὲ ἐλπίδα σχῶσιν ἀναστάσεως, ἐφ' ἣ πεποιθότες, ξέντην τινὰ καὶ καινὴν ἡμῖν εἰσάγουσι θρησκείαν, καὶ καταφρονοῦσι τῶν δεινῶν, ἐτοιμοὶ καὶ μετὰ χαρᾶς ἦγοντες ἐπὶ τὸν θάνατον· νῦν ἴδωμεν, εἰ ἀναστήσονται, καὶ εἰ δύναται βοηθῆσαι αὐτοῖς ὁ Θεὸς αὐτῶν, καὶ ἐξελεῖσθαι ἐκ τῶν χειρῶν ἡμῶν. »

dentur in tribus codicibus Mazarino, Medicæo et Fuketii. Solus codex Regius ea retinet, cui astipulantur Ruhnus et Nicephorus. Nam Rufinus quidem ita vertit: *Apud nos vero ingenus luctus habebatur, præcipue quod non possemus corpora humi tradere: quippe quibus nec noctis tempore aliqua ad hoc oportunitas præbebat: neque muneribus suadere curiosos, neque precibus, aut ullo alio genere copia erat.* Nicephorus vero locum hunc ita expressit: *Ὅτε γὰρ ἡ νύξ καθυπόρρει, οὕτε χρυσίω μετελλεῖν ἦν· πολλὰ γὰρ μεῖον ἐπειθε δέησις.*

(35) Κατεσαρώθη εἰς τὸν Ῥοδανόν. Cod. Reg. κατεβρόνθη, cui consentit Nicephorus. Sed reliqui codices Maz., Med., Fuk. et Savillii præferunt κατεσαρώθη. Quam lectionem vulgata: longe præferendam duco. Certe Rufinus non aliter videtur legisse, ut ex interpretatione ejus appareat. Sic enim vertit: *Incensa ossa martyrum et in favillam redacta, cum reliquo terræ pulvere in Rhodanum fluvium dispersere.*

gis inde accendebatur furor, qui quidem nullo jure adversus nos æquali odio ferebantur: ut impleretur Scriptura, **165** quæ dicit: « Iniquus adhuc inique agat, et justus adhuc justificetur ²⁵. » Eorum enim corpora qui in carcere suffocati perierant, canibus objecerunt, sollicitè observantes noctu atque interdium, ne quis nostrorum ea sepulturæ mandaret. Post hæc quidquid aut a bestiis, aut ab igne reliquum fuerat, partim laniata, partim ambusta membra exponentes: reliquorum denique capita cum ipsis corporum truncis similiter insepulta per plurimos dies additis militum excubiis custodierunt. Et alii quidem infremebant ac dentibus stridebant in mortuos, adhuc exquisitiore quodam supplicio eos afficere cupientes. Alii vero irridebant insultabantque, simulacra sua laudibus extollentes, ac pœnas de martyribus sumptas eis ascribentes. Nonnulli paulo æquiores, et qui vicem nostram dolere quodammodo videbantur, exprobrabant identidem hæc dicentes: Ubi est Deus eorum? et quid illis profuit hæc religio, cui vitam quoque suam postposuerunt? Ac gentilium quidem insectatio talem habuit varietatem. Nos vero gravissimo interim dolore premebamur, quod humare cadavera nobis non liceret. Nam neque noctis tenebræ nos juvare, neque auri vis flectere, neque preces ullæ animos eorum commovere potuerunt. Sed omni studio atque industria cadavera custodiebant, quasi ingens lucrum facturi, si sepultura caruissent. » Nonnullis deinde interjectis hæc addunt: « Igitur martyrum corpora, postquam omni genere contumeliæ traducta, et sub divo per sex dies exposita jacuerunt, tandem cremata atque in cineres redacta, in præfluentis Rhodani alveum sparsa sunt ab impiis, ne ullæ deinceps eorum reliquæ in terris superessent. Atque id agebant, prorsus quasi Deo superiores esse, et resurrectionem illis adimere possent: ut quemadmodum ipsi dicebant, ne spes quidem ulla resurgendi eis relinqueretur, qua freti novam quamdam ac peregrinam nobis invehunt religionem, et gravissima quæque tormenta contemnunt, promptique et alacres mortem subeunt. Videamus nunc an sint resurrecturi, et utrum adesse ipsis Deus suus, ac de manibus nostris ipsos eripere valeat. »

ΚΕΦΑΛΑΙΟΝ Β'.

Ὅς οἱ θεοφιλεῖς μάρτυρες τοὺς ἐν τῷ διωγμῷ διαπεπικώτας ἐθεράπευον δεξιούμενοι (Nic. H. E. iv, 18).

Τοιαῦτα καὶ τὰ κατὰ τὸν δεδηλωμένον αὐτοκράτορα ταῖς Χριστοῦ συμβέβηκεν Ἐκκλησίαις, ἀφ' ὧν καὶ τὰ ἐν ταῖς λοιπαῖς ἐπαρχίαις ἐνηρηγμένα, εἰκότι λογισμῷ στοχάζεσθαι πάρεστιν. Ἄξιον τοῦτοις ἐκ τῆς αὐτῆς ἐπισυνάψαι γραφῆς λέξεις ἐτέρας, δι' ὧν τὸ ἐπεικὲς καὶ φιλόανθρωπον τῶν δεδηλωμένων μαρτύρων ἀναγγελλεται τοῦτοις αὐτοῖς τοῖς βήμασιν. « Οἱ καὶ ἐπὶ τοσοῦτον ζηλωταὶ καὶ μιμηταὶ Χριστοῦ ἐγένοντο, ὅς ἐν μορφῇ Θεοῦ ὑπάρχων, οὐχ ἀρπαγμὸν ἠγάπησεν τὸ εἶναι ἴσα Θεῷ, ὥστε ἐν τοιαύτῃ δόξῃ ὑπάρχοντες, καὶ οὐχ ἄπαξ οὐδὲ δις, ἀλλὰ πολλάκις μαρτυρήσαντες, καὶ ἐκ θηρίων αὐθις ἀναληφθέντες (36), καὶ τὰ καυτήρια, καὶ τοὺς μώλωπας, καὶ τὰ τραύματα ἔχοντες περικείμενα, οὐτ' αὐτοὶ μάρτυρας ἑαυτοῦς ἀνεκέρυττον, οὔτε μὴν ἡμῖν ἐπέτρεπον τοῦτω τῷ ὀνόματι παραγορευεῖν αὐτοὺς, ἀλλ' εἴ ποτέ τις ἡμῶν δι' ἐπιστολῆς ἢ διὰ λόγου μάρτυρας αὐτοὺς προσεῖπεν, ἐπέπλησσαν πικρῶς. Ἡδέως γὰρ παρεχύρουσαν τὴν τῆς μαρτυρίας προσηγορίαν τῷ Χριστῷ, τῷ πιστῷ καὶ ἀληθινῷ μάρτυρι, καὶ πρωτοτόκῳ τῶν νεκρῶν, καὶ ἀρχηγῷ τῆς ζωῆς τοῦ Θεοῦ, καὶ ἐπαμειβήσκοντο τῶν ἐξεληλυθῶτων ἡδὴ μαρτύρων, καὶ ἔλεγον. Ἐκεῖνοι ἡδὴ μάρτυρες, οὗς ἐν τῇ ὁμολογίᾳ Χριστοῦς ἡξίωσεν ἀναληφθῆναι, ἐπισφραγισάμενος αὐτῶν διὰ τῆς ἐξόδου τὴν μαρτυρίαν· ἡμεῖς δὲ ὁμολογοὶ μέτριοι καὶ ταπεινοί. Καὶ μετὰ δακρῶν παρεκάλουν τοὺς ἀδελφοὺς, δειόμενοι ἵνα ἐκτενεῖς εὐχὰ γίνωνται πρὸς τὸ

²⁵ Dan. xxii.

(36) Καὶ ἐκ θηρίων αὐθις ἀναληφθέντες. Henricus Savilius a. Iorani sui codicis hunc locum ita emendavit, καὶ τοῖς θηρίοις παραβληθέντες, καὶ ἐξ αὐτῶν αὐθις ἀναληφθέντες. Quæ emendatio in Genevensi quoque editione apposita est ad marginem ex libro Christophorsoni. Sane Christophorsonem locum hunc ita legit, ut ex versione ejus apparet. Sed utrum ex con-

A

166 CAPUT II.

Quemadmodum Deo dilecti martyres lapsis in persecutione manum porrigentes curationem adhibuerint.

Hæc supradicti imperatoris temporibus Christi Ecclesiis contigerunt, ex quibus ea quæ in reliquis provinciis gesta sunt, conjectura assequi licet. Sed et alia quædam ex eadem epistola hic adjungere operæ pretium fuerit, quibus benignitas atque humanitas illorum quos memoravimus martyrum describitur his verbis: « Qui quidem Christum æmulari atque imitari tantopere studuerunt, qui cum in forma Dei esset, non rapinam arbitratus est esse se æqualem Deo: ut quamvis in tantum gloriæ cultum evecti essent, nec semel atque iterum, sed sæpius martyrium subiissent, et a bestiis denuo in carcerem relati essent; quamvis ignium impressa vestigia, quamvis vibices et vulnera toto corpore circumferrent, tamen nec seipsos martyres prædicarent, nec a nobis ita se appellari paterentur. Verum si quis nostrum per litteras aut in familiari colloquio eos martyres compellasset, objugabant graviter atque increpabant. Martyris enim appellationem libentissime concedebant Christo, utpote fido veroque testi, et primogenito mortuorum, vitæque cælestis principi et auctori. Eos quoque qui jam ex hac vita migraverant martyres, nobis commemorabant aiebantque: « Hi jam sunt martyres, quos in ipsa confessione Christus assumi voluit, professionem ipsorum morte tanquam annulo obsignans: nos vero viles atque abjecti confessores. » Simul profusis la-

B

jectura, an ex fide veterum codicum ita legerit, incertum est. Nostri certe codices nihil mutant. Porro ἀναληφθῆναι hoc loco significat, in carcerem iterum contrudi. Sic supra de Blandina, καθαιρεθείσα ἀπὸ τοῦ ξύλου, ἀνεληφθῆ πάλιν εἰς τὴν εἰρηκτῆν. Et paulo post de Attalo, μαθῶν ὁ ἡγεμὼν ἐκέλευσεν αὐτὸν ἀναληφθῆναι.

crymis obsecrabant fratres, ut continuæ ad Deum preces fierent, quo tandem ipsi perfectum finem adipisci mererentur. Ac re ipsa quidem virtutem martyrum exhibebant, cum ingenti libertate ac fiducia gentilibus respondentes: et egregiam animi iudolem partim tolerantia, partim quod metus ac pavoris expertes essent, perspicue testabantur. Ipsam vero martyrum appellationem a fratribus sibi oblatam, utpote timore Dei constricti refugiebant. » Et paulo post: « Deprimebant se, inquit, sub manu potenti; a qua nunc sublimius elevati sunt. Tunc vero omnium defensionem suscipiebant, neminem accusabant, cunctos absolvebant, **167** neminem ligabant. Quinetiam pro illis a quibus acerbissime cruciati fuerant, exemplo perfectissimi martyris Stephani, Deum precabantur: « Domine, ne imputes illis hoc peccatum. » Quod si ille pro lapidantibus orabat, quanto magis pro fratribus eum orasse credibile est. » Nec multo post, hæc adiungit: « Hoc enim maximum certamen illis fuit adversus diabolum, ob sinceram ac minime fucatam charitatem, ut quos ille malignus serpens vivos jam se devorasse crediderat, elisis faucibus evomere cogeretur. Neque enim fastu et arrogantia intumuerunt adversus lapsos, sed ea quibus abundabant bona, indigentibus liberaliter ministrabant, materna quædam misericordiæ viscera gestantes, magnamque vim lacrymarum pro illorum salute coram Deo Patre fundentes. Vitam petierunt, et largitus est eis Deus ³⁶: quam etiam illi proximis suis communicarunt, ubique victores ad Deum profecti. Cumque pacem dilexissent, pacem nobis commendassent, ipsi cum pace migraverunt ad Deum: non dolorem matri, non fratribus discordium ac bellum, sed gaudium et pacem et concordiam claritatemque omnibus relinquentes. » Atque hæc de beatorum illorum affectu erga eos fratres qui lapsi fuerant, ad legentium utilitatem hic posita sint, propter eos qui inhumano quodam ac truci animo præditi, inclementer adversus Christi membra postmodum sævierunt.

CAPUT III.

Cujusmodi visio martyri Attalo in somnis divinitus missa apparuit.

Porro in eadem epistola quæ res supra memoratas complectitur, alia etiam habetur narratio prorsus memoria dignissima, quam quidem nihil vetat, quominus hoc loco lectoribus proponamus. Sic autem habet: « Alcibiades quidam, unus ex illorum martyrum numero, durum et squalidum

³⁶ Psal. xx.

(37) Πᾶσι μὲν ἀπελογούντο. Rufinus hunc locum ita vertit: *Placabant omnes, neminem accusabant.* Christophorus vero et ante illum Langus sic interpretari maluit, *defendere omnes, neminem accusare.* Quam interpretationem probare non possum. Neque enim in Græco dicitur, ὑπὲρ πάντων ἀπελογούντο, sed πᾶσιν ἄπ. Sed neque martyres illi cunctos sine discrimine defendebant, hæreticos scilicet, Judæos et gentiles. Rectius itaque Musculus vertit, *omnibus rationem fidei suæ reddebant.* Possis etiam vertere *omnibus se excusabant.* Il enim proprie est ἀπολογεῖσθαι. Vide *Apologiam sacerdotum*, de quibus Gregorius Magnus in *Sacramentario*.

τελειωθῆναι αὐτούς. Καὶ τὴν μὲν δύναμιν τῆς μαρτυρίας ἔργῳ ἐπεδείκνυοντο, πολλὴν παρρησίαν ἀγνοῦντες πρὸς πάντα τὰ ἔθνη, καὶ τὴν εὐγένειαν διὰ τῆς ὑπομονῆς καὶ ἀφοβίας καὶ ἀτρομίας φανερὰν ἐποίουν, τὴν δὲ πρὸς τοὺς ἀδελφούς τῶν μαρτύρων προσήγοριαν παρηγοῦντο, ἐμπεπλησμένοι φόβου Θεοῦ. » Καὶ αὐτοῖς μετὰ βραχέα φασίν: « Ἐταπεινὸν ἑαυτοὺς ὑπὸ τὴν κραταιὰν χεῖρα, ὅφ' ἦς ἰκανῶς νῦν εἰσὶν ὑψωμένοι. Τότε δὲ πᾶσι μὲν ἀπελογούντο (37), κατηγοροῦν δὲ οὐδενός· ἔλυον μὲν ἅπαντας, ἐδέσμευον δὲ οὐδένα, καὶ ὑπὲρ τῶν τὰ δεινὰ διατιθέντων ἠύχοντο, καθάπερ Στέφανος ὁ τέλειος μάρτυς· « Κύριε, μὴ στήσης αὐτοῖς τὴν ἁμαρτίαν ταύτην. » Εἰ δ' ὑπὲρ τῶν λιθαζόντων ἐδέετο, πόσῳ μᾶλλον ὑπὲρ τῶν ἀδελφῶν; » Καὶ αὐτοῖς φασὶ μεθ' ἑτερα· « Οὗτος γὰρ καὶ μέγιστος αὐτοῖς πρὸς αὐτὸν ὁ πόλεμος ἐγένετο, διὰ τὸ γνήσιον τῆς ἀγάπης, ἵνα ἀποπνιχθεὶς ὁ θῆρ, οὗς πρότερον ὤπτε καταπεπωκέναι ζῶντας, ἐξεμέσῃ (37'). Οὐ γὰρ ἔλαβον καύχημα κατὰ τῶν πεπτωκότων, ἀλλ' ἐν οἷς ἐπλεόναζον αὐτοὶ, τοῦτο τοῖς ἐνδεεστέροις ἐπήρχον, μητρικὰ σπλάγχνα ἔχοντες, καὶ πολλὰ περὶ αὐτῶν ἐκχέοντες δάκρυα πρὸς τὸν Πατέρα. Ζωὴν ἠήτησαντο, καὶ ἔδωκεν αὐτοῖς· ἦν καὶ συνεμερίσαντο τοῖς πλησίον. Κατὰ πάντων νικηφόροι (38) πρὸς Θεὸν ἀπελθόντες, εἰρήνην ἀγαπήσαντες αἰεὶ, καὶ εἰρήνην αἰεὶ παρεγγυήσαντες, μετ' εἰρήνης ἐχώρησαν πρὸς Θεὸν, μὴ καταλιπόντες πόνον τῇ μητρὶ, μηδὲ στάσιν καὶ πόλεμον τοῖς ἀδελφοῖς, ἀλλὰ χαρὰν καὶ εἰρήνην, καὶ ὁμόνοιαν, καὶ ἀγάπην. » Ταῦτα καὶ περὶ τῆς τῶν μακαρίων ἐκείνων πρὸς τοὺς παραπεπτωκότας τῶν ἀδελφῶν στοργῆς, ὠφελίμως προσκείμεθα, τῆς ἀπανθρώπου τε καὶ ἀνηλεοῦς ἔνεκα διαθέσεως, τῶν μετὰ ταῦτα ἀφειδῶς (39) τοῖς Χριστοῦ μέλεσι προσετηνεγμένων.

ΚΕΦΑΛΑΙΟΝ Γ'.

Ὅποια τῷ μάρτυρι Ἀττάλῳ δι' ὀνείρου γέγονεν ἐπιφάνεια (Nic. H. E. iv, δ).

Ἡ δ' αὕτη τῶν προειρημένων μαρτύρων γραφή, καὶ ἄλληντινὰ μνήμησιν ἀξίαν ἱστορίαν περιέχει, ἦν καὶ οὐδεὶς ἂν γένοιτο φθόνος, μὴ οὐχὶ τῶν ἐντευξομένων εἰς γνώσιν προσθεῖναι. Ἔχει δὲ αὐτῶς· « Ἀλκιβιάδου γάρ τινος ἐξ αὐτῶν, πάνυ αὐχμηρὸν βιοῦντος βίον, καὶ μηδενός ὄλων τὸ πρότερον μεταλαμβάνοντος, ἀλλ' ἦ

(37') Ἴνα..., οὐς... ὤπτε καταπεπωκέναι ζῶντας, ἐξεμέσῃ. Sunt quibus placeret, virgulam ante ζῶντας transponendo, scribere... οὐς... καταπεπωκέναι, ζῶντας ἐξεμέσῃ. Edit.

(38) Vulg. Κατὰ πάντα νικηφόροι. Sic ex codice Regio edidit Stephanus. Reliqui tamen codices Maz., Med. et Fuk. scriptum habent κατὰ πάντων νικηφόροι. Id est, *de omnibus victores.* Nicophorus vero ita hunc locum rescripsit, καὶ πάντες νικηφόροι, etc.

(39) Τῶν μετὰ ταῦτα ἀφειδῶς. Novatianus intelligit, qui lapsis omnem spem indulgentiæ postea præcluserunt.

ἔρω μόνῳ καὶ ὕδατι χρωμένῳ, πειρωμένῳ τε καὶ ἐν τῇ μερικτῇ οὕτω διάγειν, Ἀττάλω μετὰ τὸν πρῶτον ἀγῶνα, ὃν ἐν τῷ ἀμφιθεάτρῳ ἤνυσεν, ἀπεκαλύφθη, ὅτι μὴ καλῶς ποιῆσθαι ὁ Ἀλκιβιάδης, μὴ χρώμενος τοῖς κτίσμασι τοῦ Θεοῦ, καὶ ἄλλοις τύπον σκανδάλου ὑπολειπόμενος. Πεισθεὶς δὲ Ἀλκιβιάδης, πάντων ἀνέδην μετελάμβανε, καὶ ἠγαλλοῦσθαι τῷ Θεῷ. Οὐ γὰρ ἀνεπίσκοπτοι χάρτιος Θεοῦ ἦσαν, ἀλλὰ τὸ Πνεῦμα τὸ ἅγιον ἦν σύμβουλον αὐτοῖς. Καὶ ταῦτα μὲν ὡς ἐχέτω. Τῶν δ' ἀμφὶ τὸν Μοντανόν, καὶ Ἀλκιβιάδην, καὶ Θεόδοτον (40), περὶ τὴν Φρυγίαν ἄρτι τότε πρῶτον τὴν περὶ τοῦ προφητεῦν ὑπόληψιν παρὰ πολλοῖς ἐκπερομένων (πλεῖσται γὰρ οὖν καὶ ἄλλαι παραδοξοποιῶσαι τοῦ Θεοῦ χάρισματος εἰσέτι τότε κατὰ διαφόρους Ἐκκλησίας ἐκτελούμεναι, πίστιν περὶ πολλοῖς τῶν κάκιστους προφητεῦν παρεῖχον). καὶ ἡ δεαφωσίας ὑπαρχούσης περὶ τῶν δεδηλωμένων, αὐτοῖς οἱ κατὰ τὴν Γαλλίαν ἀδελφοί, τὴν ἰδίαν κρίσιν καὶ περὶ τούτων, εὐλαβῆ καὶ ὀρθοδοξοτάτην ὑποτάττουσιν, ἐκθέμενοι καὶ τῶν παρ' αὐτοῖς τελεωθέντων μαρτύρων διαφόρους ἐπιστολάς, ἃς ἐν δεσμοῖς ἐπιῦπαρχοντες, τοῖς ἐπι' Ἀσίας καὶ Φρυγίας ἀδελφοῖς διεχάραξαν, οὐ μὴν ἀλλὰ καὶ Ἐλευθέρω (41) τῷ τότε Ῥωμαίων ἐπισκόπῳ, τῆς τῶν Ἐκκλησιῶν εἰρήνης ἕνεκα προσβύοντες (42).

Eleutherum Romanæ urbis episcopum scripserant, pro pace Ecclesiarum quasi legatione fungentes.

ΚΕΦΑΛΑΙΟΝ Δ'.

Ὅπως οἱ μάρτυρες τῶν Ἐιρηναίων δι' ἐπιστολῆς παρετίθετο (Nic. H. E. IV. 13-15).

Οἱ δ' αὐτοὶ μάρτυρες (43) καὶ τὸν Ἐιρηναῖον (44),

(40) Τῶν δ' ἀμφὶ Μοντανόν, καὶ Ἀλκιβιάδην, καὶ Θεόδοτον. Hic Alcibiades distinguendus est ab Alcibiade illo, martyrum Lugdunensium collega, de quo supra. Nam hic quidem sanctissimus martyr fuit, ut apparet ex iis quæ de illo referunt Lugdunenses. Alter vero, cum Montano ac Theodoto, signifer fuit sectæ Cataphrygarum. De quo vide capp. 16 et 17 hujus libri.

(41) Οὐ μὴν ἀλλὰ καὶ Ἐλευθέρω. Eleutherus, Romanæ urbis episcopus, a Montanistis primum deceptus fuerat, qui fide pietatis imagine errorem suum calide obtegebant. Ad hæc, litteris atque exhortationibus Lugdunensium martyrum impulsus, ad Ecclesias Asiæ atque Phrygiæ epistolam scripserat de recipiendis in Ecclesiam Montanistis. Sed statim admonitus a Praxeæ quodam Asiano, pacificas quas emiserat litteras revocavit, et Aniceti decessoris sui auctoritatem secutus, novam prophetiam admittere recusavit, ut scribit Tertullianus in libro *Adversus Praxeam*: *Nam idem tunc episcopus Romanum agnoscentem jam prophetias Montani, Priscæ, Maximillæ, et ex ea agnitione pacem Ecclesiis Asiæ et Phrygiæ inferentem, falsa de ipsis et Ecclesiis eorum asseverando, et præcessorum ejus auctoritates defendendo, coegit et litteras pacis revocare jam emissas, et a proposito recipendorum charismatum concessare.* Baronius quidem in hoc Tertulliani loco per episcopum Romanum, Anicetum intellexit. Verum ego Eleutherum intelligi potius crediderim, tum ob ea quæ hic refert Eusebius de litteris Lugdunensium martyrum ad Eleutherum datis de pace Ecclesiarum, tum ob id quod Tertullianus subnectit de præcessorum auctoritate. Quo nomine Soterem et Anicetum procul dubio designat, qui Montani prophetiam repudiaverant. Hic certe Tertulliani locus valde illustris est, et ex verbis Eusebii quæ nunc præ manibus

vivendi genus sectabatur, nullumque omnino cibum admittens, solo pane et aqua hactenus vesci consueverat. Cunque in carcere positus eandem vivendi rationem vellet retinere, Attalo post primum quod in amphitheatro confecerat certamen, revelatum est, non recte neque ordine facere Alcibiadem, qui et creaturis Dei minime uteretur, et aliis exemplum scandali fieret. 168 Paruit itaque Alcibiades, et cunctis deinceps cibis promiscue uti cœpit, gratias agens Deo. Neque enim divina gratia eos præsentia sua destituerat, sed consultorem habebant Spiritum sanctum. Verum de his hactenus. Cæterum cum Montanus et Alcibiades ac Theodotus, tunc primum in Phrygia opinione hominum tanquam prophetæ celebrari cœpissent (multa quippe divinæ gratiæ miracula in pluribus Ecclesiis etiam tum fieri solita, fidem plurimis faciebant eos quoque prophetare), cumque illorum nominum causa dissensio orta esset, qui in Gallia erant fratres, privatum de his judicium suum, religiosum in primis et cum recta fide consentiens, rursus eidem epistolæ subjunxerunt, prolatis imperfectorum apud se martyrum variis epistolis, (quas illi dum in vinculis adhuc essent, partim ad fratres in Asia et Phrygia degentes, partim ad

CAPUT IV.

Quomodo martyres Irenæum epistola sua commendaverint.

Sed et iidem martyres Irenæum, qui tunc tem-

habemus, maximam lucem accipit.

(42) Τῆς τῶν Ἐκκλησιῶν εἰρήνης ἕνεκα προσβύοντες. Christophorsonus quidem hæc verba retulit ad solum Eleutherum, Romanæ urbis episcopum. Ego vero ad utrosque referri puto, tum ad Eleutherum, tum ad fratres in Asia et Phrygia constitutos. Consulti enim fuerant Lugdunenses et Viennenses a fratribus in Asia et Phrygia consistentibus, quid sentiendum esset de pseudopropheta illa quæ apud ipsos exorta fuerat, quidve agendum foret Montano, Theodoto aliisque, qui per Spiritum sancti

(43) Οἱ δ' αὐτοὶ μάρτυρες. Blondellus in *Apologia pro sententia Hieronymi*, cap. 8, pag. 26, negat martyres Lugdunenses dedisse litteras ad Eleutherum papam. Nam martyrium Pothini ac Lugdunensium contigisse affirmat anno VII imp. Marci, Christi 167, quo tempore Soter Rom. Ecclesiam administrabat. Martyres igitur Lugdunenses non potuerunt ad Eleutherum scribere, qui nondum Soteri successerat. Proinde Blondellus hanc epistolam a clero Lugdunensis Ecclesiæ scriptam esse contendit. Sed Blondelli vanitatem refellit Eusebius. Quid enim apertius his verbis? Οἱ δ' αὐτοὶ μάρτυρες καὶ τὸν Ἐιρηναῖον, προσβύτερον τότε ὄντα τῆς ἐν Λουγδούνῳ παροικίας, τῷ δηλωθέντι κατὰ Ῥώμην ἐπισκόπῳ συνίστων. Jam ergo ruit tota Blondelli argumentatio. Cum enim martyres Lugdunenses adhuc in carcere positi scripserint ad Eleutherum papam, qui, teste Blondello, pontificatum inivit anno Christi 170, falsum est quod ait Blondellus, illos anno Christi 167 passos esse martyrium.

(44) Μάρτυρες καὶ τὸν Ἐιρηναῖον. Baronius quidem ad annum Christi 179, cap. 53, ait Irenæum a martyribus Romam missum esse ad Eleutherum papam. Idemque scribit Hieronymus in *Catalogo*. Verum

poris adhuc presbyter Lugdunensis erat Ecclesiæ, A supradicto Eleuthero per litteras commendarunt, eum testimonio suo non mediocriter ornantes, sicut ipsorum verba declarant quæ sic se habent : « Te per omnia ac perpetuo optamus in Deo valere, pater Eleuthere. Has litteras ut ad te perferret, fratrem et collegam nostrum Irenæum hortati sumus. Quem quidem ut commendatum habeas rogamus, utpote æmulatorem Testamenti Christi. Quod si nobis compertum esset, locum cuiquam conferre justitiam, eum tanquam presbyterum Ecclesiæ (hunc enim gradum obtinet) tibi imprimis commendassemus. » Cæterum quid opus est expressum in supradicta epistola catalogum martyrum hic recensere, quorum alii securi percussi, alii feris objecti, alii in carcere exanimati sunt? B Quid item opus est referre numerum confessorum qui postea superferunt? Hæc enim quicumque voluerit, cuncta poterit plenissime cognoscere ex ipsius epistolæ lectione, quam quidem nos, ut 169 supra monuimus, in *Passionibus martyrum* a nobis collectis integram inseruimus. Atque hæc sunt

sancti gratiam futura se prædicere jactabant. De his igitur Lugdunenses ac Viennenses presbyteri, ad Asianos sententiam suam perscripserunt peculiari epistola; quam utinam hic quoque apposuisset Eusebius. Epistolas quoque martyrum ea de re ad Asianos scriptas, suis litteris adjecerant presbyteri Lugdunenses, ut sententiam suam auctoritate martyrum confirmarent. Quod si conjicere licet, hæc illorum videtur fuisse sententia, prophetas illos benigne tractandos esse, et ad pœnitentiam provocandos : ac si quidem resipiscerent, ad Ecclesiam admittendos esse, ut pax inter fratres solidetur. Si vero pertinaces in errore suo permane-

Verum ego non dubito quin Irenæus Romam directus fuerit ab omni clero Lugdunensis Ecclesiæ. Proficiscentem vero martyres commendarunt Eleuthero. Astipulatur nobis etiam Feuardentius, qui in *Vita B. Irenæi*, quam operibus ejus præfixit, Irenæum a Pothino et reliquis martyribus Lugdunensibus adhuc in carcere constitutis, ad Eleutherum papam et in Asiam missum esse scribit. Certe has martyrum epistolas de quibus hic loquitur Eusebius, vivente adhuc Pothino scriptas fuisse pro certo habeo. Neque enim credibile est, post mortem Pothini episcopi, destituta suo pastore Lugdunensium Ecclesia, confessores illos et martyres Christi Irenæum presbyterum tam procul amandasse, idque in ipso persecutionis ardore. Erat enim Irenæus præcipuum lumen et decus Lugdunensis Ecclesiæ, quemadmodum ex epistola martyrum discimus, et quo uno maxime universa loci hujus Ecclesia sustentabatur. Quare non possum assentiri Baronio nec Feuardentio : quorum hic quidem asserit Irenæum Romam ad Eleutherum papam, atque inde in Asiam ac Phrygiam litteras martyrum perulisse : Baronius vero sola ad Eleutherum papam legatione perfunctum esse contendit. Rogatus quidem fuerat Irenæus a martyribus et ab omni clero Lugdunensis Ecclesiæ, ut litteras ipsorum ad Eleutherum deferret : idque ipse se facturum promiserat, ut testatur epistola martyrum hic ab Eusebio relata. Verum cum Pothini mors subsécuta esset, Irenæus id præstare non potuit. Auctorem hujus sententiæ ac subscriptorem habeo Eusebium ipsum. Is enim scribit, statim post Pothini necem Irenæum in ejus locum subrogatum

presbύτερον τότε ὄντα τῆς ἐν Λουγδούνῳ παροικίας, τῷ δηλωθέντι κατὰ Ῥώμην ἐπισκόπῳ συνίσταν, πλείστα τῷ ἀνδρὶ μαρτυροῦντες, ὡς αἱ τοῦτον ἔχουσαι τὸν τρόπον δηλοῦσι φωναί. « Χαίρειν ἐν Θεῷ σε ἐν πᾶσιν εὐχόμεθα καὶ αἰεὶ, πᾶτερ Ἐλευθέριε (45). Ταῦτά σοι τὰ γράμματα προσετρεφάμεθα τὸν ἀδελφὸν ἡμῶν καὶ κοινωνὸν Εἰρηναῖον διακομισαί, καὶ παρακαλοῦμεν ἔχειν σε αὐτὸν ἐν παραθέσει, ζηλωτῆν ὄντα τῆς Διαθήκης τοῦ Χριστοῦ. Εἰ γὰρ ᾔδειμεν τὸν ἐν τῇ δικαιοσύνῃ περιποιεῖσθαι, ὡς presbύτερον Ἐκκλησίας (ὅπερ ἐστὶν ἐπ' αὐτῷ) ἐν πρώτοις ἀν παρεθέμεθα. » Τι δεῖ καταλέγειν τὸν ἐν τῇ δηλωθεισῇ γραφῇ τῶν μαρτύρων κατάλογον, ἰδίᾳ μὲν τῶν ἀποτμήσει κεφαλῆς τετελειωμένων, ἰδίᾳ δὲ τῶν θηρῶν εἰς βορᾶν παραβελημένων, καὶ αὐθις τῶν ἐπὶ τῆς εἰρηκτῆς κεκοιμημένων, τὸν τε ἀριθμὸν τῶν εἰσέει τότε περιόντων ὁμολογητῶν; Ὅτω γὰρ φίλον, καὶ ταῦτα ῥᾶδιον πληρέστατα διαγνῶναι, μετὰ χειρᾶς ἀναλαβόντι τὸ σύγγραμμα, ὃ καὶ αὐτὸ τῇ *τῶν μαρτύρων συναγωγῇ* πρὸς ἡμῶν, ὡς γούν ἔρην, κατελιεκται. Ἀλλὰ τὰ μὲν ἐπ' Ἀντωνίνου τοιαῦτα.

rent, nec post frequentes admonitiones obtemperare sacerdotibus vellent, ab Ecclesiæ corpore abscindendos. Porro ab iisdem Lugdunensibus presbyteris Irenæus Romam directus est ad Eleutherum papam, cum epistolis tam martyrum quam Lugdunensis cleri, ut cum Eleuthero de iisdem rebus communicaret. Cum enim in omnibus ecclesiasticis negotiis primæ essent partes episcopi Romani, merito Lugdunenses hanc controversiam ad eum detulerunt : id agentes et omnibus modis studentes, ut episcopi Romani auctoritate quæ semper summa fuit in Ecclesia, hæc apud Asianos orta dissensio sedaretur, et pax in Ecclesia restitueretur.

fuisse. Verba Eusebii sunt : Ποθεινοῦ δὲ σὺν τοῖς ἐπὶ Γαλλίας μαρτυρήσασι τελειωθέντος, Εἰρηναῖος τῆς ἐν Λουγδούνῳ, ἧς ὁ Ποθεινὸς ἠγεῖτο, παροικίας τὴν ἐπισκοπὴν διαδέχεται. Quare non potuit Irenæus martyrum litteras ad Eleutherum perferre post obitum Pothini. Tunc enim Irenæus erat episcopus cum martyres in suis illis ad Eleutherum litteris quas Irenæo tradiderant, illum duntaxat presbyterum appellent. Dicit hic aliquis Irenæum ante mortem Pothini eas litteras perulisse. Verum Eusebius hanc opinionem prorsus refellit. Nam in fine superioris capitis diserte testatur, Lugdunenses epistola suæ quam ad Ecclesias Asiæ et Phrygiæ de martyrum suorum glorioso certamine conscripserant, subjecisse alias epistolas, quas iidem martyres, adhuc in carcere constituti, partim ad Ecclesias Asiæ et Phrygiæ, partim ad Eleutherum papam exaraverant. Has autem Lugdunensium litteras finita demum persecutione scriptas fuisse certissimum est. Contra vero martyrum litteræ ad Eleutherum papam et ad Asianos in ipso persecutionis æstu et in carceris claustris exaratae sunt, ut testatur Eusebius. Quas Lugdunenses cum aliquanto temporis spatio retinuissent, opportunum videlicet tempus ad eam legationem opperientes, tandem sedata persecutione et pace Ecclesiæ suæ restituta, ad Eleutherum papam et ad Asianos adjuncta epistola sua direxerunt. Ex quo apparet diu post mortem Pothini illas martyrum epistolas Romam atque in Asiam perlatas fuisse.

(45) Πάτερ Ἐλευθέριε. Codex Reg., Maz. et Fek. habent Ἐλευθερά, quibus consentit Nicephorus et Rufinus. Sunt tamen qui hunc nomenclum

ΚΕΦΑΛΑΙΟΝ Ε΄.

A

CAPUT V.

Ὡς Μάρκῳ Ἀυρήλιῳ Καίσαρι ταῖς τῶν ἡμετέρων εὐχαῖς οὐρανῶθεν ὁ Θεὸς ἐλακούσας ἐπέτισεν (Nic. H. E. iv, 12).

Quomodo M. Aurelio Cæsari Deus nostrorum precibus exaudivit pluviam præstitit.

Τούτου δὴ ἀδελφὸν Μάρκον Ἀυρήλιον (46) Καίσαρα, λόγος ἔχει Γερμανοῖς καὶ Σαρμάταις ἀντιπαρτατιζόμενον μάχῃ, εἶψαι πιεζομένης αὐτοῦ τῆς στρατιᾶς, ἐν ἀμυχανίᾳ γενέσθαι, τοὺς δὲ ἐπὶ τῆς Μελιτινῆς (47) οὕτω καλουμένης λεγεῶνος στρατιώτας ἐκ πίστεως ἐξ ἐκείνου καὶ εἰς δεῦρο συνεστῶσης, ἐν τῇ πρὸς τοὺς πολεμίους παρατάξει γόνυ θέντας ἐπὶ τὴν γῆν κατὰ τὸ οἰκεῖον ἡμῖν τῶν εὐχῶν ἔθος, ἐπὶ τὰς πρὸς τὸν Θεὸν ἰκεσίας τραπέσθαι. Παραδόξου δὲ τοῖς πολεμίοις τοῦ τοιοῦτου δὴ θεάματος, ἄλλο τι λόγος ἔχει παραδοξότερον ἐπικαταλαθεῖν αὐτίκα· σκηπτὸν μὲν εἰς φυγὴν καὶ ἀπώλειαν συναυλόνοντα τοὺς πολεμίους, δμβρον δὲ ἐπὶ τὴν τῶν τῷ Θεῷ παρικληκῶτων στρατιάν, πᾶσαν αὐτὴν ἐκ τοῦ εἶψους μέλλουσαν ὅσον οὕτω διασφαρῆσσαι ἀνακτώμενον. Ἡ δὲ ἱστορία φέρεται μὲν καὶ παρὰ τῆς πόρρω τοῦ καθ' ἡμᾶς λόγου συγγραφεῦσιν, οἷς μέλον γέγονε τῆς κατὰ τοὺς δηλουμένους γραφῆς, δεδῆλωται δὲ καὶ πρὸς τῶν ἡμετέρων. Ἀλλὰ τοῖς μὲν ἔξωθεν ἱστορικοῖς ἅτε τῆς πίστεως ἀνοικεῖοις, τέθειται μὲν τὸ παράδοξον, οὐ μὴν καὶ ταῖς τῶν ἡμετέρων εὐχαῖς (48) τοῦτο ὠμολογήθη γεγονέναι· τοῖς δὲ γε ἡμετέροις, ἅτε ἀληθείας φίλοις, ἀπᾶν καὶ ἀκακοφθεῖ τρέπω τὸ πραχθὲν παραδέδοται. Τούτων δ' ἂν εἴη καὶ Ἀπολιναρίου, ἐξ ἐκείνου φήσας τὴν δι' εὐχῆς τὸ παράδοξον πεποιηκυῖαν λεγεῶνα, οἰκείαν τῷ γεγονότι πρὸς τοῦ βασιλέως εἰληφέναι προσηγορίαν, Κεραυνοδόλον (49) τῇ Ῥωμαίων ἐπικληθεῖσαν φωνῇ.

Romanum Eleutherium nominant, inter quos est Nicephorus Patriarcha CP. in *Chronographia tripartita*, quam Anastasius Bibliothecarius Latine vertit: et Georgius Syncellus, et vetus interpres Irenæi in lib. iii *Contra hæreses*. Porro in codice Maz. ac Medicæo, ante hæc verba, *χαίρειν ἐν Θεῷ σε*, etc., paulo majoribus litteris, in Medicæo etiam miniativis scribitur ἐπιστολῆς spatii utriusque relicto, ut noletur hanc esse epistolam martyrum Lugdunensium.

(46) Τούτου δὴ ἀδελφὸν Μάρκον Ἀυρήλιον. Gravior hic fallitur Eusebius, qui M. Aurelium fratrem fuisse ait imp. Antonini, cum tamen unus ideinque fuerit M. Aurelius Antoninus. Hujus autem adoptivus frater, non Marcus, sed Lucius Ælius Verus, sed M. Aurelius Antoninus, ut omnes historici testantur, et ipse Eusebius in *Chronico*, qui id factum refert anno xiv Antonini, id est quatuor aut quinque annis post obitum L. Ælii Veri.

(47) Τοῦς... ἐπὶ τῆς Μελιτινῆς. Xiphilinus τοὺς ἀπὸ Μελιτινῆς habet, quasi Melitina nomen fuerit non legionis ipsius ut vult Eusebius, sed potius regionis ex qua primum conscripti fuerant milites. Est autem Melitina regio Cappadociæ inter Comagenem et Cataoniam sita, teste Strabone in lib. xii, qui eam nullas habuisse urbes dicit. Postea tamen Melitina urbs exstitit satis nobilis, quæ, nova provinciarum divisione facta, minori Armeniæ attributa est, ut docet Amm. Marcellinus; qui quidem eam semper Melitinam nominat. In codice Maz.,

Hujus porro fratrem M. Aurelium Cæsarem, cum adversus Germanos et Sarmatas pugnaturus aciem instrueret, et exercitus ipsius siti premeretur, pene ad inopiam consilii redactum esse memorant. Tum vero milites legionis Melitinæ, quæ fidei merito etiam nunc manet, dum acies adversus hostes ordinatur, flexis in terram genibus ut nostris orantibus mos est, preces ad Deum fudisse perhibentur. Cujus spectaculi novitate hostibus stupefactis, aliud quiddam longe majori dignum admiratione accidisse narrat: hinc quidem fulminis jactus, quibus hostium copiæ in fugam versæ atque extinctæ sint: illinc vero imbrim vim, quibus exercitus eorum qui Deum precati fuerant, jamjam siti periturus, præter spem recreatus est. Atque ea res tum a scriptoribus a fide nostra penitus alienis, quibus curæ fuit res eo tempore gestas memoriæ mandare, tum a nostris etiam hominibus refertur. Sed gentilium scriptores, utpote a religione nostra dissidentes, hoc quidem miraculum commemorarunt; non tamen id nostrorum precibus factum esse confessi sunt. Nostri vero, utpote veritatis cultores, simpliciter atque ingenuè rem ipsam litteris tradiderunt. Ex his est Apollinaris, qui legionem ipsam cujus precibus id miraculum perpetratum est, exinde congruo rei vocabulo Fulmineam ab imperatore cognominatam esse scribit. Sed et Tertullianus ejusdem rei idoneus testis est in *Apo-*

Med., Fuk. et Saviliano scribitur Μελιτινῆς, accentu in ultima syllaba.

(48) Οὐ μὴν καὶ ταῖς τῶν ἡμετέρων εὐχαῖς. Gentiles scriptores qui hujus rei meminerunt, alii quidem, magorum incantationibus pluviam impetratam esse dixerunt; alii vero precibus imp. Marci. Ita Capitolinus in *Marco*, et Claudianus in vi *Consulatu Honorii*. Quinctianum precativis ipsius verba referunt, quibus usus est Marcus. *Hanc, inquit, dextram ad te, Jupiter, tendo, quæ nullius unquam sanguinem fudit.* Themistius in oratione nondum edita ad imperatorem Theodosium, quæ inscribitur: *Τίς ἡ βασιλικωτάτη τῶν ἀρετῶν; Ἀντωνίνῳ τῷ Ῥωμαίων αυτοκράτορι, ὃ τοῦτο αὐτῷ ἐπώνυμον ὁ Εὐσεβὴς ἦν, τοῦ στρατεύματος ὑπὸ εἶψους αὐτῷ πιεζομένου, ἀνασχὼν τῷ χεῖρὸς βασιλέως πρὸς τὸν οὐρανόν· Ταύτη, ἐστὶ, τῇ χειρὶ προὔπρεψάμην σε καὶ ἰκέτευσα τὸν ζωῆς δοτήρα, ἧ ζωῆν οὐκ ἀπειλόμην.* Καὶ οὕτω κατήθεσε τὸν Θεὸν τῇ εὐχῇ, ὥστε ἐξ αἰθρίας ἦλθον νεφέλαι ὕδροφοροῦσαι τοῖς στρατιώταις. Adit Themistius vidisse se pictam in tabula hujus rei imaginem: imperatorem quidem in acie deos precantem; milites vero galeis imbrem excipientes, et aquam caelitus missam bibentes.

(49) Κεραυνοδόλον. Jam dudum monuit Scaliger in animadversionibus Eusebianis, legionem Fulminatricem ab hoc miraculo cognominatam non fuisse, quippe quæ diu ante tempora M. Antonini ita vocata fuerit. Docet id manifeste Dio Cassius in libro lv, ubi legiones omnes enumerat. Vetus quoque inscriptio, a Scaligero prolata, id ipsum confirmat. Quamobrem de ipso quidem miraculo pluvix a Christianis militibus impetratæ, et Apollinari et Tertulliano testantibus facile credimus; legionem

logetico, quem pro fidei nostræ defensione ad senatum urbis Romanæ Latino sermone conscripsit, cuius etiam supra mentionem fecimus, ubi hanc historiam validiore atque evidentiore argumento confirmat. Scribit enim Marci gravissimi imperatoris litteras adhuc sua ætate extitisse, quibus testabatur exercitum Romanum in Germania, cum aquæ penuria jamjam periturus esset, Christianorum precibus esse **170** servatum. Eundem quoque principem capitis pœnam comminatum esse dicit accusatoribus Christianorum. Quibus ista subjungit: « Quales ergo leges istæ, quas adversus nos soli exercent impii, injusti, truces, vani, dementes? quas Trajanus ex parte frustratus est, vendando inquiri Christianos; quas nullus Adrianus, quanquam curiositatum omnium explorator; nullus Vespasianus, quanquam Judæorum debellator; nullus Pius, nullus Verus impressit. » Sed de his quisque pro arbitrato suo statuat: nos vero ad historiæ ordinem redeamus. Igitur cum Pothinus anno ætatis nonagesimo una cum Gallicanis martyribus cæsus esset, episcopatum Lugdunensis Ecclesiæ post illum suscepit Irenæus. Quem quidem in adolescentia Polycarpi auditorem fuisse comperimus. Hic in tertio *Adversus hæreses* libro, Romanæ urbis episcoporum scriem recensens, in Eleuthero, cuius nunc tempora ac res gestas inquirimus, finem enumerandi facit, quippe cum eo Romano Melitinam ob id Fulminatricem esse dictam a M. Antonino imp. nondum mihi persuasit Apollinaris. Dicit forte aliquis, Fulminatricem quidem legionem fuisse ante tempora M. Antonini; sed Marcum, ob acceptum a Melitina legione beneficium, ei quoque Fulminatricis cognomen indidisse. Verum si ita esset, secunda Fulminatrix dici debuerat. Dio tamen nullam ejus mentionem facit, quamvis omnes legiones a superioribus principibus conscriptas accurate recensent. Sed et Fulminatricem illam in Cappadocia sedes habuisse dicit, quod Melitinæ legioni apte convenit. In *Notitia imperii Romani*, sub dispositione ducis Armeniæ recensetur præfectura legionis XII Fulminæ Melitinæ, id est, apud oppidum Melitinam constitutæ. Ex quo colligitur Melitinam nomen legionis non fuisse, sed oppidi, in quo legio XII Fulminea consistebat. Legiones vero a locis in quibus præsidium agebant, denominare moris non fuit, sed a regionibus in quibus erant conscriptæ. Itaque quod de legione Melitina tradit Eusebius, parum mihi probabile videtur. Adde quod Rufinus hoc legionis nomen consulto, ut arbitror, prætermisit, quippe qui nosset, Melitinam nomen esse oppidi minoris Armeniæ, in quo legio XII Fulminea adhuc sua ætate prætenderet. Recte etiam idem Rufinus *Κεραυνόβολον Fulmineam* vertit; non *Fulminatricem*, ut Onuphrius et Scaliger aliique appellant. Quos refellit *Notitia imperii* in loco quem superius adduxi. Cæterum ut ingenue dicam quod sentio, parum mihi probabile videtur, totam legionem militum Romanorum eo tempore Christianam fuisse, quod tamen affirmare videtur Eusebius. Qui et in eo peccat, quod Apollinaris locum non protulit, nec librum ipsum in quo hæc Apollinaris scripserat, indicavit. Sed et verba quibus totam hanc narrationem concludit, satis indicant ipsum de veritate rei dubitasse. Sic enim ait: Ἄλλα ταῦτα μὲν ὅπη τις ἐθέλη τιθέσθω· id est, *Sed de his quisque pro arbitrio suo judicet.*

Μάρτυς δὲ τούτων γένοιτ' ἂν ἀξιοχρεως ὁ Τερτυλλιανός, τῇ Ῥωμαϊκῇ συγκλήτῳ προσφωνήσας (50) ὑπὲρ τῆς πίστεως Ἀπολογίαν, ἧς καὶ πρόσθεν ἐμνημονεύσαμεν, τὴν τε ἱστορίαν βεβαίων σὺν ἀποδείξει μείζονι καὶ ἐναργεστέρῳ. Γράφει δ' οὖν καὶ αὐτὸς λέγων, Μάρκου τοῦ συνετυτάτου βασιλέως ἐπιστολὰ; εἰσέτι νῦν φέρεσθαι, ἐν αἷς αὐτὸς μαρτυρεῖ ἐν Γερμανίᾳ ὕδατος ἀπορία μέλλοντα αὐτοῦ τὸν στρατὸν διαφθεῖρεσθαι, ταῖς τῶν Χριστιανῶν εὐχαῖς σεσῶσθαι. Τοῦτον δὲ φησι καὶ θάνατον ἀπειλῆσαι (51) τοῖς κατηγοροῦν ἡμῶν ἐπιχειροῦσιν. Οἷς ὁ δὴλωθεὶς ἀνὴρ καὶ ταῦτα προσεπιλέγει· « Ποταποὶ οὖν οἱ νόμοι οὗτοι οἱ καθ' ἡμῶν μόνου ἔπονται ἀσεβεῖς (52), ἄεικοι, ὠμοὶ, οὓς οὐτε Ὀδεσπασιανὸς ἐφύλαξε, καίτοι γε Ῥουδαίους νικήσας, οὓς Τραϊανὸς ἐκ μέρους ἐξουθένησε, κωλύων ἐπιζητεῖσθαι Χριστιανούς, οὓς οὐτε Ἀδριανὸς, καίτοι γε πάντα τὰ περίεργα πολυπραγμωνῶν, οὐτε ὁ Εὐσεβὴς ἐπικληθεὶς ἐπεκύρωσεν; » Ἄλλα ταῦτα μὲν ὅπη τις ἐθέλη, τιθέσθω· μετῴμεν δὲ ἡμεῖς ἐπὶ τὴν τῶν ἐξῆς ἀκολουθίαν. Ποθεινοῦ δὲ ἐφ' ὅλοις τῆς ζωῆς ἔτεσιν ἐνενήκοντα σὺν τοῖς ἐπὶ Γαλλίας μαρτυρήσασιν τελειωθέντος, Εἰρηναῖος τῆς κατὰ Λούγδουνον, ἧς ὁ Ποθεινὸς ἠγεῖτο, παροικίας (53) τὴν ἐπισκοπὴν διαδέχεται. Πολυκάρπου δὲ τοῦτον ἀκουστὴν γενέσθαι κατὰ τὴν νέαν ἐμανθάνομεν ἠλικίαν. Οὗτος τὸν ἐπὶ Ῥώμης τὴν διαδοχὴν ἐπισκόπων ἐν τρίτῃ συντάξει τῶν Πρὸς τὰς αἰρέσεις παραθέμενος, εἰς Ἐλεῦθερον οὐ τὰ κατὰ τοὺς χρῶ-

(50) Τῇ Ῥωμαϊκῇ συγκλήτῳ προσφωνήσας. Hunc locum emendavimus ex manuscriptis codicibus Mazar., Med., Fuk. et Savillii, qui diserte scriptum habent τῇ Ῥωμαϊκῇ συγκλήτῳ, non ut Rob. Stephanus Regium codicem secutus ediderat, τὴν Ῥωμαϊκὴν τῇ συγκλήτῳ, etc. Quanquam *Apologeticus* Tertulliani proprie non senatui Romano, sed præsidibus provinciarum, cunctisque magistratibus imperii Romani est nuncupatus. Qui quoniam e senatu ut plurimum eligebantur, ideo dici potest, *Apologeticum* illum senatui Romano dicatum esse.

(51) Καὶ θάνατον ἀπειλῆσαι. Verba Tertulliani sunt hæc in *Apologetici* cap. 5: *Qui sicut non palam ab ejusmodi hominibus pœnam dimovit, ita alio modo palam dispersit; adjecta etiam accusatoribus damnatione et quidem tertiore.* In edicto M. Aurelii quod supra retulit Eusebius, lib. IV, cap. 12, pœna accusatoribus Christianorum proponitur his verbis: Ὁ δὲ καταφέρων ἔνοχος ἔσται δίχης. Id est, *delator vero pœnæ subiaceat.* Ubi notandum est, imperatorem pœnæ genus non definiisse, sed eam judicantis arbitrio permisisse, ut, habita ratione dignitatis ejus qui delatus fuisset, et ejus qui eum detulisset, accusator a iudice puniretur. Ejusdem legis meminit Eusebius infra, cap. 21 hujus libri, ubi de Apollonio.

(52) Οἱ καθ' ἡμῶν μόνου ἔπονται ἀσεβεῖς. Sic puto scribendum; ait enim Tertullianus: *Quales ergo leges istæ, quas adversus nos soli exercent impii.* Edit., μόνων ἔπονται. In codice Med., Fuk. et Saviliano scribitur, οἱ καθ' ἡμῶν μόνων ἔπονται ἀσεβεῖς. Quæ lectio et a verbis et a sensu Tertulliani longius recedit. Cæterum pro μόνων codex Maz. et Fuk. scriptum habent μόνον.

(53) Εἰρηναῖος τῆς κατὰ Λούγδουνον παροικίας. Baronius quidem anno Christi 180 electionem Irenæi collocavit. Nam post mortem Pothini, quæ contigit anno Christi 179, cessavisse ait episcopatum Lugduni, donec persecutionis

ους ἡμῖν ἐξετάζεται, ὡς ἂν δὴ κατ' αὐτὸν σπουδα-
ζομένης αὐτῷ τῆς γραφῆς, τὸν κατάλογον ἴσῃσι,
γράφων ὧδε.

ΚΕΦΑΛΑΙΟΝ Γ'.

Τῶν ἐπὶ Ῥώμης ἐπισκοπευσάντων κατάλογος
(Nic. H. E. iv, 15).

« Θεμελιώσαντες οὖν καὶ οἰκοδομήσαντες οἱ μακά-
ριοι ἀπόστολοι τὴν Ἐκκλησίαν, Ἄνω τὴν τῆς ἐπι-
σκοπῆς λειτουργίαν ἐνεχείρισαν. Τούτου τοῦ Ἄνου
Παῦλος ἐν ταῖς πρὸς Τιμόθεον ἐπιστολαῖς μέμνηται·
Διαδέχεται δὲ αὐτὸν Ἀνέγκλητος. Μετὰ τούτου δὲ
τρίτῳ τόπῳ ἀπὸ τῶν ἀποστόλων τὴν ἐπισκοπὴν κλη-
ροῦται Κλήμης, ὁ καὶ ἑωρακῶς τοὺς μακαρίους ἀπο-
στόλους, καὶ συμβεβηκῶς αὐτοῖς, καὶ ἐτι ἑναυλον
τὸ κήρυγμα τῶν ἀποστόλων καὶ τὴν παράδοσιν πρὸ
ὀφθαλμῶν ἔχων· οὐ μόνος· ἐτι γὰρ πολλοὶ ὑπελεί-
ποντο τότε ὑπὸ τῶν ἀποστόλων δεδιδαγμένοι. Ἐπὶ
τούτου οὖν τοῦ Κλήμεντος στάσεως οὐκ ὀλίγης ταῖς
ἐν Κορίνθῳ γενομένης ἀδελφοῖς, ἐπέστειλεν ἡ ἐν
Ῥώμῃ Ἐκκλησία ἰκανωτάτην γραφὴν τοῖς Κοριν-
θίοις, εἰς εἰρήνην συμβιδάξουσα αὐτοὺς, καὶ ἀνα-
νοῦσα τὴν πίστιν αὐτῶν, καὶ ἦν γεωστὴ ἀπὸ τῶν
ἀποστόλων παράδοσιν εἰλήφει. » Καὶ μετὰ βραχέα
φησὶ· « Τὸν δὲ Κλήμεντα τούτου διαδέχεται Εὐάρε-
στος, καὶ τὸν Εὐάρεστον Ἀλέξανδρος. Εἶθ' οὕτως
ἔκτος ἀπὸ τῶν ἀποστόλων καθίσταται Εὐστος. Μετὰ
δὲ τούτου Τελεσφόρος, ὃς καὶ ἐνδόξως ἐμαρτύρησεν·
ἔπειτα Ὑγίνος, εἶτα Πίος, μεθ' ὃν Ἀνίκητος. Δια-
δεξαμένου τὸν Ἀνίκητον Σωτήρος, νῦν δωδεκάτῳ
τόπῳ τὸν τῆς ἐπισκοπῆς ἀπὸ τῶν ἀποστόλων κατέχει
κληρὸν Ἐλευθέρος. Τῇ αὐτῇ τάξει καὶ τῇ αὐτῇ δι-
δοχῇ (54) ἡ τε ἀπὸ τῶν ἀποστόλων ἐν τῇ Ἐκκλησίᾳ
παράδοσις καὶ τὸ τῆς ἀληθείας κήρυγμα κατήνη-
κεν εἰς ἡμᾶς. »

ΚΕΦΑΛΑΙΟΝ Δ'.

Ὅς καὶ μέχρι τῶν τότε καιρῶν διὰ τῶν πιστῶν
δυνάμεις ἐτηροῦντο παράδοχοι (Nic. H. E. iv,
15).

Ταῦτα ὁ Εἰρηναῖος, ἀκολουθῶν ταῖς προδιεδοθει-
σας ἡμῖν ὑπογράφαις ἱστορίαις (55), ἐν οἷς ἐπέγραψε,
πέντε οἷσι τὸν ἀριθμὸν, Ἐλέγχου (55') καὶ ἀνατρο-
πῆς τῆς ψευδωνύμου γνώσεως, ἐν δευτέρῳ τῆς αὐ-
τῆς ὑποθέσεως, οἷσι δὴ καὶ εἰς αὐτὸν ὑποδείγματα τῆς
θείας καὶ παραδόχου δυνάμεως ἐν Ἐκκλησίαις τισὶν
ὑπολείπειτο, διὰ τούτων ἐπισημαίνεται λέγων· « Το-
σοῦτον δὲ ἀποδέουσι τοῦ νεκρῶν ἐγεῖραι, καθὼς ὁ Κύ-
ριος ἤγειρε καὶ οἱ ἀπόστολοι διὰ προσευχῆς, καὶ ἐν
τῇ ἀδελφότητι πολλάκις (56), διὰ τὸ ἀναγκαῖον τῆς
furor deferbuisset, et Irenæus, qui Romam a Po-
thino et a Lugdunensi Ecclesia missus fuerat, do-
mum reversus esset. Sed nos supra non infirmis
rationibus demonstravimus, Irenæum legationem
illam non obuisse. Itaque nihil jam vetat quominus
Irenæi ordinatio in eundem annum quo Pothinus
est mortuus, conferatur.

(54) Τῇ αὐτῇ διδαχῇ. Sic habent etiam nostri
codices. Malim scribere διαδοχῇ, cum Chri-
stophorsono et Savilio, et cum veteri interprete
Irenæi.

(55) Ὑπογράφαις ἱστορίαις. Hujus verbi vim ac
proprietatem non satis expresserunt interpretes.
Musculum enim vertit *subjecit*, quod est ineptissi-
mum; Christophorsonus pro simplici verbo accepit.

CAPUT VI.

Enumeratio episcoporum urbis Romæ:

« Fundata jam et ædificata Ecclesia beatissimi
apostoli episcopatus officium Lino tradiderunt. Hu-
jus Lini mentionem facit Paulus in litteris ad
Timotheum. Huic successit Anencletus. Post quem
tertio ab apostolis loco pontificatum sortitus est
Clemens, qui quidem beatissimos apostolos viderat,
et cum iisdem familiariter versatus fuerat: et præ-
dicationem apostolorum adhuc auribus suis inso-
nantem, traditionemque præ oculis habebat. Nec
vero ipse solus: sed et alii plurimi etiam tum super-
erant ab apostolis instituti. Hujus Clementis tem-
poribus cum gravissima dissensio Corinthi exorta
esset inter fratres, Ecclesia Romana luculentissi-
mam epistolam Corinthiis scripsit, qua eos ad pa-
cem concordiamque revocaret, et eisdem illorum, et
quam recens ab apostolis susceperat traditionem
renovaret. » Paulo post subdit: « Huic porro Cle-
menti successit Evarestus, Evaresto Alexander.
Sextus deinde post apostolos 171 constitutus est
Xystus. Quem deinceps excepit Telesphorus, qui
etiam illustri martyrio defunctus est. Post hunc
Ilyginus, ac deinde Pius. Post Pium Anicetus. Cui
cum successisset Soter, duodecimo demum ab
apostolis loco episcopatum nunc obtinet Eleuther-
rus. Hac serie et successione, tum traditio aposto-
lorum in Ecclesia, tum veritatis prædicatio ad nos
usque pervenit. »

CAPUT VII.

Quod ad illa usque tempora per fideles miracula
patrabantur

Hæc Irenæus breviter perstrinxit ac veluti deli-
neavit in illis quinque libris, quos *De falsæ doctrinæ
refutatione ac eversione* inscripsit, quæ quidem
plane consentiunt cum iis quæ in superioribus
historiæ nostræ libris tradidimus. In secundo autem
ejusdem operis libro, divinæ admirandæque virtutis
specimina adhuc sua ætate in quibusdam Ecclesiis
superfuisse testatur his verbis: « Tantum abest,
inquit, ut mortuum excitent per orationem, quemad-
modum Dominus et apostoli fecerunt. Sed et
Verum ὑπογράφειν aliquid amplius significat, nempe
delineare et adumbrare, metaphora ducta a picto-
ribus. Possis etiam interpretari *subscribere*, quod
idem est ac *consentire et suffragari*.

(55') Ἐλέγχου. Intellige quasi scriptum esset,
τὰ τοῦ ἐλέγχου. Edidit.

(56) Πολλάκις. Textus vulgatus, πολλοὶ πολ-
λάκις. Apud Nicephorum in lib. iv, c. 13, deest vox
πολλοί, quam nec vetus interpres Irenæi, nec Ru-
finus agnoscit. Itaque expungenda est, utpote quæ
sensum turbet. Paulo post, ubi legobatur: Μετὰ
νηστείας πολλῆς καὶ ἀγνεύσεως, resitimus καὶ λιτα-
νείας, ut legitur apud Nicephorum, et in quatuor
nostris codicibus Maz., Med., Fuk. et Savil.,
quibus subscribit vetus interpres Irenæi et Rufini.

sæpenuero inter fratres, tota simul unius loci A
Ecclesia ob aliquam necessitatem id flagitante cum
jeuniis multis et orationibus, reversa est in corpus
anima defuncti, et sanctorum precibus hominis vita
donata est. » Et aliquanto post: « Quod si, inquit,
simulatione quadam ac præstigiis hæc Dominum
fecisse dicturi sunt, ad prophetarum oracula eos
deducentes, ex illis demonstrabimus cuncta de
ipso ita prædicta et gesta esse certissime, eumque
solum esse Filium Dei. Unde etiam in ejus nomine,
quotquot veri sunt ejus discipuli, accepta ab eo
gratia ad salutem atque utilitatem reliquorum
omnium ea faciunt, prout unusquisque ipsorum
ab eo munus acceperit. Alii enim dæmones expel-
lunt certissime ac verissime; adeo ut qui ejusmodi
malis spiritibus liberati sunt, sæpe fidem amplectan-
tur, et in Ecclesia permaneant. Alii præscientiam
futurorum et visiones sortiti sunt, et propheticas
prædictiones. Alii infirmos per impositionem ma-
num curant, ac pristinae sanitati restitunt. Sed
et mortui aliquoties, ut supra diximus, excitati sunt,
et pluribus deinceps annis nobiscum remanserunt.
172 Quid plura? Non potest numerus iniuri dono-
rum, quæ per universum orbem Ecclesia a Deo
accipiens, in nomine ejus qui sub Pontio Pilato
crucifixus est Jesu Christi, quotidie ad opitulatio-
nem gentium operatur; nec fallens quemquam, nec
pecuniam corradens. Ut enim gratis accepit a Deo,
sic etiam gratis ministrat. » Idem in alio loco ita
scribit: « Sicuti multos ex fratribus audimus in
Ecclesia, qui prophetiæ dona consecuti sunt, et
omni linguarum genere per Spiritum loquuntur,
et ad hominum utilitatem, occulta in lucem proferunt,
atque arcana Dei mysteria exponunt. » Ex his igitur
apparet, multiplicem donorum spiritualium varieta-
tem ad illa usque tempora penes eos qui digni essent
permansisse.

CAPUT VIII.

Qualiter Irenæus divinarum meminit Scripturarum.

Sed quoniam in ipso hujus operis exordio polliciti
sumus, veterum nos Ecclesiæ presbyterorum ac
scriptorum verba suo loco adducturos, quibus ea
quæ a majoribus sibi tradita accepissent, de sacris
utriusque Testamenti libris exposuerunt, ipsius D
etiam Irenæi qui unus ex illorum numero fuit,

(57) *Τὸς καθαρισθέντας.* Sic etiam Latini
purgari dicebant eos qui immundis spiritibus libe-
rabantur. Ambrosius in lib. vii *Epistolarum*, epist.
2; Paulinus in *Vita Ambrosii*. Occurrit ea vox et
in can. 14 concilii Arausiaci. Severus in dialogo
primo *De vita Martini*, cap. 14: *Quinto demum
mense purgatus est non solum dæmone, sed quod
illi erat vitium et optatius, vanitate.* Sed et in lib. 1
De vita Martini titulus capituli 17 in ins. codice hic
est: *Ubi dæmoniaco furenti digitos in os intulit, et
confestim purgavit.* Eucherius in passione sancti
Mauricii: *Hæc duo, inquit, miracula passioni mar-
tyrum inserenda. Cæterum satis multa sunt, quæ
vel in purgatione dæmonum, vel in restauratione
claudorum, etc.* Ita legitur in vetustissimo codice

κατὰ τόπον Ἐκκλησίας πάσης αἰτησαμένης μετὰ
νηστείας καὶ λιτανείας πολλῆς, ἐπέστρεψε τὸ πνεῦμα
τοῦ τετελευτηκότος, καὶ ἐχαρίσθη ὁ ἄνθρωπος ταῖς
εὐχαῖς τῶν ἀγίων. » Καὶ αὐθις φησὶ μεθ' ἑτερα· « Εἰ
δὲ καὶ τὸν Κύριον φαντασιωδῶς τὰ τοιαῦτα πεποιη-
κέναι φήσουσιν, ἐπὶ τὰ προφητικὰ ἀνάγοντες αὐτοὺς,
ἐξ αὐτῶν ἐπιδείξομεν πάντα οὕτως περὶ αὐτοῦ καὶ
προειρηθῆαι καὶ γεγονέναι βεβαίως, καὶ αὐτὸν μόνον
εἶναι τὸν Υἱὸν τοῦ Θεοῦ. Διὸ καὶ ἐν τῷ ἐκείνου ὄνο-
ματι οἱ ἀληθῶς αὐτοῦ μαθηταί, παρ' αὐτοῦ λαβόντες
τὴν χάριν, ἐπιτελοῦσιν ἐπ' εὐεργεσίᾳ τῇ τῶν λοιπῶν
ἀνθρώπων, καθὼς εἰς ἕκαστος αὐτῶν τὴν δωρεὰν ἐλ-
ληψε παρ' αὐτοῦ. Οἱ μὲν γὰρ δαίμονας ἐλαύνουσι
βεβαίως καὶ ἀληθῶς, ὥστε πολλάκις καὶ πιστεύειν
αὐτοὺς ἐκείνους τοὺς καθαρισθέντας (57) ἀπὸ τῶν
πονηρῶν πνευμάτων, καὶ εἶναι ἐν τῇ Ἐκκλησίᾳ· οἱ
δὲ καὶ πρόγνωσιν ἔχουσι τῶν μελλόντων, καὶ ὀπτασίας,
καὶ ῥήσεις προφητικὰς· ἄλλοι δὲ τοὺς κάμοντας διὰ
τῆς τῶν χειρῶν ἐπιθέσεως ἰώνται, καὶ ὕγιεῖς ἀποκαθ-
ιστᾶσιν. Ἡδὲ δὲ, καθὼς ἐφαμεν, καὶ νεκροὶ ἠγέρ-
θησαν, καὶ παρέμειναν σὺν ἡμῖν (58) ἱκανοὶ ἔτεσι.
Καὶ τί γάρ; οὐκ ἔστιν ἀριθμὸν εἰπεῖν τῶν χαρισμά-
των, ὧν κατὰ παντὸς τοῦ κόσμου ἡ Ἐκκλησία παρὰ
Θεοῦ λαβοῦσα, ἐν τῷ ὀνόματι Ἰησοῦ Χριστοῦ τοῦ
σταυρωθέντος ἐπὶ Ποντίου Πιλάτου, ἐκάστης ἡμέρας
ἐπ' εὐεργεσίᾳ τῇ τῶν ἐθνῶν ἐπιτελεῖ, μὴτε ἐξαπα-
τῶσά τις, μὴτε ἐξαργυριζομένη· ὡς γὰρ δωρεὰν
ἐληψε παρὰ Θεοῦ, δωρεὰν καὶ διακονεῖ. » Καὶ ἐν
ἑτέρῳ δὲ τόπῳ ὁ αὐτὸς γράφει· « Καθὼς καὶ πολλῶν
ἀκούομεν ἀδελφῶν ἐν τῇ Ἐκκλησίᾳ προφητικὰ χα-
ρίσματα ἐχόντων, καὶ παντοδαπαῖς λαλούντων διὰ τοῦ
Πνεύματος γλώσσαις, καὶ τὰ κρύφια τῶν ἀνθρώπων
εἰς φανερὸν ἀγόντων ἐπὶ τῷ συμφέροντι, καὶ τὰ μυστή-
ρια τοῦ Θεοῦ ἐκδιηγουμένων. » Ταῦτα καὶ περὶ τοῦ
διαφορᾶς χαρισμάτων μέχρι καὶ τῶν δγλουμένων
χρόνων παρὰ τοῖς ἀξίοις διαμείναι.

ΚΕΦΑΛΑΙΟΝ Η'.

*Ὅπως ὁ Εἰρηναῖος τῶν θείων μνημονεύει
Γραφῶν (Nic. H. E. iv, 14).*

Ἐπεὶ δὲ ἀρχόμενοι τῆς πραγματείας ὑπόσχεσιν
πεποιήμεθα, παραθήσεσθαι κατὰ καιρὸν εἰπόντες τὰς
τῶν ἀρχαίων ἐκκλησιαστικῶν πρεσβυτέρων τε καὶ
συγγραφέων φωνάς, ἐν αἷς τὰς περὶ τῶν ἐνδιαθῆκων
D Γραφῶν εἰς αὐτοὺς κατελθούσας παραδόσεις γραφῆ
παραδεδώκασι (59), τούτων δὲ καὶ ὁ Εἰρηναῖος ἦν.

Mosciacensi, non ut Surius edidit, *expugnatione
dæmonum*. Porro in quatuor nostris codicibus Maz.,
Med., Fuk. et Saviliano scriptum est, αὐτοὺς ἐκεί-
νους τοὺς καθαρισθέντας. Qui articulus deest in
Regio exemplari, et in editione Stephani.

(58) *Παρέμειναν σὺν ἡμῖν.* Sic in codice Maz.,
Med. et Saviliano, necnon apud Nicephorum legitur
vulg. om. σὺν. Fuketianus habet *παρέμειναν ἐν
ἡμῖν.*

(59) *Γραφῆ παραδεδώκασι.* Post hæc verba,
codex Maz. et Med. has voces interserit, τούτων δὲ
καὶ ὁ Εἰρηναῖος ἦν, quæ videntur esse superflua; et
a scholiaste quodam ad marginem ascriptæ; ha-
bentur tamen etiam in Fuk. et Saviliano.

φέρει καὶ τὰς αὐτοῦ παρθεσίωμεθα λέξεις, καὶ πρώτας γε τὰς περὶ τῶν ἱερῶν Εὐαγγελίων, οὕτως ἐχούσας· «Ὁ μὲν δὴ Ματθαῖος ἐν τοῖς Ἑβραίοις τῇ ἰδίᾳ αὐτῶν διαλέκτῳ καὶ γραφῇ ἐξήνεγκεν Εὐαγγέλιον, τοῦ Πέτρου καὶ τοῦ Παύλου ἐν Ῥώμῃ εὐαγγελισσομένην καὶ θεμελιούντων τὴν Ἐκκλησίαν. Μετὰ δὲ τὴν τούτων ἔξοδον (60), Μάρκος ὁ μαθητὴς καὶ ἐρμηνευτὴς Πέτρου, καὶ αὐτὸς τὰ ὑπὸ Πέτρου κηρυσσόμενα, ἐγγράφως ἡμῖν παραδέδωκε, καὶ Λουκᾶς δὲ ὁ ἀκόλουθος Παύλου, τὸ ὑπ' ἐκείνου κηρυσσόμενον Εὐαγγέλιον, ἐν βιβλίῳ κατέθετο. Ἐπειτα Ἰωάννης ὁ μαθητὴς τοῦ Κυρίου, ὁ καὶ ἐπὶ τὸ στήθος αὐτοῦ ἀναπεσὼν, καὶ αὐτὸς ἐξέδωκε τὸ Εὐαγγέλιον, ἐν Ἐφέσῳ τῆς Ἀσίας διατρέπων. » Ταῦτα μὲν οὖν ἐν τρίτῳ τῆς εἰρημένης ὑποθέσεως τῷ προδηλωθέντι εἰρηται. Ἐν δὲ τῷ πέμπτῳ περὶ τῆς Ἰωάννου Ἀποκαλύψεως, καὶ τῆς ψήφου τῆς τοῦ Ἀντιχρίστου προσηγορίας οὕτω διαλαμβάνει· «Τούτων δὲ οὕτως ἐχόντων, καὶ ἐν πᾶσι δὲ τοῖς σπουδαίοις καὶ ἀρχαίοις ἀντιγράφοις τοῦ ἀριθμοῦ τούτου κειμένου, καὶ μαρτυρούντων αὐτῶν ἐκείνων τῶν κατ' ὄψιν τὸν Ἰωάννην ἑωρακῶτων, καὶ τοῦ λόγου διδάσκοντος ἡμᾶς ὅτι ὁ ἀριθμὸς τοῦ ὀνόματος τοῦ θηρίου κατὰ τὴν τῶν Ἑλλήνων ψήφον διὰ τῶν ἐν αὐτῷ γραμμάτων ἐμφαίνεται. » Καὶ ὑποκαταβάς περὶ τοῦ αὐτοῦ φάσκει·

«Ἡμεῖς οὖν οὐκ ἀποκινδυνεύομεν περὶ τοῦ ὀνόματος τοῦ Ἀντιχρίστου ἀποφαινόμενοι βεβαιωτικῶς. Εἰ γὰρ ἔδει ἀναφανδὸν τῷ νῦν καιρῷ κηρύττεσθαι τὸν ὄνομα αὐτοῦ, δι' ἐκείνου ἂν ἐβρέθη τοῦ καὶ τὴν Ἀποκάλυψιν ἑωρακῶτος· οὐδὲ γὰρ πρὸ πολλοῦ χρόνου ἐωράθη, ἀλλὰ σχεδὸν ἐπὶ τῆς ἡμετέρας γενεᾶς, πρὸς τῷ τέλει τῆς Δομετιανοῦ ἀρχῆς. » Ταῦτα καὶ περὶ τῆς Ἀποκαλύψεως ἱστορήται τῷ δεδηλωμένῳ. Μέννηται δὲ καὶ τῆς Ἰωάννου πρώτης ἐπιστολῆς, μαρτυρία ἐξ αὐτῆς πλεῖστα εἰσφέρων ὁμοίως δὲ καὶ τῆς Πέτρου προτέρας. Οὐ μόνον δὲ οἶδεν, ἀλλὰ καὶ ἀποδέχεται τὴν τοῦ *Ποιμένου* γραφὴν, λέγων· «Καλῶς οὖν εἶπεν ἡ γραφὴ ἡ λέγουσα· Πρῶτον πάντων πιστεύουσιν ὅτι εἷς ἐστὶν ὁ Θεός, ὁ τὰ πάντα κτίσας καὶ καταρτίσας, καὶ τὰ ἐξῆς. Καὶ ῥητοῖς δὲ τισιν ἐκ τῆς Σολομώντος *Σοφίας* κέχηται, μονοουχὶ φάσκων (61)· «Ὅρασις δὲ Θεοῦ περιποιητικὴ ἀφθαρσίας· ἀφθαρσία δὲ ἐγγὺς εἶναι ποιεῖ Θεοῦ. » Καὶ ἀπομνημονευμάτων (62) δὲ ἀποστολικῶν

(60) *Μετὰ δὲ τὴν τούτων ἔξοδον*. Nescio qua ratione Christophorus hunc Irenæi locum interpolavit, et pro vulgata lectione, quam omnium codicum consensus, et Rufini auctoritas vetusque interpretis Irenæi confirmant, hanc maluerit substituere, μετὰ δὲ τούτου τὴν ἔκδοσιν. An fortasse timuit, ne hæc Irenæi ratio parum consentiret cum illis quæ supra retulit Eusebius in libro II, ex Papiæ et Clemente Alexandrino, qui Evangelium Marci, vivente adhuc Petro, Romæ editum esse et ab eodem confirmatum tradiderunt. Quibus plane refragatur Irenæus hoc loco, dum Evangelium Marci post interitum Pauli ac Petri scriptum esse affirmat. Sed quid mirum, si hæc in re antiqui Patres inter se dissentiant, cum de sacrorum Evangeliorum scriptione nihil fere certi habeamus, nisi quatuor tantum esse, et a quatuor auctoribus scripta. Quo autem tempore, et quam ob causam scripta sint, et an Matthei Evangelium Hebraico primum sermone fuerit exaratum, parum constat.

(61) *Μονοουχὶ φάσκων*. Locus Irenæi exstat in

A verba, si placet, apponamus, ac primum quidem quæ de sacris Evangeliiis scribit in hunc modum : « Matthæus, inquit, apud Hebræos propria eorum lingua conscriptum Evangelium edidit, dum Petrus ac Paulus Romæ Christum prædicarent, et Ecclesiæ fundamenta jacerent. Post horum vero interitum Marcus discipulus atque interpret Petri, quæ a Petro prædicata fuerant, perscripta nobis tradidit. Lucas quoque, sectator Pauli, Evangelium a Paulo prædicatum litteris mandavit. Joannes denique, Domini discipulus, qui etiam in ejus sinu recubuerat, Evangelium edidit, cum Ephesi in Asia moraretur. » Hæc ille in tertio supradicti operis libro, cujus antea mentionem fecimus. In quinto vero, de Revelatione Joannis et de computatione nominis Antichristi sic disserit : « Cum igitur hæc ita se habeant, et in omnibus probis ac vetustis exemplaribus **173** numerus hic exstet, et ipsi qui Joannem viderunt fidem faciant, ipsa denique ratio nos doceat, numerum nominis bestię juxta computationem Græcorum, litteris in ipso contentis declarari. » Et aliquanto post hæc de eodem Joanne dicit : « Nos vero de Antichristi nomine temere ac periculose quidquam affirmare nolumus. Nam si huic sæculo nomen illius manifeste nuntiandum fuisset, ab illo utique expressum esset qui Revelationem vidit. Neque enim dudum, sed nostra pene memoria sub exitum imperii Domitiani visa est Revelatio. Hæc ille de Revelatione tradit. Primæ quoque Joannis epistolæ mentionem facit, multa ex ea proferens testimonia ; et prioris item Petri. Liber quoque *Pastoris* non solum ab eo cognitus, sed etiam magnopere approbatus est his verbis : « Recte inquit scriptura quæ dicit : Ante omnia crede unum esse Deum, qui cuncta creavit, et numeris omnibus absoluta digessit, » et cætera. Utitur etiam sententiis ex Salomonis *Sapientia* depromptis, ita fere dicens : « Visio Dei parit incorruptionem : incorruptio autem proximos Deo facit. » Sed et apostolici cujusdam presbyteri, cujus nomen reticuit, dicta commemorat, et ejusdem expositiones sacrarum Scripturarum adducit. Præterea Justini martyris et Ignatii mentionem facit, ex eorum scriptis

D libro IV *Contra hæreses*, cap. 37, sed paulo aliter conceptus. Nec enim Irenæus Salomonis locum nominatim citat ex capite VI *Sapientiæ*, sed tantum ad eum alludit. Quare Eusebius non sine causa addidit μονοουχὶ, id est, tantumnon ita dicens. Cæterum præter Irenæum etiam Hegesippus utitur testimoniis ex libro *Sapientiæ* Salomonis ; ut videre est in cap. 23, lib. II, ubi martyrium Jacobi refertur ex Hegesippo. Neuter tamen, nec Hegesippus, nec Irenæus, librum illum vocat *Sapientiam* Salomonis. Quippe veteres omnes ecclesiastici scriptores, *Sapientiam* Salomonis appellant librum illum qui hodie *Proverbia* inscribitur. Liber autem ille qui titulum *Sapientiæ* Salomonis hodie præfert, ψευδ-επίγραφος est, teste Hieronymo, quamvis Eusebii ætate ita appellaretur, ut ex hoc loco discimus, et ex capite 26, infra, ubi Eusebius ait, Irenæum in *Dialogis* proferre testimonia ex libro qui dicitur *Sapientia* Salomonis.

(62) *Ἀπομνημονευμάτων*. In hujus vocis interpretatione ambo lausi sunt interpretes. Nam Mu-

testimonia proferens. Quinetiam pollicetur alibi se peculiari volumine Marcioni responsurum, argumentis ex libris illius ad ipsum refutandum petitis. Jam vero de interpretatione illa divinorum librorum, quæ a Septuaginta interpretibus elaborata est, audi quæ scribit ad verbum: « Deum igitur, inquit, homo factus est, et Dominus ipse servavit nos dato Virginis signo. Non autem ut quidam dicunt qui sacras Scripturas interpretari nunc audent: « Ecce adolescentula in utero concipiet et pariet filium, » quemadmodum verterunt Theodotion Ephesius et Aquila Ponticus, ambo Judæi proselyti. Quos secuti Ebionæi, Christum ex Josepho genitum esse dicunt. » Paucis deinde interjectis hæc subjungit: « Prius enim quam Romani imperium suum confirmassent, cum Macedones adhuc Asiam obtinerent, Ptolemæus, Lagi filius, bibliothecam 174 quam Alexandriæ extruxerat, omnium gentium libris quotquot lectu digni essent ornare contendens, petiit ab Hierosolymitanis, ut ipsorum Scripturas Græco sermone interpretatas acciperet. At illi, erant enim tunc Macedonibus obnoxii, quos habebant sacrarum litterarum et utriusque linguæ peritissimos, septuaginta seniores ad Ptolemæum miserunt, ejus desi-

Α τινος πρεσβυτέρου, οὗ τὸν ὄνομα σιωπῆ παρέδωκε, μνημονεύει, ἐξηγήσεις τε αὐτοῦ θεῶν Γραφῶν παρατίθεται. Ἔτι καὶ Ἰουστίνου τοῦ μάρτυρος καὶ Ἰγνατίου μνήμη πεποίηται, μαρτυρῶν αὐτοῖς καὶ ἀπὸ τῶν τούτοις γραφέντων κεχρημένους. Ἐπιγγελλται δὲ ὁ αὐτὸς ἐκ τῶν Μαρκίωνος συγγραμμάτων ἀντιλέξειν αὐτῷ ἐν ἰδίῳ σπουδασματι. Καὶ περὶ τῆς κατὰ τοὺς Ἑβδομήκοντα ἑρμηνείας τῶν θεοπνευστῶν Γραφῶν, ἄκουε οἷα κατὰ λέξιν γράφει: « Ὁ Θεὸς οὖν ἀνθρώπος ἐγένετο, καὶ αὐτὸς Κύριος ἔσωσεν ἡμᾶς, δούς τὸ τῆς Παρθένου σημεῖον· ἀλλ' οὐχ ὡς ἐνίοι φασὶ τῶν νῦν τολμώντων μεθερμηνεύειν τὴν Γραφήν, ἡ Ἰδοῦ ἡ νεάνις ἐν γαστρὶ ἔξει καὶ τέξεται υἱόν, ὡς Θεοδοτίων (65) ἔρμηνευσε ὁ Ἐφέσιος, καὶ Ἀκυλίας, ἀμφοτέροις Ἰουδαῖοι προσήλυτοι· οἷς κατακολουθήσαντες οἱ Ἑβραῖοι, ἐξ Ἰωσήφ αὐτὸν γεγενῆσθαι φάσκουσι. » Τούτοις ἐπιφέρει μετὰ βραχεία λέγων: « Πρὸ γὰρ τοῦ Ῥωμαίου κρατῆναι (64) τὴν ἀρχὴν αὐτῶν, ἐτι τῶν Μακεδόνων τὴν Ἀσίαν κατεχόντων, Πτολεμαῖος ὁ Λάγου (65) φιλοτιμούμενος τὴν ὑπ' αὐτοῦ κατεσκευασμένην βιβλιοθήκην ἐν Ἀλεξανδρείᾳ κοσμήσαι τοῖς πάντων ἀνθρώπων συγγράμμασιν, ὅσα γε σπουδαῖα ὑπῆρχεν, ἤτήσατο παρὰ τῶν Ἱεροσολυμιτῶν, εἰς τὴν Ἑλληνικὴν διάλεκτον σχεῖν αὐτῶν μεταβεβλημένας τὰς Γραφάς (66). Οἱ δὲ (ὀψήκουον γὰρ ἐτι τοῖς Μα-

seculus quidem *commentarios* vertit, Christophorus autem *libros*; neuter bene. Atqui Rufinus recte ipsis præverat, et quasi faciem accenderat ita vertens: *Sed et apostolici cujusdam viri sermonum quasi memoriter meminuit.* Ἀπομνημονεύματα sunt dicta sapientum quæ memoria repetuntur. Sic Xenophon libros scripsit τῶν Σωκράτους ἀπομνημονευμάτων, id est, *Dictorum Socratis quæ memoria recolebat.* Si quis in eo loco Socratis libros interpretaretur, erraret procul dubio, cum Socrates nullos libros scripserit, ut satis constat. Eo sensu ἀπομνημονεύειν sumit Papias apud Eusebium supra, in fine libri tertii.

(63) Ὡς Θεοδοτίων. Ex scriptoribus qui Theodotionis mentionem fecere, nullus exstat antiquior Irenæo. Quare videndum est an ex eo Theodotionis ætas elici possit. Epiphanius in libro *De ponderibus*, auctor est Theodotionem sub Commodio floruisse, et interpretationem suam edidisse. Epiphanius sententiam secutus est auctor *Chronici Alexandrini*, qui anno sexto imperatoris Commodi Theodotionem opus suum edidisse prodit. Mihi tamen videtur paulo antiquior esse Theodotio. Nam cum Irenæus eum nominet in libris *Contra hæreses*, quos quidem libros ab Irenæo scriptos esse constat pontificatu Eleutheri (id enim ipse testatur in libro III illius operis), prorsus necesse est, ut Theodotionem ante pontificatum Eleutheri floruisse dicamus. Cæterum in codice Mazarino vox νεάνις circumflectitur.

(64) Κρατῆναι. In nostris exemplaribus, Maz., Med. et Fuk., verbum κρατῆναι circumflectitur.

(65) Πτολεμαῖος ὁ Λάγου. Sacrorum librorum Græcam interpretationem sub Ptolemæo Lagi filio factam fuisse, nonnulli ex veteribus prodiderunt, ut testatur Clemens Alexandrinus in libro I *Stromatei*, et Anatolius in *Computo Paschali*, et Theodoritus in *Præfatione Commentariorum in Psalmos*. Alii sub Ptolemæo Philadelpho id factum esse memorant. Quæ quidem opinio, cum plurimum scriptorum auctoritate firmetur, tandem prævaluit. Ana-

tolius interpretationem illam Septuaginta seniorum, tam sub Ptolemæo Lagi filio, quam sub ejus successore Philadelpho factam esse confirmat. Quod certe mihi videtur admodum probabile. Nam cum Aristobulus, Josephus ac Tertullianus diserte scribant, Demetrium Phalereum auctorem ejus rei fuisse Ptolemæo, constatque eundem Demetrium Phalereum in summa gratia et auctoritate fuisse apud Ptolemæum Lagi filium, et paulo post ejus interitum e vita migrasse, omnino necesse est ut interpretationem illam, si quidem curante Demetrio facta est, sub Ptolemæo Lagi filio inchoatam fuisse dicamus. Cumque Philadelphus biennio circiter una cum patre regnaverit, ascitus ab eo in consortium regni, ideo fortasse interpretatio illa sub utroque principe facta esse memoratur. Hæc cum scripsissem, postea comperi D. Petavium eadem fere sensisse in animadversionibus ad Epiphanium.

(66) Μεταβεβλημένας τὰς Γραφάς. Sic etiam Clemens Alexandrinus ait libros omnes, tam legis quam prophetarum, a LXX Senioribus in Græcum sermonem conversos fuisse; cui subscribit Theodoritus in loco supra citato, et Olympiodorus in *Commentariis ad librum Job*, et reliqui fere omnes. Aristobulus tamen et Josephus, ambo Judæi scriptiores, legem duntaxat ab illis Græce interpretatam fuisse innuntiat. Aristobuli quidem hæc verba sunt apud Eusebium in lib. XII *Præparationis*: Ἡ δὲ ὅλη ἑρμηνεῖα τῶν διὰ τοῦ νόμου πάντων ἐπὶ τοῦ προσαγορευθέντος Φιλαδέλφου, etc. Josephus vero in proœmio librorum *De antiquitate Judaica*, ita scribit: Εὐρον τοίνυν ὅτι Πτολεμαῖος μὲν ὁ δεύτερος βασιλεὺς περὶ παιδείαν καὶ βίβλων συναγωγὴν σπουδαστὰς, ἐξαίρετως ἐφιλοτιμήθη τὸν ἡμέτερον νόμον, καὶ τὴν κατ' αὐτὸν διάταξιν τῆς πολιτείας εἰς τὴν Ἑλλάδα μεταβαλεῖν. Et paulo post id ipsum declarat aperitius his verbis: Οὐδὲ γὰρ πάντων ἐκείνος ἔφη λαβεῖν τὴν ἀναγραφὴν, ἀλλ' αὐτὰ μόνα τὰ τοῦ νόμου παρέδωκαν οἱ πεμφθέντες ἐπὶ τὴν ἐξηγήσιν πρὸς τὴν Ἀλεξάνδρειαν. Idem scribit in lib. XII *Antiquitatum*, cap. 2, et in lib. II *Contra Apionem*, non procul ab initio. Sed responderi potest, Judæos legis nomine prophetas interdum comprehendere, ut notat Dru-

κεῖσσι τότε) τοὺς παρ' αὐτοῖς ἐμπειροτάτους τῶν Γραφῶν καὶ ἀμφοτέρων τῶν διαλέκτων, ἔβδομηκοντα πρεσβυτέρους ἐπεμψαν Πτολεμαίῳ, ποιήσοντας τοῦθ' ὅπερ ἐβούλετο (67). Ὁ δὲ ἰδίᾳ πείραν αὐτῶν λαβεῖν θελήσας, εὐλαθεῖς τε μὴ τι ἄρα συνθέμενοι, ἀποκρύψουσι τὴν ἐν ταῖς Γραφαῖς διὰ τῆς ἑρμηνείας ἀληθειαν, χωρίσας αὐτοὺς ἀπ' ἀλλήλων (68), ἐκέλευσε τοὺς πάντας τὴν αὐτὴν ἑρμηνείαν γράφειν, καὶ τοῦτο ἐπὶ πάντων τῶν βιβλίων ἐποίησε. Συνελθόντων δὲ αὐτῶν ἐπὶ τὸ αὐτὸ παρὰ τῷ Πτολεμαίῳ, καὶ συναντιβαλόντων ἑκάστου τὴν ἑαυτοῦ ἑρμηνείαν, ὁ μὲν Θεὸς ἐδοξάσθη, αἱ δὲ Γραφαὶ ὅτως θελαὶ ἐγνώσθησαν, τῶν πάντων τὰ αὐτὰ ταῖς αὐταῖς λέξεσι καὶ τοῖς αὐτοῖς ὀνόμασιν ἀναγορευσάντων (69) ἀπ' ἀρχῆς μέχρι τέλους· ὥστε καὶ τὰ παρόντα ἔθνη γινῶναι, ὅτι κατ' ἐπίνοιαν τοῦ Θεοῦ εἰσι ἡρμηνευμέναί αἱ Γραφαί. Καὶ οὐδὲν γε θαυμαστὸν τοῦτο ἐνηργηκεῖν τὸν Θεόν, ὃς γε καὶ ἐν τῇ ἐπὶ Ναβουχοδονόσορ αἰχμαλωσίᾳ τοῦ λαοῦ, διαφθαρείσων τῶν Γραφῶν, καὶ μετὰ ἔβδομηκοντα ἔτη τῶν Ἰουδαίων ἀνελθόντων εἰς τὴν χώραν αὐτῶν, ἔπειτα ἐν τοῖς χρόνοις Ἀραξέρξου τοῦ Περσῶν βασιλέως, ἐνέπνευσεν Ἐσδρα τῷ ἱερεὶ ἐκ τῆς φυλῆς Λευὶ, τοὺς τῶν προγεγονότων προφητῶν πάντας τὴν διὰ Μωϋσέως νομοθεσίαν. » Τσαῦτα ὁ Εἰρηναῖος.

ΚΕΦΑΛΑΙΟΝ Θ'.

Οἱ κατὰ Κόμοδον ἐπισκοπεύσαντες (Nic. H. E. IV, 49).

Ἐννέα δὲ καὶ δέκα ἔτεσι τῇ βασιλείᾳ διαρκέσαντος Ἀντωνίνου, Κόμοδος τὴν ἡγεμονίαν παραλαμβάνει· οὗ κατὰ τὸ πρῶτον ἔτος τῶν κατ' Ἀλεξάνδρειαν Ἐκκλησιῶν Ἰουλιανὸς ἐγγεγίχεται τὴν ἐπισκοπὴν, ἐπὶ δυοκαίδεκα ἔτεσι τὴν λειτουργίαν ἀναπλήσαντος Ἀγριππίου.

ΚΕΦΑΛΑΙΟΝ Ι'.

Περὶ Πανταίνου τοῦ φιλοσόφου (Nic. H. E. IV, 32).

Ἦγειτο δὲ τμηκαῦτα τῆς τῶν πιστῶν αὐτόθι διατριβῆς, τῶν ἀπὸ παιδείας ἀνὴρ ἐπιδοξότατος, ὄνομα αὐτῷ Πάνταινος, ἐξ ἀρχαίου ἔθους διδασκαλείου τῶν ἱερῶν λόγων παρ' αὐτοῖς συνεστῶτος, ὃ καὶ εἰς ἡμᾶς

suis in cap. 11 Responsionis ad Minerval Serarii. Cui explicationi favere videtur Josephus in lib. II *Contra Apionem*, ita scribens de Ptolemæo Philadelpho: Ἐπιθυμητῆς ἐγένετο τοῦ γινῶναι τοὺς ἡμετέρους νόμους, καὶ ταῖς τῶν ἱερῶν Γραφῶν βίβλοις ἐντυγεῖν ἐπέμφε γούν ἀξίων ἀνδράς ἀποσταλῆναι τοὺς ἑρμηνεύσοντας αὐτῶ τὸν νόμον. Vide præfationem Masii in Græcam editionem Josuæ.

(67) *Ποιήσοντας τοῦθ' ὅπερ ἐβούλετο*. Ita lego cūm Christophorsono et Sav., pro vulgati ποιήσαντος τοῦ Θεοῦ, tametsi codices nostri et Nicephorus nihil mutant, nisi quod ἡβούλετο habent, non ἐβούλετο.

(68) *Χωρίσας αὐτοὺς ἀπ' ἀλλήλων*. Justinus quidem LXX seniores singulos seorsum in singulis cellis a Ptolemæo collocatos esse scribit. Epiphanius vero in libro *De ponderibus et mensuris* ait binos in singulis cellis constitutos fuisse. Sed Irenæi verba propius ad Justini narrationem accedere videntur. Alii totam hanc de septuaginta cellis narrationem irrident, quarum nec apud Josephum et Aristæam, nec apud Philonem ulla sit mentio.

(69) *Ἀναγορευσάντων*. *Recitare* veritū vetus interpret Irenæi. Aristæas tamen et Josephus non

derio satisfacturos. Ptolemæus, cum singulorum seorsum periculum facere vellet, veritus ne forte ex compacto veritatem Scripturæ interpretatione sua occultarent, semotos ab invicem eandem omnes Scripturam interpretari jussit: idque in omnibus præstitit libris. Post hæc cum omnes simul convenissent apud Ptolemæum, ac versiones suas inter se contulissent, et Deus glorificatus est, et Scripturas vere divinas esse compertum est. Quippe omnes cuncta a capite ad calcem iisdem dictionibus ac vocabulis expresserant: adeo ut ipsi qui aderant gentiles, afflatu divino conversas esse Scripturas cognoscerent. Neque vero mirandum est id a Deo præstitum fuisse, cum in captivitate populi quæ sub Nabuchodonosoro contigit, corruptis Scripturis, ac post septuaginta demum annos regressis in patriam Judæis, Artaxerxis Persarum regis temporibus, Esdram sacerdotem de tribu Levi afflatu suo Deus impulerit, ut omnes veterum prophetarum libros de novo componeret, legemque ministerio Moysis latam populo restitueret. » Hactenus Irenæus.

ἀνατάξασθαι λόγους, καὶ ἀποκαταστήναι τῷ λαῷ

CAPUT IX.

Quinam episcopi fuerint Commodi principatu.

Porro cum Antoninus novemdecim annis imperium tenuisset, Commodus principatum excepit. Cujus anno primo Julianus Alexandrinæ Ecclesiæ suscepit sacerdotium, cum Agrippinus duodecim annos episcopalis administrationis expleisset.

175 CAPUT X.

De Pantæno philosopho.

Per idem tempus fidelium scholæ præerat vir doctrinæ causa celeberrimus, nomine Pantæus, quippe jam inde a priscis temporibus, sacrarum litterarum schola in ea civitate fuerat instituta:

ipsum LXX seniores, sed Demetrium Phalereum interpretationem illam pro concione recitasse scribunt. Verum liber ille Aristææ a Judæo quodam Alexandrino confictus est, ut recte observavit Scaliger in animadversionibus Eusebianis. Certe epistola Demetrii Phalerei ad Ptolemæum Philadelphum falsitatem suam satis prodit. In ea quippe laudatur Hecatæus Abderites, ejusque testimonium tanquam vetusti scriptoris adducitur, cum tamen constet eum Demetrio Phalereo haudquaquam antiquiorem esse. Vixit enim Hecatæus ille sub Alexandri Magni successoribus, ut testatur Suidas alique. Josephus quidem in libro primo *Contra Apionem*, ait Hecatæum Abderitam cum Ptolemæo Lagi filio familiariter esse versatum. Æquales igitur fuerunt Hecatæus et Demetrius Phalereus. Adde quod epistola illa Demetrii Phalerei quam adducit Aristæas, plane insulsa est et barbaris vocibus plena, cum tamen constet Demetrium, utpote Atheniensem, eloquentissimum fuisse. Quid quod idem Aristæas Heptastadii meminit, quod tamen post Philadelphum tempora a regibus Ægypti ædificatum est, ut notavi in *Commentariis ad Amm. Marcellinum*.

quæ quidem nostra adhuc ætate perseverat, et ab A hominibus tum eloquentia, tum divinarum litterarum studio instructissimis obtineri dicitur. Sed præ cæteris omnibus ea tempestate floruisse fertur is, quem diximus, Pantænus, utpote qui præceptis institutisque Stoicæ philosophiæ primum innutritus fuisset. Tantum porro animi ardorem erga verbum Dei idem vir ostendisse perhibetur, ut Orientis nationibus Evangelii Christi prædicatōr exstiterit, ad ipsam usque Indiam progressus. Quippe complures erant etiam tum evangelistæ sermonis Dei, qui divina quadam æmulatione succensi, apostolorum exemplo studium suum conferre ad ædificationem fidei et ad incrementum verbi divini properabant. Ex quorum numero Pantænus ad Indos usque penetrasse dicitur, ibique Evangelium Matthæi, quod adventum ipsius jam prævenerat, apud quosdam Christi notitia imbutos reperisse: quibus scilicet Bartholomæus, unus ex duodecim apostolis, olium, ut fama est, prædicaverat, et Evangelium Matthæi Hebraicis conscriptum litteris reliquerat: quod quidem ad prædicta usque tempora servatum esse memoratur. Hic ergo Pantænus post multa præclare gesta, tandem Alexandrinæ præfuit scholæ, ubi partim viva voce, partim scriptis, divinatorum dogmatum thesauros exposuit.

CAPUT XI.

De Clemente Alexandrino.

Tunc etiam Alexandriæ iisdem cum Pantæno studiis divinarum Scripturarum incumbens floruit Clementis, prisico illi Rom. Ecclesiæ antistiti et apostolorum discipulo Clementi cognominis. Qui etiam in *Institutionum* libris a se conscriptis, Pantænium præceptorem suum diserte nominat. Sed et in primo *Stromateon* libro eundem ipsum designare mihi

(70) Ὅ καὶ εἰς ἡμᾶς παρατείνεται. Non dubito quin Eusebius scripserit: Ὅ καὶ εἰς ἡμᾶς παρατείνεται τε καὶ πρὸς τῶν ἐν λόγῳ καὶ τῇ περὶ τὰ θεῖα σπουδῇ δυνατῶν συγχροτεῖσθαι παρελήφραμεν.

(71) Αὐτοῖς τε Ἑβραίων γράμμασι τὴν τοῦ Ματθαίου καταλεῖψαι Γραφήν. Rufinus et Hieronymus in *Catalogo* ait Pantænium ab India redentem Alexandriam, Evangelium illud Matthæi Hebraicis litteris scriptum secum detulisse. Verum Eusebius id non dicit. Quod enim addit Eusebius, ἦν καὶ σώζεσθαι εἰς τὸν δηλούμενον χρόνον, hoc tantum sibi vult, exemplar illud Bartholomæi ad Pantænium usque adventum in Indiam servatum fuisse. Ita Nicephorus in lib. iv, cap. 32, hæc Eusebii verba recte exposuit. Cui tamen non assentior in eo quod dicit, Evangelium illud Matthæi quod apud Indos reperit Pantænus, a Bartholomæo ibi dictatum fuisse. Crediderim potius, codicem illum Evangelii a Bartholomæo illuc e Judæa delatum fuisse. Porro Evangelium Matthæi Hebraico sermone scriptum, in Cæsariensi bibliotheca a Pamphilo martyre collecta servatum fuisse adhuc sua ætate, testatur Hieronymus in *Catalogo*. Vereor tamen, ne id potius fuerit Evangelium secundum Hebræos, quo utebantur Nazaræi. Hoc enim Hebræorum Evangelium, quidam Matthæi authenticum esse existimarunt, licet falso, ut scribit idem Hieronymus in *Commentariis in Matthæum*.

(72) Ἐπὶ πολλοῖς κατορθώμασι. Non probo inter-

parateίνεται (70), καὶ πρὸς τῶν ἐν λόγῳ καὶ τῇ περὶ τὰ θεῖα σπουδῇ δυνατῶν συγχροτεῖσθαι παρελήφραμεν. Ἐν δὲ τοῖς μάλιστα κατ' ἐκεῖνο καιροῦ διαλάμφαι λόγος ἔχει τὸν δεδωλωμένον, οἷα καὶ ἀπὸ φιλοσόφου ἀγωγῆς τῶν καλουμένων Στωϊκῶν ὁρμώμενον. Τοσαύτην δ' οὖν φασιν αὐτὸν ἐκθυμοσάτη διαθέσει προθυμίαν περὶ τὸν θεῖον λόγον ἐνδείξασθαι, ὡς καὶ κήρυκα τοῦ κατὰ Χριστὸν Εὐαγγελίου τοῖς ἐπ' ἀνατολῆς ἔθνεσιν ἀναδειχθῆναι, μέχρι καὶ τῆς Ἰνδῶν στείλαμενον γῆς. Ἦσαν γὰρ ἦσαν εἰσέτι τότε πλείους εὐαγγελιστὰς τοῦ λόγου, ἔνθεον ζῆλον ἀποστολικοῦ μιμήματος συνεισφέρειν ἐπ' αὐξήσει καὶ οἰκοδομῇ τοῦ θεῖου λόγου προθυμούμενοι. Ὡς εἰς γενόμενος καὶ ὁ Πάνταινος, καὶ εἰς Ἰνδοῦς ἔλθειν λέγεται. Ἐνθα λόγος εὐρεῖν αὐτὸν προφθάσαν τὴν αὐτοῦ παρουσίαν, τὸ κατὰ Ματθαῖον Εὐαγγέλιον παρὰ τισιν αὐτόθι τὸν Χριστὸν ἐπεγνωκόσιν· οἷς Βαρθολομαῖον τῶν ἀποστόλων ἕνα κηρύξαι, αὐτοῖς τε Ἑβραίων γράμμασι τὴν τοῦ Ματθαίου καταλεῖψαι Γραφήν (71), ἦν καὶ σώζεσθαι εἰς τὸν δηλούμενον χρόνον. Ὁ γὰρ μὴ Πάνταινος ἐπὶ πολλοῖς κατορθώμασι (72), τοῦ κατ' Ἀλεξάνδρειαν τελευτῶν ἡγεῖται διδασκαλείου, ζῶση φωνῇ καὶ διὰ συγγραμμάτων τοὺς τῶν θεῖων δογμάτων θησαυροὺς ὑπομνηματιζόμενος.

ΚΕΦΑΛΑΙΟΝ ΙΑ'.

Περὶ Κλήμεντος Ἀλεξανδρείως (Nic. H. E. iv, 35.)

Κατὰ τοῦτον ταῖς θελαῖς Γραφαῖς συνασκούμενος, ἐπ' Ἀλεξανδρείας ἐγνωρίζετο Κλήμη, ὁμώνυμος τῷ πάλαι τῆς Ῥωμαίων Ἐκκλησίας ἡγήσαμένῳ φοιτητῇ τῶν ἀποστόλων. Ὁς δὴ καὶ ὀνομαστὶ ἐν αἰς συνέταξεν Ἰποτυπώσεις (73), ὡς ἀν διδασκάλου τοῦ Πανταίνου μέμνηται. Τοῦτον δὲ αὐτὸν καὶ τῶν *Στρωματέων* ἐν πρώτῳ συγγράμματι αἰνίττεσθαι μοι δοκεῖ,

pretationem Christophorsoni qui vertit, propter nulla recte facta. Rectius Musculus interpretatus est hoc modo: Hic igitur Pantænus postquam multas recte fecisset, Alexandrinæ scholæ præficitur.

(73) Ἐν αἰς συνέταξεν Ἰποτυπώσεις. *Dispositionum* libros vertunt Rufinus et Hieronymus, quos deinde cæteri fere omnes secuti sunt. Ego tamen *Institutiones* sive *Informationes* malim vertere. Ita Sextus Empiricus libros *Pyrrhonianarum hypotyposeon* inscripsit, id est, institutionum Pyrrhonicæ sectæ. Ἰποτύπωσις pro *instructione* seu *institutione* sumitur in concilio Nicæno secundo, ubi Patres de quibusdam sententiis sacra Scripturæ pronuntiant eas esse scriptas εἰς ἡμετέραν ὑποτύπωσιν. Recte ergo Rufinus in lib. vi, c. 11, hos Clementis Ἰποτυπώσεων libros Latine *Informationum* dici posse scribit. Porro ii Clementis libri continebant brevem et compendiarium utriusque Testamenti expositionem, ut testatur Photius in *Bibliotheca*. Ob errores autem quibus scatebant, negigentius habiti, tandem perierunt. Nec alia, meo quidem iudicio, causa est cur Papiæ et Hecsimpi aliorumque veterum libri intereiderint. Excerpta tamen ex Theodoto quæ post *Στρωματέας* leguntur, descripta videntur ex libris *Hypotyposeon*, quod mira nemine adhuc animadversum fuisse. Id autem colligitur, tum quod in illis Theodoti excerptis eadem traduntur de Christo, quæ Photius in libris *Hypotyposeon* a se lecta esse testatur; tum

ἔτι τοὺς ἐμφανιστέρους ἤς κατελιφεν ἀποστολικῆς A
 διαδοχῆς ἐπιστημαίνόμενος (74), ταῦτά φησιν· « Ἦδη
 δὲ οὐ γραφὴ εἰς ἐπίδειξιν τετεχνασμένη ἦδε ἡ πρα-
 γματεία, ἀλλὰ μοι ὑπομνήματα εἰς γῆρας θησαυρι-
 ζεται λήθης φάρμακον· εἰδὼλον ἀτεχνῶς καὶ σκια-
 γραφία τῶν ἐναργῶν καὶ ἐμψύχων ἐκείνων ὧν κατε-
 ηφιώθη ἀκοῦσαι λόγων τε καὶ ἀνδρῶν μακαρίων,
 καὶ τῶ ὄντι ἀξιολόγων. Τούτων ὁ μὲν ἐπὶ τῆς Ἑλ-
 λάδος ὁ Ἰωνικὸς, ὁ δὲ ἐπὶ τῆς μεγάλῃς Ἑλλάδος,
 τῆς Κοίλης ἄτερος αὐτῶν Συρίας (75) ἦν, ὁ δὲ ἀπ' B
 Αἰγύπτου. Ἄλλοι δὲ ἀνά τὴν Ἀνατολήν· καὶ ταῦτις
 ὁ μὲν τις τῶν Ἀσσυρίων, ὁ δὲ ἐν τῇ Παλαιστίνῃ
 Ἑβραῖος ἀνέκαθεν. Ὑστάτιν δὲ περιτυχῶν, δυνάμει
 δὲ ἄρα πρῶτος ἦν, ἀνεπαυσάμην, ἐν Αἰγύπτῳ θηρά-
 σασ λεληθότα (76). Ἄλλ' οἱ μὲν τὴν ἀληθῆ τῆς μα-
 καρίας διδασκαλίας σῶζοντες παράδοσιν, εὐθὺς ἀπὸ B
 Πέτρου καὶ Ἰακώβου, Ἰωάννου τε καὶ Παύλου τῶν
 ἀγίων ἀποστόλων, παῖς πατρὸς ἐκδεξάμενος
 (ὄλιγοι δὲ οἱ πατράσιν ὅμοιοι), ἤχον δὴ σὺν Θεῷ καὶ
 εἰς ἡμᾶς, τὰ προγονικὰ ἐκείνα καὶ ἀποστολικὰ κα-
 ταθησόμενοι σπέρματα. »

ΚΕΦΑΛΑΙΟΝ ΙΒ'.

Περὶ τῶν ἐν Ἱεροσολύμοις ἐπισκόπων
 (Nic. H. E. iv, 19).

Ἐπὶ τούτων τῆς ἐν Ἱεροσολύμοις Ἐκκλησίας
 ἐπίσκοπος, ὁ παρὰ πολλοῖς εἰσέτι νῦν βεβοημένος
 ἐγνωρίζετο Νάρκισσος, πεντεκαίδεκάτην ἄγων διαδο- C
 χῆν, ἀπὸ τῆς τῶν Ἰουδαίων κατὰ Ἀδριανὸν πολιο-
 ρίας· ἐξ οὗ δὴ πρῶτον τὴν αὐτόθι Ἐκκλησίαν ἐξ
 ἔθνῶν συστήναι μετὰ τοὺς ἐκ περιτομῆς, καθηγῆ-
 σασθαί τε αὐτῶν πρῶτον ἐξ ἔθνῶν ἐπίσκοπον Μάρκον
 ἐδηλώσαμεν. Μεθ' οὗ ἐπισκοπεῖται Κασσιανὸν, αἱ
 τῶν αὐτόθι διαδοχῶν (77) περιέχουσι· καὶ μετὰ τοῦ-

quod auctor eorum excerptorum sub finem Pantæ-
 num magistrum suum appellat. Sic enim ait : Ὁ
 Πάντανος δὲ ἡμῶν ἔλεγεν, etc. Fuit autem Pantæ-
 nus Clementis Alexandrini præceptor, ut scribit
 Eusebius; quem Clemens in illis *Hypotyposeon*
 libris identidem laudabat, sicut Photius refert.
 Porro Theodoti excerpta laudat etiam Victorinus
 Petabionensis episcopus in *Commentario ad Joannis*
Apocalypsim.

(74) *Ἐπιστημαίνόμενος*. Tres nostri codices,
 Maz., Med. et Fuk. scriptum habent ἐπιστημνά-
 μενος. Sed vulgata lectio melior videtur.

(75) *Τῆς Κοίλης ἄτερος αὐτῶν Συρίας*. Ex
 duobus viris a Clemente memoratis, male interpre-
 tes hoc loco quatuor fecerunt. Duos enim sacrarum
 literarum doctores a se auditos hic memorat Cle-
 mens; alterum in Achaia, qui Ionicus dicebatur;
 alterum vero in Italia; et horum quidem alterum e
 Cœlesyria oriundum fuisse: alterum autem Ægy-
 ptium. Præter hos duos, alios quoque in Orientis
 partibus ab se auditos esse subiungit: alterum
 Assyrium genere, quem Tatianum esse suspicor;
 alterum Hebræum ex Palæstina, quem Theophilum
 esse Cæsariensem episcopum credidit Baronius ad
 annum Christi 185. Assyrium vero illum idem Ba-
 ronius Bardesanem esse opinatur. Ego vero He-
 bræum illum ex Palæstina oriundum, potius Theo-
 dotum esse crediderim: idque ex eo conjicio, quod
 Epitome *Hypotyposeon* Clementis inscribitur· Ἐκ
 τῶν Θεοδοτοῦ ἀνατολικῆς διδασκαλίας. Clemens enim

videtur, ubi præstantissimos 176 quosque apo-
 stolicæ doctrinæ successores a quibus institutus
 fuerat, recenset his verbis : « Hi quidem libri, ne-
 quaquam ad ostentationem elaborati, sed quasi
 viaticum senectutis, et oblivionis remedium, a nie
 sepositi commentarii reconduntur : ut sint nobis
 imago quædam et species adumbrata efficacis illius
 animatæque doctrinæ, quam a viris beatissimis, et com-
 memoracione profecto dignissimis audire meruimus.
 Horum alter in Græcia Ionicus, alter in Magna
 Græcia fuit. Quorum ille quidem ex Cœlesyria erat
 oriundus, ille vero ex Ægypto. Alii autem in Oriente
 vixerunt; ex quibus alter quidem fuit Assyrius : al-
 ter in Palæstina, ab ultima origine Hebræus. No-
 vissimum vero, tametsi hic doctrinæ merito om-
 nium primus erat, cum casu quodam offendissem,
 tandem in eo acquievi : quem quidem in Ægypto
 latentem, tanquam venator indagaveram. Ii ergo
 sinceram apostolicæ doctrinæ traditionem custo-
 dientes, quam jam inde a Petro, Jacobo, Joanne ac
 Paulo sanctissimis apostolis, tanquam filii a paren-
 tibus, continua successione traditam acceperant,
 filii, Dei nutu ad nostra usque tempora pervenerunt,
 ut avita et apostolica semina mentibus nostris
 insererent. »

CAPUT XII.

De Hierosolymorum episcopis.

Eadem tempestate Narcissus, Hierosolymorum
 episcopus, floruit, vir multorum sermonibus nostra
 quoque ætate celebratus. Illic quantum decimum
 successionis locum obtinuit post obsessionem illam
 Judæorum, quæ Adriano regnante facta est. Ex quo
 quidem tempore Ecclesiam illius loci primum ex
 gentibus coaluisse post eos qui ex circumcissione
 fuerunt, primumque ex gentibus Marcum illis præ-
 fuisse retulimus. Post quem episcopatu functum esse

ea quæ a magistris in Oriente didicerat, vocat
 Ἀνατολικὴν διδασκαλίαν. Theophilum vero Cæsari-
 riensem hic a Clemente non designari, duo mihi
 argumenta persuadent. Primum quod Theophilus
 æqualis fuit Clementis. Floruit enim temporibus
 Victoris papæ; ut ex Eusebio discimus. Deinde
 Theophilum hunc, Hebræum, aut quod idem est
 Judæum fuisse, nemo veterum dixit. Jam vero quod
 spectat ad Bardesanem, neque hic a Clemente intel-
 ligi potest. Non enim Assyrius fuit Bardesanes, sed
 Osroenus, oriundus Edessa, quæ caput est Os-
 roenæ.

(76) *Θηράσας λεληθότα*. Post hæc verba sequuntur
 quædam apud Clementem, quæ Eusebius omit-
 tere non debuerat. Ex his enim colligi videtur,
 Pantænum ex Sicilia oriundum fuisse. Annon id
 aperte innuit Clementis hæc verba? Σικελικῆ τῶ
 ὄντι ἡ μέλ:ττα, etc. Cum enim præcedentibus ver-
 bis Clemens Pantænum designet, ut testatur Euse-
 bius, hæc quoque ad eundem Pantænum referantur
 necesse est. Siculam igitur apem eum nominat
 Clemens, eo quod de Sicilia esset oriundus. Cum
 enim Siculam potius apem eum vocaret quam Atti-
 cam? Petrus Halloixius in *Vita Pantæni*, ait illum
 fuisse genere Hebræum, idque ex Clementis verbis
 colligit. Verum Clemens plane contrarium innuit.
 Nam Hebræum quidem illum ait a se auditum esse
 in Oriente, Pantænum vero in Ægypto.

(77) *Αἱ τῶν αὐτόθι διαδοχῶν*. Nobiles Ecclesia,
 et præsertim quæ ab apostolis institutæ fuerant,

Cassianum, deinde Publium, postea Maximum, ac deinceps Julianum, episcoporum series quæ in archivio illius Ecclesiæ servantur, ostendunt. Juliano successit Caius, Caio Symmachus: Symmacho vero alter Caius. Post quem rursus alter Julianus: quem excepit Capito, ac deinde Valens et Dolichianus. Postremo Narcissus, qui continuo successionis ordine tricesimus ab apostolis fuit.

177 CAPUT XIII.

De Rhodone et Marcionitarum dissensione ab eodem commemorata.

Per idem tempus Rhodon, oriundus ex Asia, et in urbe Roma, ut ipse scribit, a Tatiano illo cujus supra meminimus eruditus, varios conscripsit libros, et cum reliquis adversus Marcionis hæresim decertavit. Quam quidem sua ætate in diversis B scissam esse sententias narrat, auctores illius dissensionis in libris suis referens, et mendacia a singulis eorum excogitata diligenter coarguens. Audi ergo, si placet, eum ita scribentem. « Propterea, inquit, inter se ipsi dissentiunt, quippe qui ejusmodi doctrinam tuentur quæ omnino stare non potest. Nam ex illorum grege Apelles quidem sanctioris vitæ cultum et senectutem præ se ferens, unum fatetur esse principium: prophetarum autem oracula ex adversario spiritu profecta esse dicit, virginis cujusdam dæmoniacæ nomine Philomenæ responsis inductus. Alii vero, perinde ac Marcion ipse, duo inducunt principia, inter quos est Potitus et Basilicus. Hi ergo Ponticum illum lupum secuti, cum divisionem rerum æque ac ille C reperire non possent, ad temeritatem deflexerunt, et duo rerum principia nude et absque ulla demonstratione pronuntiarunt. Alii rursus ab his tanquam tempestate in pejus abrepti, non duas solum, sed tres naturas posuerunt: quorum, ut disciplinæ il-

episcoporum suorum successionem in archivis reconditam diligentissime servabant, eorum nomina et obitus diem in diptychis perscribentes. Hujusmodi libros accurate excusserat Eusebius noster, sicuti ex hoc loco apparet: qui præcipuarum sedium episcopos non aliunde quam ex hujusmodi tabulis digessit. Quamobrem successiones episcoporum quæ in *Historia* et in *Chronico* Eusebii recensentur, maximi faciendæ sunt, utpote omnium vetustissimæ ac certissimæ.

(78) *Καὶ Οὐάλεντα*. Ante hunc Valentem desunt nomina duorum episcoporum, Maximi scilicet et Antonini, quæ per negligentiam librariorum ommissa sunt. Nam cum Eusebius Narcissum Hierosolymorum episcopum quintum decimum a Marco, et tricesimum ab apostolis fuisse affirmet, id omnino stare non potest, nisi duos hic episcopos addideris. Certe Eusebius in *Chronico*, post Capitonem vicissimo sexto ab apostolis loco recenset Maximum ac deinde Antoninum: post hæc Valentem ac Dolichianum, tum deinde Narcissum. Cum Eusebio consentiunt Georgius Syncellus et Nicephorus, nisi quod inter Julianum et Capitonem Heliam quemdam interserunt, quem Eusebius non agnoscit.

(79) *Ἀπελλῆς ὁ τῆ πολιτεία σεμννόμενος*. Rufinus vertit, qui abstinentiæ et senectutis prærogativa usus, etc. Recte. Nam πολιτεία simpliciter et absolute poni solet pro abstinentia et strictiore

Α τον Πούπλιον, εἶτα Μάξιμον, καὶ ἐπὶ τούτοις Ἰουλιανόν· ἔπειτα Γάτιον, μεθ' ὃν Σύμμαχον, καὶ Γάτιον ἕτερον· καὶ πάλιν ἄλλον Ἰουλιανόν, Καπίτωνά τε πρὸς τούτους καὶ Οὐάλεντα (78), καὶ Δολιχιανόν, καὶ ἐπὶ πᾶσι τὸν Νάρκισσον, τριακωστὸν ἀπὸ τῶν ἀποστόλων κατὰ τὴν τῶν ἐξῆς διαδοχὴν γεγενημένον.

ΚΕΦΑΛΑΙΟΝ ΙΓ'.

Περὶ Ῥόδωνος καὶ ἧς ἐμνημόνευσεν κατὰ Μαρκίωνα διαφωνίας (Nic. H. E. iv, 29).

Ἐν τούτῳ καὶ Ῥόδων γένος τῶν ἀπὸ Ἀσίας, μαθητευθεὶς ἐπὶ Ῥώμης, ὡς αὐτὸς ἱστορεῖ, Τατιανῷ, ὃν ἐκ τῶν πρόσθεν ἐγνωμεν, διάφορα συντάξας βιβλία, μετὰ τῶν λοιπῶν καὶ πρὸς τὴν Μαρκίωνος παρατέταται ἀφρῆσιν· ἦν καὶ εἰς διαφόρους γνώμας κατ' αὐτὸν διαστᾶσαν ἱστορεῖ, τοὺς τὴν διάστασιν ἐμπεποιηκότας ἀναγράφων, ἐπ' ἀκριβῆς τε τὰς παρ' ἐκάστῳ τούτων ἐπινηνογημένας διελέγχων ψευδολογίας. Ἄκουε δ' οὖν καὶ αὐτοῦ ταῦτα γράφοντος· « Διὰ τοῦτο καὶ παρ' ἑαυτοῖς ἀσύμφωνοι γεγονάσιν, ἀσυστάτου γνώμης ἀντιποιοῦμενοι. Ἀπὸ γὰρ τῆς τούτων ἀγέλης Ἀπελλῆς μὲν ὁ τῆ πολιτεία σεμννόμενος (79) καὶ τῷ γῆρξ, μίαν ἀρχὴν ὁμολογεῖ, τὰς δὲ προφητείας ἐξ ἀντικειμένου λέγει πνεύματος, πειθόμενος ἀποφθέγμασι παρθένου δαιμονώσης, ὄνομα Φιλουμένης. Ἔτεροι δὲ, καθὼς καὶ αὐτὸς ὁ ναύτης Μαρκίων (80), δύο ἀρχὰς εἰσηγούνται· ἀφ' ὧν εἰσι Πότιμος (81) τε καὶ Βασιλικός. Καὶ οὗτοι μὲν κατακολουθήσαντες τῷ Ποντικῷ λύκῳ, καὶ μὴ εὐρίσκοντες τὴν διαίρεσιν τῶν πραγμάτων, ὡς οὐδὲ ἐκεῖνος, ἐπὶ τὴν εὐχέρειαν ἐτρέποντο, καὶ δύο ἀρχὰς ἀπεφῆναντο ψιλῶς καὶ ἀναποδείκτως. Ἄλλοι δὲ πάλιν ἀπ' αὐτῶν ἐπὶ τὸ χεῖρον ἐξοκειλαντες, οὐ μόνον δύο, ἀλλὰ καὶ τρεῖς ὑποτίθενται φύσεις, ὧν ἑστὶν ἀρχηγὸς καὶ προστάτης Σύνερως, καθὼς οἱ τὸ διδασκάλιον αὐτοῦ προ-

quadam disciplina. Ita Clemens Alexandrinus in exordio libri primi *Stromat.* bis usurpat. Sed non video quomodo Apelles jactare se ob continentiam potuerit, qui a Marcione ob stuprum ejectus, Alexandriam secessit, ut auctor est Tertullianus in libro *De præscriptionibus*. Quocirca videndum ne vox πολιτεία hoc loco aliud quidpiam significet, et pro decurionatu sumatur. Nam decuriones πολιτεύομενοι seu πολιτευτάι dicebantur a Græcis, ut pluribus notavi ad Annm. Marcellinum. Posset etiam quis suspicari scribendum hic esse τῆ πολιτῆ σεμν. καὶ τῷ γῆρξ. Nam senex Apelles vulgo dicebatur. Sic eum nominat Rhodon infra, et Hieronymus in *Catalogo*. Confirmat hanc emendationem Eusebius in lib. vi, cap. 59, ubi de Alexandro episcopo.

(80) *Ὁ ναύτης Μαρκίων*. Hæc est codicis Regii lectio, quam confirmat interpretatio Rufini. Sic enim ille: *Alii autem, sicut ipse nauta Marcion, duo esse principia introducunt*. Certe Tertullianus in libro *De præscriptionibus*, testatur Marcionem initio navicularium fuisse. *Ubi tunc*, inquit, *Marcion Ponticus nauclerus, Stoicæ studiosus?* In reliquis tamen exemplaribus, Maz., Med. et Fuketii, nec non apud Nicephorum, desunt hæc voces ὁ ναύτης.

(81) *Πότιμος*. Sic, rectius quam Πότιμος, in codice Maz., Med., Fuk. et Saviliano. Ita enim Theodoretus, in libro 1 *Hæreticarum fabularum*, et Rufinus eum nominavit.

βαλλόμενοι λέγουσι. » Γράφει δὲ ὁ αὐτὸς ὡς καὶ εἰς λόγους ἐληλύθει τῷ Ἀπελλῇ, φάσκων οὕτως· « Ὁ γὰρ γέρων Ἀπελλῆς συμμίξας ἡμῖν, πολλὰ μὲν κακῶς λέγων ἠλέγχθη· ὅθεν καὶ ἔφασκε μὴ δεῖν ὄλως ἐξετάζειν τὸν λόγον, ἀλλ' ἕκαστον, ὡς πεπίστευκε, διαμένειν. Σωθήσεσθαι γὰρ τοὺς ἐπὶ τὸν ἐσταυρωμένον ἠλπικώτας ἀπεφαίνετο, μόνον ἂν ἐν ἔργοις ἀγαθοῖς εὐρίσκωνται. Τὸ δὲ πάντων ἀσαφέστατον (82) ἔδογματίζετο αὐτῷ πρᾶγμα, καθὼς προειρήκαμεν, τὸ περὶ τοῦ Θεοῦ. Ἐλεγε γὰρ μίαν ἀρχὴν, καθὼς καὶ ὁ ἡμέτερος λόγος. » Εἶτα προθεὶς αὐτοῦ πᾶσαν τὴν δόξαν, ἐπιφέρει φάσκων· « Λέγοντος δέ μου πρὸς αὐτὸν, Πόθεν ἡ ἀπόδειξις αὐτῆ σοι, ἢ πῶς δύνασαι λέγειν μίαν ἀρχὴν, φράσον ἡμῖν· ἔφη, τὰς μὲν προφητείας ἑαυτὰς ἐλέγχειν, διὰ τὸ μηδὲν ὄλως ἀληθὲς εἰρηκέναι. Ἀσύμφωνοι γὰρ ὑπάρχουσι καὶ ψευδεῖς, καὶ ἑαυταῖς ἀντικείμεναι. Τὸ δὲ πῶς ἐστὶ μία ἀρχὴ, μὴ γινώσκω· ἔλεγε, οὕτω δὲ κινεῖσθαι μόνον. Εἶτ' ἐπομοσαμένου μου τάληθες εἰπεῖν, ὡμνυεν ἀληθεύων λέγειν, μὴ ἐπίστασθαι (83) πῶς εἰς ἐστὶν ἀγέννητος Θεός, τοῦτο δὲ πιστεύειν. Ἐγὼ δὲ γελάσας, κατέγων αὐτοῦ, διότι διδάσκαλος εἶναι λέγων, οὐκ ἔδει τὸ διδασκόμενον ὑπ' αὐτοῦ κρατύνειν. » Ἐν τῷ αὐτῷ δὲ συγγράμματι Καλλιστιῶνι προσφωνῶν, ὁ αὐτὸς μεμαθητεύσθαι ἐπὶ Ῥώμης Τατιανῷ ἑαυτὸν ὁμολογεῖ. Φησὶ δὲ καὶ ἐσπουδάσθαι τῷ Τατιανῷ προβλημάτων βιβλίον· δι' ὧν τὸ ἀσαφὲς καὶ ἐπιπεκρυμμένον τῶν θεῶν Γραφῶν παραστήσειν ὑποσχόμενον τοῦ Τατιανοῦ, αὐτὸς ὁ Ῥόδων ἐν ἰδίῳ συγγράμματι τὰς τῶν ἐκείνου προβλημάτων ἐπιλύσεις ἐκθήσεσθαι ἐπιγγέλλεται. Φέρεται δὲ τοῦ αὐτοῦ καὶ εἰς τὴν

Ἐξαήμερον ὑπόμνημα. Ὁ γέτοί Ἀπελλῆς οὗτος, μύρια κατὰ τοῦ Μωυσέως ἡσέθησε νόμου, διὰ πλειόνων συγγραμμάτων τοὺς θεοὺς βλασφημίας λόγους, εἰς ἐλεγχθόν τε, ὡς γε δὴ ἐδόκει, καὶ ἀνατροπῆν αὐτῶν οὐ μικρὰν πεποιημένος σπουδῆν. Ταῦτα μὲν οὖν περὶ τούτων.

ΚΕΦΑΛΑΙΟΝ ΙΑ΄.

Περὶ τῶν κατὰ Φρύγας ψευδοπροφητῶν
(Nic. H. E. iv, 20).

Μισόκαλός γε μὴν εἰς τὰ μάλιστα καὶ φιλοπόνηρος ὢν ὁ τῆς Ἐκκλησίας τοῦ Θεοῦ πολέμιος, μηδένα τε μηδαμῶς τῆς κατὰ τῶν ἀνθρώπων ἐπιβουλῆς ἀπολιπῶν τρόπον, αἰρέσεις ξένας αὐτοῖς ἐπιφέρειν κατὰ τῆς Ἐκκλησίας ἐνήργει· ὧν οἱ μὲν ἰσθόλων δίκην ἔρπετων ἐπὶ τῆς Ἀσίας καὶ Φρυγίας εἶπον, τὸν μὲν

(82) Τὸ δὲ πάντων ἀσαφέστατον. Rufinus legit σαφέστατον, ut ex versione ejus constat quæ sic habet: *Manifeste tamen decernebat de Deo, sicut prædicimus, unum esse principium.* Quam lectionem secutus est etiam Christophorus. Verum hæc interpretatio ferri non potest. Primum enim verbum ἔδογματίζετο passivam habet significationem. Deinde, tantum abest ut Apelles disputationem de Deo, manifestam atque expeditam esse diceret, quin potius asserebat, rem esse omnium obscurissimam, prorsusque nihil sciri posse de Deo, ac ne ipsos quidem prophetas quidquam de Deo mani-

lius sectatores memorant, princeps et antesignanus fuit Syneros. » Idem Rhodon se cum Apelle colloctum esse scribit his verbis : « Senex enim Apelles, inquit, inito nobiscum colloquio, multa quidem perperam dicere convictus est. Quamobrem etiam asserebat non esse omnino examinandam fidem, sed unumquemque in eo quod semel imbibisset, perstare oportere. Quippe eos qui in Crucifixo spem suam collocassent, servandos esse affirmabat, dummodo in bonis operibus deprehenderentur. Rem vero omnium obscurissimam esse statuebat, ut diximus, quæstionem de Deo. Unum siquidem principium esse dicebat sicut et nostra religio docet. » Universa deinde ejus doctrina in medium prolata, hæc subjungit : « Cum vero ipsi dicerem : Unde hæc tibi demonstratio, aut qua ratione affirmare potes unum **178** esse principium? Dic nobis si placet. Tum ille respondit : Prophetias eo quod nihil omnino veri dicant, seipsas refellere. Sunt enim, aiebat, dissonantes et falsæ ac sibimetipsis contrariæ. Porro qua ratione unicum esset principium, se quidem nescire profitebatur; sed tamen moveri atque impelli ut ita sentiret. Post hæc cum eum jurejurando adegissent, ut ex animi sui sententia loqueretur, juravit se verum dicere, nec se omnino scire qua ratione unus esset inginitus Deus, se tamen ita credere. His auditis ego hominem deridens reprehendi, qui cum se doctorem profiteretur, doctrinam suam rationibus confirmare non posset. » Cæterum in eodem libro quem Callistioni nuncupavit, Romæ a Tatiano se eruditum esse testatur. Refert etiam a Tatiano elucubratum esse *Quæstionum* librum, in quo cum Tatianus obscuros atque involutos sacræ Scripturæ locos se expositurum esse promisisset, ipse Rhodon solutiænes quæstionum Tatiani peculiari opere editurum se esse profitetur. Exstant etiam ejusdem in *Hexæmeron Commentarii*. Iste porro quem diximus Apelles, plurima adversus legem Mosaicam impie est locutus; multisque libris maledicentissimis oracula divina insectatus est, dum ea confutare, et ut quidem sibi videbatur, penitus evertere, ingenti studio molitur. Verum de his hactenus.

CAPUT XIV.

De falsis prophetis Cataphrygarum.

Cæterum hostis Ecclesiæ Dei, qui semper virtuti infestus est et malis delectatur, nec ullam unquam insidiandi hominibus speciem atque occasionem prætermittit, peregrinas quasdam hæreses adversus Ecclesiam pullulare iterum fecit. Quarum sectatores alii quidem venenatorum anguini instar per

festè, atque ut res est pronuntiasset, quemadmodum infra docet Rhodon.

(85) *Μὴ ἐπίστασθαι.* In eo quidem non valde reprehendendus erat Apelles, quod diceret nescire se quomodo unus esset inginitus Deus, se tamen ita credere. Verum in eo aberrabat, quod prophetias quibus ea de uno et ingenito Deo doctrina traditur, prorsus repudiabat; et quod philosophiæ imperitissimus, aliorum se doctorem profitebatur. Hac de causa merito a Rhodone suggillatur. [Strout. ἀληθεύειν, λέγων ex Stephan. Nic. scripsit. H.]

Asiam Phrygiamque repserunt. Qui et Montanum a Paracletum, duasque ejus comites Priscillam et Maximillam Montani prophetissas esse jactabant.

CAPUT XV.

De Blasti schismate quod factum est Romæ.

Alii vero in urbe Roma viguerunt, quorum dux fuit Florinus quidam presbyterii in Ecclesia gradu dejectus; et Blastus simili errore implicatus. Qui quidem 179 quamplurimos ab Ecclesiæ gremio abstrahentes, in suam sententiam perduxerunt, cum uterque seorsum novam doctrinam adversus fidei veritatem invehere laboraret.

CAPUT XVI.

Quenam de Montano et de falsis illius prophetis memorentur.

Ei adversus Cataphrygarum quidem hæresim propugnator veritatis Deus, tum Apollinarem Hierapolitanum, cujus supra meminimus, tum alios cum illo quamplures doctrina et eloquentia præstantes, tanquam validum atque invictum telum excitavit. A quibus etiam uberrima nobis materia ad præsentem historiam relicta est. Unus igitur ex illis in ipso principio operis quod adversus *Cataphrygas* composuit, prius se cum illis nuda voce dimicasse admonet, eorumque errores coarguisse. Sic enim sermonem suum orditur: « Cum jamdudum id mihi munus injunxeris, Avirci Marcelle charissime, ut adversus Miltiadis hæresim opus aliquod componerem, anceps tamen atque animo du-

α παράκλητον Μοντανόν, τὰς δ' ἐξ αὐτοῦ γυναῖκας, Πρίσκιλλαν καὶ Μαξιμίλλαν, ὡσάν τοῦ Μοντανοῦ προφήτιδας γεγυνοῦσας αὐχουόντας.

ΚΕΦΑΛΑΙΟΝ ΙΕ'.

Περὶ τοῦ κατὰ Βλάστον ἐπὶ Ῥώμης γενομένου σχίσματος.

Οἱ δ' ἐπὶ Ῥώμῃς ἤκμαζον, ὧν ἡγεῖτο Φλωρίνος, πρεσβυτερίου τῆς Ἐκκλησίας ἀποπεσών, Βλάστος τε σὺν τούτῳ παρακλησίῳ πτώματι (84) κατεστημένος. Οἱ καὶ πλείους τῆς Ἐκκλησίας περιέλκοντες, ἐπὶ σφῶν ὑπέγον βούλημα, θάτερος ἰδίως· περὶ τὴν ἀληθεῖαν νεωτερίζειν πειρώμενος.

ΚΕΦΑΛΑΙΟΝ ΙΣ'.

Ὅσα περὶ Μοντανοῦ καὶ τῶν μετ' αὐτοῦ ψευδοπροφητῶν μνημονεύεται (Nic. H. E. iv, 25).

Πρὸς μὲν οὖν τὴν λεγομένην κατὰ Φρύγας αἵρεσιν, ὕπλον ἰσχυρὸν καὶ ἀκαταγώνιστον ἐπὶ τῆς Ἱεραπόλεως τὸν Ἀπολιναρίου, οὗ καὶ πρόσθεν μνήμην ὁ λόγος πεποίητο, ἄλλους τε σὺν αὐτῷ πλείους τῶν τριγυκάδε λόγιων ἀνδρῶν ἢ τῆς ἀληθείας ὑπέρμαχος ἀνίστη δύναμις, ἐξ ὧν καὶ ἡμῖν ἱστορίας πλείστη τις ὑπόθεσις καταλείπεται. Ἀρχόμενος γοῦν τῆς κατ' αὐτὸν γραφῆς τῶν εἰρημένων δὴ τις (85), πρῶτον ἐπισημαίνεται· ὡς καὶ ἀγορεύει κατ' αὐτῶν ἐπεξέλθοι ἐλέγχους. Προσιδιάζεται· γοῦν τοῦτον τὸν τρόπον· « Ἐκ πλείστον ὄσον καὶ ἱκανοκράτου χρόνου, ἀγαπητὴ Ἀουίρκει Μάρκελλε (86), ἐπιταχθεὶς ὑπὸ σοῦ συγγράψαι τινὰ λόγον εἰς τὴν τῶν κατὰ Ἀλκιβιάδην (87) λεγομένων αἵρεσιν, ἐφεκτικώτερόν πως (88) μέχρι νῦν διεκελί-

(84) *Παρακλησίῳ πτώματι.* Duplici modo explicari potest vox πτώμα. Rufinus quidem et Christophorus pro errore sumpserunt. Et ita Eusebius hanc vocem alicubi usurpavit, ut memini. Nicephorus vero pro exauctoratione sumpsit, et Blastum gradu presbyterii pulsum, perinde ac Florinum, intellexit.

(85) *Τῶν εἰρημένων δὴ τις.* Ita quidem ex codice Regio edidit Rob. Stephanus. Verum in optimis codicibus Mazar. ac Med. desunt duæ postremæ voces δὴ τις. In Fuketiano autem ita scriptum habetur τῶν εἰρημένων, ἤδη πρῶτον, etc. Porro quisnam sit iste ex cujus libro adversus *Cataphrygas* testimonium hic affert Eusebius, variæ sunt scriptorum opiniones. Rufinus quidem et Nicephorus in lib. iv, cap. 23, eosque secutus Baronius, hunc Apollinarem Hierapolitanum esse existimarunt, quem paulo ante nominavit Eusebius. Hieronymus vero in libro *De scriptoribus ecclesiasticis* Apollonium esse credit, graviore errore. Item tamen de Miltiade loquens, Rhodonem hujus libri auctorem videtur facere. Nam in *Apollonio* quidem hæc dicit: *Apollonius vir disertissimus scripsit adversum Montanum, Priscillam et Maximillam insigne et longum volumen, in quo asserit Montanum et insanus vates perisse suspendio.* In Miltiade vero sic ait: *Miltiades, cujus Rhodon in opere quod adversum Montanum, Priscillam, Maximillamque composuit, recordatur, etc.* Sed utrobique memoria habetur Hieronymus, dum Apollonio et Rhodoni tribuit quæ dicta sunt a scriptore innominato, cujus hic fragmenta refert Eusebius. Hunc porro non esse Apollinarem Hierapolitanum, ex eo patet quod Apollinaris quidem adversus *Cataphrygarum* hæresim adhuc nascentem libros scripsit, ut constat Eusebio in fine lib. iv. Hic autem ignotus auctor, post Montani et Maximillæ ac Theodoti mortem libros suos exaravit, ut ex fragmentis

liquet. Plura vide apud Halloixium in notationibus ad *Vitam S. Apollinaris*, cap. 5. Qui tamen in eo fallitur, quod dicit librum Miltiadis ab hoc scriptore redactum esse in compendium. Quem quidem errorem abunde refellimus in capite sequenti.

(86) *Ἀουίρκει Μάρκελλε.* Rectius in cod. Maz., Med. et Fuk. scribitur Ἀυίρκει. Apud Nicephorum in lib. iv legitur Ἀβέρκει. In *Menologiis* Græcorum, ad diem 22 Octobris, mentio fit τοῦ ἁγίου καὶ ἱσαποστόλου Ἀβερκίου ἐπισκόπου Ἱεραπόλεως, τοῦ θαυματουργοῦ, cujus *Vitam* Græce edidit P. Halloixius in tomo II *De illustribus Orientalis Ecclesiæ scriptoribus*. Est autem id nomen Latinum, ut opinor, quippe cum nullam habeat Græcæ originis notam.

(87) *Τῶν κατὰ Μιλτιάδην.* Nicephorus addit ἔσον δ' εἰπεῖν Μοντανόν. quod scholii vice a Nicephoro additum esse non dubito. Sed cur hic quisquis est innominatus auctor, hæresim *Cataphrygarum*, Miltiadis potius quam Montani sectam appellaverit, obscurum est. Non enim hic Miltiadem illum inteligit, de quo Eusebius in sequenti capite loquitur. Is enim pro catholica veritate adversus *Cataphrygas* scripsit. Itaque Joannes Langus, vir doctissimus, qui Nicephorum interpretatus est, hoc loco *Alcibiadem* pro *Miltiade* emendavit. Certe Alcibiades inter præcipuos auctores sectæ *Cataphrygarum* memoratur ab Eusebio supra in cap. 5 hujus libri. Aut igitur hic legendum est *Alcibiades*, aut illic scribendum *Miltiades*.

(88) *Ἐφεκτικώτερόν πως.* In codice Regio ac Medicæο πως accentum rejicit in ultimam syllabam antecedentis vocabuli. Quod ideo notare volui, quia ad marginem editionis Genevensis idipsum indicatur paulo obscurius. In codice quoque Maz. et Fuk. πως accentum rejicit in antecedentem vocem.

μην, οὐκ ἀπορίξ τοῦ δύνασθαι ἐλέγχειν μὲν τὸ ψεῦδος, μαρτυρεῖν δὲ τῇ ἀληθείᾳ· δεδιώς δὲ καὶ ἐξευλαθοῦμενος, μὴ πη δόξω τισὶν ἐπισυγγράφειν ἢ ἐπιδιατάσσεσθαι τῷ τῆς τοῦ Εὐαγγελίου Καινῆς Διαθήκης λόγῳ, ᾧ μὴτε προσθεῖναι μῆτ' ἀφελεῖν δυνατὸν, τῷ κατὰ τὸ Εὐαγγέλιον αὐτὸ πολιτεῦσθαι προηρημένῳ. Προσφάτως δὲ γενόμενος ἐν Ἀγκύρᾳ τῆς Γαλατίας, καὶ καταλαβὼν τὴν κατὰ τόπον Ἐκκλησίαν (89) ὑπὸ τῆς νέας ταύτης, οὐχ, ὡς αὐτοὶ φασί, προφητείας, πολὺ δὲ μᾶλλον, ὡς δειχθήσεται, ψευδοπροφητείας διατεθρυλλημένην (90), καθέσων δυνατὸν, τοῦ Κυρίου παρασχόντος περὶ αὐτῶν τε τούτων καὶ τῶν προτεινομένων ὑπ' αὐτῶν ἑκαστά τε (91) διελέχθμεν ἡμεῖρας πλείους ἐν τῇ ἐκκλησίᾳ· ὡς τὴν μὲν Ἐκκλησίαν ἀγαλλιασθῆναι, καὶ πρὸς τὴν ἀληθειαν ἐπιβρωσθῆναι, τοὺς δὲ ἐξεναντίας πρὸς τὸ παρὸν ἀποκρουσθῆναι, καὶ τοὺς ἀντιθέτους (92) λυπηθῆναι. Ἀξιοῦντων οὖν τῶν κατὰ τόπον πρεσβυτέρων, ὅπως τῶν λεγθέντων κατὰ τῶν ἀντιδιατιθεμένων τῷ τῆς ἀληθείας λόγῳ ὑπόμνημά τι καταλίπωμεν, παρόντος καὶ τοῦ συμπρεσβυτέρου ἡμῶν Ζωτικού τοῦ Ὀτρηνοῦ (93), τοῦτο μὲν οὐκ ἐπράξαμεν, ἐπηγγειλάμεθα δὲ ἐνθάδε γράψαντες τοῦ Κυρίου διδόντος, διὰ σπουδῆς πέμπειν αὐτοῖς. » Ταῦτα καὶ ἐξῆς τοῦτους ἕτερα καταρχὰς εἰπὼν τοῦ λόγου, τὸν αἴτιον τῆς δηλουμένης αἵρέσεως προῖων τοῦτον ἀνιστορεῖ τὸν τρόπον· « Ἡ τοίνυν ἔνστασις αὐτῶν καὶ ἡ πρόσφατος τοῦ ἀποσχίσματος αἵρεσις πρὸς τὴν Ἐκκλησίαν, τὴν αἰτίαν ἔσχε τοιαύτην. Κώμη τις εἶναι λέγεται ἐν τῇ κατὰ τὴν Φρυγίαν Μυσίᾳ (94), καλουμένη Ἀρδαβᾶν τοῦνομα· ἐνθα φασί τινα τῶν νεοπίστων πρώτως, Μοντανὸν τοῦνομα, κατὰ Γράτον Ἀσίας ἀνθύπατον, ἐν ἐπιθυμῇ ψυχῆς ἀμέτρου φιλοπρωτείας δόντα πάροδον εἰς ἑαυτὸν τῷ ἀντικειμένῳ, πνευματοφορηθῆναι τε καὶ αἰφνιδίως ἐν κατοχῇ τι καὶ παρεκτάσει γενόμενον, ἐνθουσιᾶν, ἄρξασθαι τε λαλεῖν καὶ ξενοφωνεῖν, παρὰ τὸ κατὰ παράδοσιν καὶ κατὰ διαδοχὴν ἄνωθεν τῆς

Ab his hactenus substiti: non quod aut mendacium refellere, aut veritati patrocinari minime valerem: sed quod verebar ac reformidabam, ne forte quibusdam viderer evangelicæ Novi Testamenti doctrinæ quidquam scribendo addere, et denuo statuere voluisse: cui tamen neque adjici quidquam neque adimi fas est, ab eo præsertim qui ex Evangelii præceptis vitam agere instituerit. Nuper vero cum essem Ancyrae in Galatia, et Ecclesiam illius loci nova illa non ut ipsi dicunt prophetia, sed, ut postea demonstrabitur, pseudopropheta turbatam deprehendissem; quantum facere potui, Deo juvante, tum de his ipsis, tum de reliquis omnibus quæ ab illis proponebantur, singillatim in ecclesia disseveri pluribus diebus: adeo ut Ecclesia quidem incredibili gaudio affecta, et in veritate fidei magnopere confirmata sit; adversarii vero tunc quidem fugati et Dei hostes non mediocri dolore percussi fuerint. Cum vero ejus loci presbyteri postularent ut eorum quæ contra veritatis adversarios dicta fuerant, commentarium ipsis scriptum reliquerem: astante etiam commentario nostro Zotico Otreno, id quidem minime præstiti; 180 sed simul atque huc rediissem, scripturum me omnia, et ad ipsos quamprimum missurum Deo favente promisi. » Hæc et alia in exordio operis postquam dixit, paulatim ulterius progressus, supradictæ hæresis auctorem describit his verbis: « Igitur obstinata illorum coitio adversus Ecclesiam, et nova perniciosi schismatis hæresis, hanc habuit originem. Vicus quidam esse dicitur in Mysia contermina Phrygiæ nomine Ardaba. In quo aiunt Montanum quemdam ex iis qui fidelium numero recens ascripti fuerant, immodica primi loci cupiditate captum, primum sub Grato Asiæ proconsule aditum in se adversario spiritui præbuisse: et dæmone repletum

(89) *Τὴν κατὰ τόπον Ἐκκλησίαν.* Editum fuerat τὴν κατὰ Πόντον Ἐκκλησίαν· sed longe præferenda est codicis Regii scriptura, quam recepimus ex Nicephoro in lib. iv, cap. 23; id est, *Ecclesiam illius loci*, Ancyrae scilicet. Sic in inscriptione epistolæ Smyrnenisium ad reliquias Ecclesias: *Καὶ πάσαι ταῖς κατὰ πάντα τόπον τῆς ἁγίας καθολικῆς Ἐκκλησίας παροικίας.* Et infra in hac pagina. Textus vulg. antea, κατὰ Πόντον.

(90) *Διατεθρυλλημένην.* Id est, *personantem ac perstreptentem.* Tota enim Ecclesia illius loci rumore novæ prophetiæ personabat, cum ob tantæ rei novitatem cuncti de ea re loquerentur. Ex quo apparet, donum prophetiæ jam tum illis temporibus in Ecclesia rarum atque inusitatum fuisse; quippe cum exorta Montani prophetia, tantos tumultus tunc temporis in Ecclesia excitaverit. Quod certe non contigisset, si solemne tunc ac pervulgatum in Ecclesia fuisset prophetiæ donum. Porro *διατεθρυλλημένην* Langus vertit *decantatam.*

(91) *Ἐκαστά τε.* Amplector emendationem Christophoroni, qui *ἐκάστοτε* correxit, id est, *assidue, quotidie,* et sic Savilius ad oram libri sui emendavit.

(92) *Καὶ τοὺς ἀντιθέτους.* Malim ἀντιθέους, ut legitur ad marginem editionis Genevensis. Cum enim jam dixerit τοὺς ἐξεναντίας ἀποκρουσθῆναι, ineptissima esset repetitio, si τοὺς ἀντιθέτους iterum nominaret. Verum ἀντιθέους, quod longe gra-

vius est, appellat Montanistas, id est, *Dei adversarios,* eo quod novum Paracletum inducerent. Atque ita in codice Fuk. et Savil. scriptum habetur. Si quis vero ἀντιθέτους retinere maluerit, non repugnabo. Infra enim dicuntur ἀντιδιατιθέμενοι, ut et apud Greg. Nyssænum lib. i *Contra Eunomium,* et Paulum in II *ad Timoth.*

(93) *Τοῦ Ὀτρηνοῦ.* Male apud Nicephorum legitur Ὀστρονοῦ. Distinguendus autem videtur hic Zoticus Otrepus a Zotico, Comanensi episcopo, cujus infra meminit hic auctor. Nam Comanensis ille antiquior fuit.

(94) *Ἐν τῇ κατὰ τὴν Φρυγίαν Μυσίᾳ.* Rufinus vertit, *vicus quidam esse dicitur apud Phrygiam Mysiam civitatem,* ineptissime. Nec melius Musculus et Christophorus interpretantur *apud Mysiam Phrygiæ.* Quid enim, amabo, sibi vult Mysia Phrygiæ? Duplex olim fuit Mysia, sicut et Phrygia, teste Strabone in lib. xii: alia major, quam Olympenum vocat Strabo; alia minor, quam Hellespontiam vocat Ptolemæus. Utraque porro Phrygiæ contermina fuit. Unde natum proverbium apud Græcos: *Χωρὶς τὰ Μυσῶν.* Fuit et altera Mysia in Europa, Thraciæ contributa, quam Latini quidem Mœsiam vocant, Græci vero semper *Μυσίαν.* Ad hujus ergo distinctionem ἡ κατὰ Φρυγίαν Μυσία hic dicitur Mysia Phrygiæ contermina, seu Asiatica. Porro vicus iste in codice Maz. dicitur *Ἀρδαβᾶ.*

suddenly quodam furore ac mentis excessu concuti cœpisse, et nova quædam atque inaudita proloqui; hariolantem ac prædicentem futura, præter morem atque institutum Ecclesiæ a majoribus traditum et continua deinceps successione propagatum. Porro ex his qui tunc temporis adulterinos hominis sermones audierant, alii quidem ut abreptitium et dæmoniacum ac spiritu erroris actum, turbasque in populo excitantem indignabundi objurgabant, et loqui ulterius prohibebant. Quippe qui in mente haberent discrimen a Domino prænotatum, minasque quibus jubemur adventum falsorum prophetarum vigilanter ac sollicitè observare. Alii vero velut sancto Spiritu et prophetiæ gratia elati inflatique, mirum in modum, et distinctionis a Domino præmonstratæ penitus oblitii, illum infatuantem et adulatorem vulgique seductorem spiritum ultro ad loquendum provocabant, capti ejus illecebris, et in fraudem inducti. Hac igitur arte seu potius fraude ac versutia diabolus adversus eos qui dicto Domini audientes non erant, exitium machinatus, cum ab illis immerito coleretur, mentes eorum a vera fide secubantes somnoque oppressas excitavit paulatim ac vehementius inflammavit. Quippe duas alias mulierculas suscitavit, et adulterino spiritu replevit, adeo ut ipsæ quoque perinde ac supra memoratus ille, insana quædam et importuna atque aliena loquerentur. Et eos quidem qui ea re delectabantur atque intumescabant, spiritus ille beatos prædicabat, et promissorum magnitudine supra modum inflabat. Interdum tamen conjecturis et fide dignis argumentis utens, palam eos condemnabat, **181** quo scilicet etiam objurgatorius videretur. Hi perpauci erant Phryges, hujusmodi fraude decepti. Universam vero, quæ per orbem terrarum sparsa est, Ecclesiam, idem ille arrogantissimus spiritus maledictis appetere eos docebat, eo quod nec honorem, nec aditum ullum ad ipsam pseudopropheticis spiritus reperiret. Nam cum fideles qui in Asia erant, sæpius et in plurimis Asiæ locis ejus rei

(95) Κατὰ τῶν κυρηκῶν. Rufinus indisciplinatos vertit, Musculus immorigeros, non male. Intelliguntur enim ii qui præceptum Domini, quo præmoniti fuerant, ut a falsis prophetis caverent, negligebant: τῆς διαστολῆς τοῦ Κυρίου ἐπιλανθανόμενοι, ut supra loquitur hic innominatus scriptor. Pessimè Christophorsonus.

(96) Τῆν ἀποκεκοιμημένην. Metaphora est a mulieribus, quæ, relicto maritimo thoro, furtim ad moechum transeunt. Nam κοιμᾶσθαι, seu dormire, de hujusmodi adulteriis dici solet, ut in libris sacris occurrit non semel. Quod cum non intelligeret Christophorsonus, erroris somno consopitum vertit.

(97) Καὶ τοὺς μὲν χαίροντας. Hæc perïodus connectenda est cum illa sequenti τὴν δὲ καθόλου, etc. Sic enim sensus integer absolvitur; quod interpretis non animadvertentur. Tamen acumen interpretis in hoc præcipue elucet, ut verborum ac sensus ἀκολουθίαν diligentissime consecutetur. Porro hic locus in codd. Maz., Med., Fuk. et Savil. ita legitur, καὶ τοὺς μὲν χαίροντας καὶ χανουμένους ὑπ' αὐτῶν, etc.

(98) Ἴνα καὶ ἐλεγκτικόν. Sciebat Montanus, seu

Ἐκκλησίας ἔθος δῆθεν προφητεύοντα. Τῶν δὲ κατ' ἐκεῖνο καιροῦ ἐν τῇ τῶν νόθων ἐκφωνημάτων ἀκρόασει γενομένων, οἱ μὲν ὡς ἐπὶ ἐνεργουμένῳ καὶ δαιμονῶντι καὶ ἐν πλάνης πνεύματι ὑπάρχοντι καὶ τοὺς ἄλλους ταραττοντι ἀχθόμενοι ἐπετίμων, καὶ λαλεῖν ἐκώλυον, μεμνημένοι τῆς τοῦ Κυρίου διαστολῆς τε καὶ ἀπειλῆς, πρὸς τὸ φυλάττεσθαι τὴν τῶν ψευδοπροφητῶν ἐγρηγορήτως παρουσίαν· οἱ δὲ ὡς ἀγίῳ Πνεύματι καὶ προφητικῷ χαρίσματι ἐπαιρόμενοι καὶ οὐχ ἤκιστα χανουόμενοι, καὶ τῆς διαστολῆς τοῦ Κυρίου ἐπιλανθανόμενοι, τὸ βλαψίφρον καὶ ὑποκοριτικὸν καὶ λαοπλάνον πνεῦμα προῦκαλοῦντο, θελγόμενοι καὶ πλανώμενοι ὑπ' αὐτοῦ, εἰς τὸ μηκέτι κωλύεσθαι σιωπᾶν. Τέχνη δὲ τι, μᾶλλον δὲ τοιαύτη μεθόδῳ κακοτεχνίας ὁ διάβολος τὴν κατὰ τῶν παρηκῶν (95) ἀπώλειαν μηχανησάμενος, καὶ παρ' ἀξίαν ὑπ' αὐτῶν τιμώμενος, ὑπεξήγειρέ τε καὶ προσεξέκαυσεν αὐτῶν τὴν ἀποκεκοιμημένην (96) ἀπὸ τῆς κατὰ ἀλήθειαν πίστews διάνοιαν, ὡς καὶ ἑτέρας τινὰς δύο γυναῖκας ἐπεγεῖραι, καὶ τοῦ νόθου πνεύματος πληρῶσαι, ὡς καὶ λαλεῖν ἐκφρόνως καὶ ἀκαίρως καὶ ἄλλοτριστρόπως ὁμοίως τῷ προειρημένῳ, καὶ τοὺς μὲν χαίροντας (97) καὶ καυχωμένους ἐπ' αὐτῷ, μακαρίζοντος τοῦ πνεύματος, καὶ διὰ τοῦ μεγέθους τῶν ἐπαγγελμάτων ἐκφυσιοῦντος, ἐσθ' ὅπῃ δὲ καὶ κατακρίνοντος στοχαστικῶς καὶ ἀξιοπίστως αὐτοὺς ἀντικρυς, ἵνα καὶ ἐλεγκτικόν (98) εἶναι δοκῇ· ἄλλοι δ' ἦσαν οὗτοι τῶν Φρυγῶν ἐξηπατημένοι· τὴν δὲ καθόλου καὶ πᾶσαν τὴν ὑπὸ τὸν οὐρανὸν Ἐκκλησίαν βλασφημεῖν διδάσκοντος τοῦ ἀπηυθαδισμένου πνεύματος, ὅτι μήτε τιμὴν μήτε ἀράδον εἰς αὐτὴν τὸ ψευδοπροφητικὸν ἐλάμβανε πνεῦμα. Τῶν γὰρ κατὰ τὴν Ἀσίαν πιστῶν πολλᾶκις καὶ πολλαχῆ τῆς Ἀσίας εἰς τοῦτο συνεληθόντων (99), καὶ τοὺς προσφάτους λόγους ἐξετασάντων καὶ βεβήλους ἀποφηνάντων καὶ ἀποδοκιμασάντων τὴν αἴρεσιν, οὕτω δὲ τῆς τῆς Ἐκκλησίας ἐξέωσθησαν, καὶ τῆς κοινῆς εἰρήχθησαν. » Ταῦτα ἐν πρώτοις ἱστορήσας, καὶ δε' ὅλου τοῦ συγγράμματος τὸν ἐλεγχον τῆς κατ' αὐτοὺς πλάνης ἐπαγαγὼν, ἐν τῷ δευτέρῳ περὶ τῆς τελευτῆς τῶν προδεδηλωμένων ταῦτά φησιν· « Ἐπει-

dæmon qui per Montani os loquebatur, olim a Domino prædictum fuisse, fore ut Spiritus Dei in adventu suo mundum argueret de peccato. Itaque dæmon ille ut verum Dei Spiritum se esse auditoribus confirmaret, eos interdum arguebat et objurgabat. Vide Ambrosium in *Epist. ad Thessal.*, cap. 5. Cujus verba hic merentur ascribi: *Hinc est, unde et Joannis apostoli Epistola e Nolite, inquit, omni spiritui credere; sed probate spiritus si ex Deo sunt: quia si multa bona dicat, in aliquo autem, quod fidei adversum est, promat, sciatur non esse Spiritus sanctus. Nihil enim erroris in Spiritu sancto poterit reperiri. Sed ut per exercitium eloquii quædam spiritalia, quædam vero carnalia, quia omnis error carni deputatur, aut certe commento quodam astutiæ bona fingit, ut his inserat mala, sicut supra memoravi, quemadmodum in Montano et Priscilla et Maximilla prophetis Cataphrygarum spiritus mundi imitatione boni simulabat, ut per multa verisimilia, necnon et vera, mentiretur se esse Spiritum sanctum.*

(99) Εἰς τοῦτο συνεληθόντων. Christophorsonus legisse videtur εἰς ταῦτό.

δὲν τοίνυν καὶ προφητοφόντας ἡμᾶς ἀπεκάλουν, ὅτι μὴ τοὺς ἀμετροφώνους (1) αὐτῶν προφήτας ἐδεξάμεθα· τούτους γὰρ εἶναι φασιν, οὐσπερ ἐπηγγεῖλατο τῷ λαῷ πέμψειν ὁ Κύριος, ἀποκρινάσθωσαν ἡμῖν πρὸς Θεοῦ, ἔστι τις, ὃ βέλτιστοι, τούτων τῶν ἀπὸ Μοντανῶ καὶ γυναικῶν λαλεῖν ἀρξαμένων, ὅστις ὑπὸ Ἰουδαίων ἐδιώχθη, ἢ ὑπὸ παρανόμων ἀπεκτάνθη; οὐδεὶς οὐδὲ γέ τις αὐτῶν κρατηθεὶς ὑπὲρ τοῦ ὀνόματος (2) ἀνεσταυρώθη; οὐ γὰρ αὖν· οὐδὲ μὴν οὐδὲ ἐν συναγωγαῖς Ἰουδαίων τῶν γυναικῶν τις ἐμαστιγώθη ποτὲ, ἢ ἐλιθοβολήθη; οὐδαμῶσε οὐδαμῶς. Ἄλλω δὲ θανάτῳ τελευτῆσαι λέγονται Μοντανός τε καὶ Μαξιμίλλα. Τούτους γὰρ ὑπὸ πνεύματος βλαψίφρονος ἐκατέρωθεν ὑποκινήσαντος, λόγος ἀναρτήσαι ἑαυτοὺς, οὐχ ὁμοῦ, κατὰ δὲ τὸν τῆς ἐκάστου τελευτῆς καιρὸν φημι πολλή· καὶ οὕτω δὲ τελευτῆσαι καὶ τὸν βίον καταστρέψαι, Ἰούδα προδότου δίκην. Καθάπερ καὶ τὸν θαυμαστὸν ἐκείνον τὸν πρῶτον τῆς κατ' αὐτοὺς λεγομένης προφητείας ὅσον ἐπίτροπόν (3) τινα Θεόδοτον, πολὺς αἰρεῖ λόγος (4), ὡς αἰρόμενόν ποτε καὶ ἀναλαμβάνομενον εἰς οὐρανοῦς παρεκστῆναι (5) τε καὶ καταπιστεῦσαι ἑαυτὸν τῷ τῆς ἀπάτης πνεύματι, καὶ διασκευθέντα, κακῶς τελευτῆσαι. Φατὶ γοῦν τοῦτο οὕτως γεγρονέναι. Ἄλλὰ μὴ ἄνευ (6) τοῦ ἰδεῖν ἡμᾶς, ἐπίστασθαι τι τῶν τοιούτων νομιζομεν, ὃ μακάριε. Ἵσως μὲν γὰρ οὕτως, ἴσως δὲ οὐχ οὕτως τετελευτήκησι Μοντανός τε καὶ Θεόδοτος καὶ ἡ προειρημένη γυνή. Ἀὔθις δ' ἐν τῷ αὐτῷ φησι λόγῳ, τοὺς τότε ἱεροῦς ἐπισκόπους πεπειράσθαι μὲν τὸ ἐν τῇ Μαξιμίλλῃ πνεῦμα διελέγξαι, κεκωλύσθαι δὲ πρὸς ἐτέρων, συνεργούντων δηλαδὴ τῷ πνεύματι. Γράφει δὲ οὕτως· Καὶ μὴ λεγέτω ἐν τῷ αὐτῷ λόγῳ τῷ κατὰ Ἀστέριον Οὐρβανὸν (7) τὸ διὰ Μαξιμίλλης πνεῦμα, διώκο-

A causa convenissent, novamque illam doctrinam examinassent, et profanam atque impiam judicassent, damnata hæresi isti ab Ecclesia et fidelium communione expulsi sunt. » His in principio operis commemoratis, ac per totum deinceps librum confutatione illorum erroris adjecta, supradictus scriptor in secundo libro de illorum quos dixi obitu ita scribit : « Quando igitur, inquit, prophetarum nos interfectores vocarunt, propterea quod loquaces ipsorum prophetas non admisimus (hos enim esse affirmant, quos Dominus populo se missurum esse promiserit), respondeant nobis, quæso, per Deum : estne aliquis eorum qui jam inde a Montano et mulierculis garrire primum cœperunt, qui a Judæis persecutionem passus sit, aut ab impiis trucidatus? Nemo certe. Nec vero ullus eorum pro Christi nomine prehensus, in crucem actus est : sed neque ulla mulier in Judæorum synagogis aut flagris cæsa aut lapidibus impetita est. Nusquam profecto, nec unquam. Imo longe alio mortis genere interiisse dicuntur Montanus et Maximilla. Ambo enim, ut fama est, ab insano spiritu incitati, laqueo sibi gulam frugerunt : non quidem simul, sed suæ quisque mortis tempore : atque ita instar proditoris Judæ vitam finierunt. Sic etiam admirabilis ille Theodotus, qui primus prophetiæ illorum quasi procurator quidam fuit, plurimorum sermone perhibetur falso mentis excessu abreptus fuisse, perinde ac si levaretur aliquando et assumèretur in cælum : cumque se totum fraudulentissimo spiritui permisisset, ab eo in altum jactatus miserabili exitu periisse. Et id quidem ita factum esse narrant. Sed quoniam ipsi non vidimus, nequaquam existimamus nos quid-

(1) Ἄμετροφώνους. Alludit ad epithetum illud, quo Homerus in *Iliade* Thersitem affecit, ἀμετροεπής, quod idem est ac *falsiloquus*. Nam qui mentiuntur, nullum in dicendo modum servare solent. (2) Ὑπὲρ τοῦ ὀνόματος. In Nicephoro legitur ὑπὲρ τοῦ νόμου, quod non probō; subauditur enim τοῦ Χριστοῦ, ut Rufinus et Christophorsonus supplevit. Sic infra cap. 18 loquitur Apollonius, ubi de Alexandro.

(3) Ὀϊον ἐπίτροπον. Rufinus hæc verba non agnoscit. Sic enim vertit, *veluti primogenitum prophetiæ ipsorum, Theodotum nomine*. Omnes tamen codices et Nicephorus hanc vocem agnoscunt. Erat apud Montanistas arca quædam, in quam sodales stipem coniciebant ad prophetarum alimoniam. Primus Theodotus hujus arceæ curam gessit, quem idcirco procuratorem prophetiæ hic scriptor vocat, quod reditus illorum et prædia procuraret. Erat alioqui Montanus cum suis prophetissis, magnus æruscator, qui pecuniam undique corraderet oblationum specie. Salaria etiam præbere solitus iis qui doctrinam suam prædicarent, ut scribit Apollonius apud Eusebium in capite sequenti. Arcam igitur seu fiscum habuerit necesse est, et procuratorem ærarii, qui salaria, id est pecunias numeraret iis quibus Montanus decreverat.

(4) Πολὺς αἰρεῖ λόγος. In codice Medicæo, Maz. et Fuk. legitur ἐρεῖ. Apud Eusebium tamen in lib. viii bis ita scribitur, ut hoc loco scriptum vides, πολὺς αἰρεῖ λόγος, ubi αἰρεῖ idem valet ac κρατεῖ.

(5) Πανεκστῆναι. Male interpretēs omne hunc locum cepere. Πανεκστῆναι est falso mentis excessu

abripi. Sic *παρέκστασις* supra sumitur, id est falsa exstasis. Sunt enim veræ exstases in Ecclesia, cujusmodi fuit Petri apostoli, in *Actibus*, cap. x et xi, ubi Petrus vidisse dicitur in exstasi visionem. Talis item fuit exstasis Pauli apostoli, cum ad tertium usque cælum abreptus est. Puerorum quoque exstases in testimonium adducuntur a Cypriano in Epistola nona. Sunt item falsæ exstases apud hæreticos, quæ *παρεκστάσεις* eleganter dicuntur ab hoc scriptore, eodem modo quo *παραιορθώσεις* falsæ emendationes dicuntur a Porphyrio in *Questionibus Homericis*. Et hæc quidem falsæ exstases, propius ad furorem accedunt, utpote a dæmone procuratæ. Illæ vero quæ a divino Spiritu immittuntur, placidæ sunt, nec statum mentis ullo modo perturbant, ut docet Epiphanius in hæresi Cathaphrygarum, et hic auctor innominatus. Quare fallitur Nicolaus Rigaltius, qui in notis suis ad epistolam nonam Cypriani, exstases *furorem* et *alienationem mentis* interpretatus est. Non ita Hieronymus, cujus hæc sunt verba ad Suniam et Fretelam : *Aliiter enim Latinus sermo exstasem exprimere non potest nisi (mentis excessum).*

(6) Ἄλλὰ μὴ ἄνευ. Sic in codd. Regio, Maz., Fuk., Sav. et Med. scriptum reperi, quam lectionem veriorē esse existimo quam ἀλλὰ μὴν, eamque secutus est Musculus. At Christophorsonus ἄλλα μὴν tuetur, hæcque per interrogationem dici existimat.

(7) Ἐν τῷ αὐτῷ λόγῳ τῷ κατὰ Ἀστέριον Οὐρβανόν. Hæc verba scholion esse mihi videntur, quod vetus quidam scholiastes, seu Eusebius ipse, ad marginem libri sui adnotaverat ad ea verba quæ

quam eorum certo cognoscere. Nam forte hoc, forte etiam alio mortis genere Montanus ac Theodotus et mulier illa jam a nobis nominata occubuerunt. » Refert præterea in eodem libro **182** sanctissimos episcopos spiritum illum qui in Maximilla residebat, confutare conatos quidem fuisse; sed ab aliis qui spiritui favebant, prohibitos. Verba ejus hæc sunt: « Nec mihi jam dicit ille Maximillæ spiritus, prout in eodem Asterii Urbani libro relatum est: Arceor tanquam lupus ab ovibus. Non sum lupus, sed verbum, spiritus et potentia. Verum potentiam illam in spiritu evidenter ostendat et approbet, faterique et assentiri per spiritum cogat eos qui tunc aderant ut garrulum illum spiritum alloquerentur et examinarent, viros probos et episcopali dignitate præditos: Zoticum scilicet Comanensem, et Julianum Apamenum. Quibus Themison alique os obturantes, mendacem illum et vulgi seductorem spiritum ab aliis coargui vetuerunt. » In eodem quoque libro postquam nonnulla ad falsam illam Maximillæ prophetiam convincendam interseruit, tum tempus ipsum quo hæc scripta sunt designat, tum mulieris illius vaticinia commemorat, quibus bella et tumultus imminere prædixerat. Quorum quidem vaticiniorum falsitatem convincit his verbis: « Nonne, inquit, etiam hoc mendacium omnibus manifestum apparuit? Etenim ab obitu Maximillæ usque in hunc diem plusquam tredecim anni jam elapsi sunt: nec tamen ullum aut particulare bellum aut universale in terris fuit. Imo Christianis, præcipua quadam Dei misericordia, pax stabilis et firma permansit. » Atque hæc in secundo leguntur libro. Ex tertio item volumine pauca proferre libet, ubi adversus eos qui jactabant plures illorum martyrio esse coronatos, hæc dicit: « Postquam vero in omnibus quæ supra posui convicti, nihil habent quod respondeant, ad martyres confugere conantur, asserentes multos se martyres habere, idque potentia prophetici illius qui apud ipsos esse spiritus certissimum esse documentum. Sed hoc, meo quidem judicio, nihilo verius est. Nam et aliarum hæreseon sectatores plurimos se habere martyres prædicant: neque idcirco tamen eis assentiemur, nec veritatem penes illos esse fatebimur. Primi certe qui Marcionis hæresim sequuntur, vulgo Marcionitæ cognominati, quamplurimos habere se dicunt martyres Christi. Et tamen Christum ipsum revera minime confitentur. » Paucis deinde interpositis, **183** hæc subjungit: « Quamobrem, inquit, quotiescunque Ecclesiæ viri ad martyrium pro vera fide subeundum vocati, una cum quibusdam de Phrygum hæresi qui martyres dicuntur, casu quodam coierint, semper ab illis dissentiunt, et communionem eorum sollicitè vitantes, gloriosum martyrii exitum consequuntur, quippe qui Montani et muliercularum spiritui assensum accommodare nefas ducant. Atque id verum esse constat ex iis quæ nostra ætate in urbe Apamea quæ ad Mæandrum sita est, gesta sunt a Caio et Alexandro martyribus, oriundis Eumenia. »

paulo ante præcesserunt, αἰθίς δὲ ἐν τῷ αὐτῷ φησι λόγῳ. Porro ex his verbis elicitur, Asterium Urbanum auctorem esse horum trium librorum *Adversus Cataphrygas*, non autem Apollinarem, ut credidit Rufinus et Christophorus.

(8) Οἱ περὶ Θεμισώνα. Illustris hic fuit inter

μαίως λύκος ἐκ προβάτων· οὐκ εἰμι λύκος· βῆμα εἰμι καὶ πνεῦμα καὶ δύναμις· ἀλλὰ τὴν ἐν τῷ πνεύματι δύναμιν ἐναργῶς δεῖξάτω καὶ ἐλεγξάτω, καὶ ἐξομολογῆσθαι διὰ τοῦ πνεύματος καταναγκασάτω τοὺς τότε παρόντας εἰς τὸ δοκιμάσαι καὶ διαλεχθῆναι τῷ πνεύματι λαλοῦντι, ἀνδρας δοκίμους καὶ ἐπισκόπους, Ζωτικὸν ἀπὸ Κομάνης κώμης, καὶ Ἰουλιανὸν ἀπὸ Ἀπαμείας. Ἐν οἱ περὶ Θεμισώνα (8) τὰ στόματα φημύσαντες, οὐκ εἴσαν τὸ ψευδὲς καὶ λαοπλάνον πνεῦμα ὑπ' αὐτῶν ἐλεγχθῆναι. » Ἐν ταύτῃ δὲ πάλιν ἕτερα μεταξὺ πρὸς Ἐλεγχον τῶν τῆς Μαξιμίλλης ψευδοπροφητειῶν εἰπῶν, ὁμοῦ τὸν τε χρόνον καθ' ὃν ταῦτ' ἔγραφε, σημαίνει, καὶ τῶν προῤῥήσεων αὐτῆς μέμνηται, δι' ὧν πολλέτους ἔσεσθαι καὶ ἀκαταστασίας προμαντεύσατο· ὧν καὶ τὴν ψευδολογίαν εὐθύνη: ὧδε λέγων· « Καὶ πῶς οὐ καταφανὲς ἦδη γέγονε καὶ τοῦτο τὸ ψεῦδος; Πλείω γὰρ ἢ τρισκαίδεκα ἔτη εἰς ταύτην τὴν ἡμέραν, ἐξ οὗ τετελεστέην ἡ γυνή· καὶ οὔτε μερικὸς, οὔτε καθολικὸς κόσμῳ γέγονε πῖλεμος, ἀλλὰ καὶ Χριστιανοὶ μᾶλλον εἰρήην διάμονος ἐξ ἐλέους Θεοῦ. » Καὶ ταῦτα δὲ ἐκ τοῦ δευτέρου συγγράμματος. Καὶ ἀπὸ τοῦ τρίτου δὲ σμικρὰς παραθήσομαι λέξεις, δι' ὧν πρὸς τοὺς αὐχούοντας, ὡς ἄρα πλείους καὶ αὐτῶν μεμαρτυρηκότες εἶεν, ταῦτά φησιν· « Ὅταν τοίνυν ἐν πᾶσι τοῖς εἰρημένους ἐλεγχθέντες ἀπορήσωσιν, ἐπὶ τοὺς μάρτυρας καταφεύγειν πειρῶνται, λέγοντες πολλοὺς ἔχειν μάρτυρας, καὶ τοῦτο εἶναι τεκμήριον πιστὸν τῆς δυνάμεως τοῦ παρ' αὐτοῖς λεγομένου προφητικοῦ πνεύματος. Τὸ δὲ ἐστὶν ἄρα ὡς εἶκοε παντὸς μᾶλλον οὐκ ἀληθές. Καὶ γὰρ τῶν ἄλλων αἰρέσεων τινες, πλείστους ὄσους ἔχουσιν μάρτυρας, καὶ οὐ παρὰ τοῦτο δήπου συγκαταθησόμεθα, οὐδὲ ἀλήθειαν ἔχειν αὐτοὺς ὁμολογήσομεν. Καὶ πρῶτοι γε οἱ ἀπὸ τῆς Μαρκίωνος αἰρέσεως Μαρκωνισταὶ καλούμενοι, πλείστους ὄσους ἔχειν Χριστοῦ μάρτυρας λέγουσιν· ἀλλὰ τὸν γε Χριστὸν αὐτὸν μετὰ ἀλήθειαν οὐκ ὁμολογοῦσι. » Καὶ μετὰ βραχεία τούτοις ἐπιφέρει λέγων· « Ὅθεν τοι καὶ ἐπειδὴν οἱ ἐπὶ τὸ τῆς κατὰ ἀλήθειαν πίστεως μαρτύριον κληθέντες ἀπὸ τῆς Ἐκκλησίας τύχῃσι μετὰ τινων τῶν ἀπὸ τῆς τῶν Φρυγῶν αἰρέσεως λεγομένου μαρτύρων, διαφέρονται τε πρὸς αὐτοὺς, καὶ μὴ κοινωνήσαντες αὐτοῖς τελειοῦνται, διὰ τὸ μὴ βούλεσθαι συγκαταθέσθαι τῷ διὰ Μοντανου καὶ τῶν γυναικῶν πνεύματι. Καὶ ὅτι τοῦτο ἀληθές, καὶ ἐπὶ τῶν ἡμετέρων χρόνων ἐν Ἀπαμείᾳ τῇ πρὸς Μαϊάνδρῳ τυγχάνει γεγεννημένον, ἐν τοῖς περὶ Γάτιον καὶ Ἀλέξανδρον ἀπὸ Εὐμενείας μαρτυρήσασι, πρόδηλον. »

Montanistas, qui se confessorem et martyrem jactabat; aususque est epistolam catholicam exemplo apostoli scribere ad Ecclesias, ut novam prophetiam commendaret. De hoc multa Apollonius in sequenti capite.

ΚΕΦΑΛΑΙΟΝ ΙΖ΄.

Περὶ Μιλτιάδου καὶ ὧν συνέταξε λόγων
(Nic. II. E. IV, 24).

Ἐν τούτῳ δὲ τῷ συγγράμματι καὶ Μιλτιάδου συγγραφῆως μέμνηται (9), ὡς λόγον τινὰ καὶ αὐτοῦ κατὰ τῆς προειρημένης αἰρέσεως γεγραφότος. Παραθξμενος γοῦν αὐτῶν λέξεις τινὰς, ἐπιφέρει λέγων· « Ταῦτα εὐρῶν ἔν τινι συγγράμματι αὐτῶν ἐνισταμένων τῷ Μιλτιάδου τοῦ ἀδελφοῦ συγγράμματι (10), ἔν ᾧ ἀποδείκνυσι περὶ τοῦ μὴ δεῖν προφήτην ἔν ἐκστάσει λαλεῖν, ἐπετεμόμην. » Ὑποκαταβάς δὲ ἔν ταύτῳ τοὺς κατὰ τὴν Καινὴν Διαθήκην προφητευτάς καταλέγει, ἔν οἷς καταριθμεῖ Ἀμμίαν τινὰ καὶ Κοδράτον, λέγων οὕτως· « Ἄλλ' ὄγε ψευδοπροφήτης ἔν παρεκστάσει (11), ᾧ ἔπεται ἀδεια καὶ ἀφοβία, ἀρχόμενος μὲν ἐξ ἐκουσίῳ ἀμαθίας, καταστρέφων δὲ εἰς ἀκούσιον μανίαν ψυχῆς, ὡς προεῖρηται. Τοῦτον δὲ τὸν τρόπον, οὕτε τινὰ τῶν κατὰ τὴν Παλαιάν, οὕτε τῶν κατὰ τὴν Καινὴν πνευματοφορηθέντα προφήτην δεῖξαι δυνήσονται, οὕτε Ἀγαθόν, οὕτε Ἰούδα, οὕτε Σίλαν, οὕτε τὰς Φιλίππου θυγατέρας, οὕτε τὴν ἔν Φιλαδέλφειᾳ Ἀμμίαν, οὕτε Κοδράτον, οὕτε τινὰς ἄλλους (12) μὴδὲν αὐτοῖς προσήκοντας καυχῆσονται. » Αὐθις δὲ μετὰ βραχέα, ταῦτὰ φησιν· « Εἰ γὰρ μετὰ Κοδράτον καὶ τὴν ἔν Φιλαδέλφειᾳ Ἀμμίαν, ὡς φασιν, αἱ περὶ Μοντανὸν διεδέξαντο γυναίχας τὸ προφητικὸν χάρισμα, τοὺς ἀπὸ Μοντανῶ καὶ τῶν γυναικῶν τίνες παρ' αὐτοῖς διεδέξαντο, δεξάτωσαν· δεῖν γὰρ εἶναι τὸ προφητικὸν χάρισμα ἔν πάσῃ τῇ Ἐκκλησίᾳ μέχρι τῆς τελείας παρουσίας, ὃ Ἀπόστολος ἀξιοῖ· ἀλλ' οὐκ ἂν ἔχοιεν δεῖξαι τεσσαρεσκαίδεκατον ἡῶν που τοῦτο ἔρος ἀπὸ τῆς Μαξιμίλλης τελευτῆς. » Οὗτος μὲν δὴ τὸσαῦτα. Ὁ γέ τοι πρὸς αὐτοῦ

(9) *Μιλτιάδου... μέμνηται.* Ex his patet error Hieronymi in lib. *De scriptoribus ecclesiasticis*, ubi hæc scribit: *Miltiades, cuius Rhodon in opere suo quod adversus Montanum, Priscillam, Maximillamque composuit, recordatur.* Non Rhodone, sed in-nominatum hunc scriptorem debuit dicere. Nam Rhodon adversus Montanum et Cataphrygas non scripsit, sed adversus Marcionis hæresim, ut testatur Eusebius.

(10) Vulg. τῷ Ἀλκιβιάδου τοῦ ἀδελφοῦ συγγράμματι. Nescio quo fato *Alcibiadis* nomen pro *Miltiade*, et *Miltiadis* pro *Alcibiade* substitutum est. Nam superiore quidem capite *Miltiadis* vocabulum pro *Alcibiade* positum esse observavimus. Hic contra, *Alcibiades* pro *Miltiades* irrepit. Certe apud Nicephorum *Μιλτιάδου* legitur, quanquam nec Nicephorus, nec *Christophorus* hunc locum intellexit.

(11) Ἄλλ' ὄγε ψευδοπροφήτης ἔν παρεκστάσει. Male *Rufinus* et *Baronius* hæc verba ex *Miltiadis* libro desumpta esse existimarunt. Neque enim hic innominatus auctor quidquam citat ex *Miltiadis* libro, sed tantum ex responsione *Cataphrygarum* adversus *Miltiadis* librum; quod non animadvertenter interpretes. Est autem hic hujus loci sensus, magnum esse discrimen inter veros prophetas et falsos. Veri enim prophetæ, qui Spiritu Dei repleti erant, quieto ac tranquillo animo prædicebant futura. *Pseudoprophetæ* vero, qualis erat *Montanus*, cum furore et insanita loquebantur. Certe *Catholici* hoc præcipue objiciebant *Montanistis*, qui se prophético spiritu plenos esse jactabant, quod in exstasi prophetarent, cum tamen nec

A

CAPUT XVII.

De Miltiade et illius scriptis.

In eodem quoque libro *Miltiadis* cujusdam scriptoris mentionem facit, qui adversus supradictam hæresim librum conscripserit. Citatis enim quibusdam verbis illorum hæreticorum, ita deinde scribit: « Hæc ego cum reperissem in quodam libro ipsorum adversus *Miltiadem* fratrem nostrum, qui peculiari opere docuerat non decere prophetam in exstasi loqui, in compendium redegei. » Deinde aliquanto post in eodem libro universos *Novi Testamenti* prophetas enumerat, inter quos *Ammiam* quamdam et *Quadratum* recenset his verbis: « *Pseudo-propheta* autem, inquit, in falso mentis excessu, cujus comes est licentia et audacia, a spontanea quidem imperitia initium sumens, in amentiam autem, ut jam dixi, involuntariam desinens. Hujusmodi vero spiritu nullum unquam nec in *Vetere* nec in *Novo Testamento* prophetam afflatum poterunt demonstrare: non *Agabum*, non *Judam*, non *Silam*, nec *Philippi filias*, nec *Ammiam Philadelphensem*, nec *Quadratum*, nec plures quoque alios, qui nihil ad ipsos pertinent, prædicabunt. » Paucis deinde interjectis, sic loquitur: « Nam si quidem, ut prædicant, post *Quadratum* et *Ammiam Philadelphensem* mulieres illæ *Montani* in prophetiæ gratiam successerunt, ostendant nobis quinam inter ipsos *Montano* ac mulierculis successerint. Etenim prophetiæ donum in omni *Ecclesia* ad ultimum usque *Domini* adventum permanere debere auctor est *Apostolus*. Sed nullum prorsus poterunt ostendere, tametsi jam quartus decimus

in *Novo* nec in *Veteri Testamento* prophetas in exstasi unquam prophetasse legamus. Itaque *Miltiades* librum adversus eos scripsit hoc titulo: *Περὶ τοῦ μὴ δεῖν προφήτην ἐν ἐκστάσει λαλεῖν.* Et *Ephraïmus* *Adversus hæresim Montanistarum*, c. 2: « Ὅσα γὰρ οἱ προφῆται εἰρήκασι, μετὰ συνέσεως παρακολουθῶντες ἐφέγγοντο· et c. 4. ac sequentibus, hanc veræ ac spiritualis prophetiæ certissimam notam esse dicit, ut mentis suæ compotes sint, qui futura prædicunt. Similiter *Joannes Chrysostomus* homilia 29 in *Epistola I ad Corinthios*, ubi discrimen affert inter divinationem et prophetiam. Hoc enim, inquit, proprium est vatis seu divinatoris, enotæ esse mentis; pelli; trahi; raptari tanquam furentem. *Propheta* vero non ita: sed mente sobria, et cum modesta ac temperata animi constitutione; et quæ loquitur, intelligens dicit omnia. His adde *Hieronymum* in *Præfatione Commentariorum in Nahum*: *Non enim loquitur in ἐκτάσει, ut Montanus et Prisca Maximillaque delirant: sed quod prophetat, liber est visionis intelligentis universa quæ loquitur.* Porro notandum est hunc anonymum scriptorem nunquam exstases appellare vanos illos mentis excessus *Montanistarum*, sed semper *parexstases*, ob eam rationem quam supra dixi. Quippe exstases fere in bonam partem sumuntur a *Cypriano* et *Tertulliano*; et viris sanctis immisæ leguntur a Deo, ut *Adamo* et *Petro apostolo*. At *parexstasis* semper in malam partem accipitur.

(12) Ὅτε ἦδη τινὰς ἄλλους. In codd. *Med.*, *Maz.* et *Fuk.* et apud *Nicephorum* legitur οὕτε τινὰς, etc.

hic agatur **184** annus ab obitu Maximillæ. » Hæc ille. Miltiades vero, cujus mentionem fecit, alia quoque sui in divinis Scripturis studii monumenta nobis reliquit : tum in libris quos adversus gentes, tum in iis quos adversus Judæos composuit; utrumque argumentum binis voluminibus exsecutus. Præterea *Apologeticum* pro Christiana, quam ipse profitebatur, philosophia, ad hujus sæculi principes conscripsit.

CAPUT XVIII.

Quemadmodum Apollonius Cataphrygas consulaverit, et quorum mentionem fecerit.

Sed et Apollonius, ecclesiasticus scriptor, supra dictam Cataphrygarum hæresim adhuc sua ætate vigentem refutare aggressus, peculiare adversus eos volumen condidit, tum falsas prophetias quæ ab illis circumferuntur verbatim expendens, tum vitam moresque eorum qui hæresis illius auctores fuerunt, discutens. Ac de Montano quidem audi si placet quæ dicat : « Sed quisnam est novus ille doctor? Opera ejus et doctrina satis aperte produnt. Hic est qui nuptiarum discidia docuit, qui jejuniorum leges imposuit; qui Pepuzam et Tymium, Phrygiæ oppidula, Jerusalem nominavit, ut cunctos undique homines eo convocaret; qui pecuniarum exactores constituit; qui sordidam munerum captationem oblationum nomine callide obvelavit; qui doctrinam suam prædicantibus salaria præbet, ut per sædam ventris ingluviem doctrina ejus convalescat. » Hæc ille de Montano. De Montani vero præsidis provinciarum significat. His igitur *Apologeticum* suum dicavit Miltiades, sicut Tertullianus postea fecit. Nam *Apologeticus* quidem ejus ad omnes generaliter provinciarum præsidis directus est. Specialiter vero ad Scapulam, proconsulem Africae, librum pro Christianis idem Tertullianus misit. Pene omiseram hunc Miltiadem Ecclesiarum sophistam vocari a Tertulliano, id est rethorem.

(13) *Κοσμικούς ἄρχοντας*. Hieronymus et Rufinus, eosque secuti cæteri interpretes, hæc de imperatoribus Romanis dici existimarunt, quibus Miltiades *Apologeticum* suum nuncupasset. Ego vero cum eo tempore non plures; sed unus fuerit imperator Romanus, Commodus videlicet, rectores provinciarum malim intelligere. Nam vox *ἄρχοντες* fere semper præsidis provinciarum significat. His igitur *Apologeticum* suum dicavit Miltiades, sicut Tertullianus postea fecit. Nam *Apologeticus* quidem ejus ad omnes generaliter provinciarum præsidis directus est. Specialiter vero ad Scapulam, proconsulem Africae, librum pro Christianis idem Tertullianus misit. Pene omiseram hunc Miltiadem Ecclesiarum sophistam vocari a Tertulliano, id est rethorem.

(14) *Ὁ νηστείας νομοθετήσας*. Tres quotannis quadragesimas, ac præterea duas Xerophagiarum hebdomadas Montanus instituerat. Ac de Xerophagiis quidem testatur Tertullianus in libro *De jejuniis*. De tribus vero quadragesimis testis est Hieronymus, tum in epistola ad Marcellam, tum in *Commentariis* ad caput i *Aggæi*, ita scribens : *Et omnem laborem manuum, accipianus jejunia eorum et observationes varias, et χαμυνίας, id est, humidormitiones : qui tribus quadragesimis per annum jejunantes, et ἑξοφαγίας humiliantes animam suam,*

δεδηλωμένος Μιλτιάδης, καὶ ἄλλας ἡμῖν τῆς ἰδίας περὶ τὰ θεῖα λόγια σπουδῆς μνήμας καταλέλοιπεν, ἐν τε οἷς πρὸς Ἑλληνας συνέταξε λόγους, καὶ τοῖς πρὸς Ἰουδαίους, ἐκατέρω ἰδίως ὑποθέσει ἐν δυσὶν ὑπαντήσας συγγράμμασιν, ἐτι δὲ καὶ πρὸς τοὺς κοσμικοὺς ἄρχοντας (13), ὑπὲρ ἧς μετέπει φιλοσοφίας, πεποηται ἀπολογία.

ΚΕΦΑΛΑΙΟΝ ΙΗ΄.

Ὅσα καὶ Ἀπολλώνιος τοῖς κατὰ Φρύγας ἀπηλέγηε, καὶ τίνων ἐμνημόνευσε (Nic. II. E. iv; 25).

Τῆς δὲ κατὰ Φρύγας καλουμένης αἵρέσεως, καὶ Ἀπολλώνιος, ἐκκλησιαστικὸς συγγραφεὺς, ἀκμαζούσης εἰσέτι τότε κατὰ τὴν Φρυγίαν ἔλεγchon ἐνστήσασμενος, ἴδιον κατ' αὐτῶν πεποηται σύγγραμμα, τὰς μὲν φερομένας αὐτῶν προφητείας ψευδεῖς οὖσας κατὰ λέξιν εὐθύμων, τὴν δὲ βίον τῶν τῆς αἵρέσεως ἀρχηγῶν, ὁποῖός τις γέγονε, διελέγchon. Αὐτοῖς δὲ ῥήμασι περὶ τοῦ Μοντανοῦ ταῦτα λέγοντος ἀκουε· « Ἀλλὰ τίς ἐστιν οὗτος ὁ πρόσφατος διδάσκαλος, τὰ ἔργα αὐτοῦ καὶ ἡ διδασκαλία δέικνυσιν. Οὗτός ἐστιν ὁ διδάξας λύσεις γάμων, ὁ νηστείας νομοθετήσας (14), ὁ Πέπουσαν καὶ Τύμιον Ἰερουσαλήμ ὀνομάσας (πόλεις δὲ εἰσιν αὗται μικραὶ τῆς Φρυγίας), τοὺς πανταχόθεν ἐκεῖ συναγαγεῖν ἐθέλων, ὁ πρακτικῆρας χρημάτων καταστήσας, ὁ ἐπ' ὀνόματι προσφορῶν τὴν δωροληψίαν ἐπιτεχνῶμενος, ὁ σαλάρια χορηγῶν τοῖς κηρύττουσιν αὐτοῦ τὸν λόγον, ἵνα διὰ τῆς γαστριμαργίας ἡ διδασκαλία τοῦ λόγου κρατῶνηται. » Καὶ ταῦτα μὲν περὶ τοῦ Μοντανοῦ· καὶ περὶ τῶν προφητιῶν δὲ αὐτοῦ ὑποκαταβάς οὕτω γράφει· « Δείκνυμεν οὖν αὐτὰς πρώτας τὰς προφητείας ταύτας, ἀφ' οὗ τοῦ πνεύματος ἐπληρώθησαν, τοὺς ἀνδρας καταλιπούσας. Πῶς οὖν ἐψεύδοντο Πρίσκιλλαν παρθένον (15) ἀποκαλοῦντες; » Ἐπὶ ἐπιφέρει λέγων· « Δοκεῖ

et vel maxime de Tatiani radice crescentes, super hujusmodi laboribus audiunt : Tanta passi estis sine causa. Cæterum notandum est hoc loco Apollonium tanquam gravissimum facinus objicere Montano, quod jejunia sub lege, ac sub præcepti forma constituisset : non quod jejunare crimen sit, aut quasi quibusdam in Ecclesia non liceat, semperque liceat indicere jejunia. Nam et Joannes apostolus triduanum Ephesis jejunium indixit priusquam ad scribendum Evangelium se conferret. Verum Montano id facere nullatenus licebat, homini hæretico, et ab Ecclesiae corpore segregato, nec ullum sacerdotium gerenti. Merito igitur eum reprehendit Apollonius; quod ex arbitrio suo, non ex apostolica traditione constituisset jejunia. Nam Catholicorum quidem jejunia ex apostolorum traditione manant; de solemnibus ac publicis jejuniis loquor, quæ certis diebus in Ecclesia quotannis observabantur. Hæreticorum autem jejunia ex inani præsumptione, et sanctitatis simulatione procedunt. Cujusmodi fuerent jejunia quæ Montanus sectatoribus suis tanquam Paracletus indixit.

(15) *Πρίσκιλλαν Παρθένον*. In codice Maz., Med. et Fuk. et apud Nicephorum legitur *Πρίσκαον*, quam scripturam confirmat etiam Rufinus. Sed et Tertullianus et Firmilianus alii que *Priscam* nominant.

σοι (16) πᾶσα Γραφή κωλύειν προφήτην λαμβάνειν δῶρα καὶ χρυσὸν καὶ ἀργυρον καὶ πολυτελεῖς ἐσθήτας, πῶς αὐτὴν μὴ παρατίθῃσαι; Ἡ Αὔθις δὲ ὑποκαταβάς, περὶ τίνος τῶν κατ' αὐτοῦς ὁμολογητῶν ταῦτα φησιν· « Ἐτι δὲ καὶ θεμίσιον ὁμολογητῶν πλεονεξίαν (17) ἠμφισβησέν, ὁ μὴ βαπτίσας τῆς ὁμολογίας τὸ σημεῖον (18), ἀλλὰ πλήθει χρημάτων ἀποθέμενος τὰ δεσμά, δέον ἐπὶ τούτῳ ταπεινοφρονεῖν, ὡς μάρτυς καυχώμενος, ἐτόλμησε μιμούμενος τὸν Ἀπόστολον, καθολικὴν τινα συνταξάμενος ἐπιστολὴν, κατηχεῖν μὲν τοὺς ἀμεινον αὐτοῦ πεπιστευκότας, συναγωνίζεσθαι δὲ τοῖς τῆς κενοφωνίας λόγοις, βλασφημῆσαι δὲ εἰς τὸν Κύριον καὶ τοὺς ἀποστόλους, καὶ τὴν ἁγίαν Ἐκκλησίαν. » Καὶ περὶ ἐτέρων δὲ αὔθις τῶν κατ' αὐτοῦς τετιμημένων ὡς δὴ μαρτύρων, οὕτω γράφει· « Ἴνα δὲ μὴ περὶ πλειόνων λέγωμεν, ἢ προφήτης ἡμῖν εἰπάτω τὰ κατὰ Ἀλέξανδρον τὸν λέγοντα ἑαυτὸν μάρτυρα, ᾧ συνεστιάται, ᾧ προσκυνοῦσι καὶ αὐτῷ πολλοὶ (19), οὗ τὰς ληστείας καὶ τὰ ἄλλα τολμήματα ἐφ' οἷς κεκόλασται, οὐχ ἡμᾶς δεῖ λέγειν, ἀλλὰ ὁ ὀπισθόδομος (20) ἔχει. Τίς οὖν τίνι χαρίζεται τὰ ἀμαρτήματα; πότερον ὁ προφήτης τὰς ληστείας τῷ μάρτυρι, ἢ ὁ μάρτυς τῷ προφήτῃ τὰς πλεονεξίας; εἰρηκότος γὰρ τοῦ Κυρίου, μή κτήσῃθε χρυσόν, μήτε ἀργυρον, μήτε δύο χιτῶνας, οὗτοι πᾶν τούναντιον, πεπλημελῆχασιν περὶ τὰς τούτων τῶν ἀπηγορευμένων κτήσεις. Δείξομεν γὰρ τοὺς λεγομένους παρ' αὐτοῦς προφήτας καὶ μάρτυρας, μὴ μόνον παρὰ πλουσίων, ἀλλὰ καὶ παρὰ πτωχῶν καὶ ὀφραυῶν καὶ χληρῶν κερματιζόμενους. Καὶ εἰ πεποιθήσιν ἔχουσιν ἐν τούτῳ, στήτωσαν καὶ διορισάσθωσαν ἐπὶ τούτοις (21), ἵνα ἐὰν ἐλεγχθῶσι, κἂν τοῦ λοιποῦ παύσωνται πλημμελοῦντες· δεῖ γὰρ τοὺς καρποὺς δοκιμάζεσθαι τοῦ προφήτου· ἀπὸ γὰρ τῶν καρπῶν τὸ δένδρον γινώσκεται. Ἴνα δὲ τοῖς βουλομένοις τὰ κατὰ Ἀλέξανδρον ἢ γνώριμα, κέκριται ὑπὸ Αἰμιλίου Φροντίνου ἀνθυπάτου ἐν Ἐφέσῳ, οὗ διὰ τὸ ὄνομα, ἀλλὰ δι' ἃς ἐτόλμησε ληστείας, ὧν ἤδη παραβάτης (22)· εἶτα ἐπιψεύσάμενος τῷ ὀνό-

(16) *Δοκεῖ σοι.* Nicephorus in lib. iv, cap. 26, neg. uivam addit particulam, οὐ δοκεῖ σοι, etc.; atque ita Savilius ad marginem sui libri emendavit.

(17) *Τὴν ἀξιοπιστοῦ πλεονεξίαν.* Musculus vertit *indubitata avaritia circumdatus.* Christophorus vero *totus revera avaritiæ sordibus involutus.* Langus autem interpretatus est, *inexplebilis avaritiæ sordibus obvolutus,* quasi ἀπληστον πλεονεξίαν legeretur. Ego vero non dubito quin hic locus ita intelligendus sit ut verti, quod satis declarat vox ἠμφισβησέν, qua *velamentum et simulatio* designatur. Etenim Montanistæ illi avaritiam suam religionis prætextu et specioso oblationum vocabulæ obvelabant, ut supra dixit Apollonius: « Ὁ ἐπ' ὄνοματι προσφορῶν δωροληψίαν ἐπιτεχνώμενος.

(18) *Τῆς ὁμολογίας τὸ σημεῖον.* Christophorus quidem crucem intelligi putavit, eo quod in Evangelio crux portari frequenter dicitur. Sed procul dubio vincula ipsa intelligit Apollonius, quæ Themison pro Christo portare nequiverat. Quod enim confessionis signum hic vocat Apollonius, sequente linea nominat τὰ δεσμά.

(19) *ᾧ προσκυνοῦσι καὶ αὐτῷ πολλοί.* Scri-

universa prohibere, ne propheta munera et pecunias accipiat? Cum igitur videam prophetissam aurum et argentum vestesque pretiosas accepisse, quomodo eam non repudiabo? Et paulo post de quodam ex eorum numero qui confessores apud ipsos habentur, hæc dicit: « Præterea Themison speciosa avaritia **185** obvelatus, qui confessionis signum non pertulit, sed magna pecuniæ vi erogata vincula abjecit: cum ob eam causam modestius deinceps ac submissius agere deberet, tanquam martyr sese efferens, ausus est exemplo Apostoli conscripta epistola catholica eos quidem, qui fideiiores ipso exstiterant, instituere, novæ autem doctrinæ patrocinari, ac postremo in Dominum, in apostolos, et in sacrosanctam Ecclesiam impie loqui. » Rursus de alio quodam ex numero eorum quos illi tanquam martyres venerantur, ita scribit: « Sed ne de pluribus loquamur, respondeat nobis prophetissa de Alexandro qui se martyrem prædicat: quocum ipsa convivatur; qui adoratur etiam ipse a multis. Cujus latrocinia et reliqua facinora pro quibus pœnas dedit, nihil opus est nos dicere, præsertim cum in tabulario contineantur. Uter igitur illorum alteri peccata condonat? An prophetes martyri latrocinia! an martyr prophetæ avaritiam? Cum enim Dominus præceperit: Nolite possidere aurum neque argentum, neque duas tunicas; isti contra in rerum vitularum possessione graviter deliquerunt. Qui enim ab ipsis prophetæ et martyres dicuntur, eos non solum a divitibus, sed etiam a mendicis, pupillis et viduis pecunias corrogare demonstrabimus. Quod si hac in parte confidunt innocentia suæ, sistant se, et de his nobiscum disceptent, ut siquidem convicti fuerint, saltem in posterum delinquere desinant. Actus enim prophetæ tanquam fructus examinandi sunt: ex fructibus quippe arbor cognoscitur. Quod vero ad Alexandrum pertinet, ut veritas omnibus nosse cupientibus innotescat, judicatus est Ephesi ab Æmilio Frontino, Asiæ proconsule, non ob nomen Christi,

bendum videtur καὶ αὐτῶν, id est Montanistarum.

(20) *Ὁπισθόδομος.* Athenis dicebatur ὀπισθόδομος ædes quædam post templum Minervæ Poliadiæ, in qua pecunie publicæ recondebantur, ut ex Demosthene docet Harpocration. Sed et in omnibus templis erat ὀπισθόδομος. Varro in lib. iv *De lingua Latina*: *Ideo in ædibus sacræ ante cellam, ubi sedes dei est, Græci dicunt πρόδομον. quod post, ὀπισθόδομον.* Eadem habet Pollux in lib. i. Hic vero ὀπισθόδομος pro *tabulario* sumitur seu pro loco in quo tabulæ publicæ asservabantur, non pro ærario, ut sumitur apud Athenienses. Infra *δημόσιον ἀργεῖον* vocat Apollonius.

(21) *Διορισάσθωσαν ἐπὶ τούτοις.* Musculus vertit, *et super ea nobiscum disceptent, ea lege ut, etc.*

(22) *Ἦδη παραβάτης.* Hunc locum optime Rufinus exposuit hoc modo: *Judicatus est apud Æmilium Frontinum proconsulem Ephesi, non propter nomen Christi, sed propter quædam latrocinia. Nam a Christi nomine jam apostata exstiterat. Sed posthæc ut fideles quidam fratres, qui per illud tempus apud judicem aliquid poterant, pro ipso intercederent, simulavit se propter nomen Domini laborare, et per hoc dimittitur.* At Christophorus versio,

sed ob ea quæ perpetraverat atrocinia, cum jam desertor fidei esset. Deinde vero, ementitus nomen Christi, dimissus est, cum urbis illius fideles fefelisset. Ecclesia vero ejus loci unde erat oriundus, ipsum non recepit, eo quod atrocinia exerceret. Si qui vero totum illius negotium scire desiderant, præsto est publicum Asiæ tabularium. Et tamen propheta illum ignorare se fingit, quocum plures annos simul vixit. Hunc nos convincendo, per ipsum etiam prophetæ convincimus falsitatem. Idem in aliis compluribus possumus ostendere. Quod **186** si fiduciam sui habent, subeant examen. » Rursus in alio ejusdem operis loco, de prophetis quos tantopere jactant, hæc subjungit : « Si negant prophetas suos munera accepisse, hoc igitur fateantur, non esse illos prophetas, si munera accepisse convicti sint. Ac tum demum sexcenta ejus rei documenta ac testimonia proferemus. Necesse porro est ut omnes prophetæ fructus atque actus probentur. Dic mihi, tingitne capillos propheta? an stibio oculos linit? an studet ornari? Prophetane tabula ludit et tesseriis? an pecuniam locat fenori? ingenue fateantur ac respondeant utrum hæc agere liceat, an secus. Ego vero hæc apud ipsos acta esse convincam. » Cæterum hic ipse Apollonius in eodem libro testatur, tunc cum hæc scriberet, annum quadragesimum fuisse ex quo Montanus adulterinam illam prophetiam commentus fuerat. Addit præterea Zoticum illum, cujus a priore scriptore facta est mentio, cum jam Maximilla Pepuzis se prophetare simularet, supervenientem dæmonium quo illa agitabatur, coarguere instituisse : verum ab aliis qui idem cum illa sentiebant, esse cohibitum. Meminit etiam cujusdam Thrasæ qui circa hæc tempora martyr fuit. Ad hæc tanquam ex veterum traditione hæc refert, Dominum apostolis suis præcepisse, ne intra duodecim annos Hierosolymis excederent. Utitur quoque testimoniis ex Joannis Re-

primum in eo peccat, quod *παράβατην maleficum* vertit; deinde in eo quod *ἐχρήθη* vertit *condemnat* est.

(23) *Βάπτεται*. Hieronymus in *Catalogo* hunc locum ita vertit : *Dic mihi, crinem sicut propheta? stibio oculos linit? Propheta vestibus et gemmis ornatur? Propheta tabula ludit et tesseriis? Propheta fenus accipit?* Longe profecto elegantius quam Rufinus. Græci *βάπτειν τὴν τρίχα* dicunt, quod Latini *crines tingere* seu *rutulare*. Id enim præcipue studebant matronæ, ut rutilum haberent crinem. Quam in rem cinere lixivio utebantur, ut docet Varro. Sammonicus Serenus de capillo tingendo ita præcipit :

Ad rutilam speciem nigros flavescere crines

Unguento cineris, prodixit Tullius auctor.

Vide Hesychium in *Ξαριθεῖν*.

(24) *Τεσσαρακοστὸν ἐτύγχανεν ἔτος*, etc. Jam videor mihi deprehendisse quam ob causam Eusebius Apollonium hunc post anonymum illum scriptorem de quo in superiori capite actum est, collocaverit. Cum enim anonymus ille testetur, se quatuordecim annis post Montani et Maximillæ obitum libros suos scripsisse; hic autem Apollonius affirmet, quadraginta annis, antequam scriberet, Montanum prophetiam suam invexisse : putavit Eusebius Apollonium anonymo illo scriptore recen-

Amati τοῦ Κυρίου, ἀπολελυταὶ πλανήσας τοὺς ἐκεί πιστοὺς. Καὶ ἡ ἰδίᾳ παροιμία αὐτὸν, ὅθεν ἦν, οὐκ ἐδέξατο, διὰ τὸ εἶναι αὐτὸν ληστήν· καὶ οἱ θέλοντες μαθεῖν τὰ κατ' αὐτὸν, ἔχουσι τὸ τῆς Ἀσίας δημόσιον ἀρχεῖον· ὃν ὁ προφήτης συνόντα πολλοῖς ἔτεσιν, ἀγνοεῖ. Τοῦτον ἐλέγχοντες ἡμεῖς, δι' αὐτοῦ καὶ τὴν ὑπόστασιν ἐξελέγχοντες τοῦ προφήτου. Τὸ ὅμοιον ἐπὶ πολλῶν δυνάμεθα ἀποδείξει. Καὶ εἰ θαρρόσιν, ὑπομεινάτωσαν τὸν ἐλεγχον. » Πάλιν τε αὖ ἐν ἐτέρῳ τόπῳ τοῦ συγγράμματος, περὶ ὧν αὐχοῦσι προφητῶν, ἐπιλέγει ταῦτα : « Ἐὰν ἀρνῶνται δῶρα τοὺς προφήτας αὐτῶν εἰληφέναι, τοῦτο ὁμολογήσάτωσαν, ὅτι ἐὰν ἐλεγχθῶσιν εἰληφότες, οὐκ εἰσι προφήται. Καὶ μυρίας ἀποδείξεις τούτων παραστήσωμεν. Ἀναγκαῖον δέ ἐστι πάντας καρποὺς δοκιμάζεσθαι προφήτου. Προφήτης, εἰπέ μοι, βάπτεται (23); προφήτης στιβίζεται; προφήτης φιλοκοσμεῖ; προφήτης τάβλαις καὶ κύβοις παίζει; προφήτης θανείζει; Ταῦτα ὁμολογήσάτωσαν πότερον ἔξεσιν ἢ μὴ, ἐγὼ δὲ ὅτι γέγονε παρ' αὐτοῖς, δεῖξω. » Ὁ δ' αὐτὸς οὗτος Ἀπολλώνιος κατὰ τὸ αὐτὸ σύγγραμμα ἱστορεῖ, ὡς ἄρα τεσσαρακοστὸν ἐτύγχανεν ἔτος (24) ἐπὶ τὴν τοῦ συγγράμματος αὐτοῦ γραφήν, ἐξ οὗ τῆ προσποιήσεως αὐτοῦ προφητεία ὁ Μοντανὸς ἐπιχειρήσῃ. Καὶ πάλιν φησὶν, ὡς ἄρα Ζωτικὸς οὗ καὶ ὁ πρότερος συγγραφεὺς ἐμνημόνευσεν, ἐν Πεποῦζοις προφητεύειν ἤδη προσποιουμένης (25) τῆς Μαξιμίλλης ἐπιστάς, διελέγξει τὸ ἐνεργῶν ἐν αὐτῇ πνεῦμα πεπειραταί, ἐκωλύθη γὰρ μὴν ὑπὸ τῶν τὰ ἐκείνης φρονούντων. Καὶ θρασέα δὲ τινος τῶν τότε μαρτύρων μνημονεύει. Ἐτι δὲ ὡς ἐκ παραδόσεως τὸν Σωτήρᾳ φησι προστεταχέναι τοῖς αὐτοῦ ἀποστόλοις, ἐπὶ δώδεκα ἔτεσι μὴ χωρισθῆναι τῆς Ἱερουσαλήμ. Κέχρηται δὲ καὶ μαρτυρίας ἀπὸ τῆς Ἰωάννου Ἀποκαλύψεως· καὶ νεκρὸν δὲ δυνάμει θεῖα πρὸς αὐτὸ Ἰωάννου ἐν τῇ Ἐφέσῳ ἐγγηρόθαι ἱστορεῖ. Καὶ ἄλλα τινὰ φησι, δι' ὧν ἱκανῶς τῆς προσηρημένης ἀφέσεως πληρέστατα διετύχωνε τὴν πλάνην. Ταῦτα καὶ ὁ Ἀπολλώνιος.

tiorem eass. In quo tamen, meo quidem iudicio, longe falsus est; etenim Apollonius, Montano adhuc superstite cum insanis suis vatibus Priscilla et Maximilla, librum suum composuit, ut ex his fragmentis quæ profert Eusebius elicitur, idque non uno loco; ut cum dixit: Ἡ προφήτης ἡμῖν εἰπάτω τὰ κατὰ Ἀλέξανδρον, τὸν λέγοντα ἑαυτὸν μάρτυρα, ὃ συνασιτάται, ὃ προσκονοῦσι καὶ αὐτῶ πολλοί. Et paulo post de eodem Alexandro loquens ait: Ὁν ὁ προφήτης συνόντα πολλοῖς ἔτεσιν ἀγνοεῖ. Ex quibus verbis apparet et Alexandrum et Montanum ipsum ac Maximillam adhuc vixisse, cum hæc scriberet Apollonius. Neque vero ait Apollonius quadraginta annos effluxisse ab obitu Montani ad tempus quo ista scribebat. Sed id tantum dicit, quadraginta annis antequam ipse ad scribendum accederet, Montanum pseudoprophetiam suam invexisse. Ponamus igitur, Montanum anno ætatis tricesimo fabulam suam inchoasse. Cum Apollonius contra ejus sectam scriberet, vix Montanus septuagesimum annum excesserat. Maximillam autem et Priscillam non statim ab ipso sui erroris exordio Montanus comites habuit; sed eas diu postea prophetiæ suæ retribus implicuisse ac decepsisse mihi videtur.

(25) *Προφητεύειν ἤδη προσποιουμένης*. In tribus codicibus Maz., Med. et Fuk. scriptum habetur *προφητεύειν* δὴ *προσποιουμένης*, levi discrimine.

velatione depromptis, mortuumque Ephesi ab eodem Joanne per divinam potentiam suscitatum esse narrat. Multa denique alia scribit, quibus perniciosissimum illum errorem abunde et luculentissime confutavit. Hæc Apollonius.

ΚΕΦΑΛΑΙΟΝ ΙΘ΄.

Σαραπίωνος περί τῆς τῶν Φρυγῶν αἰρέσεως
(Nic. H. E. iv, 27).

Τῶν δὲ Ἀπολλιναρίου κατὰ τῆς δηλωθείσης αἰρέσεως μνήμην πεποιήται Σαραπίων, ὃν ἐπὶ τῶν δηλουμένων χρόνων μετὰ Μαξιμίνον, ἐπίσκοπον τῆς Ἀντιοχείων Ἐκκλησίας, κατέχει λόγος γενέσθαι. Μένυται δὲ αὐτοῦ ἐν ἰδίᾳ ἐπιστολῇ τῇ πρὸς Καρικὸν καὶ Ποντικὸν (26), ἐν ἣ διευθύνων καὶ αὐτὸς τὴν αὐτὴν αἴρεσιν, ἐπιλέγει ταῦτα· « Ὅπως δὲ καὶ τοῦτο ἴδῃτε ὅτι τῆς ψευδοῦς ταύτης τάξεως τῆς ἐπιλεγομένης νέας προφητείας (27) ἐβδελυκταὶ ἢ ἐνέργεια παρὰ πάσῃ τῇ ἐν κόσμῳ ἀδελφότητι; (28), πέπομφα ὑμῖν καὶ Κλυδίου Ἀπολλιναρίου τοῦ μακαριωτάτου γενομένου ἐν Ἱερραπολὶ τῆς Ἀσίας ἐπισκόπου γράμματα. » Ἐν ταύτῃ δὲ τῇ τοῦ Σαραπίωνος ἐπιστολῇ, καὶ ὑποσημειώσεις φέρονται διαφόρων ἐπισκόπων, ὧν ὁ μὲν τις ὡδὲ πως ὑπεσημήνατο Ἀύρηλιος Κυρήνιος μάρτυς ἐβρῶσθαι ὑμᾶς εὐχόμενος· ὁ δὲ τις τοῦτον τὸν τρόπον· Ἄλιος Πούπλιος Ἰούλιος ἀπὸ Δεβελτοῦ κολωνίας τῆς Θράκης (29) ἐπίσκοπος· ζῆ ὁ θεὸς ὁ ἐν τοῖς οὐρανοῖς, ὅτι Σωτᾶς ὁ μακάριος ὁ ἐν Ἀρχιᾶλῳ (30), ἠθέλησε τὸν δαίμονα τὸν Πρι-

(26) Πρὸς Καρικὸν καὶ Ποντικόν. Eusebius in Ebro vi, cap. 12, ubi Serapionis Antiocheni opera recenset, habet: Πρὸς Πόντιον καὶ Καρικὸν ἐκκλησιαστικῶς ἀνδρᾶς. Apud Hieronymum in *Catalogo* legitur, *ad Carinum et Pontium*. In codice Mediceo κατεργασμένος scribitur, mendose.

(27) Ἐπιλεγομένης νέας προφητείας. Tertullianus *De jejuniis*, initio: *Hi Paracletico controversiam faciunt: propter hoc novæ prophetiæ recusantur*. Hieronymus in *Catalogo*, ubi de Gaio. Firmilianus quoque in epistola ad Cyprianum: *Illi qui Cataphrygæ appellantur, et novas prophetias usurpare conantur*. Et rursus in eadem epistola: *Plane quoniam quidam de eorum baptismo dubitant, qui etiam novas prophetas recipiunt*, etc. Vetus auctor qui adversus Cataphrygas scripsit, in præmio ad Avireium Marcellinum: *Καὶ καταλαβὼν τὴν κατὰ Πόντον Ἐκκλησίαν ἀπὸ τῆς νέας ταύτης, οὐχ ὡς αὐτοῖς φασὶ προφητείας*, etc.

(28) Τῇ ἐν κόσμῳ ἀδελφότητι. Sic codices Maz., Med., Fik. ac Savilii scriptum habent, pro vulg. ἐν Χριστῷ præterea voces illas quæ in editis sequuntur, τῇ ἀνὰ τὴν οἰκουμένην ὅλην, non agnoscent; quod confirmat Rufinus.

(29) Ἀπὸ Δεβελτοῦ κολωνίας τῆς Θράκης. Sic supra innominatus auctor de Zonico episcopo dixit, ὁ δὲ Κομάνης et Polyerates in epistola ad Victorem imperatorem, Θρασείας ἀπὸ Εὐμενείας. Multa hujusmodi ἐθνικὰ εἰσέρωνται cum præpositione, ut notavit Stephanus in libro *De urbibus*. Debelum seu Develtum colonia in Thracia memoratur a geographis, et in nummis veteribus quos edidit Joannes Tristanus. Anchialus quoque, quæ postea nominatur, urbs est Thraciæ satis nota. Sed non sine causa mirari sinit, cur in hac epistola Serapionis Antiocheni episcopi, subscriptiones episcoporum Thraciæ fuerint adjectæ. Equidem, si conjecturæ indulgere licet, existimo episcopos Thraciæ epistolam scripsisse ad Ecclesias Asiæ et Phrygiæ adversus prophetiam Montani, eodem plane modo quo presbyteri Viennensis ac Lugdunensis Ecclesiæ super eodem negotio ad illas scripserant, sententiam suam de novâ illa prophetia exponentes, ut

A

CAPUT XIX.

Serapionis sententia de Cataphrygarum hæresi.

Apollinaris autem scriptorum adversus supra dictam hæresim mentionem facit Serapio, qui circa hæc tempora Antiochenæ Ecclesiæ episcopus post Maximum fuisse dicitur. Nam in epistola quam ad Caricum et Ponticum scripsit, eandem refellens hæresim, Apollinarem nominat his verbis: « Atque ut sciatis, inquit, qualiter universa quæ in terris est fraternitas, operationem illam simulatæ factionis, quæ nova prophetia nominatur, aversata atque abominata est, 187 beatissimi patris Claudii Apollinaris, qui Hierapolitanæ urbis in Asia episcopus fuit, litteras ad vos misi. » In eadem Serapionis epistola leguntur subscriptiones variorum episcoporum. Quorum unus subscripsit in hunc modum: « Aurelius Cyrenius martyr opto vos bene valere. » Alter autem hoc modo: « Ælius Publius Julius Develtii coloniæ Thraciæ episcopus. Testor Deum qui in cœlis est, quod beatus Sotas, qui est Anchiali, dæmonium Priscillæ ejicere voluit, sed hypocritæ nequaquam permiserunt. » Sed et aliorum complu-

supra retulit Eusebius. Certe has subscriptiones ad calcem alicujus epistolæ adjectas fuisse docet vel hæc una Aurelii Cyrenii subscriptio: *Aurelius Cyrenius martyr, opto vos bene valere*. Porro ipsius Serapionis epistolæ episcopos illos subscripsisse, nequaquam verisimile est. Primum quia Eusebius id non dicit, sed tantum subscriptiones plurium episcoporum in illa Serapionis epistola contineri, sicut Apollinaris Hierapolitani epistola eidem Serapionis epistolæ subjecta fuerat. Hoc enim consilio fecerat Serapio, ut plurium episcoporum auctoritate Montani sectam convinceret. Præterea qua ratione fieri posset ut episcopi Thraciæ subscriberent litteris episcopi Antiocheni? Credibilibus itaque est id quod dixi, episcopos scilicet Thraciæ communi nomine scripsisse ad Ecclesias Asiæ et Phrygiæ. Quod autem Baronius hæc in concilio gesta esse censet in *Annalibus*, ad annum Christi 175, num. 19, ægre id illi concesserim. Neque enim subscriptiones illæ synodicas litteras sapiunt; nec Eusebius ullum concilium vel in Asia ab Apollinare, vel in Græcia coactum esse scribit. Sed nec Tertulliani locus ex libro *De jejuniis* quidquam facit pro Baronio: *Aguntur præterea per Græcias illa certis in locis concilia ex universis Ecclesiis, per quæ et aliora quædam in commune tractantur, et ipsa representatio totius nominis Christiani magna veneratione celebratur*. Hic enim Tertullianus non de conciliis Catholicorum loquitur, sed de conventibus Montanistarum, ut sequentia aperte demonstrant.

(30) Ὁ ἐν Ἀρχιᾶλῳ. Id est episcopus Anchiali, quod est oppidum in Thracia, ut dixi. At Christophorus hæc ita vertit, quasi Sotas in urbe Anchiali dæmonium Priscillæ ejicere voluerit, quod falsum est. Neque enim Priscilla Anchialium venit, sed Sotas episcopus fama novæ illius prophetiæ excitus, ex Thracia in Phrygiam navigaverat, ibique Priscillam, non divino Spiritu, sed a dæmone agitari cernens, eam exorcismis purgare tentaverat. Non solus autem Sotas, sed et plurimi alii episcopi in Phrygiam tunc temporis profecti sunt, ad prophetiam illam de propinquo examinandam; ut diserte testatur anonymus ille scriptor in c. 16.

rium episcoporum idem cum illis sentientium subscriptiones propriis ipsorum manibus appositæ, in illa quam dixi epistola leguntur. Et ea quidem quæ ad illos hæreticos pertinent, hujusmodi fuere.

CAPUT XX.

Quæ Irenæus adversus schismaticos Romæ agentes conscripserit.

Adversus autem illos qui sinceram Ecclesiæ legem adulterabant, Irenæus varias conscripsit epistolas. Alteram ad Blastum quam inscripsit *De schismate*: alteram ad Florinum *De Monarchia*, seu *Quod Deus non sit conditor malorum*. Eam enim opinionem hic defendere videbatur. Qui cum postea in errorem Valentini abreptus fuisset, iterum Irenæus ejus gratia librum *De octonario* composuit. In quo etiam libro primam se apostolorum successionem contigisse significat. Sed et in fine ejusdem libri adnotationem utilissimam reperimus, quæ huic historię nostræ inserenda mihi videtur. Sic autem habet: « Adjuro te, inquit, qui transcripseris hunc librum per Dominum nostrum Jesum Christum, et per gloriosum ejus adventum, in quo judicaturus est vivos et mortuos; ut conferas quod transcripseris, et diligenter emendes ad exemplar ex quo transcripsisti: utque adjurationem istam similiter exscribas, et codici tuo inseras. » Atque hæc utiliter tum ab illo dicta, tum a nobis commemorata sunt, ut priscos illos ac sine controversia sanctissimos viros, tanquam pulcherrimum exemplum exactissimæ diligentię semper ante oculos habeamus. Porro in ea ad Florinum **188** epistola de qua jam prius dixi, idem Irenæus se cum Poly-carpo familiariter esse versatum prodit his verbis: « Hæc vero dogmata, Florine, ut parcissime ac levissime dicam, non sunt sanæ doctrinæ. Hæc dogmata dissentiunt ab Ecclesia, et in maximam im-

supra. Porro notandum est, Sotam mortuum jam fuisse, cum hæc scribebat Ælius Julius. Quod satis indicat vox illa *μακάριος*, quam Græci de mortuis solent usurpare. Quod si Sotas adhuc superfuisset, ipse profecto hanc rem subscriptione sua firmasset. Sic etiam intelligendum est, quod Serapio Apollinarem *μακαριώτατον* appellat, quippe qui jam vivere desiisset.

(31) *Ἐξ ἐναντίας δὲ τῶν ἐπὶ Ρώμης*. Hinc orsumus caput istud, Rufinum secuti et Musculum, et Christophorsonum. Sed et ratio ita jubet. Hæc enim pendent ex cap. 16 supra. Certe codex Maz. caput inchoat ab his verbis: Καὶ τὰ μὲν κατὰ τοστούς ἦν τοιαῦτα· ἐξ ἐναντίας, etc.; cui consentit codex Fuk. et Regius.

(32) *Περὶ μοναρχίας*. Veteres Christiani hac voce crebro uti solebant, quoties adversus gentiles disputarent. Eoque titulo complures libros ediderunt, ut unum Deum omnium rerum conditorem regemque esse ostenderent. Et monarchiam quidem Deo Patri, *οὐκονομίαν* vero, id est dispensationem atque administrationem, assignabant Filio et Spiritui sancto, ut docet Tertullianus *Adversus Præxeam*, et Tatianus *Adversus Græcos*. Exstat hodie Justinii liber inscriptus hoc titulo. Porro ut ad Irenæi librum accedamus, ex ipso titulo colligi potest, Florinum duo principia invexisse, et Marcionis ac Cer-

donis dogmatibus adhæsisse: et alterum quidem bonorum, alterum mali auctorem affirmasse.

ΚΕΦΑΛΑΙΟΝ Κ'.

Ἄλλων δὲ πλείονων τὸν ἀριθμὸν ἐπισκόπων συμψήφω

τῶν ἐναντίας δὲ τῶν ἐπὶ Ρώμης (31) τὸν ὑγιῆ

τῆς Ἐκκλησίας θεσμὸν παραχαρττόντων, Εἰρηναῖος διαφόρους ἐπιστολάς συντάττει, τὴν μὲν ἐπιγράψας πρὸς Βλάττον περὶ σχίσματος, τὴν δὲ πρὸς Φλωρίνον περὶ μοναρχίας (32) ἢ περὶ τοῦ μὴ εἶναι τὸν Θεὸν ποιητὴν κακῶν. Ταύτης γὰρ τοῖς τῆς γνώμης οὗτος ἐδόκει προασπίζειν· δι' ὃν αὐτοῖς (33) ὑποσυρόμενον τῆ κατὰ Οὐαλεντινὸν πλάνῃ, καὶ τὸ περὶ ὀγδοάδος (34) συντάττεται τῷ Εἰρηναίῳ σπουδάσασμα· ἐν ᾧ καὶ ἐπισημαίνεται τὴν πρώτην τῶν ἀποστόλων κατελιγμένην ἑαυτὸν διαδοχὴν. Ἐνθα πρὸς τῷ τοῦ συγγράμματος τέλει χαριστάτην αὐτοῦ σημειώσιν (35) εὐρόντες, ἀναγκαιῶς καὶ ταύτην τῆδε καταλέξομεν τῆ γραφῆς, τοῦτον ἔχουσαν τὸν τρόπον· ἰ Ὁρχίζω σε τὸν μεταγραφόμενον τὸ βιβλίον τοῦτο, κατὰ τοῦ Κυρίου ἡμῶν Ἰησοῦ Χριστοῦ, καὶ κατὰ τῆς ἐνδόξου παρουσίας αὐτοῦ ἧς ἔρχεται κρῖναι ζῶντας καὶ νεκρούς, ἵνα ἀντιθάλης ὁ μετεγράψω, καὶ κατορθώσης αὐτὸ πρὸς τὸ ἀντίγραφον τοῦτο, ὅθεν μετεγράψω ἐπιμελῶς· καὶ τὸν ὄρκον τοῦτον ὁμοίως μεταγράψης, καὶ θήσεις ἐν τῷ ἀντιγράφῳ. » Καὶ ταῦτα ὠφελίμως πρὸς ἐκεῖνου λελέχθω, ὅφ' ἡμῶν τε ἱστορεῖσθω, ὡς ἂν ἔχοιμεν ἀριστον σπουδαιοτάτης ἐπιμελείας τοὺς ἀρχαίους ἐκεῖνους καὶ ὄντας ἱερούς ἀνδρας ὑπόδειγμα. Ἐν ἧ γὲ μὴν προειρηκάμεν πρὸς τὸν Φλωρίνον ὁ Εἰρηναῖος ἐπιστολῇ, αὐτοῖς τῆς ἅμα Πολυκάρπου συνοουσίας αὐτοῦ μνημονεύει λέγων· « Ταῦτα τὰ δόγματα, Φλωρίνε, ἵνα πεφεισμένως εἴπω, οὐκ ἔστιν ὑγιούς γνώμης· ταῦτα τὰ δόγματα ἀσύμφωνά ἐστι

donis dogmatibus adhæsisse: et alterum quidem bonorum, alterum mali auctorem affirmasse.

(33) *Δι' ὃν αὐτοῖς*. Transpositum est adverbium, ut ex versione nostra lector animadvertet. Amat autem hujusmodi verborum trajectiones Eusebius noster. Quod ab interpretibus minime observatum, hic semel monendum esse duxi.

(34) *Τὸ Περὶ ὀγδοάδος*. Hieronymus in Catalogo habet, *Περὶ τῶν ὀγδοαστῶν egregium σύνταγμα*. De ogdoadibus Valentini vide Irenæum et Eriphanium.

(35) *Σημειώσιν*. Hieronymus et Rufinus subscriptionem vertentur, quos secutus est Christophorsonus. Fateor quidem σημειώσιν interdum pro subscriptione sumi, ut in superiori capite vidimus. Hic tamen ita sumi non potest. Nam subscriptio nomen subscribentis debet exprimere. Quod cum hoc loco minime factum sit, nequaquam hæc subscriptio dici debet, sed potius *adnotatio*. Sic σημειώσεις dicebantur notæ illæ quæ ad marginem scriptorum codicum appingebantur, ut lector rem notatu dignam ibi contineri intelligeret. Quæ nota in plerisque adhuc Græcis exemplaribus reperitur compendiose expressa duabus tantum prioribus litteris, quæ significant σημειώσα. Ceterum hoc Irenæi factum adeo placuit Eusebio, ut eandem quoque observationem ipse in vestibulo *Chronici* sui apposuerit.

τῆ Ἐκκλησίᾳ, εἰς τὴν μεγίστην ἀσέβειαν περιβάλ-
λοντα τοὺς πειθομένους αὐτοῖς· ταῦτα τὰ δόγματα
οὐδὲ οἱ ἔξω τῆς Ἐκκλησίας αἰρετικοὶ ἐτόλμησαν
ἀποφῆνασθαι ποτε· ταῦτα τὰ δόγματα, οἱ πρὸ ἡμῶν
πρεσβύτεροι, οἱ καὶ τοῖς ἀποστόλοις συμφοιτήσαντες,
οὐ παρέδωκάν σοι. Εἶδον γάρ σε παῖς ὢν ἐτι ἐν τῇ
κάτω Ἀσίᾳ παρὰ τῷ Πολυκάρπῳ, λαμπρῶς πράτ-
τοντα ἐν τῇ βασιλικῇ αὐλῇ, καὶ πειρώμενον εὐδοκι-
μεῖν παρ' αὐτῷ. Μᾶλλον γάρ τὰ τότε διαμνημονεύω,
τῶν ἑναγχοῦς γινομένων. Αἱ γὰρ ἐκ παιδῶν μαθήσεις
συναύξουσαι τῇ ψυχῇ, ἐνοῦνται αὐτῇ, ὥστε με δύ-
νασθαι εἰπεῖν καὶ τὸν τόπον ἐν ᾧ καθεζόμενος διελέ-
γασθαι ὁ μακάριος Πολυκάρπος, καὶ τὰς προόδους (36) αὐ-
τοῦ καὶ τὰς εἰσόδους, καὶ τὸν χαρακτῆρα τοῦ βίου, καὶ
τὴν τοῦ σώματος ἰδέαν, καὶ τὰς διαλέξεις ἃς ἐποιεῖτο
πρὸς τὸ πλῆθος, καὶ τὴν κατὰ Ἰωάννου συναναστρο-
φὴν ὡς ἀπήγγελλε, καὶ τὴν μετὰ τῶν λοιπῶν τῶν
ἑωρακόντων τὸν Κύριον· καὶ ὡς ἀπεμνημόνευε τοὺς
λόγους αὐτῶν, καὶ περὶ τοῦ Κυρίου τίνα ἦν ἃ παρ'
ἐκείνων ἀκηκόει, καὶ περὶ τῶν δυνάμεων αὐτοῦ, καὶ
περὶ τῆς διδασκαλίας, ὡς παρὰ αὐτοπτῶν τῆς ζωῆς
τοῦ λόγου παρεληφώς ὁ Πολυκάρπος, ἀπήγγελλε
πάντα σύμφωνα ταῖς Γραφαῖς. Ταῦτα καὶ τότε διὰ
τῆ ἑλεος τοῦ Θεοῦ τὸ ἐπ' ἐμοὶ γεγονός σπουδαίως
ἔκκουον, ὑπομνηματιζόμενος αὐτὰ οὐκ ἐν χάριτι, ἀλλ'
ἐν τῇ ἐμῇ καρδίᾳ· καὶ αἰεὶ διὰ τὴν χάριν τοῦ Θεοῦ
γνησίως αὐτὰ ἀναμαρτυροῦμαι· καὶ δύναμαι διαμαρ-
τυρασθαι ἔμπροσθεν τοῦ Θεοῦ, ὅτι εἴ τι τοιοῦτον
ἀκηκόει ἐκείνος ὁ μακάριος καὶ ἀποστολικὸς πρεσβύ-
τερος, ἀνακράξας ἂν καὶ ἐμφοράξας τὰ ὅσα (37) αὐ-
τοῦ, καὶ κατὰ τὸ σύνθημα εἰπόν, « Ὁ καλὸς Θεὸς, εἰς
οἶκόν μου καιροῦς τετήρηκας, ἵνα τούτων ἀνέχωμαι »
περσεύγοι ἂν καὶ τὸν τόπον ἐν ᾧ καθεζόμενος ἡ ἐστὼς
τῶν τοιούτων ἀκηκόει λόγων. Καὶ ἐκ τῶν ἐπιστολῶν
δὲ αὐτοῦ ὡς ἐπέστειλεν, ἦτοι ταῖς γειννωσάσις Ἐκκλη-
σίαις ἐπιστηρίζων αὐτάς, ἢ τῶν ἀδελφῶν τισι νουθε-
τῶν αὐτοὺς καὶ προτροπέμενος, δύναται φανερωθῆ-
ναι » Ταῦτα ὁ Εἰρηναῖος.

atque exhortans. » Hactenus Irenæus.

ΚΕΦΑΛΑΙΟΝ ΚΑ'.

Ὅπως ἐπὶ Ῥώμῃς ἐμαρτύρησεν Ἀπολλώνιος
(Nic. H. E. iv, 26).

Κατὰ δὲ τὸν αὐτὸν τῆς Κομόδου βασιλείας χρόνον,
μεταβέβλητο μὲν ἐπὶ τὸ πρῶον τὰ καθ' ἡμᾶς, εἰρήνης
σὺν θεῷ χάριτι τὰς καθ' ὅλης τῆς οἰκουμένης διαλα-
βούσης Ἐκκλησίας· ὅτε καὶ ὁ σωτήριος λόγος ἐκ
παντὸς γένους ἀνθρώπων, πᾶσαν ὑπήγετο ψυχὴν ἐπὶ
τὴν εὐσεβῆ τοῦ τῶν ὄλων Θεοῦ θρησκείαν· ὥστε ἦδη

(36) *Τὰς προόδους.* Sic cod. Reg., Maz., Medic.
et Niceph. Ita etiam Fuk. ac Savil., codices textus
vulg., *παρόδους.*

(37) *Καὶ ἐμφοράξας τὰ ὅσα.* Hic mos erat veterum
Christianorum, ut si forte in familiari collo-
quio impiū aliquem sermonem et a fidei catholicæ
regula dissentientem audissent, protinus obturatis
auribus sese in fugam darent. Quia de re locus ex-
stat illustris in lib. ii *Recognitionum* Pseudo-Cle-
mentis, ubi Simon B. Petro ait : *Si dixero quod ne-
que tibi consonum, nec vulgo huic imperito rectum
videtur, tu quidem quasi obstupefactus, aures conti-
nuo occludens, velui ne blasphemia pollutantur, ver-
teris in fugam.* Sed et Irenæus in lib. iii *Contra hæ-*

A pietatem eos conjiciunt qui illis assentiuntur. Hæc
dogmata ne ipsi quidem hæretici extra Ecclesiam
positi proferre unquam ausi sunt. Hæc dogmata hi
qui ante nos vixere presbyteri, qui etiam aposto-
lorum discipuli exstiterant, nequaquam tibi tradi-
derunt. Vidi enim te, cum adhuc puer essem, in
inferiore Asia apud Polycarpum, splendide agen-
tem in palatio, et magnopere laborantem ut te illi
approbares. Etenim ea quæ tunc temporis gesta
sunt, melius memoria teneo quam illa quæ nuper
acciderunt. Quippe ea quæ pueri didicimus, simul
cum animo ipso coalescunt, eique penitus inhæ-
rent. Adeo ut et locum ipsum possim dicere, in
quo beatissimus Polycarpus sedens disserebat ;
processus quoque ejus et ingressus, vitæque totius
B formam, et corporis speciem ; sermones denique
quos ad populum habebat ; et familiarem consue-
tudinem, quæ illi cum Joanne, ut narrabat, et cum
reliquis qui Dominum ipsum vidissent, intercesse-
rat : et qualiter dicta illorum commemorabat : et
quæcunque de Domino ab iisdem audierat. De mi-
raculis quoque illius ac de doctrina, prout ab iis
qui verbum vitæ ipsi conspexerant Polycarpus ac-
ceperat, eodem prorsus modo referebat, in omni-
bus cum Scriptura sacra consentiens. Hæc ego di-
vina mihi largiente clementia tunc studiosus au-
diebam, non in charta sed in corde meo audita
describens : eademque per Dei gratiam assidue re-
peto ac revolvo. Et in conspectu Dei affirmare pos-
sum, beatum illum et apostolicum presbyterum, si
C quid ejusmodi nunquam audisset, exclamaturum
continuo, et obturatis auribus suis dicturum fuisse
prout ipsi moris erat : « Deus bone, quæ me in tem-
pora reservasti, ut hæc sustinerem ! » Atque ex loco
ipso aufugiturum, in quo seu stans, seu sedens,
ejusmodi sermones audisset. Sed et ex epistolis
illius id liquido comprobari potest, quas ille par-
tium ad vicinas Ecclesias ut eas confirmaret, par-
tium ad quosdam ex fratribus misit, admonens illos

189 CAPUT XXI.

Quomodo Apollonius Romæ martyrium passus est.

Eodem tempore, Commodus imperium Romanum
obtinente, res quidem nostræ in tranquilliore statu
D versabantur, pace per Dei gratiam cunctas orbis
terrarum Ecclesias complexa. Atque interim salu-
tariis Dei sermo ex omni genere hominum quam-
plurimos ad religiosum summi Numinis cultum
reses, capite quarto, eundem morem declarat his
verbis : *Quibus si aliquis annuntiaverit ea quæ ab
hæreticis adinventæ sunt, proprio sermone eorum
colloquens, statim concludentes aures, longo longius
fugient, ne audire quidem sustinentes blasphemum
colloquium.* Præterea Athanasius in *Epistola ad so-
litarios* : « Ὁ τίς ἀκούσας οὐ θαυμάσει, τάχα καὶ τὴν
ἀκοὴν κλείσειεν, ἵνα μηδὲ ἐτέρου λέγοντος ἀνέχη-
ται ; Hieronymus denique in lib. i *Adversus Rupi-
num* : *Lectis nuper Theophili papæ epistolis, in quibus
Origenis exponit errores, dicitur obturasse aures
suas, et auctorem tanti mali clara coram omnibus
voce damnasse.*

pertraherat: adeo ut multi ex his qui in urbe Roma genere atque opibus eminebant, simul cum universa domo ac familia salutem consecuturi accurrerent. Verum infestissimus bonis omnibus dæmon et snopte ingenio invidus, istud ferre non potuit. Rursus igitur varias adversus nos machinas commentus armatur. Denique Romæ Apollonium quemdam e numero fidelium, qui in humanioribus litteris et in philosophia eximius habebatur, in iudicium adduxit, suscitato ei accusatore homine quodam perditissimo, qui ad huiusmodi flagitia idoneus inprimis minister dæmonis videbatur. Sed miser, intempestive suscepta accusatione, cum ex imperatoris edicto capitalis pœna in eos qui talia delulissent esset constituta, confestim fractis cruribus occiditur, Perenne ejusmodi adversus ipsum sententiam pronuntiante. Martyr vero Deo acceptissimus, cum iudex multis eum precibus obsecrasset, petissetque ab illo uti coram senatu rationem

(38) Ἀπεδύετο. Metaphora est ab athleticis, qui luctantur corpora nudabant, et variis artibus ac machinamentis adversarios prosternere studebant.

(39) Ἀπολλώνιον. Hunc Apollonium Nicephorus quidem eundem esse existimavit cum illo qui adversus novam Montani prophetiam scripsit, de quo supra in cap. 16. Sed Hieronymus in *Catalogo* eos distinguit, rectius, ut apparet. Et hunc quidem de quo in præsentis capite scribit Eusebius, senatorem urbis Romæ vocat, de suo id admensus. Neque enim hoc dicit Eusebius. Verum de hac re infra videbimus.

(40) Ἐπιτηδεύων αὐτῷ διακόνων. Hieronymus in libro *De script. eccl.* hunc servum Apollonii esse existimavit, quem secutus est Christophorus. Certe ex versione Christophoroni apparet, illum in Eusebio legisse αὐτοῦ διακόνων, contra fidem omnium exemplarium. Obscurum etiam est quod ait ibidem Hieronymus: *A servo Severo proditus*, quasi Severus nomen esset servi. Sophronius tamen veritatem, παρὰ τοῦ δούλου παρὰ Σεβήρω προδοθείς, quasi Severus nomen esset iudicis ad quem delatus fuerat Apollonius. Sed hunc sensum refutat Eusebius, qui iudicem ipsum apud quem Apollonius est accusatus, *Perennem* vocat, non *Severum*.

(41) Κατὰ βασιλικὸν ὄρον. Intelligit legem divi Marci, quæ pœnam capitis sanxerat in eos qui Christianos in iudicium delulissent, ut testis est Tertullianus in *Apologetici* cap. 5. Exstat lex ipsa M. Aurelii imperatoris ad commune Asiæ supra in lib. iv, c. 13, ubi vide quæ adnotavi. At Rufinus legem Trajani videtur intellexisse, vel certe Hadriani ad Minucium Fundanum.

(42) Λιπαρῶς ἰκετεύσαντος τοῦ δικαστοῦ. Solebant interdum iudices ipsi qui Christianos ad se delatos interrogabant, hortari ipsos et obtestari, ut parcerent et consulerent sibi, et deorum cultum amplecterentur. Cujus rei infinita exstant exempla apud Tertullianum, Eusebium et in Actis martyrum.

(43) Ἐπὶ τῆς συγκλήτου βουλῆς. Miror id dici de Perenne, quem constat præfectum prætorii fuisse sub Commodo. Erant autem præfecti prætorio illis temporibus ex equestri ordine, nec in senatu sedendi jus habebant. Itaque imperatores quoties præfectum prætorii exauctorare velent, senatorem eum faciebant, laticlaviam ei veste submissa, ut docent scriptores historiae Augustæ. Quomodo igitur fieri potuit ut Perennis, qui erat præfectus prætorio, præciperet Apollonio ut in senatu rationem fidei suæ redderet? Quod si dicas Apollonium fuisse se-

καὶ τῶν ἐπὶ Ῥώμῃς εὖ μάλα πλουτῶν καὶ γένει ἐξανθῶν πλείους ἐπὶ τὴν σφῶν ὁμοσε χωρεῖν πανοικί τε καὶ παγγενῆ σωτηρίαν. Οὐκ ἦν δὲ ἄρα τοῦτο τῷ μισοκάλῳ δαίμονι βασικάνω ὄντι τὴν φύσιν οἰστών ἀπεδύετο (38) γοῦν αἰδοίς, ποικίλας τὰς καθ' ἡμῶν μηχανὰς ἐπιτεχνώμενος. Ἐπὶ γοῦν τῆς Ῥωμαίων πόλεως, Ἀπολλώνιον (39) ἄνδρα τῶν τότε πιστῶν ἐπὶ παιδείᾳ καὶ φιλοσοφίᾳ βεβοημένον, εἰς δικαστήριον ἄγει, ἕνα γέ τινα τῶν εἰς ταῦτα ἐπιτηδεύων αὐτῷ διακόνων (40) ἐπὶ κατηγορίᾳ τάνδρως ἐγείρας. Ἄλλ' ὁ μὲν δειλαῖος παρὰ καιρὸν τὴν δίκην εἰτελεθῶν, ὅτι μὴ ζῆν ἐξὸν ἦν κατὰ βασιλικὸν ὄρον (41) τοὺς τῶν τοιῶνδε μηνυτὰς, αὐτίκα κατὰγγυται τὰ σκέλη, Περηνίου δικαστοῦ τοιαύτην κατ' αὐτοῦ ψῆφον ἀπενέγκαντος. Ὁ δὲ γε θεοφιλέστατος μάρτυς, πολλὰ λιπαρῶς ἰκετεύσαντος τοῦ δικαστοῦ (42), καὶ λόγον αὐτὸν ἐπὶ τῆς συγκλήτου βουλῆς (43) αἰτήσαντος, λογιωτάτην ὑπὲρ ἧς ἐμαρτύρει πίστεως ἐπὶ πάντων παρασχῶν ἀπολογίαν (44), κεφαλικῆ κολάσει ὡς ἀπὸ

natorem, ac proinde Perennem jussisse ut coram senatu rationem cultus sui redderet, id concedamus, si placet. Sed tunc nascetur alia difficultas, quomodo Perennis de capite senatoris Romani iudicare potuerit. Neque enim præfectus prætorio, sed præfectus Urbi de causis senatorum cognoscebat. Ex his facile mihi persuadeo, Apollonium fuisse senatorii ordinis, ut scripsit Hieronymus; qui cum, indicio nescio cuius desperati hominis, delatus fuisset ad Perennem præfectum prætorii quasi Christianus, interrogatus a iudice cuius dignitatis esset, cum se senatorii loci esse respondisset, jussus est a Perenne coram senatu rationem fidei suæ reddere. Quod cum Apollonius disertissime præstitisset, senatus sententia extremo supplicio affectus est. Quidni vero credamus Hieronymo, qui et in libro *De ecclesiasticis scriptoribus*, et in epistola ad Magnum, tam diserte significat Apollonium fuisse senatorem. Etsi enim hoc distincte non dicit Eusebius, id tamen ex ejus narratione omnino colligitur, ut supra ostendi. Deinde potuit Hieronymus legere Acta ipsa passionis Apollonii, ad quæ nos ablegat Eusebius. In quibus Actis, et senator Romanus, et a servo suo proditus dicebatur, ut credibile est. Hæc autem Acta Græco sermone perscripta fuerant Romæ a Græcis hominibus, eodem modo quo Acta martyrum Lugdunensium Græce scripta sunt Lugduni.

(44) Παρασχῶν ἀπολογίαν. Hieronymus ex hoc Eusebii loco male intellecto, Apollonium inter scriptores ecclesiasticos numeravit. *Apollonius*, inquit, *Rom. urbis senator, sub Commodo principe a servo proditus quod Christianus esset, imperato ut rationem fidei suæ redderet, insigne volumen composuit, quod in senatu legit; et nihilominus sententia senatus pro Christo capite truncatus est.* Quæ sine dubio Hieronymus ex prava Rufini interpretatione hausit, quam secutus quoque est Christophorus. Verum Eusebius Apollonium coram iudicibus pro fidei suæ defensione disertissime perorasse tantum dixit, non autem Apologeticum ab eo esse conscriptum. Hunc Rufini et Hieronymi errorem jaupridem notavit Scaliger in animadversionibus Eusebianis, pag. 208. Cui in hæc quidem parte libenter accedo. In eo vero quod Eusebii nostri verba interpolavit, longe, meo quidem iudicio, fallitur. Cum enim in Eusebii libris legatur: Πολλὰ λιπαρῶς ἰκετεύσαντος τοῦ δικαστοῦ, καὶ λόγον αὐτὸν ἐπὶ τῆς συγκλήτου βουλῆς αἰτήσαντος, Scaliger correxit ἰκετεύσας τοῦ δικαστοῦ καὶ λόγον αὐτῷ ἐπὶ τῆς συγκλήτου βουλῆς αἰτήσας δοῦναι· atque ita interpre-

δόγματος (45-46) συγκλήτου τελειούται μηδ' ἄλλως ἀφείσθαι τοὺς ἀπαξ εἰς δικαστήριον παρίοντας καὶ μηδαμῶς τῆς προθέσεως μεταβαλλομένους, ἀρχαίου παρ' αὐτοῖς νόμου (47) κεκρατηχότος. Τούτου μὲν οὖν τὰς ἐπὶ τοῦ δικαστοῦ φωνὰς καὶ τὰς ἀποκρίσεις ἅς πρὸς πεῦσιν πεποιήται τοῦ Περηνίου, πᾶσάν τε τὴν πρὸς τὴν σύγκλητον ἀπολογίαν ὅτι διαγνῶναι φθλον, ἐκ τῆς τῶν Ἀρχαίων μαρτυριῶν (48) συναχθείσης ἡμῖν ἀναγραφῆς εἴσεται.

ΚΕΦΑΛΑΙΟΝ ΚΒ'.

Τίτες κατὰ τούτους ἐπίσκοποι τῶν ἐπαρχιῶν (49) ἐγνωρίζοντο (Nic. H. E. iv, 49).

Δεκάτη γε μὴν τῆς Κομόδου βασιλείας ἔτει, δέκα πρὸς τρισίν (50) ἔτεσι τὴν ἐπισκοπὴν λειτουργή-
 κόντα Ἐλευθέρον διαδέχεται Βίκτωρ· ἐν ᾧ καὶ Ἰου-
 λιανοῦ δέκατον ἔτος ἀνατλήσαντος, τῶν κατ' Ἀλε-
 ξάνδρειαν παροικιῶν τὴν λειτουργίαν ἐγχειρίζεται
 Δημήτριος· καθ' οὗ καὶ τῆς Ἀντιοχείων Ἐκκλησίας
 ὕψους ἀπὸ τῶν ἀποστόλων ὁ πρόσθεν ἦδη δεδηλωμέ-
 νος, ἔτι τότε Σαραπίων ἐπίσκοπος ἐγνωρίζεται· Και-
 σαρείας δὲ τῆς ἐπὶ Παλαιστίνῃ καθηγίτο Θεόφιλος.
 Καὶ Νάρκισσος δὲ ὁμοίως, οὗ καὶ πρόσθεν μνήμην
 ὁ λόγος ἐποίησατο, τῆς ἐν Ἱεροσολύμοις Ἐκκλησίας
 ἔτι τότε τὴν λειτουργίαν εἶχεν. Κορίνθου δὲ τῆς καθ'
 Ἑλλάδα κατὰ τοὺς αὐτοὺς χρόνους ἐπίσκοπος ἦν
 Βάκχυλλος (51), καὶ τῆς ἐν Ἐφέσῃ παροικίας Πολυ-
 κράτης, καὶ ἄλλοι δὲ, ὡς γε εἰκὸς, ἐπὶ τούτοις μυ-
 ρίοι· κατὰ τούτους διέπρεπον. Ὡν γε μὴν ἔγγραφος ἡ
 τῆς πίστεως εἰς ἡμᾶς κατήλθεν ὀρθοδοξία, τούτους
 αἰκότως ὀνομαστὶ κατελέξαμεν.

ΚΕΦΑΛΑΙΟΝ ΚΓ'.

Περὶ τοῦ τότε κινήθητος ἀμφὶ τοῦ Πάσχα ζητή-
 ματος (Nic. H. E. iv, 36).

Ζητήσεως δῆτα κατὰ τούτους οὐ σμικρὰς ἀνακινή-

statur : Deo autem acceptissimus martyr, postquam
 multis precibus a iudice contendisset, ut in senatu
 rationem reddere sibi liceret, etc. Verum huic emen-
 datiqni omnes scripti codices, et ratio ipsa refraga-
 tur. Hieronymus quoque ita legit ut hodie editum
 est; vertit enim, imperato ut rationem fidei suæ red-
 deret.

(45-46) Ὡς ἀπὸ δόγματος. Omnes interpretes et
 ipse Scaliger hunc locum ita verterunt, quasi prima
 particula otiosa sit. Quod tamen verum non puto :
 primum quia senatores iudices non erant, nec juris-
 dictionem habebant; deinde Perennis, qui iudex
 erat in ea causa, Apollonium ad senatum remisit,
 non ut senatus de eo iudicaret, sed ut Apollonius
 coram eo rationem cultus sui redderet. Hunc scilicet
 honorem senatui defendendum putavit, ut homi-
 nem senatorii ordinis non prius damnaret, quam
 senatus ipse de ejus crimine cognovisset. Senatus
 igitur cum Apollonium audisset, hominem juxta
 legum præscripta judicandum esse respondit. Post-
 hæc Apollonius capite plexus est, iudicio quidem
 Perennis ipsius, sed tamen ex senatus sententia, eo
 quod senatus reum audierat, et in damnationem
 ejus consenserat.

(47) Ἀρχαίου παρ' αὐτοῖς νόμου. Lex pro more
 et consuetudine hic sumi videtur. Quanquam in-
 terpres de lege scripta hæc accepisse video. Le-
 gem igitur seu rēscriptum Trajani ad Plinium Se-
 cundum intelligo, in quo cavetur Christianos qui-

PATROL. GR. XX.

A fidei suæ redderet, elegantissima oratione pro-
 fensione fidei suæ coram omnibus pronuntiata, ca-
 pitali supplicio a senatu damnatus est. Quippe ve-
 teri apud eos lege sancitum erat, ut Christiani qui
 semel in jus vocati fuerant, nisi a proposito suo
 discederent, nequaquam dimitterentur. Porro cun-
 cta ab illo in iudicio dicta, et quæcumque Perenni
 interroganti respondit, et orationem illam quam
 pro fidei nostræ defensione in senatu habuit, quis-
 quis nosse voluerit, ex *Antiquorum martyrum pas-
 sionibus* a nobis collectis poterit percipere.

CAPUT XXII.

Quinam eo tempore episcopi inclaruerint.

Interea Commodus decimum annum imperii agente,
 cum Eleutherus tredecim annis episcopatum admi-
 nistrasset, 190 Victor in ejus locum successit.
 Eodemque anno cum Julianus decimum annum
 expleisset, Ecclesiarum Alexandrinæ administratio-
 nem suscepit Demetrius. Per idem tempus Sera-
 pio, de quo paulo ante diximus, Antiochensis Eccle-
 siæ episcopus successionis ordine octavus ab apo-
 stolis, etiam tum florebat. Cæsareæ vero in Palæ-
 stina præerat Theophilus. Narcissus item cujus su-
 pra meminimus, Hierosolymitanæ Ecclesiæ sacer-
 dotioungebatur. Tunc etiam Corinthii in Achaia
 Bacchylus, et Ephesi in Asia Polycrates episcopi
 fuere. Sed et alii præter hos innumerabiles iisdem,
 ut credibile est, temporibus enituerunt. Verum
 nos, ut par erat, eorum duntaxat nomina recensui-
 mus, qui rectæ fidei doctrinam scriptis suis proditi-
 tam nobis reliquerunt.

CAPUT XXIII.

De quæstione quæ tunc temporis agitata est super
 Pascha.

Iisdem temporibus gravi controversia exorta, eo

dem inquirendos non esse, oblatos vero puniri oportere.

(48) Τῶν Ἀρχαίων μαρτυριῶν. Edit. μαρτύ-
 ρων, sed longe rectius in codice Maz. et Fuk. legi-
 tur μαρτυριῶν. Nam Eusebii passionis martyrum,
 quæ Græce μαρτύρια dicuntur, collegerat, partim
 ex actis judicialibus, partim ex epistolis fidelium,
 ut ipse testatur in lib. iv, cap. 15. Hoc opus in-
 scriptum erat Ἀρχαίων μαρτυριῶν συναγωγή, ut vi-
 dere est in præfatione hujus libri. Quod postea
 Symeon Metaphrastes in collectionem suam trans-
 fudit.

(49) Ἐπίσκοποι τῶν ἐπαρχιῶν, id est, episcopi
 metropolitani. Potest etiam de patriarchis intelli-
 gi. Tamen in codice Mediceo voces illæ τῶν ἐπαρ-
 χιῶν omissæ sunt, nec eas agnoscit Rufinus, nec
 vetustissimus codex Maz. et Fuk.

(50) Δέκα πρὸς τρισίν. At in *Chronico* anni 15
 assignantur Eleuthero, et ad ultimum usque Com-
 modi annum ejus pontificatus producitur. Quæ pro-
 fecto mira dissensio est.

(51) Vulg. Βάκχυλλος. Rectius apud Nicephorum
 scribitur Βάκχυλος, nec aliter Rufinus et Hieronymus.
 Græci hujusmodi ὑποκριστικὰ per simplex λ efferre
 solent : Βάκχυλος, ex quo Βακχυλίδης, Σιμόλος, Πα-
 πύλος, Αἰσχύλας, Δημόλος. Interdum tamen per du-
 plex λ efferrunt diminutiva vocabula, ut Διούλλος et
 Ἡρόλλος, quod est parvus Jupiter, parvus Hercules.
 Ita ergo Βάκχυλλος, parvus Bacchus.

16

quod omnes per Asiam Ecclesiæ vetusta quadam traditione nixæ, quartadecima luna salutaris Paschæ festum diem celebrandum esse censebant, quo die præscriptum erat Judæis ut agnum immolarent : eaque omnino luna in quemcumque demum diem septimanæ incidisset, finem jejuniis imponendum esse statuebant : cum tamen reliquæ totius orbis Ecclesiæ alio more uterentur, qui ex apostolorum traditione profectus etiamnum servatur, ut scilicet non alio quam Resurrectionis Dominicæ die jejunia solvi liceat : synodi ob id, cœtusque episcoporum convenere. Atque omnes uno consensu ecclesiasticam regulam universis fidelibus per epistolas tradiderunt : ne videlicet ullo alio quam Dominico die mysterium Resurrectionis Domini unquam celebretur : utque eo duntaxat die Paschali jejuniorum terminum observemus. Exstat etiamnum epistola sacerdotum, qui tunc in Palestina congregati sunt : quibus præsidebant Theophilus Cæsariæ Palæstinæ, et Narcissus Hierosolymorum episcopus. Alia item exstat epistola synodi

(52) Vulg. *ὅτι δὴ τῆς Ἀσίας ἀπάσαι αἱ παροικίαι*. Longe præferenda est lectio quam in quatuor nostris codicibus reperimus Maz., Med., Fuk. et Savil., *ὅτι δὴ τῆς Ἀσίας ἀπάσης αἱ παροικίαι*. Porro Asia tribus modis sumitur, ut docet Aristides in *Allocutione Smyrnæa* ad imperatorem. Interdum enim accipitur pro tertia parte orbis terrarum, interdum pro provincia, in novem conventus seu jurisdictiones divisa, quæ parebat Romano proconsuli; nonnunquam strictius sumitur pro ea regione quæ ad fontes Mæandri porrigitur. Cum igitur Eusebius hic affirmet Asiæ totius Ecclesiæ diem Paschæ una cum Judæis celebrasse, quæri merito potest quomodo hic sumendum sit Asiæ nomen. Mihi quidem videtur intelligi provincia Asiæ quam proconsul regerat.

(53) *Ἐπὶ τῆς τοῦ σωτηρίου Πάσχα ἑορτῆς*. Nostri codices Maz., Med. et Fuk. scriptum habent *ἐπὶ τῆς τοῦ Πάσχα σωτηρίου ἑορτῆς*.

(54) *Κατὰ ταύτην... τὰς τῶν ἀσπιῶν ἐπιλύσεις*. Jacobus Usserius in *Prolegomenis ad Ignatii epistolas*, c. 9, scribit Asianos, qui primo Azymorum die cum Judæis Pascha celebrabant, eum diem cum inchoat jejunio transgisse, eoque demum transacto jejunium quadragesimale solvissent. Verum huic sententiæ refragatur Eusebius, qui diserte affirmat Asianos die 14 primi mensis, quamvis non esset Dominica, finem statuisse Quadragesimæ. Quod vero Usserius affert Chrysostomi testimonium, meo quidem iudicio, ejus sententiam nihil adjuvat. Nam Chrysostomus in oratione illa adversus eos qui primo Pascha jejunant, invehitur adversus quosdam Quartadecimanos, qui xiv luna cum Judæis Pascha celebrabant, eoque die jejunabant ac mysteria celebrabant; id enim proprium erat Quartadecimanorum, ut in eorum hæresi tradit Epiphanius. Verum priscos Asianos ita fecisse, nec Chrysostomus, nec alius quisquam dixit.

(55) *Τὰς ἀνὰ τὴν λοιπὴν ἅπασαν οἰκουμένην Ἐκκλησίαις*. Notanda sunt hæc Eusebii verba, quibus aperte significat, solos Asianos tunc temporis Pascha cum Judæis celebrasse, reliquas autem omnes Ecclesias aliter observasse. Quare non assentior Halloixio nec Usserio, aliisque, qui credunt Syros etiam ac Mesopotamios ac Cilicias idem tunc fecisse quod Asianos. Imo vero Syri et Mesopotamici hoc quidem tempore recte sentiebant, ut patet ex eorum conciliis, quæ hic ab Eusebio memorantur. Nam Osiroene pars est Mesopotamiæ Postea vero

Α θείσης, ὅτι δὴ τῆς Ἀσίας ἀπάσης αἱ παροικίαι (52) ὡς ἐκ παραδόσεως ἀρχαιοτέρας, σελήνης τὴν τεσσαρεσκαυδεκάτην ὄρον δεῖν ἐπὶ τῆς τοῦ σωτηρίου Πάσχα ἑορτῆς (53) παραφυλάττειν, ἐν ἧ ὅθειν τὸ πρόβρατον Ἰουδαίους προγγόρευον ὡς θεῖον ἐκ παντός κατὰ ταύτην, ὅποια δ' ἂν ἡμέρα τῆς ἑβδομάδος περιτυγάνοι, τὰς τῶν ἀσπιῶν ἐπιλύσεις (54) ποιῆσθαι, οὐκ ἔθους ὄντος τοῦτον ἐπιτελεῖν τὸν τρόπον ταῖς ἀνὰ τὴν λοιπὴν ἅπασαν οἰκουμένην Ἐκκλησίαις (55), ἐξ ἀποστολικῆς παραδόσεως τὸ καλὸν εἰς δεῦρον κρατήσαν ἔθος φυλαττοῦσαι, ὡς μετὰ τὴν προσήκειν παρὰ τὴν τῆς ἀναστάσεως τοῦ Σωτῆρος ἡμῶν ἡμέρα τὰς νηστείας ἐπιλύσθαι (56). Σύνοδοι δὲ καὶ συγκαροτήσεις ἐπισκόπων ἐπὶ ταῦτον ἐγένοντο, πάντες τε μὲ γνῶμη δι' ἐπιστολῶν ἐκκλησιαστικῶν δόγμα τοῖς πανταχόθεν διετυποῦντο, ὡς ἂν μὴδ' ἐν ἄλλῃ ποτὲ τῆς Κυριακῆς ἡμέρα τὸ τῆς ἐκ νεκρῶν ἀναστάσεως ἐπιτελεῖτο τοῦ Κυρίου μυστήριον, ἀλλ' ὅπως ἐν ταύτῃ μόνῃ τῶν κατὰ τὸ Πάσχα νηστειῶν φυλαττομέθα τὰς ἐπιλύσεις (57). Φέρεται δ' εἰσεῖν τῶν τῶν κατὰ Παλαιστίνην τῆνικαδὲ συγκαροτημέ-

ad Judaicam observationem delapsi sunt : idque ante concilium Nicænum, ut docet Athanasius. Contra vero Asiani, damnato pristino errore, sanzionem sententiam amplexi sunt. Certe ante concilium Nicænum Asiani morem Ecclesiæ Romanæ sequuntur in observatione Paschæ, ut docet epistola Constantini ad Ecclesias, quam refert Eusebius in libro iii *De ejus vita*, cap. 18.

(56) *Τὰς νηστείας ἐπιλύσθαι*. Paulo ante dixerat τὰς τῶν ἀσπιῶν ἐπιλύσεις ποιῆσθαι. Cyrillus in *Homiliis Paschalibus* περιλύει τὰς νηστείας, pro eodem frequenter usurpat. Dicebatur etiam ἀπολύειν. Ita Epiphanius in hæresi lxxv, quæ est Acrianorum : Ποῖαν τε ἡμέραν ἄγειν, πῶς τε ἀπολύειν εἰς ἐπιψώσκουσαν Κυριακῆν, γανερῶν ἐστι. Item in *Ἐπισημῶσι fidei catholicæ* : Ἐν ἄλλοις δὲ τόποις οὐ γίνεταί λατρεία τῆς οἰκονομίας, ἢ μόνον ἐπιψώσκουσης τῆς Κυριακῆς, ὅτε ἀπολύει παρὰ τῶν ἀλεκτρούων κλαγγῆν. Scio quidem doctissimum Epiphanius interpretem ἀπολύειν vertisse *dimittere populum*. Verum interpretationem nostram confirmat Clemens in libro v *Constitutionum*, cap. 15, qui pro verbo ἀπολύειν, quo usus est Epiphanius, posuit ἀπονησίζεσθαι, qua voce usus est etiam Dionysius Alexandrinus in epistola ad Basilidem et Hippolytum in *Canone Paschali*. Quæsitum fuit apud veteres qua hora solvendum esset jejunium Paschale. Alii usque ad diluculum Dominicæ Paschalis post galli cantum aiebant producendum esse jejunium, ut videre est apud Epiphanium et Clementem. Alii vespere Sabbati Paschalis jejunium dissolvebant. Atque ita præcipit Cyrillus in *Homiliis paschalibus*. Quæ quidem institutio utilior videtur et rationi magis consentanea. Nam cum nocte quæ Paschalem diem antecedit, pernociandum esset in ecclesia, propter laborem vigiliæ sic jejunium solvi oportuit, ne fideles in ecclesia fatiscerent. Certe olim in Ecclesia Romana Sabbatis per Quadragesimam, non jejunabant, propterea quod ab eo die in ecclesia B. Petri vigiliæ agere consueverant, ut docet Leo in sermone 4, *de Quadragesima*. Sed et monachi quoties vigilandum esset, maturius finiebant jejunium, διὰ τὸν κόπον τῆς ἀγρυπνίας, ut legitur in *Typico* sancti Sabæ.

(57) *Φυλαττομέθα τὰς ἐπιλύσεις*. In codice Maz. et Fuk. scriptum inveni φυλαττώμεθα. Ac licet præserit ἐπιτελεῖτο, tamen hæc modi mutatio elegantior videtur.

ων γραφή, ὧν προϋπέτακτο Θεόφιλος (58) τῆς ἐν A
Καισαρείᾳ παροικίας ἐπίσκοπος καὶ Νάρκισσος τῆς
ἐν Ἱεροσολύμοις· καὶ τῶν ἐπὶ Ῥώμῃς δὲ ὁμοίως
ἄλλη περὶ τοῦ αὐτοῦ ζητήματος, ἐπίσκοπον Βίκτορα
δηλοῦσα· τῶν τε κατὰ Πόντον ἐπισκόπων ὧν Πάλ-
μας (59) ὡς ἀρχαῖότατος προϋπέτακτο, καὶ τῶν κατὰ
Γαλίαν δὲ παροικιῶν, ἃς Εἰρηναῖος ἐπισκόπει· ἐτι
τε τῶν κατὰ τὴν Ὀσροηνὴν καὶ τὰς ἐκεῖσε πόλεις.
Καὶ ἰδίως Βακχύλλου (60) τῆς Κορινθίων Ἐκκλη-
σίας ἐπισκόπου, καὶ πλείστων ὄσων ἄλλων, οἱ μίαν
καὶ τὴν αὐτὴν ὄξαν τε καὶ χρίσιν ἐξεντυγεμένοι,
τῆν αὐτὴν τέθεινται ψῆφον. Καὶ τούτων μὲν ἦν ὄρος
εἷς, ὁ δεδηλωμένος.

ΚΕΦΑΛΑΙΟΝ ΚΔ΄.

Περὶ τῆς κατὰ τὴν Ἀσίαν διαφωνίας
(N. c. II. E. IV, 57).

Τῶν δὲ ἐπὶ τῆς Ἀσίας ἐπισκόπων τὸ πάλαι πρό-
τερον αὐτοῖς παραδοθὲν διαφυλάττειν ἔθος χρῆναι
δυσχυριζομένων, ἤγειτο Πολυκράτης· ὃς καὶ αὐτὸς
ἐν ἧ πρὸς Βίκτορα καὶ τὴν Ῥωμαίων Ἐκκλησίαν
διετυπώσατο γραφῇ, τὴν εἰς αὐτὸν ἐλθοῦσαν παρά-
δοσιν (61) ἐκτίθειται διὰ τούτων· « Ἡμεῖς οὖν ἀρ-
χιεπίσκοπον ἀγομεν τὴν ἡμέραν, μήτε προστιθέντες,
μήτε ἀφαιρούμενοι. Καὶ γὰρ κατὰ τὴν Ἀσίαν με-
γάλα στοιχεῖα κεκοίμηται, ἅτινα ἀναστήσασθαι τῇ
ἡμέρᾳ τῆς παρουσίας τοῦ Κυρίου, ἐν ἧ ἔρχεται μετὰ
δόξης ἐξ οὐρανῶν, καὶ ἀναστήσει πάντας τοὺς
ἀγίους, Φίλιππον τὸν τῶν δώδεκα ἀποστόλων, ὃς κε-
κοίμηται ἐν Ἱερραπόλει, καὶ δύο θυγατέρες αὐτοῦ
γεγηρακῦναι παρθένοι. Καὶ ἡ ἑτέρα αὐτοῦ θυγάτηρ
ἐν ἀγίῳ Πνεύματι πολιτευσασμένη, ἣ ἐν Ἐφέσῳ
ἀναπαύεται· ἐτι δὲ καὶ Ἰωάννης ὁ ἐπὶ τὸ στήθος
τοῦ Κυρίου ἀναπεσὼν, ὃς ἐγενήθη ἱερεὺς τὸ πέταλον
πεφορεκῶς (62), καὶ μάρτυς, καὶ διδάσκαλος· οὗτος

(58) Ὁν προϋπέτακτο Θεόφιλος. Nicophorus,
cum hunc Eusebii locum exsciberet, Narcissum
Hierosolymorum episcopum Theophilo Cæsariensi
episcopo præposuit; in quo longe falsus est. Nam
Cæsariensis episcopus, ante concilium Nicænum,
et diu postea, metropolitani honorem ac dignitatem
semper obtinuit, ita ut omnibus Palæstinæ concilii
præsideret tanquam primæ sedis episcopus.
Nihilominus tamen Hierosolymorum episcopus hon-
or semper est habitus, utpote apostolicæ Ecclesiæ
quæ prima episcoporum habuisset. Itaque quodam
honoris privilegio fruebantur ejus sedis episcopi;
nec Cæsariensi episcopo subjacebant, sed erant αὐτο-
κέφαλοι. Id declarat canon 7 concilii Nicæni. Sed
et Græcus auctor *Synodici*, cum Cæsariensem epi-
scopum Hierosolymitano anteponi minime ferret,
duas ex una finxit synodos: primam Hierosolymi-
tanam Narcissi, secundam Cæsariensem Theophili.

(59) Πάλμας. Erat hic episcopus Amastriidis in
Ponto, de quo Dionysius Corinthiorum episcopus in
epistola ad Ecclesiam Amastrianorum, teste Eu-
sebio in lib. IV, cap. 25. Eodem nomine fuit qui-
dam vir consularis quem Adrianus occidi jussit,
ut scribit Spartianus. Male a Rullino et Christo-
phorsono Palmas dicitur et Palmæas. Nam Πάλμας
Latinus est *Palma*, ut *Μίδας Μίδα*, *Θρασιάς Θρα-
σεα*, *Μνασιάς Μνασεα*. Porro Eusebius hunc Pal-
mam præsedisse ait ob antiquitatis prærogativam,
non autem quasi metropolitanum. Neque enim
Amastris, sed Heraclea metropolis fuit urbium
Ponti. Verum in ecclesiasticis conciliis diversa fuit
sedendi ratio pro diversis temporibus ac locis.
Simplicissima quidem et rationi maxime consenta-

A Romanæ, cui Victoris episcopi 191 nomen præ-
fixum est. Habentur præterea litteræ episcoporum
Ponti, quibus Palma utpote antiquissimus præfuit.
Epistola quoque Ecclesiarum Galliæ exstat, quibus
præerat Irenæus. Ecclesiarum quoque in Osdroenæ
provincia et in urbibus regionis illius constituta-
rum litteræ videntur. Seorsum vero Bacchylli Co-
rinthiorum episcopi, aliorumque eomplurium epi-
stolæ exstant. Qui omnes eandem fidem eandem-
que doctrinam proferentes, unam edidere senten-
tiam. Et hæc quidem fuit, ut dixi, illorum desini-
tio.

CAPUT XXIV.

De dissensione Ecclesiarum Asiæ.

B

Episcopis vero Asiæ, qui morem sibi a majoribus
traditum retinendum esse acriter contendebant,
Polycrates præerat. Qui quidem in ea epistola quam
ad Victorem et ad Romanæ urbis Ecclesiam scrip-
psit, traditionem ad sua usque tempora propagatam
exponit his verbis: « Nos igitur verum ac genui-
num agimus diem: nec addentes quidquam, nec
detrahentes. Etenim in Asia quædam lumina
exstincta sunt, quæ illo adventus Dominici die re-
surrectura sunt, cum Dominus e cælo veniet ple-
nus majestate et gloria, sanctosque omnes suscita-
bit. Philippus scilicet unus e duodecim apostolis,
qui mortuus est Hierapoli, et duæ ejus filiæ quæ
virgines consenuerunt: alia quoque ejusdem filia,
quæ Spiritu sancto afflata vixit, et Ephesi requie-
scit. Præterea Joannes qui in sinu Domini recubuit,
qui etiam sacerdos fuit, et laminam gestavit; mat-
tyr denique et doctor exstitit. Hic, inquam, Joane-

nea sessionis fuit ratio, ut antiquissimus episcopus
cæteris præsideret. Postea episcopis primariarum
urbium seu metropoleon, id honoris concessum.
Apostolicæ vero sedes, utpote matres reliquarum
Ecclesiarum, citra controversiam principem semper
locum obtinuerunt. Inter quas Romana Ecclesia,
tanquam caput omnium Ecclesiarum ab apostolicis
usque temporibus habita est.

(60) Καὶ ἰδίως Βακχύλλου. Hieronymus in libro
De Script. eccles. hunc locum ita exponit: *Bacchy-
tus Corinthi episcopus sub eodem Severo principe
clarus habitus, de Pascha ex omnium qui in Achaia
erant episcoporum persona, elegantem librum scripsit.*
Ex his apparet, Hieronymum vocem ἰδίως ita in-
terpretatum esse, quasi Bacchylus seorsum et ipse
in Achaia concilium congregaverit. Verum alius
quoque sensus afferri potest, ut scilicet Bacchylus
privato nomine epistolam scripserit de Pascha, non
autem synodicam ut cæteri. Sic ἰδίαν ἐπιστολήν
dicit Eusebius in lib. VI, cap. 11.

(61) Τὴν εἰς αὐτὸν ἐλθοῦσαν παράδοσιν. Codex
Mediceus et Savilii scriptum habent, εἰς αὐτούς,
non male; vulgatam tamen lectionem tuetur Ru-
linus.

(62) Τὸ πέταλον πεφορεκῶς. Hieronymus in
lib. *De Script. eccles.* hæc Polycratis verba sic ver-
tit, *qui supra pectus Domini recubuit, et pontifex
ejus fuit, auream laminam in fronte portans.* Ru-
linus vero ita interpretatur, *qui fuit summus sacer-
dos et pontificale πέταλον gessit.* De pontificatu Ju-
dæorum hæc non esse accipienda, satis apparet.
Neque enim Joannes pontifex fuit Judæorum, aut
ex genere sacerdotali. Itaque recte Hieronymus

nes apud Ephesum extremum diem obiit. Polycarpus quoque, qui apud Smyrnæ episcopus et martyr fuit, itemque Thraseas Eumeniæ episcopus et martyr, qui Smyrnæ requiescit. Quid Sagarim episcopum eundemque martyrem attinet dicere, qui Laodiceæ est mortuus? Quid beatum Papirium, quid Melitonem eunuchum, qui Spiritu sancto afflatus cuncta gessit: qui et Sardibus situs est, adventum Domini de cælis, in quo resurrecturus est, exspectans. Hi omnes diem Paschæ quarta decima una juxta Evangelium observarunt, nihil omnino variantes, sed regulam fidei constanter sequentes. Ego quoque omnium vestrum minimus Polycrates, 192 ex traditione cognatorum meorum, quorum etiam nonnullos assectatus sum: fuerunt enim septem omnino ex cognatis mei episcopi, quibus ego octavus accessi. Qui quidem omnes semper Paschæ diem tunc celebrarunt, cum Judæorum populus fermentum abjiceret. Ego, inquam, fratres, quinque et sexaginta annos natus in Domino, qui cum fra-

vocem addidit *pontifex ejus*, id est Christi. Tria enim in Joanne notat Polycrates, quæ ad commendationem ejus faciebant. Primum quod sacerdos fuerit, deinde quod martyr; tertio quod doctor seu evangelistes. Proinde ut martyr Christi et evangelistes Christi fuit, sic etiam sacerdos Christi intelligatur necesse est. Quod autem de lamina dicit Polycrates, credibile est primos illos Christianorum pontifices exemplo Judaicorum pontificum, hoc honoris insigne gestasse. Certe et Jacobum fratrem Domini qui primus Hierosolymis episcopus est ordinatus, pontificalem laminam in fronte gestasse auctor est Epiphanius in hæresi Nazaræorum, et in hæresi LXXVIII. Idem de Marco evangelista tradit auctor ms. *Passionis ejus: Quem quidem B. Marcum juxta ritum carnalis sacrificii, pontificalis apicis petalum in populo gestasse Judæorum, illustrium virorum syngraphæ declarant: ex quo manifeste datur intelligi, de stirpe eum levitica, imo pontificis Aaron sacræ successionis originem habuisse.*

(63) *Kal Θρασεάς.* Hic est Thrasea martyr, ejus mentionem facit Apollonius in libro *Contra Cataphrygas*, supra cap. 18, in line: *Kal Θρασεά δέ τινος τῶν τότε μαρτύρων μνημονεύει.* Hunc in urbe Smyrnæ martyrio consummatum esse scribit Rufinus, quem secuti sunt Beda, Ado et cæteri qui *Martyrologia* scripserunt. Polycrates tamen tantum dixit, ὅς ἐν Σμύρνῃ κεκοίμηται.

(64) *Σάγαριν ἐπίσκοπον καὶ μάρτυρα.* Hujus martyris mentionem facit Melito, Sardianus episcopus, in libro *De Pascha*, his verbis: *Ἐπὶ Σερουίλιου Παύλου ἀνθυπάτου τῆς Ἀσίας, ἢ Σάγαρις καὶ τῶν ἐμαρτύρησεν, ἐγένετο ζήτησις πολλή ἐν Λαοδικείᾳ, etc.*, quæ citavit Eusebius supra in libro IV. Fuit hic episcopus Laodiceæ in Asia; ejus temporibus commota est quæstio in urbe Laodicea de festo paschali. In veteri *Martyrologio Romano* quod edidit Rosweydsus, quinto die Octobris hæc habentur: *Eumeniæ Thraseæ episcopi, apud Smyrnæ coronati, qui unus fuit ex antiquis.* Die autem sequenti hæc notantur: *Sagaris episcopi Laodicensis, de antiquis Pauli apostoli discipulis.*

(65) *Παπείριον τὸν μακάριον.* In cod. Maz., Med. et Fuk. scriptum invenit Παπίριον, quod est nomen Romanum. Et Polycrates quidem non dicit cujus urbis episcopus fuerit hic Papirius. Invenio tamen apud Symeonem Metaphrastem, Papirium hunc successorem fuisse B. Polycarpi Smyrnæorum episcopi. Verba Symeonis hæc sunt in *Vita S. Polycarpi*: Κατέστησε δὲ ὁ Πολύκαρπος καὶ ἄλλους μὲν

ἐν Ἐφέσῳ κεκοίμηται. Ἐτι δὲ καὶ Πολύκαρπος ὁ ἐν Σμύρνῃ καὶ ἐπίσκοπος καὶ μάρτυς καὶ Θρασεάς (63) καὶ ἐπίσκοπος καὶ μάρτυς ἀπὸ Εὐμενείας, ὅς ἐν Σμύρνῃ κεκοίμηται. Τί δὲ δεῖ λέγειν Σάγαριν ἐπίσκοπον καὶ μάρτυρα (64), ὅς ἐν Λαοδικείᾳ κεκοίμηται; Ἐτι δὲ καὶ Παπείριον τὸν μακάριον (65), καὶ Μελιτώνα τὸν εὐνοῦχον, τὸν ἐν ἁγίῳ Πνεύματι πάντα πολιτευσάμενον (66) ὅς κεῖται ἐν Σάρδεσι περιμένων τὴν ἀπὸ τῶν οὐρανῶν ἐπισκοπήν, ἐν ἧ ἔκ νεκρῶν ἀναστήσεται. Οὗτοι πάντες ἐτήρησαν τὴν ἡμέραν τῆς τεσσαρεσκαίδεκάτης τοῦ Πάσχα κατὰ τὸ Εὐαγγέλιον, μηδὲν παρεκβαίνοντες, ἀλλὰ κατὰ τὸν κανόνα τῆς πίστεως ἀκολουθοῦντες. Ἐτι δὲ καὶ ὁ μικρότερος πάντων ὑμῶν Πολυκράτης, κατὰ παράδοσιν τῶν συγγενῶν μου, οἷς καὶ παρηκολούθησά τισιν αὐτῶν. Ἐπτά μὲν ἦσαν συγγενεῖς (67) μου ἐπίσκοποι, ἐγὼ δὲ ὄγδοος· καὶ πάντοτε τὴν ἡμέραν ἤγαγον οἱ συγγενεῖς μου, ὅταν ὁ λαὸς ἤρπυε τὴν ζύμην (68)· ἐγὼ οὖν, ἀδελφοί, ἐξήκοντα πέντε ἔτη ἔχων ἐν Κυρίῳ, καὶ συμβεβηκώς τοῖς ἀπὸ τῆς οἰκουμένης ἀδελφοῖς,

διακόνους· ἕνα δὲ ᾧ ὄνομα Καμέριος, ὅς καὶ τρίτος ἀπ' αὐτοῦ μετὰ Παπύριον ἐπίσκοπος γεγένηται. Rufinus quoque *Papyrium* vocat. Sic enim præferunt vulgatæ editiones; sed vetustissimus codex Corbeiensis habet *Papirium*.

(66) *Τὸν ἐν ἁγίῳ Πνεύματι πάντα πολιτευσάμενον.* Hieronymus in libro *De script. eccl.* hæc Polycratis verba ita vertit: *Et Melitonis in sancto Spiritu eunuchi, qui semper Domino serviens positus est in Sardis.* Ex quibus apparet, Hieronymum verba Polycratis male distinxisse in hunc modum: *Μελίτωνα τὸν εὐνοῦχον, τὸν ἐν ἁγίῳ Πνεύματι πάντα πολιτευσάμενον.* Rectius Rufinus ita interpretatur: *Melitonem propter regnum Dei eunuchum, et Spiritu sancto repletum.* Sic enim supra Polycrates de Philippi filia locutus est: *Καὶ ἡ ἑτέρα αὐτοῦ θυγάτηρ ἐν ἁγίῳ Πνεύματι πολιτευσάμενη, id est, Spiritu sancto repleta.* Certe Melitonem a plerisque prophetam existimatum fuisse testatur ipse Hieronymus in libro *De script. eccl.*, ita de eo scribens: *Hujus elegans et declamatorium ingenium laudans Tertullianus in septem libris quos scripsit adversus Ecclesiam pro Montano, dicit eum a plerisque nostrorum prophetam putari.*

(67) *Ἐπτά μὲν ἦσαν συγγενεῖς.* Rufinus existimavit septem ordine parentes seu propinquos Polycratis, episcopatum Ephesi gessisse. Sic enim vertit: *Septem namque ex parentibus meis per ordinem fuerunt episcopi, et ego octavus.* Certe hic sensus ex verbis Græcis elici potest. Tamen cum Polycrates non addat, propinquos suos Ephesinæ urbis omnes episcopos fuisse, possumus intelligere illos in diversis Asiæ urbibus sacerdotium obtinuisse.

(68) *Ὅταν ὁ λαὸς ἤρπυε.* Text. vulg. ἤρπυε, quod ferri non potest; nam quartadecima luna primi mensis populus Judæorum non parabat fermentum, sed potius projiciebat. Sic enim discrete lex jubet. Quare hoc loco restituimus scripturam optimorum codicum Vaticani, Regii et Mazarini, in quibus discrete scriptum est ἤρπυε τὴν ζύμην. In Fuk. scriptum invenit ἤρπυε. Sed et in codice Mediceo prius scriptum erat ἤρπυε, sed postea erasa litera *ρ*, ejus loco *τ* substitutum est. Est autem ἀρπύειν plebeium vocabulum; ejusmodi verbis amat uti Polycrates, ut ex hac epistola apparet. Significat autem *tollere, removere*; unde et ἀρπύεσθαι. Cæterum in antiquis codicibus Vaticano et Mazarino ad marginem scriptum est eadem manu Γρ. ἤρπυε, id est, *alias scribitur ἤρπυε.* Quam de-

καὶ πᾶσαν ἀγίαν Γραφήν διεληλυθώς, οὐ πτύρομαι· ἐπὶ τοῖς καταπληροσσομένοις. Οἱ γὰρ ἐμοῦ μείζονες εἰρήκασι· « Πειθαρχεῖν δεῖ Θεῷ μᾶλλον ἢ ἀνθρώποις. » Τούτοις ἐπιφέρει περὶ πάντων γράφων τῶν συμπαραόντων αὐτῷ καὶ ὁμοδοξούντων ἐπισκόπων, ταῦτα λέγων· « Ἐδυνάμην δὲ τῶν ἐπισκόπων τῶν συμπρόντων μνημονεῦσαι, οὐδ' ὁμῆς ἠξιώσατε μετακληθῆναι ὑπ' ἐμοῦ (69), καὶ μετεκαλεσάμην· ὧν τὰ ὀνόματα ἐν γράφῳ, πολλὰ πλήθη εἰσίν. Οἱ δὲ ἰδόντες τὸν μικρὸν μου ἀνθρώπον, συνηυδοκῆσαν τῇ ἐπιστολῇ, εἰδότες ὅτι εἰχὴ πολιὰς οὐκ ἤνεγκα, ἀλλὰ ἐν Κυρίῳ Ἰησοῦ πάντοτε πεπολιτευμαι. » Ἐπὶ τούτοις ὁ μὲν τῆς Ῥωμαίων προεστώς Βίκτωρ, ἀθρόως τῆς Ἀσίας πάσης ἄμα ταῖς ὁμόροις Ἐκκλησίαις τὰς παροικίας ἀποτέμνειν, ὡς ἑτεροδοξούσας, τῆς κοινῆς ἐνώσεως πειρᾶται, καὶ στηλιτεύει (70) γὰρ διὰ γραμμάτων, ἀκοινωνήτους ἄρδην πάντας τοὺς ἐκεῖσε ἀνακηρύττων ἀδελφούς. Ἄλλ' οὐ πᾶσι γὰρ τοῖς ἐπισκόποις ταῦτ' ἠρέσκετο. Ἀντιπαρακαλεῦνται δὴ τὰ αὐτῷ, τὰ τῆς εἰρήνης καὶ τῆς πρὸς τοὺς πλησίον ἐνώσεως καὶ ἀγάπης φρονεῖν. Φέρονται δὲ καὶ αἱ τούτων φωναὶ, πληκτικώτερον καθάπατομένων τοῦ Βίκτωρος. Ἐν οἷς καὶ ὁ Εἰρηναῖος ἐκ προσώπου ὧν ἤγειτο (71) κατὰ τὴν Γαλλίαν ἀδελφῶν ἐπιστεῖλας,

⁷¹ Act. v.

teriolem lectionem Rob. Stephano placuisse miror. Certe Rufinus ἤρως legat, ut ex versione ejus apparet. Sic enim vertit, *qui omnes ita observarunt hunc diem, ut conveniret cum illo quo fermentum Judæorum populus aufert*. Facessat igitur deinceps emendatio eorum, qui ἤρως τὰ ἄξυμα hic restituent.

(69) *Οὐδ' ὁμῆς ἠξιώσατε μετακληθῆναι ὑπ' ἐμοῦ*. Scripsit igitur Victor papa ad Polycratem Ephesinæ urbis episcopum, ut, convocato episcoporum Asiæ concilio, litteras suas et sententiam Romani concilii de celebratione festi paschalis ipsis recitaret: minatus sese illum a communione Romanæ Ecclesiæ segregaturum, nisi decretis suis obtemperaret, et minis quidem Victoris ita respondet Polycrates: *Οὐ πτύρομαι ἐπὶ τοῖς καταπληροσσομένοις*. Cæterum quod attinet ad convocationem episcoporum, Polycrates Victori obtemperavit, ut ex hoc loco apparet.

(70) *Καὶ στηλιτεύει*. Langus quidem vertit *notat*. Musculus vero et Christophoronus verterunt *invehitur*, quia scilicet στηλιτευτικός λόγος *invektiva oratio* dicitur. Cæterum cum hæc ab Eusebio obscurius narrata sint, multi dubitarunt utrum Victor papa Ecclesiæ Asiæ a communione sua revera sejunxerit, an vero id tantum conatus atque interminatus sit. Quod ad me attinet, hoc postremum verius puto. Etenim Eusebius disertè dicit ἀποτέμνειν πειρᾶται. Deinde epistolæ Irenæi et aliorum episcoporum ad Victorem scriptæ, satis arguunt rem adhuc in pendenti fuisse, nec damnationis sententiam etiamtum a Victore in Asianos fuisse prolatam. Sic enim scribit Eusebius de Irenæi litteris ad Victorem: *Τῷ γὰρ μὴν Βίκτωρι προσηρόντως ὡς μὴ ἀποκόπτοι ὅλας Ἐκκλησίας Θεοῦ, πλείστα ἔτρα παρανεῖ*. Nondum ergo Ecclesiæ Asiæ a communione Victor absciderat, cum has litteras scriberet Irenæus, quandoquidem Victorem Irenæus his litteris admonet, ne illas ob vetustis moris observantiam a totius Ecclesiæ corpore sejungere velit. Socrates tamen in libro v, cap 22, Eusebii verba ita accepit, quasi Victor Asianos a communione sua separaverit. Atque ita auctor *Libri synodici*, cujus tamen testimonium parvi facio. Obser-

A tribus toto orbe dispersis sermones sæpe contuli, qui Scripturam sacram omnem perlegi, nihil moveor iis quæ nobis ad formidinem intentantur. Et enim ab illis qui me longe majores erant dictum scio: « Obedire oportet Deo magis quam hominibus ⁷¹. » Post hæc de episcopis qui simul aderant cum hæc scriberet, et eadem cum ipso sentiebant, sic loquitur: « Possem etiam episcoporum qui mecum sunt, facere mentionem, quos petiistis ut convocarem, sicut et feci. Quorum nomina si ascripsero, ingens numerus videbitur. Hi cum me pusillum hominem invisissent, epistolam nostram assensu suo comprobant, gnari me canos istos non frustra gestare, sed vitam ex præceptis institutisque Jesu Christi semper egisse. » His ita gestis, Victor quidem Romanæ urbis episcopus illico omnes Asiæ vicinarumque provinciarum Ecclesias tanquam contraria rectæ fidei sentientes, a communione abscindere conatur; datisque litteris universos qui illic erant fratres proscribit, et ab unitate Ecclesiæ prorsus alienos esse pronuntiat. Verum hæc non omnibus placebant episcopis. Proinde Victorem ex adverso hortati sunt, ut ea potius sentire vellet quæ paci et unitati charitatisque erga proximum congruebant.

vavi enim illum scriptorem, quisquis fuerit, multa temere confingere. Sed nostram sententiam confirmat, primo Eusebius ipse in locis supra citatis. Deinde Photius in *Bibliotheca*, cap. 120, ubi scribit Irenæum plures dedisse litteras ad Victorem papam, dum illum hortatur ne ob dissensionem de Pascha ullos a communione Ecclesiæ segregaret. Ergo ante litteras Irenæi neminem adhuc Victor a communione præsciderat. Sed neque dici potest post epistolam Irenæi id a Victore factum fuisse. Primo enim Eusebius hoc non dicit, non omissurus utique, si id a Victore postea factum fuisset. Imo vero prorsus contrarium innuit, dum Irenæum ob hujusmodi litteras vocat εἰρηνοποιόν, id est *pacis auctorem*. Litteræ igitur Irenæi ad Victorem papam scriptæ, pacem Ecclesiæ præstiterunt. Cum enim Victor paratus esset excommunicationis sententiam promere adversus Asianos, Irenæi epistola eum a consilio dimovit. Quare non assentit Halloixio, qui ad *Vitam Irenæi*, pag. 668, asserit Victorem adversus Asianos excommunicationis tulisse sententiam.

(71) *Εἰρηναῖος ἐκ προσώπου ὧν ἤγειτο*. Fit igitur hæc Irenæi epistola synodica, utpote scripta nomine Ecclesiarum Galliæ, cujus caput erat Lugdunum. Proinde hæc epistola ferri debuerat inter concilia Galliæ, ut olim monui Jacobum Sirmondum, virum doctissimum, nec unquam nisi honorifice nominandum. Etenim ille editionem suam *Conciliorum Galliæ* a Constantini temporibus exorsus est; hoc solum in præfatione sua monuisse contentus, duas synodos Lugdunenses quibus præfuit Irenæus memorari: quarum in altera Valentinus et Marcion damnati sint. In altera vero Pascha nonnisi die Dominico celebrandum cum tredecim episcopis Irenæus decrevit. Verum quoniam harum synodorum obscurior esset memoria, ideo se illas prætermisisse scribit. Ego vero prioris quidem illius synodi Lugdunensis fateor obscuram esse memoriam. Sed posterior illa in qua de die Paschæ actum est, illustrissimo Eusebii testimonio confirmatur. Locus est cap. 23 hujus libri, ubi de synodis episcoporum agit, quæ ob controversiam super Pascha variis in locis congregatæ sunt, et de synodicis cujusque concilii

Exstant etiamnum eorum litteræ, quibus Victorem acerbius perstringunt. Ex quorum numero Irenæus in epistola quam scripsit nomine fratrum quibus præerat in Gallia, illud quidem defendit, solo die Dominico resurrectionis Domini mysterium esse celebrandum: Victorem tamen decenter admonet, ne integras Dei Ecclesias morem sibi a majoribus traditum custodientes, a communione abscindat. Et

Α παρίσταται μὲν τὸ δεῖν (72) ἐν μόνῃ τῇ τῆς Κυρ. x-κῆς ἡμέρᾳ τὸ τῆς τοῦ Κυρίου ἀναστάσεως ἐπιτελεῖσθαι μυστήριον τῷ γε μὴν Βίκτορι προσηρόντως ὡς μὴ ἀποκόπτοι ὅλας Ἐκκλησίας Θεοῦ ἀρχαίως ἔθους παράδοσιν ἐπιτηρούσας, πλεῖστα ἕτερα παραίνεϊ, καὶ αὐτοῖς δὲ βήμασι τὰδε ἐπιλέγων· Ἐοὐδὲ γὰρ μόνον περὶ τῆς ἡμέρας ἐστὶν ἡ ἀμφισβήτησις, ἀλλὰ καὶ περὶ τοῦ εἶδους (73) αὐτοῦ τῆς νηστείας (74).

litteris tractans Eusebius, Lugdunensem synodum cui præfuit Irenæus, non postremo loco commemorat, καὶ τῶν κατὰ Γαλλίαν παροικιῶν, ἃς Εἰρηναῖος ἐπισκόπος. Subjungit etiam Eusebius epistolam synodicam Irenæi, de qua nunc agimus. Quanquam dubitari potest, utrum hæc synodica Irenæi epistola ad Victorem papam eadem sit cum illa cujus meminit Eusebius in dicto capite 23, an autem diversa, et in alia synodo Lugdunensi conscripta. Equidem unam eandemque esse existimo. Id enim suadere videntur Eusebii verba, cum dicit: Παρίσταται μὲν τὸ δεῖν ἐν μόνῃ τῇ τῆς Κυριακῆς ἡμέρᾳ τὸ τῆς τοῦ Κυρίου ἀναστάσεως ἐπιτελεῖσθαι μυστήριον. Deinde quod ait Eusebius, hanc epistolam esse personam fratrum, id est episcoporum Galliæ, ab Irenæo esse conscriptam. Neque enim verisimile est, duas synodos de una eademque re tam brevi temporis intervallo in Gallia congregatas fuisse. Porro si quis scire desiderat undenam Jacobus Sirmondus duas illas Lugdunenses hauserit synodos, sciat id desumptum esse ex veteri *Synodico* Argentorati edito. Sed hujus libelli auctorem sublestæ fidei esse jam supra monuimus; qui cum sciret Irenæum adversus Valentinum et alios hæreticos scripsisse, arrepta hinc occasione, snxit synodum Lugdunensem adversus illos hæreticos ab Irenæo collectam fuisse.

(72) Παρίσταται μὲν τὸ δεῖν. In libro Turnebi ad oram emendatum est τὸ δεῖν. Quæ emendatio etiam in Moræi ac Gruteri libris habetur. Nec dubito quin Eusebius ita scriptum reliquerit. Sic enim loqui solet, ut notavi ad caput vicesimum tertium libri quarti.

(73) Ἀλλὰ καὶ περὶ τοῦ εἶδους αὐτοῦ τῆς νηστείας. Duplicem ait Irenæus tunc temporis fuisse dissensionem in Ecclesia: primam de die Paschæ, alteram de forma jejunii. Non dicit dissensionem de jejunio, sed tantum de jejunii forma; id est, quot diebus esset jejunandum, et postea explicat Irenæus. Omnes enim, tam ii qui Pascha die Dominico celebrabant, quam illi qui cum Judæis quarta decima luna festum illud peragebant, in eo quidem conveniebant, quod ante Pascha jejunarent. Quod jejunium ex traditione apostolica susceperant perinde ac festum Paschale. Certe Eusebius in libro secundo, capite decimo septimo, testatur Christianos in Ægypto temporibus beati Marci evangelistæ, paschale jejunium celebrasse. Ac licet fortasse quis concesserit Eusebium illic falli, qui Therapeutas illos de quibus Philo in libro *De vita contemplativa*, Christianos fuisse crediderit, illud tamen ex eo loco colligitur, paschale jejunium usitatum fuisse temporibus apostolorum juxta Eusebii sententiam. Idem quoque ex Epiphania licet colligere.

(74) Τῆς νηστείας. Tres apud veteres Christianos fuere jejunii species. Primum fuit jejunium quartæ et sextæ feriæ, quod solvebatur hora diei nona, post finem stationis seu συνάξεως. Quare a Tertulliano vocantur stationum semijejunia. In *Typico* monasterii Sancti Sabæ dicitur νηστεία τῆς

ἐννάτης. Secunda species fuit jejunium Quadragesimale, quod sub vesperam solvebatur. Nam hora nona fiebat synaxis, et post missarum solemnities vespertinum canebatur officium, ac deinde populus dimittebatur, ut docent Epiphanius, Amalarius et concilia Anglicana. Tertium genus jejunii fuit omnium strictissimum, quod usque ad galli cantum et prima lucis exortum producebatur: quod idcirco ὑπερθεσις dicebatur, Latine *superpositio*. Hæc tria jejunandi genera aperte distinguit Epiphanius in *Expositione fidei catholica*, quæ legitur ad calcem librorum illius *Contra hæreses*. Postquam enim de jejunio quartæ et sextæ feriæ, itemque de jejunio Quadragesimæ locutus est, transiens ad jejunium Paschalis hebdomadis, ait fideles per eam hebdomadam solo pane et aqua vesci ad vesperam. Additque: Ἀλλὰ καὶ οἱ σπουδαῖοι διπλάς καὶ τριπλάς καὶ τετραπλάς ὑπερτιθέσασιν, καὶ ὅλην τὴν ἑβδομάδα τινὲς ἄχρι ἀλεχτρούων κλαγγῆς. Id est: *Verum hi qui studiosi sunt, biduum ac triduum et quadriduum superponunt: quidam totam hebdomadam usque ad galli cantum.* Dionysius quoque Alexandrinus in epistola ad Basilidem, νηστείαν et ὑπέρθεσιν aperte distinguit. Postquam enim dixit, per sex illos jejuniorum dies qui Pascha antecedunt, non ex æquo ab omnibus jejunari, subdit hæc verba: Οἱ μὲν πάσας ὑπερτιθέσασιν ἄσπιτοι διατελοῦντες, οἱ δὲ δύο, οἱ δὲ τρεῖς, οἱ δὲ τέσσαρας: οἱ δὲ οὐδεμίαν, καὶ τοῖς μὲν πάνυ διαπονηθεῖσιν ἐν ταῖς ὑπέρθεσιν, εἴτα ἀποκαμοῦσι καὶ μονοῦ ἐκλείπουσι, συγγνώμη τῆς ταχυτέρας γέσεως: οἱ δὲ τινες οὐχ ὅπως οὐχ ὑπερτιθέμενοι, ἀλλὰ μὴδὲ νηστεύσαντες, etc. Id est: *Alii quidem totum sex dierum spatium superponunt, jejunii perseverantes: alii vero biduum, quidam triduum, nonnulli quadriduum: alii ne unum quidem diem superponunt. Et iis quidem qui multum in superpositionibus desudarunt, ac deinde fessi propemodum deficiunt, indulgentia est celerior refectio. Si qui vero non modo non superposuerunt, sed ne jejuniarunt quidem, etc.* Vides jejunium a superpositione hic distingui a Dionysio, et ὑπέρθεσιν quidem sumi pro abstinentia a cibo usque ad galli cantum: jejunium vero pro inedia usque ad vesperam. Tertullianus quoque tres agnoscit species jejunii. Primam penitus sublata cibi, secundam diminuti, tertiam demorati. Primam simpliciter jejunium solet appellare: secundam vero alicubi vocat portionale jejunium et xerophagiam; tertiam, stationum semijejunia. Cum tres ergo fuerint species jejunii, quæri non immerito potest de qua loquatur hic Irenæus. Ac primum constat Irenæum non hic loqui de jejunio quartæ et sextæ feriæ, seu de jejunio stationum. Quippe Irenæus hic manifeste loquitur de jejunio diei solidi, non autem dimidiati. Ait enim: Οἱ μὲν γὰρ οἴονται μίαν ἡμέραν δεῖν αὐτοὺς νηστεύειν, etc. At jejunium quartæ et sextæ feriæ non erat plenum jejunium, nec diei solidi, ut supra dixi. Quare locus Irenæi de hoc jejunio intelligi non potest. Restat ergo ut vel de jejunio quadragesimali, quod solvebatur ad vesperam, vel de superpositione locum hunc accipiamus. Ac Dionysius quidem Alexandrinus et Epiphanius in locis supra memoratis suadere videntur ut de superpositione potius intelligamus.

Οὐ μὲν γὰρ οἴονται (75) μίαν ἡμέραν (76) δεῖν αὐτοὺς Ἀ νηστεύειν, οἱ δὲ δύο (77), οἱ δὲ καὶ πλείονας· οἱ δὲ τεσσαράκοντα (78) ὥρας ἡμερινὰς τε καὶ νυκτερινὰς

(75) *Οὐ μὲν γὰρ οἴονται μίαν ἡμέραν.* Hæc Irenæi verba varie a variis accepta sunt, dum pro suo quisque studio Irenæum ad suas partes trahere conatur. Bellarminus quidem de Quadragesima locum hunc intellexit. id est de quadraginta dierum jejuniis ante Pascha. Itaque cum Irenæus scribit quosdam unum diem jejunasse, id Bellarminus ita intelligit, ut diem unum, verbi gratia secundam feriam, absque ullo transegerint cibo, ac deinde modica refectioe corpus curaverint. Idem deinceps tertia feria, idem quarta, quinta et sexta fecerint, donec totam Quadragesimam expressent. Verum hæc explicatio et a verbis et a sensu Irenæi penitus abhorret. Nonnullos vidi qui hunc Irenæi locum de quadraginta quidem dierum jejuniis acciperent, sed ita explicarent, ut quidam uno die, quidam biduo aut triduo jejunarent per singulas Quadragesimæ hebdomadas. Quæ quidem expositio priorè illa multo videtur probabilior. Alii, inter quos est cardinalis Perronius, Irenæi locum accipiunt, non de tota Quadragesima, sed de hebdomadè Paschali, quæ incipit a secunda feria majoris hebdomadæ. Confirmat hanc sententiam Dionysius Alexandrinus in epistola ad Basilidem, his verbis: Ἐπεὶ μὴδὲ τὰς ἑξ τῶν νηστείων ἡμέρας ἴσως μὴδὲ ὁμοίως πάντας διαμένουσιν· ἀλλ' οἱ μὲν καὶ πάσας ὑπερτίθεισιν, etc., ut supra. Non ovum ovo similis est, quam sunt inter se similia hæc duo loca, Irenæi ac Dionysii, adeo ut Dionysius cum hæc scriberet, Irenæi locum in mente habuisse mihi videatur. Tertius his adjungit potest locus Epiphani in *Expositione fidei catholicæ*, supra jam a nobis commemoratus.

(76) *Μίαν ἡμέραν.* Sine dubio intelligit Irenæus sextam feriam majoris hebdomadæ. Cum enim de jejuniis paschali loquatur, et quosdam uno duntaxat die jejunare dicat, quem alium diem intelligere potest, quam diem Paschæ? Sic enim vocabatur dies ille, ut ex Tertulliano jam pridem ab aliis observatum est. Quo quidem die, communis et publica jejunii religio erat, ut scribit Tertullianus in libro *De oratione*. Qua de re insignis est Methodii locus in *Convivio virginum*, oratione tertia, qui hic meretur ascribi: Ὡσπερ γὰρ εἰ τις ἐν ἡμέρᾳ τοῦ Πάσχα καὶ τῆς νηστείας ἐπιφαιλῶς νοσηλευομένῳ προσέφερε τροφήν, καὶ ἐκέλευε διὰ τὴν ἀσθένειαν ἀπογεύσασθαι τοῦτων τῶν προαφερομένων, λέγων· Ὡς ἄρα τὸ μὲν ἀληθῶς, ὡ αὐτός, καλόν, ἐχρῆν ὡσπερ δὴ καὶ ἡμεῖς, καὶ σὲ καρτερώς διαμείναντα, τῶν αὐτῶν μεταλαβεῖν· ἀπηγγέρευται γὰρ σήμερον διατίθῃ ἐπιμνησθῆναι τὸ σύνολον. Id est: *Nam quemadmodum si cui periculose ægrotanti die Paschæ ac jejunii, cibum aliquis porrigat, jubeatque ut ob corporis infirmitatem dequæstet aliquid ex iis quæ porriguntur, ita dicens: Bonum revera esset, o amice: oportebat te quoque, sicut et nos, fortiter perseverantem eadem percipere.* Hodie enim penitus interdictum est ullam cibi mentionem facere. Et hoc est jejuniium quod in Canonibus Timothei Alexandrini vocatur ἡ νηστεία τοῦ Πάσχα. De ejusdem diei solemnij jejuniio Tertullianus in libro *De jejuniis* ita loquitur: *Cur stationibus quartam et sextam Sabbati dicamus, et jejuniis Parascevem?* Quippe hic dies κατ' ἐξοχὴν dicebatur Parasceve. Cyrillus Hierosolymitanus in *Catechesi* 18: *Διὰ δὲ τὸν κάματον τὸν προγεγόμενον ὑμῖν ἕκ τε τῆς υπερθέσεως τῆς νηστείας τῆς παρασκευῆς, καὶ τῆς ἀγρυπνίας, etc.* Id est: *Ob labore tuo antecedentem, tum ex superpositione jejunii Parasceves, tum ex pervigilio, etc.*

(77) *Οἱ δὲ δύο.* Parascevem scilicet et Sabbatum magnum. His enim diebus Catholici omnes, nisi quibus morbus causa esset, jejunabant. Tertullianus in libro *De jejuniis*: *Certe in Evangelio illos*

A post multa alia in eam sententiam dicta, his etiam utitur verbis: « Neque enim de die solum controversa est, sed etiam de forma ipsa jejunii. Quidam

dies jejuniis determinatos putant, in quibus ablati est Sponsus; et hoc esse jam solos legitimos jejuniiorum Christianorum. Et infra capite 15 ejusdem libri: *Ecce enim convenio vos et præter Paschæ jejunantes, citra illos dies quibus ablati est Sponsus.* Denique in capite 14, eos dies Parascevem fuisse et Sabbatum significat his verbis: *Cur stationibus quartam et sextam Sabbati dicamus et jejuniis Parascevem? Quanquam vos etiam Sabbatum continuatis: si quando, nunquam nisi in Pascha jejunandum secundum rationem alibi redditam.*

(78) *Οἱ δὲ τεσσαράκοντα.* Antequam hunc locum exponamus, stabilienda est ejus lectio. Christophorus quidem et Savilius hunc locum ita legerunt ac distinxerunt: *Οἱ μὲν γὰρ οἴονται μίαν ἡμέραν δεῖν αὐτοὺς νηστεύειν· οἱ δὲ δύο· οἱ δὲ καὶ πλείονας.* οἱ δὲ τεσσαράκοντα· ὥρας τε ἡμερινὰς καὶ νυκτερινὰς συμμετροῦσι, τὴν ἡμέραν αὐτῶν. Cui lectioni favet Rulini interpretatio; sic enim vertit: *Quidam enim putant uno tantum die observari debere jejuniium, alii duobus; alii vero pluribus; nonnulli etiam quadraginta; ita ut horas diurnas nocturnasque computantes, diem statuunt.* Eandem lectionem secutus est Joannes Langus, qui Nicephorum interpretatus est. Verum huic lectioni omnes nostri codices refragantur. Certo in codice Maz. hic locus uno tenore ita scribitur: *Οἱ δὲ τεσσαράκοντα ὥρας ἡμερινὰς τε καὶ νυκτερινὰς συμμετροῦσι τὴν ἡμέραν αὐτῶν.* In Mediceo vero et Finketiano post vocem ὥρας apponitur virgula. Regius autem codex ita interpungit: *Οἱ δὲ, τεσσαράκοντα ὥρας ἡμερινὰς καὶ νυκτερινὰς, συμμετροῦσι τὴν ἡμέραν αὐτῶν.* Quod si post vocem τεσσαράκοντα distinctionem affixeris, nullus jam erit sensus. Quo enim referentur verba illa quæ sequuntur ὥρας ἡμερινὰς, etc., utrum ad illos qui unum diem, an ad hos qui quadraginta dies jejulant? Ad hos certe referenda potius videntur, utpote ultimo loco positos. Jam vero si ad hos retuleris, illud necessario consequetur eos qui quadraginta dies jejunabant, toto illo tempore nihil prorsus comedisse, quandoquidem horas tam nocturnas quam diurnas jejuniio deputabant. Deinde cum Irenæus jam dixerit alios uno die, alios biduo, alios vero pluribus diebus jejunare, quid necesse est addere alios quadraginta diebus jejunare, cum in eo quod plures dies dixit, quadraginta satis comprehendantur. Verior itaque est nostrorum codicum scripturæ, quam Musculus in interpretatione sua fideliter expressit hoc modo: *Si quidem alii unum sibi diem jejunandum esse putant, alii duos, alii plures; alii quadraginta horas diurnas et nocturnas computantes, diem suum statuunt.* Constituta jam lectione hujus loci, ad illius expositionem veniamus. Ait igitur Irenæus quosdam quadraginta continuis horis diurnis simul ac nocturnis jejunasse. Sunt qui existimant hoc quadraginta horarum jejuniium ab illis celebratum fuisse in memoriam spatii illius quod a morte Christi ad ejus resurrectionem interfuit. Id autem spatium fuit horarum circiter quadraginta, ab hora scilicet sexta Parasceves, usque ad diluculum primæ feriæ. Ego vero, illud quadraginta horarum jejuniium ab his potius celebratum esse crediderim in honorem ac memoriam quadraginta dierum ac noctium quibus Christus in solitudine jejunavit. Nam cum veteres illi Christum omnibus modis imitari studerent, jejuniium illud quadraginta dierum, quod supra humanas vires erat, hoc saltem quadraginta horarum jejuniium æmulabantur. Tria igitur ex hoc Irenæi loco colligimus. Primum est, jejuniium ante Paschale jam inde ab apostolicis temporibus semper in Ecclesia usitatum fuisse. Alterum, jejuniium illud in honorem Quadragesimæ Christi fuisse cele-

enim existimant unico die sibi esse jejunandum : A alii duobus, alii pluribus : nonnulli etiam quadraginta horis diurnis **193** ac nocturnis computatis diem suum metiuntur. Atque hæc in observando jejunio varietas non nostra primum ætate nata est, sed longe antea apud majores nostros cœpit : qui negligentius, ut verisimile est, præsidentes, ex simplicitate et Imperitia ortam consuetudinem posteris tradiderunt. Nihilominus tamen et omnes isti pacem

bratum. Postremo, varie a variis fuisse jejunatum. Semper autem meminisse debemus, Irenæum hic loqui de jejunio superpositionis, quod per magnam hebdomadam a Christianis celebrabatur. Cæterum semel admissa hebdomadis Paschalis jejunio, etiam Quadragesima admittenda est. Nam hebdomas Paschalis pars est Quadragesimæ. Ac interdum quidem jejunium illius hebdomadis distingui videmus a jejunio Quadragesimæ, ut apud Epiphanium in *Expositione fidei*; apud Clementem in *Constitutionibus apostolicis*. Sed et vetus auctor in tractatu contra Græcos, quem edidit Petrus Steuartius in tomo singulari *Insignium auctorum*, pag. 509, de Græcis ita scribit : *Nec Quadragesimam celebrant; cum Quadragesima sit jejunium quadraginta dierum. Ipsi vero majorem septimanam a numero Quadragesimæ secludentes, sex hebdomadis Quadragesimam claudunt. Tot enim sunt a prima eorum septimana, usque ad Sabbatum quod Palmarum ramos præcedit. In quo universaliter ab illis cantatur : Quæ animæ utilis est completus Quadragesimam. Verba sunt ex officio Græcorum in Sabbato ante Dominicam Palmarum. Verum neque hic auctor, nec plerique alii recentiores satis intellexisse mihi videntur, cur hæc magna hebdomas interdum distinguatur a Quadragesima. Non enim ita distinguitur, quasi revera non pertineat ad Quadragesimam. Verum ab illa distinguitur, ut pars a toto. Cur autem a Quadragesima interdum distincta fuerit, duplex ratio afferri potest. Prima, quod restrictioris jejunio celebraretur, superpositionis scilicet, ut supra ostendimus; secunda ratio, quod hæc hebdomas proprie ad Pascha pertinet. Feriæ enim hebdomadis denominantur a sequente Dominica, et ad eam pertinent, ut alibi demonstrabitur. Quare cum hæc hebdomas Dominicam Paschalem proxime antecedit, merito etiam ad eam pertinet. Hinc est quod hebdomas μεγάλη dicitur. Cujus vocabuli causas affert Chrysostomus, homilia 30 in *Genesisi*. Sed vera illius vocabuli ratio est quam dixi. Cum enim hæc sit hebdomas Paschæ, dies autem Paschæ appelletur ή Μεγάλη Κυριακή του Πάσχα, recte etiam hæc hebdomas sancta et magna cognominatur. In *Typico* Sancti Sabæ, singulari dies hujus hebdomadis sancti et magni vocatur hoc modo : Η άγία και μεγάλη δευτέρα, et sic deinceps. Incipiebat autem hebdomas illa a feria secunda, ut discimus ex Cyrillo et Theophilo in *Homiliis paschalibus* et Epiphanio in *Aerianis*. Porro quamvis a Quadragesima nonnunquam distingueretur ob eas quas dixi causas, revera tamen conjuncta erat Quadragesimæ, ejusque extrema pars erat et complementum. Certe id manifeste colligitur ex *Homiliis paschalibus* Cyrilli, in quibus hæc septimana perpetuo distincta legitur a reliqua Quadragesima, et septimana Pasche vocatur. Eadem tamen Quadragesimæ contribuitur, quippe quæ quadraginta dierum numerum adimpleat. Denique illud etiam observandum est, quod scribit Socrates in lib. v, cap. 22, veteres Christianos paschale suum jejunium vocasse Quadragesimam, quamvis non totis quadraginta diebus omnes jejunarent. Ejusque vocabuli varias a variis causas afferri dicit. Mihi quidem Quadragesima dieta videtur eodem modo, quo Quinquagesima quæ est post Pascha.*

συμμετροῦσι τὴν ἡμέραν αὐτῶν (79). Καὶ τοιαύτη μὲν ποικιλία τῶν ἐπιτηρούντων, οὐ νῦν ἐφ' ἡμῶν γενοῦσα, ἀλλὰ καὶ πολὺ πρότερον ἐπὶ τῶν πρὸ ἡμῶν, τῶν παρὰ τὸ ἀκριβές, ὡς εἰκός, κρατούντων (80), τὴν καθ' ἀπλότητα καὶ ἰδιωτισμὸν συνήθειαν εἰς τὸ μετέπειτα πεποικηκότων. Καὶ οὐδὲν ἑλαττον πάντες οὗτοι εἰρήνευσάν τε καὶ εἰρηνεύομεν πρὸς ἀλλήλους, καὶ ἡ διαφωνία τῆς νηστείας τὴν ὁμόνοιαν τῆς πίστεως συνίστησι (81). » Τούτοις καὶ ἱστορίαν

Nam ut Quinquagesima seu Pentecoste, proprio quidem est dies ultima de quinquaginta illis diebus Paschale festum subsequenteribus, tamen late sumpto vocabulo, interdum significat totum illud spatium dierum quod est a Pascha ad Pentecosten, ut apud Hieronymum in epistola ad Marcellam, apud Cassianum et complures alios. Sic etiam Quadragesima proprie quidem est dies unus de quadraginta, dies scilicet Parasceve, qui quidem apud Alexandrinos erat quadragesimus, ut ex Cyrilli *Homiliis paschalibus* constat. Latius tamen sumpto vocabulo, designat etiam quadraginta dies jejuniorum qui Pascha antecediunt.

(79) Συμμετροῦσι τὴν ἡμέραν αὐτῶν. Miror tot homines eruditos, qui huic Irenæi locum in suis libris exposuerunt, ejus vitium non animadvertisse. Quis enim est sensus horum verborum? aut quis unquam crelat fuisse homines, qui quadraginta horarum spatio diem metirentur. Atqui quadraginta horarum biduum jejunantibus efficiunt. Equidem non dubito, quin Irenæus ita scripserit : Οἱ δὲ τεσσαράκοντα ὥρας ἡμερινὰς τε καὶ νυκτερινὰς συμμετροῦσι τὴν νηστείαν. Quia scriptura nihil planius esse potest. Quare aut Irenæus omnino ita scripsit, aut certe ita scribere debuit. Sed antiquarii, vocabulo ex superiore linea huc translato, locum corruerunt.

(80) Τῶν παρὰ τὸ ἀκριβές, ὡς εἰκός, κρατούντων. Hunc locum non intellexerunt interpretes. Solus Musculus sensum assecutus est, sed ex parte tantum. Sic enim vertit : *Et ista jejunantium varietas nostro demum tempore, sed multo antea per illos cœpit, qui ante nos præter accuratam diligentiam, ut verisimile est, rerum habens potiti, simplicem ac vulgatam consuetudinem posthabuerunt ac mutarunt.* Est certe hic Irenæi locus admodum intricatus et obscurus. Vult autem ostendere Irenæus unde orta sit tanta diversitas jejunii paschalis. At igitur eam natam esse non ex lege aliqua ab apostolis aut a Christo data, sed paulatim usu quoddam increbuisse; ac postea episcopos quosdam, in iis quæ ad disciplinam pertinent parum diligentes nec satis accuratos, id quod simpliciter introductum fuerat, licet singulare et ab aliarum Ecclesiarum more diversum, in consuetudinem vertisse ac posteris observandum reliquisse. Reprehendit igitur illos Irenæus, quod παρὰ τὸ ἀκριβές egerint. Est enim diligens episcopi, videre ne quid novum in Ecclesiam inducatur præter reliquarum Ecclesiarum consuetudinem. Ita Socrates hunc Irenæi locum cepisse videtur in cap. 22 lib. v, ubi postquam de jejuniorum et hujuscemodi rituum apud varias Ecclesias discrepantia abunde disseruit, ita concludit : Αἵτιοι γάρ, ὡς ἠγοῦμαι, τῆς τοιαύτης διαφωνίας οἱ κατὰ καιρὸν τῶν Ἑκκλησιῶν προστώτες· οἱ δὲ ταῦτα παραλαβόντες, ἢ νόμον τοῖς ἐπιγενομένοις πρὲρῆραν.

(81) Η διαφωνία τῆς νηστείας τὴν ὁμόνοιαν τῆς πίστεως συνίστησι. Idem ait August. in epist. 86, ad Casulanum : *Sit ergo una fides universæ quæ ubique dilatatur Ecclesiæ, tanquam intus in membris, etiam ipsa fidei unitus quibusdam diversis observationibus celebratur, quibus nullo modo quod in fide verum est, impeditur.*

προστίθαι, ἢν οἰκείως παραθήσομαι, τοῦτον ἔχουσαν τὸν τρόπον· « Καὶ οἱ πρὸ Σωτῆρος (82) πρεσβύτεροι οἱ προστάντες τῆς Ἐκκλησίας ἦς νῦν ἀφηγήη, Ἀνίκητον λέγομεν καὶ Πίον, Ἠγιόν τε καὶ Τελεσφόρον, καὶ Ξύστον, οὔτε αὐτοὶ ἐτήρησαν, οὔτε τοῖς μετ' αὐτοὺς ἐπέτρεπον (83), καὶ οὐδὲν ἔλαττον αὐτοὶ μὴ τηροῦντες εἰρήνευον τοῖς ἀπὸ τῶν παροικιῶν, ἐν αἷς ἐτηρεῖτο, ἐρχομένοις πρὸς αὐτοὺς καίτοι μᾶλλον ἐναντίον ἦν τὸ τηρεῖν ἐν τοῖς μὴ τηροῦσι (84). Καὶ οὐδέποτε διὰ τὸ εἶδος τοῦτο ἀπεβλήθησάν τινες (85), ἀλλ' αὐτοὶ μὴ τηροῦντες οἱ πρὸ σοῦ πρεσβύτεροι, τοῖς ἀπὸ τῶν παροικιῶν τηροῦν ἐπεμπον Εὐχαριστίαν (86). Καὶ τοῦ μακαρίου Πολυκάρπου ἐπιδημησαντος τῆ Ῥώμῃ ἐπὶ Ἀνίκητου (87), καὶ περὶ ἄλλων τινῶν μικρὰ σχόντες πρὸς ἀλλήλους εὐθὺς εἰρήνευσαν· περ (τούτου τοῦ κεφαλαίου (88) μὴ φιλεριστή-

A inter se retinuerunt, et nos invicem retinemus. Ita jejuniorum diversitas consensionem fidei commendat. » Narrationem deinde subjungit, quam hic opportune inseram. Est autem hujusmodi : « Sed et presbyteri illi qui ante Soterem, Ecclesiam cui tu nunc præses, gubernarunt : Anicetum dico et Pium, et Hyginum cum Telesphoro et Xysto, neque ipsi unquam observarunt : neque his qui cum ipsis erant, ut id observarent permisissent. Ipsi tamen cum hoc minime observarent, pacem nihilominus colebant cum iis qui ad se venissent ex Ecclesiis in quibus id observabatur. Atqui observantia inter eos qui minime observabant, tanto magis contraria videbatur. Nec ulli unquam ex ejusmodi consuetudinem rejecti sunt. Verum illi ipsi qui te præcesserunt presbyteri, quamvis id minime observarent,

(82) Vulg. ἐν οἷς καὶ οἱ πρὸ Σωτῆρος. Duae priores voces exruxi, quippe quæ absissent a quatuor nostris codicibus Maz., Med., Fuk. et Savil., nec legerentur in interpretatione Rufini. Paulo post in iisdem exemplaribus Πιον legitur accentu acuto in prima syllaba, quod magis placet. Cum enim primam syllabam habeat brevem, circumflecti non debet.

(83) Οὐτε τοῖς μετ' αὐτῶν ἐπέτρεπον. In libro Turnebi ac Moræi ad marginem emendatur μετ' αὐτῶν. Atque ita legit Rufinus, ut ex versione ejus apparet. Sic enim vertit : *Neque ipsi ita tenuerunt, neque hi qui cum ipsis erant.* Posset etiam scribi : οὔτε τοῖς ὅπ' αὐτοῦς, id est, presbyteris suis ac diaconis, et populo sibi commisso.

(84) Vulg. τοῖς μὴ τηροῦσι. Amplexor emendationem quæ in libris Turnebi ac Moræi habetur ad marginem, ἐν τοῖς μὴ τηροῦσι. Est autem hic hujus loci sensus. Cum observantia alicujus moris et inobservantia sint inter se contraria, tamen quoties is qui morem observat quempiam, versatur inter eos qui minime observant, tunc ipsa diversitas magis elucet. Hoc est, quod vulgo dicitur in scholis philosophorum : Contraria juxta se invicem posita magis elucescunt.

(85) Ἀπεβλήθησαν τινες. Rufinus hanc vocem pluribus verbis exposuit, quæ scholii vicem præstant. *Nunquam tamen ob hoc repulsi sunt ab Ecclesia societate, aut venientes ab illis partibus non sunt suscepti.* Ἀποβέλλειν igitur duo significat, aut ejicere ab Ecclesia, quæ frequentior significatio est, ut in capite ultimo hujus libri ; aut omnino non admittere venientem.

(86) Ἐπεμπον Εὐχαριστίαν. Solebant olim episcopi, tempore paschalis festivitatis Eucharistiam ad alios episcopos eulogiarum nomine transmittere. Idque tandem vetitum fuit concilio Laodiceno, capite 14. A: Rhenanus hunc locum aliter intellexit. Sic enim adnotavit ad marginem Rufini : *Ex hoc Irenæi loco apparet, quod si episcopus aliquis Romanus venisset, Romanus pontifex Eucharistiam hospiti solemniter transmittit.* In quo dupliciter fallitur : tum quod id pontificis Romani privilegium esse sensit, tum quod solis hospitibus seu advenis id præstari existimavit. Atqui ex concilio Laodiceno discimus, hunc morem promiscuum fuisse, et ab omnibus passim episcopis usurpatum, ut ad aliarum civitatum episcopos benedictionis nomine Eucharistiam transmitterent. Putavit scilicet Rhenanus, in his Irenæi verbis, τοῖς ἀπὸ τῶν παροικιῶν, subaudiri verbum ἔλθουσιν. Quod tamen non est necessarium. Nam οἱ ἀπὸ τῶν παροικιῶν, sunt episcopi Ecclesiarum, quemadmodum ἀπὸ Δεβέλου, est episcopus Debeli ; ἀπὸ Εὐμενίας, episcopus Eumeniæ, ut supra observavimus. Porro ad hunc

morem transmittendæ Eucharistiæ, facit in primis locus Justini in prima Apologia : Εὐχαριστήσαντος δὲ τοῦ προσεστώτος, καὶ ἐπευσημησαντος παντὸς τοῦ λαοῦ οἱ καλούμενοι παρ' ἡμῶν διάκονοι δίδασιν ἐκάστω τῶν παρόντων μεταλαβεῖν, ἀπὸ τοῦ εὐχαριστηθέντος ἄρτου καὶ οἴνου καὶ ὕδατος, καὶ τοῖς οὐ παροῦσιν ἀποφέρουσι· καὶ ἡ τροφή αὕτη καλεῖται παρ' ἡμῶν Εὐχαριστία. Id est : *Postquam antistes gratiarum actionem perfecit, et populus omnis apprecatus est, diaconi ex pane et vino et aqua consecratis partes dividunt unicuique præsentium et ad absentes portant. Hic cibus vocatur Eucharistia.* Scio quidem Justini locum de ægris explicari posse ; sed nostra explicatio planior esse videtur. Illustre etiam hujus moris exemplum exstat in Actis Lucani martyris. Notandum porro est in loco Justini supra citato, panem consecratum a Christianis vulgo dictum esse Eucharistiam, quod confirmat etiam Irenæus tum in hoc loco, tum in libro *Contra hæreses* cap. 11, Clemens i. *Stromat.*, pag. 117.

(87) Καὶ τοῦ μακαρίου Πολυκάρπου ἐπιδημησαντος τῆ Ῥώμῃ ἐπὶ Ἀνίκητου. Baronius in *Annalibus* hunc Polycarpi adventum in urbem Romam refert anno v. M. Aurelii Antonini, eodemque anno pontificatum Aniceti orditur : quod nequaquam probabile mihi videtur. Hoc enim anno, Polycarpus major erat octogenario. Mortuus quippe est anno vii. M. Aurelii imperatoris, cum sextum et octogesimum ætatis annum jam exegisset. Ita enim scribitur in epistola Ecclesiæ Smyrnenensis quam supra retulit Eusebius in lib. iv, *ὀγδοήκοντα καὶ ἑξ ἔτη δουλεύω αὐτῷ*, id est, *octoginta et sex annos illi servio.* Quod si annos illos non a primo statim ortu, sed a pueritia ordiri lubet, quando primum homines ratiocinari incipiunt : sequetur omnino, Polycarpum centenario majorem aut proximum, e vivis abiisse. Atque juxta ita computationem Baronii necesse erit dicere, illum nonagesimo ætatis anno venisse Romam, quod profecto nequaquam credibile est. Eusebium vero hæc obiectio nullatenus involvit. Quippe Eusebius Aniceti pontificatum orditur sub Antonino Pio, decem fere annis ante Baronium. Id ipsum in Baronio reprehendit Halloixius in notationibus ad caput 10 *Vitæ B. Polycarpi.*

(88) Περὶ τούτου τοῦ κεφαλαίου. Pessime hunc locum interpretatus est Christophorus, cujus versio Baronium postea in errorem induxit. Sic enim vertit : *Quin pro hoc festo observando, quod controversiæ caput videbatur, charitatis vincula nequam ruperunt.* Cui interpretationi nimium fidens Baronius, ad annum Christi 157 scribit Polycarpum ideo Romam venisse, ut dissidia quæ de Paschali festo orta fuerant, cum Aniceto componeret : idque Eusebium et Irenæum affirmare. Atqui Irenæus

Ecclesiarum presbyteris qui id observabant, Eucharistiam transmiserunt. Et cum beatissimus Polycarpus Aniceti temporibus Romam venisset, atque inter illos de quibusdam aliis rebus modica esset controversia, statim mutuo pacis osculo se complexi sunt, de hoc capite non magnopere inter se contententes. Neque enim Anicetus Polycarpo persuadere unquam poterat ut observare desineret, quippe qui cum Joanne Domini nostri discipulo, et cum reliquis apostolis quibuscum familiariter vixerat, eum morem perpetuo observasset. Neque item Polycarpus Aniceto persuadere conatus est ut observaret, cum Anicetus eorum qui ante se fuerant presbyterorum morem sibi retinendum esse diceret. Quæ cum ita se haberent, communicarunt sibi invicem: et Anicetus in Ecclesia consecrandi munus Polycarpo honoris causa concessit: tandemque cum pace a se invicem discesserunt: tam iis qui observabant, quam illis qui minime observabant, pacem Ac Irenæus quidem nomini suo vere respondens, nec solo nomine, sed etiam vitæ instituto ac proposito pacificus, pro Ecclesiarum pace hæc monuit et allegavit. Nec vero ad 194 Victorem solum, sed ad multos alios Ecclesiarum antistites de quæstione

CAPUT XXV.

Quomodo cuncti in unam sententiam de die Paschæ convenerint.

Episcopi vero Palæstinæ quos paulo supra memoravimus, Narcissus scilicet et Theophilus, et cum illis Cassius Tyri, et Clarus Ptolemaidis episcopi, et qui simul cum ipsis convenerant, postquam de traditione diei Paschalis, quæ jam inde ab apostolis ad ipsos continua successione manaverat, multa in suis litteris disseruerunt, tandem ad finem epistolæ his utuntur verbis: « Date operam ut epistolæ nostræ exemplaria per omnes Ecclesias mittantur, ne nobis crimen imputent qui animas suas a recto veritatis tramite facile abducunt. Illud etiam vobis significamus, eodem quo apud nos die Pascha Alexandriæ celebrari. A nobis enim ad illos, et vi-

id non dicit, nisi forte ex versione Christophoroni. Hoc tantum ait Irenæus, cum Polycarpus Romam venisset Aniceti temporibus, et leves quasdam cum illo de aliis rebus controversias habuisset, ambos tamen illico pacem inter se fecisse, ac de festo Paschæ noluisse inter se contendere. Non igitur ob quæstionem de festo Paschæ, sed ob alias quasdam controversias Romam venerat Polycarpus. Scio Hieronymum in libro *De script. eccl.*, Baronii sententiam confirmare. Sic enim ait de Polycarpo: *Hic propter quasdam super die Paschæ quæstiones sub imp. Antonino Pio, Ecclesiam regente Aniceto, Romam venit.* Ita etiam Eusebius noster in lib. iv, cap. 4. Sed cum Hieronymus id ex Eusebio sumperit, Eusebius autem ex Irenæo, inquirendum est a nobis, non quid Eusebius dixerit ac Hieronymus, sed potius quid senserit Irenæus.

(89) *Παραχώρησεν ὁ Ἀνίκητος τὴν Εὐχαριστίαν.* Hunc honorem Anicetus pontifex Romanus habuit venerabili seni Polycarpo, ut illum in Ecclesia sacra facere sineret, et quidem presente se, quod in primis notandum est. Sic Irenæi verba et Rufinus et ceteri interpretes acceperunt. Sed Franciscus Florens, antecessor Aurelianiensis, vir doctus, et nobis dum vixit amicissimus, hæc Irenæi verba aliter intelligenda esse contendit in tractatu ad ti-

σαντες πρὸς ἑαυτοὺς. Οὐτε γὰρ ὁ Ἀνίκητος τὸν Πολύκαρπον πείσαι ἐδύνατο μὴ τηρεῖν, ἅτε μετὰ Ἰωάννου τοῦ μαθητοῦ τοῦ Κυρίου ἡμῶν, καὶ τῶν λοιπῶν ἀποστόλων οἷς συνδιέτριψεν, ἀεὶ τετηρηκῆτα, οὐτε μὴν ὁ Πολύκαρπος τὸν Ἀνίκητον ἔπεισε τηρεῖν, λέγοντα τὴν συνθήκην τῶν πρὸ αὐτοῦ πρεσβυτέρων ὀφείλειν κατέχειν. Καὶ τούτων οὕτως ἐχόντων, ἐκοινωνήσαν ἑαυτοῖς· καὶ ἐν τῇ Ἐκκλησίᾳ παρεχώρησεν ὁ Ἀνίκητος τὴν Εὐχαριστίαν (89) τῷ Πολυκάρπῳ, κατ' ἐντροπὴν δηλονότι, καὶ μετ' εἰρήνης ἀπ' ἀλλήλων ἀπηλλάγησαν, πάσης τῆς Ἐκκλησίας εἰρήνην ἐχόντων τῶν τηρούντων καὶ μὴ τηρούντων. » Καὶ ὁ μὲν Εἰρηναῖος φερώνυμος τις ὢν τῇ προσηγορίᾳ, αὐτῷ τε τῷ τρόπῳ εἰρηνοποιῶς, τοιαῦτα ὑπὲρ τῆς τῶν Ἐκκλησιῶν εἰρήνης παρεκάλει τε καὶ ἐπέσβευεν. Ὁ δ' αὐτὸς οὐ μόνῳ τῷ Βίκτορι, καὶ διαφόροις δὲ πλειστοῖς ἄρχουσιν Ἐκκλησιῶν, τὰ κατὰ ἄλλα δι' ἐπιστολῶν περὶ τοῦ κεινημένου ζητήματος ὠμίλει.

communioneque totius Ecclesiæ reinventibus. »

ΚΕΦΑΛΑΙΟΝ ΚΕ'.

Ὅπως τοῖς πᾶσι μιὰ ψῆφος περὶ τοῦ Πάσχα συνφωνήθη (Nic. H. E. iv, 36).

Ὁ γὰρ ἐπὶ Παλαιστίνῃς οὗς ἀρτίως διετηλύθημεν, ὁ τε Νάρκισσος καὶ Θεόφιλος, καὶ σὺν αὐτοῖς Κάσιος τῆς κατὰ Τύρον Ἐκκλησίας ἐπίσκοπος, καὶ Κλάρος τῆς ἐν Πτολεμαίδι, οἱ τε κατὰ τούτων συνελθούσες περὶ τῆς κατελευθέρουσης εἰς αὐτοὺς ἐκ διαδοχῆς τῶν ἀποστόλων περὶ τοῦ Πάσχα παραδόσεως πλείστα διεληφότες, κατὰ τὸ τέλος τῆς γραφῆς αὐτοῖς ῥήμασιν ἐπιλέγουσι ταῦτα· « Τῆς δ' ἐπιστολῆς ἡμῶν πειράθητε κατὰ πᾶσαν Ἐκκλησίαν ἀντίγραφα διαπέμψασθαι, ὅπως μὴ ἐνοχοὶ ὦμεν τοῖς ῥαδίως πλανώσιν ἑαυτοὺς τὰς ψυχὰς. Δηλούμεν δὲ ὑμῖν ὅτι τῇ αὐτῇ ἡμέρᾳ καὶ ἐν Ἀλεξανδρίᾳ ἄγουσιν, ἥπερ καὶ ἡμεῖς. Παρ' ἡμῶν γὰρ τὰ γράμματα (90) κομι-

tulum 7 Decretalium *De translatione episcopi.* Vult enim Anicetum porrexisse dumtaxat Eucharistiam Polycarpo, non autem concessisse illi jus sacra mysteria celebrandi. Verum si hunc Irenæi locum ita intelligimus, quid honoris tributum fuerit Polycarpo ab Aniceto? Hoc enim discrete notat Irenæus, tum illo verbo *παρεχώρησε*, quod de suo jure concedere significat; tum illis verbis quæ addit, κατ' ἐντροπὴν δηλονότι. Id est, *honoris causa et contemplatione*, ut vertit Rufinus. Certe si Eucharistiam tantum Polycarpo porrexisset Anicetus, nullum ei præcipuum honorem detulisset, cum omnibus peregrinis episcopis id passim tribui solet, ut cum episcopo civitatis simul communicarent, quemadmodum scribit ipse Florens ibidem. Sed et in concilio Arelatensi, capite 50, decretum est, ut peregrino episcopo locus sacrificandi detur.

(90) *Vulg. παρ' ἡμῶν δὲ τὰ γράμματα.* Sic ex codice Regio editi Rob. Stephanus. In codice Mediceo legitur, *παρ' ἡμῶν τε τὰ γράμματα.* Nicephorus vero in cap. 56 libri iv habet, *παρ' ἡμῶν γὰρ τὰ γράμματα*, atque ita codex Mazarinus, F. uk. et Sav. Intelliguntur autem hic litteræ Paschales, quas *εορταστικὰς* vocabant. Cæterum ejus synodi Cæsariensis acta quædam exstant apud Bedam in libro *De vernali æquinoctio*; quæ licet a nonnullis illegitima

ζεται αὐτοῖς καὶ ἡμῖν παρ' αὐτῶν, ὥστε συμφώνως καὶ ἑμοῦ ἄγειν ἡμᾶς τὴν ἀγίαν ἡμέραν. »

ΚΕΦΑΛΑΙΟΝ ΚΖ'.

Ὅσα τῆς Εἰρηναίου φιλοκαλλίας καὶ εἰς ἡμᾶς κατήλθεν.

Ἄλλὰ γὰρ πρὸς τοῖς ἀποδοθεῖσιν Εἰρηναίου (91) συγγράμμασι καὶ ταῖς ἐπιστολαῖς, φέρεται τις αὐτοῦ πρὸς Ἑλληνας λόγος συντομώτατος καὶ ταμάλιστα ἀναγκαιότατος, Περὶ ἐπιστήμης ἐπιγεγραμμένους καὶ ἄλλος θνἀνατέθεικεν Ἀδελφῶ Μαρκιανῶ τοῦνομα, εἰς ἐπίδειξιν (92) τοῦ ἀποστολικοῦ κηρύγματος καὶ βιβλίον τι διαλέξεων (93) διαφόρων, ἐν ᾧ τῆς πρὸς Ἑβραίων Ἐπιστολῆς καὶ τῆς λεγομένης Σοφίας Σολομώντος μνημονεύει, ῥητά τινα ἐξ αὐτῶν παραθέμενος. Καὶ τὰ μὲν εἰς ἡμετέραν ἐλθόντα γινώσκον τῶν Εἰρηναίου τσαυτά. Κομόδου δὲ τὴν ἀρχὴν ἐπὶ δέκα καὶ τρισὶν ἔτεσι καταλύσαντος, αὐτοκράτωρ Σεβήρος, οὐδ' ἑλοῖς μηνὶν ἐξ μετὰ τὴν Κομόδου τελευταίην Περτιναξος διαγενομένου, κρατεῖ.

ΚΕΦΑΛΑΙΟΝ ΚΖ'.

Ὅσα καὶ τῶν λοιπῶν τῶν τηλικᾶδε συνημακῶτων (Nic. H. E. iv, 35).

Πλεῖστα μὲν οὖν παρὰ πολλοῖς εἰσέτι νῦν τῶν τότε σώζεται παλαιῶν καὶ ἐκκλησιαστικῶν ἀνδρῶν, ἐν ἀρέτου σπουδῆς ὑπομνήματα. ὧν γε μὴν αὐτοὶ διέγκομεν (94), εἴη τὰ Ἡρακλεῖτου εἰς τὸν Ἀπόστολον, καὶ τὰ Μαξίμου (95) περὶ τοῦ πολυθρῦλλήτου παρὰ τοῖς αἰρεσιώταις ζητήματος, τοῦ πόθεν ἦ κακία, καὶ περὶ τοῦ γεννητῆν ὑπάρχειν τὴν ὕλην τὰ τε Κανδίδου εἰς τὴν ἐξήμερον, καὶ Ἀπίωνος εἰς τὴν αὐτὴν ὑπόθεσιν ὁμοίως Σέξτου Περὶ ἀνωστάσεως, καὶ ἄλλης τις

habebantur ac spuria, haudquaquam spernenda mihi videntur. Baronius certe ea pro veris amplexus est.

(91) Ἄλλὰ γὰρ πρὸς τοῖς ἀποδοθεῖσιν Εἰρηναίου. In hoc libro maxima erat capitulorum permutatio etiam in scriptis codicibus, quæ nos ex Rufino restitimus. Rufino etiam astipulatur codex Regius, Maz. et Fukeii. Ab his enim verbis caput ordinantur supradicti codices hoc titulo : Ὅσα τῆς Εἰρηναίου φιλοκαλλίας sed in eo peccant, quod caput istud numerant 28, cum sit revera caput 26, ut constat ex indice capitum qui libro præfixus est. Causa erroris fuit, quod superiorum capitum tituli his appositi sunt in memoratis codicibus per negligentiam libroriorum.

(92) Εἰς ἐπίδειξιν. Forte legendum est εἰς ἀπόδειξιν.

(93) Βιβλίον τι διαλέξεων. Rufinus dialogos vertit; Hieronymus vero, tractatus. Sed Rufini interpretatio magis placet. Sic *Falov* Διάλεξις memoratur ab Eusebio, quæ nihil aliud erat quam dialogus seu disputatio Cuius *Adversus Proclum*, ut infra demonstrabimus. Potest tamen etiam sumi pro tractatu seu sermone ad populum. Nam διαλέγεσθαι pro *concionari* in ecclesia sumit Eusebius in libro vi, capite 19, et διαλέξεις appellat *homilias* Origenis in capite 36 ejusdem libri. Sed et Basilius in libro *De Spiritu sancto*, cap. ult., διαλέξεις vocat *homilias* Origenis in Psalmos : Ἠδῆ δὲ καὶ Ὀριγένης ἐν πολλαῖς τῶν εἰς τοῦς Ψαλμοὺς διαλέξεων εὐρομεν, etc. Quem locum Erasmus ita vertit : *San vero et Origenem multis in locis expositionum quas in Psalmos edidit... Atqui διαλέξεις homiliae sunt seu tractatus*

cissim ab illis ad nos litteræ perferuntur; ita ut uno consensu et simul sacrosanctum peragamus diem. »

CAPUT XXVI.

Quot Irenæus elegantis ingenii monumenta nobis reliquit.

Cæterum præter supradicta Irenæi opera et epistolæ, exstat etiam brevissimus et in primis necessarius ejusdem liber adversus gentes, qui *De scientia* inscribitur. Alius præterea *Marciano fratri* nuncupatus, qui demonstrationem continet apostolicæ prædicationis. Denique libellus variarum disputationum, in quo Epistolæ ad Hebræos, et *Sapientie* Salomonis mentionem facit, et quasdam sententias ex iis libris adducit. Atque hæc sunt quæ ex Irenæi scriptis ad nostram notitiam pervenerunt. Interim cum per tredecim annos Commodus imperium tenuisset, ac post ejus obitum Pertinax sex circiter mensium spatio rempublicam administrasset, imperator Severus summa rerum potitus est.

CAPUT XXVII.

Quot etiam cæteri qui eodem tempore floruerunt.

Porro veterum ecclesiasticorum virorum qui tunc temporis vixerunt, plurima adhuc servantur apud multos 195 laudabilis diligentie monumenta. Eorum vero quos ipsi dignoscere potuimus, hæc fere sunt: Heracliti Commentarii in Apostolum: Maximi quoque volumina de vulgatissima illa apud hæreticos questione, unde sit malum, et de eo quod materia facta sit. Præterea Candidi in hexaemeron, et Apionis de eodem argumento commentarii. Item

ad populum, non autem expositiones. Et in homiliis quidem fere hæc solemnitas erat clausula, ut tractator Deo Patri et Filio cum Spiritu sancto gloriam daret: quam clausulam in omnibus fere Origenis in *Psalmos homilias* appositam esse testatur Basilius. In libris autem Expositionum id minime observavit Origenes.

(94) Ὅν γε μὴν αὐτοὶ διέγνωμεν. Musculus et Christophorsonus vocem διαγνώσαι pro simplici γγῶσαι acceperunt; quod equidem non damno. Tamen διαγνώσαι proprie significat *internoscere* ac *distinguere*. At igitur Eusebius, scriptores illos quos certa aliqua nota ab hæreticis scriptoribus distinguere potuit, esse Heraclitum, Maximum et cæteros. Pro Heraclito *Heraclitum* legit Rufinus et Hieronymus. Porro articulus ille positivus ὧν γε μὴν non refertur ad vocem ὑπομνήματα, ut putavit Christophorsonus, sed ad vocem ἐκκλησιαστικῶν ἀνδρῶν. Nam si referretur ad vocem ὑπομνήματα, dixisset Eusebius, ἃ γε μὴν αὐτοὶ διέγνωμεν. Refert igitur Eusebius hoc loco, primum ecclesiasticos illius temporis scriptores quorum nomina potuit cognoscere; deinde illos commemorat, quorum libri quidem adhuc supererant, sed nomina ignorabantur.

(95) Καὶ τὰ Μαξίμου. Hujus Maximi liber inscriptus erat Περὶ τῆς ὕλης, et in dialogi modum compositus: ex quo luculentissimum fragmentum profert Eusebius in libro vii *Præparationis evangelicæ*, capite ultimo, ubi et scriptorem hoc elogio afficit: Μαξίμω δὲ τῆς Χριστοῦ διατριβῆς οὐκ ἀσήμω ἀνδρὶ, καὶ λόγος οικειῶς συγγέγραπται ὁ Περὶ τῆς ὕλης.

Sexti liber *De resurrectione*, et Arabiani opus quoddam, aliorumque complurium. Quorum nec tempora litteris mandare, cum nullum nobis iudicium aut argumentum suppetat, nec narrationem ullam libris nostris intexere possumus. Multorum etiam lucubrations ad nos pervenerunt, quorum ne ipsa quidem nomina possumus recensere. Qui orthodoxi quidem et ecclesiastici omnes fuere, ut sacræ Scripturæ expositio a singulis eorum allata testatur; obscuri tamen nobisque ignoti sunt, propterea quod libri ipsi auctorum non præferunt nomina.

CAPUT XXVIII.

De his qui Artemonis hæresim initio sectati sunt: cujusmodi moribus præditi, et quomodo sacras Scripturas depravare ausi fuerint.

Porro in cujusdam ex illis auctoribus libro adversus Artemonis hæresim elaborato, quam Paulus Samosatensis nostris temporibus renovare aggressus est, exstat quædam narratio, historiæ quam præ manibus habemus valde accommodata. Supradictam enim hæresim quæ Christum merum hominem esse dicebat, ante paucos annos invectam esse coarguens auctor ille, quandoquidem sectæ illius principes vetustissimam illam esse jactabant: post alia multa adversus impium eorum mendacium adducta, hæc ad verbum refert: « Affirmant enim, inquit, priscos quidem omnes, et ipsos apostolos, ea quæ ab ipsis nunc dicuntur, et accepisse et docuisse: ac prædicationis quidem veritatem esse custoditam usque ad Victoris tempora, qui tertius decimus a Petro Romanæ urbis episcopus fuit: a Zephyrini autem temporibus qui Victori successit, adulteratam fuisse veritatem. Ac fortasse id quod dicunt, credibile videretur, nisi eis refragarentur primum quidem divinæ Scripturæ: deinde fratrum quorundam scripta, Victoris **196** ætate antiquiora, quæ illi adversus gentes et contra sui temporis hæreticos pro veritatis defensione scripserunt. Justinum intelligo, et Miltiadem et Tatianum ac Clementem, aliosque quamplurimos, in quorum omnium libris Christi divinitas adstruitur. Nam Irenæi quidem et Melitonis et reliquorum scripta

(96) *Ὁδὸ ἱστορίας μνήμην ὑποσημειώσθαι.* Hunc locum non intellexerunt interpretes, quod miror. Solet Eusebius ex auctorum quorum meminit scriptis, historias quasdam depromere. Sic supra ex Irenæi libris, et ex Clemente et Ihesippio ac Papiæ aliisque passim varias excerpit narrationes, quoties tempus ipsum quo auctores illi scribebant, cognitum habet. In his porro scriptoribus quos in hoc capite commemoravit, negat Eusebius ill se præstare potuisse, propterea quod tempus ipsum quo vixissent, certo scire non potuerat, cum nullum ejus indicium aut argumentum ipsi suppeteret. Atque ita fere Nicephorus, nisi quod verba illa, διὰ τὸ μηδεμίαν ἔχειν ἀφορμὴν ἔχειν male intellexit. Pro his enim Eusebianus ista substituit: Ὅν διὰ τὸ μὴ συμβάλλεσθαι τῇ παρουσίᾳ πραγμάτων, οὕτε τοὺς χρόνους, οὕτε τὰς αὐτῶν ἱστορίας μερικῶς ἀναγράφωμεν.

Ἀ ὑπόθεσις Ἀραβιανοῦ, καὶ μυρίων ἄλλων, ὧν διὰ τὸ μηδεμίαν ἔχειν ἀφορμὴν, οὐχ οἶόν τε οὕτε τοὺς χρόνους παραδοῦναι γραφῆ, οὐδ' ἱστορίας μνήμην ὑποσημειώσθαι (96). Καὶ ἄλλων δὲ πλείωτων, ὧν οὐδὲ τὰς προσηγορίας καταλέγειν ἡμῖν δυνατόν, ἦλθον εἰς ἡμᾶς λόγοι, ὀρθοδόξων μὲν καὶ ἐκκλησιαστικῶν, ὡς γε δὴ ἡ ἐκάστου παραδείκνυσι τῆς θείας Γραφῆς ἐρμηνεία, ἀδελῶν δὲ ὁμῶς ἡμῖν, ὅτι μὴ τὴν προσηγορίαν ἐπάγεται τῶν συγγραφευμένων.

ΚΕΦΑΛΑΙΟΝ ΚΗ'.

Περὶ τῶν τὴν Ἀρτέμιονος αἵρεσιν ἐξαρχῆς προσεβλημένων· οἳ τε τὸν τρόπον γεγόνουσι, καὶ ὅπως τὰς ἀγίας Γραφὰς διαφθεῖραι τετολήκασι (Nic. H. E. iv, 21).

Β Τούτων ἐν τινος σπουδάζματι κατὰ τῆς Ἀρτέμιονος αἵρέσεως πεπονημένῳ, ἦν αὖθις ὁ ἐκ Σαμοσάτων Παῦλος καθ' ἡμᾶς ἀνανεώσασθαι πεπειραται, φέρεται τις διήγησις ταῖς ἐξεταζομέναις ἡμῖν προσήκουσα ἱστορίαις (97). Τὴν γάρ τοι δεδηλωμένην αἵρεσιν ψιλὸν ἄνθρωπον γενέσθαι τὸν Σωτῆρα φάσκουσαν, οὐ πρὸ πολλοῦ νεωτερισθεῖσαν διευθύνων, ἐπειδὴ σεμνύνειν αὐτὴν ὡς ἂν ἀρχαίαν οἱ ταύτης ἤθελον εἰσηγηται, πολλὰ καὶ ἄλλα εἰς ἐλεγχον αὐτῶν τῆς βλασφημίου ψευδηγορίας παραθεῖς ὁ λόγος (98), ταῦτα κατὰ λέξιν ἱστορεῖ· « Φασὶ γὰρ τοὺς μὲν προτέρους ἅπαντας καὶ αὐτοὺς τοὺς ἀποστόλους παρειληφέναι τε καὶ δεδιδασθῆναι ταῦτα, ἃ νῦν οὗτοι λέγουσι, καὶ τετηρηθῆσαι τὴν ἀλήθειαν τοῦ κηρύγματος μέχρι τῶν Βίκτορος χρόνων, ὃς ἦν τρισκαίδεκάτος ἀπὸ Πέτρου ἐν Ῥώμῃ ἐπίσκοπος, ἀπὸ δὲ τοῦ διαδόχου αὐτοῦ Ζεφυρίνου, παρακεχαράχθαι τὴν ἀλήθειαν. Ἦν δ' ἂν τυχὸν πιθανὸν τὸ λεγόμενον, εἰ μὴ πρῶτον μὲν ἀντέπιπτον αὐτοῖς αἱ θεῖαι Γραφαί. Καὶ ἀδελφῶν δὲ τινῶν ἔστι γράμματα πρεσβύτερα τῶν Βίκτορος χρόνων, ἃ ἐκεῖνοι πρὸς τὰ ἔθνη ὑπὲρ τῆς ἀληθείας, καὶ πρὸς τὰς τότε αἵρέσεις ἔγραψαν· λέγω δὲ Ἰουστίνου καὶ Μιλτιάδου, καὶ Τατιανοῦ, καὶ Κλήμεντος, καὶ ἐτέρων πλείωνων, ἐν οἷς ἅπασι θεολογεῖται ὁ Χριστός. Τὰ γὰρ Εἰρηναίου τε καὶ Μελλωνος καὶ τῶν λοιπῶν τίς ἀγνοεῖ βιβλία, θεῶν καὶ ἀνθρώπων καταγγέλλοντα τὸν Χριστόν; Ψαλμοὶ δὲ ὅσοι καὶ ὅσα ἀδελφῶν ἀπαρ-

Δ (97) *Ταῖς ἐξεταζομέναις ἡμῖν... ἱστορίαις.* Musculus, eumque secutus Christophorus, ita verit, *historiis nostris quas undique conquisivimus.*

(98) *Παραθεῖς ὁ λόγος.* Nicephorus in libro iv, cap. 21, hunc librum auctoris ignoti inscriptum esse dicit *Μικρὸν λαβύρινθον*. Photius autem in *Bibliotheca*, capite 48, Caium hujus libri auctorem facit: Τούτων τὸν Γάϊον πρεσβύτερόν φασὶ γεγενῆσθαι τῆς κατὰ Ῥώμην Ἐκκλησίας, συντάξει δὲ καὶ ἕτερον λόγον ἰδίως κατὰ τῆς Ἀρτέμιονος αἵρέσεως, etc. Hic est ipse liber cuius fragmenta hic profert Eusebius, quem tamen a *Labyrintho* Photius aperte distinguit. Sed Nicephori sententiam confirmat Theodoritus in libro ii *Hæreticarum fabularum*, capite quinto, ubi agens de Theodoro Coriario, eamque de Natale episcopo referens historiam quam hic narrat Eusebius, ex libro qui *Parvus labyrinthus* dicitur, illam esse depromptam testatur.

χῆς ὑπὸ πιστῶν γραφεῖσθαι (99), τὸν Λόγον τοῦ Θεοῦ τὸν Χριστὸν ὑμνοῦσι θεολογούντες. Πῶς οὖν ἐκ τοσούτων ἔτων καταγγελομένου τοῦ ἐκκλησιαστικοῦ φρονήματος, ἐνδέχεται τοὺς μέχρι Βίκτωρος οὕτως ὡς οὔτοι λέγουσι, κεκηρυχῆναι; πῶς δὲ οὐκ αἰδοῦνται ταῦτα Βίκτωρος καταψέδεσθαι, ἀκριβῶς εἰδότες, ὅτι Βίκτωρ τὸν σκυτέα Θεόδοτον, τὸν ἀρχηγὸν καὶ πατέρα ταύτης τῆς ἀρνησιθεοῦ ἀποστασίας, ἀπεκήρυξε τῆς κοινωνίας, πρῶτον εἰπόντα ψιλὸν ἄνθρωπον τὸν Χριστόν; Εἰ γὰρ Βίκτωρ κατ' αὐτοὺς οὕτως ἐφρόνει ὡς ἡ τοῦτων διδάσκει βλασφημία, πῶς ἂν ἀπέβαλλε (99') Θεόδοτον τὸν τῆς αἵρέσεως ταύτης εὐρετήν; » Καὶ τὰ μὲν κατὰ τὸν Βίκτωρα τοιαῦτα. Τοῦτου δὲ ἔτεσι δέκα προστάτος τῆς λειτουργίας, διάδοχος καθίσταται Ζεφυρίνος, ἀμφὶ τὸ ἕνατον τῆς Σεβήρου βασιλείας ἔτος. Προστίθῃσι δὲ ὁ τὸ προειρημένον συντάξις περὶ τοῦ κατάρξαντος τῆς δηλωθείσης αἵρέσεως βιβλίον, καὶ ἄλλην κατὰ Ζεφυρίνον γενομένην πράξιν, ὡδὲ πως αὐτοῖς ῥήμασι γράφων· « Ὑπομνήσω γοῦν πολλοὺς τῶν ἀδελφῶν πρᾶγμα ἐφ' ἡμῶν γενόμενον, ὃ νομίζω ὅτι εἰ ἐν Σοδόμοις ἐγγόνει, τυχὸν ἂν κάκεινους ἐνουθέτησε. Νατάλιος ἦν τις (1) ὁμολογητῆς οὐ πάσαι, ἀλλ' ἐπὶ τῶν ἡμετέρων γενόμενος καιρῶν. Οὗτος ἠπατήθη ποτὲ ὑπὸ Ἀσκληπιόδοτου καὶ ἑτέρου Θεοδότου τινὸς τραπεζίτου. Ἦσαν δὲ οὔτοι ἀμφω Θεοδότου τοῦ σκυτέως μαθηταί, τοῦ πρώτου ἐπὶ ταύτῃ τῆ φρονήσει, μᾶλλον δὲ ἀφροσύνη, ἀφορισθέντος τῆς κοινωνίας ὑπὸ Βίκτωρος, ὡς ἔφη, τοῦ τότε ἐπισκόπου. Ἀνεπίσθη δὲ ὁ Νατάλιος ὑπ' αὐτῶν ἐπὶ σαλαρίῳ ἐπίσκοπος κληθῆναι (2) ταύτης τῆς αἵρέσεως, ὥστε λαμβάνειν παρ' αὐτῶν μηνιαία δηνάρια ἑκατὸν πεντήκοντα. Γενόμενος οὖν σὺν αὐτοῖς, δι' ὀραμάτων πολλάκις ἐνουθετεῖτο ὑπὸ τοῦ Κυρίου. Ὁ γὰρ εὐσπλαγχνὸς Θεὸς καὶ Κύριος ἡμῶν Ἰησοῦς Χριστὸς, οὐκ ἐβούλετο ἔξω Ἐκκλησίας γενόμενον, ἀπολέσθαι μάρτυρα τῶν ἰδίων παθῶν. Ἐπεὶ δὲ βῆθυμότερον τοῖς ὀράμασι προσεῖχε, δελεαζόμενος τῆ τε παρ' αὐτοῖς πρωτοκαθεδρίᾳ, καὶ τῆ πλειστοῦς ἀπόλλυουσῆ αἰσχροκερδέει, τελευταῖον τὸ ἀγίλων ἀγγέλων ἐμαστυγῶθη, δι' ὅλης τῆς νυκτὸς οὐ σμικρῶς αἰκισθεῖς ὥστε ἔωθεν ἀναστῆναι, καὶ ἐνδυσάμενον σάκκον, καὶ σποδὸν καταπασάμενον, μετὰ πολλῆς σπουδῆς καὶ δακρύων προσπεσὲν Ζεφυρίνῳ τῷ ἐπισκόπῳ, κυλιόμενος ὑπὸ τοὺς πόδας οὐ μόνον τῶν ἐν τῷ κλήρῳ, ἀλλὰ καὶ τῶν λαϊκῶν· συγγέαι τε τοῖς δάκρυσι τὴν εὐσπλαγχνὸν Ἐκκλησίαν τοῦ ἐλεήμονος Χριστοῦ, πολλῇ τε τῇ δεήσει χρησάμενος, δεξάντά τε τοὺς μάλωπας ὧν εἰλῆψε· πληγῶν, μόλις κοινωνηθῆναι. »

(99) *Ψαλμοὶ δὲ καὶ ᾠδαὶ ἀδελφῶν ἀπαρχῆς ὑπὸ πιστῶν γραφεῖσθαι.* Scribendum est ἀπ' ἀρχῆς, ut habent codd. Med., Fuk., Savil. et Nicephorus. Porro ex his verbis apparet morem fuisse antiquissimum in Ecclesia, hymnos et psalmos in honorem Christi componere. Certe Plinius in epistola ad Trajanum auctor est, Christianos in unum convenientes, Christo hymnos canere consuevisse. De his psalmis et hymnis intelligendus videtur Hippolytus in oratione *De consumptione mundi*, sub linem: Τὸ σῶμα ὡμῶν πρὸς δοξολογίαν καὶ αἶνον, καὶ ψαλμοὺς, καὶ ᾠδὰς πνευματικὰς ἡγέρπεισα λαλεῖν. Hujusmodi bymnus in honorem Jesu Christi

A quis est qui ignoret, in quibus Christum Deum simul atque hominem prædicarunt? Psalms quoque et cantica fratrum jam pridem a fidelibus conscripta, Christum Verbum Dei concelebrant, divinitatem ei tribuendo. Cum igitur tot abhinc annis ecclesiastica doctrina prædicata sit, qui fieri potest ut omnes usque ad Victoris tempora eam quam isti dicunt doctrinam promulgaverint? Quomodo eos non pudet hujusmodi calumniam adversus Victorem concinnare, cum certo sciant Theodotum Coriari, qui defectionis illius Deum abnegantis parens et auctor fuit, primusque Christum nudum esse hominem asseruit, per Victorem a communionem Ecclesiæ ejectum fuisse. Nam si, ut aiunt, Victor eadem sentiebat quæ illorum docet impietas, cur B Theodotum opinionis illius auctorem ab Ecclesia removit? » Ac de Victore quidem ita se res habet. Qui cum decem annis sacerdotium administrasset, Zephyrinus ei successor substitutus est, anno principatus Severi circiter nono. Porro idem ille qui supradictum librum de hæresis illius auctore composuit, aliam quoque rem Zephyrini temporibus gestam adjungit his verbis: « Facinus, inquit, nostra ætate gestum, multis fratrum nostrorum in memoriam revocabo. Quod quidem si Sodomis admissum fuisset, ipsos, ut arbitrator, incolas ad pœnitentiam provocare potuisset. Erat quidam Natalis nomine, confessor, qui non ita pridem, sed nostra ætate vixit. Hic forte in fraudem inductus est ab Asclepiodoto et altero quodam Theodoto argentario. Ambo autem isti discipuli erant Theodoti illius Coriarii, qui primus ob hanc doctrinam seu potius insaniam, a Victore, ut dixi, tunc temporis episcopo, ab Ecclesiæ communionem remotus est. Hi persuaserunt Natali, ut, accepto salario, hæresis illius episcopus crearetur, ea scilicet conditione, ut mensuos centum quinquaginta denarios ab illis acciperet. Sociatus igitur illorum partibus, sæpe a Domino corripiebatur in somnis. Clementissimus 197 enim Deus ac Dominus noster Jêsus Christus, eum qui passionum suarum testis exstiterat, perire extra Ecclesiam nolebat. Sed cum nocturnas ejusmodi visiones negligeret Natalis, utpote honore primæ apud illos sedis, et turpis lucri cupiditate, quæ multis mortalibus exitio est, inescatus, tandem a sanctis angelis per totam noctem flagris cæsus et gravissime verberatus est. Adeo ut primo diluculo consurgens, saccum induerit, et cinere conspersus con-

a Clemente Alexandrino compositus exstat ad finem ejus libri qui *Pædagogus* inscribitur.

(99') *Ἀπέβαλλε.* Forte *ἀπέβαλε.* Edit.

(1) *Νατάλιος ἦν τις.* Nescio an hic sit Cæcilius Natalis, qui disputatione Octavii Januarii coram Minucio Felice Romæ habita, ad Christi fidem conversus est, ut scribitur in *Dialogo* Minucii Felicis. Nomen certe convenit, et tempus atque professio.

(2) *Ἐπίσκοπος κληθῆναι.* Ita scriptum præfert codex Regius, cui consentit Rusini interpretatio. Sed quatuor reliqui codices Maz., Med., Fuk., et Savil. scriptum habent *κληρωθῆναι.*

festum cum lacrymis ad pedes Zephyrini episcopi sese abjecerit, non solum cleri, verum etiam sæcularium vestigiis advolutus; et Christi misericordis Ecclesiam ipsam quoque misericordem fletibus suis commoverit atque concusserit. Multisque precibus usus, ostensis etiam vebicibus plagarum quas pro Christi confessione pertulerat, vix tandem ad communionem admissus est. » His adjiciemus alia quoque ejusdem scriptoris de iisdem hæreticis verba, quæ sic habent: « Sacras quidem, inquit, Scripturas audacter adulteraverunt: primitivæ autem fidei regulam rejecerunt: Christum ipsum denique ignoraverunt: non inquirentes quid sacræ doceant Scripturæ; sed cujusmodi syllogismorum figura ad confirmandam impietatem suam reperitur, assidue meditantur. Quod si quis aliquem divinæ Scripturæ locum eis objiciat, examinant utrum connexum an disjunctum syllogismi genus ex eo confici possit. Relictisque atque abjectis sacris Dei Scripturis, geometriæ student; quippe qui terrestres sint et loquantur terrena, et illum qui de cælo advenit ignorant. Euclidis igitur *Geometria* apud nonnullos eorum studiose excolitur. Aristoteles vero et Theophrastus summa admiratione suscipiuntur: Galenus autem a quibusdam etiam adoratur. Proinde istos qui infidelium artibus ac disciplinis ad stabilendam hæresis suæ opinionem abutuntur, et subtili impiorum hominum versutia simplicissimam divinarum Scripturarum adulterant fidem, remotissimos esse a fide quid attinet dicere? Hinc est quod divinis Scripturis audacter manus intulerunt, cas

(3) *Πότερον συνημμένον ἢ διεξευγμένον.* Quid sit συνημμένον et quid διεξευγμένον, docent dialectici. Pronuntiata quæ Stoici ἀξιώματα vocant, alia sunt simplicia, ut illud, *dies est*; alia non simplicia. Ex his quæ non sunt simplicia, alia sunt συνημμένα, id est connexa, quæ constant ex duobus diversis pronuntiatis, ut illud, *Si dies est, lux est*. Alia διεξευγμένα seu disjuncta, ut illud, *aut dies est, aut nox est*. Vide Diogenem Laertium in *Zenone*. Sextus Empiricus τὸ συνημμένον definit τὸ συνεστὸς ἐξ ἀξιώματος διαφοροῦμένου, ἢ ἐξ ἀξιώματων διαφορόντων, διὰ τοῦ εἴ ἢ ἐπερ συνδέσμου. Et exemplum connexi quod si ex pronuntiatio διαφοροῦμένῳ hoc affert: *Si dies est, dies est*. Ex quo corrigendus est Diogenes Laertius in *Zenone* hoc modo: Ἐξ ἀξιώματος μὲν διαφοροῦμένου, οἷον, εἰ ἡμέρα ἐστίν, ἡμέρα ἐστίν. Porro tam apud Sextum quam apud Laertium vallem scribere διαφοροῦμένον, quemadmodum legitur apud Alexandrum Aphrodisiensem in *priora Analytica*. Nam διαφοροῦμένον idem est quod δις λαμβανόμενον. Et hæc quidem de harum vocum interpretatione dicta sufficiant. Quod vero spectat ad hujus loci interpunctionem, scripti codices inter se dissentiunt. Nam Regius quidem codex, quem secutus est Rob. Stephanus, post vocem διεξευγμένον virgulam habet appositam, ut scias voces illas συνημμένον καὶ διεξευγμένον referendas esse ad τὸ βῆτόν quod præcessit, non autem ad σχῆμα συλλογισμοῦ quod proxime sequitur. Sed reliqui codices, Maz. et Med., cum Fuk. et Saviliano, post vocem διεξευγμένον nullam adhibent distinctionem, sed tantum post vocem συνημμένον. Quam distinctionem secutus Rufinus ac reliqui interpretes, connexum disjunctum, duo syllogismorum genera existimarunt. Mibi prior distinctio magis placet.

Α Τούτοις ἐπισυνάψωμεν καὶ ἄλλας περὶ τῶν αὐτῶν τοῦ αὐτοῦ συγγραφῆως φωνάς, τοῦτον ἐχούσας τὸν τρόπον: « Γραφάς μὲν θείας ἀφῶθως βεραδιουργήκασι, πίστεως δὲ ἀρχαίας κανόνα ἠθετήκασι, Χριστὸν δὲ ἠγνοήκασιν, οὐ τί αἱ θεαὶ λέγουσι Γραφαὶ ζητοῦντες, ἀλλ' ὅποιον σχῆμα συλλογισμοῦ εἰς τὴν τῆς ἀθεότητος εὐρεθῆ ὑστάσιν, φιλοπόνως ἀσκοῦντες· καὶ αὐτοῖς πρότεινῃ τις βῆτόν Γραφῆς θεϊκῆς, ἐξετάζουσι πότερον συνημμένον ἢ διεξευγμένον (5) δύναται ποιῆσαι σχῆμα συλλογισμοῦ. Καταλιπόντες δὲ τὰς ἀγίας τοῦ Θεοῦ Γραφάς, γεωμετρίας ἐπιτηδεύουσιν, ὡς ἂν ἐκ τῆς γῆς ὄντες καὶ τῆς γῆς λαλοῦντες, καὶ τὸν ἄνωθεν ἐρχόμενον (4) ἀγνοοῦντες. Εὐκλείδης γοῦν παρὰ τισιν αὐτῶν φιλοπόνως γεωμετρεῖται, Ἀριστοτέλης δὲ καὶ Θεόφραστος θαυμάζονται· Γαλιηνὸς γὰρ ἴσως ὑπὸ τινῶν καὶ προσκυνεῖται (5). Οἱ δὲ ταῖς τῶν ἀπίστων τέχναις εἰς τὴν τῆς αἰρέσεως αὐτῶν γνώμην ἀποχωρήσαντες, καὶ τῇ τῶν ἀθῶν πανουργίᾳ τὴν ἀπλῆν τῶν θείων Γραφῶν πίστιν καπηλεύοντες, οἱ μὴδὲ ἐγγὺς πίστεως ὑπάρχουσι, τί δεῖ καὶ λέγειν; Διὰ τοῦτο ταῖς θεαῖς Γραφαῖς ἀφῶθως ἐπέβαλον τὰς χεῖρας, λέγοντες αὐτάς διωρθωκένας. Καὶ οἱ τοῦ μὴ καταψευδόμενος αὐτῶν λέγω, ὁ βουλόμενος δύναται μαθεῖν. Εἰ γὰρ τις θελήσει συκομίσσας αὐτῶν ἐκάστου τὰ ἀντίγραφα ἐξετάζειν πρὸς ἄλληλα, κατὰ πολλὸ ἀνευθροῖ διαφοροῦντα. » Ἀσύμψωνα γοῦν εἶναι τὰ Ἀσκληπιάδου (6) τοῖς Θεοδότου. Πολλῶν δὲ ἐστὶν εὐπορησαί, διὰ τὸ φιλοτιμῶς ἐγγεγραφεῖν τοὺς μαθητὰς αὐτῶν τὰ ὑφ' ἐκάστου αὐτῶν, ὡς αὐτοὶ καλοῦσι, κατωρθωμένα, τουτέστιν ἠφανισμένα. Πάλιν δὲ τούτοις τὰ Ἐρμοφίλου οὐ συνάδει. Τὰ γὰρ Ἀπολ-

(4) *Τὸν ἄνωθεν ἐρχόμενον.* Christophorus verit: *Christum qui de cælo venturus est penitus ignorant.* Quam interpretationem equidem non damno. Sic enim loqui solent sancti Patres de supremo adventu Christi, quo mundum judicaturus est, non quasi de futuro, sed tanquam de presenti, *ἔρχεται κρίνειν ζῶντας καὶ νεκρούς*. Ita Hegesippus in *Martyrio sancti Jacobi*, et alii passim ab Eusebio citati. Possunt tamen hæc verba etiam de primo Christi adventu intelligi, quomodo accepit Rufinus.

(5) *Γαλιηνὸς γὰρ ἴσως ὑπὸ τινῶν καὶ προσκυνεῖται.* Galenus enim de figuris syllogismorum et de tota philosophia libros conscripserat, ut ex librorum ejus indice cognoscimus. Est autem illustre hoc testimonium de Galeno, quippe quod auctoris sit antiquissimi, et Galeni temporibus pene æqualis. Nec vero ex hoc tantum scriptore, verum etiam ex aliis quamplicitibus idem colligere licet, Galenum Aristoteli ac Theophrasto, ipsique adeo Platoni æquare non dubitarunt. Certe Alexander Aphrodisiensis, in *librum octavum Topicorum*, non procul ab initio, satis indicat ita omnes de Galeno existimasse. Postquam enim docuit problematum alia ἐνδοξα esse, alia ἄδοξα, et ἐνδοξα quidem in duplici esse differentia, alia enim esse ἀπλῶς, alia ὀρισμένως, hæc subjungit: Ὀρισμένως δ' ἐνδοξα, τὰ τῶδὲ τινι τῶν ἐνδόξων ἐπόμενα, οἷον, Πλάτωνι, ἢ Ἀριστοτέλει, ἢ Γαλιηνῷ.

(6) *Τὰ Ἀσκληπιάδου.* Apud Nicephorum scribitur, Ἀσκληπιοδότου, quomodo etiam legit Rufinus. Paulo post ubi legitur, τὰ γὰρ Ἀπολλωνίου, restituendum est Ἀπολλωνίδου ex Theodorito in libro *ii Hæreticarum fabularum*, capite 5, et ex Nicephoro ac Rufino.

λωνίδου οὐδὲ αὐτὰ ἑαυτοῖς ἐστὶ σύμφωνα. Ἔνεστι γὰρ ἅ
 συγχρῖναι τὰ πρότερον ὑπ' αὐτῶν κατασκευασθέντα (7)
 τοῖς ὕστερον πάλιν ἐπιδιαστραφεῖσι, καὶ εὐρεῖν κατα-
 πολὺ ἀπέδοντα. Ὅσης δὲ τόλμης ἐστὶ τοῦτο τὸ ἀμάρ-
 τημα, εἰκὸς μῆδὲ ἐκείνους ἀγνοεῖν. Ἡ γὰρ οὐ πιστεύ-
 ουσιν ἀγίῳ Πνεύματι λαλέχθαι τὰς θείας Γραφάς, καὶ
 εἰσὶν ἄπιστοι, ἣ ἑαυτοὺς ἠγούνται σοφωτέρους τοῦ
 ἀγίου Πνεύματος ὑπάρχειν· καὶ τί ἕτερον ἢ δαιμο-
 νῶσιν; Οὐδὲ γὰρ ἀρνήσασθαι δύνανται ἑαυτῶν εἶναι
 τὸ τόλμημα, ὅποταν καὶ τῇ αὐτῶν χειρὶ ἢ γέγραμ-
 μένα, καὶ παρ' ὧν κατηχῆθησαν (8), μὴ τοιαύτας παρ-
 ἔλαβον τὰς γραφάς· καὶ δεῖξαι ἀντίγραφα, ὅθεν αὐτὰ
 μετεγράψαντο, μὴ ἔχωσιν. Ἐνιοὶ δὲ αὐτῶν οὐδὲ πα-
 ραχαράσσεν ἤξιωσαν αὐτὰς, ἀλλ' ἀπλῶς ἀρνησάμε-
 νοι τὸν τε νόμον καὶ τοὺς προφήτας, ἀνόμου καὶ
 ἀθέου διδασκαλίας (9), προφάσει χάριτος, εἰς ἔσχατον
 ἀπωλείας ἐλεθρον κατωλισθησαν. Καὶ ταῦτα μὲν
 τοῦτον ἱστορεῖσθω (10) τὸν τρόπον.

*Ἐκκλησιαστικῆς ἱστορίας λόγου πέμπτου
 τέλος.*

esse existimant, ac proinde quid aliud sunt quam dæmoniaci? Neque enim negare possunt hoc facinus
 a se admissum esse, cum ipsorum manu descripta sint exemplaria; neque ab illis, a quibus in Chri-
 tiana fide instituti sunt, ejusmodi codices acceperint: nec ostendere possint exemplaria, ex quibus
 sua illa descriperunt. Quidam autem ex ipsis ne adulterare quidem Scripturas dignati sunt: sed le-
 gem ac prophetas absolute repudiantes, per illegitimam et impiam doctrinam, sub obtentu gratiæ in
 altissimum exitii gurgitem delapsi sunt. Verum de his hactenus.

Finis libri quinti Historiæ ecclesiasticæ.

(7) Ὑπ' αὐτῶν κατασκευασθέντα. Christophorus C
 sonus legit ὑπ' αὐτοῦ, quomodo etiam Savilius ad
 oram sui codicis emendavit. Nostri tamen codices
 nihil mutant, et vulgata lectio confirmatur tum ex
 sequentibus, tum ex Theodorito. Nam Theodoritus
 in libro II *Hæreticarum fabularum*, cap. 5, hujus
 loci sensum ita expressit: Καὶ οὐδὲ τοῦτο συμφώνως
 αὐτοὺς δεδρακέναι λέγει· ἀλλὰ ἄλλως μὲν τὸν Θεόδο-
 τον, ἐτέρως δὲ τὸν Ἀσκληπιάδην. Καὶ Ἐρμόφιλον ἄλ-
 λως, καὶ τὸν Ἀπολλωνίδην ἐτέρως· καὶ τούτων δὲ
 ἕκαστον ἐπιδιορθώσεις τῶν οἰκείων ποιήσασθαι. Ex
 quibus apparet, Theodoritum hic legisse in plurali
 numero, τὰ πρότερον ὑπ' αὐτῶν κατασκευασθέντα.
 Ipsa tamen orationis consequentia poscere videtur,
 ut ὑπ' αὐτοῦ potius scribatur. De solo enim Apollo-
 nide id affirmat Caius, seu quis alius auctor fuit
Parvi labyrinthi, illum scilicet duas editiones com-
 posuisse sacrarum Librorum, quarum posterior
 multum a priore differret.

(8) Καὶ παρ' ὧν κατηχῆθησαν. Tota hæc peri-
 cope usque ad verba illa μὴ ἔχωσι, deest in codice

a se emendatas esse dicentes. Atque id a me non
 falso eis objici, quisquis voluerit facile cognoscet.
 Nam si quis exemplaria illorum undique conqui-
 sita simul inter se contulerit, inveniet profecto illa
 inter se plurimum dissentire. Certe Asclepiadoti
 exemplaria non conveniunt 198 cum illis quæ
 sunt Theodoti. Multa porro hujusmodi exemplaria
 nancisci licet, propterea quod discipuli illorum stu-
 diose perscripserunt ea quæ a magistris suis, ut ipsi
 dicunt, emendata, hoc est corrupta fuerant. Jam
 Hermophili exemplaria cum illis quæ dixi, minime
 consentiunt. Ea vero quæ dicuntur Apollonidis ne
 secum quidem ipsa concordant. Nam illa quæ prius
 ediderat, cum illis quæ postea invertit atque luxa-
 vit, conferre quilibet potest, atque inter se disso-
 nantia deprehendere. Quantæ porro audaciæ sit
 ejusmodi facinus, ne ipsos quidem ignorare credi-
 bile est. Aut enim sacras Scripturas a sancto Spi-
 ritu dictatas esse non credunt, ac proinde infideles
 sunt: aut semetipsos Spiritu sancto sapientiores

esse existimant, ac proinde quid aliud sunt quam dæmoniaci? Neque enim negare possunt hoc facinus
 a se admissum esse, cum ipsorum manu descripta sint exemplaria; neque ab illis, a quibus in Chri-
 tiana fide instituti sunt, ejusmodi codices acceperint: nec ostendere possint exemplaria, ex quibus
 sua illa descriperunt. Quidam autem ex ipsis ne adulterare quidem Scripturas dignati sunt: sed le-
 gem ac prophetas absolute repudiantes, per illegitimam et impiam doctrinam, sub obtentu gratiæ in
 altissimum exitii gurgitem delapsi sunt. Verum de his hactenus.

(9) Ἀνόμου καὶ ἀθέου διδασκαλίας. Subaudi-
 enda videtur præpositio, intelligendusque locus
 quasi scriptum sit ἔνεκα vel διὰ τῆς ἀνόμου καὶ ἀθέου
 διδασκαλίας. Ita fere Langus et Musculus hunc locum
 interpretati sunt, melius profecto quam Christo-
 phorus. Male etiam Rufinus vertit, et obtenta
impiæ hujus assertionis, quasi Græca sic construenda
 sint: ἀνόμου καὶ ἀθέου διδασκαλίας προφάσει.
 Atqui προφάσει χάριτος dixit Eusebius. Quippe hæ-
 retici illi, obtentu gratiæ quæ per Evangelium do-
 nata est, legem ac prophetas repudiabant. Unde eor-
 um doctrina merito ἀνομος et ἀθεος dicitur: ἀνο-
 μος eo quod legem rejicerent; ἀθεος eo quod pro-
 phetas unius ac veri Dei nuntios repudiarent.

(10) Ἱστορεῖσθω. In optimo codice Mazarino
 scriptum est ἱστορήσθω, cui lectioni suffragatur
 etiam codex Fuketianus.

ΕΥΣΕΒΙΟΥ

ΤΟΥ ΠΑΜΦΙΛΟΥ

ΕΚΚΛΗΣΙΑΣΤΙΚΗΣ ΙΣΤΟΡΙΑΣ

ΤΟΜΟΣ Ζ΄.

EUSEBII PAMPHILI

HISTORIÆ ECCLESIASTICÆ

LIBER SEXTUS.

**ΤΑΔΕ ΚΑΙ Η ΕΚΤΗ ΠΕΡΙΕΧΕΙ ΒΙΒΛΟΣ ΤΗΣ ΕΚΚΛΗΣΙΑΣΤΙΚΗΣ
ΙΣΤΟΡΙΑΣ.**

<p>α'. Περὶ τοῦ κατὰ Σεβήρον διωγμοῦ.
β'. Περὶ τῆς Ὀριγένους ἐκ παιδὸς ἀσκήσεως.
γ'. Ὡς κομῆθ' ἦεν ὁ Χριστοῦ λόγον ἐπρέσβευεν.
δ'. Ὅσοι δι' αὐτοῦ κατηχηθέντες προήχθησαν μάρτυρες.
ε'. Περὶ Ποταμιαίνης.
ς'. Περὶ Κλήμεντος τοῦ Ἀλεξανδρέως.
ζ'. Περὶ Ἰούδα συγγραφέως.
η'. Περὶ τοῦ τολμηθέντος Ὀριγένει.
θ'. Περὶ τῶν κατὰ Νάρκισσον παραδόξων.
ι'. Περὶ τῶν ἐν Ἱεροσολύμοις ἐπισκόπων.
ια'. Περὶ Ἀλεξάνδρου.
ιβ'. Περὶ Σαραπίωνος καὶ τῶν φερομένων αὐτοῦ λόγων.
ιγ'. Περὶ τῶν Κλήμεντος συγγραμμάτων.
ιδ'. Ὅπως ἐμνημόνευσεν ὁ αὐτὸς Γραφῶν.
ιε'. Περὶ τοῦ Ἡρακλᾶ.
ισ'. Ὅπως Ὀριγένει περὶ τὰς θείας ἐσπουδάκει Γραφάς.
ις'. Περὶ Συμμάχου τοῦ ἐρμηρέως.
ιη'. Περὶ Ἀμβροσίου.
ιθ'. Ὅσα περὶ Ὀριγένους μνημονεύεται.
κα'. Ὅσοι τῶν τηλικῶδε φέρονται λόγοι.
καβ'. Ὅσοι κατὰ τοῦσδε ἐπίσκοποι ἐγνωρίζονται.
καγ'. Ὅσα τῶν Ἰππολύτου εἰς ἡμᾶς ἦλθεν.
καδ'. Περὶ τῆς Ὀριγένους σπουδῆς, καὶ ὡς τοῦ</p> | <p>Α ἐκκλησιαστικοῦ πρεσβέου ἠξιώθη.
καδ'. Τίνα ἐπὶ τῆς Ἀλεξανδρείας ἐξηγήσατο.
καε'. Ὅπως τῶν ἐνδιαθηκῶν Γραφῶν ἐμνημόνευσεν.
κας'. Ὡς Ἡρακλᾶς τὴν Ἀλεξανδρέων ἐπισκοπὴν διεδέξατο.
καζ'. Ὅπως αὐτὸν ἐὼρων οἱ ἐπίσκοποι.
κη'. Περὶ τοῦ κατὰ Μιξιμίον διωγμοῦ.
κθ'. Περὶ Φαβιανοῦ, ὡς Ῥωμαίων ἐπίσκοπος ἐκ Θεοῦ παραδόξως ἀνεδείχθη.
κι'. Ὅσοι γεγονόσιν Ὀριγένους φοιτηταί.
κιβ'. Περὶ Ἀφρικανοῦ τοῦ χρονογράφου.
κιγ'. Τίνα Ὀριγένει ἐν Καισαρείᾳ τῆς Παλαιστίνης ἐξηγήσατο, καὶ ὅσα.
κιδ'. Περὶ τῆς Βηρύλλου παρτροπῆς.
κιε'. Τὰ κατὰ Φίλιππον Καισαρέα.
κισ'. Ὡς Διονύσιος Ἡρακλᾶ τὴν ἐπισκοπὴν διεδέξατο.
κισβ'. Ὅσα ἄλλα ἐσπούδασται τῷ Ὀριγένει.
B κισγ'. Περὶ τῆς τῶν Ἀράβων διαστάσεως.
κισδ'. Περὶ τῆς Ἑλεσαίων αἰρέσεως.
κισε'. Περὶ τοῦ κατὰ Δέκιον διωγμοῦ, καὶ ὅσα Ὀριγένει πέπονθεν.
κισς'. Περὶ τῶν Διονυσίων τῷ ἐπισκόπῳ σιμῶντων.
κισγ'. Περὶ τῶν ἐπ' αὐτῆς Ἀλεξανδρείας μαρτυρησάντων.
κισδ'. Περὶ ὧν ἄλλων ὁ Διονύσιος ιστορεῖ.</p> |
|---|---|

**IN SEXTO ECCLESIASTICÆ HISTORIÆ LIBRO
HÆC CONTINENTUR.**

<p>I. De persecutione sub Severo.
II. De Origenis a puero institutione.
III. Quomodo adhuc admodum adolescens verbum Dei prædicabat.
IV. Quot ab illo fidei rudimentis instituti, ad martyrium evecti sint.
V. De Potamiæna.
VI. De Clemente Alexandrino.
VII. De Juda scriptore.
VIII. De Origenis audaci facinore.</p> | <p>IX. De miraculis Narcissi.
X. De Hierosolymorum episcopis.
XI. De Alexandro.
XII. De Serapione, et de ejus qui exstant libris.
XIII. De Clementis operibus.
XIV. Quorum sacræ Scripturæ librorum idem Clementis meminere.
XV. De Heracla.
XVI. Quantum studium Origenes in divinis Scripturis collocaverit.</p> |
|--|--|

XVII. De Symmacho interprete.

XVIII. De Ambrosio.

XIX. Quæ de Origene a gentilibus commemorata sint.

XX. Quinam scriptorum ejus ætatis libri ad nos pervenerint.

XXI. Quinam eo tempore episcopi claruerunt.

XXII. Quæ Hippolyti opera ad nos pervenerint.

XXIII. De Origene studio : et quomodo presbyterii honorem adeptus est.

XXIV. Quænam Alexandria interpretatus sit.

XXV. Qualiter libros utriusque Testamenti recensent.

XXVI. Quomodo Heraclus Alexandrinum suscepit episcopatum.

XXVII. Qualiter episcopi Origenem suscipiebant.

XXVIII. De persecutione sub Maximino.

XXIX. De Fabiano, qualiter Romanorum episcopus divinitus designatus est.

XXX. Qui fuerint Origene discipuli.

XXXI. De Africano temporum scriptore.

A XXXII. Quot et quos Origene Cæsareæ in Palæstina commentarios scripsit.

XXXIII. De errore Berylli.

XXXIV. De Philippo Cæsare.

XXXV. Quomodo Dionysius Heraclæ in episcopatu successit.

XXXVI. Quot præterea libri ab Origene lucubrati sunt.

XXXVII. De Arabum discordia.

XXXVIII. De hæresi Helcesaitarum.

XXXIX. De persecutione Decii : et quæ passus est Origene.

XL. De his quæ Dionysio episcopo acciderunt.

XLI. De iis qui Alexandria martyrium subierunt.

XLII. De aliis a Dionysio commemoratis.

XLIII. De Novato, cujusmodi moribus fuerit : et de ejus hæresi.

XLIV. Narratio Dionysii de Serapione.

XLV. Epistola Dionysii ad Novatum.

XLVI. De aliis Dionysii epistolis.

ΚΕΦΑΛΑΙΟΝ Α΄.

Περὶ τοῦ κατὰ Σεβήρον διωγμοῦ (Nic. H. E. v, 2).

Ὡς δὲ καὶ Σεβήρος διωγμὸν κατὰ τῶν Ἐκκλησιῶν ἐκίνει, λαμπρὰ μὲν τῶν ὑπὲρ εὐσεβείας ἀθλητῶν ἐν ἀπάσαις ταῖς Ἐκκλησίαις κατὰ πάντα τόπον ἀπετελείτο μαρτύρια, μάλιστα δ' ἐπλήθυνεν ἐπ' Ἀλεξανδρείας τῶν ἀπ' Αἰγύπτου καὶ Θηβαΐδος ἀθλητῶν ἀριτεχνῶν αὐτόθι ὡσπερ ἐπὶ μέγιστον Θεοῦ παραπεμπομένων στάδιον, διὰ καρτερικωτάτης τε ποικίλων βατάνων καὶ θανάτου τρόπων ὑπομονῆς, τοὺς παρὰ Θεοῦ στεφάνους ἀναδουμένους. Ἐν οἷς καὶ Λεωνίδης ὁ λεγόμενος Ὀριγένους πατήρ τὴν κεφαλὴν ἀποτμηθεὶς, νέον κομιδῆ καταλείπει τὸν παῖδα· ὃς δὴ ὁποίας ἐξ ἐκείνων περὶ τὸν Θεῖον λόγον (11) προαιρέσεως ἦν, οὐκ ἄκαιρον διὰ βραχέων διελεθεῖν, τῷ μάλιστα πολλὸν εἶναι παρὰ τοῖς πολλοῖς τὸν περὶ αὐτοῦ βεβοημένον λόγον.

ΚΕΦΑΛΑΙΟΝ Β΄.

Περὶ τῆς Ὀριγένους ἐκ παιδὸς ἀσκήσεως (Nic. H. E. v, 3).

Πολλὰ μὲν οὖν ἂν τις εἴποι, τὸν βίον τοῦ ἀνδρὸς ἐν σχολῇ παραδοῦναι διὰ γραφῆς περιώμενος, δέοιτο δ' ἂν καὶ ἰδίως ὑποθέσεως ἢ περὶ αὐτοῦ σύνταξις. Ὅμως δ' ἡμεῖς ἐπὶ τοῦ παρόντος ἐπιτεμνόμενοι τὰ πλεῖστα, διὰ βραχέων ὡς οἷον τε ὀλίγα ἅττα τῶν περὶ αὐτὸν διελευσόμεθα, ἐκ τινων ἐπιστολῶν καὶ ἱστορίας τῶν καὶ εἰς ἡμᾶς τῷ βίῳ πεφυλαγμένων αὐτοῦ γνωρίμων, τὰ δηλούμενα φέροντες. Ὀριγένους (12) καὶ τὰ ἐξ αὐτῶν, ὡς εἶπεν, σπαργάνων ἀξιωμακρόνουςτά μοι εἶναι δοκεῖ. Δέκατον μὲν γὰρ ἐπέειχε Σεβήρος τῆς βασιλείας ἔτος, ἤγειτο δὲ Ἀλεξανδρείας καὶ τῆς λοιπῆς

(11) Περὶ τὸν θεῖον λόγον. Rufinus divinæ legis studia, Christophoronus sacrarum Litterarum studium interpretatur. Musculus vero divinam doctrinam vertit. Nicephorus in libro v hæc ex Eusebio describens, ἱερὸν λόγον posuit. Observavi autem Eusebium, quoties de Evangelio seu de religione Christiana loquitur, θεῖον λόγον in singulari solitum esse dicere. De Scripturis vero sanctis cum loquitur θεῖους λόγους appellare. Sic in cap. 5 hujus libri τὴν εἰς τὸν θεῖον λόγον πίστιν, et cap. 5, in fine.

(12) Vulg. φέροντες Ὀριγένους. Post vocem φέροντες ponendum est punctum. Deinde scribendum a

PATROL. GR. XX.

B

201 CAPUT I.

De persecutione sub Severo.

Porro cum Severus persecutionem adversus Ecclesias excitasset, per omnes quidem ubique locorum ecclesias ab athletis pro pietate certantibus illustria sunt confecta martyria. Præcipue tamen Alexandria increbuerunt, cum ex universa Ægypto ac Thebaide lectissimi pugiles eo tanquam in amplissimum Dei stadium deducerentur, et cujusmodi tormenta mortisque invicto animo perpessi, immortales a Deo coronas acciperent. Inter quos Leonides qui Origenis pater fuisse dicitur, capite truncatus, supradictum filium admodum adolescentem reliquit. Qui quanto animi impetu erga divinam fidem jam inde ab illa ætate fuerit affectus, non erit intempestivum paucis commemorare, præsertim cum ejus fama multis multorum hominum sermonibus celebretur.

CAPUT II.

De Origene a puero institutione.

Quod si quis vitam illius viri accurate et per otium velit litteris tradere, longa profecto oratione opus esset : idque argumentum proprium opus flagitaret. Verum nos in præsentiarum pleraque in compendium redigentes, pauca quædam de illo quoad fieri potest brevissime referemus : partim ex quibusdam epistolis, partim ex sermonibus ejus discipulorum qui ad nostram usque ætatem superstites fuerunt, comperta in medium afferentes. Origenis res etiam a primis, ut ita dicam, incunabulis gestæ, commemoratione dignæ mihi videntur. Igi-

capite : Ὀριγένους καὶ τὰ ἐξ αὐτῶν, ὡς εἶπεν, σπαργάνων, etc., ut scribitur in codice Mazarino. Nec aliter legisse videtur Christophoronus, cujus lectionem ac distinctionem nos hic libenti animo secuti sumus. Porro et illud monendum est, Origenis nomen in codd. Medicæ, Maz. et Fuk. semper cum aspiratione scribi, quomodo in Theodori Metochitæ Commentariis scriptum olim legere memini. Nec displicet hæc scriptura, nam Ὀριγένης dicitur quasi ὠρί γεννηθεὶς, id est, mature genitus ; cui contrarium est ἠωρί.

tur Severo annum imperii declinatum agente, Alexandria et totius Ægypti 202 præfecturam obtinente Læto, episcopatum vero Ecclesiarum illarum post Juliani obitum Demetrio recens adepto : cum persecutionis ardentissimum flagrant incendium, atque innumerales martyrio coronarentur, Origenis animum adhuc admodum pueri tanta cupido occupavit martyrii, ut se periculis ipsis objiceret, et prosilire ultro atque irruere ad certamen gestiret. Jamque mors illi sine dubio proxima imminabat, nisi cœlestis Dei Providentia plurimorum utilitati consulens, per matris ministerium impetum illius cohibuisset. Ac mater quidem primum verbis supplicando rogabat, ut materni affectus reverentia moveretur. Sed cum illum vehementius incitatum vidisset, ex quo patrem comprehensum in vinculis detineri intellexerat (quippe posthac toto animi impetu ad martyrium (ferebatur) abscondita omni illius veste, domi manere invitum coegit. Igitur ille nihil aliud sibi relictum esse animadvertens, cum supra ætatem cupiditas intenderetur : quietis impatiens, litteras ad patrem misit quibus illum ad martyrium vehementissime cohortabatur, his inter cætera verbis eum admonens : « Cave, mi pater, ne nostra causa sententiam mutes. » Atque hoc primum puerilis ejus indolis, et sincerissimi erga divinam religionem affectus specimen a nobis commemoratum sit. Jam tum enim fidei nostræ doctrinam non vulgariter imbiberat, utpote in divinis Scripturis jam inde a puero exercitatus. Neque vero in his mediocriter erat versatus, cum præter liberalium disciplinarum studia, etiam sacris Litteris non perfunctorie pater illum erudivisset. Quippe ante Græcarum litterarum studium, sacris eum disciplinis exerceri præcipiebat : quosdam divinæ Scripturæ locos memoriæ mandare ac recitare quotidie illum jubens. Nec vero pueri animus ab

Α Αιγύπτου Λαίτος, τῶν δὲ αὐτόθι παροικιῶν τὴν ἐπισκοπὴν νεωστὶ τότε μετὰ Ἰουλιανὸν Δημήτριος ὑπέληφει. Εἰς μέγα δὴ οὖν τῆς τοῦ διωγμοῦ πυρκαϊᾶς ἀφθέρσις, καὶ μυρίων ὄσων τοῖς κατὰ τὸ μαρτύριον ἀναδομένων στεφάνοις, ἔρωσ τοσοῦτος μαρτυρίου τὴν Ὀριγένους ἔτι κομιδῇ παιδὸς ὑπάρχοντος κατεῖχε ψυχὴν, ὡς ὁμοσε τοῖς κινδύνοις χωρεῖν, προπηδᾶν τε καὶ ὀρμαῖν ἐπὶ τὸν ἀγῶνα προθύμως ἔχειν. Ἡδὴ γέ τοι μικρὸν ὅσον αὐτῷ καὶ τὰ τῆς ἀπὸ τοῦ βίου ἀπαλλαγῆς οὐ πόρρω καθίστατο, μὴ οὐχὶ τῆς θείας καὶ οὐρανοῦ προνοίας εἰς τὴν πλείστην ὠφέλειαν διὰ τῆς αὐτοῦ μητρὸς ἐμποδῶν αὐτῷ τῆς προθυμίας (13) ἐνστάσης. Αὕτη μὲν οὖν τὰ μὲν πρῶτα λόγοις ἰκετεύουσα, τῆς περὶ αὐτὸν μητρικῆς διαθέσεως φειδῶ λαβεῖν παρεκάλει, σφοδρότερον δ' ἐπιτείναντα θεασαμένη, ὅτε γνοῦς ἄλγιστα τὸν πατέρα δεσμοτηρῶ φυλάττεσθαι, ὁλος ἐγίνετο τῆς περὶ τὸ μαρτύριον ὀρμῆς, τὴν πᾶσαν αὐτοῦ ἀποκρυψάμεν ἑσθῆτα, οἴκοι μένειν ἀνάγκην ἐπέγγεν. Ὁ δὲ, ὡς οὐδὲν ἄλλο πράττειν αὐτῷ παρῆν, τῆς προθυμίας ὑπὲρ τὴν ἡλικίαν ἐπιτεινομένης, οὐχ οἶός τε ὦν ἡρεμεῖν, διαπέμπεται τῷ πατρὶ προτροπετικωτάτην περὶ μαρτυρίου συντάξας ἐπιστολὴν (14), ἐν ἣ κατὰ λέξιν αὐτῷ παραινεῖ λέγων· « Ἐπεχε, μὴ δι' ἡμᾶς ἄλλο τι φρονήσης. » Τοῦτο πρῶτον τῆς Ὀριγένους παιδικῆς ἀγχινοίας, καὶ περὶ τὴν θεοσέβειαν γνησιωτάτης διαθέσεως, ἀνάγραπτον ἔστω τεκμήριον. Καὶ γὰρ ἤδη καὶ τῶν τῆς πίστεως λόγων οὐ σμικρὰς ἀγορμάς καταθέβητο, ταῖς θεαῖς Γραφαῖς ἐξέτι παιδὸς ἐνησκημένος. Οὐ μετρίως γοῦν καὶ περὶ ταῦτα ἐπεπόνθητο, τοῦ πατρὸς αὐτῷ πρὸς τῆ τῶν ἐγκυκλίων παιδείᾳ (15), καὶ τούτων οὐ κατὰ πάρεργον τὴν φροντίδα πεποιθμένου. Ἐξ ἀπαντος γοῦν αὐτὸν, πρὸ τῆς τῶν Ἑλληνικῶν μαθημάτων μελέτης, ἐνήγε τοῖς ἱεροῖς ἐνασσεῖσθαι παιδεύμασιν, ἐκμαθήσεις καὶ ἀπαγγελίας ἡμέρας ἐκάστης αὐτὸν εἰσπραττόμενος. Οὐκ ἀπροαιρέτως δὲ ταῦτα ἐγίνετο τῷ παιδί, ἀλλὰ καὶ ἄγαν προθυμώτατα περὶ ταῦτα ποιοῦντι·

(13) Ἐμποδῶν αὐτῷ τῆς προθυμίας. In libro Moræ in marginem emendatum inveni, αὐτοῦ τῆ προθυμίας ἐνστάσης. Quod etiam Gruterus in libro suo adnotaverat. Sed cum scripti codices nihil mutant, vulgatam lectionem retinendam esse arbitror. Τῆς προθυμίας igitur refertur ad adverbium ἐμποδῶν, quod genitivo conjungitur, et sic Græci loqui solent.

(14) Περὶ μαρτυρίου συντάξας ἐπιστολὴν. Codd. Med., Maz., Fuk. et Savil. vocem συντάξας addunt quæ ineditis antea deerat.

(15) Τῶν ἐγκυκλίων παιδείᾳ. Græci ἐγκυκλίων μαθημάτων nomine liberales intelligunt disciplinas, quibus pueri instituebantur : mathematicam scilicet, grammaticam et rhetoricam. Philosophia vero eo nomine non continetur, quod innumeris scriptorum testimoniis probari potest. Sic Diogenes Laertius in Zenone et in Chrysippo, et in Democrito : Maximus Tyrius sermone 21 ; Clemens Alexandrinus in lib. II Stromatei, et Eusebius ipse in cap. 18, infra. Hinc est quod Ariston Cens, nobilis philosophus, eos qui philosophiam contentem omne studium suum in illis ἐγκυκλίαις disciplinis collocabant, similes esse dicebat prociis Penelopes, qui a domina repulsi ad ancillas se convertébant, ut refert Stobæus in sermone 52. Et ita quidem philosophi ab

illo disciplinarum orbe philosophiam semovebant. Rhetores vero etiam rhetoricam ex illo numero eximebant. Ita Dionysius Halicarnassensis epistola ad Tiberonem de Thucydidi dotibus : Οὐ γὰρ ἀγοραῖς ἀνθρώποις, οὐδὲ ἐπιδηφίοις ἢ χειροτέχναις, ἀλλὰ ἀνδράσι διὰ τῶν ἐγκυκλίων μαθημάτων ἐπιβητορικῆν τε καὶ φιλοσοφίαν ἐληλυθόσιν. Theon sophista D in ipso exercitationum suarum exordio, postquam retulit veterum eloquentiam magistrorum hanc fere fuisse sententiam, non nisi post philosophiæ studia condiscendam esse rhetoricam. Nunc vero, inquit, tantum abest, ut id præsent plerique, ὥστε οὐδὲ τῶν ἐγκυκλίων καλουμένων μαθημάτων οἷοντι μεταλαμβάνοντες ἄττουσιν ἐπὶ τὸ λέγειν. Sunt tamen qui ἐγκυκλίων nomine et rhetoricam et philosophiam ipsam comprehendant, ut Vitruvius in cap. 1, lib. I, et Tzetzes in Chiliadibus. Sed eos falli puto. Nam nomen ipsum ἐγκύκλιος, vulgare aliquid et protritum significat. Hinc est quod apud Demosthenem ἐγκύκλιος λειτουργία dicuntur solennes et ordinariæ functiones, quæ distinguuntur a trierarchiis. Hæ namque gravissimæ erant et onerosissimæ. Recte igitur Ammonius De differentiis vocabulorum, Παῖς δὲ, inquit, ὁ διὰ τῶν ἐγκυκλίων μαθημάτων δυνάμενος λέγεται. Vide scholiastem Aristophanis in Equitibus, pag. 297.

ὡς μὴδ' ἐξαρκεῖν αὐτῷ τὰς ἀπλᾶς καὶ προχείρους τῶν ἱερῶν λόγων ἐντέξεις, ζητεῖν δέ τι πλεόν καὶ βελυτέρας ἦδη ἐξ ἐκείνου πολυπραγμανεῖν ὁμοίως· οὕτως καὶ πράγματα παρέχειν τῷ πατρὶ, τί ἄρα ἐθέλοι δηλοῦν τὸ τῆς θεοπνεύστου Γραφῆς ἀναπυθναόμενος βούλημα. Ἐκεῖνος δὲ τῷ μὲν δοκεῖνεις πρόσωπον ἐπέπληττεν αὐτῷ, μὴδὲν ὑπὲρ ἡλικίαν μὴδὲ τῆς προφανοῦς διανοίας περαιτέρω τι ζητεῖν παραινωῶν, ἰδίως δὲ παρ' ἑαυτῷ τὰ μεγάλα γεγηθῶς, τὴν μεγίστην ὁμολογεῖ τῷ πάντων ἀγαθῶν αἰτίῳ Θεῷ χάριν, ὅτι δὴ αὐτὸν τοιοῦδε πατέρα γενέσθαι παιδὸς ἔξικωσεν. Ἐπιστάνατα δὲ ἦδη πολλάκις εὐδοντι τῷ παιδί, γυμνῶσαι μὲν αὐτοῦ τὰ στέρνα φασίν, ὡσπερ δὲ θείου Πνεύματος ἔνδον ἐν αὐτοῖς ἀφιερωμένου, φιλήσαι τε σεβασμῶς, καὶ τῆς εὐτεχνίας μακάριον ἑαυτὸν ἡγήσασθαι. Ταῦτα καὶ ἕτερα τοῦτοις συγγενῇ περὶ παῖδα θύνα τὸν Ὀριγένην γενέσθαι μνημονεύουσιν. Ὡς δὲ ἦδη αὐτῷ ὁ πατὴρ μαρτυρίῳ τετελείωτο, ἔρημος ἅμα μητρὶ καὶ βορυτέροις ἀδελφοῖς τὸν ἀριθμὸν ἐξ, ἑπτακαίδεκατον οὐ πῆρες ἄγων ἔτος καταλείπεται. Τῆς γε μὴν τοῦ πατρὸς περιουσίας τοῖς βασιλικῶς ταμείοις ἀναληφθεῖσης, ἐν σπάνει τῶν κατὰ τὸν βίον χροειῶν σὺν τοῖς προσήκουσι καταστάς, οἰκονομίας τῆς ἐκ Θεοῦ καταξιοῦται· καὶ τυγχάνει δεξιῶσεως ἡμοῦ καὶ ἀναπαύσεως παρά τινι πλουσιωτάτῃ μὲν τὸν βίον καὶ τὰ ἄλλα περιφανεστάτῃ γυναικί, διαδοχτὸν γε μὴν ἄνδρα περιεπούση τῶν τότε ἐπὶ τῆς Ἀλεξανδρείας ἀιρετικῶν· τὸ γένος δ' ἦν οὗτος Ἀντιοχεύς· θετὸν δὲ αὐτὸν υἱὸν εἶχε σὺν ἑαυτῇ, καὶ ἐν τοῖς μάλιστα περιεῖπεν ἡ δεδηλωμένη. Ἀλλὰ τοῦτο γε ἐπάναγκες ὁ Ὀριγένης συνῶν, τῆς ἐξ ἐκείνου περὶ τὴν πίστιν ὀρθοδοξίας ἐναργῆ παραίχεται δείγματα· ὅτι δὴ μυρίου πλήθους διὰ τὸ δοκοῦν ἱκανὸν ἐν λόγῳ τοῦ Παύλου· τοῦτο γὰρ ἦν ὄνομα τῷ ἀνδρὶ· συναγομένου παρ' αὐτῷ οὐ μόνον ἀιρετικῶν, ἀλλὰ καὶ ἡμετέρων, οὐδὲ πώποτε προῦδράπη, κατὰ τὴν εὐχὴν αὐτῷ συστήναι, φυλάττων ἐξέτι παιδὸς κανόνα Ἐκκλησίας, βδελυττόμενός τε, ὡς αὐτῷ ῥήματι φησὶ που αὐτὸς, τὰς τῶν ἀίρέσεων διδασκαλίας. Προαχθεὶς δὲ ὑπὸ τοῦ πατρὸς ἐν τοῖς Ἑλλήνων μαθημασιν, ἐκθυμότερόν τε καὶ μετὰ τῆν ἐκείνου τελευτὴν τῇ περὶ τοὺς λόγους ἀσκήσει ὅλον ἐπιδοῦς ἑαυτὸν, ὡς καὶ παρασκευῆν ἐπὶ τὰ γραμματικὰ μετρίαν ἔχειν (16), μετ' οὐ πολὺ τῆς τοῦ πατρὸς τελειώσεως τοῦτοις ἐπιδεδωκῶς ἑαυτὸν, εὐπὸρρει τῶν ἀναγκαίων, ὡς ἐν ἐκείνῃ τῇ ἡλικίᾳ, δαφιλῶς. vehementius addixisset, adeo ut sufficientem usum paulo post patris mortem eim artem professus, necessaria vitæ subsidia abunde, ut in illa ætate, sibi comparavit.

ΚΕΦΑΛΑΙΟΝ Γ'.

Ἔως κομιδῆ γένος ὦν τὸν Χριστοῦ λόγον ἐπέσθευεν (Nic. II. c. v, 4, 5).

Σχολάζοντι δὲ (17) τῇ διατριβῇ, ὡς που καὶ αὐτὸς

(16) *Μετρίαν ἔχειν*. In collice Medicæo legitur οὐ μετρίαν, nec aliter in Mazarino codice, Fuk., et Sav. Paulo post scribendum est, ex iisdem codicibus, ὡς ἐν ἐκείνῃ τῇ ἡλικίᾳ δαφιλῶς. Quomodo etiam in codice Regio scriptum habetur.

(17) *Σχολάζοντι δέ*. Ab his verbis inchoavi caput tertium, secutus distinctionem Rufini. At Chri-

his abhorrebat, sed libentissime in hujusmodi studiis incumberebat. Adeo ut simplici et obvia sacram Litterarum lectione minime contentus, majus aliquid inquireret, et profundiores jam tum sensus scrutaretur. Proinde patri faccescebat negotium, sciscitans ex illo quid sententia divinitus inspiratæ Scripturæ significaret. Ille verò coram quidem et in speciem puerum objurgabat: monens ne supra captum ætatis, neve ultra obivium et apertum Scripturæ sensum quidquam requireret. Clam tamen apud se singulari gaudiō perfusus, Deo honorum omnium auctori gratias agebat maximas, quod se talis filii parentem efflicere dignatus fuisset. Ac sæpenumero dormientis pueri cubiculum ingressus, pectus ejus nudasse dicitur, et velut quoddam divini Spiritus sacramentum religioso illud deosculatus, semetipsum beatorum ejusmodi sobole prædicasse. Hæc et alia similia de Origeno etiam tum puero referuntur. Cæterum patre martyrii coronam adeptō, ipse cum matre et parvulis fratribus numero sex orbis relictus est, annum agens ætatis septimum decimum. Et quoniam facultates patris in fiscum principis illatæ fuerant, ad summam omnium rerum penuriam una cum necessitudinibus suis redactus, divinæ Providentiæ meruit auxilium. Exceptus enim et refocillatus est a matrona quadam opulentissima et alioqui eximia; sed quæ celeberrimum quemdam virum Antiochia oriundum, hæreticorum qui tunc erant Alexandria propugnatores, fovebat. Quem quidem mulier adoptivum filium secum domi habens, mirum in modum complectebatur. Sed Origenes, tametsi cum supradicto viro necessitate compulsus versaretur, ex eo tamen tempore suæ in recta fide retinenda constantiæ illustrissimum specimen edidit. Siquidem innumerabili multitudo hæreticorum modo, sed etiam nostrorum ad Paulum (hoc enim illi viro nomen fuit) quotidie conflante, eo quod eloquentia excellere videretur: ipse nunquam adduci potuit ut cum Paulo in preceatione consisteret: Ecclesiæ scilicet regulam servans a puero, et ut ipsemet alicubi loquitur, abominatus hæreticorum dogmatum prædicationem. Porro cum græcænicis disciplinis primum a patre imbutus fuisset, et post ejusdem obitum totum se liberalibus studiis ac peritiam artis grammaticæ assecutus videretur:

204 CAPUT III.

Quomodo adhuc a:modum adolescens verbum Dei prædicavit.

Interea vero cum nemo superesset Alexandria

strophorus, et caput hoc male distinguit, et verba quæ in titulo leguntur, perperam est interpretatus. Codex Fuk. caput hoc 3 orditur ab his verbis quæ leguntur paulo supra, τῆς γε μὴν τοῦ πατρὸς περιουσίας, etc. Sed nobiscum facit codex Regius, qui caput inchoat ab his verbis, Ἔτος δ' ἦγεν ὀκτωκαίδεκατον, etc., paulo infra.

qui tradendis fidei nostræ rudimentis operam daret, omnibus ob persecutionis metum pulsus ac fugatis, quidam ex gentilibus ipsum scholæ etiamtum vacantem atque affixum, ut de se alicubi scribit, adierunt, verbum Dei ex eo audituri. Inter quos primum fuisse testatur Plutarchum: qui post vitam honeste transactam, sacro etiam martyrio coronatus est. Secundum Heraclam ejusdem Plutarchi fratrem: qui cum ipse quoque philosophicæ vitæ ac districtioris ejusdem disciplinæ documenta plurima apud ipsum præbuisset, post mortem Demetrii Alexandrinæ urbis episcopatu dignus est habitus. Annum porro ætatis octavum decimum agebat tunc cum catechumenis instituendis præfectus est. Quo in munere maximos fecit progressus tempore persecutionum illarum quæ Aquila præfecturam gerente Alexandria contigerunt. Tunc siquidem apud universos fideles maximam nominis celebritatem adeptus est, ob sedula benevolentiae atque humanitatis officia, quæ omnibus sanctis Dei martyribus notis pariter atque ignotis promptissime exhibebat. Neque enim illis bacutenus comes aderat, dum in vinculis essent, aut dum ad extremam usque sententiam interrogarentur: sed post latam quoque sententiam, cum sanctissimi martyres ad supplicium adducerentur, ipse incredibili fiducia præditus, et pericula ipsa provocans astabat. Adeo ut sæpenumero cum audacter accederet, et martyres summa cum libertate osculo salutaret, ab insana gentilium multitudine circumstante lapidibus jamjam obruendus videretur, nisi dextram divini Numinis semel adjutricem nactus, præter opinionem omnium evasisset. Eadem illa divina ac cælestis gratia illum multis tunc insidiis appetitum ob fiduciam atque alacritatem in prædicanda Christi fide, alias iterum atque alias, nec dici potest quoties liberavit. Porro gentiles adeo cruentum ei bellum indixerant, ut in unum collecti ac conglobati domum in qua manebat, dispositis militibus obsiderent, ob multitudinem 205 eorum qui sacræ fidei rudimenta ab ipso percipiabant. Persecutionis autem furor tantopere adversus eum accendebatur in dies, ut tota Alexandrinorum civitas ulterius ipsum capere non posset; dum ex aliis quidem ædibus in alias migrat: undique vero exagitatus fugatur, propter

(18) *Μετὰ τὸ βιώναι*. Hujus verbi vim ac proprietatem non intellexerunt interpretes. Βιών Christiani scriptores dixerunt pro eo quod est *sæcularem vitam agere*. Sic Epiphanius in hæresi Dositheorum, et in hæresi 1., ut notavit vir doctissimus D. Petavius in cap. 5 *Miscellaneous exercitationum*, quas ad calcem Juliani edidit. Quippe βίος *æculum* est, ut præter locos ibidem a Petavio citatos docet Chrysostomus in homilia 9, *De elemosina et decem virginibus*, παρθένος ἀποταξαμένη τῷ βίῳ. Sozomenus in lib. vii, c. p. p. mult., Ζήνων δὲ ἐτι νέος ὢν, βίῳ καὶ γάμῳ ἀπαγορεύσας, et in lib. viii, cap. 25. Hinc est quod Chrysostomus in *Epistolam Pauli ad Romanos*, homilia 23, non longe ab initio βιωτικούς vocat homines sæculares, quos vulgo laicos dicimus, eosque a presbyteris distinguit et monachis, δεικνύς ὅτι ταῦτα διακρίσσεται: καὶ ἱερεῖσι, καὶ

ἑγγράφως ἱστορεῖ, μηδενὸς τε ἐπὶ τῆς Ἀλεξανδρείας τῷ κατηγεῖν ἀνακειμένου, πάντων δὲ ἀπεληλαμένων ὑπὸ τῆς ἀπειλῆς τοῦ διωγμοῦ, προσήεσαν αὐτῷ τινες ἀπὸ τῶν ἐθνῶν ἀκουσόμενοι τὸν λόγον τοῦ Θεοῦ. Ἐν πρῶτον ἐπιστημαίνεται γεγονέναι Πλούταρχον, ὃς μετὰ τὸ βιώναι (18) καλῶς, καὶ μαρτυρίῳ θείῳ κατεκοσμήθη: δεύτερον Ἡρακλᾶν τοῦ Πλουτάρχου ἀδελφόν, ὃς δὴ καὶ αὐτὸς παρ' αὐτῷ πλείστην φιλοσόφου βίον καὶ ἀσκήσεως ἀπέδειξεν παρασχόν, τῆς Ἀλεξανδρέων μετὰ Δημήτριον ἐπισκοπῆς ἀξιούται. Ἔτος δ' ἦγεν ὀκτωκαιδέκατον, καθ' ὃ τοῦ τῆς κατηγήσεως πρόεστη διδασκαλείου. Ἐν ᾧ καὶ προκόπτει ἐπὶ τῶν κατὰ Ἀκύλαν τῆς Ἀλεξανδρείας ἡγούμενον διωγμῶν, ὅτε καὶ μάλιστα διαβόητον ἐκτίσαστο παρὰ πᾶσι τοῖς ἀπὸ τῆς πίστεως ὀρμωμένοις τὸ νόμα, δι' ἣν ἐνεδεικνυτο πρὸς ἅπαντας τοὺς ἁγίους ἀγνώστους καὶ γνωρίμους μάρτυρας δεξιῶν τε καὶ προθυμίας. Οὐ μόνον γὰρ ἐν δεσμοῖς τυγχάνουσιν, οὐδὲ μέχρις ὑστάτης ἀποφάσεως ἀνακρινόμενοι συνῆν, ἀλλὰ καὶ μετὰ ταύτην ἀπαγομένοις τὴν ἐπὶ θανάτῳ τοῖς ἁγίοις μάρτυσι πολλῇ τῇ παρρησίᾳ χρώμενος, καὶ ὁμῶς τοῖς κινδύνοις χωρῶν ὥστε ἡδὴ αὐτὸν προσιόντα θαρσαλέως, καὶ τοὺς μάρτυρας μετὰ πολλῆς παρρησίας φιλήματι προσαγορεύοντα, πολλάκις ἐπιμανεῖς ὃ ἐν κύκλῳ τῶν ἐθνῶν δῆμος, μικροῦ δεῖν κατέλευσεν, εἰ μὴ τῆς θείας δεξιᾶς βοηθοῦ καθάπαξ τυγχάνων, παραδόξως διεδίδρασκεν. Ἡ δ' αὐτὴ θεία καὶ οὐράνιος χάρις, ἄλλοτε πάλιν καὶ πάλιν, καὶ οὐδ' ἔστιν ὁσάκις εἰπεῖν, τῆς ἁγαν περὶ τὸν Χριστοῦ λόγον προθυμίας τε καὶ παρρησίας ἔνεκεν, τηλικαῦτα ἐπιβουλεύμενον αὐτὸν διεψύλαττε. Τοσοῦτος δ' ἦν ἄρα τῶν ἀπίστων ὁ πρὸς αὐτὸν πόλεμος, ὡς καὶ συστροφᾶς ποιησαμένους (19), στρατιώτας αὐτῷ περὶ τὸν οἶκον ἔνθα κατέμενε, ἐπιστῆσαι, διὰ τὸ πλήθος τῶν τὰ τῆς ἱερᾶς πίστεως κατηχομένων παρ' αὐτῷ. Οὕτω δὲ ὅσημέραι ὁ κατ' αὐτοῦ διωγμὸς ἐξεκᾶστο, ὡς μηκέτι χωρεῖν αὐτὸν τὴν πᾶσαν Ἀλεξανδρέων πόλιν, οἴκους μὲν ἐξ οἴκων ἀμείβοντα, πανταχόθεν δὲ ἐλαυνόμενον τῆς πληθύος ἔνεκεν τῶν δι' αὐτοῦ τῇ θεῇ προσιόντων διδασκαλίᾳ: ἐπὶ καὶ τὰ κατὰ πρᾶξιν ἔργα αὐτῷ, γησιωτάτης φιλοσοφίας κατορθώματα εὐ μᾶλα θαυμαστά περιεῖχεν. Οἷον γοῦν τὸν λόγον, τοιόνδε φασὶ τὸν τρόπον, καὶ οἷον τὸν τρόπον, τοιόνδε καὶ τὸν λόγον ἐπεδεικνυτο. Διὸ δὴ μάλιστα συναιρομένης αὐτῷ δυνάμεως θείας, μυρίους ἐνήγει ἐπὶ τὸν αὐτοῦ ζήλον. Ἐπειδὴ δὲ ἑώρα φοιτητᾶς ἡδὴ

μοναχοῖς, οὐχὶ τοῖς βιωτικῶς μόνον. Porro eo quem dixi sensu accipiendum hic esse verbum βιώναι, docent sequentia. Ex duobus enim Originis discipulis, alterum in sæculo honestissime vixisse dicit, alterum vero, Heraclam nomine, clericum fuisse. Hæ enim sonant hæc verba, πλείστην καὶ φιλοσόφου βίον καὶ ἀσκήσεως ἀπέδειξεν παρασχόν.

(19) *Συστροφᾶς ποιησαμένους*. Supple τοὺς ἀπίστους. At Rufinus et Christophorus hæc verba referunt ad vocem στρατιώτας, male, ut opinor. Neque enim Græcæ linguæ proprietates hunc sensum admittit. Nicephorus vero pessime hunc locum accepit, quasi discipuli Originis, vim efferatæ plebis veriti, militare presidium ad sui tutelam asciverint. In codd. Maz. et Med. post verbum ποιησαμένους apposita est subdistinctio, optime.

πλείους προσιώντας, αὐτῷ μόνῳ τῆς τοῦ κατηχεῖν A διατριβῆς; ὑπὸ Δημητρίου τοῦ τῆς Ἐκκλησίας προ-
εστῶτος ἐπιτετραμμένης, ἀτυφῶνον ἠγγασάμενος
τὴν τῶν γραμματικῶν λόγων διδασκαλίαν τῇ πρὸς τὰ
οὐρα παιδεύματα ἀσκήσει, μὴ μελλήσας, ἀπορρήγνου-
σιν ἅτε ἀνωφελῆ καὶ τοῖς ἱεροῖς μαθήμασιν ἐναντίαν
τὴν τῶν γραμματικῶν λόγων διατριβῆν. Ἔϊτα λο-
γισμῷ καθήκοντι ὡς ἂν μὴ γένοιτο τῆς παρ' ἐτέρων
ἐπικουρίας ἐνδεής, ὅσαπερ ἦν αὐτῷ λόγων ἀρχαίων
πρότερον συγγράμματα (20) φιλοκάλως ἐσπουδασμένα
μεταδούς, τοῖς ὑπὸ τοῦ ταῦτα ἐωνημένου φερομένοις
αὐτῷ τέτταρσιν ὁβολοῖς τῆς ἡμέρας ἔρχετο, πλείστοις
τε ἔτεσι τοῦτον φιλοσοφῶν διετέλει τὸν τρόπον, πάσας
ἕλας νεωτερικῶν ἐπιθυμιῶν ἑαυτοῦ περιαιρούμενος,
καὶ διὰ πάσης μὲν ἡμέρας οὐ σμικροῦς ἀσκήσεως κα-
μάτους ἀνατῶν, καὶ τῆς νυκτὸς δὲ τὸν πλείονα χρό-
νον ταῖς τῶν θείων Γραφῶν ἑαυτὴν ἀνατιθεὶς μελέ-
ταις, βίβη τε ὡς ἐνὶ μάλιστᾳ ἐγκαρτερῶν φιλοσοφω-
τάτῳ, τοτὲ μὲν τοῖς ἐν ἀσκήσει γυμνασίοις ἐνασκού-
μενος, τοτὲ δὲ μεμετρημένοις τοῖς κατὰ τὸν ὕπνον
καιροῖς, οὗ μεταλαμβάνειν οὐδ' ὄλωσ ἐπὶ στρωμνῆς,
ἀλλ' ἐπὶ τοῦδαφός διὰ σπουδῆς ἐποιεῖτο. Πάντων δὲ
μάλιστᾳ τὰς εὐαγγελικὰς τοῦ Σωτῆρος φωνὰς φυλα-
κτέας εἶναι ᾤετο δεῖν, τὰς τε περὶ τοῦ μὴ δύο χιτῶ-
νας μὴδ' ὑποδήμασι χρᾶσθαι παραινύσας, μὴδὲ μὴν
ταῖς περὶ τοῦ μέλλοντος χρόνου φροντίσι κατατρίβε-
σθαι. Ἀλλὰ καὶ μείζονι τῆς ἡλικίας προθυμίᾳ χρώ-
μενος, ἐν ψύχει καὶ γυμνότητι διακαρτερῶν, εἰς ἄκρον
τε ὑπερβαλλούσης ἀκτιμοσύνης ἐλαύνων, τοὺς ἀμψ'
αὐτὸν εἰς τὰ μάλιστᾳ κατέπληττε· μυρίους μὲν ὄσους
λυπῶν εὐχομένους αὐτῷ κοινωνεῖν τῶν ὑπαρχόντων, C
δι' οὗς ἑώρων αὐτὸν εἰσφέροντα περὶ τὴν θείαν διδα-
σκαλίαν καμάτους. Οὐ μὴν αὐτὸς γε ἐνδιδούς ταῖς
καρτερίαις, λέγεται γοῦν καὶ πλείονων ἐτῶν γῆν πε-
πατηκέναι, μὴδὲν μῆδαμῶς κεχρημένους ὑποδήματι,
ἀλλὰ καὶ οἴνου χρήσεως καὶ τῶν ἄλλων παρὰ τὴν
ἀναγκαίαν τροφὴν πλείστοις ἔτεσιν ἀπεσχημένος,
ὥστε ἦδη εἰς κίνδυνον ἀνατροπῆς καὶ διαφθορᾶς τοῦ
θώρακος (21) περιπεσεῖν. Τοιαῦτα δὲ φιλοσόφου βίου
τοῖς θεωμένοις παρέχων ὑποδείγματα, εἰκότως ἐπὶ τὸν
ὁμοῖον αὐτῷ ζῆλον πλείους παρῴρμα τῶν φοιτητῶν,
ὥστε ἦδη καὶ τῶν ἀπίστων ἐθνῶν, τῶν τε ἀπὸ παι-
δείας καὶ φιλοσοφίας, οὐ τοὺς τυχόντας ὑπάγεσθαι τῇ
εἰς αὐτοῦ διδασκαλίᾳ (22)· οἷς καὶ αὐτοῖς γνησίως ἐν
βάθει ψυχῆς τὴν εἰς τὸν θεῖον λόγον πίστιν δι' αὐτοῦ
πραδεχομένους, διαπρέπειν συνέβαινε κατὰ τὸν τότε
τοῦ διωγμοῦ καιρὸν, ὡς καὶ τινὰς αὐτῶν ἀλόντας,
μαρτυρίᾳ ταλειωθῆναι.

tissime abstinuit : usque adeo ut pectus ipsius in-
deret. Hujusmodi ergo philosophicæ vitæ exempla
ad imitationem sui merita provocavit : ita ut multi ex gentilibus tum in omni genere doctrinæ,

ingentem numerum eorum quos ipse ad doctrinam
divinæ fidei pertraherat. Quippe quotidiani ejus
actus, verissimæ cujusdam philosophiæ et admira-
bilis disciplinæ absolutissima opera videbantur.
Atque, ut vulgo dicitur, qualis oratio, talis ejus
vita : qualis vita, talis oratio ejus fuit. Quam
potissimum ob causam cum divina virtus cum adju-
varet, alios quoque innumerabiles ad imitationem
sui provocavit. Cum vero plures quotidie discipulos
accedentes videret, propterea quod catechumenorum
institutio ipsi soli mandata fuerat a Demetrio
episcopo : ratus grammaticæ artis professionem
cum divinæ fidei institutione minime consentire,
scholam grammaticæ litteraturæ, utpote inutilem
et sacris disciplinis contrariam, sine ulla cuncta-
tione abjecit. Deinde prudenti consilio usus, ne
alieno subsidio opus haberet, venditis prisicæ doctrinæ
voluminibus quæ penes se habebat elegantissimo
elaborata, contentus fuit quatuor obolis qui ab
emptore voluminum ipsi in dies singulos pendebantur.
Hujusmodi disciplina et plane philosophica
ratione vivendi, pluribus deinceps annis uti perse-
veravit, omnes juvenilium cupiditatum illecebras
undique submovens. Ac diurno quidem tempore
gravissimos cujusquomodî exercitationum labores
tolerabat : noctis vero maximam partem divinarum
Scripturarum studiis impendebat, severissimæ
quoad poterat philosophiæ legibus institutisque
semetipsum coercens. Quippe interdiu quidem jeju-
niorum exercitationibus insudabat : noctu vero
sonni spatium dimetiebatur, eumque non in
strato, sed super nudo solo capere satagebat.
Maxime vero evangelicæ illa Servatoris nostri præ-
cepta observanda esse ducebat, quibus monemur,
tum ne duas tunicas habeamus, neve calceamentis
utamur ; tum ne de crastino nimium solliciti nosmet-
ipsos excruciemus. Sed et majore quam ætas fere-
bat animi ardore, in frigore ac nuditate perstans,
et ad summum evangelicæ paupertatis cultum 208

evectus, familiares suos ingenti admiratione percu-
lit. Ac multos quidem ex ipsis incredibili dolore
affectit, qui bona sua cum ipso partiri optabant,
cum illum divinæ prædicationis gratia tantos labo-
res sustinentem viderent. Veruntamen de vigore
D tolerantiæ nihil vestigiis remisit. Multos item per
annos nudis vestigiis ambulasse dicitur, nullo
penitus calcamento usus. Vino quoque et aliis
rebus quæ ad victum minus necessariae sunt, diu-
gravissimum subversionis labisque discrimen inci-
omnibus spectanda præbens, plures ex discipulis

(20) Λόγων ἀρχαίων συγγράμματα. Rufinus
Bibliothecam gentilium scriptorum interpretatur,
melius quam Christophorus, qui hunc locum
Eusebii de solis veterum oratorum libris accepit.
Quasi vero λόγοι de solis orationibus dicantur, non
etiam de grammatica et philosophia; aut quasi
Origenes oratorum libros duntaxat, non autem
grammaticorum distaxerit. Musculus quosdam
excerptorum libros ab ipso Origene compositos

videtur intellexisse.

(21) Τοῦ θώρακος. Recte Rufinus et Christophorus
stomachus verterunt : nam subversio stomachi
proprie dicitur a Dioscoride et Galeno.

(22) Τῇ δι' αὐτοῦ διδασκαλίᾳ. Codex Medicus
habet τῇ αὐτοῦ, rectius. Nam δι' αὐτοῦ ex sequente
linea huc irrepsisse videtur. Regius tamen et Maz.
codex nihil mutant. In Fuk. scriptum est, τῇ αὐ-
τοῦ διδασκαλίᾳ.

tum in philosophia præstantissimi, ejus se magisterio submitterent. Qui cum fidem Christi sincere atque intimo mentis affectu ab ipso accepissent, persecutionis illius tempore incluserunt: usque adeo ut quidam ex ipsis comprehensi, martyrio perfuncti sint.

CAPUT IV.

Quot ab illo fidei rudimentis instituti, ad martyrium evecti sint.

Horum primus fuit is, quem paulo supra memoravimus, Plutarchus. Qui cum ad mortem duceretur, iterum hic de quo loquimur Origenes, dum Plutarcho ad extremum usque vitæ terminum indviduus adhereret, parum absuit quin ab illius occideretur civibus, utpote qui necis illius auctor fuisset. Verum divina providentia tunc quoque illum conservavit. Post Plutarchum secundus ex Origenis discipulis martyr fuit Serenus: qui fidem quam acceperat, igne examinatam ac probatam exhibuit. Tertius ex eadem schola martyr exstitit Heraclides, ac deinde quartus Heron: ambo securi percussi. Prior dum adhuc esset catechumenus, alter vero neophytus. Præter hos quintus ex eodem auditorio Christianæ pietatis athleta, victor renuntiatius est Serenus priori illi cognominis: qui cum plurimos cruciatus fortissime pertulisset, tandem capite truncatus fuisse dicitur. Sed et ex mulierum numero Heras quædam, adhuc catechumena, per ignem, ut ipse alicubi dicit, baptismum adeptæ, ex hac luce migravit.

207 CAPUT V.

De Potamiæna.

Septimus inter hos recensetur Basilides, is qui celeberrimam illam Potamiænam ad supplicium adduxit. Cujus quidem mulieris fama apud earum regionum incolas etiamnum pervulgata est, quippe quæ pro castitate corporis, et pro virginitate qua præcipue excelluit conservanda, innumera adversus amatores certamina subierit (nam præter animi pulchritudinem, mirabilis quoque totius corporis vestustas in ea efflorescebat), innumera etiam pro Christi fide pertulerit, tandemque post acerbissimos ac vel dictu ipso horribiles cruciatus, una cum matre Marcella igne consumpta sit. Porro Aquila, id enim judicis nomen fuit, cum eam toto corpore sæ-

(25) Ἡραΐς. Dudum conjeceram scribendum esse Ἡραΐς, uno verbo pro ἡ ραΐς quod in textu vulgato legebatur; quam conjecturam tandem mihi confirmaverunt codd. Regius et Fnk., in quibus ita distincte scriptum inveni. Astipulatur etiam Rufinus, qui hunc locum sic interpretatur: *Sed et mulieres plurimæ, in quibus Hera quædam catechumena.* Vulgo excusum est, *Erat quædam catechumena*; sed in codice Bibliothecæ Regiæ et in vetustissimo codice Parisiensis Ecclesiæ ita legitur, ut posui. Ἡραΐς nomen est proprium, ἀπὸ τῆς ἥρας, ex quo fit etiam Ἡραΐσχος: quo nomine fuit quidam philosophus Ægyptius, de quo Suidas ex Damascio in *Vita Isidori*. Hujus Heraïdis memoriam Græci celebrant die 4 mensis Martii, ut legitur in eorum *Menologio* quod edidit Canisius; seu potius die 5, ut habet *Menæum* Venetiis editum, τῇ αὐτῇ ἡμέρᾳ, τῆς ἀγίας μάρτυρος Ἡραΐδος. Lego Ἡραΐδος. Nescio an eadem sit Irais virgo Alexandrina quæ cum

A

ΚΕΦΑΛΑΙΟΝ Δ'.

Ἔσοι δὲ αὐτοῦ κατηγορήθεις προήχθησαν μάρτυρες (Nic. H. E. v, 6, 7).

Πρῶτος μὲν οὖν τούτων ὁ μικρὸν πρόσθεν διλωθεὶς Πλούταρχος ἦν· οὗ τὴν ἐπὶ θάνατον ἀπαγομένου, μικροῦ δεῖν αὔθις ὁ περὶ οὗ ὁ λόγος, συμπάρῳ αὐτῷ εἰς ὑστάτην τοῦ βίου τελευτήν, ὅπῃ τῶν αὐτοῦ πολιτῶν ἀνήρητο, ὡς αἴτιος αὐτῷ πεφνηνῶς τοῦ θανάτου· Θεοῦ δὲ αὐτὸν ἐτήρει καὶ τότε βουλή. Μετὰ δὲ Πλούταρχον, δευτέρως τῶν Ἀριγένους φοιτητῶν μάρτυς ἀναδείκνυται Σερῆνος, διὰ πυρὸς τὴν δοκιμὴν ἧς παρελήθει πίστει, παρεσχημένος. Τῆς αὐτῆς διατριβῆς τρίτος καθίσταται μάρτυς Ἡρακλείδης, καὶ ἐπὶ τούτῳ τέταρτος Ἡρων· ὁ μὲν πρότερος ἐστὶ κατηχούμενος, ὁ δὲ νεοφύτιστος, τὴν κεφαλὴν ἀποτμηθέντες. Ἐστὶ πρὸς τούτοις τῆς αὐτῆς σχολῆς πέμπτος ἀθλητῆς τῆς εὐσεβείας ἀνακηρύττεται ἕτερος τοῦ πρώτου Σερῆνος· ὃν μετὰ πλείστην βασάνων ὑπομονὴν, κεφαλῆς ἀποτομῇ κολασθῆναι λόγος ἔχει. Καὶ γυναικῶν δὲ Ἡραΐς (23) ἐστὶ κατηχουμένη, τῇ βάπτισμα, ὡς πῶν φησὶν αὐτῆς, τὸ διὰ πυρὸς λαβοῦσα τὴν βίον ἐξέλθουσα.

B

ΚΕΦΑΛΑΙΟΝ Ε'.

Περὶ Ποταμίαινης (Nic. H. E. v, 7).

Ἐβδομος δὲ ἐν τούτοις ἀριθμείσθω Βασιλείδης, τῆν περιβόητον Ποταμίαιναν ἀπαγαγόν, περὶ ἧς πολὺς ὁ λόγος εἰσέτι νῦν παρὰ τοῖς ἐπιχωρίοις ἄδεται, μυρία μὲν ὑπὲρ τῆς τοῦ σώματος ἀγνείας τε καὶ παρθενίας, ἐν ἧ διέπρεψε, πρὸς ἐραστάς ἀγωνισαμένης· καὶ γὰρ οὖν αὐτῇ ἀκμαῖον πρὸς τῇ ψυχῇ καὶ τὸ τοῦ σώματος ὄραλον ἐπήνθει· μυρία δὲ ὑπὲρ τῆς εἰς Χριστὸν πίστεως ἀνατλάσης, καὶ τέλος μετὰ δεινὰς καὶ φορικτὰς εἰπεῖν βασάνους, ἅμα τῇ μητρὶ Μαρκέλλῃ διὰ πυρὸς τελεωθεῖσης. Φασὶ γὰρ τοὶ τὸν δικαστὴν, Ἀκύλας (24) ἦν τούτῳ δνομα, χαλεπὰς ἐπιθέντα αὐτῇ κατὰ παντὸς τοῦ σώματος αἰκίας, τέλος ἐφ' ὕβρει τοῦ σώματος μονομάχοις αὐτὴν ἀπειλῆσαι παραδοῦναι· τὴν δὲ βραχὺ

aliis apud Antinonem civitatem martyrium passa esse dicitur die 22 Septembris in *Romano Martyrologio*. In *Menologio* cardinalis Sirleti die 5 Septembris leguntur hæc verba: *Natalis B. martyris Rhaidis, quæ igne consumpta est.* Scribendum *Heraïdis*. Hæc enim ipsa est, cujus hic meminuit Eusebius. Tres igitur distinguenda sunt Heraïdes. Prima est, cujus mentio in *Menæo* die 5 Martii; secunda, Heraïdis catechumena, cujus mentio in *Menologio* die 5 Septembris. Tertia, Heraïdis virgo Ægyptia oriunda ex loco qui dicitur Tauma, patre Petro presbytero, quæ anno ætatis 12 palmam martyrii consecuta est, ut legitur in *Menæo* ad diem 33 Septemb., ubi Τεραΐς appellatur. In *Martyrologio Romano* Irais dicitur.

(24) Ἀκύλας. Hic Aquila præfectus erat Ægypti, ut retulit Eusebius supra in cap. 3. Quo tempore Origenes annum ætatis agebat octavum decimum.

τι πρὸς ἑαυτὴν ἐπισκοπεψαμένην (25), ἐρωτηθεῖσαν ὅ
 κρίνει, τοιαύτην δοῦναι ἀποκρίσιν, δι' ἧς ἑδοκεῖ νενο-
 μισμένον τι αὐτοῖς ἀσεβὲς ἀποφθέγγασθαι. Ἄμα δὲ
 λόγῳ τὸν τῆς ἀποφάσεως ὄρον καταδεξαμένην, ὁ Βα-
 σιλείδης εἶς τις ὢν τῶν ἐν στρατείαις ἀναφερομέ-
 νων (26), ἀπάγει προλαβὼν τὴν ἐπὶ θανάτῳ. Ὡς δὲ
 τὸ πλῆθος ἐνοχλεῖν αὐτῇ καὶ ἀκολάστοις ἐνουβρίζειν
 ῥήμασιν ἐπειράτο, ὁ μὲν ἀνείργεν ἀποσοβῶν τοὺς ἐν-
 ουβρίζοντας, πλεῖστον ἔλεον καὶ φιλανθρωπίαν εἰς αὐ-
 τὴν ἐνωδεκνύμενος, ἡ δὲ τῆς περὶ αὐτὴν συμπαθείας
 ἀποδεξαμένη τὸν ἄνδρα θαρβέει παρακελεύεται· ἐξ-
 αιτήσασθαι γὰρ αὐτὸν ἀπελθούσαν, παρὰ τοῦ ἑαυτῆς
 Κυρίου, καὶ οὐκ εἰς μακρὸν τῶν εἰς αὐτὴν πεπραγμέ-
 νων τὴν ἀμοιβὴν ἀποτίσειν αὐτῷ. Ταῦτα δὲ εἰπούσαν,
 γενναίως τὴν ἔξοδον ὑποστῆναι, πίττης ἐμπύρου (27)
 κατὰ διάφορα μέρη τοῦ σώματος ἀπ' ἄκρων ποδῶν
 καὶ μέγχι κορυφῆς ἤρέμα καὶ κατὰ βραχὺ περιχυθεί-
 σης αὐτῇ. Καὶ ὁ μὲν τῆς αἰδέϊμου κόρης τοιοῦτος κατ-
 τηγνίστο ἄθλος. Οὐ μακρὸν δὲ χρόνον διαλιπὼν ὁ
 Βασιλείδης, ὄρκον διὰ τινα αἰτίαν πρὸς τῶν συστρα-
 τιωτῶν αἰτηθεὶς, μὴ ἐξεῖναι αὐτῷ τὸ παράπαν ὀμνύ-
 ναι διεθεβαίουτο. Χριστιανὸν γὰρ ὑπάρχειν, καὶ τοῦτο
 ἐμφανῶς ὁμολογεῖν. Παίξειν μὲν οὖν ἐνομιζέτο τέως
 ταπρῶτα. Ὡς δὲ ἐπιμόνως ἀπισχυρίζετο, ἀγεται ἐπὶ
 τὸν δικαστὴν, ἐφ' οὗ τὴν ἐνστασιν ὁμολογήσας,
 δεσμοῖς παραδίδεται. Τῶν δὲ κατὰ Θεὸν ἀδελφῶν ὡς
 αὐτὸν ἀρικομένων, καὶ τὴν αἰτίαν τῆς ἀθρόας καὶ πα-
 ραδόξου ταύτης ὀρμῆς πρὸν θανατοημένον, λέγεται εἰπεῖν,
 ὡς ἄρα Ποταμίαινα τρισὶν ὑστερον ἡμέραις τοῦ μαρ-
 τυρίου νύκτωρ ἐπιστάσα, στέφανον αὐτοῦ τῇ κεφαλῇ
 περιθεῖσα εἶη, φαίη τε παρακεκληθέναι χάριν αὐτοῦ
 τὸν Κύριον, καὶ τῆς ἀξιώσεως τετυχηκέναι, οὐκ εἰς
 μακρὸν τε αὐτὸν παραλήψασθαι. Ἐπὶ τούτοις τῶν
 ἀδελφῶν τῆς ἐν Κυρίῳ σφραγιδος μεταδόντων αὐτῷ,
 τῇ μετέπειτα ἡμέρᾳ τῷ τοῦ Κυρίου διαπρέψας μαρ-
 τυρῶ, τὴν κεφαλὴν ἀποτέμεται. Καὶ ἄλλοι δὲ
 πλείους τῶν κατ' Ἀλεξάνδρειαν, ἀθρόως τῷ Χριστοῦ
 λόγῳ προσελθεῖν κατὰ τοὺς δεδηλωμένους ἱστοροῦν-
 ται, ὡς δὴ καθ' ὑπνοῦς τῆς Ποταμιαίνης ἐπιφανείσης
 καὶ ἐπὶ τὸν θεῖον λόγον προσκεκλημένης (28) αὐτοῦς.
 Ἄλλα ταῦτα μὲν ὡδε ἔχεται.

ΚΕΦΑΛΑΙΟΝ Γ'.

Περὶ Κλήμεντος τοῦ Ἀλεξανδρέως (Nic. II. E. iv, 55).

Πάνταινον δὲ Κλήμης (29) διαδεξάμενος, τῆς κατ'

A vissime exercuissset, ad extremum interminatus ei
 esse dicitur se illum gladiatoribus violandam tradi-
 turum. At illa cum paulisper secum ipsa rem per-
 pendisset, interrogata quid consilii caperet, ejus-
 modi fertur dedisse responsum quod impium esse
 gentilibus videbatur. Protinus igitur iudicis sen-
 tentia damnatam Basilides unus ex apparitoribus,
 ad supplicium abducit. Cumque vulgus eam vexare,
 et obscenis verbis illudere ei conaretur, Basilides
 quidem eos qui contumeliam virgini faciebant abs-
 terrens propellebat, multaque misericordiae et hu-
 manitatis erga illam praebat indicia. Illa vero,
 benignitatem hominis erga se libenter amplectens,
 bono animo eum esse jussit; se namque post obitum
 salutem ipsius a Domino impetraturam, et collata
 B in se beneficia brevi remuneraturam esse. Haec cum
 dixisset, ferventi pice per varia corporis membra
 ab imis pedibus, ad ipsum usque capitis verticem
 lense ac paulatim circumfusa, mortem constanti
 animo pertulisse memoratur. Et hujusmodi quidem
 certamen nobilissima virgo decertavit. Brevi autem
 postea Basilides, cum ob nescio quam causam a
 contubernaliis suis sacramento adigeretur, nefas
 sibi esse affirmavit omnino jurare: quippe Christia-
 num se esse, idque palam prosteri. Illi primo qui-
 dem hominem jocari arbitrabantur. Verum cum id
 constanter asseveraret, ad iudicem est perductus.
 Apud quem fidei suae constantiam professus, in vin-
 cula 208 conjicitur. Cumque quidam in Domino
 fratres eum adissent, et causam subitae illius atque
 insperatae conversionis interrogarent, dixisse fertur,
 Potamiænam tertio post martyrium die, noctu sibi
 assistentem coronam capiti suo imposuisse, dixis-
 seque se ipsius causa Dominum orasse, atque id
 quod petierat impetrasse: nec diu postea ipsum ad
 superos migraturum. Post haec signaculo Domini a
 fratribus accepto, postridie Christum gloriose con-
 fessus, capite truncatus est. Plures quoque alii ex
 Alexandrinis civibus, eodem tempore ad fidem
 Christi subito transisse memorantur, quos scilicet
 Potamiæna in somnis apparens ad id faciendum
 provocaverat. Verum de his hactenus.

CAPUT VII.

De Clemente Alexandrino.

Per idem tempus Clemens, qui Pantæno succes-

(25) Πρὸς ἑαυτὴν ἐπισκοπεψαμένην. Ita codex D
 Regius. Sed reliqui tres Maz., Med. et Fuk. scrip-
 tum habent εἰς ἑαυτὴν ἐπ.

(26) Τῶν ἐν στρατείαις ἀναφερομένων. Rufinus
 vertit, unus ex his quibus implere speculatoris offi-
 cium mos est.

(27) Πίττης ἐμπύρου, etc. His verbis indicat Eu-
 sebius, Potamiænam in lebetem picis ferventis
 sensim demissam fuisse. Porro in quatuor codici-
 bus Maz., Med., Fuk. et Savil. legitur ἤρέμα καὶ
 κατὰ μικρόν, etc.

(28) Καί... προσκεκλημένης. In codd. Maz.,
 Fuk., Sav. et Medicæo ita legitur, καὶ ἐπὶ τὸν
 θεῖον λόγον προσκεκλημένης. Quæ tamen verba non
 admodum necessaria mihi videntur. Porro Rufinus
 hunc locum pessime accepit, ubi et Potamiænam
 Origenis discipulam facit. In quo tamen Rufino

refragari equidem non ausim. Etsi enim id diserto
 non dixit Eusebius, ex ejus tamen narratione id
 colligi videtur. Nam cum martyres qui ex Origenis
 schola exsiterunt, hic recensens, Basilidem et Po-
 tamiænam illis accenseat, hi quoque ex Origenis
 discipulis fuerint necesse est, Quod cum de Basilide
 dici non possit, de Potamiæna certe sit admodum
 probabile. Cæterum Potamiæna nomen deductum
 est a masculino Ποταμίῳ, eodem modo quo Try-
 phæna et similia.

(29) Πάνταινον δὲ Κλήμης. Hæc parum cohæ-
 rent cum superioribus. Neque enim Clemens tunc
 magistri officio in Alexandrinæ Ecclesiæ schola
 fungebatur, sed Origenes, Clementis discipulus.
 Adde quod de Clemente ejusque libris jam in libro
 superiore commemoravit Eusebius. Quin et Caius
 in Parvo Labyrintho, Clementem refert inter scri-

serat, apud Alexandriam catechumenorum institutio adhuc præerat: adeo ut auditor ejus etiam tum puer fuerit Origenes. Hic porro Clemens in primo *Στροματέων* libro ordinem temporum describens, obitu imperatoris Commodi computationem suam circumscribit. Ex quo apparet, Severi Augusti cujus nunc tempora exponimus principatu, hæc volumina ab eo fuisse elaborata.

CAPUT VII.

De Juda scriptore.

Eodem tempore alius quoque scriptor Judas, de septuaginta apud Daniælem septimanis disserens, ad decimum usque annum imperii Severi supputationem temporum perducit. Qui etiam decantatum illum Antichristi adventum jam tum imminere existimabat. Adeo commota tunc adversus nostros persecutio multorum animos vehementer conturbaverat.

CAPUT VIII.

De Origenis audaci facinore.

Interea Origenes dum catechumenis apud Alexandriam instituendis vacaret, facinus aggreditur, quod minus perfecti sensus, et juvenilis cujusdam **209** audacitæ possit videri: fidei tamen et continentia maximum in se specimen continet. Nam cum verba illa, «Sunt quidam eunuchi qui seipsos castraverunt propter regnum cælorum», simplicius ac juvenilius accepisset, partim ut Servatoris nostri verbum adimpleret, partim ut omnem obsceni rumoris et calumniae occasionem infidelibus adimeret, eo quod ipse ætate juvenis non solum viris sed et feminis divinæ fidei præcepta tradebat, dictum Servatoris reipsa exsequi adortus est. Providerat quidem ut plerosque familiarium suorum ea res lateret. Verum ille, quamvis maxime id vellet, tantum facinus occultare non potuit. Itaque Demetrius cum rem illam utpote Ecclesiæ ejus episcopus, postea comperisset, juvenis audaciam vehementer admiratus est. Ac primum quidem alacritatem animi et fidei sinceritatem in eo collaudans, bono animo esse jussit: utque tanto majore cura instituendis catechumenis vacare pergeret cohortatus est. Ac tum quidem Demetrius erat ejusmodi. Sed non multo post tempore, cum eum prosperis successibus in dies augeri et magnum jam atque illustrem omnium sermonibus celebrari videret, humani quidpiam **D** passus, litteris ad omnes ubique terrarum episcopos

²⁰⁹ Math. xix.

ptores ecclesiasticos qui ante Victoris papæ tempora floruerunt. Verba Cæii si quis forte desiderat, habentur supra in fine libri quinti. Recte ergo Rufinus et hoc et sequens caput supra posuit in cap. 5, ubi de Demetrio episcopo agitur, qui catechizandi, id est docendi in Ecclesia magisterium Origeni tribuit. Ex his porro conjicio, Eusebium huic operi ultimam manum non admovisse.

(30) *Φοιτητῶν γενέσθαι αὐτοῦ*. In codice Mediceo ita legitur hic locus, τῶν φοιτητῶν αὐτοῦ πᾶσι δὲ γενέσθαι. quomodo etiam in codd. Maz., Fuk. et Sav. scriptum reperi. — Φοιτητῶν γενέσθαι αὐτοῦ cum Regio Rob. Stephani scripsimus. Edit.

Ἀλεξάνδρειαν κατηχήσεως εἰς ἐκεῖνο τοῦ καιροῦ καθήγετο, ὡς καὶ τὸν Ὀριγένην τῶν φοιτητῶν γενέσθαι αὐτοῦ (30). Τὴν γέ τοι τῶν στροματέων πραγματείαν ὁ Κλήμης ὑπομνηματιζόμενος, κατὰ τὰ πρῶτον σύγγραμμα χρονικὴν ἐκθέμενος γραφὴν, εἰς τὴν Κομόδου τελευτην περιγράφει τοὺς χρόνους· ὡς εἶναι σαφές, ὅτι κατὰ Σεβήρον αὐτῷ πεπνήθη τὰ σπουδάσματα, οὗ τοὺς χρόνους παρῶν ιστορεῖ λόγος.

ΚΕΦΑΛΑΙΟΝ Ζ'.

Περὶ Ἰούδα συγγραφέως (Nic. II. E. iv, 55).

Ἐν τούτῳ καὶ Ἰούδας συγγραφέων ἕτερος, εἰς τὰς παρὰ τῷ Δανιὴλ ἐβδομηκοντα ἐβδομάδας ἐγγράφως διαλεχθεὶς, ἐπὶ τὸ δέκατον τῆς Σεβήρου βασιλείας ἴστησι τὴν χρονογραφίαν· ὅς καὶ τὴν θρυλουμένην τοῦ Ἀντιχρίστου παρουσίαν ἤδη τότε πλησιάζειν ἔειπε· οὕτω σφοδρῶς ἡ τοῦ καθ' ἡμῶν τότε διωγμοῦ κίνησις τὰς τῶν πολλῶν ἀνατεταράχαι διανοίας.

ΚΕΦΑΛΑΙΟΝ Η'.

Περὶ τοῦ τολμηθέντος Ὀριγένει (Nic. II. E. v, 8).

Ἐν τούτῳ δὲ τῆς κατηχήσεως ἐπὶ τῆς Ἀλεξάνδρειας τοῦργον ἐπιτελοῦντι τῷ Ὀριγένει πρῶτά τι διαπέπρακται, φρονὸς μὲν ἀτελοῦς καὶ νεανικῆς, πίστεώς γε μὴν ὁμοῦ καὶ σωφροσύνης (31) μέγιστον δεῖγμα περιέχον. Τὸ γὰρ, εἰ εἰσὶν εὐνοῦχοι οὔτινες εὐνοῦχισαν ἑαυτοὺς διὰ τὴν βασιλείαν τῶν οὐρανῶν, ἀπλοῦστερον καὶ νεανικώτερον ἐκλαθῶν, ὁμοῦ μὲν σωτήριον φωνὴν ἀποπληροῦν οἰόμενος, ὁμοῦ δὲ καὶ διὰ τὸ νέον τὴν ἡλικίαν ὄντα, μὴ ἀνδράσι μόνον, καὶ γυναῖξι δὲ τὰ θεῖα προσομιλεῖν, ὡς ἂν πᾶσαν τὴν παρὰ τοῖς ἀπίστοις αἰσχροῦς διαβολῆς ὑπόνοιαν ἀποκλείσειε, τὴν σωτήριον φωνὴν ἔργοις ἐπιτελέσαι ὠρμήθη, τοὺς πολλοὺς τῶν ἀμφ' αὐτὸν γνωρίμων διαλαθεῖν φροντίσας. Οὐκ ἦν δὲ ἀρὰ δυνατὸν αὐτῷ· καίπερ βουλομένῳ, τοσοῦτον ἔργον ἐπικρῦψασθαι. Γνοὺς δὲ ἡ ὑστερον ὁ Δημήτριος, ἅτε τῆς αὐτῶν παροικίας προσεστὺς, εὖ μάλα μὲν αὐτὸν ἀποθαυμάζει τοῦ τολμηματος, τὴν δὲ γε προθυμίαν καὶ τὸ γνήσιον αὐτοῦ τοῦ πίστεως ἀποδειξάμενος, θαρρῆεν αὐτίκα παρακλεῦσθαι καὶ νῦν μάλλον ἔχουσαι αὐτὸν τοῦ τῆς κατηχήσεως ἔργου παρορμᾶ. Ἀλλὰ τότε μὲν οὗτος, τοιοῦτός τις ἦν. Οὐ μακροῖς δὲ χρόνοις ὑστερον ὁ αὐτὸς ὄρων εὖ πράττοντα μέγαν τε καὶ λαμπρὸν καὶ παρὰ πᾶσιν ὄντα βεδοημένον, ἀνθρώπινόν τι πεπονθῶς, τοῖς ἀνὰ τὴν οἰκουμένην ἐπισκόποις καταγράφειν ὡς ἀποπειάτου τοῦ πραχθέντος αὐτῷ, ἐπειρᾶτο· ὅτι γε τῶν κατὰ Παλαιστίνην (32) οἱ μάλιστα δόκιμοι καὶ διαπρέπον-

(31) *Πίστεώς γε μὴν ὁμοῦ καὶ σωφροσύνης*. Ita codex Regius, sed reliqui tres Maz., Med. ac Fulkelii scribunt πίστεως δὲ ὁμοῦ σωφροσύνης, sine conjunctione.

(32) *Ὅτι γε τῶν κατὰ Παλαιστίνην*. Ita quidem codex Regius. Apud Nicephorum pro ὅτι γε legitur ἐπεὶ τοῖς, quod idem valet. In codice Mediceo legitur ὅτι τῶν, etc., minus recte, ut opinor. Nam Eusebius causam aperit cur Demetrius, qui antea Origenem tantopere dilexerat, subito mutatus, eum ubique litteris suis laceraverit, eo quod scilicet Cæsariensis et Hierosolymitanus episcopi eum ad presbyterii gradum promovissent. In quo non me-

τες Καισαρείας τε καὶ Ἱεροσολύμων ἐπίσκοποι, πρεσβείων τὸν Ὀριγένην καὶ τῆς ἀνωτάτω τιμῆς ἀξίον εἶναι δοκιμάσαντες, χεῖρας εἰς πρεσβυτέριον αὐτῶ τεθείκασι. Τηνικαῦτα δ' οὖν εἰς μέγα δόξης προσελθόντος αὐτοῦ, βνομά τε παρὰ τοῖς πανταχῆ πᾶσιν ἀνθρώποις, καὶ κλέος ἀρετῆς καὶ σοφίας οὐ σμικρὸν κτήσαμένου, μηδεμιᾶς ἄλλης εὐπορῶν ὁ Δημήτριος κατηγορίας, τῆς πάλαι ἐν παιδὶ γεγονυίας αὐτῶ πράξεως δεινήν ποιεῖται διαβολήν, συμπεριλαβεῖν τολμήσας ταῖς κατηγορίας τοὺς ἐπὶ τὸ πρεσβυτέριον αὐτὸν προάξαντας. Ταῦτα μὲν οὖν μικρὸν ὕστερον ἐπράχθη. Τότε γε μὴν ὁ Ὀριγένης ἐπὶ τῆς Ἀλεξανδρείας τὸ τῆς θείας διδασκαλίας ἔργον εἰς ἅπαντας ἀφυλάκτως (33) τοὺς προσιόντας νύκτωρ καὶ μεθήμεραν ἐπιτέλει, τοῖς θεοῖς ἀκούσις μαθήμασι, καὶ τοῖς ὡς αὐτὸν φοιτῶσι, τὴν πᾶσαν ἀνατιθεὶς σχολήν. Ἐπὶ δέκα δὲ καὶ ὀκτώ (34) ἔτεσι τὴν ἀρχὴν ἐπικρατήσαντα Σεβήρον, Ἀντωνίνου ὁ παῖς διαδέχεται. Ἐν τούτῳ δὲ τῶν κατὰ τὸν διωγμὸν ἀνδρισμένων, καὶ μετὰ τοὺς ἐν ὁμολογίαις ἀγῶνας διὰ προνοίας Θεοῦ περὶ λαγμένων, εἰς τις ὧν ὁ Ἀλέξανδρος, ὃν ἀρτίως ἐπίσκοπον τῆς ἐν Ἱεροσολύμοις Ἐκκλησίας ἐδηλώσαμεν, οἷα ταῖς ὑπὲρ Χριστοῦ διαπρέψας ὁμολογίαις [κατὰ τὸν τοῦ διωγμοῦ καιρὸν], τῆς δηλωθείσης ἐπισκοπῆς (35) ἀξιοῦται, ἔτι Ναρκίσσου, ὃς ἦν αὐτοῦ πρότερος, περι-

ante retulimus, ob insignem Christianorum fidei confessionem ad supradictum episcopatum promotus est, Narcisso, qui prius ibi fuerat episcopus, adhuc superstitie.

ΚΕΦΑΛΑΙΟΝ Θ'.

Περὶ τῶν κατὰ Νάρκισσον παραδόξων
(Nic. II. E. v, 9).

Πολλὰ μὲν οὖν καὶ ἄλλα παράδοξα οἱ τῆς παροικίας πολλοῖται ὡς ἐκ παραδόσεως τῶν κατὰ διαδοχὴν ἀδελφῶν, τοῦ Ναρκίσσου μνημονεύουσιν· ἐν οἷς καὶ τοῖσδε τι θαῦμα δι' αὐτοῦ γεγονὸς ἱστοροῦσι. Κατὰ τὴν μεγάλην ποσὲ τοῦ Πάσχα διανυκτέρευσιν τοῦ λαίου φάσι τοῖς διακόνους ἐπιλιπεῖν. Ἐφ' ᾧ τὸ πᾶν πληθὸς δεινής ἀθυμίας διαλαβούσης, τὸν Νάρκισσον τοῖς τὰ φῶτα παρασκευάζουσιν ἐπιτάξαι, ὕδωρ ἀνιμήσαντας ἐκ τινος παρακειμένου φρέατος, ὡς αὐτὸν

diocris injuria Demetrio illata esse videbatur, tum ab episcopis illis, tum ab Origene. Ab Origene quidem, quod ab externis episcopis manum sibi imponi passus fuisset, nec ab episcopo civitatis suæ honorem illum presbyterii expectasset: ab episcopis vero, quod Alexandrinæ scholæ magistrum hoc facto ad Ecclesiam suam transtulissent. Porro hic non contenenda oritur difficultas, cur duo simul episcopi Origenem presbyterum ordinaverint. Mihi videtur illi ejus honori datum fuisse, ut duo simul episcopi ei manum imponerent. Quo facto, in duabus Ecclesiis sedendi et cum aliis presbyteris communicandi jus habebat. Vide infra cap. 25 et 27, ex quibus conjectura nostra prorsus confirmatur. Fuit quidem consuetudo, ut cum quis ad presbyterium vel diaconatum promoveretur, aliquot episcopi interessent, quo illustrior ac celebrior esset promotio, ut docet Innocentius in epistola ad Marcianum episcopum. Photius certe in *Biblioth.* cap. 118, ait Theoctistum ipsum ordinationem celebrasse, Alexandrum vero eam comprobasse.

(33) Ἀφυλάκτως. Hujus vocis multiplex est significatio. Et Rufinus quidem eam ita exposuit: *Velut abscissis omnibus impediementis liber prorsus*

scriptis, facinus illud Origenis proscindere tanquam absurdissimum cœpit. Quippe probatissimi et maxime insignes apud Palæstinam antistites, Cæsariensis scilicet et Hierosolymitanus, cum Origenem prærogativa et supremi honoris apice dignum judicassent, manus ei imponentes, presbyterum ordinaverant. Tunc igitur cum Origenes ingenti gloria floreret, et apud cunctos ubique mortales virtutis ac sapientiæ causa maximum nomen esset consecutus, Demetrius quando nihil aliud habebat quod ei objiceret, facinus illud quod adolescens olim patraverat, gravissime criminatus est; illos etiam qui eum ad presbyterii honorem evexerant, accusationibus suis conatus involvere. Et hæc quidem aliquanto post gesta sunt. Tunc autem Origenes Alexandriæ opus sibi injunctum peragens, cunctis ipsum adeuntibus, libere jam et absque nullo impedimento verbum Dei diu noctuque prædicabat; divinis disciplinis suisque auditoribus tempus omne promptissime impendens. Interea cum Severus decem et octo annis imperium tenuisset, Antoninus filius in ejus locum successit. Qua tempestate Alexander, unus ex eorum numero qui in persecutione fortiter certaverant, et qui post gloriosa confessionis certamina divina providentia fuerant reservati, quem nos Hierosolymorum episcopum fuisse paulo

confessionem ad supradictum episcopatum promotus est, Narcisso, qui prius ibi fuerat episcopus, adhuc superstitie.

C

CAPUT IX.

De miraculis Narcissi.

De hoc Narcisso multa quidem alia stupenda commemorant civitatis illius incolæ, a fidelibus continua successione velut per manus sibi tradita. Inter quæ hoc etiam miraculum ab illo editum esse narant. Forte in magna Paschæ vigilia oleum ministris deerat. Qua de causa cum universus populus gravissimo mœrore percussus esset, Narcissum ferunt mandasse iis quibus curæ erat lucernas accendere, ut aquam ex quodam propinquo haustam puteo ad

et cum omni fiducia rem gerebat: Musculus vero vertit sine discrimine: quem secutus Christophorus ita interpretatur, *nulla habita personarum ratione*. Mihi Rufini versio magis arridet. Nam antequam Origenes seipsum evirasset, maxima cautela opus habebat, ut cum virginibus ac feminis quæ institutionis causa ipsum adibant, conversaretur, ne obsceni rumoris occasionem ullam præberet. Postea vero amputata sibi virilitate, liberius deinceps munus suum exsequabatur nec tanta cautione indigebat.

(34) Ἐπὶ δέκα δὲ καὶ ὀκτώ. In vetustissimo Rufini codice, qui olim fuit Ecclesiæ Parisiensis, ab iis verbis caput 9 inchoatur, sicut et Christophorus distinxit.

(35) Τῆς δηλωθείσης ἐπισκοπῆς. Ante hæc verba in codd. Maz., Med. et Fuk. legitur κατὰ τὸν τοῦ διωγμοῦ καιρὸν, etc. Sed hæc verba prorsus superflua sunt, cum initio hujus periodi id dixerit Eusebius. De hoc Alexandro Eusebius in *Chronico* ad ann. xii Severi, qui erat secundus annus persecutionis, hæc habet: *Alexander ob confessionem Dominici nominis insignis habetur.*

se deferrent. Quod ubi dicto citius impletum est, oratione super aquam facta, jussisse dicitur sincera in Christum fide ut eam lucernis infunderent. Quo itidem peracto, aiunt aquam contra morem naturæ suæ, mirabili quadam ac divina virtute in olei pinguedinem esse conversam : ex eoque oleo apud plurimos fratres exiguum quoddam specimen ad memoriam tanti miraculi diutissime ad nostra usque tempora servatum fuisse. Plurima quoque alia de vita et conversatione ejus viri perhibent, memoria imprimis digna : inter quæ et illud est : Mali quidam homunciones qui vigorem et constantiam vitæ illius ferre non poterant, veriti ne tandem deprehensi pœnas darent utpote sexcentorum sibi scele-
 211 rum conscii, prævenire eum decreverunt : structisque insidiis gravissimam ei calumniam asperserunt. Atque ut audientibus persuaderent, sacramenti religione accusationem firmabant. Unus inter jurandum imprecabatur sibi ut incendio periret, si sciens falleret, alter ut scævo ac pestilenti morbo corpus absumeretur, tertius ut luminibus orbaretur. Sed quantumvis jurantibus, nemo ex fidelium numero fidem adhibebat : quippe cum Narcissi continentia et sanctitas vitæ omnibus virtutum numeris absolutæ, cunctis semper spectata compertaque esset. At ille cum dictorum infamiam sustinere non posset, et alioqui philosophicæ vitæ jamdudum amore teneretur, relicta Ecclesiæ plebe, in solitudine ac devitiis agris plurimos annos delituit. Verum magnus ille justitiæ oculus, his peractis minime quiescendum putavit. Sed festim impios illos iis ipsis ultus est diris, quibus in semetipsos præjantes, sese devoverant. Primus igitur, cum modica quædam scintilla in domo in qua manebat, citra ullam causam subito exsillisset, noctu incensis ædibus cum universa familia conflagravit ; alteri corpus ab iniis

(36-36) *Εἰς ἐλαίου πύκτητα*. Sic scribendum videtur ; vulgatus textus, *πύκτητα*. Πύκτητα etiam legit Rufinus ; sic enim vertit, *aquæ natura in olei pinguedinem versa*. Sed et in Moræi libro ita ad marginem emendatum inveni. Codex quoque Fuk. ita diserte scriptum habet.

(57) *Ἐπὶ μῆλιστον*. Ita recte codd. Medic. ac Maz. et Nicephor. lib. v, cap. 9, quam lectionem secutus est Musculus. At Christophoronus vulgatam scripturam ἐπιμήλιστον sequi maluit, pessime.

(58) *Ἐαυτοῖς συνειδέναί*. Sic pro vulg. *συγγνωσκέναι* legunt codd. Med. et Maz., quibus consentit codex Fuk. et Sav.

(59) *Ἡ μὴν σκιά νύσφ*. Rufinus vertit *regio morbo*. Langus autem interpretatur *morbo sontoico* ; Christophoronus, *sædo ac scævo morbo*, quod ad Rufini interpretationem proprius accedit. Nam Rufinus per morbum regium, lepram intelligit, ut ex sequentibus apparet. Sic in libro x, cap. 25, de Eunomio loquens : *Vir corpore et anima leprosus, et interioris exteriorisque morbo regio corruptus*. Certe Gregorius Nyssenus in libro i *contra Eunomium*, pag. 307, leprosum illum fuisse testatur his verbis : *Ὁ εἰσδύων εἰς τὰς οἰκίας ἀτόκλητος, οὐδὲ τὴν ἐκ τῶ πάθους ἀήδιαν τῇ καθ' ἑαυτὸν διαγωγῇ περιστάλλων, οὐδὲ τὴν φυσικὴν τῶν ὑγαινόνητων πρὸς τοὺς τοιοῦτους ἀποστροφήν λογιζόμενος*. Quem locum non intellexit interpret, cujus versio ita emendanda est : *Qui non vocatus in ades alienas irrepit, et morbi sui sæditatem domus propriæ se-*

A κομίσει. Τούτου δὲ ἅμα λόγῳ *πραχθέντος, ἐπευξάμενον τῷ ὕδατι, ἐγγχεῖα κατὰ τῶν λύχνων πίστει τῇ εἰς τὸν Κύριον γνησίᾳ παρακλυεῦσασθαι*. Ποιησάντων δὲ καὶ τούτο, *παρὰ πάντα λόγων δυνάμει παραδόξῳ καὶ θεῖᾳ μεταβαλεῖν ἐξ ὕδατος εἰς ἐλαίου πύκτητα* (36-36) τὴν φύσιν, *παρὰ τε πλείστοις τῶν ἀδελφῶν ἐπὶ μῆλιστον* (57) *ἐξ ἐκείνου καὶ εἰς ἡμᾶς βραχὺ τι δεῖγμα τοῦ τότε θαύματος φυλαχθῆναι*. Ἄλλα τε πλείστα περὶ τοῦ βίου τοῦδε τοῦ ἀνδρὸς μνήμης ἀξια καταλέγουσιν, ἐν οἷς καὶ τοιοῦδε τι. Τὸ εὐτονον αὐτοῦ καὶ στεβρὸν τοῦ βίου φαῦλοι τινες ἀνθρωπιστικοὶ μὴ οἷοί τε φέρειν, δέει τοῦ μὴ δίχην ὑποσχεῖν ἀλόγως, διὰ τὴ μυρία κακὰ ἑαυτοῖς συνειδέναί (58), συσκευῆν κατ' αὐτοῦ προλαθόντες συβράπτουσι, καὶ τινα δεινὴν καταχέουσιν αὐτοῦ διαβολὴν. Ἔτα πιστούμενοι τὸς ἀκρωμένους, ὄρκους ἐθεβαλοῦν τὰς κατηγορίας : καὶ ὁ μὲν ἤ μὴν ἀπόλοιτο περὶ ὤμνυεν, ὁ δὲ ἦ μὴν σκιά νύσφ (59) ἑσπανηθεῖ τὸ σῶμα, ὁ δὲ τρίτος ἦ μὴν τὰς ὀράσεις πηρωθεῖ. Ἄλλ' οὐδ' οὕτως αὐτοῖς, *καίπερ ὀμνύουσι, τῶν πιστῶν τις προσεῖχε τὸν νοῦν, διὰ τὴν εἰς πάντας λάμπουσαν ἐκ τοῦ παντὸς σωφροσύνην τε καὶ πανάρετον ἀγωγὴν τοῦ Ναρκίσσου*. Αὐτὸς γε μὴν τὴν τῶν εἰρημένων μηδαμῶς ὑπομένων μοχθηρίαν, καὶ ἄλλως ἐκ μακροῦ τὸν φιλόσοφον ἀσπαζόμενος βίον, διαδράς πᾶν τὸ τῆς Ἐκκλησίας πλῆθος, ἐν ἐρημίαις καὶ ἀφανέσιν ἀγροῖς λαυθάνων, πλείστοις ἔτεσι διέτριβεν. Ἄλλ' οὐ καὶ ὁ τῆς δίκης μέγας ὀφθαλμὸς ἐπὶ τοῖς πεπραγμένοις ἤρέμει (60), μετῆει δὲ ὡς τάχιστα τοὺς ἀσεβεῖς, αἷς καθ' ἑαυτῶν ἐπιποροῦντες (61) καταθέσαντο ἀραῖς. Ὁ μὲν οὖν πρῶτος, ἐκ μηδεμιᾶς προφάσεως ἀπλῶς οὕτω σμικροῦ διαπεσόντος (62) ἐφ' ἧς κατέμενεν οἰκίας, σπινθῆρος, νύκτωρ ὑφαφθείσης ἀπάσης, παγγενῆ καταφλέγεται. Ὁ δὲ ἀθρόως τὸ σῶμα ἐξ ἄκρων ποδῶν ἐπὶ κεφαλῆν, ἧς αὐτὸς προσετίμησεν ἑαυτῷ, νόσου πύμπλαται. Ὁ δὲ τρίτος τὰς τῶν προτέρων συνειδῶν

creto non legit, nec animo reputat, quantopere sani hujusmodi viros aversentur. Item Rufinus in libro ii *adversus Hieronymum* : *Nam quis est, inquit, qui cum morbo regio laboret, et de ipso capite et vultu ac vita periclitetur, magno opere clamet, quod non leve paronυχιον pedis, aut per se lis unguale sua offensa curetur?* Ita etiam Hieronymus in *Vita Hilarii* de Adriano loquens ejus discipulo, *post aliquantum temporis computruit morbo regio* ; et in lib. i *adversus Rufinum*, sub finem.

(60) *Ἄλλ' οὐ καὶ ὁ τῆς δίκης μέγας ὀφθαλμὸς, ἐπὶ τοῖς πεπραγμένοις ἤρέμει*. Ita legitur in codd. Med. et Maz. Quam scripturam confirmat Nicephorus. Itaque eam merito vulgatæ ἄλλ' οὐκ ἔξ, etc., præferendam puto, præsertim cum Fuk. et Sav. codicum consensus accedat.

(61) *Καθ' ἑαυτῶν ἐπιποροῦντες*. Hujus loci sensum non intellexerunt interpretes. Aut igitur Eusebius, perjuros illos non adversus Narcissum, sed adversus semetipsos pejerasse. In quo alludere videtur ad illud, quod legitur in psalmo : *Est mentita est iniquitas sibi*. Fraus enim plerumque recidere solet in caput ipsius qui eam adversus alterum concinnavit.

(62) *Διαπεσόντος*. Nicephorus scintillam e lucerna exsillisse dicit. Musculus vero et Christophoronus eam in domum perjuri illapsam esse interpretati sunt, quasi cœlitus decidisset. Quod Eusebius refutat his verbis, ἐφ' ἧς κατέμενεν οἰκίας.

ἐκβάσεις, καὶ τοῦ πάντων ἐφόρου Θεοῦ τρέτας τὴν ἀδιάρραστον δίχην, ὠμολόγει (63) μὲν τοῖς πᾶσι τὰ κοινῇ σφίσι ἀυτοῖς ἐσκαυρημένα· τοσαύταις δὲ κατετρύχετο μεταμελόμενος οἰμογαῖς, δακρῶν τε ἐς τοσοῦτον οἶκ ἀπέλιπε, ἕως ἄμφω διεφθάρη τὰς βψεις. Καὶ οὕτως μὲν τῆς ψευδολογίας τοιαύτας ὑπέσχον τιμωρίας.

perseveravit, ut ex eo oculorum lumen amitteret.

A pedibus ad summam usque capitis verticem, e morbi genere quo se ipse mulctaverat, correptum est; tertius priorum casum contuitus, omniumque inspectoris Dei inevitabilem veritus vindictam, concinnatæ ab ipsis ex compacto calumniæ ordinem est confessus. Tantis porro lamentis ob pœnitentiam facti sese confecit, et in tantum lacrymas effundere Et hi quidem calumniæ suæ ejusmodi pœnas dede-

ΚΕΦΑΛΑΙΟΝ Ι'.

Περὶ τῶν ἐν Ἱεροσολύμοις ἐπισκόπων
(Nic. II. E. v, 10).

Τοῦ δὲ Ναρκίσσου ἀνακεχωρηκός, καὶ μηδαμῶς δπη ὦν τυγχάνοι, γνωσκομένου, δόξαν τοῖς τῶν ὁμόρων Ἐκκλησιῶν προσεστώσιν, ἐφ' ἐτέρου μετῆσιν ἐπισκόπου χειροτονίαν. Δίος τούτου ὄνομα ἦν· ὃν οὐ πολὺν προστάντα χρόνον, Γερμανίων διαδέχεται· καὶ τοῦτον Γόρδιος, καθ' ὃν ὡσπερ ἐξ ἀναβιώσεως ἀναφανείς ποθεν ὁ Νάρκισσος, αὐθις ὑπὸ τῶν ἀδελφῶν ἐπὶ τὴν προστάσιαν παρακαλεῖται, μειζόνως ἔτι μάλλον τῶν πάντων ἀγασθέντων αὐτὸν, τῆς τε ἀναχωρήσεως ἔνεκα καὶ τῆς φιλοσοφίας, καὶ ἐφ' ἅπασι δι' ἣν παρὰ τοῦ Θεοῦ κατηξίωτο ἐκδίχην.

ΚΕΦΑΛΑΙΟΝ ΙΑ'.

Περὶ Ἀλεξάνδρου.

Καὶ δὴ μηκέθ' οἶου τε βντος λειτουργεῖν διὰ λιπαρὸν γῆρας, τὸν εἰρημένον Ἀλέξανδρον ἐπίσκοπον ἐτέρας ὑπάρχοντα παροικίας, οἰκονομία Θεοῦ ἐπὶ τὴν δμα τῷ Ναρκίσσῳ λειτουργίαν ἐκάλει, κατὰ ἀποκάλυψιν ἠὲ νύκτωρ αὐτῷ δι' ὀράματος φανεῖσαν. Ταύτη δ' οὖν ὡσπερ κατὰ τι θεοπρόπιον ἐκ τῆς τῶν Καππαδοκῶν γῆς ἐνθα τὸ πρῶτον τῆς ἐπισκοπῆς ἤξιωτο, τὴν πορείαν ἐπὶ τὰ Ἱεροσόλυμα εὐχῆς καὶ τῶν τόπων ἱστορίας ἔνεκεν πεποιημένον, φιλοφρονέσστα οἱ τῆδε ὑπολαβόντες, οὐκέτ' οἶκαδε αὐτῷ παλινιστεῖν ἐπιτρέπουσι, καθ' ἐτέραν ἀποκάλυψιν καὶ αὐτοῖς νύκτωρ ἐφθεῖσαν, μίαν τε φωνὴν (64) σαφεστάτην τοῖς μάλιστα αὐτῶν σπουδαίοις χρῆσασαν· ἐδήλου γάρ προελθόντας ἔξω πυλῶν, τὸν ἐκ Θεοῦ προωρισμένον αὐτοῖς ἐπίσκοπον ὑποδέξασθαι. Τοῦτο δὲ πράξαντες μετὰ κοινῆς τῶν ἐπισκόπων οἱ τὰς πέριξ διεῖπον Ἐκκλησίας γνώμης (65), ἐπάναρχες αὐτὸν παραμένειν βιά-

(63) ὠμολόγει. Cod. Reg. ὠμολογεῖ· sed cum reliqui codices Maz., Med. ac Fuk. scriptum habeant ὠμολόγει, eam scripturam magis probō. Sequitur enim κατετρύχετο.

(64) Μίαν τε φωνὴν. Christophorus et Musculus hic legerunt μᾶ τε φωνῆ σαφεστάτη, etc., quam scripturam confirmat etiam Nicephorus. Sed nihil omnino mutandum videtur. Nam præter revelationem, ait Eusebius vocem insuper quædam auditam esse. Ac meo quidem iudicio optime Rufinus narrationem Eusebii, quæ minus plana est, correxit. Ait enim revelationem quidem illam de Alexandro, Narcisso et aliis viris sanctis a Deo immissam fuisse: vocem autem ab omni populo auditam fuisse. Quod certe longe est probabilius. Rufinum ergo tantum abest ut in eo reprehendam, quod Eusebii sententiam mutavit, quin potius laudandum existimo. Est enim boni interpretis officium, ea quæ ab auctoribus perperam dicta sunt

CAPUT X.

De Hierosolymorum episcopis.

Cæterum post Narcissi fugam, ignaris omnibus ubinam gentium ageret, visum est finitimarum Ecclesiarum episcopis alium ejus loco episcopum ordinare, Diu nomine. Qui cum modico tempore præfuisset, successor ei datus est Germanio: quem deinde Gordius excepit. Hujus temporibus Narcissus cum subito quasi redivivus emerisset, a fratribus ut Ecclesiæ administrationem denuo suscipere rogatus est. Quippe universi multo magis tunc eum mirabantur: tum ob secessum, tum ob philosophicam vivendi rationem: maxime vero ob præsentem vindictam qua Deus calumniatores illius afficere dignatus fuerat.

212 CAPUT XI.

De Alexandro.

Verum cum propter extremam senectutem ministerium suum obire amplius non posset, supra dictum Alexandrum alterius Ecclesiæ episcopum divina dispensatio per revelationem quædam quæ illi in somnis apparuerat, ad participandum cum Narcisso sacerdotis officium evocavit. Hac igitur visione tanquam divino admonitus oraculo Alexander, cum ex Cappadocia in qua primum episcopus fuerat ordinatus, Hierosolyma profectus fuisset, tam orandi, tum locorum visendorum gratia: fratres illius Ecclesiæ humanissime eum excipientes, reverti posthæc in patriam non siverunt. Alio quippe revelatio etiam ipsis per somnum visa fuerat; et vox quædam evidentissima ab iis qui sanctitate inter ipsos eminebant, audita. Significabat enim ipsis ut extra portas civitatis egressi, destinatum sibi a Deo episcopum susciperent. Quod cum illi consen-

leniter emendare, dummodo id citra periculum sententiæ et cum iudicio fiat.

(65) Μετὰ κοινῆς τῶν ἐπισκόπων... γνώμης. Hieronymus in *Catalogo* et Nicephorus ipsum quoque Narcissum huic rei consensisse scribunt, quod procul dubio verum est. Invito enim episcopo adjutor dari non potest. Porro in hac Alexandri electione, duo contra ecclesiasticam regulam admissa sunt. Primum, quod ab uno episcopatu Alexander ad alium translatus est; alterum, quod superstiti episcopo adjutor et coepiscopus est adjunctus. Atque hoc primum exemplum occurrit coadjutorum episcoporum. Quod licet postea vitium fuerit in concilio Sardicensi, ni fallor, nihilominus identidem in Ecclesia usurpatum est. Porro Christophorus hunc locum aliter interpunxit, et post vocem πράξαντες virgulam apposuit, contra scriptoris codicem auctoritatem.

entibus vicinarum Ecclesiarum episcopis fecissent, manere deinceps eum apud se coegerunt. Sane idem Alexander in suis ad Antinoitas epistolis quæ etiamnum exstant, episcopatus quem cum Narcisso collega gessit, meminit his verbis quæ ad calcem epistolæ leguntur : « Salutat vos Narcissus, qui ante me episcopalem hujus Ecclesiæ sedem tenuit, et qui nunc mihi conjunctus est in orationibus, annos natus sexdecim supra centum; hortaturque vos mecum ut idem omnes sentiat. » Et hæc quidem sic gesta sunt. Antiochiæ vero Serapione mortuo, episcopatum Ecclesiæ suscepit Asclepiades, qui persecutionis tempore fidem Christi confessus, maximam gloriam retulerat. Hujus ordinationis mentionem facit Alexander in epistola ad Antiochenses his verbis : « Alexander servus Dei, et vinculus Jesu Christi, beatissimæ Antiochensium Ecclesiæ in Domino salutem. Expedita mihi ac levia vincula Deus effecit custodiæ meæ tempore, postquam comperi Asclepiadem virum fidei merito maxime idoneum, sanctissimæ Ecclesiæ vestræ episcopatum divina Providentia suscepisse. » Hanc autem epistolam Clementi se perferendam dedisse 213 significat, sub finem ita scribens : « Porro has litteras, inquit, domini fratres, per beatum presbyterum Clementem ad vos misi, virum virtute præditum et probatum, quem vos et nostis jam et amplius cognoscetis. Qui quidem Dei nutu ac providentia dum hic apud nos præsens esset, Ecclesiam Christi et confirmavit et magnopere auxit. »

CAPUT XII.

De Serapione et ejus qui exstant libris.

Porro Serapionis multa quidem alia doctrinæ monumenta penes alios exstare credibile est. Ea tamen ad nos duntaxat pervenerunt, quæ scripsit

(66) *Ἐπὶ τέλει γράφων τῆς αὐτῆς ἐπιστολῆς.* In tribus codicibus Maz., Med. et Fuk. deest vox αὐτῆς, quam prorsus superfluum existimo.

(67) *Συνεξεταζόμενός μοι διὰ τῶν εὐχῶν.* Pessimè hunc locum verterunt Rufinus et Christophorus. Recte autem Hieronymus, licet non ad verbum, interpretatur hoc modo : *Salutat vos Narcissus, qui ante me hic tenuit episcopalem locum, et nunc mecum eundem orationibus regit.* Hoc enim sibi vult Alexander. Narcissum in orationibus duntaxat, non in reliquo episcopali munere, sibi collegam fuisse. Quocirca addit, eundem Narcissum annos centum ac sedecim natum esse. Ex quibus apparet, Alexandrum non tam adiutorem quam episcopam in locum Narcissi, utpote jam decrepiti, factum fuisse; Narcissum vero nudum nomen episcopi atque honorem retinuisse.

(68) *Ὁμοίως ἐμοὶ ὁμοφρονῆσαι.* Ita Med., Maz., Fuk. et Nicephorus, rectius procul dubio quam vulg., *φρονῆσαι*, ut ex Rufini et Hieronymi interpretatione convincitur.

(69) *Κατὰ τὴν καιρὸν τῆς εἰρκετῆς.* Hanc epistolam scripsit Alexander fervente adhuc persecutione, cum esset in vinculis, necdum ad episcopatum Hierosolymorum ascitus, ut ex his verbis apparet. Hinc est, quod in inscriptione epistolæ appellat se *vinculum Jesu Christi.* Ex quo conficitur, male in *Chronico* Eusebii Asclepiadis ordinationem conferti in annum primum Antonini Caracallæ. Nam Asclepiadis ordinatione contigit eodem tempore quo Alexander

ζονται. Μνημονεύει γέ τοι καὶ αὐτὸς ὁ Ἀλέξανδρος ἐν ἰδίαις ἐπιστολαῖς ταῖς πρὸς Ἀντινοίτας εἰσέτι νῦν παρ' ἡμῖν σωζόμεναις, τῆς Ναρκίσσου συν αὐτῷ προεδρίας, ταῦτα κατὰ λέξιν ἐπὶ τέλει γράφων τῆς αὐτῆς ἐπιστολῆς (66). « Ἀσπάζεταιται ὑμᾶς Νάρκισσος ὁ πρὸ ἐμοῦ διέπειν τὸν τόπον τῆς ἐπισκοπῆς τὸν ἐνθάδε, καὶ νῦν συνεξεταζόμενός μοι διὰ τῶν εὐχῶν (67), ἑκατὸν δεκαεὶς ἔτη ἰσχυρῶς, παρακαλῶν ὑμᾶς ὁμοίως ἐμοὶ ὁμοφρονῆσαι (68). » Καὶ ταῦτα μὲν οὕτως εἶχε. Τῆς δὲ κατ' Ἀντιοχείαν Ἐκκλησίας, Σαραπίωνος ἀναπαυσάμενος, τὴν ἐπισκοπὴν διαδέχεται Ἀσκληπιάδης, ἐν ταῖς κατὰ τὸν διωγμὸν ὁμολογίαις διαπρέψας καὶ αὐτός. Μένεται καὶ τῆς τοῦτο καταστάσεως Ἀλέξανδρος, Ἀντιοχεῦσι γράφων ἕδε : « Ἀλέξανδρος, δοῦλος καὶ δέσμιος Ἰησοῦ Χριστοῦ, τῇ μακαρίᾳ Ἀντιοχείαν Ἐκκλησίᾳ ἐν Κυρίῳ χαίρειν. Ἐλαφρά μοι καὶ κοῦφα τὰ δεσμὰ ὁ Κύριος ἐποίησε κατὰ τὸν καιρὸν τῆς εἰρκετῆς (69), ὑποθόμενῳ τῆς ἁγίας ὑμῶν τῶν Ἀντιοχείαν Ἐκκλησίας κατὰ τὴν θείαν πρόνοιαν Ἀσκληπιάδην τὸν ἐπιτηδεύοντα κατ' ἀξίαν τὴν πίστιν τῆς ἐπισκοπῆς (70) ἐγκρατεῖς τὸν ἐπιστολὴν σημαίνει διὰ Κλήμεντος ἀπεσταλκέναι, πρὸς τῶν τέλει τοῦτον γράφων τὸν τρόπον : Ταῦτα δὲ ὑμῖν, Κύριοι μου ἀδελφοί, τὰ γράμματα ἀπέστειλα διὰ Κλήμεντος τοῦ μακαρίου πρεσβυτέρου (71), ἀνδρὸς ἐναρέτου καὶ δοκίμου, ἐν ἴσπε καὶ ὑμεῖς καὶ ἐπιγνώτεσθε. Ὅς καὶ ἐνθάδε παρὼν κατὰ τὴν πρόνοιαν καὶ ἐπισκοπὴν τοῦ Δεσπότη, ἐπεστήριξέ τε καὶ ἔβησε τὴν τοῦ Κυρίου Ἐκκλησίαν. »

ΚΕΦΑΛΑΙΟΝ ΙΒ΄.

Περὶ Σαραπίωνος καὶ τῶν γεγραμμένων αὐτοῦ λόγων (Nic. II. E. v, 5).

Τοῦ δὲ Σαραπίωνος (72) τῆς περὶ λόγους ἀσκήσεως, καὶ ἄλλα μὲν εἰκὸς σώζεσθαι παρ' ἑτέροις ὑπομνήματα, εἰς ἡμᾶς δὲ μόνα κατῆλθε τὰ πρὸς Δομνίνον (73)

ob Christiani nominis confessionem in carcerem conjunctus est. Id autem accidisse principatu Severi ipse Eusebius testatur in *Chronico*.

(70) *Κατ' ἀξίαν τὴν πίστιν τῆς ἐπισκοπῆς.* Rectius Nicephorus, κατ' ἀξίαν τῆς πίστεως, τὴν ἐπισκοπὴν ἐγκρατεῖς τὸν ἐπιστολὴν σημαίνει διὰ Κλήμεντος ἀπεσταλκέναι, πρὸς τῶν τέλει τοῦτον γράφων τὸν τρόπον : Ταῦτα δὲ ὑμῖν, Κύριοι μου ἀδελφοί, τὰ γράμματα ἀπέστειλα διὰ Κλήμεντος τοῦ μακαρίου πρεσβυτέρου. De Clemente Alexandrino hic loqui Alexandrum putavit Hieronymus in *Catalogo*. Certe Clemens Alexandrinus usque ad Severi tempora vitam produxit, et in his regionibus peregrinatus est, ut ipsemet testatur in libro 1 *Sitomatei*. Sed et Alexandri episcopi familiaris fuit; cui etiam librum dicavit *De ecclesiastica regula*, seu *adversus Judæos*, ut scribit Eusebius infra cap. 13. Paulo post nostri codices Maz., Med. et Fuk. scriptum habent τὴν τοῦ Κυρίου Ἐκκλησίαν, sicut legit etiam Hieronymus.

(71) *Διὰ Κλήμεντος τοῦ μακαρίου πρεσβυτέρου.* De Clemente Alexandrino hic loqui Alexandrum putavit Hieronymus in *Catalogo*. Certe Clemens Alexandrinus usque ad Severi tempora vitam produxit, et in his regionibus peregrinatus est, ut ipsemet testatur in libro 1 *Sitomatei*. Sed et Alexandri episcopi familiaris fuit; cui etiam librum dicavit *De ecclesiastica regula*, seu *adversus Judæos*, ut scribit Eusebius infra cap. 13. Paulo post nostri codices Maz., Med. et Fuk. scriptum habent τὴν τοῦ Κυρίου Ἐκκλησίαν, sicut legit etiam Hieronymus.

(72) *Περὶ Σαραπίωνος.* Ita collid. Maz. et Med., quomodo etiam legitur in Fuketano. Serapionis nomen Græci per a efferre solent, quippe cum et Σάραπιν dicant, quem Latini *Serapin*. Nec aliter unquam scribitur in codicibus Maz., Med. et Fuk.

(73) *Πρὸς Δομνίνον.* Sic legit Maz., Med. et Fuk. Vulg. *Δόμνον*. Honorius Augustodunensis et Trithemius habent *ad Domnionem*.

ἐκπεπωκότα τινὰ παρὰ τὸν τοῦ διωγμοῦ καιρὸν ἀπὸ τῆς εἰς Χριστὸν πίστεως ἐπὶ τὴν Ἰουδαϊκὴν ἐθελθρησκειαν, καὶ τὰ πρὸς Πόντιον καὶ Καρικὸν ἐκκλησιαστικούς ἀνδράς, καὶ ἄλλαι πρὸς ἐτέρους ἐπιστολαί· Ἐπερὶς τε συντεταγμένους αὐτῷ λόγος περὶ τοῦ λεγομένου κατὰ Πέτρον Εὐαγγελίου· ὃν πεποίηται ἀπελέγγων τὰ ψευδῶς ἐν αὐτῷ εἰρημένα, διὰ τινὰς ἐν τῇ κατὰ Ῥωσσὸν (74) παροιμίᾳ προφάσει τῆς εἰρημένης γραφῆς εἰς ἑτεροδόξους διδασκαλίαν ἀποκειλάντας. Ἄφ' ἧς εὐλογον βραχέως παραθέσθαι λέξεις, δι' ὧν ἔην εἶχε περὶ τοῦ βιβλίου γνώμην προτιθῆσθαι οὕτω γράφων· « Ἡμεῖς γάρ, ἀδελφοί, καὶ Πέτρον καὶ τοὺς ἄλλους ἀποστόλους ἀποδεχόμεθα ὡς Χριστόν· τὰ δὲ ὀνόματι (75) αὐτῶν ψευδεπίγραφα ὡς ἔμπεροι παρατιούμεθα, γινώσκοντες ὅτι τὰ τοιαῦτα οὐ παρελάβομεν. Ἐγὼ γάρ γενόμενος παρ' ὑμῖν, ὑπεβούον τοὺς πάντας ὁρθῇ πίστει προσφέρεισθαι. Καὶ μὴ διελθὼν τὸ ὑπ' αὐτῶν προφερόμενον ὀνόματι Πέτρον Εὐαγγέλιον, εἶπον· ὅτι εἰ τοῦτό ἐστι μόνον τὸ δοκοῦν ὑμῖν παρέχειν μικροφυχίαν, ἀναγιωσχάσω. Νῦν δὲ μαθὼν ὅτι αἰρέσει τινὶ ὁ νόος αὐτῶν ἐνεφύλευεν ἐκ τῶν λεχθέντων μοι, σπουδάτω πάλιν γενέσθαι πρὸς ὑμᾶς, ὥστε, ἀδελφοί, προσδοκᾷτέ με ἐν τάχει. Ἡμεῖς δὲ, ἀδελφοί, καταλαβόμενοι, ἐπόλας ἦν αἰρέσεως ὁ Μαρκιανὸς (76), καὶ ἐαυτῷ ἠναντιοῦτο μὴ νοῶν ἂ ἐλάλει, ἃ μαθήσεσθε (77) ἐξ ὧν ὑμῖν ἐγράφη. Ἐδυνήθημεν γάρ παρ' ἄλλων τῶν ἀσκησάντων αὐτὸ τοῦτο τὸ Εὐαγγέλιον, τουτέστι παρὰ τῶν διαδόχων τῶν καταρξάμενων αὐτοῦ, ὡς Δοκητὰς καλοῦμεν, (τὰ γὰρ πλεῖστα φρονήματα, ἐκείνων ἐστὶ τῆς διδασκαλίας), χρησάμενοι (78) παρ' αὐτῶν, διελθεῖν, καὶ εὐρεῖν τὰ μὲν πλεῖστα τοῦ ὁρθοῦ λόγου τοῦ Σωτῆρος, τινὰ δὲ προσδισταλμένα, ἃ καὶ ὑπετάξαμεν ὑμῖν. » Καὶ ταῦτα μὲν τὰ Σαραπίωνος.

in illo Evangelio cum recta Servatoris nostri fide consentire: nonnulla vero discrepantia a rectæ fidei ratione adjuncta esse, quæ et vestra causa subiecimus. » Atque hæc de Serapionis libris.

ΚΕΦΑΛΑΙΟΝ ΙΓ'.

Περὶ τῶν Κλήμεντος συγγραμμάτων
(Nic. H. E. iv, 53).

Τοῦ δὲ Κλήμεντος Στρωματεῖς οἱ πάντες ὁκτὼ

(74) Κατὰ Ῥωσσόν. Urbs est Sicilia, ad dextram intrantibus Issicum sinum, et alii quidem cum simplici σ scribunt, inter quos est Stephanus *De urbibus*, et Theodoritus in *Religiosa historia*, cap. 10 et 11. Corruptum est nomen hujus urbis apud Plutarchum in *Demetrio*, ubi Seleuci ac Demetrii colloquium refertur. Καὶ παρούσης ἦδη φιλίας τῆς γυναικὸς, αὐτῷ πρὸς Ὅροσδὸν ἀπήνησε Σέλευκος. Item in vii synodo, actione 4, ubi hæc referuntur ex *Vita sancti Symeonis*, ἐν Ῥωσσωπόλει τῆς Κιλικίας.

(75) Τὰ δὲ ὀνόματι. Vulgata scriptura, ὀνόματα. Legendum puto ὀνόματι, ut scribitur in codd. Maz., Med., Fuk. et Savil.; atque ita legisse videtur Rufinus. Sic infra loquitur idem Serapion, τὸ ὑπ' αὐτῶν προφερόμενον ὀνόματι Πέτρον Εὐαγγέλιον. Hujus porro Evangelii secundum Petrum mentionem facit Origenes in *Commentariis* in caput xiii *Matthæi*: *Fratres autem Jesu putant nonnulli, ex traditione Hebræorum, sumpta occasione ex Evangelio quod titulum habet « juxta Petrum, » vel ex libro Jacobi, esse filios Joseph ex priore uxore*

A ad Dominum quemdam qui persecutionis tempore a fide Christi ad Judæorum superstitionem descendit; item illa quæ ad Pontium et Caricum ecclesiasticos viros exaravit; aliæ quoque ad alios epistola. Præterea liber *De Evangelio Petri*, quæ in eo falsa erant coarguens. Quem quidem librum composuit in gratiam quorundam ex Rhossensi paræcia, qui occasione illius evangelii ad doctrinam a recta fide alienam declinaverant. Nec vero absurdum fuerit pauca quædam verba ex eo libro commemorare, quibus ille quid de isto Evangelio sentiret, exponit in hunc modum: « Nos enim, fratres, inquit, et Petrum et reliquos apostolos, perinde ac Christum ipsum suscipimus. Sed quæ nomen illorum falso inscriptum præferunt, ea nos utpote gnari ac periti repudiamus; quippe qui compertum habemus ea nos a majoribus minime accepisse. Ego quidem cum ad vos venissem, existimabam omnes rectæ fidei callem tenere. Et cum Evangelium illud quod Petri nomine inscriptum ab iis offerebatur, non perlegissem, dixi: si quidem hoc solum est quod simultatem parit inter vos, legatur. Nunc vero cum ex iis quæ mihi dicta sunt, plane perspexerim, quod mens illorum hæresim tunc occultam tegebat, iterum ad vos venire properabo. Proinde, fratres, brevi me exspectate. Cum autem deprehenderim cujus opinionis et sectæ fuerit Marcianus, qui et sibi ipso repugnabat non intelligens quæ diceret, sicut cognoscetis ex iis quæ ad vos scripta sunt. Mutuati enim supradictum evangelium ab iis qui illud didicerant et continua exercitatione versaverant, hoc est a successoribus 214 eorum qui Marciano præverunt, quos Δοκητὰς vocamus (quippe ex horum schola pleræque illius opinioniones fluxere) legendi copiam nacti sumus: et deprehendimus multa quidem in

CAPUT XIII.

De Clementis operibus.

Quod vero ad Clementem attinet, existant ejus

quæ convixerat ipsi, antequam duceret Mariam.

(76) Μαρκιανὸς καὶ. Scribendum videtur Μαρκιανὸς, ὡς καὶ, etc., atque ita legerunt Rufinus et Musculus. Sed Christophorsonus videtur legisse καὶ ὡς, etc. Savilius in libro suo emendavit καὶ πῶς ἐαυτῷ ἠναντιοῦτο.

(77) Ἄ μαθήσεσθε. Codd. Maz., Med. et Fuk. primam vocem non agnoscunt.

(78) Χρησάμενοι. Idem est quod mutuati, vel commodato usi. Att enim Serapio se Evangelium illud Petri commodatum accepisse a successoribus quorundam hæreticorum qui Δοκητὰι dicebantur, quorum hæresim sectabatur Marcianus. Nihil hoc loco viderunt interpretes. De Docetis hæreticis qui Christum non vere, sed opinione tantum incarnatum passumque esse dicebant, Clemens Alexandrinus in lib. vii *Stromatei*, et Theodoretus in libro *Divinorum decretorum*, cap. 12. Hujus sectæ princeps fuit Julius Cassianus, ut docet Clemens in lib. iii. De his Methodius in *Convivio*, pag. 110, ὡς ὁ Ἄρτεμᾶς καὶ οἱ δοκησεῖ αὐτὸν ἀποφηνάμενοι πεφύκεναι. V. ds P. Halloixium in *Vita Serapionis*.

octo *Στρωματέων* libri, quos ipse sic inscripsit: *A* *Τῆς Τίτου Φλαυίου Κλήμεντος τῶν κατὰ τὴν ἀληθῆ φιλοσοφίαν γνωστικῶν ὑπομημάτων Στρωματεῖς* (80). Ἰσάριθμοι τε τούτοις εἰσὶν οἱ ἐπιγεγραμμένοι Ἐποικίωσων αὐτοῦ λόγοι, ἐν οἷς ὀνομαστὶ ὡς διδασκάλου τοῦ Πανταίου μνημονεύει, ἐκδοχὰς (81) τε αὐτοῦ γράφων καὶ παραδόσεις ἐκτιθέμενος. Ἔστι δὲ αὐτῷ καὶ πρὸς Ἑλλήνας Λόγος ὁ *Προτρεπτικὸς*, τρεῖς τε οἱ τοῦ ἐπιγεγραμμένου *Παιδαγωγοῦ*. Καὶ *Τὶς ὁ σωζόμενος πλοῦσιος*, οὗτος ἐπιγραφεὶς ἕτερος αὐτοῦ λόγος: τό τε *Περὶ τοῦ Πάσχα* σύγγραμμα, καὶ διαλέξει: *Περὶ νηστείας*. Καὶ *Περὶ καταλαλιᾶς*, καὶ ὁ *Προτρεπτικὸς εἰς ὑπομονὴν* ἢ πρὸς τοὺς (82) νεωστὶ βεβαπτισμένους. Καὶ ὁ ἐπιγεγραμμένος *Κατῶν ἐκκλησιαστικὸς*, ἢ πρὸς τοὺς Ἰουδαῖζοντας, ὃν Ἀλεξάνδρῳ τῷ διδρακμένῳ ἐπιτόκῳ ἀνατίθεικεν. Ἐν μὲν οὖν τοῖς *Στρωματέουσιν* οὐ μόνον τῆς θείας καταστάσεων πεποιήται Γραφῆς, ἀλλὰ καὶ τῶν παρ' Ἑλλήσιν, εἴ τι ἀρα ὠφέλιμον ἐδόκει αὐτοῖς εἰρηθεῖν, μνημονεύει, τῶν τε παρὰ τοῖς πολλοῖς, δογμάτων, τὰ Ἑλλήνων ὁμοῦ καὶ τὰ βαρβάρων ἀναπτύσσων. Καὶ ἐτι τὰς τῶν ἀρεσιάρχων ψευδοδοξίας εὐθύμων, ἱστορίαν τε πολλὴν ἐξαπλοῖ, ὑπόθεσιν ἡμῖν πολυμαθοῦς παρέχων παιδείας: τούτοις ἅπασι καταμύγνυσι καὶ τὰ φιλοσόφων δόγματα. Ὅθεν εἰκότως κατάλληλον τῇ ὑποθέσει καὶ τὴν προγραφήν τῶν *Στρωματέων* πεποιήται. Κέχρηται δ' ἐν αὐτοῖς καὶ ταῖς ἀπὸ τῶν ἀντιλεγόμενων Γραφῶν μαρτυρίαις, τῆς τε λεγομένης Σολομῶντος Σοφίας, καὶ τῆς Ἰησοῦ τοῦ Σιράχ, καὶ τῆς πρὸς Ἑβραίους ἐπιστολῆς, τῆς τε Βαρνάβα καὶ Κλήμεντος καὶ Ἰουδα. Μνημονεύει τε τοῦ πρὸς Ἑλλήνας Τατιανοῦ λόγου, καὶ Κασσιανοῦ, ὡς καὶ αὐτοῦ (83) *Χρονογραφίαν* πεποιήμενον: ἐτι μὴν Φίλωνος καὶ Ἀριστοβόλου (84), Ἰωσήπου τε καὶ Δημητρίου καὶ Εὐπολέμου, Ἰουδαίων συγγραφέων, ὡς ἂν

(79) Vulg. *ἡξίωσε περιγραφῆς*. In codd. Regio, Max., Med., Fuk. et Saviliano legitur *προγραφής*, Rectius. Idem est ac si dixisset *ἐπιγραφῆς*. Idem vocabulum repetit infra in hoc capite.

(80) *Στρωματεῖς*. Rufinus interpretatur *opus varie contextum*, non male, ut equidem censeo. Sic Plutarchus *Στρωματεῖς* historicos et poeticos scripserat, qui in indice librorum ejus recensentur. Sed et Origenes Clementis exemplo libros postea sic inscriptos elucubravit. Certe Eusebius ob multiplicem rerum varietatem ita inscriptos fuisse hos libros tradit in sequentibus, ubi etiam *κατάστρωσιν πεποιήται* dicit, alludens ad titulum librorum: Porro hi Clementis libri adeo celebres existerant, ut ab iis Clemens ipse *Stromateus* cognominatus sit. Ita Theodoretus in libris *Hæreticarum fabularum*, Georgius Syncellus in *Chronico* et Nicephorus Callistus eum cognominant.

(81) *Ἐκδοχὰς*. Langus *dictata* vertit; Musculus, ad verbum, *exceptiones*; Rufinus vero, *expositiones*; Christophorus *commentarios in sacras Scripturas* interpretatur. Sed nullus eorum proprietatem hujus vocis intellexit. Ἐκδοχαὶ sunt sensus et interpretationes sacræ Scripturæ. Utitur hac voce Origenes in lib. iv *De principiis*, cap. 2, ubi de duplici sensu sacrarum Scripturarum loquitur, litterali scilicet ac spiritali. Ac primum quidem sensum seu intellectum, ait prodesse simplicioribus, ἀπὸ μὲν

πρὸ ἡμῖν σέζονται, οὓς καὶ τοιαύτης ἡξίωσε προγραφῆς (79). *Τίτου Φλαυίου Κλήμεντος τῶν κατὰ τὴν ἀληθῆ φιλοσοφίαν γνωστικῶν ὑπομημάτων Στρωματεῖς* (80). Ἰσάριθμοι τε τούτοις εἰσὶν οἱ ἐπιγεγραμμένοι Ἐποικίωσων αὐτοῦ λόγοι, ἐν οἷς ὀνομαστὶ ὡς διδασκάλου τοῦ Πανταίου μνημονεύει, ἐκδοχὰς (81) τε αὐτοῦ γράφων καὶ παραδόσεις ἐκτιθέμενος. Ἔστι δὲ αὐτῷ καὶ πρὸς Ἑλλήνας Λόγος ὁ *Προτρεπτικὸς*, τρεῖς τε οἱ τοῦ ἐπιγεγραμμένου *Παιδαγωγοῦ*. Καὶ *Τὶς ὁ σωζόμενος πλοῦσιος*, οὗτος ἐπιγραφεὶς ἕτερος αὐτοῦ λόγος: τό τε *Περὶ τοῦ Πάσχα* σύγγραμμα, καὶ διαλέξει: *Περὶ νηστείας*. Καὶ *Περὶ καταλαλιᾶς*, καὶ ὁ *Προτρεπτικὸς εἰς ὑπομονὴν* ἢ πρὸς τοὺς (82) νεωστὶ βεβαπτισμένους. Καὶ ὁ ἐπιγεγραμμένος *Κατῶν ἐκκλησιαστικὸς*, ἢ πρὸς τοὺς Ἰουδαῖζοντας, ὃν Ἀλεξάνδρῳ τῷ διδρακμένῳ ἐπιτόκῳ ἀνατίθεικεν. Ἐν μὲν οὖν τοῖς *Στρωματέουσιν* οὐ μόνον τῆς θείας καταστάσεων πεποιήται Γραφῆς, ἀλλὰ καὶ τῶν παρ' Ἑλλήσιν, εἴ τι ἀρα ὠφέλιμον ἐδόκει αὐτοῖς εἰρηθεῖν, μνημονεύει, τῶν τε παρὰ τοῖς πολλοῖς, δογμάτων, τὰ Ἑλλήνων ὁμοῦ καὶ τὰ βαρβάρων ἀναπτύσσων. Καὶ ἐτι τὰς τῶν ἀρεσιάρχων ψευδοδοξίας εὐθύμων, ἱστορίαν τε πολλὴν ἐξαπλοῖ, ὑπόθεσιν ἡμῖν πολυμαθοῦς παρέχων παιδείας: τούτοις ἅπασι καταμύγνυσι καὶ τὰ φιλοσόφων δόγματα. Ὅθεν εἰκότως κατάλληλον τῇ ὑποθέσει καὶ τὴν προγραφήν τῶν *Στρωματέων* πεποιήται. Κέχρηται δ' ἐν αὐτοῖς καὶ ταῖς ἀπὸ τῶν ἀντιλεγόμενων Γραφῶν μαρτυρίαις, τῆς τε λεγομένης Σολομῶντος Σοφίας, καὶ τῆς Ἰησοῦ τοῦ Σιράχ, καὶ τῆς πρὸς Ἑβραίους ἐπιστολῆς, τῆς τε Βαρνάβα καὶ Κλήμεντος καὶ Ἰουδα. Μνημονεύει τε τοῦ πρὸς Ἑλλήνας Τατιανοῦ λόγου, καὶ Κασσιανοῦ, ὡς καὶ αὐτοῦ (83) *Χρονογραφίαν* πεποιήμενον: ἐτι μὴν Φίλωνος καὶ Ἀριστοβόλου (84), Ἰωσήπου τε καὶ Δημητρίου καὶ Εὐπολέμου, Ἰουδαίων συγγραφέων, ὡς ἂν

ὄν τῆς πρώτης ἐκδοχῆς καὶ κατὰ τοῦτο ὠφελοῦσης, ὅτι ἐστὶν δνασθαι, μαρτυρεῖ τὰ πλήθη, etc.; et paulo post διήγησεν et ἐρμηνεύσεν pro eodem usurpat. Methidius quoque in libro *De resurrectione* ita usurpat apud Eriphanium, pag. 535, et Dionysius Alexandrinus apud Eusebium in libro vii, pag. 275 editionis nostræ. Porro de libris Clementis *Ἠερογροσεον* vide omnino quæ notavi supra ad caput 41 lib. v. Rufinus hoc loco *informationum* seu *dispositionum* libros interpretatur.

(82) *Προτρεπτικὸς εἰς ὑπομονὴν ἢ πρὸς τοὺς*, etc. Dudum conjeceram sic legendum et ita in codice Regio scriptum postea inveni. In codd. tamen Max., Med. et Fuk. legitur *εἰς ὑπομονὴν, ἢ πρὸς τοὺς*, etc., quomodo legitur apud Nicephorum. Script. vulg., *πρὸς ὑπομονὴν εἰς τοὺς*, etc. Vulg. *πρὸς ὑπομονὴν εἰς τοὺς*, etc. Fuit igitur duplex titulus hujus libri. At Rufinus et Christophorus duos libros fecerunt.

(83) *Ὡς καὶ αὐτοῦ*. Id est, ad verbum *qui et ipse de temporum ratione scripsit*. His autem verbis inductus Rufinus, non Cassianum modo, sed etiam Tatianum *Chronica* scripsisse existimavit. Quod tamen verum non fuit.

(84) *Ἀριστοβόλου*. Nostri codices omnes et Nicephorus habent Ἀριστοβόλου. Ille est Aristobolus philosophus Peripateticus, qui ad Ptolemæum Ptolemaetorem libros explanationum legis Mosaicæ s. ri-

τούτων ἀπάντων ἐγγράφως πρεσβύτερον τῆς παρ' Ἑλλήσιν ἀρχαιογονίας Μωυσῆα τε καὶ τὸ τῶν Ἰουδαίων γένος ἀποδείξαντων. Καὶ ἄλλης δὲ πλείσσης χρηστομαθείας ἔμπλεον οἱ δηλούμενοι τυγχάνουσι τοῦ ἀνδρὸς λόγοι, ὧν ἐν τῷ πρώτῳ περὶ ἑαυτοῦ δηλοῖ, ὡς ἔγγιστα τῆς τῶν ἀποστόλων γενομένου διαδοχῆς. Ὑπὸσχεῖται δ' ἐν αὐτοῖς καὶ εἰς τὴν Γένεσιν ὑπομνηματίζεισθαι. Καὶ ἐν τῷ λόγῳ δὲ αὐτοῦ τῷ περὶ τοῦ Πάσχα ἐκβιασθῆναι ὁμολογεῖ πρὸς τῶν ἑταίρων, ἃς ἔτυχε παρὰ τῶν ἀρχαίων πρεσβυτέρων ἀκηχοῦς παραδόσεις, γραφῇ τοῖς μετὰ ταῦτα παραδοῦναι. Μιμνήσθαι δὲ ἐν αὐτῷ Μελίτωνος καὶ Εἰρηναίου, καὶ τινῶν ἑτέρων, ὧν καὶ τὰς διηγήσεις τέθειται.

Melitonis et Irenæi, et aliquot aliorum, quorum

ΚΕΦΑΛΑΙΟΝ ΙΔ'.

Ὁσίων ἐμνημόρευσε γραφῶν (Nic. H. E. v, 2).

Ἐν δὲ ταῖς Ὑποτυπώσεις, ζυελόντα εἰπεῖν, πάσης τῆς ἐνδιαθήκου Γραφῆς ἐπιτετραμμένης πεποιθῆται διηγήσεις (85), μηδὲ τὰς ἀντιλεγόμενας (86) πρὸς τῶν Ἰουδαίων λέγω καὶ τὰς λοιπὰς καθολικὰς (87) ἐπιστολάς, τὴν τε Βαρνάβαν καὶ τὴν Πέτρον λεγομένην Ἀποκάλυψιν (88). Καὶ τὴν πρὸς Ἑβραίους δὲ ἐπιστολήν, Παύλου μὲν εἶναι φησι, γεγράφθαι δὲ Ἑβραίοις Ἑβραϊκῇ φωνῇ, Λουκᾶν δὲ φιλοτίμως αὐτὴν μεθερμηνεύσαντα, ἐκδοῦναι τοῖς Ἑλλήσιν. Ὅθεν τὸν αὐτὸν χρῶτα εὐρίσκεισθαι κατὰ τὴν ἑρμηνείαν ταύτης τε τῆς ἐπιστολῆς, καὶ τῶν Πράξεων· μὴ προγεγράφθαι δὲ τὸ, Παῦλος ἀπόστολος (89), εἴ-

psit, ut tradit Eusebius in *Chronico*. Ex his fragmentum affert Eusebius in lib. viii *Preparationis*. Eiusdem meminit Origenes in libro *iv Contra Celsum*, pag. 204.

(85) *Ἐπιτετραμμένας... διηγήσεις*. Langus vertit *compendiosam enumerationem*; Musculus vero, *contractas explicationes*. Atque ita Iere Christophorus. Rufinus quoque qui libros illos Clementis aut legerat, aut legere potuerat, ita interpretatur. In *libris vero Hypotyposeon, id est informationum, ut breviter dicam universam pariter divinam Scripturam compendiosis dissertationibus explicavit*. Διηγήσεις igitur idem est quod ἐξηγήσεις vel διεξηγήσεις. Photius certe in *Bibliotheca* de illis Clementis libris loquens, eo verbo utitur: Αἱ μὲν οὖν Ὑποτυπώσεις διαλαμβάνουσι περὶ ῥητῶν τινῶν τῆς Παλαιᾶς καὶ Νέας Γραφῆς, ὧν καὶ κεφαλαιωδῶς, ὡς ἄσθεν, ἐξηγησάν τε καὶ ἑρμηνείαν ποιεῖται. *Infra cap. 18* διηγούμενος ponitur pro ἐξηγούμενος. Et apud Origenem in lib. *iv contra Celsum* de Numenio. Et in *Philocalia* capite 1 et alibi sæpissime.

(86) *Τὰς ἀντιλεγόμενας*. Male Rufinus vertit *apocrypha*. Magnum enim discrimen est inter apocryphos libros, et eos quorum ambigua est inter scriptores auctoritas. Nam apocryphi palam falsi sunt et ab hæreticis ut plurimum confecti. Eusebius in lib. *iv, cap. 22*, de Hegesippo: Καὶ περὶ τῶν λεγομένων γε ἀποκρύφων διαλαμβάνων, ἐπὶ τῶν αὐτοῦ χρόνων πρὸς τινῶν αἰρετικῶν ἀναπελάσθαι τινὰ τούτων ἱστορεῖ. Hieronymus in lib. *ii Adversus Rufinum*: *Apocrypha, inquit, Ecclesia non recipit*. Libri vero ἀντιλεγόμενοι αὐτὸν ἄντιλεγόμενοι, a quibusdam veri, a quibusdam pro falsis habiti sunt. Inter ἀντιλεγόμενας scripturas Eusebius tum hoc loco, tum in precedenti capite recenset Epistolam Judæ et reliquas alias catholicas; item Epistolam Barnabæ, quas tamen nemo inter apocryphas scripturas merito recensuerit. *Apocalypsim* quidem *Petri* inter apocryphos libros censeri posse non

Aristobuli, Josephi, Demetrii atque Eupolemi Judæorum historiæ scriptorum mentionem facit, utpote qui Mosem ac Judæorum gentem omni Græcorum antiquitate vetustiore esse, scriptis suis probaverint. Varia quoque utilissimæ eruditionis copia referti sunt supradicti auctoris illius libri. In quorum primo de seipso loquens, primis apostolorum successoribus proximum se fuisse testatur. Pollicetur in iisdem libris scripturum se commentarios in Genesim. In libro vero quem *De Pascha* composuit; coactum se affirmat a familiaribus suis, ut traditiones quas ab antiquioribus presbyteris acceperat scriptas posteris mandaret. Meminit in eodem opusculo etiam enarrationes in medium adducit.

B CAPUT XIV.

Quorum Scripturæ librorum idem Clemens meminerit.

Idem in libris Ὑποτυπώσεων omnium, ut uno verbo dicam, utriusque Testamenti Scripturarum compendiosam instituit enarrationem; ne illis quidem prætermittis Scripturis de quibus inter multos ambigitur: Judæ Epistolam et Barnabæ, ac reliquas catholicas Epistolas intelligo, et Revelationem quæ dicitur Petri. Epistolam autem ad Hæbræos Pauli quidem esse affirmat, sed Hebraico sermone utpote ad Hæbræos primum scriptam fuisse: Lucam vero eandem Græco sermone studiose interpretatum, Græcis hominibus edidisse. Quare in ea Epistola et in Actibus apostolorum eundem dictionis colorem

diffiteor, cum Hieronymus in *Catalogo* disertè affirmet, librum hunc inter apocryphas scripturas reputari. Verum libri illi quos supra memoravi, non sunt huiusmodi. Cyrillus tamen Hierosolymitanus *catechesi 4*, apocryphos libros cum dubiis videtur confundere. Duo namque genera facit librorum sacrorum: alios ait esse ὁμολογουμένους, alios ἀμφιβαλλομένους, quos apocryphos etiam appellat.

(87) *Καὶ τὰς λοιπὰς καθολικὰς*. Codd. Maz., Med. et Fuk. vocem λοιπὰς addunt quæ in Vulg. deest. Porro Catholicæ dicte videntur Epistolæ, quod non ad certas personas aut urbes et provincias scriptæ sint, sed pleræque ad gentes integras, et ad universam Ecclesiam Dei. Sic Themison quidam ex Montani sectatoribus, ausus est aliquando catholicam epistolam instar Apostoli scribere ad universas Ecclesias, ut scribit Apollonius apud Eusebium in lib. *v*. Epistolas quoque Dionysii Corinthiorum episcopi *catholicas* vocat Eusebius in lib. *iv*, quæ scriptæ erant ad civitates.

(88) *Τὴν Πέτρον Ἀποκάλυψιν*. In excerptis *D* ex Theodoto, quæ post Clementis *Σερωματικῆς* edita sunt, citatur *Apocalypsis Petri* pag. 348 editionis Commelini; item *Κήρυγμα* seu *Prædicatio*, pag. 350. Ex quo apparet verissimum esse id, quod supra adnotavi ad cap. *11*, lib. *v*, hæc excerpta nihil esse aliud quam fragmentum *Hypotyposeon* Clementis.

(89) *Μὴ προγεγράφθαι δὲ τὸ, Παῦλος ἀπόστολος*. Idem scribit Hieronymus in *cap. 1 Epistolæ Pauli ad Galatas*, et in Epistola ad Hæbræos ait, propterea Paulum solita consuetudine, nec nomen suum, nec apostoli vocabulum præposuisse, quia de Christo erat dicturus: *Habentes ergo principem sacerdotum, apostolum confessionis nostræ Jesum*: nec fuisse congruum, ut ubi Christus apostolus dicendus erat, ibi etiam Paulus apostolus præneretur.

reperiri. Hanc vero inscriptionem Paulus apostolus recte atque ordine omissem fuisse observat. Cum enim Hebræis scriberet qui sinistram de ipso opinionem multo ante combiberant, ipsumque suspectum habebant : prudenti consilio usus, illos abs- terrere statim ab initio apposita nominis sui inscri- ptione noluit. Deinde aliquanto post his utitur ver- bis : « Jam vero, sicut beatus dicebat presbyter, quando quidem dominus omnipotentis Dei aposto- lus ad Hebræos missus fuerat, præ modestia Pau- lus, utpote qui ad gentes erat directus, Hebræorum apostolum se minime **216** inscribit, tum ob suam erga Dominum reverentiam, tum quod ex abun- danti ad Hebræos ipse gentium præco et apostolus scriberet. » Sed et in iisdem libris Clemens tradi- tionem quamdam de ordine Evangeliorum quam a vetustioribus presbyteris acceperat, refert in hunc modum. « Dicebat ex Evangeliiis, prius scripta esse illa quæ seriem generis Domini continent. Marci autem Evangelium ex huiusmodi occasione scri- ptum fuisse. Cum Petrus in urbe Roma verbum Dei publice prædicasset, et Spiritu sancto afflatus Evangelium promulgasset, multi qui aderant Mar- cum cohortati sunt, utpote qui Petrum jamdudum sectatus fuisset, et dicta ejus memoria teneret, ut quæ ab apostolo prædicata erant conscriberet. Mar- cus igitur Evangelium composuit, iisque qui illud ab ipso rogabant impertit. Quod cum Petrus com- perisset, nec prohibuit omnino rem fieri, nec ut fieret incitavit. At Joannes, omnium postremus, cum videret in aliorum Evangeliiis ea quæ ad cor- pus Christi pertinent tradita esse, ipse divino Spi- ritu afflatus spiritale Evangelium familiarium suo- rum rogatu conscripsit. » Hactenus Clemens. Porro Alexander is de quo superius diximus, in quadam ad Origenem epistola, Clementis simul ac Pantæni tanquam familiarium suorum mentionem facit his verbis : « Hæc enim Dei voluntas fuit, ut nosti, quo amicitia nostra jam inde a majoribus inchoata, sacra atque inviolata maneret, imo ferventior ac

κώτως· Ἑβραίοις γὰρ ᾠσιν ἐπιστέλλων, πρόληψεν εὐληφῶσι κατ' αὐτοῦ καὶ ὑποπτεύουσιν αὐτὸν, συν- ετώς πάντο οὐκ ἐν ἀρχῇ ἀπέστρεψεν αὐτοὺς τὸ ὄνομα θεῖς. Εἶτα ὑποβῆς ἐπιλέγει· « Ἡδὴ δὲ ὡς ὁ μακά- ριος ἔλεγε πρεσβύτερος, ἐπεὶ ὁ Κύριος ἀπόστολος ὢν τοῦ Παντοκράτορος, ἀπεστάλη πρὸς Ἑβραίους, διὰ μετριότητα ὁ Παῦλος, ὡς ἂν εἰς τὰ ἔθνη ἀπεσταλ- μένος, οὐκ ἐγγράφει ἑαυτὸν Ἑβραίων ἀπόστολον, διὰ τε τὴν πρὸς τὸν Κύριον τιμὴν, διὰ τε τὸ ἐκ περιουσίας καὶ τοῖς Ἑβραίοις ἐπιστέλλειν, ἐθνῶν κήρυκα ὄντα καὶ ἀπόστολον. » Αὐθις δ' ἐν ταῖς αὐτοῖς ὁ Κλήμης βιβλίους περὶ τῆς τάξεως τῶν Εὐαγγελ- ῶν παράδοσιν τῶν ἀνάκαθεν πρεσβυτέρων τέθειται, τοῦτον ἔχουσαν τὸν τρόπον. « Προγεγράφθαι ἔλεγεν (90) τῶν Εὐαγγελίων τὰ περιέχοντα τὰς γενεαλογίας. Τὸ δὲ κατὰ Μάρκον, ταύτην ἐσχέκναι τὴν οἰκονομίαν. Τοῦ Πέτρου δημοσίαν ἐν Ῥώμῃ κηρύξαντος τὸν λόγον, καὶ Πνεύματι τὸ Εὐαγγέλιον ἐξειπόντος, τοὺς παρ- όντας πολλοὺς ὄντας παρακαλέσαι τὸν Μάρκον, ὡς ἂν ἀκολουθήσαντα αὐτῷ πόρρωθεν (91) καὶ μεμνη- μένον τῶν λεγθέντων, ἀναγράψαι τὰ εἰρημένα. ποιήσαντα δὲ τὸ Εὐαγγέλιον, μεταδοῦναι τοῖς δεο- μένοις αὐτοῦ. Ὅπερ ἐπιγινόντα τὸν Πέτρον, προ- τρεπτικῶς μῆτε κωλύσαι (92) μῆτε προτρέψασθαι. Τὸν μέντοι Ἰωάννην ἐσχατον συνιδόντα ὅτι τὰ σωμα- τικὰ ἐν ταῖς Εὐαγγελίοις δεδῆλωται, προτραπέντα ὑπὸ τῶν γνωρίμων (93), Πνεύματι θεοφορηθέντα, πνευματικῶν ποιήσα· Εὐαγγέλιον. » Τοσαῦτα ὁ Κλή- μης. Πάλιν δ' ὁ δὴλωθεὶς Ἀλέξανδρος, τοῦ Κλήμεν- τος, ἅμα δὲ καὶ τοῦ Πανταίνου ἐν τινι πρὸς Ὀριγέ- νην ἐπιστολῇ μνημονεύει, ὡς δὴ γνωρίμων αὐτῷ γε- νομένων τῶν ἀνδρῶν. Γράφει δὲ οὕτως· « Τοῦτο γὰρ καὶ ὀέλημα Θεοῦ, ὡς οἶδας, γέγονεν, ἵνα ἡ ἀπὸ προγόνων ἡμῖν φίλα μένη ἄσλος· μᾶλλον δὲ θερ- μότερα ἢ καὶ βεβαιότερα. Πατέρας γὰρ ἴσμεν τοὺς μακαρίους ἐκαίνοὺς τοὺς προδεύσαντας, πρὸς οὓς μετ' ὀλίγον ἐσόμεθα, Πανταῖνον τὸν μακάριον ὡς ἀληθῶς καὶ κύριον, καὶ τὴν ἱερὸν Κλήμεντα κύριόν μου γενόμενον καὶ ὠφελήσαντά με, καὶ εἰ τις ἕτερος τοιοῦτος, δι' ὧν σε ἐγνωρίσα τὸν κατὰ πάντα ἀριστον καὶ κύριόν μου καὶ ἀδελφόν. » Καὶ ταῦτα μὲν τριαῦ- τα. Ὅ γέτοί· Ἀδαμάντιος, καὶ τοῦτο γὰρ ἦν τῷ

(90) Προγεγράφθαι ἔλεγεν. In codd. Maz., Med. et Fuk. προγεγράφθαι ἐλέγετο. Sed ἔλεγεν rectius scribitur.

(91) Πόρρωθεν. Pro hac voce Nicephorus substi- tuit ἐκ πολλοῦ, et cum sequenti verbo conjunxit hoc modo, καὶ ἐκ πολλοῦ μεμνημένον.

(92) Προτρεπτικῶς μῆτε κωλύσαι. Ita legitur in omnibus libris, et apud Nicephorum. Christopho- rus tamen audacter mutavit, quia scilicet evange- licæ auctoritati hæc adversari videbantur. Sed et Eusebii ipse id aliter retulit supra in lib. II, cap. 14. Illic enim discrete scribit, Petrum cum Evange- lium rogatu fratrum qui Romæ erant, a Marco con- scriptum esse didicisset, propenso illorum studio magiopere delectatum esse, et Evangelium illud prout ipsi revelatum fuerat confirmasse, anxisse- que ut in Ecclesiis legeretur; idque ita relatum esse scribit a Clemente in lib. VI *Ἠυαγγελλίσεων*, cui sub- scribit Papias Hierapolitanus. Illic vero Clementis verba ex eodem libro referens Eusebius, aliter eum loquentem inducit. Verum si rem attentius conside-

remus, hæc inter se non pugnant. Ait enim Cle- mens, Petrum cum Evangelium a Marco scriptum editumque esse cognovisset, palam nec veluisse, nec laudasse. Rem igitur tacito consensu comprobavit. Atque ita concilianda sunt hæc duo loca, quæ Chris- tophoros inter se pugnare existimavit. Sed et Rufinus eundem sensum secutus est, cum ita ver- tit : *Cumque factum Petrus postmodum cognovisset, licet fieri iis non jussisset, tamen factum non prohibuit.* Non potuit melius exprimi Clementis locus. Porro in Græco scribendum videtur *προφανῶς*, non autem *προτρεπτικῶς*. Fortasse autem Papias aper- tius locutus fuerat quam Clemens, et Marci Evan- gelium a Petro confirmatum fuisse dixerat.

(93) Προτραπέντα ὑπὸ τῶν γνωρίμων. Hierony- mus in *Prefatione Commentariorum in Matthæum* de Joanne loquens, sic ait : *Ecclesiastica narrat historia, cum a fratribus cogere tur ut scriberet, iis facturum se respondisse, si indicto jejunio in communes omnes Deum deprecarentur. Quo expleto, revelatione saturatus, illud proæmum e cælo veniens eruclavû.*

Ὀριγένει δνομα, Ζεφυρίνου κατὰ τοῦσδε τοὺς χρο-
 νους τῆς Ῥωμαίων Ἐκκλησίας ἡγουμένου, ἐπιδη-
 μῆσαι τῇ Ῥώμῃ (94) καὶ αὐτὸς που γράφει, λέγων
 εὐξάμενος τὴν ἀρχαιοτάτην Ῥωμαίων Ἐκκλησίαν
 ἰδεῖν· ἐνθα οὐ πολὺ διατρίψας, ἐπάνευσιν εἰς τὴν
 Ἀλεξάνδρειαν. Καὶ δὴ τὰ συνήθη τῆς κατηχήσεως
 ἐνταῦθα μετὰ πάσης ἐπλήρου σπουδῆς, Δημητρίου
 τῶν τῆδε ἐπισκόπου ἐτι τότε παρορμῶντος αὐτόν,
 καὶ μονοουχὶ ἀντιβολούντος, ἀόκνως τὴν εἰς τοὺς
 ἀδελφοὺς ὠφέλειαν ποιεῖσθαι.

urbem Romam advenisse scribit, cum sibi in votis
 fuisset, sicut ipsemet alicubi dicit, Romanam Ec-
 clesiam omnium antiquissimam coram videre. Ibi paulisper moratus, Alexandriam rediit. Ubi con-
 suetum catechumenos docendi officium omni studio ac diligentia exercuit : Demetrio civitatis epi-
 scopo etiam tum illum **217** hortante, ac tantum non supplicante ut fratrum utilitati impigre serviret.

ΚΕΦΑΛΑΙΟΝ ΙΕ΄.

Περὶ τοῦ Ἡρακλᾶ (Nic. H. E. v, 11).

Ὁ δ' ὡς αὐτόν ἐώρα μὴ ἐπαρκούντα τῇ τῶν
 θείων βαθυτέρᾳ σχολῇ, τῇ τε ἐξετάσει καὶ ἐρμηνείᾳ
 τῶν ἱερῶν Γραμμάτων, καὶ προσέτι τῇ τῶν προ-
 ιδόντων κατηχήσει, μὴδ' ἀναπνεῦσαι συγχαρῶντων
 αὐτῷ, ἐτέρων ἐφ' ἑτέροις ἐξ ἑω καὶ μέχρις ἐσπέρας
 ἐπὶ τὸ παρ' αὐτῷ διδασκαλίον φοιτῶντων, διανείμας
 τὰ πλήθη, τὸν Ἡρακλᾶν τῶν γυνωρίμων προκρίνας,
 ἐν τε τοῖς θεοῖς σπουδαῖον, καὶ ἄλλως ὄντα λογώτα-
 τον ἄνδρα καὶ φιλοσοφίας οὐκ ἄμοιρον, κοινωνὸν
 καθίστη τῆς κατηχήσεως, τῷ μὲν τὴν πρώτην τῶν
 ἀρτι στοιχειουμένων εἰσαγωγὴν ἐπιτρέψας, αὐτῷ δὲ
 τὴν τῶν ἐν ἕξει φυλάξας ἀκρόασιν.

idem institutionem eorum qui primis adhuc imbuerentur rudimentis mandavit : sibi vero perfectiores
 docendos reservavit.

ΚΕΦΑΛΑΙΟΝ ΙΣΤ΄.

Ὅπως Ὀριγένης περὶ τὰς θείας ἐσπουδάκει
 Γραφάς (Nic. H. E. v, 11).

Τοσαύτη δὲ εἰσήγετο τῷ Ὀριγένει τῶν θείων λό-
 γων ἀπηκριβωμένη ἐξέτασις, ὡς καὶ τὴν Ἑβραϊδα
 γλώτταν ἐκμαθεῖν, τὰς τε παρὰ τοῖς Ἰουδαίοις ἐμ-
 φερομένας πρωτοτύπους αὐτοῖς Ἑβραίων στοιχείους
 Γραφάς (95), κτήμα ἴδιον ποιήσασθαι, ἀνιχνεύσαι τε
 τὰς τῶν ἐτέρων παρὰ τοὺς Ἑβδομήκοντα τὰς ἱερὰς
 Γραφάς ἡρμηνευκῶτων ἐκδόσεις· καὶ τινὰς ἐτέρας
 παρὰ τὰς καθημαξευμένας ἐρμηνείας ἐναλλαττού-
 σασ, τὴν Ἀχιλλοῦ καὶ Συμμάχου, καὶ Θεοδοτίωνος
 ἐφευρεῖν, ἃς οὐκ οἶδ' ὅθεν ἐκ τινων μυθῶν τὸν πάλαι
 λανθανούσας χρόνον εἰς φῶς ἀνιχνεύσας προήγα-
 γεν (96). Ἐφ' ὧν διὰ τὴν ἀδηλόγητα, τίνος ἄρ εἶεν

(94) Ἐπιδημῆσαι τῇ Ῥώμῃ. Hunc Origenis ad-
 ventum in urbem Romam Baronius confert in an-
 num Christi 220, qui erat annus 1 imp. Elagabali.
 Eusebius tamen Origenem Romam venisse scribit
 regnante Caracalla. Sed ut hoc Baronio conce-
 damus, illud minime ferendum est, quod ibidem
 ait, Origenem Adamantium iterum Romam venisse
 principatu Philippi imp., anno Christi 248. Nam
 Eusebius qui res gestas Origenis in hoc libro accu-
 ratissime pertexit, nullum secundum huius adventus
 mentionem facit. Imo ex Eusebio contrarium col-
 ligi videtur. Scribit enim Eusebius, Origenem de
 fidei suæ professione litteras dedisse ad Fabianum
 Rom. urbis episcopum. Non igitur Romam venit
 Origenes ad Fabianum, ut vult Baronius, sed tan-
 tum litteras ad eum misit. Quod vero ex Porphyrio

PATROL. GR. XX.

A firmior redderetur. Patres quippe agnoscimus bea-
 tos illos qui viam nobis præverunt, et quos brevi
 secuturi sumus ; Pantænum scilicet vere beatum ac
 dominum meum : et sanctum Clementem dominum
 item meum qui me plurimum adjuvit : et si quis
 alius fuit huiusmodi. Per quos tu mihi innotuisti,
 domine ac frater longe omnium præstantissime. »
 Et hæc quidem ita se habent. Adamantius vero (id
 enim etiam Origeni nomen fuit) Zephyrino per hæc
 tempora Romanam Ecclesiam gubernante, se in
 urbem Romam advenisse scribit, cum sibi in votis
 fuisset, sicut ipsemet alicubi dicit, Romanam Ec-
 clesiam omnium antiquissimam coram videre. Ibi paulisper moratus, Alexandriam rediit. Ubi con-
 suetum catechumenos docendi officium omni studio ac diligentia exercuit : Demetrio civitatis epi-
 scopo etiam tum illum **217** hortante, ac tantum non supplicante ut fratrum utilitati impigre serviret.

B

CAPUT XV.

De Heracla.

Cum autem animadverteret se nequaquam suffi-
 cere ad quietiorem rerum divinarum contemplationem,
 et ad sacræ Scripturæ scrutationem atque in-
 terpretationem, simulque ad institutionem eorum
 qui ad ipsum accedebant, per quos ne respirare
 quidem ipsi licebat, cum alii super alios a primo
 lucis exortu usque ad vesperam scholam ejus fre-
 quenterent : divisa omni auditorum multitudine,
 Heraclam ex familiaribus suis deligens, virum re-
 rum divinarum studiosum, et alioqui doctissimum,
 nec expertem philosophiæ, in docendi officio sci-
 cium sibi atque administrum adjunxit. Et huic qui-
 dem institutionem eorum qui primis adhuc imbuerentur rudimentis mandavit : sibi vero perfectiores
 docendos reservavit.

C

CAPUT XVI.

Quantum studium Origenes in divinis Scripturis col-
 locaverit.

Tantum porro curam ac diligentiam in divinis
 Scripturis perscrutandis adhibebat Origenes, ut
 Hebraicam etiam linguam didicerit, et authenticos
 Scripturarum libros Hebraicis scriptis litteris, qui
 apud Judæos habentur, sibi comparaverit : aliorum
 quoque qui præter Septuaginta interpretes sacras
 Scripturas interpretati sunt, editiones pervestigava-
 verit : nonnullas denique interpretationes a tritis
 illis et vulgatis Aquilæ scilicet ac Symmachi et
 Theodotionis diversas repererit. Quas quidem ille
 ex nescio quibus erutas angulis in quibus jamdu-
 dum delituerant, primus in lucem produxit. Et cum

D in Vita Plotini id hausisse sibi videtur Baronius, in
 eo longe fallitur. Neque enim de Origene Adaman-
 tio loquitur illic Porphyrius, sed de altero Orige-
 ne, Plotini et Herennii condiscipulo, qui ab Origene
 Adamantio distinguendus est, ut paulo post demon-
 strabimus.

(95) Πρωτοτύπους... Γραφάς. Authenticas verte.
 Sic enim Latini vocant, ut pluribus exemplis docuit
 Brissonius in Lexico. Porro Eusebius Hebraicos
 S. Scripturæ codices idcirco authenticos vocat, non
 quod revera essent primitivum exemplar et auto-
 graphum ab Esdra conscriptum ; sed authenticos
 appellat, comparatione facta cum Græcis editioni-
 bus tam Septuaginta interpretum quam aliorum.

(96) Εἰς φῶς ἀνιχνεύσας προήγαγεν. Hæc est
 verborum collocatio in tribus nostris codicibus

18

obscurum incertumque haberet cujusnam essent auctoris, hoc solum de ipsis adnotavit, alteram quidem a se repertam fuisse Nicopoli juxta Actium: alteram vero in alio quodam loco. Quinetiam in Hexaplis Psalmorum exemplaribus, post insignes illas quatuor editiones cum non quintam modo sed etiam sextam ac septimam apponeret versionem, rursus in principio unius notavit inventam illam fuisse Hierichunte in dolio, temporibus Antonini Caracallæ, qui Severi filius fuit. Has igitur omnes

Maz., Med. et Fuk. Atque ita hunc Eusebii locum citat Suidas in voce *Ὀριγένης*. Text. vulg., ἀνιχνεύσας προήγαγεν εἰς φῶς. Amat certe Eusebins hujusmodi verborum trajectiones, ut ex plurimis locis ostendi potest. Paulo post nostri codices Maz., Med. et Fuk. cum Nicephoro scriptum habent, ἐν ἐτέρω τοῖς τόποις.

(97) Ἐν τῇ πρὸς Ἀκτίω Νικοπόλει. In tribus optimis exemplaribus Maz., Med. et Fuk. scriptum invenitur πρὸς Ἀκτίους. Atque ita scripserat Athanasius, seu quis alius auctor *Synopseos sacrarum Scripturarum*: Ἐκτὴ ἐρμηνεία ἐστὶν ἡ ἐν πίθους εὐθεθεῖσα καὶ αὐτὴ κεκρυμμένη ἐπὶ Ἀλεξάνδρου τοῦ Μαμαίας παιδός, ἐν Νικοπόλει τῇ πρὸς Ἀκτίους ὑπὸ τίνος τῶν Ὀριγένους γνωρίμων. Nec tamen eam scripturam probō, cum Ἀκτία Græcè dicantur *ludi Actiaci*: Nicopolis autem ipsa, non a ludis nomen accepit, sed a promontorio ad quod sita erat, appellata fuerit Nicopolis ad Actium.

(98) Ἄλλα καὶ ἕκτη καὶ ἑβδόμη. Lego, οὐ μόνον πέμπτην καὶ ἕκτην, ἀλλὰ καὶ ἑβδόμην, prorsus necessaria, ut mihi videatur, emendatione. Cum enim antea locutus sit Eusebius de quinta et sexta editione ab Origene reperta, hoc amplius addit, etiam septimam in hexaplis Psalmorum exemplaribus ab Origene positam fuisse. Septuplex igitur fuit Psalmorum editio. Verum cum hæc septima editio Psalmos tantum haberet, ideo Origenes titulum editionis suæ, *Ἐξαπλῶν* scilicet, non immutavit. Porro emendationem et expositionem nostram plane confirmat Joannes Zonaras in *Historia imp. Severi* ita scribens de Origene: Καὶ τῶν ταύτας ἐρμηνευκῶτων συναγαγὼν τὰ συγγράμματα, τῶν ἑβδόμηκοντα δύο δηλαδὴ, τοῦ τε Ἀκύλου καὶ τοῦ Συμμάχου, καὶ τοῦ Θεοδοτίωνος, καὶ δύο ἄλλων ἀνωνόμων ἐρμηνέων (ἡ γνῶσις γὰρ τὰ ἐκείνων ὀνόματα) ἐφιλοπόνησε τὰ τῶν Ἐξαπλῶν λεγομένων συγγράμματα· ἐν δὲ τοῖς Ψαλμοῖς καὶ ἑβδόμη μέρηται ἐρμηνείας, ὡς ἐν Ἱερικοῖ εὐρημένης. Id est: *Collectis voluminibus eorum qui Scripturas Hebraicas Græcè interpretati fuerant, duorum scilicet ac septuaginta Seniorum, Aquilæ item ac Symmachi, Theodotionis et duorum aliorum, quorum nomina ignorantur, editionem Hexaplorum elaboravit. In Psalmis vero etiam septimæ interpretationis meministi, quam Hierichunte repertam esse dicit.* Non potest melius scholium afferri ad expositionem Eusebii, quam hic Zonaræ locus. Sed quod addit Zonaras, septimam editionem Hierichunte repertam fuisse, id Eusebius aperte non dicit. Epiphanius quidem in libro *De ponderibus*, et Athanasius in *Synopsi* aiunt quintam editionem Hierichunte in dolio repertam fuisse. Nicephorus vero sextam simul ac septimam editiones Hierichunte inventas esse existimavit. Cæterum, etsi auctores quintæ ac sextæ editionis ignorantur, Judæos tamen illos fuisse constat. Ita certe Hieronymus in lib. *ii Adversus Rufinum*: *Magnis, ut scio, sumptibus redemisti Aquilæ et Symmachi et Theodotionis, quintæque et sextæ editionis Judaicos translators.* Scio Claudium Salmasium in libro *De lingua Hellenistica*, pag. 159, negasse, quintam et sextam editionem ab Hieronymo usquam nominari. Sed refellitur tum ex loco Hieronymi quem supra citavi,

οὐκ εἰδῶς, αὐτὸ τοῦτο μόνον ἐπεσημήνατο, ὡς ἄρα τὴν μὲν εὐρίον ἐν τῇ πρὸς Ἀκτίω Νικοπόλει (97), τὴν δὲ, ἐν ἐτέρω τόπῳ τοῖς. Ἐν γὰρ μὴν τοῖς Ἐξαπλοῖς τῶν Ψαλμῶν, μετὰ τὰς ἐπίσημους τέσσαρας ἐκδόσεις, οὐ μόνον πέμπτην, ἀλλὰ καὶ ἕκτην καὶ ἑβδόμην (98) παραθεῖς ἐρμηνείαν, ἐπὶ μιᾶς αὖθις σεσημειώται, ὡς ἐν Ἱερικοῖ εὐρημένης ἐν πίθῳ, κατὰ τοὺς χρόνους Ἀντωνίνου τοῦ υἱοῦ Σεβήρου. Ταύτας δὲ ἀπάσας ἐπὶ ταύτων συναγαγὼν, διελὼν τε πρὸς κῶλον (99), καὶ ἀντιπαραθεῖς ἀλλήλαις (1) μετὰ

tum ex ejusdem libro *De scriptoribus ecclesiasticis*, cap. 54. Idem in *Commentariis ad cap. i Sophoniæ*, quintam editionem nominatim citat, et in lib. *i in Habacuc*, sub initium.

(99) *Διελὼν τε πρὸς κῶλον.* Male Christophorus vertit, *columellis inter se distinxit*. Cola sunt versus seu membra sensum integrum absolventia. Hieronymus in *Apologia ii adversus Rufinum*: *Ei quod nunc verba dierum interpretatus sum, idcirco feci, ut inextricabiles moras et silvam nominum quæ scriptorum confusa sunt vitio, sensuumque labyrinthos, per versuum cola digererem.* Idem in præfatione in *Josue*: *Monemusque lectorem, ut silvam Hebraicorum nominum et distinctiones per membra divinas diligens scriptor conservet, ne et noster labor et ipsius studium pereat.* Sed et in præfatione in translationem *Isaiæ* testatur se translationem suam per cola seu versus distinxisse: *Nemo, cum prophetas versus viderit esse descriptos, metro eos existimet apud Hebræos ligari, et aliquid simile habere de Psalmis, et operibus Salomonis. Sed quod in Demosthene et in Tullio fieri solet, ut per cola scribantur et comata, qui utique prosa et non versibus conscripserunt, nos quoque utilitati legentium providentes, interpretationem novam novo scribendi genere distinximus.* Eadem quoque dicit in præfatione in *Ezechielem*. Primum igitur apud Latinos Hieronymus interpretationem suam per versus distinxit, imitatus Origenem, qui in *Hexaplis* idem præstitit. Porro Origenes in eo maxime consuluit legentium utilitati. Nam quæcumque per versus distincta sunt, ea facilius tum intelliguntur, tum memoriæ mandantur. Adde quod ad Græcas editiones inter se comparandas, prorsus necessaria fuit hujusmodi distinctio. Exemplum Origenis secuti sunt postea complures: et in Novo Testamento idem præstitit quod ille prius fecerat in Veteri, ut testatur Hesychius Hierosolymitanus in libro quem inscripsit *Στιχηρῶν duodecim prophetarum*. Quem quidem librum ideo sic inscripsit, quod ad marginem singulorum versuum apposuerat expositionem locorum difficilium, quod *παράθεσθαι* et *παράθεσιν* ipse vocat. Verba Hesychii sunt hæc: Ἔστι μὲν ἀρχαῖον τοῦτο τοῖς θεοφόροις τὸ σπούδασμα, στιχηρὸν ὡς τὰ πολλὰ πρὸς τὴν τῶν μελετωμένων σαφήνειαν, τὰς προφητείας ἐκτίθεσθαι, etc. Quæ Latine ita reddidimus: *Libros propheticos majoris perspicuitatis causa, per versuum cola dividere, vetus inventum est sanctorum Patrum. Nam initio sine ulla distinctione legebantur. Postea vero viri docti et sacrarum litterarum studiosi, majoris, ut dixi, perspicuitatis causa, hujusmodi versuum distinctionem excogitarunt. Ita prophetarum libri ab illis editi sunt. Sic Davidis Psalmi, sic Proverbia et Ecclesiastes et Canticum canticorum. Sic liber Jobi per versus distinctus reperitur. Sed et librum apostolicum, id est, Actus et Epistolas apostolorum, hoc modo ab aliquibus descriptum inveni.* Subjungit deinde Hesychius hæc verba: Ἄλλ' ἐπειδὴ πολλὰ μὲν τῶν ἀσπρῶν ἢ τῶν στίχων σαφηνίζει διαίρεσις. Ubi στίχους vocat quæ κῶλα dicere debuisse.

(1) Καὶ ἀντιπαραθεῖς ἀλλήλαις. Supra monimus quid primum ab Origene præstitum sit in *Hexaplorum* editione, quod singulas interpretationes

καὶ αὐτῆς τῆς Ἑβραίων σημειώσεως (2), τὰ τῶν A
 λεγομένων Ἑξαπλῶν ἡμῖν ἀντίγραφα (3) καταλέ-
 λοιπεν, ἰδίως τὴν Ἀκύλου καὶ Συμμάχου (4), καὶ
 Θεοδοσιῶνός ἐκδοσὶν ἅμα τῆ τῶν Ἑβδομήκοντα ἐν
 τοῖς Τετραπλοῖς ἐπικατασκευάσας (5).

per versuum cola distinxit. Itaque versuum distin-
 ctio quam hodie in Septuaginta seniorum interpreta-
 tione cernimus, Origenis inventum est. Secun-
 dum Origenis inventum est, quod interpretationes
 illas e regione sibi invicem opposuit, ut si forte al-
 ter ab altero dissentiret, uno statim intuitu posset
 agnoscī. Docet id Hieronymus in *Præfatione* ad
 Chromatinum in *librum Paralipomenon*, his verbis :
*Et certe Origenes non solum exempla composuit qua-
 tuor editionum, e regione singula verba describens ;*
*ut unus dissentiens statim, cæteris inter se consen-
 tientibus arguatur.* Et Epiphanius quidem singulas B
 versiones in singulis paginis dispositas fuisse dicit,
 quem secutus est Nicephorus. Rufinus vero in hu-
 jus loci interpretatione, non paginas sed columel-
 las dixit, quod eodem recidit. Certè idem Rufinus
 in lib. II *Adversus Hieronymum*, paginas et colu-
 mellas pro eodem somit : *Voluit Origenes nostris
 ostendere, qualis apud Judæos Scripturarum lectio
 teneretur, etc., in propriis paginis vel columellis edi-
 tiones eorum singulas quasque descripsit, et ea quæ
 apud illos sunt addita, vel decerpta, certis quibusdam
 notis additis ad versiculorum capita designavit.* Malim
 tamen columellas dicere quam paginas, cum in una
 pagina plures fuerint columnæ.

(2) *Μετὰ καὶ αὐτῆς τῆς Ἑβραίων σημειώ-
 σεως.* Hic locus non parvam habet difficultatem,
 quem Musculus quidem ad verbum ita transtulit :
*His autem cunctis in unum corpus compactis divisio-
 que per colon, et invicem inter se una cum Hebræo-
 rum annotatione oppositis, exemplaria nobis quæ
 Hexapla dicuntur reliquit.* Christophorus vero ad
 sensum magis quam ad verbum interpretatus est
 hoc modo : *Atque ipsas in unum volumen omnes re-
 digens, columellis inter se distinxit, et alteram alteri
 ex adverso, una cum exemplari Hebræorum opposuit.*
 Dionysius autem Petavius in animadversionibus ad
 librum Epiphani *De ponderibus*, hunc Eusebii locum
 ita vertit : *Has omnes editiones in unum conjiciens,
 et per columellas dividens, ac sibi invicem opponens,
 cum Hebraica ipsa significatione, Hexaplorum nobis
 exemplaria reliquit.* Sed hæc postrema interpretatio,
 quod pace viri doctissimi mihi quædam amicus-
 simi dictum sit, ferri omnino non potest. Neque
 enim Eusebii dixit, *μετὰ τῆς Ἑβραίων σημασίας,*
 sed *σημειώσεως.* Est autem *σημείωσις* proprie au-
 thotatio. Sic in lib. V, cap. 20, *χαριεστάτην σημειώ-
 σην* Irenæi vocat, notationem quam Irenæus sua
 manu apposuerat ad finem libri sui. *Σημειώσεις*
 quoque inscribebantur libri Origenis quos in Levi-
 ticum et in Numeros scripserat, quæ ab Hieronymo
 et Rufino *Excerpta* appellantur. Hi libri nihil aliud
 erant quam notiones seu breviores commentarii
 non in totum librum continuo scripti, sed in quæ-
 dam duntaxat loca quæ expositione opus habere
 videbantur. Unicum hodie fragmentum superest
 horum Origenis librorum in c. 26 *Philocaliæ*, ἐκ
 τῶν ἐπι τὴν Ἑξόδον σημειώσεων. Verum hæc vocis hu-
 jus significatio quem hic locum habere possit, non
 satis video. Nicephorus quidem cum hanc vocem
 non intelligeret, ejus loco *παρασημείωσιν* posuit.
 Quod tamen non multo clarius est. Epiphanius vero
 in hæresi Origenistarum, cap. 3, *παραθέσεις* pro
 eodem usurpat, ὡς εἶναι μὲν ταῦτα καὶ καλεῖσθαι
 Ἑξαπλᾶ, ἐπὶ τὰς Ἑλληνικὰς ἐρμηνείας, δύο ὁμοῦ
 παραθέσεις τῆς Ἑβραϊκῆς φύσει δι' Ἑβραϊκῶν καὶ
 Ἑλληνικῶν στοιχείων. Eusebius ergo *σημείωσιν*
 vocat Hebraicum textum, eo quod prænotatus esset
 ac præfixus sex Græcis interpretationibus ; perinde

interpretationes cum in unum 218 corpus colle-
 gisset, et per certa cola ac membra distinxisset, et
 sibi invicem e regione opposuisset, una cum ipso
 Hebraico textu, Hexaplorum nobis exemplaria re-
 liquit ; postea vero editionem Aquilæ et Symmachi

ac in commentariis verba scriptoris præfigi solent
 expositioni. Nam *σημείωσις* non solum expositionem
 significat, verum etiam textum cui adhibetur expo-
 sitio. Ita σχολία veteres dicebant loca excerpta ex
 aliquo scriptorè, quibus subjecta erat adnotatio, ut
 observari ad librum quartum.

(3) *Ἑξαπλῶν ἀντίγραφα.* Ex hoc loco aperte
 convincitur, Hexapla dicta esse eo quod sex inter-
 pretationes Græcæ in iis continerentur præter He-
 braicum textum ; qui quidem in duabus paginis
 duplici modo perscriptus erat, in altera quidem
 Hebraicis ; in altera vero Græcis litteris. Idem di-
 serte scribit Epiphanius in hæresi Origenistarum,
 cap. 3. Et certe ratio ita suadet. Nam ut tetrapla
 dicta sunt, quod quatuor Græcæ interpretationes
 in unum collectas haberent, sic etiam hexapla ap-
 pellata sunt, quod sex Græcæ versiones cõm-
 plecterentur, Aquilæ videlicet et Symmachi, et
 Septuaginta interpretum ac Theodotionis ; quintam
 denique et sextam interpretationem. Hebraicus
 autem textus, cum ipsum authenticum esset exem-
 plar, inter versiones numerandus non fuit. Quare
 fallitur Rufinus in hujus capituli versione, qui *Hexa-
 pla* dicta esse credidit, eo quod duas Hebraici
 textus editiones, et Aquilæ ac Symmachi et Septua-
 ginta seniorum ac Theodotionis versionem exhi-
 berent. Fallitur etiam Nicetas in *Thesaurò ortho-
 doxæ fidei*, lib. IV, pag. 212, idem fere sentiens
 quod Rufinus. Sed et D. Petavius magno per
 in his explicandis fluctavit, ut patet ex ejus animad-
 versionibus ad librum Epiphani *De ponderibus*.
 Turbavit illum præcipue septima illa versio, quam
 in *Hexaplis* fuisse scribit Eusebius. Sed nos supe-
 rius rationem reddidimus, cur ob illum titulum
Hexaplorum non fuerit immutandus. Hæc cum
 scripsissem incidi in historiam imp. Severi a Zo-
 nara conscriptam, ubi de *Hexaplis* et *Tetraplis* Ori-
 genis eadem prorsus quæ nos scribit, et Eusebii lo-
 cum, licet suppresso auctoris nomine, perinde ac
 nos interpretatur.

(4) *Ἰδίως τὴν Ἀκύλου καὶ Συμμάχου.* Hunc
 Eusebii locum Zonaras in suis *Annalibus* ita ex-
 pressit : *Ἰδιότατα δὲ τὴν Ἀκύλου καὶ Συμμάχου
 καὶ Θεοδοσιῶνός ἐκδοσὶν μετὰ γὰρ τῆς τῶν Ἑβδομή-
 κοντα καὶ δύο παραθέσεως, τὰ λεγόμενα Τετραπλᾶ
 παραδέδωκε.* Quæ Wolfius Latine ita vertit : *Aquilæ
 vero, Symmachi et Theodotionis editione rectissime cum
 Septuaginta duorum versione comparata, commenta-
 ria tetrapla ; hoc est, quadruplicia composuit.* Sed
 primo quidem probare non possum, quod *ἰδιότατα*
 vertit *rectissime*. Nam Zonaras *ἰδιότατα* posuit pro
 eo quod dixerat Eusebius *ἰδίως*, id est *separatim*.
 Nam cum Aquilæ, Symmachi, Theodotionis ac
 Septuaginta seniorum editio in Hexaplis una cum
 Hebraico textu bifariam scripto, et cum quinta,
 sexta ac septima editione collocata esset, Origenes
 quatuor illas priores editiones seorsum in tetraplis
 posuit, sublato Hebraico textu cum quinta et sexta,
 ac septima versione. Deinde quod addidit Wolfius,
 Aquilæ, Symmachi ac Theodotionis versionem in
Tetraplis comparatas fuisse cum versione LXX
 seniorum, verumne sit, nescio. Certè id Eusebius
 non dicit. Imo vox illa *ἰδίως* innuere nobis videtur,
 singulas versiones in *Tetraplis* seorsum collocatas
 fuisse, non e regione sibi invicem oppositas, sicut
 in *Hexaplis*. Hieronymus in loco supra citato vide-
 tur asserere, etiam in *Tetraplis* singula verba qua-
 tuor editionum e regione fuisse disposita.

(5) *Ἐν τοῖς Τετραπλοῖς ἐπικατασκευάσας.*

CAPUT XVII.

De Symmacho interprete.

Sciendum porro est Symmachum, qui unus ex illis interpretibus fuit, Ebionæum fuisse. Est autem Ebionæorum hæresis ita dicta, eorum qui Christum ex Josepho et Maria genitum nudumque hominem esse dicunt, et legem Judaico more servandam esse contendunt, quemadmodum in superioribus libris retulimus. Exstant certe etiamnum commentarii Symmachi, in quibus adversus Evangelium Matthæi acriter disputans, supradictam hæresim astruere videtur. Atque hos Symmachi commentarios una cum alijs sacræ Scripturæ interpretationibus ab eodem elaboratis, testatur Origenes se a Juliana quadam accepisse, ad quam ii libri successionis iure pervenerant.

CAPUT XVIII.

De Ambrosio.

Per idem tempus Ambrosius qui Valentini hæresim sectabatur, veritatis quam prædicabat Origenes virtute convictus, et quasi lumine quodam menti irradiante collustratus, ad rectæ fidei quæ in Ecclesia prædicatur professionem transit. Alii quoque complures eruditi homines, pervulgato ubique Origenis nomine illecti, ad eum confluabant, periculum de ejus viri in sacris litteris peritia facturi. Innumeri præterea hæretici, nec pauci ex illustribus philosophis, studiose eum auscultabant: et præter rerum divinarum scientiam, Græcicæ

Ἐπισκευάσας cod. Reg., cui consentit etiam Suidas in voce Ὀριγένης. Nostri tamen codices, Maz., Med. et Fukelianus uno consensu scriptum habent ἐπι-κατασκευάσας. Quæ si vera est lectio, ut certe mihi persuadeo, sequitur editionem *Tetraplorum* confectam esse ab Origene post *Hexaplorum* editionem. Hanc enim vim habet verbum ἐπι-κατασκευάσας. Quod idem est ac si diceret, ἐπι-τῆ τῶν Ἐξαπλῶν ἐκδόσει κατασκευάσας. Nam cum Origenes advertisset *Hexaplorum* codices nimio sumptu ac labore indigere, *Tetrapla*, quorum usus erat facilius, elucubravit, demptis duobus Hebraici textus editionibus, et quinta sextaque ac septima interpretatione. Hactenus quidem hæc doctorum omnium fuit opinio, *Tetraplorum* codices ante *Hexapla* ab Origene elaboratos fuisse. Ita disertè scribit Usserius in *Syntagmate de Septuaginta Interpretum versione*, rap. 5; Salmasius in libro *De lingua Hellenistica*. Verum hic Eusebii locus, ex manuscriptorum codicum fide emendatus, sententiam illorum prorsus evertit.

(6) Πρὸς τὸ κατὰ Ματθαῖον ἀποτεινόμενος Εὐαγγελῆσι. Pessime Rufinus et Christophorus hunc locum verterunt, quasi Symmachus auctoritate Evangelii secundum Matthæum visus fuerit ut hæresim suam confirmaret. Nec melius Nicephorus hunc locum accepit, qui scribit Symmachum commentarios in Matthæum edidisse. Scio quidem Ebionæos solum Matthæi Evangelium admisisse. Verum illud Ebionæorum Evangelium, non ipsum Matthæi erat cujusmodi nos habemus, sed prorsus adulteratum, et capite ipso, id est Christi genealogia mutilatum, ut docet Epiphanius in eorum hæresi. Quippe Evangelium secundum Hebræos quo ipsi utebantur, ut docet Eusebius in lib. III, au-

A

ΚΕΦΑΛΑΙΟΝ ΙΖ.

Περὶ Συμμάχου τοῦ ἑρμηνεύως (Nic. H. E. v, 12).

Τῶν γε μὴν ἑρμηνευτῶν αὐτῶν δὴ τούτων Ἰστέον, Ἐβιωναῖον τὸν Σύμμαχον γεγονέναι. Αἱρεσις δὲ ἐστὶν ἡ τῶν Ἐβιωναίων οὕτω καλουμένη, τῶν τὸν Χριστὸν ἐξ Ἰωσήφ καὶ Μαρίας γεγονέναι φασκόντων, φίλον τε ἀνθρώπων ὑπειληφότων αὐτὸν, καὶ τὸν νόμον χρῆναι Ἰουδαϊκώτερον φυλάττειν ἀπισχυριζομένων, ὡς πού καὶ ἐκ τῆς πρόσθεν ἱστορίας ἐγνωμέν. Καὶ ὑπομνήματα δὲ τοῦ Συμμάχου εἰσέτι νῦν φέρεται, ἐν οἷς δοκεῖ πρὸς τὸ κατὰ Ματθαῖον ἀποτεινόμενος Εὐαγγέλιον (6), τὴν δεδιωμένην αἴρεσιν κρατῶναι. Ταῦτα δὲ ὁ Ὀριγένης μετὰ καὶ ἄλλων εἰς τὰς Γραφὰς ἑρμηνειῶν τοῦ Συμμάχου, σημαίνει παρὰ Ἰουλιανῆς τινος ἐληφέναι, ἣν καὶ φησι παρ' αὐτοῦ Συμμάχου τὰς βίβλους διαδέξασθαι.

B

ΚΕΦΑΛΑΙΟΝ ΙΗ'.

Περὶ Ἀμβροσίου (Nic. H. E. v, 12).

Ἐν τούτῳ καὶ Ἀμβρόσιος τὰ τῆς Οὐαλεντίνου φρονῶν (7) αἰρέσεως, πρὸς τῆς ὑπὸ Ὀριγένους προσθευμένης ἀληθείας ἐλεγχθεὶς, καὶ ὡς ἂν ὑπὸ φωτὸς καταυγασθεὶς τὴν διάνοιαν, τῷ τῆς ἐκκλησιαστικῆς ὀρθοδοξίας προστίθεται λόγῳ· καὶ ἄλλοι δὲ πλείους τῶν ἀπὸ παιδείας, τῆς περὶ τὸν Ὀριγένην φήμης πανταχόσε βοωμένης, ἤσαν ὡς αὐτὸν, πείραν τῆς ἐν τοῖς ἱεροῖς λόγοις ἱκανότητος τάνδρως ληψόμενοι· μυρῖοι τε τῶν αἰρετικῶν, φιλοσόφων τε τῶν μάλιστα ἐπιφανῶν οὐκ ὀλίγοι, διὰ σπουδῆς αὐτῷ προσείχον (8), μονονουχὶ πρὸς τοῖς θεοῖς, καὶ τὰ τῆς ἐξωθεν

C thenticum Matthæi Evangelium esse dicebant, teste Hieronymo in *Commentariis in Matthæum*. Ἀποτεινόμενος igitur hoc loco recte vertimus, *disputans adversus Evangelium Matthæi*, verum scilicet et nostrum. Musculus vertit *invehendo*, non male. Porro ab hoc Symmacho Ebionæi postea dicti sunt Symmachiani, eo quod Symmachus dogma illorum validissime asseruisset. Ambrosius seu quis alius, in *prologo Commentariorum in Epistolam ad Galatas*: Sicut et Symmachiani qui ex Pharisæis originem trahunt, qui, servata omni lege, Christianos se dicunt, more Photini Christum non Deum et hominem, sed hominem tantummodo definentes. De hisdem Augustinus in lib. I *Contra Cresconium*, cap. 31.

(7) Ἀμβρόσιος τὰ τῆς Οὐαλεντίνου φρονῶν. Idem testatur Origenes in *proemio tomii V Explanationum in Joannis Evangelium*, ubi ipsum Ambrosium alloquitur his verbis: *Ipsa igitur per-nuria denuntiantium meliora, minime serens absurdum et privatam fidem tua erga Jesum dilectione, tradideras aliquando teipsum verbis: a quibus data postea tibi intelligentia, usus, prout decebat, damnata hæresi discessisti*. Exstat hic Origenis locus in cap. v *Philocaliæ*. Quidam tamen Ambrosium non Valentini, ut Eusebius ait, sed Marcionis hæresim prius sectatum esse scribunt. Ita Epiphanius: Τινὲς δὲ τὸν Ἀμβρόσιον ἔφασαν οἱ μὲν Μαρκωνιστῆν, οἱ δὲ Σαβελλιανόν. Ubi *Sabellianum* posuit pro *Valentiniano*.

(8) Προσειχόν. Id est, auscultandi gratia scholam ejus frequentabant. Hos a discipulis separat Eusebius. Itaque addit, *μονονουχὶ παιδευόμενοι*, id est, *ferè et discipuli*; quod non intellexit Christophorus.

φιλοσοφίας πρὸς αὐτοῦ παιδευόμενοι. Εισήγέ τε γὰρ ἄλλους εὐφυῶς ἔχοντας (9-10) *ἑώρα καὶ ἐπὶ τὰ φιλοσοφία μαθήματα, γεωμετριαν καὶ ἀριθμητικὴν, καὶ τὰ ἄλλα προπαιδεύματα παραδίδους, εἰς τε τὰς αἰρέσεις τὰς παρὰ τοῖς φιλοσόφοις προάγων, καὶ τὰ παρὰ τούτοις συγγράμματα διηγούμενος, ὑπομνηματίζόμενός τε καὶ θεωρῶν εἰς ἕκαστα, ὥστε μέγαν καὶ παρ' αὐτοῖς Ἑλλησι φιλόσοφον τὸν ἄνδρα κηρύττεσθαι. Πολλοὺς δὲ καὶ τῶν ἰδιωτικωτέρων ἐνήγην ἐπὶ τὰ ἐγκύκλια γράμματα, οὐ μικρὰν αὐτοῖς ἔσσεσθαι φάσκων ἐξ ἐκείνων ἐπιτηδεύματα εἰς τὴν τῶν θεῶν Γραφῶν θεωρίαν τε καὶ παρασκευὴν (11). Ὅθεν μάλιστα καὶ ἑαυτῷ ἀναγκαίαν ἠγήσατο τὴν περὶ τὰ κοσμικὰ καὶ φιλόσοφα μαθήματα ἄσκησιν.* perceptorum esse ad sacrarum Scripturarum intelligentiam. Quocirca sæcularis litteraturæ et philosophiæ studia sibi quoque imprimis necessaria esse existimavit.

ΚΕΦΑΛΑΙΟΝ ΙΘ'.

Ἔσα περὶ Ὀριγένους μνημονεύεται
(Nic. II. E. v, 12, 13).

Μάρτυρες δὲ καὶ τῆς περὶ ταῦτα αὐτοῦ κατορθώσεως, αὐτῶν Ἑλλήνων οἱ κατ' αὐτὸν ἱεραρχοῦντες φιλόσοφοι. ὣν ἐν συγγράμμασι, πολλὴν μνήμην εὑρομεν τοῦ ἀνδρός. τοτὲ μὲν αὐτῷ προσφωνούντων τοὺς ἑαυτῶν λόγους, τοτὲ δὲ ὡς διδασκάλῳ εἰς ἐπίκρισιν τοὺς ἰδίους ἀναφερόντων πόνους. Τί δεῖ ταῦτα λέγειν, ὅτε καὶ ὁ καθ' ἡμᾶς ἐν Σικελίᾳ καταστάς Πορφύριος (12), συγγράμματα καθ' ἡμῶν ἐνστησάμενος, καὶ δι' αὐτῶν τὰς θείας Γραφὰς διαβάλλειν πεπειραμένος, τῶν τε εἰς αὐτὰς ἐξηγησαμένων μνημονεύσας, μηδὲν μηδαμῶς φαῦλον ἐγκλημα τοῖς δόγμασιν ἐπιθελεῖν δυναθεὶς, ἀπορίᾳ λόγων, ἐπὶ τὸ λοιδορεῖν τρέπεται καὶ τοὺς ἐξηγητὰς διαβάλλειν, ὧν μάλιστα τὸν Ὀριγένην (13), ὃν κατὰ τὴν νέαν ἡλικίαν ἐγνωκέναι φήσας, διαβάλλειν μὲν πειράται. Συνιστῶν δὲ ἄρα τὸν ἄνδρα ἐλάσθαι, τὰ μὲν ἐπαληθεύων, ἐν οἷς οὐδ' ἐτέρως αὐτῷ λέγειν ἦν δυνατόν, τὰ δὲ καὶ ψευδόμενος, ἐν οἷς λῆσσεσθαι ἐνόμιζε. καὶ τοτὲ μὲν ὡς Χρι-

(9-10) *Ἔσους εὐφυῶς ἔχοντας.* Ex discipulis suis scilicet. Itaque in interpretatione mea has duas voces addidi, ad pliorem intelligentiam hujus loci quem non intellexerunt interpretes. Solus Rufinus sensum Eusebii assecutus est, cuius versio commentarii vicem hic præstat. Sic enim vertit: *Philosophorum quoque opinatissimi quique, tam in nostris eum, quam in suis magistrum incomparabilem falebantur. Erat namque ei mos iste, ut si quos nostrorum adolescentulorum ingeniosos videret et lectioni satis deditos, traderet eis etiam ea quibus philosophi velut primis elementis discientes imbuerent, etc.*

(11) *Ἐθεορίαν τε καὶ παρασκευὴν.* Hoc loco verba sunt transposita more Eusebiano. Amat enim Eusebius, ut jam monuimus, hujusmodi traiectiones vocum. Quod cum non animadvertissent interpretes, in errorem sæpe lapsi sunt. Sic igitur construendus est hic locus: *Ὁ μὲν αὐτοῖς ἔσσεσθαι φάσκων ἐξ ἐκείνων ἐπιτηδεύματα εἰς τὴν παρασκευὴν, εἰς τὴν τῶν θεῶν Γραφῶν θεωρίαν.*

(12) *Ὁ καθ' ἡμᾶς ἐν Σικελίᾳ καταστάς Πορφύριος.* Porphyrius primum quidem Athenis Longinum audivit Platonice sectæ philosophum. Deinde Plotini fama excitus, Romam venit, ubi cum Plotinum audisset sexennio, valetudinis recuperandæ causâ migravit in Siciliam, atque illic quindecim libros proposuit adversus Christianos. Hieronymus

quoque philosophiæ præcepta quasi discipuli ex illo percipiebant. Quoscunque enim ex discipulis solertia et acumine ingenii præditos animadverterat, eos in philosophiam introducebat, geometriam illis tradens et arithmeticas aliasque prævias disciplinas: inde ad varias philosophorum sectas eos perducens, et libros a 219 veteribus philosophis conscriptos exponens; commentarios quoque in singulos scribens, et reconditos sensus penitus inquirens, adeo ut apud ipsos etiam gentiles summus philosophus pronuntiaretur. Ex rudioribus verò atque hebetioris ingenii discipulis, multos ad humaniorum artium studia cohortabatur, asserens non mediocrem illos facultatem ex hujusmodi studiis percipiendam. Quocirca sæcularis litteraturæ et philosophiæ studia sibi quoque imprimis necessaria esse existimavit.

B

CAPUT XIX.

Quæ de Origene a gentilibus commemorata sint.

Quantum porro in iis studiis excelluerit, testes sunt ipsi gentilium philosophi qui ejus ætate flourerunt. Quorum in libris crebram hujus viri mentionem fieri deprehendimus, dum vel proprios libros ei nuncupant, vel eosdem examinandos tanquam ad magistrum suum dirigunt. Sed quid de iis dico, quando et ipse Porphyrius, qui nostra propemodum memoria in Sicilia degens, contra fidem nostram libros conscripsit, in quibus divinas Scripturas calumniari conatus est, mentionem faciens eorum qui illas interpretati sunt, cum dogmata ipsa atque assertiones nullatenus posset reprehendere, præ rationum inopia ad convicia conversus, interpretes ipsos criminatur. Ex quibus præcipue Origenem, quem sibi adhuc adolescenti cognitum esse dicit. calumniari quidem nititur; revera tamen hominem imprudens commendat; partim vera dicendo, ubi aliter dicere non poterat; partim mentiendo, quo-

De script. eccl., Eusebii libros enumerans: Contra Porphyrium qui eodem tempore scribebat in Sicilia, ut quidam putant libri 30. Eodem alludit in præfatione Commentariorum in Ezechielem, his verbis: Verum quia et tu indesinenter hoc flagitas, et magno vulnere cicatrix paulatim obducitur, scorpionsque inter Enceladum et Porphyrium Trinacriæ humo premitur, etc., ubi scorpium nomine Rufinum designat, qui capta urbe in Siciliam se receperat, ut ipse testatur in epistola ad Ursatium, quam præfixit interpretationi Homiliarum Origenis in libros Numerorum. De istdem Porphyrii libris Chrysostomus in homilia 6 in Epistolam ad Corinthios: Ἰκανὸς ὁ καθ' ἡμῶν εἰρηκότες, τὴν ἀρχαιότητα μαρτυρῆσαι τοῖς βιβλοῖς, οἱ περὶ Κέλσον καὶ τὸν Βατανεύτην. Ubi Bataneotem vocat Porphyrium, sicut et Hieronymus.

(13) *Ἐν μάλιστα τὸν Ὀριγένην.* Post hæc verba scripti codices nostri punctum altius notant, non virgulum, ut est in editione Rob. Stephani. Leve id quidem prima fronte videri potest; verum nisi ita interpungas ut est in scriptis codicibus, quæ sequuntur verba minime cohærebunt. Ant enim delendus erit articulus postpositivus qui sequitur ὃν, aut pro φήσας emendandum erit φησί; si vero interpunctionem scriptorum codicum sequi malis, tum planissimus erit sensus, nec ulla emendatione opus erit.

ties se latere posse sperabat. Interdumque eum, utpote Christianum, accusat: interdum eximiam ejus doctrinam in philosophicis admiratur et prædicat. Sed ipsa illius verba, si placet, audiamus: « Quidam, inquit, nequitiae Judaicarum Scripturarum solutionem potius quam desertionem investigare cupientes, ad expositiones quasdam conversi sunt male coherentes, nec Scripturis ipsis satis accommodatas: quæ non defensionem peregrinæ illius sectæ, sed potius approbationem et laudem suæ ipsorum doctrinæ continerent. Postquam enim ea quæ a Mose apertissime dicta sunt, figuras quasdam atque adumbratas imagines esse **220** jactarunt, ac veluti oracula arcanis plena mysteriis divino quodam cultu prosecuti sunt. hujusmodi vanitatis præstigiis mentis acie quodammodo fascinata, expositiones suas deinceps proferunt. » Et aliquanto post: « Hujus autem absurditatis exemplum sumatur ex eo viro quem ego admodum adolescens videre memini, qui et tunc temporis maximam laudem adeptus fuerat, et nunc quoque ob ea quæ reliquit ingenii sui monumenta magnopere comprobatur: Origenes scilicet, cujus gloria apud doctrinæ hujus magistros eximia habetur. Hic enim cum au-

(14) *Θαυμάζω και διαγράφω*. Duæ priores voces absunt a codice Maz., Med. et Fok., nec videntur admodum necessariae.

(15) *Τὸ κριτικὸν τῆς ψυχῆς*. Male Rufinus et Christophorus animi sui iudicium interpretantur. Langus quoque eodem modo verba Porphyrii intellexit. Verum non ea mens est Porphyrii. Intellegit enim Porphyrius auditorum seu potius legentium animos, verborum magnificentia ab illis interpretibus perstrictos fuisse et quasi fascinatos.

(16) *Νέος ὦρ ἐντετύχηκα*. Vincentius Lirinensis in cap. 23 male hæc Eusebii verba accepit. Sic enim scribit de Origene: *Ait namque impius ille Porphyrius, exitum se sana ipsius Alexandriam fere puerum perrexisse, ibique eum vidisse jam senem*, etc. Atqui Porphyrius non dicit Origenem ab se visum esse Alexandriæ jam senem. Equidem libentius crediderim Origenem a Porphyrio adhuc puero visum esse in urbe Tyro, in qua Origenes relicta Alexandria diutissime commoratus est. Fuit enim Porphyrius patria Tyrius, ejusque adolescentia in ea tempora incidit quibus Origenes Tyri morabatur. Senem autem illum Alexandriæ videre quomodo potuit Porphyrius, cum eo tempore quo ex Alexandria discessit Origenes nondum quinquagesimum ætatis annum attigisset?

(17) *Ἀκροατῆς γὰρ οὗτος Ἀμμωνίου*. Ammonii Alexandrini celeberrimi illius philosophi de quo ad librum xxi Amm. Marcellini plura adnotavi, auditorem fuisse Origenem Adamantium, Porphyrio tam diserte id affirmanti credendum est. Verum inter Ammonii auditores fuit etiam eodem tempore alter Origenes, Herennii ac Plotini condiscipulus, de quo Porphyrius in *Vita Plotini*, Longinus in libro *De fine*, Eusebius et Hierocles in libro *De Providentia*, et alii loquuntur. Baronius quidem in *Annalibus* et Lucas Holstenius vir doctissimus in 2 et 6 capite *De vita scriptisque Porphyrii*, hunc Origenem unum eundemque esse cum Origene Adamantio crediderunt. Verum ego duobus potissimum argumentis adductus, longe ab iis dissentio. Primum ducitur ex testimonio Longini philosophi, qui in libro *De fine* Ammonium et Origenem Platonicos

στανουῦ κατηγορῶν, τοτὲ δὲ τὴν περὶ τὰ φιλόσοφα μαθήματα ἐπίδασιν αὐτοῦ θαυμάζων και διαγράφων (14). "Ακουε δ' οὖν ἃ φησι κατὰ λέξιν· « Τῆς δὲ μοχθηρίας τῶν Ἰουδαϊκῶν Γραφῶν οὐκ ἀπόστασιν, λύσιν δὲ τινες εὐρεῖν προθυμηθέντες, ἐπ' ἐξηγήσεις ἐτραπόντο ἀσυγκλόστους και ἀναρμόστους τοῖς γεγραμμένοις, οὐκ ἀπολογίαν μάλλον ὑπὲρ τῶν ὀβηνίων, παραδοχὴν δὲ και ἐπαινον τοῖς οἰκειοῖς φερούσας. Αἰνίγματα γὰρ τὰ φανερώς παρὰ Μωυσεῖ λεγόμενα εἶναι κομπάσαντες, και ἐπιθειάσαντες ὡς θεοπίσματα πλήρη κρυφίων μυστηρίων, διὰ τε τοῦ τύπου τὸ κριτικὸν τῆς ψυχῆς (15) καταγοητεύσαντες, ἐπάγουσιν ἐξηγήσεις. » Εἶτα μεθ' ἑτερά φησιν· « Ὁ δὲ τρόπος τῆς ἀτοπίας, ἐξ ἀνδρός ᾧ κάγω κομιδῆ νέος ὢν ἐτι ἐντετύχηκα (16), σφόδρα εὐδοκιμήσαντος, και ἐτι δι' ὧν καταλέλοιπε συγγραμμάτων εὐδοκιμοῦντος παρελήθω Ὀριγένους, οὗ κλέος παρὰ τοῖς διδασκάλοις τούτων τῶν λόγων μέγα διαδέδοται. Ἀκροατῆς γὰρ οὗτος Ἀμμωνίου (17) τοῦ πλείστην ἐν τοῖς καθ' ἡμᾶς χρόνοις ἐπίδοσιν ἐν φιλοσοφίᾳ ἐαχρότος γεγονώς, εἰς μὲν τὴν τῶν λόγων ἐμπειρίαν, πολλὴν παρὰ τοῦ διδασκάλου τὴν ὠφέλειαν ἐκτήσατο, εἰς δὲ τὴν ὀρθὴν τοῦ βίου προαίρεσιν, τὴν ἐναντίαν ἐκείνω τοῦ βίου πορείαν ἐποίησατο. Ἀμμώνιος μὲν γὰρ Χριστιανός

philosophos recenset inter eos qui sententias et opiniones suas ad utilitatem posterorum scriptis mandare noluerunt, sed satis habuerunt eas auditoribus suis viva, quod aiunt, voce tradere. Quod si quid ab aliquo eorum scriptum sit (verba sunt Longini) quemadmodum ab Origene liber unus *De dæmonibus*, hæc sane parvi momenti sunt, quippe qui perfunctorie nec data opera ad scribendum se contulisse videantur. Quis hæc de Origene Adamantio dicta esse credat, quem constat *πολυγραφώτατον* fuisse, ut in indices ejus librorum ab Eusebio conscripti testantur. Sed et ipse Porphyrius in hoc loco qui ab Eusebio adducitur, ait Origenem celeberrimum fuisse ob scripta quæ posteris reliquit, δι' ὧν καταλέλοιπε συγγραμμάτων εὐδοκιμοῦντας. Secundum argumentum nobis subministravit Porphyrius in *Vita Plotini philosophi*, haud procul ab initio, cujus verba ex interpretatione Ficini hic apponam: *Cum vero Herennius et Origenes, et Plotinus olim inter se constituerent, ne Ammonii dogmata ederent, quæ audita ab illo, tanquam imprimis purgata præcipue comprobaverant: Plotinus quidem stetit promissis, Herennius autem primus pacta dissolvit; et Origenes Herennium est secutus. Scripsit vero nihil præter quemdam de dæmonibus librum, atque sub Gallieno librum, in quo regem solum effectorem esse probabat. Hic postremus liber in laudem Gallieni imperatoris ab Origene conscriptus videtur, ut poetica ejus facultatem prædicaret. Fuit enim Gallienus poeticæ deditus, exstantque aliquot ejus versus nuptiales inter fragmenta Petronii Arbitri. Eo enim alludere videtur titulus libri, ὅτι μόνος ποιητῆς ὁ βασιλεὺς. Quod si verum est Origenem hunc Plotini condiscipulum librum illum scripsisse imperante Gallieno, profecto ab Origene Adamantio distinguedus est necessario. Adamantium enim Origenes ad usque imperium Gallieni minime pervenit, cum Gallo et Volusiano imperantibus obierit, anno natalis Dominici 252, ut recte a Baronio observatum est, cum annum ætatis nonum et sexagesimum transegisset.*

ἐν Χριστιανοῖς ἀνατραφεῖς τοῖς γονεῦσιν, ὅτε τοῦ ὀφρονεῖν καὶ τῆς φιλοσοφίας ἤψατο, εὐθύς πρὸς τὴν κατὰ νόμους πολιτείαν μετεβόλετο, Ἀριγένης δὲ Ἕλληνας ἐν Ἕλλησι παιδευθεὶς λόγοις, πρὸς τὸ βάρβαρον ἐξώκειλε τόλμημα (18). Ἐδὲ φέρων αὐτὸν τε καὶ τὴν ἐν τοῖς λόγοις ἐξὶν ἐκαπήλευσε (19), κατὰ μὲν τὸν βίον, Χριστιανῶς ζῶν καὶ παρανόμους, κατὰ δὲ τὰς περὶ τῶν πραγμάτων καὶ τοῦ Θεοῦ δόξας, ἐλληνίζων τε καὶ τὰ Ἑλλήνων τοῖς ὀνειοῖς ὑποβαλλόμενος μύθοις (20). Συνῆν τε γὰρ αἰετὶ τῷ Πλάτωνι, τοῖς τε Νουμηγίῳ καὶ Κρονίῳ (21), Ἀπολλοφάνους (22) τε καὶ Λογγίνῳ (23), καὶ Μοδεράτου (24), Νικομάχου τε καὶ τῶν ἐν τοῖς Πυθαγορείοις ἐλ-

A ditor fuisse Ammonii illius qui nostra ætate maximos progressus in philosophia fecerat : quod quidem ad doctrinam pertinet philosophiæ, plurimum ex magistri sermonibus profecit ; quod vero spectat ad rectum vitæ institutum atque propositum, plane contrariam viam ingressus est. Quippe Ammonius cum Christianus inter parentes Christianos educatus fuisset, simul atque per ætatem sapere potuit et philosophiæ limen attingere, statim ad vivendi rationem legibus consentientem descendit. Origenes vero, cum gentilis esset et gentilium innutritus disciplinis, ad barbaram declinavit audaciam : cui seipsum mancipans, et se et quem adeptus fuerat

(18) Πρὸς τὸ βάρβαρον ἐξώκειλε τόλμημα. Christianorum ac Judæorum religionem gentiles barbaram vocabant, ut ex Justino, Tatiano aliisque constat. Quidquid enim Græcum non esset, id vocabant barbarum. Porro τόλμημα, id est audaciam, Porphyrius appellat *fiduciam et magnitudinem animi Christianorum*, qui tormenta ipsamque adeo mortem despiciabant, morique malebant millies, quam Christi fidem negare et diis gentium sacrificare. Hoc est, quod audaciam barbaricam vocat Porphyrius; deos scilicet Romanorum et edicta imperatorum contemnere.

(19) Ἐκαπήλευσε. Metaphora est a cauponibus, qui vina inter se miscere et adulterare solent. Quo sensu Paulus apostolus, non cauponantes verbum Dei. Recte ergo Rufinus vertit, quo se conferens, omne illud præclarum ingenium philosophicis litteris expositum vitiauit atque corruptit. Videtur autem legisse Rufinus, ὅς δὲ φέρων αὐτὸν, καὶ τὴν ἐν τοῖς λόγοις ἐξὶν ἐκαπήλευσε. Quod profecto rectius videtur. Neque enim video quomodo dici possit αὐτὸν ἐκαπήλευσε. Forte etiam legi posset, ὅς δὲ φέρων αὐτὸν, αὐτό τε καὶ τὴν, etc., αὐτό, id est τὸ βάρβαρον τόλμημα. Sensus autem si hoc modo legamus, erit illustris. Origenes, inquit, cum se a Græcorum philosophia ad Christianam sectam contulisset, et hanc ipsam, et quem in philosophicis usum sibi comparaverat, vitiauit atque corruptit.

(20) Ὑποβαλλόμενος μύθοις. Metaphora est a cauponibus seu dolosis insititoribus, qui falsum pro vero supponentes, emptorem circumveniunt. Pergit enim explicare Porphyrium, quo pacto Origenes ἐκαπήλευσε, id est fucum fecit, non autem, ut Laugus et Christophorsonus, ad quaestum abusus est. Et sectam, inquit, Christianam ad quam se contulerat, et usum quem adeptus erat in philosophia, vitiauit, foris quidem vivens ut Christianus, intus vero eadem sentiens quæ Græci, eorumque opiniones pro barbaris Judæorum et Christianorum fabulis in libris suis supponens atque substituens. Christophorsonus nihil hic vidisse satis ostendit Latina ejus interpretatio.

(21) Τοῖς τε Νουμηγίῳ καὶ Κρονίῳ. Certe Origenes in libris contra Celsum citat interdum Numenium philosophum. Fuit hic Pythagoricus philosophus oriundus Apamea Syriæ, cujus celeberrimum illud dictum refert Clemens Alexandrinus in libro decimo Stromatei : *Quid aliud, inquit, est Plato quam Moses Aitice loquens?* Scripserat tres libros Περὶ τὰ γὰθου, et alium Περὶ τῶν παρὰ Πλάτωνι ἀπορρήτων, qui citantur ab Eusebio in libris De præparatione. Citatur ab eodem Eusebio in libro decimo quarto De præparatione, insigne fragmentum ex ejusdem Numenii libro De Academicorum a Platone dissensione. Sed et Origenes in libro quarto contra Celsum, librum ejus De Numeris et librum De loco commemorat, et alium cui titulus erat Ἐπόπτης, quem quidem eundem esse existimo cum illo quem Eusebius nominat Περὶ τῶν

παρὰ Πλάτωνι ἀπορρήτων. Ἐγὼ δ' οἶδα καὶ Νουμηγίον τὸν Πυθαγόρειον, ἄνδρα πολλῶ κρεῖττον διηγησάμενον Πλάτωνα, καὶ τῶν Πυθαγορείων δογμάτων πρὸςθεύσαντα, πολλὰ τοῦ τῶν συγγραμμάτων αὐτοῦ ἐκτιθέμενον τὰ Μωϋσέως, ὥσπερ ἐν τῷ καλουμένῳ ἔποπι, scribendum ruto ἐπόπτη. Locus autem ita vertendus est : *Equidem Numenium Pythagoricum, qui longe melius quam Celsus Platonem exposuit, et Pythagoræ dogmata defendit, etc.* Διηγησάμενος enim idem valet ac ἐξηγησάμενος, ut notavi ad caput 14 hujus libri. Numenius igitur Pythagoræ et Platonis dogmata inter se consentire demonstravit. Unde ab aliis Pythagoricus, ab aliis Platonius appellatur. Certe Porphyrius in Plotini Vita, Cronium et Numenium, inter philosophos Platonicos recenset : Ἀνεγνώσχετο μὲν αὐτῷ τὰ ὑπομνήματα εἴτε Σεθόρου εἴη, εἴτε Κρονίου, ἢ Νουμηγίου, ἢ Γατοῦ, ἢ Ἀττικού, κἄν τοῖς Περιπατητικοῖς τὰ τε Ἀσπασίου καὶ Ἀλεξάνδρου. Longinus etiam in libro De fine, Numenium, Cronium et Moderatum inter eos nominat philosophos qui Pythagoræ simul et Platonis dogmata conjunxerunt. Idem confirmat Chalsidius in Timæum Platonis, et Æneas Gazensis in Theophrasto. Chronii philosophi liber Περὶ παλιγγενεσίας citatur a Nemesio in libro De natura hominis, capite 2.

(22) Ἀπολλοφάνους. Inter philosophos ex quibus Stobæus ἐκλογὰς suas composuit, nominatur Ἀπολλοφάνης Αἰγυπτίου.

(23) Καὶ Λογγίνου. Hic est Cassius Longinus, cujus unicus hodie liber restat, De sublimi genere dicendi. Et hunc quidem perique homines grammaticum fuisse existimant. Fuit tamen professione philosophus, ut præter Suidam testatur Vopiscus in Aureliano. Eunque in philosophia Platonica magistrum habuit Athenis Porphyrius, ut ipsemet scribit in libro De philosophica auscultatione, cujus initium legitur apud Eusebium in lib. x Præparationis : Τὰ Πλατωνεῖα ἐστῶν ἡμᾶς ὁ Λογγίνος Ἀθήνησι, etc. Id est, Cum in Platonis natalitiis Longinus nobis epulum præberet Athenis, etc. Solebant enim magistri ac professores philosophiæ Platonice natalem Platonis quotannis sacrificio et convivio celebrare, teste Porphyrio in Plotini Vita. Quod cum a Longino factum sit Athenis, apparet illum philosophiæ Platonice præceptorem fuisse. Sed et Plotini dictum illud, cum Longini liber De principiis Romæ in schola Plotini fuisset recitatus, Longinum philologum magis esse quam philosophum; satis significat, Longinum professione quidem philosophum fuisse, sed in eloquentia atque in omni genere doctrinæ nihilominus exercitatum. Porro Longinus eadem ætate vixit qua Origenes, eoque junior fuit, et diu post illum est mortuus. Miror itaque, cur Porphyrius eum inter vetustiores philosophos nominet, quorum scripta Origenes lectitabat.

(24) Καὶ Μοδεράτου. Hic Moderatus, Gadibus oriundus, undecim libros Πυθαγορείων σχολῶν

usum in philosophia, adulteravit : quantum quidem ad mores, Christiano ritu et adversus legum præscripta vivens ; quantum vero ad opiniones de rebus ipsis ac de Deo spectat, græcizans, et Græcorum seu gentilium sermones peregrinis supponens fabulis. Versabatur enim assidue cum Platone. Numenii quoque, Cronii, Apollonhanis et Longini, Moderati etiam ac Nicomachi, et aliorum qui inter Pythagoricos præcipui habentur, scripta quotidie habebat in manibus. Adhibebat etiam Chæremonis Stoici et Cornuti libros. A quibus cum allegoricum in explicandis Græcorum mysteriis modum didicisset, cum Judaicis Scripturis adhibuit. » Hæc Porphyrius in libro tertio ejus operis quod adversus Christianos composuit. Qui de viri quidem illius studio et multiplici doctrina verissime pronuntiavit. Sed in eo manifestissime mentitus est (quomodo enim non mentiretur qui adversus Christianos scribebat ?) quod ipsum quidem a gentilibus ad Christianos transiisse dicit ; Ammonium vero a veri Numinis cultu ad gentilium ritum se contulisse. Nam et Origenes Christianæ fidei doctrinam a majoribus suis acceptam servavit, ut in superioribus **221** ostendimus ; et Ammonius divinæ philosophiæ præcepta ad extremum usque terminum vitæ integra atque immota retinuit. Testantur id etiamnum lucubrations viri illius ob ea quæ reliquit ingenii monumenta celeberrimi, exempli gratia liber ille cui titulus est : *De consensu Mosis ac Jesu*, et quicunque alii apud studiosos reperiuntur. Atque hæc a nobis dicta sint, tum ad convincendam mendacissimi hominis calumniam, tum ad eximiam Origenis in Græcicis disciplinis eruditionem declarandam. De qua ipse in epistola quadam adversus eos qui nimium ejus studium erga hujusmodi disciplinas reprehendebant, seipsum purgans ita scribit : « Cum vero totum me addixissem verbo Dei, ac de nostra

λογίμων ἀνδρῶν ὠμίαι: συγγράμμασιν · ἐγρήτο δὲ καὶ Χαϊρήμονος (25) τοῦ Στωϊκοῦ, Κουρνούτου τε ταῖς βίβλοις (26). Παρ' ὧν τὸν μεταληπτικὸν τῶν παρ' Ἑλλήσι μυστηρίων γνοῦς τρόπον, ταῖς Ἰουδαϊκαῖς προσήψε Γραφαῖς. » Ταῦτα τῷ Πορφυρίῳ κατὰ τὸ τρίτον σύγγραμμα τῶν γραφέντων αὐτῷ κατὰ Χριστιανῶν εἰρηται, ἐπαληθεύσαντι μὲν περὶ τῆς τάνδρῶς ἀσκήσεως καὶ πολυμαθείας, ψευσαμένῳ δὲ σαφῶς (τί γὰρ οὐκ ἔμελλεν ὁ κατὰ Χριστιανῶν;) ἐν οἷς αὐτὸν μὲν φησιν ἐξ Ἑλλήνων μεταθεθεῖσθαι, τὸν δ' Ἀμμώνιον ἐκ βίου τοῦ κατὰ τὴν θεοσεβείαν, ἐπὶ τὸν ἐθνικὸν τρόπον ἐκπεσεῖν. Τῷ τε γὰρ Ὀριγένει τὰ τῆς κατὰ Χριστὸν διδασκαλίας ἐκ προγόνων ἐσώζετο, ὡς καὶ τὰ τῆς πρόσθεν ἱστορίας ἐδήλου, τῷ τε Ἀμμωνίῳ τὰ τῆς ἐνθέου φιλοσοφίας ἀκέραια, καὶ ἀδιάπτωτα, καὶ μέγχις ἐσχάτης τοῦ βίου διέμενε τελευτηῆς, ὡς που καὶ οἱ τάνδρῶς εἰσέτι νῦν μαρτυροῦσι πόνοι, δι' ὧν κατέλιπε συγγραμμάτων παρὰ τοῖς πλείστοις εὐδοκιμούντος · ὡσπερ οὖν καὶ ὁ ἐπιγεγραμμένος *Περὶ τῆς Μωϋσεως καὶ Ἰησοῦ συμφωνίας*, καὶ ὅσοι ἄλλοι παρὰ τοῖς φιλοκόλοις εὐρηγται. Ταῦτα μὲν οὖν εἰς παράστασιν ἐγκείσθω (27), τῆς τε τοῦ ψευδηγόρου συκοφαντίας, καὶ τῆς Ὀριγένους καὶ περὶ τὰ Ἑλλήνων μαθήματα πολυπειρίας · περὶ ἧς πρὸς τινὰς μεμψαμένους αὐτῷ διὰ τὴν περὶ ἐκεῖνα σπουδὴν ἀπολογούμενος, ἐν ἐπιστολῇ τινὶ ταῦτα γράφει · « Ἐπεὶ δὲ ἀνακειμένῳ μοι τῷ λόγῳ, τῆς σήμερις διατρεχούσης περὶ τῆς ἕξεως ἡμῶν, προσήεσαν ὅτὲ μὲν αἰρετικοί, ὅτὲ δὲ οἱ ἀπὸ τῶν Ἑλληνικῶν μαθημάτων, καὶ μάλιστα τῶν ἐν φιλοσοφίᾳ, ἔδοξεν ἐξετάσαι τὰ τε τῶν αἰρετικῶν δόγματα, καὶ τὰ τῶν φιλοσόφων περὶ ἀληθείας λέγειν ἐπαγγελλόμενα. Τῷτῳ δὲ πεποιθήκαμεν, μιμησάμενοι τε τὸν πρὸ ἡμῶν πολλοὺς ὠφελήσαντα Πάνταϊνον, οὐκ ὀλίγην ἐν ἐκείνοις ἐσχηκότα παρασκευὴν, καὶ τὸν νῦν ἐν τῷ πρεσβυτερῷ καθεζόμενον Ἀλεξανδρέων Ἡρακλᾶν · ὄντινα εὖρον παρὰ τῷ διδασκάλῳ (28) τῶν φιλοσόφων

conscripserat, teste Porphyrio in libro *De vita Pythagoræ* et Stephano in voce *Γάδειρα*. Corruptum est hujus nomen in Commentariis Syriani, cognomento Philoxeni, in XII *Metaphysicis* Aristotelis, pag. 91, ubi Oderatus et Nicomachus inter recentiores Pythagoricos numerantur. De Nicomacho Photius in *Bibliotheca* et Suidas.

(25) *Καὶ Χαϊρήμονος*. Chæremonis Stoici librum *De cometis* laudat Origenes in libris *Contra Celsum*. Hic Chæremon philosophiam docuit Alexandriæ, et successorem habuit Dionysium Alexandrinum, ut docet Suidas in *Dionysio*. Restituendum est hoc nomen in libro septimo *Nat. Quæst.* Senecæ, capite 5 : *Charimander quoque librum De cometis scripsit*. Scribendum est *Chæremon*. De hoc Hieronymus in libro secundo *Adversus Jovinianum* ita scribit : *Chæremon Stoicus, vir eloquentissimus, narrat de vita antiquorum Ægypti sacerdotum, quod omnibus mundi negotiis curisque postpositis, semper in templo fuerint, etc.* Qui locus Hieronymi totus desumptus est ex Porphyrii lib. IV *De abstinentia*. Exstat epigramma Martialis in hunc Chæremonem Stoicum, libro undecimo, epigrammate 58, ex quo apparet circa tempora Trajani illum vixisse.

(26) *Κουρνούτῳ τε ταῖς βίβλοις*. Cornutus Afer, Lepititanus, Romæ philosophiam docuit Claudii Neronis temporibus. Scripsit multa tum de philosophiâ, tum de eloquentiâ, ut refert Suidas. Hunc

Persius quintam satyram tanquam magistro suo dicavit. Ejus liber *De Græcorum theologia* citatur ab auctore *Etymologici*, in voce *Ζεύς*. Is ipse est liber qui primum ab Aldo Manutio Græce est editus sub nomine Phornuti, cum *Cornutus* scribi debeat, ut docet auctor *Etymologici*. Quippe locus ille qui citatur in *Etymologico*, exstat hodie apud Phornium in capite primo. Hunc libellum olim manuscriptum vidimus in bibliotheca Memmiana, sed nullum erat nomen auctoris. Ex eo autem libro apparet, Cornutum allegorias sectatum fuisse. Quare Porphyrius merito illum recenset inter philosophos qui tropologicum sensum adamarunt. Ejusdem libri meminit Theodoritus in libro secundo *De curatione Græcarum affectionum* : *Κορνούτος δὲ ὁ φιλόσοφος, τὴν Ἑλληνικὴν θεολογίαν ζυντέθεικε*.

(27) *Εἰς παράστασιν ἐγκείσθω*. Codex Fnk. et Medicæus habent *κείσθω*, et mox τὰ Ἑλλήνων μαθήματα, cui consentit codex Maz., quod quidem ad posteriorem locum pertinet.

(28) *Ἐδρον παρὰ τῷ διδασκάλῳ*. Ex his verbis colligere est, Origenem eodem magistro quo Heraclam usum esse in philosophia. Vocabatur autem ille Ammonius, ut Porphyrius supra dixit, vir sui temporis philosophorum celeberrimus. De quo nihil attinet hic ea repetere quæ notavi ad Ann. Marcellinum.

μαθημάτων, ἤδη πέντε ἔτεσιν αὐτῷ προσκαρτερήσαντα, πρὶν ἐμὲ ἀρξασθαι ἀκούειν ἐκείνων τῶν λόγων. Διὸ καὶ πρότερον κοινῇ ἐσθῆτι χρώμενος, ἀποδυσάμενος, καὶ φιλόσοφον ἀναλαβὼν σχῆμα, μέχρι τοῦ δεῦρο τηρεῖ (29), βιβλία τε Ἑλλήνων κατὰ δύναμιν οὐ παύεται φιλολογῶν. » Καὶ ταῦτα μὲν αὐτῷ περὶ τῆς Ἑλληνικῆς ἀσκήσεως ἀπολογουμένῳ εἰρηγται. Κατὰ τοῦτον δὲ τὸν χρόνον ἐπ' Ἀλεξανδρείας αὐτῷ τὰς διατριβὰς ποιουμένῳ, ἐπιστάς τις τῶν στρατιωτικῶν, ἀνείδου γράμματα Δημητρίῳ τε τῷ τῆς παροικίας ἐπισκόπῳ, καὶ τῷ τότε τῆς Αἰγύπτου ἐπάρχῳ, παρὰ τοῦ τῆς Ἀραβίας ἡγουμένου, ὡς ἂν μετὰ σπουδῆς ἀπάσης τὸν Ὀριγένην πέμψοιεν κοινῶν ἡσόντα λόγων αὐτῷ. Τοιγαροῦν προπεμφθεὶς ὑπ' αὐτῶν, ἀφικνεῖται ἐπὶ τὴν Ἀραβίαν. Οὐκ εἰς μακρὸν δὲ τὰ τῆς ἀφίξεως εἰς πέρας ἀγαγών, αὔθις ἐπὶ τὴν Ἀλεξάνδρειαν ἐπανήει. Χρόνου δὲ μεταξὺ διαγενομένου, οὐ σμικρὸν κατὰ τὴν πόλιν ἀναρῆρισθέντος πολέμου, ὑπεξελθὼν τῆς Ἀλεξανδρείας καὶ μηδὲ τὰς κατ' Αἴγυπτον διατριβὰς ἀσφαλεῖς ἑαυτῷ ἡγούμενος, ἐλθὼν ἐπὶ Παλαιστίνης, ἐν Καισαρείᾳ τὰς διατριβὰς ἐποιεῖτο· ἔνθα καὶ διαλέγεσθαι, τὰς τε θείας ἐρμηνεύειν Γραφὰς ἐπὶ τοῦ κοινῷ τῆς Ἐκκλησίας (30) οἱ τῆδε ἐπίσκοποι, καίτοι τῆς τοῦ πρεσβυτερίου χειροτονίας οὐδέπω τετυχηκότα αὐτὸν ἤξιον. Ὁ καὶ αὐτὸ γένοιτο· ἂν ἐκδηλον, ἀφ' ὧν περὶ τούτου Δημητρίῳ γράφοντες, Ἀλέξανδρος ὁ Ἱεροσολύμων ἐπίσκοπος καὶ Θεόκτιστος ὁ Καισαρείας, ὧδε πῶς ἀπολογοῦνται· Προσέθηκε δὲ (31) τῶν γράμμασιν, ὅτι τοῦτο οὐδέποτε ἠκούσθη, οὐδὲ νῦν γενησεται, ἐδ, παρόντων ἐπισκόπων λαϊκοῦς ὁμιλεῖν, οὐκ οἷδ' ὅπως (32) προφανῶς οὐκ ἀληθῆ λέγων. Ὅπου γοῦν εὐρίσκονται οἱ ἐπιτήδειοι πρὸς τὸ ὠφελεῖν τοὺς ἀδελφοὺς καὶ παρακαλοῦνται τῷ λαῷ προσομιλεῖν, ὑπὸ τῶν ἁγίων ἐπισκόπων· ὡσπερ ἐν Λαράνδοις Εὐέλπις ὑπὸ Νέωνος, καὶ ἐν Ἰκονίῳ Παυλῖνος ὑπὸ Κέλσου, καὶ ἐν Συνάδοις (33) Θεόδωρος ὑπὸ Ἀττικῶν τῶν μακαρίων ἀδελφῶν. Εἰκόσ δὲ καὶ ἐν ἄλλοις τόποις τοῦτο γίνεσθαι, ἡμᾶς δὲ μὴ εἰδέναι. » Τοῦτον καὶ ἔτι νέος ὧν ὁ δη-

eruditione fama jam crebrior spargeretur, consentibus ad me nunc hæreticis, nunc Græcarum disciplinarum studiosis, et maxime philosophis : scrutari hæreticorum dogmata, et maxime philosophis : philosophis de veritate jaclantur, excusare constitui. Atque hoc fecimus, tum Pantæni illius qui ante nos multis profuit, exemplum secuti, qui quidem hujusmodi cognitione non mediocriter instructus fuit : tum Heraclæ qui nunc inter presbyteros Alexandrinæ sedet Ecclesiæ : quem ego apud magistrum philosophiæ reperi, quintum jam annum ei operam dantem, priusquam ego ejusmodi doctrinam auscultare cœpissem. Atque i'circo cum vulgari veste antea usus fuisset, ea deposita, philosophicum induit habitum, quem etiamnum retinens, Græcorum libros studiose evolvere non desistit. » Hæc ab Origene dicta sunt, ut studium illud quod Græcis disciplinis impenderat, excusaret. Sub idem tempus cum Alexandria moraretur, miles quidam adveniens, Demetrio Ecclesiæ episcopo, et præfecto Ægypti litteras a duce Arabiæ detulit, quibus posecebat ut confestim ad se Origenem mitterent, qui doctrinam suam ipsi communicaret. Missus igitur ab illis Origenes, in Arabiam perrexit. Nec multo post, perfecto cujus causa venerat negotio, Alexandriam regressus est. Aliquanto post tempore cum Alexandria gravissimum bellum excitatum fuisset, clam inde aufugiens, ac ne in Ægypto quidem commorari tutum ratus, Palæstinam petiit, et Cæsareæ domicellium fixit. Ubi etiam ab illius regionis episcopo rogatus est, ut publice in Ecclesia dissereret, et divinas Scripturas, tametsi nondum presbyter ordinatus, exponeret. Atque id manifestum fuerit vel ex iis quæ Alexander Hierosolymorum et Theoctistus Cæsariensis episcopus ad Demetrium pro hujus facti defensione scribunt in hunc modum : Quod vero in litteris tuis adjecisti, nunquam antea visum nec adhuc factum fuisse, ut præsentibus episcopis laici concionaren-

(29) Μέχρι τοῦ δεῦρο τηρεῖ. Ex his apparet, nullum etiam tum peculiarem fuisse vestitum clericorum, quandoquidem Heraclæ Alexandrinæ Ecclesiæ presbyter, et qui postea ejusdem loci episcopus fuit, philosophicum pallium semper retinuit.

(30) Ἐπὶ τοῦ κοινῷ τῆς Ἐκκλησίας. Hinc colligitur Origenem, qui catechetes fuerat Alexandria, in privato auditorio, non autem in ecclesia catechumenos instituisse. Neque enim Alexandro et Theoctisto episcopis id objiceret Demetrius, quod Origenem in ecclesia docere jussissent, si Alexandria idem ab Origene factum fuisset. Quare fallitur Rufinus, qui in cap. 3 hujus libri ita scribit : Videns Demetrius episcopus quod ad ipsum præcipue doctrine gratia et prædicationis verbi Dei, multitudines plurimæ convolare, catechizandi ei, id est, docendi magisterium in Ecclesia tribuit.

(31) Προσέθηκε δέ. Alloquebantur Demetrium in tertia persona, idque honoris causa. Subaudiendum est igitur ἡ σὴ ἀγίας, sanctitas tua. Quæ voces sine dubio præcesserant, ut constaret apertius, si totam epistolam haberemus.

(32) Οὐκ οἷδ' ὅπως. Hæc epistola ad Demetrium scripta est ab Alexandro Hierosolymorum episcopo, viro disertissimo, unde singulari numero loquitur οὐκ οἷδα, quamvis non tantum suo, sed et Cæsariensis episcopi nomine litteras scribat.

(33) Ἐν Συνάδοις. Αἱ, Συνάδοις. Scribendum est Συνάδοις. Certe Rufinus vertit apud Synnadum. Urbs est Phrygiæ notissima, sic dicta ἀπὸ τοῦ συναδέων, id est συναικεῖν, eo quod multi ex Macedonia illic ad incolendum confluerint. Unde pr mo quidem dicta est Συνατά, postea vero corrupto vocabulo Συνάδα a finitimis vocata est. Stephanus in lib. De urbibus : Τὸ μὲν πρῶτον Συνατά (scribe Συνατά) ἀπὸ τῆς συναγωγῆς καὶ συναικέσεως προσαγορευθῆναι· μετὰ δὲ ταῦτα παρεφθαρμένως ὑπὸ τῶν πλησιόχωρων Συνάδα κληθῆναι. Ex his apparet Συνάδα eum duplici r scribi debere. Quod quidem confirmant etiam nummi veteres. Exstat apud Joannem Tristannum nummus Caracallæ cum hac inscriptione CYNNAΔΕΩΝ, ΔΩΡΙΕΩΝ, ΙΩΝΩΝ. Quæ quidem inscriptio docet Synnadenses fuisse Dorianos, id est, Dorienses Ionibus permixtos. Erant enim origine Macedones, ac proinde Dorienses, verum in medio Ionici siti.

tur : in eo nescio quomodo a veritate longissime aberrasti. Nam sicubi reperuntur qui fratribus prodessent possint, eos sancti episcopi ultro adhortantur ut ad populorum conciones habeant. Sic Enelpis Larandis rogatus est a Neone; Paulinus Iconii a Celso, Theodorus apud Synnada ab Attico fratribus nostris beatissimis. Idque etiam alibi fieri credibile est, quamvis nos ignoremus. In hunc modum supradictus Origenes dum adhuc juvenis esset, non solum a notis et domesticis, verum etiam ab exterarum regionum episcopis colebatur. Sed cum Demetrius per litteras eum revocasset, missisque Ecclesiæ suæ diaconis reditum ejus urgere non desistisset : Alexandriam reversus consuetum munus obiit.

CAPUT XX.

Quinam scriptorum ejus ætatis libri ad nos pervenerint.

Eadem tempestate multi ecclesiastici viri doctrina excellentes florebant : quorum epistolæ quas ad se vicissim scripserunt, hactenus asservatas facile est reperire. Exstant enim nostra quoque ætate in bibliotheca Æliæ urbis, ab Alexandro Ecclesiæ illius episcopo constructa. Ex qua nos uberrimam materiam ad argumenti hujus quod præ manibus habemus tractationem, in unum collegimus. Inter hos fuit Beryllus Bostrenorum in Arabia episcopus, qui præter epistolæ et lucubrationes, varia quoque elegantis ingenii monumenta dereliquit. Similiter et Hippolytus alterius ejusdem Ecclesiæ episcopus. Pervenit etiam ad nos Caii disertissimi viri disputatio Romæ habita temporibus Zephyrini, adversus Proclum quemdam Cataphrygarum **223** hæresis propugnatorem. In qua ille dum adversariorum in componendis novis Scripturis temerita-

(34) Ἐτι νέος ὦν ὁ δηλούμενος ἀνὴρ Ὀριγένης. Postrema vox abest a nostris codicibus Maz., Med. et Fuk., nec admodum necessaria est. Cæterum Origenes annum ætatis tum agebat circiter tricesimum, cum primum venit in Palæstinam. Quippe illuc profectus est sub finem imperii Antonini Caracallæ, ut docet Eusebius hoc loco.

(35) Διαφόρους φιλοκαλλίας. Christophoronus interpretatur libellos ex variis scriptoribus excerptos, tanquam flosculos. Certe antiqui φιλοκαλλίας vocabant electa sive excerpta ex quopiam scriptore. Hujusmodi sunt Origenis *Philocaliæ*. Tales sunt etiam Apuleii *Floridorum libri*, splendidiore scilicet loci ex ejus orationibus excerpti. Verum hanc interpretationem parum hic convenire existimo. Primum quia non dicit Eusebius quibusnam ex libris excerpta illa collegerit Beryllus, deinde, quia addit *διαφόρους*. Non est enim credibile, Beryllum diversos libros hujus argumenti quod leve et exiguum est, composuisse. Itaque malim vertere *elegantis ingenii monumenta*. Intelligere autem videtur hymnos et poemata. Utitur hac voce Phrynichus in epist. ad Menodorum, qua quintum Sophistici apparatus librum ei nuncupabat, καὶ ἐστὶ ἄλλο προστάττοι, φιλοκαλλίας τε καὶ πολυμαθείας καὶ κοσμήτους ἔχόμενον.

(36) Ἰαπόλυτος ἐτέρας που. Georgius Syncellus in *Chronico* et Nicephorus Callistus, et Zonaras, Hippolytum Portuensem episcopum fuisse scribunt. Ita etiam dicitur in *Collectaneis* Anastasii Bibliothecarii ubi fragmentum ejus refertur. Theodoritus, qui multa ex eo adducit, episcopum et martyrem illum vocat, sed cuiusnam urbis episcopus fuerit, non addit. Gelasius in libro *De duabus naturis*,

ΚΕΦΑΛΑΙΟΝ Κ'.

Ὅσοι τῶν τηλικάδε φέρονται λόγοι (Nic. H. E. v, 15).

Ἦμαρξον δὲ κατὰ τοῦτο πλείους λόγοι καὶ ἐκκλησιαστικοὶ ἄνδρες, ὧν καὶ ἐπιστολάς ἄς πρὸς ἀλλήλους διεχάραντο, ἔτι νῦν σωζομένας εὐρεῖν εὐπορον· αἱ καὶ εἰς ἡμᾶς ἐφυλάχθησαν ἐν τῇ κατὰ τὴν Αἰλίαν βιβλιοθήκῃ, πρὸς τοῦ τηλικάδε τὴν αὐτῶν διέποντος παροικίαν Ἀλεξάνδρου ἐπισκευασθείσῃ, ἀφ' ἧς καὶ αὐτοὶ τὰς ὕλας τῆς μετὰ χεῖρας ὑποθέσεως ἐπὶ ταῦτο συναγαγεῖν δεδυνήμεθα. Τούτων Βήρυλλος σὺν ἐπιστολαῖς καὶ συγγράμμασι διαφόρους φιλοκαλλίας (35) καταλείπειν. Ἐπίσκοπος δ' οὗτος ἦν τῶν κατὰ Βόστραν Ἀράβων· ὡσαύτως δὲ καὶ Ἰππόλυτος, ἐτέρας που (36) καὶ αὐτὸς προεστὼς Ἐκκλησίας. Ἦλθε δὲ εἰς ἡμᾶς καὶ Γαίου λογιώτατου ἀνδρὸς διάλογος, ἐπὶ τῷ φώματι κατὰ Ζεφυρίων· πρὸς Πρόκλον (37) τῆς κατὰ Φρύγας αἰρέσεως ὑπερμαχοῦντα κεκρινέντος· ἐν ᾧ τῶν δι' ἐναντίας τῆν περὶ τὸ συντάττειν καινὰς Γραφὰς προπέτειάν τε καὶ τάλμαν ἐπιστομίζων, τῶν τοῦ ἱεροῦ Ἀποστόλου δεκα-

Hippolytum citans, eum martyrem et episcopum Arabiæ metropolis appellat.

(37) Γαίου... πρὸς Πρόκλον. Cataphrygarum secta in duas partes divisa est. Alterius princeps fuit Proclus, alterius Æschines, ut scribit Tertullianus *De præscriptione hæreticorum*, in fine. Qui Proclum sectabantur, dicebantur, οἱ κατὰ Πρόκλον, teste ibidem Tertulliano. Ex quo apparet Græcum hominem fuisse. Accedit quod Caius adversus eundem Proclum Græce scripsit. Quare non assentior Baronio, qui hunc Proclum eundem esse vult cum Procuro Afro qui scripserat adversus Valentinianos, ut scribit Tertullianus in libro *Adversus Valentinum*. In qua opinione videtur etiam fuisse Nicolaus Rigaltius, ut ex notis illius apparet; et P. Halloixius, in notationibus ad *Vitam sancti Apollinarius*, cap. 2. Sed si unus idemque esset, cur Tertullianus eum alibi *Proculum*, alibi *Πρόκλον* Græco nomine appellat. De Caii *Adversus Proculum* libro videndus est Photius in *Bibliotheca*. Apud Theodoritum in lib. iii *Hæreticarum fabularum*, ubi mentio fit hujus libri, κατὰ Πατρόκλον scribitur pro Πρόκλον. Erat autem hic liber dialogus, in quo Proclus Montani prophetiam defendens inducebatur, ut patet ex libro iii Eusebii, cap. 31, ubi verba ipsius Procli afferuntur, quibus ad astruendam Montani prophetiam, docebat semper in Asia propheta viguisse: et adhuc sua ætate existisse apud Hierapolim sepulcra filiarum Philippi, quæ prophetiæ dono insignes fuerant. Quibus Procli verbis respondens Caius, ait Romanos longe illustrioribus sepulcris gloriari, Petri scilicet ac Pauli. Verba Caii habes in libro ii, capite penultimo.

τῶν μόνων Ἐπιστολῶν μνημονεύει, τὴν πρὸς Ἑβραίων μὴ συναριθμησας ταῖς λοιπαῖς· ἐπεὶ καὶ εἰς δεῦρο παρὰ Ῥωμαίων τισὶν (38) οὐ νομίζεται τοῦ Ἀποστόλου τυγχάνειν.

ΚΕΦΑΛΑΙΟΝ ΚΑ΄.

Ἵσοι κατὰ τοῦσδε ἐπίσκοποι ἐγνωρίζοντο
(Nic. H. E. v, 26).

Ἄλλὰ γὰρ Ἀντωνίνον ἔτη βασιλεύσαντα ἐπτὰ καὶ μῆνας ἐξ Μακρίνου διαδέχεται. Τούτου δ' ἐπ' ἑμαυτὸν διαγενομένου, αὐθὺς ἕτερος Ἀντωνίνος τὴν Ῥωμαίων ἡγεμονίαν παραλαμβάνει· οὐ κατὰ τὸ πρῶτον ἔτος, ὃ Ῥωμαίων ἐπίσκοπος Ζεφυρίνος μεταλάττει τὸν βίον, ὅλοις ὀκτωκαίδεκα διακατασχῶν ἔτεσι τὴν λειτουργίαν. Μεθ' ὃν Κάλλιστος τὴν ἐπισκοπὴν ἐχειρίζεται· ὃς ἐπιθύσας ἔτη πέντε, Οὐρβανῷ τὴν Ἐκκλησίαν καταλείπει. Αὐτοκράτωρ Ἀλέξανδρος ἐπὶ τούτοις διαδέχεται τὴν Ῥωμαίων ἀρχήν, ἐπὶ τέτταρσι μόνοις ἔτεσιν Ἀντωνίνου διαγενομένου. Ἐν τούτῳ δὲ καὶ ἐπὶ τῆς Ἀντιοχείων Ἐκκλησίας Ἀσκληπιάδην Φιλητὸς διαδέχεται. Τοῦ δὲ αὐτοκράτορος μήτηρ Μαμαία τοῦνομα, γυνὴ θεοσεβεστάτη εἰ καὶ τις ἄλλη γεγούσα, καὶ εὐλαβὴς τὸν τρόπον, τῆς Ὀριγένους πανταχόσε βωμμένης φήμης, ὡς καὶ μέχρι τῶν αὐτῆς ἐλθεῖν ἀκοῶν, περὶ πολλοῦ ποιεῖται τῆς τοῦ ἀνδρὸς θέας ἀξιοθῆναι, καὶ τῆς ὑπὸ πάντων θαυματομένης περὶ τὰ θεῖα συνέσεως αὐτοῦ πείραν λαβεῖν. Ἐπ' Ἀντιοχείας δῆτα διατρέψουσα, μετὰ στρατιωτικῆς δορυφορίας αὐτὸν ἀνακαλεῖται. Παρ' ἧς χρόνον διατρέψας, πλειστὰ τε ὅσα εἰς τὴν τοῦ Κυρίου δόξαν καὶ τῆς τοῦ θεοῦ διδασκαλείου ἀρετῆς ἐπιδείξάμενος, ἐπὶ τὰς συνήθεις ἔσπευδε διατριβάς.

ΚΕΦΑΛΑΙΟΝ ΚΒ΄.

Ἵσα τῶν Ἱερολύτου εἰς ἡμᾶς ἦλθεν
(Nc. H. E. 15).

Τότε δῆτα καὶ Ἱππολύτος συντάττων, μετὰ πλείστον ἄλλων ὑπομνημάτων, καὶ τὸ *Περὶ τοῦ Πάσχα* πεποήται σύγγραμμα (39)· ἐν ᾧ τῶν χρόνων ἀναγραφὴν ἐκθέμενος, καὶ τινα κανόνα ἐκκαίδεκασηρίδος περὶ τοῦ Πάσχα προθεῖς (40), ἐπὶ τὸ πρῶτον

(38) *Παρὰ Ῥωμαίων τισίν.* Eusebius supra in lib. iii, cap. 3, de Pauli Epistolis disserens, ait quosdam Epistolam ad Hebræos ut falsam rejecisse, asseverantes Romanam Ecclesiam de ejus Epistolæ auctoritate dubitare, πρὸς τῆς Ῥωμαίων Ἐκκλησίας ὡς μὴ Παύλου οὖσαν αὐτὴν, ἀντιλέγεσθαι φήσαντες. Rufinus in utroque Eusebii loco Latinos vertit. Hieronymus tamen in *Catalogo Romanos* interpretatur, ubi de Caio. *Decimam quartam, inquit, quæ fertur ad Hebræos, dicit non ejus esse. Sed et apud Romanos usque hodie quasi Pauli apostoli non habetur.* Inter Romanos quosdam scriptores qui ita censuerunt, numerari potest Hippolytus Portuensis episcopus. Hic enim in libro *Adversus hæreses*, Epistolam ad Hebræos Pauli apostoli non esse affirmavit, teste Photio in *Bibliotheca*, cap. 121.

(39) *Τὸ περὶ τοῦ Πάσχα σύγγραμμα.* Exstat hodie *Canon Paschalis* Hippolyti, quem Josephus Scaliger libris suis *De emendatione temporum* intextuit notisque illustravit. Sed et Ægidius Bucherius eundem Latine vertit. Verum neuter illorum animadvertit *Canonem* hunc partem duntaxat esse libri quem Hippolytus conscripserat de Pascha,

A tem et audaciam suggillat, tredecim solum divini Apostoli commemorat Epistolas: eam quæ ad Hebræos inscripta est, cum reliquis non annumerans. Sane hæc epistola etiamnum a quibusdam Romanis Apostoli esse non creditur.

CAPUT XXI.

Quinam eo tempore episcopi claruerunt.

Cæterum Antonino, cum per annos septem sexque admodum menses imperavisset, successit Macrinus. Qui cum usque ad anni unius spatium vitam simul atque imperium protraxisset, alius denuo Antoninus principatum Romanum accepit. Hujus primo imperii anno Zephyrinus Romanæ urbis episcopus abiit e vita, cum per annos octodecim sacerdotium obtinuisset. Post quem Callistus episcopatum suscepit: qui cum quinquennio superstes vixisset, Urbano Ecclesiam regendam dereliquit. Alexander post hæc Romanum imperium capessivit, cum Antoninus quadriennium duntaxat regnavisset. Quo quidem tempore apud Antiochiam mortuo Asclepiade, episcopatum ejus Ecclesiæ sortitus est Philetus. Porro mater Alexandri imperatoris, Mamæa nomine, pia imprimis ac religiosa femina, cum Origenis nomen ubique jam celeberrimum haberetur, adeo ut ad ipseius quoque aures perlatum esset, conspectu ejus frui, et scientiam rerum divinarum quam omnes in eo viro magnopere admirabantur certissimo experimento cognoscere concupivit. Igitur illa Antiochiæ degens, misso militari satellitio, hominem accersit. Qui apud eam aliquandiu commoratus, cum innumera illi documenta exhibuisset ad Domini gloriam et ad divinæ illius prædicationis potentiam declarandam, ad consuetas mature sedes regressus est.

CAPUT XXII

Quæ Hippolyti opera ad nos pervenerint.

Eodem tempore et Hippolytus inter plurima alia ingenii sui monumenta, librum *De Pascha* composuit, in quo temporum seriem describens, et canonem quemdam Paschalem per sedecim annorum circuitum exhibens, anno primo 224 imperatoris Ale-

cum tamen Eusebius id apertissime significet, ut ex hujus loci lectione apparet. Id cum Scaliger non animadvertisset, immerito reprehendit Eusebium, quod dixerit Hippolytum in eo libro ad primum usque Alexandri imp. annum seriem temporum determinasse. Imo vero, inquit Scaliger, pag. 685, *Canon Hippolyti non in primum annum imp. Alexandri desinit, sed ab eodem incipit.* Verum id quidem est. Sed Eusebius non de *Canone* loquitur quem Hippolytus operi suo *De Pascha* adjunxerat, verum de opere ipso in quo Hippolytus ordinem temporum dinumerans, in primo Alexandri imp. anno desierat. Nec erat quod Scaliger tantopere miraretur illam Eusebii locutionem, ἐπὶ τὸ πρῶτον ἔτος αὐτοκράτορος Ἀλεξάνδρου χρόνος περιγράφει. Est enim Græcis usitata locutio. Sic supra in cap. 6 hujus libri, de Clemente loquens Eusebius, *χρονικὴν ἐκθέμενος γραφὴν εἰς τὴν Κομμάδου τελευταίην περιγράφει τοὺς χρόνους.* Rufinus certe locum Eusebii non aliter ac nos intellexit.

(40) *Κανὸνα προθεῖς.* In codice Mediceo legitur *προθεῖς, μήτε, ut opinor.*

xandri computationem temporum circumscribit. Ex reliquis autem illius scriptis, hæc sunt quæ ad notitiam nostram pervenerunt: *In opus sex dierum, In ea quæ post sex dies consecuta sunt, Adversus Marcionem, In Canticum canticorum, In capita quædam Ezechielis, De Pascha, Adversus omnes hæreses.* Sed et alia plurima apud alios asservata licet reperire.

CAPUT XXIII.

De Origenis studio, et quomodo presbyterii honorem adeptus est.

Ex eo tempore etiam Origenes in divinas Scripturas commentarios cœpit conscribere, Ambrosio innumeris stimulis eum incitante, nec solum verbis atque hortationibus, sed etiam largissimis rerum necessariorum præbitionibus. Quippe septem et amplius notarii dictanti illi præsto aderant, qui præstituto tempore sibi per vices succedebant: nec pauciores antiquarii simul cum puellis elegantius scribere assuetis: quibus omnibus necessarios sumptus copiose subministrabat Ambrosius. Sed et incredibilem quamdam alacritatem in hoc sacrarum litterarum studio ipse pro virili parte conferebat: qua quidem re potissimum Origenes ad scribendos commentarios impellebatur. Hæc dum ita geruntur, Urbanum Ecclesiæ Romanæ pontificatu octennio perfunctum excepit Pontianus: Antiochenam vero Ecclesiam post Philetum Zebinus regendam accepit. Quo tempore Origenes, compellente ipsius necessitate, ob ecclesiastica negotia in Achaïam profectus, cum per Palestinam transiret, presbyterii gradum per impositionem manuum Cæsareæ ab illius regionis episcopis accepit. Porro qui deiaceps motus ejus causa fuerint concitati, et quæ super iisdem motibus a præsulibus Ecclesiarum constituta sint: et quæcunque alia vigens ipse ac dolens in

ἔτος αὐτοκράτορος Ἀλεξάνδρου τοὺς χρόνους περιγράφει. Τῶν δὲ λοιπῶν αὐτοῦ συγγραμμάτων τὰ εἰς ἡμᾶς ἐλθόντα, ἐστὶ τὰδε· *Εἰς τὴν Ἐξαήμερον, Εἰς τὰ μετὰ τὴν Ἐξαήμερον* (41), *Πρὸς Μαρκίωνα, Εἰς τὸ Ἄσμα* (42). *Εἰς μέρη τοῦ Ἰεζεκιήλ, Περὶ τοῦ Πάσχα, Πρὸς ἀπάσας τὰς αἰρέσεις* (43). Πλεῖστά τε ἄλλα καὶ παρὰ πολλοῖς εὐροις ἂν σωζόμενα.

ΚΕΦΑΛΑΙΟΝ ΚΓ΄.

Περὶ τῆς Ὀριγένους σπουδῆς, καὶ ὡς τοῦ ἐκκλησιαστικοῦ κρησθελίου ἠξιώθη (Nic. H. E. v, 18).

Ἐξ ἐκείνου (44), δὲ καὶ Ὀριγένει τῶν εἰς τὰς θείας Γραφὰς ὑπομνημάτων ἐγένετο ἀρχή, Ἀμβροσίῳ ἐς τὰ μάλιστα παρορμῶντος αὐτὸν μυρίαὶ δόξασον προτροπαίς (44'), οὐ ταῖς διὰ λόγων καὶ παρακλήσεσιν αὐτὸ μόνον, ἀλλὰ καὶ ἀφθονωτάταις τῶν ἐπιτηδείων χορηγίαις. Ταχυγράφοι γὰρ αὐτῷ πλείους ἢ ἐπὶ τὴν ἀριόμῶν παρῆσαν ὑπαγορεύοντι, χρόνοις τεταγμένοις ἀλλήλους ἀμειβόντες· βιβλιογράφοι τε οὐχ ἥττους, ἅμα καὶ κόραις ἐπὶ τὸ καλλιγραφεῖν ἡσχημένοις· ὧν ἀπάντων τὴν δέουσαν τῶν ἐπιτηδείων ἀφθονον περιουσίαν ὁ Ἀμβρόσιος παρεστήσατο· ναὶ μὴν καὶ ἐν τῇ περὶ τὰ θεῖα λόγια ἀσχῆσει τε καὶ σπουδῇ, προθυμίαν ἀπατον αὐτῷ συνεισέφερον, ἥ καὶ μάλιστα αὐτὸν προὔτρειπεν ἐπὶ τὴν τῶν ὑπομνημάτων σύνταξιν. Τούτων δὲ οὕτω, ἐχόντων, Οὐρβανὸν ἐπισκοπεύσαντα τῆς Ῥωμαίων Ἐκκλησίας ἔτεσιν ὀκτώ, διαδέχεται Ποντιανὸς, τῆς δ' Ἀντιοχείων μετὰ Φιλητῶν, Ζεβίνος. Καθ' οὗς ὁ Ὀριγένης ἐπειγούσης χρείας ἐκκλησιαστικῶν ἕνεκα πραγμάτων (45), ἐπὶ τὴν Ἑλλάδα στελεάμενος τὴν διὰ Παλαιστίνης, πρεσβυτέρῳ χειροθεσίαν ἐν Καισαρείᾳ πρὸς τῶν τῆδε ἐπισκόπων ἀναλαμβάνει. Τὰ μὲν οὖν ἐπὶ τούτῳ περὶ αὐτοῦ κακινημένα, τὰ τε ἐπὶ τοῖς κινηθεῖσι δεδογμένα τοῖς τῶν Ἐκκλησιῶν προεστῶσιν (46), ὅσα τε ἄλλα ἀκμάζων περὶ τὸν θεῖον εἰ-

(41) *Εἰς τὰ μετὰ τὴν Ἐξαήμερον.* Id est, in caput secundum Geneseos, ut notavit Scaliger in libro vii *De emendatione temporum*, pag. 685, ubi tamen immerito reprehendit Hieronymum quasi hoc non intellexerit Hieronymus. Ego vero aliter sentio. Plures enim Hippolyti libros recenset Hieronymus quam Eusebius. Itaque cum Hippolytum scripsisse dicit in Genesim, tam libros in *Hexaemeron* intelligit quam in *Post-hexaemeron*. Exstat Philonis liber eodem titulo, seu potius duo libri, ut est in ms. Augustano.

(42) *Εἰς τὸ Ἄσμα.* Theodoritus in dialogo qui *Eranistes* inscribitur, hunc librum Hippolyti ita citat, *Εἰς τὴν ὁδὴν τὴν μεγάλην.*

(43) *Πρὸς ἀπάσας τὰς αἰρέσεις.* De hoc Hippolyti libello vide Photii *Bibliothecam*, cap. 121. Erat hic liber contra xxxii hæreses, quarum prima erat Dositheanorum, ultima Noelianorum. Quas hæreses cum Irenæus in concionibus refutasset, earum compendium scripsit Hippolytus, ejus discipulus, teste ibidem Photio. Hunc porro Hippolyti libellum sæpe citaverat Stephanus Gobarus, ut patet ex cap. 7, 10 et 13 libri secundi.

(44) *Ἐξ ἐκείνου δέ.* Hæc verba male accepit Hieronymus in *Catalogo*, quasi Origenes æmulatione Hippolyti impulsus, ad scribendum accesserit. Putavit enim ἐξ ἐκείνου referri ad Hippolytum, cum tamen significet *abhinc*, vel *exinde*. Subauditur enim τοῦ χρόνου. Porro ab his verbis cap. 23, in-

cipit in codice Mazarino, cui consentit optimus ille codex Rufini quem sæpius laudavi, nisi quod pro 23 capite scriptum habet 20.

(44') *Vulg. μυρίαὶ δόξασον.* In codice *Maz.* pro οὖν notatur alias scribi οὐ. Sed neutrum placet. Apud Suidam, in voce *Ὀριγένης*, scribitur δόξασον. Quod si retineamus, delendum erit *μυρίαὶ*.

(45) *Ἐκκλησιαστικῶν ἕνεκα πραγμάτων.* Rufini versio commentarii loco erit: *Quo in tempore Origenes rogatus est ab Ecclesiis quæ sunt apud Achaïam, ut illo usque pro convincendis hæreticis, qui inibi liberius convalescerant, perveniret.* Idem scribit Hieronymus in *Catalogo*, ubi de Origene.

(46) *Δεδογμένα τοῖς τῶν Ἐκκλησιῶν προεστῶσιν.* At hæc præcipue referre hic debuerat Eusebius, quippe quæ ad historiam ecclesiasticam maxime faciunt. Satis erat omittere alia multa quæ de Origene commemoravit Eusebius; cujusmodi est de legatione ducis Arabiæ, et de Manæa matre imperatoris Alexandri, et alia nonnulla, quæ ad ipsius quidem Origenis gloriam spectant, sed ad historiam rerum ecclesiasticarum parum conferunt. Decreta autem episcoporum in causa Origenis, nequaquam hic erant omittenda. Verum nos immerito de Eusebio querimus. Hic enim, cum omnia quæ ad Origenem causam pertinent, accurate retulisset in secundo *Defensionis* libro quam pro Origene conscripserat, eadem hic repetere superfluum duxit.

ἐνήνεκται (47) λόγον, ἰδίας δεδόμενα συντάξεως, με-
τρίως ἐν τῷ δευτέρῳ ἤς ὑπὲρ αὐτοῦ πεποιηθεῖα
ἀπαλογίας, ἀνεγράψαμεν.

ΚΕΦΑΛΑΙΟΝ ΚΑ΄.

Πῶς ἐπὶ τῆς Ἀλεξανδρείας ἐξηγήσατο
(Nic. II. E. v, 15).

Ταῦτα δὲ ἐκεῖνοις δέοι ἂν προσεπιθεῖναι (48) δη-
λοῦντας, ὡς ἐν μὲν τῷ ἕκτῳ τῶν εἰς τὸ κατὰ Ἰωάν-
νην Ἐξηγητικῶν, σημαίνει τὰ πρότερα πέντε, ἐπὶ
Ἀλεξανδρείας ἐτ' ὄντα αὐτὸν συντάξει, τῆς δ' εἰς τὸ
πᾶν Εὐαγγέλιον αὐτὸ δὴ τοῦτο πραγματείας, μόνου
δὸο καὶ εἰκοσίν (49) εἰς ἡμᾶς περιήλθον τόμοι. Κα-
τὰ δὲ τὸ ἔννατον τῶν εἰς τὴν Γένεσιν· δώδεκα δὲ ἐστὶ
τὰ πάντα· οὐ μόνον τοὺς πρὸ τοῦ ἔννατου δηλοῖ ἐπὶ
τῆς Ἀλεξανδρείας ὑπερμηματίσθαι, ἀλλὰ καὶ εἰς
τοὺς πρώτους δὲ πέντε καὶ εἰκοσι Ψαλμοῦς· ἐτι τε
τὰ εἰς τοὺς Θρήνους, ὧν εἰς ἡμᾶς ἐληλύθασι τόμοι
πέντε· ἐν οἷς μέμνηται καὶ τῶν *Περὶ ἀναστά-
σεως* (50). Δύο δ' ἐστὶ καὶ ταῦτα. Οὐ μὴν ἀλλὰ καὶ

Quare non hæc Eusebii culpa est, sed posteriorum, qui nimio adversus Origenem odio, libros illos quos pro Origene defensione Eusebius ac Pamphilus martyr eliderant, nobis inviderunt. Nisi quod Photius exigua quædam eorum fragmenta, tanquam ex naufragio nobis conservavit. Ex cuius *Bibliotheca*, cap. 118, discimus duas adversus Origenem synodos collectas fuisse: quarum prior Originem ex Alexandrina Ecclesia pellendum esse censuit, sed presbyterii honorem non ademit. Secunda vero synodus episcoporum Ægypti a Demetrio congregata, Origenem sacerdotio exiit; cui damnationi totius pene orbis episcopi subscripserunt, ut docet Hieronymus, cuius hæc verba refert Rufinus in *Apologia* II: *Pro hoc sudore quid accepit præmii? Damnantur a Demetrio episcopo. Exceptis Palæstinæ et Arabiæ et Phænices atque Achaïæ sacerdotibus, in damnationem ejus consentit orbis. Roma ipsa contra hunc cogit senatum; non propter dogmatum novitatem, nec propter hæresim, ut nunc adversus eum rabidi canes simulant; sed quia gloriam eloquentiæ ejus et scientiæ ferre non poterant, et illo docente omnes muti putabantur.* Porro hæc Pamphilii ex libro II *Apologetici pro Origene* sunt hæc: Καὶ σύνδοσι ἀπορίζεται ἐπισκόπων, καὶ τινῶν πρεσβυτέρων, κατὰ Ὀριγένους, ἧ τε ὡς ὁ Πάμφιλος φησι, ψηφίζεται μεταστῆναι μὲν ἀπὸ Ἀλεξανδρείας τὸν Ὀριγένην, καὶ μήτε διατρέχειν ἐν αὐτῇ, μήτε διδάσκειν· τῆς μὲντοι τοῦ πρεσβυτέρου τιμῆς οὐδὲ μὴ ἀποκεκινήσθαι· ἀλλ' ὁ γε Δημήτριος ἅμα τισὶν ἐπισκόποις Αἰγυπτίοις, καὶ τῆς ἱερουσάλυμης ἀπεκλήρουξε, συνυπογραψάντων καὶ τῇ ἀποφάσει τῶν συμφήφων αὐτῷ γεγεννημένων. Hieronymus tamen non depositum duntaxat, sed excommunicatum a Demetrio dicit Origenem, et indignum communionem Ecclesiæ judicatum. Verum hæc Demetrii sententia, quamvis tot episcoporum consensu firmata, absque effectu mansit, cum Origenes presbyteri munus semper deinceps retinuerit, et in Ecclesia docere perseveraverit, ut docet Eusebius in hoc libro, et Pamphilus in lib. I *Apologetiæ*. Cur autem irrita fuerit hæc sententia, duplex causa est, primo quia in absentem prolata fuerat absque legitimis citationibus; deinde, quia multorum antistitum, ac præcipue Romani episcopi auctoritate non erat confirmata.

(47) *Εἰσηγήνεκται*. Positum videtur ab Eusebio pro εἰσηγήγεχε, et sic intellexit Nicephorus. At Christophorus interpretatur *pertulit*.

(48) *Ἐκεῖνοις δέοι ἂν προσεπιθεῖναι*. Iis scilicet

A prædicatione verbi divini contulit, cum proprium opus requirant, in secundo libro *Defensionis* quam pro illo conscripsimus, sufficienter a nobis sunt exposita.

225 CAPUT XXIV.

Quænam Alexandriæ interpretatus sit.

Hæc vero supradictis adjungere prorsus necesse est, quinque priores libros *Expositionum in Joannis Evangelium* ab illo dum adhuc Alexandriæ degeret, esse compositos, ut ipsemet in sexto earundem *Expositionum* libro testatur. Ex universo autem opere quod in totum illud Evangelium elaboravit, duo et viginti libri ad nos duntaxat pervenerunt. Sed et in libro nono *Expositionum in Genesim* (sunt autem omnes ejus in Genesim libri numero duodecim) non solum octo priores Alexandriæ lucubratos esse significat, verum etiam commentarios in primos quinque et viginti psalmos, ac præterea in *Lamentationes* Jeremiæ, ex quibus quinque tomi ad nos

quæ in secundo libro *Apologiæ pro Origene* diximus, quod non intellexit Christophorus. Porro ex quatuor nostris codicibus hic addidimus vocem δηλοῦντας, quæ deerat in Regio exemplari, et in editione Stephani. Contra vero particula ἂν, quæ habetur in Regio, abest a nostris codicibus Mazarino, Mediceo et Fiketiano.

(49) *Μόροι δύο καὶ εἰκοσιν*. Ex triginta quatuor tomis seu libris quos in Evangelium Joannis scripserat Origenes, teste Hieronymo in præfatione ad Paulam de interpretatione sua Homiliarum in Lucam. Hodie vero novem duntaxat supersunt tomῶν *Explanatum* Origenis in Joannis Evangelium, a Peronio Latine primum editi. Sed in vulgatis editionibus hi novem tomi male in triginta quatuor tomos distributi sunt, ut in præfatione sua recto movit doctissimus Genebrardus.

(50) *Τῶν Περὶ ἀναστάσεως*. Hieronymus in libro quodam qui citatur a Rufino in *Apologia* II adversus Hieronymum, indiculum texens librorum Origenis, ita ait: *Scriptis in Genesim libros XIII, Mysticarum Homiliarum libros duos, in Exodum excerpta, in Leviticum excerpta.* Et post multa: *Item monobiblia, Περὶ ἀρχῶν libros IV, De resurrectione libros duos; et alios De resurrectione dialogos duos.* Contra hos Origenis libros De resurrectione, scripsit Methodius episcopus insignem librum *De resurrectione ecclesiasticis*, et Maximo in scholis ad librum *Ecclesiasticæ Hierarchie* Dionysii, cap. 7. Sed locum Maximi qui in vulgatis editionibus mendosissimus est, opera pretium erit hic apponere prout legi debet: *Ἀνάγνωθι Μεθοδίου τοῦ ἁγίου μάρτυρος, καὶ Ὀλύμπου Ἀδριανπόλεως ἐπισκόπου τῆς Λυκίας, τὰ κατ' αὐτοῦ Περὶ ἀναστάσεως γραφέντα.* Id est: *Lege que adversus Origenem de resurrectione scripsit Methodius, sanctissimus martyr et episcopus Olympi urbis Lyciæ, que etiam Adrianopolis dicta est.* Ex hoc Methodii libro seu potius dialogo *Περὶ ἀναστάσεως*, egregia fragmenta habentur apud Epiphanium in hæresi Origenistarum, et apud Photium in *Bibliotheca*. Nec alia mihi videtur esse causa cur Eusebius in *Ecclesiastica historia* nullam Methodii mentionem fecerit, cum tamen plures alios commemoret ecclesiasticos scriptores, qui Methodio longe inferiores fuerant. Sed cum Methodio styli aciem strinxisset adversus Origenem, Eusebius, qui Origenis erat studiosissimus, illum, utpote Origenis inimicum, ne nominare quidem in *Historia* sua sustinuit. Eamdem ob causam in libro

venerunt. In his tomis mentionem facit librorum quos scripserat *De resurrectione*: sunt autem ejus argumenti libri duo. Libros item *De principiis*, antequam ab urbe Alexandria migraret, composuit. Sed et libros qui *Στρωματεῖς* inscribuntur, numero decem, in eadem civitate Alexandri imperatoris temporibus conscripsit, sicut notationes manu ipsius perscriptæ ac libris ipsis præfixæ testantur.

CAPUT XXV.

Qualiter libros utriusque Testamenti recenset.

Cæterum in expositione primi psalmi, librorum Veteris Testamenti indicem exhibet, ita scribens ad verbum: « Sciendum est, Veteris Testamenti libros duos esse ac viginti, sicut ab Hebræis traditur: qui numerus etiam litterarum apud eos habetur. » Et paulo post subdit: « Sunt autem viginti duo libri juxta Hebræos hi: primus qui a nobis Genesis dicitur, ab Hebræis autem ex ipsius libri initio desumpta appellatione vocatur Bresith, quod idem est ac *in principio*. Exodus deinde, Hebræis Vellesmoth, id est *hæc sunt nomina*. Tertius, Leviticus, Hebræis Vaicra, id est *et vocavit*. Quartus, Numeri, Hebræis Hammisphcodim. Quintus, Deuteronomium, Hebræis Ellehabdabarim, id est, *hæc sunt verba*. Sextus, Jesus filius Nave, Hebraice *Jehosue ben Nun*. Septimus, Judices et Ruth, unico volumine

De scriptoribus ecclesiasticis, Hieronymus Rufinum, quocum similtates exercuerat, de industria præterminisit. Cæterum Eusebius in hoc capite duodecim tantum agnoscit libros *Expositionum* in *Genesis*, non tredecim, ut Hieronymus in loco supra citato.

(51) *Στρωματεῖς*. Hieronymus in epistola ad Magnum oratorem Romanum, docet quod argumentum fuerit horum librorum Origenis. *Clementem*, inquit, *imitatus Origenes, decem scripsit Stromateas, Christianorum et philosophorum inter se sententias comparans et omnia nostræ religionis dogmata de Platone et Aristotele, Numero Cornutoque confirmans*. Ex sexto hujus operis libro fragmentum profert idem Hieronymus in *Apologia adversus Rufinum*, non longe ab initio. Idem in epistola ad Augustinum: *Scriptis, inquit, Origenes in Epistolam Pauli ad Galatas quinque proprie volumina: et decimum Stromatum suorum librum, conmatica super explanationem ejus sermone complevit*.

(52) *Ὀλόγραφοι... ἐπισημειώσεις*. Quid essent *ὀλόγραφοι* ἐπισημειώσεις. Jurisconsulti *ὀλόγραφον* vocant testamentum quod testatoris manu perscriptum est, non autem sola subscriptione firmatum. Eodem modo Eusebius *ὀλόγραφους* ἐπισημειώσεις vocat, notationes manu ipsius Origenis præfixas aut subjunctas singulis tomis. Solebant enim auctores vel initio, vel in fine librorum suorum, quædam sua manu adnotare. Talis est σημειώσεις Irenæi quam in fine librorum suorum ascripserat, teste Eusebio, lib. v, cap. 29. Ejusdem generis est adnotatio illa quæ legitur in fine præcathechesis Cyrilli, quæ meo quidem judicio, melius ascriberetur ante primæ catechesis initium. *Ὀλόγραφοι* igitur hoc loco idem sunt quod *ἰδιόγραφοι*. Sic apud Hilarium in fragmento *De synoio*: *Exemplum epistolæ qua Athanasium reum non esse olographa manu Valens scripsit, et Arsacium subscripsit*. Julius papa in epistola ad synodum Antiochenam: *Καὶ κατηγοροῦ ἰσχύρα προεκόμισε χεῖρα ὀλόγραφον αὐθεντικῆν, etc.* Denique Hieronymus in *Apology*. ἢ *adversus Rufinum*: *Quæ epistola olographa tenetur ab iis ad quos perlata est*.

(53) *Ὀὐκ ἀγνοητέον*. Locus Origenis integer ex-

τὰ Περὶ ἀρχῶν πρὸ τῆς ἀπ' Ἀλεξανδρείας μεταναστάσεως γράφει, καὶ τοὺς ἐπιγεγραμμένους *Στρωματεῖς* (51), ὄντας τὸν ἀριθμὸν δέκα, ἐπὶ τῆς αὐτῆς πόλεως κατὰ τὴν Ἀλεξάνδρου συντάττει βασιλείαν, ὡς καὶ τοῦτο ὀλόγραφοι δηλοῦσιν αὐτοῦ πρὸ τῶν τῶν ἐπισημειώσεις (52).

ΚΕΦΑΛΑΙΟΝ ΚΕ'.

Ὅπως τῶν ἐνδιαθηκῶν Γραφῶν ἐμνημόνευσεν (Nic. H. E. v, 16).

Τὸν μέντοιγε πρῶτον ἐξηγούμενος ψαλμὸν, ἐκθεσιν πεποιήται τοῦ τῶν ἱερῶν Γραφῶν τῆς Παλαιᾶς Διαθήκης καταλόγου, ὧς πῶς γράφων κατὰ λέξιν. « Οὐκ ἀγνοητέον (53) δ' εἶναι τὰς ἐνδιαθήκους βίβλους, ὡς Ἑβραῖοι παραδιδάσιν, δύο καὶ εἰκοσι. ὅσος ὁ ἀριθμὸς τῶν παρ' αὐτοῖς στοιχείων ἐστίν. » Εἶτα μετὰ τινα ἐπιφέρει λέγων. « Εἰσι δὲ αἱ εἰκοσι δύο (54) βίβλοι καθ' Ἑβραίους αἶθε ἢ παρ' ἡμῖν Γένεσις ἐπιγεγραμμένη, παρὰ δὲ Ἑβραίοις ἀπὸ τῆς ἀρχῆς τῆς βίβλου, Βρησιθ, ὅπερ ἐστίν ἐν ἀρχῇ. Ἐξοδος, Οὐαλεσμῶθ, ὅπερ ἐστὶ ταῦτα τὰ ὀνόματα Ἀευτικῶν, Οὐτικρά, καὶ ἐκδέσεν. Ἀριθμοί, Ἀμμεσφεκωδεῖμ (55). Δευτερονόμιον, Ἐλλε Ἀδδεβαρίμ, οὗτοι οἱ λόγοι. Ἰησοῦς υἱὸς Ναυῆ. Ἰωσοῦς βὲν Νουῦ. Κριταί, Ρουθ, παρ' αὐτοῖς ἐν ἐνὶ Σωφετεῖμ (56).

stat in cap. 3 *Philocaliæ*. Sed *Philocalia* ex hoc vicissim loco emendanda est. Nam ubi legitur *εἰκοσιν, οὗς ὁ ἴσος ἀριθμὸς, etc.*, scribendum est *εἰκοσιν, ὅσος ἀριθμὸς τῶν παρ' αὐτοῖς στοιχείων ἐστίν*, sicut in nostris codicibus habetur, et apud Suidam in voce *Ὀριγένης*. Solemus est hic error omnium editionum, ut *εἰκοσιν* scribant, quoties verbum sequens incipit a vocali. In optimis tamen exemplaribus semper *εἰκοσι* scribitur, etiamsi sequatur vocalis.

(54) *Εἰκοσι δύο*. Victorinus in Apocalypsim: *Sunt autem, inquit, viginti quatuor libri Veteris Testamenti, viginti duos in Excerptis Theodotii invenies*. Quæ sint *Excerpta* illa Theodoti, superius adnotavi, libri scilicet *Hypotyposeon* Clementis Alexandrini. Porro quod alii viginti quatuor Veteris Testamenti libros, alii duos tantum et viginti numerabant, id ex ea causa profectum est, quod librum Ruth et librum Lamentationum Jeremias quidam seorsum in Scripturarum catalogo numerabant, ut docet Hieronymus in *Præfatione ad libros Regum*, ubi sine dubio alludit ad Victorini locum, cum ait: *Quæquam nonnulli Ruth et Kinoth inter hagiographa scripserint, et hos libros in suo putent numero supputandos: ac per hoc esse præcæ legis viginti quatuor, quos sub numero xiv seniorum Apocalypsis Joannis inducit*. Quidam vero non Ruth et Lamentationum libros, sed Tobiam et Judith reliquis addentes, viginti quatuor libros Veteris Testamenti numerabant, ut docet Epiphanius in libro I *Adversus hæreses*, et in libro *De ponderibus*.

(55) *Ἀμμεσφεκωδεῖμ*. Ἀμμεσπαρίμ ἢ πεκουδῖμ legit Itob. Stephanus, nescio quos codices secutus. Nam in Regio exemplari perinde ac in Maz., Med. et Fuk. legitur tantum Ἀμμεσφεκωδεῖμ. Christophorus vero addidit *Vaidabber* ex Hieronymo in præfatione supra citata.

(56) *Σωφετεῖμ*. Quatuor nostri codices, Regius scilicet ac Maz., cum Med. ac Fuk., habent *Σοφετεῖμ*. Paulò post pro *Σέφερ* Θάλλμ., iidem codices scriptum habent *Ἐφερωθ* αἰλλεῖμ. Item *Μελῶθ* πρὸν *Μελῶθ*, et *Κωέθ* πρὸ *Κωέθ*. Denique *Σαρβαναῖδμ*, non *Σαρβα*ν ἐλ ut Stephanus excudit.

Βασιλειῶν πρώτη, δευτέρα, παρ' αὐτοῖς ἐν Σαμουήλ, ὁ θεόκλητος· Βασιλειῶν τρίτη, τετάρτη, ἐν ἐνὶ Οὐαμ-
μέλεχ Δαβὶδ, ὅπερ ἐστὶ βασιλεῖα Δαβίδ. Παραλειπο-
μένων πρώτη, δευτέρα, ἐν ἐνὶ Διβρῆ Ἰαταμίμ, ὅπερ
ἐστὶ λόγοι ἡμερῶν· Ἐσδρας πρῶτος καὶ δεύτερος,
ἐν ἐνὶ Ἐζρά, ὅ ἐστι βοηθός. Βίβλος Ψαλμῶν, Σέφερ
Θαλλίμ. Σολομῶντος Παραοιμίαι, Μισλώθ. Ἐκκλη-
σιαστής, Κωέλεθ. Ἄσμα ἄσματων, (οὐ γὰρ ὡς ὑπο-
λαμβάνουσι τινες Ἄσματα ἄσματων [57]), Σηρ Ἄσ-
σιρίμ· Ἡσαίας (58), Ἰεσαΐά. Ἰερεμίας σὺν Θρηγίος
καὶ τῆ ἐπιστολῆ, ἐν ἐνὶ Ἰρμία· Δανιήλ, Δανιήλ· Ἰεζε-
κιήλ, Ἰεζεκίηλ· Ἰωβ, Ἰωβ· Ἐσθῆρ, Ἐσθῆρ. Ἐξω δὲ
τούτων ἐστὶ τὰ Μακκαβαϊκά, ἅπερ ἐπιγράφεται Σαρ-
βῆθ Σαρβανὲ Ἐλ. » Ταῦτα μὲν οὖν ἐν τῷ προσηρη-
μένῳ τίθησι συγγράμματι. Ἐν δὲ τῷ πρώτῳ τῶν
εἰς τὸ κατὰ Ματθαῖον Εὐαγγέλιον, τὸν ἐκκλησιαστι-
κὸν φυλάττων κανόνα, μόνα τέσσαρα εἶδέναι Εὐαγ-
γελία μαρτύρεται, ὧδὲ πως γράφων· « Ἐς ἐν παρα-
δόσει μαθῶν (59) περὶ τῶν τεσσάρων Εὐαγγελίων, ἃ
καὶ μόνα ἀναντιρρήτὰ ἐστὶν ἐν τῇ ὑπὸ τὸν οὐρανὸν
Ἐκκλησίᾳ τοῦ Θεοῦ· ὅτι πρῶτον μὲν γέγραπται τὸ
κατὰ τὸν ποτε τελώνην, ὕστερον δὲ ἀπόστολον Ἰη-
σοῦ Χριστοῦ Ματθαῖον, ἐκδεδωκότα αὐτὸ τοῖς ἀπὸ
Ἰουδαϊσμοῦ πιστεύουσι, γράμμασιν Ἑβραϊκοῖς συν-
τεταγμένον· δεύτερον δὲ τὸ κατὰ Μάρκον, ὡς Πέ-
τρος ὑφηγήσατο αὐτῷ, ποιήσαντα. Ὁ καὶ οὖν ἐν
τῇ καθολικῇ ἐπιστολῇ διὰ τούτων ὠμολόγησε φάσκων·
« Ἀσπάζεται ὑμᾶς ἢ ἐν Βαβυλῶνι συνεκλεκτῇ, καὶ
Μάρκος ὁ υἱὸς μου. » Καὶ τρίτον τὸ κατὰ Λουκᾶν,
τὸ ὑπὸ Παύλου ἐπαινούμενον Εὐαγγέλιον, τοῖς ἀπὸ
τῶν ἔθνῶν πεποιηκότα· ἐπὶ πᾶσι τὸ κατὰ Ἰωάν-
νην. » Καὶ ἐν τῷ πέμπτῳ δὲ τῶν εἰς τὸ κατὰ Ἰωάν-
νην Ἐξηγητικῶν (60), ὁ αὐτὸς ταῦτα περὶ τῶν ἐπι-
στολῶν τῶν ἀποστόλων φησὶν· « Ὁ δὲ ἰκανῶθεις
διάκονος γενέσθαι τῆς Καινῆς Διαθήκης, οὐ γράμ-

apud Hebræos comprehensi, quod appellant Sophetim.
Octavus, Regnorum liber primus 226 et secundus :
qui apud eos unicum volumen constituunt quod dicitur
Sanuel, hoc est *vocatus a Deo*. Nonus Regnorum liber
tertius et quartus, quos ipsi etiam in unum volumen
redigunt, et Vammelech David indignant, hoc est *et
rex David*. Decimus, Paralipomenon liber primus et
secundus, uno apud illos contenti volumine, quod ve-
cant Dibre Haiamim, hoc est *verba dierum*. Undecimus,
Esdras primus et secundus, qui apud eos unicum confi-
ciunt librum quem vocant Esra, id est, *adjutor*. Duode-
cimus liber Psalmorum, Hebræis Sepher Tebillim. De-
cimus tertius Proverbia Salomonis, Hebræis Misloth.
Decimus quartus, Ecclesiastes, Hebræis Cobeletth. De-
cimus quintus, Canticum canticorum, Hebræis Sirha-
sirim. Decimus sextus, Esaias, Hebræis Iesaiā. Deci-
mus septimus, Jeremias cum Lamentationibus et Epi-
stola, in unum compactus volumen, quod ipsi vocant
Irmia. Decimus octavus, Daniel, Hebræis Daniel. Deci-
mus nonus, Ezechiel, apud Hebræos Ieechel. Vicesi-
mus, Job, eodem apud Hebræos nomine insignitus. Vi-
cesimus primus, Esther, quomodo etiam Hebræi vo-
cant. Extra horum censum sunt libri Machabæorum,
qui inscribuntur *Sarbet Sarbaneel*. Et hæc quidem in
libro superius memorato scribit Origenes. In primo
autem libro *Expositionum in Evangelium Matthæi*, eccle-
siastico insistens canonis, quatuor duntaxat Evan-
gelia esse testatur his verbis : « Sicut ex traditione, in-
quit, accepi de quatuor Evangeliiis, quæ sola in uni-
versa Dei Ecclesia quæ sub celo est, citra controversi-
am admittuntur : primum scilicet Evangelium scri-
ptum esse a Matthæo, prius quidem publicano, postea
vero apostolo Jesu Christi, qui illud Hebraico
sermone conscriptum, Judæis ad fidem conversis
publicavit. Secundum fuisse accepimus Evangelium

(57) Οὐ γὰρ ὡς ὑπολαμβάνουσι τινες Ἄσματα ἄσματων. Tota hæc pericope abest a nostris codicibus Maz., Med. et Fik. Habetur tamen in Regio exemplari. Rufinus quoque in versione hujus loci habet *Cantica canticorum*.

(58) Ἡσαΐας. Omissus est in hoc catalogo liber duodecim prophetarum. Quo factum est, ut cum viginti duos libros se numeratum promiserit Origenes, unus duntaxat et viginti reperiantur. In Rufini versione recensetur hic liber statim post Canticum canticorum. Nec aliter Hilaricus in prologo *Enarrationis in Psalmos*, et Cyrillus Hierosolymitanus. Cæterum sacræ Scripturæ libri longe alio ordine hic recensentur quam ab Epiphano et Hieronymo et Melitone, cujus locum supra retulit Eusebius in fine lib. iv. Hilaricus vero in prologo *Commentariorum in Psalmos* cum Origene prorsus consentit. Nec id mirum, cum totus fere prologus ille Hilarici translatus sit ex *Commentariis in Psalmos*, ut testatur Hieronymus.

(59) Ὡς ἐν παραδόσει μαθῶν. Verba hæc sunt Origenis, ut apparet. Atque ita Rufinus et Langus, et Musculus interpretati sunt. Solut Christophorus hæc Eusebii verba esse censuit, cui non assentior. Quamvis in codice Maz. et Med. post vocem μαθῶν apposita sit analis distinctio. In Regio autem exemplari totus hic locus absque ulla distinctione continetur, ὧδὲ πως γράφων ὡς ἐν παραδόσει μαθῶν περὶ τῶν τεσσάρων Εὐαγγελίων. Et post ultimam hæc vocem apposita est media distinctio seu

mora, quasi locus Origenis incipiat a verbis quæ proxime sequuntur. Verum, ut jam dixi, magis placeat Rufini distinctio. Porro de quatuor Evangeliiis quæ sola ab Ecclesia catholica admittuntur, non solum in suis in *Matthæum Commentariis* testatus fuerat Origenes, sed etiam in principio *Commentariorum in Lucam*. Quem locum, quia ab Eusebio prætermisus est, hic apponam : *Ecclesia quatuor habet Evangelia, hæreses plurima. E quibus quoddam inscribitur secundum Ægyptios : aliud juxta duodecim apostolos. Ausus sui et Basilides scribere Evangelium et suo illud nomine titolare, etc.*

(60) Ἐν τῷ πέμπτῳ δὲ τῶν εἰς τὸ κατὰ Ἰωάννην. Locus Origenis quem hic adducit Eusebius, est e proœmio libri quinti *Explanationum in Joannis Evangelium*, cujus proœmii pars maxima exstat in cap. 5 *Philocaliæ*. Cum illo igitur fragmento jungendus est hic locus qui ab Eusebio nostro adducitur. Porro in eo proœmio disputat Origenes, an de rebus divinis multi scribendi sint libri. Ac primum affert locum ex Ecclesiaste, qui vetat multitudinem conficere librorum. Deinde adducit exemplum sanctorum virorum, prophetarum scilicet et apostolorum, qui omnes pauca scripsere. Sed collector *Philocaliæ* cuncta hæc exempla de industria prætermisit, ut ipsemet fatetur pag. 69 editionis Græco-Latinæ. Proinde hic Origenis locus quem adducit Eusebius, inseri debet pag. 69 supradictæ editionis, ante illa verba διγγιζῶν μοι, etc.

Marci, qui prout Petrus ipsi exposuerat, in litteras A retulit. Atque ideo Petrus in Epistola Catholica eum filium suum agnoscit his verbis: « Salutat vos electa Dei Ecclesia quæ est Babylone, et Marcus filius meus. » Tertium Evangelium Lucæ, quod a Paulo commendatur, in gratiam gentilium conscriptum. Postremum vero Evangelium Joannis. Idem porro in libro quinto *Expositionum in Evangelium Joannis* de epistolis apostolorum ita scribit: « Is vero quem Deus idoneum reddidit qui Novi Testamenti minister esset non littera et verbis tenus, sed spiritu ipsius, Paulus scilicet, qui ab Hierosolymis et finitimis locis usque ad Illyricum, Evangelium adimplevit, non omnibus Ecclesiis quas docuerat scripsit. Sed et iis quibus scripsit, paucas admodum lineas exaravit. »

227 Petrus autem, cui tanquam fundamento superstructa est Ecclesia Christi, adversus quam nec ipsæ inferorum portæ prævalituræ sunt, unam duntaxat omnium consensu receptam reliquit Epistolam. Concedamus vero et secundam ejus esse. De hac enim ambigitur. Jam vero quid dicendum est de eo qui in sinu Christi recubuit, Joanne? Qui quidem unum reliquit Evangelium, tametsi fateatur tot se libros scribere potuisse, quot nec orbis ipse terrarum posset continere. Scripsit præterea Revelationem, jussus silere, nec septem tonitruum voces perscribere. Scripsit etiam epistolam admodum brevem. Sed concedamus, si placet, et secundam et tertiam ab illo scriptas esse. Neque enim has genuinas illius esse omnes consentiunt. Ambæ tamen vix centum versus continent. Denique de Epistola ad Hebræos in homiliis quas in eandem epistolam conscripsit, ita sentit: « Stylus epistolæ quæ inscribitur ad Hebræos, carere illa sermonis rusticitate quæ propria est Apostoli, quippe qui rudem atque imperitum sese constitetur in sermone, id est in forma ac ratione dicendi. Verum epistola illa et in verborum compositione

ματος, ἀλλὰ πνεύματος, Παῦλος, ὁ πεπληρωκὴς τὸ Εὐαγγέλιον ἀπὸ Ἱερουσαλὴμ καὶ κύκλῳ μέχρι τοῦ Ἰλλυρικῆς, οὐδὲ πάσαις ἔγραψεν αἷς ἐδίδαξεν Ἐκκλησίαις· ἀλλὰ καὶ αἷς ἔγραψεν, ὀλίγους στίχους ἐπέστειλε. Πέτρος δὲ ἐφ' ᾧ οὐκ οἰκοδομεῖται ἡ Χριστοῦ Ἐκκλησία, ἤς πύλαι ἄδου οὐ κατισχύσουσι, μίαν ἐπιστολὴν ὁμολογουμένην καταλέλοιπεν. Ἔστω δὲ καὶ δευτέραν· ἀμφιβάλλεται γάρ. Τί δεῖ περὶ τοῦ ἀναπετόντος λέγειν ἐπὶ τὸ στήθος τοῦ Ἰησοῦ, Ἰωάννου, ὃς Εὐαγγέλιον ἐν καταλέλοιπεν, ὁμολογῶν δύνασθαι τὸσαῦτα ποιῆσειν ἅ οὐδὲ ὁ κόσμος χωρῆσαι ἐδύνατο; Ἐγράψεν δὲ καὶ τὴν Ἀποκάλυψιν, κελυσθεὶς σιωπῆσαι καὶ μὴ γράφαι τὰς τῶν ἐπτά βροντῶν φωνάς. Καταλέλοιπε δὲ καὶ ἐπιστολὴν πᾶσω ὀλίγων στίχων. Ἔστω δὲ καὶ δευτέραν καὶ τρίτην· ἐπεὶ οὐ πάντες φασὶ γνησίους εἶναι ταύτας· πλὴν οὐκ εἰσὶ στίχων ἀμφοτέραι ἑκατόν. » Ἐτι πρὸς τοῦτους περὶ τῆς πρὸς Ἑβραίους ἐπιστολῆς ἐν ταῖς εἰς αὐτὴν Ὁμιλίαις ταῦτα διαλαμβάνει· « Ὅτι ὁ χαρακτήρ τῆς λέξεως τῆς πρὸς Ἑβραίους ἐπιγεγραμμένης ἐπιστολῆς, οὐκ ἔχει τὸ ἐν λόγῳ ἰδιωτικὸν τοῦ Ἀποστόλου, ὁμολογήσαντος ἑαυτὸν ἰδιώτην εἶναι τῷ λόγῳ, τουτέστι τῇ φράσει· ἀλλὰ ἐστὶν ἡ ἐπιστολὴ συνθέσει τῆς λέξεως Ἑλληνικωτέρα, πᾶς ὁ ἐπιστάμενος κρίνειν φράσεων διαφορὰς, ὁμολογήσαι ἂν. Πάλιν τε αὖ ὅτι τὰ νοήματα τῆς ἐπιστολῆς θαυμάσια ἐστὶ, καὶ οὐ δεύτερα τῶν ἀποστολικῶν ὁμολογουμένων γραμμάτων, καὶ τοῦτο ἂν συμφῆσαι εἶναι ἀληθές, πᾶς ὁ προσέχων τῇ ἀναγνώσει τῇ ἀποστολικῇ. »

Τούτοις μεθ' ἕτερα ἐπιφέρει λέγων· « Ἐγὼ δὲ ἀποφανόμενος εἶπομ' ἂν ὅτι τὰ μὲν νοήματα τοῦ Ἀποστόλου ἐστὶν, ἡ δὲ φράσις καὶ ἡ σύνθεσις ἀπομνημονεύσαντός τινος τὰ ἀποστολικὰ, καὶ ὡς περὶ σχολιογραφῆσαντος (61) τὰ εἰρημένα ὑπὸ τοῦ διδασκάλου. Εἴ τις οὖν Ἐκκλησία ἔχει ταύτην τὴν ἐπιστολὴν ὡς Παύλου, αὕτη εὐδοκίμεται καὶ ἐπὶ τούτῳ (62). Οὐ γὰρ εἰκὴ οἱ ἀρχαῖοι ἄνδρες ὡς Παύλου αὕτη παραδεδώκασι. Τίς δὲ ὁ γράψας τὴν ἐπιστολὴν, τὸ μὲν ἀληθές Θεὸς ὶδεν. Ἡ δὲ εἰς ἡμᾶς φθάσασα ἱστορία,

(61) Ἀπομνημονεύσαντος... καὶ ὡς περὶ σχολιογραφῆσαντος. Jam supra monuimus, ἀπομνημονεύειν idem esse ac *reminisci* et *memoriter recitare*, quemadmodum solent discipuli, cum magistrorum dictata recitant. Σχολιογραφεῖν vero est brevibus scholiis illustrare; quod sit cum obscuras voces aliis vocibus magis usitatis explicamus. Interpretes ac præcipue Christophorsonum nihil hic vidisse, ex eorum versione apparet. Nam primum ἀπομνημονεύσαντος Christophorsonus vertit, in *commentarios redigere*. Putavit scilicet ἀπομνημονεύματα idem esse ac *commentarios*, quem errorem jam antea refutavi. Vocem autem σχολιογραφῆσαντος interpretatur, *dictata ex præceptoris ore scribere*, quo nihil dici potuit absurdius. Aut enim Origenes sententias Epistolæ ad Hebræos esse ipsius Apostoli; verba autem et compositionem totius orationis, esse alterius cujuscumque, qui verba Apostoli memoriæ mandaverit, eaque elegantius tanquam scholiastes exposuerit. Quod si σχολιογραφεῖν idem esset ac dictata ex præceptoris ore scribere, ipsa verba jam essent Apostoli, quod tamen negat Origenes. Sed nimirum ignoravit Christophorsonus quid essent scholia. Amelius philosophus,

Plotini auditor, scripsit scholiorum libros centum, in quibus ea quæ a Plotino in familiari colloquio strictius erant tradita, ipse uberius exponerebat, ut testatur Porphyrius in *Vita Plotini*. Quare de Amelio dici potest, eum ἀπομνημονεύσαι καὶ σχολιογραφῆσαι τὰ Πλωτίνου. Eodem sensu Longinus in lib. *De sine adversus Plotinum*, de Annio et Medio philosophis loquens ita dicit: Οἱ δὲ μικρὰ κομιδῇ πράγματα τῆς τῶν παλαιῶν ἱστορίας ἀπομνημονεύσαντες, εἰς τοὺς αὐτοὺς τόπους ἐκείνους ἐπεχέρισαν συντιθένα βιβλία. Id est, alii vero exigua quaedam excerpta ex veterum libris commemorantes, de iisdem quibus illi argumentis ac locis scribere instituerunt. Vide quæ supra annotavi ad caput 47, lib. IV.

(62) Εὐδοκίμεται ἐπὶ τούτῳ. Pessimè hæc Origenis verba verterunt Musculus et Christophorsonus. Quod ideo monendum duxi, non quo de illorum laude quidquam detraham, sed ut ostendam, non sine causa novam Eusebii versionem a nobis susceptam fuisse. Nec tamen omnes illorum lapsus notare institui; sed sicubi locus difficilis et ambiguus occurret, tum illorum versionem non pigebit adducere.

ὕπὸ τινῶν μὲν λεγόντων, ὅτι Κλήμης ὁ γενόμενος Ἀπίσκοπος Ῥωμαίων ἔγραψε τὴν ἐπιστολὴν, ὑπὸ τινῶν δὲ, ὅτι Λουκᾶς ὁ γράφας τὸ Εὐαγγέλιον καὶ τὰς Πράξεις. » Ἀλλὰ ταῦτα μὲν ὧδε ἔχεται.

Atque id verissimum esse assentientur, quicunque apostolorum scripta attente perlegerint. » Paucis deinde interpositis hæc subiungit : « Ego vero, inquit, ita censeo : sententias quidem ipsas Apostoli, dictionem autem et compositionem verborum esse alterius cujusdam, qui dicta Apostoli commemorare, et quasi in commentarios redigere voluerit ea quæ a magistro audiverat. Proinde si quæ Ecclesia hanc epistolam pro Paulina habet, eo nomine laudetur. Neque enim temere majores eam Pauli esse tradiderunt. Quis autem revera illam scripserit, soli Deo notum esse opinor. Sed scriptores quorum monumenta ad nos usque pervenerunt, partim Clementi Romanæ urbis episcopo eam ascribunt, partim Lucæ qui Evangelium et Actus apostolorum litteris prodidit. » Verum de his haec tenent.

ΚΕΦΑΛΑΙΟΝ ΚΖ'.

Ὡς Ἡρακλᾶς τὴν Ἀλεξανδρέων ἐπισκοπὴν διεδέξατο (Nic. H. E. v, 18).

Ἔτος δ' ἦν τοῦτο δέκατον (63) τῆς δηλουμένης ἡγεμονίας, καθ' ὃ τὴν ἀπ' Ἀλεξανδρείας μετανάστασιν ἐπὶ τὴν Καισάρειαν Ὁριγένους ποιησάμενος, Ἡρακλᾶς τὸ τῆς κατηχήσεως τῶν αὐτῶν διδασκαλεῖον καταλείπει (64). Οὐκ εἰς μακρὸν δὲ καὶ Δημήτριος ὁ τῆς Ἀλεξανδρέων Ἐκκλησίας ἐπίσκοπος τελευτᾷ, ἐφ' ὅλοις ἔτεσι τρισὶ καὶ τεσσαράκοντα τῇ λειτουργίᾳ διαρκέσας· διαδέχεται δ' αὐτὸν ὁ Ἡρακλᾶς. Διέπρεπε δὲ ἐν τούτῳ Φιρμιλιανὸς Καισαρείας τῆς Καππαδοκῶν ἐπίσκοπος.

ΚΕΦΑΛΑΙΟΝ ΚΖ'.

Ὡπως αὐτῶν ἑσάρων οἱ ἐπίσκοποι.

Τοσαύτην εἰσάγων περὶ τὸν Ὁριγένην σπουδῆν, C ὡς τοτὲ μὲν αὐτὸν ἀμφὶ τὰ κατ' αὐτὸν κλίματα εἰς τὴν τῶν Ἐκκλησιῶν ὠφέλειαν ἐκκαλεῖσθαι, τοτὲ δὲ ὡς αὐτὸν ἐπὶ τὴν Ἰουδαίαν στέλλεσθαι, καὶ τινὰς αὐτῷ συνδιατριβεῖν χρόνους, τῆς εἰς τὰ θεῖα βελτιώσεως ἕνεκα. Οὐ μὴν ἀλλὰ καὶ ὁ τῆς Ἱεροσολύμων προσετώς Ἀλέξανδρος, Θεόκτιστός τε ὁ κατὰ Καισάρειαν, τὸν πάντα χρόνον (65), ὡς ἔπος εἰπεῖν, προσ-

(63) Ἔτος δ' ἦν τοῦτο δέκατον. In codd. Maz., Fuk. et Savil., et apud Nicephorum legitur δωδέκατον. In Chronico Eusebii hæc Origenis migratio ab urbe Alexandria ad Cæsariensem, in quibusdam codicibus refertur anno xii Alexandri, ut testis est Pontacus. Sed mira est Eusebii a seipso dissensio, qui in Chronico eam migrationem commemorat anno vel biennio post mortem Demetrii. Hic vero Origenem Alexandria migrasse scribit paulo antequam Demetrius ultimum diem obiisset. Quod quidem verius puto. Nam post Demetrii interitum, nihil jam causæ erat cur Origenes Alexandria discederet, cum præsertim Demetrio successisset Heraclæ, unus ex discipulis Origenis. Accedit quod hic refert Eusebius, Origenem ex urbe Alexandria discedentem, munus suum et catechizandi officium Heraclæ tradidisse. Ex quo apparet, Origenem paulo ante prolatam a Demetrio adversus ipsum excommunicationis sententiam, Alexandria discessisse. Neque enim post illam sententiam magisterium suum in Alexandria Ecclesia Origenes retinere potuit. Recte igitur Baronius Eusebii Chronicon emendat, et Origenis quidem migrationem ab urbe Alexandria confert in annum x Alexandri, mortem vero Demetrii in annum sequentem. Sed in eo labitur, quod sententiam excommunicationis a Demetrio latam esse dicit anno antequam Alexandria migraret Origenes, quod refutavimus. Cum enim magisterium suum

B

228 CAPUT XXVI.

Quomodo Heraclæ Alexandrinum suscepit episcopatum.

Decimus hic erat annus jam dicti imperatoris Alexandri, cum Origenes ab urbe Alexandria Cæsaream migraturus, scholam ad discipulos ejus loci institutos Heraclæ dereliquit. Nec multo post Demetrius Alexandrinorum episcopus fato functus est, cum per tres et quadraginta annos Ecclesiam administrasset. In hujus locum successit Heraclæ. Florebat tunc temporis Firmilianus Cæsareæ apud Cappadocas episcopus.

CAPUT XXVII.

Qualiter episcopi Originem suspiciebant.

Qui tam propenso erga Origenem animo fuit, ut modo illum in suam provinciam ad Ecclesiarum utilitatem evocaret, modo ad ipsum visendum in Judæam usque proficisceretur, et una cum ipso aliquandiu maneret, ut majorem rerum divinarum notitiam perciperet. Sed et Alexander Hierosolymorum, et Theoctistus Cæsareæ apud Palæstinam episcopus, ipsum perpetuo tanquam magistrum

Origenes semper Alexandria retinuerit, apparet ipsum ante damnationem illinc discessisse. Porro cum Origenes se a Demetrio in synodo episcoporum damnatum esse comperisset, epistolam scripsit ad amicos suos qui erant Alexandria, qua in Demetrium et reliquos episcopos invehabatur. Ejus partem citat Hieronymus in lib. ii Adversus Rufinum. Porro jam semel Origenes Cæsaream se receperat, Antonini Caracallæ temporibus : sed a Demetrio honorifice revocatus brevi Alexandriam redierat, ut supra notatum est. Postea vero cum in Achaïam proficisceretur, per Cæsaream Palæstinæ transiens, ibidem presbyter est ordinatus.

(64) Διδασκαλεῖον καταλείπει. Antea Heraclæ adjutor duntaxat Origenis fuerat in docendo, et quasi prosculus, ut refertur supra cap. 15. Post discessum autem Origenis, catechetes fuit. Hæc Baronius cum minime distinxisset, Eusebium hic falli putavit.

(65) Τὸν πάντα χρόνον. Codex Medicæus addit ὡς ἔπος εἰπεῖν. Quod confirmare videtur Rufinus. Eadem verba reperi etiam in codd. Maz., Fuk. et Sav. Cæterum in hujus loci distinctione variant nostri codices. Nam Regius quidem uno tempore scribit προσανέγοντες αὐτῷ ὡς διδασκάλῳ, et sic Nicephorus. Reliqui codices post vocem αὐτῷ moram adhibent.

auscultantes, soli interpretationem sacræ Scripturæ, ac reliquum omne ecclesiasticæ doctrinæ officium permiserunt.

CAPUT XXVIII.

De persecutione sub Maximino.

Interea cæso Alexandro imperatore, qui tredecim annis regnaverat, in ejus locum succedit Maximinus. Qui, gravi odio succensus adversus familiam Alexandri in qua plerique erant Christiani, persecutione excitata solos Ecclesiarum antistites, utpote evangelicæ prædicationis auctores, interfici jussit. Quo tempore Origenes librum *De martyrio* composuit, quem Ambrosio et Protocletio Cæsariensis Ecclesiæ presbytero dedicavit, eo quod uterque in ea persecutione non mediocri discrimen subierat. Unde et maximam gloriam ob confessionem nominis Christi ambo retulisse perhibentur, cum Maximinus non plus quam 229 triennii spatium perdurasset. Hujus porro persecutionis tempus indicat Origenes tum in primo et vicesimo libro *Expositionum in Joannis Evangelium*, tum in diversis epistolis.

CAPUT XXIX.

De Fabiano, qualiter Romanorum episcopus divinitus designatus est.

Interim cum Gordianus in Maximino locum successisset, mortuo Pontiano qui sex annis episcopatum tenuerat, Ecclesiæ Romanæ administrationem suscepit Anteros. Hic intra unius mensis spatium sacerdotio perfunctus, Fabianum successorem reliquit. Hunc Fabianum post Anterotis mortem una cum aliis familiaribus suis Romam ex agro venisse dicunt, atque illic degentem, opitulante Dei gratia, præter omnium expectationem ad pontificatus sortem pervenisse. Nam cum fratres omnes successoris ordinandi causa in ecclesia essent congregati, ac plerique jam illustres aliquot et nobiles viros eligendos esse conjicerent, de Fabiano quidem qui tum præsens aderat, nemo ne tantisper quidem cogitabat. Columbam tamen repente e sublimi delapsam capiti illius insedissem narrant, quæ Spiritus sancti qui olim sub columbæ specie in Servatorem descenderat, imaginem referre videbatur. Quo spectaculo permotus populus a divino Spiritu incitatus, summa cum alacritate uno consensu simul omnis exclamare cœpit dignum esse,

(66) *Ἐκκλησιαστικοῦ λόγου.* Id est officium docendi in Ecclesia, de quo supra adnotavi.

(67) *Ὁ ἄξιός ἡ τρίτους χρόνους.* Hujus loci sensum Christophorus minime intellexit, qui Ambrosium et Protocletum sub finem imperii Maximini ob nomen Christi vexatos fuisse censuit. Verum id non dicit Eusebius, sed hoc tantum sibi vult, toto Maximini imperii tempore persecutionem duravisse, sed dies illius breviores fuisse, ut de Antichristo Scriptura loquitur. Porro persecutio illa sub Maximino imp. post diuturnam Ecclesiæ pacem repente oborta est ob frequentes et gravissimos terræ motus, quos more suo gentiles Christianis imputabant, ut testis est Firmilianus in epistola ad Cyprianum. Vide Baronium ad annum Christi 237.

ἀνεχόντες αὐτῷ, οἷα διδασκάλῳ μόνῳ τὰ τῆς τῶν θεῶν Γραφῶν ἑρμηνείας καὶ τὰ λοιπὰ τοῦ ἐκκλησιαστικοῦ λόγου (66) πράττειν συνεχώρουν.

ΚΕΦΑΛΑΙΟΝ ΚΗ'.

Περὶ τοῦ κατὰ Μαξιμίον διωγμοῦ (Nic. H. E. v, 20).

Τὸν γε μὴν Ῥωμαίων αὐτοκράτορα Ἀλέξανδρον τρισὶν ἔτεσιν ἐπὶ δέκα τὴν ἀρχὴν διανύσαντα, Μαξιμίνος Καίσαρ διαδέχεται· ὅς δὲ κατὰ κότον τὸν πρὸς τὸν Ἀλέξανδρου οἶκον ἐκ πλείονων πιστῶν συνεστῶτα, διωγμὸν ἐγείρας, τοὺς τῶν Ἐκκλησιῶν ἀρχοντας μόνους, ὡς αἰτίους τῆς κατὰ τὸ Εὐαγγέλιον διδασκαλίας ἀναιρεῖσθαι προστάττει. Τότε καὶ Ὀριγένης τὸν *Περὶ μωρτυρίου* συντάττει, Ἀμβροσίῳ καὶ Πρωτοκλήτῳ πρεσβυτέρῳ τῆς ἐν Καισαρείᾳ παροικίας, ἀναθεὶς τὸ σύγγραμμά· ὅτι δὲ ἄμφω περιστασις οὐχ ἢ τυχούσα ἐν τῷ διωγμῷ κατελήφθη. Ἐν ἧ καὶ διαπρέψαι κατέχει λόγος ἐν ὁμολογίᾳ τοὺς ἄνδρας, οὐ πλείονος ἢ τριετοῦς χρόνου (67) τῷ Μαξιμίνῳ διαγενομένου. Σησημειῖται δὲ τοῦτον τοῦ διωγμοῦ τὸν καιρὸν ἐν τῷ δευτέρῳ καὶ εἰκοστῷ τῶν εἰς τὸ κατὰ Ἰωάννην ἐξηγητικῶν, καὶ ἐν διαφόροις ἐπιστολαῖς ὁ Ὀριγένης.

ΚΕΦΑΛΑΙΟΝ ΚΘ'.

Περὶ Φαβιανῶς, ὡς Ῥωμαίων ἐπίσκοπος ἐκ Θεοῦ παραδόξως ἀνεδέλχθη (Nic. H. E. v, 26).

Γορδιανῶς δὲ (68) μετὰ Μαξιμίον τὴν Ῥωμαίων ἡγεμονίαν διαδεξαμένου, τῆς κατὰ Ῥώμην Ἐκκλησίας Ποντιανὸν ἔτεσιν ἐξ ἐπισκοπεύσαντα, δικόχεται Ἀντέρως, καὶ τοῦτον Φαβιανὸς ἐπὶ μῆνα τῆς λειτουργίᾳ διακονησάμενον. Ἐξ ἀγροῦ φασὶ τὸν Φαβιανὸν μετὰ τὴν Ἀντέρωτος τελευτὴν ἅμ' ἑτέροις (69) συνελθόντα, ἐπιχωριάζειν τῇ Ῥώμῃ, ἐνθα παραδόξοτα πρὸς τῆς θείας καὶ οὐρανίου χάριτος ἐπὶ τὸν κλῆρον παρεληλυθέναι. Τῶν γὰρ ἀδελφῶν ἀπάντων χειροτονίας ἔνεκεν τῆς τοῦ μέλλοντος διαδέξεσθαι τὴν ἐπισκοπὴν, ἐπὶ τῆς ἐκκλησίας συγκεκορημένων, πλειστον τε ἐπιφανῶν καὶ ἐνδόξων ἀνδρῶν τοῖς πολλοῖς ἐν ὑπονοίᾳ (70) ὑπαρχόντων, ὁ Φαβιανὸς παρῶν οὐδενὸς μὲν ἀνθρώπων εἰς διάνοιαν ἦει· ὅμως δ' οὖν ἄθρόον ἐκ μετεώρου περιστερὰν καταπτῶσαν ἐπικαθεσθῆναι τῇ αὐτοῦ κεφαλῇ μνημονέουσι, μίμημα ἐνδεικνυμένην τῆς ἐπὶ τὸν Σωτῆρα τοῦ ἁγίου Πνεύματος ἐν εἰδῇ περιστερᾶς καθόδου. Ἐφ' ᾧ τὸν πάντα λαὸν ὡσπερ ὕψ' ἐνὸς πνεύματος θεοῦ κινήθητα ὁμοσε, προθυμίᾳ πάση καὶ μίᾳ ψυχῇ, ἄξιον ἐπιδοῆσαι (71), καὶ ἀμελλήτως ἐπὶ τὸν θρόνον τῆς ἐπισκο-

(68) *Γορδιανῶς δέ.* Ah his verbis caput 29 incipit in codd. Maz. et Fuk. et Reg.

(69) Ἄμ' ἑτέροις. Lego ἅμ' ἑταίροις, ut legisse videtur Rufinus. Mox ubi legitur, συνελθόντα ἐπιχωριάζειν, ita potest accipi quasi scriptum sibi ἔνεκα τοῦ ἐπιχωριάζειν. Atque ita sensus non erit absolutus nisi post vocem παρεληλυθέναι.

(70) Ἐν ὑπονοίᾳ. Musculus cumque secutus Christophorus, hunc locum ita verterunt: *Et multi de compluribus illustribus et nobilibus viris eligendis cogitantur.*

(71) Ἄξιον ἐπιδοῆσαι. Fuit enim hæc solemnis acclamatio in electionibus episcoporum, cujus rei plurima passim occurrunt exempla, ut apud Philostorgium in libro ix, cap. 10. Et in *Actis* designationis Eradii quæ inter epistolas Augustini leguntur,

πῆς λαβόντας αὐτὸν ἐπιθεῖναι. Τότε δὴ καὶ τοῦ κατ' Ἀντιόχειαν ἐπισκόπου Ζεβίνου τὸν βίον μεταλλάξαντος, Βαβύλας τὴν ἀρχὴν διαδέχεται, ἔν τε Ἀλεξανδρείᾳ μετὰ Δημήτριον (72) [ἐπὶ τρισὶ καὶ τεσσαράκοντα ἔτεσι τὴν ἐπισκοπὴν ἐκτελέσαντα], Ἡρακλᾶς τὴν λειτουργίαν παρελήφεν· τῆς δὲ τῶν αὐτόθι κατηχήσεως τὴν διατριβὴν διαδέχεται Διονύσιος, εἰς καὶ οὗτος τῶν Ὀριγένους γενόμενος φοιτητῶν.

ΚΕΦΑΛΑΙΟΝ Λ'.

Ὅσοι γενόμενοι Ὀριγένους φοιτηταὶ (Nic. II. E. v, 20).

Τῶν δὲ Ὀριγένει ἐπὶ τῆς Καισαρείας τὰ συνήθη πράττοντι, πολλοὶ προσήεσαν οὐ μόνον τῶν ἐπιχωρίων, ἀλλὰ καὶ τῆς ἀλλοδαπῆς μυριοὶ φοιτηταὶ τὰς πατρίδας ἀπολιπόντες· ὧν ἐπισήμους μάλιστα ἔγνωμεν, Θεόδωρον, ὃς ἦν αὐτὸς οὗτος ὁ καθ' ἡμᾶς ἐπισκόπων διαδόχτος Γρηγόριος, τὸν τε αὐτοῦ ἀδελφὸν Ἀθηνόδωρον· οὗς ἀμφὶ τὰ Ἑλλήνων καὶ Ῥωμαίων μαθήματα (73) δεινῶς ἐπτοημένους, φιλοσοφίας αὐτοῖς ἐνθεὶς ἔρωτα, τῆς προτέρας σπουδῆς τὴν θείαν ἄσκησιν ἀντικαταλλάξασθαι προὔτρεψατο. Πέντε δὲ ὄλοις ἔτεσιν αὐτῶ συγγενόμενοι, τοσαύτην ἀπηνέγκαντο περὶ τὰ θεῖα βελτίωσιν, ὡς ἔτι νέους ἀμφω ἐπισκοπῆς τῶν κατὰ Πόντον Ἐκκλησιῶν ἀξιοθῆναι. Divinis eloquiis profecerunt, ut ambo adhuc admodum juvenes, Ecclesiarum in Ponto episcopi fuerint constituti.

ΚΕΦΑΛΑΙΟΝ ΛΑ'.

Περὶ Ἀφρικανοῦ (Nic. II. E. v, 21).

Ἐν τούτῳ καὶ Ἀφρικανὸς, ὁ τῶν ἐπιγεγραμμένων Κεστῶν συγγραφεὺς (74) ἐγνωρίζετο. Ἐπιστολὴ τούτου Ὀριγένει γραφείσα φέρεται, ἀποροῦντος ὡς ἀν νόθου καὶ πεπλασμένης οὐσίας τῆς ἐν τῷ Δανιήλ κατὰ Σωσάνναν ἱστορίας· πρὸς ἣν Ὀριγένης ἀντιγράφει πληρέστατα. Τοῦ δ' αὐτοῦ Ἀφρικανοῦ καὶ ἄλλα τῶν ἀριθμῶν πέντε Χρονογραφῶν ἤλθεν εἰς ἡμᾶς ἐπ' ἀκριβὲς πεπονημένα σπουδάσματα· ἐν οἷς φησιν ἑαυτὸν πορεῖαν στελεασθαι ἐπὶ τὴν Ἀλεξάνδρειαν,

eadem acclamationes leguntur: *Dignus et justus est, dictum est vicies. Bene meritis, bene dignus, dictum est quinquies.*

(72) *Μετὰ Δημήτριον.* Post hæc verba (odd. Med., Maz. et Fuk. hæc addunt: ἐπὶ τρισὶ καὶ τεσσαράκοντα ἔτεσι τὴν ἐπισκοπὴν ἐκτελέσαντα, quæ nec Regius codex nec Rufinus agnoscunt.

(73) *Ἑλλήνων καὶ Ῥωμαίων μαθήματα.* Romanorum disciplinas Eusebius appellat jus civile, quod Gregorius in urbe Beryto discobat, tunc cum ab Origene ad altiora studia est excitatus, ut ipse scribit in *oratione ad Origenem*. Idem testatur Origenes in epistola ad Gregorium, cap. 13 *Philocalie*.

(74) *Ὁ τῶν ἐπιγεγραμμένων Κεστῶν συγγραφεύς.* Hæc verba delenda esse existimo. Primum, quia nec in versione Rufini, nec apud Hieronymum habentur. Deinde cum de scriptore ecclesiastico hic agatur, ridiculum foret ante omnia mentionem facere librorum, qui nihil præter medicinas ex herbis et metallicis, ac magicis figuris atque incantationibus continebant. Nam ejusmodi erant *Κεστῶν* libri, ut testis est et Suidas et Georgius Syncellus a Veneris cesto ita dicti, eo quod amatoris præcipue complecterentur. Postremo Africanus is

statimque comprehensum sacerdotali cathedræ imposuit. Per idem tempus mortuo Zebino Antiochenorum episcopo, subrogatus est Babylas. Alexandria vero cum post mortem Demetrii, qui annos tres et quadraginta sacerdotio perfunctus fuerat, Heraclas ministerium suscepisset Ecclesiæ, scholam ad cives in fide instituendos obtinuit Dionysius, qui et ipse unus e discipulis fuerat Origenis

CAPUT XXX.

Qui fuerint Origenis discipuli.

Interim dum Origenes apud Cæsaream consuetudo docendi munere fungeretur, non solum regionis illius incolæ, sed etiam plurimi ex remotissimis provinciis discipuli relicta patria ad eum concurrebant. Quorum præcipuos fuisse cognovimus Theodorum, qui et Gregorius dictus est, episcoporum nostra ætate celeberrimus; et fratrem ejus Athenodorum. Quos Origenes Græcis Romanisque disciplinis nimium deditos cum vidisset, in eorum animos instillans philosophiæ amorem, abjectis prioribus studiis ad rerum divinarum meditationem traduxit. Igitur cum quinquennio integro in ejus auditorio versati fuissent, tantopere in divinis eloquiis profecerunt, ut ambo adhuc admodum juvenes, Ecclesiarum in Ponto episcopi fuerint constituti.

CAPUT XXXI.

De Africano temporum scriptore.

Claruit iisdem temporibus Africanus, qui libros *Κεστῶν* titulo inscriptos composuit. Hujus exstat epistola ad Origenem scripta, in qua historiam Susannæ quæ in Danielis libro legitur, spuriam et commentitiam esse suspicatur. Ad quam epistolam Origenes copiosissime respondit. Ejusdem Africani quinque *De chronographia* libri accuratissime compositi ad nos etiam pervenerunt, in quibus se Alexandriam profectum esse testatur, ob maximam

qui *Κεστῶν* composuit, alius omnino esse videtur ab Africano Chronographo, de quo hic loquitur Eusebius. Nam ille quidem *Cestorum* scriptor oriundus fuit ex Libya, ut testatur Suidas, et *Σέκτος* vocabatur teste eodem Suida. Scaliger tamen in animadversionibus Eusebianis Sextum Africanum eum appellat. Sed forte apud Suidam *Κέστος* emendandum est pro *Σέκτος*, ut Africanus ille *Cestus* cognominatus sit, perinde ac Clemens Stromateus. Africanus vero Chronographus oriundus fuit ex Palæstina, oppido Emmaunte, ut docet Eusebius in *Chronico*, qui et Julium Africanum eum appellat. Præterea Christianus fuit, cum alter *Cestorum* scriptor gentilis fuerit, ut ex argumento ejus librorum satis apparet. Fuit etiam alter Julius Africanus, qui librum *De bellico apparatu* conscripsit. Qui quidem liber in manuscripto codice bibliothecæ Regiæ *Κεστῶν* inscribitur, atque ita citatur a Politiano in *Miscellaneis*. Sane Græci in præfigendis librorum titulis ambitiosi fuerunt. *Κεστῶν* itaque videntur vocasse libros, qui multiplici variarum rerum cognitione referti essent, instar *cesti*, qui apud Græcos *balleum variegatum* significat. Ab eadem causa dicti sunt Clementis *Στροματεῖς*.

omnium famam atque existimationem de Heracla, quem in philosophia aliisque Græcorum disciplinis excellentem, ad episcopatum Alexandrinæ Ecclesiæ proVectum fuisse supra docuimus. Altera quoque ejusdem Africani exstat epistolâ ad Aristidem, de dissensione quæ videtur esse inter Matthæum et Lucam in stirpe Christi referenda. In qua evangelistarum consensum apertissime demonstrat ex narratione quadam quam a majoribus acceperat: quam et nos jam antea in primo hujus operis libro, suo loco inseruimus.

CAPUT XXXII.

Quot et quos Origenes Cæsareæ in Palæstina Commentarios scripsit.

Per hæc tempora Origenes in Isaiam simul et Ezechielem *Commentarios* composuit. Ex quibus in tertiam quidem partem Isaiæ, usque ad visionem illam quadrupedum in solitudine, triginta ad nos volumina pervenerunt: in Ezechielem vero quinque et viginti, præter quæ **231** in universum hunc prophetam nihil scripsit. Interea cum Athenis moraretur, commentarios quidem in *Ezechielem* absolvit: inchoavit autem expositionem in *Canticum canticorum*, quam ad quintum usque librum ibidem agens produxit. Deinde Cæsaream reversus, opus illud decem omnino libris comprehensum ad exitum perduxit. Verum quid attinet hoc loco omnium hujus viri librorum accuratum indicem texere? cum id proprium opus desideret, jamque a nobis præstitum sit in libro quem *De Pamphili*, qui nostra ætate presbyter idem ac martyr fuit, *vita* conscripsimus. Ubi cum probare vellemus quantum Pamphili studium erga divinas litteras fuisset, indices librorum tum Origenis, tum aliorum Ecclesiæ scriptorum quos ille undecunq; collegerat, exhibuimus. Ex quibus quicumque voluerit, certissime poterit cognoscere quænam ex Origenis operibus ad nos usque pervenerint. Nunc vero ad historię seriem redeamus.

(75) *Ὁν καὶ ἀνεγράψαμεν ἐπὶ τῆς τοῦ Παμφίλου βίου.* Tres libros *De vita Pamphili martyris* scripsit Eusebius, et quidem elegantissimos, ut testatur Hieronymus in *Apologetico* *adversus Rufinum*, ubi etiam fragmentum ex tertio ejus operis libro adducit. Eorumdem librorum meminit in epistola ad Marcellam. Porro in tertio libro *De vita Pamphili martyris*, indicem Origenis librorum retulerat Eusebius. Hieronymus in *Apologetico* *adversus Rufinum*: *Numera, inquit, librorum ejus indices, qui in tertio volumine Eusebii, in quo scribit vitam Pamphili, continentur: et non dico sex millia, sed tertiam partem non reperies.*

(76) *Ἱεροῦ μάρτυρος.* Recte, meo quidem iudicio, codd. Medicæus et Fuk. scribunt una voce *ισρομάρτυρος*. Sic autem Græci vocant eos qui sacerdotes simul et martyres fuerunt, ut patet ex Græcorum *Menologiis*. Cum ergo Pamphilus presbyter idem et martyr fuerit, merito *ισρομάρτυρος* appellatur. Sic etiam in sequenti capite scriptum habent codd. Med. et Fuk. Græci quatuor habent martyrum genera, ut

διὰ πολλὴν τοῦ Ἡρακλᾶ φήμη· ὃν ἐπὶ λόγους φιλοσόφους καὶ τοὺς ἄλλοις Ἑλλήνων μαθήμασιν εὖ μάλα διαπρέψαντα, τὴν ἐπισκοπὴν τῆς αὐτοῦ Ἐκκλησίας ἐγγχειρισθῆναι ἐδηλώσαμεν. Καὶ ἑτέρα δὲ τοῦ αὐτοῦ Ἀφρικανοῦ φέρεται ἐπιστολὴ πρὸς Ἀριστίδην, περὶ τῆς νομιζομένης διαφωνίας τῶν παρὰ Ματθαίου τε καὶ Λουκᾶ τοῦ Χριστοῦ γενεαλογικῶν ἐν ἧ σαφέστατα τὴν συμφωνίαν τῶν εὐαγγελιστῶν παρίστησιν, ἐξ ἱστορίας εἰς αὐτὸν καταελθούσης, ἣν κατὰ καιρὸν ἐν τῷ πρώτῳ τῆς μετὰ χεῖρας ὑποθέσεως προλαβὼν ἐξεθέμην.

ΚΕΦΑΛΑΙΟΝ ΔΒ΄.

Τίτρα Ὀριγένης ἐν Καισαρείᾳ τῆς Παλαιστίνης ἐξηγήσατο (Nic. H. E. v, 19).

Καὶ Ὀριγένει δὲ κατὰ τοῦτον τὸν χρόνον τὰ εἰς τὸν Ἡσαίαν, ἐν ταυτῷ δὲ καὶ τὰ εἰς τὸν Ἰεζεκιήλ συνετάττετο· ὃν εἰς μὲν τὸ τρίτον μέρος τοῦ Ἡσαίου μέχρι τῆς ὁράσεως τῶν τετραπόδων τῶν ἐν τῇ ἐρήμῳ, τριάκοντα εἰς ἡμᾶς περιήλθον τόμοι. Εἰς δὲ τὸν Ἰεζεκιήλ πέντε καὶ εἰκοσιν, οὗς καὶ μόνους εἰς τὸν πάντα πεποιήται προφήτην. Γενόμενος δὲ τῆν:κάδς ἐν Ἀθήναις, περαινεί μὲν τὰ εἰς τὸν Ἰεζεκιήλ, τῶν δὲ εἰς τὸ Ἄσμα τῶν ὁσμῶν ἄρχεται, καὶ πρόσεισι γε αὐτόθι μέχρι πέμπτου συγγράμματος. Ἐπανελθὼν δὲ ἐπὶ τὴν Καισαρείαν, καὶ ταῦτα εἰς πέρας δέκα ὄντα τὸν ἀριθμὸν ἄγει. Τί δεῖ τῶν λόγων τάνδρὸς ἐπὶ τοῦ παρόντος τὸν ἀκριβῆ κατάλογον ποιέσθαι, ἰδίας δεόμενον σχολῆς; Ὅν καὶ ἀνεγράψαμεν ἐπὶ τῆς τοῦ Παμφίλου βίου (75) τοῦ καθ' ἡμᾶς ἱεροῦ μάρτυρος (76) ἀναγραφῆς, ἐν ἧ τὴν περὶ τὰ θεῖα σπουδὴν τοῦ Παμφίλου ὁπόση τις γέγονει, παριστῶντες, τῆς συναχθείσης αὐτῷ τῶν τε Ὀριγένους καὶ τῶν ἄλλων ἐκκλησιαστικῶν συγγραφέων βιβλιοθήκης τοὺς πίνακας παρεθέμην. Ἐξ ὧν ὅτω φίλον πάρεστιν ἐντελέστατα (77) τῶν Ὀριγένους πόνων τὰ εἰς ἡμᾶς ἐλθόντα διαγινῶναι. Νυνὶ δὲ πορευτέον ἐπὶ τῆς ἱστορίας ἀκολουθίαν.

Ex eorum *Menologiis* colligitur. Quosdam enim μεγαλομάρτυρας vocant, id est, *magno martyres*, qualis est Demetrius, Georgius ac Theodorus. Alios vocant ὀσιομάρτυρας, verbi gratia Nicodem et alios. Alii vocantur ἱερομάρτυρες, martyres scilicet qui episcopali apice decorati sunt. Interdum tamen presbyteros sic appellant. Certe in *Typico* sancti Sabæ, die 22 Marti adnotatur festum τοῦ ἁγίου ἱερομάρτυρος Βασιλείου πρεσβυτέρου. Reliqui simpliciter *martyres* dicuntur a Græcis. Est etiam apud eos titulus πρωτομάρτυρος, qui communis est Stephano ac Theclæ. Nam ut inter viros primus Stephanus, sic prima inter feminas Thecla martyrio coronata est. Cæterum quanto sint elegantiores Latinis Græci, vel ex hoc apparet, quod apud Græcos singuli sancti sua habent epitheta, quibus quasi titulis ornantur ac distinguuntur.

(77) *Ἐντελέστατα.* Adverbialiter positum est more Græcorum, quod tamen nec Musculus nec Christophorus animadvertenterunt.

ΚΕΦΑΛΑΙΟΝ ΑΓ'.

A

CAPUT XXXIII.

De errore Berylli.

Περὶ τῆς Βηρύλλου παρατροπῆς (Nic. H. E. v. 22).

Βηρύλλος ὁ μικρῶ πρόθεν δεδηλωμένος Βοστρῶν τῆς Ἀραβίας ἐπίσκοπος, τὸν ἐκκλησιαστικὸν παρεκτρέπων κανόνα, ξένα τινὰ τῆς πίστεως παρεισφέρειν ἐπειράτο, τὸν Σωτῆρα καὶ Κύριον ἡμῶν λέγειν τολμῶν μὴ προὔφεσθαι κατ' ἰδίαν οὐσίας περιγραφὴν (78), πρὸ τῆς εἰς ἀνθρώπους ἐπιδημίας, μηδὲ μὴν θεότηα ἰδίαν ἔχειν, ἀλλ' ἐμπολιτευομένην αὐτῷ μόνῃ τὴν πατρικὴν. Ἐπὶ τούτῳ πλείστον ἐπισκόπων ζητήσεις καὶ διαλόγους πρὸς τὸν ἀνδρα πεποιημένων, μεθ' ἑτέρων παρακληθεὶς Ὀριγένους, κάτσει μὲν εἰς ὀμίλιαν ταπρῶτα τῷ ἀνδρὶ, τίνα νοῦν ἔχοι, ἀποπειρώμενος, ὡς δ' ἔγνω ὅ τι καὶ λέγει (79), εὐθύνας μὴ ὀρθοδοξοῦντα, λυγισμῶ τε πείσας καὶ ἀποδείξει ἀναλαβὼν αὐτὸν (80), τῇ περὶ τοῦ δόγματος ἐφίστησιν ἀληθεία, ἐπὶ τε τὴν προτέραν ὑγιῆ δόξαν ἀποκαθίστησι. Καὶ φέρεται γε εἰσέτι νῦν ἔγγραφα τοῦ τε Βηρύλλου καὶ τῆς δι' αὐτὸν γενομένης συνόδου, ὁμοῦ τὰς Ὀριγένους πρὸς αὐτὸν ζητήσεις, καὶ τὰς λεχθεῖσας ἐπὶ τῆς αὐτοῦ παροικίας διαλέξεις, ἕκαστά τε τῶν τότε πεπραγμένων περιέχοντα. Καὶ ἄλλα μὲν οὖν μνησθέντα Ὀριγένους περὶ μνήμη (81) παραδίδασαι τῶν καθ' ἡμᾶς ὁ πρεσβύτερος· ἃ καὶ παρήσσειν μοι δοκῶ, οὐ τῆς ἐνεστώσης ἐχόμενα πραγματείας. Ὅσα δὲ ἀναγκαῖα τῶν περὶ αὐτὸν διαγινώσκειν, ταῦτα καὶ ἐκ τῆς ὑπὲρ αὐτοῦ πεποιημένης ἡμῖν τε καὶ τῷ καθ' ἡμᾶς ἱερῷ μάρτυρι Παμφίλῳ Ἀπολογίας (82), πάρεστιν ἀναλέξασθαι· ἦν τῶν φιλα-

B

nus adverbium esse existimarunt, cum tamen legendum sit disjunctim ὃ τι, quemadmodum in codice Regio diserte scriptum inveni. In Maz. et Med. scriptum est λέγοι, perinde ac in Savilli libro.

(80) Ἀναλαβὼν αὐτόν. Hujus verbi vim optime exposuit Nicephorus in lib. v. cap. 22, cujus verba scholii vicem præstabant: ἡρέμα τε καὶ ἡπίως προσανακτώμενος. At Musculus et Christophorsonus verbum ἀναλαβὼν conjungunt cum voce ἀποδείξει.

(81) Vulg. περὶ μνήμη. Dudum conjeceram scribendum esse Ὀριγένους περὶ μνήμη παραδίδασαι. Tandem vero in Medicæ ac Maz., Fuk. et Savil. codicibus ita distincte scriptum inveni.

(82) Ἐκ τῆς Ἀπολογίας. Scripserat Eusebius sex libros Ἀπολογίας ὑπὲρ Ὀριγένους, ut scribit Hieronymus tum in *Catalogo*, tum in *Apologetico* ἢ *adversus Rufinum*. Horum primum librum interpretatus est Rufinus, et sub nomine Pamphili martyris edidit. Quo quidem nomine gravissime reprehenditur ab Hieronymo, quod librum Eusebii, quem Hieronymus semper hæreticum nominat, præfixo Pamphili martyris titulo evulgasset. Sed respondere potuit Rufinus id quod hic ab Eusebio dicitur, *Apologiam* illam pro Origene ab utroque simul elaboratam fuisse, tam a Pamphilo martyre, quam ab Eusebio. Quod testatur etiam Photius in *Bibliotheca*, cap. 120, ubi ait Pamphilum, cum esset in carcere, quinque libros pro Origene una cum Eusebio scripsisse ad confessores qui in metallis erant: sextum vero post mortem Pamphili ab Eusebio adjectum esse. Cæterum ex hoc Eusebii libro quem pro defensione Origenis conscripsit, colligere est jam tum existisse multos, qui Origenem reprehenderent ob dogmatum novitatem. Inter quos præcipuus fuit Methodius, qui et librum *De resurrectione* scripsit

(78) Κατ' ἰδίαν οὐσίας περιγραφὴν. Musculus vertit, secundum propriæ ac separatæ substantiæ circumscriptionem non existisse; male, ut apparet. Itaque Christophorsonus vocem illam separatæ exprimit; cætera autem retinuit. Οὐσίας περιγραφὴ nihil est aliud quam substantiæ differentia. Unde Gregorius Nyssenus in libro *De differentia essentiali et subsistentiæ*, subsistentiam ita definit: Ἡ τὸ κοινὸν τε καὶ ἀπερίγραφτον ἐν τῷ τινι πράγματι, διὰ τῶν ἐπιφανομένων ἰδιωμάτων ὑφιστάται καὶ περιγράφουσα. Et paulo ante dixerat: Τὰ δὲ τῶν καθ' ἕκαστον ἰδιωμάτων ἐστὶ σημαντικά· δι' ὧν οὐχ ἡ κοινότης τῆς φύσεως ἐνθεωρεῖται τῷ ῥήματι, ἀλλὰ πράγματός τινος περιγραφὴ, etc. Et initio libri *De Ariana* ita scribit: Διὰ τὴν τῶν ὑποστάσεων διαφορὰν, καὶ τὴν κατὰ τὰς οὐσίας περιγραφὴν εἰσαγόντων. Eadem verba leguntur in epistola 43 Basilii ad Gregorium Nyssenum. Quam quidem epistolam Gregorius Nyssenus in eo quem dixi libro totam fere transcripsit. Porro videtur Beryllus οὐσίαν accepisse pro *persona*, more sæculi sui, quo οὐσία et ὑπόστασις inter se confundebantur. Errabat igitur Beryllus, qui Christum ante incarnationem, nullam propriæ personæ differentiam habuisse dicebat. Sed quod idem aiebat, Dominum nostrum non habere propriam deitatem, sed tantum paternam in ipso inhabitantem, in eo quidem recte sentiebat. Neque enim propria est divinitas Patris, propria Filii, sed una eademque est trium personarum divinitas. Alioqui tres essent dii, non unus Deus. Ita si sensit, excusari potest Beryllus. Quod si existimavit Filium non esse propriæ Deum, sed tantum appellativè ac participativè, in eo hallucinatus est. Certe cum ante incarnationem Filium personaliter non substituisse dixerit, sequitur ut divinitatem ei quoque abrogaverit.

(79) Ὅ τι καὶ λέγει. Musculus et Christophorson-

peti possunt ex *Apologético* qui a nobis et a sacro- A τίων ἕνεκα συμπονήσαντες ἀλλήλοις, διὰ σπουδῆς
sancto nostri temporis martyre Pamphilo pro πεποιτήμεθα.
illius defensione conscriptus est : quem quidem nos propter malevolos quosdam accusatores, communi
studio atque opere junctim elaboravimus.

CAPUT XXXIV.

De Philippo Cæsare.

Interea cum Gordianus sex totis annis Romanum Imperium administrasset, Philippus una cum Philippo filio in ejus locum successit. Hunc, utpote Christianum, fama est in postrema Paschæ vigilia precationum in ecclesia participem simul cum reliquo populo fieri voluisse : sed episcopum qui tunc Ecclesiæ præerat, non prius illi aditum permisisse quam confessionem scelerum fecisset, iisque qui humanitus lapsi fuerant, et in pœnitentium ordine stabant, sese adjunxisset. Quippe ob multa quæ commiserat crimina, nunquam omnino ab episcopo fuisset admissus, nisi id prius fecisset. Et imperator quidem libenter obtemperasse dicitur, B sincerumque ac religiosum affectum timoris Dei, operibus ipsis declarasse.

CAPUT XXXV.

Quomodo Dionysius Heraclæ in episcopatu successit.

Anno autem hujus imperii tertio cum Heraclus post sexdecim episcopatus annos diem extremum obiisset, pontificatum Alexandrinæ Ecclesiæ suscepit Dionysius.

CAPUT XXXVI.

Quot præterea libri ab Origene lucubrati sint.

Quo tempore cum fides nostra, ut parerat, auge- retur in dies, et doctrina Christianorum summa ubique libertate frueretur, Origenes, jam sexagenario C major, utpote qui ex diuturna exercitatione maximum dicendi usum sibi comparasset, conciones quas habebat ad populum, a notariis excipi permisit, cum id antea fieri nunquam concessisset. **233** Sub idem tempus octo libros composuit adversus librum quemdam Celsi Epicurei contra

adversus Origenem, teste Hieronymo et Epiphano. Atque hæc causa mihi videtur fuisse cur Eusebius in his *Historiæ ecclesiasticæ* libris nullam Methodii mentionem fecerit. Nam cum omnes ecclesiasticos scriptores in hoc opere accurate commemoraverit, Methodium tamen de industria prætermisit, eo quod Origenem quem ipse præcipue mirabatur, impugnavisset. Hinc etiam est quod contra Porphyrii libros post eundem Methodium scripsit, quasi æmulatione quadam et odio adversus Methodium incitatus. Certe Eusebius in libro vi *Apologiæ suæ pro Origene*, respondebat objectionibus Methodii : *Quomodo, inquit, avus est Methodius nunc contra Origenem scribere, qui hæc et hæc de Origenis locutus est dogmatibus* ? Citantur hæc verba ab Hieronymo in lib. i adversus Rufinum.

(83, 84) *Μετῶσχῆν ἑθελῆσαι*. In eodd. Fuk. et Sav. legitur *συμμετασχῆν*, quod est elegantius.

(85) *Τοῖς ἐν παραπτώμασιν ἐξεταζομένοις*. Musculus vertit : *Qui propter peccata inquirebantur, et sic sere interpres Nicephori; male, ut sentio. Nam ἐξεταζοῦσθαι nihil aliud est hic quam censeri, versari, in peccatorum ordine collocari. Sic τάξεις τῶν παραπτωμάτων dicit Dionysius in cap. 46 hujus*

ΚΕΦΑΛΑΙΟΝ ΑΔ'.

Τὰ κατὰ Φίλιππον Καίσαρα (Nic. H. E. v, 25).

"Ἐτεσι δὲ ὄλοις ἐξ Γορδιανοῦ τὴν Ῥωμαίων ἡγεμονίαν ἀνύσαντος, Φίλιππος ἄμα παῖδι Φιλίππῳ τὴν ἀρχὴν διαδέχεται. Τοῦτον κατέχει λόγος Χριστιανὸν ὄντα, ἐν ἡμέρᾳ τῆς ὑστάτης τοῦ Πάτχα παννουχίδος, τῶν ἐπὶ τῆς Ἐκκλησίας εὐχῶν τῷ πλήθει μετασχῆν ἑθελῆσαι (83-84), οὐ πρότερον δὲ ὑπὸ τοῦ ττηνικάδε προσετώτος ἐπιτραπήναι εἰσβαλεῖν, ἢ ἐξομολογήσασθαι, καὶ τοῖς ἐν παραπτώμασιν ἐξεταζομένοις (85) μετανοίας τε χῶραν ἰσχυοῦσιν ἑαυτὸν καταλέξει· ἄλλως γὰρ μὴ ἂν ποτε πρὸς αὐτοῦ, μὴ οὐχὶ τοῦτο ποιήσαντα, διὰ πολλὰς τῶν κατ' αὐτὸν αἰτίας παραδεχθῆναι. Καὶ πειθαρχῆσαι γε (86) προθύμως λέγεται, τὸ γνηστὸν καὶ εὐλαβὲς τῆς περὶ τὸν θεῖον φόβον διαθέσεως ἔργοις ἐπιδεικνύμενον.

ΚΕΦΑΛΑΙΟΝ ΑΕ'.

Ὡς Διονύσιος Ἡρακλᾶ τὴν ἐπισκοπὴν διεδέξατο (Nic. H. E. v, 26).

Τρίτον δὲ τοῦτω ἔτος ἦν, καθ' ὃ μεταλλάξαντος Ἡρακλᾶ τὸν βίον ἐπὶ ἔκκαλιθεα ἔτεσι τῆς προστασίας, τῶν κατ' Ἀλεξάνδρειαν Ἐκκλησιῶν τὴν ἐπισκοπὴν Διονύσιος ὑπολαμβάνει.

ΚΕΦΑΛΑΙΟΝ ΑΓ'.

"Ὅσα ἄλλα ἐσπούδασαι τῷ Ὀριγέει (Nic. H. E. v, 19).

Τότε δῆτα, οἷα καὶ εἰκὸς ἦν, πληθοῦστος τῆς πίστεως, πεπαρρησιασμένου τε τοῦ καθ' ἡμᾶς παρὰ πᾶσι λόγου, ὑπὲρ τὰ ἐξήκοντά φασιν ἔτη τὸν Ὀριγέην γενόμενον, ἅτε μεγίστην ἦδη συλλεξάμενον ἐκ τῆς μακρᾶς παρασκευῆς ἕξιν, τὰς ἐπὶ τοῦ κοινού λεγομένας αὐτῷ διαλέξεις ταχυγράφοις μεταλαβεῖν ἐπιτρέψαι (87), οὐ πρότερόν ποτε τοῦτο γενέσθαι συγκεχωρηκότα. Ἐν τοῦτω καὶ τὰ πρὸς τὸν ἐπιγεγραμμένον καθ' ἡμῶν Κέλσου τοῦ Ἐπικουρείου (88)

libri.

(86) *Καὶ πειθαρχῆσαι γε*. Historiam hanc de Philippo imperatore, quem Babylas episcopus ab Ecclesiæ aditu repulit, refert auctor *Chronici Alexandrini* ex narratione Leontii episcopi Antiocheni, qui sub Constantio imp. vixit. Eadem sere narrat Chrysostomus in oratione *de sancto Babyla, contra gentiles*, nisi quod imperatorem ipsum non nominat.

(87) *Διαλέξεις ταχυγράφοις μεταλαβεῖν ἐπιτρέψαι*. Idem testatur Pamphilus martyr in lib. i *Apologiæ pro Origene*, his verbis : *Quodque puræ religionis observaverit disciplinam, et præ cæteris verbo Dei et doctrinæ operam dederit, dubium non est ex his quæ ad nos laboris et studii ejus certissima designantur indicia : præcipue vero per eos tractatus quos pæne quotidie in Ecclesia habebat ex tempore ; quos et describentes Notarii ad monumentum posteritatis tradebant.*

(88) *Κέλσου τοῦ Ἐπικουρείου*. Dno suere Celsi Epicureæ sectæ philosophi, quorum alter Neronis ætate vixit, alter circa Antonini tempora, ut scribit Origenes in libro i *contra Celsum*. Adversus hunc posteriorem Celsum scripsit Origenes octo elegau-

Ἀληθῆ λόγον, ὅτι τῶν ἀριθμῶν συγγράμματα συντάττει, καὶ τοὺς εἰς εἰκοτὰ Ματθαίον Εὐαγγελίον εἰκοσι πέντε τόμους, τοὺς τε εἰς τοὺς δώδεκα προφήτας, ἀφ' ὧν μόνους εὐρομεν πάντε καὶ εἰκοσι. Φέρεται δὲ αὐτοῦ καὶ πρὸς αὐτὸν βασιλέα Φιλίππον ἐπιστολή· καὶ ἄλλη πρὸς τὴν τούτου γαμετὴν Σεβήραν, διάφοροι τε ἄλλαι πρὸς διαφόρους, ὧν ὁπώρας σποράδην παρὰ διαφοροῖς σθεθεῖται· συναγαγεῖν δεδυνήμεθα, ἐν ἰδίαις τόμων περιγραφαῖς, ὡς ἂν μηκέτι διαβρίπτοιτο, κατελέξαμεν, τὸν ἑκατὸν ἀριθμὸν ὑπερβαίνουσας. Γράφει δὲ καὶ Φαβιανῷ (89) τῷ κατὰ Ῥώμην ἐπισκόπῳ, ἑτέροις τε πλείστοις ἄρχουσιν ἐκκλησιῶν, περὶ τῆς κατ' αὐτὸν ὀρθοδοξίας. Ἔχεις καὶ τούτων τὰς ἀποδείξεις, ἐν ἕκτῳ τῆς γραφείσης ἡμῖν περὶ τοῦ ἀνδρὸς Ἀπολογία.

ΚΕΦΑΛΑΙΟΝ ΑΖ'.

Περὶ τῆς τῶν Ἀράβων διαστάσεως (Nic. H. E. v, 25).

Ἄλλοι δ' αὖ πάλιν ἐπὶ τῆς Ἀραβίας κατὰ τὸν δηλούμενον ἐπιφύονται χρόνον, δόγματος ἄλλοτρίου τῆς ἀληθείας ἐισηγηται, οἱ ἔλεγον τὴν ἀνθρωπείαν ψυχὴν τέως μὲν κατὰ τὸν ἐνεστῶτα καιρὸν ἅμα τῇ τελευτῇ συναποθνήσκειν τοῖς σώμασι καὶ συνδιαφθεῖσθαι, αὖθις δὲ ποτε κατὰ τὸν τῆς ἀναστάσεως καιρὸν σὺν αὐτοῖς ἀναβιώσσεσθαι. Καὶ δὴ καὶ τότε συγκροτηθείσης οὐ σμικρὰς συνόδου, πάλιν Ὀριγένης (90) παρακληθεὶς καὶ ἐνταῦθα, κινήσας τε λόγους (91) ἐπὶ τοῦ κοινῷ περὶ τοῦ ζητουμένου, οὕτως ἠνέχθη, ὡς μετατεθῆναι τὰς τῶν πρότερον ἐσφαλμένων διανοίας.

ΚΕΦΑΛΑΙΟΝ ΑΗ'.

Περὶ τῆς Ἑλλεσαϊτῶν αἵρεσεως (Nic. H. E. v, 24).

Τότε δὲ καὶ ἄλλη θιασροφή καθάρχεται ἡ τῶν Ἑλλεσαϊτῶν λεγομένη αἵρεσις· ἡ καὶ ἅμα τῷ ἄρξασθαι ἀπέσθη. Μνημονεύει δ' αὐτῆς ὁμιλῶν ἐπὶ τοῦ κοινῷ εἰς τὸν ὀγδοηκοστὸν δευτέρον ψαλμὸν (92) ὁ Ὀρι-

gissimos libros qui etiamnum supersunt. Hic est Celsus, cui Lucianus librum suum qui *Alexander* seu *Falsus vates* inscribitur, nuncupavit, cum ab eo rogatus esset ut vitam impostoris illius litteris traderet. In fine autem illius libri, Lucianus eum alloquens, Epicureum fuisse aperte significat his verbis: Καὶ σοὶ μὲν μάλιστα χαρίζομενος, ἀνδρὶ ἑταίρῳ καὶ φίλῳ, καὶ ὃν ἐγὼ μάλιστα θαυμάσας ἔχω, ἐπὶ τε σοφίᾳ, καὶ τῷ πρὸς ἀλήθειαν ἔρωτι, καὶ τρόπῳ πραότητι, καὶ ἐπιεικείᾳ καὶ γαλήνῃ βίου, καὶ δεξιότητι πρὸς τοὺς συνόντας· τὸ πλεόν δὲ, ὅπερ καὶ σοὶ ἦδιον, Ἐπικούρῳ τιμωρῶν, etc. Quibus etiam verbis indicare videtur Lucianus librum Celsi qui *Ἀληθῆς λόγος* dicebatur.

(89) Γράφει δὲ καὶ Φαβιανῷ. Hieronymus in epistola 65: *Ipse Origenes in epistola quam scribit ad Fabianum, Rom. urbis episcopum, penitentiam agit cur talia scripserit; et causam temeritatis in Ambrosium confert, quod secreto edita in publicum protulerit.*

(90) Πάλιν Ὀριγένης. Jam enim antea Origenes rogatus ab episcopis in Arabiam venerat, et adversus Beryllum in ecclesia disputaverat, eumque ab hæretico errore revocaverat.

(91) Κινήσας τὸ λόγους. Magis placet aliera lectio quam in Fuk. et Savil. codd. reperi, κινήσασθαι λόγους. Quam scripturam confirmat Rufinus. *Iterum, inquit, Origenes rogatur ab omnibus inter-*

A Christianos, qui *De vera doctrina* Inscribitur. Quinque præterea ac viginti volumina in *Evangelium Matthæi* elaboravit, et in *duodecim prophetas* expositiones, quarum quinque duntaxat et viginti libros reperimus. Exstat etiam ejus epistola ad imperatorem ipsum Philippum, et altera ad conjugem illius Severam: diversæ præterea ad diversos scriptæ. Ex quibus quotcumque sparsim apud varios asservatas reperire potuimus, seorsum in proprios libros, ne iterum dissiparentur, digessimus. Sunt autem illæ numero supra centum. Sed et ad Fabianum Romanæ urbis episcopum, et ad complures alios Ecclesiarum antistites de recta fidei suæ ratione epistolas scripsit. Harum autem rerum certissima documenta habes in sexto libro *Apologetici* B illius quem nos pro ejus defensione conscripsimus.

CAPUT XXXVII.

De Arabum discordia.

Eodem tempore alii rursus in Arabia, dogmatis cujusdam a veritate alieni auctores exstiterunt. Asserebant enim hominum animas in præsentem quidem sæculo una cum corporibus interire atque corrumpi: rursus vero resurrectionis tempore simul cum iisdem corporibus ad vitam esse redituras. Convocato igitur hanc ob causam non exiguo concilio, iterum rogatus etiam illic Origenes, cum disputationem de quæstione illa coram omni multitudine instituisset, tanto robore decertavit, ut qui prius in errorem lapsi fuerant, sententiam C mutarent.

CAPUT XXXVIII.

De hæresi Helcesaitarum.

Alii quoque tunc temporis error exortus est, Helcesaitarum scilicet hæresis: quæ quidem simul nata, simul exstincta est. Hujus mentionem facit Origenes in homilia ad populum quæ psalimum

esse et facere sermonem.

(92) Ὀμιλῶν εἰς τὸν πρῶτον ψαλμὸν. Triplex fuit opus Origenis in sacram Scripturam: commentarii scilicet, scholia et homiliae. Et commentarii quidem in doctiorum gratiam conscripti sunt; scholia vero etiam doctorum gratia ab Origene sunt elaborata: sed in eos libros qui perpetuis et uberioribus commentariis nequaquam opus habebant. Homiliae vero cum ad populum haberentur, ad captum multitudinis sunt accommodatæ. Hoc est quod Sedulius Innuit in præfatione operis *Paschalis: Cognoscant, inquit, peritissimum diviniæ legis Origenem tribus nihilominus editionibus prope cuncta quæ disseruit aptavisse.* Vide Hieronymum in præfationibus tum in Isaiam, tum in Matthæum. Idei in præfatione *Commentariorum in Epist. ad Galatas*, ubi triplex illud opus Origenis commemorat, pro homiliis tractatus dicit, quod idem est. Nam Latini vocare solent tractatus, quos Græci dicunt homilia, ut ex Augustini *Retractionibus*, et ex Possidio colligimus. Et in homiliis quidem Origenes cum vulgum alloqueretur, communi editione LXX interpretum utebatur. In explanationibus vero alias quoque editiones et Hebraicam veritatem proferebat, teste Hieronymo in proœmio *Hebraicarum quæstionum.* De hoc triplici Origenis opere loquitur etiam Rufinus in epistola ad Ursacium, quam præfixit interpretationi Origenis in librum *Numerorum.*

octogesimum secundum exponit, his verbis : « Quidam, inquit, nuper advenit de se ipse magnifice sentiens, utpote qui impium et nefariam Helesaitarum opinionem quæ adversus Ecclesiam recens coorta est, possit defendere. Exponam **234** autem vobis quæ et quanta perperam asserat hæc secta, ne forte vos ab illa abripi sinatis. Ex universo sacræ Scripturæ Canone quædam rejicit : quibusdam vero utitur testimoniis tum ex Vetere Instrumento, tum ex Evangelio. Paulum quidem apostolum integrum repudiat. Docet præterea indifferentem rem esse Christum abnegare : et eum qui sapit, ore quidem tenus in ipso discrimine negatarum esse, sed non ex animi sententia. Librum etiam proferunt quem e caelo delapsum affirmant : eosque qui auscultaverint illi et crediderint, peccatorum veniam consequuturos, et quidem diversum ab illa peccatorum remissione quam Jesus Christus impertit. » Sed de his haetenus.

CAPUT XXXIX.

De persecutione Decii, et quæ passus est Origenes.

Philippo interim cum septem annis regnavisset, successit Decius, qui, præ odio adversus Philippum, persecutionem intulit Ecclesiæ. In qua persecutione cum Fabianus Romæ martyrium pertulisset, in ejus locum Cornelius subrogatus est episcopus. In Palæstina autem Alexander, Hierosolymorum episcopus, rursus propter Christum ad præsidis tribunal adductus, cum ex secunda hæc confessione magnam gloriam retulisset, Cæsareæ in carcerem coniectus est vir decora senectute et veneranda canitie conspicuus. Qui cum post præclaram atque illustrem Christianæ fidei confessionem in prædiali judicio editam, tandem in custodia animam exhalasset, Mazabanes in ejus locum episcopus Hierosolymorum renuntiatus est. Eodemque modo apud Antiochiam episcopo Babyla post confessionem in vinculis mortuo, Fabius Ecclesiæ illi præficitur. Porro quæ et quanta Origeni in ea persecutione acciderint : et quis horum omnium

(95) *Ἐλεσαίτων*. Hos *Ἐλεσαίτους* vocat Theodoritus in libro *ii Hæreticarum fabularum*, cap. 7, ab Elcesai quodam ita dictos. Epiphanius in hæresi Ebionæorum, hunc Elxæum pseudopphetam nominat ; qui cum se Ebionæis adjunxisset, auctor eis fuit novæ ejusdem de Christo sententiæ, vagæ admodum et incertæ quam ibidem refert Epiphanius, plane similem iis quæ refert Theodoritus in dicto loco. Ex quo apparet, id quod antea dixi, Elxæum et Elcesai unum et eundem esse. Hunc etiam *Ἐλχαι* vocat Epiphanius in hæresi Ossænorum, et Trajani temporibus vixisse ait. Quem quidem auctorem esse hæresis Elcesaitarum, ex eo convincimus, quod narrat Epiphanius. Primum enim librum quemdam ab eo promulgatum esse scribit, propheticæ spiritû et divina sapientia plenum. Deinde affirmabat *Ἐλχαι* nullum esse crimen, si quis persecutionis tempore idolis sruerificaret, dummodo id non ex animo faceret. Eadem vero de Elcesaitis hic profert Origenes. Sed clarius idipsum testatur Epiphanius in hæresi Sampsonum, ubi Elcesæos (quos eodem esse cum Elcesaitis jam probavimus) auctorem sectæ suæ habuisse Elxæum vel *Ἐλχαι* scribit. Quare fallitur Scaliger, qui in capite 27 *Elenchi*, *Ἠλέξαι* nihil aliud esse dixit quam *Ἐσσεῦν* : ergo Elcesæi seu Elcesaitæ iidem essent cum Es-

γένης, ὡδὲ πως λέγων· « Ἐλφλουέ τις ἐπὶ τοῦ παρόντος μέγα φρονῶν ἐπὶ τῷ δύνασθαι προσθεύειν γνώμης ἀθέου καὶ ἀσεβεστάτης, καλουμένης Ἐλεσαίτων (95), νεωστὶ ἐπανισταμένης ταῖς Ἐκκλησίαις. Ἐκεῖνη ἡ γνώμη οἷα λέγει κακὰ, παραθήσομαι ὑμῖν, ἵνα μὴ συναρπάξῃσθε. Ἄθετεῖ τινα ἀπὸ πάσης Γραφῆς. Κέχρηται ῥητοῖς πάλιν ἀπὸ πάσης Παλαιᾶς τε καὶ Εὐαγγελικῆς, τὸν Ἀπόστολον τέλειον ἀθετεῖ. Φησὶ δὲ ὅτι τὸ ἀρνήσασθαι Χριστὸν ἀδιάφορόν ἐστι. Καὶ ὁ μὲν νοήσας (94), τῷ στόματι ἐν ἀνάγκαις ἀρνήσεται, τῇ δὲ καρδίᾳ οὐχί. Καὶ βίβλον τινὰ φέρουσιν, ἣν λέγουσιν ἐξ οὐρανοῦ καταπεπτωκέναι. Καὶ τὸν ἀκηκόατα ἐκείνης καὶ πιστεύοντα, ἄφρονι λήψεσθαι τῶν ἀμαρτημάτων, ἄλλην ἄφρονι παρ' ἣν Χριστὸς Ἰησοῦς ἀφῆκε. » Καὶ τὰ μὲν περὶ τούτων τάδε ἐστίν.

B

ΚΕΦΑΛΑΙΟΝ ΛΘ'.

Περὶ τοῦ κατὰ Δέκιον διωγμοῦ, καὶ ὅσα Ὀριγένους πέπονθεν (Nic. H. E. v, 27, 32).

Ἄλλὰ γὰρ Φιλιππον ἔτεσιν ἐπτὰ βασιλεύσαντα διαδέχεται Δέκιος· ὃς δὴ τοῦ πρὸς Φιλιππον ἐχθους ἕνεκα διωγμὸν κατὰ τῶν Ἐκκλησιῶν ἐγείρει, ἐν ᾧ Φαβιανοῦ ἐπὶ Ῥώμης μαρτυρίῳ τελειωθέντος, Κορνήλιος τὴν ἐπισκοπὴν διαδέχεται. Ἐπὶ δὲ Παλαιστίνης Ἀλέξανδρος ὁ τῆς Ἱεροσολύμων Ἐκκλησίας ἐπίσκοπος, αὐθις διὰ Χριστὸν ἐν τῇ Καισαρείᾳ ἡγεμονικοῖς παραστάς δικαστηρίοις, καὶ ἐπὶ δευτέρᾳ διαπρέφας ὁμολογίᾳ, δεσμοτηρίου πειρᾶται, λιπαρῶ γῆρει καὶ σεμνῇ πολιᾷ κατεστειμένος. Τούτου δὲ μετὰ τὴν ἐν τοῖς ἡγεμονικοῖς δικαστηρίοις λαμπρὰν καὶ περιφανῆ μαρτυρίαν, ἐπὶ τῆς εἰρκτῆς κοιμηθέντος, Μαζαβάνης διάδοχος τῆς ἐν Ἱεροσολύμοις ἐπισκοπῆς ἀναδεικνύεται. Τῷ δ' Ἀλεξάνδρῳ παραπλησίως ἐν Ἀντιοχείᾳ τοῦ Βαβύλα μετὰ τὴν ὁμολογίαν ἐν δεσμοτηρίῳ μεταλλάξαντος, Φάβιος τῆς αὐτῆς προδιστάται Ἐκκλησίας. Τὰ μὲν οὖν Ὀριγένει κατὰ τὸν διωγμὸν συμβάντα οἷα καὶ ὅσα, καὶ ὁποίας ἔτυχε

sæis, quo nihil est absurdius. Adde quod Elcesæi seu Elcesaitæ cum unico σῖγμα scribuntur ; Essæi vero cum duplici. Itaque corrigendus est Epiphanius in hæresi Ebionæorum, cap. 3, ubi *Ἐλεσαίτοις* male scribitur pro *Ἐλεσαίτοις*. Porro in nostris quidem codicibus *Ἐλεσαίται* aspiratur, sed apud Rufinum id nomen scribitur sine aspiratione. Vide Augustinum *De hæresibus*, cap. 10. De his Methodius in lib. viii *Consiioi* : Μαρκίωνος γὰρ καὶ Θυαλεντίνου, καὶ τῶν περὶ τὸν Ἐλχασαίτων, καλὸν μὴδὲ μνημονεύσαι.

(94) *Ὁ μὲν νοήσας*. Hæc verba non intellexerunt interpretes. Et Rufinus quidem vertit, qui *fixus est in corde suo*, quem secutus est Langus. Chrisostomus vero ita interpretatur, qui *interiore cogitatione recte de fide sentiat*, quod plane est absurdum. Quid enim absurdius est quam dicere eum qui animo recte sentit de fide, ore quidem eam negaturum si usus ita poposcerit, animo vero minime ? Sed ὁ νοήσας hic significat, *quicumque sapit*. Sic enim Græci loquuntur. Notus est Hesiodi versus :

Αἰνῶν τοῦ βασιλεύσ' ἐρέω νοέουσι καὶ αὐτοῖς.
Et alter ille initio *Operum et Dierum*, ubi de dupl. ei contentione loquitur :

Τὴν μὲν κερ. βλαπείσσει νοήσας.

τελευτῆς, τοῦ πονηροῦ δαίμονος ἐφαμιλλῶς τῷ ἀνδρὶ A
 πανστρατιῇ παραταξαμένου, πάση τε μηχανῇ καὶ
 δυνάμει κατ' αὐτοῦ στρατηγήσαντος, παρὰ πάντας τε
 τοὺς τηνικᾶδες πολεμηθέντας διαφερόντως ἐπισκῆψαν-
 τες αὐτῷ, οἷά τε καὶ ὅσα διὰ τὸν Χριστοῦ λόγον ὁ
 ἀνὴρ ὑπέμεινε δεομὰ καὶ βασάνους τὰς κατὰ τοῦ
 σώματος, τὰς τε ὑπὸ σιδηρῶ κλοιῷ καὶ μυχοῖς εἰρκτῆς
 τιμωρίας, καὶ ὡς ἐπὶ πλείστοις ἡμέραις τοὺς πόδας
 ὑπὸ τέσσαρα τοῦ κολαστηρίου ξύλου παραταθεὶς δια-
 στήματα (95) κατασπώμενος, πυρὸς τε ἀπειλὰς, καὶ
 ὅσα ἄλλα πρὸς τὴν ἐχθρῶν ἐπενεγχέντα καρτερῶς
 ἤνεγκεν, οἷου τε τὰ κατ' αὐτὸν ἔφυγε τέλους, μηδα-
 μῶς αὐτὸν ἀνελεῖν παντὶ σθένει τοῦ δικαστοῦ φιλο-
 νεϊκῶς ἐνοστάντος, ὁποῖας τε μετὰ ταῦτα καταλείπει
 φωνὰς, καὶ αὐτὰς πλήρεις τοῖς ἀναλήψεως δεομέ-
 νοις (96) ὠφέλειας, πλείστοι ὅσαι τάνδρὸς ἐπιστολαὶ B
 τάληθές ὁμοῦ καὶ ἀκριβῆς περιέχουσι.

ΚΕΦΑΛΑΙΟΝ Μ'.

Peri tōn Dionysiō symbāntōn (Nic. II. E. v, 28).

Τὰ γέ τοι κατὰ Διονύσιον, ἐκ τῆς πρὸς Γερμανὸν
 ἐπιστολῆς αὐτοῦ παραθήσομαι· ἔνθα τοῦτον περὶ
 ἑαυτοῦ λέγων ἱστορεῖ τὸν τρόπον· « Ἐγὼ δὲ καὶ
 ἐνώπιον τοῦ Θεοῦ λαλῶ, καὶ αὐτὸς οἶδεν ὅτι οὐ ψεύ-
 δομαι· οὐδὲ μίαν ἐπ' ἑμαυτοῦ βαλλόμενος (97), οὐδὲ
 ἀβελὴ πεποίημαι τὴν φυγὴν. Ἄλλὰ καὶ πρότερον (98)
 τοῦ κατὰ Δέκιον προτεθέντος διωγμοῦ, Σαβίνος αὐτῆς
 ὥρας φρουμεντάριον (99) ἐπεμψεν εἰς ἀναζήτητίν
 μου· καὶ γὰρ ἐν τῶν ἡμερῶν ἐπὶ τῆς οἰκίας ἔμει-
 να, τὴν ἀφιξίν τοῦ φρουμενταρίου προσδοκῶν. Ὅ δὲ
 πάντα μὲν περιῆλθεν ἀνερευνῶν, τὰς ὁδοὺς, τοὺς
 ποταμοὺς, τοὺς ἀγροὺς, ἔνθα κρύπτεσθαι με ἢ βαδ- C
 ζειν ὕπευνόησεν. Ἀραοῖσι δὲ εἶχστο, μὴ εὐρίσκων τὴν
 οἰκίαν· οὐ γὰρ ἐπίστευεν οἰκοὶ με διωκόμενον μέ-

(95) Ἐπὶ τέσσαρα τοῦ κολαστηρίου ξύλου δια-
 στήματα. Malim scribere ἐπὶ τέσσαρα, vel πρὸς
 τέσσαρα. Porro ξύλον nervum esse, jam supra ostendi-
 mus, non autem equuleum, et putavit P. Halloixius.
 Porro in mss. codicibus Maz., Med., Fuk. et Savilii
 scribitur παραταθεὶς διαστήματα κατασπώμενος,
 πυρὸς τε, etc. Sed non dubito quin vox illa κατα-
 σπώμενος, scholion sit ad explicationem verbi
 precedentis παραταθεὶς. Et ita quidem prius sensi-
 mus. Nunc vero, re attentius examinata, verbum
 κατασπώμενος retinendum censemus, totumque
 locum ab his verbis καὶ ὡς ἐπὶ πλείστοις ἡμέραις, D
 usque ad illa καρτερῶς ἤνεγκεν, uno ductu conti-
 nuandum. Ait enim Eusebius, Origenem equuleo
 impositum, tum ignis minas, tum reliqua tormenta
 fortiter pertulisse. Ξύλον igitur hoc loco est equu-
 leus; quod vel adjecta vox declarat. Quoties enim
 de nervo seu compedibus dicitur, simpliciter dici
 solet ξύλον; sed cum equuleum significat, adjicitur
 sere κολαστήριον aut βασανιστήριον.

(96) Τοῖς ἀναλήψεως δεομένοις. Id est, qui con-
 solatione indigent. Sic enim construenda sunt verba,
 quæ Eusebius solito more transposuit. Quod tamen
 non vidit Christophorus. Cæterum de Æthiopo
 adversus Origenem subornato, et de abnegata fide,
 nihil hic dicit Eusebius, sed et Baronius cuncta hæc
 fabulosa esse merito censuit. Nemesius tamen in
 libro *De natura hominis*, cap. 30, narrationem illam
 Eriphanii confirmat.

(97) Ἐπ' ἑμαυτοῦ βαλλόμενος. In codice Fuk. et

A exitus fuerit, dum pessinius dæmon omnes adversus
 illum copias instantius movet, cunctisque machinis
 ac viribus eum impugnat, et in hunc præ reliquis
 omnibus qui tunc temporis appetiti sunt, præcipuo
 irrui: quæ item et quanta propter doctrinam
 Christi vir ille pertulerit, vincula scilicet et cor-
 poris cruciatus, et in intimo carceris recessu ferret
 turquis ærumnas; utque multorum dierum spatio
 pedes in nervo ad quatuor usque foraminum inter-
 stitia distenti fuerint: ad hæc ignium 235 minas,
 et quæcunque alia ab inimicis illata fortiter susti-
 nuit: et ejusmodi tandem harum rerum exitum
 fuerit, judice omni virium nisu ambitiose conten-
 dente ne illum interficeret: denique quos sermones
 posthæc quamque utiles iis qui consolatione indigent
 reliquerit, plurimæ ejus epistolæ non minus vere
 quam accurate commemorant.

CAPUT XL.

De his quæ Dionysio acciderunt.

Quæ autem Dionysio contigerunt, ex ipsius ad-
 versus Germanum epistola hic ascribam: in qua de
 semetipso verba faciens, ita narrat: « Ego vero co-
 ram Deo loquor, et ipse scit me nequaquam menti-
 ri: nunquam mea sponte, nec sine Dei nutu fugam
 inii. Sed et prius, cum persecutionis edictum sub
 Decio propositum fuisset, Sabinus frumentarium
 qui me requireret, eodem temporis momento misit.
 Atque ego quidem quadriduo domi mansi, adventum
 exspectans frumentarii. Ille vero omnia circumeundo
 perscrutabatur: vias, fluvios, agros, ubi me occul-
 tari aut qua transiturum esse suspicabatur. Verum
 caligo quædam ei obtutum ademerat, ne domum re-
 periret: Neque enim opinabatur me domi consistere

in *Chronico* Georgii Syncelli, ubi hæc Dionysii epistola
 refertur, legitur ἐπ' ἑμαυτῷ βαλλόμενος. In codi-
 autem Maz. et Med. scriptum invenit ἐπ' ἑμαυτὸν βαλ-
 λόμενος. Sic Herodotus dixit βαλλόμενος ἐφ' ἑαυτοῦ
 πέπρηχε. Id est, seipsum in consilium adhibens,
 sua sponte et proprio motu. Pene omiseram ino-
 nere, initium hujus epistolæ in codice Medicæo
 ita legi: Ἐγὼ δὲ ἐνώπιον, etc., quod quidem rectius
 mihi videtur. Musculus verba illa καὶ ἐνώπιον
 usque ad οὐδέμιναν parenthesis includit. Sed nihil
 necesse est, quippe cum ante οὐδέμιναν ponenda sit
 distinctio, ut habent omnes mss. codices. Scriben-
 dum etiam est οὐδὲ μίαν ex mss. codicibus Maz.,
 Med. et Fuk.

(98) Ἄλλὰ καὶ πρότερον. Pessime hæc vertit
 Christophorus, qui πρότερον τοῦ διωγμοῦ dici
 putavit, quod tamen Græci sermonis proprietas
 non admittit. Sed et sequentia Dionysii verba hu-
 jusmodi sensum prorsus respuunt. Sequitur enim
 αὐτῆς ὥρας, id est, eodem tempore quo edictum
 persecutionis erat propositum. Διωγμὸς enim a
 Dionysio hic sumitur pro edicto persecutionis.

(99) Φρουμεντάριον. Frumentarii milites erant
 qui, ad investigandos reos et ad colligendos rumo-
 res, per provincias mittebantur: quos tandem
 Constantinus abolevit, ut scribit Aurelius Victor.
 Hi etiam iudicibus seu rectoribus provinciarum
 inserviebant. Ita frumentarius ille cuius hoc loco
 meminit Dionysius, deputatus erat ad obsequium
 Sabini præfecti Augustalis.

grassante adversus me persecutione. Vixque post diem quartum, cum Deus mihi ut alio migrarem præcepisset, ac præter opinionem omnium viam aperuisset, ego et famuli, multiq̄ ex fratribus simul egressi sumus. Atque id divinæ providentiæ opus fuisse, rerum eventus postea declaravit. Siquidem nonnullis fortasse handquaquam inutiles fuimus. Deinde paucis interpositis, ea quæ ipsi post fugam contigerunt subjungit his verbis: « Ego quidem circa solis occasum una cum comitibus meis a militibus comprehensus, Taposirim perductus sum. Timotheus vero, Deo ita disponente, tum quidem non adfuit, nec comprehensus est. Sed cum postea advenisset, domum vacuum reperit, et satellites qui eam custodiebant, nos vero in servitutem abductos. » Et aliquanto post: « Quisnam vero, inquit, divinæ illius dispositionis ordo ac modus fuit? Dicam enim quæ vera sunt. Aufugienti et perturbato Timotheo agrestis **236** quidam occurrens, causam festinationis percontatur. Ille rem ut erat exposuit. Rusticus, re audita (pergebat tunc forte ad nuptiale convivium. Solent enim in hujusmodi conviviiis totam noctem pervigilare), ingressus rem discumbentibus narrat. Qui confestim quasi signo dato, omnes uno impetu consurrexerunt: et concito cursu in nos irruentes, clamorem ediderunt. Continuo satellitibus qui nos custodiebant in fugam versis, supervenientes, nos, ut eramus, nudis in grabatis jacentes deprehenderunt. Ac primo quidem aspectu, Deum testor, latrones esse existimans qui spoliandi ac diripiendi causa venissent, manens in lectulo meo nudus, sola opertus linea tunica, reliquam vestem quæ juxta me posita erat eis porrexī. At illi consurgere me et quam celerrime proficisci jusserunt. Tunc demum intelligens cujus rei gratia venissent, vociferari cœpi, rogans atque obtestans ut abirent, nosque illic dimitterent. Quod si de nobis bene mereri vellent, orabam ut eos qui me abducebant satellites prævenirent, ipsique caput mihi demerent. Hæc me vociferantem, ut norunt ii qui mihi consortes et participes ærurnarum omnium fuere, invitum surgere coegerunt. Ac me quidem ipse humi supinum abjeci. Illi vero pedibus manibusque comprehen-

νειν (1). Καὶ μόλις μετὰ τὴν τετάρτην ἡμέραν κελύσαντός μοι μεταστῆναι τοῦ Θεοῦ, καὶ παραδόξως ὁδοποιήσαντος, ἐγὼ τε καὶ οἱ παῖδες (2) καὶ πολλοὶ τῶν ἀδελφῶν ἅμα συνεξήλθομεν. Καὶ ὅτι τῆς τοῦ Θεοῦ προνοίας ἔργον ἐκαίνο γέγονε, τὰ ἐξῆς ἐδήλωσεν· ἐν οἷς τάχα τισὶ γέγοναμεν χρήσιμοι. » Ἐἰτά τινα μεταξὺ εἰπὼν, τὰ μετὰ τὴν φυγὴν αὐτῷ συμβεβηκότα δηλοῖ, ταῦτα ἐπιφέρει· « Ἐγὼ μὲν γὰρ περὶ ἡλίου δυσμᾶς ἅμα τοῖς σὺν ἐμοὶ γενόμενος ὑπὸ τοῖς στρατιώταις, εἰς Ταπόσιριν ἤχθη· ὁ δὲ Τιμόθεος κατὰ τὴν τοῦ Θεοῦ πρόνοιαν ἔτυχε μὴ παρὼν, μηδὲ καταληφθεὶς. Ἐλθὼν δὲ ὕστερον, εὗρε τὸν οἶκον ἔρημον, καὶ φρουροῦντας αὐτὸν ὑπηρετάς, ἡμᾶς δὲ ἐξηνδραποδισμένους. » Καὶ μεθ' ἑτέρά φησι· « Καὶ τίς ὁ τῆς θαυμασίας οἰκονομίας αὐτοῦ τρόπος; Τὰ γὰρ ἀληθῆ λεχθήσεται. Ἀπήντητο τις τῶν χωριτῶν (3) ὑποφύγοντι τῷ Τιμόθῳ καὶ τεταραγμένῳ, καὶ τὴν αἰτίαν τῆς ἐπέξεως ἐπέθετο. Ὁ δὲ τάληθες ἐξείπε· κάκεινος ἀκούσας (ἀπῆει δὲ εὐωχησόμενος γάμους· διαπανθυχίζειν γὰρ αὐτοῖς ἐν ταῖς τοιαύταις συνόδοις ἔθος), εἰσελθὼν ἀπήγγειλε τοῖς κατακειμένοις· οἱ ὄρμη μὲ καθάπερ ἀπὸ συνθήματος (4) πάντες ἐξανέστησαν, καὶ δρόμῳ φερόμενοι τάχιστα ἤκον, ἐπισπεσόντες τε ἡμῖν, ἠλάλασαν· καὶ φυγῆς εὐθέως τῶν φρουροῦντων ἡμᾶς στρατιωτῶν γενομένης, ἐπέστησαν ἡμῖν ὡς εἶχόμεν ἐπὶ τῶν ἀστρώτων σκιμπόδων (5) κατακειμένοι. Κἀγὼ μὲν, οἶδεν ὁ Θεός, ὡς ληστὰς εἶναι· πρότερον ἠγούμενος ἐπὶ σύλησιν καὶ ἀρπαγῇν ὕφικόμενος, μένων ἐπὶ τῆς εὐνῆς, ἧς ἡμῖν γυμνός, ἐν τῷ λινῷ ἐσθῆματι, τὴν δὲ λοιπὴν ἐσθῆτα παρακειμένην αὐτοῖς ὄρεγον. Οἱ δὲ ἐξανίστασθαι τε ἐκέλευον καὶ τὴν ταχίστην ἐξείναι. Καὶ τότε συνελθὲν ἔφ' ἣ παρήσαν, ἀνέκραγον δέόμενος αὐτῶν καὶ ἰκτεῦσθαι ἀπιέναι καὶ ἡμᾶς ἔφ'· εἰ δὲ βούλωνται τι χρηστὸν ἐργάσασθαι, τοὺς ἀπάγοντάς με φθάσαι, καὶ τὴν κεφαλὴν αὐτοῦς τὴν ἐμὴν ἀποτεμεῖν ἡξίου. Καὶ τοιαῦτα βοῶντος, ὡς Ἰσαῖον οἱ κοινῶν μου καὶ μέτοχοι πάντων γενόμενοι, ἀνίστασαν πρὸς βίαν. Κἀγὼ μὲν παρήκα ἑμαυτὸν ὑπτιον εἰς τοῦδαφος· οἱ δὲ διαλαβόντες χειρῶν καὶ ποδῶν, σύροντες ἐξήγαγον. Ἐπηκολούθουν δὲ μοι οἱ τούτων πάντων γενόμενοι μάρτυρες, Γάϊος, Φαῦστος, Πέτρος, Παῦλος· οἱ καὶ ὑπολαβόντες (6) με, φορᾶδην ἐξήγαγον τοῦ πολικνίου,

(1) Διωκόμενον μένειν. In codd. Maz., Med. et Fuk. legitur διωκόμενον ἔχειν, et paulo ante οὐ γὰρ ἐπίστευσεν.

(2) Καὶ οἱ παῖδες. Musculus et Christophorus verterunt liberi, quod non probō.

(3) Ἀπήντητο τις τῶν χωριτῶν. In codd. Mediceo, Maz., Med., Fuk. et Savil. scribitur ἀπήντα, apud Georgium Syncellum ἀπηγῆτο, quod magis placet. Nam ἀπήντητο nimis poeticum est. Χωρίτας indigenas vertit Christophorus; interpret Syncelli, incolas; neuter bene: sunt enim rustici homines. Sic in conciliis Græcis, οἱ τῶν χωρῶν πρεσβύτεροι, presbyteri pagorum dicuntur. Pro τῶν χωριτῶν nostri codices Maz., Med. ac Fuk. scriptum habent τῶν χωρικῶν. Sic Alexandrini vocabant rusticos, ut legitur in libello Sophronii adversus Dioscorum qui oblatus est synodo Chalcedonensi, μετὰ φάλαγγος ληστρικῆς χωρικῶν τε καὶ ἐτέρων τινῶν.

(4) Ἀπὸ συνθήματος. Sic in codd. Med. et Maz. scribitur, recte; nec aliter codd. Fuk. et Savil. Textus vulg., ὑπὸ συνθήματι.

(5) Ἐπὶ τῶν ἀστρώτων σκιμπόδων. Scimpodia vocabantur humiles lecti, quales hodieque in aulis habemus sedendi duntaxat causa. Libanius in oratione *De vita sua*, pag. 47: Οἱκοι τε ἐπὶ τῆς κλῆνης, ἐπὶ δὲ τοῦ σκιμποδός ἐν τῷ διδασκαλείῳ. Et Theonistius oratione 9, ex quibus apparet, ejusmodi lectos ægrorum causa fere comparatos fuisse. Ἀστρώτων vero nudum vertit, secutus Martialeum qui in *Aphoretis* ita de lodicibus loquitur:

*Nudo stramina ne toro paterent,
Junctæ nos tibi venimus sorores.*

(6) Οἱ καὶ ὑπολαβόντες. Hæc verba referenda esse existimo ad Caium et Faustum et reliquos presbyteros, qui Dionysium ex oppido Taposiri exportarunt, non autem ad rusticos illos et temulentos convivas, ut retulit Christophorus. Φορᾶ-

καὶ ὄνῳ γυμνῷ ἐπιθιδάσαντες ἀπήγαγον.) Ταῦτα A
περὶ αὐτοῦ ὁ Διονύσιος διεξέρχεται.
horum omnium testes fuere. Qui me suscipientes, ex
oppidulo exportarunt, ac deinde nudo impositum
asino abduxerunt.) Et hæc quidem de seipso Dionysius narrat.

ΚΕΦΑΛΑΙΟΝ ΜΑ'.

Περὶ τῶν ἐπ' αὐτῆς Ἀλεξανδρείας μαρτυρη-
σάντων (Nic. H. E. v. 29-31).

Ὁ δ' αὐτὸς ἐν ἐπιστολῇ τῇ πρὸς Φάβιον ἐπίσκοπον
Ἀντιοχείων, τῶν κατὰ Δέκιον μαρτυρησάντων ἐν
Ἀλεξανδρείᾳ τοὺς ἀγῶνας τοῦτον ἱστορεῖ τὸν τρόπον
«Ὅχι ἀπὸ τοῦ βασιλικοῦ προστάγματος ὁ διωγμὸς
παρ' ἡμῖν ἤρξατο (7), ἀλλὰ γὰρ (8) ὄλον ἐνιαυτὸν
προὔλαθε, καὶ φθάσας ὁ κακῶν τῇ πόλει ταύτῃ μάν-
τις καὶ ποιητῆς (9), ὅστις ἐκεῖνος ἦν, ἐκίνησε καὶ
παρώρμησε καθ' ἡμῶν τὰ πλῆθη τῶν ἐθνῶν, εἰς τὴν
ἐπιχώριον αὐτοὺς δεισιδαιμονίαν ἀναβρίπτισας. Οἱ δὲ
ἐρεθισθέντες ὑπ' αὐτοῦ, καὶ πάσης ἐξουσίας εἰς ἀνο-
σιουργίαν λαβόμενοι, μόνην εὐσέβειαν [τὴν θρησκείαν
τῶν δαιμόνων (10)] ταύτην ὑπέλαθον, τὸ καθ' ἡμῶν
φοῦν. Πρῶτον μὲν οὖν πρεσβύτην Μετράν ὀνόματι
συναρπάσαντες, καὶ κελεύσαντες ἄθεα λέγειν ῥήματα,
μὴ πειθόμενον, ξύλοις τε παίνοντες τὸ σῶμα, καὶ κα-
λάμοις ὀξέσι τὸ πρόσωπον καὶ τοὺς ὀφθαλμοὺς κεν-
τοῦντες, ἀγαγόντες εἰς τὸ πρόαστειον, κατελιθοδό-
λησαν. Ἐπειτα πιστὴν γυναῖκα Κοῦνταν καλουμένην
ἐπὶ τὸ εἰδωλεῖον ἀπαγαγόντες, ἡγάγαζον προσκυ-
νεῖν ἀποστρεφόμενην δὲ καὶ βδελυττομένην ἐκδή-
σαντες τῶν ποδῶν, διὰ πάσης τῆς πόλεως κατὰ τοῦ
τραχείου λιθοστρώτου σύροντες, προσαβρᾶσσομένην
τοῖς μυλιαίοις λίθοις ἅμα καὶ μαστιγοῦντες, ἐπὶ τὸν
αὐτὸν ἀγαγόντες κατέλευσαν τόπον. Εἴθ' ὁμοθυμαδὸν
ἅπαντες ὤρμησαν ἐπὶ τὰς τῶν θεοσεβῶν οἰκίας, καὶ
οὗς ἐγνώριζον ἕκαστοι γειτνιώντας, ἐπισπεύδοντες
ἦγον, ἐσύλων τε καὶ διήρπαζον, τὰ μὲν τιμιώτερα
τῶν κειμηλίων νοσφιζόμενοι, τὰ δὲ εὐτελέστερα καὶ
ὅσα ἐκ ξύλων ἐπεποίητο, διαβρίπτουντες καὶ κατα-
καίοντες ἐν ταῖς ὁδοῖς, ἐαλωκυίας ὑπὸ πολεμίων πύ-
λεως παρεῖχον θέαν. Ἐξέκλινον δὲ καὶ ὑπανεχώρουσι
οἱ ἀδελφοί, καὶ τὴν ἀρπαγὴν τῶν ὑπαρχόντων, ὁμοίως
ἐκεῖνος οἷς καὶ Παῦλος ἐμαρτύρησε, μετὰ χαρᾶς
προσεδέξαντο. Καὶ οὐκ οἶδ' εἰ τις, πλὴν εἰ μή που
τις εἶς ἐμπεσὼν, μέχρι γε τούτου τὸν Κύριον ἔρρηξ-
σατο. Ἀλλὰ καὶ τὴν θαυμασιωτάτην τότε παρθένον
πρεσβύτιν Ἀπολλωνίαν διαλαβόντες, τοὺς μὲν ἰδόν-
τας ἅπαντας, κόπτοντες τὰς σιαγῶνας, ἐξήλασαν.

δην vero, id est in sella. Porro quid factum sit
Dionysii, postquam rustici illi, fugatis militibus,
eum Tapusiri excedere compulerunt, ipse quidem
hic non dicit. Sed in epistola ad Domitium et Di-
dymum, quæ refertur in libro vii, cap. 11, ait se
una cum Caio et Petro solis, sejunctum a reliquis
fratribus, in quodam Libyæ loco deserto atque
arido conclusum fuisse. Permansit autem in hoc
exsilio Dionysius usque ad obitum Decii imp. et ex
eo loco litteras scripsit ad Domitium ac Didy-
mum.

(7) Διωγμὸς παρ' ἡμῖν ἤρξατο. Ita codices Me-
dic., Maz., Fuk. et Savil. et Georgius Syncellus,
quomodo etiam legit Rufinus, ut ex versione illius
appareat; sed et in codd. Medicæo, Maz. et Fuk. πρὸς
Φαβιανὸν legitur, nec aliter Rufinus hunc Antiochiæ
episcopum appellat. Editi om. παρ' ἡμῖν.

CAPUT XLI.

De iis qui Alexandriæ martyrium subierunt.

In epistola vero ad Fabium episcopum Antiochiæ,
eorum qui imperante Decio martyrium Alexandriæ
subierunt, certamina refert hoc modo : « Nequa-
quam ex imperatoris edicto persecutio cæpta est,
quippe quæ integro anno antevererat. Etenim in-
faustus quidam vates ac poeta, quiaquis ille fuit,
commoverat jam antea atque incitaverat adversus
nos gentilium turbas, ad innatam genti superstitionem
animos eorum incendens. Ab hoc igitur homine
stimulati, omnemque ad pœtranda scelera licentiam
nacti, 237 hanc solam pietatem cultumque dæmo-
num suorum existimabant, si cædibus adversus
nostros sævirent. Primum itaque senem quemdam,
Metram nomine, correptum impia verba proferre
jubent. Quod cum ille abnueret, fustibus hominem
verberantes, et acutis arundinibus vultum ejus oculo-
sque pungentes, deductum in suburbium lapidibus
obruerunt. Post hæc silem quamdam mulierem,
Quintam nomine, ad idoli templum perductam,
adorare illud coegerunt. Quod cum illa aversaretur
atque execraretur, constrictis pedibus eam per
totius civitatis vicos aspero silice constratos ra-
pientes, saxis illisam molaribus, flagris insuper
verberantes, ad suburbium itidem abducunt, ibique
lapidibus interficiunt. Omnes deinde uno impetu in
domos Christianorum irruere cœperunt : et quos
quisque sibi vicinos noverat, eos illico properantes
agebant, spoliabant ac diripiebant, ea quidem quæ
maxime pretiosa essent in sinum suum congerentes,
villiora autem et lignea quæque disjiciebant, ac per
vias concremabant, captæ ab hostibus urbis spe-
ciem atque imaginem exhibentes. Fratres vero de-
clinabant et subducebant se fuga, ac direptionem
honorum suorum perinde ac illi de quibus Paulus
testificatus est, cum gaudio exceperunt. Nec eorum
quisquam, quod equidem sciam, nisi fortasse unus
aliquis in illorum manus incidens, hactenus quidem
Deum negavit. Sed et admirandam illam provec-
tæ

(8) Ἀλλὰ γάρ. Particula γάρ loco suo demota
est, inferius collocanda hoc modo : καὶ γὰρ φθά-
σας.

(9) Μάντις καὶ ποιητῆς. Poetam verti, primum
quia poetæ cum vatibus seu divinis magnam habent
societatem. Vates enim oracula sua versibus ede-
bant. Deinde quia Ægyptii poetica imprimis dele-
ctabantur, quod etiam notavit Eunapius. Porro
nulli magis infensi erant Christianis, quam vates et
harioli, et ejusmodi hominum genus, qui ad perse-
quendos Christianos populum concitabant, compo-
sitis in eam rem oraculis.

(10) Τὴν θρησκείαν τῶν δαιμόνων. Delenda
mihi videntur hæc verba, quippe quæ sensum tur-
bant, et ab inepto scholiaste ascripta sunt ad expli-
cationem vocis præcedentis.

jam ætatis virginem Apolloniam tunc comprehenderunt. Et maxillas quidem ejus verberantes, cunctos ei dentes excusserunt. Accenso autem extra urbem rogo, minabantur vivam se illam combusturos, nisi una cum ipsis impia verba pronuntiaret. At illa veniam deprecari paulisper visa, atque interim dimissa, celeriter in ignem insiliit et conflagravit. Præterea Serapionem quemdam cum in ædibus suis deprehendissent, acerbissimis tormentis excruciarunt, et membris omnibus contractum ex cœnaculo præcipitem dejecerunt. Porro nusquam, non per viam publicam, non per angiportus incedere, aut noctu aut interdiu nobis licebat: cum omnes ubique et assidue clamitarent, quicumque impia illa verba proferre abuisset, eum illico trahendum esse, et flammis ultricibus absumendum. Et hæc quidem diutissime viguerunt ad hunc **238** modum. Secuta deinde seditio et bellum civile miseris excipiens, crudelitate qua in nostros grassati fuerant, in ipsos mutuo convertit. Ac nos quidem paululum respiravimus, dum illorum cessaret furor. Sed continuo imperii illius erga nos benignissimi mutatio nobis nuntiata est: et gravissimus nobis minarum terror intentabatur. Jamque aderat edictum imperatoris, illud ipsum fere quod a Domino nostro prædictum est, horrificum ac terribile exhibens, adeo ut ipsi etiam electi, si fieri posset, scandalum paterentur. Omnes certe mirum in modum exterriti sunt. Ac multi quidem ex illustrioribus, præ metu statim occurrerunt. Alii qui rem publicam administrabant, ipsa actuum suorum necessitate pertracti veniebant. Alii a notis et familiaribus adducebantur: et nominatim citati, ad impura et profana sa-

Α πυρὰν δὲ νήσαντες πρὸ τῆς πόλεως, ζῶσαν ἠπειλοῦν κατακαῦσαι, εἰ μὴ συνεκφωνήσειεν αὐτοῖς τὰ εἰς ἀσθεῖας κηρύγματα (11). Ἡ δὲ ὑποπαραιτησαμένη βραχὺ καὶ ἀνεθείσα, συντόμως ἐπεπήδησεν εἰς τὸ πῦρ, καὶ καταπέλεκται. Σαραπίωνά τε καταλαβόντες ἐφέστιον (12), σκληραῖς βασάνοις αἰκισάμενοι, καὶ πάντα τὰ ἄρθρα διακλάσαντες, ἀπὸ τοῦ ὑπερῶου πρηγῆ κατέρριψαν. Οὐδεμία δὲ ὀδὸς, οὐ λεωφόρος, οὐ στενωπὸς ἡμῖν βάσιμος ἦν, οὐ νύκτωρ, οὐ μεθήμεραν, ἀεὶ καὶ πανταχοῦ πάντων κεκραγόντων, εἰ μὴ τὰ δύσφημά τις ἀνυμνοῖη ῥήματα, τοῦτον εὐθέως δεῖν σύρεσθαι τε καὶ πύμπρασθαι. Καὶ ταῦτα ἐπιπολὺ μὲν τοῦτον ἔκμασε τὸν τρόπον. Διαδεξαμένη δὲ τοὺς ἀθλοὺς ἢ στάσις, καὶ ὁ πόλεμος ὁ ἐμφύλιος, τὴν καθ' ἡμῶν ὠμότητα πρὸς ἀλλήλους αὐτῶν ἔτρεψε. Β Καὶ μικρὸν μὲν προσανεπνεύσαμεν, ἀσχολίαν τοῦ πρὸς ἡμᾶς θυμοῦ λαβόντων· εὐθέως δὲ ἡ τῆς βασιλείας ἐκείνης τῆς εὐμενεστερας (13) ἡμῖν μεταβολὴ διηγγελται, καὶ πολλὸς ὁ τῆς ἐφ' ἡμᾶς ἀπειλῆς φόβος ἀνετείνεται. Καὶ δὴ καὶ παρῆν τὸ πρόσταγμα, αὐτὸ σχεδὸν ἐκεῖνο ὅλον τὸ προβῆθ' ὑπὸ τοῦ Κυρίου ἡμῶν ἀποφαίνον (14) τὸ φοβερώτατον, ὡς, εἰ δυνατὸν, σκανδαλίσαι καὶ τοὺς ἐκλεκτούς. Πλὴν πάντες γε κατεπτήχεσαν. Καὶ πολλοὶ μὲν εὐθέως τῶν περιφανεστερων, οἱ μὲν ἀπήντων δεδιότες, οἱ δὲ δημοσιεύοντες (15), ὑπὸ τῶν πράξεων ἤγοντο, οἱ δὲ ὑπὸ τῶν ἀμφ' αὐτοὺς ἐπελιχοντο· ὀνομασί τε καλούμενοι, ταῖς ἀνάγκαις καὶ ἀνιέροις θυσίαις προσήσαν, οἱ μὲν, ὠχρῶντες καὶ τρέμοντες, ὥσπερ οὐ θύσοντες, ἀλλ' αὐτοὶ θύματα καὶ σφάγια τοῖς εἰδώλοις ἐσόμενοι, ὡς ὑπὸ πολλοῦ τοῦ περιστώτος δήμου χλεύην αὐτοῖς ἐπιφέρεσθαι, καὶ δῆλους μὲν εἶναι πρὸς πάντα δειλοὺς ὑπάρχοντας, καὶ πρὸς τὸ τεθνά-

(11) *Τῆς ἀσθεῖας κηρύγματα.* Quænam fuerint illæ voces, difficile est dicere, quas ἀσθεῖς φωνάς vocavit Dionysius supra in epistola ad Germanum, et δύσφημα ῥήματα vocat in hac epistola.

(12) *Ἐφέστιον.* Nicephorus legit Ἐφέσιον, pessime. De hoc Serapione Bela et Usuardus ad 14 Novembris, ubi cum sub Decio passum esse affirmant; sed melius dixissent sub Philippo. Nam Dionysius in hac ad Fabium epistola diserite testatur, Serapionis aliorumque martyria ante Philippi imp. obitum accidisse. Idem error in omnibus martyrologiis admissus est de Apollonia virgine, quam sub Decio passam dicunt die 9 Februarii.

(13) *Τῆς βασιλείας ἐκείνης τῆς εὐμενεστερας.* Philipp. scilicet imp. mors, qui æquissimum se ac benignissimum erga Christianos præstitit. Igitur illa quæ proxime a Dionysio commemorata sunt, ultimo Philippi imperatoris anno contigerunt. Quod etiam notavit Dionysius in principio hujus epistolæ, ubi dicit persecutionem anno integro ante edictum imp. Decii Alexandriæ coeptam fuisse. At Christophorus non nihil penitus hic vidit, qui μεταβολὴν τῆς βασιλείας, interpretatur *mutationem animi imperatoris erga Christianos.* Christophoroni errorem secutus est Baronius ad annum Christi 255, cap. 102.

(14) *Ἀποφαίνον.* Παραβραχὺ cod. Reg., quem ubique secutus est Stephanus. In Chronico Georgii Syncelli, ubi hæc epistola Dionysii refertur, scriptum est ἢ παρὰ βραχὺ, nequaquam meliore sensu. At in nostris codicibus Maz., Med., Fuk. ac Savilii pro παραβραχὺ scribitur ἀποφαίνων, longe rectius ut quidem existimo. At enim Dionysius edictum

illud Decii adeo terribile fuisse, ut tempora illa Antichristi longe omnium terribilissima representare quodammodo videretur.

(15) *Οἱ δὲ δημοσιεύοντες.* Christophorus hunc Dionysii locum ita vertit: *Alii ex privatis ædibus in publicum rapti, ad delubra ducuntur a magistratibus.* Quæ interpretatio, nec verbi nec sensui Dionysii ullo modo convenit. Εἰς δημοσιεύοντας idem esse censeo ac τὰ δημόσια πράττοντας, id est decuriones et magistratus. Hi enim cum allatum esset edictum imperatoris Decii, quo omnes diis immortalibus sacrificare jubebantur, convenire in curiam ex more, ibique edictum ipsum dum recitaretur, stantes audire necesse habebant, ut scribit Joannes Chrysostomus non uno in loco. Ita primi omnium decuriones statim post recitatum imp. Decii edictum diis sacrificarunt, cum ex necessitate officii sui ad curiam convenissent. Sane πράξεις de actu et administratione magistratum sumitur apud Eusebium in lib. viii, cap. 11, et apud Aristidem in *orat. funebri in Alexandrum*, τὰ δ' εἰς πράξεις τε καὶ πολιτείας, etc. Chrysostomus homilia 83 in *Malthæam*, τοὺς τὰ πολιτικά πράττοντας vocal decuriones. Potest etiam verbum δημοσιεύοντας explicari de his qui in foro seu in publico versabantur. Atque id fortasse rectius fuerit, hoc modo: *Alii qui in publico versabantur, rebus ipsis, et reliquorum exemplo, ad sacrificandum ducebantur.* Occurrit hæc vox apud Aristidem in *laudatione funebri Alexandri*: Καὶ ὅποτε μὴ δημοσιεύοι, ἢ παρὰ τοῖς ὑνάστασις ἂν ἦν, ἢ ἐν αὐτῷ τοῦ βασιλέως οἴκῳ.

ναι καὶ πρὸς τὸ θῦναν· οἱ δὲ τινες ἐτοιμότερον τοῖς
 βωμοῖς προσέτρεχον, ἰσχυριζόμενοι (16) τῇ θρασύ-
 τητι τὸ μηδὲ πρότερον Χριστιανοὶ γεγονέναι. Περὶ
 ὧν ἡ τοῦ Κυρίου πρόβρῃσις ἀληθεστάτη, ὅτι δυσκό-
 λως σωθήσονται. Τῶν δὲ λοιπῶν οἱ μὲν εἶποντο τού-
 τοις ἑκατέροις, οἱ δὲ ἔφευγον, οἱ δὲ ἠλίσκοντο. Καὶ
 τούτων οἱ μὲν ἄχρι δεσμῶν καὶ φυλακῆς χωρήσαν-
 τες· καὶ τινες καὶ πλείονας ἡμέρας καθειρηθέντες,
 εἶτα καὶ πρὶν εἰς δικαστήριον εἰσελθεῖν, ἐξωμόσαντο,
 οἱ δὲ καὶ βασιάνοις ἐπὶ ποσὸν ἐγκαρτερήσαντες, πρὸς
 τὸ ἐξῆς ἀπέβησαν. Οἱ δὲ στεβρόλοι καὶ μακάριοι στῦλοι
 τοῦ Κυρίου, κραταιωθέντες ὑπ' αὐτοῦ, καὶ τῆς ἰσχυ-
 ρῆς ἐν ἑαυτοῖς πίστεως ἄξιαν καὶ ἀνάλογον δύναμιν
 καὶ καρτερίαν λαβόντες, θαυμαστοὶ γέγονασιν αὐτοῦ
 τῆς βασιλείας μάρτυρες. Ὡν πρῶτος Ἰουλιανὸς,
 ἄνθρωπος ποδαγρὸς, μὴ στήναι, μὴ βαδίσαι δυνάμε-
 νος, σὺν ἑτέροις δύο τοῖς φέρουσιν αὐτὸν, προσήχθη.
 Ὡν ὁ μὲν ἕτερος, εὐθὺς ἠρήσατο· ὁ δ' ἕτερος Κρο-
 νίων ὀνόματι, ἐπὶ κλῆν δὲ Εὐνοῦς, καὶ αὐτὸς ὁ πρε-
 σβύτης Ἰουλιανὸς, ὁμολογήσαντες τὸν Κύριον, διὰ
 πάσης τῆς πόλεως μεγίστης οὐσίας, ὡς ἴσπε, καμῆ-
 λοις ἐποχούμενοι καὶ μετέωροι μαστιγούμενοι, τέλος
 ἀσέστω πυρὶ (17), περιχευόμενου τοῦ δήμου παν-
 τὸς, κατεκάησαν. Στρατιωτῆς τε αὐτοῖς ἀπαγομένοις
 παρατῆς, καὶ τοῖς ἐφουδρίζουσιν ἐναντιωθεὶς, ἐκδο-
 σάντων ἐκείνων, προσαχθεὶς ὁ ἀνδρειότατος ὀπλομά-
 χος τοῦ Θεοῦ Βησᾶς, κἂν τῷ μεγάλῳ πολέμῳ τῷ
 περὶ τῆς εὐσεβείας ἀριστεύσας, ἀπετμήθη τὴν κεφα-
 λήν· καὶ τις ἕτερος τὸ μὲν γένος Λίβυς, τὴν δὲ προσ-
 ηγορίαν ἄμα καὶ τὴν εὐλογίαν ἀληθῆς Μάχαρ (18),
 προτροπῆς αὐτῷ πολλῆς ὑπὸ τοῦ δικαστοῦ πρὸς Ἄρ-
 ησιν γενομένης, οὐχ ὑπαχθεὶς, ζῶν καταπέφλεκται.
 Ἐπιμάχος τε μετ' αὐτοῦ καὶ Ἀλέξανδρος, μετὰ
 πολλῶν (19) ὃν ἔμειναν δεσμῶται χρόνον, μυρίας διε-
 νεγκόντες ἀλγηδόνας, ξυστήρας, μάστιγας, πυρὶ
 ἀσέστω καὶ οὐτοῖς διεχύθησαν. Καὶ σὺν αὐτοῖς γυ-
 ναῖκες τέσσαρες· Ἀμμωνάριον τε ἀγία παρθένος,
 πάνυ φιλονεικῶς αὐτὴν ἐπιπλεῖστον τῷ δικαστοῦ
 βασανίσαντος, ἅτε προσηγορησάμενην ὡς μηδὲν ὦν
 ἐκείνος κελεῖσι, φθέγγατο, ἀληθεύσασα τὴν ἐπαγγελ-
 ῖαν, ἀπήχθη· αἱ δὲ λοιπαὶ, ἡ σεμίνοπρεπεστάτη
 πρεσβύτης Μερκουρία, καὶ ἡ πολῦταις μὲν, οὐχ ὑπὲρ
 τὸν Κύριον δὲ ἀγαπήσασα ἑαυτῆς τὰ τέκνα Διονυ-
 σία (20), καὶ Ἀμμωνάριον ἑτέρα, καταιδεσθέντος εἰς
 ἀνήνυτον ἔτι βασανίζειν καὶ ὑπὸ γυναικῶν ἠττάσθαι,
 τοῦ ἡγεμόνος, σιδήρῳ τεθῶσαι, μηκέτι βασάνων περ-

A crificia accedebant: nonnulli quidem pallidi ac tre-
 mebundi, quasi non sacrificaturi, sed ipsi potius
 victimarum loco idolis immolandi essent. Adeo ut a
 circumstante multiitudine deriderentur: quippe qui
 palam omnibus ostenderent, se tum ad moriendum,
 tum ad sacrificandum pusillo animo esse. Alii vero
 promptius ad aras accurrebant, audacter affirmantes
 nunquam se antea Christianos fuisse. De quibus
 verissime prædixit olim Dominus, ejusmodi homines
 ægre salutem consecuturos. Cæteri autem partim
 alterutros eorum quos diximus sequebantur, partim
 se in fugam dabant, partim comprehendebantur. Ex
 quibus nonnulli cum usque ad vincula et custodiam
 progressi essent, quidam etiam plusculos dies in
 carcere perstitissent, prius tamen quam in judi-
 cium inducerentur, fidem ejurarunt. Nonnulli vero
 cum aliquandiu tormenta fortiter sustinuisent, ad
 reliqua quæ intentabantur supplicia animos despon-
 derunt. Verum beati illi ac stabiles columnæ Domi-
 ni, ab ipso confirmati, et fidei suæ robori congruen-
 tes et ex æquo respondentem vim atque constan-
 tiam nacti, admirabiles regni illius testes effecti
 sunt. Quorum Julianus, vir podagræ doloribus con-
 strictus, qui nec stare poterat nec incedere, una
 cum duobus aliis qui ipsum portabant, adductus est.
 Horum alter statim negavit. Alter nomine Cronion,
 qui Eunos cognominabatur, nec non et senex ipse Ju-
 lianus, cum Christum confessi essent, per universam
 239 urbem, quæ quidem, ut nostis, maxima est,
 camelis insidentes, flagris sublimes verberati, tan-
 dem ardentissimo igne, circumfusa totius populi
 multitudine, consumpti sunt. Miles vero qui ipsis
 dum ad supplicium ducerentur astabat, et contu-
 meliam iniiferentes propulerat, Besas nomine, con-
 clamante adversus eum populo in jus adductus est.
 Ubi fortissimus Dei puginator, cum in magno illo
 pro pietate certamine strenue se gessisset, securi
 percussus est. Alius item oriundus ex Libya, et
 vocabulo et divina benedictione verè Macar, cum a
 iudice omnibus modis sollicitatus ut Christum ne-
 garet, flecti nunquam potuisset, vivus comburitur.
 Post hos Epimachus et Alexander, cum post diutur-
 num carceris horrorem in quo vincti permanse-
 rant, ferreos ungues, flagra ac mille dolorum ge-
 nera pertulissent, vivæ calcis incendio etiam ipsi
 colliquefacti perierunt. Eundem cum ipsis exitum

(16) Ἰσχυριζόμενοι. Positum est pro ἰσχυρίζο-
 μενοι.

(17) Ἀσέστω πυρὶ. Potest etiam verti *vivæ cal-
 cis incendio*. Sic infra de Epimacho et Alexandro
 dixit, πυρὶ ἀσέστω διεχύθησαν. Pro quo Nicephorus
 habet τῆσαν. In *Menæo* ad diem 30 Octobris, ubi
 mentio fit horum martyrum Juliani, Cronionis et
 Macarii, legitur ἀσέστου ζέοντος κατ' αὐτῶν ἐκχυ-
 θέντος.

(18) Καὶ τὴν εὐλογίαν ἀληθῆς Μάχαρ. Alludit
 Dionysius ad verba illa Christi in Evangelio, *Beati
 estis, cum persecuti vos fuerint homines, etc.*, quod
 tamen non vidit Christophorus. Qui etiam in eo
 hallucinatus est, quod Macarium hunc facit Afrum
 pro Libyco. Eleganter autem Rufinus hunc Dionysii

locum ita vertit: *Alius quidam vir nominis sui Ma-
 carius, gente Libycus*. Sic enim Latini loquuntur,
 ut Trebellius Pollio in *Aureolo*, et Lampridius in
Commodo.

(19) Μετὰ πολλῶν. Sic in cord. *Medicæ* ac *Max.
 Fuk.* et *Savil.* et apud Georgium Syncellum legi-
 tur; quæ lectio magis placet quam vulgati μετ'
 οἷ, et Rufini auctoritate confirmatur. In codice
 Regio legitur etiam *ab ἐνέμεναι*, etc. Quæ lectio si
 vera est, omnino abesse oportet negativam illam
 particulam.

(20) Διονυσία. Post hæc verba addidi ex *Rufino*
 καὶ Ἀμμωνάριον ἑτέρα. Quatuor enim mulieres illas
 fuisse supra dixit Dionysius.

sortitæ sunt quatuor mulieres. Ammonarium quidem virgo sanctissima, cum a iudice diutissime torta fuisset, ingenti cum pertinacia propterea quod palam prædixerat, nihil eorum quæ iudex jusserat prolaturam se esse, pollicitationem suam executioni mandans, ad supplicium abducta est. Residua vero, Mercuria scilicet anus imprimis veneranda, et Dionysia, plurimorum quidem liberorum mater, sed quæ pignora sua minori quam Dominum charitate complexa est : et alia rursus Ammonarium : cum præfectum jam puleret cas ulterius incassum torquere, et a feminis superari, gladio cæsæ sunt, nullis prius tormentis subditæ. Etenim earum princeps et æntesignana Ammonarium, pro omnibus tormenta pertulerat. Heron etiam et Ater et Isidorus, Ægyptii, cumque illis Dioscorus puer, annos circiter quindecim natus, iudici oblatus sunt. Et cum iudex primum ante alios adolescentem Dioscorum, partim sermonibus ut flexibilem decipere, partim tormentis ut mollem ac tenerum cogere tentavisset, ille nec persuasionibus cessit nec tormentis. Reliqui crudelissime verberati, cum cruciatus fortiter sustinuissent, igni etiam ipsi sunt traditi. Dioscorum vero qui in omnium conspectu inclaruerat, et qui ad omnia interrogata sapientissime responderat, admiratus iudex dimisit, spatium se illi ad poenitentiam concedere affirmans ob ætatis infirmitatem. Et nunc nobiscum versatur divinus Dioscorus, in majus ac diuturnius **240** certamen reservatus. Sed et Nemesion quidam, etiam ipse Ægyptius, primum quidem falso accusatus fuerat tamquam socius et contubernalis latronum. Postea vero cum apud centurionem hanc calumniam a se utique alienissimam depulisset, delatus quod Christianus esset, ad præfectum vinculus adducitur. At ille iniquissimus iudex, postquam eum duplo gravioribus quam reliquos latrones tormentis ac verberibus affecisset, inter latrones iussit incendi. Et sic vir beatissimus similitudine

Christi honoratus est. Porro universus simul militum manipulus Ammon scilicet Zeno, Ptolemæus et Ingenuus, cumque illis senex Theophilus, ante prætorium stabant. Et cum quidam ob Christianam religionem in iudicium inductus, jamjamque negaturus Christum videretur, illi astantes dentibus stridere, vultu innuere, manus extendere, ac totius simul corporis motus gestusque edere cœperunt. Cumque omnium in se oculos convertissent, priusquam ab aliquo comprehenderentur, ipsi ad subsellium accurrentes, Christianos se esse professi sunt. Quo facto præfectus et assessores qui in

(21) Καὶ Ἀτήρ. Apud Georgium Syncellum et Nicephorum legitur Ἀσθήρ. In Rufino, *Arsinus*. In veteri *Martyrologio Romano*, quod magna parte desumptum est ex Rufino, *Arsenius* dicitur 19 Kal. Januariæ.

(21*) Σύνταγμα στρατιωτικόν. Turma militum vertit Rufinus, quem secutus est Christophoronus. Ego *manipulum* seu *contubernium* malim interpretari. Quidam suspicari possent, hos milites fuisse apparitores seu officiales præfecti Augustalis, eo quod stetisse dicuntur ante prætorium. Ego tamen potius crediderim legionarios milites fuisse, ex ea legione quæ ad custodiam urbis Alexandrinæ erat deputata, et quæ præfecto Augustali parebat. Præfectus enim Augustalis non solum civilia negotia, sed etiam rem militarem eo tempore curabat. In

Α ραν λαβοῦσαι. Τὰς γὰρ ὑπὲρ παστῶν, ὁ πρόμαχος Ἀμμωνάριον ἀνεδέδεκτο βασάνους. Ἦρων δὲ καὶ Ἀτήρ (21) καὶ Ἰσίδωρος Αἰγύπτιοι, καὶ σὺν αὐτοῖς παιδάριον ὡς πεντεκαιδεκάετης ὁ Διδόσκορος, παρεδόθησαν· καὶ πρῶτον τὸ μακάριον λόγους τε ἀπατῆν ὡς εὐπαράγωγον, καὶ βασάνοις καταναγκάζειν ὡς εὐένδοτον πειρωμένον, οὕτε ἐπέισθη οὕτε εἶξεν ὁ Διδόσκορος. Τοὺς δὲ λοιποὺς ἀγριώτατα καταξήνας, ἐγκαρτερήσαντας, πυρὶ καὶ τούτους παραδέδωκε, τὸν δὲ Διδόσκορον ἐλλαμπρυνάμενόν τε δημοσίᾳ, καὶ σωφώτατα πρὸς τὰς ἰδίας πεύσεις ἀποκρινάμενον θαυμάσας, παρήκεν, ὑπέρθεσιν φήσας εἰς μετόνιον αὐτῷ διὰ τὴν ἡλικίαν ἐπιμετρεῖν. Καὶ νῦν ὁ θεοπραπέστατος σὺν ἡμῖν ἐστὶ Διδόσκορος, εἰς μακρότερον τὸν ἀγῶνα καὶ διαρκέστερον μείνας τὸν ἄλλον. Νεμεσίων δὲ τις κάκενος Αἰγύπτιος, ἐσυκοφαντήθη μὲν, ὡς δὴ σύνοικος ληστῶν, ἀποδυσάμενος δὲ ταύτην παρὰ τῷ ἑκατοντάρχῳ τὴν ἀλλοτριωτάτην κατ' αὐτοῦ διαβολὴν, καταμηνυθεὶς ὡς Χριστιανὸς, ἦκε δεσμώτης ἐπὶ τὸν ἡγόρευμενον. Ὁ δὲ ἀδικώτατος διπλαῖς αὐτὸν ἢ τοὺς ληστὰς ταῖς τε βασάνοις καὶ ταῖς μάστιξι λυμηνάμενος, μεταξὺ τῶν ληστῶν κατέφλεξε, τιμηθέντα τὸν μακάριον τῷ τοῦ Χριστοῦ παραδειγματι. Ἀθρόον δὲ τι σύνταγμα (21*) στρατιωτικόν, Ἀμμων καὶ Ζήνων καὶ Πτολεμαῖος καὶ Ἰγγένης, καὶ σὺν αὐτοῖς προσβύτης Θεόφιλος, εἰστήκεισαν πρὸ τοῦ δικαστηρίου· κρινόμενου δὲ τίνος ὡς Χριστιανοῦ καὶ πρὸς ἄρνησιν ἤδη βέροντος, ἐπρίοντο οὗτοι παρεστηκότες, καὶ τοῖς τε προσώποις ἐνένευον, καὶ τὰς χεῖρας ἀνέτεινον, καὶ συνεσχηματίζοντο τοῖς σώμασιν. Ἐπιστροφῆς δὲ πάντων πρὸς αὐτοὺς γενομένης, πρὶν τινὰς αὐτῶν ἄλλους λαβέσθαι, φθάσαντες ἐπὶ τὸ βάθρον (22) ἀνέδραμον, εἶναι Χριστιανοὶ λέγοντες, ὡς τὸν τε ἡγεμόνα καὶ τοὺς συνέδρους ἐμφόβους γενέσθαι, καὶ τοὺς μὲν κρινόμενους εὐθαρσεστάτους, ἐφ' οἷς πείσονται, φαίνεσθαι, τοὺς δὲ δικάζοντας ἀποδειλιᾶν. Καὶ οὗτοι μὲν ἐκ δικαστηρίων ἐνεπόμπησαν καὶ ἠγαλλιάσαντο τῇ μαρτυρίᾳ, θριαμβεύοντος (23) αὐτοὺς ἐνδόξως τοῦ Θεοῦ.)

Β
C
D

veteri *Martyrologio Romano*, natalis horum martyrum ponitur die 13 Kalendas Januarias.

(22) Ἐπὶ τὸ βάθρον. Subsellium intelligi videtur, in quo sedebat reus cum a iudice interrogaretur, hodie sellulam vocamus. In *Actis* passionis Phileæ martyris *ambon* dicitur sen *pulpitum*. Sic enim incipiunt *Acta* illa : *Imposito ergo Philea super ambonem, Culcianus preses dixit.*

(23) Θριαμβεύοντος αὐτούς. Rufinus vertit : *Deo ita triumphante per sanctos suos.* Apparet igitur eum legisse θρι. δι' αὐτούς, etc. Rufinum secuti sunt Musculus et Christophoronus. Videndum tamen, ne Dionysius θριαμβεύοντος αὐτοῦς τοῦ Θεοῦ dixerit, pro θριαμβεύειν ποιούντος, quod omnino verum puto. Sic βασιλεύειν usurpat Gregorius Naz.

consilio aderant, metu perterriti sunt. Ac rei quidem ipsi ad ea quæ perpessus erant promptissimi et confidentissimi cernebantur, iudices autem ipsi contremiscebant. Isti igitur ex prætorio ovantes processerunt, exsultantes ob fidei confessionem, cum Deus per ipsos gloriose triumpharet. »

ΚΕΦΑΛΑΙΟΝ ΜΒ΄.

CAPUT XLII.

Περὶ ὧν ἀλλῶν δ' Διονύσιος Ἰσχυρίῃ (Nic. H. E. v. 31).

De aliis a Dionysio commemoratis.

« Ἄλλοι δὲ πλείστοι κατὰ πόλεις καὶ κώμας ὑπὸ τῶν ἔθνῶν διεσπάσθησαν· ὧν ἕνός παραδείγματος ἕνεκεν ἐπιμνησθήσομαι. Ἰσχυρίων ἐπετρόπευέ τινα τῶν ἀρχόντων ἐπὶ μισθῷ. Τοῦτον ὁ μισθοδότης ἐκέλευε θύσαι, μὴ πειθόμενον ὑβρίζεν, ἐμμένοντα προσηλάκιζεν· ὑφισταμένου, βακτηρίαν μεγίστην λαθῶν, διὰ τῶν ἐντέρων καὶ τῶν σπλάγγνων διώσας, ἀπέκτεινε. Τί δεῖ λέγειν τὸ πᾶθος τῶν ἐν ἐρημίαις καὶ ὄρεσι πλανηθέντων, ὑπὸ λιμοῦ καὶ δίψης καὶ κρούς, καὶ νόσων καὶ ληστῶν καὶ θηρίων διεφθαρμένων; ὧν οἱ ὑπεργεγόμενοι, τῆς ἐκείνων εἰσὶν ἐκλογῆς καὶ νίκης μάρτυρες. Ἐν δὲ καὶ τούτων εἰς δῆλῳσις ἔργον παραθήσομαι. Καιρήμων ἦν ὑπέργηρος τῆς Νείδου καλουμένης ἐπίσκοπος πόλεως. Οὗτος εἰς τὸ Ἀράβιον ὄρος (24) ἅμα τῇ συμβίῳ αὐτοῦ φυγῶν, οὐκ ἔτανε λήλυθεν. Οὐδὲ ἠδυνήθησαν ἰδεῖν οὐκέτι, καί τοι πολλά διερευνησάμενοι οἱ ἀδελφοί, οὔτε αὐτοῦ, οὔτε τὰ σώματα εὔρον (25). Πολλοὶ δὲ οἱ κατ' αὐτὸ τὸ Ἀραβικὸν ὄρος ἐξανδραποδισθέντες ὑπὸ βαρβάρων Σαρακηνῶν (26), οἱ μὲν μόλις ἐπὶ πολλοῖς χρήμασι ἐλυτρώθηον, οἱ δὲ μέχρι νῦν οὐδέπω. Καὶ ταῦτα διεξήλθον οὐ μάτην, ἀδελφεῖ, ἀλλ' ἵνα εἰδῆς, ὅσα καὶ ἤλικα δεῖνὰ παρ' ἡμῖν συνέβη· ὧν οἱ μᾶλλον πεπειραμένοι, πλείονα ἀν εἶδειν. » Ἔϊτα τούτοις ἐπιφέρει μετὰ βραχέα λέγων· « Αὐτοὶ τοίνυν οἱ θεοὶ μάρτυρες παρ' ἡμῖν, οἱ νῦν τοῦ Χριστοῦ πάρεδροι καὶ τῆς βασιλείας αὐτοῦ κοινωνοί, καὶ μέτοχοι τῆς χρίσεως αὐτοῦ καὶ συνδικάζοντες αὐτῷ, τῶν παραπεπτωκότων ἀδελφῶν τινὰς ὑπευθύνους τοῖς τῶν θυσιῶν ἐγκλήμασι γενομένους, προσελάβοντο. Καὶ τὴν ἐπιστροφὴν καὶ μετάνοιαν αὐτῶν ἰδόντες, δεκτὴν τε γενέσθαι δυναμένην τῷ μὴ βουλομένῳ καθόλου τὸν θάνατον τοῦ ἀμαρτωλοῦ ὡς τὴν μετάνοιαν, δοκιμάσαντες, εἰσεδέξαντο καὶ συνήγαγον καὶ συνέστησαν (27), καὶ προσευχῶν αὐτοῖς καὶ ἐστιάσεων ἐκοινώνησαν (28). Τί οὖν

« Sed et alii complures per oppida et vicos a gentilibus discerpti sunt : ex quibus unum exempli gratia commemorabo. Ischyriion mercede conductus procurator erat cuiusdam magistratum generitis. Hic ab eo cujus rem procurabat, jussus idolis immolare, cum minime obtemperaret, primum injuria affectus est. Postea cum in eadem sententia perstaret, variis ab eodem vexatus est contumeliis. Quæ omnia cum patienter sustineret, ille prægrandi sude correpta transfixum per media viscera hominem interfecit. Jam quid opus est commemorare multitudinem eorum, qui in montibus ac per solitudinem oberrantes, fame et siti, frigore ac morbis, et latronum aut bestiarum incursu oppressi interiere? Ex quibus hi qui superfuerunt incolumes, testes 241 sunt electionis illorum atque victoriae. Unicum duntaxat facinus ad declarandam rei veritatem hic adjiciam. Chæremon erat quidam grandævus, Nili urbis episcopus. Hic una cum conjuge in Arabicum montem fuga delatus, non ulterius reversus est. Et fratres quamvis accurate omnia perscrutati, nec ipsos posthac, nec ipsorum cadavera reperire potuerunt. Porro multi in Arabico illo monte a barbaris Saracenis capti, et in servitutem redacti sunt. Ex quibus alii soluto ingenti pretio vix tandem redempti, alii nondum hactenus redimi potuerunt. Atque hæc non frustra, frater charissime, a me commemorata sunt, sed ut scias quæ et quam gravia nobis mala contigerint. Quæ profecto melius intelligunt ii, qui magis experti sunt. » Et paucis interpositis hæc subjungit : « Cæterum, inquit, hi divini martyres, qui nunc assessores sunt Christi et regni illius consortes, ac iudicii participes una cum ipso iudicaturi, dum hic apud nos essent, quosdam e fratribus lapsos, et

(24) Εἰς τὸ Ἀράβιον ὄρος. Mons est ita dictus enjus meminit Herodotus, quem Ptolemæus et alii Troicum vocant. Male ergo Christophoronus montem Arabiæ vertit. Paulo post Arabicus dicitur, ob vicinitatem Arabum ita nominatus.

(25) Οὐτε τὰ σώματα εὔρον. Ultima vox deest in codice Regio, prorsusque otiosa est ac superflua. Syncellus quoque eam vocem non habet, sed ejus loco αὐτῶν, non male.

(26) Σαρακηνῶν. Hic locus vel ob id unum notandus est, quod mentio sit Saracenorum. Nam ex scriptoribus quorum opera ad nos pervenerunt, nullus, ut puto, Dionysio Alexandrino antiquior Saracenos nominavit. Amm. quidem Marcellinus in libro xiv scribit se mentionem fecisse Saracenorum in Actibus principis Marci. Spartianus quoque in Nigro Saracenorum mentionem facit, et ab iis Romanos milites victos esse dicit; quod in tempora divi Marci conferri potest.

(27) Συνήγαγον καὶ συνέστησαν. Eadem Dionysii verba referi Nicephorus cap. 4, quæ Langus ita vertit : Explorata patientia atque comprobata, in Ecclesiam eos admiserunt, et ad hunc modum receptis locum suum dederunt. Eodem modo Christo-

phoronus interpretatus est, recipiunt in Ecclesiam, conventus cum illis celebrant, ineunt societatem, etc. Sed hanc interpretationem equidem probare non possum. Quomodo enim martyres qui in carcere tenebantur astricti, lapsos in Ecclesiam admittere poterant? Adde quod non id juris competeat martyribus, sed soli episcopo cuius officium erat pœnitentes reconciliare. Martyribus vero intercedere tantum pro lapsis, et commendatitias litteras scribere licebat. Apparet igitur ita vertendum esse hunc locum ut vertimus. Quanquam vox συνέστησαν aliter etiam explicari potest, passive scilicet pro simul consistere. Sic Dionysius apud Eusebium in lib. vii, cap. 9, μόλις παραχλοῦμενος συνεστάναι ταῖς προσευχαῖς ἀνέχεται. Et Eusebius in libro vi, cap. 3, de Origene, οὐδὲ πρόποτε προὔτραπη κατὰ τὴν εὐχὴν αὐτῷ συστήναι.

(28) Καὶ προσευχῶν αὐτοῖς... ἐκοινώνησαν. Duplex erat communio in Ecclesia : alia orationis, alia sacramentorum. Et orationum quidem communio pœnitentibus post certum temporis spatium indulgebatur. Communio vero corporis Christi, non nisi reconciliatis post longas pœnitentiæ moras tandem impertiebatur. Vides canones 11, 12 et 13

idolis sacrificasse convictos, susceperunt: et conversionem illorum ac pœnitentiam cernentes, cum judicassent eam placere posse illi qui peccatoris pœnitentiam mavult quam mortem, eos admiserunt et collegerunt, atque in cœtum suum receperunt, et in orationibus ac cibo cum iisdem communicaverunt. Quid ergo nobis, fratres, de his suadetis? Quid nos agere debemus? Utrum sententiæ martyrum accedemus, et rem ab illis judicatam seu potius gratiam concessam tuebimur, et cum iis quos illi miseratione persecuti sunt benigne agemus? que ipsi sententiæ illorum discussores ac iudices ordinem constitutum evertemus, Dei ipsius indignationem provocabimus? Atque hæc Dionysius consulto videtur adjecisse, loquens de iis qui persecutionis tempore præ iudicamento animi lapsi fuerant.

CAPUT XLIII.

De Novato, cuiusmodi moribus fuerit, et de ejus hæresi.

Etenim Novatus, Ecclesiæ Romanæ presbyter, arrogantia adversus eos elatus, quasi nulla spes salutis ipsis posthac superesset, tametsi omnia experient 242 quæ ad sinceram conversionem puramque confessionem pertinent, propriæ cuiusdam sectæ eorum qui tumore mentis elati seipsos Catharos cognominarunt, auctor exstitit. Ob quam rem cum Romæ congregata esset synodus, in qua sexaginta quidem episcopi, presbyteri vero ac diaconi multo plures convenerunt; cumque in provinciis antistites quid agendum esset seorsum consultassent, huiusmodi decretum cunctis promulgatum est: Novatum quidem et eos qui una cum ipso sese insolentiam extulerant, et quicumque inhumanissimæ et a fraternâ charitate alienæ ejus opinionioni consentire præsumperant, alienos ab Ecclesia habendos esse; fratres vero qui in calamitatem inciderant, pœnitentiæ remediis curandos esse et confovendos. Exstant adhuc epistolæ Cornelii Romanorum episcopi ad Fabium Antiochensis Ecclesiæ præsulem missæ: in quibus et Romanæ synodi gesta, et omnium per Italiam et Africam aliasque locorum illorum provincias sententiæ declarantur. Aliæ præterea Latino sermone conscriptæ exstant

concilii Nicæni. Ex quibus apparet, communionem orationis pœnitentibus fuisse ultimum ac proximum gradum ad communionem sacrorum mysteriorum. Et hæc quidem de communionem publicam intelligenda sunt, qua concedebatur pœnitentibus, ut palam cum omni populo in ecclesia orarent. Sed in hoc Dionysii loco de privata communionem sermo est, quam video a nonnullis confundi cum publica. Privatam autem communionem voco, quæ a privatis, non autem ab episcopo, cuius id jus pontificiumque erat, certæ personæ concedebatur. Exempli gratia, quando confessores et martyres, lapsos intercessionem ac misericordiam ipsorum implorantes benigne excipiebant, et ut una secum Deum orarent, permittebant. Hæc communio licet a martyribus et presbyteris (plerique enim martyrum erant ex clero) lapsis fuisset indulta, nihil juris illis dabat: sed tantum instar præiudicii erat, ut ab episcopo postea admitterentur ad publicam in ecclesia orationis communionem. De eiusmodi privata com-

ήμιν, ἀδελφοί, περὶ τούτων συμβουλευέτε; τί ἡμῖν πρακτέον; Σύμφηγο: καὶ δομογῶμονες αὐτοῖς καταστῶμεν, καὶ τὴν κρίσιν αὐτῶν καὶ τὴν χάριν φυλάξωμεν, καὶ τοῖς ἐλεηθεῖσιν ὑπ' αὐτῶν χρηστευώμεθα, ἢ τὴν κρίσιν αὐτῶν ἀδικῶν ποιησώμεθα (29), καὶ δοκιμαστάς αὐτοὺς τῆς ἐκείνων γνώμης ἐπιστήσωμεν, καὶ τὴν χρηστότητα λυπήσωμεν, καὶ τὴν τάξιν ἀνασκευάσωμεν; Ἐ Ταῦτα δὲ εἰκότως ὁ Διονύσιος παρατίθεται, τὸν περὶ τῶν ἐξησθενηκότων κατὰ τὸν τοῦ διωγμοῦ καιρὸν ἀνακινῶν λόγον.

An contra iudicium illorum irritum faciemus, nos constituemus; clementiam dolore afficiemus, ordinem constitutum evertemus, Dei ipsius indignationem provocabimus? Atque hæc Dionysius consulto videtur adjecisse, loquens de iis qui persecutionis tempore præ iudicamento animi lapsi fuerant.

B

ΚΕΦΑΛΑΙΟΝ ΜΓ'.

Περὶ Νοουάτου, οὗτος τις ἦν τὸν τρόπον, καὶ περὶ τῆς κατ' αὐτὸν αἰρέσεως (Nic. II. E. vi, 5).

Ἐπειδὴ περὶ τῆ κατὰ τούτων ἀρθεῖς ὑπερφηανίᾳ Νοουάτου τῆς Ῥωμαίων Ἐκκλησίας πρεσβύτερος, ὡς μῆκετ' οὔσης αὐτοῖς σωτηρίας ἐλπίδος, μηδ' εἰ πάντα τὰ εἰς ἐπιστροφὴν γνησίαν καὶ καθαρὰν ἐξομολόγησιν ἐπιτελοῖσιν, ἰδίᾳ αἰρέσεως τῶν κατὰ λογισμῶν φυσίωσιν Καθαροῦς ἑαυτοὺς ἀποφηνάντων, ἀρχηγῶς καθίσταται. Ἐφ' ᾧ συνόδου μεγίστης ἐπὶ Ῥώμης συγκροτηθείσης, ἐξήκοντα μὲν τὸν ἀριθμὸν ἐπισκόπων, πλείονων δ' ἔτι: μᾶλλον πρεσβυτέρων τε καὶ διακόνων, ἰδίως τε κατὰ τὰς λοιπὰς ἐπαρχίας τῶν κατὰ κύραν ποιμένων περὶ τοῦ πρακτέου διασκεψαμένων, δόγμα παρίσταται τοῖς πᾶσι (30), τὸν μὲν Νοουάτον ἅμα τοῖς αὐτῶ συνεπαρθεῖσι, τοὺς τε συνευδοκεῖν τῇ μισαδέλφῳ καὶ ἀπανθρωποτάτῃ γνώμῃ τάνδρῳ προαιρουμένους, ἐν ἄλλοις τῆς Ἐκκλησίας ἡγεῖσθαι, τοὺς δὲ τῆ συμφορᾷ περιπεπωκότας τῶν ἀδελφῶν, ἴσθαι καὶ θεραπεύειν τοὺς τῆς μετανοίας φαρμάκοις. Ἦλθον δ' οὖν εἰς ἡμᾶς ἐπιστολαὶ Κορυνηίου Ῥωμαίων ἐπισκόπου πρὸς τὸν τῆς Ἀντιοχείων Ἐκκλησίας Φάβιον, δηλοῦσαι τὰ περὶ τῆς Ῥωμαίων συνόδου καὶ τὰ δόξαντα πᾶσι τοῖς κατὰ τὴν Ἰταλίαν καὶ Ἀφρικὴν καὶ τὰς αὐτῆς χώρας καὶ ἄλλαι πάλιν Ῥωμαϊκῆ φωνῆ συνεταγμέναι, Κυπριανοῦ καὶ τῶν ἄμ' αὐτῷ κατὰ τὴν Ἀφρικὴν, δι' ὧν τὸ καὶ αὐτοὺς συνευ-

munione intelligendus est Eusebii locus in lib vi, cap. 5, de Origene, quem paulo ante citavi; et alter in lib. iv, cap. 14; item locus ex epistola Cornelii papa, infra cap. 43, ubi de Moyse presbytero, qui Novatianum a communionem sua repulit. Item locus Sulpicii Severi in lib. iii *De vita Martini*. Vide F. Florentem ad titulum 7, *De translatione episcopi*.

(29) Ἐδικῶν ποιησώμεθα. Sic codd. Maz., Med., Fuk. et Savil., quobusmodi etiam legitur in *Chronico* Georgii Syncelli; quam scripturam meliorem puto. Textus vulgatus, ἀδεχτόν. Mox verba illa καὶ τὸν θεὸν παροξύνουμεν exprunximus, quippe quæ nec in nostris codicibus Maz., Med. et Fuk., nec apud Syncellum legerentur.

(30) Δόγμα παρίσταται τοῖς πᾶσι. Rufinus vertit: *Decretis significatur quid factu opus esset*. Reliqui tamen interpretes, Langum dico, Musculum et Christophorsonum, vertunt, *decernitur ab omnibus, rectius, ni fallor*. Sequitur enim paulo post τὰ δόξαντα πᾶσι, etc.

δοκεῖν τῷ δεῖν τυγχάνειν ἐπικουρίας τοὺς πεπειρα-
σμένους ἐνεφαίνετο· καὶ τῷ χρῆναι εὐλόγως τῆς καθ-
ολικῆς Ἐκκλησίας ἐκκέρυκτον ποιήσασθαι τὸν τῆς αἰ-
ρέσεως ἀρχηγὸν, πάντας τε ὁμοίως τοὺς συναπαγο-
μένους αὐτῷ. Ταύταις ἄλλη τις ἐπιστολὴ (31) συνήπτο
τοῦ Κορνηλίου, περὶ τῶν κατὰ τὴν σύνοδον ἀρεσάν-
των, καὶ πάλιν ἕτερα, περὶ τῶν κατὰ Νοουάτου πρ-
αχθέντων· ἀφ' ἧς καὶ μέρη παραθέσθαι οὐδὲν ἄν κωλύοι,
ὥπως εἰδεῖεν τὰ κατ' αὐτὸν οἱ τῆδε ἐντυγχάνοντες τῆ
γραφή. Τὸν δὲ εὐφρόδιον ἀναδιδάσκων ὁμοίως τις ὁ Νο-
ουάτος ἐγεγόνει τὸν τρόπον, αὐτὰ δὲ ταῦτα γράφει ὁ
Κορνήλιος· « Ἴνα δὲ γινῶς ὅτι πρόπαιλαι ὀρεγόμενος τῆς
ἐπισκοπῆς ὁ θαυμαστός οὗτος, καὶ κρύπτων ἐν ἑαυτῷ τὴν
προπετὴ ταύτην αὐτοῦ ἐπιθυμίαν ἐλάβανεν, ἐπικα-
λύμματι τῆς αὐτοῦ ἀπονοίας τῷ καταρχὰς σὺν αὐτῷ
τοὺς ὁμολογητὰς ἐσχηκέναι χρώμενος, εἰπεῖν βούλο-
μαι. Μάξιμος πρεσβύτερος (32) τῶν παρ' ἡμῖν, καὶ
Οὐρβανός, δις τὴν ἐξ ὁμολογίας δόξαν ἀρίστην καρ-
πωσάμενοι, Σιδωνίος τε καὶ Κελερίνος, ἀνὴρ δὲ πάσας
βασάνους διὰ τὸν τοῦ Θεοῦ ἔλεον καρτερικώτατα δι-
ενέγκας (33), καὶ τῆ βώμῃ τῆς αὐτοῦ πίστεως, τὸ
ἀσθενὲς τῆς σαρκὸς ἐπιβρόσας, κατὰ κράτος νενίκη-
κε τὸν ἀντικείμενον· οὗτοι δὲ οὐν οἱ ἄνδρες κατανοή-
σαντες αὐτὸν, καὶ καταφωράσαντες τὴν ἐν αὐτῷ παν-
ουργίαν τε καὶ παλιμβολίαν, τὰς τε ἐπιτοκίας καὶ
ψευδολογίας, καὶ τὴν ἀκοινωνήσιαν αὐτοῦ καὶ λυκο-
φιλίαν, ἐπανῆλθον εἰς τὴν ἀγίαν Ἐκκλησίαν, καὶ
ἅπαντα αὐτοῦ τὰ τεχνάσματα καὶ πονηρεύματα ἃ
ἐκ πολλοῦ ἔχων ἐν ἑαυτῷ ὑπεστέλλετο, παρόντων
ἱκανῶν τοῦτο μὲν ἐπισκόπων, τοῦτο δὲ πρεσβυτέρων
καὶ λαϊκῶν ἀνδρῶν παμπόλλων, ἐξηγγεῖλαν ἀποδουρ-
μενοι καὶ μεταγινώσκοντες, ἐφ' οἷς πεισθέντες τῷ
δολερῷ καὶ κακοῦθι θηρίῳ, πρὸς ὀλίγον χρόνον τῆς
Ἐκκλησίας ἀπελείφθησαν. » Ἐτα μετὰ βραχεῖα φη-
σίν· « Ἀμήχανον ὄσσην, ἀδελφεὲ ἀγαπητῆ, τροπὴν καὶ
μεταβολὴν ἐν βραχεῖ καιρῷ ἔθεασάμεθα ἐπ' αὐτοῦ
γεγενημένην. Ὁ γὰρ τοι λαμπρότατος, καὶ δι' ὄρκων
φοβερῶν τιῶν πιστούμενος τὸ μηδ' ὄλως ἐπισκοπῆς
ὀρέγεσθαι, αἰφνίδιον ἐπίσκοπος ὥσπερ ἐκ μαγγάνου
τινὸς (34) εἰς τὸ μέσον βίφθεις ἀναφαίνεται. Οὗτος

(31) Ἄλλη τις ἐπιστολή. Hanc Cornelii episto-
lam, cum priore illa cuius supra mentio ab Eusebio
facta est, confundere videtur Rufinus, qui duas tantum
Cornelii epistolas agnoscit. At Hieronymus in
libro *De scriptoribus ecclesiasticis*, quatuor nume-
rat. Verum Eusebius hoc loco tres duntaxat Cor-
nelii recenset epistolas : primam ad Fabium Antio-
chensem episcopum de Romana synodo, deque Ita-
liæ et Africæ episcoporum consensu ; secundam de
decretis synodi ; tertiam de facinoribus Novatiani
ad eundem Fabium Antiochenæ urbis episcopum :
ex qua luculentissimum testimonium hic profert
Eusebius. Et prima quidem ac tertia, Græco ser-
mone a Cornelio scriptæ videntur : idque multis
argumentis probari potest. Cum enim Eusebius ex
tertia epistola plurima adducat testimonia, nusquam
dicit ea ex Latino sermone in Græcum fuisse trans-
lata, quod tamen perpetuo monere consuevit, quo-
lies Latini scriptoris testimonium citat : exempli
gratia, cum locos profert ex Tertulliani *Apologetico*,
aut cum epistolas principum Romanorum. Deinde
Eusebius ipse in hoc capite satis innuit, primam il-
lam Cornelii ad Fabium epistolam scriptam fuisse
Græco sermone. Postquam enim de illa commemo-

PATROL. GR. XX.

A epistolæ Cypriani et aliorum antistitum qui cum
ipso in Africa congregati sunt. Ex quibus colligi-
tur, ipsis etiam placuisse ut subveniretur iis qui in
tentationem inciderant, utque auctor nefariæ opi-
nionis simul cum iis qui ad partes ipsius descive-
rant, ab Ecclesiæ catholicæ consortio merito abdi-
cicaretur. His adjuncta erat alia ejusdem Cornelii
epistola, de his quæ in synodo decreta fuerant : et
rursus alia de facinoribus Novati ; ex qua nihil ob-
stat quominus hic aliqua inseramus, ut historia:
nostræ lectores ea quæ ad Novatum pertinent per-
spiciant cognoscant. Igitur cornelius Fabium docens
cujusmodi ingenio ac moribus fuisset Novatus, ita
scribit : « Atque ut scias qualiter admirandus ille
vir episcopalis loci cupiditate jampridem incensus,
B et præcipitem illam ambitionem suam tegens, diu
omnes latuerit ; dum confessores quos statim ab
initio sibi sociaverat, velamentum vesaniæ obten-
dit, deinceps tibi edisseram. Maximus Ecclesiæ
nostræ presbyter, et Urbanus : ambo ex fidei
confessione egregiam jam secundo laudem adepti ;
Sidonius etiam et Celerinus, vir qui cuncta
tormentorum genera per Dei misericordiam 243
fortissime sustinuit, et qui fidei suæ constantia
infirmitatem corporis sui roborans, adversarium
penitus debellavit : hi omnes cum illum tandem
cognovissent, et fraudem ejus ac versutiam, per-
juria quoque atque mendacia, et abhorrentem ab
omni societate feritatem, et lupinam quamdam in
eo amicitiam deprehendissent, ad sanctam Eccle-
siam reversi sunt : cunctasque illius prastigias, ac
nequitiam, quam jam pridem intra se occultans,
C sese interim submittebat, præsentibus aliquot epi-
scopis ac presbyteris et laicis compluribus evulga-
runt : ingemiscentes ac dolentes, quod a fraudu-
lenta illa malignaque bestia inducti, aliquanto tem-
poris spatio ab Ecclesia recessissent. » Et paulo
post addit : « Mirabilem quamdam, frater charis-
sime, conversionem in eo mutationemque brevi
temporis articulo factam conspeximus. Nam egre-

ravit, addit conjunctam ei fuisse aliam Latino ser-
mone scriptam epistolam Cypriani. Quod quidem
non adderet, nisi Cornelii epistola superius memo-
rata diverso sermone scripta fuisset.

D (32) Μάξιμος πρεσβύτερος. De hoc Maximo pre-
sbytero, Urbano et Sidonio confessoribus, qualiter
relicto Novatiano ad Ecclesiam catholicam reversi
sint, vide epistolam Cornelii papæ ad Cyprianum.
Fuit etiam eodem tempore alter Maximus presby-
ter Ecclesiæ Romanæ, quem Novatianus legatum in
Africam misit ad Cyprianum una cum Machæo et
aliis : sed Cyprianus eos a communione sua remo-
vit. Postea schismatici Maximum hunc episcopum
in Africa fecere, ut docet Cyprianus in epistola ad
Cornelium.

(33) Καρτερικώτατα διενέγκας. Ita in codice Medi-
cæo pro vulgato διενύσας, scribitur ; apud Georgium
Syncellum, διενεγκῶν. Sed Mazarinus codex asti-
pulator Medicæo ; item Fuketianus et Savilianus.

(34) Ὡσπερ ἐκ μαγγάνου τινός. Hoc loco ἐξ μαγ-
γάνου idem est quod ἀπὸ μηχανῆς, quæ proverbialis
locutio frequens est apud Græcos. Nam μάγγα-
νον idem est ac *machina*. Quod miror nec a Ma-
sculo, nec a Christophorsono animadversum fuisse.

gius ille vir, qui tremendis quibusdam sacramentis affirmaverat se episcopatum non concupiscere, repente tanquam ex machina quadam in medium projectus, episcopus apparuit. Et is qui se doctorem et ecclesiasticae disciplinae propugnatores ferebat, cum episcopatum sibi a Deo minime concessum rapere ac vindicare conaretur, duos deploratae salutis homines sibi socios adjunxit, ut eos in exiguam ac vilissimam Italiae partem mitteret, atque illinc accitos tres episcopos, homines plane rudes ac simplices, fraudulenta quadam molitione deciperet; constantissime affirmans ipsos quamprimum Romam proficisci oportere, ut omnis undecunque orta discordia, ipsorum una cum aliis episcopis interventu atque arbitrio sedaretur. Qui cum adventissent, homines, ut jam diximus, simplicioris ingenii, nec in his perditorum hominum artibus ac fallacis satis triti: eos ille a quibusdam sui similibus quos ad id comparaverat, inclusos hora decima, temulentos et crapula oppressos, adumbrata quadam et inani manuum impositione episcopatum sibi tradere per vim cogit: eumque nullo sibi jure competentem per fraudem atque insidias vindicat.

(35) *Ὁδὸς παραγενομένων.* Theodoretus in libro in *Hæreticarum fabul.*, c. p. 5, scribit, Novatianum ipsum in Italiam profectum esse, ut episcopos illos Romam adduceret: deinde cum in vicum quemdam una cum tribus illis episcopis pervenisset, coegisset eos ut sibi manum imponerent: idque illos conquestos esse, cum Romam venissent. Sed hanc narrationem refellit Cornelii epistola.

(36) *Ἐκτορικῆ τινι καὶ ματαίᾳ χειροπιθεσίᾳ.* Adumbratam et cassam illam Novatiani ordinationem vocat Cornelius, quod facta esset ab alterius provinciae episcopis, non ab iis qui consecrandi pontificis Romani jus habebant, cujusmodi erant Ostiensis, Tiburtinus et alii: quod a temulentis facta, quod per vim, quod hora diei decima, quod non praesente populo nec clero, quod denique alio jam episcopo legitime ordinato. Porro cum Cornelius ipse, tum hic, tum in epistola ad Cyprianum testetur, Novatianum a tribus episcopis consecratum fuisse, miror quod scribit Pacianus in epistola 2 ad Sempronianum: *An Novatianus, quem absentem epistola episcopum finxit? quem consecrante nullo linteata sedes accepit.* Et paulo post de eodem ita loquitur: *Sine consecratione legitimum episcopum factum, ideoque nec factum, per epistolam eorum qui se confessores esse simularent.* Ex quibus Paciani verbis colligi videtur, Novatianum absentem fuisse ordinatum episcopum per epistolam quorundam confessorum, eodem modo quo magistratus a principe mandari solebant per epistolam. Linteatam vero sedem appellat Pacianus pontificalem cathedram, eo quod linteis sterneretur. Quod etiam testatur Augustinus, epist. 205, in futuro Dei judicio, nec absides gradatæ, nec cathedra velatæ. Idem testatur epistola synodica episcoporum Aegypti quam refert Athanasius in *Apolo-gia*: Πῶς ἔειπεν τῶν ὁρίων τῶν ἐστολισμένων ἐπισκοπικῶς οὐδὲρμένοι, etc. Ceterum Pacianus ita cum Cornelio conciliari potest, si dicamus Novatianum, primo quidem a confessoribus in carcere positus episcopum per epistolam designatum fuisse: postea vero a tribus illis episcopis ordinatum.

(37) *Ὁ ἐκοινωνήσαμεν λαϊκῶ.* Optime Rufinus vertit hunc locum, et in communionem laicam, populo etiam pro hoc interveniente, susceptus est. Quibus verbis innuit Cornelius, episcopum illum

ἄγρ τοι ὁ δογματιστής, ὁ τῆς ἐκκλησιαστικῆς ἐπιστήμης ὑπερασπιστής, ὁ πῆναικα παρασπᾶσθαι τε καὶ ὑφαρπάζειν τὴν μὴ δοθεῖσαν αὐτῷ ἀνωθεν ἐπισκοπὴν ἐπεχειρεῖ, δύο αὐτῷ κοινωνοὺς ἀπεγνωκότας τῆς αὐτῶν σωτηρίας ἐπελέξατο: ὡς ἂν εἰς βραχὺ τι μέρος καὶ ἐλάχιστον τῆς Ἰταλίας ἀποστείλῃ, κάκειθεν ἐπισκόπους τρεῖς, ἀνθρώπους ἀγροίκους καὶ ἀπλουστάτους, πλαστῆ τινι ἐπιχειρήσει ἐξαπατήσῃ, διαβεβαιούμενος καὶ δισυγχριζόμενος δέν αὐτοὺς ἐν τάξει παραγενέσθαι εἰς Ῥώμην, ὡς δῆθεν πᾶσα ἡττιοδηποτοῦν διχοστασία γεγονοῖα, σὺν καὶ ἐτέροις ἐπισκόποις καὶ αὐτῶν μεσιτευόντων, διαλυθῆ. Οὐδὲ παραγενομένων (35), ἅτε δὲ, ὡς ἐφθόμεν λέγοντες, ἀνορθῶντος ἀπλουστέρους περὶ τὰς τῶν ποτηρῶν μηχανάς: τε καὶ βραβουργίαν, συγκλεισθέντας ὑπὸ τινων ὁμοίων αὐτῷ τεταγμένων ἀνθρώπων, ὡρᾶ δεκάτῃ μεθυσότητας καὶ κραυγαλώτως, μετὰ βίας ἠγάγασαν εἰκονική τινι καὶ ματαίᾳ χειροπιθεσίᾳ (36) ἐπισκοπὴν αὐτῷ δοῦναι: ἦν ἐνέδρα καὶ πανουργία, μὴ ἐπιβάλλουσαν αὐτῷ ἐκδικεῖ. Ἐξ ὧν εἰς μετ' οὐ πολὺ ἐπανήλθεν εἰς τὴν Ἐκκλησίαν, ἀποδουρόμενος καὶ ἐξομολογούμενος τὸ ἑαυτοῦ ἀμάρτημα: ᾧ καὶ ἐκοινωνήσαμεν ὡς λαϊκῶ (37), ὑπὲρ αὐτοῦ δεηθέντος παντὸς τοῦ παρόντος

qui Novatianum cum aliis duobus collegis ordinaverat, a se depositum esse, et in laicorum ordinem redactum. Cum enim excommunicare illum vellet, utpote nefarii schismatis auctorem, a populo rogatus idem Cornelius, laicam ei communionem indulisit, id est, ut inter laicos communicaret, permisit. Reliqui vero episcopi qui Novatianum ordinarant, non solum depositi, verum etiam a communionem totius Ecclesiae separati sunt. Ita Cyprianus in epistola ad Antonianum de Trophimo loquens episcopo, qui cum schisma fecisset in Ecclesia Romana, postea confessus errorem, et turbam fratrum quos abduxerat secum, in Ecclesiam reducens, a Cornelio susceptus est. Sic tamen, inquit, *admissus est Trophimus, in laicis communicet, non quasi locum sacerdotis usurpet.* Hunc Trophimum illum ipsum esse existimo de quo in hac epistola loquitur Cornelius, unum ex iis qui Novatianum ordinarant. Nam Cyprianus illum sacerdotem, id est episcopum, vocat; et fraternitatem prius ab Ecclesia abstraxisse testatur; deinde reversum cum humilitate veniam petiisse, et a Cornelio ad laicam communionem susceptum. Porro alter ex episcopis qui Novatianum ordinarunt, Evaristus fuisse videtur, ut colligo ex epistola Cornelii papae, quae inter Cypriani epistolae 48 habetur. In Actis supplicis martirii Novatiani quae citantur ab Eulogio in lib. vi, Novatianus episcopus Romae factus esse dicitur a duobus episcopis, Marcello Aquileiensi et Agamemnone Trevirensi. Ceterum in codice Maz., Mel., Fuk. et Savilii legitur ἐκοινωνήσαμεν ὡς λαϊκῶ: quam scripturam amplexus est Christophorus. — Mos olim fuit, ut laici post Eucharistiam ab episcopo acceptam, ei osculum darent. Hieronymus in epistola 62, adversus Joannem Hierosolymitanum: *Quisquamne tibi inuitus communis car? Quisquamne extenta manu verit faciem, et inter sacras epulas Judae osculum porrigit? Paulus Diaconus De vitis PP. Emeritensium, cap. 7, de Fidei episcopo loquens: Vade, inquit, communica, et da nobis osculum. Vale sic omnibus, quia iturus es tamen, et domi tuae sub omni festinatione dispone; et si desideres remedium poenitentiae percipe. Qui mox accepta poenitentia, dispositaque domo sua, valedicens cunctis, sequenti nocte migravit a corpore.*

λαοῦ (38). Καὶ τῶν λοιπῶν δὲ ἐπισκόπων διαδόχους ἄλλους εἰς τοὺς τόπους ἐν οἷς ἦσαν χειροτονήσαντες, ἀπεστάλαξαμεν. Ὁ ἐκδικητὴς οὖν τοῦ Εὐαγγελίου (39), οὐκ ἠπίστατο ἓνα ἐπίσκοπον δεῖν εἶναι ἐν καθολικῇ Ἐκκλησίᾳ (40)· ἐν ἧ οὐκ ἤγνόει, πῶς γάρ; πρεσβυτέρους εἶναι τεσσαράκοντα ἕξ (41), διακόνους ἑπτὰ, ὑποδιακόνους ἑπτὰ, ἀκολουθούς δύο καὶ τεσσαράκοντα, ἐξορκιστάς δὲ καὶ ἀναγνώστας ἅμα πωλωροῖς, δύο καὶ πενήκοντα, χήρας σὺν θλιβομένοις (42) ὑπὲρ τῆς χιλίας πεντακοσίας, οὓς πάντας ἡ τοῦ Δεσπότου χάρις καὶ φιλανθρωπία διατρέφει. Ὅν οὐδὲ τοσοῦτο πλῆθος καὶ οὕτως ἀναγκαῖον ἐν τῇ Ἐκκλησίᾳ, διὰ τῆς τοῦ Θεοῦ προνοίας πλοσύσός τε καὶ πληθύνων ἀριθμῶς μετὰ μεγίστου καὶ ἀναριθμήτου λαοῦ, ἀπὸ τῆς τοιαύτης ἀπογνώσεώς τε καὶ ἀπαγορεύσεως ἐνέτρεψέ (43) τε καὶ ἀνεκαλέσατο εἰς τὴν Ἐκκλησίαν. Καὶ αὖθις μεθ' ἑτέρα τούτοις προσέθησι ταῦτα· «Φέρε δὴ ἐξῆς εἰπόμεν, τίσιν ἔργοις ἢ τίσι πολιτείαις τεταρβήκως, ἀντεποιήθη τῆς ἐπισκοπῆς ἄρα γε διὰ τὸ ἐξ ἀρχῆς ἐν τῇ Ἐκκλησίᾳ ἀνεστράφαι, καὶ πολλοὺς ἀγῶνας ὑπὲρ αὐτῆς ἀγωνίσασθαι, καὶ ἐν κινδύνοις πολλοῖς τε καὶ μεγάλοις ἐνεκα τῆς θεοσεβείας γεγονέναι; ἀλλ' οὐκ ἔστιν. Ὡ γὰρ ἀφορμὴ τοῦ πιστεῦσαι γέγονεν ὁ Σατανᾶς, φοιτήσας εἰς αὐτὸν καὶ οὐκ ἔχσας ἐν αὐτῷ χρόνον ἱκανόν. Ὅς βοηθούμενος ὑπὸ τῶν ἐπορχιστῶν, νόσῳ περιπεσὼν χαλεπῇ, καὶ ἀποθανεῖσθαι ὅσον οὐδέπω νομιζόμενος, ἐν αὐτῇ τῇ κλίτῃ ἧ ἔκειτο, περιχυθεὶς (44) ἔλαβεν· εἴ γε χρὴ λέγειν τὸν

Nec multo post unus ex illis episcopis ad Ecclesiam rediit, delictum suum cum lamentis ac fletibus confitens. Quem nos, cum universus populus pro ille intercessisset, ad communionem **244** laicam suscepimus. Reliquis etiam duobus episcopis successores ordinavimus, eosque in loca illorum direximus. Ergo ille Evangelii vindex, ignorabat unum episcopum esse oportere in Ecclesia catholica. In qua tamen sciebat (quomodo enim illud nescire potuisset?) presbyteros quidem esse quatuor et quadraginta; septem autem diaconos totidemque subdiaconos: acoluthos duos et quadraginta: exorcistas et lectores cum ostiariis quinquaginta duos: viduas denique cum infirmis et egentibus plusquam mille et quingentas. Quibus universis gratia et benignitas Dei alimenta suppeditat. Et tamen tanta tamque necessaria in Ecclesia multitudo: cœtus ille divinæ Providentiæ copiis opulentus et numerosus, cum immenso ac pene innumerabili populo, ab huiusmodi desperatione et audacia illum deterere et ad Ecclesiam revocare non potuit. Paucis deinde interjectis, hæc addit: «Agedum, inquit, exponamus deinceps, quibus operibus et cuiusmodi conversatione confusus, ad episcopalem locum aspiraverit. An ideo fortasse quod ab initio in Ecclesia versatus est, et multa pro ejus defensione certamina subivit, nullisque et gravissimis periculis religionis causa conflictatus est? Minime id quidem.

(38) *Ἡ τὸς τοῦ παρόντος λαοῦ.* Sic in codd. Maz., Med., Fuk. et Sav., necnon apud Syncellum legitur. Editi om. παρόντος.

(39) *Ὁ ἐκδικητὴς οὖν τοῦ Εὐαγγελίου.* Hæc ironice dicuntur de Novatiano, qui se assertorem Evangelii Christi esse jactabat, ut docet Cyprianus in epistola prima ad Cornelium. Exstat hodie liber Novatiani *De cibis Judaicis*, quem ille sic inscripsit, plebi in Evangelio persistenti.

(40) *Ἐνα ἐπίσκοπον δεῖν εἶναι ἐν καθολικῇ Ἐκκλησίᾳ.* Eadem verba leguntur in epistola Cornelii papæ ad Cyprianum, ubi confessores, relicto Novatiano ad Ecclesiam redeuntés, his verbis usi esse dicuntur: *Nec enim ignoramus unum Deum esse; unum Christum esse Dominum, quem confessi sumus; unum Spiritum sanctum: unum episcopum in catholica Ecclesia esse debere.* Ubi Ecclesia catholica specialiter appellatur Romana, eo quod radix sit et matrix Ecclesiæ catholicæ, ut ait Cyprianus in epistola ad Cornelium. Sic catholicam Ecclesiam idem Cyprianus in epistola ad Antonianum initio vocat Romanam, *ut jam sciret te secum, hoc est, cum catholica Ecclesia communicare.*

(41) *Πρεσβυτέρους εἶναι τεσσαράκοντα ἕξ.* Ex hoc loco colligi potest, quot basilicas tunc Romæ habuerint Christiani. Cum enim singuli presbyteri suas regerent basilicas, si 46 fuerunt presbyteri, totidem basilicas fuisse dicendum est. Certe Optatus in lib. II Romæ 40 et amplius fuisse testatur basilicas sub tempora persecutionis Diocletiani. *Non enim, inquit, græci aut populus appellandi fuerant pauci, qui inter 40 et quod excurrit basilicas, locum ubi colligerent non habebant.* Ubi Optatus loquitur de basilicis quæ Romæ erant tempore persecutionis Diocletiani, id est, annis circiter quinquaginta post epistolam Cornelii papæ; non autem de basilicis quæ Romæ erant sua ætate, id est, anno Christi 578, ut scripsit Blondellus in *Apolo-*

gia, pag. 225. Vide Baronium ad annum Christi 57, quem frustra refellere conatur Blondellus loco laudato.

(42) *Χήρας σὺν θλιβομένοις.* Occurrit hæc vox in epistola cleri Romani ad clerum Carthaginensium de secessu Cypriani: *Sive vidua, sive thlibomeni qui se exhibere non possunt, sive hi qui in carceribus sunt, sive exclusi a sedibus suis, utique habere debent qui eis ministrent.* Male vulgo editum est *clydomeni*, pejusque ab aliis emendatum *elinomeni*. Scribendum enim procul dubio est *thlibomeni*, id est *indigentes*, ut vertit Rufinus, vel ii qui se exhibere non possunt, ut explicat clerus Romanus. Cyprianus in epist. 4 vocat pauperes et indigentes qui laborant. Joannes Chryostomus in Homilia 67 in Matthæum, ait Ecclesiam Antiochenam sua ætate, tametsi mediocres redditus possideret, plusquam tria millia viduarum et virginum aluisse quotidie, præter hospites, leprosos et victos; præter clericos, quibus vestem ac cibaria suppeditabat.

(43) *Ἐνέτρεψε.* Apud Georgium Syncellum legitur ἐπέστρεψε, minus recte. Codex Fuk. habet ἀνέτρεψε.

(44) *Περιχυθεὶς.* Recte Rufinus *perfusum* vertit. Nam qui ægri in lecto baptizabantur, cum mergi a sacerdote non possent, aqua duntaxat perfundebantur. Itaque huiusmodi baptismus parum solemnis ac minus perfectus habebatur, quippe qui non sponte, sed mortis metu susceptus videretur ab hominibus delirio laborantibus, et nullo amplius sensu preditis. Accedit quod, cum baptismus proprie meritionem significet, ejusmodi perfusio vix baptismus dici poterat. Quamobrem clinici (sic enim vocabantur qui ejusmodi baptismum acceptant) ad presbyterii gradum promovendi veteri canonice 12 concilii Neocæsariensis. Huiusmodi baptismum hominis in lecto decubantis et animam

Quippe cui causam atque initium credendi præbuit Satanus in ipsum ingressus, atque in ipso aliquandiu commoratus. Cumque ab exorcistis foveretur, in morbum gravissimum collapsus, dum jamjamque moriturus creditur, in ipso in quo jacebat lectulo perfusus, baptismum suscepit, si tamen hujuscemodi baptismum suscipere dicendus est. Sed neque postquam liberatus esse morbo, reliqua percepti quæ juxta ecclesiasticam regulam percipi debent, neque ab episcopo consignatus est. Hoc autem signaculo minime percepto, quo tandem modo Spiritum sanctum potuit accipere? » Et aliquanto post: « Qui persecutionis, inquit, tempore præ metu ac nimia vivendi cupiditate presbyterum se esse negavit. Admonitus enim et rogatus a diaconis, ut ex cubiculo in quo seipsum incluserat, egressus, fratribus auxilio indigentibus succurreret, tantum absuit, ut hortantibus diaconis morem gere-ret. Quin potius ira et indignatione percitus, abiit ac desessit. Neque enim presbyterum se amplius velle esse respondit, **245** sed alterius philosophiæ desiderio teneri. » Paucis deinde transcurtis, hæc iterum subjungit: « Nam cum egregius ille vir

agentis, luculente describit Joannes Chrysostomus in homilia 60 *Ad catechumenos*, tomo II. Cyprianus tamen in epistola 76 baptismum hunc plenum ac legitimum esse censet, et clinicos nihilo inferiores esse ait iis qui sani baptismum in Ecclesia susceperunt.

(45) Κατὰ τὸν τῆς Ἐκκλησίας κανόνα. Qui in lecto decumbentes baptismum acceperant, postquam ex morbo convalescent, episcopo adire necesse habebant, ut ea quæ ipsorum baptismi de-fuerant, suppleret. Vetus auctor de hæreticis non rebaptizandis, quem nuper una cum Cypriano edidit Nic. Rigaltius: *Aut si a minore clero per necessitatem traditum fuerit baptisma, eventum exspectemus, ut aut suppleatur a nobis, aut a Domino suppleendum reservetur*. Novatianus itaque hic arguitur a Cornelio, quod cum urgente morbi necessitate in lecto baptizatus fuisset ab exorcistis qui illum curabant (hoc enim indicant verba ejus epistolæ), postea recuperata valetudine non adisset episcopum, ut reliqua baptismi solemnia suppleret, quod ecclesiastica regula præcipiebat. Certe in canone 47 concilii Laodicensis id diserte præcipitur, et in capite tricesimo octavo concilii Eliberitani.

(46) Τοῦ τε σφραγισθῆναι ὑπὸ τοῦ ἐπισκόπου. Rufinus hæc verba de signaculo chrismatis interpretatus est. Ego impositionem manuum intelligo, qua episcopi Spiritum sanctum baptizatis conferebant; quod sequentia manifeste declarant. Subdit enim Cornelius: Τοῦτον δὲ μὴ τυχῶν, πῶς ἂν τοῦ ἁγίου Πνεύματος ἔτυχε; Quamquam in manuscriptis codicibus Maz., Med. et Fuk. legitur τούτων δὲ μὴ τυχῶν. Interpretationem nostram confirmat Cyprianus ad Jubaianum his verbis: *Quod nunc quoque apud nos geritur, ut qui in Ecclesia baptizantur, præpositis Ecclesie offerantur, et per nostram orationem et manus impositionem Spiritum sanctum consequantur, et signaculo Dominico consummentur*. Σφραγίζεσθαι proprie est consignare. Consignare autem et manus imponere idem est, ut docet epistola Innocentii ad Decentium, cap. 5 et 6. Idem confirmat Marcus in *Vita Porphyrii* Gæzensis episcopi, cujus locum inferius adducemus. Ambrosius seu quis alius auctor est eorum librorum, in caput IV Epistolæ Pauli ad Ephesios: *Denique apud Ægyptum presbyteri consignant, si*

α τοιοῦτον εἰληφέναι. Οὐ μὴν οὐδὲ τῶν λοιπῶν ἔτυχε. διαφυγῶν τὴν νόσον, ὧν χρῆ μεταλαμβάνειν κατὰ τὸν τῆς Ἐκκλησίας κανόνα (45), τοῦ τε σφραγισθῆναι ὑπὸ τοῦ ἐπισκόπου (46). Τοῦτον δὲ μὴ τυχῶν, πῶς ἂν τοῦ ἁγίου Πνεύματος ἔτυχε; » Καὶ πάλιν μετὰ βραχέα φησὶν: « Ὁ δὲ δειλίαν καὶ φιλοζῶϊαν ἐν τῷ καιρῷ τῆς διώξεως πρεσβύτερος εἶναι ἐαυτὸν ἀρηγόρευσε. Ἀξιούμενος γὰρ καὶ παρακαλούμενος ὑπὸ τῶν διακόνων, ἐν' ἐξελθῶν τοῦ οἰκίσκου ἐν ᾧ καθεῖρξεν ἐαυτὸν, βοήθησεν τοῖς ἀδελφοῖς (47), ὅσα θέμις καὶ ὅσα δυνατόν πρεσβυτέρῳ, κινδυνεύουσιν ἀδελφοῖς καὶ ἐπικουρίας δεομένοις βοηθεῖν, τοσοῦτον ἀπέσχε τοῦ πειθαρχῆσαι παρακαλοῦσαι τοῖς διακόνοις, ὡς καὶ χαλεπαίνοντα ἀπιέναι καὶ ἀπαλλάττεσθαι: μὴ γὰρ εἶ βούλεσθαι πρεσβύτερος εἶναι ἔφη. Ἐτέρας γὰρ εἶναι φιλοσοφίας ἔραστῆς. » Ὑπερβάς δ' ὀλίγα, τοῦτοις πάλιν ἐπιφέρει λέγων: « Καταλίπον γὰρ ὁ λαμπρὸς οὗτος τὴν Ἐκκλησίαν τοῦ Θεοῦ, ἐν ᾗ πιστεύσας κατηξιώθη τοῦ πρεσβυτερίου (48) κατὰ χάριν τοῦ ἐπισκόπου τοῦ ἐπιθέντος αὐτῷ χεῖρας εἰς πρεσβυτερίου κλήρον. ὅς διακωλυόμενος ὑπὸ παντὸς τοῦ κλήρου, ἀλλὰ καὶ λαϊκῶν πολλῶν (49), ἐπεὶ μὴ ἐξὸν ἦν τὸν ἐπὶ κλήτης διὰ νότον περιχυθέντα, ὥσπερ καὶ οὗτος, εἰς κλήρον τὸν

præsens non fuerit episcopus. Eadem habet auctor *Questionum Veteris et Novi Testamenti* inter Augustini opera editus, questione 101: *Nam in Alexandria et per totam Ægyptum, si desit episcopus, consecrat presbyter*. Scribe *consignat presbyter*, ut in supra citato Ambrosii loco. Porro hæc baptizatorum consignatio interdum fiebat cum chrismate, quoties scilicet aliquis, urgente morbi necessitate, baptizatus fuerat a minoribus clericis, nec chrismatus. Tunc enim episcopus, qui baptismi solemnia postmodum supplebat, chrismare simul et manus imponere necesse habebat. Qui vero perfectum baptismum acceperant, iis manus tantum imponebatur ab episcopo sine chrismatione, ut docet canon Aurasicanus. Quo pertinet vetus epigramma apud Gruterum pag. 1177, de Marca.

*Tuque sacerdotes docuisti chrismate sum-to
Tangere bis nullum iudice posse Deo.*

C Porro ut ad Novatiani baptismum redeamus, hinc manasse mihi videtur mos Novatianorum, qui in baptismi sacrum chrisma non adhibebant, teste Theodoro in lib. III *Hæret. fabularum*, eo quod scilicet auctor ipsorum Novatianus baptismum sine chrismatione accepisset.

(47) Βοήθησεν τοῖς ἀδελφοῖς. Post has voces, in codicibus nostris Maz., Med., Fuk. et Saviliano, et apud Syncellum hæc adduntur: *ὅσα θέμις, καὶ ὅσα δυνατόν πρεσβυτέρῳ κινδυνεύουσιν ἀδελφοῖς καὶ ἐπικουρίας δεομένοις βοηθεῖν*. Quæ Rufinus legisse videtur in suo codice; vertit enim: *Scribit etiam de ipso, quod persecutionis tempore, cum in cellula quadam lateret, et a diaconis, ut moris est, subvenire in exitu catechumenis rogaretur*, etc. Paulo ante ubi legebatur ἐξελθῶν τοῦ οἴκου restitutus obvictorum, auctoribus iisdem codicibus et Georgio Syncello. Rufinus *cellulam* vertit.

(48) Πιστεύσας κατηξιώθη τοῦ πρεσβυτερίου. Hinc apparet Novatianum prono gradu presbyterum fuisse ordinatum, omissis diaconatus et subdiaconatus ordinibus: qui mostum fecit in Ecclesia, ut docet exemplum Origenis, Paulini Nolani et aliorum. Nota sunt etiam exempla Ambrosii Mediolanensis, et Nectarii Constantinopolitani, qui ex uncophytis ordinati sunt episcopi.

(49) Διακωλυόμενος ὑπὸ παντὸς τοῦ κλήρου, ἀλλὰ καὶ λαϊκῶν πολλῶν. Presbyteri olim ab e, i corp or-

γενέσθαι (50), ἔξλωσε συγχωρηθῆναι αὐτῷ τοῦτον μόνον χειροτονῆσαι. » Εἴτι' ἄλλο τι τούτοις χειρίστον προστίθεται τῶν τοῦ ἀνδρός ἀτοπημάτων, λέγων οὕτως : « Ποίησας γὰρ τὰς προσφορὰς, καὶ διανέμων ἑκάστῳ τὸ μέρος, καὶ ἐπιδιδοῦς τοῦτο (51), ἠμύνειν, ἀντὶ τοῦ εὐλογεῖν, τοὺς τάλαιπύρους ἀνθρώπους ἀναγκάζει, κατέχων ἀμφοτέραις ταῖς χερσὶ τὰς τοῦ λαβόντος, καὶ μὴ ἀφείς ἔστ' ἂν ἠμύνοντες εἴπωσι :

dinari non poterant sine consensu cleri et populi. Ac de populi quidem suffragio in electione presbyterorum, testantur Patres concilii Nicæni in epistola synodica ad episcopos Ægypti, ubi de clericis qui se a Meletii schismate puros atque integros servaverant, ita præcipiunt : Εἰ δὲ τίνα ποτε συμβαίη ἀναπαύσασθαι τῶν ἐν τῇ Ἐκκλησίᾳ, τῆνικαῦτα συναβαίνειν εἰς τὴν τιμὴν τοῦ τετελευτηκότος τοῦς ἄσπι προσληφθέντας, μόνον εἰ ἄξιοι γίνονται, καὶ ὁ λαὸς αἰροῖτο συνεπιψηφίζοντος αὐτοῖς καὶ ἐπισφραγίζοντος τοῦ τῆς Ἀλεξανδρείας ἐπισκόπου. Quæ verba Sozomenus de clericis intellexit, cum tamen de episcopis potius accipienda esse videantur. Nam cum Patres synodi Nicænæ contemplatione pacis statuissent, ut episcopi a Meletio schismatico ordinati in suo gradu remaneret, sed sine ulla functione episcopalis officii, nunc præcipiunt, ut si forte catholicis episcopis ab Alexandrinæ urbis episcopo ordinatus obierit, tum Meletianus, qui a synodo sub ea conditione quam dixi susceptus est, in locum mortui succedat, dummodo plebs eum elegerit, et episcopus Alexandrinus electionem ejus confirmaverit. Sed et ex aliis locis ejusdem epistolæ satis colligitur, necessarium fuisse populi suffragium in ordinatione clericorum. Vetant enim eadem epistola sanctissimi Patres, ne episcopi qui Meletio adhererant, jus fasque sit proponendi nomina eorum qui ad ecclesiasticos ordines sunt promovendi : sed solis catholicæ Ecclesiæ episcopis, qui ab omni schismate integri semper fuissent, illud competere pronuntiant. Pontifices quippe annuntiabant populo nomina eorum qui ordinandi essent presbyteri vel diaconi, ut si quis forte haberet quod ordinandis objiceret, illud palam testaretur, sicut legitur in *Sacramentario Gregorii Magni*. Quam in rem singularis est locus B. Chrysostomi in homilia 18 in *Epistolam II ad Corinthios* : *Audi*, inquit, *quemadmodum apostolorum tempore, ipsi persæpe eos quibus præerant, consiliorum suorum socios adhibebant. Nam et cum septem diaconos crearent, ad plebem prius retulerunt : et cum Matthiam eligerent, de ea re cum omnibus qui tunc aderant tum viris quam mulieribus Petrus agitavit. Neque enim hoc imperium, in præsidium fastu et arrogantia, nec in subjacentium servili quadam demissione consistit, sed spirituale est : hoc præcipue excellens, quod pro vestra salutis cura plures labores suscipiat, non autem quod plus honoris requirat. Omnes enim tanquam domum unam, Ecclesiam habitare ; omnes ut unum corpus affectos esse convenit. Denique adeo necessarium fuit plebis suffragium in electione presbyterorum, ut sæpenumero in Ecclesia plebs tumultuosus vociferationibus presbyterum aliquem fieri postularet et cogeret. Quod quidem Barcione sibi evenisse testatur Paulinus in epistola sexta ad Severum. Idem de Piniano, Albinæ filio, refert Augustinus in epist. 225, ad Albinam. Jam vero cleri quocunque consensum ad hoc fuisse necessarium docet vetus auctor *Quæstionum Veteris et Novi Testamenti*, cap. 101, ubi scribit presbyterum qui ordinandus est, perducii a diacono et offerri episcopo ; et sub testimonio diaconi ordinari. *Sed testimonio*, inquit, *diaconi fit presbyter. Et paulo post : Perducuntur enim qui ordinandi sunt, ut dum lateri**

Ecclesiam Dei reliquisset, in qua post susceptum baptismum presbyteri gradum fuerat consecutus, idque per gratiam episcopi, qui manus illi imponens eum ad presbyterorum ordinem evertit. Cui cum universus clerus multique ex populo refragarentur, eo quod non liceret quemquam ex iis qui urgente vi morbi in lectulo perinde ac ille, perfusi fuissent, in clerum assumi ; postulavit ab iis epi-

*eorum septi sunt, honore digni videantur. Fateor facti eorum esse, sed quasi officialis. Ab episcopo enim mittitur ut obsequium præbeat ordinando. Totum vero hunc ritum optime descriptum habemus in *Sacramentario Gregorii Magni*, pag. 256, ad quem locum vide quæ notavit Hugo Menardus, vir doctissimus.*

B (50) *Εἰς κλήρον τινα γενέσθαι.* Κλήρος ordinem seu gradum significat ministerii ecclesiastici. Ita κλήρον presbyterίου paulo ante Cornelius dixit, et κλήρον ἐπισκοπῆς non semel vocat Eusebius et Irenæus, Epiphanius in hæresi Meletianorum : Οἱ δὲ ἀπὸ κληρικῶν ὑπάρχοντες διαφόρου κλήρου, presbyterίου τε καὶ διακονίας καὶ ἄλλων. Itaque hoc loco εἰς κλήρον τινα, id est, in quocunque clero. Sic certe loquitur vetus auctor *De hæreticis non rebaptizandis* : *Quod cum nullum sanæ mentis fidelium clero constitutum, ac multo magis episcoporum audere deceat. Rursus in eodem libro : Imo magis hoc nomine etiam oneratur, licet fuerit antea fidelissimus, aut in clero aliquo constitutus. Idem scriptor clerum distinguit in majorem et minorem. Et minorem quidem clerum appellat diaconos et reliquos inferiores ordines. Ut cum dicit, pag. 129 : Aut si dicis hujusmodi hominem salvum non posse fieri, omnibus episcopis salutem adimimus, quos in periculis quam certissimis astringis, ut hominibus omnibus qui sub cura eorum agunt, et hac atque illac dispersis regionibus infirmantur, per semetipsos subvenire deberent ; quia cæteri homines minoris cleri iis qui periclitantur, hoc idem præstare non possunt. Et multo clarius, pag. 134 : Et ideo cum salus nostra in baptisate spiritus, quod plerumque cum baptismate aquæ conjunctum est, sit constituta, si quidem per nos baptisma tradetur, integre et solemniter et per omnia quæ scripta sunt assignetur, atque sine ullius rei separatione tradatur : aut si a minore clero per necessitatem traditum fuerit, eventum expectemus, etc.* ubi vides presbyteros ab hominibus minoris cleri aperte distingui. Aut enim minoris cleri homines ingruente tantum necessitate baptismata conferre, quod presbyteris nequaquam convenit.

(51) *Καὶ ἐπιδιδοῦς τοῦτο.* Proprium erat presbyteri officium, Eucharistiam et calicem fidelibus in manus tradere, idque ἐπιδιδόναι proprie dicebatur. D Chrysostomus, homilia 46 in *Matthæum* : Οὐχ ὁρᾷς ὅτι τῷ ἱερεὶ μόνῳ θίμω τὸ τοῦ αἵματος ἐπιδιδόναι ποτήριον. Id est, Non vides qualiter soli sacerdoti licet calicem Domini sanguinis præbere. Ex qua ita argumentatur Chrysostomus : Tu ergo sacerdos es, cum panem et calicem præbes pauperi. In quibusdam tamen Ecclesiis diaconi Eucharistiam populo dividebant. Idque immere videtur auctor *Quæstionum Veteris et Novi Testamenti*, cap. 101, his verbis : *Diaconi ergo ordo est accipere a sacerdote, et sic dare plebi. Hieronymus* seu quis alius in libro *De septem gradibus Ecclesiæ* : *Sicut in sacerdote consecratio, ita in ministro est sacramenti dispensatio. Ille oblata sanctificat, hic sanctificata dispensat.* Et in concilio Arelatensi II, cap. 15, cavetur ut diaconus præsentem presbytero corpus Christi fidelibus tradere non præsumat.

scopus, ut hunc solum ordinari a se paterentur. Post hæc facinus quoddam subjungit omnium quæ ab illo commissa sunt longe gravissimum, ita scribens: « Etenim oblatione facta, portionem singulis dividens, dum eam tradit, miseros homines benedictionis loco jurare cogit, manus ejus qui portionem accepit, ambabus suis manibus comprehensas retinens, nec prius dimittens quam jurati ista dixerint: ipsis enim utar illius verbis: Jura mihi per corpus et sanguinem Domini nostri Jesu Christi, te nunquam meas partes deserturum, nec ad Cornelium esse rediturum. Ita miser ille non prius gustare sinitur, quam sibi ipse malum imprecatus sit. Et cum panem illum accipiens dicere debuisset Amen, ejus loco dicit: Non revertar deinceps ad Cornelium. » Et post alia rursus hæc addit: « Scias

A ταῦτα· τοῖς γὰρ ἐκείνου χρήσασθαι λόγοις· Ὁμοσέν μοι κατὰ τοῦ σώματος καὶ τοῦ αἵματος τοῦ Κυρίου ἡμῶν Ἰησοῦ Χριστοῦ, μηδέποτε με καταλιπεῖν καὶ ἐπιστρέψαι πρὸς Κορνήλιον. Καὶ ὁ ἄθλιος ἄνθρωπος οὐ πρότερον γέυεται, εἰ μὴ πρότερον αὐτῷ καταράσεται (52). Καὶ ἀντὶ τοῦ εἰπεῖν, λαμβάνοντα τὸν ἄρτον ἐκεῖνον, τὸ Ἄμην (53), οὐκέτι ἀνήξω πρὸς Κορνήλιον, λέγει. » Καὶ μεθ' ἕτερα πάλιν ταῦτά φησιν· « Ἦδη δὲ ἴσθι γεγυμνώσασθαι καὶ ἔργμον γεγονέναι, καταλιμπανόντων αὐτὸν καθ' ἡμέραν ἐκάστην τῶν ἀδελφῶν, καὶ εἰς τὴν Ἐκκλησίαν ἐπιναεχομένων. Ὁν καὶ Μωσῆς ὁ μακάριος (54) μάρτυς, ὁ παρ' ἡμῖν ἑναγχος μαρτυρήσας καλὴν τινα καὶ θαυμαστὴν μαρτυρίαν, ἐτι ὢν ἐν κότμῳ, κατιδὼν αὐτοῦ τὴν θρασύτητα καὶ τὴν ἀπόνοιαν, ἀκοινώνητον ἐποίησε (55) σὺν τοῖς ἄλλοις πρεσβυτέροις (56) τοῖς ἅμα αὐτῷ ἀποσχίσασιν

(52) Ἀντὶ καταράσεται. Hunc locum non intellexerunt interpretes. Nam Musculus quidem ita vertit: *Et miser homo non degustavit, nisi primum se illi devovisset.* Christophorsonus vero, quasi Musculi insistens vestigiis, vertit hoc modo: *Atque infelix non ante degustavit, quam ita se illi devovisset.* Quasi vox αὐτῷ referretur ad Novatianum. Ego ἑαυτῷ malim legere cum Georgio Syncello, apud quem totus hic locus ita scribitur: Καὶ ὁ ἄθλιος ἄνθρωπος οὐ πρότερον γέυεται, εἰ μὴ πρότερον ἑαυτῷ καταράσεται. Id est: *Atque ille miser non prius gustare sinitur, quam semetipse diris devoverit.* Quippe omne jusjurandum adjunctam habet imprecationem. Quæ licet in hoc sacramento quo Novatianus homines miseros adigebat, diserte expressa non sit, tacite tamen subintelligitur, ut notavi ad Amm. Marcellinum. Porro in quatuor nostris codicibus Maz., Med., Fuk. et Saviliano legitur etiam καταράσεται, perinde ac apud Syncellum.

(53) Ἀντὶ τοῦ εἰπεῖν... τὸ Ἄμην. Hoc est quod paulo ante dixit Cornelius, ἀντὶ τοῦ εὐλογεῖν. Fideles enim cum Eucharistiam de manu sacerdotis acciperent, postquam presbyter inter tradendum dixerat, *Corpus Domini*, responderent *Amen*, ut testatur B. Ambrosius in lib. IV *De sacramentis*, cap. 5: *Ergo non otiose cum accipis, tu dicis Amen, jam in spiritu confitens quod accipias corpus Christi. Dicit ubi sacerdos: Corpus Christi. Et tu dicis Amen, id est verum.* Cyrillus Hierosolymitanus in *Catechesi* ultima: Καὶ κοιλίαν τὴν παλάμην, δέχου τὸ σῶμα τοῦ Χριστοῦ, ἐπιλέγων τὸ, Ἄμην. Augustinus in libro XII *Contra Faustum*, cap. 10: *Habet enim magnam vocem Christi sanguis in terra, cum eo accepto ab omnibus respondeatur Amen.* Sæpius autem fideles inter missarum solemniam dicebant *Amen*. Nam et cum sacerdos panem et vinum consecraret, respondebant *Amen*, ut pluribus dicitur infra ad caput 9 lib. VIII, et post lectionem Evangelii et prophetarum, *Amen* dicere seque ipsos signare consueverant, teste Augustino in epistola 166.

(54) Ὁν καὶ Μωσῆς ὁ μακάριος. De hoc Moyse, Romanæ urbis presbytero, Cyprianus in epistolis loquitur sæpius. Hic post passionem Fabiani Rom. urbis episcopi, Decio II et Grato Coss., anno Christi 250, comprehensus est una cum Maximo presbytero et Nicostrato diacono, et conjectus in carcerem, ibi defunctus est, cum mansisset in carcere menses 11, dies 11, ut legitur in veteri libro *De pontificibus Romanis*. Quod confirmat etiam Cyprianus in epistola 15 ad Moysen et Maximum presbyteros et cæteros confessores, ubi inter cætera hæc dicit: *Eant nunc magistratus et consules sive proconsules annuæ dignitatis insignibus et duodecim fascibus gloriuntur. Ecce dignitas cælestis in vobis honoris annuæ claritate signata est, et jam vertentis anni*

volubilem circumum victricis gloriæ diuturnitate transgressa est.

(55) Ἀκοινώνητον ἐποίησε. Musculus vertit *excommunicavit*. Christophorsonus vero, *Fidelium societate et communionione interdixit*, quod idem est. Ego vero hanc interpretationem probare non possum. Neque enim Moyses presbyter jus habuit excommunicandi presbyteros collegas suos; sed quod unum potuit, se a communionione illorum separavit, cum scilicet illi videndi ejus causa venirent in carcerem. Solent porro antiqui scriptores ita loqui de sacerdotibus qui ab aliorum communicatione abstinent, quasi ipsi eos a communionione sua separant. Paulinus presbyter in *Vita B. Ambrosii: Ipsum vero Maximum a communionione consortio segregavit, admonens ut effusi sanguinis Domini sui ageret pœnitentiam.* Qui Paulini locus ita intelligendus est ut dixi. Neque enim Ambrosius Maximum imperatorem a communionione totius Ecclesiæ sejunxit, cum nullum jus in eum haberet, sed tantum a Maximi et episcoporum ejus communionione abstinuit, ut ipse testatur in relatione sua ad Valentinianum. Vide quæ supra notavi de privata communionione et excommunicatione. Cæterum quod hic scribit Cornelius de Novatiano Moysis præjudicio condemnato, id a Moyse paulo ante obitum mihi factum videtur. Nam initio quidem Moyses confessor cum Novatiano communicabat. Et cum clerus Romanus epistolam illam ad Cyprianum scripsit quæ inter Cypriani epistolæ prima ac tricesima numeratur, adhuc Moyses pacem cum Novatiano servabat. Ambo enim illi epistolæ subscripserunt. Quin etiam Novatianus ipse epistolam eam composuerat, sicut testatur Cyprianus in epistola ad Antonianum. Ex qua ingenium et eloquentiam Novatiani obiter licet cognoscere. Et enim epistola illa, ut fatendum est, elegantissima. Scripta est autem, cum jam Moyses annum in carcere exegisset, quod ex Cypriani epistolis ad Moysen prius datis aperte colligitur.

(56) Σὺν τοῖς ἄλλοις πρεσβυτέροις. Quinam fuerint quinque illi presbyteri qui cum Novatiano schisma fecerant, mihi quidem incomperturn est. Neque enim puto esse Maximum presbyterum et confessorem, qui cum Urbano, Sidonio ac Nicostrato ac reliquis confessoribus a Novatiano deceptus, ejus partes aliquandiu fovit. Quippe Maximus et reliqui confessores, mortuo demum Moyse, Novatiani partibus sese adjuverunt, ut testatur vetus auctor *De pontificibus Romanis: Eo tempore, inquit, supervenit Novatus ex Africa, et separavit ab Ecclesia Novatianum et quosdam confessores, postquam Moyses in carcere defunctus est.* Novatianus quidem ante Moysis obitum qui contigit mense Februarii, Decio III et Etrusco Coss., se ab Ecclesia sejunxerunt

αυτοὺς τῆς Ἐκκλησίας. » Καὶ ἐπὶ τέλος δὲ τῆς ἐπιστολῆς, τῶν ἐπὶ Ῥώμης παραγενομένων ἐπισκόπων, τῆς τε Νουάτου κατεγνωστικῶν ἀβελτηρίας, κατάλογον πεποιήται, ὁμοῦ τὰ τε ὀνόματα, καὶ ἡς ὁ καθείς αὐτῶν προηγείτο παροικίας, ἐπιστημνάμενος. Τῶν τε μὴ παραγενομένων μὲν ἐπὶ τῆς Ῥώμης, συνευδοκησάντων δὲ διὰ γραμμάτων τῆ τῶν προειρημένων ψήφω, τὰς προσηγορίας ὁμοῦ καὶ τὰς πόλεις ὄθεν ἕκαστος ὀρμώμενος ἐπέστειλε, μνημονεύει. Ταῦτα μὲν ὁ Κορνύλιος Φαβίω Ἀντιοχείας ἐπισκόπῳ δηλῶν ἔγραψε.

rant, nomina quoque illorum, et quam quisque quidem minime adfuerant, superiorum tamen vocabula simul et civitates unde singuli litteras dederant, accurate commemorat. Et hæc quidem Cornelius Fabio Antiochensi episcopo per epistolam

ΚΕΦΑΛΑΙΟΝ ΜΑ΄.

Περὶ Σαραπλῖνος ἱστορία Διονυσίου
(Nic. H. E. vi, 6).

Τῷ δ' αὐτῷ τούτῳ Φαβίῳ ὑποκατακλινομένῳ πως τῷ σχίσματι, καὶ Διονύσιος ὁ κατ' Ἀλεξάνδρειαν ἐπιστολέας, πολλά τε ἄλλα περὶ μετανοίας ἐν τοῖς πρὸς αὐτὸν γράμμασι διελλῶν, τῶν τε κατ' Ἀλεξάνδρειαν ἐναγχοῦς τότε μαρτυρησάντων τοὺς ἀγῶνας διῶν, μετὰ τῆς ἄλλης ἱστορίας, πρᾶγμα τι μεστὸν θαύματος διηγείται. Ὁ καὶ αὐτὸ ἀναγκαῖον τῆδε παραδοῦναι τῇ γραφῇ, οὕτως ἔχον· « Ἐν δὲ σοι τοῦτο παράδειγμα παρ' ἡμῖν συμβεβηκὸς ἐκθῆσομαι. Σαραπλῖν τις ἦν παρ' ἡμῖν πιστὸς γέρον, ἀμέμπτως μὲν τὸν πόλιν διαβιώσας χρόνον, ἐν δὲ τῷ πειρασμῷ πεσόν. Οὗτος πολλάκις ἐδέλτο, καὶ οὐδεὶς προσεῖχεν αὐτῷ (57), καὶ γὰρ ἐτεθύκει· ἐν νόσῳ δὲ γενόμενος, τριῶν ἡμερῶν ἄφρονος καὶ ἀναίσθητος διετέλεσε. Βραχὺ δὲ ἀνασφίλας τῇ τετάρτῃ, προσκαλέσαστο τὸν θυγατρίδου· καὶ, Μέχρι τίνος, φησὶν, ὦ τέκνον, μὲ κατέχετε; Δέομαι, σπεύσατε, καὶ με θάπτον ἀπολύσατε, τῶν πρεσβυτέρων μοι τινα κάλεσον (58). Καὶ ταῦτα εἰπὼν, πάλιν

rat : sed confessores nonnisi Moysæ mortuo ad Novatiani partes transierunt. Tanta vis atque auctoritas in Moysæ erat. Idque certe inuiti Cyprianus in epist. 51, his verbis : *Posteaquam vos de carcere prodeuntes schismaticus et hæreticus error excepit, sic res erat quasi gloria vestra in carcere remansisset.* Atqui constat confessores, nonnisi mortuo Moysæ, ex carcere dimissos fuisse. Cur enim ipsi potius dimissi fuissent quam Moysæ? Post mortem igitur Moysæ Novatianum secuti sunt. Quare non assentior Baronio, qui ad annum Christi 254, num. 66, ait confessores adhuc in carcere positos, Novatiano adversus Cornelium favisse. Sed neque illud libens Baronio concesserim, quod idem scribit, Moysæ scilicet presbyterum Cornelio favisse adversus Novatianum. Mihi enim videtur Moysæ paulo ante ordinationem Cornelii e vivis abiisse. Quippe Cornelius anno Christi 251, Decio Augusto in et Decio Cæsare coss., mense Aprili juxta Baronii sententiam, factus est episcopus : Moysæ vero mense Februario ejusdem anni e vita discesserat, cum anni spatium in carcere permansisset, ut supra observavi. Porro ex quinque illis presbyteris qui cum Novatiano ab Ecclesia se segregaverant, unus fuisse videtur Maximus presbyter, Maximo illi confessori cognominis, quem Novatianus legalium postea misit in Africam.

(57) Οὐδεὶς προσεῖχεν αὐτῷ. Id est, nemo nec de clero nec de populo, ejus precibus flectebatur, ut veniam illi dandam pacemque indulgentiam esse

A porro illum jam nudatum ac pene solum remansisse, fratribus quotidie eum deserentibus, et ad Ecclesiam redeuntibus. Quem etiam Moyses beatissimus martyr, qui nuper apud nos egregio et admirando martyrio perfunctus est; dum adhuc in vivis esset, audaciam ejus ac furorem perspectrum habens, a communione sua separavit una cum quinque presbyteris, qui se pariter cum illo ab Ecclesiæ corpore abruperant. » Sub finem autem epistolæ, numerum recenset episcoporum qui in urbem Romanam convenientes, amentiam Novati condemnaverat Ecclesiam ascribens. Eorum item qui Romæ episcoporum sententiam litteris suis approbaverant, insinuavit.

B

246 CAPUT XLIV.

Narratio Dionysii de Serapione.

Eidem porro Fabio Dionysius Alexandrinus episcopus scribens, postquam et alia multa quæ ad pœnitentiam spectant in suis ad illum litteris exposuit, et martyrum qui recens Alexandria martyrium subierant, certamina commemoravit, inter cætera facinus quoddam refert admiratione dignissimum, quod huic etiam historiæ nostræ inserere necessarium duxi. Est autem hujusmodi : « Unum tibi exemplum proponam quod apud nos contigit. Erat in hac urbe Serapion quidam senex e numero fidelium, qui reliquo quidem antea vitæ tempore nulli culpæ obnoxius fuerat. Sed in persecutione lapsus, sæpenumero veniam petierat, nec quisquam ei attendebat, eo quod sacrificasset. Idem postea morbo correptus vocis usu sensuque omni carens triduo permansit. Quarto demum die paululum recreatus, nepotem ex filia ad se vocat : Et quousque tandem, inquit, me detinetis, filii?

censeret. Nam et populi suffragium ad id erat necessarium, ut aliquis lapsus aut ob aliud crimen ab Ecclesiæ communione separatus, in Ecclesiam reciperetur. Atque interdum episcopus ipse plebem rogabat, ut petenti pacem et communionem concederetur, quemadmodum docet Cyprianus in epist. 55 ad Cornelium. Sæpius autem plebs ipsa apud episcopum intercedebat, ut pœnitentes ad communionem admitteretur. Cujus rei insignè habemus exemplum in epistola Cornelii papæ ad Fabianum Antiochenum, de episcopo illo qui Novatianum ordinarat : « Ὁ καὶ αὐτῷ ἐκωνωνήσαμεν ὡς λαϊκῶν, περὶ αὐτοῦ δεηθέντος παντὸς τοῦ παρόντος λαοῦ. Cyprianus, in epistola 59 : *Quæ res nos satis movit, recessum esse a decreti nostri auctoritate, ut ante legitimum et plenum tempus satisfactionis, et sine petitu et conscientia plebis, nulla infirmitate urgente ac necessitate cogente, pax ei concederetur.* Cornelius, in epistola ad Cyprianum : *Cæteros cum ingenti populi suffragio receperimus.*

(58) Τῶν πρεσβυτέρων μοι τινα κάλεσον. Quæret forte aliquis cur Serapio non ipsum potius accersiverit episcopum, a quo pacem et communionem acciperet, quippe episcopalis officii erat pœnitentium reconciliatio. Fateor quidem id proprie ad episcopos pertinuisse. Verum episcopi, cum ubique presentes esse non possent, ne forte quis in infirmitate positus absque pace et communicatione decederet, presbyteris mandare consueverant, ut pacem agris postulantibus darent. Nam sine consensu

fröperate, quæso, et me quantocius absolvite. Accersere mihi unum ex presbyteris. Hæc cum dixisset, rursus illum vox destituit. Puer ad presbyterum concurrat. Jam nox erat : presbyter autem ægrotabat. Sed quoniam in mandatis dederam, ut morituris, si peterent, et maxime si antea suppliciter postulassent, venia indulgeretur, quo bonæ speci-

ἦν ἄφρωνος. Ἐδραμεν ὁ παῖς ἐπὶ τὸν πρεσβύτερον· νόξ δὲ ἦν. Κάκενος ἤσθνε. Ἀφικέσθαι μὲν οὖν οὐκ ἔδυνήθη. Ἐντολῆς δὲ ὑπ' ἐμοῦ δεδομένης, τοὺς ἀπαλλασσομένους τοῦ βίου, εἰ δέοντο, καὶ μάλιστα εἰ καὶ πρότερον ἱκετεύσαντες (59) τύχοιεν, ἀφίεσθαι (60), ἵν' ἐδέλτιδες ἀπαλλάττωνται, βραχὺ τῆς εὐχαριστίας ἐπέδωκεν τῷ παιδαριῷ (61), ἀποβρέξαι κελεύσας (62)

episcopi nullus presbyterorum pacem pœnitentibus dare poterat, ut ex Cypriani epistolis discimus. Itaque cum urbs Alexandria admodum spatiosa esset, presbyteri per singulas urbis regiones erant dispositi, quo morientibus facilius subveniretur. Epiphanius in hæresi Arianorum : Ὅσαι γὰρ ἐκκλησίαι τῆς καθολικῆς Ἐκκλησίας ἐν Ἀλεξανδρείᾳ ὑπὸ ἑνα ἀρχιεπίσκοπον οὔσαι· καὶ κατ' ἰδίαν ταύταις ἐπιτεταγμένοι εἰσὶν πρεσβύτεροι, διὰ τὰς ἐκκλησιαστικὰς χρῆσας τῶν οἰκτρόρων, πλησίον ἐκάστης ἐκκλησίας αὐτῶν, καὶ ἀμφοῶν, ἧτοι λαυρῶν ἐπιχωρῶς καλουμένων ὑπὸ τῶν τὴν Ἀλεξανδρέων κατοικοῦντων πόλιν. Id est : *Omnes enim catholicæ communionis Ecclesie in urbe Alexandrina subjectæ sunt uni archiepiscopo. Scorsim autem singulis præpositi sunt presbyteri, propter ecclesiasticas civium necessitates : habentque domicilia juxta suam quisque ecclesiam, sive ad vicus, quos Alexandrini lauras vocant.* Ad quem locum doctissimus vir D. Petavius reprehendit Epiphanium, qui hunc peculiarem Alexandrinorum morem fuisse crediderit, cum tamen in cunctis paulo majoribus urbibus quæ plures habebant basilicas, id fuerit observatum. Verum nequam verisimile est Epiphanium qui multas et maximas imperii Romani civitates lustraverat, morem sui sæculi ignorasse. Quare cum consuetudinem illam Alexandrinæ Ecclesiæ peculiarem fuisse adeo manifeste indicet, credibile est, alium usum fuisse in aliis civitatibus. Sane Constantinopoli non omnes ecclesiæ suas habebant presbyteros. Nam basilica sanctissimæ Virginis Mariæ, et basilica sancti martyris Theodori, et basilica Irenes, non habebant peculiare clericos, sed clerici majoris ecclesiæ et harum trium ecclesiarum communes erant. Itaque ex clericis majoris ecclesiæ singuli suo ordine ac per vices, tres illas ecclesias administrabant, ut docet imp. Justinianus, *Novella 5* : Οὐκ ἰδιάζοντας κληρικούς οὐδὲ εἰς τούτων ἔχει τῶν τριῶν οἰκῶν. Jam vero quod Epiphanius dixit, in Alexandrina civitate κατ' ἰδίαν ταύταις ἐπιτεταγμένοι εἰσὶν πρεσβύτεροι, Petavius quidem de unico presbytero accepit, qui suam scorsim ecclesiam regeret ; vertit enim : *Suus cuique præpositus est presbyter.* At in aliis civitatibus aliter observatum esse comperimus. Nam Constantinopoli plures erant ecclesiæ, in quibus non unus duntaxat presbyter, sed multi presbyteri et diaconi atque inferiores clerici, a primis basilicarum conditoribus erant constituti ; sicut ibidem docet Justinianus.

(59) *Μάλιστα εἰ καὶ πρότερον ἱκετεύσαντες.* Hoc etiam in synodo Africana iisdem temporibus quibus hæc scribebat Dionysius congregata, statutum fuerat, ut scilicet lapsis in exitu constitutis pax careret, dummodo eam suppliciter atque enixe postulassent ante ægritudinem. Cyprianus in epistola ad Antonianum : *Adcirco, frater charissime, pœnitentiam non agentes, nec dolorem delictorum suorum toto corde et manifesta lamentationis suæ professione testantes prohibendo omnino censimus a spe communicationis et pacis, si in infirmitate atque in periculo cæperi in deprecari ; quia rogare illos non delicti pœnitentia, sed mortis urgentis admonitio compellit ; nec dignus est in morte accipere solatium, qui se non cogitavit esse moriturum.*

(60) *Ἀφίεσθαι.* Ante hanc vocem quædam adduntur in codice Fuk. et Savit. haudquaquam perneuda, τῶν θεῶν δώρων τῆς μεταδόσεως ἀξιοῦ-

σθαι, καὶ οὕτως ἀφίεσθαι. Sane Christophorus hæc etiam in libris suis repererat, sicut ex versione ejus apparet. Et hæc quidem genuina esse Dionysii verba nolim affirmare. Egregie tamen huic loco conveniunt, ut ex sequentibus apparet. Porro hic Dionysii Alexandrini locus imprimis notandus est, quippe ex quo convincitur, Eucharistiam olim datam fuisse pœnitentibus sine reconciliatoria manus impositione, ubi in periculum mortis incidissent. Hujusmodi communio vocabatur viaticum, canone 77 et 78 concilii Carthaginensis IV, et canone 39 concilii Arausicensis, qui canon refertur in lib. VII *Capitularium Caroli Magni*, cap. 101. Eratque hæc communio dispensatoria, quippe quæ ob mortis metum ante impleta pœnitentiæ tempora pœnitentibus concederetur. Itaque si postea ex morbo convalescent, pœnitentiam implere, et solemnem manus impositionem seu reconciliationem ante absidem accipere cogebantur, ut scribitur in dicto capite Arausicano, ubi hæc communio postrema, legitima dicitur ad dlscriben prioris quæ erat tantum dispensatoria. Quare non assentior illustrissimo antistiti Gabrieli Albaspinæo, qui in libro *Observationum*, cap. 14, negat Eucharistiam unquam datam fuisse pœnitentibus, citra reconciliationem. Verum hic Dionysii locus sententiam ejus prorsus evertit.

(61) *Βραχὺ τῆς εὐχαριστίας ἐπέδωκε τῷ παιδαριῷ.* Quod hic dicit Dionysius, Eucharistiam datam esse puero ad infirmum deferendam, non ita mirum videri debet. Diu enim postea id factitatum est, adeo ut S. Udalricus necesse habuerit id nominatum prohibere in sermone synodali, quem edidit Greterser una cum *Vita Gregorii VII*. Sic ergo ibi legitur cap. 20 : *Infirmos visitate et eos reconciliate, et juxta Apostolum oleo sancto ungitis, et propria manu communicate. Et nullus præsumat tradere communionem laico aut feminæ ad deferendam infirmo.* Et Greterser quidem hunc sermonem sancti Udalrici esse existimavit. Ego vero nuper didici hæc esse epistolam synodicam RATHERII Veronensis episcopi ad suos presbyteros. Sic enim inscribitur in vetusto codice Laudunensi. Porro in manuscriptis M. z., Med. et Fuk., ἔδωκεν legitur, non ἐπέδωκεν. Apud Joannem Zonaram in rebus gestis Imp. Decii, ubi locus hic Dionysii ex Eusebio adducitur, scriptum est *δέδωκε τῷ παιδαριῷ.*

(62) *Ἀποβρέξαι κελεύσας.* Rufinus vertit *infundere* : *Quod, inquit, infusum jussit seni præberi.* Sic et panem benedictum solebant veteres aqua intingere, ut docet Adamannus in lib. II *De miraculis S. Columbæ*, cap. 6 ; Beda in *Vita S. Cuthberti*, cap. 31, et in carmine de ejusdem vita ; Theodorus Campidunensis in *Vita S. Magni*, cap. 22 ; Paulus Bernriedensis in *Vita Gregorii VII*, p. 413. De Eucharistia vero in os ægrotantium infusa, loquitur canon. 76 concilii IV Carthaginensis : qui quidem canon est de infirmis qui pœnitentiam poposcerant, et postea obmutuerant, antequam presbyter ad eos venisset. Cavetur hoc canone, ut pœnitentia eis detur ; et si continuo creduntur esse morituri, reconcilientur per manus impositionem, et infundatur ori eorum Eucharistia. Aliiter in Eucharistiam. Hi enim in articulo mortis constituti Eucharistiam tantum accipiebant sine manus impositione, ut discimus ex canone 77 et 78 dicti concilii. Benignius enim agendum censuerunt sancti antistites

καὶ τῷ πρεσβύτῃ κατὰ τοῦ στόματος ἐπιστάζει. Ἐπαν-
ῆκεν ὁ παῖς φέρων ἑγγύς τε γενομένου, πρὶν εἰσελ-
θεῖν, ἀνενέγκας πάλιν ὁ Σαραπίων Ἥκας, Ἐφρ, τέκνον;
καὶ ὁ μὲν πρεσβύτερος ἔλθειν οὐκ ἠδυνήθη, σὺ δὲ
ποίησον ταχέως τὸ προσταχθὲν, καὶ ἀπάλλαττέ με.
Ἀπέθρεξεν ὁ παῖς, καὶ ἅμα τε ἐνέχεε τῷ στόματι.
καὶ μικρὸν ἐκεῖνος καταβροχθίσας, εὐθέως ἀπέδωκε
τὸ πνεῦμα. Ἄρ' οὐκ ἐναργῶς διετηρήθη καὶ παρ-
έμεινεν ἕως λυθῆ, καὶ τῆς ἀμαρτίας ἐξαλειφθείσης,
ἐπὶ πολλοῖς οἷς ἔπραξε καλοῖς ὁμολογηθῆναι (63) δυ-
νηθῆ; » Ταῦτα ὁ Διονύσιος.

A pleni ex hac vita migrarent, exiguam Eucharistiae
partem puero tradidit, iubens ut in aqua intinctam,
seni in os instillaret. Redit igitur puer buccellam
afferens. Et cum appropinquaret, priusquam ingre-
deretur, recreatus iterum senex: Venisti, inquit,
filii. Ac presbyter quidem ipse venire non potuit.
Tu vero fac citius quod imperatum est, et dimitte
me. Mox puer buccellam intinxit et in os senis in-
fudit. Qui ea paulatim absorpta, continuo animam
exhalavit. An non igitur perspicue apparet, eum
reservatum fuisse, ac tantisper in vita permansisse,

quoad reconciliaretur, et deleto jam crimine, pro multis quæ gesserat bonis operibus a Christo agno-
sci posset et prædicari? » Hæc Dionysius.

ΚΕΦΑΛΑΙΟΝ ΜΕ΄.

Ἐπιστολὴ πρὸς Νοουάτον Διονυσίου
(Nic. II. E. vi, 4).

Ἵδωμεν δὲ ὁ αὐτὸς ὅποια καὶ τῷ Νοουάτῳ διεχά-
ραξε, ταράττοντι: τηρικάδε τὴν Ῥωμαίων Ἐκκλησίαν.
Ἐπειδὴ οὖν τῆς ἀποστασίας καὶ τοῦ σχίσματος πρό-
φασιν ἐποιεῖτο τῶν ἀδελφῶν τινας, ὡς δὴ πρὸς αὐτῶν
ἐπὶ τοῦτ' ἔλθειν ἐκθεσιασμένος, ὄρα τίνα τρόπον αὐτῷ
γράφει: « Διονύσιος Νοουάτῳ (64) τῷ ἀδελφῷ χαίρειν.
Εἰ ἄκων, ὡς φῆς, ἤχθης, δεῖξεις ἂν ἀναχωρήσης
ἐκόν Ἐδεῖ μὲν γὰρ καὶ πᾶν ὀτιοῦν παθεῖν, ὑπὲρ τοῦ
μὴ διακόψαι τὴν Ἐκκλησίαν τοῦ Θεοῦ. Καὶ ἦν οὐκ
ἀδυσχερέστερα τῆς ἕνεκεν τοῦ μὴ εἰδωλολατρήσει γινομέ-
νης ἢ ἕνεκεν τοῦ μὴ σίλασι μαρτυρία, κατ' ἐμὲ δὲ καὶ
μαζῶν. Ἐκεί μὲν γὰρ ὑπὲρ μιᾶς τῆς ἑαυτοῦ ψυ-
χῆς, ἐνταῦθα δὲ ὑπὲρ ὅλης τῆς Ἐκκλησίας μαρτυρεῖ. C
καὶ νῦν δὲ εἰ πείσαιο ἢ βιάσαιο τοὺς ἀδελφοὺς εἰς
ὁμόνοιαν ἔλθειν, μείζων ἔσται σοι τοῦ σφάλματος τὸ
κατόρθωμα, καὶ τὸ μὲν οὐ λογισθήσεται, τὸ δὲ ἐπαι-
νεθήσεται. Εἰ δὲ ἀπειθούτων ἀδυνατήσης, σώζων
σῶζε τὴν σεαυτοῦ ψυχὴν. Ἐρῶσθαί σε ἐχόμενον
τῆς εἰρήνης ἐν Κυρίῳ εὐχομαι. » Ταῦτα καὶ πρὸς τὸν
Νοουάτον.

ΚΕΦΑΛΑΙΟΝ ΜΣ΄.

Περὶ τῶν ἄλλων Διονυσίου ἐπιστολῶν
(Nic. II. E. vi, 6).

Γράφει δὲ καὶ πρὸς τοὺς κατ' Αἴγυπτον (65) ἐπιστο-
λὴν περὶ μετανοίας· ἐν ἣ τὰ δόξαντα αὐτῷ περὶ τῶν
ὑποπεπτωκότων παρατίθεται, τάξεις παραπτωμάτων
διεγράψας. Καὶ πρὸς Κόνωνα· τῆς Ἐρμουπολιτῶν δὲ
παροικίας ἐπίσκοπος ἦν οὗτος· ἴδια τις Περὶ μετανοίας
αὐτοῦ φέρεται γραφὴ· καὶ ἄλλη ἐπιστηρικὴ (66)

cum iis qui devotionis impulsu in infirmitate consti-
tuiti pœnitentiam petierant, quam cum aliis qui publi-
corum criminum rei in ordine pœnitentium stabant.

(63) Ὁμολογηθῆναι. Langus, Wollfus et Muscu-
lus vertunt, *confiteri*, quod, meo quidem iudicio,
tolerari non potest. Christophorsonus autem inter-
pretatur *in numerum confessorum referri*, quod non
dispicit, modo intelligatur a Christo. Alludit enim
Dionysius ad illa Christi verba in Evangelio: *Qui
me confessus fuerit coram hominibus, confitebor
illum coram Patre meo.*

(64) Διονύσιος Νοουάτῳ. Hieronymus in *Catalogo*,
ubi initium hujus epistolæ refert, pro Novato habet
Novatianum rectius. Certe in *Chronico* Georgii
Synelli legitur Διονύσιος Ναουατιανῶ. Rufinus vero
duas epistolas eodem exemplo scriptas esse a Dio-

B

247 CAPUT XLV.

Ἐπιστολὴ Διονυσίου ad Novatum.

Sed videamus ejusmodi litteras idem Dionysius
scripserit ad Novatum, qui tunc temporis Romanam
Ecclesiam conturbabat. Quoniam igitur ille defe-
ctionis et schismatis causam in quosdam fratres
conferebat, a quibus se invitum eo impulsum fuisse
causabatur, attende qualiter ad illum scribat:
« Dionysius Novato fratri salutem. Si quidem in-
vitus, ut asseris, eo adductus es, id nobis ostendes
tua sponte redeundo. Satius quidem fuerat quidvis
pati ne Ecclesia Dei discinderetur. Nec minus glo-
riosum fuisset idcirco subire martyrium, ne Eccle-
siam scinderes, quam ut ne idolis sacrificares. Imo
illud meo quidem iudicio illustrius fuisset. Hic enim
pro sua unius anima, illic pro omni Ecclesia mar-
tyrium quis sustinet. Si tamen vel nunc persuaseris
fratribus, aut eos coegeris ut ad concordiam red-
eant, majus tibi meritum erit quam culpa. Et hæc
quidem non imputabitur, illud vero prædicabitur.
Quod si fratribus parere recusantibus id efficere
non potes, tuam ipse animam serva. Opto te paci-
studentem in Domino bene valere. » Hæc Dionysius
ad Novatum scripsit.

CAPUT XLVI.

De aliis Dionysii epistolis.

Scripsit etiam ad fratres per Ægyptum consti-
tutos epistolam de pœnitentia, in qua et suam de
lapsis sententiam exponit, et criminum gradus
distinguit. Exstat etiam peculiaris ejus liber *De
pœnitentiâ* ad Cononem Hermopolitanæ Ecclesiæ
episcopum. Alia item objurgatoria epistola ad gre-
nysio tradit; alteram ad Novatum, alteram ad No-
vatianum. Nam post epistolam Dionysii ad Nova-
tum quæ hic refertur ab Eusebio, subjungit: *Hæc
eadem etiam Novatiano scripsit*. Quæ verba in
Græco textu non habentur. Græci enim Novatum
et Novatianum inter se confuderunt, similitudine
nominum decepti. Quo in errore fuit etiam Eusebius
noster.

(65) Πρὸς τοὺς κατ' Αἴγυπτον. Hieronymus in
libro *De scriptoribus ecclesiasticis*, dicit hanc Dio-
nysii epistolam scriptam esse ad Armenios de pœ-
nitentia et ordine delictorum. Sic enim Hierony-
mus vertit verba illa τάξεις παραπτωμάτων.

(66) Ἐπιστηρικὴ. *Horatiorum* vertit Muscu-
lus et Christophorsonus, minus recte. Utitur eadem
voce Eusebius in superioribus libris.

gem suum Alexandriae. Est et libellus *De martyrio* ad Origenem scriptus. Epistola quoque ad fratres Laodicensis Ecclesiae cui praeerat Thelymidres episcopus: et ad Armenios similiter de poenitentia, quorum episcopus erat Meruzanes. Scribit praeterea ad Cornelium Romanæ urbis episcopum, cujus litteras adversus Novatum scriptas acceperat. In qua quidem epistola significat se ab Heleno Tarsi Ciliciæ episcopo, et a cæteris qui cum illo conveniant, Firmiliano scilicet Cappadociæ, **248** et Theoctisto Palæstinæ provinciæ episcopis invitatum fuisse, ut ad synodum Antiochenam occurreret, in qua quidam Novati schisma confirmare tentabant. Scribit etiam sibi nuntiatum fuisse, quod Fabius quidem diem extremum obiisset, Demetrianus vero in ejus locum episcopus Antiochena Ecclesiae esset constitutus. Sed et de Hierosolymorum episcopo mentionem facit his verbis: « Quod enim ad Alexandrum spectat, is in carcerem conjectus, beato exitu defunctus est. » Sequitur deinde altera ejusdem Dionysii epistola ad fratres Romæ constitutos, per Hippolytum missa, de officio diaconi. Alteram item ad eosdem epistolam scribit de pace, et pariter de poenitentia. Rursus aliam ad confessores ibidem constitutos, qui Novati sententiæ etiam tum favebant. Duas quoque alias ad hos ipsos epistolas misit, postquam ad Ecclesiam rediissent. Alias quoque complures ad diversos scripsit epistolas, ex quibus quicumque illius operum studio sunt amatores (sunt autem etiamnum plurimi) multiplicem percipere possunt utilitatem.

Explicit liber sextus Historiæ ecclesiasticæ.

Α πρὸς τὸ κατ' Ἀλεξάνδρειαν ποιμνιον αὐτοῦ. Ἐν τούτοις ἐστὶ καὶ ἡ *Περὶ μαρτυρίου* πρὸς τὸν Ἀριγένην γραφεῖσα, καὶ τοῖς κατὰ Λαοδικεῖαν ἀδελφοῖς, ὧν πρόστατο Θηλυμίδρης ἐπίσκοπος. Καὶ τοῖς κατὰ Ἀρμενίαν ὡσαύτως περὶ μετανοίας ἐπιστέλλει, ὧν ἐπισκόπουε Μερουζάνης (67). Πρὸς ἅπασιν τούτοις, καὶ Κορνηλίῳ τῷ κατὰ Ῥώμην γράφει, δεξάμενος αὐτοῦ τὴν κατὰ τοῦ Νοουάτου ἐπιστολὴν· ᾧ καὶ σημαίνει δηλῶν ἑαυτὸν παρακληθῆσθαι ὑπὸ τε Ἐλένου τοῦ ἐν Ταρσῷ τῆς Κιλικίας ἐπισκόπου, καὶ τῶν λοιπῶν τῶν σὺν αὐτῷ, Φιρμιλιανοῦ τε τοῦ ἐν Καππαδοκίᾳ, καὶ τοῦ κατὰ Παλαιστίνην Θεοκτίστου, ὡς ἂν ἐπὶ τὴν σύνοδον ἀπάντησιν τὴν κατὰ Ἀντιόχειαν, ἐνθα τοῦ Νοουάτου κρατύνειν τινὲς ἐπεχείρουν τὸ σχίσμα. Πρὸς τούτοις ἐπιστέλλει (68) μηνυθῆναι αὐτῷ, Φάβιον μὲν κεκοιμηθῆσαι, Δημητριάδην δὲ διάδοχον ἐκείνου τῆς κατὰ Ἀντιόχειαν ἐπισκοπῆς καθεστάναι. Γράφει δὲ καὶ περὶ τοῦ ἐν Ἱεροσολύμοις αὐτοῖς βήμασι φάσκων· « Ὁ μὲν γὰρ μακάριος Ἀλέξανδρος ἐν φρουρᾷ γενόμενος, μακαρίως ἀνεπαύσατο. » Ἐξῆς ταύτῃ καὶ ἑτέρα τις ἐπιστολὴ τοῖς ἐν Ῥώμῃ τοῦ Διονυσίου φέρεται διακονικῇ (69), διὰ Ἰππολύτου. Τοῖς αὐτοῖς δὲ ἄλλην περὶ εἰρήνης διατυπῶται· καὶ ὡσαύτως περὶ μετανοίας· καὶ αὖ πάλιν ἄλλην τοῖς ἐκεῖσε ὁμολογηταῖς, ἔτι τῇ τοῦ Νοουάτου συμφερομένους γνώμῃ. Τοῖς δὲ αὐτοῖς τούτοις, ἑτέρας δύο μεταθεμένους ἐπὶ τὴν Ἐκκλησίαν ἐπιστέλλει. Καὶ ἄλλοις δὲ πλείοσιν ὁμοίως διὰ γραμμάτων ὁμιλήσας, ποικίλας τοῖς ἔτι νῦν σπουδὴν περὶ τοὺς λόγους αὐτοῦ ποιουμένοις καταλείου- πεν ὠφέλειαις.

Γ Τέλος τοῦ 5' λόγου τῆς Ἐκκλησιαστικῆς Ἱστορίας.

**ΕΥΣΕΒΙΟΥ
ΤΟΥ ΠΑΜΦΙΛΟΥ
ΕΚΚΛΗΣΙΑΣΤΙΚΗΣ ΙΣΤΟΡΙΑΣ
ΛΟΓΟΣ Ζ'.**

**EUSEBII PAMPHILI
ECCLESIASTICÆ HISTORIÆ
LIBER SEPTIMUS.**

ΤΑΔΕ ΚΑΙ Η ΕΒΔΟΜΗ ΗΕΡΙΕΧΕΙ ΒΙΒΛΟΣ ΤΗΣ ΕΚΚΛΗΣΙΑΣΤΙΚΗΣ ΙΣΤΟΡΙΑΣ.

α'. Περὶ τῆς Δελίου καὶ Γάλλου κακοτροπίας.
β'. Τινες εἰ κατὰ τοὺςδε Ῥωμαίων ἐπίσκοποι.

Δ γ'. Ὅπως Κυπριανὸς ἅμα τοῖς κατ' αὐτὸν ἐπισκόποις τοὺς ἐξ αἰρετικῆς πλῆθους ἐπιστρέφοντας

(67) *Μερουζάνης*. In codd. Maz., Med. et Fuk. *Μερουζάνης* dicitur, Armeniæ minoris episcopus, ut opinor.

(68) Πρὸς τούτοις ἐπιστέλλει. In eodem scilicet

epistola; non in altera, ut putavit Christophorus.

(69) *Διακονικῇ*. Sic habent nostri codices et Georgius Syncellus in *Chronico*. Rufinus vertit de

- λοτρῶ δὲ ἰν καθαίρειν πρῶτος ἐδογματίσεν.
- δ. Ὅπως περὶ τούτου Διονύσιος συνέταξεν ἐπιστολάς.
- ε. Περὶ τῆς μετὰ τὸν διωγμὸν εἰρήνης.
- ς. Περὶ τῆς κατὰ Σαβέλλιον αἰρέσεως.
- ζ. Περὶ τῆς τῶν αἰρετικῶν παμμάρου πλάνης, καὶ τῆς θεοπέμπτου ὁράσεως Διονυσίου, οὗ τε παρελήθει ἐκκλησιαστικοῦ κανόνος.
- η. Περὶ τῆς κατὰ Νοουάτων ἑτεροδοξίας.
- θ. Περὶ τοῦ τῶν αἰρετικῶν ἀθέου βαπτίσματος.
- ι. Περὶ Οὐαλεριανοῦ, καὶ τοῦ κατ' αὐτὸν διωγμοῦ.
- ια. Περὶ τῶν τότε Διορισμῶν καὶ τοῖς κατ' Αἰγυπτῶν συμβάντων.
- ιβ. Περὶ τῶν ἐν Καισαρείᾳ τῆς Παλαιστίνης μαρτυρησάντων.
- ιγ. Περὶ τῆς κατὰ Γαλλίην εἰρήνης.
- ιδ. Οἱ κατ' ἐκεῖνο συνημακότες ἐπίσκοποι.
- ιε. Ὅπως κατὰ Καισαρείαν Μαρτίνος ἐμαρτύρησεν.
- 249 ις. Ἡ κατὰ Ἀσσύριον ἱστορία.
- ιζ. Περὶ τῶν κατὰ Παρεάδα σημείων τῆς τοῦ Σωτήρος ἡμῶν μεγαλοουρίας.
- ιη. Περὶ τοῦ ἀνδριάντος οὗ ἡ αἰμοφόρουσα ἀνέστησεν.

- Α ιθ. Περὶ τοῦ Ὁρόνου Ἰακώβου τοῦ ἐπισκόπου.
- κ. Περὶ τῶν ἐραστατικῶν Διονυσίου ἐπιστολῶν, ἐνθα καὶ περὶ τοῦ Πάσχα κανονίζει.
- κα. Περὶ τῶν ἐν Ἀλεξανδρείᾳ συμβάντων.
- κβ. Περὶ τῆς ἐπισκοπῆς τῆς γέροντος.
- κγ. Περὶ τῆς Γαλλίην βασιλείας.
- κδ. Περὶ Νέπτος καὶ τοῦ κατ' αὐτὸν σχίσματος.
- κε. Περὶ τῆς Ἰωάννου Ἀποκαλύψεως.
- κς. Περὶ τῶν ἐπιστολῶν Διονυσίου.
- κζ. Περὶ Παύλου τοῦ Σαμοσατέως καὶ τῆς ἐν Ἀντιοχείᾳ συστάσεως ὑπ' αὐτοῦ αἰρέσεως.
- κη. Περὶ τῶν τότε γνωρισμένων διαζυγίων ἐπισκόπων.
- κθ. Ὅπως ὁ Παῦλος ἀπελεγχθεὶς ὑπὸ Μαλιχίου τὸς τινας ἀπὸ σοφιστῶν πρεσβυτέρου, ἐξεκηρύχθη.
- λ. Περὶ τῆς κατὰ Παύλου ἐπιστολῆς τῶν ἐπισκόπων.
- λα. Περὶ τῆς τῶν Μαριχάλων ἑτεροδόξου διαστροφῆς ἅρι τότε ἀρξαμένης.
- לב. Περὶ τῶν καθ' ἡμᾶς αὐτοῦ διαπρεψάντων ἐκκλησιαστικῶν ἀνδρῶν, τίνας τε αὐτῶν μέχρι τῆς τῶν Ἐκκλησιῶν πολιορκίας διέμειναν.

IN SEPTIMO HISTORIÆ ECCLESIASTICÆ LIBRO HÆC CONTINENTUR.

- I. De improbitate Decii et Galli.
- II. Quinam tunc fuerint Romane urbis episcopi.
- III. Quomodo Cyprianus cum aliquot sibi adjunctis episcopis eos qui ab hæretico errore converterentur, primus rebaptizandos censuit.
- IV. Quot epistolas Dionysius ea de re conscripsit.
- V. De pace Ecclesiarum post persecutionem.
- VI. De hæresi Sabellii.
- VII. De execrando hæreticorum errore, et de visione Dionysio divinitus missa, ac de ecclesiastica regula eidem tradita.
- VIII. De hæresi Novati.
- IX. De impio hæreticorum baptismo.
- X. De Valeriano et de persecutione ab eo excitata.
- XI. De his quæ Dionysius et Christiani qui in Ægypto erant, pertulerunt.
- XII. De his qui apud Casaream Palæstinæ martyrio perfuncti sunt.
- XIII. De pace a Gallieno reddita.
- XIV. Quinam iisdem temporibus floruerint episcopi.
- XV. Quomodo Marinus apud Casaream martyrio perfunctus est.
- XVI. Narratio de Astyrio.
- XVII. De miraculis Servatoris nostri apud Panca-

- B dem.
- XVIII. De statua quam mulier sanguinis fluxu laborans erexit.
- XIX. De cathedra Jacobi episcopi.
- XX. De epistolis paschalibus Dionysii, in quibus et canonem paschalem tradit.
- XXI. De his quæ Alexandria contigerunt.
- XXII. De morbo qui tunc grassatus est.
- XXIII. De imperio Gallieni.
- XXIV. De Nepote et ejus schismate.
- XXV. De Joannis Apocalypsi.
- XXVI. De epistolis Dionysii.
- 250 XXVII. De Paulo Samosateno, deque hæresi ab eodem Antiochiæ instituta.
- XXVIII. De episcopis qui tunc præ cæteris insignes fuerunt.
- XXIX. Qualiter Paulus convictus a Malchione presbytero qui prius sophista fuerat, abdicatus est.
- XXX. De epistola synodi contra Paulum.
- XXXI. De Manichæorum errore qui tunc primum exortus est.
- XXXII. De viris ecclesiasticis qui nostra ætate flouruerunt, et quinam ex ipsis usque ad eversionem Ecclesiarum superfuert.

ΠΡΟΟΙΜΙΟΝ.

Τὸν ἕβδομον (70) τῆς Ἐκκλησιαστικῆς Ἱστορίας αὐτῆς ὁ μέγας ἡμῶν Ἀλεξανδρέων ἐπίσκοπος Διονύσιος (70*) ἰδίαις φωναῖς συνεκπονήσει, τῶν καθ' ἑαυτὸν πεπραγμένων ἕκαστα ἐν μέρει δι' ὧν καταλέλοιπεν ἐπιστολῶν ὑφηγοῦμενος. Ἐμὸι δὲ ὁ λόγος ἐντεῦθεν ποιῆσεται τὴν ἀρχήν.

PROOEMIUM.

Septimum quoque Ecclesiasticæ Historiæ librum magnus ille Dionysius suis verbis nobiscum una contexet, cuncta quæ ætate sua contigerunt in epistolis quas reliquit singillatim exponens. Hinc porro narrationis nostræ decemum exordium.

ministerium, quasi illa epistola sic inscripta fuerit, eo quod de ministris Ecclesiæ in ea tractaretur. Jacobus Goar, qui Georgium Syncellum in lucem edidit notisque illustravit, genus quoddam epistolarum ecclesiasticarum esse putavit, quod διακονική dicebatur, sicut fuerit synodice, pacificæ, dimissoriae et similes. Verum ego Rufino potius assentior, qui epistolam Dionysii iudicet διακονική dictam esse imput, quod de officio diaconi pertractaret.

Ἐβδομον posuerat, hic quoque τὸ ἕβδομον scriberet. Sed codices nostri Maz., Med. et Fuk qui titulum hujus libri ita concipiunt, λόγος ζ', hic scriptum habent, τὸν ἕβδομον, etc.

(70*) Ὁ μέγας... Διονύσιος. Non solus Eusebius, sed omnes fere antiqui Patres Dionysio Alexandrino cognomen Magni tribuerunt. Ita Basilium in Epistola canonica ad Amphilochium: Καὶ ἐθαύμασα, πῶς κανονικὸν ὄντα τὸν μέγαν Διονύσιον παρήλαθεν. Maximus quoque in scholis ad Dionysium Areopagitam ita illum cognominat, et Symeon Metaphrastes in Actis Passionis B. Petri Alexandrinorum episcopi, ejus locum supra citavi.

(70) Τὸν ἕβδομον. Codex Regius quem Rob. Stephanus ubique secutus est, habet τὸ ἕβδομον. Et sane ratio ita poscebat, ut qui in titulo hujus libri β:δλδον

CAPUT I.

A

ΚΕΦΑΛΑΙΟΝ Α'.

De improbitate Decii et Galli.

Περὶ τῆς Δεκίου καὶ Γάλλου κακοτροπίας
(Nic. H. E. v, 34).

Decio simul cum liberis interfecto, cum secundum imperii annum necdum expleisset, Gallus in ejus locum succedit. Quo tempore Origenes septuagesimo ætatis anno ex hac vita migravit. Cæterum Dionysius in epistola ad Hermammone[m] de Gallo imperatore ita scribit: « Sed neque Gallus culpam Decii intellexit, nec prospexit quid tandem illum pessumdedisset. Quin potius ad eumdem lapidem ante oculos suos positum impexit. Qui cum imperium ipsius prospero in statu esset, cunctaque ex animi sententia succederent, viros sanctos qui pro pace et incolumitate ipsius preces ad Deum allegabant, insectatus est. Cum illis ergo orationes pro ipso fieri solitas simul fugavit. » Hæc de Gallo Dionysius.

CAPUT II.

Quinam tunc fuerint Romanæ urbis episcopi.

Interea Romæ cum Cornelius tribus circiter annis episcopatum tenuisset, Lucius in ejus locum substituitur. Qui 251 vix octo mensium spatio perfunctus eo munere, moriens episcopale officium Stephano dereliquit. Ad hunc Stephanum Dionysius primam earum quæ de baptismo conscriptæ sunt epistolam exaravit, cum per id tempus non mediocris controversia exorta esset, utrum eos qui ex qualibet hæresi convertuntur, baptismo purgari

(71) Οὐδ' ὄλον δυοῖν ἐτοῦν. Eusebius in *Chronico* annum unum imperii ac menses tres Decio tribuit. Sed Aurelius Victor Decios periisse dicit exacto regni biennio. In Victoris autem epitome, imperasse dicitur Decius mensibus triginta. Imperare cepit Æmiliano et Aquilino coss., anno Christi 249. Anno deinde 250 consul iterum fuit una cum Grato. Secundo deinde anno, qui consules habuit Decium Aug. in et Etruscum Cæsarem, imperium constanter retinuit, ut colligitur ex senatusconsulto quod refert Pollio in *Valeriano* in hæc verba: *Duobus Decii coss., vi Kalend. Novemb. die, cum ob imperatorias litteras senatus in cede Castrorum haberetur, irreturque per sententias singulorum, cui deberet censura deferri, nam id Decii posuerant in senatus amplissimi potestate, etc.* Anno deinde sequenti, id est Gallo et Volusiano coss., occisus est. Certe aut hoc anno, aut sine superioris anni casus esse Decios oportet. Sed verius puto consulatu Galli et Volusiani. Cum enim cæsi sint Decii in prælio, haudquam verisimile est eos hierno tempore bellum in Thracia gessisse. Porro Eusebius annum unum et menses tres tribuit Decio, eo quod annos septem assignat Philippo, cum tamen sex tantum annos Philippus imperaverit. Quo occiso, Decius se Augustum simul et consulem renuntiavit, anno Christi 249, ut jam dixi. Certe hoc anno Decium imperare cœpisse apparet ex nummis veteribus quos Goltzius et Occo retulere, in quibus Decius trib. pot. in consul tertium ponitur.

(72) Ἄμα τοῖς παισὶ. Decius imperator duos habuit filios, quorum major dictus est Quintus Herennius Etruscus Messius Decius, minor vero Caius Valens Hostilianus Messius quintus, ambo primum Cæsares, postea Augusti a patre facti, ut ex nummis et inscriptionibus discimus.

(73) Ἐξδομήχορτα. Baronius ad annum Christi 246 Origenem mortem confert in annum tertium Galli et Volusiani, cum tamen Eusebius in hoc loco

Δέκιον οὐδ' ὄλον ἐπικρατήσαντα δυοῖν ἐτοῦν (71) χρόνον, αὐτίκα τε ἅμα τοῖς παισὶ (72) καταστραγέντα, Γάλλος διαδέχεται. Ὀριγένης ἐν τούτῳ ἐνδὸς δέοντα τῆς ζωῆς ἐξδομήχορτα (73) ἀποπλήσας ἔτη, ἐλευθεῖ. Γράφων γέ τοι ὁ Διονύσιος Ἑρμάμμωνι περὶ τοῦ Γάλλου ταῦτα φάσκει· « Ἄλλ' οὐδὲ Γάλλος ἔγνω τὸ Δεκίου κακόν, οὐδὲ προεσχόπησε τί ποτ' ἐκείνον ἐσφάλην, ἀλλὰ πρὸς τὸν αὐτὸν πρὸ τῶν ὀφθαλμῶν αὐτοῦ γενόμενον ἔπαισε λίθον. Ὅς εὖ φερομένης αὐτῷ τῆς βασιλείας, καὶ κατὰ νοῦν (73) χωροῦντων τῶν πραγμάτων, τοὺς ἱερούς ἀνδρας τοὺς περὶ τῆς εἰρήνης αὐτοῦ καὶ τῆς ὑγιείας πρεσβεύοντας (74) πρὸς τὸν Θεὸν, ἤλασεν. Οὐκ οὖν σὺν ἐκείνοις ἐδίωξε καὶ τὰς ὑπὲρ ἑαυτοῦ προσευχάς. » Ταῦτα μὲν οὖν περὶ τοῦδε.

ΚΕΦΑΛΑΙΟΝ Β'.

Τρεῖς οἱ κατὰ τοῦσδε Ῥωμαίων ἐπίσκοποι
(Nic. H. E. vi, 7).

Κατὰ δὲ τὴν Ῥωμαίων πόλιν Κορνηλίου ἔτεσον ἀμφὶ τὰ τρία τὴν ἐπισκοπὴν διανύσαντες, Λουκίος κατέστη διάδοχος, μὴ εἶδ' οὐδ' ὄλοις οὗτος ὀκτὼ τῆ λειτουργία διακονησάμενος, Στεφάνῳ τελευτῶν μεταδίδωσι τὴν κλήρον. Τούτῳ δὲ Στεφάνῳ τὴν πρώτην ὁ Διονύσιος τῶν περὶ βαπτίσματος ἐπιστολῶν διατυπῶται, ζητήματος οὐ μικροῦ τηλικαῶς ἀνακινήθεντος, εἰ δέοι τοὺς ἐξ οἰσᾶδ' οὖν ἀρέσεως ἐπιστρέφοντας, διὰ λουτροῦ καθαίρειν· Παλαίου γέ τοι (75) κα-

Origenis mortem assignet eodem anno quo Decius est occisus, et quo Gallus imperium occupavit. Eusebius in lib. vi, cap. 36, anno in Philippi imp. Origenem sexagenario majorem fuisse scribit. Qui locus Baronii sententiam videtur stabilire. Nam a tertio Philippi imp. anno usque ad tertium Galli et Volusiani, anni sunt novem. Adde quod scribit Eusebius initio hujus libri, Origenem decimo anno imp. Severi, quo anno pater ipsius martyrio perfunctus est, annos natum fuisse septemdecim. Atqui si a decimo Severi anno ad primum Galli numeraveris, anni fiunt unus et quinquaginta, quibus si septemdecim annos adjungas, anni existunt octo et sexaginta. Proinde necesse est, ut secundo aut tertio Galli et Volusiani anno mortuus sit Origenes. Verum Eusebius hoc loco, ut dixi, perspicue asserit Origenem circa initia principatus Galli mortuum esse, id est, anno Christi 252, idque confirmare videtur Hieronymus in epist. 65, ad Pammachium, ubi ait: *Centum et quinquaginta prope anni sunt ex quo Origenes mortuus est Tyri.* Et paulo post ait: *Cur post quadringentos annos docere nos niteris quod ante nescivimus, etc.* Si ergo de quadringentis demas centum quadraginta octo, remanet annus 252 a natali Christi. Quod si mortem Origenis in annum primum Galli imp. conferamus, ut hic suadet Eusebius, cum enim mortuum esse dicat anno ætatis nono et sexagesimo, natus sit oportet Commodi imp. anno iv, non autem ix, ut est in *Chronico Alexandrino*.

(75) Vulg. κατὰ ῥοῦν χωροῦντων. Ita ex codice Regio edidit Rob. Stephanus. Et ferri potest hæc lectio, ut sit metaphora ab iis quæ secundo anno deferuntur. In reliquis tamen exemplaribus Maz., Med., Fok. et Savitii legitur κατὰ νοῦν, quæ scriptura magis placet, eamque Rufinus etiam secutus est.

(74) Περὶ τῆς εἰρήνης... πρεσβεύοντας. Malim scribere ὑπὲρ τῆς εἰρήνης.

(75) Παλαίου γέ τοι. Ab his verbis inchoandum

κρατηχότος ἔθους ἐπὶ τῶν τοιοῦτων μόνῃ χρῆσθαι τῇ Ἀ οporteret. Quippe antiqua consuetudo invaluerat, διὰ χειρῶν ἐπιθέσεως εὐχῆ.

ΚΕΦΑΛΑΙΟΝ Γ.

Ὅπως Κυπριανὸς ἄμα τοῖς κατ' αὐτὸν ἐπισκόποις τοὺς ἐξ αἰρετικῆς πλάνης ἐπιστρέφοντας λουτρῶ δεῖν καθαιρεῖν πρώτος ἐδογματίσεν (Nic. H. E. vi, 7).

Πρώτος τῶν τότε Κυπριανὸς (76) τῆς κατὰ Καρχηδόνα παροικίας ποιμὴν, οὐδ' ἄλλως ἢ διὰ λουτροῦ πρότερον τῆς πλάνης ἀποκαθαρμένους, προσεσθαι δεῖν ἤγειτο. Ἄλλ' ὁ γε Στέφανος μὴ δεῖν (77) τι νεώτερον παρὰ τὴν κρατήσασαν ἀρχῆθεν παράδοσιν ἐπικαινοτομεῖν οἴομενος, ἐπὶ τούτῳ διηγανάχτει.

ΚΕΦΑΛΑΙΟΝ Δ.

Ὅπως περὶ τοῦτον Διονύσιος συνέταξεν ἐπιστολάς (Nic. H. E. vi, 7).

Πλείστα δὴ οὖν αὐτῷ περὶ τούτου διὰ γραμμάτων ὁ Διονύσιος ὁμιλήσας, τελευταῖων δηλοῖ ὡς ἄρα τοῦ διωγμοῦ λαλωφρηχότος, αἱ πανταχόσε Ἐκκλησίαι τὴν κατὰ Νοουάτου ἀποστραφεῖσαι νεωτεροποιίαν (78), εἰρήνην πρὸς ἑαυτὰς ἀνεπέληφσαν. Γράφει δὲ ὕδα.

ΚΕΦΑΛΑΙΟΝ Ε.

Περὶ τῆς μετὰ τὸν διωγμὸν εἰρήνης.

Ἴσθι δὲ νῦν, ἀδελφὲ (79), ὅτι ἤκωνται πᾶσαι αἱ πρότερον διεσχιζόμεναι κατὰ τὴν Ἀνατολὴν Ἐκκλησίαι, καὶ ἔτι προσωτέρω (80). Καὶ πάντες εἰσὶν ὁμόφρο-

est cap. 3, quod nec Musculus nec Christophorsonus animadvertit. Nam quod sequitur πρώτος τῶν τότε Κυπριανός, uno spiritu continuari debet, utpote alterum membrum periodi. Certe ante hæc verba παλαιῶ γέ τοι, etc., omnes nostri codices distinctionem, hoc est, τελείαν στιγμήν habent appositam. Quo indicatur novam periodum ab his verbis inchoari. In iisdem tamen codicibus caput 3 incipit ab illis verbis, πρώτος τῶν τότε Κυπριανός, etc.

(76) *Πρώτος τῶν τότε Κυπριανός*. Non primus hujus sententiæ auctor fuit Cyprianus, sed diu ante illum Agrippinus Carthaginensis Ecclesiæ episcopus, collectis Africæ et Numidiæ episcopis, hæreticos rebaptizandos esse decreverat, ut docet Cyprianus in epistola 71 et 73. Augustinus in lib. iii *Contra Donatistas*, et Vincentius Lirinensis. Quo magis excusandus fuit Cyprianus, qui synodali auctoritate firmatam antecessoris sui sententiam defendere conatus est. Sed et in Cappadocia morem illum rebaptizandi hæreticos, jam inde ab antiquissimis temporibus et ab ultima usque hominum memoria semper usurpatum fuisse, testatur Firmilianus, Cæsareæ Cappadocum episcopus, in epistola ad Cyprianum. Porro ex codicibus Maz., Med., Fuk. et Savil. restitimus πρώτος τῶν τότε, cum antea ex codice Regio haberetur πρώτος τότε.

(77) *Ἄλλ' ὁ γε Στέφανος μὴ δεῖν*. Epistola Stephani papæ ad episcopos Africæ refertur a Cypriano in epistola 74 et 75, iisdem fere verbis quibus utitur hic Eusebius: *Si quis a quacunque heresi venerit ad nos, nihil innovetur, nisi quod traditum est, ut manus illi imponatur in poenitentiam, cum ipsi heretici proprie alterutrum ad se venientes non baptizent, sed communicent tantum*. Firmilianus quoque in epistola ad Cyprianum, quædam illius epistolæ capta refert simul ac refutat.

(78) *Νεωτεροποιίαν*. Alludit ad nomen Novati seu Novatiani. Sic *hereseon novitates* dixit Vincentius Lirinensis in *Commonitorio*.

(79) *Ἴσθι δὲ νῦν, ἀδελφὲ*. Ex hæc epistola Dio-

ut in ejusmodi hominibus sola manuum impositio cum precationibus adhiberetur.

CAPUT III.

Quomodo Cyprianus, cum aliquot sibi adjunctis episcopis, eos qui ab hæretico errore converterentur rebaptizandos primus censuit.

Primus omnium Cyprianus, qui tunc temporis Carthaginensem regebat Ecclesiam, non nisi per baptismum ab errore prius emundatos, admittendos esse censuit. Verum Stephanus nihil adversus traditionem quæ jam inde ab ultimis temporibus obtinuerat, innovandum ratus, gravissime id tulit.

CAPUT IV.

Quot epistolas Dionysius ea de re conscripsit.

Ad hunc igitur, ut dixi, multa de hoc argumento Dionysius per litteras scripsit. In quibus id tandem illi indicat, omnes ubique Ecclesias mollito jam persecutionis furore, Novati turbulentam novitatem detestantes, inter se pacem iniisse. Sic autem scribit.

CAPUT V.

De pace Ecclesiarum post persecutionem.

Scias autem, frater, cunctas per Orientem et ulterius positas Ecclesias, quæ prius ante disciscantur nunc tandem ad unitatem reversas esse: et omnes

nysii ad Stephanum papam Baronius ad annum Christi 259 colligit, Orientales episcopos tandem errore deposito sententiam Stephani de hæreticis non rebaptizandis amplexos esse. Baronium secutus est Filesacus in notis ad Vincentii *Commonitorium*. Sed qui Dionysii epistolam attente legerit, longe aliter rem se habere intelliget. Nam epistola illa Dionysii duo capita continebat: primum an rebaptizandi essent hæretici, secundum de concordia Ecclesiarum Orientis, quæ Novatiani hæresin damnaverant, et lapsos recipiendos esse stauerant. Huic igitur sententiæ Demetrianum episcopum Antiochiæ, quæ caput erat Orientis, et reliquos subscripsisse nuntiavit Dionysius: quod quidem Stephano gratissimum fore sciebat, cum Fabius decessor Demetrianus in Novatiani sententiam pronior fuisset, et congregato ex Cilicia, Cappadocia, Palestina et Ægypto episcoporum concilio, eam stabilire conatus fuisset, ut scribit Dionysius apud Eusebium in fine lib. vi.

(80) *Καὶ ἔτι προσωτέρω*. Hæc verba non habentur in codd. Fuk. et Saviliano. Sed nec Christophorsonus in libris suis ea reperit, ut ex versione ejus apparet: leguntur tamen apud Syncellum ac Nicephorum, et in nostris, Regio, Maz. ac Medicæo. Et Langus quidem ac Musculus ita verterunt: *Scito nunc, frater, Orientales atque etiam anteriores Ecclesias*, etc. Recte, meo quidem judicio. Sic Eusebius, in lib. iii *De vita Constantini*, cap. 7, Ἀχαιοὶ τε καὶ Ἑβραῖοι, τούτων θ' ὅτι προσωτάτω. Ita enim scribitur locus ille in codice Reg. et in schedis, et apud Socratem. Per anteriores Ecclesias, intelligo Ecclesias Osdroenæ et Mesopotamiæ. Oriens enim proprie dicebatur Syria, cujus caput erat Antiochia. Regebatque hanc provinciam tunc temporis præses Orientis, ut docet Vopiscus in *Aureliano*, agens de ejus adoptione. Possunt tamen hæc verba etiam aliter intelligi, ut verba sint Eusebii, ex epistola Dionysii carptum quædam capita referentis. Certe in codd. Maz. ac Med hæc verba duobus punctis in-

Ecclesiarum ubicunque antistites unum idemque sentire, et ob redditam insperato pacem incredibili gaudio exsultare: Demetrianum scilicet episcopum Antiochiæ, Theotistum Cæsarea, Æliæ post mortem Alexandri Mazabanem, Marinum Tyri, Laodiceæ vero post Thelymidris obitum Heliolorum: Helenum Tarsi cunctasque Ciliciæ Ecclesias: Firmilianum denique cum universa Cappadocia. Solos enim illustriores episcopos nominavi, ne forte epistola nostra prolixior, **252** et oratio molestior redderetur. Syriarum quidem provinciæ omnes cum Arabia, quibus identidem necessaria suppeditatis, et quibus litteras nunc scripsistis: Mesopotamia quoque, Pontus ac Bithynia; ac ut uno verbo absolvam, omnes ubique terrarum ketitia gestiunt, Deoque gratias agunt ob hanc concordiam fraternamque charitatem. » Et hæc quidem Dionysius scribit. Cæterum cum Stephanus Ecclesiam biennio administrasset, Xystus in ejus locum successit. Ad hunc Dionysius secundam *De baptismo* scripsit epistolam, in qua Stephani simul ac

νες οἱ πανταχοῦ προεστῶτες, χαίροντες καθ' ὑπερβολὴν ἐπὶ τῇ παρὰ προσδοκίαν εἰρήνῃ γενομένῃ· Δημητριάδης ἐν Ἀντιοχείᾳ, Θεοκτίστος ἐν Καισαρείᾳ, Μαζαβάνης ἐν Αἰλίᾳ (81), κοιμηθέντος Ἀλεξάνδρου Μαρίνου ἐν Τύρῳ, (82)· Ἰλιόδορος ἐν Λαοδικείᾳ ἀναπαυσάμενος Θηλυμίδρου, Ἐλενοῦ ἐν Ταρσῷ καὶ πᾶσαι αἱ τῆς Κιλικίας Ἐκκλησίαι, Φιρμιλιανός, καὶ πᾶσα Καππαδοκία. Τοὺς γὰρ περιφανεστέρους μόνους τῶν ἐπισκόπων ὠνόμασα, ἵνα μήτε μήκος τῇ ἐπιστολῇ, μήτε βάρος προσάψω τῷ λόγῳ. Αἱ μὲντοι Συρίαι ὅλαι καὶ ἡ Ἀραβία οἷς ἐπαρκεῖτε ἐκαστοτε (83), καὶ οἷς νῦν ἐπεστείλατε, ἥ τε Μεσοποταμία, Πόντος τε καὶ Βιθυνία, καὶ συνελόντι εἰπεῖν, ἀγαλλιώνται πάντες πανταχοῦ τῇ ὁμοίᾳ καὶ φιλαδελφίᾳ, δοξάζοντες τὸν Θεόν. » Ταῦτα μὲν ὁ Διονύσιος. **B** Στέφανον δ' ἐπὶ ὅσιν ἀποπλήσαντά τὴν λειτουργίαν ἔπειτα εὖστος διαδέχεται. Τοῦτ' αὖ δευτέραν ὁ Διονύσιος *Περὶ βαπτίσματος χαράξας* ἐπιστολὴν (84), ὁμοῦ τὴν Στεφάνου καὶ τῶν λοιπῶν ἐπισκόπων γνώμην τε καὶ κρῖσιν δηλοῖ, περὶ τοῦ Στεφάνου λέγων ταῦτα· « Ἐπεστάλκει (85) μὲν οὖν πρότερον καὶ περὶ Ἐλένου καὶ

elusa sunt. Et in exemplari quidem Mediceo apposita est media distinctio sive mora, in Mazirino vero distinctio. Verto igitur, *et paulo post*. Atque hæc posterior interpretatio, verior nunc mihi videtur ac certior.

(81) *Ἐν Αἰλίᾳ*. Ælia vocabatur ætate Dionysii, quæ postea dicta est Hierosolyma. Constantini quidem temporibus adhuc Ælia vocabatur. Sic in tabula Peutingerorum et in *Itinerario Antonini*, quod post imperium Constantini scriptum est, memoratur. Sed et in concilio Nicæno, canone 7, Ælia dicitur. Itaque verissimum puto, quod superius observavi, nomen Hierosolymorum huic urbi inditum fuisse per ambitionem episcoporum illius loci, qui Jacobi Justi successores haberi volebant. Hinc est quod Rufinus ex more sæculi sui, pro Æliæ nomine hic substituit *Hierosolyma*: et Eusebius Narcissum, Alexandrum et cæteros, semper Hierosolymorum episcopos appellat. Interdum tamen, licet rarius, Æliam nominat, verbi gratia in libro *De martyribus Palæstinæ*, capite 11.

(82) Vulg. *Μαζαβάρης ἐν Αἰλίᾳ, Μαρῖνος ἐν Τύρῳ, κοιμηθέντος Ἀλεξάνδρου*. Verba κοιμηθέντος Ἀλεξάνδρου post voces illas in Αἰλίᾳ collocari debent. Nam Mazabanes Alexandro Æliæ episcopo successerat, ut docet Dionysius in epist. ad Cornelium Vidit hoc etiam Rufinus, ut ex interpretatione ejus apparet.

(83) *Οἷς ἐπαρκεῖτε ἐκαστοτε*. Hunc locum non intellexerunt Langus, Musculus et Christophorus. Solebat olim Ecclesia Romana aliarum Ecclesiarum inopiam liberalitate sua sublevare, et captivis fratribus vel in metallum datis pecunias ac vestem conferre, ut testatur Dionysius Corinthiorum episcopus in epistola ad Soterem papam, cujus verba supra retulit Eusebius in libro IV. Idque laudabile institutum Ecclesiæ Romanæ, sua adhuc ætate perseverasse, ibidem scribit Eusebius. In eam rem fiebant collectæ in Ecclesia Romana, de quibus Leo papa loquitur in sermonibus. *Ἐπαρκεῖν* proprie est sumptus ac viaticum subministrare, vel stipem conferre. Ita Clemens Alexandrinus in primo *Stromateu*, haud procul ab initio: Ἀπορίᾳ γὰρ ἐπαρκεῖν οὐ δίκαιον· ἀργίαν δὲ ἐφοδιάζειν, οὐ καλόν. Idem in lib. IV *Stromateu*, de stipe seu eleemosyna hoc verbum usurpat, cum ait: Ἐνίοτε γὰρ βουλόμεθα δι' ἀργυρίου δόσεως, ἢ διὰ σωματικῆς σπουδῆς ἔλεον ποιῆσαι: ὡς δεομένῳ ἐπαρκεῖσαι, ἢ νοσοῦντι ὑποურῆσαι, ἢ ἐν περιστάται γενομένῳ πα

ραστῆναι· καὶ οὐχ οἷοί τε ἔσμεν, ἥτις διὰ πένταν, ἢ νόσον, ἢ γῆρας. Id est: *Interdum enim optamus quidem misericordiæ opera præstare, tam pecuniam quam corporis ministerio: exempli gratia stipem dare, aut ægrotanti ministrare, aut adjuvare periclitantem. Sed optata perficere non possumus, seu ob egestatem, sive ob morbum, sive ob senectutem*. Eodem sensu Chrysostomus homil. 67 *In Mattheum* hanc vocem usurpat: Ἐνὸς τῶν ἐγγάτων καὶ οὐ σφόδρα πλουτούντων πρόθεον ἡ ἐκκλησία ἔχουσα, ἐνόησον ὅσαι ἐπαρκεῖ καθ' ἐκάστην ἡμέραν χήραις, ὄσαις παρθένοις.

(84) *Χαράξας ἐπιστολήν*. In quatuor nostris codicibus Maz., Med., Fek. et Savil. scriptum est, *ἐγχαράξας ἐπιστολήν*.

(85) *Ἐπεστάλκει*. Præter epistolam ad episcopos Africae, de qua superius dixi, aliam insuper epistolam scripsit Stephanus papa ad Orientales, de qua præter Dionysium loquitur Firmilianus in epistola ad Cyprianum sub finem: *Pacem cum singulis vario discordiæ genere rumpentem, modo cum Orientalibus (quod nec vos latere confidimus), modo vobiscum qui in meridie estis*. Sed Firmilianus gratiorum more rem amplificat. Neque enim Stephanus aut cum Afris, aut cum Orientalibus pacem rupit, sed tantum minatus est se pacem cum iisdem rupturum, si in pristina sententia permanerent, ut hic disertè testatur Dionysius Alexandrinus. Eodem plane modo, quo Victor papa interminatus fuerat Asiaticis, se illos a communione Ecclesiæ abscisurum. Certe Stephanum ultra minas non processisse ex eo apparet, quod Dionysius post ejus obitum ad Xystum PP. iterum scripsit, ut ejus sententiam super ea re flagitaret. Nam Dionysius in Afrorum et Orientalium sententiam magis propendebat, teste Hieronymo in libro *De scriptoribus ecclesiasticis*. Illud quoque observandum est, quod in supra dicto loco scribit Firmilianus, Stephanum pacem cum Afris et Orientalibus vario discordiæ genere rupisse. Nam et inde colligi potest non fuisse prolatam a Stephano adversus illos excommunicationis sententiam. Certe si Stephanus excommunicationis sententiam in eos protulisset, non utique vario genere pacem cum utrisque rupisset, sed uno eodemque modo, excommunicationis videlicet sententia, tam Afros quam Orientales percussisset. Nunc porro videamus quo modo cum Afris pacem rupit Stephanus. Declarat hoc Firmilianus

περὶ Φιριλιανοῦ, καὶ πάντων τῶν τε ἀπὸ τῆς Κιλικίας καὶ Καππαδοκίας, καὶ Γαλατίας (86), καὶ πάντων τῶν ἐξῆς ὁμορουνῶν ἐθνῶν, ὡς οὐδὲ ἔχειν οὐκ κοινωήσων (87) διὰ τὴν αὐτὴν αὐτὴν αἰτίαν, ἐπειδὴ τοὺς αἰρετικούς φησὶν ἀναβαπτίζουσι· καὶ σκόπει τὸ μέγεθος τοῦ πράγματος. Ὅπως γὰρ δόγματα περὶ τοῦτου γέγονεν ἐν ταῖς μεγίσταις τῶν ἐπισκόπων συνόδοις (88), ὡς πυνθάνομαι, ὥστε τοὺς προσόντας ἀπὸ αἰρέσεων, προκατηχθέντας, εἶτα ἀπολοῦσθαι καὶ ἀνακαθαίρεσθαι τὸν τῆς παλαιᾶς καὶ ἀκαθάρτου ζύμης ῥύπον. Καὶ περὶ τούτων αὐτοῦ πάντων δεόμενος, ἐπέστειλα. » Καὶ μεθ' ἑτέρα φησι· « Καὶ τοῖς ἀγαπητοῖς δὲ ἡμῶν καὶ συμπρεσβυτέρους Διονυσίῳ καὶ Φιλήμονι, συμφήρους πρότερον Στεφάνῳ γενομένοις, καὶ περὶ τῶν αὐτῶν μοι γράφουσι, πρότερον μὲν ὄλιγα, καὶ νῦν δὲ διὰ πλείονων ἐπέστειλα. » Ἀλλὰ ταῦτα μὲν περὶ τοῦ δηλουμένου ζητήματος.

A reliquorum episcoporum sententiam ac iudicium exponit, de Stephano ita scribens (antea quidem litteras scripserat de Heleno et de Firmiliano, de omnibus denique sacerdotibus per Ciliciam, Cappadociam cunctasque finitimas provincias constitutis, sese ob eam causam ab illorum communione discessurum, quod hereticos rebaptizarent): « Ac vide, quæso, gravitatem negotii. Revera enim in maximis, ut audio, episcoporum conciliis decretum est, ut qui ab hæreticis ad catholicam Ecclesiam accedunt, primum catechumeni fierent, ac deinde veteris et impuri fermenti sordibus per baptismum purgarentur. De his omnibus ego ad illum epistolam misi, rogans atque obtestans. » Et aliquanto post: « Sed et charissimis, inquit, fratribus et presbyteris nostris Dionysio ac Philemoni, qui prius idem cum Stephano senserant deque iisdem rebus ad me scripserant, antea quidem breviter, nunc vero pluribus verbis scripsi. » Verum de supradicta questione hæctenus.

ΚΕΦΑΛΑΙΟΝ Γ΄.

Περὶ τῆς κατὰ Σαβέλλιον αἰρέσεως (Nic. II. E. vi, 7).

CAPUT VI.

De hæresi Sabellii.

Σημάτων δὲ ἐν ταῦτῳ (89) καὶ περὶ τῶν κατὰ Σαβέλλιον αἰρετικῶν ὡς κατ' αὐτὸν ἐπιπολεζόντων, ταῦτ' αὖ φησι· « Περὶ γὰρ τοῦ νῦν κινηθέντος ἐν τῇ

In eadem epistola de Sabellianis hæreticis, utpote qui tunc temporis increbrescebant, Xystum certiore facit his verbis: « Nam de dogmate illo

his verbis: *Modo vobiscum, a quibus legatos episcopos patienter satis et leniter suscepit; ut eos nec ad certamen saltem colloquii communis admitteret; adhuc insuper præciperet fraternitati universæ, ne quis eos in domum suam reciperet; ut venientibus non solum pax et communio, sed et tecum et hospitium negaretur.* Hæc Firmilianii verba rem quidem ipsam magno opere exaggerant. Sed nego in illis verbis ullum excommunicationis a Stephano prolatae iudicium reperiri. Gravior quidem commotus est Stephanus, et indigne tulit quod Africanæ synodus adversus receptam totius Ecclesiæ consuetudinem hæreticos rebaptizandos esse statuisset, remque tanti ponderis ac momenti prius non consulto prius Romanæ urbis episcopo decernere ausa esset. Hæc episcopos quos Cyprianus et reliqui collegæ ad ipsum miseram una cum decretis illius synodi, primo quidem admittere noluit, ut docet Firmilianus. Postea vero eos admisit, et ad litteras Cypriani rescripit, sicut colligitur ex epistola Cypriani ad Pompeium. Quæ quidem Stephani litteræ, licet paulo acerbiores et iniquiores visæ tunc fuerint Cypriano, nihilominus tamen pacem inter se ambobus retinuerunt. Cyprianus certe etiam post illas Stephani litteras, eum fratrem nominat in epistola ad Pompeium sub initium. Denique Afri post illas Stephani PP. litteras, hæreticos nihilominus rebaptizaverunt usque ad Constantini Magni tempora, ut patet ex concilio Arelatensi.

Ecclesiæ unitatem tuentes abstinendos putat?

(88) Ἐν ταῖς μεγίσταις τῶν ἐπισκόπων συνόδοις. In synodo scilicet Iconiensi, de qua Firmilianus in epistola ad Cyprianum, et in conciliis Africæ, partim sub Agripino, partim sub Cypriano. Item in concilio Synnadeni, ut dicitur infra in capite 7 hujus libri. Et in synodo quidem Carthaginiensi sub Cypriano, quæ hodie inter Cypriani opera exstat, octoginta et amplius episcopi sententiam dixerunt, inter quos quidam fuerunt confessores et maritres. In Iconiensi autem concilio quinquaginta episcopi convenerunt, ut testatur Augustinus in lib. III *Contra Cresconium*, cap. 3, his verbis: *Proinde si omnino jam credendum sit, quinquaginta episcopi Orientalium id esse visum, quod septuaginta Afris vel aliquanto etiam pluribus, contra tot millia episcoporum quibus hic error in toto orbe displicuit, cur non potius etiam paucos ipsos Orientales suum iudicium correxisse dicamus.* Ceterum Orientales ac præsertim Cappadoces, morem suum in rebaptizandis hæreticis constantissime retinuerunt, ut patet ex Basilii ad Amphiloichium canonicis epistolis prima et secunda. Mansitque mos iste apud illos usque ad primam synodum Constantinopolitanam.

(86) Καὶ Γαλατίας. Καὶ δηλονότι Γαλατίας, col. Reg. et Georgius Syncellus. Verum in reliquis exemplaribus Maz., Med., Fuk. et Savil. deest vox ἐπιπολεζόντι.

(89) Σημάτων δ' ἐν ταῦτῳ. Nostri codices Maz. et Med. cum Fuk. et Savil. hunc locum ita exhibent: *Σημάτων δὲ ἐν ταῦτῳ καὶ περὶ τῶν κατὰ Σαβέλλιον αἰρετικῶν*, recte quidem, quod ad posteriorem partem attinet. Verum illud ἐν ταῦτῳ prorsus rejiciendum est, et scriptura codicis Regii retinenda ἐπ' αὐτῳ, supple κεφαλαίῳ, qua voce paulo ante usus est Eusebius: Ἄλλα ταῦτα μὲν περὶ τοῦ ζητουμένου τούτου καὶ δηλουμένου κεφαλαίου. Sic enim præfert codex Regius et editio Stephani, pro quo in reliquis codicibus legitur, περὶ τοῦ δηλουμένου ζητήματος. Igitur ἐπ' αὐτῳ Latine sonat *post illud capitulum*. Nam epistola Dionysii ad Xystum duo capita continebat: primum de rebaptizandis hæreticis, alterum de dogmate Sabellii. Quod si scribas ἐν ταῦτῳ, suppleendum erit λόγῳ, cum tamen Eusebius non λόγον, sed ἐπιστολὴν dixerit supra.

(87) Ὅς οὐδὲ ἔχειν οὐκ κοινωήσων. Firmilianus in epistola ad Cyprianum de Stephano loquens: *Dum enim putas omnes a te abstinere posse, solum te ab omnibus abstinuisti.* Et paulo ante dixerat: *Ecclesiæ unitatis apostatam fecerit.* Cyprianus quoque in epistola ad Pompeium restatur Stephanum paravi ea voce in suis litteris usum fuisse: *Dat honorem Deo, qui hæreticorum amicus, et inimicus Catholicorum, sacerdotes Dei, veritatem Christi, et*

quod nuper apud Ptolemaidem urbem Pentapóleos commotum est, pleno impietatis ac blasphemix adversus omnipotentem Deum Patrem Domini nostri Jesu Christi: pleno etiam incredulitatis erga unigenitum ejus Filium, Primogenitum omnis creaturæ, Verbum quod inter homines versatum est, pleno denique stuporis adversus Spiritum sanctum: cum ab utraque parte et litteræ ad me allate essent, et 253 fratres mecum disserturi venissent, epistolas quasdam, quantum Deo juvante potui, tractatoris more fusius scripsi. Quarum exemplaria ad te misi. »

CAPUT VII.

De execrando hæreticorum errore, et de visione Dionysio divinitus missa, ac de ecclesiastica regula eidem tradita.

In tertia autem epistola ad Philemonem, Ecclesiæ Romanæ presbyterum *De baptismo* scripta, idem Dionysius hæc refert: « Ego vero, inquit, in libris et traditionibus hæreticorum cognoscendis operam posui; execrandis quidem illorum sententiis animum meum tantisper coinquinans; hanc tamen ex iis utilitatem percipiens, ut illos tacitus apud me refutarem, multoque magis quam antea detestarer. Et cum frater quidam ex presbyterorum ordine, prohiberet me, veritus ne forte nequitix illorum cæno commiscerer: quippe animum meum contaminatum iri aiebat, et quidem verissime, ut ipsemet sentiebam, visione cœlitus missa confirmatus sum. Et vox ad aures meas perlata discrete mihi præcepit hoc modo: *Lege omnia quæcunque in manus venerint. Idoneus namque es qui singula disquiras et examines: hacque primum occasione ad Christi fidem impulsus es. Amplexus sum visionem illam, utpote quæ apostolicæ voci consentiret robustissimos quosque ita compellanti: « Estote periti nummularii. » Pauca deinde de universis hæresibus interlocutus, hæc subdit: « Hanc ego regulam et formam a beatissimo papa nostro Heracla accepi. Eos enim qui ab hæreticis venie-*

(90) *Πρό γραμμάτων.* In codice Regio et apud Nicephorum uno verbo legitur προγραμμάτων. Apud Georgium autem Syncellum scribitur τῶν γραμμάτων, quod magis probo, eamque lectionem in interpretatione mea sum secutus.

(91) *Ἐπέστειλά τινα.* Intelligere videtur epistolam ad Ammonem Berenicensem episcopum, et aliam ad Telesphorum, aliam item ad Euphranorem contra Sabellium scriptas, de quibus loquitur Eusebius in capite 28 hujus libri. Athanasius in *Defensione* quam scripsit pro Dionysio Alexandrinorum episcopo, unam tantum commemorat Dionysii epistolam ad Ammonium et Euphranorem conscriptam. In qua cum quædam de Christo minus recte dixisse videretur Dionysius, accusatus est a quibusdam episcopis Ægypti coram Dionysio Romanæ urbis episcopo.

(92) *Καὶ δεδιττομένου συμφέρεσθαι.* Cum jam dudum conjecissem legendum esse συμφέρεσθαι, pro συμφέρεσθαι, tandem conjecturam meam confirmavit editio Georgii Syncelli, apud quem ita discrete scriptum habetur.

(93) *Ἀποστολικῆ φωνῆ... τῆ λεγούσης, Γίνεσθε δοκιμοὶ τραπεζίται.* Hæc verba non leguntur in

Πτολεμαῖδι τῆς Πενταπόλεως δόγματος, ὄντος ἀπειθοῦς καὶ βλασφημίας πολλὴν ἔχοντος περὶ τοῦ παντοκράτορος Θεοῦ καὶ Πατρὸς τοῦ Κυρίου ἡμῶν Ἰησοῦ Χριστοῦ, ἀπιστίας τε πολλὴν ἔχοντος περὶ τοῦ μονογενοῦς Παιδὸς αὐτοῦ, τοῦ Πρωτοτόκου πάσης κτίσεως, τοῦ ἐνανθρωπήσαντος Λόγου, ἀναισθησίαν δὲ τοῦ ἁγίου Πνεύματος, ἐλθόντων ἐκατέρωθεν πρὸς ἐμὲ καὶ πρὸ γραμμάτων (90) καὶ τῶν διαλεγομένων ἀδελφῶν, ἐπέστειλά τινα (91) ὡς ἐδυνήθην, παρασχόντος τοῦ Θεοῦ, διδασκαλικώτερον ὑψηγόμενος. ὣν τὰ ἀντίγραφα ἐπεμψά σοι. »

ΚΕΦΑΛΑΙΟΝ Ζ'.

Περὶ τῆς κατὰ τῶν αἰρετικῶν παμμιάρου κλήτης, καὶ τῆς θεοπέμπτου δράσεως Διονυσίου, οὗ τὰ παρελήφθη ἐκκλησιαστικῶν κανόνος (Nic. II. c. vi, 8).

Καὶ ἐν τῇ τρίτῃ δὲ τῶν *Περὶ βαπτίσματος*, ἢ φιλήμονι τῷ κατὰ Ῥώμην πρεσβυτέρῳ ὁ αὐτὸς γράζει Διονύσιος, ταῦτα προσηύχεται: « Ἐγὼ δὲ καὶ ταῖς συντάγμασι καὶ ταῖς παραδόσεσι τῶν αἰρετικῶν ἐνέτυχον, χραίνων μὲν μου πρὸς ὄλιγον τὴν ψυχὴν ταῖς παμμιάρους αὐτῶν ἐνθυμήσεσιν, ὄντην δ' οὖν ἀπ' αὐτῶν ταύτην λαμβάνων, τὸ ἐξελέγχειν αὐτοὺς παρ' ἐμαυτῷ, καὶ πολὺ πλέον βδελύττεσθαι. Καὶ δὴ τινος ἀδελφοῦ τῶν πρεσβυτέρων με ἀπειργοντος καὶ δεδιττομένου συμφέρεσθαι (92) τῷ τῆς πονηρίας αὐτῶν βορβόρῳ· λυμανεῖσθαι γὰρ τὴν ψυχὴν τὴν ἐμαυτοῦ, καὶ ἀληθῆ γε λέγοντος, ὡς ἡσθόμην· ὄραμα θεόπεμπτον προσελθόν, ἐπέβρωσέ με. Καὶ λόγος πρὸς μὲ γενόμενος, προσέταξε διαβρήθην λέγων· Πᾶσιν ἐντύγχανε οἷς ἂν εἰς χεῖρας λάβοις· διευθύνειν γὰρ ἕκαστα καὶ δοκιμάζειν ἱκανὸς εἶ, καὶ σοι γέγονε τοῦτο ἔξαρχῆς καὶ τῆς πίστεως αἰτίου. Ἀπεδέξαμην τὸ ὄραμα, ὡς ἀποστολικῆ φωνῆ συντρέχον τῇ λεγούσῃ πρὸς τοὺς δυνατωτέρους, « Γίνεσθε δοκιμοὶ τραπεζίται (93). » Εἰτά τινα περὶ πασῶν εἰπῶν τῶν αἰρέσεων, ἐπιφέρει λέγων· « Τοῦτον ἐγὼ τὸν κανόνα καὶ τὸν τύπον παρὰ τοῦ μακαρίου πάπα ἡμῶν Ἡρακλᾶ παρέλαθον. Τοὺς γὰρ προσείντας ἀπὸ τῶν αἰρέσεων, καίτοι τῆς Ἐκκλησίας ἀποστάντας (94),

Apostolo. In prima quidem Epistola ad Thessalonicenses, cap. 5, hæc leguntur: *Omnia probate, quod bonum est tenete.* Quæ profecto eandem vim habent ac priora illa: *Estote boni trapezitæ.* Sed

D Origenes, tomo x *In Evangelium Joannis*, et post illum Hieronymus in epistola ad Minervium et Alexandrum, discrete affirmant hoc mandatum: *Estote boni trapezitæ*, a Christo traditum esse, eique consentire doctrinam Pauli in Epistola ad Thessalonicenses. Quare assentior doctissimo viro Jacobo Usserio, qui hoc Christi verbum ex Evangelio secundum Hebræos desumptum esse censuit in Prolegomenis ad Ignatii epistolas, cap. 8. Citatur hæc verba etiam a Cyrillo Hierosolymitano in *Catechesi* sexta, sub finem: *Γίνου δοκιμὸς τραπεζίτης, τὸ καλὸν κατέχων, ἀπὸ παντὸς εἶδους πονηροῦ ἀπεχόμενος.* Porro in codicibus nostris Maz., Med. et Fuk. vox *τραπεζίται* acutum gerit accentum in penultima. Sic paulo ante in capite quinto hujus libri, vocem *ῥῥπον* acuto accentu notatam exhibet codex Maz. et Fuk.

(94) *Καίτοι τῆς Ἐκκλησίας ἀποστάντας.* Duo erant genera eorum qui ab hæreticis ad catholicam Ecclesiam veniebant. Alii erant apostatæ, qui cum

μῆλλον δὲ οὐδὲ ἀποστάντας, ἀλλὰ συνάγεσθαι μὲν ἄποκοῦντας, καταμνησθέντας δὲ ὡς προσφρονητάς τινας τῶν ἑτεροδοξασαμένων, ἀπελάσας τῆς Ἐκκλησίας, δεδμένους οὐ προσήκατο ζῆος δημοσίας πάντα ἴσα ἀκροάσει παρὰ τοῖς ἀντιδιαθεμένοις, ἐξέφρασαν· καὶ τότε συνήγαγεν αὐτοὺς, οὐ δεηθεὶς ἐπ' αὐτῶν ἑτέρου βαπτίσματος. Τοῦ γὰρ ἁγίου Πνεύματος (95) πρότερον παρ' αὐτοῦ τετυχηέσαν. Ἡ δὲ ἐπιτολὴ γυμνάσας τὸ πρόβλημα, ταῦτα ἐπιλέγει· «Μεμάθηκα καὶ τοῦτο, ὅτι μὴ νῦν οἱ ἐν Ἀφρικῇ μόνον τοῦτο παρεῖσθαγον, ἀλλὰ καὶ πρὸ πολλοῦ κατὰ τοὺς πρὸ ἡμῶν ἐπισκόπους, ἐν ταῖς πολυανθρωποτάταις ἐκκλησίαις καὶ ταῖς συνόδοις τῶν ἀδελφῶν, ἐν Ἰκόνῳ καὶ Συνάδοις (96) καὶ παρὰ πολ-

abant, tametsi defecissent, seu potius non defecissent illi quidem, sed in speciem cum fratribus communicantes, clam perversæ doctrinæ magistros adire delati essent, ab Ecclesia ejectos, post multas tandem preces non prius admisit, quam quæcunque ab adversariis audierant palam exposuissent. Ac tum demum ad communionem eos admittebat, nequaquam existimans iterato baptismo eis opus esse. Quippe jam antea Spiritum sanctum ab ipso acceperant.» Rursus hac quæstione abunde ventilata, concludit in hunc modum: «Illud, inquit, præterea didici, non ab Afris solis hunc morem nunc primum inventum fuisse, sed et multo antea, superiorum episcoporum 254 tem-

in Ecclesia catholica prius tincti fuissent, ad hæreticorum partes postea transfugerant; alii simpliciter hæretici, qui scilicet nunquam in Ecclesia catholica fuerant. Utrosque aperte distinguit Cyprianus in epistola ad Quintum de baptizandis hæreticis. Ac vetus quidem Ecclesiæ consuetudo hæc erat, ut iam apostatæ quam simpliciter hæretici ad Ecclesiam redeuntes, per manus impositionem susciperentur. Cyprianus in dicta epistola: *Quod et nos quoque hodie observamus, ut quos constat hic baptizatos esse et a nobis ad hæreticos transisse; si postmodum peccato suo cognito et errore digesto, ad veritatem et matricem redeant, satis sit inpenitentiam manum imponere.* Vetus auctor *De non rebaptizandis hæreticis*, pag. 436: *Licet negator ille antea vel hæreticus fuerit, vel audiens qui nondum baptizatus sit, vel de hæresi ad veritatem fidei conversus, vel ab Ecclesia digressus ac postea reversus sit, et tunc cum rediret, priusquam ei manus ab episcopo imponeretur, apprehensus confiteri Christum necesse habuerit.* Quid igitur, dicit aliquis, nullumne erat discrimen inter apostatas ac simplices hæreticos? Imo vero apostatæ, utpote gravissimi criminis rei, non nisi post diuturnam penitentiam ab Ecclesia suscipiebantur; cum hæretici qui nunquam antea in Ecclesia fuissent, benignius agebatur, ut docet Augustinus in epistola 48, ad Vincentium, sub finem: *Ecclesia Christi, inquit, aliter tractat eos qui eam deserunt, si hoc ipsum penitendo corrigunt; aliter illos qui in ea nondum fuerunt, et tunc primum ejus pacem accipiunt: illos amplius humiliando, istos lenius suscipiendo.* Ex his apparet qui sit sensus horum Dionysii verborum. Ait enim Dionysius, Heraclam decessorem suum cum apostatis qui hæresi relicta ad Ecclesiam revertebantur ita se gessisse, ut eos ad communionem admitteret, dummodo omnia hæreticorum arcana et impia dogmata coram universa fidelium multitudine divulgasset: nec altero baptismo illos ab eo tinctos fuisse, quippe qui antea in Ecclesia catholica baptismum suscepissent. Et hanc formulam in apostatis recipiendis se ab Heracla accepisse testatur Dionysius. Quanquam illi revera apostatæ non erant, sed potius falsi fratres, qui palam quidem cum Catholicis in Ecclesiam conveniebant, clam vero hæreticorum cœlibus misciebantur. Hic est sensus hujus loci, quem Christophorus et reliqui interpretes, cum non assequerentur, densissimis tenebris involverunt. Quæret hic aliquis utrum Heraclas, cum apostatas illos reciperet, manum eis imposuerit. Id quidem aperte non dicit Dionysius, sed ex ejus verbis satis colligitur, illos per manus impositionem receptos fuisse. Ait enim Dionysius, præcepisse illis Heraclam, antequam eos reciperet, ut cuncta hæreticorum dogmata palam in Ecclesia publicarent; id est, ut exomologesim facerent. Porro exomologesim sequebatur manus impositio, ac deinde communicatio. Sed et illud notandum est,

aliam fuisse manus impositionem qua apostatæ, aliam qua simplices hæretici suscipiebantur. Prior enim manus impositio fiebat ad penitentiam, ut docet Cyprianus in epistola ad Quintum, et in epistola ad Pompeium. Illa vero manus impositio qua recipiebantur simplices hæretici, fiebat ad tradendum Spiritum sanctum, ut docet Cyprianus in epist. ad Stephanum.

(95) Τοῦ γὰρ ἁγίου Πνεύματος. Ita quidem editit Rob. Stephanus, Medicæi codicis scripturam secutus. Verum in reliquis exemplaribus, Regio scilicet, Mazarino ac Fuketiano, postrema vox illa Πνεύματος non habetur, et recte, meo quidem iudicio. Reddit enim rationem Dionysius, cur in recipiendis illis apostatis Heraclas iterato baptismo minime opus habuerit. Τοῦ γὰρ ἁγίου πρότερον παρ' αὐτοῦ τετυχηέσαν. *Supple βαπτίσματος.* Id est, sanctum enim baptismum jam ab ipso fuerant consecuti. Sanctum baptismum appellat Dionysius baptismum Catholicorum, ad differentiam baptismatis hæreticorum, quod *profanum* passim vocat Cyprianus in epistolis, et Firmilianus, et quicumque alii tunc temporis sententiam illam de hæreticis rebaptizandis tuebantur. Quibus favisse Dionysium Alexandrinum, tum ex ejus epistolis hic ab Eusebio prolatis constat, tum B. Hieronymi testimonio. Sic explicare soleo locum ejusdem Dionysii ex epistola 4, de baptismo, ad Dionysium Ecclesiæ Rom. presbyterum, ubi de Novatiano hæc dicit, τὸ λουτρὸν ἀθετοῦντι τὸ ἅγιον. Si quis tamen τὸ ἅγιον in his locis perpetuum esse baptismi epithetum contendere, equidem non refragabor. Prior tamen expositio magis arridet. Quod si veterem lectionem hoc loco retinuerimus, τοῦ γὰρ ἁγίου Πνεύματος, tunc argumentatio Dionysii non procedet. Quæ est enim consequentia? Redeuntes ad Ecclesiam apostatas non iterum baptizabat Heraclas. Quam ob causam? Quia scilicet Spiritum sanctum ab ipso prius acceperant. Nisi per Spiritum sanctum hoc loco intelligamus baptismum, inepta prorsus erit ratiocinatio.

(96) Συνόδοις ἀδελφῶν ἐν Ἰκόνῳ καὶ Συνάδοις. Hæc synodos, Iconiensem et Synnadenensem, jam pridem ante sua tempora collectas fuisse diserte affirmat Dionysius. Ait enim: *Πρὸ πολλοῦ κατὰ τοὺς πρὸ ἡμῶν ἐπισκόπους.* Idem testatur etiam Firmilianus in epistola ad Cyprianum, de Iconiensi synodo ita loquens: *Quod totum nos jam pridem in Iconio qui Phrygiæ locus est, collecti, in unum convenientibus ex Galatia et Cilicia et cæteris proximis regionibus, confirmavimus.* Ubi pronomen nos non de ipsius Firmiliani persona, sed potius de ejus decessoribus accipiendum est. Certe Firmilianus eam synodum jam pridem collectam fuisse diserte affirmat. Sed et in fine ejusdem epistolæ, synodi hujus vetustatem manifestissime indicat. Nam cum Stephanus PP. Cypriano scribens, antiquam Ecclesiæ consuetudinem, in recipiendis hæreticis, adversus assertores novi dogmatis opposuisset, Firmilianus

poribus, in Ecclesiis populosissimis, et in conciliis fratrum apud Iconium et Synnada, et apud alios plurimos idem sancitum fuisse. Quorum sententias et statuta subvertere, eosque ad jurgia et contentiones excitare equidem nolim. Scriptum est enim : « Non commutabis terminos proximi tui quos parentes tui constituerunt »²⁹. » Quarta ejus de baptismo epistola ad Dionysium scripta est, tunc quidem Romanæ urbis presbyterum, sed qui aliquanto post tempore ejusdem urbis episcopus est constitutus. Ex qua hunc ipsum Romanum Dionysium, eruditissimum planeque admirandum virum fuisse, testimonio Dionysii Alexandrini licet cognoscere. Porro in hac ad illum epistola de Novato ita scribit.

CAPUT VIII.
De hæresi Novati.

« Nam Novatianum, inquit, merito aversamur, quippe qui Ecclesiam discidit, et quosdam ex fratribus ad impietatem blasphemiamque pertraxit; qui nefariam de Deo doctrinam invexit, et clementissimum Dominum nostrum Jesum Christum quasi implacabilem calumniatur: qui præterea sacrum lavacrum obliterat: fidemque et confessionem quæ

²⁹ Deut. xix.

hoc argumentum adversus Afros fortasse valere dicit, et quomodo Afri id refutare possint, ibidem docet. Contra Orientales vero nullam vim illud habere demonstrat, apud quos semper rebaptizati fuerint hæretici, jam inde ab Iconiensi synodo quæ ob Montanistas fuerat congregata. Firmilianus verba hæc sunt: « Quod quidem adversus Stephanum vos dicere Afri potestis, cognita veritate errorem vos consuetudinem reliquisse. Cæterum nos veritati et consuetudinem jungimus, et consuetudini Romanorum consuetudinem sed veritatis opponimus, ab initio hoc tenentes, quod a Christo et ab Apostolo traditum est. Nec meminimus, hoc apud nos aliquando cœpisse, cum semper istic observatum sit, ut non nisi unam Dei Ecclesiam nossemus, et sanctum baptismum non nisi sanctæ Ecclesiæ computaremus. Plane quoniam quidam de eorum baptismo dubitabant, qui etsi novos prophetas recipiunt, eosdem tamen Patrem et Filium nosse nobiscum videntur; plurimi simul convenientes in Iconio diligentissime tractavimus, et confirmavimus repudiandum esse omne omnino baptismum quod sit extra Ecclesiam constitutum. » Dicit aliquis Firmilianum utrobique de seipso loqui, ac proinde illum Iconiensi synodo interfuisse. Esto: interfuerit Iconiensi synodo Firmilianus, quando ita placet. Neque enim id negare velim pertinaciter. Illud tamen constanter affirmo, diu ante Stephani papæ tempora Iconiensem hanc synodum fuisse celebratam. Nam et Firmilianus scribens ad Cyprianum adversus Stephanum, qui tunc præerat Ecclesiæ Romanæ, diserte affirmat Iconiensem synodum jam pridem collectam fuisse: et Dionysius Alexandrinus in epistola ad Philemonem, Romanæ urbis presbyterum, quam scripsit sub initia pontificatus Xysti papæ, testatur synodum illam celebratam esse præ πολλοῦ κατὰ τοὺς πρὸ ἡμῶν ἐπισκόπου. Sub extrema igitur tempora Alexandri Severi collecta esse videtur hæc synodus. Quo quidem tempore, Firmilianus ad Cæsariensis Ecclesiæ sacerdotium recens promotus fuerat, ut docet Eusebius in lib. vi. Quare non possum assentiri Baronio ac Binio, qui Iconiensem synodum contulerunt in annum Christi 258, qui annus est secundus Stephani papæ.

Α λοῖς τοῦτο ἔδοξεν· ὡν τὰς βουλὰς ἀνατρέπων, εἰς ἔριν καὶ φιλονεικίαν αὐτοὺς ἐμβαλεῖν οὐχ ὑπομένω. « Οὐ γὰρ μετακινήσεις, φησὶν, ὄρια τοῦ πλησίον σου, & ἔθεντο οἱ πατέρες σου. » Ἡ τετάρτη αὐτοῦ τῶν περὶ βαπτίσματος ἐπιστολῶν, πρὸς τὸν κατὰ Ῥώμην ἐγγράφῃ Διονύσιον, τότε μὲν πρεσβεῖου ἡξιωμένον (97), οὐκ εἰς μακρὸν δὲ καὶ τὴν ἐπισκοπὴν τῶν ἐκεῖσε παρεῖληφθα· ἐξ ἧς γινῶναι πάρεστιν, ὅπως καὶ αὐτὸς οὗτος λόγιός τε καὶ θαυμάσιος πρὸς τοῦ κατ' Ἀλεξάνδρειαν Διονύσιου μεμαρτύρηται. Γράφει δὲ αὐτῷ μεθ' ἕτερα, τῶν κατὰ τὸν Νοοῦάτον μνημονεύων ἐν τούτοις.

B ΚΕΦΑΛΑΙΟΝ Η'.
Περὶ τῆς κατὰ Νοοῦάτων ἑτεροδοξίας
(Nic. H. E. vi. 9).

« Ναυατιανῷ (98) μὲν γὰρ εὐλόγως ἀπεχθάνομεθα, διακόψαντι τὴν Ἐκκλησίαν, καὶ τινὰς τῶν ἀδελφῶν εἰς ἀσεβείας καὶ βλασφημίας ἐλύσαντι, καὶ περὶ τοῦ Θεοῦ διδασκαλίαν ἀνοσιωπάτην ἐπισκοκλήσαντι, καὶ τὸν χρηστότατον Κύριον ἡμῶν Ἰησοῦν Χριστὸν ὡς ἀνηλεῆ συκοφαντοῦντι, ἐπὶ πᾶσι δὲ τούτοις τὸ λουτρὸν ἀθετοῦντι τὸ ἅγιον (99), καὶ τὴν τε πρὸ αὐτοῦ

(97) *Πρεσβεῖου ἡξιωμένον*. In quatuor nostris codicibus Maz., Med., Fuk. et Saviliano scribitur *πρεσβυτερίου*. Sed quoniam Eusebius *πρεσβεῖον* frequenter usurpare solet ἀντὶ τοῦ *πρεσβυτερίου*, vulgatam lectionem quam Regius codex tuetur, mutare nolui. Paulo post ubi legitur *ἐπισκοπὴν τῶν ἐκεῖσε παρεῖληφθα* codex Regius scriptum habet τῶν αὐτῶι παρ.

(98) *Ναυατιανῷ*. Ita legitur etiam in *Chronico* Georgii Syncelli et apud Nicephorum in libro vi, cap. 9; sed in vetustissimo codice Mazarino, Med. ac Fuk. scribitur *Νοοῦατιανῷ*, rectius sine dubio. Ac profecto mirum est, in hoc uno Eusebii loco verum illius hæretici nomen esse servatum. Quare graviter fallitur Christophorus, qui, vulgatum errorem secutus, *Novatum* hic pro *Novatiano* substituit. Cæterum cum hoc elogio Novatiani confer alterum quod legitur in epistola 57 Cypriani: *Desertor Ecclesiæ, misericordiæ hostis, interfector penitentiae, doctor superbiæ, veritatis corruptor, perditor charitatis*.

(99) *τὸ λουτρὸν ἀθετοῦντι τὸ ἅγιον*. In hujus verbi interpretatione mirum est quantopere dissentiant interpretes. Nam Langus quidem vertit, *sacrum abolet lavacrum*. Musculus vero interpretatur, *sacrum lavacrum reprobovit*. At Christophorus ita vertit, *sacrum baptismatis lavacrum abrogavit*. Denique interpres Georgii Syncelli vertit, *sacrum insuper lavacrum irritat*. Et hæc quidem interpretum dissensio ex eo fluxit, quod verbum *ἀθετεῖν* multiplicem habet significationem. Interdum enim significat *reprobare* ac *respuere*, ut cum dicit Origenes de Hellesaitis, *ἀθετεῖ τινα ἀπὸ πάσης γραφῆς*, quæ verba retulit Eusebius in lib. vi, cap. 58. Interdum idem valet ac *probro afficere*. Hesychius: *Ἀθετεῖ, ἀτιμάζει*. Atque ita sumitur apud Clementem Alexandrinum in lib. iv *Stromatei*: *Τοιγαροῦν ὁ ἀθετῶν, οὐκ ἀνθρώπων ἀθετεῖ, ἀλλὰ τὸν Θεόν, id est, non hominem, sed Deum spernit ac pro nihilo ducit*. Sunt et aliæ hujus verbi significationes a grammaticis observate. Sed nunc videndum est quamam hujus loco magis conveniat. Enimvero quis melius verba Dionysii interpretari possit quam ipse Dionysius? Hic igitur in libro secundo *De promissioni*.

πίστιν καὶ ὁμολογίαν ἀνατρέποντι (1). τὸ τε Πνεῦμα ἅγιον (2) ἐξ αὐτῶν, εἰ καὶ τις ἦν ἐλπίς τοῦ παραμεῖναι ἢ καὶ ἐπανελθεῖν πρὸς αὐτούς, παντελῶς φυγαδεύονται.»

ΚΕΦΑΛΑΙΟΝ Θ'.

Περὶ τοῦ τῶν αἱρετικῶν ἀθέου βαπτίσματος
(Nic. H. E. vi, 9).

Καὶ ἡ πέμπτη δὲ αὐτῷ πρὸς τὸν Ῥωμαίων ἐπίσκοπον Εὐστόν ἐγέγραπτο. Ἐν ἧ πολλὰ κατὰ τῶν αἱρετικῶν εἰπών, τοιοῦτόν τι γεγὼνός κατ' αὐτὸν ἐκτίθεται, λέγων· «Καὶ γὰρ ὄντως, ἀδελφε, καὶ συμβουλῆς δέομαι (3), καὶ γνώμην αἰτῶ παρὰ σοῦ, τοιοῦτου τινός μοι προσελθόντος πράγματος, δεδιώς μὴ ἄρα σφάλλωμαι. Τῶν γὰρ συναγομένων ἀδελφῶν (4) πιστὸς νομιζόμενος ἀρχαῖος καὶ πρὸ τῆς ἑμῆς χειροτονίας, οἶμαι δὲ καὶ πρὸ τῆς τοῦ μακαρίου Ἡρακλᾶ καταστάσεως τῆς συναγωγῆς μετασχόν, τοῖς ὑπόγειον βαπτιζομένοις παρατυχόν, καὶ τῶν ἐπερωτήσεων καὶ ἀποκρίσεων ἐπακούσας, προσῆλθέ μοι κλαίων καὶ καταθρηγῶν ἑαυτὸν, καὶ πίπτων πρὸ τῶν ποδῶν μου, ἐξομολογούμενος μὲν καὶ ἐξομνύμενος τὸ βάπτισμα ὃ παρὰ τοῖς αἱρετικοῖς ἐθεβάπτισ-

baptismum præcedunt evertit; et Spiritum sanctum penitus ab illis fugat, tametsi spes aliqua sub-sit vel quod in illis adhuc manent, vel quod ad eos reversurus sit.

CAPUT IX.

De impio hæreticorum baptismo.

Exstat et quinta ejusdem epistola ad Xystum Romanæ urbis episcopum scripta. In qua postquam adversus hæreticos multa disseruit, hujusmodi quidam sua ætate contigisse narrat. « Nam profecto, inquit, opus habeo, frater, consilio tuo, et sententiam tuam expeto, ne forte ipse halluciner, tali ad me negotio delato. Quidam ex fratribus qui ad ecclesiam conveniunt, jampridem pro fidei habitus, et qui ante meam ordinationem, ac, ni fallor, ante ipsius quoque Heraclæ episcopatum, cœtus fidelium particeps fuerat: cum interfuisset baptismo eorum qui nuper baptizabantur, et interrogationes responsaque illorum audisset: ad me accessit flens et vicem suam **255** ingemiscens. Pedibusque meis advolutus confiteri atque dejerare cœpit, baptismum quo apud

bus, verbum ἀθετεῖν usurpat pro *reprobare* ac *rejicere*, de Joannis Apocalypsi ita scribens: Τινὲς μὲν οὖν τῶν πρὸ ἡμῶν ἠθέτησαν καὶ ἀνεσκεύασαν πάντῃ τὸ βιβλίον. Et paulo post: Ἐγὼ δὲ ἀθετῆσαι μὲν οὐκ ἂν τολμήσαιμι τὸ βιβλίον, πολλῶν αὐτὸ διὰ σπουδῆς ἐχόντων ἀδελφῶν. Citantur hæc loca Dionysii infra in capite 25 hujus libri. Novatianus igitur qui Catholicorum baptismum damnabat ac reprobabat, recte ἀθετεῖν τὸ ἅγιον βάπτισμα dicitur. Quippe Novatianus fideles qui in Ecclesia catholica baptismi sacramenta susceperant, negabat revera baptizatos esse, utpote qui a malis sacerdotibus et lapsorum communionem maculatis tincti fuissent. Aiebat enim Novatianus baptismum prodesse non posse, nisi a probis sanctisque sacerdotibus traderetur. Itaque non omnes qui baptismum acceperant, Christianos esse censebat, sed eos duntaxat qui a Christianis, id est bonæ et Christianæ vitæ sacerdotibus, essent consignati: ut docet vetus auctor *Questionum Veteris et Novi Testamenti*, cap. 102. *In tantum irascitur nobis, ut et Christianos nos neget, cum sciat nos ea fide initiatos, de qua ipse præsumit*, etc. Idem postea senserunt in Africa Donatistæ, qui paganos vocabant eos qui in Ecclesia catholica baptismum suscepissent. Quare merito Epiphanius eos Novatianis accenset. Ambrosius seu quis alius in epistola I ad Corinthios, cap. 1: *Sic enim erant, sicut nunc Novatiani et Donatiani, qui baptismum sibi vindicant; a nostris baptizatos reprobantes, et baptizati ab his gloriantur in personis eorum*. Et ante hos Cyprianus in epistola ad Jubianum de rebaptizandis hæreticis: *Nec nos movet quod litteris tuis complexus es, Novatianenses rebaptizare eos quos a nobis sollicitant*. Vide Baronium ad annum Christi 254, cap. 106.

(1) *Τὴν τε πρὸ αὐτοῦ πίστιν ἀνατρέποντι*. Catechumeni priusquam sacrum lavacrum susciperent, symbolum quod ipsis traditum fuerat, memoriter recitare jubebantur; interrogatique a sacerdote, ad singula capita respondebant: *Credo*. Ultimum caput interrogationis erat hoc: *Credis in vitam æternam et remissionem peccatorum per sanctam Ecclesiam?* ut docet Cyprianus in epist. 70 et 76. Cum igitur Novatianus remissionem peccatorum adimeret, simul etiam fidem quam ante sacrum baptismum catechumeni habere se profitebantur, abolebat. Πρὸ αὐτοῦ igitur supple τοῦ ἁγίου λουτροῦ. Atque ita hunc locum acceperunt Musculus et Christophorus.

Verni interpres Georgii Syncelli hunc locum ita vertit: *Fidem ac professionem aliquot jam retro sæculis superiorem evertit*, quasi scriptum esset πρὸ ἑαυτοῦ, quod non probo.

(2) *Τὸ τε Πνεῦμα τὸ ἅγιον*. Hic locus non caret difficultate. Primo enim obscurum est quid sibi velit Dionysius, cum ait Novatianum fugasse a fratribus Spiritum sanctum, nisi forte per Spiritum sanctum intelligit gratiam quæ dabatur poenitentibus per manus impositionem, tunc cum peracta poenitentia ad communionem admittebantur. Sed major difficultas est in iis quæ proxime sequuntur, et καὶ τις ἦν ἐλπίς τοῦ παραμεῖναι ἢ ἐπανελθεῖν πρὸς αὐτούς. De lapsis enim hic loqui Dionysium satis constat. In lapsis vero quomodo potest remanere Spiritus sanctus? Reverti quidem ad lapsos facile potest, dummodo illos admissi sceleris poenituerit. Verum in lapsis remanere nullo modo potest. *Anima enim quæ peccaverit, ipsa morietur*, ut ait Scriptura. An dicemus in quibusdam lapsis adhuc habitare Spiritum sanctum, iis scilicet qui per imprudentiam ac per infirmitatem lapsi sunt, eujusmodi fuerunt illi qui tunc temporis dicebantur libellatici? Quid enim si quis mente captus aut mirrata potione sopitus, diis sacrificaverit? Is certe Spiritus sancti gratiam non amisit, qui imprudens, et quid ageret nesciens, non sponte, sed per vim coactus deliquit. Quod si hæc interpretatio non placet, omnino dicendum erit, Dionysium hic de lapsis non loqui, sed de fidelibus, quorum alii gratiam Spiritus sancti quam in baptismo acceperant, adhuc retinent, alii vero eam amiserunt. Et ab his quidem Novatianus fugabat Spiritum sanctum, cum poenitentiam et pacem iis denegaret, quibus Spiritus sancti gratia reparatur; ab illis vero qui adhuc gratiam retinent, fugabat Spiritum sanctum dum eis spem omnem adimebat veniæ si forte peccarent, et sinistram de Spiritu sancto opinionem eorum animis insinuabat, quasi is immitis ac crudelis esset, et misericordiæ omnis expertus.

(3) *Συμβουλῆς δέομαι*. Quatuor nostri codices Maz., Med., Fuk. et Savil. particulam addunt hoc modo, καὶ συμβουλῆς δέομαι.

(4) *Συναγομένων ἀδελφῶν*. Apud Nicephorum locus hic una voce auctor legitur hoc modo, συναγομένων ἀδελφῶν τις, etc., quod sine dubio majorem affert perspicuitatem.

hæreticos initiatus fuerat, non hujusmodi esse, nec cum hoc nostro quidquam commune habere. Quippe illum plenum esse blasphemiarum et impietatis. Aiebatque animum suum acerbissimo doloris sensu compungi, ac ne oculos quidem ad Deum attollere se audere: quippe qui scelestis illis verbis ac cæremoniis initiatus fuisset. Proinde orabat, ut hoc purissimo lavacro, verissimaque adoptione et gratia donaretur. Quod equidem facere non sum ausus: sed diuturnam illi communionem ad id sufficere dixi. Nam qui gratiarum actionem frequenter audierit, et qui cum cæteris responderit Amen; qui ad sacram mensam astiterit, et manus ad suscipiendum sacram cibum porrexerit; qui illum exceperit, et corporis ac sanguinis Domini nostri Jesu Christi participans fuerit diutissime, eum ego de integro renovare non ausim. Porro ut bono animo esset, et cum firma fide bonæ spei plenus ac Dominici corporis participationem accederet, jussi. Verum ille nullum lugendi finem facit, et ad mensam accedere penitus exhorrescit: vixque rogatus interesse orationibus sustinet. » Præter supradictas est etiam quinta

στο, μη τοιοῦτον εἶναι, μηδὲ ὄλους ἔχειν τινὰ πρὸς τοῦτο κοινωνίαν· ἀσεβείας γὰρ ἔκεινο καὶ βλασφημιῶν πεπληρωσθαι· λέγων δὲ πάνυ τι τὴν ψυχὴν κατανενύχθαι, καὶ μηδὲ παρήρησιαν ἔχειν ἐπιᾶραι τοὺς ὀφθαλμοὺς πρὸς τὸν Θεόν, ἀπὸ τῶν ἀνοσιῶν ἐκείνων βημάτων καὶ πραγμάτων ὀρμώμενος· καὶ διὰ τοῦτο δεόμενος τῆς εὐκρινεστάτης ταύτης καθάρσεως καὶ παραδοχῆς (5) καὶ χάριτος τυχεῖν. Ὅπερ ἐγὼ μὲν οὐκ ἐτόλμησα ποιῆσαι φήσας αὐτάρηκην τὴν πολυχρόνιον αὐτῷ κοινωνίαν εἰς τοῦτο γεγενῆσθαι. Εὐχαριστίας γὰρ ἐπακούσαντα, καὶ συνεπιφθεγξάμενον τὸ Ἀμήν (6), καὶ τραπέζην παραστάντα (7), καὶ χεῖρας εἰς ὑποδοχὴν τῆς ἁγίας τροφῆς προτεινάντα (8), καὶ ταύτην καταδεξάμενον, καὶ τοῦ σώματος καὶ τοῦ αἵματος τοῦ Κυρίου ἡμῶν Ἰησοῦ Χριστοῦ μετασχόντα ἰκανῶν χρόνῳ, οὐκ ἂν ἐξ ὑπαρχῆς ἀνασκευάζειν ἔτι τολμήσαιμι· θαρσεῖν δὲ ἐκέλευον, καὶ μετὰ βεβαίας πίστεως καὶ ἀγαθῆς ἐλπιδος (9) τῇ μετοχῇ τῶν ἁγίων προσιέναι. Ὅ δὲ οὐτε πενθῶν παύεται, πέφρικε τε τῇ τραπέζῃ προσιέναι· καὶ μόλις παρακαλούμενος, συνεστάναι ταῖς προσευχαῖς ἀνέχεται. » Ἐπὶ ταῖς προειρημέναις, φέρεται

(5) *Παραδοχῆς*. Christophorus vertit, *suscptione in Ecclesiam*. Musculus vero simpliciter transtulit *suscptione*, quod magis probo. Baptismus enim vocatur *παραδοχῆ*, quod in eo Deus nos suscipiat tanquam filios. Potest etiam *παραδοχῆ* exponi *perceptio*. Sic enim vocabant baptismum. Acta ms. passionis sancti Genesii mimi: *Et dum vult plenus imperatori ex sua arte placere, scrutari per singulos cæpit secretam et venerabilem Dei legem, et cum curiose attentus per singula requireret, venit usque ad baptismum et perceptiorem infantum.*

(6) *Εὐχαριστίας ἐπακούσαντα, καὶ συνεπιφθεγξάμενον τὸ Ἀμήν*. Postquam sacerdos sollemnem Eucharistiæ prececionem absolverat, universus populus vota sua simul conjungens acclamare solebat Amen, quod est *Fiat*. Cujus moris meminit Justinius in *Apologetico* 1: Οὐ συντελέσαντος τὰς εὐχὰς καὶ τὴν εὐχαριστίαν, πᾶς ὁ παρῶν λαὸς ἐπυφημετ λέγων Ἀμήν. De hoc more intelligendus videtur Pauli locus in Epistola I ad Corinthios, cap. xiv: *Si benedixeris spiritu, qui supplet locum idiotæ, quomodo dicit Amen super tua benedictione, quoniam nascitur quid dicas?* Tangit enim ibi Paulus quosdam ex Hebræis, qui Hebræa aut Syra lingua plerumque in tractatibus aut oblationibus utebantur coram Græcis hominibus, ut docet Ambrosius, seu quis alius auctor *Commentariorum in Epistolam I ad Corinthios*, cap. xiv. Amen vero consensum significat auditorum, et est signaculum veritatis, ut notat Hieronymus in fine *Commentariorum in Epistolam ad Galatas*. Optime Florus magister in *Expositione missæ: Amen autem quod ab omni Ecclesia respondetur, interpretatur verum, non ubicunque et quomodo docunque, sed mystica religione. Hoc ergo ad tanti mysterii consecrationem, sicut et in omni legitima oratione, respondent fideles, et respondendo subscribunt.* Quæ Flori verba desumpta sunt ex libro Alcuini *De divinis officiis*. Hodie quoque idem observatur in Ecclesia. Nam ubi sacerdos sacrum Canonem recitavit, et verba illa protulit, *per omnia sæcula sæculorum*, tunc omnis populus respondet, Amen. Hoc tantum discrimen est hodie, quod sacerdos canonem et solemnes prececiones submissa voce pronuntiat, cum olim tota Eucharistiæ cæremonia clara voce perageretur, ut vel unus hic Dionysii locus ostendit.

(7) *Τραπέζην ... παραστάντα*. Fideles communi-

caturi ad altare accedebant, ibique corpus Christi de manu presbyteri stantes, non, ut hodie, genibus flexis accipiebant. Ideo *παραστάντα* dixit Dionysius, quæ vox proprie de presbyteris et diaconis usurpatur, qui altari ministrabant. Chrysostomus homilia 24 in *Epistolam ad Corinthios*: Σὺ δὲ οὐκ ἐν φάτῃν ὄρᾳς, ἀλλ' ἐν θυσιαστηρίῳ· οὐ γυναῖκα κατέχουσαν, ἀλλ' ἱερέα παραστῶτα· καὶ Ἰνεύμα μετὰ πολλῆς τῆς δαψιλείας τοῖς προκειμένοις ἐπιπτώμενον, et homilia 41 in eadem Epistola, ὁ παραστῶς τῷ θυσιαστηρίῳ, sacerdos est. De laico vero qui ad altare accedit, προσιέναι et προσελθεῖν dicit Chrysostomus. Ac olim quidem, ut dixi, fideles ad ipsam sacram mensam accedebant, quemadmodum hoc loco docet Dionysius, et in epist. ad Basilidem, cap. 2, ubi de mulieribus quæ menstruo sanguine fluxu laborant, ita scribit: Οὐδὲ γὰρ αὐτὰς οἶμα πιστὰς οὖσας καὶ εὐλαθεῖς, τολμήσειν οὕτως διακειμένης ἢ τῇ τραπέζῃ τῇ ἁγίᾳ προσιέναι, ἢ τοῦ σώματος καὶ τοῦ αἵματος τοῦ Χριστοῦ προσάψασθαι. Ad quem Dionysii locum recte notat Balsamo: Ὡς εἶοικε δὲ, τὸ παλαιὸν ἐιστήρχον γυναῖκες εἰς τὸ θυσιαστήριον, καὶ ἀπὸ τῆς ἁγίας τραπέζης μετελάμβανον. Id est: *Olim quidem, ut apparet, mulieres ad altare accedebant, et e sacra mensa participabant.* Postea tamen canone 44 concilii Laodiceni vitium est ne mulieres ad altare accederent: viris autem id ipsum interdictum est in synodo Trullana. Quanquam id jam vitium esse videbatur canone 44 concilii Laodiceni, quo decernitur ut solis sacerdotibus communicatis ad altare licet accedere.

(8) *Καὶ χεῖρας εἰς ὑποδοχὴν. . . προτεινάντα*. Fideles qui corpus Domini manu accepturi erant, lotis prius studiose manibus, ad altare accedebant, ut docet Chrysostomus homilia 3 in *Epistolam Pauli ad Ephesios*. Idem scribit in homilia 52 in *Matthæum*. Accepturi autem Eucharistiam, dextram manum modice cavatam porrigebant, sinistram ei substernentes, ne quid ex sacro cibo decideret, ut docet Cyrillus Hierosolymitanus in catechesi ultima.

(9) *Καὶ ἀγαθῆς ἐλπιδος*. In quatuor nostris codicibus Maz., Med., Fuk. et Saviliano, et apud Nicephorum legitur ἀγαθῆς συνεδήξεως. Sed Regius codex et Georgius Syncellus in *Chronico* priorem lectionem tuerunt.

τις καὶ ἄλλη τοῦ αὐτοῦ περὶ βαπτίσματος ἐπιστολή, ἢ ἐξ αὐτοῦ καὶ ἡς ἡγεῖτο παροικίας, εὐστῶ καὶ τῇ κατὰ Ῥώμην Ἐκκλησίᾳ προσπεφωνημένη· ἐν ἣ δὲ μακρᾶς ἀποδείξεως, τὸν περὶ τοῦ ὑποκειμένου ζητήματος παρατείνει λόγον. Καὶ ἄλλη τέ τις αὐτοῦ μετὰ ταύτας φέρεται πρὸς τὸν κατὰ Ῥώμην Διονύσιον, ἡ περὶ Λουκιανοῦ. Καὶ περὶ μὲν τούτων τσαῦτα.

ΚΕΦΑΛΑΙΟΝ Γ.

Περὶ Οὐαλεριανοῦ καὶ τοῦ κατ' αὐτὸν διωγμοῦ
(Nic. II. E. vi, 10).

Οἱ γὰρ μὴν ἀμφὶ τὴν Γάλλον οὐδ' ὄλοις ἔτεσι δύο τὴν ἀρχὴν ἐπικατασχόντες, ἐκποδῶν μεθίστανται· Οὐαλεριανὸς δὲ ἅμα Γαλλικῶν παιδὶ διαδέχεται τὴν ἡγεμονίαν. Αὐθις δὴ οὖν ὁ Διονύσιος οἶα καὶ περὶ τούτου διέξεισιν, ἐκ τῆς πρὸς Ἑρμάμμωνα ἐπιστολῆς μαθεῖν ἔστιν, ἐν ἣ τούτων ἱστορεῖ τὸν τρόπον· « Καὶ τῷ Ἰωάννῃ δὲ ὁμοίως ἀποκαλύπτεται. Καὶ ἐδόθη γὰρ αὐτῷ, φησὶ, στόμα λαλοῦν μεγάλη καὶ βλασφημία· καὶ ἐδόθη αὐτῷ ἐξουσία καὶ μῆνες τεσσαράκοντα δύο (10). Ἀμφότερα δὲ ἔστιν ἐπὶ Οὐαλεριανοῦ θαυμάσια· καὶ τούτων μάλιστα τὰ πρὸ αὐτοῦ, ὡς οὕτως ἔσχε (11), συννοεῖν, ἕως ἡπίος (12) καὶ φιλόφρων ἦν πρὸς τοὺς ἀνθρώπους τοῦ Θεοῦ. Οὐδὲ γὰρ ἄλλος τις οὕτω τῶν πρὸ αὐτοῦ βασιλέων εὐμενῶς καὶ δεξιῶς πρὸς αὐτοὺς διετέθη, οὐδ' οἱ λεχθέντες ἀναφανδὸν Χριστιανοὶ γεγονέναι (13), ὡς ἐκεῖνος οἰκειώτατα ἐν ἀρχῇ καὶ προσφιλέστατα φανερός ἦν αὐτοὺς ἀποδεχόμενος. Καὶ πᾶς ὁ ὄλιος αὐτοῦ θεοσεβῶν πεπλήρωτο, καὶ ἦν Ἐκκλησία Θεοῦ. Ἀποσκευάσασθαι δὲ παρέπειθεν αὐτὸν ὁ διδάσκαλος καὶ τῶν ἀπ' Ἀγύπτου μάγων (14) ἀρχισυνάγωγος (15), τοὺς μὲν καθα-

⁴⁰ Ἀποκ. XIII.

(10) *Μῆνες τεσσαράκοντα δύο.* Hunc Dionysii locum optime exposuit Baronius ad annum Christi 257, cap. 7, de spatio scilicet temporis quo duravit persecutio Valeriani. Cum enim Valerianus septem fere annis regnaverit, ut inter omnes constat, priore quidem principatus triennio Christianos benigne complexus est : posteriore vero triennio persecutionem intulit Ecclesiæ. Porro initium principatus Valeriani cœpit anno Christi 253, sub finem, Volusiano II et Maximo coss. Docent id manifeste nummi veteres ab Occone et Goltzio prolati, in quibus Valerianus imperator tribunitiæ potestatis III, consul III, inscribitur. Item trib. pot. V, cos. IV. Idem quoque colligitur ex nummis imp. Gallieni.

(11) *Καὶ τούτων μάλιστα τὰ πρὸ αὐτοῦ ὡς οὕτως ἔσχε.* Scribendum puto ὡς οὐχ οὕτως, quamvis reclamantibus libris. Sed et transposita videntur esse vocabula. Lego igitur καὶ αὐτοῦ μάλιστα τὰ πρὸ τούτων, ὡς οὐχ οὕτως ἔσχε, συννοεῖν, ἕως ἡπίος καὶ φιλόφρων ἦν, etc. Ita sensus est apertissimus.

(12) *Ἔως ἡπίος.* Sic in optimis exemplaribus Maz. et Med. scriptum est. Ὡς μὲν ἡπίος ex codice Regio edidit Rob. Stephanus. In Fuketiano et Saviliano legitur ἕως γὰρ ἡπίος, etc., quam scripturam secutus est Christophorus, ut ex versione eius apparet.

(13) *Οὐδ' οἱ λεχθέντες ἀναφανδὸν Χριστιανοὶ γεγονέναι.* Philippum imperatorem intelligit, qui primus ex Romanis imperatoribus Christianam religionem professus est, ut multi veterum prodiderunt. Sed cum Dionysius in plurali numero loquitur, Philippo adungi potest Alexander Severus, qui imaginem Christi habuit in larario suo, teste Lampridio; et toto principatus sui tempore Christianos fovit et conservavit, ut ab Ensebio relatam est supra. Porro autem notandum est, Dionysium

ejusdem epistola de baptismo, ipsius et Ecclesiæ quam regebat nomine, ad Xystum et Ecclesiam urbis Romæ directam, in qua de proposita quæstione prolixam admodum disputationem instituit. Præter has alia exstat ejusdem epistola de Luciano, ad Dionysium Romanum scripta. Sed de his hactenus.

CAPUT X.

De Valeriano, et de persecutione ab eo excitata.

Gallo interim e medio sublato, cum vix biennial spatio imperium tenuisset, Valerianus cum Gallieno filio in ejus locum succedit. De hoc vero quæ tradat Dionysius, et epistola ejus ad Hermammone licet cognoscere, in qua ita scribit : « Joanni quoque similiter revelatum est. Ait enim : Et datum est illi os loquens magna et impia : et data est illi potestas et menses quadraginta duo ⁴⁰. 256 Utrumque porro in Valeriano impletum mirari licet, illudque ante omnia considerare, cujusmodi is ante persecutionem fuerit : qualiter mansuetus quidem ac benignus erat erga famulos Dei. Neque enim ullus superiorum principum, ne illi quidem ipsi qui palam Christiani fuisse dicuntur, tanta humanitate ac benevolentia nostros complexus est, quantam ille præ se ferebat initio principatus sui. Totaque ejus familia piis hominibus abundabat, ac Dei Ecclesia esse videbatur. Verum magister et archisynagogus magorum Ægypti, ei tandem persuasit ut ab hoc instituto descisceret, jubens ut castos quidem et sanctos viros persequeretur atque occideret, quippe

de imperatoribus illis hoc tantum dicere, quod dicti et existimati fuerint Christiani, non autem quod reipsa Christiani exstiterint.

(14) *Τῶν ἀπ' Ἀγύπτου μάγων ἀρχισυνάγωγος.* Baronius ad ann. Christi 252 et 258 ait hunc esse magum illum qui paulo ante imperium Decii populum Alexandrinorum ad persequendos Christianos incitaverat, de quo loquitur Dionysius apud Eusebium in lib. VI, cap. 41. Ego vero hunc longe alium esse existimo, qui Valerianum imp. adversus Christianos commovit : Macrianum scilicet, eum qui postea imperium occupavit, de quo infra dicturi sumus, idque manifeste vincitur ex sequentibus Dionysii verbis. Subdit enim κατὰ γούν αὐτοῖς ὁ Μακριανός, etc., innuens scilicet, eum quem supra magistrum Valeriani et archisynagogum magorum appellaverat, non alium esse quam Macrianum. Et paulo post addit : Ὁ μὲν γὰρ Οὐαλεριανὸς εἰς ταῦτα ὑπὸ τούτου προαχθείς, etc. Quid potest clarissime dici? Tota enim hujus orationis series id apertissime demonstrat, Macrianum hujus impietatis auctorem fuisse Valeriano : qui cum Valeriani quasi pædagogus ac magister quidem esset, pessimis consiliis ei subministratis, primo quidem illum, deinde vero semetipsum perdidit. Porro Macrianum adiutorem ac magistrum Valeriani fuisse in gerenda republica testatur ipse Valerianus in oratione ad senatum, quam refert Pollio : P. C., bellum Persicum gerens Macriano totam rempublicam tradidi.

(15) *Ἀρχισυνάγωγος.* Habebant Judæi archisynagogos, qui synagogis præsidebant. Archisynagogus Judæorum Alexandria memoratur in epistola Adriani imp. ad Servianum, quam refert Vopiscus in Saturnino. Præter archisynagogos erant etiam apud Judæos quidam patres synagogarum, item sacerdotes et presbyteri, et diaconi synagogarum,

qui scelestis ac detestandis incantationibus adversarentur atque obstarent. Erant enim et sunt etiamnum ejusmodi, qui vel præsentia atque aspectu suo, et insufflantes duntaxat ac vocem edentes, dæmonum præstigias disturbare possint. Initiationes autem impuras, et abominanda maleficia, et sacrificia execranda peragere eum jussit, miseris infantes mactare, immolare liberos infelicium parentum; recens natorum rimari viscera; Dei signenta atque opera discernere ac detruncare, quasi hoc facto ad summam felicitatem esset perventurus. Postea subdit: «Egregiam vero gratiam ob speratum imperium, et præclara munera Macrianus eis obtulit. Qui initio quidem cum καθολικός, id est rationalis imperatoris diceretur, nihil rationi consonum, nihil catholicum sensit aut publicum, sed imprecationi

Α ρούς και ὁσίους ἄνδρας κτίνουσθαι και διώκεσθαι κελεύων, ὡς ἀντιπάλους και κωλυτάς τῶν παμμιάρων και βδελυκτῶν ἐπαοιδῶν ὑπάρχοντας· και γάρ εἰσι και ἦσαν ἱκανοὶ παρόντες και δρώμενοι, και μόνον ἐμπνέοντες (16) και φθεγγόμενοι, διασκεδάσαι τὰς τῶν ἀλιτηρίων δαιμόνων ἐπιβουλὰς· τελετὰς δὲ ἀνάγκους και μαγανείας ἐξαγίστους και ἱεροουργίας ἀκαλλιερήτους ἐπιτελεῖν ὑποτιθέμενος, παιδάς ἀθλόους ἀποσφάττειν, και τέκνα δυστήνων πατέρων καταθύειν, και σπλάγγνα νεογενῆ διαρρεῖν, και τὰ τοῦ Θεοῦ διακόπτειν και καταχορδεύειν πλάσματα, ὡς ἐκ τούτου εὐδαιμονήσοντα (17). » Και τούτοις ἐπιφέρει λέγων· « Καλὰ γοῦν αὐτοῖς Μακριανός (18) τῆς ἐλπιζομένης βασιλείας προσήνεγκε χάριστήρια· ὅς πρότερον μὲν ἐπὶ τῶν καθόλου λόγων (19) λεγόμενος Β εἶναι βασιλέως, οὐδὲν εὐλογον οὐδὲ καθολικόν (20)

quos Judæi Azanitas vocabant. Erant etiam apostoli, et supra hos omnes positi patriarche. De his omnibus Epiphanius in hæresi Ebionæorum et imperatores in Codice Theodosii, titulo *de Judæis*. Quæ quidem nomina a Judæis sumpsisse videntur Christiani. Verum in hoc Dionysii loco aliud significat ἀρχισυνάγωγος, quod mihi quidem obscurum est. Nec minus obscurum est, qui sint οἱ ἀπ' Αἰγύπτου μάγοι. Aruspices videtur intelligere, qui Romæ erant, seu sacerdotes Isis ac Serapis, quibus præerat Macrianus. Certe vates et herioli fere omnes erant Ægyptii. Vide cap. 4 lib. II *De vita imp. Constantini*; Eunapium in *Vita Edessii*. Magicam quoque præ cæteris mortalibus callebant, a Nechepso rege ipsis traditam, ut scribit Paulinus:

Quique magos docuit mysteria vana Necepsus.

Clemens in libro primo *Recognitionum*, sub initium: *Ægyptum petam, atque ibi hierophantis vel prophetis qui adytis præsent, amicus efficiar, et pecunia invitatum magum precabor, ut educat mihi animam de infernis per eam quam necromantiam vocant.* Græca Clementis verba si quis forte desiderat, hic apponam ex ejusdem *Epitome* a Turnebo edita: Εἰς Αἰγύπτου πορεύσομαι, εἶπον· και τοῖς τῶν ἀδύτων ἱεροφάνταις και προφήταις φιλιωθήσομαι, και μάγον ζητήσας και εὐρών, χρήμασι πείσω πολλοῖς, ψυχῆς ἀναπομπήν, τὴν λεγομένην νεκρομαντίαν, ἐργάσασθαι. Plinius quidem tres magicæ species enumerat: Persicam, Judaicam et Cypriam; sed quam ille Judaicam vocat, ea est Ægyptia, ut vel ex ipsius Plinii verbis colligitur. Ait enim Plinius eam a Mose et Jambre repertam esse; Ægyptiorum magos qui jussu Pharaonis portenta eliderunt adversus Moysen, perperam confundens cum Moysen. Certe magicæ artes et incantationes, semper apud Judæos vetite fuere. Cæterum magos in comitatu secum habebant imperatores Romani, exemplo Alexandri Magni et regum Persicorum. Sic M. Antoninus, in expeditione illa Germanica habuit secum Arnuptium magum Ægyptium, ut scribit Dio. Valerianus quoque imperator magos in exercitu circumduxit, quorum antistes erat Macrianus, teste hic Dionysio.

(16) *Και μόνον ἐμπνέοντες.* Insufflantes verti, qua voce usus est Prudentius in agone Romani. Solebant enim Christiani dæmonas eorumque præstigias, templa, simulacra exsufflare, abominari se hanc spurcitiam eo indicio declarantes. De hoc more multa jam pridem notavi Brissonius in *Commentario* ad tit. Cod. Theod. *De feriis*, et post illum Heraldus in notis ad Minucium Felicem. Quo referendum puto locum Dionysii apud Eusebium in libro sexto, capite 41, de Quinta muliere Christiana, quam pagani ad templum idolorum traxerant, ἀποσφραγισμένην δὲ και βδελυττομένην, etc.

(17) Vulg. *εὐδαιμονήσοντα*. Quatuor nostri codices, Mazarinus et Medicæus cum Fuketiano et Saviliano, scriptum habent *εὐδαιμονήσοντας*, rectius, dummodo in singulari numero scribas *εὐδαιμονήσοντα*. De solo enim Valeriano hic loquitur Dionysius.

(18) *Καλὰ γοῦν αὐτοῖς Μακριανός.* Subaudiendum est *τοῖς δαίμοσι*, non autem *τοῖς βασιλεῦσι*, ut putavit Christophorus. De solo enim Valeriano hic sermo est, ut jam dixi. Adde quod perit omnis sensus hujus loci, si interpretatio Christophoroni retineatur. In nostra autem versione sensus est apertissimus. *Macrianus*, inquit, *cum ex dæmonum prædictionibus atque præsagiis ad spem imperii pervenisset, hanc gratiam ipsis retulit, ut Valerianum in Christiano armaret.* Porro in codicibus nostris *Mazar.*, *Medic.* et Fuketiano scribitur *Μακροανός*, rectius. Ita enim hunc tyrannum appellant Historiæ Augustæ scriptores et nummi veteres. Sed et in antiquissimo codice Vaticano, quem rogante me consuluit doctissimus vir Lucas Holstenius, scriptum est *Μακριανός*, tum in hoc loco, tum in capite 23.

(19) *Ἐπὶ τῶν καθόλου λόγων.* Ita Græci vocabant quos Latini dicunt rationales seu procuratores summæ rei, ut jam pridem notavi ad excerpta Constantini Porphyrogeneti ex Dione Cocceiano, p. 112. Quæ quidem hic repetere nihil attinet. Aldemus duntaxat insignem locum Porphyrii in *Vita Plotini*, qui a doctissimo interprete non est intellectus. Loquens enim Porphyrius de Thaumasio quodam, sic ait: *ὥστε και θαυμαστοῦ τινὸς τοῦνομα ἐπεισελθόντος, τοὺς καθόλου λόγους πράττοντος.* Porro cujusnam imperatoris procurator fuerit Macrianus, incertum est. Cave enim existimes eum Valeriani procuratorem fuisse.

(20) *Οὐδὲν καθολικόν.* Ludit Dionysius in nomine *catholici*, quo et rationalis officium et Christiana religio designatur. Unde Optatus in libro II catholicam fidem ex eo dictam esse asserit, quod sit rationalis: *Ubi ergo erit proprietatis catholici nominis, cum inde dicta sit catholica, quod sit rationalis et ubique diffusa?* Quanquam catholicam religionem ob id dici quod rationalis sit, non facile mihi persuadeo. Neque enim καθολικός simpliciter et absolute rationalem significat, nisi subaudiatur λογότης. Cæterum *catholicæ* cognomen quando primum adhæserit Ecclesiæ Dei, difficile est dicere. In epistola quidem Smyrnæorum de martyrio B. Polycarpi, mentio fit Ecclesiæ catholicæ. Item in *Actis* passionis Pionii martyris, qui passus est principatu Decii Augusti. *Tum Polemo, Christianus, inquit, es? Respondit Pionius: Sum profecto. Cujus, inquit Polemo, es Ecclesiæ? Respondit Pionius: Catholica; nulla enim est alia apud Christum.* Apparet igitur hoc cognomen Ecclesiæ inditum esse circa primam apostolorum successionem, cum hæreses multis in lo-

ἐφρόνησεν, ἀλλ' ὑποτέπνωκεν ἀρξ̄ προφητικῆ τῆ A
 λεγούσῃ· Οὐαὶ τοῖς προφητεύουσιν ἀπὸ καρδίας αὐ-
 τῶν, καὶ τὸ καθόλου μὴ βλέπουσιν (21). Οὐ γὰρ
 συνῆκε τὴν καθόλου πρόνοιαν, οὐδὲ τὴν κρίσιν ὑπέ-
 δετο τοῦ πρὸ πάντων καὶ διὰ πάντων καὶ ἐπὶ πᾶσι. Δὴ
 καὶ τῆς μὲν καθολικῆς αὐτοῦ Ἐκκλησίας γέγονε πολέ-
 μος, ἡλλοτρίωσε δὲ καὶ ἀπέξωκεν ἑαυτὸν τοῦ ἐλέους
 τοῦ Θεοῦ, καὶ ὡς πορρωτάτω τῆς ἑαυτοῦ σωτηρίας (22)
 ἐφυγάδευσεν, ἐν τούτῳ τὸ ἴδιον ἐπαληθεύων ὄνο-
 μα (25). » Καὶ πάλιν μεθ' ἑτερά φησιν· « Ὁ μὲν
 γὰρ Οὐαλεριανὸς εἰς ταῦτα ὑπὸ τούτου προαχθεὶς, εἰς
 ὕβρεις καὶ ἐνειδισμοὺς ἐκδοθεὶς κατὰ τὸ βῆθ' ἐν πρὸς
 Ἰσαΐαν· Καὶ οὗτοι ἐξελέξαντο τὰς ὁδοὺς αὐτῶν καὶ
 τὰ βδελύγματα αὐτῶν, ἃ ἡ ψυχὴ αὐτῶν ἠθέλησε· καὶ
 ἐγὼ ἐκλέξομαι τὰ ἐμπαίγματα αὐτῶν, καὶ τὰς ἀμαρ-
 τίας ἀνταποδώσω αὐτοῖς. Οὗτος δὲ τῆ βασιλείᾳ παρὰ B
 τὴν ἀξίαν ἐπιμανεὶς (24), καὶ τὸν βασιλείων ὑποδύνα-
 κόσμον ἀδυνατῶν ἀναπήρῳ τῷ σώματι (25), τοὺς δύο
 παῖδας τὰς πατρὸς ἀναδεξαμένους ἀμαρτίας προ-
 εστράτω. Ἐναργῆς γὰρ ἐπὶ τούτων ἡ πρόβησις
 ἦν εἶπεν ὁ Θεός· Ἀποδιδούς ἀμαρτίας πατέρων ἐπὶ
 τέκνα ἕως τρίτης καὶ τετάρτης γενεᾶς τοῖς μισοῦσί
 με. Τὰς γὰρ ἰδίας πονηρὰς ἐπιθυμίας ὧν ἠτύχει (26),
 ταῖς τῶν υἱῶν κεφαλαῖς ἐπιβαλὼν, εἰς ἐκείνους τὴν
 ἑαυτοῦ κακίαν καὶ τὸ πρὸς τὸν Θεὸν μῖσος ἐξωμόρ-
 ξατο. » Καὶ περὶ μὲν τοῦ Οὐαλεριανοῦ τοσαῦτα ὁ
 Διονύσιος.

ΚΕΦΑΛΑΙΟΝ ΙΑ'.

Περὶ τῶν τότε Διονυσίῳ καὶ τοῖς κατ' Αἴγυπτον C
 συμβάτων (Nic. H. E. vi, 10).

Περὶ δὲ τοῦ κατ' αὐτὸν διωγμοῦ σφοδρότατα πνεύ-

⁴¹ Isa. LXVI. ⁴² Exod. XX.

eis exortæ, veram Christi fidem et apostolorum
 traditionem subvertere conarentur. Tunc enim ut
 vera et genuina Christi Ecclesia ab adulterinis
 hæreticorum cœtibus distingueretur, catholicæ
 cognomen soli orthodoxorum Ecclesiæ attributum
 est.

(21) Οὐαὶ τοῖς προφητεύουσιν ἀπὸ καρδίας
 αὐτῶν, καὶ τὸ καθόλου μὴ βλέπουσιν. Hic locus
 exstat in Ezechielis cap. xiii. Quem quidem Hiero-
 nymus ita interpretatur: *Væ his qui prophetant ex*
corde suo, et omnino non vident. Dionysius vero
 noster τὸ καθόλου exponit τὴν καθόλου πρόνοιαν,
 verba scilicet prophetæ, seu potius LXX interpretum,
 ad argumentum suum accommodans.

(22) Ὡς πορρωτάτω τῆς ἑαυτοῦ σωτηρίας. Ἐκ-
 κλησίας Rob. Stephanus, qui cum scripturam codicis
 Regii pene ubique sequi soleat, hoc tamen loco
 depravatam codicis Medicæ lectionem sequi ma-
 luit. Sed procul dubio scribendum est τῆς ἑαυ-
 τοῦ σωτηρίας, ut præter codicem Regium præferunt
 codices Maz., Fuk. et Savilianus. Ita etiam legit
 Christophorsonus.

(25) Τὸ ἴδιον ἐπαληθεύων ὄνομα. Alludit Dio-
 nysius ad nomen Macriani. Nam μακράν idem est
 quod πορρωτάτω.

(24) Οὗτος δὲ τῆ βασιλείᾳ παρὰ τὴν ἀξίαν
 ἐπιμανεὶς. Pessime hunc locum vertit Christo-
 phorsonus, qui hæc de Valeriano dici putavit, cum
 de Macriano apertissime dicantur. Præcessit enim,
 ὁ μὲν γὰρ Οὐαλεριανός, etc.; sequitur deinde, Οὗ-
 τος δέ, etc., quibus particulis satis declaratur de
 duobus sermonem fieri. Adde quod de Valeriano

A propheticæ subjacuit, quæ sic habet: *Væ his qui*
prophetant ex corde suo, nec præ oculis habent
bonum publicum. Nam neque providentiam universa
moderantem intellexit, nec animo reputavit judi-
cium illius qui ante omnia et in omnibus et super
omnia est Dei. Quocirca hostis quidem fuit catho-
licæ Dei Ecclesiæ, alienum autem se et extorrem a
misericordia Dei præstitit, et quam longissime a
sua se salute relegavit, in hoc exprimens atque
exhibens veritatem nominis sui. » Et paulo post:
 « Nam Valerianus quidem, qui ad hujusmodi faci-
 nora a Macriano impulsus fuerat, contumellis et
 opprobriis fuit expositus ac deditus, juxta id quod
 dixit Dominus ad Isaiam ⁴¹: Et ipsi elegerunt vias
 suas, et abominationes suas quas concupivit anima
 eorum. Et ego eligam ludibria eorum, et peccata
 retribuam ²⁵⁷ ipsis. Macrianus vero imperandi
 cupiditate flagrans tametsi imperio indignus, cum
 regium cultum induere non posset ipse corpore de-
 bilis, duos filios paterni in se translatores crimina
 imperio præfecit. Etenim evidentissime in his im-
 pleta est prædictio Dei dicentis ⁴²: Ego sum qui ul-
 ciscor peccata parentum in liberis, ad tertiam usque
 et quartam progeniem eorum qui oderunt me. Pra-
 vis enim cupiditatibus suis, quibus ipse frui non po-
 tuerat in filiorum capita translatis, improbitatem
 suam et odium divini Numinis in eos pariter trans-
 fudit. » Ac de Valeriano quidem hæc Dionysius
 scribit.

CAPUT XI.

De his quæ Dionysius et Christiani qui in Ægypto
 erant, pertulere.

De persecutionis autem illius acerbitate, quæ et

dici non potest, eum imperio quod tantopere con-
 cupiscebat, indignum fuisse. Quippe Valerianus
 erat vtr nobilissimus et princeps civitatis; et an-
 tequam imperaret, omnium consensu imperio di-
 gnissimus habebatur, ut historici tradunt. At Chri-
 stophorsoni prava versio Baronium etiam in erro-
 rem induxit.

(25) Ἀναπήρῳ τῷ σώματι. Certe Joannes Z-
 naras in *Annalibus* Macrianum claudum fuisse
 scribit, quem in historia illorum temporum con-
 sultare, haudquaquam inutile fuerit. Solus enim ex
 iis qui ad nos pervenerunt scriptoribus, Macriani
 et filiorum ejus res gestas accurate commemor-
 ravit.

(26) Ὡς ἠτύχει. Sic habet codex Regius quem
 fere ubique secutus est Stephanus. In reliquis Maz.,
 Med. et Fuketiano legitur ὧν ἠτύχει, rectius ni-
 fallor. Revera enim Macrianus id quod tantopere
 concupierat, adeptus est, imperium videlicet. Sed
 cum ipse gestandis imperii insignibus, ob corporis
 debilitatem, parum esset idoneus, filios suos ad
 imperium evexit. Merito igitur de illo dicit Dio-
 nysius, ὅτι ἠτύχησε τῶν ἰδίων ἐπιθυμιῶν, id est,
compos fuit votorum suorum. Cæterum post hæc
 Dionysii verba de Macriano, sequebatur continuo
 locus ille qui legitur in capite 25 hujus libri, ἐκείνος
 μὲν οὖν τῶν πρὸ αὐτοῦ βασιλέων, etc. Uterque enim
 locus descriptus est ex epistola Dionysii ad Her-
 mammonem, scripta anno ix principatus Gallieni.
 Quibus addendus ac præponendus est alter locus
 ex eadem epistola, qui refertur in cap. 4 hujus
 libri. Atque ita concinnatis ac rejunctis inter se

quanta ipse una cum aliis ob veri Dei cultum pertulerit, docent ejusdem Dionysii verba, quibus Germano cuidam illius temporis episcopo, qui calumniari ipsum conabatur, respondet in hunc modum :

« Equidem vereor, ne in dementia ac stuporem lapsus esse videar, dum referre cogor admirabilem erga nos Dei providentiam ac dispensationem. Sed quoniam arcanum quidem regis occultare, ut ait Scriptura ⁴³, laudandum est, Dei autem opera prædicare gloriosum; adversus Germani impetum cominus decertabo. Veni ad Æmilianum non solus, sed comitantibus me Maximo presbytero, et Fausto, Eusebio ac Chæremone, diaconis. Quidam etiam ex fratribus Romanis, qui tum aderant, nobiscum ingressus est. Porro Æmilianus non dixit mihi prima fronte: Ne conventus agas. Id enim illi supervacuum erat ac postremum, ad id quod primum ac præcipuum est recurrenti. Quippe haudquaquam curabat ne alios congregarem, sed id agebat ne ipsi Christiani essemus. Et ab eo cultu desistere me jubebat, ratus scilicet si ego ab eo cultu descivissem, cæteros exemplum meum secuturos. Respondi non improbabiler nec longe accessita responsione: « Obedire oportet Deo magis quam hominibus ⁴⁴. » Sed palam et aperte contestatus sum, me illum qui solus est Deus, neque alium ullum præter hunc adorare; nec a proposito discessurum me esse, nec **258** commissurum unquam ut Christianus esse desinerem. Post hæc abire nos jussit in vicum quemdam solitudini proximam, cui nomen est Cephro. Sed verba ipsa quæ ab utroque nostrum dicta sunt, sicut actis publicis inserta leguntur, accipite: Inductis Dionysio, Fausto, Maximo, Marcello et Chæremone, Æmilianus præfectus dixit: Non solum scripto, sed etiam viva voce vo-

⁴³ Tob. xii. ⁴⁴ Act. v.

omnibus fragmentis, pene integram Dionysii ad Hermmammonem epistolam habituri sumus.

(27) Ἄς πρὸς Γερμανόν. Quod sequitur insigne fragmentum ex epistola seu potius libro Dionysii adversus Germanum episcopum, jungendum est cum altero ejusdem libri fragmento quod habes in lib. vi, cap. 40.

(28) Εἰς ἀφροσύνην δὲ κινδυνεύω. Eadem excusatione utitur Paulus apostolus in Epist. II ad Corinthios, cap. xi, cum se ipse laudaturus esset, ubi vide quæ notat Joannes Chrysostomus. Ad eum igitur Pauli locum alludit Dionysius.

(29) Οὐκ ἀπεικώτως. Malim scribere οὐκ ἀπεικώτως. Mox verba illa πειθαρχεῖν δεῖ Θεῷ μᾶλλον ἢ ἀνθρώποις delenda esse mihi videntur. Leguntur quidem hæc verba in cap. v Actuum apostolorum. Sed nihil faciunt ad hunc locum. Nisi malis legere, ut est in codice Reg., ἀπεκρινάμην δὲ οὐκ ἀπεικώτως, οὐδὲ μακρὰν τοῦ Πειθαρχεῖν, etc. Id est, responsum dei quod non longe abest ab illo apostolico.

(30) Ὡς ὑπεμνηματίσθη. Male Christophorus hunc locum ita vertit, sicut a quibusdam in commentarios relata sunt. Ὑπομνήματα Græci vocant quæ Latini Acta, ut observavimus ad librum I, ubi de Actis Pilati. Qui hæc Acta conscribent, dicebantur a Græcis ὑπομνηματογράφοι. Latini eos ab Actis vocabant, ut legiur in Notitia imperii Romani. Hypemnematographi urbis Alexandriae

σιντος, οἷα σὺν ἑτέροις ὁ αὐτὸς διὰ τὴν εἰς τὸν τῶν ὄλων Θεὸν εὐσέβειαν ὑπέστη, δηλώσουσι αἱ αὐτοῦ φωναὶ ἄς πρὸς Γερμανὸν (27) τῶν κατ' αὐτὸν ἐπισκόπων κακῶ; ἀγορεύει αὐτὸν πειρώμενον ἀποτεινόμενος, τοῦτον παρατίθεται τὸν τρῶπον: « Εἰς ἀφροσύνην δὲ κινδυνεύω (28) πολλὴν καὶ ἀναίσθησιαν ἔντως ἐμπεσεῖν, εἰς ἀνάγκην συμβιβαζόμενος τοῦ διηγεῖσθαι τὴν θαυμαστὴν περὶ ἡμᾶς οἰκονομίαν τοῦ Θεοῦ. Ἄλλ' ἐπεὶ μυστηρίον φησι βασιλέως κρύψαι καλὸν, τὰ δὲ ἔργα τοῦ Θεοῦ ἀνακηρύττειν ἔνδοξον, ὁμῶσε χωρήσω τῇ Γερμανοῦ βίᾳ. Ἦχον πρὸς Αἰμιλιανὸν οὐ μόνος· ἠκολούθησαν δὲ μοι συμπρεσβυτέρους τε μου Μάξιμος, καὶ διάκονοι, Φαῦστος καὶ Εὐσέβιος καὶ Χαϊρήμων. Καὶ τις τῶν ἀπὸ Ῥώμης παρόντων ἀδελφῶν ἡμῖν συνεισῆλθεν. Αἰμιλιανὸς δὲ οὐκ εἰπέ μοι προσηγουμένως, μὴ σύναγε. Περιττὸν γὰρ τοῦτο ἦν αὐτῷ καὶ τὸ τελευταῖον ἐπὶ τὸ πρῶτον ἀνατρέγοντι. Οὐ γὰρ περὶ τοῦ μὴ συνάγειν ἑτέρους ὁ λόγος ἦν αὐτῷ, ἀλλὰ περὶ τοῦ μηδ' αὐτοῦς ἡμᾶς εἶναι Χριστιανούς· κατὰ τοῦτου προσέειπες πεπαῦσθαι, εἰ μεταβαλοίμην ἔγωγε, καὶ τοὺς ἄλλους ἔψεσθαι μοι νομίζων. Ἀπεκρινάμην δὲ οὐκ ἀπεικώτως (29), οὐδὲ μακρὰν· Πειθαρχεῖν δεῖ Θεῷ μᾶλλον ἢ ἀνθρώποις. Ἄλλ' ἀντικρὺ διεμαρτυράμην, ὅτι τὸν Θεὸν τὸν ὄντα μόνον, καὶ οὐδένα ἕτερον σέβων οὐδ' ἂν μεγατεθείμην, οὐδὲ παυσαίμην ποτὲ Χριστιανὸς ὢν. Ἐπὶ τοῦτοις ἐκέλευσεν ἡμᾶς ἀπελθεῖν εἰς κώμην πλησίον τῆς ἐρήμου καλουμένην Κεφρῶ. Αὐτῶν δὲ ἐπακούσατε τῶν ὑπ' ἀμφοτέρων λεχθέντων ὡς ὑπεμνηματίσθη (30). Εἰσαχθέντων Διονυσίου (31) καὶ Φαῦστου καὶ Μαξίμου καὶ Μαρκέλλου καὶ Χαϊρήμονος, Αἰμιλιανὸς διέειπεν τὴν ἡγεμονίαν εἶπε· καὶ ἄγραφε ὁμῶν διελέχθη περὶ τῆς φιλανθρωπίας τῶν κυρίων ἡμῶν ἢ περὶ ὁμᾶς κέχρηται. Δεδώκασι γὰρ ἐξουσίαν ἡμῖν σωτηρίας εἰ βούλοισθε (32) ἐπὶ τὸ κατὰ φύσιν τρέπεσθαι, καὶ θεοῦς τοὺς σώζοντας αὐτῶν

mentio fit in lege ultima codice Theodosiano *De decurionibus*. Ejus officium describit Philo in *Flacum*, ubi de Lampono quodam loquens, qui erat hypomnematographus præfectorum Ægyptii: προσεστώς γὰρ ἡγεμόσιν ὅποτε ὑπεμνηματίσθητο, τὰς δίκας εἰσάγων ὡς ἔχων τάξιν, εἶτα τὰ μὲν ἀπῆλειφεν, ἢ παρήει ἔκων, τὰ δ' οὐ λεχθέντα προσενέταττεν. Hoc hypomnematographi officium gessit olim Alexandriae Lucianus, ut ipse testatur in *Apologia pro iis qui salarium accipiunt*, his verbis: Ἐγὼ γ' οὖν, εἰ σκέψαιο, δόξαίμ' ἂν σοι οὐ τὸ μικρότατον τῆς Αἰγυπτίας ταύτης ἀρχῆς ἐγκρατεῖσθαι, τὰς δίκας εἰσάγειν, καὶ τάξιν αὐταῖς τὴν προσήκουσαν ἐπιτιθέσθαι, καὶ τῶν πραττομένων καὶ λεγομένων ἀπαξάπαντων ὑπομνήματα γράφεισθαι, etc. Addit etiam Lucianus, hypomnematiographum salarium amplissimum e fisco habuisse, et peracto recte officio, provinciam regendam accepisse.

(31) Εἰσαχθέντων Διονυσίου. Hæc erat formula actorum publicorum, ut docet Amm. Marcellinus in lib. xii his verbis: *Et acta super eo gesta, non sine magno legebantur horrore, cum id voluminis publici contineret eorumdem. Consulatu Tauri et Florentii, inducto sub præconibus Tauro*. Ad quem locum vide quæ olim notavimus.

(32) Εἰ βούλοισθε. In tribus exemplaribus Maz., Med. et Fuk. legitur εἰ βούλεσθε.

τὴν βασιλείαν προσκυνεῖν, ἐπιλαθέσθαι τε τῶν παρὰ ἡμῶν φύσιν. Τί οὖν φατε πρὸς ταῦτα; Οὐδὲ γὰρ ἀχαρίστους ὑμᾶς ἔσεσθαι περὶ τὴν φιλανθρωπίαν αὐτῶν προσδοκῶ, ἐπειδὴ περὶ τὰ βελτίω ὑμᾶς προτρέπονται. Διονύσιος ἀπεκρίνατο· Οὐ πάντες πάντας προσκυνοῦσι θεοὺς, ἀλλ' ἕκαστοὶ τινας, οὓς νομίζουσιν. Ἡμεῖς τοίνυν τὸν ἕνα Θεὸν καὶ Δημιουργὸν τῶν ἀπάντων, τὸν καὶ τὴν βασιλείαν ἐγχειρήσαντα τοῖς θεοφιλεστάτοις Οὐαλεριανῷ καὶ Γαλλικηνῷ σεβαστοῖς, τοῦτον καὶ σέβομεν καὶ προσκυνούμεν, καὶ τούτῳ διγενεῶς ὑπὲρ τῆς βασιλείας αὐτῶν ὅπως ἀσάλευτος διαμένῃ, προσευχόμεθα. Αἰμιλιανὸς διέπων τὴν ἡγεμονίαν, αὐτοῖς εἶπε· Τίς γὰρ ὑμᾶς κωλύει καὶ τοῦτον εἶπερ ἐστὶ Θεὸς, μετὰ τῶν κατὰ φύσιν θεῶν προσκυνεῖν; θεοὺς γὰρ σέβειν ἐκελεύσθητε, καὶ θεοὺς οὐς πάντες Ἰσασι. Διονύσιος ἀπεκρίνατο· Ἡμεῖς οὐδένα ἕτερον προσκυνούμεν. Αἰμιλιανὸς διέπων τὴν ἡγεμονίαν, αὐτοῖς εἶπε· Ὅρῳ ὑμᾶς ὁμοῦ καὶ ἀχαρίστους ὄντας καὶ ἀναισθητοῦς τῆς πραότητος τῶν σεβαστῶν (33) ἡμῶν. Διόπερ οὐκ ἔσεσθε ἐν τῇ πόλει ταύτῃ. Ἀλλὰ ἀποσταλήσεσθε εἰς τὰ μέρη τῆς Λιβύης, καὶ ἐν τόπῳ λεγομένῳ Κεφρῷ· τοῦτον γὰρ τὸν τόπον ἐξελεξάμεν ἐκ τῆς κελεύσεως τῶν σεβαστῶν ἡμῶν. Οὐδαμῶς δὲ ἐξέσται οὔτε ὑμῖν οὔτε ἄλλοις τισὶν, ἢ συνόδους ποιεῖσθαι, ἢ εἰς τὰ καλούμενα κοιμητήρια (34) εἰσιέναι. Εἰ δὲ τις φανεῖται μὴ γενόμενος εἰς τὸν τόπον τοῦτον ὃν ἐκέλευσα, ἢ ἐν συναγωγῇ τινὶ εὐρεθῆι, ἑαυτῷ τὸν κίνδυνον ἐπαρτήσει. Οὐ γὰρ ἐπιλείψει ἡ θεοῦσα ἐπιστρέφεια. Ἀπόσπῃτε οὖν ὅπου ἐκελεύσθητε. — Καὶ νοσοῦντα δὲ με κατήπειξεν, οὐδὲ μῖα ὑπέρθεσιν δούς ἡμέρας. Ποῖαν οὖν ἔτι (35) τοῦ συνάγειν ἢ μὴ συνάγειν εἶχον σχολήν; » Εἶτα μεθ' ἑτερὰ φησιν· « Ἀλλ' οὐδὲ τῆς αἰσθητῆς ἡμεῖς μετὰ τοῦ Κυρίου συναγωγῆς ἀπέστημεν. Ἀλλὰ τοὺς μὲν ἐν τῇ πόλει σπουδαιότερον συνεκρότου ὡς συνῶν, ἀπὸν μὲν τῷ σώματι, ὡς εἶπειν (36), παρὼν δὲ τῷ πνεύματι. Ἐν δὲ τῇ Κεφρῷ, καὶ πολλῇ συνεπέδησεν ἡμῖν ἐκκλησία, τῶν μὲν ἀπὸ τῆς πόλεως ἀδελφῶν ἐπομένων, τῶν δὲ συνόντων ἀπ' Αἰγύπτου. Κάκει θύραν ἡμῖν ὁ Θεὸς ἀνέωξε τοῦ λόγου. Καὶ τὸ μὲν πρῶτον ἐδιώχθημεν, ἐλιθοβολήθημεν, ὕστερον δὲ τινες οὐκ ὀλίγοι τῶν ἐθνῶν τὰ εἰδῶλα καταλιπόντες, ἐπέστρεψαν ἐπὶ τὸν Θεόν. Οὐ πρότερον γὰρ παραδειζόμενοι αὐτοῖς, τότε πρῶτον δι' ἡμῶν ὁ λόγος ἐπεσπάρη. Καὶ ὡς περ τοῦτου ἐνεκεν ἀπαγαγὼν ἡμᾶς πρὸς αὐτοὺς ὁ Θεὸς, ἐπεὶ τὴν διακονίαν ταύτην ἐπληρώσαμεν, πάλιν ἀπαγχοχεν. Ὁ γὰρ Αἰμιλιανὸς

A hiscum disserui de humanitate principum nostrorum, qua illi erga vos utuntur. Vobis enim potestatem fecerunt salutis vestræ retinendæ, dummodo ad id quod naturæ consentaneum est ferri, deosque imperii illorum custodes adorare, et eorum quæ naturæ ipsi repugnant oblivisci velletis. Quid ergo ad hæc dicitis? Neque enim vos ingrato animo fore spero adversus eorum clementiam, quippe cum ad meliora vos traducere conentur. Dionysius respondit: Non omnes ab omnibus coluntur dii, sed eos singuli colunt quos arbitrantur deos. Nos quidem unum Deum omnium rerum opificem, qui Valeriano et Gallieno sacratissimis Augustis imperium tradidit, colimus et adoramus. Huic continuas preces offerimus pro imperio illorum, ut stabile et incunctum permaneat. Æmilianus præfectus iterum dixit: Quis vero vos prohibet, quominus et hæc, si quidem Deus est, cum iis qui natura dii sunt adoretis? Deos enim colere jussi estis, eosque quos cuncti norunt deos. Dionysius respondit: Nos nullum alium adoramus. Æmilianus præfectus dixit: Video vos ingratos esse simul ac stupidos, qui clementiam Augustorum minime sentiatis. Quamobrem non manebitis in hac urbe, sed mittemini in partes Libyæ ad locum qui dicitur Cephro. Hunc enim locum jussu Augustorum nostrorum elegi. Nullatenus autem licebit vobis nec quibuscunque aliis, conventus agere, aut ea quæ vocantur cœmeteria adire. Quod si quis ad eum quem jussi locum minime profectus deprehendetur, aut in conventu aliquo fuerit inventus, is sibi ipse periculum arcesset. Non enim deerit congrua animadversio. Abscedite igitur quo jussi estis. — Statimque me tametsi ægrotantem proficisci compulit, ne diei quidem unius dilatione concessa. Quomodo igitur conventus agere aut non agere vacuum mihi deinceps fuit? » Paucis deinde interjectis, addit: **259** « Sed neque a corporali conventu, Domino juvante, absumimus. Verum eos qui in urbe erant, perinde ac si adessem, majore studio congregavi in ecclesiam; absens quidem corpore, ut jam dixi, animo autem præsens. Apud Cephro vero nobiscum magna fidelium adfuit multitudo, partim eorum qui ab urbe nos secuti fuerant, partim aliorum qui ex reliqua Ægypto confluebant. Ibi quoque januam nobis patefecit Deus ad prædicationem verbi sui. Et initio quidem persecutionem passi et lapidibus impe-

(33) Πραότητος τῶν σεβαστῶν. Codd. Med. et Maz. addunt ἡμῶν, quibus consentit codex Fuk.

(34) Κοιμητήρια. Latini areas vocabant, ita Tertullianus in libro ad Scapulam, et in Gestis purgationis Cæciliani: Nam civis in area martyrum fuerunt inclusi. Et in Gestis purgationis Felicii: Tollat aliquis de vestris in aream, ubi orationes facitis.

(35) Ποῖαν οὖν ἔτι. Accusabatur scilicet Dionysius a Germano, quod conventus fratrum non habuisset ante exortam persecutionem, sed fuga salutis suæ prospexisset. Quoties enim ingruerat persecutio, sequebantur prius episcopi populum contere, ut cum ad retinendam Christi fidem ex-

hortarentur. Deinde infantes et catechumenos baptizabant, ne sine baptismo ex hac vita migrarent; et Eucharistiam fidelibus dividebant, cum incertum esset quantum duratura esset persecutio. Quem morem docuit nos factum Dorothei cuiusdam Thessalonicensis episcopi, temporibus Justinini, quod refertur in suggestione Germani, Felicii et Dioscori, missa ad Hormisdam PP. anno Christi 519.

(36) Ἀπὸν μὲν τῷ σώματι, ὡς εἶπειν. Sic in codd. Ant. et Med. scribitur. Vulg. εἶπον. In Fuk. et Savil. scriptum inveni ὡς εἶπεν ὁ Ἀπόστολος. Certe alludit Dionysius ad locum Apostoli in priore ad Corinth. cap. v.

titi sumus. Postmodum vero non pauci ex gentilibus, relictis simulacris, ad Deum conversi sunt. Tunc enim primum apud illos verbi divini per nos sparsa sunt semina, cum illud antea non suscepissent. Ac prorsus quasi Deus ejus rei causa nos ad illos perduxisset, postquam illud ministerium implevimus, iterum nos alio transtulit. Etenim Æmilianus in asperiora quardam loca, et ut credebatur magis Libyca, nos transportare constituit. Et cunctis undecunque ad Mareoticam præfecturam confluere jussis, vicos per regionem illam dispersos singulis assignavit: nos vero magis ad viam publicam, ut primi comprehenderemur, collocavit. Id enim præcipue agebat ac molebatur, ut quandocunque voluisset, omnes nullo negotio capi possemus. Ego vero cum Cephro primum abire jussus sum, tametsi ubinam locus ille situs esset, ignorabam, quippe qui ne nomen quidem illius antea fere audivissem; nihilominus alacri constantique animo perrexi. Posteaquam vero mihi renuntiatum est ut ad Colluthionis regionem migrarem, norunt ii qui tum præsentis aderant quomodo affectus animo fuerim. Hic enim memetipsum accusabo. Principio quidem ægre admodum ac moleste tuli. Etsi enim regio illa notior nobis magisque familiaris erat quam Cephro, tamen fratribus ac probis viris vacuus esse locus dicebatur, et viatorum turbis latronumque incursionibus obnoxius. Sed multum mihi consolationis attulit, quod fratres me admonuerunt, locum illum a civitate propius abesse. Itaque quamvis Cephro maximam nobis multitudinem fratrum ex Ægypto confluentium adduxisset, adeo ut laxius jam conventus agere possemus: illic tamen ob vicinitatem urbis, charissimorum et conjunctissimorum hominum aspectu crebrius nos aiebant esse **260** frui-

(37) *Τὰ Κολουθίωνος*. Supplendum videtur *μέρη*. Sic supra dixit Dionysius *τὰ μέρη τῆς Λιβύης*. Erat autem hic locus in Mareotica præfectura. Sic etiam *τὰ βουχλίου* tractus quidam Ægypti dicebatur, a nomine scilicet dominorum qui ea loca olim possederant. Apud Nicephorum Κολουθίων hic locus dicitur cum simplici *λὰμβδα*; quam scripturam rectiorem puto. Nam Κολουθίων nomen est flexum a Colutho, qui nomen fuit frequens apud Ægyptios. Certe ita dictus est poeta quidam celebris temporibus Anastasii, oriundus ex Thebaide, ut testatur Suidas. Fuit et alter Coluthus schismaticus in Ægypto temporibus magni Anastasii, cujus crebra sit mentio in ejus *Apologia*. Eum *Acoluthum* vocat Gregorius Nyssenus in lib. xi *contra Eunomium*.

(38) *Καταδρομαῖς ἐγκείμενον*. Scribendum puto *ἐγκείμενον*.

(39) *Κατὰ μέρος... συναγωγὰς*. Quoties suburbia paulo remotiora erant ab urbe, ii qui in suburbiis illis manebant, non cogebantur ad majoris ecclesie conventus accedere, sed in eo suburbio particulares fiebant conventus in aliqua basilica, aut in loco ad hoc agendum idoneo. Id ex hoc Dionysii loco manifeste colligitur, quem nec Musculus nec Christophorsonus intellexerunt, sed omnia miscuerunt, adeo ut ex eorum interpretatione nihil sani possis elicere. Porro *προάστια* Græci dicunt non solum suburbia, quæ urbi conjuncta sunt, sed etiam vicus satis longo intervallo ab urbe dissitos. Sic Canopus duodecimo lapide distans ab urbe Alexan-

εις τραχυτέρους μὲν, ὡς δόκει, καὶ Λιβυχωτέρους ἡμᾶς μεταστῆσαι· τόπους ἐβουλήθη· καὶ τοὺς πανταχόσε εἰς τὸν Μαρεώτην ἐκέλευσε συρῆεῖν, κώμας ἐκάστοις τῶν κατὰ χώραν ἀφορίσας, ἡμᾶς δὲ μᾶλλον ἐν ὁδῷ καὶ πρώτους καταληφθησομένους ἔταξεν. Ὁκονόμευ γὰρ δηλονότι καὶ παρεσκευάζεν, ἵνα ὀπίταν βουληθείη συλλαβεῖν, πάντας εὐάλωτους ἔχει. Ἐγὼ δὲ ὅτε μὲν εἰς Κεφρών κεκλειούσην ἀπελθεῖν, καὶ τὸν τόπον ἡγγύουσι ὅποι ποτὲ οὐτός ἐστιν, οὐδὲ τὸ ὄνομα σχεδὸν πρότερον ἀκηκόεις· καὶ ὁμῶς εὐθύμως καὶ ἀταράχως ἀπήειν. Ἐπει δὲ μετασκηνώσειν εἰς τὰ Κολουθίωνος (37) ἀπηγγέλη μοι, ἴσασιν οἱ παρόντες ὅπως διετέθη· ἐνταῦθα γὰρ ἑμαυτοῦ καταγηρορήσω. Τὸ μὲν πρῶτον ἤχρησθη καὶ λίαν ἐχαλέπηνα· καὶ γὰρ εἰ γνωριμότεροι καὶ συνηθέστεροι ἐτύγγανον ἡμῖν οἱ τόποι, ἀλλ' ἔρημον μὲν ἀδελφῶν καὶ σπουδαίων ἀνθρώπων ἔφασκον εἶναι τὸ χωρίον, ταῖς δὲ τῶν ὁδοιπορούντων ἐνοχλήσει καὶ ληστῶν καταδρομαῖς ἐγκείμενον (38). Ἐτυχον δὲ παραθυμίας, ὑπομνησάντων με τῶν ἀδελφῶν, ὅτι γεινιῆ μᾶλλον τῇ πόλει. Καὶ ἡ μὲν Κεφρών πολλὴν ἡμῖν ἤγεν ἀδελφῶν τῶν ἀπ' Αἰγύπτου τῶν ἐπιμιξίαν ὡς πλατύτερον ἐκκλησιάζειν δύνασθαι· ἐκεῖ δὲ πλησιαιτέρον οὔσης τῆς πόλεως, συνεχέστερον τῆς τῶν ὄντως ἀγαπητῶν καὶ οικειοτάτων καὶ φιλιτάτων ὕψεως ἀπολαύσομεν. Ἀφίξονται γὰρ καὶ ἀναπαύσονται, καὶ ὡς ἐν προαστείοις πορρωτέρω κειμένοις, κατὰ μέρος ἔσονται συναγωγὰς (39). Καὶ οὕτως ἐγένετο. » Καὶ μεθ' ἕτερα, περὶ τῶν συμβεβηκότων αὐτῷ αἰθῆς ταῦτα γράφει· « Πολλαῖς γε ταῖς ὁμολογίαις (40) Γερμανὸς σεμνύεται. Πολλὰ γε εἰπεῖν ἔχει καθ' ἑαυτοῦ γενόμενα. Ὅσας ἀριθμησαὶ δύναται περὶ ἡμῶν ἀποράσεις, δημεύσεις, προγραφὰς, ὑπαρχόντων ἀρπαγὰς, ἀξιωματῶν ἀποθέσεις (41), δόξης κοσμικῆς ὀλιγωρίας,

dria, προάστειον dicitur ab Athanasio in libello quem obulit concilio Chalcedonensi. Sic etiam Daphne, suburbanum Antiochiæ, Achyrona Nicomediæ, et Septimium dicitur suburbanum Constantinopolis, licet aliquot passuum millibus absent ab illis civitatibus. Vide *Glossarium Pithæi in Novellis Juliani Antecessoris*, voce *Proastium*. Porro ex hoc loco colligitur ætate quidem Dionysii unicam adhuc fuisse Alexandriæ ecclesiam, in quam omnes urbis illius fideles orationis causa conveniebant. Postmodum vero temporibus Athanasii, cum plures essent ecclesie a diversis episcopis Alexandriæ ædificate, cives Alexandrini seorsum in diversis ecclesiis colligebantur, κατὰ μέρος καὶ διηρημένως, ut loquitur Athanasius in *Apologia* prima ad Constantium, nisi quod in majoribus festis, Pasche scilicet aut Pentecostes, non fiebant particulares conventus, sed universi in majori ecclesia conveniebant, ut ibidem testatur Athanasius.

(40) *Πολλαῖς γε ταῖς ὁμολογίαις*. Hæc et sequentia ironice dicuntur a Dionysio. Quæ deinde sequuntur, sic lego et interpungo: Πολλὰ γε εἰπεῖν ἔχει καθ' ἑαυτοῦ γενόμενα, ὅσα ἀριθμησαὶ δύναται περὶ ἡμῶν. Certe in vetustissimo codice Mazarino, post vocem ἡμῶν apposita est virgula, et ante vocem ὅσας ponitur subdistinctio. Codex autem Fuk. emendationi nostræ plane subscribit.

(41) *Ἀξιωματῶν ἀποθέσεις*. Hinc patet Dionysium Alexandrinum splendido genere ortum fuisse. Nam dignitas ex generis nobilitate præcipue

ἐπαίων ἡγεμονικῶν καὶ βουλευτικῶν (42) καταφρο-
νήσεις, καὶ τῶν ἐναντιῶν ἀπειλῶν, καὶ καταβοήσεων
καὶ κινδύνων, καὶ διωγμῶν καὶ πλάνης καὶ στε-
νοχωρίας, καὶ ποικίλης θλίψεως ὑπομονήν; Ὅσα τὰ
ἐπὶ Δεκίου καὶ Σαβίνου (43) συμβάντα μοι, ὅσα μέ-
χρι νῦν Αἰμιλιανοῦ. Ποῦ δὲ Γερμανὸς ἐφάνη; τίς δὲ
περὶ αὐτοῦ λόγος; Ἄλλὰ τῆς πολλῆς ἀφροσύνης
εἰς ἣν ἐμπίπτω διὰ Γερμανὸν, ὑφίεμαι· διδὼ καὶ τὴν
καθ' ἕκαστον τῶν γενομένων διήγησιν, παρήμι τοῖς
εἰδῶσιν ἀδελφοῖς λέγειν. » Ὁ δ' αὐτὸς καὶ ἐν τῇ
πρὸς Δομέτιον καὶ Αἰδουμον ἐπιστολῇ τῶν ἀμφὶ τὸν
διωγμὸν αὐθις μνημονεύει ἐν τούτοις· « Τοὺς δὲ
ἡμετέρους πολλοὺς τε θνας καὶ ἀγνώτας ἑμῶν, πε-
ρισσὸν ὀνομαστὶ καταλέγειν· πλὴν ἴσται ὅτι ἄνδρες
καὶ γυναῖκες, καὶ νέοι καὶ γέροντες, καὶ κόραι καὶ
πρσβύτιδες, καὶ στρατιῶται καὶ ἰδιῶται, καὶ πᾶν
γένος καὶ πᾶσα ἡλικία, οἱ μὲν διὰ μαστίγων καὶ
πυρρῶν, οἱ δὲ διὰ σιδήρου τὸν ἀγῶνα νικήσαντες,
τοὺς στεφάνους ἀπειλήφασιν· τοῖς δὲ οὐ πάμπολυς
αὐτάρκης ἀπέβη χρόνος, εἰς τὸ φανῆναι δεκτοὺς τῷ
Κυρίῳ· ὡσπερ οὖν εἶκοι μὴδὲ ἐμοὶ ὃ μέχρι νῦν.
Διόπερ εἰς ὃν οἶδεν αὐτὸς ἐπιτήδειον καιρὸν ὑπερέ-
θετό με, ὃ λέγων· « Καίρω δεκτῶ ἐπήκουσά σου, καὶ
ἐν ἡμέρᾳ σωτηρίας ἐβοήθησά σοι. » Τὰ γὰρ καθ'
ἡμᾶς ἐπειδὴ πυνθάνεσθε καὶ βούλεσθε δηλωθῆναι
ἡμῖν ὅπως διὰγομεν, ἡκούσατε μὲν πάντως, ὅπως
ἡμᾶς δεσμώτας ἀπαγομένους ὑπὸ ἑκατοντάρχου καὶ
στρατηγῶν (44), καὶ τῶν σὺν αὐτοῖς στρατιωτῶν καὶ
ὕπηρετῶν, ἐμέ τε καὶ Γάϊον καὶ Φαῦστον καὶ Πέτρον

ducitur. Hinc in gestis purgationis Cæcilianii, quæ
post collationem Carthaginensem edita sunt, Victor
interrogatus a Zenosilo consulare, cujus conditionis
esset, respondit : *Professor sum litterarum Roma-
narum*. Deinde interrogatus cujus dignitatis esset,
respondit : *Patre decurione Constantinensium, avo
militæ, qui in comitatu militaverat*. Cæterum Diony-
sius Alexandrinus, antequam ad Christi fidem
transiret, professione rhetor fuerat, ut docet Ma-
ximus in scholiis ad librum Dionysii Areopagitæ
De cælesti hierarchia, capite 5 : Ὁ γοῦν μέγας Διο-
νύσιος ὁ Ἀλεξανδρέων ἐπισκοπος, ὃ ἀπὸ βητό-
ρων, etc.

(42) *Βουλευτικῶν*. Augustus Alexandrinus sine
ullis decurionibus republicam suam administrare
jussit. Postea vero Severus imp. Alexandrinis
curiam habere permisit, ut scribit Dio in lib. LI :
Τοῖς δ' Ἀλεξανδρεῦσιν ἄνευ βουλευτῶν πολιτεύε-
σθαι ἐκέλευσεν. Paulo post, βουλευοῦσαι δὲ δὴ ἐν
τῇ Ἀλεξανδρείᾳ περὶ Σεβήρου αὐτοκράτορος ἀρξά-
μενοι. Idem scribit Spartianus in *Severo* : *Alexan-
drinis jus butentiarum dedit, qui sine publico con-
silio, ita ut sub regibus, ante vivebant, uno iudice
contenti, quem Cæsar dedisset*. Certe in epistola
Athanasii ad solitarios, mentio fit decurionum
Alexandriæ.

(43) Τὰ ἐπὶ Δεκίου καὶ Σαβίνου. Hic Sabinus
præfectus Ægypti fuerat temporibus Decii imp. De
quo Dionysius in epistola ad Fabium, quam retulit
Eusebius in cap. 41 lib. vi. Æmilianus vero præ-
fectus Ægypti de quo hic sermo est, postea impe-
rium occupavit, ut scribit Pollio in 30 *Tyrannis*;
qui tamen eum ducem appellat, non autem præ-
fectum Ægypti.

(44) Καὶ στρατηγῶν. Male interpretes hoc loco
duces interpretati sunt; quod est absurdissimum.
Cur enim pluribus opus erat ducibus ad deducen-
dum Dionysium in exsilium, cum unus tantum ad-
esset centurio? Vidit hanc absurditatem Christo-

A. tuos. Eos quippe accessuros ibique commoratos,
et tanquam in suburbanis remotioribus, particula-
res illic conventus futuros. Idque ita contigit. »
Deinde paulo post de his quæ sibi acciderunt ita
scribit : « Sed fortasse Germanus multis fidei con-
fessionibus gloriatur ; multa prædicare potest ad-
versus se gesta. Quot vero enumerare potest perin-
de atque ego, sententias iudicum, publicationes,
proscriptiones, direptiones honorum : abjectiones
dignitatum, contemptus gloriæ sæcularis, laudum
a præfectis ac decurionibus profectarum despe-
cuti : minarum denique quæ coram intentabantur,
vociferationum, discriminum, persecutionum, fugæ,
ærumnarum et ejusquomodolibet malorum tolerantiam ;
cujusmodi sunt ea quæ sub Decio et Sabino, et quæ
B in hunc usque diem sub Æmiliano nobis contige-
runt. Ubinam vero comparuit Germanus ? Quenam
alius facta est mentio ? Verum ab imprudentia illa in
quam Germani causa delapsus sum, tandem absisto.
Singularum igitur rerum narrationem fratribus
qui plenissimam gestorum notitiam habent relin-
quo. » Porro idem Dionysius in epistola quam
scripsit ad Domitium et Didymum, nonnulla ad
persecutionem illam spectantia rursus ita commemo-
rat : « Nostros vero superfluum est nominationem
recensere, cum et plurimi sint et vobis ignoti. Id
tantum in universum scire vos convenit, viros et
mulieres, juvenes ac senes, puellas et anus, milites
ac paganos, ex omni denique hominum genere

C phorsonus, eaque de causa pro στρατηγῶν emen-
davit στρατηγῶν, et ducem interpretatus est. Sed
neque hoc modo absurditatem vitare potuit. Neque
enim dux ipse reos in exsilium deducere solebat.
Sed hujusmodi officium mandabatur centurioni aut
speculatori. Aliud igitur significat vox στρατη-
γῶν, nempe duumviros seu magistratus Alexandri-
næ civitatis, Græci enim ita vocabant, ut plu-
ribus exemplis probavi ad librum xxxi Amm. Mar-
cellini. Porro hi magistratus cum haberent modicam
coercitionem, ut loquuntur jurisconsulti, reos
comprehendere, carceri mancipare et interrogare,
et acta conficere solebant, Romano præsidii iudi-
cium de iis reservantes, ut discere est ex *Actibus
apostolorum*, et ex *Actis* Pionii martyris et aliorum.
Quare non mirum est si magistratus Alexandriæ
hoc in loco operam suam commodant rectori provin-
ciæ, ad deducendum Dionysium in exsilium ;
quem scilicet ipsi comprehenderant, et in iudicium
coram præfecto Ægypti adduxerant. Sed et quæ
sequuntur verba, καὶ τῶν σὺν αὐτοῖς στρατιωτῶν
καὶ ὑπηρετῶν, sententiam nostram confirmant.
Nam στρατιῶται referuntur ad centurionem ; ὑπηρε-
τῆται vero ad duumviros seu magistratus quibus
parebant. Athanasius quoque, in epistola ad soli-
tarios, στρατηγῶν vocat duumvirum seu magistra-
tum Alexandriæ civitatis. Loquens enim de Arianiis
qui presbyteros ac diaconos Alexandriæ in iudicium
pertractos exsilio multaverant, ita scribit : Καὶ τῶς
αὐτοὺς ἐπὶ τοῦ δουκὸς καὶ τῶν δικαστῶν ἐφυγά-
δευσαν, καταφέροντες ἐκ τῶν οἰκῶν τοὺς οἰκείους
αὐτῶν διὰ τῶν στρατιωτῶν καὶ τοῦ στρατηγῶν Γορ-
γονίου καὶ πληγαῖς κατακόπτοντες. Id est, *Quomodo
ducis ac iudicum opera eos in exsilium egere, nec-
cessarios illorum ex domibus extrahentes militari
manu, et adjumento Gorgonii magistratus*. Male
enim interpretes *Gorgonium ducem* vertit. Atqui
dux ipse Sebastianus vocabatur, teste Athanasio :
Gorgonius vero magistratus erat seu duumvir

atque ætate, alios flagrorum verberibus, alios ferri acie, alios ignibus in certamine superatis coronas retulisse. Nonnullis vero longissimum temporis spatium non satis fuit ad hoc ut Deo acceptabiles viderentur, sicuti nec mihi in hunc usque diem. Scilicet in aliud opportunum tempus quod ipsi probe cognitum est, me distulit Dominus qui dicit : « In tempore accepto exaudivi te, et in die salutis opitulatus sum tibi ⁴⁴. » De rebus autem nostris quandoquidem sciscitami, ac certiores fieri vultis quo in statu agamus : audivistis quidem omnino, quo pacto cum ego et Caius et Faustus cum Petro et Paulo vincti duceremur a centurione et magistratibus, militibusque et apparitoribus, qui una cum ipsis erant, supervenientes quidam ex Mareotis, invitos nos nec **261** sponte sequentes per vim abstraxerint. Ego quidem nunc et Petrus et Caius soli, reliquis fratribus orbat, in deserto et squalido quodam Libyæ loco conclusi sumus, tridui itinere distantes a Parætonio. » Et aliquanto post : « In urbe autem, inquit, occularunt se, ut fratres clanculo invisant, presbyteri quidem : Maximus, Dioscorus, Demetrius et Lucius. Faustus enim et Aquila, utpote in majore hominum luce positi, per Ægyptum vagantur. Diaconi vero post illos qui morbo consumpti sunt, superstites : Faustus, Eusebius, Chæremon. Eusebius, inquam, quem Deus iam inde ab initio roboravit, impulitque ut confessoribus in custodia positis ministeria strenue exhiberet ; utque consummatorum ac beatorum martyrum cadavera

⁴⁴ Isa. XLIX.

Alexandriæ, cuius id proprium munus erat, ut reos comprehenderet, et coram majoribus iudiciis sisteret. Testatur id libellus protestationis populi Alexandrini, quem Athanasius epistolæ suæ subjecit, his verbis : Οἶδα ταῦτα καὶ ὁ στρατηγὸς τῆς πόλεως Γοργόνιος. Et paulo post : Ἀπέστειλε τὸν τῆς τάξεως ὄμιλον, καὶ τὸν στρατηγὸν, θέλων αὐτὰ ἄραι, id est, *Misit speculatorem officii sui, et magistratum, ut arma illa ex ecclesia tolleret.*

(45) Ἐπελθόντες τινὲς τῶν Μαρωσιῶν. Hæc in prima persecutione sub Decio contigerunt, tunc cum Dionysius Sabini præfecti sententia Taposirim deductus est, ut scribit ipse Dionysius in epistola adversus Germanum, quæ habetur in lib. vi, c. 40. Certe qui epistolam illam Dionysii adversus Germanum cum hac quæ ad Domitium scripta est, contulerit, non dubitabit quin de una eademque re utrobique loquatur Dionysius. Quare fallitur Eusebius, qui in hac Dionysii ad Domitium epistola, ea narrari putavit quæ ad Valeriani persecutionem pertinebant, quod ex ipso Dionysio facile est refellere. Etenim in persecutione sub Valeriano, Dionysius non est deductus in exilium cum custodia militari ; nec supervenientes Marcotæ, fugatis militibus eum per vim abstractum in libertatem restituerunt ; nec Caium et Faustum, et Petrum ac Paulum presbyteros secum tunc Dionysius habuit. Quæ omnia in persecutione illa quæ paulo ante Decii imperium cœpta est, Dionysio contigerunt, ut ipse testatur in epistola *adversus Germanum*, quam refert Eusebius in lib. vi. At in persecutione sub Valeriano, Dionysium comitati sunt in exilio Maximus presbyter et diaconi Faustus, Eusebius et Chæremon, et quidam clericus Romanus, quem admodum scribit idem Dionysius in epistola *adver-*

καὶ Παῦλον, ἐπελθόντες τινὲς τῶν Μαρωσιῶν (45), ἄκοντας καὶ μὴδὲ ἐπομένους, βίβ τε σύροντες ἀφῆρασαν. Ἐγὼ δὲ νῦν καὶ Γάϊος καὶ Πέτρος, μόνου τῶν ἄλλων ἀδελφῶν ἀπορφανισθέντες, ἐν ἐρήμῳ καὶ αὐχμηρῷ τῆς Λιβύης τόπῳ κατακεκλεισμεθα, τριῶν ἡμερῶν ὄδῳ τοῦ Παρατονίου διεστηχότες. » Καὶ ὑποκαταβάς φησιν : « Ἐν δὲ τῇ πόλει καταδεύκασι ἀφανῶς ἐπισκεπτόμενοι τοὺς ἀδελφούς· πρεσβύτεροι μὲν, Μάξιμος, Διώσκορος, Δημήτριος καὶ Λούκιος· οἱ γὰρ ἐν τῷ κόσμῳ προφανέστεροι Φαυστίνος καὶ Ἀκύλας, ἐν Αἰγύπτῳ πλανῶνται. Διάκονοι δὲ οἱ μετὰ τοὺς ἐν τῇ νόσῳ (46) τελευτήσαντας ὑπολειφθέντες, Φαύστος, Εὐσέβιος, Χαιρήμων· Εὐσέβιος δὲ ἐξ ἀρχῆς ὁ Θεὸς ἐνεδυνάμωσε καὶ παρεσκεύασε τὰς ὑπηρεσίας τῶν ἐν ταῖς φυλακαῖς γενομένων ὁμολογητῶν ἐναγωνίως ἀποπληροῦν, καὶ τὰς τῶν σωμάτων περιστολάς (47) τῶν τελείων καὶ μακαρίων μαρτύρων οὐκ ἀκινδύνως ἐκτελεῖν. Καὶ γὰρ μέχρι νῦν οὐκ ἀνήσιν ὁ ἡγούμενος, τοὺς μὲν ἀναιρῶν, ὡς προεῖπον, ὡμῶς τῶν προσαγομένων· τοὺς δὲ βασάνους καταβαίνων, τοὺς δὲ φυλακαῖς καὶ δεσμοῖς ἐκτῆκων, προστάσων τε μηδένα τούτοις προσιέναι, καὶ ἀνερευνῶν μὴ τις φανεῖη. Καὶ ὁμοῦς ὁ Θεὸς τῇ προθυμίᾳ καὶ λιπαρίᾳ τῶν ἀδελφῶν διαναπαύει τοὺς πεπιεσμένους. » Καὶ τοσαῦτα μὲν ὁ Διονύσιος, καὶ ἐν ταύτῃ τέθειται τῇ γραφῇ. Ἰστέον δὲ ὡς ὁ μὲν Εὐσέβιος δὲ διάκονον προσεῖπεν, μικρὸν ὑπερον ἐπίσκοπος Ἐκκλησίας τῆς κατὰ Συρίαν (48) Λαοδικεῖας καθίσταται, ὁ δὲ Μάξιμος δὲ τότε πρεσβύτερον εἶρηκε, μετ' αὐτὸν Διονύσιον, τὴν λειτουργίαν τῶν κατ' Ἀλεξάνδρειαν ἀδελφῶν διαδέχε-

sus Germanum, quam refert Eusebius in cap. 10 hujus libri.

(46) Ἐν τῇ νόσῳ. Rufinus legit νήσῳ. Sic enim vertit : *Sed et ex diaconis quosdam in insula post pœnas confessionis esse defunctos.* Verum Dionysius luem intelligit, quæ Galli et Volusiani temporibus grassata est per totum orbem Rom., ut Eusebius in *Chronico* alique testantur. Vide Aurelium Victorium. Ejusdem morbi meminit Dionysius infra cap. 22, ubi etiam de diaconis loquitur quos pestus illa consumpsit.

(47) Περιστολάς. Hanc vocem Christophoronus longo verborum circuitu ita est interpretatus : *Ad lintea, quibus corpora beatorum martyrum jam vita defunctorum involverentur, conficienda.* Habebat scilicet præ oculis Christophoronus morem ævi nostri, quo mortuos linteo operire atque ita humo condere solemus. Apud antiquos vero, de Christianis etiam loquor, alius mos erat. Vestibus enim cadavera amiciebant, et quidem pretiosissimis, ut docet Eusebius infra cap. 16 de Asturio. Si quis tamen Christophoroni versionem velit defendere, habet quo illam tueatur, testimonium Athanasii. Is enim in *Vita B. Antonii* ita scribit : *Solent Ægyptii pie defunctorum atque imprimis sanctorum martyrum corpora funerare quidem et linteis involvere, non autem mandare terræ, sed imposita lectulis, intra privatos parietes retinere.*

(48) Ἐπίσκοπος τῆς κατὰ Συρίαν. Codd. Med., Fuk. et Maz. vocem addunt hoc modo : Οὐ μικρὸν ὑπερον ἐπίσκοπος Ἐκκλησίας τῆς κατὰ, etc., longe rectius. Nam Eusebius diu postea episcopus fuit Laodicæ; successit enim Socrati, ut docet Eusebius infra.

ται. Φαύτος, δὲ σὺν αὐτῷ τρηκιδῶς διαπρέφας ἐν τῇ ὁμολογίᾳ, μέχρι τοῦ καθ' ἡμᾶς διωγμοῦ φυλαχθεὶς, γηραιὸς κομιδῇ καὶ πλήρης ἡμερῶν, καθ' ἡμᾶς αὐτοὺς μαρτυρίῳ τὴν κεφαλὴν ἀποτμηθεὶς τελειοῦται. Ἄλλὰ τὰ μὲν κατ' ἐκεῖνο καιροῦ τῷ Διονυσίῳ συμβάντα, τοιαῦτα.

forte videatur accedere. Verumtamen Deus ex alacritate ac benignitate fratrum, solatium assidue præstat afflictis. Hæc Dionysius in illa scripsit epistola. Sciendum porro est, Eusebium quidem quem Dionysius diaconum appellat, brevi postea Laodiceæ in Syria episcopum esse constitutum; Maximum vero, qui a Dionysio presbyter dicitur, post obitum ipsius Dionysii administrationem Alexandrinæ Ecclesiæ suscepisse; Faustum denique qui tunc temporis confessionis titulo una cum Dionysio inclauit, ad nostri usque temporis persecutionem reservatum, grandævum jam ac pene decrepitem nostra ætate capite amputato martyrium consummasse. Verum de iis quæ Dionysio tunc temporis acciderunt, hactenus.

ΚΕΦΑΛΑΙΟΝ ΙΒ'.

Περὶ τῶν ἐν Καισαρείᾳ τῆς Παλαιστίνης μαρτυροσάντων (Nic. H. E. vi, 11).

Κατὰ δὲ τὸν δηλούμενον Οὐαλεριανοῦ διωγμὸν, τρεῖς ἐν Καισαρείᾳ τῆς Παλαιστίνης τῇ κατὰ Χριστὸν διαλάμψαντες ὁμολογίᾳ, θεῖω κατεκροσμήθησαν μαρτυρίῳ, θηρίων γενόμενοι βορά. Τούτων ὁ μὲν Πρίσκος ἐκαλεῖτο, ὁ δὲ Μάλχος, τῷ δὲ τρίτῳ Ἀλέξανδρος ἄνομα ἦν. Τούτους φασὶ κατ' ἀγρὸν οἰκοῦντας, πρότερον μὲν ἑαυτοὺς ὡς ἀμελεῖς καὶ βραθύμους κκίσαι, ὅτι δὴ βραθειῶν τοῦ καιροῦ τοῖς πόθου γλιγομένοις οὐρανοῦ διανέμοντος, ὀλιγοροῦεν αὐτοί, μὴ οὐχὶ προαρπάζοντες τὸν τοῦ μαρτυρίου στέφανον, ταῦτα δὲ βουλευσαμένους, ὀρμησάσι ἐπὶ τὴν Καισαρείαν, ὁμόσε τε χωρήσασιν ἐπὶ τὴν δικαστήν, καὶ τυχεῖν τοῦ προδεηλωμένου τέλους. Ἐτι πρὸς τοῦτους γυναικίον τι κατὰ τὸν αὐτὸν διωγμὸν ἐν τῇ αὐτῇ πόλει, τὸν ὅμοιον ιστοροῦσιν ἀγῶνα διηθληκέναι. Τῆς δὲ Μαρκίωνος αὐτὴν αἰρέσεως γενέσθαι κατέχει λόγος.

ΚΕΦΑΛΑΙΟΝ ΙΓ'.

Περὶ τῆς μετὰ Γαλλιητῶν εἰρήνης.
(Nic. H. E. vi, 12).

Ἄλλ' οὐκ εἰς μακρὸν δουλείαν τὴν παρὰ βαρβάρους ὑπομείναντος Οὐαλεριανοῦ, μοναρχήσας ὁ παῖς, σφρονέστερον περὶ τὴν ἀρχὴν διατίθεται (49), ἀνήσκει τε αὐτίκα διὰ προγραμμάτων τὸν καθ' ἡμῶν διωγμὸν, ἐπ' ἐλευθερίας τοῖς τοῦ λόγου προσετώσι τὰ ἐξ ἔθους ἐπιτελεῖν δι' ἀντιγραφῆς προστάξας, ἧτις τοῦτον ἔχει τὸν τρόπον· Ἐαὐτοκράτωρ Καῖσαρ Πούπιος Λικίνιος Γαλλιητὸς, Εὐσεβῆς, Εὐτυχῆς, Σεβαστὸς, Διονυσίῳ καὶ Πίννᾳ καὶ Δημητρίῳ καὶ τοῖς λοιποῖς ἐπισκόποις· τὴν εὐεργεσίαν τῆς ἐμῆς δωρεᾶς διὰ παντὸς τοῦ κόσμου ἐκδιδασθῆναι προσέταξα· ὅπως ἀπὸ τόπων τῶν θρησκευσίμων ἀποχωρήσῃσι. Καὶ διὰ τοῦτο καὶ ὑμεῖς τῆς ἀντιγραφῆς τῆς ἐμῆς τῷ τύπῳ (50) χρῆσθαι δύνασθε, ὥστε μηδένα ὑμῖν

(49) *Περὶ τὴν ἀρχὴν διατίθεται.* Vox *per* suppletur ex codd. Med. et Maz., quibus etiam consentiunt codd. Fuk. et Savil. Porro monendus est lector, capitulum ordinem hic a Rufino commutatam. Hæc enim duo capita 13 et 14 Rufinus collocavit post caput 19, quod est de cathedra Jacobi. In indice tamen capitulorum, quem idem Rufinus huic libro præfixit, idem est ordo capitulorum qui in Græcis Eusebii exemplaribus. Cur autem Rufinus ordinem capitulum mutaverit, causam non video, nisi forte quia commodius esse censuit, Marini et Asturii martyria subnectere passioni martyrum Cæsa-

A non sine capitis sui periculo sepeliret. Nam in hunc usque diem non cessat præfectus nostros qui præsentibus ipsis exhibentur, partim interficere crudelissime, partim tormentis dilaniare, partim squalore carceris et vinculis macerare, interdicens ne quis ad eos accedat et perscrutans num quis

Laodiceæ in Syria episcopum esse constitutum; Maximum vero, qui a Dionysio presbyter dicitur, post obitum ipsius Dionysii administrationem Alexandrinæ Ecclesiæ suscepisse; Faustum denique qui tunc temporis confessionis titulo una cum Dionysio inclauit, ad nostri usque temporis persecutionem reservatum, grandævum jam ac pene decrepitem nostra ætate capite amputato martyrium consummasse. Verum de iis quæ Dionysio tunc temporis acciderunt, hactenus.

B

CAPUT XII.

De iis qui apud Cæsaream Palæstinæ martyrio perfuncti sunt.

Porro in hac Valeriani persecutione, tres viri post insignem Christi confessionem apud Cæsaream Palæstinæ ad bestias damnati, divino martyrio coronati sunt. Horum unus dicebatur Priscus, alter Malchus, tertius autem Alexander. 262 Qui cum in agro degerent, primum quidem seipsos insimulasse dicuntur tanquam ignavos ac desides; quod cum occasio ipsa cælesti amore flagrantibus præmia distribueret, ipsi cessarent, nec coronam martyrii præriperent. Inuito deinde inter se consilio, Cæsaream profecti, iudicem ipsum adorti sunt, eamque quam diximus sententiam exceperunt. Præter hos mulier quædam in eadem civitate, persecutionis hujus tempore, simili certamine perfuncta esse memoratur. Quam quidem ex Marcionis secta fuisse, constans fama est.

C

CAPUT XIII.

De pace a Gallieno reddita.

Verum Valeriano non multo post a barbaris capto et in servitutem redacto, filius ejus Gallienus solus imperium obtinens, moderatius se gessit: missisque edictis, persecutionem adversus nostros commotam sedavit; utque religionis nostræ antistites secure deinceps munus suum obirent, hujusmodi rescripto præcepit: Ἐ Imperator Cæsar P. Licinius Gallienus, Pius, Felix, Augustus, Dionysio, Πίννᾳ, Δημητρίῳ, et reliquis episcopis. Indulgentiam beneficii nostri per universum orbem diffundi præcepimus, ut cuncti a religiosis locis abscedant. Quocirca et vos rescripti nostri forma uti potestis, ut nullus vobis deinceps molestiam facessat. Atque id quod vobis exsequi licet, jam dudum a me cœnsariensis. Sed animadvertere debuerat diversis hæc temporibus contigisse. Nam Cæsarienses quidem illi passi sunt in persecutione Valeriani, Marinus autem et Asturius sub Gallieno. Rufini errorem Usuardus et Ado ac reliqui deinceps secuti, martyrium Marini atque Asturii in Valeriani tempora contulerunt. Sed eos refellit Eusebius, ut dixi.

(50) *Ἀντιγραφῆς... τῷ τύπῳ.* Formam rescripti interpretatus sum, ut Latini loqui solent. Sic Ambrosius, et imperatores in Codice, ut notavi ad librum xiv Ann. Marcellini.

cessum est. Proinde Aurelius Cyrenius procurator A summæ rei, dati a nobis rescripti formam sequetur. » Hæc ex Latino in Græcum sermonem quo clarius intelligerentur, translata, operi nostro inserimus. Est et alia ejusdem imperatoris constitutio ad alios episcopos data, qua iis permisit ut cœmeteriorum suorum loca recuperarent.

φέρεται, ἣν πρὸς ἐτέρους ἐπισκόπους πεποιήται, τὰ τῶν χωρία.

CAPUT XIV.

Quinam iisdem temporibus floruerunt episcopi.

Eadem tempestate Romanæ quidem Ecclesiæ adhuc præerat Xystus; Antiochenam vero post mortem Fabii 263 Demetrianus regebat; apud Cæsaream Cappadociæ Firmilianus; in Ponto Gregorius fraterque ejus Athenodorus, ambo Origenis discipuli, Ecclesias gubernabant. Apud Cæsaream autem Palæstinæ mortuo Theoclisto sacerdotium suscepit Dominus. Quo non multo post ex hac vita sublato, Theotecnus qui ad nostram usque ætatem superfuit, in ejus locum subrogatus est. Hic quoque Origenis auditor fuisse dicitur. Hierosolymis vero post Mazabanis obitum, episcopalem sedem obtinuit Hymenæus, qui nostra etiam ætate plurimis laudum titulis inclaruit.

CAPUT XV.

Quomodo Marinus apud Cæsaream martyrio perfunctus est.

Interea pace cunctis ubique Ecclesiis reddita, apud Cæsaream Palæstinæ Marinus quidam militari dignitate decoratus, ad hæc splendore generis atque opibus clarus, ob confessionem Christi capite truncatus est hac de causa. Honor quidam est vitis apud Romanos, quam qui adepti sunt, centuriones dicuntur. Hic locus cum vacaret, Marinus ordine gradus sui ad eam promotionem vocabatur. Verum cum honore illo jamjam potiturus esset, quidam ad tribunal accedens Marinum accusare cœpit, asserens illi quidem utpote Christiano homini, et imperatoribus sacrificare renuenti, Romanam dignitatem ca-

(51) *Τοῦ μεγίστου πράγματος προστατεύων.* Hunc locum jam dudum explicavi in notis ad excerpta ex Dione Cocceiano, pag. 112. Cujacius in lib. viii *Observat.*, cap. 52, recte quidem monuit, rationale summæ rei his verbis designari. Sed quid esset summa res, non intellexit. Nos ad illum Dionis locum, ostendimus summam rem idem esse ac summam pecuniam, τὸν καθόλου λόγον.

(52) *Εὐστός.* Imo Xystus jampridem obierat. Quippe Xystus in persecutione Valeriani insigni martyrio coronatus est Tusco et Basso coss., vii Idus Augusti, ut constat tum ex epistola Cypriani, tum ex *Libro Pontificali*.

(53) *Τῶν ἐν στρατείαις.* Cohortalis militia hic videtur intelligi, ut ex sequentibus licet colligere. Fit enim mentio Achæi judicis, et fori ac judiciorum, quæ de armata et castrensi militia dici non possunt. Certe si de armata militia hic sermo esset, Marinus coram duce aut coram legato Cæsaris causam dixisset. Habebant autem ordinarii judices etiam centuriones suos et cornicularios in officio suo. Sed et cuncta fere nomina officialium qui ipsis appare-

ἔνοχλεῖν. Καὶ τοῦτο ὅπερ κατὰ τὸ ἐξὸν δύναται ὑφ' ὑμῶν ἀναπληροῦσθαι, ἤδη πρὸ πολλοῦ ὑπ' ἐμοῦ συγκεχώρηται. Καὶ διὰ τοῦτο Ἀύρηλιος Κυρήνιος ὁ τοῦ μεγίστου πράγματος προστατεύων (51), τὸν τύπον τὸν ὑπ' ἐμοῦ δοθέντα διαφυλάξει. » Ταῦτα ἐπὶ τὸ σαφέστερον ἐκ τῆς Ῥωμαίων ἐρμηνευθέντα γλώττης ἐγκείμεθα. Καὶ ἄλλη δὲ τοῦ αὐτοῦ διάταξις τῶν καλουμένων κοιμητηρίων ἀπολαμβάνειν ἐπιτρέ-

ΚΕΦΑΛΑΙΟΝ ΙΔ'.

Οἱ κατ' ἐκεῖνο συνηκμακότες ἐπίσκοποι (Nic. H. E. vi, 34).

Ἐν τούτῳ δὲ τῆς μὲν Ῥωμαίων Ἐκκλησίας εἰσέτι τότε καθηγείτο Εὐστός (52), τῆς δὲ ἐπ' Ἀντιοχείας μετὰ Φάβιον, Δημητρίανδον· Φιρμιλιανὸς δὲ Καισαρείας τῆς Καππαδοκῶν. Καὶ ἐπὶ τούτοις τῶν κατὰ Πόντον ἐκκλησιῶν Γρηγόριος καὶ ὁ τοῦτου ἀδελφὸς Ἀθηνόδωρος, Ὀριγένους γνῶριμοι. Τῆς δ' ἐπὶ Παλαιστίνης Καισαρείας Θεοκτίστου μεταλλάξαντος, διαδέχεται τὴν ἐπισκοπὴν Δόμνος. Βραχεῖ δὲ χρόνῳ τούτου διαγενομένου, Θεότεκνος ὁ καθ' ἡμᾶς, διάδοχος καθίσταται. Τῆς δ' Ὀριγένους διατριβῆς καὶ οὗτος ἦν. Ἀλλὰ καὶ ἐν Ἱεροσόλοις ἀναπαυσάμενος Μαζαβάνου, τὸν θρόνον Ὑμέναιος, ὁ καὶ αὐτὸς ἐπὶ πλείστοις τοῖς καθ' ὑμᾶς διαπρέψας ἔτεσι, διεδέξατο.

ΚΕΦΑΛΑΙΟΝ ΙΕ'.

Ὅπως κατὰ Καισάρειαν Μαρῖνος ἐμαρτύρησεν (Nic. H. E. vi, 13).

Κατὰ τούτους εἰρήνης ἀπανταχοῦ τῶν ἐκκλησιῶν οὐσης, ἐν Καισαρείᾳ τῆς Παλαιστίνης Μαρῖνος τῶν ἐν στρατείαις (53) ἀξιωμασι τετιμημένων, γένει τε καὶ πλούτῳ περιφανῆς ἀνὴρ, διὰ τὴν Χριστοῦ μαρτυρίαν τὴν κεφαλὴν ἀποτέμνεται, τοιάσδε ἔνεκεν αἰτίας. Τιμὴ τις ἐστὶ παρὰ Ῥωμαίοις τὸ κλημα, οὗ τοὺς τυχεύοντας φασὶν ἑκατοντάρχους γίνεσθαι. Τόπου σχολάζοντος (54) ἐπὶ τοῦτο προκοπῆς τὸν Μαρῖνον ἢ τοῦ βαθμοῦ τάξις ἐκάλει. Ἦδη τε μέλλοντα τῆς τιμῆς ἔχεσθαι, παρελθὼν ἄλλος πρὸ τοῦ βήματος, μὴ ἐξεῖναι μὲν ἐκεῖνῳ τῆς Ῥωμαίων μετέχειν ἀξίας κατὰ τοὺς παλαιοὺς νόμους, Χριστιανῷ γε

bant, de castrensi militia erant sumpta, ut notat Asconius Peditanus.

(54) *Ἐκατοντάρχους γίνεσθαι. Τύπου σχολάζοντος.* Cod. Reg., γίνεσθαι τόπου, sine distinctione, eamque interpunctionem tuetur Casaubonus in notis ad Spartianum, pag. 21. Sic enim censet Casaubonus, vitem fuisse insigne quo futuri centuriones designabantur, centurionatum ipsum gesturi, cum locus aliquis vacuus fuisset. Sed Salmasius in notis ad eundem Spartianum, hanc interpretationem Casauboni merito reprehendit, quippe qui aliud esse credidisset vitem gerere, aliud centurionem esse. Itaque Salmasius Eusebii locum aliter interpungit, et post vocem γίνεσθαι finale punctum apponit, ut fecere Mæculus et Christophorus. Certe in vetustissimis cod. Mazarino, Fuk. et Medicæ post vocem γίνεσθαι subdistinctio ascribitur. Sed in iisdem codicibus, post voces illas τόπου σχολάζοντος punctum in summo apponitur. Ex quo apparet, scriptos omnes codices in hujus loci distinctione consentire. Nec valde refert utro modo distinctiones, cum semper idem: sensus existat quoquo modo interpunxeris.

ὄντι καὶ τοῖς βασιλεῦσι μὴ θύοντι, κατηγορεῖ· αὐτῷ δὲ ἐπιβάλλειν τὸν κλῆρον. Ἐφ' ᾧ κινήθηεν τὸν δικαστήν, Ἀχαιὸς οὗτος ἦν (55), πρῶτον μὲν ἐρέσθαι πρίας ὁ Μαρῖνος γνώμης εἶη. Ὡς δ' ὁμολογοῦντα Χριστιανὸν ἐπιμόνωσ ἐώρα, τριῶν ὥρων ἐπιδοῦναι αὐτῷ εἰς ἐπίσκεψιν διάστημα. Ἐκτὸς δὴτα γενόμενον αὐτὸν τοῦ δικαστηρίου, Θεότεκνος ὁ τῆδε ἐπίσκοπος ἀφέλκει προσελθὼν δι' ὀμίλιας, καὶ τῆς χειρὸς λαβὼν, ἐπὶ τὴν ἐκκλησίαν προάγει. Εἶσω τε πρὸς αὐτῷ στήσας τῷ ἀγιασματοι, μικρὸν τε παραστείλας αὐτοῦ τῆς χλαμύδος (56) καὶ τὸ προσηρητημένον αὐτῷ ξίφος ἐπιδείξας, ἅμα τε ἀντιπαρατίθησι προσταγῶν αὐτῷ τὴν τῶν θεῶν Εὐαγγελίων γραφὴν, κελεύσας τῶν δυεῖν ἐλέσθαι τὸ κατὰ γνώμην. Ὡς δ' ἀμελλήτι τὴν δεξιᾶν προτείνας, ἐδέξατο τὴν θεῶν Γραφὴν, ἔχου τοῖνον, ἔχου, φησὶ πρὸς αὐτὸν ὁ Θεότεκνος, τοῦ Θεοῦ, καὶ τύχοις ὧν εἶλου, πρὸς αὐτοῦ δυναμούμενος, καὶ βάδιζε μετ' εἰρήνης. Εὐθὺς ἐκείθεν ἐπανελθόντα αὐτὸν, κήρυξ ἔδδα καλῶν πρὸ τοῦ δικαστηρίου· καὶ γὰρ ἤδη τὰ τῆς προθεσμίας τοῦ χρόνου πεπλήρωτο. Καὶ δὴ παραστάς τῷ δικαστηρίῳ, καὶ μείζονα τῆς πίστεως τὴν προθυμίαν ἐπιδείξας, εὐθὺς ἐκείθεν, ὡς εἶχεν, ἀπαχθεὶς τὴν ἐπὶ θανάτῳ, τελειοῦται (57).

ΚΕΦΑΛΑΙΟΝ ΙΓ'.

Ἡ κατὰ Ἀστύριον ἱστορία (Nic. H. E. vi, 14).

Ἐνθα καὶ Ἀστύριος ἐπὶ τῇ θεοφιλεῖ παρρήσιᾳ μνημονεύεται, ἀνὴρ τῶν ἐπὶ Ῥώμης συγκλητικῶν γενόμενος, βασιλεῦσι τε προσφιλεῖς, καὶ πᾶσι γνῶριμος εὐγενείας τε ἕνεκα καὶ περιουσίας· ὃς παρὼν τῆνικαδε τελειουμένων τῷ μάρτυρι, τὸν ὧμον ὑποθεῖς, ἐπὶ λαμπρᾶς τε καὶ πολυτελοῦς ἐσθῆτος ἄρας τὸ σῆνος ἐπιφέρεται, περιστείλας τε εὖ μάλα πλουσίως, τῇ προσηκούσῃ ταφῇ παραδίδωσι. Τούτου μύρια μὲν καὶ ἄλλα μνημονεύουσιν οἱ τάνδρος καὶ εἰς ἡμᾶς διαμείναντες γνῶριμοι.

ΚΕΦΑΛΑΙΟΝ ΙΖ'.

Περὶ τῶν κατὰ Πανεάδα σημειῶν τῆς τοῦ Σωτήρος ἡμῶν μεγαλοσυρίας.

Ἄτις καὶ παραδόξου τοιοῦτου. Ἐπὶ τῆς Φιλίππου Καισαρείας ἦν Πανεάδα Φοίνικας (58) προσαγορεύου-

(55) Ἀχαιὸς οὗτος ἦν. Christophorus Achiuum genere vertit, cui non assentior. Achæus enim nomen proprium est; quomodo vocatus olim est dux celeberrimus qui adversus Antiochum rebellavit, ut scribit Polybius. Hic porro Achæus de quo loquitur Eusebius, præses erat Palæstinæ, et in urbe Cæsareæ, quæ caput erat totius provinciæ, sedem habebat.

(56) Τῆς χλαμύδος. Sic lego pro vulg. χλανίδος. Chlamys enim et balteus erant insignia militantium, ut ex innumeris locis Joannis Chrysostomi, Libanii, et aliorum probari potest. Plerumque tamen pro chlamyde χλανίς passivo errore scribitur. Vulgata lectio fefellit Nicephorum, qui pro χλανίδος hic substituit χιτωνίσκον. Gregorius Nysenus in lib. i Contra Eunomium, pag. 295: Μετὰ δὲ ταῦτα περὶ χλανίδα καὶ ζώνη ἀσχοληθεὶς, ὡς φασιν· ἐπειδὴ πάντα, etc. Quem locum pessime vertit Gretserus.

(57) Τελειοῦται. Id est, martyrio consummatus est, ut loquuntur Hieronymus et Rufinus. Nam con-

passere legibus non licere; sibi vero gradum illum competere. Ea re commotus iudex, Achæus nomine, primum quidem Marinum interrogavit eujusnam esset sententiæ. Cognito deinde quod Christianum se esse constantissime profiteretur, trium horarum spatium ad deliberandum ei concessit. Proinde cum ex prætorio egressus esset, Theotecnus civitatis episcopus ad illum accedens, et sermocinando longius eum abstrahens, prehensa manu ad ecclesiam perducit. Cumque interius ad ipsum altare eum stantisset, reducta tantisper ejus chlamyde, gladium illi quo præcinctus erat ostendens, mox sacrorum Evangeliorum codicem ex adverso locat, jubens ut ex duobus utrum mallet eligeret. Marinus, nihil cunctatus, protensa dextra codicem cum apprehendisset, his eum verbis Theotecnus compellavit: Adhære igitur, adhære 264 Deo, ejusque virtute roboratus, consequere quod elegisti. Vade in pace. Post hæc regredientem illum ab ecclesia, præco pro foribus prætorii evocare cœpit. Jam enim præstitutum tempus effluxerat. Admotus igitur tribunali, cum majorem quam antea alacritatem fidei ostendisset, statim inde, ita ut erat, ad supplicium abductus, martyrio coronatus est.

CAPUT XVI.

Narratio de Astyrio.

Tunc et Astyrius ob religiosam fiduciam ac libertatem celeberrimum nomen consecutus: vir ex Romanæ urbis senatoribus, imperatoribus unice charus: et cum ob splendorem generis, tum propter divitias omnibus notus. Qui cum supradicti martyris supplicio interesset, humeris suis impositum cadaver candida ac pretiosa amictus veste bajulavit, et magnifico cultu ornatum, decenti tradidit sepulturæ. De hoc viro innumera quoque alia referuntur ab ejusdem familiaribus, qui ad nostram usque ætatem superstites vixerunt.

CAPUT XVII.

De miraculis Servatoris nostri apud Paneadem.

Inter quæ hujusmodi est miraculum. Apud Cæsaream Philippi quam Phœnices Paneada nominant,

fessione quidem initiabantur martyres, morte consummabantur, et fiebant τέλειοι μάρτυρες, ut ait Dionysius Alexandrinus supra in hoc libro cap. 11, sub finem. Aliam rationem affert Clemens Alexandrinus in lib. iv Stromatei, pag. 206, cur martyrium vocetur τελείωσις, ob excellentiam scilicet charitatis: Αὐτίκα τελείωσιν τὸ μάρτυριον καλοῦμεν, οὐχ ὅτι τέλος τοῦ βίου ὁ ἄνθρωπος ἔλαβεν ὡς οἱ λοιποὶ, ἀλλ' ὅτι τέλειον ἔργον ἀγάπης ἐνεδείξατο.

(58) Ἡ Πανεάδα Φοίνικας. Phœnices hic dicit Eusebius Græcos qui Phœnicem incolabant. Paneas enim nomen est Græcum: Syri vero vel potius Syrophœnices, eam urbem Dan appellabant, ut scribit Hieronymus in Quæstionibus in Genesim, et in libro De locis Hebraicis, et in epistola ad Evangelium. Idem scribit Philostorgius in lib. vii, c. 5. Locus Hieronymi De quæstionibus ita se habet: Dan Phœnices oppidum, quod nunc Paneas dicitur. Dan autem unus e fontibus Jordanis. Nam et alter vocatur Ior, quod interpretatur βεῖθρον. Duobus ergo fontibus qui haud procul a se distant, in unum ti-

ad pedes Panii montis, fontes visuntur, ex quibus A profluit Jordanis. In hos festo quodam die victimam conjici solitam esse aiunt, quæ mirabili quadam dæmonis operatione nusquam postea compareret : eamque rem a spectantibus pro illustri miraculo haberi consuevisse. Quodam igitur tempore cum Asturius his forte ceremoniis interesset, cunctosque admiratione rei percultos videret, primum quidem cæcitatem vulgi miseratus est. Deinde oculis in cælum sublatis, supremum omnium Deum per Jesum Christum obtestatus est, ut dæmonem illum populi seductorem constringeret, et a decipiendis posthac mortalibus abstinere eum juberet. Peracta precatione, repente victimam fontibus supernatasse aiunt; atque ita miraculum ipsis prorsus intercidisse, nullo deinceps circa hunc locum prodigio viso.

265 CAPUT XVIII.

De statua quam mulier sanguinis fluxu laborans posuit.

Sed quandoquidem hujus urbis mentionem fecimus, non incongruum fuerit rem quamdam memoria imprimis dignam posteris tradere. Etenim mulierem illam sanguinis profluvio laborantem, quam ex sacris Evangeliiis discimus a Servatore nostro curatam fuisse, ex hac civitate originem traxisse ferunt, domumque ejus ibidem conspici; et collati in eam a Servatore nostro beneficii illustria exstare monumenta. Quippe juxta januam domus illius, ænea mulieris effigies stare dicitur columnæ lapidæ imposita, genibus flexis protensisque manibus instar supplicantis. Ex adverso autem effigies viri ex eodem metallo conflata, stantis ac diploide decenter induti, manumque mulieri porrigentis. Ad cujus pedes in ipsa basi ignota quædam nasci dicitur planta : quæ ad simbriam usque æneæ diploidis assurgens depellendis omnis generis morbis præsentissimum remedium est. Hanc statuam Jesu Christi speciem referre aiebant. Mansit porro ad nostra usque tempora : nosque adeo urbem illam ingressi, ipsam conspeximus. Nec vero mirandum est, gentiles a Servatore nostro beneficiis affectos hæc præstitisse, cum et apostolorum Petri ac Pauli, Christianique ipsius pictas imagines, ad nostram usque memoriam servatas in tabulis viderimus. Quippe priisci illi, absque ullo discrimine cunctos de se bene meritos gentili quadam consuetudine tanquam servatores colere hujusmodi honoribus consueverant.

vulum fœderatis, Jordanis deinceps appellatur. Porro in manuscriptis codicibus Maz., Med. ac Fuk. Πανίου ὄρους scribitur, non per diphthongum, ut in codice Rezio.

(59) *Σφάλγιόν τι καταβάλλεσθαι.* Solebant gentiles in fontes ac puteos quos colebant, victimas jacere. Hinc Publicola interrogat Augustinum in epistola 153, si licet de fonte bibere, vel de puteo, ubi de sacrificio aliquid missum est.

(60) *Τὴν γὰρ αἰμορροῦσαν.* Citatur hic Eusebii locus in septima synodo, actione quarta, pag. 508. Vide quæ narrat Philostorgius in lib. vii, cap. 3, et ex illo Nicephorus.

(61) *Μέχρι τοῦ κρασπέδου...* *ἀνιόν.* Rufinus hunc locum ita intellexit, quasi planta illa tunc

σι, φασὶ παρὰ ταῖς αὐτῶν δεικνυμέναις ἐν ταῖς ὁπορεῖαις τοῦ καλουμένου Πανίου ὄρους πηγαῖς, ἐξ ὧν καὶ τὸν Ἰορδάνην προχεῖσθαι, κατὰ τινα ἑορτῆς ἡμέραν σφάλγιόν τι καταβάλλεσθαι (59). καὶ τοῦτο τῆ τοῦ δαίμονος δύναμει ἀφανὲς γίνεσθαι παραδόξως, θαυμά τε εἶναι περιβόητον τοῖς παροῦσι τὸ νινόμενον. Παρόντα δ' οὖν ποτε τοῖς πραττομένοις τὸν Ἀστύριον, καὶ τὸ πρᾶγμα καταπληττομένους ἰδόντα τοὺς πολλοὺς, οἰκτεῖραι τῆς πλάνης, κάπειτα ἀνανεύσαντα εἰς οὐρανὸν, ἰκετεῦσαι διὰ Χριστοῦ τὸν ἐπὶ πάντων Θεόν, τὸ λαοπλάνον δαιμόνιον ἀπελέγξαι καὶ παῦσαι τῆς τῶν ἀνθρώπων ἀπάτης. Ταῦτα δὲ φασιν εὐξαμένου, ἀθρόως τὸ ἱερεῖον ἐπιπολάσαι ταῖς πηγαῖς. Οὕτω τε αὐτοῖς τὸ παράδοξον οἴχεσθαι, μηδενὸς μηκέτι θαύματος περὶ τὸν τόπον γενομένου.

ΚΕΦΑΛΑΙΟΝ ΙΗ'.

Περὶ τοῦ ἀνδριάντος οὗ ἡ αἰμορροῦσα ἀνέστησεν (Nic. H. E. vi, 15).

Ἄλλ' ἐπειδὴ τῆσδε τῆς πόλεως εἰς μνήμην ἐλθλυθα, οὐκ ἄξιον ἡγοῦμαι παρελθεῖν διηγήσιν καὶ τοῖς μεθ' ἡμᾶς μνημονεύεσθαι ἄξιον. Τὴν γὰρ αἰμορροῦσαν (60) ἦν ἐκ τῶν ἱερῶν Εὐαγγελίων πρὸς τοῦ Σωτῆρος ἡμῶν τοῦ πάθους ἀπαλλαγὴν εὑρασθαι μαμαθήκαμεν, ἐνθὲνδε ἔλεγον ὀρμάσθαι, τὸν τε οἶκον αὐτῆς ἐπὶ τῆς πόλεως δεικνυσθαι, καὶ τῆς ὑπὸ τοῦ Σωτῆρος εἰς αὐτὴν εὐεργεσίας θαυμαστά τρόπαια παραμένειν. Ἐστάναι γὰρ ἐφ' ὕψηλοῦ λίθου πρὸς μὲν ταῖς πύλαις τοῦ αὐτῆς οἴκου, γυναικὸς ἐκτύπωμα χάλκεον ἐπὶ γόνυ κεκλιμένον, καὶ τεταμέναις ἐπὶ τὸ πρόσθεν ταῖς χερσίν, ἰκετευούσῃ ἑοικὸς. Τοῦτου δὲ ἀντικρυς ἄλλο τῆς αὐτῆς ὕλης ἀνὸρδος ὄρθιον σχῆμα, διπλοῖδα κοσμίως περιβεβλημένον, καὶ τὴν χεῖρα τῆ γυναικὶ προτεινον, οὗ παρὰ τοῖς ποσίν ἐπὶ τῆς στήλης αὐτῆς, ξένον τι βοτάνης εἶδος φύειν, ὃ μέχρι τοῦ κρασπέδου τῆς τοῦ χαλκοῦ διπλοῖδος ἀνιόν (61), ἀλεξιφάρμακόν τι παντοίων νοσημάτων τυγχάνειν. Τοῦτου δὲ τὸν ἀνδριάντα εἰκόνα τοῦ Ἰησοῦ φέρειν ἔλεγον. Ἐμείνε δὲ καὶ εἰς ἡμᾶς, ὡς καὶ ὄψει παραλβεῖν ἐπιδημήσαντας αὐτοὺς τῆ πόλει. Καὶ θαυμαστὸν οὐδὲν τοὺς πάλαι ἐξ ἐθνῶν εὐεργετηθέντας πρὸς τοῦ Σωτῆρος ἡμῶν, ταῦτα πεποιθημένοι, ὅτε καὶ τῶν ἀποστόλων αὐτοῦ τὰ εἰκόνα καὶ Πέτρου, καὶ αὐτοῦ δὴ τοῦ Χριστοῦ, διὰ χρωμάτων ἐν γραφαῖς D σωζομένας ἱστορήσαμεν, ὡς εἰκόνας τῶν παλαιῶν ἀπαρραλλάκτως (62) οἷα σωτήρας ἐθνικῆ συνηθεία παρ' ἑαυτοῖς τοῦτον τιμᾶν εἰωθῶτων τὸν τρόπον.

demum efficax ad sanandos morbos esse incœperit, postquam ad simbriam usque Dominicæ vestis excrevisset. Quem sensum secutus est Christophorus, et ante illum Nicephorus. Sed tamen cum id Eusebius aperte non dicat, quisque pro arbitrio suo statuet. Mihi probabilis videtur, idcirco ab Eusebio nominatum hoc additum fuisse, quod planta illa supra simbriam Dominicæ vestis non assurgeret, quasi hanc reverentiam exhibens Domino. Atque ita hunc locum accepit etiam Nicephorus, ut videre est in cap. 15 lib. vi.

(62) *Ἀπαρραλλάκτως.* In codd. Regio, Maz., Fuk. et Savilianis scribitur ἀπαραφυλάκτως. Rufinus vertit indifferenter. Quod, inquit, mihi videtur ex gentilitiâ consuetudine indifferenter usurvatum. Ego

ΚΕΦΑΛΑΙΟΝ ΙΘ'.

Περὶ τοῦ θρόνου Ἰακώβου τοῦ ἀποστόλου
(Nic. II. E. vi, 16).

Τὸν γὰρ Ἰακώβου θρόνον τοῦ πρώτου τῆς Ἱεροσολύμων Ἐκκλησίας τὴν ἐπισκοπὴν πρὸς αὐτοῦ τοῦ Σωτῆρος (65) καὶ τῶν ἀποστόλων ὑποδεξαμένου, ὃν καὶ ἀδελφὸν τοῦ Χριστοῦ χρηματίσαι οἱ θεοὶ λόγοι περιέχουσιν, εἰς δεῦρο πεφυλαγμένον οἱ τῆδε κατὰ διαδοχὴν περιέποντες ἀδελφοί, σαφῶς τοῖς πᾶσιν ἐπιδεικνυνται, ὅσον περὶ τοὺς ἀγίους ἀνδρας τοῦ θεοφιλῶς ἔνεκεν, οἱ τε πάλαι καὶ οἱ εἰς ἡμᾶς (64) ἔσωζόν τε καὶ ἀποσώζουσι σέβας. Καὶ ταῦτα μὲν ταύτη.

ΚΕΦΑΛΑΙΟΝ Κ'.

Περὶ τῶν ἑορταστικῶν Διονυσίου ἐπιστολῶν, ἐνθα καὶ περὶ τοῦ Πάσχα κανονίζει (Nic. H. E. vi, 4).

Ὁ γε μὴν Διονύσιος πρὸς ταῖς δηλωθείσαις ἐπιστολαῖς αὐτοῦ, ἔτι καὶ τὰς φερομένας ἑορταστικὰς (65) τὸ τηρικαῦτα συντάττει (66), πανηγυρικωτέρους ἐν αὐταῖς περὶ τῆς τοῦ Πάσχα ἑορτῆς ἀνακινῶν λόγους. Τούτων τὴν μὲν Φλαυίῳ προσφωνεῖ, τὴν δὲ Δομετίῳ καὶ Διδύμῳ· ἐν ἧ καὶ κανόνα ἐκτίθεται ὀκταετηρίδος, ὅτι μὴ ἄλλοτε ἢ μετὰ τὴν ἑαρινὴν ἰσημερίαν προσήκοι τὴν τοῦ Πάσχα ἑορτὴν ἐπιτελεῖν παριστάμενος. Πρὸς ταύταις καὶ ἀλλήνοις κατ' Ἀλεξανδρινὰν συμ-πρεσβυτέρους ἐπιστολὴν διαχαράττει, ἐτέροις τε ὁμοῦ διαφόρως (67), καὶ ταύτας ἔτι τοῦ διωγμοῦ συνεστῶτος.

tamen ἀπαραφυλάκτως significare crediderim *inconsiderate et imprudenter, contra veterem disciplinam, incaute*. Porro H. n. Savilius in margine sui libri ad hæc verba hoc scholion ascripserat: *Nota de imaginibus dici, ἔθνη καὶ σὺνθεσι.*

(65) Πρὸς αὐτοῦ τοῦ Σωτῆρος. Vetus hæc fuit traditio, Jacobum apostolum a Christo episcopum Hierosolymorum fuisse ordinatum. Id præter Eusebium diserte scribit Chrysostomus in homilia 38 in *Epistolam Pauli ad Corinthios*, ad illa verba: *Deinde visus est Jacobo*. Ἐμοὶ δοκεῖ τῷ ἀδελφῷ αὐτοῦ. Αὐτὸς γὰρ αὐτὸν λέγειται χειροτονηκέναι καὶ ἐπίσκοπον ἐν Ἱεροσολύμοις πεποικηκέναι πρῶτον. Idem quoque tradit Eriphanus in hæresi Antidicomarianitarum. num. 8. Ita de Jacobo loquens: Καὶ πρῶτος οὗτος ἐλήψε τὴν καθέδραν τῆς ἐπισκοπῆς. ἢ πεπίστευκε Κύριος τὸν θρόνον αὐτοῦ ἐπὶ τῆς γῆς πρῶτω. Cum Chrysostomo et Eriphanio consentit auctor *Menæi* ad diem xxii Octobris, et Nicephorus Callistus in l. II *Historiæ*, cap. 38, cujus hæc sunt verba: Ὅς ἀδελφὸς τοῦ Κυρίου ἐλέγετο, καὶ τὴν Ἱεροσολύμων Ἐκκλησίαν πρῶτος παρὰ τοῦ Σωτῆρος Χριστοῦ ἐγχειρίστο· ὡς δὲ τινες, καὶ παρὰ τῶν ἀποστόλων αὐτοῦ ὕστερον. Porro tam Eusebii quam reliqui id hausisse videntur ex libro I Clementis *Recognitionum*, in quo Petrus ita loquens inducitur: *Septimana jam una ex passione Domini complebatur annorum, et Ecclesia Domini in Jerusalem constituta copiosissime multiplicata crescebat, per Jacobum qui a Domino ordinatus est in episcopum, rectissimis dispensationibus gubernata*. Idem legitur in lib. viii Clementis *Constitutionum*, c. 35, Ἐπ' αὐτοῦ τοῦ Κυρίου καὶ τῶν ἀποστόλων χειροτονηθεῖς. In *Martyrologio* quod beati Hieronymi inscriptum est nomine, vi Kalendas Januariæ ita legitur: *Ordinatus episcopatus sancti Jacobi apostoli fratris Domini, qui ab apostolis primus ex Judæis Hierosolymæ est episcopus ordinatus*. Cæterum monendus est lector, voces illas τοῦ ἀποστόλου, in codicibus nostris Regio, Maz. et Fuk. non haberi, nec apud

A

CAPUT XIX.

De throno Jacobi apostoli.

Sane et Jacobi illius cathedram, qui primus Hierosolymorum episcopus ab ipso Servatore et ab apostolis est constitutus, et quem fratrem Domini cognominatum fuisse divina testantur volumina, ad nostra usque tempora conservatam fratres illius Ecclesiæ jam inde a majoribus magna prosequuntur reverentia: satis perspicue declarantes qualiter tum antiquiores tum nostri temporis Christiani, viros sanctos ob ipsorum 266 erga Deum amorem debito semper honore venerati sunt, et hactenus venerantur. Sed de his satis.

CAPUT XX.

De epistolis heortasticis Dionysii, in quibus et canonem Paschalem tradit.

Præter supradictas epistolas, idem Dionysius Paschales illas quas habemus epistolas tunc temporis conscripsit: encomia in illis et panegyricos sermones de Paschali festo contexens. Harum unam Flavio nuncupavit; alteram Domitio ac Didymo. In qua probans festum Paschæ diem non nisi post æquinoctium vernum celebrari oportere, octo annorum canonem publicavit. Aliam quoque epistolam ad compresbyteros Alexandrinæ Ecclesiæ, itemque alias ad diversos scripsit epistolas, easque grassante adhuc persecutionis furore.

C Rufinum. In titulo tamen ipsius capituli, nostri codices Maz., Med. et Fuk. vocem illam præferunt hoc modo: Περὶ τοῦ θρόνου Ἰακώβου τοῦ ἀποστόλου, quanquam in indice capitulorum qui libro præfixus est, iidem codices aliter scriptum habent, in hunc modum: Περὶ τοῦ θρόνου Ἰακώβου τοῦ ἐπισκόπου.

(64) Οἱ τε πάλαι καὶ οἱ εἰς ἡμᾶς. Nostri codices Maz., Med. et Fuk. vocem οἱ addunt, recte procul dubio. Verum ut hic una voce vulgatis auctiores sunt, ita mox vocem ἀξίόχρων non habent; quæ plane superflua esse mihi videtur.

(65) Ἐορταστικὰς. Rufinus *Paschales* vertit, optime. Huiusmodi Paschales epistolas Alexandrini episcopi quotannis scribere consueverant, et ad reliquas Ægypti Ecclesiæ mittere, quo in Paschali festi celebratione omnes inter se Ecclesiæ consentirent. Exstant hodieque huiusmodi Epistolæ Theophili, Cyrilli et aliorum. Sed obiter corrigendus est Rufinus, qui in cap. 19 ita dicit: *Scribit autem de his idem Dionysius in epistola Paschali, quæ solemniter per annos singulos legi solet, corrige scribi solet*, ut habent manuscriptorum codices. Porro quæ forma esset harum epistolarum discere licet ex triginta homiliis paschalibus Cyrilli. Primo enim sermonem continebant de festo Paschali; in fine autem initium Quadragesimæ et diem Paschæ annuntiabant. Unde tam homiliæ dici possunt quam epistolæ. Cyrillus quidem in homilia 22 epistolam vocat. Hieronymus in libro *De scriptoribus ecclesiasticis*, inter opera Athanasii recenset epistolas ἑορταστικὰς, id est Paschales, quarum unica hodie superest, licet non integra.

(66) Τὸ τηρικαῦτα συντάττει. Ex his verbis colligit aliquis eas epistolas a Dionysio scriptas esse in persecutione Valeriani, quod tamen falsum est. Nam epistola ad Domitium et Didymum scripta est regnante Decio, ut dixi.

(67) Διαφόρως. Nicephorus habet διαφόρους,

CAPUT XXI.

De his quæ Alexandria contigerunt.

Post hæc pace vixdum restituta, Alexandriam regressus est. Verum cum seditio bellumque rursus illic exortum fuisset, adeo ut ipse universos ejus urbis fratres, utpote in alterutram seditionis partem distractos alloqui non posset, iterum ipso Paschæ die ex urbe Alexandria, tanquam extorris eos per litteras alloquitur. Sane in altera Paschali epistola quam paulo post ad Hieracem unum ex Ægypti episcopis exaravit, de seditione illa quæ tunc temporis Alexandria commota est, mentionem facit his verbis: « Quid vero mirum, si grave ac difficile mihi est homines longius remotos vel per epistolas alloqui, cum nec mecum ipse colloqui, nec animæ meæ consulere facile possim. Et enim ad mea ipsius viscera, ad contubernaes et unanimes fratres ejusdemque Ecclesiæ municipes, mihi sis epistolis opus habeo; easque quomodo transmittam vix reperio. Facilius enim quis, non dicam extra fines provinciæ, sed ab Oriente ad regiones Occidentis ultimas commeare possit, quam ex ipsa urbe Alexandria Alexandriam pergere. Quippe vasta illa et in via solitudine quam Israelitæ duabus ætatibus peragrarunt, vastior magisque in via est media **267** urbis platea. Portus autem illi tranquillus et placidus, imaginem exhibent maris illius, quod olim scissum ac duorum instar parietum utrimque firmatum, Israelitis quidem transitum præbuit, Ægyptios vero in ipso calle submersit. Nam ob crebras hominum cædes ibi perpetratas, maris cujusdam rubri instar fuerunt. Qui vero civitatem ipsam alluit fluvius, interdum quidem aridior visus est et squalidior siticulosa illa solitudi-

quam lectionem secutus videtur Christophorsonus. Paulo post ubi legitur, ἐπὶ τοῦ διωγμοῦ συνεστῶτος, ex manuscriptis codicibus correximus ἐτι.

(68) Ἄπειρος μᾶλλον καὶ ἄβασος. In codice Fnk. et Sav. scriptum est ἀπορος, quod tamen non probō. Hæc enim opponitur verbis superioribus. Et ἀπειρος quidem opponitur τῇ πολλῇ ἐρήμῳ· ἄβασος vero opponitur voci ἀτρίβους quæ præcessit.

(69) Μεσαιτάτη τῆς πόλεως ὁδός. In codice Regio scriptum inveni τῶν πόλεως, quæ scriptura tolerari potest. Duas quippe urbes ex una fecerat ingens illa seditio, ut jam supra innuit Dionysius, cum ait ab urbe Alexandrina Alexandriam pergere difficilius fuisse quam ab Oriente ad ultimas usque Occidentis oras proficisci. Porro hæc Alexandrina seditio, tum contigisse mihi videtur, cum Æmilianus tyrannidem Alexandria arripuit, de quo vide Pollionem in xxx Tyrannis. Eumenius in Panegyrico ad Constantium, loquens de Gallieni temporibus, *Tota*, inquit, Ægyptus et Syria defecerant.

(70) Καὶ τῆς θαλάσσης. Ante hæc verba apponenda est finalis distinctio, ut habent omnes manuscripti codices. Quod cum non vidissent interpretes, hæc cum præcedentibus male conjunxerunt, secuti scilicet editionem Rob. Stephani. Ego vero antequam manuscriptum ullum codicem Eusebii viderem, hunc locum ita distinguendum esse conjeceram, ut ex versione mea apparet. Porro distinctionem et interpretationem nostram confirmant sequentia Dionysii verba. Addit enim Dionysius,

A

ΚΕΦΑΛΑΙΟΝ ΚΑ'.

Περὶ τῶν ἐν Ἀλεξανδρείᾳ σιμυβάντων
(Nic. H. E. vi, 19).

Ἐπιλαθοῦσης δὲ ὅσον ὀπω τῆς εἰρήνης, ἐπάνεισι μὲν εἰς τὴν Ἀλεξανδρείαν· πάλιν δ' ἐνταῦθα στάσεως καὶ πολέμου συστάντος, ὡς οὐχ οἶδ' ἂν αὐτῶ τοὺς κατὰ τὴν πόλιν ἅπαντας ἀδελφούς εἰς ἑκάτερον τῆς στάσεως μέρος διηρημένους ἐπισκοπεῖν, αὐθις ἐν τῷ τοῦ Πάσχα ἑορτῇ, ὡς περ τις ὑπερβόριος ἐξ αὐτῆς τῆς Ἀλεξανδρείας διὰ γραμμάτων αὐτοῖς ὠμίλει. Καὶ Ἰέρακι δὲ μετὰ ταῦτα τῶν κατ' Αἰγύπτου ἐπισκόπων ἑτέραν ἑορταστικὴν ἐπιστολὴν γράφων, τῆς κατ' αὐτὸν τῶν Ἀλεξανδρέων στάσεως μνημονεύει διὰ τούτων· « Ἐμοὶ δὲ τί θαυμαστὸν εἰ πρὸς τοὺς πορρωτέρω κατοικοῦντας χαλεπὸν τὸ καὶ δι' ἐπιστολῶν ὠμίλειν, ὅτε καὶ τὸ πρὸς ἑμαυτὸν αὐτῶ μοι διαλέγεσθαι καὶ τῇ ἰδίᾳ ψυχῇ συμβουλευέσθαι, καθέστηκεν ἀπορον; Πρὸς γοῦν τὰ ἑμαυτοῦ σπλάγχνα τοὺς ὁμοσκήνους καὶ συμψύχους ἀδελφούς, καὶ τῆς αὐτῆς πολιτίας, Ἐκκλησίας, ἐπιστολιμαίων δέομαι γραμμάτων, καὶ ταῦθ' ὅπως διαπεμφθῆμι, ἀμήχανον φαίνεται. Ἐῤῥον γὰρ ἂν τις οὐχ ὅπως εἰς τὴν ὑπερβόριαν, ἀλλὰ καὶ ἀπ' ἀνατολῶν ἐπὶ δυσμᾶς περαιωθείη, ἢ τὴν Ἀλεξανδρείαν ἀπ' αὐτῆς τῆς Ἀλεξανδρείας ἐπέλθοι. Τῆς γὰρ ἐρήμου τῆς πολλῆς καὶ ἀτρίβους ἐκείνης, ἣν ἐν δυσὶ γενεαῖς διώδευσεν ὁ Ἰσραὴλ, ἀπειρος μᾶλλον καὶ ἄβασός (68) ἐστὶν ἡ μεσαιτάτη τῆς πόλεως ὁδός (69). Καὶ τῆς θαλάσσης (70) ἣν ἐκεῖνοι βαγεῖσαν καὶ διατειχισθεῖσαν ἔσχον ἰσπήλατον· καὶ ὧν ἐν τῇ λεωφόρῳ (71) κατεπονήθησαν οἱ Αἰγύπτιοι. οἱ γαλήνη καὶ ἀκύμαντοι λιμένες γεγόνασιν εἰκῶν. πολλάκις φανέντες ἀπὸ τῶν ἐν αὐτοῖς φῶνων, οἷον Ἐρυθρὰ θάλασσα. Ὁ δ' ἐπιβρέων ποταμὸς; τὴν πόλιν, ποτὲ μὲν ἐρήμου τῆς ἀνύδρου ξηρότερος ὤρη, καὶ μᾶλλον αὐχιμῶδης ἐκείνης, ἣν διαπορευ-

portus urbis Alexandrinæ, peremptorum civium cruore exundantes, Rubri maris imaginem sæpius præbuisse. Non igitur media urbis platea, sed portus, ut dixi, a Dionysio comparatum cum Rubro mari.

(71) Καὶ ὧν ἐν τῇ λεωφόρῳ. Ante hæc verba Rob. Stephanus in editione sua punctum apposuit, contra fidem omnium scriptorum codicum, qui ante hæc verba mediam duntaxat distinctionem, sive moram habent appositam. Christophorsonus quidem, Rob. Stephani distinctionem secutus, hunc locum ita vertit: *Isti porro placidi et tranquilli urbis portus, fluctuum eorum quibus Ægyptii erant traiectione submersi, veram effigiem gerunt.* Sed hæc interpretatio non respondet verbis Dionysii. Quamobrem sequenda potius est distinctio scriptorum codicum, et hæc verba cum præcedentibus connectenda. Verum dicit aliquis, Quo referendus est articulus ille postpositivus ὧν? Respondeo articulum hunc referri ad vocem θαλάσσης et pluralem numerum positum esse pro singulari. Mare quippe utrinque divisum, latam in medio viam Israelitis aperuerat. Atque ita duo veluti maria ex uno facta fuerant. Idcirco Dionysius λεωφόρον τῶν θαλασσῶν dixit eleganter, quasi in marem plateam. Quod si Christophorsono et Stephano ante has voces finale distinctionem ascripseris, non erit jam quo referatur articulus ille postpositivus. Neque enim ad vocem λιμένες referri potest.

όμενος ὁ Ἰσραὴλ οὕτως ἐδίψησεν, ὡς Μωϋσοῦ μὲν καταβοᾶν, βυθῆναι δ' αὐτοῖς παρὰ τοῦ θαυμάσια ποιούντος μόνου ἐκ πέτρας ἀκροτόμου ποτόν· ποτὲ δὲ τοσοῦτον ἐπλήμμυρεν (72), ὡς πᾶσαν τὴν περιχώρον, τὰς τε ὁδοὺς καὶ τοὺς ἀγρούς ἐπικλύσαντα, τῆς ἐπὶ Νῶε γενομένης τοῦ ὕδατος φορᾶς ἐπαγαγεῖν ἀπειλήν· αἰεὶ δὲ αἵματι καὶ φόνους, καὶ καταποντισμοῖς χάτεισι μεμιασμένους, οἷος ὑπὸ Μωϋσεὶ γέγονε τῷ Φαραῶ. μεταβαλὼν εἰς αἶμα καὶ ἐποζέσας. Καὶ ποῖον γένοιτο· ἂν τοῦ πάντα καθάρουτος ὕδατος ὕδωρ ἄλλο καθάρσιον; ἢ ὡς ἂν ὁ πολὺς καὶ ἀπέραντος ἀνθρώποις Ὀχρεαῶς ἐπιχυθεὶς, τὴν πικρὰν ταύτην ἀποσμηξίαι θάλασσαν; ἢ πῶς ἂν ὁ μέγας ποταμὸς ὁ ἐκπορευόμενος ἐξ Ἐδῆμ, τὰς τέσσαρας ἀρχὰς εἰς ἃς ἀφορίζεται μετασχετεύσας εἰς μίαν τοῦ Γηῶν, ἀποπλύναι τὸ λύθρον; ἢ πότε ὁ τεθολωμένος ὑπὸ τῶν πονηρῶν πανταχόθεν ἀναθυμιάσεων ἀήρ, εἰλικρινῆς γένοιτο; Τοιοῦτοι γὰρ ἀπὸ τῆς γῆς ἀτμοί, καὶ ἀπὸ θαλάσσης ἀνεμοί, ποταμῶν τε αὔραι καὶ λιμένων ἀνιμῆσεις ἀποπνέουσιν, ὡς σηπομένων ἐν πᾶσι τοῖς ὑποκειμένοις στοιχείοις νεκρῶν ἰχθύων εἶναι τὰς δρόσους. Εἴτα θαυμάζουσι καὶ διαποροῦσι, πῶθεν οἱ συνεχεῖς λοιμοὶ (73), πῶθεν αἱ χυλεπαὶ νόσοι, πῶθεν αἱ παντοδαπαὶ φθοραὶ, πῶθεν ὁ πρὸς τὸν πολὺς τῶν ἀνθρώπων ἐλεθρος· διὰ τί μηκέτι τοσοῦτον πληθὸς οἰκητόρων ἢ μεγίστη πόλις ἐν αὐτῇ φέρει, ἀπὸ νηπιῶν ἀρξαμένη παιδῶν μέχρι τῶν εἰς ἄκρον γεγηρακῶτων, ὅσους ὠμογέροντας (74) οὐδ' ἐκάλει πρότερον ὄντας ἔτρεφεν· ἄλλ' οἱ τεσσαρακοντούται καὶ μέχρι τῶν ἑβδομήκοντα ἐτῶν, τοσοῦτον πλεονεῖς τότε, ὥστε γῆ συμπληροῦσθαι νῦν τὸν ἀριθμὸν αὐτῶν προσεγεγράφεντων καὶ συγκαταλεγέντων εἰς τὸ δημόσιον σιτηρέσιον, τῶν ἀπὸ τεσσαραεκαίδεκα ἐτῶν μέχρι τῶν ὀγδοήκοντα· καὶ γεγόνασιν οἷον ἠλικιωτῶν τῶν πάλαι γεραιτάτων, οἱ ὅλκιμοι νεώτατοι. Καὶ οὕτω μειούμενον αἰεὶ καὶ δαπανώμενον ὄρωντες τὲ ἐπὶ γῆς ἀνθρώπων γένος, οὐ τρέμουσιν, αὐξομένου καὶ προκόπτοντος τοῦ παντελοῦς αὐτῶν ἀφανισμοῦ.)

qui olim senes erant. Cumque in terris humanum genus tantopere imminutum et consumptum videant, augescente in dies et crescente ipsorum exscidio non intremiscunt.)

ΚΕΦΑΛΑΙΟΝ ΚΒ΄.

Περὶ τῆς ἐπισκεψάσης νόσου (Nic. H. E. vi, 20).

Μετὰ ταῦτα λοιμικῆς τὸν πόλεμον διαλαβοῦσης νόσου, τῆς τε ἑορτῆς πλησιαζούσης, αὐθις διὰ γραφῆς τοῖς ἀδελφοῖς ὁμιλεῖ, τὰ τῆς συμφορᾶς ἐπισημαινόμε-

(72) *Τοσοῦτον ἐπλήμμυρεν.* Τοσοῦτος cod. Reg. Quæ lectio non omnino rejicienda. Reliqui tamen codices Maz. ac Med., cum Fuk. et Savil., scriptum habent τοσοῦτον.

(73) *Οἱ συνεχεῖς λοιμοί.* Jam inde a temporibus Galli et Volusiani, lues totum pene orbem Romanum vastavit. Certe Eutropius principatum Galli et Volusiani sola pestilentia notum fuisse dicit. Addit Aurelius Victor, Gallo Volusianoque favorem ex eo quæsitum fuisse, quod tenuissimi ejusque exsequias sollicite curavissent. De hac peste Hieronymus in *Chronico* ita scribit anno primo imp. Galli: *Pestilens morbus multas totius orbis provincias occupavit, maximeque Alexandriam et Ægyptum; ut scribit Dionysius, et Cypriani de mortalitate testis est*

A ne, per quam iter facientes Israelitæ tanta oppressi sunt siti, ut adversus Mosem vociferari non desinerent, quoad virtute illius qui solus mirabilia facit, ex prærupta rupe aqua ipsis ad potum effluxit. Interdum vero tantopere exundavit, ut circumsitæ regioni viisque et agris omnibus superfusus, aquarum diluvium ejusmodi temporibus Noe accidit, minari videretur. Cæterum cædibus et cruore, et submersionibus hominum continuis inquinatus evoluitur, qualis olim a Mose præstitus est Pharaoni, in sanguinem conversus ac fetidus. Quænam igitur unda lustrare poterit aquam qua omnia purgantur? Quomodo vastus ille nec hominibus permeabilis Oceanus, hoc amarum pelagus unquam absteriserit? Aut quomodo ingens ille fluvius qui ex Eden profluit, etiamsi quatuor illos in quos dividitur alveos, in unum Genosis alveum transfundat, tantam hanc abluet sanie? Ecquando scelestissimis undecunque vaporibus obnubilatus aer, purus tandem serenisque reddetur? Hujusmodi enim halitus ex terra; ex mari venti; ex fluminibus auræ, ex portubus fuligines spirant, ut tabescentium in omnibus subjacentibus elementis cadaverum sanies pro rore sit. Et post hæc mirantur et ambigunt homines, undenam continuæ pestes, undenam graves morbi omnisque generis labes, et multiplices varique hominum interitus: quid causæ sit, cur urbs maxima tantum civium numerum amplius non ferat, etiamsi ab ipsis infantibus ad decrepitos usque senes numerentur, quot antea crudos senes sic vocatos aluit. Verum tunc temporis adeo plures erant quadragenarii, et supra hos usque ad septuagesimum ætatis annum progressi, ut numerus eorum nunc expleri non possit ascriptis licet et in album relatis ad annonam ex publico accipiendam his qui quatuordecim annos nati sunt, usque ad octogenerios. Et qui specie ipsa adolescentuli 268 sunt, æquales quodammodo nunc facti sunt eorum

genus tantopere imminutum et consumptum videant, augescente in dies et crescente ipsorum exscidio non intremiscunt.)

CAPUT XXII.

De morbo qui tunc temporis grassatus est.

Secuta dehinc post bellum peste, cum paschalis solemnitas immineret, iterum Dionysius fratres per litteras allocutus est, in quibus calamitatis illius ma-

liber. Postea Gallieni temporibus lues iterum grassata est Romæ et in provinciis, ut scribit Pollio in *Gallieno*, et Aurelius Victor.

(74) *Ὠμογέροντας.* Alexandria ὠμογέροντας dicebantur a quadragésimo anno usque ad septuagesimum. Eorum nomina in albo descripta erant, eo quod annonam publicam acciperent, ut testatur Dionysius. His præerant archigerontes, de quibus fit mentio in lege prima Codice Theodosiano *De Alexandria plebis primatibus*. Huc etiam referri potest quod scribit Gregorius Naz. in oratione 21, *De S. Athanasio*, Alexandrinos per sexus et ætates, et artes solitos esse distribui, quoties alicui obvium irent honoris causa.

gnitudinem describit his verbis : « Aliis quidem hominibus præsens hoc tempus non videatur esse tempus festivitatis. Neque vero illis tempus festivitatis est, nec hoc quod a nobis celebratur, nec ullum aliud, non dicam eorum quæ luctuosa sunt, sed etiam eorum quæ vel maxime læta et hilaria existimantur. Nunc quidem certe plena sunt omnia lamentationum : lugent cuncti : et ob mortuorum hominum ac quotidie morientium multitudinem, tota urbs gemitibus circumsonat. Prorsus enim ut de primogenitis Ægyptiorum in sacris libris scriptum habetur, ita nunc quoque clamor ingens excitatus est. Nulla quippe domus est in qua non sit aliquod funus. Atque utinam unum, dumtaxat in unaquaque domo esset ! Multa quidem et acerba ante hanc calamitatem nobis contigerunt. Primum enim nos urbe expulerunt. Cumque soli ab omnibus fugeremur atque opprimeremur, nihilominus tunc quoque festos egimus dies. Quivis denique locus in quo varias ærumnas singillatim pertulimus : ager, inquam, solitudo ; navis ; stabulum ; carcer, instar templi ad sacros conventus peragendos fuit. Sed omnium lætissimam festivitatem egerunt consummati martyres, qui in cælo epulati sunt. Post hæc bellum et fames excepit : quæ quidem nos cum gentilibus junctim pertulimus. Et ea quidem mala quibus nos attriverunt, soli sustinimus. Quæ autem ipsi sibi vicissim intulerunt ac passi sunt, eorum partem toleravimus. Sed rursus oblectavit nos pax illa, quam Christus nobis solis indulsit. Cum autem brevissimo temporis spatio nos et illi respirassemus, repente ingruit lues illa, ipsis quidem res omnium formidolosissima et calamitosissima : et quæ sola, ut proprius quidam ipsorum scriptor **269** loquitur, omnium spem opinionemque superavit. Nobis vero non ejusmodi fuit : sed potius meditentium quoddam ac probamentum perinde

(75) *Ὁὐχ ὄπως τῶν ἐπιλύπων.* Sic omnino scribendum est, ut habent manuscripti codices Mazar. ac Med., cum Saviliano. Opponitur enim τὸ ἐπιλύπων τῶν περιχαρῆς quod mox sequitur, vulg., ἐπιλυτῶν. Est autem elegantissimum hoc exordium Paschalis epistolæ sive orationis Dionysii. Aliis, inquit Dionysius, *infidelibus scilicet ac gentilibus, præsens tempus minime opportunum videatur ad festum diem celebrandum, quippe cum luctu et lamentis plena sint omnia. Verum nec ullum omnino tempus, non dico luctuosum, cujusmodi hoc tempus esse fateor ; sed ne lætissimum quidem, illis hominibus, id est infidelibus, aptum est ad festivitatem celebrandam. Impii siquidem et mali homines, nunquam omnino dies festos agere possunt, licet hostias immolent, et libamenta offerant. Soli virute præditi festos dies agunt. Soli quippe officio funguntur, et vota atque incruentias hostias offerunt Deo.* Multa in hanc sententiam habet Origenes in lib. viii *Contra Celsum*, quæ sunt e Stoicorum philosophia desumpta, ex quibus magnam lucem accipit hic Dionysii locus.

(76) *Περιχαρῆς ὃν οἰηθεῖεν.* Apud Nicephorum legitur εἰ τις περιχαρῆς ὃν οἰηθεῖεν. Quæ scriptura ferri non potest, cum verbum οἰηθεῖεν in passiva significatione sumi non possit. Dixit ergo Dionysius περιχαρῆς ὃν οἰηθεῖεν, pro eo quod alii dicerent, ὃν οἰον-

Α νος πάθη διὰ τούτων · « Τοῖς μὲν ἄλλοις ἀνθρώποις οὐκ ἂν ὄβξειε καιρὸς ἑορτῆς εἶναι τὰ παρόντα. Οὐδὲ ἔστιν αὐτοῖς οὔτε οὗτος οὔτε τις ἕτερος, οὐχ ὅπως τῶν ἐπιλύπων (75), ἀλλ' οὐδ' εἰ τις περιχαρῆς (76) ὃν οἰηθεῖεν μάλιστα. Νῦν μὲν γε θρηνοὶ πάντα · καὶ πανθοῦσι πάντες, καὶ περιηχοῦσιν οἰμωγαὶ τὴν πόλιν διὰ τὸ πλῆθος τῶν τεθνηκότων καὶ τῶν ἀποθνησκόντων ὁσημέραι. Ὡς γὰρ ἐπὶ τῶν πρωτοτόκων τῶν Αἰγυπτίων γέγραπται, οὕτως καὶ νῦν ἐγενήθη κραυγὴ μεγάλη. Οὐ γὰρ ἔστιν οἰκία ἐν ἧ οὐκ ἔστιν ἐν αὐτῇ τεθνηκώς · καὶ ὄφελόν γε (77) · πολλὰ μὲν γὰρ καὶ δεινὰ καὶ τὰ πρὸ τούτου συμβεβηκότα. Πρῶτον μὲν ἡμᾶς ἤλασαν (78) · καὶ μόνοι πρὸς ἀπάντων διωκόμενοι καὶ θανατούμενοι, ἑορτάσαμεν καὶ τότε. Καὶ πᾶς ὁ τῆς καθ' ἑκαστον θλίψεως τόπος, πανηγυρικὸν ἡμῖν γέγονε χωρίον, ἀγρὸς, ἐρημία, ναῦς, πανδοχεῖον, δεσμωτήριον, φαειροτάτην δὲ πασῶν ἡγαγον ἑορτὴν οἱ τέλειοι μάρτυρες εὐωχηθέντες ἐν οὐρανῷ. Μετὰ δὲ ταῦτα, πόλεμος καὶ λιμὸς ἐπέλαβεν · ἃ τοῖς ἔθνεσι συνδιηγάκαμεν, μόνοι μὲν ὑποστάτες, ὅσα ἡμῖν ἐλυμῆναντο, παραπολαύσαντες δὲ καὶ ὧν ἄλλῃλους εἰργάσαντό τε καὶ πεπόνθασιν · καὶ τῇ Χριστοῦ πάλιν ἐνηυφράνθημεν εἰρήνῃ, ἣν μόνοις ἡμῖν ἔδωκε. Βραχυτάτης δὲ ἡμῶν τε καὶ αὐτῶν τυχόντων ἀναπνοῆς, ἐπικατέσκηψεν ἡ νόσος αὐτῆ, πρᾶγμα φόβου τε παντὸς φοβερώτερον ἐκείνης, καὶ συμφορᾶς ἡστινοσοῦν σχετικώτερον, καὶ ὅς τις ἰδὼς τις αὐτῶν ἀπήγγειλε συγγραφεύς, πρᾶγμα μόνον δὴ τῆς πάντων ἐλπίδος κρεῖσσον γενόμενον · ἡμῖν δὲ οὐ τοιοῦτο μὲν, γυμνάσιον δὲ καὶ δοκιμῖον οὐδένοσ τῶν ἄλλων ἔλαττον. Ἀπίσχητο μὲν γὰρ οὐδὲ ἡμῶν, πολλὴ δὲ ἐξῆλθεν (79) εἰς τὰ ἔθνη. » Τούτοις ἐξῆς ἐπιφέρει λέγων · « Οἱ γοῦν πλείστοι τῶν ἀδελφῶν ἡμῶν δι' ὑπερβάλλουσαν ἀγάπην καὶ φιλαδελφίαν ἀφειδουντες ἑαυτῶν καὶ ἄλλῃλων ἐχόμενοι, ἐπισκοποῦντες ἀφυλάκτως τοὺς νοσοῦντας, λιπαρῶς ὑπερητούμενοι, θεραπεύοντες ἐν Χριστῷ, συναπηλάττοντο ἐκείνοις (80) ἀσμενέστατα, τοῦ παρ' ἑτέρων

το ἂν μάλιστα περιχαρῆ.

(77) *Καὶ ὄφελόν γε.* Turnebus ad oram libri sui emendavit καὶ ὄφελόν γε εἰς. Quæ tamen scriptura in omnibus nostris codicibus non legitur. In codice Regio scriptum inveni, καὶ ὄφελόν γε · εἰς πολλὰ μὲν γὰρ καὶ δεινὰ, sicut etiam habet Nicephorus. Recte igitur Turnebus, qui, sola interpunctione mutata, hunc Dionysii locum restituit, ut dixi.

(78) *Πρῶτον μὲν ἡμᾶς ἤλασαν.* Repetit hic Dionysius, et quasi compendio enumerat cuncta quæ Christiani passi fuerant Alexandria jam inde ab initio sui pontificatus. Primo enim, inquit, nos persecuti sunt. Persecutionem intelligit quæ cœpta est anno ultimo Philippi imperatoris. *Bellum deinde, ait, secutum est intestinum.* De hoc civili bello Alexandrinorum, vide epistolam Dionysii ad Fabium supra in lib. vi, cap. 41. *Deinde cum paululum, inquit, nos et illi quievissimus, incubuit lues illa gravissima, ea scilicet quæ sub Gallo et Volusiano grassata est, cum jam antea sub Decio cœpisset.* Aliquot enim diaconi ea peste consumpti sunt temporibus Decii, ut patet ex epistola Dionysii ad Domitium et Didymum, in cap. 11 hujus libri.

(79) *Πολλὴ δὲ ἐξῆλθεν.* Πολύ codex Regius ; sed in reliquis exemplaribus Mazar., Med. ac Fuk. scribitur πολλή, rectius ; subauditur enim νόσος.

(80) *Συναπηλάττοντο ἐκείνοις.* Post has voces

ἀναμιπλάμενοι πάθους, καὶ τὴν νόσον ἐφ' ἑαυτοῖς ἄλλοι
 ἔλκοντες ἀπὸ τῶν πλησίων, καὶ ἔκοντες ἀναμασσόμε-
 νοι τὰς ἀληθῶνας (81). Καὶ πολλοὶ νοσοκομήσαντες
 καὶ ῥώσαντες ἐτέρους, ἐτελεύτησαν αὐτοὶ, τὸν ἐκεί-
 νων θάνατον εἰς ἑαυτοὺς μεταστήσαντες, καὶ τὸ δη-
 μῶδες ῥῆμα μόνως ἀεὶ δοκοῦν φιλοφροσύνης (82) ἔχε-
 σθαι, ἔργῳ δὴ τότε πληροῦντες, ἀπίνυτες αὐτῶν πάν-
 των περίφημα (83). Οἱ γοῦν ἄριστοι τῶν παρ' ἡμῖν
 ἀδελφῶν τοῦτον τὸν τρόπον ἐξεχώρησαν τοῦ βίου,
 πρεσβύτεροί τε τινὲς καὶ διάκονοι, καὶ τῶν ἀπὸ τοῦ
 λαοῦ λίαν ἐπαινούμενοι· ὡς καὶ τοῦ θανάτου τοῦτο τὸ
 εἶδος διὰ πολλὴν εὐσέθειαν καὶ πίστιν ἰσχυρὰν γινόμε-
 νον, μηδὲν ἀποδεῖν μαρτυρίου δοκεῖν. Καὶ τὰ σώμα-
 τα δὲ τῶν ἁγίων ὑπέλαις χερσὶ καὶ κόλποις ὑπο-
 λαμβάνοντες, καθαιρούντες τε τοὺς ὀφθαλμούς, καὶ
 στόματα συγκλείοντες, ὠμοροροῦντές τε καὶ διατιθέν-
 τες (84), προσκολλώμενοι, συμπλεκόμενοι, λουτροῖς
 τε καὶ περιστολαῖς (85) κατακοσμοῦντες, μετὰ μικρὸν
 ἐτύγχανον τῶν ἰσῶν, ἀεὶ τῶν ὑπολειπομένων ἐφεπο-
 μένων τοῖς πρὸ αὐτῶν. Τὰ δὲ γε ἔθνη πᾶν τούναν-
 τιον· καὶ νοσεῖν ἀρχομένους ἀποθούοντο, καὶ ἀπέφου-
 γον τοὺς φίλτάτους, κἂν ταῖς ὁδοῖς ἐβρίπτουν ἡμι-
 θνήτας, καὶ νεκροὺς ἀτάφους ἀπεσκυβαλίζοντο, τὴν
 τοῦ θανάτου διάδοσιν καὶ κοινωνίαν ἐκτρεπόμενοι, ἦν
 οὐκ ἦν καὶ πολλὰ μηχανομένοις ἐκκλίνειν ῥάδιον. Ἔ-
 μετὰ δὲ ταύτην τὴν ἐπιστολὴν, εἰρηνευσάντων τῶν
 κατὰ τὴν πόλιν, τοῖς κατ' Αἴγυπτον ἀδελφοῖς ἑορ-
 τατικὴν αὐθιχὴ ἐπιστέλλει γράφην, καὶ ἐπὶ ταύτῃ δι-
 ἄλλας διαφόρους πάλιν (86) διατυποῦται. Φέρεται δὲ τις
 αὐτοῦ καὶ περὶ Σαββάτου· καὶ ἄλλη περὶ γυμνασίου.
 Ἐρμάμμωνι δὲ πάλιν καὶ τοῖς κατ' Αἴγυπτον ἀδελ-
 φοῖς δι' ἐπιστολῆς ὁμιλῶν, πολλὰ τε ἄλλα περὶ τῆς
 δεξιᾶς καὶ τῶν μετ' αὐτὸν διεξελθῶν καχοτρο-

ac cætera. Neque enim a nobis abstinuit lues illa,
 licet plurimum in gentiles grassata sit. » Addit
 deinde: « Plurimi quidem ex fratribus nostris ob
 nimiam charitatem, curam omnem propriæ salutis
 abjicientes sibi que mutuo adhærescentes; dum
 ægros secure atque audacter invisunt, eis que as-
 sidue ministrant, et curationem adhibent in Chri-
 sto, una cum illis mortui sunt; aliorum ægritu-
 dine libentissime sese implentes, et proximorum
 morbum in semetipsos quodammodo attrahentes,
 doloresque eorum sponte sua exprimentes atque
 extergentes. Multique adeo qui alios ægrotantes
 curaverant et in pristinam valetudinem restitu-
 erant, ipsi interierunt, mortem illorum in seipsos
 traducentes; verbumque illud vulgare quod offi-
 ciosæ duntaxat comitatis hactenus visum fuerat,
 reipsa adimplentes, cum aliorum peripsema effecti
 ex hac vita migrarent. Et hoc quidem pacto optimi
 quique ex fratribus nostris, quorum nonnulli præ-
 sbyteri erant ac diaconi, et ex populo laudatissim-
 us quisque mortem oppetierunt, adeo ut genus
 hoc mortis ob pietatem fideique constantiam ne-
 quaquam inferius martyrio censeatur. Hi ergo
 sanctorum corpora supinis manibus gremioque
 excipientes, oculos illis et ora claudentes, brach-
 iantes eadem humeris suis, componentes, adhæ-
 rescentes illis, complectentes, lavacro et vesti-
 mentis ornantes, paulo post eadem officia ab aliis
 consecuti sunt; cum superstites semper eorum qui
 præcesserant vestigiis insisterent. Gentiles vero
 prorsus contraria his egerunt. Nam et eos qui
 ægrotare inceperant exturbabant, et charissimos
 refugiebant; eosque in viis semineccs destitue-

In codice Regio et in editione Rob. Stephani appo-
 sita est virgula. Verum in tribus nostris exemplaribus
 Maz., Med. et Fuketiano alia est distinctio. Nam
 post vocem ἀμασσόμενα apposita est media distin-
 ctio seu mora. Quod quidem idcirco monendum esse
 duxi, ne quis forte suspicet, vulgatum interpun-
 ctionem temere ac sine auctoritate scriptorum co-
 dicum a nobis mutatam fuisse.

(81) *Ἀναμασσόμενοι τὰς ἀληθῶνας*. Langus et
 Christophorus verterunt *mitigantes*, quam inter-
 pretationem equidem probare non possum. Nam ἀνα-
 μάσσειν sive χυμάσσειν idem est quod *exprimere*,
extergere. Ait igitur Dionysius, Christianos qui
 ægros pestilenti morbo laborantes invisabant, ex-
 pressos ægrotantium dolores in semetipsos trans-
 tulisse. Id enim significat vox ἀναμασσόμενοι, id est
 excipere in se et quasi exsugere alterius morbum.
 Idem est igitur quod antea dixit Dionysius, καὶ τὴν
 νόσον ἐφ' ἑαυτοὺς ἔλκοντες.

(82) *Μόνως φιλοφροσύνης*. Non recte, meo
 quidem iudicio, Musculus et Christophorus
veram benevolentiam interpretantur, cum φιλοφρο-
 σύνη sit potius benevolentia in sermone et affabilitate
 posita, quæ comitas dicitur a Latinis. Gallice
civilité et *compliment* vocamus. Videtur autem
 hæc vox περίφημα quæ in epistolis Pauli legitur,
 vulgo fuisse ab Alexandrinis usurpata, quoties
 se in salutationibus mutuo compellarent, et operam
 atque obsequium sponderent: Ἐγὼ εἰμι περίφημά
 σου. Quod certe hic Dionysii locus videtur innuere.
 Nisi potius intelligamus, Christianos vulgo a genti-
 libus vocatos fuisse hoc nomine, πάντων περι-

φήμα, id est *purgamenta sæculi*, quod magis pla-
 cet.

(83) *Αὐτῶν πάντων περίφημα*. Codex Med. et
 Maz. voce πάντων, quæ in vulgatis deest, auctiores
 sunt, quomodo etiam in Fuk. scriptum invenit.

(84) *Καὶ διατιθέντες*. Christophorus vertit,
decenter ornantes, male. Nam de ornatu mox sub-
 jungit Dionysius. Rectius igitur verti *componentes*,
 quomodo loquuntur Latini. Sic Persius:

. . . . tandemque beatus alto

Compositus lecto, etc.

Hieronymus lib. i In Jovinianum: *Compositoque ex
 more cadaveri seipsa superjecit*. Hinc *compositus* pro
sepulto apud Virgilium et Horatium. Possidius in
Vita B. Augustini: *Confestim vero pro ejus commen-
 danda corporis depositione oblatum est; peractoque
 solemniter exsequiarum ministerio insigniter compo-
 situs, deportatus ac sepultus est*. Ita enim legitur in
 codice Moscicensi.

(85) *Καὶ περιστολαῖς*. Nec hanc vocem intellexit
 Christophorus qui vertit, *linteo funebri volvere*.
 Solebant enim Romani tunc temporis cadavera ves-
 tibus amicire. Ac de gentilibus quidem res protri-
 ta est, adeo ut exemplis non egeat. Ipsos vero
 Christianos fidelium cadavera splendidis vestibus
 obtexisse, docet exemplum Asturii in cap. 16 hujus
 libri. Hieronymus in *Epitaphio Paulæ*: *Quis ino-
 rum moriens non illius vestimentis abvolutus est?*
 Nec aliter intelligendus est locus Possidii, quem an-
 tea citavi.

(86) *Ἄλλας διαφόρους πάλιν*. Vox διαφόρους ad-
 ditur ex codice Med. et Mazarini.

bant : aut mortuos insepultos projiciebant, aver- A πίας, τῆς· κατὰ τὸν Γαλλιηνὸν εἰρήνης ὑπομνη-
santes mortis participationem ac societatem; quam σκεται.

tamen licet multiplices adhibita cautione ac diligentia, evitare non poterant. » Post hanc episto-
lam, cum res in urbe Alexandria pacatæ essent, ad fratres per Ægyptum constitutos Paschalem rur-
sus epistolam Dionysius scripsit, aliasque post hanc deinceps exaravit. Exstat etiam epistola ejus de
Sabbato : et alia de exercitatione. Præterea ad Hermonem fratresque in Ægypto degentes
epistolam 270 scribens, postquam de imp. Decii et successorum illius improbitate disseruit, pa-
cis quæ viguit principatu Gallieni, mentionem facit.

CAPUT XXIII.

De imperio Gallieni.

Sed ipsa ejus verba satius fuerit audire, quæ sic
habent : « Et ille quidem cum imperatorum suorum
alterum prodidisset, alteri bellum intulisset, brevi
cum universa familia stirpitus interiit. Gallienus
vero renuntiatus et communi omnium consensu ap-
probatus est : vetus simul imperator ac novus, B
prior illis, ac post illos etiam superstes : juxta id
quod dictum est Isaïæ prophetæ : « Quæ a principio
fuere ecce venerunt, et nova sunt quæ nunc orien-
tur. » Nam quemadmodum nubes solis radios sub-
iens, ejus splendorem brevi tempore obscurat, in-
que ejus locum substituta conspicitur : ea deinde
prætergressa aut liquefacta, sol qui antea ortus
fuerat, rursus quasi novus exoriri videtur : ita
Macrianus qui seipsum præposuerat et ad ipsum
Gallieni imperium proxime admovebat; ipse quidem
jam non est, quippe qui nec antea erat : Gallienus
vero sui similis idemque qui prius manet. Ipse de-
nique principatus, velut senectute deposita, et pri-
stinæ improbitatis sordibus repurgatus, nunc flo-
rentius viget : et longius cernitur atque auditur, et
quocumque diffunditur. » Deinde tempus ipsum quo
hæc scribebat, designat his verbis : « Ac mihi rur-
sus imperatoris nostri annos contemplari subit.
Video enim impiissimos illos qui adeo celebres
olim exstiterunt, brevi postea obscurissimos eva-
sisse. Religiosissimus vero Dei que amantissimus
imperator septennalem circulum jam emensus, no-
num imperii annum degit, quo nos festa celebraturi
sumus. »

CAPUT XXIV.

De Nepote et ejus schismate.

Ad hæc duos libros *De promissionibus* composuit.
Causam scribendi præbuit Nepos quidam, episcopus
Ægypti, qui promissiones sanctis hominibus
factas in divinis voluminibus, Judaico sensu exhi-
bendas docebat, et nescio quod mille annorum spa-
tium corporalibus refertum deliciis in hac terra
fore 271 affirmabat. Cumque ex Joannis Revela-
tione opinionem suam stabilire se posse existi-

(87) *Ἐκεῖνος μὲν οὖν.* Recte Christophorus D
Macrianum hic intelligi animadvertit, cujus pro-
ditione Valerianus in Persarum potestatem venit.
Valerianum certe ducum proditione in illam cala-
mitatem incidisse, testantur Aurelius Victor, Syn-
cellus et alii. Porro hæc Dionysii verba jungenda
sunt cum illis quæ supra retulit Eusebius in cap. x
hujus libri. Sunt enim ex eadem Dionysii ad Her-
monem Epistola. Ac ne unum quidem verbum
inter hæc duo fragmenta interjectum erat. Sed in
cap. I hujus libri, fragmentum ejusdem Epistolæ
addit Eusebius.

ΚΕΦΑΛΑΙΟΝ ΚΓ'.

Περὶ τῆς Γαλλιηνῶν βασιλείας (Nic. H. E. vi, 21).

Οὐδὲν δὲ οἶον, τὸ καὶ τούτων ὡδὲ πως ἐχόντων
ἀκούσαι · « Ἐκεῖνος μὲν οὖν (87) τῶν πρὸ αὐτοῦ βα-
σιλέων τὸν μὲν προέμενος, τῷ δὲ ἐπιθέμενος, παγ-
γενῆ ταχέως καὶ πρὸ βίβης ἐξηφανίσθη · ἀνεδείχθη δὲ
καὶ συνανωμολογήθη παρὰ πάντων ὁ Γαλλιηνός, πα-
λαῖος ἄμα βασιλεὺς καὶ νέος, πρῶτος ὢν καὶ με-
ἐκεῖνος παρών. Κατὰ γὰρ τὸ ῥηθὲν πρὸς τὸν προ-
φήτην Ἡσαΐαν · « Τὰ ἀπ' ἀρχῆς ἰδοὺ ἤκασσι, καὶ καινὰ
ἂ νῦν ἀνατελεῖ. » Ὅσπερ γὰρ νέφος τὰς ἡλιακὰς ἀκτι-
νας ὑποδραμὴν καὶ πρὸς ὀλίγον ἐπηλυγάζαν, ἐκί-
σεν αὐτὸν καὶ ἀντ' αὐτοῦ προσφάνη, εἶτα παρελθόντος
ἢ διατακέντος τοῦ νέφους, ἐξεφάνη πάλιν ἐπανατε-
λας ὁ ἥλιος ὁ προανατελάς, οὕτω προστάς καὶ προσ-
πελάσας (88) ἐκῆτων ὁ Μακριανός τῆς ἐφεστῶτης
Γαλλιηνῶν βασιλείας, ὁ μὲν οὐκ ἔστιν, ἐπεὶ μὴδὲ ἦν·
ὁ δὲ ἔστιν ὁμοίως ὡσπερ ἦν. Καὶ οἶον ἀποθεμένη τὴν
γῆρας ἢ βασιλεία, καὶ τὴν προῦσαν ἀνακαθηράμενη
κακίαν, ἀκμαιότερον νῦν ἐπανθῆι, καὶ πρὸ βίβης
ὁρᾶται καὶ ἀκούεται, καὶ διαφοιτᾷ πανταχοῦ. » Εἰθ'
ἐξῆς καὶ τὸν χρόνον καθ' ὃν ταῦτ' ἔγραψε, διὰ τού-
των σημαίνει · « Καὶ μοι πάλιν τὰς ἡμέρας τῶν βασι-
λικῶν ἐτῶν ἐπεισοι σκοπεῖν. Ὅρῳ γὰρ ὡς ὀνομασθέντες
μὲν οἱ ἀσεβέστατοι, μετ' οὐ πολὺ γεγονάσιν ἀνώου-
μοι · ὁ δὲ δαιώτερος καὶ φιλοθεώτερος ὑπερβὰς τὴν
ἑπταετηρίδα, νῦν ἐνιαυτὸν ἑνατον διανύει, ἐν ᾧ ἡμεῖς
ἐορτάσωμεν. »

imperator septennalem circulum jam emensus, no-
sumus. »

ΚΕΦΑΛΑΙΟΝ ΚΔ'.

Περὶ Νέπωτος καὶ τοῦ κατ' αὐτὸν σχίσματος
(Nic. H. E. vi, 21).

Ἐπὶ τούτοις ἅπασι σπουδάζεται αὐτῷ καὶ τὰ *Περὶ*
ἐπαγγελίων δύο συγγράμματα. Ἡ δ' ὑπόθεσις αὐτῶν
Νέπως ἦν ἐπίσκοπος τῶν κατ' Αἴγυπτον, Ἰουδαϊκώ-
τερον τὰς ἐπιγγελεμένας τοῖς ἀγίοις ἐν ταῖς θείαις
Γραφαῖς ἐπαγγελίας ἀποδοθήσεσθαι διδάσκων, καὶ
τινα χιλιάδα ἐτῶν τρυφῆς σωματικῆς ἐπὶ τῆς ἑρᾶς
ταύτης ἐσεσθαι ὑποτιθέμενος. Δόξας γοῦν οὗτος ἐκ
τῆς Ἀποκαλύψεως Ἰωάννου τὴν ἰδίαν κρατύνει

(88) *Προπελάσας.* Sic in tribus nostris codici-
bus legitur quibus consentit etiam Nicephorus. Nec
dubito quin scribendum etiam sit *προσστάς*, cum
duplici sigma. Scribendum quoque est ὁ Μακρια-
νός, ut legitur in Max, Med. ac Fuk. Idcirco autem
Dionysius de Macriani imperio loquitur, quod eum
imperatorem Ægyptus cum universo Oriente sus-
ceperat. Docet id vetustus nummus a Joanne Tris-
tano V. C. editus, in cuius adversa parte hæc ha-
betur inscriptio : ΑΥΤ. Κ. Μ. ΦΟΥΑ. ΜΑΚΡΙΑΝΟΥΣ
In altera parte ΑΛΕΞΑΝΔΡΕΙΑ.

ἐπιληψιν, Ἐλεγχον ἀλληγοριστῶν, λόγον τινὰ περὶ A
 τούτου συντάξας ἐπέγραψε. Πρὸς δὲ ὁ Διονύσιος ἐν
 τοῖς *Περὶ ἐπαγγελιῶν* ἐνίσταται, διὰ μὲν τοῦ προτέ-
 ρου τὴν αὐτοῦ γνώμην ἣν εἶχε περὶ τοῦ ὀγγματος
 παρατιθέμενος, διὰ δὲ τοῦ δευτέρου περὶ τῆς Ἀποκα-
 λύψεως Ἰωάννου διαλαμβάνων· ἐνθα τοῦ Νέπωτος
 κατὰ τὴν ἀρχὴν μνημονεύσας, ταῦτα περὶ αὐτοῦ
 γράφει· ἰ Ἐπεὶ δὲ σύνταγμά τι προκομίζουσι Νέπω-
 τος, ᾧ λαν ἐπεριδόνται ὡς ἀναντιβῆτως ἀποδει-
 κνύντι (89) τὴν τοῦ Χριστοῦ βασιλείαν ἐπὶ γῆς ἐσε-
 σθαι, ἐν ἄλλοις μὲν πολλοῖς ἀποδέχομαι καὶ ἀγαπῶ
 Νέπωτα, τῆς τε πίστεως καὶ τῆς φιλοπονίας, καὶ τῆς
 ἐν ταῖς Γραφαῖς διατριβῆς, καὶ τῆς πολλῆς ψάλμω-
 δίας (90) ἥ μέχρι νῦν πολλοῖν τῶν ἀδελφῶν εὐθυμοῦ-
 νται, καὶ πάνυ δι' αἰδοῦς ἄγω τὸν ἄνθρωπον ταύτη
 μᾶλλον, ἢ προανεπαύσατο (91), ἀλλὰ φιλῆ γὰρ καὶ B
 προτιμωτάτη πάντων ἡ ἀλήθεια· ἐπαινεῖν τε χορῆ καὶ
 συνανεῖν ἀφθόνως, εἰ τι ὀρθῶς λέγοιτο, ἐξετάζειν
 δὲ καὶ διευθύνειν, εἴ τι μὴ φαίνοιτο ὑγιῶς ἀναγεγραμ-
 μένον. Καὶ πρὸς μὲν παρόντα καὶ ψιλῶ λόγῳ δογμα-
 τίζοντα αὐτάρκης ἦν ἂν ἡ ἄγραφος ὀμίλια, δι' ἔρω-
 τήσεως καὶ ἀποκρίσεως πέψουσα καὶ συμβιβάζουσα
 τοὺς ἀντιδιατιθεμένους· γραφῆς δὲ ἐκκειμένης, ὡς
 δοκεῖ τισι, πιθανωτάτης, καὶ τινων διδασκάλων τὸν
 μὲν νόμον καὶ τοὺς προφήτας τὸ μὴδὲν ἡγουμένων,
 καὶ τὸ τοῖς Εὐαγγελίοις ἐπισθαί παρέντων, καὶ τὰς
 τῶν ἀποστόλων Ἐπιστολάς ἐκφραυλιάντων, τὴν δὲ τοῦ
 συγγράμματος τούτου διδασκαλίαν ὡς μέγα δὴ τι καὶ
 κεχυμένον μυστήριον κατεπαγγελομένων (92),
 καὶ τοὺς ἀπλουστέρους ἀδελφοὺς ἡμῶν οὐδὲν ἐώντων C
 ὑψηλὸν καὶ μεγαλεῖον φρονεῖν, οὔτε περὶ τῆς ἐνδόξου
 καὶ ἀληθῶς ἐνθέου τοῦ Κυρίου ἡμῶν ἐπιφανείας, οὔτε
 τῆς ἡμετέρας ἐκ νεκρῶν ἀναστάσεως καὶ τῆς πρὸς
 αὐτὸν ἐπισυναγωγῆς καὶ ὀμοῦσεως, ἀλλὰ μικρὰ καὶ
 θνητὰ, καὶ ὅλα τὰ νῦν ἐλπίζειν ἀναπειθόντων (93) ἐν
 τῇ βασιλείᾳ τοῦ Θεοῦ, ἀναγκαῖον καὶ ἡμᾶς ὡς πρὸς
 παρόντα τὸν ἀδελφὸν ἡμῶν διαλεχθῆναι Νέπωτα. »

(89) *Ἀποδεικνύντι*. Sic in codice Maz., Med.,
 Fuk. et Savil. scribitur rectius pro vulg. ὑποδει-
 κνύντι. Porro cum constet ex hoc loco, librum Dion-
 ysi Alexandrini de promissionibus scriptum fuisse
 adversus Nepotem episcopum Ægypti, miror Hiero-
 nimum in Prefatione libri xviii *Commentariorum*
 in *Isaiam*, affirmare eum librum adversus Irenæum
 Lugdunensem episcopum a Dionysio fuisse con-
 scriptum. Fuit quidem Irenæus ex numero eorum
 qui regnum Christi mille annorum spatium in terris
 futurum crediderunt, quibus id Papias persuaserat,
 ut scribit idem Hieronymus in *Catalogo* et Eusebius
 noster in fine libri iii. Verum Dionysii liber non
 adversus Irenæum scriptus erat, sed adversus Ne-
 potem, ut patet tum ex hoc Eusebii loco, tum ex
 ipso Hieronymo in libro *De scriptoribus ecclesiasti-*
cis. ubi de Dionysio loquitur.

(90) *Ψαλμῶδίας*. Christophorus psalmos et
 hymnos a Nepote compositos interpretatur. Sane
 hic fuit mos veterum Christianorum, ut psalmos et
 hymnos in honorem Christi componerent. Quod
 testatur Eusebius in fine lib. v. De his psalmis
 mentio sit in epistola concilii Antiocheni adversus
 Paulum Samosatenum, et in canone penultimo
 concilii Laodiceni. Ubi discrete prohibetur, ne
 psalmi ἰδιωτικοί, id est, a privatis hominibus com-
 positi, in ecclesia recitentur. Invaluerat enim hæc
 consuetudo, ut multi psalmos in honorem Christi

componerent, eosque in ecclesia cantari facerent,
 ut ex locis supra notatis apparet. Hujusmodi ergo
 psalmos in ecclesia deinceps caui vetant Patres
 concilii Laodicensis, quos ἰδιωτικούς appellat, id
 est, ab hominibus imperitis compositos, non a
 sancto Spiritu dictatos. Ita explicat Agobardus in
 libro *De ritu canendi psalmos in ecclesia*.
 (91) *Ἡ προανεπαύσατο*. Plinius in lib. xxviii,
 cap. 2 : *Cur*, inquit, *ad mentionem defunctorum, tes-*
tatur memoriam eorum a nobis non sollicitari.
 (92) *Κατεπαγγελλομένων*, id est, diu ante pro-
 mittunt qua tradant. Metaphora est a mysteriis
 Græcorum, qui magna quædam et miranda initia
 promittebant, eosque diuturna expectatione
 cruciabant, ut opinionem ac reverentiam suspensio
 cognitionis ædificarent, quemadmodum loquitur
 Tertullianus in lib. contra Valentinos.
 (93) *Ἐλπίζειν ἀναπειθόντων*. Hujus loci emenda-
 tio debet codici Mazarino, in quo discrete scrip-
 tum inveni, *Καὶ ὅτι τὰ νῦν ἐλπίζειν ἀναπειθόντων*
 ἐν τῇ βασιλείᾳ τοῦ Θεοῦ, quomodo etiam legitur in
 codice Mediceo, nisi quod ἐλπίζόμενα ἐλπίζειν scrip-
 tum habetur. Sed rectissima est codicis Maz.
 lectio, quam ego priusquam comperissem, subau-
 diendum hic esse ἀπὸ κοινοῦ verbum φρονεῖν exi-
 stimabam. Codici Maz. subscribunt codd. Fuk. et
 Savil., vulg., ἐλπίζόμενα περὶόντων.

gatione et assimilatione sentire patientur; sed leviam quædam ac mortalia, et qualia nunc homines sperare solent in regno Dei cogitare jubeant; necesse est ut adversus fratrem meum Nepotem quasi præsentem, disputationem instituiam. » Paucis deinde interpositis, hæc subjungit: « Cum essem, inquit, in Arsinoïtica præfectura, in qua jam pridem, ut nosti, **272** increbruit hæc opinio, adeo ut schismata et integrarum Ecclesiarum defectiones fierent; convocatis presbyteris ac doctoribus qui per singulos vicos fratribus prædicabant, præsentibus item fratribus qui adesse voluerant, hortatus sum illos ut ea doctrina palam in concione examinaretur. Cumque hunc librum tanquam scutum quoddam murumque inexpugnabilem mihi opposuissent, tres continuos dies a prima luce usque ad vesperam cum ipsis sedens, quæcunque in eo libro scripta erant, discutere aggressus sum. Tum vero fratrum constantiam, et ardentissimum cognoscendæ veritatis studium, et docilitatem atque intelligentiam magnopere sum admiratus. Adeo moderate et ordine interrogationes rationesque dubitandi, et assensionis a nobis fiebant. Ac studiose quidem cavebamus, ne ea quæ semel nobis placuissent, tametsi falsa esse deprehenderentur, pertinaciter defenderemus: nec aliorum objectiones subterfugiebamus. Sed quoad fieri poterat, ad ea de quibus instituta erat disputatio eniti, eaque stabilire conabamur: sin autem rationibus convicti essemus, non pudebat nos mutare sententiam, et aliis assentiri. Quin potius cum bona animi conscientia, absque ulla simulatione, expansis ad Deum cordibus, quæcunque certissimis argumentis et aucioritate sacræ Scripturæ confirmata essent, suscipiebamus. Tandem denique Coracio, qui hujus doctrinæ auctor et signifer fuerat, audientibus cunctis qui aderant fratribus, pollicitus nobis et contestatus est, se in posterum hanc opinionem amplexurum non esse, nec de ea disputaturum, nec locuturum, nec populo prædicaturum; quippe qui argumentis oppositis satis superque convictus fuisset. Fratribus autem qui aderant, hæc disputatio et omnium inter se reconciliatio atque consensus non mediocrem attulit voluptatem. »

CAPUT XXV.

De Joannis Apocalypsi.

Deinde aliquanto post de Revelatione Joan-

(94) *Ἐν μὲν οὖν τῷ Ἀρσενσίτῃ.* Mirum est in tribus nostris codicibus et apud Nicephorum ac Ptolemæum ita legi, cum constet scribendum esse Ἀρσινόετῃ. Sic enim dicta est hæc præfectura ab Arsinoe regina.

(95) *Ἐπέλαξε τὸ δόγμα.* Langus et Musculus interpretantur, *emersit*. Christophorsonus autem vertit *prodiit in lucem*. Ego vero malui vertere, *increbruit*, quo sensu Eusebius hanc vocem usurpat in cap. 29 hujus libri.

(96) *Ἀκαταμάχητον.* Vulg., *ἀμαχον*. Scripturam codd. Med. et Maz. admisimus ut longe rectiorem; sic etiam scribitur in codd. Fuk. et Savil.

(97) *Εὐπαρακολούθητον.* Feliciter mihi vertisse videor *docilitatem*. Nam παρακολουθεῖν proprie dicuntur auditores, qui sensum verborum assequuntur. Male ergo Musculus et Christophorsonus *obsequium* interpretati sunt.

A Τούτοις μεθ' ἑτερα ἐπιφέρει λέγων· « Ἐν μὲν οὖν τῷ Ἀρσενσίτῃ (94) γενόμενος, ἐνθα, ὡς οἶδας, πρὸ πολλοῦ τοῦτο ἐπέπλαξε τὸ δόγμα (95), ὡς καὶ σχίσματα καὶ ἀποστασίας ὄλων Ἐκκλησιῶν γεγενῆσθαι, συγκαλέσας τοὺς πρεσβυτέρους καὶ διδασκάλους τῶν ἐν ταῖς κώμαις ἀδελφῶν, παρόντων καὶ τῶν βουλομένων ἀδελφῶν, δημοσίᾳ τὴν ἐξέτασιν ποιήσασθαι τοῦ λόγου προετρεψάμην. Καὶ τοῦτο μοι προσαγόντων τὸ βιβλίον ὡς τι ὄπλον καὶ τεῖχος ἀκαταμάχητον (96), συγκαθεσθεὶς αὐτοῖς τριῶν ἡμέρων ἐξ ἑω μέχρις ἐσπέρας, διευθύνειν ἐπειράθην τὰ γεγραμμένα. Ἐνθα καὶ τὸ εὐσταθὲς καὶ τὸ φιλόληθες, καὶ τὸ εὐπαρακολούθητον (97) καὶ συνετὸν ὑπερηγάσθην τῶν ἀδελφῶν, ὡς ἐν τάξει καὶ μετ' ἐπιεικειᾶς τὰς ἐρωτήσεις καὶ τὰς ἐπαπορήσεις, καὶ τὰς συγκαταθέσεις ἐποιοῦμεθα, τὸ μὲν ἐκ παντὸς τρόπου καὶ φιλονεικῶς τῶν ἅπαξ δοξάντων περιέχεσθαι, εἰ καὶ μὴ φαίνοντο ὀρθῶς ἔχοντα, παραιτησάμενοι, μήτε δὲ τὰς ἀντιλογίας ὑποστελλόμενοι, ἀλλ' ἐς ὅσον οἶόν τε τῶν προκειμένων ἐπιβατεύειν (98) καὶ κρατύνειν αὐτὰ περιώμενοι, μήτε εἰ λόγος αἰρεῖ, μεταπειθεσθαι καὶ συνομολογεῖν αἰδούμενοι, ἀλλ' εὐσυνειδήτως καὶ ἀνυποκρίτως, καὶ ταῖς καρδίαις πρὸς τὸν Θεὸν ἠπλωμέναις (99), τὰ ταῖς ἀποδείξεσι καὶ διδασκαλίαις τῶν ἁγίων Γραφῶν συνιστανόμενα καταδεχόμενοι. Καὶ τέλος ὃ τε τῆς διδαχῆς ταύτης ἀρχηγὸς καὶ εἰσηγητὴς ὁ καλούμενος Κορακίω, ἐν ἐπὶ κῶμῳ πάντων τῶν παρόντων ἀδελφῶν ὠμολόγησε καὶ διεμαρτύρατο ἡμῖν, μηκέτι τούτῳ προσέξειν, μηδὲ διαλέξασθαι περὶ τούτου, μηδὲ μεμνηθῆσθαι, μηδὲ διδάξαι, ὡς ἱκανῶς ὑπὸ τῶν ἀντιλεχθέντων ἡρημένος· τῶν τε ἄλλων ἀδελφῶν οἱ παρόντες ἔχαρον ἐπὶ τῇ κοινολογίᾳ καὶ τῇ πρὸς πάντας συγκατατάσει (1) καὶ συνδιαθέσει. »

B τὸ μὲν ἐκ παντὸς τρόπου καὶ φιλονεικῶς τῶν ἅπαξ δοξάντων περιέχεσθαι, εἰ καὶ μὴ φαίνοντο ὀρθῶς ἔχοντα, παραιτησάμενοι, μήτε δὲ τὰς ἀντιλογίας ὑποστελλόμενοι, ἀλλ' ἐς ὅσον οἶόν τε τῶν προκειμένων ἐπιβατεύειν (98) καὶ κρατύνειν αὐτὰ περιώμενοι, μήτε εἰ λόγος αἰρεῖ, μεταπειθεσθαι καὶ συνομολογεῖν αἰδούμενοι, ἀλλ' εὐσυνειδήτως καὶ ἀνυποκρίτως, καὶ ταῖς καρδίαις πρὸς τὸν Θεὸν ἠπλωμέναις (99), τὰ ταῖς ἀποδείξεσι καὶ διδασκαλίαις τῶν ἁγίων Γραφῶν συνιστανόμενα καταδεχόμενοι. Καὶ τέλος ὃ τε τῆς διδαχῆς ταύτης ἀρχηγὸς καὶ εἰσηγητὴς ὁ καλούμενος Κορακίω, ἐν ἐπὶ κῶμῳ πάντων τῶν παρόντων ἀδελφῶν ὠμολόγησε καὶ διεμαρτύρατο ἡμῖν, μηκέτι τούτῳ προσέξειν, μηδὲ διαλέξασθαι περὶ τούτου, μηδὲ μεμνηθῆσθαι, μηδὲ διδάξαι, ὡς ἱκανῶς ὑπὸ τῶν ἀντιλεχθέντων ἡρημένος· τῶν τε ἄλλων ἀδελφῶν οἱ παρόντες ἔχαρον ἐπὶ τῇ κοινολογίᾳ καὶ τῇ πρὸς πάντας συγκατατάσει (1) καὶ συνδιαθέσει. »

C

ΚΕΦΑΛΑΙΟΝ ΚΕ'.

Περὶ τῆς Ἰωάννου Ἀποκαλύψεως (Nic. H. E. vi, 22, 25).

D

Εἰθ' ἔξῃς ὑποβὰς περὶ τῆς Ἀποκαλύψεως Ἰωάννου

(98) *Ἐπιβατεύειν.* Musculus vertit, *instare proposito*, multo rectius quam Christophorsonus, qui vertit: *Ea quæ erant ab aliis proposita, munire*.

(99) *Ἐπλωμέναις.* Hic quoque Musculus multo rectius vertit, quam Christophorsonus et Langus. Nam Christophorsonus vertit, *puris erga Deum ac simplicibus animis*. Atque ita fere Langus. At Musculus recte interpretatus est, *cordibus ad Deum expansis*. Sed et longe ante Musculum Rufinus, recte hunc locum exposuerat, *patrefactis cordibus Deo*.

(1) *Συγκατατάσει.* Hoc loco συγκατάτασις ponitur non pro dispensatione, sed pro συμβιβάζσει, id est, unitione, ut sic dicam, et reconciliatone, qua voce utitur Dionysius paulo supra, καὶ συμβιβάζουσα τοὺς ἀντιδιατιθεμένους. Eodem sensu Paulus in *Epist. ad Colossens.* cap. ii, συμβιβάζειν et συμβιβάζειν dixit.

ταῦτά φησι· « Τινὲς μὲν οὖν τῶν πρὸ ἡμῶν ἠθέτησαν καὶ ἀνεσκεύασαν πάντη τὸ βιβλίον, καθ' ἕκαστον κεφάλαιον διευθύνοντες, ἄγνωστον τε καὶ ἀσυλλόγιστον ἀποφαίνοντες· ψεύδεσθαι τε τὴν ἐπιγραφὴν. Ἰωάννου γὰρ οὐκ εἶναι λέγουσιν· ἀλλ' οὐδ' ἀποκάλυψιν εἶναι, τὴν σφοδρῶ καὶ παχεῖ κεκαλυμμένην τῷ τῆς ἀγνοίας παραπετάσματι (2)· καὶ οὐχ ὅπως τῶν ἀποστόλων τινα, ἀλλ' οὐδ' ὅλως τῶν ἁγίων ἢ τῶν ἀπὸ τῆς Ἐκκλησίας τούτου γεγονέναι ποιητὴν τοῦ συγγράμματος. Κήρινθον δὲ τὸν καὶ ἀπ' ἐκείνου κληθεῖσαν Κηρινθιανὴν συστησάμενον αἵρεσιν, ἀξιώπιστον ἐπιφημίσαι θελήσαντα τῷ ἑαυτοῦ πλάσματι ὄνομα. Τοῦτο γὰρ εἶναι τῆς διδασκαλίας αὐτοῦ τὸ δόγμα, ἐπιγίγειν ἔσεσθαι τὴν τοῦ Χριστοῦ βασιλείαν, καὶ ὡς αὐτὸς ὠρέγετο φιλοσώματος ὢν καὶ πάνυ σαρκικός, ἐν τούτοις ὄνειροπολεῖν (2'), ἔσεσθαι, γαστρός καὶ τῶν ὑπὸ γαστέρα πλησμοναῖς, τουτέστι σιτιοῖς καὶ ποτοῖς, καὶ γάμοις, καὶ δι' ὧν εὐφημότερον ταῦτα ἰσθῆ ποριεῖσθαι, εορταῖς καὶ θυσίαις, καὶ ἱεραιῶν σφαγαῖς. Ἐγὼ δὲ ἀθετῆσαι μὲν οὐκ ἂν τολμήσαιμι τὸ βιβλίον, πολλῶν αὐτὸ διὰ σπουδῆς ἐχόντων ἀδελφῶν, μελίζονα δὲ τῆς ἑμαυτοῦ φρονήσεως τὴν ὑπόληψιν τὴν περὶ αὐτοῦ λαμβάνων, κεκρυμμένην εἶναι τινα καὶ θαυμασιωτέραν τὴν καθ' ἕκαστον ἐκδοχὴν ὑπολαμβάνω. Καὶ γὰρ εἰ μὴ συνήμι, ἀλλ' ὑπονοῶ γε νοῦν τινα βαθύτερον ἐγκεῖσθαι τοῖς ῥήμασιν. Οὐκ ἴδιω ταῦτα μετρῶν καὶ κρίνων λογισμῶ, τίστει δὲ πλέον νέμων, ὑψηλότερα ἢ ὑπ' ἐμοῦ καταληφθῆναι νερόμικτα· καὶ οὐκ ἀποδοκιμάζω ταῦτα ἅ μὴ συνεώρακα, θαυμάζω δὲ μᾶλλον ὅτι μὴ καὶ εἶδον. »

Ἐπὶ τούτοις τὴν ὅλην τῆς Ἀποκαλύψεως βασανίσας γραφὴν, ἀδύνατον δὲ αὐτὴν κατὰ τὴν πρόχειρον ἀποδείξαι νοεῖσθαι διάνοιαν, ἐπιφέρει λέγων· « Συντελέσας δὲ τὴν πᾶσαν, ὡς εἶπεῖν, τὴν προφητείαν, μακαρίζει ὁ προφήτης τοὺς τε φυλάσσοντάς αὐτὴν, καὶ δὴ καὶ ἑαυτὸν. « Μακάριος γὰρ, φησὶν, ὁ τηρῶν τοὺς λόγους τῆς προφητείας τοῦ βιβλίου τούτου. » καὶ ὁ Ἰωάννης ὁ βλέπων καὶ ἀκούων ταῦτα. Καλεῖσθαι μὲν οὖν αὐτὸν Ἰωάννην, καὶ εἶναι τὴν γραφὴν Ἰωάννου ταύτην, οὐκ ἄντερω. Ἄγιον μὲν γὰρ εἶναι τινος καὶ θεοπνεύστου συναινώ. Οὐ μὴν βράδως ἂν συνθειμῆν τοῦτον εἶναι τὸν ἀπόστολον, τὸν υἱὸν Ζεβεδαίου, τὸν ἀδελφὸν Ἰακώβου, οὗ τὸ Εὐαγγέλιον τὸ κατὰ Ἰωάννην ἐπιγεγραμμένον, καὶ ἡ Ἐπιστολὴ ἡ Καθολικὴ. Τεκμαίρομαι γὰρ ἐκ τε τοῦ ἔθους ἑκατέρων, καὶ τοῦ τῶν λόγων εἶδους, καὶ τῆς τοῦ βιβλίου διεξαγωγῆς λεγομένης (3), μὴ τὸν αὐτὸν εἶναι. Ὁ μὲν γὰρ εὐαγγελιστὴς οὐδαμῶς τὸ ὄνομα αὐτοῦ παρεγράφει, οὐδὲ κηρύσσει ἑαυτὸν, οὔτε διὰ τοῦ Εὐαγγελίου, οὔτε διὰ τῆς Ἐπιστολῆς. » Εἶθ' ὑποβάς, πάλιν ταῦτα λέγει· « Ἰωάννης ἢ οὐδὲ ὡς περὶ ἑαυτοῦ οὐδὲ ὡς περὶ ἑτέρου· ὁ δὲ τὴν Ἀποκάλυψιν γράψας, εὐθύς τε ἑαυτὸν ἐν ἀρχῇ προ-

(2) Ἀγνοίας παραπετάσματι. Niceph. habet ἀγνοίας.

(2') Ὀνειροπολεῖν. Scribendum videtur ὄνειροπολεῖ vel ὄνειροπολεῖσι. Paulo post ubi legebatur εὐθυμότερον, emendavi εὐφημότερον, ex codd. Maz., Med., Fuk. et Savil., quibus suscribit Nicephorus, et Eusebius ipse in libro iii, cap. 27, ubi hunc locum Dionysii adducit.

(3) Διεξαγωγῆς λεγομένης. Hoc vocabulum proprium fuit rethorum, ut vox illa λεγομένης a Dio-

nis ita scribit : « Nonnulli quidem ex his qui nos præcesserunt, librum hunc repudiarunt penitus ac refutarunt, singula ejus capita refellentes, eumque absque ullo sensu et rationatione scriptum esse monstrantes. Ad hæc **273** inscriptionem libri falsam esse dicunt. Neque enim auctorem ejus esse Joannem. Sed neque eam Revelationem esse, quippe quæ tam crasso tamque opaco ignorantia obducta sit velo. Et non modo apostolorum neminem, sed ne unum quidem e sanctis et ecclesiasticis viris hujus libelli eunditorem fuisse affirmant. Cerinthum enim, qui nominis sui sectam condidit, cum magnæ auctoritatis nomen ad faciendam fidem commentis suis vellet præfigere, Joannis titulum operi suo indidisse. Quippe hanc **B** Cerinthi opinionem fuisse, regnum Christi terrenum futurum : et in iis maxime rebus quas ipse utpote carnalis, et voluptatibus corporis deditus præcipue concupiscebat, hæsurum : in ventris scilicet et eorum quæ sub ventre sunt satietate, id est, in cibis et potibus, in nuptiis et in iis quibus ista honestius parari posse existimabat, festis mirum et sacrificiis, et hostiarum mactationibus. Ego vero librum illum rejicere omnino non ausim, præsertim cum multi ex fratribus cum magni faciant. Sed hujusmodi de illo opinionem concipiens quasi sensus mei modum excedat, arcanam quamdam planeque admirabilem singularum rerum intelligentiam latere existimo. Nam etsi ipse non intelligo, suspicor tamen altiorem quemdam sensum verbis subesse. Eaque non meo ipsius iudicio melior atque æstimo : sed plus fidei tribuens, sublimiora esse censeo quam ut a me percipiuntur. Nec ea condemno quæ intelligere non potui, verum inde admiror magis quod capere non possum. »

Post hæc integro Revelationis libro examinato, postquam apertissime ostendit, eum prorsus intelligi non posse juxta obvium verborum sensum, hæc subjicit : « Absoluta demum universa prædictione sua, propheta beatos pronuntiat tum eos qui eam servaverint, tum seipsum. « Beatus, inquit, qui servat verba prophetiæ libri hujus : et ego ipse Joannes qui hæc vidi atque audi. » Joannem igitur hunc vocari, et librum a Joanne scriptum esse, non inficior. Fateor enim sancti cujusdam et divino Spiritu afflati viri id opus esse. Sed huic ipsum esse apostolum, Zebedæi filium, Jacobi fratrem ; cujus est Evangelium illud quod secundum Joannem inscribitur, et Epistola catholica, haud facile concesserim. Nam ex utriusque genio et forma loquendi, et ex libelli **274** totius ductu ac dispositione, non nysio adjuncta satis indicat. Et Musculus quidem tractatum libri interpretatur. Christophorus autem discursum. Ego διεξαγωγὴν idem esse censeo, quod dispositionem sive οἰκονομίαν. Nam διεξαγωγὴν, idem est ac διοικεῖν, ut scribit Suidas. Possis etiam interpretari formam et rationem scribendi seu characterem, quod confirmat Dionysius. Primo enim ἀπὸ τοῦ ἔθους probat Apocalypsim non esse Joannis apostoli. Deinde ex stylo et forma scribendi ; id est, ex dictione atque sententiis.

unum eundemque scriptorem esse conjicio. Quippe evangelista quidem nullibi nomen suum ascribit, nec aemetipse, aut in Evangelio, aut in Epistola prædicat. » Et paulo post subdit: « Joannes verò nusquam, nec tanquam de seipso nec tanquam de altero. At ille qui Revelati-nem scripsit, in ipso statim exordio nomen suum præfigit cum ait: « Revelatio Jesu Christi quam dedit ipsi ut palam faceret servis suis celeriter, et significavit mittens per angelum suum Joanni servo suo, qui testificatus est Verbum Dei et testimonium ejus quæcunque vidit. » Ad hæc Epistolam scribit: « Joannes, inquit, septem Ecclesiis quæ sunt in Asia. Gratia vobis et pax. » Evangelistes vero ne catholicæ quidem Epistolæ nomen suum præfixit, sed absque ulla verborum ambage ab ipso divinæ Revelationis mysterio exorsus est: « Quod fuit, inquit, ab initio: quod audivimus, quod vidimus oculis nostris. » Ob hujusmodi enim Revelationem Petrum Dominus beatum prædicavit his verbis: « Beatus es, Simon fili Jonæ, quia caro et sanguis non revelavit tibi, sed Pater meus qui in cælis est. » Sed neque in secunda ac tertia, quæ Joanni vulgo ascribuntur, Epistolis, quamvis brevissimis, Joannis vocabulum prostat, verum absque ullo nomine Senior inscribitur. Alter autem ille non satis habuit nomine suo semel edito narrationem deinceps prosegui: sed iterum repetit: « Ego Joannes, frater et consors vester in tribulatione et regno et in patientia Jesu; fui in insula quæ Patmos vocatur, propter Verbum Dei et testimonium Jesu. » Et sub finem libri rursus hæc addit: « Beatus qui servat verba prophetiæ libri hujus, et ego Joannes qui hæc vidi et audivi. » Joannem igitur esse auctorem hujus libri, ipsi id affirmanti credendum est. Sed quisnam ille fuerit Joannes, incertum. Neque enim seipsum esse dicit, sicut in Evangelio sæpius dicitur, discipulum illum quem dilexit Dominus, aut illum qui supra pectus Domini recubuit, aut fratrem Jacobi: aut illum denique qui Dominum vidit atque audivit. Aliquid enim horum quæ memorata sunt certe dixisset, si seipsum liquido voluisset ostendere. Sed horum quidem nihil posuit: fratrem vero duntaxat et consortem **275** nostrum sese appellavit, et testem Jesu; beatum denique ob visam atque auditam Revelationem. Ac plurimos quidem fuisse opinor Joanni apostolo cognomines, qui propter singularem erga illum benevolentiam, et quod hominem mirarentur ac suspicerent, et perinde ac ille a Domino diligi ambirent, hoc cognomentum adamaverint: quemadmodum ex fidelium liberis multos Pauli

(4) *Ἐν τοῖς τῶν πιστῶν παισὶν ὀνομάζονται.* Notandus est hic Dionysii locus de antiqua Christianorum consuetudine, qui Petri Paulique et aliorum sanctorum nomina liberis suis imponebant, tum honoris ac benevolentiæ causa, tum ut liberi sui Deo chari acceptique essent, non minus quam sancti illi fuerant. Hinc est quod Chrysostomus in tomo primo, in oratione de sancto Meletio, Antiochenos tanta benevolentia Meletium complexos

Α τάσσει· Ἀποκάλυψις Ἰησοῦ Χριστοῦ ἣν ἔδωκεν αὐτῷ δεῖξαι τοῖς δούλοις αὐτοῦ ἐν τάχει. Καὶ ἐσήμανεν ἀποστείλας διὰ τοῦ ἀγγέλου αὐτοῦ τῷ δούλῳ αὐτοῦ Ἰωάννῃ, ὃς ἐμαρτύρησε τὸν Λόγον τοῦ Θεοῦ καὶ τὴν μαρτυρίαν αὐτοῦ ὅσα εἶδεν. » Εἶτα καὶ Ἐπιστολὴν γράφει: « Ἰωάννης ταῖς ἑπτὰ Ἐκκλησίαις ταῖς ἐν τῇ Ἀσίᾳ, γὰρ ἰς ὑμῖν καὶ εἰρήνην. » Ὁ δὲ γε εὐαγγελιστὴς, οὐδὲ τῆς καθολικῆς ἐπιστολῆς κροεῖ γραφεν ἑαυτοῦ τὸ ὄνομα, ἀλλὰ ἀπερίττως ἀπ' αὐτοῦ τοῦ μυστηρίου τῆς θείας Ἀποκαλύψεως ἤρξατο· « Ὁ ἦν ἀπ' ἀρχῆς, ὃ ἀκηκόαμεν, ὃ ἐώρακαμεν τοῖς ὀφθαλμοῖς ἡμῶν. » Ἐπὶ ταύτῃ γὰρ τῇ Ἀποκαλύψει καὶ ὁ Κύριος τὸν Πέτρον ἐμακάρισεν εἰπὼν· « Μακάριος εἶ, Σίμων βῆρ Ἰωνᾶ, ὅτι σὰρξ καὶ αἷμα οὐκ ἀποκάλυψε σοι, ἀλλ' ὁ Πατὴρ μου ὁ οὐράνιος. » Ἄλλ' οὐδὲ ἐν τῇ δευτέρᾳ φερομένη Ἰωάννου καὶ τρίτῃ, καίτοι βραχεῖαις οὖσαις Ἐπιστολαῖς, ὃ Ἰωάννης ὀνομαστὶ πρόκειται, ἀλλὰ ἀνώνυμος ὁ Πρεσβύτερος γέγραπται. Οὗτος δὲ γε οὐδὲ αὐταρκὲς ἐνόμισεν εἰσάπαξ ἑαυτὸν ὀνομάσας, διηγεῖσθαι τὰ ἐξῆς, ἀλλὰ πάλιν ἀναλαμβάνει· « Ἐγὼ Ἰωάννης ὁ ἀδελφὸς ὑμῶν, καὶ συγκοινωνὸς ἐν τῇ θλίψει καὶ βασιλείᾳ, καὶ ἐν ὑπομονῇ Ἰησοῦ, ἐγενομένη ἐν τῇ νήσῳ τῇ καλουμένη Πάτμῳ, διὰ τὸν Λόγον τοῦ Θεοῦ καὶ τὴν μαρτυρίαν Ἰησοῦ. » Καὶ δὴ καὶ πρὸς τῷ τέλει ταῦτα εἶπε· « Μακάριος ὁ τηρῶν τοὺς λόγους τῆς προφητείας τοῦ βιβλίου τούτου. Κἀγὼ Ἰωάννης ὁ βλέπων καὶ ἀκούων ταῦτα. » Ὅτι μὲν οὖν Ἰωάννης ἐστὶν ὁ ταῦτα γράφων, αὐτῷ λέγοντι πιστευτέον· ποῖος δὲ οὗτος, ἀδηλον. Οὐ γὰρ εἶπεν ἑαυτὸν εἶναι, ὡς ἐν τῷ Εὐαγγελίῳ πολλαχοῦ, τὸν ἡγαπημένον ὑπὸ τοῦ Κυρίου μαθητὴν, οὐδὲ τὸν ἀδελφὸν Ἰακώβου, οὐδὲ τὸν αὐτόπτην καὶ αὐτήκοον τοῦ Κυρίου γενόμενον. Εἶπε γὰρ ἂν τι τούτων τῶν προδεδηλωμένων, σαφῶς ἑαυτὸν ἐμφανίσαι βουλόμενος. Ἀλλὰ τούτων μὲν οὐδέν. Ἀδελφὸν δὲ ἡμῶν καὶ συγκοινωνὸν εἶπε καὶ μάρτυρα Ἰησοῦ, καὶ μακάριον ἐπὶ τῇ θέᾳ καὶ ἀκοῇ τῶν ἀποκαλύψεων. Πολυλοῦς δὲ ὁμωνύμος Ἰωάννη τῷ ἀποστόλῳ νομίζω γενόμενοι, οἳ διὰ τὴν πρὸς ἐκείνον ἀγάπην, καὶ τὸ θαυμάζειν καὶ ζηλοῦν, ἀγαπηθῆναι τε ὁμοίως αὐτῷ βούλεσθαι ὑπὸ τοῦ Κυρίου, καὶ τὴν ἐπωνυμίαν τὴν αὐτὴν ἠσπάζοντο. Ὡσπερ καὶ ὁ Παῦλος πολὺς καὶ δὴ καὶ ὁ Πέτρος ἐν τοῖς τῶν πιστῶν παισὶν ὀνομάζεσθαι (1). Ἔστι μὲν οὖν καὶ ἕτερος Ἰωάννης ἐν ταῖς Πράξεσι τῶν ἀποστόλων ὁ ἐπικληθεὶς Μάρκος· ἐν Βαρνάβᾳ καὶ Παύλῳ ἑαυτοῖς συμπάρελαβον, περὶ οὗ καὶ πάλιν λέγει· « Εἶχον δὲ καὶ Ἰωάννην ὑπηρέτην. » Εἰ δὲ οὗτος ὁ γράφας ἐστὶν, οὐκ ἂν φαίην· οὐδὲ γὰρ ἀφῆχθαι σὺν αὐτοῖς εἰς τὴν Ἀσίαν γέγραπται. « Ἀλλὰ ἀναχθέντες μὲν, φησὶν, ἀπὸ τῆς Πάφου οἱ περὶ Παῦλον, ἦλθον εἰς Πέργην τῆς Παμφυλίας. Ἰωάννης δὲ ἀποχωρήσας ἀπ' αὐτῶν, ὑπέστρεψεν εἰς Ἱερσόλυμα. » Ἄλλον δὲ τινα οἶμαι τῶν ἐν Ἀσίᾳ γενομένων· ἐπὶ

esse scribit, ut parentes liberis suis nomen illius imponerent, quo domum suam ejus præsentia exornarent. Idem Chrysostomus, homilia 21 in Genesim, auditores suos hortatur, ut non quævis nomina temere ac fortuito, nec avorum aut proavorum, aut illustrium virorum, sed sanctorum potius hominum qui virtutibus refuserunt, liberis suis imponant appellationes, ut eorum exemplo ad virtutem incendantur.

καὶ δύο φασὶν ἐν Ἐφέσῳ γενέσθαι μνήματα, καὶ ἑκάτερον Ἰωάννου λέγεσθαι. Καὶ ἀπὸ τῶν νοημάτων δὲ καὶ τῶν ῥημάτων καὶ τῆς συντάξεως (5) αὐτῶν, εἰκότως ἕτερος οὗτος παρ' ἐκείνου ὑπονοηθήσεται. Συνάδουσι μὲν γὰρ ἀλλήλοις τὸ Εὐαγγέλιον καὶ ἡ Ἐπιστολή, ὁμοίως τε ἄρχονται. Τὸ μὲν φησιν, « Ἐν ἀρχῇ ἦν ὁ Λόγος » ἡ δὲ, « Ὁ ἦν ἀπαρχῆς. » Τὸ μὲν φησι, « Καὶ ὁ Λόγος σὰρξ ἐγένετο, καὶ ἐσκήνωσεν ἐν ἡμῖν, καὶ ἐθεασάμεθα τὴν δόξαν αὐτοῦ, δόξαν ὡς Μονογενοῦς παρὰ Πατρός. » ἡ δὲ τὰ αὐτὰ μικρῶ παρηλλαγμένα· « Ὁ ἀκηχάμεν, ὃ ἐωράκαμεν τοῖς ὀφθαλμοῖς ἡμῶν, ὃ ἐθεασάμεθα, καὶ αἱ χεῖρες ἡμῶν ἐψηλάφησαν, περὶ τοῦ Λόγου τῆς ζωῆς· καὶ ἡ ζωὴ ἐφανερώθη. » Ταῦτα γὰρ προανακρούεται διατεινόμενος, ὡς ἐν τοῖς ἐξῆς ἐδήλωσε πρὸς τοὺς οὐκ ἐν σαρκὶ φάσκοντας ἐηλυθῆναι τὸν Κύριον δι' αὐτὰ καὶ συνῆψεν ἐπιμελῶς, « Καὶ ὃ ἐωράκαμεν μαρτυροῦμεν, καὶ ἀπαγγέλλομεν ὑμῖν τὴν ζωὴν τὴν αἰώνιον, ἣτις ἦν πρὸς τὸν Πατέρα, καὶ ἐφανερώθη ἡμῖν· ὃ ἐωράκαμεν καὶ ἀκηχάμεν, ἀπαγγέλλομεν ὑμῖν. » Ἐγχεῖται αὐτοῦ καὶ τῶν προθέσεων οὐκ ἀφίσταται. Διὰ δὲ τῶν αὐτῶν κεφαλαίων (6) καὶ ὀνομάτων πάντα διεξέρχεται· ὧν τινα μὲν ἡμεῖς συντόμως ὑπομνήσωμεν (7). Ὁ δὲ προσεχῶς ἐντυγχάνων, εὐρήσει ἐν ἑκατέρῳ πολλὴν τὴν ζωὴν, πολὺ τὸ φῶς, ἀποτροπὴν τοῦ σκότους, συνεχῆ τὴν ἀλήθειαν, τὴν χάριν, τὴν χαρὰν, τὴν σάρκα καὶ τὸ αἷμα τοῦ Κυρίου, τὴν κρίσιν, τὴν ἄφραστον τῶν ἀμαρτιῶν, τὴν πρὸς ἡμᾶς ἀγάπην τοῦ Θεοῦ, τὴν πρὸς ἀλλήλους ἡμᾶς ἀγάπης ἐντολήν, ὡς πάσας δεῖ φυλάσσειν τὰς ἐντολάς· ὁ Ἐλεγχος τοῦ κόσμου (8), τοῦ διαβόλου, τοῦ Ἄντι-χριστοῦ, ἡ ἐπαγγελία τοῦ ἁγίου Πνεύματος, ἡ υἱοθεσία τοῦ Θεοῦ, ἡ διόλου πίστις ἡμῶν ἀπαιτουμένη, ὁ Πατὴρ καὶ ὁ Υἱὸς πανταχοῦ· καὶ ὅλως διὰ πάντων χαρακτηρίζοντας, ἕνα καὶ τὸναυτὸν συνορᾶν τοῦ τε Εὐαγγελίου καὶ τῆς Ἐπιστολῆς χρωτὰ προκείται. Ἀλλοιοτάτη δὲ καὶ ξένη παρὰ ταῦτα ἡ Ἀποκαλύψις, μήτε ἐφαπτομένη μήτε γετινῶσα τούτων μηδὲν σχεδόν, ὡς εἰπεῖν, μηδὲ συλλαβὴν πρὸς αὐτὰ κοινὴν ἔχουσα· ἀλλ' οὐδὲ μνήμην τινα οὐδὲ ἔννοιαν, οὔτε ἡ Ἐπιστολὴ τῆς Ἀποκαλύψεως ἔχει· ἐὼ γὰρ τὸ Εὐαγγέλιον· οὔτε τῆς Ἐπιστολῆς ἡ Ἀποκαλύψις· Παῦλον διὰ τῶν ἐπιστολῶν ὑποφῆραν· τὸς τι καὶ περὶ τῶν ἀποκαλύψεων αὐτοῦ, ἃς οὐκ ἐνέγραψε καθ' αὐτάς. Ἐτι δὲ καὶ τῆς φράσεως τὴν δια-

A Petrique nominibus appellatos videmus. Est etiam alius Joannes in Actibus apostolorum, cognomento Marcus, quem Barnabas et Paulus comitem sibi adjunxerunt. De quo etiam rursus dicitur ⁴⁵ : « Habebant autem Joannem ministrum. » An hic sit qui Revelationem scripsit, mihi non liquet. Neque enim una cum illis in Asiam venisse perhibetur. « Sed cum solvissent, inquit, a Papho, Paulus quidem Pergen Pamphyliæ profectus est; Joannes vero discedens ab illis, reversus est Hierosolymam ⁴⁶. » Alium igitur esse censeo : unum scilicet eorum qui in Asia versati sunt. Duo enim apud Ephesum sepultura fuisse traduntur, utrumque Joannis nomine insignitum. Ex sententiis quoque et ex verbis eorumque collocatione, facile conjicitur hunc ab illo diversum fuisse. Nam Evangelium et Epistola sibi mutuo consonant, et eodem ordiuntur modo. Sic enim incipit Evangelium : « In principio erat Verbum. » Epistola vero : « Quod fuit ab initio. » In illo dicitur : « Et Verbum caro factum est, et habitavit in nobis. Et vidimus gloriam ejus, gloriam quasi Unigeniti a Patre. » Hæc vero eadem habet, paulisper tantum immutata : « Quod audivimus, quod vidimus oculis nostris, quod perspeximus, et manus nostræ contrectaverunt, de Verbo vitæ : et vita manifestata est. » Hæc enim ille veluti modulationis prologia præmittit, adversus eos qui Christum in carne advenisse negabant, ut in sequentibus ostendit. Quamobrem de industria subjunxit : « Et quod vidimus testamur, et annuntiamus vobis vitam æternam, quæ erat apud Patrem et apparuit nobis. Quod vidimus et audivimus, annuntiamus vobis. » Adeo totus ex se ipso pendet, et a propositionibus suis ne latum quidem unguem discedit; sed iisdem pene capitibus ac verbis cuncta prosequitur. Ex quibus nos quidem nonnulla breviter suggeremus. Qui vero attente perlegerit, in utroque sæpius vitam, **276** lucem, fugam tenebrarum; frequenter veritatem, gratiam, gaudium, carnem et sanguinem Domini, judicium, peccatorum remissionem; Dei erga nos dilectionem, mutua inter nos dilectionis præceptum : et universa præcepta servanda esse reperiet. Ad hæc condem-

⁴⁵ Act. XIII. ⁴⁶ Ibid.

(5) Καὶ ἀπὸ τῶν νοημάτων δὲ καὶ ῥημάτων, καὶ τῆς συντάξεως αὐτῶν. Hoc secundum est argumentum, quo Dionysius Alexandrinus conjiciebat, Apocalypsim et Evangelium Joannis non unius scriptoris opus esse. Primum enim argumentum quod id probabat, petitur ex moribus et instiuto utriusque scriptoris, ut ipse Dionysius insinnavit his verbis : Τεχμαίρομαι γὰρ ἐκ τε τοῦ ἡθους ἑκατέρων. Et hoc quidem argumentum ad hæc usque verba quæ supra posuimus, Dionysius executus est. Nunc vero alterum argumentum proponit, ex verbis et sententiis utriusque scriptoris, et ex collocatione verborum. Sic enim cum Cicero interpretor vocem illam σύνταξις. Vide elegantissimum librum Dionysii Hal. Περὶ συντάξεως ὀνομάτων. Quanquam hoc loco σύνταξις, tam sententiarum, quam verborum dispositionem videtur

comprehendere. Porro ex hoc loco apparet, quantum in critica exercitatus fuerit Dionysius Alexandrinus. Quippe proprium est critici, de scriptis veterum judicare, et quod verum ac germanum, quod spurium ac subditivum opus sit, discernere.

(6) Τῶν αὐτῶν κεφαλαίων. Periodos seu membra orationis intelligit, quibus integer sensus absolvitur. Sic initio hujus capituli dixit Dionysius, καθ' ἕκαστον κεφάλαιον διευθύνοντες. Græci περικοπὴν etiam dicunt; Latini capitulum.

(7) Ὑπομνήσωμεν. Codd. Medicæus et Mazarinus ὑπομνήσωμεν. Magis tamen placet Fuk. codd. et Savil. scriptura, ὑπεμνήσωμεν.

(8) Ἐλεγχος τοῦ κόσμου. Condemnationem verti, rectius, ut opinor, quam reprobationem. Certe Glossarium vetus ἐλεγχον interpretatur judicium.

nationis elogium adversus mundum, diabolum et Antichristum, promissio sancti Spiritus, adoptio filiorum Dei, fides in omnibus a nobis præstanda: Pater et Filius ubique nominati, in utroque passim occurrunt. Denique in omnibus, si recte examinaveris, unus idemque utriusque scriptionis genius, Evangelii nimirum et Epistolæ, evidenter apparet. Apocalypsis vero ab his prorsus aliena est et extranea, nulla necessitudine aut vicinitate contingens quidquam ex supradictis, ac ne syllabam quidem unam cum illis communem habens. Sed neque Epistola (de Evangelio enim nihil dico) mentionem ullam aut significationem facit Apocalypseos, nec Apocalypsis Epistolæ: cum tamen Paulus in Epistolis nonnihil de revelationibus suis indicaverit, quas quidem ille in proprium volumen non retulit. Præterea ex dictione ipsa conjici potest, quantum Evangelium et Epistola differant ab Apocalypsi. cum sermonem attinet, verum etiam cum summa et in tota orationis compositione perscripta sunt. Tantum abest ut barbarismus aliquis aut solæcismus, aut denique idiotismus quispiam in illis deprehendatur. Utrouque enim præditus erat evangelistes, sermone nimirum ac scientia, cum hæc duo ipsi Dominus concessisset, scientiam simul et eloquentiam. Illum vero Revelationem quidem vidisse, non inficior. Verum dictionem ejus non admodum interdum solæcismis inquinatam. Quos quidem est. Neque enim subsannandi animo hæc a me dicta esse quisquam existimet, sed potius eo consilio, ut utriusque scripti dissimilitudinem expendereim. »

277 CAPUT XXVI.

De epistolis Dionysii Alexandrinorum episcopi.

Præter has exstant aliæ complures Dionysii epistolæ, inter quas sunt illæ contra Sabellium scriptæ ad Ammonem Berenicensem episcopum, alia item ad Telesphorum, et ad Euphranorem altera; alia rursus ad Ammonem et Euphorum. Quatuor etiam libros de eodem argumento composuit, quos gentili suo Dionysio Romanorum episcopo nuncupavit. Sed et aliæ plures sunt apud nos illius epistolæ, et

(9) *Τὸν λόγον.* Τὸν λόγον τὴν γνῶσιν vulg. Posteriora duo verba expungenda sunt, quippe quæ sensum perturbant, nec in Mazarino, Fuketiano ac Medicæo codd. leguntur; porro per *ἐκάτερον* λόγον intelligit Dionysius τὸν ἐνδιάθετον καὶ τὸν προφορικὸν λόγον, id est, rationem quæ in mente recondita est, et quæ sermone profertur. Hoc est, quod subiungit Dionysius, τὸν τε τῆς γνώσεως, τὸν τε τῆς φράσεως. Sic enim scribendum est ex codd. Med., Fuk., Savil. et Mazar., non ut vulgo legitur, τὸν τε τῆς σοφίας, τὸν τε τῆς γνώσεως, absque ullo sensu.

(10) *Ἐπὶ ταύταις.* Ergo duo illi *De promissionibus* libri ex quibus superiora fragmenta excerptis Eusebius, erant epistolæ. Quod etiam indicat locus quidam ex initio libri secundi, quem citat Eusebius in c. 22, Ἐν μὲν οὖν τῷ Ἀρσινοεῖτι γινόμενος, ἐνθα, ὡς οἶδας, πρὸ πολλοῦ τοῦτο ἐπεπόλαζετο δόγμα. Nam voces illæ ὡς οἶδας, epistolarem prorsus sermonem sapiunt. Verum quoniam hæc Dionysii epistolæ longiores erant, ideo libri etiam vocari possunt. Certe Rufinus in cap. 5 hujus libri, epistolæ Dionysii Alexandrini de baptismo vocat libros. Sed et quatuor libri contra Sabellum quos Dionysio Romanæ urbis episcopo nuncupavit, nihil aliud erant quam prolixiores epistolæ, ut paulo post indicat Eusebius noster, qui et reliquos Dio-

φοράν ἐστι τεκμήρασθαι τοῦ Εὐαγγελίου καὶ τῆς Ἐπιστολῆς πρὸς τὴν Ἀποκάλυψιν. Τὰ μὲν γὰρ οὐ μόνον ἀπταιστως κατὰ τὴν Ἑλλήνων φωνήν, ἀλλὰ καὶ λογιώτατα ταῖς λέξεσι, τοῖς συλλογισμοῖς, ταῖς συντάξεσι τῆς ἐρμηνείας γέγραπται. Πολλοὶ γὰρ δεῖ βάρβαρον τινα φθόγγον, ἢ σολοικισμὸν, ἢ ὅλως ἰδιωτισμὸν ἐν αὐτοῖς εὐρεθῆναι. Ἐκότερον γὰρ εἶχεν, ὡς εἴκει. τὸν λόγον (9), ἀμφοτέρω αὐτῷ χαρισσαμένου τοῦ Κυρίου, τὸν τε τῆς γνώσεως, τὸν τε τῆς φράσεως. Τούτῳ δὲ Ἀποκάλυψιν μὲν ἐωρακεῖναι, καὶ γνῶσιν εἰληφέναι καὶ προφητεῖαν, οὐκ ἀντερῶ, διάλεκτον μέντοι καὶ γλώσσαν οὐκ ἀκριβῶς ἐλληνίζουσαν αὐτοῦ βλέπω, ἀλλ' ἰδιώμασι μὲν βαρβαρικοῖς χρώμενον, καὶ πού καὶ σολοικίζοντα. Ἄπερ οὐκ ἀναγκαῖον νῦν ἐκλέγειν· οὐδὲ γὰρ ἐπισκώπτων, μὴ τις νομίση, ταῦτα εἶπον, ἀλλὰ μόνον τὴν ἀνομοιότητα διευθύνων τῶν γραφῶν. »

Nam illa quidem non modo emendate quod ad Græcæ elegantiam tum in verbis tum in argumentationibus et scientiam ac futurorum prædictionem accepisse Græcæ animadverto, sed barbarismis atque interpresentiæ excerpere, haudquaquam necesse est. Neque enim subsannandi animo hæc a me dicta esse quisquam existimet, sed potius eo consilio, ut utriusque scripti dissimilitudinem expendereim. »

C

ΚΕΦΑΛΑΙΟΝ ΚΖ΄.

Περὶ τῶν ἐπιστολῶν Διονυσίου (Nic. H. E. vi, 21).

Ἐπὶ ταύταις (10) τοῦ Διονυσίου φέρονται καὶ ἄλλαι πλείους ἐπιστολαί· ὡς περ αἱ κατὰ Σαβελλίου πρὸς Ἀμμωνα τῆς κατὰ Βερνίκην Ἐκκλησίας ἐπίσκοπος, καὶ ἡ πρὸς Τελεσφόρον, καὶ ἡ πρὸς Εὐφράνορα· καὶ πάλιν Ἀμμωνα καὶ Εὐπορον. Συντάττει δὲ περὶ τῆς αὐτῆς ὑποθέσεως καὶ ἄλλα τέσσαρα συγγράμματα (11), ἃ τῷ κατὰ Ῥώμην ὁμωνύμῳ Διονυσίῳ προσφω- νεῖ. Καὶ πλείους δὲ παρὰ ταύτας εἰσὶν αὐτοῦ παρ'

nysii libros epistolari forma ac stylo conscriptos fuisse testatur. Porro fragmentum ex lib. 1 Dionysii *Contra Sabellium*, citat Eusebius in lib. 1 *De preparatione*.

(11) *Ἄλλα τέσσαρα συγγράμματα.* Cum Dionysius Alexandrinus in epistolis quas contra Sabellium scripserat, de Christi divinitate non recte sensisse videretur, quidam episcopi Pentopolitani Romæ profecti, coram Dionysio Romanæ urbis episcopo eum accusarunt. Quos cum Dionysius Romanus collecta in eam rem synodo audivisset, et excerptas ex Dionysii Alexandrini epistolis sententias examinasset, scripsit ad Dionysium Alexandrinum, ut fidem suam atque sententiam super ea re distinctius promeret. Quare Dionysius Alexandrinus quatuor ad Romanum scripsit epistolæ, quas inscripsit *Ἐλέγχου καὶ ἀπολογίας*, ut docet Athanasius in libro *De sententiâ Dionysii Alexandrini*, et in libro *De synodo Arimini*: ubi fragmenta profert eorum librorum. Basilius quoque in libro *De Spiritu sancto ad Amphiloichium*, cap. ultimo, fragmentum adducit ex epistola 1 Dionysii Alexandrini ad Dionysium Romanum, ubi etiam testatur epistolam illam inscriptam fuisse *Περὶ ἐλέγχου καὶ ἀπολογίας*, id est, *De refutatione adversariorum ac defensione sua*.

ἡμῖν ἐπιστολαί, καὶ δὴ καὶ πολυεπεῖς λόγοι ἐν ἐπιστολῆς χαρακτῆρι γραφέντες· ὡς οἱ *Περὶ φύσεως* (12) Τιμοθέω τῷ παιδί προσπεφωνημένοι, καὶ ὁ *Περὶ πειρασμῶν*, ὃν καὶ αὐτὸν Εὐφράνורי ἀνατίθεικεν. Ἐπὶ τούτοις καὶ Βασιλεῖδῃ τῶν κατὰ Πεντάπολιν παροικιῶν ἐπισκόπῳ γράφων, φησὶν ἑαυτὸν εἰς τὴν ἀρχὴν ἐξήγησιν πεποιθῆσθαι τοῦ Ἐκκλησιαστοῦ. Διαφόρους δ' ἡμῖν καὶ πρὸς τούτον (13) καταλέλοιπεν ἐπιστολάς. Τσαῦτα ὁ Διονύσιος. Ἀλλὰ γὰρ ἦδη μετὰ τὴν περὶ τούτων ἱστορίαν, φέρε καὶ τὴν καθ' ἡμᾶς τοῖς μετέπειτα γνωρίζειν γενεὰν ὅποια τις ἦν, παρᾶδῶμεν.

ΚΕΦΑΛΑΙΟΝ ΚΖ'.

Περὶ Παύλου τοῦ Σαμοσατέως καὶ τῆς ἐν Ἀντιοχείᾳ συστάσεως ὑπ' αὐτοῦ αἰρέσεως (Nic. H. E. vi, 27).

Ἔστων τῆς Ῥωμαίων Ἐκκλησίας ἔτεσιν ἔνδεκα (14) προστάντα, διαδέχεται τῷ κατ' Ἀλεξάνδρειαν ὁμώνυμος Διονύσιος. Ἐν τούτῳ δὲ καὶ Δημητριάδου κατ' Ἀντιόχειαν τὸν βίον μεταλλάξαντος, τὴν ἐπισκοπὴν Παῦλος ὁ ἐκ Σαμοσατῆν παραλαμβάνει. Τούτου δὲ ταπεινὰ καὶ χαμαιπετῆ περὶ τοῦ Χριστοῦ παρὰ τὴν ἐκκλησιαστικὴν διδασκαλίαν φρονήσαντος, ὡς κοινοῦ τὴν φύσιν ἀνθρώπου γενομένου, ὁ μὲν κατ' Ἀλεξάνδρειαν Διονύσιος παρακληθεὶς ὡς ἂν ἐπὶ τὴν σύνοδον ἀφίκοιτο, γῆρας ὁμοῦ καὶ ἀσθένειαν τοῦ σώματος αἰτιασάμενος, ἀνατίθεται τὴν παρουσίαν, δι' ἐπιστολῆς τὴν αὐτοῦ γνώμην ἦν ἔχει περὶ τοῦ ζητουμένου, παραστήσας. Οἱ δὲ λοιποὶ τῶν Ἐκκλησιῶν ποιμένες, ἄλλος ἄλλοθεν ὡς ἐπὶ λυμῶνα τῆς Χριστοῦ ποιμένης συνέλεσαν, οἱ πάντες ἐπὶ τὴν Ἀντιόχειαν σπεύδοντες.

ΚΕΦΑΛΑΙΟΝ ΚΗ'.

Περὶ τῶν τότε γνωριζομένων διαρατῶν ἐπισκόπων.

Τούτων οἱ μάλιστα διέπρεπον, Φιρμιλιανὸς μὲν τῆς Καππαδοκῶν Καισαρείας ἐπίσκοπος ἦν· Γρηγόριος δὲ καὶ Ἀθηνόδωρος ἀδελφοί, τῶν κατὰ Πόντον παροικιῶν ποιμένες· καὶ ἐπὶ τούτοις Ἐλενος τῆς ἐν Ταρσῷ παροικίας, καὶ Νικόμας (15) τῆς ἐν Ἰκονίῳ·

(12) *Οἱ περὶ φύσεως.* Ex hoc libro insigne fragmentum affert Eusebius in libro xiv *De præparatione*, sub finem. Hic porro Dionysii liber *De natura*, nuncupatus erat Τιμοθέω τῷ παιδί. Quæ quidem vox ambiguae significationis est. Musculus quidem et Christophorus filium interpretati sunt. Ego *puerum* verti. Neque enim existimo Dionysium conjugem unquam habuisse. Eadem difficultas occurrit supra in lib. vi, cap. 40.

(13) *Ἡμῖν καὶ πρὸς τούτον.* Delevimus, post ἡμῖν, particulam τε, quæ nec in Mazarino, nec in Medicæo, Fnk. et Savil. codd. legitur. Porro ex multis illis Dionysii ad Basilidem epistolis, unica hodie superest, quam nobis conservavit Theodorus Balsamo.

(14) *Ἐτεσιν ἔνδεκα.* Graviter hic hallucinatur Eusebius. Neque enim undecim annis Xystus Romanam rexit Ecclesiam, sed biennio tantum ac mensibus undecim, ut scribitur in libro *De pontificibus Romanis*, quem primus edidit Cuspinianus. In eo libro anni pontificum Romanorum optime digesti sunt, a Callisto papa usque ad Liberii pontificatum. Et de Xysto quidem ita scribit: *Xystus annis 11, mensibus undecim, diebus vi, cæpit a consulatu Maximi et Glabronis usque Tusco et Basso, et passus est octavo Idus Augusti.* Idem testatur Cyprianus in epistola ad Successum; qui et ipse isidem

A *prolixiores libri epistolari forma ac stylo conscripti.* Cujusmodi sunt illi *De natura libri*. Timotheo puero dedicati. Item liber *De tentationibus*, quem etiam Euphranori nuncupavit. Ipse præterea in epistola quam ad Basilidem Pentapolitanum episcopum scripsit, commentarium se composuisse testatur in principium libri qui Ecclesiastes dicitur. Porro ad hunc Basilidem varias etiam epistolas scriptas nobis reliquit. Atque hæc sunt Dionysii scripta. Verum, his jam expositis, nunc tandem quæ qualisque fuerit ætas nostra, posterorum notitiæ tradamus.

CAPUT XXVII.

De Paulo Samosatenso, et de hæresi ab eodem Antiochiæ instituta.

B Cum igitur Xystus undecim annis Ecclesiæ Romanæ præfuisset, in ejus locum successit Dionysius, Alexandrino illi cognominis. Sub idem tempus defuncto Antiochiæ Demetriano, Paulus Samosatenensis episcopatum suscepit. Hic cum adversus Ecclesiæ doctrinam nimis abjecte et humiliter de Christo sentire cœpieset, quasi is nihil supra communem hominum naturam habuisset, Dionysius Alexandrinæ Ecclesiæ episcopus rogatus ut ad concilium veniret, adventum quidem suum distulit, senectutem et infirmitatem corporis causatus. Cæterum quid ipse de hæc quæstione sentiret, per epistolas indicavit. At reliqui Ecclesiarum pastores undique exciti, tanquam adversus gregis Domini vastatorem, simul omnes Antiochiam convenerunt.

C

278 CAPUT XXVIII.

De episcopis qui tunc præ cæteris insignes fuerunt.

Inter quos maxime eminebant Firmilianus Cæsareæ Cappadocum episcopus, Gregorius et Athenodorus fratres, Ecclesiarum apud Pontum episcopi; Helenus quoque Tarsi et Nicomas Iconii antisites; sed et Hymenæus qui Ecclesiam Hierosolymitanam

coss. sed in sequenti mense martyrium passus est. At Eusebius nihil de Xysti martyrio nec in *Chronico*, nec in *Historia ecclesiastica* dicit, quod valde miror: et multo magis mirarer, nisi scirem Eusebium in rebus per Occidentem gestis negligentiorum fuisse. Porro in *Chronico* quidem scribit Xystum sedisse annos viii, cum hic undecim annos ei tribuat. Et Xysto quidem Dionysium papam successisse tradit anno Gallieni xii, in locum vero Dionysii Alexandrini Maximum successisse dicit anno xi ejusdem Gallieni. Quod est absurdissimum, cum constet Dionysium Alexandrinum quatuor adversus Sabellium libros Dionysio Romanæ urbis episcopo nuncupasse, ut scribit Eusebius supra, capite 24. Cæterum in vetustissimo codice Mazarino et in Medicæo verba transposita sunt hoc modo: Ἔστων τῆς Ῥωμαίων Ἐκκλησίας, etc. Sic etiam scribitur in Saviliano.

(15) *Νικόμας.* Hoc nomen brevium videtur pro Νικόμηδης aut Νικόμαχος, eadem forma qua Lucas, Menas, Demas et similia. Apud Syncellum ultima syllaba circumflebitur Νικόμας. In vetustissimo codice Curbeiensis monasterii, qui collectionem canonum continet, inter episcopos qui concilio Nicæno subscripserunt, provinciæ Arabiæ primus nominatur Nicomas Bosritanus. Sic enim disertio

regebat, et Theotecnus qui Cæsariensem illi finitimam administrabat: Maximus præterea, qui Bostrensem Ecclesiam summa cum laude gubernavit. Sexcentos quoque alios qui una cum presbyteris et diaconis eo confluerunt, nequaquam difficile fuerit recensere. Verum hi quos dixi, illustres præ cæteris habebantur. Omnibus igitur vario tempore diversimode ac sæpenumero in unum cœuntibus, multæ disputationes et quæstiones in uno quoque consessu agitatae sunt, cum hinc Samosatensis Paulus dogmatis sui novitatem occultare adhuc niteretur, illinc sacerdotes hæresim illius et adversus Christum blasphemiam denudare atque in medium producere laborarent. Dum hæc aguntur, Dionysius extremum diem obiit, anno principatus Gallieni duodecimo, cum Alexandriæ episcopatum septemdecim annis obtinuisset. In ejus locum subrogatus est Maximus. At Gallienus imperio per quindecim continuos annos administrato, Claudium successorem reliquit. Qui cum biennium imperavisset, Aureliano deinceps tradidit principatum.

CAPUT XXIX.

Qualiter Paulus convictus a Malchione presbytero qui prius sophista fuerat, abdicatus est.

Hujus temporibus postrema synodus innumerabilium fere episcoporum congregata est, in qua auctor ille nefariæ apud Antiochiam hærescos Paulus, convictus et ab omnibus manifestissime deprehensus falsi dogmatis reus, ab universa quæ sub celo est Ecclesia catholica eliminatus est. Præcipue vero illum coarguit, et latere cupientem confutavit Malchion quidam, vir disertissimus, quippe qui sophisticæ apud Antiochiam scholæ præfuerat, et qui ob scribitur in eo codice, cum vulgati codices Nicomachium præferant. Ita etiam scriptum inveni in altero non minoris antiquitatis codice C. Justelli.

(16) Κατὰ καιρούς διαφόρως. Omnes nostri codices uno consensu habent κατὰ καιρούς (vulgati, καιρόν). Itaque libenter scriberem κατὰ καιρούς διαφόρους, cujusmodi errorem supra notavimus. Plures certe synodi adversus Paulum Samosatenum diversis temporibus congregatae sunt, ut Eusebius Rufinusque testantur. Quod autem sequitur καὶ πολλάκις, id minime otiosum est ac superfluum. Nam et plures diversis temporibus synodos coactas fuisse ait Eusebius, et in unaquaque synodo plures fuisse sessiones sive actiones. Prima quidem synodus Antiochenæ contra Paulum congregata est anno Gallieni xii, cui præsedit Firmilianus: de qua vide Baronium ad annum Christi 265 et 266.

(17) Καθ' ὄν. Subandiri potest καιρόν, quomodo loqui solet Eusebius. Quod si quis Ἀὐρηλιανόν malit intelligere, equidem non magnopere repugnabo. Sed ex his verbis id tantum confici potest, synodum Antiochenam exordio principatus Aureliani contigisse. Proinde non assentior Baronio, qui hanc synodum refert anno ii Aureliani. Sed Baronii sententiam prorsus evertit concilium Ephesium, pag. 228, ubi Paulus Samosatenus damnatus dicitur ante annos centum et sexaginta. Sic enim habet libellus contestationis cleri Constantinopolitani publice in Ecclesia propositus, quod Nestorius ejusdem sententiæ sit cum Paulo Samosateno, ante an-

οὐ μὴν ἀλλὰ καὶ τῆς ἐν Ἱερουσόλοις Ἐκκλησίας Ὑμέναιος, τῆς τε ὁμόρου ταύτης Καισαρελᾶς Θεότεκνος, Μάξιμος ἔτι πρὸς τοὺτους, τῶν κατὰ Βύστραν δὲ καὶ οὗτος ἀδελφῶν διαπρεπῶς ἤγειτο· μυρίου τε ἄλλους οὐκ ἂν ἀπορήσαι τις ἅμα πρεσβυτέρους καὶ διακόνους, τῆς αὐτῆς ἕνεκεν αἰτίας ἐν τῇ προειρημένη πόλει τηνικᾶδε συγκροτηθέντας ἀπαριθμούμενος. Ἀλλὰ τοῦτον γε οἱ μάλιστα ἐπιφανεῖς οἶδε ἦσαν. Πάντων οὖν κατὰ καιροὺς διαφόρως (16) καὶ πολλάκις ἐπὶ ταῦτο συνιόντων, λόγοι καὶ ζητήσεις καθ' ἑκάστην ἀνεκινουνοῦτο σύνοδον, τῶν μὲν ἀμφὶ τὸν Σαμοσατέα τὰ τῆς ἑτεροδοξίας ἐπικρύπτειν ἔτι καὶ παρακαλύπτεσθαι περρωμένων, τῶν δὲ ἀπογομνοῦν καὶ εἰς φανερόν ἄγειν τὴν αἵρεσιν καὶ τὴν εἰς Χριστὸν βλασφημίαν αὐτοῦ, διὰ σπουδῆς ποιουμένων. Ἐν τούτῳ δὲ Διονύσιος τελευτᾷ, κατὰ τὸ δωδέκατον ἔτος τῆς Γαλλινοῦ βασιλείας, προστάς τῆς κατ' Ἀλεξάνδρειαν ἐπισκοπῆς ἔτεσιν ἑπτακαίδεκα· διαδέχεται δὲ αὐτὸν Μάξιμος. Γαλλινοῦ δὲ ἐφ' ὅλοις ἑνιαυτοῖς πεντεκαίδεκα τὴν ἀρχὴν κερκρατηκότος, Κλαύδιος κατέστη διάδοχος. Δεύτερον δὲ οὗτος διελθὼν ἔτος. Ἀὐρηλιανῷ μεταδίδοσι τὴν ἡγεμονίαν.

ΚΕΦΑΛΑΙΟΝ ΚΘ.

Ὅπως ὁ Παῦλος ἐλεγχθεὶς ἐπὶ Μαλχιωνός τινος ἀπὸ σοφιστῶν πρεσβυτέρου, ἐξεκρηύθη (Nic. H. E. vi, 28).

Καθ' ὃν (17) τελευταίας συγκροτηθείσης πλείστον ὄσων ἐπισκόπων συνόδου, φωραθεὶς καὶ πρὸς πάντων ἤδη σαφῶς καταγνωσθεὶς ἑτεροδοξίαν ὁ τῆς κατὰ Ἀντιόχειαν αἵρέσεως ἀρχηγός, τῆς ὑπὸ τὸν οὐρανὸν καθολικῆς Ἐκκλησίας ἀποκηρύττεται. Μάλιστα δ' αὐτὸν εὐθύνας ἐπικρυπτόμενον διήλεγξε Μαλχιων (18), ἀνὴρ τὰ τε ἄλλα λόγιος, καὶ σοφιστοῦ τῶν ἐπ' Ἀντιοχείας Ἑλληνικῶν παιδευτηρίων διατριβῆς προεστῶς, οὐ μὴν ἀλλὰ καὶ δι' ὑπερβάλλουσαν τῆς

nos 160, ab orthodoxis episcopis anathemate condemnato. Scriptus est hic libellus consulatu Theodosii Augusti xiii et Valentiniani iii, anno antequam synodus in urbe Epheso congregaretur. Ab eo igitur consulatu si retro numeraveris annos centum et sexaginta solidos, incidis in consulum Claudii et Paterni, qui est annus Christi 270. Proinde synodus Antiochena in qua damnatus est Paulus, convenit Claudio et Paterno coss., anno Christi 270. Atque ita ponit Marianus Scotus et Hermanus Contractus in Chronico. Sed omnem dubitationem adimit epistola synodica Patrum Antiocheni concilii, quæ missa esse dicitur ad Dionysium Romanum episcopum. Cum enim constet Dionysium papam mortuum esse consulu Claudii et Paterni vii Cal. Januariæ, concilium Antiochenum serius omnino congregari non potuit. At Baronius qui concilium Antiochenum confert in annum ii Aureliani, necesse habuit pontificatum Dionysii in eum usque annum producere, contra fidem librorum pontificalium Damasi et Anastasii. Quid quod anno ii Aureliani bellum in Oriente gestum est adversus Zenobiam, capta cum aliis urbibus Antiochia, adeo ut synodus episcoporum eo anno congregari non potuerit.

(18) Μαλχιων. Leontius in libro i Contra Nestorium, affert fragmenta quædam ex disputatione Malchionis adversus Paulum Samosatensem. Apud Theodoritum in lib. ii Hæreticarum Fabularum, Μολαχιων scribitur mendose. Hic ex confutatione

εις Χριστὸν πίστεως γνησιότητα, πρεσβυτερίου τῆς αὐτοῦ παροικίας ἡξιωμένος· οὗτός γέ τοι ἐπισημειο-
 ουμένων ταχυγράφων, ζήτησιν πρὸς αὐτὸν ἐνστηθά-
 μενος ἦν καὶ εἰς δεῦρο φερομένην ἴσμεν, μόνος ἴσχυσε
 τῶν ἄλλων κρυψίνουον ὄντα καὶ ἀπατηλὸν φοράσαι
 τὸν ἄνθρωπον.

ΚΕΦΑΛΑΙΟΝ Α΄.

Περὶ τῆς κατὰ Παύλου ἐπιστολῆς τῶν ἐπισκόπων
 (Nic. H. E. vi, 29, 30).

Μίαν δὴ οὖν ἐκ κοινής γνώμης οἱ ἐπὶ ταῦτο συγ-
 κερωτημένοι ποιμένες διαχαράξαντες ἐπιστολὴν εἰς
 πρόσωπον τοῦ τε Ῥωμαίων ἐπισκόπου Διονυσίου,
 καὶ Μαξίμου τοῦ κατ' Ἀλεξάνδρειαν, ἐπὶ πάσας δια-
 πέμπονται τὰς ἐπαρχίας, τὴν αὐτῶν σπουδὴν τοῖς
 πᾶσι φανερὰν καθιστάντες, καὶ τοῦ Παύλου τὴν διά-
 στροφον ἑτεροδοξίαν, ἐλέγχουσι τε καὶ ἐρωτήσεις ἄς
 πρὸς αὐτὸν ἀνακεκινήκασιν, καὶ ἐτι τὸν πάντα βίον
 τε καὶ τρόπον τοῦ ἀνδρὸς διηγούμενοι· ἐξ ὧν μνή-
 μης ἕνεκεν καλῶς ἀνέχοι ταύτας αὐτῶν ἐπὶ τοῦ παρ-
 ὄντος διελεθεῖν τὰς φωνάς·

« Διονυσίω καὶ Μαξίμω καὶ τοῖς κατὰ τὴν οἰκουμένην
 πᾶσι συλλειτουργοῖς ἡμῶν ἐπισκόποις καὶ πρεσβυτέροις
 καὶ διακόνους, καὶ πάσῃ τῇ ὑπὸ τὸν οὐρανὸν καθολικῇ
 Ἐκκλησίᾳ, Ἑλενης καὶ Ὑμέναιος, καὶ Θεόφιλος, καὶ
 Θεότεκνος, καὶ Μάξιμος, Πρόκλος, Νικόμας καὶ Αἰλια-
 νός (19), καὶ Παῦλος, καὶ Βόλανος, καὶ Πρωτογένης καὶ
 Ἰέραξ, καὶ Εὐτύχιος, καὶ Θεόδωρος, καὶ Μαλχίων, καὶ
 Λούκιος, καὶ οἱ λοιποὶ πάντες οἱ σὺν ἡμῖν παροικοῦν-
 τες τὰς ἐγγύς πόλεις καὶ ἔθνη ἐπίσκοποι καὶ πρεσβύτε-
 ροι, καὶ διάκονοι, καὶ αἱ Ἐκκλησίαι (20) τοῦ Θεοῦ
 ἀγαπητοῖς ἀδελφοῖς ἐν Κυρίῳ χαίρειν. » Τούτοις μετὰ
 βραχέα ἐπιλέγουσι ταῦτα· « Ἐπιστέλλομεν δὲ ἅμα
 καὶ παρεκαλοῦμεν πολλοὺς καὶ τῶν μακρὰν ἐπισκό-
 πων, ἐπὶ τὴν θεραπείαν τῆς θανατηφόρου διδασκα-
 λίας, ὡς περ καὶ Διονύσιον τὸν ἐπὶ τῆς Ἀλεξανδρείας,
 καὶ Φιρμιλιανὸν τὸν ἀπὸ τῆς Καππαδοκίας, τοὺς μα-
 κάρτας· ὧν ὁ μὲν ἐπέστειλεν εἰς τὴν Ἀντιόχειαν,
 τὸν ἡγεμόνα τῆς πλάνης οὐδὲ προσήσσεως ἀξιώσας,
 οὐδὲ πρὸς πρόσωπον γράψας αὐτῷ (21), ἀλλὰ τῇ
 παροικίᾳ πάσῃ ἧς καὶ τὸ ἀντίγραφον ὑπετάξαμεν·
 ὁ δὲ Φιρμιλιανὸς καὶ δις ἀφικόμενος, κατέγνω μὲν
 τῶν ὑπ' ἐκείνου καινοτομουμένων, ὡς ἴσμεν καὶ
 μαρτυροῦμεν οἱ παραγενόμενοι, καὶ ἄλλοι πολλοὶ συν-
 ἴσασιν, ἐπαγγελαμένους δὲ μεταθῆσθαι, πιστεύσας
 καὶ ἐλπίας ἄνευ τινὸς περὶ τὸν λόγον λοιδορίας (22)

A fidei 279 Christianæ sinceritatem, in ejus loci
 Ecclesia presbyterii honorem erat consecutus. Hic
 igitur adversus Paulum suscepta disputatione, ex-
 cipientibus cuncta notariis (quæ quidem disputatio
 etiamnum exstat), occultos hominis sensus frau-
 desque detegere solus omnium valuit.

CAPUT XXX.

De epistola synodi contra Paulum.

Omnes itaque in unum congregati antistites,
 unam ex communi sententia ad Dionysium Romanæ
 urbis episcopum, et ad Maximum Alexandrinum
 scripserunt epistolam, eamque ad omnes deinde
 provincias transmiserunt, tum ut studium suum ac
 diligentiam omnibus declararent, tum ut perversum
 Pauli dogma, confutationes quoque et dispu-
 tationes adversus illum habitas, cunctamque homi-
 nis vitam ac mores exponerent. Porro ipsamet il-
 lorum verba, ad perpetuam posterorum memoriam
 non incommodum fuerit hic referre.

« Dionysio et Maximo, et omnibus per universum
 orbem comministris nostris, episcopis, presbyteris
 et diaconis; et universæ Ecclesiæ catholicæ quæ
 sub cælo est, Helenis et Hymenæus, Theophilus,
 Theotecnus, Maximus, Proculus, Nicomas, Ælianus,
 Paulus, Bolanus, Protogenes, Hierax, Euty chius,
 Theodorus et Malchion, et Lucius, et reliqui omnes
 qui nobiscum sunt vicinarum urbium et provincia-
 rum episcopi, presbyteri ac diaconi; et Ecclesiæ
 Dei, charissimis fratribus in Domino salutem. »
 Paucis deinde interjectis, hæc subjungunt: « Scri-
 psimus etiam ad complures episcopos longius dis-
 sitos, eosque hortati sumus ut ad exitialis doctri-
 næ morbum curandum accederent. Nam et ad Dio-
 nysium Alexandrinum, et ad Firmilianum Cappa-
 dociæ antistitem, beatæ recordationis viros, litteras
 dedimus. Quorum ille scripsit quidem Antiochiam;
 sed erroris ducem ne salutatione quidem dignatus
 est; neque ad eum nominatim, verum ad univer-
 sam Antiochensium Ecclesiam litteras suas direxit,
 quarum etiam exemplum hic subjecimus. Firmilia-
 nus vero cum bis Antiochiam venisset, damnavit
 quidem dogmatis ab illo invecti novitatem, ut te-
 stamur 280 nos qui adfuimus, et alii plures per-
 inde ac nos optime norunt. Sed cum ille mutatu-

Pauli Samosatani tantam gloriam retulit, ut ea de
 causa in menologiis Græcorum meruerit consecrari,
 die xxviii Octobris.

(19) Αἰλιανός. Vulg., Αἰμιλιανός. In codd. Maz.,
 Fuk., Savil. et Med. Αἰλιανός legiunt. Rufinus quo-
 que Ælianum vocat, atque ita fere Nicephorus et
 Syncellus. Cæterum Athanasius in libro De synodis
 Arimini et Seleuciæ, testatur in hac Synodo lxx
 fuisse Patres qui Paulum Samosatensem deposue-
 runt.

(20) Ἐπίσκοποι καὶ πρεσβύτεροι καὶ διάκονοι,
 καὶ αἱ Ἐκκλησίαι. Notanda est imprimis hujus
 epistole inscriptio, quæ non solum episcoporum,
 sed presbyterorum et diaconorum, atque adeo ple-
 bis ipsius nomen præfixum continet. Eodem plane
 modo in Actis Carthaginensium synodi, cui præfuit
 Cyprianus: Cum in unum Carthagine convenissent
 episcopi plurimi, cum presbyteris et diaconis, præ-

D sente etiam plebis maxima parte, etc. Idem legitur
 in concilio Eliberitano.

(21) Οὐδὲ πρὸς πρόσωπον γράψας αὐτῷ. Falsa
 est igitur ac supposititia epistola Dionysii Alexan-
 drini ad Paulum Samosatensem, quæ edita est in
 tomo XI Bibliothecæ sanctorum Patrum una cum x
 propositionibus Pauli Samosatensis, et Dionysii
 ad eas responsionibus. Nam Patres quidem Antio-
 cheni concilii, affirmant Dionysium non dedisse
 litteras ad Paulum, sed tantum ad Ecclesiam Antio-
 chensem. In illa autem epistola quæ Dionysii no-
 mine publicata est, Dionysius bis Paulo scripsisse
 dicitur. Sed nec stylus epistolæ ac responsionis,
 reliquis Dionysii scriptis respondet. Itaque opus
 illud adulterinum esse, ob eas quas dixi rationes
 mihi persuadeo, licet Baronius eam epistolam ho-
 vera ac germana habuerit.

(22) Ἄνευ τινὸς περὶ τὸν λόγον λοιδορίας.

rum se sententiam promisisset, credens ei Firmilianus, speransque sine ullo religionis nostræ probro atque dispendio rem optime posse constitui, distulit sententiam suam, deceptus scilicet ab homine qui Deum ac Dominum suum negabat, et qui fidem quam antea profitebatur, violaverat. Nunc quoque Antiochiam venturus erat Firmilianus, et jam Tarsum usque pervenerat. Quippe improbitatem hominis Deum negantis antea fuerat expertus. Sed cum nos jam convenissemus, interea loci dum illunfaccersimus; dum ejus adventum exspectamus, abiit e vita. Deinde paulo post, cujusmodi fuerit hominis vita, exponunt his verbis: « Sed quoniam a fidei regula recedens, ad spuriam et adulterinam doctrinam se transtulit, hominis ab Ecclesia alieni actus examinare nihil attinet: neque quod cum antea pauper ac mendicus esset, nec ullas omnino facultates aut a parentibus relictas accepisset, aut artis illius exercitio sibi comparasset, nunc ad incredibilem opulentiam pervenit, per scelera ac sacrilegia, fratrumque concussiones: dum injuria affectos decepit, promittens quidem sese illis accepta mercede opem laturum: fallens autem ipsos, et ex facilitate litigantium, qui ut negotio liberentur quidvis dare parati sunt, lucrum inaniter captans, et pietatem quæstum esse existimans. Neque quod fastu et arrogantia supra modum elatus sæculares gerit dignitates, et ducenarius vocari quam episcopus mavult: per forum magnifice incedens, epistolas legens ac dictans inter ambulandum palam ac publice; stipatusque maxima hominum multitudine, partim præeuntium, partim subsequendum, adeo ut ex illius fastu et arrogantia incredibilis invidia odiumque multorum adversus fidem nostram conflatum sit. Neque item attinet examinare ambitiosam hominis vanitatem in ecclesiasticis conventibus, quam omni

A το πρᾶγμα εἰς δέον καταστήσασθαι, ἀνεβάλετο παρὰ κρουσθεὶς ὑπ' αὐτοῦ τοῦ καὶ τὸν Θεὸν τὸν ἑαυτοῦ καὶ Κύριον ἀρνούμενου, καὶ τὴν πίστιν ἣν καὶ αὐτὸς πρότερον εἶχε, μὴ φυλάξαντος. Ἐμελλε δὲ καὶ νῦν ὁ Φιρμιλιανὸς εἰς τὴν Ἀντιόχειαν διαθίσεσθαι, καὶ μέχρι γὰρ Ταρσῶν ἦκεν, ἅτε τῆς ἀρνησιθεοῦ αὐτοῦ κακίας πείραν εἰληφῶς· ἀλλὰ γὰρ μεταξὺ συνελθούτων ἡμῶν καὶ καλούντων, καὶ ἀναμενόντων ἀχρὶς ἂν ἔλθῃ, τέλος ἔσχε τοῦ βίου. Μεθ' ἕτερα δ' αὐθις τὸν βίον τοῦ αὐτοῦ οἶασι ἐτύγχανεν ἀγωγῆς, διαγράφουσι ἐν τούτοις· « Ὅπου δὲ ἀποστάς τοῦ κανόνος (23) ἐπὶ κίβδηλα καὶ νόθα διδάγματα μετετέλλυθεν, οὐδὲν δεῖ τοῦ ἔξω ὄντος τὰς πράξεις κρίνειν· οὐδὲ ὅτι πρότερον πένης ὢν καὶ πτωχὸς, καὶ μήτε παρὰ πατέρων παραλαβὼν μηδεμίαν εὐπορίαν, μήτε ἐκ τέχνης ἢ τινοῦ ἐπιτηδεύματος κτησάμενος, νῦν εἰς ὑπερβάλλοντα πλοῦτον ἐλήλακεν, ἐξ ἀνομιῶν καὶ ἱεροσυλιῶν, καὶ ὧν αἰτεῖ καὶ σείει τοὺς ἀδελφούς (24), καταθραβεύων τοὺς ἀδικουμένους (25), καὶ ὑπισχνούμενος βοηθήσειν μισθοῦ, ψευδόμενος δὲ καὶ τούτους, καὶ μάτην καρπούμενος (26) τὴν τῶν ἐν πράγμασι ὄντων ἐτοιμότητα πρὸς τὸ δίδόναι ὑπὲρ ἀπαλλαγῆς τῶν ἐνοχλούντων, πορισμὸν ἠγοούμενος τὴν θεοσέβειαν (27)· καὶ οὕτε ὡς ὑψηλὰ φρονεῖ (28) καὶ ὑπερήρηται κοσμικὰ ἀξιώματα ὑποδύμενος, καὶ δουκηνάριος (29) μᾶλλον ἢ ἐπίσκοπος θέλων καλεῖσθαι, καὶ σοδῶν κατὰ τὰς ἀγοράς, καὶ ἐπιστολάς ἀναγινώσκων καὶ ὑπαγορευῶν ἅμα (30) βαδίζων δημοσίᾳ, καὶ δορυφορούμενος, τῶν μὲν προπορευομένων, τῶν δὲ ἐφεπομένων πολλῶν τὸν ἀριθμὸν, ὡς καὶ τὴν πίστιν φθονεῖσθαι καὶ μισεῖσθαι διὰ τὸν ὄγκον αὐτοῦ καὶ τὴν ὑπερηφανίαν τῆς καρδίας· οὕτε τὴν ἐν ταῖς ἐκκλησιαστικαῖς συνόδοις τερατείαν ἦν μηχανᾶται δοξοκοπῶν καὶ φαντασιοκοπῶν, καὶ τὰς τῶν ἀκραιωτέρων ψυχὰς τοῖς τοιοῦτοις ἐκπλήττων, βῆμα μὲν καὶ θρόνον ὑψηλὸν (31) ἑαυτῷ κατασκευασάμενος,

Male hunc locum vertit Christophorsonns, qui Rufinum recte præeuntem sequi noluit. Vertit enim sine ulla verborum contumelia, cum vertendum esset sine ulla religionis nostræ contumelia.

(23) Ἀποστάς τοῦ κανόνος. Sic vocant Patres regulam fidei. Ita Eusebius in libro iv, cap. 23, de Dionysio Corinthiorum episcopo loquens: Τῷ τῆς ἀληθείας παρίσταται κανόνι.

(24) Σείει τοὺς ἀδελφούς. Duplici ratione concussionis crimen admittitur; aut cum terrore postestatis, magistratus vel miles aliquid exigit; aut cum per fraudem et calumniam, suffragii prætextu aliquid a quopiam elicitur, ut in lege I, D. De calumniatoribus. Hoc secundum genus concussionis intelligunt Patres concilii Antiocheni. De primo genere concussionis loquitur Maximinus in epistola ad Sabinum, quam refert Eusebius in lib. ix, c. 9. Nescio autem cur tantopere refugit Christophorsonns vocem *concutere* et *conclusionis*, cum tamen sint Latine, et a veteribus jurisconsultis crebro usurpatæ. Sed et in Evangelio ea vox habetur, ubi Joannes militibus ita præcipit: *Neminem concutatis: contenti estote stipendiis vestris*. Apud Græcos antiquissimus est usus vocis *σείει* eo sensu pro calumniari. Sic enim Aristophanes et Teleclides loquuntur, teste Suida in voce *σεισαι*.

(25) Καταθραβεύων τοὺς ἀδικουμένους. Langus vertit *premia accipiens*, non male. Utitur hac voce Paulus in Epist. II ad Colossenses, cap. III.

(26) Μάτην καρπούμενος. Vox μάτην referenda est non ad Paulum ipsum qui hac arte pecuniam corradebat, sed ad litigantes qui pecuniam suam quam Paulo dederant, aut suffragium suum ipsi commodare, perdebant absque ullo fructu.

(27) Πορισμὸν ἠγοούμενος τὴν θεοσέβειαν. Hæc verba desumpta sunt ex Epistola I ad Timotheum, cap. 6.

(28) Οὕτε ὡς ὑψηλὰ φρονεῖ. In vetustissim. codd. Mazarino, Fuk. et Medicæo legitur καὶ οὕτως ὑψηλοφρονεῖ. Sed rectior est vulgata scriptura, quam Regius codex et Syncellus, et Nicephorus confirmant. Hæc enim verba pendent ex superioribus.

(29) Δουκηνάριος. De procuratoribus ducenariis vide quæ scripsit Salsmasius in notis ad *Historiam Augustam*. Sic dicebantur procuratores, qui ducenta sestertia annui salarii nomine accipiebant a principe, ut clare docet Dio in lib. LIII, pag. 506.

(30) Ὑπαγορευῶν ἅμα. Post hanc vocem punctum in summo notatur, tum in codice Regio, tum apud Nicephorum et Syncellum. Sed cum in codice Medicæo et Mazarino nulla hic notetur distinctio, malim legere uno ductu ὑπαγορευῶν ἅμα βαδίζων δημοσίᾳ, etc. Certe Rufinus hunc locum ita legit atque intellexit, ut ex ejus versione apparet. *Nam et incedens per plateas, tali quadam ambitione utebatur, publice epistolas relegens, atque in auditu omnium et oculis dictans.*

(31) Βῆμα μὲν καὶ θρόνον ὑψηλόν. Reprehea-

οὐχ ὡς Χριστοῦ μαθητῆς, στήκητόν τε (32), ὡσπερ οἱ τοῦ κόσμου ἄρχοντες, ἔχων τε καὶ ὀνομάζων, παίων δὲ τῇ χειρὶ τὸν μηρόν, καὶ τὸ βῆμα ἀράτων τοῖς ποσὶ, καὶ τοῖς μὴ ἐπαινοῦσι, μηδὲ ὡσπερ ἐν τοῖς θεάτροις κατασελοῦσι ταῖς θρόναις (33), μηδ' ἐκθῶσι τε καὶ ἀναπηδῶσι κατὰ τὰ αὐτὰ τοῖς ἀμψ' αὐτὸν στασιώταις ἀνδράσι τε καὶ γυναίοις, ἀκόσμως οὕτως ἀκρωμένους, τοῖς δ' οὖν ὡς ἐν οἴκῳ Θεοῦ σεμνοπρεπῶς καὶ εὐτάκτως ἀκούουσιν, ἐπιτιμῶν καὶ ἐνουβρίζων, καὶ εἰς τοὺς ἀπελθόντας ἐκ τοῦ βίου τούτου παροιῶν ἐξηγητὰς τοῦ λόγου φορτικῶς ἐν τῷ κοινῷ, καὶ μεγαλοβῆμων ἑαυτοῦ, καθάπερ οὐκ ἐπίσκοπος, ἀλλὰ σοφιστῆς καὶ γόης· ψαλμοὺς δὲ τοὺς μὲν εἰς τὸν Κύριον ἡμῶν Ἰησοῦν Χριστὸν παύσας, ὡς δὴ νεωτέρους καὶ νεωτέρων ἀνδρῶν συγγράμματα, εἰς ἑαυτὸν δὲ ἐν μέσῃ τῇ Ἐκκλησίᾳ, τῇ μεγάλῃ τοῦ Πάσχα ἡμέρᾳ ψαλμῶδῶν γυναικῶν παρασκευάζων, ὣν καὶ ἀκούσας ἂν τις φρίξῃεν· οἷα καὶ τοὺς θωπεύοντας αὐτὸν ἐπισκόπους τῶν ὁμόρων ἀγρῶν (34) τε καὶ πόλεων, καὶ πρεσβυτέρους ἐν ταῖς πρὸς τὸν λαὸν ὀμιλίαις καθίησι διαλέγεσθαι. Τὸν μὲν γὰρ ὕδον τοῦ Θεοῦ οὐ βούλεται συνομολογεῖν ἐξ οὐρανοῦ κατεληλυθέναι, ἵνα τι προλαβόντες τῶν μελλόντων γραφήσονται θῶμεν· καὶ τοῦτο οὐ λόγῳ φιλιῷ ῥηθήσεται, ἀλλ' ἐξ ὧν ἐπέμψαμεν ὑπομνημάτων (35) δεικνυταὶ πολλαχόθεν, οὐχ ἥκιστα δὴ ὅπου λέγει Ἰησοῦν Χριστὸν κάτωθεν. Οἱ δὲ εἰς αὐτὸν ψάλλοντες καὶ ἐγκωμιάζοντες ἐν τῷ λαῷ, ἀγγελον τὸν ἀσπῆ διδάσκαλον ἑαυτῶν ἐξ οὐρανοῦ κατεληλυθέναι λέγουσι. Καὶ ταῦτα οὐ κωλύει, ἀλλὰ καὶ λεγομένοις πάρεστιν ὁ ὑπερήφανος. Τὰς δὲ συνεισάκτους (36) αὐτοῦ γυναῖκας, ὡς Ἀντιοχεῖς ὀνομά-

A studio consecatur, nihil aliud quam inanem gloriam captans, et pompam affectans, atque hujusmodi artibus animos imperitorum perterrefaciens. Nam et tribunal et sublimem thronum, non ut Christi discipulus sibi ipse construxit, et secretum, perinde ac sæculares magistratus, ita appellatum habuit. Ad hæc femur manu percudere et tribunal pedibus pulsare 281 solitus. Eos vero qui non laudarent, nec ut in theatris fieri solet oraria concuterent, neque una cum fautoribus ipsius, viris ac mulierculis indecero auscultantibus exclamarent atque exsilirent, sed cum gravitate ac modestia sicut in domo Dei decet audirent, increpabat et contumeliis afficiebat. Et alios quidem legis nostræ doctores jam vita functos petulanter in concione lacerabat: de se autem ipse B magnifice loquebatur, non ut episcopus, sed ut sophista quidam et impostor. Quin etiam psalmos in honorem Domini Jesu Christi cani solitos, quasi novos et a recentioribus hominibus compositos abolevit. Mulieres autem magno Paschæ die in media ecclesia psalmos quosdam canere ad sui ipsius laudem instituit; quod quidem audientibus horrorem merito incusserit. Episcopos quoque vicinorum pagorum et civitatum, nec non et presbyteros assentatores suos submitit, qui in suis ad populum concionibus eadem de ipso prædicarent. Etenim Filium Dei e cælo descendisse nobiscum confiteri renuit, ut aliquid obiter præmittamus ex iis quæ infra uberius exponentur. Neque id simplici assertionis nostræ, sed ex ipsis quæ ad vos misimus gestis non semel declaratur, maxime vero ubi dicit Jesum Christum e terra ortum fuisse. At vero illi qui in

dunt Patres Antiocheni concilii in Paulo episcopo Antiochiæ, non quod thronum habuerit. Hoc enim insigne erat episcoporum, ut in throno seu cathedra sederent. Qui mos jam inde ab apostolicis temporibus invaluerat in Ecclesia. Certe Jacobi fratris Demetrii thronum, Hierosolymis adhuc sua ætate servatum fuisse testatur Eusebius in capite 18, supra. Id igitur in Paulo damnant memorati Patres, quod tribunal sibi exstrui curasset in ecclesia, et in eo thronum sublimem sibi statuisset. Recte itaque Rufinus hunc locum ita vertit: *In ecclesia vero tribunal sibi multo altius quam fuerat exstrui, et thronum in excelsioribus collocari jubet.* Episcopi quidem sedebant in cathedra paulo altiore quam reliqui presbyteri, ut dicemus ad lib. x, sed tribunal non habebant. Postea vero invaluerunt absidæ gradatæ et exhedræ, de quibus Ambrosius loquuntur et Augustinus: quæ quidem a tribunali parum differebant.

(32) *Vulg. στήκητόν* δὲ et mox *παίων* τε. In codice Maz., Med. et Fuk. legitur *στήκητόν* τε, recitius ut opinor. Sed mox legendum est *παίων* δὲ, non, ut vulgo editum est, τε. Hunc locum non intellexerunt interpretes Musculus et Christophorus. Secretum proprium erat magistratuum et majorum iudicium; locus scilicet interior prætorii, cancellis munitus, ac velis obpansis inclusus, in quo magistratus sedebant, dum reorum causas cognoscerent. Vide quæ notavi ad Anim. Marcellini lib. xv, pag. 87.

(33) *Κατασελοῦσι ταῖς θρόναις.* Solebant olim in theatris spectatores in signum favoris oraria concutere. Vide quæ notavit Casaubonus ad Vopiscum in Aureliano. Ubi Vopiscus dicit Aureliano pri-

mum omnium oraria dedisse populo Romano ad favorem. Aurelianus igitur id acceperat ab Orientalibus, qui longe ante ipsum orariis ad eam rem utebantur, ut docet hic locus, et Philostratus in cap. 5, lib. 1 *De vita Apollonii*, loquens de Tarsensibus, et Dio lib. lxi in fine.

(34) *Ἐπισκόπος τῶν ὁμόρων ἀγρῶν.* Chorepiscopus intelligere videtur. Eos enim distinguit epistola ab episcopis urbium. Hos igitur in concionibus ad populum, similia ac mulieres illas psaltrias de Paulo dixisse asserant Patres, quod Christophorus non intellexit.

(35) *Ὑπομνημάτων.* Quod supra observavimus, errare vulgo interpretes in hujus vocis explicatione, id perspicuum fit hoc loco. Nam et Langus et Musculus et Christophorus *commentarios* interpretati sunt, cum *acta* seu *gesta* vertere debuissent. Acta autem illa synodi Antiochenæ nihil aliud erant quam disputatio Malchionis adversus Paulum Samosatenum, quæ a notariis excepta fuerat, ut supra dixit Eusebius. Ex iis Actis testimonia quædam profert Leontius Byzantius in lib. iii *Contra Nestorium*, eaque distinguere videtur a disputatione Malchionis contra Paulum, ubi etiam doctus interpret *commentarios* vertit.

(36) *Συνεισάκτους.* Quid essent *συνεισάκτοι* mulieres, jam pridem notavit Joannes Langus vir doctissimus ad librum vi Nirephori cap. 30, et post illum Beatus Rhenanus ad librum vi Rufini. Quorum doctis observationibus nihil est quod addamus. Hujusmodi mulieres a clericis vulgo sorores vocabantur. Id me docuit canon 3 concilii Nicæni, qui in vetustissimo codice Corbeiensi hanc habet inscriptionem: *De subintroductis, id est, adoptivis*

ejus honorem psalmos canunt, et coram populo eum deprædicant, ipsum quem impietatis doctorem habuerunt, angelum esse dicunt e cælo delapsam. Atque hæc ille omnium hominum superbissimus non prohibet, sed interest ipse cum dicuntur. Quid hic referre attinet subintroductas, ut Antiocheni vocant, mulieres, tam ipsius quam presbyterorum ejus ac diaconorum? In quibus non hoc solum, sed etiam alia insanabilia crimina, quorum conscius est et quorum ipsos reos esse convicit, nihilominus tegit ac dissimulat, ut illos sibi obnoxios habeat: utque dum sibi ipsis metuunt, ipsum ob ea quæ impie agit ac loquitur accusare non audeant. Ad hæc devitilis eos locupletavit. Cujus rei causa ab iis qui talia concupiscunt amatur atque suspicitur. Quid, inquam, attinet hæc scribere? Scimus utique, fratres dilectissimi, episcopum et universum clerum, bonorum operum exemplum multitudini præbere debere. Neque illud ignoramus, quot ex ejusmodi mulierum contubernio partim in præceps lapsi sint, partim in suspicionem venerint. Itaque etiamsi quis concesserit nihil ab eo turpe **282** committi, suspicionem tamen quæ inde nasci solet, vitari oportebat, ne quemquam offenderet, neve aliquos ad imitationem sui provocaret. Quo enim modo increpabit alium et admonebit ut a frequentiori mulieris consuetudine abstineat, ne forte corrumpat sicut scriptum est: Is qui unam quidem jam dimisit, duas vero ætate florentes et forma conspicuas secum habet, et quocunque proficiscitur circumducit; idque deliciis diffuens et epulis sese ingurgitans. His de causis omnes quidem apud se privatim ingemiscunt atque suspirant: sed potentiam ejus ac tyrannidem adeo reformidant, ut accusare illum non audeant. Verum de his sicut antea diximus, examinaverit fortasse aliquis et in iudicium vocaverit hominem catholicæ professionis, nobisque fidei ac ministerii societate conjunctum. Ab hoc vero qui prodito atque ejurato religionis nostræ mysterio ad execrandam trans-

Α ζουσι, καὶ τῶν περὶ αὐτὸν πρεσβυτέρων καὶ διακόνων, οἷς καὶ τοῦτο καὶ τὰ ἄλλα ἀμαρτήματα ἀνάταθνα συγκρούεται, συνειδῶς καὶ ἐλέγξας ὅπως αὐτοὺς ὑπόχρεως ἔχη. περὶ ὧν λόγοις καὶ ἔργοις ἀδικεῖ, μὴ τολμώντας κατηγορεῖν τῷ καθ' ἑαυτοὺς φόβῳ· ἀλλὰ καὶ πλουσίους ἀπέφηνεν· ἐφ' ᾧ πρὸς τῶν τὰ τοιαῦτα ζηλούντων φιλεῖται καὶ θαυμάζεται· τί ἂν ταῦτα γράφοιμεν; Ἐπιστάμεθα δὲ, ἀγαπητοί, ὅτι τὸν ἐπίσκοπον καὶ τὸ ἱερατεῖον ἅπαν παράδειγμα εἶναι δεῖ τῷ πλήθει πάντων καλῶν ἔργων· καὶ οὐδὲ ἐκεῖνο ἀγνοοῦμεν, ὅσοι ὑπὸ τοῦ συνεισάγειν ἑαυτοὺς γυναικας ἐξέπεσον· οἱ δ' ὑποπτεύθησαν· ὥστε καὶ εἰ δόη (37) τις αὐτῷ τὸ μηδὲν ἀσελγὲς ποιεῖν, ἀλλὰ τὴν γε ὑπόνοιαν τὴν ἐκ τοῦ τοιούτου πράγματος φουμένην ἐχρῆν εὐλαθεῖσθαι, μὴ τινα σκανδαλίση. Β τοὺς δὲ καὶ μμείσθαι προτρέφεται. Πῶς γὰρ ἂν ἐπιπλήξειεν ἢ νοουθετήσειεν ἕτερον, μὴ συγκαταβαίνειν ἐπιπλέον εἰς ταῦτόν γυναικὶ μὴ ὀλισθῆ φυλαττόμενον, ὡς γέγραπται: (38), ὅς τις μίαν μὲν ἀπέστησεν ἡδῆ, δύο δὲ ἀμαζούσας καὶ εὐπρεπεῖς τὴν ὄψιν ἔχει μεθ' ἑαυτοῦ, κἀν ἀπίη σου, συμπεριφέρει, καὶ ταῦτα τρυφῶν καὶ ὑπερμπιπλάμενος (39); Ὡν ἕνεκα στενάζουσι μὲν καὶ δούρονται πάντες καθ' ἑαυτοὺς, οὕτω δὲ τὴν τυραννίδα καὶ δυναστείαν αὐτοῦ πεφόδηται, ὥστε κατηγορεῖν μὴ τολμᾶν. Ἀλλὰ ταῦτα μὲν, ὡς προειρήκαμεν, εἴθυνεν ἂν τις τὸν ἄνδρα, τὸ γοῦν φρόνημα καθολικῶν ἔχοντα, καὶ συγκαταριθμούμενον ἡμῖν, τὸν δὲ ἐξορχησάμενον τὸ μυστήριον καὶ ἐμπομπεύοντα (40) τῇ μαρᾷ αἰρέσει τῇ Ἀρτεμᾷ (τί γὰρ οὐ χρὴ μόλις τὸν πατέρα αὐτοῦ δηλῶσαι;) οὐδὲν δεῖν ἡγοῦμεθα τούτων τοὺς λογισμοὺς ἀπατεῖν. « Εἶτ' ἐπὶ τέλει τῆς ἐπιστολῆς ταύτ' ἐπιλέγουσιν· « Ἦναγκάσθημεν οὖν ἀντιτασσόμενον αὐτὸν τῷ Θεῷ καὶ μὴ εἶχοντα ἐκκηρύξαντες, ἕτερον ἀντ' αὐτοῦ τῇ καθολικῇ Ἐκκλησίᾳ καταστήσαι ἐπίσκοπον Θεοῦ προνοίᾳ, ὡς πεπεσμεθα, τὸν τοῦ μακαρίτου (41) Δημητρίου καὶ ἐπιφανῶς προστάντος πρὸ τούτου τῆς αὐτῆς παροικίας υἱὸν Δόμμον ἅπασι τοῖς πρέπουσιν ἐπισκόπῳ

sororibus. Ex quibus explicanda est lex Honorii 44, in codice Theod., de episcopis et clericis: *Eum qui probabilem sæculo disciplinam agit, decolorari consortio sororiæ appellationis non decet*, etc. Sic etiam devotæ Deo virginis quasdam sibi extraneos adjungebant, quos fratres vocare consueverant. Quam nequitiam perstringit Hieronymus in epistola ad Eustochium de custodia virginitatis: *Frater sororem virginem deserit. Cælibem spernit virgo germanum: fratrem quærit extraneum. Et cum in eodem proposito esse se simulent, quærent alienorum spiritibus solatiium, ut domi habeant carnale commercium*. Dicebantur etiam commanentes ejusmodi mulieres. Sic enim inscribitur canon ille concilii Nicæni in vetustissimo cod. C. Justelli, *De commanentibus*. Agapetas quoque eas vocabant teste Hieronymo in dicta epistola, ubi acerrime in eas invehitur.

(37) Ὡς τε καὶ εἰ δόη. Rectius in codice Maz., Fuk. et Med. legitur ὡς τ' εἰ καὶ δόη. Atque ita Nicephorus et Syncellus, nisi quod apostrophem non habent.

(38) Ὡς γέγραπται. Intelligit locum qui habetur in cap. xxv Ecclesiastici.

(39) Vulg. ὑπερμπιπλάμενος. Melius in codice

Maz. et Fuk. scribitur ὑπερμπιπλάμενος, quam vocem non intellexerunt interpretes. Arguunt Patres Paulum, quod formosas mulieres semper secum haberet; idque luxu diffuens, in vino atque epulis sese ingurgitans, quæ libidinis incentiva sunt.

(40) Ἐμπομπεύοντα. Nicephorus et Syncellus habent ἐμπομπεύσαντα. Sed in codice Maz., Fuk. ac Med. ἐμπομπεύοντα scribitur, rectius. Cæterum in hujus loci versione corrigendus est Rufinus hoc modo: *Hic vero qui abjurato fidei mysterio ad pollutissimam se Artemæ hæresim contulit. Et paulo post ubi leguntur hæc verba: Hic vero qui indignus habitus est esse in Ecclesia catholica, anathema scribatur. Lego Artemæ scribat, ut fere scriptum habent duo vetustissimi codices. Ex quibus etiam sequentia corrigenda sunt in hunc modum: Artemæ scribat, et illius hæresis sectatores ei communicent*. Sic enim habet Græcum exemplar epistolæ, ex quo hæc conversa sunt. Atque ita diserte scriptum habet vetustissimus codex Rufini in bibliotheca S. Germani.

(41) Τοῦ μακαρίτου. In codice Medicæo, Fuketiano et Mazarino, et apud Nicephorum et Syncellum legitur τοῦ μακαρίτου, nec multum refert utro modo scribatur.

καλοῖς κεκοσμημένον· ἐδηλώσαμεν τε ὑμῖν, ὅπως αὐτῷ γράφητε, καὶ τὰ παρὰ τούτου κοινωνικὰ δέχθηθε γράμματα (42). Τῷ δὲ Ἀρτεμᾷ οὗτος ἐπιστελλέτω, καὶ οἱ τὰ Ἀρτεμᾷ φρονούντες τούτῳ κοινωνήσωσαν. » Καὶ ταῦτα μὲν ἐνταυθοὶ κείσθω (43). Τοῦ δὲ οὖν Παύλου σὺν καὶ τῇ τῆς πίστεως ὀρθοδόξια τῆς ἐπισκοπῆς ἐκπεπωκότος, Δόμνος, ὡς εἴρηται, τὴν λειτουργίαν τῆς κατὰ Ἀντιόχειαν Ἐκκλησίας διεδέξατο. Ἀλλὰ γὰρ μηδαμῶς ἐκοτῆται τοῦ Παύλου (44) τοῦ τῆς Ἐκκλησίας οἴκου θέλοντος,

(42) Παρὰ τούτου τὰ κοινωνικὰ δέχθηθε γράμματα. Communicatorias litteras vocant Latini, quarum usus est antiquissimus in Ecclesia. Easdem etiam formatas dixerunt, ut testatur Augustinus in epistola 163. Duplex autem fuit earum genus. Aliæ enim clericis et laicis peregrinaturis dabantur, ut a peregrinis episcopis ad communionem admitterentur. Aliæ erant quas episcopi testandæ communionis suæ causa ad alios mittebant episcopos, et quas ipsi vicissim ab aliis accipiebant: de quibus hic loquitur synodus. Eæ autem paulo post ordinationem mitti solebant a recens ordinatis episcopis. De his intelligendus videtur Augustinus in epistola 162; Cypr. in epist. ad Cornelium, pag. 92; denique epistola synodica concilii Sardicensis. Si quis tamen cuncta hæc loca de formatis etiam intelligere voluerit, equidem non repugnabo. Porro notanda est hoc loco diligens cautela sanctorum Patrum qui, deposito hæretico sacerdote, nomen catholici episcopi qui in illius locum substitutus fuerat, cunctis episcopis significant; ut scilicet sciant a quo ecclesiasticas litteras accipere, et ad quem scribere debeant. Eandem ob causam Cyprianus misit Cornelio papæ nomina catholicorum episcoporum totius Africae, ut scribit in epistola ad Cornelium papam jam citata. Patres quoque Sardicensis concilii eandem adhibuerunt diligentiam. Episcoporum enim quos deposuerant nomina, universis catholicæ Ecclesiæ episcopis per litteras significarunt, ne quis ab illis posthac litteras acciperet, aut ad illos scriberet: Μηδὲ δέχεσθαι τινα παρ' αὐτῶν γράμματα, μήτε γράφειν πρὸς αὐτούς. Sed et quoties mortuis episcopis alii in eorum locum fuerant ordinati, moris fuit ut eorum nomina reliquis episcopis ab ordinatore indicarentur, ut scirent ad quos scribere, et a quibus pacificas litteras accipere deberent, quemadmodum discimus ex *Epistolis paschalibus* Theophili Alexandrinorum episcopi.

(43) Καὶ ταῦτα μὲν ἐνταυθοὶ κείσθω. Baronius ad annum Christi 272, quo Antiochenam synodum consignavit, Eusebium nostrum fraudis arguit, seu, ut ipse loquitur, conniventia: quod professionem fidei Patrum synodi illius Antiochenæ, quæ Arianorum hæresim prorsus jugulabat, consulto prætermiserit. Verum Baronius et aliis in locis iniquior fuit adversus Eusebium, et hic immerito eum reprehendit. Nam professio illa fidei quam Baronius illic profert ex Actis Ephesinæ synodi, non est professio sanctorum Patrum Antiocheni concilii, ut Baronius existimavit, sed ipsius Nicæni. Quod quidem facile est demonstrare. Nam in parte III, seu tomo III Actorum Ephesinæ synodi pag. 378, titulus professionis illius ita conceptus legitur: Περὶ τῆς ἐνανθρωπήσεως τοῦ Θεοῦ Λόγου, τοῦ Υἱοῦ τοῦ Πατρὸς, ὁρος ἐπισκόπων τῶν ἐν Νικαίᾳ συναθροέντων ἐν τῇ συνόδῳ, καὶ ἐκθεσις τῆς αὐτῆς συνόδου πρὸς Παῦλον Σαμοσατέα. Id est, *De incarnatione Verbi Dei, Filii Patris, definitio episcoporum qui Nicææ in synodo convenerunt, et expositio ejusdem synodi adversus Paulum Samosatenum*. Vides professionem illam fidei adversus Paulum Samosatenum ascribi synodo Nicæænæ, non autem Antiochenæ. Itaque non video, quid Baronium impulerit

A gressus hæresim Arthemæ (quidni enim parentem illius vobis tandem indicemus?) in ea se plurimum jactavit: ab hoc, inquam, rationem eorum omnium exigendam esse non existimamus. In fine autem epistolæ hæc adjiciunt: hunc igitur Deo bellum indicentem, nec cedere volentem, cum a communionem nostra abdicassemus, necesse habuimus alium ejus loco Ecclesiæ catholicæ episcopum ordinare, non absque divina, ut credimus, providentia: Demetriani scilicet beatæ memoriæ episcopi, qui ante hunc

ut professionem illam Antiochenæ synodo ascriberet; nisi forte mendosos codices nactus est; aut pro Nicæna synodo Antiochenam restituendam putavit. Certe in synodo Nicæna hæc non leguntur. Sed quis nescit cuncta fere acta illius synodi intercidisse? Videtur tamen mentio fieri illius definitionis in canone 19 concilii Nicæni, qui est de Paulianistis: Περὶ τῶν Παυλιανισάντων ὁρος ἐκτέθειται, etc. Jam igitur expungenda est ex actis Antiochenæ synodi professio illa, quam Baronius eumque secutus Binius Antiochenæ synodo falso ascripserunt. Et hæc quidem de synodo II Antiochena, quæ adversus Paulum Samosatensem congregata est. Scripsit præterea eadem synodus epistolam ad Paulum Samosatensem, in qua Patres fidem suam de Christo ipsi significant, et utrum eadem cum ipsis sentiat sciscitantur. Exstat hæc epistola in tomo II *Bibliothecæ Patrum*, scripta a synodo inter initia concessus, antequam Malchion presbyter adversus Paulum disputasset. Verum Baronius hanc epistolam priori synodo Antiochenæ, quæ, anno XII Gallieni, adversus eundem Paulum coacta est, perperam attribuit, quod vel titulus ipse illius epistolæ aperte convincit: *Exemplum epistolæ missæ Paulo Samosatensi ab orthodoxis episcopis priusquam deponeretur*. Atqui constat Paulum Samosatensem in secunda demum synodo Antiochena depositum fuisse. Nam in priore synodo, deceptis per simulationem episcopis, indemonis abscesserat. Sed et nomina episcoporum illi epistolæ præfixa satis indicant id quod dixi: *Hymenæus, Theophilus, Theotecnus, Maximus, Proclus, Bolanus, Paulo in Christo salutem*. Neque enim Hymenæus in priore Antiochena synodo præsedit, sed Firmilianus. Porro hæc verba, καὶ ταῦτα μὲν ἐνταυθοὶ κείσθω, absunt a tribus nostris codicibus Maz., Med. et Fuk., nec habentur in versione Rufini.

(44) Μηδαμῶς ἐκοτῆται τοῦ Παύλου. Paulus, post depositionis sententiam adversus ipsum prolatam, aliquot annis Ecclesiam suam retinuit, nec episcoporum decreto paruit, fretus scilicet potentia Zenobiæ reginæ, quæ tunc temporis in Oriente dominabatur. Hujus enim patrocinio tegebatur Paulus, ut scribit Athanasius in epistola ad solitarios: Ἰουδαία ἦν Ζηνοβία καὶ Παύλου προσέτη τοῦ Σαμοσατέως· ἀλλ' οὐ δέδωκε τὰς Ἐκκλησίας Ἰουδαίους εἰς συναγωγὰς. Sane Paulum fæde adulatum esse Zenobiæ reginæ, ejusque gratiam omnibus modis captasse, scribit Theodoretus lib. II *Hæreticarum fabularum*, et ex illo Nicephorus in libro VI, cap. 27. Cujus verba perperam interpretatus est Langus hoc modo: *Paulus porro iste curare Zenobiam in religione judaizantem volens, plurimumque operæ in ea convertenda ponens, in Ariemonis hæresim iniegit*. Quæ quidem prava versio, non sine causa Baronium conturbavit. Atqui θεραπεύειν hoc loco non est curare nec convertere, sed adulari et obsequii gratiam ejuspiam promereri. Victa demum Zenobia, catholicæ religionis antistites Aurelianus adierunt, poscentes ut Paulum, qui cum Zenobia adversus Romanos consenserat, ab Ecclesiæ Antiochenæ sede removeret, quod contigit anno tertio imperii Aureliani.

magna cum laude eandem rexerat Ecclesiam, filium Domnum; virum omnibus quæ episcopum decent dotibus exornatum. Quod quidem idcirco vobis significavimus, ut et ad eum scribatis, et ab eo communicatorias litteras accipiatis. Hic vero ad Artemam scribat, si lubet; et qui Artemam sectantur, cum eo communicent. Et hæc quidem a nobis hic relata sint. Igitur cum Paulus a recta fide simul et episcopatu excidisset, Domnus, ut dictum est, administrationem Antiochensis Ecclesiæ suscepit. Sed cum Paulus e domo ecclesiæ nullatenus excedere vellet, interpellatus imperator Aurelianus rectissime hoc negotium dijudicavit, iis domum tradi præcipiens, quibus Italici Christianæ religionis antistes et Romanus episcopus scriberent. Hoc modo vir supra memoratus cum summo dedecore per sæcularem potestatem ab ecclesia exturbatus est. Ac tum quidem erga nostros **283** sic affectus erat Aurelianus. Processu vero temporis aliter de nobis sentiens, quorundam consiliis cœpit impelli ut persecutionem adversus nostros commoveret. Jamque ea de re multus ubique rumor spargebatur. Sed eum paratum jam, et compositis contra nos edictis, ut ita dixerim, subscribentem, ultra est divina justitia, quasi constricto cubito conatum ejus reprimens, simulque omnibus apertissime ostendens, nihil unquam hujus mundi principibus adversus Christi Ecclesias licere, nisi propugnatrix Dei dextera arcano quodam ac cœlesti judicio ad castigationem et emendationem nostram, quibus ipsi visum est temporibus id fieri permiserit. Porro cum Aurelianus sexennio imperium tenuisset, in ejus locum successit Probus. Carum cum Carino et Numeriano filiis successorem explessent, rerum summa delata est Diocletiano, quorum temporibus maxima illa nostrorum persecutio, simulque ecclesiarum eversio perpetrata est. Cæterum paulo ante hæc tempora mortuo Dionysio, qui novem annis Romanæ urbis episcopatum administrarat, Felix in ejus locum substitutus est.

CAPUT XXXI.

De Manichæorum errore qui tunc primum exortus est.

Iisdem temporibus ille merito dictus Manes, id est furiosus, qui dæmoniacam hæresim nominis sui condidit, armatus insaniam, ab adversario Dei Satana ad multorum hominum perniciem productus est. Hic in universa vivendi ratione cum sermone ipso tum moribus barbarus, et suapte natura furiosus ac dæmoniicus, his consentanea aggressus, seipsum Christum fingere instituit. Et nunc quidem Paracletum se, ipsumque Spiritum sanctum esse prædicabat, præter insaniam superbia etiam elatus. Nunc vero, quasi Christus, duodecim discipulos novi dogmatis consortes eligebat. Cum igitur falsa et im-

(45) *Νουµερικῶν διαδέχεται.* Ultima vox abest a tribus nostris codicibus Maz., Med. et Fuk., et recte subaudiri potest cum jam præcesserit. In iisdem codicibus, perinde ac in Saviliano scriptum inveni ἕµα παιστὴν Καρίῳ καὶ Νουµερικῶν sine articulo. Item δὲ πον non δὴ πον.

(46) *Ὁ καθ' ἡµᾶς...* *ἠνωµός.* Sic in codd. Med. et Maz. legitur, recte. Quomodo etiam scriptum habent codd. Fuk. et Savil. Vulgæ, ἡµῶν.

βασιλεὺς ἐντευχθεὶς Ἀβρηλιανός, αἰσιώτατα περὶ οὗ πρακτέου διελιγθε, τούτοις νείµαι προστάττων τὸν οἶκον, οἷς ἂν οἱ κατὰ τὴν Ἰταλίαν καὶ τὴν Ῥωµαίων πόλιν ἐπίσκοποι τοῦ δόγµατος ἐπιστέλλοιεν. Οὕτω δὴ τὰ ὀπροδηλωθεὶς ἀνήρ µετὰ τῆς ἐσχάτης αἰσχύνῃς ὑπὸ τῆς κοµικῆς ἀρχῆς ἐξελαύνεται τῆς Ἐκκλησίας. Τοιοῦτος µὲν γέ τις ἦν τὸ τηνικᾶδε περὶ ἡµᾶς ὁ Ἀβρηλιανός· προοῦσης δ' αὐτῷ τῆς ἀρχῆς, ἀλλοίῳ τι περὶ ἡµῶν φρονήσας, ἤδη τισὶ βουλαις, ὡς ἂν διωγµὸν καθ' ἡµῶν ἐγείρειεν ἀνεκινεῖτο· πολὺς τε ἦν ὁ παρὰ πᾶσι περὶ τούτου λόγος. Μέλλοντα δὲ ἤδη καὶ σχεδὸν εἰπεῖν τοῖς καθ' ἡµῶν γράμμασιν ὑποσηµαίουµενον, θεὰ μέτεισιν δίκην, μονονουχὶ ἐξ ἀγκῶνων τῆς ἐγχειρήσεως αὐτὸν ἀποδεσµοῦσα, λαμπρῶς τε τοῖς πᾶσι συνοροῖν παριστώσα, ὡς οὐποτε γένοιτ' ἂν βραστῶν τοῖς τοῦ βίου ἀρχοῦσι κατὰ τῶν τοῦ Χριστοῦ ἐκκλησιῶν, µὴ οὐχὶ τῆς ὑπερµάχου χειρὸς θεῆς καὶ οὐρανίῳ κρίσει, παιδείας ἕνεκα καὶ ἐπιστροφῆς, καθ' οὓς ἂν αὐτὴ δοκιµάζοι καιροῦς, τοῦτ' ἐπιτελεῖσθαι συγχωροῦσης. Ἔτεσι γοῦν ἐξ κρατήσαντα τὸν Ἀβρηλιανὸν διαδέχεται Προβὸς· καὶ τούτον δῆπου τοῖς Ἰσοῖς ἐπικατασχόντα, Κάρως ἅµα τοῖς παιστὶ Καρίῳ καὶ Νουµερικῶν διαδέχεται (45)· πάλιν τ' αὖ καὶ τούτων οὐδ' ὄλοις τρισὶν ἐνιαυτοῖς διαγενοµένων, μέτεισι τὰ τῆς ἡγεμονίας εἰς Διοκλητιανὸν καὶ τοὺς µετ' αὐτὸν εἰσποιηθέντας· ἐφ' ὧν ὁ καθ' ἡµᾶς συντελεταὶ διωγµὸς (46), καὶ ἡ κατ' αὐτὸν τῶν ἐκκλησιῶν καθάρσις. Ἀλλὰ γὰρ μικρῶν τούτων πρότερον τὸν ἐπὶ Ῥώµης ἐπίσκοπον Διονύσιον ἔτεσιν ἑννέα διελθόντα τὴν λειτουργίαν, διαδέχεται Φηλιξ.

ΚΕΦΑΛΑΙΟΝ ΔΑ'.

Περὶ τῆς τῶν Μανιχαίων ἑτεροδόξου διαστροφῆς ἅρτι τότε ἀρξαμένης (Nic. H. E. vi, 31, 32).

Ἐν τούτῳ καὶ ὁ Μανεὶς τὰς φρένας, ἐπὶ νῦνός τε τῆς δαιμονιώσεως αἰρέσεως (47), τὴν τοῦ λογισμοῦ παρατροπὴν καθωπλιζέτο, τοῦ δαιµονος αὐτοῦ δῆπου τοῦ θεομάχου Σατανᾶ ἐπὶ λύμῃ πολλῶν τῶν ἀνδρῶν προβεβληµένου. Βάρβαρος δὴ τὰ τὸν βίον αὐτῷ λόγῳ καὶ τρόπῳ, τὴν τε φύσιν δαιμονικὴς τις ὦν καὶ µανιώδης, ἀκόλουθα τούτοις ἐγχειρῶν, Χριστὸν αὐτὸν μορφάζεσθαι ἐπειρᾶτο, τοτὲ μὲν τὸν Παράκλητον καὶ αὐτὸ τὸ Πνεῦµα τὸ ἅγιον αὐτὸς ἑαυτὸν ἀνακηρύττων, καὶ τυφούµενός γε ἐπὶ τῇ µανίᾳ (48), τοτὲ δὲ οἷα Χριστὸς, µαθητὰς δώδεκα κοινωνοῦς τῆς καινοτοµίας αἰρούµενος. Δόγματὰ γε µὴν ψευδῆ καὶ

(47) *Ἡ δαιμονιώδους αἰρέσεως.* In codice Regio scribitur δαιµονώσεως, ut monuit etiam Rob. Stephanus. Sed in vetustissimo codice Mazarino scriptum inveni δαιµονιώσεως, quomodo etiam legitur in codd. Fuk. ac Saviliano.

(48) *Τυφούµενός γε ἐπὶ τῇ µανίᾳ.* Hunc locum non intellexerunt interpretes. Rufinus quidem verit et *elatus insaniam*. Sic enim habent manuscripti codices. Nec aliter Musculus et Christophorus.

ἄθεα ἐκ μυρίων τῶν πρόπαλαι ἀπεσθηκυῶν αἰρέσεων (49) συμπεφορημένα καττύσας, ἐκ τῆς Περσῶν ἐπὶ τὴν καθ' ἡμᾶς οἰκουμένην ὡσπερ τινὰ θανατηφόρον ἰδὸν ἐξωμόρξατο· ἀφ' οὗ δὴ τὸ Μανιχαίων δυσσεβῆς ἔνομα, τοῖς πολλοῖς εἰσέτι νῦν ἐπιπολάζει. Τσαυτὴ μὲν οὖν ἡ καὶ τῆσδε τῆς ψευδωνύμου γνώσεως ὑπόθεσις, κατὰ τοὺς δεδηλωμένους ὑποφουεῖσθαι χρόνους.

ΚΕΦΑΛΑΙΟΝ ΑΒ'.

Περὶ τῶν καθ' ἡμᾶς γυτὸς διαπρεψάντων ἐκκλησιαστικῶν ἀνδρῶν, τίνας τε αὐτῶν μέχρι τῆς τῶν ἐκκλησιῶν πολιορκίας ἔμισαν (Nic. H. E. vi, 34, 37).

Καθ' οὗς Φήλιχα τῆς Ῥωμαίων προστάντα Ἐκκλησίας ἔτεσι πέντε, Εὐτυχιανὸς διαδέχεται· οὗδ' αἰσὶ δὲ μηνὶν οὗτος δέκα (50) διαγεγόμενος, Γαῖω πρὸ καθ' ἡμᾶς καταλείπει τὸν κληρὸν. Καὶ τούτου δὲ ἀμφὶ τὰ πεντεκαίδεκα ἔτη προστάντος, Μαρκελλῖνος κατέστη διάδοχος, ὃν καὶ αὐτὸν ὁ διαγυμὸς κατελίπε. Κατὰ τοῦσδε τῆς Ἀντιοχείων ἐπισκοπῆς μετὰ Δόμον ἠγήσατο Τίμαιος· ὃν ὁ καθ' ἡμᾶς διεδέξατο Κύριλλος. Καθ' ὃν Δωρόθεον (51) πρεσβείου τοῦ κατὰ Ἀντιόχειαν ἠξιωμένον τῶν ττηνικάδε λόγιον ἀνδρα ἔγνωμεν. Φιλόκαλος δ' οὗτος περὶ τὰ θεῖα γεγονώς, καὶ τῆς Ἑβραίων ἐπεμελήθη γλώττης, ὡς καὶ αὐταῖς ταῖς Ἑβραϊκαῖς γραφαῖς ἐπιστημόνως ἐντυγχάνειν. Ἦν δ' οὗτος τῶν μάλιστα ἐλευθερίων (52), προπαίδιας τε τῆς καθ' Ἑλληνας οὐκ ἀμοιρος, τὴν φύσιν δὲ ἄλλως εὐνοῦχος, οὕτω πεφυκὼς ἐξ αὐτῆς γενέσεως· ὡς καὶ βασιλεῖα διὰ τοῦτο οἶόν τι παράδοξον, αὐτὸν οἰκειώσασθαι, καὶ τιμῆσαι γὰρ ἐπιτροπῆ τῆς κατὰ Τύρον ἀλουργοῦ βαφῆς. Τούτου μετρίως τὰς Γραφὰς ἐπὶ τῆς Ἐκκλησίας διηγουμένου κἀτηκούσα-

(49) Ἀπεσθηκυῶν αἰρέσεων. In codd. Maz., Med. et Fuk. scriptum est: καὶ ἐκ μυρίων τῶν πρόπαλαι ἀπεσθηκῶτων ἀθέων αἰρέσεων συμπεφορημένα. Nec aliter legisse videtur Rufinus, qui sic vertit: *Dogmata stulta et impia a diversis hæreticis, qui jam prius exstincti fuerant, mutata disseminans.*

(50) Μηνὶν οὗτος δέκα. Imo Eutychianus annis octo, mensibus undecim Romanam rexit Ecclesiam, ut est in vetere libro *De pontificibus Romanis*, in quo anni pontificum a Callisti pontificatu, ut jam dixi, optime digesti sunt, per consules sub quibus sedere cœperunt et sub quibus desierunt. Eusebius igitur octo annos ademit Eutychiano, et Xysto eos perperam largitus est, ut supra notavi.

(51) Δωρόθεον. Baronius in Notationibus ad Martyrologium Romanum, hunc Dorotheum presbyterum Antiochiæ, eundem esse credidit cum Dorotheo Tyri presbytero, cuius mentio sit die 5 mensis Junii. Quem Baronii errorem jam notavit Blondellus in *Apologia* pro sententia Hieronymi, pag. 274. Sed dum alium reprehendit Blondellus, multo gravius ipsemet erravit. Dorotheum enim Antiochensem presbyterum, de quo hic loquitur Eusebius, confundit cum Dorotheo cubiculario imp. Diocletiani, cuius martyrium describitur ab Eusebio in lib. viii. Ego vero non dubito quin duo fuerint Dorothei; alter presbyter Antiochenis; alter cubicularius eunuchus Diocletiani. Idque certissimis argumentis astrui potest. Primo enim presbyter ille Antiochenis martyr non fuit. Certe Eusebius id de illo non dicit, neque in hoc loco, neque in lib. viii, cap. 13, ubi ecclesiasticos viros recenset qui illa persecutione martyrium subierant. Et tamen Lucianum Antiochensem presbyterum illic nominat:

pia dogmata ex variis hæresibus jam pridem extinctis hinc inde collecta consarcinasset, ea tanquam letale quoddam virus ex Perside 284 in orbem Romanum effudit. Ex quo impium Manichæorum nomen exortum, multis in locis ad hunc usque diem exuberat. Ejusmodi fuit origo adulterinæ illius doctrinæ, quæ supra memoratis temporibus emersit.

CAPUT XXXII.

De viris ecclesiasticis qui nostra ætate floruerunt, et quinam ex ipsis usque ad everisionem ecclesiarum superfuerint.

Qua tempestate cum Felix quinque annis Romanam gubernasset Ecclesiam, Eutychianus in ejus locum successit. Qui vix decem mensibus in episcopatu transactis, Caio, qui nostra ætate vixit, sedem suam reliquit. Hic cum annis circiter quindecim Ecclesiæ præfuisset, successorem habuit Marcellinum: in cujus etiam tempora incidit persecutio. Iisdem temporibus Antiochenæ Ecclesiæ post Domnum Timæum præfuit: cui successit nostra memoria Cyrillus. Sub hoc Dorotheum virum doctissimum, Antiochenæ tunc Ecclesiæ presbyterum cognovimus. Qui cum studiosissimus esset sacrarum Scripturarum, Hebraicam quoque linguam addidit, adeo ut ipsos etiam Hebraicos codices peritissime legeret. Erat hic ingenio admodum liberali, et humanioribus disciplinis apprimè eruditus; cæterum ab ipso matris utero eunuchus. Unde et imperator tanquam miraculo obstupefactus, eum in familiaritatem suam adscivit, et baphii quod est apud Tyrum procuratorem constituit. Hunc nos sacras Scripturas in ecclesia

non omissurus utique Dorotheum magistrum suum, si is martyrium pertulisset. Deinde presbyter Antiochenus Dorotheus vir fuit nobilis, et magistratum gessit antequam presbyter fieret. Alter vero Dorotheus servilis fuit conditionis, utpote cubicularius eunuchus. Denique prior ille Dorotheus, presbyter fuit temporibus Cyrilli episcopi Antiocheni. Cyrillus autem sedere cœpit ab anno iv imp. Probi, mansitque ad annum usque xvii Diocletiani. Ponamus igitur Dorotheum presbyterum fuisse circa exordia episcopatus Cyrilli, id est sub Probo aut sub Caro. Fieri non potest ut idem postea fuerit cubicularius Diocletiani. Neque enim ex presbyteris sunt cubicularii, cum nec ecclesiastica regula, nec ratio ipsa id ferat. Quippe presbyteri fiebant matura jam ætate. Ad cubiculum autem principum pueri aut adolescentes formosi eligebantur. Quod si dixeris Dorotheum principatu Diocletiani factum esse presbyterum, eadem manet difficultas; quomodo ex presbytero factus sit cubicularius. Quippe ex Eusebio aliisque constat, Dorotheum dum esset cubicularius et in aula principum versaretur, subisse martyrium. Fefellit Blondellus, primo quidem similitudo nominum: deinde quod uterque eunuchus, uterque charus imperatori fuisse dicitur. Verum animadvertere debuerat Blondellus, fieri non posse ut idem simul esset presbyter et cubicularius: simul sacras litteras in ecclesia exponeret, et in aula principum versaretur.

(52) Τῶν μάλιστα ἐλευθερίων. Magis placet ea lectio quam in codd. Med. et Maz. reperi, id est *liberaliter educatus*. Sic certe legitur etiam in codd. Fuk. et Saviliano. Vulg. ἐλευθέρων.

non inscite exponentem audivimus. Post Cyrillum Tyrannus episcopatum Antiochenis Ecclesiæ suscepit: cujus tempore ecclesiarum vastatio maxime viguit. Apud Laodiceam vero post Socratem episcopus fuit Eusebius, domo Alexandrinus. Causam ex patria migrandi ei præbuit negotium Pauli Samosatenensis. Cujus gratia cum in Syriam venisset, ab iis qui cœlestium rerum amore illic flagrabant detentus, domum redire prohibitus est. Qui quidem nostra memoria amabilis quidam religionis thesaurus fuit, quemadmodum ex verbis etiam Dionysii superius allatis facile cognosci potest. Huic deinde substitutus est Anatolius, bonus quod aiunt boni viri successor; ipse quoque domo Alexandrinus. Hic tum in liberalibus disciplinis, **285** tum in philosophia principem inter doctissimos nostri temporis viros locum sine controversia tenuit: quippe qui ad summum apicem arithmeticæ, geometriæ atque astronomiæ; ad hæc ad dialecticæ et physicæ ac rhetoricæ supremum fastigium pervenisset. Qua de causa rogatus fuisse dicitur ab Alexandrinis, ut Aristotelicæ successionis scholam ibidem institueret. Plurimæ quoque res ab eo præclare gestæ Alexandria in obsidione Bruchii referuntur; quippe qui inter civitatis proceres præcipuam honoris prærogativam omnium consensu adeptus esset. Sed unum duntaxat facinus exempli gratia commemorabo. Cum frumentum, ut aiunt, obsessis deficeret, adeo ut hostium impetum facilius quam famem tolerarent, Anatolius, qui cum obsessis erat, hujusmodi quiddam

μεν. Μετὰ δὲ Κύριλλον Τύραννος τῆς Ἀντιοχείων παροικίας τὴν ἐπισκοπὴν διεδέξατο. Καθ' ὃν ἤματι κείνῃ ἐκκλησιῶν πολιορκία. Τῆς δ' ἐν Λαοδικεῖα παροικίας ἡγήσατο μετὰ Σωκράτην Εὐσέβιος, ἀπὸ τῆς Ἀλεξανδρέων ὀρμηθεὶς πόλεως. Αἰτία δ' αὐτῷ τῆς μεταναστάσεως ὑπῆρξεν ἡ κατὰ τὸν Παῦλον ὑπόθεσις. Δι' ὃν τῆς Συρίας ἐπιβάς, πρὸς τῶν τῆδε περὶ τὰ θεῖα ἐσπουδακῶν, τῆς οἰκαδε πορείας εἴργεται, ἐπέραστόν τι θεοσεβείας χρῆμα τῶν καθ' ἡμᾶς γενόμενος, ὡς ἦδη καὶ ἀπὸ τῶν παρατεθεισῶν Διονυσίου φωνῶν διαγῶναι βῆδιον. Ἀνατόλιος (53) αὐτῷ διάδοχος, ἀγαθὸς φασιν ἀγαθοῦ, καθίσταται, γένος μὲν καὶ αὐτὸς Ἀλεξανδρεὺς, λόγων δ' ἕνεκα καὶ παιδείας τῆς Ἑλλήνων φιλοσοφίας τε τὰ πρῶτα τῶν μάλιστα καθ' ἡμᾶς δοκιμωτάτων ἀπηνευγμένως, ἅτε ἀριμετρικῆς καὶ γεωμετρίας ἀστρονομίας τε καὶ τῆς ἄλλης διαλεκτικῆς, ἐτι τε φυσικῆς θεωρίας, ῥητορικῶν τε αὐ μθημάτων ἐληλακῶς εἰς ἄκρον· ὧν ἕνεκα, καὶ τῆς ἐπ' Ἀλεξανδρείας Ἀριστοτέλους διαδοχῆς (54) τὴν διατριβὴν λόγος ἔχει πρὸς τῶν τῆδε πολιτῶν συστήσασθαι αὐτὸν ἀξιοθῆναι. Μυρίας μὲν οὖν τοῦδε καὶ ἄλλας ἀριστείας ἐν τῇ κατ' Ἀλεξανδρείαν τοῦ Πυρουγέλου πολιορκίᾳ (55) μνημονεύουσιν· ἅτε τῶν ἐν τέλει προνομίας ἐξαιρέτου πρὸς ἀπάντων ἡξιωμένου, δείγματος δὲ ἕνεκα, μόνου τοῦδε ἐπιμνησθῆσθαι. Τοῦ τυροῦ, φασί, τοῖς πολιορκουμένοις ἐπιλελοιπότος, ὡς ἦδη τῶν ἐξωθεν πολεμίων μᾶλλον αὐτοῖς τὸν λιμὸν ἀφόρητον καθεστάναι, παρῶν δ' ὀθλούμενος, οἰκονομεῖται τι τοιοῦτον. Θατέρου μέρους τῆς πόλεως τῷ Ῥωμαϊκῷ συμ-

(53) Ἀνατόλιος. Hic est, ni fallor, Anatolius cuius meminit Eunapius in Vita Jamblichi; ubi dicit Jamblicum auditorem initio fuisse Anatolii, qui tunc temporis in philosophia secundum a Porphyrio locum obtinebat. Οὗτος Ἀνατόλιος τῷ μετὰ Πορφύριον τὰ δευτέρα φερομένῳ συγγενόμενος, πολὺτε ἐπέδωκε καὶ εἰς ἄκρον φιλοσοφίας ἤμασεν. Certe Anatolius qui hic ab Eusebio commemoratur, iisdem temporibus vixit quibus Porphyrius; et in omni genere doctrinæ perinde ac ille versatus est. Quippe Eusebius diserte testatur, eum non solum in philosophia ac mathematicis disciplinis, sed etiam in rhetorica cunctos sui temporis longo intervallo superasse.

(54) Ἀριστοτέλους διαδοχῆς. Cum Anatolius in omni genere philosophiæ esset exercitatissimus, rogatus est ab Alexandrinis ut Aristotelicæ successionis scholam institueret, instar Platonicæ successionis, cujus celeberrima schola jampridem Athenis erat instituta. Hic est sensus hujus loci, quem Christophorus nullatenus intellexit. Multa hic possem dicere de schola Platonicæ philosophiæ, quæ Athenis fuit. Hujus scholæ magistri, διάδοχοι dicebantur, et decreto publico ad ejus magisterii locum promovebantur, ut docet Damascius in Isidori Vita apud Photium, pag. 4066. Habebat autem hæc schola redditus annuus non mediocres, ex prædiis quæ a viris studiosis ei scholæ donatæ fuerant ac legata, quæ διαδοχικὰ dicebantur, ut docet Olympiodorus in Alcibiadem Platonis, praxi 15, in fine, et Damascius in Isidori Vita, pag. 1858. Verum locus Damascii integrus exstat apud Suidam in voce Πλάτων· Πλάτων ὁ φιλόσοφος πέντης ἦν, καὶ μόνον τὸν ἐν Ἀκαδημαῖα ἐκέκτητο κῆπον, ὃς μέρος ἐλάτριστον ἦν τῶν διαδοχικῶν, etc. Ad exemplum scholæ illius Atheniensis, instituta postmodum est Alexandria philosophica schola; cui præfuit Hierocles celeberrimus ille philosophus, ut scribit Da-

mascius ibidem, et Aeneas Gazensis in Theophrasto, initio.

(55) Τοῦ Πυρουγέλου πολιορκία. In codice Regio legitur Πυρουγέλου, ad marginem tamen eadem manu adnotatur scribendum esse Πυρουγέλου. Sed nihilominus recte scriptum erat Πυρουγέλου. Sic enim dicitur in Vita Apollonii Dyscoli: ὤκει δὲ ἐν τῇ Πυρουγέλου περὶ τὸν δρόμον, ἐν τόπω οὕτω καλούμένῳ περὶ τὴν Ἀλεξανδρείαν, ἐνθα καὶ ἐτάφη. Porro hæc Bruchii expugnatio contigit Aureliani temporibus, ut scribit Amm. Marcellinus in fine libri xxi, ubi de Alexandria loquitur: Aureliano imperium agente, civilibus jurgis ad certamina interneciva prolapsis, dirutisque mœnibus, amisit regionum maximam partem quæ Bruchium appellabatur. In Chronico tamen Eusebii id refertur anno ii Claudii: Alexandria Bruchium, quod per multos annos fuerat obsessum, tandem destruitur. Ad quem locum Scaliger Eusebium reprehendit, et Aureliani temporibus id accidisse contendit, fretus scilicet auctoritate Amm. Marcellini. Verum Eusebii sententiam equidem sequi malim. Etenim dum Bruchium obsideret a Romanis, Eusebium virum sanctissimum, et Anatolium adhuc Alexandriae fuisse testatur Eusebius, nec nisi post solutam Bruchii obsidionem in Syriam migravisse. Atqui Eusebius in Syriam profectus est ad synodum Antiochenam, quam anno ii Claudii coactam fuisse supra demonstravimus. Et dum Antiochia rediret, a Laodicensis detentus, et episcopus ejus loci factus est anno primo imperii Aureliani, ut opinari licet. Itaque recte Eusebius in Chronico ad annum ii Aureliani scribit: Eusebius Laodicensis insignis habetur. Quod si Bruchium Aureliano regnante captum est, quomodo Eusebius, qui obsidionis tempore erat Alexandriae, Antiochiam migrare et concilio interesse, et episcopus Laodiceæ fieri potuit?

μαχοῦντος στρατῶ (56), ταύτη τε τυγχάνοντος ἀπο- A
 λιορκήτου, τὸν Εὐσέβιον (ἔτι γὰρ εἶναι τότε αὐτόθι
 πρὸ τῆς ἐπὶ Συρίαν μεταναστάσεως) ἐν τοῖς ἀπολιορ-
 κήτοις ὄντα, μέγα τε κλέος καὶ διαβόητον ὄνομα μέ-
 χρι καὶ τοῦ Ῥωμαίων στρατηλάτου κεκτημένον, περὶ
 τῶν λιμῶ διαφθειρομένων κατὰ τὴν πολιορκίαν πέμ-
 ψας ὁ Ἀνατόλιος ἐκδίδασκει. Ὁ δὲ μαθὼν σωτηρίαν
 τοῖς ἀπὸ τῶν πολεμίων αὐτομόλοισι παρασχεῖν, ὡς ἐν
 μεγίστῃ χάριτι δωρεᾶς τὸν Ῥωμαίων στρατηγὸν αἰ-
 τεῖται. Καὶ τῆς ἀξιώσεώς γε τυχὼν, ἐμφανὲς τῷ
 Ἀνατολίῳ καθίστησιν. Ὁ δὲ αὐτίκα τὴν ἐπαγγελίαν
 δεξάμενος, βουλὴν τῶν Ἀλεξανδρέων συναγαγὼν, τὰ
 μὲν πρῶτα πάντας ἤξιου φιλικὴν δοῦναι Ῥωμαίους
 δεξιάν, ὡς δ' ἀγριαίνοντας ἐπὶ τῷ λόγῳ συνείδεν,
 ἀλλ' οὐ τοῦτῃ γε, φησὶν, ἀντιλέξειν ποθ' ὑμᾶς ὀλο- B
 μαι, εἰ τοὺς περιτοὺς καὶ ἡμῖν αὐτοῖς οὐδαμῇ χρη-
 σίμους, γραῖδας καὶ νήπια καὶ πρῶστυα, ἐκδοῦναι
 πυλῶν ἕξω βαδίζειν ὅποι καὶ βούλοιντο συμβουλευ-
 σαιμι. Τί γὰρ δὴ τοῦτους εἰς μάτην ὄσον οὐκω τε-
 θνηζομένους παρ' ἑαυτοῖς ἔχομεν; τί δὲ τοὺς ἀνα-
 πῆρους καὶ τὰ σώματα λελωθιμένους, τῷ λιμῷ κα-
 τατρύχομεν, τρέφειν δέον μόνους ἀνδρας καὶ νεανίας,
 καὶ τὸν ἀναγκαῖον πυρὸν τοῖς ἐπὶ φυλακῇ τῆς πό-
 λεως ἐπιτηδείους ταμιεύεσθαι (57); Τοιοῦτοις τισὶ
 λογισμοῖς πείσας τὸ συνέδριον, ψῆφον πρῶτος ἀνα-
 στάς ἐκφέρει, πᾶν τὸ τῇ στρατείᾳ μὴ ἐπιτήδειον
 εἶτε ἀνδρῶν εἶτε γυναικῶν γένος, ἀπολύειν τῆς πό-
 λεως, ὅτι μὴδὲ καταμένουσιν αὐτοῖς καὶ εἰς τὸ ἄχρη-
 στον ἐν τῇ πόλει διατρέβουσιν, ἐλπίς ἂν γένοιτο σω-
 τηρίας, πρὸς τοῦ λιμοῦ διαφθορησομένοις. Ταύτη δὲ C
 τῶν λοιπῶν ἀπάντων τῇ βουλῇ συγκατατεθειμένων,
 μικροῦ δεῖν τοὺς πάντας τῶν πολιορκουμένων διε-
 σῶσαστο, ἐν πρώτοις μὲν τοὺς ἀπὸ τῆς Ἐκκλησίας,
 ἔπειτα δὲ καὶ τῶν ἄλλων τῶν κατὰ τὴν πόλιν πᾶσαν
 ἡλικίαν, διαδιδράσκειν προμηθεύμενος, οὐ μόνον τῶν
 κατὰ τὴν ψῆφον δεδογμένων. Τῇ δὲ τοῦτων προφά-
 σει, καὶ μυρίους ἄλλους λεληθότως γυναικείαν στο-
 λὴν ἀμπισχομένους, νύκτωρ τε τῇ ἐκείνου φροντίδι
 τῶν πυλῶν ἐξιόντας, καὶ ἐπὶ τὴν Ῥωμαίων στρα-
 τῶν ὀρμῶντας. Ἐνθα τοὺς πάντας ὑποδεχόμενος ὁ
 Εὐσέβιος, πατὴρ καὶ ἱατροῦ δίχην, κεκακωμένους
 ἐκ τῆς μακρᾶς πολιορκίας (58), διὰ πάσης προνοίας
 καὶ θεραπείας ἀνεκτάτο. Τοιοῦτων ἢ κατὰ Λαοδί-
 κειαν Ἐκκλησία δύο ἐφεξῆς κατὰ διαδοχὴν ἠξιώθη
 ποιμένων, ὃν θεῖα προμηθεὶς μετὰ τὸν δηλωθέντα
 πόλεμον ἐκ τῆς Ἀλεξανδρέων πόλεως ἐπὶ τὰ τῆδε
 μετεληλυθότων. Οὐ μὲν οὖν ἐσπουδάσθη πλεῖστα τῷ
 Ἀνατολίῳ συγγράμματα, τοσαῦτα δ' εἰς ἡμᾶς ἐλή-
 λυθε, δι' ὧν αὐτοῦ καταμαθεῖν δυνατὸν ὁμοῦ τό τε
 λόγιον καὶ πολυμαθές, ἐν οἷς μάλιστα τὰ περὶ τοῦ
 Πάσχα δόξαντα παρίστησιν. Ἀφ' ὧν ἀναγκαῖον ἂν

A provide excogitavit. Altera pars civitatis cum exer-
 citu Romano societate conjuncta erat, ac proinde
 minime obsessa. In hac versabatur Eusebius (non-
 dum enim ad partes Syriæ migraverat), ejus cele-
 bre nomen et insignis gloria ad aures etiam Romani
 ducis pervenerat. Hunc Anatolius misso clam nuntio
 certiorum facit de numero eorum qui fame in obsi-
 dione intererent. Quo comperto Eusebius a Romano
 duce maximi beneficii loco postulavit, ut iis qui
 transfugere ab hostibus vellent, incolumitatem con-
 cederet. Id cum impetrasset, statim Anatolio indi-
 cavit. Ille, promissione ducis libenter accepta, Ale-
 xandrinum convocat senatum. Ac primum quidem
 suadere cœpit omnibus, ut cum Romanis in gratiam
 redirent. Sed cum illos hujusmodi verbis exaspera-
 tos videret: At hoc certe, inquit, nequaquam vos
 arbitrari repudiaturos, si vobis suasero ut superva-
 ciam atque inutilem turbam, anus scilicet et in-
 fantes ac senes, extra portas abire quo volent sina-
 tis. Quid enim istos jamjamque morituros retinemus
 nobiscum? Cur eos qui debilitato penitus ac mutilato
 sunt corpore, fame insuper conficimus, cum
 viros dumtaxat ac juvenes alere oporteat, et neces-
 sarium frumentum iis, qui ad urbis custodiam idonei
 sunt, dispensare? Hujusmodi rationibus cum sena-
 tum in sententiam suam pertraxisset, ipse primus
 exurgens censet, omnem imbellem multitudinem
 tam 286 virilis quam muliebris sexus ex urbe emit-
 tendam esse; quippe cum iis si diutius remanerent,
 et nullatenus reipublicæ utiles morarentur, nulla
 spes salutis superesset, fame utique perituris. Hanc
 sententiam cum omnes qui in senatu erant compro-
 bassent, universos fere obsessos Anatolius servavit.
 Primum enim operam dedit ut nostræ religionis viri,
 deinde ut alii etiam cujuslibet ætatis, nec ii dumtaxat
 quibus senatus licentiam dederat, verum etiam alii
 plures hujusmodi obtentu latenter aufugerent,
 muliebris veste induti, noctuque extra civitatis por-
 tasejus opera educti, et ad Romanorum castra trans-
 gressi. Ibi Eusebius cunctos excipiens diuturna
 obsidione maceratos, quasi quidam pater ac medi-
 cus omni cura ac providentia recreavit. Hujusmodi
 duos pastores continua serie sibi succedentes, Laod-
 icensis Ecclesia divino nutu sortita est, cum uter-
 que eorum post supradicti belli tempora ex Alexan-
 drina urbe in Syriam migravisset. Cæterum Ana-
 tolius non admodum multos composuit libros. Ve-
 rum ex iis qui ad nos pervenerunt, eloquentiam simul
 et multiplicem ejus eruditionem abunde licet
 cognoscere; præcipue vero ex iis in quibus suam
 de Pascha sententiam confirmat. Unde etiam non-

(56) Τῷ Ῥωμαϊκῷ συμμαχοῦντος στρατῶ. Dum
 Claudius imp. adversus barbaros pugnaret, Zenobia,
 misso Zabda duce cum ingenti militum manu, ad-
 juvante etiam Timogene Ægyptio, Ægyptium occu-
 pavit, et præsidium Alexandriae imposuit. Verum
 Probus dux Romanus, cum copiis quibus imperabat,
 adjunctis sibi Ægyptiis quoique Palmyrenis mi-
 nime favebant, eos ab Ægypto depulsi, ut narrat
 Zosimus et Pollio in Claudio. Tunc igitur Bruchium

mihi videtur obsessum fuisse a Romanis.

(57) Ταμιεύεσθαι. Male Christophorus vertit
congerere. Nam ταμιεύεσθαι proprie est, cum par-
 cimonia admetiri ac dispensare annonam; quod in
 penuria fieri solet et in obsidionibus.

(58) Ἐκ τῆς μακρᾶς πολιορκίας. Hieronymus
 in *Chronico* plures per annos protractam esse scri-
 bit Bruchii obsidionem.

nulla hoc loco referre operæ pretium fuerit, ex canonibus paschalibus Anatolii. Habes igitur in primo anno novilunium primi mensis, quod caput est totius circuli novemdecim annorum, secundum Ægyptios quidem die vicesima sexta mensis Phamenoth; juxta Macedones vero die vicesimo secundo mensis Dystri: ut autem Romani dicerent, ante diem undecimum Kalendarum Aprilium. Porro in supradicta die vicesima sexta mensis Phamenoth, sol reperitur non modo primum ingressus segmentum, verum etiam quartum in ea diem percurrrens. Hanc partem primum dodecatemorium, et æquinotium, et mensium initium, et caput circuli, et carceres cursus planetarum vocare solent. Quæ vero hanc partem proxime antecedit, finis mensium et segmentum duodecimum, et ultimum dodecatemorium, et terminus circuli planetarum vocatur. Quamobrem qui primum mensem in ea statuunt, et quartam decimam 287 paschalis festi ex ea deducunt, eos non mediocriter errare affirmamus. Aique hæc opinio non a nobis primum excogitata est; sed a priscis Judæis etiam ante Christi adventum cognita, et ab iis diligenter observata est. Idque ex Philonis, Josephi ac Musæi verbis licet cognoscere. Neque ex his duntaxat, verum etiam ex aliis antiquioribus, duobus scilicet Agathobulis, qui magistri cognominati sunt, et Aristobulo, viro præstantissimo, qui unus fuit ex illis Septuaginta viris qui sacra Hebræorum volumina in Ptolemæi Philadelphi et parentis ipsius gratiam Græco sermone interpretati sunt: et qui libros explanationum legis Mosaicæ iisdem regibus nuncupavit. Ili dum solutiones afferunt quæstionum in Exodum, aiunt cunctos pariter Pascha immolare debere post æquinotium vernum in medio primi

Α ετη, τοιούτων ἐπὶ τοῦ παρόντος μνημονεύσαι.

Ἐκ τῶν περὶ τοῦ Πάσχα Ἀνατολίου κανόνων (59).

ε Ἐχεις τοίνυν (60) ἐν τῷ πρώτῳ ἔτει τὴν νομήν τὴν πρώτην μηνός, ἧτις ἀπάσης ἐστὶν ἀρχὴ τῆς ἐννεακαιδεκαετηρίδος, τῇ καθ' Αἰγυπτίους μὲν Φαμενώθ (61) ἔκτη καὶ εἰκάδι, κατὰ δὲ τοὺς Μακεδόνων μήνας, Δύστρου δευτέρᾳ καὶ εἰκάδι, ὡς δ' ἂν εἴποιεν Ῥωμαῖοι, πρὸ ἕνδεκα Καλανδῶν Ἀπριλίων. Εὐρίσκειται δὲ ὁ ἥλιος ἐν τῇ προκειμένῃ Φαμενώθ ἔκτη καὶ εἰκάδι οὐ μόνον ἐπιθὰς τοῦ πρώτου τμήματος, ἀλλ' ἤδη καὶ τετάρτην ἡμέραν ἐν αὐτῷ διαπορευόμενος. Τοῦτο δὲ τὸ τμήμα, πρῶτον δωδεκατημόριον καὶ ἰσημερινόν, καὶ μηνῶν ἀρχὴν, καὶ κεφαλὴν τοῦ κύκλου, καὶ ἄρσιν τοῦ τῶν πλανητῶν δρόμου (62) καλεῖν εἰκόθαι· τὸ δὲ πρὸ τούτου, μηνῶν ἔσχατον καὶ τμήμα δωδέκατον, καὶ τελευταῖον δωδεκατημόριον, καὶ τέλος τῆς τῶν πλανητῶν περιόδου. Διὸ καὶ τοὺς ἐν αὐτῷ θεημένους τὸν πρῶτον μῆνα, καὶ τὴν τεσσαρεσκαδεκάτην τοῦ Πάσχα κατ' αὐτὴν λαμβάνοντας (63) οὐ μικρῶς οὐδ' ὡς ἔτυχεν ἀμαρτάνειν φαιμέν. Ἔστι δ' οὐχ ἡμέτερος οὗτος ὁ λόγος. Ἰουδαίοις δὲ ἐγίνωσκετο τοῖς πάλαι καὶ πρὸ Χριστοῦ, ἐφυλάττετό τε πρὸς αὐτῶν μάλιστα. Μαθεῖν δ' ἐστὶν ἐκ τῶν ὑπὸ Φίλωνος, Ἰωσήπου, Μουσαίου λεγομένων· καὶ οὐ μόνων τούτων, ἀλλὰ καὶ τῶν ἐπιπαλιότερων, ἀμφοτέρων Ἀγαθοβούλου (64) τῶν ἐπίκλην διδασκάλων, Ἀριστοβούλου τοῦ πάνου (65), ὃς ἐν τοῖς ἑβδομήκοντα κατελιγεμένος τοῖς τὰς ἱερὰς καὶ θείας Ἑβραίων ἐρμηνεύσαι Γραφὰς, Πτολεμαίῳ τῷ Φιλαδέλφῳ καὶ τῷ τούτου πατρὶ, καὶ βίβλους ἐξηγητικὰς τοῦ Μωϋσέως νόμου τοῖς αὐτοῖς προσεφώνησε βασιλεῦσιν. Οὗτοι τὰ ζητούμενα κατὰ τὴν ἐξοδὸν ἐπιλλόντες, φασὶ δεῖν τὰ διαβατήρια θύειν ἐπίσης ἅπαντας

(59) Ἐκ τῶν περὶ τοῦ Πάσχα Ἀνατολίου κανόνων. Hæc verba a reliquo Eusebii textu separanda sunt. Sunt enim instar tituli cujusdam, quo denotatur sequens fragmentum alterius esse scriptoris.

(60) Vulg. ἔχει τοίνυν. Hic subaudiri aliquid manifestum est. Christophorus quidem festum paschale subaudiri existimavit; quod est absurdum. Neque enim Pascha incidit in novilunium primi mensis. Ego vero existimo scribendum esse ἔχεις: vel certe ἔχει in imperativo.

(61) Vulg. τῆς καθ' Αἰγυπτίους μὲν Φαμενώθ. In codd. Med., Fuk et Mazarino legitur τῆν. Sed omnino legendum est τῆ, ut sequentia demonstrant.

(62) Καὶ ἄρσιν... τοῦ δρόμου. Hanc vocem non intellexerunt interpretes. Ἄρσις proprie est transenna, ex qua emittuntur quadrigæ, ut recte notavit Scaliger in notis ad Manilium, pag. 126. Primum igitur dodecatemorium vocabatur ἄρσις, quod ab illo tanquam a carceribus inciperet cursus planetarum: ἄρσις ergo idem est quod ἀφετηρία.

(63) Κατ' αὐτὴν λαμβάνοντας. Omnino scribendum est κατ' αὐτό, ut jam pridem conjeceram. Atque ita emendavit Petavius in animadversionibus ad Epiphanium, pag. 190, ubi hunc Anatolii locum diligenter exponit. In quo etiam exponendo egregiam operam navavit Ægidius Bucherius.

(64) Ἀμφοτέρων Ἀγαθοβούλων. Duos fuisse Agathobulos cognomento doctores, scribit Anatolius. Sed quod eos Philone et Josepho vetustiores facit, vereor ne opinione sua falsus sit. Nam Aga-

thobulus philosophus floruit temporibus Adriani, ut scribit Eusebius in *Chronico*, et ex illo Georgius Syncellus.

(65) Ἀριστοβούλου τοῦ πάνου. Rufinus Aristobulum ex Paneade interpretatur, gravi errore. Sed Rufinus nihil moror, cujus versio innumeris mendis referta est. Miror Scaligerum, qui in *Animadversionibus* Eusebianis, pag. 150, Anatolii verba ex prava Rufini interpretatione corrigenda esse censuit. Beda quoque in libro *De ratione computi*, pravam Rufini interpretationem ita secutus scribit: *Sicut eorum antiquiores Agathobulus et ab eo eruditus Aristobulus et Paniada, qui unus ex illis Septuaginta senioribus fuit, qui missi fuerant a pontificibus*, etc. Videtur Beda existimasse, Paniadam nomen fuisse proprium scriptoris Judæi. Quia scilicet in codice Rufini quod utebatur, scriptum erat *Aristobulus et Paniada*, quomodo etiam legitur in vetustissimo codice Parisiensis Ecclesiæ qui penes me est, et in Corbeiensi non minoris vetustatis codice, qui nunc est in bibliotheca Sancti Germani. Ceterum quod hunc Aristobulum fuisse ex Septuaginta senioribus scribit Anatolius, id jam pridem refutavit Scaliger in eo loco quem citavi. Porro hic Aristobulus διδασκαλος etiam cognominatus est, ut scribitur in lib. II Machabæorum, cap. 1, eo quod Ptolemæi regis magister fuisset. Neque enim assentior Scaligero, qui hunc Aristobulum, cujus mentio fit in historia Machabæorum, distinguit ab illo peripatetico philosopho, qui suos in *legem Moysis* commentarios Ptolemæo Philometori nuncupavit.

μετὰ ἰσημερινῶν ἑαρινῆν, μεσοῦντος τοῦ πρώτου μηνός τοῦτο δὲ εὐρίσκεισθαι, τὸ πρῶτον τμήμα τοῦ ἡλιακοῦ, ἢ, ὡς τινες αὐτῶν ὠνόμασαν, ζωοφόρου κύκλου διεξιδόντος ἡλίου. Ὁ δὲ Ἀριστόβουλος προστίθῃσιν, ὡς εἴη ἑξανάγκης τῆς τῶν διαβατηρίων ἑορτῆς μὴ μόνον τὸν ἡλίον τὸ ἰσημερινὸν διαπορεύεσθαι τμήμα, καὶ τὴν σελήνην δέ. Τῶν γὰρ ἰσημερινῶν τμημάτων ὄντων δύο, τοῦ μὲν ἑαρινοῦ, τοῦ δὲ μετοπωρινοῦ, καὶ διαμετροῦντων ἄλληλα, δοθείσης τε τῆς τῶν διαβατηρίων ἡμέρας τῆς τεσσαρεσκαίδεκάτης τοῦ μηνός μεθ' ἑσπέραν, ἐστῆξεται μὲν σελήνη τὴν ἐναντίαν καὶ διάμετρον τῷ ἡλίῳ στάσι. Ὡς περ οὖν ἔξεστιν ἐν ταῖς πανσελήνοις ὄρῃν· ἔσονται δὲ ὁ μὲν, κατὰ τὸ ἑαρινὸν ἰσημερινὸν ὁ ἡλίου τμήμα, ἢ δέ, ἑξανάγκης κατὰ τὸ φθινοπωρινὸν ἰσημερινὸν ἢ σελήνη. Οἶδα πλείστα καὶ ἄλλα πρὸς αὐτῶν λεγόμενα, τοῦτο μὲν πιθανὰ, τοῦτο δὲ κατὰ τὰς κυριακὰς ἀποδείξεις (66) προτόντα, δι' ὧν παριστάνειν πειρῶνται τὴν τοῦ Πάσχα καὶ τῶν ἀζύμων ἑορτὴν δεῖν πάντως μετ' ἰσημερινῶν ἄγασθαι· παρήμι δὲ τὰς τοιαύτας τῶν ἀποδείξεων ὕλας ἀπαιτῶν· ὧ (67) περιήρηται μὲν τὸ ἐπὶ τοῦ Μωϋσέως νόμῳ κάλυμμα, ἀνασκεχλυμμένῳ δὲ τῷ προσώπῳ λοιπὸν ἦδη Χριστὸν καὶ τὰ Χριστοῦ ἀεὶ κατοπτρίζεσθαι μαθήματα τε καὶ παθήματα. Τοῦ δὲ τὸν πρῶτον παρ' Ἑβραίοις μήνα περὶ ἰσημερινῶν εἶναι, παραστατικὰ καὶ τὰ ἐν τῷ Ἑνώχ (68) μαθήματα. Καὶ ἀριθμητικὰς δὲ καταλέλοιπεν ὁ αὐτὸς ἐν ὄλοις δέκα συγγράμμασιν εἰσαγωγὰς (69), καὶ ἄλλα δεξίματα τῆς περὶ τὰ θεῖα σχολῆς τε αὐτοῦ καὶ πολυπειρίας. Τοῦτ' ἄρα πρῶτος ὁ τῆς Παλαιστινῶν Καισαρείας ἐπίσκοπος Θεοτεκνος, χεῖρας εἰς ἐπισκοπὴν ἐπιτέθεικε, διάδοχον αὐτοῦ μετὰ τελευτῆς πορευθῆναι τῆ Ἰδα παροικίᾳ προμνύμενος (70). Καὶ δὴ ἐπὶ μικρὸν τινα χρόνον ἄμφω τῆς αὐτῆς προύστησαν Ἐκκλησίας (71)· ἀλλὰ γὰρ ἐπὶ τὴν Ἀντιόχειαν τῆς κατὰ Παύλου συνόδου καλούσης, τὴν Λαοδικέων πόλιν παριῶν (72) πρὸς τῶν ἀδελφῶν αὐτοῦ κοιμηθέντος

A mensis. Id autem contingit cum sol primam partem solaris, aut, ut quidam nominant, zodiaci circuli percurrit. Addit præterea Aristobulus, in celebranda paschali festivitate necessario id requiri, ut non modo sol, sed et luna segmentum æquinoctiale percurrat. Nam cum duo sint segmenta æquinoctialia, alterum vernum, alterum autumnale; eaque ex diametro sibi vicissim opposita; cumque quarta-decima dies mensis ad vespertinum paschali festo assignata sit, luna quidem ex adverso soli consistet, quemadmodum videre est in pleniluniis. Ac sol quidem vernum æquinoctiale segmentum obtinebit, luna vero segmentum autumnalis æquinoctii necessario occupabit. Scio et alia multa ab iisdem traditi, partim probabilia, partim certissimis demonstrationibus conclusa, quibus se putant evidenter ostendere, Pascha et festum Azymorum omnino post æquinoctium esse celebrandum. Verum huiusmodi demonstrationum copiam exigere præmittimus, quibus velamen Mosaicæ legis ablatum est: et quibus revelata jam facie Christum Christique doctrinam et passionem tanquam in speculo deinceps intueri licet. Cæterum primum mensem apud Hebræos circa æquinoctium incipere manifeste convincitur, vel ex iis præceptis quæ in libro Henoch leguntur. Idem porro Anatolius etiam decem libros institutionum arithmeticarum, multa quoque alia suæ in sacris Litteris diligentia atque doctrinæ 288 monumenta nobis reliquit. Huic Theotechnus, Cæsareæ Palæstinae episcopus, primus manus imposuit, eumque episcopum ordinavit: successorem illum Ecclesiæ suæ despondens. Ambo certe aliquantisper eandem ecclesiam simul gubernarunt. Postea vero cum eum synodus adversus Paulum congregata Antiochiam evocasset, per urbem Laodiceam iter faciens, a fratribus illius loci mortuo tunc Eusebio detentus est. Defuncto deinde

(66) *Κυριακὰς ἀποδείξεις*. Christophorsonus veritū ratas. Sic κυριαὶ δόξαι dicuntur a Græcis. Rufinus validissimas assertiones veritū.

(67) *Ὑλας ἀπ' αὐτῶν ὧν*. Nostri quinque codices uno consensu scripti: habent ὕλας ἀπαιτῶν. Sed in codice Regio eadem manu adnotatur, scribendum esse ἀπ' αὐτῶν. Certè ἀπ' αὐτῶν legendum esse, ex sequentibus apparet. Nisi enim ita legeris, quo referes ea quæ sequuntur verba ὧν περιήρηται, etc. Sed nunc, re attentius examinata, scribendum censeo ὕλας ἀπαιτῶν· ὧ περιήρηται, etc. Iūque et sensus et syntaxeos ratio postulat.

(68) *Ἐν τῷ Ἑνώχ*. Liber Enoch citatur a Juda in Epistola canonica. Erat liber apocryphus, nec inter canonicos Hebræorum libros receptus. Sed tamen apostoli, eorumque exemplo antiqui Patres, testimonia ex apocryphis proferre non dubitarunt; ea scilicet quæ ad astruendam veritatem facerent, ex iis eligentes. Vide Georgium Syncellum in *Chronico*, ubi luculentum fragmentum affert ex libris Enoch.

(69) *Ἀριθμητικὰς εἰσαγωγὰς*. Exstant hodieque inter θεολογούμενα τῆς ἀριθμητικῆς, excerpta ex libris Anatolii *Institutionum arithmeticarum*.

(70) *Προμνύμενος*. In eod. Med., Fuk., Sav. et Maz. legitur προνούμενος. Sed rectior est vulgata lectio. quam codex Regius et Nicephorus confir-

mant. Quin etiam in codice Regio hoc scholium ad marginem legitur: προζενῶν προμνηστεύεται.

(71) *Ἄμφω τῆς αὐτῆς προύστησαν Ἐκκλησίας*. In codice Maz. hæc notantur ad marginem: Πῶς καὶ ἐνταῦθα μίας ἐπισκοπῆς δύο προύστησαν. Id est, *Vide quomodo etiam hic uni Ecclesiæ duo præsuerunt episcopi*. Intelligit autem scholiastes Alexandrum, qui una cum Narcisso Hierosolymiorum episcopus fuit, ut in libro iv testatur Eusebius. Hæc sunt vetustissima exempla coadjutorum, ut nunc vocant, episcoporum. Qui cum ad sublevandam episcoporum senectutem instituti primum fuissent, re postea in consuetudinem versa, nulla necessitate id exigente, per gratiam et ambitionem creati cœpere, cui malo, ne longius serperet, remedium attulere Patres concilii Sardicensis.

(72) *Λαοδικέων πόλιν παριῶν*. Idem de Eusebio Alexandrino retulit Eusebius in principio hujus capituli: illum scilicet, cum ad synodum Antiochenam quæ adversus Paulum congregata fuerat, profectus esset, in reditu exceptum esse a Laodicensibus, ejusque loci episcopum factum. Nunc vero idem scribit de Anatolio: quod nulla ratione defendi posse mihi videtur. Quod si quis dicat, Eusebium paucis diebus post ordinationem fato functum fuisse, eique Anatolium succedere potuisse, auctoritatem Hieronymi ei opponemus, qui anno ii

Anatolio, postremus ante persecutionem episcopus ejusdem ecclesie factus est Stephanus; vir philosophiae quidem et Græcarum disciplinarum causa magna apud multos gloriam consecutus: verum erga fidem Christi haud perinde animo affectus: quemadmodum procedente persecutionis tempore manifeste declaratum est, quo simulator potius, et ignavus atque imbellis, quam verus philosophus apparuit. At non idcirco ruitura erat Ecclesia. Nam continuo eam restituit atque instauravit episcopus sedis illius ab ipso omnium Servatore Deo ordinatus Theodotus: qui nominis sui et episcopalis officii veritatem rebus ipsis exhibuit. Ac medicinae quidem quæ in corporibus curandis consistit, omnium sine controversia peritissimus fuit: in animarum autem curatione, nullum sibi parem habuit. Tanta erat hominis humanitas, sinceritas animi, miseratio et studium in adjuvandis iis qui ope ipsius indigerent. Idem in divinis disciplinis admodum exercitatus fuit. Et hujusmodi quidem existit Theodotus. Apud Cæsaream vero Palæstinæ post obitum Theotegni, qui Ecclesiam illam summa cum cura gubernaverat, successit Agapius. Quem quidem plurimum etiam laborasse, et populi cui præerat commodis benigne consuluisse, cunctosque ac præsertim pauperes liberalitate sua sublevasse novimus. Hujus tempore Pamphilum, virum disertissimum, vitæque et operibus vere philosophantem, in eadem ecclesia vidimus presbyteri honore decoratum. Qui vir qualis quantusque exstiterit, non exigui profecto sit operis exponere. Verum nos singula quæ ad illius vitam et ad scholam ab eodem institutam pertinent; varia quoque confessionum certamina persecutionis tempore ab eo tolerata; ac postremo martyrium quo coronatus est, peculiari

Εὐσεβίου κεκράτηται, καὶ τοῦ Ἀνατολλοῦ δὲ τὸν βίον μεταλλάξαντος, τῆς ἐκεῖσε παροικίας ὑστατος τῶν πρὸ τοῦ διωγμοῦ καθίσταται Στέφανος· λόγων μὲν φιλοσόφων καὶ τῆς ἄλλης παρ' Ἑλλήσι παιδείας, παρὰ τοῖς πολλοῖς θαυμασθεὶς, οὐχ ὁμοίως γε μὴν (73) περὶ τὴν θείαν πίστιν διατεθειμένος, ὡς προῖων ὁ τοῦ διωγμοῦ καιρὸς ἀπήλεγξεν, εἴρωνα μᾶλλον δειλὸν τε καὶ ἀνανδρὸν, ἤπερ ἀληθῆ φιλόσοφον ἀποδείξας τὸν ἄνδρα. Οὐ μὴν ἐπὶ τούτῳ γε καταστρέφειν ἤμελλε τὰ τῆς Ἐκκλησίας, ἀνορθοῦται δ' αὐτὰ, πρὸς αὐτοῦ Θεοῦ τοῦ πάντων Σωτῆρος (74) αὐτίκα τῆς αὐτόθι παροικίας ἐπίσκοπος ἀναδειχθεὶς, Θεόδοτος, πράγμασιν αὐτοῖς ἀνὴρ καὶ τὸ κύριον δογμα καὶ τὸν ἐπίσκοπον ἐπαληθεύσας. Ἰατρικῆς μὲν γὰρ σωμάτων ἀπεφέρετο τὰ πρῶτα τῆς ἐπιστήμης, ψυχῶν δὲ θεραπευτικῆς, οἷος οὐδὲ ἄλλος ἀνθρώπων ἐτύγχανε, φιλανθρωπίας, γνησιότητος, συμπαθείας, σπουδῆς τῆς τῶν παρ' αὐτοῦ δεομένων (75) ὠφελείας ἔνεκεν. Πολὺ δὲ ἦν αὐτῷ καὶ τὸ περὶ τὰ θεῖα μαθήματα συνηκμημένος. Οὗτος μὲν δὴ τοιοῦτος ἦν. Ἐν Καισαρείᾳ δὲ τῆς Παλαιστίνης σπουδαιότατα Θεόσκενον τὴν ἐπισκοπὴν διελθόντα, Ἀγάπιος διαδέχεται· ὃν καὶ πολλὰ καμῖν, γνησιωτάτην τε πρόνοιαν τῆς τοῦ λαοῦ προστασίας ἴσμεν πεποιημένον, πλουσίᾳ τε χειρὶ πάντων μάλιστα πενήτων ἐπιμελημένον. Κατὰ τοῦτον ἐλλογιμώτατον αὐτῷ τε βίῳ φιλόσοφον ἀληθῆ, πρεσβείου τῆς αὐτόθι παροικίας τῆσι μόνον, Πάμφιλον ἐγνώμεν· ὃν ὁποῖός τις ἦν καὶ ὄθεν ὀρμώμενος, οὐ μικρὰς δὲ γένοιτο δεγλοῦν ὑποθέσεως· ἕκαστα δὲ τοῦ κατ' αὐτὸν βίου καὶ τῆς συνεστήσατο διατριβῆς (76), τοὺς τε κατὰ τὸν διωγμὸν ἐν διαφόροις ὁμολογίαις ἀγῶνας αὐτοῦ, καὶ ὃν ἐπὶ πᾶσιν ἀνεδήσατο τοῦ μαρτυρίου στέφανον, ἐν ἰδίᾳ τῇ περὶ αὐτοῦ διελθῆραμεν ὑποθέσει (77). Ἄλλ' οὗτος μὲν τῶν τῆδε θαυμασιώτατος. Ἐν δὲ τοῖς μάλιστα καθ' ἡμᾶς (78)

Anreliani scribit: *Eusebius Laodiceus insignis habetur.*

(73) *Οὐχ ὁμοίως γε μὴν.* Rufinus et Nicephorus hæc verba sic intelligunt, quasi dicere voluerit Eusebium, Stephanum haud perinde ac prædecessores ipsius, erga fidem fuisse animatum. Ego vero sic intelligo, non perinde erga fidem ac erga philosophiam et Græcicas disciplinas illum affectum fuisse.

(74) *Πρὸς αὐτοῦ Θεοῦ τοῦ πάντων Σωτῆρος.* Hæc verba Musculus et Christophorsonus referunt ad verbum ἀνορθοῦται, et post eas voces punctum finale apposuerunt. Sic enim vertit Musculus: *Cum autem sub eo periclitaturæ essent res Ecclesiæ, ab ipso Deo Servatore omnium sustentatæ sunt.* Musculi versionem secutus est Christophorsonus. Ego vero, re attentius examinata, verba illa πρὸς αὐτοῦ Θεοῦ referenda esse censeo ad ἐπίσκοπος ἀναδειχθεὶς, ut sensus sit ejusmodi: Nam continuo Theodotus ab ipso omnium Servatore Deo episcopus illius Ecclesiæ declaratus, cuncta restituit. Fefellit interpretes prava hujus loci interpunctio, quæ etiam in scriptis codicibus reperitur; et vox ἀνορθοῦται, quam passive sumi existimantur.

(75) *Τῆς τῶν παρ' αὐτοῦ δεομένων.* In codd. Medicæo, Fuk. et Maz. scriptum reperi: τῶν τῆς παρ' αὐτοῦ δεομένων ὠφελείας, quam lectionem vulgatæ antiferendam puto. Sic enim construenda sunt hæc verba: ἔνεκα τῶν δεομένων τῆς παρ' αὐτοῦ ὠφελείας.

(76) *Ἐς συνεστήσατο διατριβῆς.* Hæc verba Musculus ita vertit: *In qua schola institutus fuerit.* Christophorsonus vero, Musculi vestigiis insistens, vertit: *Qua ratione institutus.* Ego vero scholam Cæsareæ a Pamphilo institutam intelligo. De bibliotheca Cæsariensi a Pamphilo composita Hieronymus in *Catalogo* ubi de Mathæo loquitur, et in epistola ad Marcellam.

(77) *Ἐν ἰδίᾳ ὑποθέσει.* Male Christophorsonus vertit in *separato quodam libello.* Nam Eusebius tres libros de Vita Pamphili scripserat, ut testatur Hieronymus tum in libro *De scriptoribus ecclesiasticis*, tum in *Apologia adversus Rufinum.*

(78) *Ἐν δὲ τοῖς μάλιστα καθ' ἡμᾶς.* Id est, inter eos vero qui propius ad nostram usque ætatem pervenerunt. Neque enim assentior Musculo et Christophorsono, qui vocem μάλιστα, referunt ad σπανιωτάτους. Pierius enim et Meletius, de quibus mox loquitur Eusebius, ad Constantinum usque tempora vixerunt. De Pierio vide Hieronymum et Photium in *Bibliotheca Eum* Rufinum non Pierium vocal, sed Hierium. Sic enim scribitur in mss. Rufini, et in veteri *Martyrologio Romano* die 14 Novembris. Quod quidem *Martyrologium* maxima parte ex Rufini *Ecclesiastica historia* descriptum esse observavi; translatus etiam in illud mendis quæ apud Rufinum leguntur. Itaque frustra Rosweidus vetus martyrologium Romanum hoc esse existimavit; cum nec vetus sit, nec Romanum. Nam si Romanum esset, solos martyres qui Romæ colebantur commemo-

σπανιωτάτους γενομένους Ἰσμεν, τῶν μὲν ἐπ' Ἀλεξανδρείας πρεσβυτέρων Πιέριον, Μελέτιον δὲ τῶν κατὰ Πόντον Ἐκκλησιῶν (79) ἐπίσκοπον. Ἄλλ' ὁ μὲν ἄκρω ἀκτῆμονι βίβη καὶ μαθήμασι φιλοσόφους δεδοκίμαστο, ταῖς περὶ τὰ θεῖα θεωρίαις καὶ ἐξηγήσει, καὶ ταῖς ἐπὶ τοῦ κοινού τῆς Ἐκκλησίας διαλέξεσιν ὑπερφυῶς ἐξησημένος· ὁ δὲ Μελέτιος, τὸ μέλι τῆς Ἀττικῆς (80) ἐκάλουν αὐτὸν οἱ ἀπὸ παιδείας, τοιοῦτος ἦν, οἷον ἂν γράψει τις τῶν κατὰ πάντα λόγων ἕνεκα τελεώτατον· ῥητορικῆς μὲν γε τὴν ἀρετὴν οὐδὲ οἶδ' ὅσον τε θαυμάζειν ἐπαξίως. Ἀλλὰ τοῦτο μὲν εἶναι αὐτῷ φαίη ἂν τις τὸ κατὰ φύσιν. Τῆς δ' ἄλλης πολυπειρίας τε καὶ πολυμαθείας (81) τίς ἂν τὴν ἀρετὴν ὑπερβάλοιτο; Ὅτι δὲ ἐπὶ πάσαις λογικαῖς ἐπιστήμασι τὸν τεχνικώτατον καὶ λογιώτατον καὶ μόνον πείραν αὐτοῦ λαβῶν ἂν εἶπες. Ἐφάμιλλα δὲ αὐτῷ καὶ τὰ τῆς ἀρετῆς παρῆν τοῦ βίου. Τοῦτον κατὰ τὸν τοῦ διωγμοῦ καιρὸν τοῖς κατὰ Παλαιστίνην κλίμασι διαδιδράσκοντα ἐφ' ὅλοις ἔτεσιν ἑπτὰ κατενοήσαμεν. Τῆς δ' ἐν Ἱεροσολύμοις Ἐκκλησίας μετὰ τὸν μικρῷ πρόσθεν δεδηλωμένον ἐπίσκοπον Ὑμέναιον, Ζάμβδας τὴν λειτουργίαν παραλαμβάνει. Μετ' οὐ πολὺ δὲ τοῦτου κεκοιμημένου, Ἐρμων ὕστατος τῶν μέχρι τοῦ καθ' ἡμᾶς διωγμοῦ, τὸν εἰσέτι νῦν ἐκείσε πεφυλαγμένον (82) ἀποστολικὸν διαδέχεται θρόνον.

raret. Atquæ videmus, omnium gentium ac locorum martyres in eo recenseri. Quod si quis vetus Romanum martyrologium cupit cognoscere, illud ipsum esse aio, quod edidit Bucherius cum canone Victorii Aquitiani. Cui subnectendum illud quod habetur in *Sacramentario* Gregorii Magni, et in *Kalendario* nuper Parisiis edito a R. P. Frontone. Quanquam hæc kalendaria potius sunt quam martyrologia. Martyrologium autem Romanum nullum unquam proprie fuit. Illud enim cuius meminit Gregorius Magnus in epistola ad Eulogium, martyrologium est B. Hieronymi, quo Occidentalis Ecclesia tunc utebatur, ut alibi demonstrabimus.

(79) *Μελέτιον τῶν κατὰ Πόντον Ἐκκλησιῶν*. Hic est quem magnum Meletium vocat Athanasius in oratione contra Arianos, pag. 291, ubi recensens episcopos qui inter orthodoxos erant celeberrimi, magnum Basilium et Meletium ac Longinianum episcopos Armeniæ et Ponti nominat. Philostorgius in libro 1, hunc Sebastopoleos in Ponto episcopum fuisse dicit, et cum Basilio Amasiæ episcopo Nicænae synodo interfuisse, et ab Arianorum partibus stetit, ut refert Nicetas in *Thesaurorum orthodoxæ fidei*. Sed hæc falso a Philostorgio conscripta esse testatur Athanasius in loco quem supra indicavi. De eodem Meletio loquitur Basilium in libro ad Amphilochem *De Spiritu sancto*, cap. ultimo: Καὶ Μελέτιον τὸν πάνυ, ἐπὶ ταύτης εἶναι τῆς γνώμης οἱ συγγεγονότες φασί. Id est: *Sed et magnum Meletium in eadem fuisse sententia, narrant qui cum eo versati sunt.*

(80) *Τὸ μέλι τῆς Ἀττικῆς*. Ergo Meletius ἀπὸ τοῦ μέλιτος dicitur. Sane Gregorius Nazianz. in Iambicis, Meletium Antiochenum episcopum μέλιτος ἐπόνυμον vocat. Itaque nihil causæ erat, cur Nicephorus in hoc loco Meletium pro Meletio substitueret. Meletium tamen hunc vocat etiam Nicetas in lib. v *Thesauri* sui, cap. 7, ex Philostorgio.

(81) *Πολυμαθείας*. Sic recte cod. Med. Fuk., Sav. et Maz.; Vulg., φίλου. Paulo post, ubi legitur εἶπεν ἂν, codex Medicæus scriptum habet ἂν εἶπεν. Mazarinus vero ἂν εἶπες, cui consentiunt codd. Fuk. ac Savilii.

A opere complexi 289 sumus. Et Pamphilus quidem supra omnes qui hic versabantur, maximæ admirationi fuit. Inter eos vero qui proxime ad nostra usque tempora accesserunt, singulares atque eximios viros novimus Pierium quidem Alexandrinæ urbis presbyterum; Meletium vero Ponticarum ecclesiarum episcopum. Ac Pierius quidem spontanea paupertate et philosophicis disciplinis illustris, in sacrarum Litterarum contemplatione atque expositione, et in ecclesiasticis concionibus apprime exercitatus fuit. Meletius vero, quem vulgo mel Atticum docti homines vocabant, talis omnino fuit, qualem quis hominem perfectissimum in omni genere doctrinæ vellet describere. Eloquentiam quidem quod attinet, nemo illum pro merito laudaverit. Sed hanc facultatem a natura ipsi insitam fuisse aliquis fortasse dicet. Reliquam vero peritiam ac multiplicem eruditionem, quis est qui possit unquam superare? Certe quicumque vel semel ejus periculum fecerit, in omnibus disciplinis quæ ratiocinatione nituntur subtilissimum ac disertissimum fuisse fatebitur. Jam vero virtus vitæque sanctimonia, nullatenus iis dotibus inferior erat. Hunc nos persecutionis tempore in Palæstina latitantem septem annorum spatio videre meruimus.

(82) *Τὸν εἰσέτι νῦν ἐκείσε πεφυλαγμένον*. Intelligit cathedram Jacobi fratris Domini, quæ Hierosolymis servabatur, ut relictum est in cap. 19. Sic et Alexandriæ cathedra beati Marci evangelistæ, qui primus Alexandrinam fundavit Ecclesiam, diutissime servata est: de qua in Actis manuscriptis passionis B. Marci hæc habentur: *Adest etiam hujus rei testis, quæ usque in hodiernum diem ad confirmandam hujus veritatis assertionem in eadem Ecclesia perseverat, ex eboræ utique antiquo cathedra, politis compacta tabulis; in qua quidem stetit illud dum evangelicas paginas exararet, præstantium non reticuit memoria relatorum. In cujus nimirum cathedræ sedili, nullus est usus unquam pontificum deinceps residere. Sed in magna veneratione hactenus a cunctis existat pontificibus humiliter honorata.* Quæ quidem sic interpretor, ut perlicque ex Alexandrinis episcopis in cathedra B. Marci sedere recusaverint. Certe B. Petrus Alexandrinus nunquam in ea sedere voluit; sed quoties gradus altaris conscendebat, ut pacem populo daret, in scabello quod erat ad pedes illius cathedræ, residere consueverat. Quod cum mirarentur clerici simul ac laici, causam eis Petrus aliquando hanc dixisse fertur: quoties ad cathedram illam propius accederet, totum se contremiscere. Cœlestem enim quandam ac splendidissimam virtutem in ea cathedra sedentem a se conspici, quæ animum ipsius gaudio simul ac formidine completeret, ut legitur in Actis manuscriptis passionis ejusdem Petri. Cæterum non solius Jacobi et Marci, sed et omnium fere apostolorum cathedræ in iis quas fundaverant ecclesiis religiosissime servatæ sunt, ut docet Tertullianus in libro *De præscriptione hæreticorum* cap. 36. *Percurre, inquit, ecclesias apostolicas, apud quas ipsæ adhuc cathedræ apostolicæ suis locis præsentent, apud quas ipsæ authenticæ litteræ eorum recitantur.* Scio quidem Nicolaum Rigaltium cathedras illic interpretari principales ecclesias ab ipsis apostolis constitutas. Verum ille Tertulliani locus hanc interpretationem non admittit. Esset enim ταυτολογία, cum antea dixerit Tertullianus: *Percurre apostolicas ecclesias.* Idem igitur esset ac si diceret: *Percurre*

Porro Hierosolymis post obitum Hymenæi, cujus paulo ante meminimus, Zabdas administrationem illius Ecclesiæ suscepit. Quo non multo post defuncto, Hermon, postremus eorum qui ante illam nostri temporis persecutiōnem fuerunt, apostolicam cathedram quæ illic etiamnum servatur, obtinuit. Alexandria vero cum Maximus post mortem Dionysii Ecclesiam octodecim annis rexisset, in ejus locum successit Theonas. Sub quo etiam Achillis eodem quo Pierius tempore, presbyterii honore decoratus, Alexandria claruit. Cui etiam Christianæ fidei institutio commissa erat. Hic præ cæteris omnibus, sublimioris philosophiæ et evangelicæ conversationis sincerum specimen operibus ipsis exhibuit. Post Theonam, qui annis novemdecim ministerio perfunctus est, episcopatum Alexandria sortitus est Petrus. Qui quidem toto sacerdotii sui tempore, quod annis gessit duodecim, maximam quoque ipse gloriam est consecutus. Et ante persecutiōnem quidem tribus fere annis Ecclesiam rexit. Deinceps vero reliquum tempus 290 ætatis arctiore disciplina semet exercens transegit; nec minus interim

Α Καὶ ἐπ' Ἀλεξανδρείας δὲ Μάξιμον ὀκτωκαίδεκα ἔτεσι μετὰ τὴν Διονυσίου τελευτήν ἐπισκοπεύσαντα Θεωνᾶ διαδέχεται· καθ' ὃν ἐπὶ τῆς Ἀλεξανδρείας ἐπὶ αὐτὸν τῷ Πιερῷ presbyteriῷ ἡξωμένος Ἀχιλλᾶς ἐγνωρίζετο, τῆς ἱερᾶς πίστεως τὸ διδασκαλεῖον ἐγκρατεισμένος, οὐδενὸς ἦττον σπανιώτατον φιλοσοφίας ἔργον καὶ πολιτείας εὐαγγελικῆς τρόπον γνήσιον ἐπιδεικνύμενος. Μετὰ δὲ Θεωνᾶν ἐννεακαίδεκα ἔτεσιν ἐξυπηρετησάμενος, διαδέχεται τὴν ἐπισκοπὴν τῶν ἐπ' Ἀλεξανδρείας Πέτρος, ἐν τοῖς μάλιστα καὶ αὐτὸς διαπρέψας ἐφ' ὅλοις δυοκαίδεκα ἔνιαυτοῖς· ὃν πρὸ τοῦ διωγμοῦ τρισὶν οὐδ' ὅλοις ἔτεσιν ἡγησάμενος τῆς Ἐκκλησίας, τὸν λοιπὸν τοῦ βίου χρόνον εὐνωτέρᾳ τῇ συνασκήσει (83) ἑαυτὸν τε ἤγε, καὶ τῆς κοινῆς τῶν Ἐκκλησιῶν ὠφέλειᾳ οὐκ ἀφανῶς ἐπεμέλετο. Ταύτῃ δ' οὖν ἐνάτῳ ἔτει τοῦ διωγμοῦ τὴν κεφαλὴν ἀποτμηθεὶς, τῷ τοῦ μαρτυρίου κατεκοσμήθη στεφάνῳ.

Ἐν τούτοις τὴν τῶν διαδόχων περιγράφαντες ὑπόθεσιν, ἀπὸ τῆς τοῦ Σωτήρος ἡμῶν γενέσεως ἐπὶ τὴν τῶν προσευκτηρίων καθάρσεις, εἰς ἔτη συντείνουσιν πάντε καὶ τριακόσια (84), φέρε ἐξῆς τοὺς καθ' ἡμᾶς

curre ecclesias apostolicas apud quas ecclesiæ apostolorum suis locis præsent. Quare de ipsis apostolorum sedilibus necessario intelligendus est hic Tertulliani locus. Duo enim signa et quasi γνωρίσματα apostolicarum ecclesiarum hic notat Tertullianus. Primum est cathedra in qua sedit apostolus, secundum epistolæ quarum authenticum exemplar servabat ecclesia ad quam scriptæ fuerant.

(83) *Ἐυτνωτέρᾳ τῇ συνασκήσει*. Rufinus vertit: cum se arctioribus vinculis continentiæ destringeret. Sic enim habet vetustissimus codex manuscriptus Ecclesiæ Parisiensis. Nihil frequentius occurrit apud Eusebium quam vox ἀσκησις et φιλοσοφία. Quas voces a philosophis mutuati sunt Christiani, ut jam observavi ad cap. 16 lib. II. Certe philosophi ἀσκητὰς vocabant eos qui severioris vitæ genus proliebantur, arctiore disciplina sese ad virtutem formantes. Hinc est, quod Artemidorus, in lib. IV, cap. 35, Alexandrum philosophum ἀνδρᾶ ἀσκητὴν vocat. Et in lib. V, cap. 16: Ἐπιλοσόφῃσεν εὐτόνωσ καὶ τοῖς λόγοις καὶ τῇ ἀσκήσει χρῆσάμενος ἀκολούθως. Vides ἀσκησιν, id est, asceticam philosophiam, opponi philosophiæ quæ in nudis verbis consistit. Ita explicare soleo, quod ait Marcus Antonius in libro I *De rebus ad se pertinentibus*, cap. 7: Μηδὲ φαντασιοπλήχτως τὸν ἀσκητὴν, καὶ τὸν εὐεργετικὸν ἀνδρᾶ ἐπιδείκνυσθαι. Porro Christiani, cum hoc nomen sibi adscivissent, primum quidem clericis ascetarum vocabulum indiderunt, ut notavi ad cap. 16 lib. II. Postea vero monachi hoc nomen sibi vindicarunt. Sed initio ita fuisse, ut dixi, probatur, tum exemplo Petri Alexandrini episcopi, tum Pierii presbyteri, quos ascetas fuisse testatur Eusebius in hoc capite. Hieronymus in *Catalogo* de Pierio loquens: *Constat hunc miræ ἀσκήσεως et appetitorem voluntariæ paupertatis*, etc. Sic etiam Eusebius in cap. II, de martyribus Palæstinae, Pamphilum presbyterum ascetam vocat his verbis: φιλοσόφῳ πολιτεία καὶ ἀσκήσει διαπρέψας. Cæterum Rufinus in hujus loci versione quædam addidit de suo, quæ ad *Vitam B. Petri Alexandrini* pertinent. Sic enim habet: *Reliquos vero novem diversis in tentationum generibus duxit. Cumque se semper in omni agone persecutionum positus, arctioribus vinculis continentiæ destringeret*, etc. Quamvis persecutiōnum fluctibus vexatus toto episcopatus sui tempore fuerit Petrus,

docet Ammonius monachus in libro *De cæde SS. Petrum in monte Sina et in solitudine Raithu*, his verbis: Ἐγένετο μοι ποτὲ καθεζομένῳ ἐπὶ τὸ ταπεινὸν μου κελλίον, πληστόν Ἀλεξανδρείας, ἐν τόπῳ καλωμένῳ Κανόβῳ, λογισμὸς ἀποδημῆσαι εἰς τὰ μέρη τῆς Παλαιστίνης. Πρῶτον μὲν γὰρ οὐχ ὑποφέρων βλέπει τὰς θλίψεις, καὶ τὸν καθ' ἡμέραν γινόμενον κίνδυνον τῶν πιστῶν ἀπὸ τῶν παρανόμων τυράννων, τὸν ἀγιώτατον ἡμῶν ἐπίσκοπον Πέτρον ἀπὸ τόπου εἰς τόπον κρυπτόμενον καὶ φεύγοντα, καὶ μὴ δυνάμενον τὸ σύνολον ἐν ἀνέσει καὶ παρήρησι ποιμαίνειν τὴν ἱερὰν αὐτοῦ ποιμνὴν· ἅμα δὲ καὶ ἐπιθυμῶν θεάσασθαι τοὺς σεβασμίους τόπους, καὶ προσκυνῆσαι τὴν ταφὴν, καὶ τὴν ζωοποιὸν καὶ ἀχραντὴν ἀνάστασιν τοῦ Κυρίου, etc. Id est: *Cum in cellula mea sederem juxta Alexandriam in loco qui dicitur Canopia, venit mihi in mentem ut profisciscer in Palæstinam. Primum enim æquo animo ferre non poteram, cum viderem vexationes et quotidiana pericula quæ fideles sub iniquissimis tyrannis sustinebant; Petrumque sanctissimum episcopum hac illac subinde fugientem ac sese occultantem; cui proprium gregem secure ac libere pascere non licebat. Deinde vero loca sancta videre, magnopere cupiebam, et sepulcrum Domini nostri, et vivificam atque incontaminatam ejus resurrectionem coram adorare. Idem quoque testatur Petrus ipse de se, in sermone illo quem adhuc in carcere positus habuit ad Achillam et Alexandrum presbyteros. Exstat hic sermo in *Actis* mss. ejusdem Petri Alexandrini: Οἴδατε γάρ, ἀδελφοί, ἕως μεθ' ἡμῶν ἦν, ὅσην εἶχον τὴν περι αὐτοῦ (supra ποιμνίου) μέριμναν, μεθ' ὅσων τε τῶν δακρύων καὶ θλίψεων τὸν πάντα χρόνον τῆς ἐν ἡμῖν διήλθον ἀναστροφῆς, τόπον ἐκ τόπου διαμείδων διὰ τὰς εἰδωλομανούντων ἐπιβουλὰς, καὶ τοῦτο μὲν εἰς Μεσοποταμίαν ἀναστρεφόμενος, τοῦτο δὲ τὴν τῆς Φοινίκης Συρίαν· καὶ ὅπως ποτὲ μὲν ἡ Παλαιστίνη, ποτὲ δὲ καὶ διάφοροι τῶν νήσων εἶχον ἡμᾶς. Ubi tamen quod ait Petrus Alexandrinus fugisse se in Mesopotamiam, non legitur apud Anastasium bibliothecarium qui *Actis* illa passionis beati Petri, nondum a Symeone Metaphraste interpolata, Latine vertit.*

(84) *Εἰς ἔτη πέντε καὶ τριακόσια*. Hic locus in primis notandus est, quo Eusebius tempus omne quod in *Historia ecclesiastica* complexus est, in unam summam colligit. Ait igitur a natali Domini ac Servatoris nostri, usque ad eversionem eccle-

τῶν ὑπὲρ εὐσεβείας ἀνδρισαμένων ἀγῶνας, ὅσοι τε **A** communi Ecclesiarum utilitati magnifice prospexit. καὶ πηλικοὶ γεγόνασι, καὶ τοῖς μεθ' ἡμᾶς εἰδέναι διὰ **Q**uam ob causam nono persecutionis anno capite truncatus, coronam martyrii promeruit. Verum γραφῆς καταλείψωμεν. episcoporum successionis historiam, quæ a nostri

Τέλος τοῦ ἑβδόμου λόγου.

Servatoris ortu usque ad Ecclesiarum eversionem quinque ac trecentos annos complectitur, hic terminantes, deinceps quæ et quanta fuerint certamina eorum qui ætate nostra pro religione fortiter depugnarunt, ad posteriorum memoriam litteris mandare aggrediamur.

Finis libri septimi.

ΕΥΣΕΒΙΟΥ

ΤΟΥ ΠΑΜΦΙΛΟΥ

ΕΚΚΛΗΣΙΑΣΤΙΚΗΣ ΙΣΤΟΡΙΑΣ

ΛΟΓΟΣ Η΄.

EUSEBII PAMPHILI

ECCLESIASTICÆ HISTORIÆ

LIBER OCTAVUS.

ΤΑΔΕ ΚΑΙ Η ΟΓΔΩΗ ΠΕΡΙΕΧΕΙ ΒΙΒΑΟΣ ΤΗΣ ΕΚΚΛΗΣΙΑΣΤΙΚΗΣ ΙΣΤΟΡΙΑΣ.

- α. Περὶ τῶν πρὸ τοῦ καθ' ἡμᾶς διωγμοῦ.
 β. Περὶ τῆς τῶν Ἐκκλησιῶν καθαιρέσεως.
 γ. Περὶ τοῦ τρόπου τῶν κατὰ τὸν διωγμὸν ἡγωνισμένων.
 δ. Περὶ τῶν αὐθιμῶν τοῦ Θεοῦ μαρτύρων, ὡς πάντα τόπον ἐπλησαν τῆς ἐαυτῶν μνήμης, κοινίλους τοὺς ὑπὲρ εὐσεβείας ἀναδησάμενοι στεφάνους.
 ε. Περὶ τῶν κατὰ Νικομήδειαν.
 ς. Περὶ τῶν κατὰ τοὺς βασιλικοὺς οἴκους.
 ζ. Περὶ τῶν κατὰ Φοινίκην Ἀγρυππίων.
 η. Περὶ τῶν κατὰ τὴν Ἀγυπτὸν.
 θ. Περὶ τῶν κατὰ Θηβαῖδα γεγενησάντων.

- Β ε. Φιλόν μαρτυροῦς περὶ τῶν κατ' Ἀλεξάνδρειαν πεπραγμένων ἐγγραφοὶ διδασκαλαί.
 α. Περὶ τῶν κατὰ Φρυγίαν.
 β. Περὶ πλειστῶν ἐτέρων ἀνδρῶν τε καὶ γυναικῶν, διαφόρως ἡγωνισμένων.
 γ. Περὶ τῶν τῆς Ἐκκλησίας προέδρων, τῶν τῶ γνήσιον ἢς ἐπέρσεβενον εὐσεβείας, διὰ τοῦ σφῶν αἵματος ἐπιδεδειγμένων.
 δ. Περὶ τοῦ τρόπου τῶν τῆς εὐσεβείας ἐχθρῶν.
 ε. Περὶ τῶν τοῖς ἐκτὸς συμβεβηκότων.
 ς. Περὶ τῆς ἐπὶ τὸ κρείττω τῶν πραγμάτων μεταβολῆς.
 ζ. Περὶ τῆς τῶν κρατούντων παλινοφθίας.

iarum quæ contigit anno Diocletiani nono ac de- **C** At in editione Scaligeri, annus ille Diocletiani quo cimo esse quinque supra trecentos. Idem scribitur in Vita et Gestis sanctorum Patrum Metrophanis et Alexandri quæ leguntur in *Bibliotheca Photii*: ἐνεσκαυδεκάτῳ ἔτει τῆς Διοκλητιανοῦ βασιλείας τῆς δὲ τοῦ Σωτῆρος ἡμῶν Ἰησοῦ Χριστοῦ παρουσίας ε' καὶ τ' ἔτους, πάλιν ὁ καθ' ἡμῶν ἐπρατύνθη διωγμός. In *Chronico* etiam Eusebii idem annus Christi quintus ac trecentessimus notatur e regione anni xix Diocletiani. Sic enim legitur in vetustissima omnium editione Mediolanensi, quam nec a Pontaco, nec a Scaligero visam mihi commo-
 davit Joannes de Launoy, theologus Parisiensis.

cepta est persecutio, ascriptum habet annum Christi 304. Causa hujus rei est, quod Scaliger in Eusebii *Chronico* annum 1 Christi posuit non illum quo Christus natus est, sed sequentem. Atqui Eusebius annum 1 Christi numeraverat, illum ipsum quo natus est Christus, ut supra notavi ad lib. 1. Christi enim natalem posuit Eusebius octavo Idus Januarii. Certe in omnibus mss. *Chronici* Eusebiani qui annos Christi ascriptos habent, Aquicinctino scilicet, Lipsiano et Orteliano, et in prima omnium editione Mediolanensi, annus 1 Christi notatur is ipse quo natus est in Bethlehem Judæ.

IN OCTAVO HISTORIÆ ECCLESIASTICÆ LIBRO HÆC CONTINENTUR.

- I. De his quæ nostri temporis persecutionem præcesserunt.
 II. De Ecclesiarum eversione.
 III. De variis certaminum generibus quibus martyres in persecutione certarunt.
 IV. De illustribus Dei martyribus, quomodo totum orbem fama nominis sui impleverunt, varias pro pietate coronas adepti.
 V. De his quæ Nicomediæ gesta sunt.
 291 VI. De iis qui in palatio versabantur.
 VII. De Ægyptiis qui in Phœnice passi sunt.
 VIII. De his qui in Ægypto passi sunt.
 IX. De his qui in Thebaide passi sunt.
- X. De his quæ Alexandria gesta sunt, testimonium Philææ martyris.
 XI. De his quæ gesta sunt in Phrygia.
 XII. De pluribus viris et mulieribus cui diverso martyrii genere occubuerunt.
 XIII. De præsidibus Ecclesiarum qui, fuso sanguine, religionis ejus quam profitebantur sinceritatem declararunt.
 XIV. De ingenio ac moribus persecutorum.
 XV. De his quæ gentilibus acciderunt.
 XVI. De rebus in meliorem statum conversis.
 XVII. De imperatorum palinodia.

Cum apostolorum successiones septem jam libris comprehenderim, hoc octavo volumine res etiam nostra ætate gestas, quæ haud perfunctoriam narrationem desiderant, posteriorum notitiæ tradendas esse existimavi. Hinc porro sermonis nostri ducetur exordium.

CAPUT I.

De his quæ persecutionem nostri temporis præcesserunt.

Qualem quantamque gloriam simul ac libertatem doctrina veræ erga supremum Deum pietatis a Christo primum hominibus annuntiata, apud omnes Græcos pariter et barbaros ante persecutionem nostra memoria excitatam consecuta sit, nos certe pro merito explicare non possumus. Argumento esse possit imperatorum benignitas erga nostros, quibus regendas etiam provincias committebant, omni sacrificandi metu eos liberantes ob singularem qua in religionem nostram affecti erant benevolentiam. Quid opus est dicere de iis qui in imperatorum palatiis versabantur, quid de imperatoribus ipsis? Qui domesticis suis eorumque uxoribus, liberis ac servis, ea quæ religionis suæ erant, tam verbis quam factis libere exsequendi coram 292 semetipsis, potestatem dederunt; ipsis ob hanc fidei suæ libertatem gloriarum ac se ostentare quodammodo permittebant, eosque præ cæteris omnibus ministris præcipuo quodam amore complectebantur. Cujusmodi fuit Dorotheus ille, qui summam erga ipsos benevolentiam ac fidem declaravit, eamque ob causam præ cunctis magistratibus et provinciarum rectoribus magnum honorem prome-

B

Τὴν τῶν ἀποστόλων διαδοχὴν ἐν ὄλοις ἐπιτά περιγράφαντες βιβλίοις, ἐν ὀγδόῳ τούτῳ συγγράμματι τὰ καθ' ἡμᾶς αὐτοὺς οὐ τῆς τυχοῦσης ἀξία ὄντα γραφῆς, ἐν τῇ τῶν ἀναγκαιοτάτων ἡγούμεθα δεῖν εἰς γνώσιν καὶ τῶν μεθ' ἡμᾶς παραδοῦναι· καὶ ἄρξεται γε ὁ λόγος ἡμῖν ἐντεῦθεν.

ΚΕΦΑΛΑΙΟΝ Α'.

Περὶ τῶν πρὸ τοῦ καθ' ἡμᾶς διωγμοῦ (Nic. H. E. vii, 2).

C

Ὅσης μὲν καὶ ὅποιας (85) πρὸ τοῦ καθ' ἡμᾶς διωγμοῦ δόξης ὁμοῦ καὶ παρήσιας ὁ διὰ Χριστοῦ τῷ βίῳ κατηγγεγλυμένος τῆς εἰς τὸν τῶν ὄλων Θεὸν εὐσεβείας λόγος παρὰ πᾶσιν ἀνθρώποις Ἑλλησι τε καὶ βαρβάρους ἤξιωτο, μετῶν ἢ καθ' ἡμᾶς ἐπαξίως διηγήσασθαι. Τεχμήρια δ' ἀνέγοντο τῶν κρατούντων αἱ περὶ τοὺς ἡμετέρους δεξιώσεις· οἷς καὶ τὰς τῶν ἐθνῶν ἐνεχείριζον ἡγεμονίας, τῆς περὶ τὸ θύειν ἀγωνίας (86) κατὰ πολλὴν ἦν ἀπέσπασον περὶ τὸ δόγμα φιλίας, αὐτοὺς ἀπαλλάττοντες. Τί δεῖ περὶ τῶν κατὰ τοὺς βασιλικούς λέγειν οἴκους, καὶ τῶν ἐπὶ πᾶσιν ἀρχόντων· οἷ τοῖς οἰκείοις εἰς πρόσωπον ἐπὶ τῷ θεῷ παρήσιαζομένοις λόγῳ τε καὶ βίῳ, συνεχῶρον γαμεταῖς (87) καὶ παισὶ καὶ οἰκέταις, μονονουχὶ καὶ ἐγκαυχᾶσθαι ἐπὶ τῇ παρήσια τῆς πίστεως ἐπιτρέποντες· οὗς ἐξέχως καὶ μᾶλλον τῶν συνθεραπεύοντων ἀποδεκτοὺς ἡγοῦντο. Οἷος ἐκεῖνος ἦν Δωρόθεος (88), πάντων αὐτοῖς εὐνοῦστατός τε καὶ πιστότατος, καὶ τούτων ἐνεκα διαφερόντως παρὰ τοὺς ἐν ἀρχαῖς καὶ ἡγεμονίας (89) αὐτοῖς τιμωτάταις ἐντιμότητος· ὁ τε σὺν αὐτῷ περιδότης Γοργόνιος, καὶ ὅσοι τῆς αὐτῆς ὁμοίως τούτοις ἤξιωτο διὰ τὸν τοῦ Θεοῦ λόγον τιμῆς. Οἷας τε καὶ τοὺς καθ' ἑκάστην Ἑκκλησίαν ἀρχοντας παρὰ

D

profiteri. Sed quæ sequuntur, sensum hunc aperte refutant.

(88) Δωρόθεος. Hic Dorotheus erat præpositus cubiculi imp. Diocletiani, aut Galerii Cæsaris. Sic enim scribit Metaphrastes in Actis martyrum Indis et Domnæ cap. 23 : « Qui etiam adversus Dorotheum, qui gloria quidem et civili dignitate erat insignis, ut qui præpositus vocaretur ab Italis, pietate autem erat insignior : adversus eum ergo et Mardonium et Mygdalonium et Indem et quosdam alios, immittunt tela calumnias. »

(89) Καὶ ἡγεμονίας. Codex Med., Fuk. et Maz. aliquot voces hic addunt, καὶ ἡγεμονίας αὐτοῖς τιμωτάταις ἐντιμότητος.

(85) Ὅσης μὲν καὶ ὅποιας. Ab iis verbis inchoatur caput primum in vetustissimo codice Mazarino, et in Rufini editionibus.

(86) Τῆς περὶ τὸ θύειν ἀγωνίας. Vulg. τὸ θεῖον. Codex Med. et Maz. veram hujus loci scripturam retinuerunt, περὶ τὸ θύειν, quam Gruterus etiam in libris suis repererat. Rectores provinciarum diis ipsisque imperatoribus sacrificare oportebat, et sacrificiis interesse. Quæ causa erat, ut Christiani a magistratibus abstinerent, et provinciarum administrationem, quæ ipsis a principe deferebatur, respuerent.

(87) Γαμεταῖς. Hæc verba de imperatorum conjugibus intellexit Christophorus, quibus scilicet imperatores permisissent, Christianam fidem libere

πᾶσιν ἐπιτρόποις καὶ ἡγεμόσιν ἀποδοχῆς καὶ θεραπειᾶς καὶ δεξιώσεως οὐ τῆς τυχοῦσης ἦν ὄρᾶν ἀξιούμενους (90). Πῶς δ' ἂν τις διαγράψειε τὰς μυριάδους ἐκείνας ἐπισυναγωγὰς (91) καὶ τὰ πλήθη τῶν κατὰ πᾶσαν πόλιν ἀθροισμάτων, τὰς τε ἐπισήμους ἐν τοῖς προσευκτηρίοις συνδρομάς; ὣν δὴ ἕνεκα μηδὲ μῶς ἔτι τοῖς παλαιοῖς οἰκοδομήμασιν ἀρχοῦμενοι, εὐρείας εἰς πλάτος ἀνὰ πάσας τὰς πόλεις ἐκ θεμελίων ἀνίστων Ἐκκλησίας. Ταῦτα δὲ τοῖς χρόνοις προϊόντα, ὁσημέραι τε εἰς αὐξήσιν καὶ μέγεθος ἐπιδιδόντα, οὐδεὶς ἀνεῖργε φθόνος, οὐδὲ τις δαίμων πονηρὸς οἶός τε ἦν βασκαίνειν, οὐδ' ἀνθρώπων ἐπιβουλαῖς κωλύειν, ἐς ὅσον ἡ θεία καὶ οὐράνιος χεὶρ ἔσχεπέ τε καὶ ἐφρούρει, οἷα δὴ ἄξιον ἔσται τὸν ἑαυτῆς λαόν· ὡς δὲ ἐκ τῆς ἐπιπλέον ἐλευθερίας, ἐπιχαυνότητα καὶ νωθρίαν τὰ καθ' ἡμᾶς μετηλλάττετο, ἄλλων ἄλλοις διαφθονομένων καὶ διαλοιδορουμένων, καὶ μονονουχί ἡμῶν αὐτῶν ἑαυτοῖς προσπολεμούντων ὄπλοις, εἰ οὕτω τύχοι, καὶ δόρασι τοῖς διὰ λόγων, ἀρχόντων τε ἀρχουσι προσρηγνύντων, καὶ λαῶν ἐπὶ λαοῦς καταστασιαζόντων, τῆς τε ὑποκρίσεως ἀπάτου καὶ τῆς εἰρωνείας ἐπὶ πλεῖστον ὅσον κακίας προοῦστος, ἡ μὲν δὴ θεία κρίσις οἷα φίλον αὐτῇ πεφεισμένως, τῶν ἀθροισμάτων ἔτι συγχροτουμένων ἡρέμα καὶ μετρίως τὴν αὐτῆς ἐπισκοπὴν ἀνεκίνει, ἐκ τῶν ἐν στρατείαις ἀδελφῶν καταρχομένου τοῦ διωγμοῦ. Ὡς δ' ἀνεπαίσθητος ἔχοντες, οὐχ ὅπως εὐμενὲς καὶ ἴλεων καταστήσεσθαι τὸ θεῖον προῦθυμούμεθα, οἷα δὲ τινες ἄθεοι ἀφρόνιστα καὶ ἀνεπίσκοπα τὰ καθ' ἡμᾶς ἡγούμενοι, ἄλλας ἐπ' ἄλλαις προσετίθεμεν κακίας· οἳ τε δοκοῦντες ἡμῶν ποιμένες τὸν τῆς θεοσεβείας θεσμὸν παρωσάμενοι, ταῖς πρὸς ἀλλήλους ἀνεφλέγοντο φιλονεικίαις, αὐτὰ δὴ ταῦτα μόνα, τὰς ἐριδας καὶ τὰς ἀπειλάς, τὸν τε ζῆλον καὶ τὸ πρὸς ἀλλήλους ἔχθος τε καὶ μῖσος ἐπαύξοντες, οἷα τε τυραννίδας τὰς φιλαρχίας ἐκθύμως διεκδικοῦντες (92)· τότε δὴ ὅτε κατὰ τὴν φάσκουσαν τοῦ Ἱεραμίου φωνήν, « Ἐγνώφωσεν ἐν ὄργῃ αὐτοῦ Κύριος τὴν θυγατέρα Σιών, καὶ κατέβριψεν ἐξ οὐρανοῦ εἰς γῆν δόξασμα Ἰσραὴλ, οὐκ ἐμνήσθη τε ὑποποδίου ποδῶν αὐτοῦ ἐν ἡμέρᾳ ὄργης αὐτοῦ· ἀλλὰ καὶ κατεπόντισε Κύριος πάντα τὰ ὄρατα Ἰσραὴλ, καὶ καθεῖλε πάντας τοὺς φραγμοὺς αὐτοῦ. » Κατὰ τε τὰ ἐν Ψαλμοῖς προθεσπισθέντα, « Κατέστρεψε τὴν διαθήκην τοῦ δούλου αὐτοῦ, καὶ ἐθεδήλωσεν εἰς γῆν διὰ

⁴⁴ Thren. II, 1.

(90) Vulg. ἀνθρώποις καὶ ἡγεμόσι. In codd. Med., Fuk., Sav. et Maz. scribitur παρὰ πᾶσιν ἐπιτρόποις καὶ ἡγεμόσιν ἀποδοχῆς ἦν ὄρᾶν ἀξιούμενους, resectis sex vocalibus quæ in vulgatis editionibus et in codice Regio leguntur.

(91) Ἐπισυναγωγὰς. Musculus vertit numerosas aggregationes; Christophorus, conventus. Utitur hac voce Paulus in Epistola II. ad Thessalonicenses, cap. II: Ἐρωτῶμεν δὲ ὑμᾶς, ἀδελφοί, ὑπὲρ τῆς παρουσίας τοῦ Κυρίου ἡμῶν Ἰησοῦ Χριστοῦ, καὶ ἡμῶν ἐπισυναγωγῆς ἐπ' αὐτόν. Id est: « Rogamus autem vos, fratres, per adventum Domini nostri Jesu Christi, et per nostram ad ipsum congregationem. » Ἐπισυνάγειν proprie est dispersos variis ex locis in unum colligere. Quo sensu Dionysius Corinthiorum episcopus in Epistola ad Athenienses eam vocem usurpat, de Quadrato loquens Athenas

ruit. Huic adjungendus est celeberrimus ille Gorgonius, et quicumque alii ob sermonem Dei eandem cum istis gloriam sunt consecuti. Similiter et singulis Ecclesiarum antistitibus summum honorem, cultum ac benevolentiam ab omnibus tam privatis quam provinciarum rectoribus deferri vidisses. Jam vero quis innumerabilem hominum quotidie ad fidem Christi confugientium turbam, quis numerum ecclesiarum in singulis urbibus, quis illustres populorum concursus in ædibus sacris, cumulate possit describere? Quo factum est ut, priscis ædificiis jam non contenti, in singulis urbibus spatiosas ab ipsis fundamentis exstruerent ecclesias. Atque hæc progressu temporis increscentia, et quotidie in majus ac melius proficiencia, nec livor ullus atterere, nec malignitas dæmonis fascinare, nec hominum insidiæ prohibere unquam potuerunt, quoad omnipotentis Dei dextera populum suum, utpote tali dignum præsidio, texit atque custodit. Sed cum ex nimia libertate in negligentiam ac desidiam prolapsi essemus, cum alter alteri invidere atque obtrectare cœpisset; cum inter nos quasi bella intestina gereremus, verbis tanquam armis quibusdam hastisque nos mutuo vulnerantes; cum antistites adversus antistites, populi in populos collisi, jurgia ac tumultus agitant, denique cum fraus et simulatio ad summum malitiæ culmen adolevisset, tum divina ultio levi brachio, ut solet, integro adhuc Ecclesiæ statu et fidelium turbis libere convenientibus, sensim ac moderate in nos cœpit animadvertere; orsa primum persecutione ab iis qui militabant. Cum vero sensu omni destituti, de placando Dei numine ne cogitaremus quidem; quin potius instar impiorum quorumdam res humanas nulla sollicitudine ac providentia gubernari rati, alia quotidie crimina aliis adjiceremus: cum pastores nostri, sprete religionis regula, mutuis 293 inter se contentionibus decertarent, nihil aliud quam jurgia, minas, æmulationem, odia ac mutuas inimicitias amplificare studentes, principatum quasi tyrannidem quamdam contentissime sibi vindicantes: tunc demum juxta dictum Jeremiæ⁴⁴: « Obscuravit Dominus in ira sua liliam Sion, et dejecit de cælo gloriam Israel: nec recordatus est scabelli pedum suorum in die iræ

D rum episcopo: ἐπιμαρτυρῶν ὡς διὰ τοῦ αὐτοῦ σπουδῆς ἐπισυναχθέντων, καὶ τῆς πίστεως ἀναζωπύρῃσιν εὐληγόντων. Quæ verba refert Eusebius in lib. IV, cap. 25. Male igitur Christophorus hoc loco « conventus » interpretatur. Subdit enim Eusebius: καὶ τὰ πλήθη τῶν ἀθροισμάτων, τὰς τε ἐπισήμους ἐν τοῖς προσευκτηρίοις συνδρομάς: quibus verbis conventus ecclesiasticos haud dubie designat. Quare vox ἐπισυναγωγὰς, aliud significet necesse est: congregationes scilicet, ut dixi, eorum qui se ad Christi fidem adjungunt. Sic Dionysius Alexandrinus in libro II De promotionibus adversus Nepotem, cujus verba refert Eusebius in capite 25 lib. VII.

(92) Ἐκθύμως διεκδικοῦντες, dum scilicet episcopi inter se certant de honoris prærogativa, aut de finibus parœciarum suarum.

suæ. Submersit Dominus omnem decorem Israel, et macerias ejus omnes destruxit. » Et sicut in Psalmis prædictum est ⁴⁷ : « Evertit testamentum servi sui : profanavit in terra sanctitatem ejus, per ecclesiarum scilicet subversionem. Destruxit omnes macerias ejus : posuit munitiones ejus formidinem. Diripuerunt eum omnes turbæ populi trans-euntes per viam : idcirco factus est opprobrium vicinis suis. Exaltavit enim dexteram inimicorum ejus : et avertit adiutorium gladii sui, nec auxiliatus est ei in bello. Finem imposuit purificationi ipsius, et solum ejus humi allisum confregit. Minuit

CAPUT II.

De ecclesiarum eversione.

Hæc omnia nostris temporibus completa sunt, tunc cum ædes sacras solo æquari ac funditus subverti, sacros divinarum Scripturarum libros in medio foro concremari, oculis nostris vidimus, et Ecclesiarum pastores, alios quidem turpiter modo hic modo illic sese occultantes; alios vero ignominiose comprehensos, et inimicorum ludibrio expositos conspeximus. Tunc cum prout alius sermo propheticus ⁴⁸ prænotaverat, « effusus est contemptus super principes eorum : et errare fecit eos in invio, non autem in via. » Verum nefas mihi esse duco, tristes calamitates quæ ad extremum illis acciderunt, oratione explicare : quippe cum nec dissensiones et injurias quibus ante persecutionem mutuo inter se certarunt commemorare nobis decorum sit. Quamobrem ea duntaxat de illis tradere nobis propositum est, ex quibus æquitatem divini judicii perspicere possimus. Proinde neque eorum qui in persecutione **294** concussi sunt, nec eorum qui salutis suæ prorsus naufragium fecerunt, et sua sponte in profundum aquarum gurgitem demersi sunt, mentionem facere constitui; sed ea sola in hanc universalem historiam deinceps conjiciam, quæ primum quidem mihi ipsi, deinde vero et posteris usui esse possint. Abhinc ergo eorum qui divinæ

⁴⁷ Psal. LXXVIII, 39 seqq. ⁴⁸ Psal. cvi.

(93) *Συντετέλεσται δὴτα*. Longe rectius, meo quidem judicio, codex Maz. ita scribit. Vulg., δὴ τὰ. Porro cap. 2 ab his verbis incipit in omnibus nostris codicibus, et apud Rufinum in vetustissimo D exemplari.

(94) *Ἐξεχύθη ἐξουδένωσις ἐπ' ἄρχοντας*. Vulg. add. αὐτῶν, quæ vox deest in codicibus nostris Maz., Med. et Fuk. et apud Rufinum. Habetur quidem in psalmo cvi. Verum hoc loco prorsus superflua est.

(95) *Πεπειραμένων*. Positum videtur pro πεπειρασμένων. Sic Eusebius supra in lib. vi, cap. 43, ubi Ianien nostri codices Maz., Med. ac Fuk. scriptum habent πεπειρασμένους. Utitur hac voce Paulus in Epistola ad Hebræos cap. iv, ubi Vulgatæ quidem editiones habent πεπειρασμένων. Sed in manuscriptis codicibus legitur πεπειραμένων, ut notavit Tusanus. Est autem hic metaphora a navibus, quas prædones in mari agrediuntur, sicut patet ex sequentibus. Certe piratæ dicuntur ἀπὸ τοῦ πειράζειν. Quare malim scribere hoc loco πεπειρασμένων, ut distinguatur a πεπειραμένων, quod significat « expertos. » Ita Dionysius Alexandrinus

τῶν ἐκκλησιῶν καθαιρέσεως τὸ ἅγλασμα αὐτοῦ, καὶ καθέλει πάντας τοὺς φραγμαίους αὐτοῦ. ἔθετο τὰ ὀχυρήματα αὐτοῦ δειλίαν, διήρπασάν τε τὰ πλήθη τοῦ λαοῦ πάντες οἱ διοδεύοντες ὁδόν. Καὶ δὴ ἐπὶ τούτοις ἀνείδος ἐγενήθη τοῖς γείτοσιν αὐτοῦ. Ἔψωσε γὰρ τὴν δεξιάν τῶν ἐχθρῶν αὐτοῦ, καὶ ἀπέστρεψε τὴν βοήθειαν τῆς ῥομφαίας αὐτοῦ, καὶ οὐκ ἀντελάβετο αὐτοῦ ἐν τῷ πολέμῳ· ἀλλὰ καὶ κατέλυσεν ἀπὸ καθαρισμοῦ αὐτὸν, καὶ τὸν θρόνον αὐτοῦ εἰς τὴν γῆν κατέβραξεν· ἐσμίκρυνε τε τὰς ἡμέρας τοῦ χρόνου αὐτοῦ· καὶ ἐπὶ πᾶσι κατέχεεν αὐτοῦ αἰσχύνην. »

dies vitæ ejus, et operuit eum ignominia. »

B

ΚΕΦΑΛΑΙΟΝ Β΄.

Περὶ τῆς τῶν ἐκκλησιῶν καθαιρέσεως (Nic. H. E. vii, 5).

Συντετέλεσται δὴτα (93) καθ' ἡμᾶς ἅπαντα, ὀπηνίκα τῶν μὲν προσευκτηρίων τοὺς οἴκους ἐξ ὕψους εἰς ἔδαφος αὐτοῖς θεμελλοῖς καταβρίπτομένους, τὰς δὲ ἐνθέους καὶ ἱεράς Γραφὰς κατὰ μέσας ἀγοράς πυρὶ παραδιδόμενας αὐτοῖς ἐπίδομεν ὀφθαλμοῖς· τοὺς τε τῶν Ἐκκλησιῶν ποιμένας οὓς μὲν αἰσχυρῶς ὤδε κάκεισε κρυπταζόμενους, τοὺς δὲ ἀσχημόνως ἀλισκομένους, καὶ πρὸς τῶν ἐχθρῶν καταπαιζόμενους· ὅτε καὶ κατ' ἄλλον προφητικόν, « Ἐξεχύθη ἐξουδένωσις ἐπ' ἄρχοντας (94), καὶ ἐπλάνησεν αὐτοὺς ἐν ἀβάτω καὶ οὐχ ὁδῷ. » Ἀλλὰ τούτων μὲν οὐχ ἡμέτερον διαγράφειν τὰς ἐπὶ τέλει σκυθρωπὰς συμφοράς, ἐπεὶ καὶ τὰς πρόσθεν τοῦ διωγμοῦ διαστάσεις τε αὐτῶν εἰς ἀλλήλους καὶ ἀτοπίας οὐχ ἡμῖν οἰκτεῖον μνήμη παραδίδουσι. Διὸ καὶ πλέον οὐδὲν ἱστορήσαι περὶ αὐτὸν ἔγνωμεν, ἢ δι' ὧν ἂν τὴν θείαν δικαιοσύμην κρίσιν. Οὐκοῦν οὐδὲ τῶν πρὸς τοῦ διωγμοῦ πεπειραμένων (95), ἢ τῶν εἰς ἅπαν τῆς σωτηρίας νεναυαγηκότων, αὐτῇ τε γνώμῃ τοῖς τοῦ κλύδωνος ἐναπορρίφέντων βυθοῖς, μνήμην ποιήσασθαι προήχθημεν, μόνα δὲ ἐκεῖνα τῇ καθόλου προσθήσομεν ἱστορίᾳ, ἃ πρώτοις μὲν ἡμῖν αὐτοῖς, ἔπειτα δὲ καὶ τοῖς μεθ' ἡμᾶς γένοιτ' ἂν πρὸς ὠφελείας. Ἰωμεν οὖν ἐντεῦθεν ἦδη, τοὺς ἱεροὺς ἀγῶνας τῶν τοῦ θεοῦ λόγου μαρτύρων ἐν ἐπιτομῇ διαγράφοντες. Ἔτος τοῦτο ἦν ἐννεακαίδεκατον (96) τῆς

in epistola ad Fabium, quam habes in lib. vi hujus *Historia* : ὧν οἱ μᾶλλον πεπειραμένοι πλεονα ἂν εἰδέναι ἰδ est : « qui magis experti sunt. »

(96) *Ἔτος τοῦτο ἦν ἐννεακαίδεκατον*. Ita etiam Eusebius in *Chronico* et auctor *Chronici Alexandrini* : « Diocletiano Aug. octies et Maximiano Herculo Aug. septies coss. anno xix. Diocletiani imper. mense Dystro die 25, ipso Paschæ die, proposita sunt ubique imperialia edicta, etc. » Consentit Idatius in *Fastis* ita scribens : « Diocletiano viii, et Maximiano vii. his coss. persecutio Christianorum. » Idem colligitur ex actis Munatii Felicis curatoris Cirtensium, quæ referuntur in *Gestis* apud Zenophilum consularem Numidiæ. Sic autem incipiunt : « Diocletiano viii et Maximiano vii coss. » Is erat annus a natali Christi juxta Eusebium quidem 305; hæc autem Dionysianæ quæ nunc utimur tertius ac trecentessimus. Sed Baronius in *Annalibus*, et Petavius in ii parte *Rationarii temporum*, anno Christi 302, Constantio iv et Maximiano iv coss., initium hujus persecutionis assignandum esse contendunt. Eorum sententia unico argumento

Διοκλητιανῶ βασιλείας, Δύστρος μὴν (97), λέγοιτο ἅν οὗτος Μάρτιος κατὰ Ῥωμαίους, ἐν ᾧ τῆς τοῦ σωτηρίου πάθους ἐορτῆς εἰσελευνούσης (98), ἤπλωτο πανταχόσε βασιλικὰ γράμματα, τὰς μὲν ἐκκλησίας εἰς ἕδαρος φέρειν, τὰς δὲ Γραφὰς ἀφανεῖς πυρὶ γενέσθαι προστάττοντα, καὶ τοὺς μὲν τιμῆς ἐπειλημμέ-

nititur, Actis scilicet concilii Cirtensis. Quod concilium anno post inceptam persecutionem et post passionem martyrum congregatum esse affirmat Augustinus in *Breviculo collationis*. Congregatum est autem, Diocletiano viii et Maximiano vii co-s., ut docent Acta ipsius concilii ab Augustino relata in lib. iii *contra Cresconium*. Sed huic argumento facillimum est respondere. Quis enim non videt, mendum esse in Actis illis Cirtensis concilii, et legendum esse : *P. c. Diocletiani ix et Maximiani viii* ? Id enim apertissime convincitur ex *Breviculo collationis*, diei iii, capite 17, ubi dicitur : « Nam gesta martyrum quibus ostendebatur tempus persecutionis, co-s. gesta sunt Diocletiano ix, et Maximiano viii, pridie Idus Februarias : gesta autem episcopalia decreti Cirtensis, post eorumdem consulatum iii Nonas Martias, » etc. Quid his potest esse manifestius ? Neque vero hanc Scripturam suspicari quisquam de falso potest. Addit enim ibidem Augustinus, officiales iussos a iudice inspicere quantum temporis interfuisset inter passionem martyrum et concilium Cirtense, deceptos fuisse ac per imprudentiam falsum renuntiassent. Nam cum Gesta martyrum inscripta essent *Diocletiano ix et Maximiano viii, pridie Idus Febr.*, Acta vero concilii Cirtensis *post consulatum Diocletiani novies et Maximiani octies, iii Nonas Martias*, officiales *post consulatum pro consulatu* sumentes, mensem duntaxat inter utraque Gesta interpositum esse responderunt, cum tamen xiii mensium spatium revera interpositum fuisset, ut rectissime tradit Augustinus. Exstant quidem ipsa martyrum Gesta quæ in collatione illa designantur. Verum in iis nec dies, nec consul adscriptus est, ut videre est apud Baronium. Aut igitur hunc locum ex *Breviculo collationis*, ubi Gesta martyrum Diocletiano ix et Maximiano viii co-s. confecta memorantur, mendosum esse necesse est ; aut inscriptionem concilii Cirtensis in lib. iii *contra Cresconium*. Atqui inscriptio illa gestorum martyrum falsa esse non potest, ut patet ex iis quæ jam dixi. Est et aliud argumentum, quo convinci potest, Cirtense concilium consulatu Diocletiani viii, collectum non fuisse. Cum enim id concilium coactum fuerit ad ordinandum Cirtensis Ecclesiæ episcopum, teste Augustino, quero quis episcopus ab episcopis illis ordinatus sit ? Non Silvanus. Hic enim hoc ipso anno adhuc subdiaconus erat Pauli Cirtensis episcopi, ut patet ex Gestis Munatii Felicis. Paulum igitur dicent cum Baronio, creatum ab illis episcopum Cirtæ. Sed neque hoc stare potest. Etenim sub Paulo orta est persecutio, ut docent Acta apud Zenophilum consularem Numidiæ, quæ referuntur in libro iii *contra Cresconium* : « Zenophilus consularis dixit : Quis administrabat tunc Silvanus in clericatu ? Respondit : Sub Paulo episcopo orta est persecutio et Silvanus subdiaconus fuit. » At si in Cirtensi concilio co-s. Diocletiano viii et Maximiano vii, Paulus episcopus factus est, quomodo illud verum esse poterit sub Paulo ortam esse persecutionem, cum Cirtense concilium, in quo creatus dicitur episcopus, anno ut minimum dicam, post initium persecutionis gestum sit. Sed omnino verissimum est, quod in illis Actis dicitur, sub Paulo Cirtensium episcopo ortam esse persecutionem, Diocletiano viii et Maximiano vii co-s. Quo anno Munatius Felix curator reipublicæ Cirtensium ingressus domum Pauli episcopi, iussit ut traderet Scripturas, ut legi-

A religionis testes exsisterunt, sacra certamina describere ordiamur. Nonus decimus agebatur annus imperii Diocletiani, cum mense Dystro quem Romani Martium vocant, appetente die festo Domini-cæ passionis proposita sunt ubique imperialia edicta, quibus ecclesiæ quidem ad solum usque dirui;

tur in Actis apud Zenophilum consularem, quæ referuntur in lib. iii, *contra Cresconium*, et in epistola Augustini 165, et quæ post collationem Carthaginiensem edita sunt. Hæc, inquam, verissimum est ; falsum vero est Cirtense concilium gestum fuisse Diocletiano viii et Maximiano vii co-s. Sed quid responsuri sunt adversarii ad hæc quæ dicturus sum ? Constat Cirtense concilium coactum esse anno post gesta illa martyrum Africanorum, seu potius xii mensibus. Nam concilium gestum est iii Nonas Martias ; martyrum autem gesta pridie Idus Febr. Ergo si concilium Cirtense actum est Diocletiano viii et Maximiano vii co-s., passio martyrum Constantio iv co-s., pridie Idus Febr. contigerit necesse est. Atqui persecutio cœpta est mense Martio, ut testatur Eusebius. Cæterum persecutionem iis quos dixi co-s. ortam esse, multis præterea testimoniis probari potest. Primo ex Actis martyrum Agapes, Chionix et Irenes, quæ passæ sunt Diocletiano ix et Maximiano viii, ut legitur in fine Actorum. In his Actis sic scribitur : « Inquit præses : superiore anno, cum edictum illud tale ac pium iussum Dominorum imp. et Cæs. arum primo fuit divulgatum, ubinam vos latuistis ? » etc. Intelligit edictum de cremandis libris Christianorum, quod superiore anno emissum fuisse ait. Igitur Diocletiano viii co-s. emissum fuerat. Secundo in Actis Metrophanis et Alexandri quæ exstant in *Bibliotheca Photii*, Constantius Chlorus mortuus esse dicitur anno hujus persecutionis 5, quod omnino stare non potest, nisi initium persecutionis ab octavo Diocletiani consulatu deduxeris. Idem testantur Acta passionis sancti Felicis episcopi Tubazicensis, quæ sic incipiunt in optimo codice ms. « Diocletiano octies et Maximiano septies co-s. Augustis, exivit edictum eorumdem Cæsarum vel imperatorum, » etc.

(97) *Δύστρος μὴν*. Cum de anno quo cœpta est persecutio Diocletiani, abunde supra disputatum sit, nunc restat, ut de mense ac die pauca dicamus. Eusebius quidem hoc loco ait mensem fuisse Dystrum, quem Romani Martium vocant. Item scribit auctor *Chronici Alexandrini*, cujus verba sic legenda sunt : ἐτους 18^{ου} τῆς Διοκλητιανῶ βασιλείας, μηνὶ δύστρω καὶ, λέγοιτο ἅν οὗτος Μάρτιος κατὰ Ῥωμαίους. Sed Eusebius in libro *De martyribus Palestinae*, qui huic octavo *Historiæ Ecclesiasticæ* volumini appendicis loco subijcitur, Xanthicum mensem fuisse dicit, quem Romani Aprilem nominant.

(98) *Σωτηρίου πάθους ἐορτῆς εἰσελευνούσης*. Theodoritus in lib. v *Historiæ Ecclesiasticæ*, cap. 33, ipso Domini-cæ passionis die edictum de ecclesiarum subversione propositum esse scribit. Auctor *Chronici Alexandrini* ipso Paschæ die id gestum refert ; Pascha autem celebratum esse dicit die xxv Martii : quod in annum xix Diocletiani cadere non potest, ut Scaliger et Petavius monuerunt. In *Chronico* Eusebii gestum hoc dicitur mense Martio, diebus Paschæ. Græca verba hujus loci tantum significant, diem Paschæ in propinquo fuisse tunc cum edicta proposita sunt. Nam vox εἰσελευνούσης id significat. Itaque recte Rufinus vertit : « dies sollemnis Paschæ imminet. » Pascha autem anno Christi 303 Dionysiano, apud Orientales contigit decimo octavo die mensis Aprilis, ut Scaliger et Petavius affirmant. Scripti codices Med., Mazar. et Fuk. hic habent ἐπελευνούσης.

sacri vero codices flammis absumi juebantur: ut que honorati quidem infamia notarentur; plebei vero libertate spoliarentur, si in Christianæ fidei proposito permansissent. Et primum quidem contra nos edictum hujusmodi fuit. Sed non multo post aliæ rursus litteræ supervenerunt, quibus mandabatur ut omnes ubicumque Ecclesiarum antisites, primum quidem conjicerentur in vincula; deinde vero diis sacrificare, omnibus modis cogerebantur.

CAPUT III.

De variis certaminum generibus quibus martyres in persecutione certarunt.

Tum vero quamplurimi Ecclesiarum rectores gravissima supplicia alacri animo perpessi, illustrium certaminum spectacula exhibuerunt. Alii quoque non pauci, fracti animis ac debilitati, primo statim impetu præ timore conciderunt. Ex reliquis varia quisque tormentorum genera expertus est: hic flagellis concisus; ille tormentis intolerabilibus et unguis excruciat. Quibus in suppliciis nonnulli etiam miserrimo mortis genere interiere. Alii item alio modo certamen suum peregerunt. Hic contrudentibus eum quibusdam, et ad impura ac nefaria sacrificia admoventibus, quasi sacrificasset dimittebatur, tametsi revera minime sacrificasset. Alius vero cum neque prorsus ad aram accessisset, neque profanum quidquam attigisset, nonnullis tamen ipsum sacrificasse dicentibus, hanc calumniam silentio dissimulans abscedebat. Illi semivivi correpti atque humeris gestantium sublatis, projiciebantur ut mortui. Illi humi **295** jacentes, per longissimum spatium pedibus trahebantur, et inter eos qui sacrificaverant computabantur. Alius vero clamabat, et contenta voce testabatur se sacrificia repudiare. Alius Christianum se esse vociferabatur, salutaris hujus nominis confessionem præ se ferens. Alius item se nec sacrificasse, nec sacrificaturum unquam affirmabat. Sed et hi a numerosa militum manu ad id comparatorum pugnis in os cæsi, ac silere coacti, genis omnique facie verberibus contusa violenter expellebantur. Adeo pietatis hostes permagno utique æstimabant, si id quod voluerant, perfecisse saltem viderentur. Verum hæc adversus

(99) *Τοὺς δὲ ἐν οἰκεταῖς... ἐλευθερίας στερεῖσθαι.* Rufinus vertit: « Si quis servorum permansisset Christianus, libertatem consequi non posset. » Quem sensum securus videtur Nicephorus in lib. vii, c. 3. Sic enim Eusebiana verba exposuit: καὶ τοὺς οἰκέτας ἐξομνυμένους ἐλευθερίᾳ τιμᾶν. Sed hæc interpretatio ferri non potest. Sic enim imperfectum fuisset imperatoris edictum, quo honorati duntaxat et servi comprehensi fuissent, nulla plebeiorum ac rusticorum mentione facta. Adde quod si per τοὺς ἐν οἰκεταῖς servi intelliguntur, ineptum esset dicere, ut servi libertate spoliarentur. Neque enim libertate spoliari possunt, quam non habent. Hoc cum animadvertisset Christophorsonus, τοὺς ἐν οἰκεταῖς « privatos » vertit. Ego actores et procuratores intelligi, qui patronis et potentioribus viris ministrabant. Sic infra cap. 6, τοὺς ἐν βασιλικαῖς οἰκεταῖς vocat Eusebius cubicularius imperatoris. Sed optime Zonaras hunc Eusebii locum exposuit. Nam τοὺς ἐν οἰκεταῖς

Α νοὺς, ἀτίμους, τοὺς δὲ ἐν οἰκεταῖς, εἰ ἐπιμένοντες ἐν τῇ τοῦ Χριστιανισμοῦ προθέσει, ἐλευθερίας στερεῖσθαι (99) προαγορεύοντα. Καὶ ἡ μὲν πρώτη καθ' ἡμῶν γραφή, τοιαύτη τις ἦν· μετ' οὐ πολὺ δὲ ἐτέρων ἐπιφοιτησάντων γραμμάτων, προσετέτακτο τοὺς τῶν ἐκκλησιῶν προέδρους πάντας τοὺς κατὰ πάντα τόπον, πρῶτα μὲν δεσμοῖς παραδίδοσθαι, εἰθ' ὕστερον πάσῃ μηχανῇ θύειν ἐξαναγκάζεσθαι.

ΚΕΦΑΛΑΙΟΝ Γ'.

Περὶ τοῦ τρόπου τῶν κατὰ τὸν διωγμὸν ἡγωνισμένων (Nic. H. E. vii, 4).

Τῆς δὲ οὖν τότε πλείστοι μὲν ὅσοι τῶν ἐκκλησιῶν ἄρχοντες, δεῖναις αἰκίαις προθύμως ἐναθλήσαντες, μεγάλων ἀγώνων ἱστορίας ἐπεδείξαντο, μυριοὶ δ' ἄλλοι τὴν ψυχὴν ὑπὸ δειλίας προναρκήσαντες, προχειρῶς οὕτως ἀπὸ πρώτης ἐξησθένθησαν προσβολῆς· τῶν δὲ λοιπῶν ἕκαστος εἶδη διάφορα βασάνων ἐνήλλαττεν· ὁ μὲν μάλιστα αἰκιζόμενος τὸ σῶμα, ὁ δὲ στρεβλώσει καὶ ξεσοῖς ἀνυπομονήτοις τιμωρούμενος· ἐφ' οἷς (1) ἦδη τινὲς οὐκ αἰσιον ἀπηγέγκαντο τοῦ βίου τέλος. Ἄλλοι δ' αὖ πάλιν ἄλλως τὸν ἀγῶνα διεξήσαν· ὁ μὲν γὰρ τις ἐτέρων βία συνωθουμένων καὶ ταῖς παμμιάρους καὶ ἀνάγκαις προσαγόντων θυσίαις, ὡς τεθυκῶς ἀπῆλλάττετο, καὶ εἰ μὴ τεθυκῶς ἦν· ὁ δὲ μηδ' ὄλως προσπελάσας, μηδὲ τινος ἐναγοῦς ἐσφάμενος, εἰρηκότων δ' ἐτέρων ὅτι τεθύκοι, σιωπῇ φέρων τὴν συκοφαντίαν ἀπέει· ἄλλος τῆς ἀβίθου ἀιρόμενος, ὡς ἀνῆδη νεκρὸς ἐβρίπτετο. Καὶ τις αὖ πάλιν ἐπ' ἐδάφους κείμενος, μακρὰν ἐσύρετο τοῖν ποδοῖν, ἐν τεθυκόσιν αὐτοῖς λελογισμένος· ὁ δὲ τις ἐβόα, καὶ μεγάλην διημαρτύρετο φωνὴν τῆς θυσίας τὴν ἄρνησιν· καὶ ἄλλος Χριστιανὸς εἶναι ἐκεκράγει, τῇ τοῦ σωτηρίου προσρήματος ὁμολογίᾳ λαμπρυνόμενος· ἕτερος τὸ μὴ τεθυκῆναι μήτε θύσειν ποτὲ διατείετο. Ὅμως δ' οὖν καὶ οἷδε πολυχειρία τῆς ἐπι τοῦτο τεταγμένης στρατιωτικῆς παρατάξεως κατὰ στόματος παύομενοι καὶ κατασιγαζόμενοι, κατὰ τε προσώπου καὶ παρεῶν (2) τυπτόμενοι, μετὰ βίας ἐξωθούντο. Οὕτως ἐξ ἄπαντος (3) οἱ τῆς θεοσεβείας ἔχθροι τὸ δοκεῖν ἠνυκῆναι, περὶ πολλοῦ ἐτίθειντο. Ἄλλ' οὐ καὶ κατὰ τῶν ἁγίων αὐτοῖς μαρτύρων ταῦτα προχώρει· ὧν εἰς ἀκριβῆ διήγησιν τίς ἀν' ἡμῶν ἐξαρκῆσει λόγος;

D interpretatur privatae conditionis homines. Verba ejus sunt: Τοὺς μὲν ἀξίαις ἢ στρατείας κατελιγεμένους, ἀτίμως ἐξελανθεσθαι καὶ τῆς ἀξίας, καὶ τῆς στρατείας· τοὺς δὲ τύχῃ ἰδιώτιδος, δουλοῦσθαι.

(1) *Ἐφ' οἷς.* Id est, « in quibus tormentis. » Quod non intellexerunt Musculus et Christophorsonus. Sed Nicephorus in lib. vii, cap. 4, hunc Eusebii locum optime exposuit.

(2) *Κατὰ τε προσώπου καὶ παρεῶν.* Plumbatis cæcos intelligo, de quo supplicio in passionibus martyrum, non raro fit mentio. Nam cum Eusebius martyres pugnis cæcos esse jam dixerit, hinc necessario intelligere debemus plumbatis in facie verberatos. Alioquin esset ταυτολογία.

(3) *Ἐξ ἄπαντος.* In libro *De martyribus Palaestinae*, ubi multa ex *Historia ecclesiastica* iisdem pene verbis repetuntur, legitur ἐκ παντός, quod est elegantius. Sic autem Græci dicunt, quod Latini « utique. »

sanctissimos Dei martyres parum prope eis cessere. Quorum res gestas si accurate exponere velimus, quænam nobis oratio ad id suffecerit ?

ΚΕΦΑΛΑΙΟΝ Δ'.

Περὶ τῶν ἀοιδίμων τοῦ Θεοῦ μαρτύρων· ὡς πάντα τόπον ἐπλησαν τῆς ἐαυτῶν μνήμης, ποικίλους τοὺς ὑπὲρ εὐσεβείας ἀναδησάμενοι στεφάνους (Nic. H. E. vii, 5).

Μυρίους μὲν γὰρ ἱστορήσαι ἂν τις θαυμαστὴν ὑπὲρ εὐσεβείας τοῦ Θεοῦ τῶν ὄλων ἐνδεδαγμένους προθυμίων, οὐκ ἐξ ὅτου περ μόνον ὁ κατὰ πάντων ἀνεκινήθη διωγμὸς, πολλὸν πρότερον δὲ, καθ' ὃν ἔτι τὰ τῆς εἰρήνης συνεκροτεῖτο. Ἄρτι γὰρ ἄρτι πρῶτον ὡσπερ ἀπὸ κάρου βαθέος ὑποκινουμένου τοῦ ταύτην τὴν ἐξουσίαν εὐληφόςτος (4), κρούδην τε ἔτι καὶ ἀφανῶς μετὰ τὸν ἀπὸ Δακίου καὶ Οὐαλεριανοῦ μεταξὺ χρόνον ταῖς ἐκκλησίαις ἐπιχειροῦντος, οὐκ ἀθρόως τε τῷ καθ' ἡμῶν ἐπαποδομένον πολέμῳ, ἀλλ' ἔτι τῶν κατὰ τὰ στρατόπεδα μόνων ἀποπειρωμένου· ταύτη γὰρ καὶ τοὺς λοιποὺς ἀλῶναι βράδιως ἔρετο, εἰ πρότερον ἐκείνων καταγωνισάμενος περιγένοιτο πλείστους παρῆν τῶν ἐν στρατείαις ὄρῳν ἀσμενέστατα τὸν ἰδιωτικὸν προασπασζομένους βίον, ὡς ἂν μὴ ἔξαρνοι γένοιτο τῆς περὶ τὸν τῶν ὄλων Δημιουργὴν εὐσεβείας. Ὡς γὰρ ὁ στρατοπεδάρχης (5), ὃς τις ποτὲ ἦν ἐκεῖνος, ἄρτι πρῶτον ἐνεχέριε τῷ κατὰ τῶν στρατευμάτων διωγμῷ, φυλοκρινῶν καὶ διακαθαίρων τοὺς ἐν τοῖς στρατοπέδοις ἀναφερομένους, αἵρεσίν τε διδοὺς, ἢ πειθαρχοῦσιν ἤς μετῆν αὐτοῖς ἀπολαύειν τιμῆς, ἢ τοῦναντίον στέρεσθαι ταύτης, εἰ ἀντιτάττειντο τῷ προστάγματι, πλείστοι ὅσοι τῆς Χριστοῦ βασιλείας στρατιῶται τὴν εἰς αὐτὸν ὁμολογίαν, μὴ μελλήσαντες, τῆς δοκούσης δόξης καὶ εὐπραγίας ἣς εἶχον, ἀναμφιλόγως προὔτιμησαν. Ἦδη δὲ σπανίως τούτων εἰς τοῦ καὶ δεύτερος, οὐ μόνον τῆς ἀξίας τὴν ἀποβολὴν, ἀλλὰ καὶ θάνατον τῆς εὐσεβοῦς ἐνστάσεως ἀντικατηλλάττειντο, μετρίως πως ἤδη τότε τοῦ τὴν ἐπιβουλήν ἐνεργούντος (6) καὶ μέχρις αἵματος ἐπ' ἐνίων φθάνειν ἐπιτολμῶντος, τοῦ πλήθους, ὡς εἶοικε, τῶν πιστῶν δεδιττομένου τε αὐτὸν ἔτι καὶ ἀποκναίνοντος ἐπὶ τὸν κατὰ πάντων ἀθρόως ἐφορμησάμενον πόλεμον. Ὡς δὲ καὶ γυμνότερον ἐπαπεδύετο, οὐδ' ἔστι λόγῳ δυνατόν ἀφηγήσασθαι, ὅσους καὶ ὁποίους τοῦ Χριστοῦ μάρτυρας ὀφθαλμοῖς παρῆν ὄρῳν, τοῖς ἀνὰ πάσας τὰς τε πόλεις καὶ τὰς χώρας οἰκοῦσιν.

ΚΕΦΑΛΑΙΟΝ Ε'.

Περὶ τῶν κατὰ Νικομηδείαν (Nic. H. E. vii, 5).

Αὐτίκα γοῦν τῶν οὐκ ἀσήμεναις (7), ἀλλὰ καὶ ἔγαν κατὰ τὰς ἐν τῷ βίῳ νενομισμένας ὑπεροχὰς ἐνδοξοτάτων, ἅμα τῷ τὴν κατὰ τῶν ἐκκλησιῶν ἐν τῇ Νικομηδείᾳ προτεθῆναι γραφὴν, ζήλῳ τῷ κατὰ Θεὸν

(4) Τοῦ τὴν ἐξουσίαν εὐληφόςτος. Diabolum intelligit, qui in Evangelio dicitur princeps hujus mundi. Et sic Nicephorus, in cap. 3 lib. vii, hunc Eusebii locum accepit, quem Musculus et Christophorus minime intellexerunt. Porro in scriptis codicibus Maz., Med., Fuk. et Sav. legitur τοῦ ταύτην τὴν ἐξουσίαν εὐληφόςτος.

(5) Ὁ στρατοπεδάρχης. Veterium magistrum militum intelligit, de quo Eusebius in Chronico ad annum xvii Diocletiani hæc habet : « Veterius magister militiæ, Christianos milites persequitur ;

A

CAPUT IV.

De illustribus Dei martyribus, quomodo totum orbem fama nominis sui impleverunt, varias pro pietate coronas adepti.

Quippe quam plurimos referre possumus, qui pro supremi Numinis cultu admirabilem animi alacritatem declararunt : idque non solum ex quo adversus omnes Christianos excitata erat persecutio ; sed et dudum antea, cum pax adhuc vigeret. Tunc enim cum diabolus qui potestatem accepit hujus mundi, tanquam ex altissimo sopore excitari primum cœpisset, et post illud temporis intervallum quod persecutionem Deei ac Valeriani subsecutum est, clam adhuc et occulte insidiaretur Ecclesiæ ; nec simul et confertim nobis bellum inferret, sed eos duntaxat qui in exercitu militabant, utpote periculum ipsorum facturus appeteret : reliquos enim nullo negotio expugnatum se credebat, si hos primum in certamine superasset ; tunc, inquam, cernere erat quam plurimos, qui abjecta militia privatam vitam amplecti maluerunt, quam supremi omnium rerum opificis cultum abnegare. Postquam enim dux Romani exercitus nescio quis, Christianos milites persequi aggressus, eos qui in exercitu merebant lustrare cœpisset ac recensere, et Christianos liberam eligendi potestatem fecisset, ut vel imperatorum jussis obtemperantes honoris sui gradum retinerent ; vel, si parere nollent, honore militiæ nudarentur, complures regni Jesu Christi milites, nominis illius confessionem sæculari gloriæ ac felicitati qua fruebantur, absque ulla cunctatione prætulērunt. Ex quibus pauci admodum non modo dignitatem, verum etiam vitam amittere pro defensione pietatis sustinuerunt ; cum is qui religioni nostræ struebat insidias, parce adhuc et raro sanguinem quorundam fundere auderet ; deterritus, ut credibile est, multitudine fidelium, et universis simul bellum inferre formidans. Verum ubi apertius se ad bellum accinxit, dici non potest quot et quantos Christi martyres in omnibus locis atque urbibus passim cernere licuerit.

CAPUT V.

De his quæ Nicomediæ gesta sunt.

Primum quidem simul ac edictum contra Ecclesiæ propositum est Nicomediæ, vir quidam minime obscurus, sed sæcularium honorum prærogativa in primis conspicuus, zelo quodam divino commo-

paulatim ex illo jam tempore persecutione adversum nos incipiente. In quibusdam manuscriptis et in editione Miræi hæc ad annum xvi Diocletiani referuntur ; in aliis ad annum xiv.

(6) Τοῦ τὴν ἐπιβουλήν ἐνεργούντος. Diabolum his verbis intelligit Eusebius, non autem ducem Romanum, ut putavit Christophorus.

(7) Τῶν οὐκ ἀσήμεναις. Hic Joannes dicitur in Martyrologio Usuardi, Adonis, Notkeri, et in vobere Romano, die vii Septembris.

tus et ardore fidei incitatus, edictum illud in publico et illustri urbis loco affixum detraxit, et tanquam impium ac scelestum manibus suis discerpsit: idque duobus imperatoribus in eadem urbe commorantibus, quorum alter senior Augustus, primum inter omnes imperii gradum, alter vero quartum obtinebat. Hic igitur cum primus omnium in ea civitate huiusmodi facinore inclarnisset; statim ea supplicia perpressus quæ post tantam audaciam ei infligenda esse credibile erat, lætitiâ ac tranquillitatem animi usque ad ultimum spiritum conservavit.

CAPUT VI.

De iis qui in palatio versabantur.

Verum præ omnibus qui unquam sive apud Græcos sive apud Barbaros admiratione digni et ob fortitudinem celebres exstiterunt, gloriosos atque illustres Dei martyres ea tempestas tulit, Dorotheum scilicet et reliquos cubicularios pueros. Qui tamei summi honoris prærogativa ab imperatoribus ornati essent, nec minus ab iisdem diligerentur quam filii; probra tamen pro pietate tolerata, **297** et ærumnas, ac diversa mortis genera adversus ipsos excogitata, majoris revera pretii esse duxerunt, quam gloriam ac delicias huius sæculi. Horum igitur unius duntaxat hic exitum referam, ut ex illo lectoris conjicere possint quid reliquos contigerit. Productus est in medium quidam illorum, in urbe superius memorata, coram iis quos dixi imperatoribus. Jussusque diis sacrificare; cum id pertinaciter recusaret, nudato corpore sublimis tolli præcipitur, et verberibus concidi quoad tandem vel in vitus jussis obtemperaret. Sed cum ille, huiusmodi tormentis excarnificatus, in eadem sententia firmus permaneret, ipsis jam ossibus denudatis, commixtum sale acetum tabescentibus corporis membris infuderunt. Quos dolores cum ille etiam toleraret, craticula deinceps et ignis in medium affertur. Et reliquæ corporis ipsius, instar carniû quæ ad cibum parantur, igne assatæ sunt; idque non simul ac semel, sed paulatim, ne scilicet celeri exitu defungeretur. Nec carnifices qui eum rogo imposuerant, dimittere illum sinebantur, nisi prius jussis post tot cruciatus acquievisset. Verum ille in eadem semper sententia perseverans, victor ipsis in tormentis animam exhalavit. Huiusmodi fuit mar-

Α ὑποκινηθεὶς, διαπύρω τε ἐφορμήσας τῇ πίστει, ἐν προφρονεὶ καὶ δημοσίᾳ κειμένην, ὡς ἀνοσίαν καὶ ἀσεβειοτάτην ἀνελὼν σπαράττει (8), δυνεὶν ἐπιπαρόντων κατὰ τὴν αὐτὴν πόλιν βασιλέων, τοῦ τε πρεσβυτάτου τῶν ἄλλων, καὶ τοῦ τὸν τέταρτον ἀπὸ τούτου τῆς ἀρχῆς ἐπικρατοῦντος βαβμόν. Ἄλλ' οὗτος μὲν τῶν τῆνικᾶδε πρῶτος τοῦτον διαπρέψας τὸν τρόπον, ἅμα τε τοιαῦτα, οἷα καὶ εἰκὸς ἦν, ὑπομείνας ὡς ἂν ἐπὶ τοιούτῳ τολμήματι, τὸ ἄλυπον καὶ ἀτάραχον εἰς αὐτὴν τελευταίαν διετήρησεν ἀναπνοήν.

ΚΕΦΑΛΑΙΟΝ Γ'.

Περὶ τῶν κατὰ τοὺς βασιλικοὺς οἴκους
(Nic. H. E. VII, 5).

Πάντων δὲ ὅσοι τῶν πώποτε ἀνυμνοῦνται θαυμάσιοι καὶ ἐπ' ἀνδρείᾳ βεβοημένοι, εἴτε παρ' Ἑλλήσιν εἴτε παρὰ βαρβάροις, θεῖους ἤνεγκεν ὁ καιρὸς καὶ διαπρεπεῖς μάρτυρας, τοὺς ἀμφὶ τὸν Δωρόθειον βασιλικοὺς παῖδας, οἳ καὶ τῆς ἀνωτάτω τιμῆς παρὰ τοῖς δεσπόταις ἤξιωμένοι, γνησίῳ τε αὐτοῖς διαθέσει τέκνων οὐ λειπόμενοι, μέγιστον πλοῦτον ὡς ἀληθῶς ἤγγινται τῆς τοῦ βίου δόξης καὶ τρυφῆς τοὺς ὑπὲρ εὐσεβείας ὕνειδισμοῦς τε καὶ πόνους, καὶ τοὺς κεκαινουρηγμένους ἐπ' αὐτοῖς (9) πολυτρόπους θανάτους ὧν ἐνός τινος οἷῳ κέχρηται μνησθέντες τῷ τοῦ βίου τέλει, σκοπεῖν ἐξ αὐτοῦ καὶ τὰ τοῖς ἄλλοις συμβεβηκότα, τοῖς ἐντυγχάνουσι καταλείψομεν ἤγετό τις εἰς μέσον κατὰ τὴν προειρημένην πόλιν, ἐφ' ᾧν δεδηλώκαμεν ἀρχόντων. Θύειν δὲ οὐν προσταχθεὶς, ὡς ἐνέστατο, γυμνὸς μετάρσιος ἀρθῆναι κελεύεται, μαστιγί τε τὸ πᾶν σῶμα καταξαινεσθαι, εἰσότης ἠτηθηθεὶς, κἂν ἄκων τὸ προσταττόμενον ποιήσειεν. Ὡς δὲ καὶ ταῦτα πάσχων ἀδιάτρεπτος ἦν, ὄξος λοιπὸν ἤδη τῶν ὀστέων ὑποφαινομένων αὐτοῦ σὺν καὶ ἄλατι φύραντες, κατὰ τῶν διασαπέντων τοῦ σώματος μερῶν ἐνέχεον ὡς δὲ καὶ ταῦτας ἐπάτει τὰς ἀληθῶνας, ἐσχάρα τούτε τυθεῖν καὶ πῦρ εἰς μέσον εἴλακετο. Καὶ κρεῶν ἐδωδῖμων δίκην τὰ λείψανα αὐτῇ τοῦ σώματος ὑπὸ τοῦ πυρὸς οὐκ εἰς ἄθρον, ὡς ἂν μὴ συντόμως ἀπαλλαγεῖται, κατὰ βραχὺ δὲ ἀνήλισκετο, οὐ πρότερον ἀνεῖναι τῶν ἐπιτιθέντων αὐτὸν τῇ πυρᾷ συγχωρομένον (10), πρὶν ἂν καὶ μετὰ τοσαῦτα τοῖς προστασσομένοις ἐπινεύσειεν. Ὁ δ' ἀπρὶξ ἐχόμενος τῆς προθέσεως, νικηφόρος ἐν αὐταῖς ταῖς βασάνοις ἀπέδωκε τὴν ψυχὴν. Τοιοῦτον τῶν βασιλικῶν ἐνός τὸ μαρτύριον παίδων. Ἐξίον **D** ὡς ὄντως (11) καὶ τῆς προσηγορίας Ἁπέτρος γὰρ ἐκα-

(8) *Σπαράττει*. Edicta imperatorum et epistolæ in charta præscribentur. Hinc Nilus in epistola 264 ait chartam simpliciter vocari quæ ex papyro et glutino compacta est; sed postquam imperatoris subscriptionem accepit, tunc vocari sacram: Ἐκ παπύρου καὶ κόλλης χάρτης κατασκευασθεὶς, χάρτης ψιλὸς καλεῖται. ἐπὶν δὲ ὑπογραφὴν δέξεται βασιλέως, δῆλον ὡς σάκρα ὀνομάζεται. Sic enim legendum est, non ut in ms. codice scribitur σάκρα. Sacram enim vocabant imperatoris Epistolam, ut videre est in Actis concilii Chalcedonensis, et in Novellis Justiniani, et in Glossario Nomico. Idem quoque testatur Ammianus in lib. xxii, his verbis: « Replicatoque volumine edicti. » Nam volumen non dicitur nisi de charta.

(9) *Κεκαινουρηγμένους ἐπ' αὐτοῖς*. Vulg. αὐτούς. In codic. Med., Maz., Fuk. et Sav. rectius legitur ἐπ' αὐτοῖς. Sic enim vitatur κακοφωνία ex nimia repetitione ους syllabæ.

(10) *Συγχωρομένον*. Nec Nicephorus, nec interpreter hanc vocem intellexerunt; quippe qui non animadvertierint vocem συγχωρεῖσθαι hic passive sumi.

(11) Ἁξίον ὡς ὄντως. Scribendum videtur ἄξιον. Refertur enim ad id quod præcessit, ἐνός. Porro de hoc Petro et de Dorotheo præposito cubiculi, Gorgonio, aliisque cubiculariis qui tunc casti sunt, vide Acta passionis Indis et Domnæ die xxvi Decembris.

λεῖτε Οὐ χεῖρονα δὲ καὶ τὰ κατὰ τοὺς λοιποὺς ὄντα, λόγου φειδόμενοι συμμετρίας, παραλείψομεν, τοσούτον ἱστορήσαντες, ὡς ὁ γε Δωρόθεος καὶ ὁ Γοργόνιος, ἑτέροις ἅμα πλείοσι τῆς βασιλικῆς οὐκείας, μετὰ τοὺς πολυτρόπους ἀγῶνας βρόχῳ τὴν ζωὴν μεταλλάξαντες, τῆς ἐνθέου νίκης ἀπηνέγκαντο βραβεῖα. Ἐν τούτῳ τῆς κατὰ Νικομήδειαν Ἐκκλησίας ὁ τρικαῦτα προεστῶς Ἀνθιμος, διὰ τὴν εἰς Χριστὸν μαρτυρίαν, τὴν κεφαλὴν ἀποτέμενεται· τούτῳ δὲ πλῆθος ἄθροον μαρτύρων προστίθεται, οὐκ οἷδ' ὅπως ἐν τοῖς κατὰ τὴν Νικομήδειαν βασιλείοις, πυρκαϊᾶς (12) ἐν αὐταῖς δὴ ταῖς ἡμέραις ἀφθίσης· ἦν καθ' ὑπόνοιαν ψευδῆ πρὸς τῶν ἡμετέρων ἐπιχειρηθῆναι λόγου διαδοθέντος, παγγενῆ σωρηδὸν βασιλικῷ νεύματι τῶν τῆδε θεοσεβῶν, οἱ μὲν εἴφει κατεσφάττοντο, οἱ δὲ διὰ πυρὸς ἐτελειοῦντο. Ὅτε λόγος ἔχει, προθυμίᾳ θεῖα τινὶ καὶ ἐρόρῃ, ἄνδρας ἅμα γυναιξὶν ἐπὶ τὴν πυρὰν καθάλλεσθαι· δῆσαντες δὲ οἱ δῆμοι ἄλλο τι πλῆθος ἐπισκάφαις, τοῖς θαλαττοῖς ἐναπέριπτον βυθοῖς. Τοὺς δὲ γε βασιλικούς μετὰ θάνατον παῖδας, γῆ κατὰ τῆς προσσηκούς κηδείας παραδοθέντας, αὖθις ἐξ ὑπαρχῆς ἀνορούσαντες ἐναποβρίψαι θαλάσῃ καὶ αὐτοὺς ζῆτρο δεῖν οἱ νονομισμένοι δεσπόται, ὡς ἂν μὴ ἐν μνήμασιν ἀποκειμένους προσκυνοῖεν τινες, θεοὺς αὐτοὺς, ὡς γε ζῶντο, λογιζόμενοι. Καὶ τὰ μὲν ἐπὶ τῆς Νικομηδείας κατὰ τὴν ἀρχὴν ἀποτελεσθέντα τοῦ διωγμοῦ, τοιαῦτα. Οὐκ εἰς μακρὸν δὲ ἐτέρων κατὰ τὴν Μελιτινὴν (13) οὕτω καλουμένην χώραν, καὶ αὐτὴν ἄλλαν ἀμφὶ τὴν Συρίαν (14) ἐπιφύησαι τῇ βασιλείᾳ πεπειραμένων, τοὺς πανταχόσε τῶν ἐκκλησιῶν προεστῶτας εἰρηκαῖς καὶ δεσμοῖς ἐνεῖραι πρόσταγμα ἐφοῖτα βασιλικόν. Καὶ ἦν ἡ θεὰ τῶν ἐπὶ τούτοις γινόμενων πᾶσαν διηγῆσιν ὑπεραίρουσα, μυρίου πλῆθους ἐν παντὶ τόπῳ καθειργυμένον, καὶ τὰ πανταχῆ δεσμοτήρια ἀνδροφόνους καὶ τυμβωρύχοις πάσαι πρότερον ἐπεσκευασμένα, τότε πληρῶντων ἐπισκόπων

(12) *Πυρκαϊᾶς*. De hoc incendio quod Nicomediæ contigit anno 1 persecutionis, vide illustre testimonium Constantini imp. in Oratione ad sanctorum cœtum capite penultimo.

(13) *Κατὰ τὴν Μελιτινήν*. In vetustissimo codice Maz. scribitur Μελιτινήν accentu in penultima. Urbs et regio ita dicta est in minore Armenia, ut jam notavi. Porro de tyranno qui in ea regione imperium arripuit, nihil legi.

(14) *Ἄλλω ἀμφὶ τὴν Συρίαν*. Eugenium intellegit, qui in Syria brevi admodum tempore tyrannidem gessit. Totam historiam narrat Libanius tum in Oratione ad Theodosium post reconciliationem, pag. 411, tum in *Antiochico*, pag. 363. Quibus jungendus est locus ejusdem Libanii ex oratione ad Theodosium de seditione Antiochena, pag. 399. Erat quidam tribunus Seleuciæ, nomine Eugenius, qui militibus quingentis erat præpositus. His opus id injunctum erat, fut os portus aditumque excavarent. Milites cum diu noctuque sine intermissione laborarent, ægre id ferentes, præpositum suum ad imperium capessendum compellunt mortem minitantes nisi ipsis assensum præberet. Hoc modo coactus tribunus, purpura ex simulacro Dei cujuspiam abrepta, imperator salutatur; mox Antiochiam quæ tum præsidio militum vacua erat, ratus si eam sibi adjungere posset, plurimum inceptis profuturam, subito tendit, eamque circa occasum solis occupat. At milites, solita per totum iter lasci-

tyrium unius ex imperatoris eubiculariis, digni profecto suo nomine. Petrus enim ille vocabatur. Reliquorum vero martyria nihilo inferiora, tamen brevitate studio hic omittemus. Id tantum retulisse sufficiet, quod Dorotheus et Gorgonius una cum aliis pluribus qui in palatio ministrabant, post cuiusque modi certamina, elisis laqueo faucibus, divinæ victoriæ præmium adepti sunt. Tunc etiam Anthimus, Ecclesiæ Nicomediensis episcopus, ob confessionem Christi in eadem urbe capite truncatus est. Huic adjuncta est ingens martyrum multitudo. Quippe iisdem diebus, nescio quo casu, in palatio excitatum erat incendium. Cujus cum nostros auctores fuisse publicus rumor falsa suspicione jactasset, imperiali jussu quotquot illic erant Dei cultores, acervatim cum suis familiis, alii gladio, flammis alii consumpti perire. Tunc divina quadam alacritate quæ verbis explicari non potest, conciti viri simul ac mulieres, in ardentem rogam insillisse dicuntur. 298 Alios quoque innumera-biles vinctos et scaphis impositos, carnifices in profundum mare projecere. Sed et corpora regionum eubiculariorum, quæ post mortem convenienti tradita fuerant sepulcræ, ipsi eorum legitimi domini erui ex sepulcro et in mare projici oportere censuerunt, ne quis illos sepulcris conditos, pro diis, ut ipsi quidem opinabantur, reputans, in posterum adoraret. Et hæc quidem in ipso persecutionis exordio Nicomediæ gesta sunt. Cæterum paulo post cum alii in Melitina Armeniæ regione, alii in Syria imperium arripere conati essent, promulgatum est imperatoris edictum, ut omnes ubique Ecclesiarum antistites vincti in carcerem truderentur. Earum vero rerum quæ postea factæ sunt spectaculum, omnem prorsus dicendi copiam superabat; quippe cum innumerabilis ubique hominum multitudo cu-

via usi, agros vastaverant, vinoque ac epulis sese ingurgitaverant. Quo comperto Antiochenses, paucitatem militum ebrietatemque despectui habentes, lapidibus ac cujusque modi telis, ipsis mulieribus adjuvantibus, tam tyrannum in palatium tendentem, quam milites omnes interfecerunt: ita ut *περὶ πρῶτον ὕπνον* circa primam vigiliam, nemo ex ipsis superesset. At imperator, qui multam gratiam Antiochensis habere debuisset, in Antiochensis et Seleucensis ordinis principes gladio animadvertit, cum nec hi nec illi quidquam commoverissent. Inter quos et avus Libanii, forma conspicuus et proceritate corporis, est interemptus. Hæc ex pag. 411 et 363. Porro Libanius in oratione ad Theodosium de seditione, nos docet hunc tribunum militum Seleucensium dictum esse Eugenium; imperatorem autem esse Diocletianum, quem Dioclem vero ac genuino nomine (sic enim dictum est teste Victoris *Epitome*) eo loco bis appellat. Sic enim ait: Ὁ δὲ Διοκλέα λέγων σοι καὶ τὸν ἡγαγασμένον Εὐγένιον, καὶ τὴν ἐκ Σικελίας δεῦρο μετὰ μέθης ἀφιξίν, etc. Lego ἐκ Σελευκίας, ut ex aliis Libanii locis supra memoratis constat. Hæbet igitur tyranni nomen atque historiam, quam nos primi ex Libanii orationibus eruimus. Tempus vero quo Eugenius tyrannidem arripere conatus est, hic Eusebii locus declarat, Diocletiano scilicet octies et Maximiano septies coss.

stodiæ manciparetur : et carceres olim homicidibus A et sepulcrorum expilatoribus deputati, tunc episcopis, presbyteris, diaconis, lectoribus atque exorcistis completerentur, adeo ut iis qui ob crimina condemnati fuerant, nullus jam locus superesset. Rursus vero cum aliud edictum priora illa subsecutum fuisset, quo præcipiebatur ut carceribus inclusi, si quidem sacrificassent, liberi abire sinerentur ; si vero id renuerent, tormentis gravissimis cruciarentur ; vix jam iniri numerus potest omnium qui deinceps in singulis provinciis passi sunt martyrium ; ac præsertim eorum qui per Africam et Mauritaniam, per Thebaidem et Ægyptum sunt interfecti. Ex Ægypto quidem nonnulli in alias quoque urbes ac provincias transgressi, nobilibus martyrii inclauserunt.

CAPUT VII.

De Ægyptiis qui in Phœnice passi sunt.

Et quosdam quidem illorum in Palæstina claruisse novimus, quosdam vero apud Tyrum urbem Phœnicis. Quos quis est qui cum videret, non admiratus sit innumerabiles ictus flagrorum, et in iis perferendis constantiam illorum revera illustrium Christianæ fidei athletarum : et post verba certamen cum bestiis humanum sanguinem lambere assuetis : atque in eo certamine incursus 299 pardorum, et ursorum immanium, aprorum etiam et taurorum, quos admoto igne et candenti ferro adversus illos incitabant : admirabilem denique fortissimorum martyrum in singulis hestitiis sustinendis patientiam. Quæ cum gererentur, nos ipsi præsentibus aderamus : ubi et divinam potentiam Servatoris nostri Jesu Christi, cui tunc martyres testimonium perhibebant, præsentem et semetipsam manifeste martyribus exhibentem perspeximus. Si quidem voracissimæ bestię, longo temporis spatio nec attingere sanctorum corpora, nec propius accedere sunt ausæ. Verum in alios quidem, qui a fide nostra alieni ipsas instigabant, impetum suum converterunt. Solos vero sacrosanctos athletas, qui nudis corporibus stabant, et commo-

(15) *Τοῖς ἐπὶ κακουργίαις κατακρίτοις.* Musculus vertit : « Ita ut iis qui propter maleficia damnantur, nullus superesset in custodiis locus. » Christophorus vero sic interpretatus est : « His qui maleficiis tenebantur obstricti, etc. » Ignoravit scilicet tam Musculus quam Christophorus, reos post capitalem sententiam in carcere detentos adhuc fuisse, ex constitutione Tiberii.

(16) *Αὐθις δ' ἐτέρων.* Tertium hoc fuit edictum imperatorum contra Christianos. Primo quidem edicto jusserat imperator destrui ecclesias, et Scripturas sacras igne comburi : utque honorati si sacrificari recusassent, dignitate sua privarentur ; viliores libertatem amitterent, ut est in capite 2. Alterum edictum paulo post subsecutum est, ut episcopi, presbyteri et diaconi in carcerem conjicerentur, et ad sacrificandum omnibus modis compellerentur, ut ibidem scribit Eusebius. Tertium edictum omnes cujuscunque generis Christianos tam laicos quam clericos comprehendit, quod anno persecutionis 11 propositum esse ait Eusebius in libro *De martyribus Palæstinæ*, cap. 3. Videtur tamen hoc edictum potius quartum fuisse. Secundum enim edictum ac tertium ad solos sacerdotes

καὶ πρεσβυτέρων καὶ διακόνων, ἀναγκαστῶν τε καὶ ἐποριστῶν, ὡς μὴδὲ χώραν εἶναι τοῖς ἐπὶ κακουργίαις κατακρίτοις (15) αὐτοῖσι καταλείπεσθαι. Αὐθις δ' ἐτέρων (16) τὰ πρῶτα γράμματα ἐπικατελιηφότων, ἐν οἷς τοὺς κατακλειστους, θύσαντας μὲν, ἐξ ἂν βαδίζουσιν ἐπ' ἐλευθερίας, ἐνισταμένους δὲ μυρίαὶ καταξάνειν προστέτακτο βασιάνοις, πῶς ἂν πάλιν ἐνταῦθα τῶν καθ' ἐκάστην ἐπαρχίαν μαρτύρων ἀριθμήσειέ τις τὸ πλῆθος, καὶ μάλιστα τῶν κατὰ τὴν Ἀφρικτὴν καὶ τὸν Μαύρων ἔθνος, Θηβαῖα τε καὶ κατ' Ἀἴγυπτον ; ἐξ ἧς καὶ εἰς ἐτέρας ἦδη προελθόντες πόλεις τε καὶ ἐπαρχίας, διέπρεψαν τοῖς μαρτυροῖς.

B

ΚΕΦΑΛΑΙΟΝ Ζ'.

Περὶ τῶν κατὰ Φοινίκην Ἀιγυπτῶν
(Nic. H. E. vii, 7).

Ἴσμεν γοῦν τοὺς ἐξ αὐτῶν διαλάμψαντας ἐν Παλαιστίνῃ, ἴσμεν δὲ καὶ τοὺς ἐν Τύρῳ τῆς Φοινίκης ὅς τις ἰδὼν, οὐ κατεπλάγη τὰς ἀναριθμήτους μάστιγας, καὶ τὰς ἐν τούτοις τῶν ὡς ἀληθῶς παραδόξων (17) τῆς θεοσεβείας ἀθλητῶν ἐνστάσεις, τὸν τε παραχρῆμα μετὰ τὰς μάστιγας ἐν θηρίσιν αἰμοδόροις ἀγῶνα, καὶ τὰς ἐν τούτῳ παρόδαλων καὶ διαφόρων ἄρκτων, συῶν τε ἀγρίων καὶ πυρί καὶ σιδήρῳ κεκαυτηριασμένων βοῶν προσβολὰς, καὶ τὰς πρὸς ἕκαστον τῶν θηρίων θαυμασίους τῶν γενναίων ὑπομονὰς ; Οἷς γιγνομένοις καὶ αὐτοὶ παρήμεν, ὀπηθίκα τοῦ μαρτυρουμένου Σωτῆρος ἡμῶν αὐτοῦ δὴ Ἰησοῦ Χριστοῦ τὴν θείαν δύναμιν ἐπιπαροῦσαν, ἐναργῶς τε αὐτὴν τοῖς μάρτυσιν ἐπιδεικνύσαν ἱστορήσαμεν, τῶν ἀνθρωποδόρων ἐπὶ πλεονα χρόνον μὴ προσψαύειν μηδὲ πλησιάζειν τοῖς τῶν θεοφιλῶν σώμασιν ἐπιτολμῶντων, ἀλλ' ἐπὶ μὲν τοὺς ἄλλους, ὅσοι δῆπουθεν ἐξῶθεν (18) ἐρεθισμοῖς παρώρμηον αὐτὰ, φερομένων, μόνων δὲ τῶν ἱερῶν ἀθλητῶν γυμνῶν ἐστῶτων καὶ ταῖς χερσὶ κατασειόντων, ἐπὶ τε σφᾶς αὐτοὺς ἐπισπωμένων (τοῦτο γὰρ αὐτοῖς ἐκελεύετο πράττειν) μηδ' ὄλως ἐφαπτομένων, ἀλλ' ἐστ' ὀπηθὴ μὲν καὶ ἐπ' αὐτοὺς ὀρμώντων, οἷα δὲ πρὸς τινος θειοτέρας δυνάμεως ἀνακρου-

pertinebat. Ac secundo quidem jussum erat ut in carcerem conjicerentur. Tertio vero mandatum est, ut iidem sacerdotes tormentis adhibitis ad sacrificandum compellerentur.

(17) *Τῶν ἀληθῶς παραδόξων.* Paradoxoi dicebantur athletæ qui multas victorias retulerant, ut jampridem notavit Petrus Faber in *Agonistico*, lib. III, pag. 603. Porro in codd. Med. et Maz. legitur τῶν ὡς ἀληθῶς, quod certe est elegantius.

(18) *Ἐξῶθεν.* Nicephorus in capite 7 lib. VII, intellexit eos qui extra arenam stabant, et bestias clamoribus incitabant. Sed Rufinus non spectatores intellexit, sed arenas, quibus artis est instigare bestias, ut ipse loquitur : « Verum bestię, inquit, illos ipsos, qui ad instigandum mittuntur, incredibili velocitate discerpunt. » Christophorus Nicephori expositionem secutus est. Sic enim vertit : « In infidelibus qui extra repagula, alius aliunde, eas in martyres instigarunt, » etc. Ex quo apparet eum duplici modo interpretatum esse vocem ἐξῶθεν ; tam de infidelibus, quam de iis qui extra arenam stabant. Occurrit eadem vox infra in hoc capite τοὺς μὲν ἄλλους τῶν ἐξῶθεν προσόντων.

ομένων, καὶ αὐτὸν πάλιν εἰς τοῦπίσω χωροῦντων. Ὁ καὶ A
 εἰς μακρὸν γινόμενος, θαῦμα παρεῖχεν οὐ σμικρὸν
 τοῖς θεωμένοις, ὥστε ἦδη διὰ τὸ ἄπρακτον τοῦ πρώ-
 του, δεύτερον καὶ τρίτον προσαφίσθαι ἐνὶ καὶ τῷ
 αὐτῷ μάρτυρι θηρίον. Καταπλαγῆναι δ' ἦν τὴν ἐπὶ
 τοῦτοῖς ἀπτόητον τῶν ἱερῶν ἐκεῖνων καρτερίαν, καὶ
 τῆν ἐν σώμασι νέοις βεδηκυῖαν καὶ ἀδιάρτητον ἔν-
 στασιν. Ἐώρας γοῦν ἠλικίαν οὐδ' ὄλων ἐτῶν εἴκοσι,
 δέξα δεσμῶν ἐστῶτος νέου, καὶ τὰς μὲν χεῖρας ἐφα-
 πλοῦντος εἰς σταυροῦ τύπον, ἀκαταπλήκτω δὲ καὶ
 ἀτρεμεῖ διανοίᾳ ταῖς πρὸς τὸ Θεῖον σχολαίτατα τετα-
 μένου λιταῖς, μὴδ' ὄλωσ τε μεθισταμένου μὴδ' ἀπο-
 κλίνοντός ποι τοῦ ἔνθα εἰστήκει τόπου, ἄρκτων καὶ
 παρθέλων θυμοῦ καὶ θανάτου πνεόντων, καὶ σχεδὸν
 αὐτῆς καθαπομένων αὐτοῦ τῆς σαρκὸς, ἀλλ' οὐκ οἶδ'
 ὅπως θείᾳ καὶ ἀπορρήτῳ δυνάμει μονοουχί φραττο-
 μένων τὸ στόμα, καὶ αὐτὴς παλινδρομοῦντων εἰς τοῦ-
 πίσω. Καὶ οὗτος μὲν οὖν τοιοῦτός τις ἦν. Πάλιν δ'
 ἂν ἑτέρους εἶδες, πέντε γὰρ οἱ πάντες ἐτύγγανον,
 ἡγριωμένῳ ταύρῳ παραβληθέντας, ὅς τοὺς μὲν ἄλλους
 τῶν ἐξωθεν προσιόντων, τοῖς κέρασιν εἰς τὸν ἀέρα
 βίπτων δισπάραιεν, ἡμιθνήτας ἀφρεσθαὶ καταλιπὼν,
 ἐπὶ μόνους δὲ θυμῷ καὶ ἀπειλῇ τοὺς ἱεροὺς ὄρμῶν
 μάρτυρας, οὐδὲ πλησιάζειν αὐτοῖς οἶός τε ἦν, κυρί-
 των δὲ τοῖς ποσὶ (19) καὶ τοῖς κέρασι τῆδε χάκεισε
 χρώμενος, καὶ διὰ τοὺς τῶν καυτήρων ἐρεθισμοὺς
 θυμοῦ καὶ ἀπειλῆς πνέων, εἰς τοῦπίσω πρὸς τῆς ἱε-
 ρᾶς ἀνθελικετο Προνοίας· ὡς μὴδὲ τούτου μὴδὲν μὴ-
 δαμῶς αὐτοὺς ἀδικήσαντος, ἕτερα ἄττα αὐτοῖς ἐπ-
 αφίεσθαι θηρία. Τέλος δὴ οὖν μετὰ τὰς δεινὰς καὶ ποι-
 κίλλας τούτων προσβολὰς, ζίφει κατασφαγέντες (20)
 οἱ πάντες, ἀνεγχεῖ καὶ τάφων τοῖς θαλαττοῖσι παρα-
 δίδονται κύμασι.

laesi essent, aliae rursus in illos immissae sunt bestiae. Tandem denique post multiplices et hor-
 rendos bestiarum incursus cuncti gladio confossi, sepulcri loco marinis gurgitibus commendati
 sunt.

ΚΕΦΑΛΑΙΟΝ Η'.

Περὶ τῶν κατὰ τὴν Αἴγυπτον (Nic. H. E. vii, 8).

Καὶ τοιοῦτος μὲν ὁ ἀγὼν τῶν κατὰ Τύρον τοὺς
 ἐπὲρ εὐσεβείας ἄθλους ἐνδειξαμένον Αἰγυπτίων.
 Θαυμάσειε δ' ἂν τις αὐτῶν καὶ τοὺς ἐπὶ τῆς οικείας
 γῆς μαρτυρήσαντας· ἔνθα μυριοὶ τὸν ἀριθμὸν ἄνδρες
 ἄμα γυναιξὶ καὶ παισίν, ὑπὲρ τῆς τοῦ Σωτῆρος ἡμῶν
 διδασκαλίας τοῦ προσκαίρου ζῆν καταφρονήσαντες,
 διαφόρους ὑπέμεινον θανάτους. Οἱ μὲν αὐτῶν μετὰ
 ζεσμῶν καὶ στρεβλώσεως μαστιγὰς τε χαλεπωτάτας, D
 καὶ μυρίας ἄλλας ποικίλλας καὶ φρικτὰς ἀκούσαι βα-
 σάνους πυρὶ παραδοθέντες, οἱ δὲ πελάγει καταβρο-
 χηθισθέντες, ἄλλοι δὲ εὐθαρσῶς τοῖς ἀποτέμνουσι τὰς
 ἑαυτῶν προτεινάντες κεφαλὰς, οἱ δὲ καὶ ἐναποθανόν-
 τες ταῖς βασάνοις, ἕτεροι δὲ λιμῷ διασφαρέντες· καὶ
 ἄλλοι πάλιν ἀνασκοποισθέντες, οἱ μὲν κατὰ τὸ σύν-
 ηθες τοῖς κακούργοις, οἱ δὲ καὶ χειρόνως ἀνάπαλιν

(19) *Κυρίτων δὲ τοῖς ποσὶ*. Hunc locum Nicephorus interpolavit et in sensum prorsus alienum convertit.

(20) *Ζίφει κατασφαγέντες*. Langus vertit « jugulati, » recte, ut eequidem sentio. Mos enim erat, ut

CAPUT VIII.

De iis qui in Aegypto passi sunt.

Huiusmodi fuit certamen Aegyptiorum, qui in urbe Tyro pro pietate gloriose dimicarunt. Sed et illos Aegyptios qui domi martyrium perpassi sunt, merito quis admiretur. Illic enim viri prope innumerabiles cum uxoribus et liberis, pro Servatoris nostri doctrina temporalem hanc vitam aspernati, varia mortis genera sustinuerunt: alii quidem post unguilas ac fidas, post crudelissimum verbera et varios ipso etiam dictu horrendos cruciatus flammis absumpti: alii vero in mare demersi. Alii carnificibus capita sua amputanda alacri animo praebuerunt. Nonnulli tormentis ipsis immortui: quidam fame consumpti. Alii denique in crucem acti: pars eo modo quo malefici vulgo suffligi solent: pars atrocius, capite deorsum verso clavis confixi,

confectores immitterentur, qui noxios in arena jugularent, ut supra observavi ubi de passione Poly-carpi. Cave igitur existimes martyres illos capite truncatos fuisse.

et vivi eo usque servati, quoad in ipsis patibulis fame interiissent. Α κατωκάρα προσηλωθέντες, τηρούμενοι τε ζῶντες, εισότε καὶ ἐπ' αὐτῶν ἰκρίων λιμῷ διαφθαρείεν.

CAPUT IX.

De iis qui in Thebaide passi sunt.

Verum omnem dicendi copiam superant cruciatu illi ac dolores quos apud Thebaidem martyres pertulerunt, acutis testis vice unguarum adhibitis toto corpore ad mortem usque lacerati. Mulieres vero altero pede religatæ sublimes capite deorsum vergente, machinis quibusdam in altum sublatae, nudisque ac prorsus intactis corporibus, foedissimum simul atque inhumanissimum spectaculum cunctis intentibus præbuerunt. Alii rursus ad arbores et ramos alligati interiire. Nam cum robustissimos ramos inflexos machinamentis quibusdam in unum coire fecissent, **301** martyrum cruribus utrinque ad eos religatis, ramos in proprium ac naturalem situm reverti sinebant, ut membra eorum adversus quos hæc excogitaverant, uno simul impetu discerperentur. Atque hæc omnia non paucis diebus nec exiguo temporis spatio, sed prolixo aliquot annorum curriculo continue perpetrata sunt: cum nunc deni, interdum viceni et amplius; nonnunquam ad triginta usque et sexaginta; quandoque et centeni viri simul ac mulieres cum parvulis uno die interficerentur, variis ac per vices alternatis suppliciis addicti. Nos quoque cum in illis partibus degeremus, quam plurimos acervatim uno die: alios quidem capite truncatos, alios vero flammis traditos vidimus. Adeo ut gladii ipsi hebetarentur, et cædere amplius non valentes frangerentur; ipsique carnifices viribus fatiscentes, sibi invicem succederent. Quo quidem tempore mirabilem in primis animi ardorem, vereque divinam virtutem et alacritatem eorum qui in Christum Dei crediderant, oculis nostris conspeximus. Etenim vixdum adversus primos lata erat sententia, cum alii aliunde ad tribunal iudicis prosilierunt, Christianos sese confessi. Et pericula quidem cunctaque multiforum tormentorum genera parvi ducebant: supremi vero omnium Numinis cultum libera voce absque ullo metu profitebantur; et cum gaudio atque hilaritate, ridentes capitalem sententiam excipiebant: adeo ut in laudem conditoris omnium Dei psalmos hymnosque et gratiarum actiones ad extremum usque spiritum concinerent. Et hi quidem admiratione profecto digni exstiterunt. Verum ii maximam præ cunctis laudem atque admirationem merentur, qui opibus ac nobilitate pollentes, et ob eloquentiam ac philosophiam

(21) *Διαέρια.* Monstrousam lectionem hic exhibet Nicephorus: ex quo apparet illum depravatissimis Eusebii codicibus usum fuisse. Nam pro *διαέρια*, habet *οἷά τινα ἱερέα*, quod sensu caret.

(22) *Ἱστορήσαμεν δὲ καὶ αὐτοί.* Ex hoc loco discimus, Eusebium in Ægypto versatum fuisse, quod etiam testatur Theodoros Metochita in *Collectaneis*: quo loco observat omnes non modo Ægyptios, verum etiam eos qui in Ægypto versati sunt, intricata qua-

ΚΕΦΑΛΑΙΟΝ Θ'.

Περὶ τῶν κατὰ Θηβαῖδα (Nic. H. E. vii, 8).

Πάντα δ' υπερβαίνει λόγον, καὶ ἄς ὑπέμειναν αἰκίας καὶ ἀλγηδῶνας οἱ κατὰ Θηβαῖδα μάρτυρες, ὀσπράκοις ἀντὶ ὀνύχων ὄλων τὸ σῶμα καὶ μέχρις ἀπαλλαγῆς τοῦ βίου καταξαιρόμενοι, γυναῖά τε τοῖν ποδοῖν ἐξ ἑνὸς ἀποδεσμούμενα, μετέωρά τε καὶ διαέρια (21) κάτω κεφαλὴν μαγγάνοις τισὶν εἰς ὕψος ἀνελκόμενα, γυμνοῖς τε παντελῶς καὶ μηδ' ἐπικεκαλυμμένοις τοῖς σώμασι, θέαν ταύτην αἰσχίστην καὶ πάντων ὠμοτάτην καὶ ἀπανθρωποτάτην τοῖς ὁρώσιν ἄπασι παρέσχημένα. "Ἄλλοι δ' αὖ πάλιν δένδροισι καὶ πρέμιοις ἐναπέθησκον δεσμούμενοι. Τοὺς γὰρ μάλιστα στεβροτάτους τῶν κλάδων μηχαναῖς τισὶν ἐπὶ ταυτὸν συνέλκοντες, εἰς ἑκάτερα τε τούτων τὰ τῶν μαρτύρων ἀποτείνοντες σκέλη, εἰς τὴν ἑαυτῶν ἤρπασαν τοὺς κλάδους φέρεσθαι φύσιν, ἄθρουσι τῶν μελῶν διασπασμὸν καθ' ὧν ταυτ' ἐνεχείρουν, ἐπινοοῦντες. Καὶ ταυτὰ γε πάντα ἐνηργεῖτο οὐκ ἐπ' ὀλίγας ἡμέρας ἢ χρόνον τινὰ βραχὺν, ἀλλ' ἐπὶ μακρὸν ὄλων ἐτῶν διάστημα, ὅτε μὲν πλείονων ἢ δέκα, ὅτε δὲ ὑπὲρ τοὺς εἰκοσι τὸν ἀριθμὸν ἀναιρουμένων, ἄλλοτε δὲ οὐχ ἤττον καὶ τριάκοντα, ἤδη δὲ ἐγγύς που καὶ ἐξήκοντα, καὶ πάλιν ἄλλοτε ἐκατὸν ἐν ἡμέρᾳ μίξ' ἄνδρες ἅμα κομιθεῖ νηπίοις καὶ γυναιξὶν ἐκτείνοντο, ποικίλως καὶ ἐναλλαττούσαις τιμωρίαις καταδικαζόμενοι. Ἱστορήσαμεν δὲ καὶ αὐτοί (22) ἐπὶ τῶν τόπων γενόμενοι, πλείους ἀθρόως κατὰ μίαν ἡμέραν, τοὺς μὲν τῆς κεφαλῆς ἀποτομὴν ὑπομείναντας, τοὺς δὲ τὴν διὰ πυρὸς τιμωρίαν· ὡς ἀμβλύνοσθαι φονεύοντα τὸν σίδηρον, ἀπονοῦντά τε διαθλάσθαι, αὐτοὺς τε τοὺς ἀναιρουοντας ἀποκάμοντας, ἀμοιβαδὸν ἀλλήλους διαδέχεσθαι. Ὅτε καὶ θαυμασιωτάτην ὁρμὴν, θέαν τε ὡς ἀληθῶς δύναμιν καὶ προθυμίαν τῶν εἰς τὸν Χριστὸν τοῦ Θεοῦ πεπιστευκότων συνωρῶμεν. Ἄμα γοῦν τῇ κατὰ τῶν προτέρων ἀποφάσει, ἐπεπῆδων ἄλλοθεν ἄλλοι τῷ πρὸ τοῦ δικαστοῦ βήματι (23), Χριστιανούς, ἀφ᾽ ὀμολογούντες, ἀπροντίστως μὲν πρὸς τὰ δεῖνά καὶ τοὺς τῶν πολυειδῶν βασάνων τρόπους διακείμενοι, ἀκαταπλήκτως δὲ παρήρησιζόμενοι ἐπὶ τῇ εἰς τὸν τῶν ὄλων Θεὸν εὐσεβείᾳ, μετὰ τε χαρᾶς καὶ γέλωτος καὶ εὐφροσύνης τὴν ὑστάτην ἀπόφασιν τοῦ θανάτου καταδεχόμενοι, ὥστε ψάλλειν, καὶ ὕμνος καὶ εὐχαριστίας εἰς τὸν τῶν ὄλων Θεὸν μέχρις αὐτῆς ἐσχάτης ἀναπέμειν ἀναπνοῆς. Θαυμάσιοι μὲν οὖν καὶ οὗτοι· ἐξαιρέτως δὲ ἐκείνοι θαυμασιώτεροι, οἱ πλούτῳ μὲν καὶ εὐγενείᾳ καὶ δόξῃ, λόγῳ τε καὶ φιλοσοφίᾳ διαπρέψαντες, πάντα γε μὴν δεύτερα θέ-

dam et obscura dictione in scribendo usos fuisse. Inter quos non postremo loco recenset Eusebium nostrum.

(23) *Τῷ πρὸ τοῦ δικαστοῦ βήματι.* Mira locutio, tribunal quod est ante iudicem. Βῆμα ergo sumitur pro gradibus tribunalis. Hinc iudex sedere dicitur πρὸ τοῦ βήματος, id est, pro tribunali, vel pro tribunalibus, ut hic loquitur Rufinus.

μενοι τῆς ἀληθοῦς εὐσεβείας, καὶ τῆς εἰς τὸν Σωτῆρα καὶ Κύριον ἡμῶν Ἰησοῦν Χριστὸν πίστει· οἷος Φιλώρωμος ἦν, ἀρχὴν τινα οὐ τὴν τυχοῦσαν τῆς κατ' Ἀλεξάνδρειαν βασιλικῆς διοικήσεως (24) ἐγκρατείας, ὅς μετὰ τοῦ ἀξιώματος καὶ τῆς Ῥωμαϊκῆς τιμῆς ὑπὸ στρατιωτικαῖς δορυφορούμενος, ἐκάστης ἀνεκρίνετο ἡμέρας· Φιλέας τε τῆς Θμουϊτῶν Ἐκκλησίας ἐπίσκοπος, διαπρέψας ἀνὴρ ταῖς κατὰ τὴν πατριδα πολιτείαις τε καὶ λειτουργίαις, ἐν τῶν κατὰ φιλοσοφίαν λόγοις· οἱ καὶ μυρίων ὄσων πρὸς αἵματός τε καὶ τῶν ἄλλων φίλων ἀντιβολούντων, ἐτι μὴν τῶν ἐπ' ἀξίας [ἀρχόντων] (25), πρὸς δὲ καὶ αὐτοῦ τοῦ δικαστοῦ (26) παρακαλοῦντος, ὡς ἂν αὐτῶν οἶκτον λάθοιεν, φειδῶ τε παίδων καὶ γυναικῶν ποιήσονται, ὡδαμῶς πρὸς τῶν τοσοῦτων ἐπὶ τὸ φιλοζῶησαι μὲν ἐλέσθαι, καταφρονῆσαι δὲ τῶν περὶ ὁμολογίας καὶ ἀρνήσεως τοῦ Σωτῆρος ἡμῶν θεσμῶν ὑπέχθησαν, ἀνδρείῳ δὲ λογισμῷ καὶ φιλοσόφῳ, μᾶλλον δὲ εὐσεβεῖ καὶ φιλοθέῳ ψυχῇ, πρὸς ἀπάσας τοῦ δικαστοῦ τάς τε ἀπειλάς καὶ τάς ὕβρεις ἐνστάνας, ἄμφω τάς κεφαλὰς ἀπετμήθησαν.

(24) Τῆς κατ' Ἀλεξάνδρειαν βασιλικῆς διοικήσεως. Erat igitur Philoromus, rationalis, seu procurator summarum Ægypti. Hæc enim dignitas his verbis designatur. At Rufinus cum hæc non intelligeret, ita verit : « Philoromus agens turmam militum Romanorum. » Quem secutus Usuardus, Ado et cæteri die iv Februarii, Philoromum tribunum observaverunt, gravi errore. Sed neque Simeon Metaphrastes huic Eusebii locum intellexit. Nam in *Actis* ms. passionis Philoromi ac Phileæ, quæ mihi communicavit R. P. Franciscus Combelsius, de Philoromo ita scribit : « Ο δὲ ἐταῖρος τούτω κατὰ πάντα Φιλώρωμος, μεγίστης ὄσης παρὰ τῶν τότε κρατούντων ἐξουσίας ἀρχὴν ἐμπιστεύεται· ὅψ' ὧν διέπειν πάσης γῆς Αἰγύπτου πιστευθεὶς καὶ Ἀλεξανδρείαν πόλεως τὸ στρατόπεδον, ἢ μία καὶ αὐτὴ καὶ πρώτη τῆς Αἰγυπτίου γῆρας μητροπόλις καταγγέλλεται, τῶν ἐν αὐτῇ πραγμάτων δημοσίων τὴν ἀρχὴν ἐμπιστεύεται. Id est : « Hujus autem Phileæ solaris et æqualis per omnia Philoromus, maxima quadam dignitate ornatus est ab iis qui tunc temporis imperium administrabant. A quibus cum totius Ægypti et Alexandriae (quæ sola ac prima universæ provinciæ metropolis est) exercitus regendos accepisset, publicorum negotiorum in ea civitate curam gerebat. » Vides ut Metaphrastes ad eundem quem cæteri lapidem impedit. Atqui βασιλικὴ διοίκησις, est rationalis seu procuratoris Cæsaris officium, ut dixi. Certe dicæetes sub regibus Alexandrinis olim dicebatur, is qui postea sub principibus Romanis dictus est rationalis seu procurator summarum Ægypti, ut jampridem notavi ad excerpta Polybii Megalopolitanii, pag. 25. Sic apud Dionem Cocceianum in lib. xlii Pothinus διοικητῆς dicitur, quem Cæsar in libro *De bello Alexandrino* procuratorem regni vocat. Sed et Eusebii quæ sequuntur verba, satis indicant eam Philoromi dignitatem civilem fuisse, non militarem. Addit enim Eusebius, ὑπὸ στρατιωτικαῖς δορυφορούμενος ἐκάστης ἀνεκρίνετο ἡμέρας. Id est, « stipatus militibus seu officialibus, quotidie jus dicebat. » Quæ verba ut in tribunalum cadere non possunt, ita egregie conveniunt rationali. Quippe rationales officium sui apparitionem habebant, et jus dicebant. Ammianus Marcellinus in libro xxviii : « Quæsitus in unum impiorum hominum globus, imitatus rationalis officium ipsumque judicium, » etc., ubi vide quæ olim observavi. Quibus

A studium non mediocre gloriam consecuti, tamen veram pietatem et fidem in Dominum ac Servatorem nostrum Jesum Christum his omnibus præposuerunt. Hujusmodi fuit Philoromus : qui non vulgarem magistratum, procuratoris scilicet summæ rei apud Alexandriam gerebat; et pro dignitate ac prærogativa honoris Romani, stipatus militibus quotidie jus dicebat. Hujusmodi etiam fuit Phileas Ecclesiæ Thmuitarum episcopus; vir cunctis in patria honoribus ac muneribus summa cum laude perfunctus, et in philosophiæ 302 studiis admodum clarus. Qui cum innumeri cognati atque amici, quidam etiam ex magistratibus atque honoratis eos rogarent; cum judex ipse eos cohortaretur ut sui ipsorum misereri, et uxoribus ac liberis suis consulere vellent, nunquam his omnibus adduci poterunt, ut vitæ suæ conservandæ causa, divinas leges de confessione et negatione nominis Christi latas contemnerent : sed virili ac philosophico animo, seu potius religiosa ac Deo dicata mente, adversus omnes judicis minas et contumelias ambo perstantes, securi percussi sunt.

adde epistolam Flavii Himerii, rationalis Ægypti ad præfectum Mærotæ quam refert Athanasius in *Apolo-gia*, τὴν σύνοψιν ποιησάμενος, εἰς τὴν τάξιν ἀνενεχθῆναι. Sed et *Acta* apud rationalem confecta fuisse ibidem docetur. Habebat ergo officialem ab actis.

(25) Τῶν ἐπ' ἀξίας ἀρχόντων. Ultima vox delenda esse mihi videtur. Est enim, ut opinor, scholium additum ad explicationem vocum præcedentium. Quanquam ὁ ἐπ' ἀξίας notum magistratus significant quam honoratos, ut Latini vocant, id est, eos qui honoribus perfuncti sunt. De honoratis multa olim notavi ad librum xiv Ammiani Marcellini. Certe vocem ἀρχοντας hic superfluum esse apparet. Nullus enim erat ἀρχων præter ipsum judicem : nisi forte magistratus municipales intelligas.

(26) Καὶ αὐτοῦ τοῦ δικαστοῦ. In *Actis* passionis Phileæ, præses hic dicitur Culcianus. Fuit autem Culcianus præses Thebaidis, ut docet Euphrosynus. Proinde Phileas passus est in Thebaide, non autem Alexandriae, ut quidam putant. Quos in errorem induxit Eusebii locus ex cap. 40, ubi Phileæ epistola referretur, quam ille ad Thmuitas scripsit Alexandria, paulo ante agonem martyrii sui. Verum, ut dixi, Culcianus præses Thebaidis a quo damnatus est, manifestum arguit illum in Thebaide passum fuisse. Cæterum acta illa passionis Phileæ nuper edita sunt Antwerpiae. Quibus plane consentit codex ms. Bibliothecæ Sancti Victoris. Interpolata sunt autem a quodam Gregorio, qui ex lib. viii *Historiæ Ecclesiasticæ* Rufini multa inseruit. Vera igitur acta incipiunt ab his verbis : « Imposito ergo Phileæ super ambonem, Culcianus præses dixit, » etc. In fine item quædam addita sunt ex Rufino de Philoromo martyre. Symeon tamen Metaphrastes in *Actis* ms. passionis Phileæ et Philoromi, eos Alexandriae passos esse dicit. Sic enim habet : Φιλέας γὰρ οὗτος ὁ ἐνδοξος, καὶ σὺν αὐτῷ Φιλώρωμος, οἱ πανάγιοι μάρτυρες, τότε δὴ τῷ κατ' Αἰγύπτου δικάζοντι ἄρχοντι ἐπ' Ἀλεξανδρείας ὄντι, πλείστα ὅσα παρ' αὐτοῦ ζητηθέντες, δέσμοι προστηχέθησαν. Et in fine, postquam sententiam præfecti Augustalis retulit in eos latam, hæc subjungit : Οἱ δὲ ἅγιοι ἄμφω ἐπὶ τὸ τέλος τῆς αὐτῶν μαρτυρίας ὑπὸ τῶν δημῶν ἐσύροντο· καὶ δὴ ἐν τῷ ὀρισμένῳ τόπῳ γενόμενοι, τῷ θεῷ τε δόξαν εἰνεῖα τῶν τοιούτων στεφά-

CAPUT X.

De his quæ Alexandria gesta sunt, testimonium Phileæ martyris.

Verum quandoquidem Phileam in Græcorum disciplinis apprime versatum fuisse retulimus, ipse nunc prodeat, tum de seipso testimonium dicturus, quis et unde fuerit: tum martyria illa quæ per id tempus Alexandria contigerunt, accuratius quam nos relaturus his verbis. Ex epistola Phileæ ad Thmuitas. Hæc igitur omnia exempla ac signa, et pulcherrima documenta in sacris litteris exstare cum scirent beatissimi qui nobiscum versati sunt martyres; absque ulla cunctatione, oculum mentis in supremum omnium Deum sincere desigentes, et mortem pro pietate libenti animo amplectentes, vocationi suæ pertinaciter inhæserunt. Quippe qui probe nossent Dominum nostrum Jesum Christum nostra causa hominem idcirco factum fuisse, ut et peccatum omnino excinderet, et ad vitam æternam contendentibus nobis subsidia itineris compararet. « Non enim rapinam arbitratus est Christus esse se æqualem Deo; sed exinanivit seipsum, servi formam induens: et specie ipsa inventus quasi homo, humiliavit semetipsum usque ad mortem; et quidem mortem crucis ⁴⁹. » Proinde meliora charismata consecrantes martyres qui Christum gestabant, omnes ærumnas, omnia tormentorum genera quæ excogitari potuerant, non semel, sed iterum ac sæpius nonnulli sustinuerunt. Et cum satellites non solum verbis minantes, sed etiam factis terrorem ipsis incutere certatim niterentur, non tamen **303** fracti sunt animo, eo quod « perfecta caritas foras eiciebat timorem ⁵⁰. » Quorum virtutem et in singulis tormentis fortitudinem, quæ tandem oratio possit percensere? Nam cum ens injuria afficere cuivis liceret, alii sustibus, alii virgis, alii flagris eos verberabant; quidam loris, nonnulli etiam funibus cædebant. Eratque hujusmodi cruciatuum spectaculum varium et multiplex plenumque malitiæ. Quidam enim illorum manibus

⁴⁹ Philipp. II, 6-8. ⁵⁰ I Joan. IV, 18.

von εύχαριστήριον αναπέψαντες, ἐπ' αὐτῆς Ἀλεξάνδρεια; ὁμοῦ τὰς κεφαλὰς ἀπετμήθησαν, μὴν Παγῶν κ' κατ' Αἰγυπτίους, κατὰ δὲ Ῥωμαίους πρὸ ὀκτῶ Καλανδῶν Ἰανουαρίων. Id est: « Ambo igitur sancti ad finem confessionis ipsorum tracti sunt a carnificibus. Cumque ad locum constitutum venissent, actis Deo gratiis ob ejusmodi coronas, in urbe Alexandria simul ambo capite truncati sunt, die xxiii mensis Cheao juxta Ægyptios, juxta Romanos vero octavo Kalendas Januarias. » In appendice quoque *Actorum Polyucti* martyris quæ nuper edita est Antwerpæ, Philoromus Alexandria passus esse dicitur. Quare si vera sunt *Acta* illa Latina de quibus paulo ante dixi, in quibus Culciani præsidis interrogati cum Phileæ responsonibus continetur, Culcianus præfectus Augustalis fuerit necesse est, tunc cum Phileas et Philoromus Alexandria subiere martyrium. Certe Eusebius in sue lib. IX diserte affirmat, Culcianum hunc ad omnes honorum gradus a Maximino promotum fuisse.

(27) Hujus capitis titulus in codice Med. et Mazar. ita conceptus est: Περὶ τῶν κατ' Ἀλεξάνδρειαν πεπραγμένων ἔγγραφοι διδασκαλαί. Titulus autem ca-

A ΚΕΦΑΛΑΙΟΝ I' (27).

Φιλέου μάρτυρος περὶ τῶν κατ' Ἀλεξάνδρειαν πεπραγμένων ἔγγραφοι διδασκαλαί (Nic. H. E. VII, 10).

Ἐπεὶ δὲ καὶ τῶν ἐξωθεν μαθημάτων ἕνεκα πολλοῦ λόγου ἄξιον γενέσθαι τὸν Φιλέαν ἐφαμεν, αὐτὸς ἑαυτοῦ παρίτω μάρτυς, ἅμα μὲν ἑαυτὸν ὅστις ποτ' ἦν ἐπιδείξων, ἅμα δὲ καὶ τὰ κατ' αὐτὸν ἐν τῇ Ἀλεξάνδρεια συμβεβηκότα μαρτύρια ἀκριθέστερον μᾶλλον ἢ ἡμεῖς ἱστορήσωμεν διὰ τούτων τῶν λέξεων. Ἀπὸ τῶν Φιλέου πρὸς Θμουίτας γραμμάτων (28). Τούτων ἀπάντων ὑποδειγμάτων ἡμῖν καὶ ὑπογραμμῶν καὶ καλῶν γνωρισμάτων ἐν ταῖς θείαις καὶ ἱεραῖς Γραφαῖς κειμένων, οὐδὲν μελλήσαντες (29) οἱ μακάριοι οἱ σὺν ἡμῖν μάρτυρες, τὸ τῆς ψυχῆς ὄμμα πρὸς τὸν ἐπὶ πάντων Θεὸν καθαρῶς τείναντες, καὶ τὸν ἐπ' εὐσεβεῖα θάνατον ἐν νῷ λαβόντες, ἀπρὶξ τῆς κλήσεως ἐρχοῦ, τὸν μὲν Κύριον ἡμῶν Ἰησοῦν Χριστὸν εὐχρόνως ἐνανθρωπήσαντα δι' ἡμᾶς, ἵνα πᾶσαν μὲν ἁμαρτίαν ἐκκόψῃ, ἐφόδια δὲ τῆς εἰς τὴν αἰώνιον ζωὴν εἰσόδου ἡμῖν κατάρθῃται: « οὐ γὰρ ἀρπαγμὸν ἠγάθησεν τὸ εἶναι Ἰσα Θεῷ, ἀλλ' ἑαυτὸν ἐκένωσε μορφὴν θούλου λαβὼν, καὶ σχήματι εὐσεβείας ὡς ἄνθρωπος, ἑαυτὸν ἐταπείνωσεν ἕως θανάτου, θανάτου δὲ σταυροῦ. » Διὸ καὶ ζηλώσαντες τὰ μείζονα χαρίσματα οἱ χριστοφόροι μάρτυρες (30), πάντα μὲν πόνον καὶ παντοίας αἰκισμῶν ἐπινοίας οὐκ εἰσάπαξ, ἀλλ' ἤδη καὶ δευτέρῳ τινες ὑπέμειναν, πάσας δὲ ἀπειλὰς οὐ λόγοις μόνον, ἀλλὰ καὶ ἔργοις τῶν δορυφόρων κατ' αὐτῶν φιλοτιμουμένων, οὐκ ἐνεδίδουν τὴν γνώμην, διὰ τὸ τὴν τελείαν ἀγάπην ἐξω βάλλειν τὸν φόβον. Ἴνῃ καταλέγειν τὴν ἀρετὴν καὶ τὴν ἐφ' ἐκάστη βασάνῃ ἀνδρείαν, τίς ἂν ἀρχέσειε λόγος; Ἀνέσεως γὰρ οὐδεὶς ἄπασιν τοῖς βουλομένοις ἐνυδρίζειν, οἱ μὲν ζύλοις ἐπαίοντο, ἕτεροι δὲ ῥάβδοις, ἄλλοι δὲ μάστιξι, ἕτεροι δὲ πάλιν ἱμάσιν, ἄλλοι δὲ σχοινοῖς. Καὶ ἦν ἡ θέα τῶν αἰκισμῶν ἐνηλλαγμένη, καὶ πολλὴν τὴν ἐν αὐτῇ κακίαν ἔχουσα. Οἱ μὲν γὰρ ὀπίσω τῷ χεῖρει δεθέντες, περὶ τὸ ζύλον (31) ἐξηρτῶντο, καὶ μαγγάνοις τισὶ διετείνοντο πᾶν μέλος· ἐθ' οὕτως διὰ παντὸς τοῦ σώματος ἐπήγον ἐκ καλεύσεως οἱ βασανισταί, οὐ καθάπερ τοῖς

pilis præcedentis ita perscriptus est, περὶ τῶν κατὰ Θεβαῖδα Φιλέου μάρτυρος, sed non dubito quin verba illa Φιλέου μάρτυρος, pertineant ad titulum c. 10. Quippe in eo capite refert Eusebius ex Phileæ litteris ad Thmuitas, martyria Alexandrinorum.

(28) Ἀπὸ τῶν Φιλέου πρὸς Θμουίτας γραμμάτων. Hæc verba majusculis litteris scribenda sunt ad distinctionem. Et in Regio quidem codice a reliquo textu modico intervallo separantur. In Mediceo autem libro locantur ad marginem; in Mazarino et Fuk. codice omittuntur.

(29) Vulg. οὐδὲν μελλήσαντες. Scribe μελλήσαντες ut legitur in codd. Med., Maz., Fuk. et Savil. idem error supra in cap. 4 hujus libri ex eorundem codicum auctoritate a nobis emendatus est, et rursus infra in hæc Phileæ epistola.

(30) Οἱ χριστοφόροι μάρτυρες. Id est Christo pleni. Sic Ignatius Antiochenus episcopus dictus est θεοφόρος, id est, Deo plenus.

(31) Περὶ τὸ ζύλον. Equuleum intelligo. Reisenim in equuleo suspensus latera ferreis unguibus exarabantur.

φρονῦσιν ἐπὶ τῶν πλευρῶν μόνον, ἀλλὰ καὶ τῆς γαστρὸς καὶ κνημῶν καὶ παρεῖων τοῖς ἀμυντηρίοις ἐκόλαζον (32). Ἐτεροὶ δὲ ἀπὸ τῆς στοᾶς μιᾶς χειρὸς ἐξηρητημένοι αἰωροῦντο, πάσης ἀλγηδόνος δεινοτέραν τὴν ἀπὸ τῶν ἄρθρων καὶ μελῶν τάσιν ἔχοντες· ἄλλοι δὲ πρὸς τοῖς κίσιαν ἀντιπρόσωποι ἐδοῦντο, οὐ βεθικόσι τοῖς ποσὶ, τῷ δὲ βάρει τοῦ σώματος βιαζομένων μετὰ τάσεως ἀνελομένων τῶν δεσμῶν. Καὶ τοῦθ' ὑπέμενον, οὐκ ἐφ' ὅσον προσδιελέγετο, οὐδ' αὐτοῖς ἐσχόλαζεν ὁ ἡγεμῶν, ἀλλὰ μονονουχὶ δι' ὅλης τῆς ἡμέρας. Ὅτε γὰρ καὶ ἐφ' ἐτέρους μετέβαινε, τοῖς προτέροις κατελίμπανεν ἐφεδρεῦειν τοὺς τῆ ἐξουσίᾳ αὐτοῦ ὑπηρετουμένους (33), εἴ που τις ἤτηθηεις τῶν βασάνων ἐνοιδῶναι ἐδόκει, ἀφειδῶς δὲ κελεύων καὶ τοῖς δεσμοῖς προσιέναι (34), καὶ μετὰ ταῦτα ψυχρὸν ἀγοῦντας αὐτοὺς κατατιθεμένους εἰς τὴν γῆν ἔλκεσθαι· οὐ γὰρ εἶναι κἂν μέρος αὐτοῖς φροντίδος περὶ ἡμῶν. Ἄλλ' οὕτω ἐδόκουν διανοεῖσθαι (35), καὶ πράττειν, ὡς μηκέτ' ὄντων, ταύτην δευτέραν βάσανον (36) ἐπὶ ταῖς πληγαῖς τῶν ὑπεναντίων ἐφευρόντων. Ἦσαν δὲ οἱ καὶ μετὰ τοὺς αἰκισμοὺς ἐπὶ τοῦ ξύλου κείμενοι (37) διὰ τῶν τεσσάρων ὀπῶν διατεταμένους ἄμφω τῷ πόδε, οἷς καὶ κατ' ἀνάγκην αὐτοὺς ἐπὶ τοῦ ξύλου ὑπτίους εἶναι, μὴ δυναμένους διὰ τὸ ἑναυλα τὰ τραύματα ἀπὸ τῶν πληγῶν καθ' ὅλου τοῦ σώματος ἔχειν· Ἐτεροὶ δὲ εἰς τοῦδαφος ῥιφέντες, ἔκειντο ὑπὲρ τῆς τῶν βασάνων ἀθρόας προσβολῆς, δεινοτέραν τὴν ὄψιν τῆς ἐνεργείας τοῖς ὀρώσι παρέχοντες, ποικίλας καὶ διαφόρους ἐν τοῖς σώμασι φέροντες τῶν βασάνων τὰς ἐπινοίας. Τούτων οὕτως ἔχόντων, οἱ μὲν ἐναπέθνησκον ταῖς βράσιναις, τῆ καρτερίᾳ καταισχύναντες τὸν ἀντίπαλον· οἱ δὲ ἡμιθνήτες ἐν τῷ δεσμοτηρίῳ συγκλειόμενοι, μετ' οὐ πολλὰς ἡμέρας ταῖς ἀλγηδοῖς συνεχόμενοι ἐτελειοῦντο, οἱ δὲ λοιποὶ τῆς θεραπείας ἀνακτήσεως τυχόντες, τῷ χρόνῳ καὶ τῆ τῆς φυλακῆς διατριβῇ θαρσαλέωτεροι ἐγίνοντο. Οὕτω γοῦν ἦν ἵκα προσετέτακτο, αἰρέσεως κειμένης ἢ ἐφαψάμενον τῆς ἐναγοῦς θυσίας ἀνερόχλητον εἶναι, τῆς ἐπαράτου ἐλευθερίας (38) παρ' αὐτῶν τυχόντα, ἢ μὴ θύοντα,

(32) Ἀμυντηρίοις ἐκόλαζον. Nicephorus emendat ἀμυντηρίοις τὰς κολάσεις. Recte ut apparet. Ἀμυντήρια autem sunt unguis, ut recte Rufinus verit. Videntur tamen ἀμυντήρια aliquid plus esse quam unguis. Nam Hesychius ἀμυντήριον, ξίφος δίστομον interpretatur, id est, gladium utrinque acutum; et in hoc crudelitas iudicium notatur, qui non contenti simplicibus unguis, novaculis ad exaranda martyrum latera utebantur.

(33) Τοὺς τῆ ἐξουσία ὑπηρετουμένους. Apparitores seu officiales intelligit, qui præfecto Augustali obsequabantur. De hoc enim loquitur Phileas in hac epistola, et ἡγεμόνα eum vocat. Porro ἐξουσία fere de majoribus iudiciis dicitur, qui habebant ius gladii; quæ Latine potestas appellatur, ut ait Ulpianus. Quæ vox eo sensu sæpius occurrit apud Joannem Chrysostomum. Porro præfectus augustalis, eo quidem tempore erat Hierocles, quemadmodum scribit Epiphanius in hæresi Melitianorum.

(34) Τοῖς δεσμοῖς προσιέναι. Nova et insolens mihi videtur hæc locutio.

(35) Οὕτω ἐδόκουν διανοεῖσθαι. Sic nostri codices Maz., Med. et Fuk. Vulg. οὕτω καὶ διαν.

(36) Ταύτην δευτέραν βάσανον. Raptationem

A post tergum revinctis, ad stipitem suspendebantur: ac deinde universa corporis membra machinis quibusdam distendebantur. Posthæc tortores jussu iudicis universo corpori; neque ut homicidii solet, lateribus duntaxat: sed etiam ventri, cruribus, ac genis cruciatus ferreis unguis adhibebant. Quidam altera manu ad porticum suspendi pendebant; quibus articularum membrorumque omnium distensio quovis cruciatu erat acerbior. Alii vultibus in se mutuo conversis ad columnas alligabantur, pedibus solum non contingentibus; adeo ut vincula gravitate corporum adacta, acrius intenderentur. Atque id tolerabant non solum quando præses eos alloquebatur, aut audiendis ipsis vacabat; sed toto propemodum die. Nam ubi ad alios audiendos transierat, ministros officii sui relinquebat, qui prioribus imminerent; si forte quis tormentorum acerbitate victus a proposito desciscere videretur. Jubebatque eos absque ulla miseratione vinculis stringi, et postea cum jam animam exhalarent, humi abjectos trahi. Neque enim aiebat vel miniam nostri curam habendam esse: sed cunctos sic de nobis sentire, sic erga nos agere debere, quasi non amplius homines essemus. Hunc scilicet secundum cruciatum post verbera inimici nostri excogitaverant. Quidam etiam post tormenta in nervo jacuerunt; pedibus ad quatuor usque foramina divaricatis; ita ut supini esse cogentur, eum ob recentes plagarum cicatrices quas toto corpore gerebant, stare omnino non possent. Alii humi projecti jacebant præ nimia tormentorum acerbitate; et multo gravius quam dum cruciarentur spectaculum intuentibus præbebant, varia ac multiplicia tormentorum excogitata genera corporibus suis circumferentes. Quæ cum ita gererentur, alii in ipsis tormentis exspirabant, constantia sua pudorem incutientes adversario. 304 Alii semineces in carcerem trusi, paucis post diebus doloribus oppressi vitam finierunt. Reliqui curantium

intelligit. Primus enim cruciatus erat verberum ac plagarum et ungarum. Secundus ut humi depositi traherentur et raptarentur in carcerem.

(37) Ἐπὶ τοῦ ξύλου κείμενοι. Pessime Langus *catenam* vertit. Hic enim τὸ ξύλον aliter sumitur ac supra. Nam supra quidem ponitur pro equuleo, ut ex Rufino monuimus. Hic vero pro nervo ponitur, id est, compedibus ligneis. De qua significatione multa jam dixi in superioribus libris. Latini etiam lignum eo sensu dixerunt. De his compedibus intelligendus est locus in Actis martyrum Tarachi, Probi et Andronici: « Cum verberatus esset, præses dixit: Mittite illi ferrum per quatuor loca nervorum, et dimittentes aliquam curam ei apponere. » Et in Actis Luciani martyris. Syneius in oratione De regno: ἀλλ' οὐ γε μάλλον κινήσεται τῶν ἐν τῇ ποδοκάκῃ, τῷ φαυλοτάτῳ τῶν ξύλων. Porro sicut in hac Phileæ epistola ξύλον modo pro equuleo sumitur, modo pro nervo: ita in Actis Theodori martyris quæ habentur apud Surium die ix Novembris, lignum duplici modo accipitur.

(38) Τῆς ἐπαράτου ἐλευθερίας. Libertatem vocabant, cum quis vinculis solveretur, et libere quo vellet abire sineretur. Quæ vox non raro occurrit apud Eusebium, eo sensu quem dixi. Sic Arator in

remediis refocillati, tempore ipso ac diuturna carceris mora fidentiores evasere. Itaque cum postea juberentur eligere utrum mallent, an contactis nefariis sacrificiis omni molestia liberari, et abominandæ absolutionis sententiam ab ipsis consequi; an vero sacrificare abnuentes capite damnari: omnes nihil cunctati, libenti animo ad mortem perrexerunt. Quippe probe norant quæ in sacris litteris nobis præscripta²¹ sunt. « Qui enim sacrificat diis alienis, ait Scriptura, exterminabitur. » Et iterum: « Non habebis deos alienos præter me²². » Hæc sunt vere philosophi nec minus Dei quam sapientiæ amatoris martyris verba, quæ ante extremam judicis sententiam, adhuc in custodia constitutus ad fratres Ecclesiæ suæ scripsit; partim quo in statu versaretur exponens; partim eos adhortans, ut pietatem in Christum etiam post obitum suum jamjam imminentem, mordicus retinerent. Sed quid opus est proluxa oratione uti, et divinatorum qui per universum orbem passi sunt martyrum nova semper novis succedentia certamina exponere? præsertim cum illi non vulgari modo, sed quasi jure belli oppugnati sint.

CAPUT XI.

De iis quæ in Phrygia gesta sunt.

Certe urbem quamdam Christianorum in Phrygia, milites armati obsidione cinxerunt, injectoque igne totam una cum viris et mulieribus ac parvulis Christum omnium Deum invocantibus concremaverunt. Hanc scilicet ob causam, quod universi ejus urbis incolæ et curator ipse ac magistratus cum honoratis omnibus ac plebeis, Christianos se esse professi, sacrificare jubentibus nullo modo obtemperabant. Quidam etiam Adauctus nomine, claro in Italia genere ortus, Romana dignitate conspicuus, et per omnes honorum gradus in imperato-

²¹ Deut. viii, 19. ²² Exod. xx, 3.

libro 1 *Apostolicæ historiæ*:

..... damnatio justi

Libertas est facta reis.

Id est absolutio et relaxatio.

(39) *Ἀνατιθέμερος*. Metaphora videtur, ut cum Latini dicunt, ad posteritatis memoriam consecrare.

(40) *Τῆς ἐν Χριστῷ θεοσεβείας*. Post hæc verba Christophorsonus plura capita inseruit, ex appendice quam ad calcem hujus libri ediderat Rob. Stephanus. Verum appendix illa, liber est integer, et ab opere *Historiæ Ecclesiasticæ* separatus: in quo Eusebius passiones martyrum Palestinæ, ac præsertim Pamphili sui descripsit. Hunc librum studiosius quidam huic octavo *Historiæ Ecclesiasticæ* volumini subjecerat propter argumenti similitudinem: ex ejus codice cæteri postea exscriptores illum in sua exemplaria transfuderunt. Certe in omnibus manuscriptis quos vidimus libris post finem hujus octavi libri reperitur, sicut a Rob. Stephano est editus. Male igitur fecit Christophorsonus, qui eum librum contra fidem omnium exemplarium in octavum *Historiæ Ecclesiasticæ* volumen, quasi ejusdem partem a suo corpore male divulsam, intrusit, et lectoribus fucum fecit. Nemo enim ante nos de hoc Christophorsoni facinore ne leviter quidem suspicatus est. Longe prudentius Musculus, qui Rob. Stephani exemplar secutus, librum octavum prout repererat, in Latinum sermonem convertit; appendicem autem totam prætermisit, quam nec Rufinus

τὴν ἐπὶ θανάτῳ δίκην ἐκδέχεσθαι, οὐδὲν μελλήσαντες, ἀσμένως ἐπὶ τὸν θάνατον ἐχώρουν· ᾔδεσαν γὰρ τὰ ὑπὸ τῶν ἱερῶν Γραφῶν ἡμῖν προορισθέντα. « Ὁ γὰρ θυσιάζων, φησὶ, θεοῖς ἑτέροις, ἐξολοθρευθήσεται. » καὶ· « Ὅτι οὐκ ἔσονται σοι θεοὶ ἕτεροι πλὴν ἐμοῦ. » Τοιαῦται τοῦ ὡς ἀληθῶς φιλοσόφου τε ὁμοῦ καὶ φιλοθέου μάρτυρος αἰ φωναί, ἃς πρὸ τελευταίας ἀποφάσεως ὑπὸ τὴν δεσμοτικὴν ἐθ' ὑπάρχων τάξιν, τοῖς κατὰ τὴν αὐτοῦ παροικίαν ἀδελφοῖς ἐπεστάλαξει, ἅμα μὲν ἐν οἷς ἦν, ἀνατιθέμενος (59), ἅμα δὲ καὶ παρορμῶν αὐτοῦ ἐπὶ τὸ ἀπριεῖς ἔχθεσθαι καὶ μετ' αὐτὸν ὅσον οὕτω τελειωθῆσόμενον, τῆς ἐν Χριστῷ θεοσεβείας (40). Ἀλλὰ τί χρὴ πολλὰ λέγειν, καὶ καινοτέρας ἐπὶ καινοτέραις τῶν ἀπὸ τὴν οἰκουμένην θεοπερεπῶν μαρτύρων ἀβλήτεις παρατιθεσθαι, καὶ μάλιστα τῶν οὐκέτι μὲν κοινῷ νόμῳ, πολέμου δὲ τρόπῳ πεπολιορημένων;

ΚΕΦΑΛΑΙΟΝ ΙΑ'.

Περὶ τῶν κατὰ Φρυγίαν (Nic. H. E. vii, 10).

Ἦδη γοῦν ὅλην Χριστιανῶν πολίχνην αὐτάνδρον ἀμφὶ τὴν Φρυγίαν (41) ἐν κύκλῳ περιβαλόντες ὄπλιται, πῦρ τε ὑφάπαντες, κατέφλεξαν αὐτοὺς ἅμα νηπίοις καὶ γυναίξιν, τὸν ἐπὶ πάντων Θεὸν Χριστὸν ἐπιβωμένους· ὅτι δὴ πανδημεὶ πάντες οἱ τὴν πόλιν ἰκοῦντες, λογισθῆς τε αὐτῶς καὶ στρατηγός (42) σὺν τοῖς ἐν τέλει πᾶσι καὶ ὅλῳ δήμῳ, Χριστιανούς σφᾶς ὁμολογοῦντες, οὐδ' ὅπωσιούσιν τοῖς προστάταισιν εἰδωλολατρεῖν ἐπειθάρχουν. Καὶ τις ἕτερος Ἑρωματικῆς ἀξίας ἐπειλημμένος, Ἄδαυκος (43) ὄνομα, γένους τῶν παρ' Ἰταλοῖς ἐπιστήμων, διὰ πάσης διεβῶν

nec Nicephorus legisse mihi videntur. Sed et capita libri octavi, quæ ipsi libro ex more præfixa sunt, satis admonere potuerat Christophorsonum, appendicem illam nihil ad librum octavum pertinere.

(41) *Ἀμφὶ τὴν Φρυγίαν*. Eandem rem narrat Lactantius in lib. v *Institutionum divinarum*, cap. ii, ubi agit de injustitia judicium, seu rectorum provinciæ, qui Christianos suppliciis affecerant: « Alii ad occidendum præcipientes exstiterunt; sicut unus in Phrygia, qui universum populum cum ipso pariter conventiculo concremavit. »

(42) *Λογιστής τε αὐτὸς καὶ στρατηγός*. Recte Rufinus *curatorem et magistratum* vertit. De logistis seu curatoribus civitatum, vide quæ notavi ad Amm. Marcellini librum xiv, pag. 36. Hinc λογιστεύειν dicitur curatoris officio fungi apud Philostratum in lib. i *De Vita sophistarum*, ubi de Nicete loquitur. De Strategis quos Latini magistratus vocabant, multa item notavi ad librum ultimum Amm. Marcellini, quæ nemo ante nos observaverat. De his magistratibus municipalibus intelligendæ sunt litteræ senatus, quas refert Capitolinus in Maximino: « Senatus populusque Rom. proconsulibus, præsidibus, legatis, ducibus, tribunibus, magistratibus, ac singulis civitatibus et municipiis et oppidis, et vicis et castellis salutem. »

(43) Vulg. *ἄδαυκος*. Rectius in codd. Maz., Med., Fnk. et Savil. scribitur Ἄδαυκος. Adauctum quoque habet Rufinus et Cedrenus. Ejus mentio fit in

ἀνήρ τῆς παρὰ βασιλευσι τιμῆς, ὡς καὶ τὰς καθόλου διοικήσεις (44) τῆς παρ' αὐτοῖς καλουμένης μαγιστροτήτος (45) τε καὶ καθολικότητος ἀμέμπτως διελεθῆν, ἐπὶ πᾶσι τούτοις διαπρέφας τοῖς ἐν θεοσεβείᾳ κατορθώμασι καὶ ταῖς εἰς τὸν Χριστὸν τοῦ Θεοῦ ὁμολογίαις, τῷ τοῦ μαρτυρίου διαδήματι κατεκοσμήθη, ἐπ' αὐτῆς τῆς τοῦ καθολικοῦ πράξεως τὸν ὑπὲρ εὐσεβείας ὑπομείνας ἀγῶνα.

ΚΕΦΑΛΑΙΟΝ ΙΒ'.

Περὶ πλείστων ἐτέρων ἀνδρῶν τε καὶ γυναικῶν διαφόρως ἠγωνισμένων (Nic. H. E. vii, 11).

Τὶ με χρῆ νῦν ἐπ' ὀνόματος τῶν λοιπῶν μνημονεύειν, ἢ τὸ πλῆθος τῶν ἀνδρῶν ἀριθμεῖν, ἢ τὰς πολυτρόπους αἰκίας ἀναζωγραφεῖν τῶν θαυμασίων Χριστοῦ μαρτύρων, ποτὲ μὲν πέλυξιν ἀναιρουμένων, οἷα γέγονε τοῖς ἐπ' Ἀραβίας, ποτὲ δὲ τὰ σκέλη καταγυμένων, οἷα τοῖς ἐν Καππαδοκίᾳ συμβέβηκε, καὶ ποτὲ μὲν κατὰ κεφαλῆς ἐκ τοῖν ποδῶν εἰς ὕψος ἀναρτωμένων, καὶ μαλθακοῦ πυρός (46) ὑποκαιομένου, τῷ παραπεπομένῳ καπνῷ τῆς φλεγόμενης ὕλης ἀποπνιγομένων, οἷα τοῖς ἐν μέσῃ τῶν ποταμῶν ἐπληγῆθη, ποτὲ δὲ βίνας καὶ ὕδα καὶ χεῖρας ἀκρωτηριαζομένων, τὰ τε λοιπὰ τοῦ σώματος μέλη τε καὶ μέρη χρεουργουμένων, οἷα τὰ ἐπ' Ἀλεξανδρείας ἦν; Τὶ δεῖ τῶν ἐπ' Ἀντιοχείας ἀναζωपुरεῖν τὴν μνήμην, ἐσχάrais πυρός (47) οὐκ εἰς θάνατον, ἀλλ' ἐπὶ μακρᾷ τιμωρίᾳ κατοπτωμένων, ἐτέρων τε θάττον τὴν δεξιάν αὐτῶν πυρὶ καθιέντων, ἢ τῆς ἐναγοῦς θυσιάς ἐφαπτομένων; ὧν τινες τὴν πείραν φεύγοντες, πρὶν ἀλῶναι καὶ εἰς χεῖρας τῶν ἐπιθούλων ἐλθεῖν, ἀνιθὲν ἐξ ὑψηλῶν δωμάτων ἑαυτοὺς κατεκρήμνισαν, τὸν θάνατον ἀρπαγμα θέμενοι τῆς τῶν δυσσεβῶν μοχθηρίας. Καὶ τις ἰερὰ καὶ θαυμασία τὴν τῆς ψυχῆς ἀρσῆν, τὸ δὲ σῶμα γυνῆ, καὶ τὰ ἄλλα τῶν ἐπ' Ἀντιοχείας πλούτῳ καὶ γένει καὶ εὐδοξίᾳ παρὰ πᾶσι βεδομημένη, παιδῶν ζυνοριδα παρθένων τῆ τοῦ σώματος ὥρα καὶ ἀκμῆ διαπρεπουσῶν, θεσμοῖς εὐσεβείας ἀναθρεψαμένη, ἐπειδὴ πολλὸς ὁ περὶ αὐτὰς κινούμενος φθόνος, πάντα τρόπον ἀνιχνεύων λανθανούσας περιειργάζετο, εἶτα ἐπ' ἀλλοδαπῆς αὐτὰς διατρίβειν μαθῶν, πεφροντισμένως ἐπὶ τὴν Ἀντιοχείαν ἐκάλει, δικτύων δὲ ἦδη στρατιωτικῶν εἰσω περιέβληντο, ἐν ἀμηγάνοις αὐτὴν καὶ παῖδας θεασαμένη, καὶ τὰ μέλλοντα ἐξ ἀνθρώπων δεῖν τῷ λόγῳ παραθεῖσα, τό τε πάντων δεινῶν ἀφορητότερον πορνείας ἀπειλὴν μηδὲ ἄκροις ὡστὲν ὑπομείναι δεῖν

A rum palatio provectus, quippe qui procurationem summæ rei, et magistri, ut vocant, ac rationalis officium integerrime gessisset: præter hæc omnia multis 305 præclaris actibus inter fideles, et nominis Christi confessionibus nobilitatus: dum adhuc rationalis officium administraret, pro vera pietate decertans martyrii corona exornatus est.

CAPUT XII.

De pluribus viris et mulieribus, qui diverso martyrii genere occubuerunt.

Quid nunc opus est reliquos nominatim commemorare, aut multitudinem hominum recensere, aut varias tormentorum species orationis penicillo depingere? Quippe cum admirandi martyres, partim securibus cæsi sint, ut in Arabia contigit: partim suffractis cruribus interierint, quemadmodum accidit in Cappadocia; nonnulli capite deorsum verso pedibus suspensi, leni ac remisso igne subtus accenso, flagrantis materiæ fumo suffocati sint, ut in Mesopotamia factum est; alii naso, auribus, ac manibus truncati, cæterisque corporis membris mutilati sint atque concisi, ut contigit Alexandria. Jam vero ea quæ apud Antiochiam gesta sunt, quid opus est in memoriam revocare? ubi alii craticulis impositi, non ad mortem usque, sed ad diuturnitatem supplicii torrebantur. Alii dextras suas in ignem immittere maluerunt, quam impia libamenta contingere. Ex quibus nonnulli periculum vitantes, priusquam caperentur, et in insidiatorum manus inciderent, ex sublimibus tabulatis præcipientes se dederunt, propter impiorum malitiam mortem lucro deputantes. Quædam etiam sanctissima femina et ob animi fortitudinem admirabilis, opibus ac splendore generis, bonaque in primis fama Antiochiæ percelebris, quæ duas filias virgines corporis forma et ætatis flore præstantes Christianæ religionis præceptis instituerat: cum plurimi, stimulante ipsos invidia, earum latebras curiosius investigarent; deinde comperto eas apud exteros degere, omni studio atque opera Antiochiam eas evocassent; postquam mulier sese ac filias in militum laqueos incidisse sensit, ad inopiam consilii redacta, filias allocuta est. Et quanta ipsis mala a militibus imminerent exposuit: omnium vero malorum gravisimum ac maxime intolerabile esse stuprum, cuius

Menzis Græcorum, die III Octobris. Fuit et alter Adauclus eodem tempore martyrium Romæ passus; cuius mentio sit VII Februarii. Huic Damasus papa cœmeterium Romæ fecit, ut docet vetus epigramma apud Gruterum, pag. 1072.

(44) Τὰς καθόλου διοικήσεις. Rationalem summam intelligit. Sic supra de Philoromo, cap. 9: Ἀρχὴν τινα οὐ τὴν τυχοῦσαν τῆς κατ' Ἀλεξανδρείαν βασιλικῆς διοικήσεως ἐγκεχειρισμένος. Recte igitur Rufinus hunc locum vertit: *Rationes summarum parium administrans*. Et rursus infra.

(45) Τῆς παρ' αὐτοῖς καλουμένης μαγιστροτήτος. Male Rufinus magisterium officiorum hic intellexit. Intelleguntur enim magistri rei privatæ, ut declarat vox proxime sequens καθολικότητος.

Nam magistri rei privatæ cum Rationalibus jungi solent in codice Theodosii, ut Jampridem notavi ad librum xv Amm. Marcellini, pag. 78.

(46) Μαλθακοῦ πυρός. Talis est ignis qui ex paleis aut virgultis accenditur. Dicitur autem μαλθακὸν πῦρ, ad differentiam ἀσδέκτου πυρός, de quo supra notavi ad librum vii. Accendebatur autem ignis ille ex longinquo, ita ut martyres suffocarentur potius quam creinentur. Huiusmodi igne necatus videtur Pionius martyr, ut ejus Acta testantur. Hoc supplicium intelligere videtur Seneca in libro III *De ira*, his verbis: *Et circumdati defixis corporibus ignes*.

(47) Ἐσχάrais πυρός. Recte Rufinus *craticulam* vertit, Glossæ veteres *ἐσχάρα craticula*.

306 minas ne aaditu quidem sustinere sibi ipsi ac fliabus fas esset. Ad hæc animam servituti et obsequio dæmonum mancipare, omni morte exitoque pejus esse cum dixisset, unicum adversus hæc omnia remedium esse admonuit, si ad opem Christi confugerent. His dicitis, idem omnes consilium amplexæ; cum ad medium itineris pervenissent, veniam a militibus petunt ut tantisper de via deflectere sibi liceret. Quo impetrato, compositis honeste ac decenter vestibus, in præfluentem se fluvium conjecerunt. Et hæc quidem semetipsas ita submerserunt. Duæ vero aliæ virgines in eadem urbe divinæ prorsus ac germanæ per omnia sorores, splendore quidem natalium, opibus, ætate et forma florentes, sed gravitate morum, mentis pietatè, studioque et industria clariores : perinde ac si terra tantum decus ferre non posset, a cultoribus dæmonum jussæ sunt in mare præcipitari. Hæc Antiochiæ. Sed quæ apud Pontum gesta sunt, vel ipso dictu incutiunt horrorem. Aliis manu digiti a summis usque unguibus, acutis arundinibus transfigebantur. Aliis plumbo ignis vi liquefacto, bulliente ac fervente metallo terga adurebantur, et corporis partes maxime necessariæ torrebantur. Quidam in visceribus ac pudendis partibus fædos atque inexplicabiles cruciatus absque ulla miseratione pertulerunt, prout scilicet generosi illi et æqui iudices solertiam suam ostentantes, quasi hoc virtutis alicujus ac prudentiæ esset, ambitiosius excogitabant; novis quotidie suppliciorum inventis, tanquam in certamine quodam in quo proposita sunt præmia, superare se invicem contententes. Cæterum hæc calamitates non prius sinem acceperunt, quam iudices tot ærumnis quidquam adjicere posse desperantes, jamque cædibus fessi, cum ipsos sanguinis satietas ac tædium cepisset, ad speciosam illam, ut quidem putabant, clementiam atque humanitatem se converterunt, ut in posterum nulla adversum nos uti sævilia viderentur. Neque enim fas esse siebant, ut urbes quidem civium sanguine contaminarentur; imperatores autem ipsi erga omnes benigni ac mansueti crudelitatis aspergerentur infamia : sed potius decere, ut humanitas et beneficentia imperatoriæ **307** majestatis in universos diffunderetur, nec posthac nostri capitali supplicio plecterentur. Quippe hujusmodi pœna per imperatorum indulgentiam liberatos nos esse. Exinde igitur oculos nostris erui,

(48) Ἐπ' αὐτῆς μέσης γενόμεναι τῆς ὁδοῦ. Duplex horum verborum sensus esse potest. Aut enim intelligere possumus mulieres illas jam ad dimidium itineris pervenisse, quomodo. Nicephorus accepit; aut certe in medio viæ publicæ aggere constiisse. Porro de hujusmodi Christianarum mulierum martyrio quæ seipsas pudoris simul ac religionis servandæ causa præcipitarunt, vide Augustinum in lib. 1 *De civitate Dei*, c. 26. Exstat encomium harum mulierum in tomo primo Joannis Chrysostomi, ubi mater Domnina, filiæ vero Bernice et Prosdoco dicuntur. Earum natalem Antiocheni celebrabant die xx post festum Sanctæ Crucis, ut in ipso orationis exordio scribit Chrysosto-

ακούσαι, ἐαυτῇ τε καὶ ταῖς κόραις παρακελευσαμένη, ἀλλὰ καὶ τὸ προδοῦναι τὰς ψυχὰς τῇ τῶν δαιμόνων δουλείᾳ, πάντων ὑπάρχειν θανάτων καὶ πάσης χειρὸν ἀπωλείας φήσασα, μίαν τούτων ἀπάντων εἶναι λύσιν ὑπετίθετο, τὴν ἐπὶ τὸν Κύριον καταφυγὴν· καπειτα ὁμοῦ τῇ γνώμῃ συνθέμεναι, τὰ τε σώματα περιστείλασαι κοσμίως τοῖς περιδλήμασιν, ἐπ' αὐτῆς μέσης γενόμεναι τῆς ὁδοῦ (48), βραχὺ τι τοὺς φύλακας εἰς ἀναχώρησαν ὑποπαρατησάμεναι, ἐπὶ παραβρέοντα ποταμὸν ἐαυτὰς ἠκόντισαν. Αἰδε μὲν οὖν ἐαυτὰς· ἄλλην δ' ἐπ' αὐτῆς Ἀντιοχείας ξυνωρίδα παρθένων τὰ πάντα θεοπρεπῶν καὶ ἀληθῶς ἀδελφῶν, ἐπιδόξων μὲν τὸ γένος, λαμπρῶν δὲ τὸν βίον, νέων τοὺς χρόνους, ὠραίων τὸ σῶμα, σεμνῶν τὴν ψυχὴν, εὐσεβῶν τὸν τρόπον, θαυμαστῶν τὴν σπουδὴν, ὡς ἂν μὴ φερούσης τῆς γῆς τὰ τοιαῦτα βαστάζειν, θαλάττῃ ῥίπτειν ἐκέλευον οἱ τῶν δαιμόνων θεραπευταί. Ταῦτα μὲν οὖν παρὰ τοῖσδε. Τὰ φρικτὰ δὲ ἀκοαῖς κατὰ τὸν Πόντον ἔπασχον ἕτεροι, καλάμοις ὀξέσι ταῖν χερσῶν ἐξ ἄκρων ἐνύκτων τοὺς δακτύλους διαπειρόμενοι, καὶ ἄλλοι πυρὶ μολιβδίου διατακέντοις, βρασσοῦση καὶ πεπυρακτωμένῃ τῇ ὕλῃ τὰ νῦτα καταχρόμενοι, καὶ τὰ μάλιστα ἀναγκασιότατα τοῦ σώματος (49) κατοπτύμενοι· διὰ τε τῶν ἀπορρήτων ἕτεροι μελῶν τε καὶ σπλάγγων αἰσχρὰ καὶ ἀσυμπαθεῖς καὶ οὐδὲ λόγῳ βητὰς ὑπέμενον πάθας, ἃς οἱ γενναῖοι καὶ νόμιμοι δικασταὶ τὴν σφῶν ἐπιδεικνύμενοι δεινότητα, ὡσπερ τινὰ σοφίας ἀρετὴν φιλοτιμότερον ἐπενόουν, αἰεὶ ταῖς καίνότερον, ἐφευρισκομέναις αἰκίαις, ὡσπερ εἰ ἐν ἀγῶνος βραβεῖοις, ἀλλήλους ὑπερεξάγειν διαμιλλώμενοι. Τὰ δ' οὖν τῶν συμφορῶν ἔσχατα (50), ὅτε δὴ λοιπὸν ἀπειρηκότες ἐπὶ τῇ τῶν κακῶν ὑπερβολῇ καὶ κρῶς τὸ κτελεῖν ἀποκαμόντες, πλησμονὴν τε καὶ κρῶν τῆς τῶν αἰμάτων ἐκχύσεως ἐσχηκότες, ἐπὶ τὸ νομιζόμενον αὐτοῖς χρηστὸν καὶ φιλάνθρωπον ἐτρέποντο, ὡς μηδὲν μὲν εἶτι δοκεῖν δεινὸν καθ' ἡμῶν περιεργάζεσθαι· μὴ γὰρ καθήκειν φασὶν ἐμφυλοῖς αἵμασι μαινεῖν τὰς πόλεις, μηδ' ἐπ' ὠμότητι τὴν ἀνωτάτω (51) διαβάλλειν τὴν τῶν κρατούντων ἀρχὴν, εὐμενῇ τοῖς πᾶσιν ὑπάρχουσαν καὶ πρασίαν, δεῖν δὲ μᾶλλον τῆς φιλάνθρωπου καὶ βασιλικῆς ἐξουσίας εἰς πάντας ἐκτείνεσθαι τὴν εὐεργεσίαν, μηκέτι θανάτῳ κολαζομένους· λελῦσθαι γὰρ καθ' ἡμῶν ταύτην αὐτῶν τὴν τιμωρίαν, διὰ τὴν τῶν κρατούντων φιλάνθρωπίαν. Τηνικαῦτα ὀφθαλμοὺς ἐξορύττεσθαι, καὶ τοῖν σκελοῖν προῦσθαι ὁύτερον, προσετάττετο (52). Ταῦτα γὰρ ἦν αὐτοῖς τὰ φιλάν-

mus. Proinde Græci natalem illarum mulierum contulerunt in diem iv Octobris, ut videre est in Menologio.

(49) *Τὰ ἀναγκασιότατα τοῦ σώματος.* Rufinus eleganter vertit : *Usque ad loca pudenda quibus naturalis egestis procurari solet.* Sane Græci ἀνάγκην vocant eam corporis partem, quam pudor nominari vetat.

(50) *Τὰ δ' οὖν τῶν συμφορῶν ἔσχατα.* Hunc locum non feliciter vertisse mihi videor.

(51) *Τὴν ἀνωτάτω.* In codd. Med., Maz. et Fok. scriptum reperi : ἐπ' ὠμότητι τῇ ἀνωτάτω διαβάλλειν τὴν τῶν κρατούντων ἀρχὴν.

(52) *Προσετάττετο.* Rufinus edictum imperatoris

θρωπα, καὶ τῶν καθ' ἡμῶν τιμωριῶν τὰ κουφότατα, ὥστε ἤδη ταύτης ἕνεκα τῆς τῶν ἀσεβῶν φιλανθρωπίας, οὐκέτ' εἶναι δυνατὸν ἐξεῖπειν τὸ πλῆθος τῶν ὑπὲρ πάντα λόγον, τοὺς μὲν δεξιούς ὀφθαλμούς ξίφει πρότερον ἐκκοπομένων, καὶ μετὰ τὴν ἐκκέντησιν τοὺτους πυρὶ καυτηριαζομένων, τοὺς δὲ λαιοὺς πόδας κατὰ τῶν ἀγκυλῶν αὐθις καυτήσιν ἀχρειομένων, μετὰ τε ταῦτα τοῖς κατ' ἐπαρχίαν χαλκοῦ μετάλλοις οὐχ ὑπηρεσίας τοσοῦτον, ὅσον κακώσεως καὶ ταλαιπωρίας ἕνεκεν καταδικαζομένων, πρὸς ἅπασιν τε τούτοις ἄλλων ἄλλοις ἀγῶσιν, οὐς μὴδὲ καταλέγειν δυνατὸν· νικᾷ γὰρ πάντα λόγον τὰ κατ' αὐτοὺς ἀνδραγαθήματα· περιπετωκότων. Ἐν δὲ τούτοις (53) ἐφ' ὅλης τῆς οἰκουμένης διαλάμψαντες οἱ μεγαλοπρεπεῖς τοῦ Χριστοῦ μάρτυρες, τοὺς μὲν ἀπανταχοῦ τῆς ἀνδρείας αὐτῶν ἐπόπτας εἰκότως κατεπλήξαντο, τῆς δὲ τοῦ Σωτῆρος ἡμῶν θείας ὡς ἀληθείας καὶ ἀποβῆτου (54) δυνάμεως ἐμφανῆ δι' ἑαυτῶν τὰ τεκμήρια παρεστήσαντο. Ἐκάστου μὲν οὖν ἐπ' ὀνόματος μνημονεύειν, μακρὸν ἂν εἴη, μήτι γε τῶν ἀδυνάτων.

ΚΕΦΑΛΑΙΟΝ ΙΓ'.

Περὶ τῶν τῆς Ἐκκλησίας προέδρων, τῶν τὸ γνήσιον ἤς ἐπρέσβευον εὐσεβείας διὰ τοῦ σφωραλίματος ἐπίδειξιμένων (Nic. H. E. vii, 16).

Τῶν δὲ κατὰ τὰς ἐπισήμους πόλεις μαρτυρησάντων ἐκκλησιαστικῶν ἀρχόντων, πρῶτος ἡμῖν ἐν εὐσεβῶν στήλαις (55) τῆς Χριστοῦ βασιλείας ἀναγορευέσθω μάρτυς, ἐπίσκοπος τῆς Νικομηδεῶν πόλεως, τὴν κεφαλὴν ἀποτμηθεὶς, Ἄνθιμος. Τῶν δ' ἂπ' Ἀντιοχείας (56) μαρτύρων τὸν πάντα βίον ἄριστος πρεσβύτερος τῆς αὐτοῦ παροικίας Λουκιανὸς, ἐν τῇ Νικομηδεῖα καὶ αὐτὸς, βασιλέως ἐπιπαρόντος, τὴν οὐράνιον τοῦ Χριστοῦ βασιλείαν λόγῳ πρότερον δι' ἀπολογίας, εἶτα δὲ καὶ ἔργοις ἀνακηρύξας. Τῶν δ' ἐπὶ Φοινίκης μαρτύρων γένοιντ' ἂν ἐπισημότατοι τὰ πάντα θεοφιλεῖς τῶν λογικῶν Χριστοῦ θρεμμάτων ποιμένες, Τυραννίων ἐπίσκοπος τῆς κατὰ Τύρον Ἐκκλησίας, πρεσβύτερος τε τῆς κατὰ Σιδῶνα Ζηνόβιος, καὶ εἰσι Σιλβανὸς τῶν ἀμυρῶν τῆν Ἐμισαν ἐκκλησιῶν ἐπίσκοπος. Ἄλλ' οὗτος μὲν θηρίων βορὰ μεθ' ἐτέρων ἐπ' αὐτῆς Ἐμισῆς γενόμενος, χοροῖς ἀνεληφθῆ μαρτύρων, τῶν δ' ἐπ' Ἀντιοχείας ἄμφω τὸν τοῦ Θεοῦ λόγον διὰ τῆς εἰς θάνατον ὑπομονῆς ἐδοξασάντην, ὁ μὲν θαλαττοῖς παραδοθεὶς βυθοῖς ὁ ἐπίσκοπος, ὁ δὲ ἱατρῶν ἄριστος Ζηνόβιος ταῖς κατὰ τῶν πλευρῶν ἐπιτεθείσαις αὐτῷ καρτερῶς ἐναποθανὼν βασάνοις. Τῶν δ' ἐπὶ Παλαστίνης μαρτύρων Σιλβανὸς,

propositum esse scribit, quo huiusmodi supplicium adversus Christianos deinceps præscriberetur. Quod tamen verum non puto. Ipsi enim magistratus superati Christianorum constantia, ad id tandem sua sponte conversi sunt.

(53) Ἐν δὲ τούτοις, supplē ἀγῶσι. De his enim locutus est paulo supra. Pessime Christophorus vertit his temporibus, et ad his verbis novum caput inclinavit.

(54) Ἀποβῆτου. Positum esse videtur pro ἀβῆτου, quomodo Eusebius interdum usurpare solet. Si quis tamen arcanam velit vertere, per me

A et alterum ex cruribus debilitari præceptum est. Huiusmodi enim fuit illorum humanitas; hoc lenissimum supplicii genus adversus nos visum. Adeo ut propter hanc impiorum hominum lenitatem, nullo jam modo recenseri possit numerus, tum eorum quibus oculi dextri primum quidem ferro effossi, deinde vero cauterio adusti sunt: tum illorum quibus sinistri poplites candente ferro sunt debilitati, et qui postea ad æris metalla quæ in provincia erant, non tam operis faciendi quam vexationis causa condemnabantur: aliorum denique qui varia viritim singuli certamina subierunt. Quæ quidem nos nec enumerare sufficimus, quippe cum præclara illorum facinora omnem dicendi copiam superent. In his ergo certaminum discriminibus, per univ-
B sum orbem maximam gloriam adepti nobilissimi martyres, et cunctos spectatores admiratione fortitudinis suæ merito perculerunt: et divinæ prorsus atque inexplicabilis Servatoris nostri potentiae evidentissima in semetipsis exhibuerunt indicia. Ac singulos quidem nominalim commemorare longum ac difficile fuerit, ne dicam prorsus inexplicabile.

CAPUT XIII.

De præsidibus Ecclesiarum, qui religionis quam prædicabant, sinceritatem fuso sanguine declararunt.

C Ex præsidibus autem Ecclesiarum qui in celebrimis urbibus martyrium perpessi sunt, primus in piorum tabulis a nobis nominetur Anthimus, Nicomediensis episcopus, testis regni Jesu Christi, in eadem urbe capite truncatus. Ex Antiochenis vero martyribus Lucianus, ejusdem Ecclesiæ presbyter, vir in omni vita sanctissimus. Qui cæleste Christi regnum primum verbis et oratione apologetica Nicomediæ præsentē ipso imperatore, postea vero etiam rebus ipsis, asseruit. Jam vero omnium in Phœnice martyrum nobilissimi Deoque accepti martyres, Christiani gregis pastores fuere, Tyrannio Ecclesiæ Tyriorum episcopus, et Zenobius presbyter apud 308 Sidonem: Silvanus quoque Emisenæ antistes Ecclesiæ. Sed hic quidem in ipsa urbe D Emesa feris objectus una cum aliis quibusdam, in martyrum relatus est numerum. Illi vero Antiochiæ, doctrinam veræ fidei constantissima in perferendis ad mortem usque tormentis patientia ambo illustrarunt: Tyrannio quidem in profundum mare demersus: Zenobius vero medicorum omnium præstantissimus, dum unguis latera ipsi sulcarentur, in mediis cruciatibus forti animo immortalis. Inter

licet.

(55) Ἐν εὐσεβῶν στήλαις. Rufinus vertit: In memoriis piorum primus a nobis scribitur Anthimus.

(56) Vulg. τῶν δ' ἐπ' Ἀντιοχείας. Apud Nicephorum legitur τῶν δὲ ἂπ' Ἀντιοχείας, rectius sine dubio. Neque enim Lucianus Antiochiæ passus est, sed Nicomediæ, ut testatur Eusebius hoc loco, et Hieronymus in Catalogo, et Rufinus ac Nicephorus. Quod etiam testatur ipse Lucianus in epistola quam scripsit ad Antiochenes, cum esset in carcere una cum aliis martyribus Nicomediæ. Hujus Epistolæ

martyres autem Palæstinæ, Silvanus Gazæ urbis A
episcopus apud æris metalla quæ sunt in Phæno,
cum aliis undequadragesima capite truncatus est. Sed
et quidam Ægyptii sacerdotes Peleus ac Nilus cum
aliquot aliis illic flammis assumpti periere. Horum
in numero maximum decus Cæsariensis Ecclesiæ
Pamphilus presbyter, a nobis haudquaquam præter-
eundus est; vir omnium nostræ ætatis maxime
admiratione dignus. Cujus quidem fortitudinem et
gloriosa facinora suo tempore exposuimus. Ex iis
porro qui Alexandria et per totam Ægyptum ac
Thebaidem nobili martyrio perfuncti sunt, primus
omnium nominandus est Petrus Alexandrinæ Ec-
clesiæ episcopus, Christianæ religionis doctor exi-
mius. Et inter ejus presbyteros Faustus, Dius atque
Ammonius perfecti martyres Christi. Præterea Phi-
leas et Hesychius, Paclumius ac Theodorus, diver-
sarum in Ægypto Ecclesiarum episcopi. Sexcenti
denique alii minime obscuri, qui per Ecclesias in
illis locis ac regionibus constitutas, multis laudibus
celebrantur. Quorum omnium pro vero Dei cultu
toto orbe confecta certamina, et quæ singulis eorum
acciderunt, omnia accurate commemorare, non est
officii nostri; sed eorum potius qui res gestas oculis
suis contemplati sunt. Nos vero ea quibus ipsi inter-
fuimus, alio in opere posteriorum notitiæ commen-
dabimus. In præsentem autem libro palinodiam eorum
quæ contra nos gesta sunt, et ea quæ in ipso per-
secutionis exordio contigerunt, supradictis adjun-
gam: quippe quæ maximam utilitatem allatura sint
lectoribus. Igitur antequam bellum nobis indictum
esset, quandiu imperatores placido ac benevolo
erga nos animo fuerunt, quanta copia omnium
honorum quantaque felicitate abundaverit impe-

extrema verba referuntur in *Chronico Alexandrino*
ad annum primum persecutionis: Ἀσπάζεται ὑμᾶς
χορὸς ἅπας ὁμοῦ μαρτύρων· εὐαγγελίζομαι δὲ ὑμᾶς,
ὡς Ἀνθίμος ὁ πάππας τῷ τοῦ μαρτυρίου δρόμῳ ἐτε-
λεώθη.

(57) Κατὰ τὸν δέοντα καιρὸν ἀνεγράψαμεν.
In libro scilicet *De martyribus Palæstinæ*, qui huic
octavo libro subjectus est. In eo enim martyrium
Pamphili fuse narrat Eusebius, ut illic videre est.
Porro ex hoc loco apparet, librum illum de marty-
ribus Palæstinæ post *Historiam Ecclesiasticam*, et
post libros *De Vita Pamphili* martyris ab Eusebio
scriptum fuisse. At Christophorus qui ante hoc
caput totam appendicem jam descripserat, coactus
est hæc Eusebii verba rescare, ne Eusebius sui
ipsius oblitus videretur. Non dissimulabo tamen, in
scriptis codicibus Maz., Med., Fuk. et Savilii, legi
ἀνεγράψαμεν. Quæ si vera est lectio, intelligit Eu-
sebius libros *De vita Pamphili martyris*. Hos enim
libros scripserat ante *Historiam Ecclesiasticam*, ut
jam antea observavimus.

(58) Καὶ Δίος. Sic codd. Maz. et Med. Rufinus
quoque *Dium* vocat; vulg., Δίδιο.

(59) Δι' ἐτέρας ποιήσομαι γραφῆς. Intelligit pro-
cul dubio librum *De martyribus Palæstinæ*. Neque
enim alium librum invenire quis possit, in quo
Eusebius martyrum agones ab se visos commemo-
raverit, quam hunc quem dixi. Ex quo insuper
refellit Christophorus sententia, qui librum
illum de martyribus Palæstinæ putavit partem esse
libri octavi; et qui post hæc verba quæ posui, multa

ἐπίσκοπος τῶν ἀμφὶ τὴν Γάζαν ἐκκλησιῶν, κατὰ τὰ
ἐν Φαινοῖ χαλκοῦ μέταλλα σὺν ἐτέροις ἐνὸς δέουσι τὸν
ἀριθμὸν τεσσαράκοντα τὴν κεφαλὴν ἀποτέμνεται,
Αἰγύπτῳ τε αὐτόθι Πηλεὺς καὶ Νεῖλος ἐπίσκοπος
μεθ' ἐτέρων τὴν διὰ πυρὸς ὑπέμειναν τελευτήν. Καὶ
τὸ μέγα δὲ κλέος τῆς Καισαρέων παροικίας ἐν τού-
τοις ἡμῖν μνημονεύεσθω Πάμφιλος πρεσβύτερος, τῶν
καθ' ἡμᾶς θαυμασιώτατος, οὗ τῶν ἀνδραγαθημάτων
τὴν ἀρετὴν κατὰ τὸν δέοντα καιρὸν ἀνεγράψαμεν (57).
Τῶν δ' ἐπ' Ἀλεξανδρείας καθ' ὅλης τε Αἰγύπτου καὶ
Θηβαίδος διαπρεπῶς τελειωθέντων, πρῶτος Πέτρος
αὐτῆς Ἀλεξανδρείας ἐπίσκοπος, θεῖον τι χρῆμα δι-
δασκάλων τῆς ἐν Χριστῷ θεοσεβείας, ἀναγεγράφθω·
καὶ τῶν σὺν αὐτῷ πρεσβυτέρων, Φαῖστος καὶ
Δίος (58) καὶ Ἀμμώνιος, τέλειοι Χριστοῦ μάρτυρες·
B Φιλίας τε καὶ Ἡσυχίου καὶ Παχυμίου καὶ Θεόδωρου,
τῶν ἀμφὶ τὴν Αἰγύπτου ἐκκλησιῶν ἐπίσκοποι, μυ-
ριοὶ τε ἐπὶ τούτοις ἄλλοι διαφανεῖς, οἱ πρὸς τῶν κατὰ
χώραν καὶ τόπον παροικῶν μνημονεύονται· ὧν ἀνὰ
τὴν πᾶσαν οἰκουμένην ὑπὲρ τῆς εἰς τὸ θεῖον εὐσε-
βείας ἠγωνισμένων γραφῆ παραδίδομαι τοῖς ἀλλοῖς,
ἐπ' ἀκριβέως τε ἕκαστα τῶν περὶ αὐτοῦ συμβεβη-
κότων ἱστορεῖν, οὐχ ἡμέτερον, τῶν δ' ἔφη ταῖς πρᾶ-
γματα παρεληφθῶν ἴδιον ἀν γένοιτο. Οἷς γε μὴν
αὐτὸς παρεγνήμην, τούτους καὶ τοὺς μεθ' ἡμᾶς
γνωρίμους δι' ἐτέρας ποιήσομαι γραφῆς (59). Κατὰ
γε μὴν τὸν παρόντα λόγον τὴν παλινοιδίαν τῶν περὶ
ἡμᾶς εἰργασμένων τοῖς εἰρημένους ἐπισυνάψω, τὰ τε
ἐξ ἀρχῆς τοῦ διωγμοῦ συμβεβηκότα, χρησιμώτατα
C τυγχάνοντα τοῖς ἐντευξομένοις. Τὰ μὲν οὖν πρὸ τοῦ
καθ' ἡμῶν πολέμου τῆς Ῥωμαίων ἡγεμονίας, ἐν
ἄλλοις δὲ χρόνοις τὰ τῶν ἀρχόντων φιλιὰ τε ἡμῖν ἦν
καὶ εἰρηναία, ὁπόσῃς ἀγαθῶν εὐπορίας καὶ εὐετη-
ρίας (60) ἤξιωτο, τίς ἂν ἐξαρκέσειε λόγος διηγή-

rescuit atque intrusit contra fidem omnium codi-
cum. Vidit hoc ante nos Turnebus, qui in suo co-
dice ad hæc verba Græcum nos scholium adscripserat
: σημειώσω δὲ ταύτην ἔχεις τὴν γραφὴν εὐθύς
μετὰ τούτου τὸ βιβλίον.

(60) Ὁπόσῃς ἀγαθῶν εὐπορίας καὶ εὐετηρίας.
Quanta fuerit felicitas in orbe Romano Diocletiano
et Maximiano regnantibus, testatur Mamertinus in
Genethliaco sub finem, ubi Maximianum alloquitur
his verbis: « Revera, sacratissime imp, scinus
omnes, antequam vos salutem reipublicæ reddere-
tis, quanta frugum inopia, quanta funerum copia
D fuit, fame passim morbisque grassantibus. Ut vero
lucem gentibus extulistis, exinde salutares spiritus
jugiter manant: nullus ager fallit agricolam, » etc.
Jam vero quod ad bella spectat, nunquam felicitas
adversus Barbaros Romani pugnarunt. Cæsi ubique
Barbari, et imperii Romani limites promoti. Lega-
mus eorum temporum historias. Inveniemus pro-
fecto id quod dixi, nunquam in meliore statu fuisse
rem Romanam; cum quatuor principes, duo scilicet
Augusti ac totidem Cæsares, seorsum singuli Bar-
baros propulsarent. Adeo ut verissimum sit quod
ait Mamertinus in *Genethliaco*: « Mitto etiam dies
festos victoriis triumphisque celebratos. » Auctor
panegyrici dicti Maximiano et Constantino: « Sed
profecto exegit hoc ipsa varietas et natura fortuna,
cui nihil mutare licuerat dum imperium tene-
retis; ut illa viginti annorum continua felicitas
intervallo aliquo distingueretur. » Porro tametsi
Diocletianus et Maximianus tot victorias de Barba-

ασθαι; ὅποτε καὶ οἱ μάλιστα τῆς καθόλου κρατοῦν-
 A τῆς ἀρχῆς, δεκαετηρίδας καὶ εἰκοσαετηρίδας τῆς
 βασιλείας ἐκπλήσαντες, ἐν ἑορταῖς καὶ πανηγύρεσι,
 φαῖδροτάταις τε θαλίαις καὶ εὐφροσύνας, μετὰ πά-
 σης εὐσταθοῦς διετέλουν εἰρήνης. Οὕτω δ' αὐτοῖς
 ἀπραποδίστως αὐξήσεως καὶ ἐπὶ μέγα ὁσημέρῃ
 προϊούσης τῆς ἐξουσίας, ἀδρόως τῆς πρὸς ἡμᾶς εἰ-
 ρῆνης μεταθέμενοι, πόλεμον ἄσπονδον ἐγείρουσιν,
 οὕτω δ' αὐτοῖς τῆς τοιαυτοῦ κινήσεως δεῦτερον
 ἔτος (61) πεπλήρωτο, καὶ τι περὶ τὴν ὄλην ἀρχὴν
 νεώτερον γεγονός, τὰ πάντα πράγματα ἀντρέπει.
 Νέσου γὰρ οὐκ αἰτίας τῶ πρωτοστάτῃ τῶν εἰρημέ-
 των (62) ἐπισκηψάσης, ὅψ' ἦς δὴ καὶ τὰ τῆς διανοίας
 εἰς ἔκστασιν αὐτῶ παρήγετο, σὺν τῷ μετ' αὐ-
 του δευτεροῦς τετιμημένῳ, τὸν δημῶδῃ καὶ ἰδιωτικῶν
 ἀπολαμβάνει βίον· οὕτω δὲ ταῦθ' οὕτω πέπρακτο,
 καὶ διχῆ τὰ πάντα τῆς ἀρχῆς διαίρεται (63), πρᾶγμα

ris retulerint, unum duntaxat de omnibus trium-
 phum Romæ egerunt, paulo antequam imperio de-
 cederent, ut testantur Eutropius et Zonaras. Verba
 Eutropii sunt: « Uterque una die privato habitu
 imperii insigne mutavit, Nicomediæ Diocletianus,
 Hercules Mediolani, post triumphum inclytum quem
 Romæ ex numerosis gentibus egerant, pompa fer-
 colorum illustri, » etc. Hieronymus in *Chronico*,
 hunc Diocletiani et Maximiani triumphum retulit
 anno xviii Diocletiani. Ad quem locum Scaliger in
Animadversionibus notat communi sum esse ab Hiero-
 nymo anachronismum. Hunc enim triumphum
 actum esse anno Diocletiani vicesimo, aliquot
 mensibus antequam purpuram deponeret. Sed
 fallit potius ipse Scaliger, qui Hieronymum tem-
 nere reprehendit. Nam si Diocletianus xx imperii
 anno, paucis antequam abdicaret mensibus, trium-
 phavit, mense circiter Januario eum triumphasse
 dicendum est, anno Christi 304, cum purpuram
 deposnerit Kalendis Aprilis ejusdem anni, ut docet
 Idatius in *Fastis*. Ex quo sequitur, eum hiberno
 tempore triumphasse, et media adhuc hieme ab
 urbe Roma profectum Nicomediam venisse: quo-
 rum neutrum probabile est, cum nec triumphus per
 hiemem agi solerent ab imperatoribus Romanis,
 nec Diocletiani ætas ac valetudo tam longi itineris
 laborem hibernis mensibus sustinere valuerit. Quid
 quod Diocletianus anno imperii xix, mense Martio
 atque Aprilis agebat Nicomediam, eo tempore quo
 cœpta est Christianorum persecutio, ut testatur
 Eusebius in lib. viii, cap. 5. Sed et tunc cum Ni-
 comedense palatium conflagravit, Diocletianum in
 eo egisse testis est omni exceptione major Constanti-
 nus in *Oratione ad sanctorum cælum*, capite pen-
 ultimo. Id autem contigit aliquot mensibus post
 inchoatam persecutionem. Ponamus igitur id eve-
 nisse mense Maio, quis credat, intra decem men-
 sium spatium Diocletianum Nicomedia venisse Ro-
 mam, ibique insignem illum triumphum egisse; ac
 deinde Roma redisse Nicomediam, atque ibi pur-
 puram posuisse, moxque in Dalmatiam concess-
 sisse, ut reliquum vitæ tempus ibi degere? Huc
 accedit, quod morbus ille quo Diocletianus de statu
 mens paululum deturbatus est, primum Nicome-
 diæ eum corripuit, paulo post excitatum ab eo
 persecutionem, ut refert Constantinus. Quare parum
 probabile est, Diocletianum eo tentatum morbo,
 tantum iter suscepisse. Deinde auctor panegyrici
 dicti Maximiano et Constantino, diserte testatur
 Diocletianum et Maximianum aliquot annis ante xx
 imperii annum Romæ triumphasse. His enim verbis
 Maximianum alloquitur: « Te primo ingressu tuo,
 tanta lætitia, tanta frequentia populus Romanus

rium 309 Romanum, quis explicare sufficere? Quo
 quidem tempore ii qui summam imperii administra-
 bant, decennialibus ac vicennialibus expletis, in fe-
 stivitatibus, spectaculis, epulis omnique hilaritatis
 genere pacate et tranquille degebant. Ita cum co-
 rum principatus absque ullo augetur obstaculo,
 novisque in dies incrementis floreret; repente
 mutato consilio, pacem quam nobiscum servabant
 solventes, bellum nobis inexpiabile intulerunt. Nec-
 dum alter annus hujus bellici motus expletus fue-
 rat, cum ecce novus quidam et inopinatus casus
 rem Romanam pene subverlit. Nam cum ille qui
 inter imperatores supradictos primum locum obti-
 nebat, in difficilem quemdam morbum incidisset,
 cujus vi demotus jam de mentis sue statu esse vi-
 debatur, una cum eo imperatore qui secundus ab
 ipso erat, ad privatam vitam se contulit. Vix hæc

excepit, ut cum te ad Capitolini Jovis gremium vel
 oculis ferre gestiret, stipatione sui vix ad portas
 urbis admitteret. Te rursus vicesimo anno impera-
 torem, octavo consulem ita ipsa amplexu quodam
 suo Roma voluit detinere, ut videretur augurari
 jam et timere quod factum est. » Vides ut Maximia-
 num diu ante octavum ipsius consulatum Romæ
 triumphasse dicat. Nam quin priora illa verba de
 triumpho accipienda sint, dubitare non licet. Certe
 Sigonius, vir diligentissimus, in libris de Occiden-
 tali imperio non aliter hunc locum intellexit. Gra-
 viter itaque hallucinatur Scaliger, qui Diocletia-
 num et Maximianum triumphasse dicit anno imperii
 vicesimo. Rectius Hieronymus id retulit anno
 xviii Diocletiani. Quo quidem anno Idatius in *Fastis*
 notat imperatores vilitatem amonæ edicto suo
 constituisse. Id enim post triumphum ab eis consti-
 tutum videtur in grati in præcipue populi Romani.
 At Cedrenus anno Diocletiani decimo septimo hunc
 triumphum ascribit.

(61) Οὕτω δ' αὐτοῖς τῆς τοιαυτοῦ κινήσεως δευ-
 τερον ἔτος. Melius dixisset Eusebius: Vix dum
 primus annus expletus fuerat. Nam sub initium
 secundi anni persecutionis, contigit abdicatio Dio-
 cletiani ac Maximiani, Kalendis scilicet Aprilibus
 anno Christi 304 cum persecutio cœpta fuisset
 mense Martio præcedentis anni. Cum igitur ait
 Eusebius οὕτω δεῦτερον ἔτος πεπλήρωτο, idem est,
 ac si dixisset, secundus agebatur persecutionis
 annus. Ita intelligendus est alter locus Eusebii in
 libro *De martyribus Palestine*, cap. 3, in fine.

(62) Τῶ πρωτοστάτῃ τῶν εἰρημένων. Male
 Chris.ophorus vertit: « Nam qui primus nos-
 trarum ærumnarum auctor erat. » In quo secutus
 esse videtur Nicephorum, qui in cap. 16, lib. vii,
 Eusebium exscribit, pro Eusebianis illis posuit
 τῶ ἀρχηγῶ τῆς κατὰς.

(63) Διχῆ τὰ πάντα τῆς ἀρχῆς διαίρεται. Con-
 stantius enim et Galerius, imperium Romanum
 quasi hæreditatem quandam inter se partiti sunt.
 Quæ prima fuit imperii Romani divisio, ut hoc
 loco tradit Eusebius. Antea enim licet plures Au-
 gusti simul fuissent, tamen imperium Romanum
 solidum atque indivisum gubernabant, ut contigit
 Marco et Vero imperantibus. Sed et sub Diocletiano
 et Herculo Maximiano, nulla facta fuerat imperii
 divisio; cum nec provincias, nec legiones Augusti
 inter se partiti essent. Recte ergo Eutropius in lib.
 xi, ita scribit: « His igitur absentibus ab admini-
 stratione reipublice, Constantius et Galerius Augu-
 sti creati sunt, divisusque inter eos Romanus or-
 bis. » Idem observat Orosius in lib. vii, his verbis: «
 Galerius et Constantius Augusti, primi imperium

gesta fuerant, cum imperium Romanum totum in duas partes divisum est; quod quidem nunquam antea factum esse memoratur. Paulo post imperator Constantius, vir in omni vita placidissimus, qui et elementia in subditos, et singulari erga fidem nostram benevolentia præditus erat, Constantinum proprium filium vice sua imperatorem atque Augustum relinquens, fatali morte defunctus est. Primusque ab ipsis gentilibus relatus est inter divos, cunctisque honoribus qui imperatori debentur, post obitum ornatus. Omnium principum clementissimus ac benignissimus; et qui ex cunctis nostri temporis imperatoribus, solus convenientem imperatorie majestati vitam exegit. Denique tum aliis in rebus humanissimum se ac beneficentissimum erga omnes præstitit; tum concitati adversus nos belli nullatenus particeps fuit. Sed cum veri Dei cultores qui sub imperio suo debebant, immunes ab omni noxa et calumnia servasset, nec aut Ecclesiarum aedes subvertisset, aut quidquam adversus nostros esset molitus, tandem felicissimum ac beatissimum vite exitum consecutus est. Quippe qui solus omnium, in imperio suo cum summa tranquillitate et gloria, successorem relinquens proprium filium, modestissimum ac religiosissimum principem, ex hac luce migravit. Hujus igitur filius Constantinus, ab ipso statim exordio supremus imperator et Augustus a militibus 310, diuque antea ab omnium imperatore Deo renuntiat, paternæ erga fidem nostram pietatis æmulatorem se præstitit. Et hic quidem ejusmodi fuit. Posthæc Licinius communi imperatorum suffragio Imperator et Augustus declaratus est. Quod quidem Maximinus ægre admodum tulit, qui hactenus Cæsar duntaxat ab omnibus appellabatur. Hic ergo præ cæteris tyrannico ingenio præditus, Augustus a semetipso

Romanum in duas partes determinaverunt. De hac imperii divisione quam urbs Roma præ cæteris ægerime tulit, loquitur Porphyrius in *Panegyrico carmine* ad Constantinum, quod scripsit anno imperii Constantini quinto decimo, quinquennialibus Cæsarium Crispi et Constantini.

..... lacerata cruentis

*Imperiis, pars fessa poli divisa gemebat,
Scoptra et Ausoniæ mærebat perditâ jura.*

Et aliquando post, ita Constantinum alloquitur:
*Et reparata jugans mæstii divortia mundi
Orbes junge pures: det leges Roma volentes,
Principe te in populos.*

Hæc paulo accuratius notavi; tum quia nondum satis observata sunt, tum quia Christophorsonus ea non intellexit; qui pro partitione dissensionem interpretatus est.

(64) *Πράγμα μὴδ' ἄλλοτὲ πω πάλαι γεγονός.* Nostri codices Maz., Med., Fuk. et Savil. vocem *πάλαι* addunt quæ in vulg. deest.

(65) *Πρώτῳ τε ἐν θεοῖς.* Non quod primo omnium imperatori Constantio hic honos contigerit, ut inter divos referretur. Multi enim imperatores ante Constantium inter divos a senatu relati fuerant. Sed quod ex quatuor imperatoribus qui imperium simul gubernaverant, Diocletiano scilicet et Maximiano, Constantio atque Galerio, primus Constantius hunc honorem adeptus est, quippe qui primus obiisset.

Α μὴδ' ἄλλοτὲ πω πάλαι γεγονός (64), μνήμη παραδομένη. Χρόνου δ' οὐ πλείστου μεταξύ γενομένου, βασιλεὺς Κωνσταντίος τὸν πάντα βίον πραότατα καὶ τοῖς ὑπηκόοις εὐνοϊκώτατα, τῷ τε θεῷ λόγῳ προσκλιέστατα διαθέμενος, παῖδα γνήσιον Κωνσταντίνον αὐτοκράτορα καὶ Σεβαστὴν ἀνθ' ἐαυτοῦ καταλιπὼν, κοινῷ φύσεως νόμῳ τελευτᾷ τὸν βίον, πρῶτός τε ἐν θεοῖς (65) ἀνηγορεύετο παρ' αὐτοῖς, ἀπάσης μετὰ θάνατον, ὅση βασιλεὺς τις ἂν ὠφείλετο, τιμῆς ἡξιωμένος. χρηστότατος καὶ ἡπιώτατος βασιλείων, ὃς δὴ καὶ μόνος τῶν καθ' ἡμᾶς ἐπαξίως τῆς ἡγεμονίας τὸν πάντα τῆς ἀρχῆς διατελέσας χρόνον, καὶ πᾶσι τοῖς πᾶσι δεξιώτατον καὶ εὐεργετικώτατον παρασχὼν ἑαυτὸν, τοῦ τε καθ' ἡμῶν πολέμου (66) μηδαιῶς ἐπικαιωνήσας, ἀλλὰ καὶ τοὺς ὑπ' αὐτὸν ἠσοσεβεῖς, Β ἀβλαβεῖς καὶ ἀνεπηρέστους φυλάξας, καὶ μήτε τῶν Ἑκκλησιῶν τοὺς οἴκους καθελὼν. μὴθ' ἑτερόν τι καθ' ἡμῶν καινουργήσας, τέλος εὐδόκιμον (67) καὶ τρισμαχάριον ἀπέλιπε τοῦ βίου, μόνος ἐπὶ τῆς αὐτοῦ βασιλείας εὐμενῶς καὶ ἐπιδόξως ἐπὶ διαδόχῳ γνήσιῳ παιδί, πάντα σωφρονεστάτῳ τε καὶ εὐσεβεστάτῳ, τελευτήσας. Τοῦτο παῖς Κωνσταντίνος εὐθύς ἀρχόμενος, βασιλεὺς τελεύωτατος καὶ Σεβαστὸς πρὸς τῶν στρατοπέδων, καὶ ἔτι πολὺ τούτων πρότερον πρὸς αὐτοῦ τοῦ παμβασιλέως Θεοῦ ἀναγορευθεὶς, ζηλωτὴν ἑαυτὸν τῆς πατρικῆς περὶ τὸν ἡμέτερον λόγον εὐσεβείας κατεστήσατο. Καὶ οὗτος μὲν τοιοῦτος. Λικίνιος δὲ ἐπὶ τούτοις ὑπὸ κοινῆς ψήφου τῶν κρατούντων αὐτοκράτωρ καὶ Σεβαστὸς ἀναπέβη. Ταῦτα Μαξιμῖνον δεινῶς ἐλύπει, μόνον Καίσαρα παρὰ πάντας (68) εἰσέτι τότε χρηματίζοντα· ὃς δὴ οὖν τὰ μάλιστα τυραννικὸς ὢν, παραρπάσας ἑαυτῷ τὴν ἀξίαν, Σεβαστὸς ἦν, αὐτὸς ὑφ' ἐαυτοῦ γεγονός· ἐν τούτῳ δὲ Κωνσταντίνῳ μηχανὴν θανάτου συρβᾶπτων ἀλόως, ὃ μετὰ τὴν ἀπόθεσιν ἐπανηρῆσθαι δεδηλωμένος (69), αἰσχίστῳ κατὰστρέφει θανάτῳ. Πρώτου δὲ τού-

(66) *Τοῦ τε καθ' ἡμῶν πολέμου.* In tribus nostris codicibus Maz., Med. et Fuk. scriptum est τῶν δὲ καθ' ἡμῶν, non male.

(67) *Τέλος εὐδόκιμον.* Εὐδαιμον cod. Reg., cui consentit appendix libri viii, ut videre est infra pag. 317. Reliqui tamen codices, Maz. scilicet ac Med. cum Fukeiano et Saviliano scriptum hic habent τέλος εὐδόκιμον καὶ τρισμαχάριον.

(68) *Μόνον Καίσαρα παρὰ πάντας.* Vulg., πάντων. In codd. Maz., Med. et Fuk. legitur παρὰ πάντας recte: id est, aliter ac reliqui omnes. Quatuor enim Augusti ea tempestate reipublicam Romanam administrabant: Galerius scilicet, Constantinus, Maxentius atque Licinius, Maximinus vero jam pridem Cæsar a Galerio factus, usque ad Galerii obitum in ea dignitate permansit. Quare verissimum est, quod hic ait Eusebius, ægre tulisse Maximinum, quod inter tot Augustos solus ipse tantum Cæsar diceretur, cum tamen Cæsaris dignitatem ante tres illos superiores memoratos principes accepisset.

(69) *Ὁ μετὰ τὴν ἀπόθεσιν ἐπανηρῆσθαι δεδηλωμένος.* Hæc verba desunt in vetustissimis codd. Mazarino et Fuk. Sed habentur in Regio codice, et ad oram codicis Medicæi scripta sunt eadem manu. Porro cum Eusebius dicat se supra retulisse qualiter Maximianus Herculius purpuram resumpserit, id quo loco dixerit Eusebius, adhuc quæro.

του (70) τὰς ἐπὶ τιμῇ γραφὰς, ἀνδριάντας τε καὶ ὅσα τοιαῦτα ἐπ' ἀναθέσει νενομίσται, ὡς ἀνοσίου καὶ δυσσεβεστάτου καθήρουν.

Περὶ τοῦ τρόπου τῶν τῆς εὐσεβείας ἐχθρῶν (Nic. H. E. vii, 21).

ΚΕΦΑΛΑΙΟΝ ΙΔ'.

Περὶ τοῦ τρόπου τῶν τῆς εὐσεβείας ἐχθρῶν (Nic. H. E. vii, 21).

Τούτου παῖς Μαξέντιος, ὁ τὴν ἐπὶ Ῥώμῃς τυραννίδα συστήσάμενος, ἀρχόμενος μὲν τὴν καθ' ἡμᾶς πίστιν ἐπ' ἀρεσκείᾳ καὶ κολακείᾳ τοῦ δήμου Ῥωμαίων καθυπεκρίνατο, ταύτη τε τοῖς ὑπηκόοις τὸν κατὰ Χριστιανῶν ἀνεῖναι προστάττει διωγμὸν, εὐσέβειαν ἐπιμυρφάζων, καὶ ὡς ἂν δεξιὸς καὶ πολὺ πρᾶος παρὰ τοὺς προτέρους φανεῖη. Οὐ μὴν οἷος ἔσσεσθαι ἠλπίσθη, τοιοῦτος ἔργους ἀναπέφηνεν· εἰς πάσας δ' ἀνοσιουργίας ὀκειλάς, οὐδὲν ὃ τι μιαιρίας ἔργων καὶ ἀκολασίας παραλέλοιπε, μοιχείας τε καὶ παντοίας ἐπιτελῶν φόβας· διαζευγνύς γέ τοι τῶν ἀνδρῶν τὰς κατὰ νόμον γαμετάς, ταύτας ἐνυθρίζων, ἀτιμώτατα τοῖς ἀνδράσιν αὐθις ἀπέπεμπε· καὶ ταῦτ' οὐκ ἀσήμοις οὐδ' ἀφανέσιν ἐγχειρῶν ἐπετῆδευεν, ἀλλ' αὐτῶν δὴ μάλιστα τῶν τὰ πρῶτα τῆς Ῥωμαίων συγκλήτου βουλῆς ἀπανηγεγμένων ἐμπαροινῶν τοῖς ἐξοχωτάτοις. Οἱ πάντες δ' αὐτὸν ὑποπεπτηχότες δήμοι καὶ ἄρχοντες, ἔνδοξοί τε καὶ ἄδοξοι, δεινή κατετρώχοντο τυραννίδι. Καὶ οὐδ' ἡμερῶν καὶ τὴν πικρὰν φερόντων δουλείαν, ἀπαλλαγὴ τις ὅμως ἦν τῆς τοῦ τυράννου φρονήσεως ὠμότητος· ἐπὶ σμικρᾷ γοῦν ἡδὴ ποτὲ προψέσει, τὸν δῆμον εἰς φόνον τοῖς ἀμφ' αὐτὸν δορυφόροις ἐκδίδωσι (71), καὶ ἐκτείνετο μυρία τοῦ δήμου Ῥωμαίων πλήθη ἐπὶ μέσῃ τῆς πόλεως, οὐ Σκυθῶν οὐδὲ βαρβάρων, ἀλλ' αὐτῶν τῶν οἰκείων δόρασι καὶ πανοπλίαις. Συγκλητικῶν γε μὴν φόνος ὅσος δι' ἐπιβουλὴν ἐνηργεῖτο τῆς οὐσίας, οὐδ' ἐξαριθμησασθαι δυνατόν, ἄλλοτε ἄλλαις πεπλασμέναις αἰτίαις μυρίων ἀναιρουμένων. Ἡ δὲ τῶν κακῶν τῷ τυράννῳ κορωνίς, ἐπὶ γοητείᾳ ἡλευσε· μαγικαῖς ἐπινοίαις (72) ποτὲ μὲν γυναῖκας ἐγκύμονας ἀνασχίζοντος, ποτὲ δὲ νεογνῶν σπλάγχνα βρεφῶν διερευνωμένου, λέοντάς τε κατασφάττοντος, καὶ τινὰς ἀρήρητοποιίας ἐπὶ δαιμόνων προκλήσεις καὶ ἀποτροπιασμὸν τοῦ πολέμου συνισταμένου· διὰ τούτων γὰρ αὐτῷ τὰ τῆς νίκης κατορθωθήσεσθαι, ἢ πᾶσα ἐτύγχανεν ἐλπίς. Οὗτος μὲν οὖν ἐπὶ Ῥώμῃς τυραννῶν, οὐδ' ἔστιν εἰπεῖν ὅσα δρῶν τοὺς ὑπηκόους κατεδουλοῦτο, ὡς ἡδὴ καὶ τῶν ἀναγκαίων τροφῶν ἐν ἐσχάτῃ σπᾶνει καὶ ἀπορίᾳ

A renuntiatus est. Sub id tempus Maximianus quem post depositum imperium iterum purpuram sumpsisset retulimus; cum adversus Constantinum in sidias moliri deprehensus esset, sædissimo mortis genere interit. Primusque hic fuit, cujus utpote impii ac sceleratissimi hominis imagines omnes et statuæ cæteraque id genus monumenta quæ in honorem imperatorum erigi solent, dejecta atque abolita sunt.

CAPUT XIV.

De moribus persecutorum.

Hujus filius Maxentius, qui Romæ tyrannidem arripuit, principio quidem fidei nostræ professionem simulavit, ut in eo morem gereret blandireturque populo Romano. Itaque subditis suis præcepit, ut a persecutione Christianorum desisterent; fictam scilicet pietatis speciem præ se ferens, utque benignior multo atque humanior superioribus principibus videretur. Verum progressu temporis haudquaquam talem se rebus ipsis præstitit, qualis futurus sperabatur. Quin contra ad omnia scelera et flagitia æstu quodam mentis abreptus, nullum impietatis aut libidinis genus prætermisit. Nam et adulteria et cujusque modi supra perpetrabat. Cumque uxores legitimas a viris per divortium abstraxisset, ipse cum omni sæditate et ignominia eis illudens, denuo ad maritos easdem remittebat. Neque vero viles duntaxat et obscuros homines hujusmodi injuriis afficere studebat, sed illos præcipue qui in senatu Romano principem locum obtinebant, eminentissimo cuique maxime insultans. Proinde tam plebei omnes quam magistratus, tam obscuro quam nobiles, eum reformidantes, gravissima tyrannide opprimebantur. Ac tametsi quiete agerent et tyrannidem patienter tolerarent, ne sic tamen vitare poterant cruentam tyranni atrocitatem. Denique quodam die levissimam ob causam, **311** populum Romanum militibus prætorianis tradidit occidendum. Atque ita innumerabilis multitudo populi Romani, non Scythiarum ac barbarorum, sed civium suorum hastis armisque in media urbe trucidata est. Quantæ porro senatorum cædes factæ sint ut in bona eorum invaderetur, numerari nullo modo potest, cum plurimi quotidie fictis variis criminibus interficerentur. Tandem vero tyrannus sceleribus suis quasi quoddam fastigium, magicæ artis præstigias imposuit, nunc mulieres gravidas dissecans, nunc infantum recens in lucem editorum rimans viscera; leones quoque interdum matans, et nefanda quædam peragens sacra ad dæ-

(70) Πρώτου δὲ τούτου. Hæc verba eodem modo exponenda sunt, quo illa superius a nobis exposita πρώτος τε ἐν θεοῖς. At Christophorus hunc locum ita interpretatus est, quasi legeretur πρὸ δὲ τούτου.

(71) Τοῖς ἀμφ' αὐτὸν δορυφόροις ἐκδίδωσι. Idem refert Aurelius Victor in Maxentio: « Adeo sævus, uti Prætorianis eadem vulgi quondam annuerit. » Constantinus vero, victo postea Maxentio, Prætorianas cohortes abolevit; specie quidem ob eam vulgi eadem, sed re ipsa, ne res novas molirentur; neve imperatores crearent, prout Maxentium Augustum renuntiaverant. Porro Zosimus eandem

quoque rem, licet paulo aliter, narrat. Scribit enim, cum Romæ templum Genii fortuito incendio conflagraret, cunctique ad restinguendum ignem accurrissent, militem quemdam qui nomen illud gentilium deridebat, a plebe interemptum fuisse. Ex quo tantam subito seditionem militum exarsisse, ut tota pene urbs peritura fuerit, nisi Maxentius subvenisset.

(72) Μαγικαῖς ἐπινοίαις. Post hæc verba in editionibus, et in Regio ac Medicæo codice punctum ponitur, quod Christophorus non fecit. Verum in codice Mazarino, ante hæc voces media distinctio ponitur optime. Eandem distinctionem reperi in codice Fuketii.

mones evocandos, et ad bellum quod jam imminere depellendum. His enim artibus victoriam se adepturum haud dubia spe præsumperat. Illic igitur dum Romæ tyrannidem exercet, vix dici potest quot quantisque malis subditos oppresserit, atque in servitutem redegerit; adeo ut ad extremam truci sint alimentorum penuriam, qualem antea Romæ aut alibi unquam fuisse nulla hominum memoria recordari potest. At in Orientis partibus tyrannus Maximinus, initio clam fœdere cum Maxentio Romanæ urbis tyranno, utpote scelerum germanitate sibi junctissimo, diu quidem latere studuit. Tandem vero deprehensus pœnas debitas persolvit. Mirum est enim quanta hic nequitiae affinitate et similitudine, Romanæ urbis tyrannum expresserit, seu potius longo intervallo superarit. Quippe impostorum et magorum principes summi honoris apicem apud eum obtinebant: cum ipse supra modum meticulosus esset ac superstitiosus, et simulacrorum ac dæmonum vanitati imprimis deditus. Nihil certe aggredi, nihil summo, quod aiunt, digito commovere absque vaticiniis et oraculis audebat. Quam ob causam acerbius ac vehementius quam superiores principes persequi nostros instituit; deorum templa in singulis urbibus erigi præcipiens, et si quæ essent temporis velustate collapsa, reparari. Ad hæc flumines in singulis locis atque urbibus constituit, iisdemque sacerdotem cuiusque provincie præfecit, eum qui cunctis in curia muneribus egregie perfunctus esset, addito ei militari satellitio. Denique hariolis omnibus, velut religiosis viris ac divino numine acceptissimis, provinciarum administrationes et **312** maxima privilegia concessit. Post hæc non unam duntaxat urbem aut regionem, sed universas provincias imperio suo subjectas, auri argentique, et pecuniarum exactionibus, et indictionibus gravissimis, variisque subinde condemnationibus vexavit atque oppressit. Sed et locupletissimum quemque paternis avitisque spoliatus bonis, ingentes opes ac nummorum acervos assentatoribus suis donabat. Jam vero temulentiae et crapulae eo usque obnoxius fuit, ut in comotationibus insaniret ac fureret; et ea imperaret ebrius, quorum postridie sobrium pœnitebat. Quod autem ad luxum ac delicias attinet, in eo nulli secundus; nequitiae omnis magis tum rectori-

Α καταστῆναι, ὅσην ἐπὶ Ῥώμῃς οὐδ' ἄλλοτε οἱ καθ' ἡμᾶς γενέσθαι μνημονεύουσιν. Ὁ δ' ἐπ' Ἀνατολῆς τύραννος Μαξιμίνοσ, ὡς ἂν πρὸς ἀδελφῶν τὴν κακίαν πρὸς τὸν ἐπὶ Ῥώμῃς φιλίαν κρύβδην σπενδόμενος, ἐπὶ πλεῖστον χρόνον λαυθάνειν ἐβρόντιζε, φωραθεὶς γέ τοι ὕστερον, δίχην τίνουσι τὴν ἀξίαν. Ἦν δὲ θαυμάσαι, ὅπως καὶ οὗτος τὰ συγγενῆ καὶ ἀδελφά, μᾶλλον δὲ κακίας τὰ πρῶτα καὶ τὰ νικητήρια τῆς τοῦ κατὰ Ῥώμην τυράννου κακοτροπίας ἀπεινεγμένους. Γοῆτων τε γὰρ καὶ μάγων οἱ πρῶτοι τῆς ἀνωτάτω παρ' αὐτῷ τιμῆς (73) ἤξιοντο, φοφοθεοῦς ἐς τὰ μάλιστα καὶ δεισιδαιμονεστάτου καθεστῶτος, τὴν τε περὶ τὰ εἰδῶλα καὶ τοὺς δαίμονας περὶ πολλοῦ τιθεμένων πλάνην. Μαντείων γοῦν διχα καὶ χρηστημῶν οὐδὲ μέχρις ὄνουσ, ὡς εἰπεῖν, τολμᾶν τι κινεῖν οἷός τε ἦν. Οὐ χάριν καὶ τῷ καθ' ἡμῶν σφοδρότερον ἢ οἱ πρόσθεν καὶ πυκνότερον ἐπετίθετο διωγμῶ, νεώσ τε κατὰ πᾶσαν πόλιν ἐχειρεῖν, καὶ τὰ χρόνου μῆκει καθηρημένα τεμένη, διὰ σπουδῆς ἀνανεοῦσθαι προστάτων, ἱερέας τε εἰδῶλων κατὰ πάντα τόπον καὶ πόλιν· καὶ ἐπὶ τούτων ἐκάστης ἐπαρχίας ἀρχιερεῶ (74), τῶν ἐν πολιτείαις ἕνα γέ τινα τὸν μάλιστα ἐμφανῶς διὰ πάσης ἐμπρέψαντα λειτουργίας, μετὰ στρατιωτικοῦ στίφους καὶ δορυφορίας ἐκτάσων, ἀναδὴν τε πᾶσι γόησιν, ὡς ἂν εὐσεβέσι καὶ θεῶν προσφιλέσιν, ἡγεμονίας καὶ τὰς μέγιστας προνομίας δωρούμενος. Ἐκ δὲ τούτων ὀρμώμενος, πόλιν μὲν οὐ μίαν οὐδὲ χώραν, ὅλας δὲ ἄρδην τὰς ὑπ' αὐτὸν ἐπαρχίας, χρυσοῦ καὶ ἀργύρου καὶ χρημάτων ἀμυθήτων εἰσπράττει, ἐπισκήψεις (75) τε βαρυτάταις, καὶ ἄλλοτε ἄλλαις καταδικαῖς ἡγία καὶ κατεπίεζε. Τῶν γε μὴν εὐπόρων τὰς ἐκ προγόνων περιποιηθείσας οὐσίας ἀφαιρούμενος, πλοῦτους ἀθρόως καὶ σωροὺς χρημάτων τοῖς ἀμφ' αὐτὸν κόλαξιν ἐδωρεῖτο. Παροινίας γε μὴν καὶ μέθης ἐς τοσαύτην ἡγάθη φορᾶν, ὡς ἐν τοῖς πότοις παρακόπτειν καὶ τῶν φρενῶν παρελίστασθαι, τοιαῦτα τε μεθύοντα προσάττειν, οἷα ἀνανήψαντι αὐτὸν τῇ ὑστεραίᾳ εἰς μετάμελον ἀγειν· κραιπάλῃς δὲ καὶ ἀσωτίας μηδὲν καταλιπὼν ὑπερβολῆν, κακίας διδάσκαλον τοῖς ἀμφ' αὐτὸν ἄρχουσιν τε καὶ ἀρχομένοις· ἑαυτὸν καθίστη, θρύπτεσθαι μὲν πῶ στρατιωτικὸν διὰ πάσης τρυφῆς τε καὶ ἀκλασίας ἐνάγων, ἡγεμόνας δὲ καὶ στρατοπεδάρχας δι' ἀρπαγῶν καὶ πλεονεξίας χωρεῖν κατὰ τῶν ὑπηκόων, μονο-

Β

Γ

Δ

ουχὶ συντυραννοῦντας αὐτῷ προκαλούμενος. Τί δαί τὰς ἐμπαθεῖς τοῦ ἀνδρὸς αἰοχρουργίας μνημονεύειν;

(73) Παρ' αὐτῷ τιμῆς. Scribendum est αὐτοῦ, ut ad oram codicis Turnebi ac Moræi emendatur. Sequitur enim φοφοθεοῦς, etc.

(74) Ἐκάστης ἐπαρχίας ἀρχιερεῶ. Sacerdotes vocabantur a gentilibus, qui totius provincie templa ac delubra sub dispositione sua habebant: Flamines vero, qui in singulis oppidis ac municipiis deorum sacra procurabant, ut jam pridem notavi ad lib. xxviii Ann. Marcellini. Cave porro existimes, Maximinum primum sacerdotes provincie instituisse. Diu enim ante illum fuerunt. Sed Maximinus eorum honorem auxit, addito illis satellitio, id est licioribus et apparitoribus. Creabantur autem sacerdotes ex corpore Curialium, ii qui omnibus muneribus publicis cum summa laude ante perfun-

cti essent. Tantaque hæc dignitas habebatur, ut ipsos magistratus seu duumviros in gradu antecesserent. Certe in gestis purgationis Cæciliani, ea dignitas ante duumviratum nominatur. Sic enim legitur: « In jure apud Aurelium Didymum Spectum sacerdotem Jovis optimi maximi, duumvirum splendide colonie Cathaginensium. » Vide cap. 4, lib. ix. Hi sacerdotes in secretaria judicium ingrediendi et cum iis sedendi jus habebant, ut patet ex Actis Theodori martyris die x Novembris.

(75) Ἐπισκήψεις. Musculus vertit *statutis*; Christophorus *mandatis gravissimis*. Eadem voce utitur Eusebius in lib. x *Historie Ecclesiasticæ*, cap. 8, de Licinio loquens: Ἐπισκήψεις τε μυρία κατὰ τῶν ὑποχαιρών ἐθνῶν ἐτενόει.

ἡ τῶν πρὸς αὐτοῦ μεμοιγεμένων ἀπαριθμεῖσθαι τὴν πληθύν; Οὐκ ἦν γέ τοι πόλιν αὐτὸν παρελθεῖν, μὴ οὐχὶ ἐκ παντὸς φθορὰς γυναικῶν, παρθένων τε ἀρπαγὰς εἰργασμένον. Κατὰ πάντων γέ τοι αὐτῷ ταῦτα προϋχόμεναι, μὴ ὅτι μόνων Χριστιανῶν, οἱ θανάτου καταφρονήσαντες, παρ' οὐδὲν αὐτοῦ τὴν τοσαύτην ἔθεντο τυραννίδα. Οἱ μὲν γὰρ ἄνδρες (76) ἀνατλάντες πῦρ καὶ σίδηρον, καὶ προσηλώσεις, θήρας τε ἀγρίους καὶ θαλάττης βυθοῦς, ἀποτομάς τε μελῶν καὶ καυτήρας, καὶ ὀφθαλμῶν κεντήσεις τε καὶ ἐξορύξεις, καὶ τοῦ παντὸς σώματος ἀκρωτηριασμούς, λιμὸν τε ἐπὶ τούτοις καὶ μέταλλα, καὶ δεσμὰ, ἐπὶ πάντων μᾶλλον ὑπομονὴν τὴν ὑπὲρ εὐσεβείας ἐνεδείξαντο, ἢ τὸ σέβας τὸ εἰς Θεὸν εἰδώλοισι ἀντικατηλλάξαντο. Αἱ δ' αὖ γυναῖκες οὐκ ἤττον τῶν ἀνδρῶν ὑπὸ τῆς τοῦ θεοῦ λόγου διδασκαλίας ἠββενωμέναί, αἱ μὲν τοὺς αὐτοὺς τοὺς ἀνδράσι ἀγῶνας ὑποστᾶσαι, ἴσα τῆς ἀρετῆς ἀπηνέγκαντο βραβεῖα, αἱ δὲ ἐπὶ φθορᾷ ἐλκόμεναι, θάττον τὴν ψυχὴν θανάτῳ, ἢ τὸ σῶμα τῇ φθορᾷ παραδεδύκασι. Μόνη γοῦν τῶν ἄλλων ὑπὸ τοῦ τυράννου μεμοιγεμένων, Χριστιανῶν τῶν ἐπ' Ἀλεξανδρείας ἐπιστημοτάτη τε καὶ λαμπροτάτη, τὴν ἐμπαθῆ καὶ ἀκόλαστον Μαξιμίνοι ψυχὴν δι' ἀνδρειοτάτου παραστήματος ὑπερξενίχησεν (77), ἐνδοξος μὲν τᾶλλα πλούτῳ τε καὶ γένει καὶ παιδείᾳ, πάντα γὰρ μὴν δευτέρα σωφροσύνης τεθειμένη· ἦν καὶ πολλὰ λιπαρήσας, κτείνει μὲν ἐτοίμως θνήσκειν ἔχουσαν οὐκ οἶός τε ἦν, τῆς ἐπιθυμίας μᾶλλον τοῦ θυμοῦ κατακρατούσης αὐτοῦ, φυγῆ δὲ ζημιώσας, πάσης ἀφελίετο τῆς οὐσίας. Μυρία δ' ἄλλα πρὸς τῶν κατ' ἔθνος ἀρχόντων πορευίας ἀπειλὴν μηδ' ἀκούσαι δεδυνημέναί, πᾶν εἶδος βασάνων καὶ στρεβλώσεων, καὶ θανατηφόρου κολάσεως ὑπέστησαν. Θαυμασταὶ μὲν οὖν καὶ αὐταὶ ὑπερφυῶς γὰρ μὴν θαυμασιωτάτη ἢ ἐπὶ Ῥώμης εὐγενεστάτη τῶν ὄντων καὶ σωφρονεστάτη γυνὴ πασῶν, αἷς ἐμπαροινεῖν ὁ ἔκεισε τύραννος Μαξέντιος τὰ ὁμοία Μαξιμίνῳ δρῶν ἐπειράτο. Ὡς γὰρ ἐπιστάντας τῷ οἴκῳ τοὺς τὰ τοιαῦτα τῷ τυράννῳ διακονομένους ἐπέθετο (Χριστιανῆ δὲ καὶ αὕτη ἦν), τὸν τε ἄνδρα τὸν αὐτῆς, καὶ ταῦτα Ῥωμαίων ὄντα ἔπαργον, τοῦ δέους ἕνεκα, λαβόντας αὐτὴν ἀγειν ἐπιτρέψιντα, ἐς βραχύν (78) ὑποπαραιτησαμένη ὡς ἂν ἡδὴ κατακοσμηθεῖ τὸ σῶμα, εἰσεῖσιν ἐπὶ τοῦ ταμεῖου, καὶ μονοθεῖσα, ξίφος καθ' ἑαυτῆς πῆγγυσι (79)· θα-

bus tum subditis suis exhibuit. Ac milites quidem lascivia ac mollitie diffuere permisit. Præsides vero ac duces, perinde ac tyrannidis suæ consortes, omni rapacitate atque avaritia grassari adversus provinciales præcepit. Quid dicam de fœdissima hominis libidine? Quid de innumerabilibus adulteriis? Neque enim per ullam urbem iter unquam fecit, quin mulierum supra, et virginum raptus in ea perpetraret. Atque hæc ex voto ipsi successerunt adversus cunctos, solis exceptis Christianis: qui calcato mortis metu, tam violentam hominis tyrannidem despexerunt. Nam et viri ignem ac ferrum, clavorum suffixiones, bestias, profundos maris gurgites, membrorum abscissiones ac perustiones, confixiones et effossiones oculorum, totius denique corporis mutilationes: ad hæc famem, metalla ac vincula perpessi, in his omnibus maluerunt pro vera pietate tolerantiam suam specimen edere, quam rejecto Dei cultu, simulacra venerari. Et mulieres doctrina veræ fidei non minus quam viri roboratæ, aliæ eadem quæ viri certamina subierunt, et æqualia virtutis adeptæ sunt præmia; aliæ, cum raperentur ad stuprum, vitam citius quam pudorem corporis sui prodere sustinuerunt. Certe unica mulier Christiana, Alexandrinarum omnium nobilissima atque opulentissima, cum cæteræ a tyranno violatæ fuissent, effusam atque effrenatam Maximini libidinem virili quadam animi celsitudine devicit. Mulier tum ob splendorem 313 generis ac divitias, tum ob singularem doctrinam celeberrima: sed quæ modestiam ac pudicitiam his omnibus præferabat. Quam cum tyrannus sæpius interpellasset de stupro, obtruncare quidem illam, mori utique paratam, non sustinuit, eo quod crudelitate superior esset cupiditas. Cæterum bonis omnibus spoliata, exsilio damnavit. Sexcentæ quoque aliæ, cum stupri minas quas provinciarum rectores ipsis intentabant, ne auditu quidem tenus ferre potuissent, omnia cruciatuum, tormentorum et capitalium suppliciorum genera per tulere. Omnes quidem admiratione dignissimæ, sed præ omnibus admirationem meretur mulier illa in urbe Roma, omnium earum quas Maxentius, illarum partium tyrannus Maximino in cunctis simillimus, violare aggressus est, longe nobilissima et castissi-

(76) Οἱ μὲν γὰρ ἄνδρες. Vide panegyricum ab Eusebio scriptum in tricennialibus Constantini, pag. 622, ubi hæc iisdem fere verbis repetuntur.

(77) Ὑπερξενίχησεν. Sic in vetustissimo codice Mazar. scribitur, cui consentit codex Fuk. et Sav.

(78) Ἐς βραχύν. Deesse videntur aliquot verba, quæ ita suppleri possunt, ἐς ἀποχώρησιν χρόνον βραχύν ὑποπαραιτησαμένη, etc. Sic loquitur Eusebius supra, ubi de muliere Antiochena, quæ cum duabus virginibus se in flumen præcipitavit. Paulo post ubi legitur ὡς ἂν ἡδὴ, codex Mazarinus habet ὡς ἂν δὴ, quod rectius videtur. Ita certe scriptum habent codex Fuk. et Savillii.

(79) Σίφος καθ' ἑαυτῆς πῆγγυσι. In vetustissimo codice Mazarino scholium legitur in ima pagina ascriptum ad horum verborum expositionem: Πῶς ἐν πολλοῖς οὗτος ἀποδέγεται τὰς ἑαυτῆς διαχρησαμένης; καί-οι γὰρ ἡ τῆς Ἑκκλησίας χρίσις, οὐχὶ τὰς εἰς

ἑαυτῆς τὰ τῶν δημίῳν ἐπιδειξαμένης ἐν μάρτυσιν ἀναγράφει· δεῖλιας γὰρ μᾶλλον ἢ ἀνδρείας, φόβῳ κολάσεως τὸν θάνατον προαρπάξεν· ἀλλὰ τὰς μηδὲν φοβερὸν ἕνεκα τῆς εἰς Χριστὸν ὁμολογίας ἠγούμενας, ἀλλὰ πάντα προθύμως πάσχειν, ἅπερ ἂν ἡ τύραννος καὶ δαιμονιώδης ἐπίνοια κολαστήρια ἐπέχει. Id est: « Quomodo iste miratur mulieres, quæ sibi metipsis mortem consciverunt? Et tamen Ecclesiæ iudicium, in martyrum numero non reponit eas quæ suis partium carnifices extiterunt. Ignavia enim potius est quam fortitudinis, suppliciorum metu mortem prævertere. Verum eas in album martyrum refert, quæ ob confessionem Christi nihil formidandum esse existimarunt, alacri animo perpeti paratæ, quæcunque ipsis tormenta tyrannorum ac dæmonum ingeniosa solertia irrogasset. » Recte quidem observavit quisquis est auctor huius scholii, ἀτοχείαν ab Ecclesia non probari; cum homines mortis

ma. Hæc enim simul atque eos quibus tyrannus ad huiusmodi flagitia ministris utebatur, irrupisse in domum suam comperit, et maritum suum qui præfecturam Romanæ urbis gerebat, conterritum permisisse satellitibus ut ipsam abducerent (erat autem Christiana), breve temporis spatium quasi ad exorandum corpus concedi sibi postulavit. Post hæc in cubiculum ingressa, solam se relictam esse circumspiciens, gladium pectori immergit. Quo vulnere protinus exanimata, cadaver quidem perductoribus dereliquit: ipso autem facto, quod profecto omni vocis sono clarius intonat, universis qui nunc sunt et qui posthac erunt hominibus denunciavit, solam Christianorum virtutem invictam et inexpugnabilem copia uno eodemque tempore exuberavit, auctoribus duobus tyrannis, quorum alter Orientem, alter Occidentem occupaverat. Quis est porro qui cum tantorum malorum causam inquisiverit, affirmare dubitet, persecutionem adversus nos concitatum horum omnium fontem exstitisse, cum præsertim non nisi post redditam Christianis libertatem, tanta reipublicæ perturbatio finem acceperit?

CAPUT XV.

De his quæ gentilibus acciderunt.

Toto certe persecutionis decennio, nunquam a mutuis inter ipsos insidiis, et ab intestino bello cessatum est. Ac mare quidem navigantibus imperivium erat. Et quicumque alicunde solverant, **314** protinus capti gravissimis verberibus affliciebantur, et tormentis atque unguis latera sulcantibus, omnique cruciatuum genere interrogabantur, utrum ab hostibus venirent: tandemque crucis supplicio aut incendio necabantur. Jam clypei et loriceæ, tela et hastæ, aliaque ejusmodi bellorum instrumenta ubique comparabantur. Ad hæc triremes et arma ad navales pugnas accommodata passim instruebantur. Nec aliud quidquam exspectare unusquisque poterat quam quotidianam hostium incursionem. Fames post hæc pestisque supervenit, de quibus suo loco ac tempore dicturi sumus.

CAPUT XVI.

De rebus in meliorem statum restitutis.

Hæc sunt quæ toto persecutionis illius tempore contigerunt. Quæ quidem persecutio ope divini Numinis, anno tandem decimo prorsus sedata est, cum post octavum annum aliquantisper remittere cœpisset. Postquam enim cœlestis Dei gratia benigno nos ac propitio vultu respexit, tum principes illi ipsi qui persecutionem adversus nostras primum com-

metu, aut per desperationem manus sibi violentas afferunt. Sed quoties divini Spiritus instinctu ad id impelluntur, quod rarissime accidit: tunc id facinus approbat quidem ac miratur Ecclesia, quippe quæ divino Spiritu semper regitur et afflatur: non tamen imitandum proponit. Vide quæ de hac resenserit Augustinus in libro *De civitate Dei*, cap. 26. Porro idem scholium legitur etiam in libro Savi-
niano.

(80) *Μόρον χρημάτων.* In lib. 1 *De vita Constantini*, cap. 28, ubi hæc refertur historia, legitur *μόνον χρημάτων*, rectius, ut opinor.

(81) *Τὸν κατὰ τὸν διωγμὸν δεκαετοῦς χρόνον.* Persecutio cœpit anno Christi 305. Diocletiano octies et Maximiano septies coss. Desiit vero anno

νοῦσά τε παραχρήμα, τὸν μὲν νεκρὸν τοῖς προαγωγοῖς καταλιμπάνει, ἔργοις δ' αὐτοῖς ἀπάσης φωνῆς γεγωνότεροις, ὅτι μόνον χρημάτων (80) ἀήτητον τε καὶ ἀνώλεθρον ἢ παρὰ Χριστιανῶν ἀρετῇ πέφυκεν, εἰς πάντας ἀνθρώπους τοὺς τε νῦν δευκας καὶ τοὺς μετὰ ταῦτα γενησομένους ἐξέφηνη. Τοσαῦτα δὲ τα κακίας φορὰ ὑφ' ἑνα καὶ τὴν αὐτὸν συνηγήθη καιρὸν, πρὸς τῶν δύο τυράννων ἀνατολῆν καὶ δύσιν διειληφῶτων κατεργασθεῖσα. Τίς δ' ἂν τὴν τῶν τοσσούτων διερευνώμενος αἰτίαν, διατάξει, μὴ οὐχὶ τὸν καθ' ἡμῶν διωγμὸν ἀποφήνασθαι; "Ὅτε γε μάλιστα οὐ πρότερον τὰ τῆς τοσσηδε πέπαυτο συγχύσεως, ἢ Χριστιανούς τὰ τῆς παρθένιας ἀπολαβεῖν.

nec morti obnoxiam esse. Talis ac tanta nequitiae copia uno eodemque tempore exuberavit, auctoribus duobus tyrannis, quorum alter Orientem, alter Occidentem occupaverat. Quis est porro qui cum tantorum malorum causam inquisiverit, affirmare dubitet, persecutionem adversus nos concitatum horum omnium fontem exstitisse, cum præsertim non nisi post redditam Christianis libertatem, tanta reipublicæ perturbatio finem acceperit?

ΚΕΦΑΛΑΙΟΝ ΙΕ'.

Περὶ τῶν τοῖς ἐκτὸς συμβεβηκότων
(Nic. H. E. vii, 22).

Διὰ παντός γέ τοι τοῦ κατὰ τὸν διωγμὸν δεκαέτους χρόνου (81), τῶν εἰς ἐπιβουλὴν καὶ πόλεμον τὴν κατ' ἀλλήλων, οὐδὲν αὐτοῦς διαλέλοιπεν. Ἀπλωτα μὲν γὰρ τὰ κατὰ θάλατταν ἦν, οὐδ' ἐξῆν ποθεν καταπλεύσαντας, μὴ οὐχὶ πάσαις αἰχίαις ὑπάγεσθαι, στρεβλουμένους καὶ τὰς πλευράς καταξαινομένους, βασάνοις τε παντοίοις, μὴ ἄρα παρὰ τῶν δι' ἐναντίας ἐχθρῶν ἤκιοιεν, ἀνακρινόμενους, καὶ τέλος σταυροῖς ἢ τῇ διὰ πυρὸς ὑπαγομένους κολάσει. Ἀσπίδων ἐπὶ τούτοις καὶ θωράκων παρασκευαί, βελῶν τε καὶ δορῶν, καὶ τῆς ἄλλης πολεμικῆς παρατάξεως ἐτοιμασίαι· τριήρων τε καὶ τῶν κατὰ ναυμαχίαν ὀπλῶν κατὰ πάντα συνεκροτούτο τόπον, οὐδ' ἦν ἄλλο τι πανοῖ τῶ προσδοκῶν, ἢ πολεμίων κατὰ πᾶσαν ἐφοδὸν ἡμέραν. Τούτοις καὶ ὁ μετὰ ταῦτα λιμός τε καὶ λοιμὸς ἐγκατασχέπτει: περὶ ὧν κατὰ καιρὸν ἱστορήσομεν τὰ δέοντα.

ΚΕΦΑΛΑΙΟΝ ΙΓ'.

Περὶ τῆς ἐπὶ τὸ κρεῖττον τῶν πραγμάτων μεταβολῆς (Nic. H. E. vii, 22).

Τοιαῦτ' ἦν τὰ (82) διὰ παντός τοῦ διωγμοῦ παρατεταχότα, δεκάτῳ μὲν εἴη σὺν Θεοῦ χάριτι παντελῶς πεπαυμένου, λωφῶν γε μὴν μετ' ὀγδοῦν ἔτος ἐναρξαμένου. Ὡς γὰρ τὴν εἰς ἡμᾶς ἐπισκοπὴν εὐμενῆ καὶ ἴλω ἢ θεία καὶ οὐράνιος χάρις ἐνεδείκνυτο, τότε δὴτα καὶ οἱ καθ' ἡμᾶς ἄρχοντες, αὐτοὶ δὴ ἐκεῖνοι δι'

Christi 312, tunc cum Constantinus, victo Maxentio, litteras ad Maximinum Orientis imperatorem dedit pro Christianorum libertate, ut scribit Eusebius in libro ix. Duravit igitur persecutio per decem annos, ut hic dicitur. Atque ita in manuscriptis Eusebii *Chronica* notatur anni persecutionis, ut monuit Pontaeus. Non recte igitur Epiphanius in libro *De ponderibus et mensuris*, hanc persecutionem XII annis durasse scribit. Vide caput 16, ubi decimo anno sedata esse dicitur persecutio.

(82) *Τοιαῦτ' ἦν τὰ.* Ab his verbis inchoavimus caput 16, Maz. et Fuketianum codd. secuti. At in codice Mediceo quem in distinguendis capitibus sequitur Rob. Stephanus, omissa hic est capitum distinctio.

ὧν πάλοι τὰ τῶν καθ' ἡμᾶς ἐνηργεῖτο πολέμων, πα-
ραδοξότατα μεταθέμενοι τὴν γνώμην, παλινοφίδιαν
ἤδον, χρῆστοις περὶ ἡμῶν προγράμμασι καὶ διατά-
γμασιν ἡμερωτάτοις τὴν ἐπὶ μέγα ἀφθείσαν τοῦ διω-
γμοῦ πυρκαϊᾶν σβεννύντες. Οὐκ ἀνθρώπινον δέ τι τοῦ-
του κατέστη αἴτιον, οὐδ' οἶκτος, ὡς ἂν φαίη τις, ἢ
φιλανθρωπία τῶν ἀρχόντων, πολλοῦ δὲ πλείω γὰρ
ὁσημέραι καὶ χαλεπώτερα ἀρχῆθεν εἰς ἐκείνο τοῦ
καιροῦ τὰ καθ' ἡμῶν αὐτοῖς ἐπενοεῖτο, ποικιλωτέ-
ραις μηχαναῖς ἄλλοτε ἄλλως τὰς καθ' ἡμῶν αἰκίας
ἐπικαιουργούντων· ἀλλ' αὐτῆς γε τῆς θείας Προ-
νοίας ἐμφανῆς ἐπισκεψίς, τῇ μὲν αὐτῆς καταλλαττο-
μένης λαῶ, τῇ δ' αὐθέντη τῶν κακῶν ἐπεξιούσης
καὶ πρωτοστάτη τῆς τοῦ παντός διωγμοῦ κακίας (83)
ἐπικολουμένης. Καὶ γὰρ εἰ τι ταῦτ' ἔχρην κατὰ θείαν
γενέσθαι κρίσιν, ἀλλὰ, « Οὐαί, φησὶν ὁ λόγος, δι'
οὐ τὸ σκάνδαλον ἔρχεται. » Μέτεσι γοῦν αὐτὸν θέλα-
τος κλάσις, ἐξ αὐτῆς αὐτοῦ καταρξαμένη σαρκός,
καὶ μέχρι τῆς ψυχῆς προσελθούσα. Ἀθρόα μὲν γὰρ
περὶ τὰ μέσα τῶν ἀπορρήτων (84) τοῦ σώματος
ἀπόστασις γίνεται αὐτῷ. Εἰθ' ἔλκος ἐν βάθει συριγ-
γώδες, καὶ τούτων ἀνιάτος νομή (85) κατὰ τῶν ἐνδο-
τάτω σπλάγχων· ἀφ' ὧν ἀεκτόν τι πλήθος σκωλή-
κων βρύειν, θανατώδη τε ὁδμὴν ἀποπνέειν, τοῦ παν-
τός δ' ὄγκου τῶν σωμάτων ἐκ πολυτροφίας αὐτῷ καὶ
πρὸ τῆς νόσου εἰς ὑπερβολὴν πλήθους πιμελῆς μετα-
βληθέντος· ἦν τότε κατασπαεῖσαν, ἀφόρητον καὶ
φοικιτοτάτην τοῖς πλησιάζουσι παρέχειν τὴν θέαν.
Ἰατρῶν δ' οὖν οἱ μὲν, οὐδ' ὄλιγος ὑπομείναι τὴν τοῦ
δυσώδους ὑπερβάλλουσαν ἀτοπίαν οἶοι τε, κατεσφάτ-
τοντο, οἱ δὲ διωδύχτος τοῦ παντός ὄγκου καὶ εἰς ἀνέλ-
πιστον σωτηρίας ἀποπεπρωκότος μηδὲν ἐπικουρεῖν
δυναμένοι, ἀνηλεῶς ἐκτείνοντο.

ΚΕΦΑΛΑΙΟΝ ΙΖ'.

Περὶ τῆς τῶν κρατούντων παλινοφιδίας
(Nic. H. E. vii, 22, 23).

Καὶ δὴ τοσοῦτοις παλαίων κακοῖς, συναίσθησιν
τῶν κατὰ τῶν θεοσεβῶν αὐτῷ τετολημένων ἰσχει.
Συναγαγὼν δ' οὖν εἰς ἑαυτὸν τὴν διάνοιαν, πρῶτα
μὲν ἀνωμόλογεῖτο τῷ τῶν ὀλων Θεῷ, εἶτα τοὺς ἀμφ'
αὐτὸν (86) ἀνακαλέσας, μηδὲν ὑπερθεμένους τὸν κατὰ
τῶν Χριστιανῶν ἀποπαῦσαι διωγμὸν, νόμῳ τε καὶ
ὄγκω βασιλικῷ τὰς ἐκκλησίας αὐτῶν οἰκοδομεῖν
ἐπισπέργειν (87) τε καὶ τὰ συνήθη διαπράττεσθαι,

(83) Πρωτοστάτη τῆς τοῦ παντός διωγμοῦ κα-
κίας. Maximianum Galerium intelligit, ut ex se-
quentibus apparet. Hic enim auctor et antesignanus
fuerat persecutionis Christianorum. Rufinus in cap.
15 huius libri de Galerio loquens : « Ille vero, in-
quit, qui est secundus in honore, postmodum etiam
in primis successor fuit, qui et incertus ac signifer
nostrae persecutionis exstiterat, » etc. Idem scribit
etiam Cellrenus.

(84) Περὶ τὰ μέσα τῶν ἀπορρήτων. Rufinus vertit :
*In profundioribus dehinc pectoris partibus obortum
tulus totos intrinsecus viscerum recessus tabo ser-
pente depascitur.* Magis tamen probo versionem
Christophorsoni, qui genitalia interpretatur. Id
enim confirmat Victoris Epitome. « Galerius, in-
quit, Maximianus consumptus genitalibus defecit. »

(85) Καὶ τούτων ἀνιάτος νομή. Ita etiam legitur

A moverant, repente præter omnium spem mutata
sententia palinodiam eccinere; humanis erga nos
edictis et mitissimis constitutionibus, ardentissi-
mum persecutionis incendium restinguentes. Neque
vero humanum quidquam, neque imperatorum (quod
aliquis forte suspicari posset) clementia et commi-
seratio, hujusce rei causa exstitit. Quippe cum illi
ab ipso persecutionis exordio ad id usque temporis,
plura in dies et acerbiora in nos excogitarent; va-
ria subinde suppliciorum adversus nostros genera
et machinamenta commenti. Verum manifesta præ-
sentia divini Numinis, quod cum populo quidem suo
jam redierat in gratiam; ipsum vero auctorem ma-
lorum et totius persecutionis atque improbitatis an-
tesignanum infensius persequebatur, id tandem ef-
fecit. Etsi enim hæc ita fieri oportebat juxta divinæ
voluntatis arbitrium, tamen, ut ait Scriptura (*Matth.*
xviii, 7) : « Væ illi per quem scandalum evenit. »
Illum igitur poena cælitus inflictæ corripuit, ab ipsis
exorsa carnibus, et ad animam usque progressa.
Repente enim circa media occuliorum 315 cor-
poris partium loca abscessus ei nascitur: ulcus
deinde in iuvo fistulosum. Utriusque insanabilis
morsus intima viscera depascebatur. Ex his incre-
dibilis vermium multitudo scaturiens, lethalem exha-
labat fetorem. Quippe illi etiam ante hunc morbum,
tota corporis moles ob nimiam alimenti copiam in
immensam quamdam pinguedinem excreverat :
quæ tunc temporis in tabem soluta, horrendum et
intolerabile spectaculum astantibus præbebat. Ex
medicis vero, alii quidem cum nec ipsam odoris
gravitatem susinere possent, interficiebantur : alii
cum nullum remedium afferre possent, utpote tota
relicta, ob id ipsum crudeliter necabantur.

CAPUT XVII.

De imperatorum palinodia.

Tandem vero adversus tot ærumnas conflictans,
intelligere cœpit quæ in cultores Dei admiserat sce-
lera. Totaque mentis acie in semetipsum conversa,
primum quidem conditori omnium Deo errorem
suum confessus est. Convocatis deinde palatii sui
proceribus, absque ulla dilatione persecutionem
Christianorum cohibere eos jubet, et ecclesias illo-
rum quantocius extruere imperiali rescripto præ-

D in libro *De vita Constantini*, sub finem. Nostri ta-
men codices Maz., Med. et Fuk. scriptum habent καὶ
τούτω (supple τῷ ἔλκει).

(86) Τοὺς ἀμφ' αὐτόν. Recte Rufinus hæc verba
interpretatus est : *Convocatis his qui in officio pu-
blico parebant.* Sic Eusebius vocare solet palatii
proceres, quos Amm. Marcellinus vocare consuevit
aule summates et imperatoris proximos, ut ad Amm.
Marcellinum notavi. Ita in libro *De martyribus Pu-
læstinae*, cap. 7, in fine.

(87) Οἰκοδομεῖν ἐπισπέργειν. Recte in cold.
Maz. et Medic. deest virgula, quæ Christophorsoni-
um sefellit. Paulo aliter hæc verba leguntur in lib.
De vita Constantini, cap. 50. Sed et codex Fukelli
nonnihil variat. Sic enim habet : Τὰς ἐκκλησίας οἰ-
κοδομεῖν αὐτῶν ἐπισπέργειν, καὶ τὰ, etc.

eripit, quo Christiani sacra sua solito more peragere possent, ac pro imperatore preces ad Deum fundere. Confestim igitur verba subsequentibus factis, per singulas urbes proposita sunt edicta, palinodiam erga nos continentia in hunc modum.

Imperator Cæsar Galerius Valerius Maximianus, invictus, Augustus, pontifex maximus, Germanicus maximus, Ægyptiacus maximus, Thebæicus maximus, Sarmaticus maximus, quintum Persicus maximus, secundo Carpicus maximus, sexto Armeniacus maximus, Medicus maximus, Adiabenicus maximus, tribunitiæ potestatis xx, imperator xix, consul viii, pater patriæ, proconsul. Et imperator Cæsar Flavius Valerius Constantinus, pius, felix, invictus, Augustus; pontifex maximus, tribunitiæ potestatis v, imperator v, consul, pater patriæ, proconsul. Et imperator Cæsar Valerius Licinianus, pius, felix, invictus, augustus, pontifex 316 maximus, tribunitiæ potestatis iv, imperator iii, consul, pater patriæ, proconsul, provincialibus suis salutem. Inter cætera quæ pro utilitate communi et pro salute reipublicæ quotidie disponimus, prius quidem volueramus juxta mores et instituta majorum, et juxta publicam Romanorum disciplinam cuncta reparare. Ac præcipue in id incubueramus, ut Christiani qui parentum suorum ritus ac cære-

α εύχας υπέρ του βασιλείου (88) ποιουμένους, προστά-
τει. Αύτεια γούν έργου τῆ λόγω παρηκολουθημέτος,
ηπλωτο κατά πόλεις βασιλικά διατάγματα, την πα-
λινοδιαν τῶν καθ' ημάς τούτον περιέχοντα τόν τρόπον.

« Αὐτοκράτωρ Καίσαρ Γαλέριος (89) Οὐαλέριος
Μαξιμίνοσ, ἀνίκητοσ, Σεβαστόσ, ἀρχιερεύσ μέγιστοσ,
Γερμανικόσ μέγιστοσ, Αἰγυπτιακόσ μέγιστοσ, Θεβαϊκόσ
μέγιστοσ (90), Σαρματικόσ μέγιστοσ, πεντάκισ Περσῶν
μέγιστοσ (91), δις Καρπῶν μέγιστοσ, ἐξάκισ Ἀρμε-
νίων μέγιστοσ, Μήδων μέγιστοσ, Ἀδιαθηνῶν μέγι-
στοσ, δημαρχικῆσ ἐξουσίασ τὸ εἰκοστὸν (92), αὐτοκρά-
τωρ ἑνεακαιδέκατον (93), ὕπατοσ τὸ ὄδοον, πατήρ
πατρίδοσ, ἀνθύπατοσ· καὶ αὐτοκράτωρ Καίσαρ
Φλαύιοσ Οὐαλέριοσ Κωνσταντίνοσ, εὐσεβῆσ, εὐτυχῆσ,
ἀνίκητοσ, Σεβαστόσ, ἀρχιερεύσ μέγιστοσ, δημαρχι-
κῆσ ἐξουσίασ (94), αὐτοκράτωρ τὸ πέμπτον, ὕπατοσ,
πατήρ πατρίδοσ, ἀνθύπατοσ (95)· καὶ αὐτοκράτωρ
Καίσαρ Οὐαλέριοσ Λικινιανόσ, εὐσεβῆσ, εὐτυχῆσ,
ἀνίκητοσ, Σεβαστόσ, ἀρχιερεύσ μέγιστοσ, δημαρχικῆσ
ἐξουσίασ τὸ τέταρτον, αὐτοκράτωρ τὸ τρίτον, ὕπα-
τοσ, πατήρ πατρίδοσ, ἀνθύπατοσ, ἐπαρχιώταισ ἰδίοισ
χαίρειν. Μεταξὺ τῶν λοιπῶν ὅπερ ὑπέρ του χρησῖμου
καὶ λυσιτελοῦσ τοίσ δημοσίοισ διατυποῦμεθα, ἡμείε
μὲν βεβουλήμεθα πρότερον κατά τοὺσ ἀρχαίοουσ νό-
μοουσ καὶ τὴν δημοσίαν ἐπιστήμην τὴν τῶν Ῥωμαίων

(88) Ὑπὲρ τοῦ βασιλείου. Nicephorus habet βασιλέωσ.

(89) Γαλέριος. In vetustissim. codd. Maz., Med. e. Fuk. legitur Γαλέριος Οὐαλέριος Μαξ., optime.

(90) Θεβαϊκόσ μέγιστοσ. Rectius in codice Maz. hoc ordine tituli collocantur: Γερμανικόσ μέγιστοσ, Αἰγυπτιακόσ μέγιστοσ, Θεβαϊκόσ μέγιστοσ. Quod confirmat Rufinus. In eodem codice Maz. et in Med. ac Fuk. desunt hæ voces Σαρματικόσ μέγιστοσ,

(91) Πεντάκισ Περσῶν μέγιστοσ. Semel tantum victos a Galerio Persas invenimus, anno Christi 297, ut legitur in Fastis Idatii, et in Chronico Alexandrino. Quod confirmat etiam Libanius in oratione quæ Βασιλικῶσ inscribitur: ubi scribit Persas, post ingentem illam cladem a Romanis duce Galerio acceptam, quadraginta annos in apparatu consumpsisse, ut illam cladem resarcirent, et paulo ante Constantini Magni obitum armâ ultro intulisse Romanis. Ab illo certe anno, quem dixit Christi, 297, usque ad annum illum quo Constantinus excessit e vita, anni sunt 40. Itaque corrigendum est Eusebii Chronicon, in quo Persica hæc victoria refertur anno Diocletiani septimo et decimo, cum ascribenda sit anno ejus xiii, ut refert editio Arnaldi Pontaci. Cum igitur nullam aliam reperiamus Maximiani victoriam de Persis, melius videtur hic locus interpretari apud Nicephorum, Σαρματικόσ μέγιστοσ πεντάκισ· Περσῶν μέγιστοσ. In vetustissimo codice Rufini, totus hic locus absque ulla distinctione legitur, hoc modo: « Sarmaticus quinquies, Persicus bis, Carpicus sexies, Armenicus Medorum et Adiabeno- rum victor. »

(92) Δημαρχικῆσ ἐξουσίασ τὸ εἰκοστὸν. Rufinus vertit: Tribunitiæ potestatis vicies. Sic enim legitur in manuscriptis. Cæterum ex hoc loco discimus, Galerium Cæsarem simul et consortem tribunitiæ potestatis factum fuisse, cum in hoc edicto annos tribunitiæ potestatis ab eo tempore numeret, quo Cæsar fuerat renuntiatus. Creatus est autem Cæsar anno Christi 294, Kalendis Martii. Edictum porro istud pro Christianis emisit anno Christi 311, cum esset consul octavum, ut ipsius edicti præfert in-

scriptio. Ex quo sequitur, edictum illud scriptum fuisse ante Kalendas Martias, inde enim tribunitiæ Galerii potestas sumpsit exordium.

(93) Αὐτοκράτωρ ἑνεακαιδέκατον. Id est imperator decemnovies. Sic enim habet vetustissimus codex Rufini. Pessime Christophersonus dictatorem vertit. Ignoravit scilicet quid vox imperatoris hic significaret. A' iud enim in titulis imperatorum significat vox imperator, quæ primo loco ponitur instar pronominis; aliud vox imperator quæ subiungitur cæteris titulis. Nam vox imperator quæ secundo loco ponitur, designat victoriam imperatorum; et quoties post partam victoriani imperatores ab exercitu appellati sint, ostendit, ut docet D. o.

(94) Δημαρχικῆσ ἐξουσίασ. Omissus est in omnibus libris numerus tribunitiæ potestatis Constantini. Ego quinquies addidi certissima conjectura.

(95) Ἀνθύπατοσ. Post hæc verba in vetustissimo codice Mazarino, Mediceo, Fuketiano et Saviliano, nec non apud Nicephorum hæc leguntur: Καὶ αὐτοκράτωρ Καίσαρ Οὐαλέριοσ Λικινιανόσ, εὐσεβῆσ, εὐτυχῆσ, ἀνίκητοσ, Σεβαστόσ, ἀρχιερεύσ μέγιστοσ· δημαρχικῆσ ἐξουσίασ τὸ τέταρτον, αὐτοκράτωρ τὸ τρίτον, ὕπατοσ, πατήρ πατρίδοσ, ἀνθύπατοσ, ἐπαρχιώταισ ἰδίοισ χαίρειν. Quæ licet apud Rufinum non legantur, sunt tamen optime notæ. Ac primo quod ad tribunitiæ Licinii potestatem attinet, idem de ea sciendum quod de Galerii tribunitiæ potestate; eam scilicet deduci ab eo tempore, quo Cæsar est creatus. Porro Licinius Cæsar factus est anno Christi 308, tertio Idus Novembris, ut legitur in optimis illis Fastis Idatii. Quartus igitur annus tribunitiæ potestatis Licinii cæpit anno Christi 311, tertio Idus Novembris. Ex quo efficitur, edictum illud a Maximiano datum fuisse sub exitum anni 311. Quod tamen pugnat cum iis quæ paulo ante observavi, ubi de tribunitiæ Galerii potestate actum est. Quare necesse est, ut horum duorum locorum alteruter mendosus sit. Nam si annus tunc quartus fuit tribunitiæ potestatis Licinii, erat vicissimus primus tribunitiæ potestatis Galerii. Contra vero si vicissimus hic annus fuit tribunitiæ potesta-

ἀπαντας ἐπανορθώσασθαι, καὶ τούτου πρόνοιαν ποιήσασθαι, ἵνα καὶ οἱ Χριστιανοὶ οἷτινες τῶν γονέων τῶν ἑαυτῶν καταλειπίσασιν τὴν αἴρεσιν, εἰς ἀγαθὴν πρῶθιν ἐπανεέλθοιεν· ἐπεὶ περὶ τινὲ λογισμῶ τὸσαύτη αὐτοῦς πλεονεξία κατεσχέθει καὶ ἀνοία κατελήφει (96), ὡς μὴ ἐπεσθαι τοῖς ὑπὸ τῶν πάλαι καταδειχθεῖσιν, ἅπερ ἴσως πρότερον καὶ οἱ γονεῖς αὐτῶν ἦσαν καταστήσαντες, ἀλλὰ κατὰ τὴν αὐτῶν πρῶθιν καὶ ὡς ἕκαστος ἐβούλετο, οὕτως ἑαυτοῖς καὶ νόμους ποιῆσαι, καὶ τούτους παραφυλάττειν, καὶ ἐν διαφόροις διάφορα πλήθη συνάγειν. Τοιγαροῦν τοιοῦτου ὑφ' ἡμῶν προστάγματος παρακολουθήσαντος, ὥστε ἐπὶ τὰ ὑπὸ τῶν ἀρχαίων κατασταθέντα ἑαυτοῦς μεταστήσειεν, πλείστοι μὲν κινδύνῳ ὑποβλήθentes, πλείστοι δὲ ταρχθέντες, παντοίους θανάτους ὑπέφερον· καὶ ἐπειδὴ τῶν πολλῶν τῇ αὐτῇ ἀπονοίᾳ διαμνόντων, ἐρωτῶμεν μήτε τοῖς θεοῖς τοῖς ἐπουρανίοις τὴν ὀφειλομένην θρησκείαν προσάγειν αὐτοῦς, μήτε τῶ τῶν Χριστιανῶν προσέχειν, ἀφορῶντες εἰς τὴν ἡμετέραν φιλανθρωπίαν καὶ τὴν διηγεκὴ συνήθειαν, δι' ἧς εἰκόθαμεν ἅπασιν ἀνθρώποις συγγνώμην ἀπονεύειν, προθυμότατα καὶ ἐν τούτῳ τῇ συγχώρησιν τὴν ἡμετέραν ἐπεκτείνειν δεῖν ἐνομήσαμεν, ἵνα αὐτοῖς ὡς Χριστιανοὶ, καὶ τοὺς οἴκους ἐν οἷς συνήγοντο, συνῶσι οὕτως, ὥστε μηδὲν ὑπεναντίον τῆς ἐπιστήμης αὐτοῦς πράττειν· δι' ἑτέρας δὲ ἐπιστολῆς τοῖς δικασταῖς δηλώσομεν, τί αὐτοῦς παραφυλάξασθαι δεήσει. Ὅθεν κατὰ ταύτην τὴν συγχώρησιν τὴν ἡμετέραν ὀφείλουσι τὸν ἑαυτῶν θεὸν ἱκετεύειν περὶ τῆς σωτηρίας τῆς ἡμετέρας, καὶ τῶν δημοσίων, καὶ τῆς ἑαυτῶν, ἵνα κατὰ πάντα τρόπον καὶ τὰ δημόσια παρασχέθῃ ὑγιῆ καὶ ἀμέριμοι ζῆν ἐν τῇ ἑαυτῶν ἐστίᾳ θυηθῶσι. Ταῦτα κατὰ τὴν τῶν Ῥωμαίων φωνὴν ἐπὶ τὴν Ἑλλάδα γλώτταν κατὰ τὸ θνατὸν μεταβλήθεντα, τοῦτον ἔχει τὸν τρόπον. Τί δὲ οὖν ἐπὶ τούτοις γίνεται, ἐπιθεωρήσαι καιρός.

Τέλος τοῦ ἡ' λόγου τῆς ἐκκλησιαστικῆς Ἱστορίας.

**ΤΟ 96 ΛΕΙΠΟΝ ΕΝ ΤΙΣΙΝ ΑΝΤΙΓΡΑΦΟΙΣ
ΕΝ Τῷ ΟΓΔΩΘ' ΛΟΓῷ.**

Ἄλλ' ὁ μὲν τῆς γραφῆς αἴτιος μετὰ τὴν τοιάνδε ὁμολογίαν αὐτίκα καὶ οὐκ εἰς μακρὸν τῶν ἀληθῶν ἀπαλλαγείς, μεταλλάττει τὸν βίον. Τούτον δὲ ἡ δὲ λόγος ἔχει πρῶτον αἴτιον τῆς τοῦ διωγμοῦ καταστήναι συμφορᾶς, εἶτι πάλαι πρὸ τῆς τῶν λοιπῶν βασιλέων κινήσεως, τοὺς ἐν στραταῖς Χριστιανούς, καὶ πρῶτους γε ἀπάντων τοὺς ἐπὶ τοῦ ἰδίου οἴκου παρατρέπειν ἐκθεσιασμένον, καὶ τοὺς μὲν τῆς στρατιωτικῆς ἀξίας ἀποκινουόντας, τοὺς δὲ ἀτιμώτατα καθυβρίζοντα, ἤδη δὲ καὶ θάνατον ἐτέροις ἐπαρτῶντα, καὶ τοῦσατὸν γε τοὺς τῆς βασιλείας κοινωνοὺς ἐπὶ τὸν

lis Galerii, tertius tantum fuit Licinii. Quod vero ad consulatum Licinii attinet, ejus mentio sit in Fastis Prosperi, Cassiodori et Victorii, in quibus consul ponitur cum Maximiano Aug. octies consule, hoc ipso anno quo scriptum est edictum. Olim quidem in Annotationibus ad Anim. Marcellinum observaveram Licinium a Galerio Augustum factum fuisse, paulo ante mortem Galerii et idque ex eo po-

monias reliquerant, ad sanio rem sententiam revocarentur. Tanta quippe eos arrogantia ac temeritas veluti ex consensu quodam invaserat, ut majorum institutis quæ fortasse ab ipsorum parentibus sen-cita fuerant, minime arquescerent; sed singuli pro arbitratu suo ac libidine leges sibi ipsis constituerent easque observarent, et in diversis sectis atque sententiis diversos cogerent cœtus. Proinde cum nos ejusmodi promulgassemus edictum, ut ipsi ad ritus et instituta majorum reverterentur: multi eorum gravissimis discrimini-bus objecti; multi intentato suppliciorum metu, varia mortis genera pertulerunt. Cum igitur videremus plerosque eorum in hujusmodi amentia persistentes, nec diis immortalibus cultum debitum exhibere, nec sacrorum Christianorum cæmonias obire; pro nostra humanitate et pro solemnī instituto clementiæ nostræ qua universis hominibus veniam impertiri consuevimus, in hoc etiam negotio libentissime indulgentiam nostram censuimus esse proferendam, ut omnes Christiani ædes suas in quibus conventus peragebant, denuo instaurare possint, ita ut nihil contrarium disciplinæ suæ deinceps facere cogantur. Peculiari autem epistola judicibus significabimus, quid ipsos observare oporteat. Quapropter ob hanc indulgentiam clementiæ nostræ Deum suum precari et obsecrare eos oportet, tum pro incolumitate nostra, tum pro reipublicæ suæ ipsorum salute; ut et reipublicæ status integer permaneat, et ipsi in suis domiciliis cum omni securitate possint degere. Hæc ex Latina lingua in Græcum sermonem a nobis prout potuimus translata, ita se habent. Quæ vero posthæc subsecuta sunt, nunc tempus est ut consideremus.

Finis libri octavi Historiæ ecclesiasticæ.

**317 IN QUIBUSDAM EXEMPLARIBUS HOC
QUASI SUPPLEMENTUM LIBRI OCTAVI
REPERITUR.**

Verum auctor hujus edicti post hujusmodi confessionem continuo vita simul ac doloribus liberatus est. Hunc primum miserandæ illius persecutionis auctorem fuisse ferunt: quippe qui diu ante reliquos imperatores, Christianos qui in exercitu militabant, ac præsertim eos qui in palatio suo versabantur, per vim abducere a religione sua conatus sit: et alios quidem ab honore militiæ removerit, alios vero omni contumeliæ genere affecerit: quosdam etiam morte mulcavit; tandem denique collegas suos et imperii consortes ad omnes

tissimum colligebam, quod Galerius in edicto illo de quo nunc sermo est, nullam Licinii collegæ sui mentionem fecisset. Sed cum in manuscriptis codicibus, et apud Nicephorum Licinius Augustus in edicto illo Galerii nominetur, ruit nostra illa conjectura.

(96) Πλεονεξία κατεσχέθει καὶ ἀνοία κατελήφει. Sic legitur in cold. Maz. et Med., quibus consentit cold, Fuk. et Sav. et Nicephorus.

ubique Christianos persequendos impulerit. Sed et A
 cujusmodi vitæ exitus istis contigerit, nefas arbi-
 tror præterire. Cum ergo quatuor principes impe-
 rium Romanum inter se partiti essent : duo qui-
 dem ex illis tum ætate tum honoris prærogativa
 potiores, nondum completo biennio post inchoa-
 tam persecutionem, imperio cesserunt, quemad-
 modum a nobis superius declaratum est. Cumque
 reliquum vitæ tempus privato ac plebeio habitu
 transegissent, hujusmodi exitum sortiti sunt. Alter
 quidem, qui et ætatis et honoris privilegio reliquos
 omnes antecesserat, diuturno ac molestissimo mor-
 bo confectus. Alter, qui secundus ab eo fuerat, la-
 queo vitam abruptit : juxta quoddam dæmonum va-
 tacinium, hujusmodi supplicio merito affectus ob
 quamplurima quæ admiserat scelera. Ex duobus
 autem reliquis, postremus quidem quem totius
 persecutionis ducem atque auctorem fuisse retuli-
 mus, ejusmodi dolores pertulit quos supra commemo-
 ravi. Ille vero qui gradu eum præcedebat, beni-
 gnissimus et clementissimus imperator Constanti-
 us; qui toto imperii sui tempore ita se gesserat,
 prout imperatorem decebat; et qui tum erga reli-
 quos omnes humanissimum se ac beneficentissimum
 præstiterat, tum persecutionis adversus nos
 concitatæ expers omnino fuerat, et cultores Dei sub
 ipsius imperio degentes ab omni noxa et injuria
 immunis servaverat; ac neque ecclesiarum ædificia
 subverterat, nec novi quidquam adversus nos
 statuerat; felicem et revera beatissimum **318** vi-
 tæ exitum promeruit. Quippe qui solus omnium in
 imperio suo summa cum tranquillitate et gloria
 successorem relinquens proprium filium, modestis-
 simum et religiosissimum principem, ex hac luce
 migravit. Hujus autem filius Constantinus ab ipso
 statim exordio supremus imperator et Augustus a
 milibus renuntiatus, paternæ erga fidem nostram
 pietatis æmulatorem se præstitit. Hujusmodi exitum
 vitæ quatuor supradicti imperatores diversis
 temporibus sortiti sunt. Ex quibus solus ille quem
 consortium imperii asciti fuerant, confessionem illam quam supra retulimus, edicto palam proposito
 omnibus publicavit.

(Hic in editione Valesii interseritur liber *De martyribus Palæstinae*,
 quem infra seorsim edimus.)

(97) Ἀνακεκρινηκότα διωγμόν. In codd. Ma-
 zarino et Mediceo scriptum inveni διωγμένων : in
 Fuketiano vero δεδιωγμένων. Quæ tametsi depravata
 lectio, viam mihi ad hujus loci emendationem ape-
 ruit. Totus igitur locus ita legendus est, τὸς τῆς
 βασιλείας κοινωνοὺς ἐπὶ τῶν κατὰ πάντων ἀνακεκι-
 νηκότα διωγμόν ὧν καὶ αὐτῶν οὐκ ἄξιον τὸ τοῦ βίου
 τέλος παραδοῦναι σιωπῇ. Vides quantam habeat ele-
 gantiam vox ὧν, quam nos ex vestigiis scriptæ le-
 ctionis supplevimus.

κατὰ πάντων ἀνακεκρινηκότα διωγμόν (97) ὧν καὶ αὐτῶν
 οὐκ ἄξιον τὸ τοῦ βίου τέλος παραδοῦναι σιωπῇ. Τετ-
 τάρων οὖν τὴν κατὰ πάντων διεκλιχότων ἀρχὴν, οἱ
 μὲν χρόνῳ καὶ τιμῇ προηγούμενοι, οὐδ' ὄλοις δυοῖν
 ἔτεσιν ἐπιγεγόμενοι τῷ διωγμῷ, μεθίστανται: τῆς
 βασιλείας, ἣ καὶ πρόσθεν ἡμῖν δεδήλωται. καὶ δὴ
 τὸν ἐπιλοιοπον τοῦ βίου χρόνον δημῶδει καὶ ἰδιωτικῷ
 τρῶπῳ διαγεγόμενοι, τέλος τοιόνδε τῆς ζωῆς εἰλίχα-
 σιν· ὁ μὲν τιμῇ τε καὶ χρόνῳ τῶν πρωτείων ἡξιωμέ-
 νος, μακρᾶ καὶ ἐπιλυποτάτῃ τῇ τοῦ σώματος ἀσθε-
 νεια διεργασθεὶς, ὁ δὲ τὰ δευτέρα αὐτοῦ φέρων,
 ἀγχόνῃ τὴν ζωὴν ἀπορρήξας, κατὰ τινα δαιμονίαν
 προσημείωσιν τοῦτο παθῶν, διὰ πλείστας αὐτῷ τε-
 τοιμημένας ῥαδιουργίας. Τῶν δὲ μετὰ τούτους ὁ μὲν
 ὕστατος, ὃν καὶ ἀρχηγὸν τοῦ παντὸς ἔφαμεν γεγόνε-
 ναι διωγμοῦ, τοιαῦτα οἶα καὶ προδεδηλώκαμεν, πέ-
 πονθεν, ὁ δὲ τοῦτον προάγων χρησεστάτος καὶ ἡρώ-
 ταιος βασιλεὺς Κωνσταντῖος, ἐπαξίως τῆς ἡγεμονίας
 τὴν ἅπαντα τῆς ἀρχῆς διατελέσας χρόνον. Ἄλλα καὶ
 ἄλλα τοῖς πᾶσι δεξιώτατον καὶ εὐεργετικώτατον πα-
 ρασχῶν ἑαυτὸν, ἀτὰρ καὶ τοῦ καθ' ἡμῶν πολέμου ἕξω γε-
 νόμενος, καὶ τοὺς ὑπ' αὐτὸν θεοσεβεῖς, ἀβλαβεῖς καὶ ἀνε-
 πηρεάστους διαφυλάξας, καὶ μήτε τοὺς οἴκους τῶν Ἐκ-
 κλησιῶν καθελὼν, μήθ' ἕτερόν τι μηδ' ὄλωσ καθ' ἡμῶν
 ἐπικαινουργήσας, τέλος εὐδαιμον (98) καὶ τρισμακάριον
 ὄντως κατέλιπε τοῦ βίου, μόνος ἐπὶ τῆς αὐτοῦ βασιλείας
 εὐμενῶς καὶ ἐπιδόξως, ἐπὶ διαδόχῳ τῆς βασιλείας
 γνησίῳ παιδί τὰ πάντα σωφρονεστάτος καὶ εὐσε-
 θεστάτῳ τελευτήσας· ὃς εὐθὺς ἀρχόμενος βασιλεὺς
 τελεώτατος καὶ Σεβαστὸς πρὸς τῶν στρατοπέδων
 ἀναγορευθεὶς, ζηλωτῆς ἑαυτὸν τῆς πατρικῆς περὶ
 τὸν ἡμέτερον λόγον εὐσεβείας κατεστήσατο. Τοιαύτη
 τῶν προαναγεγραμμένων τεσσάρων ἡ τοῦ βίου ἕκθα-
 σις, κατὰ παρηλλαγμένους χρόνους γεγενημένη.
 Τούτων δὴ μόνος ἔτι λιπὼν ὁ μικρῷ πρόσθεν ἡμῶν
 εἰρημένος, σὺν τοῖς μετὰ ταῦτα εἰς τὴν ἀρχὴν
 εἰσποιηθεῖσι, τὴν προδεδηλωμένην ἐξομολόγησιν, διὰ
 τοῦ προεκτεθέντος ἐγγράφου λόγου τοῖς πᾶσι φανερὰν
 κατεστήσατο (99).

supra memoravimus, una cum aliis qui nuper in

(98) Τέλος εὐδαιμον. Hæc ad verbum descripta
 sunt ex cap. 14 lib. viii.

(99) Φανερὰν κατεστήσατο. Post has voces in
 editione Genevensi adduntur hæc verba : Τί δὴ οὖν
 ἐπὶ τούτοις γίνεται, ἐπιβεωρηῆσαι καιρός. Quæ verba
 nec in manuscriptis codicibus, nec in editione Ste-
 phani leguntur, et ex versione Christophoroni
 hic apposita sunt, cum tamen locanda sint in fine
 lib. viii.

ΕΥΣΕΒΙΟΥ
ΤΟΥ ΠΑΜΦΙΛΟΥ
ΕΚΚΛΗΣΙΑΣΤΙΚΗΣ ΙΣΤΟΡΙΑΣ
ΛΟΓΟΣ Θ'.

—

EUSEBII PAMPHILI
ECCLESIASTICÆ HISTORIÆ
LIBER NONUS.

—

ΤΑΔΕ ΠΕΡΙΕΧΕΙ ΚΑΙ Η ΕΝΑΘΗ ΒΙΒΛΟΣ ΤΗΣ ΕΚΚΛΗΣΙΑΣΤΙΚΗΣ ΙΣΤΟΡΙΑΣ.

<p>α. Περὶ τῆς ἐπιπλάστου ἀρέσεως.
 β. Περὶ τῆς μετέπειτα διωστροφῆς.
 γ. Περὶ τοῦ κατ' Ἀρτιόχσιαν νεοπαγοῦς ἑοῦρου.
 δ. Περὶ τῶν καθ' ἡμῶν ψήφισμάτων.
 ε. Περὶ τῶν ἐπιπλάστων ὑπομημάτων.
 ς. Περὶ τῶν ἐν τῷδε τῷ χρόνῳ μεμαρτυρημένων.
 ζ. Περὶ τῆς καθ' ἡμῶν ἐν στηλαῖς ἀνατεθείσης γραφῆς.</p> | <p>Α η'. Περὶ τῶν μετὰ ταῦτα συμβεβηκότων ἐν λιμῷ καὶ λοιμῷ, καὶ πολέμοις.
 θ. Περὶ τῆς τῶν τυράννων καταστροφῆς τοῦ βίβου, καὶ οἷαις ἐχρήσαντο πρὸ τῆς τελευτῆς φωναῖς.
 ι'. Περὶ τῆς τῶν θεοφιλῶν βασιλέων νίκης.
 ια'. Περὶ τῆς ὀσάτης ἀπωλείας τῶν τῆς θεοσεβείας ἐχθρῶν.</p> |
|---|---|

HÆC CONTINET ECCLESIASTICÆ HISTORIÆ LIBER NONUS.

<p>I. De simulata indulgentia.
 II. De pravitate quæ mox subsequuta est.
 III. De novo quodam simulacro Antiochiæ fabricato.
 IV. De decretis civitatum adversus Christianos.
 V. De falsis actis.
 VI. De iis qui tunc temporis martyrium subierunt.
 VII. De his quæ adversus nos in æreis tabulis conscripta ac publice proposita sunt.</p> | <p>VIII. De his quæ postea acciderunt tum in bello, tum famis ac pestis tempore.
 IX. De interitu tyrannorum, et quibus verbis paulo ante mortem sint usi.
 X. De victoria piorum Deoque acceptorum imperatorum.
 XI. De ultima internecione hostium Christianæ religionis.</p> |
|--|---|

ΚΕΦΑΛΑΙΟΝ Α'.

Περὶ τῆς ἐπιπλάστου ἀρέσεως
 (Nic. H. E. vii, 24).

Τὰ μὲν δὴ τῆς παλινοφίας τοῦ προτεθέντος (1) βασιλικῷ νεύματι ἠπλώτο τῆς Ἀσίας πάντη καὶ πανταχοῦ, κατὰ τε τὰς ἀμφὶ ταύτην ἐπαρχίας (2) ὧν τοῦτον ἐπιτελεσθέντων τὸν τρόπον, Μαξιμίνος ὁ ἐπ' Ἀνατολῆς τύραννος, δυσσεβέστατος, εἰ καὶ τις ἄλλος, καὶ τῆς εἰς τὸν τῶν ὄλων Θεὸν εὐσεβείας πο-

(1) Τοῦ προτεθέντος. Idem valet ac τοῦ προσκετεθέντος.

(2) Κατὰ τε τὰς ἀμφὶ ταύτην ἐπαρχίας. Christophorus singulas Asiæ provincias interpretatur.

B

CAPUT I.

De simulata indulgentia.

Et hæc quidem palinodia imperialis rescripti quod supra retulimus, passim et ubique in Asia et per omnes circumquaque provincias proposita cernebatur. Quibus in hunc modum gestis, Maximinus, qui Orientis provincias tyrannide 347 opprimebat; vir omnium hominum impiissimus, et

Rufinus vero Pontum, Bithyniam, Galatiam et reliquas circumquaque provincias intellexit, quæ erant sub ditione Galerii imperatoris, excepta Orientis diœcesi, quam regebat Maximinus Cæsar.

divinæ religionis hostis acerrimus; cum hujusmodi litteræ ei displicerent, loco rescripti quod propositum fuisse memoravimus, verbis duntaxat mandavit iudicibus suis, ut ab oppugnatione nostrorum abstinere. Nam cum aliqui minime auderet potiorum voluntati ac sententiæ refragari, suppresso edicto illo quod supra retulimus, omnique cura et cautione adhibita ne per provincias imperii sui publice proponeretur, ipse nuda voce rectoribus imperio suo subjectis præcepit, ut persecutionem adversus nostros inhiberent. Quod quidem mandatum ipsi sibi invicem rectores per litteras significarunt. Sabinus quidem, qui præfecturæ prætorianæ dignitatem, quæ apud illos summa habetur, tunc temporis obtinebat, singularium provinciarum præsidibus voluntatem imperatoris per epistolam Latino sermone conscriptam insinuavit. Eam epistolam Græce nos interpretati sumus in hunc modum: « Jampridem majestas dominorum nostrorum sacratissimorum principum, assidua ac devota sollicitudine omnium mortalium mentes ad piam rectamque vivendi rationem traducere instituerat, ut et li qui peregrinas et ab institutis Romanorum alienas cæremônias amplecti videbantur, debitos cultus diis immortalibus exhiberent. Verum pertinacia quorundam et obstinata mentis duritia eo usque processit, ut neque ipsa imperialis præcepti justitia eos a proposito revocare, nec imminentis supplicii gravitas detertere potuerit. Cum igitur acciderit ut ea de causa plurimi sese in abrupta pericula conficerent, majestas dominorum nostrorum fortissimorum principum pro insita sibi pietate atque clementia, alienum a sanctissimo suo proposito esse judicans, ut ex ejusmodi occasione in tanta discrimina homines adducantur, nostræ devotioni præcepit, ut ad tuam solertiam litteras darem: quod si quis forte Christianorum gentis suæ religionem observare deprehensus fuerit, eum omni molestia ac discrimine liberes, neque ob hanc

(3) 'Ο γούρ παρ' αὐτοῖς. Apud Nicephorum legitur παρ' αὐτῷ, ut Sabinum præfectum prætorio Maximini fuisse intelligas. Recte tamen nostri codices habent παρ' αὐτοῖς in plurali numero. Nam Sabinus, licet apud Maximinum Cæsarem in Oriente præfecturam generet prætorii, tamen quia præfectus creatus fuerat a Galerio, idcirco imperatorum præfectus dicitur, Galerii scilicet et Maximini. Quippe Cæsares jus creandorum præfectorum non habebant, sed præfectos ab Augustis creatos accipiebant, ut ex Amm. Marcellini pluribus locis demonstrari potest. Hinc est quod Sabinus in edicto suo, quod hic refertur ab Eusebio, imperatores semper in plurali numero appellat, ut provinciales intelligerent id præceptum fuisse ab imperatoribus Galerio, Constantino, Licinio et Maximino. Possunt etiam hæc verba παρ' αὐτοῖς, accipi de rectoribus provinciarum quæ parebant Maximino Cæsari. De his enim in præcedente periodo loquitur Eusebius. Atque hæc expositio mihi verior videtur.

(4) Τὴν βασιλείωσ ἐμφαίνει γνώμην. Rufinus hunc locum ita vertit: Sed Sabinus, qui per illud tempus præfecturæ culmen regebat, omnium provinciarum iudicibus scribens, et prælatam imperatoris

λεμιώτατος νεγώνωσ, οὐδαμῶσ τοῖσ γραφεῖσιν ἀρῖσθεις, ἀντὶ τοῦ προτεθέντοσ γράμματοσ, λόγῳ προστάττει τοῖσ ὑπ' αὐτὸν ἀρχουσι, τὸν καθ' ἡμῶν ἀνεῖναι πόλεμον. Ἐπεὶ γὰρ αὐτῷ μὴ ἐξῆν ἄλλωσ τῆ τῶν κρειττόνων ἀντιλέγειν κρίσει, τὸν προεκτεθέντα νόμον ἐν παραβύσῳ θεις, καὶ ὅπωσ ἐν τοῖσ ὑπ' αὐτὸν μέρεσι μὴ εἰσ προὔπτον ἀχθεῖν φροντίσασ, ἀγράφῳ προστάγματι τοῖσ ὑπ' αὐτὸν ἀρχουσι τὸν καθ' ἡμῶν δωγμῶν ἀνεῖναι προστάττει. Οἱ δὲ τὸ τῆσ παρακλεῦσeweσ ἀλλήλοισ διὰ γραφῆσ ὑποσημαῖνουσιν. Ὁ γούν παρ' αὐτοῖσ (3) τῷ τῶν ἐξοχωτάτων ἐπάρχων ἀξιῶματι τετιμημένωσ Σαβῖνοσ, πρὸσ τοῦσ κατ' ἔθνοσ ἡγουμένωσ τὴν βασιλείωσ ἐμφαίνει γνώμην (4) διὰ Ῥωμαϊκῆσ ἐπιστολῆσ ἧσ καὶ αὐτῆσ ἡ ἐρμηνεία τοῦτον περιέχει τὸν τρόπον. « Λιπαρωτάτη καὶ καθωσιωμένη σπουδῆ ἡ θεϊότησ τῶν δεσποτῶν ἡμῶν θειωτάτων αυτοκρατόρων, πάντων τῶν ἀνθρώπων τὰς διανοίασ πρὸσ τὴν ὄσαν καὶ ὄρθην τοῦ ζῆν ὁδὸν περιαγαγεῖν ἐτι πάλαι ὄρισεν, ὅπωσ καὶ οἱ ἀλλοτρίω Ῥωμαίων συντηεῖσ ἀκολουθεῖν δοκοῦντεσ, τὰσ ἐφελομένασ θρησκείασ τοῖσ ἀθανάτοισ θεοῖσ ἐπιτελοῦεν. Ἄλλ' ἡ τινων ἐνστασισ καὶ τραχυτάτη βουλή εἰσ τοσοῦτον περιέστη, ὡσ μῆτε λογισμῷ δικαίῳ τῆσ κελεύσeweσ δύνασθαι ἐκ τῆσ ἰδίασ προθέσeweσ ἀναχωρεῖν, μῆτε τὴν ἐπιχειρημένην τιμωρίαν αὐτοῦσ ἐκροβεῖν. Ἐπειδὴ τὸίνυν συνέβαιον ἐκ τοῦ τοσοῦτου τρόπου πολλοῦσ εἰσ κίνδυνωσ ἐαυτοῦσ περιβάλλειν, κατὰ τὴν προσοῦσαν εὐγένειαν τῆσ εὐσεβείασ ἡ θεϊότησ τῶν δεσποτῶν ἡμῶν τῶν δυνατωτάτων αυτοκρατόρων, ἀλλότριον εἶναι τῆσ προθέσeweσ τῆσ θειοτάτησ τῆσ ἰδίασ δοκιμάζουσα τὸ ἐκ τῆσ τοιαύτησ αἰτίας εἰσ τοσοῦτον κίνδυνον τοῦσ ἀνθρώπουσ περιβάλλειν, ἐκέλευσε διὰ τῆσ ἐμῆσ καθωσιώσeweσ τῆ σῆ ἀγγινοῖα διαχαράξαι, ἐν εἰτισ τῶν Χριστιανῶν τοῦ ἰδίου ἔθνοσ τὴν θρησκείαν μετιὼν εὑρεθεῖν, τῆσ κατ' αὐτοῦ ἐνοχλήσeweσ καὶ τοῦ κινδύνου αὐτῶν ἀποστῆσeweσ, καὶ μὴ τινα ἐκ ταύτησ τῆσ προφάσeweσ τιμωρίωσ κολαστέον νομισείασ, ὅποτε τῆ τοσοῦτου χρόνου συνελεύσει συνέστη, αὐτοῦσ μὴδελν τρόπῳ πεπεισθαι δεδυνῆσθαι,

inserens legem, manifestum efficit cunctis id quod Maximinus obscure tentaverat. In quo tamen Rufinus mentem Eusebii non est assecutus. Neque enim Sabinus imperatoris Galerii constitutionem edicto suo præmiserat, ut facere solebant præfecti prætorio. Quippe Maximinus operam dederat, ne constitutio illa in notitiam provincialium suorum perveniret. Nam rescriptum Galerii magnopere ei displicebat; tum quod Christiani, quos hactenus atrocissime persecutus fuerat, ejus crudelitate subtracti erant; tum quod nomen ipsius prælixum non erat suprascriptæ constitutioni. Sed Licinii quidem nomen post Galerium et Constantinum in eo rescripto legebatur; ipse vero, utpote adhuc Cæsar, nullum ibi locum habebat. Partim igitur pudore ac verecundia, partim præ indignatione, Maximinus eam constitutionem suppressit. Sabinus vero in epistola sua ad præsides provinciarum, levem duntaxat mentionem fecit ejus constitutionis, ut Maximino morem gereret. Porro Christophorosonius βασιλέωσ nomine Maximinum hic intellexit, non ut Rufinus Galerium, magis tamen placet Rufini interpretatio, cum Eusebius Maximinum tyrannum potius vocare soleat quam Cæsarem.

ἕως ἀπὸ τῶν τοιούτων ἐνστάσεων ἀναχωρήσαιεν. Ἐγγράφαι τοιγαροῦν πρὸς τοὺς λογιστὰς καὶ τοὺς στρατηγούς, καὶ τοὺς πραιποσίτους τοῦ πάγου ἐκάστης πόλεως ἢ σὴ ἐπιστρέφεια ὀφείλει, ἵνα γνῶεν περαιτέρω αὐτοῖς τοῦτου τοῦ πράγματος (5) φροντίδα ποιεῖσθαι μὴ προσκχεῖν. Ἐπὶ τούτοις οἱ κατ' ἐπαρχίαν, τὴν τῶν γραφέντων αὐτοῖς ἐπαληθεύειν προαίρειαν νενομικότες, λογισταῖς καὶ στρατηγοῖς καὶ τοῖς κατ' ἀγροὺς ἐπιτεταγμένοις, τὴν βασιλικὴν διὰ γραμμάτων ἐμφανῆ καλοῦσῶσι γνώμην, οὐ μόνον δ' αὐτοῖς διὰ γραφῆς ταῦτα προὔρχει, καὶ ἔργοις δὲ πολὺ πρότερον, ὡς ἂν νεῦμα βασιλικὸν εἰς πέρας ἄγοντες, οὓς εἶχον ἐν δεσμομητοῖς καθεστειμένους διὰ τὴν εἰς τὸ θεῖον ὁμολογίαν, εἰς φανερόν προάγοντες ἡλευθέρουν, ἀνιέντες τούτων δι' αὐτῶν τοὺς ἐν μεταλλοῖς ἐπὶ τιμωρίᾳ δεδομένους· τοῦτο γὰρ ἐπ' ἀληθείας βασιλεῖ δοκεῖν ὑπειλῆφασιν ἠπατημένοι. Καὶ δὴ τούτων οὕτως ἐπιτελεσθέντων, ἀθρόως οἷόν τι φῶς ἐκ ζοφάρως νυκτὸς ἐκλάμψαν, κατὰ πᾶσαν πόλιν συγκροτούμενας παρῆν ὄρξιν ἐκκλησίας, συνόδους τε παμπληθεῖς, καὶ τὰς ἐπὶ τούτων ἐξ ἔθους ἐπιτελουμένας συναγωγὰς (6), καταπέπληκτο δ' ἐπὶ τούτοις οὐ σμικρῶς πᾶς τις τῶν ἀπίστων ἔθνῶν, τῆς τοσαύτης μεταβολῆς τὸ παράδοξον ἀποθαυμάζων, μέγαν τε καὶ μόνον ἀληθῆ τὸν Χριστιανῶν Θεὸν ἐπιδοῦμενος. Τῶν δ' ἡμετέρων οἱ μὲν τὸν τῶν διωγμῶν ἀγῶνα πιστῶς καὶ ἀνδρείως διηγήληκότες, τὴν πρὸς ἅπαντας αὐτῆς ἀπελάμβανον παρῆρσιαν, ὅσοι δὲ τὰ τῆς πίστεως νενομηκότες, τὰς ψυχὰς ἐτύγχανον κερχεμασμένοι (7), ἀσμένως περὶ τὴν σφῶν θεραπείαν ἔσπευδον, ἀντιβόλουντες καὶ σωτηρίας δεξιᾶν τοὺς ἐβρωμένους αἰτούμενοι, τὸν τε Θεὸν ἴλεων αὐτοῖς γενέσθαι καθικετεύοντες. Εἴτα δὲ καὶ οἱ γενναῖοι τῆς θεοσεβείας ἀθληταὶ τῆς εἰς τὰ μέταλλα κακοπαθείας ἐλευθερούμενοι, ἐπὶ τὰς ἐαυτῶν ἐστέλλοντο, γαῦροι καὶ φαιδροὶ διὰ πάσης ἰόντες πόλεως, εὐφροσύνης τε ἀλέκτου, καὶ ἦν οὐδὲ λόγῳ δυνατὸν ἐρμηνεύσαι παρῆρσιᾶς ἔμπλοιοι. Στίφη οὖν πολυάνθρωπα κατὰ μέτρας λεωφόρους καὶ ἀγορὰς, ὑδατῆς καὶ ψαλμοῖς τὸν Θεὸν ἀνυμνοῦντα τὰ τῆς πορείας ἦνευ. Καὶ τοὺς μετὰ τιμωρίας ἀπηνεστάτης μικρῶ πρόσθεν ἐσμελοῦς τῶν πατρίδων ἀπεπληγαμένους, εἶδες ἂν ἰλαροῖς καὶ γεγηθῶσι προσώποις τὰς αὐτῶν ἀπολαμβάνοντας ἑστίας, ὡς καὶ τοὺς πρότερον καθ' ἑμῶν φρονῶντας, τὸ θαῦμα παρὰ πᾶσαν ὀρῶντας ἐλπίδα, συγκαίρειν τοῖς γεγενημένοις.

αἰque hilari vultu sua domicilia postliminio recuperantes vidisses. Adeo ut illi ipsi qui prius cædem nobis atque excidium minabantur, tam insperatæ rei miraculo attoniti, 349 nobis gratularentur.

ΚΕΦΑΛΑΙΟΝ Β΄.

Περὶ τῆς μετέπειτα διαστροφῆς
(N. c. H. E. vii, 25).

Ταῦτα δ' οὐκ εἶ οἶός τε ὦν φέρειν ὁ τύραννος, μι-

(5) Vulg. περαιτέρω αὐτοῖς τοῦτου τοῦ γράμματος. Non dubito quin scribendum sit τοῦ πράγματος. Quam emendationem confirmat Nicephorus in cap. 24 l. vii, qui hunc locum sic expressit: Μη προσῆκον ἐκεῖνος περαιτέρω φροντίδα περὶ Χριστιανῶν ποιεῖσθαι.

(6) Ἐπιτελουμένας συναγωγὰς. Hoc loco συν-

A causam ulla poena afficiendum censeas. Quippe cum tam longo jam temporis tractu compertum fuerit, eos nulla ratione adduci posse ut ab hujusmodi pertinacia abscedant. Scribere igitur ad curatores et magistratus, 348 et ad præpositos pagi singularum civitatum tua debet industria, ut sciant sibi in posterum hujus negotii amplius curam agere non licere. Posthæc singularum provinciarum præsides, rati hanc revera esse principis mentem, quæ litteris Sabini expromeretur, continuo curatores et magistratus et pagorum præpositos per litteras de imperatoris voluntate certiores faciunt. Nec vero scriptis duntaxat, verum etiam factis multo magis instabant, utpote qui principis jussa executioni mandarent. Quotquot igitur ob confessionem divini Numinis vincios in custodia habebant, productos in medium dimiserunt, iis etiam qui ad metalla damnati fuerant, pari libertate concessa. Id enim revera placere principi arbitrabantur, cum tamen aliter se res haberet. Cæterum his ad hunc modum confectis, repente instar cælestis cujusdam lucis, quæ post densissimas noctis tenebras exoritur, Ecclesias in singulis civitatibus congregatas, et frequentissimos Christianorum concursus, et collectas ibidem ex more fieri solitas cernere licebat. Ex quo infidelium populos ingens pervaserat stupor cum tantam tamque insperatam rerum conversionem admirarentur. Exclamabantque solum magnum et vere Deum esse qui a Christianis coleretur. Ex nostris vero quotquot in persecutionis discrimine fideliter ac fortiter decertaverant, magna apud omnes fiducia et libertate potiebantur. Sed quorum vacillaverat fides, animæque naufragium fecerant, ii ad remedium avidè propebant, supplicantes et flagitantes a validioribus ut salutarem sibi dextram porrigerent: Deumque orantes ut propitius sibi esse vellet. Posthæc etiam generosi illi sacræ religionis pugiles, metallorum ærumnis liberati, in suam singuli patriam reverti cœperunt: perque urbes pervias læti atque alacres incedebant, incredibili quodam gaudio et inexplicabili fiducia repleti. Sic igitur numerosa nostrorum agmina, per vias publicas et per fora Deum hymnis et canticis celebrando, iter suum peregerunt. Et qui paulo antea cum summa acerbitate

D vinciti et ex patria fuerant expulsi, eos tunc læto

CAPUT II.

De pravitate quæ mox subsecuta est.

Verum ille honestatis et bonorum omnium ini-

αγωγὰς posuit pro συνάξεις. Quo sensu etiam Dionysius Alexandrinus eam vocem usurpat, ut supra notavi in lib. vii. Duplex autem erat συνάξις: altera precum, altera sacramentorum. De priore loquitur Athanasius in Apologia ad Constantium: Καὶ γέγονεν οὐκ ἐρχαίνια, ἀλλ' συνάξις τῆς εὐχῆς.

(7) Κερχεμασμένοι. Lapsus intelligit, quos nau-

nicus tyrannus, qui, ut supra diximus, in Orientis partibus imperium gerebat, cum hunc rerum statum diutius ferre non posset, ne sex quidem integris mensibus passus est eum permanere. Dumque ad subruendam pacem nihil non molitur, primum quidem nostros a conventibus qui in cœmeteriis fieri solebant, nescio quo prætextu arcere aggressus est. Deinde ipse ad se legationem mittit adversus nostros, sollicitatis per quosdam nefarios homines Antiochensibus, ut abs se instar maximi cuiusdam beneficii peterent, ne cui Christianorum Antiochiam incolere liceret. Aliis quoque ut idem facerent suggessit. Quorum omnium auctor in ipsa urbe Antiochia exstitit Theotecnus, vir violentus, versutus atque improbus, qui tunc in illa civitate curatoris officium gerebat.

CAPUT III.

De novo quodam apud Antiochiam fabricato simulacro.

Hic igitur cum nos antea omnibus modis impugnavisset, et nostros tanquam fures quosdam ac maleficos investigari, et ex latibulis suis erui curasset, cumque nihil eorum quæ ad nos infamandos et calumniandos facere poterant omisisset, innumeris denique mortis causa exstitisset; tandem simulacrum Jovis Philii magicis artibus consecratum erexit. Cumque ad ejus cultum impuras initiationes et inania mysteria ac detestandas expiationes instituisset, compositis quibusdam oraculis ad ip-

fragis comparat. Eosdem in libro VIII, πεπειραμένους vocavit. Possis etiam vertere *vi tempestatis quasatis*.

(8) Οὐδ' ὄλους ἐπὶ μῆνας ἕξ. Maximianus Galerius post constitutionem illam, quam pro pace et libertate Christianorum ediderat, non diu supervixit: sed paucis post mensibus, pestilenti vulnere consumptus interiit, ut in appendice libri VIII refert Eusebius. Ejus igitur morte audita, Maximinus Cæsar persecutionem adversus Christianos renovavit, seque ipse Augustum renuntiavit, cum hactenus Cæsar tantum fuisset, et Galerii Augusti jussis parere necesse habuisset.

(9) Ὅσα δ' οὖν. In codice Med., Maz. et Fuk. legitur ὅσα δ' οὖν, quod et Gruterus in libris suis repererat. Vulg. γούν.

(10) Αὐτὸς ἐαυτῷ καθ' ἑμῶν προσβύεται. Elegans locutio, quam non intellexit Christophorus, nec Musculus. Maximinus submissis quibusdam improbis hominibus, sollicitaverat Antiochenses, ut legatos ad comitatum mitterent, petituros ab se, ut Christianos omnes ex urbe ejicere ipsis liceret. Itaque Maximinus, qui hanc legationem subornaverat, vere dici potuit ipse ad sese legationem misisse, et legati munere functus fuisse. Est etiam hic transpositio verborum familiaris Eusebio. Hæc enim verba διὰ τινων πονηρῶν ἀνθρώπων referenda sunt ad vocem παρορμησας.

(11) Καὶ ἑτέροις δὲ ταῦτ' ὑποβαλεῖν. Hæc cum antecedentibus connexit Christophorus. Nicephorus legit: Καὶ ἑτέροις δὲ ταῦτ' ὑποβαλὼν διαπράξασθαι. Quam scripturam secutus esse videtur Rufinus, qui ita vertit: « Sed et alios per singulas civitates similiter deterrimos cives ad simile facinus impellit. » Vide caput 4 hujus libri, ubi eadem verba repetuntur.

(12) Λογιστέων. Logistæ dicebantur a Græcis

σόκαλος ἐς τὰ μάλιστα καὶ πάντων ἀγαθῶν ἐπιβουλος ὑπάρχων, δνεφαμεν τῶν ἐπ' Ἀνατολῆς ἄρχειν μερῶν, οὐδ' ὄλους ἐπὶ μῆνας ἕξ (8) τοῦτον ἐπιτελεῖσθαι τὸν τρόπον ἠνεσχετο· ὅσα δ' οὖν (9) πρὸς ἀνατροπὴν τῆς εἰρήνης μηχανώμενος, πρῶτον μὲν εἰργειν ἡμᾶς τῆς ἐν τοῖς κοιμητηρίοις συνόδου διὰ προφάσεως πειράται, εἶτα διὰ τινων πονηρῶν ἀνδρῶν αὐτὸς ἐαυτῷ καθ' ἑμῶν προσβύεται (10), τοὺς Ἀντιοχείων πολιτας παρορμησας, ἐπὶ τὸ μηδαμῶς τινα Χριστιανῶν τὴν αὐτῶν οἰκεῖν ἐπιτρέπεσθαι πατρίδα, ὡς ἐν μεγίστῃ δουρεᾷ παρ' αὐτοῦ τυχεῖν ἀξιώσαι, καὶ ἑτέροις δὲ ταῦτ' ὑποβαλεῖν (11) διαπράξασθαι· ὧν πάντων ἀρχηγὸς ἐπ' αὐτῆς Ἀντιοχείας ἐπιφύεται Θεότεκνος, δεῖνός καὶ γόης καὶ πονηρὸς ἀνὴρ, καὶ τῆς προσωμίας ἀλλότριος· ἐδόκει δὲ λογιστέων (12) τὰ κατὰ τὴν πόλιν.

ΚΕΦΑΛΑΙΟΝ Γ'.

Περὶ τοῦ κατ' Ἀντιώχειαν νεοπαγοῦς ξοάνου.

Πλείστα δ' οὖν οὗτος καθ' ἡμῶν στρατευσάμενος, καὶ πάντα τρόπον τοὺς ἡμετέρους, ὡσπερ τινὰς φῶρας ἀνοσίτους, ἐκ μυχῶν θηρεῦσαι διὰ σπουδῆς πεποιημένος, πάντα τε ἐπὶ διαβολῇ καὶ κατηγορίᾳ τῆ καθ' ἡμῶν μεμηχανημένος, καὶ ἀθανάτου αἵτιος μυρίοις ὄσοις γεγονός, τελευτῶν εἰδωλὸν τι Διὸς Φιλίου (13) μαγγανείαις τισὶ καὶ γοητείαις ἰδρύει (14), τελετὰς τε ἀνάγνους αὐτῷ καὶ μυήσεις ἀκαλλιερήτους, ἐξαγίστους τε καθαρμούς ἐπινοήσας, μέχρι καὶ βασιλέως τὴν τερατεῖαν δι' ὧν ἐδόκει χρησμῶν ἐπι-

curatores civitatum. Unde λογιστέων est curatoris officio fungi. Philostratus in Nicete Sophista: Ἀνὴρ ὑπατος, ὄνομα Ρούφος, τοὺς Συμωνατοὺς ἐλογίστασε πικρῶς καὶ δυστρόπως, etc. Id est: « Rufus quidam, vir consularis, curator erat Smyrnaeorum, et in eo munere acerbum se ac morosum præbebat. » Vide quæ notavi ad librum XIV Ann. Marcellini, pag. 36.

(13) Διὸς Φιλίου. Jovis Philii templum Antiochiæ memorat Julianus in *Misopogone*, et Libanius, ni fallor, in *Antiochico*.

(14) Γοητεῖαις ἰδρύει. Variæ erant gentium cæremoniæ in erigendis deorum simulacris. Aliis enim ritibus Jupiter Ctesius, aliis Herceus, aliis Philius consecratur. Ac Jupiter quidem Ctesius, cuius simulacrum in cellis penariis habebant, cadisco dedicatur. Ritum consecrationis refert Anticlidides in *Ἐξηγητικῷ*, id est, in libro *De ritibus sacris* apud Athenæum, in lib. XI, cap. 6. Simulacrum autem Jovis Herci cum ollis consecratur. Aristophanes in *Danaïdibus*:

Μαρτύρομαι δὲ Ζηνὸς Ἐρχεῖου χύτρας,
Μεθ' ὧν ὁ βῶμός οὗτος ἰδρύνθη ποτέ.

Eodem ritu Mercurii et aliorum simulacra erigebant: idque dicebant χύτρας ἰδρύνειν. In his ollis pulvem aut legumina coquebant, ex quibus libamenta diis a se consecratis offerebant, in memoriam prisce victus, et antiquæ frugalitatis. Quod si nomen suum impensius colere vellent, tum cæsa victimæ Illius simulacrum erigebant. Quod dicebatur ἰδρύνειν ἱερεῖω, ut docet Aristophanes in *Irene*, ejusque scholastes, pag. 693. Adie Suidam in voco *καυόν*. Præter has cæremonias utebantur interdum magicis consecrationibus, quemadmodum Theotecnus fecisse dicitur in simulacro Jovis Philii deducendo.

λείν, ἐπεδείκνυτο· καὶ δὴ οὗτος κολακεῖα τῇ καθ' ἡθον τῶν κρατοῦντος, ἐπεγείρει κατὰ Χριστιανῶν τὸν δαίμονα, καὶ τὸν θεὸν δὴ κελῦσαι φησιν, ὑπερορίου τῆς πόλεως καὶ τῶν ἀμφὶ τὴν πόλιν ἀγρῶν, ὡς ἂν ἐχθροὺς αὐτῷ Χριστιανοὺς ἀπελάσαι.

ΚΕΦΑΛΑΙΟΝ Δ'.

Περὶ τῶν καθ' ἡμῶν ψηφισμάτων
(Nic. H. E. viii, 25).

Τούτῳ δὲ πρώτῳ κατὰ γνώμην πράξαντι, πάντες οἱ λοιποὶ τῶν ἐν τέλει τὰς ὑπὸ τὴν αὐτὴν ἀρχὴν πόλεις οἰκοῦντες, τὴν ὁμοίαν ὠρμῶντο ψῆφον ποιήσασθαι, προσφιλές δ' εἶναι (15) τοῦτο βασιλεῖ τῶν καθ' ἐπαρχίαν ἡγεμόνων συνεωρακότων, καὶ τοῦτ' αὐτὸ διαπράξασθαι τοῖς ὑπὸ τοῖς ὑποβληκότων. Ὡν δὲ καὶ αὐτῶν τοῖς ψηφίσμασι δι' ἀντιγραφῆς ἀσμενέστατα ἐπινεύσαντος τοῦ τυράννου, αὐτοῖς ἐξ ὑπαρχῆς ὁ καθ' ἡμῶν ἀνεφλέγετο διωγμός. Ἴερεῖς δὲ τὰ κατὰ πόλιν τῶν ξοάνων, καὶ ἐπὶ τούτοις ἀρχιερεῖς κατὰ αὐτοῦ Μαξιμίνου (16), οἱ μάλιστα ταῖς πολιτείαις διαπρέψαντες καὶ διὰ πασῶν ἐνδοξοὶ γενόμενοι καθίσταντο· οἷς καὶ πολλή τις εἰσήγετο σπουδὴ περὶ τὴν τῶν θεραπευομένων πρὸς αὐτῶν θρησκείαν. Ἡ γοῶν ἔκτοπος (17) τοῦ κρατοῦντος δεισιδαιμονία, συνελόντι φάναι, πάντας τοὺς ὑπ' αὐτὸν ἀρχοντάς τε καὶ ἀρχομένους εἰς τὴν αὐτοῦ χάριν πάντα πράττειν καθ' ἡμῶν ἐνήγε, ταύτην αὐτῷ χάριν μεγίστην ἀνθ' ὧν ἐνόμιζον πρὸς αὐτοῦ τεύξεσθαι εὐεργεσιῶν ἀντιδωρομένων, τὸ καθ' ἡμῶν φονεῖν, καὶ τινὰς εἰς ἡμᾶς καινοτέρας κακοθελίας ἐνδείκνυσθαι.

des nostrorum patrent, et nova quædam adversus nostros fraudum atque insidiarum genera ostentarent.

ΚΕΦΑΛΑΙΟΝ Ε'.

Περὶ τῶν ἐπιπλάστων ὑπομνημάτων
(Nic. H. E. vii, 28).

Πλασόμενοι δὲ τὰ Πιλάτου καὶ τοῦ Σωτήρος ἡμῶν ὑπομνήματα (18), πάσης ἐμπλεα κατὰ τοῦ Χριστοῦ βλασφημίας, γνώμη τοῦ μείζονος (19) ἐπὶ πᾶσαν

(15) *Προσφιλές δ' εἶναι.* Scribendum puto προσφιλές γε εἶναι.

(16) *Ἀρχιερεῖς πρὸς αὐτοῦ Μαξιμίνου.* Sacerdos provincie suffragiis decurionum creabatur, iique potissimum ad honorem sacerdotii promovebantur, qui omnibus curie muneribus egregie perfuncti essent, ut legitur in codice Theodosiano, titulo de decurionibus. Id ergo ut novum et inusitatum notat Eusebius, quod Maximinus ipse sacerdotes provincie designaverit.

(17) *Ἐκτοπος.* Vulg., *ἐκπρωτος*. Rectius in cod. Med. et Maz. *ἔκτοπος* legitur. Sic etiam scriptum habent codex Fuketii et Savillii.

(18) *Πιλάτου... ὑπομνήματα.* De horum Actorum falsitate, vide quæ notavit Eusebius in cap. 9 lib. 1. Eorundem Actorum mentio fit in *Actis præsidialibus* Tarachi, Probi et Andronici, cap. 9, ubi Maximus præses hæc dicit : « Inique non scis, quem invocas Christum, hominem quidem fuisse, factum sub custodia Pontii Pilati et punitum, cujus exstant Acta passionis. » Porro hæc *Acta præsidialia* Tarachi, Probi et Andronici, gesta sunt Diocletiano IV, et Maximiano III, coss., ut quidem habet inscriptio primæ interrogationis. Ex quo efficitur, Acta illa Pilati diu ante persecutionem fuisse conficta, contra quam Eusebius affirmare videtur hoc loco. Verum ut libere dicam quod sentio, mendosa mihi videtur inscriptio illa *Actorum præsidialium*, scribendum-

sum usque imperatorem præstigiarum snarum specimen detulit, sædæque adulatione principis gratiam captans, dæmonem adversus Christianos stimulat, fingens deum jubere ut Christiani, quippe qui hostes sui essent, urbe omnique territorio pelarentur.

350 CAPUT IV.

De decretis civitatum adversus Christianos.

Hæc cum illi ex sententia successissent, reliqui deinceps magistratus qui civitates Maximini imperio subjectas incolebant, idem quoque decernere instituerunt; ipsis etiam provinciarum præsidibus qui id gratum esse Imperatori perspexerant, subditos omnes ut idem facerent submonentibus. Quorum decretis cum tyrannus dato rescripto libentissime annisset, rursus adversus nostros recrudescere cœpit persecutionis furor. Flamines itaque simulacrorum in singulis urbibus, ac præterea sacerdotes ab ipso Maximino constituti sunt, ii maxime qui in publicis functionibus obeundis summam gloriam inter cives suos ritulissent. Hi ergo in incolendis numinibus suis multum studii ac diligentie adhibuerunt. Denique insolita et prodigiosa principis superstitio, cunctos, ut breviter dicam, ipsius dominationi subjectos tam privatos quam magistratus eo perpulit, ut in ejus gratiam nihil non agerent adversus nostros: et pro beneficiis quæ se ab illo consecuturos esse sperabant, nihil gratius rependere se posse crederet, quam si cæ-

CAPUT V.

De falsis actis.

Denique cum acta quædam apud Pilatum super Servatore nostro habita composuissent, plena impietatis adversus Christum, ea per omnes provin-

que coss. Diocletiano Aug. ix, et Maximiano viii. Primo enim mentio fit in illis Actis præcepti imperatorum, quo scilicet jussum erat, ut omnes diis immortalibus sacrificarent. Hæc autem præcepta sunt anno decimo nono imperii Diocletiani. Deinde in cap. 9, hæc leguntur: « Præses dixit: Maledicis principes qui diuturnam et altam pacem præstitere. Andronicus dixit: Ego exsecratus sum pestem et sanguibulos, qui evertunt mundum. » Primum illud de alta ac diuturna pace, convenire non potest in quartum consulatum Diocletiani, cum eo tempore barbari imperium Romanum undique aggredierentur. Deinde non video quomodo sanguibuli dici possint Diocletianus et Maximianus, nisi post annum xix Diocletiani, quo cœpta est persecutio. Accedit argumentum illud de Actis Pilati, quæ hujus persecutionis tempore ficta esse tradit Eusebius.

(19) *Γνώμη τοῦ μείζονος.* Rufinus hæc ita vertit: *Quæ acta per omnes regni sui provincias prælato edicto mitti præcepit.* Rufini verba expressisse videtur Nicephorus in lib. vii, cap. 26, sic enim habet: Ἐπὶ τὴν ὑπὸ χεῖρα σφῶν διαπέμπονται, καὶ τινῶν προγραμμάτων προηγουμένων. Certe in codd. Fuketii et Savillii scriptum est διὰ προγραμμάτων παρακλεῦσθαι, etc.

cias imperii Maximini, ipso iubente, dirigunt; mandantes per litteras, ut ubique locorum tam in agris quam in civitatibus publice proponerentur; ni que ludimagistri pro dictatis hæc declamanda et memorie commendanda pueris traderent. Quæ dum ita geruntur, dux quidam in urbe Phœnices Damasco, cum impuras nescio quas mulierculas ex foro rapuisset, tormenta se ipsis admoturum minatus, eo miseris adegit, ut publice editis apud acta testimonii faterentur se olim Christianas fuisse, et flagitiorum quæ a Christianis gererentur conscias esse: eos in ipsis ædibus sacris obscena 351 quædam perpetrare asseverantes, et quæcumque alia ad infamandam religionem nostram effutire eas dux voluerat. Harum igitur mulierum testimonia actis inserta, dux confestim ad imperatorem mittit. Nec mora, iubente principe, in singulis urbibus ac locis hæc quoque monumenta publicantur.

CAPUT VI.

De iis qui tunc temporis martyrium subierunt.

Verum non longo post tempore dux ille mortem sibi ipse consciscens, improbitatis suæ pœnas dedit. Nostrorum vero fugæ rursus et acerbissimæ persecutiones renovari cœpere, provinciarum rectoribus acriter contra nos insurgentibus; adeo ut nonnulli qui in sacræ fidei prædicatione excellere videbantur, comprehensi absque ulla miseratione capitali sententia damnati sint. Ex quibus tres apud Emesam urbem Phœnices Christianos se esse confessi, bestiis obijciuntur. Erat inter hos Silvanus episcopus, decrepitæ jam ætatis, qui per annos quadraginta sacerdotis ministerium obierat. Per idem tempus Petrus quoque, qui Alexandrinæ Ecclesiæ summa cum laude præfuit; vere præcipuum ac divinum episcoporum decus, cum ob totius vitæ sanctimoniam, tum ob studium ac peritiam sacrarum Scripturarum; nullum ob crimen comprehensus, præter omnium expectationem subito et absque ulla probabili causa, utpote Maximino iubente, capite truncatur. Idem cum ipso perpassi sunt complures quoque alii Ægyptiorum episcopi. Sed

διαπέμπονται τὴν ὑπ' αὐτὸν ἀρχὴν, διὰ προγραμμάτων παρακελεύμενοι, κατὰ πάντα τόπον ἀγρούς τε καὶ πόλεις, ἐν ἔκφραει ταῦτα τοῖς πᾶσιν ἐκθεῖναι, τοῖς τε παισὶ τοὺς γραμματοδιδασκάλους ἀντὶ μαθημάτων ταῦτα μελετᾶν καὶ διὰ μνήμης κατέχειν παραδιδόναι. Ὅν τοῦτον ἐπιτελουμένων τὸν τρόπον, ἕτερος στρατοπεδάρχης ὄν δοῦκα Ῥωμαῖοι προσαγορευούσιν, ἀνὰ τὴν Δαμασκὸν τῆς Φοινίκης ἐπίρρητά τινα γυναϊκάρια ἐξ ἀγορᾶς ἀνάρπαστα ποιήσας, βασάνους αὐταῖς ἐπιθήσειν ἠπέλει, λέγειν ἐγγράφως (20) ἐπαναγκάζων, ὡς δὴ εἶησάν ποτε Χριστιανὰ, συνειδεῖν τε αὐτοῖς ἀθεμιτουργίας, ἐν αὐτοῖς τε τοῖς Κυριακοῖς πράττειν αὐτοὺς τὰ ἀκόλαστα, καὶ ὅσα ἄλλα λέγειν αὐτὰς ἐπὶ διαβολῇ τοῦ δόγματός ἤθελεν (21). ὦν καὶ οὗτος ἐν ὑπομνήμασι τὰς φωνὰς ἐντεθεισας, βασιλεῖ κοινοῦται. Καὶ δὴ προστάξαντος, εἰς πάντα τόπον καὶ πόλιν καὶ ταῦτα δημοσιόυται τὰ γράμματα.

ΚΕΦΑΛΑΙΟΝ Γ'.

Περὶ τῶν ἐν τῷδε τῷ χρόνῳ μεμαρτυρηκότων (Nic. II. E. vii, 28).

Ἄλλ' ὁ μὲν οὐκ εἰς μακρὸν αὐτόχειρ ἑαυτοῦ γέγονός ὁ στρατοπεδάρχης, δίκην τίνουσι τῆς κακοτροπίας. Ἡμῶν δ' αὖ φυγαὶ πάλιν ἀνεκινουῦντο, καὶ διωγμοὶ χαλεποὶ, τῶν τε κατὰ πάσας ἐπαρχίας ἡγουμένων αὐθις δεῖναι καθ' ἡμῶν ἐπαναστάσεις, ὡς καὶ τινὰς ἀλόντας τῶν περὶ τὸν θεῖον λόγον ἐπιφανῶν, ἀπαραιτητὸν τὴν ἐπὶ θανάτῳ ψῆφον καταδέξασθαι. ὦν τρεῖς ἐν Ἐμέσῃ τῇ πόλει τῆς Φοινίκης, Χριστιανούς σφᾶς ὁμολογήσαντες, θηρίων βορᾷ παραδίδονται ἐπίσκοπος ἦν ἐν τούτοις Σιλβανός (22), τὴν ἡλικίαν ὑπὲρ γῆρας, ἐν ὅλοις ἔτεσι τεσσαράκοντα τὴν λειτουργίαν διηγουκός. Κατὰ δὲ τὸν αὐτὸν χρόνον καὶ Πέτρος τῶν κατ' Ἀλεξάνδρειαν (23) παροικιῶν προστάς ἐπιφανέστατα, θεῖον ἐπισκόπων χρῆμα, βίου ἀρετῆς τε ἕνεκα καὶ τῆς τῶν ἱερῶν λόγων συνακτῆσεως, ἐξ οὐδεμιᾶς ἀνάρπαστος γεγονώς αἰτίας, μηδεμιᾶς προλαβούσης προσδοκίας, ἀθρόως οὕτω καὶ ἀλόγως, ὡς ἀν Μαξιμίνου προστάξαντος, τὴν κεφαλήν ἀποτέμενεται, σὺν αὐτῷ δὲ καὶ τῶν κατ' Ἀἴγυπτον ἐπισκόπων ἄλλοι πλείους ταῦτὸν ὑπομένουσι. Λουκιανός (24) τε ἀνήρ τὰ πάντα ἄριστος, βίῳ τε ἐγκρα-

(20) *Ἀγγεῖν ἐγγράφως.* Pessime Christophorus non vertit, asseveranter dicere. Rectius Musculus tradito scripto. Langus scripto testimonio. Nam testimonium non solum voce, sed etiam scripto perhibetur. Sed optime Ruinus interpretatur: Actis profiteri. Hoc est quod dicitur in *Genesi purgationis Cæciliani, professio tua Actis heret.*

(21) *Ἡθελεν.* Sic codd. Med. et Maz., ita etiam Fuketianus et Savilianus. Vulg. ἤθελον.

(22) *Ἐπίσκοπος... Σιλβανός.* Alius hic est a Silvano episcopo, de quo Eusebius in libro *De martyribus Palæstinæ*, cap. ult. Hic enim Emesæ episcopus fuit; ille Gazæ. Et prior quidem in metallis Palæstinæ una cum aliis novem ac triginta martyribus capite truncatus est, anno persecutionis octavo. Hic vero apud Emesam in Phœnice bestiis objectus anno persecutionis nono. De cuius martyrio jam supra locutus est Eusebius in libro viii, licet non suo loco.

(23) *Πέτρος τῶν κατ' Ἀλεξάνδρειαν.* Hujus mar-

tyrii jam supra retulit Eusebius in libro viii, sed non suo loco. Nam liber viii, ultra octavum annum persecutionis non progreditur. Petrus vero Alexandinus passus est anno persecutionis ix, ut diserte affirmat Eusebius in fine lib. vii, septimo Kalendas Decembris, ut legitur in *Excerptis chronologicis* a Scaligero editis. Quibus consentit Usuardus, Ado et vetus martyrologium Romanum. Græci vero die xxiv Novembris ejus natalitia celebrant. Porro Acta passionis illius Ms. Græce exstant apud R. P. Franciscum Combefisium, qui ea cum aliis quamplurimis brevi publicaturus est.

(24) *Λουκιανός.* Hujus martyrium retulit etiam Eusebius in libro viii, cap. 13; sed turbato ordine temporum. Hic autem distinctius notat tempus quo passi sunt Petrus et Lucianus; nempe sub Maximino, non autem sub Galerio Maximiano, ut vult Baronius, ad annum Christi 311, cap. 3. Errat etiam idem Baronius, qui Petri Alexandrini martyrium confert in annum Christi 310. Passus est enim Pa-

της καὶ τοῖς ἱεροῖς μαθήμασι συγκεροτημένος, τῆς κατ' Ἀντιόχειαν παροικίας πρεσβύτερος, ἀγθεὶς ἐπὶ τῆς Νικομηδέων πόλεως, ἐνθα τῆνικαῦτα βασιλεὺς διατρίβων (25) ἐτύγγανε; παρασχών τε ἐπὶ τοῦ ἀρχοκτος τὴν ὑπὲρ ἧς προστάτω διδασκαλίαν ἀπολογία, δεσπομητρίῳ παραδοθεὶς κτείνονται. Τόσαῦτα δὴτα ἐν βραχεῖ τῷ μισοκάλῳ Μαξιμίῳ καθ' ἡμῶν συνεσεύαστο, ὡς τοῦ προτέρου δοκεῖν πολλῷ χαλεπώτερον τοῦτον ἡμῖν ἐπεγγεργέθαι διωγμῶν.

ΚΕΦΑΛΑΙΟΝ Ζ'.

Περὶ τῆς καθ' ἡμῶν ἐν στήλαις ἀναγεθείσης γραφῆς (Nic. H. E. vii, 9).

Ἄνὰ μέσας γέ τοι τὰς πόλεις, ὃ μὴδὲ ἄλλοτέ ποτε (26), ψηφίσματα πόλεων καθ' ἡμῶν, καὶ βασιλικῶν πρὸς ταῦτα διατάξεων ἀντιγραφαι, στήλαις ἐντετυπωμένα γαλκαῖς ἀνορθοῦντο, οἷ τε παιδὲς ἀνὰ τὰ διδασκαλεῖα, Ἰησοῦν καὶ Πιλάτον καὶ τὰ ἐφ' ὕβρει πλασθέντα ὑπομνήματα, διὰ στόματος κατὰ πᾶσαν ἔφερον ἡμέραν (27). Ἐνταῦθ' αὖ μοι ἀναγκαῖον εἶναι φαίνεται. αὐτὴν δὴ ταύτην τὴν ἐν στήλαις ἀναγεθείσαν τοῦ Μαξιμίνου γραφὴν ἐντάξει (ὅμοῦ τῆς τε τοῦ ἀνδρός θεομισσίας ἢ ἀλαζῶν καὶ ὑπερήφανος αὐθάδεια φανερά κατασταίη, καὶ τῆς παρὰ πόδας αὐτὸν μετελοῦσης ἱερᾶς δίκης ἢ αἷπνος κατὰ τῶν ἀσεβῶν μισοπονηρία . πρὸς ἧς ἐλασθεὶς (28), οὐκ εἰς μακρὸν τίναντι περὶ ἡμῶν ἐβουλεύσατο τε καὶ δι' ἐγγράφων νόμων ἐδογματίσει), τοῦτον ἐπ' αὐτῶν λέξεων ἔχουσαν τὸν τρόπον .

Ἀντίγραφον ἐρμηνείας τῆς Μαξιμίνου πρὸς τὰ καθ' ἡμῶν ψηφίσματα ἀντιγραφῆς, ἀπὸ τῆς ἐν Τύρω στήλαις μεταληθῆσῃς.

Ἐδὴ ποτὲ ἡ ἀσθενὴς θρασυτής τῆς ἀνθρωπίνης διανοίας ἔσχισε, πᾶσαν πλάνης ἀμαυρότητα καὶ ὀμίλην ἀποσεισαιμένη καὶ ἀνασχεδάσασα, ἤτις πρὸ τοῦτου, οὐ τοσοῦτον τῶν ἀσεβῶν, ὅσον τῶν ἀθλίων ἀνθρώπων τὰς αἰσθησεις διελθρίψ ἀγνοίας σκότῳ ἐνεληθεύσας ἐπολιόρκει, ἐπιγύνωναι ὡς τῇ τῶν ἀθανάτων θεῶν φιλαγάθῳ προνοίᾳ διοικεῖται καὶ σταθεροποιεῖται . ὅπερ πρᾶγμα ἄπιστόν ἐστιν εἰπεῖν, ὅπως κεχαρισμένον, ὅπως τε ἡδιστον καὶ προσφιλές ἡμῖν γέγο-

et Lucianus Antiochenæ Ecclesiæ presbyter; virtutum vitæ continentia, tum sacrarum Litterarum scientia conspicuus; perductus Nicomediam, in qua tunc civitate Maximinus morabatur, cum defensionem fidei illius quam profitebatur coram præside edidisset, conjectus in carcerem trucidatur. Denique tot et tanta nobis mala brevi tempore intulit ille omnis virtutis inimicus Maximinus, ut hæc persecutio multo acerbior nobis priore illa videretur.

352 CAPUT VII.

De his quæ adversus nos in tabulis sunt incisa æ publicè proposita.

Porro in mediis urbibus, quod nunquam antea factum fuerat, civitatum adversus nos decreta, et constitutionum imperialium rescripta æreis incisa tabulis proponerentur. Pueri item in scholis toto die nihil aliud præter Jesum et Pilatum, et acta illa ad contumeliam nostram conficta, in ore habebant. Ipsam hoc loco Maximini epistolam quam æreis tabulis incisam fuisse diximus, apponere opportunum mihi videtur, tum ut impietas hominis illius plena insolentia et arrogantissimæ contumaciæ perspicere possit, tum ut divinæ justitiæ quæ illum brevi post tempore insecuta est, insomnia et adversus improbos semper armata severitas omnibus manifesto pateat: quæ quidem stimulante, haud multo postea contraria de nobis et sensit et scriptis legibus constituit. Illius autem rescripti hæc omnino sunt verba:

Exemplum interpretationis epistolæ qua Maximinus respondit decretis civitatum adversus Christianos, ex tabula ænea Tyri descripta.

Ἐ Tandem aliquando infirma humanæ mentis audacia, abjectis ac discussis erroris tenebris, quæ miserorum verius quam impiorum hominum sensus exitiis ignorantia caligine involutos antehac obsederant, perspicere potuit se prolixa erga omnes bonos deorum immortalium providentia regi et confirmari. Quæ res incredibile dictum est quam grata quamque jucunda nobis fuerit et accepta; quod religiosi vestri erga deos propositi illustrissimum specimen

intelligi, apertissime docent quæ sequuntur. Quocirca miror Baronium, qui Lucianum sub Galerio, non sub Maximino passum esse dixerit: cum Eusebius, qui Luciani fuit æqualis, a Maximino eum occisum esse testetur.

(26) Ὁ μὴδὲ ἄλλοτέ ποτε. Non immerito quis mirari possit, cur Eusebius id nunquam antea visum esse dicat. Nunquamne antea decreta civitatum adversus Christianos, nunquamne principum edicta publice proposita fuerant? id profecto negari non potest. Non igitur hoc negat Eusebius: sed tantum negat, edicta illa in æs incisa fuisse. Nam, ut supra notavi ad lib. viii, edicta principum in charta perscribebantur.

(27) Κατὰ πᾶσαν ἔφερον ἡμέραν. Rufinus et Langus vertunt ἑ per totum diem. Sed Musculus et Christophorus interpretantur ἑ quotidie. Sic infra cap. viii διὰ πάσης ἡμέρας.

(28) Πρὸς ἧς ἐλασθεὶς. Sic in codd. Maz., Med. et Fuk. scriptum reperit. Ita infra in fine capituli 9, ubi vulgo legitur πρὸς θεας συνελασθεὶς δίκης, Med. et Fuk. codex habent συνελασθεῖς.

trus anno Christi 311, cum persecutionis annus novus ageretur. Qui error Baronii inde profluxit, quod persecutionis exordium anno citius inchoavit; quem errorem abunde supra refutavimus. Porro cum Luciani martyrיום sub Maximino contigerit, Anthimi quoque Nicomediensis episcopi martyrיום sub eodem Maximino collocandum videtur. Certe Anthimus paulo ante Lucianum passus est, ut docet Luciani epistola ad Antiochenes, quam retuli ad caput 13 lib. viii. Id etiam colligitur ex Actis Luciani martyris, in quibus tamen Maximianus pro Maximino scribitur, solemniter Græcorum errore.

(25) Τῆνικαῦτα βασιλεὺς διατρίβων. Mortuo Galerio Maximinus Cæsar Asiam ac Bithyniam occupavit; quæ provinciæ una cum Illyrico et Thracia sub ditione fuerant Galerii. Has enim provincias Galerius sibi retinuerat, ut scribit Eutropius, et velus auctor in excerptis quæ ad calcem Ann. Marcellini jam pridem edidi. Nicomedix igitur morabatur Maximinus, quæ caput erat Bithyniæ, et imperatorum domicilium, jam inde a temporibus Diocletiani. Porro βασιλεὺς nomine Maximinum hic

dederitis. Nam antea quidem nemini erat obscurem quanta observantia ac religione deos immortales coleretis. Quippe quibus non nudorum et inanum verborum fides, sed continua et stupenda illustrium facinorum miracula innovissent. Unde et civitas vestra deorum immortalium sedes ac domicilium jure merito appelletur. Multis certe argumentis evidentissime apparet, eam cælestium numinum adventu ac præsentia florere. Nunc vero civitas vestra, neglectis omnibus quæ ipsius interesse videbantur, et omissis precibus quas pro reipublicæ suæ negotiis antehac nobis offerre consueverat; ubi primum sensit homines detestandæ vanitatis iterum serpere cœpisse, **353** et quasi neglectum ac sopitum quemdam rogem redidivis fomitibus ingentes ignium globos denuo excitare; confestim ad nostram pietatem tanquam ad totius religionis metropolim confugit, remedium aliquod et subsidium efflagitans. Quod quidem salubre consilium, vobis ob fidem pietatis vestræ a diis immortalibus suggestum esse non dubium est. Scilicet altissimus ille et maximus Jupiter, qui clarissimæ civitati vestræ præsidet; qui patrios vestros deos, qui uxores et liberos, qui penates et domos ab omni peste atque exitio servat incolumes, vestris mentibus hanc salutarem iniecit cogitationem; aperte indicans atque ostendens, quam eximium quamque præclarum et salutare sit, ad cultum ipsius et ad sacras deorum immortalium cæremonias cum debita veneratione accedere. Quis enim tam demens, tamque omnis sensus expertus reperiri potest, qui non intelligat propitia deorum in nos benevolentia fieri, quod nec terra credita sibi abnegat semina, spem agricolarum vana expectatione deludens; nec impii belli aspectus impræpedite delixus hæret in terris: nec corrupta cæli temperie arentia pereunt corpora: nec immoderatis ventorum flatibus agitata pelagus intumescit, nec subitæ et præter expectationem ingruentes procellæ perniciosam excitant tempestatem: quodque parens omnium et nutritrix terra, nec ab iniis sedibus horrendo tremore concussa emergit; nec rursus montes eadem superpositi hiato subito absorbentur.

(29) *Οἷς οὐ ψιλῶν καὶ ὑποκένων ῥημάτων.* Musculus et Christophorus hæc ad deos referri existimarunt. Ego ad Tyrios ipse retuli. Perstringit autem Maximinus fidem Christianorum his verbis: ὑποκένων ῥημάτων πίστις, quasi fides Christianorum nihil præter verba haberet, ac rebus ipsis vacua esset.

(30) *Ἐπιδημία.* Crediderunt veteres, certis diebus deos in quasdam urbes ipsis acceptas commutare; easque ἐπιδημίας θεῶν appellabant. Sic apud Delios et Milesios adventus Apollinis colebatur; apud Argivos Dianæ, ut scribit Menander rhetor in cap. de hymnis ἀποπεμπτικοῖς. Aristides in *Panathenæico* πότερον τὰς θεῶν ἐπιδημίας εἰποι τις. Dio Chrysostomus in oratione quæ Tarsica inscribitur, pag. 408: Φασὶ τοὺς οἰκιστὰς ἤρωας, ἢ θεοὺς πολλαῖς ἐπιστρέφονται τὰς αὐτῶν πόλεις, τοῖς ἄλλοις δυντὰς ἀφανεῖς, ἐν τε θυσίαις καὶ τισὶν εὐρυταῖς, δημολετέσιν, etc. De hujusmodi deorum adventu poetæ passim loquuntur. Virg. lib. iv:

Α νεν, ὡς μέγιστον δειγµα τῆς θεοφιλοῦς ὑµῶν προαιρέσεως δεδωκέναι. ὁπότε καὶ πρὸ τούτου οὐδενὶ ἀγνωστον ἦν, ὅποιας παρατηρήσεως καὶ θεοσεβείας πρὸς τοὺς ἀθανάτων θεοῦ ἐτυγχάνετε ὄντες, εἷς οὐ ψιλῶν καὶ ὑποκένων ῥημάτων (29) πίστις, ἀλλὰ συνηχῆ καὶ παραδόξα ἔργων ἐπισήμων γνωρίζεται. Διόπερ ἐπαξίως ἡ ὑμετέρα πόλις θεῶν ἀθανάτων ἱδρυµά τε καὶ οἰκητήριον ἐπικαλοῖτο· πολλοῖς γοῦν παραδείγμασι καταφαίνεται, τῇ τῶν οὐρανίων θεῶν αὐτῇ ἐπιδημίᾳ (30) ἀθεῖν. Ἰδοὺ τοίνυν ἡ ὑμετέρα πόλις πάντων τῶν ἰδίᾳ διαφερόντων αὐτῇ ἀμελήσασα, καὶ τὰς πρότερον τῶν ὑπὲρ αὐτῇ πραγµάτων δεήσεις παριδοῦσα, ὅτε πάλιν ἦσθετο τοὺς τῆς ἐπαράτου μεταϊότητος γεγονότας ἔρπειν ἄρχεσθαι (31), καὶ ὡςπερ ἀμεληθεῖσαν καὶ κεκοιμηµένην πυρὰν, ἀναζωπυρουµένων τῶν πυρῶν µεγίστας πυρκαϊὰς ἀναπληροῦσαν, εὐθέως πρὸς τὴν ἡμετέραν εὐσέβειαν, ὡςπερ πρὸς μητροπόλιν πασῶν θεοσεβειῶν, χωρὶς τινος µελήσεως κατέφυγεν, λασίῃ τινα καὶ βοήθειαν ἀπαιτοῦσα· ἦντινα διάνοιαν σωτηριώδη, διὰ τὴν πίστιν τῆς ὑμετέρας θεοσεβείας τοὺς θεοὺς ὑμῖν ἐµβεβληκέναι δὴλόν ἐστιν· ἐκείνος τοιγαροῦν ὁ ὑψίστος καὶ μέγιστος Ζεὺς, ὁ προκαθήμενος τῆς λαμπροτάτης ὑµῶν πόλεως, ὁ τοὺς πατέρας ὑµῶν θεοὺς, καὶ γυναικῶν καὶ τέκνων, καὶ ἐστὶν καὶ οἰκους ἀπὸ πάσης ὀλεθρίου φοροῦν ῥυθόμενος, ταῖς ὑμετέραις ψυχαῖς τὸ σωτήριον ἐνέπνευσε βούληµα, ἐπιδεικνὺς καὶ ἐµφανῶν, ὅπως ἐξαιρετὸν ἐστὶ καὶ λαμπρόν καὶ σωτηριώδες, μετὰ τοῦ ὀφειλοµένου σεβάσµατος τῇ θρησκείᾳ (32) καὶ ταῖς ἱεροθρησκείαις τῶν ἀθανάτων θεῶν προσίεσθαι. Τίς γὰρ οὕτως ἀνόητος ἢ νοῦ παντὸς ἀλόγτριος εὐρεθῆναι δύναται, ὃς οὐκ αἰσθάνεται, τῇ φιλαγάθῳ τῶν θεῶν σπουδῇ συμβαίνειν, µῆτε τὴν γῆν τὰ παραδιδόµενα αὐτῇ σπέρµατα ἀρνεῖσθαι, τὴν τῶν γεωργῶν ἐλπίδα κενῇ προσδοκίᾳ σφάλουσαν, µηδ' αὖ ἀσεβοῦς πολέμου πρόσσφιν ἀνεπιχωλύτως ἐπὶ γῆς στηρίζεσθαι (33), καὶ φθαρείσης τῆς τοῦ οὐρανοῦ εὐκρασίας, αὐχµῶντα τὰ σώµατα εἰς θάνατον κατασύρεσθαι, µηδὲ µὴν ἀμέτρων ἀνέµων πνεύµασι τὴν θάλασσαν κυµαίνουσαν κορυφοῦσθαι, µηδέ γε καταιγίδας ἀπροσδοκίτως καταβρόχηνυµένας ὀλεθριον χειµῶνα ἐπεγγεῖρειν, ἐτι τοίνυν µῆτε τὴν τρυφὴν ἀπάντων καὶ µητέρα γῆν, ἀπὸ τῶν κατωτάτων

Qualis ubi hibernam Lyciam, Xanthique fluenta Deserit, ac Delum matenam invisit Apollo.

Hinc est quod adventus imp. in veteribus nummis et in Calendario inscriptus cernitur. Sed et Christiani de quibusdam sanctis idem credidere: ut de Thecla Dalisanda ab urbe Seleucia comedeante sub diem ipsius festum, et de Paulo Roma Tarsum invisente, ait Basilius in lib. II, de Thecla, cap. 10.

(31) *Ἐρπειν ἄρχεσθαι.* Apud Nicephorum legitur: ἔρπειν καὶ ἔρχεσθαι. Itaque legendum videtur, καὶ ἔρχεσθαι ὡςπερ ἀμεληθεῖσαν, etc., scribi etiam potest καὶ ἄρχεσθαι ὡςπερ, etc., eodem sensu.

(32) *Τῇ θρησκείᾳ.* Scribendum videtur τῇ αὐτοῦ θρησκείᾳ.

(33) *Ἰρόσσην στηρίζεσθαι.* Alludit ad aspectum et στηριζοµέν planetarum. Dicitur autem στηριζόμενος in planeis, cum in epicyclo suo nec progredi amplius, nec retrocedere adhuc videtur.

λαγόνων ἐαυτῆς ἐν φοβερῷ τρόμῳ καταδυομένην (34), ἂν μὲν γὰρ τὰ ἐπιχειρέουσα ὄρη χασμάτων γινόμενων καταδύεσθαι, ἄπερ πάντα καὶ τούτων ἔτι χαλεπώτερα κακὰ πρὸ τούτου πολλάκις γεγενῆσθαι, οὐδεὶς ἀγνοεῖ. Καὶ ταῦτα σύμπαντα διὰ τὴν ὀλέθριον πλάνην τῆς ὑποκένου ματαιότητος τῶν ἀθεμίτων ἀνθρώπων ἐκείνων ἐγένετο, ἦνίκα κατὰ τὰς ψυχὰς αὐτῶν ἐπεπόλαζε, καὶ, σχεδὸν εἰπεῖν, τὰ πανταχοῦ τῆς οἰκουμένης ἀισχύνας ἐπέλαξε. Τούτοις μεθ' ἑτέρα ἐπιλέγει. « Ἐφοράτωσαν ἐν τοῖς πλατείαις ἤδη πεδίοις ἀνοῦντα τὰ λήϊα, καὶ τοῖς ἀστάχυσιν ἐπιχυμαίνοντα, καὶ τοὺς λειμώνας δι' εὐμοβρίαν, φυτοὺς καὶ ἀνθεὺς λαμπομένους, καὶ τὴν τοῦ ἀέρος κατάστασιν εὐχρατον καὶ πρῶτον ἀποδοθεῖσαν· χαιρέτωσαν λοιπὸν ἅπαντες διὰ τῆς ὑμετέρας εὐσεβείας, Ἱερουργίας τε καὶ τιμῆς, τῆς τοῦ δυνατωτάτου καὶ στερέροτάτου Ἄρεως δυνάμει εὐξυμεισθείσης, καὶ διὰ τοῦτο τῆς εὐδυνωτάτης εἰρήνης βεβαίως μεθ' ἡσυχίας ἀπολαύοντες, ἠδυνέσθωσαν· καὶ ὅσοι τῆς τυφλῆς ἐκείνης πλάνης καὶ περιόδου παντάπασιν ἀποστάντες, εἰς ὄρθην καὶ καλλιστὴν διάνοιαν ἐπαῆλθον, μειζόνως μὲν οὖν χαιρέτωσαν, ὡς ἂν ἐκ χειμῶνος ἀπροσδοκῆτου ἢ νόσου βαρείας ἀποσπασθέντες, καὶ ἤδειαν εἰς τοῦπιδὸν ζωῆς ἀπόλαυσιν καρπωσάμενοι. Εἰ δὲ τῆ ἐπαράτῳ αὐτῶν ματαιότητι ἐπιμένειεν, ἐν πολλῶ πόρρωθεν τῆς ὑμετέρας πόλεως, καὶ περιχώρου, καθῶς ἠξιώσατε, ἀποχωρισθέντες ἐξελαθήτωσαν, ἵν' οὕτως κατ' ἀκολουθίαν τῆς ἀξιεπαίνου ὑμῶν περὶ τοῦτο σπουδῆς, παντὸς μιάσματος καὶ ἀσεβείας ἀποχωρισθεῖσα ἡ ὑμέτερα πόλις, κατὰ τὴν ἔμφυτον αὐτῆ πρόθεσιν (35) μετὰ τοῦ ὀφειλομένου σεβάσματος, ταῖς τῶν ἀθανάτων θεῶν Ἱερουργίαις ὑπακούη. Ἴνα δὲ εἰδῆτε ὅση προσφιλὴς ἡμῖν γέγονεν ἡ περὶ τούτου ἀξίωσις ὑμῶν, καὶ χωρὶς ψηφισμάτων καὶ χωρὶς δεήσεως αὐθαιρέτῳ βουλήσει ἡ ὑμέτερα προθυμοτάτη φιλαγαθία ψυχή, ἐπιτρέπομεν τῆ ὑμέτερα καθοσιώσει, ὅποσον δ' ἂν βουληθῆτε μεγαλοδωρεάν, ἀντὶ ταύτης ὑμῶν τῆς φιλοθέου προθέσεως αἰτῆσαι. Καὶ ἤδη μὲν τοῦτο ποιεῖν καὶ λαβεῖν ἀξιώσατε· τεύξεσθε γὰρ αὐτῆς χωρὶς τίνος ἀπερβέσεως· ἦτις παρασχεθεῖσα τῆ ὑμέτερα πόλει, εἰς ἅπαντα τὸν αἰῶνα τῆς περὶ τοὺς ἀθανάτους θεοὺς φιλοθέου εὐσεβείας παρέξει μαρτυρίαν, τοῦ δὲ ὑμᾶς (36) ἀξίων ἐπάθλων τετυχημένα παρὰ τῆς ὑμετέρας φιλαγαθίας, ταύτης ὑμῶν ἕνεκεν τῆς τοῦ βίου προαιρέσεως, οἷός τε καὶ ἐκγόνοις ὑμέτεροις ἐπιδειχθήσεται. Ταῦτα δὲ καθ' ἡμῶν κατὰ πᾶσαν ἐπαρχίαν ἀνεστηλίτευτο, πάσης ἐλπίδος, τὸ γοῦν ἐπ' ἀνθρώποις, ἀγαθῆς τὰ καθ' ἡμᾶς ἀποκλείοντα· ὡς, κατ' αὐτὸ δὲ τὸ θεῖον ἐκεῖνον λόγιον, εἰ δυνατόν, ἐπὶ τούτοις καὶ τοὺς ἐκλεκτοὺς αὐτοὺς σκανδαλίζεσθαι. Ἦδη γὰρ τοι σχεδὸν τῆς παρὰ τοῖς πλείστοις ἀποψυχούσης προσδοκίας, ἀθρόως καθ' ὅδον ἔτι σχεδὸν τὴν πορείαν ἐν τισὶ χώραις διανυδόντων τῶν

(34) Ἐν φοβερῷ τρόμῳ καταδυομένην. Scribendum videtur ἀναδυομένην. Duo enim terræ motuum genera sibi invicem opposita, hic a Maximino referuntur; βρασματῖαι scilicet et χασματῖαι. De quibus vide Anim. Marcellinum, et quæ ibi notavi. Inuit autem Maximinus terræ motum illum, qui urbem Tyram affligerat, anno ante persecutionem

Quas quidem omnes calamitates iisque adhuc acerbiores alias, antehac sæpius contigisse, nemo est qui ignoret. Hæc porro omnia ob pestiferum errorem inanissimæ vanitatis sceleratorum illorum hominum evenerunt, quo tempore error ille in animis eorum pullulavit, et universum propemodum terrarum orbem probro ac dedecore opplevit. Deinde paucis interjectis, hæc subjungit: « Aspiciant in aperta camporum planitie florentes segetes et spicis quodammodo fluctuantes, prata considerent plantis et floribus collucentia propter opportunam imbrum irrigationem; cæli statum intineantur in placidissimam temperiem 354 restitutum. Latentur in posterum cuncti, quod per vestram pietatem et sacrificia et cultum deorum, numen fortissimi et potentissimi Martis placatum est: atque idcirco tranquillissima pace quietius perfruentes, sese oblectent. Sed et quicumque cæco illo errore et ambage liberati ad rectam sanamque sententiam redierunt, eo magis gaudeant; tanquam ex inopinata tempestate aut ex gravissimo morbo servati, et jucundissima in posterum vita fruituri. Quod si qui in detestando suæ vanitatis errore adhuc perstanti, ii quæ longissime a vestra urbe et territorio seclusi, sicut petitiisti, ahigantur; ut hoc pacto civitas vestra juxta laudabile studium vestrum ac desiderium, omni piaculo ac scelere liberata, pro insito sibi affectu cum debita veneratione deorum immortalium sacrificiis inserviat. Porro ut intelligatis quam grata nobis fuerit vestra hæc postulatio, et qualiter animus noster etiam absque decretis ullis ac petitionibus ultro sua sponte ad beneficia viris bonis largienda promptissimus est; devotiori vestræ concedimus, ut quodcumque et quam maximum volueritis beneficium pro hoc pro ac religioso vestro proposito postuletis. Jam ergo ut id faciatis utque accipiatis operam date. Etenim illud absque ulla mora consecuturi estis. Quod quidem vestræ civitati præstitum beneficium, cum religiosissimæ vestræ erga deos immortales pietatis perpetuum deinceps erit testimonium; tum vestris liberis ac nepotibus declarabit, vos pro hujusmodi vivendi ratione atque instituto digna præmia a benignitate nostra retulisse. » Hujusmodi igitur litteræ in omnibus provinciis adversum nos publice positæ; omnem nobis quantum quidem in hominum potestate situm erat, spem felicitatis ademerant: adeo ut, juxta divinum illud oraculum, etiam electi, si hoc fieri posset, ob hæc scandalum paterentur. Cumque cælestis auxilii expectatio jam in plurimis nostrorum refrigesceret, repente ministris ipsi qui supradictas litteras circumferebant adhuc in quibusdam provinciis iter suum peragentibus,

Diocletiani, ut refert Eusebius in *Chronico*.

(35) Τὴν ἔμφυτον αὐτῆ πρόθεσιν. Scribendum videtur κατὰ τὴν ἔμφυτον, ut Musculus et Christophorus legerunt. Paulo post pro ὅση προσφιλὴς malim scribere ὡς προσφιλὴς.

(36) Τοῦ δὲ ὑμᾶς. Scribendum puto τοῦ τε ὑμᾶς supplendo μαρτυρίαν.

Deus, qui Ecclesie suae semper auxiliatur, insolentem adversus nos tyranni superbiam tanquam injecto in os freno comprimens, **355** caelestis suae potentiae nobis opitulantis praesentiam declaravit.

CAPUT VIII.

De his quae postea acciderunt tum in bello, tum famis ac pestis tempore.

Nam imbres quidem ac pluviae hiberno tempore abundantius cadere praeter solitum desierunt. Et insperata contigit famas; quam deinde pestis subsequuta est. Praeter haec alterius cujusdam morbi vis saevit; ulcus videlicet quod ob inflammationem carbunculus vocatur. Hic morbus, per universum corpus paulatim serpens, gravia aegris discrimina afferebat. Sed praecipue circa oculos haerens et insidens diutius, innumeros promiscuae aetatis et sexus luminibus orbavit. Bellum insuper a tyranno commotum est adversus Armenios, jam inde a priscis temporibus amicos ac socios populi Romani. Qui cum Christiani ipsi quoque essent et divinae religionis studiosissimi, Deo invisus tyrannus eos ad simulacrorum ac daemonum cultum traducere per vim conatus, pro amicis inimicos, hostes pro sociis effecit. Haec igitur omnia uno eodemque tempore cum subito confluxissent, arrogantem confidentissimi tyranni jactantiam confutarunt, qui ob studium in colendis simulacris, et propter persecutionem nostrorum, nec famem, nec pestilentiam, nec bellum denique ullum suis temporibus accidisse audacter gloriabatur. Atque haec omnia eodem temporis momento simul ingruentia, quaedam quasi proemia imminuentis tyranno exitii ostentabant. Et ipse quidem in bello adversus Armenios una cum exercitu suo varias clades atque aegrimas pertulit. Reliqui vero qui urbes ejus imperio subditas incolabant, fame simul ac pestilentia graviter vexati sunt: adeo ut unus frumenti medimnus bis mille et quingentis Atticis drachmis vendicaretur. Et innumeri quidem in urbibus, plures vero in agris et vicis passim interibant: in tantum ut censuales tabulae olim ingenti rusticorum numero repletae, una prope litura deletae fuerint; omnibus fere aut victus inopia, aut pestilenti morbo simul absumptis. Quidam pro exiguo admodum cibo charissima pignora **356** locupletioribus vendere non dubitabant. Alii, distractis paulatim praediis ac facultatibus suis, ad extremam inopiam redacti sunt. Nec defuere qui modica feni segmenta avulsam mandentes, et noxiis quibusdam absque ullo discrimine pasti graminibus quibus valetudo corporis corrumpabatur, foede interirent. Sed et mulieres quaedam inter suos non ignobiles, praesumpta egestate ad inverecundam compulsae necessitatem,

(37) *Οἱ μὲν οὖν ἐξ ἔθους.* Ah his verbis inchoatur c. 8, in vetustissimo Mazarino codice, cui consentit cod. Fuk. ac Rufinus, et ratio ipsa ita postulat.

(37*) *Ἐρπωρ.* Sic correximus quod in impr. legitur ἔρπων, sive errore typogr., sive manuscriptis

A τὴν προκειμένην γραφὴν καθ' ἡμῶν διακονοῦμένων. ὁ τῆς Ἰδίας Ἐκκλησίας ὑπέραρχος Θεὸς, μονοουχὶ τὴν τοῦ τυράννου καθ' ἡμῶν ἐπιστομίζων μεγαλαυχίαν, τὴν ὑπὲρ ἡμῶν οὐράνιον αὐτοῦ συμμαχίαν ἐπεδείκνυτο.

ΚΕΦΑΛΑΙΟΝ Η΄.

Περὶ τῶν κατὰ ταῦτα συμβεβηκότων ἐν λιμῷ καὶ λοιμῷ καὶ πολέμοις.

Οἱ μὲν οὖν ἐξ ἔθους (37) θμβροὶ τε καὶ ὑετοὶ, χειμαδίου τῆς ὥρας ὑπαρχούσης, τὴν ἐπὶ γῆς ἀνεῖχον συνήθη φορῶν, λιμός δ' ἀδόκητος ἐπισκῆπτει, καὶ λοιμός ἐπὶ τούτῳ, καὶ τινος ἑτέρου νοσήματος, ἕλκος δὲ τὴν φερωνύμως τοῦ πυριόδους ἔνεκεν, ἀνδρας προσγορευόμενον, ἐπιφορὰ δὲ καθ' ὅλων μὲν ἔρπον (37*) τῶν σωμάτων, σφαλεροὺς ἐνεποιεῖ τοῖς πεπονηδοῖσι κινδύνους, οὐ μὴν ἀλλὰ καὶ κατὰ τῶν ὀφθαλμῶν διαφερόντως ἐπὶ πλεῖστον γινόμενον, μυρλοὺς θσοὺς ἀνδρας ἅμα γυναῖκι καὶ παισὶ πηρούς ἀπειργάζετο. Τούτοις προσεπανίσταται τῷ τυράννῳ ὁ πρὸς Ἀρμενίου πόλεμος, ἀνδρας ἐξ ἀρχαίου φίλους τε καὶ συμμαχούς Ῥωμαίων· οὓς καὶ αὐτοὺς Χριστιανούς θντας, καὶ τὴν εἰς τὸ θεῖον εὐσέθειαν διὰ σπουδῆς ποιουμένους, ὁ θεομισθῆς εἰδύλους θύειν καὶ δαίμοσιν ἐπαναγκάσαι πεπειραμένους, ἐχθροὺς ἀντὶ φίλων καὶ πολεμίου ἀντὶ συμμαχῶν κατεστήσατο. Ἀθρόως δὴ ταῦτα πάντα ὑφ' ἑνα καὶ τὸν αὐτὸν συρβέυσαντα καιρὸν, τῆς τοῦ τυράννου θρασύτητος τὴν κατὰ τοῦ θεοῦ μεγαλαυχίαν διήλεγε, ὅτι δὴ τῆς περὶ τὰ εἰδῶλα (38) αὐτοῦ σπουδῆς καὶ τῆς καθ' ἡμῶν ἔνεκα πολιορκίας, μὴ λιμὸν, μηδὲ λοιμὸν, μηδὲ μὴν πόλεμον ἐπὶ τῶν αὐτοῦ συμβῆναι καιρῶν ἐθρασύνετο. Ταῦτα δ' οὖν ὁμοῦ καὶ κατὰ τὸ αὐτὸ ἐπελθόντα, καὶ τῆς αὐτοῦ καταστροφῆς περιελίθει τὰ προοίμια. Αὐτὸς μὲν οὖν περὶ τὸν πρὸς Ἀρμενίου πόλεμον ἅμα τοῖς αὐτοῦ στρατοπέδοις κατεπονεῖτο, τοὺς δὲ λοιποὺς τῶν τὰς ὑπ' αὐτὴν πόλεις οἰκούντων, δεινὸς ὁ λιμός τὴν ἅμα καὶ λοιμὸς κατεστρεγέτην (39), ὡς ἐνὸς μέτρου πυρῶν, δισχιλίας καὶ πεντακοσίας Ἀττικὰς ἀντικατὰλλάττεσθαι. Μυρλοὶ μὲν οὖν ἐτύγγανον οἱ κατὰ πόλεις θνήσκοντες, πλείους δὲ τούτων οἱ κατ' ἀγρούς τε καὶ κώμας, ὡς ἤδη καὶ τὰς πάλαι τῶν ὄγροίκων πολυάνδρους ἀπογραφάς, μικροῦ δεῖν παντελεῖ παθεῖν ἐξάλειψιν, ἀθρόως σχεδὸν ἀπάντων ἐνδεῖα τροφῆς καὶ λοιμῶδες νόσῳ διεφθαρμένων. Τινὲς μὲν οὖν τὰ ἑαυτῶν φίλατα βραχυτάτης τροφῆς τοῖς εὐπορωτέροις ἀπεμπολεῖν ἤζησαν, ἄλλοι δὲ τὰς κτήσεις κατὰ βραχὺ διαπιπράσκοντες, εἰς ἐσχάτην ἐνδεῖας ἀπορίαν ἤλαυνον· ἤδη δὲ τινες σμικρὰ χόρτου διαμασώμενοι σπαράγματα, καὶ τινὰς ἀναλθῆν φοροποιούς ἐσθίνοντες πῶας, τὴν τῶν σωμάτων ἔξιν λυμαινόμενα διώλλυντο. Καὶ γυναῖων δὲ τῶν κατὰ πόλεις εὐγενίδων τινὲς, εἰς ἀναίστηνον ἀνάγκην πρὸς τῆς ἀπορίας ἐλασθεῖσται, μεταίτειν ἐπὶ τῶν ἀγορῶν προελθύθεσαν, τῆς πάλαι ἐλευθερίου τροφῆς ὑπό-

ita exhibentibus. Edit.

(38) *Ὅτι δὴ τῆς περὶ τὰ εἰδῶλα.* Malim scribere ὁ τε δὴ.

(39) *Κατεστρεγέτην.* Sic in codd. Maz., Med. et Fuk. scribitur. Vulg. κατεστρέχεται.

δειγμα, διὰ τῆς περὶ τὸ πρόσωπον αἰδοῦς, καὶ τῆς ἀμφὶ τὴν περιβολὴν κοσμιότητος ὑποφαίνουσαι· καὶ οἱ μὲν ἀπεσκληρότετες ὡσπερ εἰδῶλα νεκρὰ ὣδε κάκεισε ψυχόρραγούντες, ἐνσεύμενοί τε καὶ περιολιθαινοντες ὑπὲρ ἀδυναμίας τοῦ στήνα, κατέπιπτον ἐν μέσασιν ταῖς πλατείαις, πρηνεῖς δ' ἠπλωμένοι, ὀρέξαι σφίσι μικρὸν τρύφος ἄρτου κατηντιδόλου, καὶ τὴν ψυχὴν πρὸς ἐσχάταις ἔχοντες ἀναπνοαῖς, πεινῆν ἐπεβῶν, πρὸς μόνην αὐτήν τὴν ὀδυνηροτάτην φωνὴν εὐσθενεῖς καθιστάμενοι· οἱ δὲ τὴν πληθὺν τῶν αἰτούντων καταπληττόμενοι, ὅσοι τῶν εὐπωρότερων ἐδόκουν εἶναι, μετὰ τὸ μυρία παρασχεῖν, εἰς ἀπηνῆ λοιπὸν καὶ ἀτεχτον ἐχώρουν διάθεσιν, τὰ αὐτὰ τοῖς αἰτούσιν ὅσον οὕτω καὶ αὐτοὶ πείσασθαι προσδοκῶντες, ὡστ' ἤδη κατὰ μέσας ἀγοράς καὶ στενωποὺς νεκρὰ καὶ γυμνὰ σώματα ἐφ' ἡμέραις πλεοσιν ἀταφα διεβριμμένα, θέαν τοῖς ὄρωσιν οἰκτροτάτην παρέχουσαι. Ἢδὲ γέ τοι καὶ κυνὸν τινεὲς ἐγίνοντο βορὰ, δι' ἣν μάλιστα αἰτίαν οἱ ζῶντες ἐπὶ τὴν κυνοκτονίαν ἐτρέποντο, εἶσει τοῦ μὴ λυσσῆσαντας ἀνθρωποφαγίαν ἐργάσασθαι. Οὐχ ἥκιστα δὲ καὶ ὁ λοιμὸς πάντας οἴκους καὶ γενεὰς ἐπεβόσκειτο, μάλιστα δ' οὗς ὁ λιμὸς διὰ τὸ εὐπορεῖν τροφῶν οὐχ οἷός τε ἦν ἐκτρέψαι. Οἱ γ' οὖν ἐν περιουσίαις, ἄρχοντες καὶ ἡγεμόνες καὶ μυρία τῶν ἐν τέλει, ὡσπερ ἐπίτηδες τῇ λοιμῶδει νόσῳ πρὸς τοῦ λιμοῦ καταλειμμένοι, ὀρεῖαν καὶ ὠκυτάτην ὑπέμενον τελευτήν· πάντα δ' οὖν οἰμωγῶν ἦν ἀνάπλεα, κατὰ πάντας τε στενωποὺς, ἀγοράς τε καὶ πλατείας, οὐδ' ἦν ἄλλο τι θεωρεῖν, ἢ θρήνους μετὰ τῶν συνήθων αὐτοῖς αἰλῶν (40) τε καὶ κτύπων. Τοῦτον δὲ τὸν τρόπον δυσὶν ὀπλοῖς τοῖς προδεδηλωμένοις λοιμοῦ τε ὀμοῦ καὶ λιμοῦ (41) στρατεύσας ὁ θάνατος, ὄλας ἐν ὀλίγῳ γενεὰς ἐνεμήθη, ὡς ὄραν ἤδη δυεῖν καὶ τριῶν σώματα νεκρῶν, ὑπὸ μίαν ἐκφορὴν προκομιζόμενα (42). Τοιαῦτα τῆς Μαξιμίμου μεγαλαυχίας, καὶ τῶν κατὰ πόλεις καθ' ἡμῶν ψηφισμάτων τάτιχαιρα ἦν· ὅτε καὶ τῆς Χριστιανῶν περὶ πάντα σπουδῆς τε καὶ εὐσεβείας πάσιν ἔθνεσιν διάδηλα κατέστη τὰ τεκμήρια. Μόνου γοῦν ἐν τηλικαύτη κακῶν περιστάσει τὸ συμπαθῆς καὶ φιλάνθρωπον ἔργοις αὐτοῖς ἐπιδεικνύμενοι, διὰ πάσης ἡμέρας, οἱ μὲν τῇ τῶν θνησκόντων (μυριάδες δ' ἦσαν, οἷς οὕτως ἦν ὁ ἐπιμελησόμενος) κηδεῖα τε καὶ ταφῇ προσεκαρτέρου, οἱ δὲ τῶν ἀνὰ πᾶσαν τὴν πόλιν πρὸς τοῦ λιμοῦ κατατροχόμενων, τὴν πληθὺν ὑπὸ μίαν ὄνοσιν ἀθροίζοντες, ἄρτους διένεμον τοῖς πᾶσιν, ὡς περιόητον εἰς πάντας ἀνθρώπους καταστήναι τὸ

A mendicandi causa in forum ventitabant : quarum verecundia in vultu, et in amictu modestia, olim ipsas liberaliter educatas fuisse satis indicabat. Et nonnulli quidem aridi ut umbras mortuorum diceret, deficientibus viribus huc illuc nutabundi accipitantes ; cum præ imbecillitate consistere non possent, in mediis plateis corruerant ; proni que humi jacentes toto corpore expanso, modicum panis frustum sibi porrigi flagitabant. Cumque extremum pene spiritum ducerent, laborare se inedia vociferabantur, ad hanc solum acerbissimam vocem proferendam satis validi. Quotquot vero locupletiores esse videbantur, mendicantium multitudine obstupefacti, postquam egentibus plurima impertierant : durum deinceps et omnis miserationis expertem animum induebant ; eamdem cum mendicantibus calamitatem ipsi quoque brevi se passuros esse prævidentes. Itaque in medio foro et per vicos et angiportus, nuda atque insepulta cadavera pluribus diebus jacentia, prorsus miserabile spectaculum intuentibus præbebant. Quædam etiam a canibus dilaniata sunt. Qua de causa hi quibus vita adhuc suppetebat, passim canes interimere cœperunt ; ne forte in rabiem versi vivos posthæc homines devorarent. Interim pestilentia totas domos ac familias nihilo segnius depascebatur : præcipue eos invadens, quos, utpote cunctis ad victum necessariis affluentes, fames conficere non potuerat. Igitur opulentissimi qui que provinciarum rectores ac præsides, et ex primoribus civitatum quamplurimi, perinde ac si fames eos de industria transmisso pestilentie reservasset, acutissimo ac velocissimo mortis genere interibant. Cuncta passim loca, angiportus, fora, plateæ, lamentis redundabant. Neque aliud cernere licebat quam lugubres nœnias cum usitato apud eos tibiæ cantu atque planctu. Ad hunc modum duobus hisce quasi telis **357** armata mors, fame videlicet ac peste, integras familias brevi tempore vastavit : adeo ut ex una eademque domo duo simul ac tria cadavera efferri ad sepulturam videremus. Hujusmodi præmium fuit superbissimæ illius Maximini jactantia, et decretorum quæ civitates adversus nostros eviderant. Quos quidem tempore Christianorum erga omnes sedulitas ac pietas manifestissimo indicio universis gentilibus innotuit. Quippe hi soli in tot ac tantis calamitatibus misericordie atque humanitatis

(40) Μετὰ τῶν συνήθων αὐτοῖς αἰλῶν. Gentilium cadavera cum tibiæ et nœniarum cantu efferebantur. Quam in rem præficus habebant et sili-cines, de quibus notavi ad Amm. Marcellini librum xiv. Fallitur itaque Christophorus, qui pro μετὰ hoc loco substituit ἀντί. Sic enim vertit : « Neque aliud quidquam spectare licebat, quam miserabiles fletus, quos pro tibiæ cantu et strepitu ipsis in more posito eviderunt. » Sed vulgata Scripturam omnes scripti codices, ipseque adeo Nicephorus tumentur.

(41) Λοιμοῦ τε ὀμοῦ καὶ λιμοῦ. In codd. Fuk. et Savil. legiunt : λοιμῷ τε ὀμοῦ καὶ λιμῷ, quod recitulus mihi videtur.

(42) Ὑπὸ μίαν ἐκφορὴν προκομιζόμενα. Sic codd. Maz., Med. et Fuk. Vulg. νομιζόμενα. Paulo post lego cum Christophorus περὶ πάντας σπουδῆς. Cæterum quod hic de sepultura cadaverum refertur, satis indicat morem illum cremandi cadavera eo tempore penitus oblitteratum fuisse apud Romanos. Quod quando primum cœperit, difficillimum est dicere. Videntur tamen a Judeis et Christianis hunc morem paulatim hausisse Romani, de quo insignis est locus Macrohii in lib. vii *Satur-nalium*, cap. 7 : « Deinde licet urendi corpora defunctorum usus nostro sæculo nullus sit, lectio tamen docet, eo tempore quo igni dari honos mortuis habebatur, » etc.

officia rebus ipsis exhibentes, quotidie partim curandis ac sepeliendis mortuorum cadaveribus vacabant. Moriebantur autem in dies innumeri, quorum nemo curam gerebat. Partim omnibus tota urbe egenis qui fame opprimebantur in unum convocatis, panes singulis dividebant : adeo ut cum hujus rei fama crebris hominum sermonibus divulgaretur, cuncti Christianorum Deum summis laudibus extollerent, eosque solos pios Dei cultores re ipsa et factis comprobatos esse faterentur. Quæ dum ita geruntur, magnus ille ac cœlestis Christianorum propugnator Deus, qui per supra memoratas calamitates iram atque indignationem suam adversus cunctos mortales ob ea quæ contra nos nefarie gessissent, satis superque declaraverat, benignæ suæ erga nos providentiæ serenissimam lucem nobis restituit, velut in densissimis tenebris præter omnium expectationem pacis suæ splendidum jubar strans, Deum ipsum rerum nostrarum inspectorem suum interdum quidem castiget, et variis cladibus corripiat : rursus vero post sufficientem animadversionem propitium se ac benignum erga eos præbeat

CAPUT IX.

De interitu tyrannorum : et quibus verbis paulo ante mortem sunt usi.

Cum igitur Constantinus, quem imperatorem ex imperatore, pium ex piissimo ac modestissimo patente prognatum esse jam diximus, et secundi post eum loci Licinius, prudentia simul ac pietate conspicui, ab omnium rege ac servatore Deo duo religiosissimi adversus **358** duos impiissimos tyrannos excitati fuissent; prælio congressi, auxilio divini numinis Constantinus quidem Maxentium in urbe Romæ præter omnium opinionem superatum occidit. Maximinus vero Orientis tyrannus, non diu post Maxentii cædem a Licinio qui nondum in apertam vesaniam eruperat desictus, turpissimo mortis genere occubuit. Verum prior Constantinus, qui etiam honoris prærogativa et imperii gradu primum locum obtinebat, Romanorum qui gravissima tyrannide premerentur vicem miseratus, cœlestis Dei numine, ejusque Filio ac Verbo omnium Servatore Jesu Christo in auxilium suppliciter invocato, cum universo exercitu progressus est, eo consilio ut Romanis libertatem quam a majoribus acceperant, interventu suo restitueret. Porro cum Maxentius, magicarum artium præstigiis magis quam subditorum benevolentia confisus, ne quidem extra urbis portas progredi auderet : cuncta vero in circuitu urbis Romæ ac totius Italiæ loca, oppi-

A πρᾶγμα, Θεὸν τε τῶν Χριστιανῶν δοξάζειν, εὐσεβεῖς τε καὶ μόνους θεοσεβεῖς τούτους ἀληθῶς, πρὸς αὐτῶν ἐλεγχθέντας τῶν πραγμάτων ὁμολογεῖν. Ἐφ' οἷς τούτων ἐπιτελουμένοις τὸν τρόπον, ὁ μέγας καὶ οὐράνιος Χριστιανῶν ὑπέρμαχος Θεὸς, τὴν κατὰ πάντων ἀνθρώπων διὰ τῶν δεδηλωμένων ἐπιδειξάμενος ἀπειλήν καὶ ἀγανάκτησιν, ἀνθ' ὧν εἰς ἡμᾶς ὑπερβαλλόντως ἐνεδείξαντο, τὴν εὐμενὴ καὶ φαιδρὰν τῆς αὐτοῦ περὶ ἡμᾶς προνοίας αἰθῆς ἡμῖν αὐγὴν ἀπέδίδου, ὡς ἐν βαθεῖ σκότῳ παραδοξότατα φῶς ἡμῖν ἐξ αὐτοῦ καταλάμπων εἰρήνης, ἐκφανέας τε τοῖς πᾶσι καθιστάς, Θεὸν αὐτῶν τῶν καθ' ἡμᾶς ἐπίσκοπον διὰ παντός γερονέαι πραγμάτων, μαστιζόντα μὲν καὶ διὰ τῶν περιστάσεων κατὰ καιρὸν ἐπιστρέφοντα τὸν αὐτοῦ λαόν, πάλιν τ' αὖ μετὰ τὴν αὐτάρχη παιδείαν, ὡς ἐν

B καὶ εὐμενὴ τοῖς εἰς αὐτὸν τὰς ἐλπίδας ἔχουσιν ἀναφανόμενον, nobis ostendens : et omnibus apertissime demonstrans et gubernatorem perpetuo exstitisse, qui populum suum interdum quidem castiget, et variis cladibus corripiat : rursus vero post sufficientem animadversionem propitium se ac benignum erga eos præbeat qui spem in ipso collocaverunt.

ΚΕΦΑΛΑΙΟΝ Θ'.

Περὶ τῆς τῶν τυράννων καταστροφῆς τοῦ βίου, καὶ οἷαι ἐχρήσαντο πρὸς τῆς τελευταίας φωνῆς (43) (Nic. H. E. vii, 29-31).

Ὅσῳ δὴ Κωνσταντίνου, ὃν βασιλέα ἐκ βασιλέως, εὐσεβῆ τε ἐξ εὐσεβεστάτου καὶ πάντα σωφρονεστάτου γερονέαι προειρήκαμεν (44), Λικινίου τε τοῦ μετ' αὐτὸν συνέσει καὶ εὐσεβεῖα τετιμημένων πρὸς τοῦ παμβασιλέως Θεοῦ τε τῶν ὄλων καὶ Σωτῆρος, δύο θεοφιλῶν κατὰ τῶν δύο δυσσεβεστάτων τυράννων ἀνεγгерμένων, πολέμου τε νόμου παραταξαμένων Θεοῦ συμμαχοῦντος αὐτοῖς, παραδοξότατα πίπτει μὲν ἐπὶ Ῥώμης ὑπὸ Κωνσταντίνου Μαξέντιος, ὁ δ' ἐπ' Ἀνατολῆς οὐ πολὺν ἐπιζητήσας ἐκεῖνω χρόνον, αἰσχρίστω καὶ αὐτὸς ὑπὸ Λικινίου, οὐπω μανέντος τότε, καταστρέφει θανάτῳ. Πρότερός γε μὴν ὁ καὶ τιμὴ καὶ τάξει τῆς βασιλείας πρῶτος Κωνσταντίνος, τῶν ἐπὶ Ῥώμης κατατυραννομένων φειδῶ λαθῶν, Θεὸν τὸν οὐράνιον, τὸν τε τούτου Λόγον, αὐτῶν δὲ τὸν πάντων Σωτῆρα Ἰησοῦν Χριστὸν σύμμαχον δι' εὐχῶν ἐπικαλεσάμενος, πρόβεισι πανστρατιᾷ, Ῥωμαίοις τὰ τῆς ἐκ προγόνων ἐλευθερίας προμνώμενος. Μαξεντίου δὴτα μάλλον ταῖς κατὰ γοητεῖαν μηχαναῖς, ἢ τῆ τῶν ὑπηκόων ἐπιπαροῦντος εὐνοίᾳ, προσελθεῖν γε μὴν οὐδ' ὅσον πύλων τοῦ ἄστεως ἐπιτολμῶντος, ὀπλιτῶν δ' ἀναρίθμῳ πλήθει καὶ στρατοπέδων λόχοις μυριοῖς πάντα τόπον καὶ χώραν καὶ πόλιν, ὅση τις ἐν κύκλῳ τῆς Ῥωμαίων καὶ Ἰταλίας ἀπάσης ὑπ' αὐτῷ δεδούλωτο, φραξαμένου, ὁ τῆς ἐκ Θεοῦ συμμαχίας ἀνημμένος βασιλεὺς ἐπιὼν πρώτῃ

(43) In omnibus codicibus transpositi erant tituli capitum, et capiti 9 adiectus erat titulus qui capitis 10 esse debuerat; contra capiti 10 tribuebatur is qui proprius erat capitis 9. Hunc errorem in versione nostra emendaveramus.

(44) *Γεγονότα προειρήκαμεν.* Post has voces in vetustissim. codd. Maz. et Med. hæc sequuntur verba : Λικινίου τε τοῦ μετ' αὐτὸν συνέσει καὶ εὐσεβεῖα τετιμημένων, πρὸς τοῦ παμβασιλέως Θεοῦ τε

τῶν ὄλων καὶ Σωτῆρος· δύο θεοφιλῶν κατὰ τῶ δύο δυσσεβεστάτων τυράννων ἀνεγгерμένων, etc. Optime. Atque ita Eusebium scripsisse ex sequentibus apparet. Nam in fine periodi, mentio fit tam Licinii quam Constantini : ex quo planum fit, Eusebium de utroque supra locutum fuisse. Sed exscriptor nomen Licinii consulto exprunxit ob subsequitam ejus impietatem. Cum codd. Maz. et Med. consentiant etiam Fuk. et Savil.

καὶ δευτέρῳ καὶ τρίτῃ τοῦ τυράννου παρατάξει, εὐ μάλα τε πάσας ἔλων, πρόεισιν ἐπὶ πλείστον ὅσον τῆς Ἰταλίας, ἦδη τε αὐτῆς Ῥώμης ἀγχιστα ἦν· εἶθ' ὡς μὴ τοῦ τυράννου χάριν Ῥωμαίοις πολεμεῖν ἀναγκά-
 ροιτο, θεὸς αὐτοῦ δεσμοῖς τισιν ὑπερ τὸν τυράννον πορρωτάτω πύλων ἐξέλακει, καὶ τὰ πάλαι δὴ κατὰ ἀσεδῶν ὡς ἐν μύθου λόγῳ παρὰ τοῖς πλείστοις ἀπιστούμενα, πιστά γε μὴν πιστοῖς ἐν ἱεραῖς Βίβλοις ἐστηλιτευμένα, αὐτῇ ἐνεργείᾳ πᾶσιν, ἀπλῶς εἰπεῖν, πιστοῖς καὶ ἀπίστοις, ὀφθαλμοῖς τὰ παράδοξα παρει-
 ληφῶσιν ἐπιστώσατο. Ὅπερ οὖν ἐπ' αὐτοῦ Μωυ-
 σέως καὶ τοῦ πάλαι θεοσεβοῦς Ἑβραίων γένους, « ἄρματα Φαραῶ καὶ τὴν δύναμιν αὐτοῦ ἐβρίψεν εἰς θάλασσαν, ἐπιλέκτους ἀναβάτας τριστάτας (45) κα-
 τεπόντισεν ἐν θαλάσσῃ Ἐρυθρᾷ, πόντῳ ἐκάλυψεν αὐ-
 τοῦς, » κατὰ τὰ αὐτὰ δὴ καὶ Μαξέντιος, οἱ τε ἀμφ' αὐτὸν ὀπλιταὶ καὶ δορυφόροι ἐδυσαν εἰς βυθὸν ὡσεὶ λίθος, ὀπηγίκα νῦτα δούς τῇ ἐκ Θεοῦ μετὰ Κωνσταν-
 τίνου δύναμει, τὸν πρὸ τῆς πορείας διήει ποταμόν·
 ὅν αὐτὸς σκάφεσι ζεύξας καὶ εὖ μάλα γεφυρώσας, μηχανὴν ὀλέθρου καθ' ἑαυτοῦ συνεστήσατο. Ἐφ' ἣν ἦν ἂν εἰπεῖν· « Λάκκον ὠρυξε καὶ ἀνέσκαψεν αὐτὸν, καὶ ἐμπυσεῖται εἰς βόθρον ὃν εἰργάσατο. Ἐπιστρέφει ὁ πόνος αὐτοῦ εἰς κεφαλὴν αὐτοῦ, καὶ ἐπὶ κορυφὴν αὐτοῦ ἡ ἀδικία αὐτοῦ καταθήσεται. » Ταύτη δὴ τὰ τοῦ ἐπὶ τοῦ ποταμοῦ ζεύγματος διαλυθέντος, ὑφιζάνει μὲν ἡ διάβασις, χωρεῖ δ' ἄθρόως αὐτανδρα κατὰ τοῦ βυθοῦ τὰ σκάφη, καὶ αὐτὸς γε πρῶτος ὁ δυσσεβέστατος, εἶτα δὲ καὶ οἱ ἀμφ' αὐτὸν ὑπασπι-
 σταί, ἧ τὰ θεία προαναφωνεῖ λόγια, « ἔδυσαν ὡσεὶ μάλυδός ἐν ὕδατι σφοδρῶ· « ὥστε εἰκότως εἰ μὴ λόγοις, ἔργοις δ' οὖν ὁμοίως τοῖς ἀμφὶ τὸν μέγαν θεράποντα Μωυσεῖα τοὺς παρὰ Θεοῦ τὴν νίκην ἀρα-
 μένους, αὐτὰ δὴ τὰ κατὰ τοῦ πάλαι δυσσεβοῦς τυ-
 ράννου ὡδὲ πως ἀνυμνεῖν (46) καὶ λέγειν· « Ἄσω-
 μεν τῷ Κυρίῳ, ἐνδόξως γὰρ δεδόξασται. Ἴππον καὶ ἀναβάτην ἐβρίψεν εἰς θάλασσαν· βοηθὸς καὶ σκεπασ-
 τῆς μου Κύριος ἐγένετό μοι εἰς σωτηρίαν (47) » καί·
 « Τίς ὁμοίός σοι ἐν θεοῖς, Κύριε, τίς ὁμοίός σοι; δεδοξασμένος ἐν ἁγίοις, θαυμαστός ἐν δόξαις, ποιῶν τέρατα. » Ταῦτά γε καὶ ὅσα τοῦτοις ἀδελφὰ τε καὶ ἐμπερῆ Κωνσταντίνος τῷ πανηγυρόνι καὶ τῆς νίκης αἰτίῳ Θεῷ αὐτοῖς ἔργοις ἀνυμνήσας, ἐπὶ Ῥώμης μετ' ἐπινικίων εἰσῆλαυνε, πάντων ἄθρόως αὐτὸν ἅμα κομιδῇ νηπίοις καὶ γυναιξί, τῶν τε ἀπὸ τῆς συγκλή-
 του βουλῆς καὶ τῶν ἄλλων διασημοτάτων (48), σὺν

⁴⁵ Exod. xv. ⁴⁶ Psal. vii, 16.

(45) Τριστάτας. Ita legitur Exodi cap. xv, ubi multa interpretes afferunt de huius vocis significa-
 tione. Ego ternos ex curribus pugnantes intelligo,
 ut recte habet Vulgata versio, quam immerito re-
 prehendit Hieronymus. Πρωτοστάτης, παραστάτης,
 vocabula sunt tactica. Eadem forma τριστάτης. Rec-
 te ergo Rufinus ternos statores vertit.

(46) Ὡδὲ πως ἀνυμνεῖν. Non probo interpreta-
 tionem Christophoroni, qui vertit *canere potuisset*.
 Imo vertendum erat *cecinerit*, ut ex sequentibus
 apparet. Ait enim Eusebius, non verbis, sed factis
 ipsis Constantinum ita cecinisse: Ταῦτά γε καὶ ὅσα
 τούτοις ἀδελφὰ, Κωνσταντίνος τῷ Θεῷ ἔργοις αὐτοῖς
 ἀνυμνήσας.

(47) Βοηθὸς καὶ σκεπαστῆς μου Κύριος ἐγένετό

Da, reg ones quas servitutis jugo oppressas tenebui,
 innumerabili armatorum multitudine et dispositis
 ad insidiandum exercitibus undique munisset:
 divino fretus auxilio Constantinus primam, secun-
 dam ac tertiam tyranni aggressus aciem, cunctas
 levi negotio fudit ac fugavit. Ita totius Italix aditu
 sibi patefacto, ulterius progressus, tandem ad ipsam
 usque urbem Romam pervenit. Verum ne unius
 tyranni causa Romanos omnes oppugnare necesse
 haberet, Deus illum quasi vinculis quibusdam con-
 strictum quam longissime extra urbis portas pro-
 traxit: simulque prisca illa adversus impios edita
 miracula quæ sacris Voluminibus continentur, et
 quibus multi quidem perinde ac fabulis fidem de-
 rogant, cum tamen apud fideles sive digna videantur:
 cunctis tam fidelibus quam infidelibus qui hoc
 miraculum quod dicturi sumus, oculis suis specta-
 verunt, verissima esse opere ipso comprobavit. Nam
 quemadmodum Mosis ac religiosæ quondam gentis
 Hebræorum temporibus, Deus currus et exercitum
 Pharaonis projecit in mare, lectissimos milites ter-
 nos ex curru pugnantes submersit in mari Rubro,
 et fluctibus operuit: sic plane Maxentius et qui-
 cunque circa illum erant milites ac stipatores,
 instar lapidis in altissimum gurgitem ceciderunt:
 tunc videlicet cum divina virtute Constantini par-
 tibus auxiliante in fugam versus, fluvium sibi ob-
 jectum pertransiret: 359 in quo, ponte ex sca-
 phis contabulato, ipse machinam quamdam ad
 suam ipsius perniciem construxerat. Proinde et hoc
 dici merito potuit: « Scrobem aperuit atque effo-
 dit: et in foveam quam fecit ipse incidit. Con-
 vertetur labor ejus in proprium caput, et in verti-
 cem ipsius injustitia ejus recidet. » In hunc igitur
 modum soluta pontis compage, transitus quidem
 subsidere cœpit; navigia vero simul cum ipsis ho-
 minibus repente pessumiere: primusque omnium
 scelestissimus ille tyrannus, ac deinde cuncti quos
 circa se habebat corporis custodes, sicut divina
 prædixerunt oracula, instar plumbæ massæ in
 altissimum gurgitem delapsi sunt. Adeo ut milites
 qui tunc ope divini numinis victoriam adepti sunt,
 perinde ac olim Israelitæ quos magnus ille Dei fa-
 mulus Moyses ducebat, merito, si non verbis, saltem
 rebus ipsis eadem quæ illi quondam adversus im-
 pium illum Pharaonem cantaturi fuerint in hunc

μοι εἰς σωτηρίαν. Hæc est lectio codd. Maz. et Sa-
 vil., quam confirmat Rufinus; sic enim vertit:
 « Adjutor et protector meus, et factus est mihi in
 salutem. » Vulg. βοηθὸς καὶ σκεπαστῆς ἐγένετό μοι.
 Locus est in cap. xv Exodi, ubi Romana LXX
 Interpretum editio voces illas μου Κύριος non ha-
 bet. Quod profecto miror: nam Eusebium editione
 LXX interpretum usum esse, pro certo habeo.
 Paulo post ubi legebatur: θαυμαστός ἐνδόξως ποιῶν
 τέρατα, restitui θαυμαστός ἐν δόξαις ex auctoritate
 codd. Maz. et Fuk., quibus Romana LXX sub-
 scribit editio, ut et interpretatio Rufini.

(48) Καὶ τῶν ἄλλων διασημοτάτων. Non intel-
 lexit hanc vocem Christophoronus, nec Musculus.
 Sic Græci vocabant eos, quos Latini *perfectissimos*.

modum : « Cantemus Domino ; magnifice enim glorificatus est. Equum et ascensorem projecit in mare. Adjutor et Protector factus est mihi ad salutem⁵⁵. » Et iterum : « Quis similis tibi inter deos, Domine ? quis similis tibi ? glorificatus in sanctis, mirabilis in gloria, faciens prodigia⁵⁶. » Hæc et alia horum germana atque similia cum Constantinus in laudem Dei universorum principis et victoriæ auctoris factis ipsis cecinisset, Romam triumphans ingressus est : universo pariter senatu aliisque ex equestri ordine et populo Romano, simul cum uxoribus ac liberis læto vultu ex animo, eum, utpote liberatorem, servatorem, et honorum omnium auctorem cum faustis acclamationibus et inexplebili quodam gaudio excipientibus. Verum ille pietatem in Deum quasi inusitam sibi atque innatam gerens, his acclamationibus nullatenus de statu mentis disturbatus, nec inflatus laudibus ; cum divinum sibi auxilium adfuisse probe intelligeret, statim jussit ut Dominicæ passionis tropæum supra manum statuæ sibi positæ erigeretur. Cumque Romani in celeberrimo urbis loco statuam ei dedicassent, quæ dextra manu salutare crucis signum gestabat, hujusmodi inscriptionem Latino sermone in basi jussit apponi : *Hoc salutari signo quod veræ virtutis insigne est, vestram urbem tyrannicæ* **360** *dominationis jugo liberatam servavi. Senatui populoque Romano in libertatem asserto pristinum decus nobilitatis splendoremque restitui.* Post hæc imperator Constantinus, et collega ejus Licinius qui nondum in cam insaniam proruperat quæ postea mentem ejus pervertit ; ambo Deum omnium quæ sibi evenerant honorum auctorem venerantes placantesque, uno consensu legem pro Christianis absolutissimam et copiosissimam promulgarunt. Et miracula quæ Deus in ipsis ediderat partæque de tyranno victoriæ nuntium, ipsamque adeo legem ad Maximinum qui in

Exemplum interpretationis epistolæ tyranni Maximini.

« Jovius Maximinus Augustus, Sabino. Et gravitati tuæ et cunctis mortalibus notum esse arbi-

⁵⁵ Exod. xv, 12. ⁵⁶ Ibid. 11.

Hic autem titulus proprius erat equestri ordinis, ut clarissimi dignitas, peculiaris erat senatorii ordinis. Certe procuratores principis et rationales, quos ex equestri ordine fuisse constat, perfectissimi vocabantur. Porro hæc dignitas in vetustis inscriptionibus his fere notis designatur P. V., id est, vir perfectissimus. Sic in *Thesaurio* Gruteri, pag. 1098, et in epist. 40, lib. x, Symmachi. Vide quæ notavi ad librum xxi Amm. Marcellini, pag. 202. (48*) Συνησθημένος. Sic Stephan., ut et pag. 840, C, ἡσθημένοι. Alii συναισθόμενος. EDIT.

(49) Ἐπὶ χεῖρα ἰδίας εἰκόνας. Ita legitur etiam in lib. 1 *De vita Constantini*, cap. 40. Malim tamen scribere ὑπὲρ χεῖρα, quod confirmat Rufinus : « Vexillum Dominicæ crucis in dextera sua jubet depingi. »

(50) Παρεδόθη τὸ κελευσθέν. Pessime Christophorus vertit *dirigere*. Rectius Musculus in-

παντὶ δήμῳ Ῥωμαίων, παιδοὶς δμμασιν, αὐταῖς ψυχαῖς, οἷα λυτρωτὴν, σωτήρᾳ τε καὶ εὐεργέτην, μετ' εὐφημιῶν καὶ ἀπλήστου χαρᾶς ὑποδεχομένων. 'Ο δ' ὥσπερ ἔμφυτον δὴν εἰς θεὸν εὐσέβειαν κεκτημένος, μηδ' ὄλωσ ἐπὶ ταῖς βοαῖς ὑποσαλευόμενος, μηδ' ἐπαυρόμενος τοῖς ἐπαίνοις, εὐ μάλα τῆς ἐκ θεοῦ συνησθημένος (48*) βοηθείας, αὐτίκα τοῦ σωτηρίου τροπαιὸν πάθους ὑπὸ χεῖρα ἰδίας εἰκόνας (49) ἀνατεθῆναι προστάττει· καὶ δὴ τὸ σωτήριον τοῦ σταυροῦ σημεῖον ἐπὶ τῇ δεξιᾷ κατέχοντα αὐτὸν ἐν τῷ μάλιστα τῶν ἐπὶ Ῥώμῃς δεδημοσιευμένην τόπων στήσαντες, αὐτὴν δὴ ταύτην ὑπογραφὴν ἐντάξει ῥήμασιν αὐτοῖς τῇ Ῥωμαίων ἐγγελεύεται φωνῇ· Τούτῳ τῷ σωτηριῶδει σημείῳ, τῷ ἀληθινῷ ἐλέγχῳ τῆς ἀνδρίας, τὴν πόλιν ὑμῶν ἀπὸ τυροῦ τοῦ τυράννου διασωθεῖσαν ἠλευθέρωσα· Ἐτι μὴν καὶ τὴν σύγκλητον καὶ τὸν δῆμον Ῥωμαίων, τῇ ἀρχαίᾳ ἐπιφανείᾳ καὶ τῇ λαμπρότητι, ἐλευθέρωσας ἀποκατέστησα. Καὶ δὴ ἐπὶ τούτοις αὐτὸς τε Κωνσταντῖνος καὶ σὺν αὐτῷ βασιλεὺς Λικίνιος, οὕτω τότε ἐφ' ἣν ὕστερον ἐκπέπτωκε μανίαν, τὴν διάνοιαν ἐκτραπελεῖ, θεὸν τὸν τῶν ἀγαθῶν ἀπάντων αὐτοῖς αἰτιῶν εὐμενίσαντες ἄμφω, μὴ βουλή καὶ γνώμη νόμον ὑπὲρ Χριστιανῶν τελευτάτων πληρέστατα διατυποῦνται, καὶ τῶν πεπραγμένων εἰς αὐτοὺς ἐκ θεοῦ τὰ παράδοξα, τὰ τε τῆς κατὰ τοῦ τυράννου νίκης, καὶ τὸν νόμον αὐτῶν Μαξιμίνῳ τῶν ἐπ' Ἀνατολῆς ἐθνῶν ἔτι δυναστεύοντι, φίλλαν τε πρὸς αὐτοὺς ὑποχωριζομένην διαπέμπονται. 'Ο δ' οἷα τύραννος, περιαλήξῃ ἐφ' οἷς ἔγνω γεγεννημένος, εἶτα μὴ δοκεῖν ἑτέροις εἶξαι βουλόμενος, μηδ' αὐ παρεχέσθαι τὸ κελευσθέν (50) δεῖε τῶν προστεταχότων, ὡς ἂν ἐξ ἰδίας αὐθεντείας τοῖς ὑπ' αὐτὸν ἡγεμόσι τοῦτο πρῶτον ὑπὲρ Χριστιανῶν ἐπάναγκας διαχαράττει τὸ γράμμα, τὰ μηδέπω ποτὲ πρὸς αὐτοῦ πεπραγμένα, ἐπιπλάστωσ αὐτὸς καθ' ἑαυτοῦ ψευδόμενος.

Ἀντίγραφον ἐρμησίᾳς ἐπιστολῆς τοῦ τυράννου Μαξιμίνου.

« Ἰδῖος Μαξιμίνος (51) Σεβαστὸς, Σάβινῳ. Καὶ παρὰ τῆ σῆ στιβαρότητι καὶ παρὰ πᾶσιν ἀνθρώποις

interpretatus est *prævaricari*. Quanquam neque hic mentem Eusebii assecutus est. Παρεχέσθαι idem est quod ἐν παραδύστῳ θέσθαι, ut dixit Eusebius in principio hujus libri, id est, *serponere* et *occultare*, ut antea fecerat Maximinus, cum rescriptum Galerii pro Christianis ad ipsum missum fuisset. Tunc vero cum Constantinus et Licinius, victo Maxentio, legem pro Christianis ad eum miserunt, eam supprimere non ausus est Maximinus, metu scilicet potentiorum, ut addit Eusebius. Porro Nicephorus, cum eam vocem non intelligeret, παρατεῖσθαι pro ea substituit.

(51) Ἰδῖος Μαξιμῖνος. Jovii cognomentum primum sibi sumpsit Diocletianus, ut collega ejus Maximianus Herculi. Postea cum Cæsares facti essent Constantius et Galerius, Galerius quidem qui Diocletiani filiam duxerat, et qui cum Diocletiano in

φανερὸν εἶναι πέποιθα, τοὺς δεσπότας ἡμῶν Διοκλη-
σιανὸν καὶ Μαξιμιανὸν τοὺς ἡμετέρους πατέρας, ἦνίκα
συνεῖδον σχεδὸν ἅπαντας ἀνθρώπους, καταλειφθείσης
τῆς τῶν θεῶν θρησκείας, τῷ ἔθνει τῶν Χριστιανῶν
ἐαυτοὺς συμμεμιγῶτας, ὀρθῶς διατεταχῆναι, πάντας
ἀνθρώπους τοὺς ἀπὸ τῆς τῶν αὐτῶν θεῶν τῶν ἀθα-
νάτων θρησκείας ἀναχωρήσαντας, προδήλῳ κολάσει
καὶ τιμωρίᾳ εἰς τὴν θρησκείαν τῶν θεῶν ἀνακληθῆ-
ναι. Ἄλλ' ὅτε ἐγὼ εὐτυχῶς τὸ πρῶτον εἰς τὴν Ἀνα-
τολίην (52) παρεγενόμην, καὶ ἔγνων εἰς τινὰς τόπους
πλείστους τῶν ἀνθρώπων τὰ δημόσια ὠφελεῖν δυνα-
μένους, ὑπὸ τῶν δικαστῶν διὰ τὴν προειρημένην αἰ-
τίαν ἐξοριζέσθαι, ἐκάστῳ τῶν δικαστῶν ἐντολὰς δέ-
δωκα, ὥστε μηδένα τούτων τοῦ λοιποῦ προσφέρεσθαι
τοῖς ἐπαρχιώταις ἀπῆλῶς, ἀλλὰ μᾶλλον κολακείαις
καὶ προτροπαῖς πρὸς τὴν τῶν θεῶν θρησκείαν ἀ-
ποστούς ἀνακαλεῖν. Τηνικαῦτα οὖν ὅτε ἀκολούθως τῆ
κελεύσει τῆ ἔμῃ ὑπὸ τῶν δικαστῶν ἐφυλάττετο τὰ
προσταταγμένα, συνέβαινε μηδένα ἐκ τῶν τῆς Ἀνα-
τολῆς μερῶν, μήτε ἐξόριστον μήτε ἐνὸδριστον γενέ-
σθαι, ἀλλὰ μᾶλλον ἐκ τοῦ μὴ βαρέως κατ' αὐτῶν τι
γίνεσθαι, εἰς τὴν τῶν θεῶν θρησκείαν ἀνακεκλησθαι.
Μετὰ δὲ ταῦτα ἐπεὶ τῷ παρελθόντι ἐνιαυτῷ (53) εὐτυ-
χῶς ἐπέβην εἰς τὴν Νικομηδεῖαν κάκει διετέλουν,
παρεγένοντο πολῖται τῆς αὐτῆς πόλεως πρὸς μὲ ἄμα
μετὰ τῶν ζοάνων τῶν θεῶν, μειζόνως δεόμενοι, ἵνα
παντὶ τρόπῳ τὸ τοιοῦτον ἔθνος μηδαμῶς ἐπιτρέπτοιο
ἐν τῇ αὐτῶν πατρῴδι οἰκίῃ. Ἄλλ' ὅτε ἔγνων πλεί-
στους τῆς αὐτῆς θρησκείας ἀνδρας ἐν αὐτοῖς τοῖς
μέρσιν οἰκεῖν, οὕτως αὐτοῖς τὰς ἀποκρίσεις ἀπ-
ένειμον, ὅτι τῆ μὲν αἰτήσει αὐτῶν ἀσμένως χάριν
ἐσχγκα, ἀλλ' οὐ παρὰ πάντων τοῦτο αἰτηθῆν κατεῖ-
δον· εἰ μὲν οὖν τινες εἶεν τῆ αὐτῆ δεισιδαιμονία δια-
μένοντες, οὕτως ἕνα ἕκαστον ἐν τῇ ἰδίᾳ προαιρέσει
τὴν βούλησιν ἔχειν (55'), καὶ εἰ βούλοιντο τὴν τῶν θεῶν
θρησκείαν ἐπιγινώσκειν. Ὅμως καὶ τοῖς τῆς αὐτῆς
πόλεως Νικομηδεῦσιν, καὶ ταῖς λοιπαῖς πόλεσιν αἱ
καὶ αὐταὶ εἰς τοσοῦτον τὴν ὁμοίαν αἰτίαν περισπου-
λάτως πρὸς μὲ πεποιθήσασιν, δηλονότι ἵνα μηδὲ εἰς
τῶν Χριστιανῶν ταῖς πόλεσιν ἐνοικοῖη, ἀνάγκην ἔσχον
προσφιλῶς ἀποκρίνασθαι, ὅτι δὴ αὐτὸ τοῦτο καὶ οἱ
ἀρχαῖοι αὐτοκράτορες πάντες διεφύλαξαν, καὶ αὐτοῖς
τοῖς θεοῖς δι' οὗς πάντες ἀνθρωποὶ καὶ αὐτὴ ἡ τῶν
δημοσίων διοίκησις συνίσταται, ἤρσεν οὖν (54),

tror, qualiter domini ac parentes nostri Diocle-
tianus et Maximianus, cum cunctos fere homines,
relicto deorum immortalium cultu, ad Christiano-
rum sectam se applicuisse cernerent, recte atque
ordine constituerunt, ut quicumque a deorum suo-
rum religione descivissent, publica animadversione
et supplicio ad eorundem cultum revocarentur.
Ego vero cum in Orientis provincias felicibus au-
spiciis primum venissem, comperissemque quam-
plurimos homines qui reipublicæ usui esse pos-
sent, ob eam quam dixi causam a iudicibus in certa
loca relegari; singulis iudicibus in mandatis dedi,
ne quis eorum deinceps adversus provinciales
atrociter sæviret; sed ut potius blanditiis et ad-
hortationibus ad deorum cultum eos revocare con-
arentur. Quamdiu igitur juxta mandatum majestatis
361 nostræ, hæc a iudicibus, prout jusseram, ob-
servata sunt, nemo ex partibus Orientis aut rele-
gatus, aut contumelia affectus est. Quin potius pro-
vinciales nostri eo quod clementius cum ipsis age-
batur, ad numinum cultum redierunt. Postea vero
cum anno præterito Nicomediam feliciter essem in-
gressus, cives ejus urbis me illic degentem adie-
runt cum deorum simulacris; obnixè orantes, ne
hujusmodi hominum genus in sua civitate habitare
omnino sineretur. Sed quoniam complures hujus
religionis viros illis in partibus degere cognoveram,
hoc eis responsum dedi, me quidem eorum petitioni
libenter gratificaturum; sed non animadvertere
idipsum ex æquo ab omnibus postulari. Quod si qui
sint qui in Christianorum superstitione permaneant,
unumquemque pro arbitratu ac mentis suæ propo-
sito eligere quod vellet; et si deorum religionem am-
plecti vellent, perinde id licere. Sed tamen et Nico-
mediensibus, et reliquis civitatibus quæ eandem ad
me petitionem cum summa contentione detulerant,
ut videlicet nullus Christianorum in suis urbibus
habitaret, necesse habui benigne respondere, quando
ita observatum fuisset a cunctis retro imperatori-
bus; diis quoque immortalibus per quos genus hu-
manum et reipublicæ permanet status, idipsum pla-
cuisset: me quoque hujusmodi petitionem quam
de cultu deorum suorum ad me detulissent, confir-
maturum. Quamobrem etsi jam antea sæpe devo-

Oriente fere semper versatus est. Cæsar Jovius est
appellatus. Sic enim in *Chronico Alexandrino* dici-
tur, et in vetere nummo quem edidit Joannes Tri-
stanus. Constantius vero, utpote qui Maximiani
Herculii privignam duxerat, et cum illo in Occi-
dente versabatur, Cæsar Herculi dictus est, ut ex
vetere panegyrico observavit frater meus Adrianus
Valesius. Mortuo deinde Galerio, Maximinus, qui
Cæsar ab illo factus fuerat, cognomentum Jovii as-
sumpsit, ut ex hoc Eusebii loco discimus.

(52) *Εἰς τὴν Ἀνατολίην.* Orientis nomine Ægyptus
etiam continebatur. Hujus enim administratio
commissa fuerat Maximino Cæsari. Quippe Maximinus
cum Cæsar a Galerio factus fuisset, omnes eius
provincias quas Diocletianus sibi retinuerat, regen-
das accepit. Atque hinc factum est, ut Ægyptus diu
postea inter provincias Orientis numerata sit. Sic
erte Amm. Marcellinus in lib. xiv, ubi provincias

D Orientis recenset, inter has numerat Ægyptum et
Mesopotamiam. Sed et Ægyptus initio fuit sub
comite Orientis, ut docet vetus inscriptio quæ sic habet:
M. MAECIO MEMMIO FURIO BALBURIO CÆCILIANO
PLACIDO C. V. COMITI ORIENTIS ÆGYPTI MESOPOTAMIÆ
CONSULI ORDINARIO, ETC.

(53) *Τῷ παρελθόντι ἐνιαυτῷ.* Anno scilicet Chri-
sti 311, Maximiano octies cos. Eo enim anno cum
Galerius mortuus esset, Maximinus Bithyniam oc-
cupavit, quam Galerius una cum Illyrico et Thracia
sibi retinuerat. Vide quæ notavi supra c. 5, ubi de
Luciano martyre.

(55') *Ἐν τῇ ἰδίᾳ προαιρέσει τὴν βούλησιν ἔχειν.*
Hæc proverbialiter dici videntur. Hoc est quod di-
cit Persius:

Velle suum cuique est
Sed post hæc verba videtur quidpiam deesse.

(54) *Ἦρσεν οὖν.* Ultima vox superflua est, nec

tioni tuæ partim per litteras scripsi, partim coram in mandatis dedi, ut adversus provinciales qui hunc Christianæ religionis ritum retinere voluerint, provinciarum rectores nihil acerbe statuunt, sed potius clementer et moderate indulgeant, seque illis accommodent : tamen ne forte a beneficiariis aut quibuscunque aliis injurias et concussionibus patientur, his etiam litteris gravitatem tuam admonendam esse existimavi, ut provinciales nostros blanditiis potius et exhortationibus ad deorum curam ac providentiam agnoscendam allicias. Itaque si quis sua sponte deorum cultum suscipiendum agnoverit, hunc ambabus ulnis amplecti oportet. Quod si qui religioni suæ inhærere maluerint, arbitrio ac potestati suæ sunt permittendi. **362** Debet igitur devotio tua quod ipsi mandatum est sedulo observare ; nec provinciales nostros injuriis aut concussionibus opprimendi licentia cuiquam concedatur : cum potius, uti jam dictum est, cohortationibus blandisque illecebris ad deorum cultum revocandi sint. Porro ut hoc præceptum majestatis nostræ universis provincialibus nostris innotescat, edicto abs te proposito jussionem nostram publicari curabis. Hæc cum ille non ex animi sui sententia, sed necessitate compulsus præcepisset, non amplius verax aut fide dignus omnibus videbatur, propterea quod jam antea post pacem nobis similiter indultam, versutiam ac per-

apud Nicephorum habetur. Certe totus hic locus valde intricatus est et obscurus. Ac primum quidem difficultas est in his verbis : ὅτι δὴ αὐτὸ τοῦτο, etc. quæ Langus et Christophorus interpretantur « propterea quod. » Potest tamen adverbium illud ὅτι : δὴ, simpliciter sumi pro « quod. » Ut sit sensus hic : Non mediis benigne respondi, ita semper observatum fuisse a superioribus principibus. Atque hic sensus re nunc diligentius examinata, mihi magis placet. Postea pro his verbis ἤρρασαν οὖν, emendo ἤρρασε οὖν, certissima conjectura. Nam οὖν opponitur verbis præcedentibus οἱ ὄρχατοὶ αὐτοκράτορες. Sic igitur vertendus est hic locus : « Necessè habui benigne respondere, ita semper observatum fuisse a cunctis retro imperatoribus : et nunc quoque diis immortalibus per quos genus humanum et reipublicæ permanet status id ipsum placuisse, ut hujusmodi petitionem quam de cultu deorum suorum ad me detulissent, confirmarem. » Certe adverbium ὅτι : δὴ, ita sumitur ab Eusebio pag. 171.

(55) Καὶ δι' ἐντολῶν. Mandata hoc loco Maximinus ab epistolis distinguit. Quippe epistolæ quidem principum, ad absentes magistratus mittebantur ; mandata vero ipsis præsentibus tradebantur a principe, antequam in provincias proficiscerentur, brevi libello comprehensa. Inter quæ primum illud erat, ut præsidis valetudinem suam diligenter curarent. Lucianus de lapsu quem inter salutandum admiserat : Τί δ' οὐχὶ καὶ ἐν τῷ τῶν καὶ ἐντολῶν βιβλίῳ, ὃ αἰεὶ καὶ παρὰ βασιλέως λαμβάνετε, τοῦτο πρῶτον ὑμῖν ἐστὶ παράγγελμα, τῆς ὑγείας τῆς ἡμετέρας αὐτῶν ἐπιμελεῖσθαι ; De his principum mandatis passim loquuntur juris auctores. Dio lib. LIII. p. 506 : Ἐντολὰς τέ τινὰς καὶ τοῖς ἐπιτρόποις, καὶ τοῖς ἀνθυπάτοις, τοῖς τε ἀντιστρατήγοις δίδωσιν, ὅπως ἐπὶ ῥήτοισι ἐξίσωσι. Id est : « Quædam etiam mandata imperator dat procuratoribus et proconsulibus et legatis prætoribus, ut sub certis legibus et conditionibus in provincias proficiscantur. Nam et hoc tunc primum institutum est, utque annuum

ᾧστε τὴν τοσαύτην αἰτησιν ἦν ὑπὲρ τῆς θρησκείας τοῦ θεοῦ αὐτῶν ἀναφέρουσι, βεβαιώσωμαι. Τοιγαροῦν εἰ καὶ τὰ μάλιστα καὶ τῇ σῇ καθοσιώσει πρὸ τοῦτου τοῦ χρόνου διὰ γραμμάτων ἐπέσταλται, καὶ δι' ἐντολῶν (55) ὁμοίως κεκέλευσται, ἵνα μὴ κατὰ τῶν ἐπαρχιωτῶν τὸ τοιοῦτον ἔθος διαφυλάξαι (56) ἐπιμεληθέντων, μηδὲν τραχέως, ἀλλὰ ἀνεξικάνως (57) καὶ συμμετρως συμπεριφέρωντο αὐτοῖς, ὅμως ἵνα μήτε ὑπὸ τῶν βενεφικαίων (58), μήτε ὑπὸ ἄλλων τῶν τυχόντων, ὕβρεις μήτε σεισμῶς ὑπομένωιν, ἀκόλουθον ἐνόμισα, καὶ τοῦτοις τοῖς γράμμασι τὴν σὴν σιθαρρότητα ὑπομνήσαι, ὅπως ταῖς κολακείαις καὶ ταῖς προτροπαῖς μᾶλλον τὴν τῶν θεῶν ἐπιμέλειαν τοῖς ἡμετέροις ἐπαρχιώταις ποιήσας ἐπιγινώσκωιν. Ὅθεν εἰ τις τῇ αὐτοῦ προαιρέσει τὴν θρησκείαν τῶν θεῶν ἐπιγνωστὸν προσλάβοι, τούτους ὑποδέξασθαι προσήκει : εἰ δὲ τινες τῇ ἰδίᾳ θρησκείᾳ ἀκολουθεῖν βούλωντο, ἐν τῇ αὐτῶν ἐξουσίᾳ καταλίποις (59). Διότι ἡ σὴ καθοσιώσις τὸ ἐπιτραπέν σοι διαφυλάττειν ὀφείλει, καὶ μηδὲν ἐξουσία δοθῆ, ὥστε τοὺς ἡμετέρους ἐπαρχιώτας ὕβρεσι καὶ σεισμοῖς ἐπιτρίψαι, ὅποτε, ὡς περ προγέγραπται, ταῖς προτροπαῖς μᾶλλον καὶ ταῖς κολακείαις πρὸς τὴν τῶν θεῶν θρησκείαν τοὺς ἡμετέρους ἐπαρχιώτας προσήκει ἀνακαλεῖν. Ἴνα δὲ αὕτη ἡμῶν ἡ κέλευσις εἰς γινῶσιν πάντων τῶν ἐπαρχιωτῶν τῶν ἡμετέρων ἔλθῃ, διατάγματι ὑπὸ σοῦ προτεθέντι (60) τὸ κεκε-

salarium tum ipsis tum aliis præberetur. » Sic vertendus est ille Dionis locus, quem Xylander partim omisit, partim interpolavit. Denique Philo in oratione in Flaccum pag. 757 διὰ τῶν πρὸς Μάρκον Μάρκιον ἐντολῶν μέλλοντας, etc., ubi Gelenius male *Epistolas* vertit.

(56) Τὸ τοιοῦτον ἔθος διαφυλάξαι. Scribendum est ἔθος, non ἔθνος ; quod miror nec a Musculo, nec a Christophorono animadvertum fuisse.

(57) Ἀλλὰ ἀνεξικάνως. Codic. Medicæus et Maz. duas hic voces addunt, ἀλλὰ ἀνεξικάνως καὶ συμμετρως. Quibus subscribit etiam codex Savilii.

(58) Βενεφικαίων. Beneficarii dicebantur milites, qui beneficio tribuni promoti erant, immunes a plerisque munitis et operibus militaribus, ut docet Vegetius. In ultimo edicto Maximini quod refertur, c. 10, legitur ὀφφικαίων. Horum mentio fit in passione sancti Fructuosi episcopi, quæ sic incipit in ms. : « Cum a Valeriano et Gallieno imp. data esset jussio per universum orbem, ut Christiani sacrificarent, Æmilianus præses adveniens in civitatem Terraconensium immolavit diis, et surgens de nocte, alia die illucescente Dominica misit beneficiarios ad domum Fructuosi episcopi, id est, Aurelium, Festucium, Ælium, Pollentium, Donatum et Maximum, ad perducendos ad se sanctos Dei. »

(59) Ἐξουσία καταλίποις. Scribendum est καταλίπειν, ut habet Nicephorus, subauditur enim προσήκει. Paulo ante, ubi dicitur ἐπιγνωστὸν προσλάβοι est enallage, pro ἐπιγινώσκωι προσληπτῶν. In codice Fuk. legitur προλάβοι.

(60) Διατάγματι ὑπὸ σοῦ προτεθέντι. Moris erat ut præfecti prætorio, simul atque legem imperatoris acceperant, edicto suo proposito eam provincialibus publicarent. Et interdum quidem ipsam imperatoris legem edicto suo præponebant, ut notavit Jac. Sirmundus in libro ii. *Propemptici*, cap. 2. Interdum vero legis mentione duntaxat facta, edictum suum proponebant. Sic certe Sabinus præfectus prætorio fuisse dicitur in cap. 10 hujus

λευσμένον ὀφείλει δηλωσαι. Ὡς ταῦθ' ὑπὸ τῆς ἀνάγκης ἄσφιδιαν ἀνιμι sui ostenderat. Itaque nemo nostrum aut conventus ecclesiasticos agere, aut seipsum palam facere et in apertum proferre ausus est: quippe cum nec epistola ipsa id nominatim concederet; sed tantum juberet ut ab omni calumnia et vexatione immunes servaremur. Conventus autem agere aut ecclesias exstruere, aut aliud quid eorum quæ nobis solemnia sunt peragere, nequaquam præcipiebat. Et tamen pacis ac pietatis patroni Constantinus et Licinius, tum litteris ad ipsum datis id se nobis concedere significaverant: tum universis ditioni suæ famulantibus, propositis edictis et legibus ipsos permiserant. Verum impius ille ne sic quidem flecti ac paululum cedere decrevit, nisi postquam divina eum persequente justitia ad id tandem invitatus perductus est.

λευσμένον ὀφείλει δηλωσαι. Ὡς ταῦθ' ὑπὸ τῆς ἀνάγκης ἄσφιδιαν ἀνιμι sui ostenderat. Itaque nemo nostrum aut conventus ecclesiasticos agere, aut seipsum palam facere et in apertum proferre ausus est: quippe cum nec epistola ipsa id nominatim concederet; sed tantum juberet ut ab omni calumnia et vexatione immunes servaremur. Conventus autem agere aut ecclesias exstruere, aut aliud quid eorum quæ nobis solemnia sunt peragere, nequaquam præcipiebat. Et tamen pacis ac pietatis patroni Constantinus et Licinius, tum litteris ad ipsum datis id se nobis concedere significaverant: tum universis ditioni suæ famulantibus, propositis edictis et legibus ipsos permiserant. Verum impius ille ne sic quidem flecti ac paululum cedere decrevit, nisi postquam divina eum persequente justitia ad id tandem invitatus perductus est.

λευσμένον ὀφείλει δηλωσαι. Ὡς ταῦθ' ὑπὸ τῆς ἀνάγκης ἄσφιδιαν ἀνιμι sui ostenderat. Itaque nemo nostrum aut conventus ecclesiasticos agere, aut seipsum palam facere et in apertum proferre ausus est: quippe cum nec epistola ipsa id nominatim concederet; sed tantum juberet ut ab omni calumnia et vexatione immunes servaremur. Conventus autem agere aut ecclesias exstruere, aut aliud quid eorum quæ nobis solemnia sunt peragere, nequaquam præcipiebat. Et tamen pacis ac pietatis patroni Constantinus et Licinius, tum litteris ad ipsum datis id se nobis concedere significaverant: tum universis ditioni suæ famulantibus, propositis edictis et legibus ipsos permiserant. Verum impius ille ne sic quidem flecti ac paululum cedere decrevit, nisi postquam divina eum persequente justitia ad id tandem invitatus perductus est.

λευσμένον ὀφείλει δηλωσαι. Ὡς ταῦθ' ὑπὸ τῆς ἀνάγκης ἄσφιδιαν ἀνιμι sui ostenderat. Itaque nemo nostrum aut conventus ecclesiasticos agere, aut seipsum palam facere et in apertum proferre ausus est: quippe cum nec epistola ipsa id nominatim concederet; sed tantum juberet ut ab omni calumnia et vexatione immunes servaremur. Conventus autem agere aut ecclesias exstruere, aut aliud quid eorum quæ nobis solemnia sunt peragere, nequaquam præcipiebat. Et tamen pacis ac pietatis patroni Constantinus et Licinius, tum litteris ad ipsum datis id se nobis concedere significaverant: tum universis ditioni suæ famulantibus, propositis edictis et legibus ipsos permiserant. Verum impius ille ne sic quidem flecti ac paululum cedere decrevit, nisi postquam divina eum persequente justitia ad id tandem invitatus perductus est.

ΚΕΦΑΛΑΙΟΝ Γ.

Περὶ τῆς τῶν θεοφιλῶν βασιλέων νίκης.
(Nic. II. E. vii, 37, 58).

Ἐκπεριήλθε δ' αὐτὸν (65) τοιαύτη τις αἰτία· τὸ μέγεθος τῆς οὐ κατ' ἄξιαν ἐπιτραπέισης ἡγεμονίας αὐτῷ μηκέθ' οἶδός τε φέρεται, ἀλλὰ δι' ἀπειρίαν σώφρονος λογισμοῦ καὶ βασιλικῶν, ἀπειροκάλως τοῖς πράγμασιν ἐγχειρῶν, ἐπὶ πάσῃ πε ὑπερηφανίας μεγαλαυχία τὴν ψυχὴν ἀλόγως ἀρθεῖς, ἥδη καὶ κατὰ τῶν τῆς βασιλείας κοινωνῶν, τὰ πάντα αὐτοῦ διαφερόντων γένοι τε καὶ παιδεία, ἀξιώματι τε καὶ συνέσει, καὶ τῷ γε πάντων κορυφαιοτάτῳ, σωφροσύνη, καὶ τῇ περὶ τὸν ἀληθῆ θεὸν εὐσεβείᾳ, τολμᾶν ὤρμητο θρασύνεσθαι, καὶ πρῶτον ἑαυτὸν ταῖς τιμαῖς ἀναγορεύειν (64). Ἐπιτείνας δὲ εἰς ἀπόνοιαν (65) τὰ τῆς μανίας, συνθήκας ἃς πρὸς Λικίνιον πεποίητο πα-

CAPUT X.

De victoria piorum Deoque acceptorum imperatorum.

Porro hujusmodi causa ac necessitas eum quasi undique obsessum constrinxit. Cum magnitudinem principatus absque ullo merito ipsi concessi sustinere amplius non posset: sed moderata et imperatoria prudentia penitus destitutus, inepte atque indecore publica negotia tractaret; ac præterea arroganti mentis tumore temere esset elatus, etiam adversus ipsos imperii consortes, qui omnibus modis ipsum anteibant, genere, institutione, dignitate, prudentia: quodque præcipuum est, modestia et pietate erga verum omnium Deum: confidentia atque insolentia cœpit extollī, sibi que primum inter ipsos locum in titulis **363** atque honoribus vindic-

libri. Quanquam Rufinus Sabinum dicit legem imperatoris edicto suo præposuisse. Sic enim habet: « Sed Sabinius, qui per id tempus præfecturæ culmen gerebat, omnium provinciarum rectoribus scribens, et prælatam imperatoris inserens legem, etc. » Fatendum certe est, leges imperatorum ut plurimum, antelatas fuisse edictis præfectorum prætorii. Cujus rei illustre exemplum habemus in collatione Carthaginensi, ubi post recitatam epistolam imp. ad Marcellinum tribunum et notarium, jubetur recitari edictum Marcellini, quod sic incipit: « Quid clementissimus princeps D. N. Honorius pro catholicæ fidei confirmatione decreverit, antelatorum apicem tenore monstratur, etc. » Idem etiam de epistolis imperatorum sentiendum est, quas magistratus semper suis jussionibus præponebant. Sic Himerius rationalis Ægypti in epistola ad præpositum Mæreotæ quam refert Athanasius in *Apologia*: Φρόντισον τοίνυν προστυχῶν καὶ τῷ ἀντιτύπῳ τοῦ θεοῦ γράμματός, ὃ μετὰ τοῦ οἰκείου σεβάσματος προτέτακται, etc.

(61) Σύνοδον συγκαροτεῖν. Pro his verbis Nicephorus habet συνάγειν, quam quidem ejus interpretationem magnopere probō. Nam σύνοδος apud Eusebium, non semper significat concilium episcoporum, sed interdum pro ecclesiasticis conventibus sumitur.

(62) Αὐτῷ τε ἐπιτρέπειν ἐπεστάλκεσαν. Musculus vertit: « Maximino, ut ista concederet, scripserant. » Eundem quoque sensum, sed pluribus verbis expressit Christophorus. Ego aliud sibi

voulisse Eusebium existimo: Constantinum scilicet ac Licinium scripsisse Maximino, se permisisse Christianis ut conventus agerent et ecclesias adificarent. Si quis tamen interpretationem Musculi sequi maluerit, per me licet. Mihi quidem nequaquam verisimile videtur, Constantinum ac Licinium Maximino collegæ suo mandasse ut hæc concederet Christianis. Id enim nimis arrogans fuisset.

(63) Ἐκπεριήλθε δ' αὐτόν. Hujus verbi vim non intellexerunt interpretes. Quod equidem miror; cum vulgata lexica eos docere potuerint verbi hujus significationem. Porro ab hac voce caput 10 orditur vetustissimus codex Mazarinus. Cujus auctoritate conjecturam meam confirmari non mediocriter sum gavisus. Nam antequam eum codicem nactus essem, a proxime sequenti periodo caput 10 inchoaveram. Cum codice Maz. consentit etiam Reg. et Fuk.

(64) Πρῶτον ἑαυτὸν ταῖς τιμαῖς ἀναγορεύειν. Id est, in titulis legum et constitutionum. Item in inscriptionibus operum publicorum, statuarum et imaginum se Maximinus priore loco nominavit ante Constantium et Licinium collegas, qui tamen seniores erant Augusti. Verum Maximinus cum Cæsar ante ipsos creatus fuisset, principem locum ob id sibi vindicabat.

(65) Εἰς ἀπόνοιαν. Nicephorus inverso ordine legit ἐπιτείνας δὲ εἰς παντὶν τὰ τῆς ἀπονοίας, non male ἀπόνοια pro superbia sumitur, ut sexcentis in locis occurrit apud Joannem Chrysostomum.

care. Dein ad desperationem usque progrediente inania, violato quod cum Licinio pepigerat fœdere, bellum inexpiabile suscepit. Post hæc cum brevi temporis spatio cuncta miscuisset, et universas urbes terrore ac tumultu impleret; collectis omnibus copiis et innumerabili armorum multitudine in unum coacta, adversus Licinium pugnaturus perrexit; dæmonum quos ipse deos existimabat, auxilio, et multitudine militum supra modum elatus. In ipso autem conflictu, ope divina penitus nudatus remansit; et per illum qui solus est omnium Deus, victoria Licinio comparata est. Ac primum quidem militares copias quibus maxime confidebat, amisit. Cumque protectores eum nudum deseruissent, et ad Licinium tunc victorem transfugissent, protinus abjecto imperiali cultu qui ipsum minime decebat, ignave admodum et parum viriliter turbæ se gregalium immiscuit. Deinde fugiens, et in agris ac vicis sese occultans, dum salutis suæ consulit, vix tandem e manibus hostium evasit; divina illa oracula vera prorsus ac fide digna esse reipsa confirmans, quæ sic habent: « Non salvatur rex per multitudinem virtutis suæ, nec gigas salvus erit in multitudinem fortitudinis suæ. Fallax equus ad salutem: in abundantia virtutis suæ non servabitur. Ecce oculi Domini super metuentes eum, et qui sperant in misericordia ejus: ut liberet a morte animas eorum »⁶⁷. Sic igitur tyrannus cum summo dedecore atque ignominia ad partes imperii sui reversus, primum quidem furore percitus, multos sacerdotes ac prophetas deorum suorum, quos ante suspexerat, et quorum oraculis excitatus bellum susceperat, tanquam præstigiatores ac deceptores, atque insuper salutis suæ proditores neci dedit. Posthæc cum Christianorum Deo gloriam laudemque tribuisset, et absolutissimam atque uberrimam legem pro eorumdem Christianorum libertate tulisset, mox gravissima ægritudine correptus, nulla ipsi dilatione concessa, extremum diem clausit. Lex porro ab illo emissa sic habet:

Exemplum constitutionis a tyranno pro Christianis datæ, et ex Latino sermone in Græcum translata.

« Imperator Cæsar Caius Valerius Maximinus, 364 Germanicus, Sarmaticus, Pius, Felix, Invictus, Augustus. Provincialium nostrorum utilitati omnibus modis nos perpetuo consulere, eaque ipsis li-

⁶⁷ Psal. 1xxvii, 16-19.

(66) *Τὰ πάντα κινήσας.* Nostri codices omnes habent *κινήσας*. Quod confirmat etiam Nicephorus. Quare nescio unde vulgatum Scripturam hauserit Rub. Stephanus. Nam et Regius codex, quem ubique Stephanus expressit, diserte scriptum habet *κινήσας*.

(67) *Λικιννίω τῆς νίκης ἐξ αὐτοῦ τοῦ πάντων ἑνὸς καὶ μόνου Θεοῦ πρῶτ.* Hoc loco nostri codd. Maz., Med. et Fuk. aliquot voces interserunt in hunc modum: τῷ τότε κρατοῦντι πρωτανευθείσης. Quæ voces cum tertia abhinc linea iterum legantur, parum hic necessariae sunt.

(68) *Ὀπλιτικῶν.* Pedestres Maximiani copias in-

Α ρασπονδήσας, πόλεμον ἀσπονδον ἀφεται· εἴτ' ἐν βραχεί τὰ πάντα κινήσας (66). πλῆσάν τε πόλιν ἐκταράξας, καὶ πᾶν στρατόπεδον μυριάδων τὸ πλῆθος ἀνηριθμῶν συναγαγῶν, ἔξεισιν εἰς μάχην αὐτῷ παραταξάμενος, δαιμόνων ἐλπίσιν ὧν δὴ φετο θεῶν, καὶ ταῖς τῶν ὀπλιτῶν μυριάσιν, τὴν ψυχὴν ἐπηρημένος. Καὶ δὴ συμβαλῶν εἰς χεῖρας, ἔρημος τῆς ἐκ Θεοῦ καθίσταται ἐπισκοπῆς, Λικιννίω τῆς νίκης ἐξ αὐτοῦ τοῦ πάντων ἑνὸς καὶ μόνου Θεοῦ πρωτανευθείσης (67). Ἀπόλλυσι δὴ πρῶτον τὸ ἐφ' ᾧ ἐπεποθεῖ ὀπλιτικὸν (68), τῶν τε ἀμφ' αὐτὸν δορυφόρων γυμνὸν καὶ πάντων ἔρημον αὐτὸν καταλελοιπότην, καὶ τῷ τότε κρατοῦντι προσπεφυγῶτων, ὑπεκδῶς ὁ δειλαῖος ὡς τάχιστα τὸν οὐ πρόποντα αὐτῷ βασιλικὸν κόσμον, δειλῶς καὶ δυσγενῶς καὶ ἀνάνδρως ὑποδύνει τὸ πλῆθος, κἀπειτα διαδιδράσκει κρυπταζόμενός τε ἀνὰ τοὺς ἀγρούς καὶ τὰς κώμας, μόλις τῶν πολεμίων τὰς χεῖρας, τὰ τῆς σωτηρίας αὐτῷ προνομώμενος διέξεισιν, ἔργοις αὐτοῖς εὖ μάλα πιστοῦς καὶ ἀληθεῖς τοὺς θεοὺς ἀποφθνας χρησμούς, ἐν οἷς εἰρηται· « Οὐ σώζεται βασιλεὺς διὰ πολλὴν δύναμιν, καὶ γίγας οὐ σωθήσεται ἐν πλῆθει ἰσχύος αὐτοῦ· ψευδὴς ἴππος εἰς σωτηρίαν, ἐν δὲ πλῆθει δυνάμεως αὐτοῦ οὐ σωθήσεται. Ἴδοὺ οἱ ὀφθαλμοὶ Κυρίου ἐπὶ τοὺς φοβουμένους αὐτὸν, τοὺς ἐλπίζοντας ἐπὶ τὸ ἔλεος αὐτοῦ, ῥύσασθαι ἐκ θανάτου τὰς ψυχὰς αὐτῶν. » Οὕτω δὴτα αἰσχύνης ἐμπλεως ὁ τύραννος ἐπὶ τὰ καθ' ἑαυτὸν ἐλθὼν μέρη, πρῶτον μὲν ἐμμανεῖ θυμῷ, πολλοὺς ἱερεῖς καὶ προφῆτας τῶν τάλαι θαυμαζομένων αὐτῷ θεῶν, ὧν δὴ τοῖς χρησμοῖς ἀναρτίπισθεις τὸν πόλεμον ἤρατο, ὡς ἂν γόητας καὶ ἀπατεῶνας καὶ ἐπὶ πᾶσι προδότας τῆς αὐτοῦ γενομένους σωτηρίας, ἀναίρει, εἶτα δὴ δούς δόξαν τῷ τῶν Χριστιανῶν Θεῷ, νόμον τε τὸν ὑπὲρ ἐλευθερίας αὐτῶν τελεώτατα καὶ πληρέστατα διαταξάμενος, δυσθανατήσας αὐτίκα, μηδεμίαν αὐτῷ χρόνου δοθείσης προθεσμίας, τελευτᾷ τὸν βίον. Ὁ δὲ καταπεμφθὲς ὑπ' αὐτοῦ νόμος, τοιοῦτος ἦν·

Ἀντίγραφον ἐρημνείας τῆς τοῦ τυράννου ὑπὲρ Χριστιανῶν διατάξεως, ἐκ Ῥωμαϊκῆς γλώττης εἰς τὴν Ἑλλάδα μεταληφθείσης.

« Αὐτοκράτωρ Καῖσαρ Γάτος Οὐαλέριος Μαξιμίνος, Γερμανικὸς, Σαρματικὸς, Εὐσεβὴς, Εὐτυχὴς, Ἀνίκητος, Σεβαστός. Κατὰ πάντα τρόπον ἡμᾶς διηγεκῶς τῶν ἐπαρχιωτῶν τῶν ἡμετέρων τοῦ χρησίμου προ-

telligi puto. Porro de hac Maximini pugna adversus Licinium in Illyrico solus ex historicis Zosimus loquitur in lib. ii, ubi scribit Licinium primo quidem cladem aliquam accepisse: sed mox repetito prælio, Maximinum in fugam versum ad Orientem partes se recepisse, et de reparando exercitu cogitavisse. Quod quidem mirifice convenit cum Eusebii nostri narratione, qui scribit Maximinum fuso exercitu suo, ad suas partes, id est in Orientem se recepisse. Pugna igitur illa in Europæ partibus pugata est, anno Christi 315, Constantino iii et Licinio iii coss., ut recte notat Sigonius in lib. iii, *De Occidentali imperio*.

νοεῖσθαι δεῖ (69), καὶ ταῦτα αὐτοῖς βούλεσθαι παρέχειν ὡς τὰ λυσιτελεῖ πάντων μάλιστα κατορθοῦται, καὶ ὅσα τῆς λυσιτελείας καὶ τῆς χρησιμότητός ἐστι τῆς κοινῆς αὐτῶν, καὶ ὅποια πρὸς τὴν δημοσίαν λυσιτελείαν ἀρμόζει, καὶ ταῖς ἐκάστον διανομίαις προσφιλεῖ τυγχάνει, οὐδένα ἀγνοεῖν, ἀλλ' ἕκαστον ἀνατρέχειν ἐπ' αὐτὸ τὸ γινόμενον, γινώσκειν τε ἕκαστον τῶν ἀνθρώπων καὶ ἔχειν ἐν ἑαυτῷ, δῆλον εἶναι πιστεύομεν. Ὅποτε τοίνυν πρὸς τοῦτου δῆλον γέγονε τῆ γνώσει τῆ ἡμετέρας, ἐκ ταύτης τῆς προφάσεως ἐξ ἧς κεκλεισμένον ἦν ὑπὸ τῶν θειοτάτων Διοκλητιανοῦ καὶ Μαξιμιανοῦ τῶν γονέων τῶν ἡμετέρων, τὰς συνόδους τῶν Χριστιανῶν ἐξηρῆσθαι, πολλοὺς σεισμούς καὶ ἀποστερήσεις ὑπὸ τῶν ὀφφικιαλίων γεγενησθαι, καὶ εἰς τοῦπιὸν δὲ τοῦτο προχωρεῖν κατὰ τῶν ἐπαρχιωτῶν τῶν ἡμετέρων, ὧν μάλιστα πρόνοιαν τὴν προσήκουσαν γίνεσθαι σπουδάζομεν, τῶν οὐσιῶν τῶν ἰδίων αὐτῶν κατατριβομένων, δεθέντων γραμμάτων (70) πρὸς τοὺς ἡγεμόνας ἐκάστης ἐπαρχίας τῷ παρελθόντι ἐνιαυτῷ, ἐνομοθετήσαμεν, ἐν ἑάν τις βούλοιο τῷ τοιοῦτῳ εἶναι (71) ἢ τῆ αὐτῆ φυλακῆ τῆς αὐτῆς θρησκείας ἔπαισθαι, τοῦτον ἀνεμποδιστως ἔχεισθαι τῆς προθέσεως τῆς ἑαυτοῦ, καὶ ὑπὸ μηδενὸς ἐμποδίζεσθαι μηδὲ κωλύεσθαι, καὶ εἶναι αὐτοῖς εὐχέρεια, ἀνευ τινὸς φόβου καὶ ὑποψίας, τοῦθ' ὅπερ ἐκάστῳ ἀρέσκει ποιεῖν. Πλὴν οὐδὲ νῦν λαθεῖν ἡμᾶς ἐδυνήθη, ὅτι τινὲς τῶν δικαστῶν παρενεθυμοῦντο (72) τὰς ἡμέτερας κελύσεις, καὶ διατάξαι τὰς ἡμέτερας ἀνθρώπους περὶ τὰ προστάγματα τὰ ἡμέτερα παρασκευάσαν, καὶ ἄκνηρότερον προσιέναι ταῦταις ταῖς θρησκείαις αἷς ἦν ἀρεστὸν αὐτοῖς, ἐποίησαν. Ἴνα τοίνυν εἰς τὸ ἐξῆς πάντα ὑποψία ἀμφιβολίας τοῦ φόβου (73) περιαιρεθῆ, τοῦτο τὸ διάταγμα προτεθῆναι ἐνομοθετήσαμεν, ἵνα πᾶσι δῆλον γένηται, ἐξεῖναι τοῦτοις ὃς τινὲς ταύτην τὴν ἀρεσιν καὶ τὴν θρησκείαν μετιέναι βούλονται, ἐκ ταύτης τῆς δωρεᾶς τῆς ἡμέτερας καθὼς ἕκαστος βούλεται ἢ δέον αὐτῷ ἐστίν (74), οὕτως προσιέναι τῆ θρησκείᾳ ταύτῃ ἦν ἐξ ἔθους θρησκεύειν ἐλλετο· καὶ τὰ Κυριακὰ δὲ τὰ οἰκεία ὅπως κατασκευάζοιεν, συγχωρεῖται. Ἴνα μάντοι καὶ μελῶν

(69) *Προνοεῖσθαι δεῖ*. Delenda est vox *δεῖ*, quam Nicophorus non agnoscit. Hæc enim omnia pendent ex verbo quod in fine prolixæ periodi positum est. Solent quippe imperatores in legibus suis componendis longas periodos adhibere; id majestati regæ congruere existimantes. Quod hodieque reges nostri faciunt. Paulo post scribo ex eodem Nicophoro, et ex codd. Medicæo et Mazarino et Fuk. et Savil., ὡς τὰ λυσιτελεῖ πάντων μάλιστα κατορθοῦται.

(70) *Δοθέντων γραμμάτων*. Intelligit epistolam suam ad Sabinum præfectum prætorio quam retulit Eusebius supra in cap. 9. Eam superiori anno Maximinus datam esse dicit, id est, anno Christi 312, Constantino II et Licinio II coss. Ex quo sequitur, postremum hoc edictum Maximini scriptum esse anno Christi 313, Constantino III et Licinio III coss. Porro inter epistolas et edicta imperatorum hoc præcipuum discrimen est, quod epistolæ quidem nomen eorum ad quos missæ sunt ascriptum habent; cum edicta omnes generaliter alloquantur. Et edicta quidem publice proponuntur. Epistolæ vero offeruntur eis ad quos missæ sunt, ut legitur in Gestis purgationis Cæciliani pag. 28, nec propou

A benter præstare quæ omnibus maxime fructuosa sint, et quæcumque ad communem ipsorum utilitatem et commodum spectent, et reipublicæ inprimis conducant, quæque singulis grata sint et accepta: neminem ignorare, sed unumquemque res ipsas animo revolventem nosse ac persuasum habere confidimus. Certe cum antea nobis compertum fuisset, occasione legis illius quæ a divis Diocletiano et Maximiano parentibus nostris lata erat, ut Christianorum conventus penitus abolerentur; multas concussionibus prædasque ab officialibus facta esse, atque hoc malum in dies longius serpere adversus provinciales nostros, quibus maxime consultum volumus, quorum facultates hoc prætextu graviter atteruntur: superiore anno datis ad singulos provinciarum præsides litteris statuimus, ut si quis adhærere huic sectæ, et religionis illius observantiam sequi vellet, ei liceret absque ullo impedimento in proposito suo permanere, nec ullus eum impedire aut prohibere auderet; sed ut quisque eorum id quod sibi libitum esset, sine ullo metu ac suspitione agendi licentiam haberet. Verum ne nunc quidem lateret nos potuit, quosdam ex iudicibus præcepta nostra minus recte intellexisse, et in causa fuisse ut sudditi nostri jussionibus nostris diffiderent, et ad cultum religionis illius quam maxime probabant cunctantius accederent. Igitur ut omnis in posterum suspicio metus et ambiguitas adimatur, hoc edictum proponi statuimus, quo cuncti intelligant iis qui hanc sectam et religionem sequi volunt, ex hac indulgentia majestatis nostræ licere, prout cuique libitum aut acceptum fuerit, ad eam religionem cui ex more servire constituit colendam accedere. Sed et Dominica sua ipsis instaurare conceditur. Cæterum ut indulgentia nostra prolixior appareat, illud etiam sancire voluimus; ut si quæ domus aut loca ad jus Christianorum antehac pertinentia, ex jussione divorum parentum nostrorum ad jus fisci devoluta sint, aut ab aliqua civitate occupata, aut certe vendita, aut

solent, nisi nominatim additum sit in fine epistolæ, « proponatur. » Denique in epistolis nomen duntaxat imperatoris cum paucissimis titulis præfigitur. In edictis vero omnes tituli, nullo omissis, diligenter et ambitiose ponuntur.

(71) *Τῷ τοιοῦτῳ εἶναι*. Rufinus legit *ἔθνει*, sic enim vertit, « ut si quis vellet genti huic vel religioni adhærere. » Vide quæ supra notavi ad cap. 9.

(72) *Παρενεθυμοῦντο*. Langus vertit « male accepisse, » quod equidem valde probo. Nam *παρενεθυμεῖσθαι* proprie significat male interpretari. At Musculus, eumque secutus Christophorus vertit negligere, pro nihilo habere, minus recte. In codice Fuk. et Savil. legitur *παρ' οὐδὲν ἐτίθεντο*. Quod videtur scholii vice ad marginem primo ascriptum, postea in textum irrepsisse.

(73) *Ἀμφιβολίας τοῦ φόβου*. Scribendum videtur *ἀμφιβολίας τε φόβου*.

(74) *Ἡ δέον αὐτῷ ἐστίν*. *Ἡδέα* Regius codex. Sed in Medicæo ac Mazarino legitur ἢ δέον. Nicophorus vero habet ἢ ἡδὲ αὐτῷ ἐστίν, non male. *Ἡδὲον* tamen mallem. Cum Nicophoro consentiunt codd. Fuk et Savil.

alicui dono data; cuncta ad pristinum jus ac dominium Christianorum revocentur, ut hac etiam in pietatem ac providentiam nostram cuncti possint agnoscere. » Hæc sunt tyranni verba, quæ post edicta illa adversus Christianos in æreis tabulis ab ipso proposita, nondum anno penitus exacto subsequuta sunt. Et qui paulo antea nos profanos atque impios et in perniciem generis humani natos esse censuerat, adeo ut non modo urbes, sed ne agros quidem et solitudines incolere sineremur; ab eo constitutiones et leges pro Christianis edebantur. Et qui nuper ante ipsius tyranni oculos flammis ac ferro, et bestiarum ac volucrum laniatu absuebantur, cunctaque pœnarum et mortis genera velut impii et religionis omnis expertes miserabilem in modum sustinebant, iidem nunc et religionem colere dicuntur, et instaurare Dominica sua sinuntur: quin et jura quædam ipsis competere idem tyrannus testatur fateturque. Hæc igitur cum ille confessus fuisset, quasi quodam accepto beneficio; ob eam ipsam causam mitiore quam merebatur pœna affectus, repentina a Deo percussus plaga in secundo prælio mortem oppetiit. Porro non talis exitus vitæ ei contigit, qualis ducibus atque imperatoribus contingere solet, qui pro gloria et pro notis ac familiaribus fortiter dimicantes gloriosam mortem constanti animo subierunt. Verum cum exercitus ipsius acie jam instructa staret in campo, ipse domi sedens ac sese occultans, subito utpote impius Deique hostis inflictæ cœlitis plaga toto corpore percussus, debitas pœnas persolvit. Quippe gravissimis doloribus tormentisque exagitatus, pronus humi volubatur; inedia contabescens; carnis occulto quodam et divinitus immisso igne colliquescentibus. Adeo ut cum illæ jam penitus diffluxissent, pristinae quidem formæ species omnis in illo aboleretur; aridorum autem ossium quoddam quasi simulacrum longo temporis tractu exsiccatum duntaxat remaneret. Itaque omnes qui aderant, corpus illius nihil aliud esse judicabant, quam sepulcrum animæ, in mortuo jam ac tabefacto corpore defossæ. **366** Cumque acrius adhuc et vehementius ab intimis usque medullis eum inflammatio torreret, oculi quidem ipsi exsilierunt, et ex propriis sedibus avulsi, cæcum eum reliquerunt. Posthæc nihilominus adhuc spirans; multa spondens Domino, mortem advocabat. Tandemque ob contumelias quibus Christum affecisset, merito

γένηται ἡ ἡμετέρα δωρεά, καὶ τοῦτο νομοθετῆσαι κατηξιώσαμεν, ἵν' εἴ τις οἰκία καὶ χωρία τοῦ δικαίου τῶν Χριστιανῶν πρὸς τοῦτου ἐτύγχανον ὄντα, ἐκ τῆς κελεύσεως τῶν γονέων τῶν ἡμετέρων εἰς τὸ δίκαιον μετέπεσε τοῦ φίσκου, ἢ ὑπὸ τινας κατελήφθη πόλεως, εἴτε διάπρασις τούτων γεγένηται, εἴτε εἰς χάρισμα δέδοται (75) τινι, ταῦτα πάντα εἰς τὸ ἀρχαῖον δίκαιον τῶν Χριστιανῶν ἀνακληθῆναι ἐκελεύσαμεν, ἵνα καὶ ἐν τούτῳ τῆς ἡμετέρας εὐσεβείας καὶ τῆς προνοίας αἰσθησιν πάντες λάθωσιν. » Αὗται τοῦ τυράννου φωναί, οὐδ' ὅλον ἐνιαυτὸν τῶν κατὰ Χριστιανῶν ἐν στήλαις ἀνατεθειμένων αὐτῷ διαταγμάτων ὑστερίσασαι. Καὶ παρ' ᾧ γε μικρῷ πρόσθεν δυσσεβεῖς ἐδοκούμεν καὶ ἄθεοι καὶ παντὸς ἄθεοι τοῦ βίου, ὡς μὴ ἔτι γε πόλιν, ἀλλ' οὐδὲ χώραν οὐδ' ἐρημίαν οἰκίαν ἐπιτρέπεσθαι, παρὰ τούτῳ διατάξεις ὑπὲρ Χριστιανῶν καὶ νομοθεσίαι συνετάττοντο, καὶ οἱ πρὸς βραχέας πυρὶ καὶ σιδήρῳ, θηρίων τε καὶ ἰωνῶν βορᾷ πρὸς ὀφθαλμῶν αὐτοῦ τοῦ τυράννου διαφθέρμενοι, καὶ πᾶν εἶδος κολάσεως καὶ τιμωρίας, ἀπαλλαγῆς τε βίου οἰκτρότατα, ὡς ἂν ἄθεοι καὶ δυσσεβεῖς, ὑπομένοντες, οὔτοι νῦν πρὸς αὐτοῦ καὶ θρησκείην ὁμολογοῦνται θρησκείαν, καὶ ἐπισκευάζειν Κυριακὰ ἐπιτρέπονται, καὶ δικαίων τινῶν αὐτοῖς μετεῖναι, αὐτὸς ὁ τύραννος μαρτυρεῖ καὶ ὁμολογεῖ. Καὶ δὴ τοιαῦτα ἐξομολογησάμενος, ὡς περ τινὸς τυχόν εὐσεργείας, τούτων δὲ αὐτῶν ἔνεκα, ἤττον ἢ παθεῖν αὐτὸν ἐχρήν δῆπου παθῶν, ἀθρόα Θεοῦ πληγὴς μάστιγι, ἐν δευτέρῳ τοῦ πολέμου συμβολῆ καταστρέφει. Γίνεται δ' αὐτῷ τὰ τῆς καταστροφῆς οὐχ ὅσα στρατηγὸς πολεμάρχαις (76), ὑπὲρ ἀρετῆς καὶ γνωρίμων πολλάκις ἀνδριζομένοις ἐν πολέμῳ, τὴν εὐκλεῆ τελευταίην εὐθαρσῶς ὑπομένειν συνέβη, ἀλλὰ γὰρ ἅτε τις δυσσεβῆς καὶ θεομάχος, τῆς παρατάξεως ἔτ' αὐτῷ πρὸς τοῦ πεδίου (77) συνεστῶσης, οἴκοι μένων αὐτὸς καὶ κρυπταζόμενος, τὴν προσήκουσαν τιμωρίαν ὑπέχει, ἀθρόα Θεοῦ πληγὴς καθ' ὅλου τοῦ σώματος μάστιγι, ὡς ἀληθῶς δειναῖς καὶ περιωδυνίαις ἐλαυνόμενον, πρηνῆ καταπεσεῖν λιμῷ φθειρόμενον, τὰς τε σάρκας ὅλας ἀοράτῳ καὶ θεηλάτῳ πυρὶ τηκόμενον διαφθέρουσας, ὡς τὸ μὲν πᾶν εἶδος τῆς παλαιᾶς μορφῆς ἀφανισθῆναι, ξηρῶν δ' αὐτῷ μόνον ὁστέων ὄντων τι μακρῷ χρόνῳ κατεσκελετευμένον εἶδωλον ὑπολειφθῆναι· ὡς μὴδ' ἄλλο τι νομίζειν τοῦ παρόντος, ἢ τάφον αὐτῷ τῆς ψυχῆς γεγενῆσθαι τὸ σῶμα, ἐν ἧδὴ νεκρῷ καὶ παντελῶς ἀποθρῆύσαντι καταορωρυγμένης. Σφοδρότερον δ' ἔτι ἄλλον τῆς θέρμης αὐτὸν ἐκ βῆθους μυελῶν καταφλεγούσης, προσπηδῶσι μὲν αὐτῷ τὰ ὄμματα (78), καὶ τῆς ἰδίας λήξεως ἀπο-

(75) *Εἰς χάρισμα δέδοται.* Data ab imperatoribus intelligo. Solebant enim imperatores, prædia quæ fisco applicata fuerant potentibus donare. Vide titulum in codice *De petitionibus*.

(76) *Πολεμάρχαις.* Sic in codd. Regio Fuk. et Mazarino legitur, recte, ni fallor. Est enim epithetum vocis præcedentis στρατηγῶν. Vulg. *πολεμάρχους.* Paulo post ex codd. Med. et Maz. scribe: *πολλάκις ἀνδριζομένοις.* Prior vox deest in vulgatis editionibus.

(77) *Ἐτ' αὐτῷ πρὸς τοῦ πεδίου.* Improperie locutus videtur, pro eo, quod alii dicerent ἐπὶ τοῦ πεδίου. Sic alibi dixit πρὸς τοῦ δικαστηρίου, et πρὸ

τοῦ βήματος. Sed et τὸ ἔτι, videtur positum pro ἧδὴ.

(78) *Προσηδῶσιν αὐτῷ τὰ ὄμματα.* Idem testatur Chrysostomus in oratione de sancto Babyla contra gentiles: τῶν μὲν γὰρ πάλαι βασιλευσάντων, οὐ τὰ τοιαῦτα τολμήσαντες, μετὰ πολλὰς καὶ ἀφορήτους συμφορὰς, ἀισχυρῶς καὶ ἐλαεινῶς τὸν βίον κατέλυσαν· ὡς τοῦ μὲν τὰς σάρκας ἔτι ζώντος αὐτομάτως ἐκπηθῆσαι τῶν ὀφθαλμῶν, Μαξιμίνος οὗτος ἦν· τὸν δὲ μανέντα· τὸν δὲ ἄλλη τοιαύτη χρησάμενον συμφορὰ. « Ex antiquis enim imperatoribus ii qui similia ausi sint perpetrare, post multas easque intolerabiles calamitates, fœdo ac miserabili exitu

πεσόντα, πηρὸν αὐτὸν ἀφίτην. Ὁ δ' ἐπὶ τούτοις ἔτι Α ἔχε se perpeti confessus, animam exhalavit. ἐμπνέων, ἀνθομολογούμενος τῷ Κυρίῳ, θάνατον ἐπεκαλείτο, καὶ τὸ πανύστατον, ἐνδίκως ταῦτα τῆς κατὰ τοῦ Χριστοῦ παροινίας χάριν ὁμολογήσας παθεῖν, τῆς ψυχῆν ἀφίτην.

ΚΕΦΑΛΑΙΟΝ ΙΑ'.

Περὶ τῆς ὑστάτης ἀπωλείας τῶν τῆς θεοσεβείας ἐχθρῶν (Nic. H. E. vii, 39).

Οὕτω δῆτα Μαξιμίμου ἐκποδὸν γενομένου, ὡς μόνος ἔτι λείπων τῶν τῆς θεοσεβείας ἐχθρῶν, ἀπάντων χεῖριστος ἀναπέφημε, τὰ μὲν τῆς τῶν ἐκκλησιῶν ἀνανεώσεως ἐκ θεμελίων χάριτι Θεοῦ τοῦ παντοκράτορος ἡγείρατο, ὃ τε Χριστοῦ λόγος εἰς δόξαν τοῦ τῶν ὄλων Θεοῦ διαλάμπων, μείζονα τὴν πρόσθεν ἀπελάμβανον παρῆρσιαν, τὰ δὲ τῆς δυσσεβείας τῶν τῆς θεοσεβείας ἐχθρῶν αἰσχύνης καὶ ἀτιμίας ἐσχάτης ἐνεπέμπλατο. Πρῶτος τε γὰρ αὐτὸς ἐκεῖνος Μαξιμίμος, ἀπάντων πολεμιώτατος (79) ὑπὸ τῶν κρατούντων ἀναγορευθεὶς, δυσσεβέστατος καὶ δυσωνυμώτατος καὶ θεομισέστατος τύραννος διὰ προγραμμάτων δημοσιῶν ἀνεστηλίτευτο, γραφαὶ τε ὅσαι εἰς τιμὴν αὐτοῦ καὶ τῶν αὐτοῦ παίδων κατὰ πᾶσαν ἀνέκειντο πόλιν, αἱ μὲν ἐξ ὕψους εἰς ἕδαφος ῥιπτούμεναι συνετρίβοντο, αἱ δὲ τὰ προσόψεις ἡχρειοῦντο, σκοτεινῶς χροῖματι καταμελανοῦμεναι, ἀνδράντων τε ὁμοίως ὁπόσαι εἰς τὴν αὐτοῦ τιμὴν διανεστήκησαν, ὡσαύτως ῥιπτούμενοι συνετρίβοντο, γέλωσ καὶ παιδιὰ τοῖς ἐνυβρίζειν καὶ ἐμπαροινεῖν ἐθέλουσιν ἐκχείμενοι. Εἶτα δὲ καὶ τῶν ἄλλων τῆς θεοσεβείας ἐχθρῶν πᾶσαι αἱ τιμαὶ περιηροῦντο, ἐκτείνοντο δὲ καὶ πάντες οἱ τὰ Μαξιμίμου φρονοῦντες, ὅσοι μάλιστα τῶν ἐν ἀρχαῖς ἀξιώμασιν ὑπ' αὐτοῦ τετιμημένοι, τῆ πρὸς αὐτὸν κολακείᾳ σοβαρῶς ἐνεπαρήνησαν τῷ καθ' ἡμᾶς λόγῳ οἷος ἦν ὁ παρὰ πάντας αὐτῶν τιμιώτατος καὶ αἰδεσιμώτατος, ἐταίρων τε γνησιώτατος, Πευκέτιος (80), δισύπατος καὶ τρισύπατος, καὶ τῶν καθόλου λόγων ἑπαρχος (81) πρὸς αὐτοῦ καθοσταμένους, Κουλικια-

CAPUT XI.

De ultimo exitio hostium Christianæ religionis.

In hunc igitur modum sublato e vivis Maximino, qui solus ex religionis hostibus adhuc relictus omnes improbitate superavit, ecclesiarum quidem ædificia omnipotentis Dei beneficio ab ipsis fundamentis renovata extruebantur, Christianique doctrina ad gloriam summi omnium Dei resplendens, majore quam antea libertate frui cœpit. Impii vero et religionis hostes, summo dedecore atque ignominia afficiebantur. Primum enim Maximinus ipse, hostis publicus ab imperatoribus renuntiat, edictis publice propositis impiissimus ac detestandi nominis, Deoque invisus tyrannus appellatus est. Sed et imagines quæ ipsi liberisque ejus honoris causa positæ per singulas prope urbes visebantur, aliæ e sublimi dejectæ contractæque sunt; aliæ inutiles redditæ, obliteratæ scilicet nigris coloribus vultu. Statuæ quoque quotquot honoris ejus causa erectæ fuerant, dejectæ similiter atque contritæ, cunctis qui illudere atque insultare voluissent, ad ludibrium et contumeliam expositæ fuere. Posthæc cæteri etiam religionis hostes cunctis honoribus spoliati sunt. Omnes denique qui a Maximini pariter partibus stabant; qui præ reliquis provinciarum rectoribus ab eo culti et ornati, ut ei assentarentur, adversus religionem nostram insolenter debacchati fuerant, capite plectuntur. Ex quorum numero fuit Picentius, in summo honore ac veneratione ab eodem habitus, et sodalium omnium longe charissimus: quem ille iterum ac tertio consullem et præfectum ac procu-

periere. Alterius enim adhuc viventis pupillæ ex oculis exsilierunt: Maximini videlicet; alter furore percitus; alius alio oppressus incommodo mortem oppetit. Porro imperator qui furore percitus obiit, Diocletianus est. Id enim de illo testantur Eusebius et Constantinus. De Maximini autem cæcitate habes apud Epiphaniū in libro *De ponderibus*.

(79) *Ἀπάντων πολεμιώτατος*. Scribendum videtur *πολέμιος*. Vult enim dicere Eusebius, Maximinum hostem publicum esse declaratum. Quod solemniter fiebat senatus consulto, ut docent scriptores Historiæ Augustæ multis in locis, et præcipue ubi de Maximino.

(80) *Πευκέτιος*. Picentium verti: quo nomine quidam fuit calumniator Constantii temporibus, ut scribit Zosimus in fine lib. ii. Certe Latini Picentes vocant, quos Græci Πευκετίους.

(81) *Τῶν καθόλου λόγων ἑπαρχος*. Præfectum prætorio intelligere videtur: ἑπαρχος enim non dicitur nisi de præfectis prætorio, aut urbi. Adde quod, cum Eusebius affirmet Picentium summis honoribus et geminato consulatu ornatum fuisse a Maximino, ineptum esset dicere, eum procuratorem summæ rei ab illo factum fuisse, quæ exilis admodum dignitas fuit. Sed contra hanc sententiam facit primo, quod τῶν καθόλου λόγων vocabulo semper Eusebius rationalem seu procuratorem summæ rei designat, ut supra notavimus non semel. Deinde præfectus præt. Maximini fuit Sabinus, ut supra vidimus anno Christi 311 et

312. Nec vero dignitas illa procuratoris summæ rei, inter viles ac postremas numeranda est. Nam et Marcianus, is qui sub Gallieno imperium arripuit, eum honorem gessit; et Eusebius ipse in lib. viii, cap. 10, ἀρχὴν οὐ τὴν τυχοῦσαν appellat, ubi de Philoromo martyre loquitur. Quod autem ait Eusebius, Picentium a Maximino bis ac tertio consullem factum fuisse, non modicam habet difficultatem. Jam supra observavimus, Maximinum Augusti nomen sibi assumpsisse post obitum Galerii, anno Christi 311. Igitur ante hoc tempus cum Cæsar tantum esset, Picentium consullem facere non potuit. Soli enim Augusti creandorum consulium jus habebant. Itaque post mortem Galerii Maximinus seipsum et Picentium eodem anno consullem declaravit. Sequente item anno Maximinus ii et Picentius ii consules fuerunt in Oriente, cum in Occidente Constantinus ii et Licinius consules essent: in Italia vero et Africa Maxentius quartum solus. Secuto deinceps anno, qui fuit Christi 313, idem Maximinus iii et Picentius iii consules in Oriente fuerunt, ut ex hoc insigni Eusebii loco perspicue colligitur. Neque enim credibile est, Maximinum alteri quidem tribuisse tertium consulatum, ipsum vero ne semel quidem consullem fuisse. Certe in *Chronico Alexandrino* Galerius Maximinus consul ponitur cum Maximiano viii consule, qui est annus Christi 311. Quamquam in illo *Chronico* dicitur Galerius Maximus. Nos igitur tres Maximini consulatus primi omnium observavimus. Ex

ratores summæ rei creaverat. Et Culcianus omnibus similiter magistratibus et provinciarum administrationibus perfunctus, qui et ipse innumeris Christianorum cædibus apud Ægyptum incluserat. Alii 367 præterea non pauci, a quibus potissimum confirmata et aucta esse Maximini tyrannica crudelitas videbatur. Porro etiam Theotecnium ad supplicium vocabat divina justitia, haudquaquam oblita eorum quæ ille adversus Christianos perpetraverat. Etenim ob simulacrum illud quod Antiochiæ consecraverat, prosperiore fortuna uti visus, etiam præses provinciæ a Maximino factus fuerat. Sed cum Licinius Antiochiam venisset, et præstigiatos pervestigare ac deprehendere instituisset, inter cæteros etiam novi illius simulacri prophetas et sacerdotes tormentis subiecit, qua ratione fraudem concinnassent interrogans. Qui cum veritatem amplius celare non possent vi tormentorum adacti, totiusque mysterii scenam a Theoteco arte quadam compositam fuisse faterentur; Licinius merito supplicio inunctos afficiens, primum quidem Theotecnium ipsum, deinde reliquos fraudis ac præstigiatorum conscios ac participes, post plurimos cruciatu interfici jussit. Adjecti sunt his omnibus etiam Maximini liberi; quos ille jam imperii consortes et titulorum atque imaginum participes fecerat. Denique propinqui omnes tyranni, qui fastu et insolentia elati cunctos mortales potentia sua oppresserant, eadem cum illis quos supra memoravimus summa cum ignominia perpassi sunt. Quippe qui disciplinam non acceperant; neque admonitionem illam intellexissent ac percepissent quæ in sacris Litteris sic edita est: « Nolite confidere in principibus, in filiis hominum in quibus non est salus. Exhibet spiritus ejus et revertetur in terram suam: in illa die peribunt omnes cogitationes eorum »⁸⁶. Sic igitur omni malorum colluvie expurgata, solis Constantino ac Licinio imperium quod ipsis competeat, firmum nullique obnoxium invidiæ remansit. Qui cum beneficiorum quæ a Deo acceperant sibi conscii essent, ante omnia impietate e medio sublata, studium virtutis, divini numinis amorem et pietatem, gratumque erga Deum animum, latis pro Christianorum religione legibus declararunt.

Finis libri noni Historiæ ecclesiasticæ.

⁸⁶ Psal. cxliiii, 2-4.

quibus colligi potest, Maximinum circiter biennio Augustum fuisse, cum jam antea vii annis Cæsar fuisset; et ad annum Christi 315 pervenisse. Quod etiam ex epistolis ejusdem demonstravimus. Proinde miror, unde in Eusebii *Chronicon* irrepserit adeo gravis error, ut mors Maximini ante eandem Maxentii referatur. Quod quidem Hieronymi culpa commissum videtur, quippe qui Eusebiano *Chronico* multa de suo addidit.

(82) *Κουλιανός*. Fuerat hic præses Thebaidis, ut testatur Epiphanius in hæresi 68, quæ est Meletianorum, his verbis: Κουλιανός μὲν ἦν ἑπαρχὸς τῆς Θεβαϊδος· Ἀλεξανδρείας δὲ Ἱεροκλῆς. Scribe meo periculo Κουλιανός ex hoc Eusebii loco. Rufi-

νός (82) τε ὡσαύτως διὰ πάσης ἀρχικῆς προελθὼν ἐξουσίας, ὁ καὶ αὐτὸς μυριοῖς τοῖς κατ' Αἴγυπτον Χριστιανῶν ἐλλαμπρυνόμενος αἵμασιν, ἄλλοι τε ἐπὶ τοῦτοις οὐκ ὀλίγοι, δι' ὧν μάλιστα τὰ τῆς Μαξιμίνου τυραννίδος ἐκραταιοῦτό τε καὶ ἠῤῥετο. Ἐκάλει δὲ ἄρα καὶ Θεότεκνον (83) ἡ δίκη, οὐδαμῶς τὰ κατὰ Χριστιανῶν αὐτῷ πεπραγμένα λήθη παραδιδούσα. Ἐπὶ μὲν γὰρ τῷ κατ' Ἀντιόχειαν ἰδρυθέντι παρ' αὐτοῦ ξοάνῳ δόξας εὐημερεῖν, ἤδη καὶ ἡγεμονίας ἤξιώτο παρὰ Μαξιμίνου. Λικίνιος δ' ἐπιθὰς τῆς Ἀντιοχείων πόλεως, φωρὰν τε γοήτων ποιησάμενος, τοὺς τοῦ νεοπαγοῦς ξοάνου προφῆτας καὶ ἱερεῖς βασιάνους ἠκίχζετο, τίνι λόγῳ φῆν ἀπάτην καθυπεκρίνοντο πυνθανόμενος. Ὡς δ' ἐπικρύπτεσθαι αὐτοῖς πρὸς τῶν βασιάνων συνελαυνομένοις ἀδύνατον ἦν, ἐδήλουν δὲ τὸ πᾶν μυστήριον ἀπάτην τυγχάνειν τέχνη τῇ Θεοτέκνου μεμηχανημένην, τοῖς πᾶσι τὴν ἀξία ἐπιθεὶς δίκην, πρῶτον αὐτὸν Θεότεκνον, εἶτα δὲ καὶ τοὺς τῆς γοητείας κοινωνοὺς, μετὰ πλείστας ὕσας αἰκίας θανάτῳ παραδίδωσι. Τούτοις ἅπασι προσετίθεντο καὶ οἱ Μαξιμίνου παῖδας οὓς ἤδη καὶ τῆς βασιλικῆς τιμῆς, τῆς τε ἐν πίναξι καὶ γραφαῖς ἀναθέσεως πεποίητο κοινωνοὺς· καὶ οἱ συγγενεῖς δὲ τοῦ τυράννου τὸ πρὶν αὐχούντες, καὶ πάντας ἀνθρώπους καταδυναστεύειν ἐπηρμένοι, τὰ αὐτὰ τοῖς προδεδηλωμένοις μετὰ τῆς ἐσχάτης ἀτιμίας ἔπασχον, ἐπεὶ μὴ ἐδέξαντο παιδείαν (84), μηδὲ ἔγνωσαν μηδὲ συνῆκαν τὴν φάσκουσιν ἐν ἱεροῖς λόγοις παρακέλευσιν· « Μὴ πεποιθετε ἐπ' ἀρχοντας, ἐπὶ υἱοὺς ἀνθρώπων, οἳς οὐκ ἔστι σωτηρία· ἐξελεύσεται τὸ πνεῦμα αὐτοῦ καὶ ἀποστρέψει εἰς τὴν γῆν αὐτοῦ· ἐν ἐκείνῃ τῇ ἡμέρᾳ ἀπολούνται πάντες οἱ διαλογισμοὶ αὐτῶν. Ὡς τὰ δὴ τῶν δυσσεβῶν ἐκκαθαρθέντων, μόνως ἐφυλάττετο τὰ τῆς προσηκούτης βασιλείας βέβαιά τε καὶ ἀνεπίφθονα, Κωνσταντίνῳ καὶ Λικίνιῳ· οἳ τὸ πρόσθεν ἀπάντων ἐκκαθάραντες τοῦ βίου τὴν θεοεχθρίαν, τῶν ἐκ Θεοῦ πρυτανευθέντων ἀγαθῶν αὐτοῖς ἡσθημένοι, τὸ φιλάρετον καὶ θεοφιλές, τὸ τε πρὸς τὸ Θεῖον εὐσεβές καὶ εὐχάριστον διὰ τῆς ὑπὲρ Χριστιανῶν ἐνεδείξαντο νομοθεσίας.

Τέλος τοῦ θ' λόγου τῆς Ἐκκλησιαστικῆς Ἱστορίας.

nus tamen *Quintianum* vertit. Apud Nicephorum *Acv* *χιανός* scribitur, utrumque mendose. Culcianus enim dicebatur hic præses, ut præter Eusebium docent *Acta* passionis *Philæ* martyris.

(83) *Θεότεκνον*. De hoc Theoteco Eusebius supra in hoc libro. Hunc Theotecnium Galerius Maximiano persuasisse ut persecutionem adversus Christianos institueret, scribit Cedrenus. Sed fallitur, dum Galerium Maximianum pro Galerio Maximino accepit, qui solemniss est error recentiorum Græcorum.

(84) *Μὴ ἐδέξαντο παιδείαν*. Locutio est sacræ Scripturæ. Sic in psalmo u: *Apprehendite disciplinam*, et innumeris in locis Veteris Instrumenti.

ΕΥΣΕΒΙΟΥ
ΤΟΥ ΠΑΜΦΙΛΟΥ
ΕΚΚΛΗΣΙΑΣΤΙΚΗΣ ΙΣΤΟΡΙΑΣ
ΛΟΓΟΣ Ψ
EUSEBII PAMPHILI
ECCLESIASTICÆ HISTORIÆ
LIBER DECIMUS

ΤΑΔΕ ΚΑΙ Η ΔΕΚΑΤΗ ΠΕΡΙΕΧΕΙ ΒΙΒΛΟΣ ΤΗΣ ΕΚΚΛΗΣΙΑΣΤΙΚΗΣ
 ΙΣΤΟΡΙΑΣ.

- α. Περὶ τῆς ἐκ Θεοῦ πρυτανευθείσης ἡμῶν εἰρή- Α ς'. Περὶ τῶν Χριστιανοῖς προσηκότων,
 ρης.
 β. Περὶ τῆς τῶν ἐκκλησιῶν ἀναγεώσεως. ζ'. Περὶ τῆς τῶν κληρικῶν ἀλειτουρησίας
 γ. Περὶ τῶν κατὰ πάντα τόπον ἐρχαίων. η'. Περὶ τῆς Λικινίου εἰς ὕστερον κακοτροπίας,
 δ. Παναγυρικὸς ἐπὶ τῇ τῶν πραγμάτων φαιδρό- θ'. Περὶ τῆς νίκης Κωνσταντίνου καὶ τῶν ἐπ' αὐ-
 τητι. τοῦ τοῖς ὑπὸ τὴν Ῥωμαίων ἐξουσίαν ὑπερ-
 ε. Ἀντίγραφα βασιλικῶν νόμων. ξάντων.

IN DECIMO ECCLESIASTICÆ HISTORIÆ LIBRO
 HÆC CONTINENTUR.

- I. De pace quæ nobis a Deo procurata est.
 II. De instauratione ecclesiarum.
 III. De ecclesiarum ubique dedicationibus.
 IV. Oratio panegyrica de splendore et gloria rerum nostrarum.
 V. Exempla legum imperialium.
 VI. De rebus ad Christianos pertinentibus.
 VII. De immunitate clericorum.
 VIII. De Licinii subsequuta posthæc malignitate, deque ejus interitu.
 IX. De Constantini victoria, et de bonis quæ cunctis in orbe Romano degentibus illius opera contigerunt.

ΚΕΦΑΛΑΙΟΝ Α'.

Περὶ τῆς ἐκ Θεοῦ πρυτανευθείσης ἡμῶν εἰρήνης.
 (Nic. II. E. vii, 40).

Θεῷ δὴ χάρις ἐπὶ πᾶσι τῷ παντοκράτορι καὶ βασιλεὶ τῶν ὅλων, πλεῖστη δὲ καὶ τῷ Σωτῆρι καὶ λυτρωτῇ τῶν ψυχῶν ἡμῶν Ἰησοῦ Χριστῷ, δι' οὗ τῆς εἰρήνης ἐκ τε τῶν ἔξωθεν ὀχληρῶν, καὶ τῶν κατὰ διάνοιαν, βέβαια καὶ ἀσάλευτα φυλάττεσθαι ἡμῖν διαπαντός εὐχόμεθα. Ἄμα δὲ ταῖς σαῖς εὐχαῖς καὶ τὸν δέκατον ἐν τούτῳ τοῖς προδιεξοδευθεῖσι τῆς ἐκκλησιαστικῆς ἱστορίας ἐπιθέοντες τόμον, σοὶ τοῦτον ἐπιγράφωμεν, ἱερῶτατέ μοι Παυλίνε (85). ὡσπερ ἐπισφράγισμά σε τῆς ὅλης ὑποθέσεως ἀναβαδύμενοι.

(85) Ἱερῶτατέ μοι Παυλίνε. Paulinum intelligit episcopum Tyri, cui libros suos *Historiæ ecclesiasticæ* nuncupavit Eusebius. Ejus enim consilio hoc argumentum aggressus fuerat, ut hic non obscure innuit. Porro Eusebius consulto ac de industria

B

CAPUT I.

De pace quæ nobis a Deo procurata est.

De omnibus igitur gloria sit omnipotenti regi que omnium Deo; gratia item Servatori ac redemptori animarum nostrarum Jesu Christo, per quem precamur ut pax nobis firma et stabiliis, immunisque tum ab externarum rerum, tum ab omnibus animi molestiis ac perturbationibus perpetuo conservetur. Porro quandoquidem tuis precibus adjuti hunc decimum historiæ ecclesiasticæ 369 librum, prioribus jam decursis opportune tandem adjecimus, eum tibi nuncupantes, sacratissime Pauline, te vel nolit eos libros in principio operis, ut fieri solet, Paulino nuncupare, ob modestiam, ni fallor, Paulini. Sed contentus fuit, in fine operis, eum honorifice compellare. Parum enim referre existimavit, in exordio an in fine libros suos ei inscribere

ut signaculum totius operis nostri prædicabimus. Nec absurde, ut opinor, absolutam omnibus numeris orationem panegyricam de ecclesiarum instauratione hic in perfecto numero collocabimus; obtemperantis hac in re Spiritui divino qui nos hortatur his verbis: « Cantate Domino canticum novum, quia mirabilia fecit. Servavit eum dextera ejus et brachium sanctum ejus. Notum fecit Dominus salutare suum; in conspectu gentium revelavit justitiam suam »⁸⁶. Itaque sacræ Scripturæ novum nobis canticum ordiri præcipienti impræsentiarum succinamus: quandoquidem post illa visu tetradictaque ipso horrenda, tandem ea videre eaque festa celebrare nobis concessum est, quæ plurimi antea vere justi ac martyres Dei cernere in hac vita atque audire omnibus votis optarunt, nec tamen videre atque audire potuerunt. Sed illi quidem velocissimo cursu prægressi, longe meliora ac præstantiora adepti sunt: in cælum ipsum et ad divinæ voluptatis paradisum translati. Nos vero hæc etiam quibus fruimur, majora esse meritis nostris confidentes magnificentiam divini beneficii cum quodam stupore miramur: Deumque ejus auctorem totis animi viribus merito veneramus; ea quæ olim per Prophetam prædixerat et quæ sacris Voluminibus prodita sunt, verissima esse testantes. Sic autem habent: « Venite et videte opera Domini quæ possunt prodigia super terram: auferens bella usque

⁸⁶ Psal. xcvi, 1, 2.

ret. Eidem Paulino libros duos Περὶ τοπικῶν ὀνομάτων nuncupavit Eusebius: quorum prior qui divisionem 12 tribuum, et descriptionem urbis Jerusalem, et externarum gentium Hebraicas appellationes continebat, hodie desideratur. Posterior vero qui est de locis Hebraicis, ante viginti annos Græce editus a R. P. Bonfrerio; cui præfixa est epistola ad Paulinum. In qua Eusebius hortatu Paulini id opus a se susceptum fuisse testatur, eumque compellat his verbis: ἰσθὲ Θεοῦ ἀνθρώπων, Παύλινε. Fuit igitur Paulinus ἐργοδιώκτης Eusebii nostri, sicut Ambrosius olim fuerat Origenis. In eadem epistola emendandus esse obiter levius error qui sefellit interpretem. Nam ubi legitur ἐξ ἧς ἐν τούτῳ καὶ ἀκολουθῶς ἐκελευσθε, etc., scribendum est procul dubio ἐξ ἧς ἐν τούτῳ, etc. Porro hic Paulinus presbyter primus fuit Antiochiæ. Inde ad episcopatum Tyriorum evectus, summa cum laude eam Ecclesiam administravit. Tandemque pulso Antiochena sede Eustathio, ab Antiochensibus evocatus, Antiochiæ præfuit, ut docet Eusebius in libro *Contra Marcellum*, cap. 4, his verbis: Ἐπὶ τὸν τοῦ Θεοῦ ἀνθρώπων, τὸν ὡς ἀληθῶς τρισυμμάχριστον, τρέπεται Παύλινον· ἀνδρὰ μὲν τιμηθέντα τῆς Ἀντιοχείας Ἐκκλησίας πρεσβείῳ, διαπρεπῶς δὲ τῆς Τυρίων ἐπισκοπούσαντα· οὗτω τε ἐν τῇ ἐπισκοπῇ διαλάψαντα, ὡς τὴν Ἀντιοχείαν Ἐκκλησίαν, ὡς οἰκίου ἀγαθοῦ, μεταποιήσθαι αὐτοῦ. Sic enim legendus est hic locus, quem interpres non intellexit: « Invehitur, inquit, deinceps in Paulinum, virum Dei, ac prorsus beatissimum, qui presbyteri quidem dignitate exornatus est Antiochiæ: episcopatum autem Tyri tanta cum laude administravit, ut Antiochensis Ecclesia eum sibi tanquam proprium bonum vindicaverit. » Certe Philostorgius in lib. iii, cap. 15, discrete scribit, Paulinum ab episcopatu Tyri Antiochiam translatum in Eustathii locum successisse, et post sex menses e vivis abiisse. Idem ex Philostorgio habet Suidas in voce Ἀεσίος. Falsum roinde est quod ait Nicetas in *The-*

Εἰκότως δ' ἐν ἀριθμῷ τελείῳ τὸν τέλειον ἐνταῦθα καὶ πανηγυρικὸν τῆς τῶν ἐκκλησιῶν ἀνανεώσεως λόγον κατατάξομεν, θεῖῳ Πνεύματι πειθαρχοῦντες, ὡδὲ πως ἐγκελευομένῳ· « Ἄσατε τῷ Κυρίῳ ἄσμα καινὸν, ὅτι θαυμαστά ἐποίησεν. Ἔσωσεν αὐτὸν (86) ἡ δεξιὰ αὐτοῦ, καὶ ὁ βραχίον ὁ ἅγιος αὐτοῦ· ἐγένετο Κύριος τὸ σωτήριον αὐτοῦ, ἐναντίον τῶν ἐθνῶν ἀπεκάλυψε τὴν δικαιοσύνην αὐτοῦ. » Καὶ δὴ τῷ λογίῳ προστάττοντι τὸ καινὸν ἄσμα, διὰ τοῦδε νῦν ἀκολουθῶς ἐπιφωνῶμεν, ὅτι δὴ μετὰ τὰς δεινὰς καὶ σοτεινὰς ἐκεῖνας ὕψεις τε καὶ διηγῆσεις, τοιαῦτα νῦν ὄρα ἔν καὶ τοιαῦτα πανηγυρίζειν ἔξωθημεν, οἷα τῶν πρὸ ἡμῶν πολλοὶ τῷ ὄντι δίκαιοι καὶ Θεοῦ μάρτυρες ἐπεθύμησαν ἐπὶ γῆς ἰδεῖν, καὶ οὐκ εἶδον, καὶ ἀκούσαι, καὶ οὐκ ἤκουσαν. Ἄλλ' οἱ μὲν ἦ τάχος σπεύσαντες, τῶν πολλῶν κρειττόνων ἔτυχον, ἐν τ' αὐτοῖς οὐρανοῖς καὶ παραδείσῳ τῆς ἐνθέου τρυφῆς (87) ἀναρπασθέντες, ἡμεῖς δὲ καὶ τὰδε μείζονα ἢ καὶ ἡμᾶς ὑπάρχειν ὁμολογούντες, ὑπερεκπεπληγμένα μὲν τῆς τοῦ αἰτίου μεγαλοδωρεᾶς τὴν χάριν, θαυμάζομεν ἐξ εἰκότως ὀλης ψυχῆς δυνάμει· σέβοντες, καὶ ταῖς ἀναγράφτοις προρόήσεσιν ἀλθθῆσαν ἐπιμαρτυροῦντες, δι' ὧν εἴρηται· « Δεῦτε καὶ ἴδετε τὰ ἔργα τοῦ Θεοῦ, ἃ εἶθε τέρατα ἐπὶ τῆς γῆς, ἀνταναιρῶν πολέμους· μέχρι τῶν περάτων τῆς γῆς (88)· τόξον συντρίψει καὶ συνθλάσει ὄπλον, καὶ θυρεοὺς κατακαύσει ἐν πυρὶ· » ἐφ' οἷς εἰς ἡμᾶς ἐναργῶς πεπληρωμένους χαίροντες, τὸν ἐφεξῆς συνείρωμεν λόγον. Ἡράνιστο

sauro orthodoxæ fidei, solum Philostorgium scribere, Paulinum post abdicationem Eustathii, Antiochiam Tyro translatum fuisse. Non enim solus Philostorgius id scripsit, cum idem quoque affirmet Eusebius in loco quem modo citavi. Mortuus est igitur Paulinus anno Christi 328, cum episcopatum Antiochiæ sex menses gessisset. Quare graviter fallitur Gothofredus, qui, in notis ad Philostorgium, Paulinum anno Christi 324 mortuum esse supponit, et Philostorgium arguit inconstantiā. Atqui Philostorgius optime sibi constat: parum vero sibi constat ipse Gothofredus, qui Paulinum Tyri episcopum mortuum esse scribit anno Christi 324. Atqui Paulinus Tyri episcopus Nicænae synodis interfuit, et post illam synodum aliquandiu supervixit, ut docent Theodoritus lib. 4, cap. 6, et Sozomenus in lib. 4, cap. 18, et Theodoros Mopsuestenus apud Nicetam in lib. v, cap. 7. Idem cum Gothofredo scribit Rob. Montacutius in notis ad librum 1 Eusebii *Contra Marcellum*; Paulinum scilicet eum qui Tyro Antiochiam translatus est, ante synodum Nicænam obiisse, quod est, ut dixi, absurdissimum. Nam quem ante synodum Nicænam mortuum esse affirmat, eundem Arianae factionis signiferum fuisse dicit. Baronius quidem Paulinum anno Christi 324 obiisse, eique Eustathium successisse scribit, quem in eo secuti sunt Gothofredus et Montacutius. Verum Baronius Paulinum illum, quem prædecessorem Eustathii facit, non licet episcopum fuisse Tyri; quod Gothofredus et Montacutius perperam dixerunt.

(86) Ἔσωσεν αὐτόν. Αὐτῷ legit Romana LXX interpretum editio; sed magis placet altera lectio, quam in quatuor codicibus Maz., Med. et Fuk. et Sav. inveni, ἔσωσεν αὐτόν ἢ δεξιὰ αὐτοῦ.

(87) Παραδείσῳ τῆς ἐνθέου τρυφῆς. Alludit ad locum Ezechielis. Vide Origenem pag. 417.

(88) Μέχρι τῶν περάτων τῆς γῆς. Codd. Maz., Med. et Fuk. habent τῆς οἰκουμένης.

μὲν δὴ καθ' ὃν δεδῆλωται τρόπον, πᾶν τὸ τῶν θεομι-
σῶν γένος, καὶ τῆς ἀνθρώπων ἀθρόως βίβως οὕτως
ἐξάληλειπτο, ὡς πάλιν βῆμα θεῖον τέλος ἔχειν τὸ
λέγον· « Εἶδον ἀσεβῆ ὑπερφυσούμενον καὶ ἐπαυρόμε-
νον ὡς τὰς κέδρους τοῦ Λιβάνου· καὶ παρήλθον καὶ
ἰδοὺ οὐκ ἦν, καὶ ἐξήγησα τὸν τόπον αὐτοῦ καὶ οὐχ
εὐρέθη· » ἡμέρα δὲ λοιπὸν ἦδη φαῖδρά καὶ διαυγῆς,
μηδεὶνδὲ νέφους αὐτῆν ἐπισκιάζοντος, φωτὸς οὐρανίου
βολαῖς ἀνά τὴν οἰκουμένην ἅπασαν ταῖς ἐκκλησίαις
τοῦ Χριστοῦ κατηύγαζεν, οὐδέ τις ἦν καὶ τοῖς ἐξω-
θεν τοῦ καθ' ἡμᾶς θιάσου φθόνος (89), συναπολαύειν
ἡμῖν τῶν Ἰσων (90), ἀποβρόχης δ' οὖν ὁμῶς καὶ μετ-
ουσίας τῶν θεῶν ἡμῖν πρυτανευθέντων.

splendore illustrabat. Licebatque iis etiā qui a cœtu religionis nostræ alieni essent, si non iisdem
frui nobiscum, **370** ac certe partem aliquam et quasi effluxum percipere eorum bonorum quæ nobis
a Deo fuerant procurata.

ΚΕΦΑΛΑΙΟΝ Β'.

Περὶ τῆς τῶν ἐκκλησιῶν ἀναυσιχίας (Nic. II.
E. vii, 40).

Πᾶσι μὲν οὖν ἀνθρώποις τὰ ἐκ τῆς τῶν τυράννων
καταδυναστείας ἐλευθερά ἦν, καὶ τῶν προτέρων
ἀπηλλαγμένοι κακῶν, ἄλλος ἄλλως μόνον ἀληθῆ θεὸν
τὸν τῶν εὐσεβῶν ὑπέρμαχον ὠμολόγει, μάλιστα δ'
ἡμῖν τοῖς ἐπὶ τὸν Χριστὸν τοῦ Θεοῦ τὰς ἐλπίδας
ἀνηρημένοις ἀλεκτος παρῆν εὐφροσύνη, καὶ τις ἐν-
θεος ἅπασιν ἐπήνθει χαρὰ, πάντα τόπον τὸν πρὸ μι-
κροῦ ταῖς τῶν τυράννων δυσσεβείαις ἠρειπωμένον,
ὡσπερ ἐκ μακρᾶς καὶ θανατηφόρου λύμης ἀναδιώ-
σκοντα θεωμένοις, νεῶς τε αὐθις ἐκ βάθρων εἰς ὕψος
ἀπειρον ἐγειρομένους, καὶ πολλὴ κρείττονα τὴν ἀγαθάν
τῶν πάλαι πεπολιορημένων ἀπολαμβάνοντας. Ἄλλοι
καὶ βασιλεῖς οἱ ἀνωτάτω συνεχέσι ταῖς ὑπὲρ Χρι-
στιανῶν νομοθεσίαις, τὰ τῆς ἐκ Θεοῦ μεγαλωδωρεᾶς
ἡμῖν εἰς μακρὸν ἔτι καὶ μεῖζον ἐκράτουν, ἐφοῖτα δὲ
καὶ εἰς πρόσωπον ἐπισκόποις βασιλέως γράμματα,
καὶ τιμαὶ καὶ χρημάτων δόσεις· ὧν οὐκ ἀπὸ τρόπου
γένοιτ' ἂν κατὰ τὸν προσήκοντα καιρὸν τοῦ λόγου,
ὡσπερ ἐν ἱερᾷ στηλῇ, τῆδε τῇ βίβλῳ, πᾶς φωνὰς ἐκ
τῆς Ῥωμαίων ἐπὶ τὴν Ἑλλάδα γλώσσαν μεταληφθεί-
σας ἐγχαράξαι, ὡς ἂν καὶ τοῖς μεθ' ἡμᾶς ἅπασι φέ-
ροιντο διὰ μνήμης.

quadam tabula opportune inscribere non alienum
memoriæ commendentur.

ΚΕΦΑΛΑΙΟΝ Γ'.

Περὶ τῶν κατὰ πάντα τόπον ἐγκαινίων
(Nic. II. E. vii, 40).

Ἐπὶ δὲ τούτοις, τὸ πᾶσιν εὐκαίτων ἡμῖν καὶ πο-
⁶⁶ Psal. xlv, 9, 10. ⁶¹ Psal. xxxvi, 35, 36.

(89) Οὐδέ τις ἦν τοῖς ἐξωθεν τοῦ καθ' ἡμᾶς
θιάσου φθόνος. Mirum est hanc loquendi formam
ab interpretibus intellectam non fuisse. Nam Rufinus
quidem ita vertit : *Nec usquam qui hæc aliter
aspiceret, lividus supererat oculis.* Rufinus secutus
est Musculus. Christophorus vero paulo aliter
interpretatus est hoc modo : « Nec gentilibus hunc
positum insignem triumphum Deus invidit. » Ex quo
apparet illam vocem θιάσον pro triumpho sumpsisse,
et verba Eusebii ita construxisse : φθόνος τοῦ καθ'
ἡμᾶς θιάσου· cum ita potius construenda sint :
τοῖς ἐξωθεν τοῦ καθ' ἡμᾶς θιάσου, id est extraneis et
alienis a fide nostra. Quis non miretur tot ac tantos
errores? Me certe jam lædet, tot menda interpretum
notare. Quæ tamen lectori ob oculos proponenda

A ad fines terræ. Arcum conteret, confringet armam
et scuta comburet igne ⁶⁰. » Quæ cum omnia nostris
temporibus manifeste completa sint, læti deinceps
et gratulabundi narrationem nostram prosequamur.
Ad hunc igitur quem diximus modum universa
stirps hostium Dei funditus excisa et ex hominum
conspectu subito sublata est; ita ut rursus divinum
illud completeret oraculum quod sic ait : « Vidi
impium superexaltatum et elevatum sicut cedros
Libani. Et transivi, et ecce non erat : et quæsi vi lo-
cum ejus, et non est inventus ⁶¹. » Jamque dies se-
renus ac liquidus, nulla amplius nube fuscatus,
Ecclesias Christi toto orbe diffusas cælestis lucis

et quasi effluxum percipere eorum bonorum quæ nobis

CAPUT II.

De instauratione ecclesiarum.

Et cuncti quidem mortales tyrannicæ dominatio-
nis impotentia liberati, secure agebant : malisque
quibus antea premebantur soluti, Deum qui priorum
propugnator exstitisset, solum vere Deum esse qui-
bus quisque poterat verbis confitebantur. Nobis
vero præcipue qui spem omnem in Christo positam
habemus, incredibilis quædam inerat lætitia, et di-
vina quædam hilaritas in omnium vultu emicabat ;
cum loca cuncta quæ tyrannorum impietas paulo
ante subruerat, tanquam ex diuturna ac pestifera
labe reviviscere videremus : templaque rursus a
solo in immensam altitudinem erigi, et longe majore
cultu ac splendore quam illa quæ prius expugnata
fuissent nitescere. Quin etiam ipsi rerum domini,
crebris pro Christianorum religione legibus pro-
mulgatis divini erga nos beneficii magnificentiam
confirmantes, prorogare illud atque amplificare
studuerunt. Litteræ quoque ad episcopos ipsos no-
minatum perscriptæ sunt ab imperatore; honores
aucti et pecuniæ donatæ. Quarum quidem littera-
rum verba ex Latina lingua in Græcum sermonem
translata, in hoc libro tanquam in sacrosancta
erit, ut omnium qui post hæc venturi sunt perpetuæ

CAPUT III.

De ecclesiarum ubique dedicationibus.

Post hæc votivum nobis ac desideratum specta-

D sunt, ut constet quam arduum sit ac minime procli-
ve, in antiquis scriptoribus interpretandis verum
ubique sensum assequi.

(90) *Συναπολαύειν ἡμῖν τῶν Ἰσων.* Hunc locum
nec Musculus nec Christophorus intellexerunt.
Sic autem emendandus est : συναπολαύειν ἡμῖν εἰ-
μὴ τῶν Ἰσων, ἀποβρόχης δ' οὖν ὁμῶς, et post vocem
πρυτανευθέντων liniendum est caput. Non cujusvis
erat hunc locum emendare. Quæ nobrem ignoscen-
dum est Christophorus et Musculo, qui veram
hujus loci emendationem non viderunt. Rufinus
quidem ita videtur legisse, prout emendavimus.
Sic enim vertit : « Sed cuncti mortales tyrannicæ
quæ præterierat crudelitatis horrore, etiam si non-
dum fide, votis tamen quæ nostra sunt amplecten-

culum præbatur, dedicationum scilicet festivas per singulas urbes, et oratoriorum recens structorum consecrationes. Ad hæc episcoporum conventus; peregrinorum ab externis et procul dissitis regionibus concursus; populorum mutua inter se charitas ac benevolentia, cum membra corporis Christi in unam compagem coalescerent. Itaque juxta propheticum oraculum quo ea quæ ventura erant sub arcana-quadam imagine prædicantur⁸²: « Os aptabatur ossi, et junctura juncturæ. » Et **371** quæcumque alia idem propheticus sermo sub obscuris verborum involueris vere utique pronuntiavit. Una erat divini Spiritus virtus per universa commeans membra; una omnium anima; eadem alacritas fidei; unus omnium concentus, divinitatem hymnis celebrantium. Jam vero antistitem absolutissimæ cæremoniæ, et accurata sacrificia sacerdotum, et divini quidam augustique Ecclesiæ ritus; hinc psalmos canentium et reliquis nobis divinitus traditis voces auscultantium: illinc divina et arcana obeuntium ministeria. Mystica quoque salutaris passionis symbola tradebantur. Denique omnis ætas et promiscua utriusque sexus multitudo, toto pectore precessionibus et gratiarum actionibus incumbens, cum summa animorum lætitia Deum honorum auctorem venerabatur. Sed et Ecclesiarum antistites quotquot aderant, panegyricas habebant orationes; et quantum quisque ingenio poterat, conventum laudibus extollere studebant.

CAPUT IV.

Oratio panegyrica de splendore et gloria rerum nostrarum.

Atque aliquis vir mediocris meriti qui hujusmodi orationem composuerat, in medium progressus, præsentibus ut in ecclesiastico conventu plurimis pastoribus, et decore ac placide auscultantibus: ad unum ex illis conversus facile omnium principem, Deoque acceptissimum episcopum, cujus studio templum illud in urbe Tyro erat exstructum, omnium quæ in Phœnice sunt longe pulcherrimum, ita verba fecit:

⁸² Ezech. xxxvii, 7.

tes. Quæ verba licet a sensu Eusebii longius recedant, aliquod tamen adhuc vestigium veræ lectionis retinent.

(91) *Εἰς μαρ... ἀρμονίας ἐρωσις*. Editi antea ἔνωσιν. Rectius in codicibus nostris Maz., Med. et Sav. legitur ἐξ μίαν συνιόντων ἀρμονίαν ἔνωσις, ut edimus. In Fuk. etiam legitur ἀρμονίαν.

(92) *Θεολογίας ὕμνος*. Langus vertit: *Hymnus unus divinitatem Verbi Dei concentu pulcherrimo celebrans*. Sed rectius Musculus et Christophorus, et ante eos Rufinus *divinitatem simpliciter verterunt*, non addito Verbi nomine. Nam *θεολογία* apud Eusebium pro Dei laudatione sumi solet, et *θεολογῆν* pro eo quod est Deum laudare.

(93) *Ὅδε μὲν ψαλμοδίας*. Male Christophorus vertit: *Et decori Ecclesiæ ritus interdum psalmodum cantu, et cæteris hymnorum divinitus nobis traditorum recitationibus, nonnunquam divinis et mysticis ministeriis exsequendis*. Longe rectius Rufinus, cujus interpretatio commentarii vicem præstat. « Jam vero ingenis in sacerdotiis et ministeriis, atque in omnibus quæ ad religionis obser-

vationem pertinent, gratia refulgebat. Adstabant hic psallentium chori; juvenes et virgines, senes cum junioribus laudabant nomen Domini. Hic mystica ministeria ordinatis et dispositis vicibus agebantur. » Ὅδε μὲν igitur designat populum fidelium, qui in ecclesia psalmos canebat, et sacras lectiones auscultabat. Quod declarant voces illæ φωνῶν ἀκροάσει, quæ nonnisi de laicis intelligi possunt. Ὅδε δὲ vero designat sacerdotes, qui mysticas cæremonias peragebant.

(94) *Σωτηρίου τε ἦν πάθος ἀπόβροτα σύμβολα*. Baptismum intelligit, quod est symbolum Dominicæ passionis. Rufinus in capite 9 lib. ix *D. Constantino*: « Nondum tamen, ut est solemne nostris initiari, signum Dominicæ passionis acceperat. » In baptismo enim morimur et consepelimur cum Christo; et mox resurgimus in eodem Christo per fidem, ut ait Apostolus in Epistola ad Colossenses. Hilarius in libro 1 *De Trinitate*: « Cujus morti consepelimur in baptismo: ut in æternitatis vitam rediremus, dum regeneratio ad vitam mors esset ex vita, et morientes vitis, immortalitati renascere-mur; ipso pro nobis ex immortalitate moriente, et

C Πανηγυρικός ἐπὶ τῇ τῶν πραγμάτων φαιδρότητι (Nic. II. E. v, 40).

Καί τις ἐν μέσῳ παρελθὼν τῶν μετρίως ἐπιεικῶν, λόγου σύνταξιν πεποιημένος, ὡς ἐν Ἐκκλησίας ἀθροίσματι πλείστον ἐπιπαρόντων ποιμένων, ἐν ἡσυχίᾳ καὶ κόσμῳ τὴν ἀκρόασιν παρεχομένων, ἐνδὸς εἰς πρόσωπον τὰ πάντα ἀρίστου καὶ θεοφιλοῦς ἐπισκόπου, οὐ διὰ σπουδῆς ὁ μάλιστα τῶν ἀμφὶ τὸ Φοινίκων ἔθνος διαπρέπων ἐν Τύρῳ νεὸς φιλοτίμως ἐπεσκέαστο, τοιόνδε παρέσχε λόγον.

vanitatem pertinent, gratia refulgebat. Adstabant hic psallentium chori; juvenes et virgines, senes cum junioribus laudabant nomen Domini. Hic mystica ministeria ordinatis et dispositis vicibus agebantur. » Ὅδε μὲν igitur designat populum fidelium, qui in ecclesia psalmos canebat, et sacras lectiones auscultabat. Quod declarant voces illæ φωνῶν ἀκροάσει, quæ nonnisi de laicis intelligi possunt. Ὅδε δὲ vero designat sacerdotes, qui mysticas cæremonias peragebant.

(94) *Σωτηρίου τε ἦν πάθος ἀπόβροτα σύμβολα*. Baptismum intelligit, quod est symbolum Dominicæ passionis. Rufinus in capite 9 lib. ix *D. Constantino*: « Nondum tamen, ut est solemne nostris initiari, signum Dominicæ passionis acceperat. » In baptismo enim morimur et consepelimur cum Christo; et mox resurgimus in eodem Christo per fidem, ut ait Apostolus in Epistola ad Colossenses. Hilarius in libro 1 *De Trinitate*: « Cujus morti consepelimur in baptismo: ut in æternitatis vitam rediremus, dum regeneratio ad vitam mors esset ex vita, et morientes vitis, immortalitati renascere-mur; ipso pro nobis ex immortalitate moriente, et

† Πανηγυρικός ἐπὶ τῇ τῶν ἐκκλησιῶν οἰκοδομῇ, A † Oratio panegyrica de œdificatione ecclesiarum, Paulinῶ Τιριῶν ἐπισκόπῳ προσπεφωνημένος.

Ὁ φίλοι Θεοῦ καὶ ἱερεῖς, οἱ τὸν ἅγιον ποδῆρα, καὶ τὸν οὐράνιον τῆς δόξης στέφανον, τό τε χρίσμα τὸ ἐνθεον, καὶ τὴν ἱερατικὴν τοῦ ἁγίου Πνεύματος στολὴν περιβεβλημένοι, σύ τε, ὦ νέου ἁγίου νεῶ Θεοῦ σεμνολόγημα, γεραρξὲ μὲν φρονήσει παρὰ Θεοῦ τιμημένη, νέας δὲ καὶ ἀκμαζούσης ἀρετῆς ἔργα πολυτέλη καὶ πράξεις ἐπιδειγμένε, ὧ τὸν ἐπὶ γῆς οἶκον αὐτὸς ὁ τὸν σύμπαντα κόσμον περιέχων Θεὸς δαίμασθαι καὶ ἀνανεῶν Χριστῷ τῷ μονογενεῖ καὶ πρωτογενεῖ αὐτοῦ Λόγῳ, τῇ τε ἀγίᾳ καὶ θεοπρεπεῖ τούτου νόμφῃ, γέρας ἐξαιρέτων δωδῶρηται (95)· εἴτε τις νέον σε Βεσελεὴλ, θείας ἀρχιτέκτονα σκηνῆς ἐθέλοι καλεῖν, εἴτε Σολομῶνα, κρινῆς καὶ πολὺ κρείττονος Ἰερουσαλήμ βασιλεῖα, εἴτε καὶ νέον Ζοροβάβελ, τὴν πολὺ κρείττονα δόξαν τῆς προτέρας τῷ νεῶ τοῦ Θεοῦ περιτιθέντα· ἀλλὰ καὶ ὑμεῖς, ὦ τῆς ἱεραῶς ἀγγέλης Χριστοῦ θρέμματα, λόγων ἀγαθῶν ἐστία, σωφροσύνης παιδευτήριον, καὶ θεοσεβείας σεμνὸν καὶ θεοσεβῆς ἀκρατήριον (96)· πάλαι μὲν ἡμῖν τὰς παρὰ δόξου Θεοσημείας, καὶ τῶν τοῦ Κυρίου θαυμάτων τὰς εἰς ἀνθρώπους εὐεργεσίας, διὰ θείων ἀναγωγμάτων ἀκοῆ παραδεχομένοις, ὕμνους εἰς Θεὸν καὶ ψάλλας ἀναπέμπειν ἐξῆν, λέγειν παιδευομένοις· «Ὁ Θεὸς, ἐν τοῖς ὡσὶν ἡμῶν ἠκούσαμεν· οἱ πατέρες ἡμῶν ἀνγγεῖλαν ἡμῖν ἔργον ὃ εἰργάσω ἐν ταῖς ἡμέραις αὐτῶν, ἐν ἡμέραις ἀρχαίαις.» Ἀλλὰ νῦν γε οὐκέτ' ἀκοαῖς οὐδὲ λόγων φήμαις τὸν βραχίονα τὸν ὑψηλόν, τῆν τε οὐράνιον δεξιάν τοῦ παναγάθου καὶ παμβασιλέως ἡμῶν Θεοῦ παραλαμβάνουσιν, ἔργοις δ', ὡς ἔπος εἰπεῖν, καὶ αὐτοῖς ὀφθαλμοῖς τὰ πάλαι μνήμη παραδεδομένα πιστὰ καὶ ἀληθῆ καθορωμένοις, δευτέρον ὕμνον ἐπινίκιον πάρεστιν ἀναμέλπειν, ἐναργῶς τε ἀναφωνεῖν καὶ λέγειν· «Καθάπερ ἠκούσαμεν, οὕτως καὶ εἶδομεν, ἐν πόλει Κυρίου τῶν δυνάμεων, ἐν πόλει τοῦ Θεοῦ ἡμῶν.» Ποῖός δὲ πόλει, ἣ τῆδε τῆ νεοπαγεῖ καὶ θεοτεύκτω; ἥτις ἐστὶν Ἐκκλησία Θεοῦ ζώντος, στυλὸς καὶ ἑδραῖωμα τῆς ἀληθείας· περὶ ἧς καὶ ἄλλο τι θεῖον λόγιον ὡδὲ πως εὐαγγελίζεται· «Δεδοξασμένα ἐλαλήθη περὶ σοῦ, ἡ πόλις τοῦ Θεοῦ.» ἐφ' ἣν τοῦ παναγάθου συγκροτήσαντος ἡμᾶς Θεοῦ διὰ τῆς τοῦ Μονογενοῦς αὐτοῦ χάριτος, τῶν ἀνακεκλημένων ἕκαστος ὑμνεῖτω μονονουχὶ βῶθῶν καὶ λέγων· «Εὐφράνθη ἐπὶ τοῖς εἰρηκόσι μοι, εἰς οἶκον Κυρίου πορευσόμεθα.» Καὶ· «Κύριε, ἠγάπησα εὐπρέπειαν οἴκου σου, καὶ τόπον σκηνώματος δόξης σου.» Καὶ μὴ μόνον γε ὁ καθεὶς (97),

Amici et sacerdotes Dei, qui sacra tunica talarum induti, et caelestis gloriae corona decorati, divinaque unctione delibuti, et sacerdotali sancti Spiritus veste amicti estis; tuque o novi ac sancti Dei templi decus eximium, qui senili quidem prudentia a Deo decoratus es, juvenilis autem ac vividæ virtutis præclara facinora edidisti; cui ipse universum mundum continens Deus, hanc in terris domum Christo unico ac primogenito suo Verbo, sanctæque ac divinæ ejus sponsæ construere ac renovare, eximia quadam prærogativa concessit; **372** sen quis te novum Beseleem divini architectum tabernaculi vocare voluerit; seu Salomonem, novæ B multo præstantioris Jerusalem regem; seu denique novum Zo:obabel; quippe qui templo Dei longe majorem quam antea splendorem adjeceris. Vos quoque o grex Christi sacer, optimorum sermonum domicilium, modestiæ schola, grave ac religiosum pietatis auditorium; jamdudum quidem nos qui stupenda Dei prodigia, et admirabilem Domini erga homines beneficentiam ex divinis sacræ Scripturæ lectionibus frequenter audiebamus, hymnos et cantica in Dei laudem concinere assuefacti, his verbis uti poteramus: «Deus, auribus nostris audivimus: patres nostri annuntiaverunt nobis opus quod operatus es in diebus eorum, in diebus antiquis⁶³.» Nunc vero cum non auditu solo, nec verbis ac fama tenus, Dei optimi maximi regis nostri brachium excelsum et caelestem dextram percipiamus; sed reipsa nostrisque, ut ita dicam, oculis, eorum quæ olim scriptis prodita sunt fidem ac veritatem cernamus, alterum nobis triumphalem hymnum canere atque in hæc verba discrete exclamare licet: «Sicut audivimus, sic et vidimus, in civitate Domini virtutum, in civitate Dei nostri⁶⁴.» Quænam vero illa civitas est, nisi hæc recens structa et a Deo condita: Ecclesia scilicet Dei vivi, columna et firmamentum veritatis. De qua et aliud quoddam Dei oraculum ita pronuntiat: «Gloriosa dicta sunt de te, civitas Dei⁶⁵.» In quam cum Deus optimus maximus gratia ac beneficio unigeniti Filii sui nos congregaverit, unusquisque eorum qui convocati sunt canat atque exclamet his verbis: «Lætatus sum in his quæ dicta sunt mihi, in domum Domini ibimus⁶⁶.» Et rursus: «Domine, dilexi decorem domus tuæ, et locum habitationis

⁶³ Psal. XLIII, 2. ⁶⁴ Psal. XLVII, 9. ⁶⁵ Psal. LXXXVI, 3. ⁶⁶ Psal. CXXI, 1.

ad immortalitatem una cum eo excitaremur ex morte. » Ferrandus diaconus in epistola ad Fulgentium *De baptismo Æthiopiæ*: «Hæc exoptata cunctis advenerat, in qua populus acquisitionis, Redemptori suo per baptismum consecutus, vitam veterem poneret et novam resurrectionis fidem innovatus assumeret.»

(95) *Γέρας ἐξαιρέτων δωδῶρηται*. Christophorus hæc verba ita accepit, quasi sensus sit eadem illam a Paulino fabricatam esse γέρας ἐξαιρέτων τῷ Χριστῷ καὶ τῇ Ἐκκλησίᾳ. Ergo veru aium horum ver-

borum sensum esse existimo; Deum scilicet hæc eximiam prærogativam Paulino concessisse, ut eadem in terris Christo et Ecclesiæ fabricaret ac renovaret. Eundem quoque sensum secutus est Musculus.

(96) *Θεοσεβῆς ἀκρατήριον*. Non dubito quin Eusebius scripserit *θεοπρεπές*. Ineptum enim esset dicere, *θεοσεβείας* θεοσεβῆς ἀκρατήριον.

(97) *Ὁ καθεὶς*. Barbara vox pro εἰς ἕκαστος. Quod cum non animadvertisset Musculus, ineptissime vertit («qui sedet.»)

gloriae tuæ⁶⁷. » Nec solum unusquisque, sed simul omnes uno spiritu unoque animorum consensu venerabundi acclamemus in hunc modum : « Magnus Dominus et laudabilis nimis, in civitate Dei nostri, in monte sancto ejus⁶⁸. » Nam et ipse vere magnus est, et magna domus ejus : sublimis, ampla et speciosa præ filiis hominum. Magnus Dominus qui facit mirabilia solus : Magnus qui facit magna et quæ investigari non possunt, et gloriosa ac stupenda, quorum non est numerus. Magnus **373** qui commutat momenta ac tempora ; qui reges exauctorat atque constituit : « Suscitans a terra inopem, et de stercore erigens pauperem⁶⁹. » Deturbavit potentes ex solio, et a terra exaltavit humiles : esurientes implevit bonis, et brachia superbiorum contrivit⁷⁰. » Atque ita non solum apud fideles, verum etiam apud infideles, earum rerum quæ olim gestæ dicuntur fidem confirmavit. Vere miraculorum opifex, magnorum operum perpetrator, universorum Dominus, totius mundi conditor, omnipotens, optimus, maximus, unus ac solus Deus. Cui novum canticum canamus ; obedientes ei qui facit mirabilia solus, quoniam in sæculum misericordia ejus : qui percussit reges magnos, et occidit reges fortes, quoniam in sæculum misericordia ejus : quia in humilitate nostra Dominus memor fuit nostri, et redemit nos ab inimicis nostris⁷¹. » Ac Deum quidem omnium Patrem his laudibus celebrare nunquam cessemus. Illum vero qui secundus auctor bonorum nobis existit ; qui nos ad Dei notitiam informavit veramque religionem edocuit ; qui impios destruxit et tyrannos occidit ; qui sæculi mores corripuit : qui nos denique cum deplorati essemus servavit : Jesum scilicet pariter venerantes in ore semper habeamus. Solus enim ille et unicus, utpote optimi maximi Patris optimus maximus Filius, cum paternæ clementiæ obsecutus, naturam nostram, qui in altissimo corruptionis gurgite jacebamus, libentissime induisset ; velut præstantissimus quidam medicus ægrorum salutis consulens, morbum inspexit ; tetra atque horrida ulcera contractavit ; et ex alienis calamitatibus sibi ipsi proprium dolorem paravit : nosque non modo ægrotautes, et gravissimis ac putridis ulceribus oppressos ; sed vita penitus destitutos ipse per se ex profundo mortis barathro eripuit ac servavit. Nulli

⁶⁷ Psal. xxv, 8. ⁶⁸ Psal. xlvii, 2. ⁶⁹ Psal. cxii, 7.

(98) Ἀνυψῶν πένητα. Sic habet vulgata editio Psalmo cxii ; sed nostri codd. Maz., Med. et Fak. præferunt ἀνιστῶν πένητα.

(99) Δεύτερον αἰτιον. In codice Mediceo hoc scholion ad marginem ascriptum est : Κακῶς κἀνταυθα θεολογεῖς, Εὐσέβιε, περὶ τοῦ συνανάρχου καὶ συναϊδίου, καὶ συμποιητοῦ τῶν ὄλων Ἰησοῦ τοῦ Θεοῦ· δεύτερον αὐτὸν ἀποκαλῶν αἰτιον τῶν ἀγαθῶν, συναϊτιον ἔντα καὶ συνδημιουργὸν τῷ Πατρὶ τῶν ὄλων, καὶ ἰσοούσιον. In codice quoque Mazarino scholion reventiore manu appositum est, quo Eusebius similiter reprehenditur, qui Filium Patri subjecerit et secundum ei locum attribuerit : Τί ταυτ' ἄνθρωπε, ἐπὶ κακῷ τῆς σαυτοῦ θεολογεῖς κεφαλῆς· τὸν δόξῃ καὶ ἰσῶμαί· καὶ οὐσίῃ κατὰ πάντα ὁμοιον τῷ Πατρὶ ὑπο-

ἀλλά καὶ οἱ πάντες ἀθρώπος ἐνὶ πνεύματι καὶ μιᾷ ψυχῇ γεραίροντες ἀνευφημῶμεν, « Μέγας Κύριος, » ἐπιλέγοντες, « καὶ αἰνετὸς σφόδρα, ἐν πόλει τοῦ Θεοῦ ἡμῶν, ἐν ὄρει ἁγίῳ αὐτοῦ. » Καὶ γὰρ οὐκ μέγας ὡς ἀληθῶς καὶ μέγας ὁ οἶκος αὐτοῦ, ὑψηλὸς, καὶ ἐπιμήκης, καὶ ὠρατὸς κάλλει παρὰ τοὺς υἱοὺς τῶν ἀνθρώπων· μέγας ὁ Κύριος ὁ ποιῶν θαυμάσια μόνος· μέγας ὁ ποιῶν μεγάλα καὶ ἀνεξιχνίαστα, ἐνδοξά τε καὶ ἐξαισία, ὃν οὐκ ἔστιν ἀριθμὸς· μέγας ὁ ἀλλοιῶν καιρῶν καὶ χρόνων, μεθιστῶν βασιλεῖς καὶ καθιστῶν, ἐγεῖρων ἀπὸ γῆς πτωχῶν, καὶ ἀπὸ θορίας ἀνυψῶν πένητα (98). Καθεῖλε δυνάστατας ἀπὸ θρόνων, καὶ ὑψωσε ταπεινοὺς ἀπὸ γῆς· πενιθῶντας ἐνέπλησεν ἀγαθῶν, καὶ βραχυῶνας ὑπερηφάνων συνέτριψεν· οὐ πιστοῖς μόνον, ἀλλὰ καὶ ἀπίστοις, τῶν παλαιῶν διηγημάτων τὴν μνήμην πιστωσάμενος, ὁ θαυματουργὸς, ὁ μεγαλοουργὸς, ὁ τῶν ὄλων δεσπότης, ὁ τοῦ σύμπαντος κόσμου δημιουργὸς, ὁ παντοκράτωρ, ὁ πανάγαθος, ὁ εἰς καὶ μόνος Θεός, ᾧ τὸ καινὸν ἄσμα μέλωμεν, προσυπακούοντες τῷ ποιοῦντι θαυμάσια μόνῳ, ὅτι εἰς τὸν αἰῶνα τὸ ἔλεος αὐτοῦ· τῷ πατάξαντι βασιλεῖς μεγάλους καὶ ἀποκτείναντι βασιλεῖς χροταίους, ὅτι εἰς τὸν αἰῶνα τὸ ἔλεος αὐτοῦ, ὅτι ἐν τῇ ταπεινώσει ἡμῶν ἐμνήσθη ἡμῶν ὁ Κύριος, καὶ ἐλυτρώσατο ἡμᾶς ἐκ τῶν ἐχθρῶν ἡμῶν. Καὶ τὸν μὲν τῶν ὄλων Πατέρα τοῦτοις ἀνευφημοῦντες, μὴ ποτε διαλίπομεν· τὸν δὲ τῶν ἀγαθῶν ἡμῶν δευτέρον αἰτιον (99), τὸν τῆς θεογνωσίας εἰσηγητήν, τὸν τῆς ἀληθοῦς θεοσεβείας διδάσκαλον, τὸν τῶν ἀσεβῶν ὀλετήρα, τὸν τυραννοκτόνον, τὸν τοῦ βίου διορθωτήν, τὸν ἡμῶν τῶν ἀπεγνωσμένων Σωτήρα Ἰησοῦν, ἀνὰ στόμα φέροντες γεραίρωμεν· ὅτι δὴ μόνος οἶα παναγάθου Πατρὸς μονώτατος ὑπάρχων πανάγαθος Παῖς, ἡ γνώμη τῆς πατρικῆς φιλανθρωπίας, τῶν ἐν φόρῳ κάτω που κειμένων ἡμῶν εὐ μάλα προθύμως ὑποῦς τὴν φύσιν, οἷά τις ἰατρῶν ἄριστος, τῆς τῶν καμνόντων (1) ἔνεκεν σωτηρίας, ὁρᾷ μὲν δεινὰ, θιγγάνει δ' ἀηδέων, ἐπ' ἄλλοτρίῃσι τε ξυμφορῇσιν ἰδίας καρποῦται λύπας, οὐ νοσοῦντας αὐτὸ μόνον, οὐδ' ἔλκεσι δεινοῖς καὶ σεσηπῶσιν ἤδη τραυμάσι πιεζομένους, ἀλλὰ καὶ ἐν νεχροῖς κειμένους ἡμᾶς ἐξ αὐτῶν μυχῶν τοῦ θανάτου αὐτὸς ἑαυτῷ διεσώσατο, ὅτι μηδὲ ἄλλω τῷ τῶν κατ' οὐρανὸν τοσοῦτον παρῆν ἰσχύρος, ὡς τῇ τῶν τοσοῦτων ἀβλαβῶς διακονήσασθαι σωτηρίᾳ. Μόνος δ' οὐκ καὶ τῆς ἡμῶν αὐτῶν βαρυπαθοῦς φοροῦς ἐραζάμενος, μόνος τοὺς ἡμετέρους ἀνατλάς πόνους, μόνος τὰ

διβάζων καὶ ὑποπιθεῖς, καὶ τὰ δευτερεῖα τοῦ Πατρὸς ἀπονέμων· ἐναντία φρονῶν καὶ γράφων τοῖς ὁμοῖσιον τῷ Πατρὶ τὸν Ἰῶν δογματίσσειν ἁγίοις πατρᾶσιν· ὧν συνήγορος ἦς, εἰ μὴ προφανῶς ψευδῶνται οἱ τὰς πράξεις συγγράψαντες αὐτῶν. Id est : « Cur hujusmodi de Christo sermones in perniciem capitis tui profers, o homo, eum qui gloria, virtute ac substantia undequaque similis est Patri, subiciens ac supponens, et secundum a Patre locum ei attribuens. In quo contraria sentis ac scribis sanctissimis Patribus, qui consubstantialiorem esse Filium pronuntiant. Quorum sententia tu quoque subseripsisti, nisi palam mentiuntur qui acta illorum memoriae prodiderunt. »

(1) Τῆς τῶν καμνόντων. Iambicī sunt versu.

πρόστιμα τῶν ἡμετέρων ἀσεβημάτων περιθέμενος, οὐχ ἡμιθνήτας, ἀλλὰ καὶ πάντα ἐν μνήμασι καὶ τάφοις, μυσσαρούς ἦδη καὶ πώδοντας ἀναλαβών, πάλαι τε καὶ νῦν σπουδῇ τῇ φιλανθρώπων, παρὰ πᾶσαν τὴν οὐτινοσοῦν ἡμῶν τε αὐτῶν ἐλπίδα, σώζει τε καὶ τῶν τοῦ Πατρὸς ἀγαθῶν ἀφθονίαν μεταδίδωσιν, ὁ ζωοποιός, ὁ φωταγωγός, ὁ μέγας ἡμῶν ἱατρός, καὶ Βασιλεὺς, καὶ Κύριος, ὁ Χριστὸς τοῦ Θεοῦ. Ἄλλὰ τότε μὲν (2) ἅπαξ ἐν νυκτὶ ζοφερᾷ καὶ σκότεινῳ βαθεῖ, δαιμόνων ἀλιτηρίων πλάναις, καὶ θεομισῶν πνευμάτων ἐνεργείαις πᾶν τὸ τῶν ἀνθρώπων γένος κατορωρυγμένον, αὐτὸ μόνον ἐπιφανεῖς (3), ὡς ἂν κηροῦ διατακέντος ταῖς αὐτοῦ βολαῖς τοῦ φωτός, τὰς πολυδέτους τῶν ἀσεβημάτων ἡμῶν σειρὰς διελύσατο. Νῦν δ' ἐπὶ τῇ τοσαύτῃ χάρει καὶ εὐεργεσίᾳ, τοῦ μισοκάλου φθόνου καὶ φιλοπονήρου δαίμονος μονονουχὶ διαβήγγυμένου, καὶ πάσας αὐτοῦ τὰς θανατοποιούς καθ' ἡμῶν ἐπιστρατεύοντος δυνάμεις, καὶ τὰ μὲν πρῶτα, κυνὸς θίκην λυτῶντος, τοὺς ὀδόντας ἐπὶ τοὺς ἀφιεμένους κατ' αὐτοῦ λίθους προσαράττοντος, καὶ τὸν κατὰ πᾶν κίμνομένων θυμὸν ἐπὶ τὰ ἄψυχα βλήματ' καθιέντος, τοῖς τῶν προσευκτηρίων λίθοις καὶ ταῖς τῶν οἰκῶν ἀψύχοις ὕλαις τὴν θηριώδη μανίαν ἐπερείσαντος, ἐρημίαν τε, ὡς γε δὴ αὐτὸς ἑαυτῷ ᾤετο, τῶν ἐκκλησιῶν ἀπεργασταμένου, εἶτα δὲ δεινὰ συρίγματα καὶ τὰς ὀφιδεῖς αὐτοῦ φωνάς, τοτὲ μὲν ἀσεβῶν τυράννων ἀπειλαῖς, τοτὲ δὲ βλασφημίαις δυσσεβῶν ἀρχόντων διατάξεσιν ἀφιέντος, καὶ προσέτι τὸν αὐτοῦ θάνατον ἐξερευρομένου, καὶ ταῖς κώδεσι καὶ ψυχοφθόροις δηλητηρίοις, τὰς ἀλισκομένας πρὸς αὐτοῦ ψυχὰς φαρμάττοντος, καὶ μονονουχὶ νεκροῦντος ταῖς τῶν νεκρῶν εἰδύλων νεκροποιῖς θυσίαις, πάντα τε ἀνθρωπόμορφον θῆρα, καὶ πάντα τρόπον ἀγριον καθ' ἡμῶν ὑποσαλεύοντος, αὖθις ἐξ ὑπαρχῆς ὁ τῆς μεγάλης βουλῆς Ἄγγελος (4), ὁ μέγας ἀρχιστράτηγος τοῦ Θεοῦ, μετὰ τὴν αὐτάρχη διαγυμνασίαν, ἦν οἱ μέγιστοι τῆς αὐτοῦ βασιλείας στρατιῶται διὰ τῆς πρὸς ἅπαντα ὑπομονῆς καὶ καρτερίας ἐνεδείξαντο, ἀθρόως οὕτως φανεῖς, τὰ μὲν ἐχθρὰ καὶ πολέμια εἰς ἀφανῆς καὶ τὸ μηδὲν κατεστήσατο, ὡς μηδὲ πώποτε ὀνομάσθαι δεκτεῖν· τὰ δ' αὐτῷ φίλα καὶ οἰκταῖ, ὀδῆς ἐπέκεινα παρὰ πᾶν οὐκ ἀνθρώποις μόνον, ἀλλ' ἦδη καὶ δυνάμειν οὐράνιοις, ἡλίψ τε καὶ σελήνῃ καὶ ἄστροις

¹² 1ca. LIII, 2. seq.

qui sequuntur, ex aliquo poeta tragico desumpti:

Τῆς τῶν καμόντων εἶρεκεν σωτηρίας.

Ὁρᾷ τὰ δεινὰ, θιγγάνει δ' ἀηδέων.

Ἄλλοτριῖς τε συμφορῆσιν ἰδίαις

— καρποῦται λύπας.

Qui versus sine dubio elegantissimi sunt, et Æschylum aut Sophoclem redolent. Expurgandi tamen ex hoc loco mihi videntur, quippe qui sensum turbent. Ad postremum autem illum versum alludit Gregorius Naz. in oratione I, pag. 12, cum ait: Εἶτα οἱ μὲν τῶν σωμάτων θεραπευταὶ, πόνους τε καὶ ἀγρυπνίας καὶ φροντίδας ἅς ἴσμεν ἐξουσίαν, καὶ τὸ ἐπ' ἀλλοτριῖς συμφοραῖς ἰδίαις καρποῦσθαι λύπας, ὡς ἔφη τις τῶν παρ' ἐκείνοις σοφῶν. Ad quem locum Elias Gretensis notat verba hæc esse Hippocratis, quem Gregorius Nazianzenus sapientis cujusdam nomine designat.

(2) Ἄλλὰ τότε μέν. Proxime ante hæc verba

A quippe alteri caelestium potestatum tantum robori suppetebat, ut tot hominum salutem sine ulla noxa administrare posset. Sed ipse solus cum miserriam corruptionem nostram attigisset, et labores doloresque nostros solus tolerasset, et pœnam impietatum nostrarum solus in se suscepisset¹², nos non jam semivivos, verum in monumentis ac sepulcris fœtidos gravemque odorem spirantes restituit; et proluxa erga nos benevolentia **374** nunc et olim præter omnium nostrum spem atque expectationem servat; Patrisque sui nobis felicitatem liberaliter impertit. Ille vitæ, ille lucis auctor; ille magnus medicus; ille rex ac Dominus noster; ille denique Christus Dei. Et tunc quidem cum universum genus humanum fraudibus detestandorum dæmonum et malignis Deo invisorum spirituum operationibus, in obscura nocte ac densissimis tenebris demersum jaceret, semel ipse suam duntaxat præsentiam exhibens, lucis suæ radiis multiplices impietatum nostrarum nexus instar ceræ liquefactos dissolvit. Nunc vero cum ob tantam gratiam tantumque beneficium, invidus dæmon improbitatis fautor et virtutis omnis inimicus tantum non dirumperetur, omnesque suas lethiferas copias adversus nos concitaret; ac principio quidem instar rabidi canis qui projectos in se lapides dentibus appetit, et furorē quo adversus jacientes ipsos accenditur, in tela anima carentia effundit, in oratoriorum saxa et in matriciam ædificiorum sensus omnis expertem belluinam rabiem convertisset, et vastitatem, ut ipse quidem rebatur, intulisset Ecclesiis: postmodum vero dirisibila ac serpentinas voces nunc per terribiles impiorum tyrannorum minas, nunc per impia scelestorum præsidum decreta emitteret, et mortis suæ virus insuper effunderet, et pestifero ac lethali veneno animas a se captas inficeret, easque per mortifera mortuorum simulacrorum sacrificia traheret ad mortem; cum denique cunctos qui sub hominum forma belluinam crudelitatem erabant, et ingenio fero atque immani præditi erant, adversus nos commoveret; rursus ille magni consilii Angelus, magnus magister militum Dei, post idoneam exercitationem ac peritiam, quam fortissimi regni ipsius

D dixerat πάλαι καὶ νῦν. Itaque primum hic exsequitur quid olim fecerit Christus pro hominum salute. Postea vero narrare incipit ea quæ nuper patraverat miracula.

(3) Vulg. αὐτὸς μόνος ἐπιφανεῖς. Scribendum est αὐτὸ μόνον, ut est in codicib. Med., Fuk. et Maz., quem sensum in versione mea expresseram, antequam codices illos nactus fuisset. Αὐτὸ μόνον, idem est ac « solummodo, » qua locutione utitur Eusebius pene omnibus paginis. Ait igitur Eusebius Christum olim quidem solo adventu et incarnatione sua homines qui captivi a dæmonibus tenebantur, servitutis iugo liberasse.

(4) Μεγάλης βουλῆς Ἄγγελος. In codice Mediceo scholion hujusmodi ascriptum est ad hæc verba: Κακῶς καὶ ἀθέως βλασφημεῖ, ἀρχιστράτηγος ἀποκαλῶν μέγαν, τὸν Σωτῆρα Χριστὸν καὶ θεόν.

milites durissima quæque constanter sustinendo declaraverant; repente apparens, cunctos quidem inimicos hostesque delevit et ad nihilum redegit, adeo ut ne nominati quidem unquam fuisse videantur. Amicos vero et familiares suos, apud omnes non mortales modo, verum etiam cœlestes potestates, solem quoque, lunam ac reliqua sidera, cœlumque ac mundum universum, supra omnem gloriam evexit. Adeo ut, quod nunquam antea contigerat, summi imperatores **375** honoris illius quem Dei beneficio acceperunt sibi consuevit, jam in mortuorum simulacrorum faciem conspuant, et profanos dæmonum ritus conculcant, ac vetustum errorem a majoribus traditum irrideant, unum vero ac solum Deum cum erga omnes tum in seipos maxime beneficium agnoscant; et Christum Dei Filium universorum regem esse profiteantur; eum Servatorem in edictis suis prædicent; ejusque res præclare gestas et victorias de impiis partas, in media urbe quæ omnium toto orbe civitatum regina est, regalibus apicibus ad perpetuam posteritatis memoriam præscribant. Adeo ut Servator noster Jesus Christus, solus ex omnibus qui ab omni ævo unquam exstiterunt, ab ipsis orbis terrarum summis principibus non ut rex vulgaris ex hominibus factus prædicetur, sed tanquam summi omnium Dei naturalis Filius, ac per se Deus adoretur: atque id jure merito. Quis enim ex omnibus qui unquam fuerunt regibus, ad tantum virtutis ac potentie culmen erectus est, ut omnium mortalium iures atque linguas appellatione sui nominis impleat? Quis ex regibus leges adeo piæ ac modestas constituit, utque ab ultimis oris ad extremos usque terrarum fines cunctis hominibus audientibus perpetuo legerentur, obtinuit? Quis ferarum gentium immites et barbaros mores mitissimis atque humanissimis legibus abrogavit? Quis tot sæculorum spatio ab omnibus impugnatus, vim ac virtutem humana majorem ostendit, adeo ut in dies efflorescat, omnique sublimi ævo adolescere videatur? Quis gentem quæ ne auditu quidem antehac cognita fuerat, non in obscuro aliquo terræ angulo, sed per omnem qui sub cœlo est terrarum ambitum constituit? Quis milites suos pietatis armis ita mu-

καὶ τῷ σύμπαντι οὐρανῷ τε καὶ κόσμῳ προήγαγεν, ὥστε ἤδη, ἢ μηδὲ ἄλλοτέ πω, τοὺς πάντων ἀνωτάτω βασιλέας, ἧς λελόγγασι παρ' αὐτοῦ τιμῆς συνήσθη- μένους, νεκρῶν μὲν εἰδῶλων καταπτύειν προσώποις, πατεῖν δ' ἄθεσμα δαιμόνων θέσμια, καὶ παλαιᾶ ἀπ' ἰ- τῆς πατροπαράδοτου κατεγγελάθην, ἓνα δὲ μόνον Θεὸν τὸν κοινὸν ἀπάντων καὶ ἑαυτῶν εὐεργέτην γνωρίζειν, Χριστὸν τε τοῦ Θεοῦ Παῖδα παμβασιλέα τῶν ὅλων ὁμολογεῖν, Σωτῆρά τε αὐτὸν ἐν στήλαις ἀναγορεύειν, ἀνεξαλείπτῳ μνήμῃ τὰ κατορθώματα καὶ τὰς κατὰ τῶν ἀσεβῶν αὐτοῦ νίκας, μέση τῇ βασιλευσῶσῃ τῶν ἐπὶ γῆς πόλει βασιλικοῖς χαρακτηῖσι (5) προσεγγρά- φοντας ὥστε μόνον τῶν ἐξ αἰῶνος Ἰησοῦν Χριστὸν τὸν ἡμῶν Σωτῆρα, καὶ πρὸς αὐτῶν τῶν ἐπὶ γῆς ἀνω- τάτω, οὐχ οἷα κοινὸν ἐξ ἀνθρώπων βασιλέα γενόμε- νον ὁμολογεῖσθαι, ἀλλ' οἷα τοῦ καθόλου Θεοῦ Παῖδα γνήσιον καὶ αὐτόθεον (6) προσκυνεῖσθαι, καὶ εἰκό- τως. Τίς γὰρ τῶν πώποτε βασιλέων τοσοῦτον ἀρε- τῆς ἠνέγκαστο, ὡς πάντων τῶν ἐπὶ γῆς ἀνθρώπων ἀκοῆν καὶ γλῶτταν ἐμπλήσαι τῆς αὐτοῦ προσηγο- ρίας (7); Τίς βασιλεὺς νόμους εὐσεβεῖς οὕτω καὶ σώφρονας διαταξάμενος, ἀπὸ περάτων γῆς καὶ εἰς ἄκρα τῆς ὅλης οἰκουμένης, εἰς ἐπήκοον ἅσασιν ἀν- θρώποις ἀναγινώσκασθαι διαρκῶς ἐκράτουνεν; Τίς ἀνημέρων ἔθνῶν ἔθνη βάρβαρα καὶ ἀνήξερα τοῖς ἡμέροις αὐτοῦ καὶ φιλανθρωποτάτοις παρέλυσεν νό- μοις; Τίς αἰῶσιν ὅλοις ὑπὸ πάντων πολεμούμενος, τὴν ὑπὲρ ἀνθρωπων ἀρετὴν ἐπέδειξαστο, ὡς ἀνθρῶ- ὄσημέραι καὶ νεάζειν διὰ παντὸς τοῦ βίου; Τίς ἔθνος, τὸ μηδ' ἀκούσθην ἐξ αἰῶνος, οὐκ ἐν γωνίᾳ ποι γῆς λεληθὸς, ἀλλὰ καθ' ὅλης τῆς ὕψ' ἤλιψ ἰδρύσαστο; Τίς εὐσεβείας ὄπλοις οὕτως ἐφράξαστο τοὺς στρατιώτας, ὡς ἀδάμαντος τὰς ψυχὰς κραταιοτέρους ἐν τοῖς πρὸς τοὺς ἀντιπάλους ἀγῶσι διαφαινεσθαι; Τίς βασιλέων εἰς τοσοῦτον κρατεῖ, καὶ στρατηγεῖ γὰρ μετὰ θάνα- τον, καὶ τρόπαια κατ' ἐχθρῶν ἴσθησι, καὶ πάντα τό- πον καὶ χώραν καὶ πόλιν, Ἑλλάδα τε καὶ βάρβαρον, βασιλικῶν οἰκῶν αὐτοῦ πληροῖ, καὶ θείων ναῶν ἀφιερώμασιν (8); Οἷα τὰδε τὰ τοῦδε τοῦ νεῷ περι- καλλῆ κοσμημάτα τε καὶ ἀναθήματα· ἃ καὶ αὐτὸ σεμνὰ μὲν ὡς ἀληθῶς καὶ μεγάλα, ἐκπλήξουσ τε καὶ θαύματος ἄξια, καὶ οἷα τῆς τοῦ Σωτῆρος ἡμῶν βασι- λείας ἐναργῆ δειγμάτα (9), ὅτι καὶ νῦν αὐτὸς εἶπα

(5) *Βασιλικοῖς χαρακτηῖσι.* Christophorus *D* quod quidem non faceret, si de ipsis antea locutus fuisset.

(6) *Καὶ αὐτόθεον.* Notandum est in primis hic locus, in quo Eusebius Christum vocat αὐτό-θεον, id est per se ac vere Deum. Illic enim unicus locus, meo quidem iudicio, sufficit ad repellendas omnes calumnias eorum, qui Eusebium nostrum Ariani dogmatis labe aspersum fuisse crediderunt. Sic etiam infra nominat hæc παρὰ τοῦ παμβασιλέως καὶ πανηγυρόντος, καὶ αὐτοῦ Θεοῦ λόγου. Est autem hæc locutio Platonica. Nam ut Plato αὐτο-αγαθὸν vocat quod est vere ac per se bonum, sic Eusebius αὐτόθεον dixit qui est vere ac per se Deus.

(7) *Τῆς αὐτοῦ προσηγορίας.* Christianorum nomen intelligit, per omnes ubique gentes fustum ac propagatum; nec solum Romanis, sed etiam barbaris cognitum. Quod si quis ipsum Christi nomen intelligere malit, equidem non magnopere repugnabo, paulo post enim subiicit Eusebius de Christianis:

(8) *Θείων ναῶν ἀφιερώμασιν.* Musculus vertit: « Divinorum templorum consecrationibus. » Christophorus vero interpretatur: « Divinis templis auguste consecratis. » Videtur tamen vox ἀφιέρωμα, non consecrationem templorum designare, sed potius donaria quæ Deo consecrantur. Idque confirmat sequentibus Eusebii verbis. Sic enim subdit: οἷα τὰδε τὰ τοῦ νεῷ περικαλλῆ κοσμημάτα τε καὶ ἀναθήματα. Certe si consecrationem intellexisset Eusebius, ἀφιέρωσιν dixisset, ut supra in cap. 5. Porro codd. Fuk. et Sav. uno verbo hic auctiores sunt. Sic enim habent: καὶ θείων ναῶν ἀφιερώμασιν κοσμεῖ.

(9) *Σωτῆρος ἡμῶν βασιλεὺς δειγμάτα.* In codice Regio ad latus huius lineæ appositæ est huiusmodi nota ὡρ. de qua nota abunde diximus in adnotationibus ad l. 1. In cap. 16, lib. iv, eandem notam habet Regius codex ad illa verba Iustini appo-

καὶ ἐγενήθησαν, αὐτοὺς ἐνετελιατο καὶ ἐκτίσθησαν. Τί γὰρ καὶ ἐμελλε τοῦ παμβασιλέως καὶ πανηγυρόνομος καὶ αὐτοῦ Θεοῦ Λόγου ἐνοστήσασθαι τῷ νεύματι; Σχολῆς τε λόγων (10) οἰκείας εἰς ἀκριβῆ θεωρίαν τε καὶ ἐρμηνεῖαν τυγχάνει δεδόμενα· οὐ μὴν ὅσα καὶ ὅσα τὰ τῆς τῶν πεπονηκότων προθυμίας κέκριται παρ' αὐτῷ τῷ θεολογομένῳ, τὸν ἐμφύχον πάντων ἡμῶν καθορῶναι ναὸν, καὶ τὸν ἐκ ζώντων λίθων καὶ βεθηκότων (11) οἶκον ἐποπτεύοντι, εἷ καὶ ἀσφαλῶς ἰδρυμένον ἐπὶ τῷ θεμελίῳ τῶν ἀποστόλων καὶ προφητῶν, ὄντος ἀκρογωνιαίου λίθου αὐτοῦ Ἰησοῦ Χριστοῦ, ὃν ἀπεδοκίμασαν μὲν οὐχ οἱ τῆς παλαιᾶς καὶ μηκέτ' οὔσης ἐκείνης μόνον, ἀλλὰ καὶ τῆς εἰσέτι· νῦν τῶν πολλῶν ἀνθρώπων οἰκοδομῆς, κακοὶ κακῶν ὄντες ἀρχιτέκτονες, δοκιμάσας δὲ ὁ Πατὴρ καὶ τότε καὶ νῦν, εἰς κεφαλὴν γωνίας τῆσδε τῆς κοινῆς ἡμῶν Ἐκκλησίας ἰδρύσατο. Τοῦτον δὴ οὖν τὸν ἐξ ἡμῶν αὐτῶν ἐπεσευασμένον ζώντος Θεοῦ ζῶντα ναὸν (τὸ μέγιστον καὶ ἀληθεὶ λόγῳ (12) θεοπρεπῆς ἱερῶν ἤμμι, οὗ τὰ ἐνδοτάτω ἄδυστα τοῖς πολλοῖς ἀθειώρητά καὶ ὄντως ἅγια καὶ τῶν ἁγίων ἅγια) τίς ἂν ἐποπτεύσας ἐξεῖπειν τολμήσειε; τίς δὲ κἄν εἰσχύλοι περιβόλων ἱερῶν εἰσα δυνατὸς, ὅτι μὴ μόνος ὁ μέγας τῶν ὄλων ἀρχιερεὺς, ὃ μόνῳ θέμις πάσης λογικῆς ψυχῆς τὰ ἀπόρητα διερευνᾶσθαι; Τάχα δὲ καὶ ἄλλω δευτερεύειν μετὰ τοῦτον ἐνὶ μόνῳ τῶν ἱσων ἐφικτὸν (13), τῆδε τῷ προκαθημένῳ τῆσδε τῆς στρατιᾶς ἡγεμόνι, ὃν αὐτὸς ὁ πρῶτος καὶ μέγας ἀρχιερεὺς δευτερείοις τῶν τῆδε ἱερῶν τιμήσας, ποιμένα τῆς ὑμετέρας ἐθέου ποίμνης, κλήρω καὶ κρίσει τοῦ Πατρὸς τὸν ὑμέτερον λαχόντα λαβὼν, ὡς ἂν θεραπευτὴν καὶ ὑποφῆτην αὐτοῦ· ἑαυτοῦ κατετάξατο, τὸν νέον Ἀαρῶν, ἢ Μελχισεδέκ, ἀφωμοιωμένον τῷ Υἱῷ τοῦ Θεοῦ, μένοντά τε καὶ πρὸς αὐτοῦ τηρούμενον εἰς τὸ διηγεῖσθαι ταῖς κοιναῖς ἀπάντων ὑμῶν εὐχαῖς. Τοῦτω δὴ οὖν ἐξέστω μόνῳ μετὰ τὸν πρῶτον καὶ μέγιστον ἀρχιερέα, εἰ μὴ τὰ πρῶτα, τὰ δευτέρα γοῦν ὁμῶς ὄρῃν τε καὶ ἐπισκοπεῖν τῆς ἐνδοτάτω τῶν ὑμετέρων ψυχῶν θεωρίας, πείρα μὲν καὶ χρόνον μήκει ἕκαστον ἀκριβῶς ἐξητακῶσι, σπουδῆ τε τῇ αὐτοῦ καὶ ἐπιμελείᾳ τοῦς πάντας ὑμᾶς ἐν κόσμῳ καὶ λόγῳ τῷ κατ' εὐσέ-

¹³ Psal. xxxii, 9.

σίται· εἶτε γὰρ μὴ ἐντυχῶν τοῖς τοῦ Χριστοῦ διδάγμασι, etc.

(10) Σχολῆς τε λόγων. Scribendam puto σχολῆς δὲ λόγων. Nam cum antea præcesserit particula μέν, ubi dicitur ἄ καὶ αὐτὰ σεμνά μέν, etc., sequitur nunc ampulla illius particula δέ, quod interpretes non viderunt.

(11) Καὶ βεθηκότων. Musculus vertit: « Domum ex vivis et crescentibus lapidibus structam. » Christophoronus autem interpretatur: « Ex vivis incedentibusque in terra lapidibus. » Ego « ex vivis firmisque lapidibus » vertere malui. Neque enim intelligi quomodo probe fundata sit domus, si lapides incedunt. Eadem vox occurrit, infra pag. 386, ζῶντας καὶ βεθηκότας καὶ εὐπαγεῖς τῶν ψυχῶν λίθους. Sed in his lector quod maluerit eliget. Neque enim Christophoroni interpretationem hic damno. Quod vero hæc verba τῷ θεολογομένῳ de Christo accepit, omnino probare non possum. Nam Eusebius paulo post dicit Christum esse illius templi lapidem angularum. Igitur Deum Patrem hic intelligit, qui templi inspector sit. Hieronymus in caput II Aggæi βεθη-

navit, ut in concertationibus adversus hostes, quovis adamante firmiores animos ostenderent? Quis unquam rex usque adeo post obitum viribus valuit, exercitus duxit; tropæa adversus hostes erexit; omnia denique loca, regiones, urbes tum apud Græcos tum apud Barbaros, regalibus suis palatiis, et divinatorum templorum fabricis consecratis implevit? Cujusmodi sunt hæc templi hujus pulcherrima ornamenta atque donaria. Quæ ipsa quidem per se augusta profecto sunt ac magnifica, et stupore atque admiratione digna. Quippe quæ regni Servatoris nostri illustre specimen exhibeant. Siquidem nunc

376 quoque « ipse dixit et facta sunt; ipse mandavit et condita sunt »¹³. » Quid enim obsistere poterat nutui ac voluntati Verbi omnium regis ac principis ac per se Dei? Ad hoc vero ut accurate considerari singula exponique possint, peculiare otium et propriam orationem desiderant. Sed et peculiari otio opus fuerit, ut explicemus quæ et quanta existit alacritas eorum qui in hoc opere laborarunt; quantique pretii ac ponderis illa sit apud ipsum quem celebramus Deum, qui animata omnium nostrum inspicit templa, et domum ex vivis firmatisque lapidibus structam perlustrat, super fundamento apostolorum et prophetarum probe ac firmiter stabilitam: cujus angularis lapis est ipse Jesus Christus, quem reprobarunt quidem non veteris illius quæ nunc esse desiit, verum etiam ejus quæ nunc cernitur multorum hominum fabricæ architecti, mali scilicet malorum operum fabri. Sed pater et olim et in præsentia probatum, caput anguli hujus omnium nostrum communis Ecclesiæ constituit. Hoc igitur ex nobis ipsis constructum viventis Dei vivum templum (maximum illud ac vere Deo dignum sacrarium intelligo, cujus intima adyta a conspectu vulgi remota sunt, ac vere sancta et Sancta sanctorum) quis cum introspexerit, efferre unquam audeat? Imo quis est qui in sacrum ejus conceptum penetrare oculis possit, nisi ille maximus omnium Pontifex, cui soli jus fasque est cujuslibet animæ rationis præditæ arcana scrutari? Ac fortasse id etiam uni-

κότας λίθους ita vertit: « Neque enim putandum est Deum auro et gemmis ædificaturum Jerusalem, et non vivis lapidibus qui nunc voluntur super terram. »

(12) Ἀληθεὶ λόγῳ. Idem est ac ἀληθῶς. Musculus tamen et Christophoronus « vero Dei verbo » interpretati sunt, quod meo quidem judicio ineptissimum est.

(13) Ἐνὶ μόνῳ τῶν ἱσων ἐφικτὸν. Post hæc verba asteriscus notatur in codice Med. et ad marginem ascriptum est, καὶ τοῦτο ἀσβεῖς. Omnino scholiastes qui hoc scholion ascripsit, existimasse videtur, Eusebium hic loqui de Christo: cum tamen de Paulino loqueretur Tyrriorum episcopo, quem ait secundum a Christo locum obtinere in regendis fidelibus. Hoc vero impietatis argui non potest, cum pontifices omnes imaginem Christi referant, ejusque in administranda Ecclesia vicem gerant. Fatendum est tamen, Eusebium nimis hic tribuisse Paulino, dum ei τὰ ἴσα, τὰ δευτερεῖα, tanquam æquali et collegæ Christi, ascribit, dum Melchisedechum vocat.

cuipiam alteri secundo a Christo loco concessum A
est ; huic videlicet exercitus hujus doctori, quem
primus ipse et maximus Pontifex, secundi post se
loci sacerdotio in hoc sacrario decoratum, divini
gregis vestri pastorem, sorte ac judicio Patris omni-
potentis huic populo prefectum, utpote cultorem
atque interpretem summi, constituit : novum Aaro-
nem, et Melchisedecem, imaginem Filii Dei : qui
in perpetuum manet, et communibus omnium ves-
trum votis ab eo conservatur. Huic igitur uni post
primum illum et maximum pontificem, si non pri-
mas, at certe secundas partes obire liceat in inspi-
ciendis curandisque animarum vestrarum penetra-
libus : quippe qui tum multo usu et longo temporis
spatio unumquemque vestrum accurate cognoverit,
tum studio suo ac diligentia cunetos ad modestiam
et pietatis doctrinam **377** informaverit : et qui
præ cæteris omnibus earum rerum quas divina vir-
tute perfecit, rationes reddere valet magnitudini
operum respondentes. Ac primus quidem ille et
maximus Pontifex noster, quæcunque Patrem fac-
cientem videt, eadem, inquit, simili modo facit et
Filius ⁷⁴. Hic vero tanquam in magistrum puros
mentis oculos defixos habens : quæcunque ab eo
fieri videt, instar exemplaris sibi proponens, eorum
imagines quoad ejus fieri potest, ad similitudinem
expressas effinxit. Nihil plane inferior Beselele illo,
quem Deus ipse spiritu sapientiæ et intelligentiæ
omnisque ingeniosæ ac solertis peritiæ cum imple-
visset, cœlestium templi imaginum per adumbras
quasdam figuras fabricum atque artificem elegit.
Ad eundem igitur modum hic noster totum Chris-
tum, qui Verbum, sapientia et lux est, in sua
ipsius mente tanquam imaginem gestans : dici non
potest quanta cum animi magnitudine, quam opu-
lenta et prodiga mentis manu, quanta etiam om-
nium vestrum liberalitate, qui vestra in conferendis
sumptibus magnificentia quasi cum illo certantes,
ne ejus consilio inferiores ulla ex parte videremini
ambitiosius contendistis : hoc magnificentum Dei altis-
simum templum quod sub aspectum cadit, ad exem-
plum præstantioris illius templi quod cerni oculis
non potest, quam fieri potuit simillimum fabrica-
verit. Et hunc quidem locum (de hoc enim ante
omnia dicendum videtur) quem omnium sordium
ac purgamentorum congerie inimici fraudulenter
adobruerant, minime negligendum ratus : neque

⁷⁴ Joan. v, 19.

(14) *Ὁν αὐτὸς... καταργήσατο*. Intelligit fabri-
cam Ecclesiæ Tyri tam spiritalem quam materialem :
cujus formam ac rationem solum ait edere
posse Paulinum, qui eam fabricam divina ope
architectatus est.

(15) *Ναοῦ κατασκευῆς*. Beseleel arcam seu ta-
bernaculum Dei fabricavit, non autem templum, ut
legitur in Exodi cap. xxxviii. Templum igitur im-
proprie sumit Eusebius pro tabernaculo. Eodem
fere modo, quo in Actibus apostolorum templum
Diane dicitur pro ædifico.

(16) *Ἀγαλματοφορῶν*. Metaphora est a sacer-
dotibus gentilium, qui simulacra deorum humeris
suis bajulabant, ut notavi ad lib. xxii Amm. Mar-

beian διατεθειμένω, δυνατῶ τε ὄντι μᾶλλον ἀπάν-
των, ὧν αὐτὸς σὺν θεῷ δύναμι καταργήσατο (14),
τούτων τοῖς ἔργοις ἐφαμίλλως ἀποδοῦναι τοὺς λόγους.
Ὁ μὲν οὖν πρῶτος καὶ μέγας ἡμῶν ἀρχιερεὺς, ὅσα
βλέπει τὸν Πατέρα ποιῶντα, ταῦτα, φησὶν, ὁμοίως
καὶ ὁ Υἱὸς ποιεῖ· ὁ δὲ καὶ αὐτὸς ὡς ἂν ἐπὶ διδάσκα-
λον τὸν πρῶτον καθαρῶς νοδὸς ὑμῶν ἀφορῶν, ὅσα
βλέπει ποιῶντα, ὡς ἂν ἀρχεῦται χρώμενος παραδει-
γμασι, τούτων τὰς εἰκόνας ὡς ἐνὶ μάλιστα δυνατὸν, εἰς
τὴ ὁμοίωσιν τῶν θεμελιῶν ἀπειργάσατο, οὐδὲν ἐκείνῳ
καταλίπων τῷ Βεσελεῆλ, ὃν αὐτὸς ὁ θεὸς πνεύματος
ἐμπλήσας σοφίας καὶ συνέσεως καὶ τῆς ἄλλης ἐντέ-
χου καὶ ἐπιστημονικῆς γνώσεως, τῆς τῶν οὐρανίων
τύπων, διὰ συμβόλων ναοῦ κατασκευῆς (15), θεμελιῶν
ἀνακέκληται. Ταῦτη δ' οὖν καὶ ὁδὸς Χριστὸν ὄλον,
τὸν Λόγον, τὴν σοφίαν, τὸ φῶς, ἐν τῇ αὐτῆς αὐτοῦ
ἀγαλματοφορῶν (16) ψυχῇ, οὐδ' ἔστιν εἰπεῖν οἶα σὺν με-
γαλοφροσύνῃ, πλουσίᾳ τε καὶ ἀπλήστῳ διανοίᾳ χειρὶ,
καὶ σὺν οἶα πάντων ὑμῶν φιλοτιμίᾳ, τῇ τῶν εἰσορ-
ρῶν μεγαλοφυίᾳ, τῆς αὐτῆς αὐτῶ προθέσεως κατὰ
μηδὲνα τρόπον ἀπολειφθῆναι φιλονεικότερον μεγαλο-
φρονουμένων, τὸν μεγαλοπρεπῆ τόνδε θεοῦ τοῦ ὕψι-
στου νεῶν, τῷ τοῦ κρείττονος παραδείγματι ὡς ἂν
ὀρώμενον μὴ ὀρωμένον, τὴν φύσιν ἐμπερῆ συνεστή-
σατο· χῶρον μὲν τόνδε, ὅτι καὶ ἄξιον εἰπεῖν, πρῶτον
ἀπάντων, πάσης οὐ καθαρᾶς ὕλης ἐχθρῶν ἐπιβουλαῖς
καταχεχρωσμένον οὐ παριδόν, οὐδὲ τῇ τῶν αἰτίων
παραχωρήσας κακίᾳ, ἐξὸν ἐφ' ἕτερον ἐλθόντα, μυ-
ρίων ἄλλων εὐπορουμένων τῇ πύλαι, βραστήνῃν εὐ-
ρασθαι τοῦ πόνου, καὶ πραγμάτων ἀπληλάχθαι. Ὁ
δὲ πρῶτον αὐτὸν ἐπὶ τὸ ἔργον ἐγείρας, εἶτα δὲ τὸν
σύμπαντα λαὸν προθυμίᾳ βώσας καὶ μίαν ἐξ ἀπάν-
των μεγάλην χεῖρα συναγαγών, πρῶτον ἄθλον ἡρω-
νίζετο (17), αὐτὴν δὴ μάλιστα τὴν ὑπὸ τῶν ἐχθρῶν
πεπολιορκημένην, αὐτὴν τὴν προπονήσασαν, καὶ τοὺς
αὐτοὺς ἡμῖν καὶ πρὸ ἡμῶν διωγμοὺς ὑπομείναςαν,
τὴν μητρὸς δίχην τὸν τέκνον ἐρημωθεῖσαν Ἐκκλη-
σίαν, συναπολαῦσαι δεῖν οἰόμενος τῆς τοῦ παναγῆθου
μεγαλοδωρεᾶς. Ἐπειδὴ γὰρ τοὺς παῖδας αὐθις (18)
ὁ μέγας ποιμὴν, τοὺς θῆρας καὶ τοὺς λύκους καὶ
πᾶν ἀπηνὲς καὶ ἀγριον γένος ἀποσοθήσας, καὶ τὰς
μύλας τῶν λέοντων, ἧ φησι τὰ θεῖα λόγια, συντρί-
ψας, ἐπὶ ταῦτον αὐθις συναλεθεῖν ἤξιωσε, δικαιοτάτα
καὶ τῆς ποιμνῆς τὴν μάνδραν ἀνίστη, τοῦ κατασχῶ-
ναι ἐχθρῶν καὶ ἐκδικητῆν (19), καὶ ὡς ἂν ἔλεγγον
ταῖς θεομάχοις τῶν ἀσεβῶν προαγαγοὶ τόλμας. Καὶ
νῦν οἱ μὲν οὐκ εἰσὶν (20) οἱ θεομισεῖς, ὅτι μηδὲ

cellini, ubi de Juliano imp. dicit : « Vehens licentia
pro sacerdotibus sacra. » Eadem vox occurrit infra
pag. 584.

(17) *Πρῶτον ἄθλον ἡγωνίζετο*. Alludit ad Her-
culis labores seu certamina.

(18) *Τοὺς παῖδας αὐθις*. Lego τοὺς παῖδας αὐτῆς,
supple Ἐκκλησίας. Alioqui, nisi ita scripseris, bis in
eadem periodo repetitur vox αὐθις.

(19) *Ἐχθρῶν καὶ ἐκδικητῆν*. Verba sunt ex psal-
mo viii Davidis, ubi hodie legitur, « et destruas ini-
micum et ultorem. » Velus versio Gallicana habet,
« et destruas inimicum et defensorem, » teste
Sulpicio in *Vita Martini*.

(20) *Καὶ νῦν οὐκ εἰσὶν*. Imitatur Eusebius iocum

ἦσαν· εἰς βραχὺ δὲ ταραζάντες καὶ παραχθέντες, εἰθ' ὑποσχόντες τιμωρίαν οὐ μεμπτήν τῇ δίκῃ, ἐαυτοὺς καὶ φίλους καὶ οἴκους, ἄρδην ἀναστάτους κατέστησαν· ὡς τὰς πάλαι στήλαις ἱεραῖς καταγραφείσας προβόήσεις, ἔργοις πιστὰς λόλογοῦσθαι, δι' ὧν τὰ τε ἄλλα ὁ θεὸς ἐπαληθεύει ἑαυτὸν, ἀτὰρ καὶ τὰδε περὶ αὐτῶν ἀποφαινόμενος· « Ῥομφαίαν ἐσπάσαντο οἱ ἁμαρτωλοὶ, ἐνέτειναν τόξον αὐτῶν, τοῦ καταβαλεῖν πτωχὸν καὶ πένητα, τοῦ σφάζαι τοὺς εὐθεῖς τῇ καρδίᾳ· ἡ ρομφαία αὐτῶν εἰσέλθοι εἰς καρδίαν αὐτῶν, καὶ τὰ τόξα αὐτῶν συντριβείη. » Καὶ πάλιν· « Ἀπώλετο τὸ μνημόσυνον αὐτῶν μετ' ἡχοῦ, καὶ τὸ ὄνομα αὐτῶν ἐξήλειψας εἰς τὸν αἰῶνα, καὶ εἰς τὸν αἰῶνα τοῦ αἰῶνος· ὅτι δὴ καὶ ἐν κακοῖς γενόμενοι, ἐκέκραξαν, καὶ οὐκ ἦν ὁ σῶζων, πρὸς Κύριον, καὶ οὐκ εἰσῆκουσεν αὐτῶν. Ἄλλ' οἱ μὲν συνεποδίσθησαν καὶ ἔπεσον, ἡμεῖς δὲ ἀνέστημεν καὶ ἀνωρθώθημεν. » Καὶ τότε ἐν τούτοις προαναφωνοῦν· « Κύριε, ἐν τῇ πόλει σου τὴν εἰκόνα αὐτῶν ἐξουδενώσεις, ἀληθὲς ὑπ' ὀφθαλμοῖς πάντων ἀναπέφονται. Ἄλλ' οἱ μὲν γιγάντων τρόπον θεομαχίαν ἐνστήσαντες τοιαύτην εἰλήχασαι τὴν τοῦ βίου καταστροφὴν· τῆς δ' ἐρήμου καὶ παρ' ἀνθρώποις ἀπεγνωσμένους, τοιαῦτα οἷα τὰ ὀρώμενα τῆς κατὰ Θεὸν ὑπομονῆς τὰ τέλη, ὡς ἀναφωνεῖν αὐτῇ τὴν προφητείαν Ἠσαίου ταῦτα· « Εὐφράνθητι ἔρημος διψῶσα, ἀγαλλιᾶσθω ἔρημος καὶ ἀνθίπτω ὡς κρίνον· καὶ ἐξανθήσει καὶ ἀγαλλιᾶσεται τὰ ἔρημα. Ἰσχύσατε χεῖρες ἀνειμέναι, καὶ γόνατα παραλελυμένα· παρακαλέσατε ὀλιγόψυχοι τῇ διανοίᾳ, ἰσχύσατε, μὴ φοβείσθε. Ἰδοὺ ὁ Θεὸς ἡμῶν κρίσιν ἀνταποδίδωσι καὶ ἀνταποδώσει, αὐτὸς ἤξει καὶ σώσει ἡμᾶς· ὅτι, φησὶν, ἐβράβη ἐν τῇ ἐρήμῳ ὕδωρ, καὶ φάραγξ ἐν γῆ διψώσῃ, καὶ ἡ ἀνδροσ ἔσται εἰς ἔλη, καὶ εἰς τὴν διψώσαν γῆν πηγὴ ὕδατος ἔσται. » Καὶ τὰδε μὲν λόγοις πάλαι προθεσιπθέντα, Βίβλοις ἱεραῖς κατατέθειντο· τὰ γε μὴν ἔργα οὐκέτ' ἀνοαῖς, ἀλλ' ἔργοις ἡμῖν παραδέδοται. Ἡ ἔρημος ἦδε, ἡ ἀνδροσ, ἡ χήρα καὶ ἀπερίστατος, ἥς ἡ ὡς ἐν ὄρυμῳ ξύλων ἀξίνας ἐξέκοψαν τὰς πύλας ἐπὶ τὸ αὐτὸ, ἐν πέλυκι καὶ λαξευτηρίῳ συντριψάντες αὐτήν, ἥς καὶ τὰς βίβλους διαφθείραντες, ἐνεπύρισαν ἐν πυρὶ τὸ ἁγιαστῆριον τοῦ Θεοῦ, εἰς τὴν γῆν ἐβεβήλωσαν τὸ σκῆνωμα τοῦ ὀνόματος αὐτοῦ, ἣν ἐτρύγησαν πάντες οἱ παραπορευόμενοι τὴν ὁδὸν, προκαθελόντες αὐτῆς τοὺς φραγμοὺς, ἣν ἐλυμήνατο ὡς ἐκ ὄρυμῳ, καὶ μονὴς ἄγριος κατενεμήσατο, » Χριστοῦ δυνάμει παραδόξῳ νῦν, ὅτε θέλει αὐτὸς, γέγονεν ὡς κρίνον· ἐπεὶ καὶ τότε αὐτοῦ νεύματι, ὡς ἂν προκηδομένου πατρὸς ἐπαιδεύετο. « Ὅν γὰρ ἀγαπᾷ Κύριος, παιδεύει, μαστιγοῖ δὲ πάντα υἱὸν ὃν παραδέχεται. » Μέτριον δὴ κατὰ τὸ δέον ἐπιστραφεῖσα, αὐτὴς ἀνωθεν ἐξ ὑπαρχῆς ἀγαλλιᾶν προσάττεται, ἐξανθεῖ τε ὡς κρίνον, καὶ τῆς ἐνθέου εὐωδίας εἰς πάντας ἀποπνεῖ ἀνθρώπους· ὅτι, φησὶν, « ἐβράβη ἐν τῇ ἐρήμῳ ὕδωρ, » τὸ νᾶμα τῆς θείας τοῦ σωτηρίου

A eorum qui ejus rei auctores fuerant, improbati cedere sustinens : cum quaesito alio loco, cujusmodi plurima huic civitati supersunt, laboris compendium facere, seque multis negotiis liberare posset ; tamen primus ipse ad opus sese accingens ; deinde totius populi animis incredibili alacritate confirmatis, atque ex omnibus una ingenti manu conflata, primum hoc certamen subit ; æquissimum scilicet ratus, ut hæc ipsa potissimum Ecclesia quæ ab hostibus expugnata fuerat ; quæ prior gravissimos labores nostra causa sustinuerat : quæ eandem nobiscum persecutionem, imo ante nos pertulerat, quæ velut mater propriis filiis erat orbata, Dei opt. max. munificentia nobiscum frueretur. Nam quoniam magnus ille Pastor, feris ac lupis, **378** et B omni agrestium atque immanium bestiarum genere depulso, ipsisque leonum maxillis, ut divina loquuntur oracula, contritis, filios ipsius rursus in unum congregare dignatus fuerat, jure merito ipsam gregis caulam instauravit, ut ignominia afficeret inimicum et ultorem⁷⁸, utque impiorum adversus Deum præliantium nefarios ausus illustri argumento convinceret. Itaque illi Deo invisibili, nunc amplius non sunt, quando ne tum quidem erant. Et posteaquam modico temporis spatio turbas excitarunt ipsique turbis agitati sunt ; pœnas deinde gravissimas divinæ justitiæ persolventes, semetipsos cum amicis et omni familia funditus everterunt. Adeo ut prædictiones illæ sacris olim tabulis inscriptæ, nunc verissimæ esse factis ipsis comprobentur, in quibus cum alia divinus sermo vere pronuntiat, tum hæc de iisdem diserte profatur : « Gladium evaginaverunt peccatores ; intenderunt arcum suum, ut percutiant mendicum et pauperem, et occidant rectos corde. Gladius eorum intret in corda ipsorum, et arcus eorum confringantur⁷⁶. » Et iterum : « Perit memoria ipsorum cum sonitu. Et nomen eorum delevisti in sæculum et in sæculum sæculi⁷⁷. Quoniam cum in malis essent, clamaverunt, nec fuit qui servaret, ad Dominum, nec exaudivit eos⁷⁸. Verum ipsi quidem obligati sunt et ceciderunt, nos autem surreximus et erecti sumus⁷⁹. » Illud quoque quod prædictum fuerat his verbis : « Domine, in civitate tua imaginem eorum ad nihilum rediges⁸⁰, » verissimum esse omnes oculis nostris perspeximus. Et hi quidem Deo bellum inferre more gigantum ausi, hujusmodi vitæ exitum sortiti sunt. Illa vero vacua ac deserta et opinione omnium deplorata, suæ propter Deum tolerantiam hunc quem cernimus finem consecuta est. Adeo ut Isaias propheta hæc illi pronuntiare videatur : « Latrare, solitudo siticulosa, exsultet solitudo et floreat ut liliolum, et florebunt et exsultabunt loca deserta. Roboramina, manus languentes, et genua dissoluta : consolamini, vos pusillanimes, confortamini, ne ti-

⁷⁸ Psal. viii, 5. ⁷⁶ Psal. xxxvi, 14, 15. ⁷⁷ Psal. ix, 9, 6. ⁷⁹ Psal. xvii, 42. ⁷⁸ Psal. xix, 9. ⁸⁰ Psal. lxxii, 20.

Dionysii Alexandrini, qui de Macriano ejusque liberis ita loquitur in epist. ad Hieronymum quæ in

refert Eusebius in lib. vii, cap. 25 : ὁ μὲν οὐκ ἔσται ἐπεμαρδὸς ἦν.

meatis. Ecce Deus noster iudicium reddit ac reddet, ipse veniet et servabit nos ⁸¹. « Quoniam, inquit, erupit aqua in solitudine, et vallis in terra siticulosa, et arida mutabitur in paludes, et fons aquæ in terram siticulosam ⁸². » Et hæc quidem **379** olim verbistenus prædicta, sacris Voluminibus inserta sunt. Nunc autem res ipsæ non simplici auditione, sed factis ipsis nobis exhibentur. Quippe hæc solitudo siticulosa, hæc vidua omnique præsidio destituta, cuius januas « quasi in silva lignorum, securibus exciderunt in idipsum, in securi et ascia confringentes eam ⁸³ : cuius libros corrumpentes incenderunt igne sanctuarium Dei ; in terra profanaverunt tabernaculum nominis ejus ⁸⁴ : quam « vindemiarunt omnestranseuntes per viam ⁸⁵, » destructis prius ejus sepibus ; quam « vastavit aper de silva, et singularis ferus depastus est ⁸⁶, » nunc postquam Christo visum est, per admirabilem ejus potentiam instar lilii efflorescit. Nam et tunc ejusdem nutu ac voluntate, tanquam parentis cuiusdam filiorum curam gerentis, castigabatur. « Quem enim diligit Dominus castigat, verberatque omnem filium quem recipit ⁸⁷. » Postquam vero moderate et quantum oportuit castigata est, rursus exsultare cælitus præcipitur, et tanquam lilium efflorescit, cunctosque mortales divini odoris suavitate perfundit. Quoniam, inquit, « erupit aqua in solitudine ⁸⁸ ; » fons videlicet quo divinitus in salutari lavacro regenerati sumus. Et quæ paulo ante vasta solitudo erat, nunc mutata est in paludes ; et in terram siticulosam scaturivit fons aquæ vivæ. Roborate sunt profecto manus quæ prius erant languidæ ; et hæc quæ cernitis opera, roboris manuum magna et perspicua argumenta sunt. Quin et genua illa quæ jamdudum debilitata erant ac dissoluta, nunc recuperata gressuum firmitate, rectam diviniæ cognitionis semitam ingrediuntur, et ad proprium optimi Pastoris gregem properant. Quod si qui forte tyrannorum minis perterrefacti, animis obtorpuerunt, ne hos quidem salutaris Dei sermo curationis expertes relinquit : sed benigne eos remediis fovens, ad percipiendam Dei consolationem excitat his verbis : « Consolamini, vos pusillanimes : confortamini, nolite timere ⁸⁹. » Cum igitur novus hic noster et egregius Zorobabel, solertissimo mentis acumine intellexisset fore, ut illa quæ propter Deum deserta fuerat, supradictis bonis brevi frueretur, quemadmodum divinus sermo prædixerat : post acerbam illam captivitatem, et post abominationem desolationis, cadaver hoc mi-

λουτροῦ παλιγγενεσίας· καὶ νῦν γέγονεν ἡ πρὸ μικροῦ ἔρημος εἰς ἔλη, καὶ εἰς τὴν διψῶσαν γῆν ἔβρωσε πηγὴ ὕδατος ζῶντος· Ἰσχυσάν τε ὡς ἀληθῶς χεῖρες αἱ τὸ πρὶν ἀνειμέναι, καὶ τῆς τῶν χειρῶν ἰσχύος ἔργα, τάδε τὰ μεγάλα καὶ ἐναργεῖ δειγµατα· ἀλλὰ καὶ τὰ πάλαι σεσαθρωµένα καὶ παρειµένα γόνατα, τῆς οἰκίας ἀπολαβόντα βάσεις (21), τὴν ἔδον τῆς θεογονίας εὐθυποροῦντα βαδίζει, ἐπὶ τὴν οἰκίαν ποίμνην τοῦ παναγάθου Πιηµένος σπεύδοντα. **Ei δὲ** καὶ ταῖς τῶν τυράννων ἀπειλαῖς τῆς ψυχᾶς τινες ἀπενάρκησαν, οὐδὲ τούτους ὁ σωτήριος ἀθεραπεύτους παρορᾷ λόγος· εὐ μάλα δὲ καὶ αὐτοὺς λώµενος, εἰς τὴν τοῦ θεοῦ παράκλησιν παρορµᾷ λέγων· « Παρακαλέσατε, οἱ ὀλιγόψυχοι τῆ διανοίᾳ, ἰσχύσατε, µὴ φοβεῖσθε. » Τούτων δεῖν ἀπολαῦσαι τὴν διὰ Θεοῦ γενοµένην ἔρημον, τοῦ λόγου προαγορευόντος ἐπακούσας ὀξεῖα διανοίας ἀκοῆ οὗτος ὁ νέος ἡµῶν καὶ καλὸς Ζοροβάβελ, μετὰ τὴν πικρὰν ἐκείνην αἰχµαλωσίαν, καὶ τὸ βδέλυγμα τῆς ἐρηµώσεως, οὐ παριδὼν τὸ πτώµα νεκρῶν, πρῶτιστα πάντων παρακλήσεσι καὶ λιταῖς, ἴκεων τὸν Πατέρα μετὰ τῆς κοινῆς ὑµῶν ἀπάντων ὁμοφροσύνης καταστησάµενος, καὶ τὸν µόνον νεκρῶν ζωοποιὸν σύµμαχον παραλαβὼν καὶ συνεργὸν, τὴν πεσοῦσαν ἐξήγειρε, προαποκαθάρας καὶ προθεραπεύσας τῶν κακῶν· καὶ στολήν οὐ τὴν ἐξ ἀρχαίου παλαιῶν αὐτῆ περιτέθεικεν, ἀλλ' ὅποιαν αὐθιγῆς παρὰ τῶν θεῶν χρησµῶν ἐξεπαυδεύετο, σαφῶς ὧδε λεγόντων· « Καὶ ἔσται ἡ δόξα τοῦ οἴκου τοῦτου ἡ ἐσχάτη, ὑπὲρ τὴν προτέραν. » Ταύτη δ' οὖν πολὺ **C** µεζζονα τὸν χῶρον ἅπαντα περιλαβὼν, τὸν μὲν ἐξωθεν ὠχυροῦτο περιθόλον τῷ τοῦ παντὸς περιτειχίσµατι, ὡς ἂν ἀσφαλίστατον εἶη τοῦ παντὸς ἔρκος. Πρόπυλον δὲ μέγα καὶ εἰς ὕψος ἐπηρµένον πρὸς αὐτὰς ἀνίσχοντος ἡλίου ἀκτίνας ἀναπετάσας, ἤδη καὶ τοῖς μακρὰν περιθόλων ἐξω ἱερῶν ἐστῶσι, τῆς τῶν ἔνδον παρέρχον ἀφθονίαν θείας, μονονουχί καὶ τῶν ἀλλοτρίων τῆς πίστεως ἐπὶ τὰς πρῶτας εἰσόδους ἐπιστρέφων τὰς ὀψεις, ὡς ἂν µὴ παρατρέχη τις, ὅτι µὴ τὴν ψυχὴν καταφυγῆς πρότερον μνήμη τῆς τε πρὶν ἐρηµίας, καὶ τῆς νῦν παραδόχου θαυματουργίας, ὅφ' ἦς τάχα καὶ ἔλκυσθίσεσθαί καταφυγέτω, καὶ πρὸς αὐτῆς τῆς ὀψεως ἐπὶ τὴν εἴσοδον προτραπήσεσθαι ἤλπισεν. Εἶσω δὲ παρελθόντι πυλῶν, οὐκ εὐθὺς ἐφῆκεν ἀνάγνοις καὶ ἀνίπτοις ποσὶ τῶν ἔνδον ἐπιθαίνειν **D** ἀγίων, διαλαβὼν δὲ πλείστον ὅσον τὸ μεταξὺ τοῦ τε νεῶ καὶ τῶν πρῶτων εἰσόδων, τέτταρσι μὲν περίεξ ἐγκαρσίοις κατεκόσμησε στοάζ, εἰς τετράγωνόν τι σχῆµα περιφράξας τὸν τόπον (22), κίονι πανταχόθεν ἐπαιροµένης· ὦν τὰ μέσα (23) διαφράγµασι τοῖς ἀπὸ ξύλου δικτυωτοῖς ἐς τὸ σύµµετρον ἤκουσ

⁸¹ Isa. xxxv, 4 4. ⁸² Ibid. 6, 7. ⁸³ Psal. lxxiii, 5, 6. ⁸⁴ Ibid. 7. ⁸⁵ Psal. lxxix, 14. ⁸⁶ Ibid. ⁸⁷ Heb. xii, 6. ⁸⁸ Isa. xxxv, 6. ⁸⁹ Ibid. 4.

(21) *Τὰς οἰκίας ἀπολαβόντα βάσεις.* Sic legendum est, ut habent codd. Med., Fuk. et Savil. et Maz., pro vulgato ἀπολαύοντα. Ac profecto miror, neutrum interpretem id vidisse, cum emendatio in promptu sit. et cuius obvia.

(22) *Εἰς τετράγωνόν τι σχῆµα περιφράξας τὸν τόπον.* Pessime Christophorus de sanctuario hæc accepit, cum de spatio illo loquatur Eusebius, quod

erat inter vestibulum et basilicam. Hoc igitur spatium in quadranguli speciem conclusum, quatuor obliquis porticibus a Paulino exornatum fuisse dicit.

(23) *Ὦν τὰ μέσα.* Supple κίωνων. Itaque « intercolumnia » verum, non male, ut opinor. Hæc igitur intercolumnia, ait Eusebius, undique conclusa fuisse repagulis ligneis cancellatis, in mediocre altitudi-

μήκους περικλείσας, μέσον αἶθριον ἤφειε (24) εἰς τὴν οὐρανοῦ κάτοψιν, λαμπρὸν καὶ ταῖς τοῦ φωτὸς ἔκτισιν ἀνειμένον ἀέρα παρέχον. Ἰερῶν δ' ἐνταῦθα καθαρσιῶν ἐτίθει σύμβολα, κρήνας ἀντικρῦς εἰς πρόσωπον ἐπισκευάζων τοῦ νεῦ, πολλῶ τῷ χεύματι τοῦ νεύματος τοῖς περιθάλων ἱερῶν ἐπὶ τὰ ἔσω προΐουσι τὴν ἀπορρύψιν παρεχομένης. Καὶ πρώτη μὲν εἰσιόντων αὐτῆ διατριβῆ, κόσμον ὁμοῦ καὶ ἀγλαῖαν τῷ παντὶ, τοῖς τε τῶν πρώτων εἰσαγωγῶν ἔτι δεομένοις, κατὰλληλον τῆν μονὴν παρεχομένη. Ἄλλὰ γὰρ καὶ τὴν τούτων θέαν παραμειψάμενος (25), πλείοσιν ἔτι μᾶλλον τοῖς ἐνδοσάτω προπύλοις τὰς ἐπὶ τὸν νεῦν παρόδους ἀναπεπταμένας ἐποίηε, ὑπὸ μὲν ταῖς ἡλίου βολαῖς αὐθις τρεῖς πύλας ὑφ' ἐν καταθεῖς πλευρόν· ὧν τὸ πολὺ τὰς παρ' ἐκάτερα μεγέθει τε καὶ πλάτει πλεονεκτεῖν τῇ μέσῃ χαρισάμενος, παραπήγμασι τε χαλκοῦ (26) σιδηροδέτοις καὶ ποικιλίμασιν ἀναγλύφοις διαφερόντως αὐτὴν φαίδρυνας, ὡς ἂν βασιλίδι, ταύτῃ τοῦς δορυφόρους ὑπέξευξε. Τὸν αὐτὸν δὲ τρόπον καὶ ταῖς παρ' ἐκάτερα τοῦ παντὸς νεῦ στοαῖς τὸν τῶν προπύλων ἀριθμὸν διατάξας, ἀνωθεν ἐπὶ ταύταις ἄλλῃ πλείονι φωτὶ διαφύρους τὰς ἐπὶ τὸν οἶκον εἰσβολὰς ἐπένοσι, ταῖς ἀπὸ ξύλου λεπτοουργίαις καὶ τὸν περὶ αὐτὰς κόσμον καταποιεῖλλον. Τὸν δὲ βασιλείου οἶκον πλουσιωτέρας ἡδῆ καὶ θαυμάσιαις ταῖς ὕλαις ὠχύρου, ἀφθόνῃ φιλοτιμίᾳ τῶν ἀναλωμάτων χρώμενος. Ἐνθα μοι δοκῶ περιττὸν εἶναι τοῦ δομήματος μήκη τε καὶ πλάτη· καταγράφειν, τὰ φαεινὰ ταῦτα κάλλη, καὶ τὰ λόγου κρείττονα μεγέθη, τὴν τε τῶν ἔργων ἀποστύβουσαν ὕψιν τῷ λόγῳ διεξίοντι, ὕψη τε τὰ οὐρανομήκη, καὶ τὰς τούτων ὑπερκειμένας πολυτελεῖς τοῦ λιθάου κέδρους ὧν οὐδὲ τὸ θεῖον λόγιον τὴν μνήμην ἀπεσιώπησεν, « Εὐφρανθήσεται, » φάσκον, « τὰ ξύλα τοῦ Κυρίου, καὶ αἱ κέδροι τοῦ λιθάου ὡς ἐφύτευσε. » Τί με δεῖ νῦν τῆς πανσόφου καὶ ἀρχιτεκτονικῆς διατάξεως, καὶ τοῦ κάλλους τῆς ἐφ' ἐκάστον μέρους ὑπερβολῆς ἀκριβολογεῖσθαι τὴν ὑφήγησιν, ὅτε τῆς ὕψους τὴν διὰ τῶν ὠτων ἀποκλείει μάθησιν ἡ μαρτυρία; Ἄλλὰ γὰρ ὧδε καὶ τὸν νεῦν ἐπιτελέσας, θρόνοις τε τοῖς ἀνωτάτω εἰς τὴν τῶν προέδρων τιμὴν, καὶ προσέτι βάθροις ἐν τάξει τοῖς καθ' ὄλου (27) κατὰ τὸ πρόπον κοσμήσας, ἐφ' ἅπασι τε τὸ τῶν ἁγίων Ἄγιον θυσιαστήριον ἐν μέσῳ θεῖς, αὐθις καὶ τὰδε ὡς ἂν εἴη τοῖς πολλοῖς ἄδρατα, τοῖς ἀπὸ ξύλου περιέφραττε δικτυοῖς, εἰς ἄκρον ἐντέχνου λεπτοουργίας ἐξήσκημέ-

⁹⁰ Agg. II, 40.

nem erectis, μήκος enim posuit pro altitudine, quod interpretatus non viderunt.

ἢ (24) Μέσον αἶθριον ἤφειε. Intelligit medium illud spatium sub divo, quod quatuor undique porticibus claudubatur: eadem plane forma, qua in hodiernis monasteriis sunt quæ vocantur pratella. Quod enim monachi vocant claustrum, nihil aliud est quam quatuor porticus, quarum in medio locus est sub divo quem pratellum vocant. Sed et in quibusdam monasteriis, locus ille subdivalis cancellis munitus est, eodem plane modo quo Eusebius in atrio Ecclesiæ Tyri factum esse dicit, ne scilicet juvenus in eum locum qui floribus conseri solet, insiliat. Id autem Latini proprie atrium vocabant. Certe Isidorus atrio tres porticus extrinsecus adungi solitas esse dicit.

(25) Τὴν τούτων θέαν παραμειψάμενος. Musca-

nime neglexit. Sed cum ante omnia Deum Patrem precibus **380** ac supplicationibus placasset, conspirantibus omnium vestrum votis atque sententiis; cumque cum qui solus mortuos ad vitam revocat, auxiliatorem sibi atque adiutorem adscivisset, Ecclesiam hanc prolapsam excitavit, cum illam prius omni labe purgasset, et medicamentis salubribus curavisset. Jam vero eam veste circumdedit, non illa vetere, sed quam rursus ex divinis oraculis didicerat, in quibus diserte prædictum est: « Et erit posterior gloria domus hujus longe supra priorum ⁹⁰. » Itaque multo amplio rem locum metatus, exteriorem quidem ambitum muro undique communivit, qui totius operis tutissimum esset propugnaculum. Magnum deinde atque excelsum vestibulum ad ipsos solis orientis radios extendit; iis qui a sacro loci ambitu longius remoti sunt, conspectum quemdam eorum, quæ intus reconduuntur, abunde exhibens, et oculos eorum qui a fide nostra alieni sunt, ad conspicienda limina quodammodo invitans; ne quisquam forte prætercurrat, qui non compungatur animo, tum ex memoria præteritæ solitudinis, tum ex stupendo præsentis operis miraculo. Hoc enim modo compunctos, attrahi et ad ingredendum alluci posse aspectu ipso speravit. Cæterum ubi portas ingressus sis, non statim impuræ et illotis pedibus in sacrarium introire permisit. Sed inter templum ac vestibulum maximo intervallo relicto, hoc spatium in quadrati speciem circumseptum quatuor obliquis porticibus circumquaque exornavit, quæ columnis undique attolluntur. Intercolumnia porro ipsa septis e ligno reticulatis, in mediocrem et congruam altitudinem elatis circumclusit. Medium autem spatium apertum et patens reliquit, ut et cœli aspectum præberet, et aerem splendidum solisque radiis colustratum præstaret. Hic sacrarum expiationum signa posuit; fontes scilicet ex adverso ecclesiæ structos, qui interius sacrarium ingressuris copiosos latices ad abluendum ministrarent. Atque hoc primum intrantium diversorium est; cunctis quidem ornatum ac nitorem concilians: iis vero qui institutione adhuc opus habent, congruentem præbens mansionem. Jam vero hoc spectaculum prætervectus, pluribus aliis interioribus vestibulis aditus ad templum patentes

lus vertit: « Quin et horum conspectu præterito. » Christophorsonus vero longa verborum ambage, ut solet, hunc locum ita expressit: « Quin etiam quo istas res ad oculos capiendos magna operum varietate concinne illustraret. » Quæ quidem interpretatio verbis Eusebii nullatenus respondet. Itaque nemo est, ut opinor, qui Musculi versionem commotiorum et meliorem non judicet. Παραμειψάμενος ἔρχο τὴν τούτων θέαν idem valet ac, prætergressus harum rerum spectaculum; seu, « transmissio harum rerum spectaculo ulterius progressus.

(26) Παραπήγμασι τε χαλκοῦ. Christophorsonus vertit « repagulis. »

(27) Βάθροις ἐν τάξει τοῖς καθ' ὄλου. Sic jam pridem conjeceram scribendum esse, ut ex versione nostra apparet pro vulg. καθόλου· tandem vero conjecturam meam confirmavit vetustissimus codex

effectit; rursus ad ipsos solis **381** orientis radios A
tribus ordine januis in uno eodemque latere con-
structis. Quarum mediam duabus aliis utrinque
positis et altitudine et latitudine plurimum præstare
voluit, candidamque æreis tabulis ferro vinetis, et
sculpturis variis præcipue decoravit; ei tanquam
regine satellites alias adjuvengens. Ad eundem mo-
dum cum porticibus ad utrumque templi latus fa-
bricatis parem vestibulorum numerum disposuisset,
diversos aditus quibus copiosum lumen superne in
ædem infunderetur, supra ipsas porticus excogita-
vit, easque fenestras variis e ligno sculpturis mi-
nutissimi operis ornavit. Ipsam vero ædem regiam
opulentioribus magisque pretiosis speciebus instru-
xit, proluxa sumptuum magnificentia ad hoc usus.
Hic jam mihi superfluum videtur ædis ipsius longi-
tudinem ac latitudinem describere, et hunc splen-
didissimum decorem, atque inexplicabilem magni-
tudinem; radiantem operum speciem ac splendo-
rem; fastigia ad cælum usque tendentia; et supra
hæc eminentes Libani pretiosissimas cedros oratione
prosequi, quarum mentionem ne divina quidem
oracula prætermiserunt, in quibus dicitur: « Læ-
tabuntur ligna Domini, et cedri Libani quas plan-
tauit ⁹¹. » Quid jam attinet de solerti et ingeniosa
totius fabricæ dispositione, ac de excellenti singu-
larum partium pulchritudine accuratius disserere,
præsertim cum oculorum testimonium omni
quæ auribus percipi potest notitiam excludat. Porro
cum templum in hunc modum absolvisset, thronis-
que altissimis in honorem præsentium, ac præ-
terea subselliis per universum templum ordine dis-
positis exornasset; postremo Sanctum sanctorum,
altare videlicet, in medio constituit. Utque hæc sac-
craria multitudini inaccessa essent, ea rursus li-

⁹¹ Psal. ciii, 16.

Mazarinus, in quo ita diserte scriptum inveni. Sed
major difficultas est, cuinam generi hominum hæc βά-
θρα, seu subsellia, parata fuerint. Leo quidem Alla-
tius in epistola ii *De templis Græcorum*, hæc sub-
sellia ad communem usum laicorum disposita fuisse
existimavit, quod confirmare videtur Clemens in
Constitutionibus apostolicis lib. ii, cap. 57. Verum
Eusebius ipse aliud inuovit. Infra enim totam hujus
ecclesiæ fabricam allegorice exponens, thronis qui-
dem designari scribit episcopos ac presbyteros:
subselliis vero, diaconos et reliquos Ecclesiæ mini-
stros. Quare hæc subsellia, ministris potius Ecclē-
siæ quam laicis parata fuisse videntur. Certe laici
sedendi in ecclesia potestatem non habebant, ut docet
Optatus in l. iv. Quod quidem ita intelligendum
est, ut in conventu ecclesiastico, dum divinum ce-
lebratur officium, sedere non liceret laicis. Peracto
autem officio sedere ipsis licebat, ut docet Athana-
sius in epistola ad solitarios: « Ἦδη μὲν οὖν ἦσαν οἱ
πρεσβυτεροὶ τοῦ λαοῦ γενομένης ἀπολύσεως ἐξεληθόντες.
Ἐταυροῦ ποῦ, ἀρτί γὰρ ἦσαν ἀπὸ τῆς εὐχῆς ὀλίγα
ἀναζόμενοι.

(28) Καὶ ταῖς ἐπὶ τὸν μέσον οἶκον εἰσβολαῖς
πρωμένους. Christophorus verit: « Atque adeo
ad fenestras inferioris templi affixit. » Quod quid
sibi velit, equidem nescio. Neque enim intelligo,
quomodo exhedræ fenestris affigi possint. Existima-
vit tamen Christophorus, εἰσβολὰς fenestras si-
gnificare. Eusebius quidem paulo supra de fene-

nois, ὡς θαυμασίον τοῖς ὄρωσι παρέχειν τὴν θύαν.
Ἄλλ' οὐδὲ τοῦδαφος δρα εἰς ἀμελὲς ἔκειτο αὐτῷ· καὶ
τὸδε γοῦν λίθῳ μαρμάρῳ εὖ μάλα κόσμῳ παντὶ λαμ-
πρύνας, ἤδη λοιπὸν καὶ ἐπὶ τὰ ἐκτὸς τοῦ νεοῦ μετῆται,
ἐξέδρας καὶ οἴκους τοὺς παρ' ἐκότερα μεγίστους;
ἐπισκευάζων εὐτέλῃ, ἐπὶ ταύτων εἰς πλευρὰ τῷ
βασιλείῳ, συνεζευγμένους καὶ ταῖς ἐπὶ τὸν μέσον
οἶκον εἰσβολαῖς ἠνωμένους (28). ἅ καὶ αὐτὰ τοῖς ἐπι-
καθάρσεως καὶ περιβόαντηριῶν τῶν διὰ ὕδατος καὶ
ἀγίου Πνεύματος; ἐγγρηΐουσιν, ὁ εἰρηκώτατος ἡμῶν
Σολομῶν ὁ τὸν νεῶν τοῦ Θεοῦ δειμάμενος ἀπειργά-
ζετο, ὡς μικρὴν λόγον, ἀλλ' ἔργον γεγονέναι τὴν ἄνω
λεγεθεῖσαν προφητεῖαν. Γέγονε γὰρ καὶ νῦν ὡς ἀλη-
θῶς ἐστὶν ἡ δόξα τοῦ οἴκου τούτου ἡ ἐσχάτη ὑπὲρ
τὴν προτέραν. Ἔδει γὰρ καὶ ἀκόλουθον ἦν, τοῦ ποι-
μένος αὐτῆς καὶ δεσπότου ἀπαξ τὸν ὑπὲρ αὐτῆς θά-
νατον καταδεξαμένου, καὶ μετὰ τὸ πάθος, ὁ χάριν
αὐτῆς ῥυποῦν ἐνεδύσατο σῶμα, ἐπὶ τὸ λαμπρὸν καὶ
ἐνδοξον μεταθεληκός, αὐτὴν τε σάρκα τὴν λυθει-
σαν, ἐκ φθορᾶς εἰς ἀφθαρσίαν ἀγαγόντος, καὶ τῆνδε
ὁμοίως τῶν τοῦ Σωτῆρος οἰκονομιῶν (29) ἐπαύρα-
σθαι· ὅτι δὴ καὶ τούτων πολὺ κρεῖττονα (30) λαβοῦσα
παρ' αὐτοῦ τὴν ἐπαγγελίαν, τὴν πολὺ μείζονα δόξαν
τῆς παλιγγενεσίας, ἐν ἀφάρτου σῶματος ἀναστάσει,
μετὰ φωτὸς ἀγγέλων χορείας, ἐν τοῖς οὐρανῶν ἐπι-
θέκονα τοῦ Θεοῦ βασιλείῳ, σὺν αὐτῷ Χριστῷ Ἰησοῦ
τῷ πανευεργετῇ καὶ Σωτῆρι διαρκῶς ἐπὶ τοὺς ἑξῆς
αἰῶνας ἀπολαθεῖν ποθεῖ. Ἀλλὰ γὰρ τέως ἐπὶ τοῦ παρ-
όντος, τούτοις ἡ πάλαι χῆρα καὶ ἔρημος Θεοῦ χά-
ριτι περιδληθεῖσα τοῖς ἀνθεσι, γέγονεν ἀληθῶς ὡς
κρίνον, ἥ φησιν ἡ προφητεῖα. Καὶ τὴν νυμφικὴν ἀνα-
λαβοῦσα στολήν, τὸν τε τῆς εὐπρεπειας περιθεμένη
στέφανον, οἷα χορεύειν διὰ Ἡσαίου παιδεύεται, τὰ
χαριστήρια τῷ βασιλεῖ Θεῷ φωναῖς εὐφήμοις γεραί-
ρουσα, αὐτῆς λεγούσης ἐπακούσωμεν· « Ἀγαλλιάσω

stris loquens per quas lumen in porticus infun-
debatur, ea voce usus est, ἀνωθεν ἐπὶ ταύταις ἄλλῳ
πλεονί φωτὶ διαφόρους τὰς ἐπὶ τὸν οἶκον εἰσβολὰς
ἐπέθηκε. Ubi Christophorus « fenestras » vertit.
Verum hoc in loco εἰσβολὰς simpliciter et sine
adjectione ulla positæ, fenestras significare non
possunt. Aut igitur portas designat ipsius basilicæ,
quas etiam παρόδους supra vocavit; aut ambula-
tiones quasdam per quas aditus patebat in basilicam;
quas transennas vocat Paulinus in epist. 12. Malim
D tamen portas intelligere. Porro per œcos illos et
exhedras, intelligit Eusebius baptisterium, secreta-
rium, saluatorium; quæ conjuncta erant basili-
cæ.

(29) Τῶν τοῦ Σωτῆρος οἰκονομιῶν. In animad-
versionibus ad librum primum Eusebii, observavi-
nus οἰκονομιῶν non de sola incarnatione Christi
dici; sed quæcumque Christus in carne gessit ad
salutem generis humani, ea generaliter οἰκονομιῶν
vocari. Quod quidem pluribus exemplis illic allatis
confirmavimus. Sed et hic locus id ipsum aperte
demonstrat, in quo οἰκονομίας pluraliter applicat
Eusebius, non mortem solum, sed etiam resurrec-
tionem Christi.

(30) Τούτων πολὺ κρεῖττονα. In codd. Mediceo
et Mazarino scribitur κρεῖττον. Sic etiam prius
scriptum fuerat in Fuk. Forte κρεῖττόνων legendum
est.

ἡ ψυχὴ μου ἐπὶ τῷ Κυρίῳ· ἐνέδουσε γάρ με ἱμάτιον σωτηρίου, καὶ χιτῶνα εὐφροσύνης· περιέθηκέ μοι ὡς νομφίῳ μίτραν, καὶ ὡς νόμφῳν κατεκόσμησέ με κόσμῳ, καὶ ὡς γῆν ἀψύρουσαν τὸ ἄνθος αὐτῆς· καὶ ὡς κῆπος τὰ σπέρματα αὐτοῦ ἀνατελεῖ, οὕτως Κύριος ἀνέτειλε δικαιοσύνην καὶ ἀγαλλίαμα ἐνώπιον πάντων τῶν ἔθνῶν. » Τούτοις μὲν οὖν αὕτη χορεύει· οἷσις δὲ καὶ ὁ νομφίος Λόγος ὁ οὐράνιος αὐτῆς· Ἰησοῦς Χριστὸς αὐτὴν ἀμείβεται, ἄκουε λέγοντος τοῦ Κυρίου· « Μὴ φοβοῦ ὅτι κατησχύθης, μηδὲ ἐντραπῆς ὅτι ὠνειδίσθης· ὅτι ἀισχύνην αἰώνιον ἐπιλήθη, καὶ ὄνειδος τῆς χρείας σου οὐ μὴ μνησθήσῃ. Οὐχ ὡς γυναῖκα ἐγκαταλειμμένην καὶ ὀλιγόψυχον κέκληκέ σε Κύριος, οὐδ' ὡς γυναῖκα ἐκ νεότητος μεμισμένην. Εἶπεν ὁ Θεὸς σου· Χρόνον μικρὸν ἐγκατέλιπόν σε, καὶ ἐν ἐλέῳ μεγάλῳ ἐλεήσω σε· ἐν θυμῷ μικρῷ ἀπέστρεψα τὸ πρόσωπόν μου ἀπὸ σοῦ, καὶ ἐν ἐλέῳ αἰωνίῳ ἐλεήσω σε, εἶπεν ὁ βυσσάμενός σε Κύριος. Ἐξεγείρου, ἐξεγείρου, ἡ πούσα ἐκ χειρὸς Κυρίου τὸ ποτήριον τοῦ θυμοῦ αὐτοῦ· ποτήριον γὰρ τῆς πώσεως, τὸ κόνδου τοῦ θυμοῦ μου, ἐξέπιες καὶ ἐξεκένωσας. Καὶ οὐκ ἦν ὁ παρακαλῶν σε ἀπὸ πάντων τῶν τέκνων σου, ὧν ἔτεκες, καὶ οὐκ ἦν ὁ ἀντιλαμβανόμενος τῆς χειρὸς σου. Ἴδου εἰληφα ἐκ τῆς χειρὸς σου τὸ ποτήριον τῆς πώσεως, τὸ κόνδου τοῦ θυμοῦ μου, καὶ οὐ προσθήσεις ἔτι πεινῆ αὐτό· καὶ δώσω αὐτὸ εἰς τὰς χεῖρας τῶν ἀδικησάντων σε καὶ ταπεινωσάντων σε. Ἐξεγείρου, ἐξεγείρου, ἐνδύσαι τὴν ἰσχύν, ἐνδύσαι τὴν δόξαν σου. Ἐκτίναξαι τὸν χοῦν καὶ ἀνάστηθι. Κάθισον, ἐκλυσαι τὸν δεσμὸν τοῦ τραχήλου σου· ἄρον κύκλῳ τοὺς ὀφθαλμούς σου καὶ ἴδε συναγμένα τὰ τέκνα σου· ἴδου συναγθησαν καὶ ἦλθον πρὸς σέ· ζῶ ἐγὼ, λέγει Κύριος· ὅτι πάντας αὐτοὺς ὡς κόσμον ἐνδύσῃ καὶ περιθήσῃ αὐτοὺς ὡς κόσμον νόμφης· ὅτι τὰ ἔρημά σου καὶ τὰ διεσπαρμένα καὶ τὰ καταπεπτωκότα, νῦν στενοχωρήσει ἀπὸ τῶν κατοικούντων σε· καὶ μακρυνθήσονται ἀπὸ σοῦ οἱ καταπίνοντές σε. Ἐρουσί γὰρ εἰς τὰ ὕδα σου οἱ υἱοὶ τοῦ οὐ· ἀπολώλεκας· Στενοὶ μοι ὁ τόπος· ποίησόν μοι τόπον ἵνα κατοικήσω· καὶ ἐρεῖς ἐν τῇ καρδίᾳ σου· Τίς ἐγέννησέ μοι τούτους; ἐγὼ δὲ ἄτεχνος καὶ χήρα· τούτους δὲ τίς ἐξέθρεψέ μοι; ἐγὼ δὲ κατελείψθην μόνη. Οὗτοι δὲ μοι ποῦ ἦσαν; » Ταῦτα Ἡσαίας προσέσπισε, ταῦτα πρόπαλαι περὶ ἡμῶν ἐν ἱεραῖς Βίβλοις καταβέβλητο. Ἐχοῖν δὲ πού τούτων τὴν ἀφεύδειαν ἤδη ποτὲ ἔργοις παραλαβεῖν. Ἀλλὰ γὰρ τοιαῦτα τοῦ νομφίου Λόγου πρὸς τὴν ἑαυτοῦ νόμφην τὴν ἱερὰν καὶ ἁγίαν Ἐκκλησίαν ἐπιφωσκόντος, εἰκότως ὁ νομφοστόλος ὄδς (51), αὐτὴν τὴν ἔρημον, τὴν πτώμα κειμένην, τὴν παρὰ ἀνθρώποις ἀνέλπιδα, ταῖς κοιναῖς ἀπάντων ἡμῶν εὐχαῖς, χεῖρας τὰς ἡμῶν αὐτῶν ὀρέξας, ἐξήγγειρε καὶ ἐξανέστησε, Θεοῦ τοῦ παμβασιλέως νεύματι, καὶ τῆς Ἰησοῦ Χριστοῦ δυνάμεως ἐπιφανείᾳ, τοιαύτην τε ἀναστήσας κατεστήσαστο, ὅταν ἐκ τῆς τῶν ἱερῶν χρησμῶν καταγραφῆς

⁵¹ Isa. Lxi, 10, 11.

(51) Ὁ νομφοστόλος ὄδς. Recte Christophorus « sponsæ exornatorem » vertit. hinc νομφοστόλια: apud Basilium Seleucensem in libro *De vita*

A gnels cancellis munivit, minutissimo opere ad summum artis fastigium elaboratis, adeo ut admirabile intuentibus spectaculum exhibeant. Quin etiam ne ipsum quidem solum negligendum putavit. Quod cum mirum in modum marmore exornasset, inde ad ea quæ extra templum posita sunt conversus, exhedras et œcos amplissimos utrinque summa cum peritia fabricavit, qui sibi invicem ad latera ipsius basilicæ conjunguntur, portisque quibus in medium templum intratur, connexi sunt. Quas quidem ædes in gratiam **382** eorum qui expiatione et purgatione per aquam et Spiritum sanctum opus habent, Salomon noster vere pacificus templi hujus conditor exstruxit. Adeo ut cœlestis illa prædictio cujus supra memini, non amplius nudis in verbis subsistat, sed opere ipso impleta cernatur. Facta est enim nunc revera gloria domus hujus posterior supra priorem. Nam cum Pastor ejus ac Dominus, pro salute illius semel mortem perpassus, post passionem corpus quod ipsius gratia sordidum induerat, in splendidum et gloriosum transmutasset, et carnem jam tabescentem ex corruptione ad immortalitatem traduxisset, consentaneum erat ut hæc quoque Servatoris dispensationibus similiter frueretur. Quippe quæ multo potioribus ab ipso promissis acceptis, longe majorem regenerationis gloriam in corporis incorruptibilis resurrectione, cum cœlestibus angelorum choris, in ipsa Dei regia ultra cœlos posita, una cum ipso omnium beneficiorum auctore ac Servatore Jesu Christo in perpetuum deinceps percipere desiderat. Interim tamen in præsentis sæculo hæc olim vidua ac deserta, hisce per Dei gratiam ornata floribus, facta est revera ut liliū, quemadmodum propheta dixit. Qualiter vero sponsalis veste induta, coronaque decoris redimita, ab Isaia saltare doceatur, et faustis vocibus Deo gratias cum veneratione canere, ipsius verbis audiamus: « Exsultet anima mea in Domino. Induit enim me vestimento salutis, et tunica lætitiæ circumdedit me. Quasi sponso coronam circumposuit mihi, et quasi sponsam ornavit me muliebri mundo. Et sicut terra quæ auget florem suum, et sicut hortus germinat semina sua; sic Dominus germinabit justitiam et exultationem coram universis gentibus ». » Et hæc quidem canens illa tripudiat. Quibus autem verbis sponsus cœlestis, ipse scilicet Jesus Christus qui est Verbum Patris, illi vicissim respondeat, audi Dominum dicentem: « Noli timere eo quod ignorantia affecta fueris: nec reveraris eo quod opprobria passa sis. Quoniam perpetuæ ignorantia oblivisceris, et probri viduitatis tuæ non recordaberis, non ut mulierem desertam et pusillanimum vocavit te Dominus, neque ut mulierem ab adolescentia odio habitam. Dixit

Theclav. pag. 10 editionis Antwerpiensis, et νομφοστολισθῆναι apud eundem, p. 40; Musculus tamen « paranymphum » vertit, non male.

Deus tuus : Modico tempore dereliqui te ; et **383** in misericordia magna miserebor tui. In ira levi averti faciem meam abs te ; et in misericordia aeterna miserebor tui, dixit Redemptor Dominus²² : Exsurge, exsurge, quæ bibisti de manu Domini calicem furoris ejus. Calicem enim ruinæ, poculum furoris mei ebibisti atque exhausisti : et non erat qui consolaretur te in omnibus filiis tuis quos genuisti : nec erat qui apprehenderet manum tuam. Ecce tuli de manu tua calicem ruinæ, poculum furoris mei. Nec adjicies ultra ut bibas illum : Et dabo illum in manus eorum qui te injustitia affecerunt ac depresserunt. Exsurge, exsurge, indue fortitudinem, indue gloriam tuam. Excute pulverem et surge. Sede, solve vinculum colli tui²³. Attolle circumquaque oculos tuos, et vide congregatos filios tuos. Ecce congregati sunt et venerunt ad te. Vivo ego, dicit Dominus : quia omnibus his velut ornamento vestieris, et circumdabis tibi eos quasi ornatum sponsa. Quia deserta tua et quæ corrupta erant ac prolapsa, nunc angusta erunt incolis tuis ; et longe fient abs te qui devorabant te. Dicent enim in aures tuas filii tui quos perdidisti : Angustus est mihi locus ; facito mihi locum ut inhabitem. Et dices in corde tuo : Quis istos genuit mihi ? Ego orba et vidua. Hos autem quis educavit mihi ? Ego derelicta sum sola : **Hi** vero ubinam erant mihi ? **Hæc** Isaias vaticinatus est²⁴ : hæc in sacris Voluminibus de nobis multo ante præscripta erant. Cæterum oportebat ut horum verborum veritatem rebus ipsis completam tandem acciperemus. Quoniam igitur sponsus Verbum Dei hæc sponsæ suæ, sacrosanctæ scilicet Ecclesiæ, protocutus fuerat, recte atque ordine noster iste sponsæ vestitor, hanc desertam et vacuam, et tanquam cadaver humi jacentem, omnique humana spe destitutam, communibus omnium vestrum precibus, manus ei vestras porrigens, Dei summi omnium Regis nutu, et præsentis Jesu Christi potentia erexit atque excitavit. Excitatam vero ad eum modum constituit ac disposuit, quem ex sacrorum oraculorum descriptione didicerat. Est quidem hoc opus miraculum, et omni admiratione majus, iis præsertim qui ad solam rerum exteriorum speciem attendunt. Omnibus vero miraculis mirabiliora **384** sunt archetypa, et primitivæ eorum imagines, spiritalia Deoque digna

Α εδιδάσκατο. Θαύμα μὲν οὖν μέγιστον τοῦτο καὶ πέρα πάσης ἐκπλήξεως, μάλιστα τοῖς ἐπὶ μόνῃ τῇ τῶν ἔξωθεν φαντασίᾳ τὸν νοῦν προσανέχουσι. Θαμάτων δὲ θαυμασιώτερα τὰ τε ἀρχέτυπα, καὶ τούτων τὴ πρώτητυπα νοητὰ καὶ θεοπρεπῆ παραδείγματα, τῆς ἐνθέου φημί καὶ λογικῆς ἐν ψυχαῖς οἰκοδομῆς ἀνανεώματα· ἦν αὐτὸς ὁ Θεόπαις κατ' εἰκόνα τὴν αὐτὸς αὐτοῦ δημιουργήσας, πάντῃ τε καὶ κατὰ πάντα τὴ θεοεἰκελον δεδωρημένος, ἀφάρτον φύσιν, ἀώματον, λογικὴν, πάσης γεύδους ὕλης ἄλλοτριαν, αὐτονοερὰν οὐσίαν (32), ἅπαξ τὸ πρῶτον ἐκ τοῦ μὴ ὄντος εἰς τὸ εἶναι συστησάμενος, νόμφην ἀγίαν, καὶ νεῶν πανέρον, ἑαυτῷ τε καὶ τῷ Πατρὶ κατεργάσατο. Ὁ καὶ σαφῶς αὐτὸς ὁμολογῶν ἐκφαίνεται, λέγων· « Ἐνοικίω ἐν αὐτοῖς καὶ ἐμπεριπατήσω, καὶ ἔσομαι αὐτῶν θεός, καὶ αὐτοὶ ἔσονται μοι λαός. » Καὶ τοιαύτῃ μὲν ἡ τελεία καὶ κεχαθαρμένη ψυχῇ, ἀρχῆθεν οὕτω γεγεννημένη, οἷα τὸν οὐράνιον λόγον ἀγαματοφορεῖν. Ἄλλὰ γὰρ φθόνῳ καὶ ζήλῳ τοῦ φιλοπονήσου δαίμονος, φιλοπαθῆς καὶ φιλοπόνηρος ἐξ αὐτεξουσίου αἰρέσεως γενομένη, ὑπαναχωρήσαντος αὐτῆς τοῦ θείου, ὡς ἂν ἔρημος προστάτου, εὐάλωτος καὶ εἰς ἐπιβουλήν εὐχερῆς τοῖς ἐκ μακροῦ διαφθοροῦμένοις ἀπελήλεκται (33), ταῖς τε τῶν ἀοράτων ἐχθρῶν καὶ νοητῶν πολεμίων ἐλεπόλεσι καὶ μηχαναῖς καταβληθεῖσα. πτώμα ἐξαισιον καταπέπτωκεν, εἰς ὅσον οὐδ' ἐπὶ λίθῳ λίθον τῆς ἀρετῆς ἐστῶτα ἐν αὐτῇ διαμείναι. Ὀλην δὲ διόλου χαμαὶ κείσθαι νεκράν, τῶν περὶ Θεοῦ φυσικῶν ἐνοσιῶν πάμπαν ἀπεστερημένην. Πεπτωκυῖαν δὲ ταύτην ἐκλήνην τὴν κατ' εἰκόνα Θεοῦ κατασκευασθεῖσαν, ἐλυμήνατο οὗχ ὕς οὗτος ὁ ἐκ δρυμῶ τοῦ παρ' ἡμῖν ὄρατοῦ, ἀλλὰ τῆς φθοροποιῆς δαίμωνος, καὶ θῆρες ἄγριοι νοητοὶ· οἱ καὶ τοῖς πάθεσιν οἷα πεπτωρακτωμένοις τῆς σφῶν κακίας βέλεσιν (34) αὐτὴν ἐξυφάναντες, ἐνεπύριζαν ἐν πυρὶ τὸ θεῖον ὄντως ἀγιαστήριον τοῦ Θεοῦ, εἰς τὴν γῆν τε ἐθεθήλωσαν τὸ σκήνωμα τοῦ ὀνόματος αὐτοῦ· εἶτα πολλῷ τῷ προσχώματι τὴν ἀθλίαν καταορύξαντες, εἰς ἀνέλπιστον πάσης περιέτρεψαν σωτηρίας. Ἄλλ' ὄγε κηδεμὼν αὐτῆς Λόγος, ὁ θεοφεγγής καὶ σωτήριος, τὴν κατ' ἀξίαν δέχτην τῶν ἁμαρτημάτων ὑποσχούσαν, αὐθις ἐξυπαρχῆς ἀνελάμβανε, Πατρὸς παναγάθου φιλανθρωπικῆ παιθόμενος. Αὐτὰς δὲ οὖν πρῶτας τὰς τῶν ἀνωτάτω βασιλευόντων ψυχὰς προελόμενος, τῶν μὲν δυσσεβῶν καὶ ὀλεθρίων πάντων, αὐτῶν τε τῶν δεινῶν καὶ θεομισῶν τυράννων, τὴν οἰκουμένην ἅπασαν δι' αὐτῶν τῶν θεοφιλεστάτων ἐκαθήρατο, εἶτα δὲ τοὺς αὐτῷ γνωρίμους ἄνδρας,

²² Isa. LIV, 4-8. ²³ Isa. LI, 17-25; LII, 1-2. ²⁴ Isa. XLIX, 18-21.

(32) *Αὐτονοερὰν οὐσίαν*. Sic animam humanam vocat Eusebius, quod sit per se et natura sua intelligens. Sic philosophi νοεράς οὐσίας vocant substantias spirituales, quas vulgo intelligentias vocamus. At Christophorusνονος νοεράν idem putavit esse ac νοητὴν, gravi errore. Sic enim vertit : « substantiam sola mentis intelligentiæ cognitam ei tribuens. » Atqui magnum discrimen est inter νοητὸν, id est, intelligibile, et νοερόν, quod est intellectuale. Nam Chimæra verbi gratia, et hujusmodi intellectus fragmenta, νοητὰ sunt, sed νοερά nequaquam. Eadem vox occurrit infra. Nebridius in epistola 71 ad Augustinum utrumque optime distinxit his

verbis. Potest enim quemadmodum intellectualis animus ad intelligibilia sua videnda a sensu admodum necitur, etc.

(33) *Διαφθοροῦμένοις ἀπελήλεκται*. Sic in codd. Medicæ et Maz. scribitur pro vulg. ἀπολέλειπται. Quod Rob. Stephanus adnotaverat. Eandem quoque scripturam habet codex Fuk. et Savil.

(34) *Πεπτωρακτωμένοις... βέλεσιν*. Intelligit maleolos, et hujusmodi incendiaria tela, ut loquitur Amm. Marcellinus. Alludit autem ad locum Pauli apostoli, qui Satanæ tribuit tela ardentia quibus homines oppugnat.

τοὺς πάλαι διὰ βίου ἱερωμένους αὐτῶ (35) κρύβδην A γε μὴν ὡς ἐν κακῶν χειμῶνι πρὸς τῆς αὐτοῦ σκέπης καλυπτομένους, εἰς φανερόν ἀγαγών, καὶ ταῖς τοῦ Πνεύματος μεγαλοδωραεῖς ἐπαξίως τιμήσας· αὐτοῖς καὶ διὰ τούτων τὰς μικρῶ πρόσθεν ἐρρυθρωμένας ψυχὰς, ὕλης τε παντοίας καὶ χύματος τῶν ἀσέδων ἐπιταγμάτων συμπεφορημένας, ὄρυξι καὶ δικέλλαις ταῖς πληκτικαῖς τῶν μαθημάτων διδασκαλαῖς, ἐξεκάθηρέ τε καὶ ἀπέσμηξε· λαμπρόν τε καὶ διαυγῆ τῆς πάντων ὕμων διανοίας τὸν χώρον ἀπειργασμένος, ἐναυθα λοιπὸν τῷ πανσόφῳ καὶ θεοφιλεῖ τῷδε παρὰ δέδωκεν ἡγεμόνι· ὅς τὰ τε ἄλλα κριτικὸς καὶ ἐπιλογιστικὸς τυγχάνων, τὴν τῶν αὐτῶ κεκληρωμένων ψυχῶν εὐ διαγινώσκων καὶ φυλοκρινῶν (36) διάνοιαν, ἐκ πρώτης, ὡς εἰπεῖν, ἡμέρας οἰκοδομῶν, οὐπω καὶ εἰς δεῦρο πέπαυται, τοτὲ μὲν διαυγῆ τὸν χρυσόν, B τοτὲ δὲ δοκιμον καὶ καθαρὸν τὸ ἀργύριον, καὶ τοὺς τιμίους καὶ πολυτελεῖς λίθους ἐν πᾶσιν ὕμιν ἀρμότων, ὡς ἱερὰν αὐτοῖς καὶ μυστικὴν ἔργοις τοῖς εἰς ὑμᾶς ἀποπληροῦν προφητεῖαν, δι' ἧς εἰρηται· « Ἴδὸν ἐγὼ ἐτοιμάζω σοι ἀνθρακὰ τὸν λίθον σου, καὶ τὰ θεμέλιά σου ἀσφαιροῦν, καὶ τὰς ἐπάλλξεις σου ἴασπιν, καὶ τὰς πύλας σου λίθους χρυστάλλου, καὶ τὸν περιθόλον σου λίθους ἐκλεκτούς, καὶ πάντας τοὺς υἱούς σου διδασκτοὺς Θεοῦ, καὶ ἐν πολλῇ εἰρήνῃ τὰ τέκνα σου· καὶ ἐν δικαιοσύνῃ οἰκοδομηθήσῃ. » Δικαιοσύνη ἤθητα οἰκοδομῶν κατ' ἀξίαν τοῦ παντὸς λαοῦ διήρει τὰς δυνάμεις, οἷς μὲν τὸν ἔξωθεν αὐτὸν μόνον περιφράττων περιθόλον, τὴν ἀπλανῆ πίστιν περιτειχίσας (πολὺς δὲ ὁ τοιοῦτος καὶ μέγας λεὼς, οὐδὲν κρεῖττον φέρειν οἰκοδομημα διαρκῶν), οἷς δὲ τὰς ἐπὶ τὸν οἶκον C ἐπιτρέπων εἰσόδους, θυραυλεῖν καὶ ποδηγεῖν τοὺς εἰσιόντας (37) κατατάττων, οὐκ ἀπεικώτως τοῦ νεῶ πρόπυλα νενομισμένους· ἄλλους δὲ πρώτους τοῖς ἔξωθεν ἀμφὶ τὴν αὐλήν (38) ἐκ τετραγώνου κίσιν

⁹⁰ Levit. xxvi, 12.

(35) *Διὰ βίου ἱερωμένους αὐτῶ.* Hunc locum nou intellexerunt interpretes, qui διὰ βίου interpretati sunt « per vitæ sanctimoniam consecratos. » Duo fuerunt genera sacerdotum : alii annui, ut apud Judæos sub principibus Romanis obtinuit, et apud gentiles fere omnes. Alii erant perpetui, quos διὰ βίου vocabant. Vetus inscriptio apud Gruterum pag. 313, *Ἀρχιεπίσκοπος Ἐρμοπολίτην ἀρχιερέα τοῦ σύμπαντος ξύστου διὰ βίου.* Et in vetere nummo Perperenorum, quem edidit Jac. Sirmondus in « Antitrivano » secundo, *ἱερεὺς διὰ βίου.* Sic igitur Eusebius sacerdotes Christianorum vocat *ἱερωμένους διὰ βίου*, eo quod illorum sacerdotium non annuum sit, sed perpetuum instar sacerdotii Christi, qui sacerdos est in æternum secundum ordinem Melchisedech ; ut ait propheta. Certe *ἱερωμένους* sacerdotes sunt apud Eusebium in capite 5 hujus libri *ἱεροουργοὶ* τε τῶν ἱερωμένων. — *Διὰ βίου*, perpetuum sacerdotium verti, secutus Velleium Paterculum, qui « perpetuos archontas » interpretatus est, quos Athenienses vocabant *ἀρχοντας διὰ βίου*, ad differentiam decennialium, et annuorum magistratum. Sic in *Gestis purgationis Cæciliani* Munatius Felix dicitur *flamen perpetuus*, et apud Augustinum in libro III *Contra Cresconium*, capite 29. Ex quo corrigenda est epistola 165 ejusdem Augustini, ubi legitur : « Recita illa gesta apud Numacium Felicem, Flavianum procuratorem tunc ejusdem civitatis vestræ. » Scribe « Munatium Felicem flaminem perpetuum, curatorem tunc ejus-

dem civitatis vestræ. » Error natus est ex scribendi compendio. Sic enim scriptum erat FL. EP., ut legitur in *Gestis purgationis Cæciliani*. Quibus notis flamen perpetuus designatur, ut tradit Magno in libro De notis. Eorum mentio fit in lege 2 ced. Theodos., quemadmodum munera civilia indicantur : « Sacerdotales et flamines perpetuos atque etiam duumvirates ab annuarum præposituris inferioribusque muneribus immunesse præcipimus. » (36) *Καὶ φυλοκρινῶν.* Ita scribendum est, ut habet vetustissimus codex Maz. Id est singulis suum locum ac ordinem attribuens. Vide quæ sequuntur infra. Si quis tamen vulgatam lectionem φιλοκρινῶν retinere maluerit, non valde repugnabo. Nam et *φυλοκρινεῖν* est *διατερεῖν* teste Hesychio. (37) *Θυραυλεῖν καὶ ποδηγεῖν τοὺς εἰσιόντας.* Intelligit Eusebius hypodiatconos, qui portas ecclesiæ servabant, et intrantes singulos ad sua loca deducebant : catechumenos videlicet ad penitentes, et energumenos ad narthecem seu catechumenium : fideles vero in chorum seu basilicam. Vide canonem 22 concilii Laodicensi, et quæ ad illum notarunt Zonaras et Balsamo. (38) *Τοῖς ἔξωθεν ἀμφὶ τὴν αὐλήν.* Paulo ante observavimus locum illum patentem et apertum, qui medius erat inter vestibulum ac templum, a Latinis dictum esse atrium. Græci eundem locum αὐλήν vocabant, quæ vox non semel occurrit in Evangelio, ubi vetus interpres semper atrium vertit.

nia eam obruentes, omaem prorsus spem salutis illi ademerunt. Verum divinum et salutare Verbum curam illius gerens, postquam debitas scelerum pœnas eam persolvisse sensit, optimi Patris clementiæ obsecundans, denuo eam restituit. Ac primum quidem cum summorum orbis Romani imperatorum animos sibi adjunxisset, universum orbem terrarum omnibus impiis et exitiosis hominibus, ipsisque adeo **385** crudelibus Deoque invisis tyrannis, eorum quos dixi, Deo charissimorum principum opera repurgavit. Deinde viros probe sibi cognitos, et jampridem perpetuo sacerdotio sibi consecratos, qui tamen occulte, utpote sæviēte persecutionum procella, ab ipso protegebantur, in lucem produxit, et sancti Spiritus magnificentissimis donis, ut decebat, ornavit; perque hos animas paulo ante inquinatas, omnique coluvie et impiarum jussionum acervis adobrutas, rursus objugatoriis divinarum præceptorum prædicationibus tanquam sarculis et ligonibus purgavit atque abstersit. Cumque mentium vestrarum locum purum ac nitidum reddidisset, huic sapientissimo posthæc Deique amantissimo præsidi eum tradidit. Qui cum in aliis rebus singulari judicio et ratiocinandi solertia præditus, tum in animarum quarum curam sortitus est, cogitationibus dignoscendis ac discernendis perspicacissimus, ab initio fere ad hunc usque diem ædificare non destitit: nunc autem splendidissimum, nunc purum ac probum argentum, nunc pretiosissimos lapides in unoquoque

A ὑπεστήριξε, ταῖς πρώταις τῶν τεττάρων Εδραγγαλίῳ τοῦ γράμματος προβολαῖς (39) ἐμβιδάζων. Τοὺς δ' ἤδη ἀμφὶ τὸν βασιλεῖον οἶκον προβολαῖς ἐκατέρωθεν (40) παραζεύγυσιν, ἔτι μὲν κατηχομένους, καὶ ἐν αὐτῇ καὶ προκοπῇ καθεστῶτας, οὐ μὴν πόρρω που καὶ μακρὰν τῆς τῶν ἐνδοτάτω θεοπτίας τῶν πιστῶν (41) διεζευγμένους. Ἐκ δὴ τούτων τὰς ἀκράτους ψυχὰς θείῳ λουτρῷ χρυσοῦ δίκην ἀποσμηθεύσας παραλαβὼν, κἀνταῦθα τοὺς μὲν κίσι τῶν ἐξωτάτω πολὺ κρείττοσιν, ἐκ τῶν ἐνδοτάτω μυστικῶν τῆς Γραφῆς δογματῶν ὑποστηρίζει, τοὺς δὲ πρὸς τὸ φῶς ἀνοίγμῃ καταυγάζει· προπύλῃ μὲν ἐνὶ μεγίστῃ τῆς τοῦ παμβασιλέως ἐνδὸς καὶ μόνου θεοῦ δοξολογίας, τὸν πάντα νεῶν κατακοσμῶν, Χριστοῦ δὲ καὶ τοῦ ἁγίου Πνεύματος παρ' ἐκάτερα αὐτῆς τοῦ Πατρὸς αὐθεντίας, τὰς δευτέρας αὐγὰς τοῦ φωτὸς (42) παρασχόμενος, τῶν τε λαίπῶν διὰ τοῦ παντὸς οἴκου ἀφθονον καὶ πολὺ διάφορον τῆς καθέκαστον ἀληθείας τὸ σαφὲς καὶ φωτεινὸν ἐνδεικνύμενος, πάντῃ δὲ καὶ πανταχόθεν τοὺς ζῶντας καὶ βεθηκότας καὶ εὐπαγεῖς τῶν ψυχῶν λίθους ἐγκρίνας, τὴν μέγαν καὶ βασιλικὴν ἐξ ἀπάντων οἶκον ἐπισκευάζεται, λαμπρὸν καὶ φωτὸς ἔμπλεω τὰ τε ἐνδοθεν (43) καὶ τὰ ἐκτὸς (44), ὅτι μὴ ψυχῇ μόνον καὶ διανοίᾳ (45), καὶ τὸ σῶμα δὲ αὐτοῖς ἀγνεύας καὶ σωφροσύνης πολυανθεὶ κόσμῳ κατηγλάιστο. Ἐνεῖσι δ' ἐν τῷδε τῷ ἱερῷ καὶ θρόνοι, βάθρα τε μυρία καὶ καθιστήρια· ἐν θύραις ψυχαῖς τὰ τοῦ θείου Πνεύματος ἐπιζῆνει δωρήματα, οἷα καὶ πάλοι ὄφθη τοῖς ἀμφὶ τοὺς ἱερῶς ἀποστολοῦς, οἷς ἐφάνησαν διαμ-

(39) Τοῦ γράμματος προβολαῖς. Hanc vocem Latine exprimere difficile est. Musculus quidem « propugnacula » vertit; Christophorus « repagulas. » Neutrum probō. Ego « obices » interpretatus sum.

(40) Προβολαῖς ἐκατέρωθεν. Delenda est vox προβολαῖς, quæ sensum turbat, et ex superiore litæa perperam huc irrepit. Quod miror ab interpretibus animadversum non fuisse.

(41) Οὐ μὴν πόρρω που... τῆς θεοπτίας τῶν πιστῶν. Intelligit eos qui a veteribus Christianis competentes vocabantur. Hi erant quasi quidam sacri baptismatis candidati. Tres igitur catechumenorum ordines hic distinguit Eusebius. Primi erant, qui Symbolum duntaxat, id est, Christianæ fidei rudimenta percipiebant; quos quidem exteriori ecclesiarum ambitui comparat. Secundi sunt quibus quatuor Evangeliorum brevis expositio tradebatur: eosque Eusebius comparat columnis, quæ circa atrium quadrangulari forma dispositæ sunt. Tertii sunt competentes, qui proxime ad fideles accedunt. Si quis tamen per primos illos qui ambitui ecclesiarum comparantur, laicorum promiscuam multitudinem intelligere velit: secundos vero qui columnis comparantur atriis, de illis accipiat, qui inter laicos cæteris eruditiores sunt, equidem non magno opere repugnabo.

(42) Τὰς δευτέρας αὐγὰς τοῦ φωτός. Ad hæc verba in margine codicis Maz. hoc scholion ascriptum est: « Ἀνθρώπε, τί σοι τῶν μακρῶν τούτων καὶ πανηγυρικῶν λόγων ὄφελος; ἢ τί κέρδος σοι τοῦ παντὸς τοῦδε φιλοπονήματος καὶ συντάγματος, οὗχ ὁμότιμον, ὡς ὄρω, τὴν Ἰὴν τῷ Πατρὶ, ὅτε μὴ τὸ Πνεῦμα τὸ ἅγιον συνεισάγοντι· πανταχοῦ δὲ ἐπὶ τῶν λόγων τῷ Πατρὶ τὰ πρῶτα χαρίζομένῳ, τῷ δὲ Ἰῷ καὶ τῷ ἁγίῳ Πνεύματι τὰς δευτέρας τοῦ φωτὸς αὐγὰς

παρεχομένῳ; Καλὰ δὲ εἰπεῖν ὧν μία φύσις, δύναμις τε καὶ ὄψα, καὶ ἐν ἑξαλίμῃ τῆς λαμπρότητος· εἰκότως τοίνυν σὺ μὲν μετὰ τῶν σῶν δογμάτων καὶ ποιημάτων ἐν Ἰγώνια που καὶ παραδόσῃ κατάκεισαι, λήθη παντελεῖ σχεδὸν καὶ βαθεῖα σιγῇ καλυφθεὶς, ὁ τοιοῦτος δογματιστῆς· ἐν δὲ τῇ τοῦ θεοῦ Ἐκκλησίᾳ λαμπροὶ λαμπρῶς ἀναστρέφονται, καὶ φαίνουσιν ἡλίῳ φαιδρότερον, καὶ τὴν οἰκουμένην τῷ κλέει καὶ τοῖς λόγοις περιαιγάζουσιν, ὅτε μέγιστος πατήρ θεολόγος, καὶ οἱ μετ' ἐκείνου δογματισταὶ καὶ διδάσκαλοι. Ταῦτα ἐνταῦθα γράψαι δεῖν ᾤθη, ἵνα οἱ ἀναγινώσκοντές σε μὴ συναρπάζωνται, ἀλλὰ γινώσκοντές σε, καταφρονῶσι καὶ σοῦ καὶ τῶν σοῦ λόγων, καὶ τῶν δογμάτων. In codice Mediceo brevius ascriptum est scholion his verbis: Καὶ τὸδε βλάσφημον.

(43) Τὰ τε ἐνδοθεν. Hunc locum ex codice Mediceo, Fuketiano et Mazarino pristinae sanitati restitui.

(44) Ἐνδοθεν καὶ τὰ ἐκτὸς, etc. Id est: « basilicam construxit splendidam ac luminis plenam, tam intus quam extra. »

(45) Ὅτι μὴ ψυχῇ μόνον καὶ διανοίᾳ. Est hic locus illustris de castitate et continentia clericorum, qui tamen haec in obscuro latuit ob pravam interpretum versionem. Sic enim vertit Musculus, cujus versionem secutus est Christophorus: « Interiora autem et exteriora, quoniam non animam modo et mente, sed et corpore constant, castitatis ac temperantiae floridissimo ornatu illustravit. » Quæ tamen interpretatio ferri non potest. Causam autem erroris ipsis præbuit prava interpunctio, quæ in editione Rob. Stephani et in Regio codice habetur. Nam post vocem αὐτοῖς ascripta est virgula. Verum codex Med. et M. z. merito eam virgulam non agnoscuti.

ριζόμεναι γλῶσσαι ὡσεὶ πυρός· ἐκάθισέ τε ἐφ' ἓνα ἕκαστον αὐτῶν. Ἄλλ' ἐν μὲν τῷ πάντων ἄρχοντι, ἕως αὐτὸς ὅλος ἐγκάθηται Χριστὸς, ἐν δὲ τοῖς μετ' αὐτὸν δευτερεύουσιν (46), ἀναλόγως καθόσον ἕκαστος χωρεῖ Χριστοῦ δυνάμει καὶ Πνεύματος ἁγίου μερισμοῦς. Βάθρα δ' ἂν εἶεν καὶ ἀγγέλων, καὶ αἱ τινῶν ψυχαί, τῶν εἰς παιδαγωγίαν καὶ φρουρὰν ἐκείνῃ παραδεδομένων. Σεμνὸν δὲ καὶ μέγα καὶ μονογενὲς θυσιαστήριον, ποῖον ἂν εἴη ἢ τῆς τοῦ κοινοῦ πάντων ἱερέως τῆς ψυχῆς τὸ εἰλικρινὲς καὶ ἁγίον Ἄγιον; ᾧ παρεστὼς ἐπὶ δεξιᾷ ὁ μέγας τῶν ὄλων ἀρχιερεὺς αὐτὸς Ἰησοῦς ὁ Μονογενὴς τοῦ Θεοῦ, τὸ παρὰ πάντων εὐώδες θυμίαμα, καὶ τὰς δι' εὐχῶν ἀναίμους καὶ ἀλόγους θυσίας, φαίδρῳ τῷ βλέμματι καὶ ὑπτίαις ὑποδεχόμενος χερσὶ, τῷ κατ' οὐρανὸν Πατρὶ καὶ Θεῷ τῶν ὄλων παραπέμπεται, πρῶτος αὐτὸς προσκυνῶν, καὶ μόνος τῷ Πατρὶ τὸ κατ' ἀξίαν ἀποπέμνων σέβας, εἶτα δὲ καὶ πᾶσιν ἡμῖν εὐμενῆ διαμένειν καὶ δεξιὸν εἰς αἰὲν παραιτούμενος. Τοιοῦτος ὁ μέγας νεὸς, ὃν καθ' ὅλην τῆς ὕψ' ἥλιον οἰκουμένης ὁ μέγας τῶν ὄλων δημιουργὸς Λόγος συνεστήσατο, τῶν ἐπέκεινα οὐρανῶν ἀψίδων πάλιν καὶ αὐτὸς νοερὰν ταύτην ἐπὶ γῆς εἰκόνα κατεργασάμενος, ὡς ἂν διὰ πάσης τῆς κτίσεως, τῶν τε ἐπὶ γῆς λογικῶν ζώων ὁ Πατὴρ αὐτῷ τιμῶτό τε καὶ σέβοιτο. Τὸν δὲ ὑπερουράνιον χῶρον (47) καὶ τὰ ἐκεῖσε τῶν τῆδε παραδείγματα, τὴν τε ἄνω λεγομένην Ἱερουσαλὴμ καὶ τὸ Σιών ὄρος τὸ ἐπουράνιον, καὶ τὴν ὑπερκόσμον πόλιν τοῦ ζῶντος Θεοῦ, ἐν ἣ ἑκατὶ ἀγγέλων πανηγύρεις καὶ Ἐκκλησία πρωτοτόκων ἀπογεγραμμένων ἐν οὐρανοῖς, ταῖς ἀρβήτοις καὶ ἀνεπιλογίστοις ἡμῖν θεολογίαις, τὸν σφῶν ποιητὴν καὶ πανηγυμόνα τῶν ὄλων γεραίρουσιν, οὐ τίς θνητὸς οἶός τε κατ' ἀξίαν ἡμνήσας; Ὁ τίς δὲ ὀφθαλμὸς οὐκ εἶδε, καὶ οὐς οὐκ ἤκουσε, καὶ ἐπὶ καρδίαν ἀνθρώπου οὐκ ἀνέβη, αὐτὰ δὲ ταῦτα ἃ ἠτοίμασεν ὁ Θεὸς τοῖς ἀγαπῶσιν αὐτόν· ὧν ἡδὴ ἐν μέρει καταξιωθέντες ἄνδρες ἄμα παισὶ καὶ γυναῖξι, μικροὶ καὶ μεγάλοι, πάντες ἀθρώως ἐν ἐνὶ πνεύματι καὶ μετὰ ψυχῆ, μὴ διαλίπωμεν ἐξομολογούμενοι, καὶ τὸν τῶν τοσοῦτων ἡμῖν (48) ἀγαθῶν παρτίων ἀνευφημοῦντες, « τὸν εὐλατεύοντα πάσαις ταῖς ἀνομίαις ἡμῶν, τὸν ἰώμενον πάσας τὰς νόσους ἡμῶν, τὸν λυτροῦμενον ἐκ φθορᾶς τὴν ζωὴν ἡμῶν, τὸν στεφανοῦντα ἡμᾶς ἐν ἐλέει καὶ οἰκτιρμοῖς, τὸν ἐμπιπλῶντα (49) ἐν ἀγαθοῖς τὴν ἐπιθυμίαν ἡμῶν· ὅτι οὐ κατὰ τὰς ἀμαρτίας ἡμῶν ἐποίησεν ἡμῖν, οὐδὲ κατὰ τὰς ἀνομίας ἡμῶν ἀνταπέδωκεν ἡμῖν· ὅτι καθ' ὅσον ἀπέχουσιν ἀνατολαὶ ἀπὸ δυσμῶν, ἐμάκρυνεν ἀφ'

⁹⁷ Isa. LIV, 11-14.

(46) Ἐρ δὲ τοῖς μετ' αὐτὸν δευτερεύουσιν. Presbyteros intelligit, qui secundum sacerdotii gradum obtinent. Et episcopum quidem ac presbyteros thronis Ecclesiæ comparat: subselliis vero diaconos.

(47) Τὸν δὲ ὑπερουράνιον χῶρον. Sic vulgatam lectionem, τὸν τε ὑπ. γ., corrigendum est prorsus necessaria emendatione. Postquam enim Eusebius de duplici Ecclesiæ fabrica abunde locutus est, materialis scilicet ac spiritali, et utramque sibi invicem comparavit, transit tandem ad cælestem illam Jerusalem, quippe quæ idea ac primitivum exemplar est de-

vestrum coagmentans; ut suis erga vos operibus sacram denuo et arcanam prædictionem adimpleat, quæ sic habet: « Ecce ego præparo tibi carbunculum lapidem tuum, et fundamenta tua sapphirum, et propugnacula tua jaspidem, et portas tuas lapides crystalli, et murum tuum lapides electos: et omnes filios tuos doctos a Deo, et in multa pace filios tuos; et in justitia ædificaberis ». In justitia igitur ædificans, totius populi vires ac facultates congrua ratione distinxit; hos quidem exteriorē duntaxat cingens muro, id est firma fide. Cuius generis infinita est multitudo, quæ præstantiorem structuram ferre non potest. Illis vero aditus in templum permittens; ad portas stare et intrantes deducere eos jubet: qui non absurde templi vestibulis comparantur. Alios primis columnis quæ forinsecus circa atrium in quadranguli speciem dispositæ sunt suffulsit, intra primos litteralis quatuor Evangeliorum sensus obices eos inducens. Jam vero nonnullos circa regiam ædem utrinque lateribus applicat, qui adhuc quidem catechumeni sunt: et augmentum ac progressum faciunt, non tamen procul **386** absunt ab ipsa abditissimorum Dei mysteriorum inspectione qua fideles fruuntur. Ex horum numero eos quorum animæ immaculatæ sunt et divino lavacro instar auri purgatæ assumens: alios columnis quæ exterioribus illis longe præstantiores sunt, arcanis scilicet et intimis sacræ Scripturæ sententiis suffulcit. Alios vero fenestris ad lumen in ædes immittendum factis illustrat. Ac universum quidem templum uno maximo vestibulo, unius scilicet Dei summi omnium regis adoratione exornavit. Christum vero et Spiritum sanctum utrinque ad latus paternæ auctoritatis, quasi secundum lumen præbet. Sed et in reliquis singillatim fidei nostræ sententiis, per totam basilicam copiosissimam ac præstantissimam veritatis lucem atque evidentiam ostendit. Præterea vivos et stabiles ac firmos animarum lapides undique seligens, amplam ac regiam domum ex omnibus construxit: splendoris ac luminis plenam tam intus quam extra: quandoquidem non anima solum illis ac mens, sed etiam corpus castitatis ac modestiæ florido ornatu resplendent. Insunt etiam in hoc templo throni, et subsellia scamnæque innumera: in cunctis scilicet animabus in quibus sancti Spiritus resident dona, cuiusmodi olim visa sunt sacrosanctis apostolis: quibus linguæ instar ignis

gentis in terris Ecclesiæ. At Musculus, cuius versione more suo secutus est Christophorus, et ipse in hujus loci versione nihil omnino vidit, et totam venustatem sententiæ lectoribus obscuravit.

(48) Vulg. τὸν τοσοῦτον ἡμῖν. Scripti codices non consensu habent τὸν τῶν τοσοῦτων ἡμῖν ἀγαθῶν παρτίων, et ad oram codicis Med. annotatur σκληρὰ σύνταξις, id est: « dura atque aspera constructio. »

(49) Ἐμπιπλῶντα. Ita in vetustissimo codice Maz. scribitur rectius quam vulg. ἐμπιπλ. Eundem errorem jam antea notare meminimus.

divisæ, et singulis insidentes apparuerunt. Verum in ipso quidem omnium principe ac præside, totus, ut verisimile est, insidet Christus. In iis vero qui secundum dignitatis locum obtinent, quatenus quisque dispertita virtutis Christi sanctique Spiritus dona capere potest. Subsella quoque angelorum sunt quorundam animæ, quorum institutio et custodia illis demandata est. Augustum vero magnumque et unicum altare quodnam aliud est, quam summi omnium sacerdotis purissima mens prorsusque Sanctum sanctorum? Cui dexter assistens maximus ille omnium Pontifex, ipse scilicet Jesus unigenitus Dei Filius, suavissimum ab omnibus sufflitum et incruenta ac spiritalia precum sacrificia, hilari vultu et supinis manibus suscipiens, cœlesti Patri et universorum Deo transmittit: primus ipse eum adorans, solusque congruentem paternæ majestati honorem exhibens: deinde vero obsecrans, ut is propitius omnibus nobis ac benignus perpetuo esse velit. Hujusmodi **387** est magnum illud templum, quod per universum terrarum orbem magnus ille mundi opifex Verbum Dei constituit; hancque intellectualium imaginem eorum quæ ultra ipsos cœli fornices posita sunt, ipse in terris denuo perfecit: ut ab omni creatura et ab animantibus ratione præditis, Pater ipsius debito honore cultuque afficeretur. Illam vero supercœlestem regionem et ea quæ illic sunt exemplaria horum quæ hic cernimus: supernam illam Hierusalem, cœlestem montem Sion, et ultra mundum positam civitatem Dei viventis, in qua innumerabiles angelorum chori, et Ecclesia primogenitorum qui in albo cœlestium civium descripti sunt, conditorem suum ac summum omnium ducem hymnis quibusdam inexplicabilibus quos nec intelligentia assequi possumus, venerantur: nullus mortalium pro dignitate celebrare suffecerit. Etenim « nec oculus vidit, nec auris audivit, nec in cor hominis ascenderunt ea quæ Deus præparavit diligentibus se⁹⁹. » Quarum quidem rerum jam aliqua ex parte Dei beneficio compotes facti, viri cum mulieribus et pueris; summi pariter atque infimi; omnes simul uno spiritu unoque animorum consensu tantorum nobis honorum auctorem confiteri ac celebrare nunquam desinamus: « Qui propitiatur omnibus iniquitatibus nostris; qui sanat omnes infirmitates nostras; qui redimit ab interitu vitam nostram; qui coronat nos in misericordia et miserationibus; qui explet in bonis cupiditatem nostram. Quia non secundum peccata nostra fecit nobis, neque secundum iniquitates nostras retribuit nobis. Quia quantum distat ortus ab occidente, longe fecit a nobis iniquitates nostras. Quemadmodum miseretur pater filiorum suorum, misertus est Dominus timentium se⁹⁹. » Hæc et in presentia et cunctis deinceps temporibus memoria recolentes, Deumque præsentis hujus festivitatis et splendidæ hujus ac lætissimæ lucis auctorem ac præsidem diu noctuque singulis horis, et omnibus, ut ita dicam, momentis quibus spiritum ducimus, ante oculos mentis nobis proponentes, totis animi viribus eum diligamus ac veneremur. Jamque exsurgentes, contentissima nostri affectus voce eum obsecremus, ut nos intra septa ovilis sui tueri perpetuo ac servare velit, pacemque **388** suam inviolabilem nobis atque inconcussam præset in Christo Jesu Servatore nostro, per quem ei sit gloria in sæcula sæculorum. Amen.

CAPUT V.

Exempla legum imperialium.

Nunc vero exempla imperialium constitutionum Constantini ac Licinii ex Romana lingua in Græcam conversa deinceps adjiciamus.

Exemplum constitutionis imperatorum Constantini et Licinii.

« Jamdudum quidem, cum animadverteremus non esse cohibendam religionis libertatem, sed uniuscujusque arbitrio ac voluntati permittendum, ut ex animi sui sententia rebus divinis operam daret, sanximus ut tum ceteri omnes tum Christiani, sectæ ac religionis suæ fidem atque observantiam retinere. Sed quoniam in eo rescripto quo hæc facultas illis concessa fuerat, multæ ac diversæ sectæ diserte ac nominatim additæ videbantur, quidam eorum ob

ΚΕΦΑΛΑΙΟΝ Ε΄.

Ἀντίγραφον βασιλικῶν νόμων (Nic. H. E. VII, 42).

Φέρε δὴ λοιπὸν καὶ τῶν βασιλικῶν διατάξεων Κωνσταντίνου καὶ Λικινίου τὰς ἐκ τῆς Ῥωμαίων φωνῆς μεταληφθεῖσας ἐρμηνείας παραθώμεθα.

Ἀντίγραφον βασιλικῶν διατάξεων ἐκ Ῥωμαϊκῆς γλώσσης μεταληφθεῖσῶν.

« Ἡδὴ μὲν πάλαι σκοποῦντες τὴν ἐλευθερίαν τῆς θρησκείας οὐκ ἄρνητέαν εἶναι, ἀλλ' ἐνὸς ἐκάστου τῆ διανοίᾳ καὶ βουλήσει ἐξουσίαν δοτέον τοῦ τὰ θεῖα πράγματα τημελεῖν κατὰ τὴν αὐτοῦ προαίρεσιν, ἕκαστον κεκλευόμενοι, τοὺς τὴν Χριστιανοῖς, τῆς αἰρέσεως καὶ τῆς θρησκείας τῆς ἑαυτῶν τὴν πίστιν φυλάττειν. Ἄλλ' ἐπειδὴ πολλοὶ καὶ διάφοροι αἰρέσεις ἐν ἐκείνῃ τῇ ἀντιγραφῇ, ἐν ἧ' τοῖς αὐτοῖς συνηχωρήθη ἢ τοιαύτη ἐξουσία, ἐδόκουν προστεθεῖσθαι σα-

⁹⁹ I Cor. II, 9. ⁹⁹ Psal. CII, 5 13.

φῶς (50), τυχὼν ἰσως τινὲς αὐτῶν μετ' ὀλίγον ἀπὸ A τῆς τοιαύτης παραφυλάξεως ἀνεκρούοντο· ὅποτε εὐ-
 τυχῶς ἐνὶ Κωνσταντινῶς ὁ Αὐγουστος, κἀγὼ Λικίν-
 νιος ὁ Αὐγουστος, ἐν τῇ Μεδιολάνῳ ἐληλύθειμεν, καὶ
 πάντα ὅσα πρὸς τὸ λυσιτελεῖς καὶ τὸ χρησίμον τῷ
 κοινῷ διέφερον, ἐν ζητῆσει ἐσχομεν, ταῦτα μεταξὺ
 τῶν λοιπῶν ἄτινα ἐδόκει ἐν πολλοῖς ἄπασιν ἐπωφελῆ
 εἶναι, μᾶλλον δὲ ἐν πρώτοις διατάξαι ἐδογματίσαμεν,
 οἷς ἢ πρὸς τὸ θεῖον αἰδῶς τε καὶ τὸ σέβας ἐνελεχτο,
 τοῦτ' ἐστίν, ὅπως δῶμεν καὶ τοῖς Χριστιανοῖς καὶ
 πᾶσιν ἐλευθέραν αἴρεσιν τοῦ ἀκολουθεῖν τῇ θρησκείᾳ
 ἣ δ' ἂν βουληθῶσιν· ὅπως ὃ τί ποτέ ἐστι θεϊότης
 καὶ οὐρανοῦ πράγματος (51), ἡμῖν καὶ πᾶσι τοῖς ὑπὸ
 τὴν ἡμετέραν ἐξουσίαν διαγούσιν εὐμενὲς εἶναι δυ-
 νηθῆ. Τόλυν ταύτην τὴν βούλησιν τὴν ἡμετέραν
 ὀμεινῶ καὶ ὀρθοτάτῳ λογισμῷ ἐδογματίσαμεν, ὅπως
 μηδενὶ παντελῶς ἐξουσία ἀρνητέα ἢ τοῦ ἀκολουθεῖν
 καὶ αἰρεῖσθαι τὴν πῶν Χριστιανῶν παραφύλαξιν ἢ
 θρησκείαν, ἐκάστῳ τε ἐξουσία δοθείη τοῦ διδόναι
 ἑαυτοῦ τὴν διάνοιαν ἐν ἐκείνῃ τῇ θρησκείᾳ, ἣν αὐ-
 τὸς ἑαυτῷ ἀρμόζειν νομίσῃ, ὅπως ἡμῖν δυναθῆ τὸ
 θεῖον ἐν πᾶσι τὴν ἐθιμον σπουδῆν καὶ χαλοκάγαθίαν
 παρέχειν. Ἄτινα οὕτως ἀρέσκουν ἡμῖν ἀντιγράψαι
 ἀκόλουθον ἦν, ἵν' ἀφαιρεθειῶν παντελῶς τῶν αἰρέ-
 σεων, αἵτινες τοῖς προτέροις ἡμῶν γράμμασι τοῖς
 πρὸς τὴν σὴν καθοσίωσιν ἀποσταλεῖσι περὶ τῶν
 Χριστιανῶν ἐνελεχοντο, καὶ ἄτινα πάνυ σκαίαι καὶ τῆς
 ἡμετέρας πράττητος ἀλλότρια εἶναι ἐδόκει, ταῦτα
 ὕφαιρθῆ, καὶ νῦν ἐλευθέρως τε καὶ ἀπλανῶς ἕκαστος
 τῶν τὴν αὐτὴν προαίρεσιν ἐσχηκότων τοῦ φυλάττειν
 τὴν τῶν Χριστιανῶν θρησκείαν, ἀνευ τινὸς ὀχλή-
 σεως, τοῦτο αὐτὸ παραφυλάττοι. Ἄτινα τῇ σῆ ἐπι-
 μελείᾳ πληρέστατα δηλώσαι ἐδογματίσαμεν, ὅπως
 εἰδείης ἡμᾶς ἐλευθέραν καὶ ἀπολελυμένην ἐξουσίαν
 τοῦ τημελεῖν τὴν ἑαυτῶν θρησκείαν τοῖς αὐτοῖς
 Χριστιανοῖς δεδωκέναι· ὅπερ ἐπειδὴ ἀπολελυμένως
 αὐτοῖς ὑφ' ἡμῶν δεδωρῆσθαι (52), θεωρεῖ ἢ σὴ καθο-
 σίωσις, καὶ ἐτέροις δεδῶσθαι ἐξουσίαν τοῖς βουλο-
 μένοις τοῦ μετέρχεσθαι τὴν παρατήρησιν καὶ θρη-

A hanc fortasse causam paulo post ab huiusmodi ob-
 servantia destiterunt. Quamobrem cum nos, Con-
 stantinus ac Licinius Augusti, felicibus auspiciis
 Mediolanum venissemus, et quæcunque ad commo-
 dum utilitatemque reipublicæ pertinebant, sollicitè
 inquireremus, inter cætera quæ universis multifa-
 riam profutura iudicavimus, seu potius præ reliquis
 omnibus hæc constituenda esse censuimus, quibus
 divini numinis cultus ac veneratio contineretur :
 hoc est, ut Christianis et reliquis omnibus libera
 facultas a nobis tribuatur quamcunque voluerint
 religionem consecrandi : quo scilicet quidquid illud
 est divinum ac cæleste numen, nobis et universis
 qui sub imperio nostro degunt, propitium esse
 possit. Hanc igitur nostram voluntatem salubri et
 rectissimo consilio promulgavimus, ut nemini pror-
 sus Christianam observantiam ac religionem se-
 quendi aut eligendi licentia denegetur. Sed unicui-
 que liceat ad eam religionem quam sibi conducere
 censuerit, animum applicare; quo divinum numen
 propensum erga nos studium ac benignitatem in-
 omnibus possit ostendere. Porro consentaneum
 B 389 fuit ut hæc nobis ita placere rescriberemus,
 quo, sublatis penitus omnibus sectis quæ in priorè
 nostra de Christianis epistola ad Tuam Devotionem
 missa continebantur, cum illa quæ prorsus sinistra
 et a nostra mansuetudine aliena esse videbantur,
 omnino removeantur : tum ut in posterum quicun-
 que Christianam religionem observandam sibi esse
 statuerunt, eam libere et constanter absque ulla
 molestia et impedimento retineant. Quæ, quidem
 C idcirco tuæ solertiæ iudicanda censuimus, ut libe-
 ram et absolutam licentiam religionis suæ colendæ
 Christianis concessam a nobis esse cognoscas. Quod
 quoniam a nobis simpliciter et absolute illis con-
 cessum est, simul etiam aliis observantiam et cul-
 tum suum sectari volentibus, id concessum esse Tua
 Devotio intelligit. Quod profecto temporum nostro-
 rum tranquillitati convenire perspicuum est : ut

(50) Προστεθεῖσθαι σαφῶς. In codice Fuketiano
 et Saviliano scribitur ἀσαφῶς. Utra autem verior
 sit lectio, difficile est dicere. Nam cum prior illa
 lex Constantini pro Christianis, cuius hic mentio
 sit, hodie desideretur, obscurum est quidnam hic
 sibi velit Constantinus, cum ait in ea lege adjectas
 fuisse multas ac diversas αἰρέσεις, eaque de causa
 multos a legis Christianæ professione deterritos.
 Christophorsonus quidem διαφόρους αἰρέσεις inter-
 pretatus est dubias et controversas sententias :
 quasi ea lex non perspicuum, sed obscurum et
 ambiguum sensum habuerit. Atque ita Baronius ad
 annum Christi 313, hæc Christophorsoni verba
 intellexit. Langus vero et Musculus αἰρέσεις opi-
 niones et hæreses exposuerunt, multo certe rectius.
 Αἰρέσεις enim pro sensu seu διανοίᾳ sumi non pos-
 sunt, sed opinionem significant et sectam. Cum
 igitur imperator Constantinus in illa priori lege,
 cunctis colendi, prout vellent, numinis liberam fa-
 cultatem concessisset, illud etiam adiecerat, non
 Christianis solum, sed etiam reliquis cujuslibet
 sectæ hominibus, id est Judæis et Samaritanis,
 Marcionitis quoque et Montanistis, Novatianis, Sa-
 hellianis, omnibus denique omnium religionum
 sectis idem esse concessum. Quo quidem facto,

religioni Christianæ non levis fieri videbatur inju-
 ria, quippe quæ cum hæreticis et schismaticis et
 eum Judæorum perfidia quasi ex æquo componere-
 tur. Quare admonitus postea a Catholicis Constan-
 tinus, hac posteriore lege id emendavit; sectarum
 omnium mentione penitus sublata, hoc est quod
 D infra dicit his verbis : "Ἴν' ἀφαιρεθειῶν παντελῶς
 τῶν αἰρέσεων αἵτινες τοῖς προτέροις ἡμῶν γράμ-
 μασι ἐνελεχοντο.

(51) Θεϊότης καὶ οὐρανοῦ πράγματος. Apud
 Nicephorium legitur θειοτάτου, quod non probō. Sed
 nec vulgata lectio sana est.

(52) Αὐτοῖς ὑφ' ἡμῶν δεδωρῆσθαι. Post hæc
 verba in codd. Maz., Fuk. ac Savil. et apud Nice-
 phorium sequuntur hæc voces : θεωρεῖ ἢ σὴ καθο-
 σίωσις, καὶ ἐτέροις δεδῶσθαι ἐξουσίαν, etc., optime;
 nisi quod pro δεδωρῆσθαι scribendum est procul
 dubio δεδῶρηται, ut ex versione nostra apparet.
 Est autem hæc secunda Constantini constitutio data
 ad præfectum prætorii eum ipsum, ad quem data
 fuerat prima lex pro Christianis. Ac prima quidem
 lex data fuerat Romæ, Constantino II et Licinio II
 coss. statimque in Orientem missa ad Maximinum,
 ut habetur in libro IX, cap. 9. Hæc autem secunda
 data est Mediolani, anno sequente.

unicuique liberum sit quamcunque voluerit colendi A
 Numinis rationem eligere atque observare. Atque
 id a nobis eo factum est, ut ne cui divino cultui
 atque honori quidquam a nobis detractum esse vi-
 deretur. Hoc autem amplius in gratiam Christiano-
 rum decernimus, ut loca ipsorum in quibus antehac
 convenire consueverant, de quibus in litteris prius
 ad Devotionem Tuam datis alia erat forma superiori
 tempore constituta, si qui aut a fisco nostro aut ab
 alio quopiam ea emisse visi fuerint, ipsis Christianis
 absque ulla pecunia et sine repetitione ulla superad-
 jecti pretii, incunctanter ac sine ulla ambage resti-
 tuant; et si qui eadem loca dono acceperint, ut ea
 protinus Christianis reddant. Quod si qui ea loca
 emerunt aut donata acceperunt, aliquid a nostra
 clementia petere velint; ii præfectum qui in illa
 provincia jus dicit, adeant, ut a nostra Serenitate
 ratio ipsorum habeatur. Quæ quidem omnia protinus
 sine ulla dilatione corpori Christianorum restitui
 tua cura ac diligentia oportebit. Et quoniam iidem
 Christiani non solum ea loca in quibus convenire
 solebant, sed etiam alia possedisse noscuntur, quæ
 non privatim ad singulos ipsorum, sed ad jus cor-
 poris pertinerent, hæc omnia post legem a nobis
 memoratam 390 absque ulla dubitatione iisdem
 Christianis, hoc est cuilibet corpori et conventiculo
 ipsorum restitui jubebis: supradicta scilicet ratione
 servata, ut qui ea loca absque redhibitione pretii,
 sicut dictum est, restituerint, indemnitate suam
 a nostra benignitate expectent. Atque in his omni-
 bus supradicto corpori Christianorum operam tuam
 atque industriam quoad fieri poterit præstare de-
 bebis; ut mandatum citissime perficiatur, quo in
 hoc etiam communi et publicæ tranquillitati a nostra
 clementia consulatur. Hac enim ratione sicuti jam

(53) *Τύπος ἕτερος ὠρισμένος τῷ προτέρῳ
 χρόνῳ.* De locis publicis et cæmeteriis Christiano-
 rum exstat lex Gallieni apud Eusebium in libro
 vii, cap. 13, qua hujusmodi loca Christianis re-
 stitui jubentur. In prima igitur constitutione, quam
 victo Maxentio Constantinus et Licinius pro Chris-
 tianis ediderunt, et cujus exemplar ad Maximini-
 num imperatorem in Orientem miserunt, hoc so-
 lum decreverant, ut loca omnia in quæ Christiani
 convenire consueverant, Christianis olim adempta,
 iisdem restituerentur. Sed de pretii restitutione
 nihil nominatim præscripserant; certe nec in
 lege Maximini imperatoris quæ Constantini ac Li-
 cinii legem proxime subsecuta est, de repetitione
 pretii quidquam cavetur, ut videre est in lib. ix,
 cap. 9. Itaque necesse habuit Constantinus, de ea
 re distinctius statuere; ut Christiani loca sibi
 adempta, et a fisco vendita vel donata, absque ulla
 pretii restitutione recuperarent.

(54) *Τῆς τιμῆς ὑπερθεσίσης.* Sic vocat adje-
 ctiones quæ fiunt in auctionibus vel licitati-
 onibus. Eas adjectiones vernacula lingua vocamus
Enchéres. Latini autem adjectiones appellant, ut
 dixi.

(55) *Ἀποκατασθῶσιν οὕτως.* Scribendum vi-
 detur οσαύτως· ei δὲ ἢ οἱ ἡγοραχῶτες, etc. Atque
 ita plane a Constantino scriptum esse existimo.
 Quod si non verba, sensum certe assecuti sumus.

(56) *Ἐπὶ τῷ νόμῳ ὃν προεφήκαμεν.* Id est,

σχεῖαν ταυτῶν· ὅπερ ἀκολουθῶν τῇ ἡσυχίᾳ τῶν ἡμε-
 τέρων καιρῶν γίνεσθαι φανερόν ἐστιν, ὅπως ἐξουσίαν
 ἕκαστος ἔχη τοῦ αἰρεῖσθαι καὶ τημελεῖν ὅποσον ὃ
 ἂν βούληται θεῖον. Τοῦτο δὲ ὑπ' ἡμῶν γέγονεν, ὅπως
 μηδεμίαν τιμὴν μηδὲ θρησκείαν τιμὴν μεμειῶσθαι τι ὑπ'
 ἡμῶν δοκοῖ. Καὶ τοῦτο δὲ πρὸς τοῖς λοιποῖς εἰς τὸ
 πρόσωπον τῶν Χριστιανῶν δογματίζομεν, ἵνα τοῖς
 τόπους αὐτῶν εἰς οὓς τὸ πρότερον συνέρχεσθαι ἔθος
 ἦν αὐτοῖς, περὶ ὧν καὶ τοῖς πρότερον δοθεῖσι πρὸς
 τὴν σὴν καθοσίωσιν γράμμασι τύπος ἕτερος ἦν ὠρι-
 σμένος τῷ προτέρῳ χρόνῳ (53), ἵν', εἰ τινες ἢ παρὰ
 τοῦ ταμείου τοῦ ἡμετέρου ἢ παρὰ τινος ἑτέρου φα-
 νοιντο ἡγοραχῶτες τούτους, τοῖς αὐτοῖς Χριστιανοῖς
 ἄνευ ἀργυρίου καὶ ἄνευ τινὸς ἀπαιτήσεως τῆς τιμῆς
 ὑπερθεσίσης (54), δίχα πάσης ἀμελείας καὶ ἀμφι-
 βολίας ἀποκαταστήσῃ, καὶ εἰ τινες κατὰ δῶρον
 τυγχάνωσιν εὐληφότες τοὺς αὐτοὺς τόπους, ὅπως εἰ
 τοῖς αὐτοῖς Χριστιανοῖς τὴν ταχίστην ἀποκαταστή-
 σωσιν οὕτως (55), ἢ οἱ ἡγοραχῶτες τοὺς αὐτοὺς τό-
 πους, ἢ οἱ κατὰ δωρεάν εὐληφότες αἰτιῶσι τι παρὰ
 τῆς ἡμετέρας καλοκάγαθίας, προσέλθωσι τῷ ἐπὶ τό-
 πων ἐπάρχῳ δικάζοντι, ὅπως καὶ αὐτῶν διὰ τῆς
 ἡμετέρας χρηστότητος πρόνοια γένηται. Ἄτινα
 πάντα τῷ σωματικῷ τῶν Χριστιανῶν παρ' αὐτὰ διὰ
 τῆς σῆς σπουδῆς ἄνευ τινὸς παρολκῆς παραδίδωσθαι
 δεήσει. Καὶ ἐπειδὴ οἱ αὐτοὶ Χριστιανοὶ οὐ μόνον
 ἐκείνους εἰς οὓς συνέρχεσθαι ἔθος εἶχον, ἀλλὰ κα'
 ἑτέρους τόπους ἐσχῆναι γινώσκονται, διαφέροντας
 οὐ πρὸς ἕκαστον αὐτῶν, ἀλλὰ πρὸς τὸ δίκαιον τοῦ
 αὐτῶν σώματος, τοῦτ' ἐστὶ τῶν Χριστιανῶν, ταῦτα
 πάντα ἐπὶ τῷ νόμῳ ὃν προεφήκαμεν (56), δίχα
 παντελοῦς τινος ἀμφισβήτησεως τοῖς αὐτοῖς Χριστιαν-
 οῖς, τοῦτ' ἐστὶ τῷ σώματι αὐτῶν καὶ τῇ συνόδῳ,
 ἐκάστω αὐτῶν ἀποκαταστήναι κελεύσεις· τοῦ προει-
 ρημένου λογισμοῦ δηλοῦν φυλαχθέντος, ὅπως αὐτοὶ

post legem illam Romæ datam Constantino II et
 Licinio II coss., cujus supra mentionem fecit Con-
 stantinus. Et hæc quidem fuit prima lex impera-
 toris Constantini pro Christianis. Sed cum in ea
 lege Constantinus erga Christianos nimis se pro-
 pensum declarasset, solamque eorum religionem
 extollens, reliquas omnes sectas ac cæremonias dam-
 nare visus fuisset, coactus fuit hac secunda lege
 mentem suam ac sententiam explicare, ne gentiles
 prohibitum aut improbatum ab ipso deorum cultum
 quererentur. Omnibus igitur liberam colendi nu-
 minis facultatem a se concessam esse profiteretur
 Constantinus: ita ut unusquisque pro arbitrio
 quamcunque velit sectam ac religionem sequatur.
 Hæc ergo secunda lex nihil aliud est, quam expli-
 catio primæ legis, Quippe in prima illa lege quæ-
 dam verba erant, quibus et gentiles, et Christia-
 norum nonnulli, ii scilicet qui a catholica fide
 desciverant, Novatiani, Montanistæ et reliqui, non
 mediocriter offendebantur, cum se hæreticos in ea
 appellatos viderent. Sed et Christiani seu Catho-
 lici ægre ferebant sibi hæreticos adjungi et quasi
 copulari in eadem constitutione. Quamobrem Con-
 stantinus, ut erga omnes se benignum ostenderet,
 ea verba penitus suppressa voluit. Id enim sibi vo-
 luit hæc voces: Ἴν' ἀφαιρεθῶσιν παντελῶς τῶν
 αἰρέσεων, ἀτινές τοῖς προτέροις ἡμῶν γράμ-
 μασι, etc. Hic est sensus hujus constitutionis, quem
 non sine magno labore expiscati sumus.

οἵτινες τοὺς αὐτοὺς ἀνευ τιμῆς, καθὼς προειρήκα-
μεν, ἀποκαθιστῶσι, τὸ ἀζήμιον τὸ ἐαυτῶν παρὰ τῆς
ἡμετέρας καλοκάγαθίας ἐλπίζουσιν. Ἐν οἷς πᾶσι τῶ
προειρημένῳ σώματι τῶν Χριστιανῶν τὴν σπουδὴν
δυνατώτατα παρασχεῖν ὄφελεις, ὅπως τὸ ἡμέτερον
κλέυσμα τὴν ταχίστην παραπληρωθῆ, ὅπως καὶ ἐν
τούτῳ διὰ τῆς ἡμετέρας χρηστότητος πρόνοια γένη-
ται τῆς κοινῆς καὶ δημοσίας ἡσυχίας. Τούτῳ γὰρ τῶ
λογισμῷ, καθὼς καὶ προεῖρηται, ἡ θεία σπουδὴ περὶ
διὰ παντὸς τοῦ χρόνου βεβαίως διαμεῖναι (57). Ἴνα δὲ ταύτης τῆς ἡμετέρας νομοθεσίας καὶ τῆς καλοκά-
γαθίας ὄρος πρὸς γνῶσιν πάντων ἐνεχθῆναι δυναθῆ, ταῦτα τὰ ὑφ' ἡμῶν γραφέντα, πανταχοῦ προβείνα,
καὶ εἰς γνῶσιν πάντων ἀγαγεῖν ἀκολουθῶν ἐστίν, ὅπως ταύτης τῆς ἡμετέρας καλοκάγαθίας ἡ νομοθε-
σία μηδένα λαθεῖν δυναθῆ. »

Ἀντίγραφον ἐτέρας βασιλικῆς διατάξεως, ἢ
αὐθις πεποιήνται μόνη τῇ καθολικῇ Ἐκκλη-
σίᾳ τὴν δωρεάν δεδόσθαι ὑποσημηγόμενοι.

A diximus, Deī erga nos cura ac benevolentia, quam
in multis jam negotiis experti sumus, firma ac sta-
bilis perpetuo permanebit. Porro ut hujus legis ac
beneficentiæ nostræ sententia ad omnium notitiam
perferri possit, has litteras nostras ubique proponi,
et ad cunctorum cognitionem pervenire conveniet :
ne benignitatis nostræ constitutio quemquam om-
nino latere possit. »

ἡμᾶς, ἧς ἐν πολλοῖς ἤδη πράγμασιν ἀπεπειράθημεν,
τῆς ἡμετέρας νομοθεσίας καὶ τῆς καλοκά-
γαθίας ὄρος πρὸς γνῶσιν πάντων ἐνεχθῆναι δυναθῆ,
ταῦτα τὰ ὑφ' ἡμῶν γραφέντα, πανταχοῦ προβείνα,
καὶ εἰς γνῶσιν πάντων ἀγαγεῖν ἀκολουθῶν ἐστίν, ὅπως ταύτης τῆς ἡμετέρας καλοκάγαθίας ἡ νομοθε-
σία μηδένα λαθεῖν δυναθῆ. »

B Exemplum alterius constitutionis qua imperatores,
soli Ecclesiæ catholicæ beneficium a se concessum
esse indicarunt.

Epistola ad Anulinum.

« Ave, Anuline charissime nobis. Est hic mos bo-
nitate nostræ, ut ea quæ ad alienum jus pertinent,
non modo nulla inquietudine affici, sed etiam re-
stitui velimus, Anuline charissime. Quapropter ju-
bentus, ut simulatque has litteras acceperis, si quæ
ex illis quæ ad catholicam Christianorum Ecclesiam
per singulas civitates, aut in aliis locis pertinebant,
nunc a decurionibus aut quibuslibet aliis detinen-
tur, ea confestim illorum ecclesiis restitui facias.
Quandoquidem volumus, ut quæ supradictæ eccle-
siæ antea possederunt, ad eandem jus omnino
revertantur. Cum ergo perspiciat Devotio Tua, hujus
nostræ jussionis manifestissimum esse præscriptum;
operam dabis, ut sive horti sive ædes, seu quod-
cunque aliud ad jus earundem ecclesiarum perti-
nerit, cuncta illis quantocius restituantur : quo
scilicet te huic nostro præcepto accuratissime ob-
temperasse intelligamus. Vale, Anuline charissime
et desideratissime nobis. »

391 Exemplum epistolæ Constantini imperatoris,
qua episcoporum concilium Romæ fieri jubet pro-
unitate et concordia Ecclesiarum.

« CONSTANTINUS AUGUSTUS MILTIADI episcopo urbis
Romæ et MARCO. Quoniam hujusmodi plures libelli
a viro clarissimo Anulino Africæ proconsule ad me

« Χαῖρε, Ἀνυλίνε τιμιώτατε ἡμῖν. Ἔστιν ὁ τρόπος
ᾧ τῆς φιλαγαθίας τῆς ἡμετέρας, ὥστε ἐκεῖνα
ἄπερ δικαίῳ ἀλλοτρίῳ προσήκει, μὴ μόνον μὴ ἐν-
σχέσθαι, ἀλλὰ καὶ ἀποκαθιστᾶν βούλεσθαι ἡμᾶς,
Ἀνυλίνε τιμιώτατε. Ὅθεν βουλόμεθα ἴν', ὅποταν
ταῦτα τὰ γράμματα κομισθῇ, εἴ τινα ἐκ τούτων τῶν τῇ
Ἐκκλησίᾳ τῇ καθολικῇ τῶν Χριστιανῶν ἐν ἐκάστῃ
πόλει ἢ καὶ ἄλλοις τόποις διέφερον, καὶ κατέχοντε
νῦν ἢ ὑπὸ πολιτῶν, ἢ ὑπὸ τινων ἄλλων (58), ταῦτα
ἀποκαταστήναι παραχρῆμα ταῖς αὐτῶν Ἐκκλησίαις
ποιήσῃς. Ἐπειδὴ περ προηρήμεθα ταῦτα ἄπερ αἱ αὐ-
ταὶ ἐκκλησίαι πρότερον ἐσχέχεσαν, τῷ δικαίῳ αὐτῶν
ἀποκατασταθῆναι. Ὅποτε τοίνυν συνορᾷ ἡ καθοσίωσις
ἡ σὴ ταύτης ἡμῶν τῆς κελύσεως σαφέστατον εἶναι τὸ
πρόσταγμα, σπούδασον, εἴτε κῆποι, εἴτε οἰκίαι, εἴθ'
ἄτιονδῆποτε τῷ δικαίῳ τῶν αὐτῶν Ἐκκλησιῶν δι-
έφερον, σύμπαντα αὐταῖς ἀποκατασταθῆναι ὡς τά-
χιστα, ὅπως τούτῳ ἡμῶν τῷ προστάγματι ἐπιμελε-
στάτη σε πειθάρχησιν παρεσχηκέναι καταμάθοιμεν.
Ἐρῶσο, Ἀνυλίνε τιμιώτατε καὶ ποθεινότατε ἡμῖν. »

Ἀντίγραφον βασιλικῆς ἐπιστολῆς δι' ἧς σύ-
νοδον ἐπισκόπων ἐπὶ Ῥώμῃς κελεύει γενέσθαι
ὑπὲρ τῆς τῶν Ἐκκλησιῶν ἐνώσεως τε καὶ ἁμο-
νοίας.

« Κωνσταντῖνος Σεβαστὸς Μιλτιάδῃ ἐπισκόπῳ
Ῥωμαίων καὶ Μάρκῳ (59). Ἐπειδὴ τοιοῦτοι χάρ-
ται (60) παρὰ Ἀνυλίνου τοῦ λαμπροτάτου ἀνθυπά-

(57) Βεβαίως διαμεῖναι. Apud Nicephorum le-
gitur διαμενῆ. In codd. autem Fuk. et Saviliano
scriptum est διαμείνῃ.

(58) Καὶ κατέχοντο νῦν ἢ ὑπὸ πολιτῶν, ἢ
ἐπὶ τινων ἄλλων. Ita in codd. Medicæ et Maz.
et apud Nicephorum legitur. Ego vero scribendum
existimo ἢ ὑπὸ πολιτευτῶν. Sunt autem πολι-
τευταὶ decuriones, ut dudum notavi ad Amm. Mar-
cellinum. Hi ergo decuriones persecutionis tem-
pore loca et prædia ad catholicam Ecclesiam per-
tinentia, tanquam vacantia occupaverant. Vulg. νῦν
ὑπὸ.

(59) Μιλτιάδῃ ἐπισκόπῳ Ῥωμαίων καὶ
Μάρκῳ. Quisnam sit hic Marcus quem cum Mil-
tiade Romanæ urbis episcopo jungit Constantinus,
inter doctos ambigitur. Et Baronius quidem ad
annum Christi 313, cap. 23, mendosum esse exi-
stimat Eusebii textum, et pro verbis καὶ Μάρκῳ,
scribendum esse ἱεράρχῃ. Verum hæc emendatio,
quod pace summi viri dictum sit, ferri non potest.

D Cum enim Miltiades vocatus sit episcopus urbis
Romæ, superfluum est addere ἱεράρχῃν. Adde quod
ea vox insolens est et affectata, cum tamen titulus
ac dignitas cujusque, usitato vocabulo exprimitur.
Rejecta igitur Baronii conjectura, quæ non nisi a
viris Græci sermonis ignaris probari potest, existimo
Marcum hic esse presbyterum Ecclesiæ Romanæ,
quem una cum Miltiade interesse huic synodo vo-
luit Constantinus. Hic est, ut opinor, Marcus, qui
post Sylvestrum papam, episcopatum urbis Romæ
gessit. Porro hæc epistola Constantini ad Miltiadem
Romanum episcopum exstabat in collatione in Car-
thaginensi, cap. 319. Verum postrema pars hujus
tertiæ collationis, quæ meo judicio erat omnium
utilissima, tota perit.

(60) Τοιοῦτοι χάρται. Duo scilicet libelli, cri-
mina Cæciliani Carthaginensis episcopi continen-
tes, quos subscriptos Anulino proconsuli tradidit
pars Majorini die xvii Kalendis Maii Carthagine,
Constantino Augusto iii et Licinio iii coss., ut

sunt missi, in quibus continetur Cæcilianum Carthaginensium urbis episcopum a quibusdam collegis suis per Africam constitutis multis de causis insimulari. Quod quidem permolestum mihi videtur, in istis provinciis quas divina Providentia Mæx Devotioni spontanea deditioe tradidit, et in quibus maxima est populi multitudo, plebem quasi in duas partes divisam ad deteriora deflectere, et episcopos inter se dissentire. Placuit mihi ut idem Cæcilianus una cum decem episcopis qui accusare ipsum videntur, et cum decem aliis quos ipse ad suam causam necessarios esse judicaverit, Romam naviget: ut ibi coram vobis et coram Relicio, Martino ac Marino collegis vestris, quos ea causa Romam properare jussi, possit audiri, quemadmodum sanctissimæ legi convenire optime nostis. Porro ut totius negotii plenissimam valeatis haurire notitiam, exempla libellorum ab Anulino ad me missorum, litteris meis subjecta ad collegas vestros supradictos transmisi. Quibus lectis perpendet Gravitates Vestra, quoniam modo supra memorata controversia accuratissime dijudicanda sit, et ex præscripto justitiæ terminanda. Siquidem nec tuam sedulitatem latet, tantam a me reverentiam sanctissimæ Ecclesiæ catholicæ exhiberi, ut generaliter nullum schisma aut dissidium ullibi a vobis relinqui velim. Divinitas summi Dei multis vos annis servet, charissime.)

χοστασίαν ἐν τινι τόπῳ βούλεσθαι με ὑμᾶς καταλιπεῖν. Ἡ θεοῦ ὑμᾶς τοῦ μεγάλου Θεοῦ διαφυλάξει πολλοῖς ἔτεσι, τιμώτατε (63). »

Exemplum epistolæ Constantini imperatoris, qua aliam episcoporum synodum fieri jubet, ut omnis episcoporum dissensio tollatur.

«CONSTANTINUS AUGUSTUS CHRËSTO Syracusanorum episcopo. Jam quidem antea cum nonnulli pravo ac perverso animo a sancta religione cœlestique virtute et ab Ecclesiæ catholicæ sententia dissidere cœpissent, hujusmodi 392 eorum contentionem

refert Augustinus in epist. 68. Hos libellos χάρτας vocat Constantinus, eo quod plures chartas continerent, et acta quam plurima ad probationem criminum Cæciliani. At Christophorsonus χάρτας epistolæ vertit, male, ut opinor. Nam una duntaxat epistola ab Anulino ea de re missa est ad Constantinum, quam epistolam refert Augustinus in dicto loco. Chartæ vero plures ab Anulino missæ sunt, ut hic disertè testatur Constantinus. Eosdem libellos infra designat Constantinus his verbis: Τὰ ἀντίτυπα τῶν ἐγγράφων τῶν πρὸς με ὑπὸ Ἀνουλίνου ἀποσταλέντων, etc., ubi Christophorsonus iterum epistolæ vertit pessime. In capitulo 306 collationis tertiæ cum Donatistis, chartæ dicuntur. Sic enim ibi legitur: « Interlocutio præcipiens recitari exemplum relationis ad Constantinum imperatorem ab Anulino proconsule destinatæ, qua Majorinus obstitisse Cæciliano, et chartas criminum ejus proconsuli ad principem dirigendas tradidisse signatur. » Chartas etiam vocat Augustinus in *Breviculo collationis*. Idem Augustinus in epistola 48 ad Vincentium, libellum vocat, et ita subscriptum fuisse ait: « Libellus Ecclesiæ catholicæ criminum Cæciliani, traditus a parte Majorini. »

(61) Καρταγεννησίων. Sic Nicephorus; sed in codice Maz. et Med. Καρταγεννησίων scribitur, trans-

του τῆς Ἀφρικῆς πρὸς με πλείους ἀπεστάλησαν, ἐν οἷς ἐμφέρεται Καικιλιανὸν τὸν ἐπίσκοπον τῆς Καρταγεννησίων (61) πόλεως, παρὰ τινῶν κολλήγων αὐτοῦ τῶν κατὰ τὴν Ἀφρικὴν καθεστῶτων, ἐν πολλοῖς πράγμασιν εὐθύνεσθαι, καὶ τοῦτο μοι βαρὺ σφόδρα δοκεῖ, τὸ ἐν ταύταις ἐπαρχίαις ἄς τῇ ἐμῇ καθοσιώσει αὐθαιρέτους (62) ἢ θεῖα Πρόνοια ἐνεγείρισε, ἀκείῃσιν πολὺ πλῆθος λαοῦ, ὄχλον ἐπὶ τὸ φαυλότερον ἐπιμένοντα εὐρίσκεσθαι ὡσανεὶ διχοστατοῦντα, καὶ μεταξὺ ἐπισκόπους διαφορὰς ἔχειν, ἔδοξέ μοι, ἴν' αὐτοὶ ὁ Καικιλιανὸς μετὰ δέκα ἐπισκόπων, τῶν αὐτῶν εὐθύνειν δοκούστων, καὶ δέκα ἐτέρων οὓς αὐτοῖς τῇ ἐαυτοῦ δίκῃ ἀναγκαίους ὑπόλαβοι, εἰς τὴν Ῥώμην πλῆθ' ἀπείναι, ἴν' ἐκεῖσε ὑμῶν παρόντων, ἀλλὰ μὴν καὶ Ῥετεκίου καὶ Ματέρνου καὶ Μαρίνου, τῶν κολλήγων ὑμῶν, οὓς τούτου ἕνεκεν εἰς τὴν Ῥώμην προσέταξα ἐπισπεῦσαι, δυνηθῆναι ἀκούσθηναι, ὡς ἂν καταμάθοιτε τῶν σεβασμιωτάτων νόμων ἀρμόττειν. Ἴνα μέντοι καὶ περὶ πάντων αὐτῶν τούτων πληρεστάτην δυνηθῆτε ἔχειν γνῶσιν, τὰ ἀντίτυπα τῶν ἐγγράφων τῶν πρὸς με παρὰ Ἀνουλίνου ἀποσταλέντων, γράμμασιν ἐμοῖς ὑποτάξας, πρὸς τοὺς προειρημένους κόλληγας ὑμῶν ἐξέπεμψα· οὓς ἐντυχούσα ἢ ὑμετέρα στερεώτης δοκιμάσαι, ὄντινα χρὴ τρόπον τὴν προειρημένην δίκην ἐπιμελέστατα διευκρινῆσαι, καὶ κατὰ τὸ δίκαιον τερματίσαι. Ὅποτε μὴδὲ τὴν ὑμετέραν ἐπιμέλειαν λαμβάνει, τοσαύτην με αἰδῶ τῇ ἐνθέσμῳ καθολικῇ Ἐκκλησίᾳ ἀπονέμειν, ὡς μὴδὲν καθόλου σχίσμα ἢ ἀ-

καθολικῆς ἀποδέσσεισθαι ἤρξαντο, ἐπιτέμεσθαι βουλευθεῖς posita aspiratione ut in Latinis nominibus Græci facere solent. Sic etiam in capite 6, iidem codices habent ἐπισκόπων Χαρταγένης. Neque aliter codex Fuketii.

«Κωνσταντῖνος Σεβαστὸς Χρῆστῳ ἐπισκόπῳ Συρακουσίῳν. Ἦδη μὲν πρότερον, ὅτε φαύλως καὶ ἐν διαστρόφῳ τινὲς περὶ θρησκείας τῆς ἀγίας καὶ ἐπουρανίου δυνάμεως καὶ τῆς αἰρέσεως τῆς καθολικῆς ἀποδέσσεισθαι ἤρξαντο, ἐπιτέμεσθαι βουλευθεῖς

posita aspiratione ut in Latinis nominibus Græci facere solent. Sic etiam in capite 6, iidem codices habent ἐπισκόπων Χαρταγένης. Neque aliter codex Fuketii.

(62) *Vulg. αὐθαιρέτος*. Scribendum est procul dubio ἄς τῇ ἐμῇ καθοσιώσει αὐθαιρέτους ἢ θεῖα Πρόνοια ἐνεγείρισε, id est, « quas divina Providentia spontanea deditioe nobis tradidit. » Certe cum Maxentii caput in Africam missum est, omnis Africa viso tyranni capite se Constantino tradiderat. Sed et ante cladem Maxentii, nonnullæ Africæ urbes se Constantino ultro dederant, cum ille navales copias eo præmisset.

(63) *Τιμώτατε*. Rectius apud Nicephorum scribitur τιμώτατοι. Cum enim epistola scripta sit ad Miltiadem episcopum urbis Romæ, et ad Marcum, semperque in plurali numero eos alloquatur, ratio postulat ut in fine epistolæ scribatur τιμώτατοι. Porro Acta hujus synodi Romanæ exstant apud Optatum in libro i. Auctor *Synodici*, quem jam sæpe citavimus, ait hanc synodum Romæ collectam fuisse a Miltiade saucissimo papa et Marco: Miltiadi Marcum adjungens perinde ac in epistola Constantini utrumque junctum nominari animadverterat.

τὰς τοιαύτας αὐτῶν φιλονεικίας, οὕτω διετετυπώκειν, ὥστε ἀποσταλέντων ἀπὸ τῆς Γαλλίας τινῶν ἐπισκόπων, ἀλλὰ μὴν καὶ τῶν κληθέντων ἀπὸ τῆς Ἀφρικῆς τῶν ἐξ ἐναντίας μοίρας κατ' ἀλλήλων ἐνστατικῶς (64) καὶ ἐπιμόνως διαγωνιζομένων, παρόντος τε καὶ τοῦ τῆς Ῥώμης ἐπισκόπου, τοῦτο ὅπερ ἐδόκει κενιῆσθαι, δυνηθῆναι ὑπὸ τῆς παρουσίας αὐτῶν μετὰ πάσης ἐπιμελοῦς διακρίσεως, κατορθώσεως τυχεῖν. Ἄλλ' ἐπειδὴ, ὡς συμβαίνει, ἐπιλαθόμενοι τινες καὶ τῆς σωτηρίας τῆς ἰδίας, καὶ τοῦ σεβάσματος, τοῦ ὀφειλόμενου τῇ ἀγιωτάτῃ αἰρέσει, ἐτι καὶ νῦν τὰς ἰδίας ἐχθρας παρατείνειν οὐ παύονται, μὴ βουλόμενοι τῇ ἤδη ἐξενεχθείσῃ κρίσει συντιθεσθαι, καὶ διοριζόμενοι, ὅτι δὴ ἄρα ὀλίγοι τινὲς τὰς γνώμας καὶ τὰς ἀποφάσεις ἑαυτῶν ἐξήνεγκαν, ἣ καὶ μὴ πρότερον (65) ἀπάντων τῶν ὀφειλόντων ζητηθῆναι ἀκριβῶς ἐξετασθέντων, πρὸς τὸ τὴν κρίσιν ἐξενέγκαι πᾶνυ ταχέως καὶ ὀξέως ἔσπευσαν, ἔκ τε τούτων ἀπάντων ἕκαστα συμβαίνει γενέσθαι, τὸ καὶ τούτους αὐτοὺς ἀδελφικὴν καὶ ὁμόφρονα ὀφειλοντας ἔχειν ὁμοψυχίαν, αἰσχυρῶς, μᾶλλον δὲ μυσερῶς ἀλλήλων ἀποδιοεστᾶναι, καὶ τοῖς ἀνθρώποις τοῖς ἀλλοτρίαις ἔχουσι τὰς ψυχὰς ἀπὸ τῆς ἀγιωτάτης θρησκείας, ταύτην πρόφασιν χλεύης δίδοναι· ὅθεν προνοητέον μοι ἐγένετο, ὅπως τοῦτο ὅπερ ἔχρην μετὰ τὴν ἐξενεχθείσαν ἤδη κρίσιν, αὐθαίρετῶν συγκαταθέσει πεπαῦσθαι, κἂν νῦν ποτε δυνηθῆναι πολλῶν παρόντων τέλος τυχεῖν. Ἐπειδὴ τοίνυν πλείστους ἐκ διαφόρων καὶ ἀμυθῆτων τόπων ἐπισκόπους εἰς τὴν Ἀρελατησίῳ πόλιν εἰσω Καλανδῶν Αὐγούστῳ συνελθεῖν ἐκελεύσαμεν, καὶ σοὶ γράψαι ἐνομήσμεν, ἵνα λαθῶν παρὰ τοῦ λαμπροτάτου Λατρωνιακοῦ τοῦ κορβήκτορος (66) Σικελίας δημόσιον ἔχημα, συζεύξας σεαυτῷ καὶ δύο γέ τινας τῶν ἐκ τοῦ δευτέρου θρόνου (67) οὓς ἂν οὐ αὐτὸς ἐπιλέξασθαι κρῖνης,

A præcidere cupiens, ita constitueram, ut missis e Gallia quibusdam episcopis, accitis etiam ex Africa iis qui duas in partes divisi, pertinaciter inter se atque obstinate contendunt, præsentem quoque Romanæ urbis episcopo, id quod commotum fuisse videbatur, sub horum præsentia posset diligentissima examinatione componi. Sed quoniam nonnulli, ut fere fit, et propriæ salutis et venerationis quæ sanctissimæ fidei debetur oblitæ, privatas adhuc simulates prorogare non cessant: prolatae jam sententiæ acquiescere nolentes, asserentesque paucos admodum episcopos sententiam tulisse, qui nec omnibus quæ prius inquiri oportebat diligenter excussis, ad depromendum iudicium propter accessissent. Unde fit ut et ipsi quos concordæ ac fraterno inter se animo esse decuerat, turpi seu potius detestanda secessione dissideant, et iis hominibus qui a sanctissima religione alieno sunt animo, subsannandi occasio præbeatur. Idcirco mihi sedulo providendum fuit, ut hæc quæ post depromptum iudicium voluntaria assensione iam finita esse debuerant, nunc tandem multorum interventu finem possint accipere. Quoniam igitur plurimos ex diversis ac prope infinitis locis episcopos in urbem Arelatensem intra Kalendas Augusti iussimus venire: tibi quoque scribendum esse censuimus, ut accepto publico vehiculo a viro clarissimo Latroniano correctore Siciliæ, adjunctis tibi duobus secundi ordinis quos tu eligendos putaveris, tribus item servulis qui in itinere vobis ministrare possint, intra eundem diem ad prædictum locum occurras; quo tum per tuam gravitatem, tum per cæterorum in unum coeuntium unanimem concordemque solertiam controversia hæc quæ per sæ-

(64) Vulg. *καταλλήλως ἐνστατικῶς*. Scribendum omnino est κατ' ἀλλήλων, ut ad oram editionis Genevensis adnotatur. Sic etiam Savilius in margine sui libri emendarat.

(65) Ἡ καὶ μὴ πρότερον. Apud Nicephorum legitur εἰ καὶ μὴ, male, ut apparet. Ego si quid mutandum, malim scribere οἱ καὶ εἰ, quod et in versione mea sum secutus.

(66) Κορβήκτορος Σικελίας. In codice Mazarino, Fuk. et Mediceo scribitur κοινήκτορος. Sed sine dubio scribendum est κορβήκτορος, sive κορβήκτορος, id est, « a Latroniano correctore Siciliæ. » Hujus Latroniani mentio fit in veteri inscriptione Panormitana, teste Gualthero in tabulis Siculis numero 164, D. N. FL. VALERIO LICINIO AUG. DOMITIVS LATRONIANVS V. C. CORR. P. S. DEVOTVS N. M. QUE EJVS. Sed et Gualtherus in Annotationibus ad hanc tabulam, adducit et emendat hunc Eusebii nostri locum.

(67) Τῶν ἐκ τοῦ δευτέρου θρόνου. Presbyteros intelligit, qui secundi ordinis sacerdotes vulgo dicebantur, ut ex Optato Milevitano, et Facundo Hermitanensi aliisque scriptoribus jam pridem notavit Jacobus Sirmondus in notis ad Sidonium pag. 78, et in notis ad librum duodecimum Facundi. Hieronymus in *Epitaphio beate Paulæ*: « Aderant, inquit, Hierosolymorum et aliarum urbium episcopi, et sacerdotum inferioris gradus ac levitarum innumerabilis multitudo. » Gregorius Nazianzenus in carmine iambico de vita sua, pag. 6, narrans quomodo invitatus a patre suo presbyter ordinatus

sit, sic loquitur: Κάμπτε βιαίως εἰς θρόνους τοὺς δευτέρους. Ubi vides secundum thronum tribus presbyteris, perinde ac in epistola Constantini; nec immerito. Nam episcopi in ecclesia sedebant in sublimiori throno, assidentibus hinc inde presbyteris in humilioribus subselliis, et assistantibus diaconis in veste candida, quemadmodum scribit idem Gregorius in somnio de ecclesia Anastasiæ, pag. 78. Eusebius in descriptione ecclesiæ Tyri, thronos qui erant in ecclesia juxta altare, episcopo et presbyteris attribuit, subsellia autem ministris. Ubi presbyteros etiam vocat τοὺς μετὰ τὸν ἐπίσκοπον δευτερεύοντας. Ita etiam Augustinus in epistola 148, secundum locum gubernaculorum appellat gradum presbyterii: « Nam quid existimem nescio, ut secundus locus gubernaculorum mihi traderetur, qui remum tenere non noveram. » Certe in ordinatione presbyteri, post consecrationem hæc oratio olim ab episcopo dicebatur: « Da, æterne Deus, honorum auctor, distributor omnium dignitatum, per quem proficiunt universa: amplificatis semper in melius naturæ rationalis incrementis per ordinem congrua ratione dispositum: unde et sacerdotales gradus atque officia levitarum sacramentis mysticis instituta creverunt; ut cum pontifices summos regendis populis præfices, ad eorum societatis et operis adjumentum sequentis ordinis viros et secundæ dignitatis eligeres. Sic in eremo per septuaginta virorum prudentium mentes, Moysi Spiritum propagasti, quibus ille adjutoribus usus in populo innumeras multitudines facile gubernavit. Sic in

dissimam altercationem ad hoc usque temporis perduravit, auditis omnibus eorum qui nunc inter se dissident, quos etiam adesse jussimus, allegationibus, ad congruam religionis et fidei observantiam fraternamque concordiam tandem aliquando possit revocari. Incolumem te Deus omnipotens diutissime servet.)

των πάντων τῶν μελλόντων λεχθήσεσθαι παρὰ τῶν νῦν ἀπ' ἀλλήλων διεστώτων, οὐσπερ ὁμοίως παρῶναι ἐκελεύσαμεν, δυνηθῆ εἰς τὴν ὀφειλομένην θρησκείαν καὶ πίστιν, ἀδελφικὴν τε ὁμόνοιαν, κἄν βραδείας ἀνακληθῆναι. Ὑγιαίνοντά σε ὁ θεὸς ὁ παντοκράτωρ διαφυλάξει ἐπὶ πολλοῖς ἔτεσιν.)

393 CAPUT VI.

De rebus ad Christianos pertinentibus.

Exemplum epistolæ imperatoris Constantini, qua pecunias ecclesiis donat.

« Quandoquidem placuit nobis ut per omnes provincias Africæ, Numidiæ, et utriusque Mauritanias, certis quibusdam legitimæ et sanctissimæ religionis catholicæ ministris ad sumptus necessarios aliquid præberetur, litteras dedi ad Ursum virum perfectissimum rationalem Africae, eique significavi ut ter mille folles Tuæ Gravitati numerari curaret. Tu itaque ubi prædictam quantitatem acceperis, operam dabis, ut cunctis supra memoratis juxta brevem ab Hosio ad te directum ea pecunia dividatur. Quod si forte ad meum erga vos omnes in hac parte studium explendum deesse aliquid intellexeris, incunctanter quidquid necessarium tibi videbitur, ab Heraclida procuratore prædiorum nostrorum petere debes. Nam et ipsi coram mandavi, ut si quid pecuniæ Gravitas Tua ab ipso postularet, absque ulla dubitatione dinumerandum tibi curaret. Et quoniam accepi quosdam non satis compositæ mentis homines id agere, ut sanctissimæ et catholicæ Ecclesiæ populam improba atque adulterina falsitate corrumpant: scias me Anulino proconsuli, et Patricio vicario præfectorum coram hæc dedisse mandata, ut inter cætera hujus rei competentem curam gerant; nec si quid ejusmodi agatur, negligere ac dissimulare sustineant. Itaque si quos ejusmodi homines in hac amentia perseverare conspexeris, absque ulla hæsitacione supradictos judices adibis; idque ipsis referes, ut in eos, quemadmodum ipsis coram mandavi, animadvertant. Divinitas summi Dei multis annis te servet.)

Eleazarum et Ithamar filios Aaron paternæ plenitudinis abundantiam transfudisti, ut ad hostias salutares et frequentioris officii sacramenta ministerium sufficeret sacerdotium.) Et paulo post: « Acceptum a te, Deus, secundi meriti munus obtinuit.) Hæc descripsimus ex vetustissimo libro Pontificali Senonensis ecclesiæ. Eadem habet etiam ordo Romanus. Sunt autem elegantissima, ac, ni fallor, a Leone papa composita. Porro ex his quæ dixi, apparet quantopere falsus sit Christophorus, qui secundæ sedis episcopus hic interpretatur, quem fere secutus est Sirmondus in tomo I Conciliorum Gallicæ.

(68) *Περὶ τῶν Χριστιανοῦς προσηκόντων.* Hic titulus prorsus alieno loco positus est. Nam quæ sequitur epistola Constantini ad Cæcilianum, nihil dicit de bonis ad Christianos pertinentibus. Melius

ἀλλὰ μὴν καὶ τρεῖς παῖδας τοὺς δυνησομένους ὑμῖν κατὰ τὴν ὁδὸν ὑπηρετήσασθαι παραλαβόν, εἰσω τῆς αὐτῆς ἡμέρας ἐπὶ τῷ προειρημένῳ τόπῳ ἀπάντησον, ὡς ἂν διὰ τε τῆς σῆς στερεότητος, καὶ διὰ τῆς λοιπῆς τῶν συνιδόντων ὁμοφύχου καὶ ὁμόφρονος συνέσεως, καὶ τοῦτο ὅπερ ἀχρι τοῦ δεῦρο φαύλως δι' αἰσχράς τινὰς ζυγομαχίας παραμεμένηκεν, ἀκουσθέν-

των ἀπ' ἀλλήλων διεστώτων, οὐσπερ ὁμοίως παρῶναι ἐκελεύσαμεν, δυνηθῆ εἰς τὴν ὀφειλομένην θρησκείαν καὶ πίστιν, ἀδελφικὴν τε ὁμόνοιαν, κἄν βραδείας ἀνακληθῆναι. Ὑγιαίνοντά σε ὁ θεὸς ὁ παντοκράτωρ διαφυλάξει ἐπὶ πολλοῖς ἔτεσιν.)

ΚΕΦΑΛΑΙΟΝ Γ'.

Περὶ τῶν Χριστιανοῦς προσηκόντων (68)
(Nic. H. E. vii, 42).

Ἀντίγραφον βασιλικῆς ἐπιστολῆς δι' ἧς χρήματα ταῖς ἐκκλησίαις δωρεῖται.

« Κωνσταντῖνος Αἰγύσιος Καικιλιανῶ ἐπισκόπῳ Καρταγένης. Ἐπειδὴ περ ἤρесе, κατὰ πάσας ἐπαρχίας, τὰς τε Ἀφρικὰς καὶ τὰς Νομιδίας, καὶ τὰς Μαυριτανίας, ῥητοῖς τισὶ τῶν ὑπηρετῶν τῆς ἐνθέσμου καὶ ἀγιωτάτης καθολικῆς θρησκείας, εἰς ἀναλώματα ἐπιχορηγηθῆναι τι, ἔδωκα γράμματα πρὸς Οὕρσον τὸν διασημότατον καθολικὸν τῆς Ἀφρικῆς, καὶ ἐδήλωσα αὐτῷ, ὅπως τρισχιλίους φόλλεις τῆ σῆ στερεότητι ἀπαριθμησάμενος φροντίσῃ. Σὺ τοίνυν, ἤνικα τὴν προδηλουμένην ποσότητα τῶν χρημάτων ὑποδεχθῆναι ποιήσῃς, ἅπασιν τοῖς προειρημένοις κατὰ τὸ βρουσίον, τὸ πρὸς σὲ παρὰ Ὀσίου ἀποσταλὲν, ταῦτα τὰ χρήματα διαδοθῆναι κέλευσον. Εἰ δ' ἄρα πρὸς τὸ συμπληρωθῆναι μου τὴν εἰς τοῦτο περὶ ἅπαντας αὐτοὺς προαίρεσιν, ἐνδεῖν τι καταμάθῃς, παρὰ Ἡρακλεῖδα τοῦ ἐπιτρόπου τῶν ἡμετέρων κτημάτων, ἀναμφιέκτως ὅπερ ἀναγκαῖον εἶναι καταμάθῃς, αἰτῆσαι ὀφείλεις. Καὶ γὰρ παρόντι αὐτῷ προσέταξα, ἵν' εἰ τι ἂν χρημάτων παρ' αὐτοῦ ἢ σῆ στερεότητος αἰτῆσῃ, ἄνευ διαταγῆ μου τινὸς ἀπαριθμῆσαι φροντίσῃ. Καὶ ἐπειδὴ ἐπιθυμῶν, τινὰς μὴ καθεστῶτης διανοίας τυγχάνοντας ἀνθρώπους, τὸν λαὸν τῆς ἀγιωτάτης καὶ καθολικῆς Ἐκκλησίας φαύλην τινὴ ὑπονοθεύσει βούλεσθαι διαστρέφειν, γίνωσκέ με Ἀνυλίῳ ἀνθυπάτῳ, ἀλλὰ μὴν καὶ Πατρικίῳ τῷ οὐτκαρίῳ τῶν ἐπάρχων (69) παροῦσι τοιαύτας ἐντολάς δεδωκέναι, ἵν' ἐν τοῖς λοιποῖς ἅπασιν καὶ τοῦτου μάλιστα τὴν φροντίδα ποιῆσονται τὴν προσήκουσαν, καὶ μὴ ἀνάσχωνται περιορᾶν τοιοῦτο γινόμενον. Διὸ περ εἰ τινὰς τοιοῦτους ἀνθρώπους ἐν αὐτῇ τῇ μανίᾳ ἐπιμένειν κατίδῃς, ἄνευ τινὸς ἀμφιβολίας τοῖς προειρημένοις δικασταῖς

hie titulus præfigeretur capiti 5, in quo duæ referuntur Constantini sanctiones de bonis Christianorum. Recte igitur vetustissimus codex Mazarinus et Funketianus, nullam hoc loco capitis distinctionem agnoscunt.

(69) *Οὐτκαρίῳ τῶν ἐπάρχων.* De vicariis præfectorum abunde dixi ad lib. xiv Amm. Marcellini. Erant hi vicarii tunc temporis perfectissimi, non autem clarissimi aut spectabiles. Docet id epistola Constantini imperatoris ad Probianum proconsulem Africae, quam refert Augustinus in epist. 68, his verbis: « *Ælianus prædecessor tuus, merito dum vir perfectissimus Verus vicarius præfectorum tunc per Africam vestram incommoda valedudine teneretur,* » etc. Scribe « per Africam nostram. » Sic enim loquitur Constantinus in *Epistola ad Elaphium*. Atque ita scribitur apud eundem

πρόσελθε, καὶ αὐτὸ τοῦτο προσανέγκχε, ὅπως αὐτοὺς ἔχεινοι, καθάπερ αὐτοῖς παροῦσιν ἐκέλευσα, ἐπιστρέψωσιν. Ἡ θεϊότης τοῦ μεγάλου Θεοῦ σε διαφυλάξοι ἐπὶ πολλοῖς ἔτεσιν. »

ΚΕΦΑΛΑΙΟΝ Ζ΄.

Περὶ τῆς τῶν κληρικῶν (70) ἀλειτουρησίας
(Nic. H. E. vii, 44).

Ἀγτίγραφον βασιλικῆς ἐπιστολῆς δι' ἧς τοὺς προστάτας τῶν ἐκκλησιῶν πάσης ἀπολελύσθαι τῆς περὶ τὰ πολιτικὰ λειτουργίας προστάττει.

« Χαῖρε, Ἀνυλίνε τιμιώτατε ἡμῖν. Ἐπειδὴ ἐκ πλειόνων πραγμάτων φαίνεται παρεξουβηθεῖσαν τὴν θρησκείαν ἐν ἣ ἡ κορυφαία τῆς ἀγιωτάτης ἐπουρανίου (71) αἰδῶς φυλάττεται, μεγάλους κινδύνους ἐνηνοχῆναι τοῖς δημοσίοις πράγμασιν, αὐτὴν τε ταύτην ἐνθέσμως ἀναληφθεῖσαν καὶ φυλαττομένην, μεγίστην εὐτυχίαν τῷ Ῥωμαϊκῷ ὄνοματι, καὶ σύμπασιν τοῖς τῶν ἀνθρώπων πράγμασιν ἐξαίρετον εὐδαιμονίαν παρεσχέκεναι, τῶν θεῶν εὐεργεσιῶν τοῦτο παρεχουσῶν, ἔδοξεν ἐκείνους τοὺς ἀνδρας τοὺς τῇ ὀφειλομένη ἀγίότητι καὶ τῇ τοῦ νόμου τούτου παρεδρία τὰς ὑπηρεσίας τὰς ἐξ ἑαυτῶν, τῇ τῆς θεῆς θρησκείας θεραπείᾳ παρέχοντας, τῶν καμάτων τῶν ἰδίων τὰ ἐπαθλα κομίσασθαι, Ἀνυλίνε τιμιώτατε (72). Διὸπερ ἐκείνους τοὺς εἰσω τῆς ἐπαρχίας τῆς σοὶ πεπιστευμένης ἐν τῇ καθολικῇ Ἐκκλησίᾳ ἡ Καικιλιανὸς ἐφέστηκε, τὴν ἐξ ἑαυτῶν ὑπηρεσίαν τῇ ἀγίᾳ ταύτῃ θρησκείᾳ παρέχοντας, οὐσπερ κληρικοὺς ἐπινομάζειν εἰώθασιν, ἀπὸ πάντων ἀπαξασπλῶς τῶν λειτουργιῶν βούλομαι ἀλειτουρηγήτους διαφυλαχθῆναι, ὅπως μὴ διὰ τινος πλάνης ἢ ἐξολισθήσεως ἱεροσύλου ἀπὸ τῆς θεραπείας τῆς τῇ θεϊότητι ὀφειλομένης ἀφίλωνται, ἀλλὰ μᾶλλον ἄνευ τινὸς ἐνοχλήσεως τῷ ἰδίῳ νόμῳ ἐξυπηρετῶνται, ὧνπερ μεγίστην περὶ τὸ θεῖον λατρεῖαν ποιουμένων, πλεῖστον ὅσον τοῖς κοινοῖς πράγμασι συνοίσειν δοκεῖ. Ἐρῶρωσο, Ἀνυλίνε τιμιώτατε καὶ ποθεινότατε ἡμῖν. »

ΚΕΦΑΛΑΙΟΝ Η΄.

Περὶ τῆς Λικιννίου εἰς ὕστερον κακοτροπίας, καὶ τῆς καυστροφῆς αὐτοῦ (Nic. H. E. vii, 44).

Τοιαῦτα μὲν οὖν ἡμῖν ἡ θεῖα καὶ οὐράνιος τῆς τοῦ Σωτῆρος ἡμῶν ἐπιφανείας ἔδωρεῖτο χάρις, τοσαύτη τε ἅπασιν ἀνθρώποις ἀφθονία ἀγαθῶν διὰ τῆς ἡμετέρας ἐπρυτανεύετο εἰρήνης. Καὶ ὧδε μὲν τὰ καθ'

Augustinum in lib. iii, *Contra Cresconium* cap. 70. (70) Περὶ τῆς τῶν κληρικῶν. In vetustissimo eod. Maz. et Fuk. hoc caput 6 dicitur, et recte quidem, ni fallor. Vide quæ supra notavi ad caput 6.

(71) Τῆς ἀγιωτάτης ἐπουρανίου. Christophorus addit vocem δυνάμεως, ex Constantini epistola ad Chrestum.

(72) Ἀνυλίνε τιμιώτατε. In codice Med., Maz., Fuk. et Savil. legitur Ἀνυλίνε τιμιώτατε καὶ ποθεινότατε ἡμῖν. Porro relatio Anulini proconsulis qua his Constantini litteris respondet, exstat apud Augustinum in epist. 68, his verbis : « Anulinus vir clarissimus proconsul Africæ. Scripta cœlestia majestatis vestræ accepta atque adorata, Cæciliano et his qui sub eodem agunt, quique clerici appellantur, devotio parvitas meæ insinuare curavit : eosdemque hortata est, ut unitate consensu omnium facta, cum omni omnino munere indulgentia majestatis vestræ liberati esse videantur Catholicis, custodita sanctitate legis, debita reverentia divinis rebus inserviant. Verum post paucos dies exstiterunt quidam adunata secum populi multitudine, qui Cæciliano contradicendum putarent,

A

394 CAPUT VII.

De immunitate clericorum.

Exemplum epistolæ imperatoris Constantini, qua sanctos ecclesiarum præsidēs ab omnibus publicis functionibus immunes esse præcipit.

« Ave, Anuline charissime nobis. Cum ex multis rebus constet, religionem illam in qua summa divinæ majestatis reverentia custoditur, spretam quidem maxima reipublicæ importasse discrimina ; eandem vero rite susceptam ac custoditam, et nomini Romano maximam prosperitatem, et cuactis mortalium rebus, divina id tribuente beneficentia, præcipuam felicitatem contulisse : placuit ut homines illi qui cum debita sanctimonia et assidua hujus legis observantia, ministerium suum divinæ religionis cultui exhibent, laborum suorum mercedem reportent, Anuline charissime nobis. Quocirca eos homines qui intra provinciam tibi creditam in Ecclesia catholica cui Cæcilianus præest, huic sanctissimæ religioni ministrant, quos clericos vocare consueverunt, ab omnibus omnino publicis functionibus immunes volumus conservari, ne errore aliquo aut casu sacrilego a cultu summæ divinitati debito abstrahantur ; sed ut potius absque ulla inquietudine propriæ legi deserviant. Quippe his summam venerationem divino numini exhibentibus, maximum inde emolumentum reipublicæ videtur accedere. Vale, Anuline charissime ac desideratissime nobis. »

C

CAPUT VIII.

De malignitate Licinii postea subsecuta, et de ejus morte.

Hujusmodi nobis dona cœlestis ac divina gratia præsentis Servatoris nostri largita est, tantaque bonorum copia universo generi humano ex pace nobis restituta profluxit. Ac res quidem

quique fasciculum in aluta signatum et libellum sine signo obtulerunt dicationi meæ : atque impendio postularunt, ut ad sacrum et venerabilem comitatum numinis vestri dirigerem. Quæ manente Cæciliano in statu suo, subjectis eorumdem actis, quo cuncta majestas vestra possit dignoscere, parvitas mea dirigere curavit. » Per « scripta cœlestia » intelligit Anulinus epistolam Constantini ad ipsum datam de immunitate clericorum, quæ ab Eusebio in hoc capite relata est. Quod quidem æpertissime declaratur his verbis, quæ proxime sequuntur in relatione Anulini : « Cum omni omnino munere indulgentia majestatis vestræ liberati esse videantur Catholicis. » Cæterum has Constantini epistolas præpostero ordine retulit Eusebius. Nam epistola Constantini ad Cæcilianum episcopum, item ejusdem epistola ad Anulinum cum relatione ejusdem Anulini, quam supra citavi, præcedere debent epistolam Constantini ad Militiadem episcopum urbis Romæ. Omnes enim eæ epistolæ pertinent ad concilium Romanum, quod habitum est in causa Cæciliani coram Militiade PP. Constantino III et Licinio III coss., anno Christi 313.

nostræ in hoc lætissimo statu et in hujusmodi festiuitatibus erant. Sed virtutis inimicus et malorum omnium studiosissimus dæmonis livor, hoc spectaculum diu ferre non potuit. Neque item **395** Licinius iis calamitatibus quæ supradictis tyrannis acciderant, erudiri potuit ut saperet ac modeste ageret. Qui prospero imperii sui statu, secundi post Constantinum maximum loci dignitate, et affinitate augustique generis conjunctione honoratus, a bonorum quidem imitatione descivit, impiorum vero tyrannorum prauos atque improbos mores æmulatus est. Et quorum miserabilem vitæ exitum suis ipse oculis conspexerat, eorum consilia sequi maluit, quam in benevolentia atque amicitia optimi principis perstare. Etenim inuidiæ stimulis aduersus bene de se meritum incitatus, gravissimum et nefarium ei bellum intulit, non naturæ reueritus iura, non fœderum, non jurisjurandi, nec consanguinitatis memor. Nam Constantinus quidem utpote benignissimus princeps, quo sinceræ benevolentie certissimum ei argumentum daret, affinitate sua eum dignatus fuerat; nec illustres sororis suæ nuptias eidem denegauerat: verum stirpis suæ nobilitatem, et imperatorii jam inde a proavis generis splendorem cum eo communicauerat, totiusque orbis Romani imperium cum illo, utpote affine et regni consorte participauerat. Nec minorem ei portionem imperii Romani regendam gubernandamque concesserat. Licinius vero prorsus contraria omnia agebat; omnis generis fraudes aduersus potioem quotidie comminiscens, cunctasque insidiandi artes excogitans, ut bene meritum malis remuneraretur. Ac principio quidem insidias tegere studens, amicum se esse simulabat: et fraude ac dolis Constantinum sæpe appetens, facile se voti sui compotem fore sperabat. Sed enim Constantino amicus, et tutor custosque erat Deus: qui insidias clam et occulte ipsi comparatas in lucem proferens confutabat. Tantam vim habet magna illa pietatis armatura, tum ad propulsandos inimicos, tum ad propriæ salutis conservationem. Qua quidem armatura munitus imperator noster Deo charissimus, multiplices nefarii hominis insidias effugit. Igitur Licinius cum occultas insidias non ex voto sibi cedere videret, utpote Deo cunctas ipsius fraudes ac dolos charissimo principi detegente, latere se amplius non posse perspicuens, bellum palam movet. Porro cum Constantino bellum inferre stauisset, simul **396** etiam aduersus summum omnium Deum quem a Constantino coli cognoverat, præliari instituit. Dehinc cultores divini numinis sub ditione sua degentes, qui nulla unquam injuria aut molestia imperium ipsius affecerant, sensim ac tacite oppugnare ag-

(75) Τῆς ἐκ πατέρων εὐγενείας. Συγγενείας vulg. Amplector emendationem quæ ad marginem codicis Turnebi ascripta est εὐγενείας. Erat enim Constantinus nobilissimo genere natus, quippe qui originem stirpis suæ ad Claudium imperatorem referret.

(74) Τοσοῦτον ἀρετῆς τὸ μέγα τῆς θεοσεβείας

ἡμᾶς ἐν εὐφροσύνῃ καὶ πανηγύρεσιν ἐτελεῖτο. Οὐκ ἦν δὲ ἄρα τῷ μισοκάλῳ φθόνῳ, τῷ τε φιλοπονητῷ δαίμονι φορητὸς ἢ τῶν ὀρωμένων θεά· ὡς περ οὖν οὐδὲ Λικινίνῳ πρὸς σώφρονα λογισμὸν ἐτύγχανεν αὐτάρχη τὰ τοῖς πρόσθεν δεδηλωμένοις τυράννοις συμβεηκότα· ὅς εὖ φερομένης τῆς ἀρχῆς αὐτῷ, βασιλέως μεγάλου Κωνσταντίνου δευτερείων τιμῆς, ἐπιγλαμβρίας τε καὶ συγγενείας τῆς ἀνωτάτω ἡξιωμένος, μιμήσεως μὲν τῆς τῶν καλῶν ἀπειμιμπάνετο, τῆς δὲ τῶν ἀσεβῶν τυράννων μοχθηρίας ἐξήλου τὴν κακοτροπίαν, καὶ ὧν τοῦ βίου τὴν καταστροφὴν ἐπέσιδεν αὐτοῖς ὀφθαλμοῖς, τούτων ἔπεσθαι τῇ γνώμῃ μᾶλλον, ἢ τῇ τοῦ κρείττονος διαθέσει ἐμμένειν καὶ φιλιᾷ, ἤρεϊτο. Διαφθορηθεὶς γέ τοι τῷ πανευεργέτῃ, πόλεμον δυσαγῆ καὶ δεινότατον πρὸς αὐτὸν ἐκφέρει, οὐ φύσεως νόμων φεισάμενος, οὐκ ὀρκωμοσιῶν, οὐκ αἵματος, οὐ συνθηκῶν μνήμην ἐν διανοίᾳ λαβῶν. Ὁ μὲν γὰρ αὐτῷ οἷα πανάγαθος βασιλεὺς, εὐνοίας παρέχων ἀληθοῦς σύμβολα, συγγενείας τῆς πρὸς αὐτὸν οὐκ ἐφθόνησε, γάμων τε λαμπρῶν ἀδελφῆς μετουσίαν οὐκ ἀπρηνήσατο, ἀλλὰ καὶ τῆς ἐκ πατέρων εὐγενείας (75), βασιλικῆς τε ἀνέκαθεν αἵματος κοινωνὸν γενέσθαι ἡξίωσε, τῆς τε κατὰ πάντων ἀπολαύειν ἀρχῆς, οἷα κηδεστῆ καὶ συμβασιλεῖ παρέιχε τὴν ἐξουσίαν, οἷα ἑλαττον μέρος τῶν ὑπὸ Ῥωμαίους ἔθνων διέπειν αὐτῷ καὶ διοικεῖν χαρισμένως. Ὁ δ' ἔμπαλιν, τούτοις τάναντία διεπράττετο, παντοίας ὑσμῆραι κατὰ τοῦ κρείττονος μηχανὰς ἐπιτεχνώμενος, πάντας τε ἐπινοῶν ἐπιβουλῆς τρόπους, ὡς ἂν κακοῖς τὸν εὐεργέτην ἀμείψαιτο. Τὰ μὲν οὖν πρῶτα πειρώμενος τὴν συσκευὴν ἐπικρύπτειν, φίλος εἶναι προσηγορεῖτο, δῖλῳ τε καὶ ἀπάτῃ πλειστάκις ἐπιθέμενος, ῥᾶστα ἂν τυχεῖν τοῦ προσδοκωμένου ἤλπισε. Τῷ δὲ ἄρα ὁ θεὸς ἦν φίλος, κηδεμὼν τε καὶ φύλαξ, ὅς αὐτῷ τὰς ἐν ἀπορρήτῳ καὶ σκότει μηχανωμένας ἐπιβουλὰς εἰς φῶς ἄγων διήλεγγε. Τοσοῦτον ἀρετῆς τὸ μέγα τῆς θεοσεβείας ὄπλον (74), πρὸς ἄμυναν μὲν ἐχθρῶν, οἰκειίας δὲ φυλακῆν σωτηρίας ἰσχύει· ὃ δὴ πεφραγμένος ὁ θεοφιλέστατος ἡμῶν βασιλεὺς, τὰς τοῦ ἐσωνύμου πολυπλόκου ἐπιβουλὰς διεδίδρασκεν. Ὁ δὲ τὴν λαθραίαν συσκευὴν ὡς οὐδαμῶς ἑώρα κατὰ γνώμην αὐτῷ χωροῦσαν, τοῦ Θεοῦ πάντα ὄλον τε καὶ βεδιουργίαν τῷ θεοφιλεῖ βασιλεῖ κατάφωρα ποιοῦντος, οὐκέθ' οἷός τε ὧν ἐπικρύπτεσθαι, προφανῆ πόλεμον ἀφεται. Ὁ μόσε δὴτα Κωνσταντίνῳ πολεμῆν διαγνώσ, ἦδη καὶ κατὰ τοῦ Θεοῦ τῶν ὄλων, ὃν ἠπίστατο σέβειν αὐτὸν, παρατάττεσθαι ὠρμάτο. Κάπειτα τοὺς ὑπ' αὐτῷ θεοσεβεῖς, μηδὲν μὴδ' ὄλων πάποτε τὴν ἀρχὴν αὐτοῦ λυπηρὸν διαθεμένους, ἤρεμα τέως καὶ ἡσυχῇ πολιορκεῖν ἐπεβάλετο· καὶ τοῦτ' ἐπραττε, δεσινῶς ἀλεπτεῖν ὑπὸ τῆς ἐμφύτου κακίας ἡναγασμένος. Ὁσ' οὖν τὴν μνήμην τῶν πρὸ αὐτοῦ Χριστιανῶν ἐκδιωξάντων πρὸ ὀφθαλμῶν ἔθετο, οὐδ' ὧν αὐτὸς ὀλετῆρ

ὄπλον. Niephorus vocem ἀρετῆς, quippe quæ sensum turbaret, expunxit. Exstat tamen in omnibus nostris codicibus, et apud Gelasium Cyzicenum. Itaque videndum an legi possit τοσοῦτον τὸ μέγα θεοσεβείας ἀρετῆς ὄπλον. Sic Eusebius infra in line hujus libri θεοσεβείας ἀρετῆς dicit, et in libro 1 De vita Constantini, initio.

καὶ τιμωρὸς, δι' ἃς μετῆλλον ἀσεβείας, κατέστη. Ἄλλὰ γὰρ τοῦ σώφρονος ἐκτραπεὶς λογισμοῦ, διαρρήδην δὲ μανείας τὰς φρένας, τὸν Θεὸν αὐτὸν οἶα δὴ Κωνσταντίνου βοηθὸν, ἀντὶ τοῦ βοηθουμένου πολεμεῖν ἐγνώκει. Καὶ πρῶτα μὲν τῆς οἰκίας τῆς αὐτοῦ πάντα Χριστιανὸν ἀπελαύνει, ἔρημον αὐτὸς αὐτὸν ὁ δειλαῖος τῆς τούτων καθιστὰς ὑπὲρ αὐτοῦ πρὸς τὸν Θεὸν εὐχῆς, ἣν ὑπὲρ ἀπάντων αὐτοῖς ποιεῖσθαι πατριον μᾶθημα τυγχάνει· εἶτα δὲ τοὺς κατὰ πόλιν στρατιώτας (75) ἐκκρίνεσθαι καὶ ἀποβάλλεσθαι τοῦ τῆς τιμῆς ἀξιώματος, εἰ μὴ τοῖς δαίμοσι θύειν αἰροῖντο, παρακελεύεται. Καὶ εἰ γε ταῦτα ἦν μικρὰ, τῆ τῶν μεϊζόνων συγχρινόμενα παραθέσει. Τί δεῖ τούτων τὰ καθέκαστα καὶ κατὰ μέρος τῷ θεομισεῖ πεπραγμένα μνημονεῖν, ὅπως τε νόμους ἀνόμους ὁ παρανομώτατος ἐξεῦρε; Τούς γέ τοι ἐν ταῖς εἰρηταῖς ταλαιπωρουμένους, ἐνομοθέτει μηδένα μεταδῶσει τροφῆς φιλοanthρωπεύεσθαι, μηδ' ἔλεειν τοὺς ἐν δεσμοῖς λιμῷ διαφθειρομένους, μηδ' ἀπλῶς ἀγαθὸν εἶναι μηδένα, μηδ' ἀγαθὸν τι πράττειν, τοὺς καὶ πρὸς αὐτῆς τῆς φύσεως ἐπὶ τὸ συμπαθὲς τῶν πέλας ἔλκομένους. Καὶ ἦν γε νόμων οὗτος ἀντικρυς ἀναιδῆς καὶ ἀπηνέστατος, πᾶσαν ἡμέρον ὑπερεξάγων φύσιν (76), ἐφ' ᾧ καὶ τιμωρία προσέκειτο, τοὺς ἐλεούσας τὰ ἴσα πάσχειν τοῖς ἐλεουμένοις, δεσμοῖς τε καὶ φυλακαῖς καθεῖργυσθαι, τὴν ἴσιν τοῖς καταπονουμένοις ὑπομένοντας τιμωρίαν, τοὺς τὰ φιλόanthρωπα διακονουμένους. Τοιαῦτα αἱ Λικιννέου διατάξεις. Τί χρῆ τὰς περὶ γάμων καινοτομίας ἀπαριθμεῖσθαι, ἣ τοὺς ἐπὶ τοῖς τὸν βίον μεταλλάττουσι (77) νεωτερισμοὺς αὐτοῦ, δι' ὧν τοὺς πλιακοὺς Ῥωμαίων εὖ καὶ σοφῶς κειμένους νόμους περιγράψαι τολμήσας, βαρβάρους τινὰς καὶ ἀνημέρους ἀντεῖσηγε νόμους, ἀνόμους ὡς ἀληθῶς καὶ πα-

A gressus est. Atque id agebat, innata quadam malitia densissimas ei tenebras offundente. Itaque nec eorum qui ante ipsum Christianos persecuti fuerant, exemplum ante oculos sibi proposuit, nec illorum quorum ipse ultor atque exstinctior ad comprimendam illorum impietatem fuerat constitutus. Sed a recta ratione aberrans, seu potius aperta correptus insania, Deum ipsum utpote Constantini adiutorem, ejus qui adjuvabat loco adorari decrevit. Et primum quidem Christianos omnes domo sua expellit, seipsum miser denudans atque orbans orationum suffragio, quas illi et pro ipso et pro cunctis hominibus ex patrio instituto ad Deum fundere consueverant. Posthæc cunctos in urbibus militantes, nisi dæmonibus sacrificare mallet, exauctorari et honore militiæ spoliari jubet. Sed hæc parva sunt, si cum majoribus quæ subsequuta sunt conferantur. Quid autem attinet singula quæ iste Deo invisus perpetravit, enumerando recensere, et quomodo leges illegitimas ipse legum omnium violator excogitaverit? Quippe lege lata prohibuit, ne quis miseris in carcere detentis alimenta humaniter ministraret, neve quis homines in vinculis fame contabescentes miseratione prosequeretur: hoc est, ne quis omnino vir bonus exsisteret, neve ii qui ad proximorum miserationem natura ipsa ducuntur, boni quidquam præstarent. Fuit hæc profecto lex palam impudens et omnium immanissima, quippe quæ omnem a natura insitam mansuetudinem excluderet. Quin et legi adjecta erat hæc poena, ut qui reis stipem dedissent, pari cum reis ipsis supplicio plecterentur, utque in carcerem et vincula coniecti, eandem cum

(75) Τούς κατὰ πόλιν στρατιώτας. In libro 1 *De vita Constantini*, cap. 54, hæc paulo fusius exprimebantur his verbis: Ἐυμῆι λοιπὸν τῇ κεφαλῇ, τοὺς κατὰ πόλιν στρατιώτας, ἡγεμονικῶν ταγμάτων ἀποβάλλεσθαι, εἰ μὴ τοῖς δαίμοσιν αἰροῖντο θύειν, παρακελεύεται ἐγγυμονοῦντο δῆτα τῶν κατὰ πᾶν ἔθνος ἀξιώματων αἰ τάξεις ἀνδρῶν θεοσεβῶν. Id est: « Tandem abjectis ambagibus, perfricta quod aint fronte decrevit, ut milites qui per singulas urbes judicibus apparebant, nisi dæmonibus sacrificare mallet, ab apparitione præsidialis officii removerentur. Proinde officia magistratuum per singulas provincias, viris piis ac religiosis Dei cultoribus nudabantur. » Non mirum est hæc a Christophorono non esse intellecta, quandoquidem pauci admodum ac pene nemo hactenus hæc intellexit. Duplex erat militia apud Romanos: altera castrensis seu legionaria; altera civilis, quæ etiam cohortalis militia dicitur in codice Theodosii. Qui in hanc cohortalem militiam ascripti erant, vulgo a Latinis officiales seu apparitores vocantur: a Græcis autem communi vocabulo στρατιῶται. Sic Themistius in oratione 1, pag. 58, et Chrysostomus homilia 1 in *Epistolam 1 ad Corinthios*, pag. 8, et pag. 10, et in homilia 62 in *Evangeliom Matthæi*. Quin etiam στρατεύειν est apparitoris officio fungi apud eundem Chrysostomum homilia 1 in *Malthæam*: Καὶ ἄρχοντας ἀριθμεῖν δύνασαι οἷς ἰστρατεύσω τὸν ἐμπροσθεν χρόνον. Quem locum sic vertit Anianus: « Potes enumerare non solum principes sub quibus anteaclis temporibus militasti. » Immo potius sic vertere debuisset: « Præsides omnes et rectores provinciarum potes recensere, quibus

antea apparuisti. » Interdum autem Græci ad distinctionem castrensis militiæ, hos apparitores appellant τοὺς στρατιώτας κατὰ πόλιν. Ita Eusebius in locis supra citatis. Et Themistius in orat. 47, pag. 457, ὁπόσον ἀστυχοῦ στρατιώτου φιλοκέρδεια. Qui locus doctissimum interpretem valde exercuit. Atqui ἀστυχὸς στρατιώτης Themistio idem est ac ὁ κατὰ πόλιν στρατιώτης apud Eusebium: apparitores scilicet præsidium et præfectorum prætorio, qui fiscalia tributa exigebant. In edicto Theodorici, cap. 73, miles et apparitor judicis pro eodem sumitur. Et apud Cassiodorum in præfatione Variarum. De his militibus accipiendus est locus Chrysostomi in homilia nuper edita *De liberis educandis*: Οἱ μὲν στρατεύονται κατὰ τῶν ἀδικούντων οὐδὲν εἰσὶν ἐν τῇ πόλει οἱ στρατιῶται.

(76) Πᾶσαν ἡμέρον ὑπερεξάγων φύσιν. In libro 1 *De vita Constantini* pro ὑπερεξάγων, legitur ὑπερχοντζῶν. At Christophors. ὑπεξάγων, legisse videtur, Musculus vero secutus est eam scripturam quæ legitur in l. 1 *De vita Constantini*. Sic enim vertit: « Erat ea lex palam impudens et immanissima, et quamvis placidam excedens naturam. » Verum in l. 1 *De vita Constantini*, haud dubie scribendum est πᾶσαν ἀνήμερον ὑπερχοντζῶν φύσιν. Sic enim loquitur Euseb. infra in hoc cap.

(77) Ἐπὶ τοῖς τὸν βίον μεταλλάττουσι. Langus, Musculus et Christophorosus verterunt « mortuos, » quod non probo. Quænam porro fuerit hæc lex Licinii, difficile est dicere. Videtur tamen ad testamenta morientium pertinuisse. Abrogata autem est a Constantino post partam de Licinio victoriam.

noxiis hominibus pœnam subirent, qui humanitatis officia illis præstitissent. Hujusmodi fuere constitutiones Licinii. Quid præterea opus est commemorare, quæ in nuptiis aut quæ circa morientes innovavit; vetustas Romanorum leges recte et sapienter constitutas ausus abolere, et barbaras quasdam atque immanes planeque **397** illegitimas et iniquas leges illarum loco substituere? Innumeros etiam indictionum titulos adversus subditos excogitavit, et varias auri argentique exactiones, et terræ mensiones; exitialis denique lucri compendium ex rusticis qui superstites amplius non essent, sed jampridem obiissent. Quid referam exsilia ab isto humani generis hoste innocentibus irrogata? Quid nobiles et præcipuæ dignitatis viros in carcerem abductos, quorum uxores ætate florentes per vim ab ipsis abstractas, sceleratis quibusdam mancipiis constuprandas dabat? Quid mulieres nuptas et virgines recenseam quibus ille decrepitis senex illudens, libidinem suam explevit? Quid, inquam, opus est in his commemorandis diutius immorari, cum postremorum ejus facinorum gravitas, ut priora hæc levia ac prope nulla esse viderentur, effecerit. Denique eo furoris processit, ut episcopos etiam adoriretur. Quos cum suis consiliis ac facinoribus adversos esse, utpote summi Dei famulos, existimaret, nondum quidem aperte, metu scilicet præstantioris, clam tamen ac subdole est aggressus: et ex illis probatissimum quemque structis per præsidēs suos insidiis interemit. Modus porro cædis quo illos sustulit, novus plane nec ante unquam auditus. Sed quæ apud Amasiam et reliquas Ponti urbes perpetravit, omnem credulitatis modum transcendunt. Ubi ecclesiæ Dei, aliæ iterum solo æquatæ sunt, aliæ clausæ, ne quisquam eorum qui eas adire consueverant, eo conveniret,

(78) Ἐπισκήψεις. Sic etiam vocat Eusebius in libro viii, cap. 17, ubi de Maximino agit Orientis tyranno. Sed in libro *De vita Constantini* σκήψεις vocat, id est, rationes cogendæ pecuniæ. Græci veteres πόρος et πορισμούς dicebant. Itaque et liber Xenophontis exstat περὶ πόρων. Posteriores Latini « titulos » dixerunt. Sic Amm. Marcellinus in lib. xix, « et conquisitorum detestanda nomina titulorum. »

(79) Ἀναμετρήσεις τε γῆς. Recte Langus « iteratas agrorum mensiones » interpretatus est. Quod plane confirmat Rufinus, qui vertit « census innovare. » Neque enim novi census fieri possunt absque iterata agrorum mensione. Quippe census apud Romanos duo complectebatur; modum scilicet agrorum et capitum numerum, ut alibi notavi. Vide librum primum *De vita Constantini*, cap. 55. Porro de avaritia Licinii præter Eusebium testatur Aurelius Victor, et Victoris *Epitome*. Quod vero ait Eusebius Licinium gravissimis exactionibus subditos oppressisse, duorum veterum scriptorum testimonio refellitur. Nam Victoris quidem epitome de Licinii moribus hæc habet: « Agraribus plane ac rusticantibus, quia ab eo genere ortus altiusque erat, satis utilis, » etc. Libanius vero in oratione pro templis gentilium ita loquitur: Παίδων τολύων ἡμῶν ὄντων, καθαιρεῖ μὲν τῶν περιουσίαντα τὴν γῶμην (scribo ῥώμην) ὁ Γαλατῶν ἐπ' αὐτὸν ἀγαγῶν

ρανόμους; Ἐπισκήψεις (78) τε μυρίας κατὰ τῶν ὑποχειρίων ἐθνῶν ἐπενόει, χρυσοῦ τε καὶ ἀργύρου παντοίας εἰσπράξεις, ἀναμετρήσεις τε γῆς (79), καὶ τῶν κατ' ἀγροῦς μικρῶν ὄντων ἀνθρώπων, πρόβαλοι δὲ κατοικομενῶν, ἐπιζήμιον κέρδος. Οἴους δ' ἐφεύρεν ἐπὶ τούτοις ὁ μισάνθρωπος κατὰ μὴδὲν ἡδικοῦστων ἐξορισμούς (80), οἷας εὐπατριδῶν (81) καὶ ἀξιολόγων ἀνδρῶν ἀπαγωγὰς, ὧν δὴ τὰς κουριδίας ἀποσειργῆς γαμετὰς, μιαιοῖς τισιν οἰκέταις ἐφ' ὕβρει πράξεως αἰσχρὰς παρεδίδου ὄσαις δὲ αὐτὸς ὁ ἐσχατόγηρος (82) γυναίξιν ὑπάνθοις, παρθένους τε κόραις ἐμπαροινῶν, τὴν ἀκόλαστον τῆς αὐτοῦ ψυχῆς ἐπιθυμίαν ἐπλήρου· τί χρὴ ταῦτα μηχανεῖν, τῆς τῶν ἐσχάτων αὐτοῦ πράξεων ὑπερβολῆς μικρὰ τὰ πρῶτα καὶ τὸ μὴδὲν εἶναι διελεγχούσης; Τὸ γοῦν τέλος αὐτῷ τῆς μανίας, ἐπὶ τούτοις ἐπισκόπους ἐχώρει. Ἦδη τε τούτους, ὧς ἂν τοῦ ἐπὶ πάντων Θεοῦ θεράποντας, ἐναντιοῦς ὑπάρχουσ ἔδρα, ἡγούμενος, οὐπω μὲν ἐκ τοῦ φανεροῦ διὰ τὸν ἀπὸ τοῦ κρείττονος φόβον, λάθρα δὲ αὐθις καὶ δολίως συνεσκευάζετο, ἀνῆρει τε τούτων δι' ἐπιθυλίαν τῶν ἡγεμόνων τοὺς δοκιμωτάτους. Καὶ ὁ τρόπος δὲ τῶν κατ' αὐτῶν φόνου ξένος τις ἦν, καὶ οἷος οὐδεπώποτε ἠκούσθη. Τὰ γοῦν ἀμφὶ τὴν Ἀμάσειαν καὶ τὰς λοιπὰς τοῦ Πόντου πόλεις κατεργασθέντα πᾶσαν ὑπερβολὴν ὠμότητος ὑπερηκόντισαν· ἐνθα τῶν ἐκκλησιῶν τοῦ Θεοῦ, αἱ μὲν ἐξ ὕψους εἰς ἔδαφος αὐθις κατερρίπτοντο, τὰς δὲ ἀπέκλειον, ὧς ἂν μὴ συνάγοι τις τῶν εἰωθότων. Μὴδὲ τῷ Θεῷ τὰς ἐποφειλομένας ἀποδιδῶν λατρεῖας. Συνειδίχθη γὰρ οὐχ ἡγείτο ὑπὲρ αὐτοῦ τὰς εὐχὰς, συνειδότι φαύλῳ τούτῳ λογιζόμενος, ἀλλ' ὑπὲρ τοῦ θεοφιλοῦς βασιλέως πάντα πράττειν ἡμᾶς καὶ τὸν Θεὸν ἰλεοῦσθαι πέπειστο· ἐνθεν ὠρμάτω καθ' ἡμῶν τὸν θυμὸν ἐπισκήπτειν. Καὶ ὅτῃ τῶν ἡγεμόνων οἱ κόλακας, τὰ φίλα πράττειν τῷ δυσσεβῆ πεπεισμένοι, τῶν ἐπισκόπων τοὺς μὲν συνήθους ταῖς τῶν καχοῦργων ἀνδρῶν περιέβαλλον τιμωρίας, ἀπ-

στρατόπεδον, οἱ θεοῖς ἐπῆλθον πρότερον εὐξάμενοι κρατήσας δὲ καὶ ἀνδρὸς ἐπ' ἐκείνῳ ταῖς πόλεσιν ἀνθεῖν παρεσχηκότος, etc. Id est: « Me quidem adhuc puero, tyrannum qui Romam omni contumeliarum genere affecerat, debellavit Constantinus, ducto adversus illum Gallorum exercitu, qui post vota diis immortalibus facta in hostem profecti sunt. Post hunc vero, cum alium qui urbes florentissimas præstiterat, superasset, » etc. Ac primum quidem illum qui Romana urbi sæde illuserat, Maxentium sine dubio intelligit. Alter vero ille citra controversiam Licinius est, sub quo urbes ait floruisse Libanius.

(80) Vulg. ἐξορισμούς. Non dubito quin legendum sit ἐξορισμούς. Nam in lib. I *De vita Constantini*, cap. 55, ubi hæc omnia iisdem fere verbis repetit Eusebius, pro eodem habet ὑπερορτοῦς τιμωρίας.

(81) Εὐπατριδῶν. Patricios vertit Christophorus, tralatitio errore, quem jam antea confutavimus. Nobiles autem dicebantur, qui oriundi erant ex iis qui magistratum gessissent vel in urbe Roma, vel in municipiis. In actis præsidialibus Tarachi, Probi et Andronici: « Maximus præses dixit, quo genere es, Andronice? Andronicus dixit de nobili genere, et primum ordinis Ephesiorum filius. »

(82) Ὁ ἐσχατόγηρος. Atqui Licinius mortuus est anno ætatis 60, ut scribit Victor in *Epitome*. Quare Eusebius hoc loco rem exaggerat oratorio more.

ἡγοντό τε καὶ ἐκολάζοντο ἀπροφασίστως τοῖς μαιφύ-
νοις ὁμοίως, οἱ μὴδὲν ἡδικοκῆδες· ἤδη δὲ τινες καινο-
τέραν ὑπέμενον τελευτήν, ξίφει τὸ σῶμα εἰς πολλὰ
τμήματα κατακρεουργούμενοι, καὶ μετὰ τὴν ἀπηνῆ
ταύτην καὶ φρικτοτάτην θέαν, τοῖς τῆς θαλάσσης
βυθῶς, ἰχθύσι βορὰ ριπτούμενοι. Φυγαὶ δὲ αἵθις ἐπὶ
τούτοις τῶν θεοσεβῶν ἐγίνοντο ἀνδρῶν· καὶ πάλιν
ἄγροί, καὶ πάλιν ἐρημίαι, νάπαι τε καὶ ὄρη τοῦς
Χριστοῦ θεράποντας ὑπέδέχοντο. Ἐπεὶ δὲ ταῦτα
τοῦτον προϋχώρει τῷ δυσσεβεῖ τὸν τρόπον, λοιπὸν καὶ
τὸν κατὰ πάντων ἀνακινεῖν διωγμὸν, ἐπὶ διάνοιαν
ἐβάλλετο. Ἐκράτει τε γνώμης καὶ οὐδὲν ἐμποδῶν ἦν
αὐτῷ μὴ οὐχὶ ἐν ἔργῳ χωρεῖν, εἰ μὴ τάχιστα τὸ
μέλλον εἶσεσθαι προλαβὼν ὁ τῶν οἰκείων ψυχῶν ὑπέρ-
μαχος Θεὸς, ὡς ἐν βαθεῖ σκότῳ καὶ νυκτὶ ζοφωδε-
στάτῃ φωστήρα μέγαν ἀθρώως καὶ σωτήρα τοῖς πᾶσιν
ἐξέλαμψε, τὸν αὐτοῦ θεράποντα Κωνσταντῖνον ὑψηλῶ
βραχίονι ἐπὶ τὰ τῆδε χειραγωγήσας.

agri, iterum solitudinibus, iterum montes ac silvæ famulos Christi susceperunt. Quæ cum ad hunc modum impiis-
simo tyranno succederent, deinceps persecutionem adversus Christianos excitare in animum induxit.
Ac procul dubio voti sui compos exstitisset, nec ei quidquam obstitisset quominus rem ad exitum perduceret;
nisi famulorum suorum propugnator Deus, id quod futurum erat celerrime præveniens, Constantinum famulum
suum, tanquam splendidum quoddam ac salutare lucis jubar, in profunda caligine et in obscurissima nocte omni-
bus repente ostendisset, eumdemque in brachio excelso ad has partes quasi manu apprehensum perduxisset.

ΚΕΦΑΛΑΙΟΝ Θ'.

*Περὶ τῆς νίκης Κωνσταντίνου καὶ τῶν ὑπ' αὐτοῦ
τοῖς ὑπὸ τὴν Ῥωμαίων ἐξουσίαν ἀπαρξάντων
(Nic. H. E. vii, 45, 46).*

Τούτῳ μὲν οὖν (85) ἀνωθεν ἐξ οὐρανοῦ καρπὸν
εὐσεβείας ἐπάξιον, τὰ τρόπαια τῆς κατὰ τῶν ἀσεβῶν
παρεῖχε νίκης· τὸν δ' ἀλιτήριον, αὐτοῖς συμβούλοις
ἄπασι καὶ φίλοις, ὑπὸ τοῖς Κωνσταντίνου ποσὶ πρηνῆ
κατέβαλεν. Ὡς γὰρ εἰς ἑσχατὰ μανίας τὰ κατ' αὐτὸν
ἤλαυνεν, οὐκέτ' ἀνεκτὸν εἶναι λογισάμενος βασιλεὺς ὁ
τῷ Θεῷ φίλος, τὸν σώφρονα συναγαγὼν λογισμὸν (84),
καὶ τὸν στερεῶν τοῦ δικαίου τρόπου φιλανθρωπίᾳ
κερασάμενος, ἄσμενος ἐπαμύναι κρίνει τοῖς ὑπὸ τῷ
τυράνῳ ταλαίπωρομένοις, καὶ τὸ γε πλείστον ἀν-
θρώπων γένος, βραχείς λυμεῶνας ἐκποδῶν ποιησά-
μενος, ἀνασώσασθαι ὀρμάται. Μόνῃ γὰρ αὐτῷ χρω-
μένῳ φιλανθρωπίᾳ τὸν πρὸ τούτου χρόνον, καὶ τὸν οὐ
συμπαθείας ἄξιον ἐλεοῦντι, τῷ μὲν οὐδὲν ἐγίνετο
πλέον, τῆς κακίας οὐκ ἀπαλλαττομένῳ, αὐξοῦντι δὲ
μᾶλλον τὴν κατὰ τῶν ὑποχειρίων ἐθνῶν λύτταν, τοῖς
δὲ κακουμένοις ὅστις ἐλείπετο σωτηρίας ἐλπίς, ὑπὸ
δεινῷ θηρίῳ καταπονουμένοις. Διδὸ δὲ τῷ φιλαγάθῳ
μίξας τὸ μισοπόνηρον ὁ τῶν ἀγαθῶν ἀρωγὸς, πρὸεσις
ἅμα παιδὶ Κρίσπῳ βασιλεῖ φιλανθρωπιστάτῳ, σωτή-
ριον δεξιὰν ἄπασι τοῖς ἀπολλυμένοις ἔκτεινας· εἰθ'
οἷα παμβασιλεῖ Θεῷ, Θεοῦ Παιδὶ Σωτήρι ἀπάντων
ποδηγὸν καὶ συμμάχῳ χρώμενοι, πατὴρ ἅμα καὶ υἱὸς,
ἄμφω κύκλῳ διελόντες τὴν κατὰ τῶν θεομισῶν πα-
ράταξιν δαδῖαν τὴν νίκην ἀποφέρονται, τῶν κατὰ

A et supremo Numini debitum cultum exhiberet. Ne-
que enim orationes pro se fieri opinabatur, scele-
rum scilicet conscientia in eam opinionem addu-
ctus. Sed nos pro imperatore Dei amantissimo omnia
facere, ac divinum numen placare, sibi persuaserat.
Quam ob causam impetum omnem furoris sui in
nos convertit. Proinde præsidēs quotquot principis
gratiam captabant, cum scelestissimo tyranno id
placere intelligerent, episcopos partim iisdem qui-
bus maleficos homines pœnis identidem subjicie-
bant. Itaque viri qui nihil mali commiserant,
absque ulla causa abducebantur, et puniebantur
perinde ac sicarii. Quidam vero novum quoddam
mortis genus pertulerunt, corpore in multas partes
frustatim conciso; et post atrox hujusmodi atque
horrendum spectaculum, **398** ut piscibus cibum
præberent in altissimum mare projecti. Posthæc igitur
Dei cultores fugam inire de novo cœperunt. Iterum

B horrendum spectaculum, **398** ut piscibus cibum
præberent in altissimum mare projecti. Posthæc igitur
Dei cultores fugam inire de novo cœperunt. Iterum

CAPUT IX.

*De victoria Constantini, et de bonis quæ cunctis in
orbe Romano degentibus per eum contigerunt.*

C Et huic quidem victoriam ac triumphum de im-
piis, tanquam præmium ejus pietati debitum cœli-
tus largitus est Deus. Illum vero nefarium una cum
omnibus consiliariis ipsius et amicis, pedibus
Constantini primum substravit. Nam cum ille ad
summam prorumperet insaniam, non amplius id
ferendum ratus Deo charus imperator, modestam
ac sobriam in se colligens mentem, et severam
justitiæ vigorem clementia temperans, libenti animo
opem ferre statuit iis qui a tyranno opprimebantur,
et paucis pestibus e medio sublatis, innumerabiles
prope homines servare. Cum enim antea sola cle-
mentia usus fuisset, et hominem nulla miseratione
dignum esset miseratus: ei quidem nihil profuit,
quippe qui a pristina improbitate nequaquam desti-
terit, quin potius rabiem adversus subditos inten-
derit. Oppressis vero nulla jam spes salutis super-
erat, quos immanis illa bellua crudelissime vexa-
bat. Quocirca bonorum propugnator Constantinus,
amori virtutis miscens odium improbitatis, una
cum filio Crispo clementissimo Cæsare expeditionem
suscepit, salutarem dextram cunctis pereuntibus
porrigens. Ambo igitur, pater videlicet ac filius, sum-
mo omnium rege ac Servatore Dei Filio ac Deo, duce
399 et adjutore fulti, acie inter se divisa Deique ho-

(83) Τούτῳ μὲν οὖν. Ab his verbis caput 9 in-
choavimus: quam conjecturam nostram plane
confirmant vetustissim. codd. Mazarinus et Fuke-
tianus. In quibus etiam hoc capitulum octavum di-
citur, recte ut supra notavi.

(84) Σώφρονα συναγαγὼν λογισμὸν. Id est,

stibus undique circumjecta, perfacilem victoriam retulerunt, cum Deus in conflictu cuncta ipsis prona atque expedita ex animi sententia præstitisset. Repente ergo et dicto citius, hi quidem qui heri ac nudius tertius cædes ac minas anhelabant, perierunt funditus, ac ne nominis quidem eorum memoria permansit. Imagines quoque eorum et reliqua monumenta, congrua ignominie labes aspersit. Et quæ impiis olim tyrannis Licinius ipse suis oculis contingere viderat, eadem quoque simili modo perpressus est. Etenim ipse etiam disciplinam non admisit, nec aliorum suppliciiis emendatus est: sed eandem quam superiores illi viam impietatis insistens, merito in eundem cum illis exitii gurgitem est delapsus. Et hic quidem ad hunc modum percussus occubuit. Constantinus vero omnibus religionis virtutibus ornatus, et victor maximus, una cum filio Crispo Cæsare Deo charissimo et patri undequaque simillimo, Orientem suum recepit, et imperium Romanum, sicut olim fuerat, in unum corpus redegit: universum orbem terrarum qui ab oriente sole ad ultimas usque occidentis oras protenditur, cum circumfusus utrinque regionibus tam ad septentrionem quam ad meridiem, paci suæ subiciens. Itaque homines omni metu eorum a quibus antea opprimebantur penitus amoto, festos dies cum maximo splendore et celebritate egerunt. Lux quædam jucundissima superfundit omnibus videbatur, et qui prius mæsti fuerant, tunc hilari ac renidenti vultu lætisque oculis se vicissim aspiciebant. Choreis etiam et hymnis tam per agros quam per civitates, primum quidem Deum omnium regem prout edocti fuerant, deinde piissimum imperatorem, et Deo charissimos ejus filios celebrabant. Nulla præteritarum calamitatum, nulla impietatis memoria suppetebat: sed præsentium bonorum fructus cum futurorum spe atque exspectatione percipiebatur. Proponebantur ubique victoris principis edicta, plena humanitatis, et leges liberalitatis illius ac veræ pietatis indicia præferentes. Ad hunc igitur modum tyrannica dominatione exstirpata, penes solos Constantinum ejusque liberos imperium Romanum, quod jure ipsis competeat, firmum et extra omnem invidiam permansit. Qui **400** quidem omnium superiorum principum impietate detersa atque e medio sublata, bonorum sibi divinitus concessorum probe conscii, studium virtutis et amorem Dei,

(85) *Οὐκέτ' ἦσαν.* In codd. Maz. et Med. scribitur οὐκ ἔστησαν. In Fuk. οὐκ ἀνέστησαν, sed neutrum probō.

(86) *Ἰπὸ τῆν αὐτῶν... εἰρήνην.* Sic Seneca in lib. *De clementia* Neronem ita loquentem inducit: « Hæc tot millia gladiatorum quæ pax mea comprimit, ad nutum meum stringentur. » Eodem sensu apud Velleium et in veteribus nummis hæc legitur inscriptio: *PAX AUGUSTI*, id est quam orbi Romano præstat imperator. Alio sensu dicitur pax Romana ab eodem Seneca in libro *De clementia*, et in libro *De providentia*, id est pax qua fruitor imperium Romanum.

(87) *Χορεύται.* Merito hæc vox displicuit Nicephoro, cum de Christianis sermo sit Deum laudantibus. Itaque pro voce *χορεύται*, *παίανες* substituit. Apud Eusebium in libro II *De vita Constantini*, cap. 19, legitur *χοροί*, quod tolerabilius est

τὴν συμβολὴν πάντων ἐξευμαρισθέντων αὐτοῖς ὑπὸ τοῦ Θεοῦ κατὰ γνώμην. Ἀθρόως δὴτα καὶ λόγῳ θάπτον, οἱ μὲν χθὲς καὶ πρὸς ἡμέρας θανάτου πνέοντες καὶ ἀπειλῆς, οὐκέτ' ἦσαν (85), οὐδὲ μέχρι δόματος μνημονεῦμένοι· γραφαὶ τε αὐτῶν καὶ τιμαὶ τὴν ἀξίαν αἰσχύνην ἀπελάμβανον. Καὶ ἃ τοῖς πάλαι δυσσεβέσι τυράννοις ἐπέειδεν αὐτοῖς ὀφθαλμοῖς Δικλίνιος, τῶντο ὁμοίως καὶ αὐτὸς ἔπασχεν, ὅτι μὴδ' αὐτὸς ἐδέξαστο παιδεῖαν, μὴδὲ ταῖς τῶν πέλας ἔσωφρονίσθη μάστιγι· τὴν ὁμοίαν δ' ἐκείνοις τῆς ἀσεβείας μετελθὼν ἰδὼν, ἐπὶ τὸν ἴσον αὐτοῖς ἐνδίκως περιτηνέχθη κρημῶν. Ἄλλ' οὗτος μὲν ταύτῃ πῆ βεβλημένος ἔκειτο. Ὁ δ' ἀρετῇ πάσῃ θεοσεβείας ἐκπρέπων μέγιστος νικητῆς Κωνσταντῖνος, σὺν παιδί Κρισπῷ βασιλεῖ θεοφιλεστάτῳ καὶ κατὰ πάντα τοῦ πατρὸς ὁμοίῳ, τὴν οἰκίαν ἐφ' ἧν ἀπελάμβανον· καὶ μίαν ἡνωμένην τὴν Ῥωμαίων κατὰ τὸ παλαιὸν παρεῖχον ἀρχὴν, τὴν ἀπ' ἀνίσχοντος ἡλίου πᾶσαν ἐν κύκλῳ κατὰ θάτερα τῆς οἰκουμένης, ἄρκτον τε ὁμοῦ καὶ μεσημβρίαν, εἰς ἔσχατα δυσσεβείας ἡμέρας ὑπὸ τῆν αὐτῶν ἀγόντας εἰρήνην (86). Ἀφῆρητο γοῦν ἐξ ἀνθρώπων πᾶν ἔθνος τῶν πρὶν αὐτοῖς πιεζόντων, λαμπρὰς δ' ἐτέλουν καὶ πανηγυρικὰς ἑορτῶν ἡμέρας· ἦν δὲ φωτὸς ἐμπύεα πάντα, καὶ μεδιῶσι προσώποις, δμμασί τε φαιδροῖς οἱ πρὶν κατηφεῖς ἀλλήλους ἔδλεπον, χορεύται (87) δ' αὐτοῖς καὶ ὕμνοι κατὰ πόλεις ὁμοῦ καὶ ἀγροῦς, τὸν παμβασιλέα Θεὸν πρῶτιστα πάντων, ὅτι ἡ τοῦτ' ἐδιδάχθησαν, κάπειτα τὸν εὐσεβῆ βασιλεῖα παισὶν ἅμα θεοφιλεσὶν ἐγέραιρον. Κακῶν δ' ἀμνηστία παλαιῶν ἦν, καὶ λήθη πάσης δυσσεβείας, παρόντων δ' ἀγαθῶν ἀπόλαυσις, καὶ προσέτι μελλόντων προσδοκία. Ἡπλυντο δ' οὖν κατὰ πάντα τόπον τοῦ νικητοῦ βασιλέως φιλανθρωπίας ἐμπλοεὶ διατάξεις, ὧμαι τε μεγαλοδωρεᾶς καὶ ἀληθοῦς εὐσεβείας γνωρίσματα περιέχοντες. Οὕτω δὴτα πάσης τυραννίδος ἐκκαθαρθείσης, μόνρις ἐφυλάττετο τὰ τῆς προσηκούσης βασιλείας βεβαίᾳ τε καὶ ἀνεπίφθονα Κωνσταντῖνω καὶ τοῖς αὐτοῦ παισὶν· οἱ τῶν πρόσθεν πάντων ἀποσημῆσαντες τὴν θεοστυγίαν τοῦ βίου, τῶν ἐκ Θεοῦ πρωτανευθέντων ἀγαθῶν αὐτοῖς ἡσθημένως (88), τὸ φιλάρετον καὶ θεοφιλὲς, τὸ τε πρὸς τὸ Θεὸν εὐσεβὲς καὶ εὐχάριστον, δι' ὧν εἰς προὔπτον ἅπασιν ἀνθρώποις παρέρχην ὄρα, ἐπεδείξαντο (89).

D quam χορεύται. Ferri tamen utcumque potest vox χορεύται. Nam Christiani choreas ducere solebant in festivitibus martyrum, quo illis honorem haberent, eorumque certamina ac victorias hoc pacto celebrarent, ut scribit Gregorius Naz. in carminibus ad mulieres curiosius sese exornantes, p. 152. Contra hujusmodi choreas graviter invehitur Basilius Magnus, homilia 14, *In ebrietatem*.

(88) *Ἡσθημένως.* Forte legendum ἡσθημένοι, ut alias sæpe. EDIT.

(89) *Δι' ὧν εἰς προὔπτον ἅπασιν ἀνθρώποις παρέρχην ὄρα, ἐπεδείξαντο.* Cod. Reg., quem sere ubique secutus est Stephanus, διὰ τῆς ὑπὲρ Χριστιανῶν ἐνδείξαντο νομοθεσίας. Sed in reliquis exemplaribus, Maz. scilicet, Med., Fuk. et Saviliano, totus hic locus scribitur ut edimus. Quam lectionem utpote plurimum ac vetustiorum codicum consensu confirmatam, merito alteri præferendam putavi.

piumque et gratum animum erga cœleste numen, illustri operum suorum testimonio palam cunctis mortalibus declararunt.

Explicit, Deo juvante, liber decimus Historiæ Ecclesiasticæ Eusebii Pamphili.

Τέλος σὺν Θεῷ τοῦ δεκάτου λόγου τῆς Ἑκκλησιαστικῆς Ἱστορίας Εὐσεβίου τοῦ Παμφίλου.

ΕΥΣΕΒΙΟΥ

ΤΟΥ ΠΑΜΦΙΛΟΥ

ΕΠΙΣΚΟΠΟΥ ΚΑΙΣΑΡΕΙΑΣ ΤΗΣ ΠΑΛΑΙΣΤΙΝΗΣ

ΕΙΣ ΤΟΝ ΒΙΟΝ

ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟΥ ΤΟΥ ΒΑΣΙΛΕΩΣ

ΛΟΓΟΙ Δ΄.

EUSEBII PAMPHILI

CÆSARÆ PALÆSTINÆ EPISCOPI

DE VITA IMP. CONSTANTINI

LIBRI QUATUOR.

401 ΚΕΦΑΛΑΙΑ ΤΟΥ ΚΑΤΑ ΘΕΟΝ ΒΙΟΥ ΤΟΥ ΜΑΚΑΡΙΟΥ ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟΥ ΤΟΥ ΒΑΣΙΛΕΩΣ ΛΟΓΟΥ ΠΡΩΤΟΥ (1).

- α. Προοίμιον περὶ τῆς Κωνσταντίνου τελευ- **Α** *μοναρχήσας, ἔζησε δὲ ὑπὲρ τὰ ἑξήκοντα.*
 τῆς.
 β. Περὶ υἱῶν αὐτοῦ βασιλευσάντων ἔτι προοί- *ς. Ὅτι Θεοῦ μὲν δούλος ἦν, ἔθνῶν δὲ νικη-*
 μιον. *τής.*
 γ. Περὶ Θεοῦ τιμῶντος βασιλεῖς εὐσεβεῖς, καὶ *ζ. Πρὸς Κῦρον τὸν Περσῶν βασιλέα, καὶ Ἀλέ-*
 ἀπολλύντος τυράννους. *ξανδρον τὸν Μακεδόνων σύγκρισις.*
 δ. Ὅτι ὁ Θεὸς Κωνσταντίνον ἐτίμησεν. *η. Ὅτι τῆς οἰκουμένης πάσης σχεδὸν ἐκράτη-*
 ε. Ὅτι ἐβασίλευσε μὲν ὑπὲρ τὰ τριάκοντα ἔτη *σεν.*
 θ. Ὅτι υἱὸς βασιλέως εὐσεβοῦς, καὶ υἱοῖς βασι-

(1) In adnotationibus ad *Historiam Ecclesiasticam*, observavi titulos capitum qui singulis libris præfixi leguntur, ab ipso Eusebio esse compositos. Idque argumentis meo quidem iudicio certissimis comprobavi. Verum in his *De vita Constantini* libris, aliter se res habet. Neque enim ab ipso Eusebio confecti sunt indices horum librorum, sed ab alio longe recentiore. Id autem conjicio, tum ex eo quod indices horum capitulorum insulsi fere sunt ac barbari; tum quod de Eusebio semper loquuntur in tertia persona: cum tamen in titulis capitum *Ecclesiasticæ Historiæ* seipsum semper Eusebius in prima **B** persona nominet. Adde quod distinctiones capitum nimis crebræ ac frequentes sunt, quodque una interdum imperatoris epistola et constitutio, plura in capita dividitur et quasi discernitur. Quæ res inter legendum sæpe fastidium et nauseam lectori parere solet. Taceo quod voces ac dictiones barbaræ non semel occurrunt in his indicibus. Nam et καλῆτιον et κόμητες, et νοτάριον, et Αὔγουστος aliquoties in his legas. Quæ quidem omnia in hanc me sententiam impellunt, ut horum capitulorum auctorem quemvis

potius alium esse quam Eusebium credam. Quicumque tamen ille fuit, antiquus certe est, nec ab Eusebio nostri ætate longe remotus. Idque colligitur præcipue ex capitulis libri iv, in quibus quædam legas quæ non nisi ab eorum temporum æquali scriptore sciri potuerunt. Cujusmodi illud est de Mariano tribuno et notario, in cap. 44 lib. iv, cuius notarii nomen hodie nesciremus, nisi auctor ille capitulorum et post eum Sozomenus nos id docuisset. Suspiciatus sum aliquando Acacium, eum qui post Eusebium nostrum Cæsariensis Ecclesiæ cathedram tenuit, cum hos magistri sui libros post obitum ejus ederet, indices istos composuisse. Verum hæc simplex conjectura est, quam sequetur qui volet. Denique monendus est lector, in omnibus nostris exemplaribus horum capitum titulos absque notis numeralibus perscriptos esse. Et in veteribus quidem schedis bibliothecæ Regiæ, singulis libris præfixi leguntur. In Fuketiano autem codice non tantum singulis libris præponuntur, sed etiam in corpore uniuscujusque libri, singulis capitibus adduntur.

- λεῦσι κατέλιπε τὴν ἀρχήν.
 δ. Περὶ τοῦ καὶ ἀναγκαιῶν εἶναι καὶ ψυχωφελῆ τὴν ἱστορίαν ταύτην.
 ε. Ὅτι μόνος τὰς Κωνσταντίνου τῶν ἱστορίων θεωρεῖς πράξεις.
 β. Ὅτι ὡς Μωδῆς ἐν οἰκοῖς τυράννων ἀνετρέφθη Κωνσταντίνος.
 γ. Περὶ Κωνσταντίνου τοῦ πατρὸς αὐτοῦ, μὴ ἀνασχομένου τῶν περὶ Διοκλητιανῶν καὶ Μαξιμιανῶν, καὶ Μαξέντιου, ὥστε διώξει τοὺς Χριστιανούς.
 δ. Ὅπως Κωνσταντίνος ὁ πατὴρ ὀνειδισθεὶς περὶ τὸν Διοκλητιανῶν, καὶ τοὺς θεσφαυροὺς πλῆθους, ἀπέδωκε πάλιν τοῖς προσετέγκασιν τὰ χρήματα.
 ε. Περὶ τοῦ ὑπὸ τῶν ἄλλων διωγμοῦ.
 ς. Ὅπως Κωνσταντίνος ὁ πατὴρ εἰδωλολατρειῶν σχηματισάμενος, τοὺς μὲν θύειν θέλοντας ἐξέβαλε, τοὺς δὲ ὁμολογήσασιν προθεμένους εἶχεν ἐν παλατίῳ.
 ζ. Περὶ τῆς φιλοχρίστου αὐτοῦ προαιρέσεως.
 η. Ὅτι Διοκλητιανῶν καὶ Μαξιμιανῶν ἀποδυσάμενων, πρῶτος ἦν λοιπῶν Αὔγουστος ὁ Κωνσταντίνος, ἐν εὐτεχνίᾳ κομῶν.
 θ. Περὶ τοῦ υἱοῦ αὐτοῦ Κωνσταντίνου, νεαρίου ἅμα Διοκλητιανῶν τὸν πρὶν εἰς Παλαιστίνην παραγενομένου.
 κ. Κωνσταντίνου πρὸς τὸν πατέρα διὰ τὰς ἐπιβουλὰς Διοκλητιανῶν ἀναχώρησις.
 κα. Τελευτῆ Κωνσταντίνου τὸν υἱὸν βασιλέα Κωνσταντίνου καταλιπόντος.
 κβ. Ὅπως Κωνσταντίνου προκομισθέντος, τὰ στρατεύματα Κωνσταντίνου Αὔγουστος ἀηγῶν ῥέουσα.
 κγ. Καταστροφή τῶν τυράννων, δι' ὑπομήσεως ὀλίγη.
 κδ. Ὅτι βουλήσει Θεοῦ, Κωνσταντίνος ἐσχε τὸ βασιλεύειν.
 κε. Κωνσταντίνου κατὰ βερβάρων καὶ Βρετανῶν νίκαι.
 κς. Ὅπως Ῥώμῃ ἐλευθερώσασιν Μαξέντιου προήρητο.
 κζ. Ὅτι τὰς τῶν εἰδωλολατρῶν καταστροφῆς ἐθνηθεῖς, μᾶλλον τῶν χριστιανισμῶν ἐξελέξατο.
402 κη. Ὅπως εὐξαμένῳ, τὴν ὀπτασίαν ὁ Θεὸς παρέσχε, σταυρῶν ἐκ φωτὸς ἐν οὐρανῷ μεσημβρίας ὄψεως, καὶ γραφῆν τούτῳ νικῶν παραινύσαν.
 κθ. Ὅπως ὁ Χριστὸς τοῦ Θεοῦ καθ' ὑπνοῦς αὐτῷ φανείν, ὁμοιοτρόπῳ τοῦ σταυροῦ σημείῳ κεχρησθῆναι κατὰ τοὺς πολέμους προσέταξεν.
 λ. Κατισκευὴ τοῦ αὐτοῦ σταυρικοῦ σημείου.
- A λα'. Ἐκφρασις σταυροειδοῦς σημείου, ὅπερ τῶν οἱ Ῥωμαῖοι Ἀδαρον καλοῦσιν.
 λβ'. Ὅπως κατηχηθεὶς Κωνσταντίνος, τὰς θείας Γραφὰς ἀνετίρωσεν.
 λγ'. Περὶ τῶν Μαξέντιου μοιχείων τῶν ἐν Ῥώμῃ.
 λδ'. Ὅπως ἡ τοῦ ἐπάρχου διὰ σωφροσύνην ἐαυτὴν ἀπέλειπεν.
 λε'. Ἀναίρεσις δῆμου Ῥωμαίων ὑπὸ Μαξέντιου.
 λς'. Μαγείαι Μαξέντιου, καὶ ἐνδεῖα τροφῶν ἐν Ῥώμῃ.
 λζ'. Ἦτα ἐν Ἰταλίᾳ Μαξέντιου στρατευμάτων.
 λη'. Μαξέντιου θάνατος ἐν γερύρᾳ ποταμοῦ Τιβέριδος.
 λθ'. Εἰσοδος ἐν Ῥώμῃ Κωνσταντίνου.
 μ'. Περὶ ἀνδριάντος αὐτοῦ σταυρῶν κατέχοτος, καὶ τῆς ἐπιγραφῆς.
 B μα'. Εὐφροσύνη κατὰ τὰς ἐπαρχίας καὶ δωρεὰ Κωνσταντίνου.
 μβ'. Ἐπισκόπων τιμὰ, καὶ ἐκκλησιῶν οἰκοδομίαι.
 μγ'. Περὶ τῶν εἰς τοὺς πένητας εὐεργεσιῶν Κωνσταντίνου.
 μδ'. Ὅπως ταῖς συνόδοις τῶν ἐπισκόπων συμπάρη.
 με'. Ὅπως καὶ τῶν ἀφρόνων ἠνείχετο.
 μς'. Νίκαι κατὰ βερβάρων.
 μζ'. Μαξιμίνου θελήσαντος ἐπιβουλεύσει θάνατος, καὶ ἄλλων οὐς ἐξ ἀποκαλύψεως Κωνσταντίνος εὗρεν.
 μη'. Δεκαετηρίδος Κωνσταντίνου πατήρις.
 μθ'. Ὅπως τὴν ἀνατολὴν ἐκακούχει Λικίντιος.
 ν. Ὅπως καὶ Κωνσταντίνῳ Λικίντιος ἐπιβουλεύειν ἤθελεν.
 να'. Λικίντιου κατ' ἐπισκόπων συσκευαί, καὶ συνόδων κωλύσει.
 νβ'. Ἐξορισμοὶ καὶ δημεύσεις κατὰ Χριστιανῶν.
 νγ'. Γυναικὸς εἰς ἐκκλησίας ἀνδράσιν ἅμα μὴ συνάγεσθαι πρόσταγμα.
 νδ'. Τοὺς μὴ θύοντας, ἀποστρατεύεσθαι, καὶ τοὺς ἐν φυλακαῖς, μὴ τρέφεσθαι.
 νε'. Περὶ τῶν Λικίντιου κυρανομιῶν καὶ πλεονεξιῶν.
 νς'. Ὅτι διωγμῶν κοίτησιν λοιπῶν ἐπεχειρεῖ.
 νζ'. Ὅτι Μαξιμιανὸς σύριγγι καὶ σκώληκι ἐμασθεῖς, ὑπὲρ Χριστιανῶν ἔγραψεν.
 νη'. Ὅτι Μαξιμίνος διώξας Χριστιανούς καὶ γυναικῶν, ὡς οὐκ ἐθέλει ἐκρύπτετο.
 νθ'. Ὅτι ἐν νόσῳ τυφλωθεὶς Μαξιμίνος, ὑπὲρ Χριστιανῶν ἔγραψεν.

403 CAPITULA LIBRI PRIMI DE RELIGIOSA VITA BEATISSIMI IMPERATORIS CONSTANTINI.

- I. Proœmium de morte imperatoris Constantini.
 II. De filiis ejus imperatoribus. Adhuc proœmium.
 III. De Deo pios principes honorante, et tyrannos puniente.
 IV. Quod Deus Constantinum honoraverit.
 V. Quod xxx quidem annis regnavit, vixit autem plus quam Lx.
 VI. Quod Dei quidem famulus, gentium autem victor fuerit.
 VII. Comparatio ejus cum Cyro Persarum et Alexandro Macedonum rege.
 VIII. Quod orbem propemodum universum subegerit.
 IX. Quod pii imperatoris filius, imperium filiis reliquit.
 X. Quod historia hæc necessaria et ad formandos mores utilis sit.
 XI. Quod sola Constantini gesta quæ ad pietatem pertinenti narraturus sit.
 XII. Quod Constantinus in tyrannorum œdibus, sic-
 D ut Moses, educatus sit.
 XIII. De patre ejus Constantio, qui Christianus, ut Diocletianus et Maximianus, persequi noluit.
 XIV. Quomodo Constantius exprobrata ipsi a Diocletiano paupertate, ærarium impleverit, et postea collatoribus pecuniam reddiderit.
 XV. De persecutione ab aliis concitata.
 XVI. Quomodo Constantius simulans se simulacra colere, eos quidem qui sacrificare parati essent expulerit: illos vero qui se Christianos profiteri melissent, in palatio retinuerit.
 XVII. De affectu et amore Constantii erga Christum.
 XVIII. Quod post abdicationem Diocletiani et Maximiani, Constantius primus Augustus fuit, numerosa prole insignis.
 XIX. De filio ejus Constantino, qui adhuc adolescens, una cum Diocletiano in Palæstinam venit.
 XX. Constantinus propter Diocletiani et Galerii insidias ad patrem revertitur

- XXI. *Mors Constantii, Constantinum filium imperatorem relinquentis.*
 XXII. *Quomodo elato Constantio Constantinus a militibus Augustus appellatus sit.*
 XXIII. *Interitus tyrannorum brevis commemoratio.*
 XXIV. *Quod Constantinus imperium Dei arbitrio sit consecutus.*
 XXV. *Constantini de Britannis et barbaris victoriae.*
 XXVI. *Quomodo Romam Maxentii tyrannide liberare decreverit.*
 XXVII. *Quod Constantius gentilium interitum considerans, Christianismum potius elegit.*
 XXVIII. *Quomodo Deus oranti visionem ostenderit in caelo sub meridiem, crucem videlicet lucidam cum inscriptione, monente ut in hac vinceret.*
 XXIX. *Quomodo Christus Constantino in somnis visus, praeceperit ut signo ad crucis formam facto aeteretur in bellis.*
 XXX. *Fabricatio ejus signi ad crucis similitudinem.*
 XXXI. *Descriptio signi instar crucis formati, quod Romani Labarum vocant.*
 XXXII. *Quomodo Constantinus catechumenus factus, sacras Scripturas legerit.*
 XXXIII. *De adulteriis a Maxentio Romae perpetratis.*
 XXXIV. *Quomodo uxor praefecti pudicitiae servandae causa mortem sibi conscivit.*
 XXXV. *Caedes populi Romani jussu Maxentii.*
 XXXVI. *404 Magicae artes Maxentii, et alimenterum penuria Romae.*
 XXXVII. *Maxentii exercitus in Italia superati.*
 XXXVIII. *Maxentii interitus in ponte Tiberis.*
 XXXIX. *Ingressus Constantini in urbem Romam.*

- A XL. *De Constantini statua crucem tenente, et de ejus inscriptione.*
 XLI. *Exultatio provinciarum, et largitiones Constantini.*
 XLII. *Honores episcopis delati, et ecclesiarum constructiones.*
 XLIII. *De Constantini in pauperes beneficentia.*
 XLIV. *Quomodo synodis episcoporum interfuit.*
 XLV. *Quomodo insipientes toleraverit.*
 XLVI. *Victoriae de barbaris relatæ.*
 XLVII. *Mors Maximiani et aliorum quorum insidias, Deo revelante, Constantinus deprehenderat.*
 XLVIII. *Constantini decennalia.*
 XLIX. *Quomodo Licinius Orientem affligerit.*
 L. *Quomodo Licinius Constantino insidiatus sit.*
 LI. *Licinii insidiae adversus episcopos, et prohibitio synodorum.*
 LII. *Christianorum exsilia et proscriptiones.*
 LIII. *Edictum Licinii ne mulieres una cum viris in ecclesiam convenirent.*
 LIV. *Quomodo eos qui sacrificare renuissent, militia solvit, et carcere inclusos ali vetuit.*
 LV. *De iniquitate et avaritia Licinii.*
 LVI. *Quomodo persecutionem adversus Christianos tandem excitaverit.*
 LVII. *Qualiter Maximianus fistuloso ac verminante ulcere perdomitus, pro Christianis legem scripserit.*
 LVIII. *Qualiter Maximinus Christianorum persecutor, fugiens servili habitu sese occultaverit.*
 LIX. *Quomodo vi morbi excæcatus Maximinus legem pro Christianis dedit.*

ΕΥΣΕΒΙΟΥ ΤΟΥ ΠΑΜΦΙΛΟΥ

ΕΙΣ ΤΟΝ ΒΙΟΝ ΤΟΥ ΜΑΚΑΡΙΟΥ ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟΥ ΤΟΥ ΒΑΣΙΛΕΩΣ (3)

ΛΟΓΟΣ Α' (5).

EUSEBII PAMPHILI

DE VITA BEATISSIMI IMPERATORIS CONSTANTINI

LIBER PRIMUS.

ΠΡΟΟΙΜΙΟΝ (4).

Περὶ τῆς Κωνσταντίνου τελευτῆς.

Ἄρτι μὲν τῷ μεγάλῳ βασιλεὶ παντοίων δεκάδων

(2) *Eis tōn bion tou makariou Kōnstantinou.* Ita Græci solent inscribere libros de cuiuspiam vita conscriptos. Certe Philostratus libros suos de vita Apollonii Tyanei hoc titulo prænotavit, Φιλοστράτου εἰς τὸν Ἀπολλωνίου τοῦ Τυανέως βίον λόγος ἡ'. Sic etiam Marcus Antoninus libros de vita sua inscripsit, τῶν εἰς ἑαυτὸν βιβλία ιβ'. Notandum porro est, licet hi libri *De vita imperatoris Constantini* inscribantur, non omnia tamen quæ ab imperatore Constantino sunt gesta, in illis contineri, sed ea tantum describi, quæ ad veram pietatem et Christianam religionem gloriam pertinent. Quod quidem Eusebium diserte movet in principio hujus libri, capite 11.

(3) *Λόγος α'.* Λόγος πέντε, Robertus Stephanus, nescio quos secutus codices; nam neque in Regio exemplari, neque in veteribus schedis hæc leguntur. Sed neque in Fuketiano codice verba ista repeti. Certe hoc opus *De vita imperatoris Constantini*,

C

405 PROOEMIUM.

De morte imperatoris Constantini.

Nuper quidem universum hominum genus se-

quatnor duntaxat libros habet, quod testatur etiam Photius. Sed quoniam ad calcem horum librorum Eusebius tria subjunxerat opuscula, orationem scilicet imperatoris Constantini ad conventum sanctorum, descriptionem martyrii Hierosolymitani cum donariis illic a Constantino dedicatis, et panegyricum dictum in tricennialibus Constantini: hinc factum est ut appendix ista pro libro quinto a quibusdam acciperetur. Sane index capitum qui præfixus est orationi Constantini ad sanctos, in Fuketiano codice hunc habet titulum, κεφάλαια τοῦ πέμπτου λόγου. In Regio autem exemplari prætermisissimum capitulum indicibus, hic titulus ad latus ascriptus est, licet paulo recentiore manu, Ἀρχὴ τοῦ ε' βιβλίου.

(4) Recte observatum est hoc prooemium ad finem usque capituli 11 continuari, siquidem inde a cap. 12 demum narratio ipsa capiat initium. Εἰς τὸ ΠΑΤΡ.

eunda ac tertia magni imperatoris nostri decennalia certis temporum spatiis redeuntia festivitatis et conviviis celebravit. Nos quoque ipsi nuper eundem victorem ac triumphatorem cœtu famulorum Dei circumseptum, laudatione in ejus vicennialibus dicta venerati sumus. Sed et tricennialium orationum coronas ei texentes, nuper in ipso palatio sacrum ejus caput redimivimus. Verum nunc anceps animi hæreo, cupiens quidem aliquid more solito proferre, sed quo me vertam, prorsus ignarus, inusitata rei spectaculo percussus. Nam quocumque mentis oculos intendo, sive ad ortum solis, sive ad occasum, seu universum terrarum orbem, seu cœlum ipsum circumspicio, beatissimum principem ubique præsentem intueor. Ac liberos quidem ejus quasi nova quædam lumina, terrarum ambitus omnes paternis radiis implere animadverto, illumque ipsum auctoritate ac potentia etiamnum viventem, resque humanas multo præstantius ac potentius moderantem; quippe qui filiorum successione diffusus sit atque amplificatus. Qui prius quidem honore Cæsarium affecti fuerant: nunc vero totum patrem induti, ob eximiam religionis virtutem imperatores et Augusti renuntiatii sunt, cuncta patris ornamenta præ se ferentes.

406 Adhuc præmium.

Cumque eum qui paulo ante in mortali corpore cernebatur et nobiscum una versabatur, admirabili quadam ratione etiam post obitum, quo tempore natura quidquid superfluum est, tanquam alienum refutat, iisdem regis ædibus et honoribus ac laudationibus frui video, incredibili admiratione percellor. Jam vero cum ad ipsos usque cœli fornices mentis meæ aciem extendi, atque illic beatissimam ejus animam cum ipso Deo versari cogito, terrestri quidem ac mortali integumento liberatam, circumdatam vero splendidissimæ lucis stola: eamque non jam brevi temporis curriculo in his caducis sedibus volitari, sed corona

(5) *Εικοσαετηρικοῖς ἔμμοις.* Hæc oratio dicta ab Eusebio in vicennialibus Constantini, hodie non exstat. Id tantum de ea affirmare possumus, dictam illam fuisse in Nicæna synodo coram principe Constantino, quod testatur Eusebius his verbis: Τὸν καλλίνικον μέσον ἀπολαθόντες Θεοῦ λειτουργῶν συνόδου. Sed multo clarius id ipsum docet in lib. III, cap. 11.

(6) *Ἦδη δὲ καὶ τριακονταετηρικοῦς.* Intelligit orationem tricennialem de laudibus Constantini, quam Eusebius ad calcem librorum *De vita ejusdem Constantini* subjecerat, sicut ipsemet testatur in libro IV, cap. 46. In codice tamen Fuketiano hæc oratio præfixa est libris Eusebii *De vita imperatoris Constantini*. Recte id quidem, si tempus ipsum spectemus quo habita est hæc oratio: sed tamen contra sententiam ipsius scriptoris, qui orationem illam ad calcem horum librorum collocari jussit.

(7) *Ἦδη δὲ καὶ τριακονταετηρικοῦς.* Henricus Savilius ad oram libri sui adnotavit, forte legendum αὐτῷ. Idem quoque mihi in mentem venerat, antequam Savilianum codicem nactus fuisset; αὐτῷ, supple τῷ λόγῳ. Hoc ipsum est quod infra dicit Eusebius αὐτοῖς ὁ ἡμῖν συνόντα παραδόξοτατα. Sed nunc re attentius examinata, aliter seu-

ditτων τε καὶ τριττων περιόδους ἐν ἑορτῶν εὐωχίας πᾶν γένος ἀνθρώπων ἐπανηγύριζεν, ἔρτι δὲ καὶ ἡμεῖς αὐτοῦ τὸν καλλίνικον μέσον ἀπολαθόντες Θεοῦ λειτουργῶν συνόδου, εικοσαετηρικοῖς ἔμμοις (5) ἐτραίρομεν, ἦδη δὲ καὶ τριακονταετηρικοῦς (6) αὐτῷ λόγων πλέξαντες στεφάνους, ἐν αὐτοῖς πρώην βασιλείαις τὴν ἱερὰν κεφαλὴν ἀνεστέφομεν· νυνὶ δὲ ὁ λόγος ἦδη ἀμχανῶν ἔστηκε, ποθῶν μὲν τι τῶν συνήθων προσφθέγγασθαι, ἀπορῶν δ' ὅποι καὶ τράποιτο, μόνῃ τε τῷ θαύματι τῆς ξενιζούσης ὄψεως καταπληγμένους. Ὅποι γὰρ ἂν ἀνευθεῖς ἐμβλέψαιεν, ἦν τε πρὸς ἔω, ἦν τε πρὸς ἐσπέραν, ἦν τ' ἐπὶ γῆς αὐτῆς; ὄλης, ἦν τε πρὸς οὐρανὸν αὐτὸν, πάντη καὶ πανταχῶ τὸν μακάριον αὐτῆ συνόντα βασιλεὺς θεωρεῖ (7) γῆ; μὲν γὰρ τοὺς αὐτοῦ παῖδας οἳά τινας νέους λαμπήρας, τῶν αὐτοῦ μαρμαρυγῶν συνορᾷ πληρούνας τὸ πᾶν, αὐτὸν τε ζῶντα δυνάμει καὶ τὸν σύμπαντα ἀκυβερνώντα βίον, κριτετώνας ἢ πρόσθεν, τῆ πῶν πιδῶν πολυπλασιασθέντα διαδοχῆ· οἱ Καισάρων μὲν ἐπ' πρότερον μετεῖχον τιμῆς, νυνὶ δ' ὅλον αὐτὸν ἐνδυσάμενοι, θεοσεβείας ἀρετῆ αὐτοκράτορες, Αὔγουστοι, σεβαστοὶ, βασιλεῖς, τοῖς τοῦ πατρὸς ἐμπρέποντες καλλωπίσασμαι, ἀνεδείχθησαν.

ETI ΠΡΟΟΙΜΙΟΝ.

Καὶ τὸν ἐν σώματι δὲ θνητῷ (8) μικρῷ πρόσθεν ὀρώμενον, αὐτοῖς θ' ἡμῖν συνόντα, παραδόξοτατα (9) καὶ μετὰ τὴν τοῦ βίου τελευτὴν, ὅτε ἡ φύσις ὡς ἀλλότριον τὸ περιττὸν ἐλέγχει, τῶν αὐτῶν βασιλικῶν οἰκῶν τε καὶ τιμῶν, καὶ ἔμμοις ἡξιωμένον θεώμενος ὁ λόγος ὑπερεκπληττεται· ἦδη δὲ καὶ πρὸς αὐταῖς οὐρανίαις ἀψίσι ἐαυτὸν ἐκτείνας, κἀνταῦθα τὴν τρισμακαρίαν ψυχὴν αὐτῷ Θεῷ συνοῦσαν φαντάζεται, θνητοῦ μὲν καὶ γεώδους παντὸς ἀφειμένην περιδελματος, φωτὸς δ' ἐξαστραπτούσης στολῆ καταλαμπόμενήν, εἰτ' οὐκέτι μὲν μικρῶν χρόνων περιόδους ἐν θνητῶν διατριβαῖς εἰλουμένην αὐτῆν, αἰωνοβαλεῖ δὲ

tio. Neque enim dubito quin Eusebius scripserit αὐτῆ συνόντα βασιλεῖα· quæ locutio est elegantissima. Βασιλεῖαν enim quasi deam quamdam facit, cujus individuum comitem etiam post mortem ait esse Constantinum: quippe qui sursum quidem versetur cum Deo summo omnium Rege: hanc vero adhuc regnet in filiis. Certe quisquis sequentia attente legerit, nunquam de hac emendatione dubitabit.

(8) *Ἦδη δὲ καὶ τριακονταετηρικοῦς.* Rectius in veteribus schedis legitur καὶ τὸν ἐν σώματι δὲ θνητῷ. In codice Fuk. quatuor priora verba desunt, et lacuna relicta est, unius tantum aut alterius vocabuli capax.

(9) *Αὐτοῖς θ' ἡμῖν συνόντα παραδόξοτατα.* In codice Fuk. hic locus ita scribitur, αὐτοῖς θ' ἡμῖν.... ἐνδοξοτατα, etc. Ego tamen vulgatam lectionem retinere maluerim, sed mutata distinctione. Neque enim post adverbium παραδόξοτατα virgulam ponendam puto, ut fecerunt Musculus et Christophorus, sed post vocem συνόντα. Nam Eusebius hoc maximum ait esse miraculum et παραδόξοτατον, quod Constantinus licet mortuus, iisdem tamen honoribus atque obsequiis quibus vivus colebatur.

διαδήματι, ζωῆς τε ἀτελευτήτου καὶ μακαρίου αἰῶνος ἀθανασία τετιμημένην ἐνοῶν, ἀχανῆς ἔστηκεν οἷα καὶ λόγος (10)· μηδὲ μίαν μὲν ἀφιεὶς φωνήν, τῆς δ' αὐτὸς αὐτοῦ κατεγνωκῶς ἀσθενείας, καὶ δὴ σωπὴν καθ' ἑαυτοῦ ψηφισάμενος, τῷ κρείττονι παραχωρεῖ τυγχάνειν τῆς τῶν ἐφαμιλλῶν ὕμνων ἀξίας· ᾧ δὴ καὶ μόνη δυνατὸν ἀθανάτω Θεῷ καὶ ἔντι Λόγῳ τὰς οικείας πιστοῦσθαι φωνάς.

ΚΕΦΑΛΑΙΟΝ Γ'.

Περὶ Θεοῦ τιμῶντος βασιλεῖς εὐσεβεῖς, καὶ ἀπολλύτους τυράντους.

Δι' ὧν τοὺς μὲν αὐτὸν δοξάζοντάς τε καὶ τιμῶντας ἀμοιβαίως ὑποβάλλεσθαι χάρισμασι, τοὺς δ' ἐχθροὺς καὶ πολεμίους σφᾶς αὐτοῖς αὐτῷ καταστήσαντας, τὸν ψυχῶν δλεθρον ἑαυτοῖς περιποιήσιν θεσπίσας, ἐνεῦθεν ἦδη τῶν αὐτοῦ λόγων τὰς ἐπαγγελίας ἀψευδῆς παρεστήσατο· ἀθέων μὲν καὶ θεομάχων τυράνων ἀπευκτὰ δειξας τοῦ βίου τὰ τέλη, τοῦ δ' αὐτοῦ θεράποντος ζηλωτὸν καὶ πολυβμήνητον πρὸς τῇ ζωῇ καὶ τὸν θάνατον ἀποφύνας, ὡς ἀξιομνημόνευτον, καὶ τοῦτόν τε στηλῶν (10') οὐ θνητῶν, ἀλλ' ἀθανάτων ἐπάξιον γενέσθαι. Θνητῶν μὲν γὰρ φύσις θνητοῦ καὶ ἐπικήρου τέλους παραμύθιον εὐραμένη, εἰκόνων ἀναθήμασι τὰς τῶν προτέρων μνήμας ἀθανάτοις ἔδοξε γεραίρειν τιμαῖς· καὶ οἱ μὲν σκιαγραφίαις κηροχύτου γραφῆς (11) ἀνθεσιν, οἱ δὲ γλυφαῖς ὕλης ἀψύχου ἀνδρείκελα σχήματα τεκτηνάμενοι, οἱ δὲ κύρθεσι καὶ στήλαις βαθείας γραμμᾶς ἐγχαράξαντες, μνήμαις ὑπέλαβον αἰωνίους (12) τὰς τῶν τιμωμένων ἀρετὰς

(10) *Vulg., ἀχανῆς ἔστηκεν οἷα καὶ ὁ λόγος.* Hunc locum emendavi ex codice Fuk. et Saviliano: quibus consentit etiam codex Moræi. Eleganter dicitur λόγος ἄλογος, ut sciunt Græcarum litterarum studiosi. Cæterum cum hæc omnia in tertia persona ab Eusebio dicantur de λόγῳ, id est, sermone seu oratione, nos personam mutare maluimus, quia Latini sermonis proprietates id omnino exigere videbatur.

(10') *Καὶ τοῦτόν τε στηλῶν.* Non placet lectio codicum Fuk. et Gruteri, quam etiam in margine codicis Moræi ascriptam inveni, καὶ τοῦτόν γε, etc. Ego unius particulæ transpositione locum sic emendo: Ὡς ἀξιομνημόνευτον καὶ τοῦτόν, στηλῶν τε οὐ θνητῶν, etc. Atque ita Eusebium scripsisse, quovis pignore contenderim. Porro στήλαι hoc loco sunt tituli, seu monumenta sepulcralia, ut ad libros Historiarum fusius notavi.

(11) *Κηροχύτου γραφῆς.* Encausticam picturam intelligit, quæ fiebat ceris igne resolutis. Antiquissimum id fuit genus picturæ, ut docet Plinius in lib. xxxv, cap. 11: « Ceris pingere ac picturam inurrere quis primus excogitaverit, non constat. » Idem Plinius tria ejus picturæ genera recenset: cera scilicet, et cestro in ebore, et penicillo in tabulis lignæis: « Encausto pingendi duo fuisse antiquitus genera constat, cera, et in ebore cestro, donec classes pingi cœperent. Hoc tertium accessit, resolutis igni ceris penicillo utendi. » Quibus in verbis obscurum est quid sibi voluerit Plinius, cum ait primum genus encausto pingendi fuisse cera. Neque enim intelligendum est, in reliquis generibus encausticæ picturæ ceram non fuisse. Sensus igitur est, primum illud encausticæ picturæ genus sola cera peractum fuisse, nullo alio præter ceram instrumento ad pingendum adhibito. Procopius in libro 1 *De ædificiis Justiniani*,

A perpetuo virente, et immortalis vita ac beato ævo donatam esse intelligo: mutius hæreo, et linguæ rationisque usu penitus destitutus. Ac vocem quidem proferre nullam possum: sed meam ipse tenuitatem ultro condemnans, mibique ipse silentium indicens, cedo potiori has partes, ut pro meritis congruas laudes expromat: illi scilicet qui cum immortalis Deus sit ac Dei Sermo, solus sua ipsius dicta firmare et rata facere potest.

CAPUT III.

De Deo piis principes honorante et tyrannos puniente.

Cum enim prædixerit, eos a quibus cultus et honoratus fuisset, maximis præmiis a se vicissim remunerandos esse; illos vero qui se hostes atque inimicos ipsius professi essent, sibi metipsis perniciem creaturos, promissorum ac verborum suorum veritatem jam inde ab hac vita comprobavit. Quippe impiorum quidem Deique adversariorum tyrannorum abominandos exitus nobis ob oculos proposuit: famulo autem suo non vitam solum, verum etiam mortem felicissimam et maximis laudibus dignam præstitit, adeo ut hæc etiam omnium posterorum sermonibus celebrari, nec tantum caducis, sed etiam immortalibus honoribus affici meruerit, sed etiam immortalis quidem genus, solatio allicio letiferi interitus excogitato, consecratis imaginibus, tanquam immortalibus honoribus superiorum hominum memorias colere solitum est. Et alii quidem adunhratis encausticæ 407 picturæ coloribus; alii inanimis materiæ sculptura similitudinem hominum

de camera ecclesiæ loquens, genus hoc picturæ ita describit: Ἐναβρύνεται δὲ ταῖς γραφαῖς ἡ ὄρρη πᾶσα, οὐ τῷ κηρῷ ἐντακέντι τε καὶ διαχυθέντι. Apparet Procopium his verbis designare κηροχύτου γραφῆν. Certe κηροχύτος γραφῆ legitur etiam apud Joannem Chrysostomum, ut refertur in concilio Nicæno II, pag. 542, et in epistola Gregorii papæ ad Germanum Constantinopolitanum episcopum, pag. 555 ejusdem concilii Nicæni, ubi Anastasius Bibliothecarius vertit « imaginem cera perfusam. » Eadem vox iterum occurrit infra in lib. III, cap. 3, in Historia Nicephori patriarchæ Constantinopolitani sub sinem. De hac pictura loquitur Apuleius in defensione sua: « Enimvero quod luto fictum, vel ære infusum, vel lapide incisum, vel cera inustum, vel pigmento illitum. » Et Nazarius in panegyrico quem dixit Constantino, loquens de ejus imaginibus: « Maxentio dejectis ita scribit: « Aboleri hic vultus non potest: universorum pectoribus infixus est, nec commendatione ceræ aut pigmentorum fucis renitet, sed desiderio efflorescit animorum. » Paulinus quoque in epistola 8 ad Sulpicium Severum; ad quem locum vide notas Frontonis Ducæi. Est etiam illustris de hac re locus Boethii in præfatione librorum Arithmeticæ, quos Symmacho patricio nuncupavit: « At picturæ, manibus tabulæ commissæ fabricatorum; ceræ rustica observatione decerpæ; colorum luci mercatorum solertia perquisiti; lineæ operosis elaborata textrinis, multiplicem materiam præstant. » Sic enim corrigendus est locus iste ex vetusto codice bibliothecæ Thuanæ. Denique Anastasius in sermone de Sabbato, qui refertur in vii synodo: τῆς εἰκόνης οὐδὲν ἕτερον οὐσης, ἢ ξύλον καὶ χρώματα κηρῷ μεμιγμένα καὶ κεκραμένα.

(12) *Μνήμαις ὑπέλαβον αἰωνίους.* Scribendum puto ἐπέλαβον. Atque ita legitur in veteribus

experimentes; quidam in ligneis aut lapideis tabulis litteras altius incidentes, eorum quos colebant virtutem ad æternam posteritatis memoriam consecrare instituerunt. Verum hæc omnia caduca, et temporis longinquitate pereuntia, utpote quæ mortalium corporum figuram, non immortalis animi formam exprimerent. Hæc tamen sufficere iis videntur, qui post hujus mortalis vitæ exitum nullius spem boni animo conceperant. Deus vero, Deus, inquam, communis omnium rerum Servator, qui pietatis amatoribus majora quam quæ cogitatione hominum comprehendi possint, apud se recondidit bona, primitias futurorum præmiorum in antecessum quasi pignus dat in hoc sæculo; immortalium rerum spem mortalibus oculis quodammodo exhibens ac repræsentans. Hoc vetusta prophetarum oracula quæ scriptis mandata sunt, aperte prædicunt. Hoc vitæ Deo clarorum virorum qui variis virtutibus refulserunt, posterorum memoria etiamnum celebratæ confirmant. Hoc ipsum ætatis nostræ testimonio verissimum esse convincitur, cum Constantinus solus omnium qui Romano unquam imperio præfuerunt, summo omnium regi Deo acceptus, quasi illustre quoddam religiosæ vitæ exemplum cunctis hominibus est propositus.

CAPUT IV.

Quod Deus Constantinum honoraverit.

Hoc denique Deus ipse quem veneratus est Constantinus, evidenti suffragio comprobavit: dum illi non modo in exordia, sed etiam in progressu et in fine imperii semper propitius benignusque adfuit, quippe quem humano generi ad divini cultus infortunationem proposuerat. Hunc certe unum ex omnibus quos unquam auditione accepimus imperatoribus, velut clarissimum quoddam jubar, et velut quemdam veræ religionis præconem maxima voce inclamantem, innumeris in eum congestis bonis, designavit.

408 CAPUT V.

Quod xxx quidem annis regnavit; vixit autem plus quam lxx.

Ac tempus quidem imperii ipsius, tribus denum annorum circulis absolutis et aliquanto amplius honoravit; totius autem vitæ tempus quam inter homines duxit, duplo majore spatio circumscripsit. Porro cum eundem velut imaginem monarchiæ suæ proponere vellet, victorem eum omnis tyrannici generis præstitit, et impiorum gigantum extinctorem, qui desperatæ mentis audacia impulsus, contra ipsum Deum summum omnium regem im-

schedis bibliothecæ Regiæ. Savilius quoque ad oram sui codicis notat ita sibi legendum videri. At in Moræi libro ad marginem emendatur ὑπέβαλον, quod magis placet.

(13) *Αὐτοῦ δεξιῶς παραστάς.* Lego αὐτῷ δεξιῶς παραστάς. Et paulo post scribendum videtur εἰς διδασκαλίαν.

(14) *Καὶ προσέτι λῶρον.* Nova et inusitata locutio: λῶρον pro eo quod alii dicerent πλέον. Ait Eusebius Constantinum imperasse triginta annos solidos, et aliquanto amplius. Quod verum est. Nam præter triginta annos, decem fere mensibus regnavit. Porro initio hujus periodi scribendum est χρόνον μὲν βασιλείας, non ut vulgo legitur χρόνον.

Α παραδίδονται. Τὰ δ' ἦν ἅρα πάντα θνητὰ, χρόνου μὲν δαπανώμενα, φθορῶν ἄτε σωμάτων ἰνδάλματα, οὐ μὴν ἀθανάτου ψυχῆς ἀποτυπούντα ἰδέας. Ὅμως δ' οὖν ἀπαρκεῖν ἐδόκει ταῦτα τοῖς μηδὲν ἕτερον μετὰ τὴν τοῦ θνητοῦ βίου καταστροφὴν ἐν ἀγαθῶν ἐλπίσι τιθεμένοις. Θεὸς δ' ἅρα, Θεὸς ὁ κοινὸς τῶν ὄλων σωτὴρ, μελίζονα ἢ κατὰ θνητοὺς λογισμοὺς τοῖς εὐσεβείας ἐρασταῖς ἀγαθὰ παρ' ἑαυτῷ ταμειουσάμενος, τὰ πρωτόλεια τῶν ἐπάθλων ἐνθένδε προαφραδωνίζεσθαι, θνητοῖς ὀφθαλμοῖς ἀμωσγέπως τὰς ἀθανάτους πιστούμενος ἐλπιδας. Παλαιοὶ ταῦτα χρησμοὶ προφητῶν γραφῇ παραδοθέντες θεσπίζουσι, ταῦτα βίου θεοφιλῶν ἀνδρῶν, παντοίαις ἀρεταῖς πρόπαλαι διαλαμπάντων, τοῖς ὀφίγονοις μνημονεύμενοι, μαρτύρονται, ταῦτα καὶ ὁ καθ' ἡμᾶς ἀληθῆ εἶναι διήλεγξε χρόνος, καθ' ὃν Κωνσταντῖνος Θεῷ τῷ παμβασιλεῖ μόνος τῶν πώποτε τῆς Ῥωμαίων ἀρχῆς καθηγησαμένων γεγονῶς φίλος, ἐναργὲς ἅπασιν ἀνθρώποις παράδειγμα θεοσεβοῦς κατέστη βίου.

ΚΕΦΑΛΑΙΟΝ Δ'.

Ὅτι ὁ Θεὸς Κωνσταντῖνον ἐτίμησεν.

Ταῦτα δὲ καὶ Θεὸς αὐτὸς ὃν Κωνσταντῖνος ἐγάραρεν, ἀρχομένη καὶ μεσάζοντι, καὶ τελευτῶντι τῆς βασιλείας αὐτοῦ δεξιῶς παραστάς (13), ἐναργέσι ψήφοις ἐπιστώσατο, διδασκαλίαν θεοσεβοῦς ὑποδείγματος τὸν ἀνδρα τῷ θνητῷ γένει προδεβλημένος. Μόνον οὖν αὐτὸν τῶν ἐξ αἰῶνος ἀκοῆς βοηθέντων αὐτοκρατόρων, οἶδόν τινα μέγιστον φωστῆρα καὶ κήρυκα μεγαλοφρονότατον τῆς ἀπλανοῦς θεοσεβείας, διὰ παντοίων τῶν εἰς αὐτὸν κεχορηγημένων ἀγαθῶν ἐνεδείξατο.

ΚΕΦΑΛΑΙΟΝ Ε'.

Ὅτι ἐβασιλευσε μὲν ὑπὲρ τὰ λ' ἔτη μοναρχήσας, ἔζησε δὲ ὑπὲρ τὰ ἐξήκοντα.

Χρόνων μὲν βασιλείας, τρισὶ δεκάδιον περιόδοις τελείας, καὶ προσέτι λῶρον (14) τιμήσας, τούτων δὲ διπλάσιον τοῦ παντὸς βίου τὴν ἐν ἀνθρώποις περιόριστας ζῶην τῆς δ' αὐτοῦ μοναρχικῆς ἐξουσίας τὴν εἰκόνα δοῦς, νικητὴν ἀπέδειξε (15) παντὸς τυραννικοῦ γένους, θεομάχων τ' ὀλετήρα γιγάντων, οἱ ψυχῆς ἀπονοῖα πρὸς αὐτὸν ἤραντο τὸν παμβασιλεῖα τῶν ὄλων δυσσεβείας ὄπλα. Ἄλλ' οἱ μὲν ὅσον εἰπεῖν (16) ἐν βραχεῖ φανέντες, ἅμα τε καὶ ἀπέσθησαν, τὸν δ' αὖ-

(15) Vulg., *νικητὴν ἀπέδειξε*. Scribo νικητὴν, ut in margine codicis Moræani emendatum inveniri. Quam lectionem secutus est Christophorus. Certe in veteribus schedis, et in codd. Saviliano ac Fuketii νικητὴν legitur.

(16) *Ὅσον εἰπεῖν*. Christophorusonius vertit, *prope dixerim*, quasi scriptum esset ὡς εἰπεῖν. Ego vero non dubito quin aliud intellexerit Eusebius. Nam cum tyrannos brevi admodum tempore viguisse vellet ostendere, ait eos breviori temporis spatio quam quod ad loquendum requiritur, vicos esse. Idem fere est, quod Græci dicunt, λόγου θάπτον, βῆνυς hyperbolæ Græcis familiare.

τοῦ θεράποντα θεὸς ὁ εἷς καὶ μόνος, ἕνα πρὸς πολλοὺς θεϊκῆ φραζάμενος πανοπλίᾳ (17), τῆς τῶν ἀθῶων πληθῦος δι' αὐτοῦ τὸν θνητὸν ἀποκαθάρσας βίον, εὐσεβείας τῆς αὐτοῦ διδάσκαλον πᾶσιν ἔθνεσι κατεστήσατο, μεγάλη βοήθειαι πάντων ἀνομιᾶς (18) μαρτυρούμενον, τὸν ὄντα θεὸν εἶδέναι, τὴν δὲ τῶν οὐδαμῶς ὄντων ἀποστρέφασθαι πλάνην.

universis gentibus constituit; clara voce cunctis audientibus testantem, se verum quidem Deum agnoscere, falsorum autem numinum errorem aversari.

ΚΕΦΑΛΑΙΟΝ Γ'.

Ὅτι Θεοῦ μὲν δούλος ἦν, ἐθνῶν δὲ νικητῆς.

Καὶ ὁ μὲν οἷα πιστὸς καὶ ἀγαθὸς θεράπων, τοῦτ' ἔπραττε καὶ ἐκήρυττε, δοῦλον ἀντικεῖνος ἀποκαλῶν καὶ θεράποντα τοῦ παμβασιλέως ὁμολογῶν ἑαυτὸν· θεὸς δ' αὐτὸν ἐγγύθεν ἀμειβόμενος, κύριον καθίστη καὶ δεσπότην, νικητὴν τε μόνον τῶν ἐξ αἰῶνος αὐτοκρατόρων, ἄμαχον καὶ ἀήττητον εἰσαεὶ, νικῶν τε τροπαίοις (19) βασιλέα τοσοῦτον, ὅσον οὐδεὶς ἀκοῆ τῶν πάλαι πρότερον μνημονεύει γενέσθαι· οὕτω μὲν θεοφιλῆ καὶ τρισμακάριον, οὕτω δὲ εὐσεβῆ καὶ πανευδαίμονα, ὡς μετὰ πάσης μὲν ῥαστώνης πλειόνων ἢ ἔμπροσθεν κατασχεῖν ἐθνῶν, ἄλυπον δὲ τὴν ἀρχὴν εἰς αὐτὴν καταλήξειαι τελευτήν.

quam priores imperatores sub ditionem suam redegerit; imperium vero omni molestia vacuum ad extremum usque diem obtinuerit.

ΚΕΦΑΛΑΙΟΝ Ζ'.

Πρὸς Κύρον τῶν Περσῶν βασιλέα, καὶ Ἀλέξανδρον τὸν Μακεδόνα σύγκρισις.

Περσῶν μὲν δὴ Κύρον παλαιὸς ἀνυμνεῖ λόγος περὶ ἀφανῆ ἀποφανθῆναι τῶν πρότε. Ἄλλ' ἐπεὶ μὴ ταῦτα, τέλος δ' ἐχρῆν μακαρίου [ἀνυμνεῖν], φασίν (20) αὐτὸν οὐκ ἀσίον, αἰσχρὸν δὲ καὶ ἐπονείδιστον ὑπὸ γυναικὸς θάνατον ὑποστῆναι. Μακεδόνων Ἀλέξανδρον Ἑλλήνων ἔδουσι παῖδες, μυρία παντοίων ἐθνῶν γένη καταστρέφασθαι, θάπτον δ' ἢ συντελέσαι εἰς ἄνδρας, ὡκύμορον ἀποδῆναι, κύμοις ἀποληφθέντα καὶ μέβαις. Δύο μὲν οὕτως πρὸς τοῖς τριάκοντα τὴν πᾶσαν ζωὴν ἐνιαυτοῖς ἐπλήρου· τοῦτων δὲ τὴν τρι-

(17) Vulg., *πανοπλία παντευχία*. Alterutrum vocabulum redundat. Ac prius mihi videtur esse scholion. In codice Fuk. deest παντευχία. Paulo post scribendum puto δι' αὐτοῦ τὸν θνητὸν ἀποκαθάρσας βίον, ut legitur in schedis Regiis et in libr. Savil. ac Fuk. Porro codex Fuk. habet τὸν θνητῶν.

(18) Vulg., *ταῖς χρίτων ἀρεταῖς*. Scribendum est ἀνομιᾶς, quod Christophorsonus non vidit. Certe in veteribus schedis ἀνομιᾶς superscriptum est eadem manu. Scribo etiam μαρτυρούμενον, ut habet codex Fuk.

(19) Vulg., *Νικῶντα τροπαίοις*. Lego νικῶν τε τροπαίοις βασιλέα τοσοῦτον. etc. In schedis Regiis hic locus ita suppletur ad marginem, εἰσαεὶ νικῶντα, τροπαίοις τε τοῖς κατ' ἐχθρῶν διὰ παντὸς φαιδρυνόμενον. Codex Fuk. nihil mutat, nisi quod conjunctionem addit hoc modo: καὶ εἰσαεὶ νικῶντα.

(20) Vulg. Ἄλλ' ἐπεὶ μὴ ταῦτα τέλος δ' ἐχρῆν μακροῦ φασίν. Variis modis hunc locum restituere aggressi sunt viri docti, ut patet ex eorum emendationibus quæ ad marginem editionis Genevensis, et in codice Moræano ascriptæ sunt. Alii enim ita scribendum esse coniecerunt: Ἐπεὶ μὴ ταῦτα, τέλος δὲ χρῆ σκοπεῖν μακαρίου, φασίν αὐτὸν, etc. Alii vero sic emendarunt: Ἄλλὰ τὰ τελευταῖα τοῦ βίου εἶχε μὴ

A pietatis vexillum sustulerant. Verum hi quidem cum momento temporis exstissent, momento quoque ac dicto citius exstincti sunt. Famulum autem suum Deus qui unus est ac solus, cum solum adversus multos divina armatura muniisset, ejusque opera orbem terrarum impiorum hominum multitudine liberatum repurgasset, cultus sui magistrum

audientibus testantem, se verum quidem Deum agnoscere, falsorum autem numinum errorem aversari.

CAPUT VI.

Quod Dei quidem famulus, gentium autem victor fuerit.

Et hic quidem tanquam bonus ac fidelis servus id egit ac prædicavit, servum se palam nominans, summique Regis famulum se fateri non erubescens. Deus vero protinus ipsum remuneratus, dominum ac victorem, solumque ex omnibus qui unquam fuerunt imperatoribus, semper invictum atque insuperabilem præstitit: et ob victorias ac tropæa tantum imperatorem eum effecit, quantum nemo unquam superiori memoria ullum exstitisse recodatur. Adeo felicem et Deo charum, adeo pium ac fortunatum, ut plures quidem gentes ac nationes

CAPUT VII.

Comparatio ejus cum Cyro Persarum et Alexandro Macedonum regis.

Cyrum Persarum regem præ cunctis qui unquam exstiterint enituisse vetus narrat historia. Verum ille nequaquam felicem exitum vitæ, imo turpem potius atque ignominiosum sortitus esse dicitur, utpote a muliere interfectus. Alexandrum Macedonum regem innumerabiles gentes domuisse prædicant Græci: sed priusquam ad virilem ætatem pervenisset, comessationibus et temulentia confectum, immatura morte periisse. Et hic quidem duorum ac triginta annorum spatio totius vitæ

ταῦτα κοσμοῦντα· τέλος γὰρ οὐχ ὡς ἐχρῆν, οὐδ' ἐπὶ μακρὸν, οὐ μνησὶν οὐδ' ἀσίον φασίν αὐτὸν, αἰσχρὸν δέ, etc. Quam quidem lectionem secutus est Christophorsonus, ut ex interpretatione ejus apparet. In codice tamen Moræano paulo aliter emendatur hic locus in hunc modum: Ἄλλ' ἐπεὶ μὴ ταῦτα εἶχε κοσμοῦντα, τέλος οὐχ ὡς.... οὐδ' ἐπὶ μακρὸν, οὐ μνησὶν οὐδ' ἀσίον αὐτὸν φάσκει.... κέναι· αἰσχρὸν δέ, etc. Ex quibus lacunis suspicari quis non immerito possit, hanc esse scripti ejusdem codicis lectionem. Et posterior quidem lacuna nullo negotio sic suppleri potest, αὐτὸν φασίν ἐσχρῆν κέναι. Sed cum hæc omnia mendis scateant, nec quidquam boni ex iis elici possit, malum equidem ea expungere. His certe resectis, sensus est apertissimus hoc modo: Ἄλλὰ φασίν αὐτὸν οὐχ ἀσίον, etc. quod etiam in versione mea sum secutus. Idem ante nos fecerat Joannes Portesius, qui hos Eusebii libros *De vita Constantini*, primus Latino sermone interpretatus est. In schedis Regiis, post verba illa τέλος δ' ἐχρῆν μακροῦ, ad marginem hæc adduntur, βίου σκοπεῖν. Codex Fuk. hunc locum eodem prorsus modo scriptum exhibet, quo liber Moræi ac Turnebi.— Lectionem admisimus quam exhibet Heinichenii recensio Lipsiensis. ΕΘΙΤ.

cursum absolvit; quorum non plus quam tertiam partem tempus regni illius sibi vindicat. Grassatus autem est per cædes instar fulminis, gentes atque urbes integras absque ullo ætatis discrimine crudeliter servituti subjiciens. Sed cum vixit in ipso ætatis flore ageret, et amasium suum lugeret, mors repente superveniens, illum improlem, nulla stirpe, nulla fundatum domo, in externo et hostico agro, ne humanum genus diutius vastaret, exstinxit. Mox regnum ejus varia in membra divisum est, singulis ejus ministris partem sibi rapere atque auferre contendentibus. Verum hic quidem ob hujusmodi mala laudibus effertur.

CAPUT VIII.

Quod orbem propemodum universum subegerit.

Noster vero imperator ex eo ætatis anno regnare **B** orsus est, quo Macedo ille decessit. Ac vitæ quidem spatium duplo majus habuit quam ille, regni vero triplo longius. Cæterum cum exercitum suum mansuetis ac modestis religionis præceptis munivisset, in Britanniam quidem et in eos qui in ipso habitabant Oceano ad solis occasum longe lateque diffuso, signa intulit. Scythiam vero universam, quæ sub ipso septentrione posita, in plurimas gentes et nomine et moribus discrepantes dividitur, suo adjunxit imperio. Jam vero cum ad extremos meridiei fines imperium propagasset, ad ipsos nimirum Blemmyas et Æthiopas: eos quoque qui ad solis ortum incolunt, in suam ditionem redigendos putavit. Denique ad ultimos usque continentis terminos, hoc est ad extremos Indos et circumsitos undique populos, **C** cunctos mortales qui universum terrarum orbem incolunt, splendidissimis pietatis radiis illustrans, regulos, præfectos et satrapas gentium barbararum sibi obnoxios ac subditos habuit: qui sua sponte et cum gaudio ipsum salutabant, et legatos cum muneribus ad **410** eum mittebant, ejusque notitiam atque amicitiam plurimi æstimabant. Adeo ut eum

(21) *Αὐτὸν πλέον.* Scribendum videtur οὐ πλέον, quam lectionem secutus est Portesius. Christophorus autem sic interpretatus est quasi legeretur ἢ μικρῶν πλέον. Certe Alexander Magnus duodecim annis et amplius regnavit, qui aliquanto plus efficiunt quam tertiam partem duorum ac triginta annorum, si res ad calculum exigatur. Verum oratores qui amplificandis rebus student non ita exacte loquuntur. Itaque Eusebius recte dixit οὐ πλέον.

(22) *Vulg., ἀνθρώπου αὐτῆς τῆς ὥρας.* Nemo est, qui non videat scribendum esse αὐτῶ τῆς ὥρας, ut in Moræi libro etiam adnotatum est. In veteribus schedis legitur αὐτοῦ. Sed liber Fuk. habet αὐτῶ. Sed et paulo post scribendum τῶν θεραπόντων ἐκάστου. Et in fine capituli lego ἐπὶ τοιοῦτοις ἀνυμνεῖται κακοῖς, quanquam scripti codices nihil variant. In codice Fuk. scriptum inveni τῶν θεραπόντων ἐκάστου, μοῖρᾶν τινα παρασπώντος, rectius quam ut in vulgatis editionibus περισπώντος.

(23) *Vulg., τῶν κατὰ δύοντα ἡλιον.* In manuscripto Regio et Fuk. disjunctim scribitur: τῶν κατὰ δύοντα ἡλιον, rectius sine dubio. Sic infra cap. 41, ubi de provinciarum exultatione loquitur: "Ἐθνη τε πάνθ' ὅσα ὠκεανῶ τῶν κατὰ δύοντα ἡλιον περιωρίετο. In codice Regio legitur etiam Βρεττα-

την αὐτὸν πλέον (21) ὁ τῆς βασιλείας περιωρίετο χρόνος. ἐχώρει δὲ δι' αἰμάτων, ἀνὴρ σκηπτῶ δίκην ἀπειδῶς ἔθνη καὶ πόλεις ὅλας ἠθροῦν ἐξανδραποδιζόμενος. Ἄρτι δὲ μικρὸν ἀνθρώπου αὐτῆς τῆς ὥρας (22) καὶ τὰ παιδικὰ πενθοῦντι, δεινῶς τὸ χρεῖον ἐπιστᾶν, ἀτεκνον, ἀβρίζον, ἀνέστιον, ἐπ' ἀλλοδαπῆς καὶ πολεμίας αὐτὸν, ὡς ἂν μὴ εἰς μακρὸν λυμᾶνιτο τὸ θυγῆτον γένος, ἠφάνιζεν. Αὐτίκα δ' ἡ βασιλεία κατατέμετο, τῶν θεραπόντων ἐκάστου μοῖρᾶν τινα παρασπώντος καὶ διαρπάζοντος ἑαυτῶ. Ἄλλ' ὁ μὲν ἐπὶ τοιοῦτοις ἀνυμνεῖται χοροῖς.

ΚΕΦΑΛΑΙΟΝ Η'.

Ὅτι τῆς οἰκουμένης πάσης σχεδὸν ἐκράτησεν.

Ὁ δ' ἡμέτερος βασιλεὺς ἐξ ἐκείνου μὲν ἤρξατο, ἐξ οὐπερ ὁ Μακεδὼν ἐτελεύτα, ἐδιπλασίαζε δὲ τῷ χρόνῳ τὴν ἐκείνου ζωὴν, τριπλάσιον δ' ἐποιεῖτο τῆς βασιλείας τὸ μῆκος. Ἡμέροις γέ τοι καὶ σώφροσι θεοσεβείας παραγγέλμασι τὸν αὐτοῦ φραξάμενος στρατὸν, ἐπῆλθε μὲν τὴν Βρεττανῶν καὶ τοὺς ἐν αὐτῶ οἰκούντας ὠκεανῶ τῶν κατὰ δύοντα ἡλιον (23) περιωριζόμενῳ, τὸ τε Σκυθικὸν ὑπηγάγετο πᾶν, ὑπ' αὐτῆ ἀρκτῶ μυρίους βαρβάρων ἐξαλλάττουσι γένεσι τεμνόμενον. Ἡδὲ δὲ καὶ μεσημβρίας ἐπ' ἔσχατα τὴν ἀρχὴν ἐκτείνας, εἰς αὐτοὺς βλέμμυας τε καὶ Αἰθίοπας· οὐδὲ τῶν πρὸς ἀνίσχοντα ἡλιον ἄλλοτριαν ἐποιεῖτο τὴν κτήσιν. Ἐπ' αὐτὰ δὲ τὰ τῆς οἰκουμένης ὅλης τέμματα, Ἰνδῶν μέχρι τῶν ἐξωτάτων, τῶν περικύκλω (24) περιοίκων τοῦ παντὸς τῆς γῆς τῶν βίῳ στοιχείου, φωτὸς εὐσεβείας ἀκτίσιν ἐκλάμπων, εἶχεν ὑπηκόους ἅπαντας τοπάρχας, ἐθνάρχας καὶ σατράπας βαρβάρων ἐθνῶν, ἐθελοντὶ ἀσπαζομένους καὶ χαίροντας, τοῖς τε παρ' αὐτῶν δῶροις (25) διαπρεσβευομένους, καὶ τὴν πρὸς αὐτὸν γῶσιν τε καὶ φιλίαν περὶ πλείστου ποιοιμένους, ὡς τε καὶ γραφαῖς εἰκόνας αὐτὸν παρ' αὐτοῖς τιμᾶν, ἀνδριάντων τε ἀναθήμασι, μόνον τε αὐτοκρατόρων παρὰ τοῖς πᾶσι Κωνσταντίνου γυν-

ων, rectius quam in vulgatis editionibus. Neque aliter codex Fuk.; contra vero paulo post, ubi vulgatae editiones scribunt βλέμμυας, idem codex Fuk. habet βλέμυας, non male, ut notavi ad Anm. Marcellinum.

(24) *Τῶν περικύκλω.* Scribendum est, τῶν κύκλω περιοίκων τοῦ παντὸς τῆς γῆς στοιχείου, τῶν βίῳ, φωτὸς εὐσεβείας ἀκτίσιν ἐκλάμπων. Ac voces quidem illas τῶν κύκλω περιοίκων, etc. Portesius ad Indos retulit. Sic enim vertit: *Indos extremos usque terræ undique circumjectos.* Sed non puto hanc esse mentem Eusebii. Neque enim veteres geographi, Indos orbis terrarum ambitum circumcolere unquam dixerunt. Hispani quidem avorum memoria, terrarum partem recens sibi cognitam et patefactam, Indiam Occidentalem appellarunt. Verum illi id pro arbitrio suo fecere. Proinde in Eusebii nostri loco scribendum puto τῶν τε κύκλω περιοίκων, etc., vel potius nihil mutandum. Sensus enim est, Constantinum a meridie ad septentrionem, et ab occasu ad ortum, quaquaversum cunctis hominibus Christum prædicasse.

(25) *Τοῖς τε παρ' αὐτῶν δῶροις.* In veteribus schedis hic locus ita suppletur ad marginem, τῶς τε παρ' αὐτῶν ξενίοις τε καὶ δῶροις, etc. Et paulo post in iisdem schedis legitur, παρ' αὐτοῖς πᾶσι Κωνσταντίνου γνωρίζεσθαι.

ρίζεσθαι τε καὶ βοᾶσθαι. Ὁ δὲ καὶ μέχρι τῶν τῆδε, A

βασιλικοῖς προσφωνήμασι τὸν ἑαυτοῦ Θεὸν ἀνεκέρυττε

σὺν παρρησίᾳ τῇ πάσῃ.

statu publico honoraret: solusque ex imperatoribus Constantinus, ubique terrarum notissimus esset ac celeberrimus. Igitur ad has usque gentes regis allocutionibus Deum suum cum omni libertate prædicavit.

ΚΕΦΑΛΑΙΟΝ Θ.

Ὅτι υἱὸς βασιλέως εὐσεβοῦς, καὶ υἱοῖς βασιλευσῖν κατέλιπε τὴν ἀρχήν.

Εἶτ' οὐ λόγους (26) μὲν τοῦτ' ἐπραττεν, ἀφυστέραι δὲ τοῖς ἔργοις· διὰ πάσης δὲ χωρῶν ἀρετῆς, παντοίοις εὐσεβείας καρποῖς ἐνηθρύνετο, μεγαλοφύχους μὲν εὐεργεσίας τοῖς γνωρίμοις καταδουλούμενος, κρατῶν δὲ νόμοις φιλανθρωπίας, εὐηθίων τε τὴν ἀρχὴν καὶ πολυεύκτοιο ἅπασιν τοῖς ἀρχομένοις κατεργαζόμενος, εἰσὶτε λοιπὸν μακρὰς περιόδους ἐτῶν κεκμηκότα B αὐτὸν θεοῖς ἄθλων ἀγῶσι, βραβεύοις ἀθανασίας ὄν ἐτίμα, Θεὸς ἀναδησάμενος, θνητῆς ἐκ βασιλείας ἐπὶ τὴν παρ' αὐτοῦ ψυχῆς ὄσταις τεταμιευμένην ἀτελεύτητον ζωὴν μετεστήσατο, τριττὴν παίδων γονὴν τῆς ἀρχῆς διάδοχον ἐγείρας. Οὕτω δὲ καὶ θρόνος τῆς βασιλείας πατρόςθεν μὲν εἰς αὐτὸν κατῆι, θεσμῶ δὲ φύσεως, παισὶ καὶ τοῖς τούτων ἐκγόνοις ἐταμιεύετο, εἰς ἀγήρω τε χρόνον οἷα τις παρῆος ἐμηκύνετο κληρός. Θεὸς μὲν οὖν αὐτὸν καὶ σὺν ἡμῖν ἔτι ὄντα τὸν μακάριον θεοπροπέσιν ὑψώσας τιμαῖς, καὶ τελευτῶντα κοσμήσας ἐξαιρέτοις τοῖς παρ' αὐτοῦ πλεονεκτημασι, γένειτ' ἂν αὐτοῦ καὶ γραφεύς, πλαξίν οὐρανίων στηλῶν τοὺς τῶν αὐτοῦ κατορθωμάτων ἄθλους (27) ἀνατιθεῖς.

ptor fuerit idoneus; quippe qui certamina illius

seccraverit.

ΚΕΦΑΛΑΙΟΝ Ι.

Περὶ τοῦ καὶ ἀναγκαῖον εἶναι καὶ ψυχωφελῆ τὴν ἱστορίαν ταύτην.

Ἐμοὶ δ' εἰ καὶ τὸ λέγειν ἐπάξιόν τι τῆς τοῦ ἀνδρὸς μακαριότητος ἄπορον τυγχάνει, τὸ τε σιωπᾶν ἀσφαλὲς καὶ ἀκίνδυνον, ὅμως ἀναγκαῖον, μιμήσει τῆς θνητῆς σκιαγραφίας, τὴν διὰ λόγων εἰκόνα τοῦ θεοφιλοῦς ἀναθεῖναι μνήμῃ, δίκου καὶ ἀργίας ἀφοσιωμένου (28) ἔγκλημα. Αἰσχυνομένη γὰρ ἂν ἐμαυτὸν (29), εἰ μὴ τὰ κατὰ δύναμιν, καὶ μικρὰ ἢ ταῦτα καὶ εὐτελεῖ, τῷ ὑπερβολῇ εὐλαθείας Θεὸν τετιμηκότι συμβαλοῦμαι. Οἶμαι δὲ καὶ ἄλλως βιωφελὲς καὶ ἀναγκαῖον εἶσεσθαι μοι τὸ γράμμα, περιλαμβάνον βασιλικῆς μεγαλονοίας πράξεις, Θεῷ τῷ παμδασίλει κεχαρισμένως. Ἡ γὰρ οὐκ αἰσχροῦν, Νέρωνος μὲν τὴν μνήμην καὶ τῶν τούτου μακρῶν χειρῶν δυσεσθῶν τινῶν καὶ

(26) *Εἶτ' οὐ λόγους*. Ab his verbis caput orditur Regius codex, quem nos libenter secuti sumus. Codex quoque Fuk. qui singulis capitibus suos titulos solet præligere, ab iisdem verbis caput exorditur. Eadem denique sectionem reperi in veteribus schedis bibliothecæ Regiæ.

(27) *Κατορθωμάτων ἄθλους*. Deest vox ἀνατιθεῖς, quam in Moræi libro ad marginem ascriptam inveni. In schedis autem Regiis post vocem ἄθλους, hæc adduntur ad marginem, εἰς μακροῦς ἐγγράπτων αἰῶνας. Quæ profecto nequaquam rejicienda mihi videntur, sive ex conjectura, sive ex alio codice deprompta sint. Codex tamen Fuk. habet ἀνατιθεῖς.

(28) *Vulg. Ἀφωσιωμένους*. In codd. Regio,

CAPUT IX.

Quod, pii imperatoris filius, imperium filii reliquit.

Cæterum non id verbis quidem præstitit, re autem ipsa frustratus est. Sed in omni genere virtutis semet exercens, variis pietatis fructibus abundavit, amicos quidem ingentibus beneficiis sibi devinciens, subditos vero clementiæ legibus moderans, et imperium suum placidum cunctis atque optabile exhibens, donec post longa annorum curricula, Deus quem coluerat, variis illum certaminibus defessum immortalitatis præmiis remuneratus, ex mortali regno ad immortalem vitam sanctis animis apud se præparatam transtulit; trium liberorum sobole, qui in imperio ei succederent, excitata. In hunc igitur modum imperialis dignitas a patre quidem transmissa ad ipsum pervenit; jure autem naturæ liberis ac nepotibus servata, et in perpetuum deinceps tanquam paternam quædam hæreditas propagata est. Ac Deus quidem ipse, qui beatissimum illum principem adhuc nobiscum in terris agentem divinis honoribus sublimavit, eundemque morientem eximia quadam prærogativa dignitatis ornavit, solus vitæ illius scriesque præclare gestas in cœlestibus tabulis con-

CAPUT X.

Quod historia hæc necessaria, et ad formandos mores utilis sit.

Ego vero tametsi tanti quidem viri felicitate dignum quidpiam dicere difficile admodum esse intelligam, silere autem tutum ac periculo vacuum: necessarium nihilominus puto piissimi principis imaginem, exemplo mortalis picturæ, verborum coloribus expressam ad sempiternam posterorum memoriam consecrare, ut desidie atque inertie crimen **411** a nobis depellamus. Me enim profecto puderet mei ipsius, nisi omnem meam industriam ac facultatem, licet admodum levis sit atque exigua, in hunc qui divinum Numen summa observantia veneratus est, conferrem. Sed et ad communem hominum vitam utile, mihi quæ in primis necessa-

Savil. et Fuk., scribitur ἀφοσιωμένου. Est autem hæc oratio σολοικοφανής. Dicendum enim erat ἀφοσιωμένω, si emendate loqui voluisset. In veteribus schedis legitur ἀφωσιωμένου, et vñ superscriptum est.

(29) *Αἰσχυνομένη γὰρ ἂν ἐμαυτὸν*. Vox ἐμαυτὸν transposita esse videtur, et inferius collocanda hoc modo, αἰσχυνομένη γὰρ ἂν, εἰ μὴ τὰ κατὰ τὴν ἐμαυτοῦ δύναμιν, etc. Paulo post lego ex codice Fuk. τῷ ὑπερβολῇ εὐλαθείας Θεὸν τετιμηκότι, vel si malis τῷ δι' ὑπερβολῆν. In veteribus schedis bibliothecæ Regiæ hic locus ita suppletur ad marginem: Τῷ πάντας ἡμᾶς δι' ὑπερβολῆν εὐλαθείας Θεοῦ τετιμηκότι. Quod equidem valde probo.

rium hoc opus fore confido, quo generosissimi imperatoris res gestæ, summo omnium imperatori Deo acceptæ, comprehenduntur. Quomodo enim turpe non fuerit, Neronis quidem et aliorum impiorum tyrannorum qui longe illo deteriores fuerunt, memoriæ non defuisse diligentissimos scriptores, qui mala argumenta eleganti sermone exornantes, numerosis historiæ voluminibus condiderunt : nos vero silere, quibus Deus ejusmodi imperatorem qualem nulla unquam ætas vidit nancisci, et in ejus conspectum, notitiam ac colloquium pervenire concessit? Quamobrem si cuiquam alteri, nobis certe præcipue convenit, ut tot ac tanta quæ audivimus bona, iis nuntiemus, quorum mentes honorum operum exemplo ad amorem Dei excitantur. Quippe alii quidem vitam hominum minime gravium, et res gestas ad morum emendationem prorsus inutiles, aut gratia, aut odio quorundam, aut ad doctrinæ suæ ostentationem scribere aggressi, turpissimorum flagitiorum narrationem magnifico verborum apparatu aliter quam decuit amplificaverunt, iis qui singulari Dei beneficio malorum expertes fuerant, pessimorum operum et quæ oblivione ac tenebris involvi debuerant, magistros se præbentes. At nobis oratio quidem ipsa quamvis suscepti operis magnitudini prorsus impar sit, sola tamen pulcherrimorum facinororum narratione illustrari posse videtur. Ipsa vero operum Deo acceptorum commemoratio, iis utique qui animum recte comparatum habuerint, non inutilem sed in primis fructuosam lectionem præbitura est.

CAPUT XI.

Quod sola Constantini gesta quæ ad pietatem pertinent narraturus sit.

Itaque quamplurima alia quæ de hoc principe narrari possunt : conflictus et prælia, fortia facinora atque victorias, tropæa ac triumphos de hostibus partos, et quæ præterea ad singulorum utilitatem ab eo constituta sunt ; leges ad subditorum **412** et reipublicæ commodum latas ; alios denique plurimos principatus labores ab eo exantlatos, qui in omnium ore ac memoria versantur, prætereuntes mihi nunc esse arbitror : quippe cum instituti operis argumentum admoveat me, ut ea sola quæ ad Dei cultum pertinent, dicendo ac scribendo persequar. Cæterum cum hæc ipsa numero pene infinita sint, ex iis quæ ad notitiam nostram pervenerunt, opportunissima quæque duntaxat, et posterorum memoria dignissima seligens, quam potero brevissime exponam : siquidem tempus ipsum hanc deinceps licentiam nobis concedit, ut beatissimi

(30) *Ὀὐχ ἰστορήσεν αἰὼν.* In codice Regio scribitur οὐχ ἰστορήσας χρόνος.

(31) *Διὸ προσήκοι.* Ab his verbis cap. 11 inchoant codd. Regius et Fuk. et schedæ Regiæ.

(32) *Οἱ μὲν γὰρ.* Scriptores illos intelligit, qui Neronis et aliorum tyrannorum res gestas memoriæ mandaverant, de quibus paulo ante locutus est. Recte ergo Christophorus vertit : *nam illi*, etc. Portesius vero interpretatur : *Nam alii quidem*, etc., quod ferri potest.

(33) *Vulg., ἐπαγγελία.* Magis placet altera lectio quam in veteribus schedis inveni, ἀπαγγελία. Ita certe codd. Fuk. et Savilli.

ἀθῶν τυράννων, ἀόκνων εὐτυχεῖσαι συγγραφέων, ὁ δὲ φαύλων ὑποθέσεις δραμάτων ἐρμηνεύει κομῆν καλλωπίσαντες, πολυθίβλους ἀνέθηκαν ἱστορίαις, ἡμᾶς δὲ σιδυπῆν, οὐς θεὸς αὐτὸς τοσοῦτε συγκυρῆσαι βασιλεῖ, ὅσον ὁ σύμπας οὐχ ἰστορήσεν αἰὼν (30), εἰς ἣν τε καὶ γῶσιν αὐτοῦ, καὶ ὁμίλιαν ἐλθεῖν κατηξίωσεν ; Διὸ προσήκοι (31) ἂν εἴ τισιν ἄλλοις, καὶ ἡμῖν αὐτοῖς, ἀγαθῶν ἀφθονον ἀκοῆν κηρύττειν ἅπασιν, οἷς ἡ τῶν καλῶν μίμησις πρὸς τὸν θεῖον ἔρωτα διεγείρει τὸν πόθον. Οἱ μὲν γὰρ (32) βίους ἀνδρῶν οὐ σεμνῶν, καὶ πράξεις πρὸς ἡθῶν βελτίωσιν ἀλυσιτελεῖς, χάριτι τῇ πρὸς τινὰς ἢ ἀπεχθεῖα, τάχα δέ που καὶ πρὸς ἐπίλειξιν τῆς σφουρ αὐτῶν παιδείσεως συναγαγόντες, κόμπω βήμάτων ἐγλωττίας, αἰσχυρῶν πραγμάτων ὑψηλῆσι οὐκ εἰς δέον ἐξετραγῶδησαν, τοῖς μὴ μετασχῆν τῶν κακῶν κατὰ θεὸν εὐτυχεῖσασιν, ἔργων οὐκ ἀγαθῶν, ἀλλὰ λήθη καὶ σκότῳ σιωπᾶσθαι ἀξίων διδάσκαλοι καταστάντες. Ἐμὸς δὲ ὁ μὲν τῆς φράσεως λόγος, εἰ καὶ πρὸς τὸ μέγεθος τῆς τῶν δηλουμένων ἐμφάσεως ἐξασθενεῖ, φαιδρύνονται γοῦν ὁμῶς καὶ ψιλλῇ τῇ τῶν ἀγαθῶν πράξεων ἀπαγγελίᾳ (33) ἢ δέ γε τῶν θεοφιλῶν διηγημάτων ὑπόμνησις οὐκ ἀνόνητον, ἀλλὰ καὶ σφόδρα βιωφελῆ τοῖς τὴν ψυχὴν εὐ παρεσκευασμένοις ποιεῖται τὴν ἔντευξιν.

facinororum imperatorum Deo acceptorum commemoratio, iis utique qui animum recte comparatum habuerint, non inutilem sed in primis fructuosam lectionem præbitura est.

C

ΚΕΦΑΛΑΙΟΝ ΙΑ΄.

Ὅτι μόνος τὰ Κωνσταντίνου τῶν ἰστορήσεν θεοφιλεῖς πράξεις.

Τὰ μὲν οὖν πλεῖστα καὶ βασιλικὰ τοῦ τρισμακαρίου διηγήματα (34), συμβολὰς τε καὶ παρατάξεις πολέμων, ἀριστείας τε καὶ νίκας, καὶ τρόπαια τὰ κατ' ἐχθρῶν, θριάμβους τε ὁπόσους ἤγαγε, τὰ τε πρὸς τὸ συμφέρον ἐκάστου διωρισμένα, νόμων τε διατάξεις, ἃς ἐπὶ λυσιτελείᾳ τῆς τῶν ἀρχομένων πολιτείας συνετάττετο, πλεῖστους τ' ἄλλους βασιλικῶν ἄθλων ἀγῶνας, τοὺς δὲ παρὰ τοῖς πᾶσι μνημονευομένους, παρήσειν μοι δοκῶ, τοῦ τῆς προκειμένης ἡμῖν πραγματείας σκοποῦ μόντα τὰ πρὸς τὸν θεοφιλεῖ συντείνοντα βίον λέγειν τε καὶ γράφειν ὑποβάλλοντος. Μυρίων ὄσων ὄντων καὶ τούτων, τὰ καιριώτατα καὶ τοῖς μετ' ἡμᾶς ἀξιολογούμενα τῶν εἰς ἡμᾶς ἐλθόντων ἀναλεξάμενος, τούτων αὐτῶν ὡς οἶόν τε διὰ βραχυτάτων ἐκθήσομαι τὴν ὑφήγησιν τοῦ καιροῦ λοιπὸν ἐπιτρέποντος ἀκωλύτως παντοίαις φωναῖς τὸν ὡς ἀληθῶς μακάριον ἀνυμνεῖν, ὅτι μὴ τοῦτο πράττειν ἐξῆν πρὸ

(34) *Τοῦ τρισμακαρίου διηγήματα.* In veteribus schedis superscriptum est στρατηγήματα, quod non probo. Nam Eusebius hoc loco opponit τὰ βασιλικὰ διηγήματα Constantini, τοῖς θεοφιλεῖσι διηγήμασι, ut patet ex fine superioris capituli. Et regius quidem actus ait se consulto prætermittere. Quos quidem bifariam dividit, in bellicos scilicet et pacis. Solos vero sibi dicendos proponit actus eos, qui ad religionem pertinent. Porro in schedis Regius post verba illa θριάμβους τε ὁπόσους ἤγαγε, hæc adduntur ad marginem, τὰ τε κατ' εἰρήνην αὐτῶν πρὸς τὴν τῶν κοινῶν διόρθωσιν, πρὸς τε συμφέρον, etc. Quæ mihi videntur esse probæ νοτιæ.

τοῦτου τῷ μὴ μακαρίζειν (35) ἄνδρα πρὸς τελευταίαν διὰ τὸ τῆς τοῦ βίου τροπῆς ἄδελον παρηγγέλαται. Κεκλήσθω δὲ Θεὸς βοηθός, οὐράνιος τε συνεργός ἡμῖν ἐμπνεῖτω Λόγος. Ἐξ αὐτῆς δ' ἦδη πρώτης ἡλικίας τοῦ ἀνδρὸς ὡδὲ πη τῆς γραφῆς ἀπαρξώμεθα. ac caeleste ejus Verbum precor, ut in hoc opere ætate in hunc modum.

ΚΕΦΑΛΑΙΟΝ ΙΒ'.

Ὅτι ὡς Μωϋσῆς ἐν οἴκοις τυράννων ἀνετρέφθη Κωνσταντίνος.

Παλαιά (36) κατέχει φήμη, δεινὰ τινα γέννη τυράννων τὸν Ἑβραίων καταποῆσαι λέων, Θεὸν δὲ τοῖς καταπονομένοις εὐμενῆ παραφανέντα, Μωϋσέα προφήτην, ἔτι τότε νηπιάζοντα, μέσοις αὐτοῖς τυραννικοῖς οἴκοις τε καὶ κόλποις τραφήναι, καὶ τῆς παρ' αὐτοῖς μετασχῆναι προνοῆσαι σοφίας. Ὡς δ' ἐπιὼν ὁ χρόνος τὸν μὲν εἰς ἄνδρας ἐκάλει, δίκη δ' ἡ τῶν ἀδικουμένων ἀρωγὸς τοὺς ἀδικούντας μετῆει, τῆνικαῦτα ἐξ αὐτῶν τυραννικῶν δωμάτων προελθὼν ὁ τοῦ Θεοῦ προφήτης, τῆ τοῦ κρείττονος διηκονεῖτο βουλῇ, τῶν μὲν ἀναθρεψαμένων τυράννων ἔργοις καὶ λόγοις ἀλλοτριούμενος, τοὺς δ' ἀληθεῖ λόγῳ σφετέρους ἀδελφούς τε καὶ συγγενεῖς ἀποφαίνων γνωρίμους· καίπειτα Θεὸς αὐτὸν καθηγεμόνα τοῦ παντὸς ἔθνους ἐγείρας, Ἑβραίους μὲν τῆς ὑπὸ τοῖς ἔχθροῖς ἡλευθέρου δουλείας, τὸ δὲ τυραννικὸν γένος θεηλάτοις μετήρηχο δι' αὐτοῦ κολαστηρίοις. Φήμη μὲν αὕτη παλαιά, μύθου μὲν σχήματι τοῖς πολλοῖς παραδεδομένα, τὰς πάντων ἀκοὰς ἐπλήρου, νυνὶ δὲ ὁ αὐτὸς καὶ ἡμῖν Θεὸς, μειζόνων ἢ κατὰ μύθους θαυμάτων αὐτοπτικὰς θέας, νεαρὰς ὕψει πάσης ἀκοῆς ἀληθεστέρως δεδώρηται. Τύραννοι μὲν γὰρ οἱ καθ' ἡμᾶς, τὸν ἐπὶ πάντων Θεὸν πολεμεῖν ὠρμημένοι, τὴν αὐτοῦ κατεπόνοῦν Ἑκκλησίαν, μέσος δὲ τούτοις Κωνσταντίνος, ὁ μετ' ὀλίγον τυραννοκτόνος, παῖς ἄρτι νέος, ἀπαλὸς, ὠραῖός τ' ἄνθος Ιουλοῖς, οἳά τις αὐτὸς ἐκεῖνος ὁ τοῦ Θεοῦ θεράπων, τυραννικαῖς ἐφῆδρευσε ἐστίας· οὐ μὴν καὶ τρόπων τῶν Ἰσων, καίπερ νέος ὢν, τοῖς ἀθέοις ἐκοινωνεῖ. Ἐίλεε γὰρ αὐτὸν ἐξ ἐκείνου (37) θεῖῳ Πνεύματι φύσις ἀγαθὴ πρὸς τὸν εὐσεβῆ καὶ Θεῷ κεχαρισμένον βίον· οὐ μὴν ἀλλὰ καὶ ζῆλος ἐνήγε πατρικὸς, ἐπ' ἀγαθῶν μιμήσει τὸν παῖδα προσκαλούμενος. Πατὴρ γὰρ ἦν αὐτῷ, ὅτι δὴ καὶ ἄξιον ἐν καιρῷ τούτῳ τὴν μνήμην ἀναζωπυρῆσαι, περιφανέστατος τῶν καθ' ἡμᾶς αὐτοκρατόρων Κωνσταντίνος. Οὗ περὶ (38) τὰ τῷ παιδί φέροντα κόσμον, βραχεῖ λόγῳ διελεθεῖν ἀναγκαῖον.

et bonorum actuum imitationem juvenis provocabatur. Pater siquidem ei fuit (nam et hujus memoriam opportune renovare congruum est) Constantius, imperatorum nostri temporis nobilissimus. De quo nonnulla quæ ad filii commendationem pertinent, breviter a nobis exponenda sunt.

¹ Eccli. xi, 30.

(35) Τῷ μὴ μακαρίζειν, Intelligit locum qui habetur in Ecclesiastici c. ii, Πρὸς τῆς τελευταίας μὴ μακαρίζε μηδένα.

(36) Vulg. Ἡ παλαιά. Codd. Regius et Fuk. sine articulo scribunt παλαιά κατέχει φήμη, et sic in schedis: quod quidem magis redolet Eusebianum stylum. Mox lego δεινὰ μὲν γέννη. Recte autem Savilius ad initium hujus capituli adnotavit: *Huc usque proæmium.*

A principis laudes quovis orationis genere libere prædicemus. Nam antea quidem id facere nequaquam licebat, propterea quod vetitum est ne quemquam ante obitum ob incertas vitæ mutationes beatum pronuntiemus¹. Proinde Deum adiutorem invoco, aspirare mihi velit. Ordiam autem a prima illius

CAPUT XII.

Quod Constantinus in tyrannorum ædibus, sicut Moyses, educatus sit.

Vetus narrat historia gentem Hebræorum a sævissimis olim tyrannis oppressam fuisse, Deumque, cum oppressos benigno ac propitio vultu respexisset, providisse ut propheta Moses qui tum adhuc infans erat, in mediis tyrannorum ædibus et in ipso eorum gremio educaretur, omnemque quæ apud illos erat sapientiam perdisceret. Postea vero cum ille progressu temporis ad virilem pervenisset ætatem, et divina justitia quæ oppressis opitulari solet, pœnas ab iniquis tyrannis exposceret; tunc Dei propheta ex ipsis tyrannicis profectus ædibus, divinæ voluntati ministerium suum exhibuit. Et ipsos quidem tyrannos a quibus fuerat educatus, re ac verbis aversatus est, eos vero qui revera fratres et cognati erant, amicos ac familiares elegit. Posthæc Deus cum illum totius gentis ducem constituisset, Hebræos quidem acerbissima apud hostes servitute liberavit: tyrannorum autem genus cœlitus inflixit suppliciiis ejus opera ultus est. Vetus, inquam, hæc historia, instar fabulæ a multis accepta, omnium aures mortalium implevit. Nunc vero idem nobis Deus majora omnibus fabulis⁴¹³ miracula ipsis oculis spectare concessit; quod genus spectaculi apud eos qui recens viderunt, omni auditione fide dignius habetur. Nostra enim ætate tyranni quidem qui adversus Deum summum omnium regem bellum movere constituerant, ejus Ecclesiam graviter oppresserunt. Constantinus vero, qui postea tyrannorum interfecto fuit, dum adhuc adolescens esset et juvenili lanugine decorus, in medio illorum, ut quondam ille Dei famulus Moses, in ipsis tyrannorum ædibus subsedit. Neque tamen eosdem cum impiis mores, tametsi admodum adolescens, sectatus est. Quippe jam inde ab illa ætate, egregia indoles divino Spiritu impulsæ, ipsum ad piam Deoque acceptam vitam incitabat. Sed et pa-

(37) Ἐίλεε γὰρ αὐτὸν ἐξ ἐκείνου. Christophorsonus et Portesius has voces ἐξ ἐκείνου interpretati sunt, quasi subaudiretur τοῦ τρόπου. Ego ἐξ ἐκείνου idem esse censeo ac *jam tum, ab eo tempore*. Ita et Musculus.

(38) Vulg., Αὐτὸς περὶ. Scribendum est sine dubio οὗ περὶ, quod idem valet ac περὶ οὗ. Atque ita legitur in schedis Regiis, et in codice Savilii. Codex Fuk. οὗπερ habet, non male.

CAPUT XIII.

A

ΚΕΦΑΛΑΙΟΝ ΗΓ.

De patre ejus Constantio, qui Christianos, ut Diocletianus et Maximianus, persequi noluit.

Cum imperium Romanum a quatuor Augustis regeretur, hic diversum a collegis suis vitæ institutum æmulatus, solus cum Deo rerum omnium moderatore pacem firmavit. Illi enim ecclesias Dei expugnare adorti, solo æquarunt, et oratoria una cum ipsis fundamentis abolerunt. Hic vero a nefaria illorum impietate puras manus atque integras servavit, nec se ullatenus eorum similem præstitit. Et illi quidem Dei cultorum tam virorum quam mulierum cædibus, tanquam civili quodam bello provincias sibi subjectas polluerunt. Hic vero animum ab hujusmodi scelere purum atque inviolatum B semper servavit. Illi coærceratis impiissimæ superstitionis malis, seipsum primum, ac deinde subditos omnes nequissimorum dæmonum fraudibus manciparunt. Hic profundissimæ pacis intra imperii sui fines auctor ac signifer, subditis suis permisit ut absque ulla molestia divino cultui inservirent. Denique illi cunctos mortales gravissimis exactionibus opprimendo, vitam illis minime vitalem et 414 quavis morte acerbiorē præstiterunt. Solus Constantius placidum ac tranquillum principatum suum subditis exhibens, paterna quadam cura ac sollicitudine eos fovit. Porro cum aliæ quoque innumerabiles hujus viri virtutes ab omnibus prædicentur, uno et altero ejus facinore commemorato, ex quibus conjectura fieri possit de iis quæ silentio prætereuntur, ad propositum nobis scribendi argumentum transgrediemur.

CAPUT XIV.

Quomodo Constantius, exprobrata ipsi a Diocletiano paupertate, ærarium impleverit, et postea collatoribus pecuniam reddiderit.

Cum hic princeps crebris hominum sermonibus celebraretur, quod mitis esset ac placidus, quod optimus Deique amantissimus; quodque ob incredibilem erga subditos indulgentiam, nullam pecuniam in thesauris reconditam haberet, imperator is qui tunc temporis supremum imperii gradum obtinebat, missis ad eum quibusdam hominibus, objurgavit ejus in republica gerenda negligentiam: et paupertatem ipsi probro vertit, hoc maxime argumento fidem dictis faciens, quod nihil in thesauris reconditum haberet. At ille eos qui ab imperatore venerant rogavit, ut apud se aliquantisper morari vellent. Deinde ex omnibus provinciis quæ ipsius

(39) Ὁ δὲ τοῦ μύσου ἀμίαντον. Scribendum videtur ὁ δὲ τοῦτου τοῦ μύσου. Iisdem fere verbis usi sunt Donatistæ in libello precum quem Constantino imperatori obtulerunt: cujus exemplar refert Optatus in lib. 1: « Rogamus te, Constantine imperator, quoniam de genere justo es; cujus pater inter cæteros imperatores persecutionem non exercuit: et ab hoc scelere immunis est Gallia. »

(40) Vulg., ἐκθέσμουσ φωνάς. Deest verbum προστιθέντες, aut aliud simile. Nec omittenda est

Περὶ Κωνσταντίου τοῦ πατρὸς αὐτοῦ, μὴ ἀνασχομένου τῶν περὶ Διοκλητιανὸν καὶ Μαξιμιανόν, καὶ Μαξέντιον, ὥστε διώξαι τοὺς Χριστιανούς.

Τεττάρων γὰρ τοῦ τῆς Ῥωμαίων αυτοκρατορικῆς κοινωνούντων ἀρχῆς, μόνος οὗτος ἀκοινωνήτων τοῖς ἄλλοις περιβαλλόμενος τρόπον, τὴν πρὸς τὸν ἐπὶ πάντων Θεὸν φιλίαν ἐσπένδετο. Οἱ μὲν γὰρ τὰς ἐκκλησίας τοῦ Θεοῦ πολιορκίᾳ δρῶντες, ἐξ ὕψους εἰς ἔδαφος καθήρουν, αὐτοῖς θεμελίους τοὺς εὐκτηρίους ἀφανίζοντες οἴκους· ὁ δὲ τῆς τοῦτου ἐναγοῦς δυσσεβείας καθαρὰς ἐφύλαττε τὰς χεῖρας, μηδαμῆ μηδαμῶς αὐτοῖς ἐξομοιούμενος. Καὶ οἱ μὲν ἐμφυλίους θεοσεβῶν ἀνδρῶν τε καὶ γυναικῶν σφαγαῖς τὰς ὕπ' αὐτοῖς ἐπαρχίας ἐμίαινον, ὁ δὲ τοῦ μύσου ἀμίαντον (39) τὴν ἑαυτοῦ συνετήρει ψυχὴν. Καὶ οἱ μὲν συγχύσει κακῶν εἰδωλοατρείας ἐκθέσμου, σφᾶς (40) αὐτοῦσ πρότερον, κάπειτα τοὺς ὑπηκόουσ ἅπαντας, πονηρῶν δαιμόνων πλάναις κατεδουλοῦντο, ὁ δὲ εἰρήνης βαθυτάτης τοῖς ὕπ' αὐτοῦ βασιλευσμένοις ἐξάρχων, τὰ τῆς εἰς Θεὸν εὐσεβείας ἄλυπα τοῖς οἰκείοις ἐδράδευεν. Ἄλλὰ καὶ πᾶσι μὲν ἀνθρώποις βαρυτάτας εἰσπράξεις ἐπαιωροῦντες οἱ ἄλλοι, βίον ἀδίκτων αὐτοῖς καὶ θανάτου χαλεπώτερον ἐπήρτων, μόνος δὲ Κωνσταντίου ἄλυπον τοῖς ἀρχομένοις καὶ γαλήνην παρασκευάσας τὴν ἀρχὴν, πατρικῆς κηδεμονίας ἐν οὐδενὶ λείπουσαν τὴν ἐξ αὐτοῦ παρεῖχεν ἐπικουρίαν. Μυρίων δὲ καὶ ἄλλων τοῦ ἀνδρὸς ἀρετῶν παρὰ τοῖς πᾶσι ἀδοκίμων, ἐνὸς καὶ δευτέρου μνημονεύσας κατορθώματος, τεκμηρίοις τε τοῦτοῖς τῶν σωπωμένων χρησάμενος, ἐπὶ τὸν προκείμενον τῆς γραφῆς σκοπὸν διαθήσομαι.

ΚΕΦΑΛΑΙΟΝ ΙΔ΄.

Ὅπως Κωνσταντίου ὁ πατὴρ ἐνειδισθεὶς περὶ τὸν ὑπὸ Διοκλητιανοῦ, καὶ τοὺς θησαυροὺς πλῆσας, ἀπέδωκε πάλιν τοῖς προσενεργήσοι τὰ χρήματα.

Πολλοῦ δὴ λόγου περιτρέχοντος φήμη ἀμφὶ τοῦδε τοῦ βασιλέως, ὡς ἥπιος, ὡς ἀγαθός, ὡς τὸ θεοφιλέσ ὑπεράγαν κεκτημένος, ὡς δι' ὑπερβολὴν φειδούς τῶν ὑπηκόων, οὐδὲ θησαυρός τις αὐτῷ τεταμίευτο χρημάτων, βασιλεὺς ὁ τῆσ αὐτῶ τὸν πρῶτον τῆσ ἀρχῆσ ἐπέχων βαθμὸν, πέμψας αὐτῷ κατεμέμφετο τὴν τῶν κοινῶν λιγυρίαν, πέναν τ' ἐπανείδισε, δειγμα τοῦ λόγου παρέχων, τὸ μὴδὲν αὐτὸν ἐν θησαυροῖς ἀπόθετον κεκτήσθαι. Ὁ δὲ τοῦσ παρὰ βασιλέωσ ἤκοντας αὐτοῦ μὲνειν παρακλυευσάμενος, τῶν ὕπ' αὐτὸν τοῦσ ἀμφιλαφῆ πλοῦτον κεκτημένους, ἐξ ἀπάντων τῶν ὑπὸ τῆ βασιλείᾳ συγκαλέσας ἐθνῶν, χρημάτων ἐφη δεῖσθαι, καὶ τοῦτον εἶναι καιρὸν ἐν ᾧ προσήκειν

viri docti conjectura, quam ad marginem libri Moræani ascriptam inveni: nempe legendum sibi videri διὰ τὰς τῆσ εἰδωλοατρείας ἐκθέσμουσ φωνάσ. Turnebus vero ad oram sui codicis emendavit ἐκθέσμουσ φωνάσ, perinde ac Savilius. Verum in schedis Regiis supra vocem φωνάσ emendatur σφᾶσ· quam emendationem reliquis præfero. Scribo igitur, καὶ οἱ μὲν συγχύσει κακῶν εἰδωλοατρείας ἐκθέσμου, σφᾶσ αὐτοῦσ, etc. In codice Fulk. scriptum est ἐκθέσμουσ φωνάσ.

ἕκαστον, αὐτοπροαίρετον εὐνοίαν πρὸς τὸν σφῶν
ἐνδείξασθαι βασιλέα. Τοὺς δ' ἀκούσαντας, ὡσπερ εὐ-
χὴν ταύτην (41) ἐκ μακροῦ θεμένους, τὴν ἀγαθὴν
ἐνδείξασθαι προθυμίαν, σὺν τάχει τε καὶ σπουδῇ,
χρυσοῦ τε καὶ ἀργύρου, καὶ τῶν λοιπῶν χρημάτων
τοὺς θησαυροὺς ἐμπλησαι, τῇ τοῦ πλείονος ὑπερβάλ-
λοντας ἀλλήλους φιλοτιμίᾳ· τοῦτό τε πράξει σὺν φαι-
δροῖς καὶ μειδιῶσι προσώποις. Οὐ δὴ γενομένου,
Κωνσταντίου τοὺς παρὰ τοῦ μεγάλου βασιλέως (42)
αὐτόπτας γενέσθαι τῶν θησαυρῶν ἐκέλευσεν. Εἰθ'
ὢν ὄψει παρέλαβον, τὴν μαρτυρίαν προσέτατε (43)
καὶ νῦν μὲν ἀθροῖσαι παρ' ἑαυτῶ ταῦτα, πάλαι δ'
αὐτῶ παρὰ τοῖς τῶν χρημάτων δεσπόταις, οἷα δὴ
ὑπασπισταῖς παραθηκοφύλαξι (44), φυλάττεσθαι.
Τοὺς μὲν σὺν θαῦμα κατεῖχε τῆς πράξεως· βασιλέα
δὲ τὸν φιλανθρωπότατον, μετὰ τὴν τούτων ὑποχώρη-
σιν, τοὺς τῶν χρημάτων μεταστελλασθαι κυρίους,
πάντα δ' ἀπολαβόντας, οἰκαδὲ θάνατο ἀπιέναι, κα-
τέχει λόγος, πειθοῦς καὶ ἀγαθῆς εὐνοίας τοὺς ἄνδρας
ἀποδεξάμενον. Μία μὲν ἦδε φιλανθρωπίας δεῖγμα
φέρουσα τοῦ δηλουμένου πράξις. Ἐτέρα δὲ τῆς πρὸς
τὸ θεῖον ὁσίας (45) περιέχει ἂν ἐμφανῆ μαρτυρίαν.
principis facinus est, quo singularis ejus humanitas
erga Deum pietatis indicium præbet.

ΚΕΦΑΛΑΙΟΝ ΙΕ'.

Περὶ τοῦ ὑπὸ τῶν ἄλλων διωγμοῦ.

Ἦσαν μὲν γὰρ ἀπανταχοῦ γῆς τοὺς θεοσεβεῖς
ἐξ ἐπιτάγματος τῶν κρατούντων οἱ κατ' ἔθνος ἄρ-
χοντες· ἐξ αὐτῶν δὲ βασιλείων οἰκῶν ὀρμώμενοι
πρώτιστοι πάντων τοὺς ὑπὲρ εὐσεβείας ἀγῶνας οἱ
θεοφιλεῖς διήλθον μάρτυρες, πῦρ καὶ σίδηρον, καὶ θα-
λάττης βυθούς, πάντα τε θανάτου τρόπον προθυμό-
τητα διακαρτεροῦντες, ὡς ἐν βραχεῖ τὰ πανταχοῦ
βασιλεία (46) θεοφιλῶν χηρεῦσαι ἀνδρῶν· ὃ δὴ καὶ
μάλιστα τῆς τοῦ Θεοῦ ἐπισκοπῆς ἐρήμους τοὺς
δρώντας εἰργάζετο. Ὁμοῦ γὰρ τῶ τοὺς θεοσεβεῖς
ἐλαύνειν, καὶ τὰς ὑπὲρ αὐτῶν ἐξεδιωκῶν εὐχάς.
seasuuntur, eadem opera preces pro semetipsis fieri solitas abegerunt.

(41) Ὡσπερ εὐχὴν ταύτην. Hunc locum non in-
tellexit Christophorus, qui θεμένους interpreta-
tus est *stauentes*, cum εὐχὴν θέσθαι, idem sit ac
toia suscipere. Qua voce utitur Eusebius alio loco,
ut infra dicitur, nempe in cap. 22, lib. II. Rectius
ergo Portesius hunc locum ita vertit, *his auditis*,
ac si de illa ipsa re vota jamdiu suscepissent, ut id
eveniret, quo se probare possent. Porro supplen-
dum est hic verbum φασιν post vocem προθυ-
μίαν.

(42) Vulg., παρ' αὐτοῦ βασιλέως. Lego παρὰ
τοῦ μεγάλου βασιλέως, ut in libro Moræi, Turnebi
ac Savilii et Fuketii emendatum inveni. Porro μέγαν
βασιλέα interpretatus sum *seniorem Augustum*. Sic
enim in veteribus panegyricis et in inscriptionibus
vocatur Diocletianus.

(43) Τὴν μαρτυρίαν προσέτατε. In schedis Re-
gii ad marginem adduntur hæc verba: Προσέτα-
τε διακονήσασθαι τῶ πένταν αὐτῶ καταμεψαμένῳ·
ἐπιθέντας τῶ λόγῳ, τὰ μὴ ἀπὸ γῶν μὴδ' ἐξ ἀδίκου
πλεονεξίας εἶναι παρεσκευασμένα. Quæ ab erudito
quoriam ex conjectura suppleta esse satis apparet.
Ego unicum verbum hic deesse existimo παρ-
έχειν. Scribo igitur, εἰθ' ὢν ὄψει παρέλαβον, παρέχειν
τὴν μαρτυρίαν προσέταξε. Sic enim Eusebius loqui
solet.

imperio parebant convocato opulentissimo quoque,
se pecunia opus habere iis significavit, hancque
occasionem oblatam esse, qua suam quique erga
principem benevolentiam sponte declarare deberet.
Illi vero, utpote qui jampridem in votis habuissent,
ut suum erga illum studium testificandi aliquando
offerretur occasio, hoc audito, confestim auro, ar-
gento ac reliquis opibus thesauros ejus compleve-
runt : ambitiose certantes inter se, ut se invicem in
largiendo superarent : idque læto atque hilari vultu
omnes præstiterent. Post hæc Constantium homines a
seniore Augusto ad se missos, thesaurorum suorum
spectatores esse jussit, et ea quæ vidissent renun-
tiare. Se quidem in præsentiarum hæc apud se con-
gregasse : cæterum ea jampridem apud ipsos do-
minos tanquam apud fidos depositarum opum cu-
stodes sibi servari. Et hi quidem admiratione
hujus rei perculsi sunt : humanissimus autem prin-
ceps post eorum discessum opum dominos accivisse
dicitur : et obsequio illorum ac studio erga se ma-
gnopere laudato, jussisse ut cunctis opibus suis re-
ceptis domum reverterentur. Hoc igitur unum illius
perspicue declaratur. Alterum facinus illustre ejus

CAPUT XV.

De persecutione ab aliis concitata.

Præsides provinciarum per universum orbem vi-
ros divino cultui deditos imperatorum jussu perse-
quebantur. Crimique omnium ex ipsis imperialibus
palatiis progressi Dei amantissimi martyres, pro
religione certamina obierunt, ignem et gladius
marisque alissimos gurgites, et cuncta mortis ge-
nera alacri animo perpassi. Adeo ut brevi temporis
spatio cuncta imperatorum palatia cultoribus Dei
viduata sint. Quo maxime factum est, ut hujus sceleris
auctores, Dei præsentia atque auxilio orbati
remanerent. Dum enim cultores divini Numini per-

(44) Οἷα δ' ὑπασπιστιῶς παραθηκοφύλαξι. In
Moræi libro ad marginem emendatur οἷα δὴ πι-
στοῖς. Verum nihil opus est hac emendatione. Apud
veteres enim pecunia deponeretur in templis, secu-
ritatis causa, ibique militum excubiis servabantur,
ut notat vetus scholiastes Juvenalis, et Lipsius
in libro *De magnitudine Romana*. Ad hos igitur
milites alludit Eusebius. Possunt etiam ὑπασπι-
στῶν nomine hic intelligi Palatini qui sacrum æra-
rium custodiebant. In schedis Regii superscriptum
est eadem manu ὑπὸ πιστοῖς, quod non displicet ;
codex certe Fuk. habet οἷα δὴ πιστοῖς.

(45) Vulg. τῆς πρὸς τὸ θεῖον ὁσίας. Scribendum
haud dubie est ὁσίας, ut in Turnebi libro ad mar-
ginem emendatum inveni.

(46) Τὰ πανταχοῦ βασιλεία. Adverbium hoc
πανταχοῦ, non sine causa utrumque interpretem
turbavit, ut ex eorum interpretatione colligitur.
Verum animadvertere debuerant, palatium dupli-
citer sumi. Interdum enim sumitur pro curia seu
curte principis. Quo sensu quatuor duntaxat erant
tunc temporis palatia, pro numero scilicet impera-
torum. Interdum vero palatium dicitur quævis ædes
in qua imperator solet habitare. Et hoc sensu plu-
rima erant palatia in orbe Romano. Nulla enim
fere civitas erat, quæ palatium non haberet. Eju-

CAPUT XVI.

Quomodo Constantinus simulans se simulacra colere eos quidem qui sacrificare parati essent expulerit : illos vero qui se Christianos profiteri maluissent, in palatio retinuerit.

Soli Constantio sapiens quoddam consilium venit in mentem. Ac res quidem ipsa quam gessit, mirabilis est auditu, factu tamen longe admirabilior. Palatinis omnibus qui in ipsius aula militabant, ad ipsos usque iudices in summis potestatibus constitutos, data eligendi utrum mallent facultate, hanc conditionem detulit, ut siquidem demonibus sacrificassent, manere ipsis in palatio et consuetis honoribus frui liceret; si vero id facere renuissent, ab ipsius aditu excluderentur, et ab ipsius notitia ac familiaritate remoti discederent. Cum ergo universi bifariam dirempti essent, aliusque in hanc, alius in illam partem discessisset, et uniuscuiusque propositum ac sententia explorata fuisset: tunc eximius princeps consilium suum quod hactenus latuerat, detegens, **416** illorum quidem timiditatem ac nimium sui ipsorum amorem condemnavit: hos vero ob devotam divino Numini conscientiam magis probavit. Ac deinde illos quidem tanquam Dei proditores, ne principis quidem obsequio dignos iudicavit. Nam quomodo, inquit, fidem erga principem suum servaturi sunt, qui erga Deum perfidi esse deprehenduntur? Itaque ejusmodi viros a regis ædibus procul ablegandos esse censuit. Illos vero quos Deo dignos esse veritatis ipsius testimonio constaret, eodem erga principem animo futuros esse affirmans, protectores atque imperii ipsius custodes constituit; ejusmodi homines inter præcipuos amicorum et maxime necessarios habendos esse dicens, multoque pluris æstimandos quam maximarum opum thesaurus.

CAPUT XVII.

De affectu et amore ejusdem Constantii erga Christum.

Hujusmodi fuit Constantini pater, sicut a nobis breviter indicatum est. Qualis autem exitus vitæ illi contigerit, cum se talem erga Deum præstitisset, quantumque discrimen inter illum et reliquos Imperii consortes is quem coluerat Deus esse voluerit, quisquis rem ipsam attentius expendit, facile co-

modi palatia seu domus regis erant sub dispositione quorundam officialium, qui curæ palatiorum vocabantur, de quibus mentio fit in Notitia imperii Romani. Hæc igitur palatia intelligit Eusebius. Sed et villas publicas seu regias intelligi puto, quas curabant Cæsariani.

(47) *Σοφία τις.* Post hæc verba in schedis Regis vox εὐσεβοῦς ad marginem additit eleganter: σοφία τις εὐσεβοῦς ὑπεισέφει λογισμοῦ.

(48) *Ἦν αὐτῷ, ut est in Fuk. et Moræi libro, id est Palatinis omnibus sub ipso militantibus, ipsisque adeo iudicibus qui in potestate erant constituti.* Potestas proprie dicitur de majoribus iudicibus, ejusmodi erant præfecti prætorio. Sic infra cap. 28, et apud Socratem in lib. II, cap. 12, de Philippo præfecto prætorio. Sed et in *Gestis purgationis Cæciliani*, Agesilaus officialis Æliano proconsuli ita dicit: *Potestas tua* etc. Vide quæ supra notavi ad lib. V *Historiarum*.

(49) *Πῶς γὰρ ἂν ποτε βασιλεῖ πίστιν φυλάξαι.*

A

ΚΕΦΑΛΑΙΟΝ ΙΓ΄.

Ὅπως Κωνσταντίος ὁ πατὴρ εἰδωλολατρείαν σχηματίζαμενος, τοὺς μὲν θύειν θέλοντας ἐξέβαλε, τοὺς δὲ ὁμολογήσαι προθεμένους εἶχεν ἐν παλατίῳ.

Μόνῳ δ' ἄρα Κωνσταντίῳ σοφία τις (47) ὑπεισέφει λογισμοῦ· καὶ πρᾶγμα πράττει παράδοξον μὲν ἀκούσαι, πρᾶξι δὲ θαυμασιώτατον. Τοῖς γὰρ ὑπ' αὐτῷ βασιλικῶς (48) ἄπασι μέχρι καὶ τῶν ἐπ' ἐξουσίας ἀρχόντων αἰρέσεως προταθείσης, σύνθημα δίδωσιν, ἢ θύσαι τοῖς δαίμοσιν, ἐξεῖναι παρ' αὐτῷ μένειν καὶ τῶν συνήθων μεταλαγχάνειν τιμῶν, ἢ μὴ τοῦτο πράξαι, τῶν πρὸς ἑαυτὸν ἀποκεκλειῖσθαι παρόδων, ἐξωθεῖσθαι τε καὶ ἀποχωρεῖν τῆς αὐτοῦ γνώσεώς τε καὶ οικειότητος. Ἐπειδὴ οὖν διεκρίνοντο εἰς ἀμφοτέρας, οἱ μὲν ὡς τοῦσδε, οἱ δ' ὡς ἐκείνους μεριζόμενοι, ἠλέγχετο **B** τε ὁ τῆς ἐκάστου προαιρέσεως τρόπος, ἐνταῦθα λοιπὸν ὁ θαυμάσιος τὸ λεληθὸς τοῦ σοφισματος ἀποκαλύψας, τῶν μὲν δειλίαν καὶ φιλαυτίαν κατεγίνωσκε, τοὺς δὲ τῆς πρὸς τὸν Θεὸν συνειδήσεως εὖ μάλα ἀπεδέχετο. Κἀπειτα τοὺς μὲν, ὡς ἂν Θεοῦ προδότας, μὴδὲ βασιλέως εἶναι ἀξίους ἀπέφαινε· πῶς γὰρ ἂν ποτε βασιλεῖ πίστιν φυλάξαι (49), τοὺς περὶ τὸ κρεῖττον ἀλόντας ἀγνώμονας; διὸ καὶ βασιλικῶν οἰκων μακρὰν ἐλαύνεσθαι δεῖν τοῦτους ἐνομοθέτει· τοὺς δὲ πρὸς τῆς ἀληθείας μαρτυρηθέντας Θεοῦ ἀξίους, ὁμοίους καὶ περὶ βασιλέα εἰπῶν ἔσσεσθαι, σωματοφύλακας καὶ αὐτῆς βασιλείας φρουροὺς κατέταττεν, ἐν πρώτοις καὶ (50) ἀναγκαίους φίλων τε καὶ οικείων χρῆναι φήσας τοὺς τοιοῦτους δεῖν περιέπειν, καὶ μᾶλλον αὐτοὺς ἢ μεγάλων ταμεία θησαυρῶν περιπολλοῦ τιμᾶσθαι.

C

ΚΕΦΑΛΑΙΟΝ ΙΖ΄.

Περὶ τῆς φιλοχριστοῦ αὐτοῦ προαιρέσεως.

Ἄλλ' οἷος μὲν (53) ὁ Κωνσταντίνου πατὴρ μνημονεύεται, ὡς ἐν βρ. χέσι δεδῆλωται. Ὅποιον δ' αὐτῷ τοῖσδε περὶ τὸν Θεὸν ἀποδειχθέντι παρηκολούτησε τέλος, καὶ ἐν πόσῳ τὸ διαλλάττον αὐτοῦ τε καὶ τῶν κοινωνῶν τῆς βασιλείας ὁ πρὸς αὐτοῦ τιμηθεὶς Θεὸς ἔδειξε, μάθοι ἂν τις τῆ τῶν πραγμάτων τὸν νοῦν

In codice Regio ad latus horum verborum hujusmodi nota apponitur ωρ. Similem notam supra notavimus in lib. X *Historiæ Ecclesiasticæ*, in oratione illa panegyrica, dicta in dedicatione Ecclesiæ Tyri: nisi quod littera illa cui ρ insiguitur, hic undique conclusa est. Quo magis adducor, ut credam hanc notam esse φ. et ρ. et significare φρόντισον, id est, attende, cogita. Additur autem hæc nota locis, qui habent aliquam difficultatem. Verbi gratia hoc loco lectorem morari potest novitas hujus locutionis πῶς γὰρ ἂν φυλάξαι, nisi sciat supplendum δυνατὸν εἶη.

(50) *Ἐν πρώτοις καὶ.* Codex Regius scriptum habet: ἐν πρώτοις τε ἀναγκαίως etc. Quod autem sequitur χρῆναι δεῖν, pleonasmus est familiaris Eusebio. Sic enim locutus est in libris *Historiarum*, ut probe memini.

(51) *Ἄλλ' οἷος μὲν.* Novi capitis sectionem hic fecimus, Regii codicis auctoritatem secuti, cui consentit codex Fuk. cum veteribus schedis.

ἐπιτήσας φύσει. Ἐπειδὴ γὰρ βασιλικῆς ἀρετῆς δοκίμια μακρῶν δεδῶκει χρόνῳ, μόνον μὲν θεὸν τὸν ἐπὶ πάντων (52) εἰδῶς, τῆς δὲ τῶν ἀθέων κατεγνωκῶς πολυθείας, εὐχαῖς τε ἀγίων ἀνδρῶν τὸν αὐτοῦ περιεφράξατο οἶκον, εὐσταλῆ τὸ λοιπὸν καὶ ἀτάραχον τὴν ζωὴν διαπρέψαι (53)· οἷον αὐτὸ τὸ δὴ μακάριον εἶναι φασὶ (54), τὸ μῆτε πράγματα ἔχειν, μῆτε ἄλλω παρέχειν. Οὕτω δὴ τὰ τὸν πάντα τῆς βασιλείας χρόνον εὐσταθῆ καὶ γαλήνιον αὐτοῖς παισὶ καὶ γαμετῆ συν οἰκετῶν θεραπείαι, πάντα τὸν αὐτοῦ οἶκον ἐν τῷ βασιλεῖ θεῷ καθιέρου, ὡς μὴδὲν ἀποδεῖν Ἐκκλησίας Θεοῦ τὴν ἔνδον ἐν αὐτοῖς βασιλείαις συγκροτουμένην πληθύν· ἣ συνήσαν καὶ λειτουργοὶ Θεοῦ, οἱ τὰς ὑπὲρ βασιλείας διηνεκεῖς ἐξετέλιον λατρείας, ὅτε παρὰ τοῖς πολλοῖς (55) οὐδὲ μέγχι ψιλοῦ ῥήματος τὸ τῶν θεοσεβῶν χρηματίζεῖν συνεχωρεῖτο γένος. etiam ministri Dei, qui continuis precessionibus pro vulgo apud alios ne ipsum quidem Dei cultorum

A gnoscet. Postquam enim multa regiae virtutis indicia diutissime præbisset, unum quidem summum omnium Deum agnoscens, eorum vero qui plures deos colerent impietatem condemnans, et sanctorum hominum precessionibus domum suam undique munivisset, reliquum deinceps vitae tempus expedite ac tranquille summa cum gloria exegisse dicitur: compos ejus felicitatis quam vulgo perhibent in eo positam esse, ut neque ab aliis afficiamur, neque alios ipsi afficiamus molestia. Ad hunc igitur modum toto imperii sui tempore, quod æquabile perpetuo ac placidum fuit, universam familiam, conjugem scilicet ac liberos cum omnibus ministris, uni omnium Regi Deo consecravit, adeo ut multitudo eorum qui in ipsius palatio simul versabantur,

B nulla re ab Ecclesia Dei differret. Inter quos erant salute principis Deum venerabantur: cum tamen nomen præferre fas esset.

ΚΕΦΑΛΑΙΟΝ ΙΗ΄.

417 CAPUT XVIII.

Ὅτι Διοκλητιανοῦ καὶ Μαξιμιανοῦ ἀποδυσάμενων, πρῶτος ἦν λοιπὸν Αὐγουστος ὁ Κωνσταντίος ἐν εὐτεκνία κομῶν.

Quod post abdicationem Diocletiani et Maximiani, Constantius primus Augustus fuit, numerosa prole insignis.

Τούτους δ' ἐγγύθεν αὐτῶν τὰ τῆς ἐκ Θεοῦ παρακολουθεῖ ἀμοιβῆς, ὡστ' ἦδη καὶ πρωτείων τῆς αυτοκρατορικῆς ἀρχῆς μετασχεῖν. Οἱ μὲν γὰρ τῷ χρόνῳ πρόχροντες, οὐκ οἷδ' ὅπως ὑπεξίσταντο τῆς ἀρχῆς, αὐτοῖς ἀθρόας μεταβολῆς μετὰ τὸ πρῶτον ἔτος τῆς τῶν Ἐκκλησιῶν πολιορκίας (56) ἐπισκηψάσης, μόνος δὲ λοιπὸν Κωνσταντίος πρῶτος Αὐγουστος καὶ σεβαστὸς ἀνηγορεύετο, τὸ μὲν καταρχὰς τῶ τῶν αυτοκρατόρων Καισάρων διαδήματι λαμπρυνόμενος καὶ τούτων ἀπειληφῶς τὰ πρῶτα, μετὰ δὲ τὴν ἐν τούτοις δοκιμῆν, τῇ τῶν ἀνωτάτων παρὰ Ῥωμαίοις ἐκοσμεῖτο τιμῇ, πρῶτος σεβαστὸς τεττάρων τῶν ὕστερον ἀναδειχθέντων (57) χρηματίσας. Ἄλλὰ καὶ εὐτεκνία μόνος παρὰ τοὺς πολλοὺς αυτοκράτορας διήνεγκε, παῖδων ἀρβένων καὶ θηλειῶν μέγιστον χορὸν συστησάμενος. Ἐπειδὴ δὲ πρὸς αὐτῷ λιπαρῶ γήρῳ, τῇ κοινῇ φύσει τὸ χρεῶν ἀποδιδούς, λοιπὸν τοῦ βίου μεταλλάττειν ἐμελλεν, ἐνταῦθα πάλιν ὁ Θεὸς

Porro eas ob res non diu posthac mercedem a Deo est consecutus, in tantum ut primum imperii locum obtineret. Nam cum seniores Augusti nescio quo pacto imperio se abdicassent, quæ repentina mutatio, proximo post ecclesiarum eversionem anno illis contigit, solus exinde Constantius primus Augustus renuntiatus est. Qui initio quidem Cæsaris diademate cum Galerio decoratus, priorem gradum obtinuerat, postea vero cum in illa Cæsaris dignitate egregium sui specimen edidisset, summum apud Romanos honoris fastigium adeptus est, inter quatuor qui posimodum designati sunt, primus Augustus appellatus. Sed et numerosæ sobolis præstantia reliquos imperatores superavit, maximo liberorum utriusque sexus choro circumdatus. Denique cum in extrema senectute positus, debitum communi naturæ persoluturus atque ex hac luce migraturus esset, ibi Deus admirabilem potentiam

(52) Θεὸν τὸν ἐπὶ πάντων. Deest ὁμολογῶν aut quid simile. In schedis Regiis post hæc verba μόνον μὲν θεόν, additur ad marginem ἐπιγνούς. Turnebus vero et Savilius post vocem ἐπὶ πάντων addunt εἰδῶς. Sed melior est lectio illa quam ex schedis protuli. Nam verbum ἐπιγνούς eleganter opponitur ei, quod proxime sequitur κατεγνωκῶς. In codice Fuk. scribitur εἰδῶς.

(53) Vulg., Τῆς ζωῆς διαπρέψαι. Henricus Savilius ad oram sui codicis adnotavit, forte addendum esse λέγεταί. Sed longe melior est emendatio, quam in schedis Regiis ad latus ascriptam inveni, εὐσταλῆ λοιπὸν καὶ ἀτάραχον τῆς ζωῆς διεξήγυε βίον. Codex Fuk. habet: Εὐσταλῆ λοιπὸν καὶ ἀτ. τὴν ζωὴν διαπρέψαι.

(54) Τὸ δὴ μακάριον εἶναι φασί. Alludit ad dictum Epicuri de Deo: Τὸ μακάριον οὐτε πράγματα ἔχει αὐτὸ, οὐτε ἄλλω παρέχει, ut refert Nemesius cap. 44. Cicero lib. I *De natura deorum*, Laertius pag. 795.

(55) Ὅτε παρὰ τοῖς πολλοῖς. In schedis Regiis ultima vox punctis subnotata est, et superscribitur λοιπῶς, quod magis proba. Porro ante hæc verba in iisdem schedis hæc adduntur ad marginem: Καὶ

ταῦτα παρὰ μόνῳ τῷδὲ συνετελεῖτο. Quam eruditi antiquarii conjecturam sequetur, qui volet. Mihi quidem hæc verba non videntur necessaria.

(56) Μετὰ τὸ πρῶτον ἔτος τῆς τῶν Ἐκκλησιῶν πολιορκίας. Hic locus in primis notandus est. Ex eo quippe colligitur, persecutionem cœptam esse consulatu Diocletiani octavo, et Maximiani septimo; non autem superiore anno, ut vult Baronius. De qua re pluribus disputavi ad lib. VIII *Historiarum*. Cum enim affirmet Eusebius, anno post inchoatam persecutionem imp. Diocletianum et Maximianum purpuram deposuisse: idque ab illis factum esse constet anno Christi 304, id necessario sequitur quod dixi, persecutionem scilicet Diocletiani cœptam esse anno Christi tertio ac trecentesimo.

(57) Τεττάρων τῶν ὕστερον ἀραθ. Savilius ad oram sui codicis notavit, hos quatuor esse, Galerium Maximianum, Severum et Maximinum, quartum vero Maxentium. Sed quod quidem ad tres priores attinet, assentior Savilio; quartum vero non Maxentium, sed ipsum Constantium esse contendo. Quippe Maxentius non nisi post mortem Constantii, imperium arripuit.

suam ei denuo exhibens, providit ut filiorum ipsius A παραδόξων αὐτῷ ποιητῆς ἀνεφαίνετο ἔργων, μέλ-
natu maximus Constantinus jamjam morituro ad λοντι τελευτᾶν τὸν πρῶτον τῶν παίδων Κωνσταντίνου
capessendum imperium præsto esset. εις ὑποδοχὴν τῆς βασιλείας παρῆναι οἰκονομησά-
μενος.

CAPUT XIX.

De filio ejus Constantino, qui adhuc adolescens una cum Diocletiano in Palæstinam venit.

Quippe hic una cum imperatoribus patris sui collegis versabatur, et quemadmodum vetus ille Dei propheta Moses in medio illorum, sicut jam diximus, degebat. Cumque transacta pueritia jam adolescentiæ annos ingressus esset, summo in honore apud supradictos imperatores erat. Cujusmodi nos quoque eum vidimus, cum per Palæstinam provinciam transiret una cum seniore Augusto. Ad cujus dextram assistens, cunctis qui videndi desiderio B tenebantur, præstantissimus apparebat, et ὄντι regis cujusdam celsitudinis animi jam tum indicia præberet. Nam quod ad pulchritudinem et proceritatem corporis attinet, nemo erat qui cum illo conferri posset. Sed et virium robore adeo inter æquales eminebat, ut ab illis etiam formidaretur. Animi vero virtutibus 418 longe illustrior quam dotibus corporis fuit. Ac primum quidem modestia animum exornavit: deinde humanioribus disciplinis, et tum innata prudentia, tum sapientia divinitus infusa non mediocriter eum excoluit.

CAPUT XX.

Constantinus propter Diocletiani et Galerii insidias ad patrem revertitur.

At imperatores illius temporis, cum adolescentem viderent generosum ac fortem, magnumque et excelso animo præditum, invidia simul ac metu ob id torqueri cœpere. Itaque tempus opportunum captabant, ut malo atque ignominia juvenem afficerent. Id juvenis cum intellexisset (quippe insidiæ semel atque iterum ei comparatæ, Dei nutu detectæ fuerant) fuga salutem sibi quæsitiv: magnum illum prophetam Mosem in hoc etiam imitatus. Porro Deus in omnibus illum adjuvit: providentia sua sic cuncta disponens, ut patri ad successionem imperii præsto esset.

(58) Vulg., "Ἦδη ἄχρι καὶ παιδός. Scribendum videtur ἦδη δὲ ἄρτι ἐκ παιδός, etc. Certe in libro Moræi particula δὲ ad marginem ascripta est. Turnebus ad oram sui codicis emendaverat καὶ ἀπὸ παιδός. In codice Fuk. legitur ἦδη δ' ἄχρι καὶ παιδός.

(59) Vulg., Διαφερόντως ἐκτρέπων. Lego ἐκτρέπων, ut Eusebius loqui solet. Atque ita in schedis Regii emendatur ad marginem. In codice Fuk. scribitur θεοδότῳ σοφίᾳ διαφερόντως ἐκτρέπων.

(60) Φθόνῳ καὶ φόβῳ. Post hæc verba ponendus est asteriscus. Desunt enim nonnulla, quæ Christophorus non recte supplevit. Neque enim Constantinum contumelia afficere, sed penitus e medio tollere studebant imperatores Diocletianus et Galerius. Vide excerpta de *Gestis Constantini*, quæ ad calcem Anm. Marcellini edita sunt, et quæ illic adnotavimus. Olim quidem putabam Græca illa quæ ad marginem editionis Genevensis ascripta sunt, non ex quopiam manuscripto codice desumpta esse

ΚΕΦΑΛΑΙΟΝ ΙΘ'.

Περὶ τοῦ υἱοῦ Κωνσταντίνου, νεανίου ἅμα Διοκλητιανοῦ τὸ πρῶν εἰς Παλαιστίνην παραγενομένου.

Συνῆν μὲν γὰρ οὗτος τοῖς τῆς βασιλείας κοινωνοῖς, καὶ μέσοις αὐτοῖς, ὡς εἴρηται, κατ' αὐτὸν ἐκείνον τὸν παλαιὸν τοῦ Θεοῦ προφήτην τὰς διατριβὰς ἐποιεῖτο. "Ἦδη δ' ἄρτι ἐκ παιδός (58) ἐπὶ τὸν νεανίαν διαβάς, τιμῆς τῆς πρώτης παρ' αὐτοῖς ἡξιοῦτο οἷον αὐτὸν καὶ ἡμεῖς ἐγνώμεν, τὸ Παλαιστινῶν διερχόμενον ἔθνος, σὺν τῷ πρεσβυτέρῳ τῶν βασιλέων, οὗ καὶ ἐπὶ δεξιᾷ παρεστῶς, περιφανέστατος ἦν τοῖς ὄρᾳν θέλουσιν, οἷός τε βασιλικῷ φρονήματος ἐξ ἐκείνου τεκμηρία παρέχων. Σώματος μὲν γὰρ εἰς κάλλους ὤραν, μεγέθους τε ἡλικίας οὐδ' ἦν αὐτῷ παραβαλεῖν ἕτερον, ῥώμῃ δ' ἰσχύος τοσοῦτον ἐπλεονέκτει τοὺς ὁμήλικας, ὡς καὶ φοβερὸν αὐτοῖς εἶναι, ταῖς δὲ κατὰ ψυχὴν ἀρεταῖς μᾶλλον ἢ τοῖς κατὰ τὸ σῶμα πλεονεκτήμασιν ἐνηθρύνετο, σωφροσύνη πρώτιστα τὴν ψυχὴν κοσμοῦμενος, κάπειτα παιδεύσει λόγων, φρονήσει τ' ἐμφύτῳ καὶ τῇ θεοδότῳ σοφίᾳ διαφερόντως ἐκτρέπων (59).

ΚΕΦΑΛΑΙΟΝ Κ'.

Κωνσταντίνου πρὸς τὸν πατέρα διὰ τὰς ἐπιβουλὰς Διοκλητιανοῦ ἀναχώρησις.

Γαῦρον δὴ οὖν ἐπὶ τούτοις, ῥωμαλέον τε καὶ μέγαν, φρονήματός τε μεστὸν τὸν νεανίαν οἱ τῆνικαῦτα κρατούντες θεώμενοι, φθόνῳ καὶ φόβῳ (60) ἐβάλλοντο. Ἐντεῦθεν καὶ προστριψασθαί τι μώμου αὐτῷ βουλόμενοι ἐφυλάττοντο, καιρὸν εὔθετον ἀναμένοντες. Ὁ δὲ συναισθόμενος ὁ νεανίας, ἐπεὶ καὶ πρῶτον αὐτῷ καὶ δεῦτερον κατάφωρα Θεοῦ συννεύσει τὰ τῆς ἐπιβουλῆς ἐγίγνετο, φυγῆ τὴν σωτηρίαν ἐπορίζετο, κἀν τούτῳ τοῦ μεγάλου προφήτου Μωυσέως τὸ μίμημα διασώζων. Τὸ δὲ πᾶν αὐτῷ συνῆπραττεν ὁ Θεός, τῇ τοῦ πατρὸς διαδοχῇ (61) προμηθεύμενος αὐτὸν συνεῖναι.

D sed esse conficta et conflata ex interpretatione Latina Christophoroni. Sed postquam Fuketianum codicem nactus sum, reipsa didici, eas lectiones ex manuscriptis exemplaribus deproniptas esse. Certe codex Fuketii hunc locum ita scriptum exhibet: Φθόνῳ καὶ φόβῳ ἐβάλλοντο ἐντεῦθεν καὶ προστριψασθαί τι μώμου αὐτῷ βουλόμενοι ἐφυλάττοντο, καιρὸν εὔθετον ἀναμένοντες ὁ δὲ, etc. Ita etiam in libris Turnebi ac Savillii scriptum inveni. Sed hæc lectio licet scriptorum codicum auctoritate nitatur, mihi tamen non videtur esse genuina, tum ob eam causam quam supra attuli, tum ob verborum inelegantiam.

(61) Τῇ τοῦ πατρὸς διαδοχῇ. Mallem scribere διαθήκῃ. Constantius enim testamentum suum jam condebat, cum Constantinus filius ad ipsum pervenit, ut scribit Nicephorus in libro vii, cap. 18. Mox legendum videtur παρῆναι, non συνεῖναι.

ΚΕΦΑΛΑΙΟΝ ΚΑ΄.

A

CAPUT XXI.

Τελευτή Κωνσταντίου τὸν υἱὸν Κωνσταντίνον βασιλέα καταλιπόντος.

Mors Constantii Constantinum filium imperatorem relinquentis.

Αὐτίκα δ' ὄν ἐπειδὴ τῶν ἐπιβούλων τὰς μηχανὰς διαδράς, σπεύδων ἀφίκετο πρὸς τὸν πατέρα, ὁμοῦ μὲν αὐτῷ, χρόνιος παρῆν, κατὰ τὸ αὐτὸ δὲ τῷ πατρὶ τὰ τῆς τοῦ βίου τελευτῆς ἐπὶ ξυροῦ ἴστατο. Ὡς δ' ἀπροσδόκητον εἶδεν ὁ Κωνσταντίος παρεστῶτα τὸν παῖδα, ἐξαλλόμενος τῆς στρωμνῆς, περιβαλὼν τε αὐτῷ τὴν χεῖρα, καὶ τὸ μόνον λυπηρὸν αὐτῷ μέλλοντι τὸν βίον ἀποτίθεσθαι, τοῦτο δ' ἦν ἡ τοῦ παιδὸς ἀπουσία, τῆς ψυχῆς ἀποθεβληκέναι εἰπόν, εὐχάριστον ἀνέπεμπε τῷ θεῷ τὴν εὐχὴν, νῦν αὐτῷ τὸν θάνατον ἀθανασίας κρείττονα λογισασθῆαι εἶπας· καὶ δὴ τὰ καθ' ἑαυτὸν διετάττετο. Υἱοῖς δ' ἅμα καὶ θυγατράσι B συνταξάμενος (62) χοροῦ δίκην αὐτὸν κυκλοῦσιν, ἐν αὐτοῖς βασιλείοις ἐπὶ βασιλικῇ στρωμνῇ, τὸν κληρὸν τῆς βασιλείας, νόμου φύσεως, τῷ τῆ, ἡλικίᾳ προέγοντι (63) τῶν παιδῶν παραδοῦς, θιανεπαύσατο.

ΚΕΦΑΛΑΙΟΝ ΚΒ΄.

Ὅπως Κωνσταντίνου προκομισθέντος, τὰ στρατεύματα Κωνσταντίνου Αὐγουστοῦ ἀνηγόρευσε.

Οὐ μὴν ἀβασίλευτος ἔμενεν ἡ ἀρχή· αὐτῇ δὲ πλουργίδι πατρικῇ Κωνσταντίνος κοσμησάμενος, τῶν πατρικῶν οἰκῶν προφει, ὡσπερ ἐξ ἀναθίσεως τὸν πατέρα βασιλεύοντα δι' ἑαυτοῦ δεικνύς τοῖς πᾶσιν. Εἶτα τῆς προκομιδῆς ἡγούμενος σὺν τοῖς ἀμφ' αὐτὸν πατρικοῖς φίλοις (64), τῶν μὲν ἡγουμένων, τῶν δὲ C κατόπιν ἐπομένων, σὺν παντὶ κόσμῳ τὸν θεοφιλεῖ συνέπεμπε· εὐφημαῖς τε καὶ ὕμνοις οἱ πάντες τὸν τρισμακάριον ἐτίμων, ὁμογνώμονι τε συμφωνίᾳ τοῦ τεθνεώτος ἀναβίωσιν, τὴν τοῦ παιδὸς κράτησιν ἐδόξαζον, βραῖς τε εὐφημοῖς τὸν νέον βασιλέα, αὐτοκράτορα καὶ σεβαστὸν Αὐγουστον εὐθέως ἐκ πρώτης ἀνηγόρευον φωνῆς. Καὶ τὸν μὲν τεθηνηκότα ἐκόσμουσαν εἰ φωναί ταῖς εἰς τὸν υἱὸν εὐφημαῖς, τὸν δὲ παῖδα ἀμακάριζον, τοιοῦδε πατρὸς διάδογον ὑποδειχθέντα· πάντα δὲ τὰ ὑπὸ τὴν ἀρχὴν ἔθνη εὐφροσύνης ἐπληροῦτο καὶ ἀλέκτου χαρᾶς, ὡς μηδὲ χρόνου βραχυτάτου ῥοπὴν χηρεύσαντα βασιλικῆς εὐκοσμίας. Τοῦτο τέλος εὐσεβοῦς καὶ φιλοθέου τρόπου ἐπὶ βασιλεὶ Κωνσταντίῳ θεὸς ἐδείξε τῷ καθ' ἡμᾶς γένει. temporis momento imperiali providentia destitutas se fuisse sensissent. Huiusmodi piorum ac Dei amantium hominum exitum esse Deus in imperatore Constantio universis nostræ ætatis hominibus declaravit.

(62) Υἱοῖς δ' ἅμα καὶ θυγατράσι συνταξάμενος. Christophorus hunc locum ita vertit, in medio filiorum et filiarum se statuens. Portesius vero sic interpretatus est, simul liberis ex commentario distribuit hæreditatem. Neuter veram huius verbi significationem assecutus est. Utitur eadem voce Eusebius in lib. III, cap. 20, ad quem locum abunde dicemus, quid sit συντάξασθαι, et quid συντακτικῶς λόγος. Optime doctissimus Savilius ad oram libri sui, vocem συνταξάμενος exposuit *valedicens*. Et ita loquitur Athanasius in Vita B. Antonii sub finem: συνταξάμενος τοῖς ἐν τῷ ἔξῳ ὄρει

μοναχοῖς.

(63) Vulg. Τῷ τῆν ἡλικίᾳ ἀποδοῦντι. Scribo τῷ τῆ ἡλικίᾳ προέγοντι. Sic supra dixit Eusebius de Dioneletiano et Maximiano: οὐ μὲν γὰρ τῷ χρόνῳ προέγοντες.

(64) Πατρικοῖς φίλοις. Post hæc verba in schedis Regiis hæc adduntur ad marginem: Τὸν πατέρα προῦπεμπε· δῆμων τε πλῆθει μυρίων, στρατιωτῶν τε δορυφορίᾳ. Quæ licet Savilius et Christophorus in libris suis repererint, mihi tamen parum necessaria videntur. Leguntur tamen etiam in codice Fulk.

CAPUT XXIII.

Interitus tyrannorum brevis commemoratio.

Qualis vero exitus fuerit aliorum qui Ecclesias Dei tanquam indicto bello oppugnarunt, nequaquam hic commemorandum esse duxi, nec bonorum memoriam, malorum attexta commemoratione esse violandam. Sufficiunt certe res ipsæ, ad reprimendos et in officio continendos eos qui scenam omnem calamitatum quæ singulis illorum acciderunt, ipsis oculis atque auribus accepere.

CAPUT XXIV.

Quod Constantinus imperium Dei arbitrio sit consecutus.

In hunc modum universorum auctor et totius mundi moderator Deus Constantinum tali parente genitum, 420 principem atque imperatorem per se ipse provexit: adeo ut, cum cæteri omnes aliorum suffragio hunc honorem consecuti sint, solus hic fuerit de cuius promotione nemo mortalium gloriaretur.

CAPUT XXV.

Constantini de Britannis et barbaris victoriæ.

Postquam igitur in imperio firmatus est, primum quidem imperii partibus sibi a patre transcriptis prospicere cepit; universas provincias quæ antea sub patris administratione fuerant, cum summa humanitate perlustrans. Sed et barbaros qui ad Rhenum et occidentalem oceanum positi novos motus concitare ausi essent, cunctos suæ dominationi subjiciens, ex feris mansuetos reddidit. Alios vero reprimere contentus, tanquam feras bestias ab imperii sui finibus absterruit: eos videlicet quorum insanabiles animos ad tranquillam et quietem vivendi rationem traduci nullo modo posse animadverterat. Quibus ex animi sententia confectis, reliquas orbis partes sibi ob oculos proponens, interim quidem adversus Britannicas gentes in intimo oceani recessu sitas trajecit. Eas vero cum subegisset, ad alias mundi partes oculos convertit, ut ea quæ auxilio ipsius indigebant, persanaret.

CAPUT XXVI.

Quomodo Romam Maxentii tyrannide liberare decreverit.

Posthæc universum terrarum orbem instar vasti cujusdam corporis animo complexus, ipsamque totius mundi caput et imperii Romani dominatricem urbem, tyrannica dominatione oppressam conspi-

(65) Vulg., *τὴν προσαγωγὴν*. Scribendum videtur *προαγωγὴν*, id est promotionem, προκοπήν. Atque ita Turnebus ad oram sui codicis emendavit, ut postea comperi.

(66) *Ἐπισκοπῶν ἔθνη*. Sic Eusebius vocare solet provincias populi Romani, ut ex pluribus locis probari facile potest. At igitur Eusebius Constantinum, simul atque imperium ejus stabilitum est, provincias omnes quæ sub imperio patris fuerant, diligenter obiisse. Quod non intellexit Christophorsonus.

(67) *Κατὰ λόγον*. Hoc loco *κατὰ λόγον* idem videtur esse ac *κατὰ νοῦν*. Quod quidem Portesius etiam vidit. At Christophorsonus, et hunc locum et

A

ΚΕΦΑΛΑΙΟΝ ΚΓ'.

Καταστροφή τῶν τυράννων δι' ὑπομνήσεως ὁλίγης.

Τῶν δὲ ἄλλων ὅσοι τὰς ἐκκλησίας τοῦ Θεοῦ πολέμου νόμῳ μετέβησαν, τὰς τοῦ βίου καταστροφάς, οὐκ εἶναι πρέπον ἔκρινα τῇ παρόντι παραδοῦναι διηγήματι, οὐδὲ τὰς τῶν ἀγαθῶν μνήμας τῇ τῶν ἐναντίων παραθέσει μιλῶναι. Ἀπαρκεῖ δὲ ἡ τῶν ἔργων πείρα πρὸς σωφρονισμὸν τῶν αὐταῖς ὕψει καὶ ἀκοαῖς τῆν τῶν ἐκάστῳ συμβεβηκότων παρεπιληφθῶν ιστορίαν.

ΚΕΦΑΛΑΙΟΝ ΚΔ'.

Ὅτι βουλήσει Θεοῦ Κωνσταντίνος ἔσχε τὸ βασιλεύειν.

Θυτῶ δὴ Κωνσταντίνου τοιοῦτου φύντα πατρός, ἄρχοντα καὶ καθηγεμόνα ὁ τῶν ὅλων Θεός, ὁ τοῦ σύμπαντος κόσμου πρῦτανος, δι' ἑαυτοῦ προεχειρίζετο, ὡς μηδένα ἀνθρώπων μόνου τοῦδε τὴν προαγωγὴν (65) αὐχῆσαι, τῶν ἄλλων ἐξ ἐπικρισεως ἐτέρων τῆς τιμῆς ἡξωμένων.

ΚΕΦΑΛΑΙΟΝ ΚΕ'.

Κωνσταντίνου κατὰ βαρβάρων καὶ Βρεττανῶν νίκαι.

Ὡς οὖν ἐπὶ τῆς βασιλείας Ἰδρυτο, τῶς μὲν τῆς πατρικῆς προενδεί λήξεως, ἐπισκοπῶν σὺν πολλῇ τῇ φιλανθρωπίᾳ πάνθ' ὅσα πρότερον ἔθνη (66) ὑπὸ τῆ τοῦ πατρός μοίρᾳ διεκυβερνᾶτο, ὅσα τε γένη βαρβάρων, τῶν ἀμφὶ Ῥῆνον ποταμὸν, ἐσπέριδόν τε ὠκεανὸν οἰκοῦντα, στασιάζειν ἐτόλμα, πάνθ' ὑποτάττων, ἡμερα ἐξ ἀτιθάσων κατειργάζετο, ἄλλα δ' ἀναστῆλων, ὡσπερ τινὰς θῆρας ἀγρίους, ἀπεσθῆει τῆς οὐκείας, ὅσα περ ἀνιάτως ἔχοντα πρὸς ἡμέρου βίου κατὰσταςιν ἔωρα. Ἐπεὶ δὲ ταῦτα κατὰ λόγον (67) ἔκειτο αὐτῷ, τὰς λοιπὰς τῆς οἰκουμένης λήξεις πρὸ ὀφθαλμῶν θέμενος, τῶς μὲν ἐπὶ τὰ Βρεττανῶν ἔθνη (68) διέθεινεν, ἔνδον ἐπ' αὐτῷ κείμενα ὠκεανῷ, παρασσησάμενος δὲ ταῦτα, διεσχόπει τὰς ἐτέρας τοῦ παντός μοίρας, ὡς ἂν θεραπεύοι τὰ βοηθείας δέδμενα.

ΚΕΦΑΛΑΙΟΝ ΚΓ'.

Ὅπως Ῥώμην ἐλευθερώσαι Μαξεντίου προήρητο.

Εἶθ' ὡσπερ μέγα σῶμα, τὸ πᾶν τῆς οἰκουμένης ἐννοήσας στοιχεῖον, κάπειτα τὴν τοῦ παντός κεφαλὴν, τῆς Ῥωμαίων ἀρχῆς τὴν βασιλεύουσαν πόλιν, τυραννικῇ δουλείᾳ συνιδῶν καθυπηγμένην, παρεχόμενον τὸν caput parum feliciter interpretatus est.

(68) *Τῶς μὲν ἐπὶ τὰ Βρεττανῶν ἔθνη*. De hac traiectione Constantini in Britanniam, nemo ex veteribus quidquam scripsit. Itaque ejus rei memoriam soli Eusebio debemus, qui et ipsum tempus non obscure hoc loco subindicat: paulo scilicet ante quam Constantinus expeditionem adversus Maxentium susceperet. Contigit igitur hæc Constantini in Britanniam trajectio, Maximiano viii cos. anno Christi undecimo ac trecentesimo, ut recte notavit Sigonius in lib. ii *De Occidentali imperio*. At Savilius Eusebium hic falli existimavit. Sic enim notat ad hunc locum: « Eusebius ignorasse videtur patrem Constantini Eboraci in Britannia obiisse. »

ρει μὲν ταπρῶτα τὴν ὑπὲρ αὐτῆς ἀμυναν τοῖς τῶν Α
λοιπῶν κρατοῦσι μερῶν (69), ἄτε δὴ χρόνῳ προ-
ἀγορσιν ἐπει δὲ τούτων οὐδεὶς οἷός τε ἦν ἐπικου-
ρεῖν, ἀλλὰ καὶ οἱ πείραν λαβεῖν ἐθέλησαντες αἰ-
σχρὸν ὑπέμειναν τέλος (70), οὐδὲ βιωτὸν αὐτῶ τὴν
ζωὴν εἶναι εἰπῶν, εἰ τὴν βασιλῖδα πόλιν οὕτω κά-
μνουσαν παρίδοι, παρεσκευάζετο τὰ πρὸς τὴν καθ-
αίρεσιν τῆς τυραννίδος.

ΚΕΦΑΛΑΙΟΝ ΚΖ΄.

Ὅτι τὰς τῶν εἰδωλολατρησάντων καταστροφῶς
ἐνθυμηθεὶς, μᾶλλον τὸν Χριστιανισμόν ἐξ-
ελέξατο.

Εὐ δ' ἐνοήσας ὡς κρείττονος ἢ κατὰ στρατιωτι-
κὴν δέοι αὐτῷ βοήθειας, διὰ τὰς κακοτέχνους καὶ
γοητικὰς μαγανείας τὰς παρὰ τῷ τυράνῳ σπου- Β
δαζομένας, Θεὸν ἀνεζήτησε βοήθην, τὰ μὲν ἐξ ὀπλίσεων
καὶ στρατιωτικῶν πλῆθους δεύτερα τιθέμενος, τὴν
δ' ἐκ Θεοῦ συνεργίαν ἀμαχον εἶναι καὶ ἀπαράθρα-
στον. Ἐνοεῖ δὴτα ὅποιον δέοι Θεὸν ἐπιγράψασθαι
βοήθην. ζητοῦντι δ' αὐτῷ ἐννοιά τις ὑπεσιῆλθεν· ὡς
πλειόνων πρότερον τῆς ἀρχῆς ἐφαψαμένων, οἱ μὲν
πλειοὶ θεοῖς τὰς σφῶν αὐτῶν ἀναρτήσαντες ἐλπίδας,
θυσίαις τε καὶ ἀναθήμασι (71) τούτους θεραπεύσαν-
τες, ἀπατηθέντες ταπρῶτα διὰ μαντιῶν κεχαρισμέ-
νων, χρησῶν τε τὰ ἀσία ἐπαγγελλομένων αὐτοῖς,
τέλος οὐκ αἰσιὸν εὐραντο, οὐδέ τις θεῶν πρὸς τὸ μὴ
θεηλάτοις ὑποβληθῆναι καταστροφαῖς, δεξιὸς αὐτοῖς
παρέστη· μόνον δὲ τὸν ἑαυτοῦ πατέρα τὴν ἐναντίαν
ἐκείνοις τραπέντα, τῶν μὲν πλάνην καταγῶναι, αὐ-
τὸν δὲ τὸν ἐπέκεινα τῶν ὅλων Θεὸν διὰ πάσης τιμῆ- C
σαντα ζωῆς, σωτήρα καὶ φύλακα τῆς βασιλείας, ἀγα-
θοῦ τε παντὸς χορηγὸν εὐρέσθαι. Ταῦτα παρ' ἑαυτῷ
διακρίνας, εὐ τε λογισάμενος, ὡς οἱ μὲν πλῆθει θεῶν
ἐπιθαρήσαντες, καὶ πλειοῖσιν ἐπιπεπτόκασιν ὀλέ-
θροις, ὡς μὴδὲ γένος, μὴδὲ φυῆν, μὴ ῥίζαν αὐτοῖς,
μὴδ' ὄνομα, μὴδὲ μνήμην ἐν ἀνθρώποις ἀπολει-
φθῆναι, ὁ δὲ πατρῷος αὐτῷ Θεὸς τῆς αὐτοῦ δυνάμεως
ἐναργῆ καὶ ἀάπολλα δεῖγματα εἶη δεδωκὼς τῷ αὐ-
τοῦ πατρὶ· ἀλλὰ καὶ τοὺς ἤδη καταστρατεύσαντας
πρότερον τοῦ τυράννου διασκεψάμενος, σὺν πλῆθει
μὲν θεῶν τὴν παρὰ τὰς ἐπιποιημένους, αἰσχρὸν δὲ
τέλος ὑπομειναντάς· ὁ μὲν γὰρ αὐτῶν σὺν αἰσχύνῃ
τῆς συμβολῆς ἀπρακτος ἀνεχώρει, ὁ δὲ καὶ μέσοις
αὐτοῖς τοῖς στρατεύμασι κατασφραγῆς, πάρεργον ἐγέ- D
νετο θανάτου (72)· ταῦτα οὖν πάντα συναγαγὼν τῆ

(69) *Τοῖς τῶν λοιπῶν κρατοῦσι μερῶν.* Gale-
rium Maximianum et Maximinum intelligit. Hos
enim vocat τοὺς χρόνῳ προάγοντας, id est seniores
imperatores. Nam etsi Maximinus vixit Augustus
erat renuntiatus, tamen quia aliquot annis ante
Constantinum Cæsar factus fuerat, ideo inter se-
niores Constantino imperatores haberi potest.

(70) *Αἰσχρὸν ὑπέμειναν τέλος.* Horum verborum
duplex sensus afferri potest. Nam aut cum
Portesio et Christophorsono possis vertere *sedum
rei eventum nacti sunt*, aut sicut ego interpretatus
sum, *turpi exitu perierunt*. Prior sensus ad Gale-
rium Maximianum refertur. Posterior interpretatio
de Severo Cæsare intelligenda est: qui a Galerio
contra Maxentium cum exercitu missus, cum Ro-
mam obsidere pararet, desertus a suis, quos
Maxentius spe præmiorum ad se traduxerat, fugit

ciens; primum quidem eam vindicandi ac liberandi
partes iis cessit qui reliquas imperii Romani por-
tiones obtinebant, utpote ætate potioribus. Sed cum
nullus eorum opitulari posset, adeoque ipsi qui id
tentare voluerant ignominiosum exitum nacti
essent; vitam sibi minime vitalem esse professus,
si urbem omnium dominam tanta ægritudine affec-
tam despiceret, ad exstinguendam tyrannidem sese
accinxit.

421 CAPUT XXVII.

*Quod Constantinus eorum qui simulacra coluissent
interitum considerans, Christianismum potius
elegit.*

Jam vero cum intelligeret præter militares copias
præstantiore aliquo subsidio sibi opus esse,
ob maleficas artes magicasque præstigias quas ty-
rannus studiose consecrabatur: Deum sibi adjuto-
rem quæsit; armorum quidem apparatus et mili-
tium copias secundo loco ducens; auxilium autem
divini numinis invictum et inexpugnabile esse sibi
persuadens. Igitur cogitare apud se cœpit, quem-
nam sibi Deum adscisceret. Quod dum sollicitè in-
quirit, hæc illi subiit cogitatio: ex plurimis qui
ante se imperium tenuerant, eos quidem qui in
deorum multitudine spem suam collocassent, et
qui victimis illos ac donariis coluissent, primum
vaticiniis ad assentationem compositis, et oraculis
fausta omnia pollicentibus delusos, tandem infausto
mortis genere interiisse; nec deorum quemquam
præsto illis adfuisse, qui eos invecto divinitus
exitio liberaret. Solum ipsius patrem, qui contra-
riam prioribus illis viam iniisset, et qui eorum
quidem errorem condemnasset, unum vero supræ-
mum omnium Deum toto vitæ spatio coluisset;
eundem servatorem ac imperii custodem, et omnium
bonorum auctorem habuisse. Hæc ille cum apud se
expendisset; recteque animadvertisset, illos qui-
dem qui in deorum multitudine fiducia posuis-
sent, in multitudinem quoque exitiorum esse dela-
psos, adeo ut nec generis illorum ac sobolis, nec
stirpis ac nominis, nec memoriæ ullum inter homi-
nes vestigium remanserit: contra vero Deum patris
sui, multa eaque illustria potentia suæ documenta
ipsi præbuisse; cumque præterea considerasset;
eos qui jam antea copias adversus tyrannum duxe-
rant, cum deorum multitudine ad pugnam profe-

Ravennam; in qua obsessus a Maxentio, mox fraude
ac perjuris Maximiani Herculii deceptus, et captivi
habitu Romam perductus, brevi postea interemptus
est, ut scribitur in *Gestis Constantini*. Vide cap. 27,
quod proxime sequitur, ubi eam rem fusius narrat
Eusebius.

(71) *Θυσίαις τε καὶ ἀναθήμασι.* In schedis Regiis
additur *λοιθαῖς τε καὶ θυσιῶν καὶ ἀναθήμασι*, etc.

(72) *Πάρεργον ἐγένετο θανάτου.* Difficile admo-
dum est dicere, quid sibi velit Eusebius. Christo-
phorsonus quidem vertit, *tanquam supervacanea
mortis accessio factus est*. Portesius quoque ante
illum *fati accessionem* verterat. Sed non intelligo,
cur Severus mortis accessio dicatur, cum solus ex
omni exercitu suo perierit. Malim itaque *πάρεργον*
interpretari *vilem victimam*. Vilia enim capita recte
θανάτου πάρεργον dicuntur. Πάρεργον etiam dicitur

ctos, turpem exitum habuisse. Alter enim re infecta cum omnibus copiis ignominiose recesserat : alter in medio exercitu jugulatus, tanquam fortuita mortis præda exsisterat. Hæc, inquam, omnia cogitatione sua complexus, deos quidem qui nusquam essent caeco adhuc errore ferri, summæ dementiae sibi esse colendum censuit.

422 CAPUT XXVIII.

Quomodo Deus oranti visionem ostenderit in caelo sub meridiem, crucem videlicet lucidam cum inscriptione, monente ut in hac vinceret.

Hujus ergo opem implorare cœpit, orans atque obsecrans ut se ipsi noscendum præberet, ac præsentibus negotiis adjutricem manum porrigeret. Hæc precanti ac suppliciter postulanti imperatori, admirabile quoddam signum a Deo missum apparuit. Quod si quidem ab alio quopiam diceretur, haud facile auditores fidem essent habituri. Verum cum ipse victor Augustus nobis qui hanc historiam scribimus, longo post tempore, cum videlicet in ejus notitiam et familiaritatem pervenimus, id retulerit, et sermonem sacramenti religione firmaverit; quis posthac fidem huic narrationi adhibere dubitabit? præsertim cum id quod subsequutum est tempus, præsertim hujus veritatem testimonio suo confirmaverit. Horis diei meridianis, sole in occasum vergente, crucis tropæum in caelo ex luce conflatum, soli superpositum, ipsis oculis se vidisse affirmavit, cum hujusmodi inscriptione : *Hac vince*. Eo viso et seipsum et milites omnes, qui ipsum nescie quo iter facientem sequebantur, et qui spectatores miraculi fuerant, vehementer obstupefactos.

CAPUT XXIIX.

Quomodo Christus Constantino in somnis visus, præceperit ut signo ad crucis formam facto uteretur in bellis.

Interim ipse, ut aiebat, addubitare animo cœpit quiddam hoc spectrum sibi vellet. Cogitanti ipsi et diu multumque apud se reputanti, nox tandem supervenit. Tum vero Christus Dei dormienti apparuit cum signo illo quod in caelo ostensum fuerat, præcepitque, ut militari signo ad similitudinem ejus quod in caelo vidisset fabricato, eo tanquam salutari præsidio in præliis uteretur.

CAPUT XXX.

Fabricatio ejus signi ad crucis similitudinem.

Ille primo statim diluculo surgens, arcanum omne amicis exposuit. Convocatis deinde auri ac gemmarum fabris, medius inter eos sedens, speciem 423 signi eis sermone depinxit, jussitque

quidquid citra laborem fit, et quasi inter ludendum. Ita Severi Cæsaris mors páρεργον dici potest, cum tam facile captus occisusque sit, ac si nullos circa se milites habuisset. Ac fortasse scribendum est páρεργον ἐγένετο πολέμου. Ita Gelasius Cyzicenus in lib. 1. cap. 5 : Εἶπε δὲ καὶ τῷ κράτει τῶν ἑπλων τὰ αὐτόθι βάρβαρα φύλα, παρέργῳ τῆς μάχης πρὸς τὸ ἔργον συγχρησάμενος, ubi interpres similititer belli accessionem vertit, quod non probat. Mallem certe in Gelasio vertere, *his velut belli pro-*

Α διανοία, τὸ μὲν περὶ τοὺς μῆδεν ὄντας θεοὺς ματαιάζειν, καὶ μετὰ τοσοῦτον ἔλεγchon ἀποπλανᾶσθαι, μωρίας ἔργον ὑπελάμβανε, τὸν δὲ πατρῶον τιμᾶν μόνον φετο εἶν θεόν.

esse existimavit : solum vero Deum genitoris sui

ΚΕΦΑΛΑΙΟΝ ΚΗ΄.

Ὅπως εὐξαμένῳ τὴν ἐπτασίαν ὁ Θεὸς παρέσχε, σταυρὸν ἐκ φωτὸς ἐν οὐρανῷ, μεσημβρίας ὄσης, καὶ γραφὴν τούτῳ νικᾶν παραινούνων.

Ἀνεκαλεῖτο δῆτα ἐν εὐχαίς τούτου ἀντιβολῶν καὶ ποτηνικῶμενος, φῆναι αὐτῷ ἑαυτὸν ὅστις εἶη, καὶ τὴν ἑαυτοῦ δεξιάν τοῖς προκειμένοις ἐπορεύξαι. Εὐχομένῳ δὲ ταῦτα καὶ λιπαρῶς ἰκετεύοντι τῷ βασιλεῖ, θεοσημία τις ἐπιφαίνεται παραδοξοτάτη· ἦν τάχα μὲν ἄλλου λέγοντος, οὐ βῆδιον ἦν ἀποδέξασθαι (73), αὐτοῦ δὲ τοῦ νικητοῦ βασιλέως, τοῖς τὴν γραφὴν διηγουμένοις ἡμῖν μακροῖς ὕστερον χρόνοις, ὅτε ἰσχυθημεν τῆς αὐτοῦ γνώσεώς τε καὶ ὀμιλίας, ἐξαγγείλαντος, ὄρκους τε πιστωσαμένου τὸν λόγον, τίς ἂν ἀμφιβάλοι μὴ οὐχὶ πιστεῦσαι τῷ διηγήματι; μάλισθ' ὅτε καὶ ὁ μετὰ ταῦτα χρόνος ἀληθῆ τῷ λόγῳ παρέσχε τὴν μαρτυρίαν. Ἄμφι μεσημβρινὰς ἡλίου ὥρας, ἥδη τῆς ἡμέρας ἀποκλινοῦσης (74), αὐτοῖς ὀφθαλμοῖς ἰδεῖν ἔφη ἐν αὐτῷ οὐρανῷ ὑπερκειμένον τοῦ ἡλλου σταυροῦ τρόποιον, ἐκ φωτὸς συνιστάμενον, γραφὴν τε αὐτῷ συνῆφθαι, λέγουσαν· τούτῳ νικά. Θάμβος δ' ἐπὶ τῷ θεάματι κρατῆσαι αὐτόν τε καὶ τὸ στρατιωτικὸν ἅπαν, ὃ δὴ στελλόμενῳ ποι πορείαν συνείπετό τε καὶ θεωρῶν ἐγένετο θαύματος.

ΚΕΦΑΛΑΙΟΝ ΚΘ΄.

Ὅπως ὁ Χριστὸς τοῦ Θεοῦ καθ' ἑπνοὺς αὐτῷ φανεῖς, ὁμοιοτρόπῳ τοῦ σταυροῦ σημεῖον κερῆσθαι κατὰ τοὺς πολέμους προσέταξε.

Καὶ δὴ διαπορεῖν πρὸς ἑαυτὸν ἔλεγε, τί ποτε εἶη τὸ φάσμα. Ἐνθυμουμένῳ δ' αὐτῷ καὶ ἐπὶ πολὺ λογιζομένῳ νῦν ἐπῆει καταλαβοῦσα· ἐνταῦθα δὴ ὑπνοῦντι αὐτῷ, τὸν Χριστὸν τοῦ Θεοῦ σὺν τῷ φανέντι κατ' οὐρανὸν σημεῖον ὄφθῆναι τε καὶ παρακελεύεσθαι, μίμημα ποιησάμενον τοῦ κατ' οὐρανὸν ὄφθέντος σημεῖου, τούτῳ πρὸς τὰς τῶν πολεμίων συμβολὰς ἀεξήματι χρῆσθαι.

ΚΕΦΑΛΑΙΟΝ Λ΄.

Κατασκευὴ τοῦ αὐτοῦ σταυρικοῦ σημείου.

Ἄμα δ' ἡμέρᾳ διαναστάς, τοῖς φίλοις ἐξηγόρευε τὸ ἀπόρρητον. Κάπειτα χρυσοῦ καὶ λίθων πολυτελῶν δημιουργοὺς συγκαλέσας, μέσος αὐτῆς καθίζηκει, καὶ τοῦ σημείου τὴν εἰκόνα φράζει, ἀπομιμνήσκων

ludiis ad bellum ipsum usus. Sic etiam Eusebius in cap. 51, lib. 11. Porro hoc in loco figura est, quam Græci vocant ὕστερον πρότερον. Nam Severi Cæsaris cladis ignominiosam illam Galerii fugam præcessit.

(73) Vulg., ἀποδέξασθαι. Scribendum puto ἀποδέξασθαι, ut legisse videtur Nicephorus in libro vii, c. 29. Atque ita in schedis Regiis scripturum inveniri in codd. Fink. et Savil. legitur παραδέξασθαι.

(74) Ἄμφι μεσημβρινὰς ἡλίου ὥρας, ἥδη ἤγε

τε αὐτὴν χρυσῷ καὶ πολυτελέσι λίθοις διεκελεύετο· ὁ δὲ καὶ ἡμᾶς ὀφθαλμοῖς ποτε συνέθη παραλαβῆσιν (75).

ΚΕΦΑΛΑΙΟΝ ΛΑ΄.

Ἐκφρασις σταυροειδοῦς σημεῖου, ὅπερ τῶν ὀρμαῖοι λάβαρον καλοῦσιν.

Ἦν δὲ τοιοῦδε σχήματι κατεσκευασμένον· ὄψηλδον δόρυ χρυσῷ κατημφισμένον, κέρασ εἶχεν (76) ἐγκάρσιον, σταυροῦ σχήματι πεποιημένον· ἄνω δὲ πρὸς ἄκρῳ τοῦ παντός, στέφανος ἐκ λίθων πολυτελῶν καὶ χρυσοῦ συμπεπλεγμένους κατεστήρικτο, καθ' οὗ τῆς αὐτηρίου ἐπιγορίας τὸ σύμβολον, δύο στοιχεῖα τὸ Χριστοῦ παραδελούοντα ἔνομα, διὰ τῶν πρώτων ὑπεσφῆμαινον χαρακτῆρων, χιαζόμενον τοῦ ρ κατὰ τὸ μεσαίτατον· ἃ δὲ κατὰ τοῦ κράνους φέρειν εἴωθε κἀν τοῖς μετὰ ταῦτα χρόνοις ὁ βασιλεὺς. Τοῦ δὲ πλαγίου κέρως, τοῦ κατὰ τὸ δόρυ πεπαρμένου, δόδονη τις ἐκκρεμῆς ἀπηώρητο, βασιλικὸν ὕφασμα, ποικιλῆσιν συνημμένων πολυτελῶν λίθων, φωτὸς αἰγαῖς ἐξαστραπτόντων, καλυπτόμενον· σὺν πολλῶν τε καθυφασμένην χρυσῷ (77), ἀδιήγητόν τι χρῆμα τοῖς ὀρώσει παρεῖχε τοῦ κάλλους. Τοῦτο μὲν οὖν τὸ φᾶρος τοῦ κέρως ἐξημμένον, σύμμετρον μήκους τε καὶ πλάτους (78) περιγραφῆν ἀπελάμβανε, τὸ δ' ὄρθιον δόρυ τῆς κάτω ἀρχῆς ἐπὶ πολὺ μηχανόμενον (79), ἄνω μετ-

ut auro ac lapillis similitudinem ejus exprimerent. Quod et nos aliquoties videre meminimus.

CAPUT XXXI.

Descriptio signi instar crucis formati quod Romani labarum vocant.

Erat autem ejusmodi: Hasta longior auro contexta, transversam habet antennam instar crucis. Supra in ipsa hastæ summitate corona erat affixa, gemmis et auro contexta. In hac salutaris appellationis signum: duæ videlicet litteræ, nomen Christi primis apicibus designabant, litteræ, ρ, in medio sui decussata. Quas quidem litteras imperator in galea gestare posthæc etiam consuevit. Porro ex antenna quæ oblique per hastam trajecta est, velum quoddam dependebat; textum videlicet purpureum pretiosis lapidibus inter se junctis, et luminis sui fulgore oculos præstingentibus cooperatum multoque intertexto auro inexplicabilem quamdam pulchritudinis speciem intuentibus præbens. Atque hoc velum antennæ affixum, latitudinem longitudini æqualem habuit. Ipsa vero recta hasta ab infima sui parte in magnam longitudinem producta, in superiori parte sub ipso crucis signo ad ipsam veli variis coloribus depicti summitatem,

ἡμέρας ἀποκλινοῦσης. Nicephorus in lib. vii, cap. 29, hunc locum ita exposuit, περὶ γὰρ μεσημβρίαν ἰδεύοντι συνάμα τῇ περὶ αὐτὸν στρατιᾶ, τοῦ ἡλίου πρὸς δυσμᾶς κλίνοντος, id est, *meridiano tempore cum exercitu suo iter faciens, sole in occasum vergente*, etc. Sic etiam Portesius Eusebii verba interpretatus est. *Sub meridiem, inquit, inclinante jam die*. Sed fortasse totus locus uno spiritu continuandus est: et verba Eusebii hoc modo construenda, τῆς ἡμέρας ἀποκλινοῦσης ἀμφὶ μεσημβρινῆς ὥρας, id est, *cum jam dies in meridiem vergeret*. Cui interpretationi favet Zouaras, qui in *Constantini Gestis* hanc visionem referens, apparuisse dicit μεσοῦσης ἡμέρας. Certe in codic. Regio et Fuk. nulla distinctio est post vocem ὥρας, sed duntaxat post verbum ἀποκλινοῦσης virgula ascribitur. Apud Socratem tamen qui Eusebii verba descripsit, post vocem ὥρας apposita est virgula. Itaque Christophoronus utrobique vertit, *Circiter meridiem, die jam in pomeridianum tempus aliquantulum inclinante*. Quod mihi ineptum videtur. Neque enim ἀποκλινοῦσα ἡμέρα dici potest, nisi cum dies vergit in vespertinum, id est, post horam diei nonam, ut recte sumpsit Nicephorus. Quomodo autem id convenire potest cum præcedentibus verbis ἀμφὶ τᾶς μεσημβρινῆς? etc. Idem enim est ac si diceret: circa meridiem sub vespertinam. Diceret forte aliquis, Eusebium his postremis verbis ἀποκλινοῦσης ἡμέρας significare voluisse eam visionem oblatam esse Constantino paulo post meridiem. Nam sol a cardine meridiano progrediens, paulatim deinceps in occasum vergit. Verum si Eusebius ita sensit, quid opus erat istis verbis? Potuit enim brevius dicere μεσοῦσης ἄρτι τῆς ἡμέρας. Adde quod Eusebius in plurali dixit ἀμφὶ τᾶς μεσημβρινῆς ὥρας, ut appareat illum non horam sextam intelligere, sed totum illud spatium horarum, quod meridiei deputatur, ab hora scilicet quinta ad nonam. Proinde in hanc sententiam adducor, visionem illam Constantino oblatam fuisse circa horam diei nonam, dum iter faceret cum exercitu. Idque plane confirmatur sequentibus verbis. Addit enim Eusebius, post visionem obstupefacto Constantino, dum multa secum volvit

animo, noctem supervenisse. Ex quo apparet, non multo ante noctem id visum Constantino et militibus apparuisse. In libro *Historiæ Miscellæ*, ubi hic Eusebii locus adducitur, hæc habetur interpretatio: *circameridie declinante jam sole*.

(75) *Ὁφθαλμοῖς ποτε παραλαβεῖν*. Addendum est verbum συνέθη, quod etiam ad marginem codicis Moræani ascriptum inveni. In schedis Regiis hic locus ad marginem suppletur hoc modo: αὐτὸς βασιλεὺς Θεοῦ καὶ τοῦτο χαρισσάμενον ἤξλωσεν. Atque ita fere Savilius et Christophoronus. In codice Fuk. ita scribitur hic locus, ὁ δὲ καὶ ἡμᾶς ὀφθαλμοῖς ποτε συνέθη παραλαβεῖν, αὐτὸς βασιλεὺς, etc., ut supra. Sed alterutrum superfluum est. Aut enim delenda est vox συνέθη· aut verba illa αὐτὸς βασιλεὺς, etc., sunt expungenda, nisi cum Savillio legas αὐτὸς γὰρ βασιλεὺς, etc.

(76) *Κέρασ εἶχε*. Langus, Portesius et Christophoronus *cornu* vertentur parum Latine, cum *antennam* vertere debuissent.

(77) *Καθυφασμένῳ χρυσῷ*. Savilius in suo libro emendavit *καθυφασμένον*. Certe in codice Fuk. scriptum inveni *καθυφασμένων*. Et paulo post *παρεῖχε*, non *παρέσχον*, habet idem codex et Turnebus.

(78) *Σύμμετρον μήκους τε καὶ πλάτους*. His verbis Eusebius significat velum illud quadratum fuisse. Nam longitudinis et latitudinis modus æqualis, quadratum efficit figuram. Certe in veteribus nummis Constantini et sequentium principum, velum illud ea figura quam dixi cernere licet. Male igitur Christophoronus Eusebii locum exposuit hoc modo: *est igitur velamen ad cornu affixum, longitudinis latitudinisque crucis mensuram penitus exæquavit*.

(79) *Τῆς κάτω ἀρχῆς ἐπὶ πολὺ μηχανόμενον*. Sensus est hastam illam a basi usque ad antennam multo longiorem fuisse, quam ab antenna usque ad summum fastigium. Idque etiam in nummis cernere licet. Potest etiam hic locus simpliciter intelligi, ut sensus sit hastam illam ab imo ad summum longissimam fuisse.

auream Deo chari imperatoris et liberorum ejus imaginem depictam pectore tenens sublimem gestabat. Hoc igitur salutari signo, tanquam munimento adversus oppositas quorumvis hostium copias imperator semper est usus; aliaque ad ejus similitudinem expressa signa cunctis exercitibus præferri jussit.

CAPUT XXXII.

Quomodo Constantinus catechumenus factus sacras Scripturas perlegerit.

Sed hæc postea. Tunc vero admirabili visione obstupefactus, cum nullum alium præter illum quem viderat Deum sibi colendum esse statuisset, sacerdotem arcanæ illius doctrinæ mysteriis instructos ad se accersivit; et quisnam ille Deus esset interrogavit, quidve signi illius visio sibi vellet. Illi hunc **424** quidem Deum esse dixerunt, unius ac solius Dei unicum Filium: signum vero illud quod ostensum fuisset, immortalitatis symbolum esse, et tropæum victoriæ quam ille in terris olim versatus, de morte retulisset. Simul causas illius adventus eum docuerunt, accuratam Incarnationis rationem ei exponentes. At ille hos quidem sermones dicendi cupidus auscultabat. Cæterum Dei præsentia suis conspectibus exhibitæ admiratione tenebatur. Cumque cœlestem illam visionem et sacerdotalium sermonum interpretationem inter se contulisset, confirmatus est animo; harum rerum cognitionem Dei ipsius magisterio sibi tradi pro certo habens. Exinde ipsemet divinorum librorum lecticiam vacare instituit; et cum sacerdotes Dei sibi assessores adscivisset, Deum illum quem viderat, omni observantia colendum esse duxit. Post hæc munitus spe bona quam ipse illo collocaverat, est.

CAPUT XXXIII.

De adulteriis a Maxentio Romæ perpetratis.

Quippe ille qui urbem regiam per tyrannidem occupaverat, eo impietatis ac flagitii processerat, ut quodvis nefarium atque impurum facinus audacter susciperet. Etenim uxores per divortium a maritis sejunctas violavit, easdemque violatas ad

(80) Vulg. τοῦ διαγράφοτος ὑφάσματος. Scribendum est τοῦ διαγραφέντος, id est, varie depicti. Nam velamen illud purpureum quod ex antenna pendebat, auro variisque lapillis erat ornatum. Quid autem sibi voluerit Christophorosum nescio, cum hæc Eusebii verba ita veritit; ad *testuræ discurrentis fimbrias*. Nisi forte διατρέχοντος legit pro διαγράφοντος. Sed longe gravius lapsus est idem Christophorosus, cum verba illa Eusebii ἄνω μετέωρον quæ ad vocem εἰκόνα referuntur, ad vocabulum δόρυ retulit. Quod refutationem non meretur.

(81) Vulg., Οὐδέτερον. Scribendum est disjunctis vocibus οὐδὲ ἕτερον, vel οὐδένα ἕτερον. Savilius ad oram sui codicis emendavit οὐδὲ ἕτερον Θεόν, codex autem Fulk. habet οὐδέτερον Θεόν.

(82) Τοὺς τῶν αὐτοῦ λόγων μύστας. Hoc loco Eusebius noster μύστας posuisse videtur pro μυσταγωγούς. Neque enim dubium est quin episcopus intelligat. Subdit enim paulo post καὶ δὴ

ἄερον ὑπὸ τῷ τοῦ σταυροῦ τροπαίῳ πρὸς αὐτοὺς ἄκροις τοῦ διαγραφέντος ὑφάσματος (80), τὴν τοῦ θεοφιλοῦς βασιλέως εἰκόνα χρυστῆν μέχρι στέρνων, τῶν τ' αὐτοῦ παλῶν ὁμοίως ἔφερε. Τοῦτω μὲν τῷ σωτηρίῳ σημείῳ, πάσης ἀντικειμένης καὶ πολεμικῆς δυνάμεως ἀμυντηρίῳ διαπαντός ἐχρητῶ βασιλεῦς, τῶν τε στρατοπέδων ἀπάντων ἡγεῖσθαι τοῦτου ὁμοιώματα, προσέταττεν.

ΚΕΦΑΛΑΙΟΝ ΑΒ΄.

Ὅπως κατηχηθεὶς Κωνσταντῖνος, τὰς θείας Γραφὰς ἀνεγίνωσκεν.

Ἄλλὰ ταῦτα μικρὸν ὕστερον. Κατὰ δὲ τὸν δηλωθέντα χρόνον τὴν παράδοξον καταπλαγεὶς ἔβην, οὐδ' ἕτερον (81) Θεὸν ἢ τὸν ὀφθέντα δοκιμάσας σέβειν, τοὺς τῶν αὐτοῦ λόγων μύστας (82) ἀνεκαλεῖτο, καὶ τίς εἶη Θεὸς αὐτὸς ἡρώτα, τίς τε ὁ τῆς ὀφθείσης βίβλου τοῦ σημείου λόγος. Οἱ δὲ τὸν μὲν εἶναι Θεὸν ἔφασαν, Θεοῦ τοῦ ἐνὸς καὶ μόνου μονογενῆ Παῖδα, τὸ δὲ σημεῖον τὸ φανέν, σύμβολον μὲν ἀθανασίας εἶναι, τροπαῖον δ' ὑπάρχειν τῆς κατὰ τοῦ θανάτου νίκης, ἣν καὶ ἐποιήσατό ποτε παρελθὼν ἐπὶ γῆς· ἐδίδασκόν τε τὰς τῆς παρόδου αἰτίας, τὸν ἀκριβῆ λόγον αὐτῆς τῆς κατ' ἀνθρώπους οἰκονομίας (83) ὑποτιθέμενοι. Ὁ δὲ καὶ τοῦτοις μὲν ἐμαθητεύετο τοῖς λόγοις, θαῦμα δ' εἶχε τῆς ὀφθαλμοῦ αὐτῷ παραδοθείσης θεοφανείας συμβάλλον τε τὴν οὐράνιον ἔβην τῆ τῶν λεγομένων ἐρμηνείᾳ, τὴν διάνοιαν ἐστηρίζετο, θεοδίδακτον αὐτῷ τὴν τούτων γνώσιν παρεινῶσι πειθόμενος· καὶ αὐτὸς δ' ἦδη τοῖς ἐνθέοις ἀναγνώσασσι προσέχειν ἤξιου. Καὶ δὴ τοὺς τοῦ Θεοῦ ἱερέας παρέδρους αὐτῷ ποιησάμενος, τὸν ὀφθέντα Θεὸν πάσαις δεῖν ζῆτο θεραπεύειν τιμᾶν. Κάπειτα φραξάμενος ταῖς εἰς αὐτὸν ἀγαθαῖς ἐλπίσιν, ὠρμητο λοιπὸν τοῦ τυραννικοῦ πυρὸς τὴν ἀπειλήν κατασθέσων.

tyrannici furoris incendium restinguere aggressus

ΚΕΦΑΛΑΙΟΝ ΑΓ΄.

Περὶ τῶν Μαξεντίου μοιχειῶν τῶν ἐν Ῥώμῃ.

Καὶ γὰρ δὴ πολλὸς ἦν ὁ ταύτῃ προαρπάσας τὴν βασιλευσσαν πόλιν, δυσσεβείας καὶ ἀνοσιουργίας ἐγχειρῶν, ὡς μηδὲν τολμημα παρελθεῖν μιὰς καὶ ἀκαθάρτου πράξεως. Διαξενγνύς γέ τοι τῶν ἀνδρῶν (84) τὰς [κατὰ νόμον γαμετὰς, ταύτας ἐνυδρίζων

τοὺς τοῦ Θεοῦ ἱερέας παρέδρους αὐτῷ ποιησάμενος, etc.

(83) Τῆς κατ' ἀνθρώπους οἰκονομίας. Quid οἰκονομία apud sanctos Patres significet, abunde notavi ad librum primum *Historiarum*. Quidquid enim Christus in carne ad hominum salutem gessit ut homo, id οἰκονομίας vocabulo comprehenditur. Non recte igitur Christophorosus hoc loco interpretatus est, Christi inter homines oeconomiam. Nequa enim κατ' ἀνθρώπους significat inter homines; sed potius *secundum homines*, id est, humano more ac modo. Ita Gregorius Nyssenus in epistola ad Eustathiam et Ambrosiam, ἀλλ' εἰ ὡσαύτως ἔγωγ, καὶ πρὸ τῆς κατ' ἀνθρώπων οἰκονομίας, καὶ ἐν ἐκείνῃ, καὶ μετὰ τοῦτο.

(84) Διαξενγνύς γέ τοι τῶν ἀνδρῶν. Locus est mutilus ut apparet, quem cum Christophorosus supplēvi ex lib. viii *Historiæ ecclesiasticæ*, cap. 14. In schedis Reg. locus hic ad marginem suppletur hoc modo: τὰς κατὰ νόμον γαμετὰς, αὐταῖς

ἀτιμώτατα] τοῖς ἀνδράσιν ἀπέπεμπε, καὶ ταῦτ' οὐκ ἀσήμοις, οὐδ' ἀφανέσιν, ἀλλ' αὐτοῖς ἐμπαροινῶν τοῖς τὰ πρωτεία τῆς τῶν Ῥωμαίων συγκλήτου βουλῆς κατέχουσι. Μυρίαίς μὲν οὖν ἐλευθέραις γυναῖξιν ἐνυδρίζων αἰσχροῦς, οὐκ εἶχεν ὅπως ἐμπλήσειε τὴν ἀκρατῆ καὶ ἀκόλαστον αὐτοῦ ψυχῆν. Ὡς δὲ καὶ Χριστιαναῖς ἐνεχείρει, καὶ οὐκέθ' οἷός τε ἦν (85) εὐπορίαν τοῖς οικείοις ἐπιθυμήμασιν ἐπινοεῖν. Θάπτον γοῦν τὴν ψυχῆν θανατώσαι (86), ἢ τὸ σῶμα αὐτῷ παρεχώρουν ἐπὶ φθορὰν αὐτῶν.

ΚΕΦΑΛΑΙΟΝ ΔΔ'.

Ὅπως ἡ τοῦ ἐπάρχου διὰ σωφροσύνης αὐτὴν ἀνεῖλεν.

Μία γοῦν τις τῶν αὐτόθι συγκλητικῶν ἀνδρῶν τὴν Ἐπαρχον διεπόντων ἐξουσίαν, ὡς ἐπιστάνας τῷ οἴκῳ τοὺς τὰ τοιαῦτα τῷ τυράννῳ διακονουμένους ἐπίθετο (Χριστιανῆ δ' ἦν) τὸν τ' ἀνδρα τὸν αὐτῆς ἐγνώ, δέους ἔνεκα, λαθόντας αὐτὴν, ἀπάγειν κελεύσαι, βραχὺν ὑποπαραιτησαμένη χρόνον, ὡς ἂν τοῦ σώματος τὸν συνήθη περιβάλοιτο κόσμον, εἰσεισιν ἐπὶ τοῦ ταμείου· καὶ μονωθεῖσα, ξίφος τοῦ στέρνου πήγνυσι, θανοῦσά τε παραχρῆμα, τὸν μὲν νεκρὸν τοῖς προαγωγοῖς καταλείπει, ἔργοις δ' ἀπάσης γεγωνοτέροις φωνῆς, ὅτι μόνον χρῆμα ἀήτηττον τε καὶ ἀνώλεθρον, ἢ βωυμένη παρὰ Χριστιανοῖς σωφροσύνη πέφυκεν, εἰς πάντας ἀνθρώπους, τοὺς τε νῦν ὄντας καὶ τοὺς μετέπειτα γενησομένους ἐξέφηνεν. Αὕτη μὲν οὖν τοιαύτη τις ὤφθη.

ΚΕΦΑΛΑΙΟΝ ΔΕ'.

Ἀναίρεσις δῆμον Ῥωμαίων ὑπὸ Μαξερτίου.

Τὸν δὲ τοιοῦτοις ἐπιτολμῶντα πάντες ὑπεπηχότες δῆμοι καὶ ἀρχόντες, ἔνδοξοι τε καὶ ἀδοξοί, δεινῆ κατετρύχοντο τυραννίδι. Καὶ οὐδ' ἡρεμοῦντων καὶ τὴν πικρὰν φερόντων δουλείαν, ἀπαλλαγὴ τις ὅμως ἦν τῆς τοῦ τυράννου φωνώσης ὠμότητος. Ἐπὶ σμικρᾷ γοῦν ἡδὴ ποτὲ προφάσει, τὸν δῆμον εἰς φόνον τοῖς ἀμφ' αὐτὸν δορυφόροις ἐξεδίδου· καὶ ἐκτείνετο μυρία πλήθη τοῦ δῆμου Ῥωμαίων ἐπ' αὐτοῦ μέσου τοῦ ἄστεως, οὐ Σκυθῶν ἢ βαρβάρων, ἀλλ' αὐτῶν τῶν οικείων δόρασι καὶ πανοπλίαις. Συγκλητικῶν γε μὴν φόνος ὅσος δι' ἐπιβουλήν ἐνηργεῖτο τῆς ἐκάστου περιουσίας, οὐδ' ἐξαριθμησασθαι δυνατόν, ἄλλοτε ἄλλαις πεπλασμέναις αἰτίαις μυρίων ἀναιρουμένων. que eorum invaderetur, numerari nulla modo potest; cum quotidie plurimi confictis variis criminibus interficerentur.

ΚΕΦΑΛΑΙΟΝ ΔΣ'.

Μαγίαι Μαξερτίου κατὰ Κωνσταντίνου, καὶ ἐνδεῖα τροφῶν ἐν Ῥώμῃ.

Ἡ δὲ τῶν κακῶν τῷ τυράννῳ κορωνίς ἐπὶ γοητείας ἤλαυνε, μαγικαῖς ἐπινοαῖς ποτὲ μὲν γυναῖκας ἐγκύμονας ἀνασχίζοντος, ποτὲ δὲ νεογνῶν σπλάγγνα βρεφῶν διερευνημένου, λέοντάς τε κατασφάττοντος,

ἐνυδρίζων αἰσχροτάτως, etc. In codice Fuk. scribitur διαζεγγυός γέ τοι τῶν ἀνδρῶν τὰς γυναῖκας, τοῖς ἀνδράσιν, etc.

(85) Καὶ οὐκέθ' οἷός τε ἦν. Prima vox delenda est. Sed sequentia corrupta sunt ac mutila, quæ sine scriptorum codicum subsidio difficile est restituere. Potest tamen legi, οὐκέθ' οἷός τε ἦν εὐπορίαν τοῖς

A maritos remisit. Neque vero homines obscuros atque ignobiles, sed ipsos primores senatus Romani, eo contumeliæ genere affecti. Cæterum cum innumeras fere mulieres ingenuas sæde violaret, immoderatam tamen animi sui libidinem nullatenus poterat explere. Sed postquam mulieres Christianas sollicitare cœpit, nullis artibus perficere potuit, ut earum congressu frueretur. Hæ namque animam leto objicere, quam corpus ei ad stuprum permittere malebant.

CAPUT XXXIV.

Quomodo uxore præfecti, pudicitia servandæ causa mortem sibi conscivit.

Quædam ex his, nupta senatorii ordinis viro qui præfecturam administrabat, cum satellites quibus tyrannus hujusmodi flagitiorum ministris utebatur, pro foribus adesse comperisset, 425 et virum suum inetu adactum permisit illi ut se prehensam abducerent (erat autem mulier Christiana), breve temporis spatium concedi sibi flagitavit ad corpus solemnem cultu exornandum. Et cubiculum ingressa, solam se relictam videns, gladium pectori immersit; statimque exanimata, cadaver quidem perductoribus reliquit, ipsis vero factis quæ omni voce clarius resonant, cunctis qui nunc sunt os qui posthac erunt mortalibus declaravit, pudicitiam penes solos christianos invictam atque inexpugnabilem, nec morti obnoxiam esse. Atque hæc quidem ita se gessit.

CAPUT XXXV.

Cædes populi Romani jussu Maxentii.

Eum igitur ad ejusmodi facinora cum omni audacia prorumpentem cuncti reformidantes, tam plebei quam magistratus, tam nobiles quam obscuri, gravissima tyrannide opprimebantur. Ac tametsi quiete agerent, et acerbissimam servitutem patienter tolerarent, ne sic tamen vitare poterant cruentam tyranni atrocitatem. Denique quodam die levissimam ob causam populum Romanum prætorianis militibus obtruncandum dedit. Atque ita innumerabilis multitudo populi Romani, non Scytharum ac barbarorum, sed civium suorum hastis armisque in media urbe trucidata est. Quantæ porro senatorum cædes factæ sint, ut in bona uniuscujusque eorum quotidie plurimi confictis variis criminibus interficerentur.

CAPUT XXXVI.

Magiæ artes Maxentii, et alimentorum penuria Romæ.

Tandem vero tyrannus sceleribus suis quasi quoddam fastigium, magicæ artis præstigias imposuit, nunc mulieres gravidas dissecans, nunc infantum recens in lucem editorum rimans viscera: Icones

οἰκείους ἀσελήγημασιν ἐπινοεῖν. Mox codex Fuk. et Savillii habet θάπτον γὰρ τὴν, etc.

(86) Τὴν ψυχὴν θανατώσαι. Scribendum videtur θανάτω. Sic enim loquitur Eusebius noster in lib. viii ubi de Maximini flagitiis agit: αὐτὸς δὲ ἐπὶ φθορὰν ἐλκόμεναι, θάπτον τὴν ψυχὴν θανάτω, ἢ τὸ σῶμα τῷ φθορᾷ παραδεδώκασιν.

quoque interdum mactans, et quædam nefanda peragens sacra ad dæmones evocandos, et ad bellum quod jam instabat, depellendum. His enim artibus victoriam se adepturum sperabat. Hic igitur dum Romæ tyrannidem exercet, vix dici potest quot quantisque malis subditos oppresserit atque in servitutem redegerit: adeo ut ad extremam **426** truisi sint alimentorum penuriam, qualem antea Romæ nunquam fuisse, nulla hominum ætatis nostræ memoria recordatur.

CAPUT XXXVII.

Maxentii exercitus in Italia superati.

Ob hæc cuncta dolore ac miseratione commotus Constantinus, omni bellico apparatu adversus tyrannidem sese instruxit. Cumque summum omnium Deum patronum sibi adscivisset, Christumque ejus Filium servatorem atque auxiliatorem invocasset; et victoriæ tropæum, salutare scilicet signum ante milites ac stipatores suos statuisset, cum omni exercitu progressus est, eo consilio ut Romanis libertatem quam a majoribus suis acceperant, interventu suo restitueret. Porro cum Maxentius magicarum artium præstigiis magis quam subditorum benevolentia confusus, ne quidem extra urbis portas progredi auderet; cuncta vero in circuitu urbis Romæ ac totius Italiæ loca, oppida, regiones quas servitutis jugo oppressas tenebat, innumerabili armorum multitudine et dispositis ad insidiandum exercitiibus undique muniisset: divino fretus auxilio imperator, primam, secundam ac tertiam tyranni aggressus aciem, cunctis primo statim impetu fuis ac fugatis, in interiora Italiæ penetravit.

CAPUT XXXVIII.

Maxentii interitus in ponte Tiberis.

Tandemque ad ipsam urbem Romam propius accessit. Verum ne unius tyranni causa Romanos omnes oppugnare necesse haberet, Deus illum quasi vinculis quibusdam constrictum quam longissime extra urbis portas protraxit: simulque prisca illa adversus impis edita miracula, quæ sacris voluminibus continentur, et quibus multi quidem perinde ac fabulis fidem derogant, cum tamen fidelibus fide digna videantur, cunctis tam fidelibus quam infidelibus qui hoc miraculum quod dicturi sumus oculis suis spectaverunt, verissima esse opere ipso comprobavit. Nam quemadmodum Mosis ac religiosæ quondam gentis Hebræorum temporibus, Deus cufus et exercitum Pharaonis projecit in mare; lectissimos milites ex curru pugnantes tristatas submersit in mari Rubro, et fluctibus operuit; sic plane **427** Maxentius, et quicumque circa illum erant milites ac stipatores, instar lapidis in altissimum gurgitem ceciderunt: tunc videlicet cum divina virtute Constantini partibus auxiliante in su-

(87) Πιστά γε μήν πιστοῖς. Post hæc verba deefat in editione Stephani integra linea, quam nos ex codice Fuk. Sav. ac Turnebi supplevimus. Sed et sine manuscriptis codicibus, facile fuit hanc lacunam supplere ex lib. ix *Historiæ ecclesiasticæ*, cap. 9.

καί τινας ἀρρήτοποιίας ἐπὶ διαίονων προσκλήσεις καὶ ἀποτροπιασμὸν τοῦ πολέμου συνισταμένου· διὰ τούτων γὰρ τῆς νίκης κρατήσῃν ἤλπίζεν. Οὕτω μὲν οὖν ἐπὶ Ῥώμῃς ὁ τυραννῶν, οὐκ ἔστιν εἰπεῖν, οἷα δρῶν τοὺς ὑπηκόους κατεδουλοῦτο· ὡστ' ἤδη τῶν ἀναγκαίων τροφῶν ἐν ἐσχάτῃ σπάνει καὶ ἀπορίᾳ καταστῆναι, ὅσῃν ἐπὶ Ῥώμῃς οὐδ' ἄλλοτὲ ποτε οἰ καθ' ἡμᾶς γενέσθαι μνημονεύουσιν.

ΚΕΦΑΛΑΙΟΝ ΑΖ'.

Ἦτα ἐν Ἰταλίᾳ Μαξεντίου στρατευμάτων.

Ἄλλὰ γὰρ τούτων ἀπάντων οἴκτον ἀναλαβὼν Κωνσταντῖνος, πάσαις παρασκευαῖς ὑπὸπλίζετο κατὰ τῆς τυραννίδος. Προσθησάμενος δὴτα ἑαυτοῦ Θεὸν τὸν ἐπὶ πάντων, σωτήρᾳ τε καὶ βοηθὸν ἀνακαλεσάμενος τὸν Χριστὸν αὐτοῦ, τὸ τε νικητικὸν τρόπαιον, τὸ δὲ σωτήριον σημεῖον, τῶν ἀμφ' αὐτὸν ὀπλιτῶν τε καὶ δορυφόρων προτάξας, ἤγειτο πανστρατιᾷ, Ῥωμαίοις τὰ τῆς ἐκ προγόνων ἐλευθερίας προμνύμενος. Μαξεντίου δὴτα μᾶλλον ταῖς κατὰ γοητεῖαν μηχαναῖς, ἢ τῇ τῶν ὑπηκόων ἐπιθαρρόντος εὐνοίᾳ, προσελθεῖν δ' οὐδ' ὅσον πυλῶν τοῦ ἄστεος ἐπιτολμῶντος, ὀπλιτῶν τῷ πλήθει καὶ στρατοπέδων λόχοις μυριοῖς πάντα τόπον καὶ χώραν καὶ πόλιν, ὅση τις ὑπ' αὐτῷ δεδουλώτο, φραξαμένου, ὁ τῆς ἐκ Θεοῦ συμμαχίας ἀνημνένης βασιλεὺς, ἐπιὸν πρώτην καὶ δευτέραν καὶ τρίτην τοῦ τράνου παρατάξει, εὐ μάλα τε πάσας ἐξ αὐτῆς πρώτης ὀρμῆς χειρωσάμενος, πρόρισιν ἐπὶ πλείστον ὅσον τῆς Ἰταλῶν χώρας.

ΚΕΦΑΛΑΙΟΝ ΑΗ'.

Μαξεντίου θάνατος ἐν γεφύρᾳ ποταμοῦ Τιβερῖδος.

Ἦδη δ' αὐτῆς Ῥώμῃς ἀγγιστα ἦν. Εἶθ' ὡς μὴ τοῦ τυράννου χάριν Ῥωμαίοις πολεμεῖν ἐξαναγκάσειτο, Θεὸς αὐτὸς οἷα δεσμοῖς τισι τὸν τύραννον πορρωτάτω πυλῶν ἐξέλακε, καὶ τὰ πάλαι δὴ κατ' ἀσεβῶν ὡς ἐν μύθου λόγῳ παρὰ τοῖς πλείστοις ἀπιστοῦμενα, πιστά γε μήν πιστοῖς (87) ἱεραῖς βίβλοις ἐστηλιτευμένα, αὐταῖς ἐνεργεῖαι ἅπασιν, ἀπλῶς εἰπεῖν, πιστοῖς ἅμα καὶ ἀπίστοις, ὀφθαλμοῖς τὰ παράδοξα θεωμένοις ἐπιστώσατο. Ὡσπερ οὖν ἐπ' αὐτοῦ ποτε Μωϋσέως καὶ τοῦ θεοσεβοῦς Ἑβραίων γένους, ἄρματα Φαραῶν καὶ τὴν δύναμιν αὐτοῦ ἐβρίψεν εἰς θάλασσαν, καὶ ἐπιλέκτους ἀναβάτας τριστάτας κατεπόντισεν ἐν ἐρυθρᾷ, κατὰ ταῦτα δὴ καὶ Μαξεντίος, οἷ τ' ἀμφ' αὐτὸν ὀπλῖται καὶ δορυφόροι, ἔδυσαν εἰς βυθὸν ὡσεὶ λίθος, ὀπηνήκα νῦτα δοὺς τῇ ἐκ Θεοῦ μετὰ Κωνσταντίνου δυνάμει, τὸν πρὸ τῆς πορείας διήει ποταμὸν, δν αὐτὸς σκάφεισι ζεύξας, καὶ εὐ μάλα γεφυρωσας, μηχανῆν ὀλέθρου καθ' ἑαυτοῦ συνεπήξατο, ὡδέ πη εἰεῖν τὸν τῷ Θεῷ φίλον ἐλπίσας. Ἄλλὰ τῷδε μὲν δεξιὸς παρῆν ὁ αὐτοῦ Θεός, ὁ δ' (88) ἄθεεῖ τὰς κρυφίους μηχανὰς

(88) Vulg., 'Ο δ' ἀνευ. Postrema vox in codice Mozæi expungitur ut superflua. Sed vereor ne aliquot voces hic desiderentur. Savilius quidem ad oram sui codicis notat supplendum esse τῆς τούτου βοηθείας, vel quid simile. In libro autem Adriani Turnebi emendatur ὁ δὲ ἄνοος, sed recentiore

καθ' ἑαυτοῦ δελταίος συνίστη. Ἐφ' ᾧ καὶ ἦν εἰπεῖν, ὡς ἄρα εἰ λάκκον ὤρυξε καὶ ἀνέσκαψεν, καὶ ἐμπέσειται εἰς βῆθρον ὃν εἰργάσατο· ἐπιστρέψει δὲ πόνος αὐτοῦ εἰς κεφαλὴν αὐτοῦ, καὶ ἐπὶ κορυφῇ αὐτοῦ ἡ ἀδικία αὐτοῦ καταβήσεται. Ὁὐτως δὲ ἡ Θεοῦ νεύματι τῶν ἐπὶ τοῦ ζευγματος μηχανῶν τοῦ τ' ἐν αὐτοῖς ἔγκρῦμματος [διαλυθέντος], οὐ κατὰ καιρὸν τὸν ἐλπισθέντα, ὑφίζανει μὲν ἡ διάβασις, χωρεῖ δ' ἀθρόως αὐτανδρα κατὰ τοῦ βυθοῦ τὰ σκάφη. Καὶ αὐτὸς γε πρῶτος ὁ δελταίος, εἶτα δὲ καὶ οἱ ἄμφ' αὐτὸν ὑπασπισταὶ τε καὶ δορυφόροι, ἧ τὰ θεῖα προανεφώνει λόγια, ἔδυσαν ὡσεὶ μολυθδὸν ἐν ὕδατι σφοδρῶ. Ὡσεὶ εἰκότως ἂν, εἰ καὶ μὴ λόγοις, ἔργοις δ' οὖν ὁμοίως, τοῖς ἀμφὶ τὸν μέγαν θεράποντα Μωϋσέα, τοὺς παρὰ Θεοῦ τὴν νίκην ἀραμένους, αὐτὰ δὴ τὰ κατὰ τοῦ πάλαι δυσσεβοῦς τυράννου ὡδὲ πως ἀνυμνεῖν καὶ λέγειν· « Ἄσωμα ἐγὼ Κυρίῳ· ἐνδόξως γὰρ δεδόξασαι· ἔπουν καὶ ἀναβάτην ἔρριψεν εἰς θάλασσαν, βοηθὸς καὶ σκεπαστὴς ἐγένετό μοι εἰς σωτηρίαν· » καὶ· « Τίς ὁμοίως σοι ἐν θεοῖς, Κύριε, τίς ὁμοίως σοι; δεδόξασμένος ἐν ἁγίοις, θαυμαστός ἐν δόξαις, ποιῶν τέρατα. »

bis, saltem rebus ipsis eadem quæ illi quondam adversus impium illum Pharaonem cantaturi fuerint in hunc modum : « Cantemus Domino : magnifice enim glorificatus est. Equum et ascensorem projecit in mare. Adjuutor et protector factus est mihi ad salutem ». Et iterum : « Quis similis tibi inter deos, Domine, quis similis tibi ? Glorificatus in sanctis, admirabilis in gloria, faciens prodigia ».

ΚΕΦΑΛΑΙΟΝ ΛΘ'.

Εἰσοδος ἐν Ῥώμῃ Κωνσταντίνου.

Ταῦτά τε καὶ ὅσα τούτοις ἀδελφὰ Κωνσταντίνου τῷ C πανηγυρόντι καὶ τῆς νίκης αἰτίῳ, κατὰ καιρὸν ὁμοίως ἐφ' μεγάλῳ θεράποντι ἔργοις αὐτοῖς ἀνυμνήσας, μετ' ἐπινικίων εἰσῆλθουσαν ἐπὶ τὴν βασιλευσσαν πόλιν. Πάντες δ' ἀθρόως αὐτὸν, οἱ τ' ἀπὸ τῆς συγκλήτου βουλῆς, οἱ τ' ἄλλως ἐπιφανεῖς καὶ διάσημοι τῶν τῆδε, ὡσπερ ἐξ εἰργμῶν ἡλευθερωμένοι, σὺν παντὶ δήμῳ Ῥωμαίων, φαιδροῖς ἑμμάσιν, αὐταῖς ψυχαῖς, μετ' εὐφημιῶν καὶ ἀπλήστου χαρᾶς ὑπεδέχοντο· ὁμοῦ τ' ἄνδρες ἅμα γυναῖξί καὶ παῖσι καὶ οἰκτῶν μυρρίοις πλήθεσι, λυτρωτὴν αὐτὸν, σωτῆρὰ τε καὶ εὐεργέτην βροτῶν ἀσχετοῖς ἐπεφώνουν. Ὁ δ' ἔμφυτον τὴν εἰς τὸν Θεὸν εὐσέβειαν κερτημένος, μήτ' ἐπὶ ταῖς βροτῶν χανοῦμενος, μήτ' ἐπαυρόμενος τοῖς ἑπαίνοις, τῆς δ' ἐκ Θεοῦ συνησθημένος βοηθείας, εὐχαριστήριον ἀπειδίδου παραχρῆμα εὐχὴν τῷ τῆς νίκης αἰτίῳ.

aduisse probe intelligeret, illico victoriæ auctori gratiarum actionem simplex rependit.

ΚΕΦΑΛΑΙΟΝ Μ'.

Περὶ ἀνδριάντος αὐτοῦ, σταυρὸν κατέχοντος, καὶ τῆς ἐπιγραφῆς.

Γραφῆ τε μεγάλῃ (89) καὶ στήλαις, ἅπασιν ἀνθρώποις τὸ σωτήριον ἀνεκρητύττετο σημεῖον, μέση τῇ βασιλευσῶσῃ πόλει μέγα τρόπαιον τοῦτι κατὰ τῶν πολεμίων ἐγείρας, διαβρόδην (90) τε ἀνεξάλειπτους

¹ Psal. vii, 16, 17. ² Exod. xv, 1, 2. ³ ibid. 11.

mann, Odonis scilicet Turnebi. Nam Adrianus vocem ἀνεῦ ut superfluum expunxerat.

(89) Γραφῆ τε μεγάλῃ. In Panegyrico Eusebii de tricenariis Constantini legiur φωνῆ τε μεγάλῃ, quod equidem præferendum puto. Porro ab his verbis novi capituli sectionem, inchoavi, se-

A gam actus, fluvium sibi objectum pertransiret : in quo, ponte ex scaphis firmissime contabulato, ipse machinam quædam in suam ipsius perniciem construxerat, Deo dilectum principem huiusmodi dolo interceptum iri sperans. Verum huic quidem Deus quem colebat, auxilio adfuit. At impius ille, occultas machinas in suum ipsius caput miser comparavit. Proinde et hoc merito dici potuit : « Scrobem aperuit atque effodit, et in foveam quam fecit ipso incidet. Convertetur labor ejus in proprium ipsius caput, et in verticem ipsius injustitia ejus recidet ». Sic igitur machinis quæ in ponte constructæ fuerant cum occulta decipula tempore minime sperato dissolutis, transitus quidem subsidere cœpit : navigia vero simul cum ipsis hominibus repente pessumiere. Et infelix ille omnium primus, deinde cuncti quos circa se habebat protectores ac stipatores, sicut divina prædixerunt oracula, instar plumbeæ massæ in altissimum gurgitem cecidere. Adeo ut milites qui tunc ope divini numinis victoriam adepti sunt, perinde ac olim Israelitæ quos magnus ille Dei famulus Moses ducebat, merito si non ver-

CAPUT XXXIX.

Ingressus Constantini in urbem Romam.

Hæc et alia horum germana cum Constantinus eo tempore magnum Dei famulum Mosem imitatus, in laudem Dei universorum principis et victoriæ auctoris factis ipsis cecinisset, Romam triumphans ingressus est. Omnesque pariter tam ex senatu quam ex equestri ordine, tanquam carceris custodia liberati, cum universo populo Romano, læto vultu faustisque acclamationibus cum inexplebili gaudio ex intimo animorum **428** affectu eum exceperunt. Et cuncti tam viri quam mulieres cum liberis et infinita famulorum multitudinem, illum liberatorem, servatorem ac bonorum auctorem, incredibili clamore quem nemo cohibere poterat appellabant. Verum ille pietatem in Deum quasi insitam sibi atque innatam gerens, nec huiusmodi acclamationibus, nec laudibus elatus est. Sed cum Dei auxilium sibi

CAPUT XL.

De Constantini statua crucem tenente, et de ejus inscriptione.

Et clara voce ac titulorum inscriptionibus, salutare signum cunctis hominibus annuntiavit : hoc tropæo in medio urbis regiæ adversus hostes erecto, atque hoc salutari signo quod imperii Romani ac

cutus auctoritatem codicis Regii, et Fuk. quibus consentiunt schedæ veteres.

(90) Vnlk., διαβρόδην δέ. Rectius in Panegyrico legitur διαβρόδην τε, etc. Mox colid Fuk. et Savilli verbum addunt hoc modo : φυλακτήριον ἀποδέδειχεν.

totius orbis præsidium est, litterarum notis nunquam interituris inciso. Statim ergo sublimem hastam in modum crucis, sub manum statuæ suæ in celeberrimo urbis loco poni iussit, et hujusmodi inscriptionem Latino sermone subjici: *Hoc salutari signo quod veræ virtutis argumentum est, vestram urbem tyrannicæ dominationis jugo liberatam servavi: Senatui populoque Romano in libertatem asserto pristinum decus nobilitatis splendoremque restitui.*
Θεῖσαν ἡλευθέρωσα· ἔτι μὴν καὶ τὴν σύγκλητον καὶ λαμπρότητι ἐλευθερώσας ἀποκατέστησα.

CAPUT XLII.

Exsultatio provinciarum et largitiones Constantini.

In hunc modum Dei amantissimus imperator victicis crucis confessionem: præ se ferens, Filium Dei Romanis libere atque ingenue prædicavit. Et cuncti qui urbem incolebant, tam senatus quam populus, utpote acerba et tyrannica dominatione liberati, respirare quodammodo et purioris lucis radiis perfrui sibi videbantur, atque in novam quamdam vitam renasci. Gentes quoque universæ quotquot occidentali oceano terminantur, pristinis malis liberatæ, festos dies cum omni hilaritate celebrabant; Constantinum victorem, Dei amicum, de omnibus bene meritum continuis **429** laudibus prædicantes. Eum cuncti commune quoddam bonum, Dei benignitate humano generi donatum illuxisse, uno ore atque una voce testabantur. Sed et imperatoris litteræ ubique propositæ legebantur, quibus ii qui bonis suis spoliati fuissent, eorum possessionem beneficio principis recuperabant; et qui injuste relegati essent, penatibus suis restituebantur. Vinculis quoque et omni periculo ac metu liberabatur ii, qui per tyrannicam crudelitatem iis vexati fuissent.

CAPUT XLIII.

Honores episcopis delati et ecclesiarum exstructiones.

Porro ipse imperator ministros Dei a se convocatos, omni obsequio atque honore prosequatur, eos utpote Deo quem colebat consecratos, non verbis modo, verum etiam factis humaniter excipiens. Proinde mensæ ipsius adhibebantur homines, externo quidem habitu ac vestitu despicabiles: sed quos ille minime despicabiles judicabat: quippe qui non externam hominis speciem quæ oculis sub-

(91), *Vulg. Θεραπείας ὡς διὰ τιμῆς.* Scribendum puto *θεραπείας τε καὶ τιμῆς.* Turnebus in margine sui codicis emendat *θεραπείας καὶ τιμῆς,* etc., atque ita scribitur in codice Fuk. In schedis Regiis expunctum est adverbium ὡς, ejusque loco superscriptum αὐτοῦς.

(92) *Τῇ τοῦ σχήματος ὀρθῆναι περιβολῇ.* Hoc loco σχῆμα non tam vultum ac formam significat, ut putavit Christophorus, quam cultum ac vestem. Proinde utrumque in interpretatione mea expressi; quod etiam a Portesio factum esse postea deprehendi. Erat autem habitus ac vestitus sacer-

Α ἔγχαράξας τύποις, σωτήριον τοῦτ' σημεῖον τῆς Ῥωμαίων ἀρχῆς καὶ τῆς καθόλου βασιλείας φυλακτήριον. Αὐτίκα δ' οὖν ὑψηλὸν δόρυ σταυροῦ σχήματι ὑπὸ χεῖρα ἰδίας εἰκόνας ἐν ἀνδριάντι κατειργασμένης, τῶν ἐπὶ Ῥώμης δεδημοσιευμένων ἐν τόπῳ στήσαντας, αὐτὴν δὴ ταύτην τὴν γραφὴν, ῥήμασιν ἐγχαράξαι τῇ Ῥωμαίων ἐγκλεῦεται φωνῇ· *Τούτῳ τῷ σωτηριῶδει σημεῖῳ, τῷ ἀληθεῖ ἐλέγχῳ τῆς ἀδριῆς, τὴν πόλιν ὑμῶν ζυγοῦ τυραννικοῦ διασωκαὶ τὸν δῆμον Ῥωμαίων, τῇ ἀρχαίᾳ ἐπιφασαίᾳ*

ΚΕΦΑΛΑΙΟΝ ΜΑ'.

Εὐφροσύνη κατὰ τὰς ἐπαρχίας, καὶ δωρεαὶ Κωνσταντινου.

Β Ὁ μὲν οὖν θεοφιλὴς βασιλεὺς ὧδέ πη τοῦ νεοποιοῦ σταυροῦ ὁμολογίᾳ λαμπρυνόμενος, σὺν παρρησίᾳ πολλῇ τὸν ὕδον τοῦ Θεοῦ Ῥωμαίοις αὐτοῖς γνώριμον ἐποίησε. Πάντες δ' ἀθρόως οἱ τὴν πόλιν οἰκοῦντες, αὐτῇ συγκλήτῳ καὶ δῆμων πλήθει, ὡσανεὶ πικρᾶς καὶ τυραννικῆς ἀναπνεύσαντες δυναστείας, φωτὸς ἀπολαύειν ἐδόκουν καθαριωτέρων αὐγῶν, καινοῦ τε καὶ νέου βίου παλιγγενεσίας μετέχειν. Ἔθνη τε πάνθ' ὅσα ὡκεανῷ τῷ κατὰ δύοντα ἥλιον περιωρίζετο, τῶν πρὶν συνεχόντων κακῶν ἡλευθερωμένα, πανηγύρει φαειδαῖς ἐνευφραίνόμενα, τὸν καλλίνικον, τὸν θεοσεβῆ, τὸν κοινὸν εὐεργέτην, ἀνυμνοῦντα διετελοῦν, φωνῇ τε μὲν καὶ ἐν στόματι, κοινὸν ἀγαθὸν ἀνθρώποις ἐκ Θεοῦ χάριτος οἱ πάντες Κωνσταντῖνον ὠμολόγουν ἐπιλάμψαι. Γ Ἡ πλοῦτο δὲ καὶ βασιλικὸν ἀπανταχοῦ γράμμα, τοῖς μὲν τὰς ὑπάρξεις ὑφαρπαγεῖσι τὴν τῶν οικείων ἀπόλαυσιν δωρούμενον, τοὺς δ' ἄδικον ἐξορίαν ὑπομείναντας, ἐπὶ τὰς σφῶν ἀνακαλούμενον ἐστίας. Ἡλευθέρου τε καὶ δεσμῶν, παντός τε κινδύνου καὶ δέους τοὺς ὑπὸ τῆς τυραννικῆς ὀμότητος τούτοις ὑποβεβλημένους.

ΚΕΦΑΛΑΙΟΝ ΜΒ'.

Ἐπισκόπων τιμαί, καὶ ἐκκλησιῶν οἰκοδομαί.

Βασιλεὺς δ' αὐτῆς τοῦ Θεοῦ λειτουργοὺς συγκαλῶν, *θεραπείας* τε καὶ *τιμῆς* (91) τῆς ἀνωτάτω ἡξίου, ἔργοις καὶ λόγοις τοὺς ἀνδρας ὡσανεὶ τῷ αὐτοῦ θεῷ καθιερωμένους φιλοφρονούμενος. Ὁμοτράπεζοι δὲ τα συνῆσαν αὐτῷ, ἀνδρες εὐτελεῖς μὲν τῇ τοῦ σχήματος ὀρθῆναι περιβολῇ (92), ἀλλ' οὐ τοιοῦτοι καὶ αὐτῷ νομισμένοι, ὅτι μὴ τὸν ὀρώμενον τοῖς πολλοῖς ἀνθρώπων, τὸν Θεὸν δὲ ἐποπτεύειν ἐδόκει (93). Ἐπήγετο

dotum illius temporis admodum tenuis ac vilis, ut testatur Amm. Marcellinus in lib. xxvii, ubi de Damaso et Ursino loquitur. Sed et Gregorius Nazianzenus in oratione funebri quam de laudibus Basilii conscripsit, ait illum dum episcopus esset Cæsareæ, vili pallio amictum fuisse quod βάκος appellat.

(93) *Τὸν Θεὸν δὲ ἐποπτεύειν ἐδόκει.* In schedis Regiis hic locus ita suppletur ad marginem. τὸν δὲ ἐν ἐκάστῳ τιμώμενον ἐποπτεύειν ἐδόκει Θεόν. Sed brevius codi. Fuk. ac. Sav. τὸν δὲ Θεὸν ἐποπτεύειν ἐδόκει αὐτόν.

δ' αὐτοὺς καὶ ὅποι ποτὲ στέλλοιτο πορεύων, κἀν τούτῳ (94) τὸν θεραπεύμενον πρὸς αὐτῶν, δεξιὸν αὐτῷ παρσεῖναι πειθόμενος. Ναὶ μὴν καὶ ταῖς ἐκκλησίαις τοῦ Θεοῦ πλουσίας τὰς παρ' αὐτοῦ παρεῖχεν ἐπιχουρίας, ἐπαύξων μὲν καὶ εἰς ὕψος αἰρων τοὺς εὐκτηρίους οἴκους, πλείστοις δ' ἀναθήμασι τὰ σεμνὰ τῶν τῆς Ἐκκλησίας καθηγιασμένων φαιδρύνων.

ΚΕΦΑΛΑΙΟΝ ΜΓ'.

Περὶ τῶν εἰς τοὺς πένητας εὐεργεσιῶν Κωνσταντίνου.

Παντοίας τε (95) γρημάτων διαδόσεις τοῖς ἐνδεδείκτουσιν ποιούμενος, τούτων δ' ἕκτος καὶ τοῖς ἐξωθεν (96) αὐτῷ προσιοῦσι φιλόθρονον καὶ εὐεργετικὸν παρέχων αὐτὸν, τοῖς μὲν ἐπ' ἀγορᾶς μεταιτοῦσιν οἰκτροῖς τισι καὶ ἀπερβύμενοις, οὐ χρημάτων μόνον, οὐδέ γε τῆς ἀναγκαίας τροφῆς, ἀλλὰ καὶ σκέπησιν εὐσχήμονος τοῦ σώματος προύνοει, τοῖς δ' εὐ μὲν τὰ πρῶτα γεγονόσι, βίου δὲ μεταβολῆς δυστυχήσασιν, δαψιλεστέρας παρεῖχε τὰς χορηγίας· βασιλικῶ γέ τοι φρονήματι μεγαλοπρεπεῖς τὰς εὐποιίας τοῖς οὕτως ἔχουσι παρῆχων, τοῖς μὲν ἀγρῶν κτήσεις ἐδωρείτο, τοὺς δὲ διαφόροις ἀξιώμασιν ἐτίμα. Καὶ τῶν μὲν ὀρφανῶν δυστυχεσάντων ἐν πατρὶς ἐπεμελεῖτο χώρας, γυναικῶν δὲ χηρῶν τὸ ἀπερίστατον ἀνακτώμενος, δι' οἰκειᾶς ἐπεμέλει κηδεμονίας, ὡστ' ἦδη καὶ γάμων ζευγύναι γνωρίμοις αὐτῶν καὶ πλουσίοις ἀνδράσι κῶρας ἐρημιάς γονέων ὀρφανισθείας· καὶ ταῦτ' ἔπραττε, προδιδοὺς ταῖς γαμουμέναις (97) ὅσα ἐχρῆν τοῖς λαμβάνουσι πρὸς γάμου κοινωνίαν εἰσφέρειν. Ὡσπερ δ' ἀνίσχων ὑπὲρ γῆς ἥλιος (98) ἀφθόνως τοῖς τᾶσι τῶν τοῦ φωτὸς μεταδίδωσι μαρμαρυγῶν, κατὰ τὰ αὐτὰ δὴ καὶ Κωνσταντίνος, ἅμα ἡλίῳ ἀνίσχοντι τῶν βασιλικῶν οἴκων προφαινόμενος, ὡσανεὶ συνανατέλλων τῷ κατ' οὐρανὸν φωστῆρι, τοῖς εἰς πρόσωπον αὐτῷ παριοῦσιν ἅπασιν φωτὸς αὐγάς τῆς οἰκειᾶς ἐξέλαμπε καλοκάγαθίας (99). Οὐκ ἦν τ' ἄλλως πλησίον γενέσθαι, μὴ οὐκ ἀγαθοῦ τινος ἀπολαύσαντα· οὐδ' ἦν ποτ' ἐκπεσεῖν ἐλπίδος χρηστῆς τοῖς τῆς παρ' αὐτοῦ τυχεῖν ἐπιχουρίας προσδοκήσασιν.

ΚΕΦΑΛΑΙΟΝ ΜΔ'.

Ὡπως ταῖς συνόδοις τῶν ἐπισκόπων συμπάρη.

Κοινῶς μὲν οὖν πρὸς ἅπαντας ἦν τοιοῦτος. Ἐξάλρετον δὲ τῆ Ἐκκλησίᾳ τοῦ Θεοῦ τὴν παρ' αὐτοῦ νέμων φροντίδα, διαφερομένων τινῶν πρὸς ἀλλήλους κατὰ διαφόρους χώρας, διὰ τὴν κοινὴν ἐπίσκοπος ἐκ Θεοῦ καθεσταμένος, συνόδους τῶν τοῦ Θεοῦ λειτουργῶν συνεκρότει. Ἐν μέσῃ δὲ τῆ τούτων διατριβῆ οὐκ

(94) *Κἀν τούτῳ.* Malim scribere κατὰ τούτῳ, id est, ob eam causam.

(95) In codd. Fuk. ac Regio et in veteribus schedis caput incipit ab his verbis παντοίας τε, etc.

(96) *Καὶ τοῖς ἐξωθεν.* Gentiles intelligit, qui erant ἔξω τῆς Ἐκκλησίας. Idque confirmatur ex capite sequenti, ubi ait: κοινῶς μὲν οὖν πρὸς ἅπαντας ἦν τοιοῦτος· ἐξάλρετον δὲ τῆ Ἐκκλησίᾳ. Et in lib. II, cap. 21: τοσαῦτα μὲν τῆ Ἐκκλησίᾳ τοῦ Θεοῦ αἱ καταπεμφθεῖσαι δωρεὰν παρεῖχον· δήμοις δὲ τοῖς ἕκτος καὶ πλάκιν ἔδνεσι.

(97) *Ταῖς γαμουμέναις.* Male Christophorus

A jecta est, sed Deum ipsum introspiceret. Ad hæc quoque iter faceret, eos secum deducebat; Deum quem illi colerent, ob id etiam propitium sibi adfore pro certo habens. Quin etiam ecclesiis Dei plurima ex thesauris suis beneficia subministravit; partim sacras ædes amplificans et in sublime erigens; partim augusta ecclesiarum sacraria plurimis donariis exornans.

CAPUT XLIII.

De Constantini in pauperes beneficentia.

Variis denique pecuniarum divisionibus egentium inopiam sublevans, extraneis præterea qui ipsum adirent, humanum se ac liberalem præbebat. Ac miseris quidem illis et abjectis qui in foro mendicant, non pecunias solum et alimenta ad victum necessaria, sed etiam vestem ad tegendam corporis nuditatem suppeditari jussit. Illis vero qui cum ingenui atque opulenti prius exstitissent, postea mutata sorte in extremas calamitates inciderant, largiora vitæ subsidia commodavit. Prorsusque regio animo magnifica quædam munera in ejusmodi homines conferens, aliis agros 430 donavit: alios variis dignitatibus ornavit. Et eorum quidem qui in orbitalis miserias incidissent, quasi pater curam gerebat: viduarum autem mulierum solitudinem sublevans, eas patrociniæ suo fovebat. Quin etiam virgines parentibus suis orbatas ipse hominibus opulentis ac familiaribus suis in matrimonium dedit. Idque agebat, cum prius dedisset nubentibus, quæcunque ipsas viris suis conferre oportebat. Denique quemadmodum sol supra terras exoriens lucis suæ radios cunctis liberaliter impertit; sic plane Constantinus primo diluculo procedens ex palatio, ac cum cœlesti solis jubare quodammodo exoriens, cunctis adeuntibus beneficentiæ suæ radios impertiebat. Nec ullus unquam ad illum propius accessit, qui fructum alicujus beneficii non retulerit: nec spe sua unquam frustrati sunt, qui ab ipso aliquid auxilii expectassent.

CAPUT XLIV.

Quomodo synodis episcoporum interfuit.

Ac generaliter quidem erga omnes talem se præstitit. Verum ecclesiæ Dei præcipue curam gerens, cum per diversas provincias quidam inter se dissentirent, ipse velut communis omnium episcopus a Deo constitutus, ministrorum Dei concilia congregavit. Nec dedignatus adesse et considerare in

nuptas interpretatur. Neque enim nuptæ, sed nubentes dotem offerunt maritis. Simili errore τελευτώντας mortuos vertit Christophorus, ut notavi ad librum x *Historiæ Ecclesiasticæ*.

(98) *Ὡσπερ δ' ἀνίσχων... ἥλιος.* In codice Reg. ad latus horum verborum hujusmodi nota apposita est: ὡρ. Quæ nota significare mihi videtur: ὡραῖος λόγος seu τόπος, id est, locus elegans et amœnus.

(99) *Καλοκάγαθίας.* Pro benignitate ac beneficentia hoc vocabulum sumit Eusebius. Sic etiam in libro x *Historiæ* hanc vocem usurpavit.

medio illorum conventu, cognitionis particeps fuit; ea quæ ad pacem Dei pertinent, cunctis procurans. Porro sedebat in medio tanquam unus e multis; protectores quidem cunctosque corporis custodes procul amovens, Dei autem timore coniectus, et amicorum fidelium benevolentia vallatus. Cæterum quoscunque saniori sententiæ acquiescere, et ad quietem et concordiam propensos esse animadvertent, eos maxime probabat; palam indicans unanimi omnium consensu se in primis delectari. Pertinaces vero et immorigeros aversabat.

CAPUT XLV.

Quomodo insipientes toleraverit.

Quin etiam nonnullos qui adversus ipsum asperius invecti fuerant, patienter tulit; leni ac sedata voce eis præcipiens, **431** ut modestius agere, nec seditiones excitare vellent. Ex his alii admonitiones ejus reveriti, a perveracia animi desistebant. Alios qui ad sanam mentem nullo remedio revocari poterant, Deo committens relinquebat; nihil adversus quemquam asperius unquam designans. Hanc ob causam, ut credible est, qui in Africa seditionem commoverant, eo improbitatis proruperunt, ut abrupta quædam facinora tentarent; dæmone ut videtur ob præsentium bonorum copiam invidia percito, et ad gravia quædam et atrociora facinora homines incitante, quo imperatoris animum contra ipsos accenderet. Verum nihil profecit invidia, cum imperator ea quæ fiebant, ridenda esse duceret; et maligni dæmonis impulsione agnoscere se affirmaret. Neque enim sanorum hominum illa esse facinora, sed vel penitus amenitium, vel eorum qui nequissimi dæmonis stimulis agitantur: cujusmodi homines miseratione potius quam supplicio dignos esse. Non enim tantæ ju-

Α ἀπαξιῶν παρεῖναι τε καὶ συνιζάνειν, κοινῶν δὲ τῶν ἐπισκοπουμένων ἐγίνετο, τὰ τῆς εἰρήνης τοῦ Θεοῦ βραβεύων τοῖς πᾶσι καθήστο τε καὶ μέσος, ὥσει καὶ τῶν πολλῶν εἰς, δορυφόρους μὲν καὶ ὄπλιτας καὶ πᾶν τὸ σωματοφυλάκων γένος ἀποσεισάμενος, τῷ δὲ τοῦ Θεοῦ φόβῳ κατημφισσόμενος, τῶν τε πιστῶν ἐταίρων (1) τοῖς εὐνουστάτοις περιεστο:χισμένος. Εἰθ' ὅσους μὲν ἑώρα τῇ κρείττονι γνώμῃ πειθηνίλους, πρὸς εὐσταθίῃ τε καὶ ὁμογνώμονα παρεσκευασμένους τρέπον, εὖ μάλα τούτους ἀπέδέχετο, χαίροντα δεικνύς ἑαυτὸν τῇ κοινῇ πάντων ὁμονοίᾳ· τοὺς δ' ἀπειθῶς ἔχοντας ἀπεστρέφετο.

ΚΕΦΑΛΑΙΟΝ ΜΕ'.

Ὅπως καὶ τῶν ἀφρόνων ἠρέχετο.

Ἦδη δὲ τινὰς καὶ κατ' αὐτοῦ τραχυνόμενους (2) ἔφερον ἀνεξικάκως, ἡρμαία καὶ πραεῖα φωνῇ σωφρονεῖν, ἀλλὰ μὴ στασιάζειν τούτοις ἐγκαλεούμενος. Τούτων δ' οἱ μὲν ἀπῆλλάττοντο, καταιδόμενοι τὰς παραινέσεις· τοὺς δ' ἀνιάτως πρὸς σῶφρονα λογισμὸν ἔχοντας, τῷ Θεῷ παραδιδούς ἠφείει, μηδὲν μηδαμῶς αὐτὸς κατὰ τινος λυπηρὸν διανοοῦμενος. Ἐνθεν εἰκότως τοὺς ἐπὶ τῆς Ἀφρων χώρας (3) διαστασιάζοντας, εἰς τοσοῦτον συνέβαινε ἐπιτριβῆς ἐλαύνειν, ὡς καὶ τολμηροὺς τισὶν ἔγχερειν, ὡς ἔοικε, δαίμονος (4) βασκαίνοντος τῇ τῶν παρόντων ἀγαθῶν ἀφθονίᾳ, παρορμῶντός τ' εἰς ἀτόπους πράξεις τοὺς ἀνδρας, ὡς ἂν κινήσειε κατ' αὐτῶν τὸν βασιλέως θυμὸν. Οὐ μὴν προύχουσι τῷ φθόνῳ, γέλωτα τιθεμένου (5) τοῦ βασιλέως τὰ πραττόμενα, καὶ τὴν ἐκ τοῦ πονηροῦ κίνησιν συνιέναι φάσκοντος· μὴ γὰρ σωφρονοῦντων εἶναι ἀνδρῶν τὰ τολμώμενα, ἀλλ' ἢ πάντῃ παρακοπτόντων, ἢ ὑπὸ τοῦ πονηροῦ δαίμονος οἰστρουμένων, οὓς ἐλεεῖσθαι μᾶλλον ἢ κολάζεσθαι χρῆναι· [τοσοῦτο γὰρ τὸ κολάζειν,] πρὸς τῆς τῶν ἀφραϊνόντων (6) μανίας, ἢ ὅσον τὸ συμπαθεῖν αὐτοῖς, ὑπερβολὴ φιλάνθρωπιας.

(1) *Τῶν τε πιστῶν ἐταίρων.* Fideles hoc loco dicit Eusebius, non eos qui fidi ac benevoli erga imperatorem essent, ut putarunt interpretes; sed Christianos. Constantinus enim, utpote religiosissimus imperator, si quando episcoporum conciliis interesset, remoto omni satellitio solos ex aulicis secum assumebat eos, qui Christianæ fidei mysteriis essent imbuti.

(2) *Vulg., Κατ' αὐτοὺς τραχυνόμενους.* Haud aulicis scribendum est κατ' αὐτοῦ, ut legitur in codl. Regio et Fuketiano: quam emendationem etiam in libro Moræi ascriptam inveni. In veteribus etiam schedis ita emendatum est eadem manu.

(3) *Τοὺς ἐπὶ τῆς Ἀφρων χώρας.* Donatistas intelligit, de quorum audacia et insolentia multa habentur apud Optatum et Augustinum.

(4) *Ὅς ἔοικε, δαίμονος.* In schedis Regiis hic locus ita suppletur a i marginem: πονηροῦ τινος ὡς ἔοικε δαίμονος, quod certe est elegantius.

(5) *Γέλωτα τιθεμένου.* Nimis molli verbo usus est Eusebius. Nam quæ a Donatistis tunc in Africa gerebantur, ejusmodi erant, ut non risam, sed animadversionem potius mererentur. Nam et religionis sanctitas et imperatoris ipsius auctoritas ab iisdem

insolentissime calcabatur. Sed fortasse Eusebius hoc loco ea duntaxat intelligit, quæ ad contemptum imperatoris majestatis pertinebant. Ea enim dissimulare potuit Constantinus, et risu potius quam commotione animi digna existimare. Cæterum ea quæ adversus Deum et catholicæ legis observantiam ab iisdem Donatistis gesta sunt, severissime vindicare, eoque consilio in Africam trajicere Constantinus decreverat, ut ipse scribit in epistola ad Celsum vicarium Africae.

(6) *Πρὸς τῆς τῶν ἀφραϊνόντων.* Ante hæc verba ponendus est asteriscus. Desunt enim nonnulla, quæ suppleri posse mihi videntur hoc modo: Οὐ γὰρ τοσοῦτον δικαιοσύνης ὑπερβολὴ ἂν εἴη τὸ ἐρεθίζεσθαι πρὸς τῆς τ. α. μανίας, ὅσον, etc. Ahter Christophorsonus et Savilius. In schedis Regiis hic locus ita suppletur ad marginem: Οὓς ἐλεεῖσθαι μᾶλλον ἢ κολάζεσθαι χρῆναι· αὐτὸν δὲ κατὰ μηδένα τρόπον ζημιούσθαι πρὸς τῆς τῶν ἀφραϊνόντων μανίας. Verum quæ mox sequuntur verba, hæc conjecturam respuunt. In codice Fuk. hic locus ita scribitur: Κολάζεσθαι χρῆναι· ὅσον γὰρ τὸ συμπαθεῖν αὐτοῖς ὑπερβολὴ φιλάνθρωπιας, τοσοῦτο τὸ κολάζειν, ἀνδρῶν ἀφραϊνόντων ἀνοίας ἂν εἴη, καὶ οὐ φρονοῦντων ὀρθῶς. Sic etiam in libr. Turcibi et Savillii legitur. Verum hæc lectio ex conjectura antiquarii manasse mihi videtur.

stitiæ est, insurgere ad puniendum furorem hominum amentium, quantum eorundem vicem dolere, extremæ humanitatis est.

ΚΕΦΑΛΑΙΟΝ ΜΓ'.

Nikai κατά βαρβάρων.

Ὅδε μὲν τὸν τῶν ἀπάντων ἔφορον Θεὸν διὰ πάσης βασιλεὺς θεραπεύων πράξειας, ἄρτυτον (7) ἐποιεῖτο τὴν τῶν ἐκκλησιῶν αὐτοῦ πρόνοιαν. Θεὸς δ' αὐτὸν ἀμειβόμενος, πάντα γένη βαρβάρων τοῖς αὐτοῦ καθυπέταττε ποσὶν, ὡς καὶ πάντῃ πανταχοῦ τρόπαια κατ' ἐχθρῶν ἐγείρειν· νικητὴν τ' αὐτὸν παρὰ τοῖς πᾶσι ἀνεκέρυττεν, ἐπιφοδὸν τε ἐχθροῖς καὶ πολεμοῖς καλίστην, οὐκ ὄντα τὴν φύσιν τοιοῦτον, ἡμερώτατον δὲ καὶ πραύτατον καὶ φιλανθρωπότατον, εἴ τις πώποτε καὶ ἄλλος.

ΚΕΦΑΛΑΙΟΝ ΜΖ'.

Μαξιμίνου θελήσαντος ἐπιβουλεύσαι θάνατος, καὶ ἄλλων οὐδ' ἐξ ἀποκαλύψεως Κωνσταντίνος εὕρεν.

Ἐν τούτοις δ' ὄντι αὐτῷ, μηχανὴν θανάτου συρράπτων ἀλοὺς τῶν τὴν ἀρχὴν ἀποθεμένων ὁ δεύτερος (8), ἀσχεστῶ καταστρέφει θανάτῳ. Πρώτου δὲ τούτου (9) τὰς ἐπὶ τιμῇ γραφὰς, ἀνδριάντας τε καὶ ὅσα ἄλλα τοιαῦτα ἐπ' ἀναθέσει τιμῆς νενομίστο. πανταχοῦ γῆς, τοῦ ἀνοσίου τε καὶ δυσσεβοῦς καθήρουν. Εἶτα δὲ καὶ μετὰ τούτων τῶν πρὸς γένους ἕτεροι κρυφίους αὐτῷ συρράπτοντες ἐπιβουλὰς ἤλίσκοντο, παραδίδως τοῦ Θεοῦ τὰς τούτων ἀπάντων βουλὰς τῷ αὐτοῦ θεράποντι διὰ φρασμάτων ἐκκαλύπτοντος. Καὶ γὰρ δὴ καὶ θεοφανεῖας αὐτὸν πολλάκις ἤξίου, παραδοξότατα θείας ἔψεως ἐπιφαινομένης αὐτῷ, παντοίας τε παρεχούσης πραγμάτων ἔσσεσθαι μελλόντων προγνώσεις. Τὰ μὲν οὖν ἐκ Θεοῦ χάριτος ἀδιήγητα θαύματα οὐδ' ἔστι λόγῳ περιλαβεῖν δυνατὸν, ὅσα περ Θεὸς αὐτὸς τῷ αὐτοῦ θεράποντι παρέχειν ἤξiou· οἷς δὴ πεφραγμένος, ἐν ἀσφαλεῖ λοιπὸν τὴν ζῶην διήγε χαίρων μὲν ἐπὶ τῇ τῶν ἀρχομένων εὐνοίᾳ, χαίρων δὲ καὶ ἐφ' οἷς τοὺς ὑπ' αὐτὸν πάντας εὐθυμον διατελοῦν-

(7) Vulg. Ἄρτυτον. Etsi hæc vox commode explicari potest de Constantino, cuius animum exulcerare atque exacerbare nunquam potuit Donatistarum et reliquorum ejusmodi hæreticorum amentia, mallet tamen hoc loco scribere ἄρτυτον· neque enim, meo quidem iudicio, recte dici potest ἄρτυτον ἐποιεῖτο τὴν πρόνοιαν. Contra vero ἄρτυτον, elegantissime dicitur, id est, *infessam curam ac providentiam gerebat*. Sic in libro II, cap. 14, *ἄπνόν* D ἐποιεῖτο τὴν ὑπὲρ τῶν κοινῶν φροντίδα.

(8) *Τῶν τὴν ἀρχὴν ἀποθεμένων ὁ δεύτερος.* Maximianum Herculum intelligit. Hic enim secundum imperii locum obtinuerat, cumque insidias adversus Constantinum struxisset, deprehensus fractis laqueo faucibus interiit. Sed et quæ sequuntur de imaginibus ejus et statuis dejectis atque abolitis, perspicue testantur Maximianum Herculum hic intelligi. Quod si verum est, foedissimum errorem hic admisit Eusebius, qui Herculi mortem refert post victoriam de Maxentio, cum tamen certum sit Maximianum Herculum mortuum esse biennio ante cladem Maxentii, anno 310 Natalis Dominici. Quis vero credat tantum errorem ab Eusebio horum temporum æquali admitti potuisse? Adde quod titulus hujus capituli non Maximiani, sed Maximini nomen præfert. Itaque facile adducor ut credam hunc locum corruptum esse,

A

CAPUT XLVI.

Victoria de barbaris relatæ.

Et imperator quidem ad hunc modum in omnibus suis actibus Deo omnium inspectori cultum exhibens, Ecclesiis ejus inconcussa sollicitudine providebat. Deus vero ei vicem rependens, cunctas fere barbaras gentes pedibus illius subjecit; adeo ut tropæa ubique de hostibus erigeret. Illum victorem apud omnes mortales illustri præconio renuntiavit; illum formidabilem inimicis et hostibus reddidit, quamvis suapte natura minime talis, sed potius mansuetissimus, lenissimus atque humanissimus esset omnium mortalium.

CAPUT XLVII.

Mors Maximiani et aliorum quorum insidias Deo revelante Constantinus deprehenderat.

Hæc dum ab eo geruntur, alter eorum qui se imperio abdicaverant, cum insidias in ejus necem compararet, deprehensus turpissimo mortis genere interiit. Primusque hic est cujus utpote impii ac scelerati hominis imagines omnes 432 et statuæ, cæteraque id genus monumenta quæ honoris causa erigi solent, ubique terrarum dejecta sunt. Post hunc alii quoque propinquitate generis conjuncti, cum occulte ei insidiarentur, deprehensi sunt; Deo scilicet cuncta illorum consilia mirabili quodam modo per visiones famulo suo detegente. Nam et presentiam suam ei sæpius exhibere dignatus est; divina scilicet specie per summum miraculum ei apparente, ac futurarum rerum præscientiam ipsi suggerente. Et inexplicabilia quidem illa divinæ gratiæ miracula, quæ Deus ipse famulo suo præstare dignatus est, ne comprehendi quidem dicendo facile possunt. Quibus ille munitus, reliquum temporis ætatis tutissime traduxit; tum ex subditorum

atque ita emendari debere: Τῶν εἰς βασιλείαν προχειρισθέντων ὑπὸ τῶν τὴν ἀρχὴν ἀποθεμένων ὁ δεύτερος, ut Maximianus hic intelligatur, qui una cum Severo Cæsar factus est a Diocletiano et Maximiano, tunc cum purpuram deposuerunt, ut scribit Iulianus in *Fastis*. Et sic temporum ordo apud Eusebium recte procedet. Maximianus enim post victoriam de Maxentio interiit, et quidem mortis genere turpissimo, ut scribit Eusebius in libro VIII, cap. 9.

(9) Vulg., *Πρὸ δὲ τούτου.* Lego πρώτου δὲ τούτου, ex libro VIII *Historiæ ecclesiasticæ*, cap. 25, ubi totus hic locus iisdem fere verbis legitur. Porro quod ait Eusebius Maximiano Herculo primo omnium contigisse, ut statuæ ejus atque imagines ubique locorum disturbarentur, id nemini mirum videri debet. Hoc enim sic intelligere debemus, ut cum dicit primum omnium Constantium Chlorum inter divos relatum fuisse. Primum dicit ex omnibus quos quidem viderat imperatoribus. Quod si quis hæc de Maximino intelligere malit, sententiæ suæ astipulatorem habet Eusebium, qui in fine libri IX diserte testatur statuas omnes atque imagines Maximini post ejus obitum contractas fuisse.

benevolentia maximam capiens voluptatem; tum ex eo quod cunctos imperio suo subjectos in summa tranquillitate ac lætitia degere videbat: tum præcipue ob splendorem ecclesiarum Dei incredibili gaudio gestiens.

CAPUT XLVIII.

Constantini decennalia.

Dum in hoc statu esset, decimus imperii ejus annus evolutus est. Cujus rei causa festis diebus per universum orbem Romanum celebratis, preces cum gratiarum actione tanquam puras victimas, ignis et nidoris expertes, Deo omnium Regi obtulit. Et ex his quidem maximam animo capiebat voluptatem: sed non perinde eum oblectabant nuntii illi, qui de provinciarum Orientis vastatione afferebantur.

CAPUT XLIX.

Quomodo Licinius Orientem affligerit.

Etenim immanis quædam bellua tum Ecclesiæ Dei, tum reliquis provincialibus illic insidiari nuntiabatur: cum nequissimus dæmon quasi æmulatione succensus, iis quæ ab imperatore Dei amantissimum gerebantur, contraria facere studeret. Adeo ut imperium Romanum duas in partes divisum, nocti ac diei simile esse omnibus videretur. Quippe Orientis quidem incolæ caligo noctis premebat: eos vero qui Occidentis partes habitabant, serenissimus illustrabat dies. Qui cum infinitis bonis a Deo sibi conciliatis fruerentur, non tulit id **433** maligni dæmonis invidia bonis omnibus infesta. Sed neque tyrannus qui alteram partem orbis Romani dominatione sua opprimebat, id ferendum putavit. Qui cum res suas prospero cursu ferri videret: tantique principis affinitate esset honoratus; religiosi quidem imperatoris exemplum sequi neglexit: impiorum vero instituta atque improbos mores studuit imitari. Et quorum miserabilem vitæ exitum suis ipse oculis conspexisset, eorum consilia sequi maluit, quam in amicitia et concordia

CAPUT L.

Quomodo Licinius Constantino insidiatus sit.

Bellum igitur inexpiabile homini bene de se merito intulit; nec amicitia jura, nec sacramentorum religionem, nec generis necessitudinem, nec fœdera in memoriam revocans. Nam Constantinus quidem, utpote benignissimus princeps, quo sinceræ benevolentia certissimum ei argumentum daret, paternæ stirpis nobilitatem, et imperatorii jam inde a majoribus generis splendorem ei communicaverat, sorore sua in matrimonium data: totiusque imperii Romani consortio eundem frui permiserat. Licinius vero plane his contraria animo volvens, adversus præstantiorem occultis artibus grassabatur; varia subinde insidiarum genera comminiscens, ut bene meritum malis remuneraretur. Ac principio quidem amicitiam simulans, dolo ac fraude cuncta agebat;

(10) Δεινός γάρ τις. Ab his verbis caput inchoatur in codice Fuk. et in schedis veteribus.

(11) Φιλικαῖς δεξιαῖς. Hic locus supplendus est

ΚΕΦΑΛΑΙΟΝ ΜΗ΄.

Δεκαετηρίδος Κωνσταντίνου πατήρις.

Οὕτω δ' ἔχοντι, δεκαέτης αὐτῷ τῆς βασιλείας ἠνύετο χρόνος· ἐφ' ᾧ δὴ πανδήμους ἐκτελών εορτάς, τῷ πάντων βασιλεῖ Θεῷ εὐχαρίστους εὐχάς, ὡσπερ τινὰς ἀπύρους καὶ ἀκάπνους θυσίας ἀνεπέμπετα. Ἄλλ' ἐπὶ μὲν τούτοις χαίρων διετέλει, οὐ μὴν καὶ ἐφ' οἷς ἀκοῆ περι τῶν κατὰ τὴν ἑῶαν τρυχομένων ἐθνῶν ἐπυθάνετο.

B

ΚΕΦΑΛΑΙΟΝ ΜΘ΄.

Ὅπως τὴν ἀνατολὴν ἐκυκλούει Λικίνιος.

Δεινός γάρ τις (10) αὐτῷ κἀναυθὰ, τῇ τ' Ἐκκλησίᾳ τοῦ Θεοῦ, τοῖς τε λοιποῖς ἐπαρχιώταις ἐφεδρεύειν ἀπηγγέλλετο θῆρ· τοῦ πονηροῦ δαίμονος ὡσπερ ἀμιλλωμένου, τοῖς παρὰ τῷ θεοφιλεῖ πραττομένοις τάναντία κατεργάζεσθαι, ὡς δοκεῖν τοῖς σύμπασι, τὴν ὑπὸ Ῥωμαίων ἀρχὴν δυοὶ τμήμασιν ἀποληφθεῖσαν, εἰκέναι νυκτὶ καὶ ἡμέρᾳ, σκότους μὲν τοῖς τὴν ἑῶαν λαχοῦσιν ἐπιπολάζοντος, ἡμέρας δὲ τηλαυγεστάτης τοῖς τῆς θατῆρας μοίρας οἰκίτορσι καταλαμπούσης· οἷς μυρίων ἀγαθῶν ἐκ Θεοῦ πρυτανευομένων, οὐκ ἔν τῷ μισοκάλῳ φθόνῳ φορητῇ ἡ τῶν γινομένων θεά· ὡσπερ οὖν οὐδὲ τῷ θάτερον μέρος τῆς οἰκουμένης καταπονοῦντι τυράννῳ, ὃς εὐ φερομένης τῆς ἀρχῆς αὐτῷ, Κωνσταντίνου τε τοσοῦτου βασιλέως ἐπιγαμβρίας ἡξιωμένος, μιμήσεως μὲν τοῦ θεοφιλοῦς ἀπελιμπάνετο, τῆς δὲ τῶν δυσσεῶν προαιρέσεως ἐξήλου τὴν κακοτροπίαν, καὶ ὦν τοῦ βίου τὴν καταστροφὴν ἐπέιδεν αὐτοῖς ὀφθαλμοῖς, τούτων ἐπεσθαι τῇ γνώμῃ μᾶλλον, ἢ ταῖς τοῦ κρείττονος φιλικαῖς δεξιαῖς (11) ἐπειράτο.

cum eo qui præstantior erat ac potior, permanere

ΚΕΦΑΛΑΙΟΝ Ν΄.

Ὅπως Κωνσταντίνῳ Λικίνιος ἐπιβουλεύειν ἤθελε.

Δόλεμον δ' οὖν ἄσπονδον πρὸς τὸν εὐεργέτην αἰρεται, οὐ φιλικῶν νόμων, οὐχ ὀρκωμοσιῶν, οὐ συγγενείας, οὐ συνθηκῶν μνήμην ἐν διανοίᾳ λαμβάνων. Ὁ μὲν γὰρ φιλανθρωπώτατος εὐνοίας αὐτῷ παρέχων ἀληθοῦς σύμβολον, πατέρων συγγενείας, βασιλικῶ τ' ἀνέκαθεν αἵματος κοινωνὸν γενέσθαι, γάμῳ τὴν ἀδελφὴν συναψας, τῆς τε κατὰ πάντων ἀπολαύειν ἀρχῆς τῶν λαχόντων, παρεῖχε τὴν ἐξουσίαν· ὃ δὲ τούτοις τάναντία γινώσκων, κατὰ τοῦ κρείττονος μηχανὰς συνεσκευάζετο, ἄλλοτ' ἄλλους ἐπινοῶν ἀπειλῆς τρόπους, ὡς ἐν κακοῖς τὴν εὐεργέτην ἀμείψατο. Καὶ τὰ μὲν πρῶτα φιλιαν ὑποκοριζόμενος, δόλῳ καὶ ἀπάτῃ πάντ' ἐπρατεν, ἐφ' οἷς ἐτόλμα, λήσασθαι ἐλπίζων· τῷ δ' αὐτοῦ θεράποντι Θεὸς τὰς ἐν σκότῳ μηχανωμένας ἐπιβουλάς καταφώρουσ ἐποίησε. Ὁ δ' ὡς ἐπὶ τοῖς πρώτοις ἡλι-

ex capite octavo libri decimi *Historiæ ecclesiasticæ*, ex quo etiam caput sequens emendandum est.

κετο, ἐπὶ δευτέρας ἀπάτας ἐχώρει, νῦν μὲν φιλικὰς ἀσπεράσας ἀπατάς ἐχώρει, νῦν δὲ συνθηκῶν ὀρκωμοσίους πιστοῦμενος. Εἴτ' ἀθρόως ἀθετῶν τὰ δεδογμένα, καὶ ἀντιβολῶν διὰ πρεσβείας, καὶ πάλιν ἀσχημονῶν ταῖς ψευδολογίαις, τέλος προφανῆ πόλεμον ἀνακηρύττει, ἀπονομίζουσα τὸν λογισμὸν, κατ' αὐτοῦ λοιπὸν τοῦ θεοῦ ἐν ἡπίστατο σέβειν τὸν βασιλέα, παρατάττεσθαι ὠρμητο.

Tandem vero bellum palam indixit, ei desperata cuius cultui imperatorem Constantinum deditum esse cognoverat, arma deinceps ferre instituit.

ΚΕΦΑΛΑΙΟΝ ΝΑ΄.

Δικινίου κατ' ἐπισκόπων συσκευαλ, καὶ συνόδων κωλύσεις.

Πρώτους γέ τοι τοὺς ὑπ' αὐτὸν τῷ θεῷ λειτουργοὺς, μηδὲν πώποτε πλεμμελὲς παρὰ τὴν ἀρχὴν διαπονηθέντας, ἡρέμα τέως περιεργάζετο, προφάσεις κατ' αὐτῶν κακοτέχνους θηρώμενος. Μηδεμίαν γε μὴν εἰσπορῶν αἰτίας, μηδ' ἔχων ὅποι τοῖς ἀνδράσι καταμύμοιοτο, νόμον ἐκπέμπει διακελευόμενος, μηδαμὴ μηδαμῶς ἀλλήλοισ ἐπικοινωνεῖν τοὺς ἐπισκόπους, μηδ' ἐπιδημεῖν αὐτῶν ἐξεῖναι τινι τῇ τοῦ πέλας ἐκκλησίᾳ, μηδέ γε συνόδους ἢ βουλὰς καὶ διασκεψεῖς περὶ τῶν λυσιτελῶν ποιεῖσθαι. Τὸ δ' ἦν ἄρα πρόφρασις τῆς καθ' ἡμῶν ἐπιτηρίας. Ἡ γὰρ παραβαίνοντας τὸν νόμον, ἐχρῆν ὑποβάλλεσθαι τιμωρίᾳ, ἢ πειθαρχοῦντας τῷ παραγγέλματι, παραλύειν Ἐκκλησίας θεσμούς· ἄλλως γὰρ οὐ δυνατόν τὰ μεγάλα τῶν σχεμμάτων, ἢ διὰ συνόδων κατορθώσασθαι. Καὶ ἄλλως δ' ὁ θεομισθὴς τῷ θεοφιλεῖ τάναντία πράττειν ἐγνωκῶς, τὰ τοιαῦτα παρήγγελλεν. Ὁ μὲν γὰρ τοὺς ἱερεῖς τοῦ θεοῦ, τῇ πρὸς τὸν ἱερωμένον τιμῇ (12), εἰρήνης τε καὶ ὁμονοίας ἐπὶ ταῦτ' ἐσυνήγεον· ὁ δὲ καλὰ παραλύει μηχανώμενος, διασκεδάσειν τὴν σύμφωνον ἀρμονίαν ἐπειράτο.

ΚΕΦΑΛΑΙΟΝ ΝΒ΄.

Ἐξορισμοὶ καὶ δημεύσεις κατὰ Χριστιανῶν.

Εἴτ' ἐπειδὴ ὁ τῷ θεῷ φίλος εἰσω βασιλικῶν οἰκῶν τοὺς θεράποντας εἰσέρχεσθαι ἤξιον, τάναντία φρονῶν ὁ θεομισθὴς, ἄπαντας τοὺς ὑπ' αὐτῷ θεοσεβεῖς βασιλικῶν ἀπέπλευεν οἰκῶν (13), αὐτούς τε μάλιστα τοὺς

(12) Τῇ πρὸς τὸν ἱερωμένον τιμῇ. Turnebus ad oram sui codicis emendavit τῇ πρὸς τὸν ἱερωμένον. Idque etiam in *Morai* libro reperi. Ego vero malim scribere πρὸς τῇ τῶν ἱερωμένων τιμῇ, etc. Reddit enim rationem Eusebius, cur Constantius imp. synodos episcoporum identidem congregaret. Prima, inquit, causa erat, ut sacerdotibus Dei in unum collectis honorem exhiberet. Secunda ut pacem inter ipsos et concordiam stabiliret. Certe τοὺς ἱερωμένους Eusebius vocare solet sacerdotes, ut passim occurrit in his libris. Quod si cum Turnebo legere malimus πρὸς τὸν ἱερωμένον, tum scribendum erit τῆς τιμῆς, ut cum sequentibus oratio cohaereat; et τὸ ἱερωμένον pro religione ipsa sumatur, quod est durius. Mallem enim dicere τῇ πρὸς τὸν ἱερὸν νόμον τιμῇ.

(13) Τοὺς θεοσεβεῖς βασιλικῶν ἀπέπλευεν οἰκῶν. Eusebius in *Chronico* anno decimo quarto Constantini: « Licinius, inquit, Christianos de palatio suo pellit. » Idem habet Orosius in libro vii, sed perturbato rerum ac temporum ordine, dunt

sperans fore ut consilia sua laterent. Verum Deus insidias quæ clanculo struebantur, famulo suo detexit. At Licinius in primis conatibus deprehensus, ad secundas fraudes se contulit; nunc amicitiae fidem præterdens; nunc foederum ac sacramentorum religione fidem sibi concilians: deinde pacta conventa repente violans, rursusque per legatos veniam poscens: ac denuo mendaciis foede illudens, mentis audacia incitatus, adversus Deum ipsum

434 CAPUT LI.

Licini insidiæ adversus episcopos, et prohibitio synodorum.

Ac primum quidem Dei ministros sub ditione sua degentes, qui nihil unquam criminis adversus imperium ipsius commiserant, obscure et callide circumvenit, varias adversus eos calumnias investigans. Cumque nullum ipsi crimen suppeteret, nec haberet quod viris illis posset objicere; lege lata præcepit ne episcopi usquam inter se de ulla re conferrent, neve ulli eorum in alterius sibi vicini ecclesiam ventare liceret, et synodos ac concilia de communibus negotiis habere. Verum hæc illi ad nos vexandos occasio quærebatur. Nam si quidem nostri legem violassent, pœnam subire eos oportebat: sin præcepto paruisent, ecclesiasticas leges convelli. Neque enim majoris momenti controversiæ, aliter quam per synodos componi possunt. Et alioqui Deo infestus tyrannus, cum principi Deo amatissimo adversari in omnibus studeret, hæc nostris imperavit. Nam Constantinus quidem sacerdotes Dei, pacis et concordiae mutuæ causa in unum convocabat: idque in honorem ejus cui sacra faciebant. Licinius vero dum optima quæque convellere molitur, concentum Ecclesiarum turbare tentavit.

CAPUT LII.

Christianorum exsilia et proscriptiones.

Et quoniam Deo charus Constantinus famulos Dei in palatium libenter admittebat; hostis Dei Licinius contraria omnia sentiens, cunctos Dei cultores qui sub imperio suo degebant, palatio expulsi:

id refert ante Cibalense bellum, quod quidem bellum octavo anno principatus Constantini contigit. Duplex enim fuit civile bellum inter Constantium ac Licinium. Primum quo Licinius victus fuit ad Cibalem Pannoniæ, anno Christi 314. Cujus belli causas unus quod sciam retulit auctor excerptorum de *Gestis Constantini*, quam ad calcem Amm. Marcellini jam pridem edidi. Posterius vero bellum fuit illud, quo juxta Adrianopolim susus ac fugatus fuit Licinius, tandemque ad dedicationem compulsus, anno Christi 324. Ac prioris quidem belli mentionem nullam fecit Eusebius: ideo fortasse quod Licinius nondum adversus Christianos persecutionem excitasset. Diu siquidem post prius illud bellum Licinius Christianos persequi instituit, anno scilicet xiv imperii Constantini, ut legitur in *Chronico* Eusebii editionis Scaligeri ac Miræi, id est, anno Christi 320. Idem annus habetur in *Chronico* Cedreni. At Baronius Licinium anno Christi 316, persecutionem in Christianos commovisse scribit. Verum in Baronii *Annalibus* historia utriusque

et quos in comitatu suo habebat fidissimos ac devotissimos, eos præcipue in exilium relegavit. Quique ob egregia facinora vel honore aliquo, vel dignitate ab ipso antehac fuerant ornati, hos aliis servire, et famulorum ministeria obire mandavit. Cunque omnium bona tanquam lucrum aliquod sibi oblatum rapuisset, ad extremum mortem quoque minatus est iis, qui salutare sibi nomen Christianæ religionis assumerent. Porro cum in omnem libidinem ac lasciviam effusus esset, multaque adulteria aliaque detestandæ obscenitatis flagitia committeret, pudicitia et continentia honestatem ab hominibus præstari 435 neutiquam posse censuit; de communi hominum natura ex suomet ipsius morbo pessime iudicans.

CAPUT LIII.

Edictum Licinii, ne mulieres una cum viris in ecclesiam convenirent.

Idcirco alteram legem tulit, qua iubebat, ne viri orandi causa in ecclesiam Dei simul cum mulieribus convenirent; neve mulieres ad venerandas virtutis scholas discendi causa ventarent; postremo ne episcopi divinæ religionis præcepta mulieribus traderent: sed ut mulieres ad id electæ, docendis mulieribus præficerentur. Quæ cum ab omnibus viderentur, aliud quidpiam commentus est ad Ecclesiarum eversionem. Jussit enim ut solennes populorum conventus extra portas in aperta planitie celebrarentur; asserens liberum extra portas aerem turbis longe commodiorem esse, quam oratoria intra urbem sita.

CAPUT LIV.

Quomodo eos qui sacrificare renuissent, militia solvit: et carcere inclusos; alii veluit.

Verum cum ne in hoc quidem obsequi sibi illos videret, tandem rejectis ambagibus, nudo quod aiunt capite, decrevit ut milites qui per singulas urbes apparebant iudicibus, nisi dæmonibus sacrificare mallerent, ab apparitione præsidialis officii removerentur. Proinde officia magistratuum per singulas provincias viris piis ac religiosis nudabantur. Sed et ipse qui hanc legem tulerat, nudabatur

Liciniani belli admodum confusa est; quæ partim ex *Fastis Idatii*, partim ex *Gestis Constantini* a me olim editis restituenda est. Certe Sozomenus in libro 1, cap. 7, diserte testatur, Licinium post Cibalense demum bellum Christianos persequi instituisse.

(14) *Ὁ δ' αὐτός.* Ab his verbis novum caput inchoandum erat. Hæc enim pertinent ad 2 legem Licinii. Porro quod in titulo capituli legitur in *Vulg.* εἰς ἐκκλησίαν, mendosum videtur pro εἰς ἐκκλησίαν. Mirum est tamen tum in codice Regio, tum in veterilibus schedis constanter legi εἰς ἐκκλησίαν συνάγεσθαι. Quanquam in schedis emendatum est eadem manu εἰς ἐκκλησίας μὴ συνάγεσθαι. Sed in *Fuk.* codice optime scribitur εἰς ἐκκλησίας ἀνδράσιν ἅμα μὴ συνάγεσθαι.

(15) *Ἦν ἀνθρώπων ἀπεγίνωσκε φύσεως, ἐλέγχῳ κακῶ χρωμένους.* Scribendum videtur τῆς τῶν ἀνθρώπων ἀπεγίνωσκε φύσεως.

(16) *Τὸς κατὰ πόλιν στρατιώτας.* Vide quæ notavi ad caput octavum libri decimi *Historiæ ecclesiasticæ*, unde hæc pene ad verbum transcripta sunt.

(17) *Ἦν κατὰ πᾶν ἔθνος ἀξιομάτων αἱ τά-*

ξιματῶν ἀνδράσιν ἅμα μὴ συνάγεσθαι ἐκκλησίαις. Sic construenda sunt hæc verba, quod non vidit Christophorus. Certe in codice *Fuk.* post vocem τάξεις virgula apponitur. Τάξεις seu τάγματα sunt officia magistratuum. Singuli enim magistratus suum habebant officium seu apparitionem. Id erat corpus quoddam officialium seu militum, qui iudicibus apparebant, ut videre est in *Notitiis imperii Romani*. Hæc officia Græci τάξεις vocabant, ut jam pridem notavi ad lib. xxvi, *Ambr. Marcellini*, pag. 318. Recte igitur in veteribus glossis scribitur τάξις ἀρχοντος, officium, apparitio. Sic Joannes Chrysostomus homilia 1 in *Epistolam ad Corinthios*: Ὅχι ὁρᾶτε τοὺς παῖδας, ὅταν παιζόντες τάξιν ποίωσι καὶ στρατιώτας· καὶ προηγύονται αὐτῶν κήρυκες καὶ βαδύδοχοι· καὶ μέσος ὁ παῖς ἐν χώρᾳ ἀρχοντος βαδίζει. Nonne videtis pueros, quando ludentes apparitionem expriment et officiales. Ac præcones quidem præcedunt cum licioribus. Puer vero medius incedit personam præsidii geiens.

(18) *Ἦν ἐκτὸς μνημονεύειν.* Joannes Morinus, vir doctissimus, qui hos libros Gallice interpretatus est, τοὺς ἐκτὸς hoc loco gentiles esse existimavit. Certe Eusebius in lib. II, cap. 21 et 23, τοὺς ἐκ-

ΚΕΦΑΛΑΙΟΝ ΝΓ'.

Γυναῖκας εἰς ἐκκλησίας ἀνδράσιν ἅμα μὴ συναγεσθαι πρόσταγμα.

Διὸ δὴ δευτέρου νόμου ἐτίθει, μὴ δεῖν προστάττων ἀνδράσιν ἅμα γυναῖξιν ἐπὶ τὰς τοῦ θεοῦ παρεῖναι εὐχὰς, μηδ' ἐπὶ τὰ σεμνὰ τῆς ἀρετῆς διδασκαλεῖα φοιτᾶν τὸ γυναικῶν γένος, μηδ' ἐπισκόπους καθηγεῖσθαι γυναῖξιν θεοσεβῶν λόγων, γυναῖκας δ' αἰρεῖσθαι γυναικῶν διδασκάλους. Γελομένων δὲ τούτων παρὰ τοὺς πᾶσιν, ἄλλο τι πρὸς καθάρσιν τῶν ἐκκλησιῶν ἐμηχανάτο, δεῖν φήσας πλῶν ἐκτὸς ἐπὶ καθαρῶν πεδίοις τὰς ἐξ ἔθους συγκροτήσεις τῶν λαῶν ποιεῖσθαι· τῶν γὰρ κατὰ πόλιν προσευκτηρίων, παρὰ πολὺ τὸν ἐκτὸς πλῶν ἀέρα τῷ κοινῷ διαλλάττειν.

ΚΕΦΑΛΑΙΟΝ ΝΔ'.

Τοὺς μὴ θύοντας ἀποστρατεύεσθαι· καὶ τοὺς ἐν φυλακαῖς μὴ τρέφεσθαι.

Ἦς δ' οὐκ εἶχεν οὐδ' ἐν τούτῳ τοὺς ὑπακούοντας, γυμνῇ λοιπὸν τῇ κεφαλῇ τοὺς κατὰ πόλιν στρατιώτας (16), ἡγεμονικῶν ταγμάτων ἀποβάλλεσθαι, εἰ μὴ τοῖς δαίμοσιν αἰροῖντο θύειν, παρεκελεύετο. Ἐγυμνοῦντο δὴ τὰ τῶν κατὰ πᾶν ἔθνος ἀξιομάτων αἱ τάξεις (17), ἀνδρῶν θεοσεβῶν, ἐγυμνοῦτο δὲ καὶ αὐτὸς ὁ τούτων νομοθέτης, εὐχῶν ὄστων ἀνδρῶν αὐτὸν στεφήςας. Τί δεῖ τῶν ἐκτὸς μνημονεύειν (18), ὡς τοὺς

ξιματῶν ἀνδράσιν ἅμα μὴ συνάγεσθαι ἐκκλησίαις. Sic construenda sunt hæc verba, quod non vidit Christophorus. Certe in codice *Fuk.* post vocem τάξεις virgula apponitur. Τάξεις seu τάγματα sunt officia magistratuum. Singuli enim magistratus suum habebant officium seu apparitionem. Id erat corpus quoddam officialium seu militum, qui iudicibus apparebant, ut videre est in *Notitiis imperii Romani*. Hæc officia Græci τάξεις vocabant, ut jam pridem notavi ad lib. xxvi, *Ambr. Marcellini*, pag. 318. Recte igitur in veteribus glossis scribitur τάξις ἀρχοντος, officium, apparitio. Sic Joannes Chrysostomus homilia 1 in *Epistolam ad Corinthios*: Ὅχι ὁρᾶτε τοὺς παῖδας, ὅταν παιζόντες τάξιν ποίωσι καὶ στρατιώτας· καὶ προηγύονται αὐτῶν κήρυκες καὶ βαδύδοχοι· καὶ μέσος ὁ παῖς ἐν χώρᾳ ἀρχοντος βαδίζει. Nonne videtis pueros, quando ludentes apparitionem expriment et officiales. Ac præcones quidem præcedunt cum licioribus. Puer vero medius incedit personam præsidii geiens.

(18) *Ἦν ἐκτὸς μνημονεύειν.* Joannes Morinus, vir doctissimus, qui hos libros Gallice interpretatus est, τοὺς ἐκτὸς hoc loco gentiles esse existimavit. Certe Eusebius in lib. II, cap. 21 et 23, τοὺς ἐκ-

ἐν εἰρκταῖς ταιλαπωρουμένους μηδένα μεταδόσει τροφῆς φιλανθρωπεύεσθαι ἐκέλευσε, μηδ' ἐλεεῖν τοὺς ἐν δεσμοῖς λιμῷ διαφθειρομένους, μηδ' ἀπλῶς ἀγαθὸν εἶναι μηδένα, μηδ' ἀγαθὸν τι πράττειν τοὺς καὶ πρὸς τῆς φύσεως ἐπὶ τὸ συμπαθὲς τῶν πέλας ἐλκομένους; Καὶ ἦν γε νόμον οὗτος ἀντικρὺς ἀναιδῆς καὶ παρανομώτατος, πᾶσαν ὑπερακοντίων φύσιν· ἐφ' ᾧ καὶ τιμωρία προσέκειτο, τοὺς ἐλεοῦντας τὰ ἴσα πάσχειν τοῖς ἐλεουμένοις, ὑπομένοντας τιμωρίας τοὺς τὰ φιλόανθρωπα διακονουμένους.

morum feritatem facile superavit. Quin etiam legi adjecta erat hæc pœna, ut qui inclusis stipem dedissent, pari cum ipsis supplicio plecterentur; utque in carcerem et vincula coniecti eandem cum noxiis pœnam subirent, qui humanitatis officia eis præstitissent.

ΚΕΦΑΛΑΙΟΝ ΝΕ'.

Περὶ τῶν Λικινίου παρανομῶν καὶ πλεονεξιῶν.

Τοιαῦται Λικινίου αἱ διατάξεις. Τί δὲ χρῆ τὰς περὶ γάμων αὐτοῦ καινοτομίας ἀπαριθμεῖσθαι, ἢ τοὺς ἐπὶ τειούτοις τὸν βίον μεταλλάττουσι νεωτερισμοὺς, δι' ὧν τοὺς παλαιούς Ῥωμαίων εὖ καὶ σοφῶς κειμένων νόμους περιγράφαι τολμήσας, βαρβάρους τινὰς καὶ ἀνημέρους ἀντεῖσηγε, σκῆψεις ἐπινοῶν μυρία κατὰ τῶν ὑπηκόων; Ἐνθεν ἀναμετρήσεις ἐπενόει γῆς, ὡς ἂν πλεονα τῷ μέτρῳ λογίζοιτο τὴν ἐλαχίστην, δι' ἀπληστίαν περιττῶν εἰσπράξων. Ἐνθεν τῶν κατ' ἀγροὺς μηκέτι δυντὼν ἀνθρώπων, πρόβαλοι δ' ἐν νεκροῖς κειμένων, ἀναγραφὰς ἐποιεῖτο, αἰσχρὴν αὐτῷ κέρδος ἐκ τούτου ποριζόμενος. Οὐ γὰρ εἶχεν αὐτῷ μέτρον ἢ μικρολογία, οὐδ' ἢ ἀπληστία κόρῳ περιωρίζετο. Διὸ δὴ πάντα πληρώσας χρυσοῦ καὶ ἀργύρου χρημάτων τ' ἀπέιρων πλήθει, στένων ἀπωδύρετο πτωχεῖαν, Τανταλεῖω πάθει τὴν ψυχὴν τρυχόμενος. Οἷας δ' ἐφεῦρε κατὰ τῶν μηδὲν ἡδικοκῶτων ὑπερρίους τιμωρίας, οἷας ὑπαρχόντων δημεύσεις, οἷας εὐπατριδῶν καὶ ἀξιολόγων ἀνδρῶν ἀπαγωγὰς, ὧν τὰς κουριδίας μισροῖς οἰκέταις ἐφ' ὕβρει πράξεως αἰσχροῦς παρείδου· ὅσας δ' αὐτὸς, καίπερ ἦδη γῆρὰ τὸ σῶμα πεπαλαιωμένος, γυναῖξιν ὑπάνδρους, παρθένοις τε κόραις ἐπεχείρει, οὐ δὲ ταῦτα χρεῶν μηχανύειν, τῆς τῶν ἐσχάτων αὐτοῦ πράξεων ὑπερβολῆς σμικρὰ τὰ πρῶτα καὶ τὸ μηδὲν ἀποδειξάσης.

inferre tentavit! Nihil opus est in his commemorandis diutius Immorari, cum postremorum ejus facinorum gravitas, ut priora hæc levia ac prope nulla viderentur, effecerit.

ΚΕΦΑΛΑΙΟΝ ΝΓ'.

Ὅτι διωγμῶν ποιῆσαι λοιπὸν ἐπεχείρει.

Τὸ γοῦν τέλος αὐτῷ τῆς μανίας κατὰ τῶν ἐκκλησιῶν ὠπλίζετο, ἐπὶ τε τοὺς ἐπισκόπους ἐχώρει, οὐς ἂν μάλιστα ἐναντιούμενους ἐώρα· καὶ ἐχθροὺς ἤγειτο τοὺς τῷ θεοφιλεῖ καὶ μεγάλῳ βασιλεῖ φίλους. Διὸ δὴ μάλιστα καθ' ἡμῶν τὸν θυμὸν ὠξύνετο, τοῦ σώφρονος (19) παρενηγεμένος, οὔτε τὴν μνήμην τῶν πρὸ αὐτοῦ Χριστιανῶν ἐκδιωξάντων ἐν νῷ κατεβάλετο, οὐθ' ὧν αὐτὸς ὀλεθρὸν καὶ τιμωρὸν δι' αὐτὸν μετῆλθον ἀπεθείας, κατέστη, οὐθ' ὧν αὐτόπτης γέγονεν, αὐτοῖς

τός ponit pro paganis seu gentilibus. Vide quæ supra notavi ad caput 43 hujus libri. Christophorus tamen τῶν ἐκτός interpretatus est *præterea*; ut idem sit ac τούτων ἐκτός, quomodo locutus est Eusebius, cap. 43.

PATROL. GR. XX.

A orationibus sanctorum virorum, quibus semel privarat. Quid præterea commemorare attinet, qui pacto præceperit, ne miseris in carcere detentis alimenta quisquam humaniter subministraret; neve quis homines in vinculis fame contabescentes miseratione prosequeretur: hoc est, ne quis omnino vir bonus existeret; neve ii qui ad proximorum miserationem natura ipsa ducuntur, boni quidquam præstarent? Fuit hæc profecto quidem lex palam impudens et immanissima; omnemque

B

436 CAPUT LV.

De iniquitate et avaritia Licinii.

Hujusmodi fuere constitutiones Licinii. Quid vero opus est recensere quæ in nuptiis aut circa morientes innovavit; vetustas Romanorum leges recte et sapienter constitutas ausus abolere, et barbaras quasdam atque immanes planeque illegitimas et iniquas leges illarum loco substituere? Mille præterea exactionum genera adversus subditos excogitavit. Quocirca novas agrorum mensiones adinvenit, ut exigui agri majorem imputaret modum, ob inexplebilem cupiditatem nimiarum exactio-num. Ideo rusticorum qui superstites amplius non erant, sed jampridem obierant, nomina in censu- libus tabulis inscribat, turpis lucri hinc compendium captans. Neque enim sordida hominis parci- monia ullam habebat modum, nec habendi cupiditatem satiety finiebat. Itaque cum auro et argento et immensa opum copia thesauros suos impleret, gemens de paupertate sua querebatur, Tantalicu quodam morbo vexatus. Quid referam exsilia qui- bus viros innocentes damnavit? Quid bonorum pu- blicationes? Quid nobiles ac præcipue dignitatis homines in carcerem abductos, quorum uxores sceleratis quibusdam mancipiis constuprandas dabat? Quid mulieres nuptas, quid virgines recen- seam, quibus ipse, licet affecta jam ætate, vim

D

CAPUT LVI.

Quomodo persecutionem adversus Christianos tandem excitaverit.

Denique eo furoris processit, ut Ecclesiis bellum inferret, ipsosque episcopos adoriretur, quos maxi- me sibi adversos esse intelligebat; pro inimicis ha- bens eos qui maximi Deoque charissimi imperatoris amici essent. Ob quam præcipue causam furorem suum in nos exacuit, a recta ratione desciscens. Nec exemplum eorum qui ante ipsam Christianos fuerant persecuti, in memoriam sibi revocavit; nec illorum quorum ob impia facinora ultor ipse

(19) Τῷ σώφρονος. Post hæc verba asteriscis apponendus est. Desunt enim nonnulla, quæ tamen ex lib. x, cap. 8, ita suppleri possunt: τοῦ σώφρονος ἐτραπέας λογισμοῦ. In codic. Fuk. Turnebi ac Sav. legitur τοῦ σώφρονος παρενηγεμένος.

atque extinctor fuerat constitutus. Nec animo et A cogitatione **437** recoluit ea quorum ipse spectatior exsisterat, tunc cum illum omnium malorum antesignanum, quisquis ille tandem fuit, inflictæ divinitus plaga percussus suis ipse oculis conspexit.

CAPUT LVII.

Qualiter Maximianus fistuloso ac verminante ulcere perdomitus, pro Christianis legem scripserit.

Nam cum hic Ecclesias oppugnare exorsus fuisset, primusque justorum ac Dei cultorum cædibus animum suum contaminasset; merito eum divina ultio corripuit, ab ipsis exorsa carnibus, et ad animam usque progressa. Repente enim in medio occultiorum corporis partium abscessus ei nascitur; ulcus deinde in imo fistulosum. Utriusque insanabilis morsus intima viscera depascebatur. Ex his incredibilis vermium multitudo scaturiens, letalem exhalabat fetorem. Quippe illi tota corporis moles, ob nimiam alimenti copiam in immensam quamdam pinguedinem conversa erat: quæ tunc temporis in tabem soluta, horrendum et intolerabile spectaculum astantibus præbuisse fertur. Tot igitur quassatus malis, tandem intelligere cœpit quæ contra Ecclesiam scelera admisisset. Posthæc errorem suum Deo confessus, persecutionem Christianorum cohibere, et regalibus edictis ac legibus emissis, ecclesias eorum quantocius ædificari, ipsosque Christianos sacra sua solito more peragere, et pro imperatore preces ad Deum fundere jubet.

CAPUT LVIII.

Qualiter Maximinus, Christianorum persecutor, fugiens servili habitu sese occultaverit.

Verum hic quidem qui persecutionis auctor fuerat, hujusmodi pœnas luit. Is vero de quo nunc loquimur Licinius, qui horum testis ac spectator exsisterat, et qui cuncta accurate experientia ipsa docente cognoverat; repente omnium oblitus, nec supplicium priori huic irrogatum animo reputavit, nec quas divina justitia de posteriore altero sumpserat pœnas. Qui quidem cum priorem illum tanquam in quodam scelerum certamine superare ambitiose contenderet, novorum adversus nostros suppliciorum inventionem gloriabatur. Neque enim ignis aut ferrum, non clavorum suffixiones, non bestiarum laniatus, nec maris altissimi gurgites ei suffecerunt. Sed **438** præter hæc omnia novum quoddam supplicii genus ipse commentus, membra quibus lucis usuram percipimus, mutilari lege lata precepit. Statim igitur conferta agmina non virorum modo, verum etiam

(20) *Πρωτοστάτην*. Galerium Maximianum intelligit, qui primus auctor fuit ac signifer persecutionis Christianorum, ut scribit Eusebius in lib. viii. Cedrenus scribit Maximianum anno 18 Diocletiani persecutionem adversus Christianos excitasse, suasu Theotegni cujusdam præstigiatoris. Qui cum Acta Pilati plena impietatis adversus Christum composuisset, Galerius edicto sanxit, ut magistris ea memoriter discenda pueris traderent.

Α παραλαβὸν ἕμμασι τὸν πρωτοστάτην (20) τῶν κακῶν, ὃς τις ποτε ἦν ἐκεῖνος, θεηλάτω μάστιγι πληγέτω.

divinitus plaga percussus suis ipse oculis con-

ΚΕΦΑΛΑΙΟΝ ΝΖ'.

Ὅτι Μαξιμιανὸς σύριγγι καὶ σκώληκι δαμασθεῖς, ὑπὲρ Χριστιανῶν ἔγραψεν.

Ἐπειδὴ γὰρ τῆς τῶν Ἐκκλησιῶν κατῆρχε πολωρίας οὗτος, πρῶτος τε τὴν ἑαυτοῦ ψυχὴν δικαίων καὶ θεοσεβῶν ἐνέφυρεν αἵμασι, θεόπεμπτος αὐτὸν μετήρχετο τιμωρία, ἐξ αὐτῆς αὐτοῦ καταρξαμένη σαρκός, καὶ μέχρι τῆς ψυχῆς προελθούσα. Ἀθρόα μὲν γὰρ αὐτῷ περὶ τὰ μέσα τῶν ἀποβρέτων τοῦ σώματος ἀπόστασις γίνεται· εἶθ' ἔλκος ἐν βάθει συριγγῶδες, καὶ τούτων ἀνίατος νομὴ κατὰ τῶν ἐνδοτάτω σπλάγχων· ἀφ' ὧν ἄλεκτον τι πλῆθος σκωλήκων βρῦειν, θανατώδη τε ὁδμὴν ἀποπνεῖν, τοῦ παντὸς ὄγκου τῶν σωμάτων ἐκ πολυτροφίας εἰς ὑπερβολὴν πλῆθους πιμελῆς μεταβεβληκότος· ἦν τότε κατασαπέισαν, ἀφόρητον καὶ φρικτοτάτην τοῖς πλησιάζουσι παρέχειν τὴν θέαν φασί. Καὶ δὴ τοσοῦτοις παλαιῶν κακοῖς, ὧς ποτε συναίσθησιν τῶν κατὰ τῆς Ἐκκλησίας τετολμημένων αὐτῷ λαμβάνει· κάπιετα τῷ Θεῷ ἐξομολογησάμενος, τὸν κατὰ τῶν Χριστιανῶν ἀποπαῖει διωγμὸν, νόμοις τε καὶ διατάγμασι βασιλικῶς, τῆς ἐκκλησίας αὐτῶν οἰκοδομεῖν ἐπισπέρχει, τὰ τε συνθήματα αὐτοῦς, εὐχὰς ὑπὲρ αὐτοῦ ποιοιμένους διακελεύεται.

ΚΕΦΑΛΑΙΟΝ ΝΗ'.

Ὅτι Μυξίμιος διώξας Χριστιανούς, καὶ φυγῶν ὡς οἰκέτης ἐκρύπτετο.

Ἄλλ' ὁ μὲν τοῦ διωγμοῦ κατάρξας, τοιαύτην ὑπέχει δίκην. Τούτων δ' αὐτόπτης ὁ πρὸς τοῦ λόγου δηλούμενος γεγωνὸς, καὶ ταῦτ' ἀκριβῶς διεγνωκῶς τῇ πείρᾳ, λήθην ἀθρόως ἀπάντων ἐποιεῖτο, οὔτε τὴν κατὰ τοῦ προτέρου ποινὴν ἀνεγέχας τῇ μνήμῃ, οὔτε τὴν [ἐκ] τοῦ δευτέρου τιμωρὸν δίκην (21). Ὅς δὴ καὶ αὐτὸς ὑπερβαλέσθαι τὸν πρῶτον ὡς ἐν κακῶν περιουσιμημένους ἀγῶνι, καινοτέρων τιμωριῶν εὐρέσει καθ' ἡμῶν ἐκαλλωπιζέτο. Οὐκ ἀπῆρχει γοῦν αὐτῷ πῦρ καὶ σιδηρὸς καὶ προσήλωσις, οὐδέ γε θῆρες ἀγριοὶ καὶ θαλάττης βυθοί. Ἦδη δὲ πρὸς ἅπασιν τούτοις, ξένην τινὰ κόλασιν αὐτὸς ἐφευρών, τὰ τοῦ φωτὸς αἰσθητήρια λυμάλινεσθαι δεῖν ἐνομοθέτει. Ἀθρόα δὴτα πλῆθη οὐκ ἀνδρῶν μόνον, ἀλλὰ καὶ παιδῶν καὶ γυναικῶν, ὁράσεις δεξιῶν ὀφθαλμῶν, ποδῶν τ' ἀγκύλας σιδήρων καὶ καυτήρσιν ἀχειούμενα, τάλαιπωρεῖσθαι μετάλλοις παρεδίδοτο. Ὡν ἕνεκα, καὶ τοῦτον οὐκ εἰς μακρὰν ἢ τοῦ Θεοῦ δικαιοκρίσια μετῆει· ὅτε δαιμό-

Sed nemo non videt Cedrenum hic falsum esse, qui Galerio Maximiano tribuerit id quod diu postea gestum est a Maximino. Est hic sollemnis ac per-vulgatus error Græcorum, ut Maximianum cum Maximino permisceant.

(21) *Ὅστε τὴν ἐκ τοῦ δευτέρου τιμωρὸν δίκην*. Delenda est præpositio. Porro hic posterior est Maximinus Orientis tyrannus.

νων ἐλπίσιν, ὧν δὴ ᾤετο θεῶν, ὀπλιτῶν τε μυριάσιν ἀναριθμήτους ἐπιπαρήσας, πολέμῳ παρατάττετο. Τηνικαῦτα γὰρ γυμνωθεὶς τῆς ἐκ τοῦ Θεοῦ ἐλπίδος, ἑπεκδύεται τὸν οὐ πρέποντα αὐτῷ βασιλικὸν κόσμον, δειλιῶς τε καὶ ἀνάδρωος ὑποδὺς τὸ πλῆθος, δρασμῶ τὴν σωτηρίαν ἐπινοεῖ· κάππειτα κρυπταζόμενος ἀνὰ τοὺς ἀγρούς καὶ τὰς κώμας ἐν οἰκέτου σχήματι, διαλανθάνειν ᾤετο. Ἄλλ' οὐχὶ καὶ τὸν μέγαν καὶ τῆς καθόλου προνοίας διαδέδρακεν ὀφθαλμόν· ὡς γὰρ ἐν ἀσφαλεῖ λοιπὸν κείσθαι αὐτῷ τὴν ζωὴν ἤλπισε, βέλει Θεοῦ πεπρωμένῳ πληγῆς, πρηγῆς ἔκειτο, θεηλάτῳ πληγῇ τὸ πᾶν δαπανώμενος σῶμα, ὡς τὸ πᾶν εἶδος αὐτοῦ τῆς παλαιᾶς μορφῆς ἀφανισθῆναι, ξηρῶν ὀστέων καὶ κατασκελετευμένων, οἰκην εἰδώλων περιλειφθέντων αὐτῷ μόνων.

Cum enim salutem suam in tuto jam locatam esse censeret, ardente Dei percussus telo, pronus in terram cecidit, totumque ejus corpus inflictæ cælitus plaga adeo consumptum est, ut pristinae formæ species omnis aboleretur, solaque ossa arefacta, instar simulacri cujusdam superessent.

ΚΕΦΑΛΑΙΟΝ ΝΘ'.

Ὅτι ἐν νόσῳ τυφλωθεὶς Μαξιμῖνος, ὑπερ Χριστιανῶν ἔγραψε.

Σφοδρότερας δὲ τῆς τοῦ Θεοῦ πληγῆς ἐνταθείσης, προπηδῶσιν αὐτοῦ τὰ ὄμματα, τῆς τε οἰκείας λήξεως ἐκπεσόντα, πηρὸν αὐτῶν ἀρήσιν, ἃ κατὰ τῶν τοῦ Θεοῦ μαρτύρων πρώτους ἐφεῦρε κολαστήρια, ταῦθ' ὑπομείναντα δικαιοστάτην ψήφῳ. Καὶ δὴ ἐτ' ἐμπνέων ἐπὶ τοῖς τοσοῦτοις, ὀφέ ποτε καὶ οὗτος τῷ Χριστιανῶν ἀνωμολογεῖτο Θεῷ, καὶ τὰς οἰκείας ἐξηγόρευε θεομαχίας· παλινοδίας τε συνέταπτεν ὁμοίως τῷ προτέρῳ καὶ αὐτὸς, νόμοις καὶ διατάγμασιν ἐγγράφως τὴν οἰκείαν περὶ οὗς ἔθετο θεοῦς, πλάνην ὁμολογῶν, μόνον δὲ τὸν Χριστιανῶν αὐτῇ πείρᾳ Θεὸν ἐγνωκέναι μαρτυρούμενος. Ταῦτ' ἔργοις μαθὼν ὁ Λικίνιος, ἀλλ' οὐκ ἀκαθῆ παρ' ἐτέρων πυθόμενος, τοῖς αὐτοῖς ἐπεφύετο, ὥσπερ τινὲ σκοτομήνην τὴν διάνοιαν ἐγκαλυπτόμενος.

A puerorumi ac mulierum, dextris oculis et juncturis pedum, partim ferro, partim cauterio debilitatis, trusa sunt ad metalla, ut diuturno labore ibidem vexarentur. Ob quam causam et hunc quoque non multo post ulta est divina justitia: tunc cum dæmonum (quos quidem ille deos putabat) fiducia, et innumerabili armatorum multitudine fretus, prælium commisit. Quippe tunc omni spe divini nudatus auxilii, imperialem cultum minime ipsi convenientem abjecit, deinde vulgarium turbæ immistus, timide prorsus atque ignave fuga salutem sibi quæsit, et per agros ac vicos sese occultans, sub habitu servili latere se posse existimavit. Verum magnum illum et universa spectantem Providentiæ oculum subterfugere non valuit. Cum enim salutem suam in tuto jam locatam esse censeret, ardente Dei percussus telo, pronus in terram cecidit, totumque ejus corpus inflictæ cælitus plaga adeo consumptum est, ut pristinae formæ species omnis aboleretur, solaque ossa arefacta, instar simulacri cujusdam superessent.

B

CAPUT LIX.

Quomodo, vi morbi excæcatus, Maximinus legem pro Christianis dedit.

Porro sæviente acrius Dei plaga, oculi tandem ei exsilierunt, et ex propria sede avulsi, cæcum eum dimiserunt: eadem justissime perpeßum supplicia, quæ adversus martyres Dei primus excogitarat. Post hæc nihilominus adhuc spirans, ipse quoque a Christianorum Deo veniam poposcit, bellum se Divinitati intulisse palam confessus. Nec aliter ac prior ille palinodiam cecinit, legibus et constitutionibus editis, quibus errorem suum in colendis illis quos existimasset deos, ingenue confessus est, unumque Christianorum Deum expertum se nosse testatus. Hæc cum Licinius non aliorum sermone didicisset, sed factis ipsis percepisset, tamen velut densa quadam caligine animo ejus offusa, eadem quæ illi agere instituit.

ΤΟΥ ΔΕΥΤΕΡΟΥ ΒΙΒΛΙΟΥ ΤΑ ΚΕΦΑΛΑΙΑ.

- α'. Λικινίου διωγμὸς λαθρούς, ἐπισκόπους ἀναίρουντος ἐν Ἀμασειᾷ τοῦ Πόντου.
- β'. Καθαιρέσεις ἐκκλησιῶν, καὶ ἐπισκόπων κρεουργία.
- γ'. Ὅπως Κωνσταντῖνος ὑπὲρ Χριστιανῶν διώκεσθαι μελλόντων ἐκινήθη.
- δ'. Ὅτι Κωνσταντῖνος μὲν παρεσκευάζετο μετ' εὐχῶν, Λικίνιος δὲ μετὰ μαρτυριῶν εἰς πόλεμον.
- ε'. Ὅσα Λικίνιος ἐν τῷ ἄλσει θύων, εἶπε περὶ τῶν εἰδώλων καὶ τοῦ Χριστοῦ.
- ς'. Φαρτασίαι κατὰ τὰς ὑπὸ Λικίνιον πόλεις, ὡς τῶν Κωνσταντίνου στρατευμάτων διεξιόντων.
- ζ'. Ὅτι ἐν πολέμοις, ὅπου σταυροειδὲς σημεῖον παρῆν, ἐκεῖ τὰ τῆς ρίχης ἐγένετο.
- η'. Ὅτι πενήτην τὸν σταυρὸν φέρειν ἐξελέχθησαν.
- θ'. Ὅτι τῶν σταυροφόρων ἀνηρέθη μὲν ὁ φυγῶν, ὁ δὲ πίστει παραμεινας, ἐσώθη.
- ι'. Συμβολαὶ διάφοροι, καὶ Κωνσταντίνου νίκαι.
- ια'. Φυγὴ Λικινίου καὶ γοητεία.

- ιβ'. Ὅπως Κωνσταντῖνος ἐν σκηνῇ προσευχόμενος ἐτίκα.
- ιγ'. Φιλανθρωπία περὶ τοὺς συλλαμβανομένους στρατιώτας.
- ιδ'. Ἐτι περὶ τῶν ἐν σκηνῇ προσευχῶν.
- ιε'. Λικινίου περὶ φιλίας δόλος, καὶ εἰδωλολατρία.
- ις'. Ὅπως μὴ ἀντιπολεμεῖν τῷ σταυρῷ Λικίνιος παρήγει τοῖς στρατιώταις.
- ιζ'. Νίκη Κωνσταντίνου.
- ιη'. Λικινίου θάνατος, καὶ ἐπιτίκια περὶ τούτου.
- ιθ'. Φαιδρότητες καὶ παρηγύρεις.
- κ'. Ὅπως ὑπὲρ ὁμολογητῶν ἐνομοθέτει Κωνσταντῖνος.
- κα'. Ὅπως καὶ περὶ μαρτύρων καὶ ἐκκλησιαστικῶν κτημάτων.
- κβ'. Ὅπως καὶ τοὺς δήμευς ἀνεκτίσαστο.
- κγ'. Ὅτι Θεὸν τῶν ἀγαθῶν ἀλιτὸν ἐκλήρυττε, καὶ περὶ ἀντιγράφων νόμον.
- κδ'. Νόμος Κωνσταντίνου, περὶ τῆς εἰς Θεὸν εὐσεβείας καὶ τοῦ χριστιανισμοῦ.
- κε'. Ὑπόδειγμα ἐκ παλαιῶν χρόνων.

- κς'. *Περὶ διωγθέντων καὶ διωκτῶν.*
 κς'. Ὅπως ὁ διωγμὸς αἰτίας κακῶν τοῖς πολεμή-
 σασι κατέστη.
 κη'. Ὅτι θεὸς τῶν καλῶν ὑπέρειπεν Κωνσταντι-
 νῶν ἐξελέξατο.
 κθ'. Εὐσεβεῖς εἰς θεὸν Κωνσταντίνου φωναί, καὶ
 ὁμολογητῶν ἔπαινος.
 λ'. Νόμος ἀπολύων ἐξορισμοῦ καὶ βουλῆς καὶ
 δημεύσεως.
 λα'. Τοὺς ἐν νήσοις ὁμολῶς.
 λβ'. Τοὺς ἐν μετάλλοις καὶ δημοσίοις ἀτιμα-
 σθέντας.
 λγ'. *Περὶ ὁμολογητῶν στρατευσαμένων.*
 λδ'. Ἀπολύσεις τῶν ἐν γυναικειοῖς, ἢ εἰς δουλείαν
 δοθέντων ἐλευθέρων.
 λε'. *Περὶ κληρονομίας οὐσιῶν τῶν μαρτύρων καὶ*
ὁμολογητῶν, καὶ μετοικισθέντων, καὶ ταμει-
θέντων.
 λς'. Τῶν μὴ ἔχόντων συγγενεῖς κληρονόμον εἶναι
 τὴν Ἐκκλησίαν, καὶ τὰ ὑπ' αὐτῶν δωρηθέντα,
 βέβαια μένειν.
 λζ'. Ἀποδίδουσι τοῖς κατέχουσι τὰ τοιαῦτα χωρία
 καὶ κήπους καὶ οἰκίας, χωρὶς ὧν ἐκαρπώσαν-
 το.
 λη'. Ποῖω τρόπῳ δεῖ περὶ τούτων ἐπιδιδόναι δεή-
 σεις.
 λθ'. Ταῖς ἐκκλησίαις ἀποδοῦναι τὸ ταμίον, χω-
 ρία καὶ κήπους καὶ οἰκίας.
 μ'. Τὰ μαρτύρια καὶ τὰ κοιμητήρια ταῖς ἐκκλη-
 σίαις ἀποδοῦναι.
 μα'. Τοὺς ἀγορεύοντας ἐκκλησιαστικὰ, ἢ κατὰ
 δωρεὰν λαβόντας, ἀποδοῦναι.
 μβ'. Σέβειν τὸν θεὸν σπουδαία παραινέσις.
 μγ'. Ὅπως τὰ νομοθετηθέντα ὑπὸ Κωνσταντίνου
 δι' ἔργων ἐτελειοῦτο.
 μδ'. Ὅτι τοὺς ἀρχοντας Χριστιανούς προῆγεν·
 εἰ δὲ καὶ Ἕλληνας ἦσαν, τὸ θύειν αὐτοῖς ἀ-
 ηήρευτο.
 με'. *Περὶ νόμων κωλυόντων μὲν θυσίας, οἰκοδο-*
μεῖν δὲ ἐκκλησίας προστατότων.
 μς'. Κωνσταντίνου πρὸς Εὐσέβιον καὶ τοὺς λοι-
 ποὺς ἐπισκόπους, περὶ τῆς τῶν ἐκκλησιῶν οἰ-
 κοδομῆς, καὶ ὥστε τὴν καλαιᾶς ἐπισκευάζειν,
 καὶ μελλόντας οἰκοδομεῖν, διὰ τῶν ἀρχόντων.
 μζ'. Ὅτι κατὰ εἰδωλολατρίας ἔγραψεν.
 μη'. Κωνσταντίνου πρὸς τὰς ἐπαρχίας περὶ τῆς
 πολυθέου πλῆθους διάταγμα, καὶ προόμιον περὶ
 ἀρετῆς καὶ κακίας.
 μθ'. *Περὶ τοῦ πατρὸς τοῦ φιλοθέου Κωνσταντίνου,*
καὶ περὶ Διοκλητιανοῦ καὶ Μαξιμιανοῦ, τῶν

- A** *διωκτῶν.*
 ν'. Ὅτι διὰ τὴν τοῦ Ἀπόλλωνος μαρτυρίαν, ὡς
 μὴ δυναμένον μαρτυρῆσαι διὰ τοὺς δικαίους,
 ὁ διωγμὸς ἀνεκινήθη.
 να'. Ὅτι νέος ὢν ἐτι Κωνσταντίνος τοὺς δικαίους
 εἶναι Χριστιανούς ηἰκουσεν ἐκ τοῦ τὰ περὶ
 διωγμοῦ γράψαντος.
 νβ'. Ὅσα εἰδῆ βασάνων καὶ τιμωρῶν κατὰ Χρι-
 στιανῶν ἐτολήθη.
 νγ'. Ὅτι βάρβαροι Χριστιανούς ὑπεδέξατο.
 νδ'. Ὅσα μετήλθε δίκη τοὺς διὰ τὴν μαρτυρίαν
 διώκτας.
 νε'. Δοξολογία Κωνσταντίνου εἰς θεὸν, καὶ ὁμο-
 λογία περὶ τοῦ σημείου τοῦ σταυροῦ, καὶ εὐχὴ
 περὶ Ἐκκλησιῶν καὶ λαῶν.
 νς'. Ὅτι προσεύχεται μὲν Χριστιανούς εἶναι πάν-
 τας, οὐκ ἀναγκάζει δέ.
 νζ'. Δοξολογία εἰς θεὸν, δι' Ἰουῦ φωτίσαντος τοὺς
 πλανωμένους.
B νη'. Δοξολογία πάλιν ἐκ τῆς τοῦ κόσμου λειτουργ-
 ρίας.
 νθ'. Δοξολογία εἰς θεὸν, ἀεὶ διδάσκοιτα τὰ κα-
 λά.
 ζ'. Παραινέσεις ἐπὶ τέλει τοῦ διατάγματος, μη-
 δένα μηδεὶ ἐνοχλεῖν.
 ζα'. Ὅπως ἀπὸ τῆς Ἀλεξανδρέων διὰ τὰ κατὰ
 Ἄρειον, ἐκινούντο ζητήσεις.
 ζβ'. *Περὶ τοῦ αὐτοῦ καὶ περὶ Μελιτιανῶν.*
 ζγ'. Ὅπως περὶ εἰρήνης πέμψας Κωνσταντίνος
 ἔγραψεν.
 ζδ'. Κωνσταντίνου ἐπιστολὴ πρὸς Ἀλέξανδρον
 τὸν ἐπίσκοπον καὶ Ἄρειον τὸν πρεσβύτε-
 ρον.
 ζε'. Ὅτι περὶ τῆς εἰρήνης ἐμερίμνα συνήθως.
 ζς'. Ὅτι καὶ τὰς ἐν Ἀφρικῇ ζητήσεις διωρθώ-
 σατο.
 ζζ'. Ὅτι ἐκ τῆς Ἀνατολῆς τὰ τῆς εὐσεβείας ἤρ-
 ξατο.
 ζη'. Ὅτι λυπηθεὶς διὰ τὴν στάσιν, τὰ περὶ εἰρή-
 ρης συμβουλεύει.
C ζθ'. Πόθεν ἡ Ἀλεξάνδρου καὶ Ἀρείου ζήτησις
 ἤρξατο· καὶ δεῖ μὴ ἐχρῆν συζητεῖν ταῦτα.
 οα'. Παραινέσεις περὶ ὁμοίας.
 οβ'. Μὴ διὰ μικρὰς λέξεις φιλονεικεῖν περὶ τοῦ
 αὐτοῦ.
 ογ'. Ὅτι δι' εὐλάβειαν ὑπεραληθῶν, διακρύβειν
 ἠναγκάσθη, καὶ μέλλον εἰς τὴν Ἀνατολὴν ἐρ-
 μῶν, ἐπέσχε διὰ ταῦτα.
 οδ'. Ἐπίμορος καὶ μετὰ τὸ γράμμα τοῦτο παραχῆ
 τῶν ζητήσεων.

441 CAPITULA LIBRI SECUNDI.

- I. *Inculta persecutio Licinii, et cædes episcoporum apud Amasiam urbem Ponti.*
- II. *Ecclesiæ dirutæ, et episcopi trucidati.*
- III. *Quomodo Constantinus Christianorum causa quos Licinius persequi parabat, commotus sit.*
- IV. *Quod Constantinus cum precibus, Licinius vero cum vaticiniis se ad bellum parabat.*
- V. *Quid de simulacris et de Christo Licinius dixerit, dum in luco sacrificaret.*
- VI. *Spectra in urbibus quæ Licinio parebant visa, Constantini militum Licinianos persequentium.*
- VII. *Ubiunque in præliis signum crucis adfuit, partem esse victoriam.*
- VIII. *Quod quinquaginta viri electi sunt qui crucem portarent.*
- IX. *Quod ex cruciferis is quidem qui fugit interfectus est; qui vero fideliter permanserat, incolumis evasit.*
- X. *Varie pugne et Constantini victoriæ.*
- XI. *Fuga et magicæ artes Licinii.*
- XII. *Quomodo Constantinus orans in tabernaculo, victoriam adeptus est.*
- XIII. *Constantini humanitas in milites captos.*
- XIV. *Iterum de oratione in tabernaculo.*
- D** XV. *Licinii simulata amicitia, et idolorum cultus.*
- XVI. *Quomodo Licinius militibus præceperit, ne adversus crucis signum impetum facerent.*
- XVII. *Constantini victoria.*
- XVIII. *Licinii cædes, et triumphus de eo acti.*
- XIX. *Publica lætitia ac festivitas.*
- XX. *Quomodo pro confessoribus Constantinus leges sanxerit.*
- XXI. *Quomodo etiam pro martyribus, et pro ecclesiarum prædiis leges tulit.*
- XXII. *Quomodo etiam populos recreaverit.*
- XXIII. *Quod Deum bonorum auctorem prædicavit, et de legibus ejusdem.*
- XXIV. *Lex Constantini de pietate in Deum, et de Christiana religione.*
- XXV. *Exemplum a vetustis temporibus.*
- XXVI. *De iis qui persecutionem passi sunt, et de persecutoribus.*
- XXVII. *Quod persecutio bellum gerentibus malorum causa extiterit.*

- XXVIII. Quod Deus Constantinum bonorum mini- A
strum elegit.
- XXIX. Piæ in Deum voces Constantini, et laus con-
fessorum.
- XXX. Lex solvens exsilio et curia, et bonorum pro-
scriptione.
- XXXI. Item eos qui in insulas erant relegati.
- XXXII. Item eos qui ad metalla et ad publica opera
ignominiose damnati fuerant.
- XXXIII. De confessoribus qui militaverant.
- XXXIV. De iis qui ad gynæcea, vel in servitutem
dati erant, liberandis.
- XXXV. De successione bonorum martyrum et con-
fessorum, et eorum qui relegati fuerant, et quo-
rum bona in fiscum relata.
- XXXVI. Ut deficientibus cognatis ecclesia hæredita-
tem capiat, utque legata firma maneant.
- XXXVII. Ut qui huiusmodi loca, ædes, hortos oc-
cupaverint, restituant; exceptis fructibus.
- XXXVIII. Quomodo super his libellos dari oporteat. B
XXXIX. Ut fiscus fundos, ædes et hortos restituat
ecclesiis.
- XL. Ut martyria et cæmeteria ecclesiis reddantur.
- XLI. Ut qui res ecclesiæ emerunt, aut dono acce-
perunt, eas restituant.
- XLII. Sedula exhortatio ad colendum Deum.
- XLIII. Quomodo Constantinus ea quæ legibus san-
xerat, factis ipsis confirmavit.
- XLIV. Quomodo Christianos ad regendas provin-
cias promoverit, et paganos sacrificare prohibuerit.
- XLV. De legibus quibus sacrificia quidem prohibe-
bantur; ecclesiæ vero construi iubebantur.
- 442 XLVI. Epistola Constantini ad Eusebium et reli-
quos episcopos de ecclesiis præsidum opera ædi-
ficandis, utque vetustæ reficiantur et ampliores
extruantur.
- XLVII. Quod contra idolorum cultum scripserit.
- XLVIII. Constantini edictum ad provinciales de falso
cultu multorum deorum. Exordium de virtute et
vitio.
- XLIX. De pio ac Dei amatissimo Constantini pa-
tre, et de Diocletiano ac Maximiano persecuto-
ribus.
- L. Quod ex Apollinis oraculo qui ob justos homi-
nes responsa amplius edere non poterat, mota
sit persecutio.
- LI. Quomodo Constantinus adhuc adolescens justos
esse Christianos audivit.
- LII. Quot tormentorum et suppliciorum genera ad-
versus Christianos excogitata.
- LIII. Quomodo barbari Christianos exceperunt.
- LIV. Quomodo divina ultione puniti sint, qui ex ora-
culo persecutionem commoverant.
- LV. Constantinus Deo gloriam tribuit, signum cru-
cis confitetur, et precatur pro Ecclesia.
- LVI. Quomodo omnes quidem Christianos esse opta-
vit; neminem autem coegit.
- LVII. Gloriam tribuit Deo, qui per Filium suum er-
rantes illuminavit.
- LVIII. Iterum Deo gloriam tribuit ex ministerio
totius mundi.
- LIX. Deum laudat qui semper bona atque honesta
docet.
- LX. Adhortatio sub finem edicti, ut nemo alteri mo-
lestiam facessant.
- LXI. Quomodo ab urbe Alexandria quæstiones com-
motæ sint propter Arium.
- LXII. De Ario et de Meletianis.
- LXIII. Quomodo legatum cum litteris misit ad pa-
cem componendam.
- LXIV. Constantini epistola ad Alexandrum episco-
pum et Arium presbyterum.
- LXV. Quod pro pace continue satagebat.
- LXVI. Quomodo quæstiones in Africa excitatas com-
pressit.
- LXVII. Quod religio ab Orientis partibus cæperit.
- LXVIII. Quomodo seditionem moleste ferens, pacem
suasit.
- LXIX. Unde nata sit controversia inter Arium et
Alexandrum, et quod talia non erant disquirenda.
- LXX. Exhortatio ad concordiam.
- LXXI. Quod ob leves quasdam voculas pertinaciter
certandum non fuit.
- C LXXII. Quomodo dolore affectus, præ pietate la-
crymas effudit; et iter quod facturus erat in
Orientem, ob hanc causam repressit.
- LXXIII. Quod post has etiam imperatoris litteras
perseveravit contentio.

ΕΥΣΕΒΙΟΥ ΤΟΥ ΠΑΜΦΙΛΟΥ

ΕΙΣ ΤΟΝ ΒΙΟΝ ΤΟΥ ΜΑΚΑΡΙΟΥ ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟΥ ΤΟΥ ΒΑΣΙΛΕΩΣ

ΛΟΓΟΣ Β΄.

443 EUSEBII PAMPHILI

DE VITA BEATISSIMI IMPERATORIS CONSTANTINI

LIBER SECUNDUS.

ΚΕΦΑΛΑΙΟΝ Α΄.]

D

CAPUT I.

Ἀκριτοῦ διασημοῦ λαθραῖος, ἐπισκόπους ἀνα-
ρουῦτος ἐν Ἀμασίᾳ τοῦ Πόντου.

Ὅδε μὲν οὖν ὁ δηλωθεὶς ἐπὶ τῶν τῶν θεομάχων
βίβδων κατεσημνίζετο, καὶ ὧν ὀφθαλμοὶ ἐπέειδε τοὺς

Occulta persecutio Licinii, et cædes episcoporum
apud Amasiam urbem Ponti.

Ad hunc modum supradictus Licinius in impiorum
barathrum præceps ruit, et quorum ob res impie

gestas exitium snis ipse oculis aspexerat, eorum A exemplum in suam ipsius perniciem æmulans, persecutionem Christianorum, quasi flammam quendam jam sopitam denuo excitavit, et multo gravius quam priores impietatis conflagavit incendium. Ac primum quidem tanquam mala bestia, et tortuosus quidam serpens in seipsum convolutus, et furorem atque hostiles adversus Deum minas spirans, Ecclesiis Dei sub imperio suo constitutis bellum palam inferre, ob Constantini metum minime ausus est, sed improbitatis virus abscondens, occultas insidias certis duntaxat in locis adversus episcopos comparavit; et ex his probatissimum quemque, compositis per provinciarum rectores calumniis interfecit. Porro hæc illorum modus, novus nec unquam antea cognitus fuit. Certe quæ apud Amasiam gesta sunt, omnem crudelitatis modum transcendunt.

CAPUT II.

Ecclesiæ diruta, et episcopi trucidati.

Qua in urbe ecclesiæ Dei, aliæ iterum post priorem illam expugnationem æquatæ sunt solo: aliæ clausæ a præsidibus provinciarum; ne quisquam eorum qui eas adire consueverant, eo conveniret, neve solemnem cultum Deo exhiberet. Neque enim qui hæc jubebat, preces illic pro se fieri opinabatur; scelus scilicet conscientia in 444 eam opinionem adductus. Sed nos pro Constantino cuncta agere, ac divino Numini supplicare sibi persuaserat. At præsidēs utpote assentatores atque adulatores, cum rem gratam imperatori facere se pro certo haberent, optimos quosque ecclesiarum antistites capitali supplicio adlixerunt. Itaque viri qui nihil mali commiserant, absque ulla causa abducebantur, et puniebantur perinde ac sicarii. Nonnulli novum quoddam mortis genus pertulerunt, corpore in multas partes frustatim conciso, et post atrox illud omnique tragico figmento horribilium spectaculum, ut piscibus cibum præberent, in altissimum mare projecti. Posthæc Dei cultores fugam denuo inire cœperunt. Iterum agri, iterum solitudines famulos Dei susceperunt. Quæ dum ad hunc modum tyranno succederent, deinceps persecutionem adversus omnes Christianos excitare in animum induxit. Ac procul dubio voti sui compos exstitisset, nec ei quidquam obstitisset quominus rem ad exitum perduceret, nisi famulorum suorum propugnator Deus,

(22) Ταῦτ' οὖν. Scribendum est τὰ γούν, ex libro x *Historiæ ecclesiasticæ*, ubi hæc omnia ad verbum leguntur. Mirum porro est, Eusebium neque in *Historia Ecclesiastica*, neque in his libris ullam facere mentionem Basilei Amasenorum episcopi: quem tamen jussu Licinii cæsum esse omnes Græci scriptores consentiunt. Verum Philostorgius in libro i *Historiæ Ecclesiasticæ* diserte scribit, Basileum Amasæ in Ponto episcopum Nicæno concilio interfuisse. Porro concilium Nicænum, ut inter omnes constat, congregatum est anno post exactionem Licinii. Quid quod Athanasius in oratione i *Contra Arianos*, ubi mentionem facit

ἐπὶ τῆς δυσσεβείας ὀλέθρους, τούτων τὸν ζῆλον ἐπὶ κακῶ τῶ αὐτοῦ μετιών, τὸν κατὰ Χριστιανῶν διωγμὸν, ὡσπερ τινὰ πάλαι κατεσβεσμένην πυρὸς ἀκμὴν ἀνεβρίπιζε, δεινότεραν ἢ οἱ πρόσθεν τὴν τῆς δυσσεβείας ἐξάπτων φλόγα. Καὶ δὴ οἷα τις ὄθηρ δεινὸς, ἢ σχολιδὸς ὄφις περὶ ἑαυτὸν λισπώμενος, θυμοῦ τε καὶ ἀπειλῆς θεομάχου πνέων, οὐπω μὲν ἐκ τοῦ προφανοῦς διὰ τὸν Κωνσταντίνου φόβον, ταῖς ὑπ' αὐτὸν Ἐκκλησίαις τοῦ Θεοῦ πολεμεῖν ἐτόλμα, κρύπτων δὲ τῆς κακίας τὸν ἴδον, λαθραίας καὶ μερικὰς ἐποικεῖτό τὰς κατὰ τῶν ἐπισκόπων συσκευάς· ἀνηρητό τε δι' ἐπιβουλῆς τῶν κατ' ἔθνος ἀρχόντων τοὺς τούτων δοκιμωτάτους· καὶ ὁ τρόπος δὲ τοῦ κατ' αὐτῶν φόνου ξενίζων τις ἦν, οἷος οὐδέποτε γνωσθῆναι. Ταῦτ' οὖν (22) ἀμφὶ τὴν Ἀμάσειαν τοῦ Πόντου κατεργασθέντα, πᾶσαν ὑπερβολὴν ὁμότητος ὑπερῆκόντιζεν.

ΚΕΦΑΛΑΙΟΝ Β΄.

Καθαίρεισις ἐκκλησιῶν, καὶ ἐπισκόπων κρεουργίαι.

Ἐνθα τῶν ἐκκλησιῶν αἱ μὲν ἐξ ὕψους εἰς ἕδαφος τοῦτο δευτέρον μετὰ τὰς πρώτας καθηροῦντο πολιερκίας, τὰς δ' ἀπέκλειον οἱ κατὰ τόπους ἡγεμόνες, ὡς ἂν μὴ συνάγοιτο τις τῶν εἰωθότων, μηδὲ τῷ Θεῷ τὰς ἐνθέσμους ἀποδοῆναι λατρείας (23). Συντελεῖσθαι γὰρ οὐχ ἤγειτο ὑπὲρ αὐτοῦ ταῦτα, ὅ τὰ τοιαῦτα προστάτων, συνεδδοῖ φαῦλῳ τοῦτο λογιζόμενος· ὑπὲρ δὲ Κωνσταντίνου πράττειν πάντα ἡμᾶς, καὶ τὸν Θεὸν λιοῦσθαι πέπειστο. Οἱ δ' αὐτοῦ ὄψες ὄντες καὶ κλίμακες, τὰ φίλα πράττειν τῷ δουσαγεῖ πεπεισμένοι, τοὺς δοκιμωτάτους τῶν ἐκκλησιῶν προέδρους κεφαλικάς ὑπέβαλλον τιμωρίας, ἀπήγοντο δὲ καὶ ἐκολάζοντο ἀπροφασίστως τοῖς μαιφόνους ὁμοίως, οἱ κατὰ μὴδὲν ἡδίκηχότες. Ἦδη δὲ τινες καινότεραν ὑπέμενον τοῦ βίου τελευτήν, εἴφει τὸ σῶμα εἰς πολλὰ κατακρεουργούμενοι τμήματα, καὶ μετὰ τὴν ἀπηνηή ταύτην καὶ πάσης τραγικῆς ἀκοῆς φρικτοτάτην κόλασιν, θαλαττίους βυθοῖς, ἰχθυῶσιν εἰς βροτὸν ἱριπτούμενοι. Φυγαὶ δὴ αὐθὶς ἐπὶ τοῦτοις, ὡσπερ δὴ καὶ μικρῶ πρότερον, τῶν θεοσεβῶν ἐγένοντο ἀνδρῶν· καὶ πάλιν ἀγροὶ, καὶ πάλιν ἐρημίαι τοὺς τοῦ Θεοῦ θεραπευτὰς ὑπέδεχοντο. Ἐπεὶ δὲ καὶ ταῦτα τοῦτον προοῦχόμενον τὸν τρόπον τῷ τυράννῳ, λοιπὸν τὸν πάντων ἀνακινεῖν διωγμὸν ἐπὶ διάνοιαν ἐβάλλετο· ἐκράτει τε γνώμης καὶ οὐδὲν ἐμποδῶν ἦν αὐτῷ μὴ οὐχὶ δι' ἔργων ἤδη χωρεῖν, εἰ μὴ φθάσας τὸ μέλλον, ὃ τῶν οικειῶν ὑπέρμαχος, ὡς ἐν σκότῳ καὶ νυκτὶ ζοφωδεστάτῃ φωστῆρα μέγαν

illustrium episcoporum qui Nicænae synodo aut ipsi interfuerunt, aut ejus sententiam comprobarunt, Basileum Ponti episcopum una cum aliis nominat, nec martyrem eum appellat, quamvis Osium confessorem ibidem cognominet. Sed et Acta Basilei quæ apud Metaphrastem exstant, inepta mihi videntur ac fabulosa. Ac pleraque quidem quæ initio eorum leguntur ex Eusebio ad verbum descripta sunt. Fabella autem illa de Glaphyra virgine, conficta mihi videtur ab hominibus otiosis.

(23) Ἀποδοῆναι λατρείας. In codd. Fuketiano et Sav. scriptum est ἀποδοῆναι: in libro autem x *Historiæ Ecclesiasticæ* ἀποδοῆναι.

ἐξέλαμψε τὸν αὐτοῦ θεράποντα Κωνσταντῖνον, ἐπὶ τὰ Α id quod futurum erat celerrime præveniens, Constantinum famulum suum tanquam splendidum lucis jubar, in profunda caligine et in obscurissima nocte subito ostendisset, eumque quasi manu apprehensum has in partes perduxisset.

ΚΕΦΑΛΑΙΟΝ Γ'.

Ὅπως Κωνσταντῖνος ὑπὲρ Χριστιανῶν διώκεσθαι μελλόντων ἐκινήθη.

Ὅς οὐκέτι ἀνεκτὸν εἶναι συνιδὼν τὴν τῶν εἰρημίων ἀκοήν, τὸν σάφρονα συνάγει λογισμὸν, καὶ τὸ στερρὸν τοῦ τρόπου τῆ συμφύτῃ φιλανθρωπία κερασάμενος, ἐπὶ τὴν ἄμυναν τῶν καταπονουμένων ἔσπευδε, κρίνας δεῖν εἶναι εὐσεβῆς καὶ ὁσίου, ἐκποδῶν ἕνα ποιησάμενον, τὸ πλεῖστον τῶν ἀνθρώπων διασώσασθαι γένος· πολλῇ γὰρ αὐτῷ χρωμένῳ φιλανθρωπία (24), καὶ τὸν συμπαθείας ἀνάξιον ἐλεοῦναι, τῷ μὲν μηδὲν γίνεσθαι πλέον, τῆς τῶν κακῶν ἐπιτηδεύσεως μηδαμῶς ἀπαλλαττομένην, ἐπαύξοντι δὲ μᾶλλον τὴν κατὰ τῶν ὑποχειρίων λύτταν, τοὺς δ' ὑπ' αὐτοῦ κεκαχωμένους μηδεμίαν ἐπι σωτηρίας ἐλπίδα λείπεσθαι. Ταῦτ' ἐνοήσας ὁ βασιλεὺς, ἀνωπερθέτως δεξιὰν ὀρέγειν σωτήριον τοῖς εἰς ἔσχατα κακῶν ἐληλαχόσιν ὤματο. Τῆς μὲν οὖν στρατιωτικῆς ἐξοπλίσεως τὴν συνήθη παρασκευὴν ἐποιεῖτο, ἥθροιστό τε αὐτῷ πᾶσα φάλαγξ πεζοῦ τε καὶ ἵππικου τάγματος· ἤγειτο δ' ἐπὶ πάντων τὰ τῆς ἐπὶ τὸν θεὸν ἀγαθῆς ἐλπίδος, διὰ τοῦ προλεχθέντος σημείου, σύμβολα.

ΚΕΦΑΛΑΙΟΝ Δ'.

Ὅτι Κωνσταντῖνος μὲν παρεσκευάζετο μετ' εὐχῶν, Λικίνιος δὲ μετὰ μαρτυρίων εἰς πόλεμον.

Ἐὐχῶν δ' εἶποτε καὶ νῦν αὐτῷ δεῖσθαι, καλῶς ἐπιστάμενος, τοὺς τοῦ Θεοῦ ἱερέας ἐπήγετο συνεῖναι τ' αὐτῷ καὶ παρῆναι διὰ παντός, ὡς περ τινὰς ψυχῆς ἀγαθοῦς φύλακας (25), τούτους δεῖν ἡγούμενος. Ἐνθεν εἰκότως ὁ τὴν τυραννίδα προεβλήμενος, πυθόμενος Κωνσταντῖνον τὰς κατ' ἐχθρῶν νίκας μὴδ' ἄλλως ἢ τοῦ Θεοῦ συμπράττοτος πορίζεσθαι, συνεῖναι τ' αὐτῷ καὶ παρῆναι διαπαντός τοὺς εἰρημένους, καὶ τό γε τοῦ σωτηρίου πάθους σύμβολον αὐτοῦ τε καὶ τοῦ παντός καθηγήσασθαι στρατοῦ· ταῦτα μὲν γέλωτος ἄξια ὑπελάμβανεν, ἅμα χλευάζων αὐτὸν καὶ βλασφήμοις διασύρων λόγους, αὐτὸς τε θεοπρόπους (26) καὶ μάντις Αἰγυπτίων, φαρμακεὺς καὶ γόητας, θύτας τε καὶ προφήτας ὧν ἤγειτο θεῶν, περὶ ἑαυτὸν ἐποιεῖ· καίπειτα θυσίαις οὗς δεῖν ἔτετο, θεοὺς (27) μειλισσόμενος, διηρώτα ὅπη αὐτῷ τὰ τῆς ἐκθάσεως τοῦ πολέμου

(24) Πολλῇ γὰρ αὐτῷ χρωμένῳ φιλανθρωπία. In lib. x unde hæc ad verbum transscripta sunt, pro voce πολλῇ legitur μόνη, quod rectius videtur. Mallem etiam scribere αὐτοῦ χρωμένου, nisi forte dativus casus sumi potest pro ablativo absoluto.

(25) Ὅσπερ τινὰς ψυχῆς ἀγαθοῦς φύλακας. Alludit ad vocem σωματοφύλακας. Quemadmodum igitur imperatores, quosdam milites ad custodiam corporis sui semper secum habebant, sic Constantinus episcopos quasi quosdam animæ custodes, ubique sibi adesse voluit. Porro post vocem ἐπέειπετο punctum apponendum est ex codd. Regio et

id quod futurum erat celerrime præveniens, Constantinum famulum suum tanquam splendidum lucis jubar, in profunda caligine et in obscurissima nocte subito ostendisset, eumque quasi manu apprehensum has in partes perduxisset.

CAPUT III.

Quomodo Constantinus Christianorum causa quos Licinius persequi parabat, commotus sit.

Qui cum hujusmodi rerum nuntium ad aures suas perlatum, non amplius dissimulandum esse intellexeret, sobriæ mentis vigorem collegit : et severitatem morum cum innata miscens clementia, iis qui opprimebantur auxilium ferre properavit ; pium sanctumque facinus habendum esse judicans, cum uno e medio sublato totum fere hominum genus incolume servatur. Sic enim apud se reputabat : si ipse summa clementia uteretur, et hominis nulla miseratione digni miseretur, illi quidem nihil id profuturum, quippe qui a pravis moribus et institutis nullatenus discederet, quin potius rabiem adversus subditos intenderet : oppressis vero nullam amplius spem salutis relinquere. Hæc imperator cum apud se reputasset, iis qui in extremas calamitates incidissent, absque ulla dilatione salutarem dextram porrigere decrevit. Et militarium quidem copiarum atque armorum ingentem apparatus coegit. Jamque aderant universa tam equitum quam peditum agmina in unum congregata. Cumctis vero præbant insignia fiducia in Deum, signum videlicet illud quod supra memoravimus.

CAPUT IV.

Quod Constantinus cum precibus, Licinius vero cum vaticiniis se ad bellum parabat.

Cumque precationibus, si unquam antea, sese tunc maxime indigere intelligeret, sacerdotes Dei secum duxit, eos velut optimos animæ custodes adesse coram et secum versari debere existimans. Unde cum tyrannus audiisset, Constantinum non aliter quam divino auxiliante numine victoriam de hostibus parare, et eos quos dixi ei perpetuo adesse unaque versari ; salutaris quoque passionis signum, et ipsum et universum ejus exercitum antecedere ; hæc utpote impius risu digna esse censebat, Constantinum subsannans et contumeliosis appetens verbis. Ipse vero divinos et vates Ægyptiorum, veneficos et impostores, sacrificulos denique ac prophetas falsorum quos colebat deorum sibi adjunxit. Deinde sacrificiis placans illos quos existimabat deos, sciscitabatur ex illis quemnam belli exitum

Fuk. quod Christophorus non animadvertit. Cæterum in codd. Fuk. Turnebi ac Savillii rectius scribitur ἐπήγετο. Paulo post in codice Fuk. scribitur, πυθόμενος Κωνσταντῖνον τὰς κατ' ἐχθρῶν νίκας μὴ ἄλλως, ἢ τοῦ Θεοῦ συμπράττοτος πορίζεσθαι. Rectius meo quidem judicio.

(26) Αὐτὸς τε θεοπρόπους. Scribendum est αὐτὸς δέ. Quanquam codices nostri nihil mutant, nisi quod pro θεοπρόπους Fuk. habet θεοπρόπους, schedæ vero θεοπροπέις.

(27) Οὗς δεῖν ἔτετο, θεοὺς. Scribendum videtur οὗς δεῖν, vel certe uno verbo οὗς διενόεῖτο.

esset habiturus. At illi sine cōtroversia victorem hostium et superiorem in bello fore responderunt; ennetis ubique oraculis uno consensu hæc illi per prolixa et elegantia carmina promittentibus. Sed et omniorum interpretes per somnia, et aruspices per viscerum motum similia portendi affirmabant. Horum itaque fallacibus pollicitationibus inflatus, cum ingenti fiducia progressus est ad castra, seque ad pugnam ineundam instruxit.

CAPUT V.

Quid de simulacris et de Christo Licinius dixerit, dum in luco sacrificaret.

Cum vero bellum jam orsurus esset, ex protectoribus et honoratioribus amicis lectissimos quosque in quemdam locum qui ab ipsis sacer habebatur, coegit. Lucus hic erat irriguus et opacus, 446 in quo plurimæ statuæ eorum quos ille deos putabat, sculptæ ex lapide visabantur. His cum cereos accendisset et solemnī ritu sacrificasset, huiusmodi verba habuisse dicitur: « Viri amici et commilitones, hi quidem quos colimus et quos ab ultimis usque majoribus colendos accepimus, dii sunt patrii; iste vero qui adversarum nobis partium copias ducit, moribus institutisque majorum violatis, ad impiam nullos credentium deos opinionem descivit; peregrinum quemdam nescio unde quæsitum temere amplectens Deum. Quin etiam turpissimo ejus signo exercitum suum dehonestat, eoque confusæ, non tam adversus nos quam adversus ipsos quos violavit deos, armatus procedit. Præsens igitur dies manifeste arguet uter nostrum cæco errore ducatur: et de diis qui apud nos aut qui ab adversarum partium hominibus coluntur, iudicium feret. Aut enim concessa nobis victoria, deos nostros vere servatores atque auxiliores esse jure merito declarabit. Aut si diis nostris qui quamplurimi sunt, et multitudine nunc utique antecellunt, unus ille nescio unde profectus Constantini Deus superior exstiterit, nemo post hæc in dubium revocet

(28) *Vulg.* Οἱ δ' ἀδειλήτως. In Regio codice legitur οἱ δ' ἀδηλήτως. Scribo ἀδηλήτως, id est, sine controversia. In codd. Fuk., Savil. ac Turnebi scribitur ἀναντιβήτως.

(29) *Πολέμου κρατεῖν.* Scribendum videtur καὶ πολέμου κρατῆσαι προύλεγον, συμφώνως αὐτῷ ταῦτα, μακραις τε ἐπῶν καλλιπελαις τῶν ἀπανταχοῦ χρηστηρίων προῖσχομένων. Sic totus hic locus restituendus est. In codice Fuk. ita scribitur: Καὶ τοῦ πολέμου κρατῆσαι συμφώνως εἶπον· μακραις ἐπῶν καλλιπελαις τῶν ἀπανταχοῦ χρηστηρίων τοῦτο προῖσχομένων. Optime.

(30) *Vulg.* ὄνειροπόλοι δέ. Post has voces, quæ sequuntur usque ad τὰ ὅμοια, desunt in mss. Regio, et ad marginem addita sunt recentissima manu. Quod si conjecturæ indulgere licet, scribendum puto ὄνειροπόλοι δὲ καὶ θύται τὰ ὅμοια, etc. Turnebus in suo codice emendaverat οἰωνοπόλοι. In codd. Fuk. et Savilli scriptum est ὄνειροπόλοι δὲ διὰ τῆς, etc.

(31) *Τὰς παρεμβολαῖς.* In codice Fuk. hic locus ita scribitur: σὺν πολλῶν θράσει προήει· τὰς παρεμβολὰς ὡς οἶόν τε ἦν. παρατάτων. Quæ lectio et distinctio non displicet: τὰς παρεμβολὰς παρατά-

χωρήσειεν. Οἱ δ' ἀδηλήτως (28) ἐχθρῶν νικητὴν εἶεσθαι καὶ τοῦ πολέμου κρατεῖν (29) συμφώνως εἶπον, μακραις ἐπῶν καλλιπελαις τῶν ἀπανταχοῦ χρηστηρίων τοῦτο προῖσχομένων· ὄνειροπόλοι δὲ (30) διὰ τῆς τῶν ὄντιων πτήσεως σημαίνεσθαι αὐτῷ τι αἰσα προύλεγον, καὶ θύται τὰ ὅμοια τῆν σπλάγγων αἰνίτεσθαι κληθῆναι ἐδῆλουν. Ἐπαρθεὶς δῆτα ταῖς τούτων ἀπατηλαῖς ἐπαγγελίαις, σὺν πολλῶν θράσει προήει ταῖς παρεμβολαῖς (31), οἷός τε ἦν, παρατάτων.

ΚΕΦΑΛΑΙΟΝ Ε΄.

Ὅσα Λικίνιος ἐν τῷ ἄλσει θύων, εἶπε περὶ τῶν εἰδώλων καὶ τοῦ Χριστοῦ.

Μέλλων δὲ γε τοῦ πολέμου κατάρχειν, τῶν ἀμφ' αὐτὸν ὑπασπιστῶν, τῶν τε τετιμημένων φίλων τοὺς ἐγκρίτους, εἰς τινα τοὺς αὐτοῖς νενομισμένων ἱερῶν συνεκάλει. Ἄλσος δ' ἦν ἐπιβρύτον καὶ ἀμφιλαφές· παντοῖα δ' ἐν τούτῳ γλυφαῖς λίθων ἀγάλματα ὧν ἠγεῖτο θεῶν, ἴδρυτο. Οἷς κηροῦς ἐξάψας (32) καὶ τὰ συνήθη θυσάμενος, τοιόνδε λόγον ἀποδοῦναι λέγεται· « Ἄνδρες φίλοι καὶ σύμμαχοι (33), πάτριοι μὲν οἷε θεοὶ, οὗς ἐκ προγόνων τῶν ἀνέκαθεν παρελιθότες σέβειν, τιμῶμεν· ὁ δὲ τῆς ἐναντίας ἡμῖν ἐξάρχων παρατάξεως, τὰ πάτρια παρασπονθήσας, τὴν ἄθειον εἶλετο δόξαν, οὐκ οἶδ' ὁπόθεν ξένον τινὰ πεπλανημένως περιέπων θεῶν, αἰσχυρῶν τε τούτου σημείων τὸν οἰκεῖον καταισχύνει στρατόν (34)· ὧν πεποιθώς, ὀρμάται οὐ πρὸς ἡμᾶς, πολὺ δὲ πρότερον πρὸς αὐτοὺς οὗς παρέβη θεοῦς, ἀράμενος τὰ ὅπλα. Ὁ δὲ οὖν παρὼν ἐλέγξει καιρὸς τὸν τῆ δόξῃ πεπλανημένον, θεοῖς τοῖς παρ' ἡμῖν καὶ τοῖς παρὰ θατέρῳ μέρει τιμωμένους βραβεύων. Ἡ γὰρ ἡμᾶς ἀποδείξας νικητὰς, δικαιοτάτα τοὺς ἡμετέρους θεοὺς σωτήρας καὶ βοηθοὺς ἀληθεῖς ἐπιδείξει· ἢ εἰ κρατήσῃ τῶν ἡμετέρων πλείστων γε θνῶν, καὶ τῶν πλῆθει (35) πλεονεκτούντων, εἴ τις οὕτος οὐκ οἶδ' ὁπόθεν ὠρμημένος ὁ Κωνσταντίνου θεός, μηδεὶς λοιπὸν ἐν ἀμφιδόλῳ τιθέσθω, τίνα δέοι θεῶν σέβειν, προσχωρεῖν ἐν τῷ κρατοῦντι, καὶ τούτῳ τῆς νίκης τιθεῖν τὰ βραβεῖα. Καὶ εἰ μὲν ὁ ξένος καὶ νῦν γελώμενος (36) ἡμῖν, κρείττων

τεν est castrametari.

(32) *Οἷς κηροῦς ἐξάψας.* Mos gentilium fuit cereos accendere ante statuas deorum, ut notavi ad lib. xxi Amm. Marcellini.

(33) *Καὶ σύμμαχοι.* Improperie dicitur ab Eusebio pro συστρατιῶται.

(34) *Καταισχύνει στρατόν.* Codex Fuk. habet κχτισχύει. Et paulo post ὀρμάται νῦν πρὸς ἡμᾶς· πολυπρότερον δέ. Rectius, ni fallor.

(35) *Καὶ τῶν πλῆθει.* Vocem τῶν omisit Christophorus, in qua lamen tota vis sententiæ posita est. Significat enim Licinius, deos suos in præsentia quidem numero vincere; brevī autem vi ac potentia superiores fore. Joannes Portesius, ineptus alioquin interpres, huius vocis interpretationem non omisit. Sic enim vertit, numero quidem adhuc potiores. Mox lego εἰς τὸς οὕτος, ut Turnebus ad oram sui codicis emendavit.

(36) *Edit* Genev. *Καὶ νῦν γεγόμενος.* Idem est, ac sidiceret, ὁ χθὲς καὶ πρῶην γεγόμενος. Irridet Constantini Deum impius Licinius, quod et peregrinus esset et novus. Nam inter deos quidam patrii habebantur, quidam peregrini. Et patrii quidem dii religionis vetustate commendabantur. Peregrini vero

φανείη, δεῖ καὶ ἡμᾶς αὐτὸν γνωρίζειν τε καὶ τιμᾶν, μακρὰ χαίρειν τοῦτοις εἰπόντας οἷς μάτην τοὺς κη-
ροὺς ἐξάπτομεν· εἰ δ' οἱ ἡμέτεροι κρατήσεαν, ὃ δὴ
οὐκ ἀμφιβάλλεται, μετὰ τὴν ἐνταυθοῖ ἵνικην ἐπὶ τὸν
κατὰ τῶν ἀθέων πόλεμον ὀρμῶμεν. » Ὁ μὲν δὴ τοῖς
παροῦσι ταῦτα προδιέλεξε· ἡμῖν δὲ τοῖς εἰς ταύτην
κεκλημένοις τὴν γραφὴν (37), οἱ τῶν λόγων αὐτήκοι,
τῆς τούτων μικρὴν ὑπερον μετεδίδοσαν γνώσεως.
Καὶ δὴ τοιοῦτους διεξελθὼν λόγους, ἡγεῖσθαι τῆς
συμβολῆς παρήγγελε τὰ στρατιωτικά.
gux, ad circumstantes hujusmodi verba fecit. Nobis vero qui hæc scribimus, ipsi illi qui orationi
ejus interfuerant, non multo post eam retulerunt. Hujusmodi igitur oratione facta, jussit militibus ut
prælium inirent.

ΚΕΦΑΛΑΙΟΝ Γ'.

*Φαντασίαι κατὰ τὰς ὑπὸ Λικίνιον πόλεις, ὡς τῶν
Κωνσταντίνου στρατευμάτων διεξίόντων.*

Τούτων δὲ πραττομένων, φάσμα τι λόγου κρείττον
ἀμφὶ τὰς ὑπηκόους τῷ τυράνκῳ πόλεις ὤφθαί φασιν·
ὀπλιτῶν γὰρ τῶν ὑπὸ Κωνσταντίνον ὄραν ἐδόκουν
διάφορα τάγματα, ἐν αὐταῖς μέσαις ἡμέραις διερχό-
μενα τὰς πόλεις, ὡσανεὶ κεκρατηκότα τῆς μάχης·
καὶ ταῦτ' ἐβλέπετο, μηδενός που τῆ ἀληθείᾳ μηδαμῆ
φαινομένου, θειοτέρα δὲ καὶ κρείττονι δυνάμει, τῆς
φαντασίας ὄψεως τὸ μέλλον εἶσεσθαι προφαινούσης.
Ἐπεὶ δὲ τὰ στρατιωτικά συμβολῆς ἤπτετο, προκα-
τῆρχε τοῦ πολέμου ὁ τὰς φιλικὰς διαρρήξας συνθή-
κας· ἐνταῦθα δὴ Κωνσταντίνος θεὸν Σωτῆρα τὸν ἐπὶ
πάντων ἐπικαλεσάμενος, σύνθημά τε τοῦτο δοὺς τοῖς
ἀμφοῦ ἀπὸν ὀπλίταις, πρώτης ἐκράτει παρατάξεως (38)
εἶτ' οὐκ εἰς μακρὸν δευτέρας συμβολῆς (39) κρείττων
novi erant, utpote nuper asciti. Cicero in ii *De
legibus* : « Novos vero deos, et in his colendis no-
cturnas pervigilaciones sic Aristophanes facetissimus
poeta veteris comædiæ vexat, ut apud eum
Sabazius et alii quidam dii peregrini judiciali e ci-
vitate ejiciantur. » Locus Aristophanis quem intelli-
git Cicero, erat in comædiâ *Leniis*, ut docet Sui-
das in vv. ᾧ νῦν θερμὸι βωμοί. Erat certe Athenis
ingens turba novorum ac peregrinorum deorum,
quos ξένους seu ξενικούς θεούς vocabant. Eorum
nomina ac series contexterat Apollonphanes poeta
in *Cretensibus*, teste Hesychio in voce θεοί ξενί-
κοί. Menander rhetor, seu potius Alexander, in
Methodo generis demonstrativi, pag. 612, notat quos-
dam deos antiquiores, quosdam recentiores dici,
οἱ μὲν γὰρ παλαιότεροι, οἱ δὲ νεώτεροι λέγονται τῶν
θεῶν. At Portesius, eumque secutus Christophorus-
nus, male hunc locum interpretati sunt, quorum
error hinc natus est, quod non viderunt adverbium
νῦν, idem interduum significare quod *nuper*, ut no-
tavi ad lib. iv *Historiæ Ecclesiasticæ*. Et hæc quidem
prius notaveram, secutus editionem Genevensem.
Postea vero didici, in editione Roberti Stephani et
in ms. codicibus legi καὶ νῦν γελῶμενος. Quam scri-
pturam cum secuti sint interpretes, minime cul-
pandi sunt.

(37) Ταύτην κεκλημένοις τὴν γραφὴν. In libro
Moræi ad marginem emendatur ποιούμενοις, quo-
modo loquitur Eusebius, infra cap. 8. Paulo ante in
eodem Moræi libro recte emendatum est, μακρὰ
χαίρειν τοῦτοις εἰπόντας. In codice Fuk. scriptum
ἰνεῖνι : ἡμῖν δὲ τοῖς εἰς ταύτην κεκλημένοις τὴν
γραφὴν, recte.

(38) Πρώτης ἐκράτει παρατάξεως. Primum præ-
lium inter Constantinum ac Licinium fuit in Pan-
nonia apud Cibalas, quod optime describit Zosimus
in lib. ii, et auctor excerptorum de *Gestis Constani-
tini*. Contigit hæc pugna Volusiano ii et Anniano

A quisnam colendus sit Deus, sed ad potiorem acce-
dat, eique victoriæ præmium deferat. Ac si quidem
peregrinus ille quem nunc ludibrio habemus, vi-
ctor esse videbitur, nos quoque illum agnoscere et
colere oportebit : procul abire ac valere posthac
jussis iis quibus cereos frustra accendimus. Sin vero
nostri superiores exstiterint, quod quidem nemini
dubium esse potest, post partam hoc loco victoriam
impiis deorum contemptoribus bellum inferre ag-
grediemur. » Et Licinius quidem ante exordium pu-
gnæ, ad circumstantes hujusmodi verba fecit. Nobis vero qui hæc scribimus, ipsi illi qui orationi
ejus interfuerant, non multo post eam retulerunt. Hujusmodi igitur oratione facta, jussit militibus ut
prælium inirent.

CAPUT VI.

B *Spectra in urbibus quæ Licinio parebant visa, Con-
stantini militum Licinianos persequentium.*

Quæ dum geruntur, spectrum quoddam prorsus
mirabile in urbibus tyranni illius dominationi sub-
jectis apparuisse ferunt. Varia enim Constantini
militum agmina per meridiem visa, quæ 447 tan-
quam parta victoria per urbes transirent. Atque
hæc cernebantur, reipsa quidem nemine usquam
comparente : sed divina potentia per visionem illam
quæ oculis subiciebatur, id quod futurum erat præ-
monstrante. Porro cum exercitus congredi jam pa-
rarent, is qui concordiæ fœdera ruperat, primus
pugnam exorsus est. Tunc vero Constantinus serva-
tore ac supremo omnium Deo in auxilium vocato,
atque hoc signo militibus suis dato, hostes primo
prælio fudit. Nec multo post altera commissa pu-

C *ross. viii Idus Octobris, ut scribitur in Fastis Ido-
titi. Quibus consentit Sigonius in libro iii De Occi-
dentali imperio. Male in Chronico Eusebii bellum
Cibalense confertur in annum septimum Constani-
tini, cum id gestum sit anno viii ejus imperii. Imo
nonus jam annus imperii Constantini agebatur, si
rem ad exactos calculos revoces. Nonus quippe an-
nus imperii Constantini cepit octavo Kalend. Au-
gusti, Volusiano ii et Anniano coss. Aurelius Vi-
ctor de bellis inter Licinium et Constantinum sic
scribit : « Ita potestas orbis Romani duobus quæsit,
qui quamvis per Flavii sororem nuptam Licinio
connexi inter se erant, ob diversos mores tamen
anxie triennium congruere quiverit, » etc. Qui locus
Idatianos Fastos aperte confirmat. Alioqui ex
Eusebiani *Chronici* sententia dicendum esset *bien-
nium*. Corrigendus est etiam Eutropii locus in libro
x, qui sic vulgo editus est : « Ac primo eum in
Pannonia, secundo iugenti apparatu bellum apud
Cibalas instrumentem, repentinus oppressit, » etc.*

D *Delenda est absque dubio vox secundo, quæ ab im-
perito librario adjecta est. Primum enim Constani-
tini adversus Licinium prælium fuit apud Cibalas,
ut supra ostendi. Deinde ridiculum esset dicere,
primum prælium fuisse in Pannonia, secundum apud
Cibalas : cum Cibale urbs sit Pannoniæ. Sed et
Peianus, qui Eutropium Græce vertit, vocem illam
secundo non agnoscit, ut ex interpretatione ejus ap-
paret. Orosius tamen et auctor *Historiæ Miscellæ*,
vulgatam Eutropii scripturam secutus est. Sic enim
habet : « Constantinus Licinium sororis suæ virum
in Pannonia primum vicit, deinde apud Cibalas
oppressit. »*

(39) Δευτέρας συμβολῆς. Secunda hæc pugna
Constantini adversus Licinium, in Thracia facta est,
ut docet Zosimus. Sed Zosimus locum ipsum non
dicit : auctor vero excerptorum de *Gestis Constani-
tini*, in campo Mardienti pugnatam esse scribit.

gna, iterum superior discessit, et longe majorem victoriam retulit, cum salutare crucis tropæum exercitum ipsius antecederet.

CAPUT VII.

Ubicunque in præliis crucis signum adfuit, partem esse victoriam.

Certe ubicunque hoc signum conspectum fuerat, continuo fuga hostium, victoribus terga illorum prementibus, sequebatur. Quo imperator comperto, sicubi agmen aliquod exercitus sui premi animadverteret, illico salutare tropæum tanquam efficacissimum quoddam ad parandam victoriam amuletum inferri jubebat; quo facto, statim victoria sequebatur, divina utique virtute animos viresque pugnantium confirmante.

CAPUT VIII.

Quod quinquaginta viri electi sunt qui crucem portarent.

Itaque lectis ex protectorum numero quotquot corporis viribus et animi fortitudine ac veræ religionis institutis præstare videbantur, unum hoc munus imposuit, ut signi hujus assidue curam gererent. Erant omnes quinquaginta viri; quorum nullum aliud erat officium quam circumstare et satellitio suo custodire signum; quod singuli humeris suis alternatim gestabant. Hæc imperator ipse nobis qui hanc historiam scribimus, dum in otio ageret, narravit, longo post tempore quam hæc contingerant, simulque rem quamdam adjecit memoratu dignissimam.

448 CAPUT IX.

Quod ex cruciferis is quidem qui fugit interfectus est: qui vero fideliter permanserat, incolumis evasit.

Nam cum forte, inquit, inter pugnandum ingens strepitus exercitum conturbasset, is qui hoc signum humeris ferebat, metu percussus, alteri gestandum tradidit, ut ipse discrimen evaderet. Vix alter ille signum gestandum susceperat, cum ecce is qui se subripiens custodiam signi deseruerat, telo in ventre percussus occubuit. Et hic quidem ignavix atque infidelitatis suæ pœnas persolvens, ibidem jacuit exanimis. At salutare crucis tropæum, ei qui ipsum sublime gestabat incolumitatem præstitit. In quem cum tela undique jacerentur, signifer quidem ipse salvus evasit: hasta vero salutaris tropæi, missilia excepit. Erat id spectaculum omni miraculo majus, cum cuncta hostium tela in brevissimum illum hastæ ambitum caderent. Quæ cum in hastam impacta defigerentur, signifer servabatur incolumis:

Verum hic locus perinde nobis ignotus est. Porro hæc pugna eodem anno contigit quo Cibalensis, ut ex narratione Zosimi, et auctoris illius ignoti colligitur. Quod quidem etiam hoc argumento demonstrari potest: Post hoc prælium pace inter Constantinum et Licinium facta, consules sequenti anno facti sunt Constantinus et Licinius, et in Occidente quidem annus ille inscriptus est: Constantino IV et Licinio IV coss.; in Orientis autem partibus Licinii nomen præpositum est hoc modo: Licinio August. IV, et Constantino Aug. IV coss., ut legitur in excerptis de *Gestis Constantini*.

ἦν, καὶ κρείττωνον ἤδη νικητηρίων ἐτύγχανε, τοῦ σωτηρίου τροπαίου προποµπεύοντος τῆς ἀµφ' αὐτὸν φάλαγγος.

ΚΕΦΑΛΑΙΟΝ Ζ'.

Ὅτι ἐν πολέμοις, ὅπου σταυροειδὲς σημεῖον παρήν, ἐκεῖ τὰ τῆς νίκης ἐγένετο.

Ἐνθα δ' οὖν ἀνεφάνη τοῦτο, φυγὴ μὲν τῶν ἐναντίων ἐγένετο, διωξίς δὲ τῶν κρατούτων· ὃ δὲ συνιδὸν ὁ βασιλεὺς, τοῦ οἰκείου στρατοῦ εἶπου τι τάγμα κεκμηκὸς ἑώρα, οἶονε τι νικητικὸν ἀλεξιφάρμακον, ἐνταυθοῖ τὸ σωτήριον τρόπαιον παρεῖναι διεκελεύετο· ᾧ παραντίκα συνανέφαινε νίκη, ἀλκῆς καὶ βώμης σὺν θείᾳ τινὶ μοίρᾳ δυναµούσης τοὺς ἀγωνιζοµένους.

ΚΕΦΑΛΑΙΟΝ Η'.

Ὅτι πεντήκοντι τὸν σταυρὸν φέρειν ἐξελέχθησαν.

Διὸ δὲ τῶν ἀµφ' αὐτὸν ὑπάσπιστων τοῖς καὶ σώµατος ἰσχυρῷ καὶ ψυχῆς ἀρετῇ καὶ θεοσεβείας τρόποις ἐγκρίτοις, μόνῃ τῇ τοῦ σημείου διακονίᾳ προσκαρτερεῖν ἐκέλευεν· ἦσαν δ' ἄνδρες τὸν ἀριθμὸν οὐχ ἤτους πεντήκοντα (40), οἷς οὐδὲν ἕτερον ἦν μόνον, ἢ κυκλῶν καὶ περιπέπειν δορυφορίᾳ τὰ σημεῖον ἀμοιβαίως ἐκάστου αὐτὸ ἐπὶ τῶν ὤμων φέροντος. Ταῦτα βασιλεὺς αὐτῶν, τοῖς τὴν γραφὴν ποιοῦμένοις, ἐπὶ καιροῦ σχολῆς μακρῶ τῶν πραγμάτων ὑστερον ὑφηγεῖτο, προσθεὶς καὶ τι μνημονεῦσθαι ἀξιὸν τῷ διηγήματι.

ΚΕΦΑΛΑΙΟΝ Θ'.

Ὅτι τῶν σταυροφόρων ἀνηρέθη μὲν ὁ φυγῶν, ὃ δὲ πιστεῖ παραµύνας ἐσώθη.

Ἐφη γάρ ποτ' ἐν μέτρῃ τῇ τοῦ πολέμου συμβολῆ, κτύπου καὶ ταραχῆς ἀθρόας διαλαβούσης τὸ στρατιωτικόν, τὸν ἐπὶ τῶν ὤμων φέροντα τὸ σημεῖον ὑπὸ δειλίας ἐν ἀγωνίᾳ γενέσθαι, κάπειτα μεταπαρὰδοῦναι αὐτὸ ἐτέρῳ, ὡς ἂν διαφύγοι τὸν πόλεμον. Ὡς δ' ὁ μὲν ὑποδέδεκτο, ὃ δ' ὑπερβάς (41), ἐκτὸς ἐγένετο τῆς τοῦ σημείου φυλακῆς, βέλος ἀκοντισθὲν αὐτοῦ κατὰ τῆς νηδύος πήγνυται, καὶ τὴν ζωὴν ἀφαιρείται αὐτοῦ. Ἄλλ' αὐτὸς μὲν δειλίας καὶ ἀπιστίας δίκην ἐκτίσας, ἐνταυθοῖ νεκρὸς ἔκειτο· τοῦ δὲ τὸ σωτήριον τρόπαιον αἰωροῦντος, ζωῆς ἐγένετο φυλακτῆριον, ὡς πολλάκις βελῶν κατ' αὐτοῦ πεμνημένων, τὸν μὲν φέροντα διασώζεσθαι, τὸ δὲ τοῦ τροπαίου δόρυ δέχεσθαι τὰ βαλλόμενα. Καὶ ἦν γε τοῦτο παντὸς ἐπέκεινα θαύματος, πῶς ἐν βραχυτάτῃ περιτρεφείᾳ τοῦ δόρατος ἰκνούμενα τὰ τῶν πολεμίων βέλη, ἐν

(40) Ἦσαν δ' ἄνδρες... πεντήκοντα. Hos satellites quibus Constantinus curam labari in præliis commisit, Gretserus in lib. II *De cruce*, cap. 40, eosdem esse ait qui *praepositi laborum* dicuntur in codice Theodosiano; id est τῶν λαβῶρων. Nam λαβῶρων Græci dicebant, quod laborantibus agminibus auxilio esset, teste Sozomeno.

(41) Vulg., Ὁ δ' ὑπερβάς. Veram hujus loci scripturam nobis aperuit codex Fuk., in quo legitur ὁ δὲ ὑπερβάς. Non enim dubito quin Eusebius scripserit ὑπερβάς.

αὐτῷ μὲν πηγνύμενα κατεπέριετο, ἡλευθέρου δὲ ἄδεο ut nullo unquam jaculo ferirentur, quicumque hoc ministerium obibant. Neque porro hæc nostra est oratio, sed ipsius imperatoris, qui inter reliqua id etiam nobis commemoravit. Qui cum priores victorias Dei omnipotentis auxilio retulisset, post hæc acie instructa exercitum movens, ulterius processit.

ΚΕΦΑΛΑΙΟΝ Γ.

Συμβολαὶ διάφοροι, καὶ Κωνσταντίνου νίκαι.

Τούτου δὲ τὴν πρώτην ὁρμὴν οἱ τῆς ἐναντίας προκατάρχοντες λήξεως οὐχ ὑποστάντες, τὰν χειρὸν βίβαντες τὰ ὄπλα, προσεχώρουν τοῖς βασιλέως ποσίν· ὁ δὲ τοὺς πάντας σώους ὑπεδέχετο, τῇ τῶν ἀνδρῶν ἀσμενίζῳ σωτηρίῳ. Ἄλλοι δ' ἐπὶ τοῖς ὅπλοις μείναντες, ἐνεχείρουν τῇ τοῦ πολέμου συμβολῇ· οἷς ἐπειδὴ πρὸς φιλικὰς κλήσεις (42) προϊσχύμενος βασιλεὺς, οὐ πεσομένους ἔγνω, τὸν στρατὸν ἤφιει. Οἱ δ' αὐτίκα νότα δόντες, εἰς φυγὴν ἐτρέποντο. Ἐθ' οἱ μὲν αὐτῶν νόμῳ πολέμου ἐκτείνοντο καταλαμβανόμενοι, οἱ δ' ἐπ' ἀλλήλους πίπτοντες, τοῖς οἰκείοις κατεβάλλοντο ξίφεσιν.

ΚΕΦΑΛΑΙΟΝ ΙΑ΄.

Φυγὴ Λικινίου καὶ ροητεῖαι.

Ἐπὶ τούτοις ὁ τούτων ἐξάρχων, ἐπειδὴ τῆς παρὰ τῶν οἰκετῶν (43) βοηθείας στερηθέντα συνείδεν ἑαυτὸν, φροῦδὸν τ' ἦν αὐτῷ τὸ πλῆθος τῆς συνειλεγμένης αὐτῷ στρατείας τε καὶ συμμαχίας, ἣ τε ὦν ἔρετο θεῶν, ἐλπὶς τὸ μηδὲν πεῖρα διηλέγχετο, τῆνικαῦτα δραστηρῶς ἀσχιστον ὑπομένει· φεύγων δὲ διέβαινεν, ἐν ἀσφαλεῖ τ' ἐγένετο, τοῦ θεοφιλοῦς μὴ κατὰ πόδας διώκειν τοῖς οἰκείοις ἐγκλεινομένου, ὡς ἂν τύχοι σωτηρίας ὁ φεύγων. Ἥλιπτε γάρ ποτε αὐτὸν συναισθόμενον οἱ κακῶν ἂν εἴη, λῆξαι μὲν τῆς μακροῦς θρασυτήτος, ἐπὶ τὸν κρείττονα δὲ λογισμὸν μεταβαλέσθαι τὴν γνώμην. Ἄλλ' ὁ μὲν φιλανθρωπίας ὑπερβολῇ ταῦτα διενοεῖτο, ἀνεξικακείν τε ἤθελε, καὶ νέμεται τῷ μὴ ἄξιῳ συγγνώμην· ὁ δ' οὐκ ἀπέχετο μοχθηρίας, κακὰ δ' ἐπὶ κακοῖς σωρεύων, χειρόνων ἤπειτο τολμημάτων· καὶ δὴ πάλιν γοήτων κακοτέχνους ἐπιτηδεύμασιν ἐγχειρῶν ἐθρασύνετο· ἦν δὲ καὶ ἐπ' αὐτῷ, ὡς ἄρα ὁ θεὸς ἐσκήρυξε τὴν καρδίαν αὐτοῦ, παλαιῶν τυράννων παραπλησίως φάναί.

denuo confugiens, efferri insolentius cœpit. Ac de illo tyranno, cor scilicet ipsius a Deo induratum fuisse.

ΚΕΦΑΛΑΙΟΝ ΙΒ΄.

Ὅπως Κωνσταντίνος ἐν σκηπῇ ποοσευχόμενος ἐνίκη.

Ἄλλ' ὁ μὲν τοιοῦτοις ἐμπλέκων ἑαυτὸν, κατὰ βαρβάρων ἀπωλείας ὄθει· βασιλεὺς δ' ἐπεὶ ἑώρα δευτέρως αὐτῷ δεῖσθαι πολέμου παρατάξεως (44), τῷ αὐτοῦ

(42) Πρὸς φιλικὰς κλήσεις. Scribendum puto φιλικὰς προσκλήσεις προϊσχύμενος, id est, blandis et amicis verbis eos compellens. Porro que in hoc capite narrat Eusebius, pertinere videntur ad primum prælium in campo Cibalensi, de quo supra dixi. Idque confirmatur ex sequentibus.

(43) Παρὰ τῶν οἰκετῶν. Novo more οἰκέτας pro militibus usurpat Eusebius. Erat quidem militia species quædam servitutis temporariæ. Quod etiam

A adeo ut nullo unquam jaculo ferirentur, quicumque hoc ministerium obibant. Neque porro hæc nostra est oratio, sed ipsius imperatoris, qui inter reliqua id etiam nobis commemoravit. Qui cum priores victorias Dei omnipotentis auxilio retulisset, post hæc acie instructa exercitum movens, ulterius processit.

CAPUT X.

Varie pugnæ et Constantini victoriae.

Porro adversarum partium antesignani cum primom ejus impetum sustinere non potuissent, abjectis armis sese ad imperatoris pedes prostraverunt. At ille cunctos incolumes servavit, magnam ex salute hominum percipiens voluptatem. Alii vero qui sub armis remanserant, sese ad pugnam parabant. Quos imperator ad deditionem invitans, cum amicis compellationibus nullatenus inflecti videret, exercitum in eos immisit. Illi continuo terga dantes, in fugam vertuntur. Quorum alii comprehensi inter fugiendum, jure belli cæsi; alii in se mutuo impingentes, suismet gladiis obruncati sunt.

449 CAPUT XI.

Fuga et magicæ artes Licinii.

Illorum vero princeps, cum se ministrorum suorum auxilio destitutum esse, et quas collegerat copias tam militum quam auxiliarium, omnes evanuisse cerneret, spemque in diis quos colebat prorsus inanem esse res ipsa convinceret, fugam turpissimam iniit. Atque hoc modo elapsus, semet discrimine exemit, cum imperator Dei amatissimus, suos confestim sequi et fugientis terga premere noluisse, quo scilicet fugiens posset evadere. Sperabat enim fore ut Licinius, cognito tandem rerum suarum infelicissimo statu, a pristina audacia atque insaniam discederet, et ad sanioerem mentem rediret. Verum Constantinus quidem pro eximia qua præditus erat humanitate, hæc ita existimabat: et injurias patienter ferre, ac licet non merenti veniam dare, in animum induxerat. At Licinius tantum abest ut a pristina improbitate destiterit, quin potius mala malis exaggerans, pejora in dies aggrediebatur. Quin etiam ad magorum detestandas artes

illo idem merito dici poterat quod de vetere illo

CAPUT XII.

Quomodo Constantinus orans in tabernaculo, victoriam adeptus est.

Licinius igitur hujusmodi scelerum vinculis sese ipse constringens, in exitii barathrum præcipitem dedit. Constantinus vero cum altero prælio sibi opus

docet Suidas in voce Βετεράνος· παρὰ Ῥωμαίοις ὁ ἀπολυθεὶς τῆς στρατείας· ἐπὶ εἰκοσαετίαν δὲ οὗτοι ἐδούλευον. Hinc est quod tirones notis quibusdam in cute signabantur tanquam servi. Missio quoque manumissioni respondebat. Non sine causa igitur Eusebius milites Romanos appellat οἰκέτας. Quod si forte alicui displicet, in promptu est emendare τῶν οἰκετῶν.

(44) Δευτέρως... πολέμου παρατάξεως. Ex his

esse cerneret, Servatoris sui cultui-diligenter vacavit. Et crucis quidem tabernaculum fixit extra castra, ubi pure et casto degens, preces ad Deum fundebat; exemplo veteris illius prophetæ, quem extra castra tabernaculum constituisse divina testantur oracula. Aderant autem assidui una cum ipso pauci quidam, fidei, pietatis ac benevolentiae probe compertæ. Atque id semper facere consueverat, quotiescunque certamen esset initurus. Neque enim præceps erat, quippe qui tutiora semper eligeret. Adhæc Dei consilio cuncta gerere solitus erat. Porro cum sedulo atque impense Deo suo supplicaret, semper Deus ei præsentiam suam exhibere dignatus est. **450** Exinde, velut diviniore actus impulsu, prosilire ex tabernaculo solebat, et signo ad proficiscendum dato, statim militibus imperabat ut absque mora gladius stringerent. Qui confestim impetu in hostem facto, obvios omnes sine ullo ætatis discrimine obtruncabant; donec exiguo temporis momento parva victoria, tropæa de victis hostibus erexissent.

CAPUT XIII.

Constantini humanitas in milites captos.

Hoc modo imperator ante pugnae conflictum, et seipsum gerere, et exercitum suum instituere, etiam antea solitus erat: quippe qui Deum vitæ suæ semper anteponeret, cunctaque ejus nutu et consilio agere studeret, et multorum hominum cædem facere religioni duceret. Quocirca non minus hostium quam militum suorum consulebat salutem. Itaque suis victoriam adeptis præcipiebat, ut victis parcerent, utque homines nati, communis hominum naturæ meminissent. Quod si forte militum animos obstinatos ad cædem videret, auri largitione eos reprimebat; jubens ut qui hostem vivum cepisset, certo auri pondere donaretur. Atque hanc illecebram ad salutem hominum conservandam imperatoris excogitavit solertia: adeo ut plurimi ex ipsis etiam barbaris servati sint, cum imperatoris aurum vitam ipsorum redemisset.

CAPUT XIV.

Iterum de oratione in tabernaculo.

Hæc et alia plurima horum similia imperator etiam alias facitare consueverat. Tunc temporis vero antequam prælium consereret, seorsum in tabernaculo positus, orationibus, ut solebat, vacavit ab omni quidem joco et delicatiori vitæ cultu abstinens, jejuniis vero aliisque hujusmodi exercitationibus corpus fatigans, et supplicationibus ac precibus ita Deum placans, ut benignum illum ac propitium suarum partium adiutorem haberet, eaque ageret quæ ille menti suæ suggestisset. Et

apparet, verum esse quod supra notavi ad e. 40, illic scilicet Eusebium loqui de prioris prælio quod ad Cibalas commissum est.

(45) *Τοῦ σταυροῦ τῆς σκητῆς.* De hoc tabernaculo quod Constantinus secum semper in expeditionibus circumferebat, scribit Sozomenus in lib. 1, cap. 8.

Α Σωτῆρι τὴν σχολὴν ἀνετίθει, τοῦ μὲν σταυροῦ τὴν σκηνὴν (45) ἐκτὸς καὶ πορρωτάτω πηξάμενος, ἀγῆ δ' ἐνταυθοῖ χρώμενος καὶ καθαροῦ διαίτη, τῷ τε θεῷ τὰς εὐχὰς ἀποδιδοῦς, κατ' αὐτὸν ἐκεῖνον τὸν παλαῖν τοῦ Θεοῦ προφήτην, ὃν τῆς παρεμβολῆς ἐκτὸς πῆξασθαι τὴν σκηνὴν, τὰ θεῖα πιστοῦνται λόγια. Προσεκαρτέρουν δ' αὐτῷ βραχεῖς, οἱ πίστει καὶ θεοσεβείας εὐνοίᾳ (46) παρ' αὐτῷ δεδοκιμασμένοι. Τοῦτο δ' αὐτῷ σύνθετος ἦν πράττειν, καὶ εἴποτε ἄλλοτε παρατάξει πολέμων ὤρματο συμβαλεῖν. Βραδύς μὲν γὰρ ἦν δι' ἀσφάλειαν, Θεοῦ δὲ βουλῆ πάντα πράττειν ἤξεϊτο. Ἐπὶ σχολῆς δὲ τῷ αὐτοῦ Θεῷ τὰς ἱκετηρίας ποιούμενος, πάντως που καὶ θεοφανείας ἐτύγχανεν εἶθ' ὡσπερ θειοτέρῳ κινήεις ἐμπνεύσει, τῆς σκητῆς ἀναπηδήσας, ἐξαίφνης κινεῖν αὐτίκα τὰ στρατιωτικὰ καὶ μὴ μέλλειν, ἀλλὰ καὶ αὐτῆς ὥρας ξιφῶν ἀπτεσθαι παρεκελεύετο. Οἱ δ' ἀθρόως ἐπιθέμενοι, ἤδηδὸν ἔκοπτον, εἰς ὅτ' ἂν τὴν νίκην ἐν ὥρας ἀκαρεῖ ῥοπή (47) ἀπολαβόντες, τρόπαια κατ' ἐχθρῶν ἀνίσταν ἐπὶ νίκια.

ΚΕΦΑΛΑΙΟΝ ΙΓ'.

Φιλανθρωπία περὶ τοὺς συλλαμβανόμενους στρατιώτας.

Οὕτω μὲν δὴ βασιλεὺς ἀγειν ἑαυτὸν τε καὶ τὸν αὐτοῦ στρατὸν ἐν ταῖς τῶν πολέμων παρατάξει, καὶ πάλαι πρότερον εἰώθει, τὸν ἑαυτοῦ Θεὸν πρὸ τῆς ψυχῆς αἰεὶ τιθέμενος, καὶ ταῖς αὐτοῦ βουλαῖς πάντα πράττειν ἐθέλων, δι' εὐλαθείας τε τιθέμενος τὸν τῶν πολλῶν θάνατον. Ἐνθεν οὐ μᾶλλον τῆς τῶν οἰκείων, ἢ τῶν ἐχθρῶν προϋνόει σωτηρίας. Διὸ καὶ κρατήσασιν ἐν μάχῃ τοῖς οἰκείοις, τῶν ἀλόπτων φειδῶ ποιέσθαι παρήνει, μηδ' ἀνθρώπους ὄντας, τῆς ὁμογενούς φύσεως ἐνλήθη γίγνεσθαι. Εἰ δὲ καὶ ποτε τῶν ὀπιπῶν τοὺς θυμοὺς ἀκρατεῖς ἑώρα, χρυσοῦ δόσει τοῦτους ἐχαλίῃ, τὸν ζωγροῦντά τινα τῶν πολεμίων, ὠρισμένην χρυσοῦ τιμᾶσθαι προστάτων ὀλίγη. Καὶ πῶτο δέλεαρ ἀνθρώπων σωτηρίας ἡ βασιλέως εὐρατο συνέσεις, ὡστ' ἤδη μυρία καὶ αὐτῶν ἐσώζοντο βαρβάρων, χρυσῷ βασιλέως τὴν ζωὴν αὐτοῖς ἐξωνομένου.

ΚΕΦΑΛΑΙΟΝ ΙΔ'.

Ἐπι περὶ τῶν ἐν σκηνῇ προσευχῶν.

Ταῦτα μὲν οὖν καὶ τούτοις ἀδελφὰ μυρία φίλα ἦν πράττειν βασιλεῖ κάλλοτε. Κάπλι τοῦ παρόντος δὲ συνήθως ἐφ' ἑαυτῷ πρὸ τῆς μάχης σκηνοποιούμενος, ταῖς πρὸς τὸν Θεὸν εὐχαῖς τὴν σχολὴν ἀνετίθει: βασιλεὺς μὲν ἀπάσης καὶ τρυφῆλης διαίτης ἀλλοτριούμενος, ἀσιτίας δὲ καὶ κακώσει τοῦ σώματος πείζων ἑαυτὸν, ταύτη τε τὸν Θεὸν ἱκετηρίας καὶ λιταῖς ἱλεούμενος, ὡς ἂν δεξιὸν αὐτὸν καὶ βοηθὸν ἔχοι, πράττοι τε ταῦτα ἄπερ αὐτῷ Θεὸς ἐμβάλλοι τῇ διανοίᾳ. Ἄλλ' ὁ μὲν ἀὔπνιον ἐποιεῖτο τὴν ὑπὲρ τῶν κοινῶν

(46) *Θεοσεβείας εὐνοίᾳ.* Forte scribendum est εἰλικρινείᾳ.

(47) *Vulg. εἰς ὥρας ἀκαρεῖ ῥοπή.* Codex Regius εἰς ὥρας. Scribo ἐν ὥρας ἀκαρεῖ ῥοπή, ut in libro Moxi ad marginem emendatum inveni, et sic codex Fuk. Paulo ante pro ἔστ' ἂν lego εἰς ἔτ' ἂν, ut loqui solet Eusebius.

φρογίδα, οὐ μᾶλλον τῶν οικείων, ἢ τῆς τῶν πολεμίων Ἀ
 ὑπερευχόμενος σωτηρίας.

ΚΕΦΑΛΑΙΟΝ ΙΕ'.

Λικίνου περι φιλικῆς δόλορ, καὶ εἰδωλολατρία.

Ἐπεὶ δ' ὁ μικρῷ πρόσθεν φυγῆς, εἰρωνεῖτ' καθ-
 υπεκρίνετο, φιλικᾶς αὔθις ἀντιβολῶν σπείσασθαι δε-
 ξιᾶς, καὶ ταύτας αὐτῷ παρέχειν ἤξιου ἐπὶ συνθηκῶν
 ὁροις βιωφελῶς καὶ τῷ παντὶ λυσitelῶς προτεινομέ-
 νας. Ταῖς μὲν οὖν συνθήκαις (48) προθύμως ὑπακούειν
 ὁ δηλωθεὶς ὑπεκρίετο, ὅρκοις βεβαιῶν τὴν πίστιν·
 λαθραῖαν δ' αὔθις ὀπλιτῶν συνῆγε παρασκευῆν· καὶ
 πάλιν πολέμου καὶ μάχης κατήρχε, βαρβάρους τ' ἄν-
 δρας ἀνεκαλεῖτο συμμάχους, θεοὺς τε ζητῶν περιήει
 ἐτέρους, ὡς ἂν ἐπὶ τοῖς προτέροις ἤπατρ, μένος. Καὶ
 τῶν αὐτῷ πρὸ μικροῦ περι θεῶν ὀμιληθέντων, οὐδε-
 μίαν ἐν νῷ κατεβάλλετο μνήμην, οὐδὲ τὸν ὑπέρμαχον
 Κωνσταντίνου θεὸν γνωρίζειν ἤθελε, πλείους δ' αὐτῷ
 καὶ καινότεροι γελοῖως ἀνεζητοῦντο.

Constantino propugnasset, agnoscere volebat : sed
 multo plures ac recentiores deos non sine risu ac
 ludibrio cœpit conquirere.

ΚΕΦΑΛΑΙΟΝ ΙΣΤ'.

*Ὅπως μὴ ἀντιπολεμεῖν τῷ σταυρῷ Λικίνιος παρ-
 ῆνει τοῖς στρατιώταις.*

Ἐπ' ἔργῳ μαθῶν, ὁπόση τις ἦν θεῖκη καὶ ἀπόρρη-
 τος ἐν τῷ σωτηρικῷ τροπαίῳ δύναμις, δι' ἧς ὁ Κωνσταν-
 τίνου ἔμαθε στρατὸς κρατεῖν, τοῖς ἀμφ' αὐτὸν ὀπλι-
 ταῖς παρήγει, μηδαμῶς ἐξεναντίας εἶναι τούτῳ, μηδ'
 ὡς ἔτυχεν, ἀπερισκέπτως (49) ὄρᾶν ἐπ' αὐτῷ· δεινὸν
 γὰρ εἶναι ἰσχυρῶς, αὐτῷ τε ἐχθρὸν καὶ πολέμιον· διδ-
 ῶν αὐτὴν φυλάττεσθαι τὴν πρὸς αὐτὸ συμβολήν. Καὶ
 δὴ ταῦτα συνταξάμενος, τῷ διὰ φιλανθρωπίαν ὄκνοῦν-
 τι καὶ τὸν κατ' αὐτοῦ θάνατον ἀναβαλλομένῳ, μάχῃ
 συμβαλεῖν ὠρμάτο. Οἶδε μὲν οὖν πολυπληθεῖα θεῶν
 θαρρόντες, σὺν πολλῇ δυνάμει χειρὸς στρατιωτικῆς
 ἐπέθεσαν, νεκρῶν εἰδῶλα θανόντων ἐν ἀψύχοις ἀγάλ-
 μασι προβεβλημένοι. Ὁ δ' εὐσεβείας θύρακι περιπε-
 φραγμένος, τὸ σωτήριον καὶ ζωοποιδὸν σημεῖον, ὡσπερ
 εὐφρόνηρον καὶ κακῶν ἀμυντήριον, τῷ πλήθει τῶν
 ἐναντίων παρέταττε. Καὶ τέως μὲν ἐπέειχε, φειδοῖ
 χρώμενος τὰ πρῶτα, ὡς ἂν μὴ πρότερος κατάρχοι,
 τῶν περι ὧν πεποιήτο συνθηκῶν ἕνεκα.

hostium multitudini objecit. Ac principio quidem sustinebat,
 parcens interim ferro, ne videretur prior
 pugnam iniisse, idque ob fœderum quæ pepigerat religionem

ΚΕΦΑΛΑΙΟΝ ΙΖ'.

Νίκη Κωνσταντίνου.

Ὡς δ' ἐπιμόμως ἔχοντας τοὺς ὑπεναντιοὺς, ἦδη δὲ
 ξιφῶν ἀπτομένους ἐώρα, τηλικαῦτα διαγανακτίσας,
 βοῆ τε μιᾶ καὶ ῥοπή (50) πᾶσαν τὴν τῶν ἐναντίων

(48) Ταῖς μὲν οὖν συνθήκαις. Pacis conditiones
 hæc fuerunt, ut Licinius quidem Orientem, Asiam,
 Thraciam, Mæsiam ac minorem Scythiam posside-
 ret; Dardania vero et Macedonia et Achaia, Pan-
 nonia quoque cum Mœsia et Dacia Constantini di-
 visioni accederent, ut narrat Zosimus et Sozomenus
 et auctor excerptorum de *Gestis Constantini*.

(49) Ἀπερισκέπτως. In schedis Regiis ἀπεριβλέ-
 πτως legitur, quomodo etiam Turnebus ad oram
 sui codicis emendarat. Ita etiam codex Fuk.

(50) Vulg., *Βοῆ τε μιᾶ καὶ ῥοπή*. Scribendum vide-
 tur *βοῆ τε μιᾶ καὶ ῥοπή*. Atque ita codex Fuk. et

Constantinus quidem reipublicæ pervigilem curam
 gerebat, non magis pro suorum quam pro hostium
 salute vota faciens.

451 CAPUT XV.

Licinii simulata amicitia, et idolorum cultus.

Quoniam vero Licinius qui paulo ante fugam
 inierat, simulatione utens, iterum amicitiam ac
 fœdera renovari posebat; imperator id e repu-
 blica esse, et generi humano conducere ratus, pa-
 cem illi sub certis conditionibus indulgere non re-
 cūsavit. At Licinius, specie quidem ipsa sūgebat,
 leges se libenter amplecti, et fidem iurejurando
 firmabat; verum occulte militarem apparatus in-
 struebat, atque iterum bellum inferre, iterum pu-
 gnam instaurare meditabatur. Sed et barbarorum

auxilia undique conquirebat, et novos circumqua-
 que investigabat deos : utpote a prioribus in frau-
 dem inductus. Nec memoria repetebat, quæ paulo
 ante de diis in concione dixisset, nec Deum qui pro

CAPUT XVI.

*Quomodo Licinius militibus præceperit, ne adversus
 crucis signum impetum facerent.*

Posthæc cum reipsa didicisset arcanam quamdam
 ac divinam potentiam in salutari tropæo inesse,
 cujus ope Constantini exercitus victoriam referre
 consuevisset; milites suos admonuit, ne ex adverso
 illi congregederentur, neve in illud temere ac fortuito
 oculos conjicerent. Quippe illud signum incredibili
 vi pollere, ac sibi privatim infestum adversumque
 esse aiebat, atque idcirco cavendum esse, ne ad-
 versus ipsum pugna iniretur. His ita compositis,
 adversus illum qui pro innata clementia cunctaba-
 tur, et qui imminens ipsi exitium differebat, præ-
 liari constituit. Et Liciniani quidem, deorum multi-
 tudine confisi, cum ingentibus copiis progrediebantur,
 nescio quæ mortuorum simulacra et statuas
 inanimes præsidii causa præferentes. Constantinus
 vero pietatis lorica contectus, salutare et vivificum
 crucis signum, velut terribilissimum quoddam et
 potentissimum ad depellenda mala munimentum,

parcens interim ferro, ne videretur prior
 pugnam iniisse, idque ob fœderum quæ pepigerat religionem

452 CAPUT XVII.

Constantini victoria.

Sed posteaquam hostes obstinato animo perstare,
 jamque gladios distringere animadvertit, indigna-
 tione commotus, solo clamore ac minimo temporis

Sav. Porro hæc insignis Constantini victoria contigit
 Crispo ter et Constantino ter eoss., v Nonas
 Julias, juxta Adrianopolim, ut legitur in *Fastis* Ida-
 tii. At Baronius hoc prælium Adrianopolitanum confert
 in annum Christi 318, quo Licinius v et Crispus eoss.
 fuere. Cujus sententiam his argumentis ac testimoniis
 optimorum scriptorum subvertimus. Primus est Idatius,
 qui in *Fastis* ita scribit : « Crispo vi et Constantino
 iii eoss. His eoss. bellum Adrianopolitanum die v
 Nonas Julias, et bellum Chalcedonense decimo quarto
 Kalendas Octobres. » Eadem verba leguntur in
Chronico Alexandrino, sed

momento cunctas hostium copias in fugam vertit, A et de dæmonibus pariter atque hostibus victoriam reportavit.

ἔτροπούτο δύναμιν, ὁμοῦ τε τὰς κατ' ἐγθρῶν καὶ κατὰ δαιμόνων ἀπεφέρετο νίκας.

CAPUT XVIII.

Licini cædes et triumphus de illo acti.

Posthæc ipsum Dei hostem ejusque familiares belli jure dijudicatos congruo supplicio affecit. Abducebantur itaque una cum tyranno, et debitas capitis pœnas dabant, quicumque bellum adversus Deum gerere ei suasissent. Et qui paulo ante vana spe elati erant, reipsa Constantini Deum amplectebantur, cumque unum ac verum Deum agnoscere se tunc demum profitebantur.

CAPUT XIX.

Publica lætitia ac festivitas.

Impiis igitur e medio sublatis, puri deinceps ac liquidis solis radii cernebantur, quasi nubilo tyrannicæ dominationis depulso. Cunctæque imperii Romani partes in unum corpus coaluerunt: orientabilibus provinciis cum Occidente conjunctis: unaque omnium principe tanquam capite quodam, totum imperii corpus refulgebat, unius dominatione cunctos homines complectente. Et qui prius in tenebris et in umbra mortis sedebant, iis tunc splendidissimi pietatis radii lætos dies præstabant. Nec præteritorum malorum ulla jam supererat recordatio, cum omnes ubique victorem laudibus celebrarent, ejusque servatorem Deum solum se agnoscere profiterentur. Noster vero omni genere

ΚΕΦΑΛΑΙΟΝ ΙΗ'.

Λικινίου θάνατος, καὶ ἐπιρρίκια περὶ τούτου.

Ἐἴτ' αὐτὸν τὸν θεομιστῆ καὶ τοὺς ἀμφ' αὐτὸν νόμῳ πολέμου διακρίνας, τῇ πρεπούσῃ παρεδίδοι τιμωρίᾳ. Ἀπήγοντό τ' αὐτῷ τῷ τυράννῳ καὶ ἀπώλλυντο, τῇ προσήκουσαν ὑπέχοντες δίκην, οἱ τῆς θεομαχίας σύμβουλοι· οἱ τε μικρὸν ὕστερον (51) τῇ τῶν ματαίων ἐλπίδι μετεωρισθέντες, ἔργῳ τὸν Κωνσταντίνου Θεοῦ παρελάβανον, καὶ τοῦτον ἄρτι Θεοῦ ἀληθῆ καὶ μόνον γνωρίζειν ἀνωμολόγουν.

ΚΕΦΑΛΑΙΟΝ ΙΘ'.

Φαιδρότητες καὶ πατηγύρεις.

Καὶ δὴ τῶν δυσσεβῶν ἀνδρῶν ἐκποδῶν ἡρμένων, καθαραὶ λοιπὸν ἦσαν ἡλίου αὐγαὶ τυραννικῆς δυναστείας, συνήπτετό τε πᾶσα ὅση τις ὑπὸ Ῥωμαίους ἐτύγγανε μοῖρα, τῶν κατὰ τὴν ἐξῶν ἐθνῶν ἐνουμένων θατέρῳ μέρει· μιᾶ τε τῇ τοῦ παντὸς ἀρχῇ ὡσπερ τινὶ κεφαλῇ, τὸ πᾶν κατεκοσμεῖτο σῶμα, μοναρχικῆς ἐξουσίας διὰ πάντων ἡκουσης· λαμπραὶ τε φωτὸς εὐσεβείας μαρμαρυγαὶ, τοῖς πρὶν καθήμενοις ἐν σκότῳ καὶ σκιᾷ θανάτου, φαειδρὰς παρεῖχον ἡμέρας. Οὐδ' ἦν τις ἐτι προτέρων μνήμη κακῶν, ἀπανταχοῦ πάντων τὸν νικητὴν ἀνυμνοῦντων, μόνον τε τὸν τοῦτου Σωτήρα Θεοῦ ὁμολογοῦντων γνωρίζειν. Ὁ δ' ἄρετῃ πάσῃ θεοσεβείας ἐκπρέπων νικητῆς βασιλεὺς (ταύτην γὰρ αὐτὸς τὴν ἐπάνου μοναυτῷ κυριώτατα τὴν ἐπιγορίαν (52)

sequenti anno, Paulino et Juliano coss., perperam C ascribuntur. Cum Idatio consentit Aurelius Victor, qui de bellis inter Constantium et Licinium ita scribit: « Quo sane variis præliis pulso, tum enim prorsus opprimere arduum videretur, simul affinitatis gratia, recepti consortio, ascitique imperio Cæsarium communes liberi, Crispus, Constantinusque Flavio geniti: Licinianus Licinio. Quod quidem vix diuturnum, neque his qui assumebantur felix fore, defectu solis factato itidem mensibus die, patefactum. Itaque sexennio post, rupta pace, apud Thracas Licinius pulsus, Chalcedona concessit. » Creati fuerant Cæsares Crispus, Licinius et Constantinus. Galliano et Basso coss., Kalendis Martiis, ut scribit Idatius in *Fastis* et auctor *Chronicæ Alexandrinæ*, id est anno Christi 317. Sequentem autem anno tenebræ fuerunt inter diem, hora ix, ut legitur in *Fastis* Idatii. Quare fallitur Aurelius Victor, qui Cæsarium promotionem in eundem annum confert, quo defectus ille solis contigit. Nam defectus quidem solis contigit anno Christi 318, Crispus vero una cum Licinio et Constantino Cæsar. levatus fuerat anno 317 Natalis Dominici. Recte tamen intervalla temporum numerat Aurelius Victor. Nam a defectu solis qui contigit anno Christi 318, usque ad prælium Adrianopolitanum, sex omnino sunt anni. His accedit Cedrenus, qui anno xix imperii Constantini, ait Constantinum expeditionem suscepisse adversus Licinium. Annus enim nonus decimus Constantini cadit in consulatum tertium Crispi et Constantini, qui erat annus Christi 324. Ab hoc calculo parum abest Sigonius, qui pugnam Adrianopolitanam assignat anno Christi 325, Severo et Iuliano coss. Ejusdem prælii Adrianopolitani mentio fit in lege 1 codic. Theod., de veteranis, ubi Constantinus sic ait: « Veteranis qui ex die quinta Nonarum Juliarum, cum prima per Thraciam victoria

universo orbi illuxit, et qui postea apud Nicomediam nostram missionem meruerunt, certa per edictum indulsumus, » etc. Etenim prælium Adrianopolitanum commissum est die quinto Nonas Julias, ut scribit Idatius in *Fastis*, et auctor *Chronicæ Alexandrinæ*. Verum mendosa est subscriptio hujus legis. Proposita enim esse dicitur Licinio v et Crispo coss., id est, anno Christi 318. Quod Baronio ansam erroris præbuit. Sed quis non videt scribendum esse: Paulino et Juliano coss. ? His enim coss. Nicomedia venit Constantinus, post vicium ac debellatum Licinium. Licinio vero v et Crispo coss. Nicomedia parebat Licinio, ejusque imperii sedes erat. His igitur coss. Constantinus non potuit veteranis suis missionem ac privilegia in urbe Nicomedia indulgere, cum ea civitas ipsius ditiori minime subjaceret. Cum ergo Constantinus in ea lege « Nicomediam nostram » appellet, necesse est legem illam datam esse dicamus Paulino et Juliano coss.

(51) *Οἱ τε μικρὸν ὕστερον.* Scribo μικρῷ πρότερον, nisi verba transposita esse dicamus, quod non raro occurrit in his libris. Atque ita Christophorus videtur hunc locum emendasse, μικρὸν ὕστερον, ἔργῳ τὸν Κωνσταντίνου Θεοῦ οἷος ἦν παρελάβανον, recte omnino. Porro in codice Fuk. et in veteribus schedis, ab illis verbis ὡς δ' ἐπιμόνας usque ad verbum ἀνωμολόγουν, unicum esse caput, non duo, ut in editione Genevensi.

(52) *Ὁ δ' ἀρετῇ πάσῃ θεοσεβείας ἐκπρέπων νικητῆς βασιλεὺς.* In libro Moræi et in schedis leg. corrigitur κυριώτατα. Malim tamen scribere κυριωτάτην ἐπιγορίαν. Porro Constantinus Victoris pronomen usurpavit, ut ex constitutionibus et epistolis ejus apparet. Certe in *Gestis purgationis Cæciliani*, aliquot ejus epistolæ hanc habent inscriptionem: *Victor Constantinus Maximus Augustus.* Ait igitur Eusebius hoc quasi

εὐρατο, τῆς ἐκ Θεοῦ δεδομένης αὐτῷ κατὰ πάντων ἡθρῶν τε καὶ πολεμίων νίκης ἕνεκα) τὴν ἐψάν ἀπέλαμβανε· καὶ μίαν συνημμένην κατὰ τὸ παλαιὸν τῆν τῶν Ῥωμαίων ἀρχὴν ὑφ' αὐτὸν ἐποιεῖτο, μοναρχίας μὲν ἐξάρχων Θεοῦ κηρύγματος τοῖς πᾶσι, μοναρχία δὲ καὶ αὐτὸς τοῦ Ῥωμαίων κράτους, τὸν σύμπαντα πηδاليουχῶν βίον ἀφήρητό τε πᾶν δέος τῶν πρὶν πιεζόντων τοὺς πάντας κακῶν· μειδιῶσι τε προσώποις, ἄσμασι τε φαιδροῖς, οἱ πρὶν κατηφεῖς ἀλλήλους ἐνεβλεπον· χοροὶ δ' αὐτοῖς καὶ ὕμνοι τὸν παμβασιλέα Θεὸν πρῶτιστα πάντων ὄντα δὴ τοῦτον ἐδίδασκον (53), κἄπειτα τὸν καλλίνικον, παιδᾶς τ' αὐτοῦ κοσμιωτάτους καὶ θεοφιλεῖς Καίσαρας, φωναῖς ἀσχετοῖς ἐγέραιρον κακῶν παλαιῶν καὶ δυσσεβείας ἀπάσης λήθη, παρόντων δ' ἀγαθῶν ἀπόλαυσις, καὶ προσέτι μελλόντων προσδοκία.

liberos Cæsares, sine ulla intermissione celebrabant Nulla jam præteritarum calamitatum, nulla impietatis memoria suppetebat: sed præsentium bonorum fructus cum futurorum spe atque expectatione percipiebatur.

ΚΕΦΑΛΑΙΟΝ Κ'.

Ὅπως ὑπὲρ ὁμολογητῶν ἐνομοθέτει Κωνσταντίνος.

Ἡπλοῦντο δὲ καὶ παρ' ἡμῖν, ὡσπερ οὖν καὶ πρότερον παρὰ τοῖς θάτερον μέρος τῆς οἰκουμένης λαχοῦσι, βασιλέως φιλανθρωπίας ἐμπλοεὶ διατάξεις· νόμοι τε τῆς πρὸς τὸν Θεὸν ὁσίας πνεόντες, παντοίας παρεῖχον ἀγαθῶν ἐπαγγελίας, τοῖς μὲν κατ' ἔθνος ἐπαρχεώταις (54) τὰ πρόσφορα καὶ λυσιτελεῖν δωρούμενοι, ταῖς δ' Ἐκκλησίαις τοῦ Θεοῦ τὰ κατάλληλα διαγορεύοντες. Ἄνεκαλοῦντο γοῦν ἐκσίνοους πρῶτιστα πάντων, ὅσοι τοῦ μὴ εἰδωλοατρῆσαι χάριν, ὑπὸ τῶν κατ' ἔθνος ἡγουμένων ἐξορίας καὶ μετοικίας ὑπέμειναν· κἄπειτα τοὺς βουλευτηρίους ἐγκριθέντας (55) τῆς αὐτῆς ἕνεκεν αἰτίας, ἡλευθέρουν τῶν λειτουργημάτων, καὶ τοῖς ἀπρηρημένοις δὲ τὰς οὐσίας, ἀναλαμβάνειν ταύτας ἐγκυλιούμενοι. Οἱ τ' ἐν καιρῷ τοῦ ἀγῶνος καρτερίῳ ψυχῆς διὰ Θεὸν λαμπρυνόμενοι, μετὰ τοῖς τε κακοπαθεῖν παραδοθέντες, ἢ νήσουσιν οἰκεῖν κριθέντες, ἢ δημοσίαις ἔργοις δουλεύειν (56) καταγχασμένοι, τούτων ἀθρόως ἀπάντων ἡλευθερίας ἀπέλαυον. Καὶ τοὺς στρατιωτικῆς δ' ἀξίας δι' ἔνστασιν θεοσεβείας ἀποβλήτους γενομένους, ἀνεκαλεῖτο τῆς ὕδρευς ἢ βασιλικῆς δωρεᾶς, ἐπεξουσίας (57) αἴρεσιν παρέχουσα, ἢ

proprium nomen illius fuisse. Græci enim κύριον ὄνομα vocant nomen proprium. In codice Fuk. scribitur τὴν ἐπώνυμον αὐτῷ κυριώτατα ἐπιγορίαν εὐρατο.

(53) Ὅρα δὴ τοῦτον ἐδίδασκον. Scribe δτι δὴ τοῦτο ἐδιδάσκοντο ex lib. x Hist. in fine, ubi hæc omnia iisdem fere verbis leguntur.

(54) Τοῖς μὲν κατ' ἔθνος ἐπαρχεώταις. In Chronico Alexandrino de Constantini in provinciales liberalitate et indulgentia hæc leguntur, anno ejus imperii vicesimo: καὶ τῶν τεχνιτῶν καὶ συντελεστῶν τὰ ἐπιτάγματα περιεῖλεν, id est: artificum et colatorum (hoc est provincialium qui tributa conferebant) onera sustulit.

(55) Τοὺς βουλευτηρίους ἐγκριθέντας. Hunc locum non intellexit Christophorsonus, quem tamen Portesius non infeliciter transtulit hoc modo: Qui

A pietatis excellens Constantinus victor (hoc enim convenientissimum sibi cognomen comparavit ob victorias de hostibus et inimicis ipsi a Deo ubique concessas) Orientem recepit, et imperium Romanum solidum sicut olim fuerat, et coadunatum, sub suam unius potestatem redegit. Ac Dei quidem unius dominationem primus omnibus prædicavit: ipse vero singulare quoque imperium orbis 453 Romani tenens, universum genus humanum gubernavit. Omnis jam metus malorum quibus cuncti homines oppressi fuerant, penitus exciderat. Et qui prius mæsti fuissent, tunc hilari vultu lætisque oculis sese mutuo intuebantur. Choris præterea et hymnis, primum quidem Deum omnium regem, prout instituti fuerant; deinde victorem Augustum, et modestissimos Deoque charissimos ejus

liberos Cæsares, sine ulla intermissione celebrabant Nulla jam præteritarum calamitatum, nulla impietatis memoria suppetebat: sed præsentium bonorum fructus cum futurorum spe atque expectatione percipiebatur.

CAPUT XX.

Quomodo pro confessoribus Constantinus leges sanxerit.

Tunc etiam apud nos, sicut antea apud illos qui alteram orbis partem incolunt, proposita sunt imperatoris edicta plena humanitatis: et leges quæ sinceram ac religiosam Dei observantiam spirarent, varia ejusque generis bona haud dubia spe pollicebantur; cum et provincialibus largirentur quæ ad ipsorum utilitatem spectant; et Ecclesiis Dei congrua et convenientia statuerent. Ac primum quidem eos qui propterea quod idolis sacrificare nolissent, a rectoribus provinciarum relegati, et ex patria migrare compulsi erant, domum revocarunt. Eos deinde qui eandem ob causam curiis addicti fuerant, publicis functionibus liberarunt: et qui facultatibus spoliati fuissent, iis bona sua restitui præceperunt. Præterea qui persecutionis tempore divina virtute roborati, fortitudinis et constantiæ illustre specimen ediderant; aut ad metalla damnati, ut continuo labore ibi divexarentur; aut in insulam deportati; aut publicis operibus mancipati fuerant, his omnibus subito soluti molestiis libertatem adepti sunt. Sed et quicumque ob egre-

eadem de causa translati erant ad curias, muneribus soluti sunt.

(56) Δημοσίους ἔργοις δουλεύειν. Male Christophorsonus vertit, ad publica imperii opera obeunda vi compulsi. Δημοσία ἔργα Eusebius appellat metalla, pistrina publica, textrina ac gynæcea: ad quæ opera quicumque sententia judicis damnati fuissent, libertatem amittebant. Hæc enira servitus pænæ dicebatur. Solebant autem Christiani ob confessionem nominis Christi ad hujusmodi opera damnari. Ac de metallis quidem nota res est. De condemnatione autem ad pistrinum exemplum habemus in Actis passionis Marcelli papæ.

(57) Ἐπεξουσίας. Duæ voces in unam coaluisse videntur, quæ his notis disjungendæ sunt, ἐπ' ἐξουσίας. Paulo post, ubi legitur τὰς οἰκίας ἀπολαμβάνειν, scribendum puto τὰς οἰκείας τάξεις ἀπολαμβάνειν. Neque enim ædibus, sed militia spoliati fuerant.

giam in reitnenda religione constantiam honore A
militiæ spoliati erant, eos imperatoris munificen-
tia ab hac ignominia revocavit; ipsorum arbitrio
ac voluntati permittens, ut vel propria recuperarent officia, et pristino honoris gradu fruerentur; vel si quietam vitam degere mallet, ab omnibus deinceps functionibus immunes permanerent. Denique quotquot ignominia causa gynæciis mancipati fuerant, eos imperator perinde ac cæteros, libertate donavit

454 CAPUT XXI.

Quomodo etiam pro martyribus et pro ecclesiarum prædiis leges tulit.

Et hæc quidem de iis qui ista perpessi essent, imperator scriptis legibus constituit. De bonis autem eorum, lege imperatoris plenissime cautum est. Nam sanctorum Dei martyrum bona qui in ipsa confessione mortem obiissent, ad proximos eorum devolvi jussit. Quod si nullus genere ipsis conjunctus reperitur, hæreditatem eorum ecclesiis deferri. Bona item quæ ex fisco vel per venditionem, vel per donationem ad alios translata fuerant; aut quæ penes fiscum remanserant, dominis restitui debere, indulgentiæ imperialis epistola præcipiebat. Et hujusmodi quidem beneficia in Ecclesiam Dei contulit benignitas principis, legibus per omnes provincias missis.

CAPUT XXII.

Quomodo etiam populos recreaverit.

Populis vero a fide nostra alienis et universis provinciis, multo plura ac majora donavit principis munificencia. Præinde omnes nostrarum partium incolæ, qui prius audientes ea quæ in altera parte imperii Romani gererentur, beatos prædicabant illos qui tantis afficerentur beneficiis; et qui ardentibus votis optabant, ut iisdem bonis ipsi quoque aliquando fruerentur: hæc oculis suis spectantes, seipsos jam felices prædicare non dubitabant: novum quoddam miraculum et quale nulla unquam sub cælo vidisset ætas, tantum scilicet imperatorem humano generi affulsisse testantes. Atque hi quidem ita sentiebant.

CAPUT XXIII.

Quod Deum bonorum auctorem prædicavit: et de legibus ejusdem.

Imperator autem ipse, ubi cuncta, Dei servatoris virtute sub ditionem suam redegit; eum qui hæc ipsi bona præstitisset, omnibus palam fecit; illumque victoriarum auctorem fuisse non autem seipsum, professus est. Idque litteris tum Latino tum Græco sermone scriptis et ad omnes provincias

(58) *Γυναικίσις δ' ἔργοις.* De gynæceis crebra sit mentio, tum in utroque codice, tum in *Notitia imperii Romani*. Vide *Lexicon* Brissonii. Cæterum qui ad gynæcea damnati erant, induebantur colobio laneo, quæ vestis erat servilis. Id discimus ex *Passione Romani martyris* quæ edita est a Mombrizio, et habetur in codice Musciacensi; « Eadem vero die Maximianus jussit, qui erant in palatio Christiani, ut discingerentur. Multos ergo dum solverent cingulam suam notavit sibi Maximianus transsonantes: et vidit Isitium beate memoria, et

τὰς οἰκίας ἀπολαμβάνειν, καὶ διαπρέπειν τοῖς προσι-
ροῖς αὐτῶν ἀξιώμασιν, ἢ ἀγαπῶντας τὸν εὐσταθῆ
βίον, πάντων λειτουργημάτων ἀνεπηρέαστους διατε-
λεῖν· καὶ τοὺς γυναικίσις δ' ἔργοις (58) ἐφ' ὕβρει
καὶ ἀτιμίᾳ δουλεύειν χριθέντας, ὁμοίως τοῖς λοιποῖς
ἡλευθέρου.

ΚΕΦΑΛΑΙΟΝ ΚΑ'.

Ὅπως καὶ περὶ μαρτύρων καὶ ἐκκλησιαστικῶν κτημάτων.

Καὶ ταῦτα μὲν περὶ τῶν ταῦθ' ὑπομεινάντων ἢ βασιλέως ἐνομοθέτει γραφῇ. Περὶ δὲ τῆς ὑπάρξεως αὐτῶν ἐντελῶς διηγόρευε νόμος. Τῶν τε γὰρ ἄγιων τοῦ Θεοῦ μαρτύρων τῶν ἐν ὁμολογίᾳ τὴν τελευταίην ἀποθεμένων τοῦ βίου, τὰς οὐσίας ἐκέλευε τοὺς τῶ γέ-
νει προσήκοντας ἀπολαμβάνειν, εἰ δὲ μὴ τούτων τις εἴη, τὰς ἐκκλησίας ὑποδέχεσθαι τοὺς κληρικούς. Καὶ τὰ ἐκ ταμείου δὲ πρότερον ἐτέροις ἢ κατὰ πράσιν, ἢ κατὰ δωρεὰν ἐκποιηθέντα, τὰ τ' ἐν αὐτῷ καταληφθέντα, εἰς τοσπίσω προσήκειν τοῖς δεσπόταις ἀποδοῦσθαι, τὸ τῆς δωρεᾶς γράμμα διακελεύετο. Τοσαῦτα μὲν τῇ Ἐκκλησίᾳ τοῦ Θεοῦ αἱ καταπεμφθεῖσαι δωρεαὶ παρ-
εἶχον.

ΚΕΦΑΛΑΙΟΝ ΚΒ'.

Ὅπως καὶ τοὺς δήμους ἀνεκτίσατο.

Δήμοις τε τοῖς ἐκτός (59) καὶ πᾶσιν ἔθνεσι, τούτων ἕτερα ὑπερβάλλοντα τῷ πλήθει, ἢ βασιλέως ἐδωρεῖτο μεγαλοψυχία. Ἐφ' οἷς ἅπαντες οἱ καθ' ἡμᾶς, ὅσα τὸ πρὶν (60) ἀκοψή πυνθανόμενοι ἐν θατέρῳ μέρει τῆς Ρωμαίων ἀρχῆς γιγνόμενα, τοὺς εὖ πάσχοντας ἐμακάριζον, εὐχὴν τιθέμενοι τῶν ἰσῶν ἀπολαῦσαι καὶ αὐτοῖ ποτε. Ταῦθ' ὑπ' ἔβρουν ὀρώντες, ἤδη καὶ σφᾶς εὐδαιμονίζον ἡξίουν, ξέρον τι χρῆμα, καὶ οἷον ὁ πᾶς αἰὼν ὑφ' ἡλίου αὐγαῖς οὐδὲ ποθ' ἰσότηρῃσεν, ἐπιλάμψαι τῷ θνητῷ γένει τὸν τοσοῦτον ὁμολογοῦντες βασιλέα. Ἄλλ' οἱ μὲν ὧδε ἐφρόνον

ΚΕΦΑΛΑΙΟΝ ΚΓ'.

Ὅτι Θεὸν τῶν ἀγαθῶν αἰτίον ἐκήρυκε, καὶ περὶ ἀντιγράφων νόμων.

Ἐπεὶ δὲ πάνθ' ὑποτέτακτο βασιλεῖ, Θεοῦ Σωτῆρος δυνάμει, τὸν τῶν ἀγαθῶν αὐτῷ πάροχον τοῖς πᾶσι φανερὸν ἐποίησε, κάκεινον τῶν νικητηρίων αἰτίον, ἀλλὰ μὴ αὐτὸν νομίζον διαμαρτύρετο· τοῦτό τ' αὐτὸν ἐκήρυκε, διὰ χαρακτήρων Ρωμαίας τε καὶ Ἑλληνίδος φωνῆς, εἰς ἕκαστον ἔθνος ἐν γραφῇ διαπεμφθεῖ

furens vocavit eum ad se; et exspoliavit eum vestimentis, quibus erat indutus, et induit eum colobio laneo, et tradidit eum in gynæceo lanariis ad injuriam. » Porro codex Fuk. hoc loco scriptum habet: ἐφ' ὕβρει καὶ ἀτιμίᾳ δουλεύειν χρ. ὁμοίως τοῖς λοιποῖς ἡλευθέρου, rectius sine dubio.

(59) *Δήμοις τε τοῖς ἐκτός.* Scribendam δὲ μοις δέ.

(60) *Ὅσα τὸ πρὶν.* Emendo ὅσοι τὸ πρὶν, quod non vidit Christophorus; scribo etiam πυνθανόμενοι τὰ ἐν θατέρῳ.

σης. Μάθοις δ' ἄν τοῦ λόγου τὴν ἀρετὴν (61), αὐτὸς ἄλλοις προσβαλὼν τοῖς γράμμασι· δύο δ' ἦν ταῦτα, τὸ μὲν ταῖς Ἐκκλησίαις τοῦ Θεοῦ, τὸ δὲ τοῖς ἐκτὸς κατὰ πόλιν δῆμοις διαπεμφθέν· ὃ δὴ τῇ παρουσίᾳ (62) προσήκον ὑποθέσει ἔμοιγε δοκεῖ παρενθῆναι, ὡς ἂν διὰ τῆς ἱστορίας μένοι καὶ διαφυλάττοιο τοῖς μεθ' ἡμᾶς ἢ τοῦδε τοῦ γράμματος ἔχθεσις, πρὸς τ' ἀληθείας καὶ τῶν ἡμετέρων διηγημάτων πίστωσιν. Εἰληπται δ' ἐξ αὐθεντικοῦ τοῦ παρ' ἡμῖν φυλαττομένου βασιλικῷ νόμου, ᾧ καὶ τῆς αὐτοῦ δεξιᾶς ἔγγραφος ὑποσημείωσις, τῆς τοῦ λόγου πιστώσεως οἷά τινα σφραγίδι κατασημαίνει τὴν μαρτυρίαν.

orationis nostræ veritatem tanquam sigillo quodam

ΚΕΦΑΛΑΙΟΝ ΚΑ΄.

Νόμος Κωνσταντίνου περὶ τῆς εἰς Θεὸν εὐσεβείας καὶ τοῦ Χριστιανισμοῦ.

« Νικητῆς Κωνσταντίνος, Μέγιστος Σεβαστὸς, ἐπαρχεῷταις Παλαιστίνης (63).

« Ἦν μὲν ἄνωθ' ἐκ τῆς ἀρχαίας ἀρετῆς καὶ σωφρονῶς περὶ τοῦ Κρεῖττονος δοξάζουσιν, ἐκδηλὸς ἢ διαφορὰ, καὶ πᾶσαν ἀνείργουσα (64) πύβρωθεν ἀμφιβολίαν· ὅσα τῷ μέσῳ διήλλαττεν ἢ περὶ τὴν σεβασμωτάτην τοῦ Χριστιανισμοῦ θεραπείαν ἀκριβῆς παρατήρησις, παρὰ τοὺς πρὸς αὐτὴν ἐκπεπολημένους τε καὶ καταφρονητικῶς ἔχοντας (65). Νυνὶ δὲ καὶ μᾶλλον ἐπιφανεστέρας πράξεις καὶ κατορθώμασι λαμπροτέροις τό τε τῆς ἀμφιβολίας ἄλογον ἀποδέδεικται, καὶ ὁπόση τις ἐστὶν ἢ τοῦ μεγάλου Θεοῦ δύναμις, ἥνικα τοῖς μὲν πιστῶς τὸν σεμνότατον σέβουσι νόμον, καὶ μηδὲν τῶν παραγγελλμάτων παραλύειν τολμῶσιν, ἄφθονα τὰ ἀγαθὰ, καὶ πρὸς τὰς ἐγχειρήσεις ἰσχυρὰ ἀρίστη, καὶ μετ' ἐλπίδων ἀγαθῶν ἀπαντῶσα, τοῖς δὲ τὴν ἀσεβῆ λαβοῦσι γνώμην, πρὸς τὰς προαιρέσεις ἀκόλουθα καὶ τὰ ἀποβαίνοντα (66). Τίς γὰρ ἀγαθοῦ τύχοι τινός, τὸν τῶν ἀγαθῶν αἴτιον Θεὸν οὔτε γνωρίζων, οὔτε τὰ προσήκοντα σέβειν ἐθέλων; Πίστιν δὲ τῷ (67) ῥηθέντι· καὶ τὰ ἔργα διδωσιν. »

ΚΕΦΑΛΑΙΟΝ ΚΕ΄.

Ἐπιδειγμα ἐκ παλαιῶν χρόνων.

« Εἰ νῦν τις εἰς τοὺς ἄνωθ' ἐκ τῆς ἀρχαίας ἀρετῆς καὶ σωφρονῶς περὶ τοῦ Κρεῖττονος δοξάζουσιν, ἐκδηλὸς ἢ διαφορὰ, καὶ πᾶσαν ἀνείργουσα (64) πύβρωθεν ἀμφιβολίαν· ὅσα τῷ μέσῳ διήλλαττεν ἢ περὶ τὴν σεβασμωτάτην τοῦ Χριστιανισμοῦ θεραπείαν ἀκριβῆς παρατήρησις, παρὰ τοὺς πρὸς αὐτὴν ἐκπεπολημένους τε καὶ καταφρονητικῶς ἔχοντας (65). Νυνὶ δὲ καὶ μᾶλλον ἐπιφανεστέρας πράξεις καὶ κατορθώμασι λαμπροτέροις τό τε τῆς ἀμφιβολίας ἄλογον ἀποδέδεικται, καὶ ὁπόση τις ἐστὶν ἢ τοῦ μεγάλου Θεοῦ δύναμις, ἥνικα τοῖς μὲν πιστῶς τὸν σεμνότατον σέβουσι νόμον, καὶ μηδὲν τῶν παραγγελλμάτων παραλύειν τολμῶσιν, ἄφθονα τὰ ἀγαθὰ, καὶ πρὸς τὰς ἐγχειρήσεις ἰσχυρὰ ἀρίστη, καὶ μετ' ἐλπίδων ἀγαθῶν ἀπαντῶσα, τοῖς δὲ τὴν ἀσεβῆ λαβοῦσι γνώμην, πρὸς τὰς προαιρέσεις ἀκόλουθα καὶ τὰ ἀποβαίνοντα (66). Τίς γὰρ ἀγαθοῦ τύχοι τινός, τὸν τῶν ἀγαθῶν αἴτιον Θεὸν οὔτε γνωρίζων, οὔτε τὰ προσήκοντα σέβειν ἐθέλων; Πίστιν δὲ τῷ (67) ῥηθέντι· καὶ τὰ ἔργα διδωσιν. »

(61) Vulg. *Μάθοις γὰρ τοῦ λόγου τὴν ἀρετὴν*. Laudat Eusebius imperatoris Constantini eloquentiam, id enim significant hæc verba. At Christophorsonus legisse videtur, τοῦ ἡμετέρου λόγου τὴν ἀλήθειαν. Scribendum etiam est μάθοις δ' ἄν, ut ad latus sui codicis emendavit Turnebus. Atque ita legitur in mss. codicibus Fuk. et Sav. Porro ab his verbis Inchoatur cap. 24, tum in codice Fuk., tum in veteribus schedis.

(62) Ὁ δὴ τῇ παρουσίᾳ. In codice Fuk. scribitur ἂ τῇ παρουσίᾳ, quomodo etiam Genevenses in quibusdam codicibus legi adnotarunt. Verum hæc scriptura ferri non potest. Sequitur enim προσήκον in singulari. Deinde Eusebius unicum hic affert Constantini constitutionem, eam scilicet quæ ad provinciales missa fuerat a Constantino. Ac duas quidem leges simul emissas fuisse testatur in gratiam Christianorum: alteram ad Ecclesiam catholicam, alteram ad provinciales. Verum alterius duntaxat exemplum subjicit, ejus scilicet quæ data erat ad provinciales Palæstinæ. Alteram vero, quæ missa erat Ecclesiis, omisit Eusebius: vel quia eodem exemplo scripta erat, quo illa ad provinciales; vel ob aliam causam.

missis, prædicavit. Porro orationis vim et virtutem facile cognoscet, quisquis epistolam ipsas perlegerit. 455 Sunt autem duæ: altera ad Ecclesias directa, altera ad singularum urbium populos a nostra religione alienos. Quam quidem utpote præsentī argumento convenientissimam, hic inserendam esse duxi; tum ut historiæ monumentis prodita ejus exemplaria, apud posteros perpetuo conserventur; tum ut narrationis nostræ fides ac veritas confirmetur. Descripta autem est ex authentico exemplari legis imperialis, quod apud nos servatur. Cui principis manu apposita subscriptio, astruit.

CAPUT XXIV.

Lex Constantini de pietate in Deum, et de Christiana religione.

« Victor Constantinus Maximus Augustus, provincialibus Palæstinæ.

« Jampridem apud eos qui recte et sapienter de Deo sentiunt, evidenti discrimine, quo omnis dubitatio removetur, apparuit quantum interesset inter studiosos observatores venerandæ Christianorum religionis, et inter ejusdem oppugnatores et contemptores. Nunc verò evidentioribus argumentis, et rebus gestis multo illustrioribus, tum dubitationis ipsius absurditas, tum quanta sit summi Dei potentia, declaratur. Quippe his quidem qui venerandam legem fideliter colunt, nullumque ejus præceptum audent dissolvere, omnium bonorum copia, et ad ea quæ aggressi sunt perficienda vires idoneæ cum bona spe ac fiducia suppetunt. His vero qui impiam sententiam amplexi sunt, convenientes rerum eventus contigerunt. Nam quis est, qui, cum Deum bonorum auctorem non agnoscat, eumque debito cultu venerari recuset, quidquam boni unquam consequatur? Res certe ipsæ dictis nostris fidem faciunt. »

CAPUT XXV.

Exemplum a vetustis temporibus.

« Quod si quis superiora tempora ad nos usque

(63) *Ἐπαρχεῷταις Παλαιστίνης*. In codice Medicæo scriptum inveni *ἐπαρχιώταις παλαιστινοῖς*. Porro ab his verbis cap. 24 inchoavit, auctoritatem secutus codd. Regii et Fuket. In veteribus etiam schedis legitur *ἐπαρχιώταις*.

(64) Vulg. *διαφορὰ πᾶσαν ἀνείργουσα*. Scribe ex codice Medicæo καὶ πᾶσαν ἀνείργουσα. Et paulo post ex eodem cod. (pro παραθεραπεῖαν Steph.) legendum est τοῦ Χριστιανισμοῦ θεραπείαν, ut legitur etiam in schedis Regii et codice Fuketiano.

(65) *Καταφρονητικῶς ἔχοντας*. Codex Medicæus habet *ἔχειν ἐθέλοντας*, quod rectius mihi videtur.

(66) *Καὶ τὰ ἀποβαίνοντα*. Longe rectior est codicis Medicæi scriptura. Sic enim habet: *Ἀκόλουθα καὶ τὰ ἀποβαίνοντα ἦν*. Τίς γὰρ ἂν ἀγαθοῦ τύχοι τινός, etc. Et post vocem *ἐθέλων* punctum habet, quæ nota est interrogationis.

(67) Vulg. *πίστιν τῷ*. Longe elegantius codex Medicæus scriptum habet *πίστιν δὲ τῷ ῥηθέντι*.

(68) *Ἄνωθ' ἐκ τῆς ἀρχαίας ἀρετῆς καὶ σωφρονῶς περὶ τοῦ Κρεῖττονος δοξάζουσιν*. Particula *καὶ* deest in codice Medicæo, nec admodum necessaria est. Mox ubi legitur: *καὶ τὰς πρότερον γενομένας*, idem codex habet *καὶ τὰς πάποτε γ*. Item pro *ἐγχειρήσεως πέρας*, scribit *τὰς ἐγχειρήσεις πέρας*, quo-

deducta cogitatione repetat, et res olim gestas A contempletur animo, omnino reperiet, eos quidem qui justitiam ac probitatem fundamentum sibi rerum agendarum constituerunt, 456 felicem consiliorum exitum sortitos esse, et tanquam ex dulci quadam radice suavissimum quoque fructum percipisse; illos vero qui injusta facinora ausu temerario attentarint, et qui adversus Deum ipsum vesania mentis fuerint elati, nullumque pietatis erga genus humanum sensum habuerint; sed exsilia, infamiam, bonorum publicationes, cædes et hujusmodi plurima irrogaverint; quique nec poenitentiam egerint unquam, nec ad meliorem frugem animum suum revocaverint, parem quoque mercedem retulisse. Atque hæc non absurde, nec præter rationem eveniunt. »

CAPUT XXVI.

De iis qui persecutionem passi sunt, et de persecutoribus.

« Nam quicumque cum justo animi proposito ad agendum accedunt, et timorem Dei perpetuo præ oculis habent, constantem erga illum retinentes fidem; quique præsentis vitæ minas ac pericula, spei futurorum bonorum vinime anteponunt: hi, quamvis multa acerba ac molesta brevi temporis spatio experti sint, tamen spe majorum præmiorum quæ sibi recondita esse firmissime credunt, ingruentia mala nequaquam ægro animo pertulerunt; sed quo graviores experti sunt calamitates, eo clariorem gloriam reportarunt. Qui vero justitiam et æquitatem contempserunt, et qui nec Deum ipsi agnoverunt, nec eos qui Deum fideliter colerent, contumeliis ac suppliciis acerbissimis afficere dubitarunt: et qui seipsum quidem, qui ob hujusmodi causam homines in judicium adductos præna afficerent, miseros esse non judicant, illos vero qui in tantis malis integram erga Deum pietatem nihilominus conservarent, felices ac beatos esse: horum exercitus partim cæsi, partim in fugam versi; cunctis denique præliis victi, ipsi tandem succubuerunt.

CAPUT XXVII.

Quod persecutio bellum gerentibus malorum causa existierit.

« Ex hujusmodi sceleribus orta sunt bella gravia, et exitiales vastationes. Hinc rerum quidem ad quotidianum vitæ usum necessarium penuria; malorum vero ingruentium copia. Hinc est quod tantæ impietatis auctores in extremas 457 delapsi cata-

modo etiam in schedis scriptum reperi, et in D codice Fnk.

(69) Vulg. και προς τὸ ἀνθρώπινον γένος. Mutilus est hic locus, qui ex codice Medicæo ita restitui debet: και ἢ προς τὸ Κρείττον ἀνοήτως ἐκμανέντας, ἢ προς τὸ ἀνθρώπινον γένος λογισμὸν ὅσιον μηδένα λαβόντας, etc.

(70) Οὐκ ἀπεικώτως. In codice Medicæo scribitur οὐκ ἂν ἀπεικώτως, οὐδ' ἂν ἀπὸ λόγου συμβαίνοι. Certe codex Regius συμβαίνοι quoque scriptum habet.

(71) Ὅσοι μὲν γάρ. Ab his verbis cap. 26 inchoavi ex codice Fnk. et schedis Reg.

(72) Vulg. ὅσοι δὲ τὸ δίκαιον ἀτίμως. Rectius in

παρτείναντας χρόνους ἀναδράμοι τῷ νῷ, και τὰς πρότερον γενομένας πράξεις κατέδοι τῷ λογισμῷ, πάντας ἂν εὐροὶ τοὺς μὲν ὅσοι δικαίαν και ἀγαθὴν προκατεβάλλοντο τῶν πραγμάτων κρηπίδα, εἰς ἀγαθὸν και προαγαγόντας τὰς ἐγγειρήσεις πέρας, και οἶον ἀπὸ ρίζης τινὸς ἡδέϊας κομισσαμένους και τὸν καρπὸν γλυκύν· τοὺς δ' ἀδίκους ἐπιχειρήσαντας τόλμαις, και ἢ πρὸς τὸ κρείττον ἀνοήτως ἐκμανέντας, ἢ πρὸς τὸ ἀνθρώπινον γένος (69) λογισμὸν ὅσιον οὐδένα λαβόντας, ἀλλὰ φυγὰς, ἀτιμίας, δημεύσεις, σφαγὰς, τοιαῦτα πολλὰ τολμήσαντας, και οὐδὲ μεταμεληθέντας ποτὲ, οὐδὲ τὸν νοῦν ἐπιστρέφοντας πρὸς τὰ καλίω, ἴσων και τῶν ἀμοιβαίων τυχόντας. Και ταῦτα γὰρ οὐκ ἀπεικώτως (70), οὐδ' ἂν ἀπὸ λόγου συμβαίνοι.»

B

ΚΕΦΑΛΑΙΟΝ ΚΖ'.

Περὶ διωχθέντων και διωκτῶν.

« Ὅσοι μὲν γάρ (71) μετὰ δικαίας γνώμης ἐπὶ τινὰς ἔρχονται πράξεις, και τὸν τοῦ Κρείττονος φόβον διηνεκῶς ἔχουσιν ἐν νῷ, βεβαίαν τὴν περὶ αὐτὸν φυλάττοντες πίστιν, και τοὺς παρόντας φόβους τε και κινδύνους οὐκ ἀγουσι τῶν μελλουσῶν ἐκείνων ἐλπίδων προσιμωτέρους· κἀν εἰ πρὸς καιρὸν δυσχερῶν τινων πειραθῆεν, τῷ μείζονας ἑαυτοὺς ἀποκείσθαι πιστεύειν τιμὰς, οὐδὲ τὰ προσπεσόντα βαρέως ἤνεγκαν, ἀλλὰ τοιούτῃ λαμπροτέρᾳ ἔτυχον εὐκλείας, ὅσω και βαρυτέρων τῶν χαλεπῶν ἐπειράθησαν. Ὅσοι δὲ ἢ τὸ δίκαιον ἀτίμως (72) παρεῖδον, ἢ τὸ Κρείττον οὐκ ἔγνωσαν, και τοὺς τοῦτο πιστῶς μετιόντας ὕβρει και κολάσειν ἀνηκέστοις ὑποκείναι ἐτόλμησαν, και οὐκ ἑαυτοὺς μὲν ἀθλίους ἐφ' οἷς διὰ τὰς τοιαύτας ἐκόλαζον προφάσεις (73), ἐκριναν, εὐδαιμόνας δὲ και μακαριστοὺς τοὺς και μέχρι τῶν τοιούτων τὴν πρὸς τὸ Κρείττον διασωζομένους εὐσέβειαν· τούτων πολλὰ μὲν ἔπεσον στρατιαί, πολλὰ δ' εἰς φυγὴν ἐτράπησαν, πᾶσα δὲ τούτων πολέμων παράταξις εἰς ἐσχάτην ἔληξεν ἦτταν.»

ΚΕΦΑΛΑΙΟΝ ΚΖ'.

Ὅπως ὁ διωγμὸς αἰτίας κακῶν τοῖς πολεμήσοι κατέστη

« Ἐκ τῶν τοιούτων ἀνεφύοντο πόλεμοι βαρεῖς ἐκ τῶν τοιούτων πορθήσεις πανώλεθροι· ἐντεῦθεν ἐλαττώσεις μὲν τῶν πρὸς τὰς χρείας ἀναγκαίων, πλήθος δὲ τῶν ἐπηρτημένον κακῶν (74)· ἐντεῦθεν οἱ τῆς τοσαύτης ἀρχηγοὶ δυσσεβείας, ἢ ἀνατλάντες ἐκ

codice Medicæo legitur hoc modo: ὅσοι δὲ ἢ τὸ δίκαιον ἀτίμως παρεῖδον, ἢ τὸ Κρείττον οὐκ ἔγνωσαν. Hoc est quod supra dixit in cap. 25, ut supra notavi, τοὺς δ' ἀδίκους ἐπιχειρήσαντας τόλμαις, και ἢ πρὸς τὸ Κρείττον ἀνοήτως ἐκμανέντας, ἢ πρὸς τὸ ἀνθρώπινον γένος λογισμὸν ὅσιον οὐδένα λαβόντας.

(73) Ἐκόλαζον προφάσεις. In codice Medicæo legitur ἐφ' οἷς διὰ τὰς τοιαύτας κολάζοντο προφάσεις, γενίους, ni fallor. Mox idem codex habet εἰς ἀισχίστην ἔληξεν ἦτταν.

(74) Ἐπηρτημένον κακῶν. Codex Medicæus habet ἐπηρ. δεινῶν. Et paulo ante in eodem codice legitur ἐκ τῶν τοιούτων ἀναφύονται, etc.

ἰσχυρά, θάνατον πανώλεθρον (75) ἐδυστύχησαν, ἢ ζωὴν αἰσχίστην διάγοντες, θανάτου ταύτην βαρυτέραν ἐπέγνωσαν, καὶ οἷον ἰσομέτρους ταῖς ἀδικίαις τὰς τιμωρίας ἐχομίσαντο. Τοσοῦτον γὰρ ἕκαστος εὗραντο συμφορᾶς, ὅσον τις καὶ καταπολεμησαὶ τὸν θεῖον, ὡς φετο, νόμον ὑπ' ἀλογίας προήχθη· ὥστ' αὐτοῖς μὴ τὰ περὶ τὴν ζωὴν εἶναι βάρεα μόνον, ἀλλὰ καὶ τῶν ὑπὸ γῆς κολαστηρίων χαλεπώτατον προσδοκᾶσθαι τὸν φόβον. »

rum quæ apud inferos sūnt metus atque expectatio,

ΚΕΦΑΛΑΙΟΝ ΚΗ'.

*Ὅτι θεὸς τῶν καλῶν ὑπηρετήν Κωνσταντῖνον ἐξελέξατο.

« Τοιαύτης δὴ καὶ οὕτω βαρείας δυσσεβείας τὰ ἀνθρώπινα κατεχούσης (76), καὶ τῶν κοινῶν οἷον ὑπὸ νόσου λοιμώδους τινὸς ἀρδην διαφθαρήναι κινδυνεύοντων, καὶ θεραπείας σωτηρίου καὶ πολλῆς χρηζόντων, τίνα τῷ θεῖον ἐπινοεῖ κουφισμὸν, τίνα τῶν δεινῶν ἀπαλλαγὴν; ἐκεῖνο δὲ πάντως ἐννοητέον (77) θεῖον, ὃ μόνον καὶ ὄντως ἐστὶ, καὶ διαρκῆ κατὰ παντὸς ἔχει τοῦ χρόνου τὴν δύναμιν. Πάντως δὲ οὐ κόμπως ἂν εἴη (78), τὸ τὴν παρὰ τοῦ Κρείττονος εὐπορίαν ὁμολογοῦντα σεμνολογεῖσθαι. Τὴν γὰρ ἐμὴν ὑπηρεσίαν (79) πρὸς τὴν ἑαυτοῦ βούλησιν ἐπιτηδεύαν ἐζητήσῃ τε καὶ ἐκρίνεν· ὃς ἀπὸ τῆς πρὸς Βρεττανῶς ἐκεῖνης θαλάσσης ἀρξάμενος, καὶ τῶν μερῶν ἔνθα δύεσθαι τὸν ἥλιον ἀνάγκη τιλὴ τέτακται, κρείττονί τινι δυνάμει (80) ἀπωθούμενος καὶ διασκεδανύς τὰ κατέχοντα πάντα δεινά (81), ἴν' ἅμα μὲν ἀνακαλοῖτο τὸ ἀνθρώπινον γένος εἰς τὴν περὶ τὸν σεμνότατον νόμον θεραπείαν, τῇ παρ' ἐμοῦ παιδευόμενον ὑπουργίᾳ, ἅμα δὲ ἡ μακαριστῆ πίστις αὐξοίτο ὑπὸ χειραγωγῆ τῷ Κρείττονι. »

ΚΕΦΑΛΑΙΟΝ ΚΘ'.

Εὐσεβεῖς εἰς θεὸν Κωνσταντῖνου ὠραῖ, καὶ ὁμολογητῶν ἑπαινοί.

« Οὐδέποτε γὰρ ἀναγνώμων (82) περὶ τὴν ὀφειλομένην γενομένην χάριν· ταύτην ἀρίστην (83) διακονίαν, τοῦτο κεχαρισμένον ἑμαυτῷ δῶρον πιστεύσας,

(75) Πανώλεθρον. Codex Medicæus vocem addit hoc modo : θάνατον πανώλεθρον ἐδυστύχησαν. Paulo post in eodem codice scribitur τοσοῦτον γὰρ ἕκαστος εὗραντο συμφορῶν, rectius sine dubio.

(76) Τὰ ἀνθρώπινα κατεχούσης. Codex Medicæus τὰ ἀνθρώπινα. Et paulo post habet θεραπείας σωτηρίου πολλῆς, sine conjunctione.

(77) Ἐννοητέον. In codice Medicæo simplex pro composito legitur νοητέον, quod minorem habet asperitatem. Mox idem codex habet ὃ μόνον τε καὶ ὄντως ἐστὶ.

(78) Vulg. πάντως δὲ κόμπως ἂν εἴη. Rectius in codice Medicæo legitur πάντως δὲ οὐ κόμπως τὸ τὴν παρὰ τοῦ, etc. quam emendationem confirmat Suzomenus in lib. 1, cap. 8, ubi legem hanc Constantini in compendium redigit.

(79) Τὴν γὰρ ἐμὴν ὑπηρεσίαν. In codice Medicæo deest particula γὰρ, quæ prorsus superflua mihi videtur.

(80) Κρείττονί τινι δυνάμει. Duæ postremæ voces desunt in codice Medicæo, et vox κρείττονι refertur ad vocem quæ præcessit, ἀνάγκη.

(81) Πάντα δεινά. Post hæc verba codd. Fnk. Turnebi ac Savillii duas voces addunt ἐκποδῶν

mitates; aut funditus infelici exitu perierunt, aut vitam cum summo dedecore ducentes, eam quavis morte acerbiorē esse confessi sunt; et injuste acta paribus quodammodo suppliciis rependerunt. Nam unusquisque eorum eo gravioribus affectus est malis, quo vehementius divinam expugnare legem, ut quidem sperabat, per summam dementiam instituerat. Adeo ut non solum præsentis vitæ mala eis molesta esse viderentur: verum etiam supplicio multo acerbius ipsos torqueret. »

CAPUT XXVIII.

Quod Deus Constantinum bonorum ministrum elegit.

« Porro cum tanta tamque gravis impietas humanum genus occuparet, et Respublica velut lethali quadam lue grassante, in extremum salutis discrimen esset adducta, atque idcirco magna curatione et salutari ope indigeret; quodnam solatium, quod remedium excogitavit tum Deus, ut his nos malis liberaret? Deum vero cum dico, illum intelligi oportet qui solus revera est Deus, et qui perpetuum omni ævo obtinet potestatem. Neque vero arrogantiæ fuerit, eum qui præstita a Deo beneficia fateatur, magnifice loqui. Revera enim Deus ministerium meum, tanquam idoneum ad voluntatem suam implendam expetiit, nostraque opera uti decrevit: qui ab oceano illo Britannico, et ab aliis regionibus ubi solem mergi fatalis necessitas jubet initio ducto, cœlesti quadam virtute, cuncta quæ orbem terrarum occupaverant mala expellens ac dissipans, tum ut humanum genus ministerio nostro institutum atque informatum ad sanctissimæ legis observantiam revocaretur, tum ut beatissima fides Deo manu ducente incrementum acciperet:

CAPUT XXIX.

Piæ in Deum voces Constantini, et laus confessorum.

« Neque enim ingratus unquam et collati beneficii immemor fuerim: cum hoc præstantissimum ministerium summi muneris loco mihi indultum esse

ἐποιήσατο. Atque ita legit Christophorsonus, ut versione ejus apparet, quæ in hoc loco valde intricata est. Ego vero verba illa ὃς ἀπὸ τῆς πρὸς Βρεττανῶς ἐκεῖνοις θαλάσσης ἀρξάμενος, etc. de Constantino ipso dici existimo. non autem de Deo, ut putarunt Musculus et Christophorsonus. Quare nihil opus est verbis illis, ἐκποδῶν ἐποιήσατο, quæ nec in Med. nec in Regio codd. leguntur, nec in veteribus schedis: præsertim cum sequatur paulo post μέχρι τῶν ἑφῶν πρόειμι.

(82) Vulg. οὐδὲ γὰρ ἀγνώμων. In codice Medicæo legitur οὐδὲ ποτε γὰρ ἂν γνώμων recte, si modo ἀγνώμων rescribas. Porro hæc per parenthesis dicta intelligere oportet. In codd. Fnk. et Turnebi legitur οὐδὲ γὰρ ἂν ἀγνώμων.

(83) Vulg. τὴν ἀρίστην. Longe rectius in codice Medicæo totus hic locus ita scribitur: Ταύτην ἀρίστην διακονίαν, τοῦτο κεχαρισμένον ἑμαυτῷ δῶρον πιστεύσας, μέχρι καὶ τῶν ἑφῶν πρόειμι, etc. Cæterum his verbis concluditur tota periodus, quæ incipit ab illis verbis caputuli præcedentis, ὃς ἀπὸ τῆς πρὸς Βρεττανῶς, quod non viderunt interpretes. Sed neque ipse id unquam deprehendere potuissem absque subsidio codicis Medicæi.

certo crederem, ad Orientis tandem partes perveni, quæ, cum gravioribus calamitatibus vexarentur, majus quoque **458** a nobis remedium postulabant. Prorsus vero animam totam, et omne quod spiro, quidquid denique in intimis mentis recessibus voluitur, id summo Deo a me deberi firmissime credo. Equidem probe scio, eos qui spem rerum cælestium recte ac sincere consecrati sunt, eamque in Dei domicilio firme et peculiariter collocaverunt, hominum benevolentia minime indigere: quippe qui eo majoribus potantur honoribus, quo se longius a mortalitatis vitii ac sceleribus subduxerunt. Nihilo tamen minus acerbissimas necessitates ipsis ad tempus impositas, et cruciatu minime convenientes, ab hominibus omni culpa ac reprehensione vacuis quam longissime depellere, nostri officii esse duco. Alioquin absurdissimum fuerit, eorum animi fortitudinem atque constantiam, dum illi quidem qui ob Dei cultum ipsos persequi in animum induxerant regnarent, spectatam et cognitam fuisse; Dei autem famulo imperium administrante, eorumdem gloriam ad illustrius ac beatius fastigium non esse provecctam. »

CAPUT XXX.

Lex solvens exsilio et curia, et honorum proscriptio.

« Omnes igitur, seu qui patriam extraneo solo commutarunt, eo quod Dei cultum ac fidem cui se iura mente dicaverant, pròdere nolissent, crudelibus iudicium sententiis quocumque tempore damnati, seu qui in album curiæ relati sunt, cum antea non essent ex numero curialium; nunc patriis fundis et consueto otio restituti, liberatori omnium Deo gratias referant. Quicumque item bonis spoliati sunt, et omnium facultatum mulctatione percussi, miserriam hactenus vitam egerunt: et hi quoque pristinis domiciliis ac familiis et facultatibus restituti, Dei beneficentia læti perfruuntur. »

βίον· οικήσει και οὔτοι ταῖς ἀρχαίαις και γενέσει Κρείττονος εὐποιίας χαίροντες ἀπολαύουσιν. »

CAPUT XXXI.

Item eos qui in insulas erant relegati.

« Sed et quotquot inviti in insulis detinentur, hujus provisionis beneficio frui præcipimus, ut qui hactenus

(84) Vulg. *ἐξαιρετόν τε και ἀσφαλῶς*. Codex Medicæus scriptum habet, *ἐξαιρετόν τε και βασιλίδα ἀσφαλῶς*, etc. Spem filiorum Dei, Constantinus imperator vocat *reginam*, quod omnibus rebus humanis præstat.

(85) Vulg., *ἔσω περ ἀσφαλῶς αὐτούς*. Antequam Medicæum codicem innotus essem, videram legendum esse *ἔσω περ σφᾶς αὐτούς*, quam conjecturam plane confirmavit codex Medicæus. In quo etiam legitur *τοσούτω τε*, v tamen subscripto.

(86) *Εἰς λαμπρότερόν τι*. In codice Medicæo scriptum inveniri *εἰς λαμπρότερον και μακαριστότερον σχῆμα τὴν δόξαν*, etc.

(87) Vulg. *γνώμαις δικαστῶν*. Codex Medicæus γνώσει, et paulo post *συγκατηριθμησαν καταλόγους*. In schedis Regiis legitur *συνηριθμήθησαν*, sicut et in codice Fuk.

(88) Vulg. *χωριοῖς τοῖς πατρῷσις*. In codice Medicæo rectius legitur *χωριοῖς τε πατρῷσις ἀποκαταστάνας*. Certe in codice Regio legitur etiam

A *μέχρι και τῶν ἐφῶν πρόειμι χωρίων*, ἃ, βαρυτέρας κατεχόμενα συμφοραῖς, μείζονα και τὴν παρ' ἡμῶν θεραπείαν ἐπεβοᾶτο. Πάντως δὲ και ψυχὴν ὄλην, και πᾶν ὃ τί περ ἀναπνεύ, και ὄλωσ εἰ τι τῆς διανοίας ἐνδοτάτω στρέφεται, τοῦτο τῷ μεγίστῳ Θεῷ ὀφείλεισθαι παρ' ἡμῶν, ἀσφαλῶς πεπίστευκα. Οἶδα μὲν ὅν ἀκριδῶς, ὡς οὐδὲ τῆς παρ' ἀνθρώπων εὐνοίας χρῆζοιεν ἂν οἱ τὴν οὐράνιον ὀρθῶς μεταδιώξαντες ἐλπίδα, και ταύτην ἐξαιρετόν τε και βασιλίδα ἀσφαλῶς (84) ἐπὶ τῶν θείων καθιδρουσάμενοι τόπων, τοσούτω τε τιμῶν ἀπολαύοντες μείζονων, ἔσω περ σφᾶς αὐτούς (85) τῶν γῆινων ἐλαττωμάτων τε και δεινῶν ἐχώρισαν. Τὰς ἀνάγκας δὲ ὁμῶς τὰς πρὸς καιρὸν ἐπενεχεύσας αὐτούς, και τὰς οὐ προσηκούσας βασιάνους, ἀπὸ τῶν οὐδὲν αἰτίων οὐδ' ὑπευθύνων, ὡς πόρρωτάτω ἀνείργειν ἡμᾶς ὀλομαι προσήκει· ἢ γένοιτ' ἂν ἀτοπίωτατον, ὑπὸ μὲν τοῖς διώξαι τοὺς ἀνδρας προθυμηθεῖσι τῆς περὶ τὸ Θεῖον ἕνεκα θεραπείας, τὸ καρτερικὸν και στερεὸν τῆς ψυχῆς αὐτῶν ἱκανῶς διαγνωσθῆναι, ὑπὸ δὲ τῷ θεράποντι τοῦ Θεοῦ, μὴ οὐκ εἰς λαμπρότερόν τι (86) και μακαριστότερον τὴν δόξαν αὐτῶν ἀρθῆναι. »

ΚΕΦΑΛΑΙΟΝ Α'.

Νόμος ἀπολύων ἐξορισμοῦ και βουλήης, και δημοεύσεως.

« Ἄπαντες τοίνυν, εἴτε τινὲς μετοικίαν ἀντὶ τῆς ἐνεγκούσης ἠλλάξαντο, ὅτι μὴ τὴν πρὸς τὸ Θεῖον παρεῖδον τιμὴν και πίστιν ἤπερ ὄλαις ψυχαῖς σφᾶς αὐτοὺς καθιέρωσαν, γνώσει δικαστῶν (87) ἀπῆλθιν ὑποβληθέντες, καθ' οὓς ἔτυχόν ἕκαστοι χρόνους· εἴτε τινὲς βουλευτικοῖς συγκατηριθμήθησαν καταλόγους, τὸν τούτων πρότερον ἀριθμὸν οὐ πληροῦντες, οὔτοι χωριοῖς τοῖς πατρῷσις (88) ἀποκαταστάνας, και σχολῆ τῇ συνθεῖσι, τῷ πάντων ἐλευθερωτῆ Θεῷ τὰ χριστήρια φερόντων· εἴτε τινὲς τῶν ὄντων ἐστέρηγνται, και πάσης τῆς ὑπαρχούσης οὐσίας ἀποβολῆ καταπονηθέντες (89), κατηφέστατον εἰς δεῦρο διήγον (90) και περιουσίαις ἀποδοθέντες, τῆς παρὰ τοῦ

ΚΕΦΑΛΑΙΟΝ ΑΑ'.

Τοὺς ἐν νήσοις ὁμοίως.

« Οὐ μὴν ἀλλὰ και ὄσους οὐ βουλομένους νῆσοι κατέχουσι (91), τῆς προμηθείας ταύτης ἀπολαύσαι προσ

D ἀποκαταστάνας. Porro Eusebius πατρῷα χωρία hic appellat fundos paternos. Nam qui curiis addicti erant (solebant autem ditissimi quique in eas ascribi), eorum prædia curiis mancipabantur. Itaque tametsi fuga semet subtraherent, nihil proficiebant, cum fundos curia occuparet. Statuit igitur Constantinus hac constitutione, ut qui ob Christianam fidem, curiis addicti essent, dummodo curialis non essent originis, prædia paterna quæ curia occupaverat, recuperarent. Male igitur Christophorus vertit, *patriis sedibus*. Turnebus in suo codice emendavit *ἀποκατασταθέντες*. In codice autem Fuk scriptum est *ἀποκαταστήσαντες ἑαυτούς*, ut et in libro Sav. et Christophorus.

(89) *Καταπονηθέντες*. In codice Medicæo legitur *καταπεπληγότες*, quod magis placet. Est enim verbum juris civilis. Sic *ferri multa* passim occurrit in constitutionibus imperatorum.

(90) Vulg. *γενέσει*. Codex Medicæus *γένεον*.

(91) *Ὅσους οὐ βουλομένους νῆσοι κατέχουσι*

τάττομεν, ὅπως οἱ μέχρι νῦν (92) ὄρων τε δυσχω-
 ριαὶ καὶ περιβρότη περιεκλεισμένοι θάλασση, τῆς
 σκυθρωπῆς καὶ ἀπανθώρου ἐρημίας ἐλευθερωθέν-
 τες, τοῖς φιλότοις σφᾶς αὐτοὺς ἀποδοῖεν, τὸν εὐκατὸν
 πόθον πληρώσαντες· οἷ τε πενιχρὰν ἐπὶ πολὺν χρόνον
 ζωῆν μετὰ τινος ἀποτροπαίου ῥύπου (93) διῆγον,
 ὅσον ἄρπαγμὰ τι τὴν ἐπάνοδον ποιησάμενοι, καὶ τῶν
 φροντίδων εἰς τὸ λοιπὸν ἀπηλλαγμένοι, μὴ μετὰ φό-
 βου σὺν ἡμῖν (94) βίωεν· μετὰ φόβου γὰρ ὑφ' ἡμῖν
 βιοῦν, οἱ Θεοῦ θεράποντες εἶναι αὐχοῦμέν τε καὶ πι-
 στεύομεν, καὶ εἰς ἀκοὴν ἔλθειν μόνον, εἴη τῶν ἀτο-
 πωτάτων, μήτιγε καὶ πιστεῦσαι· οἱ καὶ τὰς ἄλλο-
 τρίας ἀμαρτίας διορθοῦν πεφύκαμεν. »

ΚΕΦΑΛΑΙΟΝ ΑΒ΄.

Τοὺς ἐν μετάλλοις καὶ δημοσίοις ἀτιμασθέντας.

« Ὅσοι μὲν οὖν ἢ μοχθηραῖς μεταλλεῖαις ἐμπονεῖν
 κατεγνώσθησαν, ἢ τὰς πρὸς τοῖς δημοσίοις ἔργους
 ὑπηρεσίας πληροῦν, τῶν διαρκῶν μόχθων τὴν γλυ-
 κεῖαν σχολὴν (95) ἀμειψάμενοι, κουφότερον καὶ τὸν
 μετ' ἐξουσίας ἤδη βιοῦντων βίον, τὰς ἀμέτρους τῶν
 πόνων ἀηδίας εἰς πράξειαν ἀνεσι καταλύσαντες. Εἰ
 δὲ καὶ τῆς κοινῆς (96) παρῆρσιος ἀποπεσόντες ὑπάρ-
 χοιέν τινες καὶ δυστυχῆσαντες ἀτιμίαν, μετ' εὐ-
 φροσύνης τῆς προσηκούσης, οἷον ἀποδημίᾳ τινὶ χρο-
 νίῳ χωρισθεῖσαν τὴν προτέραν ἀξίαν ἀναλαβόντες,
 ἐπὶ τὰς αὐτῶν ἐπειγέσθωσαν πατρίδας. »

ΚΕΦΑΛΑΙΟΝ ΑΓ΄.

Περὶ ὁμολογητῶν στρατησαμένων.

« Οὐ μὴν ἀλλὰ καὶ τοῖς ἐξετασθεῖσι μὲν ἐν στρα-
 τιωτικαῖς ἀξίαις (97) ποτὲ, τούτων δὲ διὰ τὴν ἀπηνῆ
 τε καὶ ἄδικον πρόφασιν ἐκπεσοῦσιν, ὅτι τὸ γινώσκειν
 τὸ Κρεῖττον ὁμολογοῦντες, προὔτιμησαν (98) ἧς εἶχον
 ἀξίας, αἰρετὸν ἔστω πρὸς βούλησιν, ἢ τὰ στρατιω-
 τικὰ στέργουσιν ἐφ' οὐπὲρ ἦσαν σχήματος μένειν, ἢ
 μετὰ ἀφέσεως ἐντίμου ἐλευθέραν ἄγειν (99) σχολὴν·
 πρέπον γὰρ ἂν εἴη καὶ ἀκόλουθον, τὸν τσαυτὴν με-
 γαλοφυχίαν καὶ καρτερίαν πρὸς τοὺς ἐπενεχθέντας
 κινδύνους ἐπιδειξάμενον, καὶ σχολῆς, εἰ βούλοιοτο,
 καὶ τιμῆς πρὸς τὴν αἴρσιν ἀπολαύειν. »

Non sine causa dixit οὐ βουλομένους, propter mo-
 nachos qui in insulis solitariam vitam degebant.

(92) Ὅπως οἱ μέχρι νῦν. Aliter scriptum exhi-
 bet codex Medicæus, hoc scilicet modo : ὅπως μό-
 λης ποτὲ ὄρων τε, etc. Et paulo post αὐτοὺς ἀπο-
 δοῖεν. Item οἱ πενιχρὰν, etc.

(93) Ἀποτροπαίου ῥύπου. In codice Medicæo
 scriptum inveni προστροπαίου ῥύπου. Quod fortasse
 rectius est. Id autem significat, cum invidioso quo-
 dam squalore.

(94) Μὴ μετὰ φόβου σὺν ἡμῖν. Longe
 aliter totus hic locus scribitur in codice Medicæo.
 Punctum enim finale habet post vocem ἀπηλλαγμέ-
 νου. Deinde ita scribit : Μετὰ φόβου γὰρ ὑφ' ἡμῖν
 βιοῦν, οἱ Θεοῦ θεράποντες εἶναι αὐχοῦμέν τε καὶ πι-
 στεύομεν· καὶ εἰς ἀκοὴν ἔλθειν μόνον εἴη τῶν ἀτοπω-
 τάτων ἂν, μὴ τι γε μὴν ἢ μοχθηρίας, ἢ τὰς πρὸς
 τοῖς ἔργοις δημοσίοις ὑπηρεσίας πληροῦν. Id est :
 Nam eum metu sub nobis principibus degere, qui sa-
 mulus Dei nos esse et gloriamur et confidimus, vel
 solo auditu absurdissima res fuerit ; nedum ut quis-
 quam aut metallorum, aut publicorum operum tenuis-

anus montium asperitatibus, et circumfuso mari
 459 conclusi fuerunt, tristi tandem et inhumana
 solitudine liberati, seipsoꝝ propinquis et amicis re-
 stituant, eorumque vota ac desideria expleant. Et
 qui in summa egestate ac squalore miserabili divi-
 lissime vixerunt, reditu tanquam præda quadam
 ipsis oblata potiti, curisque in posterum absoluti,
 absque metu degant nobiscum. Nam cum metu
 quemquam degere nobis regnantibus, qui famulos
 Dei nos esse et gloriamur et credimus, res est vel
 auditu ipso absurdissima, nedum ut credi possit.
 Quippe ita comparati sumus, ut aliena delicta emen-
 demus. »

CAPUT XXXII.

Item eos qui ad metalla et ad publica opera igno-
 miniose damnati fuerant.

« Quicumque etiam aut ad laboriosum opus metal-
 lorum, aut ad publicorum operum ministeria dan-
 nati sunt, hi continuis laboribus cum dulci otio
 commutatis, levioꝝ deinceps et ex animi sui
 sententia vitam agant, et immoderati laboris mol-
 lestias molli ac placida quiete concludant. Et ta-
 metsi nonnulli eorum communi libertate exciderint,
 et infamia notati sint, pristinam dignitatem vel
 diuturna peregrinatione ab ipsis sequestratam, eo
 quo decet gaudio recuperantes, in suam patriam
 redire festinent. »

CAPUT XXXIII.

De confessoribus qui militaverant.

« Illis præterea qui militari dignitate olim decorati,
 crudeli quodam atque iniquo prætextu ea excide-
 runt, ideo scilicet quod cultum Dei profitentes,
 dignitati suæ anteponebant, liberum sit eligere
 utrum malint, an militiam repetentes in eodem in
 quo prius fuerant statu permanere ; an cum hone-
 sta missione libere agere. Equum enim et rationi
 consentaneum fuerit, ut is qui in tormentis quæ
 ipsi illata sunt perferendis, tantam animi magnitu-
 dinem et constantiam declaravit, vel otio vel di-
 gnitate pro arbitrato suo potiat. »

nas sustineat. Quæ lectio sincerior mihi videtur ac
 planior quam vulgata.

(95) Vulg. τὴν γλυκεῖαν σχολὴν. Codex Med.
 habet γλυκεῖαν, Fuketianus γλυκίαν.

(96) Vulg. Εἰ καὶ τῆς κοινῆς. Scribe ex codice
 Medicæo εἰ δὲ καὶ longe rectius. Turnebus in suo
 codice emendaverat καὶ εἰ τῆς κοινῆς παρῆρσιος,
 etc. Sed verior est lectio codicis Medicæi, quam
 confirmat etiam codex Fuketianus.

(97) Ἐπὶ στρατιωτικαῖς ἀξίαις. Codex Medi-
 cæus habet ἐν στρατιωτικαῖς ἀξ. Et paulo post διὰ
 τὴν ἀπηνῆ, etc.

(98) Προὔτιμησαν. In codice Medicæo legitur
 προτιμότερον ἧς εἶχον ἀξίας ἦγον, ἔστω πρὸς βού-
 λησιν.

(99) Vulg. ἐλευθερίαν ἄγειν. Scribendum est
 ex codice Medicæo ἐλευθέραν ἄγειν σχολὴν. Quod
 confirmat Sozomenus in lib. 1, cap. 8, ubi hanc
 Constantini legem in compendium retulit. In codice
 Fuk. scriptum inveni ἐντίμως ἐλευθερίαν ἄγειν.
 Medicæus vero scriptum habet ἐντίμου ἐλευθέραν
 ἄγειν σχολὴν.

460·CAPUT XXXIV.

De iis qui ad gynæcea vel in servitute dati erant, liberandis.

« Quicumque item nobilitate sua per vim spoliati, hujuscemodi iudicium sententiam exceperunt, ut in gynæcea aut linyphia contrusi, durum atque ærumnosum laborem perferrent, aut servi fisci haberentur, nihil ipsis proficiente pristino splendore natalium, hi et honorum quibus antea fruebantur, et libertatis prærogativa gaudentes, pristina dignitate recuperata, cum omni deinceps hilaritate vitam traducant. Sed et is qui libertatem servitute mutavit per injustam ac inhumanam venditoris audaciam; et qui sæpenumero insueta sibi ministeria deslevis, velut repentina mutatione servum se ex libero factum intelligens, nunc ex præcepto nostro pristinam recuperans libertatem, seipsum parentibus reddat, et labores homine libero dignos obeat: obsequiorum minime ipsi convenientium quibus antea perfunctus est, memoria penitus ex animo deleta »

CAPUT XXXV.

De successione bonorum martyrum et confessorum, et eorum qui relegati fuerant, et quorum bona in fiscum relata.

« Sed nec de facultatibus, quibus singuli varias ob causas nudati sunt, silere nos convenit. Proinde si qui egregium ac divinum martyrii certamen intrepido ac fidenti animo subeuntes, bonis suis spoliati sunt: aut confessores effecti, æternorum sibi bonorum spem compararunt: seu qui ex patria migrare compulsi eo quod fidem suam prodendo persecutoribus cedere nolent, facultatibus ipsi quoque exuti sunt: denique si qui capitali senten-

(1) *Καὶ μὴν ὄσοι.* Codex Medicæus habet καὶ μὴν καὶ ὄσοι.

(2) *Ἀπὴρῆ τε καὶ ἄθλιον.* In codice Medicæo scriptum inveni λήθη καί, ex qua licet corrupta voce veram ac germanam huius loci scripturam statim odoratus sum. Scribo igitur ἀθήρη καὶ ἄθλιον. Quippe hujuscemodi ministeria in gynæceis et textrinis, insueta sunt hominibus ingenuis. Idem codex πόνου habet, non κόπον.

(3) *Vulg. οὐδὲν αὐτῆς ἐπαρκεσάσης.* Rectius in codice Medicæo legitur οὐδὲν αὐτοῖς. Et paulo post scribo ex eodem libro καλοῖς ἐνευφραϊνόμενοι.

(4) *Καὶ ὁ δουλείαν τῆς ἐλευθερίας.* Codex Medicæus vocem addit hoc modo: καὶ ὁ δουλείαν μὲν ἐλευθερίας ἀλλάζόμενος, recte ni fallor. Duo enim hominum genera distinguit imperator: quorum alii quidem nobiles gynæceis addicti fuerant, aut fiscalium prædiorum famuli facti, quæ nobilior erat servitus: alii autem viliores, privatis venundati. In codice Fuketiano legitur καὶ ὁ δουλεία τὴν ἐλευθερίαν ἀλλάξ.

(5) *Vulg. πολλοὺ ἀπονοία.* In codice Medicæo scribitur δῆπου ἀπονοία. Intelligit autem audaciam et immanitatem iudicis, qui hominem liberum ob veri Numinis confessionem libertate spoliasset. In schedis Regiis scriptum reperi πωλήτου. Fuk. habet πωλητοῦ.

(6) *Vulg. ἀποδουράμενος.* In codice Medicæo rectius legitur ἀποδουράμενος.

(7) *Ἄς πρότερον ἐμόχθησεν.* Elegantius codex Medicæus ἄς προεμόχθησεν, et paulo post ἐκβαλὼν τῆς μνήμης. Quomodo in Regiis etiam schedis le-

A

ΚΕΦΑΛΑΙΟΝ ΑΔ'.

Ἀπολύσεις τῶν ἐν γυναικείοις, ἢ εἰς δουλείαν δοθέντων ἐλευθέρων.

« Καὶ μὴν ὄσοι (1) τῆς εὐγενείας πρὸς βίαν στερόμενοι, τοιοῦτότροπὸν τῆν γνῶσιν δικαστῶν ὑπέστησαν, ὥστε καὶ ἡ γυναικείοις ἢ λινοῦφοις ἐμβληθέντες, ἀπὴρῆ τε καὶ ἄθλιον (2) ὑπομένειν κόπον, ἢ οὐκέται νομίζεσθαι τοῦ ταμείου, οὐδὲν αὐτοῖς τῆς προτέρας ἐπαρκεσάσης (3) γενέσεως· οὔτοι τιμῶν τε ὧν ἀπῆλθον πρόσθεν, καὶ τοῖς τῆς ἐλευθερίας καλοῖς ἐνευφραϊνόμενοι, ἀνακαλεσάμενοι τὰς συνήθειας ἀξίας, μετὰ πάσης λοιπῶν εὐφροσύνης βιούντων· καὶ ὁ δουλείαν τῆς ἐλευθερίας (4) ἀλλάζόμενος, ἀθεμίτω τινι καὶ ἀπανθρώπων δῆπου ἀπονοία (5), πολλάκις τε τὰς ἀθεῖς διακονίας ἀποδουράμενος (6), καὶ οἷον αἰφνίδιον οὐκ ἐτήν ἑαυτὸν ἀντ' ἐλευθέρου γνοῦς, ἐλευθερίας τῆς πρόσθεν καθ' ἡμέτερον λαβόμενος πρόσταγμα, ἀποδίδω τε τοῖς γεννήτορας ἑαυτὸν, καὶ πόνους τοῖς ἐλευθέρω πρέποντας μετῴ, ἄς πρότερον ἐμόχθησεν (7) οὐκοίκεας διακονίας, ἐκβαλὼν τῆς μνήμης. »

ΚΕΦΑΛΑΙΟΝ ΑΕ'.

Περὶ κληρονομίας οὐσιῶν τῶν μαρτύρων καὶ ὁμολογητῶν, καὶ μετοικισθέντων. καὶ ταμειυθέντων.

« Παρεστέον δ' οὐδὲ τὸ τῶν οὐσιῶν, ὧν ἕκαστοι (8) κατὰ διαφόρους ἐστερήθησαν προφάσεις. Ἄλλ' εἴτε τινὲς τὸν ἄριστον ὑποστάντες καὶ θεῖον ἀγῶνα τοῦ μαρτυρίου, ἀφῶβ τε καὶ θαρσαλέα τῇ γνώμῃ, τῶν ὄντων ἐστερήθησαν, εἴτε τινὲς ὁμολογηταὶ καταστάντες (9), τὴν αἰώνιον ἐλπίδα παρεσκεύασαν ἑαυτοῖς, ὄσοι τε μετοικῆσαι καταναγκασθέντες, ὅτι μὴ τοῖς διώκουσιν εἴξαν προδόντες τὴν πίστιν, τῶν ὄντων ἐστέροντο καὶ αὐτοί· ἢ εἰ γέ τινας οὐδὲ (10) κατα-

gitur, et in Fuket. codice. Porro ex his verbis satis apparet, verum esse quod dixi, Constantinum hoc posteriore loco loqui de vilioribus ac plebeis hominibus, qui sententia iudicis venundati fuerant. Nam de prioribus quidem qui natalium splendore eminebant, ait Constantinus, pristinam dignitatem recuperare eis iam licere. Posteriores vero ad consueta liberis hominibus ministeria ac labores ablegat.

(8) *Vulg. δι' ἑς ἕκαστοι.* Scribe ex codice Medicæo ὧν ἕκαστοι κατὰ διαφόρους ἐστερήθησαν προφάσεις. Et paulo post τὸν ἄριστόν τε καὶ θεῖον ὑποστάντες ἀγῶνα. Sed neque in schedis Regiis legitur hæc voces δι' ἑς. Porro initium huius periodi varie scriptum in libris veteribus inveni. Nam in Medicæo quidem codice legitur παρεστέον δὲ οὐδὲ τὸ τῶν οὐσιῶν, etc. In schedis vero παρατέον δὲ οὐδὲ τό, etc. Turnebus in suo codice emendarat παρετέον. In codice Fuk. scriptum inveni παρεστέον ὅτι οὐδὲ τὸ τῶν οὐσιῶν ὧν ἕκαστοι, etc. Sed et Regius codex habet παρετέον. Quare non dubium quin hæc vera sit lectio, quam nescio cur Rob. Stephanus immutavit.

(9) *Vulg. καὶ ὁμολογηταὶ καταστάντες.* In codice Medicæo legitur εἰ τέ τινας ὁμολογηταὶ καταστάντες, quod rectius esse non dubio. Cum enim antea locutus sit de martyribus, nunc de confessoribus loquitur. Paulo post scribe ex eodem codice καταναγκασθέντες ὅτι μὴ τοῖς διώξασιν εἴξαν παριδόντες τὴν πίστιν, τῶν ὄντων ἐστέροντο, etc.

(10) *Ἢ εἰ γέ τινας οὐδέ.* Omitit hanc perichorasthen Christophorus, eo quod nihil aliud quam superflua priorum repetitio videretur. Sed cum hæc verba

γκωσθέντες θάνατον, στέρησιν ἔδυστύχησαν τῶν θυ-
των· τούτων τοῖς πρὸς γένους προσνέμεσθαι τοὺς
κλήρους προστάτομεν. Πάντως δὲ διαγορευόντων
τῶν νόμων τῶν ἀγχιστέων τοὺς ἐγγυτέρους (11),
βῆδιον διαγίνωσκειν οἷς προσήκουσιν οἱ κληροῖ· καὶ
ὅτι (12) οὗτοι κατὰ λόγον ἐπὶ τὴν διαδοχὴν Ἐλθοιεν
ἂν, οἵπερ ἦσαν οικειότεροι, καὶ αὐτομάτῳ χρῆσαμέ-
νων ἐκείνων τῷ τέλει (13). »

ΚΕΦΑΛΑΙΟΝ ΛΓ'.

Τῶν μὴ ἐχόντων συγγενεῖς κληρονόμον εἶναι
τὴν Ἐκκλησίαν, καὶ τὰ ὑπ' αὐτῶν δωρηθέντα,
βέβαια μένειν.

« Εἰ δὲ τῶν ἀγχιστέων μηδεὶς ὑπολείποιο μηδὲν
τῶν προειρημένων κατὰ λόγον ἂν γενησόμενος κλη-
ρονόμος, μήτε τῶν μαρτύρων φημί, μήτε τῶν ὁμο-
λογησάντων, μήτε τῶν μετοίκων τῶν ἐπὶ τῇ τοιαύτῃ
μεταστάτων προφάσει, ἢ καθ' ἑκάστους αἰεὶ τόπους
Ἐκκλησία διαδέχεσθαι τετάχθω τὸν κληρον· οὐκ ἔσται
δὲ τοῦτο πάντως (14) οὐδὲ τοῖς ἀπελθοῦσι βαρῦ, εἴ-
περ ἦς ἕνεκα πάντας ἐπέστησαν πόνουσ, κληρονόμον
εὐτυχοῖεν ταύτην. Προσχεῖσθαι γε μὴν (15) ἀναγκαῖον
καὶ τόδε, ὡς τῶν προειρημένων εἰ τινες ἐδωρήσαντό
τι τῶν θυτων οἷς ἐβούλοντο, τοῦτοις τὴν δεσποτείαν
εὐλογον κυρίαν μένειν. »

ΚΕΦΑΛΑΙΟΝ ΛΔ'.

Ἀποδιδόναι τοῖς κατέχουσι τὰ τοιαῦτα χωρία, καὶ
κῆπους καὶ οἰκίας, χωρὶς ὧν ἐκαρπώσαντο.

« Ὅπως δὲ μηδὲ πλάνη τις ἐμφαίνοιο τῷ προστά-
γματι, ἀλλ' ἔτοιμον ἦ τὸ (16) δίκαιον πᾶσι γινώσκειν,
βέτωσαν ἄπαντες, εἴτε χωρίον, εἴτ' οἰκίαν, εἴτε
κῆπον, εἴτε ἕτερόν τι τῶν προειρημένων κατέχοιεν,
καλὸν καὶ λυσιτελεῖς αὐτοῖς εἶναι καὶ ὁμολογεῖν αὐ-

etiam in codice Mediceo legantur, non temere
exringenda sunt. Postquam enim imperator locutus
est de martyribus, de confessoribus, et de exsulis
qui metu capitalis sententiæ in se prolatæ, solum
verterant, nunc de iis agit, qui cum capitali sen-
tentiâ damnati non fuissent, bonis tamen spoliati
fuerant. Hi enim non erant in numero martyrum
nec confessorum; quippe qui ad iudicium adducti
non fuissent. Exsules item non fuerant, sed in
patria manentes, possessionibus suis per vim spo-
liati fuerant. Certe in huius capituli titulo quatuor
personæ recensentur. Sed Christophorus quartas
illos omisit. In sequenti tamen capite imperator tres
tantum personas recenset, his ultimis penitus præ-
termissis.

(11) Διαγορευόντων τῶν νόμων τῶν ἀγχιστέων
τοὺς ἐγγυτέρους. In successionibus intestatorum,
lex proximum quemque ex agnatis ad hæreditatem vocat,
si sui hæredes defuerint, ut docet Gaius in In-
stitutionibus, titulo decimo sexto. Hinc agnati legiti-
mi hæredes dicuntur in jure, eo quod his solis lex
defertet hæreditatem. Cognati enim jure civili hæ-
redes esse non poterant, sed jure tantum prætorio
ad hæreditatem vocabantur, uti docent jurisconsulti.
Porro in cognatis, is qui proximus erat hæreditatem
capiebat, perinde ut in agnatis. Sed difficultas est
hoc loco, quinam intelligi debeant ἀγχιστέων vo-
cabulo, utrum agnati an cognati. Certe si legum
nomine leges 12 tabularum intelligamus, agnatos
necesse erit intelligi. Sozomenus habet τοῖς ἐγγυ-
τέρω γένους.

(12) Καὶ ὅτι. In codice Regio legitur καὶ ἔτι,
quam scripturam in interpretatione mea sumi secu-
tus. Prius tamen in eo codice scriptum erat ὅτι,
ac deinde recentiore manu emendatum est ἔτι.

lia minime damnați, bonorum tamen jacturam sus-
tinerunt: horum omnium hæreditatem proximis
tribui jubemus. Porro cum leges diserte præcipiant,
ut ex cognatis proximiores hæreditatem accipiant,
facile est dignoscere cuinam hæreditas debeatur.
Adhæc rationi consentaneum est, ut ii ad succes-
sionem veniant, qui propinquiores erant futuri si
illi sua morte obiissent. »

461 CAPUT XXXVI.

Ut deficientibus cognatis Ecclesia hæreditatem ca-
piat, utque legata firma maneant.

« Quod si nullus cognatus supersit qui prout ra-
tioni consentaneum est hæreditatem capessat eor-
um quos supra memoravi, martyrum scilicet et
confessorum, aut illorum qui ob hujusmodi causam
ex patria migraverunt, cujusque loci Ecclesiam hæ-
reditatem adire decernimus. Nec defunctis utique
molestum erit, si cujus gratia nullum non discrimen
subierunt, eam ipsis hæredem habere contingat.
Illud quoque necessario adjiciendum est, ut si qui
ex supra memoratis aliquid de bonis suis cuilibet
donaverint, ei dominium, prout æquum est, firmum
ratumque permaneat. »

CAPUT XXXVII.

Ut qui hujusmodi loca, ædes, hortos occupaverint, ea
restituant, exceptis fructibus.

« Porro ut in præcepto nostro nulla ambages ap-
pareat, sed cuilibet in promptu sit id quod juris est
pernoscere; omnes intelligant, sive fundum, sive
ædes, sive hortum, sive aliud quid ex bonis eorum
quos supra memoravi detinent, recte atque ordine

(13) Vulg. οἵπερ ἦσαν καὶ οικειότεροι, καὶ αὐτομά-
τῳ χρῆσαμένων ἐκείνων τῷ τέλει. In codice Mediceo
legitur οἵπερ ἦσαν οικειότεροι. Est autem admodum
obscurus huius loci sensus. Christophorus quid-
dem ita vertit: *Et quod ratione etiam oportet eos
succeedere, qui sint domestica consuetudine conjun-
ctiores, constat: præsertim cum illi ipsi martyres,
non criminis ullius convicti, sed sua inducti voluntate
mortem oppetiverint.* Sed multa sunt in hac inter-
pretatione reprehendenda. Primo enim αὐτόματων
τέλος de martyribus dici non potest. Deinde non de
solis martyribus hic sermo est, sed etiam de con-
fessoribus et profugis, qui sua morte obierant. Ita-
que præstat hic vertere *sua et naturali morte*. Sic
enim Græci loqui solent, et nominatim Eusebius
noster, ni fallor. Denique οικειότερους pessime in-
terpretatus est *domestica consuetudine conjunctiores*,
cum propinquiores significet. Totum igitur locum
ita verto: *Rationi consentaneum est, ut hi ad succes-
sionem veniant, qui propinquiores erant futuri, si illi
sua morte obiissent.* Confirmatur autem nostra in-
terpretatio, tum ex iis quæ supra dixi, tum ex eo
quod dicit imperator, οἵπερ ἦσαν οικειότεροι, non
vero εἰσίν. Per illos autem intelligit martyres.

(14) Vulg. οὐκ ἔσται πάντως. Scribe ex codice Me-
diceo, οὐκ ἔσται δὲ πάντως. Paulo ante idem codex
scribit μήτε τῶν ὁμολογητῶν, rectius ut in cap. 35.
Item μήτε τῶν μετοίκων μέντοι, τῶν, etc.

(15) Προσχεῖσθαι γε μὴν. Mallem scribere προ-
σχεῖσθαι, ut Turnebus et Savilius emendarunt. Atque
ita scribitur in codice Fuk. Paulo post in codice
Mediceo legitur ὡς εἰ τῶν προειρημένων τινές.

(16) Vulg. ἀλλ' ἔτοιμον τὸ. Scribe ex codice
Mediceo ἀλλ' ἔτοιμον ἢ τὸ, etc.

se esse facturos, si seipsos ultero deferant, et rem absque ulla dilatione restituant. Ac tametsi nonnulli haudquaquam ex justa possessionis causa magnos fructus earum rerum percepisse videantur, eos tamen fructus ab illis repeti, minime æquum arbitramur. »

CAPUT XXXVIII.

Quomodo super his libellos dari oporteat.

« Verum ipsi unde et quantos fructus collegerint ingenue profitentes, delicti sui veniam a nobis sibi concedi postulent : ut et pristina avaritia hujusmodi emendatione dissolvatur, et Deus Opt. Max. hanc velut pœnitentiæ eujusdam loco satisfactionem accipiens, erratis benignus ignoscat. Sed fortasse pro defensione sua prætendentes id dicent qui horum bonorum domini constituti sunt (si tamen hoc nomine censori aut merentur aut possunt), fieri omnino non potuisse ut ab iis rebus tunc abstinerent, cum omnium eujusque generis **462** malorum multiplex spectaculum obversaretur : cum atrociter expellerentur homines, et absque ulla miseratione trucidarentur ; cum profligatæ et hac illac temere dispersæ jacerent facultates : cum crebræ innocentum proscriptiones, et insatiabilis persecutionum furor, et bonorum venditiones cernebantur. Enimvero si qui forte hujusmodi sermonibus nituntur, et in avaritiæ suæ excusationibus perseverant, non impune id sibi fore sentient : præsertim cum hac potissimum ratione operam nostram ac ministerium Deo optimo maximo exhibeamus. Quæcunque igitur exitialis necessitas coegit accipere, ea nunc retinere periculosum est. Adde quod insatiabiles cupiditates, partum ratione, partim exemplis omnino minuendæ sunt. »

CAPUT XXXIX.

Ut fuscus fundos, ædes et hortos restituat Ecclesiis.

« Neque enim vel fisco concedetur, si quid eorum quæ supra dixi possideat, id firmiter retinere. Verum adversus sacrosanctas Ecclesias nihil obloqui ausus, ea quæ aliquandiu injuste detinuit, Ecclesiis tandem jure restituet. Omnia ergo quæ ad Ecclesias recte visa fuerint pertinere, sive domus ac possessio sit, sive agri, sive horti, seu quæcunque

(17) Vulg. *Διὸ εἰ καὶ τὰ μάλιστα*. In codice Medicæo legitur ei γὰρ καὶ τὰ μάλιστα φανεῖν ἐξ αὐτῶν τινες. Et paulo post idem codex habet καρπωσάμενοι, καὶ γίνεσθαι τούτων τὴν ἀπαίτησιν, etc. Optime ut equidem censeo. Est enim hoc secundum membrum periodi. Ultimum autem membrum est ὅμως γε μὴν, etc., quod in vulgatis editionibus male divulgatum est, et in sequens caput translatum.

(18) Vulg. *λυθείη πλεονεξία*. Rectius in codice Medicæo legitur *λαθῆ πλεονεξία*.

(19) Vulg. *καθ' ὃν ὑπῆρχον ἀπολλύμενοι*. Longe aliter in cod. Medicæo scrib. hic locus in hunc modum : ὡμῶς ἀπελαυνόμενοι · ἀφειδῶς ἀπολλύμενοι · ἀμελῶς ἐβριμμένοι · δημεύσεις τῶν οὐδὲν αἰτίων συχναί · διώξεις etc. Quod rectius esse, nemo est qui non videat. Nam voces illæ καθ' ὃν ὑπῆρχον prorsus superflue sunt. Mox in eodem codice scribitur *εἰ δὴ ταῖς τοιοῦτοις δισχυρίζοντο λόγοις*, etc. Sic etiam in Fuketiano.

τοῖς καὶ ἀποκαθιστάναι σὺν πάσῃ τῇ ταχυτῆτι. Εἰ γὰρ καὶ τὰ μάλιστα (17) φανεῖν τινες ἐξ αὐτῶν ἀπὸ τῆς οὐ δικαίας δεσποτείας πολλὰ καρπωσάμενοι, γαί γενέσθαι τούτων τὴν ἀπαίτησιν ἡμεῖς οὐ δικαίαν κρίνομεν. »

ΚΕΦΑΛΑΙΟΝ ΛΗ΄.

Ποῖω τρόπῳ δεῖ περὶ τούτων ἐπιδιδόναι δεήσεις.

« Ὅμως γε μὴν αὐτοὶ ὅποσα τε καὶ ὅποθεν συνέλεξαν ἐπιγόντες, τῷ ἀμαρτήματι τούτῳ συγχώρησιν γενέσθαι παρ' ἡμῶν δεηθήτωσαν ὅπως ἅμα μὲν τῇ τοιαύτῃ διορθώσει ἢ φθάσασα λαθῆ πλεονεξία (18), ἅμα δὲ ὁ μέγιστος Θεός, οἷον ἀντὶ μεταμελείας τινὸς τοῦτο προσέμενος, εὐμενῆς ἐπὶ τοῖς ἀμαρτηθεῖσι γένοιτο. Ἐροῦσι μὲν γὰρ ἴσως ἀντ' ἀπολογίας προϊσχύμενοι οἱ τῶν τοιοῦτων οὐσιῶν καταστάττες δεσπόται, εἰ γε τοῦτο κρατεῖν ἄξιον ἐπ' αὐτῶν ἢ δυνατὸν τὸ πρόβλημα, ὡς οὐκ ἦν οἶόν τε ἀπέχεσθαι τότε, ἤνικα πολυτρόπος ἀπάντων τῶν δεινῶν ἦν θεῶν, ὡμῶς ἀπελαυνόμενοι (19), ἀφειδῶς ἀπολλύμενοι, ἀμελῶς ἐβριμμένοι, δημεύσεις τῶν οὐδὲν αἰτίων συχναί, διώξεις τ' ἀκόρεστοι καὶ τῶν ὄντων διαπράξεις · εἰ δὴ τοῖς τοιοῦτοις δισχυρίζοντο λόγοις τινές, καὶ ταῖς ἀπλήστοις ἐπιμένοντες προαιρέσεσιν (20), οὐκ ἀτιμώρητον ἑαυτοῖς τὸ τοιοῦτον αἰσθήσονται · καὶ μάλιστα ὅποσα οὕτω τὰ παρ' ἡμῶν τῷ μεγίστῳ διακονεῖται Θεῷ. Ὅσα γοῦν πρότερον (21) ἡ ὀλέθριος ἀνάγκη συνηγάκαζε λαμβάνειν, ταῦτα νῦν κατέχειν ἐπισηφαλῆς ὑπάρχει ἄλλως τε δὲ παντὶ τρόπῳ τὰς ἀπληστίας καὶ λογισμοῖς καὶ παραδείγμασιν ἐλαττοῦν ἀναγκαῖον. »

ΚΕΦΑΛΑΙΟΝ ΛΘ΄.

Ταῖς Ἐκκλησίαις ἀποδοῦναι τὸ ταμεῖον, χωρία καὶ κήπους καὶ οἰκίας.

« Οὐδὲ γὰρ τὸ ταμεῖον (22) εἰ τι κατέχοι τῶν προειρημένων, βεβαίως κατέχειν συγχωρηθήσεται, ἀλλ' οἷον οὐδὲ ἀντιφθέγασθαι πρὸς τὰς ἱερὰς Ἐκκλησίας πολῆσαν (23), ὧν ἐπὶ χρόνον οὐ δικαίως κατέσχε, τούτων ἐκστήσεται δικαίως ταῖς Ἐκκλησίαις. Ἄπαντα δὴ ὅσα ταῖς Ἐκκλησίαις προσήκειν ὀρθῶς ἂν φανεῖν (24), εἴτ' οἰκίαι τὸ κτήμα τυγχάνοιεν, εἴτ' ἀγροί

(20) Vulg. *ἐπιμένοντες παραινέσεις*. Hunc locum correxi ope codicis Medicæi, in quo diserte scribitur *προαιρέσεις*.

(21) Ὅσα γοῦν πρότερον. Codex Medicæus habet ὡς ἂ πρότερον, etc. et mox ἐπισηφαλῆς ὑπάρχειν. Quod magis probō. Hæc enim periodus cum præcedenti jungenda est. Mox ubi legitur ὅλλως τε ἐξ, rectius in codice Med. abest ultima particula.

(22) Vulg. *Οὐδὲ γὰρ τὸ ταμεῖον*. In codice Medicæo deest γὰρ, et paulo post in eodem codice scribitur οὐδὲ ἀντιφθέγασθαι.

(23) Vulg. *τολμῶσαν*. Scribo πολῆσαν, ut est in codice Fuk. Quod confirmat codex Medicæus, in quo scribitur ἐτόλμησαν. In eodem libro post vocem ταῖς ἐκκλησίαις, additur *λείπει*, id est, desunt nonnulla.

(24) Vulg. *ὀρθῶς ἀναφανεῖν*. Rectius in codice Medicæo legitur ὀρθῶς ἂν φανεῖν.

τινες και κηποι, εἴθ' ὅποια δὴ ποτε ἑτερά τινα, οὐ-
θενὸς τῶν εἰς τὴν δεσποτειαν (25) ἐλαττουμένου δι-
καίου, ἀλλ' ἀκεραίων πάντων μενόντων, ἀποκαθ-
ίστασθαι προστάττομεν. »

ΚΕΦΑΛΑΙΟΝ Μ'.

Τὰ μαρτύρια καὶ τὰ κοιμητήρια ταῖς Ἐκκλησίαις
ἐξίστασθαι προστάττομεν.

« Καὶ μὴν καὶ (26) τοὺς τόπους αὐτοὺς οἱ τοῖς σώ-
μασι τῶν μαρτύρων τετίμηται, καὶ τῆς ἀναχωρή-
σεως τῆς ἐνδόξου ὑπομνήματα καθεστᾶσι, τίς ἀν
ἑμφιδόλοι μὴ οὐχὶ ταῖς Ἐκκλησίαις προσήκειν, ἢ οὐχὶ
καὶ προστάξειεν ἀν; ἤνικα μήτε δῶρον ἀμεινον,
μήτε κάματος χαριέστερος καὶ πλείω ἔχων ὠφέ-
λειαν (27) ἕτερος ἀν γένοιτο, ἢ τοῦ θείου προτρέ-
ποντος Πνεύματος (28), τὴν περὶ τούτων ποιέσθαι
σπουδῆν, καὶ ἄ μετὰ πονηρῶν ἀφρηθή προφάσεων
ὑπὸ τῶν ἀδίκων καὶ μοχθηροτάτων (29) ἀνδρῶν, ἀπο-
κατασταθέντα δικαίως, ταῖς εὐαγέσιν αὐτῆς Ἐκκλη-
σίαις ἀποσωθῆναι. »

ΚΕΦΑΛΑΙΟΝ ΜΑ'.

Τοὺς ἀγοράσαντας ἐκκλησιαστικὰ, ἢ κατὰ δω-
ρεὰν λαθόντας ἀποδοῦναι.

« Ἐπεὶ δὲ ὀλοκλήρου (30) προνοίας ἀν εἶη, μηδὲ
τούτους σιωπῇ παρελθεῖν, ὅσοι περ ἢ ὠνῆς δι-
καίῳ (31) ἐπριαντό τι παρὰ τοῦ ταμείου, ἢ κατὰ
δωρεὰν κατέσχον συγχωρηθὲν μάτην, καὶ ἐπὶ τὰ
τοιαῦτα (32) τὰς ἐπιλήσους ἐπιθυμίας ἐκτείναν-
τες (33), γινωσκέτωσαν, ὡς τοιοῦτοι, εἰ καὶ ὅτι μά-
λιστα οἷς ἐτόλμησαν πρίασθαι, ἀλλοτρίαν τὴν παρ'
ἡμῶν εἰς αὐτοὺς ἐπειράθησαν καταστήσαι φιλανθρω-
πίαν, ὅμως ταύτης εἰς τὸν δυνατὸν καὶ πρέποντα
τρόπον οὐκ ἀτυχήσουσι. Ταῦτα μὲν οὖν εἰς τοσοῦτον
ἀνήχθω. »

ΚΕΦΑΛΑΙΟΝ ΜΒ'.

Σέβειν τὸν Θεὸν σπουδαία παραίνεσις.

« Ἐπειδὴ δὲ (34) ἀποδείξεις ἐναργεστάταις [ἐξ-
εφάνη, ἀρετῇ τε (35) τοῦ πάντα δυνατοῦ Θεοῦ, καὶ

(25) Vulg. *εις τήνδε τὴν πολιτείαν*. In hoc loci emendatio debetur codici Medicæo, in quo diserte scriptum invenimus *εις τὴν δεσποτείαν* optime. Vult enim imperator, ut cuncta loca et prædia quæ Christianis erepta fuerant, cum iuribus suis bona fide iisdem restituantur. Ita ut si cui prædio vel agro servitus deberetur, puta actus, iter, via, cum eodem jure nulla ex parte immutato reddatur Christianis. Itaque si quis fundum Christiano homini ereptum oppignerasset, vel in emphyteusim dedisset, aut vendendo onus aliquod ac servitutem ei imposuisset, hæc omnia hoc Constantini edicto rescinduntur. Paulo post ubi legitur ἀνθίστασθαι προστάττομεν, ex eodem codice emendavimus ἀποκαθίστασθαι. Codd. tamen Fuk., Turn. ac Sav. habent ἐξίστασθαι, non male.

(26) *Καὶ μὴν καὶ*. In Moræi libro ad marginem emendatur *καὶ μὴν καὶ*, quod magis placet.

(27) Vulg. *πολλὴν ἔχων τὴν ὠφέλειαν*. Post hæc verba in codice Medicæo sequuntur hæc voces ἕτερος ἀν γένοιτο, quæ in vulgatis editionibus desiderantur.

(28) *Τοῦ θείου προτρέποντος Πνεύματος*. Codex Medicæus habet *νεύματος*, τὴν περὶ τῶν τοιούτων ποιέσθαι σπουδῆν. Sed et in codd. Fuk., Turn. ac Sav. legitur ποιέσθαι.

(29) *ὑπὸ τῶν μοχθηροτάτων*. In codice Medicæo legitur τῶν ἀδίκων καὶ πονηροτάτων.

A alia, nullo jure quod ad dominium pertinet im-
minuto, sed salvis omnibus atque integris manen-
tibus, restitui jubemus. »

CAPUT XI.

Ut martyria et cæmeteria Ecclesiis reddantur.

« Sed et loca illa quæ martyrum reliquiis hono-
rata sunt, et quæ gloriosi illorum interitus memo-
riam servant, quis ambigat ad Ecclesias pertinere?
Imo vero quis non id præcipiat? quando nec
munus ullam præstantius, nec labor ullus jucun-
dior atque utilior esse potest, quam, divino Spi-
ritu impellente, harum rerum diligentem curam
gerere; ut quæ improbo quodam prætextu ab in-
justis ac nequissimis hominibus ablata sunt, ea
justissime restituta sanctis Dei Ecclesiis denuo red-
hibeantur. »

463 CAPUT XLI.

Ut qui res Ecclesiæ emerunt, aut dono acceperunt,
eas restituant.

« Quoniam vero perfectæ et absolutæ providentiæ
est, ne illos quidem silentio præterire qui emptio-
nis jure aliquid a fisco comparaverint, aut dona-
tionis titulo sibi concessum possederint, frustra ad
hujusmodi bona inexplebilem cupiditatem exten-
dentes: sciant omnes hujusmodi, etiamsi ob ea
quæ emere sunt ausi, nostram a se clementiam
alienare magnopere studuerunt, nostram tamen be-
nignitatem, quoad fieri poterit ac decebit, sibi
non defuturam. Sed de his hactenus dixisse sufficiat. »

CAPUT XLII.

Sedula exhortatio ad colendum Deum.

« Porro cum evidentissimis ac certissimis argumen-
tis declaratum sit, partim omnipotentis Dei vi ac vir-

(30) *Ἐπεὶ δ' ὀλοκλήρου*. Ab his verbis novum caput inchoavi: titulum quoque apposui qui in Genevensi et in Parisiensi Roberti Stephani editione deerat. Nos vero, tum ex codice Fuk. tum ex veteribus schedis Bibliothecæ Regiæ eum supplevimus.

(31) Vulg. *ἢ ὠνῆ δικαία*. Veram hujus loci scripturam nobis aperuit codex Medicæus, in quo legitur *ἢ ὠνῆς δικαίων*. Scribo ἢ ὠνῆς δικαίῳ, id est, emptio-
nis jure aut titulo. Certe hanc emptio-
nem justam appellare alienum est a mente Constantini, qui has emptiones injustas ac nefarias præsumptiones appellat.

(32) *Μάτην καὶ ἐπὶ τὰ τοιαῦτα*. Dudum conjecteram delendam esse particulam *καὶ*, quam conjecturam nostram codex Medicæus diserte confirmat. Loquitur autem imperator de iis qui hæc loca ab imperatoribus sibi donari petierant. Quod Christophoronus non vidit. Mox in eodem codice scribitur *γινωσκέτωσαν ὡς τοιοῦτοι*, etc. rectius quam in vulgatis editionibus ὅσοι τοιοῦτοι. In codice Fuk. et Turnehi scribitur ὅσοι τοῖνον τοιοῦτοι pessime.

(33) Vulg. *ἐκτίροντες*. Codex Fuk. habet *ἐκτέλει-
ναντες*.

(34) Vulg. *ἐπειδὴ οὖν*. Codex Medicæus *ἐπειδὴ
δέ*.

(35) Vulg. *ἐξεφάνη ἢ ἀρετῇ*. Rectius, ni fallor, in codice Medicæo legitur *ἐξεφάνη, ἀρετῇ τε τοῦ,*

tute, partim adhortationibus atque adjumentis quæ a me frequenter præstari desiderat, tristitiam et acerbiteriam quæ res humanas antea occupabat, nunc ex universo terrarum orbe depulsam esse : cuncti simul et singuli diligenti meditatione perspicitis, quæ et quanta sit potestas et gratia illa, quæ improbisimorum quidem hominum stirpem penitus delevit ac sustulit ; bonorum vero hilaritatem ac lætitiâ restituens, per omnes regiones longe lateque diffundit ; et quæ liberam omnibus facultatem permittit, tum ut divinam legem cum debito cultu iterum venerentur, tum ut eos qui se hujus legis ministerio consecraverunt, congruo honore prosequantur. Qui quidem tanquam ex profunda quadam caligine emergentes, et illustrem rerum notitiâ haurientes, debitam deinceps huic legi observantiam, et piâ ac consentientem reverentiam exhibebunt. Proponatur in Orientalibus partibus nostris.)

CAPUT XLIII.

Quomodo Constantinus ea quæ legibus sanxerat, factis ipsis confirmavit.

Et hæc quidem prima imperatoris epistola ad nos missa constituit. Cæterum ea quæ lege sancita fuerant, continuo 464 executioni mandata sunt,

etc.; scribendum etiam videtur τοῦ παντοδυνάμου Θεοῦ.

(36) Vulg. *παραιρέσει δ' ἅμα*. In codice Mediceo legitur *καὶ παραιρέσει ἅμα*. Deest etiam in eodem codice δι' ὧν· deest etiam ἤδη συμβαίνει. Quæ omnia addita sunt ab iis qui hanc orationem non intelligebant. Totus igitur locus ita vertendus est: « Porro cum certissimis ac evidentissimis argumentis declaratum sit, partim omnipotentis Dei vi ac virtute, partim hortationibus et adjumentis, quæ a me frequenter præstari desiderat, tristitiam et acerbiteriam quæ res humanas antea occupabat, nunc ex universo terrarum orbe depulsam esse, » etc. Nihil clarius hac lectione, nihil certius. Pro ἄς δὲ ὑπὲρ ἐμοῦ, omnino scribendum puto ἄς ὑπ' ἐμοῦ, vel παρ' ἐμοῦ. Intelligit enim Constantinus ministerium suum, quod Deo in hujusmodi rebus perficendis commodavit. De qua re non immerito gloriatur in principio hujus edicti.

(37) *Ἡ ἐξουσία*. In codice Mediceo deest articulus, et post hæc verba adduntur hæc voces *τίς χάρις*. Quæ sine magno totius sententiæ damno abesse non possunt. Nam *ἐξουσία* quidem est quam supra dixit ἀρετὴν τοῦ Θεοῦ· *χάρις* vero est beneficium in homines collatum adjumento ac ministerio Constantini.

(38) Vulg. *ἢ τῶν μὲν μοχθηροτάτων*. Codex Medicæus ἢ τῶν μὲν πονηροτάτων καὶ μοχθηροτάτων. Scribendum porro est ἢ, ut legitur in codice Regio, Fuketiano et in schedis.

(39) *Σκότους βαθέος*. In codice Mediceo legitur βαθύτατον, et finis hujus edicti ita concipitur: *Θεραπεῖαν τε τὴν προσήκουσαν τοῦ λοιποῦ περὶ αὐτῶν καὶ τιμὴν σύμφωνον ἐπιδείξονται*. Προτεθήτω ἐν τοῖς ἡμετέροις ἀνατολικῶς μέρεσιν, id est, *Proponatur in orientalibus partibus nostris*. Et hæc est subscriptio quam huic edicto manu ipsius Constantini appositam fuisse testatur Eusebius, cap. 24. Solebant enim imperatores edictis quæ emittebant manu sua adjicere, *proponatur*; idque mandare præfectis prætorio, ut apparet ex Novellis Valentiniani et Majoriani. Certe vel una vox ἡμετέροις satis indicat hanc subscriptionem manu ipsius Constantini

παραιρέσει ἅμα (36) καὶ βοηθείαις ἄς ὑπὲρ ἐμοῦ συχνὰς ἀξιοὶ ποιεῖσθαι, τὴν πρότερον κατέχουσαν πάντα τὰ ἀνθρώπινα εὐσχερίαν ἐκ πάσης ἤδη ἐληλάσθαι τῆς ὑπ' ἡλίου, οἱ καθένα τε καὶ οἱ σύμπαντες ὁμοῦ ἐσπουδασμέναις καθορᾶτε φροντίσι, τίς ἐκείνη καθέστηκεν ἢ ἐξουσία (37), τίς χάρις, ἢ τῶν μὲν πονηροτάτων καὶ μοχθηροτάτων (38) τὸ, ὡς εἰπεῖν, σπέρμα ἠφάνισέ τε καὶ διέφθειρε, τῶν δ' ἀγαθῶν τὴν εὐφροσύνην ἀνακληθεῖσαν, ἐπὶ πάσας ἐκτείνει τὰς χώρας ἀφθόνως, καὶ αὐτὸν τε τὸν θεῖον νόμον τὰ εἰκότα μετὰ παντὸς σεβάσματος θεραπεύεσθαι, τοὺς τε τοῦτω σφᾶς αὐτοὺς καθιερώσαντας τὰ προσήκοντα σέβειν, ἐξουσίαν δίδωσιν ἅπασαν. Ὁ καθάπερ ἐκ τινος σκότους βαθέος (39) ἀνακλύψαντες, καὶ λαμπρὰν τῶν πραγμάτων λαβόντες γνώσιν (40), τὴν προσήκουσαν τοῦ λοιποῦ περὶ αὐτῶν θεραπεῖαν τε καὶ τιμὴν εὐσεβῆ καὶ σύμφωνον ἐπιδείξονται. Προτεθήτω ἐν τοῖς ἡμετέροις ἀνατολικῶς μέρεσιν.)

ΚΕΦΑΛΑΙΟΝ ΜΓ'.

Ὅπως τὰ νομοθετηθέντα ὑπὸ Κωνσταντίνου, δι' ἔργων ἐτελείουτο.

Τὸ μὲν δὴ πρῶτον ὡς ἡμᾶς καταπεμφθὲν (41) βασιλέως γράμμα ταῦτα διατάττετο. Αὐτίκα δὲ δι' ἔργων ἐχώρει τὰ πρὸς τοῦ νόμου διηγορευμένα, καὶ

additam fuisse. Ipse enim est imperator qui loquitur, et qui partes orientales suas appellat. Ita enim loqui consueverant imperatores, tunc præcipue cum de provincia recens in ditionem ipsorum redacta loquerentur. Sic Constantinus in epistola ad Eladium, et in epistola ad Probianum proconsulem Africæ, *Africam nostram* dicit, et in lege prima codice Th., *De veteranis, anud Nicomediam nostram*. Sic in lege unica, codice Theod., *De his qui sanguinolentos, etc.*: « Imperator Constantinus Italiam suis. » Denique Constantinus Cæsar in epistola ad Eumenium, quam refert Eumenius in Oratione pro scholis: « Merentur Galli nostri, » etc. Porro hoc edictum Constantini in codice Mediceo legitur post libros *Historiæ Ecclesiasticæ*, hoc titulo: *Ἀντίγραφον διατάξεως τοῦ θεοφιλοῦς βασιλέως· ἦν τοὺς τυράννους καθελὼν, τοῖς ὑπ' αὐτὸν ἔθνεσιν Ἑλληνικῆ συντάξας φωνῆ ἐπέμψατο*, id est: *Exemplum constitutionis, quam Deo charus imperator victis tyrannis Græco sermone scriptam ad provinciales suos misit*.

(40) Vulg. *τῶν γραμμάτων λαβόντες γνώσιν*. Cod. Medicæus habet τῶν πραγμάτων. Nec aliter in codice Regio, et in veteribus schedis et in codice Fuk. scriptum inveni. Facessat igitur emendatio R. Stephani.

(41) *Πρῶτον ὡς ἡμᾶς καταπεμφθὲν*. Ex his verbis apparet Palæstinum fuisse hujus Historiæ scriptorem. Quod ideo adnotare libuit, quia Dionysius Gothofredus existimavit Eusebium Cæsariensem hujus libri auctorem non esse: quod tamen tum ex innumeris veterum testimoniis, tum ex compluribus locis hujus operis facile est refellere, præcipue ex capite 44 et 45 hujus libri. Ideo autem supradiacta lex Constantini data est nominatim ad Palæstinum, quod illic maxime persecutio sæviisset, et plurimi in ea provincia confessores et martyres fuissent. Notandum item est quod ait Eusebius, primam hanc Constantini sanctionem ad ipsos perlatam fuisse. Edictum enim illud de pace et libertate Christianorum, quod post edictum Maxentium Constantinus in Orientem miserat, Maximini fraude suppressum est, ut scribit Eusebius initio libri ix.

πάντ' ἐπράττετο τάναντία τοῖς μικρὸν ἔμπροσθεν Ἀ
ὅπθ' τῆς τυραννικῆς ὀμότητος τετόλημμένοις, ἀπ-
ήλαυόν τε βασιλικῶν ἑρωεῶν, οἷς ταῦτα νενομοθέτητο.

ΚΕΦΑΛΑΙΟΝ ΜΑ'.

Ἔστι τοὺς ἀρχοντας Χριστιανούς προῆγεν, εἰ δὲ
καὶ Ἑλληνας ἦσαν, τὸ θύειν αὐτοῖς ἀπηγό-
ρευτο.

Μεταβάς δ' ἐκ τούτων βασιλεὺς, πραγμάτων ἐνεργῶν ἤπτετο. Καὶ πρῶτα μὲν τοῖς κατ' ἐπαρχίας διηρημένοις ἔθνεσιν ἡγεμόνας κατέπεμπε, τῇ σωτηρίῳ πίστει καθωσιωμένους τοὺς πλείους· ὅσοι δ' Ἑλληνίζειν ἐδόκουν, τούτοις θύειν ἀπέλητο. Ὁ δ' αὐτὸς ἦν νόμος καὶ ἐπὶ τῶν ὑπερκειμένων τὰς ἡγεμονικὰς ἀρχὰς ἀξιωμάτων (42), ἐπὶ τε τῶν ἀνωτάτων καὶ τῶν τὴν ἔπαρχον διειληφῶτων ἐξουσιαν. Ἡ γὰρ Χριστιανοῖς οὖσιν, ἐμπρέπειν ἐίδου τῇ προσηγορίᾳ, ἢ διακειμένοις ἐτέρως, τὸ μὴ εἰδωλολατρεῖν παρῆγγαλλον.

ΚΕΦΑΛΑΙΟΝ ΜΕ'.

Περὶ νόμων καλυόντων μὲν θυσίας, οἰκοδομεῖν δὲ ἐκκλησίας προσταττόντων.

Ἔστι ἐξῆς δύο κατὰ τὸ αὐτὸ (43) ἐπέμποντο νόμοι· ὁ μὲν εἰργων τὰ μουσὰρὰ τῆς κατὰ πόλεις καὶ χώρας τὸ παλαιὸν συντελουμένης εἰδωλολατρίας, ὡς μήτε ἐγέρσεις ξοάνων ποιέσθαι τολμᾶν, μήτε μαντείας καὶ τὰς ἄλλαις περιεργίαις ἐπιχειρεῖν, μήτε μὴν θύειν καθόλου μηδένα (44)· ὁ δὲ τῶν εὐκτηρίων οἴκων τὰς οἰκοδομὰς ὑφούν, αὖξιν τε καὶ εἰς πλάτος καὶ μήκος τὰς ἐκκλησίας τοῦ Θεοῦ διαγορεύων· ὡσανεὶ μελλόντων τῷ Θεῷ, σχεδὸν εἰπεῖν, ἀπάντων ἀνθρώπων τοῦ λοιποῦ προσοικειοῦσθαι, τῆς πολυθέου μανίας ἐκποδῶν ἡρμῆνης. Τοιαῦτα γὰρ φρονεῖν τε καὶ γράφειν τοῖς κατὰ τόπον ἀρχουσι, βασιλέα ἢ αὐτοῦ περὶ τὸν Θεὸν ἐνήγεν ὅσα· χρημάτων δὲ μὴ φείδεσθαι δόσεως, ἀλλ' ἐξ αὐτῶν τῶν βασιλικῶν θησαυρῶν τὰς ἐπισκευὰς ποιέσθαι περιεῖχεν ὁ νόμος. Ἐγγράφετο δὲ καὶ τοῖς κατὰ πάντα τόπον τῶν Ἐκκλησιῶν προέδροις τοιαῦτα, ὅποια καὶ ἡμῖν ἐπιστέλλειν ἤξιου, πρῶτην ταύτην εἰς ἡμέτερον πρόσωπον γραφὴν διαπεψάμενος.

ΚΕΦΑΛΑΙΟΝ ΜΕ'.

Κωνσταντίνου πρὸς Εὐσέβιον καὶ λοιποὺς ἐπισκόπους περὶ τῆς τῶν ἐκκλησιῶν οἰκοδομῆς, ὅπως καὶ ὡστε τὰς παλαιὰς ἐπισκευάζειν, καὶ μείζονας οἰκοδομεῖν διὰ τῶν ἀρχόντων.

« Νικητῆς Κωνσταντίνου, μέγιστος σεβαστὸς, Εὐσεβίω.

« Ἐως τοῦ παρόντος χρόνου τῆς ἀνοσίου βουλῆ-

(42) Ἐπὶ τῶν ὑπερκειμένων τὰς ἡγεμονικὰς ἀρχὰς ἀξιωμάτων. Vicarios intelligit et comites et proconsules. Hæ enim dignitates longe supra præses eminebant, ut omnibus notum est. At Christophorus solemnī errore ἡγεμόνας præfectos vertit, quo nihil est absurdius.

(43) Δύο κατὰ τὸ αὐτό. Christophorus vertit duas leges in eandem sententiam promulgabatur. In quo Portesium videtur secutus qui sic verterat: Duae postea leges emissæ non ita dissimili argumento. Ego vero κατὰ τὸ αὐτὸ idem esse existimavi, quod

et cuncta iis, quæ crudelitas tyrannica præsumpserat, contraria gerebantur. Fruebantur imperatoris beneficentia hi quibus id lege concessum erat.

CAPUT XLIV.

Quomodo Christianos ad regendas provincias promoverit, et puganos sacrificare prohibuerit.

Posthæc imperator serio manum operi admovit. Ac primum quidem in singulas provincias eos præsidēs ut plurimum misit, qui salutari fidei dicatī essent. Quod si qui eorum Græcæ superstitioni dediti esse viderentur, iis vetitum erat sacrificare. Eadem lex illis etiam imposita est qui dignitate præsidēs anteibant, iisque adeo qui summum honorum fastigium et præfecturæ prætorianæ potestatem obtinebant. Aut enim, si quidem Christiani essent, iis concedebat ut nominis sui appellacioni conveniētia gererent; aut si aliter affecti essent, ne simulacris sacrificarent, præcipiebat.

CAPUT XLV.

De legibus quibus sacrificia quidem prohibebantur, ecclesiæ vero construi jubebantur.

Exinde duæ leges uno eodemque tempore sunt emissæ: altera, quæ detestanda idolorum cultus sacrificia, per urbes olim et per agros passim fieri solita, prohibebat; ita ut nullus deinceps nec statuas deorum erigere, nec divinationes et hujusmodi vanas artes attentare, nec victimas cædere auderet; altera, quæ oratoriorum fabricam in sublime erigi, et ecclesias Dei tam latitudine quam longitudine ampliores effici præcipiebat; perinde ac si universi, ut ita dixerim, homines, insana multorum deorum observantia e medio sublata, in posterum accessuri essent ad Deum. Hæc imperatorem sentire, hæc ad cujusque provinciæ præsidēs scribere, religiosa divini Numinis observantia impellebat. Illud præterea lex continebat, ne pecuniis largiendis parcerent; sed ut ex imperialibus thesauris sumptus ad ædium sacrarum extructionem depermerentur. Quinetiam ad cujusque loci Ecclesiarum antistites istiusmodi litteræ scribebantur, cujusmodi etiam ad me scribere dignatus est. Easque primas ad me nominatim litteras dedit.

465 CAPUT XLVI.

Epistola Constantini ad Eusebium et reliquos episcopos de ecclesiis præsidum opera ædificandis: utque vetustæ reficiantur, et ampliores extruantur.

« Victor Constantinus Maximus Augustus Eusebio.

« Cum usque ad hanc diem impia præsumptio et ty-

simul, uno eodemque tempore. Ita enim loqui solet Eusebius.

(44) Μήτε μὴν θύειν καθόλου μηδένα. De privatis sacrificiis hæc Eusebii verba intelligenda sunt. Nam Constantinus Magnus lege lata vetuit, ne quis gentilium privatum domi sacrificaret, ut docet lex prima, cœdice Theod., De paganis. Itaque aruspices sacrificii causa domum evocare prohibuerat. Hi enim victimarum exta inspiciebant. Publica vero templa adire sacrificandi causa, ibique aruspicum opera uti non vetuit Constantinus, ut testatur lex

rannica violentia ministros Servatoris nostri sit persecuta, pro certo habeo planeque mihi ipse persuadeo, omnium ecclesiarum ædificia, aut per incuriam corrupta, aut præ metu ingruentis temporum iniquitatis minus honorifice exulta esse, Eusebi frater clarissime. Nunc vero cum libertas restituta sit, et draco ille providentia quidem Dei optimi maximi, ministerio autem nostro a reipublicæ administratione submotus; equidem existimo divinam potentiam omnibus clarissime innotuisse; et eos qui seu metu seu incredulitate aliquid peccaverunt, agnito illo qui vere est, ad rectam ac veram vendi rationem esse redituros. Quotquot igitur ecclesiis aut ipse præses, aut alios in singulis locis præsidentes episcopos et presbyteros ac diaconos nosti; cunctos admone, ut in opera ecclesiarum omni studio ac diligentia incumbant: quo aut reparentur quæ adhuc manent, aut augeantur in majus; aut sicubi usus postulaverit, novæ ædificentur. Quæcunque autem necessaria fuerint, et ipse, et reliqui alii tuo interventu, tum a præsidibus provinciarum petent, tum ob officio præfecturæ prætorianæ. His enim per litteras præceptum est, ut omni diligentia his quæ tua sanctitas dixerit obsequantur. Divinitas te servet, frater clarissime. » Et hujusmodi quidem epistolæ per singulas provincias ad Ecclesias assistites sunt missæ. Rectoribus quoque provinciarum mandatum est, ut his convenientia exsequerentur. ipso adimplebantur.

CAPUT XLVII.

Quod contra idolorum cultum scripserit.

Imperator vero suam erga Deum pietatem atque observantiam quotidie adaugens, ad universos pro-

prima codice Theod. De maleficis. Vide Libanium in oratione pro templis, pag. 10, et quæ ibi notavit Gothofredus

(45) Vulg. *ἀξίως γεγενῆσθαι*. In libro Moræi ad marginem emendatur *μη ἀξίως γεγενῆσθαι*. Est et alia emendatio ad marginem editionis Genevensis apposita *ἐλάττωνα τῆς ἀξίας γεγενῆσθαι*. Posset etiam quis suspicari, sic legendum et construendum esse hunc locum: *ἀξίως τῆς ἐπιχειρέμενης ἀδικίας*. Sed verior est lectio illa *μη ἀξίως*, quam et Fuketii codex confirmat.

(46) *Τοῦ δράκοντος ἐκείνου*. Licinius intelligi existimo, quem ob astutiam et senectutem ita appellat Constantinus. Certe quæ sequuntur ἀπὸ τῆς κοινῶν διοικήσεως, de Licinio hæc dici manifeste arguunt. Ex quo etiam conjici potest, hanc epistolam paulo post exauctorationem Licinii scriptam esse.

(47) *Ἡ φόβῳ ἢ ἀπιστία*. Initio hujus epistolæ pro *ἀπιστία* dixit *ἀμέλειαν*. Porro φόβῳ de Christianis dicitur, qui persecutionis metu ecclesias neglexerant, aut fidem abnegaverant; ἀπιστία vero ad paganos seu infideles pertinet, qui sacrosanctas aedes disturbaverant, et Christianos variis modis vexaverant.

(48) Vulg. *ἐπιγρόντας τε*. Delenda est particula *τε*, quæ in codice Fuk. non habetur.

(49) *Καὶ τῆς ἐπαρχικῆς τάξεως*. In annotationibus ad librum primum ejus operis, monui τάξιν idem esse quod officium seu apparitionem, hoc est certum numerum militum qui iudicibus apparebant. *Ἐπαρχοί* vero sunt præfecti prætorio, ita dicti, quod sint ἐπὶ τοῖς ἀρχοῖς, id est supra

σεως καὶ τυραννίδος τοὺς ὑπηρέτας τοὺς τοῦ Σωτήρος διωκούσης, πεπίστευκα καὶ ἀκριβῶς ἐμαυτὸν πέπεικα, πασῶν τῶν ἐκκλησιῶν τὰ ἔργα ἢ ὑπὸ ἀμελείας διεφθάρθαι, ἢ φόβῳ τῆς ἐπιχειρέμενης ἀδικίας μὴ ἀξίως γεγενῆσθαι (45), ἀδελφὲ προσφιλέστατε. Νυνὶ δὲ τῆς ἐλευθερίας ἀποδοθείσης, καὶ τοῦ δράκοντος ἐκείνου (46) ἀπὸ τῆς τῶν κοινῶν διοικήσεως, τοῦ Θεοῦ μεγίστου προνοίᾳ ἡμετέρᾳ δ' ὑπηρεσίᾳ ἐκδιωχθέντος, ἡγοῦμαι καὶ πᾶσι φανερὰν γεγενῆσθαι τὴν θεῖαν δύναμιν, καὶ τοὺς ἢ φόβῳ ἢ ἀπιστίᾳ (47) ἀμαρτήμασί τισι περιπεσόντας, ἐπιγρόντας (48) τὸ θνῶς ὄν, ἤξειν ἐπὶ τὴν ἀληθῆ καὶ ὀρθὴν τοῦ βίου κατάστασιν. Ὅσων τῶν οὖν ἢ αὐτοῖς προϊσταμένων ἐπισκόπων, πρεσβυτέρους τε ἢ διακόνοὺς οἴσθα, ὀθόμνησον σπουδάζειν περὶ τὰ ἔργα τῶν ἐκκλησιῶν, καὶ ἢ ἐπανορθοῦσθαι τὰ θνῶτα, ἢ εἰς μείζονα αὔξειν, ἢ ἔνθα ἂν χρεῖα ἀπαιτῆ, καινὰ ποιεῖν. Αἰτήσεις δὲ καὶ αὐτὸς, καὶ διὰ σοῦ οἱ λοιποὶ τὰ ἀναγκαῖα παρὰ τε τῶν ἡγεμόνων, καὶ τῆς ἐπαρχικῆς τάξεως (49). Τούτοις γὰρ ἐπεστάθη (50), πάση προθυμίᾳ ἐξυπηρετήσασθαι τοῖς ὑπὸ τῆς σῆς ὁσιότητος λεγομένοις. Ὁ Θεὸς σε διαφυλάξῃ, ἀδελφὲ ἀγαπητέ. » Ταῦτα μὲν οὖν (51) καθ' ἕκαστον ἔθνος ἐγράφετο τοῖς τῶν Ἐκκλησιῶν προεστώσι, τὰ ἀκόλουθὰ τε τοῖς αὐτοῖς πράττειν οἱ τῶν ἔθνῶν ἡγεμόνες ἐκαλεύοντο, σὺν πολλῷ τε τάχει δι' ἔργων ἐχώρει τὰ νενομοθετημένα.

Ad eoque cum summa celeritate, legis præcepta opere

ΚΕΦΑΛΑΙΟΝ ΜΖ.

Ὅτι κατὰ εἰδωλολατρίας ἐγραψεν.

Ἐπιτείνας δ' ἔτι μᾶλλον ὁ βασιλεὺς τὴν πρὸς τὸν Θεὸν ὄσιαν, διδασκαλίαν (52) κατὰ τῆς εἰδωλολα-

træ præsidet et rectores provinciarum. Igitur ἐπαρχικὴ τάξις est officium præfecturæ prætorianæ, de quo consulenda est *Notitia imperii Romani*. Porro officium præfecti prætorio reliquis omnium magistratum officii præstabat. Nam ut præfectus prætorio cæteros iudices tam civiles quam militares dignitate superabat, sic etiam ejus officiales reliquis omnibus præstabant apparitionibus. Hinc in concilio Chalcedonensi, actione 3, *μεγίστη τάξις* dicitur officium præfectorum prætorio: *Φημὶ δὴ τὸν αἰδέσιμον Θεόδωρον, τὸν ἐκ τῆς μεγίστης τάξεως*. Hæc porro non intellexerunt interpretes, quorum errorem malo equidem silentio premere, quam ambitione refutare. In codice Fuk. scriptum inveni καὶ τοῦ τῆς ἐπαρχικῆς τάξεως, ut et in Savillii libro.

(50) *Τούτοις γὰρ ἐπεστάθη*. Christophorus vertit *hæc enim per litteras a me significatum est*, de suo addens *a me*, quod non probo. Neque enim imperator ipse, sed præfecti prætorio ejusmodi litteras ut plurimum dabant.

(51) *Ταῦτα μὲν οὖν*. Ab his verbis novum caput inchoatur in codice Regio. Porro ex his verbis apparet, Constantinum litteras eodem exemplo dedisse ad reliquos episcopos Orientis.

(52) *τὴν πρὸς τὸν Θεὸν ὄσιαν, διδασκαλίαν*. Pessime interpretes hunc locum verterunt, cum existimarent ὄσιαν adjunctum esse, nec animadvertent post ὄσιαν virgulam esse apponendam. Ὅσα nihil aliud est quam pietas, seu divini Numinis observantia. Sic in c. 44 hujus libri, et alibi sæpe apud Eusebium.

τρείας (53) πλάνης τῶν πρὸ αὐτοῦ κεκρατηκότων (54) τοῖς κατὰ πᾶν ἔθνος ἐπαρχεῖταις κατέπεμπε, λογιώτερον τοὺς ἀρχομένους προτρέπων, τὸν ἐπὶ πάντων θεὸν γνωρίζειν, αὐτὸν τε τὸν Χριστὸν αὐτοῦ διαβρόχην ἐπιγράφεσθαι σωτήρα. Καὶ ταύτην δὲ τὴν γραφὴν αὐτογράφου οὖσαν αὐτοῦ, ἐκ τῆς Ῥωμαίων φωνῆς ἀπολαβεῖν ἀναγκαῖον τῷ παρόντι λόγῳ, ὡς ἂν δοκοῖμεν αὐτοῦ βασιλέως ἐπακούειν, ταῖς πάντων ἀνθρώπων ἀκααῖς τοῦτον ἐκδοῶντος τὸν τρόπον.

ΚΕΦΑΛΑΙΟΝ ΜΗ΄.

Κωνσταντίνου πρὸς τὰς ἐπαρχίας περὶ τῆς κολυθέου πλάνης διάταγμα· καὶ προοίμιον περὶ ἀρετῆς καὶ κακίας.

« Νικητῆς Κωνσταντίνος, μέγιστος σεβαστὸς, ἐπαρχεῖταις ἀνατολικοῖς.

« Πάντα μὲν ὅσα τοῖς κυριωτάτοις τῆς φύσεως περιέχεται νόμοις, τῆς κατὰ τὴν θέλαν διάταξιν προνοίας τε καὶ θεωρίας ἱκανὴν αἰσθησιν τοῖς πᾶσι παρέχει, οὐδέ ἐστὶ τις ἀμφιβολία οἷς κατ' εὐθείαν γνώσεως ὁδὸν ἢ διάνοια ἐπ' ἐκείνων ἄγεται τὸν σκοπὸν, ὡς ἢ τοῦ ὕγιου λογισμοῦ καὶ τῆς ὕψους αὐτῆς ἢ ἀκριβοῦς κατὰληψις, μὴ ῥοπή τῆς ἀληθοῦς ἀρετῆς (55) ἐπὶ τὴν γνώσιν ἀναφέρει τοῦ Θεοῦ. Διόπερ πᾶς συνετὸς ἀνὴρ οὐκ ἂν ποτε παραχθῆι, τοὺς πολλοὺς ὁρῶν ἐναντίας προαιρέσει φερομένους. Ἄνθρωπος (56) γὰρ ἂν ἢ τῆς ἀρετῆς ἐλάθανε χάρις, εἰ μὴ κατανηκρὺ τὸν τῆς διεστραμμένης ἀπονοίας βίον ἢ κακία προῦθέβλητο. Διὸ τῆς μὲν ἀρετῆς στέφανος πρόκειται, τῆς δὲ χρίσεως αὐθεντεῖ ὁ ὑψίστος Θεός. Ἐγὼ δ' ὡς ἐνὶ μάλιστα φανερώς, περὶ τῶν κατ' ἑμαυτὸν ἐπιβίων πᾶσιν ὑμῖν ὁμολογῆσαι πειράσομαι. »

ΚΕΦΑΛΑΙΟΝ ΜΘ΄.

Περὶ τοῦ φιλοθέου πατρὸς Κωνσταντίνου, καὶ περὶ Διοκλητιανοῦ καὶ Μαξιμιανοῦ τῶν διωκτῶν.

« Ἔσχον ἔγωγε τοὺς πρὸ τούτου γενομένους αὐτοκράτορας, διὰ τὸ τῶν τρόπων ἄγριον, ἀποκλήρους· μόνος δ' ὁ πατὴρ ὁ ἐμὸς ἡμερότητος ἔργα μετεχειρίζετο, μετὰ θαυμαστῆς εὐλαβείας ἐν πάσαις ταῖς ἑαυτοῦ πράξεισι τὸν Πατέρα θεὸν ἐπικαλούμενος. Ὅσοι δὲ λοιποὶ, οὐχ ὑγιαίνοντες τὰς φρένας, ἀγριότητος

(53) Vulg. *διδασκαλίαν τῆς εἰδωλολατρείας*. Scribendum est *διδ.* κατὰ τῆς εἰδωλολατρείας πλάνης, ut in Moræi libro ad marginem emendatum inveni. Est autem *διδασκαλία sermo, concio, διδασκαλικὸς λόγος*. In codice Fuk. hic locus ita scribitur, *διδασκαλίαν κατὰ τῆς εἰδωλολατρείας καὶ πλάνης*, etc.

(54) *Ἰὼν πρὸ αὐτοῦ κεκρατηκότων*. Pessime hæc veritit Christophorus qui, ut opinor, Portesii versionem non viderat. Recte enim Portesius hæc verba interpretatus est, quævis sensum non sit assecutus.

(55) *Μὴ ῥοπή τῆς ἀληθοῦς ἀρετῆς*. Virtus hic pro perfectione sumi videtur, tam ea quæ est in visu quam quæ in intellectu. Utraque enim vis ac perfectio eodem tendit, ad veritatis scilicet notitiam. Sensus quidem ad veritatem rerum sensibilibium, intellectus vero ad intelligibilem veritatem

A vinciales orationem misit de errore cultus simulatorum, quod imperatores Romani ante ipsius ætatem involuti fuissent. Et subditos 466 suos cum admirabili facundia exhortatus est, ut summum omnium Deum agnoscerent, ejusque Filium Christum sibi servatorem adsciscerent. Porro has etiam litteras manu ipsius scriptas, ex Latino sermone in Græcum transferre, et præsentī operi intexere necessarium duxi: ut ipsum quodammodo imperatorem nobis audire videamur, cunctorum mortalium auribus in hæc verba inclamantem.

CAPUT XLVIII.

Constantini edictum ad provinciales de falso cultu multorum Deorum. Exordium de virtute et vitio.

« Victor Constantinus Maximus Augustus provincialibus Orientis.

« Quæcunque firmissimis naturæ legibus continentur, divinæ providentiæ atque intelligentiæ in cunctis rebus ordinandis sufficientem notitiam omnibus præbent. Nec ulla existit dubitatio iis quorum mentes recto scientiæ itinere ad eum scopum feruntur, quin sanæ mentis ipsiusque oculorum visus accurata comprehensio, veræ virtutis eodem vergente atque inclinante natura, ad notitiam Dei perducatur. Quocirca nemo unquam vir prudens animo conturbabitur, cum plerosque homines contraria inter se vitæ instituta sectari animadvertit. Nam virtutis gratia prorsus inutilis lateret, nisi improbitas perversam ac desperatam vivendi rationem ex adverso opponeret. Idcirco virtuti quidem corona proposita est: improbitati autem dijudicandæ ac puniendæ præest Deus altissimus. Ego vero de ea spe atque exspectatione quam gero rerum futurarum, quoad potero apertissime vobis disserere conabor. »

CAPUT XLIX.

De pio ac Dei amatissimo Constantini patre, et de Diocletiano et Maximiano persecutoribus.

« Ac superiores quidem imperatores, ob feritatem atque immanitatem morum, alienos semper atque extraneos habui. Solus pater meus lenitati ac mansuetudini studuit, cum admiranda religione Deum Patrem in omnibus suis actibus invocans. Reliqui vero haudquaquam sana mente præditi, immani-

D ex ipsa rerum sensibilibium veritate progreditur, et hinc ad summi Dei notitiam gradatim ascendit. Potest etiam hoc loco, ἀρετῆ τοῦ ἀληθοῦς dici vis ac virtus veritatis. Quæ sequuntur tamen, de moralī virtute hunc locum accipiendum esse confirmant.

(56) Vulg. *ἀνόητος*. Lego *ἀνόητος*, ut est in Fuk., Moræi et Gruteri libro. Paulo post scribo διὰ τῆ μὲν ἀρετῆ στέφανος πρόκειται. Sunt autem hæc valde obscura et intricata; quod partim Constantino ipsi tribuendum est, qui utpote *ὀλιμαθῆς*, in dicendo erat obscurior; partim Eusebio, seu cui alteri qui ex Latinis obscuris Græca fecit obscuriora. In manuscripto Fuketii libro ἀνόητος legitur, et διὰ τῆς μὲν ἀρετῆς, etc. optime.

talem potius consecrati sunt quam clementiam: **A** camque mirum in modum **467** aluerunt, toto imperii sui tempore veram doctrinam subvertentes. Porro improbitatis ipsorum tantopere furor exarsit, ut cunctis tam divinis quam humanis rebus in summa pace constitutis, ipsi bella civilia excitarent.)

CAPUT L.

Quod ex Apollinis oraculo, qui ob justos homines respiciendo amplius edere non poterat, mota sit persecutio.

« Quippe Apollinem tunc temporis ex antro et tenebrosō quodam specu, non ex hominis ore oraculum edidisse ferebatur, quo justos viros in terris degentes ob stare sibi aiebat quo minus vera prædiceret, atque idcirco falsa ex tripode oracula reddi. **B** Hanc ob causam ille comam incultam demisit, et expulsa divinandi arte, tantum intèr homines malum lamentabatur. Sed videamus quem ista exitum habuerint. »

CAPUT LI.

Quomodo Constantinus adhuc adolescens justos esse Christianos audivit.

« Te nunc testem appello, Deus altissime. Scis qualiter ego tunc temporis admodum adolescens, illum qui inter imperatores Romanos potiore locum tunc obtinebat, miserum, profecto miserum, falso mentis errore deceptum, ex protectoribus suis curiose sciscitantem audierim, quinam illi essent justi in terris degentes: et quemdam ex sacrificulis qui circa illum erant, respondisse eos esse Christianos. Ille responso hominis quasi melle quodam avide absorpto, gladios ad puniendā crimina paratos, adversus sanctitatem omni reprehensione vacuam distrinxit. Statim igitur sanguinolenta edicta cruentis, ut ita dixerim, mucronibus scripsit: et iudicibus præcepit, ut ingenii solertiam sibi a natura insitam, ad acerbiora supplicia excogitanda intenderent. »

CAPUT LII.

Quot tormentorum et suppliciorum genera adversus Christianos excogitata sint.

« Licuit tunc, licuit, inquam, videre, quanta cum libertate venerabiles Dei cultores ob continuum crudelitatem gravissimas quotidie contumelias tolera-

(57) *Ἐμφυλίου... πολέμου.* Civilia bella vocat persecutiones Christianorum. Nihil enim similis civili bello, quam cum Christiani in singulis civitatibus, non hostium aut Barbarorum, sed civium suorum incursione fugabantur ac mactabantur.

(58) *Τούτο αὐτοῦ κατηφεῖς.* Scribendum est τούτο αὐτοῦ προφητικῶς, vel si mavis ἱερεῖα κατηφεῖς, quam lectionem in interpretatione mea sum secutus. Portesius quoque et Morinus de Pythia seu sacerdote Apollinis hæc intellexerunt. In optimo tamen Fuketii libro totus hic locus ita scribitur: *Τούτο αὐτοῦ κατηφεῖς τοῦς πλοκάμους ἀνεῖναι παποίηκε τῆς μαντείας τ' ἐλαυνομένης, etc.* Cui consentiit codex Savilli. Mox in iisdem codicibus legitur *εἰς ὅποιον τέλος κατέληξεν.*

(59) *Κομιδῆ παῖς ὑπάρχων.* In Græco hujus capituli titulo rectius scribitur νέος. Neque enim Constantinus puer tunc erat, cum in aula Diocletiani

A μάλλον ἢ πραότητος ἐπεμελοῦντο, καὶ ταύτην ἔτρεπον ἀφθόνως, ἐπὶ τῶν ἰδίων καιρῶν τὸν ἀληθῆ λόγον διαστρέφοντες, τῆς δὲ πονηρίας αὐτοῦς ἡ δεινότης εἰς τοσοῦτον ἐξήπτετο, ὡς πάντων ὁμοῦ τῶν θεῶν τε καὶ ἀνθρωπίνων πραγμάτων εἰρηνευομένων, ἐμφυλίου ὕπ' ἐκείνων πολέμου (57) ἀναρρίπτεσθαι. »

ΚΕΦΑΛΑΙΟΝ Ν'.

Ἵτι διὰ τὴν τοῦ Ἀπόλλωνος μαντείαν, ὡς μὴ δυναμένου μαντεύεσθαι διὰ τοῦς δικαίους, ὁ διωγμὸς ἀνεκινήθη.

« Τὸν Ἀπόλλων τὸ τρικαῦτα ἔφασαν ἐξ ἄντρου τινὲς καὶ σκοτίου μυχοῦ, οὐχὶ δ' ἐξ ἀνθρώπου χρῆσαι, ὡς ἔφα οἱ ἐπὶ τῆς γῆς δίκαιοι ἐμπόδιον εἶεν τοῦ ἀληθεύειν αὐτόν· καὶ διὰ τοῦτο ψευδεῖς τῶν τριπόδων τὰς μαντείας ποιεῖσθαι. Τούτο αὐτοῦ κατηφεῖς (58) τοῦς πλοκάμους ἀνεῖναι πεποίηκε, τῆς μαντείας τ' ἐλαυνομένης, τὸ ἐν ἀνθρώποις κακὸν ἀπαυῶρετα. Ἄλλ' ἴδωμεν ταῦτα εἰς ὅποιον τέλος ἐξώκειλε. »

ΚΕΦΑΛΑΙΟΝ ΝΑ'.

Ἵτι νέος ὢν ἐτι Κωνσταντῖνος τοῦς δικαίους εἶναι Χριστιανούς ἤκουσεν, ἐκ τοῦ τὰ περὶ διωγμοῦ γράψαντος.

« Σὲ νῦν, τὸν ὕψιστον Θεὸν, καλῶ, ἠκροῶμην τότε κομιδῆ παῖς ὑπάρχων (59), πῶς ὁ κατ' ἐκείνο καιροῦ παρὰ τοῖς Ῥωμαίων αυτοκράτορσιν ἔχων τὰ πρωτεῖα, δελταῖος, ἀληθῶς δελταῖος, πλάνη τὴν ψυχὴν ἠπατημένος, παρὰ τῶν δορυφορούντων αὐτόν, τίνες ἂν εἶεν οἱ πρὸς τῇ γῇ δίκαιοι, πολυπραγμονῶν ἐπινοθάνετο· καὶ τις τῶν περὶ αὐτὸν θηηπόλων ἀποκριθεὶς, Χριστιανοὶ δῆπουθεν, ἔφη. Ὁ δὲ τὴν ἀπόκρισιν ὡσπερ τι βροχθίσας μέλι (60), τὰ κατὰ τῶν ἀδικημάτων εὐρεθέντα ξίφη, κατὰ τῆς ἀνεπιλήπτου δσιότητος ἐξέτεινεν. Αὐτίκα δὴ οὖν διατάγματα λυθρων μαιφόνους, ὡς εἶπεῖν, ἀκωκαῖς (61) συνέταττε, τοῖς τε δικασταῖς τὴν κατὰ φύσιν ἀγγέλιον εἰς εὐρεσιν κολαστηρίων δεινοτέρων ἐκτείνειν παρεκλεύετο (62). »

ΚΕΦΑΛΑΙΟΝ ΝΒ'.

Ἵσα εἶδη βασάνων καὶ τιμωριῶν κατὰ Χριστιανῶν ἐτολμήθη.

Ἵν τότε, ἦν ἰδεῖν, μεθ' ὄσης ἐξουσίας ἡ σεμνότης ἐκείνη τῆς θεοσεβείας, τῇ τῆς ὀμότητος συνεχέη, οὐ τὰς τυχοῦσας ἐφ' ἐκάστης ἡμέρας ὕβρεις ὕφ-

D obsidis loco versaretur. Quippe a patre Constantio traditus est Diocletiano, anno Christi 291, cum Constantius a Diocletiano Cæsar factus fuisset. Quo quidem tempore Constantinus annum ætatis circiter quintum decimum agebat. Mortuus est enim anno Christi 557, ætatis suæ secundo ac sexagesimo.

(60) Vulg. *βροχθίσας μέλι.* In manuscriptis codicibus Fuketii et Savilli rectius legitur *βροχθίσας*, neque aliter scriptum exhibet Regius codex.

(61) *Μιαφόνους... ἀκωκαῖς.* Alludit ad mucronem styli. Porro eleganter Constantinus, leges illas de persecutione Christianorum scriptas fuisse dicit cruentis gladiatorum mucronibus. Sic Draconis leges sanguine, non atramento scriptas fuisse quidam veterum dixerunt.

(62) *Ἐκτείνειν παρεκλεύετο.* Mallem dicere ἐπιτείνειν, ut loqui solet Eusebius.

ισατο· σωφροσύνη δ' ἦν τῶν πολεμίων οὐδεὶς ἠδίκησε ἄνωγε, ὀργίλων πολιτῶν παροινίας πάρεργον ἐγένετο (63). Ποῖον πῦρ, ποῖαι βάσαναι, ποῖον στρεβλωτηρίων εἶδος οὐχὶ παντὶ σώματι καὶ ἡλικίᾳ πάσῃ (64) ἀδιακρίτως προσήγετο; Τὸ τνηκαῦτα ἐδάκρυε μὲν ἀναμιθόλως ἡ γῆ, ὁ δὲ τὰ σύμπαντα περιέχων κόσμος τῷ λύθρῳ χραινόμενος ἀπεκλήετο· ἦ γε μὴν ἡμέρα αὐτῇ τῷ πένθει τοῦ θαύματος ἐνεκαλύπτετο.»

ΚΕΦΑΛΑΙΟΝ ΝΓ'.

Ἵτι βάρβαροι Χριστιανοὺς ὑπεδέξαντο.

« Ἄλλὰ τί ταῦτα; Αὐχοῦσι νῦν ἐπ' ἐκείνοις οἱ βάρβαροι, οἱ τοὺς κατ' ἐκεῖνο καιροῦ ἐξ ἡμῶν φεύγοντας ὑποδεεγμένοι, καὶ φιλανθρωποτάτῃ τηρήσαντες ἀιχμαλωσίᾳ· ὅτι οὐ μόνον τὴν σωτηρίαν, ἀλλὰ καὶ τὰ τῆς σεμνότητος αὐτοῖς κατέστησαν ἐν ἀσφαλείᾳ ἔχειν. Καὶ νῦν τὸ Ῥωμαίων γένος κηλῖδα ταύτην διηνεκῆ φέρει, ἦν οἱ κατ' ἐκεῖνο καιροῦ τῆς Ῥωμαϊκῆς οἰκουμένης ἐλαυνόμενοι Χριστιανοὶ καὶ βάρβαροι προσφεύγοντες προσετρίψαντο. »

ΚΕΦΑΛΑΙΟΝ ΝΔ'.

Ποῖα μετῆλθε δίκη τοὺς διὰ τὴν μαρτυρίαν διώκτας.

« Ἄλλὰ τί τῶν θρήνων ἐκείνων καὶ τοῦ κοινοῦ τῆς οἰκουμένης πένθους, ἐπὶ πλέον μεμνησθαί με δεῖ; Οἴχονται λοιπὸν καὶ ἐκείνοι οἱ τοῦ μύσους αὐθένται, πρὸς διηνεκῆ κόλασιν τοῖς Ἀχέρωντος βαράθροις ἐκδοθέντες, σὺν αἰσχυρῷ τέλει. Πολέμοις γὰρ ἐμφυλίοις καταμιγνύοντες, οὐτ' ἄνομα, οὕτε γένος αὐτῶν καταλελοίπασιν. Ὁ δὴ οὐκ ἂν αὐτοῖς συμδεθῆκει, εἰ μὴ ἡ ἀσθεὴς ἐκείνη τῶν τοῦ Πυθίου χρηστηρίων μαρτυρία κίβδηλον δύναμιν ἐσχῆκει. »

ΚΕΦΑΛΑΙΟΝ ΝΕ'.

Δοξολογία Κωνσταντίνου εἰς Θεόν, καὶ ὁμολογία περὶ τοῦ σημείου τοῦ σταυροῦ, καὶ εὐχὴ περὶ Ἐκκλησιῶν καὶ Ἰαῶν.

« Σὲ νῦν, τὸν μέγιστον Θεόν, παρακαλῶ, εἰς πρῶτος τε καὶ εὐμενῆς τοῖς σοῖς ἀνατολικοῖς· καὶ ἡμῶν τοῖς σοῖς ἐπαρχεῦταις, ὑπὸ χρόνιου συμφορᾶς συντριβεῖσαι, δι' ἐμοῦ τοῦ σοῦ θεράποντος ὀρέγων Ἰασιν. Καὶ ταῦτά γε αἰτῶ οὐκ ἀπεικόντως, ὧ Δέσποτα τῶν ὄλων ἅγιε Θεέ· ταῖς σαῖς γὰρ ὑψηγήσεις ἐνεστησάμην σωτηριώδη πράγματα καὶ διήνυσαι τὴν σὴν σφραγῖδα πανταχοῦ προβαλλόμενος, καλλινίκου ἡγησάμην στρατοῦ· καὶ πού τις τῶν δημοσίων καλῆ χρεῖα, τοῖς αὐτοῖς τῆς σῆς ἀρετῆς ἐπόμενος συνθήμασιν, ἐπὶ τοῖς πολεμίοις πρόειμι. Διὰ ταῦτά τοι ἀνέθηκά σοι τὴν ἐμαντοῦ ψυχὴν, ἔρωτι καὶ φόβῳ καθαρῶς ἀνακραθεῖσαν· τὸ μὲν γὰρ ἄνομά σου γνησίως ἀγαπῶ, τὴν δὲ δύναμιν εὐλαβοῦμαι, ἦν πολλοῖς τεκμηρίοις ἔδειξας, καὶ τὴν ἐμὴν πίστιν βεβαιωτέραν εἰργάσω. Ἐπείγομαι γοῦν καὶ τοὺς ὤμους αὐτὸς ὑποσχὼν τοὺς ἐμοὺς, τὸν ἀγιώτατόν σοι οἶκον (65) ἀνανεώσασθαι,

(63) *Παροινίας πάρεργον ἐγένετο.* Sic supra in libro primo de Severo Caesare dixit Eusebius πάρεργον ἐγένετο θανάτου, ubi vide quæ de hac locutione adnotavimus. Nam interpretes nihil hic viderunt.

rent. Quippe modestiam, quam nec hostes ipsi ulla unquam affecerunt iniuria; effrati cives probri omnibus incessere pro nihilo duxerunt. Quodnam incendium, quod cruciatuum et tormentorum genus cuivis corpori et ætati absque ullo discrimine admotum non fuit? Ea tempestate tellus quidem ipsa procul dubio lacrymas edidit: cælum vero quod universa suo ambitu complectitur, cruore inquinatum ingemuit. Ipsa quoque diei lux præ luctu atque horrore tanti prodigii obscurata est. »

CAPUT LIII.

Quomodo Barbari Christianos exceperunt.

« Sed quid ista commemoro? Gloriantur ob hæc nunc Barbari, qui homines ex nostris regionibus profugos tunc temporis exceperunt, et captivos humaniter habuerunt: quippe cum illis non modo salutem, verum etiam religionis suæ cultum integrum apud se retinere permiserint. Itaque perpetuam hanc infamiae notam Romani nunc gestant, quam Christiani ex orbe Romano per id tempus fugati, et ad Barbaros confugientes, ipsis inusserunt. »

CAPUT LIV.

Quomodo divina ultione puniti sint, qui ex oraculo persecutionem commoverant.

« Sed quid opus est lamenta illa et communem totius orbis luctum pluribus verbis commemorare? Illi tanti sceleris auctores, posthæc turpi exitu periere, in Acherontis barathrum ad perpeluos cruciatu detrusi. Nam civilibus inter se collisi bellis, nec nominis, nec generis sui memoriam reliquerunt. Quod profecto nunquam ipsis contigisset, nisi impia illa Apollinis Pythii vaticinatio, falsam quamdam et adulterinam vim haberet. »

CAPUT LV.

Constantinus Deo gloriam tribuit, signum crucis confitetur, et precatur pro Ecclesiis.

« Nunc te, Deus Opt. Max., oro atque obsecro, sis clemens ac propitius erga tuos orientales: sis erga cunctos provinciales diuturnis calamitatibus attritos: iisque per me famulum tuum salutem conferre velis. Atque hæc non sine causa abs te postulo, omnium Domine 469 et sancte Deus. Tuo enim ductu atque auspicio res salutares suscepi atque perfecì. Tuum signum ubique præferens, victorem exercitum duxi. Et quotiescunque publica exigit necessitas, tuæ virtutis insignia sequens, adversus hostes progredior. Has ob causas tibi animum meum dicavi, aniore simul ac timore probe temperatum. Nam nomen quidem tuum sincere diligo: potentiam autem quam multis documentis declarasti, et qua fidem meam confirmasti, religiose formido. Festino itaque meos ipse humeros operi supponens, ut sanctissimam domum tuam, quam nefarii illi

(64) *Καὶ ἡλικία πάση.* Codex Fuketii scriptum exhibet οὐχ ἡλικία πάση. Paulo post in eodem codice et in schelis Regiis scribitur ἦ γε ἡμέρα αὐτῇ τῷ πένθει τοῦ θ. ἐνεκαλύπτετο.

(65) *Τὸν ἀγιώτατόν σοι οἶκον.* Ecclesiam catho-

atque impii scelerata everione vastarunt, denuo instauram. »

CAPUT LVI.

Quomodo omnes quidem Christianos esse optavit, neminem autem coegit.

« Equidem populum tuum pacate ac sine ulla seditione degere, pro communi totius orbis et cunctorum mortalium utilitate desidero. Qui autem gentilitatis errore implicati sunt, ipsi quoque eandem cum fidelibus pacis et quietis oblectationem leti percipiant. Hæc enim communionis ac societatis mutuae reparatio, ad homines in rectam viam reducendos plurimum valet. Nemo alteri molestiam facessat. Quod cuique libitum fuerit, id agat. Illud tamen apud eos qui recte sentiunt fixum ratumque esse oportet, solos illos sancte casteque esse victuros, quos tu ipse ad hoc vocavisti, ut sacrosanctis tuis legibus acquiescant. Qui vero seipsos subtrahunt, habeant sibi mendaciorum delubra, quando ita volunt. Nos splendidissimam domum veritatis tuæ quam nascentibus nobis donasti, retinemus. Id ipsum illis quoque optamus, ut scilicet ex communiant voluptatem. »

CAPUT LVII.

Gloriam tribuit Deo qui per Filium suum errantes illuminavit.

« Neque enim nova ac rerens est nostra religio : sed ex quo hujus mundi fabricam apte dispositam stetit credimus, tu hanc religionem cum debita tui numinis observantia instituisti. Porro humanum genus variis seductum erroribus 470 impegit. Sed tu ne hoc malum amplius ingravesceret, per Filium tuum splendidissimam attollens facem, cunctos de numinis tui cultu admonuisti. »

CAPUT LVIII.

Iterum Deo gloriam tribuit ex ministerio totius mundi.

« Hujus rei fidem faciunt opera tua. Tua nos potestates innocentes efficit ac fideles. Sol et luna ratis ac definitis cursibus feruntur; nec sine ordine circa mundi totius axem sidera voluntur. Certa lege circumstantur temporum vices. Tuo verbo sicut terræ firma soliditas, et venti præstituto tempore moventur, et aquarum impetus irrequieto fluxu prolabitur. Mare immotis continetur terminis. Et quidquid per terras perque oceanum diffunditur, hoc ad maximos et mirabiles usus fabricatum est. Quod quidem nisi ex voluntatis tuæ arbitrio ita gereretur, procul

licam intelligit, quam cap. 56 domini veritatis appellat. In sacris libris « Columna et firmamentum veritatis » dicitur. Paulo post scribe ex codice Fuketii, Savillii et ex schedis Regiis ὅν οἱ μισαροὶ ἐκείνοι, etc.

(66) Πρὸς τὴν εὐθείαν ἀγαγεῖν ὁδὸν ἰσχύει. In libro Fuketii legitur ἰσχύς. Sed vera lectio est quam in veteribus schedis bibliothecæ Regiæ inveni, ἰσχύσει. Quod profecto longe est elegantius.

(67) Ἐκαστος ἑπερ ἡ ψυχὴ βούλεται, τοῦτο καὶ πραττέτω. Id est, quam quisque vult religionem colat. Quibus verbis Constantinus, integram colendi, prout quisque vellet, Numinis libertatem subditis suis dereliquit. Quippe religiosissimus prin-

ὄν οἱ μισαροὶ ἐκείνοι καὶ ἀσεβέστατοι τῷ ἀποτήματι τῆς καθαιρέσεως ἐλυμήναντο. »

ΚΕΦΑΛΑΙΟΝ ΝΓ΄.

Ὅτι προσεύχεται μὲν Χριστιανούς εἶναι πάντας, οὐκ ἀναγκάζει δέ.

« Εἰρηνεύειν σου τὸν λαὸν καὶ ἀστασίαστον μένειν ἐπιθυμῶ, ὑπὲρ τοῦ κοινοῦ τῆς οἰκουμένης καὶ τοῦ πάντων ἀνθρώπων χρησίμου. Ὅμοιον τοῖς πιστεύουσιν οἱ πλανώμενοι χαίροντες λαμβανέτωσαν εἰρήνης τε καὶ ἡσυχίας ἀπόλαυσιν. Αὕτη γὰρ ἡ τῆς κοινωνίας ἐπανόρθωσις, καὶ πρὸς τὴν εὐθείαν ἀγαγεῖν ὁδὸν ἰσχύει (66). Μηδεὶς τὸν ἕτερον παρενοχλείτω· ἕκαστος ἑπερ ἡ ψυχὴ βούλεται, τοῦτο καὶ πραττέτω (67). Τοὺς δ' εὐ φρονούντας πεπεισθαι γρη, ὡς οὗτοι μόνον ἁγίως καὶ καθαρῶς βιώσονται, οὓς αὐτὴς καλεῖς ἐπαναπαύεσθαι τοῖς σοῖς ἁγίοις νόμοις. Οἱ δ' ἑαυτοὺς ἀφέλκοντες, ἐχόντων βουλόμενοι τὰ τῆς ψευδολογίας τεμένη· ἡμεῖς ἔχομεν τὸν φαιδρότατον τῆς σῆς ἀληθείας οἶκον, ὃν περ κατὰ φύσιν δέδωκας. Τοῦτο κάκεινοις εὐχόμεθα, ἵνα δηλαδὴ διὰ τῆς κοινῆς ὁμοιοῦς καὶ αὐτοὶ τὴν θυμηδὴν ἀναφέρωνται. »

omnium consensu atque concordia, maximum ca-

ΚΕΦΑΛΑΙΟΝ ΝΖ΄.

Δοξολογία εἰς Θεὸν δι' Ἰησοῦ φωτίσαντος τοὺς πλανωμένους.

« Οὐδὲ γὰρ ἔστι καιρὸν (68) οὐδέ τι νεώτερον τὸ κατ' ἡμᾶς· ἀλλ' ἐξ οὐπερ τὴν τῶν ὄλων διακόσμησιν παγίως γεγενῆσθαι πεπιστεύκαμεν, μετὰ τοῦ πρόποντός σου σεβάσματος τοῦτο παρεκλεύσω· ἐσφάλη δὲ τὸ ἀνθρώπων γένος, πλάναις παντοίαις παρηγμένον· ἀλλὰ σὺ γε διὰ τοῦ σοῦ Ἰησοῦ, ἵνα μὴ τὸ κακὸν ἐπὶ πλέον ἐπιδρίσῃ, καθαρὸν φῶς ἀνασχών, ὑπέμνησας περὶ σεαυτοῦ τοὺς πάντας. »

ΚΕΦΑΛΑΙΟΝ ΝΗ΄.

Δοξολογία πάλιν ἐκ τῆς τοῦ κόσμου λειτουργίας.

« Αἱ σαὶ πράξεις ταῦτα πιστοῦνται· τὸ ὄν κράτος ἀθρόους ἡμᾶς καὶ πιστοὺς ἐργάζεται· ἥλιος καὶ σελήνη ἑνωμένον ἔχουσι τὴν πορείαν, οὐδὲ τὰ ἄστρα ἄτακτον ἔχει τὴν τοῦ κοσμικοῦ κύκλου περιφορᾶν· αἱ τῶν καιρῶν ἀμοιβαὶ νομίμως ἀνακυκλοῦνται· ἡ τῆς γῆς ἐδραία στάσις τῷ σῷ λόγῳ συνέστηκε· καὶ τὸ πνεῦμα κατὰ τὸν ἐπιταχθέντα καιρὸν (69) ποιεῖται τὴν κίνησιν, ἢ τε τῶν ὑδάτων φορὰ θέουσα πρὸς ἀπλέτου βέουματος μέτρον· ἢ θάλασσα ὄροις ἐμπριέγεται πεπηγῶσι· καὶ ὁ τι ἂν τῆ γῆ καὶ τῷ ὠκεανῷ συμπαρεκτείνεσθαι, τοῦτο πᾶν θαυμασταῖς

ceps omnes quidem mortales ad Christi fidem transire maxime concupivit : neminem tamen ad id unquam coegit. Ac gentiles quidem pristino errore liberatos voluit ; templorum tamen caeremonias et sacrificia non prohibuit, ut ipse testatur, infra c. 59.

(68) Οὐδὲ γὰρ ἔστι καιρὸν. De origine et antiquitate religionis Christianæ idem scribit Eusebius in principio *Historiæ Ecclesiasticæ*, et in libro *De evangelica demonstratione*.

(69) Vulg. κατὰ τὸν ἐπιταχθέντα καιρὸν. Lego κατὰ τὸν ἐπιταχθέντα, ut legisse videtur Christophorus. Atque ita scriptum exhibent codd. Fuketii et Savillii.

τις καὶ χρησίμοις τεχνάζεται λυσιτελείαις. Ὅπερ A
 εἰ μὴ κατὰ κρίσιν τῆς σῆς βουλήσεως ἐπράττετο,
 ἀναμφιβόλως ἂν ἡ τοσαύτη διαφορά, καὶ ἡ πολλὴ τῆς
 ἐξουσίας διάκρισις (70) παντὶ τῷ βίῳ καὶ τοῖς πρά-
 γμασιν ἐλυμήνατο. Οἱ γὰρ πρὸς ἑαυτοὺς μαχεσθέν-
 τες (71), χαλεπώτερον ἂν τῷ ἀνθρωπίνῳ ἐμαχέσαντο
 γένοι· ὅπερ καὶ μὴ ὀρώμενοι πράττουσι. »

ΚΕΦΑΛΑΙΟΝ ΝΘ.

Δοξολογία εἰς Θεόν, αἰεὶ διδάσχορτα τὰ καλά.

« Χάρις σοι πλειίστη, Δέσποτα τῶν πάντων, μέγιστε
 Θεέ· ὅσον γὰρ διαφόροις σπουδάσμασιν ἡ ἀνθρωπίν-
 της γνωρίζεται, τοσοῦτον μᾶλλον τοῖς ὀρθότερον φρο-
 νοῦσι καὶ γνησίαις ἐπιμελομένοις ἀρετῆς (72), τὰ τοῦ
 θεοῦ λόγου μαθήματα συνίσταται. Πλὴν ὅστις αὐτὸν
 θεραπεύεσθαι κωλύει, ἄλλῳ τοῦτο μὴ λογιέσθω (73)·
 ἢ γὰρ ἰατρικῆ τῶν ἰαμάτων προκαθέζεται, ἅπασιν B
 εἰς τούφανές προκειμένη. Μόνον μὴ τις κατα-
 βλαπτέτω τοῦθ' ὅπερ ἀχραντον εἶναι τὰ πράγματα
 παρεγγυᾷ. Χρησώμεθα τοίνυν ἅπαντες ἀνθρώποι τῇ
 τοῦ δοθέντος ἀγαθοῦ συγκληρίᾳ, τουτέστι τῷ τῆς
 εἰρήνης καλῷ, χωρίζοντες δηλαδὴ τὴν συνείδησιν ἀπὸ
 παντὸς ἐναντίου. »

ΚΕΦΑΛΑΙΟΝ Ξ.

Παράτρεις ἐπὶ τέλει τοῦ διατάγματος, μηδένα
 μηδενὶ ἐνοχλεῖν.

« Πλὴν ἕκαστος ὅπερ πείσας ἑαυτὸν ἀναδέδεικται (74),
 τοῦτω τὸν ἕτερον μὴ καταβλαπτέτω· ὅπερ θάτερος
 εἶδὲ τε καὶ ἐνόησε, τοῦτω τὸν πλησίον, εἰ μὲν γε-
 νέσθαι δυνατόν, ὠφελείτω· εἰ δ' ἀδύνατον, παρα-
 πεμπέσθω. Ἄλλο γὰρ ἐστὶ, τὸν ὑπὲρ ἀθανασίας ἄθλον C
 ἐκουσίως ἐπαναίρεισθαι, ἄλλο τὸ μετὰ τιμωρίας
 ἐπαναγκάζειν. Ταῦτ' εἶπον, ταῦτα διεξῆλθον μακρό-
 τερον, ἢ ὁ τῆς ἐμῆς ἐπιεικείας ἀπήτει σκοπός, ἐπειδὴ
 τὴν τῆς ἀληθείας ἀποκορύψασθαι πίστιν (75) οὐκ
 ἐβουλόμην· μάλισθ' ὅτι τινές, ὡς ἀκούω, φασὶ τῶν
 ναῶν περιηρῆσθαι τὰ ἔθνη καὶ τοῦ σκότους τὴν ἐξου-
 σίαν (76)· ὅπερ συνεβούλευσα ἂν πᾶσιν ἀνθρώποις,
 εἰ μὴ τῆς μοθηρᾶς πλάνης ἢ βλαίος ἐπανάστασις (77),
 ἐπὶ βλάβῃ τῆς κοινῆς ἀναστάσεως (78) ἀμέτρως ταῖς
 ἐνῶν ψυχαῖς ἐμπητήγει. »

70) Πολλὴ τῆς ἐξουσίας διάκρισις, id est, mul-
 tiplex divinitas, puta solis, lunæ, astrorum et ele-
 mentorum, de quibus supra dixit. Hæc enim sin-
 gula, nisi unius Dei nutu ac potestate regerentur,
 utique dii essent. Ἐξουσία igitur est potestas nul-
 lius dominationi subjecta, quam vulgo *independentiam*
vocamus, quæ solius Dei propria est.

(71) Οἱ γὰρ πρὸς ἑαυτοὺς μαχεσθέντες. Deos
 gentiliū intelligit, ut supra dixi, solem scilicet,
 lunam et reliqua mundi elementa quæ pro diis col-
 luit antiquitas. Mox scribe ex codice Fuketiano
 τὸ ἀνθρώπινον ἐμάχοντο γένος, ut legitur etiam in
 Regis schedis.

(72) Γνησίας ἐπιμελομένοις ἀρετῆς. In codd.
 Fuketiano et Savillii legitur γνησίως.

(73) Ἄλλῳ τοῦτο μὴ λογιέσθω, id est, *quisquis*
curari se non sinit, nec morbo idololatriæ liberari,
sibi impunit, cum medicina in promptu sit. Male
Christophersonus hunc locum interpretatur hoc
modo, alteri qui sanari vult, non vitio vertat. Nam
 de Portesio nihil dico, qui fere ubique a vero sensu
 decerrat. Musculus certe hæc non infelicitur vertit.

(74) Ὅπερ πείσας ἑαυτὸν ἀναδέδεικται. In co-
 dice Regio superscriptum est eadem manu ἀναδέ-

dubio tanta diversitas, et multiplex divisio potesta-
tis, universo orbi ac rebus humanis perniciem attu-
lisset. Nam qui adversus sese invicem bellum ges-
serunt, utique gravius adversus humanum genus
depugnarent. Quod profecto faciunt, tametsi oculis
non cernuntur. »

CAPUT LX.

Deum laudat, qui semper bona atque honesta docet.

« Gratias tibi plurimas agimus, omnium Domine ac
 summe Deus. Nam quanto magis ex discrepantibus
 studiis humana natura cognoscitur, tanto magis
 apud recte sentientes et veræ virtutis studiosos,
 divinæ religionis disciplina stabilitur. Cæterum
 quisquis curari se non sinit, ne id alii imputet.
 Quippe medicina quæ præest curationi, palam om-
 nibus proposita est. Illud tantum cavendum est, ne
 quis eam religionem violet, quam puram et immu-
 latam esse res ipsæ testantur. Proinde universi
 fruamur hujus boni nobis indulti consortio, hoc est
 pacis amœnitate; et animi nostri conscientiam ab
 omnibus quæ illi contraria sunt abducamus. »

471 CAPUT LX.

Adhortatio sub finem edicti, ut nemo alteri molestiam
 facessat.

« Cæterum nemo ex eo quod ipse animo imbibit,
 alteri noxam pariat. Sed quicumque aliquid intel-
 lexerit ac noverit, eo, si quidem fieri potest, proxi-
 mum juvet; sin id fieri non potest, omittat. Aliud
 est enim, certamen pro immortalitate sponte susci-
 pere: aliud, suppliciorum vi adigere. Hæc dixi, et
 uberius ac prolixius quam mansuetudinis nostræ
 propositum postulabat, ideo disserui, quod fidei
 veritatem celare ac dissimulare nolebam. Præsertim
 cum nonnulli, ut audio, asserant, ritus ac cæremoni-
 as templorum et potestatem tenebrarum penitus
 esse sublata. Quod profecto suasissem omnibus
 hominibus, nisi pravi erroris violenta præsumptio
 in cladem atque in damnium reparationis operis
 humani, quorundam mentibus nimis insideret. »

δεχται. Utrumque certe ferri potest — At nobis
 longe præstantior videtur correctio Reg. cod. ἀναδέ-
 δεχται. Edit.

(75) Τῆς ἀληθείας... πίστιν, id est veram fidem.
 Idem enim est, ac si diceret, τὴν ἀλήθειαν τῆς πί-
 στως. Sic iterum loquitur in cap. 69, infra.

(76) Τοῦ σκότους τὴν ἐξουσίαν. Verba sunt de-
 sumpta ex Epistola Pauli. Porro ut hic Hellenismum
 vocal potestatem tenebrarum, sic infra, cap. 65,
 Christianismum vocat lucis potestatem et effica-
 ciam.

(77) Ἐπανάστασις. Hæc vox proprie significat
 conspirationem ac rebellionem: quod quidem de
 idolorum cultu opinio dicitur. Est enim idolorum
 cultus, defectio a vero Deo.

(78) Τῆς κοινῆς ἀναστάσεως. Scribendum vi-
 detur ἀνορθώσεως. Nam vulgata vox ex superiore
 lineæ repetita esse videtur. Porro in fine hujus
 edicti apposita erat sine dubio hæc subscriptio, de
 qua superius multa dixi, Προτεθήτω ἐν τοῖς ἡμετέ-
 ροις ἀνατολιχοῖς μέρεσι. Hæc enim subscriptio pro-
 prie convenit huic edicto, utpote quod missum est
 ad provinciales Orientis.

CAPUT LXI.

Quomodo ab urbe Alexandria quæstiones commotæ sint propter Arium.

Hæc imperator velut quidam Dei præco maxima præditus voce, cunctis provincialibus per suas litteras inclinavit, dum subditos a dæmonum errore revocare, et ad verum Dei cultum amplectendum incitare conatur. Quas ob res cum singulari gaudio gestiret, nuntius ad eum perlatus est de quodam non mediocri tumultu qui Ecclesias occupaverat. Quo audito percussus, remedium excogitare cœpit. Porro tumultus origo hæc fuit : Florebat populus Dei, et cum alacritate quadam ac tripudio honestis actibus incumbabat. Nullus erat fortis metus, qui perturbationem afferret : quippe cum Dei optimi maximi beneficio, amœna et profundissima pax Ecclesiam undique communiret. Sed enim invidia nostris bonis insidias struens subsederat. Quæ primum quidem intro irrepens, postea in medio sanctorum cœtu tripudiavit. Tandem vero episcopos inter se commisit, tumultum et altercationem inter eos excitans, divinatorum dogmatum obtentu. Exinde tanquam ex levi quadam scintilla, gravissimum exarsit incendium. Quod quidem ab Ecclesia Alexandrina velut 472 a capite exorsum, universam posthæc Ægyptum, et Libyam, et ulteriorem Thebaidem peragravit. Sed et reliquas urbes ac provincias depastum est : adeo ut non solum ipsos Ecclesiarum antistites verbis inter se digladiantes, verum etiam plebem ipsam discissam cernere liceret, aliis horum, aliis illorum partes amplectentibus. Porro rerum quæ gerebantur spectaculum eo usque processit indignitatis, ut in mediis infidelium turpissimo risu ac ludibrio traduceretur.

CAPUT LXII.

De Ario et Meletianis.

Et hi quidem in ipsa urbe Alexandria de sublimissimis rebus pertinaciter dimicabant. Alii vero per totam Ægyptum et superiorem Thebaidem, ob controversiam quamdam quæ prius commota fuerat, interim dissidebant ; adeo ut ubique discerptæ essent Ecclesiæ. Cum autem Ecclesiæ corpus huiusmodi morbo laboraret, universa Libya simul etiam ægroavit, et reliquæ exterarum provinciarum partes eodem morbo correptæ sunt. Nam qui Alexandriae erant, legatos ad singularum provinciarum episcopos dirigebant ; isti vero in alterutram partem discissi, seditioni quoque adjugebantur.

CAPUT LXIII.

Quomodo legatum cum litteris misit ad pacem componendam.

His auditis imperator gravissimo dolore percussus, eamque rem iustar domesticæ calamitatis

(79) *Στάσιν ἐμβαλῶν ἔρεσχελλας.* Scribendum videtur καὶ ἔρεσχελλας. Porro φθόνος hoc loco est invidus dæmon. Sic enim loqui solet Eusebius multis in locis.

(80) *Τοσοῦτον δὲ διήλυνεν.* In codice Regio legitur δὴ ἤλυνεν, quod magis probro. Totus igitur

A

ΚΕΦΑΛΑΙΟΝ ΕΑ΄.

Ὅπως ἀπὸ τῆς Ἀλεξανδρέων δ.ὰ τὰ κατὰ Ἄρειον ἐκινούντο ζητήσεις.

Τοιαῦτα βασιλεὺς, ὡσανεὶ Θεοῦ μεγαλοφωνώτατος κήρυξ, τοῖς ἐπαρχεῶταις ἅπασιν δι' οἰκείου προσεφώνει γράμματος, δαιμονικῆς μὲν ἀπειργων τοὺς ἀρχομένου πλάνης, τὴν δ' ἀληθῆ μετιέναι θεοσέβειαν ἐγκελευόμενος. Φαιδρυνομένῳ δ' αὐτῷ ἐπὶ τούτοις, φῆμη τις διαγγέλλεται ἀμφὶ ταραχῆς οὐ μικρᾶς τὰς Ἐκκλησίας διαλαβοῦσης· ἐφ' ἣ τὴν ἀκοὴν πληγείς, ἴασιν περιένδει. Τὸ δ' ἦν ἄρα τοιόνδε. Ἐσεμνύοντο μὲν ὁ τοῦ Θεοῦ λῶός, ταῖς τῶν καλῶν καλλωπιζόμενος πράξεσιν· οὐδ' ἦν τις ἐξωθεν φόβος ταραττων, ὡς καὶ λαμπρᾶς καὶ βαθυτάτης εἰρήνης ἀπανταχόθεν τὴν Ἐκκλησίαν Θεοῦ χάριτι περιφραττούσης· φθόνος δ' ἄρα καὶ τοῖς ἡμετέροις ἐφήδρευε καλοῖς, εἴσω μὲν εἰσδυόμενος, μέσος δ' ἐν αὐτοῖς χορεύων τοῖς τῶν ἁγίων ὁμίλοις. Συμβάλλει δὴ τὰ τοὺς ἐπισκόπους, στάσιν ἐμβαλῶν ἔρεσχελλας (79), θείων προφάσει δογμάτων· κάθειβ' ὡς ἀπὸ μικροῦ σπινθῆρος μέγα πῦρ ἐξεκᾶτο, ἄκρας μὲν ὡσπερ ἀπὸ κορυφῆς ἀρξάμενον τῆς Ἀλεξανδρέων Ἐκκλησίας, διαδραμὸν δὲ τὴν σύμπασαν Αἰγυπτὸν τε καὶ Λιβύην, τὴν τ' ἐπέκεινα Θηβαΐδα· ἥδη δὲ καὶ τὰς λοιπὰς ἐπενέμετο ἐπαρχίας τε καὶ πόλεις, ὡστ' οὐ μόνους ἦν ἰδεῖν τοὺς τῶν Ἐκκλησιῶν προέδρους λόγοις διαπληκτιζομένους, ἀλλὰ καὶ τὰ πλήθη κατατεμνόμενα, τῶν μὲν ὡς τούτου, τῶν δὲ θατέρως ἐπικλινομένων. Εἰς τοσοῦτον δὲ διήλυνεν (80) ἀτοπίας ἢ τῶν γινομένων θία, ὡστ' ἥδη ἐν αὐτοῖς μέσοις τῶν ἀπίστων θεάτροις, τὰ σεμνὰ τῆς ἐνθέου διδασκαλίας τὴν ἀσχίστην ὑπομένειν χλεύην.

theatris, divinæ prædicationis venerabilis doctrina

ΚΕΦΑΛΑΙΟΝ ΕΒ΄.

Περὶ τοῦ αὐτοῦ καὶ Μεletianῶν.

Οἱ μὲν οὖν κατ' αὐτὴν τὴν Ἀλεξάνδρειαν, νεανικῶς περὶ τῶν ἀνωτάτω διεπληκτιζόντο, οἱ δ' ἀμφὶ πᾶσαν τὴν Αἰγυπτὸν (81) καὶ τὴν ἄνω Θηβαΐδα, προὑποκειμένης παλαιότερας ὑποθέσεως χάριν διεστασίαζον, ὡς πανταχοῦ διηρῆσθαι τὰς Ἐκκλησίας. Τούτοις δ' ὡσπερ σώματος κεκακωμένου, σύμπασα Λιβύη συνέλαμνε· συνενόσει δὲ καὶ τὰ λοιπὰ μέρη τῶν ἐκτὸς ἐπαρχῶν. Οἱ μὲν γὰρ ἀπὸ τῆς Ἀλεξανδρείας διεπρεσβεύοντο πρὸς τοὺς κατ' ἐπαρχίαν ἐπισκόπους, οἱ δ' εἰς θάτερον τεμνόμενοι μέρος, τῆς ὁμοίας ἐκοινωνοῦν στάσεως.

D

ΚΕΦΑΛΑΙΟΝ ΕΓ΄.

Ὅπως περὶ εἰρήνης πέμψας Κωνσταντῖνος ἔγραψε.

Ταῦτα δὲ τυθόμενος ὁ βασιλεὺς καὶ τὴν ψυχὴν ὑπεραγῆσας, συμφορὰν τε οἰκείαν τὸ πρᾶγμα θέμε-

locus sic scribendus est : εἰς τοσοῦτον δὴ ἤλυνεν ἀτοπίας, etc. Certe in Fuketiano codice legitur εἰς τοσοῦτον.

(81) *Οἱ δ' ἀμφὶ πᾶσαν τὴν Αἰγυπτὸν.* Melitianos intelligit, de quorum schismate videndus est Eriphanus et Baronius.

νος, παραχρήμα τῶν ἀμφ' αὐτὸν θεοσεβῶν, ὃν εὖ ἠπίστατο αὐφρονι πίστεως ἀρετῇ δεδοκιμασμένον ἄνδρα (82), λαμπρυνόμενον ταῖς ὑπὲρ εὐσεβείας ἡμολογίαις κατὰ τοὺς ἔμπροσθεν χρόνους, βραβεῦσαι εἰρήνην τοῖς κατὰ τὴν Ἀλεξάνδρειαν διεστῶσιν ἐκπέμπτει γράμμα τ' ἀναγκαιότατον δι' αὐτοῦ τοῖς τῆς ἑρεσχέλιας αἰτίαις ἐπιτιθησιν· ὃ δὲ καὶ αὐτὸ γνώρισμα περιέχον ἀμφὶ τὸν λαὸν τοῦ Θεοῦ κηδεμονίας, τῆ περι αὐτοῦ φέρεσθαι διηγήσει καλὸν, ἔχον τοῦτον τὸν τρόπον.

ΚΕΦΑΛΑΙΟΝ ΕΔ'.

Κωνσταντίνου ἐπιστολὴ πρὸς Ἀλέξανδρον τὸν ἐπίσκοπον, καὶ Ἄρειον τὸν πρεσβύτερον.

« Νικητῆς Κωνσταντίνος, Μέγιστος Σεβαστός, Ἀλεξάνδρου καὶ Ἀρείου.

« Διπλὴν μοι γεγενῆσθαι πρόφασιν τούτων ὧν ἔργω τὴν χρεῖαν ὑπέστην, αὐτὸν, ὡς εἰκόσ, τὸν τῶν ἐμῶν ἐγχειρημάτων βοηθὸν καὶ σωτῆρα τῶν ὄλων Θεὸν ποιούμεαι μάρτυρα. »

ΚΕΦΑΛΑΙΟΝ ΕΕ'.

Ὅτι περὶ τῆς εἰρήνης ἐμερίμια συνήθως.

« Πρῶτον μὲν γὰρ τῆν ἀπάντων τῶν ἐθνῶν περὶ τὸ Θεὸν πρόθεσιν (83), ὡς μίαν ἕξωσ σύστασιν ἐνώσαι· δεύτερον δὲ, τὸ τῆς κοινῆς οἰκουμένης σῶμα καθάπερ χαλεπῷ τινι (84) νοσήματι πάσχον κακῶς, διορθώσασθαι προὔθυμηθην. Ἄ δὲ προσκοπῶν, ἕτερον μὲν ἀπορρήτω διανοίας ὀφθαλμῶν συνελογιζόμεν, ἕτερον δὲ τῆ τῆς στρατιωτικῆς χειρὸς ἐξουσίᾳ κατορθοῦν ἐπειρούμεν, εἰδὼς ὡς εἰ κοινήν ἅπασιν τοῖς τοῦ Θεοῦ θεράπουσιν ἐπ' εὐχαῖς ταῖς ἐμαῖς ὁμόνοιαν καταστήσαιμι, καὶ ἡ τῶν δημοσίων πραγμάτων χρεῖα σύνδρομον ταῖς ἀπάντων εὐσεβείαι γνώμαις τὴν μεταβολὴν καρπώσεται. »

ΚΕΦΑΛΑΙΟΝ ΕΖ'.

Ὅτι καὶ τὰς ἐν Ἀφρικῇ ζητήσεις διορθώσεται.

« Μανίας γοῦν δῆπουθεν οὐκ ἀνεκτῆς ἅπασαν τὴν Ἀφρικὴν ἐπιλαβούσης, διὰ τοὺς (85) ἀβούλῳ κούφότητι τὴν τῶν δήμων θρησκείαν εἰς διαφόρους αἰρέσεις σχίσαι τετολμηκότας, ταύτην ἐγὼ τὴν νόσον καταστειλαὶ βουλῆθει, οὐδεμίαν ἔτερον ἀρκοῦσαν τῷ πράγματι θεραπεῖαν εὐρισκον, ἢ εἰ τὸν κοινὸν τῆς οἰκουμένης ἐχθρὸν ἐξελών (86), ἧς ταῖς ἱεραῖς ὑμῶν συνόδοις τὴν ἀθέμιτον ἑαυτοῦ γνώμην ἀντέστησεν,

(82) *Δεδοκιμασμένον ἄνδρα.* Osium Cordubensem intelligit, ut scribit Gelasius Cyzicenus in libro II et post illum Photius in *Bibliotheca*, capite 127, et Nicephorus, et ante hos omnes Socrates atque Sozomenus.

(83) *Τῆν... περὶ τὸ θεῖον πρόθεσιν.* Mallem scribere διὰθεσιν, aut πρόληψιν. Contra in principio hujus epistolæ pro διπλὴν μοι πρόφασιν, malim legere πρόθεσιν. Mox scribo πρὸς μίαν ἕξωσ σύστασιν ἐνώσαι ex codd. Fuketiano et Savilii. Mallem tamen scribere πρὸς μιάς.

(84) *Καθάπερ χαλεπῷ τινι.* Desunt hic nonnulla, quæ in libro Moræi ita suppleuntur: χαλεπῷ τινι νοσήματι πάσχον κακῶς διορθώσασθαι, etc., prout etiam legitur in editione Genevensi. Ego libentius hunc locum ita suppleverim: χαλεπῷ τινι νοσήματι τῆς τυραννίδος πιεζόμενον ἐλευθερώσαι προὔθυμηθην.

A habendam ratus coniectim ex Dei cultoribus quos circa se habebat, quemdam, quem ob modestiam fidei spectatum, et ob religionis confessionem superiori tempore præ cæteris nobilitatum esse cognoverat, Alexandriam dirigit, ut inter eos qui illic dissidabant pacem componeret, eidemque litteras dat ad contentionis auctores, utiles in primis ac necessarias. Quæ cum illustre specimen exhibeant curæ ac sollicitudinis illius quam pro Ecclesiis Dei gerebat, non absurdum fuerit, huic de illo institutione narrationi ipsas inserere. Sunt autem ejusmodi.

473 CAPUT LXIV.

Constantini epistola ad Alexandrum episcopum, et Arium presbyterum.

« Victor Constantinus Maximus Augustus, Alexandro et Ario.

« Duabus me causis impulsus fuisse ad earum rerum quas gessi ministerium obendum, ipse conatuum meorum: adjutor et servator omnium, mihi testis est Deus. »

CAPUT LXV.

Quod pro pace continue satagebat.

« Nam primum quidem omnium gentium inolitam de Deo opinionem in unam quasi habitudinem ac formam compingere propositum fuit: deinde vero corpus orbis terrarum quasi gravi quodam morbo tyrannidis oppressum, in pristinam valetudinem restituere. Quæ cum mihi instar scopi proposuisssem, alterum quidem arcano cogitationis oculo inquirebam; alterum vero bellica vi atque potentia perficere conabar. Quippe intelligebam, si communem inter omnes Dei cultores concordiam, sicut mihi in votis erat, stabilire potuissem, fore ut reipublicæ administratio, mutationem piis omnium sensibus congruentem nancisceretur. »

CAPUT LXVI.

Quomodo quæstiones in Africa excitatas compressit.

« Itaque cum intolerabilis quædam insania totam Africam corripuisset, ob quosdam qui temeraria levitate religionem populorum in varias sectas discindere ausi fuerant; hunc ego morbum sedare cupiens, nullum aliud remedium ad ejus curationem idoneum reperiebam, quam ut, communi hoste generis humani e medio sublato, qui sacrosanctis synodis vestris impiam suam sententiam ac jussio-

Verum cum in optimis codicibus Fuketiano et Savilii locus ita suppletur, ut supra posui, eam scripturam sequi præstat. Porro in Fuketii libro deest vox κοινής.

(85) *Vulg. Μαρίας γὰρ δῆπουθεν... καὶ διὰ τοὺς.* Scribendum omnino est μανίας γοῦν. Paulo post ubi legitur καὶ διὰ τοὺς, expungenda est particula καὶ. Donatistas autem intelligit, qui post Romanam et Arelatensem synodum, post judicium ipsius Constantini, adhuc in Africa tumultuabantur.

(86) *Τὸν κοινὸν τῆς οἰκουμένης ἐχθρὸν ἐξελών.* Licinium procul dubio intelligit, ut declarant quæ sequuntur verba: ὃς ταῖς ἱεραῖς ὑμῶν συνόδοις, etc. Nam Licinius synodos christianorum autistitum prohibuerat, ut testatur Eusebius in libro I, cap. 51. At Christophorussonus communem humani generis hostem hoc in loco diabolum esse existimavit.

nein opposuerat, quosdam vestrum ad sarcinendam A ενλους ὑμῶν πρὸς τὴν τῶν πρὸς ἀλλήλους διχοσοῦν-
inter dissidentes concordiam, ministros atque τῶν ὁμόνοιαν βοηθοὺς ἀποστέλλαιμι (87). »

CAPUT LXVII.

Quod religio ab Orientis partibus cæperit.

« Nam quoniam veri luminis vis, et lex sacro-
sanctæ religionis, Dei beneficio ex sinu (ut ita
dicam) Orientis 474 edita, universum simul ter-
rarum orbem sacris radiis illustraverat; non sine
causa vos conclarum gentium salutis auctores ac
duces fore confidens, et mentis affectu et oculorum
acie exquirere laborabam. Statim igitur post ma-
gnam illam victoriam, et post certissimum de hosti-
bus triumphum, ante omnia illud rursus scrutari
constitueram, quod præcipuum et maximi momenti
esse judicabam. »

CAPUT LXVIII.

Quomodo seditionem moleste ferens, pacem suasit.

« Verum, o eximia Dei providentia! quis et qualis
nuntius aures meas, seu potius animum ipsum acer-
bissime sauciavit, cum mihi significatum est multo
graviora inter vos orta esse dissidia, quam sunt
illa quæ in Africa remanserunt: adeo ut partes
vestræ, a quibus medelam aliis suppeditari posse
sperabam, majore jam curatione indigeant. Ac
mihi quidem de harum rerum initio atque origine
accuratius cogitanti, levis admodum causa esse
visa est, nec tanta animorum contentione digna.
Itaque ad hujus epistolæ scribendæ necessitatem

gravi errore. Est igitur hic hujus loci sensus: Co-
gitabam, inquit Constantinus, devicto Licinio, quos-
dam ex vobis orientalibus episcopis mittere in
Africam, ad pacem illic inter Donatistas et Catho-
licos componendam. Cum enim et Italiæ et Gallia-
rum episcopi id efficere non potuerint, vestra de-
num opera id perfectum iri sperabam. Sed, ut
video, vos ipsi pacificatoribus egetis.

(87) Vulg., *Ἀποστῆλαι μὲν*. Scribo ἀποστέλλαιμι
cum Grutero et Moræi libro, quibus consentiunt
codd. Fuketii et Savilii et Regiæ schedæ.

(88) Vulg., *Ἡμᾶς ὡσπερ τινὰς ἀρχηγούς*. Pro-
cul dubio scribendum est ὡμᾶς, ut in Moræi libro
ad marginem emendatur. Nec aliter legitur in
codd. Fuk. et Savilii. Porro Constantinus Ægyptios
diserte inter Orientis populos enumerat, quod non
vidit Christophorsonus. Ægyptus certe tunc tem-
poris inter Orientis provincias censebatur, jam
inde a Maximini temporibus, qui, Cæsar in Oriente
constitutus, Ægyptum sub se habuerat. Hinc est
quod Amm. Marcellinus in libro xiv, ubi provincias
Orientis recenset, Ægyptum ac Mesopotamiam
ex earum numero fuisse testatur. Locus est in
pag. 49 editionis nostræ. Sed comes Orientis Ægy-
ptum ac Mesopotamiam sub dispositione sua habe-
bat Constantini et Constantii temporibus, ut docet
vetus hæc inscriptio: M. MAECIO MEMMIO FURIO
BALBURIO CÆCILIANO. PLACIDO. C. V. COMITI ORIENTIS
ÆGYPTI ET MESOPOTAMIÆ. CONSULI ORDINARIO, etc.
Quin etiam sub posterioribus imperatoribus, licet
Ægyptiaca diœcesis ab Orientali sejuncta esset,
semper tamen sub præfecto prætorii per Orientem
fuit, ut ex imperii Notitia constat. Paulo post scri-
bendum videtur ζῆτεῖν ἡπαγόμενῃν.

(89) *Ἄμα γούν τῇ μεγάλῃ νίκῃ*. Hoc est quod
dixit superiori capite, τὸν κοινὸν τῆς οἰκουμένης
ἐχθρὸν ἐξέλων. Intelligit autem Constantinus præ-

ΚΕΦΑΛΑΙΟΝ ΕΖ'.

Ὅτι ἐκ τῆς ἀνατολικῆς τὰ τῆς εὐσεβείας ἤρξατο.

Ἐπειδὴ γὰρ ἡ τοῦ φωτὸς δύναμις, καὶ ὁ τῆς ἱερᾶς
θρησκείας νόμος, ὑπὸ τῆς τοῦ κρείττονος εὐεργεσίας,
οἷον ἐκ τινῶν τῆς Ἀνατολῆς κόλπων ἐκδοθεὶς, ἀπασαν
ἡμῶν τὴν οἰκουμένην ἱερῶ λαμπτηρῶ κατήσφαρξεν,
εἰκότως ὑμᾶς ὡσπερ τινὰς ἀρχηγούς (88) τῆς πῶ
ἐθνῶν σωτηρίας ὑπάρξαι πιστεῦσαν, ἡμῶν καὶ ψυχῆς
νεύματι καὶ ὀφθαλμῶν ἐνεργείᾳ ζῆτεῖν ἐπειρώμεν.
Ἄμα γούν τῇ μεγάλῃ νίκῃ (89) καὶ τῇ τῶν ἐχθρῶν
ἀληθεὶ θριαμβείᾳ, τουτέστι πρῶτον εἰλόμην (90) ἐρευ-
νᾶν, ὃ δὴ πρῶτόν μοι καὶ τιμωτάτον ἀπάντων ὑπάρ-
B χειν ἡγούμην. »

ΚΕΦΑΛΑΙΟΝ ΕΗ'.

*Ὅτι λυπηθεὶς διὰ τὴν στάσιν, τὰ περὶ εἰρήνης
συμβουλευεῖ.*

« Ἄλλ', ὦ καλλίστη καὶ θεῖα πρόνοια! οἷδόν μου τῆς
ἀκοῆς, μᾶλλον δὲ τῆς καρδίας αὐτῆς (91) τραῦμα
καίριον ἤψατο, πολλῶ χαλεπωτέραν τῶν ἐκεῖ κατα-
λειφθέντων (92) τὴν ἐν ὑμῖν γινομένην διχοστασίαν
σημαῖνον· ὡς πλεονοῦς ἦδη τὰ καθ' ὑμᾶς μέρη θερα-
πειᾶς δέεσθαι, παρ' ὧν τοῖς ἄλλοις τὴν ἴασιν ὑπάρ-
ξαιν ἤλπισα. Διαλογιζομένου δὴ μοι τὴν ἀρχὴν καὶ
τὴν ὑπόθεσιν τούτων, ἔγαν εὐτελής καὶ οὐδαμῶς ἀξία
τῆς τοσαύτης φιλονεικίας ἢ πρόφασιν ἐκυράθη. Διό-
περ ἐπὶ τὴν τῆς ἐπιστολῆς ταύτης ἀνάγκην ἐπειχθεὶς,
καὶ πρὸς τὴν ὁμόφυλον ὑμῶν ἀγγίνοιαν (93) γράφων,

lium Adrianopolitanum et Chalcedonense, quorum
illud contigit quinto Nonas Julias, hoc vero xiv
Kalendas Octobres anno Christi 324. Sub finem
autem hujus anni data esse videtur hæc epistola.

(90) *Τουτέστι πρῶτον εἰλόμην*. Legendum puto
τοῦτ' ἔτι. Fortasse etiam προσελόμην, id est, disci-
dium illud Donatistarum rursus inquirere ac diju-
dicare decreveram. In optimo Fuketii codice legitur
τί ποτ' ἐστὶ πρῶτον, etc. atque ita in libro Turnebi
et Moræi ad marginem emendatur. Omnino viden-
tur hic deesse nonnulla. Sensus tamen is prorsus
est, quem dixi. Porro collata simul omnium codi-
cum lectione, locus ita sanandus videtur: τί ποτ'
ἐστὶ τοῦτο πρ.

(91) Vulg., *Τῇ καρδίᾳ αὐτῆς*. Quis non videt
scribendum esse τῆς καρδίας? Nec damnanda est
Christophorsoni conjectura, qui τραῦμα καίριον leg-
D git. Sic enim plane scriptum exhibent optimi libri
Fuketii, Savilii et Reg. schedæ.

(92) *Τῶν ἐκεῖ καταλειφθέντων*. Nihil hic vidi
Christophorsonus, qui non animadvertit vocem
hanc ἐκεῖ referendam esse ad schisma Donatista-
rum, de quo supra locutus est Constantinus. At
igitur imperator hoc schisma maxima jam ex parte
sedatum esse, ac leves duntaxat ejus reliquias in
Africa remansisse.

(93) *Πρὸς τὴν ὁμόφυλον ὑμῶν ἀγγίνοιαν*.
Vocem ὁμόφυλον consulto omisit Christophorsonus,
cum Alexandrum et Arium concordēs dici non
posse existimaret, quippe qui de tantis rebus inter
se dissentirent. Verum Constantinus eos nihilominus
unanimes vocat, cum de utroque bene sen-
tiret, eosque verbis potius quam reipsa et animo
dissidere crederet. Vox autem ἀγγίνοια parum con-
venire videtur antistitibus. Utuntur quidem hæc
voce imperatores in litteris suis ad rectiores pro-
vinciarum. Sed cum sacerdotēs alloquuntur, sau-

τῆν τε θεῖαν πρόνοιαν καλέσας ἀρωγῶν τῶν πράγματι, ἄλλοθεν ἄλλοθεν ἄλλήλους ὑμῶν ἀμφισβητήσεως, οἷον εἰρήνης πρύτανιν ἐμαυτὸν προσάγω εἰκότως. Ὅπερ γὰρ δὴ συναιρομένου τοῦ κρείττονος, καὶ εἰ μελῶν ἦν τις ἀφορμὴ διχονοίας, οὐ χαλεπῶς ἂν ἴδυνθῆν, ὁσίας τῶν ἀκούοντων γνώμαις ἐγχειρίζων τὸν λόγον, εἰς τὸ χρησιμώτερον ἕκαστον μεταστῆσαι (94), τοῦτο μικρᾶς καὶ λίαν εὐτελοῦς ἀφορμῆς ὑπαρχούσης, ἢ πρὸς τὸ ὅλον ἐμποδῶν ἴσταται, πῶς οὐκ εὐχερестέραν καὶ πολλῶ βραδωτέραν μοι τοῦ πράγματος τὴν ἐπανόρθωσιν μνηστεύσει;)

ΚΕΦΑΛΑΙΟΝ ΕΞΘ'.

Πόθεν ἡ Ἀλεξάνδρου καὶ Ἀρείου ζήτησις ἤρξατο, καὶ ὅτι μὴ ἐχρῆν συζητεῖν ταῦτα.

«Μανθάνω τοίνυν ἐκείθεν ὑπήρξαί τοῦ παρόντος ζήτηματος τὴν καταβολήν. Ὅτε γὰρ σὺ, ὦ Ἀλέξανδρε, παρὰ τῶν πρεσβυτέρων ἐζήτηεις, τί δῆποτε αὐτῶν ἕκαστος (95) ὑπὲρ τίνος τόπου τῶν ἐν τῷ νόμῳ γεγραμμένων, μᾶλλον δ' ὑπὲρ ματαλοῦς τινὸς ζητήσεως μέρους ἐπυθάνου, σὺ τε, ὦ Ἀρείε, τοῦθ' ὅπερ ἢ μήτε τὴν ἀρχὴν ἐνθυμηθῆναι, ἢ ἐνθυμηθέντα σιωπῇ παραδοῦναι προσήκον ἦν, ἀπροόπτως ἐντέθεικας (96), ἔθεν τῆς ἐν ὑμῖν διχονοίας (97) ἐγεθθείσης, ἢ μὲν σύνδοξος ἱρνήθη (98), ὁ δὲ ἀγνώτατος λαὸς εἰς ἀμφοτέρους σχίσθεις, ἐκ τῆς τοῦ κοινού σώματος ἀρμονίας ἐχωρίσθη. Οὐκοῦν ἕκαστος ὑμῶν ἐξῆσου τὴν συγγνώμην παρασχῶν (99), ὅπερ ἂν ὑμῖν ὁ συνθεράπων ὑμῶν δικαίως παραινεῖ, δεξάσθω. Τί δὲ τοῦτό ἐστιν; οὔτε ἐρωτᾶν ὑπὲρ τῶν τοιούτων ἐξ ἀρχῆς προσήκον ἦν, οὔτε ἐρωτώμενον ἀποκρίνεσθαι. Τὰς γὰρ τοιαύτας ζητήσεις, ὁπόσας μὴ νόμου τινὸς ἀνάγκη προστάττει, ἀλλ' ἀκωφελοῦς ἀργίας ἐρεσχέλια προτίθησιν, εἰ καὶ φυσικῆς τινος γυμνασίας (1) ἕνεκα γίνονται, ὅμως ὀφειλομένον εἶσω τῆς διανοίας ἐγκλειεῖν, καὶ μὴ προχείρως εἰς δημοσίας συνόδους ἐκφέρειν, μηδὲ ταῖς τῶν δήμων ἀκαίως ἀπρονοήτως πιστεύειν. Πόσος γάρ ἐστιν ἕκαστος, ὡς πραγμάτων οὕτω μεγάλων καὶ λίαν δυσχερῶν δύναμιν, ἢ πρὸς τὸ ἀκριβὲς συνιδεῖν, ἢ κατ' ἀξίαν ἐρμηνεύσαι; Εἰ δὲ καὶ τοῦτό τις εὐχερῶς ποιεῖν νομισθεῖη, πόσον δήπου μέρος τοῦ δήμου πείσει; ἢ τίς ταῖς τῶν τοιούτων (2) ζητημάτων ἀκριβεῖαις ἐξω

A redactus, et ad concordem utriusque vestrum solertiam scribens, invocato ad hoc opus auxilio divinæ Providentiæ, arbitrum me dissensionis vestræ, et quasi pacis moderatorem merito interpono. Nam qui, etiamsi gravior subesset causa discordiæ, tamen Deo juvante, piis audientium mentibus rationem insinuans, hand difficile possem singulos ad salubriora consilia revocare; idem, cum levis admodum et exigua nunc causa sit, quæ totius corporis consensionis obstat, cur non multo faciliorem et expeditiorem hujus rei correctionem mihi ipse spondeam?)

CAPUT LXIX.

Unde nata sit controversia inter Arium et Alexandrum, et quod talia non erant disquirenda.

B « Porro præsentis controversiæ initium hinc existisse comperio. Cum enim tu, Alexander, a presbyteris tuis requireres, quid quisque eorum de quodam legis loco sentiret, seu potius de quadam parte inanis quæstionis eos interrogares: cumque tu, Arius, id quod vel nunquam 475 cogitare, vel sane cogitatum silentio premere debueras, imprudenter protulisses, excitata inter vos discordia, communico quidem denegata est; sanctissimus autem populus in duas partes discissus, a totius corporis unitate discessit. Quocirca uterque vestrum veniam vicissim alteri tribuens, id amplectatur, quod conservas vester vobis justissime suadet. Quidnam vero illud est? Nec interrogare de hujusmodi rebus principio decebat, nec interrogatum respondere. Tales enim quæstiones, quas nullius legis necessitas præscribit, sed inutilis otii altercatio proponit, licet ingenii exercendi causa instituantur, tamen intra mentis nostræ penetralia continere debemus, nec eas facile in publicos efferre conventus, nec auribus vulgi inconsulte committere. Quotusquisque enim est, qui tantarum rerum tamque difficile vim atque naturam aut accurate comprehendere, aut pro dignitate explicare sufficiat? Quod si quis id facile consequi posse existimetur, quotæ tandem parti vulgi id persuasurus est? Aut quis in ejusmodi quæstionum subtili et accurata disputatione, citra

citatem, gravitatem vel prudentiam frequentius dicunt. Glossæ veteres ἀγγίνοια, solertia, experientia.

(94) Εἰς τὸ χρησιμώτερον ἕκαστον μεταστῆσαι. Vox ἕκαστον in neutro genere posita videtur. Refertur enim ad articulum ἕπερ, cui vox respondet τοῦτο. Recte igitur in codice Regio et Fuk. post verbum μεταστῆσαι apponitur virgula. Neque enim sensus absolutus est. At Christophorus contra morem suum, ex una periodo duas fecit.

(95) Τί δήποτε αὐτῶν ἕκαστος. Addendum omnino est φρονεῖ ex Gelasio Cyziceno in lib. II, cap. 4. Nicephorus autem in lib. VIII, cap. 13, habet vocē. Mox ubi legitur πυνθάνοιο, codd. Fuk. et Savil. scriptum habent ἐπυθάνου rectius.

(96) Ἀπροόπτως ἐντέθεικας. Rectius in Gelasii libro legitur ἀντέθεικας, id est, opposuisti, objectisti. Atque ita legitur Epiphanius scholasticus, ut patet ex cap. 19 *Historia tripartita*.

(97) Ὅθεν τῆς ἐν ὑμῖν διχονοίας. Nicephorus primam vocem utpote superfluum expunxit, quam

tamen habent omnes libri, et Epiphanius scholasticus in versione sua retinuit.

(98) Ἡ μὲν σύνοδος ἱρνήθη. Langus vertit, conventus quidem solemnus quibusdam denegatus. Christophorus vero sic interpretatur: conventus qui in ecclesia fieri solet, impeditus. Σύνοδον igitur pro synaxi hic acceperunt, quo sensu ea vox non infrequenter usurpatur. Sic cursus in hoc capite, εἰς δημοσίας συνόδους ἐκφέρειν, et in cap. 68. Sed et Epiphanius scholasticus vertit, mysteria continentur.

(99) Τὴν συγγνώμην παρασχῶν. Socrates ac Gelasius Cyzicenus et Nicephorus habent γνώμην, aures et animum mihi accommodans. Sed vulgata lectio rector est. Sic enim Constantinus loquitur infra in hoc capite. Epiphanius vertit, voluntatem præbens.

(1) Εἰ καὶ φυσικῆς τινος γυμνασίας. Scribendum videtur φιλοσοφικῆς vel σοφιστικῆς γυμ. ἕνεκα γίνονται.

(2) Vulg. ἢ τίς ὁ ταῖς τῶν τοιούτων. In codd.

periculum gravissimi lapsus possit consistere? Quocirca in huiusmodi quæstionibus loquacitas comprimenda est; ne forte aut nobis id quod propositum est explicare ob naturæ nostræ infirmitatem non sufficientibus, aut auditoribus, ob ingenii tarditatem ea quæ dicuntur minime assequentibus, ex alterutro horum aut in blasphemiarum, aut in schismatis necessitatem populus incurrat. »

CAPUT LXX.

Exhortatio ad concordiam.

« Proinde et incauta interrogatio, et inconsulta responsio, in utroque vestrum veniam sibi mutuo concedant. Neque enim de præcipuo et summo legis nostræ mandato inter vos est orta contentio: neque novum aliquid a vobis de Dei cultu introductum est dogma. Sed unam eandemque sententiam tenetis, adeo ut ad communionis societatem coire facile possitis. »

476 CAPUT LXXI.

Quod ob leves quasdam vovulas pertinaciter certandum non fuit.

« Vobis enim pertinaciter contententibus de rebus parvis atque levissimis, tantam populi multitudinem vestro consilio regi non decet, in tanta præsertim animorum dissensione: nec solum id indecorum, sed prorsus nefas esse existimatur. Atque ut prudentiam vestram minore exemplo commonefaciam, scitis ipsos etiam philosophos unius sectæ professione inter se omnes fœderari; eosdem tamen in aliqua assertionum parte interdum discrepare. Verum licet in ipsa scientiæ perfectione dissentiant, nihilominus ob sectæ communionem rursus in unum conspirant. Quod si ita est, quomodo non multo justius fuerit, vos qui maximi Dei ministri consulti estis, in ejusdem religionis professione unanimiter permanere? Sed accuratius, si placet, et attentius expendamus id quod jam dixi, æquumne sit ut ob levium et inanum verborum inter vos contentiones, fratres fratribus velut in acie oppositi stent; utque venerabilis conventus, per vos qui de rebus

Regio, Fuk. et Savil. legitur ἢ τις ταῖς, etc. Apud Nicephorum autem legitur ἢ τις ὅς ταῖς rectius quam in vulgaris editionibus. Mox emendavi ex codd. Fuk. et Sav., ἢ τῆ τῶν ἀκροατῶν βραδυτέρᾳ συνέσει.

(3) Ἐξ ὀποτέρου τούτων. In codd. Regio et Fuk. legitur ποτέρου sine præpositione: quæ lectio ferri potest, si vocem ποτέρου referas ad ea quæ sequuntur, ἢ βλασφημίας, ἢ σχίσματος. Duorum, inquit, alterum, aut blasphemiarum, aut schismatis nascetur occasio. At Socrates ac Gelasius et Nicephorus hoc loco scriptum habent αὐτὸς ἐξ ἑκατέρου. Est certe hic locus ob pravam syntaxim difficilis et obscurus. Itaque in codice Regio ad latus hujus lineæ apponitur nota φ et ρ, hoc modo φρ, id est φρόντισον.

(4) Πρὸς τὸ τῆς κοινωρίας σύνθημα. Communionis tesseram vertunt Langus et Musculus, Christophoronus *communio consensus*. Ego *signum mallem interpretari*. Nam ut in gentiliis mysteriis quædam signa ac symbola tradebantur intuitus, quibus se internoscerent symmistæ: sic Christiani signum communionis habebant, eucharistiam vel

τῆς ἐπικινδύνου παρολισθήσεως ἀντισταῖ; Οὐκὼν ἐφεκτέον ἐστὶν ἐν τοῖς τοιοῦτοις τὴν πολυλογίαν, ἵνα μήπως ἢ τῆ ἡμῶν ἀσθενείᾳ τῆς φύσεως τὸ προταθὲν ἐρμηνεύσαι μὴ δυνθέντων, ἢ τῆ τῶν ἀκροατῶν βραδυτέρᾳ συνέσει πρὸς ἀκριθεῖ τοῦ ρηθέντος κατάληξιν ἐλθεῖν μὴ χωρησάντων, ἐξ ὀποτέρου τούτων (3) ἢ βλασφημίας, ἢ σχίσματος εἰς ἀνάγκην ὁ δῆμος περισταῖ. »

ΚΕΦΑΛΑΙΟΝ Ο'.

Παραίνεσις περὶ ὁμονοίας.

« Διόπερ καὶ ἐρώτησις ἀπροφύλακτος, καὶ ἀπόκρισις ἀπρονόητος ἴσην ἀλλήλαις ἀντιδίδωσαν ἐφ' ἑκατέρῳ συγγνώμην. Οὐδὲ γὰρ περὶ τοῦ κορυφαίου τῶν ἐν τῷ νόμῳ παραγγελμάτων ὑμῶν ἢ τῆς φιλοκεικίας ἐξηγήθη πρόφασις, οὐδὲ καινὴ τις ὑμῖν ὑπὲρ τῆς τοῦ Θεοῦ θρησκείας αἴρεσις ἀντείσθηθη: ἀλλ' ἕνα καὶ τὸν αὐτὸν ἔχετε λογισμὸν, ὡς πρὸς τὸ τῆς κοινωρίας σύνθημα (4) δύνασθαι συνέλθεῖν. »

ΚΕΦΑΛΑΙΟΝ ΟΑ'.

Μὴ διὰ μικρὰς λέξεις φιλοκεικίᾳ περὶ τοῦ αὐτοῦ.

« Ὑμῶν γὰρ ἐν ἀλλήλοις ὑπὲρ μικρῶν καὶ λίαν ἐλαχίστων φιλοκεικούντων, τοσοῦτον τὸν τοῦ Θεοῦ λαὸν ταῖς ὑμετέροις ἰθύνεσθαι φρεσὶν οὐ προσήκει, διὰ τὸ διχονοεῖν: ἀλλ' οὕτε πρέπον, οὕτε ὅλων θεμιτὸν εἶναι πιστεύεται. Ἴνα δὲ μικρῶ παραδειγματι τὴν ὑμετέραν σύνεσιν ὑπομνήσασαι, λέξω (5). Ἵστε δὲ, πού καὶ τοὺς φιλοσόφους αὐτούς, ὡς ἐνὶ μὲν ἅπαντες δόγματι συντίθενται (6), πολλακίς δὲ ἐπειδὴν ἐν τινι τῶν ἀποφάσεων μέρει διαφωνῶσιν, εἰ καὶ τῆ τῆς ἐπιστήμης ἀρετῆ χωρίζονται, τῆ μέντοι τοῦ δόγματος ἐνώσει πάλιν εἰς ἀλλήλους συμπνεύουσιν. Εἰ δὴ τοῦτο ἴσται, πῶς οὐ πολλῶ δικαιότερον, ὑμᾶς (7) τοὺς τοῦ μεγάλου Θεοῦ θεράποντας καθεστῶτας, ἐν τοιαύτῃ προαιρέσει θρησκείας ὁμοφύχους ἀλλήλοις εἶναι; Ἐπισκεψώμεθα δὴ λογισμῶ μέζονι, καὶ πλεονοῖ συνέσει τὸ ρηθέν: εἰπερ ὀρθῶς ἔχει δι' ὀλίγας καὶ ματαίας ῥημάτων ἐν ὑμῖν φιλοκεικίας, ἀδελφοὺς ἀδελφοῖς ἀντικεῖσθαι, καὶ τὸ τῆς συνόδου τιμιον ἀσεβεῖ διχονοεῖ χωρίζεσθαι δι' ὑμῶν, οἱ πρὸς ἀλλήλους ὑπὲρ μικρῶν

baptismum. Epiphanius certe scholasticus *communio signum* vertit.

(5) Ὑπομνήσασαι, λέξω. Postrema vox deest apud Gelasium Cyzicenum, nec videtur admodum necessaria. Eam certe in versione sua omisit Epiphanius.

(6) Ἐνὶ μὲν ἅπαντες δόγματι συντίθενται. Quid hic esset δόγμα, non intellexerunt interpretes, quorum alii *dogma* seu *placitum* interpretati sunt; alii *discipline* professionem. Atqui non unum est dogma apud philosophos, ut satis constat. Itaque *sectam* vertere malui. Omnes enim philosophi aliquam habent sectam cui addicti sunt, alii stoicam, alii peripateticam. Jam in qualibet secta interdum existunt controversiæ de quibusdam quæstionibus inter ejusdem sectæ philosophos. Iidem tamen ob sectæ societatem facile inter se conveniunt. Hic est sensus, ut opinor, verborum Constantini.

(7) Vulg. ἡμᾶς. Lege ὑμᾶς ex Gelasio, Nicephoro et Epiphanio, et paulo post ἐν ὑμῖν ex iisdem; quibus consentiunt codd. Fuk. et Savil. et schedæ Regiæ. — Mox rescripsimus etiam δι' ὑμῶν et φιλοκεικίᾳ pro δι' ἡμῶν et φιλοκεικούμεν. Edit.

οὕτω καὶ μηδαμῶς ἀναγκαίων φιλονεκίεϊτε. Δημώδη ταῦτά ἐστι, καὶ παιδικαῖς ἀνοίαις ἀρμόττοντα μᾶλλον, ἢ τῇ τῶν ἱερέων καὶ φρονίμων ἀνδρῶν συνέσει προσήκοντα. Ἀποστῶμεν ἐκόντες τῶν διαβολικῶν πειρασμῶν. Ὁ μέγας ἡμῶν Θεός, ὁ κοινὸς πάντων Σωτὴρ, κοινὸν ἅπασιν τὸ φῶς ἐξέτεινεν (8)· ὅψ' οὐ τῇ προνοίᾳ ταύτην ἐμοὶ τῷ θεραπευτῇ τοῦ Κρείττονος τὴν σπουδὴν (9) εἰς τέλος ἐνεγκεῖν συγχωρήσατε, ὅπως αὐτοῦς τοὺς ἐκείνου δῆμους ἐμῆ προσφωνήσει καὶ ὑπερησείᾳ καὶ νοουθεσίᾳ ἐνοστάσει, πρὸς τὴν τῆς συνόδου κοινωनीαν ἐπανάγοιμι. Ἐπειδὴ γάρ, ὡς ἔφην, μία τις ἐστὶν ὑμῖν πίστις, καὶ μία τῆς καθ' ἡμᾶς αἰρέσεως σύνοσις, τό τε τοῦ νόμου παράγγελμα (10) τοῖς δι' ἐαυτοῦ μέρεσιν εἰς μίαν ψυχῆς πρόθεσιν τὸ ὕλον συγκλελεῖ, τοῦτο ὅπερ ὀλίγην ἐν ὑμῖν ἀλλήλοις φιλονεκίαν ἡγειρέν, ἐπειδὴ μὴ πρὸς τὴν τοῦ παντὸς δύναμιν ἀνήκει, χωρισμὸν τινα καὶ στάσιν ἐν ὑμῖν μηδαμῶς ποιεῖτω. Καὶ λέγω ταῦτα, οὐχ ὡς ἀναγκάζων ὑμᾶς ἐξάπαντος τῇ ἴαν εὐθήει καὶ ὅσα δήποτε ἐστὶν ἐκεῖνη ἡ ζήτησις, συντίθεσθαι. Δύναται γάρ καὶ τὸ τῆς συνόδου τίμιον ὑμῖν ἀκραίως σώζεσθαι, καὶ μία καὶ ἡ αὐτὴ κατὰ πάντων κοινωनीα τηρεῖσθαι, καὶ ταμάλιστ' αἱ ἐν μέρει πρὸς ἀλλήλους ὑμῖν ὑπὲρ ἐλαχίστου διαφωνία γέννηται· ἐπειδὴ μὴδὲ πάντες ἐν ἅπασιν ταυτὸ βουλόμεθα, μηδὲ μία τις ἐν ὑμῖν φύσις ἢ γνώμη πολιτεύεται. Περὶ μὲν οὖν τῆς θείας προνοίας μία τις ἐν ὑμῖν ἔστω πίστις, μία σύνοσις, μία συνθήκη τοῦ Κρείττονος· ἃ δ' ὑπὲρ τῶν ἐλαχίστων τούτων ζητήσεων ἐν ἀλλήλοις ἀκριβολογεῖσθε, καὶ μὴ πρὸς μίαν γνώμην συμφέρεσθε, μένειν εἰσω λογισμοῦ προσήκει, τῷ τῆς διανοίας ἀπορρόητῳ τηρούμενα. Τὸ μέντοι τῆς κοινῆς φιλίας ἐξαιρετόν, καὶ ἡ τῆς ἀληθείας πίστις, ἢ τε περὶ τὸν Θεὸν καὶ τὴν τοῦ νόμου θρησκείαν τιμῆ, μενέτω παρ' ὑμῖν ἀσάλευτος· ἐπανέλθετε δὴ πρὸς τὴν ἀλλήλων φιλίαν τε καὶ χάριν, ἀπόδοτε τῷ λαῷ ξύμπαντι τὰς οικείας περιπλοκάς, ὑμεῖς τε αὐτοὶ καθάπερ τὰς ἐαυτῶν ψυχὰς ἐκκαθήραντες (11), αὐθις ἀλλήλους ἐπιγινώτε. Ἰδίω γὰρ πολλακίς φιλία γίνεται μετὰ τὴν τῆς ἐχθρας ἀπόθεσιν (12), αὐθις εἰς καταλλαγὴν ἐπανελθοῦσα. »

(8) Τὸ φῶς ἐξέτεινεν. Rectius dixisset ἀνέτεινεν. Paulo ante lego ex codd. Fuk. et Savil., ὁ κοινὸς πάντων Σωτὴρ.

(9) Vulg. Ταύτην ἐμοῦ τὴν σπουδὴν, id est, hoc meum studium atque institutum, concordiam in Ecclesia stabiliendi, omnesque homines ad unius Dei cultum traducendi. De quo studio dixit Constantinus initio hujus epistolæ, et alibi passim gloriarur.

(10) Τὸ τε τοῦ νόμου παράγγελμα. Lex enim nihil aliud nobis præcipit quam charitatem, ut scilicet Deum quidem toto cordis affectu diligamus, proximum vero sicut nosmetipsos. In his duobus tota lex consistit, ut ait Dominus in Evangelio. Hæc non intellexit Christophorus, qui sic verit, Unumque leges ac disciplinæ institutum (quod quidem cum suis partibus universum Ecclesiæ corpus, consentiente animorum concordia et proposito deinceps). Rectius Portesius: Præceptumque legis in id omnibus partibus incumbit, ut in unam animam universum concludat. Forte etiam scribendum est τοῖς δυοῖν αὐτοῦ μέρεσιν. Duæ sunt enim partes hujus mandati, quarum altera ad Deum, altera ad proximum pertinet.

A adeo exiguis et minime necessariis rixamini, impia dissensione dissideat. Plebeia sunt hæc, et quæ puerili magis inscitiae quam sacerdotum et prudentium virorum sapientiæ congruant. Abscedamus nostra sponte a diaboli tentationibus. Maximus Deus noster et omnium Servator, commune cunctis protulit lumen: sub cuius auspicio ac providentia, mihi ejus famulo et cultori concedite, quæso, ut hoc opus ad exitum perducam, quo plebs illius mea allocutione atque opera, et admonitionum instantia ad conventus unitatem revocetur. Nam cum vobis, ut dixi, una eademque sit fides, una de religione nostra sententia; cumque legis præceptum utraque sui parte omnes in unam animorum consensionem constringat; istud quod levem inter vos contentionem excitavit, quandoquidem ad totius religionis summam non pertinet, non est cur ullum inter vos discidium ac seditionem faciat. Atque hæc non eo dico, ut vos de inepta, et qualiscunque demum vocanda est quæstione, idem omnino sentire cogam. Potest enim gravitas conventus integre apud vos conservari, et una eademque inter omnes 477 communio retineri, quamvis invicem de re aliqua minimi momenti dissentiat. Siquidem nec ideam omnes volumus in omnibus, nec una omnium indoles est atque sententia. Itaque de divina quidem Providentia una inter vos sit fides, unus intellectus, una de Deo consensio. Quæ vero de levissimis istis quæstionibus inter vos subtiliter disputatis, licet non in eandem coeatis sententiam, interiore mentis cogitatione continere et arcano pectoris recondere debetis. Maneat firma in vobis communis amicitiae prærogativa, et veritatis fides, et Dei legisque observantia. Recurrite ad mutuam dilectionem et charitatem; reddite universo populo suos amplexus. Vosmet ipsi, expurgatis ut ita dicam animis vestris, vos vicissim agnoscite. Sæpe enim post depositas inimicitias reconciliata iterum gratia, jucundior existit amicitia. »

(11) Ψυχὰς ἐκκαθήραντες, id est, detersa caligine simulatum, qua mentis vestrae acies erat obducta atque obscurata. Sequitur enim ἀλλήλους ἐπιγινώτε, id est, vos vicissim agnoscite, amplectimini, salutate. Quibus verbis alludere videtur Constantinus ad morem Christianorum sui temporis, apud quos in sacris conventibus, dum populus ad perceptionem mysteriorum accederet, diaconus sapiens inelamabat: Ἐπιγινώσχετε ἀλλήλους, ne quis scilicet profanus aut Judæus ad sacram mensam irreperet, ut docet Chrysostomus in oratione prima Contra Judæos, pag. 440, toni primi. Eodem verbo usus est Marcion cum Polycarpum aliquando vidisset, Ἐπιγινώσχε ἡμᾶς, ut ex Irenæo refert Eusebius in lib. iv Historiæ. Latini quoque verbum recognoscere usurpant eo sensu. Sic in passione Fructuosi episcopi: « Cum se excalciasset, accessit ad eum conmilito frater noster nomine Felix, apprehenditque dextram ejus, recognoscens eum, et Jephreans ut sui memor esset. »

(12) Vulg. τῆς ἐχθρας ἀπόθεσιν. Scribendum est ἀπόθεσιν, ut legitur apud Gelasium et Nicephorum. Atque ita plane scriptum exhibent Fuk. codd. et Savil. et schedæ Regiæ.

CAPUT LXXII.

A

ΚΕΦΑΛΑΙΟΝ ΟΒ΄.

Quomodo dolore affectus præ pietate lacrymas effudit : et iter quod facturus erat in Orientem, ob hanc causam repressit.

« Reddite igitur mihi tranquillos dies et noctes curarum expertes ; ut mihi quoque puræ lucis voluptas, et quietæ vitæ lætitia in posterum conservetur. Quod nisi consecutus fuero, ingemiscam necesse est totusque lacrymis perfundar, nec reliquum vitæ tempus placide exigam. Nam quandiu populus Dei (conservos meos dico) iniqua et perniciose contentione discissus est, qui fieri potest ut ego deinceps animo consistam. Porro ut doloris hac de re mei magnitudinem intelligatis : nuper cum Nicomediam venissem, protinus in Orientem iter facere decreveram. Cumque profectionem urgerem, et majore jam ex parte vobiscum essem, hujus rei nuntius consilium nostrum retro avertit ; ne cogere ea coram aspicere, quæ ne auditu quidem tenus tolerare me posse existimabam. Deinceps ergo viam mihi in Orientem aperte consensu vestro, quam mihi mutuis inter vos contentionibus obstruxistis. Date hoc mihi, ut vos aliosque omnes populos lætos atque 478 hilares quamprimum videre, et pro communi omnium concordia ac libertate debitas Deo gratias cum unanimitate laudum concentu referre possim. »

CAPUT LXXIII.

Quod post has etiam imperatoris litteras perseveravit contentio.

Et ad hunc quidem modum imperator Deo charus, missa epistola pacem Ecclesiæ Dei reformare studuit. Quin etiam vir bonus et Dei cultor eximius, ut supra dixi, non solum in litteris perferendis, sed etiam in implenda ejus a quo missus fuerat voluntate, egregiam operam navavit. Verum majus erat negotium quam ut litterarum ministerio sedari posset, adeo ut contententium rixa magis in dies aucta sit, et cunctas Orientis provincias vis mali pervaserit. Hæc livor invidiæ, et malignus dæmon Ecclesiæ felicitatem semper ægre ferens,* in nostram perniciem machinatus est.

Finis libri secundi.

Ὅτι δι' ἐβλάβειαν ὑπεραλγῶν θακρῶσειν ἠναγκάζετο, καὶ μέλλων εἰς τὴν Ἀνατολὴν διαβαίνειν, ἐπέσχε διὰ ταῦτα.

« Ἀπόδοτε οὖν μοι γαληνάς μὲν ἡμέρας, νύκτας δ' ἀμερίμους, ἵνα κάμω τις ἡδονὴ καθαροῦ φωτός, καὶ βίου λοιπὸν ἡσυχου εὐφροσύνη σώζεται· εἰ δὲ μὴ, στένειν ἀνάγκη, καὶ θακρῶσις δι' ὅλου συγγείσθαι, καὶ μηδὲ τὸν τοῦ ζῆν αἰῶνα πράως ὑφίστασθαι. Τῶν γάρ τοι τοῦ Θεοῦ λαῶν, τῶν συνθεραπευόντων λέγω τῶν ἐμῶν, οὕτως ἀδίκω καὶ βλαβερῶ πρὸς ἀλλήλους φιλονεικίᾳ κεχωρισμένων, ἐμὲ πῶς ἐγγυρεῖ τῷ λογισμῷ συνεστάναι λοιπὸν ; Ἴνα δὲ τῆς ἐπὶ τούτῳ λύπης τὴν ὑπερβολὴν αἰσθηθεῖς, πρώην ἐπιστάς τῇ Νικομηδείῳ πόλει, παραχρήμα πρὸς τὴν ἐψάν ἡπειρόμην τῇ γνώμῃ. Σπεύδοντι δὲ μοι πρὸς ὑμᾶς, καὶ τῷ πλείονι μέρει (13) σὺν ὑμῖν ὄντι, ἡ τοῦδε τοῦ πράγματος ἀγγελία (14) πρὸς τὸ ἔμπαινον τὸν λογισμὸν ἀνεχάττισεν, ἵνα μὴ τοῖς ὀφθαλμοῖς ὄραῖν ἀναγκασθῆιν, ἀ μηδὲ ταῖς ἀκοαῖς προσέσθαι δυνατὸν ἡγούμεν. Ἀνοίξατε δὴ μοι λοιπὸν ἐν τῇ καθ' ὑμᾶς ὁμονοίᾳ, τῆς εὐφας τὴν ὁδὸν, ἣν ταῖς πρὸς ἀλλήλους φιλονεικίᾳς ἀπεκλείσατε· καὶ συγχωρήσατε θάττον ὑμᾶς τε ὁμοῦ, καὶ τοὺς ἄλλους ἅπαντας δήμους ἰδεῖν χαίροντας, καὶ τὴν ὑπὲρ τῆς κοινῆς ἀπάντων ὁμονοίας τε καὶ ἐλευθερίας ὀφειλομένην χάριν, ἐπ' εὐφῆμοις λόγων συνθήμασιν ὁμολογήσαι τῷ Κρείττονι. »

ΚΕΦΑΛΑΙΟΝ ΟΓ΄.

Ἐπίμονος, καὶ μετὰ τὸ γράμμα τοῦτο, ταραχὴ τῶν ζητήσεων.

Ὁ μὲν δὴ θεοφιλὴς ὤδε τὰ πρὸς εἰρήνην τῆς Ἐκκλησίας τοῦ Θεοῦ, διὰ τῆς καταπεμφθείσης προϋνοῖ γραφῆς διηχονεῖτο δὲ οὐ τῇ γραφῇ μόνον συμπράττων, ἀλλὰ καὶ τῷ τοῦ καταπέμψαντος νεύματι καλῶς κάγαθός, καὶ ἦν τὰ πάντα θεοσεβῆς ἀνὴρ (15), ὡς εἶρηται. Τὸ δὲ ἦν ἄρα κρείττον ἢ κατὰ τὴν τοῦ γράμματος διακονίαν, ὡς αὐξήθηται μὲν ἐπὶ μείζον τὴν τῶν διαμαχομένων ἔριν, χωρῆσαι δ' εἰς ἀπάσας τὰς ἀνατολικὰς ἐπαρχίας τοῦ κακοῦ τὴν ὁρμήν. Ταῦτα μὲν οὖν φθόνος τις καὶ πονηρὸς δαίμων, τοῖς τῆς Ἐκκλησίας βασιλείων ἀγαθοῖς κατεργάζετο.

Τέλος τοῦ δευτέρου λόγου.

ΤΟΥ ΤΡΙΤΟΥ ΛΟΓΟΥ ΤΑ ΚΕΦΑΛΑΙΑ.

α'. Σύγκρισις εὐσεβείας Κωνσταντίνου, καὶ τῆς δ' ἑξ. Περὶ εἰκόνας αὐτοῦ, ἐν ἣ ὑπερέκειτο μὲν ὁ σταυρὸς, πλείηκτο δὲ κάτω ὁ δράκων.
β'. Ἐπιπερὶ τῆς εὐσεβείας Κωνσταντίνου ἐμπαρθησιαζόμενον τῷ τοῦ σταυροῦ σημείῳ.

(13) Καὶ τῷ πλείονι μέρει, id est animo et cogitatione. Animus enim major ac melior pars cuiusque est. At Christophorus majorē itineris partem intellexit, quod nullo modo ferri potest.

(14) Vulg. τοῦδε τοῦ γράμματος ἀγγελία. Scribendum est πράγματος ex Socrate et Gelasio Cyziceno et Nicephoro. Paulo post lego προσέσθαι, ut habet

γ'. Περὶ εἰκόνας αὐτοῦ, ἐν ἣ ὑπερέκειτο μὲν ὁ σταυρὸς, πλείηκτο δὲ κάτω ὁ δράκων.
δ'. Ἐπιπερὶ τῶν διὰ Ἄρειον ἐν Αἰγύπτῳ ζητημάτων.

idem Nicephorus, et Savilii codex.

(15) Θεοσεβῆς ἀνὴρ. In codice Regio deest vox ἀνὴρ, quæ nec valde necessaria est. Suspicio tamen totum locum uno ductu ita legendum esse : διηχονεῖτο δὲ οὐ τῇ γραφῇ μόνον συμπράττων, ἀλλὰ καὶ τῷ τοῦ καταπέμψαντος νεύματι καλῶς κάγαθός, καὶ τὰ πάντα θεοσεβῆς ἀνὴρ.

- ε'. *Περὶ τῆς διὰ τὸ Πάσχα διχονοίας.*
 ς'. *Ὅπως σύνοδον ἐν Νικαίᾳ γενέσθαι προσέταξεν.*
 ζ'. *Περὶ οἰκουμεικῆς συνόδου, εἰς ἣν ἐκ πάντων ἔθνων παρήσαν ἐπίσκοποι.*
 η'. *Ὅτι, ὡς ἐν ταῖς πράξεσι τῶν ἀποστόλων, ἐκ διαφόρων συνήλθον ἔθνων.*
 θ'. *Περὶ ἀρετῆς καὶ ἡλικίας τῶν διακόνων περτήκοιτα ἐπισκόπων.*
 ι'. *Σύνοδος ἐν παλατίῳ· οἷς ὁ Κωνσταντῖνος εἰσελήθον, συνεκάθεσθη.*
 ια'. *Ἦσυχία συνόδου μετὰ τὸ εἰπεῖν τι Εὐσέβιον τὸν ἐπίσκοπον.*
 ιβ'. *Κωνσταντῖνον πρὸς τὴν σύνοδον περὶ εἰρήνης.*
 ιγ'. *Ὅπως τοὺς ἀμφισβητοῦντας τῶν ἐπισκόπων εἰς ὁμόνοιαν συνήψεν.*
 ιδ'. *Περὶ πίστεως καὶ τοῦ Πάσχα, τῆς συνόδου σύμφωνος ἔκθεσις.*
 ιε'. *Ὅπως τοῖς ἐπισκόποις συνεισιτάθη Κωνσταντῖνος, τῆς εἰκοσαστηρίδος οὐσης.*
 ις'. *Χαρίσματα ἐπισκόποις, καὶ γράμματα πρὸς τοὺς πάντας.*
 ιζ'. *Κωνσταντῖνον πρὸς τὰς Ἐκκλησίας περὶ τῆς ἐν Νικαίᾳ συνόδου.*
 ιη'. *Τοῦ αὐτοῦ περὶ συμφωνίας τῆς τοῦ Πάσχα ἑορτῆς, καὶ κατὰ Ἰουδαίων.*
 ιθ'. *Παραίσεις ἐξακολουθεῖν μᾶλλον τῷ πλειστώ τῆς οἰκουμένης μέρεσι.*
 κ'. *Παραίσεις τοῖς ὑπὸ τῆς συνόδου γραφεῖσι πεισθῆναι.*
 κβ'. *Συμβουλίαι πρὸς τοὺς ἐπισκόπους ὑποστρέφοντας, περὶ ὁμοιοῦς.*
 κγ'. *Ὅπως οὗς μὲν πρόεπεμψεν, οἷς δὲ ἔγραψε· καὶ χρημάτων διαδόσεις.*
 κδ'. *Ὅπως περὶ εἰρήνης Αἰγυπτίους ἔγραψε τε καὶ παρήγγειλεν.*
 κε'. *Ὅπως ἐπισκόποις καὶ λαοῖς εὐλαβῶς κολλᾶς ἔγραψεν.*
 κς'. *Ὅπως ἐν Ἱεροσολύμοις ἐπὶ τῷ ἀγίῳ τόπῳ τῆς τοῦ Σωτῆρος ἡμῶν ἀναστήσεως ναὸν προσευκτικῆρον οἰκοδομῆσθαι προσέταξεν.*
 κζ'. *Ὅτι τὸ θεῖον μῆνιμα χῶμασι καὶ εἰδώλοις ἀπέκρυσεν οἱ ἄθεοι.*
 κη'. *Ὅπως Κωνσταντῖνος τοῦ εἰδώλου τὰς ὕλας καὶ τὰ χῶματα μικρὰν που βίβηναι προσέταξεν.*
 κθ'. *Φανέρωσις τοῦ ἀγίου τῶν ἀγίων μνήματος.*
 λ'. *Ὅπως περὶ τῆς οἰκοδομῆς, καὶ πρὸς ἀρχοντας καὶ πρὸς Μακάριον τὸν ἐπίσκοπον ἔγραψεν.*
 λα'. *Κωνσταντῖνον πρὸς Μακάριον περὶ τῆς τοῦ μαρτυρίου τοῦ Σωτῆρος οἰκοδομῆς.*
 λα'. *Περὶ τοῦ τῶν ἐν τῇ οἰκουμένῃ πασῶν ἐκκλησιῶν οἰκοδομηθῆναι καλλιῶνα, τοίχους καὶ κλισίαι καὶ μαρμάρους.*
 λβ'. *Ὅτι καὶ περὶ τοῦ κάλλους τῆς κόγχης καὶ ἐργατῶν καὶ ὕλων ἐδήλωσε τοῖς ἀρχουσιν.*
 λγ'. *Ὅπως ἡ προφητευθεῖσα καιρῇ Ἱερουσαλήμ, Ἐκκλησία τοῦ Σωτῆρος ᾠκοδόμητο.*
 λδ'. *Ἐκφρασις οἰκοδομῆς τοῦ παραγίου μνήματος.*
 λε'. *Ἐκφρασις αἰθρίου καὶ στοῶν.*

- Α λς'. *Ἐκφρασις τοῦ ναοῦ τῆς ἐκκλησίας τείχων καὶ δωματουργίας, κάλλους τε καὶ χρυσώσεως.*
 λς'. *Ἐκφρασις διπλῶν στοῶν ἐκατέρωθεν, καὶ πυλῶν ἀνατολικῶν τριῶν.*
 λη'. *Ἐκφρασις ἡμισφαιρίου, καὶ κίωνων δώδεκα, καὶ κρητῆρων.*
 λθ'. *Ἐκφρασις μεσαυλλοῦ καὶ ἐξεδρῶν καὶ προπύλων.*
 μ'. *Περὶ πλήθους ἀναθημάτων.*
 μα'. *Περὶ οἰκοδομῆς ἐκκλησιῶν ἐν Βηθλεέμ, καὶ τῷ ὄρει τῶν ἐλαιῶν.*
 μβ'. *Ὅτι Ἑλένη ἡ βασίλισ, ἡ Κωνσταντῖνου μήτηρ, εἰς εὐχὴν παραγενομένη, ταύτας ᾠκοδόμησεν.*
 μγ'. *Ἐτι περὶ ἐκκλησίας ἐν Βηθλεέμ.*
 μδ'. *Περὶ μεγαλοψυχίας καὶ εὐποίας τῆς Ἑλένης.*
 με'. *Ὅπως εὐλαβῶς ἐν ταῖς ἐκκλησίαις συνήγαστο ἡ Ἑλένη.*
 μς'. *Ὅπως ὀδοσηκοτοῦτις οὐσα καὶ διαθεμένη, ἐτελεύτα.*
 μζ'. *Ὅπως τὴν μητέρα Κωνσταντῖνος κατέθετο, καὶ πρὸ τούτου καὶ ὤσαν ἐτίμησεν.*
 μη'. *Ὅπως ἐν Κωνσταντῖνου πόλει μαρτύρια μὲν ᾠκοδόμησε, πᾶσαν δὲ εἰδωλολυρεῖαν περιεἴλεν.*
 μθ'. *Σταυροῦ σημεῖον ἐν παλατίῳ, καὶ Δαυὶδ ἐν κρήναις.*
 ν'. *Ὅτι καὶ ἐν Νικομηδείᾳ καὶ ἐν ἄλλαις πόλεσιν ᾠκοδόμησεν ἐκκλησίας.*
 να'. *Ὅτι καὶ ἐν τῇ Μαυρῇ προσέταξεν ἐκκλησίας γενέσθαι.*
 νβ'. *Κωνσταντῖνον πρὸς Εὐσέβιον περὶ τῆς Μαυρῆς.*
 νγ'. *Ὅτι ὁ Σωτὴρ ὤψθη αὐτόμῃ τῷ Ἀβραάμ.*
 νδ'. *Εἰδωλείων καὶ ξοάνων πανταχοῦ κατάλυσις.*
 νε'. *Περὶ τῆς ἐν Ἀντιοχείᾳ οἰκοδομηθείσης ἐκκλησίας.*
 νς'. *Τοῦ ἐν Ἀφάκοις τῆς Φοινίκης εἰδωλείου καὶ τῆς ἀκολασίας περιαιρέσεις.*
 νζ'. *Ἀσκληπιοῦ τοῦ ἐν Αἰγαῖς κατάλυσις.*
 νη'. *Πῶς οἱ Ἕλληνες καταγρόντες τῶν εἰδώλων, ἐπέστρεψον εἰς θεογνωσίαν.*
 νθ'. *Ὅπως ἐν Ἡλίον πόλει τὴν Ἀφροδίτην καθελῶν, ᾠκοδόμησε πρῶτος.*
 ξ'. *Περὶ τῆς ἐν Ἀντιοχείᾳ δι' Εὐστάθιον ταραχῆς.*
 ξα'. *Κωνσταντῖνον πρὸς Ἀντιοχείας, μὴ ἀποσπᾶν Εὐσέβιον Καισαρείας, ἀλλ' ἕτερον ζητήσαι.*
 ξβ'. *Κωνσταντῖνον πρὸς Εὐσέβιον, ἐπαινοῦντος τὴν παράτησιν Ἀντιοχείας.*
 ξγ'. *Κωνσταντῖνον πρὸς τὴν σύνοδον, μὴ ἀποσπᾶσθαι Καισαρείας Εὐσέβιον.*
 ξδ'. *Ὅπως τὴς αἰρέσεις ἐκτεμεῖν ἐσπούδασεν.*
 ξε'. *Κωνσταντῖνον διάταγμα πρὸς τοὺς αἰρετικούς.*
 ξς'. *Περὶ ἀφαιρέσεως τέπων συνάξεων τῶν αἰρετικῶν.*
 ξζ'. *Ὅπως βιβλίων ἀθεμίτων παρ' αὐτοῖς εὐρεθέντων, πολλοὶ τῶν αἰρετικῶν εἰς τὴν καθολικὴν Ἐκκλησίαν ὑπέστρεψαν.*

479-480 CAPITULA LIBRI TERTII.

- I. Comparatio pietatis Constantini cum iniquitate persecutorum.
 II. Rursus de pietate Constantini signum crucis libere profitentis.
 III. De imagine Constantini, cui crux quidem superposita erat, infra autem draco.
 IV. Rursus de controversiis in Ægypto excitatis ab Ario.
 V. De dissenstone ob festum Paschæ.
 VI. Quomodo synodum Nicææ fieri iussit.

- VII. De universali concilio, ad quod ex omnibus provinciis convenerunt episcopi.
 VIII. Quod, sicut in Actis apostolorum dicitur, ex variis gentibus convenerunt.
 IX. De virtute et ætate ducentorum quinquaginta episcoporum.
 X. Synodus habita in palatio, quo ingressus Constantinus, cum episcopis resedit.
 XI. Silentium concilii, postquam Eusebius episcopus pauca quedam dixisset.

- XII. *Constantini ad synodum oratio de pace.*
 XIII. *Quomodo episcopus inter se certantes ad concordiam revocavit.*
 XIV. *Concors Synodi sententia de fide et de Pascha.*
 XV. *Quomodo Constantinus vicennialibus suis episcopos convivio exceperit.*
 XVI. *Munera episcopis donata, et litteræ ad omnes scriptæ.*
 XVII. *Epistola Constantini ad Ecclesias de synodo Nicæna.*
 XVIII. *De consensu in celebratione festi paschalis, et contra Judæos.*
 XIX. *Hortatio ut maximam partem orbis terrarum sequi velint.*
 XX. *Hortatio ut omnes decretis synodi assentiantur.*
 XXI. *Episcopis discessuris consilium dat ut concordiam servent.*
 XXII. *Quomodo alios quidem hortatus sit, ad alios autem scripserit; et de pecuniarum divisione.*
 XXIII. *Quomodo ad Ægyptios scripserit, eosque ad pacem hortatus sit.*
 XXIV. *Quomodo episcopis et plebibus religiosas litteras sæpius scripsit.*
 XXV. *Quomodo Hierosolymis in sancto Dominicæ resurrectionis loco templum exstrui præcepit.*
 XXVI. *Quomodo impii sepulchrum Domini ruderibus et simulacris superpositis obtulerant.*
 XXVII. *Quomodo Constantinus delubri materiam ac rudera longissime projici mandavit.*
 XXVIII. *Manifestatio sanctissimi sepulchri.*
 XXIX. *Quomodo de construenda ecclesia ad præsidem et ad Macarium episcopum litteras dedit.*
 XXX. *Constantini ad Macarium epistola de ædificatione Martyrii Servatoris nostri.*
 XXXI. *Quod hunc ædem mæthium, columnarum, et marmorum venustate cæteras ecclesias superare voluerit.*
 XXXII. *Ut de pulchritudine conchæ et de artificibus ac de materia Macarius ad præsidem scribat.*
 XXXIII. *Quomodo Ecclesia Servatoris exstructa fuerit, quam propheta novam Hierusalem appellaverant.*
 XXXIV. *Descriptio ædificii sancti sepulchri.*
 XXXV. *Descriptio atrii et porticum.*
 XXXVI. *Descriptio parietum tectique, et ornatus atque inauritionis ipsius basilicæ.*
 XXXVII. *Descriptio geminarum utrinque porticum, et trium portarum orientalium.*
 XXXVIII. *Descriptio hemisphærii, et duodecim columnarum cum crateribus.*
- A XXXIX. *Descriptio atrii, exhedrarum et vestibulorum.*
 XL. *De numero donariorum.*
 XLI. *De redificatione ecclesiæ apud Bethlehem, et in monte Olivarum.*
 481 XLII. *Quomodo Helena Augusta Constantini mater Bethlehem orandi causa projecta, has ecclesias ædificavit.*
 XLIII. *Rursus de ecclesia Bethlehemitica.*
 XLIV. *De magnitudine animi et beneficentia Helenæ.*
 XLV. *Quomodo Helena in ecclesiis religiose versata sit.*
 XLVI. *Quomodo octogenaria, testamento facto, e vita decessit.*
 XLVII. *Quomodo Constantinus matrem deposuit, et qualiter illam coluit dum viveret.*
 XLVIII. *Quomodo Constantinopoli martyria construxit, omnemque idolorum cultum abolevit.*
 XLIX. *Signum crucis in palatio, et imago Danielis in fontibus.*
- B L. *De ecclesiis quas Nicomedie et alibi exstruxit.*
 LI. *Quod in Mambre ecclesiam ædificavit.*
 LII. *Constantini epistola ad Eusebium de Mambre.*
 LIII. *Quod Servator noster ibidem visus est Abrahæ.*
 LIV. *Fana et simulacra ubique diruta.*
 LV. *De basilica exstructa apud Antiochiam.*
 LVI. *Eversio fani apud Aphaca in Phœnice, et impudicitie abolitio.*
 LVII. *Destructio templi Æsculapii Ægis.*
 LVIII. *Quomodo gentiles, damnatis simulacris, Deum agnoverunt.*
 LIX. *Quomodo apud Heliopolim destructo Veneris fano, primus ecclesiam construxit.*
 LX. *De tumultu Antiochiæ propter Eustathium exiatao.*
 LXI. *Constantini epistola ad Antiochenos, ne Eusebium Cæsarea abstraherent, sed ut alium quaerent.*
- C LXII. *Imperatoris ad nos epistola post repudiatum Antiochiæ episcopatum.*
 LXIII. *Constantini epistola ad synodum, ne Eusebius Cæsarea abstrahatur.*
 LXIV. *Quomodo hæreses exscindere studuerit.*
 LXV. *Constantini constitutio adversus hæreticos.*
 LXVI. *De tollendis conventiculis hæreticorum.*
 LXVII. *Quomodo nefariis libris apud hæreticos re-
 pertis, plurimi eorum ad catholicam redierint Ecclesiam.*

ΕΥΣΕΒΙΟΥ ΤΟΥ ΠΑΜΦΙΛΟΥ

ΕΙΣ ΤΟΝ ΒΙΟΝ ΤΟΥ ΜΑΚΑΡΙΟΥ ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟΥ ΤΟΥ ΒΑΣΙΛΕΩΣ

ΛΟΓΟΣ Γ΄.

EUSEBII PAMPHILI

DE VITA BEATISSIMI IMPERATORIS CONSTANTINI

LIBER TERTIUS.

482 CAPUT I.

Comparatio pietatis Constantini cum iniquitate persecutorum.

Hoc modo demon bonorum omnium inimicus, qui Ecclesiæ felicitati semper invidere solet, pacis

ΚΕΦΑΛΑΙΟΝ Α΄.

Σύγκρισις εὐσεβείας Κωνσταντίνου, καὶ τῆς τῶν διωκτῶν παρανομίας.

Ὁ μὲν δὴ μισοκαλὸς δαίμων ὡδὲ πη τοῖς τῆς Ἐκκλησίας βασκαίνων καλοῖς, χερμῶνας αὐτῆ καὶ τα

ραχάς ἐμφυλίου, εἰρήνης ἐν καιρῷ καὶ μὴ θυμη- A
 δίας εἰργάζετο· καὶ μὴ βασιλεὺς (16) Θεῷ φί-
 λος, τῶν αὐτῷ πρεπόντων οὐ κατωλιγῶρει, πάν-
 τα δὲ πρᾶττων τάναντία (17) τοῖς μικρὸν ἔμπρο-
 σθεν ὑπὸ τῆς τυραννικῆς ὀμότητος τετολημμένοις,
 παντὸς ἦν ἐχθροῦ καὶ πολεμίου κρείττων. Αὐτίκα δ'
 οὖν οἱ (17*) θεοὺς τοὺς μὴ ὄντας παντοίαις ἀνάγκαις
 ἐβιάζοντο σέβειν, τοῦ ὄντος ἀφεστῶτες, ὃ δ' ὅτι
 μὴ εἰσὶν, ἔργοις καὶ λόγοις ἀπελέγχων, τὸν μόνον ὄντα
 παρεκάλει γνωρίζειν. Εἴθ' οἱ μὲν βλασφήμοις τὸν
 Χριστὸν τοῦ Θεοῦ διεχλεύαζον φωναῖς, ὃ δὲ, ἐφ' ᾧ
 μάλιστα οἱ ἄθεοι τὰς βλασφημίας ἐπέτεινον, ἐγρά-
 φετο φυλακτήριον (18), τῷ τοῦ πάθους σεμνυνόμενος
 τροπαίῳ· οἱ μὲν ἤλαυνον, ἀόικους καὶ ἀνεστίλους καθ-
 ιστῶντες τοὺς θεραπευτὰς τοῦ Χριστοῦ, ὃ δὲ ἀνεκα-
 λείτο τοὺς πάντας, καὶ ταῖς οἰκείαις ἀπεδίδου B
 ἔσταις. Οἱ μὲν ἀτιμίας περιέβαλλον, ὃ δὲ ἐντίμους
 καὶ ζηλωτοὺς καθίστηε τοῖς ἅπασιν· οἱ μὲν ἐδήμιον
 ἀδικίως, τῶν θεοσεβῶν ἀφαρπάζοντες τοὺς βίους, ὃ δὲ
 ἀπεδίδου, πλείστοις ἐπιδαψιλευόμενος χαρίσμασιν.
 Οἱ μὲν διατάγμασιν ἐγγράφοις τὰς κατὰ τῶν προ-
 ἑδρῶν ἐδημοσίεον συκοφαντίας (19), ὃ δὲ ἔμπαλιν,
 ἐπαίρων καὶ ἀνυψῶν τῇ παρ' αὐτῷ τιμῇ τοὺς ἄνδρας,
 προγράμμασι καὶ νόμοις διαφανεστέρους ἐποίει. Οἱ
 μὲν ἐκ βάθρων τοὺς εὐκτηρίους οἴκους καθήρουν,
 ἀνωθεν ἐξ ὕψους καταστρωννύοντες εἰς ἔδαφος, ὃ δὲ
 τὰς οὐσας ὑψοῦσθαι καὶ καινοτέρας ἀνίστασθαι μεγα-
 λοπρεπῶς ἐξ αὐτῶν τῶν βασιλικῶν θησαυρῶν ἐνομο-
 θέτει. Οἱ μὲν τὰ θεόπνευστα λόγια ἀφανῆ ποιεῖσθαι
 πυρὶ φλεγέοντα προσέτατον, ὃ δὲ καὶ ταῦτα πληθύ-
 νειν (20) ἐκ βασιλικῶν θησαυρῶν μεγαλοπρεπῆ πα- C
 ρασκευῇ πολυπλασιαζόμενα ἐνομοθέτει. Οἱ μὲν συν-
 ὄδους ἐπισκόπων μηδαμῇ μηδαμῶς τολμᾶν προσέτα-
 τον ποιεῖσθαι, ὃ δὲ τοὺς ἐξ ἁπάντων τῶν ἐθνῶν παρ'
 ἑαυτῷ συνεκρότει, βασιλείων τ' εἰσω παρεῖναι, καὶ
 μέχρι τῶν ἐνδοτάτω χωρεῖν, ἐστίας τε καὶ τραπέζης
 βασιλικῆς κοινωνοὺς γενέσθαι ἤξιον. Οἱ μὲν ἐτίμων
 ἀναθήμασι τοὺς δαίμονας, ὃ δὲ ἀπεγύμνον τὴν πλά-
 νην, τὴν ἀχρηστον τῶν ἀναθημάτων ὕλην τοῖς χρη-
 σθαι δυνατοῖς διηνεκῶς νέμων. Οἱ μὲν τοὺς νεῶς φι-
 λολίμως κοσμεῖν ἐκέλευον, ὃ δὲ ἐκ βάθρων καθήρει
 τοῦτων αὐτῶν τὰ μάλιστα παρὰ τοῖς δεισιδαίμοσι
 πολλοῦ ἄξια. Οἱ μὲν τοὺς τοῦ Θεοῦ δούλους αἰσχί-
 σταις ὑπέβαλλον τιμωρίαις, ὃ δὲ αὐτοὺς μὲν τοὺς
 ταῦτα δεδρακότας μετρεῖ, σωφρονίζων τῇ πρεπούσῃ

ac lætitiæ tempore tumultus et intestina bella in ea
 excitabat. Interim vero Deo charus imperator, quæ
 sui officii erant minime neglexit, prorsus contraria
 iis quæ tyrannica crudelitas paulo ante præsum-
 pserat, agere studens. Eaque ratione cunctis hostibus
 atque inimicis superior fuit. Nam primum quidem
 illi a veri Dei cultu alieni, cunctos mortales ad fal-
 sorum numinum cultum variis modis per vim adigebant.
 Hic vero deos illos nequiquam esse, tum
 verbis, tum reipsa convincens, universos ad ejus
 qui solus est Deus agnitionem hortatus est. Ad hæc
 illi Christum Dei impiis vocibus deridebant: hic
 vero illud ipsum quod impii homines maledictis
 præcipue incessebant, salutis præsidium esse scrip-
 sit. Dominicæ passionis tropæo sese efferens. Illi
 cultores Christi persequerantur, eosque domo ac
 penatibus exturbabant: hic cunctos ab exsilio re-
 vocavit, et domicilliis suis restituit. Illi eos notabant
 infamia, hic honoribus auxit, et felices ac beatos
 omnium judicio effecit. Illi Dei cultorum bona in-
 juste publicabant ac diripiebant: hic non solum
 ipsis bona sua restituit; sed plurimis insuper be-
 neficiis affectos locupletavit. Illi scriptis constitu-
 tionibus calumnias adversus Ecclesiarum præsidēs
 divulgabant: hic contra eosdem viros extollens et
 honore afficiens, edictis ac legibus propositis, il-
 lustriores quam antea reddidit. Et illi quidem
 oratoria funditus evertabant, et ab ipsis culmi-
 nibus usque ad solum disjecta sternebant: hic
 483 vero oratoria quæ adhuc staberent altius
 erigi, et nova magnifico cultu prolatis ex imperiali
 ærario sumptibus extrui præcepit. Illi oracula divi-
 nitus inspirata flammis aboleri jusserunt: hic sacro-
 rum voluminum exemplaria sumptibus imperialis
 ærarii propagari, et magnifico apparatu decorari
 mandavit. Jubebant illi ne episcopi synodos con-
 gregare usquam auderent: hic episcopus ex omni-
 bus provinciis ad se accersivit; nec modo intra
 palatium et in intimum usque cubiculum admisit,
 sed etiam mensæ tectique participes esse voluit. Illi
 dæmones donariis honorabant: hic eorum fraudes
 aperuit, et materiam ipsam donariorum nullis usi-
 bus dicatam, iis qui uti poterant perpetuo est dilar-
 gitus. Illi deorum templa magnifice ornari jube-
 bant: hic ea quæ superstitionis hominibus præcipuo

(16) Καὶ μὴ βασιλεὺς. In Savilii libro legitur ὃ δὲ βασιλεὺς. In veteribus autem schedis utraque lectio habetur hoc modo, ὃ δὲ δὴ καὶ μὴ βασι-
 λεύς, etc.

(17) Vulg. πάντα πρᾶττων τάναντία. In Moræi lib. ad marginem emendatur πάντα δὲ πρᾶττων, ut in Fuk. et Savilii codd. Paulo ante pro τῶν αὐτῷ προσρηχόντων, uterque codex et schedæ Regiæ præferunt τῶν αὐτῷ πρεπόντων.

(17*) Excidisse videtur μὲν, sine quo locus claudicaret. Edit.

(18) Ἐγράφετο φυλακτήριον. Positum videtur pro ἐπεγράφετο, id est, tutelam sibi ascivit. Quod si id verbum in vulgata significatione sumi placet, id quoque ferri potest. Constantinus enim in basi statuæ quam Romæ post partem de Maxentio vi-

D
 ctorem erexit, scribi jussit, hujus signi virtute urbem Romam a se liberatam fuisse.

(19) Vulg. ταῖς κατὰ τῶν προ- ἐδημοσίεον συκοφαντίας. Ratio syntaxis postulat ut legamus, τὰς κατὰ τῶν προἑδρῶν ἐδημοσίεον συκοφαντίας. Paulo post scribendum τῇ παρ' αὐτοῦ τιμῇ, ut habent codd. Fuk. et Savilii.

(20) Ὅ δὲ καὶ ταῦτα πληθύνειν. In libro Moræi adjecta sunt ad marginem hæc verba, quæ nos in Fuk. etiam et Savil. codd. reperimus, μεγαλοπρεπῆ παρασκευῇ πολυπλασιαζόμενα· quam scripturam in interpretatione sua secutus est Christophorus. Certe Constantinus libros sacros qui ecclesiasticis usibus inserviebant, gemmis ac lapillis ornavit, ut docet Cedrenus in *Chronico*, ubi de Metrodoro philosopho.

honore colebantur, funditus subvertit. Illi Dei servos ignominiosis pœnis afficiebant : hic eos quidem qui ista admiserant persecutus, debito affectu supplicio; sanctorum autem Dei martyrum memorias colere nunquam destitit. Illi divino cultui dicatos homines e palatio ejiciebant : hic ejusmodi hominibus præcipue confusus est, quippe quos præ cæteris omnibus benevolos fidosque sibi esse intelligeret. Illi pecuniarum cogendæ supra modum avidi, Tantalico enidam affectui animum suum mancipaverant : hic regali magnificentia thesauros omnes recludens, liberali et generosa largitione eos distribuit. Denique illi quidem innumerabiles cædes perpetrabant, ut interfectorum bona diriperent ac publicarent : quandiu vero imperavit Constantinus, cunctis judicibus gladius otiosus semper atque ineruentis pependit : cum in omnibus provinciis populi simul ac decuriones patria quadam potestate potius quam vi ac necessitate regerentur. Quæ si quis attentius consideraverit, merito dicturus est, novum quoddam sæculum tandem apparuisse sibi videri, insolito lumine post diurnas tenebras humano generi repente affulgente, totumque hoc Divi opus esse fatebitur, qui adversus illam impiorum multitudinem, hunc religiosum imperatorem velut æmulum opposuerit.

484 CAPUT II.

Rursus de pietate Constantini, signum crucis libere profitentis.

Nam cum illi quidem tales existissent, quales nulli unquam visi fuerant, eaque adversus Ecclesiam admittere ausi fuissent, quæ nemo unquam ab ultima usque hominum memoria facta esse audiverat, merito Deus inusitatum quoddam miraculum, Constantinum scilicet, in medium producens, ea per illum gessit, quæ nec auditu unquam accepta, nec oculis visa fuerant. Quod enim miraculum magis novum et inusitatum fuit, quam imperatoris nostri virtus, quem Dei sapientia humano generi donavit? Quippe ille cum omni fiducia ac libertate Christum Dei cunctis perpetuo prædicavit, nec salutari vocabulo censori erubuit. Verum ob eam rem sese magnopere efferens, omnibus se noscendum exhibuit : dum nunc quidem salutari signo vultum consignat,

(21) Τῇ προέουση τοῦ Θεοῦ κολάσει. Mallem scribere ἐκ Θεοῦ κολάσει, ut loqui solet Eusebius.

(22) Vulg. τοὺς ἐθνους αὐτῶ. Delendus est articulus τοὺς.

(23) Δήμων τε καὶ πολιτευτῶν. Hujus verbi significationem non intellexit Christophorus, qui πολιτευτὰς cives vertit. Atqui πολιτευτὰς sunt decuriones, ut jam pridem notavi ad librum xxii Anni. Marcellini pag. 225, ex Artemidoro et Athanasio. Quibus addendus est locus Gregorii Nazianzeni in epistola 49 ad Olympium, πάντας πόλitas τε καὶ πολιτευτὰς καὶ ἀξιωματικούς, id est, universos cives et decuriones et honoratos.

(24) Πατρονομίῶν, id est, paterno imperio regi. Ait igitur Constantini imperium ob clementiam et mansuetudinem, prorsus simile fuisse patris in filios imperio : ita ut populi omnes ac decuriones, non vi ac metu ut subditi, in officio continerentur, sed sponte obsequerentur ut filii. In

τοῦ Θεοῦ κολάσει (21), τῶν δ' ἄγιων μαρτύρων τοῦ Θεοῦ τὰς μνήμας τιμῶν οὐ διελίμπανεν. Οἱ μὲν τῶν βασιλικῶν ἡλαυνον οἰκῶν τοὺς θεοσεβεῖς ἄνδρας, ὁ δὲ αὐτοῖς μάλιστα τούτοις διετέλει θαρρῶν, εὐνοῦς αὐτῶ (22) καὶ πιστοὺς ἀπάντων μᾶλλον τούτους εἶναι γινώσκων. Οἱ μὲν χρημάτων ἥττους ὑπέχρον, Τανταλείῳ τὴν ψυχὴν πάθει δεδουλωμένοι, ὁ δὲ βασιλικῇ μεγαλοπρεπείᾳ πάντας ἀναπετάσας θησαυροῦς, πλουσίᾳ καὶ μεγαλοφύχῳ δωρεᾷ τὰς μεταδόσεις ἐποιεῖτο. Οἱ μὲν μυρίους κατεργάζοντο φόνους, ἐφ' ἀρπαγῇ καὶ δημεύσει τῆς τῶν ἀναιρουμένων οὐσίας, Κωνσταντίνου δ' ἐπὶ πάσῃ τῇ βασιλείᾳ, πᾶν ξίφος εἰς ἀχρηστον τοῖς δικασταῖς ἀπηύρωτο, τῶν κατ' ἔθνος δήμων τε καὶ πολιτευτῶν (23) ἀνδρῶν πατρονομίῶν (24) μᾶλλον, ἢ ἐπ' ἀνάγκαις ἀρχομένων. Εἰς ἃ δὲ ἀποβλέψας εἶπεν ἂν τις εἰκότως, νεαρόν τινα καὶ νεοπαγῆ βίον (25) ἄρτι τότε φανῆναι δοκεῖν, ξένου φωτὸς ἀθρόου ἐκ σκοτόντος τῷ θνητῷ καταλάμπαντος γένει, Θεοῦ τε τὸ πᾶν ἔργον εἶναι ὁμολογεῖν, τῆς τῶν ἀθέων πληθύος ἀντίπαλον τὸν θεοφιλῆ βασιλέα προβεβλημένου.

B ἃ δὲ ἀποβλέψας εἶπεν ἂν τις εἰκότως, νεαρόν τινα καὶ νεοπαγῆ βίον (25) ἄρτι τότε φανῆναι δοκεῖν, ξένου φωτὸς ἀθρόου ἐκ σκοτόντος τῷ θνητῷ καταλάμπαντος γένει, Θεοῦ τε τὸ πᾶν ἔργον εἶναι ὁμολογεῖν, τῆς τῶν ἀθέων πληθύος ἀντίπαλον τὸν θεοφιλῆ βασιλέα προβεβλημένου.

ΚΕΦΑΛΑΙΟΝ Β'.

Ἔτι περὶ τῆς εὐσεβείας Κωνσταντίνου, ἐμπαρφή σαζόμενου τῷ τοῦ σταυροῦ σημείῳ.

Ἐπειδὴ γὰρ οἱ μὲν, οἷοι μηδένας ἄλλοι πώποτε, ὤφθησαν, καὶ οἷα μὴδ' ἐξ αἰῶνος ἀκοῆ παρελιπται, κατὰ τῆς Ἐκκλησίας τετολήμασιν, εἰκότως ὁ Θεὸς αὐτὸς, ξένον τι χρῆμα προστησάμενος, τὰ μὴτ' ἀκοῆ γνωσθέντα, μὴτ' ὄψει παραδοθέντα, δι' αὐτοῦ κατεργάζετο. Καὶ τί νεώτερον (26) ἦν τὸ θαῦμα τῆς βασιλείας ἀρετῆς, ἐκ Θεοῦ σοφίας τῷ θνητῷ γένει δωρημένον; Τοιγάρτοι τὸν Χριστὸν τοῦ Θεοῦ σὺν πατρὶσὶ τῇ πάσῃ πρεσβεύων εἰς πάντας διετέλει, μὴ ἐγκαλυπτόμενος τὴν σωτήριον ἐπιγροῖαν· σεμνολογούμενος δ' ἐπὶ τῷ πράγματι, φανερόν ἑαυτὸν καθίστη, νῦν μὲν τὸ πρόσωπον τῷ σωτηρίῳ κατασφραγίζόμενος σημείῳ, νῦν δ' ἐναθρονόμενος τῷ νικητικῷ τροπαίῳ.

nunc triumphali gloriatur tropæo.

D codice Fnk. pro ἐπ' ἀνάγκαις legitur ὑπ' ἀνάγκης.

(25) Νεοπαγῆ βίον. Feliciter mihi vertisse videor novum sæculum. Sic in nummis Philippi sæculum novum dicitur. Veteres Etrusci aiebant unumquodque sæculum a diis definitum esse certo annorum modo : qui postquam finitus sit, tum a diis portenta e terra seu coelitus mitti, quibus significetur sæculum novum inchoari. Et homines nasci qui novis moribus atque institutis utantur, et qui vel plus vel minus chari sint diis immortalibus. Hæc signa Etrusci diligenter notata habebant in ritualibus libris, ut scripsit Plutarchus in Sulla, et Censorinus in c. 17 De die natali. Verba Plutarchi sunt : Εἶναι μὲν γὰρ αὐτῶν ὀκτώ τὰ σύμπαντα γένη, διαφέροντα τοῖς βίοις καὶ τοῖς ἡθεσι δι' ἀλλήλων· ἐκάστῳ δὲ ἀφωρισθαι χρόνον ἀριθμὸν ὑπὸ τοῦ Θεοῦ, συμπερινομένον ἑαυτοῦ μεγάλου περιόδῳ, etc., ubi ἐνιαυτὸς μέγας sæculum est.

(26) Vulg. Καὶ τί νεώτερον. Scribendum est per interrogationem καὶ τί νεώτερον;

ΚΕΦΑΛΑΙΟΝ Γ'.

Περὶ εἰκόνας αὐτοῦ, ἐν ἧ ὑπερέκειτο μὲν ὁ σταυρός, πέπληκτο δὲ κάτω ὁ δράκων.

Ὁ μὲν δὴ καὶ ἐν γραφῆς ὑψηλοτάτῃ πίνακι πρὸ τῶν βασιλικῶν προθύρων ἀνακειμένῃ, τοῖς πάντων ὀφθαλμοῖς ὁρᾶσθαι προὔτιθει, τὸ μὲν σωτηρίου ὑπερκειμενον τῆς αὐτοῦ κεφαλῆς τῇ γραφῇ παραδούς, τὸν δὲ ἐγθρόν καὶ πολέμιον θῆρα, τὸν τὴν Ἐκκλησίαν τοῦ Θεοῦ διὰ τῆς τῶν ἀθέων πολιορκήσαντα τυραννίδος, κατὰ βυθοῦ φερόμενον ποιήσας ἐν δράκοντος μορφῇ. Δράκοντα γὰρ αὐτὸν καὶ σκολιδὸν ὄφιν ἐν προφητῶν Θεοῦ βίβλοις ἀνηγόρευε τὰ λόγια. Διὸ καὶ βασιλεὺς ἵπῳ τοῖς αὐτοῦ καὶ τῶν αὐτοῦ ποσὶ, βέλει πεπαρμένον κατὰ μέσου τοῦ κύτους, βυθοῖς τε θαλάσσης ἀπεβριμμένον, διὰ τῆς κηροχύτου γραφῆς ἐδείκνυ τοῖς πᾶσι τὸν δράκοντα, ὡδὲ πη τὸν ἀφανῆ τοῦ τῶν ἀνθρώπων γένους πολέμιον αἰνιττόμενος, ὃν καὶ δυνάμει τοῦ ὑπὲρ κεφαλῆς ἀνακειμένου σωτηρίου τροπαίου, κατὰ βυθῶν ἀπωλείας κευρωχέναι ἐδήλου. Ἄλλὰ ταῦτα μὲν ἄνθει χρωμάτων ἠνίττετο διὰ τῆς εἰκόνας· ἐμὲ δὲ θαῦμα τῆς τοῦ βασιλέως κατεῖχε μεγαλονοίας, ὡς ἐμπνεύσει θεῖα ταῦτα διετύπου, ἃ δὴ φωναί προφητῶν ὡδὲ που περὶ τοῦδε τοῦ θηρὸς ἐδόων, ἐπαῖξει τὸν Θεόν, λέγουσαι, τὴν μάχαιραν τὴν μεγάλην καὶ φοβεράν, ἐπὶ τὸν δράκοντα τὸν ὄφιν τὸν φεύγοντα, καὶ ἀνελεῖν τὸν δράκοντα τὸν ἐν τῇ θαλάσῃ. Εἰκόνας δὴ τούτων διετύπου βασιλεὺς, ἀληθῶς ἐντιβεῖς μιμήματα τῇ σκιαγραφίᾳ.

ΚΕΦΑΛΑΙΟΝ Δ'.

Ἐπι περὶ τῶν διὰ Ἄρειον ἐν Αἰγύπτῳ ζητημάτων.

Ταῦτα μὲν οὖν αὐτῷ καταθυμῶς συνετελεῖτο· τὰ δὲ γε τῆς τοῦ φθόνου βασκανίας, δεινῶς τὰς κατὰ τὴν Ἀλεξάνδρειαν Ἐκκλησίας τοῦ Θεοῦ συνταράττοντα, καὶ τὸ Θηβαίων τε καὶ Αἰγυπτίων σχισματικὸν καλὸν (27), οὐ σμικρῶς αὐτὸν ἐκίνει, προσρηγνυμένων καθ' ἑκάστην πόλιν ἐπισκόπων ἐπισκόποις, δῆμων τε δήμοις ἐπανισταμένων, καὶ μονουχὶ Συμπληγάδων (28) κατακοπτόντων ἀλλήλους, ὥστ' ἤδη φρενῶν ἐκστάσει τοὺς ἀπεγνωσμένους ἀνοσίους ἐγχειρεῖν, καὶ ταῖς βασιλέως τολμᾶν ἐνυβρίζειν εἰκόσιν· οὐ μὴν ὥστ' εἰς ὄργην ἐγείρειν τὸν βασιλέα μᾶλλον, ἢ πρὸς πόνον ψυχῆς, ὑπεραλογούντα τῆς τῶν φρενοβλαδῶν ἀπονοίας.

ΚΕΦΑΛΑΙΟΝ Ε'.

Περὶ τῆς διὰ τὸ Πάσχα διχονοίας

Προὔπηρχε δ' ἄρα καὶ ἄλλη τις τούτων προτέρα νότος ἀργαλεωτάτη ἐκ μακροῦ διενοχλοῦσα (29), ἢ τῆς σωτηρίου ἑορτῆς διαφωνία· τῶν μὲν ἔπεσθαι δεῖν τῇ Ἰουδαίων συνθηθείᾳ φασκόντων, τῶν δὲ, προσήκειν τὴν ἀκριθεῖ τοῦ καιροῦ παραφυλάττειν ὥραν, μηδὲ

(27) Καὶ τὸ Θηβαίων τε καὶ Αἰγυπτίων σχισματικὸν καλόν. Schisma Meletianorum intelligit. Ægyptus enim tunc temporis duplici morbo laborabat, Ariana scilicet hæresi et Meletii schismate.

(28) Vulg., Συμπληγάσι. Codex Fuk. habet Συμ-

A

CAPUT III.

De imagine Constantini, cui crux quidem superposita erat, infra autem draco.

Quin etiam in sublimi quadam tabula ante vestibulum palatii posita, cunctis spectandum propositum, salutare quidem signum capiti suo superpositum : infra vero hostem illum et inimicum generis humani, qui impiorum tyrannorum opera Ecclesiam Dei oppugnaverat, sub draconis forma in præceps ruentem. Quippe divina oracula in prophetarum libris, draconem illum et sinuosum serpentem appellarunt. Idcirco imperator draconem telis per medium ventrem confixum, et in profundos maris gurgites projectum, sub suis suorumque liberorum pedibus cera igne resoluta depingi proponique omnibus voluit, hoc videlicet modo designans occultum humani generis hostem, quem salutaris illius tropæi quod capiti ipsius superpositum erat, vi ac potentia in exitii barathrum detrusum esse significabat. Atque hoc quidem imago variis coloribus depicta, tacite indicabat. Mihi vero eximiam imperatoris intelligentiam mirari subit, qui divino quodam afflatu impulsus, ea pingendo expressit, quæ prophetarum vocibus de 485 bestia illa multo ante prædicta fuerant : Deum scilicet machæram ingentem et terribilem adacturum esse in draconem serpentemque fugientem, et occisurum esse draconem qui est in mari. Horum igitur figuram expressit imperator, rem ipsam pictura prorsus imitatus.

C

CAPUT IV.

Rursus de controversiis in Ægypto excitatis ab Ario.

Et hæc quidem ille libenti animo perficiebat. Verum livor invidiæ qui ecclesias Dei in urbe Alexandria etiamtum conturbabat, et Thebæorum atque Ægyptiorum pestilens schisma, non mediocriter animum ipsius angebant : quippe cum per singulas urbes episcopi adversus episcopos conflictarentur ; et populi adversus populos insurgerent, ac mutuis se vulneribus instar Symplegadum collisi conciderent, adeo ut furore tandem ac desperatione acti, impia quædam admittere, ipsasque imperatoris imagines violare ausi sint. Verum hæc non tam ad iracundiam principem excitare, quam mæstitia animi ejus afficere potuerunt ; quippe qui perditorum hominum amentiam magnopere deploraret.

D

CAPUT V.

De dissensione ob festum Paschæ.

Alius quoque his antiquior suberat morbus longo gravissimus, qui Ecclesias jampridem infestabat ; dissensio scilicet de salutari festo. Quippe alii consuetudinem Judæorum sequi oportere asserebant : alii tempus ipsum accurate observandum esse aie-

πληγάδων, quomodo etiam Turnebus ad oram sui codicis emendarat.

(29) Ἐκ μακροῦ διενοχλοῦσα. Rectius meo quidem judicio legeretur ἐκ μακροῦ δὴ ἐνοχλοῦσα.

bant, nec errantibus assentiendum, qui ab evangelica gratia hac etiam in parte alieni essent. Itaque cum omnes ubique populi jamdudum inter se dissiderent, et sacri religionis nostræ ritus conturbarentur (quippe in uno eodemque festo temporis diversitas maximum discidium inter seriantes excitabat, cum hi jejuniis et ærumnis seipos attererent, illi otio ac lætitiæ indulgerent), mortalium quidem nemo erat, qui huic malo remedium posset adhibere, cum utrinque inter dissentientes velut æquali lance controversia penderet. Soli omnipotenti Deo perfacile erat istis malis mederi; unus porro in terris exstabat **Constantinus**, 486 qui ad hæc bona perficienda idoneus Dei minister esse videretur. Qui posteaquam hæc quæ modo dixi auditione accepit, et litteris quas ad Alexandrinos miserat nihil se profecisse cognovit, mentis suæ solertiam ipse excitans, novum sibi bellum adversus invisibilem hostem Ecclesiæ statum perturbantem, cœficiendum esse dixit.

CAPUT VI.

Quomodo synodus Nicææ fieri jussit.

Mox velut divinam quamdam phalangem adversus eum instruens, generale synodum convocavit; honorificis litteris episcopos undique invitans, ut quanto citius adessent. Nec vero simplex ac nuda erat jussio: sed præterea multum ad hoc opus contulit imperatoris benignitas, qui aliis quidem cursus publici copiam præbuit, aliis vero jumentorum usum abunde subministravit. Quin etiam sedes huic synodo convenientissima assignata est, urbs quæ a victoria nomen habet Nicæa, in Bithynia sita. Perlato igitur in omnes provincias imperatoris præcepto, statim cuncti velut ex transenna emissi, summa cum alacritate advolarunt. Alliciebatur scilicet eos spes honorum, et præsentis pacis opportunitas; novi denique miraculi, tanti nimirum imperatoris, spectaculum. Posteaquam in unum convenere, Dei opus esse id quod gerebatur apparuit. Nam qui non modo animis, verum etiam corporibus et regionibus ac locis et provinciis longissime inter se dissiti erant, tunc in unum congregati cernebantur: et velut maximam quamdam sacerdotum coronam ex pulcherrimis floribus contextam, una cunctos civitas capiebat.

CAPUT VII.

De universali concilio, ad quod ex omnibus provinciis convenerunt episcopi.

Etenim ex omnibus Ecclesiis quæ universam Europam, Africam atque Asiam impleverant, ii qui

(30) *Κάν τούτω τοιγαροῦν.* Hic locus prava interpretatione corruptus est. Scribo igitur: τοῖς τῆς εὐαγγελικῆς ἀλλοτριῶς χάριτος κἀν τούτω, etc. At Eusebius Judeos tum in aliis rebus ab Evangelii gratia alienos esse, tum in hac potissimum quod Pascha ex Mosaica consuetudine adhuc celebrent, non juxta Evangelii veritatem. Confirmat autem emendationem nostram Constantinus in epistola ad Ecclesiam, cujus verba referuntur infra in c. 17: Ἐκείθεν οὖν τοῖνον κἀν τούτω τῷ μέρει τὴν ἀλθίθειαν οὐχ' ὀρώσιν.

(51) *Ἰσοστασίου τῆς ἔριδος.* Græci ἰσοστάσιον μάχην dicunt, quoties ita pugnatum est, ut neutra pars victoriam retulerit. Eodem sensu ἰσοστάσιον

Α πλανωμένοις ἔπεσθαι τοῖς τῆς εὐαγγελικῆς ἀλλοτριῶς χάριτος. Κἀν τούτω τοιγαροῦν (30) μακροῖς ἤδη χρόνοις τῶν ἀπανταχοῦ λαῶν διενηνεγμένων, θεσμῶν τε θεῶν συγχεομένων, ὡς ἐπὶ μιᾶς καὶ τῆς αὐτῆς ἑορτῆς τὴν τοῦ καιροῦ παρατροπὴν μεγίστην διάστασιν ἐμποιοῦν τοῖς τὴν ἑορτὴν ἄγουσι, τῶν μὲν αἰτιῶν καὶ κακοπαθειῶν ἐνασκουμένων, τῶν δ' ἀνέσει τὴν σχολὴν ἀνατιθέντων, οὐδεὶς οἶδός τε ἦν ἀνθρώπων θεραπείαν εὐρασθαι τοῦ κακοῦ, ἰσοστασίου τῆς ἔριδος (51) τοῖς διεστῶσιν ὑπαρχούσης· μόνῳ δ' ἄρα τῷ παντοδυνάμῳ Θεῷ καὶ ταῦτ' ἰᾶσθαι ῥάδιον ἦν, ἀγαθῶν δ' ὑπηρέτης αὐτῷ μόνος τῶν ἐπὶ γῆς κατεφαίνετο Κωνσταντῖνος· ὃς ἐπειδὴ τὴν τῶν λεχθέντων διέγνω ἀκοήν, τό τε καταπεμφθὲν αὐτῷ γράμμα τοῖς κατὰ τὴν Ἀλεξάνδρειαν ἄπρακτον εἶωρα, τότε αὐτὸς αὐτοῦ τὴν διάνοιαν ἀνακινήσας, ἄλλον τουτοῦ καταγωνιεύσθαι δεῖν ἔφη τὸν κατὰ τοῦ ταραττοντος τὴν Ἐκκλησίαν ἀφανοῦς ἐχθροῦ πόλεμον.

ΚΕΦΑΛΑΙΟΝ Γ'.

Ὅπως σύνοδος ἐν Νικαίᾳ γενέσθαι προσέταξεν.

Εἰθ' ὡς περ ἐμιστρατεύων αὐτῷ, Θεοῦ φάλαγγα σύνοδον οἰκουμένην συνεκρότει, σπεύδειν ἀπανταχοθεν τοὺς ἐπισκόπους γράμμασι τιμητικοῖς προκαλούμενος. Οὐκ ἦν θ' ἀπλοῦν τὸ ἐπίταγμα, συνήργει δὲ καὶ αὐτῇ πράξει τὸ βασιλέως νεῦμα, οἷς μὲν ἐξουσίαν δημοσίου παρέχον δρόμου (32), οἷς δὲ υωτοφόρον ὑπηρεσίας ἀφθόνους· ὦριστο δὲ καὶ πόλις ἐμπρέπουσα τῇ συνόδῳ, νίκης ἐπώνυμος, κατὰ τὸ Βιθυνῶν ἔθνος, ἡ Νίκαια. Ὡς οὖν ἐφοῖτα πανταχοῦ τὸ παράγγελμα, οἷά τινας ἀπὸ νύσσης οἱ πάντες ἔθειον σὺν προθυμίᾳ πάσῃ· ἐλλκε γὰρ αὐτοὺς ἀγαθῶν ἐλπίς, ἡ τε τῆς εἰρήνης μετουσία, τοῦ τε ξένου θαύματος, τῆς τοῦ τοσοῦτου βασιλέως ὕψους, ἡ θέα. Ἐπειδὴ οὖν συνῆλθον οἱ πάντες, ἔργον ἔβδη Θεοῦ τὸ πραττόμενον ἐθεωρεῖτο. Οἱ γὰρ μὴ μόνον ψυχαῖς, ἀλλὰ καὶ σώμασι καὶ χώραις, καὶ τόποις καὶ ἔθνεσι πορβρωτάτω διεστῶτες ἀλλήλων, ὁμοῦ συνήγοντο· καὶ μία τοὺς πάντας ὑπεδέχετο πόλις, οἷόν τινα μέγιστον ἱερῶν στέφανον, ἐξ ὠραίων ἀνθέων καταπεποικλιμένον

ΚΕΦΑΛΑΙΟΝ Ζ'.

Περὶ οἰκουμένης συνόδου, εἰς ἣν ἐκ πάντων ἔθνῶν παρήσαν ἐπισκοποι.

Τῶν γοῦν Ἐκκλησιῶν ἀπασῶν, αἱ τὴν Εὐρώπην ἅπασαν, Ἀσιάν τε καὶ τὴν Ἀσίαν ἐπλήρουν, ὁμοῦ

Ἐρίδα hoc loco dixit Eusebius, id est, *paribus utrinque momentis librata controversiam*. Non recte igitur Christophorus ita vertit: *Præsertim cum controversia dissidentium animos ex æquo exagigaret*.

(32) *Δημοσίου... δρόμου.* Mirum est quod Eusebius hoc loco τὸ υωτοφόρα distinguit a publico cursu. Sed responderi potest, Eusebium, nomine publici cursus intellexisse vehicula. Atque ita accepit Nicephorus in lib. viii, cap. 14. Aliis igitur episcopis vehicula præberi jussit Constantinus, aliis equos publicos quibus veherentur ad concilium profecturi.

συνήκτο τῶν τοῦ Θεοῦ λειτουργῶν τὰ ἀκροθίνια, εἰς τ' οἶκος εὐκτήριος (33), ὡσπερ ἐκ Θεοῦ πλατυνόμενος, ἔνδον ἐχώρει κατὰ τὸ αὐτὸ Σύρουσ ἄμα καὶ Κιλικίας, Φοινικὰς τε καὶ Ἀραβίους, καὶ Παλαιστινοῦς, καὶ ἐπὶ τούτοις Αἰγυπτίους, Θηβαίους, Λίβυας, τοὺς τ' ἐκ μέσης τῶν ποταμῶν ὀρωμώμενους· ἦδη δὲ καὶ Πέρσης ἐπίσκοπος τῇ συνόδῳ παρήν, οὐδὲ Σκύθης (34) ἀπειμιπάνετο τῆς χορείας, Πόντος τε καὶ Γαλατία καὶ Παμφυλία, Καππαδοκία τε καὶ Ἀσία καὶ Φρυγία τοὺς παρ' αὐταῖς παρεῖχον ἐκκρήτους· ἀλλὰ καὶ Θρακίας καὶ Μακεδόνας, Ἀχαιοὶ τε καὶ Ἡπειρώται, τούτων θ' οἱ εἴ τι πορρωτάτω οἰκοῦντες, ἀπήντων· αὐτῶν τε Σπάνων ὁ πᾶνυ βοώμενος, εἰς ἦν τοῖς πολλοῖς ἄμα συνεδρεύων· τῆς δὲ γε βασιλευούσης πόλεως (35) ὁ μὲν προεστῶς ὑστέρει διὰ γῆρας, πρεσβύτεροι δ' αὐτοῦ παρόντες τὴν αὐτοῦ τάξιν ἐπλήρουν. Τοιοῦτον μόνος ἐξ αἰῶνος (36) εἰς βασιλεὺς Κωνσταντίνος Χριστῷ στέφανον δεσμῶ συνάψας· εἰρήνης, τῷ αὐτοῦ Σωτῆρι τῆς κατ' ἐχθρῶν καὶ πολεμίων νίκης θεοπροπέδς ἀνετίθει χαριστήριον, εἰκόνα χορείας ἀποστολικῆς ταύτην καθ' ἡμᾶς συστησάμενος

ΚΕΦΑΛΑΙΟΝ Η'.

Ἵτι, ὡς ἐν ταῖς Πράξεσι τῶν ἀποστόλων, ἐκ διαφόρων συνήλθοσ ἐθνῶν.

Ἐπεὶ καὶ κατ' ἐκείνοισ συνήχθαι λόγος ἀπὸ παντὸς ἔθνους τῶν ὑπὸ τὸν οὐρανὸν ἄνδρας εὐλαθεῖς· ἐν οἷς ἐτύγγανον Πάρθοι καὶ Μῆδοι καὶ Ἑλαμίται, καὶ οἱ κατοικοῦντες τὴν Μεσοποταμίαν, Ἰουδαίαν τε καὶ Καππαδοκίαν, Πόντον καὶ τὴν Ἀσίαν, Φρυγίαν τε καὶ Παμφυλίαν, Αἰγυπτὸν καὶ τὰ μέρη τῆς Λιβύης τῆς κατὰ Κυρήνην, οἱ τ' ἐπιδημοῦντες Ῥωμαῖοι, Ἰουδαῖοι τε καὶ προσήλυτοι, Κρήτες καὶ Ἀραβεῖς· πλὴν ὅσον ἐκείνοισ ὑστέρει, τὸ μὴ ἐκ Θεοῦ λειτουργῶν συνεστάναι τοὺς πάντας· ἐπὶ δὲ τῆς παρουσίας χορείας, ἐπισκόπων μὲν πληθὺς ἦν, πεντήκοντα καὶ διακοσίων (37) ἀριθμὸν ὑπερακοντίζουσα, ἐπομένων

(33) Vulg. *ἐκτ' οἶκος εὐκτήριος*. Legu εἰς τε οἶκος ex Gelasio Cyziceno et Nicephoro et Socrate in libro 1.

(34) *Οὐδὲ Σκύθης*. Scythas pro Gothis posuit. Sic enim eos Græci vocare solent, ut Libanius, Themistius, Eunapius. et ipse Eusebius in libro 1 *De vita Constantini*, cap. 4.

(35) *Τῆς δὲ γε βασιλευούσης πόλεως*. Gelasius Cyzicenus episcopum urbis Constantinopolitanæ his verbis designari credit. Quem secutus est etiam Nicetas in *Thesaurο orthodoxæ fidei*, libro v, cap. 6, his verbis: « Eusebius autem Pamphili lib. III *De vita Constantini* imp. Constantinopolitanum quidem pontificem a synodo abfuisse scribit propter senium, at nomen ejus supprimit: cujus loco presbyteri quidam comparuerunt. At vero ex synodi Actis constat Metrophanem Constantinopolitanos id temporis episcopum fuisse, » etc. Ita etiam Epiphanius scholasticus in libro II *Historiæ Tripartitiæ*. Verum hæc explicatio ferri non potest. Nondum enim dedicata fuerat Constantinopolis, nec regiæ urbis vocabulo decorata, cum synodus congregata est in urbe Nicææ. Itaque hæc Eusebii verba de episcopo urbis Romæ necessario intelligenda sunt. Quod confirmat Sozomenus in libro 1, cap. 16, apud quem Julii nomen pro Silvestro perperam irrepit; et Theodoretus lib. 1, cap. 7.

A inter Dei ministros principem locum obtinebant, simul convenere, unaque ædes sacra velut Dei nutu dilatata, Syros simul et Cilicas, Phœnices et Arabes et Palæstinos, Ægyptios præterea, Thebæos ac Libyas, aliosque ex Mesopotamia advenientes, ambitu suo complexa est. Quidam etiam ex Perside episcopus synodo interfuit: 487 nec vel Scythia absuit ab hoc choro. Pontus item, Galatia, Pamphylia et Cappadocia, Asia quoque et Phrygia lectissimum quemque ex suis præbuerunt. Thraces quinetiam, Macedones, Achivi et Epirotæ, et qui longissimo intervallo ultra hos positi sunt, nihilominus adfuerunt. Ab ipsa quoque Hispania vir ille multo omnium sermone celebratus, una cum reliquis aliis consedit. Aberat quidem regiæ urbis æntistes ob senilem ætatem: sed præsto erant presbyteri qui vices ejus implerent. Hujusmodi coronam pacis vinculo consertam et connexam, solus ab omni ævo imperator Constantinus velut divinum grati animi monumentum pro victoriis quas de hostibus et inimicis retulerat, Christo Servatori suo dedicavit: hoc amplissimo cœtu, tanquam imagine quadam apostolici chori, nostris temporibus convocato.

CAPUT VIII.

Quod sicut in Actis apostolorum dicitur, ex variis gentibus convenerunt.

Siquidem et apostolorum temporibus viri religiosi ex omni natione quæ sub cœlo est, in unum convenisse dicuntur. Inter quos erant Parthi, Medi, Elamitæ, et qui habitant Mesopotamiam, Judæam, et Cappadociam, Pontum, Asiam, et Phrygiam ac Pamphyliam, Ægyptum et partes Libyæ quæ est juxta Cyrenem: advenæ quoque Romani, Judæi et proselyti, Cretenses et Arabes. Verum apud istos quidem hoc minus fuit, quod non omnes erant Dei ministri qui convenerant. In præsentem autem choro episcopi quidem supra ducentos et quinquaginta adfuerunt; presbyterorum vero qui

(36) Vulg. *μόνος ἐξ αἰῶνος*. Sic etiam legitur apud Socratem. Malim tamen legere *μόνος*, ut habent Gelasius ac Nicephorus. Atque ita in Socrate legit Epiphanius scholasticus. Quod autem sequitur *εἰς*, neminem turbare debet. Sic enim Eusebius, infra cap. 26, simul ponit *μόνος εἰς*.

(37) *Πεντήκοντα καὶ διακοσίων*. Apud Socratem in lib. 1, ubi hic Eusebii locus refertur, legitur *τριακοσίων*. De numero episcoporum qui Nicææ synodo interfuerunt, non convenit inter antiquos. Eusebius quidem hoc loco ducentos et quinquaginta fuisse scribit. Eustathius vero Antiochenus episcopus in homilia de verbis illis quæ in Proverbiis Salomonis leguntur, *Dominus creavit me*, ducentos circiter ac septuaginta illos fuisse dicit; neque enim se accurate eorum numerum subduxisse. Verum constantior fama est et recentiorum omnium consensu firmata, trecentos et octodecim episcopos in illa synodo consedissee. Sic ex antiquis Athanasius in epistola ad Africanos episcopos non procul ab initio, Hilarius in libro *Contra Constantium*, Hieronymus in Chronico, et Rufinus. Athanasius in Epistola de synodi Nicææ decretis, ait episcopos qui Nicææ convenerunt, fuisse plus minus trecentos.

eos comitati sunt, diaconorum, acolythorum aliorumque complurium numerus iniri vix potest. Α δὲ τοῦτοις πρεσβυτέρων καὶ διακόνων, ἀκολουθῶν τε πλείστων ὄσων ἐτέρων (38), οὐδ' ἦν ἀριθμὸς εἰς κατὰλληψιν.

CAPUT IX.

De virtute et ætate ducentorum quinquaginta episcoporum.

Porro ex his Dei ministris, alii sermone sapientiæ, alii gravitate vitæ et laborum tolerantia eminebant: alii modestia et comitate morum erant ornati. Ac nonnulli quidem eorum ob provectam ætatem maximo in honore erant: nonnulli et corporis et animi juvenili vigore enitebant. Quidam nuper admodum 488 ministerii sui stadium erant ingressi. Quibus omnibus quotidie annonas copiose præberi imperator mandaverat.

CAPUT X.

Synodus habita in palatio, quo ingressus Constantinus cum episcopis resedit.

Cæterum die concilio constituta, qua controversias dirimi oporteret, cum singuli præsto essent ex quibus synodus constabat, in ipsa media æde palatii, quæ reliquas omnes amplitudine superare videbatur, plurimis sedilibus ad utrumque ædis latus ordine dispositis, omnes qui accersiti fuerant introgressi, suo quisque loco consedere. Postquam universa synodus cum decenti modestia resedit, omnes primum conticuere, imperatoris processum exspectantes. Mox unus ex proximis imperatoris, deinde alter ac tertius ingreditur. Præ-

ΚΕΦΑΛΑΙΟΝ Θ

Περὶ ἀρετῆς καὶ ἡλικίας τῶν διακοσίων πενήκοντα ἐπισκόπων.

Τῶν δὲ τοῦ Θεοῦ λειτουργῶν (39) οἱ μὲν διέπρεπον σοφίας λόγῳ, οἱ δὲ βίῳ στερρότῃ καὶ καρτερίᾳ ὑπομονῇ, οἱ δὲ τῷ μέσῳ τρόπῳ κατεκοσμοῦντο (40). Ἦσαν δὲ τούτων οἱ μὲν χρόνου μῆκει τιμημένοι. οἱ δὲ νεότητι καὶ ψυχῆς ἀκμῇ διαλάμποντες, οἱ δ' ἀριπαρελθόντες ἐπὶ τὸν τῆς λειτουργίας δρόμον· οἷς δὲ πᾶσι βασιλεὺς ἐφ' ἐκάστης ἡμέρας τὰ σιτηρέσια δωρεῶν χορηγεῖσθαι διετέτακτο.

ΚΕΦΑΛΑΙΟΝ Ι.

Σύνοδος ἐν παλατίῳ, οἷς ὁ Κωνσταντῖνος εἰσελθὼν συνεκαθέσθη.

Ἐπεὶ δ' ἡμέρας ὀρισθείσης τῇ συνόδῳ, καθ' ἣν χρῆν λύσιν ἐπιθεῖναι τοῖς ἀμφισβητούμενοις, παρῆν ἕκαστος ταύτην ἄγων (41) ἐν αὐτῷ δὴ τῷ μεσαιτάτῳ οἴκῳ τῶν βασιλείων (42), ὅς δὴ καὶ ὑπερφέρειν ἐδόκει μεγέθει τοὺς πάντας· βᾶθρων τ' ἐν τάξει πλείων ἐφ' ἑκατέραις τοῦ οἴκου πλευραῖς διατεθέντων, εἴσω παρῆσαν οἱ κεκλιμένοι, καὶ τὴν προσήκουσαν ἔδραν οἱ πάντες ἀπελάμβανον. Ἄλλ' ὅτε δὴ σὺν κόσμῳ τῷ πρόποντι ἡ πᾶσα καθῆστο σύνοδος, σιγῇ μὲν τοὺς πάντας εἶχε, προσδοκία τῆς βασιλεὺς προόδου· εἴσφι δὲ τις πρῶτος, κἀπειτα δεῦτερος· καὶ τρίτος τῶν ἀμφι-

(38) Vulg., ἀκολουθῶν δὲ πλείστων ὄσων ὁ ἐτέρων. Scribendum est ἀκολουθῶν τε πλείστων ὄσων ἐτέρων ex Socrate in libro 1, cap. 5, et Gelasio ac Nicephoro. In Fuk. codd. et Savilii legitur ἀκολουθῶν τε πλείστων, et post vocem πλείστων apponitur media distinctio in omnibus scriptis exemplaribus.

(39) Τῶν δὲ τοῦ Θεοῦ λειτουργῶν. Ab iis verbis capiti exorsus sum, secutus auctoritatem codd. Regii, et Fuk., quibus consentiunt schedæ veteres.

(40) Οἱ δὲ τῷ μέσῳ τρόπῳ κατεκοσμοῦντο. Multiplex huius loci sensus esse potest. Nam μέσος τρόπος sumi potest pro modestia et comitate morum, ut μέσῳ positum sit pro μετρίῳ. Vel μέσος τρόπος dicitur eorum, qui principem quidem locum inter episcopos doctrina et sanctitate vitæ præstantes minime obtinebant, non longo tamen intervallo aberant a primis. Sic medii principes ac duces vocarunt antiqui, qui nec optimi essent nec pessimi, sed medio quodam loco inter utrosque subsisterent. Denique μέσος τρόπος dici potest de iis, qui utramque laudem, doctrinæ scilicet ac sanctitatis, complexi erant. Ita hunc Eusebii locum interpretatur Sozomenus in lib. 1, cap. 16, his verbis: Οἱ μὲν νοεῖν καὶ λέγειν ἱκανοί, εἰδῶσι τε τῶν ἱερῶν βιβλίων, καὶ τῆς ἄλλης παιδείας ἐπίστομοι· οἱ δὲ ἀρετῆ βίῳ διαπρέποντες· οἱ δὲ κατ' ἀμφοτέρων εὐδοκίμουνης. Vides quos Eusebius vocavit τῷ μέσῳ τρόπῳ κατεκοσμοῦμένους, a Sozomeno dici κατ' ἀμφοτέρων εὐδοκίμουνης. Epiphanius scholasticus in lib. 11 *Historiæ Tripartitæ*, cap. 1, hunc Eusebii locum ita vertit: *Ministorum vero Dei, alii sapientiæ sermone fulgebant, alii continentia vitæ et patientia coruscabant: alii vero medio modo horum virtutibus ornabantur.*

(41) Vulg., παρῆν ἕκατερος ταύτην ἄγων. Scribendum est ἕκαστος, ut legisse videtur Christo-

phorsonus. Cui tamen non assentior in eo quod ταύτην referendum putavit ad σύνοδον. Ego vero non dubito quin supplemum sit τὴν λύσιν, quod vocabulum proxime antecedit. Rectius enim, ut opinor, Græce dicitur ἀγειν vel ἐπάγειν τὴν λύσιν, quam ἀγειν τὴν σύνοδον. In Fuk. et Sav. disertescribitur ἕκαστος.

(42) Ἐν αὐτῷ δὴ τῷ μεσαιτάτῳ οἴκῳ τῶν βασιλείων. Quisquis fuit ille qui Græcos capituli titulos composuit, hæc verba de palatio accepit, eumque secutus est Christophorsonus. Sed et Sozomenus in lib. 1, cap. 18, et Theodoretus in lib. 1, cap. 7, Nicænam synodum in palatio habitam fuisse scribunt, ubi Constantinus imperator sedes ac subsellia episcopis iusserat præparari. Theodoretus verba exscriptis etiam Nicephorus in lib. viii. Sed pace tot ac tantorum virorum dictum sit, nequaquam verisimile est Nicænam synodum in palatio habitam fuisse. Deceperit homines, ut videtur, ambigua vox qua hic utitur Eusebius, τῷ μεσαιτάτῳ οἴκῳ τῶν βασιλείων. Hæc enim vox tam de palatio imperatoris, quam de ecclesia promiscue usurpatur. Certe Eusebius in libro x *Historiæ Ecclesiasticæ* βασιλείων οἶκον de ecclesia dicit. Multum certe de auctoritate illius concilii detraheretur, si in palatio imperatoris illud habitum esse crederemus. Adde quod ipse Eusebius huic sententiæ apertissime refragatur. Nam supra in cap. 7, diserte scribit unam ecclesiam seu basilicam cunctos diversarum gentium episcopos ambitu suo esse complexam: Εἷς τε οἶκος εὐκτήριος, ὥσπερ ἐκ Θεοῦ πλατυνόμενος, ἔνδον ἐχώρει κατὰ τὸ αὐτὸ Σύρος ἄμα καὶ Κίλικας, etc., id est: *Una aedes sacra, omnipotentis Dei nutu quodammodo dilatata, ambitu suo complexa est Syros simul et Cilices, etc.* Quid his verbis potest esse manifestius? Annon ex his verbis certissime conficitur, Nicænam synodum in ecclesia habitam fuisse? Affirmat enim Eusebius

βασιλεία. Ἦγοῦντο δὲ καὶ ἄλλοι, οὐ τῶν συνθηῶν ἀπλιτῶν τε καὶ δορυφόρων, μόνων δὲ τῶν πιστῶν φίλων. Πάντων δ' ἐξαναστάντων ἐπὶ συνθήματι ὁ τὴν βασιλείᾳ εἰσοδὸν ἐδήλου (43), αὐτὸς δὲ λοιπὸν διέβαινε μέσος (44), οἷα Θεοῦ τις οὐράνιος ἀγγελος. λαμβάνων μὲν ὡσπερ φωτὸς μαρμαρυγαῖς ἐξαστράπτων περιβολῆν, ἀλουργίδος πυρωποῖς καταλαμπόμενος φατῖσι, χρυσοῦ τε καὶ λίθων πολυτελῶν διαυγᾶσι φέγγεσι κοσμούμενος· ταῦτα μὲν οὖν ἀμφὶ τὸ σῶμα· τὴν δὲ ψυχὴν. Θεοῦ φόβῳ καὶ εὐλαθείᾳ δῆλος ἦν κεκαλλωπισμένος· ὑπέφαινον δὲ καὶ ταῦτ' ὀφθαλμοὶ κάτω νεύοντες, ἐρύθημα προσώπου, περιπάτου κινήσεις, τό τ' ἄλλο εἶδος, τὸ μέγεθός τε ὑπερβάλλον μὲν τοὺς ἀμφ' αὐτὸν ἅπαντας· τῷ τε κάλλει τῆς ὥρας, καὶ τῷ μεγαλοπρεπεῖ τῆς τοῦ σώματος εὐπρεπειας, ἀλλῆ τε ῥώμης ἀμάχου· ἃ δὴ τρόπων ἐπιεικεῖα, πραότητι τε βασιλικῆς ἡμερότητας ἐγχεραμμένα, τὸ τῆς διανοίας ὑπερρυῆς, παντὸς κρεῖττον ἀπέφαινον λόγῳ. Ἐπεὶ δὲ παρελθὼν ἐπὶ τὴν πρώτην τῶν ταγματῶν ἀρχὴν μέσος πρώτος ἔστη (45), σμικροῦ τινοσ αὐτῷ καθίσματος ὕλης χρυσοῦ πεποικημένου προτεθέντος, οὐ πρότερον ἢ τοὺς ἐπισκόπους ἐπινεύσαι, ἐκάθιζε. Ταυτὸ δ' ἔπραττον πάντες μετὰ βασιλέα.

fabrefacta, non prius assedit, quam episcopi ei innuissent. Idem omnes post imperatorem fecere.

ΚΕΦΑΛΑΙΟΝ ΙΑ'.

Ἠσυχία συνόδου, μετὰ τὸ εἰπεῖν τι Εὐσέβιον τὸν ἐπίσκοπον.

Τῶν δ' ἐπισκόπων ὁ τοῦ δεξιῦ τάγματος πρωτεύων (46) διαναστάς, μεμετροημένον ἀπεδίδου λόγον,

omnes pariter episcopos, unius ecclesiae ambitu comprehensus fuisse. Sed et verba quae in hoc capite subjungit Eusebius, id meo quidem iudicio satis innuunt. Scribit enim, ἐν αὐτῷ δὲ τῷ μεσαιτάτῳ οἶκῳ τῶν βασιλείων, ὃς δὲ καὶ ὑπερφέρειν ἐδόκει μεγέθει τοὺς πάντας, id est, in ipsa media regalis palatii aede, quae reliquis omnes amplitudine superabat. Ait Eusebius aedem illam omnium quae ubique essent, maximam et amplissimam fuisse. Atqui hoc de palatio urbis Nicæae dici non potest. Nam ut concedamus in illa urbe fuisse palatium, illud certe omnium ubique palatiorum maximum esse non potuit. Romæ enim et Mediolani longe maiora erant palatia. Nec dubito quin Nicomediense palatium longe majus et opulentius fuerit Nicæno, cum Nicomedia sedes esset ac domicilium imperatorum jam inde a temporibus Diocletiani. Respondebit fortasse quispiam, Eusebium non dicere mediam illam aedem seu palatii seu basilicæ Nicænae omnes ubique terrarum aedes amplitudine superasse, sed tantum reliquas aedes illius seu palatii seu basilicæ. Sic enim loquitur Eusebius in lib. iv, cap. 66, ubi funus Constantini describit, κάπειτ' ἐν αὐτῷ τοῦ παντὸς προφέροντι τῶν βασιλείων οἶκῳ· et paulo post, ἔνδον γάρ τοι ἐν αὐτῷ παλατίῳ κατὰ τὸ μεσαίτατον τῶν βασιλείων. Equidem hunc esse sensum Eusebii verborum libens concesserim. Sed tamen ex eo non efficitur, palatium Nicænum ab Eusebio intelligi. Nam et in ecclesiis perinde ac in palatiis media aedes omnium erat maxima et capacissima, ut ex Eusebio constat in descriptione ecclesiae Tyri. Cunctis igitur accurate perpensis ita censeo: episcopus primum quidem in ecclesia convenisse, ibique de Arii dogmate et de regula fidei plurimis diebus tractavisse, tandem vero die ad finiendum negotium constituto, convenisse in

A cedebant quoque alii, non ut moris est ex militum ac protectorum numero, sed ex amicis illi soli qui fidem Christi profitebantur. Cumque signo dato quo imperatoris introitus nuntiabatur, omnes assurrexissent, tandem ipse medius incedens accessit, velut quidam caelestis Dei angelus: purpureæ quidem vestis fulgore oculos omnium praestinguens, et flammis quibusdam radiis collucens; adhuc auri et lapillorum eximio splendore exornatus. Et huiusmodi quidem corporis cultus erat. Quod vero ad animum spectat, satis apparebat eum timore Dei ac religione decoratum esse. Atque id indicabant oculi demissi, rubor in vultu, et motus corporis atque incessus. Sed et reliqua corporis species, proceritas scilicet qua cunctos qui circa ipsum erant longe superabat. Nec statura solum, sed etiam formæ decore et totius corporis venusta quadam majestate; invicto denique virium robore caeteros anteibat. Quæ quidem omnia admirabili modestia et imperatoria lenitate temperata, eximiam et omni laude majorem mentis illius præstantiam declarabant. Postquam imperator ad caput subselliorum venit, primum medius stetit. Positaque ante eum humili sella ex auro

C locum obtinebat, consurgens, modica oratione im-

489 CAPUT XI.

Silentium concilii, postquam Eusebius episcopus pauca quaedam dixisset.

Tum ex episcopis is qui in dextra parte primum locum obtinebat, consurgens, modica oratione im-

palatium, ut coram imperatore sententiam dicerent, et contentioni finem imponerent. Atque ita tollitur omnis difficultas. Certe Eusebius omnino confirmat id quod dixi. Ait enim episcopus die constituto quo controversiis finem imponi oportebat, omnes in palatium venisse. Statimque progresso ad synodum imperatore, cuncta coram illo fuisse dicit constituta. Ex quibus manifeste apparet Eusebium hic loqui de ultimo concilii die, seu de postrema sessione, cum res in pluribus antea episcoporum consensibus discussa fuisset ac ventilata. Neque enim tot tantæque res quæ in illa synodo gestæ sunt, unius diei spatio examinari ac definiri potuerunt. Idem quoque antea factum fuerat in synodo Antiochena adversus Paulum Samosatenum, ut docet Eusebius in lib. vii *Historiæ ecclesiasticæ*.

D (43) Ἐπὶ συνθήματι ὁ τὴν βασιλείᾳ εἰσοδὸν ἐδήλου. De hoc signo quo imperatoris adventus nuntiabatur, Corippus loquitur his verbis:

..... pronuntius ante
signa dedit cursor posita de more lucerna.

(44) Διέβαινε μέσος. Christophorus vertit, per medium concessum intrat. Melius vertisset, per medium spatium quod erat inter duos considerentium ordines incessit. Id significat vox διαβαίνειν, id est, διὰ τῶν δυεῖν βαίνειν. Sic infra in cap. 14, μέσοι δὲ τούτων διέβαινον, etc.

(45) Μέσος πρώτος ἔστη. Christophorus legisse videtur πρώτων. Sic enim vertit, primum in medio conventu erectus constituit.

(46) Ὁ τοῦ δεξιῦ τάγματος πρωτεύων. Sozomenus in cap. 18, lib. 1, hunc qui in dextra parte primum locum obtinebat, et qui nomine totius concilii ad imperatorem verba fecit, Eusebium Pamphilum fuisse testatur. Atque ita perscriptum

peratorem allocutus est, propter illum gratias et laudes perhibens omnipotenti Deo. Postquam ille etiam assedit, mox cuncti defixis in imperatorem oculis silentium fecere. Ille lætis oculis et placido vultu universos intigitus, ac deinde mentem suam in se colligens, leni et moderata voce hujusmodi verba fecit :

CAPUT XII.

Constantini ad synodum oratio de pace.

« Hæc erat summa votorum meorum, charissimi, ut cœtus vestri conspectu mihi quandoque frui contingeret. Cujus voti compos nunc factus, Deo omnium Regi gratias ago, qui præter innumera alia beneficia, hoc omnium honorum maximum mihi spectare concessit, ut scilicet vos in unum omnes congregatos, et conspirantibus inimis unum idemque sentientes viderem. Nullus igitur posthac malevolus hostis felicem rerum nostrarum statum perturbet, nec post deletam funditus ac sublatam Dei Servatoris auxillo, tyrannidem eorum qui Deo bellum indixerant, rursus malignus dæmon alia via ac ratione divinam legem maledictis et calumniis exponat. Quippe intestina seditio Ecclesiæ Dei, mihi quidem omni bello et concertatione gravior ac periculosior videtur: nec externæ res tantum animo meo dolorem asserunt, quantum hæc negotia. Et eo quidem tempore quo Dei nutu atque auxillo adjectus victoriam de hostibus retuleram, nihil amplius mihi superesse existimabam, quam ut tum divino Numini gratias agerem, tum una cum iis quos Deus mea opera in libertatem vindicaverat, communi gaudio exsultarem. Sed ubi de dissensione vestra nuntius ad me insperato perlatus est, equidem eam rem minime negligendam putavi. Quippe optans ut huic malo mea quoque opera re-

est in titulo hujus capituli. Theodoritus vero in l. i *Historiæ*, cap. 7, non ab Eusebio, sed ab Eustathio Antiochiæ civitatibus episcopo orationem hanc habitam esse dicit. Theodoriti sententiam secutus est Baronius; quem quidem semper hostili atque infenso animo adversus Eusebium nostrum fuisse, ex ejus scriptis quivis facile deprehendet. Verum auctor *Historiæ tripartitæ* in libro II, cap. 5, ubi Theodoriti verba describit, ait post Eustathium Antiochenum, Eusebium quoque Cæsariensem de laudibus imperatoris orationem habuisse. Quod tamen in Græcis Theodoriti exemplaribus hodie non habetur; prorsus ut necesse sit, aut Epiphanium scholasticum integrioribus Theodoriti codices nactum fuisse, aut de suo id addidisse, ut interdum solet. Tale est illud quod supra notavimus de regiæ urbis episcopo, quem Nicænae synodo non interfuisse Socrates ex Eusebio prodidit, ubi Epiphanium scholasticus Alexandri nomen addidit gravi errore, cum Metrophanem potius dicere debuisset. Sed ut ad propositum revertamur, sunt qui nec Eustathio, nec Eusebio, sed Alexandro Alexandrinorum episcopo id honoris delatum esse scribant, ut concilii nomine imperatorem alloqueretur. Nicetas in *Thesaurio orthodoxæ fidei*, lib. v, cap. 7, id affirmat his verbis: « Eusebius De vita Constantini libro III se primum verba in synodo fecisse testatur. Si tamen Theodorito credimus, Eustathius primus, etc., ut autem Theodorus Mopsuestenus scribit,

προσφωνῶν τῷ βασιλεῖ, τῷ τε παντοκράτορι Θεῷ χαριστήριον ἐπ' αὐτῷ ποιούμενος ὕμνον· ἐπειδὴ δὲ καὶ αὐτὸς καθήστο, σιγῇ μὲν ἐτίγνετο, πάντων ἀτινὲς εἰς βασιλεῖα βλέπόντων· ὁ δὲ φαίδροῖς ὄμμασι τοῖς πᾶσι γαληνὸν ἐμβλέψας, κάπειτα συναγαγὼν αὐτὸν πρὸς ἑαυτὸν τὴν διάνοιαν, ἡσύχῃ καὶ πραεῖα φωνῇ τοῖον ἀπέδωκε λόγον·

ΚΕΦΑΛΑΙΟΝ ΙΒ'.

Κωνσταντίνου πρὸς τὴν σύνοδον περὶ εἰρήνης.

« Εὐχῆς μὲν ἐμοὶ τέλος ἦν, ὦ φίλοι, τῆς ὑμετέρας ἀπολαῦσαι χορείας, τούτου δὲ τυχῶν, εἶδέναι τῷ Βασιλεῖ τῶν ὄλων τὴν χάριν ὁμολογῶ, ὅτι μοι πρὸς τοὺς ἄλλοις ἄπασι, καὶ τοῦτο κρείττον ἀγαθοῦ παντὸς ἰδεῖν ἐδωρήσατο· φημί δὴ τὸ, συνηγμένους ὁμοῦ πάντας ἀπολαβεῖν, μίαν τε κοινήν ἀπάντων ὁμόφρονα γνώμην θεάσασθαι. Μηδ' οὖν βάσκανός τις ἐχθρὸς τοῖς ἡμετέροις καλοῖς λυμαινέσθω, μηδὲ τῆς τυράννων θεομαχίας ἐκποδῶν ἀρθείσας Θεοῦ Σωτήρος δυνάμει, ἐτέρως (47) ὁ φιλοπόνηρος δαίμων τὸν θεῖον νόμον βλασφημίαις περιβαλλέτω· ὡς ἔμοιγε παντὸς πολέμου καὶ μάχης δεινὴ καὶ χαλεπωτέρα, ἢ τῆς Ἐκκλησίας τοῦ Θεοῦ ἐμφύλιος νενομίσται στάσις, καὶ μᾶλλον ταῦτα τῶν ἔξωθεν λυπηρὰ καταφαίνεται. Ὅτε γοῦν τὰς κατὰ τῶν πολεμίων νίκας νεύματι καὶ συνεργείῳ τοῦ κρείττονος ἠράμην, οὐδὲν τε λείπειν (48) ἐνόμιζον, ἢ Θεῷ μὲν νομίζειν τὴν χάριν, συγκαίρειν δὲ καὶ τοῖς ὑπὲρ αὐτοῦ δι' ἡμῶν ἡλεουθερωμένοις· ἐπειδὴ τὴν ὑμετέραν διάστασιν παρ' ἐλπίδα πᾶσαν ἐπυθόμην, οὐκ ἐν δευτέρῳ τὴν ἀκοὴν ἐθέμην, τυχεῖν δὲ καὶ τοῦτο θεραπεῖας δι' ἐμῆς εὐθέμενος ὑπηρεσίας, τοὺς πάντας ἀμελλητὶ συμματεστευλάμην· καὶ χαίρω μὲν ὄρων τὴν ὑμετέραν ὁμήγυριν, τότε δὲ μάλιστα κρίνω κατ' εὐχὰς ἑμαυτὸν πράξειν, ἐπειδὴν ταῖς ψυχαῖς ἀνακραθέντας ἴδοιμι τοὺς πάντας, μίαν τε κοινήν (49) βραβεύουσαν τοῖς πᾶσιν εἰρηνικήν συμφωνίαν, ἣν καὶ

Alexandro Alexandrino pontifici id honoris ultro delatum est. « Ego vero in tanta scriptorum diversitate libentius ei sententiæ accesserim, quæ Eusebio primas dicendi partes a synodo delatas esse affirmat. Primum quia omnium sine controversia doctissimus ac disertissimus erat Eusebius. Deinde ipse id aperte testatur in principio hujus operis his verbis: « Ἄρτι δὲ καὶ ἡμεῖς αὐτοὶ καλλίνικον μέσον ἀπολαβόντες Θεοῦ λειτουργῶν συνόδου, εἰκοσαετηρικοῖς ὕμνοις ἐγεραίρομεν, id est, *Nuper etiam nos ipsi victorem principem in medio Dei ministrorum conventu residentem, vicennialibus hymnis prosecuti sumus.*

(47) *Ἐτέρως*. Portesius, Christophorus et Gallicus interpretes hanc vocem omiserunt, cum tamen tota vis sententiæ in ea voce posita sit. Ad hanc enim vocem refertur quæ proxime sequitur periodus: « Cavete, inquit, ne post deletam tyrannidem eorum qui Deo bellum intulerunt, rursus dæmon alia via religionem nostram maledictis et calumniis objiciat. » Alia igitur via, id est, per intestinas dissensiones. Vide quæ mox sequuntur.

(48) *Οὐδὲν τε λείπειν*. Scribendam videtur, οὐδὲν ἔμοιγε λείπειν ἐνόμιζον, et paulo post lego cum Turnebo et Grutero, ἐπεὶ δὲ τὴν ὑμετέραν, etc.

(49) *Μίαν τε κοινήν*. Rectius meo judicio scriberetur κοινήν adverbialiter.

ἑτέροις ὑμᾶς πρέπον ἂν εἴη πρεσβεύειν (50) τοὺς Ἀ τῷ Θεῷ καθιερωμένους. Μὴ δὴ οὖν μέλλετε, ὡ φίλοι, μὴ δὴ, λειτουργοὶ Θεοῦ, καὶ τοῦ κοινῆ πάντων ἡμῶν Δεσπότου τε καὶ Σωτῆρος ἀγαθοὶ θεράποντες· τὰ τῆς ἐν ὑμῖν διαστάσεως αἷτια ἐντεῦθεν ἤδη φέρειν (51) ἀρξάμενοι, πάντα σύνδεσμον ἀμφιλογίας νόμοις εἰρήνης ἐπιλύσασθε (52). Οὕτω γὰρ καὶ τῷ ἐπὶ πάντων Θεῷ τὰ ἀρεστὰ διαπεπραγμένοι εἴητε ἂν, κάμωι τῷ ὑμετέρῳ συνθεράποντι ὑπερβάλλουσαν δώσετε χάριν. »

mutuæ inter vos dissensionis causis, omnes controversiarum nodos pacis legibus sine ulla mora dissolvatis. Hac enim ratione et summo omnium Deo rem gratissimam facturi, et mihi conservo vestro ingens beneficium collaturi estis. »

ΚΕΦΑΛΑΙΟΝ ΙΓ'.

Ὅπως τοὺς ἀμφισθητούτας τῶν ἐπισκόπων εἰς ὁμόνοιαν συνήψεν.

Ὁ μὲν δὴ ταῦτ' εἰπὼν Ῥωμαῖα γλώττῃ, ὑπερμηνεύοντος ἑτέρου, παρεδίδου τὸν λόγον τοῖς τῆς συνόδου προέδροις. Ἐντεῦθεν δ' οἱ μὲν ἀρξάμενοι κατηκῶντο τοὺς πέλας, οἱ δ' ἀπελογοῦντό τε καὶ ἀντεμέμφοντο. Πλείστων δὴ ταῦθ' ὑφ' ἑκατέρου τάγματος προταινομένων, πολλῆς τ' ἀμφιλογίας τὰ πρῶτα συνισταμένης, ἀνεξικάκως ἐπηκροτῶν βασιλεὺς τῶν πάντων, σχολῆ τ' εὐτόνω (53) τὰς προτάσεις ὑπέδεχτο, ἐν μέρει τ' ἀντιλαβανόμενος τῶν παρ' ἑκατέρου τάγματος λεγομένων, ἥρέμα συνήγαγε τοὺς φιλονεικῶς ἐκσταμένους· πρῶτος τε ποιούμενος τὰς πρὸς ἑκατον ὁμίλιας, Ἑλληνίζων τε τῆ φωνῆ ὅτι μὴδὲ ταύτης ἀμαθῶς εἶχε, γλυκερός τις ἦν καὶ ἡδύς, C τοὺς μὲν γοῦν πειθῶν (54), τοὺς δὲ καταδυσωπῶν τῷ λόγῳ, τοὺς δ' εὐ λέγοντας ἐπαίνων, πάντας τ' εἰς ὁμόνοιαν ἐλαύνων, εἰσὸθ' ὁμογνώμονας (55) καὶ ὁμοδόξους αὐτοὺς ἐπὶ τοῖς ἀμφισθητούτοις ἄπασι κατεστήσατο.

ΚΕΦΑΛΑΙΟΝ ΙΔ'.

Περὶ πίστεως καὶ τοῦ Πάσχα, τῆς συνόδου σύμφωνος ἔκθεσις.

Ὡς ὁμόφωνον μὲν κρατῆσαι τὴν πίστιν, τῆς σωτηρίου δ' ἑορτῆς τὸν αὐτὸν παρὰ τοῖς πᾶσιν ὁμολογηθῆναι καιρὸν· ἐκυροῦτο δ' ἤδη καὶ ἐν γραφῇ δι' ὑποσημειώσεως ἑκάστου τὰ κοινῇ δεδογμένα (56). Ὡν δὴ

(50) *Πρέπον ἂν εἴη πρεσβεύειν.* Male Christophorus vertit, a Deo impetrare, cum potius vertere debuisset *prædicare*. Sic enim Eusebius hanc vocem usurpare solet, ut patet ex innumeris *Historiæ ecclesiasticæ* locis, exempli gratia in lib. iv, cap. 15. Male in Fuk. et Sav. codd. legitur *εἴη πρεσβεύειν*.

(51) *Ἐντεῦθεν ἤδη φέρειν.* Longe aliter codex Fuk., in quo totus hic locus ita scribitur, τὰ τῆς ἐν ὑμῖν διαστάσεως αἷτια τοῦ λοιποῦ φέρειν ἀνάσχοισθε, πάντα δὲ σύνδεσμον, etc. Atque ita Savilius et Christophorus in suis codicibus repperunt.

(52) *Ἐπιλύσασθε.* Lego cum Christophorus ὁ ἐπιλύσασθαι· vulgata tamen lectio stare potest, modo post vocem θεράποντες, quæ paulo ante præcessit, ponatur punctum semiplenum, ut ad oram sui libri notavit Savilius. Certe in codice Regio post vocem θεράποντες posita est media distinctio.

(53) *Uulg.*, σχολῆ τε εὐτόνω. Apud Socratem

medium adhiberetur, absque ulla cunctatione omnes vos accersivi. Et maximam quidem animo capio voluptatem, cum vos congregatos intueor. Sed me ex voto rem gessisse tunc demum existimabo, cum vestrum omnium animos inter se conjunctos ac permistos 490 videro, unamque velut omnium arbitram pacem atque concordiam, quam quidem vos, utpote Deo consecrati, aliis suadere ac prædicare debetis. Date igitur operam, o charissimi Dei ministri, et communis omnium nostrum Domini ac Servatoris fideles famuli, ut, sublatis quamprimum

CAPUT XIII.

Quomodo episcopos inter se certantes ad concordiam revocavit.

Hæc ille cum Latino sermone dixisset, quæ alius quispiam Græce interpretatus est, deinceps concilii præsidibus sermonem concessit. Tum vero alii proximos insimulare cœperunt, alii accusantibus respondere, et vicissim queri. Multis igitur hunc in modum ex utraque parte propositis, magna quoque controversia in ipso principio excitata, imperator cuncta patientissime auscultans, intento animo propositas quæstiones excepit; et quæ ab utraque parte dicebantur, vicissim astruens atque adjuvans, pertinacius certantes paulatim conciliavit. Cumque omnes placide alloqueretur, et Græca C uteretur lingua, quippe qui ne hujus quidem lingue ignarus esset, suavissimus ac jucundissimus fuit, dum alios vi rationum adductos in suam sententiam trahit, alios orat et flectit, eosque qui recte dixissent, laudibus afficit, et universos ad concordiam incitat. Donec tandem eos concordēs in omnibus de quibus antea certabatur, et consentientes efficit.

CAPUT XIV.

Concors synodi sententia de fide et de Pascha.

Adeo ut non modo unius fidei consonantia apud omnes obtineret, verum etiam unum idemque tempus in salutaris festi celebratione ab omnibus firmaretur. Porro ea quæ in commune placuerant,

D in l. i, cap. 5; et apud Nicephorum legitur εὐτόνω. Gelasius autem Cyzicenus cap. 28, habet εὐτονωτάτη· cum Socrate consentiunt codex Fuketianus et schedæ Regiæ.

(54) *Τοὺς μὲν γοῦν πειθῶν.* Apud Socratem et Gelasium ac Nicephorum legitur τοὺς μὲν συμπεθῶν. Sed codex Regius præfert τοὺς μὲν πειθῶν.

(55) *Εἰσὸθ' ὁμογνώμονας.* In Gelasio legitur ἕως ὅτε, quod idem est.

(56) *Τὰ κοινῇ δεδογμένα.* Id est, fidei formula et canones cum epistola synodica. Hæc enim omnia singulorum episcoporum subscriptionibus firmata sunt. Qui præter hæc tria putant etiam Acta Nicænz synodi scriptis esse mandata, ii vehementer falluntur. Quippe Eusebius diserte testatur, nihil scriptis traditum fuisse, præter ea quæ ex communi consilio decreta fuerant: eaque omnium subscriptionibus roborata fuisse dicit. Baronius quidem ad annum Christi 325, cap. 62, Acta a synodo Nicæna

scriptis mandata, et singulorum subscriptione roborata sunt. Quibus ita gestis, imperator alteram hanc victoriam de hoste Ecclesiæ se retulisse testatus, triumphalem festivitatem in honorem Dei celebravit.

491 CAPUT XV.

Quomodo Constantinus vicennialibus suis episcopos convivio exceperit.

Eodem tempore vicesimus imperii ejus annus complebatur. Cujus rei causa cum in omnibus provinciis publicæ festivitates agerentur, imperator Dei ministros ad convivium vocavit; et cum iisdem jam inter se conciliatis epulatus, hoc velut conveniens sacrificium per illos obtulit Deo. Neque ullus episcoporum ab hoc imperiali convivio abfuit. Res porro ipsa omnem dicendi copiam longe superabat. Protectores enim et milites in orbem dispositi, strictis gladiis palatii vestibulum custodiebant. Homines autem Dei per medium illorum absque ullo metu transibant, et ad intima usque palatii penetralia ingrediebantur. Ex his deinde alii una

scripta fuisse dixit, idque ab Athanasio in libro *De synodis* discrete scribi affirmavit. Sed Baronium decepit Latina interpretatio, quæ sic habet tomo I, pag. 873: « Quod si ad hanc rem usus synodi desideratur, supersunt Acta Patrum, nam neque hac in parte negligentes fuere qui Nicææ convenerunt, sed ita accurate scripserunt, » etc. In Græcis vero nulla Actorum fit mentio. Sic enim legitur: ἔστι τὰ τῶν Πατέρων, id est, *supersunt Patrum scripta*, fides scilicet et canones et synodice. Est et alius Athanasii locus in epistola de decretis Nicænæ synodi, pag. 250, ex quo manifeste colligitur nulla fuisse Acta. Sic enim loquitur: « Quandoquidem, inquit, tua dilectio ea nosse desiderat quæ in synodo gesta sunt, minime cunctatus sum: sed statim tibi significavi quæcumque ibi acta sunt, » etc. Quod si Acta a notariis excerpta fuissent, satis habuisset Athanasius Acta illa ad amicum suum transmittere.

(57) *Εικοσαετής ἐπληροῦτο χρόνος.* Hæc benigne interpretanda sunt. Neque enim vicesimus ænnus imperii Constantini adhuc erat absolutus, imo vixidum inchoatus. Quippe vicesimus annus principatus Constantini cœpit a die viii Kal. Aug., Paulino et Juliano coss., qui est annus trecentissimus vice-nus quintus Natalis Domini. Concilium autem Nicænum celebratum est vicesima die mensis Maii iisdem coss., ut scribit Socrates in cap. 9 lib. primi, seu potius die xiii Kalendas Julii, mensis Desii, qui a Romanis Junius dicitur, die 19, ut legitur in Actis concilii Chalcedonensis, et in *Chronico Alexandrino*, et in collectione Crescomana. Quod quidem verius puto. Nam si concilium Nicænum vicesimo die mensis Maii congregatum esse ponamus, nimis angustum relinquetur spatium ad eas res gerendas quas Constantinus post debellatum Licinium gessit. Ultimo prælio ad Chalcedonem victus est Licinius anno Christi 324, die 15 Kalendas Octobres, ut scribitur in *Fastiis Idatii* et in *Chronico Alexandrino*. Sequenti die Licinius, qui Nicomediam se receperat, Constantino victori se dedit. Post hæc Constantinus Nicomediam ingressus est: qua in urbe dum moraretur, atque in Orientis partes progredi festinaret, nuntium accepit de Alexandrinæ Ecclesiæ totiusque Ægypti dissidio ob Arii dogma et Meletianorum turbas, ut ipsemet scribit in epistola ad Alexandrum et Arium. Ac primo quidem Osium cum litteris suis Alexandriam misit, qui eos tumultus auctoritate sua componeret. Verum Osium cum aliquandiu moratus

πραχθέντων, δευτέραν ταύτην νίκην ἄρασθαι εἰπὼν βασιλεὺς κατὰ τοῦ τῆς Ἐκκλησίας ἔχθρου, ἐπινίκιον ἑορτὴν τῷ Θεῷ συνετέλει.

ΚΕΦΑΛΑΙΟΝ ΙΕ΄.

Ὅπως τοῖς ἐπισκόποις συνεστίαθη Κωνσταντῖνος εἰκοσαετηρίδος ὄσης.

Κατὰ τὸ αὐτὸ δὲ αὐτῷ καὶ τῆς βασιλείας εἰκοσαετῆς ἐπληροῦτο χρόνος (57)· ἐφ' ᾧ πάνδημοι μὲν ἦγοντο πανηγύρεις τοῖς λοιποῖς ἔθνεσι, τοῖς δὲ γε τοῦ Θεοῦ λειτουργοῖς, εὐωχίας αὐτοῖς ἐξήργε βασιλεὺς, συμποσιάζων εἰρηνεύσασαι, καὶ οἰοῦναι θύσαν ταύτην ἀποδιδούς ἐμπρέπουσαν τῷ Θεῷ δι' αὐτῶν· οὐδ' ἀπέλειπε τὸς ἐπισκόπων βασιλικῆς ἐστίασεως. Κρεῖττον δ' ἦν παντὸς λόγου τὸ γινόμενον. Δορυφόροι μὲν γὰρ καὶ ὀπλίται (58) γυμναῖς ταῖς τῶν ξιφῶν ἀμμαῖς ἐν κύκλῳ τὰ πρῶθουρα τῶν βασιλείων ἐφρούρου, μέσοι δὲ τούτων ἀδείεις οἱ τοῦ Θεοῦ διέδανον ἄνθρωποι, ἐνδοτάτω τ' ἀνακτόρων ἐχώρου. Εἴθ' οἱ μὲν αὐτῷ συνανεκλῖνοντο (59), οἱ δ' ἀμφὶ τὰς ἐξ ἐκατέ-

esset Alexandria, re infecta ad Constantinum reversus est. Quæ quidem omnia breviori quam trium mensium spatio perfici minime potuerunt. Porro Constantinus cum malum quotidie ingravescere cerneret, generale episcoporum concilium convocare decrevit, ut eo modo Ecclesiæ pacem restitueret. In eam rem veredarios seu agentes in rebus per omnes provincias direxit, qui episcopos Nicænam Bithyniæ convocarent. Ponamus igitur veredarios mense Martii imperatoris litteras ad singulos episcopos perulisse. Vix credibile est episcopus ab ultimis usque tam Orientis quam Occidentis regionibus ante Julium mensem in Bithyniam venire potuisse; præsertim cum terrestri itinere, non autem navigatione eo delati sint, ut tradit Eusebius in cap. 6. Græci Dominicam septimam post Pascha, eam scilicet quæ Pentecosten proxime antecedit, vulgo vocant *κυριαχὴν τῶν ἁγίων Πατέρων*, seu τῶν ἁγίων τριακοσίων δέκα καὶ ὀκτὼ θεοφόρων τῶν ἐν Νικαίᾳ, ut discimus ex *Typico* monasterii Saucii Sabæ.

(58) *Δορυφόροι καὶ ὀπλίται.* Sic paulo supra utrosque junxit, cum de Constantini in synodum ingressu diceret. *Δορυφόροι* sunt bastati, seu protectores qui hastas gestabant. Certe Themistius in oratione ad Jovianum imperatorem, *αἰχμοφόρον* illum in Persidem profectum esse scribit, id est, protectorem domesticum, ut ex Ann. Marcellino cognoscimus. *Ὀπλίται* vero sunt scutati, milites scilicet qui erant sub magistro militum præsentali.

(59) *Vulg., οἱ μὲν αὐτῶν συνανεκλῖνοντο.* Scribendum est αὐτῷ, ut videtur legisse Christophorus. Confirmat hanc emendationem Theodoritus, l. 1, cap. 11, his verbis quæ hunc Eusebii locum mirifice illustant: Πολλὰ δὲ σιβάδας εὐτρεπισθῆναι κελεύσας, κατὰ ταυτὸν εἰστίασεν ἅπαντας, τοὺς μὲν ἄξιοτέρους ὁμοτραπέζους λαβὼν, τοὺς δὲ ἄλλους διελὼν εἰς τὰς ἄλλας. Non poterat melius scholion apponi verbis Eusebianis. Quas Eusebius *κλινάδας* dixerat (sic enim legendum est ex codd. Regio et Fuketiano) Theodoretus vocat *σιβάδας*, id est, siবাদia seu accubita. Interpres Nicephori *τορὸς* vertit, male. Nec rectius interpres Theodoretus *σῆδες*. Suidas: *Σιβάς· χαμαικόπιον, ἀκκουβιτόν*, etc. Schohastes Juvenalis, ad satyram 5, « Apud veteres, inquit, accubitorum usus non erat, sed in lectulis discumbentes mēducabant. » In codice Fuk. discrete scribitur οἱ μὲν αὐτῷ.

ρων (60) προσαναπαύοντο κλινάδας. Χριστοῦ βασιλείας **A** cum imperatore accubuerunt : alii in stibadiis utriusque dispositis discubuerunt. Prorsus imago quædam regni Christi adumbrari, resque ipsa somnio quam veritati propior videbatur.

ΚΕΦΑΛΑΙΟΝ ΙΓ΄.

Χαρίσματα ἐπισκόποις, καὶ γράμματα πρὸς τοὺς πάντας.

Ἐπεὶ δὲ λαμπρῶς τὰ τῆς εὐωχίας προϋκέρει, ἔτι καὶ τοῦτο βασιλεὺς δεξιούμενος τοὺς πάντας προσετίθει, μεγαλοψύχως ἕκαστον κατὰ τὴν πρόπουσαν ἀξίαν τοῖς παρ' αὐτοῦ τιμῶν ξενίοις. Τῆς δὲ συνόδου ταύτης, καὶ τοῖς μὴ παροῦσι τὴν μνήμην δι' οἰκείου παρεδίδου γράμματος, ὃ δὴ καὶ αὐτὸ, ὡς περ ἐν στήλῃ, τῆδε τῆ περι αὐτοῦ συνάφῃ διηγῆσει, τοῦτον ἔχον τὸν τρόπον.

ΚΕΦΑΛΑΙΟΝ ΙΔ΄.

Κωνσταντίνου πρὸς τὰς Ἐκκλησίας περὶ τῆς ἐν Νικαίᾳ συνόδου.

« Κωνσταντίνος Σεβαστὸς ταῖς Ἐκκλησίας.

« Πειραν λαθῶν ἐκ τῶν κοινῶν εὐπραξίας, ὅση τῆς θείας δυνάμεως πέφυκε χάρις, τοῦτον πρὸ γε πάντων ἔκρινα εἶναι μοι προσήκειν σκοπὸν, ὅπως παρὰ τοῖς μακαριωτάτοις τῆς καθολικῆς Ἐκκλησίας πλήθεσι πίστις μία καὶ εἰλικρινὴς ἀγάπη, ὁμογνώμων τε περὶ τὸν παγκρατῆ Θεὸν εὐσέβεια τηρῆται. Ἄλλ' ἐπειδὴ τοῦτ' οὐχ οἶδόν τ' ἦν ἀκλινῆ καὶ βεβαίαν τάξιν λαβεῖν, εἰ μὴ εἰς ταῦτ' ὅλων ὁμοῦ, ἢ τῶν γούν πλειόνων ἐπισκόπων συνελθόντων, ἕκαστου τῶν προσηκόντων τῇ ἀγιοτάτῃ θρησκείᾳ διάκρισις γένοιτο, τοῦτου ἕνεκεν πλείστων ὄσων συναθροισθέντων, αὐτὸς δὲ καθάπερ εἰς ἐξ ὡμῶν ἐτύγχανον συμπάρων (οὐ γὰρ ἀρνησαίμην ἂν, ἐφ' ᾧ μάλιστα χαίρω, συνθεράπων ὑμέτερος πεφυκέναι, ἀχρι τοσοῦτου ἅπαντα τῆς προσηκούσης τετυχῆκεν ἐξετάσεως, ἀχρις οὗ ἡ τῶ πάντων ἐφόρῳ Θεῷ ἀρέσκουσα γνώμη, πρὸς τὴν τῆς ἐνότητος συμφωνίαν (61) εἰς φῶς προήχθη, ὡς μηδὲν ἔτι πρὸς διχόνοιαν ἢ πίστεως ἀμφισβήτησιν ὑπολείπεσθαι.

ΚΕΦΑΛΑΙΟΝ ΙΗ΄.

Τοῦ αὐτοῦ περὶ συμφωνίας τῆς τοῦ Πάσχα ἑορτῆς, καὶ κατὰ Ἰουδαίων.

« Ἐνθα καὶ περὶ τῆς τοῦ Πάσχα ἀγιοτάτης ἡμέρας γενομένης ζητήσεως, ἔδοξε κοινῇ γνώμῃ (62) καλῶς ἔχειν, ἐπὶ μιᾷς ἡμέρας πάντας τοὺς ἀπανταχοῦ ἐπιτελεῖν. Τί γὰρ ἡμῖν κάλλιον, τί δὲ σεμνότερον ὑπάρξει δυνήσεται, τοῦ τὴν ἑορτὴν ταύτην παρ' ἧς τὰς τῆς **D** ἀθανασίας εὐλόγησεν ἐλπίδας, μιᾷ τάξει καὶ φανερωῖ λόγῳ παρὰ πᾶσιν ἀδιαπτῶτως φυλάττεσθαι ; Καὶ

(60) Vulg. ἀμφὶ τὰς ἐκατέρων. Scribendum puto ἐξ ἐκατέρων. Qua emendatione nihil certius. Ait Eusebius ex utraque parte aulae regiae disposita fuisse stibadia, in quibus episcopi discumberent : ipsum vero imperatoris stibadium in medio fuisse, in quo ipse una cum honoratioribus episcopis accubebat. Eodem plane modo in synodo Nicæna, subsellia quidem erant utrinque disposita in quibus episcopi residebant : imperator autem ipse medius inter duos considentium ordines in sella aurea residebat. Simile fuit Constantinopoli tribunal novemdecim accubitorum, ad hujus Constantiniani convivii, ut eequidem arbitrator, similitudinem institutum.

(61) Vulg. παρὰ τὴν τῆς ἐνότητος συμφωνίας.

CAPUT XVI.

Munera episcopis donata, et litteræ ad omnes scriptæ.

Celebratis splendidissimo apparatu convivii, imperator cunctos liberaliter excipiens, id etiam pro sua magnificentia adjecit, ut unumquemque pro meritis ac dignitate muneribus honoraret. Eos quoque qui huic synodo minime interfuissent, de rebus in ea gestis certiores fecit per litteras : quas in hoc opere, tanquam in tabula quadam incisas proponam. Sunt autem hujusmodi.

B CAPUT XVII.

Epistola Constantini ad Ecclesias de synodo Nicæna.
« Constantinus Augustus Ecclesiis.

« Cum ex prospero reipublicæ statu compertum haberem, quanta fuisset erga nos omnipotentis Dei benignitas, in hoc præcipue mihi elaborandum esse existimaui, ut a sanctissimis Ecclesiæ catholicæ populis una fides, sincera charitas, et consona erga omnipotentem Deum religio servaretur. Sed quoniam fieri non poterat ut ea res firme ac stabiliter constitueretur, nisi omnibus episcopis, **492** vel certe plurimis eorum in unum congregatis, singula quæ ad sacratissimam religionem pertinent disceptata prius fuissent : hanc ob causam, coactis quam fieri potuit plurimis sacerdotibus, me quoque tanquam uno ex vobis præsentem (neque enim negaverim id quo maxime exulto, conservum me vestrum esse) cuncta competenti examine eo usque discussa sunt, donec inspectori omnium Deo accepta sententia, ad unitatis concentum proferretur in lucem, itaque nullus dissensionem, nullus controversiæ de fide locus amplius relinqueretur.

CAPUT XVIIII.

De consensu in celebratione festi paschalis, et contra Judæos.

« Ubi cum de sanctissimo etiam Paschæ die quaesitum fuisset, communi omnium sententia decretum est, eam festivitatem uno eodemque die ab omnibus ubique celebrari oportere. Quid enim pulchrius, quid honestius nobis esse possit, quam ut hæc festivitas, a qua spem immortalitatis accepimus, uno eodemque ordine et certa ratione ab omni-

Rectius apud Theodoritum et Nicephorum legitur perὸς τὴν, etc.

(62) Ἐδοξε κοινῇ γνώμῃ. Hæc verba Constantini respexisse videtur Athanasius, cum in libro De synodis Arimini et Seleuciæ pag. 873, notat aliter locutos esse Patres synodi Nicænae in expositione fidei, aliter in definiendo Paschæ die. Nam in hoc quidem negotio usi sunt verbo ἔδοξε, id est placuit. In expositione autem fidei nequaquam dixere placuit, sed ita credit sancta et universalis Ecclesia. Certe verbum ἔδοξε quod refert Athanasius, non reperitur in epistola synodica, sed in hac tantum epistola Constantini : quam pro synodica habitam fuisse non immerito quis possit suspicari.

nlbus inoffense observetur? Ac primum quidem visa est omnibus res esse prorsus indigna, ut in sanctissimæ hujus solemnitate celebratione consuetudinem Judæorum sequeremur; qui, cum manus suas nefario scelere contaminarint, merito impuri homines cæcitate mentis laborant. Quippe, rejecta illorum consuetudine, possumus rectiori ordine, quem a primo passionis die ad hæc usque tempora servavimus, ad futura etiam sæcula hujus observantiae ritum propagare. Nihil ergo nobis commune sit cum inimicissima Judæorum turba. Aliam enim viam a Servatore accepimus. Propositus est sacratissimæ religioni nostræ cursus legitimus et honestus. Hunc unanimi consensu retinentes, ab illa turpissima societate et conscientia nos abstrahimus, fratres charissimi. Est enim profecto absurdissimum quod illi magnifice jactant, nos absque ipsorum magisterio hæc commode observare non posse. Quidnam vero illi recte sentire possint, qui post necem Domini, post illud parricidium mente capti, non ratione, sed præcipiti impetu feruntur quocumque innatus furor ipsos impulerit. Hinc est quod ne **493** in hac quidem parte veritatem ipsam perscipiant: adeo ut a convenienti emendatione longissime aberrantes, uno eodemque anno duo paschata celebrent. Quid ergo est cur istos æquamur, quos constat gravissimo erroris morbo laborare? Nam uno eodemque anno geminum pascha facere, nunquam profecto sustinebimus. Verum etiamsi quæ dixi minime suppetent, vestræ tamen solertiae est, id curare omnibus modis atque optare, ne sanctitas annuarum vestrarum, in ullius rei similitudine cum nequissimorum hominum moribus sociari et commisceri videatur. Illud præterea considerandum est, nefas esse ut in tanti momenti ne-

πρῶτον μὲν ἀνάξιον ἔδοξεν εἶναι, τὴν ἀγῶνατὴν ἐκείνην ἑορτὴν τῆ τῶν Ἰουδαίων ἐπομένους συνθηλα πληροῦν· οἱ τὰς ἑαυτῶν χεῖρας ἀθεμίτω πλημμελήματι χράναντες, εἰκότως τὰς ψυχὰς οἱ μισροὶ τυφλώττωσιν. Ἐξέστι γὰρ τοῦ ἐκείνων ἔθους (63) ἀποβληθέντος, ἀληθεστέρᾳ τάξει, ἣν ἐκ πρώτης τοῦ πάθους ἡμέρας ἄχρι τοῦ παρόντος ἐφυλάξαμεν, καὶ ἐπὶ τοὺς μέλλοντας αἰῶνας τὴν τῆς ἐπιτηρήσεως ταύτης συμπλήρωσιν ἐκτελεῖσθαι. Μηδὲν τοίνυν ἔστω ἡμῖν κοινὸν μετὰ τοῦ ἐχθίστου τῶν Ἰουδαίων ἐχθλοῦ. Ἐλήφραμεν γὰρ παρὰ τοῦ Σωτῆρος ὁδὸν ἐτέραν· πρόκειται δρόμος τῆ ἱερωτάτῃ ἡμῶν θρησκείᾳ καὶ νόμιμος καὶ πρέπων (64). Τοῦτου συμφώνως ἀντιλαμβανόμενοι, τῆς αἰσχρᾶς ἐκείνης ἑαυτοὺς συνειδήσεως (65) ἀποσπάσωμεν, ἀδελφοὶ τιμώτατοι. Ἔστι γὰρ ὡς ἀληθῶς ἀποπώτατον, ἐκείνους αὐχεῖν, ὡς ἄρα παρεκτὸς τῆς αὐτῶν διδασκαλίας ταῦτα φυλάττειν οὐκ εἴημεν ἱκανοί. Τί δὲ φρονεῖν ὀρθὸν ἐκείνοι δυνήσονται, οἱ μετὰ τὴν κυριοκτονίαν τε καὶ πατροκτονίαν ἐκείνην ἐκστάντες τῶν φρενῶν, ἄγονται οὐ λογισμῶ τινι, ἀλλ' ὄρμη ἀκατασχέτω, ὅποι δ' ἂν αὐτοὺς ἡ ἐμφυτος αὐτῶν ἀγάγη μανία. Ἐκεῖθεν οὖν τοίνυν κἀν τούτῳ τῷ μέρει τὴν ἀληθειαν οὐχ ὀρώσιν, ὡς δὴ κατὰ τὸ πλεῖστον αὐτοὺς πλανωμένους τῆς προσηκούσης ἐπανορθώσεως (66), τῷ αὐτῷ ἔτει δεῦτερον τὸ Πάσχα ἐπιτελεῖν (67). Τίνος χάριν (68) τοῦτοις ἐπόμθεα, οὐς δευτὴν πλάνην νοσεῖν ὠμολόγηται; Δεύτερον γὰρ τῷ ἐνὶ ἐνιαυτῷ οὐκ ἂν ποτε ποιεῖν ἀνεξόμθεα. Ἄλλ' εἰ καὶ ταῦτα μὴ προῦκείτο, ἀλλὰ θὴ τὴν ὑμετέραν ἀγχίνουσαν ἐχρῆν καὶ διὰ σπουδῆς καὶ δι' εὐχῆς ἔχειν πάντοτε, ἐν μηδεμιᾷ τὸ καθαρὸν τῆς ὑμετέρας ψυχῆς κοινωνεῖν δοκεῖν ἀνθρώπων ἕθει παγκάκων. Πρὸς τοῦτοις κάκεινο πάρεστι συνορᾶν, ὡς ἐν τηλικούτῳ πράγματι καὶ τοιαύτῃ θρησκείᾳ ἑορτῇ διαφωνίαν ἄρχειν, ἐστὶν ἀθέμιτον. Μίαν γὰρ

(63) Vulg., τοῦ ἐκείνων ἔθους. Lego ἔθους cum Christophorono et Grutero. Idem mendum notavimus in *Historia ecclesiastica*. Certe in schedis Regis et in libro Savilii ἔθους perscriptum est.

(64) Καὶ νόμιμος καὶ πρέπων. Apud Gelasium et Nicephorum legitur καὶ νόμος πρέπων. Socrates tamen ac Theodorus vulgatum lectionem tuentur.

(65) Αἰσχρᾶς ἐκείνης συνειδήσεως. Nam qui cum Judæis Pascha Dominicum celebrant, conscii videntur esse sceleris quod Judæi adversus Dominum admiserunt. At Christophoronus συνειδήσειν vertit *opinionem*, cui non accedo.

(66) Τῆς προσηκούσης ἐπανορθώσεως. Socrates, Theodorus, Gelasius ac Nicephorus habent ἀντὶ τῆς προσηκούσης ἐπανορθώσεως, quod non probō. Recte enim dicitur πλανωμένους τῆς ἐπανορθώσεως.

(67) Τῷ αὐτῷ ἔτει δεῦτερον τὸ Πάσχα ἐπιτελεῖν. Cum neomenia paschalis Judæorum a die quinto mensis Martii inciperet, et tertio Aprilis clauderetur, hinc fiebat aliquando ut eorum Pascha ante æquinoctium inciperet. Ita duplex Pascha eodem anno celebrabant, si annum intelligas solarem ac Julianum, a verno scilicet æquinoctio hujus anni ad sequentis anni vernalis æquinoctium. Idem ait Ambrosius in epistola ad episcopos Æmilie, ubi scribit Judæos interduo mense duodecima Pascha celebrasse, id est, juxta Latinos vel Orientales. Neque enim Judæi mense illo qui apud ipsas

erat duodecimus, Pascha unquam celebrabant, sed decima quarta die primi mensis. Porro hæc iteratio quam Judæis objicit Constantinus, nequaquam magni momenti mihi quidem videtur. Idem enim retorquere poterant Judæi adversus Christianos; eos scilicet uno eodemque anno bis Pascha celebrasse, si annum vertentem intelligamus. Ponamus enim hoc anno Pascha celebrari decimo Kalendas Maias: sequente anno citius celebretur necesse est. Atque ita duplex Pascha intra unius anni vertentis curriculum apud Christianos occurrit. Quod tamen non eveniet, si annum numeraveris ab æquinoctiali cardine ad alterius anni vernalis æquinoctium. Vide Euphianum in hæresi 70, quæ est Audianorum pag. 824, et animadversiones D. Petavii. Cui jungit cap. 3 Ægidii Bucherii *De Paschali Judæorum cyclo*.

(68) Τίνος χάριν. Apud Theodorum et Nicephorum legitur τίνος οὖν χάριν. Sic etiam Socrates et Gelasius. Ex quibus corrigenda sunt, quæ sequuntur hoc modo: τὴν ὑμετέραν ἀγχίνουσαν. Et paulo post ἐν μηδεμιᾷ ὁμοιότητι. Quoniam apud illos quos dixi scriptores legitur ἐν μηδενὶ ὁμοιότητι. In Fuketiano scriptum est ἐν μηδεμιᾷ προφάσει. Porro ad hæc verba alludere videtur auctor *Constitutionum apost.* libro v, cap. 16. Quod profecto fatebitur quisvis eum locum cum his Constantini verbis contulerit.

εορτην την τῆς ἡμετέρας ἐλευθερίας ἡμέραν, τούτεστι ἅν τῶν ἀγιωτάτων πάθους, ὁ ἡμέτερος παρέδωκε Σωτήρ, καὶ μίαν εἶναι τὴν καθολικὴν αὐτοῦ Ἐκκλησίαν βεβούληται, ἥς εἰ καὶ ταμάλιστα εἰς πολλοὺς καὶ διαφορῶς τόπους τὰ μέρη διηρηται, ἀλλ' ὅμως ἐν πνεύματι, τούτεστι τῷ θεῷ βουλήματι, θάλλεται. Λογισάσθω δ' ἡ τῆς ὑμετέρας ὁσιότητος ἀγχίνοια, ὅπως ἐστὶ δεινὸν τε καὶ ἀπρεπές, κατὰ τὰς αὐτὰς ἡμέρας ἐτέρους μὲν ταῖς νηστείας σχολάζειν (69), ἐτέρους δὲ συμπόσια συντελεῖν, καὶ μετὰ τὰς τοῦ Πάσχα ἡμέρας, ἄλλους μὲν ἐν εορταῖς καὶ ἀνάσεσιν ἐξετάζεσθαι, ἄλλους δὲ ταῖς ὠρισμέναις ἐκδεδῶσθαι νηστείας. Διὰ τοῦτο γοῦν τῆς προσηκούσης ἐπανορθώσεως τυχεῖν, καὶ πρὸς μίαν διατύπωσιν ἀγεσθαι τοῦτο ἡ θεία πρόνοια βούλεται, ὡς ἐγὼ γ' ἀπαντας ἡγοῦμαι συνορᾶν.

ΚΕΦΑΛΑΙΟΝ ΙΘ'.

Ἐπαίνεσις ἐξακολουθεῖν μᾶλλον τῷ πλείστῳ τῆς οἰκουμένης μέρει.

«Ὅθεν ἐπειδὴ τοῦθ' οὕτως ἐπανορθοῦσθαι προσήκει, ὡς μηδὲν μετὰ τοῦ τῶν παροκτόνων τε καὶ κυριοκτόνων ἐκείνων ἔθους εἶναι καιρὸν, ἔστι δὲ τάξις εὐπρεπῆς, ἣν πᾶσαι αἱ τῶν δυτικῶν τε καὶ μεσημβρινῶν καὶ ἀρκτικῶν τῆς οἰκουμένης μερῶν παραφυλάττουσιν Ἐκκλησίαι, καὶ τινες τῶν κατὰ τὴν ἔβαν τόπων, τούτου ἕνεκεν (70) ἐπὶ τοῦ παρόντος καλῶς ἔχειν ἀπαντες ἡγήσαντο· καὶ αὐτὸς δὲ τῇ ὑμετέρῃ ἀγχινοῖᾳ ἀρέσειν ὑπεσχόμεν, ἐν ὅπῃ δ' ἂν κατὰ τὴν τῶν Ῥωμαίων πόλιν τε καὶ Ἀφρικὴν, Ἰταλίαν τε ἅπασαν, Αἴγυπτον, Σπανίαν, Γαλλίαν, Βρεττανίαν, Λιβύαν (71), ὅλην Ἑλλάδα, Ἀσιανὴν τε διοικήσιν καὶ Ποντικὴν, καὶ Κιλικίαν, μὴ καὶ συμφώνῳ φυλάττεται γνώμη, ἀσμένως τοῦτο καὶ ἡ ὑμέτερα προσδέχεται συνέσις, λογισμένη ὡς οὐ μόνον πλείων ἔστιν ὁ τῶν κατὰ τοὺς προειρημένους τόπους Ἐκκλησιῶν ἀριθμὸς, ἀλλὰ καὶ ὡς τοῦτο μάλιστα κοινῇ πάντας ὁσιωτάτων ἐστὶ βούλεσθαι, ὅπερ καὶ ὁ ἀκριβῆς λόγος (72) ἀπαιτεῖν δοκεῖ, καὶ οὐδεμίαν μετὰ τῆς Ἰουδαίων ἐπιπορίας (73) ἔχειν κοινωνίαν. Ἴνα δὲ τὸ κεφαλαϊωδέστερον συντόμως εἴπω, κοινῇ πάντων ἤρесе κρίσει, τὴν ἀγιωτάτην τοῦ Πάσχα εορτὴν μὴ καὶ τῇ αὐτῇ ἡμέρᾳ συντελεῖσθαι. Οὐδὲ γὰρ πρέπει ἐν τοσαύτῃ ἀγιότητι εἶναι τινα διαφορὰν, καὶ κάλλιον, ἔπεσθαι τῇ γνώμῃ ταύτῃ (74), ἐν ἣ οὐδεμία ἐστὶν ἄλλοτριᾶς πλάνης καὶ ἀμαρτηματος ἐπιμιξία.

(69) *Vulg. ἑτέρους μὲν ταῖς νηστείας σχολάζειν.* Intelligit caput jejunii, quod alio tempore a Quarta decimania, alio a reliquis Christianis inchoabatur. Certe de capite jejunii hæc accipienda esse, docent quæ sequuntur de diebus post Pascha. Alio quæi superflua esset repetitio. Si quis tamen de fine jejunii Quadragesimalis hæc intelligere malit, non repugnabo. Vide Chrysostomum in homilia adversus eos qui primo Pascha jejunabant, pag. 714.

(70) *Vulg. ὃ ἕνεκεν.* Apud Socratem, Theodoritum, Gelasium ac Nicephorum legitur: ὡν ἕνεκεν. Melius tamen esset τούτων ἕνεκεν, vel τούτου, ut supra. In manuscripto codice Fuketii scribitur τούτου ἕνεκεν, neque aliter in Turnebi libro.

(71) *Λιβύας.* Transposita hic esse vocabula nemo non videt. Rectius itaque apud Gelasium Cyzicenum legitur Βρεττανίας, Αἴγυπτόν τε καὶ Λιβύας·

gotio et in hujusmodi religionis solemnitate, dissensio reperitur. Unum enim libertatis nostræ festum diem, hoc est diem sacratissimæ passionis, Servator noster nobis reliquit, unamque esse voluit catholicam Ecclesiam. Cujus membra, licet variis locis dispersa sint, uno tamen spiritu, Dei scilicet voluntate, foventur. Consideret, quæso, vestræ sanctitatis solertia, quam grave sit et indecorum, iisdem diebus alios quidem jejuniis intentos esse, alios vero convivia celebrare: et post dies Paschæ, alios quidem in festivitibus et animorum remissione versari, alios vero definitis vacare jejuniis. Hoc itaque convenienti emendatione corrigi, et ad unam eandemque formam redigi, divina vult Providentia, quemadmodum omnes meo quidem iudicio intelligitis.

CAPUT XIX.

Hortatio ut maximam partem orbis terrarum sequi velint.

«Proinde cum hoc ita emendari oporteret, ut nihil nobis commune esset cum illorum Domini interfectorum et parricidarum consuetudine; cumque hic ordo decentissimus sit, quem omnes tam occidentalium quam meridianarum et septentrionalium orbis partium Ecclesiæ, ac nonnullæ quoque orientalium servant: idcirco id æquum rectumque esse omnes judicaverunt, quod et vobis placitum esse spondi, ut scilicet quod in urbe Roma perque omnem Italiam, Africam, Ægyptum; per Hispaniam, Gallias, Britannias, Libyas; per universam Achaiam; per Asianam 494 et Ponticam diæcesim, per Ciliciam denique concordia sententia observatur, id vestra quoque prudentia libentibus animis amplectatur. Illud nimirum attendens, non modo majorem esse numerum Ecclesiarum in locis supra memoratis, verum etiam æquissimum esse, ut omnes in commune id velint, quod stricta ratio exigere videtur, nec ullam cum Judæorum perjurio societatem habere. Atque ut summam ac breviter dicam, placuit communi omnium iudicio, ut sanctissimæ Paschæ festivitas uno eodemque die celebraretur. Neque enim decet in tanta sanctitate aliquam esse dissonantiam, præstatque eam sequi sententiam, in qua nulla est alieni erroris scelerisque societas atque communio.

Socrates vero habet Λιβύην, quod magis probo.

(72) *Ἀκριβῆς λόγος.* Apud Theodoritum et Gelasium Cyzicenum legitur λογισμός, quod mihi certe non displicet; ut λογισμός idem sit ac ψηφισμός, id est, diligens supputatio; unde et computus Paschalis est appellatus. Aliter sumitur ἀκριβῆς λόγος in epistola synodica concilii Nicæni, ubi agitur de causa Meletii. Nam ἀκριβῆς λόγος illuc sumitur pro stricto jure, et opponitur æquitati seu dispensationi.

(73) *Τῆς Ἰουδαίων ἐπιπορίας.* Perfidii ac perjury vocantur Judæi, qui cum nullum præter Deum regem ac dominum agnoscerent, eundem postea negaverunt; nec alium se regem habere quam Cæsarem testati sunt.

(74) *Τῇ γνώμῃ ταύτῃ.* Post hæc verba deerat in editione Rob. Stephani integra linea; quam ex Socrate, Theodorito, Gelasio ac Nicephoro supplere,

CAPUT XX.

Hortatio ut omnes decretis synodi assentiantur.

« Quæ cum ita sint, cœlestem gratiam et plane divinam mandatum libenter suscipite. Quidquid enim in sanctis episcoporum conciliis geritur, id omne ad divinam referendum est voluntatem. Quamobrem ubi ea quæ gesta sunt dilectis fratribus nostris intîmaveritis, supradictam rationem et sanctissimi diei observantiam suscipere et constinere debetis; ut cum in dilectionis vestræ conspectum jampridem a me desideratum venero, uno eodemque vobiscum die sanctam festivitatem peragere possim; utque de omnibus una vobiscum gaudeam, cernens diaboli crudelitatem divina potentia nobis operam navantibus esse sublatam; florente ubique terrarum vestra fide, et pace atque concordia. Deus vos servet, fratres charissimi.» Hanc epistolam imperator eodem exemplo scriptam, in omnes provincias direxit, ut suæ erga Deum pietatis sinceritatem tanquam in speculo quodam aspiciendam legentibus præberet.

CAPUT XXI.

Episcopis discessuris consilium dat ut concordiam servent.

Porro cum synodus jam dissolvenda esset, imperator sermonem cum episcopis habuit quo ipsis vale-

facillimum fuit hoc modo: ἐν ἧ οὐδεμία ἐστὶ ἀλλοτρίας πλάνης καὶ ἀμαρτηματος ἐπιμίξια, id est, *eam sequi sententiam, in qua nulla est alieni erroris scelerisque societas.* Hoc est quod supra dixit Constantinus in cap. 18, τῆς αἰσχρᾶς ἐκείνης συνειδήσεως ἀποσπᾶσωμεν. Ubi vide quæ annotavi. Nam Christophoronus hæc nullatenus intellexit.

(75) Vulg. πᾶν γὰρ ὁ τι δ' ἄν ἐν τοῖς ἀγίοις τῶν ἐπισκόπων συνεδρίοις. Notanda est hæc Constantini sententia de auctoritate judiciorum synodaliū. Cui similis est locus alter in epistola ejusdem Constantini ad episcopos post concilium Arelatense: « Dico enim, ut se veritas habet. Sacerdotum iudicium ita debet haberi, ac si ipse Dominus residens iudicet. Nihil enim licet his aliud sentire, vel aliud iudicare, nisi quod Christi magisterio sunt edociti.

(76) Διατάττειν ὀφείλετε. Ex hoc loco aperte colligitur, epistolam hanc Constantini scriptam esse ad episcopos qui synodo non interfuerant. Inscripta quidem est epistola ad Ecclesias. Verum Ecclesiarum nomine antistites intelligendi sunt. In sacerdotibus enim Ecclesia constat; ut ait Honorius in appendice codicis Theodosiani.

(77) Τῆς ὑμετέρας διαθέσεως. Hæc peculiaris est locutio Christianorum, qui cum aliquem ex fratribus aut voce aut per litteras alloquerentur, vestram charitatem seu dilectionem dicere solebant. Nihil frequentius occurrit in epistolis sanctorum Patrum, ut nihil necesse sit exempla congerere. Sic certe Athanasius in epistola de decretis synodi Nicænæ, cuius locum paulo ante attulimus. At Christophoronus διαθέσειν dispensationem vertit, nec huius loci sensum perspicit.

(78) Vulg., διὰ τῶν ὑμετέρων πράξεων. Non dubito quin scribendum sit ἡμετέρων, ut legitur apud Socratem, Theodoretum, Gelasium ac Nicephorum. Certe Constantinus in epistolis suis semper gloriari solet, quod divina majestas ipsius mi-

A

ΚΕΦΑΛΑΙΟΝ Κ'.

Παράρσεις τοῖς ὑπὸ τῆς συνόδου γραφεῖσι πεισθῆναι.

« Τούτων οὖν οὕτως ἐχόντων, ἀσμένως δέχεσθε τὴν τοῦ Θεοῦ χάριν καὶ θέλαν ὡς ἀληθῶς ἐντολὴν· πᾶν γὰρ, εἰ τι δ' ἄν ἐν τοῖς ἀγίοις τῶν ἐπισκόπων συνεδρίοις (75) πράττεται, τοῦτο πρὸς τὴν θέλαν βούλησιν ἔχει τὴν ἀναφοράν. Διὸ πᾶσι τοῖς ἀγαπητοῖς ἡμῶν ἀδελφοῖς ἐμφανίσαντες τὰ πεπραγμένα, ἦδη καὶ τὸν προειρημένον λόγον καὶ τὴν παρατήρησιν τῆς ἀγωνιάτης ἡμέρας ὑποδέχεσθαι τε καὶ διατάττειν ὀφείλετε (76), ἐν' ἐπειδὴν πρὸς τὴν πάλαι μοι ποδομένην τῆς ὑμετέρας διαθέσεως (77) ἔβην ἀφίκωμαι, ἐν μιᾷ καὶ τῇ αὐτῇ ἡμέρᾳ τὴν ἀγίαν μεθ' ὑμῶν ἑορτὴν ἐπιτελεῖσαι δυνηθῶ, καὶ πάντων ἕνεκεν μεθ' ὑμῶν εὐδοκῆσω, συνορῶν τὴν διαβολικὴν ὠμότητα ὑπὸ τῆς θείας δυνάμεως διὰ τῶν ἡμετέρων πράξεων (78) ἀνηρημένην, ἀκμαζούσης πανταχοῦ τῆς ἡμετέρας πίστεως καὶ εἰρήνης καὶ ὁμονοίας. Ὁ Θεὸς ὑμᾶς διαφυλάξῃ, ἀδελφοὶ ἀγαπητοί. » Ταύτης βασιλεὺς ἐπιστολῆς ἰσοδυναμοῦσαν γραφὴν (79) ἐφ' ἐλάσσης ἐπαρχίας διεπέμπετο, ἐνοπιρρῆσθαι τῆς αὐτοῦ διανοίας τὸ καθαρῶτατον καὶ τῆς πρὸς τὸ θεῖον ὄσιας, παρέχων τοῖς ἐντυγχάνουσι.

ΚΕΦΑΛΑΙΟΝ ΚΑ'.

Συμβουλίᾳ πρὸς τοὺς ἐπισκόπους ὑποστρέφοντας, περὶ ὁμονοίας.

Ἐπειδὴ δὲ λοιπὸν ἡ σύνδος ἀναλύειν ἤμελλε, συντακτικὴν μὲν τοῖς ἐπισκόποις παρεῖχεν ἐπιμίλιαν (80), ὁμοῦ

nisterio tyrannos qui Ecclesiam persequerentur, sustulerit orbemque universam superstitione daemonum cultu liberaverit.

(79) Ταύτης τῆς ἐπιστολῆς ἰσοδυναμοῦσαν γραφὴν. Hunc locum non intellexit Christophoronus, ut ex versione ejus apparet; sic enim vertit, *Edictum, quod idem pondus habebat et auctoritatem cum hac epistola, imperator in singulas misit provincias.* Atqui Eusebius nullam edicti mentionem facit, sed tantum epistolæ ad episcopos missæ. Sed Christophoronus γραφὴν putavit esse edictum, gravi errore; cum ἰσοδυναμοῦσα γραφὴ τῆς ἐπιστολῆς, nihil aliud sit quam exemplum epistolæ, quod etiam ἴσον seu ἰσότυπον Græci vocant, nos vulgari idiomate *copiam* appellamus. Ait igitur Eusebius, Constantinum misisse exemplum hujus epistolæ in omnes provincias, seu, quod idem est, misisse hanc epistolam eodem exemplo scriptam ad omnes provincias. Porro monendum est lector, hujus capituli titulum alieno loco positum esse, cum ad epilogum præcedentis epistolæ pertineat, ut nemo non videt. Ponendum est igitur hic titulus supra ante has voces τούτων οὖν οὕτως ἐχόντων, ut habet codex Fuketii.

(80) Συντακτικὴν παρεῖχεν ἐπιμίλιαν. Hanc vocem non intellexerunt interpretes. Nam Portesius quidem vertit, *ex composito verba fecit ad episcopos.* Christophoronus vero sic interpretatus est, *sermonem apud episcopos de rebus ordine dispensandis instituit.* Atqui συντακτικὴν παρεῖχεν ἐπιμίλιαν nihil aliud est quam *valedixit.* Menander, seu potius Alexander rhetor in capite Περὶ λαλιᾶς, pag. 624, scribit συντακτικὴν λαλιάν a sophistis dictam esse orationem, qua scholastici completo studiorum suorum curriculo Athenas discedentes, et in patriam suam reversuri, dolorem suum in abundo testantur: vel cum quis domo discedens, Athenas protectionem instituit. Idem in cap. Περὶ συντακτι-

μὲν ἅπαντας ὑπὸ μιᾶν συγκαλέσας ἡμέραν, παροῦσι δὲ τὴν πρὸς ἀλλήλους ὑποθέμενος εἰρήνην περισπούδαστον ποιεῖσθαι, τὰς δὲ φιλονείκους ἔριδας ἐκτρέπασθαι, μηδὲ βασκαίνειν, εἰ τις εὐδοκίμων ἐν ἐπισκόποις φαίνοιτο σοφίας ἐν λόγῳ, κοινὸν δ' ἡγεῖσθαι τάχαθὸν τῆς ἐνὸς ἀρετῆς, μηδὲ μὴ τῶν μετρωτέρων κατεπαίρεσθαι τοὺς κρείττους· Θεοῦ γὰρ εἶναι τὸ κριτήριον τῶν ἀληθεῖ λόγῳ κρειττόνων καὶ τοῖς ἀσθενεστέροις δὲ δεῖν ὑποκατακλίεσθαι λόγῳ συγγνώμης, τῷ τὸ τέλειον ἅπανταχοῦ σπάνιον τυγχάνειν. Διὸ καὶ ἀλλήλοις δεῖ τὰ σμικρὰ πταίουσι συγγνώμην νέμειν, χαρίζεσθαι τε καὶ συγχωρεῖν ὅσα ἀνθρώπινα, περὶ πολλοῦ τιμωμένων (81) τὴν σύμφωνον ἀρμονίαν, ὡς ἂν μὴ πρὸς ἀλλήλους στασιαζόντων, χλευῆς αἰτία παρέχηται τοῖς τὸν θεῖον βλασφημεῖν νόμον παρεσκευασμένοις· ὧν μάλιστα τὰ πάντα (82) δεῖν σωθῆναι δυναμένων (82'), εἰ τὰ καθ' ἡμᾶς αὐτοῖς ζηλωτὰ φαίνοιτο, μὴ ἀμφιγνοεῖν (83) ὡς οὐ τοῖς πᾶσιν ἡ ἐκ λόγων ὠφέλεια συντελεῖ. Οἱ μὲν γὰρ ὡς πρὸς τροφήν χαίρουσιν ἐπικουρούμενοι (84), οἱ δὲ τοὺς προστασίας ἐπιλημμένους ὑποτρέχειν εἰώθασιν· ἄλλοι τοὺς δε-

A diceret. 495 Quippe omnes certo die in unum convocavit. Cumque adessent, eos admonuit ut pacis inter se servandæ studiosi essent, et pervicaces contentiones fugerent; nec inviderent si quis inter ipsos episcopus sapientiæ et facundiæ laude floreret: sed uniuscujusque virtutem commune omnium bonum esse existimarent: neve ii qui præstantiores sunt, supra inferiores sese efferrent: Dei enim esse de vera ejusque virtute ac præstantia judicare. Decere potius, ut præstantiores infirmioribus sese accommodent cum indulgentia quadam ac lenitate: præsertim cum absolutum omnibus numeris quidpiam reperire prorsus difficillimum sit. Itaque ipsos levis aliorum delicti mutuo veniam indulgere; et quidquid humanitus peccatum sit, condonare oportere, magnam semper rationem habentes mutuæ concordia: ne forte dum ipsi inter se seditiones agitant, iis qui divinam legem maledictis incessere parati sunt, ridendi præbeat occasio. Quorum tamen maximam rationem ab ipsis habendam esse;

κοῦ λόγου, methodum tradit hujusmodi orationum: Ὁ συνταττόμενος, δηλὸς ἐστὶν ἀνιώμενος ἐπὶ τῷ χωρισμῷ, id est, *Qui valedicit, præ se fert dolorem ob discessum*. Sed et in toto capite passim usurpat συντάττεσθαι pro valedicere. Idque orationis genus ab Homero primum inventum esse dicit, apud quem Ulysses Phæacibus valedicit. At Natalis Comes, qui Menandrum rhetorem in Latinum sermonem transtulit, συντακτικὸν λόγον vertit *adjunctivam orationem*, et verba illa quæ citavi, δ συνταττόμενος, interpretatur *adjungens*, etc. Quo nihil fingi potest ineptius. Atqui συντάττεσθαι Græcis est valedicere. Hesychius: Συντάττεσθαι, ἀσπάσασθαι. Sic Eusebius usurpat in fine hujus capituli, et in libro 1 ubi de morte Constantii Chlori loquitur. Hujusmodi oratio exstat Gregorii Nazianzeni, habita in consessu centum et quinquaginta episcoporum, quæ συντακτικὸς λόγος inscribitur, quod idem est ac συντακτικός. In hac siquidem oratione Gregorius valedicit Ecclesiæ Constantinopolitanae. Recte igitur Suidas scribit: Συντακτικὸς, συντακτικός. Sed quod idem Suidas addit Origenem dictum esse συντακτικόν, longe fallitur, συντάκτης enim dictus est Origenes teste Epiphano, non συντακτικός.

(81) *Περὶ πολλοῦ τιμωμένων*. Melius scriberetur *τιμωμένων*.

(82) *Ὅν μάλιστα τὰ πάντα δεῖν*. Deesse videntur nonnulla. Sane hi libri pluribus in locis mutili sunt, ut jam aliquoties notavimus. Hic autem locus non incommode ita suppleri potest: ὧν μάλιστα προνοεῖν ἡμᾶς, καὶ ποιεῖν τὰ πάντα δεῖν. Hæc enim de paganis dicuntur, de quibus proxime locutus fuerat Constantinus, cum dixit: τοῖς τὸν θεῖον βλασφημεῖν νόμον παρεσκευασμένοις. Ait ergo Constantinus ad episcopos, cavendum inprimis esse, ne ex ipsorum dissensionibus ad contemnendam ac deridendam Christianorum religionem provocentur pagani. Eorum enim maximam curam ac sollicitudinem gerere nos oportere, omniaque agere, quibus ad veram fidem ac salutem possint revocari. Eos vero servari facile posse, et ad agnitionem veritatis pervenire, si res nostræ illis beatæ et admirandæ videantur. Proinde unumquemque illorum variis modis atque artibus alliciendum esse ad partes nostras. Utitur deinde exemplo medicorum, qui ut ægris salutem restituant, omnia excogitant quæ illis utilia fore credunt. Hæc certe non intellexerunt interpretes, in quorum versione lector alia omnia

deprehendet. Eodem referendus est locus Eusebii in capite 56 hujus libri, ubi ait Constantinum imperatorem magnam vim auri ecclesiis donasse ad pauperum alimoniam, cum omnes homines ad suscipiendam salutaris fidei doctrinam hac etiam ratione invitare vellet; exemplo Apostoli, qui in Epistola ad Philippenses hæc ait: *Sive per occasionem, sive per veritatem Christus annuntietur*. Porro in ms. codd. Fuk. et Savil., et in Turnebi libro totus hic locus ita scribitur: Οὗς καὶ μάλιστα δεῖ σωθῆναι· οὐκ ἀδύνατον γὰρ εἰ τὰ καθ' ἡμᾶς αὐτοῦς ζηλωτὰ φαίνοιτο· quæ sine dubio vera lectio est. Id tantum emendari velim, ut pro οὐκ ἀδύνατον γὰρ scribatur οὐκ ἀδύνατον δέ, et postea pro μὴ ἀγνοεῖν legatur μὴ ἀγνοεῖν γάρ.

(82') *Σωθῆναι δυναμένων*. Hoc loco σωθῆναι idem est, quod salutaris fidei doctrinam percipere, quomodo sumitur apud Paulum, ubi dicit Deum velle omnes homines salvos fieri, et ad agnitionem veritatis venire (1 Tim. II, 4). Est hoc verbum in eo sensu proprium Christianæ religionis. Quo tamen usi sunt etiam posterioris ævi philosophi, ut legere memini in Commentariis Procli in *Timæum*.

(83) *Μὴ ἀμφιγνοεῖν*. Scribendum potius μὴ τε ἀμφιγνοεῖν, subaudiendo δεῖν quod paulo ante præcessit. Sed codex Fuketii veram nobis lectionem aperuit in quo legitur μὴ ἀγνοεῖν δ' ὡμᾶς εἶμαι ὡς, etc. Atque ita etiam Turnebus ad oram libri sui emendarat ex ms. codice. — Aliis placet, voce δεῖν ante σωθῆναι deleta, μὴ δεῖν ἀμφιγνοεῖν legere. Edit.

(84) *Ὑποκουρούμενοι*. Verbum insolens et novum: pro quo scribendum videtur ἐπικουρούμενοι. Sensus autem is omnino est quem in versione mea posui. Ait enim Constantinus variis causis et occasionibus paganos ad religionem nostram solere converti. Alios spe alimentorum duci; ob eleemosynas scilicet Christianorum. Alios spe patrocini; ob episcoporum scilicet auctoritatem, qui apud imperatorem et summates plurimum poterant, προστασία est patrocini seu suffragium, ut ad Amnianum Marcellinum notavi, qua voce crebro utitur Joannes Chrysostomus. In optimo codice Fuketiano deest vox ἐπικουρούμενοι, totusque locus ita legitur: οἱ μὲν γὰρ ὡς πρὸς τροφήν χαίρουσιν· οἱ δὲ τοὺς προστασίας ἐπιλημμένους ὑποτρέχειν εἰώθασιν.

quippe cum facile servari possint, si ea quæ apud nos geruntur, illis eximia et admiranda videantur. Neque vero ipsis obscurum esse, sermonum copiam haudquaquam omnibus hominibus utilitatem afferre. Alii enim tanquam ad vitam sustentandam commoda sibi suppeditari gaudent : alii ad patrocinium solent confugere. Quidam eos a quibus benigne excipiuntur diligunt ; nonnulli munusculis honorati, ad amicitiam ineundam impelluntur. Pauci admodum sunt veri sermonum amatores : nec facile invenitur, qui veritatis studiosus sit. Quam ob causam omnibus sese accommodare oportet, et instar medici cujusdam ea quæ ad uniuscujusque salutem utilia sunt subministrare, ut salutaris doctrina omni ex parte ab omnibus honoretur. Et hæc quidem primo loco imperator eis præcepit. Ad extremum vero adjecit, ut pro se quoque preces ad Deum sedulo facerent. Cum in hunc modum eis valdidisset, cunctis post hæc in patriam redeundi domum reversi sunt ; ac deinceps una apud omnes valuit opinio, sub ipsius imperatoris præsentia communi omnium consensu firmata ; cum ii qui jam dudum a se mutuo divulsi erant, in unum veluti corpus coaluissent.

496 CAPUT XXII.

Quomodo alios quidem horiatus sit, ad alios autem scripserit, et de pecuniarum divisione.

Tanto igitur successu imperator exhilaratus, iis qui synodo minime interfuisset, gratissimum fructum per litteras præbuit. Sed et universis populis, tam iis qui per agros quam qui in urbibus habitabant, magnam pecuniæ vim distribui jussit ; publicam festivitatem ob vicesimum imperii sui annum hac ratione concelebrans.

CAPUT XXIII.

Quomodo ad Ægyptios scripserit, eosque ad pacem hortatus sit.

Verum cunctis inter se pacem colentibus, apud solos Ægyptios implacabilis contentionis furor ardebat : adeo ut molestiam quidem exhiberent imperatori, non ideo tamen eum ad iracundiam excitarent. Illos enim ut patres, aut potius ut prophetas Dei, omni honore imperator afficiens, iterum ad se vocavit ; iterum arbiter eorumdem fuit ; iterum eos muneribus ac donis honoravit. Sententiam quoque quam arbiter dixerat, per epistolam significavit, confirmans et sanciens ea quæ a synodo decreta fuerant, eosque adhortans ut concordie studerent, nec Ecclesie corpus distrahere ac discernere velent, sed futurum Dei judicium animo reputarent.

CAPUT XXIV.

Quomodo episcopis et plebibus religiosas litteras scripsit.

Sed et alia plurima ejusmodi scripsit, ac pene innumerabiles exaravit epistolas ; nunc episcopis præscribens ea quæ ad Ecclesiarum Dei utilitatem spectabant, nunc ipsas plebes per litteras compel-

(85) *Λόγων ἀληθῶν ἀληθεῖς.* Codd. Fuketii et Savilii scriptum habent *λόγων ἀληθῶν ἔρασταί.* Quomodo etiam in libro Turnebi ad marginem emendatur. Sed vulgata lectio magis placet ob ea quæ proxime sequuntur, ut vitetur ταυτολογία. Paulo post codex

ζιώσει φιλοφρονουμένους ἀσπάζονται, καὶ ξενίῳ τιμώμενοι· ἀγαπῶσιον ἕτεροι· βραχεῖς δ' οἱ λόγων ἀληθῶν ἀληθεῖς (85) ἔρασταί, καὶ σπάνιος αὖ ἐστὶ τῆς ἀληθείας φίλος. Διὸ πρὸς πάντας ἀρμόττεσθαι δεῖ, λατροῦ δίκην ἐκάστω τὰ λυσιτελή πρὸς σωτηρίαν ποριζομένους· ὡστ' ἐξ ἁπαντος τὴν σωτήριον παρὰ τοῖς πᾶσι δοξάζεσθαι διδασκαλίαν. Τοιαῦτα μὲν ἐν πρώτοις παρήγει· τέλος δ' ἐπιτεθει, τὰς ὑπὲρ αὐτοῦ πρὸς τὸν Θεὸν ἰκετηρίας ἐσπουδασμένως ποιῆσθαι. Οὕτω δὲ συνταξάμενος, ἐπὶ τὰ σφῶν οἰκεία τοῖς πάντας ἐπανίεναι ἤφει· οἱ δ' ἐπανῆσαν σὺν εὐφροσύνῃ, ἐκράτει τε λοιπὸν παρὰ τοῖς πᾶσι μία γνώμη, παρ' αὐτῷ βασιλεῖ συμφωνηθεῖσα, συναπτομένων ὡσπερ ἐφ' ἐνὶ σώματι, τῶν ἐκ μακροῦ διηρημένων.

B

ΚΕΦΑΛΑΙΟΝ ΚΒ'.

Ὅπως οὖς μὲν προέπεμψεν, οὖς δὲ ἔγραψε, καὶ χρημάτων διαδόσεις.

Χαίρων δῆτα βασιλεὺς ἐπὶ τῷ κατορθώματι, τὰς μὴ παρατυχοῦσι τῇ συνόδῳ καρπὸν εὐβαλῆ δειδώρητο δι' ἐπιστολῶν· λαοὶς θ' ἄπασι, τοῖς τε κατ' ἀγροῖς καὶ τοῖς ἀμφὶ τὰς πόλεις, χρημάτων ἀφθόνους διαδόσεις ποιῆσθαι παρεκελεύετο, ὧδέ πη γεραίρων τὴν εορτὴν τῆς εικοσαετοῦς βασιλείας.

ΚΕΦΑΛΑΙΟΝ ΚΓ'.

Ὅπως περὶ εἰρήνης Αἰγυπτίους ἔγραψέ τε καὶ παρήγεσεν.

Ἄλλὰ γὰρ ἀπάντων εἰρηνευομένων, μόνοις Αἰγυπτίοις ἀμικτος ἦν ἡ πρὸς ἀλλήλους φιλονεικία, ὡς καὶ αὐθὺς ἐνοχλεῖν βασιλεῖα, οὐ μὴν καὶ πρὸς ὀργὴν ἐγείρειν. Οἷα γοῦν πατέρας, ἢ καὶ μᾶλλον προφήτας Θεοῦ, πάσῃ περιέπων τιμῇ, καὶ δεύτερον ἐκάλει, καὶ πάλιν ἐμεσίτευε τοῖς αὐτοῖς ἀνεξικακῶς, καὶ δύοις ἐτίμα πάλιν, ἐδήλου τε τὴν δίκαιαν δι' ἐπιστολῆς. Καὶ τὰ τῆς συνόδου δόγματα κυρῶν ἐπεσφραγίζετο, παρεκάλει τε συμφωνίας ἔχεσθαι, μηδὲ διασπᾶν καὶ κατατέμνειν τὴν Ἐκκλησίαν, τῆς δὲ τοῦ Θεοῦ κρίσεως ἐν ψῆ τὴν μνήμην λαμβάνειν. Καὶ ταῦτα δὲ βασιλεὺς δι' ἰκέλειας ἐπέστειλε γραφῆς.

Et hæc quidem imperator speciali epistola eis suggessit.

D

ΚΕΦΑΛΑΙΟΝ ΚΔ'.

Ὅπως ἐπισκόπους καὶ λαοὶς εὐλαβῶς κολλῶνς ἔγραψεν.

Καὶ ἀλλὰ δὲ τούτοις ἔγραφεν ἀδελφὰ μυσία, πλείστας θ' ὄσας ἐπιστολάς διετύπου, ἐν μέρει μὲν ἐπισκόποις ὑπὲρ τῶν Ἐκκλησιῶν τοῦ Θεοῦ τὰ πρόσφορα διαταττόμενος· ἥδη δὲ καὶ αὐτοῖς προσεφώνει τοῖς

Fuketii et schedæ Regiæ habent : ὅφ' ἐνὶ σώματι· non ἐφ' ἐνὶ, ut legitur in vulgatis editionibus. In eodem codice scriptum inveni : διόπερ παντας ἀρμόττεσθαι δεῖ, non ut vulgo editum est, διὸ πρὸς πάντας.

πλήθεισιν, ἀδελφοὺς ἀποκαλῶν καὶ συνθεράποντας ταυ-
 του τῶς τῆς Ἐκκλησίας λαοὺς ὁ τρισμακάριος. Σχολῆ
 δ' ἂν γένοιτο ταῦτα ἐπὶ οἰκειᾶς ὑποθέσεως συναγα-
 γεῖν (86), ὡς ἂν μὴ τὸ σῶμα τῆς παρουσίας ἡμῖν δια-
 κόπτοιτο ἱστορίας.

ΚΕΦΑΛΑΙΟΝ ΚΕ΄.

*Ὅπως ἐν Ἱεροσολύμοις ἐπὶ τῷ ἁγίῳ τόπῳ τῆς
 τοῦ Σωτῆρος ἡμῶν ἀναστάσεως, καθὼν προσευ-
 κτήριον οἰκοδομῆσθαι προσέταξε.*

Τούτων δ' ὡδ' ἐχόντων, μνήμης ἄλλο τι μέγιστον
 (87) ἐπὶ τοῦ Παλαιστινίων ἔθνους ὁ θεοφιλῆς ἐργάζε-
 το· τί δ' ἦν τοῦτο; Τὸν ἐν τοῖς Ἱεροσολύμοις τῆς
 σωτηρίου ἀναστάσεως μακαριστότατον τόπον, ἐδόκει
 δεῖν αὐτῷ περιφανῆ καὶ σεπτὸν ἀποφῆναι τοῖς πᾶσιν.
 Αὐτίκα γοῦν οἶκον εὐκτήριον συστήσασθαι διεκελεύε-
 το, οὐκ ἄθεσθαι τοῦτ' ἐν διανοίᾳ βαλῶν, ἀλλ' ὑπ' αὐτοῦ
 τοῦ Σωτῆρος ἀνακινήθεις τῷ πνεύματι.

ΚΕΦΑΛΑΙΟΝ ΚΣΖ΄.

*Ὅτι τὸ θεῖον μνῆμα χόμασι καὶ εἰδώλοις ἁπ-
 ἐκρύψαν οἱ ἄθεοι.*

Ἄνδρες μὲν γάρ ποτε δυσσεβεῖς, μᾶλλον δὲ πᾶν τὸ
 δαιμόνων διὰ τούτων γένος, σπουδῆν ἔθεντο σκότῳ
 καὶ λήθῃ παραδοῦναι τὸ θεσπέσιον ἐκεῖνο τῆς ἀθανα-
 σίας μνῆμα, παρ' ἧς φῶς ἐξαστρέπτων ὁ καταβᾶς
 οὐρανῶθεν ἄγγελος, ἀπεκύλισε τὸν λίθον τῶν τὰς δια-
 νοίας λελιθωμένων, καὶ τὸν ζῶντα μετὰ τῶν νεκρῶν
 ἔθ' ὑπέρχειν ὑπειληφῶτων· τὰς γυναῖκας εὐαγγελιζό-
 μενος, τὸν τε τῆς ἀπιστίας λίθον τῆς αὐτῶν διανοί-
 ας (88) ἐπὶ δόξῃ τῆς τοῦ ζητουμένου ζωῆς ἀφαιρούμε-
 νος. Τοῦτο μὲν οὖν τὸ σωτήριον ἄντρον ἄθεοί τινες
 καὶ δυσσεβεῖς ἀφανῆς ἐξ ἀνθρώπων ποιήσασθαι διανε-
 νόηντο, ἄφρονι λογισμῷ τὴν ἀλήθειαν ταύτην πη κρύ-
 ψαι λογισάμενοι. Καὶ δὴ πολλὴν εἰσενεχόμενοι μό-
 χθον, γῆν ἐξωθέν ποθεν εἰσφορήσαντες (89), τὸν πᾶν-
 τα καλύπτουσι τόπον, κάπειτ' εἰς ὕψος αἰωρήσαντες,
 λίθῳ τε καταστρώσαντες, κάτω που τὸ θεῖον ἄντρον
 ὑπὸ πολλῶ τῷ χώματι κατακρύπτουσιν· εἶθ' ὡς οὐ-
 δενδρὸς αὐτοῖς λειπομένου, τῆς γῆς ὑπερθεῖν, δεινὸν ὡς
 ἀληθῶς ταφεῖνα ψυχῶν ἐπισκευάζουσιν, νεκρῶν εἰ-
 δῶλων σκότιον Ἄφροδίτης ἀκολάστῳ δαίμονι· μυχθὸν
 οἰκοδομησάμενοι· κάπειτα μυσσάρᾳ ἐνταυθοῖ θυσίας
 ἐπὶ βεθῆλων καὶ ἐναγῶν βωμῶν ἐπισπένδοντες (90)
 ταύτη γὰρ μόνως καὶ οὐκ ἄλλως, τὸ σπουδασθῆν εἰς

A laus, fratresque et **conservas suos nominans Ecclē-**
sie populos, vir beatissimus. Verum hæc separato
volumine colligere, alias fortasse otium fuerit, nō
hujus Historiæ nostræ series interrumpatur.

497 CAPUT XXV.

Quomodo Hierosolymis in sancto Dominicæ resurre-
ctionis loco templum extrui præcepit.

His ita gestis, imperator Deo charus aliud quiddam
 inprimis memorabile aggressus est in Palæstina.
 Quidnam vero illud est? Beatissimum illum Domi-
 nicæ resurrectionis locum qui est Hierosolymis, il-
 lustrem ac venerabilem cunctis mortalibus efficere,
 officii sui esse existimavit. Confestim igitur orato-
 rium ibidem extrui mandavit: non absque Dei nutu
 eo inductus, sed ipso Servatore ejus animum inciti-
 tante.

CAPUT XXVI.

Quomodo impii sepulcrum Domini ruderibus et
simulacris superpositis obtexerant.

Quippe impii quondam homines, seu potius uni-
 versum dæmonum genus, impiorum hominum ope-
 ra, venerandum illud immortalitatis monumentum
 tenebris atque oblivione penitus involvere studue-
 rant. Illud, inquam, monumentum, ad quod angelus
 olim e cælo delapsus admirabili luce radians, saxum
 revolverat ex animis eorum qui vere saxei erant,
 et qui viventem Christum inter mortuos adhuc jacere
 arbitrabantur: felicem nuntium afferens mulcrib-
 us, et incredulitatis lapidem a mentibus earum
 removens, ut opinionem de vita ejus qui ab illis
 quærebatur, adstrueret. Hanc igitur salutarem spe-
 luncam, impii quidam ac profani homines funditus
 abolere in animum induxerant; stulte admodum
 opinati, se hoc modo veritatem esse occultaturos.
 Itaque non sine summo labore, plurima humo
 aliunde advecta aggestaque totum locum oppleverē.
 Quem cum mediocri altitudine extulissent et lapide
 constravissent, sub hac tanta congerie sacram spe-
 luncam obtexerunt. Dehinc perinde ac si nihil am-
 plius ipsis superesset, supra illud solum, infaus-
 tum prorsus animarum sepulcrum extruxerunt;
 obscuram mortuorum simulacrorum cavernam in

(86) Ταῦτα ἐπὶ οἰκειᾶς ὑποθέσεως συναγαγεῖν. D
 Certe Eusebius quod hic pollicetur, postea implevit,
 omnesque epistolas et sanctiones imp. Constantini,
 quæ ad catholicam fidem spectabant, speciali libro
 complexus est. Id me docuit codex Medicæus, in
 quo ad calcem *Historiæ ecclesiasticæ* perscripta
 est epistola Constantini ad Palæstinos, quam in su-
 periore libro retulit Eusebius, et post supradictam
 epistolam leguntur hæc verba: Γαῦτα μὲν οὖν ὧδέ
 μοι κείσθω. Φέρε δὲ λοιπὸν· τοὺς νόμους καὶ τὰς
 ὑπὲρ τῆς ἀληθοῦς εὐσεβείας τοῦ θεοφιλοῦς ἡμῶν καὶ
 πραοτάτου βασιλέως ἐπιστολάς, ἀφ' ἐτέρας ἀρχῆς
 δημοῦ πάσας συναγάγωμεν.

(87) Μνήμης ἄλλο τι μέγιστον. Prima vox de-
 lenda videtur utpole superflua, nisi forte subau-
 dīatur μνήμης ἕνεκα. Possset etiam dici εἰς μνή-
 μην. Turnebus ad oram sui libri emendavit ἀξιον
 προ μέγιστον.

(88) Τῆς αὐτῶν διανοίας. Vocem αὐτῶν ad mu-
 lieres, quæ prima luce ad sepulcrum Domini vene-

D rant, referendam putavi. Christophoronus tamen
 eam retulit ad saxeos illos et incredulos, de qui-
 bus paulo ante locutus est Eusebius; quod non
 probō.

(89) Γῆν ἐξωθέν ποθεν εἰσφορήσαντες. Malim
 legere γῆν ἐξ ὄθεν ποθέν, id est, humo undecunque
 aggesta.

(90) Θυσίας ἐπὶ βωμῶν ἐπισπένδοντες. Pes-
 sime hunc locum vertit Christophoronus hoc modo:
Tum detestabiles ibi victimas super impuras aras
immolare. Atqui vox σπένδοντες satis indicat, non
 de victimis hic Eusebium loqui, sed de libationibus,
 vino scilicet, lacte et similibus, quæ gentiles diis
 suis offerebant. Adde quod victimas super aris im-
 molari, prorsus absurdum est. Hostiæ enim juxta
 aras mactabantur, non super aris. Notus est Ovidii
 versus, *Fast.* lib. 1, 357 et seq.

*Rode, caper, vitem. Tamen hinc [huic] cum stabis
 ad aras, etc.*

honorem lascivi dæmonis quem Venerem vocant, ædificantes, ubi execranda sacrificia super profanis et impuris altaribus offerebant. Id enim quod instituerant, ita demum se perfecturos esse opinabantur, si impuris hujusmodi sordibus **498** salutarem speluncam obruissent. Miseri enim illud intelligere non poterant, fieri omnino non posse, ut qui de morte victoriam retulisset, hoc ipsorum facinus occultum relinqueret: quemadmodum nec fieri potest, ut sol supra terras radians, et consuetum in cælo cursum peragens, totius generis humani notitiam subterfugiat. Quippe Servatoris nostri potentia longe præstantiori luce resplendens, nec ut sol corpora, sed animos hominum illustrans, totum jam terrarum orbem radiis implebat. Sed nihilominus ea quæ impii ac profani homines adversus veritatem machinati fuerant, longo temporis spatii permanserunt. Nec ullus ex præsidibus, aut ex ducibus, aut ex ipsis etiam imperatoribus, qui ad tantum scelus evertendum idoneus foret, inventus est præter unum Deo omnium regi acceptissimum principem. Qui divino animatus spiritu, cum supra memoratum locum, omnibus purgamentis ac sordibus ab adversariis fraudulenter obstructum, et oblivioni penitus traditum esse indigne ferret, nec improbitati eorum qui id moliti fuerant cedendum esse arbitrareretur; Dei adiutoris sui numine invocato, purgari præcepit: ratus eam maxime soli partem, quam adversarii contaminassent, sua opera ac ministerio divina frui magnificentia oportere. Simul atque hoc ab imperatore præceptum est, continuo opera illa ad fraudem comparata, e sublimi ad solum dejecta sunt; et ædificia ad decipiendos homines constructa, cum ipsis statutis ac dæmonibus diruta sunt ac dissipata.

CAPUT XXVII.

Quomodo Constantinus templi materiam ac rudera longissime projici mandavit.

Neque tamen hic conquevit imperatoris alacritas. Sed præterea tolli ruta cæsa, et quam longissime extra fines regionis projici mandavit. Quod itidem præceptum protinus executioni mandatum est. Hucusque vero progressus imperator, nequam sibi satisfacit. Sed divino quodam æstus incitatus, jussit ut loco altissime effosso, solum ipsum utpote dæmonum piaculis contaminatum, simul cum egesta humo quam longissime exportaretur.

499 CAPUT XXVIII.

Manifestatio sanctissimi sepulcri.

Nec mora, istud quoque ut jussum erat implementum est. Postquam aliud solum, locus scilicet qui in imo erat, apparuit; tunc vero ipsum augustum sanctissimumque Dominicæ resurrectionis monumentum præter omnium spem refulsit, et spelunca illa quæ sancta sanctorum vere dici potest, resurrectionis Servatoris nostri quamdam expressit si-

A ἔργον ἀξέιν ἐνόμιζον, εἰ διὰ τούτων τῶν ἐναγῶν µα-
σαγμάτων τὸ σωτήριον ἄντρον κατακρύψειαν· οὐ γὰρ
οἶοι τ' ἦσαν συνιέναι οἱ δελταῖοι, ὡς οὐκ εἶχε φύσιν
τὸν κατὰ τοῦ θανάτου βραβεῖα ἀναδησάµενον, κρύφιον
καταλιπεῖν τὸ κατόρθωµα, οὐδὲ τὴν σύµπασαν τῶν
ἀνθρώπων [φύσιν] λαθεῖν (91) λάµπων ὑπὲρ γῆς γε-
νόµενος ὁ ἥλιος, καὶ τὸν οἰκείον ἐν οὐρανῷ διῆπτευσεν
δρόµον· τούτου γὰρ κρειττόνων ψυχὰς ἀνθρώπων,
ἀλλ' οὐ σώµατα ἡ σωτήριος καταυγάσσασα δύναµις,
τῶν οἰκείων τοῦ φωτὸς µαρµαρυγῶν τὸν σύµπαντα
κατεπλήρου κόσµον. Πλήν ἀλλὰ τῶν ἀθέων καὶ δυσ-
σεβῶν ἀνδρῶν τὰ κατὰ τῆς ἀληθείας µηχανήµατα
µακροῖς παρετείνετο χρόνοις, οὐδεὶς τε τῶν πύπτε,
οὐχ ἡγουµένων, οὐ στρατηγῶν, οὐκ αὐτῶν βασιλέων,
ἐπὶ καθαίρεισι τῶν τετολμηµένων εὐρηταὶ ἐπιτήδεωσι,
ἢ µόνος εἰς ὃ τῷ παµβασίλει Θεῷ φίλος. Καὶ πνεύµα-
τι γούν κάτοχος θεῖω, χωρὼν αὐτὸν ἐκεῖνον τὸν δεη-
λωµένον, πάσαις οὐ καθαραῖς ὕλαις ἐχθρῶν ἐπιου-
λαῖς κατακεκρύφθαι, λήθη τε καὶ ἀγνοίᾳ παραδεδο-
µένον οὐ παριδῶν, οὐδὲ τῆ τῶν αἰτίων παραχωρήσις
κακίᾳ, θεὸν τὸν αὐτοῦ συνεργὸν ἐπικαλεσάµενος, κα-
θαίρεισθαι προστάττει, αὐτὴν δὴ µάλιστα τὴν ὑπὸ τῶν
ἐχθρῶν µεµιασµένην ἀπολαύσαι δεῖν οἰόμενος τῆς τοῦ
παναγάθου δι' αὐτοῦ µεγαλοουργίας. Ἄµα δὲ προστά-
γµατι τὰ τῆς ἀπάτης µηχανήµατα εἰς ἕδαφος ἀνωθεν
ἀφ' ὑψηλοῦ καταερίπτετο, ἐλύετό τε καὶ καθρεῖτο,
αὐτοῖς ζοῶνοις καὶ δαίµοσι, καὶ τὰ τῆς πλάνης οἰκο-
δομήµατα.

B ἔργον ἀξέιν ἐνόμιζον, εἰ διὰ τούτων τῶν ἐναγῶν µα-
σαγμάτων τὸ σωτήριον ἄντρον κατακρύψειαν· οὐ γὰρ
οἶοι τ' ἦσαν συνιέναι οἱ δελταῖοι, ὡς οὐκ εἶχε φύσιν
τὸν κατὰ τοῦ θανάτου βραβεῖα ἀναδησάµενον, κρύφιον
καταλιπεῖν τὸ κατόρθωµα, οὐδὲ τὴν σύµπασαν τῶν
ἀνθρώπων [φύσιν] λαθεῖν (91) λάµπων ὑπὲρ γῆς γε-
νόµενος ὁ ἥλιος, καὶ τὸν οἰκείον ἐν οὐρανῷ διῆπτευσεν
δρόµον· τούτου γὰρ κρειττόνων ψυχὰς ἀνθρώπων,
ἀλλ' οὐ σώµατα ἡ σωτήριος καταυγάσσασα δύναµις,
τῶν οἰκείων τοῦ φωτὸς µαρµαρυγῶν τὸν σύµπαντα
κατεπλήρου κόσµον. Πλήν ἀλλὰ τῶν ἀθέων καὶ δυσ-
σεβῶν ἀνδρῶν τὰ κατὰ τῆς ἀληθείας µηχανήµατα
µακροῖς παρετείνετο χρόνοις, οὐδεὶς τε τῶν πύπτε,
οὐχ ἡγουµένων, οὐ στρατηγῶν, οὐκ αὐτῶν βασιλέων,
ἐπὶ καθαίρεισι τῶν τετολμηµένων εὐρηταὶ ἐπιτήδεωσι,
ἢ µόνος εἰς ὃ τῷ παµβασίλει Θεῷ φίλος. Καὶ πνεύµα-
τι γούν κάτοχος θεῖω, χωρὼν αὐτὸν ἐκεῖνον τὸν δεη-
λωµένον, πάσαις οὐ καθαραῖς ὕλαις ἐχθρῶν ἐπιου-
λαῖς κατακεκρύφθαι, λήθη τε καὶ ἀγνοίᾳ παραδεδο-
µένον οὐ παριδῶν, οὐδὲ τῆ τῶν αἰτίων παραχωρήσις
κακίᾳ, θεὸν τὸν αὐτοῦ συνεργὸν ἐπικαλεσάµενος, κα-
θαίρεισθαι προστάττει, αὐτὴν δὴ µάλιστα τὴν ὑπὸ τῶν
ἐχθρῶν µεµιασµένην ἀπολαύσαι δεῖν οἰόμενος τῆς τοῦ
παναγάθου δι' αὐτοῦ µεγαλοουργίας. Ἄµα δὲ προστά-
γµατι τὰ τῆς ἀπάτης µηχανήµατα εἰς ἕδαφος ἀνωθεν
ἀφ' ὑψηλοῦ καταερίπτετο, ἐλύετό τε καὶ καθρεῖτο,
αὐτοῖς ζοῶνοις καὶ δαίµοσι, καὶ τὰ τῆς πλάνης οἰκο-
δομήµατα.

ΚΕΦΑΛΑΙΟΝ ΚΖ'.

C Ὅπως Κωνσταντῖνος τοῦ εἰδωλοῦ τὰς ὕλας
καὶ τὰ χῶµατα μακρὰν ποῦ ριφθῆναι προ-
έταξεν.

Οὐ μὴν ἐν τούτοις τὰ τῆς σπουδῆς ἴστατο. Πάλιν
δὲ βασιλεὺς αἰρεσθαι καὶ πορρωτάτω τῆς χώρας
ἀπορρίπτεσθαι, τῶν καθαιρουµένων τὴν ἐν λίθῳ
καὶ ξύλοις ὕλην προστάττει· ἔργον δὲ καὶ τὰδε παρ-
ηκολούθει τῷ λόγῳ. Ἄλλ' οὐδ' ἐπὶ τούτῳ µόνον προ-
ελθεῖν ἀπήρκεσι. Πάλιν δ' ἐπιθεισάσας βασιλεὺς, τῶδε
φοσ αὐτὸ, πολὺ τοῦ χώρου βάθος ἀνορύξαντας, αὐτῶ
χοῖ πόρρω που ἐξωτάτω, λύθροις ἅτε δαιµονικῆς ἐρ-
ρυπωµένον, ἐκφορεῖσθαι παρακελεύεται.

ΚΕΦΑΛΑΙΟΝ ΚΗ΄.

D Φανέρωσις τοῦ ἁγίου τῶν ἁγίων µνήµατος.

Παραχρῆµα δ' ἐπετελεῖτο καὶ τοῦτο. Ὡς δ' ἔτερον
ἄνθ' ἑτέρου στοιχείου ὁ κατὰ βάθους τῆς γῆς ἀνεφάνη
χώρος, αὐτὸ δὴ λοιπὸν τὸ σεµνὸν καὶ πανάγιον τῆς
σωτηρίου ἀναστάσεως µαρτύριον παρ' ἐλπίδα πᾶσαν
ἀνεφαίνετο, καὶ τό τε ἅγιον τῶν ἁγίων ἄντρον τῆς
ὁμοίαν τῆς τοῦ Σωτήρος ἀναβιώσεως ἀπελάµβανεν εἰ-
κόνα. Διὸ μετὰ τὴν ἐν σχότῳ κατάδυσιν, αὐθις ἐπὶ τὴν

(91) Vulg. οὐδὲ τὴν σύµπ. ἀνθρ. λαθεῖν. Supplevimus φύσιν post σύµπασαν. Totum locum sic describere jubet Valesius: ὡς οὐδὲ τ. σ. ἀνθ. φύσιν δυνήθη λαθεῖν, etc. Sed forte scriptura nostra ferri potest, modo supponatur Eusebium, neglecta ratione grammatica τῷ εἶχε φύσιν consentanea, ge-

neralem hujus locutionis sensum, quo τῷ ἐδύνατο æquivaleret, respexisse, eoque sensu τὸ εἶχε φύσιν (= ἐδύνατο) ante λαθεῖν subintellexisse, subjecti partes τῷ ὁ ἥλιος tribuendo. Judicent peritiores. Edit.

φῶς προφηεῖ, καὶ τοῖς ἐπὶ θῆαν ἀφικνουμένοις ἐναργῆ παρεῖχεν ὄρῃν τῶν αὐτόθι πεπραγμένων θαυμάτων τὴν ἱστορίαν, ἔργοις ἀπάσης γεγωνότεροις φωνῆς (92) τὴν τοῦ Σωτῆρος ἀνάστασιν μαρτυροῦμενον.

ΚΕΦΑΛΑΙΟΝ ΚΘ'.

Ὅπως περὶ τῆς οἰκοδομῆς, καὶ πρὸς ἄρχοντας καὶ πρὸς Μακάριον ἔγραψε τὸν ἐπισκοπον.

Τούτων ὃ ὠδε πραχθέντων, αὐτίκα βασιλεὺς νόμων εὐσεβῶν διατάξεισι, χορηγίαις τε ἀφθόνοις, οἶκον εὐκτῆριον θεοπρεπῆ ἀμφὶ τὸ σωτήριον ἄντρον ἐγκλεῦεται πλουσία καὶ βασιλικῇ δέμασθαι πολυτελείῃ, ὡς ἂν ἐκ μακροῦ τοῦτο προτεθειμένος, καὶ τὸ μέλλον εἶσεσθαι κρείττονι προθυμίᾳ τεθεαμένος. Τοῖς μὲν δὲ τῶν ἐθνῶν ἐπὶ τῆς ἐφῆς ἀρχουσιν, ἀφθόνοις καὶ δαφιλῆσι χορηγίαις, ὑπερφύεις τε καὶ μέγα καὶ πλούσιον ἀποδεικνύονα τὸ ἔργον, τῷ δὲ τῆς Ἐκκλησίας ἐπισκόπῳ τῷ τηνικαῦτα τῆς ἐν Ἱεροσολύμοις προσεστῶτι, τοιάνδε κατέπεμπε γραφήν, δι' ἧς τὸν σωτήριον λόγον τῆς πίστεως ἐναργῆσι φωναῖς παρίστη, τοῦτον γράφων τὸν τρόπον.

ΚΕΦΑΛΑΙΟΝ Λ'.

Κωνσταντίνου πρὸς Μακάριον περὶ τῆς τοῦ μαρτυρίου τοῦ Σωτῆρος οἰκοδομῆς.

« Νικητῆς Κωνσταντίνος, Μέγιστος, Σεβαστὸς, Μακαρίῳ.

« Τοσαύτη τοῦ Σωτῆρος ἡμῶν ἐστὶν ἡ χάρις, ὡς μηδέμιαν λόγων θεραπείαν (93) τοῦ παρόντος θαύματος ἀξίαν εἶναι δοκεῖν. Τὸ γὰρ τὸ γινώρισμα τοῦ ἀγιοπάτου ἐκείνου πάθους ὑπὸ τῇ γῇ πάλαι κρυπτόμενον, τοσαύταις ἐτῶν περιόδοις λαθεῖν, ἄχρως οὐ διὰ τῆς τοῦ κοινῶ πάντων ἐχθροῦ ἀναίρεσεως (94) ἐλευθερωθεῖσι τοῖς ἑαυτοῦ θεράπουσιν ἀναλαμβάνειν ἐμελλε, πᾶσαν ἔκπληξιν ἀληθῶς υπερβαίνει. Εἰ γὰρ πάντες οἱ διὰ πάσης τῆς οἰκουμένης εἶναι δοκοῦντες σοφοὶ, εἰς ἐν καὶ τὸ αὐτὸ συνελθόντες, ἀξίον τι τοῦ πράγματος ἐθέλησουσιν εἰπεῖν, οὐδ' ἂν πρὸς τὸ βραχύτατον ἀμιλληθῆναι δυνήσαιντο· ἐπὶ τοσοῦτον πᾶσαν (95) ἀνθρωπίνου λογισμοῦ χωρητικὴν φύσιν, ἡ τοῦ θαύματος τούτου υπερβαίνει, ὅσω τῶν ἀνθρωπίνων τὰ οὐράνια συνεστηχέναι δυνατώτερα. Διὰ τοῦτο γοῦν οὗτος ἀεὶ καὶ πρῶτος καὶ μόνος μοι σκοπός, ἐν ᾧ ὡς περ ἑαυτὴν ὁσημέραι καινότεροις θαύμασις ἡ τῆς ἀληθείας πίστις ἐπιδείκνυσιν, οὕτω καὶ αἱ ψυχαὶ

A multitudinem, cum post sitam ac tenebras quibus obiecta fuerat, rursus in lucem prodiit, et miraculorum quæ ibi quondam gesta fuerant, historiam iis qui ad spectandum confluerant manifestissimo videndam exhibuit, rebus ipsis quæ omni voce clarius sonant, Servatoris nostri resurrectionem testata.

CAPUT XXIX.

Quomodo de construenda ecclesia, ad præsidem et ad Macarium episcopum litteras dedit.

His ad hunc modum gestis, confestim imperator emissis constitutionibus et liberali sumptu suppeditato, circa salutarem speluncam Deo dignum templum regali magnificentia exstrui jubet. Quippe jam pridem hoc apud se constituerat, idque quod erat futurum, divina quadam alacritate præviderat. Ac rectoribus quidem provinciarum per Orientem præcepit, ut, impensis copiose subministratis, ingens amplumque et magnificum opus illud efficerent. Ad episcopum vero qui tunc temporis Hierosolymorum regebat Ecclesiam, ejusmodi litteras dedit, quibus salutaris fidei doctrinam apertissimis verbis adstruebat, ita scribens :

CAPUT XXX.

Constantini ad Macarium epistolam de edificatione martyrii Servatoris nostri.

« Victor Constantinus, Maximus, Augustus, Macario.

« Tanta est Servatoris nostri gratia, ut nulla sermonis copia ad præsentis miraculi narrationem sufficere videatur. Nam sacratissimæ illius passionis monumentum, sub terra jampridem occultatum tot annorum spatio delituisse, 500 quoad communium hoste eublato, famulis ejus in libertatem vindicatis affulgeret, omnem revera admirationem superat. Nam tametsi omnes quotquot ubique terrarum sapientes habentur, in unum coacti, aliquid pro hujus rei dignitate dicere instituerint, ne ad minimam quidem ejus partem aspirare posse mihi videntur. Quippe hujus miraculi fides, omnem humanæ rationis capacem naturam tantum excedit, quantum humanis divina præcellunt. Quocirca hic unus mihi ac præcipuus semper est scopus, ut quemadmodum veritatis fides novis quotidie miraculis inclarescit, sic etiam mentes omnium nostrum ad sanctissimæ legis observantiam cum omni mo-

(92) Vulg., ἔργοις ἀπάσης γεγωνότεραν φωνῆς. Scribendum est procul dubio γεγωνότεροις, quod non vidit Christophorus. Est autem hic hujus loci sensus : illam Dominicæ sepulcri post tot sæcula restitutionem, reipsa confirmasse resurrectionem Domini nostri. In codice Fuk. legitur γεγωνότερος, quomodo etiam Turneas ad oram libri sui ex scripto codice emendarat. In schedis Regiis scriptum est γεγωνότερας. Savilius ad oram libri s i notarat, forte γεγωνότερον.

(93) Μηδὲ μιαν λόγων θεραπείαν. Apud Soeratem, Theodorum ac Nicephorum legitur λόγων χορηγίαν, quod rectius puto.

(94) Διὰ τῆς τοῦ κοινῶ πάντων ἐχθροῦ ἀναίρεσεως. Hostem publicum Constantinus hic appellat

Licinium, post ejus exitium ait sacrum Domini sepulcrum, quod ante latuerat, in lucem et conspectum hominum prodisse. Occisus est Licinius anno Christi 326, ut scribitur in Fastis Idatii. Eodemque anno cum Helena Hierosolymam advenisset, sepulcrum Domini repertum est. Posset etiam publici hostis nomine dæmon hic intelligi, nisi quæ sequuntur verba repugnarent. Neque enim diabolus tunc demum victus atque oppressus est, cum sepulcrum Domini egestis ruderibus detectum est. Adde quod ἀναίρεσις, id est cædes, melius de Licinio dicitur quam de diabolo.

(95) Ἐπὶ τοσοῦτον πᾶσαν. Scribendum puto ἐπὶ τοσοῦτῳ πᾶσαν, etc. In libro Fuk. scribitur ἐπὶ τοσοῦτο γὰρ, etc.

destia et concordia alacritate incitentur. Quod quoniam omnibus perspectissimum esse confido, illud tibi in primis persuasum velim, nihil mihi antiquius esse, quam ut sacrum illum locum quem Dei jussu turpissima adjectione simulacri velut gravi quodam pondere exoneravi, et qui ab initio quidem Dei judicio sanctus fuit, postea vero multo sanctior effectus est, ex quo Dominicæ passionis fidem in lucem protulit; eum, inquam, locum fabricarum pulchritudine exornemus.

CAPUT XXXI.

Quod hanc ædem, mœnium, columnarum, et marmorum venustate, cæteras ecclesias superare voluerit.

Decet itaque prudentiam tuam singula ad opus necessaria ita disponere et curare, ut non modo basilica ipsa omnium quæ ubique sunt pulcherrima, sed et reliqua membra ejusmodi sint, ut omnes quantumvis eximie singularum urbium fabricæ ab hac una facile superentur. Ac de parietum quidem substractione et elegantia, Draciliano amico nostro, agenti vices præfectorum prætorio, et præsidii provincie, scias a me curam esse commissam. Jussit siquidem pietas nostra, ut artifices et operarii, et quæcunque ad hoc opus necessaria esse ex prudentia tua cognoverint, protinus instante illorum sollicitudine dirigantur. De columnis vero et marmoribus, quæcunque et pretiosiora et utiliora esse ipso aspectu judicaveris, cura ut ad nos perscribas: ut cum ex litteris tuis cognoverimus quot et qualibus opus sit, ea undique possint comportari. Æquum est enim ut qui prætotius orbis locis maxime admirabilis est locus, pro dignitate sua exornetur.

CAPUT XXXII.

Ut de pulchritudine conchæ, et de artificibus ac de materia Macarius ad præsidem scribat.

Porro cameram basilicæ, utrum laqueatam, an alio quopiam operis genere faciendam censeas, certior a te fieri velim. Nam si laqueata fiet, auro

(96) *Ὅπερ δ' οὖν.* Hic locus ex Socrate et Theodorito emendandus est.

(97) *Δρακιλιανῶ τῷ διέποντι τὰ τῶν ἐπαρχιῶν μέρη.* Et hic locus ex Socrate, Theodorito ac Nicephoro emendandus est in hunc modum: τὰ τῶν λαμπροτάτων ἐπαρχῶν μέρη, id est, Draciliano agenti vices clarissimum præfectorum prætorio. Exstant certe duæ Constantini leges in codice Theodosiano, altera in titulo De usuris, altera De hæreticis, ad hunc Dracilianum scriptæ. Prior hanc habet inscriptionem: *Imp. Constantinus Aug. ad Dracilianum agentem vices præfectorum prætorii.* Proposita autem est Cæsareæ in Palæstina xv Kal. Maias Paulino et Juliano coss. Secunda vero proposita dicitur Kalendis Septemb. Generasto, Constantino Aug. vii, et Constantio Cæsare coss., id est anno Christi 326. Quo etiam anno Constantinus hanc epistolam scripsit ad Macarium episcopum Hierosolymorum. Porro notandum est præfectos prætorio hic dici clarissimos. Nondum enim illustrissimatus dignitatem acceperant. Sed et in aliis Constantini legibus præfecti prætorio clarissimi dicuntur, ut in his libris

πάντων ἡμῶν περὶ τὸν ἅγιον νόμον σωφροσύνη πάση καὶ ὁμογνώμονι προθυμίᾳ σπουδαιότεραι γίγνονται. Ὅπερ δ' οὖν (96) πᾶσιν εἶναι νομίζω φανερόν, ἐκεῖνο μάλιστα πεπεισθεὶς βούλομαι, ὡς ἄρα πάντων μὴ μᾶλλον μέλει, ὅπως τὸν ἱερὸν ἐκεῖνον τόπον, ὃν Θεοῦ προστάγματι, αἰσχίστες εἰδῶλου προσθήκης ὡσερ τινὸς ἐπιχειμένου βάρους, ἐκούφισα, ἅγιον μὲν ἐξ ἀρχῆς Θεοῦ κρίσει γεγενημένον, ἀγώτερον δ' ἀποφανθέντα, ἀφ' οὗ τοῦ σωτηρίου πάθους πιστινῆς φῶς προήγαγεν, οἰκοδομημάτων κάλλει κοσμήσμεν.

ΚΕΦΑΛΑΙΟΝ ΑΑ'.

Περὶ τοῦ τῶν ἐν τῇ οἰκουμένῃ πασῶν ἐκκλησιῶν οἰκοδομηθῆναι καλλίονα τοίχους καὶ κίονας καὶ μαρμάρους.

Προσθῆκει τοίνυν τὴν σὴν ἀγγλιοναὶ οὕτω διατάξει τε καὶ ἐκάστου τῶν ἀναγκαίων ποιήσασθαι πρόνοιαν, ὡς οὐ μόνον βασιλικὴν τῶν ἀπανταχοῦ βελτίονα, ἀλλὰ καὶ τὰ λοιπὰ τοιαῦτα γίγνεσθαι, ὡς πάντα τὰ ἐφ' ἐκάστης καλλιστεύοντα πόλεως ὑπὸ τοῦ κτισματος τούτου νικᾶσθαι. Καὶ περὶ μὲν τῆς τῶν τοίχων ἐγέρσεώς τε καὶ καλλιέργιας, Δρακιλιανῶ τῷ ἡμέτέρῳ φίλῳ, τῷ διέποντι τὰ τῶν ἐπαρχιῶν μέρη (97), καὶ τῷ τῆς ἐπαρχίας ἄρχοντι, παρ' ἡμῶν τὴν φροντίδα ἐγκειρίσθαι γίνωσκε. Κεκέλευται γὰρ ὑπὸ τῆς ἐμῆς εὐσεβείας, καὶ τεχνίτας καὶ ἐργάτας, καὶ πάνθ' ἅπερ εἰς οἰκοδομὴν ἀναγκαῖα τυγχάνειν παρὰ τῆς σῆς καταμάθοιεν ἀγγιολίας, παραχρῆμα διὰ τῆς ἐκείνων προνοίας ἀποσταλῆναι. Περὶ δὲ τῶν κίωνων εἶττον μαρμάρων, ἃ δ' ἂν νομισείας εἶναι τιμιώτερα τε καὶ χρησιμώτερα, αὐτῆς συνόψεως γενομένης (98), πρὸς ἡμᾶς γράψαι σπούδασσον, ἵν' ὅσων ἂν καὶ ὁσίων χρεῖαν εἶναι διὰ τοῦ σοῦ γράμματος ἐπιγνώμεν, ταῦτα πανταχόθεν μετενεχθῆναι δυναθῆ. τὸν γὰρ τοῦ κόσμου θαυμασιώτερον τόπον κατ' ἀξίαν φερόνυεσθαι δίκαιον.

ΚΕΦΑΛΑΙΟΝ ΑΒ'.

Ὅτι καὶ περὶ τοῦ κάλλους τῆς κόγχης, καὶ ἔργων καὶ ὕλων ἐδήλωσε τοῖς ἀρχουσι.

Τὴν δὲ τῆς βασιλικῆς καμάραν, πότερον λακωνοριαν (99), ἢ δι' ἑτέρας τινὸς ἐργασίας γενέσθαι σοι δοκεῖ, παρὰ σοῦ γνώμαι βούλομαι. Εἰ γὰρ λακωνορία

occurrit. Cæterum, ut præfecti prætorio tantum clarissimi erant Constantini ætate, ita vicarii prælecturæ prætorianæ ejusdem Constantini temporibus erant tantum perfectissimi, ut docet epistola ad Probianum proconsulem Africæ. Apud Athanasium in *Apologetico* ad Constantium, pag. 794: Ἀνωτίνῳ βιάρχῳ, κεντηναριῷ τῶν λαμπροτάτων ἐπαρχῶν τοῦ ἱεροῦ πραιτωρίου.

(98) *Συνόψεως γενομένης.* Hoc loco σύνεψις formam significat ac delineationem futuri operis. Quo sensu sumitur etiam in epistola Himerii rationalis Alexandriæ ad præfectum Mareotæ, quam refert Athanasius in *Apologia*, pag. 803. Postquam enim dixit Augustum et Cæsares permisisse Ischyrae ut ecclesiam in pago suo ædificaret, mandat præposito pagi illius, ut formam futuri operis quamprimum delineet, et ad officium suum mittat: Φρόντισον τοίνυν ἐν τάξει τὴν σύνοψιν ποιησάμενος, εἰς τὴν ταῖν ἀνεργεῖν.

(99) *Τὴν δὲ τῆς βασιλικῆς καμάραν, πότερον λακωνοριαν.* Basilicarum cameræ duobus fere modis disponebantur. Aut enim lacunaribus ornabantur

εἶναι μέλλοι, δυνήσεται καὶ χρυσῷ καλλωπισθῆναι. Τὸ λοιπόμενον (1) ἵνα ἡ σὴ οὐσίτης τοῖς προειρημένους δικασταῖς ἢ τάχος γνωρισθῆναι ποιήσῃ, ὅσων τ' ἐργατῶν καὶ τεχνιτῶν καὶ ἀναλωμάτων χρεῖα, καὶ πρὸς ἐμὲ εὐθέως ἀνενεγκεῖν σπουδάσῃ, οὐ μόνον περὶ τῶν μαρμάρων τε καὶ κίωνων, ἀλλὰ καὶ περὶ τῶν λακωαριῶν, εἴγε τοῦτο ἀλλόλον ἐπικρίνειεν. Ὁ Θεός σε διαφυλάξοι, ἀδελφεῖ ἀγαπητέ. »

ΚΕΦΑΛΑΙΟΝ ΔΓ΄.

Ὅπως ἡ προφητευθεῖσα καιρῇ Ἱερουσαλήμ, ἐκκλησία τοῦ σωτήρος φιλοδόμητο.

Ταῦτα μὲν ἔγραφε βασιλεὺς. Ἄμα δὲ λόγῳ, δι' ἔργων ἐχώρει τὰ πράγματα· καὶ δὴ κατ' αὐτὸ τὸ σωτήριο μαρτύριον (2) ἡ νέα κατεσκευάζετο Ἱερουσαλήμ (3), ἀντιπρόσωπος τῇ πάλαι βοωμένη, ἢ μετὰ τὴν κυριοκτόνον μαιφρονίαν ἐρημίας ἐπ' ἔσχατα περιτραπέζα, δίκην ἕτιςε δυσσεδῶν οὐκιστόρων. Ταύτη δ' οὖν ἀντικρυς βασιλεὺς τὴν κατὰ τοῦ θανάτου σωτήριο νίκην, πλουσίαις καὶ θαυμάσιον ἀνύφου φιλοτιμίαις, τάχα ποὺ ταύτην οὖσαν τὴν διὰ προφητικῶν θεοπισμάτων κεκηρυγμένην καινὴν καὶ νέαν Ἱερουσαλήμ, ἥς περὶ μακροὶ λόγοι, μυρία δι' ἐνθέου Πνεύματος θεοπισζόντες ἀνυμνοῦσι. Καὶ δὴ τοῦ παντός ὥσπερ τινὰ κεφαλὴν, πρῶτων ἀπάντων τὸ ἱερὸν ἀν-

A quoque poterit exornari. Restat igitur ut sanctitas tua supra memoratis iudicibus quamprimum significet, quot operariis et artificibus et sumptibus opus erit: utque ad me celeriter referat, non modo de marmoribus et columnis, sed etiam de lacunaribus, si hoc opus venustius esse censueris. Divinitas te servet, frater charissime.»

CAPUT XXXIII.

Quomodo ecclesia Servatoris exstructa fuerit, quam prophetae novam Jerusalem appellaverant.

Et hæc quidem ab imperatore scripta sunt. Cæterum effectus verba ipsa statim subsecutus est, et in ipso Servatoris nostri martyrio nova fabricata est Jerusalem, ex adverso veteris illius celeberrimæ, quæ post nefariam Domini cædem ultimam vastitatem experta, pro incolarum impietate pœnas persolverat. Contra hanc igitur imperator tropæum victoriæ, quam Servator noster de morte retulerat, ambitioso cultu erexit. Atque hæc forsitan fuerit recens illa ac nova Jerusalem, prophetarum vaticiniis prædicata, de qua in sacris voluminibus tot præconia ab ipso divino Spiritu pronuntiata leguntur. Primum igitur sacram illam speluncam, ut-

tar, aut opere musivo depingebantur. De lacunariis testis est Constantini locus. De opere musivo Procopius in libro *De fabricis Justiniani*, ubi sanctæ Sophiæ templum describit. Jam lacunaria duobus modis exornari solebant. Aut enim deaurabantur, aut pingebantur, quod primus instituit Pausias, de quo Plinius in libro xxxv, cap. 11, ita scribit: « Idem et lacunaria primus pingere instituit: nec cameras ante eum taliter adornari mos fuit. » Isidorus in libro xix *Originum*. « Laquearia, inquit, sunt quæ cameras subtegunt et ornant: quæ et lacunaria dicuntur: quod lacus quosdam quadratos vel rotundos ligno vel gypso vel coloribus habeant pictos, cum signis intermicanitibus. » Quem Isidori locum inmerito reprehendit Salmasius in notis ad Flavium Vopiscum, pag. 393, ubi negat lacunaria cameris unquam supposita fuisse. Atqui Plinius idem diserte affirmat, et Constantinus in hac epistola. Velis auctor *Questionum Veteris et Novi Testamenti* in quæst. 106. « Sicut enim ad ornamentum domus pertinet, si camera ejus habeat auro distincta laquearia, » etc.

(1) Vulg., *καλλωπισθῆναι τὸ λοιπόμενον*. Hoc loco secutus sum distinctionem Theodoriti ac Nicephori, qui post verbum *καλλωπισθῆναι* punctum apponunt. Idemque ante nos fecere omnes interpretes præter Musculum. Quod si quis malit distinctionem apponere post *λοιπόμενον*, tum scribendum erit πλὴν ἢ σὴ οὐσίτης, etc., ut legitur in cod. Fuketii et Savillii.

(2) *Κατ' αὐτὸ τὸ σωτήριο μαρτύριον*. Iisdem verbis utitur Eusebius in panegyrico de tricennalibus Constantini, pag. 630. Nec male Christophorus *salutare Christi monumentum* utrobique verit. Certe Eusebius supra in cap. 28, sepulcrum Domini vocat τῆς σωτηρίου ἀναστάσεως μαρτύριον. Sed et Cyrillus Hierosolymitanus, in catechesi 14, locum Dominicæ passionis ac resurrectionis, martyrium nominari scribit.

(3) *Νέα κατεσκευάζετο Ἱερουσαλήμ*. Hæc Eusebius verba descripsit Socrates in cap. 13, lib. 1. Ἡ δὲ τοῦ βασιλέως μήτηρ, οὐκ ἔστιν ἐν τῷ τῷ μηνιματος τόπῳ πολυτελεῖ κατεσκευάσεν, Ἱεροσα-

λήμ νέαν ἐπωνόμασεν, ἀντιπρόσωπον τῇ παλαιᾷ ἐκείνῃ καὶ καταλειμμένην ποιήσασα. Imperatoris vero mater in ipso quidem Servatoris monumento Ecclesiam magnificentissimam exstruxit, novam condens Jerusalem e regione veteris illius ac desertæ.

C Quæ Socratis verba attentius observanda sunt. Primo Helenæ tribuit, quod Eusebius a Constantino factum esse dixit. In quo secutus est Socrates auctoritatem Rufini, qui in libro x *Historiæ ecclesiasticæ* hanc basilicam Hierosolymis ab Helena constructam esse prodit. Etsi autem parum refert, utrum Helena imp. Constantini sumptibus, an Constantinus ipse cura ac studio matris Helenæ id templum condidisse dicatur; præstat tamen Eusebii sententiam sequi, quippe qui et rebus ipsis interfuit, et epistolam Constantini de templi illius ædificatione affert. Notandum etiam est quod Eusebius dixerat: Κατ' αὐτὸ τὸ σωτήριο μαρτύριον, id a Socrate ita reddi: ἐν τῷ τῷ μηνιματος τόπῳ. Quod vero dixerat Eusebius, νέαν κατεσκευάζετο Ἱερουσαλήμ, id Socrates expressit in hunc modum, οὐκ ἔστιν ἐν τῷ τῷ κατεσκευάσεν, Ἱερουσαλήμ νέαν ἐπωνόμασεν ἀντιπρόσωπον, etc., ubi vocem, ἐπωνόμασεν expungendam esse nemo non videt. Neque enim templum illud Nova Jerusalem dicebatur, ut credit interpres, et ante eum Nicephorus; sed Martyrium seu Basilica Constantiniana et Anastasis. Hoc igitur tantum dicit Eusebius et Socrates, Constantinum sive Helenam exstructa illa ingentis operis basilica novam Jerusalem condidisse ex adverso veteris illius quæ olim destructa fuerat a Romanis. Quod quidem verissimum est. Ab eo enim tempore urbs Ælia vero ac prisco nomine paulatim abolito, Jerusalem vocari cœpta est a Christianis; cum tamen revera non esset Jerusalem, utpote in alio solo condita, et ab imperatore Romano qui tunc Judæis erat infensissimus eo consilio ædificata, ut gentiles eam incolerent, Judæi vero ejus aditu penitus arcerentur. Cæterum non dubito quin Eusebius alludat ad locum illum qui legitur in Apocalypsi, cap. xxi: « Vidi sanctam civitatem, Jerusalem novam descendentem de cælo a Deo paratam sicut sponsam. »

pote totius operis caput, exornavit: divinum scilicet monumentum, juxta quod olim cœlesti luce radians angelus, regenerationem quæ per Servatorem ostendebatur, omnibus nuntiaverat.

CAPUT XXXIV.

Descriptio fabricæ sancti sepulcri.

Hoc, inquam, monumentum, tanquam totius operis caput, imperatoris magnificentia eximiis columnis et 502 maximo cultu primum omnium decoravit, et cujusquomodolibet ornamentis illustravit.

CAPUT XXXV.

Descriptio atrii et porticum.

Transgressus inde est ad vastissimum locum libero patentem cœlo. Cujus solum splendido lapide constravit, longissimis undique porticibus ad tria latera additis.

CAPUT XXXVI.

Descriptio parietum tectique, et ornatus atque inaustrationis ipsius basilicæ.

Quippe lateri illi quod e regione speluncæ positum, solis ortum spectabat, conjuncta erat basilica: opus plane admirabile, in immensam altitudinem elatum, et longitudine ac latitudine maxima expansum. Cujus interiora quidem versicoloribus marmoris crustis oblecta sunt; exterior vero parietum superficies, politis lapidibus probe inter se vinculis decorata, eximiam quamdam pulchritudinem, nihilo inferiorem marmoris specie, præferbat. Ad culmen vero et cameras quod attinet, exteriora quidem tecta plumbo tanquam firmissimo quodam munimento ad hibernos imbres arcendos obvallavit. Interius autem tectum sculptis lacunaribus consertum, et instar vasti cujusdam maris compactis inter se tabulis per totam basilicam dilatatum, totumque auro purissimo coopertum, universam basilicam velut quibusdam radiis splendere faciebat.

CAPUT XXXVII.

Descriptio geminarum utrinque porticum, et trium portiarum orientalium.

Porro ad utrumque latum, geminæ porticus tam

(4) *Λίθος λαμπρός.* Marmor intelligere videtur, vel certe lapidem politum instar marmoris. Sic in capite sequenti ξεστῷ λίθῳ λαμπρομένη pro eodem dicit Eusebius. At Christophorosus λαμπρὸν λίθον lapidem eximium interpretatus est; Portesius excellentem, male, ut opinor.

(5) *Ἐκ τριπλεύρου.* Basilicarum atria quatuor fere porticibus constabant, in quadranguli formam dispositis. In medio locus erat apertus et patens, cujusmodi hodie in claustris monachorum videmus. Docet hoc Eusebius in descriptione basilicæ Tyri libro decimo *Historiæ ecclesiasticæ*. Verum in basilica Hierosolymitana alia fuit dispositio. Tres enim duntaxat illic fuerunt porticus ad tria latera. In quarto autem latere, quod erat e regione sepulcri ad solem orientem obversum, vice porticus erat ipsa basilica, ut docet Eusebius in capite sequenti. Quod quidem idcirco factum videtur, ut ipsa basilica ampliori lumine collustraretur, nulla extrinsecus porticu luminibus officiente.

(6) *Ὑλης μαρμάρου... πλακώσεις.* Antiqui sectis marmoris crustis varii coloris parietes ornabant, ut notavi ad lib. xviii Ann. Marcellini, pag. 365.

Α τρον ἐκόσμει, μνήμα ἔκεινο θεσπέσιον, τὰρ ὅ φως ἐξαστράπτων ποτὲ ἀγγελος, τὴν διὰ τοῦ Σωτῆρος ἐνδείκνυμένην παλιγγενεσίαν τοῖς πᾶσιν εὐηγγελίζετο.

ΚΕΦΑΛΑΙΟΝ ΛΔ'.

Ἐκφρασις οἰκοδομῆς τοῦ παναγίου μνήματος.

Τοῦτο μὲν οὖν πρῶτον, ὡσανεὶ τοῦ παντός κεφαλῆν, ἐξαιρέτοις κίοσι, κόσμῳ τε πλείστῳ καταποικίλλεν ἡ βασιλέως φιλοτιμία, παντοίοις καλλωπίσμασι καταφαιδρύνουσα.

ΚΕΦΑΛΑΙΟΝ ΛΕ'.

Ἐκφρασις αἰθρίου καὶ στοῶν.

Διέβαινε δ' ἐξῆς ἐπὶ παμμεγέθη χώρον, εἰς καθαρὸν αἰθρίον ἀναπεπταμένον· ὃν δὴ λίθος λαμπρὸς (4) κατεστρωμένος ἐπ' ἐδάφους ἐκόσμει, μακροῖς περιδρόμοις στοῶν ἐκ τριπλεύρου (5) περιεχόμενον.

ΚΕΦΑΛΑΙΟΝ ΛϚ'.

Ἐκφρασις τοῦ ναοῦ τῆς ἐκκλησίας τολίων καὶ θωματουργίας, κάλλους τε καὶ χρυσώσεως.

Τῷ γὰρ καταντικρὺ πλευρῶν τοῦ ἄντρου, ὃ δὴ πρὸς ἀνίτχοντα ἥλιον ἑώρα, ὁ βασιλεὺς συνήπτο νεὸς, ἔργον ἐξαισιον, εἰς ὕψος ἀπειρον ἠρμένον, μήκους τε καὶ πλάτους ἐπὶ πλείστον εὐρυνόμενον· οὐ τὰ μὲν εἰσω τῆς οἰκοδομίας, ὕλης μαρμάρου ποικίλης διεκάλυπτον πλακώσεις (6), ἡ δ' ἐκτὸς τῶν τολίων ὕψις, ξεστῷ λίθῳ ταῖς πρὸς ἕκαστον ἀρμογαῖς συνημμένῳ λαμπρομένη, ὑπερφυῆς τι χρῆμα κάλλους τῆς ἐκ μαρμάρου προσάψεως οὐδὲν ἀποδόν, παρέχεν. Ἄνω δὲ πρὸς αὐτοῖς ὁρόφοις, τὰ μὲν ἐκτὸς ὠμάτα μολύβδου περιεφραττεν ὕλη, ἔμβρων ἀσφαλῆς ἔρυμα χειμερίων· τὰ δὲ τῆς ἐσω στέγης γλυφαῖς φανωμάτων (7) ἀπρητισμένα, καὶ ὡσπερ τι μέγα πέλαγος καθ' ὅλου τοῦ βασιλείου οἴκου συνεχέσι ταῖς πρὸς ἀλλήλας συμπλοκαῖς ἀνευρυνόμενα, χρυσῷ τε διαυγῆι δι' ὅλου κεκαλυμμένα, φωτὸς οἷα μαρμαρυγαῖς τὸν πάντα νεῶν ἐξαστράπτειν ἐποίει.

ΚΕΦΑΛΑΙΟΝ ΛΖ'.

Ἐκφρασις διπλῶν στοῶν ἐκατέρωθεν, καὶ πυλῶν ἀνατολικῶν τριῶν.

Ἄμφι δ' ἐκάτερα τὰ πλευρὰ, διττῶν στοῶν, ἀνα-

Hujusmodi marmoris crustas πλάκας vocant. Gregorius Nazianzenus in orat. 52. σὺ δέ μοι περιέχου καὶ πλακῶν, καὶ τῆς κεκομψευμένης ψηφίδος, καὶ τῶν μακρῶν δρόμων καὶ περιδρόμων. Idem in carmine anaerontico ad animam suam:

Θέλεις δόμους ἀμέτρον
Χρυσορόφους, τραφῆς τε
καὶ ψηφίδος σοφισμῶν,
Πλακὸς τε λάμψιν αἰσχρὰς
Ἀντίχρον, πολυχροῦν.

(7) *Γλυφαῖς φανωμάτων.* Quid sint φανώματα, docet Hesychius et auctor *Etymologici*, qui φανώματα interpretantur σανιδώματα, στέγη διάγλυφα, id est tabellas; tecta laqueata. Eadem voce utitur Eusebius infra, cap. 49. Ex his igitur apparet, cameram basilicæ lacunari intrinsecus tectam atque ornatam fuisse, ut in animo habuerat Constantinus, quemadmodum testatur in epistola ad Macarium. Extrinsecus enim plumbo operta erat ad arcendas imbres. Proinde cameram ipsam lapideam fuisse oportet, quæ plumbum superpositum sustineret.

γίων τε καὶ καταγείων (8) διδυμοὶ (9) παραστάδεις (10), τῷ μήκει τοῦ νεῷ συνεξετείνοντο, χρυσῷ καὶ αὔται τοὺς ὀρόφους πεποικιλμένοι. ὦν αὖ μὲν ἐπὶ προσώπου (11) τοῦ οἴκου, κίονσι παμμεγέθεσιν ἐπηρείδοντο, αὖ δ' εἰσω τῶν ἐμπροσθεν (12) ὑπὸ πεσσῶσις (13) ἀνηγείροντο, πολλῶν τὸν ἐξωθεν περιβεβλημένων κόσμον. Πύλαι δὲ τρεῖς πρὸς αὐτὴν ἀνίσχοντα ἕλιον εὔ διαχειρμένοι, τὰ πλήθη τῶν εἰσω φερομένων ὑπεδέχοντο.

ΚΕΦΑΛΑΙΟΝ ΔΗ΄.

Ἐκφρασις ἡμισφαιρίου καὶ κίωνων δώδεκα καὶ κρατήρων.

Τούτων δ' ἀντικρῶ, τὸ κεφάλαιον τοῦ παντὸς ἡμισφαιρίου (14) ἦν, ἐπ' ἄκρον τοῦ βασιλείου ἐκτεταμένον (15). ὁ δὲ ὀρθωκαίδεκα κίονες ἐστεφάνουν, τοῖς

(8) *διπτῶν στοῶν ἀναγείων τε καὶ καταγείων.*

De atrii porticibus supra dixit Eusebius. Nunc de porticibus basilicæ loquitur. Ac primo quidem ait ad utrumque latus basilicæ binas fuisse porticus. Deinde ait porticus illas partim fuisse ἀναγείους, partim καταγείους. Quod sic interpretor, ut porticus illæ duo tecta habuerint, et aliæ quidem solo ipsius basilicæ æquales fuerint, aliæ vero iisdem superimpositæ, cujusmodi in ecclesiis nostris videmus. Hujusmodi porticus antiqui διορόφους vocabant, seu διστέγους. Gregorius Naz. in oratione 19, pag. 313, ubi templum a patre suo redificatum describit κίωνων δὲ καὶ στοῶν κάλλεσι δι' ὀρόφων εἰς ὕψος αἰρόμενον, id est, et columnarum ac porticum duo tecta habentium pulchritudine in altum assurgit. Scribendum enim est in illo Gregorii loco una voce διορόφων, quod Billius non vidit. Possumus etiam interpretari καταγείους subterraneas porticus. Nam in templis ejusmodi porticus subterraneæ construi solebant, quas δρόμους ὑπογείους vocat Aristides in oratione de Cysiceno templo, ubi etiam templum illud triplex fuisse dicit, partim subterraneum, partim sub divo, medium vero quotidianis usibus accommodatum.

(9) *Διδυμοὶ παραστάδες.* Quatuor erant porticus in basilica Hierosolymitana, binæ scilicet ad utrumque latus basilicæ. Id sibi volunt hæc verba διπτῶν στοῶν διδυμοὶ παραστάδες. Quin et sequentia idipsum manifeste evincunt. Ex his enim porticibus alias ait Eusebius fuisse in fronte basilicæ, id est exteriores, quasdam vero interiores. Eodem modo in templo Apostolorum quod erat in urbe Roma, quatuor erant porticus, ut testatur Prudentius in passione apostolorum his versibus :

Subdidit et Partas fulvis laquearibus columnas

Illic distinguit quas quaternus ordo.

Idem Prudentius in passione Hippolyti, de templo Sancti Hippolyti ita scribit :

Ordo columnarum geminus laquearia tecti

Sustinet, auratis suppositus trabibus.

Adduntur graciles tecto breviora recessus

Qui laterum seriem jugiter exsinuent.

Eandem formam cernere est in majoribus apud nos basilicis, ubi quatuor columnarum ordines binas utrinque porticus constituunt. Porro hujusmodi porticus gemellares dici videntur in *Itinerario Hierosolymitano* : « Interioris vero civitatis sunt piscinæ gemellares, quinque porticus habentes. » In quo tamen loco ambiguum est, utrum piscinæ ipsæ, an porticus gemellares dicantur. Præstatque gemellares piscinas intelligere. Erant enim gemini lacus, ut scribit Hieronymus, in libro *De locis hebraicis*, ubi de Bethesda.

(10) *Παραστάδες.* Male Christophorus vertit. Nam στοῶν παραστάδες per synecdochen dicuntur pro porticibus. Hesychius *παραστάδας*

A subterraneæ quam supra terram eminentes, totius basilicæ longitudinem æquabant; quarum conca-
merationes auro perinde variatæ sunt. Ex his, quæ in fronte basilicæ erant ingentibus columnis fulciebantur : quæ vero interiores, pennis magno cultu extrinsecus ornatis sustinebantur. Portæ tres ad orientem solem apertæ dispositæ, introeuntium turbam exceperunt.

503 CAPUT XXXVIII.

Descriptio hemisphærii, et duodecim columnarum cum crateribus.

E regione harum portarum erat hemisphærium, quod totius operis caput est, usque ad culmen ipsius basilicæ protentum. Cingebatur id duodecim

B

exponit columnas quæ ad parietem obversæ sunt. Sed Christophorus voces illas διπτῶν στοῶν retulit ad πλευρά hoc modo, ἀμφὶ δ' ἐκάτερα τὰ πλευρά διπτῶν στοῶν, etc., cum tamen post vocem πλευρά ponenda sit virgula, ut in codice Regio legitur et Fuketiano, et verba illa διπτῶν στοῶν referri debeant ad vocem παραστάδες. Latera enim basilicæ hic intelliguntur, quod confirmatur ex libro x *Historiæ ecclesiasticæ*, ubi basilicæ Tyri describitur his verbis : Ταῖς παρ' ἐκάτερα τοῦ παντὸς νεῷ στοαῖς.

(11) *Αὖ μὲν ἐπὶ προσώπου,* id est exteriores. Sic in lib. x de fontibus qui erant ante fores basilicæ Tyri ait εἰς πρόσωπον τοῦ νεῷ.

(12) *Ἐπὶ δ' εἰσω τῶν ἐμπροσθεν.* Ad oram codicis Moræani emendatur τῶν ἐμπροσθεν, quomodo etiam legebatur in Gruteri libro. Posset etiam emendari τῶν ἐξωθεν. Sed cum scripti codices Fuketianus et Sav. τῶν ἐμπροσθεν habeant, ea lectio præferenda est.

C

(13) *ὑπὸ πεσσῶσις.* Pessime Christophorus postes vertit; melius Portesius pilas interpretatur. Quid sint πεσσοί, docet Procopius in libro i *De fabricis Justiniani*, ubi templum Sanctæ Sophiæ describit : colles scilicet seu aggeres lapidei, quos scopulis quibusdam comparat qui absidem sustinebant. Posteriores Græci πινσῶσις vocarunt, ut notavit Meursius in Glossario. Erant igitur pilæ lapideæ, a figura, ut opinor, ita dicte, eo quod quadrangulæ essent instar pessorum et pessulorum. Ideo autem porticus interiores quæ proxime ad latus erant basilicæ pennis fulciebantur, quod tectum basilicæ utrinque sustinerent : quod quidem tectum reliqua omnia altitudine superabat.

(14) *Ἐμισφαιρίου.* Scribo ἡμισφαιρίου, sic vocat altare basilicæ, eo quod in formam hemisphærii fabricatum esset. Hinc est quod ipsum vocat τοῦ παντὸς κεφάλαιον, id est summam totius operis. Nam basilicæ ideo construebantur, ut super altari in cruentum sacrificium offerretur Deo. Paulo supra Eusebius sepulcrum Domini κεφαλὴν τοῦ παντὸς vocavit : nunc vero altare basilicæ appellat τοῦ παντὸς κεφάλαιον, quæ duo longe inter se differunt. Nam sepulcrum Domini ideo vocatur caput totius operis, quod initium ac velut vestibulum fuerit totius fabricæ, et quod ejus gratia Constantinus totum opus extruxerit. Altare vero basilicæ summa totius operis dicitur, propterea quod totum opus eo spectabat, eratque id complementum universæ structuræ, sine quo imperfecta erat basilica. Porro hemisphærium improprie dixit Eusebius pro hemicyclo, vel potius hemicylindro, cujusmodi etiam altare fuisse Sanctæ Sophiæ docet Procopius libro i *De ædificiis*. In libro Turnebi ad marginem emendatur ἡμισφαιρίου, sed recentiore manu.

(15) *Ἐπ' ἄκρον τοῦ βασιλείου ἐκτεταμένον.*

columnis, pro numero sanctorum Servatoris nostri apostolorum. Quarum capita maximis crateribus argenteis erant ornata: quos imperator tanquam pulcherrimum donarium Deo suo dicaverat.

CAPUT XXXIX.

Descriptio atrii, exedrarum et vestibulorum.

Hinc ad eos aditus qui ante templum sunt progredientibus, aream interposuit. Erant autem in eo loco primum atrium, deinde porticus ad utrumque latus, ac postremo portæ atrii. Post has totius operis vestibula in ipsa media platea in qua forum est rerum venalium, ambitioso cultu exornata, iter forinsecus agentibus, aspectum earum rerum quæ intus cernebantur non sine quodam stupore exhibebant.

CAPUT XL.

De numero donariorum.

Hoc igitur templum tanquam salutiferæ resurrectionis testimonium imperator extruxit, et magifico planeque apparatu decoravit. Nec dici potest quot quantisque ornamentis ac donariis, partim ex auro et argento, partim ex gemmis, illud diversimode venustavit. Quorum apparatus summo artificio elaboratum, et magnitudine et numero et varietate insignem, hic sigillatim exponere haud vacat.

Idem est ac si dixisset ἐπ' ἄκρον. Hemisphærium ab imo usque ad summum basilicæ protendebatur. Et in imo quidem erant duodecim columnæ, semicirculari forma dispositæ. Confirmat hanc explicationem Procopius in libro *De ædificiis*, ubi basilicam Sanctæ Sophiæ describit; quem jucundum fuerit conferre cum hac Eusebii narratione. Potest etiam ἐπ' ἄκρον exponi in summo basilicæ, ut sensus sit altare non in medio basilicæ situm fuisse, sed in summo.

(16) *Ἐκφρασις μεσαυλίου.* Gravi errore Christophorsonus *portas atrienses* vertit, quasi μεσαύλιον et ἡ μέσῳλος idem esset. At qui μεσαύλιον est *area*. Nam quod in titulo capituli μεσαύλιον dicitur, id in contextu capituli αἰθριον vocat Eusebius. Eadem voce utitur in descriptione basilicæ urbis Tyri, quam habes in libro x *Historiæ*, μέσον αἰθριον ἔφησεν. Christophorsonus *aream* vertit non male. Portesius et Musculus *subdivale spatium* interpretantur, quod magis Latinum puto. Aream enim Latini vocabant locum purum in quo fruges terebant, non autem quas hodie curtes vocamus; usus tamen vulgaris oblituit, ut *areæ* dicantur curtes. Græci quoque μέσῳλον et μέταυλον vocant curtem in qua aluntur gallinæ et boves stabulantur, ut docet Apollonius in libro iii *Argonauticon*, pag. 134, ejusque scholiastes Græcus, et Harpocration in voce μέταυλος. Areæ ecclesiarum dicuntur in lege 4 cod. Theod. de his qui ad ecclesias confugiunt: *Ut inter templum quod parietum descripsimus cinctu, et januas primas ecclesiæ, quidquid fuerit interjacens, sive in cellulis, sive in domibus, hortulis, balneis, areis atque porticibus, confugas interioris templi vice tueatur.* Græca constitutio ibidem relata sic habet: "Ὅστε μεταξύ τοῦ ναοῦ, ὃν τῷ προεξηρημένῳ τρόπῳ περιπεφράχθαι διαγράψαμεν, ἀχρι τῶν πρώτων μετὰ τοὺς δημοσίους τόπους ἐκκλησίας θυρῶν, πᾶν τὸ παρεγχείμενον εἴτε ἐν οἰκίαις ἢ κήποις, ἢ ἀλύσις, ἢ λουτροῖς, ἢ ἐν στεατῆς τυγγάει, &c. Vides ἀλλά; verti *areæ*. Refertur hæc lex

αὐτοῦ Σωτήρος ἀποστόλοις Ἰσάριθμοι, κρατῆροι μεγίστοις ἐξ ἀργύρου πεπονημένους τὰς κορυφὰς κοσμοῦμενοι· οὗς δὴ βασιλεὺς αὐτὸς ἀνάθημα κάλλιστον ἐποίητο τῷ αὐτοῦ θεῷ.

ΚΕΦΑΛΑΙΟΝ ΛΘ'.

Ἐκφρασις μεσαυλίου (16) καὶ ἐξεδρῶν καὶ προαύλων.

Ἐνθεν δὲ προϊόντων (17) ἐπὶ τὰς πρὸ τοῦ νεῦ κειμένας εἰσόδους, αἰθριον διελάμβανεν. Ἦσαν δὲ ἐνταυθοῖ παρ' ἑκάτερα (18), καὶ αὐλὴ πρώτη (19), στοαὶ τ' ἐπὶ ταύτῃ, καὶ ἐπὶ πᾶσιν αἱ αὐλαιοὶ πύλαι· μεθ' ἃς ἐπ' αὐτῆς μέσης πλατείας ἀγορᾶς (20), τὴ τοῦ παντὸς προπύλαια φιλοκάλως ἡσκημένα, ταῖς τὴν ἐκτὸς πορείαν ποιουμένοις καταπληκτικὴν παρεῖχον τὴν τῶν ἔνδον ὁρωμένην θέαν (21).

B

ΚΕΦΑΛΑΙΟΝ Μ'.

Περὶ πλήθους ἀναθημάτων.

Τόνδε μὲν οὖν τὸν νεῦν, σωτηρίου ἀναστάσεως ἐναργὲς ἀνίστη μαρτύριον βασιλεὺς, πλουσίᾳ καὶ βασιλικῇ κατασκευῇ τὸν σύμπαντα καταφαιδύνας· ἐκόσμηε δ' αὐτὸν ἀδιηγῆτοις κάλλεσι πλείστον ὄσων ἀναθημάτων, χρυσοῦ καὶ ἀργύρου καὶ λίθων πολυτελῶν ἐν διαλλαττούσαις ὕλαις· ὧν τὴν κατὰ μέρος ἐπισκευὴν φιλοτέχνως εἰργασμένην, μεγέθει τε καὶ πλῆθει καὶ ποιικιλίαις, οὐ σχολῆ νῦν ἐπεξείναι τῷ λόγῳ.

Theodosii in lib. vii *Capitularium Caroli Magni*, titulo 125, ubi tamen pro areis atrium ponitur.

(17) *Ἐνθεν δὲ προϊόντων.* Malim scribere *προτῶν*, ut legisse videretur Musculus.

(18) *Παρ' ἑκάτερα.* Transposita videntur hæc verba, quæ sic malim legere: ἦσαν δὲ ἐνταυθοῖ καὶ αὐλὴ πρώτη, στοαὶ τ' ἐπὶ ταύτῃ παρ' ἑκάτερα. Egredientibus enim ex basilica, prima occurrebat aula, deinde porticus ad dextram et lævam atrii, ac deinceps vestibulum.

(19) *Καὶ αὐλὴ πρώτη.* Recte Christophorsonus et Musculus atrium vertit. Certe vetus interpret Evangelii, ubicunque vox αὐλὴ occurrebat, atrium reddit. Sed et in glossis veteribus αὐλὴ atrium exponitur. Victorinus Petabionensis episcopus in Apocalypsim Joannis, *Aula*, inquit, *atrium dicitur, vacua inter parietes area*. Isidorus tamen aulam ab atrio distinguit in libro v *Originum*. Sed Victorino potius assentior. In *Itinerario Antonini martyris* mentio fit atrii basilicæ Constantinianæ. Porro notandum est in titulo capituli exedras dici pro aula.

(20) *Ἐπ' αὐτῆς μέσης πλατείας ἀγορᾶς.* Ante majores basilicas, ut plurimum erant plateæ, in quibus forum rerum venalium agebatur die festo martyris illius cui dicata erat basilica. Quod quidem idcirco veteres observabant, ut pulchrior esset conspectus vestibulorum, nihilque esset quod luminibus ipsorum officeret. Sic Romæ ante basilicam apostolorum erat platea, ut testatur Prudentius. Alexandriæ quoque ecclesia erat ad magnam plateam, ut docet Athanasius in epist. ad solitarios: Ἐκασσαν τοῦ πύλωνος ἐν τῇ πλατείᾳ τῇ μεγάλῃ. Porro vox ἀγορᾶς videtur esse scholium additum ad explicationem vocis πλατείας. Nisi malis scribere ἀγοαῖς.

(21) *Τῶν ἔνδον ὁρωμένην θέαν.* Scribendum est ὁρωμένην, ut in libro Turnebi ad marginem emendatur.

ΚΕΦΑΛΑΙΟΝ ΜΑ΄.

Ἐπι οικοδομῆς ἐκκλησιῶν ἐν Βηθλεὲμ, καὶ τῷ ὄρει τῶν Ἐλαιῶν.

Ἀπολαβὼν δ' ἔνταυθοῖ χώρας ἐτέρας δυσὶν ἀντροῖς μυστικοῖς τετιμημένας (22), πλουσίαις καὶ ταύτας φιλοτιμίαις ἐκόσμη, τῷ μὲν τῆς πρώτης τοῦ Σωτῆρος θεοφανείας ἀντρῷ, ἔνθα δὴ καὶ τὰ τῆς ἐνσάρκου γενέσεως ὑπέστη, τὰς καταλήλους νέμων τιμάς, τῷ δὲ τῆς εἰς οὐρανοὺς ἀναλήψεως τὴν ἐπὶ τῆς ἀκρωρείας μνήμην σεμνύνων. Καὶ ταῦτα δὲ φιλοκάλως ἐτίμα, τῆς αὐτοῦ μητρὸς, ἣ τοσοῦτον ἀγαθὸν τῷ τῶν ἀνθρώπων διηκονεῖτο βίῳ, διαιωρίζων τὴν μνήμην. *σαε*, cujus opera ac ministerio tantum bonum humano generi procurabatur, ad aeternam posterorum memoriam consecravit.

ΚΕΦΑΛΑΙΟΝ ΜΒ΄.

Ὅτι Ἑλένη ἡ βασίλισ ἡ Κωνσταντίνου μήτηρ, εἰς εὐχὴν παραγενομένη, ταύτας φηκοδμήσεν.

Ἐπειδὴ γὰρ αὕτη τῷ παμβασιλεῖ Θεῷ τὸ τῆς εὐσεβοῦς διαθέσεως ἀποδοῦναι χρέος ἔργον ἐποιήσατο, ὑφ' ὑῖψ (22*) τε βασιλεῖ τοσοῦτῳ, παῖσι τε αὐτοῦ καίσαρσι θεοφιλοστάτοις ἑαυτῆς ἐκγόνοις, τὰ χαριστήρια δεῖν φετο δι' εὐχῶν ἀποπηρῶσαι, ἤκε δὴ (23) σπεύδουσα νεανικῶς ἠ πρέσβυς, ὑπερβαλλούση φρονήσει (24) τὴν ἀξιάγαστον ἀνιστορήσουσα γῆν, ἔθνη τε τὰ ἔφα καὶ δῆμους ὁμοῦ καὶ λαοὺς βασιλικῶ προμηθεῖα ἐποφομένη. Ὡς δὲ τοῖς βήμασι τοῖς σωτηρίοις τὴν πρέπουσαν ἀπεδίδου προσκύνουσιν, ἀκολούθως προφητικῶ λέγει, φάντι, « Προσκυνήσωμεν εἰς τὸν τόπον οὐ ἔστησαν οἱ πόδες αὐτοῦ, » τῆς οικείας εὐσεβείας καρπὸν καὶ τοῖς μετέπειτα παραχρῆμα κατελίμπανεν.

ΚΕΦΑΛΑΙΟΝ ΜΓ΄.

Ἐτι περὶ ἐκκλησίας ἐν Βηθλεὲμ.

Ἀτίκα δ' οὖν τῷ προσκυνηθέντι Θεῷ δύο νεῶς ἀπέρου, τὸν μὲν πρὸς τῷ τῆς γεννήσεως ἀντρῷ, τὸν δ' ἐπὶ τοῦ τῆς ἀναλήψεως ὄρους. Καὶ γὰρ καὶ γέννησιν ὑπὸ γῆν (25) ὁ μεθ' ἡμῶν Θεὸς δι' ἡμᾶς ἠέσχετο, καὶ τόπος αὐτοῦ τῆς ἐνσάρκου γεννήσεως, ἴσως παρ' Ἑβραίοις ἢ Βηθλεὲμ ἐκηρύττετο. Διδ

(22) Vulg. *ἀντροῖς μυστικοῖς τετιμημένας*. Scribendum est *τετιμημένας*, ut legitur in panegyrico de tricennalibus Constantini, pagina 630, ubi eadem verba repetuntur.

(22*) Ὑψ' ὑῖψ. Forte ἐψ' ὑῖψ. Paulo post, βασιλικῶ προμηθεῖα, nimis Attice, nisi tamen typ. errori tribuatur. Edit.

(23) Vulg. ἤκε δὲ. Malim legere ἤκε δὴ, quomodo in Fuketiano codice et in Regiis schedis scriptum inveni.

(24) Ὑπερβαλλούση φρονήσει. Helenam Constantini matrem mulierem fuisse singulari prudentia, præter Eusebii testimonium, multa sunt quæ nobis persuadeant. Cum enim Constantinum imp. usque ad extremum vitæ diem sibi obsequentem habuerit, vel hoc unum singularis prudentiæ argumentum est. Fuit etiam hoc summæ prudentiæ indicium, quod filii sui opibus et augustiæ dignitatis fastigio non ad luxum et delicias abusa est, sed urbes ac provincias et privatos homines liberalitate sua sublevavit. Cumque nepotes suos Constantini liberos summo amore diligeret, id ante omnia providit, ne quis ex Constantii libris Constantini fratribus, imperium

CAPUT XLI.

De aedificatione ecclesiæ apud Bethlehem et in monte Olivarum.

Alia quoque ejusdem regionis loca duabus sacris speluncis nobilitata, ambitioso cultu exornare aggressus est. Et speluncam quidem illam in qua Særvator noster divinam præsentiam suam primum exhibuit, et in carne nasci sustinuit, imperator convenienti honore affecit. In altera vero spelunca, ascensionis Dominicæ quæ in montis vertice olim contigerat, memoriam honoravit. Atque hæc loca magnifico cultu exornans, simul nomen matris

CAPUT XLII.

Quomodo Helena augusta Constantini mater, Bethlehem orandi causa profecta, has ecclesias aedificavit.

Nam cum illa debitum piæ affectionis munus Deo omnium Regi persolvere decrevisset, et pro filio suo, tanto scilicet imperatore, ac pro filiis ejus cæsaribus Deo charissimis, nepotibus suis, gratias cum supplicationibus agendas sibi esse statuisset; quamvis affecta jam ætate, tamen juvenili animo peperavit mulier singulari prudentia, ut terram veneratione dignam perlustraret, et Orientis provincias, urbesque ac populos cum regali quadam sollicitudine ac providentia laviseret. Postquam vero Særvatoris nostri, vestigia debito cultu venerata est prout olim propheticus sermo prædixerat: « Adoremus, inquit, in loco ubi steterunt pedes ejus, » continuo pietatis suæ fructum posteris etiam dereliquit.

CAPUT XLIII.

Rursus de ecclesia Bethlehemitica.

Etenim Deo quem adoraverat, duo statim templa dedicavit: alterum ad speluncam in qua natus est Dominus; alterum in eo monte, ex quo in cælum ascenderat. Nam et Emmanuel, quod est Nobiscum Deus, sub terra pro nobis nasci sustinuit, et locus nativitatis ipsius, Bethlehem ab Hebræis est appella-

eis subriperet. Quocirca illos velut exsules, quoad vixit, semper detinuit, nunc Tolosæ in Gallia, ut scribit Ausonius, nunc Corinthi, quemadmodum scribit Julianus in epistola ad Corinthios. Cujus quidem epistolæ fragmentum exstat apud Libanium in oratione pro Aristophane Corinthio, pag. 217, ubi Libanius Helenam πανούργον μητροῖαν appellat, ejusque consilio et nomenclibus odiis Constantium Juliani patrem hac et illac traductum fuisse testatur.

(25) Γέννησιν ὑπὸ γῆν. Vim Græcæ vocis non recte expressit Christophoronus, qui vertit, « in terris nasci. » Plus enim dicit Eusebius: « Dominum scilicet nostra causa nasci voluisse in subterraneo specu. » Hieronymus in *Epitaphio Paula*: « Bethlehem et in specum Salvatoris introiens. » Et paulo post: « Orare in spelunca, in qua virgo puerpera Dominum infantem fudit, » etc. Ex quo obiter apparet, ubicunque Eusebius ἄντρον dixit, specum aut speluncam verti debuisse. Sic enim Latini vocant, non autem antrum, ut vertit Christophoronus.

tns. Ideoque Dei amatissima augusta, deipara **A** Virginitatis partum eximilis monumentis ornavit, sacram illam speluncam omni cultus genere illustrans. Nec multo post imperator eandem Domini natiuitatem regalibus donariis honoravit; variis ex auro et argento monumentis, velisque acu pictis, matris suæ cumulans magnificentiam. Præterea imperatoris quidem mater in memoriam ascensionis Christi omnium Servatoris, in monte Olivarum sublimia extruxit ædificia, in ipso montis vertice sacram erigens ædem cum templo. Hic porro Servatorem omnium Christum, arcanis mysteriis **505** discipulos suos in ipsa spelunca initiasset, verax testatur historia. Imperator vero hoc etiam in loco, variis ornamentis ac donariis summum omnium Regem veneratus est. Atque hæc duo augusta ac pulcherrima monumenta, immortalis memoria digna in duabus sacris speluncis, Helena augusta, religiosi imperatoris mater religiosissima, pia devotionis argumenta Deo Servatori suo dedicavit, cum filius imperialis potentiae subsidium ei conferret. Nec multo post grandæva mulier dignum laboribus suis præmium retulit. Nam cum totum vitæ suæ tempus

(26) *Παραπετάσμασι τε ποικίλοις.* Non probo interpretationem Christophoroni qui *αυλα* interpretatur. Nam *αυλα* scenæ potius conveniunt quam ecclesiæ. *Vela* igitur interpretari malui. Vela enim in ecclesiis erant. Nam et in portis fuerunt vela, de quibus Epiphanius in epistola ad Joannem Hierosolymitanum quam Latine vertit Hieronymus: et circa altare, cujusmodi apud nos etiamnum visuntur. Porro vela quæ ad portas appendebantur, Græci *ἀμφύθουρα* dicebant, quæ vox legitur in epistola Chosrois apud Theophylactum in libro v, cap. 14. Occurrit etiam apud Chrysostomum in homilia 87 in *Matthæum*. In vetere charta donationis quæ facta est Ecclesiæ Cornutiænæ quam edidit Josephus Suarezius Vasionensis episcopus sit mentio horum velorum his verbis: *Et pro aræ ora, vela tramoserica, alba auroclara duo, etc. Item ante regias basilicæ, vela linea plumata majora fissa numero tria: item vela linea pura tria. Item auctoristorium velum lineum purum unum. In prona velum lineum purum unum, et intra basilicam pro porticia vela linea rosulata sex: et ante secretarium vel curricula (forte scribendum cubricula) vela linea rosulata pensilia habentia arcus duo.*

(27) *Νεώρ τε.* Deesse hic videntur nonnulla, aut certe transposita esse vocabula. Itaque locum sic restitui malleo *ιερόν οἶκον ἐκκλησίας νεών τε ἁγίων ἀνεγείρουσα*. Hæc autem verba sic intellexit Christophoronus, quasi dicat Eusebius Helenam duas ecclesias construxisse in monte Olivarum, alteram in vertice, alteram in specu; quod tamen verum non puto. Unam enim basilicam a Constantino ibi ædificatam esse tradit auctor *Itinerarii Hierosolymitani*. Et Eusebius in panegyrico, ubi de martyrio loquens quod Constantinus Hierosolymis ædificavit, eodem modo loquitur: *Οἶκον εὐκτήριον παμμεγέθη νεών τε ἁγίων τῷ σωτηρίου σημειῖ πλουσίως καὶ δαψυλέσι κατεκόσμηι φιλοτιμίαις*, ubi vides οἶκον εὐκτήριον et νεών conjugii, et de una eademque ecclesia dici. Et οἶκον quidem εὐκτήριον appellat basilicam, eo quod populus orandi causa eo conveniret; νεών vero totam ædem sacram quæ uno ambitu contenta continet in se atrium, porticum, secretarium, baptisterium, et ipsam basilicam. Quod quidem apertissime docet Eusebius, infra in cap. 50 hujus libri, ubi de Dominico aureo loquitur, quod

A δὴ βασιλεὺς ἡ θεοσεβειστὰ, τῆς θεοτόκου τὴν κήνην μνήμασι θαυμαστοῖς κατεκόσμηι, παντοίως δὲ τῆδε ἱερὸν ἄντρον φαιδρύνουσα· βασιλεὺς δὲ μικρὸν ὑπερον βασιλικοῖς ἀναθήμασι καὶ ταύτην ἐτίμα, πῶς ἔξ ἀργύρου καὶ χρυσοῦ χειμηλίους, παραπετάσμασι τε ποικίλοις (26) τὰς τῆς μητρὸς ἐπαύξων φιλοκαρίας. Πάλιν δ' ἡ μὲν βασιλεὺς μήτηρ τῆς εἰς οὐρανούς πορείας τοῦ τῶν ὄλων Σωτήρος, ἐπὶ τοῦ τῶν ἐλαίων ὄρους τὴν μνήμην ἐπηρμέναις οἰκοδομίαις ἀνύψου, ἄνω πρὸς ταῖς ἀκρωρελαῖς παρὰ τὴν τοῦ παντὸς ὄρους κορυφὴν, ἱερὸν οἶκον ἐκκλησίας ἀνεγείρουσα, νεών τε (27) κλῆταῦθα λόγος ἀληθῆς (28) κατέχει, ἐν αὐτῷ ἄντρῳ (29) τοὺς αὐτοῦ θιασώτας μουεῖν τὰς ἀποβήτους τελετάς τῶν τῶν ὄλων Σωτήρα. Βασιλεὺς δὲ κλῆταῦθα παντοίως ἀναθήμασι τε καὶ κόσμοις τὸν μέγαν ἐγέρειρε Βασιλέα. Καὶ δὴ δὴ ταῦτα μνήμης ἐπάξια αἰωνίου, σεμνὰ καὶ περικαλλῆ καθιερώματα, ἐπὶ δύο μυστικῶν ἄντρων Ἑλένη αἰγούστα Θεῷ τῷ αὐτῆς Σωτηρί, θεοφιλοῦς βασιλεὺς θεοφιλοῦς μήτηρ, εὐσεβοῦς τεκμήρια διαθέσεως ἴδρυτο, δεξιᾶν αὐτῆ βασιλικῆς ἐξουσίας τοῦ παιδὸς παρασχομένου. Καρπὸν δ' ἐπάξιον ἡ πρέσβυς οἶκ εἰς μακρὰν ἀπελάμβανεν, ἀγαθοῖς μὲν ἴπασι τὸν

Constantinus Antiochiæ ædificavit. Atque ita explicandus est Eusebii locus in sine panegyrici de tricennialibus Constantini, et in libro x *Hist. ecclesiasticæ*, et in cap. 45 hujus libri, ubi νεών et εὐκτήριον οἶκον simul jungit. Paulo aliter in lege 5. codice Theod., de his qui ad ecclesias confugiunt. Ibi enim νεός εὐκτήριος dicitur basilica seu oratorium in quo est altare. Ecclesia vero dicitur totum ædificium cujus ambitu atrium, porticus, cellæ, lavacra, ipsum denique oratorium continentur.

(28) *Κλῆταῦθα λόγος ἀληθῆς.* Auctor *Itinerarii Hierosolymitani*: « Iude, inquit, ascendis in montem Oliveti, ubi Dominus discipulos docuit ante passionem. » Beda in libro *De locis sanctis*, cap. 7: « Tertia quoque ejusdem montis ad australem Bethaniam partem ecclesia est, ubi Dominus ante passionem discipulis de die judicii locutus est. » Intelligit locum Matthæi, cap. xxiv. Hanc igitur predicationem Eusebius hoc loco appellat ἀποβήτους τελετάς, id est, « arcana mysteria, » eo quod de rebus arcanis, puta de consummatione mundi, et de adventu Christi extremoque judicio, tunc Dominus locutus sit. Nam et apostoli tunc accesserunt ad Dominum secreto, ut ait Matthæus, quippe qui mysteria et futurorum revelationem nosse cupiebant, quemadmodum scribit Hieronymus in *Matthæum*. Quod vero ait Eusebius, Dominum hæc mysteria tradidisse apostolis in spelunca, id quidem in Evangelio diserte non scribitur. Imo contrarium potius elici posse videtur ex Evangelio. In eo enim refertur, urbem Hierosolymorum in conspectu fuisse discipulis, cum Dominus hæc predicaret. Non igitur in spelunca erant, sed in patente et aperto loco. Responderi tamen potest, speluncam illam varia habuisse foramina, cujusmodi plures speluncæ fuerunt in Palaestina, ut docent *Itineraria*. Certe cum Matthæus affirmet discipulos secreto ad Dominum accessisse, probabile est eum sermonem in spelunca a Domino illic residente habitum fuisse.

(29) *Vulg. τοὺς ἐν αὐτῷ ἄντρῳ.* Prima vox delenda est utpote superflua. Alludere autem videtur Eusebius ad morem gentilium, qui Mithriaca sacra in spelunca peragebant, ut docet Porphyrius in libro *De abstinentia*, Hieronymus alique. Conjecturam nostram confirmat codex Fuketii, in quo vox illa τούς abest.

πάντα τῆς ζωῆς χρόνον ἐπ' αὐτῶ γήραος οὐδὲ διαπεραναμένη, λόγοις δὲ καὶ ἔργοις τῶν σωτηρίων παραγγελάτων εὐθαλεῖς παρασχομένη καρπούς, καῖπειθ' οὕτω βίον εὐσταλῆ καὶ ἄλυπον, σώματος ὁμοῦ καὶ ψυχῆς ἐν ἐρῶμένῳ φρονήματι διανύσασα· ἐφ' οἷς καὶ τέλος εὐσεβείας ἐπάξιον, ἀγαθῶν τε παρὰ Θεοῦ ἀμοιβὴν ἀπὸ τοῦ παρόντος εὖρατο βίου.

ΚΕΦΑΛΑΙΟΝ ΜΔ'.

Περὶ μεγαλοψυχίας καὶ εὐποίας τῆς Ἑλλήνης.

Τὴν γάρτοι σύμπασαν ἕσαν μεγαλοπρεπεῖα βασιλικῆς ἐξουσίας ἐμπεριελθούσα, μυρία μὲν ἀθρόως τοῖς κατὰ πόλιν ἐδωρεῖτο δήμοις, ἰδίᾳ τε τῶν προσιδόντων ἐκάστῳ· μυρία δὲ τοῖς στρατιωτικοῖς τάγμασι δεξιᾷ μεγαλοπρεπεῖ διένεμε, πλείστᾳ θ' ὅσα πέννησι γυμνοῖς καὶ ἀπεριστάτοις ἐδίδου, τοῖς μὲν χρημάτων δόσεις ποιουμένη, τοῖς δὲ τὰ πρὸς τὴν τοῦ σώματος σκέπην βασιλῶς ἐπαρκούσα· ἐτέρους ἀπήλαττε δεσμῶν, μετὰλλων τε κακοπαθεῖα ταλαιπωρουμένους· ἤλευθέρου τε πλεονεκτουμένους· καὶ πάλιν ἄλλους ἐξορίας ἀνεκαλεῖτο.

ΚΕΦΑΛΑΙΟΝ ΜΕ'.

Ὅπως εὐλαβῶς ἐν ταῖς ἐκκλησίαις συνήγετο ἡ Ἑλένη.

Τοιούτοις δῆτα λαμπρυνομένη, οὐδὲ τῆς πρὸς τὸν Θεὸν ὁσίας καταλιγῶρει, φοιτῶσαν μὲν αὐτὴν ἐν τῇ ἐκκλησίᾳ τοῦ Θεοῦ διὰ παντὸς ὄρᾶσθαι παρέχουσα, λαμπροῖς δὲ κατακοσμοῦσα κειμηλίοις τοὺς εὐκτηρίους οἴκους, μηδὲ τοὺς ἐν ταῖς βραχυτάταις πόλεσι παρρωῶσα ναοῦς. Ἦν οὖν ὄρᾳ τὴν θαυμασίαν, ἐν σεμνῇ καὶ εὐσταλεῖ περιβολῇ τῷ πλήθει συναγελαζομένην, τὴν τε πρὸς τὸ Θεῖον εὐλάβειαν διὰ πάσης Θεοφιλοῦς πράξεως ἐπιδεικνυμένην.

ΚΕΦΑΛΑΙΟΝ ΜϚ'.

Ὅπως ὀρθοδοκοντοῦσι οὖσα καὶ διαθεμένη, ἐτελεύτα.

Ἐπεὶ δὲ λοιπὸν τὰ τῆς αὐτάρχους διανύσασα ζωῆς, ἐπὶ τὴν κρείττονα λῆξιν ἐκαλεῖτο, σχεδὸν που τῆς ἡλικίας ἀμφὶ τοὺς ὀγδοήκοντα ἐνιαυτούς διάρξασα, πρὸς αὐτῷ γενομένη τῷ τέλει, συνεταπτετο καὶ διετίθετο ἐπὶ μονογενεῖ υἱῷ βασιλεῖ μονάρχῳ κοσμοκράτορι, παισὶ τε τούτου καίσαρσιν ἑαυτῆς ἐκγόνοις, τὴν ὑστάτην βουλήν διοριζομένη, διανεμούσα τε τῶν ἐκγόνων ἐκάστῳ πᾶ τῆς οἰκίας ὑπάρξεως, ὅση τις αὐτῇ καθ' ὅλην ὑπήρξε τῆς οἰκουμένης. Καὶ δὲ (29') τοῦτον διαθεμένη τὸν τρόπον, λοιπὸν τὴν τοῦ βίου κατέλυε τελευτήν, παρόντος αὐτῇ καὶ παρεστῶτος υἱοῦ τοσούτου, θεραπεύοντός τε καὶ τῶν χειρῶν ἐφαπτομένου· ὡς μὴ τεθνᾶναι εἰκότως τὴν τρισμακαρίαν τοῖς εὖ φρονούσι δοκεῖν, μεταβολὴν δὲ καὶ μετάθεσιν ἀληθεῖ λόγῳ τῆς γεώδους ζωῆς ἐπὶ τὴν οὐράνιον ὑπομεῖναι. Ἄνεστοιχειοῦτο γοῦν αὐτῇ ψυχῇ (30) ἐπὶ τὴν ἀφθαρτον καὶ ἀγγελικὴν οὐσίαν, πρὸς τὸν αὐτῆς ἀναλαμβάνομένη Σωτῆρα.

ΚΕΦΑΛΑΙΟΝ ΜΖ'.

Ὅπως τὴν μητέρα Κωνσταντίνος κατέθετο, καὶ πρὸ τούτου καὶ ζῶσαν ἐτίμησεν.

Καὶ τὸ σῆνος δὲ τῆς μακαρίας, οὐ τῆς τυχοῦσης

(29') Δέ. Lege δὲ. EDIT.

(30) Ἄνεστοιχειοῦτο γοῦν αὐτῇ ψυχῇ. Hæc Origenis doctrinam sapere videntur, cui supra mo-

A usque ad prima senectutis limina in summa felicitate traduxisset, et divinatorum mandatorum uberes fructus tum verbis tum operibus protulisset, ac propterea vitam doloris expertem cum summa mentis et corporis sanitate peregisset, tandem exitum pietatis suæ convenientem, et mercedem bonorum operum in hac etiam vita a Deo consecuta est.

CAPUT XLIV.

De magnitudine animi et beneficentia Helenæ.

Quippe dum totum Orientem cum regali magnificentia peragrât, tum civitatibus, tum privatis qui ipsam adibant, innumera beneficia acervatim contulit: innumera quoque militaribus numeris liberali manu distribuit. Pauperibus autem ac nudis et omni ope ac solatio destitutis quamplurima donavit, illis pecuniam, his vestem, ad tegendam corporis nuditatem prolixè suppeditans. Alios item vinculis, aut metallorum ærumnis affictos exsolvit; quosdam violentia potentiorum oppressos liberavit, nonnullos etiam ab exsilio revocavit.

CAPUT XLV.

Quomodo Helena in ecclesiis religiose versata sit.

Hujusmodi operibus cum magnam sibi gloriam comparasset, pietatem erga Deum minime neglexit: nam et assidue, cunctis videntibus, in ecclesiam ventitabat, et sacras ædes eximiiis ornamentis decorabat, ne minimarum quidem urbium sacella despiciens. Itaque videre erat mulierem prorsus admirabilem, modesto ac decenti habitu una cum reliqua multitudine versantem, suamque **506** erga Deum religionem omni piorum operum genere declarantem.

CAPUT XLVI.

Quomodo octogenaria, testamento facto, e vita decessit.

Jam vero cum satis longo vitæ spatio decurso ad feliciorē sortem vocaretur, annum ætatis agens circiter octogesimum, in ipso mortis confinio posita, testamento facto, ultimam voluntatem declaravit, hæredem relinquens unicum filium, solum imperatorem ac dominum orbis terrarum, cum filiis nobilissimis cæsaribus nepotibus suis. Quorum singulis, bona quæ per universum orbem possidebat, divisit. In hunc modum testamento facto, diem ultimum clausit, præsentem et adstante ipsi tali tantoque filio, et omni obsequiorum genere matrem fovente, manusque ejus amplectente, adeo ut nequaquam mori mulier beatissima, sed potius caducam hanc vitam cum immortalī vita commutare recte sentientibus videretur. Anima igitur illius, in incorruptibilem et angelicam substantiam reformata, ad Deum Servatorem suum assumpta est.

CAPUT XLVII.

Quomodo Constantinus matrem deposuit: et qualiter illam coluit dum viveret.

Cadaver autem ipsius honore haudquaquam vultum addictus fuit Eusebius noster. Neque enim animæ beatorum in angelicam substantiam refor-

gari affectum fuit. Nam cum Ingenti satellitum numero in regiam urbem pervectum, ibidem in regali monumento depositum est. Hoc modo imperatoris mater vivendi finem fecit; mulier sempiterna memoria dignissima, tum ob religiosos actus quibus enituit, tum ob præstantissimum illum et admirabilem factum qui ex illa ortus est. Quem quidem ob cæteras res, maxime vero ob pietatem in matrem, beatum convenit prædicare. Quippe illam, cum antea Dei cultrix non esset, tam piam ac religiosam præstitit, ut a communi omnium Servatore instituta fuisse videretur. Regalibus autem honoribus ita eandem ornavit, ut in omnibus provinciis, tum a paganis tum a militibus augusta et imperatrix nuncuparetur, et aurei nummi ejus imagine signarentur.

507 Quinetiam thesaurorum regalium potestatem ei Constantinus concesserat, quibus pro arbitrio et ex animi sui sententia, prout libitum esset uteretur. Nam et in hac parte matrem suam conspicuam et beatam omnium iudicio reddidit. Quocirca ex iis quæ ad memoriam illius illustrandam pertinent, non immerito hæc etiam assumpsimus, quæ Imperator pro singulari sua pietate in honorem matris suæ gessit, dum divinis obtemperat legibus, quæ filiis debita in parentes officia injungunt. Hujusmodi pulcherrima opera in Palæstina Imperator, uti diximus, exstruxit. Sed et in reliquis provinciis novas a fundamentis ædificans ecclesias, multo augustiores quam quæ antea erant, effecit.

CAPUT XLVIII.

Quomodo Constantinopoli martyria construxit omnemque idolorum cultum abolevit.

Cum vero civitatem nominis sui ad summam gloriam extollere instituisset, plurimis eam oratoris exornavit, amplissimisque martyriis et splendidissimis ædibus partim in suburbiis, partim in ipsa civitate constructis. Atque hoc modo simul martyrum honoravit memoriam, simul civitatem suam ipsi martyrum Deo consecravit. Totus denique sapientia Dei exæstans, urbem illam quam appellatione nominis sui insignire decreverat, omni idolorum cultu usque adeo vacuam esse voluit, ut nusquam in illa falsorum nummiam simulacra in tem-

nanantur. Certe Origenes in resurrectione corpora in animas, et animas in angelos mutatum iri credidit, ut alicubi dicit Hieronymus.

(31) Ἐπὶ τὴν βασιλεύουσαν πόλιν. Romam intelligit. Eo enim delatum est cadaver Helenæ Augustæ, et post biennium Constantinopolim deportatum, ut tradit Nicephorus in libro viii, cap. 30. At Socrates in lib. 1, cap. 17, verba Eusebii transcribens, τὴν βασιλεύουσαν πόλιν novam Romam interpretatur. Quem Socratis errorem merito reprehendit Baronius, cum Eusebius regis urbis nomine Romam semper designare soleat. Adde quod nondum dedicata erat Constantinopolis, ac proinde urbs regia vocari non poterat, cum tunc temporis esset tantum vetus Byzantium. Socratem tamen scivimus est Cedrenus, qui etiam hoc addit, Helenam duodecim annis ante Constantinum e vivis abiisse: Καὶ ἀπέθθη ἐν λάρνακι πορφυρῇ αὐτὸς τε καὶ ἡ μήτηρ αὐτοῦ Ἑλένη, πρὸ δώδεκα ἐτῶν τῆς αὐτοῦ τελευτῆς ἀποθανοῦσα. Ilæ ratione Helenam mortuam

A ἤξιοτο σπουδῆς· πλειοση γοῦν δορυφορία ἐπὶ τὴν βασιλεύουσαν πόλιν (31) ἀνεχομίζετο, ἐνταυθα δὲ ἤρτοιο βασιλικὸς ἀπετίθετο. Τοῦ μὲν οὖν βασιλέως ἐτελειούτο ἡ μήτηρ, ἀξία γενομένη μνήμης ἀλήστου, τῶν τε αὐτῆς εἴνεκα θεοφιλῶν πράξεων, τοῦ ε' ἐξ αὐτῆς φύντος ὑπερφουοῦς καὶ παραδόξου φρενοῦ· ἂν πρὸς τοὺς ἄπασιν, καὶ τῆς εἰς τὴν γενομένην ὁσίας μακαρίζειν ἄξιον, οὕτω μὲν αὐτὴν θεοσεβῆ καταστήσαντα, οὐκ οὔσαν πρότερον, ὡς αὐτῷ δοκεῖν (32) ἐκ πρώτης τῷ κοινῷ Σωτῆρι μεμαθητεῦσθαι· οὕτω δὲ ἀξιώματι βασιλικῷ τετιμηχότα, ὡς ἐν ἅπασιν ἔθνεσι, παρ' αὐτοῖς τε τοῖς στρατιωτικῶς τάγμασιν αὐγούσταν βασιλίδα ἀναγορευέσθαι, χρυσοῖς τε νομίσμασι καὶ τὴν αὐτῆς ἐκτυπούσθαι εἰκόνα· ἕδη δὲ καὶ θησαυρῶν βασιλικῶν παρεῖχε τὴν ἐξουσίαν, χρῆσθαι κατὰ προαίρεσιν καὶ διοικεῖν κατὰ γνώμην, ὅπως ἂν ἐθέλοι καὶ ὡς ἂν εὔχην αὐτῆ νομίζοιτο ἕκαστα, τοῦ παιδὸς αὐτὴν κἀν τούτοις διαπρεπῆ καὶ ἀξιοζήλωτον πεποιτημένου. Αἰδὲ τῶν εἰς αὐτοῦ μνήμην ἀναφερομένων, καὶ ταῦτ' εἰκότως ἡμῖν ἀνείληπται, ἃ δὲ εὐσεβείας ὑπερβολὴν μητέρα τιμῶν, θεσμοῦς ἀπεπλήρου θελοῦς, ἀμφὶ γονέων τιμῆς τὰ πρόποντα διαταττομένους. Τὰς μὲν οὖν λεχθείσας φιλοκαλίς βασιλεὺς πρὸς τῷ Παλαισινῶν ἔθνεσι τόνδε συνίστη τὸν τρόπον· καὶ κατὰ πάσας δὲ τὰς ἐπαρχίας νεοπαγῆς ἐκκλησίας ἐπισκευάζων, μακρῶν τῶν προτέρων τιμωτέρως ἀπέφαινε.

ΚΕΦΑΛΑΙΟΝ ΜΗ'

C Ὅπως ἐν Κωνσταντινου πόλει μαρτύρια μὲν ὤκοδόμησε, πᾶσαν δὲ εἰδωλολατρῶν περιεΐλε.

Τὴν δὲ γ' ἐπώνυμον αὐτοῦ πόλιν ἐξόχῳ τιμῇ γεραιρων, εὐκτηριοις πλειοσιν ἐφαθρυνε, μαρτυριοις τε μεγίστοις καὶ περιφανεστάτοις οἰκοις, τοῖς μὲν πρὸ τοῦ ἄστεος, τοῖς δ' ἐν αὐτῷ τυγχάνουσι· δι' ὃν ὁμοῦ καὶ τὰς τῶν μαρτύρων μνήμας ἐτίμα, καὶ τὴν αὐτοῦ πόλιν τῶν τῶν μαρτύρων καθιέρου Θεῷ. Ὅλος δ' ἐμπνέων (33) Θεοῦ σοφίας, ἦν τῆς ἐπηγορίας τῆς αὐτοῦ πόλιν ἐπώνυμον ἀποφῆναι ἔκρινε, καθαρεύειν εἰδωλολατρίας ἀπάσης ἐδικαλου, ὡς μηδαμοῦ φαινεσθαι ἐν αὐτῇ τῶν νομιζομένων θεῶν ἀγάλματα ἐν ἱεροῖς θρησκευόμενα, ἀλλ' οὐδὲ βωμοὺς λύθρους αἰ-

D esse oporteret anno Christi 325 aut certe 326. Quo tamen anno Hierosolymam profecta esse dicitur ab Eusebio et Rufino. Adde quod post Crispi cæsaris et Faustæ augustæ necem Helena aliquandiu supervixit, ut testatur Zosimus in libro ii. Porro Crispus occisus est Constantino augusto vii et Constantio cæsare coss., anno Christi 326, ut legitur in Fastis Idatii. Mors igitur Helenæ anno Domini 327 recte assignari potest, quemadmodum sentit Sigonius in libro iii De imperio occidentali.

(32) Vulg. ὡς αὐτὸ δοκεῖν. Scribendum est αὐτῷ. Refertur enim ad τῷ κοινῷ Σωτῆρι. Atque ita in libro Moræi ad marginem emendatum inveni. Nec aliter scribitur in cod. Fuketii et Savillii, et in Regiis schedis.

(33) Vulg. ὅλος δ' ἐμπνέων. Malim scribere ὅλος, quod longe elegantius est. Sic certe in codice Fuk. et in Regiis schedis scriptum habetur.

ματων μαιτωμένων, οὐ θυσίας ὀλοκαυτουμένας πυρὶ, οὐ δαιμονικὰς ἐορτάς, οὐδ' ἑτερόν τι τῶν συνήθων οἷς δεισιδαίμωσιν.

A plis colerentur; ac ne aræ quidem victimarum cruore contaminatæ, nec hostiæ igne consumptæ cernerentur, nec dæmonum festivitates, nec quidquam eorum quæ apud supersticiosos vulgata sunt, ibidem ageretur.

ΚΕΦΑΛΑΙΟΝ ΜΘ.

Σταυροῦ σημεῖον ἐν παλατίῳ, καὶ Δανιήλ ἐν κρήναις.

Εἶδες δ' ἂν ἐπὶ μέσων ἀγορῶν κειμέναις κρήναις, τὰ τοῦ καλοῦ Ποιμένος σύμβολα, τοῖς ἀπὸ τῶν θείων λογίων ὀρωμένοις γινώριμα, τὸν τε Δανιήλ σὺν αὐτοῖς λέουσιν ἐν χαλκῷ πεπλασμένα (34), χρυσοῦ τε πετάλοις ἐκλάμποντα. Τοσοῦτος δὲ θεῖος Ἔρωσ τὴν βασιλέως κατειλήφει ψυχὴν, ὡς τοῖς ἀνακτόροις τῶν βασιλείων κατὰ τὸν πάντων ἐξοχώτατον οἶκον, τῆς πρὸς τῷ ὀρόφῳ κεχρυσωμένης φαντώσεως κατὰ τὸ μεσαίτατον, μεγίστου πίνακος ἀνηλωμένου, μέσον ἐμπεπῆχθαι τὸ τοῦ σωτηρίου πάθους σύμβολον, ἐκ ποικίλων συγκείμενον καὶ πολυτελῶν λίθων, ἐν χρυσοῦ πολλῷ κατειργασμένων. Φυλακτήριον ἐδίδκεν τοῦτο αὐτῆς βασιλείας τῷ θεοφιλεῖ πεποιῆσθαι.

ΚΕΦΑΛΑΙΟΝ Ν΄.

Ὅτι καὶ ἐν Νικομηδείᾳ καὶ ἐν ἄλλαις πόλεσιν ὠκοδόμησεν ἐκκλησίας.

Τούτοις μὲν οὖν τὴν αὐτοῦ πόλιν ἐκαλλώπιζε· τὴν δὲ Βιθυνῶν ἄρχουσαν (35) ὁμοίως ἀναθήματι μεγίστης καὶ ὑπερφυοῦς ἐκκλησίας ἐτίμα, ἐξ οὐρανῶν θησαυρῶν κἀνταῦθα τῷ αὐτοῦ Σωτῆρι τὰ κατ' ἐχθρῶν καὶ θεομάχων ἀνυψῶν νικητήρια. Καὶ τῶν λοιπῶν δ' ἔθνῶν τὰς μάλιστα κρατιστευούσας πόλεις, ταῖς τῶν εὐκτηρίων φιλοκαλλίαις ἐκπρέπειν ἐποιεῖτο, ὡσπερ οὖν καὶ τὴν ἐπὶ τῆς ἀνατολικῆς μητροπόλεως (36), ἣ τὴν ἐπ' ὠνυμον εἰληφεν Ἄντιόχου προσηγροῖαν· ἐφ' ἧς ὡς ἐπὶ κεφαλῆς τῶν τῆδε ἔθνῶν, μονογενὲς τι χρῆμα ἐκκλησίας, μεγέθους ἕνεκα καὶ κάλλους, ἀφιέρου, μακροῖς μὲν ἐξωθεν περιβάλοις τὸν πάντα νεῶν περιλαβῶν, εἰσω δὲ τὸν εὐκτήριον οἶκον (37) εἰς ἀμύχανον ἐπάρας ὕψος, ἐν ὀκταῆδρου (38) μὲν συνεστῶτα σχήματι, οἴκοις δὲ πλεοῶσιν, ἐξέδραις τε ἐν κύκλῳ (39) ὑπερῶν τε καὶ κα-

CAPUT XLIX.

Signum crucis in palatio, et imago Danielis in fontibus.

Vidisses igitur in medio foro, boni Pastoris imagines, divinatorum oraculorum peritis notissimas; Danielis item effigiem unajcum leonibus ære expressam, et auri bracteis refulgentem. Tantus porro divini Numinis amor imperatoris animus occupaverat, ut in totius palatii eminentissimo cubiculo, in maxima tabula, quæ in medio lacunarum inaurati expansa est, signum Domini passiois ex auro pretiosisque lapidibus elaboratum infixerit. Atque hoc tanquam præsidium ac tutelam imperii, piissimus princeps statuuisse mihi videtur.

CAPUT L.

De ecclesiis quas Nicomediæ et alibi extruxit.

Illis igitur ornamentis civitatem nominis sui decoravit. Urbem vero primariam Bithyniæ, pulcherrimæ et magnificentissimæ ecclesiæ monumenta exornavit, erectis proprio sumptu in honorem Servatoris sui, eo etiam in loco tropæis victoriæ quam de hostibus et de adversariis Dei retulerat. In reliquis etiam provinciis, præcipuas ac nobilissimas quasque urbes oratoriorum magnificentia illustravit, exempli gratia urbem totius Orientis metropolim, quæ ab Antiocho nomen traxit. In qua tanquam in vertice omnium ejus regionis provinciarum, singulare quoddam opus, seu amplitudinem, seu decorem spectes, Deo consecravit. Quippe univrsum templum longissimo extrinsecus ambitu circumscripsit. Interius vero basilicam ipsam ad summam erexit altitudinem, figura quidem octaedri

(34) Ἐν χαλκῷ πεπλασμένα. In codice Fuk. scribitur πεπλασμένον, et refertur ad verba τὸν τε Δανιήλ. Vulgata tamen lectio magis placet, quippe quæ tum in Regio codice tum in veteribus schedis habetur; πεπλασμένα enim refertur ad vocem σύμβολα. Ita scribendum erit τοῦ τε Δανιήλ, etc.

(35) Τὴν δὲ Βιθυνῶν ἄρχουσαν. Nicomediæ intelligit, quæ caput erat Bithyniæ. Quæ in urbe Constantinus obsessum Licinium ad deditiōnem compulerat. In memoriam igitur ejus victoriæ Constantinus Nicomediæ basilicam ædificavit. Vide Sozomenum in libro II, cap. 2.

(36) Ὅσπερ οὖν καὶ τὴν ἐπὶ τῆς ἀνατολικῆς μητροπόλεως. Scribendum est μητρόπολιν, nisi malis ita legere: ὡσπερ οὖν καὶ ἐπὶ τῆς ἀνατολικῆς μητροπόλεως, quod certe non displicet. In codice Regio scribitur ὡσπερ οὖν καὶ τὸν, etc.

(37) Εἰσω δὲ τὸν εὐκτήριον οἶκον. In Panegyrico, pag. 630, unde hæc transcripta sunt, Eusebius dixit ἀνάκτορον. Ego basilicam interpretatus sum, non ut Christophorus sancluarium.

(38) Ἐν ὀκταῆδρου. Hujusmodi fuit ecclesia illa quam Nonnus Gregorii Nazianzeni pater ædificavit in oppido Nazianzo, ut testatur ipse Gregorius in

oratione funebri de laudibus patris sui, pag. 313. Dicebantur autem hæc templa octachora. Vetus inscriptio in *Thesouro Gruteri*, pag. 1166.

Octachorum sanctos templum surrexit in usus, Octagonus fons est munere dignus eo.

D Octachorum igitur templum est, quod octo habet latera, ab imo ad summum usque culmen surgentia. Ab eadem causa dicuntur altaria trichora in epistola Paulini, id est, trino sinuata recessu, ut ipse Paulinus loquitur in Natale sancti. Felicia Cedrenus ad annum XXI Constantini octagonum Dominicum vocat, quod a Constantino Antiochiæ extractum est.

(39) Vulg. ἐξέδραις τε ἐν κύκλῳ. In Eusebii Panegyrico pag. 630 rectius legitur ἐξέδραις. Ita enim Eusebius vocat in descriptione ecclesiæ Tyri, quam habet in libro X *Historiæ ecclesiasticæ*. Quid sit exedra docet Valafridus Strabo in lib. *De rebus ecclesiasticis*, cap. 6: « Exedra est absida quædam, separata modicum quidem a templo vel palatio: dicta inde quod extra hæreat. Græcæ autem κύκλον vocatur. » Fallitur quidem Strabo, qui eam vocem Græcam esse non intellexit: in ejus tamen vocis origine minime falsus est. Prorsus enim ἐξέδρα

constructam, plurimis vero circumquaque cubiculis et exedris, et tam subterraneis locis quam solaribus undique circumdatam. Quam quidem basilicam auro plurimo et aere, aliisque pretiosis speciebus copiosissime exornavit.

CAPUT LI.

Quod in loco dicto Mambre ecclesiam ædificavit.

Et hæc quidem sunt præstantissima monumenta, quæ imperator Deo consecravit. Cum autem didicisset illum ipsum Servatorem, qui nuper in terris versatus fuisset, Jervpridem viris quibusdam Dei amantissimis præsentiam Divinitatis suæ in Palæstina exhibuisse juxta Quercum quæ dicitur Mambre, illic etiam basilicam ædificari præcepit. Proinde ad rectores quidem provinciarum missa est imperatoris auctoritas, datis ad singulos litteris quibus jubebatur, ut injunctum sibi opus ad exitum perducere maturarent. Nobis vero qui hanc historiam scribimus, plenam sapientiæ direxit **509** prædicationem. Cujus exemplum hoc loco mihi inserendum videtur, quo principis Dei amantissimi cura ac diligentia certius possit agnosci. Exprobrans igitur nobis ea quæ in memorato loco geri acceperat, hæc ad verbum scripsit.

CAPUT LII.

Constantini epistola ad Eusebium de Mambre.

« Victor Constantinus Maximus Augustus, Macario et cæteris episcopis Palæstinæ.

« Sanctissimæ socrus meæ vel hoc unum maximum erga vos beneficium est, quod sceleratorum quon-

dam dicitur ἀπὸ τῆς ἑξῶ ἕδρας. Quippe ita dicebantur ædes exteriores, in circuitu basilicæ construi solitæ, in quibus sedere ac requiescere licebat, ut docet Eusebius. De his Augustinus in libro *De gestis cum Emerito Donatista* : « Cæsareæ in ecclesia majori, cum Deuterius metropolitanus episcopus Casariensis, una cum Alipio, Augustino, Possidio, Rustico et cæteris episcopis in *exedram* processissent, » etc. In concilio Nannetensi, canone 6, mentio fit *exedrae* : « Prohibendum etiam, secundum majorum instituta, ut in ecclesia nullatenus sepe liantur, sed in atrio aut porticu, aut in *exedris* ecclesiæ. » Ita legitur in codice ms. bibliothecæ Puteanæ. Hieronymus in caput xl. Ezechielis : « Pro thalamis triginta quos vertere Septuaginta, sive gazophylaciis atque cellariis, ut interpretatus est Aquila, Symmachus posuit ἑξέδρας. » Et paulo post : « Siatim intuitus est triginta thalamos, vel *D gazophylacia*, sive, ut Symmachus interpretatus est, *exedras*, quæ habitationi levitarum atque sacerdotum fuerant preparatæ. » Porro codd. Fuk. et Sav. recte hic scriptum habent ἑξέδραις τε.

(40) Ὑπερφῶν τε καὶ καταγέλων χωρημάτων. Sic supra c. 37 in descriptione martyrii Hierosolymitani διττῶν στοῶν ἀναγέλων τε καὶ καταγέλων, ubi vide quæ notavi. Κατάγεια οἰκήματα dicuntur ad quæ nullis gradibus ascenditur : quibus opponuntur ἀνάγεια seu ὑπερφῶα, id est solaria. Quamquam *καταγέλων* nomine possis cryptas intelligere.

(41) Ὅν καὶ χρυσοῦ πλειονός. Hanc ob causam ecclesia illa dicta est Donnicum aureum. Hieronymus in *Chronico*, anno xxii Constantini : « Antiochiæ Donnicum quod vocant aureum ædificari coeptum. » Dedicatum est autem imperante Constantio, anno v post mortem Constantini.

ταγέων χωρημάτων (40) ἀπανταχόθεν περιεστοιχισμένον· ὅν καὶ χρυσοῦ πλειονός (41) ἀφθονία, γὰρ καὶ τε καὶ τοῖς τῆς λοιπῆς πολυτελοῦς ὕλης ἐστεφάνου κάλλεσι.

ΚΕΦΑΛΑΙΟΝ ΝΑ΄.

Ἵτι καὶ ἐν τῇ Μαμβρῇ προσέταξεν ἐκκλησίαν γενέσθαι.

Τάδε μὲν οὖν τὰ ἐξοχώτατα βασιλέως ἐτύγχανεν ἀφιέρωματα. Πυθόμενός γέ τοι ἕνα καὶ τὸν αὐτὸν Σωτήρα, τὸν τε ἐναγχοῦς ἐπιφανέστατον τῷ βίῳ, καὶ πρόβατα θεοφανεῖας πεποιθήσθαι φιλοθέοις ἀνδράσι τῆς Παλαιστίνης ἀμφὶ τὴν καλουμένην δρῦν Μαμβρῆ, κἀνταῦθα οἶκον εὐκέρηρον ἀνεγειραὶ τῷ ὀφθέντι θεῷ διακελεύεται. Τοῖς μὲν οὖν τῶν ἐθνῶν ἀρχουσιν, αὐθεντία βασιλικὴ διὰ τῶν πρὸς ἕκαστον ἐπισταθέντων γραμμάτων ἐπεφοῖτα, εἰς πέρας ἀγαγεῖν τὸ προσταθὲν διακελευομένη· ἡμῖν δὲ τοῖς τῆνδε γράφουσι τὴν ἱστορίαν, λογικωτέραν κατέπεμπε διδασκαλίαν (42), ἧς ἔμοιγε δοκεῖ τὸ ἴσον γράμμα τῷ παρόντι συνάψαι λόγῳ, εἰς ἀκριθεῖ διάγνωσιν τῆς τοῦ θεοφιλοῦς ἐπιμελείας. Καταμεμψάμενος γοῦν ἡμῖν ἐφ’ οἷς ἐπίθετο πραττομένοις αὐτόθι, τάδε κατὰ λέξιν ἔγραψα.

ΚΑΦΑΛΑΙΟΝ ΝΒ΄.

Κωνσταντίνου πρὸς Εὐσέβιον περὶ τῆς Μαμβρῆ.

« Νικητῆς Κωνσταντίνος, Μέγιστος Σεβαστός, Μακαρίῳ καὶ τοῖς λοιποῖς ἐπισκόποις Παλαιστίνης.

« Ἐν καὶ τοῦτο μέγιστον τῆς ὀσιωτάτης μου κηδεστρίας (43) γέγονεν εἰς ἡμᾶς εὐεργέτημα (44), τὸ λαν-

(42) *Λογικωτέραν... διδασκαλίαν.* Sic etiam supra vocavit Eusebius epistolas Constantini, eo quod Constantinus in illis epistolis concionari quodammodo videretur. Talis est oratio Constantini ad Sanctorum cœlum, et fere omnes ejus epistolæ, quæ partim ab Eusebio, partim ab aliis referuntur. In his enim omnibus Constantinus, tametsi adhuc vix catechumenus, doctorem agit. Fuit certe Constantinus, quod negari non potest, vir Deo plenus et a Deo missus ad Christianæ fidei propagationem, cui uni post apostolos plurimum debemus. Idem tamen in negotiis ecclesiasticis aliquanto plus sibi vindicavit, quam laico principi conveniret ; episcopis cuncta illi permittentibus, multumque sibi gratulantibus quod Christianum imperatorem viderent.

(43) *Τῆς ὀσιωτάτης μου κηδεστρίας.* In hujus loci interpretatione lapsi sunt omnes interpretes, Portesius, Musculus et Christophorsonus, qui *curam* et *solicitudinem* verterunt, quasi legeretur *κηδεμονίας*. Atqui Constantinus de socru sua loquitur, Eutropia videlicet Syra, ex qua genita erat Fausta uxor Constantini : *κηδέστρια* enim Græcè *socrum* significat, ut docent glossæ veteres in quibus ita legitur *κηδεστῆς, socer, κηδέστρια, socrus*. Certe quæ sequuntur verba, explicationem nostram aperte confirmant. Sequitur enim διὰ τῶν πρὸς ἡμᾶς γνωρίσαι γραμμάτων. Litteras intelligit quas Eutropia socrus ad ipsum miserat. Quare repudianda est emendatio Christophorsoni, qui πρὸς ἡμᾶς corrigi. Sed et quæ proxime sequuntur verba, ipsum satis significant : ἡ προσηρημένη διὰ τὴν πρὸς τὸ θεῖον εὐλάβειαν, etc. Quis enim dixerit de cura et sollicitudine ἡ προσηρημένη *supradicta cura et sollicitudo*. Frigidum prorsus id esset atque ineptum. At in versione nostra omnia plana sunt et

θάνοσαν (44) μέχρι νῦν παρ' ὑμῖν ἐναγῶν ἀνθρώπων ἀπόντοιαν, διὰ τῶν πρὸς ἡμᾶς γνωρίσαι γραμμῶτων, ὡς τῆς περικοπῆς ἐπανορθώσεως καὶ θεραπείας, εἰ καὶ βραδέως, ἀλλ' ὁμως ἀναγκαίως, δι' ἡμῶν τὸ παροφθὲν ἀμάκρημα τυχεῖν. Καὶ γὰρ ἔστιν ὡς ἀληθῶς δυσσέβημα παμμέγεθες, τοὺς ἀγίους τόπους ὑπὸ τῶν ἀνοσίων χραίνεσθαι μισμμάτων. Τί οὖν ἔστιν, ἀδελφοί προσφιλέστατοι, ὃ τὴν ὑμετέραν παρελθὸν ἀγγίνοισαν, ἢ προειρημένη διὰ τὴν πρὸς τὸ θεῖον εὐλαβειαν οὐχ οἷα τε γέγονεν ἀποσιωπῆσαι :

ΚΕΦΑΛΑΙΟΝ ΝΓ'.

Ὅτι ὁ Σωτὴρ ὤφθη αὐτόθι τῷ Ἀβραάμ.

« Τὸ χωρίον ὅπερ παρὰ δρῶν τὴν Μαμβρῆ (45) προσγορεῖται, ἐν ᾧ τὸν Ἀβραάμ τὴν ἑστίαν ἐσχηκέναι μανθάνομεν, παντοῦς ὑπὸ τινων δεισιδαιμόνων μιλιεσθαι φασιν (46)· εἰδωλὰ τε γὰρ παντοῦς ἐξωλείας ἔξει (47) παρ' αὐτὴν ἰδρῦσθαι, καὶ βωμὸν ἐδή-

aperta. Nam ἢ προειρημένη ἐστὶ supradicta socrus, quæ pro sua pietate ac religione tantum scelus dissimulare non potuit, sed Constantino genero per litteras indicavit, ut huic malo tandem mederetur. Erat igitur Eutropia Christiana, ut ex hoc loco discimus. Sed et filia ejus Fausta Christianam fidem professæ est, et una cum Constantino viro suo in templo Apostolorum sepulta. Porro non omittendum est, quod ad oram codicis Regii adnotatum inveni. Illic enim e regione vocis κηδεστρίας, scholii vice ascribitur γενέτειρα· quasi Constantinus matrem suam Helenam intelligat, quod non probo. Certe Sozomenus socrum imperatoris Constantini fuisse dicit, quæ cum ad quercum Mambre venisset, et gentiliū piacula illic deprehendisset, rem ad Constantium retulit. Eum vide in lib. II, cap. 3.

(44) *Εἰς ἡμᾶς ἐδεργέτημα, τὸ λαθάνοισαν.* Malim scribere εἰς ὑμᾶς, quanquam vulgata lectio ferri potest. Sed et initium hujus epistolæ trajectis leviter vocabulis ita legi mallem, ἐν τούτῳ καὶ μέγιστον, etc.

(45) *Τὸ χωρίον... παρὰ δρῶν τὴν Μαμβρῆ.* Hic locus etiam dicebatur Terebinthus, distans triginta circiter millibus passuum ab urbe Hierosolyma, ut docet auctor *Itinerarii Hierosolymitani*, qui vixit temporibus Constantini Magni : « Inde Terebintho millia 9 ubi Abraham habitavit et puteum fodit sub arbore terebintho, et cum angelis locutus est et cibum sumpsit. Ibi basilica facta est jussu Constantini miræ pulchritudinis. Inde terebintho Chebron, millia 9, ubi est memoria per quadrum ex lapidibus miræ pulchritudinis, in qua positi sunt Abraham, Isaac, Jacob, » etc. Sozomenus quoque in lib. II, cap. 3, locum illum Terebinthum vocari scribit. Sic autem dictus est hic locus ab arbore terebintho, quæ illic omnium vetustissima et jam inde ab ipso mundi exordio esse dicebatur, teste Josepho in libro v *De bello Judaico*. Quanquam alii baculum esse dicebant usque ad angelis qui Abrahæ apparuerunt, ex quo in terram delixo terebinthus enata est. Ita Georgius Syncellus in *Chronico*. Mirum vero est, cum quercus ibidem fuerit sub qua Abraham tabernaculum posuerat, ut legitur in cap. XVIII Geneseos, cur locus ipse a terebintho potius quam a quercu nomen acceperit.

(46) *Μιλιεσθαι φασι.* Rectius in codd. Regio, Fuk., et in schedis Regii scribitur μιλιεσθαι φησιν. Subauditur enim ἡ κηδεστρία.

(47) *Εἰδωλὰ τε γὰρ παντοῦς ἐξωλείας ἔξει.* Simulacra angelorum intelligit qui Abrahæ illic apparuerant. Hæc enim simulacra colebant gentiles. Sed et terebinthum ipsam iidem gentiles venerabantur, ut docet Eusebius in libro v *Demonstrationis*, cap. 9. Quem quidem locum perperam accepit

rumdam nefariam audaciam, quæ apud vos hactenus occulta fuerat, suis ad nos datis litteris indicavit : ut quod diu neglectum est crimen, etiamsi sero, attamen necessario competenti cura et animadversione a nobis emendetur. Est enim revera impietas gravissima, ut loca sancta detestandis piaculis inquinentur. Quidam vero illud est, fratres charissimi, quod cum vestram subterfugerit solertiam, nostra, ut diximus, socrus ob divini cultus reverentiam tacere non potuit ?

CAPUT LIII.

Quod Servator noster ibidem visus est Abrahæ.

« Locus ille qui ad quercum Mambre vocatur, in quo Abrahamum habitasse comperimus, fertur a quo Abrahæ quibusdam hominibus omni modo contaminari. Nam et simulacra omni digna exito juxta illam arborem erecta esse, et aram proxime

Scaliger in animadversionibus Eusebianis, pag. 192. Putavit enim terebinthum illam summo honore a Christianis cultam fuisse, ejusque rei auctorem citat Eusebium. Verum Eusebius eo loco de gentilibus loquitur, non de Christianis. Postquam enim dixit : « Ὅθεν εἰσέτι καὶ νῦν παρὰ τοῖς πλησιόχωροις, ὡς ἂν θεοὺς ὁ τόπος θρησκευεται, καὶ θεωρεῖται γὰρ εἰς δεῦρο διαμένουσα ἡ τερέβινθος, subdit : Οἱ τε τῷ Ἀβραάμ ἐπιξενωθέντες ἐπὶ γραφῆς ἀνακείμενοι, δύο μὲν ἐκατέρωθεν, μέσος δὲ ὁ κρείττων ὑπερέχων τῇ τιμῇ· εἴη δ' ἂν ὁ δεδηλωμένος ἡμῖν Κύριος αὐτός, ὁ ἡμέτερος Σωτὴρ, ὃν καὶ οἱ ἀγνώτες σέβουσι. Visitur illic terebinthus, quæ etiamnum manet, et qui ab Abrahamo hospitio excepti sunt angeli illic in tabula picti sunt, et medius inter hos cæteris longe præstantior et honoratior, ipse scilicet Dominus et Servator noster, ut supra dixi ; quem quidem illi nescientes venerantur. Vides Eusebium hic apertè loqui de gentilibus, qui Christum ignorabant. Neque enim de Christianis hoc dici potest. Confirmat autem sententiam nostram Sozomenus in lib. II, c. 3, ubi de mercatu illo ad terebinthum prolixè disserit. Scribit enim, æstivo tempore quotannis eo convenisse ex Palæstina, Phœnice et Arabia Judæos simul et Christianos ac gentiles, partim commercii, partim religionis causa ; et singulos suo ritu festivitatem celebrasse. Nam gentiles, inquit, angelos adorabant, hostias et libamina iis offerentes. Erant igitur illic angelorum simulacra, quibus pagani victimas immolabant. Hieronymus *De locis Hebraicis* ubi de Arboch ita scribit : « Quercus Abraham quæ et Mambre, usque ad Constantini regis tempora ibidem monstrabatur, et mausoleum ejus impresentiarum cernitur. Cumque a nobis jam ibidem ecclesia ædificata sit, a cunctis in circuitu gentibus terebinthus superstitiose colitur, eo quod sub ea angelos Abraham quondam hospitio suscepit. » Multa hic de suo addidit Hieronymus. Eusebius enim ipse in libro *De locis Hebraicis* hæc tantum habet : Ἀρβώ. Αὕτη ἐστὶ Χερῶν κώμη νῦν μεγίστη, μητρόπολις οὖσα τὸ παλαιὸν τῶν ἀλλοφύλων, καὶ γυγάντων οἰκητήριον, καὶ βασιλεῖον μετὰ ταῦτα Δαβὶδ. Κεκλήρωτο δὲ φυλὴ Ἰουδα, καὶ πόλις ἦν ἡ ἱερατικὴ, μία τῶν φυγαδευτηρίων, Αἰλίας ἐκ νόστου διεστῶσα σιμείους β' πρὸς εἰκοσι. Ἡ δρῶς Ἀβραάμ καὶ τὸ μνημα αὐτόθι θεωρεῖται, καὶ θρησκευεται ἐπιφανῶς πρὸς τῶν ἐχθρῶν ἢ τερέβινθος, καὶ οἱ τῷ Ἀβραάμ ἐπιξενωθέντες ἄγγελοι· πρότερον δὲ Ἀρβώ καλουμένη, ὕστερον ἐκλήθη Χερῶν, ἀπὸ Χερῶν ἐνδὸς τῶν υἱῶν Καλὲθ, ὡς ἐν παραλειπομέναις. Illustris locus, qui sententiam Scaligeri prorsus evertit, nostram vero explicationem egregie confirmat. At enim Eusebius terebinthum ipsam et angelos ab inimicis nostris

exstructam, et impura sacrificia assidue illic peragi, ad nos relatum est. Quod quoniam et alienum a temporibus nostris, et ipsius loci sanctimonia indignum videtur, sciat Gravitās Vestra mandatum a nobis esse per litteras Acacio viro perfectissimo, comiti et amico nostro, ut sine ulla dilatione et simulacra omnia quæ memorato in loco reperta fuerint, igni tradantur, et ara funditus evertatur; utque omnes qui post jussionem nostram impium aliquid admittē in eo loco ausi fuerint, debito supplicio afficiantur. Quem quidem locum puro basilicæ ædificio exornari præcepimus, ut idoneus sanctis viris consessus efficiatur. Quod **510** si quid adversus præceptum nostrum geri contigerit, absque mora ad clementiam nostram litteris vestris illud referri oportebit: ut quicumque deprehensus fuerit, tanquam violatæ legis reus extremo supplicio afficiatur. Neque enim ignoratis, universorum Dominum ac Deum illic primum Abrahæ visum cumque eo collocutum esse. Illic sacrosanctæ legis observantia primum cœpit. Illic primum Servator ipse una cum duobus angelis præsentiae suæ copiam Abrahæ fecit. Illic Deus primum hominibus apparuit. Illic Abrahæ de futura ipsius progenie prædixit, atque illico pollicitationem implevit. Illic multo ante nuntiavit, plurimarum gentium patrem atque auctorem ipsum futurum. Quæ cum ita sint, æquum esse videtur ut locus ille nostra cura ac diligentia, tum ab omni piaculo purus conservetur, tum in pristinam sanctitatem restituatur: ut in posterum præter cultum omnipotentī Deo ac Servatori nostro omnium Domino congruentem, nihil in eo loco peragatur. Quod quidem cum debita sollicitudine a vobis convenit observari, si quidem voluntatem

illic superstitione coli; inimicos vocans gentiles ac Judæos. Citat hunc Eusebii locum etiam Damasceus lib. iii *De imag.*

(48) Καὶ βωμὸν ἐδήλωσε. Supple ἡ κηδέστρια. Retulit, inquit, Constantinus ad nos socrus nostram aram illic esse, in qua impura sacrificia offerantur. De hac ara loquitur Eustathius in *Hexameron*, quam ait adhuc et stetisse suo tempore, ut et ipsam terebinthum. Ex quo apparet, hoc Eustathii opus scriptum esse antequam Constantinus aram illam subverti jussisset. Sozomeni quidem ætate, nec ara nec arbor terebinthus stabat. Mansit tamen superstitione gentium eo in loco, ut testatur Hieronymus. Adeo difficile est superstitionibus fibras penitus evellere. Non omittenda sunt quæ de hoc loco scribit Antoninus martyr in *Itinerario*: « De Bethlehem, inquit, usque ad radicem Mambre sunt millia viginti quatuor: in quo loco requiescunt Abraham, Isaac et Jacob et Sara, simul et Joseph ossa. Est ibi basilica ædificata per quadrum, et atrium in medio discoopertum: et per medium cancellum ex uno latere intrant Christiani, ex alio vero Judæi, incensa deferentes multa. Nam depositio Jacob et David in terra illa, die primo post Natalem Domini devotissime celebratur, ita ut ex omni terra Judæorum conveniat multitudo, incensa deferens et luminaria. Et dant munera et serviunt ibidem. » Adde Hieronymum in *Epitaphio Paulæ*.

(49) Τῶν καιρῶν τῶν ἡμετέρων τῷ κράτει ἡμετέρῳ ἀλλότριον. Quatuor priora verba expruixit

λωσε (48) πλησίον ἐστάναι, καὶ θυσίας ἀκαθάρτους συνεχῶς ἐπιτελεῖσθαι. Ὅθεν ἐπειδὴ καὶ τῶν καιρῶν τῶν ἡμετέρων τῷ κράτει ἡμετέρῳ ἀλλότριον (49), καὶ τῆς τοῦ τόπου ἀγιότητος ἀνάξιον καταφαίνεται, γινώσκειν Ἰμῶν τὴν Σεμνότητα βούλομαι, δεδωλωσθαι παρ' ἡμῶν πρὸς Ἀκάκιον τὸν διασημύτατον κόμητα καὶ φίλον ἡμῶν (50), γράμματι, ἐν' ἅνυ τι νὸς ὑπερθέσεως, καὶ τὰ εἰδωλα, ὅσα δ' ἂν ἐπὶ τοῦ προειρημένου εὐρίσκοιτο τόπου, πυρὶ παραδοθῆ, καὶ ὁ βωμὸς ἐκ βάθρων ἀνατραπῆ· καὶ πάντα τὸν τολμῶντα, μετὰ τὴν ἡμετέραν κέλευσιν, ἀσεβές τι ἐν τῷ τοιοῦτῳ τόπῳ πράττειν, τιμωρίας ἄξιον (51) κρίνομεν· ὃν καθαρῶν βασιλικῆς οἰκοδομήματι κοσμεῖσθαι διετάξαμεν, ὅπως ἀγίων ἀνθρώπων ἄξιον συνέδριον ἀποδειχθῆ. Εἰ δέ τι παρὰ τὸ προσταχθὲν γενέσθαι συμβαίη, χωρὶς τινος μελλήσεως τῇ ἡμετέρᾳ ἡμερότητι δι' ὑμετέρων δηλαδὴ γραμμάτων γνωρισθῆναι πρέπει, ἵνα τὸν ἀλισκόμενον, ὡς παρανομήσαντα, τὴν ἀνωτάτω κώλασιν ὑποστῆναι προστάξωμεν. Οὐ γὰρ ἀγνοεῖτε, ἐκεῖ πρῶτον τὸν τῶν ὄλων δεσπότην Θεὸν καὶ ὤφθαι τῷ Ἀβραάμ, καὶ διειλέχθαι. Ἐκεῖ μὲν οὖν πρῶτον ἡ τοῦ ἀγίου νόμου θρησκεία τὴν καταρχὴν ἐβλήφεν· ἐκεῖ πρῶτον ὁ Σωτὴρ αὐτὸς μετὰ τῶν δύο ἀγγέλων, τὴν ἑαυτοῦ ἐπιφάνειαν τῷ Ἀβραάμ ἐπεδαψιλεύσατο· ἐκεῖ τοῖς ἀνθρώποις ὁ Θεὸς ἤρξατο φαίνεσθαι· ἐκεῖ τῷ Ἀβραάμ περὶ τοῦ μέλλοντος αὐτῷ σπέρματος προηγόρευσε, καὶ παραχρῆμα γέ τὴν ἐπαγγελίαν ἐπλήρωσεν· ἐκεῖ πλείστων ὄσων ἐθνῶν ἔσεσθαι αὐτὸν πατέρα, προεκήρυξεν. Ὡν οὕτως ἐχόντων, ἄξιόν ἐστιν, ὡς γέ μοι καταφαίνεται, διὰ τῆς ὑμετέρας φρονήδος, καὶ καθαρῶν ἀπὸ παντὸς μιάσματος τὸν τόπον τοῦτον φυλάττεσθαι, καὶ πρὸς τὴν ἀρχαίαν ἀγιότητα ἀνακαλέσασθαι, ὡς μηδὲν ἕτερον ἐπ' αὐτοῦ πράττεσθαι, ἢ τὴν πρέπουσαν τῷ

Christophorus, absuntque a codd. Regio, Fuk. et Sav. Verum si mei arbitrii res esset, mallet equidem sequentia verba expungere τῷ κράτει ἡμετέρῳ, quæ ad priorum interpretationem scholii vice addita fuisse mihi videntur; καιρῶς tempus imperii eleganter Græci dicunt. Porro imperatores id præcipuo studio ambibant, ut temporum suorum felicitas et clementia celebraretur. Nihil frequentius occurrit apud Latinos historicos, et in legibus imperatorum. Apud Philostratum in libro ii *De vitis sophistarum*, ubi de Heliodoro loquitur, hæc vox corrupta est. Cum enim Heliodorus orationem exorsus esset coram imperatore, ait Philostratus imperatorem subito assurrexisse et acclamasse: « O virum, cui similem nondum vidi! O decus et ornamentum meorum temporum, τῶν ἡμετέρων καιρῶν εὐρημα! » Sic enim legendam est. Eadem voce utitur Constantinus in epistola ad hæreticos, quæ legitur in fine hujus libri. Proinde vulgatam lectionem retinendam censeo. Verba autem illa τῷ κράτει ἡμετέρῳ transposita sunt, et locanda post vocem ἐπειδὴ.

(50) Καὶ φίλον ἡμῶν. In codice Fuk. et schedis Regiis legitur φίλον ἡμετέρον.

(51) Τιμωρίας ἄξιον. Lego τιμωρίας ἄξιον ἢ, id est, capitale sit. Quare hic nihil opus est emendatione Christophoroni. Aliter tamen scripti codices Fuk., Sav. ac Turnebi, quos hic sequi præstat. Paulo post scribe ex codice Fuk. ὃν δὲ καθαρῶν βασιλικῆς, etc.

παντοκράτορι καὶ Σωτῆρι ἡμῶν καὶ τῶν ὄλων δε- **A** meam, quæ ex Dei cultu præcipue dependet, adimplere, uti confido, Gravitias Vestra desiderat. Divinitas vos servet, fratres charissimi. »

ΚΕΦΑΛΑΙΟΝ ΝΔ'.

CAPUT LIV.

Eidωλείων καὶ ξόδων πανταχοῦ κατάλυσις.

Fana et simulacra ubique diruta.

Πάντα μὲν δὴ ταῦτα συντελών εἰς δόξαν τῆς σωτηρίου δυνάμεως βασιλεὺς διεπραγματεύετο. Καὶ τὸν μὲν αὐτοῦ Σωτῆρα Θεὸν ὧδέ πη διετέλει γεραίρων, τὴν δὲ γε τῶν ἐθνῶν δεισιδαίμονα πλάνην παντοίοις ἐξήλεγγε τρώποις. Ἐνθεν εἰκότως ἐγυμνοῦτο μὲν αὐτοῖς τῶν κατὰ πόλιν νεῶν τὰ προπύλαια, θυρῶν ἔρημα γινόμενα βασιλέως προσταγμάτι· ἐτέρων δ' ἢ ἐπὶ τοῖς ὀρόφοις στέγη, τῶν καλυπτήρων ἀφαιρουμένων, ἐφθείρετο· ἄλλων τὰ σεμνὰ χαλουργήματα, ἐφ' οἷς ἢ τῶν παλαιῶν ἀπάτη μακροῖς ἐσεμνολογεῖτο χρόνοις, ἔκδηλα τοῖς πᾶσιν ἐν ἀγοραῖς (53) πάσαις τῆς βασιλείως πόλεως προτίθετο· ὡς εἰς ἀσχήμονα θεῶν προκεισθαὶ τοῖς ὀρώσιν, ὧδε μὲν τὸν Πύθειον, ἐτέρωθι δὲ τὸν Σμίνθειον, ἐν αὐτῷ δὲ ἱπποδρομίῳ, τοὺς ἐν Δελφοῖς τρίποδας, τὰς δ' Ἑλικωνίδας Μούσας ἐν παλατίῳ (54). Ἐπληροῦτο δὲ διόλου πᾶσα ἡ βασιλείως ἐπώνυμος πόλις τῶν κατὰ πᾶν ἔθνος ἐντέχνους χαλκοῦ φιλοκαλαίαις ἀφιερωμένων· οἷς θεῶν ὀνόματι πλείστας ὄσας ἐκατόμβας, ὀλοκαύτους τε θυσίας εἰς μάταιον ἀποδόντες μακροῖς αἰῶσιν οἱ τὴν πλάνην νενοσηχότες, ὅφε ποτε φρονεῖν ἔγνωσαν, τοῦτο αὐτοῖς, ἀθύρμασιν ἐπὶ γέλωτι καὶ παιδιᾷ τῶν θρώωντων βασιλέως κεχρημένων. Τὰ δὲ γε χρύσεια τῶν ἀγαλμάτων ἄλλη πη μετήρχετο (55). Ἐπειδὴ γὰρ συνείδε μάτην δειμαινοντα νηπίων δίχην ἀφρόνων τὰ πλήθη τῆς πλάνης τὰ μορμολύχεια, ὕλη χρυσοῦ καὶ ἀργύρου πεπλασμένα, καὶ ταῦτα ἐκποδῶν ζῆτο δεῖν ἀρᾶσθαι, ὡσπερ τινα λίθων ἐγκόμματα τοῖς ἐν σκότῳ βαδίζουσι πρὸ τῶν ποδῶν ἐρρίμμενα, λείαν τε καὶ ὁμαλὴν τοῦ λοιποῦ τὴν βασιλικὴν τοῖς πᾶσιν ἀναπετάσαι πορείαν (56)· ταῦτα δ' οὖν διανοηθεὶς, οὐχ ὀπλιτῶν αὐτῷ καὶ πλήθους στρατοπεδείας ἠγήσατο δεῖν πρὸς τὸν τούτων ἔλεγχον, εἰς δὲ μόνος αὐτῷ καὶ δευτέρως τῶν αὐτοῦ γνωρίμων, πρὸς ὀπηρεσίαν ἀπήρχουν, οὓς ἐνὶ νεύματι κατὰ πᾶν ἔθνος

meam, quæ ex Dei cultu præcipue dependet, adimplere, uti confido, Gravitias Vestra desiderat. Divinitas vos servet, fratres charissimi. »

B corrumpebatur, tegulis aiotis. Nonnullorum veneranda ex ære simulacra, quæ error majorum multis jam annis magnifice jactabat, per fora urbis ab imperatore cognominatæ, omnium oculis subjecta sunt, adeo ut ad ludibrium et contumeliam spectantium paterent expositi, hic Pythius Apollo, illic Sminthius : et in ipso quidem circo tripodes Delphici ; Musæ autem Heliconides in palatio. Denique civitas illa **511** imperatori cognominis, tota passim repleta est signis æneis, quæ eleganti opere elaborata, per singulas provincias olim dedicata fuerant. Quibus cum homines morbo erroris oppressi, longo temporis spatio centenas victimas et holocausta incasum perinde ac diis immolavissent, sero tandem sapere didicerunt, postquam imperator iisdem ad risum et oblectamentum spectantium uti cœpit. Simulacra vero ex auro fabrefacta, alio quodam ultus est modo. Nam quoniam imperitam hominum multitudinem, infantium instar, hujusmodi erroris larvas ex auro argentoque fabrefactas frustra contremiscere cognoverat, eas e medio tollendas esse censuit ; quippe quæ velut fragmenta quædam lapidum essent, ante pedes hominum in mediis tenebris ambulantium projecta, planumque deinceps et æquabile iter viæ regis cunctis esse aperiendum : quæ cum apud se reputasset, non militari manu, nec exercitu ad hæc reprimenda sibi opus esse

(52) Vulg. προσῆκεν ἡμᾶς φυλάττειν. Lego προσῆκον, vel προσῆκει, ut legisse videtur Christophorus. In schedis Regiis scriptum reperi προσῆκον, ut conjeceram.

(53) Ἐν ἀγοραῖς. Sozomenus in lib. II, cap. 4, ubi totum hunc Eusebii locum plane descripsit, habet κατὰ τὰς ἀγυῖας, καὶ τὸν ἱπποδρομὸν καὶ τὰ βασιλεια.

(54) Τὰς δ' Ἑλικωνίδας μούσας ἐν παλατίῳ. Themistius in oratione 5 ad Theodosium testis est, Musarum statuas fuisse in curia Constantinop. Idem in oratione ad senatum Περὶ προεδρίας, ait eas statuas hinc et inde collocatas fuisse duplici numero, ita ut non jam novem essent, sed octodecim.

(55) Ἄλλη πη μετήρχετο. Ærea quidem deorum simulacra Constantinus Byzantium devehit jussit, ut urbem illam hujusmodi spoliis exornaret. Quæcumque vero ex auro argentoque fabrefacta erant, ea condari et nummos ex iis fieri jussit, uti scribit Sozomenus in lib. II, cap. 4, qui hunc Eusebii locum optime interpretatur. De hac templorum et simula-

D crorum eversione Eusebius noster in sermone 2 de resurrectione ita scribit : « Putas gentiles audebunt dicere, quia mortuus est et non resurrexit. Non quæro quid dicant, sed quid pantantur. Si enim stant eorum templa, non resurrexit. Si non conflata sunt eorum simulacra post crucem, non resurrexit qui arguit ea quæ non vivunt. » Et aliquando post : « Non invenies solem clariorem, ad satisfactionem resurrectionis Domini, gentilium quotidie deficiente cultura. Protenduntur autem Ecclesiæ bona, et quotidie crescunt. »

(56) Ἀναπετάσαι πορείαν. Post has voces, quæ sequuntur usque ad hæc verba οἷον δὴ καὶ βασιλεὺς ὁ θανατάσιος, desunt in codice Regio et in editione Rob. Stephani. Adjecta sunt autem a Grutero, Portesio et Christophorsono aliisque, ex panegyrico Eusebii et ex scriptis codicibus. Certe nos in codice Fuketiano ea reperimus, et Savilius in suo exemplari eadem exstare monuerat.

existimavit, sed unus aut alter ex familiaribus, ad hoc munus ei suffecerunt; quos ille solo propemodum nutu in omnes provincias direxit. At illi, et imperatoris pietate, et sua ipsorum erga Deum religione, confisi, per confertissimam urbem et per numerosam plebem iter facientes, passim per urbes et agros vetustum errorem aboleverunt. Ac primum quidem sacerdotes ipsos, non sine risu ac dedecore ex obscuris quibusdam recessibus deos suos proferre jubebant. Dehinc eosdem deos exteriorē nudantes cultu, interiorē deformitatem quæ sub picta latebat effigie, omnium conspectui subiciebant. Postremo abrasa utiliore materia et in ignem coniecta atque conflata, ipsi quidem id quod commodum ac necessarium esse videbatur, sepositum reservabant. Quidquid vero superfluum ac prorsus inutile erat, ad perpetuam opprobrii memoriam superstitiosis reliquerunt. Aliud etiam præstitit princeps omni admiratione dignus. Eodem enim tempore quo mortuorum simulacra ex pretiosa materia confecta, eo quem diximus modo spoliabantur, cætera quæ ex ære fabrefacta erant, convehenda curavit. Itaque dii illi delirantibus Græcorum fabulis celebrati, circumjectis restibus vincti trahebantur.

512 CAPUT LV.

Eversio fanī apud Aphaca in Phœnice, et impudicitiae abolitio.

Posthæc imperator velut lucidissimam facem ex specula quadam attollens, undique regalibus oculis circumspiciebat, sicubi forte aliquæ adhuc erroris reliquæ abditæ superessent. Ac veluti aquila pen- nis in cælum usque subvecta, cum acutissimo visu prædita sit, ea quæ in terris longissime distant, ex sublimi facile despicit: sic ille, dum in pulcherrimæ urbis suæ palatio versatur, perniciosam quamdam animarum decipulam in Phœnice latere, tanquam e specula prospexit. Lucum scilicet ac templum, quod non in media urbe, nec in foro aut plateis positum erat, cujusmodi multa visuntur in civitatibus ornamenti causa ambitiose ædificata, sed devium procul a triviis et publico calle, fœdissimo dæmoni quem Venerem appellant, in parte verticis Libani montis apud Aphaca consecratum. Erat illic schola quædam nequitiae, omnibus impuris hominibus, et qui corpus suum omni licentia corruperant, aperta. Quippe effeminati quidam, et feminæ potius

διεπέμπετο· οἱ δὲ τῆ βασιλέως ἐπιθαβρόντες εὐσεβεῖα, σφῶν τε αὐτῶν τῆ περὶ τὸ θεῖον εὐλαβεῖα, μυριάδων δῆμων τε καὶ λαῶν μέσοι παρίοντες, ἀπὸ πάσας πόλεις τε καὶ χῶρας πολυχρονίου πλάνης ἐποιούντο φθορὰν (57), αὐτούς τε τοὺς ἱερωμένους, σὺν πολλῶ γέλωτι καὶ σὺν αἰσχύνῃ, παράγειν εἰς φῶς ἐκ σκοτίων μυθῶν τοὺς αὐτῶν θεοὺς ἐγκελευόμενοι, κάπειτ' ἀπογυμνοῦντες τοῦ φάσματος, καὶ τὴν εἴσω τῆς κεχρωσμένης μορφῆς ἀμορφίαν τοῖς πάντων ὀφθαλμοῖς ἐνδεικνύμενοι. Εἶτ' ἀποξέοντες τὸ δοκοῦν χρήσιμον τῆς ὕλης, χωνεῖα τε καὶ πυρὶ δοκιμάζοντες, τὸ μὲν λυσαιτελές ὅσον αὐτοῖς ἀναγκαῖον ἐνομιζέτο, ἐν ἀσφαλεῖ τιθέμενοι συνείχον, τὸ δὲ ἄλλως περιττὸν καὶ ἀχρηστον, εἰς μνήμην αἰσχύνῃς παρεχώρου τοῖς δεῖσιδαίμοσιν. Οἶον δὲ καὶ τὸδ' εἴργαστο βασιλεὺς (58) ὁ θαυμάσιος· ὡς γὰρ τῶν νεκρῶν εἰδῶλων τὰ τῆς πολυτελοῦς ὕλης τὸν ἀποδοθέντα τρόπον ἐσκυλεύετο, τὰ λοιπὰ μετῆι (59) ἀνδρείελα χαλκοῦ πεποιημένα. Δέσμοι δῆτα καὶ οἷδε μύθων θεοὶ γεγηρακότων, τριχῶν ὑφάσμασιν ἤγοντο περιβληθέντες.

ΚΕΦΑΛΑΙΟΝ ΝΕ'.

Τοῦ ἐν Ἀφάκοις τῆς Φοινίκης εἰδωλείου, καὶ τῆς ἀκολασίας περιαιρέσεως.

Ἐπὶ τούτοις βασιλεῖς ὡσπερ τινὰ πολυφεγγῆ πυρσὸν ἐξάψας, μὴ τῆ τυγχάνῃ κρύφιόν τι πλάνης λείψανον, δμῆματι βασιλικῶ περιεσκόπει· οἷα δὲ τις οὐρανοπέτης αἰτῶν ὄξυωπέστατος, ἀνωθεν ἀφ' ὑψηλοῦ τὰ πορβρωτάτω διεστώτα κατὰ τῆς γῆς ἴβει, ὡς καὶ οὗτος τῆς αὐτοῦ καλλιπόλεως (60) τὴν βασιλικὴν ἀμφοιπολεύων ἐστῖαν, δεῖνον τι ψυχῶν θήρατρον ἐπὶ τοῦ Φοινίκων λαυθάνον ἔθουος, ἐξ ἀπόπτου συνεῖδεν. Ἄλως δὲ τοῦτ' ἦν καὶ τέμενος, οὐκ ἐν μέσσις πόλεσιν οὐδ' ἐν ἀγοραῖς καὶ πλατεῖαις, ὅποια τὰ πολλὰ κόσμου χάριν ταῖς πόλεσι φιλοτιμεῖται· τὸ δ' ἦν ἐξυπάτου, τριδῶν τε καὶ λεωφόρων ἐκτὸς, αἰσχυρῶ δαίμονι Ἀφροδίτης, ἐν ἀκρωρείας μέρει τοῦ Λιβάνου ἐν Ἀφάκοις ἰδρυμένον (61). Σχολὴ τις ἦν αὕτη κακουργίας πᾶσιν ἀκολάστοις, πολλῆ τε ῥαστώνῃ διεσφορόσι τὸ σῶμα. Γύνιδες γοῦν τινες ἄνδρες οὐκ ἄνδρες, τὸ σεμνὸν τῆς φύσεως ἀπαρνησάμενοι, θηλεῖς ὡσπὶ τὴν δαίμονα ἰλεοῦντο· γυναικῶν τ' αἰ παράνομαι ὀμιλῆαι, κλεψύγαμοι δ' ὀμιλῆαι, ἄρῆργοι τε καὶ ἐπι-

(57) *Ἐποιούντο φθορὰν.* In panegyrico unde hæc translata sunt, legitur *φωρὰν*, rectius meo quidem iudicio.

(58) *Vulg. οἶον δὲ καὶ θαυμάσιος.* In panegyrico Eusebii hic locus auctior legitur hoc modo: *οἶον δὲ καὶ τὸδ' ἔρεξε βασιλεὺς ὁ θαυμάσιος.* In libro autem *Moræi* scriptum inveni: *οἶον δὲ καὶ τότε διεργάσατο βασιλεὺς, etc.* In codice *Fuk.* legitur: *οἶον δὲ καὶ τὸδ' εἴργαστο.* Ita etiam in libro *Savillii*, sed sine *apocope.*

(59) *Τὰ λοιπὰ μετῆι.* Joannes Portesius vertit *ad alia perrexit.* Christophorsonus vero interpretatus est *reliquas aggressus est statuas*, eodem sensu videlicet quo supra dixit Eusebius *ἄλλη πη μετῆρξετο.*

(60) *Τῆς αὐτοῦ καλλιπόλεως.* Sic etiam Themis-

sius appellat urbem Constantinopolim in oratione 46, sub *linem*, ob venustatem scilicet ac magnificentiam operum publicorum quæ Constantinus ibi ambitiose construxerat. Cunctas enim urbes, oppida, loca, fana, spoliaverat Constantinus, ut illam sui nominis urbem exornaret. Itaque merito dixit Hieronymus in *Chronico*, Constantinopolim dedicatam fuisse omnium pene urbium nuditate.

(61) *Ἐν Ἀφάκοις ἰδρυμένον.* De hoc templo Veneris Aphacitidis videndus est Zosimus in lib. 1, et auctor *Etymologici* in voce *Ἀφάκα*, et Suidas in voce *Χριστόδωρος*, et Joannes Seldenus in *synagmate* 2, de diis *Syris*. Porro codex *Fuk.* hic scriptum habet: *τῶν Λιβάνου τοῦ ἐν Ἀφάκοις.* In schedis autem Regiis legitur: *ἐν ἀκρωρείας μέρει τοῦ Λιβάνου τῆς ἐν Ἀφάκοις.*

ῥητοι πράξεις, ὡς ἐν ἀνόμῳ καὶ ἀπροστάτῃ χώρῳ (62) A κατὰ τόνδε τὸν νεῶν ἐπεχειροῦντο. Ἐφορός τε οὐδὲς ἦν τῶν πραττομένων, τῷ μηδὲνα σεμνῶν ἀνδρῶν αὐτῶσι τολμᾶν παρίεναι. Ἄλλ' οὐχὶ καὶ βασιλέα τὸν μέγαν οἶά τ' ἦν τὰ τῆδε δρώμενα λανθάνειν· αὐτοπτήσας δὲ καὶ ταῦτα βασιλικῆ προμηθεΐ, οὐκ ἄξιον εἶναι· ἡλίου αὐγῶν τὸν τοιόνδε νεῶν ἔκρινεν, αὐτοῖς δ' ἀφιερῶμασιν ἐκ βάθρων τὸ πᾶν ἀφανισθῆναι κελεύει. Ἐλύετο δὲ αὐτίκα βασιλικῷ νεύματι, τὰ τῆς ἀκολάστου πλάνης μηχανήματα, χεῖρ τε στρατιωτικῆ τῆ τοῦ τόπου καθάρσει διηκονεῖτο, σωφροσύνην δ' ἐμάνθανον ἀπειλῆ βασιλέως, οἱ μέχρι τοῦδ' ἀκόλαστοι, ὡσπερ οὖν καὶ τῶν δοκῆσει σοφῶν Ἑλλήνων οἱ δεισιδαίμονες, οἱ καὶ αὐτοὶ τῆς σφῶν ματαιότητος ἔργῳ τὴν πείραν ἐμάνθανον.

militibus ad purgandum locum operam suam præstantibus. Et qui lasciviæ antea dediti fuerant, imperatoris minis conterriti, modeste se gerere didicerunt. Pari modo superstitioni gentiles illi, qui sibi multum sapere videntur, modestius agere sunt edocti. Qui quidem etiam ipsi suam stultitiam ac vanitatem reipsa didicerunt.

ΚΕΦΑΛΑΙΟΝ ΝΓ΄.

Ἀσκληπιοῦ τοῦ ἐν Αἰγαίᾳ ἀνάλυσις.

Ἐπειδὴ γὰρ πολὺς ἦν ὁ τῶν δοκῆσει σοφῶν περὶ τὸν τῶν Κιλικίων δαίμονα πλάνος, μυρίων ἐπτοημένων ἐπ' αὐτῷ ὡς ἂν ἐπὶ σωτῆρι καὶ λατρῷ, ποτὲ μὲν ἐπιφαινομένῳ τοῖς ἐγκαθεύδουσι (63), ποτὲ δὲ τῶν τὰ σώματα καμνόντων ἠμένῳ τὰς νόσους· ψυχῶν δ' ἦν ὀλετήρ ἀντικρυς οὗτος, τοῦ μὲν ἀληθοῦς ἀφέλκων Σωτήρης, ἐπὶ δὲ τὴν ἄθεον πλάνην καταρπῶν τοὺς πρὸς ἀπάτην εὐχερεῖς· εἰκότα δὲ βασιλεὺς πράττων (64), θεὸν ζηλωτὴν ἀληθῶς Σωτήρα προβεβλημένος, καὶ τοῦτον εἰς ἔδαφος τὸν νεῶν ἐκέλευσε καταβληθῆναι. Ἐνὶ δὲ νεύματι κατὰ γῆς ἡπλοῦτο, δεξιᾷ καταρριπτούμενος στρατιωτικῆ τὸ τῶν γενναίων φιλοσόφων βοῶμενον θαῦμα (65), καὶ ὁ τῆδε (66) ἐνδομυχῶν, οὐ δαίμων, οὐδὲ γε θεός, πλάνος δὲ τις ψυχῶν, μακροῦς καὶ μυρίοις ἐξαπατήσας χρόνοις. Εἶθ' ὁ κακῶν ἐτέρους ἀπαλλάξεν καὶ συμφορᾶς προϊσχύμενος, οὐδὲν αὐτὸς ἐαυτῷ πρὸς ἄμυναν εὐρατο φάρμακον μάλλον (67), ἢ ὅτε κεραυνῷ βληθῆναι μυθεύεται.

(62) Vulg. ὡς ἐν ἀνόμῳ καὶ ἀπροστάτῃ χώρῳ. Scribendum procul dubio ἀπροστάτη, ut legitur in panegyrico pagina 628, ubi totus hic locus legitur. Codex tamen Fuk. etiam in panegyrico scribit ἀπροστάτη. Paulo ante scribendum est κλεψύγαμοί τε φθοραί, ut legitur in panegyrico.

(63) Τοῖς ἐγκαθεύδουσι. Hujus verbi vim non intellexit Christophorsonus, nec Portesius. Neque enim *decumbere* ac *dormire* simpliciter ea vox significat, sed *dormire in templo*. Erat hic mos gentiliū, ut pernoctantes in templo somnia et remedia a diis suis expectarent. Cujus rei infinita occurrunt exempla apud antiquos scriptores, sed præcipue apud Aristidem in orationibus sacris. Latini dicebant *incubare*. Plautus in *Curculione*: « Ideo sit, quia hic leno ægrotus incubat in Æsculapii fano. » Solinus in cap. 7: « Epidaurο decus est Æsculapii sacellum, cui incubantes, » etc. Hieronymus in cap. 65 *Isaiæ*, ad illa verba, *habitant in sepulcris*, « In delubris, inquit, idolorum dormiens: ubi stratis pelibus hostiarum incubare soliti erant, ut somniis futura cognoscerent. Quod in fano Æsculapii usque hodie error ethnicorum celebrat, multorumque aliorum: quæ non sunt aliud nisi tumuli mortuorum. »

dicendi quam viri, abdicata sexus sui gravitate, muliebria patientes, dæmonem placabant. Ad hæc illegitimi mulierum concubitus et adulteria, sædæque ac nefaria flagitia in eo templo tanquam in loco ab omni lege ac rectore vacuo, peragebantur. Nec quisquam erat qui ea quæ illic gerebantur observaret, propterea quod nemo vir gravis ac modestus eo accedere audebat. At non etiam imperatorem inaximum latere potuerunt quæ ibi perpetrabantur scelera. Sed cum ea ipsemet imperatoriæ providentiæ oculo inspexisset, hujusmodi templum indignum censuit quod solis radiis illustraretur. Proinde illud una cum simulacris ac donariis totum funditus everti jussit. Confestim igitur protervi erroris machinamenta imperatoris præcepto dissipata sunt,

B

513 CAPUT LVI.

Destructio templi Æsculapii Ægis.

Nam cum maximus ac vulgatissimus superstitionis error circa illum Ciliciæ dæmonem vanissimos homines occupasset, ac prope infiniti eum tanquam servatorem ac medicum admirarentur, quippe qui nunc in templo dormientibus appareret, nunc morbos ægrotantium curaret (erat tamen ille revera seductor animarum, utpote qui homines decipi faciles, a vero Servatore abductos ad falsum impietatis errorem pertraheret), imperator pro more atque instituto suo, quippe qui zelatorem ac vere Servatorem Deum sibi colendum proposuerat, hoc etiam templum solo æquari præcepit. Nec mora, ad unum imperatoris nutum huic jacuit manu militari subversum templum, quod nobiles philosophi tantopere suspexerant: et una cum templo ille ipse qui intus latitabat, non dæmon aut deus, sed deceptor quidam animarum, qui longissimi temporis spatio homines in fraudem induxerat. Sic igitur ille qui

(64) Vulg. εἰκότα δὲ πράττων. Pessime Christophorsonus hæc ad Æsculapium retulit, cum de Constantino imperatore dicantur, ut in versione mea expressi. Certe in Fuk. et Turnebi codd. legitur εἰκότα δὲ βασιλεὺς πράττων.

(65) Γενναίων φιλοσόφων... θαῦμα. Apollonium Tyanensem intelligit, de quo scribit Philostratus in lib. 1 eum in templo Æsculapii Ægis, tanquam ipsius dei hospitem, diu versatum esse.

(66) Καὶ ὁ τῆδε. Longe aliter optimus codex Fuketii. Nam post vocem θαῦμα punctum apponit. Deinde ita scriptum habet: « Ὅτι δὲ ἐνδομυχῶν οὐ δαίμων οὐδὲ γε θεός· πλάνος δὲ τις ψυχῶν, μακροῦς καὶ μυρίοις ἐξαπατήσας χρόνοις, ἤλον ἐκ τῶν πραγμάτων. Quatuor postrema verba quæ in vulgatis desunt editionibus, Turnebus quoque ad oram sui libri adjecerat ex manuscripto codice. Mox ubi vulgatæ editiones habent, εἶθ' ὁ κακῶν ἐτέρους ἀπαλλάξεν, etc., codex Fuketii ita scribit: « Ὁ γὰρ κακῶν ἐτέρους ἀπ. καὶ συμφορᾶς προϊσχύμενος, οὐδὲν αὐτὸν ἐαυτῷ πρὸς ἄμυναν εὐρατο, etc. Quæ quidem lectio aptior mihi videtur et melior. In Regiis etiam schedis εὐρατο scriptum inventi. »

(67) Φάρμακον μάλλον. Postrema vox deest in codice Regio, et fortasse subaudiri potest. Cæteri

malis et calamitatibus alios liberaturum se esse spondebat, nullum ipse remedium reperit quo sese lueretur, non magis quam cum fulmine percussus eum fuisse fabulæ fingunt. At non iteni fabulosa fuerunt imperatoris nostri facinora, Deo inprimis accepta; sed per manifestissimam ipsius Servatoris radicis eversum est, adeo ut pristinæ insanix ne

CAPUT LVII.

Quomodo gentiles, damnatis simulacris, Deum agnoverunt.

Itaque quotquot antea superstitioso dæmonum cultui addicti fuerant, cum errorem suum confutatum oculis suis viderent, et omnium ubique templorum ac simulacrorum vastitatem intuerentur, alii ad salutarem Christi doctrinam se conferebant: alii, licet idem facere nollent, majorum tamen cæremônias, utpote vanas atque inanes condemnabant, et quos antea pro diis habuissent, deridebant. Quidni vero ita sentirent, cum sub externa simulacrorum specie tantam intus latentem spurcitiem cernerent? Nam aut cadaverum ossa, aut aridæ calvarix suberant, impostorum fraude subreptæ: aut sordidi panni turpi immunditia referti, aut denique feni ac stipulæ acervus. Quæ cum in penetralibus simulacrorum anima carentium congesta aspicerent, et suam et parentum suorum summam dementia in incusabant: maxime cum animadverterent, in suis illis adytis, atque in ipsis simulacris nullum esse intus habitantem, non dæmonem oracula fundentem, non deum prædicentem futura, quemadmodum sibi antea persuaserant: imo ne obscurum quidem ac tenebrosum spectrum. Atque idcirco quodvis vel obscurissimum antrum et abditissimi quique recessus, iis qui ab imperatore missi erant facile patuerunt: adyta quin etiam et inaccessa prius loca, ipsaque templorum penetralia, militum vigiliis terebantur. Ex quibus mentis, quæ gentiles omnes jampridem involutos

CAPUT LVIII.

Quomodo apud Heliopolim, destructo Veneris fano, primus ecclesiam construxit.

Atque hæc inter præclara imperatoris facinora merito recenseantur; sicut et illa quæ singillatim in variis provinciis constituit. Cujusmodi illud est quod in urbe Phœnicæ Heliopoli ab eo gestum vidimus. Qua in urbe gentiles quidem qui obscenam libidinem deæ Veneris vocabulo afficiunt; uxoris ac filii suis stupri impune admittendi licentiam concesserant. Nunc vero nova lex ab

tamen codices eam agnoscunt. In fine capituli pro ἀνετρέπετο, codex Fukelii habet ἀνετέτραπτο.

(68) Γοήτωρ περιεργίαις ἐσκευωρημένα. Rectius in codice Regio, Fuk. et Savil. scribitur ἐσκωρημένα. Quam vocem ita vertit Christophorus, calvæ præstigatorum dolis callide obiectæ. Quod non probo: malimque vertere, subreptæ, aut certe adornatæ et ad maleficia comparatæ. Ossa enim et calvarix sunt magorum instrumenta, quibus illi ad maleficia sua utebantur.

(69) Οὐ δαίμων, οὐ χρησµοδός. In panegyrico de tricennialibus Constantini aliter collocantur hæc verba: Οὐ δαίμων, οὐ θεός, οὐ χρησµοδός, οὐ

Ἄλλ' οὐκ ἐν μύθοις ἦν τὰ τοῦ ἡμεδαποῦ βασιλέως θεῶν χεχαρισμένα κατορθώματα· δι' ἐναργῶς δὲ γ' ἀρετῆς τοῦ αὐτοῦ Σωτῆρος, αὐτόβριζος καὶ ὁ τῆς νεῶς ἀνετρέπετο, ὡς μηδ' ἔχνος αὐτόθι τῆς ἐμπροσθεν περιλειφθῆαι μανίας.

vim atque virtutem, hoc templum una cum cæteris vestigium quidem ullum ibidem remanserit.

ΚΕΦΑΛΑΙΟΝ ΝΖ'.

Πῶς οἱ Ἕλληγες, καταγρόντες τῶν εἰδώλων, ἐπέστρεψον εἰς θεογνωσίαν.

Πάντες δ' οἱ πρὶν δεισδαίμονες, τὸν ἐλεγχόν τῆς αὐτῶν πλάνης αὐταῖς ὕψεσι δρώντες, τῶν δ' ἀπανταχοῦ νεῶν τε καὶ ἰδρυμάτων ἔργῳ θεώμενοι τὴν ἐρημίαν, οἱ μὲν τῷ σωτηριῶν προσέφευγον λόγῳ, οἱ δ', εἰ καὶ τοῦτο μὴ ἔπραττον, τῆς γοῦν πατρῴας κατὰ ἐγνώσκον ματαιότητος, ἐγέλων τε καὶ κατεγέλων τῶν πάλαι νομιζομένων αὐτοῖς θεῶν· καὶ πῶς γὰρ οὐκ ἐμελλον οὕτω φρονεῖν, τῆς ἐξωθεν τῶν ζοῶτων φαντασίας πλείστην ὄσιν μιαιλίαν εἶσω κεκρυμμένην ὀρώντες; Ἡ γὰρ νεκρῶν σωμάτων ὑπῆν ὅστέα, ξηρά τε κρανία, γοήτων περιεργίαις ἐσκευωρημένα (68), ἢ ρυπῶντα βάρχη βδελυρίας αἰσχρᾶς ἐμπλεα, ἢ χόρτου καὶ καλᾶμης φορυτός· ἃ δὴ τῶν ἀψύχων ἐντὶς σεσωρευμένα θεωμένοις, αὐτοῖς τε καὶ τοῖς αὐτῶν πατράσι, πολλὴν λογισμοῦ ἀφροσύνην κατεμέμενον, ὅτε μάλιστα ἐνενοῦον, ὡς οὐδεὶς ἔρα ἦν ἐν τοῖς ἀδούτοις αὐτῶν μυχοῖς, οὐδ' ἐν αὐτοῖς ἀγάλμασιν ἔνοικος, οὐ δαίμων, οὐ χρησµοδός (69), οὐ θεός, οὐ μάντις, οἷα δὴ τὸ πρὶν ὑπελάμβανον, ἀλλ' οὐδ' ἀµυδρόν τι ἢ σκιῶδες φάντασμα. Διὸ δὴ προχείρωσ τοῖς ἐκ βασιλέως καταπεμφθεῖσι πᾶν σκοτεινὸν ἄντρον καὶ πᾶς ἀπόρρητος μυχοῦς βατός ἦν, ἄβατά τε καὶ ἄδύτα, ἐρῶν τε τὰ ἐνδοτάτω, στρατιωτικοῖς κατεπατεῖτο βήμασιν· ὥστ' ἐναργῆ τοῖς πᾶσιν ἐκ τῶνδε (69) κατὰ φρον γεγονέναι τὴν ἐξ αἰῶνος μακροῦ τῶν Ἑλλήνων ἀπάντων κατακρατήσασαν διανοίας πῆρσιν.

deprehensa et cunctorum oculis exposita est cæcitatebat.

ΚΕΦΑΛΑΙΟΝ ΝΗ'.

Ὅπως ἐν Ἡλιουπόλει τὴν Ἀφροδίτην καθελὼν, ἐκκλησίαν ὠκοδόμησε πρώτος.

Καὶ ταῦτα δ' ἂν τις (70) τοῖς βασιλέως εἰκότως ἀναθεῖη κατορθώμασιν, ὡσπερ οὖν καὶ τὰ μερικῶς καθ' ἕκαστον ἔθνος αὐτῷ διαταχθέντα· οἷον ἐπὶ τῆς Φοινίκων Ἡλιουπόλεως, ἐφ' ἧς οἱ μὲν τὴν ἀκόλαστον ἠδονὴν τιμῶντες προσήρμητι, γαμεταῖς καὶ θυγατρᾶσιν ἀναίδην ἐκπορνεύειν συνεχώρουν. Νυνὶ δὲ νόμος ἐφορτὰ νεός τε καὶ σώφρων παρὰ βασιλέως, μηδὲν τῶν πάλαι συνήθων τολμᾶν διαγορεύων· καὶ

μάντις, quod eadem magis probo.

(69) Desideratur καὶ· aut legendum ἐναργῶς pro ἐναργῆ. Edit.

(70) Καὶ ταῦτα δ' ἂν τις, etc. Hæc omnia usque ad voces illas οἱ μὲν τὴν ἀκόλαστον, desunt in codice Regio et in editione Rob. Stephani. Adjecta sunt autem a viris doctis, ex manuscripti codicis fide. Certe Turnebus et Savilius in suis codicibus ea repperunt: et nos in Fuk. codice eadem ad marginem ascripta vidimus. Nisi quod codex Fuk. una voce auctior est, cum in eo legatur τοῖς βασιλέως εἰκότως ἀναθεῖη, etc.

τούτοις δὲ πάλιν ἐγγράφους παρέθετο διδασκαλίας, ὡς ἂν ἐπ' αὐτῷ τούτῳ πρὸς τοῦ Θεοῦ προηγουμένως ἀποσταλείς (71), ἐφ' ᾧ πάντας ἀνθρώπους νόμοις σωφροσύνης παιδεύειν. Διὸ οὐκ ἀπηξίου, καὶ τούτοις δι' οἰκείου προσομιλεῖν γράμματος, προὔτρεπέ τε σπεύδειν ἐπὶ τὴν τοῦ κρείττονος γῶσιν· κἀναῦθα δὲ τὰ ἔργα ἐπῆγε τοῖς λόγοις ἀδελφά, οἶκον εὐκτῆριον ἐκκλησίας τε μέγιστον (72) καὶ παρὰ τοῖσδε καταβαλλόμενος· ὡς τὸ μὴ ἐκ τοῦ παντός που αἰῶνος (73) ἀκοῆ γνωσθῆν, νῦν τοῦτο πρῶτον ἔργου τυχεῖν, καὶ τὴν τῶν δεισιδαιμόνων πόλιν, ἐκκλησίας Θεοῦ, πρῆσβυτέρων τε καὶ διακόνων ἡξιώσθαι, τῷ τ' ἐπὶ πάντων Θεῷ ἱερωμένον ἐπίσκοπον τῶν τῆδε προκαθήσθαι. Προνοῶν δὲ κἀναῦθα βασιλεὺς, ὅπως ἂν πλείους προσίειεν τῷ λόγῳ, τὰ πρὸς ἐπικουρίαν τῶν πενήτων ἔκπλεα παρείχε, καὶ ταύτη προτρέπων ἐπὶ τὴν σωτήριον σπεύδειν διδασκαλίαν, μονονουχὶ τῷ φάντι παραπλησίως εἰπόν ἂν καὶ αὐτός· « Ἔστε προφάσει, εἴτ' ἀληθείᾳ Χριστὸς καταγγελλέσθω. »

ad sublevandos pauperes largitus est; hac etiam atque invitans, ac tantum non verba ipsa proferens Pauli dicentis: « Sive per occasionem, sive per veritatem Christus annuntietur. »

ΚΕΦΑΛΑΙΟΝ ΝΘ'.

Περὶ τῆς ἐν Ἀντιοχείᾳ δι' Εὐστάθιον ταραχῆς.

Ἄλλὰ γὰρ ἐπὶ τούτοις, ἀπάντων ἐν θυμηδαίαις τὴν ζῶην διαγόντων, τῆς τ' Ἐκκλησίας τοῦ Θεοῦ πανταχοῦ κατὰ πάντα τρόπον καὶ παρὰ πᾶσιν ἔθνεσιν ὕψυμένης, αὐθις ὁ τοῖς καλοῖς ἐφεδρεῶν φόβος, ἐπιηλείετο (73) τῆ τῶν τοσοῦτων ἀγαθῶν εὐπραγία, τάχα ποτὲ καὶ αὐτὸν ἀλλοῖον εἶσεσθαι βασιλέα περὶ ἡμᾶς ὀποπεύσας, ἀποκναίσαντα ταῖς ἡμετέραις ταραχαῖς τε καὶ ἀχοσμίαις. Μέγιστον δ' οὖν ἐξάψας πυρσὸν, τὴν Ἀντιοχέων Ἐκκλησίαν τραγικαῖς διελάμβανε συμφοραῖς, ὡς μικροῦ τὴν πᾶσαν ἐκ βάθρων ἀνατραπῆναι πόλιν· εἰς δύο μὲν γὰρ τμήματα διήρητο (74) ὁ τῆς Ἐκκλησίας λαός, τὸ δὲ κοινὸν τῆς πόλεως αὐτοῖς ἄρχουσι καὶ στρατιωτικοῖς (75) πολεμίων τρόπον ἐπὶ τοσοῦτον ἀνακεκίνητο, ὡς καὶ ξιφῶν μέλλειν ἄπτεσθαι, εἰ μὴ Θεοῦ τις ἐπισκοπῆ, ὃ τε παρὰ βασιλέως φόβος, τὰς τοῦ πλήθους ἀνέπτειλεν

(71) Προηγουμένως ἀποσταλείς. Ultima vox deest in manuscripto Regio, et in editione Stephani. Quare videndum est ne potius legendum sit προηγμένως. Verum cum scripti codices Turnebi, Savilii ac Fulketii scripturam editionis Genevensis tueantur, eam merito relinendam censeo.

(72) Οἶκον εὐκτῆριον ἐκκλησίας τε μέγιστον. Non dubito quin scribendum sit οἶκον εὐκτῆριον ἐκκλησίας, νεῶν τε μέγιστον. Sic enim Eusebius loqui solet, ut supra notavi. Et per οἶκον quidem εὐκτῆριον, basilicam intelligit; per νεῶν vero, totum ecclesiae ambitum et conceptum, id est vestibulum, atrium, porticus, exedras, baptisteria, et reliqua quae basilicis addi solebant. In codice Fuk. legitur, οἶκον εὐκτῆριον ἐκκλησίας μέγιστον.

(73) Τὸ μὴ ἐκ τοῦ παντός που αἰῶνος. Non immerito quis mirari potest cur Eusebius hoc ab omni auro inauditum esse dicat, quod urbs superstitioso daemonum cultui dedita ecclesiam et episcopum accepit. Id enim aliis quoque urbibus eo tempore contigerat. Sed fortasse Eusebius hoc novum et inauditum fuisse intelligit, quod ecclesia Dei in ea urbe constructa esset, in qua nulli adhuc

A imperatore directa est, plena modestiæ; qua cavetur ne quidquam eorum quæ prius in more posita erant, in posterum præsumatur. Atque his rursus scriptas misit institutiones, utpote hanc præcipue ob causam a Deo destinatus, ut universos mortales temperantiæ præceptis imbueret. Quocirca ne ad hos quidem concionari per litteras dedignatus est, exhortans ut ad cognitionem Dei celeriter accederent. Statimque facta dictis consentanea ibidem adiecit, constructa eo etiam in loco Christiani cultus ingenti basilica. Adeo ut quod ab ultima usque hominum memoria nullibi fuerat auditum, tunc primum opere ipso completum sit, et civitas hominum superstitioso daemonum cultui addictorum, Ecclesiam Dei et presbyteros ac diaconos habere meruerit, et episcopus summo omnium Deo consecratus, ejus loci hominibus præfuerit. Ad hæc imperator provida mente prospiciens ut quamplurimi ad fidem Christi accederent, plurima ibidem ratione ad salutarem doctrinam homines alliciens Pauli dicentis: « Sive per occasionem, sive per veritatem Christus annuntietur. »

CAPUT LIX.

De tumultu Antiochiæ propter Eustathium excitato.

Verum enimvero cum ob hæc omnes in summa hilaritate vitam agerent, et Ecclesia Dei apud cunctas ubique gentes omnibus modis extolleretur, rursus daemonis livor, qui bonis semper insidias struit, adversus tantam rerum nostrarum felicitatem cœpit insurgere, ratus imperatorem tumultibus nostris et insolentia exasperatum, alienato tandem erga nos animo fortassis futurum. Maximo igitur incendio confuso, Antiochenorum Ecclesiam tragicis quibusdam calamitatibus implevit, adeo ut parum albuferit quin tota funditus civitas subvertetur, quippe cum populus quidem Ecclesiae duas in partes divisus esset, reliqua autem civitas simul cum magistratibus ac militibus, hostili modo inter se dissideret, ventumque esset ad gladios, nisi divina Providentia, et imperatoris metus, plebis im-

erant Christiani, sed omnes pariter simulacra venerabantur. Itaque ecclesia hæc Heliopoli constructa est a Constantino in speim potius quam ob necessitatem, ut scilicet cives omnes ad Christianam religionis professionem invitaret. Paulo post in codice Fuk. legitur ἔργου τυχεῖν, rectius quam ut in vulgatis editionibus ἔργον.

(73) Ἐπηλείετο. Alii ἐπηλείετο, ut et interpretis legisse videtur. Edir.

(74) Vulg. διαιρεῖσθαι. Lego διαιρεθέντων τῶν τῆς Ἐκκλησίας λαῶν, quod confirmat Socrates in libro 1, cap. 24. Verum totus locus ex mss. codicibus Fuk., Savilii ac Turnebi ita restituendus est: Εἰς δύο μὲν γὰρ τμήματα διήρητο ὁ τῆς Ἐκκλησίας λαός· τὸ δὲ κοινὸν τῆς πόλεως αὐτοῖς ἄρχουσι καὶ στρατιώταις, πολεμίων τρόπον ἐπὶ τοσοῦτον ἀνακεκίνητο.

(75) Αὐτοῖς ἄρχουσι καὶ στρατιωτικοῖς. Male Christophoronus milites præsidarios vertit. Milites enim præsidarii in castris erant, non in civitatibus. Intelligo igitur militares qui militia perfuncti fuerant: item officiales comitis Orientis, et consularis Syriae.

retum repressissent. Atque hic rursus principis clementia, instar Servatoris ei animorum medici, ægris hominibus medicinam orationis adhibuit. Quippe unum ex iis quos circa se spectatos habebat, comitis honore decoratum, hominem fidelissimum, comisit, plebem quasi legatione blanda compellans. Aliisque super alias scriptis litteris, hortatus est eos ut paci studerent, docens qua ratione divinæ religioni congruentia gererent. Ac tandem iis persuasit, excusavitque eos in suis litteris, asserens se coram audiisse ipsum qui totius seditionis auctor fuisset. Atque has ejus epistolas non vulgari doctrina et utilitate refertas, hoc loco apposuissim, nisi reis ignominia notam inurerent. Quocirca has quidem impræsentia omittam, quippe qui malorum memoriam haudquaquam renovare decreverim: eas vero solas hic inseram, quas ille de aliorum pace et concordia **516** gaudens et gratulans conscripsit. Quibus quidem litteris hortatur eos, ut alterius loci antistitem, cujus interventu pacem inter se fecissent, nequaquam sibi vindicare velint: sed potius juxta Ecclesiæ ritum, eum episcopum eligant, quem ipse communis omnium Servator designaverit. Scribit autem tum ad populum, tum ad episcopos, hæc quæ sequuntur:

CAPUT LX.

Constantini epistola ad Antiochenos, ne Eusebium Cæsareum abstraherent, sed ut alium quærerent.

« Victor Constantinus Maximus, Augustus, populo Antiochensi.

« Quam grata est et quam jucunda cunctis hujus sæculi prudentibus ac sapientibus viris vestra concordia. Ego certe vos, fratres, sempiterna be-

(76) Τοῦ τῆς στάσεως αἰτίου διακηκῶς. Eustathium intelligit Antiochensem episcopum, ut ex titulo capitis apparet. Quem cum Eusebiani fraude et calumnia e sede sua dejecissent, ingens tumultus Antiochiæ exortus est. Id contigit anno Christi 329, ut ex Philostorgii lib. II manifeste colligitur; aut 330, ut astruere videtur Theodorus in libro II, cap. 34. Hic enim Meletium ad sedem Antiochenam translatum esse scribit triginta annis post abdicationem Eustathii. Meletium porro Antiochiam translatum esse constat anno Christi 360. Quamobrem assentiri non possum illustrissimo cardinali Baronio, qui, Eusebio nostro semper infensus, dum ejus narrationem sequi recusat, omnia permiscuit. Ait enim hunc tumultum Antiochiæ contigisse anno Domini 324, id est, proximo ante synodum Nicænam anno: tunc cum Eustathius episcopus Antiochenus creatus est; cum Socrates, Sozomenus ac Theodorus hunc tumultum in depositione ipsius Eustathii contigisse testentur. Sed Baronius certissimus, ut quidem ipse putat, rationibus, Eustathium non sub Constantino imp., sed sub Constantio, ex Antiochena sede dejectum esse contendit. Videamus igitur quibus id argumentis astruere nitatur. Primum affert Athanasii locum ex epistola ad solitarios sub initium: « Fuit, inquit, quidam Eustathius episcopus Antiochiæ, vir confessione clarus, » etc. — « quem homines Arianae opinionis ita apud Constantium ficta calumnia accusarunt, quasi in matrem principis contumeliosus fuisset. » Verum ego pro Constantio Constantinum in hoc Athanasii loco scribendum esse assero. Quam emendationem confirmant ea quæ de imperatoris matre mox subjiciuntur. Helenam enim intelligit, quæ in Orientem circa hoc tempus advenerat.

ὀρμάς. Πάλιν θ' ἡ βασιλείως ἀνεξίκακία, δίκην σωτήρος καὶ ψυχῶν ἰατροῦ, τὰς διὰ λόγων θεραπείας προσήγε τοῖς νενοσηκῶσι διαπρεσβεδέτο δῆτα τοῖς καλοῖς ἡμερωτέρω, τῶν παρ' αὐτῷ δοκίμων, καὶ τῆ τῶν κομήτων ἀξία τετιμημένον ἀνδρῶν τὴν πιστότατον ἐκπέμψας· φρονεῖν τε τὰ πρὸς εἰρήνην ἐπαλλήλοις παρήγει γράμμασιν, ἐδίδαξέ τε πράττειν θεοσεβεῖα πρεπόντως· ἐπειθέ τε καὶ ἀπελογεῖται δι' ὧν πρὸς αὐτοὺς ἔγραψεν, ὡς τοῦ τῆς στάσεως αἰτίου διακηκῶς (76) αὐτὸς εἶη. Καὶ ταύτας δ' αὐτοῦ τὰς ἐπιστολάς, οὐ τῆς τυχοῦστος παιδευσέως τε καὶ ὠφελείας πλήρεις, παρεθέμην ἂν ἐπὶ τοῦ παρόντος, εἰ μὴ διαβολὴν ἐπήγρον τοῖς κατηγορουμένωσι· διδ ταύτας μὲν ἀναθήσομαι, κρίνας μὴ ἀνανεοῦσθαι κακῶν μνήμην, μόνας δὲ συνάψω τῷ λόγῳ, ἅς ἐπὶ συναφεῖα καὶ εἰρήνῃ τῶν ἄλλων εὐθυμούμενος (77) συνέγραψα· δι' ὧν παρήγει ἀλλοτρίου μὲν ἄργοντος ἐφ' ᾧ τὴν εἰρήνην πεποίητο, μηδαμῶς ἐθέλειν μεταποιεῖσθαι, θεσμῷ δ' ἐκκλησίας τοῦτον αἰρεῖσθαι ποιμένα, ὃν αὐτὸς ἀναδείξειεν ὁ κοινὸς τῶν ὅλων σωτήρ. Γράφει δὲ αὐτῷ τε τῷ λαῷ καὶ τοῖς ἐπισκόποις διαφόρως τὰ ὑποτεταγμένα·

designaverit. Scribit autem tum ad populum, tum ad

ΚΕΦΑΛΑΙΟΝ Ξ΄.

Κωνσταντίνου πρὸς Ἀντιοχείας, μὴ ἀποσπᾶν Εὐσεβίου Καισάρειας, ἀλλ' ἕτερον ζητῆσαι.

« Νικητῆς Κωνσταντίνου, Μέγιστος, Σεβαστός, τῷ λαῷ Ἀντιοχείων.

« Ὡς κεχαρισμένη γε τῇ τοῦ κόσμου συνέσει καὶ σοφίᾳ ἡ παρ' ὑμῶν ὁμόνοια· καὶ ἔγωγ' ὑμᾶς, ἀδελφοί, ἀθάνατον φιλίαν φιλεῖν ἔγνωκα, προκλήθει;

C Nam de Fausta omnino hæc intelligi non possunt, ante viginti fere annos, si Baronium sequimur, occisa. Hieronymi vero locus ex libro *De scriptoribus ecclesiasticis*, parum facit pro Baronio, cum in antiquis editionibus, adeoque in Lugdunensi quæ penes me est, disertè scriptum sit, *sub Constantino principe missus est in exilium*. Quamobrem Eusebium hic sequi malim quam Baronium. Neque enim video, cur tanti motus in creatione Eustathii esse potuerint, de quibus in epistola imperatoris Constantini sit mentio, ut ad eos sedandos mittendos fuerit comes, totque epistolas ab imperatore scribi oportuerit. Adde quod Constantinus in epistola ait se coram audivisse eum qui totius seditionis auctor exstiterat, Eustathium scilicet, quem ad comitatum venire jussum, in Thraciam relegavit. Atque hoc primum facinus Arianorum recenset Athanasius in epistola superius memorata, quod notandum est. Id enim gestum est ante synodum Tyri, adversus Athanasium coactam, id est ante annum Domini 334. Recte igitur Athanasius historiam belli quod Ariani Ecclesiæ Catholicæ intulerunt, a depositione Eustathii exorditur, tanquam a primo Arianorum facinore: quod cum ipsis ex sententia successisset, cætera prona sibi deinceps ac facilia esse existimarunt. Cæterum Baronii sententia, tum ex iis quæ supra dixi refellitur, tum ex eo quod Flaccillus, qui post Paulinum et Eulathium Eustathio successit, inter episcopos qui Tyrensi synodo interfuerunt, memoratur ab Athanasio in apologia ad imp. Constantinum, ut recte observavit Jacobus Gothofredus in dissertationibus ad lib. II Philostorgii.

(77) Vulg. τῶν ἄλλων εὐθυμούμενος. Scribendum est εὐθυμούμενος, ut legisse videtur Christophorus.

τῷ τε νόμῳ καὶ τῷ βίῳ, καὶ ταῖς σπουδαῖ, ταῖς ὑμετέροις. Τοῦτ' οὖν ἐστὶν ὡς ἀληθῶς, ὀρθῶς τὰ καλὰ καρποῦσθαι, τὸ ὀρθῆ τε καὶ ὑγιεὶ κεχρηῆσθαι διανοίᾳ. **Τί γὰρ ἂν οὕτως ὑμῖν ἀρμόσειεν; Οὐκ οὖν θαυμάσαιμ' ἂν** (78), εἰ τὴν ἀλθρίαν σωτηρίας μᾶλλον ὑμῖν, ἢ μίσους αἰτίαν φήσαιμι. Ἐν οὖν τοῖς ἀδελφοῖς, οὓς μία τε καὶ ἡ αὐτὴ δι' ὀρθῆς καὶ δικαίας ὁδοῦ πορεία τῷ θεῷ κατεπαγγέλλεται, εἰς ἀγνήν τε καὶ ὁσίαν ἐστὶν ἐγγράφειν, τί ἂν τιμιώτερον γένοιτο (79) (τοῦ δι' εὐτυχίας) τοῖς πάντων καλοῖς ὁμογνωμονεῖν; μάλιστα ὅπου τὴν πρόθεσιν ὑμῶν (80) ἢ ἐκ τοῦ νόμου παίδευσις εἰς καλλῶ διόρθωσιν φέρει, καὶ τὴν ἡμετέραν οὖν κρίσιν βεβαιούσθαι τοῖς ἀγαθοῖς ἐπιθυμοῦμεν ὀφθαλαμοῖς. Θαυμαστὸν τοῦτο ἴσως ὑμῖν καταφαίνεται, τί δὴ ποτε τὸ περιούμιόν μοι τοῦ λόγου βούλεται. Οὐ δὴ παρατήρησαι, οὐδ' ἀρνήσασθαι τὴν αἰτίαν εἰπέιν. Ὁμολογῶ γὰρ ἀνεγκλωκένας τὰ ὑπονήματα, ἐν οἷς λαμπραῖς τ' εὐφημαῖς καὶ μαρτυρίας ταῖς εἰς Εὐσέβιον τῶν Καισαρέων ἐπίσκοπον ὄντα, ὃν καὶ αὐτὸς παιδεύσεώς τε καὶ ἐπιχειρίας ἔνεκεν κακῶς τε ἐκ πολλοῦ γινώσκω, ἐύρων ὑμᾶς ἐγκειμένους καὶ αὐτὸν σφετεριζομένους (81). Τί οὖν ἠγεῖσθε με πρὸς ἀκριβῆ τοῦ κρείττονος ἐπιζήτητιν ἐπιγινόμενον (82) διεντευθυμῆσαι; τίνα δὲ ἐκ τῆς ὑμετέρας σπουδῆς ἀνεληφέναι φροντίδα; Ὡ πιστὸς ἀγία, ἣ διὰ τοῦ λόγου καὶ τῆς γνώμης τοῦ Σωτῆρος ἡμῶν, εἰκόνα ὡσπερ ἡμῖν τοῦ βίου δίδως, ὡς δυσχερῶς ἂν καὶ αὐτὴ τοῖς ἀμαρτήμασιν ἀντιβαίη, εἰ μὴ τὴν πρὸς κέρδος νίκτης ἀνθρώπιαν ἀρνήσαιο· καὶ ἐμοὶ γε δοκεῖ αὐτῆς τῆς νίκης περιγενέσθαι (83), ὃ τῆς εἰρήνης μᾶλλον ἀντιποιούμενος. Ὡς ὅπου γέ τοι τιμὴ τὸ πρέπον ἐξέσται, οὐδέεις ἂν ὃ μὴ τερπόμενος εὐφραθείη. Ἀξιῶ τοίνυν, ἀδελφοί, τοῦ χάριν οὕτω διαγινώσκομεν, ὥστ' ἑτέροις ὕβριν δι' ὧν αἰρούμεθα, περιστρέψασθαι; Τοῦ χάριν ταῦτ' ἐπιστώμεθα, ἃ τὴν πίστιν τῆς ὑπολήψεως ἡμῶν καθαιρήσει; Ἐγὼ μὲν

Α nevolentia complecti constitū; tām religionis instituto, tum vivendi ratione, tum studio ac favore vestro provocatus. Hic profecto verus bonorum fructus est, sana mente et prudenti consilio cuncta agere. Quid enim magis vos deceat? Ne miremini igitur si fidem veritatis vobis salutis potius quam odii causam fuisse dixerō. Certe inter fratres, quos una eademque animorum affectio, et incessus in recta justitiæ via, in purum sanctumque domicilium Deo duce spondet adscribere, quid spectabilius esse possit, quam omnium bonis concordia animo acquiescere? Præsertim cum divinæ legis institutio propositum vestrum ad majorem incitet perfectionem, et nos vestrum judicium optimis decretis confirmari cupiamus. Ac fortasse mirum vobis videbitur, quidnam sibi velit hoc nostri sermonis exordium. Equidem causam ejus rei exponere nec gravabor nec recusabo. Fateor enim perlegisse me acta, in quibus ex honorificis testimoniis ac præconiis vestris in Eusebium Cæsariensem episcopum, quem ego quoque et doctrinæ et modestiæ causa jaududini probe novi, vos in eum propensos esse comperi, eumque vobis vindicare velle. Quid tunc existimatis mihi ad recti verique indagatiōnem contendenti, in mentem venisse? Quantam curam ac sollicitudinem ob vestrum illud studium suscepisse me credidit? **Θ** fides sancta, quæ per verba ac præcepta Servatoris nostri, veluti expressam quamdam vitæ imaginem nobis exhibes, quam moleste etiam ipsa **517** peccantibus resisteres, nisi ad quæstum et gratiam servire prorsus refugeres. Mihi quidem videtur in victoriam ipsam vicisse, qui pacem magis requirit. Quippe ubi id quod honestum est, licet, neminem reperias qui non eo maxime delocletur. Quæso igitur, fratres carissimi, cur id consilium cupimus, ex quo injuria in alios redundet? Cur ea consecramur

(78) *Οὐκ οὖν θαυμάσαιμ' ἂν.* Corruptus est hic locus, cujus sensum assecutus sum, prout potui. Ac primo quidem scribendum puto θαυμάσατε. Deinde scribe: οἷς μία τε καὶ αὐτὴ δι' ὀρθῆς τε καὶ δικαίας ὁδοῦ πορεία τῷ θεῷ κατεπαγγέλλεται, ut scribitur in optimo codice Fuketano, cui ex parte subscribunt codices Savilii ac Turnebi.

(79) *Τί ἂν τιμιώτερον γένοιτο.* Post hæc verba Scaliger alique has voces inseruerunt, τοῦ δι' εὐτυχίας, quas etiam in Moræi libro ascriptas inveni. Verum hanc illorum conjecturam probare non possum. Quid enim sibi vult δι' εὐτυχίας? Mallem omnino legere, ἢ τοῖς πάντων καλοῖς χαίροντας ὁμογνωμονεῖν. Aut enim Constantinus, non decere Christianos aliorum bonis invidere, et vicinarum civitatum episcopos, eo quod scientia ac virtute antecellant, a suis Ecclesiis abstrahere. Id enim Antiochenes facere voluerant, qui, deposito Eustathio, Eusebium Cæsariensem episcopum sibi antistitem dari postulaverant. In Fuk. codice verho γένοιτο punctum in summo apponitur. Deinde legitur τοῦτο δι' εὐτυχίας τοῖς, etc. Nec aliter in libro Turnebi. Savilius vero ad oram libri sui ita emendabat: Τοῦ δι' εὐτυχίας τῆς πάντων καλῶς ὁμ. Quam lectionem sive ex conjectura, sive ex ms. codice profectam, equidem probare non possum. Malium certe ita legere: Τί ἂν τιμιώτερον γένοιτο

τοῦ διευτυχοῦντας, τῆς πάντων καλοῖς ὁμογνωμονεῖν, uti sensus sit quem supra posui.

(80) *Τὴν πρόθεσιν ὁμῶν.* Non recte hunc locum cepit Christophorus. Intelligit enim Constantinus impetum illum animorum, quo Antiocheni Eusebium sibi episcopum adsciscere proposuerant. Sicut postea per κρίσιν intelligit judicium quem eundem elegerant. Lego igitur καὶ τὴν ἡμετέραν οὖν κρίσιν βεβαιούσθαι τοῖς ἀγαθοῖς, etc., ut scribitur in Fuk. ac Turnebi libro.

(81) *Ἐγκειμένους... σφετεριζομένους.* In veteribus schedis bibliothecæ Regiæ scribitur ἐγκειμένος, quod valde placet. Sed scripti codices Fuk., Savil. ac Turnebi aliam lectionem præferunt, ἐγκειμένους καὶ σφετεριζομένους.

(82) *Ἐπιζήτησιν ἐπιγινόμενον.* Non dubito quin scribendum sit, ἐπιζόμενον ἐντευθυμῆσθαι. In codice Fuk. scriptum inveni: ἐπιγινόμενον διεντευθυμῆσθαι. Posset etiam scribi ἐπεγειρόμενον.

(83) *Αὐτῆς τῆς νίκης περιγενέσθαι.* Elegantiissima sententia, quam Christophorus non intellexit. Mihi quidem, inquit Constantinus, ipsam victoriam vicisse videtur is qui paci maxime studet. Itaque post vocem ἀντιποιούμενος punctum ponendum est, ut habent codd. Regiæ, Fuk., et veteres schedæ.

et accessimus, quæ fidem opinionis nostræ eversura sunt? Equidem virum illum quem vos et honore et benevolentia dignum judicatis, plurimum laudo. Non tamen adeo despici oportet id quod apud singulos ratum firmumque manere debuerat, ut singuli contenti non sint sententiis suis, nec domesticis bonis omnes perfruantur, utque in disquirendis iis qui ex æquo digni sint episcopatu, non dicam unus aut alter, sed plurimi Eusebio pares non proferantur. Etenim cum asperitas et violentia nullam ecclesiasticis honoribus molestiam facessat, omnes similes inter se sunt, et æquali in pretio habendi. Neque enim rationi consentaneum fuerit, ut huiusmodi inquisitio ad aliorum fiat injuriam: quippe cum omnium mentes, sive humiliores sint, sive illustriores, divina decreta ex æquo suscipiant atque custodiant: adeo ut alii, quod quidem ad communem legem pertinet, nullatenus aliis inferiores sint. Quod si veritatem aperte proferre volumus, jure quis dixerit hoc non esse hominem retinere, sed abstrahere, et violentiæ potius id quod agitur opus esse, quam justitiæ. Et sive hoc modo, sive aliter sentit multitudo, ego quidem liquido et audacter affirmo, eam rem criminationibus causam præbere, et ingentis tumultus tempestatem excitare. Nam et agni dentium suorum vim ac robur ostentant, quoties pastoris cura ac sollicitudine in deterius labente, pristina gubernatione se destitutos vident. Quod si hæc ita se habent et nos opinione non fallimur, hoc primum omnium considerate, fratres, (multa enim et maxima bona statim ab initio vobis nascentur) num sincera inter vos charitas atque dilectio, aliquod sui detrimentum passura sit. Deinde vero illud perpendite, virum illum qui boni consilii causa ad vos venerat, debitum sibi honoris fructum ex divino judicio percipere; quippe qui non vulgari affectus sit beneficio, cum de ejus vir-

Α οὖν ἐπαίνω τῶν ἀνδρῶν, ὃς καὶ ὑμῖν τιμῆς τε καὶ διαθέσεως ἄξιός δοκιμάζεται· οὐ μὴν οὕτω ᾗ ἐξηρηνηκεῖναι τὸ παρ' ἐκάστοις κύριόν τε καὶ βέλτερον ὀφελὸν μένειν χρή, ὡς μὴ ταῖς ἰδίαις γνώμαις ἐκαστους ἀρκεῖσθαι (84), καὶ τῶν οἰκείων πάντας ἀπολαύειν, ἐν τε ἐφαμιλλῷ διασκέψει, εἰς τοῦδε τοῦ ἀνδρός σύγκρισιν οὐχ ἓνα μόνον, ἀλλὰ καὶ πλείους ἐκφῆναι. Διὸ δὴ οὐδὲν οὐτ' ἐκπλήξεως οὐτε τραχυήτους ἐνοχλοῦσης ταῖς περὶ τὴν Ἐκκλησίαν τιμαῖς, ὁμοίας τε καὶ διὰ πάντων ἐπίσης ἀγαπητάς εἶναι συμβαίνει. Οὐδὲ γὰρ εὐλογον, εἰς ἐτέρων πλεονέκτημα (85) ποιεῖσθαι τὴν περὶ τοῦτου ἐπίσκεψιν, τῆς πάντων διανοίας ἐπίσης, ἢ τ' ἐλάττους, ἢ τε μεῖζους (86) εἶναι δοκοῦσιν, τὰ θεῖα δόγματα ὑποδεχομένης τε καὶ φυλατούσης, ἢ κατὰ μηδὲν τοὺς ἐτέρους εἰς τὸν κοινὸν νόμον ἐλαττούσθαι. Εἰ δὴ τάλιθός (87) γνώριμον διαβήρῃδην ἀποφαίνόμεθα, ὡς οὐ κάθῃξιν, ἀλλὰ ἀφαιρέσειν μᾶλλον ἢ εἶποι τις ἔσσεσθαι τὰνδρῶς, καὶ βίας ἔργον, οὐ δικαιοσύνης γενήσεσθαι τὸ γινόμενον ἂν ὅσῳ οὕτως, ἢ ὅτ' ἐτέρως τὰ πλήθη φρονῆ, ὡς ἔγωγε διαβήρῃδην καὶ εὐτόλμως ἀποφαίνομαι, ἐγκλήσεως ὑπέθεσιν εἶναι τοῦτο, προκαλουμένην οὐ τῆς τυρώσης στάσεως ταραχῆν· ἐπισμαίνουσι γοῦν τὴν τῶν ὄντων φύσιν τε καὶ δύναμιν, καὶ ἀρνειοί, ὅταν τῷ ποιμένος τῆς συνηθείας τε καὶ θεραπείας ὑπολισθῶσης ἐπὶ τὰ χεῖρω, τῆς πρὶν διαγωγῆς ἀποστερηθῶσιν. Εἰ δὴ ταῦθ' οὕτως ἔχει, καὶ οὐ σφαλόμεθα, τοκο πρῶτον θεάσασθε, ἀδελφοί· πολλὰ γὰρ ὑμῖν καὶ μεγάλα ἐκ πρώτης ἀπαντήσεται· πρῶτον ἀπάντων ἢ πρὸς ἀλλήλους γνησιότης τε καὶ διάθεσις, εἰ μὲν αὐτῆς ἐλαττωθὲν αἰσθήσεται· εἰθ' ὅτι καὶ δι' ἐρήθην συμβουλήν ἀφικόμενος (88), τὸ κατ' ἀξίαν ἐκ τῆς θείας κρίσεως καρποῦται, οὐ τὴν τυρώσαν χάριν εὐληφῶς, τῷ περὶ αὐτοῦ τοσαύτην ὑμᾶς ἐπικεικίς ψῆφον ἐνέγκασθαι ἐπὶ τοῦτοις, ὃ τῆς ὑμετέρας συνηθείας (89) ἔστιν ἀγαθὴ γνώμη, σπουδῆν τὴν πρῆπουσαν εἰσενέγκασθε εἰς ἐπιζήτησιν ἀνδρός οὐ χρε-

(84) Vulg. *ταῖς ἰδίαις γνώμαις ἐκαστος ἀρκεῖσθαι*, id est, *suis quisque limitibus contentus sit*. Est enim γνώμη *limes agrorum*, unde *geomatitici* scriptores dicti, qui de limitibus agrorum scripserunt. Eadem ratione ὄρος apud Græcos promiscue sumitur, tam pro sententia quam pro limite. Ut enim limes agros, ita sententia lites et controversias terminat. Porro scribendum videtur ἐκάστους ἀρκεῖσθαι· sequitur enim καὶ τῶν οἰκείων πάντας ἀπολαύειν. Quamquam Fuk. ac Turnæbi codd. habent πάντων ἀπολαύειν.

(85) Vulg. *εἰς ἐτέρον πλεονέκτημα*. Scribendum est *εἰς ἐτέρων πλεονέκτημα*. Non decet, inquit Constantinus, ut huiusmodi deliberatio de eligendo in Eustathii locum episcopo, aliis injuriam afferat; nec alias Ecclesiam spoliare debetis. Paulo post assentior Scaligero et Christophorsono, qui τῆς πάντων διανοίας emendarunt. Atque ita in Fuk. et Savilli codd. et in veteribus schedis scriptum invenit.

(86) *Ἄν τ' ἐλάττους, ἢν τε μεῖζους*. Id est, sive minoris urbis, cujusmodi est Cæsarea, incolæ sint; sive majoris civitatis, cujusmodi est Antiochia. Omnes, inquit, tam μικροπολίται quam magnarum urbium cives, æquales sunt apud Deum. Quare minora oppida non sunt spolianda suis episcopis.

Idem paulo ante dixerat Constantinus; honores ecclesiasticos similes esse omnes et æquali in pretio habendos.

(87) Vulg. *εἰς δὴ τάλιθός*. Hæc ad præcedentem periodum referri possunt. Atque ita post verbum ἀποφαίνόμεθα punctum notandum erit, et locus sic vertendus: Adeo ut alii, quod quidem ad communem fidem pertinet, nullatenus inferiores sint, siquidem verum aperte volumus dicere. Quamobrem hoc non est hominem retinere, sed abripere, etc. Atque in hoc locus hic distinguitur in veteribus schedis.

(88) *Δι' ἐρήθην συμβουλήν ἀφικόμενος*. Ex his colligitur, Eusebium nostrum Antiochiam venisse una cum reliquis episcopis, qui Eustathium Antiochenum episcopum in synodo condemnarunt; et Antiochenos post depositionem Eustathii eum penes se detinere voluisse. Hoc est quod supra dixit Constantinus, οὐ κάθῃξιν, ἀλλ' ἀφαιρέσειν μᾶλλον. Idem tradit Theodorus in lib. 1, cap. 21.

(89) *Ὁ τῆς ὑμετέρας συνηθείας*. Scribendum pulo, ὅτι τῆς ὑμετέρας συνηθείας ἔστιν ἀγαθὴ γνώμη, σπουδῆν τὴν πρ. εἰσενέγκασθαι. Subauditur enim ἀπὸ κοινῶν verbum θεάσασθε. Quod si quis vulgarem lectionem tueri velit, equidem non magno opere repugnabo.

ζετε, ἀποκλείσαντες πᾶσαν στασιώδη καὶ ἄτακτον Ἀβοήθην· ἅει γὰρ ἄδικος ἡ τοιαύτη, καὶ τῆς τῶν διαφορῶν συγκρούσεως (90) σπινθηρές τε καὶ φλόγες ἐξανίστανται. Οὕτως οὖν τῷ Θεῷ τε ἀρέσασιμι καὶ ὑμῖν, κατ' εὐχάς τε τὰς ὑμετέρας διαζήσασιμι, ὡς ὑμᾶς ἀγαπῶ, καὶ τὸν ὄρμον τῆς ὑμετέρας πρᾶσθητος, ἐξ οὗ τὸν ῥῦπον ἐκείνον ἀπωσάμενοι (91), ἀντεισενέγκατε ἦθει ἀγαθῷ τὴν ὑμόνοιαν, βέβαιον τὸ σημεῖον ἐνθέμενοι, δρόμον τε οὐράνιον εἰς φῶς δραμόντες (92), πηδάλιους θ', ὡς ἂν εἴποι τις, σιδηροῖς. Διόπερ καὶ τὸν ἄφθαρτον φόρτον ἄγετε (93)· πᾶν γὰρ τὴν ναῦν λυμαινόμενον, ὥσπερ ἐξ ἀντλίας ἀνάλωται. Διὸ δὴ νῦν προνοήσαθε τὴν ἀπόλουσιν τοῦτων ἀπάντων (94) οὕτως ἔχειν, ὡς ἂν μὴ δεύτερον ἀβούλιῳ καὶ ἀλυσιτελεῖ σπουδῇ ἢ καθόλου τι πᾶξασθαι, ἢ ἀρχὴν ἐπιχειρῆσαι μὴ συμφέρον δοκοῖημεν. Ὁ Θεὸς ὑμᾶς διαφυλάξοι, ἀδελφοὶ ἀγαπητοί. »

B inde operam date, ut his omnibus bonis ita potiāmini, ne quid in posterum inconsulto atque inutili studio aut statuisset omnino, aut ab initio aggressi simi. »

ΚΕΦΑΛΑΙΟΝ ΕΛ'.

Κωνσταντίνου πρὸς Εὐσέβιον, ἐπιανοῦντος τὴν παραίτησιν Ἀντιοχείας.

Βασιλέως ἐπιστολὴ πρὸς ἡμᾶς (95) ἐπὶ τῇ παραίτησιν τῆς Ἀντιοχείας ἐπισκοπῆς.

« Νικητῆς Κωνσταντίνος Μέγιστος Σεβαστὸς, Εὐσεβίῳ.

« Ἀνέγκων πληρότατα τὴν ἐπιστολήν, καὶ τὴν κανόνα τῆς ἐκκλησιαστικῆς ἐπιστήμης εἰς ἀκρίθειαν

90) Vulg. καὶ τῆς τῶν διαφορῶν συγκρούσεως. C Melius, ni fallor, legeretur τῆς τῶν διαφορῶν συγκρούσεως, id est, ex multorum hominum collis. one scintillae et flammæ excitari solent. Conjecturam nostram codex Fuk. nobis tandem confirmavit, in quo diserite scribitur τῆς τῶν διαφορῶν συγκρούσεως.

(91) Ἐξ οὗ τὸν ῥῦπον ἐκείνον ἀπωσάμενοι. C Christophorus hunc locum ita vertit: Ex quo portu sordibus seditionis præteritæ ejectis, pacato mentis statu, concordiam in eorum locum inducite. Verum in ea versione, multa sunt quæ probare non possum. Primo enim quod per ῥῦπον ἐκείνον sordes seditionis intelligit, non placet. Mihi quidem videtur Constantinus innuere causam illam, propter quam depositus fuerat Eustathius; stuprum videlicet cuiusdam mulierculæ, de quo Theodoritus in lib. i Historiæ. Idem etiam significat Constantinus paulo post, ubi dicit: Πᾶν γὰρ τὴν ναῦν λυμαινόμενον, ὥσπερ ἐξ ἀντλίας ἀνάλωται, id est, Quidquid navim corrumperebat, tandem ex sentina exhaustum est. Ubi tamen Christophorus sordes seditionis iterum interpretatur. Verum quomodo sordes de seditione dici possint, equidem non video. De stupro vero quod Eustathio objiciebatur, quin optime dicantur nemo dubitare potest. Est autem hic metaphorā a portibus, qui purgari solent, quoties luto et cuiusquemodi ruderibus oppleti sunt. Jam vero verba illa ἐξ οὗ, posset aliquis interpretari adverbialiter: atque ita legendum esset ἀντεισενέγκατε, quod certe non displicet. Ita, inquit Constantinus, Deo placeam ut vos amo, et vestræ lenitatis portum diligo, postquam, ejectis illis sordibus, concordiam cum probis moribus induxistis. Certe hic sensus valde mihi arridet præ vulgata lectione. Jam enim concordēs erant Antiochenses, et pacata erat seditio, tunc cum hæc scriberet Constantinus, ut patet ex initio hujus epistolæ.

(92) Δρόμον τε οὐράνιον εἰς φῶς δραμόντες.

tute tam honorificum suffragium tulistis. 518 Postremo vestræ consuetudinis esse curam ac diligentiam prudenti consilio congruentem adhibere, ut talem virum cujusmodi opus habetis, perquiratis, omni seditioso et immodesto clamore procul amoto. Semper enim hujusmodi clamores injusti sunt, et ex variorum hominum inter se collisione scintillæ atque incendia excitari solent. Ita Deo et vobis placeam, ita secundum vota vestra vitam degam, ut vos diligo et tranquillum vestræ mansuetudinis portum amo. Ex quo ejectis illi sordibus, cum probis moribus concordiam inducite, firmumque navi signum imponite, cœlestem navigationis cursum gubernaculis, ut ita dicam, ferreis ad lucem ipsam dirigentes. Quocirca incorruptibiles merces in navem imponite. Quidquid enim navem corrumpere poterat, tanquam e sentina exhaustum est. Pro-

CAPUT LXI.

Constantini ad Eusebium litteræ, quibus eum laudat, quod Antiochiam recusaverit.

Imperatoris epistola ad nos post repudiatum Antiochiæ episcopatum.

« Victor Constantinus Maximus Augustus, Eusebio.

« Epistolam tuam sæpius legi, et ecclesiasticæ disciplinæ regulam accuratissime observatam » te

Scribendum puto δρόμον οὐριον. Est enim metaphorā a navigatione. Sic οὐριος δρόμος apud Sophoclem pro felici cursu navigationis; et οὐριοδρομοῦσα ναὺς a Græcis dicitur, quæ secundo fertur vento.

(93) Vulg. τὸν ἄφθαρτον φόρτον ἠγείσθε. Totæ hæc epistola passim corrupta est; sed præcipue hæc clausura mendis scatet. Quid enim sibi volunt hæc verba? Ego non dubito quin legendum sit ἄφθαρτον φόρτον ἄγετε. Utitur enim hic Constantinus perpetua metaphorā a navigatione, et Christianos comparat negotiatoribus qui mercaturæ causa navigant. Pergite, inquit, felici cursu ad lumen æternum, vexillo crucis in navibus vestris erecto, et incorruptas merces in navem imponite. Jam enim quidquid navem corrumpere poterat, exhaustum est. Ita levi ac prope nulla mutatione facta, elegans et apertus jam sensus existit.

(94) Vulg. τοῦ τῶν ἀπάντων. Scribend. videtur una voce τοῦτων, quo modo etiam Savilius in suo codice emendarat. In Fuk. codice legitur ἀπόλουσιν τῶν ἀπάντων. Finis autem hujus epistolæ sic restitendus videtur, ἢ καθόλου τι πᾶξασθαι, ἢ τὴν ἀρχὴν ἐπιχειρῆσαι μὴ συμφέρον δοκοῖητε. Quam lectionem in versione mea secutus sum. Vocat autem Constantinus ἀβούλον σπουδῆν, studium; quod Antiochenses erga Eusebium declaraverant, cum eum sibi episcopum ambirent. Potest etiam intelligi studium Antiochensium erga Eustathium, cuius abdicacionem agre ferentes, seditionem concitaverant. In manuscriptis codicibus Fuk., Sav. et Turnebi hic locus ita scribitur: ἐπιχειρῆσαι ἢ μὴ συμφέροι [συμφέρον?] εἶναι ἡμεῖς δοκοῖημεν. Sed planior est scriptura quam in veteribus schedis reperimus, ἐπιχειρῆσαι μὴ συμφέρον δοκοῖημεν.

(95) Βασιλέως ἐπιστολὴ πρὸς ἡμᾶς. Hic titulus ab ipso Eusebio perscriptus est, ut apparet. At enim ipse de se πρὸς ἡμᾶς. Quare non opus erat alio titulo. Porro ex hoc loco aperte colligitur hæc

cognovi. Enimvero in ea sententia perstare, quæ et Deo accepta et apostolicæ traditioni congrua esse videatur, summæ pietatis est. Tu quidem beatum te in hoc ipso existimare debes, qui, totius propemodum orbis testimonio, dignus universæ Ecclesiæ episcopatu iudicatus sis. Nam cum omnes te apud se episcopum esse ambiant, hanc tuam felicitatem sine controversia adaugent. Verum rectissime fecit prudentia tua, quæ et mandata Dei et apostolicam atque ecclesiasticam regulam custodire statuit, episcopatum Antiochenis Ecclesiæ repudiâns, et in eo potius permanere desiderans, quem Dei mandata ab initio suscepisset. Porro hac de re ad populum litteras dedi, **519** et ad collegas tuos, qui quidem etiam ipsi de iisdem rebus ad me scriperant. Quas ubi sanctitas tua perlegerit, facile cognosceat, me, quoniam refragari ipsis justitia videbatur, divini Numinis impulsu ad eos scripsisse. Eorum consilio etiam prudentiam tuam interesse oportebit, ut hoc ipsum in Antiochenorum Ecclesia constitatur. Divinitas te servet, frater charissime. »

CAPUT LXII.

Constantini epistola ad synodum, ne Eusebius Cæsarea abstrahatur.

« Victor Constantinus Maximus Augustus, Theodoro, Theodoro, Narcisso, Aetio, Alpheo et reliquis episcopis qui sunt Antiochiæ.

« Legi litteras a vestra sanctitate scriptas, et Eusebii collegæ vestri prudens propositum magnopere laudavi. Cumque cuncta quæ gesta sunt, partim ex vestris, partim ex perfectissimorum virorum, Acacii et Strategii comitum, litteris cognovissem, remque ut decebat accurate expendissem, scripsi ad populum Antiochenum, quid Deo acceptum et Ecclesiæ congruum esset. Ejus epistolæ exemplum his litteris subjici præcepi, ut et vos cognoscere possitis, quidnam ego juris ratione provocatus scri-

α φυλαχθέντα κατενόησα· ἐμμένειν γοῦν τοῦτοις ἄπερ ἀρεστά τε τῷ Θεῷ, καὶ τῇ ἀποστολικῇ παραδόσει σύμφωνα φαίνεται, εὐαγγέλ. Μακάριον δὴ σαύτην καὶ ἐν αὐτῷ τούτῳ νόμιζε, ὡς τῆ τοῦ κόσμου παντός, ὡς ἔπος εἰπεῖν, μαρτυρίᾳ, ἄξιος ἐκρίθης πάσης Ἐκκλησίας ἐπίσκοπος εἶναι (96)· εἰ γὰρ ποθοῦσιν ἅπαντες εἶναι σε παρ' αὐτοῖς, ταύτην σοι τὴν εὐδαμονίαν ἀναμφισθητῆτως συναυξοῦσιν. Ἄλλ' ἢ σὴ συνέσις, ἤγουν τὰς τε ἐντολάς (97) τοῦ Θεοῦ καὶ τὸν ἀποστολικὸν κανόνα καὶ τῆς Ἐκκλησίας φυλάττειν ἐγνωνκεν, ὑπέρευγε πεποίηκε, παραιτουμένη τὴν ἐπισκοπίαν τῆς κατὰ τὴν Ἀντιόχειαν Ἐκκλησίας, ἐν ταύτῃ δὲ διαμείναι σπουδάζουσα. εἰς ἣν ἐκ πρώτης Θεοῦ βουλήσει τὴν ἐπισκοπίαν ὑπεδέξατο. Περὶ δὲ τούτου πρὸς τὸν λαὸν ἐπιστολὴν ἐποίησάμην, πρὸς τε τοὺς ἄλλους σὺλ-
B λειτουργοῦς, οἱ καὶ αὐτοὶ περὶ τούτων ἐτύγχανόν μαγεγραφοκότες· ἄπερ ἡ σὴ καθαρότης ἀναγνοῦσα, βραδίως ἐπιγνώσεται, ὅτι τῆς δικαιοσύνης ἀντιθεγγόμενης αὐτοῖς, προτροπῇ τοῦ Θεοῦ πρὸς αὐτοῦς ἔγραψα· ὦν τῷ συμβουλίῳ, καὶ πῆν σὴν σύνεσιν παρ-εἶναι δεήσει, ὡς ἂν τοῦτο ἐπὶ τῆς Ἀντιοχείᾳ Ἐκκλησίας τυπωθεῖ. Ὁ Θεὸς σε διαφυλάξοι, ἀδελφὲ ἀγαπητέ. »

ΚΕΦΑΛΑΙΟΝ ΕΒ'.

Κωνσταντίνου πρὸς τὴν σύνοδον, μὴ ἀποσπᾶσθαι Καισαρείας Εὐσεβίου.

« Νικητῆς Κωνσταντίνου Μέγιστος Σεβαστὸς, Θεοδότῳ (98), Θεοδώρῳ, Ναρκίσσῳ, Ἀετίῳ, Ἀλφειῷ καὶ τοῖς λοιποῖς ἐπισκόποις τοῖς οὔσιν ἐν Ἀντιοχείᾳ.

« Ἀνέγνων τὰ γραφέντα παρὰ τῆς ὑμετέρας συνέσεως, Εὐσεβίου τε τοῦ ἅμα ὡμῖν ἱερωμένου τὴν ἐμοφρονα πρόθεσιν ἀπεδεξάμην, ἐπιγνοῦς τε τὰ πεπραγμένα σύμπαντα. τοῦτο μὲν τοῖς ὑμέτεροις γράμμασι, τοῦτο δὲ τοῖς Ἀκακίου καὶ Στρατηγίου (99) τῶν διασηματίων κομήτων, διάσκεψίν τε τὴν δέουσαν ποιησάμενος, πρὸς τὸν λαὸν τῶν Ἀντιοχείων ἔγραψα, ὅπερ ἀρεστόν τε τῷ Θεῷ ἦν καὶ ἀρμόδιον ἤ Ἐκκλησίᾳ, ἀντίγραφόν τε τῆς ἐπιστολῆς ὑποταχθῆναι τοῖς γράμμασι τούτοις ἐντειλάμην, ὡς ἂν καὶ αὐτοὶ

libros ab Eusebio Cæsariensi scriptos fuisse. Quoniam cum innumeris argumentis ac testimoniis probari possit, miror tamen Jacobum Gothofredum id negare ausum fuisse. In codice Fuk. qui titulos singulis capitibus præfixos habet, desunt hæc verba. In Regiis autem schedis ad latus ascripta sunt.

(96) Πάσης Ἐκκλησίας ἐπίσκοπος εἶναι. Baronius ad annum Domini 324, numero 145, hæc verba sic exponit : « Ecclesiæ, inquit, Antiochenæ curam vocat Constantinus episcopatum totius Ecclesiæ, quod Antiochia metropolis esset totius Orientis. » Verum, quod pæce summi viri dictum sit, alius videtur esse sensus horum verborum. Nam cum omnes civitates Eusebium episcopum habere velent, ut paulo post testatur Constantinus, omnium consensu dignus erat Eusebius totius orbis episcopatu.

(97) Ἐγουν τὰς τε ἐντολάς. In codd. Fuketii et Savillii scriptum est εἰπερ τὰς τε ἐντολάς. Malim tamen scribere ἤπερ τὰς τε, etc. Paulo ante ubi legitur σύμφωνα φαίνεται, codd. Fuketii et Savillii addunt εὐαγγέλ.

(98) Θεοδότῳ. Hic Theodotus episcopus erat

Laodiceæ in Syria; Narcissus vero episcopus Neroniæ in Cilicia; Aetius episcopus Lydda in Palestina: omnes Arianarum partium fautores. Qui cum Antiochiam venissent una cum Eusebio Nicomediensi et Eusebio Cæsariensi, Eustathium deposuerunt, ut scribit Theodoritus in libro 1 *Historiæ*, cap. 21. Aetius tamen ad orthodoxorum partes postmodum se recepit, teste Philostorgio in lib. III, cap. 12, et Athanasio. Jam Alpheus, Apameæ in Syria episcopus, Theodorus denique Sydonis in Phœnicæ antistes nominantur inter episcopos qui Nicænæ synodo subscripserunt. De Theodoro loquitur etiam Athanasius in libro *De synodis Arimini et Seleuciæ*.

(99) Ἀκακίου καὶ Στρατηγίου. De Acacii comite Orientis, ni fallor, Constantinus supra in epistola ad Macarium Hierosolymitarum episcopum. Strategius vero is est, qui alio nomine Musonianus dictus, de quo multa notavi ad lib. 16 Ann. Marcellini. Missus fuerat Antiochiam ab imperatore Constantino ad sedandum tumultum ut dixi Eusebius supra

γινώσκωις δ τί ποτε τῷ τοῦ δικαίου λόγῳ προσκλή- A
 θεις (1) πρὸς τὸν λαὸν γράψαι προειλόμην· ἐπειδὴ
 τοῦτο τοῖς γράμμασιν ὑμῶν περιελίχεται, ὥστε κατὰ
 γε τὴν τοῦ λαοῦ καὶ τὴν τῆς ὑμετέρας προαιρέσεως
 σύνεσιν (2) τε καὶ βουλῆσιν, Εὐσεβίου τὸν ἱερίωτατον
 ἐπίσκοπον τῆς Καισαρείας Ἐκκλησίας, ἐπὶ τῆς Ἄν-
 τιόχων προκαθέζεσθαι, καὶ τὴν ὑπὲρ ταύτης ἀνα-
 δέξεσθαι φροντίδα. Τὰ γε μὴν τοῦ Εὐσεβίου γράμ-
 ματα (3) τὸν θεσμόν Ἐκκλησίας μάλιστα φυλάττοντα
 ἐφαίνετο, ἐχρῆν δ' ὑμῶν τῆ συνέσει καὶ τὴν ἐμὴν
 γνώμην ἐμφανῆ γενέσθαι. Ἀφίχεται γὰρ εἰς ἐμὲ,
 Εὐφρόνιον (4) τε τὸν πρεσβύτερον, πολίτην οὕτα τῆς
 κατὰ Καππαδοκίαν Καισαρείας, καὶ Γεώργιον τὸν
 Ἀρεθουσίων (5) πρεσβύτερον ὡσαύτως, ὃν ἐπὶ τῆς
 τάξεως ταύτης Ἀλέξανδρος (6) ἐν Ἀλεξανδρείᾳ κατε-
 στησατο, εἶναι τὴν πίστιν δοκιμωτάτους. Καλῶς οὖν B
 εἶχε δηλῶσαι τῆ συνέσει ὑμῶν, τοὺς τε προχειρισ-
 μένους (7), καὶ ἑτέρους οὓς ἀν ἀξιους ἡγήσασθε πρὸς
 τὸ τῆς ἐπισκοπῆς ἀξιῶμα, ὅρισαι ταῦτα, ἃ τῆ τῶν
 ἀποστόλων παραδόσει σύμφωνα ἂν εἴη· τῶν γὰρ
 τειούτων εὐτρεπισθέντων, δυνήσεται ἡμῶν ἡ σύνεσις
 κατὰ τὸν τῆς Ἐκκλησίας κανόνα καὶ τὴν ἀποστολικὴν
 παράδοσιν, οὕτω ῥυθμίσαι τὴν χειροτονίαν, ὡς ἂν ὁ τῆς
 ὑμᾶς διαφυλάξει, ἀδελφοὶ ἀγαπῆτοί. »

ΚΕΦΑΛΑΙΟΝ ΕΓ'.

Ὅπως τὰς αἵρέσεις ἐκτεμεῖν ἐσπούδασεν.

Τοιαῦτα τοῖς τῶν Ἐκκλησιῶν ἄρχουσι διαταττόμε-

(1) Τῷ τοῦ δικαίου λόγῳ προσκλήθεις. Malim
 scribere proκληθεις.

(2) Προαιρέσεως σύνεσιν. Libentius legerim
 συνέσεως προαιρέσιν. Porro ex his verbis quæ a
 Christophorsono male accepta sunt, apparet epi-
 scopos qui Antiochiæ convenerant, a Constantino
 per litteras petisse, ut juxta populi Antiocheni et
 ipsorum voluntatem Eusebius ad Antiochenam sedi-
 um transferretur. Itaque verba illa ὡστε κατὰ τε
 τὴν τοῦ λαοῦ καὶ τὴν τῆς ὑμετέρας συνέσεως προ-
 αἰρέσιν, etc., desumpta sunt ex epistola episcopo-
 rum Antiochiæ congregatorum ad imperatorem
 Constantinum missa.

(3) Vulg., Τὴν γε μὴν τὰ τοῦ βίου γράμματα.
 Non displicet conjectura doctorum virorum, qui
 emendarunt τὰ γε μὴν τοῦ Εὐσεβίου γράμματα τὸν
 θεσμόν, etc. Posset etiam locus sic emendari : ἀπὸρ-
 ρηται γε ὑμῖν τὰ τοῦ Εὐσεβίου, etc. Verum prior lectio
 confirmatur auctoritate codd. Fukelii et Savillii.
 Tantum delendus est articulus postpositivus ἃ, qui
 in Fukelii codice non habetur.

(4) Ἀφίχεται γὰρ εἰς ἐμὲ, Εὐφρόνιον. In codice
 Fukelii et Savilli ita legitur hic locus : Ἀφίχεται γὰρ
 εἰς ἐμὲ συνέδη, Εὐφρόνιον, etc. Quam lectionem se-
 cutus est Christophorsonus; sed vulgata lectio longe
 præstat, ἀφίχεται γὰρ εἰς ἐμὲ, id est, pervenit ad me,
 ut vertit Musculus, seu nuntiatus est mihi.

(5) Γεώργιον τὸν Ἀρεθουσίων. Supple πολίτην,
 quam vocem ἀπὸ κοινοῦ repelendam esse, minime
 advertit Christophorsonus. Cæterum πολίτης non
 tantum significat eum qui ex aliqua urbe oriundus
 est, sed potius qui in aliqua urbe domicilium habet,
 et inter cives relatus est, sive in ea natus sit, sive
 alibi.

(6) Ὅν ἐπὶ τῆς τάξεως ταύτης Ἀλέξανδρος.
 Idem scribit Athanasius in libro *De synodis Arimini-
 ei Seleucia*; Georgium hunc scilicet qui postea
 Laodicæ episcopus fuit, primum ab Alexandro
 Alexandrinorum episcopo presbyterum esse factum;
 postea vero ob impietatem depositum esse ab eo-

A pserim ad populum Antiochenum, quandoquidem
 hoc litteris vestris continebatur, ut juxta populi et
 prudentiæ vestræ suffragium ac voluntatem, Euse-
 bius sanctissimus Cæsariensis episcopus Antio-
 chensæ Ecclesiæ præsideret, ejusque curam susci-
 peret. Ac litteræ quidem Eusebii, ecclesiasticæ legi
 maxime consentire videbantur. Convenit tamen ut
 nostra quoque sententiâ vestræ prudentiæ inno-
 tescat. Etenim relatum est ad nos, Euphronium
 presbyterum civem Cæsareæ quæ est in Cappa-
 docia, et Georgium Arethusiorum civem, jidest
 presbyterum, quem Alexander ad hunc ordinem in
 urbe Alexandrina promovit, viros esse in doctrinâ
 fidei probatissimos. Placuit itaque significare pru-
 dentiæ vestræ, ut hos viros, et alios quos ad epi-
 scopatum idoneos judicaveritis, in medium profe-
 rentes, ea decernatis quæ apostolorum traditioni
 consentiunt. His enim prætractis, 520 vestra
 prudentia juxta Ecclesiæ regulam et apostolicam
 traditionem ita hanc electionem dirigere poterit,
 quemadmodum ecclesiasticæ disciplinæ ratio po-
 stulat. Divinitas vos servet, fratres charissimi. »
 Ἐκκλησιαστικῆς ἐπιστήμης ὑψηλῆται λόγος. Ὁ Θεὸς.

CAPUT LXIII.

Quomodo hæreses excindere studuerit.

Hæc imperator præsulibus Ecclesiarum præcl-

dem Alexandro. Sed et in *Apologetico adversus
 Constantium*, pag 278, eundem ab Alexandro de-
 positum esse scribit, idque ipsum discrete confirmant
 Patres Sardicensis concilii in epistola synodica.
 Idem Athanasius in eodem *De Synodis* libro, pag.
 886, Georgium hunc Antiochiæ commoratum esse
 testatur. Porro hunc locum ex schedis Regiis ita
 distinxi, ὃν ἐπὶ τῆς τάξεως ταύτης Ἀλέξανδρος ἐν
 Ἀλεξανδρείᾳ κατεστήσατο, εἶναι τὴν πίστιν δοκι-
 μωτάτους, et sic Musculus.

(7) Τὸς προχειρισμένους. Nilus esse mihi
 videtur hic locus, quem ita supplendum esse existi-
 mo : Καλῶς οὖν εἶχε δηλῶσαι τῆ συνέσει ὑμῶν
 τούτους, ὑμᾶς δὲ προχειρισμένους· τούτους τε καὶ
 ἑτέρους, etc. Quam lectionem in versione mea sum
 secutus. Τούτους Euphronium et Georgium supra-
 dictos intelligit. Ex quibus Euphronius quidem
 postea fuit episcopus Antiochiæ, et quidem proximo
 loco post Eustathium, ut scribit Socrates, Sozom-
 enus et Theodorus Mopsuestenus apud Nicetam.
 in *Thesouro orthodoxæ fidei*. Georgius vero is est,
 ut dixi, qui postea episcopus fuit Laodicæ. In co-
 dice Fuk. scribitur τούς τε προχειρισμένους. Porro
 autem notandum est, Arianos homines pro ortho-
 doxis hic laudari a Constantino : seu quia errorem
 suum adhuc tegebant, seu quia Ariani aures ejus
 atque animum occupaverant. Nihil hic vidit Chri-
 stophorsonus. Προχειρισθαι in electionibus, est
 proponere ac proferre in medium nomen alicujus,
 ut inquiratur an dignus sit eo munere de quo agitur.
 Quod ἐκφῆσαι vocat Constantinus in epistola ad
 populum Antiochenum. Προχειρισθὸν sequelatur
 examinatio, deinde electio, ac postremo ordinatio
 seu consecratio. Certe προχειρισμὸς aperte distin-
 guitur a χειροθεσίᾳ in epist. Patrum concil. Nicen.
 ad episcopos Ægypti. Sic enim statuunt de Meletio
 μηδεμίαν ἐξουσίαν ἔχειν, μήτε προχειρίζεσθαι, μήτε
 χειροθετεῖν. Et paulo post de episcopis a Meletio
 ordinatis præcipiunt : τούτοις μὲν μηδεμίαν ἐξου-
 σίαν εἶναι τοὺς ἀρ-σκομένους· αὐτοῖς προχειρίζεσθαι.

piens, hortabatur eos, ut ad laudem divinæ religionis propagandam cuncta agerent. Postquam vero sublatis e medio dissensionibus, Ecclesiam Dei ad concordiam, et unanimum doctrinæ concentum convocavit; inde transgressus, aliud impiorum genus, n̄pote pestilens humani generis venenum, abolendum esse censuit. Erant hi perniciosi quidam homines, qui sub falsa modestiæ et gravitatis specie urbes vastabant. Quos pseudo-prophetas et rapaces lihos alicubi Servator appellat his verbis : *Caute a falsis prophetis, qui venient ad vos in vestimentis orium ; intus autem sunt lupi rapaces. Ex fructibus eorum cognoscetis eos.* Igitur misso ad provinciarum præsidēs præcepto, hujusmodi hominum genus abegit ac fugavit. Præter ipsam autem legem, imperator salutarem quoque institutionem ad eos nominatim direxit, exhortans homines ut quanticus pœnitentiam agerent : Ecclesiam enim Dei ipsis pœrtum salutis fore. Audi ergo quomodo in suis ad eos litteris concionatur.

CAPUT LXIV.

Constantini constitutio adversus hæreticos.

« Victor Constantinus Maximus Augustus, hæreticis.

« Agnoscite nunc hujus legis beneficio, o Novatiani, Valentiniani, Marcionistæ, Pauliani, et quibus Cataphrygum nomen est inditum, omnes demique qui hæreses privatis cœtibus instruitis atque impletis, quot mendaciis opinionis vestræ vanitas implicetur, et quam perniciosius venenis imbuta sit vestra doctrina : adeo ut sanis morbus gravissimus, viventibus perpetua mors per vos importetur. O veritatis inimici, hostes vitæ, exitii consiliarii : cuncta apud vos sunt veritati contraria ; turpissimis flagitiis congrua : ineptiis et figmentis 521 referta : quibus vos mendacia quidem astruitis ; innocentes autem opprimitis, et credentibus lucem negatis. Ac sub obtentu quidem divinitatis assidue peccantes, cuncta pollutis : puras vero et illibatas hominum conscientias lethalibus plagis vulneratis, atque ipsum propemodum diem mortalium oculis intercipitis. Et quid attinet singula percensere, cum nec brevis temporis, nec magnitudo occupationum nostrarum patientur nos de criminibus vestris pro merito ipsorum verba facere ? Quippe tam gravia sunt et immensa scelera vestra ; adeo fœda et omni atrocitate exuberantia, ut ne dies quidem integer ad eorum explicationem sufficiat. Et alioqui ab hujusmodi rebus aures amovere et oculos avertere decet, ne pura ac sincera fidei nostræ alacritas particulari earum expositione violetur. Quid est igitur quod hujusmodi mala diutius toleremus ? maxime cum diuturna patientia faciat, ut hi quo-

ἢ ὑποβάλλειν ὄνομα. De catholicis vero sacerdotibus qui se puras a Meletii schismate servassent, ita sanciant : Ἐξουσίαν ἔχειν καὶ προχειρίζεσθαι, καὶ ἕνομα ἐπιλέγεσθαι τῶν ἀξίων τοῦ κλήρου.

(8) Χρήμα. In Fuk., Sav. et Turnebi codicibus scriptum invenit χάρωντα, prout Scaliger, Christo-

νοί βασιλεὺς, πάντα πράττειν ἐπ' εὐφροσύνη τοῦ θεοῦ λόγῳ παρῆναι. Ἐπεὶ δὲ τὰς διαστάσεις ἐκποδῶν ποιησάμενος, ὑπὸ συμφωνῶν ἁρμονίαν τὴν Ἐκκλησίαν τοῦ Θεοῦ κατεστήσατο. Ἐγένετο μεταβάς, ἄλλο τι γένος ἀθῶον ἀνδρῶν ὤφθη δεῖν, ὥσπερ δηλητήριον τῶν ἀνθρώπων ἀφανὲς καταστήσαι βίου· φθόροι δὲ τινες ὑπῆρχον οὗτοι, προσχίματι σεμνῶ λυμαινόμενοι τὰς πόλεις· ψευδοπροφήτας αὐτοὺς ἢ λύκους ἀρπαγὰς σωτήριος ἀπεκάλει ὡδὲ που θεοπίστους φωνῆ· Προσέχετε ἀπὸ τῶν ψευδοπροφητῶν, οἵτινες ἐλεύσονται πρὸς ὑμᾶς ἐν ἐνδύμασι προβάτων, ἔσωθεν δὲ εἰσι λύκοι ἀρπαγὰς ἀπὸ τῶν καρπῶν αὐτῶν ἐπιγνώσεσθε αὐτούς. Καταπεμψθὲν ἡ τοῖς κατ' ἔθνος ἡγεμόσι πρόσταγμα, πᾶν τὸ τῶν τοιούτων φῦλον ἤλαυνε· πρὸς δὲ τῷ νόμῳ, καὶ ζωοποιῶν διδασκαλίαν εἰς αὐτῶν πρόσωπον διετίθετο, σπεύδων ἐπὶ μετάνοιαν παρορμῶν τοὺς ἄνδρας· σωτηρίας γὰρ ὄρμον αὐτοῖς ἔσεσθαι τὴν Ἐκκλησίαν τοῦ Θεοῦ. Ἐπέκουσον δ' ὅπως καὶ τοῦτοις διὰ τοῦ πρὸς αὐτοὺς ὠμίλει γράμματος.

ΚΕΦΑΛΑΙΟΝ ΕΔ'.

Κωνσταντίνου διάταγμα πρὸς τοὺς αἰρετικούς.

« Νικητῆς Κωνσταντίνος Μέγιστος Σεβαστῆς, αἰρετικούς.

« Ἐπίγνωτε νῦν διὰ τῆς νομοθεσίας ταύτης, ὡ Ναυατιανοὶ, Οὐαλεντινοὶ, Μαρκωνιστὰι, Παυλιανῶ, οἱ τε κατὰ Φρύγας ἐπικεκλημένοι, καὶ πάντες ἀπλῶς οἱ τὰς αἰρέσεις διὰ τῶν οικειῶν πληροῦντες συστημάτων, ὅσοι ψεύδεσιν ἡ παρ' ὑμῖν ματαιότης ἐμπέπλεκται, καὶ ὅπως ἰσοδόκοις τίσι φαρμάκοις ἡ ὑμετέρα συνέχεται διδασκαλία· ὡς τοὺς μὲν ὑγιαίνοντας εἰς ἀσθένειαν, τοὺς δὲ ζῶντας εἰς διηνεκῆ θάνατον ἀπάγεσθαι δι' ὑμῶν. Ὡς τῆς μὲν ἀληθείας ἔχθροί, τῆς δὲ ζωῆς πολέμοι, καὶ ἀπολείας σύμβουλοι ! πάντα παρ' ὑμῖν τῆς ἀληθείας ἐστὶν ἐναντία, αἰσχροὺς πνηρῶμασι συνάφοντα, ἀτοπίαις καὶ δράμασι χρίμα (8), δι' ὧν ὑμεῖς τὰ μὲν ψευδῆ κατασκευάζετε, τοὺς δ' ἀναμαρτήτους θλίβετε, τὸ φῶς τοῖς πιστεύουσιν ἀρνεῖσθε. Ἐπὶ προσχίματι γοῦν θεϊότητος δεῖ πλημελοῦντες, πάντα μαιίνετε, τὰς ἀθώους καὶ καθαρὰς συνειδήσεις θανατηφόροις πληγαῖς τραυματίζετε, αὐτῆ· δὲ, σχεδὸν εἰπεῖν, τὴν ἡμέραν τῶν ἀνθρωπίων ὀφθαλμῶν καθαρπάζετε. Καὶ τί δεῖ καθέκαστον λέγειν ; Ὅπου γε περὶ τῶν ὑμετέρων κακῶν εἰπεῖν τι κατ' ἀξίαν, οὔτε βραχείος ἐστὶ χρόνου, οὔτε τῶν ὑμετέρων ἀσχολιῶν· οὕτω γὰρ ἐστὶ μακρὰ καὶ ἄμετρον τὰ παρ' ὑμῖν ἀτοπήματα, οὕτως εἰδεχθῆ, καὶ πάσις ἀπηνεῖας πλήρη, ὡς μὴδ' ὀλόκληρον ἡμέραν πρὸς ἔκφρασιν τοῦτων ἀρκεῖν· ἄλλως τε καὶ ἐκκλίεν τῶν τοιούτων προσήκει τὰς ἀκοὰς, τοὺς τ' ὀφθαλμοὺς ἀποστρέφειν, ὑπὲρ τοῦ μὴ χραίνεσθαι τῇ καθέκαστον διηγήσει τῆς ἡμετέρας πίστεως εὐλικρινῆ καὶ καθαρὰν προθυμίαν. Τί οὖν, ἀνεξόμηθα περαιτέρω τῶν τῶν κακῶν ; Ἄλλ' ἡ μακρὰ περιπιθύμησις (9), ὥσπερ

phorsonus alique in suis libris repererunt.

(9) Μακρὰ περιπιθύμησις. Forte περιθύμησις, id est, negligentia et dissimulatio. In codd. Fuk., Savil. ac Turnebi ὑπερθεσις legitur. Paulo post scribo ex codice Fuk., διὰ δημοσίας ἐπιστρεφείας.

λοιμικῷ νοσήματι καὶ τοὺς ὑγιαίνοντας χραίνεσθαι A
λοιμικῷ νοσήματι καὶ τοὺς ὑγιαίνοντας χραίνεσθαι
λοιμικῷ νοσήματι καὶ τοὺς ὑγιαίνοντας χραίνεσθαι
λοιμικῷ νοσήματι καὶ τοὺς ὑγιαίνοντας χραίνεσθαι
λοιμικῷ νοσήματι καὶ τοὺς ὑγιαίνοντας χραίνεσθαι
λοιμικῷ νοσήματι καὶ τοὺς ὑγιαίνοντας χραίνεσθαι

ΚΕΦΑΛΑΙΟΝ ΕΞ'.

Περὶ ἀφαιρέσεως τόπων, συνάξεων τῶν αἰρε-
τικῶν.

«Τοιγαρτοὶ ἐπειδὴ τὸν δλεθρον τοῦτον τῆς ὑμετέρας
ἐξωλείας ἐπὶ πλείον φέρειν οὐκ ἔστιν οἶόν τε, διὰ τοῦ
νόμου τοῦτου προαγορεύομεν, μὴ τις ὑμῶν συνάγειν
τοῦ λοιποῦ τολμήσῃ. Διδὸ καὶ πάντας ὑμῶν τοὺς οἴκους
ἐν οἷς τὰ συνέδρια ταῦτα πληροῦτε, ἀφαιρεθῆναι
προσετάξαμεν, μέχρι τοσοῦτου τῆς φροντίδος ταύτης
προχωρούσης, ὡς μὴ ἐν τῷ δημοσίῳ μόνον, ἀλλὰ μηδ'
ἐν οἰκίᾳ ἰδιωτικῇ, ἢ τόποις τισὶν ἰδιόζουσι τὰ τῆς
δαισιδαίμονος ὑμῶν ἀνοίας συστήματα συντρέχειν. B
Πλὴν ὅσον πέρ ἐστι κάλλιον, ὅσοι τῆς ἀληθινῆς καὶ
καθαρᾶς ἐπιμελεισθε θρησκείας, εἰς τὴν καθολικὴν
Ἐκκλησίαν ἔλθετε, καὶ τῇ ταύτης ἀγιότητι κοινω-
νεῖτε, δι' ἧς καὶ τῆς ἀληθείας ἐφικέσθαι· δυνήσεσθε·
κεχωρισθῶ δὲ παντελῶς τῆς τῶν ἡμετέρων καιρῶν
εὐκληρίας, ἢ τῆς διετραμμένης διανοίας ὑμῶν
ἀπάτη, λέγω δὲ, ἢ τῶν αἰρετικῶν καὶ σχισματικῶν
ἐναγῆς τε καὶ ἐξώλης διχόνοια. Πρέπει γάρ τῇ ἡμε-
τέρῃ μακαριότητι ἧς ἀπολαύομεν σὺν Θεῷ, τὸ τοῦς
ἐπὶ ἐλπίσιν ἀγαθαῖς βιοῦντας, ἀπὸ πάσης ἀτάκτου
πλάνης εἰς τὴν εὐθειαν ὁδόν, ἀπὸ τοῦ σκότους ἐπὶ τὸ
φῶς, ἀπὸ ματαιότητος εἰς τὴν ἀλήθειαν, ἀπὸ θανάτου
πρὸς σωτηρίαν ἀγεσθαι. Ὑπὲρ δὲ τοῦ τῆς θεραπέας
ταύτης καὶ ἀναγκαίαν γενέσθαι τὴν ἰσχύον, προσετά-
ξαμεν, καθὼς προεῖρηται, ἐπὶ πάντα τὰ τῆς δαισιδαί-
μονίας (10) ὑμῶν συνέδρια, πάντων φημι τῶν αἰρε-
τικῶν τοὺς εὐκτηρίους, εἶγε εὐκτηρίους ὀνομάζειν
οἴκους προσήκει, ἀφαιρεθέντας (11) ἀναντιβόητως,
τῇ καθολικῇ Ἐκκλησίᾳ χωρὶς τίνος ὑπερθέσεως πα-
ραδοθῆναι, τοὺς δὲ λοιποὺς τόπους τοῖς δημοσίοις
προσκριθῆναι, καὶ μηδὲ μίαν ὑμῖν εἰς τὸ ἐξῆς τοῦ
συναγαγεῖν (12) εὐμάριαν περιλειφθῆναι, ὅπως ἐκ
τῆς ἐνεστώσης ἡμέρας, ἐν μηδενὶ τόπῳ μήτε δημο-
σίῳ μήτε ἰδιωτικῷ, τὰ ἀθέμιτα ὑμῶν συστήματα
ἀθροισθῆναι τολμήσῃ. Προτεθήτω (13). »

ΚΕΦΑΛΑΙΟΝ ΕΖ'.

*Ὅπως βιβλίῳ ἀθεμίτων παρ' αὐτοῖς εὐρεθέντων,
πολλοὶ τῶν αἰρετικῶν εἰς τὴν καθολικὴν Ἐκκλη-
σίαν ὑπέστρεψαν.

Ὅτῳ μὲν τὰ τῶν ἑτεροδόξων ἐγκρύμματα βαι- D

(10) Vulg. *ὑπὸ πάντα τὰ τῆς δαισιδαίμονίας*.
Prima vox delenda est utpote superflua. In Fuk.,
Savil. et Turnebi codicibus legitur ἐπὶ πάντα, forte
ἐπίπαν τὰ, etc.

(11) *Ἀφαιρεθέντας*. Male Christophorus ver-
bit *diruta*. Neque enim Constantinus basilicas hære-
ticorum dirui jubet, sed ipsis adimi et Ecclesie
catholicæ tradi. Similes sunt imperatorum consti-
tutiones in codice Theodosiano, titulo *de hæreticis*.
Porro ab hac Constantini lege excepti prius fuerant
Novatiani, ut patet ex lege 2, eodem titulo. Verum
hac ultima Constantini sanctione, una cum cæteris
hæreticis et schismaticis comprehensunt.

(12) *Τοῦ συναγαγεῖν*. Rectius in codice Fuk.
scribitur τοῦ συνάγειν. Nam συνάγειν proprium est
hujus rei vocabulum. Latini uno verbo dicunt col-

A que qui sani sunt ac valentes, hoc velut pesti-
lenti morbo inficiantur. Quidam ergo hujusmodi
improbitalis radices publica animadversione con-
festim excindimus? »

CAPUT LXV.

De tollendis conventiculis hæreticorum.

« Quocirca quando hæc vestræ improbitatis per-
niciæ amplius ferri non potest, præsentī lege in-
terdicimus, ne quis vestrum in posterum con-
ventus agere præsumat. Atque idcirco universa loca
in quibus ejusmodi cætus peragit, a ferri præ-
cepimus; eo usque procurrente majestatis nostræ
solicitudine, ut non modo in publico, sed ne in
privatis quidem ædibus ac locis ullis privati juris,
superstitiosæ vestræ dementia factio congregetur.
Itaque, quod longe honestius atque præstantius,
quicumque vestrum veræ ac sinceræ religionis
studiosi sunt, ad Catholicam Ecclesiam accedant,
ejusque sanctitati communicent, cujus ope ad ve-
ritatem poterunt pervenire. Absit omnino a felici-
tate temporum nostrorum perversæ mentis ve-
stræ fraudulenta deceptio, hæreticorum scilicet
ac schismaticorum scelerata ac perdita amentia.
Dignum est enim prosperitate 522 temporum,
qua divino beneficio fruimur, ut qui cum bona
spe ac fiducia vitam agunt, ab omni inordinato
errore ad rectum tramitem, tenebris ad lucem, a
morte denique ad vitam traducantur. Atque ut hu-
jus remedii vis ac virtus necessaria sit, cuncta uti
jam diximus superstitionis vestræ conciliabula, id
est, omnium hæreticorum oratoria, si tamen ora-
toria dici debent, sine ulla contradictione ipsis
adempta, catholicæ Ecclesiæ incunctanter tradi
præcepimus: reliqua autem loca publico adjudici-
ari; nec ullam deinceps eo conveniendi licentiam
vobis relinquere. Adeo ut a præsentī die, nullo
prorsus in loco tam publico quam privato, illegi-
gitimi vestri cætus audeant convenire. Propo-
natur. »

CAPUT LXVI.

Quomodo nefariis libris apud hæreticos repertis,
plurimi eorum ad catholicam redierint Eccle-
siam.

Hoc igitur modo hæreticorum cubilia imperiali

ligere, ut plurimis exemplis probari potest. Unde et
collecta ab iisdem dicta, quæ Græce *συναξίς*. Opta-
tus in libro II, ubi de episcopis Donatistarum in urbe
Roma loquitur: « Sed quia quibusdam Afris urbi
placuerat commoratio, et hinc a vobis profecti vi-
debantur, ipsi petierunt, ut aliquis hinc qui illos
colligeret mitteretur. » Et paulo post: « Non enim
grex aut populus appellandi fuerant pauci, qui in-
ter quadraginta, et quod excurrit, basilicas, locum
ubi colligerent non habebant. »

(15) Vulg. *τολμήσει, προτεθήτω*. Ultimam vocem
non intellexit Christophorus, quæ legibus et con-
stitutionibus principum addi solebat, idque inter
jura armorum legitur: « Et manu divina: *Propo-*
natur amantissimo nostri populi Rom.; » et ad

ΤΟΥ ΤΕΤΑΡΤΟΥ ΛΟΓΟΥ ΤΑ ΚΕΦΑΛΑΙΑ.

α'. Ὅπως δωραεῖς καὶ προκοπαεῖς ἀξιωματῶν ἐτίμα τοὺς πλείστους.
 β'. Συγχώρησις τοῦ τετάρτου μέρους τῶν κήρων.
 γ'. Ἐξιτώσεις τῶν βεβαρημένων κήρων.
 δ'. Ὅτι τοῖς ἐν γρηματικαῖς δικαῖς ἡτήθεισιν, αὐτοὺς ἐξ οἰκείων ἐχαρίζετο.
 ε'. Σκυθῶν ὑποταγή, διὰ τοῦ σημείου τοῦ σταυροῦ τοῦ Σωτῆρος ἡμῶν νικηθέντων.
 ς'. Σαυραματῶν ὑποταγή, προφάσει τῆς τῶν δούλων ἐπαναστάσεως.
 ζ'. Βαρβάρων διαφόρων πρесеβείαι, καὶ δωραεῖαι παρ' αὐτοῦ.
 η'. Ὅτι καὶ πρσεβουσαμένῳ τῶν Περσῶν βασιλεῖ, περὶ τῶν ἐκεῖ Χριστιανῶν ἔγραψεν.
 θ'. Κωνσταντίνου Αὐγούστου πρὸς Σαπώρην τὴν βασίλειαν Περσῶν, ὁμολογούντα εἰς Θεὸν καὶ Χριστὸν εὐσεβέστατα.
 ι'. Ὅτι κατὰ εἰδώλων, καὶ περὶ Θεοῦ δοξολογίας.
 ια'. Ὅτι κατὰ τυράννων καὶ δικτῶν, καὶ περὶ Οὐαλεριανοῦ αἰμαλωτισθέντος.
 ιβ'. Ὅτι τῶν μὲν δικτῶν εἶδε τὰς πτώσεις· εὐθυμεί δὲ νῦν διὰ τὴν τῶν Χριστιανῶν εἰρήνην.
 ιγ'. Παρακλήσεις ὥστε τοὺς παρ' αὐτῷ Χριστιανοὺς ἀγαπᾶν.
 ιδ'. Ὅπως Χριστιανοῖς μὲν ἦν εἰρήνη, σπουδῇ τῶν Κωνσταντίνου προσευχῶν.
 ιε'. Ὅτι καὶ ἐν νομίμοις καὶ ἐν εἰκόσιν ὡς εὐχόμενον ἑαυτὸν ἐγράφετο.
 ις'. Ὅτι καὶ ἐν εἰδώλοις εἰκόνας αὐτοῦ θεῖται, νόμῳ διεκώλυσε.
 ιζ'. Ἐν παλατίῳ προσευχαί, καὶ θείων Γραφῶν ἀναγνώσεις.
 ιη'. Τῆς Κυριακῆς τὴν ἡμέραν καὶ παρασκευῆς, νομθεσία τιμῆν.
 ιθ'. Ὅπως καὶ τοὺς ἐθνικοὺς στρατιώτας ἐν κυρμαεῖς εὐχεσθαι προσέταξεν.
 κ'. Εὐχῆς ρήματα στρατιώταις ὑπὸ Κωνσταντίνου δοθείσης.
 κα'. Ἐν τοῖς τῶν στρατιωτῶν ὄπλοις σημεῖα τοῦ σταυροῦ τοῦ Σωτῆρος.
 κβ'. Σπουδὴ προσευχῆς, καὶ τιμὴ τῆς τοῦ Πάσχα ἑορτῆς.
 κγ'. Ὅπως εἰδωλολατρίαν μὲν ἐκώλυσε, μάρτυρας δὲ καὶ ἑορτὰς ἐτίμα.
 κδ'. Ὅτι τῶν ἔξω πραγμάτων ὡσπερ ἐπισκοποῦν ἑαυτὸν εἶπεν εἶναι.
 κε'. Ὅτι περὶ κωλύσεως θυσιῶν καὶ τελετῶν, καὶ μονομαχιῶν, καὶ τῶν τὸ πρὶν ἀκολίστων τοῦ Νείλου.
 κς'. Νόμου τοῦ κατὰ ὀπείκων ὄντος διέρρωσις, ἔτι δὲ καὶ τοῦ περὶ διαθηκῶν ὁμοίως διέρρωσις.
 κζ'. Ὅτι Χριστιανῶν μὲν Ἰουδαίους μὴ δουλείειν, τῶν δὲ συνόδων βεβαίους τοὺς ἄρους εἶναι ἐνομοθέτει, καὶ τὰ λοιπά.
 κη'. Ἐκκλησιῶν δωραεῖαι, παρθένους τε καὶ πέρνησι διαδόσεις.
524 κα'. Λογογραφία καὶ ἐπιδείξεις ὑπὸ Κωνσταντίνου.
 λ'. Ὅτι τῶν πλεονεκτῶν ἐνὶ μηνεῖου μέτρον ὑπέδειξε πρὸς εὐσώπησιν.
 λα'. Ὅτι διὰ τὴν πλείστην φιλανθρωπίαν ἐχλεύαζέτο.
 λβ'. Περὶ συγγράμματος Κωνσταντίνου, ὃ πρὸς τὸν τῶν ἀγίων σύλλογον ἔγραψεν.
 λγ'. Ὅπως τῶν Εὐσεβίου περὶ τοῦ μηνίματος τοῦ Σωτῆρος ἐπιδείξων ἐστὼς ἤκουσεν.

Α λδ'. Ὅτι περὶ τοῦ Πάσχα καὶ θείων βιβλίων πρὸς Εὐσέβιον ἔγραψεν.
 λε'. Κωνσταντίνου πρὸς Εὐσέβιον, τὸν τοῦ Πάσχα λόγον ἐπαινοῦντος.
 λς'. Κωνσταντίνου πρὸς Εὐσέβιον, περὶ κατασκευῆς βιβλίων θείων.
 λζ'. Ὅπως αἱ βιβλίοι κατασκευάσθησαν.
 λη'. Ὅπως τὸ Γαλαθῶν ἐμπόριον διὰ τὸν Χριστιανισμὸν ἐπολιόθη καὶ Κωνσταντεῖα προσήγορεύθη.
 λθ'. Ὅτι ἐπὶ τῆς Φοινίκης ἐπολιόθη μὲν τις· ἐν δὲ ταῖς ἄλλαις πόλεσιν εἰδώλων μὲν ἦν καθάρσεις, Ἐκκλησιῶν δὲ κατασκευαί.
 μ'. Ὅτι ἐν τρισὶ δεκαετηρίσιν τρεῖς υἱοὺς βασιλέας ἀναγορεύσας, τὰ ἐγκαίνια τοῦ ἐν Ἱεροσολύμοις μαρτυρίου προῆθετο.
 μα'. Ὅτι διὰ τὰ κατ' Αἴγυπτον ζητήματα, συνόδον εἰς Τύρον ἐν τῷ μετιξὺ γενέσθαι προσέταξεν.
 μβ'. Κωνσταντίνου πρὸς τὴν ἐν Τύρῳ συνόδον.
 μγ'. Ὅτι τῶν ἐγκαίνιων τῶν ἐν Ἱεροσολύμοις εἰς τὴν ἑορτὴν, ἐκ πυσῶν ἐπαρχιῶν ἦσαν ἐπισκοποι.
 μδ'. Περὶ τῆς διὰ Μαριανοῦ τοῦ νοταρίου δεξιώσεως αὐτῶν, καὶ τῶν εἰς πτωχῶς διαδόσεως, καὶ ἀναθημάτων τῆς Ἐκκλησίας.
 με'. Τῶν ἐπισκόπων ἐν συνάξει προσεμύλαι πόικιλαι, καὶ Εὐσεβίου τοῦ ταῦτα συγγράψαντος.
 μς'. Ὅτι καὶ τὴν ἔκφρασιν τοῦ μαρτυρίου τοῦ Σωτῆρος, καὶ τριακοσταετηρικῶν εἶπεν ὕστερον ἐπ' αὐτοῦ Κωνσταντίνου.
 μζ'. Ὅτι ἡ μὲν ἐν Νικαίᾳ σύνοδος τῇ εἰκοσαετηρίδι· τὰ ἐγκαίνια δὲ τὰ ἐν Ἱεροσολύμοις τῇ τριακοσταετηρίδι Κωνσταντίνου γέγονεν.
 μη'. Ὅπως τινὸς ἄγαν ἐπαινοῦντος οὐκ ἠρέσχετο Κωνσταντίνος.
 μθ'. Γάμοι Κωνσταντίνου υἱοῦ αὐτοῦ Καισαρος.
 ν'. Ἰνδῶν πρесеβείαι καὶ δῶρα.
 να'. Ὅπως τοῖς τρισὶν υἱοῖς Κωνσταντίνος διελῶν τὴν ἀρχὴν, τὰ βασιλικά μετ' εὐσεβείας διεηγεῖτο.
 νβ'. Ὅπως ἀνδρωθέντας αὐτοὺς εἰς εὐσέβειαν ἤγαγεν.
 νγ'. Ὅτι ἄμφι τὰ τριακοσταδύο ἔτη βασιλεύσας, καὶ ὑπὲρ τὰ ἐξηκοτὴ ἰσῆς ἔτη, ὥσον εἶχε τὸ ἔμμα.
 νδ'. Περὶ τῶν τῇ ἄγαν αὐτοῦ φιλανθρωπία ἐννευχόμενων εἰς ἀληθείαν καὶ ὑποκρίσεις.
 νε'. Ὅπως μέχρι τελευτῆς ἐλογογράφει Κωνσταντίνος.
 νς'. Ὅπως ἐπὶ Πέρσας στρατεύων, συμπάρειλαεν ἐπισκόπους, καὶ σκυρὴν εἰς σχῆμα τῆς Ἐκκλησίας.
 νζ'. Ὅπως Περσῶν πρесеβείας δεξάμενος, ἐν τῇ τοῦ Πάσχα ἑορτῇ συνδιευκτέρευσε τοῖς ἄλλοις.
 νη'. Περὶ εἰκοδομῆς τοῦ ἐπικαλουμένου τῶν ἀποστόλων ἐν Κωνσταντινουπόλει μαρτυρίου.
 νθ'. Ἐκφρασις ἔτι τοῦ αὐτοῦ μαρτυρίου.
 ξ'. Ὅτι ἐν τούτῳ καὶ μνημιον εἰς ταφὴν αὐτῷ προσφοκόμηνεν.
 ξα'. Ἀνωμαλία σώματος ἐν Ἐλενοπόλει, καὶ προσευχαί περὶ βαπτίσματος.
 ξβ'. Κωνσταντίνου πρὸς ἐπισκόπους, περὶ μετάδοσεως τοῦ λουτροῦ παράκλησις.
 ξγ'. Τὸ λουτρὸν Ἀδῶν, ὅπως ἀνέμειν τὸν Θεόν.
525 ξδ'. Κωνσταντίνου τελευτῆ ἐν τῇ τῆς Πεντηκοστῆς ἑορτῇ, μεσημερίας.
 ξε'. Στρατιωτῶν καὶ ταξιαγῶν ἐνεργεῖαι.

- ξς'. Μετακομιδὴ τοῦ σκήνου ἀπὸ Νικομηδείας ἄρ
 ἐν Κωνσταντινουπόλει ἐν παλατίῳ.
 ζ'. Ὅπως καὶ μετὰ θανάτου ὑπὸ κομήτων καὶ
 Λοικῶν καθὼς καὶ ἐν τῷ ζῆν ἐτιμᾶτο.
 ης'. Ὅπως Αὐγούστους εἶναι λοιπὸν τοὺς υἱοὺς
 αὐτοῦ, τὸ στρατόπεδον ἔκρινεν.
 θ'. Ρώμης ἐπὶ Κωνσταντίνῳ πένθος· καὶ διὰ τῶν
 εἰκότων τιμὴ μετὰ θανάτου.
 ι'. Κατάθεσις τοῦ σκηνώματος ὑπὸ Κωνσταντίου
 παιδὸς ἐν Κωνσταντινουπόλει.

- αα'. Σύναξις ἐν τῷ καλουμένῳ μαρτυρίῳ τῶν ἀπο-
 στόλων, ἐπὶ τῇ Κωνσταντίνου τελευτῇ.
 αβ'. Περὶ Φολκικός ἐρέου.
 αγ'. Ὅπως ἐν νομίμασι ὡς εἰς οὐρανὸν ἀνέρτα
 Κωνσταντίνον ἐρεγράσσαν.
 αδ'. Ὅτι ὁ τιμηθεὶς ὑπ' αὐτοῦ Θεὸς, δικαίως ἀ-
 τὸν ἀντετίμησεν.
 αε'. Ὅτι τῶν προγεγεμένων Ῥωμαίων βασιλέων
 εὐσεβέστερος Κωνσταντίνος.

CAPITULA LIBRI QUARTI.

- I. Qualiter donis ac promotionibus plurimos coho-
 nestavit.
 II. Remissio quartæ partis censuum.
 III. Persequutio et relevatio censuum.
 IV. Quomodo in pecuniariis causis, iis qui causa B
 ceciderant ipse de suo largiebatur.
 V. Scytharum per signum crucis devictorum sub-
 actio.
 VI. Sarmatarum subactio, cum servi adversus do-
 mimos rebellassent.
 VII. Variorum barbarorum legationes, et munera
 eis ab imperatore donata.
 VIII. Quod Persarum regi qui legatos ad ipsum mi-
 serat, scripsit in gratiam Christianorum illic
 agentium.
 IX. Epistola Constantini ad Saporem, Persarum re-
 gem, summa cum pietate Deum et Christum con-
 fitentis.
 X. Contra simulacra, et de glorificatione Dei.
 XI. Contra tyrannos et persecutores, et de captivi-
 tate Valeriani.
 XII. Quod persecutorum ruinam viderit, quodque
 jam ob Christianorum pacem latatur.
 XIII. Exhortatio ut Christianos in Perside agentes C
 complectatur.
 XIV. Quomodo assiduis Constantini precibus pax
 data est Christianis.
 XV. Quod in nummis et imaginibus precantis ha-
 bitu effingi se jussit.
 XVI. Quod imagines suas in templis idolorum poni
 lege lata prohibuit.
 XVII. Precationes in palatio, et recitatio sacrarum
 Scripturarum.
 XVIII. Ut diem Dominicum et sextam feriam hono-
 rari præceperit.
 XIX. Quomodo etiam gentiles milites diebus domi-
 nicis orare docuerit.
 XX. Forma precationis a Constantino militibus tra-
 dita.
 XXI. In armis militum signum dominicæ crucis
 exprimi jubet.
 XXII. Studium precandi, et cultus festi paschalis.
 XXIII. Quomodo idolorum cultum prohibuit, mar-
 tyrum autem festa honoravit.
 XXIV. Quod rerum externarum quasi episcopum se
 esse dixit.
 XXV. De prohibitione sacrificiorum et initiationum,
 et de abolitis gladiatoribus et impuris sacerdotibus
 Nili.
 XXVI. Correctio legis adversus orbos, et legis de
 testamentis.
 XXVII. Quod legem tulit ne Judæi Christianum
 mancipium haberent, utque conciliorum decreta
 rata essent, et cetera.
 XXVIII. Dona in Ecclesias collata, et pecuniæ vir-
 ginibus ac pauperibus erogata.
 XXIX. Lucubrationes et declamationes Constantini.
 XXX. Quod cuidam avaro sepulcri modum deline-
 vit, ut ei pudorem incuteret.
 XXXI. Quod ob nimiam clementiam irrisus est.
 XXXII. De Constantini oratione quam ad sanctorum
 cætum scripsit.
 XXXIII. Quomodo Eusebii de Servatoris sepulcro
 panegyricas orationes stans audivit.
 XXXIV. Quod de Pascha et de sacris codicibus ad
 Eusebium scripsit.
 XXXV. Epistola Constantini ad Eusebium, in qua
 orationem de Pascha laudat.
 XXXVI. 526 Constantini ad Eusebium epistola de
 conficiendis sacris codicibus.
 XXXVII. Quomodo confecti fuerint codices.
 XXXVIII. Quomodo emporium Gazæorum, ob Chri-
 stianismum urbs facta et Constantia cognominata
 est.
 XXXIX. Quod in Phœnice urbs facta est Constan-
 tina, et in aliis urbibus idola diruta et Ecclesie
 constructæ.
 XL. Quod cura trinis decennialibus tres filios Cæsares
 creavisset, dedicationem martyrii Hierosolymis
 celebravit.
 XLI. Quod inter hæc synodus Tyri haberi consti-
 tuit ob quædam in Ægypto controversias.
 XLII. Epistola Constantini ad synodum Tyri con-
 gregatam.
 XLIII. Quomodo ad dedicationem Ecclesiæ Hieroso-
 lymorum episcopi ex omnibus provinciis convenere.
 XLIV. Quomodo per Marianum notarium excepti
 sint, et pecuniæ pauperibus erogata; et de donariis
 Ecclesiæ.
 XLV. Episcoporum in conventibus sermones, et ip-
 sius qui hæc scripsit Eusebii.
 XLVI. Quod descriptionem martyrii, et orationem
 de tricennialibus, coram ipso imperatore postea
 recitavit.
 XLVII. Quod Nicæna quidem synodus vicennialibus
 Constantini; dedicati vero basilicæ Hierosoly-
 morum contigit tricennialibus.
 XLVIII. Quomodo immodicas cujusdam laudes ægre
 tulerit.
 XLIX. Nuptiæ Constantii Cæsaris, ejus filii.
 L. Legatio et munera ab Indis missa.
 LI. Quomodo Constantinus divisio in tres filios imperio,
 eos regnandi arte et pietatis officiis instituit.
 LII. Quomodo eos virilem aetatem ingressos pietatem
 docuerit.
 LIII. Quod cum duobus ac triginta annis regnavit,
 et plus quam LX annis vixerit, integra semper
 fuit valetudine.
 LIV. De iis qui eximia ejus humanitate ad avaritiam
 et pietatis simulationem abusi sunt.
 LV. Qualiter usque ad ultimum vitæ diem orationes
 scripsit.
 LVI. Quomodo ad bellum Persicum proficiscens
 episcopos sibi adunxit, et tentorium in speciem
 Ecclesiæ paravit.
 LVII. Quomodo susceptis Persarum legatis, festo
 Paschæ die cum aliis pernoctavit.
 LVIII. De constructione martyrii apostolorum Con-
 stantinopoli.
 LIX. Descriptio ejusdem martyrii.
 LX. Quod etiam in eo templo sepulcrum sibi ædi-
 ficavit.
 LXI. Imperatoris ægritudo et orationes Helenopoli,
 item de ejus baptismo.

- LXII. Quibus verbis Constantinus postulavit ab episcopis, ut baptismum sibi conferrent.
 LXIII. Quomodo post baptismum Deum laudavit.
 LXIV. Constantini mors die festo Pentecostes circa meridiem.
 LXV. Militum et tribunorum planctus.
 LXVI. Quomodo funus Nicomedia Constantinopolim deductum est in palatium.
 LXVII. Quomodo etiam post mortem a comitibus et reliquis perinde ac vivus honoratus est.
 LXVIII. Quomodo exercitus iudicio, filii ejus Augusti sunt nuucupati.

- LXIX. Romæ luctus ob mortem Constantini, et imagines ei decretæ.
 LXX. Quomodo funus Constantinopoli depositum sit a Constantio.
 LXXI. Missa in apostolorum martyrio celebrata in exsequiis Constantini.
 LXXII. De Phœnice ave.
 LXXIII. Quomodo in nummis Constantinum velut in cælum ascendentem expresserint.
 LXXIV. Quod cum Deum coluisset, merito etiam a Deo honoratus est.
 LXXV. Quod superiores omnes imperatores pietate superavit.

ΕΥΣΕΒΙΟΥ ΤΟΥ ΠΑΜΦΙΛΟΥ

ΕΙΣ ΤΟΝ ΒΙΟΝ ΤΟΥ ΜΑΚΑΡΙΟΥ ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟΥ ΤΟΥ ΒΑΣΙΛΕΩΣ

ΛΟΓΟΣ Δ΄.

EUSEBII PAMPHILI

DE VITA BEATISSIMI IMPERATORIS CONSTANTINI

LIBER QUARTUS.

ΚΕΦΑΛΑΙΟΝ Α΄.

Ὅπως δωρεαῖς καὶ προκοπαῖς ἀξιομάτων ἐτίμα τοὺς πλείστους.

Τοσαῦτα πράττων βασιλεὺς ἐπ' οἰκοδομῇ καὶ εὐδοξίᾳ τῆς Ἐκκλησίας τοῦ Θεοῦ, πάντα τε πρὸς εὐφρονα ἀκοήν τῆς τοῦ Σωτῆρος διδασκαλίας ἐκτελών, οὐδὲ τῶν ἐκτὸς κατολιγῶρει πραγμάτων· κἀν τούτοις δ' ἐπαλλήλους καὶ συνεχεῖς ὁμοῦ πᾶσι τοῖς κατ' ἔθνος οἰκοῦσι, παντοίας διετέλει παρέχων εὐεργεσίας, ὧδε μὲν κοινήν πρὸς ἅπαντας ἐνδεικνύμενος πατρικὴν κηδεμονίαν, ὧδε δὲ τῶν αὐτῷ γνωριζομένων ἕκαστον διαφόροις τιμῶν ἀξιώμασι, πάντα τε τοῖς πᾶσι μεγαλοφύχῳ διανοίᾳ δωρούμενος· οὐδ' ἦν σκοποῦ διαμαρτεῖν, παρὰ βασιλέως χάριν αἰτοῦντα, οὐδέ τις ἐλπίσας ἀγαθοῦ τυχεῖν, τοῦ προσδοκηθέντος ἡσυχῆσεν. Ἄλλ' οἱ μὲν χρημάτων, οἱ δὲ κτημάτων περιουσίας ἐτύγχανον, ἄλλοι ὑπαρχικῶν ἀξιομάτων (20),

B

527 CAPUT I.

Qualiter donis ac promotionibus purimos cohonestavit.

Tot tantasque res ad amplificationem et gloriam Ecclesie Dei imperator cum ageret, cunctaque eo consilio administraret ut Servatoris nostri doctrina summis omnium laudibus exciperetur, civilia interim negotia haudquaquam neglexit. Verum hac quoque in parte omnium provinciarum incolas variis et continuis beneficiis afficere nunquam destitit: nunc quidem publice erga omnes paternam quamdam exhibens sollicitudinem: nunc privatim singulos ex familiaribus suis, variis ornans dignitatibus, et proluxa animi magnitudine omnia omnibus largiens. Nec eveniebat unquam, ut a scopo aberraret qui ab imperatore beneficium petebat: nec ullus qui bonum aliquod ab eo speravisset, spe

C

(20) Vulg. ὑπατικῶν ἀξιομάτων. Scribend. procul dubio ἐπαρχικῶν ἀξιομάτων ex libris Christophorsoni ac Sav. vel certe ὑπαρχικῶν, ut legitur in Fuk. ac Turneh. Ἐπαρχοὶ vel ὑπαρχοὶ sunt præfecti prætorio. Et Ἐπαρχοὶ quidem dicuntur, eo quod cæteris rectoribus ac iudicibus antecellant; ὑπαρχοὶ vero appellantur ex eo quod sub principis ditione constituti cæteris præsint. Itaque parum refert, ἐπαρχοὺς dixeris an ὑπαρχοὺς. Vulgata autem lectio ὑπατικῶν hic nullo modo ferri potest. Cum enim infra de consulari et senatoria dignitate dicat. superfluum esset de consulari mentionem hic facere. Nec dici potest consulares infra intelligi qui provincias regebant. Nam primo emendandum esset τῶν

ὑπατικῶν, quæ vox paulo ante legitur. Deinde ἡγεμόνων nomine consulares etiam comprehenduntur, adeo ut necesse non sit consulares seorsum recensere. Denique cum omnes hic enumerentur dignitates, non est verisimile præfectos prætorio omissos fuisse, quorum numerum auxit Constantinus, ut testatur Zosimus. Erant autem præfecti prætorio tunc quidem temporis clarissimi tantum, ut docet epistola Constantini quam retulit Eusebius supra; ubi vide quæ notavi. Sed et sub Constantio principe, clarissimi duntaxat vocabantur præfecti prætorio, ut docet Protestatio plebis Alexandrinæ, quam refert Athanasius ad calcem epistolæ suæ ad solitarios, ἀνενηχεῖν πάντα ἐπὶ τὴν εὐσέβειαν τῶν

su frustralis discessit. Quippe alii pecunias, alii
 impetrabant. Alii consulari, alii senatoria
 dignitate ornabantur. Nonnulli consulares, plures
 præsidēs designabantur. Coortes vero, alii primi
 ordinis fiebant, alii secundi, alii tertii. Porro per-
 fectissimam, et aliis plurimis ejusmodi dignitatum
 titulis, innumerabiles alii donabantur. Namque imperator quo plures honore afficeret, varias dignitates
 excogitaverat.

CAPUT II.

Remissio quartæ partis censuum.

Quantopere vero studuerit, ut universo hominum
 generi hilarem ac tranquillam vitam præstaret,
 vel ex hoc uno exemplo perspicitur, quod ad
 vitam hominum imprimis utile, et generaliter ad
 omnes propagatum, etiamnum **528** communi om-
 nium sermone celebratur. Ex annis tributis quæ
 terræ nomine conferebantur, quartam detrahens
 partem, agrorum possessoribus donavit: adeo ut
 si hujus annuæ detractionis rationem inieris, quarto
 quoque anno fructuum domini a præstatione tri-
 butaria immunes essent. Quod quidem lege sanc-
 tum, et in futurum tempus confirmatum, non præ-
 sentibus modo, verum etiam liberis posterisque
 eorum, perpetuam nullaque oblivione delendam
 imperatoris beneficentiam præstitit.

CAPUT III.

Peræquatio ac relevatio censuum.

Jam vero cum nonnulli terræ descriptiones et
 jugationes a superioribus principibus factas repre-
 henderent, agrosque suos nimium oppressos esse
 quererentur, hic etiam princeps justitiæ legibus
 obtemperans, peræquatores mittebat, qui a suppli-
 cantibus damnum depellerent.

CAPUT IV.

*Quomodo in pecuniariis causis, iis qui causa cecide-
 rant, ipse de suo largiebatur.*

Quinetiam quoties inter duos litigantes senten-
 tiam pronuntiaverat; ne forte is qui causa cecide-

Αυγούστου, καὶ τὴν ἔξουσίαν τῶν λαμπροτάτων ἐπέ-
 ρων.

(21) Κομήτων δ' οἱ μὲν πρώτου τάγματος. De
 comitibus ordinis primi, itemque ordinis secundi ac
 tertii passim mentio fit in vetustis inscriptionibus,
 et in codice. Horum alii erant intra palatium; alii
 in consistorio, qui postea comites consistoriani
 dicti sunt: alii erant comites domestici. Vetus in-
 scriptio in *Thesaurō Gruteri*, pag. 406:

FL. EUGENIO V. C. EXPREFECTO PRÆT.
 CONSULI ORDINARIO DESIGNATO
 MAGISTRO OFFICIORUM OMNIUM.
 COMITI DOMESTICO ORDINIS PRIMI, etc.

De iisdem comitibus domesticis exstat alia vetus
 inscriptio in ædibus Barberinis, quæ hic meretur ad-
 scribi.

M. NUMMIO ALBINO. V. C.
 QUÆSTORI CANDIDATO, PRÆTORI URB.
 COMITI DOMESTICO ORDINIS PRIMI.
 ET CONSULI ORDINARIO ITERVM.
 NUMMIVS. SECVNDVS. EIVS

Hic Nummius Albinus consul iterum ac præfectus
 urbi fuit temporibus Gallieni, ut constat ex *Fastis*,
 et ex vetere libro *De præfectis urbi*. Unde colligitur,
 hanc comitum dignitatem ordinis primi ac secundi,

Α οἱ δὲ συγκλήτου τιμῆς, οἱ δὲ τῶν ὑπῶτων, πλείους δ'
 ἡγεμόνες ἐχηρημάτιζον. Κομήτων δ' οἱ μὲν πρώτου
 τάγματος (21) ἤξιούντο, οἱ δὲ δευτέρου, οἱ δὲ τρίτου
 διασημοτάτων δ' ὡσαύτως καὶ ἐτέρων πλείων
 ἀξιωματῶν μυριοὶ ἄλλοι μετέχον· εἰς γὰρ τὸ πλεί-
 νας τιμῶν, διαφόρους ἐπενόει βασιλεὺς ἀξίας.

ΚΕΦΑΛΑΙΟΝ Β΄.

Συγχωρήσεις τοῦ τετάρτου μέρους τῶν κήσων.

Πῶς δὲ καὶ τὸ κοινὸν τῶν ἀνθρώπων εὐθυμεῖσθαι
 παρεσκεύαζε, σκοπήσειεν ἂν τις ἐξ ἐνδὸς βιωφελούς
 καὶ διὰ πάντων ἐλθόντος, εἰσέτι νῦν γνωριζόμενου
 παραδείγματος. Τῶν κατ' ἔτος εἰσφορῶν τῶν ὑπὲρ
 τῆς χώρας συντελουμένων, τὴν τετάρτην ἀφελὼν
 μοῖραν, τοῖς τῶν ἀγρῶν δεσπόταις ἔδωρετο ταύτην,
 ὡς τῷ λογιζόμενῳ τὴν κατ' ἔτος ἀφαίρεισιν, διὰ τετ-
 τάρων συμβαίνειν ἐνιαυτῶν ἀνεισφόρους γίνεσθαι
 τοὺς τῶν καρπῶν οἰκήτορας (22). "Ὁ δὲ νόμῳ κυρω-
 θὲν, κρατήσάν τε καὶ εἰς τὸν μετέπειτα χρόνον, οὐ
 τοῖς παροῦσι μόνον, ἀλλὰ καὶ παισὶν αὐτῶν, διαθή-
 χους τε τοῖς τούτων, ἀληστον καὶ διαωνίζουσαν περ-
 εἶχε τὴν βασιλείως χάριν.

ΚΕΦΑΛΑΙΟΝ Γ΄.

Ἐξισώσεις τῶν βεβουρημένων κήσων.

Ἐπεὶ δ' ἕτεροι τὰς τῶν πρότερον κρατούντων τῆς
 γῆς καταμετρήσεις κατεμέμφοντο, βεβαρῆσθαι αὐ-
 τῶν τὴν χώραν κατατιτώμενοι, πάλιν κάναυθα θεσμῶ
 δικαιοσύνης ἀνδρας ἐξισωτὰς (23) κατέπεμπε, τοῖς
 τὸ ἀξίμιον τοῖς δευθεῖσι παρέξοντας.

ΚΕΦΑΛΑΙΟΝ Δ΄.

*Ἵτι τοῖς ἐν χρηματικαῖς δίκαις ἠττηθεῖσιν, αὐτῶ
 ἐξ οὐκείων ἐχαρίζετο.*

"Ἄλλοις δικάσας βασιλεὺς, ὡς ἂν μὴ τὸ ληφθὲν
 παρ' αὐτῷ μέρος, ἦττον ἀπαλλάττοιο χαίρων τοῦ

non a Constantino primum institutam fuisse, ut
 censuit Cujacius in notis ad codicem Justiniani; sed
 diu ante Constantini tempora usurpata.

(22) Τοῦς τῶν καρπῶν οἰκήτορας. Hæc locutio
 ferri non potest. Mihi videntur transposita hic esse
 vocabula, et hic quidem legendum esse: τοὺς τῶν
 ἀγρῶν οἰκήτορας· supra vero scribendum, τοῖς τῶν
 καρπῶν δεσπόταις. Turnebus ad oram libri sui pro
 οἰκήτορας emendat κτήτορας. Vel certe scribendum
 esse ait τῶν χωρῶν οἰκήτορας.

(23) Ἐξισωτὰς. Hos Latini vocant peræquatores,
 de quibus mentio fit in lib. xiv codicis Theodo-
 siani, titulo De censoribus, peræquatoribus et
 inspectoribus. Fere autem ex senatu ad id munus
 eligebantur a principe, qui in provinciis quæ se
 tributorum mole oppressas esse querebantur, census
 peræquarent. Vetus inscriptio apud Gruterum
 pag. 361:

L. ARADIO VAL. PROCYLO V. C.
 PRÆTORI TVTELARI
 LEGATO PRO PRÆTORS PROV. NVMIDIÆ
 PERÆQVATORI SENSVS PROV. GALLECIÆ.

Exstat etiam oratio nona Gregorii Naz. ad Julianum
 peræquatorem, εἰς ἐξισωτὴν Ἰουλιανόν.

νευικηκότος, ἔδωρεῖτο (24) ἐξ οἰκείων τοῖς νευικημένοισι, ἄρτι μὲν κτήματα, ἄρτι δὲ χρήματα, τοῦ κρατήσαντος δίχην ἐξίσου χαίρειν τὸν ἠττηθέντα παρασκευάζων, ὡς ἂν τῆς αὐτοῦ θέας ἀξιώθοντα· μὴ γὰρ ἐξεῖναι ἄλλως τοσούτῳ βασιλεῖ παραπάντα, κατηγῆτινα καὶ λυπηρὸν ἀπαλλάττεσθαι. Οὕτω δ' οὖν ἄμφω φαυδροῖς καὶ μειδιῶσι προσώποις ἀνέλουν τῆς δίχης, θαῦμα δ' ἐκράτει τοὺς πάντας τῆς βασιλείως μεγαλονοίας.

dentī vultu ex iudicīo redibat : et imperatoris

A rat, tristior eo secundum quem lis dicta erat abcederet, ex propriis bonis donabat victis, interdum prædia, nonnunquam pecunias : hac ratione efficiens, ut victus non minus quam is qui causam obtinuerat, lætus domum rediret, utpote qui in conspectum principis venire meruisset. Neque enim fas esse existimabat, ut qui coram tanto principe stetisset, mæstus unquam ac tristis recederet. Proinde uterque litigantium læto ac renidenti vultu ex iudicīo redibat : et imperatoris animi magnitudo cunctis admirationi erat.

ΚΕΦΑΛΑΙΟΝ Ε΄.

Σκυθῶν ὑποταγὴ διὰ τοῦ σημείου τοῦ Σωτῆρος ἡμῶν νικηθέντων.

Τί δὴ με χρὴ λόγου (25) πάρεργον ποιῆσθαι, ὡς τὰ βάρβαρα φύλα τῆ Ῥωμαίων καθυπέτατten ἀρχῆ, ὡς τὰ Σκυθῶν καὶ Σαυροματῶν (26) γένη μὴ πρότερον δουλεύειν μεμαθηκότα, πρῶτος αὐτὸς ὑπὸ ζυγὸν ἤγαγε, δεσπότης ἠγεῖσθαι Ῥωμαίους, καὶ μὴ θέλοντας ἐπαναγκάσας. Σκυθίας μὲν γὰρ καὶ δασμοὺς οἱ πρόσθεν ἐτέλουν ἄρχοντες (27), Ῥωμαῖοι τε βαρβάρους ἐδούλευον, εἰσφοραῖς ἔτριστοις. Οὐκ ἦν δ' ἂν (28) οὗτος βασιλεῖ φορητὸς ὁ λόγος, οὐδὲ τῷ νικητῇ καλὸν ἐνομίζετο, τὰ ἴσα τοῖς ἐμπροσθεν προσφέρειν· τῷ δ' αὐτοῦ ἐπιθαβρῶν Σωτῆρι, τὸ νικητικὸν τρόποιον καὶ τούτοις ἐπανατείνας, ἐν ὀλίγῳ καιρῷ πάντας παρεστήσατο, ἄρτι μὲν τοὺς ἀφηνιῶντας στρατιωτικῇ σωφρονίσας χειρὶ, ἄρτι δὲ λογικαῖς πρεσβείαις τοὺς λοιποὺς ἡμερώσας, ἐξ ἀνόμου τε καὶ θηριώδους βίου ἐπὶ τὸ λογικὸν καὶ νόμιμον μεθαρμοσάμενος. Οὕτω δ' οὖν Σκυθία Ῥωμαίοις ἐγνωστὴν ποτε δουλεύειν.

ΚΕΦΑΛΑΙΟΝ Ϛ΄.

Σαυρομάτων ὑποταγὴ, προσέειπε κἄς τῶν δούλων ἐπαναστάσεως.

Σαυρομάτας δ' αὐτὸς ὁ θεὸς ὑπὸ τοῖς Κωνσταντινου ποσὶν ἤλαυνεν, ὡδὲ πη τοὺς ἀνδρας βαρβαρικῶ φρονήματι γαυρουμένους χειρῶσάμενος. Σκυθῶν γὰρ αὐτοῖς ἐπαναστάντων, τοὺς οἰκέτας ὤπλιζον οἱ δεσπότηαι, πρὸς ἀμυναν τῶν πολεμίων· ἐπεὶ δ' ἐκράτουν οἱ δοῦλοι, κατὰ τῶν δεσποτῶν ἤραντο τὰς ἀσπίδας,

(24) Vulg. ἔδωρεῖτο νευικηκότος. Transposita hic esse vocabula nemo non videt, quod frequenter admissum est in his libris. Scribe igitur meo periculo, ὡς ἂν μὴ τὸ ληφθὲν παρ' αὐτῷ μέρος ἤττον ἀπαλλάττοιο χαίρων τοῦ νευικηκότος, ἔδωρεῖτο, etc. In codice Fuk. desunt hæc verba, τοῦ νευικηκότος. Turnebus vero ac Savilius ea collocant post vocem ἀπαλλάττοιο. Idem Savilius ad oram libri sui notavit forte scribendum esse χαίρων, sublata distinctione post vocem ἀπαλλάττοιο. Quod cum legissem, magnopere gavisus sum conjecturam meam doctissimū viri iudicio confirmari. Sed quod ibidem addit Savilius Christophorsonum ita legisse videri, in hoc certe ei non assentior. Christophorsonus enim legit χαίρων et vertit libenter. Cæterum Turnebus hic emendat τὸ λειψθέν, quod placet.

(25) Vulg. τί δὲ με χρὴ λόγου πάρεργον ποιῆσθαι. Qua emendatione nihil certius. Certe in schedis Regiis legitur τί δὲ μέχρι. Savilius ad oram libri sui emendat τί δὲ με τὰ πάρεργα λόγου ποιῆ-

CAPUT V.

Scytharum per signum crucis devictorum subactio.

Quid hic necesse est quasi obiter commemorare, B quomodo ille barbaras gentes sub imperii Rom. ditionem redegit : qualiter indomitas antehac, nec ulli unquam parere suetas Scytharum Sarmatarumque nationes, primus sub jugum misit, ac per vim eo adegit, ut vel inviti dominos agnoscerent Romanos. 529 Scythis quidem superiores etiam imperatores tributa pendebant, et barbaris Romani reipsa serviebant, annuam solventes pecuniam. Verum imperator hanc indignitatem ferre non potuit; nec victori principi decorum esse existimavit eadem pendere quæ priores principes pependissent. Itaque, Servatoris sui auxilio fretus, triumphali signo ac tropæo in eos etiam illato, brevi cunctos subegit, ac resistentes quidem et contumaces armis domuit : reliquos prudentibus legationibus mitigans, a ferina legumque experte vita ad humanam civilemque traduxit. Hoc modo Scythæ Romanis tandem parere didicerunt.

CAPUT VI.

Sarmatæ subacti, cum servi adversus dominos rebellassent.

At Sarmatæ Deus ipse Constantini pedibus substravit, et homines barbarico fastu intumescentes hoc subegit modo. Nam cum Scythæ bellum eis intulissent, Sarmatæ servos suos ut hostibus resisterent, armaverant. Servi parta de hostibus victoria, arma in dominus vertere cæperunt, cunctis-

σθαι. In codd. Fuk. ac Turnebi hic locus ita legitur : Τί δὲ δεῖ μέχρι λόγου τὰ πάρεργα ποιῆσθαι.

D (26) Τὰ Σκυθῶν καὶ Σαυροματῶν. Pro Scythis Gothos dicit Socrates in lib. 1, cap. 18; et Sozomenus in lib. 1, cap. 8. Certe Greci scriptores Σκυθὰς vocare solent, quos Latini Gothos. Ita Libanius, Themistius, Eunapius, alique complures. Porro Gothi victi sunt ab exercitu Romano in terris Sarmatarum die XII Kalendas Maii, Pacatiano et Hilariano coss., ut scribitur in Fastis Idatii, id est, anno Christi 332.

(27) Δασμοὺς οἱ πρόσθεν ἐτέλουν ἄρχοντες. Idem tradit Socrates in loco supra citato. Sane Jordanes in libro *De rebus Geticis*, agens de Philippo imp., ait Romanos Gothis tributum quotannis solvisse. Sed et Petrus Patricius in excerptis legationum idem testatur de Tullo Menophilo, ubi de Carpis scribit.

(28) Οὐκ ἦν δ' ἄρ' οὗτος, etc., ex codd. Fuk., Turnebi et schedis Regiis.

que patriis sedibus expulerunt. Hi vero nullum alium salutis portum quam Constantinum reperere. Qui servare homines assuetus, universos intra fines imperii Romani recepit. Et eos quidem qui idonei essent, militaribus copiis adscripsit: reliquis ad necessaria vitæ subsidia agros colendos assignavit, adeo ut feliciter sibi cessisse calamitatem suam ipsi faterentur; quippe qui barbaricam feritatem Romana libertate mutasset. Hac ratione Deus plurimas barbarorum gentes ejus adjuvit imperio.

CAPUT VII.

Variorum barbarorum legationes, et munera eis ab imperatore donata.

Quippe ex omnibus locis legati continue ad eum accedebant, quæcumque apud ipsos pretiosissima habentur, dona ei offerentes; adeo ut nos ipsi pro foribus palatii, varias formas atque habitus barbarorum ordine stantium aliquando conspexerimus: quorum et vestitus et ornatus dispar erat: coma item et barba longe dissimilis: torvus aspectus et barbarus, ac terrorem incutiens; corporum enormis proceritas: et aliorum **530** quidem rubicundi vultus; aliorum vero nive ipsa candidiores, nonnullis media quædam coloris inerat temperatura. Quippe Blemmyes et Indi atque Æthiopes, qui, ut ait Homerus, bifariam divisi in extimo terrarum degunt, inter illos quos dixi barbaros conspiciebantur. Horum singuli, quemadmodum in tabulis vulgo pingi videmus seorsum quisque ea ad imperatorem afferebant, quæ apud ipsos in pretio sunt. Alii coronas aureas; alii diademata gemmis conserta: alii pueros flava cesarie conspicuos; quidam barbaricas vestes auro et floribus intextas: hi equos, illi clypeos et hastas longas, et sagittas, et arcus. Atque his donis significabant, obsequium ac societatem armorum offerre se imperatori, si vellet. Ille vero a singulis oblata accipiens ac seponens, tot tantaque eis vicissim donabat, ut momento temporis ditissimos redderet eos qui dona attulissent. Sed et ex eorum numero nobilissimos quosque Romanis dignitatibus ornabat; adeo ut plerique illorum, obliti reditus in patriam, hic apud nos manere maluerint.

(29) Vulg. *ἀρταρετ' ἤλαυρον τῆς οἰκίας*. Scrib. ex codice Fuk. τῆς οἰκίας. Porro hæc Sarmatarum adversus dominos conspiratio contigit anno Christi 354. In *Fastis* quos *Idatianos* nuncupavit Jacobus Sirmondus, ita scriptum habetur: « Optato et Paulino. His coss. Sarmata servi universa gens dominos suos in Romam expulerunt, » Consentit etiam Hieronymus in *Chronico*, qui servos illos Sarmatas *litigantes* appellat. Nec aliter Amm. Marcellinus. Vide excerpta de Gestis Constantini.

(50) Vulg. *πρὸ τῆς αὐλῆς*. Scribendum est αὐλείου, ut scribitur in codice Fuk. et schædis Regii. Sic Græci vocabant januam domus quæ intrantibus prima occurrit: eamque limitem esse dicebant, quem transgredi indecorum matronis habebatur. Philo in libro *De specialibus legibus*, Θηλασίας δὲ οἰκουρία καὶ ἔνδον μονή, παρθένους μὲν εἰς αὐτὰς κλισιάδων, τὴν μεσαύλιον ὄρον πεποιημένας, τελείας δὲ ἡδὴ γυναῖξιν τὴν αὐλίον. Alludit procul dubio Philo ad versus Menandri, quos refert Stobæus, cap. 165:

πάντας τ' ἤλαυρον τῆς οἰκίας (29). Οἱ δὲ λιμένα σωτηρίας οὐκ ἄλλον ἢ μόνον Κωνσταντῖνον εὗραντο· ὁ δ' οἷα σώζειν εἰδώς, τούτους πάντας ὑπὸ τῇ Ῥωμαίων εἰσεδέχεται χώρα, ἐν οἰκείοις τε κατέλεγε στρατοῖς τοῖς ἐπιτηθείου, τοῖς δ' ἄλλοις τῶν πρὸς τὴν ζωὴν ἀναγκαίων εἶνεκα, χώρας εἰς γεωργίαν διένεμεν ὡς ἐπὶ καλῷ τὴν συμφορὰν αὐτοῖς ὁμολογεῖν γεγενῆσθαι, Ῥωμαϊκῆς ἐλευθερίας ἀντὶ βαρβάρου θηριωδίας ἀπολαύουσιν. Οὕτω δὴ Θεὸς αὐτῷ παντοῖα φύλα βαρβάρων ὑπέταττεν.

ΚΕΦΑΛΑΙΟΝ Ζ'.

Βαρβάρων διαφόρων προσθεῖμαι, καὶ δωρεὰ παρ' αὐτοῦ.

Συνεχεῖς γοῦν ἀπανταχόθεν οἱ διαπροσθεύμενοι, δῶρα τὰ παρ' αὐτοῖς πολυτελεῖ διεκόμεζον, ὡς καὶ αὐτούς ποτε παρατυχόντας πρὸ τῆς αὐλείου (30) τῶν βασιλείων πυλῶν, στοιχηθῶν ἐν τάξει περιθλιπτα σχήματα βαρβάρων ἐστῶτα θεάσασθαι· οἷς ἐξάλλος μὲν ἡ στήλη, διαλλάττων δ' ὁ τῶν σχημάτων τρύπος, κόμη τε καὶ κεφαλῆς καὶ γενείου πάμπουλο διεστῶσα, βλοσυρὰ θ' ἡ προσώπων βάρβαρος καὶ καταπληκτικὴ τις ὄψις, σωμάτων θ' ἡλικίας ὑπερβάλλοντα μεγέθη καὶ οἷς μὲν ἐρυθραίνετο τὰ πρόσωπα, οἷς δὲ λευκότερα χιόνος ἦν, οἷς δὲ [μέσης] κράτους· ἐπεὶ καὶ Βλεμμύων γέννη, Ἰνδῶν τε καὶ Αἰθιοπίων, οἱ διχθὰ δεδάλαται ἔσχατοι ἀνδρῶν, τῇ τῶν εἰρημένων ἐθεωρεῖτο ἱστορίᾳ. Ἐν μέρει δὲ τούτων ἕκαστοι, ὥσπερ ἐν πίνακος γραφῇ (31), τὰ παρ' αὐτοῖς τίμια βασιλεῖ προσεκόμιζον· οἱ μὲν στεφάνους χρυσοῦς, οἱ δ' ἐκ λίθων διαδήματα τιμίω, ἄλλοι ξανθοκόμους, οἱ δὲ χρυσῷ καὶ ἀνθεσι καθυφασμένους (32) βαρβαρικῆς στολῆς, οἱ δ' ἵππους, οἱ δ' ἀσπίδας, καὶ δόρατα μακρὰ, καὶ βέλη, καὶ τόξα, τὴν διὰ τούτων ὑπηρεσίαν τε καὶ συμμαχίαν βουλομένη βασιλεῖ παρέχειν ἐνδεικνύμενοι. Ἄ δὴ παρὰ τῶν κομιζόντων ὑποδεχόμενος καὶ ἐντάτων, ἀντεδίδου τὸσαῦτα βασιλεὺς, ὡς ὑφ' ἑκα κειρὸν πλουσιωτάτους ἀποφῆναι τοὺς κομιζομένους, ἔτιμα δὲ καὶ Ῥωμαϊκοῖς ἀξιώμασι (33) τοὺς ἐν αὐτοῖς διαφανεστέρους, ὥστ' ἡδὴ πλείους τὴν ἐνταῦθα στέργειν διατριβὴν, ἐπανόδου τῆς εἰς τὰ οἰκία λήθην πεποιημένους.

Τοὺς τῆς γαμητῆς ἔρους ὑπερβύτρεις, γυναι, Διὰ τὴν αὐλῆν· πέρας γὰρ αὐλείου θύρα. Ἐλευθέρα γυναικὶ γενέμιστ' οἰκίας, Τὸ δὲ ἐπιθώκειν, εἰς τε τὴν ὄδον τρέχειν Ἐπιλοιδορομένην, κινός ἐστ' ἔργον, Ῥοθή. Eusebium Menandri versus tacite designat Παρορατιο in voce Αὐλείου.

(31) Ὅσπερ ἐν πίνακος γραφῇ. Supervacua videntur hæc verba, nisi forte Eusebius ita rem ipsam clarius exprimere voluit, in gratiam eorum qui id præsentis non viderant. Solebant enim imperatorum imagines ita pingi, ut legati barbarorum eis munera offerrent, aut provinciæ eorum tribuerent, ut videre est in Notitiâ imperii Romani.

(32) Ἄνθεσι καθυφασμένους. Barbaricum genus texturæ intelligit, cujusmodi est illud apud Virgilium in libro primo *Æneidos*, vers. 650:

Ei circumtextum croceo velamen acanthio.

(33) Ἐτίμα δὲ καὶ Ῥωμαϊκοῖς ἀξιώμασι. Idem scribit Amm. Marcellinus in lib. xxi, pag. 190 et 195.

ΚΕΦΑΛΑΙΟΝ Π'.

A

Ὅτι καὶ πρεσβευσαμένῳ τῶν Περσῶν βασιλεῖ, περὶ τῶν ἐκεῖ Χριστιανῶν ἔγραψεν.

Ἐπειδὴ δὲ καὶ ὁ Περσῶν βασιλεὺς Κωνσταντίνῳ γνωρίζεσθαι διὰ πρεσβείας (34) ἤξιον, δῶρά τε καὶ ὅστος σπονδῶν φιλικῶν διεπέμπετο σύμβολα, ἔπραττε δὲ τὰς συνθήκας κατὰ τούτου βασιλεὺς, ὑπερβολῆ φιλοτίμῳ τὸν τῆς τιμῆς προαρξάμενον νικῶν ταῖς ἀντιδόσεσι. Πυθόμενος γέ τοι παρὰ τῷ Περσῶν γένει πληθύνει τὰς τοῦ Θεοῦ Ἐκκλησίας, λαοὺς τε μυριάδρους ταῖς Χριστοῦ ποίμαις ἐναγελάζεσθαι, χαίρων ἐπὶ τῇ τούτων ἀκοῇ, οἷά τις κοινὸς τῶν ἀπανταχοῦ κηδεμῶν, πάλιν κἀναυθὰ τὴν ὑπὲρ τῶν ἀπάντων εἰσήγε πρόνοιαν.

ΚΕΦΑΛΑΙΟΝ Θ'.

Κωνσταντίνου Ἀυγούστου πρὸς Σαπώρην τὸν βασιλέα Περσῶν, ἔμολογούτα εἰς Θεὸν καὶ Χριστὸν εὐσεβέστατα.

Ἀντίγραφον πρὸς τὸν βασιλέα Περσῶν.

« Τὴν θεῖαν πίστιν φυλάσσω, τοῦ τῆς ἀληθείας φωτὸς μεταλαγχάνω, τῷ τῆς ἀληθείας φωτὶ ὁδηγούμενος, τὴν θεῖαν πίστιν ἐπιγινώσκω· τοιγάρτοι τοῦτοις ὡς τὰ πράγματα βεβαίαι, τὴν ἀγιωτάτην θρησκείαν γκαρίζω, διδάσκαλον τῆς ἐπιγνώσεως τοῦ ἀγίου Θεοῦ ταύτην τὴν λατρείαν ἔχων ὁμολογῶ· τούτου τοῦ Θεοῦ τὴν δύναμιν ἔχων σύμμαχον, ἐκ τῶν περάτων τοῦ Ὀκεανοῦ ἀρξάμενος, πᾶσαν ἐφεξῆς τὴν οἰκουμένην βεβαίαις σωτηρίαις ἐλπῖσι (35) διήγειρα, ὡς ἅπαντα ὅσα ὑπὸ τοσούτοις τυράννοις δεδουλωμένα, ταῖς καθημεριναῖς συμφοραῖς ἐνδόντα, ἐξίτηλα ἐγεγόνει (36) [ταῦτα τὴν ἐπὶ τὸ κρείττον δι' ἐμοῦ βελτίωσιν δεξασθαι]. Τούτον τὸν Θεὸν ἀθανάτῳ μνημησιμῶν ὁμολογῶ, τοῦτον ἀχραινεῖ καὶ καθαρᾷ διανοίᾳ ἐν τοῖς ἀνωτάτω τυγχάνειν ὑπεραυγάζομαι. C

ΚΕΦΑΛΑΙΟΝ Γ'.

Ὅτι κατὰ εἰδώλων, καὶ περὶ Θεοῦ δοξολογίας.

« Τοῦτον ἐπικαλοῦμαι γόνυ κλίνας, φεύγων μὲν πᾶν αἷμα βδελυκτὸν, καὶ ὁσμάς ἀηδεῖς καὶ ἀποτροπαίους, πᾶσαν δὲ γεώδη λαμπρότητα (37) ἐκκλίνων· οἷς ἅπα-

« Qui nuper, ut primum augendæ barbaricæ vitalitatis auctorem immoderate notaverat Constantinum. »

(34) Διὰ πρεσβείας. De hac legatione Saporis ad Constantinum, solus, quod sciam, loquitur Libanius in oratione quæ Βασιλικῶς inscribitur pag. 119, ubi scribit Saporem Persarum regem, cum bellum Romanis inferre constitisset, ferroque ad eam rem opus haberet, fraudulento usum consilio legatos ad Constantinum misisse, qui illum tanquam dominum adorarent, ferrique maximam copiam ab eo peterent; specie quidem, ut barbaros quosdam sibi vicinis armis ulcisceretur; sed revera, ut eo ferro adversus Romanos uteretur.

(35) Βεβαίαις σωτηρίαις ἐλπῖσι. Scribendum sine dubio σωτηρίας, quanquam apud Theodoritum in libro 1, cap. 25, ea vox deest. Epiphanius tamen scholasticus eam vocem agnoscit, ut docet ejus versio in lib. III Historiæ tripartitæ

CAPUT VIII.

Quod Persarum regi qui legatos ad ipsum miserat, scripsit in gratiam Christianorum illic agentium.

Jam vero cum rex etiam Persarum per legatos notitiam ambiret Constantini, donaque ad eum misisset, pacis et amicitie signa; id agens scilicet ut cum illo fœdus iniret; hic etiam imperator excellenti quadam animi utens magnitudine, eum qui prior honore ipsum affecerat, munerum magnificentia longe superavit. Cumque apud Persas crebras esse Ecclesias Dei accepisset, et numerosam populorum multitudinem intra Christi ovilia congregari; hoc nuntio magnopere delectatus, utpote communis quidam omnium ubique agentium hominum tutor et curator, ad illa etiam loca providentiam suam pro cunctorum commodis laborantem extendit.

CAPUT IX.

Epistola Constantini ad Saporem Persarum regem, summa cum pietate Deum et Christum confientis.

Exemplum epistolæ ad regem Persarum.

« Ego quidem divinam custodiens fidem, lucis veritatis particeps fio; et veritatis fidem præxiam sequens, ad 531 divinæ fidei notitiam pervenio. Hac ratione sanctissimam, ut res ipsæ confirmant, religionem agnosco; cujus cultum mihi magistrum esse profiteor ad sanctissimi Numinis notitiam hauriendam. Hujus ergo Dei auxilio fultus, ab ultimis usque Oceani progressus sinibus, universum orbem terrarum ad firmam spem salutis erexi. Adeo ut provinciæ omnes, quæ tot tyrannorum dominatione oppressæ, et continuis attritæ calamitatibus propemodum defecerant, reipublicæ vindicem tandem nactæ, velut quibusdam medicinæ fomentis restitutæ sint. Hunc ego Deum prædico: cujus vexillum Deo dicatus exercitus meus, humeris gestat, et quæ celeberrimas victorias refert pro mercede. Hunc Deum sempiterna memoria coli a me profiteor: hunc in altissima sede positum pura et candida mente contemplan.

CAPUT X.

Contra simulacra, et de glorificatione Dei.

« Hunc flexis genibus invoco; omnem abominandum cruorem aversans, et odores insuaves ac detestandos; omnem denique terrenum fulgorem procul fu-

(36) Ἐξίτηλα ἐγεγόνει. Hunc locum mutilum esse nemo non videt: quem in Moræi libro eodem plane modo quo in editione Genevensi supplementum inveni: Ταῦτα τὴν ἐπὶ τὸ κρείττον δι' ἐμοῦ βελτίωσιν δεξασθαι. Verum quisquis hunc locum ita emendavit, malus profecto conjector fuit atque imperitus. Quis enim unquam ita locutus est, τὴν ἐπὶ τὸ κρείττον βελτίωσιν. Quanto facilius erat ac tutius hanc lacunam supplere ex Theodorito, apud quem hæc epistola Constantini ad Saporem integrior legitur et emendatur. Codex tamen Fok. et Sav. eodem modo suppleunt hanc lacunam quo Genevensis editio. Nec movere nos debet, quod hæc locutio barbara est. Nam epistola hæc Constantini, primum Latine ab ipso scripta fuerat: deinde in Græcum sermonem conversa est ad imperitio interprete. Idem contigit reliquis Constantini epistolis et orationibus.

(37) Γεώδη λαμπρότητα. Christophersonus sacri-

gians : quibus omnibus quasi sordibus pollutus scelestus ac nefandus superstitionis error multos gentiliū, totasque adeo nationes ad ima tartara detrusit. Etenim quæ summus omnium Deus pro sua erga homines benignitate atque prævidentia ad communem usum protulit in lucem, ea ad cuiusque libidinem rapi haudquaquam sustinet. Sed puram duntaxat mentem et animum immaculatum ab hominibus postulat, hisque virtutis et pietatis actus quasi libra quadam expendit. Quippe modestiæ et mansuetudinis operibus delectatur; mites diligens; turbarum auctores odio habens. Et fidem quidem amai, infidelitatem vero supplicio afficit. Omnem cum arrogantia conjunctam dominationem destruens, superbiorum contumeliam punit. Et homines quidem insolentia elatos ab ipsis, ut ita dicam, fundamentis subruit: humiles vero et injuriarum patientes, meritis præmiis afficit. Hinc est quod imperium justum magni faciens, auxilio suo illud corroborat, et prudentiam regalem tranquillitate pacis perpetua fovet.

532 CAPUT XI.

Contra tyrannos et persecutores, et de captivitate Valeriani.

« Nec mihi ipse videor errare, mi frater, qui hunc unum Deum profitear omnium auctorem ac parentem. Quem multi ex iis qui apud nos imperium tenuerunt, insano errore acti, pernegare quidem conati sunt. Sed eos omnes hujusmodi exitus quasi vindex oppressit, ut universum nunc hominum genus, illorum principum calamitates exempli vice proponat iis qui illos imitari studuerint. Horum unus mihi videtur fuisse, ille quem divina vindicta

sciorum flammam interpretatur. Camerarius *incautionum igniculos*, rectius. Ignis enim nescio qui in mysteriis paganorum, et lux quædam post tenebras emicabat. Quod arte magica et nescio quibus prestigiis faciebant dæmonum sacerdotes, ut auctoritatem ac reverentiam sacris suis conciliarent. Apuleius lib. xi: « Accessi, inquit, confinium mortis: et calcato Proserpinæ limine per omnem vectus elementam remeavi. Nocte media vidi solem candido coruscantem lumine, » etc. De hoc ritu locus est elegans Themistii apud Stobæum, cap. 274, qui hic meretur ascribi: Τὸ δὲ παθεῖν πάθος οἷον οἱ τελευταῖς μεγάλας κατοργιαζόμενοι διὰ καὶ ῥήμα τῷ ῥήματι: καὶ ἔργον τῷ ἔργῳ τοῦ τελευτηῖν καὶ τελείσθαι προσέτιθε· πλάναι τὰ πρῶτα καὶ περιδρομαί, καὶ κοπιῶντες, καὶ διὰ σκότους τινὸς ὑποπτοὶ πύρρῃσι καὶ ἀτέλεστοι· εἶτα πρὸ τοῦ τέλους αὐτοῦ τὰ δεινὰ πάντα· φρίκη καὶ τρόμος, καὶ ἰδρῶς καὶ θάμβος· ἐκ δὲ τούτου φῶς τι θαυμάσιον ἀπήντησεν, ἢ τόποι καθαροὶ καὶ λειμῶνες ἐδέξαντο, φωνῆς καὶ χορείας, καὶ σεμνότητος ἀκουσμάτων ἰσρῶν καὶ φαντασμάτων ἁγίων ἔχοντες· ἐν αἷς ὁ παντελής ἡδὴ καὶ μεμνημένος ἐλευθερὸς γενωνῶς, καὶ ἀρετὸς περιῶν, ἐσσεφανωμένος ὀργιάζει, etc. Locus hic Themistii desumptus est ex libro *De immortalitate animæ*, in quo Themistius animam esse immortalem astruebat, tum pluribus aliis argumentis, tum eo quod mortem Græci τελευτην vocant, quasi τελετήν, id est mysterium. Atque ut hæc duo nomina inter se simillima sunt, ita res ipsæ illis nominibus designatæ miram habent similitudinem. Nam in mysteriis quidem primum vagi errores et cirenitus molesti, et pavidi ingressus per loca te-

σιν ἡ ἀθέμιτος καὶ ἀβήρητος πλάνη χραινομένη, πολλοὺς τῶν ἔθνῶν καὶ ὅλα γένη κατέβριψε (58), τοῖς κατωτάτω μέρεσι παραδοῦσα. Ἄ γὰρ ὁ τῶν ὅλων Θεὸς, προνοῖα τῶν ἀνθρώπων, διὰ φιλανθρωπίαν εὐκλείαν χρείας ἕνεκα εἰς τοῦμφορὰς παρήγαγε, ταῦτα πρὸς τὴν ἐκάστου ἐπιθυμίαν ἐλασθεῖται οὐδαμῶς ἀνέχεται, καθαρὰν δὲ μόνην διάνοιαν καὶ ψυχὴν ἀκλήιδωτον παρὰ ἀνθρώπων ἀπαιτεῖ, τὰς τῆς ἀρετῆς καὶ εὐσεβείας πράξεις ἐν τούτῳ σταθμῶμενος. Ἐπεισεῖα; γὰρ καὶ ἡμερόττης ἔργους ἀρέσκαται, πρῶτους φίλων, μισῶν τοὺς ταραχίδεις, ἀγαπῶν πίστιν, ἀπιστίαν κολάζων· πᾶσαν μετ' ἀλαζονείας δυναστείαν καταβρῆγγυς, ὕδριν ὑπερηφάνων τιμωρεῖται. Τοὺς ὑπὸ τούτου ἐπαρομένους ἐκ βάλρων ἀναιρεῖ, ταπεινῶρεσι καὶ ἀνεξικάκοις τὰ πρὸς ἀξίαν νέμων. Οὕτω καὶ βασιλείαν δικαίαν περὶ πολλοῦ ποιούμενος, ταῖς παρ' ἑαυτοῦ ἐπικουρίαις κρατύνει, σύνεσιν τε βασιλικὴν τῷ γαληνιάτῳ τῆς εἰρήνης διαφυλάττει.

ΚΕΦΑΛΑΙΟΝ ΙΑ΄.

Ὅτι κατὰ τυράννων καὶ διωκτῶν, καὶ περὶ Οὐαλεριανοῦ αἰχμαλωτισθέντος.

« Οὐ μοι δοκῶ πλανᾶσθαι, ἀδελφέ μου, τοῦτον ἔνα Θεὸν ὁμολογῶν πάντων ἀρχηγὸν καὶ πατέρα· ὃν πολλοὶ τῶν τῆδε βασιλευσάντων μανιώδεις πλάναι; ὑπαχθέντες, ἐπεχείρησαν ἀνήσασθαι· ἀλλ' ἐκεῖνος μὲν ἅπαντας τοιοῦτον τιμωρὸν τέλος κατανώλωνσεν, ὡς πᾶν τὸ μετ' ἐκεῖνους ἀνθρώπων γένος, τὰς ἐκείνων συμφορὰς ἀντ' ἄλλου παραβείματα τοῖς παρὰ τούτους (59) τὰ ὅμοια ζηλοῦσι τίθεσθαι. Τούτων ἐκείνων ἔνα ἡγοῦμαι γεγονέναι, ὃν ὡσπερ τις σκιππῆ,

nebrosa, et longissima itinera cum lassitudine. Inde antequam ad finem veniatur, cuncta terribilia, tremor, horror et cum stupore admiratio. Ad extremum vero admiranda quedam lux occurrit, et amœna quedam loca ac pura, in quibus sacra voces audiuntur, et divina simulacra visuntur, etc. Al eundem ritum pertinent hæc Origenis verba in lib. iv *Contra Celsum*: Ἐβρομοῖ ἡμᾶς τοῖς ἐν ταῖς βασιλικαῖς τελευταῖς τὰ φάσματα καὶ τὰ δειμάτα προεῖ- ἄγουσι.

(58) *Ὅλα γένη κατέβριψε*. In codice Fuk. scriptum inveni κατήρειψε, quod magis placet. In eodem exemplari legitur πολλὰ τῶν ἔθνῶν.

(59) *Τοῖς παρὰ τούτους*. Longe aliter hic locus legitur apud Theodotium, hoc scilicet modo: Ἐπαρὰ τοὺς τοῖς τὰ ὅμοια ζηλοῦσι τίθεσθαι. Optime, meū quidem iudicio. Nec aliter scripserat Constantinus. Omnes, inquit, retro principes qui Christi fidem persecuti sunt, adeo funestus exitus oppressit, ut universum nunc hominum genus, principum illorum calamitates pro omni supplicio imprecari soleat iis qui illos imitari studuerint. Quid hoc sensu planius et elegantius? παραβείματα igitur hoc loco pœnam significat; quo sensu ea vox frequenter a Græcis usurpatur, ut notavit Agellius. Porro ἐπαρὰ τοὺς τίθεσθαι τὰς συμφορὰς, elegantius dicitur pro eo quod Latini dicunt *imprecari*. Sic εὐχὴν θέσθαι dicunt Græci, ut supra notavi. Epiphanius scholasticus hunc locum ita vertit: *Sed illos omnes finis comprehendit exitiosus, ita ut omne genus hominum post eos exurgens, cludes illorum pro maledictionis exemplo proponere videatur.*

ἡ θεία μῆνις τῶν τῆδε ἀπελάσασα, τοῖς ὑμετέ-
ροις μέρεσι παραδέδωκε, τῆς ἐπ' αὐτῷ αἰσχύ-
νης (40) πολυθρόλλητον τὸ παρ' ὑμῖν τρόπιον ἀπο-
φήναντα.)

ΚΕΦΑΛΑΙΟΝ ΙΒ'.

Ἵτι τῶν μὲν διωκτῶν εἶδε τὰς πτώσεις, εὐθυμῶ
δὲ νῦν διὰ τῆν τῶν Χριστιανῶν εἰρήνην.

« Ἀλλὰ γὰρ εἰς καλὸν ἐκεῖνο προκεχώρηκε, τὸ ἐν
τῷ καθ' ἡμᾶς αἰῶνι τῆν τῶν τοιούτων τιμωρίαν πε-
ριφανῆ δειχθῆναι: ἐπεὶ δὲν γὰρ καὶ αὐτὸς τῶν ἑναγχοῦ
ἀθεμίτοις προστάγμασι τὸν τῷ Θεῷ ἀνακείμενον λαὸν
ἐκταραζάντων. Ἀδὲ δὲ καὶ πολλὴ χάρις τῷ Θεῷ, ὅτι
τελεῖται προνοία πᾶν τὸ ἀνθρώπινον τὸ θεραπεύον τὸν
θεῖον νόμον, ἀποδοθείσης αὐτοῖς τῆς εἰρήνης, ἀγάλλε-
ται: καὶ γαυριᾶ. Ἐντεῦθεν καὶ ἡμῖν αὐτοῖς πέπει-
σμαι, ὡς ὅτι: κάλλιστα καὶ ἀσφαλέστατα ἔχειν ἅπαντα, B
ὅποτε διὰ τῆς ἐκεῖνων καθαρᾶς τε καὶ δοκίμου θρη-
σκείας, ἐκ τῆς περὶ τὸ θεῖον συμφωνίας πάντας εἰς
ἐαυτὸν ἀγεῖρειν ἀξιοί. »

ΚΕΦΑΛΑΙΟΝ ΙΓ'.

Παρακλήσεις ὡστε τοὺς παρ' αὐτῷ Χριστιανούς
ἀγαπᾶν.

« Τοῦτου τοῦ καταλόγου (41) τῶν ἀνθρώπων, λέγω
δὲ τῶν Χριστιανῶν, ὧν ὑπὲρ τούτων ὁ πᾶς μοι λόγος,
πῶς οἶμαι με ἔδεσθαι ἀκούοντα, ὅτι καὶ τῆς Περσίδος
τὰ κρᾶτιστα ἐπιπλεῖστον, ὡς περ ἔστι μοι βουλομένη,
κεκόσμηται. Σοὶ τ' οὖν ὡς τὸν κάλλιστα, ἐκεῖνοις θ'
ὡσαύτως ὑπάρχοι τὰ κάλλιστα, ὅ τι σοὶ κάκεινοις (42).
Ἵὕτω γὰρ ἔξεις τὸν τῶν ὄλων Δεσπότην πατέρα C
Θεόν (43), ἕλω καὶ εὐμενῆ. Τούτους τοιγαροῦν ἐπειδὴ
τοσοῦτος εἶ, σοὶ παρατίθεμαι, τοὺς αὐτοὺς τούτους,
ὅτι καὶ εὐσεβεῖα ἐπίσημος εἶ, ἐγγερίζω, τούτους
ἀγάπα ἀρμυδίως τῆς σεαυτοῦ φιλανθρωπίας: αὐτῷ τε
γὰρ καὶ ἡμῖν ἀπερίγραπτον δῶσεις διὰ τῆς πίστεως
τὴν χάριν. »

ΚΕΦΑΛΑΙΟΝ ΙΔ'.

Ὅπως Χριστιανούς μὲν ἦν εἰρήνην, σπουδῆ τῶν
Κωνσταντινου προσευχῶν.

Ὅτω δὲ λοιπὸν τῶν ἀπανταχοῦ τῆς οἰκουμένης
ἐθνῶν ὡς περ ὑφ' ἐνὶ κυβερνήτῃ διεσθυνομένων, καὶ

(40) Vulg. τῆς ἐπ' αὐτῶν αἰσχύνης. In Historia Theodoriti rectius legitur, τῆς ἐπ' αὐτῷ αἰσχ. π. τὸ παρ' ὑμῖν τρόπιον ἀποφήναντα. Valerianum intelligit, qui a Persis captus, ignobili apud eos servitute consenuit, et privato dedecore triumphum Persarum nobilitavit, id est victoriam Persarum de Romanis celeberrimam fecit sua ipsius ignominia. Hic est sensus ejus loci, quem nec Epiphanius, nec reliqui interpretes assecuti sunt. In codice Fuk. et Turnebi legitur ἀποφήνασα, non male.

(41) Τοῦτου τοῦ καταλόγου. Rectius apud Theodoritum legitur τοῦτῳ τῷ καταλόγῳ. Haec enim referuntur ad verbum κεκόσμηται. Mox scribe ὑπὲρ γὰρ τούτους ex Theodorito et Nicephoro.

(42) Vulg. ὁ τι σοὶ κάκεινοι. Apud Theodoritum et Nicephorum legitur ὅς ἐστι σοὶ κάκεινοις. In editione Jacobi Sirmondi legitur ὁ τι ἐστὶ, etc. Quae verba Epiphanius Scholasticus sic Latine vertit: Tu ergo optime gubernaveris, si fueris sicut illi, et habueris commune quod illi. Joachimus autem Camerarius qui Theodoriti Historiam Latine inter-

instar fulminis ingruens, fugatum ex nostris regio-
nibus vestras in terras transportavit: qui quidem
suo dedecore atque ignominia tropæum illud tanto-
pere a vobis jactatum constituit. »

CAPUT XII.

Quod persecutorum ruinam viderit, quodque jam ob
Christianorum pacem laetatur.

« Enimvero commode factum videtur, quod nostra
quoque ætate hujusmodi homines manifestissime
pœnas dederunt. Nam et ego spectator sui exitus
illorum, qui nuper iniquissimis jussionibus populum
Deo consecratum exagitaverant. Proinde maximas
Deo gratias ago, cujus singulari providentia cuncti
mortales qui divinam legem observant, reidita sibi
pace exsultant ac gestiunt. Ex quo plane mihi per-
suadeo, rectissime omnia ac tutissime se habere,
cum per puram ac sinceram illorum religionem
perque concordem de divino Numine sententiam
omnes homines ad seipsum aggregare Deus di-
gnetur. »

CAPUT XIII.

Exhortatio ut Christianos in Perside agentes benevole
complectatur.

« Quanta porro voluptate me affici censes, cum
audio id quod mihi maxime in votis est, horum ho-
minum multitudine, Christianorum scilicet (de his
enim in præsentia loquor), nobilissima quæque Per-
sidis loca longe lateque esse decorata. Opto igitur
ut et tuæ res quam florentissimæ, et illorum per-
inde sint florentissimæ: hoc est ut tuæ, sic 533
illorum. Hoc enim modo summum omnium Domi-
num ac parentem Deum, propitium ac placatum
habiturus es. Hos itaque, quandoquidem talis tan-
tusque es, tibi commendo. Hos, quandoquidem pie-
tate excellis, tibi in manum trado. Hos pro tua hu-
manitate complectere. Sic enim et tibi ipsi et nobis,
hac tua fide immensum beneficium præstabis. »

CAPUT XIV.

Quomodo assiduis Constantini precibus pax data est
Christianis.

In hunc modum cum omnes ubique gentes, instar
navis cujusdam, unius gubernatoris regerentur in-

pretatus est, ita vertit: Optime igitur tecum, simi-
literque cum illis optime agitur, quia communiter
cum utrisque. Et sic fere Joannes Langus. Mihi
tamen hic sensus non satisfacit. Olim quidem
scribendum putabam, ὅτι οὐ κάκεινοις, κάκεινοῖς
σοι. Quam lectionem in versione mea secutus eram.
Sed nunc, re attentius examinata, Theodoriti ac
Nicephori lectionem retinendam censeo, et totum
locum sic interpreto: Opto igitur, ut et tuæ res
quam florentissimæ, et illorum perinde sint floren-
tissimæ, hoc est, utriusque vestrum ex æquo. Ita
sensus est aperitissimus, et sequentia egregie con-
venient, tantum ὑπάρχοι in optativo scribendum
erit. Musculus certe legit ὑπάρχοι. Sic enim vertit:
Cedit igitur id tibi optime et illis similiter: et tibi,
inquam, et illis. In codice Fuk. legitur ὅτι σοὶ, sine
illa voce κάκεινοι.

(43) Πατέρα Θεόν. In Theodorito ac Nicephoro
legitur πᾶσον, ἕλω τε καὶ εὐμενῆ. Nec aliter legit
Epiphanius scholasticus, ut ex versione ejus ap-
paret.

diſtria, et imperium ac religionem famuli Dei libentissime amplecterentur, nec ullus amplius Romanam imperium perturbaret, cuncti poſthac tranquillam et quietam vitam agebant. Imperator vero cum piorum hominum preces ad ſalutem reipublicæ plurimum conferre exiſtimaret, eas quoque neceſſario conciliandas ſibi putavit. Itaque et ipſe ſupplex Dei opem imploravit, et præſidibus Eccleſiarum præcepit, ut pro ſe preces ad Deum funde-
rent.

CAPUT XV.

Quod in nummis et imaginibus, precantis habitu effingi ſe jussit.

Quanta porro divinæ fidei vis ac virtus in ejus animo inſederit, vel ex hoc uno conjici facile poſteſt, quod in aureis nummis exprimi ſe jussit vultu in cœlum ſubſiato, et manibus expansis inſiar precantis. Et hujus quidem formæ nummi per univerſum orbem Romanum cucurrerunt. In ipſa vero regia juxta quasdam januas, in imaginibus ad ipſum vestibuli faſtigium poſitis depictus eſt ſtans, deflexis quidem in cœlum oculis, manibus autem expansis precantis in modum.

CAPUT XVI.

Quod imagines ſuas in templis idolorum poni, lege lata prohibuit.

Sic igitur ille ſe Deo ſupplicantem etiam in tabulis pictis exhibuit. Quinetiam lege lata vetuit imagines ſuas in idolorum templis dedicari, ne forte errore vetiſtæ ſuperſtitionis, vel inani ſpecie tenus
C inquinaretur.

534 CAPUT XVII.

Precaſiones in palatio, et recitatio ſacrarum Scripturarum.

Verum his longe auguſtiora perſpiciet quicunque attendere voluerit, qualiter ille in palatio

(44) *Τὴν... πολιτείαν.* Chriſtianam religionem intelligo, quam omnes propemodum gentes tunc temporis amplexæ ſunt, abjecto patriæ ſuperſtitionis errore.

(45) *Ἐγκελευόμενος.* Scribe τοὺς τε τῶν Ἐκκληſιῶν π. Nisi malis aſcribere ἐνεκελεύετο, ut legitur in codd. Fuk., Sav. et Turnebi.

(46) *Πίſτευος ἐνθέου.* Anastasius Bibliothecarius D in verſione ſeptimæ ſynodi, ubicunque vox ἐνθεος occurrit in Græco, *deificum* interpretatur. Sic deificos libros Latini vocabant codices ſacræ Scripturæ, ut legitur in *Gestis purgationis Cæciliani*.

(47) *Κατὰ τινὰς πύλας.* In codd. Fuk. ac Turnebi et in ſchedis Regiſis legitur κατὰ τινὰς πόλεις, longe rectius, ut equidem cenſeo. At enim Eusebius, non in omnibus, ſed in quarundam urbium palatiiſtium Constantinum ita depictum fuiſſe.

(48) *Τῷ χεῖρῳ δ' ἐκτεταμένον.* Quisquis fuit interpres hujus libri, parum attente hunc locum vertit, hoc modo, *et precantis forma manus ſurſum tollens*, cum vertere debuisset, *manibus expansis, ut precantes ſolent*. Chriſtiani enim inter precandum manus expandere ſolebant, ut crucis ſimilitudinem hoc modo adumbrarent. Allevabant quidem manus Chriſtiani, dum preces funderent. Sed hoc non erat proprium Chriſtianorum, quippe

A τὴν ὑπὸ τῷ θεράποντι τοῦ θεοῦ πολιτείαν (44) ἀσπαζομένων, μηδενὸς μηκέτι παρενοχλοῦντος τὴν Ῥωμαίων ἀρχὴν, ἐν εὐſταθείῳ καὶ ἀταράχῳ βίῳ τὴν ζωὴν διῆγον οἱ πάντες. Βασιλεὺς δὲ κρίνας αὐτῷ τὰ μεγάλα ſυντείνειν πρὸς τὴν τῶν ὄλων φυλακὴν τὰς τῶν θεοσεβῶν εὐχὰς, ταύτας ἀναγκαιῶς ἐπιτορῖζετο, αὐτὸς θ' ἰκέτης γιγνόμενος τοῦ θεοῦ, τοῖς τῶν Ἐκκληſιῶν προέδροις (45) τὰς ὑπὲρ αὐτοῦ λιτὰς ποιῆσθαι ἐνεκελεύετο.

ΚΕΦΑΛΑΙΟΝ ΙΕ'.

Ὅτι καὶ ἐν νομισμασὶ καὶ ἐν εἰκόσιν, ὡς εὐχόμενον εὐντὸν ἐγάραττεν.

Ἔση δ' αὐτοῦ τῇ ψυχῇ πίſτευος ἐνθέου (46) ὑπεστήρικτο δύναμις, μάθοι ἂν τις καὶ ἐκ τοῦδε λογιζόμενος, ὡς ἐν τοῖς χρυσοῖς νομισμασὶ τὴν αὐτοῦ αὐτῶς εἰκόνα ὡς γράφεσθαι διετύπου, ὡς ἄνω βλέπειν δοκεῖν ἀνατεταμένον πρὸς θεόν, τρόπον εὐχομένου. Τούτου μὲν οὖν τὰ ἐκτυπώματα καθ' ὅλης τῆς Ῥωμαίων διέτρεχεν οἰκουμένης· ἐν αὐτοῖς δὲ βασιλεῖοις κατὰ τινὰς πύλας (47) ἐν ταῖς εἰς τὸ μετέωρον τῶν προπύλων ἀνακειμῆναι εἰκόσιν, ἐστὼς ὁρθοῖς ἐγράφετο, ἄνω μὲν εἰς οὐρανὸν ἐμβλέπων, τῷ χεῖρῳ δ' ἐκτεταμένον (48) εὐχομένου σχήματι.

ΚΕΦΑΛΑΙΟΝ ΙΓ'.

Ὅτι καὶ ἐν εἰδωλεῖοις εἰκόνας αὐτοῦ θεῖναι, νόμῳ διεκώλυſεν.

Ἦδε μὲν οὖν αὐτὸς ἑαυτὸν κἀν ταῖς γραφαῖς εὐχόμενον ἀνιστόρει· νόμῳ δ' ἀπέπργεν (49) εἰκόνας αὐτοῦ εἰδῶλων ἐν ναοῖς ἀνατίθῃσθαι, ὡς μὴδὲ μέχρι σκιγραφίας τῇ πλάνῃ τῶν ἀπειρημένων μολύνοντο [ἢ γραφῇ] (50).

ΚΕΦΑΛΑΙΟΝ ΙΖ'.

Ἐν πάλαιῳ προσευχῇ, καὶ θείῳν Γραφῶν ἀγνώσεις.

Σκέψαιτο δ' ἂν τις τὰ τούτων ſεμνότερα, διαγνούς ὡς ἐν αὐτοῖς τοῖς βασιλεῖοις Ἐκκληſίας θεοῦ τρύ-

cum gentiles idem facerent, ut teſtatur Virgilius, *Æneid.*, lib. 1, vers. 97, dum ait :

Ei geminas [duplices] tollens ad sidera palmas.

Illud vero peculiare fuit Chriſtianiſ, manus in crucis formam expandere. Tertullianus in lib. *De oratione*, cap. 11 : « Nos vero non attollimus tantum, ſed etiam expandimus, et Dominica paſſione modulamur. » Idem in *Apologetico*, cap. 30.

(49) *Νόμῳ δ' ἀπέπργεν.* At Socrates in lib. 1, cap. 18, contrarium ſcribit his verbis : Καὶ πάντε μὲν τὰ μονομάχια, εἰκόνας δὲ τὰς ἰδίας ἐν τοῖς ναοῖς ἐναπέθετο. Verum non immerito quis ſuſpicetur corruptum eſſe hunc Socratis locum. Recenſet enim illic Socrates cuncta, quæ ad exſtinguendam gentiliſum ſuperſtitionem a Constantino excogitata ſunt. Inter quæ ait Constantinum, imagines ſuas ac ſtatuas in deorum templis poſuiſſe. Atqui eo facto non exſtinguebatur ſuperſtitio gentiliſum, ſed agebatur aut mutabatur. Imperatorem enim Dei loco adoraturi erant gentiles. Quamobrem Socratis locus emendandus eſt ex Eusebio in hunc modum : Εἰκόνας δὲ τὰς ἰδίας ἐν τοῖς ναοῖς ἀπέπργεν ἀνατίθῃσθαι.

(50) *Μολύνοντο ἢ γραφῇ.* Delenda puto hæc verba ἢ γραφῇ, quippe quæ ſenſum turbant. Illi enim expunctiſtius ſenſus eſt planiſſimus.

πον (51) διέθετο, σπουδῆ ἐξάρχων αὐτὸς τῶν ἔνδον ἑκκλησιαζομένων μετὰ χειρὰς γέ τοι λαμβάνων τὰς βιβλους, τῇ τῶν θεοπνεύστων λογίων θεωρίᾳ προσαιεῖχε τὸν νοῦν· εἴτ' εὐχὰς ἐνθέσμιους σὺν τοῖς τὸν βασιλεῖον οἶκον πληροῦσιν (52) ἀπέδιδου.

ΚΕΦΑΛΑΙΟΝ ΙΗ'.

Τῆς Κυριακῆς τὴν ἡμέραν καὶ παρασκευῆς νομοθεσία τιμῆν.

Καὶ ἡμέραν δ' εὐχῶν ἡγεῖσθαι κατ'ἀλληλον, τὴν κυρίαν ἀληθῶς καὶ πρώτην ὄντως Κυριακὴν τε καὶ σωτήριον, διετύπου· διάκονοι δ' αὐτῷ καὶ ὑφηρεῖται Θεῷ καθιερωμένοι, βίου τε σεμνότητι καὶ ἀρετῇ πάση κόσμιοι ἄνδρες, φύλακες τοῦ παντὸς οἴκου (53) καθίστανται· δορυφόροι τε πιστοὶ σωματοφύλακες, τρόποις εὐνοίας [καὶ] πίστει καθωπλισμένοι, βασιλέα διδάσκαλον εὐσεβῶν ἐδιδάσκοντο (54) τρόπων, τιμῶν τε οὐχ ἤττον καὶ αὐτοὶ τὴν σωτήριον καὶ Κυριακὴν ἡμέραν, εὐχὰς τε ἐν αὐταῖς συντελοῦντες τὰς βασιλεῖ φιλίας. Ταυτὸν δὲ πράττειν καὶ πάντας ἐνήγεν ἄνθρωπος ὁ μακάριος, ὡς περ εὐχὴν ταύτην πεποιημένος, ἡρέμα σύμπαντας ἀνθρώπους θεοσεβείας ἀπεργάσασθαι. Διὸ τοῖς ὑπὸ τὴν Ῥωμαίων ἀρχὴν πολιτευομένοις ἅπασιν, σχολὴν ἄγειν ταῖς ἐπινύμοις τοῦ Σωτήρος ἡμέραις ἐνουθέτει, ὁμοίως δὲ καὶ τὰς τοῦ σαββάτου τιμῆν (55)· μνήμης ἐνεκά μοι δοκεῖν τῶν ἐν ταύταις τῷ κοινῷ Σωτήρι πεπεράχθαι μνημονευομένων. Τὴν δὲ γε σωτήριον ἡμέραν, ἣν καὶ φωτὸς εἶναι καὶ ἡλίου ἐπώνυμον συμβαίνει, τὰ στρατιωτικὰ πάντα διὰ σπουδῆς τιμῆν διδάσκων, τοῖς μὲν τῆς ἐνθέου μετέχουσι πίστεως, ἀκυλότως τῇ Ἐκκλησίᾳ τοῦ Θεοῦ καρτερεῖν μετεδίδου σχολῆς, ἐφ' ᾧ τὰς εὐχὰς, μηδεὶνδὲ αὐτοῖς ἐμποδῶν γιγνομένου, συντελεῖν.

atque otium indulsit, quo absque ullo impelimento

ΚΕΦΑΛΑΙΟΝ ΙΘ'.

**Ὅπως καὶ τοὺς ἐθνικοὺς στρατιώτας, ἐν Κυριακαῖς εὐχεσθῆναι προσέταξε.*

Τοῖς καὶ μήπω τοῦ θεοῦ λόγου μετασχοῦσιν, ἐν

(51) Ἐκκλησίας Θεοῦ τρόπων. Sozomenus in lib. 1, c. 7, de Constantino imp. ita scribit: Καὶ ἐν τοῖς βασιλείοις εὐκτήριον οἶκον κατεσκευάσαε. Apparet Sozomenum id ex Eusebio nostro, uti solet, hausisse. Sed Eusebius non dicit Constantinum in palatio ecclesiam ædificasse. Hoc tantum dicit, illum ecclesiam quamdam speciem in palatio instituisse. Vide panegyricum Eusebii in tricennialibus Constantini, pag. 628, ubi sententiam nostram aperte confirmat.

(52) Τοῖς τὸν βασιλεῖον οἶκον πληροῦσιν. Vox ambigua est βασιλεῖος οἶκος, quæ et ecclesiam et palatium significat. Ac videtur Eusebius de industria in hujus vocis ambiguitate lussisse, eo quod Constantini palatium simile esset ecclesiæ. Et quos hic vocat τοὺς τὸν βασιλεῖον οἶκον πληροῦντας, supra vocavit τοὺς ἔνδον ἑκκλησιαζομένους.

(53) Φύλακες τοῦ παντὸς οἴκου. Interpres Sozomeni sententiam secutus ecclesiam intellexit, cui non assentior. Nam Eusebius ipse in Panegyrico, pag. 628, ubi hæc ad verbum leguntur, nihil de ecclesia dicit. Sensus igitur hujus loci est, Constantinum ministris ac famulis Dei et sacerdotibus curam et custodiam totius palatii sui commississe: ita ut sacerdotes essent quasi quidam majores domus, aut quos Romani curas palatii vocabant.

A quamdam velut Ecclesiam Dei constituit. Ac diligentia quidem et alacritate præibat cunctis qui in Ecclesiam illam erant ascripti: et sacros Codices in manus sumens oracula a Deo edita attento animo meditabatur. Posthac solennes preces cum universo aulicorum cœtu recitabat.

CAPUT XVIII.

Diem Dominicum et sextam feriam honorari præcipit.

Diem vero precationibus congruum haberi constituit, eum qui primus est et caput cæterorum, et qui revera Dominicus est ac salutaris. Præterea diaconos et Deo consecratos ministros, qui vitæ gravitate et reliquis virtutibus ornati essent, totius domus custodes ordinavit. Denique protectores et stipatores fidi, benevolentia et fidei armis instructi, imperatorem ipsum pietatis magistrum habebant; et salutarem ac Dominicum diem perinde honorabant; eoque die precationes imperatori gratas ad Deum fundebant. Reliquos etiam mortales, ad idem faciendum incitavit princeps beatissimus; utpote qui id maxime in votis haberet, ut universos homines paulatim Dei cultores efficeret. Atque ob hanc causam cunctis sub imperio Romano degentibus præcepit, ut Dominico die feriantur; utque diem qui est pridie sabbati similiter honorarent: in memoriam, ut videtur, earum rerum, quæ a communi omnium Servatore illis diebus gestæ esse perhibentur. Porro cum exercitum omnem ad salutaris diei, qui lucis ac solis appellatur nomine, religiosum cultum insitueret; iis quidem qui fidem divinitus inspiratam amplexi erant, exercendi se ex more institutoque Ecclesiæ Dei tempus orationibus vacarent.

535 CAPUT XIX.

Quomodo etiam gentiles milites diebus Dominicis orare docuerit.

Reliquis vero qui divina fidei doctrinam nondum

(54) Διδάσκαλον εὐσεβῶν ἐδιδάσκοντο. Scribendum puto ἐπεγράφοντο. Nam excusa lectio ferri non potest. Atque ita in Panegyrico, pag. 628.

(55) Καὶ τὰς τοῦ σαββάτου τιμῆν. Scribendum est procul dubio τὴν πρὸ τοῦ σαββάτου. Atque ita apparet legisse eum qui titulos horum capitum composuit. Sed et Sozomenus in libro primo, capite 7, idipsum confirmat, dum scribit: Τὴν δὲ Κυριακὴν καλουμένην ἡμέραν, ἣν Ἑβραῖοι πρώτην τῆς ἑβδομάδος ὀνομάζουσιν, Ἕλληνες δὲ ἡλίω ἀνατιθέασιν, καὶ τὴν πρὸ τῆς ἑβδόμης, ἐνομοθέτησε δικαστηρίων καὶ τῶν ἄλλων σχολὴν ἄγειν πάντας, καὶ ἐν εὐχαῖς καὶ λιταῖς τὸ θεῖον θεραπεύειν, id est: *Die autem Dominico quem Hebraei primum sabbati, gentiles vero diem Solis appellant; item sexta feria, cunctos a judiciis aliisque operibus feriari præcepit, et precibus ac supplicationibus Deum venerari.* In his Sozomeni verbis nonnihil difficultatis occurrit, quod quidem spectat ad diem Veneris. Vix enim mihi persuadere possum, Constantinum præcepisse, ut eo die a judiciis abstinerent. Certe Eusebius id non dicit de Veneris die, sed tantum de die Dominico. Exstat Constantini lex in codice Theodosiano, titulo, *De feriis*, in qua dies tantum Dominicus excipitur. Itaque id de suo admensus est Sozomenus. Qui cum sua ætate id observari videret Constantinopoli (sunt enim advocatus in ea urbe, una cum Aquilino quo-

susceperant, altera iuge præcepit, ut Dominicis diebus in campum purum procederent, et precationem quam antea didicissent, simul omnes signo dato ad Deum funderent. Neque enim hastis et armatura, nec corporis viribus confidere eos oportere: sed summum omnium Deum, auctorem bonorum omnium ipsiusque adeo victoriæ agnoscendum esse; etique solemnes preces persolvere debere, manibus quidem in cælum sublatis, mentis autem oculis altius ad ipsum usque cæli regem erectis; hunc victoriæ auctorem, hunc Servatorem custodemque et adiutorem invocare in precationibus eos debere. Ipse porro precationis formam cunctis militibus tradidit, iubens ut Latino sermone omnes pronuntiarent ad hunc modum.

CAPUT XX.

Forma precationis a Constantino militibus tradita.

« Te solum agnoscimus Deum; te regem profite-mur; te adiutorem invocamus. Tui muneris est quod victorias retulimus, quod hostes superavimus. Tibi ob præterita jam bona gratias agimus, et futura a te speramus. Tibi omnes supplicamus, utque imperatorem nostrum Constantinum, una cum piis-simis ejus liberis incolumem et victorem diutissime nobis serves, rogamus. » Hæc die Solis a militaribus numeris fieri, et hæc verba inter precandum ab iis proferri præcepit.

CAPUT XXI.

In armis militum signum Dominicæ crucis exprimi jubet.

Quinetiam in ipsis armis, salutaris tropæi signum jussit effingi. Utque ante instructum armis exercitum non aurea signa et simulacra, ut antea moris erat, sed solum crucis tropæum præferretur mandavit.

536 CAPUT XXII.

Studium precandi et cultus festi Paschalis.

Ipse vero utpote sacrorum mysteriorum particeps,

dam, ut ipse scribit in lib. II) Constantinum, ejus rei auctorem fuisse credidit.

(56) *Τὰς Κυριακὰς ἡμέρας.* Scribendum est, ταῖς Κυριακαῖς ἡμέραις, vel certe κατὰ τὰς Κυριακὰς ἡμέρας.

(57) *Ἐπὶ καθαροῦ... πεδίου.* Campum purum dicit, in quo nullæ aræ, nulla essent sepulcra.

(58) *Μήτε γὰρ δόρασι χρῆσθαι.* In Panegyrico Eusebii ubi hæc iisdem verbis leguntur, rectius scribitur χρῆναι, quod interpres non animadvertit.

(59) *Ἐπ' αὐτῶν τῶν ὅπλων.* Idem scribit Sozomenus in lib. I, c. 7: Τοὺς δὲ στρατιώτας προσ-cήζων ὁμοίως αὐτῶ τὸν Θεὸν σέβειν, τὰ τούτων ὅπλα τῶ συμβόλῳ τοῦ σταυροῦ κατεστήματε. Quæ quidem Sozomeni verba ex Eusebio desumpta esse nemo non videt. Porro ὅπλων nomine scuta intelligo, in quibus salutare crucis signum depingi jusserat Constantinus. Certe in Notitia imperii Romani hujusmodi scuta visuntur, in quibus signum crucis diversis modis expressum est. Sed et Prudentius in libro *Contra Symmachum* idem testatur his versibus:

*Christus purpureum stellanti pictus in auro
Signabat labarum: clypeorum insigni: Christus
Purpurea.*

δευτέρῳ νόμῳ διεκελεύετο, τὰς Κυριακὰς ἡμέρας (56) ἐν προστατοῖς ἐπὶ καθαροῦ προτέναι πεδίου (57), κά- ταῦθα μεμελετημένην εὐχὴν ἐξ ἐνδὸς συνθήματος ὁμοῦ τοὺς πάντας ἀναπέμπειν Θεῷ· μήτε γὰρ δόρασι χρῆσθαι (58), μήτε παντευχίαις, μηδ' ἄλλῃ σωματῶν τὰς ἑαυτῶν ἐξάπτειν ἐλπίδας, τὸν δ' ἐπὶ πάντων εἰ- δέναι Θεόν, παντὸς ἀγαθοῦ δοτῆρα καὶ αὐτῆς νίκης· ἢ καὶ τὰς ἐνθέσιμους προσθήκειν ἀποδιδόναί εὐχὰς, ἀνω μὲν αἰρόντας εἰς οὐρανὸν μετεώρους τὰς χεῖρας, ἀνωτάτω δ' ἐπὶ τὸν οὐράνιον βασιλέα τῶς δια- νοίας παραπέμποντας ὀφθαλμοῦς, κάκεινον ταῖς εὐ- χαῖς νίκης δοτῆρα καὶ σωτῆρα, φύλακά τε καὶ βοηθὸν ἐπιθωμένους. Καὶ τῆς εὐχῆς δὲ τοῖς στρατιωτικοῖς ἅπασι διδάσκαλος ἦν αὐτὸς, Ῥωμαῖα γλώττη τοὺς πάντας ὡδε λέγειν ἐγκελεύσάμενος.

B

ΚΕΦΑΛΑΙΟΝ Κ'.

Εὐχῆς ῥήματα, στρατιωτικῶν ὑπὸ Κωνσταντίνου δοθείσης.

« Σε μόνον σὶδαμεν Θεόν· σὲ βασιλέα γνωρίζομεν σὲ βοηθὸν ἀνακαλούμεθα· παρὰ σοῦ τὰς νίκας ἡρά- μεθα· διὰ σοῦ κρείττους τῶν ἐχθρῶν κατέστημεν σοὶ τὴν τῶν ὑπαρξάντων ἀγαθῶν χάριν γνωρίζομεν· σὲ καὶ τῶν μελλόντων ἐλπίζομεν· σοῦ πάντες ἰκέται γινόμεθα· τὸν ἡμέτερον βασιλέα Κωνσταντίνον, πατ- ρῆδάς τε αὐτοῦ θεοφιλεῖς, ἐπὶ μῆχιστον ἡμῖν βλοῦ, σῶσον καὶ νικητὴν φυλάττεσθαι ποτινώμεθα. » Τοιαῦτα κατὰ τὴν τοῦ φωτὸς ἡμέραν ἐνομοθέτει πράττειν τὰ στρατιωτικὰ τάγματα, καὶ τοιαύτας ἐδίδασκεν ἐν ταῖς πρὸς Θεὸν εὐχαῖς ἀφιέναι φωνάς.

ΚΕΦΑΛΑΙΟΝ ΚΑ'.

C

Ἐν τοῖς στρατιωτικῶν ὅπλοις σημεῖα τοῦ σταυ- ροῦ τοῦ Σωτήρος.

Ἦδη δὲ καὶ ἐπ' αὐτῶν τῶν ὅπλων (59), τὸ τοῦ σω- τηρίου τροπαίου σύμβολον κατασημαίνεσθαι ἐποίησεν· τοῦ τε ἐνόπλου στρατοῦ (60) προπομπεύειν, χρυσῶν μὲν ἀγαλμάτων (61) ὅποια πρότερον αὐτοῖς ἔθος ἦν, τὸ μὴδὲν, μόνον δὲ τὸ σωτήριον τρόπαιον.

ΚΕΦΑΛΑΙΟΝ ΚΒ'.

Σπουδὴ προσευχῆς (62), καὶ τιμὴ τῆς τοῦ Πάσχα ἑορτῆς.

Αὐτὸς δ' οἷά τις μέτοχος ἱερῶν ὀργῶν, ἐν ἀπορρή-

(60) *Ἐν τῷ ἐνόπλιῳ σταυροῦ.* Lego στρατοῦ, ut legisse videtur interpres. Causam erroris præbuisse videtur compendiaria scribendi forma. Nam cum librarius scripsisset σταυροῦ, imperitus exscriptor id significare credidit σταυροῦ.

(61) *Χρυσῶν μὲν ἀγαλμάτων.* Ante hæc verba codd. Fuketii et Turnebi duas voculas addunt hoc modo: τὰ τῶν χρυσῶν, etc. Et in sequente linea post vocem τὸ μὴδὲν. iidem codices et Savilianus addunt verbum ἡγεῖσθαι. Sed vulgata lectio longe præstat.

(62) *Ἐν τῷ ὄπῳ δὲ προσευχῆς.* Hujus capituli titulum feliciter mihi videor emendasse: Σπουδὴ προσευχῆς. In hoc enim capite agit Eusebius de studio precandi, quo Constantinus imperator ardebat. Causam errori dedit antiquiorum consuetudo, qui in titulis capitulum perscribendis primam litteram omittere solebant, ut eam posthac per otium miniato colore depingerent. Certe in schedis Regis prima tituli littera semper omissa est. In codice autem Fuketii interdum additur, interdum omittitur. Exempli gratia titulus hujus capituli, tum in Fuk. codice, et in schedis Regis ita conceptus est: τοῦ δεῖ προσευχῆς, omissa prima littera; quæ

τοὺς εἶσω τοὺς αὐτοῦ βασιλικοὺς ταμείους, καιροὺς ἐκάστης ἡμέρας τακτοῦν ἑαυτὸν ἐγκλείων, μόνος μόνῃ τῷ αὐτοῦ προσωπιδαί Θεῷ, ἱκετηρικαῖς τε δεήσασι γονυπετῶν, κατεδυσώπει ὧν ἔδειτο τυχεῖν ταῖς δὲ τῆς σωτηρίου ἑορτῆς ἡμέραις ἐπιτείνων τὴν ἀσκησιν, πάσῃ ῥώμῃ ψυχῆς καὶ σώματος θείας ἱεροφαντίας ἐτελεῖτο (63), σπουδῇ τοῖς πᾶσι (64) τῆς ἑορτῆς ἐξάρχων. Τὴν δ' ἱερὰν διανυκτέρευσιν μετέβαλλεν εἰς ἡμερινὰ φῶτα, κηροῦ κίονας (65) ὑψηλοτάτους καθ' ὅλης ἐξαπτόντων τῆς πόλεως τῶν ἐπιτοῦτῳ τεταγμένων· λαμπάδες δ' ἦσαν πυρὸς (66), πᾶντα φωτίζουσαι τόπον, ὡς λαμπρὰς ἡμέρας τηλαυγεστέραν τὴν μυστικὴν διανυκτέρευσιν ἀποτελεῖσθαι. Διαλαβούσης δὲ τῆς ἑω, τὰς σωτηρίου εὐεργεσίας μιμούμενος, πᾶσιν ἔθνεσιν λαοῖς τε καὶ δῆμοις, τὴν εὐεργετικὴν ἐξήπλου δεξιάν (67), πλούσια πάντα τοῖς πᾶσι δωρούμενος.

ΚΕΦΑΛΑΙΟΝ ΚΓ'.

*Ὅπως εἰδωλολατρίας μὲν ἐκώλυσε, μάρτυρας δὲ καὶ ἑορτὰς ἐτίμη.

Οὕτω μὲν οὖν αὐτὸς τῷ ἑαυτοῦ ἱερᾷτο Θεῷ. Καθόλου δὲ τοῖς ὑπὸ τῇ Ῥωμαίων ἀρχῇ δῆμοις τε καὶ στρατιωτικοῖς, πύλαι ἀπεκλείοντο εἰδωλολατρίας,

codex Fuk. in corpore libri ita supplet: ὅπου δεῖ, etc. male et sine ullo sensu, ut apparet.

(63) *Θεὸς ἱεροφαντίας ἐτελεῖτο.* Christophorus vertit, *divinos sacrorum ritus obibat.* Musculus vero ita vertit, *sacras caeremonias expeditabat.* Sed neuter eorum vidit locum hunc corruptum esse. Lego igitur *ἱεροφαντίας ἐτέλει.* Constantinum enim comparat antistiti et hierophantæ. Unde statim subjicit, οὕτω μὲν οὖν τῷ ἑαυτοῦ ἱερᾷτο Θεῷ, additque Constantinum se pro episcopo gessisse, idque nomen sibi adscivisse. præsentibus episcopis.

(64) *Vulg. ὡδὲ δὲ τοῖς πᾶσι.* In Fuk. cod. ὡδε δὲ. Lego σπουδῇ τοῖς πᾶσι τῆς ἑορτῆς ἐξάρχων. Sic supra cap. 17, σπουδῇ ἐξάρχων αὐτὸς τῶν ἔθνων ἐκκλησιαζομένων.

(65) *Κηροῦ κίονας.* Christiani in vigilia festi paschalis maximam cereorum copiam accendebant. Quod cum intra ecclesiam duntaxat facerent, Constantinus etiam extra ecclesiam cereos passim accendi jussit, in honorem tantæ festivitatis. Cumque in magnis civitatibus noctu lumina accendi solerent in comitiis, ut notavi ad lib. xiv. Anm. Marcellini, Constantinus ea nocte multo plures ac majores cereos voluit accendi, ut gentilium animos ad Christianæ religionis venerationem perduceret. Porro columnæ illæ cereæ, quas hic memorat Eusebius, cereum paschalem optime designant, quem in vigilia paschali accendere solemus: de quo singularem librum scripsit Barnabas Brissonius. Gregorius Naz. in oratione 19: *Τὸ ἅγιον Πάσχα καὶ περιβόητον, ἢ βασιλεύσα τῶν ἡμερῶν ἡμέρα· καὶ ἡ λαμπρὰ νύξ, λύουσα τὸ σκότος τῆς ἀμαρτίας, καθ' ἣν ἡμεῖς ὑπὸ πλουσίῳ φωτὶ τὴν σωτηρίαν ἡμῶν αὐτῶν ἑορτάζομεν.* Et in oratione 2 de Pascha, pag. 676, ait in vigilia Paschæ lumina, tum privatim, tum publice accendi solita; adeo ut nox illa ob frequentiam luminum, quæ omnis ætas ac dignitas accendebat, clarissima redderetur. Merito igitur Gaudentius Brixiensis noctem illam splendidissimam appellat, et Zeno Veronensis in serm. 1 ad neophytos.

(66) *Λαμπάδες δ' ἦσαν πυρὸς.* Hæc verba Musculus quidem ita accepit, quasi essent expositio præcedentium κηροῦ κίονας. Christophorus vero lampadas

A In intimis palatii sui penetralibus quotidie statis horis sese includens, remotis arbitris, solus cum solo colloquebatur Deo; et in genua provolutus, ea quibus opus haberet supplicii prece postulabat. In ipsis autem salutiferæ festivitatis diebus, disciplinae atque exercitationis vigorem intendens, cunctis animi et corporis viribus collectis, pontificis atque hierophantæ munere fungebatur. Et ipse quidem cæteris omnibus præibat ad festi celebrationem. Sacram autem vigiliam in diurnum splendorem converterat, accensis tota urbe cereorum quibusdam columnis per eos quibus id operis erat injunctum. Lampades quoque accensæ cuncta passim loca illustrabant; adeo ut hæc mystica vigilia quovis vel splendidissimo die splendidior redderetur. Simul vero ac dies illuxerat, Servatoris nostri beneficentiam imitari studens, universis gentibus, provinciis ac populis largam manum porrigebat, opulentissima donans omnibus munera.

CAPUT XXIII.

Quomodo idolorum cultum prohibuit, martyrum autem festa honoravit.

Hoc igitur modo ipse Deo suo sacra faciebat. Cæterum cunctis sub Romano imperio degentibus, tam plebeis quam militibus, occlusæ erant fores

distinxit a columnis illis cereis; quem nos etiam secuti sumus, Græci λαμπάδας proprie vocant quas Latini tædas, ut docet Pollux in lib. x, cap. 26: *Παρός μέντοι καὶ Φαρός ἡ λαμπάς· ὡς δταν φῆ ἐν τῇ Ἀλμυρῇ Εὐριπίδης· Πόθεν δὲ πένυλης φανὸν ἐξεύρες λαβεῖν;* Καὶ γὰρ δᾶδες, καὶ λαμπάδες εἰσι τῶν πυρρῶρων. Τὰς μέντοι λαμπάδας, καὶ κάμακας εἰρηκενὲν *Ἐαρτρίαις* Ἀσχυλός. Sic enim scribendum est, non *Ἐξαρτρίαις* ut vulgo legitur. Hinc certamen apud Græcos λαμπαδηδρομία, ab iis facibus ita dictum; summitur etiam λαμπάς a Græcis pro lucerna, ut in Matthæi cap. xxv, eodem modo quo φανὸς tam pro tæda accipitur, quam pro lucerna.

(67) *Ἐξήπλου δεξιάν.* Notandum est hic Eusebii locus de elemosyna paschali, quam Constantinus quotannis erogare consueverat, in memoriam beneficii quod Christus per illos dies contulit generi humano. Solebant olim veteres Christiani festo Paschæ die stipem pauperibus erogare: idque non solum laici, verum etiam clerici studiose præstabant. Qua de re illustris est locus Commodiani in lib. II *Institutionum*, cap. 75.

Congruit in Pascha, die felicissimo nostro, Latentur et illi qui postulant sumpta diurna. Erogetur eis quod sufficit, vinum et esca. Respicite fontem quo memorentur ista pro vobis. Immedico sumptu deficitis Christo donare. Cum ipsi non facitis, quomodo suadere potestis Justitiam legis talibus? vel semel in anno. Sic multos urget blasphemia sæpe de vobis.

Alloquitur Commodianus clericos, ut patet ex titulo carminis, et ex primis singulorum versuum litteris. Monetque illos, ut saltem die Paschæ stipem pauperibus erogent. Increpat etiam illos, quod ob nimiam vivendi mollietiam nihil ipsis suppetat, quod pauperibus erogent. Id enim significat hic versus:

Immedico sumptu deficitis Christo donare.

De eadem elemosyna paschali Anastasius in *Vita Adriani* Papæ loquitur his verbis: « Simulque et in balneo juxta eandem ecclesiam sito, ubi fratres nostri Christi pauperes, qui ad accipiendam elemosynam in paschali festivitate annuè occurrere et lavari solebant. »

civium simulacrorum, et quodvis sacrificiorum genus interdictum. Missa quoque lex est ad præsides provinciarum, ut diem Dominicum etiam ipsi venerarent. Idem festos martyrum dies jussu principis observabant, et ecclesiasticarum festivitatum tempora debito honore prosequerantur. Quæ quidem omnia summo cum imperatoris peragebantur gaudio.

CAPUT XXIV.

Quod rerum externarum quasi episcopum se esse dixit.

Quocirca non absurde, cum episcopus aliquando convivio exciperet, se quoque episcopum esse dixit, his fere verbis usus nobis presentibus. « Vos quidem, inquit, in iis quæ intra Ecclesiam **537** sunt, episcopi estis. Ego vero in iis quæ extra geruntur, episcopus a Deo sum constitutus. » Itaque **B** consilia capiens dictis congruentia, omnes imperio suo subjectos episcopali sollicitudine gubernabat, et, quibuscunque modis poterat, ut veram pietatem consecrarentur incitabat.

CAPUT XXV.

De prohibitione sacrificiorum et initiationum, et de aboliitis gladiatoribus et impuris sacerdotibus Nili.

Hinc est quod crebris legibus et constitutionibus interdixit omnibus, ne simulacris sacrificarent, ne vates curiose consulerent, neve simulacra erigerent; aut arcana sacra peragerent; postremo ne cruentis gladiatorum spectaculis urbes contaminarent. Cumque Ægyptii et Alexandrini fluvium **538** ministerio quorundam hominum effeminatorum colere consuevissent, lex quoque ad eos data est, ut

(68) *Θυσίας τε τρόπος ἀπηγορεύετο πᾶς.* Hæc benigne interpretanda sunt. Constat enim sacrificia gentilium a Constantino Magno non fuisse nominatim prohibita, ut diserte docet Libanius in oratione *Pro templis*. Privata quidem et domestica sacrificia Constantinus lege lata prohibuit, ut patet ex codice Theodosiano, *De maleficiis et mathematicis*, et ex lege prima *De paganis*. Sed publica ac solemnia quæ a majoribus instituta fuerant, non inhibuit. Idem repetit Eusebius, cap. 25.

(69) *Τῷ νεύματι βασιλέως.* Scribendum est ὡς τῷ νεύματι βασιλέως, supple ἀρχόντες. Male in editione Roberti Stephani post vocem βασιλέως punctum apponitur, cum post verbum γεραίρειν ponendum sit, ut habetur in codice Regio, et in schedis.

(69*) *Ἐκκληστίας.* Alii ἐν ἐκκληστίας. Sed nulla præpositione usus est, vertique debet locus: *festorumque dies publicis conventibus celebrabant*. Edit.

(70) *Μὴ μαντεῖα περιεργάζεσθαι.* Male interpres vertit: *ne oracula curiose scrutarentur*. Jamdudum enim oracula dæmones edere desierant. Itaque superflua erat lex Constantini, qui oracula scrutari vetuisset. Malim igitur hic intelligere vates, harios, mathematicos et aruspices: quos consulere vetuit Constantinus lege 1 et 2 codice Theod., *De maleficiis et mathematicis*.

(71) *Τὸν παρ' αὐτοῖς ποταμὸν δι' ἀνδρῶν ἐκτεθλυμένων θεραπεύειν.* Apud Ægyptios androgyni erant Nili sacerdotes, ut docet Gregorius Naz. in ii invectiva *Contra Julianum*: ἐν σου μόνον αἰδέσιμον, αἱ παρ' Αἰγυπτίοις δι' ἀνδρογύνων τιμαὶ τοῦ Νεῖλου. Idem in carmine ad Nemesium:

Γαλλίας Κυβέλης ὀλολύγημα, ὅσσα τε Νεῖλον καρποδύτην τίουσιν ἐν αἰσχεῖν ἀνδρογύνωισιν.

Θυσίας τε τρόπος ἀπηγορεύετο πᾶς (68) καὶ τοῖς κατ' ἔθνος δ' ἀρχουσιν, ὁμοίως τὴν Κυριακὴν ἡμέραν νόμος ἐφοῖτα γεραίρειν· τῷ νεύματι βασιλέως (69) καὶ μαρτύρων ἡμέρας ἐτίμων, κατοῦς θ' ἐορτῶν ἐκκληστίας (69*) ἐδόξαζον, πάντα τε βασιλεὶ καταθυμῶς τὰ τοιαῦτα ἐπράττετο.

ΚΕΦΑΛΑΙΟΝ ΚΔ'.

Ὅτι τῶν ἔξω πραγμάτων ὡς περ ἐπίσκοποι εὐατόν εἶπεν εἶναι.

Ἐνθεν εἰκότως αὐτὸς ἐν ἐστίασει ποτὲ δεξιούμενος ἐπίσκοπος, λόγον ἀφῆκεν, ὡς ἄρα εἶη καὶ αὐτὸς ἐπίσκοπος, ὡδὲ πη αὐτοῖς εἰπὼν ῥήμασιν ἐφ' ἡμετέραις ἀκοαῖς· « Ἄλλ' ὁμεῖς μὲν τῶν εἰσω τῆς Ἐκκλησίας, ἐγὼ δὲ τῶν ἐκτὸς ὑπὸ Θεοῦ καθεσταμένος, ἐπίσκοπος ἂν εἶην. » Ἀκόλουθα δ' οὖν τῷ λόγῳ διανοούμενος, τοὺς ἀρχομένους ἅπαντας ἐπισκόπει, προὔτρπέ τε, ὅση περ ἂν ἡ δύναμις. τὸν εὐσεβῆ μεταδιώκειν βίον.

ΚΕΦΑΛΑΙΟΝ ΚΕ'.

Ὅτι περὶ κωλύσεως θυσῶν καὶ τελετῶν καὶ μορμαχῶν, καὶ τῶν τοπρῶν ἀκολάστων τοῦ Νεῖλου.

Ἐνθεν εἰκότως ἐπαλλήλοις τε νόμοις καὶ διατάξεσι τοῖς πᾶσι διεκελεύετο, μὴ θύειν εἰδώλοις, μὴ μαντεῖα περιεργάζεσθαι (70), μὴ ξοάων ἐγέρσει ποιέσθαι, μὴ τελετὰς κρυφίως ἐκτελεῖν, μὴ μονομάχων μαιφονίας μολύνειν τὰς πόλεις. Τοῖς δὲ κατ' Αἴγυπτον αὐτὴν τε τὴν Ἀλεξάνδρειαν, τὸν παρ' αὐτοῖς ποταμὸν δι' ἀνδρῶν ἐκτεθλυμένων θεραπεύειν (71) ἔθος ἔχουσι, νόμος ἄλλος κατεπέμπετο,

Quare eleganter idem Gregorius in oratione quam scripsit in sancta lumina Epiphaniarum, ait Ægyptios hoc factio Nilum contumelia potius quam honore affecisse. De eodem Ægyptiorum ritu locus est illustris in oratione Libanii *Pro templis*, qui quoniam ad institutum nostrum plurimum facit, nec ab interprete intellectus est, hic miretur ascribi: Οὐ τοῖνον τῇ Ῥώμῃ μόνον ἐφυλάχθη τὸ θύειν, ἀλλὰ καὶ τῇ τοῦ Σαράπιδος, τῇ πολλῇ καὶ μεγάλῃ, καὶ πληθὺς κεκτημένη νεών, δι' ὧν κοινήν ἅπαντων ἀνθρώπων ποιεῖ τὴν τῆς Αἰγύπτου φορὰν· αὐτὴ δὲ ἔργον τοῦ Νεῖλου· τὸν Νεῖλον δὲ ἐστία, ἀναβαίνειν ἐπὶ τὰς ἀρούρας πειθοντα, ὧν οὐ ποιούμενων ὅτε τε γρη, καὶ παρ' ὧν, οὐδ' ἂν αὐτὸς ἐθελῆσειεν. Ἄ μοι δοκοῦσιν εἰδότες οἱ καὶ ταῦτα ἂν ἠδέως ἀνελόντες, οὐκ ἀνελεῖν, ἀλλ' ἀφείναι τὸν ποταμὸν ἐνώχεισθαι τοῖς παλαιῶς νομίμοις, ἐπὶ μισθῷ τῷ εἰωθότι. *Nec vero Romæ solum sacrificia permissa sunt, verum etiam magnæ illi et populose urbi Sarapidis, et templorum multitudine referat, quorum ope communem cunctis hominibus reddit Ægypti ubertatem. Porro hæc ubertas donum est Nili. Nilum autem epulo excipiunt, utque in arva ascendat invitant sacra illa, quæ nisi stato ac solemnî tempore, et ab iis qui ad hoc constituti sunt, facta fuerint, nec ipse Nilus unquam ascendere et exundare voluerit. Quod cum probe intelligerent ii, qui hæc quoque sacra libentissime sustulissent, tamen ea abolere consulto noluerunt. Sed fluvium illum ex more institutoque majorum, epulo excipi passus sunt, quippe qui magnam mercedem rependeret, frugum scilicet ubertatem. Ex hoc Libanii loco manifeste apparet, hos Nili sacerdotes androgynos sublatis non fuisse a Constantino: vel certe si sublatis sunt, paulo post restitutos fuisse.*

πάν τὸ τῶν ἀνδρογύνων γένος ὡσπερ τι κίβδηλον, ἀφανὲς γίνεσθαι τοῦ βίου, μηδ' ἐξεῖναι ποι ἑρᾶσθαι τοὺς τὴν ἀτέλειαν ταύτην νενοσηκότας. Ἐπεὶ δ' ὑπέλαβον οἱ δεισιδάιμονες, μηκέτι τὸν ποταμὸν βεῦσειν αὐτοῖς συνήθως, πάν τὸνναντίον ἢ προσεδόκησαν θεὸς τῷ βασιλέως συμπράττων νόμῳ κατειργάζετο· οἱ μὲν γὰρ οὐκέτι ἦσαν οἱ τῆ σφῶν βδελυρίζ τὰς πόλεις μαιίνοντες, ὁ δὲ ὡσανεὶ καθαρθείσης αὐτῷ τῆς χώρας, ἐφέρετο οἶος οὐδέποτε, ἀνέβαινέ τε πλουσίῳ τῷ βεῦματι πάσας ἐπικλύζων τὰς ἀρούρας, ἔργῳ παιδεύων τοὺς ἄφρονας, μιαρὸς μὲν ἐκτρέπεσθαι δεῖν ἀνδρας, μόνῳ δὲ τῷ παντὸς ἀγαθοῦ δοτῆρι τὴν τῶν καλῶν ἀνατιθέναι αἰτίαν.

ΚΕΦΑΛΑΙΟΝ ΚΖ'.

Νόμον τοῦ κατὰ ἀτέκνων ὄντος διόρθωσις, ἔτι δὲ καὶ τοῦ περὶ διαθηκῶν ὁμοίως διόρθωσις.

Ἄλλὰ γὰρ μυρία τοιαῦτα βασιλεὶ πραχθέντα ἐφ' ἐκάστης ἐπαρχίας, πλείστη γένοιτ' ἂν ῥαστώνῃ (72) τοῖς γράφειν αὐτὰ φιλοτιμουμένοις· ὡσπερ οὖν καὶ νόμους οὓς ἐκ παλαιῶν ἐπὶ τὸ ὀσιώτερον μεταβάλλων ἀνενοῦτο. Καὶ τούτων δ' ἐν ὀλίγῳ ῥᾶον ἐκφῆσαι τὸν τρόπον. Τοὺς ἀπαιδας (73) παλαιοὶ νόμοι στερήσει τῆς τῶν γονίμων διαδοχῆς ἐτιμωροῦντο· καὶ ἦν ὄντος κατὰ τῶν ἀτέκνων ἀπηνῆς νόμος, ὡσανεὶ πεπλημμεληκότας αὐτοὺς ζημίᾳ κολάζων. Λύσας δὲ συγκωρεῖ κληρονομεῖν τοὺς προσήκοντας. Τοῦτο (74) βασιλεὺς ἐπὶ τὸ ὄσιον μεθήρμοζε, τοὺς κατὰ γνώμην πλημμελοῦντας εἰπὼν, τῇ προσηκούσῃ δεῖν σωφρονίζειν κολάσει· ἀπαιδας μὲν γὰρ πολλοὺς ἢ φύσις ἀνέδειξεν, εὐξαμένους μὲν πολυπαιδίας εὐτυχῆσαι, στερηθέντας δὲ φύσεως ἀσθενεῖα· ἄλλοι δ' ἀπαιδας γεγόνασιν, οὐ παραιτήσαι παίδων διαδοχῆς, γυναικείας δ' ἀποστροφῆ μίξεως, ἦν σφοδρότατῳ φιλοσοφίας ἔρωτι προσιλόντο· ἀγνείαν δὲ καὶ παντελῆ παρθενίαν γυναικῆς ἱερωσύνη θεοῦ καθιερωμένοι μετήλθον, ἀγνῶ καὶ παναγιῶ βίῳ, ψυχῇ καὶ σώματι, σφᾶς αὐτὰς καθιερώσασαι. Τί οὖν, τιμωρίας ἄξιον τοῦτο, ἢ θαύματος καὶ ἀποδοχῆς ἐχρῆν ἡγεῖσθαι; Ἡ μὲν γὰρ προθυμία, πολλοῦ ἄξια, τὸ δὲ κατόρθωμα, κρεῖττον φύσεως. Τοὺς μὲν οὖν ἀσθενεῖα φύσεως, παίδων ἐπιθυμίας στερουμένους, ἐλεεῖσθαι, ἀλλ' οὐ τιμωρεῖσθαι προσήκει, τὸν δὲ τοῦ κρεῖττονος ἔραστην, ἄξιον εἶναι ὑπερβαυμάζειν, ἀλλ' οὐ κολάζειν. Οὕτω τὸν νόμον βασιλεὺς σὺν ὀρθῷ λογισμῷ μετεῤῥύθμιζε. Κάπειτα τῶν τὸν βίον μεταλλαττόντων ὁμοίως, παλαιοὶ μὲν νόμοι, ἐπ' αὐτῆς ἐσχάτης (75) ἀναπνοῆς

(72) Πλείστη γένοιτ' ἂν ῥαστώνῃ. Melius, meo quidem iudicio, dixisset εὐπορία.

(73) Τοὺς ἀπαιδας. Vile Sozomenum in lib. 1, cap. 9, qui ut pote causidicus Byzantini fori, hos legum Romanarum nodos claris explicat quam Eusebius. Videndus quoque est Lipsius in Commentario ad lib. III Annalium Taciti ubi de lege Papia fuse disserit.

(74) Λύσας δὲ συγκωρεῖ κληρονομεῖν τοὺς προσήκοντας. Τοῦτο. Lego λύσας δὲ τοῦτο βασιλεὺς, ex punctis quatuor illis vocibus, quæ ex margine in textum irrepserunt. Porro hæc constitutio imperatoris Constantini exstat in lib. VIII codicis Theodo-

omnis androgynorum natio tanquam adulterina, e medio tolleretur; nec usquam conspicerentur si qui huiusmodi impudicitia morbo laborabant. Sed quoniam supersticiosi homines existimabant, Nilum posthac more solito agros suos minime irrigaturum, imperatoris legi favens Deus, contrarium prorsus quam speraverant præstitit. Nam illi quidem qui urbes obscœnitate sua polluebant, esse desierunt, ipse autem fluvius, quasi expiata purgataque ipsi tota regione, uberius quam unquam antea affluxit, et largiore aquarum copia exundans, agros omnes irrigavit: stultos homines reipsa docens atque admonens, impuros quidem aversari oportere, soli autem Deo omnium bonorum auctori, prosperos casus esse ascribendos.

B

CAPUT XXVI.

Correctio legis adversus orbos, et legis de testamentis.

Verum enimvero cum huiusmodi res pene innumerabiles in singulis provinciis ab imperatore gestæ sint, quicumque eas curiosius scribere aggressi fuerint, amplissimam certe materiam habituri sunt. Cujusmodi est quod plurimas leges ad majorem sanctitatem traducens, pro antiquis novas fecit. Atque hujus rei forma uno aut altero exemplo declarari potest. Orbos antiquæ leges hæreditatis patrum ademptione plectebant. 538 Eratque lex hæc sane atrocissima, quippe quæ homines liberis destitutos, tanquam alicujus criminis reos, pœna afficeret. Imperator vero, hoc abrogato jure, sæctam ac religiosam legem tulit. Eos enim qui sponte ac dedita opera peccarent, congruo supplicio afficiendos esse aiebat. At vero multis natura liberos denegavit; qui cum numerosam sobolem sibi optassent, tamen ob corporis infirmitatem liberis caruerunt. Alii sine liberis ideo vixerunt, non quod successores habere liberos nollent, sed quod muliebrem copulam aversarentur, præ ardentissimo amore philosophiæ id continentiæ genus amplexi. Multæ præterea mulieres divino cultui consecratæ, castitatem atque omnimodam virginitatem coluerunt et tam animos suos quam corpora, purissimæ ac sanctissimæ vitæ inancipaverunt. Quid ergo? Utrum hoc supplicio, an potius admiratione et approbatione dignum haberi oportuit? Etenam hujus rei vel conatus ipse maximam laudem meretur: effectus vero naturæ humanæ vires excedit. Eos igitur quibus naturalis infirmitas, licet maxime

siani, titulo *De infirmis pœnis cælibatus et orbitalis*. In codice Fuk. et Sav. pro λύσας δὲ, legitur τελευτώντας δέ, etc., quomodo etiam in Scaligeri, Bongarsii et Christophorsoni libris scriptum esse monuerunt typographi Genevenses. Mallem tamen legere ex Sozomeno μὴ συγκωρῶν κληρονομεῖν εἰ μὴ τοὺς ἐγγυτάτω προσήκοντας.

(75) Vulg. ἐξ ἐπ' αὐτῆς ἐσχάτης... Ἀκριβολογεῖσθαι. Transposita hic sunt vocalula, quæ minime negotio ita restitui possunt: ἐπ' ἐσχάτης ἀναπνοῆς ἐξακριβολογεῖσθαι. Porro ea lex Constantini qua prisci juris morositatem, et verborum formulas in condendis testamentis abolevit, hodie, ni fallor, non

cupientibus, liberos denegavit, miseratione prosequi potius quam pœna afficere decet. Qui vero sublimioris philosophiæ amore ducitur, is non multa, sed admiratione omnium dignus est. Ad hunc modum imperator summa cum æquitate legem illam correxerat. Præterea antiquis legibus cautum fuerat, ut morientes et ultimum, ut ita dicam, ducentes spiritum, certis quibusdam verbis testamenta scrupulose componerent; præscriptæque erant formulæ et solemnitates, ac verba quæ addi oporteret. Ex quo plurimæ fraudes admittebantur ad circumscribendam morientium voluntatem. Quod

ἄξιαριθμοῦ εἶναι τῶν ἐπισημασμένων ἐπισημασθέντων, τῶν δὲ συνόδων βεβαίως τοὺς ὄρους εἶναι ἐνομοθέτει, καὶ λοιπὰ.

Ἄλλὰ καὶ Ἰουδαίους μηδὲνα Χριστιανὸν ἐνομοθέτει δουλεύειν· μὴ γὰρ θεμιτὸν εἶναι, προφητοφόνταις καὶ κυριοκτόνοις, τοὺς ὑπὸ τοῦ Σωτῆρος λελυτρωμένους ζυγῷ δουλείας ὑπάγεσθαι· εἰ δ' εὐρεθείη τις τοιοῦτος, τὸν μὲν ἀνεῖσθαι ἐλευθέρου, τὸν δὲ ζημίᾳ χρημάτων κολάζεσθαι. Καὶ τοὺς τῶν ἐπισκόπων δὲ ὄρους (76) τοὺς ἐν συνόδοις ἀποφανθέντας, ἐπεσφραγίζετο, ὡς μὴ ἐξεῖναι τοὺς τῶν ἐθνῶν ἄρχοντας, τὰ δόξαντα παραλῆειν· παντὸς γὰρ εἶναι δικαστοῦ τοὺς ἱερεῖς τοῦ Θεοῦ δοκιμωτέρους. Τοῦτοις ἀδελφοὶ μὲν τῶν ὑπὸ τὴν ἀρχὴν διετύπου· ἃ δὲ σχολῆς ἂν δέοιτο δοῦναι ὑποθέσει οἰκεία, εἰς ἀκριβῆ διάγνωσιν τῆς καὶ τούτοις βασιλικῆς φρονήσεως. Τί χρὴ νῦν διεξιέναι, ὡς τῷ ἐπὶ πάντων συνάξας ἑαυτὸν Θεῷ, ἐξ ἑώρας εἰς ἑσπέραν, τίνας εὖ ποιήσειεν ἀνθρώπων περιενοεῖ, καὶ ὡς πᾶσι μὲν ἴσος ἦν καὶ κοινὸς πρὸς εὐποίαν;

emendavit, statuens ut nudis verbis et qualicunque oratione testamentum condere morientibus liceret, et supremam voluntatem quovis scripto declarare; aut si mallet sine scripto testari, id

facerent adhibitis duntaxat testibus idoneis, qui fidem servare absque mendacio possent.

CAPUT XXVII.

B

ΚΕΦΑΛΑΙΟΝ ΚΖ'.

Quod legem tulit ne Judæi Christianum mancipium haberent, utque conciliorum decreta rata essent, et cætera.

Quin etiam legem tulit, ne Christianus ullus serviret Judæis: neque enim fas esse, ut ii qui a Domino redempti 539 essent, prophetarum ac Domini interfectoribus servitutis iugo subderentur. Quod si quis Christianæ religionis, servus penes Judæum deprehenderetur, illum quidem libertate donari, Judæum vero mulctari pecunia jussit. Jam vero episcoporum sententias quæ in conciliis promulgatæ essent, auctoritate sua confirmavit; adeo ut provinciarum rectoribus non liceret episcoporum decreta rescindere: cuius enim iudicii præferendos esse sacerdotes Dei. Hujusmodi pene innumeras leges subtilis suis promulgavit: quas quidem peculiari volumine tradere, ad perspicendam hac etiam in parte imperatoris prudentiam, majoris olij fuerit. Quid nunc attinet commemorare, quemadmodum summo omnium Deo sese applicans, a prima luce ad vesperam quos ex omni hominum numero beneficiis afficeret, sollicitè inquirebat; seque erga omnes æquum ac civilem, bene de cunctis merendo præbebat?

Ἐπισημασθέντων μὲν Ἰουδαίους μὴ δουλεύειν, τῶν δὲ συνόδων βεβαίως τοὺς ὄρους εἶναι ἐνομοθέτει, καὶ λοιπὰ.

Ἄλλὰ καὶ Ἰουδαίους μηδὲνα Χριστιανὸν ἐνομοθέτει δουλεύειν· μὴ γὰρ θεμιτὸν εἶναι, προφητοφόνταις καὶ κυριοκτόνοις, τοὺς ὑπὸ τοῦ Σωτῆρος λελυτρωμένους ζυγῷ δουλείας ὑπάγεσθαι· εἰ δ' εὐρεθείη τις τοιοῦτος, τὸν μὲν ἀνεῖσθαι ἐλευθέρου, τὸν δὲ ζημίᾳ χρημάτων κολάζεσθαι. Καὶ τοὺς τῶν ἐπισκόπων δὲ ὄρους (76) τοὺς ἐν συνόδοις ἀποφανθέντας, ἐπεσφραγίζετο, ὡς μὴ ἐξεῖναι τοὺς τῶν ἐθνῶν ἄρχοντας, τὰ δόξαντα παραλῆειν· παντὸς γὰρ εἶναι δικαστοῦ τοὺς ἱερεῖς τοῦ Θεοῦ δοκιμωτέρους. Τοῦτοις ἀδελφοὶ μὲν τῶν ὑπὸ τὴν ἀρχὴν διετύπου· ἃ δὲ σχολῆς ἂν δέοιτο δοῦναι ὑποθέσει οἰκεία, εἰς ἀκριβῆ διάγνωσιν τῆς καὶ τούτοις βασιλικῆς φρονήσεως. Τί χρὴ νῦν διεξιέναι, ὡς τῷ ἐπὶ πάντων συνάξας ἑαυτὸν Θεῷ, ἐξ ἑώρας εἰς ἑσπέραν, τίνας εὖ ποιήσειεν ἀνθρώπων περιενοεῖ, καὶ ὡς πᾶσι μὲν ἴσος ἦν καὶ κοινὸς πρὸς εὐποίαν;

CAPUT XXVIII.

C

ΚΕΦΑΛΑΙΟΝ ΚΗ'.

Dona in Ecclesias collata, et pecuniæ virginibus ac pauperibus erogata.

Ἐκκλησίαις δωρεὰ, παρόνοιοις τε καὶ πένησι διαδόσεις.

Sed præcipue in Ecclesias Dei plurima contulit

Ταῖς δ' Ἐκκλησίαις τοῦ Θεοῦ καθ' ὑπεροχὴν ἐξεί-

exstat. Ejus tamen sit mentio in lege 5 col. Theod., De testamentis. In codd. Fnk. et Sav. deest ἐξ.

(76) Τοὺς ἐπισκόπων δὲ ὄρους. Exstat lex Constantini in calce codicis Theodosiani sub titulo De episcopali audientia, in qua jubet imperator ut sententiæ, ab episcopo prolata: etiam in causis minorum, vigore juris obtineant. Male igitur interpret hoc loco ὄρους vertit. Neque enim hic agitur de regulis ecclesiasticis, quæ in synodo ab episcopis promulgantur; sed de sententiis inter litigantes prolatis, ut patet ex verbis quæ sequantur. Quinetiam Sozomenus verba Eusebii non aliter intellexit. Sed difficultatem facit, quod Eusebius dixit: ὄρους τοὺς ἐν συνόδοις ἀποφανθέντας. Verum σύνοδος hic pro consensu ecclesiastico ponitur, episcopi scilicet ac presbyterorum. Eandem vocem habet Sozomenus in libro 1, cap. 9, ubi de hac lege Constantini loquitur, cuius verba eo libentius adduco, quoties de legibus agitur, quod vir fuit legum Romanarum peritissimus, ut ex ejus libris appareret: Τῶν

δὲ ἐπισκόπων ἐπιλαβεῖσθαι τὴν κρίσιν ἐπέτρεψε τοῖς δικαζομένοις, ἢ βούλωνται τοὺς πολιτικούς ἄρχοντας παραιτεῖσθαι· κυρίαν δὲ εἶναι τὴν αὐτῶν ψήφον, καὶ κρείττω τῆς τῶν ἄλλων δικαστῶν, ὡσανεὶ παρὰ τοῦ βασιλέως ἐξενεχθεῖσαν· εἰς ἔργον δὲ τὰ κρινόμενα ἄγειν τοὺς ἄρχοντας, καὶ τοὺς διακονουμένους αὐτοῖς στρατιώτας· ἀμετατρέπτους τε εἶναι τῶν συνόδων τοὺς ὄρους. Quinetiam episcopale judicium eligere litigantibus permittit, si sæculares iudices recusare vellet: jussitque ut episcoporum sententia rata esset, non secus ac si ab ipso imperatore fuisset prolata: utque rectores, eorumque officiales, sententias ab episcopis prolatas executioni mandarent, ut denique incossa essent et inviolata ecclesiasticorum consensuum iudicia. Quod si quis synodum vocabulo concilia episcoporum velit intelligi, tum ὄροι sententias significabunt adversus noxios sacerdotes et hæreticos in synodo prolatis; quas sententias confirmant imperatores in lege 11, eodem titulo De episcopali audientia.

ρετον πλείσθ' ὅσα παρείχεν, ὧδε μὲν ἀγρούς, ἄλλα-
 χόθι δὲ σιτοδοσίας, ἐπὶ χορηγία πενήτων ἀνδρῶν,
 παίδων τ' ὀρφανῶν καὶ γυναικῶν οἰκτρῶν δωροῦμε-
 νος · ἤδη δὲ σὺν πολλῇ φροντίδι, καὶ περιβλημάτων
 πλείστων ὅσων γυμνοῖς καὶ ἀνεῖμοσι προὔνοι· δια-
 φερόντως δ' ἤξειούτο τιμῆς πλείονος τοὺς τὸν σφῶν
 βίον τῇ κατὰ Θεὸν ἀναθέντας φιλοσοφία· τὸν οὖν
 πανάγιον τῶν ἀειπαρθένων τοῦ Θεοῦ χορὸν, μονον-
 ουχὶ καὶ σέβων διετέλει, ταῖς τῶν τοιῶνδε ψυχαῖς
 ἔνοιον αὐτὸν ὑπάρχειν ὧ καθιέρωσαν ἑαυτὰς, Θεὸν
 πειθόμενος.

ΚΕΦΑΛΑΙΟΝ ΚΘ'.

Λογογραφία καὶ ἐπιδείξεις ὑπὸ Κωνσταντίνου.

Ναὶ αὐτὴν τὴν αὐτοῦ αὐτὸς διάνοιαν τοῖς ἐνθέοις
 συναύξων, ἐπαγρῦπως μὲν διῆγε τοὺς τῶν νυκτῶν
 καιρούς, σχολῇ δὲ λογογραφῶν (77), συνεχεῖς ἔποιεῖτο
 τὰς παρόδους (78), προσήκειν ἡγούμενος ἑαυτῷ, λόγῳ
 παιδευτικῷ τῶν ἀρχομένων κρατεῖν, λογικῆν τε τὴν
 σύμπασαν καταστήσασθαι βασιλείαν. Αὐτὸ δὲ συνεκά-
 λει μὲν αὐτὸς, μυρία δ' ἔσπευδεν ἐπ' ἀκράσιν πλήθη,
 φιλοσοφούντος ἀκουσόμενα βασιλέως. Εἰ δέ πη λέ-
 γοντι θεολογίας αὐτῷ παρήκοι καιρὸς, πάντως που
 δρθιος ἔστως, συνεστραμμένῳ προσώπῳ, κατεσταλ-
 μένῃ τε φωνῇ, μυσίᾳ ἔδοξεν αὐτοῦς (79) παρόντας
 σὺν εὐλαθείᾳ τῇ πάσῃ τὴν ἔνθεον διδασκαλίαν· εἶτ'
 ἐπιφωνούντων βραχέως εὐφήμοις τῶν ἀκρωμένων, ἄνω
 βλέπειν εἰς οὐρανὸν διένευε, καὶ μόνον ὑπερθαμά-
 ζειν καὶ τιμῶν σεβασμίῳς ἐπαίνοις τὸν ἐπὶ πάντων
 βασιλέα. Ὑποδιαίρων δὲ τὰς ὑποθέσεις, τοτὲ μὲν τῆς
 πολυθέου πλάνης ἐλέγχους κατεβάλλετο, περιττὰς
 ἀπάτην εἶναι καὶ ἀθεότητος πρόβολον, τὴν τῶν ἔθνῶν
 δεσποταμονίαν· τοτὲ δὲ τὴν μόναρχον παρεδίδου
 θεότιττα διῆξει δ' ἐφεξῆς τὸν περὶ πρόνοιας, τῶν τε
 καθόλου, καὶ τῶν περὶ μέρους λόγον· ἔνθεν δὲ ἐπὶ
 τὴν σωτήριον κατέβαινεν οικονομίαν, καὶ ταύτην δει-
 κνύς ἀναγκαίως κατὰ τὸν προσήκοντα γενηῖσθαι
 λόγον· μεταβλῆς δ' ἐντεῦθεν, τὴν περὶ τοῦ θεοῦ δι-
 καιωτηρίου διδασκαλίαν ἐκίνει· ἔνθα δὲ μάλιστα
 τῶν ἀκραστῶν πληχτικώτατα καθήπετο, διελέγχων
 τοὺς ἄρπαγας καὶ πλεονέκτας, τοὺς τ' ἀπληστῆς
 φιλοχορημοσύνης σφᾶς αὐτοὺς ἐκδεδοκῶτας. Παίων δ'
 ὡσπερ καὶ διαμαστίζων τῷ λόγῳ τῶν περιεστώτων
 γνωρίμων τινὰς, κάτω νεύειν πληττομένους τὴν
 συνείδησιν ἔποιε· οἷς δὲ λαμπραῖς φωναῖς μαρτυρό-

(77) *Σχολῇ δὲ λογογραφῶν*. Ne quis forte exi-
 stimet Eusebium nostrum hic assentiri imp. Constantino,
 idem quoque testatur Victor in *Epitome* his verbis : « Ipse assidue legere, scribere, medi-
 tari. »
 (78) *Ἐποιεῖτο τὰς παρόδους*. Hanc vocem non
 intellexit interpres. Sic enim vertit, *frequentes cum*
ais inibat congressus, cum vertendum fuerit, *cre-*
bras habebat conciones. Nam *παρόδου* ποιεῖσθαι, est
 verba facere, quod Græci frequentius dicunt *πρόσο-*
δου ποιεῖσθαι. Sic Isocrates in exordio *Areopagitici*,
περὶ σωτηρίας τὴν πρόσοδον ἐποίησάμην. Pausanias
 in *Achaicis*, pag. 168 editionis Aldinae, et in dno-
 bus de rebus Deliorum, quæ leguntur inter mar-
 mora Arundelliana, pag. 42 et 43, εἶναι δὲ αὐτῆς
πρόσοδον πρὸς τὴν βουλὴν καὶ τὸν δῆμον πρώτους
μετὰ τὰ ἱερά. Quæ sic interpretanda sunt : *Ad*
senatum quoque et ad populum verba facien- ti expletis

A dona, nunc agros, nunc annonas in alimoniam
 pauperum et viduarum ac pupillarum largiens.
 Denique etiam vestes nudis hominibus fieri sollicita
 provisione curavit. Præ cæteris vero eos maxime
 honorabat, qui se totos divinæ philosophiæ addi-
 xissent. Ipsum quidem sanctissimum perpetuarum
 Dei virginum cælium tantum non venerabatur, cum
 ipsum cui se consecraverant Deum, in earum men-
 tibz habitare, pro certo haberet.

CAPUT XXIX.

Lucubrations et declamations Constantini.

Quin et totas interdum noctes vigil traducebat,
 suam ipse mentem divinarum rerum meditatione
 instruens. Et per otium scribendis orationibus va-
 cans, crebras habebat conciones : quippe qui officii
 sui esse existimaret, populos sibi subjectos præcep-
 tis rationis regere, et principatum suum rationis
 imperium efficere. Quocirca ipse quidem concio-
 nem advocabat, cæterum innumerabilis accurrebat
 multitudo, principem 540 philosophantem audi-
 tura. Quod si forte inter dicendum, de theologia
 loquendi aliqua sese obtulisset occasio, stans illico
 contracto vuln ac demissa voce, cum singulari
 religione ac modestia, divinæ doctrinæ mysteriis
 initiare auditores videbatur. Cumque universi fau-
 stis vocibus ei applauderent, ipse eis innuebat ut
 sursum oculos attollerent, unumque illum summum
 omnium regem præcipuo cultu et admiratione pro-
 sequerentur. Porro orationum suarum partitionem
 ita faciebat, ut primum quidem refutationem er-
 roris gentilium in multis diis colendis, quasi fun-
 damentum substerneret, certis rationibus astruens,
 superstitionem illorum meram fraudem esse, et
 impietatis propugnaculum. Post hæc de singulari
 imperio Dei disserebat. Tum sermonem faciebat de
 providentia, qua et universa reguntur et singula.
 Hinc ad salutarem progrediens dispensationem,
 hanc quoque necessario et convenienti ratione
 factam fuisse ostendebat. Inde orationis cursum
 promovens, disputationem de divino judicio aggre-
 diebatur. Quo in loco auditorum animos gravissime
 perstringebat, raptos coarguens, et violentos, et

D *sacris primi omnium habent facultatem*. Polybius
 in lib. iv, pag. 502, ἔφραδον διδόναι pro eodem dixit
 Οἰόμενοι δεῖν, τῷ τε μαχατῇ δίδασθαι τὴν ἔφραδον
 ἐπὶ τοὺς πολλοὺς, etc. Qui locus cum insigni mendo
 corruptus sit, a nobis obiter emendabitur. Scribe
 igitur ut μὲν νεοὶ φωντο δεῖν, etc. Quæ emendatio
 confirmatur sequentibus Polybii verbis. Sequitur
 enim, οἱ δὲ ἔφοροι δεδιότες τὴν τῶν νέων συστρο-
 φῆν. Et hæc quidem de vocis significatione. Quod
 vero ad rem ipsam attinet, ab hoc Constantini
 facto videtur manasse nos imperatorum Byzanti-
 norum, qui conciones catecheticas et de rebus
 sacris habebant, quæ Silentia dicebantur, ut videtur
 est in Glossario Meursii.
 (79) *Μυσίᾳ ἔδοξεν αὐτοὺς*. In codd. Fukaniano
 ac Turnebi legitur μυσίᾳ ἔδοξαι τοὺς παρόντας. Re-
 ctius, meo quidem iudicio.

eos qui se pecuniarum inexplebili cupiditati mancipassent. Nonnullos etiam e familiaribus suis qui aderant, quodam quasi orationis flagello verberans, conscientiæ stimulis agitados, demittere oculos cogebat. Quibus clara voce contestans denuntiabat, ipsos actorum suorum rationem Deo esse reddituros: quippe sibi quidem imperium orbis terrarum a Deo traditum esse: se vero divini Numinis exemplo, partes imperii regendas ipsis commisisse; cæterum omnes rationem gestorum suorum supremo regi tandem reddituros. Hæc ille contestabatur assidue, hæc suggererat, his illos documentis imbebat. Verum ipse quidem sinceritate fidei suæ confusus, talia et sentiebat et prædicabat; illi autem indociles, ac velut obsurdæscentes adversus pulcherrima documenta perstabant: lingua quidem ipsa plausuque et acclamationibus dicta comprobantes, sed re ipsa ob inexplebilem cupiditatem ea negligentes.

541 CAPUT XXX.

Quod cuidam avaro sepulcri modum delineavit, ut ei pudorem incuteret.

Proinde quemdam ex familiaribus, manu apprehensum his aliquando verbis compellavit: «Quousque tandem, heus tu, cupiditatem extendimus?» Deinde cum hasta quam præ manibus habebat, humani corporis staturam humi delineasset: «Etiamis, inquit, cunctas hujus sæculi divitias, totumque adeo orbem terrarum tibi comparasses, tamen nihilo plus quam hoc a me descriptum terræ spatium ablaturus es; si modo etiam hoc tibi concessum fuerit.» Neque tamen beatissimus princeps, cum hæc et ageret et diceret, quemquam a pristina pravitate revocavit. Verum ipso rerum eventu manifestissime comprobatum est, imperatoris monita divinis oraculis potius quam nudis sermonibus similia exstitisse.

CAPUT XXXI.

Quod ob nimiam clementiam irrisus est.

Porro cum nullus esset extremi supplicii metus, qui malos homines a sceleribus deterreret, imperatore prorsus in clementiam propenso, et ex provinciarum rectoribus nemine criminata coercente; eo factum est, ut publica administratio non mediocrem reprehensionem subierit; utrum jure, an

(80) *Ἐπιχειρουμένων αὐτοῖς.* Post has voces in codice Regio et in editione Rob. Stephani sequuntur hæc verba: «Ὅστις ἤδη ποτὲ τῶν ἀμφ' αὐτόν, etc., quæ habentur in capite 50. Sed in editione Genevensi nescio quis ad marginem adnotavit ingentem hic lacunam esse, quam Scaliger, Bongarsius, Gruterus, alique supplet hoc modo: «Ὅστις ἤδη ποτὲ τῶν ἐπὶ γῆς τὴν βασιλείαν παρασχέιν τῆς τοῦ κρείττονος ἀρχῆς, τὰς κατὰ μέρος αὐτοῖς ἐπιτρέψαι δικαιοσύνην, πάντας μὲν τῷ μεγάλῳ, etc. Sed primo quidem verba illa ὡστ' ἤδη ποτὲ, exprungenda sunt. Nam lacuna, si qua est in hoc loco, incipit ante hæc verba ὡστ' ἤδη ποτὲ quæ in editione Genevensi perperam reperta videntur. Deinde verba illa τῶν ἐπὶ γῆς τὴν βασιλείαν, etc., sensu omni carent. Melius itaque in libro Moræi hæc lacuna suppletur in hunc modum: Πάντας μὲν γὰρ τῷ μεγάλῳ βασιλεῖ, κατὰ καιρὸν τὰς εὐθύναις ὑπέξειν, etc., usque ad finem capituli ut in editione Genevensi. In eodem libro rectius legitur: ταῦτα συνεχῶς διεμαρτύρητο. Savilius in inferiori margine libri sui locum hunc ita supplet: Ὅς ἤδη ποτὲ τῶν ἐπὶ γῆς τὴν βασιλείαν παρασχέιν τῆ τοῦ κρείττονος ἀρχῆς, τὰς τε

μενος διεστέλλετο, Θεῶν λόγον δώσειν τῶν ἐπιχειρουμένων αὐτοῖς (80)· αὐτῷ μὲν γὰρ τὸν ἐπὶ πάντων Θεὸν τῶν ἐπὶ γῆς τὴν βασιλείαν παρασχέιν, αὐτὸν δὲ κατὰ μίμησιν τοῦ κρείττονος, τῆς ἀρχῆς τὰς κατὰ μέρος αὐτοῖς ἐπιτρέψαι διοικήσεις· πάντας γε μὴν τῷ μεγάλῳ βασιλεῖ, κατὰ καιρὸν τὰς εὐθύναις ὑπέξειν τῶν πραττομένων. Ταῦτα συνεχῶς διεμαρτύρητο, ταῦθ' ὑπεμίμησε, τούτων διδάσκαλος ἦν. Ἄλλ' ὁ μὲν ἐπιθερῶν γνησίως τῇ πίστει, τοιαῦτ' ἐφρόνει καὶ διεστέλλετο· οἱ δ' ἄρ' ἦσαν ἀμαθείς καὶ πρὸς τὰ κατὰ κεκαυφωμένοι, γλώττη μὲν καὶ βολαὴ εὐφήμεῖς ἐπιπροτυπῶν τὰ λεγόμενα, ἔργοις δὲ καταλιγυροῦντες αὐτῶν δι' ἀπληστίαν.

B ΚΕΦΑΛΑΙΟΝ Α'.

Ὅτι τῶν πλεονεκτῶν ἐπὶ μνημείου μέτρον ἀπέδειξε πρὸς δυσωπίησιν.

Ὅστις ἤδη ποτὲ τῶν ἀμφ' αὐτόν τινὸς ἐπιλαβόμενον φάναι· «Καὶ μέχρι τίνος, ὦ οὗτος, τὴν ἀπληστίαν ἐκτεινόμενος;» εἶπε· ἐπὶ γῆς μέτρον ἀνδρῶς ἡλικίας ἑξαεταρῶν τῷ ὄρατι δ' μετὰ χεῖρας ἔχων ἐτύγγαν· «Τὸν σύμπαντα τοῦ βίου πλοῦτον, ἔρη, καὶ τὸ πᾶν τῆς γῆς στοιχεῖον εἰ κτήσαιο, πλέον οὐδὲν τοῦτου τοῦ περιγραφέντος γηδίου ἀποίσεις, εἰ δὲ κἄν αὐτοῦ τύχης (81).» Ἄλλ' οὐδένα, ταῦτα λέγων τε καὶ πράττων, ἔπαυεν ὁ μακάριος· τὰ πράγματα δ' ἐναργῶς αὐτοῖς θεοπροπίους ἐπεισεν, ἀλλ' οὐ ψιλοῖς ῥηματοῖς εἰκέναι τὰ βασιλέως θεσπίσματα.

C ΚΕΦΑΛΑΙΟΝ ΑΑ'.

Ὅτι διὰ τὴν πλείονα φιλανθρωπίαν ἐχλευάετο.

Ἐπεὶ δ' οὐκ ἦν θανάτου φόβος εἰργων τοὺς κακοὺς τῆς μογθηρίας, βασιλέως μὲν ὅλου πρὸς τὸ φιλιανθρωπῶν ἐκδεδομένον, τῶν δὲ καθ' ἕκαστον ἔθνος ἀρχόντων μηδαμῶς μηδενὸς τοῖς πλημμελήμασιν ἐπιείκωντος, τοῦτο δὲ μομφὴν οὐ τὴν τυχοῦσαν τῇ καθ' ὅλου διοικήσει παρεῖχεν· εἶτε οὖν εὐλόγως, εἶτε καὶ

κατὰ μέρος αὐτῷ ἐπιτρέψαι δικαιοσύνην· πάντας μὲν γὰρ, etc. Ego vero ex scripturæ lectionis vestigiis, quam in optimo Fuk. lib. reperi, hunc locum feliciter mihi videor restituisse. Igitur codicis Fuk. scriptura hæc est: Ἐπιχειρουμένων αὐτοῖς... τὸν ἐπὶ πάντων Θεὸν τῶν ἐπὶ γῆς τὴν βασιλείαν παρασχέιν· αὐτὸν δὲ κατὰ μίμησιν τοῦ κρείττονος τῆς ἀρχῆς τὰς κατὰ μέρος αὐτοῖς ἐπιτρέψαι διοικήσεις... μὴν τῶν τῷ βασιλεῖ, κατὰ καιρὸν, etc. Quid facilius est, quam has lacunas ita explere: αὐτῷ μὲν γὰρ τὸν ἐπὶ πάντων Θεόν, etc. Et paulo post, κατὰ μίμησιν τοῦ κρείττονος, τῆς ἀρχῆς τὰς κατὰ μέρος αὐτοῖς ἐπιτρέψαι διοικήσεις· πάντας γε μὴν τῶν τῶν ὅλων βασιλεῖ, etc. Nihil planius, nihil certius. Id est, sibi quidem a summo omnium Deo traditum esse imperium orbis terrarum: se vero divini Numinis exemplo, partes imperii regendas ipsis distribuisse.

(81) *Εἰ δὲ κἄν αὐτοῦ τύχης.* Quippe incertum est, utrum terra sepeliendus sis, cum aut ignibus cremari, aut mari submergi, aut bestiis devorari possis. In Fuk. codice scribitur τύχοις.

μή, ὅτι φιλῶν ἐκάστω, κρινέτω· ἐμοὶ δ' ἐφέσιθα A injuria, statuat quisque prout videbitur. Mibi inter-

rim fas sit rerum veritatem scriptis prodere.

ΚΕΦΑΛΑΙΟΝ ΑΒ΄.

CAPUT XXXII.

Περὶ συγγράμματος Κωνσταντίνου, ὃ πρὸς τὸν τῶν ἀγίων σύλλογον ἐγράψε.

De Constantini oratione, quam ad sanctorum cœtum scripsit.

Ῥωμαία μὲν οὖν γλώττη τὴν τῶν λόγων συγγρα- φὴν βασιλεὺς παρεῖχε· μετέβαλλον δ' αὐτὴν μεθερ- μινευταὶ (82) φωνῇ (τῇ ἡμετέρᾳ) οἷς τοῦτο ποιεῖν ἔργον ἦν. Τῶν δ' ἐρμινευθέντων λόγων, δείγματος ἕνεκεν, μετὰ τὴν παρούσαν ὑπόθεσιν ἐξῆς ἐκεῖνον συνάψω, ὃν ὁ αὐτὸς ἐπέγραψε τῷ τῶν ἀγίων συλ- λόγῳ, τῇ Ἐκκλησίᾳ τοῦ Θεοῦ ἀναθεὶς τὴν γραφὴν, ὡς μή τις κόμπον εἶναι νομίσειε τὴν ἡμετέραν ἀμφὶ τῶν λεχθέντων μαρτυρίαν.

Et imperator quidem Latino sermone orationes componebat. Eas vero in Græcam postea linguam convertebant interpretes, quibus id munus erat injunctum. Ex his orationibus Græco sermone translatis, exempli gratia, unam huic operi subjiciam, quam ille Ad sanctorum cœtum inscripsit, Ecclesię Dei lucubrationem illam nuncupans: ne cui forte nostrum super his rebus testimonium, vana atque inanis fabula esse videatur.

ΚΕΦΑΛΑΙΟΝ ΑΓ΄.

542 CAPUT XXXIII.

Ὅπως τῶν Ἐυσεβίου περὶ τοῦ μνήματος τοῦ Σω- τῆρος ἐπιδεδίξων ἐστὼς ἤκουσε.

Quomodo Eusebii de Servatoris sepulcro panegyricas orationes stans audierit.

Κάκεινο δὲ μνήμης οὐ μοι δοκεῖ ἀπόβλητον εἶναι, ὃ ἔη καὶ ἐφ' ἡμῶν αὐτῶν ὁ θαυμάσιος κατεπράξατο. Ἐπειδὴ γάρ ποτε θάρσει τῆς αὐτοῦ περὶ τὸ θεῖον εὐ- λαθείας, ἀμφὶ τοῦ σωτηρίου μνήματος λόγον παρα- σχεῖν εἰς ἐπήκοον αὐτοῦ δεδεήμεθα, προθυμώτατα μὲν τὰς ἀκοὰς ὑπέιχε· πλῆθους δ' ἀκροατῶν περι- εστῶτος, ἔνδον ἐν αὐτοῖς βασιλεῖσι (83) ἕρθιος ἐστῶς, ἕμα τοῖς λοιποῖς ἐπηκροῶτο· ἡμῶν δ' ἀντιβολουμένων ἐπὶ παρακειμένῳ τῷ βασιλικῷ θρόνῳ διαναπαύεσθαι, ἐπέθετο μὲν οὐδαμῶς, συνιταμένῳ δὲ λογισμῷ τὴν διάκρισιν ἐποιεῖτο τῶν λεγομένων, ταῖς τε δογματι- καῖς θεολογίαις ἀλήθειαν ἐπεμαρτύρει. Ἐπεὶ δὲ πολ- λὺς ἦν ὁ χρόνος, ὃ τε λόγος ἐμηκύνετο, ἡμεῖς μὲν κατα- παύειν προσηρήμεθα, ὃ δ' οὐκ ἀνήει (83'), περαίνειν δ' C jam temporis consumpsissemus, et prolixior esset oratio, nos quidem finem dicendi facere volebamus; at ipse hortabatur nos, ut pergeremus donec ad metam perducta esset oratio. Nobis rursus ut sede- ret supplicantibus, ipse obluetans benigne persua- debat: cum nunc quidem diceret nefas esse, ubi de Deo instituta sit disputatio remisse ac molliter auscultare, nunc vero id sibi utile et commodum esse affirmaret. Pium enim ac religiosum est, inquit, nos quidem domum reversi, consuetis nos studiis

Illud vero quod nobis præsentibus gessit princeps mirabilis, nequaquam mihi videtur silentio prætereundum. Nam cum singulari ejus in Deum pietate confisi, rogassemus aliquando ut nos de Servatoris nostri sepulcro dicentes audire vellet, libentissime aures nobis commodavit. Cumque maxima audientium multitudo intus in ipsa regia circumstaret, stans ipse una cum cæteris orationem audivit. No- bisque ab eo postulantibus, ut in regali solio quod juxta positum erat sedere vellet, nunquam adduci potuit ut sederet: sed intento animo quæ diceban- tur expendens, theologiarum dogmatum veritatem suo testimonio comprobabat. Cum vero multum C jam temporis consumpsissemus, et prolixior esset oratio, nos quidem finem dicendi facere volebamus; at ipse hortabatur nos, ut pergeremus donec ad metam perducta esset oratio. Nobis rursus ut sede- ret supplicantibus, ipse obluetans benigne persua- debat: cum nunc quidem diceret nefas esse, ubi de Deo instituta sit disputatio remisse ac molliter auscultare, nunc vero id sibi utile et commodum esse affirmaret. Pium enim ac religiosum est, inquit, nos quidem domum reversi, consuetis nos studiis

ΚΕΦΑΛΑΙΟΝ ΑΔ΄.

CAPUT XXXIV.

Ὅτι περὶ τοῦ Πάσχα καὶ θελω-βίβλων πρὸς Εὐ- σέβιον ἐγράψεν.

Quod de Pascha et de sacris codicibus ad Eusebium scripsit.

Ὅ δὲ τῶν Ἐκκλησιῶν τοῦ Θεοῦ προνοημένος (84), περὶ κατασκευῆς θεοπνεύστων λογίων εἰς ἡμέτερον πρόσωπον ἐπέτιθει τὸ γράμμα, ἀλλὰ δὴ καὶ περὶ τῆς D ἀγιωτάτης τοῦ Πάσχα ἑορτῆς. Προσφωνησάντων γάρ ἡμῶν (85) αὐτῷ μυστικῆν ἀνακάλυψιν τοῦ τῆς

At ille Ecclesiis Dei provida semper mente consulens, de conficiendis sacris codicibus, et de festo paschali ad nos epistolam scripsit. Nam cum nos librum quemdam quo arcana illius festi ratio erat exposita, ei nuncupassemus, quomodo nos respon-

(82) *Μεθερμινευταί*. Sub dispositione magistri officiorum erant interpretes variarum gentium ac linguarum, ut docet Notitia imp. Romani. Horum igitur opera utebatur Constantinus, in epistolis et orationibus ex Latino in Græcum sermonem trans- ferendis.

(83) *Ἐνδον ἐν αὐτοῖς βασιλείοις*. Interpres vertit, in ipsa basilica: quod non probō. Hoc enim tanquam mirabile pietatis exemplum in Constantino notat Eusebius, quod Eusebii sermonem in ipso palatio stans imperator audire dignatus sit. Certe si in ecclesia stans imperator sermonem audiisset, minus id esset mirandum, cum locus ipse reverentiam postulet, et imperator ipse in ecclesia unus sit e numero fidelium. In palatio vero stare

imperatorem, loquente episcopo, singulare quoddam exemplum est religionis. Vide infra, cap. 46, ex quo manifeste colligitur hic palatium intelligi. Porro Christiani stantes olim in ecclesia sermonem sacerdotis auscultare consueverant. Nulli quippe in ecclesia sedebant nisi presbyteri, ut docet Optatus in lib. iv: « Dum peccatorem arguit sedentem in- crepat Deus, specialiter ad vos dictum esse constat non ad populum, qui in ecclesia non habet sedendi licentiam. »

(83') *Ἀνήει*. Forte ἀνῆλ vel ἀνῆλ. Edit.
(84) Vulg. *πεπρονοημένος*. In Fuk. codd. scribitur *προνοημένος*, rectius, ni fallor.
(85) *Προσφωνησάντων γὰρ ἡμῶν*. Videtur in-

sionis suæ honore vicissim remuneratus sit, ex his A
ejus litteris perspicui potest.

543 CAPUT XXXV.

*Epistola Constantini ad Eusebium, in qua orationem
ejus de Pascha laudat.*

«Victor Constantinus Maximus Augustus, Eusebio.

«Arduum opus profecto est, et quod omnem
dicendi vim superet, Christi mysteria pro dignitate
explicare, et controversiam de Pascha, ejusque
originem, et plenam laboris atque utilitatis con-
summationem decenter exponere. Nam res divinas
ne ipsi quidem pro merito enarrare sufficiunt, qui
eas cogitatione assequi valent. Verumtamen exi-
miam tuam doctrinam et studii contentionem equi- B
dum supra modum admiratus sum, legique librum
tuum perlibenter; utque in multorum qui divinæ
religionis observantiam sincere profitentur, manus
ac notitiam pervenire, quemadmodum optaveras,
mandavi. Cum igitur intelligas, quanta cum volu-
ptate hujusmodi munera a solertia tua nobis oblata
suscepimus, cura ut frequentioribus posthac sermo-
nibus, quibus te innutritum esse profiteris, animum
nostrum exhilares. Te vero currentem quod aiunt,
ad consueta studia incitamus. Quippe cum non in-
dignum operum tuorum interpretem qui ea in Lati-
num sermonem transferat, nactum te esse, tanta
hæc fiducia satis ostendat. Quanquam ejusmodi
interpretatio, tam præclarorum operum dignitatem
consequi nullo modo potest. Divinitas te servet, C
frater carissime.» Et hæc quidem hæc de re ejus
sunt epistola. De parandis autem divinis codicibus
runt.

CAPUT XXXVI.

*Constantini ad Eusebium epistola de conficiendis
sacris codicibus.*

«Victor Constantinus Maximus Augustus, Eusebio.

telligere librum *De ratione computi paschalis*, quem
ab Eusebio compositum fuisse testatur Beda in libro
De ratione temporum, cap. 42. Certe Constantinus
imp. in epistola ad Eusebium, opus illud Eusebii,
quod hic memoratur, laboriosum fuisse testatur,
totamque paschalis festi rationem, originem ac
perfectionem complexum esse. De hoc Eusebii libro D
Hieronymus in libro *De scriptoribus ecclesiasticis*
ita loquitur: «Hippolytus rationem Paschæ, tem-
porumque canones scripsit, et sedecim annorum
circulum reperit, et Eusebio, qui super eodem
Pascha canonem decem et novem annorum circuli
composuit, occasionem dedit.» Quæ Hieronymi
verba descripsit Beda in libro *De sex ætatibus
mundi*, et lib. v *Hist.*, cap. 22.

(86) *Τὸ Ἰὸ Πάσχα ἀντιλογίαν.* Scribendum est
ἀντιλογίαν, quemadmodum etiam in libro Moræi
ad marginem emendatum inveni, quod confirmant
sequentia. Subdit enim: Καὶ γένεσιν, λυσιστελῆ τε
καὶ ἐπίπνον τελεσιουργίαν. Certe γένεσις de origi-
ne controversiæ dici non potest. Melius itaque
γένεσιν veritas institutionem. Telesiουργία vero est
consummatio festi paschalis a Christo facta, qui
suæ resurrectionis miraculo verum Pascha Chri-
stianis insauit.

ἐορτῆς λόγου, ὅπως ἡμᾶς ἡμεῖς αὐτοὶ τιμήσας ἀντι-
φωνήσαι, μάθοι ἂν τις ἐντυχῶν αὐτοῦ τῷδε τῷ
γράμματι.

ΚΕΦΑΛΑΙΟΝ ΑΕ΄.

*Κωνσταντίνου πρὸς Εὐσέβιον, τὸν τοῦ Πάσχα
λόγον ἐπαινούργου.*

«Νικητῆς Κωνσταντίνος, Μέγιστος Σεβαστὸς, Εὐ-
σεβίω.

«Τὸ μὲν ἐγγεῖρητα μέγιστον καὶ πάσης λόγων
δυνάμειος κρείττον, Χριστοῦ μυστήρια κατ' ἄξιαν
εἰπεῖν, τὴν τε τοῦ Πάσχα ἀντιλογίαν (86) τε καὶ
γένεσιν, λυσιστελῆ τε καὶ ἐπίπνον τελεσιουργίαν,
ἐρμηνεύσαι τὸν προσήκοντα τρόπον· τὸ γὰρ θεῖον,
ἀνθρώποις ἀδύνατον κατ' ἄξιαν φράσαι, καὶ τοῖς νοῦσι
δυνατοῖς. Πλὴν ὅμως ὑπερβαυμάσας σε τῆς φιλομα- B
θείας τε καὶ φιλοτιμίας, αὐτὸς τε τὸ βιβλίον ἀνέγνω
λατρεῖα γνησίως προσανέχουσι, καθὰ ἐβουλήθης,
ἐκδοθῆναι προσέταξα. Συνορῶν τοίνυν μεθ' ὅσης θυμ-
ηδίας τὰ τοιαῦτα παρὰ τῆς σῆς ἀγγιολίας ὄρα
λαμβάνομεν, συνεχεστέροις ἡμᾶς λόγοις εὐφρα-
νεῖν (87), οἷς ἀνατετράφθαι σαυτὸν ὁμολογεῖς, προ-
θυμήθητι· θέοντα γὰρ σε, τὸ τοῦ λόγου, πρὸς τὰ συν-
ήθη σπουδάσματα παρορμῶμεν· ὅπου γε καὶ τὸν εἰς
τὴν (88) Ῥωμαίων τοὺς σοὺς πόνους μεταβῆθιμι-
σοντα γλώτταν, οὐκ ἀνάξιον ἠδύρησθαι σοι τῶν συγ-
γραμμάτων, ἢ τοσαύτη πεποίθησις (89) δείκνυσσι, εἰ
καὶ τὰ μάλιστα τῶν καλῶν ἔργων ἢ τοιαύτη ἐρμηνεία
ὑφίστασθαι κατ' ἄξιαν, ἀδύνατος ἔχει. Ὁ θεὸς σε
διαφυλάξου, ἀδελφὲ ἀγαπητέ.» Τὸ μὲν (οὖν) περὶ
τοῦδε γράμματος, τοῖνδε τῶν· τὸ δὲ περὶ τῆς τῶν θεῶν
ἀναγνωσμάτων ἐπισκευῆς, ὡδὲ πη περιέχει.

ad ecclesiasticas lectiones, ejusmodi litteræ fue-
runt.

ΚΕΦΑΛΑΙΟΝ ΑΓ΄.

*Κωνσταντίνου πρὸς Εὐσέβιον περὶ κατασκευῆς
θεῶν βιβλίων.*

«Νικητῆς Κωνσταντίνος, Μέγιστος Σεβαστὸς, Εὐ-
σεβίω.

(87) *Λόγοις εὐφρανεῖν.* Post has voces in codice
Regio et in editione Rob. Stephani sequuntur hæc
verba: Καὶ τὰ μάλιστα τῶν καλῶν ἔργων, etc.
Sed Scaliger, Bongarsius, alique hunc locum ne-
scio ex quibus codicibus supplerunt. Idem quo-
que supplementum in Fuk. et Moræi libro reperi,
et quidem aliquando emendatus quam in editione
Genevensi. Primum enim in eo legitur: Ὅς ἀνα-
τετράφθαι σαυτὸν ὁμολογεῖς. Scribendum tamen est
ἀνατετράφθαι, vel ἐντετράφθαι.

(88) *Καὶ τὸν εἰς τὴν.* Post hæc verba in libro
Moræi vacuum spatium relinquitur. Deest certe
vocabulum Ῥωμαϊκῆν. Locus itaque supplendus est
hoc modo: Τὸν εἰς τὴν Ῥωμαϊκῆν τοὺς σοὺς πόνους
μεταβῆθιμισοντα γλώτταν, vel potius εἰς τὴν Ῥω-
μαϊκῆν, ut loquitur Eusebius supra cap. 32. Certe
in codice Fuk. legitur εἰς τὴν Ῥωμ... τοὺς σοὺς
πόνους μεταβῆθιμισοντα, etc.

(89) *Ἡ τοσαύτη πεποίθησις.* Audaciam intel-
ligit ejus qui librum Eusebii *De Pascha* inter-
pretatus fuerat jussu Constantini; vel certe πεποί-
θησις est opinio ac judicium ipsius imperatoris.
Interpres quidem fiduciam ipsius Eusebii intellexit,
quod hic convenire nullo modo potest. Omnino πεποί-
θησις hic aliter sumi non potest quam pro judicio

Κατὰ τὴν ἐπιώνυμον ἡμῖν πόλιν, τῆς τοῦ Σουτῆ- A
ρος Θεοῦ συναιρομένης προνοίας, μέγιστον πλῆθος
ἀνθρώπων τῇ ἀγιωτάτῃ Ἐκκλησίᾳ ἀνατίθεικεν ἑαυτό-
ως πίντων ἔκεισε πολλὴν λαμβανόντων αὐξήσιν, σφό-
δρα ἄξιον καταραινέσθαι, καὶ ἐκκλησίας ἐν αὐτῇ κα-
τασκευασθῆναι πλείους. Τοιγάρτοι δέδεξο προθυμό-
τατα τὸ δόξιν τῇ ἡμετέρᾳ προαιρέσει. Πρέπον γὰρ
κατεφάνη, τὸ δρῶσαι τῇ σῇ συνέσει, ὅπως ἂν πεν-
τήκοντα σωματία ἐν διψθέραις ἐγκατασκευοίς, εὐανά-
γνωστά τε καὶ πρὸς τὴν χρῆσιν εὐμετακόμιστα, ὑπὸ
τεχνιτῶν καλλιγράφων καὶ ἀκριδῶς τὴν τέχνην ἐπι-
σταμένων, γραφῆναι κελεύσειας, τῶν θείων δηλαδὴ
Γραφῶν, ὡν μάλιστα τὴν τ' ἐπισκευὴν καὶ τὴν χρῆσιν
τῷ τῆς Ἐκκλησίας λόγῳ ἀναγκαῖαν εἶναι γινώσκεις.
Ἀπεστᾶλη δὲ γράμματα παρὰ τῆς ἡμετέρας ἡμερό-
τητος πρὸς τὸν τῆς διοικήσεως καθολικὸν (90), ὅπως
ἅπαντα τὰ πρὸς ἐπισκευὴν αὐτῶν ἐπιτήδεια παρα-
σχεῖν φροντίσειεν· ἵνα γὰρ ὡς τάχιστα τὰ γραφέντα
σωμάτια κατασκευασθῆναι, τῆς σῆς ἐπιμελείας ἔργον
τοῦτο γενήσεται. Καὶ γὰρ δύο δημοσίων ὀχημάτων
ἐξουσίαν εἰς διακομιδὴν, ἐκ τῆς αὐθεντίας τοῦ γράμ-
ματος ἡμῶν τούτου λαβεῖν σε προσήκει. Οὕτω γὰρ
ἂν μάλιστα τὰ καλῶς γραφέντα, καὶ μέχρι τῶν ἡμε-
τέρων βῆστα διακομισθῆσεται, ἐνδὲς δηλαδὴ
τοῦτο πληρῶντος τῶν ἐκ τῆς σῆς Ἐκκλησίας διακόνων
δὲ ἐπιειδᾶν ἀφίκηται πρὸς ἡμᾶς, τῆς ἡμετέρας πειρα-
θῆσεται φιλανθρωπίας. Ὁ Θεὸς σε διαφυλάξοι, ἀδελφε
ἀγαπητέ. »

ΚΕΦΑΛΑΙΟΝ ΑΖ'.

Ὅπως αἱ βιβλοὶ κατασκευάσθησαν.

Ταῦτα μὲν οὖν βασιλεὺς διεκλεύετο· αὐτίκα δ'
ἔργον ἐπηκολούθει τῷ λόγῳ, ἐν πολυτελῶς ἡσυχόμενοις
τεύχεσι τρισσὰ καὶ τετρασσὰ (91) διαπεμφάντων
ἡμῶν· ὁ δὲ καὶ αὐτὸ βασιλέως ἑτέρα ἀντιφώνησις
παραστήσει, δι' ἧς πυθόμενος ὡς ἡ παρ' ἡμῖν Κων-
σταντία πόλις, ἀνδρῶν ἐκτόπως δεισιδαιμόνων οὕσα
πρόεσθον, ὀρηκτήριον θεοσεβείας (92), τῆς ἐμπροσθεν
μεταβέβληκται εἰδωλικῆς πλάνης, ἐγένετο, χαίρειν
ἐδῆλου καὶ τὴν πράξιν ἀποδέχεσθαι.

et persuasione tam ipsius Constantini, quam reli-
quorum hominum, qui Eusebii opusculum *De Pa-*
scha in Latinam linguam jussu Constantini con-
versum magnopere laudabant. Hæc, inquit, tanta
omnium opinio satis ostendit non indignum tibi
obtinuisse interpretem. Porro voces illæ τῶν συγ-
γραμμάτων duplici modo construi possunt, aut
cum adjectivo ἀνάξιον, aut cum vocabulo πεποι-
θησις.

(90) Διοικήσεως καθολικόν. Hoc loco διοί-
κησις diœcesim Orientis significat. Sic autem ve-
teres Romani vocabant certum numerum provin-
ciarum, quæ simul collectiæ parebant vicario præ-
fecturæ prætorianæ. Nam præfectus quidem præ-
torio sub dispositione sua plures habebat diœceses;
vicarii autem singulas. Porro hæc vox eo sensu
usurpari coepit est circa tempora Constantini, ut
discimus tum ex ejusdem Constantini epistolis
supra relatis, tum ex legibus aliquot codicis Theo-
dosiani.

(91) Τρισσὰ καὶ τετρασσά. Recte interpre-
tes terniones et quaterniones vertit. Codices enim mem-

in ea urbe quæ a nobis nomen sortita est, divina
Servatoris nostri adjuvante providentia, maxima
hominum multitudo ad sanctissimam Ecclesiam
sese adjunxit. Itaque cum cuncta illie maximum
incrementum capiant, consentaneum imprimis
videtur, ut plures quoque in ea constuantur ec-
clesiæ. Accipe igitur libenti animo id quod fecere
decevi. Visum est enim id significare protentia
544 tuæ, ut quinquaginta codices divinarum
Scripturarum, quarum apparatus et usum maxime
necessarium Ecclesiæ esse intelligis, in membranæ
probe apparatus, ab artificibus antiquariis venuste
scribendi peritissimis describi facias; qui et legi
facile, et ad omnem usum circumferri possint. Lit-
teræ porro a nostra clementia missæ sunt ad ratio-
nalem diœcesis, ut cuncta ad eorum codicum con-
fecti nem necessaria præberi curet. Tuæ erit dili-
gentiæ, ut scripti codices quantocius apparentur.
Cæterum duorum publicorum vehiculorum usum
auctoritate hujus epistolæ accipies. Sic enim quæ
elegantè descripta sunt, ad conspectum nostrum
commodissime perferentur: uno scilicet ex Eccle-
siæ tuæ diaconis id ministerium obeunte. Qui qui-
dem ubi ad nos pervenerit, humanitatis nostræ
experimentum capiet. Divinitas te servet, frater
carissime. »

CAPUT XXXVII.

Quomodo confecti fuerint codices.

Et hæc quidem imperator præcepit. Cæterum
ejus dicta continuo opus ipso excepit, cum nos
in voluminibus magnifice exornatis terniones et
quaterniones ad eum misissemus. Quod ipsum
altera imperatoris responsio testabitur; in qua,
cum forte ei nuntiatum fuisset urbem apud nos
Constantiam, quæ antea simulacrorum cultui ad-
dicta fuerat, impetu quodam sacrosanctæ religionis
impulsam, pristinum superstitionis errorem abje-
cisse, gaudere se et factum magnopere probare
significavit.

branæci fere per quaterniones digerebantur, hoc
est, quatuor folia simul compacta, ut terniones tria
sunt folia simul compacta. Et quaterniones quidem
sedecim habebant paginas, terniones vero duo tenas.
Porro in ultima quaternionis pagina notabatur nu-
merus quaternionis, puta 1, 2, 3, et sic deinceps,
quemadmodum observavi in vetustissimis codicibus,
tum Græcis tum Latinis. In antiquissimo codice
Gregorii Turonensis, qui ante octingentos annos
scriptus est, in ultima pagina quaternionis hæc
notam reperi q. 1, id est, *quaternio primus*. Cæte-
rum monendus est lector, in his Eusebii verbis
esse enallagen. Dixit enim τετρασσά ἢ τεύ-
χεσι, cum potius dicendum fuisset τεύχη ἐν τε-
τρασσοῖς.

(92) Vulg., ὀρητῆριον θεοσεβείας. In codice Fnk.
hic locus ita legitur: Ὄρητῆριον θεοσεβείας, τῆς
ἐμπροσθεν μεταβέβληκται εἰδωλικῆς πλάνης ἐγένε-
το. Atque ita in Savilii codice scriptum esse
suspicio, ex eo quod Savilius tres voces, ὀρητῆ,
scilicet, μεταβέβληκεν et πλάνης, lineolis subno-
tauit.

CAPUT XXXVIII.

Quomodo Emporium Gazæorum, ob christianismum urbs facta est et Constantia cognominata.

Jam tum siquidem in Palæstina urbs Constantia salutarem religionem amplexa, tum a Deo tum ab imperatore summi honoris prærogativa decorabatur. Nam et civitatis nomen accepit, cum antea vicus esset, et pristinum nomen cum præstantiore vocabulo, religiosissimæ videlicet sororis principis, commutavit.

545 CAPUT XXXIX.

Quod in Phœnice urbs facta est Constantina, et in aliis urbibus idola diruta et ecclesiæ constructæ.

Idem quoque pluribus in locis factitatum: verbi gratia in urbe quadam Phœnicæ, quæ imperatoris nomine appellatur: cujus incolæ conjectis in ignem innumerabilibus simulacris, salutarem religionem amplexi sunt. Sed et in reliquis provinciis, innumeri confertim ad salutarem Dei cognitionem sese transferentes, per urbes et agros varia simulacra ex omnis generis materia fabrefacta, quæ prius pro sacris habuerant, aboleverunt; templa eorum ac delubra in immensam altitudinem sublata, nullo jubente destruxerunt, ecclesias vero a fundamentis ædificantes, pristinam suam sententiam aut potius errorem mutaverunt. Verum Deo amabilis imperatoris res gestas singillatim commemorare, non tam nostrum est, quam illorum qui assidue cum eo versari meruerunt. Nos vero quando ea quæ ad nostram notitiam pervenerunt, in hoc opere breviter exposuerimus, ad extremum ejus vitæ tempus transgrediemur.

CAPUT XL.

Quod cum trinis decennialibus tres filios Cæsares creavisset, dedicationem martyrii Hierosolymis celebravit.

Annus jam imperii illius tricesimus peragebatur. Tres autem ejus filii variis temporibus consortes imperii fuerant renuntiati. Primus qui patri erat cognominis, decimo circiter paterni imperii anno, hunc honorem sortitus. Secundus avi sui nomen referens circa parentis sui vicennialia Cæsar est declaratus. Tertius Constans, qui præsentiam et stabilitatem suo nomine designat, tricesimo circiter paterni principatus anno ad hoc fastigiū est evectus. Ita cum ad quandam Trinitatis similitudinem tres filios Deo amabiles sustulisset, eosdemque singulis decennis ad consortium imperii cooptasset, tempus

(93) Καθ' ἑκαστα γράφειν. In codice Regio et Fuk. scriptum est καθέκαστα una voce, quod magis probō. Sequitur enim τῶν τοῦ θεοφιλοῦς πράξεων. Melius tamen scriberetur τὰ καθέκαστα.

(94) Παραδόντες τῇ γραφῇ. Interpres hunc locum ita vertit: Nos vero quoniam breviter quæ nobis nota fuerunt, litterarum monumentis mandavimus. Ego vero ita interpretor: Postquam ea quæ nobis nota sunt breviter exposuerimus, ad extremum ejus vitæ tempus sermonem transferemus. Quæ interpretatio sine dubio rectior est, et verbis ac sensui Eusebii magis congruit. Nam si Eusebius ita intellexisset, ut sensit interpres, dixisset ἤδη παρα-

ΚΕΦΑΛΑΙΟΝ ΛΗ'.

Ὅπως τὸ Γαζαίων Ἐμπόριον, διὰ τοῦ Χριστιανισμοῦ ἐπολιόθη, καὶ Κωνσταντείου προσήγορεύθη.

Ἦδη μὲν οὖν ἐπὶ τοῦ Παλαιστινῶν ἔθνους ἡ Κωνσταντεία τὴν σωτήριον ἐπιγραφασμένη θεοσεβείαν, καὶ παρ' αὐτῷ Θεῷ, καὶ παρὰ βασιλεῖ τιμῆς κρείττους ἤξιούτο, πόλις μὲν ἀποφανείσα, ὃ μὴ πρότερον ἦν, ἀμειψασα δὲ τὴν προσήγοριαν ἐπωνύμου κρείττων θεοσεβοῦς ἀδελφῆς βασιλεύσας.

ΚΕΦΑΛΑΙΟΝ ΛΘ'.

Ὅτι ἐπὶ τῆς Φοινίκης ἐπολιόθη μὲν τις, ἐν ἡ ταῖς ἄλλαις πόλεσιν εἰδῶλων μὲν ἦν καθαίσεις, ἐκκλησιῶν δὲ κατασκευαί.

Ταυτὸν δὲ καὶ ἕτεραι πλείους διεπράττοντο χωρὶς ὡς ἡ ἐπὶ τοῦ Φοινίκων ἔθνους, αὐτοῦ βασιλέως ἐώνυμος· ἧς οἱ πολλοὶ δυσεξαρήμητα ξράνων ἰδρύματα πυρὶ παραδόντες, τὸν σωτήριον ἀντικατηλιζάντων νόμον. Καὶ ἐφ' ἐτέρων δ' ἐπαρχιῶν, αὐτόμολοι τῇ σωτηρίῳ προσιόντες γνώσει, ἄθροοι κατὰ χώρας καὶ κατὰ πόλεις, τὰ μὲν πρότερα αὐτοῖς ἱερὰ νενομισμένα, ἐν ὕλῃ παντοίων ξράνων δυντα, ὡσανεὶ τὸ μηδὲν δευτεράντων, ναοὺς τ' αὐτῶν καὶ τεμένη εἰς ἕως ἡμετέρων. μηδενὸς ἐπιχειλούοντος καθήρουν, ἐκκλησίας δ' ἐκ θεμελιῶν ἀνιστῶντες, τῆς προτέρας ἀντικατηλιζάντων γνώμης, ἦτοι πλάνης. Ἄλλὰ γὰρ καθ' ἑκαστα γράφειν (93) τῶν τοῦ θεοφιλοῦς πράξεων, οὐχ ἡμέτερον ἀν εἶη μᾶλλον, ἢ τῶν τὸν πάντα χρόνον συνείναι αὐτῷ κατηξιωμένων· ἡμεῖς δ' ἐν ὀλίγῳ τὰ ἡμῖν διεγνωσμένα τῆδε παραδόντες τῇ γραφῇ (94), ἐπὶ τὸν ὕστατον αὐτοῦ τῆς ζωῆς διαθεσόμεθα χρέον.

ΚΕΦΑΛΑΙΟΝ Μ'.

Ὅτι ἐν τρισὶ δεκαετηρίοι τρεῖς υἱοὺς βασιλέας ἀναγορεύσας, τὰ ἐγκαίρια τοῦ ἐν Ἱερουσαλήμοις μαρτυρίου προέθετο.

Ἐπληροῦντο μὲν αὐτῷ τριάκοντα ἐνιαυτῶν περίοδος τῆς βασιλείας (95)· (παῖδες δὲ τρεῖς) διαφόροι ἀνεδείκνυντο χρόνος· ὁ μὲν ὁμώνυμος τῷ πατρὶ Κωνσταντίνος, πρῶτος μετασχὼν τῆς τιμῆς ἀμφὶ τὴν τοῦ πατρὸς δεκαετηρίδα· ὁ δὲ δεῦτερος τῆ τοῦ πάππου κοσμούμενος ὁμώνυμος Κωνσταντίνος, ἀμφὶ τὴν εἰκοσαετηρικὴν πανήγυριν ἀνηγορευμένος· ὁ δὲ τρίτος Κωνστας, τὸν ἐνεστῶτα καὶ συνηστῶτα τῷ τῆς ἐωνυμίας προσρήματι σημαίνων, ἀμφὶ τὴν τρίτην δεκάδα προηγμένος. Οὕτω δὴ τριάδος λόγῳ τρίτην γῆν παίδων θεοφιλῆ κτησάμενος, ταύτην δ' ἐφ' ἑκάστη περιόδῳ δεκαέτους χρόνου (96) εἰσποίησει τῆς βασι-

δόντες.

(95) Περίοδοι τῆς βασιλείας. Post hæc verba, ommissa erat linea in codice Regio, et in editione Stephani, quam quidem ita suppletio: ἐν οἷς παῖδες αὐτῷ τρεῖς κοινῶν τῆς βασιλείας διαφόροι, etc. Eiusdem vocabuli βασιλείας repetitio fecit ut integra linea ab antiquario nimis proferente ommitteretur. In codice Fuk. legitur διαφόροι δ' ἀνεδείκνυντο χρόνος ὀψιμη. Ita unius voculæ adjectione hic locus expletur. Savilius vero tribus vocibus additis locum supplevit, perinde ac Scaliger ac Christophorus, παῖδες δὲ τρεῖς διαφόροι, etc.

(96) Ἐφ' ἑκάστη περιόδῳ δεκαέτους χρόνου.

λείας τιμήσας, τῷ παμβασιλεῖ τῶν ὄλων εὐχαριστήριον καιρὸν (97) εὐκαιρον εἶναι τὸν τῆς αὐτοῦ τριακονταετηρίδος ἡγεῖτο· καὶ δὴ τοῦ ἐν Ἱεροσολύμοις αὐτῷ σὺν πάσῃ φιλοκάλῃ σπουδῇ κατειργασμένου μαρτυρίου προσήκειν τὴν ἀφιέρωσιν ποιήσασθαι, εὖ ἔχειν ἔδοκίμαζε.

ΚΕΦΑΛΑΙΟΝ ΜΑ΄.

Ὅτι διὰ τὰ κατ' Αἴγυπτον ζητήματα, σύνοδον εἰς Τύρον ἐν τῷ μεταξὺ γενέσθαι προσέταξεν.

Μισόκαλος δὲ κἀν τούτῳ φθόνος, οἶονε! (98) σκότιον νέφος τηλαυγεστάταις ἡλίου μαρμαρυγαῖς, ὑπαντήσας, τὸ φαῖδρον τῆς πανηγύρεως θορυβεῖν ἐπέπρα, τὰς κατ' Αἴγυπτον Ἐκκλησίας αὐθις ταῖς αὐτοῦ ταρατῶν ἐρεσχέλαις. Ἄλλ' ὃ γε τῷ Θεῷ μεμελημένος, σύνοδον αὐθις πλείστον ἐπισκόπων ὡσπερ Θεοῦ στρατόπεδον καθοπίστας, ἀντιπαρετάττετο τῷ βασκάνῳ δαίμονι, ἐξ ἀπάσης Αἴγυπτου καὶ Λιβύης, Ἀσίας τε καὶ Εὐρώπης σταυδεῖν, πρῶτα μὲν ἐπὶ τὴν τῆς διαμάχης λύσιν, ἐντεῦθεν δὲ τὴν ἀφιέρωσιν τοῦ προλεχθέντος νεῶ ποιεῖσθαι διακελευσάμενος· ὁδοῦ δὴ πάρεργον, ἐπὶ τῆς Φοινίκων μητροπόλεως προσέταττε διαλύσασθαι τὰς ἐρεσχέλλας· μὴ γὰρ ἐξεῖναι τὰς γνώμας διηρημένους, ἐπὶ τὴν τοῦ Θεοῦ παρεῖναι λατρείαν, θεοῦ νόμου διαγορευόντος, μὴ πρότερον τὰ δῶρα προσφέρειν τοὺς ἐν διαφορᾷ τυγχάνοντας, ἢ φιλίαν ἀσπασαμένους (99), καὶ τὰ πρὸς ἀλλήλοῦς εἰρηνικῶς διαθέντας. Ταῦτα βασιλεὺς τὰ σωτήρια παραγγέλματα τῇ αὐτοῦ αὐτὸς διανοίᾳ ζωπυρῶν, σὺν ὁμονοίᾳ καὶ συμφωνίᾳ τῇ πάσῃ ἔχεσθαι τῶν προκειμένων, διὰ γραφῆς οὕτως ἐχούσης ἐδήλου.

ΚΕΦΑΛΑΙΟΝ ΜΒ΄.

Κωνσταντίνου πρὸς τὴν ἐν Τύρῳ σύνοδον.

εὐ Νικητῆς Κωνσταντίνος, Μέγιστος Σεβαστὸς, τῇ ἀγίᾳ συνόδῳ τῇ κατὰ Τύρον.

εὐ Ἦν μὲν ἰσως ἀκόλουθον καὶ τῇ τῶν καιρῶν εὐκαιρίᾳ μάλιστα πρέπον, ἀσπασιαστον εἶναι τὴν καθολικὴν Ἐκκλησίαν, καὶ πάσης λοιδορίας (1) τοὺς τοῦ Χριστοῦ νῦν ἀπηλλάχθαι θεράποντας. Ἐπεὶ δ' οὐχ ὕγιους φιλονεικίας οἰστρον τινὲς ἐλαυνόμενοι (οὐ γὰρ

Male interpres vertit *decimo quoque anno*. Neque Constantinus decimo quoque anno imperii sui liberos suos Cæsares creavit. Quippe Crispum quidem et Constantinum Cæsares fecit, Gallicano et Basso coss., Kalendis Martiis, qui erat annus ejus principatus undecimus. Constantius vero Cæsar creatus est consulatu III Crispi et Constantini, die VI Idus Novembris, hoc est, anno imperii Constantini nono ac decimo. Denique Constans Cæsar a patre renuntiatus est, Dalmatio et Zenophilo coss., die VIII Kalendas Januarias, Constantino annum imperii sui octavum ac vicesimum ingresso, ut patet ex *Fastis* Idatii. Quare Eusebii verba melius ita vertentur: *singulis decenniis*. Sed neque hoc modo verum erit quod dixit Eusebius. Neque enim Crispus et Constantinus junior Cæsares facti sunt in prima decaeteride Constantini, sed circa primam decaeteridem. Itaque benigna interpretatione egent hæc verba. Quod cum minime advertisset Baronius, Crispum Cæsarem factum esse

A deinceps tricennialium suorum opportunissimum esse existimavit, quo summo omnium regi gratias ageret. Et ipse quidem optimum factu esse judicabat, si ejus martyrii quod singulari studio ac magnificentia Hierosolymis construxerat, dedicationem celebraret.

546 CAPUT XLI.

Quod inter hæc synodum Tyri haberi constituit ob quasdam in Ægypto controversias.

Verum invidus dæmon bonorum omnium inimicus instar densissimæ cujusdam nubis splendidissimis solis radiis sese opponentis, hujus celebritatis nitorem turbare conatus est, Ecclesiarum Ægypti statum contentionebus suis iterum concutiens. Sed enim Deo charus imperator collectam rursus plurimorum antistitum synodum, velut divinum quemdam exercitum in prælium educens, malevolo dæmoni objecit: episcopis ex universa Ægypto, et Libya, Asia item et Europa convenire jussis: primum quidem ad dirimendam controversiam, exinde vero ad supradicti martyrii dedicationem. Proinde mandavit iis ut obiter in civitate quæ totius Phœnicæ caput est, controversias dissolverent: neque enim fas esse, ut cum mutua animorum dissensione ad divinum cultum accederent: cum divina lex vetet, ne dissentientes, antequam compositis inter se controversiis pacem atque amicitiam perpigerint, dona sua offerant Deo. Hæc salutaria Servatoris nostri documenta imperator assidue cogitatione volvens, cum omni animorum consensione et concordia propositum opus aggredi monuit, per litteras quæ sic se habent.

CAPUT XLII.

Epistola Constantini ad synodum Tyri congregatam.

εὐ Victor Constantinus, Max. Augustus, sanctæ synodo congregatæ in urbe Tyro.

εὐ Congruum plane et prosperitati temporum nostrorum consentaneum erat, ut Ecclesia catholica expers seditionis esset, et Christi famuli ab omni nunc probro vacui essent ac liberi. Sed quoniam nonnulli improbæ contentione stimulis agitati, ne

scripsit anno Christi 315, qui est prochronismus biennii.

(97) *Εὐχαριστήριον καιρὸν*. Non dubito quin scribendum sit *εὐχαριστήριον*, quod miror ab aliis animadversum non fuisse. In Fuk. codice scribitur *εὐχαριστήριον καιρὸν καὶ εὐκαιρον*, quod non probō.

(98) Vulg. *οἶονε εἰς*. Scribendum uno verbo *οἶονε!*, ut in libro Moræi ad marginem emendatum inveni, et paulo post legendum ὑπαντήσας.

(99) Vulg. *ἢ φιλίαν ἀσπασαμένους*. Nescio quis ad marginem editionis Genevensis adiutavit scribendum esse *ἀσπασαμένους*. Malim tamen legere *σπασαμένους*. In codice tamen Fuketii ac Savillii scribitur *ἀσπασαμένους*.

(1) *Πάσης λοιδορίας*. Hoc loco *λοιδορία* passivam habet significationem, idemque valet quod in fine hujus epistolæ *βλασφημίας*. Atque ita verit Christophorus in libro primo *Historiæ Ecclesiasticæ* Theodoriti, cap. 29.

dicam vitam professione sua indignam agentes, A cuncta turbare donantur; quod malum quavis calamitate gravius mihi videtur: idcirco vos sponte, ut aiunt, currentes adhortor, ut absque ulla dilatione in unum coeuntes, synodum constituatis et ope vestra indigentibus subveniatis, fratrilis periclitantibus medicinam adhibeatis, **547** dissidentia inter se membra ad concordiam revocetis; delicta denique, dum tempus adhuc patitur, corrigatis: quo scilicet tot ac tantis provinciis per vos restituantur concordia, quam prohi scelus! paucorum hominum arrogantia evertit. Id porro summo omnium Domino ac Deo acceptum esse, mihi prae omnibus votis optabile; vobis postremo ipsis, si quidem concordiam restitueritis, honorificum in primis et gloriosum inter omnes constare arbitror. Nollite ergo cunctari; sed alacritatem animi vestri magis ac magis intendentes, date operam ut praesentes dissensiones convenienti sententia terminetis, cum omni ut par est sinceritate ac fide, quam Servator ille quem colimus, in omni negotio tantum non inclamans, a nobis praecipue flagitat, in unum convenientes. Caeterum quantum ad religionem nostram pertinet, nihil quod mearum partium sit vobis deerit. Cuncta siquidem quae litteris vestris significastis, a me impieta sunt. Scripsi ad quos voluistis episcopos, ut venientes communi vobiscum cura ac sollicitudine fungerentur. Misi etiam Dionysium ex consulari, qui et episcopus illos qui vobiscum adesse debent commoneat, et omnium quae gerentur, maxime vero modestiae, inspector sit. Si quis vero, quod minime arbitramur, praecipuum nostrum etiam violare praesumens, adesse renuerit, mittetur quamprimum a nobis aliquis, qui imperiali auctoritate hominem in exsilium pellens, docet imperatoris sanctorumque: pro veritate editi minime esse repugnandum. Quod superest, vestrae sanctitatis erit providere, ut nec odio nec gratia, sed juxta ecclesiasticas et apostolicas regulas, delictis et iis quae per errorem contigerunt, convenienti remedium exquiratis, quo et Ecclesiam omni probro liberetis, et meas curas levetis, et pacis amoenitate turbatis nunc Ecclesiis restituta, vobis ipsis maximam gloriam comparetis. Divinitus vos servet, fratres carissimi. »

(2) Vulg. τοῖς προκειμένοις ὄροις. Scribendum est ὄρον ex Theodorito, et delenda vox καιρόν quae mox sequitur, quae nec in codice Fuk. legitur.

(3) Vulg. παρ' ἡμῶν δὲ οὐδέν. Ita quidem legitur apud Theodoritum, ex cuius libro i hic locus suppletus est, qui in manuscriptis codicibus et in editione Stephani mutilus legebatur. Verum in libro Moræi aliam hujus loci interpunctionem reperi, quae meo quidem iudicio rectior est, hoc modo: ἀπαιτεῖ μάλιστα παρ' ἡμῶν. Οὐδὲν δὲ τῶν, etc. Tantum malleum legere παρ' ἡμῶν. Vulgata tamen lectio ferri potest. In codice Fuk. perinde ut in libr. Tyrnebi ac Moræi scribitur: ἀπαιτεῖ παρ' ἡμῶν οὐδὲν δὲ τῶν εἰς τὴν ἐμὴν εὐλάβειαν ἤκόντων ἡμῖν ἐνδεήσει.

(4) Ἀπέστειλα. Scribendum est ἐπέστειλα, ut legisse videtur interpres. Tamen in Theodorito et in

ἀν εἵπομαι βιούντες ἑαυτῶν ἀναξίως), τὰ πάντα συ-
χέειν ἐπιχειροῦσιν, ὅπερ πάσης συμφορᾶς ἐπέκεινα
κωλυρηκέναι μοι δοκεῖ, τοῦτου χάριν θέοντας ὑμᾶς,
τὸ τοῦ λόγου, προτρέπομαι χωρὶς τίνος υπερθέτους
εἰς ταυτὸ συνδραμεῖν, πληρῶσαι τὴν σύνοδον, ἐπαρῆ-
ναι τοῖς χρήζουσι βοηθείας, τοὺς ἀδελφούς ἰατρᾶσαι
κινδυνεύοντας, εἰς ὁμόνοιαν ἐπαναγαγεῖν τὰ διεσπῶτα
τῶν μελῶν, διορθῶσασθαι τὰ πλημμελοῦμενα ἔω;
καιρὸς ἐπιτρέπει· ἵνα ταῖς τοσαύταις ἐπαρχίαις
τὴν πρέπουσαν ἀποδώσετε συμφωνίαν, ἢν (σεῦ τίς
ἀποτία!), ἐλαχίστων ἀνθρώπων ἀπέλυεσεν ὑπεροχία.
"Ὅτι δὲ τοῦτο καὶ τῷ δεσπότη τῶν ὅλων Θεῷ ἐστὶν
ἀρεστὸν, καὶ ἡμῖν πάσης εὐχῆς ὑπέρτερον, καὶ ἡμῖν
αὐτοῖς, εἴαν γε τὴν εἰρήνην ἀνακαλέσθητε, οὐ τῆς τυ-
χούσης αἰτίον εὐδοξίας, πάντας ἀνθρώπους συνομο-
γεῖν ἡγοῦμαι. Μὴ τοίνυν μέλλετε λοιπόν· ἀλλ' ἐπι-
τείναντες ἐντεῦθεν ἤδη τὰ τῆς προθυμίας, τοῖς προ-
κειμένοις ὄρον (2) ἐπιθεῖναι σπουδάσατε τὸν προ-
ήκοντα, μετὰ πάσης εἰλικρινείας δηλαδὴ καὶ πίστεως;
συνελθόντες, ἢν ἐκασταχοῦ μονονουχί φωνῆν ἀφίει;
ὁ Σωτὴρ ἐκεῖνος ἢ λατρεύομεν, ἀπαιτεῖ μάλιστα παρ'
ἡμῶν. Οὐδὲν (3) δὲ τῶν εἰς τὴν ἐμὴν εὐλάβειαν
ἤκόντων, ἡμῖν ἐνδεήσει. Πάντα μοι πέπρακται, ὅσα
γράφοντες ἐδηλώσατε· ἀπέστειλα πρὸς οὓς ἐβουλή-
θητε τῶν ἐπιπέκτων, ἵνα παραγενόμενοι, κοινωνήσω-
σιν ἡμῖν τῶν φροντισμάτων· ἀπέστειλα (4) Διονύσιον
τὸν ἀπὸ ὑπατικῶν (5), ὃς καὶ τοὺς ὀφειλοντας εἰς τὴν
σύνοδον ἀφικέσθαι μεθ' ὑμῶν ὑπομνήσει, καὶ τῶν
πραττομένων, ἐξαιρέτως δὲ (6) τῆς εὐταξίας κατὰ-
σκοπος παρέσται. Ἐάν γάρ τις, ὡς ἐγὼ οὐκ ὀλομαι,
τὴν ἡμετέραν κέλευσιν καὶ νῦν διακρούσασθαι πε-
ρώμενος, μὴ βουληθῆ παραγενέσθαι, ἐντεῦθεν παρ'
ἡμῶν ἀποσταλήσεται, ὃς ἐκ βασιλικῆς προστάγματος
αὐτὸν ἐκβαλῶν, ὡς οὐ προσήκειν ὄροις αὐτοκράτορος,
ὑπερ τῆς ἀληθείας ἐξενεχθεῖσιν, ἀντιτείνειν διδάξει.
Λοιπὸν ἔσται τῆς ὑμῶν ὁσιότητος ἔργον, μήτε πρὸς
ἀπέχθειαν, μήτε πρὸς χάριν, ἀκολούθως δὲ τῷ ἐκκλη-
σιαστικῷ καὶ ἀποστολικῷ κανόνι, τοῖς πλημμελεθῆ-
σιν εἴτουν κατὰ σφάλμα συμβεβηκόσι, τὴν ἀρμόττων-
σαν θεραπείαν ἐπινοήσασθαι· καὶ πάσης βλασφημίας
ἐλευθερώσῃτε τὴν Ἐκκλησίαν, καὶ τὰς ἐμὰς ἐπικου-
φίσθητε φροντίδας, καὶ τὴν τῆς εἰρήνης χάριν τοῖς
νῦν στασιαζομένοις ἀποδόντες, μεγίστην εὐκλείαν
ἡμῖν αὐτοῖς προξενήσητε. Ὁ Θεὸς ὑμᾶς διαφυλάξῃ,
D ἀδελφοὶ ἀγαπητοί. »

Fuk. libro legitur ἀπέστειλα πρὸς οὓς, etc.

(5) Διονύσιον τὸν ἀπὸ ὑπατικῶν. Flavins Dionysius comes vocatur ab Athanasio in *Apologetico ad Constantium*, ubi multa refert de hac synodo apud Tyrum, quae habita est consulatu Constantii et Albini, mense Augusto ac Septembri. Fuerat hic Dionysius antea consulatus Phoenices, Januariis et Justo coss., ut patet ex lege 4 codice Theod., *De famosis libellis*.

(6) Ἐξαιρέτως δὲ. Ita quidem legitur apud Theodoritum. Sed in codice Fuk. hic locus ita scribitur: Καὶ τῶν πραττομένων δὲ καὶ τῆς εὐταξίας ἐξαιρέτως κατάσκοπος παρέσται. Quam lectionem Scalliger, Bongarsius alique in suis libris repererant. Pauli post scribo τὴν ἡμετέραν κέλευσιν καὶ νῦν διακρούσασθαι ex codd. Fuk. et Theodorito. Neque enim mediocris est emphasis in his verbis καὶ νῦν.

ΚΕΦΑΛΑΙΟΝ ΜΓ'.

A

548 CAPUT XLIII.

Ὅτι τῶν ἐν Ἱεροσολύμοις ἐγκαιρίων εἰς τὴν ἑορτὴν ἐκ πασῶν ἐπαρχιῶν παρήσαν ἐπίσκοποι.

Ἐπεὶ δὲ δι' ἔργων ἐχώρει τὰ προσεταγμένα, κατέλαβαν ἄλλος βασιλικὸς ἀνὴρ, ἐπισπέρχων τὴν σύνοδον σὺν γράμματι βασιλικῷ (7), σπεύδειν καὶ μηδὲν ἀναβάλλεσθαι, τὴν ἐπὶ τὰ Ἱεροσόλυμα παρορμῶν γε πορείαν. Ἀραντες οὖν οἱ πάντες ἀπὸ τοῦ Φοινίκων ἔθνους, δημοσίους δρόμοις ἤλαυνον ἐπὶ τὰ προκείμενα· ἐπληροῦτο δὲ τότε πᾶς ὁ τῆδε τόπος μεγίστης Θεοῦ χορείας, ἐπὶ ταῦτόν ἐν τοῖς Ἱεροσολύμοις συνηγμένων τῶν ἐξ ἀπάσης ἐπαρχίας διαφανῶν ἐπισκόπων· Μακεδόνες μὲν γὰρ τὸν τῆς παρ' αὐτοῖς μητροπόλεως (8) παρέπεμπον, Παννόνιοι τε καὶ Μυσοί, τὰ παρ' αὐτοῖς ἀνοῦντα κάλλι τῆς τοῦ Θεοῦ νεολαίας· παρῆν δὲ καὶ Περσῶν ἐπισκόπων ἱερὸν χρῆμα, τὰ θεία λόγια ἐξηκριδωκὸς ἀνὴρ, Βιθυνοὶ τε καὶ Θράκες (9) τὸ πλήρωμα τῆς συνόδου κατεκόσμου. Οὐ μὴν ἀπελιμπάνοντο (οὐδὲ) Κιλικῶν οἱ διαφύροντες, καὶ Καππαδοκῶν θ' οἱ πρῶτοι παιδεύσει λόγων μέσοι τοῖς πᾶσι διέπρπον· Συρία τε πᾶσα καὶ Μεσοποταμία, Φοινίκη τε καὶ Ἀραβία σὺν αὐτῇ Παλαιστίνῃ, Αἰγυπτὸς τε καὶ Λιβύη, οἱ τε τὴν Θηβαίων οἰκοῦντες χώραν, πάντες ὁμοῦ ἐπλήρουν τὴν μεγάλην τοῦ Θεοῦ χορείαν· οἷς ἀναρίθμητος ἐξ ἀπασῶν τῶν ἐπαρχιῶν ἐπηκολούθει λεώς· παρῆν δὲ τούτοις ἅπασι βασιλικὴ τις ὑπηρεσία (10), ἄνδρες τ' ἐξ αὐτῶν βασιλείων δόκιμοι κατεπέμποντο, φαῖδρῦναι τὴν ἑορτὴν ταῖς βασιλέως χορηγίαις.

ΚΕΦΑΛΑΙΟΝ ΜΔ'.

Περὶ τῆς διὰ Μαριανοῦ τοῦ νοταρίου δεξιώσεως αὐτῶν, καὶ τῶν εἰς πτωχοῦς διαδόσεων, καὶ ἀναθημάτων τῆς Ἐκκλησίας.

Καὶ μὴν καὶ ὁ τούτοις ἅπασιν ἐφεστὼς βασιλεὺς δεξιὸς ἀνὴρ (11), πίστει καὶ εὐλαβείᾳ, λόγων τε θείων ἐμπρέπων ἀσκήσει· ὃς δὴ καὶ ταῖς ὑπὲρ εὐσεβείας ὁμολογίαις κατὰ τὸν τῶν τυράννων καιρὸν λαμπρυνόμενος, εἰκότως τὴν τῶνδε διάταξιν ἐπιστεύετο. Καὶ δὴ τῷ βασιλέως οὗτος νεύματι σὺν εἰλικρινεῖ ἀπόσῃ διακονούμενος, τὴν μὲν σύνοδον ἐτίμα φιλοφρόνῳ δεξιώσει, ἐστιάζει δὲ λαμπραῖς καὶ συμποτικαῖς εὐωχίαις· πτωχοῖς δ' ἀνείμοσι, πενήτων δ' ἀνδρῶν (12)

(7) Σὺν γράμματι βασιλικῷ. In veteribus schedis legitur συγγράμματι. In codice Fuk. lacuna est, et postrema tantum pars vocabuli legitur, ματι. Itaque Savilius σὺν νεύματι supplēvit, perinde et Scaliger et cæteri.

(8) Μακεδόνες μὲν γὰρ τὸν τῆς παρ' αὐτοῖς μητροπόλεως. Alexandrum intelligit Thessaloniciæ civitatis episcopum, qui synodo Tyrensi interfuit, ut testatur Athanasius. Per Pannoniæ autem et Mœsiæ episcopus Eusebius intelligit Ursacium et Valentem, Arianae factionis signiferos, qui a synodo Tyrensi missi sunt in Ægyptum, ut de criminibus quæ Athanasio objecta fuerant, illic inquirerent, quemadmodum refert Athanasius in Apologetico.

(9) Βιθυνοὶ τε καὶ Θράκες. Theogonium Nicææ, et Theodorum Perinthi, quæ aliter Heraclea dicitur, episcopos intelligit, quos eadem synodo interfuisse docent Athanasius et Theodoritus. Præter Theogonium, alii duo ex Bithynia episcopi Tyrensi

Quomodo ad dedicationem ecclesiæ Hierosolymorum, episcopi ex omnibus provinciis convenere.

Cum hæc præcepta executioni mandarentur, alius ab imperatore nuntius supervenit, qui, oblati imperialibus litteris, synodum hortatus est, ut, nulla interposita mora, omnes quamprimum Hierosolymam properarent. Cuncti igitur ex Phœnicum provincia digredientes, publico cursu contendere, eo quo jussum erat, cœpere. Totusque illic locus maximo Dei cœtu tandem refertus fuit, cum ex universis provinciis insignes episcopi Hierosolymis in unum convenissent. Nam et Macedones primæ apud se sedis episcopum miserant; et Pannoni ac Mœsi ex tironibus Dei lectissimum florem ac præcipuum gentis suæ decus direxerant. Aderat etiam episcoporum Persidis ornamentum, vir sanctus et in divinis Scripturis apprimè exercitatus. Bithyni quoque et Thracæ præsentia sua conventum ornabant. Nec deerant ex Ciliæ episcopis clarissimi quique. Ex Cappadocia item qui doctrina et eloquentia præstant, in medio consessu enituerunt. Ad hæc Syria omnis, Mesopotamia, Phœnice, Arabia et Palæstina ipsa; Ægyptus quoque et Libya, et qui Thebaidem incolunt, omnes in unum congregati magnum illum Dei chorum implebant. Quos ex omnibus provinciis innumerabilis hominum multitudo sequebatur. Aderat porro his omnibus regalis cujusdam apparitionis obsequium; et ex imperii palatio missi quidam spectatæ probitatis viri, qui sumptibus ab

B imperatore subministratis festivitatem illustrarent.

C

CAPUT XLIV.

Quomodo per Marianum notarium excepti sint, et pecuniæ pauperibus erogatæ: et de donariis Ecclesiæ.

His autem omnibus præerat vir imperatori cumprimis utilis, fide, religione, et sacrarum litterarum peritia conspicuus. Qui cum tyrannicis temporibus pro pietatis defensione multis confessionibus inclaruisset, non immerito harum rerum dispositionem sibi commissam accepit. Hic igitur, omni cum sinceritate imperatoris jussibus obsecutus, episcoporum quidem cœtum singulari comitate et magnificentissimis epulis 549 atque conviviiis

D synodo interfuerunt: Eusebius scilicet Nicomediensis, et Maris Chalcedoniensis.

(10) Βασιλικὴ τις ὑπηρεσία. Athanasius in Apologetico ad Constantium, pag. 788, de hac synodo loquens, testatur Constantinum palatinos milites misisse, qui episcoporum jussibus obsecrerent: Καὶ κόμης Διονύσιος ἀποστέλλεται, καὶ στρατιῶται δορυφόροι δίδονται τοῖς περὶ Εὐσέβιον.

(11) Δεξιὸς ἀνὴρ. Marianus hic erat Tribunus et Notarius, ut dicitur in titulo hujus capituli, et apud Sozomenum. Eamdem dignitatem gessit sub Constantio, ut testatur Athanasius in libro De synodis Arimini et Seleuciæ.

(12) Vulg. περιήτων τ' ἀνδρῶν. Scribendum est πενήτων δ' ἀνδρῶν. Idem error est in superiori capite, ubi legitur Αἰγυπτὸς δὲ καὶ Λιβύη, pro Αἰγυπτός τε, quomodo in Fuk. codice scribitur utrobique.

honorifice exceperit; egentibus vero ac nudis, et pauperum utriusque sexus infinitæ multitudini, cibi ac reliquiarum rerum inopia laboranti, magnam pecuniæ vim et plurimas vestes distribuit. Postremo basilicam omnem regalibus donariis magnifice ornavit. Et hic quidem hujusmodi functus est ministerio.

CAPUT XLV.

Episcoporum in conventibus sermones, et ipsius qui hæc scripsit Eusebii.

At sacerdotes Dei partim precationibus, partim sermonibus festivitatem ornabant. Alii siquidem comitatem religiosi imperatoris erga omnium Servatorem laudibus celebrabant, et martyrii magnificentiam oratione persequebantur. Alii sacris theologiæ dogmatibus ad præsentem celebritatem accommodatis, spiritale quoddam epulum audientibus præbebant. Quidam sacrorum voluminum lectiones interpretabantur; arcanos et mysticos sensus in lucem proferentes. Qui vero ad hæc aspirare non poterant, incruentis sacrificiis et mysticis immolationibus Deum placabant, pro pace communi, pro Ecclesia Dei, pro imperatore tot honorum auctore, ejusque piissimis liberis, preces Deo suppliciter offerentes. Ibi nos quoque, quibus majora quam pro meritis nostris bona contigerant, variis sermonibus publice habitis solemnitàtem decoravimus: nunc regalis fabricæ decorem ac magnificentiam scriptis enarrantes; nunc prophetiarum oraculorum sensus apte et accommodate ad præsentem figuras atque imagines interpretantes. Hoc modo dedicationis solemnitas, ipsis imperatoris tricennialibus summa cum hilaritate celebrata est.

(13) *Οἱ μὲν τοῦ θεοφιλοῦς βασιλέως.* Hæc omnia usque ad illa verba ἄλλοι δέ, etc., deerant in codice Regio et in editione Rob. Stephani: quæ viri docti supplerunt ex aliquo manuscripto codice, ut opinor. Hæc enim genuina mihi videntur, et ex ipsius Eusebii stylo profecta. Habentur certe in optimo codice Fuk. In Savillii autem codice deerant. Nam Savilius ad hunc locum ita adnotavit: «Christophorouus hoc loco interserit ex codicibus suis hæc quæ sequuntur, quæ mihi vix satis huic loco congruere videntur: οἱ μὲν τοῦ θεοφιλοῦς, » etc.

(14) *Τὴν εἰς τὸν τῶν ὄλων Σωτῆρα δεξιῶσιν.* Comitatem ac beniguitatem qua imperator Constantinus erga sacerdotes Dei utebatur, non sine causa Eusebius appellat beniguitatem erga Christum ipsum. Comitatus enim erga ministros, ad honorem redundat ipsius Domini. Itaque Christus in Evangelio: *Quicumque, inquit, vos excipit, meipsum excipit (Matth. x, 40): Quodque uni illorum fecerit, mihi fecerit (Matth. xxv, 40).*

(15) *Τοῖς προκειμένοις συμβόλοις.* Symbola appellat basilicam illam Hierosolymitanam et omnia illius basilicæ membra atque ædificia. Vide orationem Eusebii in dedicatione ecclesiæ Tyri, quæ refertur in libro decimo *Historiæ Ecclesiasticæ*; ubi singula membra basilicæ mysticum quidpiam significare asserit. In codice Fuk. legitur καίριους τοῖς προκειμένοις συμβόλοις, sine conjunctione.

(16) *Τὰς προφητικὰς ποιούμενοι θεωρίας.* Verba hic videntur esse transposita, quod in his libris sæpius factum esse monuimus. Et supra quidem scribendum τὰς ἐκφράσεις ποιούντες: hic vero legendum ἐρμηνεύοντες θεωρίας. Sed quæret fortasse ali-

καὶ γυναικῶν μυρίοις πλήθεισι, τροφῆς καὶ τῶν ὄλων χρεῶν ἐν ἐνδείᾳ καθεστῶσι, πολυτελεῖς διαδοτικὰ χρημάτων καὶ περιβλημάτων ἐποιεῖτο· ἣδη δὲ καὶ τὸν πάντα νεῶν πλουσίους βασιλικῶς ἀναθήμασι κατεπίκειλλεν. Ἄλλ' ὁ μὲν ταύτην ἐπλήρου τὴν ὁμηροσίαν.

ΚΕΦΑΛΑΙΟΝ ΜΕ΄.

Ἐν συνάξει τῶν ἐπισκόπων προσομιλίας ποικίλαι, καὶ Εὐσεβίου τοῦ ταῦτα συγγράψαντος.

Οἱ δὲ τοῦ Θεοῦ λειτουργοί, εὐχαῖς ἅμα καὶ διαλέξει τὴν ἑορτὴν κατεχόμενοι, οἱ μὲν τοῦ θεοφιλοῦς βασιλέως (13) τὴν εἰς τὸν τῶν ὄλων Σωτῆρα δεξιῶσιν (14) ἀνυμνοῦντες, τὰς τε περὶ τὸ μαρτύριον μεγαουργίας διεξιόντες τῷ λόγῳ· οἱ δὲ ταῖς ἀπὸ τῶν θείων δογμάτων πανηγυρικαῖς θεολογίαις, πανδαισίαν λογικῶν τροφῶν ταῖς πάντων παραδιδόντες ἀκοαῖς· ἄλλοι δὲ ἐρμηνείας τῶν θείων ἀναγνωσμάτων ἐποιοῦντο, τὰς ἀπορρήτους ἀποκαλύπτοντες θεωρίας· οἱ δὲ μὴ διὰ τούτων χωρεῖν οἷοι τε, Ουσίας ἀνάμικοι καὶ μυστικὰς ἱεροουργίας τὸ θεῖον ἰλάσκοντο, ὑπὲρ τῆς κοινῆς εἰρήνης, ὑπὲρ τῆς Ἐκκλησίας τοῦ Θεοῦ, αὐτοῦ τε βασιλέως ὑπὲρ, τοῦ τσοσούτων αἰτίου, παῖθον τ' αὐτοῦ θεοφιλοῦν, ἰκετηρίου εὐχὰς τῷ Θεῷ προαναφέροντες. Ἐνθα δὲ καὶ ἡμεῖς τῶν ὑπὲρ ἡμῶν ἀγαθῶν ἠξιωμένοι, ποικίλαις ταῖς εἰς τὸ κοινὸν διαλέξει τὴν ἑορτὴν ἐτιμῶμεν, τοτὲ μὲν διὰ γράμματος τῶν τῷ βασιλεῖ πεφλοκαλημένων τὰς ἐκφράσεις ἐρμηνεύοντες, τοτὲ δὲ καιρίου καὶ τοῖς προκειμένοις συμβόλοις (15) τὰς προφητικὰς ποιούμενοι θεωρίας (16). Οὕτω μὲν ἡ τῆς ἀφιέρωσως ἑορτῆ, ἐν αὐτῇ βασιλέως τριακονταετηρίδι (17) σὺν εὐφροσύναις ἐπετελεῖτο.

quis, quænam sint illæ prophetiæ visiones quas hic desinat Eusebius. Intelligit, ni fallor, locum qui legitur in capite in Sophoniæ: *Διὰ τοῦτο ὑπέμεινέ με, λέγει Κύριος, εἰς ἡμέραν ἀναστάσεώς μου εἰς μαρτύριον.* Nam et Cyrillus Hierosolymitanus in homilia quarta hunc locum Sophoniæ explicat de martyrio seu basilica, quam Constantinus in loco Dominiicæ resurrectionis extruxit.

(17) *Ἐν αὐτῇ βασιλέως τριακονταετηρίδι.* Recte interpres vertit *tricesimo imperii anno.* Nam encænia basilicæ Hierosolymitanæ celebrata sunt anno Christi 355, Idibus Septembris, Constantio et Albino coss. in tricennialibus Constantini; quo quidem tempore Constantinus annum imperii agebat tricesimum. *Τριακονταετηρίς* proprie tricennialia significat, id est festivitatem ludorum qui ob tricesimum imperii annum agebantur. Auctor *Chronici Alexandrini*, Constantio et Albino coss.: *Τούτων τῶν ὑπᾶτων ἤχθη τριακονταετηρίς ἐν Κωνσταντινουπόλει πάνυ φιλοτίμως πρὸ ὀκτώ καλῶνδῶν αὐγουστῶν, quæ Latine reddita sic leguntur in Fastis Idalii: Hic coss. tricennialia edidit Constantinus Augustus die viii Kal. August. Interdum tamen τριακονταετηρίς et tricennialia, pro tricesimo anno sumuntur. Sic Hieronymus Dalmatium Cæsarem factum esse scribit tricennialibus Constantini, id est anno imperii ejus tricesimo. Quod autem dixi encænia basilicæ Hierosolymitanæ Idibus Septembris esse celebrata, auctorem hujus rei habeo Nicephorum in lib. viii, cap. 30. Certe in *Typico* sancti Sabæ, et in *Menologio* Græcorum, 15 die Septembris ponuntur τὰ ἐγκαίνια τῆς ἀγίας Θεοῦ ἀναστάσεως· ita etiam Sophronius in oratione *De exaltatione sanctæ crucis;**

ΚΕΦΑΛΑΙΟΝ ΜΓ'.

A

CAPUT XLVI.

Ὅτι καὶ τὴν Ἐκφρασιν τοῦ μαρτυρίου τοῦ Σωτή-
ρος, καὶ τριακονταετηρικὴν εἶπεν ὕστερον ἐπ'
αὐτοῦ Κωνσταντίνου.

Quod descriptionem martyrii et orationem de
tricennialibus, coram ipso imperatore postea reci-
tarit.

Ὅσος δ' ὁ τοῦ Σωτήρος νεὸς, οἷον τὸ σωτήριον ἄν-
τρον, οἶαί τε αἱ βασιλέως φιλοκαλῖαι, ἀναθημάτων τε
πλήθη (18) ἐν χρυσοῦ τε καὶ ἀργύρου καὶ λίθοις τιμίοις
πεποιημένων, κατὰ δύναμιν ἐν οἰκείῳ συγγράμματι
παραδόντες, αὐτῷ βασιλεῖ προσεφωνήσαμεν· ἐν δὴ
λόγον κατὰ καιρὸν, μετὰ τὴν παρούσαν τῆς γραφῆς
ὑπόθεσιν (19) ἐκθρομέθα, ὁμοῦ καὶ τὸν τριακονταε-
τηρικὸν αὐτῷ συζευγόντες, ὅν μικρὸν ὕστερον ἐπὶ
τῆς βασιλείως ἐπινύμου πόλεως τὴν πορείαν στειλά-
μενοι, εἰς ἐπήκοον αὐτοῦ βασιλέως δῆλοημεν, τοῦτο
ἔσῳτερον ἐν αὐτοῖς βασιλείοις (20) τὸν ἐπὶ πάντων βα-
σιλεῖα Θεὸν δοξάζαντες· οὐ δὴ κατακρούμενος ὁ τῷ
Θεῷ φίλος, γαννυμένῳ ἔσκει. Τοῦτο δ' οὖν αὐτῷ μετὰ
τὴν ἀκρόασιν ἐξέφηγε, συμποιάζων μὲν παροῦσι
τοῖς ἐπισκόποις, παντοίᾳ τ' αὐτοῦς τιμῇ φιλοφρονού-
μενος.

Cæterum qualis forma basilicæ Servatoris, qua-
lis sacræ speluncæ species sit, quanta operis ve-
nustas et elegantia, quot denique donaria partim
ex auro et argento, partim ex gemmis fabrefacta,
peculiari opere exsecuti, librum illum imperatori
nuncupavimus. Quem 550 quidem librum oppor-
tune ad calcem hujus operis edituri sumus, ad-
juncta etiam oratione illa de tricennialibus, quam
paulo post profecti Constantinopolim, coram ipso
imperatore recitavimus, secundo tum in palatio
sumnum omnium Deum ac Dominum laudibus præ-
dicantes. Quam cum audiret Deo amabilis impe-
rator, gestire præ gaudio videbatur. Atque id ipse
finita oratione confessus est, cum episcopos qui
aderant convivio exciperet, omnique eos genere
honoris afficeret.

ΚΕΦΑΛΑΙΟΝ ΜΖ'.

CAPUT XLVII.

Ὅτι ἡ μὲν ἐν Νικαίᾳ σύνοδος τῇ εικοσαετηρίδι,
τὰ ἐγκλίγια δὲ ἐν Ἱεροσολύμοις τῇ τριακονταε-
τηρίδι Κωνσταντίνου γέγονε.

Quod Nicæna quidem synodus vicennialibus Constani-
tini, dedicatio vero basilicæ Hierosolymitanæ con-
tingit tricennialibus.

Ταύτην μεγίστην ὡν ἴσμεν, σύνοδον δευτέραν συν-
εκρότε βασιλεὺς ἐν αὐτοῖς Ἱεροσολύμοις, μετὰ τὴν
πρώτην ἐκείνην, ἣν ἐπὶ τῆς Βιθυνῶν διαφανῶς (21)
πεποιητὸν πόλεως. Ἄλλ' ἡ μὲν ἐπινίκιος ἦν, ἐν εἰκο-
σαετηρίδι τῆς βασιλείας, τὴν κατ' ἐχθρῶν καὶ πο-
λεμίων εὐχὴν ἐπὶ τῆς Νικαίας (22) αὐτῆς ἐκτελοῦσα·
ἡ δὲ τῆς τρίτης δεκάδος τὴν περιόδον ἐκόσμει, τῷ
πάντων ἀγαθῶν δοτήρι Θεῷ, ἀμφὶ τὸ μνημα τὸ σω-
τήριον, εἰρήνης ἀνάθημα τὸ μαρτύριον (23) βασιλέως
ἀφιερῶντος.

Hanc secundam synodum, omnium quas quidem
novimus maximam, imperator Hierosolymis con-
gregavit, post primam illam quam in urbe Bithy-
niæ nobilissima collegerat. Sed illa quidem trium-
phalis erat, in imperii vicennialibus preces ac vota
pro victoria de hostibus parta, in urbe victoriæ
cognomine persolvens; hæc vero tricennialium fe-
stivitatem ornavit, cum imperator Deo omnium
bonorum auctori, martyrium, velut quoddam pa-
cis donarium, in ipso Servatoris nostri monu-
mento dedicaret.

agebaturque hæc festivitas quotannis per continnos
octo dies. Ex his corrigendum est Chronicon Ale-
xandrinum, in quo error est tam in die quam in
consule quo hæc gesta sunt.

(18) Ἀναθημάτων τε πλήθη. Inter reliqua dona-
ria quæ Constantinus dedit basilicæ Hierosolymi-
tanæ, fuit palla sacerdotalis aureis filis contexta,
quia episcopus in sacris missarum solemnibus ute-
batur, ut refert Theodoritus in lib. II Historiæ
Ecclesiasticæ, cap. 23.

(19) Μετὰ τὴν παρούσαν... ὑπόθεσιν, id est,
ad calcem hujus operis. Male interpres vertit: Quod
etiam cum videbitur et absoluto opere edemus. Ve-
rum interpretationem nostram confirmat ipse Eu-
sebius in cap. 52 hujus libri.

(20) Τοῦτο δεύτερον ἐν αὐτοῖς βασιλείοις. Jam
enim antea Eusebius in palatio orationem habue-
rat, ut ipse testatur supra capite 55, ubi vide quæ
adnotavimus.

(21) Ἐπὶ τῆς Βιθυνῶν διαφανῶς. Mallet scri-
bere διαφανῶς, quam scripturam in interpretatione
mea sumi secutus, nec dubito quin Eusebius ipse
ita scripserit. Porro in hoc loco quedam est am-
phibologia. Possunt enim verba sic construi: ταύ-
την μεγίστην ὡν ἴσμεν σύνοδον μετὰ τὴν πρώτην
ἐκείνην, etc., quem sensum sermō est Christo-
phorus.

(22) Vulg. εὐχὴν τῆς Νικαίας. Amplector emenda-
tionem doctorum virorum, quam in Morzi etiam libro
ascriptam inveni: εὐχὴν ἐπὶ τῆς Νικαίας. Libenter
tamen aliam quoque vocem addiderim hoc modo:
εὐχὴν νικητήριον ἐπὶ τῆς Νικαίας, etc. Porro εὐχὴν
vota interpretari oportet. Alludit enim Eusebius ad
morem Romanorum, qui in hujusmodi solemnitati-
bus vota pro salute ac felicitate principis concie-
bant, ut ex epistola Plinii ad Trajanum liquet. Sed
et in nummis veteribus ejusmodi vota ita expressa
legimus, votis XX. MULTIS XXX. In aliis autem
nummis ita habetur: sic X. sic XX, id est, Sic de-
cennialia, sic vicennialia. In codice Fuk. diserte
scribitur εὐχὴν ἐπὶ τῆς Νικαίας.

(23) Τὸ μαρτύριον. In epistola episcoporum syn-
odi Hierosolymitanæ, qui jussu Constantini ad
dedicationem hujus basilicæ convenerunt, quam re-
fert Athanasius in Apologetico, p. 801, vocatur σω-
τήριον μαρτύριον. Sic etiam eam appellat Hierony-
mus in Chronico; Sozomenus in lib. II, cap. 25;
Marcus in Vita Porphyrii Gazensis Episcopi, et Eu-
cherius in libello De situ urbis Hierosolymitanæ.
Vide epistolam nostram de Anastasi, in qua adver-
sus Jac. Gretserum et Jac. Sirmondum fuse proba-
vimus, unam duntaxat basilicam a Constantino
extructam esse, quæ Martyrium et Anastasis dicta
est.

CAPUT XLVIII.

Quomodo immodicas cujusdam laudes ægre tulerit.

His omnibus confectis, cum imperatoris virtus cunctorum sermonibus prædicaretur, quidam ex numero sacerdotum, illum coram beato pronuntiare non est veritus: quippe qui tum in hac vita summum totius orbis Romani imperium consequi meruisset; tum in futuro ævo una cum filio Dei esset regnaturus. At ille hujusmodi voces ægre admodum passus, hominem admonuit, ne his verbis uti præsumeret; sed potius supplex Deo vota faceret, ut tam in hac quam in futura vita, censeretur inter famulos Dei mereretur.

551 CAPUT XLIX.

Nuptiæ Constantii Cæsaris, ejus filii.

Absolute jam tricesimo imperii anno, secundi filii nuptias celebravit, cum majoris natu nuptias dudum antea celebravisset. Epula igitur et convivia præbebantur, imperatore ipso filium sponsum deducente, et magnifico apparatu seorsum viro- rum, seorsum mulierum cœtum excipiente. Sed et munera splendidissima civitatibus ac populis divisa.

CAPUT L.

Legatio et munera ab Indis missa.

Eodem tempore Indorum qui ad orientem solem incolunt, legati advenere, dona afferentes: varias videlicet gemmas exquisiti fulgoris ac pretii; feras quoque forma atque indole penitus a nostris discrepantes. Quæ omnia imperatori offerentes, testabantur ad ipsum usque Oceanum imperium ejus extendi, gentisque Indorum principes ac regulos, pictis tabulis et statu- is in honorem ejus erectis, imperatorem ac regem se illum agnoscere profiteri. Ac in ipso quidem principatus ejus exordio, primi omnium Britannii ad occidentalem oceanum positi, sese illius ditioni subjecerunt: nunc vero Indi ad orientem solem incolentes, idem fecere.

CAPUT LI.

Quomodo Constantinus, diviso in tres filios imperio, eos et regnandi arte et pietatis officiis instituit.

Cum igitur utramque terminum orbis terrarum sub potestatem suam redigisset, totius imperii summam velut paternam quamdam hære-

(24) Καὶ δὴ τούτων ἀπάντων. Tota hæc periodus usque ad vocem ἀπέφηεν, deerat in codice Regio et in editione Rob. Stephani: quam viri docti nescio utrum ex manuscriptis codicibus, an ex conjectura suppleverunt. Tandem vero codex Fuk. nos docuit, hæc bona fide ex manuscriptis codicibus fuisse suppleta.

(25) Παλαιτάτους τε καὶ τοῦ πρεσβυτέρου. Scribendum sine dubio πάλαι ταύτῳ καὶ τοῦ πρ. τὴν ἡλικίαν διαπραξάμενος.

(26) Εἰς αὐτὸν ὠκεανόν. Scribendum videtur εἰς αὐτὸν ὠκεανόν. Id est, usque ad Oceanum Indicum. Porro hujus legationis Indicæ caput fuisse videtur Metrodorus philosophus; qui ab Indorum

A

ΚΕΦΑΛΑΙΟΝ ΜΒ'.

Ὅπως, τινὸς ἄγαν ἐπαινοῦντος, οὐκ ἠρέσχετο Κωνσταντίνος.

Καὶ δὴ τούτων ἀπάντων (24) συντελουμένων, διὰ στόμα τε παρὰ πᾶσι τῶν τῆς αὐτοῦ κατὰ θεὸν ἀρέτης βοωμένων, τῶν τοῦ θεοῦ λειτουργῶν τις ἀποτολήσας, εἰς αὐτοῦ πρόσωπον μακάριον αὐτὸν ἀπέφηεν, ὅτι δὴ καὶ τῷ παρόντι βίῳ τῆς καὶ πάντων αὐτοκρατορικῆς βασιλείας ἔξωμένος εἶ, καὶ τῷ μέλλοντι συμβασιλεύειν μέλλοι τῷ Ἰῷ τοῦ θεοῦ. Ὅ δὲ ἀπεχθῶς τῆς φωνῆς ἐπακώσας, μὴ τοιαῦτα τολμᾶν παρῆναι φθέγγεσθαι, μίλον δὲ δι' εὐχῆς αἰτεῖσθαι αὐτῷ, καὶ τῷ παρόντι, καὶ τῷ μέλλοντι, τῆς τοῦ θεοῦ δουλείας ἄξιον γένηται.

B

ΚΕΦΑΛΑΙΟΝ ΜΘ'.

Γάμοι Κωνσταντίου υἱοῦ αὐτοῦ, Καίσαρος.

Ἐπειδὴ δὲ καὶ ὁ τρικονταετής αὐτῷ τῆς βασιλείας διεπεραίνετο χρόνος, τῷ δευτέρῳ τῶν παίδων συνετέλει γάμους, παλαιτάτους τε καὶ τοῦ πρεσβυτέρου (25) τὴν ἡλικίαν διαπραξάμενος. Θαλαῖαι δὲ καὶ ἐπιτάσεις ἦγοντο, νυμφοστολοῦντος αὐτοῦ βασιλέως τὴν παῖδα, ἐστιώντος τε λαμπρῶς καὶ συμποσιάζοντος, ὧδε μὲν ἀνδρῶν θιάσοις, γυναικῶν δ' ἀφωρισμέναις ἀλλαχῶτι χοροῖς· διαβδόμενοι τε πλούσιοι χαρισμάτων, δήμοις ἅμα καὶ πόλεσιν ἐδωροῦντο.

ΚΕΦΑΛΑΙΟΝ Ν'.

Ἰνδῶν πρεσβεία καὶ δῶρα.

Ἐν τούτῳ δὲ καὶ Ἰνδῶν τῶν πρὸς ἀναίγοντα ἦσαν, πρέσβεις ἀπήντων δῶρα κομίζοντας· γένη δ' ἦν πᾶσι τοῖς ἐξαστραπτόντων πολυτελῶν λίθων, ζῳά τε τῶν παρ' ἡμῖν ἐγνωσμένων ἐναλλάττοντα τὴν φύσιν· ἢ δὲ προσήγον τῷ βασιλεῖ, τὴν εἰς αὐτὸν Ὀκεανόν (26) διελόντες αὐτοῦ κράτησιν, καὶ ὡς οἱ τῆς Ἰνδῶν χώρας καθηγούμενες, εἰκόνας γραφαῖς, ἀνδριάντων τ' αὐτῶν ἀναθήμασι τιμῶντες, αὐτοκράτορα καὶ βασιλέα γωρρίζειν ὠμολόγουν. Ἀρχομένῳ μὲν τῆς βασιλείας (27) αὐτῷ, οἱ πρὸς ἧλιον δύνοντα ὠκεανῷ Βρεττανῶν πρῶτοι καθυπετάττοντο, νῦν δ' Ἰνδῶν οἱ τὴν πρὸς ἴστροντα ἧλιον λαχόντες.

ΚΕΦΑΛΑΙΟΝ ΝΑ'.

Ὅπως τοῖς τρισὶν υἱοῖς Κωνσταντίνου διελὼν τὴν ἀρχὴν, τὰ βασιλικὰ μετ' εὐσεβείας διηγεῖται.

Ὡς οὖν ἑκατέρων τῶν ἄκρων τῆς ὅλης οἰκουμένης ἐκράτει, τὴν σύμπασαν τῆς βασιλείας ἀρχὴν ἐπιτοῖς αὐτοῦ διήρει παισίν, οἷά τινα πατρῴαν οὐσίαν

rege plurimas gemmas et uniones ad Constantinum detulit, multoque plura altaturum se fuisse finxit, nisi Persarum rex sibi per agrum Persarum trans-eunti ea abstulisset. Quo mendacio inductus Constantinus, dum rapta avidius persequitur, bellum Persicum commovit, ut scribunt Cedrenus et Ammianus Marcellinus. Sed Cedrenus prorsus alieno loco id refert, anno scilicet Constantini primo ac vic-simo; cum id conferre debuisset in Constantini annum primum ac tricesimum. Hoc enim anno rupta est pax inter Romanos et Persas.

(27) Ἀρχομένῳ μὲν τῆς βασιλείας. Codex Fuk. ἀρχομένῳ μὲν γὰρ τῆς βασιλ. Schedæ autem veteres ἀρχομένῳ μὲν οὖν, quod magis placet.

τοὺς αὐτοῦ κληροδοτῶν φιλάτοις· τὴν μὲν οὖν πατρῶν λῆξιν τῷ μείζονι, τὴν δὲ τῆς ἐλάας ἀρχὴν τῷ δευτέρῳ, τὴν δὲ τούτων μέσσην τῷ τρίτῳ διένεμε. Κλήρον δ' ἀγαθὸν καὶ ψυχῆς σωτήριον τοῖς αὐτοῦ ποριζόμενος, τὰ θεοσεβείας αὐτοῖς ἐνέει σπέρματα, θείους μὲν προάγων μαθήμασι (28), διδασκάλους δ' ἐφοιστάς, εὐσεβεῖα δεδοκιμασμένους ἄνδρας, καὶ τῶν ἐξωθεν δὲ λόγων καθηγητὰς ἐτέρους, ἤκοντας εἰς ἄχρον παιδεύσεως· ἄλλοι πολεμικῶν αὐτοῖς ἐξήρχον μαθημάτων, ἕτεροι τῶν πολιτικῶν ἐπιγνώμονας αὐτοῖς καθίστων, οἱ δὲ νόμων ἐμπείρους εἰργάζοντο. Βασιλικὴ δ' ἐκάστῳ τῶν παίδων κεκληρωτο παρασκευῆ, ὀπλίται, δορυφόροι, σωματοφύλακες, στρατευμάτων τε τάγματα παντοῖα· τούτων δὲ καθηγεμόνες, λοχαγοὶ, στρατηγοὶ, ταξιαρχοὶ, ὧν τῆς ἐν πολέμοις ἐπιστήμης, τῆς τε πρὸς αὐτοῖς εὐνοίας ὁ πατὴρ προεὶλήφει τὴν πείραν.

ΚΕΦΑΛΑΙΟΝ ΝΒ.

Ὅπως ἀνδρωθέντας αὐτοὺς εἰς εὐσέβειαν ἤγαγεν.

Ἀπαλοῖς μὲν οὖν ἔτι τὴν ἡλικίαν τοῖς Καίσαρσιν, ἀναγκαιῶς οἱ συμπράττοντες συνῆσαν τε καὶ τὰ κοινὰ διώκουν, εἰς ἄνδρας δὲ λοιπὸν (29) προϊοῦσιν αὐτοῖς, μόνος ὁ πατὴρ εἰς διδασκαλίαν ἐπήρκει, τότε μὲν παρόντας, ἰδιαζούσαις ὑποθήκαις ζηλωτὰς αὐτοῦς παρορμῶν, καὶ μιμητὰς τῆς αὐτοῦ θεοσεβείας ἀποτελεῖσθαι διδάσκων· τότε δ' ἀποῦσι τὰ βασιλικὰ προσφωνῶν διψεῖ παραγγέλματα γράφων· ὧν τὸ μέγιστον ἦν καὶ πρῶτιστον, τὴν εἰς τὸν πάντων βασιλέα Θεὸν γυνῶσιν τε καὶ εὐσέβειαν, πρὸ παντὸς πλοῦτου καὶ πρὸ αὐτῆς βασιλείας τιμᾶσθαι. Ἥδη δ' αὐτοῖς καὶ τοῦ δι' αὐτῶν πράττειν τὰ λυσιτελεῖ τοῖς κοινοῖς ἐξουσίαν ἐδίδου· καὶ τὴν Ἐκκλησίαν δὲ τοῦ Θεοῦ διὰ φροντίδος ἄγειν, ἐν πρώτοις παρήγει, αὐτοῖς τε διαβρήθην Χριστιανοῖς εἶναι παρεκελεύετο. Καὶ ὁ μὲν οὕτω τοὺς υἱεὶς προῆγεν· οἱ δὲ οὐχ ὡς ἐκ παραγγέλματος, αὐτογνώμονι δὲ προθυμίᾳ, τὰς τοῦ πατρὸς παρανέσεις ὑπερέβαλλον, τῇ πρὸς τὸν Θεὸν ὁσίᾳ τῆν σφῶν διάνοιαν συντεινοντες, τοὺς τε τῆς Ἐκκλησίας θεσμούς ἐν αὐτοῖς βασιλείοις, σὺν τοῖς οἰκείοις ἅπανσιν ἀπεπλήρουν. Καὶ τοῦτο δ' ἔργον τῆς τοῦ πατρὸς ὑπῆρχε προμηθείας, τὸ τοὺς συνοίκους ἅπαντας θεοσεβεῖς παραδοῦναι τοῖς παισὶ· καὶ τῶν πρώτων δὲ ταγμάτων (30) οἱ τὴν τῶν κοινῶν ἐτύγχανον ἀναδειγμένοι φροντίδα, τοιοῦτοί τινες ὑπῆρχον· τοῖς γοῦν κατὰ Θεὸν πιστοῖς ἀνδράσιν, ὥσπερ τισὶν ὄχυροῖς περιβάλοις ἡσφαλίζετο. Ἐπεὶ δὲ καὶ ταῦτα (καλῶς) διέ-

A ditatem necessitudinibus suis dispertiens, in tres filios divisit. Et avitam quidem sortem maximo natus; alteri vero Orientis imperium; mediam inter has portionem regni tertio filio tribuit. Jam vero cum optimam liberis suis hæreditatem, et ad animæ salutem imprimis utilem parare vellet, pietatis semina eorum mentibus inspersionis, partim divinis documentis ipse eos imbuens, partim magistros eis apponens compertæ religionis viros. Sæcularium quoque disciplinarum peritissimos 552 doctores iisdem præfecit. Alii bellicæ artis scientia, alii civilium rerum præceptis eos informabant; alii denique juris prudentiæ. Porro singulis tributus erat regalis apparatus: scutarii, hastati, protectores, et legionæ ac numeri militares, eorumque rectores: centuriones, tribuni ac duces, ii quos pater in rebus bellicis exercitatissimos, et præcipua erga filios fide ac benevolentia præditos esse cognoverat.

CAPUT LII.

Quomodo eos virilem ætatem ingressos, pietatem docuerit.

Porro dum infirma adhuc ætate Cæsares essent, ministri et consiliarii iis adjuncti rempublicam gubernabant. Verum ubi ad virilem ætatem pervenissent, solius patris magisterium eis suffecit. Qui nunc præsentibus privatis admonitionibus ad æmulationem sui provocabat, exemplum pietatis suæ ad imitandum ipsis proponens: nunc absentibus imperatoria præcepta per litteras suggerebat. Quorum omnium illud et maximum erat, ut Dei summi omnium regis notitiam cultumque, divitiis omnibus ipsique etiam imperio anteferrent. Tandem vero, ut per seipsos quæ utilia essent reipublicæ agerent, eis permisit: et ante omnia id discrete præcepit, ut Ecclesiæ Dei curam gererent, seque palam Christianos profiterentur. Atque hoc quidem modo filios instituebat. Illi vero, non tam paternis monitis, quam sua sponte incitati, præcepta parentis sui alacritate animi superarunt; quippe qui divinæ religionis observantiam semper præ oculis haberent, et sanctos Ecclesiæ ritus in ipso palatio cum universis domesticis custodirent. Nam et hoc paternæ providentiæ opus fuerat, ut non alios domesticos et contubernales filii suis, quam Christianos traderet. Primorum quoque numerorum rectores, quibus reipublicæ cura commissa fuerat, Dei cultores erant. Quippe hominibus fidem in Deum

(28) Προάγων μαθήμασι. Eusebins in capite 52, iterum prædixit usurpat eodem sensu, καὶ ὁ μὲν οὕτω τοὺς υἱεὶς προῆγεν, et in cap. 55.
 (29) Vulg., *Εἰς ἄνδρας τε λοιπὸν*. Nemo est, qui non per se videat scribendum esse εἰς ἄνδρας ἐξ, etc. Quod equidem non monerem, nisi vereretur ne quis id nos fugisse existimaret. Paulo post, vox παρορμῶν videtur esse superflua.
 (30) Καὶ τῶν πρώτων δὲ ταγμάτων. Sic Eusebius in superiori capite τάγματα pro numeris militaribus usurpat, et alibi passim. Ita etiam Sozomenus in lib. 1, c. 8, ἐξ ἐκείνου δὲ καὶ τὰ Ῥωμαίων

τάγματα, ἀ νῦν ἀριθμοὺς καλοῦσιν, ἕκαστον ἰδίαν σκηνὴν κατεσκευάσατο. Porro hic locus inutilis mihi videtur, supplendusque in hunc modum: Καὶ τῶν πρώτων δὲ ταγμάτων ἡγεμόνες, καὶ οἱ τὴν τῶν κοινῶν, etc. Ait enim Eusebius, et primorum numerorum rectores, et eos quibus reipublicæ cura a Constantino commissa fuerat, Christianæ religionis cultores fuisse. Per priores illos, intelligit tribunos et comites scholarum; posteriores vero sunt præfetti prætorio, quæstores sacri palatii, magistri officiorum, et cæteri qui civilia negotia tractabant.

professis, tanquam firmissimis quibusdam muris A confidebat. Cum beatissimus princeps hæc quoque ita constitueret, Deus bonorum omnium dispensator, utpote cunctis reipublicæ negotiis optime ab imperatore dispositis, opportunum tempus tandem adesse statuens quo ad meliorem sortem transferretur, fatalem ejus vitæ finem imposuit.

553 CAPUT LIII.

Quod cum duobus ac triginta annis regnaverit, et plusquam LX annis vixerit, integra semper fuit valetudine.

Ac imperii quidem curriculum duobus et triginta annis explevit, exceptis mensibus ac diebus paucis: vitæ vero spatium duplo fere longius fuit. Qua in B ætate, corpus ei ab omni morbo et labe vacuum, expers cujuslibet vitii, et quovis juvenili corpore firmiter constitit, et tum decorum aspectu, tum ad quidvis agendum viribus pollens, adeo ut militariibus exercitationibus prolunderet, equitaret, ambularet, dimicaret, trophæa de hostibus victis erigeret, et incruentis illas more suo victorias reportaret.

CAPUT LIV.

De iis qui eximia ejus humanitate ad avaritiam et pietatis simulationem abusi sunt.

Animus similiter ad summum humanæ perfectionis culmen pervenerat: quippe qui omnibus præclaris dotibus ornatus esset, præcipue vero humanitate. Quam tamen multi reprehendebant, ob exuberantem malitiam improborum, qui nequitiam suam imperatoris adscribebant patientiæ. Certe hæc duo vitia illis temporibus maxime invaluisse, nos

(31) *Ἐπει δὲ καὶ ταῦτα διέκειτο.* Non probo conjecturam doctorum virorum, qui post vocem ταῦτα, καλῶς addiderunt; quod etiam in libro Moræi ascriptum inveni. Verum si quid addendum esset, equidem mallem addere οὕτως. Nam καλῶς locum hic habere non potest, cum in sequenti membro occurrat εὐ διατεθέντων. Alioqui otiosa esset repetitio, nec plus in secundo membro diceretur quam in primo. In codice tamen Fuk. legitur καλῶς διέκειτο.

(32) *Δύο μὲν οὖν πρὸς τοῖς τριάκοντα.* Hic Eusebii locus multos in errorem induxit, inter quos D fuit D. Petavius, qui tum in adnotationibus ad librum Epiphaniî *De ponderibus*, tum in libro II *De doctrina temporum*, Eusebii auctoritate fretus, Constantinum tricesimo secundo imperii anno mortem obiisse censuit. Idem etiam scripserunt plerique veterum: Philostorgius in lib. II, Theodoros Lector in collectaneis, Epiphanius, et auctor *Chronici Alexandrini*: ex Latinis autem Aurelius Victor. Verum hæc sententia prorsus absurda mihi videtur. Nam qui ita sentiunt, necesse est etiam ut affirmant eundem Constantinum anno Christi 305 imperium iniisse, Constantino v et Maximiano coss., eodemque anno Constantium Augustum patrem Constantini e vivis abiisse. Atqui Constantinus Aug. anno sequente, qui est Christi 306, consul sextum fuit cum Maximiano collega, ut omnes fasti constanter affirmant. Quare Constantini imperium non nisi ab anno Christi 306 deduci potest. Jam vero cum mortuus sit Feliciano et Titiano coss., hoc est anno Christi 337, die vicesimo secundo mensis Maii, ut inter omnes constat, necessario efficitur Constanti-

num imperasse annos triginta, menses decem, tribus tantum diebus exceptis. Levatus enim fuerat Cæsar octavo cal. Augusti, ut in *Fastis* scribit Idatius. Recte igitur Eutropius et Rufinus scribunt, Constantinum anno imperii uno ac tricesimo extremum diem obiisse. Recte etiam Eusebius noster in *Chronico* ait Constantinum imperasse annis triginta, mensibus x. Porro unde factum sit, ut Eusebius noster hoc loco, et plerique veterum duos ac triginta imperii annos Constantino tribuerint, causa hæc videtur fuisse. Biennio ante obitum tricennalia Constantinus ediderat, Constantio et Albino coss., ut supra retulit Eusebius. Putarunt igitur annum imperii Constantini 50, iis coss. absolutum fuisse; quod tamen falsum est, ut supra notavi. Deinde ab initio Constantini, usque ad ejus obitum xxxii parva consulum numerantur. Ex quo fieri potuit, ut tricesimo secundo imperii anno illum obiisse crederent. Adde quod nonnulli Chronologi patris Constantii annos, quippe qui brevi admodum imperasset, Constantio ascripserunt. Cæterum monendus est lector, doctissimum Pelavium tandem sententiam mutasse, et vulgatam opinionem de annis imperii Constantini deque ejus initio amplexum fuisse, ut patet ex lib. IV partis secundæ *Rationarii temporum*.

ΚΕΦΑΛΑΙΟΝ ΝΓ'.

Ἐπι τῆ 16ῃ ἔτη βασιλεύσας, καὶ ἐπὲρ τὰ 8 ἔτη, σώων εἶχε τὸ σῶμα.

Δύο μὲν οὖν πρὸς τοῖς τριάκοντα (32) τῆς βασιλείας ἐναυτοῖς, μήτε τε καὶ ἡμέραις βραχείαις δέουσι, ἐπλήρου, τῆς δὲ ζωῆς ἀμφὶ τὸν διπλάσιον χρόνον ἐν ᾧ τῆς ηλικίας, ἀπαθὲς μὲν καὶ ἄλυτον αὐτῷ διερχο- τὸ σῶμα, κηλίδος καθαρὸν ἀπάσης, παντός τοῦ νεανικώτερον, ὥρατον μὲν ἰδεῖν, βρωμαλέον δ' ὁ π. θεοὶ δυνάμει καταπράξασθαι, ὡς καὶ γυμνάζεσθαι, ἰππάζεσθαι, καὶ ὁδοιπορεῖν, πολέμοις τε παραβῆ- λειν, τρόπαιά τε κατ' ἐχθρῶν ἐγείρειν, καὶ τὰς συ- θεις ἀναιμακτὶ κατὰ τῶν δι' ἐναντίας αἰρεσθαι νί- κας.

ΚΕΦΑΛΑΙΟΝ ΝΔ'.

Περὶ τῶν τῇ ἄγαν αὐτοῦ φιλανθρωπία συγκειρη- μένων εἰς ἀπληστίας καὶ ὑποκρίσεις.

Καὶ τὰ τῆς ψυχῆς δ' ὡσαύτως εἰς ἄχρον τῆς ἐν- θρώποις τελειώσεως αὐτῷ προήει, πᾶσι μὲν ἐπι- ποντι τοῖς καλοῖς, ὑπερβαλλόντως δὲ τῇ φιλανθρωπία· δ δὴ καὶ μεμπτὸν ἐνομίζετο τοῖς πολλοῖς, τῆς αὐ- μοθηρῶν ἀνδρῶν φαυλότῃτος εἶνεκα, οἱ τῆς στρα- κακίας τὴν βασιλείως ἐπεγράφοντο ἀνεξικακίαν [ει- τίαν] (33). Καὶ γὰρ οὖν ἀληθῶς δύο χιλιεπὶ τρεῖς

num imperasse annos triginta, menses decem, tri- bus tantum diebus exceptis. Levatus enim fuerat Cæsar octavo cal. Augusti, ut in *Fastis* scribit Idatius. Recte igitur Eutropius et Rufinus scribunt, Constantinum anno imperii uno ac tricesimo extre- mum diem obiisse. Recte etiam Eusebius noster in *Chronico* ait Constantinum imperasse annis triginta, mensibus x. Porro unde factum sit, ut Eusebius noster hoc loco, et plerique veterum duos ac triginta imperii annos Constantino tribuerint, causa hæc videtur fuisse. Biennio ante obitum tricennalia Constantinus ediderat, Constantio et Albino coss., ut supra retulit Eusebius. Putarunt igitur annum imperii Constantini 50, iis coss. absolutum fuisse; quod tamen falsum est, ut supra notavi. Deinde ab initio Constantini, usque ad ejus obitum xxxii parva consulum numerantur. Ex quo fieri potuit, ut tricesimo secundo imperii anno illum obiisse crederent. Adde quod nonnulli Chronologi patris Constantii annos, quippe qui brevi admodum imperasset, Constantio ascripserunt. Cæterum monendus est lector, doctissimum Pelavium tandem sententiam mutasse, et vulgatam opinionem de annis imperii Constantini deque ejus initio amplexum fuisse, ut patet ex lib. IV partis secundæ *Rationarii temporum*.

(33) *Ἀνεξικακίαν ἀλτίαν.* Postrema vox a vitis doctis hic addita est ex mss. codicibus, quam etiam in Fuk. libro reperi. Mallem tamen hanc vocem col- locare ante verbum ἐπεγράφοντο. Sic Eusebius in fine lib. III *De vita Constantini*. Longe profecto elegantius ita scriberetur: ἀλτίαν ἐπ. τὴν βασιλείας ἀνεξικακίαν.

κατὰ τοὺς δηλοῦμένους τούτους χρόνους καὶ αὐτοὶ κατανοήσαμεν, ἐπιτριβὴν ἀπλήστων (34) καὶ μοθηρῶν ἀνδρῶν τῶν πάντα λυμαινομένων βίον, εἰρωνείαν τ' Ἐλεκτον τῶν τὴν Ἐκκλησίαν ὑποδομένων, καὶ τὸ Χριστιανῶν ἐπιπλάστως σχηματιζόμενον ὄνομα. Τὸ δ' αὐτοῦ φιλόανθρωπον καὶ φιλάγαθον, τό τε τῆς πίστεως εἰλικρινές, καὶ τοῦ τρόπου τὸ φιλόληθες, ἐνήγειν αὐτὸν πιστεῦειν τῷ σχήματι τῶν Χριστιανῶν εἶναι νομιζομένων, εὐνοίαν τ' ὀληθῆ περι αὐτὸν πεπλάσμένη ψυχῇ σώζειν προσποιουμένων· οἷς ἐαυτὸν καταπιστεύων, τάχα ἂν ποτε καὶ τοῖς μὴ πρέπουσιν ἐνεπεύρετο (35), κηλῖδα ταύτην τοῖς αὐτοῦ καλοῖς ἐπιφέροντος τοῦ φθόνου.

ΚΕΦΑΛΑΙΟΝ ΝΕ'.

Ὅπως μέχρι τελευτῆς ἐλογογράφει Κωνσταντῖνος.

Ἄλλὰ τοὺς μὲν (36) οὐκ εἰς μακρὰν ἢ θεία μετήρχετο δίκη· αὐτὸς δὲ βασιλεὺς οὕτω τὴν ψυχὴν λογικῇ συνέσει προήχτο, ὡς καὶ μέχρι τελευτῆς συνήθως μὲν λογογραφεῖν, συνήθως δὲ τὰς προόδους ποιεῖσθαι (37), καὶ τὰς θεοπρεπεῖς τοῖς ἀκροαταῖς διδασκαλίας παρέχειν, νομοθετεῖν δὲ συνήθως, τοτὲ μὲν πολιτικοῖς, τοτὲ δὲ στρατιωτικοῖς, πάντα τε προσφόρως τῷ τῶν ἀνθρώπων ἐπινοεῖν βίω. Μνημονεῦσαι δ' ἄξιον, ὡς πρὸς αὐτῇ γεγωνὸς τῇ τοῦ βίου τελευτῇ, ἐπιτηδεῖον τινα λόγον ἐπὶ τοῦ συνήθους διήλθεν ἀκροετρίου· μακρὸν δὲ κατατείνας (38) ἐν τούτῳ περιψυχῆς ἀθανασίας διεζήει (λόγον), περὶ τε τῶν εὖσεβῶς διηγουμένων τὴν ζωὴν, τῶν τε τοῖς θεοφιλέσι παρ' αὐτῷ Θεῷ τεταμειυμένων ἀγαθῶν· μακροῖς δ' ἀποδείξει, καὶ τὸ τῶν ἐναντίων τάγμα ὁποῖου τέλους τεύξεται, φανερὸν ἐπολεῖ, τῶν ἀθέων τὴν καταστροφὴν παραδιδούς τῇ γραφῇ· ὃ δὴ καὶ ἐμβριθῶς μαρτυρόμενος, καλόαπτεσθαι τῶν ἀμω' αὐτὸν ἐδόκει· ὡς καὶ τινα τῶν δοκησιόφων (39) ἔρεσθαι ὅπως ἔχειν αὐτῷ φαίνοιτο τὰ λεγόμενα· τὸν δ' ἐπιμαρτυρῆσαι τοῖς λόγοις ἀλήθειαν, σφόδρα τε, καίπερ οὐκ ἐθέλοντα, ἔταινεῖν τὰς κατὰ τῶν πολυθέων διδασκαλίας. Τοι-

(34) Vulg. ἐπιτριβῆς ἀπλήστων. Amplectoremendationem doctorum virorum, quæ in Fuketii libro etiam legitur, ἐπιτριβὴν. Porro notandum est hic iudicium Eusebii nostri, qui in principatu Constantini tanquam in pulcherrimo quodam vultu, hunc pænum notavit, quod pessimos ac rapacissimos homines, ad amicitiam suam, et ad publica officia adscivisset, et quod fraude et calliditate quorundam qui se Christianos esse simulabant, circumventus fuisset. Idem fere reprehendit Aurelius Victor his verbis: « Fisceles molestiam severius pressæ, cunctaque divini ritui paria videntur, ni parum dignis ad publica aditum concessisset. Quæ quanquam sæpius accidere, tamen in summo ingenio, atque optimis reipublicæ moribus, quamvis parva vitia elucent magis. » Sed et Amm. Marcellinus in libro XVI idipsum testatur: « Nam proximorum fauces aperuit primus omnium Constantinus. »

(35) Ἐνεπεύρετο. In codd. Fuk. et Savillii scribitur ἐνεπειρᾶτο.

(36) Ἄλλὰ τοὺς μὲν. Ablativum inter cæteros intelligi puto, qui post Constantini mortem, cum res novas moliri crederetur, jussu Constantii inte-

quoque ipsi conspeximus: violentiam scilicet pessimorum hominum et insatiabili cupiditate flagrantium, qui universos fere mortales infestabant, et fraudulentam simulationem eorum qui callide in Ecclesiam irrepebant, et Christianorum nomen falso ac specie tenus præferabant. Verum insita imperatori humanitas ac bonitas, et fidei morumque sinceritas, eo ipsum adduxit, ut crederet fictæ in speciem pietatis hominum illorum qui pro Christianis habebantur, et qui sinceram erga ipsum benevolentiam callida mente simulabant. Quibus ille cum semetipsum credidisset, interdum fortasse in ea quæ parum decora essent, impegit, maligni dæmonis invidia hanc velut maculam reliquis ejus laudibus aspergente.

B

554 CAPUT LV.

Qualiter ad ultimum usque vitæ diem orationes scripsit.

Verum illos divina justitia non multo post merito supplicio affecit. Imperator vero tanta sermonum scientia animum instruxerat, ut ad ultimum usque diem vitæ, orationes conscriberet more solito, et conciones haberet, et divina documenta auditoribus insinuaret: leges item ferret assidue, nunc de civilibus negotiis, nunc de re militari: cuncta denique ad commodum atque utilitatem humani generis excogitaret. Illud vero haudquaquam silentio prætereundum est, quod cum extremus vitæ dies ipsi jam impenderet, funebrem quamdam orationem in consueto auditorio recitavit. Cumque sermonem longius produxisset, in ea disserit de auctoritatem immortalitate, deque his qui vitam pie traduxissent; et de bonis quæ amicis Dei apud ipsum Deum recondita essent. Contra vero, quem finem essent habituri illi qui contrariam vivendi rationem instituisent, multis rationibus evidenter astruxit, interitum et cladem impiorum describens. Quod quidem cum graviter et serio affirmaret, proximos et familiares suos perstringere videbatur: adeo ut quemdam ex illis vana sapientiæ opinione inflatis

remptus est, ut fuse narrat Eunapius in *Vitis sophistarum*.

(37) Συνήθως δὲ τὰς προόδους ποιεῖσθαι. Supra in cap. 29 hujus libri πρόδους dixit Eusebius, ubi vide quæ adnotavi. Possis etiam legere προσόδους, ut ad oram editionis Genevensis ascriptum est. Porro interpretes erroris sui tenax, etiam hoc loco vertit, congressus cum amicis habere, cum conciones vertere debuisset, ut sequentia aperte confirmant. Victoris *Epitome* idem quoque dicit de Constantino: « Commodissimus tamen rebus multis fuit: calumnias sedare legibus severissimis: nutrire artes bonas, præcipue studia literarum: legere ipse, scribere, meditari; » ubi meditari idem valet ac μελετᾶν, id est declamare.

(38) Vulg. μακρὸν δὲ κατὰ τινὰς. Scribendum est procul dubio κατατείνας, ut jam alii monuerunt.

(39) Vulg. τινὰ τῶν δοκησιόφων. Malim scribere τῶν δοκησιόφων. Sic gentiles vocare solet Eusebius, ac præcipue philosophos, qui sibi præ cæteris sapere videbantur. In Fuk. codice δοκησιόφων legitur. Sed tertia syllaba lineola subnotatur.

interrogaverit quid sentiret de iis quæ dieta essent. A αὐτα πρὸ τῆς 'τελευτῆς τοῖς γνωρίμοις ὀμιλήσας, αὐτὸς αὐτῷ τὴν ἐπὶ τὰ κρεῖττω πορείαν, λείαν καὶ ὀμνήσας, ἐπὶ Πέρσας στρατεύειν ὠρμάτω· τοῦτο τε κρινάς, ἐκίνει τὰ στρατιωτικὰ τάγματα. Καὶ δὴ τὸς ἀμφ' αὐτὸν ἐπισκόπους περὶ τῆς πορείας ἐκοίνου, συνείναι αὐτῷ δεῖν τινὰς τῶν ἀναγκαίων ἐν θεοσεβείᾳ προμηθεύμενος. Οἱ δὲ, καὶ μάλα προθύμως συνέπεσθαι βουλομένων, μηδ' ἀναχωρεῖν ἐθέλουν, συστρατεύειν δ' αὐτῷ καὶ συναγωνίζεσθαι ταῖς πρὸς τὸν Θεὸν ἱκετηρίαις ἔλεγον. Σφόδρα δ' ἐπὶ ταῖς ἀγγελίαις ἡσθεῖς, τὴν πορείαν αὐτοῖς διετύπου (40). [ἔπειτα καὶ τὴν σκητὴν (41) τῷ τῆς ἐκκλησίας σχήματι πρὸς τὴν ἐκείνου τοῦ πολέμου παράταξιν σὺν πολλῇ φιλοτιμίᾳ κατεργάζετο, ἐν ἧ τῷ Θεῷ, τῷ τῆς νίκης δοτήρι, τὰς ἱκετηρίας ἅμα τοῖς ἐπισκόποις ποιεῖσθαι ἐπένοετο.]

CAPUT LXI.

Quomodo ad bellum Persicum proficiscens, episcopus sibi adjunxit, et tentorium in speciem ecclesiæ paravit.

Illud quoque neutiquam prætereundum est, quod circa hæc tempora, cum de motu Barbarorum ad orientem solem degentium nuntius allatus esset, hanc adhuc de illis victoriam superesse sibi testatus, Persis bellum inferre statuit. Quod cum facere decrevisset, militares copias undique excitavit, et cum episcopis quos circa se habebat, de protectione consilium communicavit, provida mente prospiciens, viros ad divinum cultum necessarios secum assidue versari 555 oportere. Illi vero libenti animo secuturos se esse affirmarunt, nec ab illo discessuros; sed continuis apud Deum supplicationibus militaturos una cum illo et pugnatuos. Quo ille nuntio vehementer delectatus, viam illis qua proficiscerentur, descripsit. Deinde tabernaculum in speciem ecclesiæ ambizioso cultu ad hujus belli usum præparavit, in quo preces ad Deum victoriæ auctorem una cum episcopis fundere decreverat.

CAPUT LVII.

Quomodo, susceptis Persarum legatis, festo Paschæ die cum aliis pernoctavit.

Interea Persæ cum imperatorem bellum parare comperissent, et cum illo congredi vehementer reformidarent, missis legatis pacem ab eo postulaverunt. Itaque imperator pacis amantissimus, Persa-

ΚΕΦΑΛΑΙΟΝ ΝΓ΄.

Ὅπως ἐπὶ Πέρσας στρατεύων συμπαρέλαβεν ἐπισκόπους, καὶ σκητὴν εἰς σχῆμα τῆς ἐκκλησίας.

Κάκεινο δὲ μνήτης ἄξιον, ὡς ἀμφὶ δηλούμενον χρόνον, τῶν ἐπ' ἀνατολῆς βαρβάρων κινήσεως ἀκουσθείσης, ἔτι ταύτην αὐτῷ τὴν κατὰ τῶνδε νίκην λείπεσθαι φήσας, ἐπὶ Πέρσας στρατεύειν ὠρμάτω· τοῦτο τε κρινάς, ἐκίνει τὰ στρατιωτικὰ τάγματα. Καὶ δὴ τὸς ἀμφ' αὐτὸν ἐπισκόπους περὶ τῆς πορείας ἐκοίνου, συνείναι αὐτῷ δεῖν τινὰς τῶν ἀναγκαίων ἐν θεοσεβείᾳ προμηθεύμενος. Οἱ δὲ, καὶ μάλα προθύμως συνέπεσθαι βουλομένων, μηδ' ἀναχωρεῖν ἐθέλουν, συστρατεύειν δ' αὐτῷ καὶ συναγωνίζεσθαι ταῖς πρὸς τὸν Θεὸν ἱκετηρίαις ἔλεγον. Σφόδρα δ' ἐπὶ ταῖς ἀγγελίαις ἡσθεῖς, τὴν πορείαν αὐτοῖς διετύπου (40). [ἔπειτα καὶ τὴν σκητὴν (41) τῷ τῆς ἐκκλησίας σχήματι πρὸς τὴν ἐκείνου τοῦ πολέμου παράταξιν σὺν πολλῇ φιλοτιμίᾳ κατεργάζετο, ἐν ἧ τῷ Θεῷ, τῷ τῆς νίκης δοτήρι, τὰς ἱκετηρίας ἅμα τοῖς ἐπισκόποις ποιεῖσθαι ἐπένοετο.]

ΚΕΦΑΛΑΙΟΝ ΝΖ.

Ὅπως Περσῶν πρεσβείας δεξάμενος, ἐν τῇ τοῦ Πάσχα ἑορτῇ συνδιενυκτέρευσε τοῖς ἄλλοις.

Ἐν τούτῳ Πέρσαι πυθόμενοι περὶ τῆς βασιλείας πρὸς πόλεμον παρασκευῆς, καὶ μάχῃ πρὸς αὐτὸν συμβαλεῖν σφόδρα φοβούμενοι, διὰ πρεσβείας αὐτῶν ἤξιοῦντο (42) εἰρήνην ποιεῖσθαι· διὸ δὲ μὲν εἰρηνηκό-

(40) Αὐτοῖς διετύπου. Quæ posthæc sequuntur in editione Genevensi, usque ad initium capituli 59 deerant tum in codice Regio, tum in editione Rob. Stephani: et a viris doctis addita sunt ex conjectura, ut opinor. Nam quæ sequuntur capita, nimis brevitas sunt, nec quidquam amplius continent, quam ipsi capituli tituli; quod quidem ab Eusebio instituto prorsus abhorret. Quare credibile est, viros doctos ex titulis capitulorum, qui libro quarto præfixi leguntur, hæc supplementis quæ unciis conclusa exhibemus. Porro in editione Genevensi delenda sunt hæc verba: αὐτὸς δὲ, quæ leguntur post vocem διετύπου. Etenim lacuna incipit ante has voces αὐτὸς δὲ νεών, etc. Similem errorem supra notavimus. Nostram porro de hoc supplemento conjecturam plane confirmat optimus codex Fuk. qui cum reliqua supplementa quæ a Genevensibus edita sunt, fideliter exhibeat, ut suis locis adnotavimus, hujus loci supplementum non habet. Sed neque in Turnebii libro hoc fragmentum ascriptum est, cum cætera omnia ad marginem ejus libri scripta habeantur.

(41) Ἐπειτα καὶ τὴν σκητὴν. Idipsum ita narrat Socrates in lib. 1, cap. 18: Τοσοῦτος δὲ ἦν ὁ τοῦ βασιλέως περὶ τὸν χριστιανισμὸν πόθος, ὡς καὶ Περσικοῦ μέλλοντος κινεῖσθαι πολέμου. κατασκευάσας σκητὴν ἐκ ποικίλης ὀβόνης, ἐκκλησίας τύπον ἀποτελούσαν, ὡς περ Μωϋσῆς ἐν τῇ ἐρήμῳ ἐπεποιήκει καὶ ταύτην φέρεσθαι, ἵνα ἔχοι κατὰ τοὺς ἐρημοτάτους τόπους εὐκτῆριον ἠύτρεπισμένον. Quæ Socratis verba eo libentius adduxi, quod sciam Socratem in

iis quæ ex Eusebio mutuatur, ipsis fere Eusebio verbis uti solere. Itaque hæc Socratis verba Eusebianorum vicem supplere possunt. Nam quæ in hac lacuna leguntur, ægre admodum Eusebio esse crediderim. Porro jam antea Constantinus, in bello Liciniano tabernaculum crucis extra castra suam habuerat, in quo jejuniis et orationibus vacabat, teste Eusebio in libro II. Sed in belli Persici apparatu id amplius præstitit Constantinus, quod tabernaculum in ecclesiæ formam construxit. Ab hoc Constantini instituto manasse postea scribit Sozomenus, ut singuli numeri in exercitu Romano, tabernaculum suum haberent instar sacelli instructum, et presbyteros ac diaconos peculiares, qui rem divinam ibi peragerent.

(42) Διὰ πρεσβείας αὐτὸν ἤξιοῦντο. Idem scribit Rufus Festus in Breviario: « Constantinus rerum dominus extremo vitæ suæ tempore expeditionem paravit in Persas. Toto enim orbe pacatis gentibus, et recenti de Gothis victoria gloriosior, multis in Persas descendebat agminibus. Sub cujus adventum Babylonis in tantum regna trepidarunt, ut supplex ad eum legatio Persarum occurreret, et facturos se imperata promitterent. Nec tamen pro assiduis eruptionibus quas sub Constantio Cæsare per Orientem tentaverant, veniam meruerunt. » Socrates vero hoc tantum dicit: ἄλλ' οὐ προέβη τότε ὁ πόλεμος· ἐφθῆ γὰρ δέει τοῦ βασιλέως σεσεσθῆναι, id est: Sed bellum ulterius non processit. Nam præ metu imperatoris statim repressum est.

τατος βασιλεὺς τὴν Περσῶν πρεσβειαν δεξάμενος, φιλικὰς δεξιὰς προθύμως σὺν ἐκείνοις ἐσπέισατο (43). Ἦδη δ' ἡ μεγάλη τοῦ Πάσχα ἑορτὴ παρῆν, ἐν ἧ ὁ βασιλεὺς τῷ Θεῷ τὰς εὐχὰς ἀποδίδους, συνδιενυκτέρευσε τοῖς ἄλλοις.

ΚΕΦΑΛΑΙΟΝ ΝΗ΄.

Peri oikodomḗs tou epikalaouménou tōn 'Apostōlōn ἐν Κωνσταντινουπόλει μαρτυρίου.

Ἐπὶ τούτοις (44) τὸ μαρτύριον ἐν τῇ ἐπωνύμῳ πόλει ἐπὶ μνήμῃ τῶν ἀποστόλων οἰκοδομεῖν παρεσκευάζετο· αὐτὸς δὲ νεῶν ἅπαντα εἰς ὕψος ἄφατον ἐπάρας, λίθων ποικιλίαις παντοίων ἐξαστράπτοντα ἐποιεῖ, εἰς αὐτὸν ἕροφον ἐξ ἐδάφους πλακώσας· διαλαθῶν δὲ λεπτοῖς φανώμασι τὴν στέγην, χρυσῷ τὴν πᾶσαν ἐκάλυπτεν· ἄνω χαλκὸς μὲν (45) ἀντὶ κεράμου, φυλακὴν τῷ ἔργῳ πρὸς ὑπερῶν ἀσφάλειαν παρεῖχε· καὶ τούτων δὲ πολλὸν περιέλαμπε χρυσὸς, ὡς μαρμαρυγὰς τοῖς πόρρωθεν ἀφορῶσι ταῖς ἡλίου ἀγχαῖς ἀντανακλωμένας ἐκπέμπειν. Δικτυωτὰ δὲ πέριξ ἐκύκλω τὸ δωμάτιον (46) ἀνάγλυφα, χαλκῷ καὶ χρυσῷ κατεργασμένα.

ΚΕΦΑΛΑΙΟΝ ΝΘ΄.

Ἐκφρασις ἐστὶ τοῦ αὐτοῦ μαρτυρίου.

Καὶ ὁ μὲν νεὸς ὧδε σὺν πολλῇ βασιλέως φιλοτιμίᾳ σπουδῆς ἤξειοτο· ἀμφὶ δὲ τούτου ἀθριος ἦν αὐτῇ καμμεγέθης, εἰς ἀέρα καθαρὸν ἀναπεπταμένη· ἐν τετραπλευρῷ δὲ ταύτῃ στοὰι διέτρεχον, μέσον αὐτῷ νεῷ τὸ αἰθριον ἀπολαμβάνουσαι· οἰκοὶ τε βασιλικοὶ ταῖς στοαῖς, λουτρὰ τε καὶ ἀνακαμπτήρια παρετείνετο, ἄλλα τε πλείστα καταγώγια τοῖς τοῦ τόπου φρουροῖς ἐπιτηδεῖας εἰργασμένα.

ΚΕΦΑΛΑΙΟΝ ΝΙ΄.

Ὅτι ἐν τούτῳ καὶ μνημεῖον εἰς ταφὴν ἑαυτῷ προσφωκοδόμησε.

Ταῦτα πάντα ἀφιέρου βασιλεὺς, διαιωνίζων εἰς ἅπαντας τῶν τοῦ Σωτῆρος ἡμῶν ἀποστόλων τὴν μνήμην· ὠκοδόμει δ' ἄρα καὶ ἄλλο τι τῇ διανοίᾳ σκοπῶν, ὃ δὴ λανθάνον ταπρῶτα, καταφωρον πρὸς τῷ τέλει τοῖς πᾶσιν ἐγγίγνετο. Αὐτὸς γοῦν αὐτῷ εἰς δέοντα καιρὸν τῆς αὐτοῦ τελευτῆς, τὸν ἐνταυθοῖ τόπον ἐταμεύετο τῆς τῶν ἀποστόλων προσήσεως κοινωνῶν (47)

(43) *Φιλικὰς δεξιὰς προθύμως σὺν ἐκείνοις ἐσπέισατο.* Notabis hic barbarismum, non Eusebii, sed ejus qui hoc caput supplevit. Dicendum enim erat πρὸς ἐκείνους ἐσπέισατο. Sed neque hoc verisimile est, Constantinum qui omnes imperii Romani copias adversus Persas commoverat, pacem cum eis fecisse. Contrarium certe affirmat Rufus Festus cujus verba superius retulimus, et Eutropius atque Aurelius Victor. Socrates tamen pacem cum Persis, vel certe inducias factas fuisse innuit.

(44) *Ἐπὶ τούτοις.* Quis non videt hæc ab aliena manu concinnata esse? Neque enim cum sequenti capite ullo modo conveniunt. In hoc capite Constantinus dicitur cœpisse ædificare templum Apostolorum post dies Paschæ anni 337. In sequenti autem capite, quod ab Eusebio scriptum esse constat, templum illud jam absolutum cernitur. Atqui a diebus Paschæ usque ad Pentecosten, qua die mortuus est Constantinus, vix humus egeri potuit ad fundamenta templi jacienda. Proinde necesse est, ut templum illud diu ante cœptum fuerit ædificari. Vide caput 36 hujus libri.

rum legatione benigne suscepta, pacem et amicitiam cum eis libenter pepigit. Aderat jam magna paschalis festi solemnitas: in qua imperator vota Deo persolvens, una cum cæteris pernoctavit.

CAPUT LVIII.

De constructione martyrii Apostolorum Constantinopoli.

Posthæc in memoriam apostolorum martyrium ædificare cœpit in urbe sibi cognomine. Cumque templum omne in immensam altitudinem extulisset, vario lapidum genere splendidum reddidit, a solo ad cameram usque marmoreis crustis illud operiens. Porro cameram lacunaribus minutissimi operis obducens, totam auro imbracteavit. Et supra quidem æs tegularum loco impositum, universo ædificio munimentum adversus imbres præbebat. Quod itidem auro plurimo superfusum resplendebat, adeo ut procul spectantium oculos fulgore præstringeret, solis radiis æris objectu repercussis. Totum vero solarium reticulatis quibusdam anaglyphis ex ære et auro fabrefactis erat circumdatum.

556 CAPUT LIX.

Descriptio ejusdem martyrii.

Ac templum quidem ipsum maximo imperatoris studio hunc in modum exornabatur. Circa ipsum templum ingens erat area, libero ac patente desuper cœlo. Cujus ad quatuor latera porticus erant sibi invicem conjunctæ, quæ aream in medio sitam una cum ipso templo circumcingebant. Præterea basilicæ, lavacra, diversoria et alia plurima habitacula ad usum eorum qui locum custodiebant, porticibus applicita, earum longitudinem æquabant.

CAPUT LX.

Quod etiam in eo templo sepulcrum sibi ædificavit.

Hæc omnia dedicavit imperator eo consilio, ut apostolorum Servatoris nostri memoriam posteris in perpetuum commendaret. Sed et aliud quidpiam in mente habens, ædem illam construxit: quod initio quidem obscurum, tandem vero omnibus sub linem innotuit. Quippe ipse hunc sibi locum post mortem designaverat, incredibili fidei alacritate

(45) *Ἄνω χαλκὸς μὲν.* Scribendum est ἄνω μὲν χαλκός.

(46) *Τὸ δωμάτιον.* Eusebius supra in libro III capite 35 τὰ ἐκτὸς δώματα vocat exteriora tecta basilicæ. Itaque δωμάτιον hic videtur esse tectum totius basilicæ, vel certe altaris. Ejusmodi tecta in orbis speciem ædificata nos Galli hodieque *domata* vocamus. Porro de templi Apostolorum magnificentia Gregorius Naz. in carmine de insomnio Anastasiæ ita scribit:

Σὺν τοῖς καὶ μεγάλανχον ἕδος Χριστοῦ μνηστῶν πλευραῖς σταυροτύποις τέτραχα τεμνόμενον,
Id est, *Est magnificum templum Christi discipulorum, quatuor lateribus distinctum in crucis formam.* Hujusmodi forma olim ecclesiæ construebantur, ut notavit Greterns in libris *De cruce*, Marcus in *Vita sancti Porphyrii*.

(47) *Τῆς τῶν ἀποστόλων προσήσεως κοινωνῶν.* Alludit Eusebius ad cognomentum illud *Ἰαποστόλου*, quo post mortem affectus est Constantinus, ut legitur in Menæis Græcorum. Quod cognomentum nescio cur tantopere ei invidèrit Scaliger in lib. V

CAPUT XLVIII.

Quomodo immodicas cujusdam laudes ægre tulerit.

His omnibus confectis, cum imperatoris virtus eunctorum sermonibus prædicaretur, quidam ex numero sacerdotum, illum coram beato pronuntiare non est veritus: quippe qui tum in hac vita summum totius orbis Romani imperium consequi meruisset; tum in futuro ævo una cum filio Dei esset regnaturus. At ille hujusmodi voces ægre admodum passus, hominem admonuit, ne his verbis uti præsumeret; sed potius supplex Deo vota faceret, ut tam in hac quam in futura vita, censeretur inter famulos Dei mereretur.

551 CAPUT XLIX.

Nuptiæ Constantii Cæsaris, ejus filii.

Absolute jam tricesimo imperii anno, secundi filii nuptias celebravit, cum majoris natu nuptias dudum antea celebravisset. Epula igitur et convivia præbebantur, imperatore ipso filium sponsum deducente, et magnifico apparatu seorsum virorum, seorsum mulierum cœlum excipiente. Sed et munera splendidissima civitatibus ac populis divisa.

CAPUT L.

Legatio et munera ab Indis missa.

Eodem tempore Indorum qui ad orientem solem incolunt, legati advenere, dona afferentes; varias videlicet gemmas exquisiti fulgoris ac pretii; feras quoque forma atque indole penitus a nostris discrepantes. Quæ omnia imperatori offerentes, testabantur ad ipsum usque Oceanum imperium ejus extendi, gentisque Indorum principes ac regulos, pictis tabulis et statuis in honorem ejus erectis, imperatorem ac regem se illum agnoscere profiteri. Ac in ipso quidem principatus ejus exordio, primi omnium Britanni ad occidentalem oceanum positi, sese illius ditioni subjecerunt: nunc vero Indii ad orientem solem incolentes, idem fecere.

CAPUT LI.

Quomodo Constantinus, diviso in tres filios imperio, eos et regnandi arte et pietatis officiis instituit.

Cum igitur utrumque terminum orbis terrarum sub potestatem suam rede-gisset, totius imperii summam velut paternam quamdam hære-

(24) Καὶ δὴ τούτων ἀπάντων. Tota hæc periodus usque ad vocem ἀπέφηνεν, deerat in codice Regio et in editione Rob. Stephani: quam viri docti nescio utrum ex manuscriptis codicibus, an ex conjectura supplerunt. Tandem vero codex Fuk. nos docuit, hæc bona fide ex manuscriptis codicibus fuisse suppleta.

(25) Παλατιάτους τε καὶ τοῦ πρεσβυτέρου. Scribendum sine dubio πάλαι ταῦτὸ καπὶ τοῦ πρ. τῆν ἡλικίαν διαπραξάμενος.

(26) Εἰς αὐτὸν ὠκεανόν. Id est, usque ad Oceanum Indicam. Porro hujus legationis Indicæ caput fuisse videtur Metrodorus philosophus; qui ab Indorum

ΚΕΦΑΛΑΙΟΝ ΜΒ΄.

Ὅπως, τινὸς ἄγραν ἐπαινοῦντος, οὐκ ἠθέσχετο Κωνσταντίνος.

Καὶ δὴ τούτων ἀπάντων (24) συντελουμένων, ἀντὶ στόμα τε παρὰ πᾶσι τῶν τῆς αὐτοῦ κατὰ Θεὸν ἀρέτης βουμένων, τῶν τοῦ Θεοῦ λειτουργῶν τις ἀποτολήσας, εἰς αὐτοῦ πρόσωπον μακάριον αὐτὸν ἀπέφηνεν, ὅτι δὴ κἀν τῷ παρόντι βίῳ τῆς κατὰ πάντων αὐτοκρατορικῆς βασιλείας ἤξωμένος εἶτ, κἀν τῷ μέλλοντι συμβασιλεύειν μέλλοι τῷ Υἱῷ τοῦ Θεοῦ. Ὁ δὲ ἀπεχθῶς τῆς φωνῆς ἐπακούσας, μὴ τοιαῦτα τολμᾶν παρῆνει φθέγγεσθαι, μᾶλλον δὲ δι' εὐχῆς αἰτεῖσθαι αὐτῷ, κἀν τῷ παρόντι, κἀν τῷ μέλλοντι, τῆς τοῦ Θεοῦ δουλείας ἀξίον φανῆναι.

ΚΕΦΑΛΑΙΟΝ ΜΘ΄.

Γάμοι Κωνσταντίνου υἱοῦ αὐτοῦ, Καισαρος.

Ἐπειθὶ δὲ καὶ ὁ τριακονταετής αὐτῷ τῆς βασιλείας διεπεραίνετο χρόνος, τῷ δευτέρῳ τῶν παίδων συντελεῖ γάμους, καλαιπύτους τε καπὶ τοῦ πρεσβυτέρου (25) τῆν ἡλικίαν διαπραξάμενος. Θαλαῖα δὴ καὶ ἐστιάζεις ἦγοντο, νυμφοστολοῦντος αὐτοῦ βασιλέως τὸν παῖδα, ἐστιώντος τε λαμπρῶς καὶ συμποσιάζοντος, ὧδε μὲν ἀνδρῶν θιάσους, γυναικῶν δ' ἀφωρισμένους ἀλλαχόθι χοροῖς· διαδόσεις τε πλούσιαι χαρισμάτων, δῆμοις ἅμα καὶ πόλεσιν ἐδωρῶντο.

ΚΕΦΑΛΑΙΟΝ Ν΄.

Ἰνδῶν πρεσβεία καὶ δῶρα.

Ἐν τούτῳ δὲ καὶ Ἰνδῶν τῶν πρὸς ἀναίχοντα ἤλιον, πρέσβεις ἀπήντων δῶρα κομίζοντες· γένη δ' ἦν παντοῖα ἐξαστραπτόντων πολυτελῶν λίθων, ζῳά τε τῶν παρ' ἡμῖν ἐγνωσμένων ἐναλλάττοντα τὴν φύσιν· ἃ δὴ προσήγον τῷ βασιλεῖ, τὴν εἰς αὐτὸν Ὀκεανὸν (26) δηλοῦντες αὐτοῦ κράτησιν, καὶ ὡς οἱ τῆς Ἰνδῶν χώρας καθηγεμόνες, εἰκότων γραφαῖς, ἀνδριάντων· αὐτὸν ἀναθήμασι τιμῶντες, αὐτοκράτορα καὶ βασιλέα γωρίζειν ὠμολόγουν. Ἀρχομένῳ μὲν τῆς βασιλείας (27) αὐτῷ, οἱ πρὸς ἤλιον δύνοντα ὠκεανῷ Βρεττανοὶ, πρῶτοι καθυπετάττοντο, νῦν δ' Ἰνδῶν οἱ τὴν πρὸς ἀναίχοντα ἤλιον λαχόντες.

ΚΕΦΑΛΑΙΟΝ ΝΑ΄.

Ὅπως τοῖς τρισὶν υἱοῖς Κωνσταντίνος διελὼν τὴν ἀρχὴν, τὰ βασιλικὰ μετ' εὐσεβείας διηγεῖτο.

Ὡς οὖν ἐκατέρωθεν τῶν ἄκρων τῆς ὅλης οἰκουμένης ἐκράτει, τὴν σύμπασαν τῆς βασιλείας ἀρχὴν τρισὶ τοῖς αὐτοῦ διῆρει παισὶν, οἷά τινα πατρῶαν οὐσίαν

rege plurimas gemmas et uniones ad Constantinum delulit, multoque plura allaturum se fuisse sinit, nisi Persarum rex sibi per agrum Persarum transenti ea abstulisset. Quo mendacio inductus Constantinus, dum rapta avidius persequitur, bellum Persicum commovit, ut scribunt Cedrenus et Ammianus Marcellinus. Sed Cedrenus prorsus alieno loco id refert, anno scilicet Constantini primo ac vice-simo; cum id conferre debuisset in Constantini annum primum ac tricesimum. Hoc enim anno rupta est pax inter Romanos et Persas.

(27) Ἀρχομένῳ μὲν τῆς βασιλείας. Codex Fuk. ἀρχομένῳ μὲν γὰρ τῆς βασ. Schedæ autem veteres ἀρχομένῳ μὲν οὖν, quod magis placet.

τοὺς αὐτοῦ κληροδοτῶν φιλάτοις· τὴν μὲν οὖν πατρῴαν λῆξιν τῷ μείζονι, τὴν δὲ τῆς ἑσῆας ἀρχὴν τῷ δευτέρῳ, τὴν δὲ τούτων μέσσην τῷ τρίτῳ διένεμε. Κλήρον δ' ἀγαθὸν καὶ ψυχῆς σωτήριον τοῖς αὐτοῦ ποριζόμενος, τὰ θεοσεβείας αὐτοῖς ἐνέει σπέρματα, θελοῖς μὲν προάγων μαθήμασι (28), διδασκάλους δ' ἐφιστάς, εὐσεβεῖα δεδοκιμασμένους ἄνδρας, καὶ τῶν ἔξωθεν δὲ λόγων καθηγητὰς ἐτέρους, ἤχοντας εἰς ἄκρον παιδείσεως· ἄλλοι πολεμικῶν αὐτοῖς ἐξῆρχον μαθημάτων, ἕτεροι τῶν πολιτικῶν ἐπιγνώμονας αὐτοῖς καθίσταν, οἱ δὲ νόμων ἐμπείρους εἰργάζοντο. Βασιλικὴ δ' ἐκάστῳ τῶν παίδων κεκλήρωτο παρασκευῆ, ὀπλίται, δορυφόροι, σωματοφύλακες, στρατευμάτων τε τάγματα παντοῖα· τούτων δὲ καθηγεμόνες, λοχαγοί, στρατηγοί, ταξίαρχοι, ὧν τῆς ἐν πολέμοις ἐπιστήμης, τῆς τε πρὸς αὐτοὺς εὐνοίας ὁ πατὴρ προεὐλήφει τὴν περὶ αὐτῶν.

ΚΕΦΑΛΑΙΟΝ ΝΒ.

Ὅπως ἀνδρωθέντας αὐτοὺς εἰς εὐσέβειαν ἤγαγεν.

Ἄπαλοις μὲν οὖν ἔτι τὴν ἡλικίαν τοῖς Καίσαρσιν, ἀναγκαιῶς οἱ συμπράττοντες συνῆσάν τε καὶ τὰ κοινὰ διύκουν, εἰς ἄνδρας δὲ λοιπὸν (29) προϊούσιν αὐτοῖς, μόνος ὁ πατὴρ εἰς διδασκαλίαν ἐπήρκει, τοτὲ μὲν παρόντας, ἰδιαζούσας ὑποθήκας ζηλωτὰς αὐτοῖς παρορμῶν, καὶ μιμητὰς τῆς αὐτοῦ θεοσεβείας ἀποτελεῖσθαι διδάσκων· τοτὲ δ' ἀποῦσι τὰ βασιλικὰ προσφωνῶν διηγεῖ παραγγέλματα γράφων· ὧν τὸ μέγιστον ἦν καὶ πρῶτιστον, τὴν εἰς τὸν πάντων βασιλέα Θεὸν γινώσκειν τε καὶ εὐσεβεῖαν, πρὸ παντὸς πλοῦτου καὶ πρὸ αὐτῆς βασιλείας τιμᾶσθαι. Ἡδὲ δ' αὐτοῖς καὶ τοῦ δι' αὐτῶν πράττειν τὰ λυσιτελεῖ τοῖς κοινοῖς ἐξουσίαν ἐδίδου· καὶ τὴν Ἐκκλησίαν δὲ τοῦ Θεοῦ διὰ φροντίδος ἄγειν, ἐν πρῶτοις παρήγει, αὐτοῖς τε διαβρήθην Χριστιανοῖς εἶναι παρεκελεύετο. Καὶ ὁ μὲν οὕτω τοὺς υἱεὶς προῆγεν· οἱ δὲ οὐχ ὡς ἐκ παραγγέλματος, αὐτογνώμονι δὲ προθυμίᾳ, τὰς τοῦ πατρὸς παρανεύσεις ὑπέρεβαλλον, τῇ πρὸς τὸν Θεὸν ὁσίᾳ τὴν σφῶν διάνοιαν συντείνοντες, τοὺς τε τῆς Ἐκκλησίας θεσμούς ἐν αὐτοῖς βασιλεῖσι, σὺν τοῖς οἰκειοῖς ἅπανσιν ἀπεπλήρου. Καὶ τοῦτο δ' ἔργον τῆς τοῦ πατρὸς ὑπῆρχε προμηθείας, τὸ τοὺς συνοίκους ἅπαντας θεοσεβεῖς παραδοῦναι τοῖς πασι· καὶ τῶν πρῶτων δὲ ταγμάτων (30) οἱ τὴν τῶν κοινῶν ἐτύγχανον ἀναδεύμενοι φροντίδα, τοιοῦτοί τινες ὑπῆρχον· τοῖς γοῦν κατὰ Θεὸν πιστοῖς ἀνδράσιν, ὥσπερ τισὶν ὄχυροῖς περιβάλλοις ἡσφαλίζετο. Ἐπεὶ δὲ καὶ ταῦτα (καλῶς) διέ-

(28) Προάγων μαθήμασι. Eusebius in capite 52, iterum προάγων usurpat eodem sensu, καὶ ὁ μὲν οὕτω τοὺς υἱεὶς προῆγεν, et in cap. 55.

(29) Vulg., *Eis ἄνδρας τε λοιπῶν*. Nemo est, qui non per se videat scribendum esse εἰς ἄνδρας δέ, etc. Quod equidem non monerem, nisi vereretur ne quis id nos fugisse existimaret. Paulo post, vox παρορμῶν videtur esse superflua.

(30) Καὶ τῶν πρῶτων δὲ ταγμάτων. Sic Eusebius in superiori capite τάγματα pro numeris militariibus usurpat, et alibi passim. Ita etiam Sozomenus in lib. 1, c. 8, ἐξ ἐκείνων δὲ καὶ τὰ Ῥωμαίων

A ditatem necessitudinibus suis disperiens, in tres filios divisit. Et avitam quidem sortem maximo natu; alteri vero Orientis imperium; mediam inter has portionem regni tertio filio tribuit. Jam vero cum optimam liberis suis hæreditatem, et ad animæ salutem imprimis utilem parare vellet, pietatis semina eorum mentibus inspersion, partim divinis documentis ipse eos imbuens, partim magistros eis apponens compertæ religionis viros. Secularium quoque disciplinarum peritissimos 552 doctores iisdem præfecit. Alii bellicæ artis scientia, alii civilium rerum præceptis eos inforinabant; alii denique juris prudentiæ. Porro singulis tributus erat regalis apparatus: scularii, hastati, protectores, et legiones ac numeri militares, eorumque rectores: centuriones, tribuni ac duces, ii quos pater in rebus bellicis exercitatissimos, et præcipua erga filios fide ac benevolentia præditos esse cognoverat.

CAPUT LII.

Quomodo eos virilem ætatem ingressos, pietatem docuerit.

Porro dum infirma adhuc ætate Cæsares essent, ministri et consiliarii iis adjuncti rempublicam gubernabant. Verum ubi ad virilem ætatem pervenissent, solius patris magisterium eis suffecit. Qui nunc præsentibus privatis admonitionibus ad æmulationem sui provocabat, exemplum pietatis suæ ad imitandum ipsis proponens: nunc absentibus imperatoria præcepta per litteras suggerēbat. Quorum primum illud et maximum erat, ut Dei summi omnium regis notitiam cultumque, divitiis omnibus ipsique etiam imperio anteferrent. Tandem vero, ut per seipsos quæ utilia essent reipublicæ agerent, eis permisit: et ante omnia id diserte præcepit, ut Ecclesiæ Dei curam gererent, seque palam Christianos profiterentur. Atque hoc quidem modo filios instituebat. Illi vero, non tam paternis monitis, quam sua sponte incitati, præcepta parentis sui alacritate animi superarunt; quippe qui divinæ religionis observantiam semper præ oculis haberent, et sanctos Ecclesiæ ritus in ipso palatio cum universis domesticis custodirent. Nam et hoc paternæ providentiæ opus fuerat, ut non alios domesticos et contubernales filiis suis, quam Christianos traderet. Primorum quoque numerorum rectores, quibus reipublicæ cura commissæ fuerat, Dei cultores erant. Quippe hominibus fidem in Deum

τάγματα, ἃ νῦν ἀριθμοὺς καλοῦσιν, ἕκαστον ἰδίαν σκητὴν κατεσκευάσατο. Porro hic locus inutilis mihi videtur, splendendusque in hunc modum: Καὶ τῶν πρῶτων δὲ ταγμάτων ἡγεμόνες, καὶ οἱ τὴν τῶν κοινῶν, etc. Ait enim Eusebius, et primorum numerorum rectores, et eos quibus reipublicæ cura a Constantino commissæ fuerat, Christianæ religionis cultores fuisse. Per priores illos, intelligit tribunorum et comites scholarum; posteriores vero sunt præfetti prætorio, quæstores sacri palatii, magistri officiorum, et cæteri qui civilia negotia tractabant.

professis, tanquam firmissimis quibusdam muris A confidebat. Cum beatissimus princeps hæc quoque lra constituisset, Deus honorum omnium dispensator, utpote cunctis reipublicæ negotiis optime ab imperatore dispositis, opportunum tempus tandem adesse statuens quo ad meliorem sortem transferretur, fatalem ejus vitæ finem imposuit.

553 CAPUT LIII.

Quod cum duobus ac triginta annis regnaverit. et plusquam LX annis vixerit, integra semper fuit valetudine.

Ac imperii quidem curriculum duobus et triginta annis explevit, exceptis mensibus ac diebus paucis: vitæ vero spatium duplo fere longius fuit. Qua in ætate, corpus ei ab omni morbo et labe vacuum, expers cujuslibet vitii, et quovis juvenili corpore firmitus constitit, et tum decorum aspectu, tum ad quidvis agendum viribus pollens, adeo ut militari- bus exercitationibus proluderet, equitaret, ambularet, dimicaret, trophæa de hostibus victis erigeret, et incruentas illas more suo victorias reportaret.

CAPUT LIV.

De iis qui eximia ejus humanitate ad avaritiam et pietatis simulationem abusi sunt.

Animus similiter ad summum humanæ perfectionis culmen pervenerat: quippe qui omnibus præclaris dotibus ornatus esset, præcipue vero humanitate. Quam tamen multi reprehendebant, ob exuberantem malitiam improborum, qui nequitiam suam imperatoris adscribebant: patientiæ. Certe hæc duo vitia illis temporibus maxime invaluisse, nos

(31) Ἐπεὶ δὲ καὶ ταῦτα δέκτετο. Non probò conjecturam doctorum virorum, qui post vocem ταῦτα, καλῶς addiderunt: quod etiam in libro Moræi ascriptum inveni. Verum si quid addendum esset, equidem mallem addere οὕτως. Nam καλῶς locum hic habere non potest, cum in sequenti membro occurrat εὖ διατεθέντων. Alioqui otiosa esset repetitio, nec plus in secundo membro diceretur quam in primo. In codice tamen Fuk. legitur καλῶς δέκτετο.

(32) Δύο μὲν οὖν πρὸς τοῖς τριάκοντα. Hic Eusebii locus multos in errorem induxit, inter quos fuit D. Petavius, qui tum in adnotationibus ad librum Epiphaniî *De ponderibus*, tum in libro II *De doctrina temporum*, Eusebii auctoritate fretus, Constantinum tricesimo secundo imperii anno mortem obiisse censuit. Idem etiam scripserunt plerique veterum: Philostorgius in lib. II, Theodorus Lector in collectaneis, Epiphanius, et auctor *Chronici Alexandrini*: ex Latinis autem Aurelius Victor. Verum hæc sententia prorsus absurda mihi videtur. Nam qui ita sentiunt, necesse est etiam ut affirmant eundem Constantinum anno Christi 305 imperium iniisse, Constantino v et Maximiano coss., eodemque anno Constantium Augustum patrem Constantini e vivis abisse. Atqui Constantius Aug. anno sequente, qui est Christi 306, consul sextum fuit cum Maximiano collega, ut omnes fasti constanter affirmant. Quare Constantini imperium non nisi ab anno Christi 306 deduci potest. Jam vero cum mortuus sit Feliciano et Titiano coss., hoc est anno Christi 337, die vicesimo secundo mensis Maii, ut inter omnes constat, necessario efficitur Constanti-

κειτο (31) τῷ τρισμακακρίῳ, Θεὸς ὁ παντὸς ἀγαθοῦ πρύτανις, ὡσανεὶ τῶν καθόλου πραγμάτων εὖ διατεθέντων αὐτῷ, καιρὸν εὐκαιρον εἶναι λοιπὸν τῆς τῶν κρειττόνων μεταλήψεως ἐδοκίμαζε, καὶ τὸ τῆ φύσει χρεῶν ἐπῆγε.

ΚΕΦΑΛΑΙΟΝ ΝΓ΄.

Ἵτι ἀμφὶ τὰ 16 ἔτη βασιλεύσας, καὶ ὑπὲρ τὰ 6 ἕξιας, σῶον εἶχε τὸ σῶμα.

Δύο μὲν οὖν πρὸς τοῖς τριάκοντα (32) τῆς βασιλείας ἐνιαυτοῖς, μήσιν τε καὶ ἡμέραις βραχείαις δέουσι, ἐπλήρου, τῆς δὲ ζωῆς ἀμφὶ τὸν διπλάσιον χρόνον· ἐν ᾧ τῆς ἡλικίας, ἀπαθὲς μὲν καὶ ἄλυτον αὐτῷ διήκει τὸ σῶμα, κηλίδος καθαρὸν ἀπάσης, παντὸς τε νέου νεανικώτερον, ὥραϊον μὲν ἰδεῖν, βωμάλιον δ' ὁ πιδέοι δυνάμει καταπράσασθαι, ὡς καὶ γυμνάζεσθαι, ἰππάζεσθαι, καὶ ὁδοπορεῖν, πολέμοις τε παραβάλλειν, τρώπαιά τε κατ' ἐχθρῶν ἐγείρειν, καὶ τὰς συνήθεις ἀναιμακτι κατὰ τῶν δι' ἐναντίας αἰρεσθαι νικάσας.

ΚΕΦΑΛΑΙΟΝ ΝΔ΄.

Περὶ τῶν τῆ θραν αὐτοῦ φιλανθρωπία συγκειρημένων εἰς ἀπληστίας καὶ ὑποκρίσεις.

Καὶ τὰ τῆς ψυχῆς δ' ὡσαύτως εἰς ἄκρον τῆς ἐνθρώποις τελειώσεως αὐτῷ προφθαί, πᾶσι μὲν ἐμπρόποντι τοῖς καλοῖς, ὑπερβαλλόντως δὲ τῆ φιλανθρωπία· δ' ἠ καὶ μεμπτῶν ἐνομιζέτο τοῖς πολλοῖς, τῆς τῶν μοχθηρῶν ἀνδρῶν φαυλότητος εἵνεκα, οἳ τῆς σφρακαχίας τὴν βασιλείως ἐπεγράφοντο ἀνεξιχακίαν [εὐτίαν] (33). Καὶ γὰρ οὖν ἀληθῶς δύο χαλεπὰ ταῦτα

num imperasse annos triginta, menses decem, tribus tantum diebus exceptis. Levatus enim fuerat Cæsar octavo cal. Augusti, ut in *Fastis* scribit Iulianus. Recte igitur Eutropius et Rufinus scribunt, Constantinum anno imperii uno ac tricesimo extremum diem obiisse. Recte etiam Eusebius noster in *Chronico* ait Constantinum imperasse annis triginta, mensibus X. Porro unde factum sit, ut Eusebius noster hoc loco, et plerique veterum duos ac triginta imperii annos Constantino tribuerint, causa hæc videtur fuisse. Biennio ante obitum tricennalia Constantinus ediderat, Constantio et Albino coss., ut supra retulit Eusebius. Putarunt igitur annum imperii Constantini 50, iis coss. absolutum fuisse; quod tamen falsum est, ut supra notavi. Deinde ab initio Constantini, usque ad ejus obitum xxxii patris consulum numerantur. Ex quo fieri potuit, ut tricesimo secundo imperii anno illum obiisse crederent. Adde quod nonnulli Chronologi patris Constantii annos, quippe qui brevi admodum imperasset, Constantino ascripserunt. Cæterum monendus est lector, doctissimum Petavium tandem sententiam mutasse, et vulgatam opinionem de annis imperii Constantini deque ejus initio amplexum fuisse, ut patet ex lib. IV partis secundæ *Rationarii temporum*.

(33) Ἀνεξιχακία ἀττιαν. Postrema vox a viris doctis hic addita est ex mss. codicibus, quam etiam in Fuk. libro reperi. Mallem tamen hanc vocem collocare ante verbum ἐπεγράφοντο. Sic Eusebius in fine lib. III *De vita Constantini*. Longe profecto elegantius ita scriberetur: ἀττιαν ἐπ. τὴν βασιλείως ἀνεξιχακίαν.

κατὰ τοὺς δηλουμένους τούτους χρόνους καὶ αὐτοὺς κατανοήσαμεν, ἐπιτριβὴν ἀπλήστων (34) καὶ μοχθηρῶν ἀνδρῶν τῶν πάντα λυμαινομένων βίον, εἰρωνεῖαν τ' ἄλεκτον τῶν τῆν Ἐκκλησίαν ὑποδουμένων, καὶ τὸ Χριστιανῶν ἐπιπλάστως σχηματιζομένων ὄνομα. Τὸ δ' αὐτοῦ φιλόανθρωπον καὶ φιλόγαθον, τὸ τε τῆς πίστεως εἰλικρινές, καὶ τοῦ τρόπου τὸ φιλόληθες, ἐνήγεν αὐτὸν πιστεύειν τῷ σχήματι τῶν Χριστιανῶν εἶναι νομιζομένων, εὐνοίαν τ' ἄληθῆ περὶ αὐτὸν πεπλασμένη ψυχῇ σώζειν προσποιομένων· οἷς αὐτὸν καταπιστεύων, τάχα ἂν ποτε καὶ τοῖς μὴ πρόεπουσιν ἐνεπίερετο (35), κηλῖδα ταύτην τοῖς αὐτοῦ καλοῖς ἐπιφέροντος τοῦ φθόνου.

ΚΕΦΑΛΑΙΟΝ ΝΕ'.

Ὅπως μέχρι τελευτῆς ἐλογογράφει Κωνσταντῖνος.

Ἄλλὰ τοὺς μὲν (36) οὐκ εἰς μακρὰν ἢ θεῖα μετήρητο δίκη· αὐτὸς δὲ βασιλεὺς οὕτω τὴν ψυχὴν λογικῆ συνέσει προήκτο, ὡς καὶ μέχρι τελευτῆς συνήθως μὲν λογογραφεῖν, συνήθως δὲ τὰς προόδους ποιῆσθαι (37), καὶ τὰς θεοπροπέϊς τοῖς ἀρχαταῖς διδασκαλίαις παρέχειν, νομοθετεῖν δὲ συνήθως, τοτὲ μὲν πολιτικοῖς, τοτὲ δὲ στρατιωτικοῖς, πάντα τε προσφόρως τῷ τῶν ἀνθρώπων ἐπινοεῖν βίῳ. Μνημονεῦσαι δ' ἄξιον, ὡς πρὸς αὐτῇ γεγρονῶς τῇ τοῦ βίου τελευτῇ, ἐπιτρεθεῖν τινὰ λόγον ἐπὶ τοῦ συνήθους διήλθεν ἀποπηρίου· μακρὸν δὲ κατατείνας (38) ἐν τούτῳ περὶ ψυχῆς ἀθανασίας διεξήκει (λόγον), περὶ τε τῶν εὐσεβῶς διηγουμένων τὴν ζωὴν, τῶν τε τοῖς θεοφιλέσι παρ' αὐτῷ Θεῷ τεταμειυμένων ἀγαθῶν· μακρὰς δ' ἀποδείξει, καὶ τὸ τῶν ἐναντίων τάγμα ὅποιος τέλους τεύξεται, φανερὸν ἐποίησε, τῶν ἀθέων τὴν καταστροφὴν παραδιδούς τῇ γραφῇ· ὃ δὴ καὶ ἐμβριθῶς μαρτυρούμενος, καθάπτεσθαι τῶν ἀμφ' αὐτὸν ἐδόκει· ὡς καὶ τινὰ τῶν δοκησισῶφων (39) ἔρσεσθαι ὅπως ἔχειν αὐτῷ φαίνοιτο τὰ λεγόμενα· τὸν δ' ἐπιμαρτυρησάτω τοῖς λόγοις ἀλήθειαν, σφόδρα τε, καὶ περὶ οὐκ ἐθέλοντα, ἔταινεῖν τὰς κατὰ τῶν πολυθέων διδασκαλίαις. Τοι-

(34) Vulg. ἐπιτριβῆς ἀπλήστων. Amplector emendationem doctorum virorum, quæ in Fuketii libro etiam legitur, ἐπιτριβὴν. Porro notandum est hic iudicium Eusebii nostri, qui in principatu Constantini tanquam in pulcherrimo quodam vultu, hunc nævum notavit, quod pessimos ac rapacissimos homines, ad amicitiam suam, et ad publica officia adscivisset, et quod fraude et calliditate quorundam qui se Christianos esse simulabant, circumventus fuisset. Idem fere reprehendit Aurelius Victor his verbis : « Fiscoles molestiæ severius pressæ, cunctaque divini ritui paria viderentur, ni parum dignis ad publica aditum concessisset. Quæ quanquam sæpius accidere, tamen in summo ingenio, atque optimis reipublicæ moribus, quamvis parva vitia elucet magis. » Sed et Amm. Marcellinus in libro xvi idipsum testatur : « Nam proximorum fauces aperuit primus omnium Constantianus. »

(35) Ἐνεπίερετο. In codd. Fuk. et Savilii scribitur ἐνεπειράτο.

(36) Ἄλλὰ τοὺς μὲν. Ablabium inter cæteros intelligi puto, qui post Constantini mortem, cum res novas moliri crederetur, jussu Constantii iute-

quoque ipsi conspeximus : violentiam scilicet pessimorum hominum et insatiabili cupiditate flagrantium, qui universos fere mortales infestabant, et fraudulentam simulationem eorum qui callide in Ecclesiam irrepebant, et Christianorum nomen falso ac specie tenus præferebant. Verum insita imperatori humanitas ac bonitas, et fidei morumque sinceritas, eo ipsum adduxit, ut crederet factæ in speciem pietati hominum illorum qui pro Christianis habebantur, et qui sinceram erga ipsum benevolentiam callida mente simulabant. Quibus ille cum semetipsum credidisset, interdum fortasse in ea quæ parum decora essent, impedit, maligni dæmonis invidia hanc velut maculam reliquis ejus laudibus aspergente.

B

554 CAPUT LV.

Qualiter ad ultimum usque vitæ diem orationes scripsit.

Verum illos divina justitia non multo post merito supplicio affecit. Imperator vero tanta sermonum scientia animum instruxerat, ut ad ultimum usque diem vitæ, orationes conscriberet more solito, et conciones haberet, et divina documenta auditoribus insinaret : leges item ferret assidue, nunc de civilibus negotiis, nunc de re militari : cuncta denique ad commodum atque utilitatem humani generis excogitaret. Illud vero haudquaquam silentio prætereundum est, quod cum extremus vitæ dies ipsi jam impenderet, funebrem quamdam orationem in consueto auditorio recitavit. Cumque sermonem longius produxisset, in ea disseruit de animorum immortalitate, deque his qui vitam pie traduxissent ; et de bonis quæ amicis Dei apud ipsum Deum recondita essent. Contra vero, quæm inem essent habituri illi qui contrariam vivendi rationem instituisent, multis rationibus evidenter astruxit, interitum et cladem impiorum describens. Quod quidem cum graviter et serio affirmaret, proximos et familiares suos perstringere videbatur : adeo ut quemdam ex illis vana sapientiæ opinione inflatis

rempus est, ut fuse narrat Eunapius in *Vitis sophistarum*.

(37) Συνήθως δὲ τὰς προόδους ποιῆσθαι. Supra in cap. 29 hujus libri *παρόδους* dixit Eusebius, ubi vide quæ adnotavi. Possis etiam legere *προσόδους*, ut ad oram editionis Genevensis ascriptum est. Porro interpretes erroris sui tenax, etiam hoc loco veritii, *congressus cum amicis habere, cum conciones* vertere debuisset, ut sequentia aperte confirmant. Victoris *Epitome* idem quoque dicit de Constantino : « Commodissimus tamen rebus multis fuit : calumnias sedare legibus severissimis : nutrire artes bonas, præcipue studia literarum : legere ipse, scribere, meditari ; » ubi *meditari* idem valet ac *μελετᾶν*, id est declamare.

(38) Vulg. μακρὸν δὲ κατὰ τινὰς. Scribendum est procul dubio *κατατείνας*, ut jam alii monuerunt.

(39) Vulg. τινὰ τῶν δοκησισῶφων. Malim scribere τῶν δοκησισῶφων. Sic gentiles vocare solet Eusebius, ac præcipue philosophos, qui sibi præ cæteris sapere videbantur. In Fuk. codice *δοκησισῶφων* legitur. Sed tertia syllaba lineola subnotatur.

interrogaverit quid sentiret de iis quæ dieta essent. Α αὐτα πρὸ τῆς τελευτῆς τοῖς γυμνῶσι δὲ μιλῆσας, αὐτὸς αὐτῶ τῆν ἐπὶ τὰ χρεῖται πορεῖαν, λείαν καὶ ὁμαλήν ἐφύκει παρασκευάζειν.

CAPUT LXI.

Quomodo ad bellum Persicum proficiscens, episcopus sibi adiunxit, et tentorium in speciem ecclesie paravit.

Illud quoque neutiquam prætereundum est, quod circa hæc tempora, cum de motu Barbarorum ad orientem solem degentium nuntius allatus esset, hanc adhuc de illis victoriam superesse sibi testatus, Persis bellum inferre statuit. Quod cum facere decrevisset, militares copias undique excivit, et cum episcopis quos circa se habebat, de protectione consilium communicavit, provida mente prospiciens, viros ad divinum cultum necessarios secum assidue versari **555** oportere. Illi vero libenti animo secuturos se esse affirmarunt, nec ab illo discessuros; sed continuis apud Deum supplicationibus militaturos una cum illo et pugnatu-
 B rous. Quo ille nuntio vehementer delectatus, viam illis qua proficiscerentur, descripsit. Deinde tabernaculum in speciem ecclesie ambizioso cultu ad hujus belli usum præparavit, in quo preces ad Deum victoriæ auctorem una cum episcopis fundere decreverat.

CAPUT LVII.

Quomodo, susceptis Persarum legatis, festo Paschæ die cum aliis pernoctavit.

Interea Persæ cum imperatorem bellum parare comperissent, et cum illo congregari vehementer reformidarent, missis legatis pacem ab eo postulaverunt. Itaque imperator pacis amantissimus, Persa-

(40) Αὐτοῖς διετύπου. Quæ posthæc sequuntur in editione Genevensi, usque ad initium capitis 59 deerant tum in codice Regio, tum in editione Rob. Stephani: et a viris doctis addita sunt ex conjectura, ut opinor. Nam quæ sequuntur capita, nimis brevia sunt, nec quidem amplius continent, quam ipsi capitum tituli; quod quidem ab Eusebio instituto prorsus abhorret. Quare credibile est, viros doctos ex titulis capitulorum, qui libro quarto præfixi leguntur, hæc supplēvisse quæ uncis conclusa exhibemus. Porro in editione Genevensi delenda sunt hæc verba: αὐτὸς δὲ, quæ leguntur post vocem διετύπου. Etenim lacuna incipit ante has voces αὐτὸς δὲ νεών, etc. Similem errorem supra notavimus. Nostram porro de hoc supplemento conjecturam plane confirmat optimus codex Fuk. qui cum reliqua supplementa quæ a Genevensibus edita sunt, fideliter exhibeat, ut suis locis adnotavimus, hujus loci supplementum non habet. Sed neque in Turnebi libro hoc fragmentum ascriptum est, cum cætera omnia ad marginem ejus libri scripta habeantur.

(41) Ἐπειτα καὶ τὴν σκητὴν. Id ipsum ita narrat Socrates in lib. I, cap. 18: Τοσούτος δὲ ἦν ὁ τοῦ βασιλέως περὶ τὸν χριστιανισμὸν πόθος, ὡς καὶ Περσικοῦ μέλλοντος κινεῖσθαι πολέμου, κατασκευάσας σκητὴν ἐκ ποικίλης ὀθόνης, ἐκκλησίας τύπον ἀποτελοῦσαν, ὡσπερ Μωϋσῆς ἐν τῇ ἐρήμῳ ἐπεποιήκει καὶ ταύτην φέρεσθαι, ἵνα ἔχοι κατὰ τοὺς ἐρημοτάτους τόπους ευκτῆριον ἡγρεπιαμένον. Quæ Socratis verba eo libentius adduxi, quod sciam Socratem in

ΚΕΦΑΛΑΙΟΝ ΝΓ'.

Ὅπως ἐπὶ Πέρσας στρατεύων συμπαρέλαβεν ἐπισκόπους, καὶ σκητὴν εἰς σχῆμα τῆς ἐκκλησίας.

Κακεῖνο δὲ μνήμης ἄξιον, ὡς ἀμφὶ δηλούμενον χρόνον, τῶν ἐπ' ἀνατολῆς βαρβάρων κινήσεως ἀκουσθείσης, ἐτι ταύτην αὐτῶ τῆν κατὰ τῶνδε νίκην λείπασθαι φήσας, ἐπὶ Πέρσας στρατεύειν ὠρμάτο· τοῦτό τε κρίνας, ἐκίνει τὰ στρατιωτικὰ τάγματα. Καὶ δὴ τοὶ ἀμφ' αὐτὸν ἐπισκόποι περὶ τῆς πορείας ἐκόλουον, συνείναι αὐτῶ δεῖν τινὰς τῶν ἀναγκαίων ἐν θεοσεβείᾳ προμηθεύμενος. Οἱ δὲ, καὶ μάλα προθύμως συνέπεσθαι βουλομένῳ, μὴδ' ἀναχωρεῖν ἐθέλειν, συστρατεύειν δ' αὐτῶ καὶ συναγωνίζεσθαι ταῖς πρὸς τὸν θεὸν ἱκετηρίαις ἔλεγον. Σφόδρα δ' ἐπὶ ταῖς ἀγγελίαις ἠσθεῖς, τὴν πορεῖαν αὐτοῖς διετύπου (40). [Ἐπειτα καὶ τὴν σκητὴν (41) τῶ τῆς ἐκκλησίας σχήματι πρὸς τὴν ἐκείνου τοῦ πολέμου παράταξιν σὺν πολλῇ φιλοτιμίᾳ κατειργάζετο, ἐν ἧ τῶ θεῷ, τῶ τῆς νίκης δοτῆρι, τὰς ἱκετηρίας ἅμα τοῖς ἐπισκόποις ποιεῖσθαι ἐπένοει.

ΚΕΦΑΛΑΙΟΝ ΝΖ'.

Ὅπως Περσῶν πρεσβείας δεξάμενος, ἐν τῇ τοῦ Πάσχα ἑορτῇ συνδιενυκτέρευσε τοῖς ἄλλοις.

Ἐν τούτῳ Πέρσαι πυθόμενοι περὶ τῆς βασιλείας πρὸς πόλεμον παρασκευῆς, καὶ μάχῃ πρὸς αὐτὸν συμβαλεῖν σφόδρα φοβούμενοι, διὰ πρεσβείας αὐτῶ ἡξιούοντο (42) εἰρήνην ποιεῖσθαι· διὸ δὲ μὲν εἰρηνηκώ-

iis quæ ex Eusebio mutuatur, ipsis fore Eusebii verbis uti solere. Itaque hæc Socratis verba Eusebianorum vicem supplere possunt. Nam quæ in hac lacuna leguntur, æge admodum Eusebii esse crediderim. Porro jam antea Constantinus, in bello Liciniano tabernaculum crucis extra castra fixum habuerat, in quo juniis et orationibus vacabat, teste Eusebio in libro II. Sed in belli Persici apparatu id amplius præstitit Constantinus, quod tabernaculum in ecclesie formam construxit. Ab hoc Constantini instituto manasse postea scribit Sozomenus, ut singuli numeri in exercitu Romano, tabernaculum suum haberent instar sacelli instructum, et presbyteros ac diaconos peculiare, qui rem divinam ibi peragerent.

(42) Διὰ πρεσβείας αὐτὸν ἡξιούοντο. Idem scribit Rufus Festus in Breviario: «Constantinus rerum dominus extremo vite sue tempore expeditionem paravit in Persas. Toto enim orbe pacatis gentibus, et recenti de Gothis victoria gloriosior, multis in Persas descendebat agminibus. Sub cuius adventum Babylonice in tantum regna trepidarunt, ut supplex ad eum legatio Persarum occurreret, et facturos se imperata promitterent. Nec tamen pro assiduis eruptionibus quas sub Constantio Cæsare per Orientem tentaverant, veniam meruerunt.» Socrates vero hoc tantum dicit: ἀλλ' οὐ προέβη τότε ὁ πόλεμος· ἐβῆ γὰρ δεῖε τοῦ βασιλέως σεσθεῖναι, id est: Sed bellum ulterius non processit. Nam præ metu imperatoris statim repressum est.

τατος βασιλεὺς τὴν Περσῶν πρεσβείαν δεξάμενος, φιλικὰς δεξιὰς προθύμως σὺν ἐκεῖνοις ἐσπέισατο (43). Ἦδη δ' ἡ μεγάλη τοῦ Πάσχα ἑορτὴ παρῆν, ἐν ἣ ὁ βασιλεὺς τῷ Θεῷ τὰς εὐχὰς ἀποδίδους, συνδιενυκτέρευσε τοῖς ἄλλοις.

ΚΕΦΑΛΑΙΟΝ ΝΗ'.

Περὶ οἰκοδομῆς τοῦ ἐπικαλουμένου τῶν Ἀποστόλων ἐν Κωνσταντινουπόλει μαρτυρίου.

Ἐπὶ τούτοις (44) τὸ μαρτύριον ἐν τῇ ἐπωνύμῳ πόλει ἐπὶ μνήμῃ τῶν ἀποστόλων οἰκοδομῆν παρεσκευάζετο· αὐτὸς δὲ νεῶν ἅπαντα εἰς ὕψος ἄφατον ἐπάρας, λίθων ποικιλίαις παντοίων ἐξαστράπτοντα ἐποίει, εἰς αὐτὸν ἕροφον ἐξ ἐδάφους πλακῶσας· διαλαθῶν δὲ λεπτοῖς φατώμασι τὴν στέγην, χρυσῷ τὴν πᾶσαν ἐκάλυπτεν· ἄνω χαλκὸς μὲν (45) ἀντὶ κεράμου, φυλακὴν τῷ ἔργῳ πρὸς ὑετῶν ἀσφάλειαν παρέειχε· καὶ τοῦτον δὲ πολλὸς περιέλαμπε χρυσοῦς, ὡς μαρμαρυγὰς τοῖς πόρρωθεν ἀφορῶσι ταῖς ἡλίου αὐγαῖς ἀντανακλωμέναις ἐκπέμπειν. Διχτυωτὰ δὲ πέρριξ ἐκύκλω τὸ δωμάτιον (46) ἀνάγλυφα, χαλκῷ καὶ χρυσῷ κατεργασμένα.

ΚΕΦΑΛΑΙΟΝ ΝΘ'.

Ἐκφρασις ἔτι τοῦ αὐτοῦ μαρτυρίου.

Καὶ ὁ μὲν νεῶς ὡδε σὺν πολλῇ βασιλέως φιλοτιμίᾳ σπουδῆς ἤξειούτο· ἄμφω δὲ τοῦτον αἶθριος ἦν αὐτῇ καμμεγέθης, εἰς ἀέρα καθαρὸν ἀναπεπταμένη· ἐν τετραπλεύρῳ δὲ ταῦτη στοαὶ διέτρεχον, μέσον αὐτῶ νεῷ τὸ αἶθριον ἀπολαμβάνουσα· οἴκοι τε βασιλικοὶ ταῖς στοαῖς, λουτρά τε καὶ ἀνακαμπήτρια παρεξείνουντο, ἄλλα τε πλείστα καταγώγια τοῖς τοῦ τόπου φρουροῖς ἐπιτηδεύειν εἰργασμένα.

ΚΕΦΑΛΑΙΟΝ Ξ'.

Ὅτι ἐν τούτῳ καὶ μνημεῖον εἰς ταφὴν ἑαυτοῦ προσφωκοδόμησε.

Ταῦτα πάντα ἀφιέρου βασιλεὺς, διαγωνίζων εἰς ἅπαντας τῶν τοῦ Σωτήρος ἡμῶν ἀποστόλων τὴν μνήμην· φκοδόμει δ' ἄρα καὶ ἄλλο τι τῇ διανοίᾳ σκοπῶν, ὃ δὴ λαοθάνον ταπρῶτα, κατάφωρον πρὸς τῷ τέλει τοῖς πᾶσιν ἐγγίγνετο. Αὐτὸς γοῦν αὐτῷ εἰς δέοντα καιρὸν τῆς αὐτοῦ τελευτῆς, τὸν ἐνταυθοῖ τόπον ἐταμείετο· τῆς τῶν ἀποστόλων προσήσεως κοινῶν (47)

(43) *Φιλικὰς δεξιὰς προθύμως σὺν ἐκεῖνοις ἐσπέισατο.* Notabis hic barbarismum, non Eusebii, sed eius qui hoc caput supplevit. Dicendum enim erat πρὸς ἐκεῖνους ἐσπέισατο. Sed neque hoc verisimile est, Constantinum qui omnes imperii Romani copias adversus Persas commovērat, pacem cum eis fecisse. Contrarium certe affirmat Rufus Festus cujus verba superius retulimus, et Eutropius atque Aurelius Victor. Socrates tamen pacem cum Persis, vel certe inducias factas fuisse innuit.

(44) *Ἐπὶ τούτοις.* Quis non videt hæc ab aliena manu concinnata esse? Neque enim cum sequenti capite ullo modo convenient. In hoc capite Constantinus dicitur cœpisse ædificare templum Apostolorum post dies Paschæ anni 337. In sequenti autem capite, quod ab Eusebio scriptum esse constat, templum illud jam absolutum cernitur. Atqui a diebus Paschæ usque ad Pentecosten, qua die mortuus est Constantinus, vix humus egeri potuit ad fundamenta templi jacienda. Proinde necesse est, ut templum illud diu ante cœptum fuerit ædificari. Vide caput 36 huius libri.

A rum legatione benigne suscepta, pacem et amicitiam cum eis libenter pepigit. Aderat jam magna paschalis festi solemnitas: in qua imperator vota Deo persolvens, una cum cæteris pernoctavit.

CAPUT LVIII.

De constructione martyrii Apostolorum Constantinopoli.

Posthæc in memoriam apostolorum martyrium ædificare cœpit in urbe sibi cognomine. Cumque templum omne in immensam altitudinem extulisset, vario lapidum genere splendidum reddidit, a solo ad cameram usque marmoreis crustis illud operiens. Porro cameram lacunaribus minutissimi operis obducens, totam auro imbracteavit. Et supra quidem æs tegularum loco impositum, universo ædificio munimentum adversus imbres præbebat. Quod itidem auro plurimo superfusum resplendebat, adeo ut procul spectantium oculos fulgore præstringeret, solis radiis æris objectu repercussis. Totum vero solarium reticulatis quibusdam analogiis ex ære et auro fabrefactis erat circumdatum.

556 CAPUT LIX.

Descriptio ejusdem martyrii.

Ac templum quidem ipsum inaximo imperatoris studio hunc in modum exornabatur. Circa ipsum templum ingens erat area, libero ac patente desuper cœlo. Cujus ad quatuor latera porticus erant sibi invicem conjunctæ, quæ aream in medio sitam una cum ipso templo circumcingebant. Præterea basilicæ, lavacra, diversoria et alia plurima habitacula ad usum eorum qui locum custodiebant, porticibus applicita, earum longitudinem æquabant.

CAPUT LX.

Quod etiam in eo templo sepulcrum sibi ædificavit.

Hæc omnia dedicavit imperator eo consilio, ut apostolorum Servatoris nostri memoriam posteris in perpetuum commendaret. Sed et aliud quidpiam in mente habens, ædem illam construxit: quod initio quidem obscurum, tandem vero omnibus sub linem innotuit. Quippe ipse hunc sibi locum post mortem designaverat, incredibili fidei alacritate

(45) *Ἄνω χαλκὸς μέν.* Scribendum est ἄνω μὲν χαλκός.

(46) *Τὸ δωμάτιον.* Eusebius supra in libro III capite 35 τὰ ἐκτὸς δῶματα vocat exteriora tecta basilicæ. Itaque δωμάτιον hic videtur esse tectum totius basilicæ, vel certe altaris. Ejusmodi tecta in orbis speciem ædificata nos Galli hodieque *domata* vocamus. Porro de templi Apostolorum magnificentia Gregorius Naz. in carmine de insomnio Anastasiæ ita scribit:

Σὺν τοῖς καὶ μεγάλων ἔδος Χριστοῦ μνητῶν πλευραῖς σταυροτύποις τέτραχα τεμνόμενον, Id est, *Et magnificentum templum Christi discipulorum, quatuor lateribus distinctum in crucis formam.* Hujusmodi forma olim ecclesiæ construebantur, ut notavit Gretserus in libris *De cruce*, Marcus in *Vita sancti Porphyrii*.

(47) *Τῆς τῶν ἀποστόλων προσήσεως κοινῶν.* Alludit Eusebius ad cognomentum illud *Ἰαποστόλου*, quo post mortem affectus est Constantinus, ut legitur in Menæis Græcorum. Quod cognomentum nescio cur tantopere ei invidērēt Scaliger in lib. V

prospiciens, ut corpus suum communem cum apostolis appellationem post obitum sortiretur: quo scilicet precationum quæ in honorem apostolorum ibi celebrandæ erant, etiam mortuus particeps fieret. Cum igitur duodecim illic capsas, quasi sacras quasdam columnas in honorem ac memoriam apostolici collegii erexisset, suam ipsius arcam in medio constituit, quæ senas utrinque apostolorum capsas dispositas habebat. Atque id in eo loco ubi corpus ipsius post mortem decenter deponendum esset, solertissime providit. His ille diu antea sagaci mente dispositis, ædem apostolis consecravit, pro certo sibi persuadens, horum memoriam non parum utilitatis animæ suæ esse allatûram. Nec vero Deus eum voto atque expectatione sua frustratus est. Nam cum primas paschalis festi exercitationes obiisset, ipsumque Servatoris nostri diem, tum sibi tum aliis omnibus lætum atque hilarem reddidisset, his illum rebus intentum, et in hujusmodi operibus perstantem usque ad exitum vitæ, Deus cujus auxilio cuncta gerebat, opportune tandem eum ad meliorem sortem transferre dignatus est.

557 CAPUT LXI.

*Imperatoris ægritudo, et orationes Helenopoli.
Item de ejus baptismo.*

Principio quidem inæqualis corporis temperies; posthæc morbus eum invasit. Itaque ad aquas calidas civitatis suæ progressus, inde Helenopolim delatus est, urbem matris suæ nomine appellatam: ibique in templo martyrum diu commoratus, supplicationes et preces obtulit Deo. Cumque extremum vitæ diem sibi jam imminere sentiret, tempus tandem adesse existimavit, quo totius vitæ delicta expiaret, firmissime credens, quæcunque humanitus peccavisset, arcanorum verborum efficacia et salutari lavaero penitus esse delenda. Hæc cum apud se reputasset, genu flexo humi procumbens, veniam

De emendatione temporum, ut dicat multum detrahi de laude et gloria apostolorum, cum eorum vocabulum Constantino tribuitur. Certe quisquis accurate inspexerit quæ a Constantino ad propagandam Christi fidem gesta sunt, fatebitur omnino id cognomen merito illi delatum fuisse. Quod si Thecla id cognomentum mereri potuit, quam Basilium Seleuciensis alique ἱσαπόστολον cognominant, quanto potiori jure id Constantino tribuetur, per quem factum est, ut Christiani nunc omnes simus! Porro Eusebius iisdem rursus verbis utitur in cap. 71, infra. Auctor Synodici loquens de synodo Nicæna, Κωνσταντῖνος, ὁ ἐν Χριστιανούς βασιλεύσιν Ἀπόστολος. Atque ita dicitur in officio Græcorum die 21 Maii, ut legitur in Typico S. Sabæ.

(48) *Μέσση ἐτίθει τὴν ἑαυτοῦ λάρνακα.* At Chrysostomus, homilia 26 in Epist. II ad Corinthios, pag. 741, ait Constantinum sepultum fuisse in vestibulo ædis Apostolorum, quasi eorum janitorem; idque exaggerat suo more. Hæc igitur ita conciliare oportet, ut Constantinus quidem cadaver suum in medio Apostolorum humari voluerit: Constantius vero, seu quis alius, id alibi locaverit. Certe Zonaras scribit, Constantinum patris sui fufus deposuisse in templo Apostolorum in peculiari portico, quam ad id ipsum extruxerat.

(49) *Vulg. ἐν τούτῳ τέλος.* In libro Moræi legitur τέλος, et ante illam vocem asteriscus poni-

τὸ ἑαυτοῦ σκήνος μετὰ θάνατον προνοῶν ὑπερβαλλούση πίστει πρὸς θύμῃ γεγενῆσθαι, ὡς ἂν καὶ μετὰ τελευτὴν ἀξιώσῃ τῶν ἐνταυθοῖ μελλουσῶν ἐπιτιμῇ τῶν ἀποστόλων συντελεῖσθαι εὐχῶν. Δώδεκα δ' οὖν αὐτόθι θήκας, ὡσανεὶ στήλας ἱερὰς, ἐπὶ τιμῇ καὶ μνήμῃ τοῦ τῶν ἀποστόλων ἐγείρας χοροῦ, μέσση ἐτίθει τὴν ἑαυτοῦ αὐτὸς λάρνακα (48), ἥς ἐκατέρωθεν τῶν ἀποστόλων ἀνὰ εἴξ διέκειντο. Καὶ τοῦτο γούν, ὡς ἔφην, σῶφρονι λογισμῷ, ἔθθα αὐτῷ τὸ σκήνος τελευτήσαντι τὸν βίον εὐπρεπῶς μέλλοι διαναπαύεσθαι, ἐσκόπει. Ἄλλ' ὁ μὲν, ἐκ μακροῦ καὶ πρόπαλαι τῷ λογισμῷ ταῦτα πρυτανευόμενος, ἀφιέρου τοῖς ἀποστόλοις τὸν νεὼν, ὠφέλειαν ψυχῆς ὀνησιφόρον τὴν τῶνδε μνήμην ποιῆσθαι αὐτῷ πιστεύων. Θεὸς δὲ αὐτὸν καὶ τῶν κατ' εὐχὰς προσδοκηθέντων οὐκ ἀπήξῃ. Ὅς γὰρ τὰς πρώτας τῆς τοῦ Πάσχα ἑορτῆς συνεπλήρου ἀσκήσεις, τὴν τε σωτήριον διήγαγεν ἡμέραν, λαμπρὰν αὐτῷ τε καὶ τοῖς πᾶσι τὴν ἑορτὴν καταφαιδύνας, ἐν τούτῳ μέχρι τέλους (49) τὴν ζωὴν διανύοντα καὶ ἐν τούτοις ὄντα, Θεὸς ᾧ ταῦτα συνεξέτελει, κατὰ καιρὸν εὐκαιρον τῆς θείας ἐπὶ τὸ κρεῖττον μεταβάσεως αὐτὸν ἤξῃου.

ΚΕΦΑΛΑΙΟΝ ΕΛ'.

Ἀνωμαλία σώματος ἐν Ἐλενοπόλει, καὶ προσευχαί, καὶ περὶ βαπτίσματος.

Γίνεται δ' αὐτῷ πρώτη τις ἀνωμαλία τοῦ σώματος. Εἴτ' οὖν χάσσις ἐπὶ τὸ αὐτὸ συμβαίνει. κάπειτα τῆς αὐτοῦ πώλεως ἐπὶ λουτρὰ θερμοῦν ὑδάτων πρόεισιν, ἔθθεν τε τῆς αὐτοῦ μητρὸς ἐπὶ τὴν ἐπάνυμον ἀφικνεῖται πόλιν. Κάνταῦθα τῷ τῶν μαρτύρων εὐκτηρίῳ ἐνδιατρίψας οἴκῳ, ἱκετηρίου εὐχὰς τε καὶ λιτανας ἀνέπεμπε τῷ Θεῷ. Ἐπειδὴ δὲ εἰς ἔννοιαν ἤκει τῆς τοῦ βίου τελευτῆς, καθάρσεως τοῦτον εἶναι καιρὸν τῶν ποτε αὐτῷ πεπλημμελημένων δεῖν ᾤετο (50), ὅσα οἷα θνητῷ διαμαρτεῖν ἐπήλθε, ταῦτ' ἀπορρήψασθαι τῆς ψυχῆς, λόγων ἀπορρήτων δυνάμει, σωτηρίῳ γε λόγῳ λουτροῦ (51), πιστεύσας. Τοῦτό τοι διανοη-

tur; lego igitur ἐν τούτῳ μέχρι τέλους τὴν ζωὴν διανύοντα. Porro hic asteriscus fidem facit lacunam hanc ex aliquo codice manuscripto suppletam esse. Nihilominus tamen valde dubito, ne ex conjectura eujuspiam viri docti hæc etiam profecta sint. Neque enim oratio mihi videtur satis Græca, ἐν τούτῳ τὴν ζωὴν διανύοντα καὶ ἐν τούτοις ὄντα, cum hæc ineptia sit repetitio. Mallemque omnino scribere διανύσαντα. Sed verba quæ leguntur in fine lacunæ, longe majorem suspicionem movent: κάνταῦθα τῷ τῶν μαρτύρων μαρτυρίῳ ἐνδιατρίψας οἴκῳ. Primum enim ineptia locutio est μαρτυρίῳ οἴκῳ, cum semper in neutro genere μαρτύριον dicat Eusebius. Deinde cur μαρτύρων in plurali numero dixit? An pluribus simul martyribus ea basilica consecrata erat? Erat Helenopoli insignis basilica Luciano martyri dicata. In hac igitur Constantinus cum ab Aquicæ Calidis rediret, orationis gratia diversatus est. Quare τοῦ μαρτύρος dicendum erat, non vero τῶν μαρτύρων. Hæc cum scripsissem, nactus sum codicem Fuketianum, qui veram hujus loci scripturam retinuit. Sic enim habet, τῷ τῶν μαρτύρων εὐκτηρίῳ ἐνδιατρίψας οἴκῳ. In eodem Hebræo legitur ἐν τούτῳ τέλος sine lacuna: item Θεὸς ᾧ ταῦτα συνεξέτελει.

(50) *Δεῖν ᾤετο.* Scribendum videtur διενόετο.

(51) *Λόγῳ λουτροῦ.* Scribendum puto σωτηρίῳ τε λουτρῷ. Quid enim sibi vult λόγος λουτροῦ, præsertim cum antea dixerit λόγων ἀπορρήτων δυνάμει?

θεις, γόνυ κλίνας ἐπ' ἐδάφους, ικέτης ἐρίγνετο τοῦ Θεοῦ, ἐν αὐτῷ τῷ μαρτυρίῳ ἐξομολογούμενος, ἔνθα δὴ καὶ πρῶτον (52) τῶν διὰ χειροθεσίας εὐχῶν (55) ἤξιοτο· μεταδᾶς δ' ἔνθεν, ἐπὶ προάστειον τῆς Νικομηδεῶν ἀφικνεῖται πόλεως, κἀνταῦθα συγκαλέσας τοὺς ἐπισκόπους, ὧδέ πη αὐτοῖς διελέξατο.

ΚΕΦΑΛΑΙΟΝ ΕΒ΄.

Κωνσταντίνου πρὸς ἐπισκόπους περὶ μεταδόσεως τοῦ λουτροῦ παράκλησις.

« Οὗτος ἦν αὐτὸς ὁ πάλαι μοι διψῶντι καὶ εὐχόμενῳ τῆς ἐν Θεῷ τυχεῖν σωτηρίας, καιρὸς ἐλπίζόμενος· ὦρα καὶ ἡμᾶς ἀπολαῦσαι τῆς ἀθανατοποιῶ

In veteribus schedis legitur σωτηρίῳ λουτροῦ, quod plane confirmat emendationem nostram.

(52) *Ἐνθα δὴ καὶ πρῶτον.* Hic locus attentam in primis lectoris diligentiam flagitat. Ex eo enim magna illa de Constantini baptismi quaestio dijudicari facile potest. Ait igitur Eusebius Constantinum imperatorem tunc primum manuum impositionem cum solemnī precatione in ecclesia suscepisse; id est uno verbo; tunc primum factum esse catechumenum. Nam catechumeni per manus impositionem fiebant ab episcopo, ut docet canon vi concilii Arelatensis: « De his qui in infirmitate credere volunt, placuit eis debere manum imponi. » Idem sancitum est cap. 59 concilii Eliberitani: « Gentiles si in infirmitate desideraverint sibi manum imponi; si fuerit eorum ex aliqua parte vita honesta, placuit eis manum imponi, et fieri Christianos. » Qui quidem canon Eliberitanus, ut id obiter moneam, nihil aliud esse videtur quam expositio canonis Arelatensis: quod et in alius ejus concilii capitulis cernere licet. De eodem ritu locus est illustris apud Sulpicium Severum in *Dialogo* ii *De miraculis sancti Martini*, cap. 5: « Postremo cuncti catervatim ad genua beati viri ruere cœperunt, fideliter postulantes, ut eos faceret Christianos. Nec cunctatus, in medio, ut erat, campo, cunctos imposita universis manu catechumenos fecit. » Idem in libro i: « Nemo fere, inquit, ex immani illa multitudine fuit gentilium, qui non, impositione manus desiderata, in Dominum Jesum relicto impietatis errore crediderit. » Augustinus etiam in lib. ii *De peccatorum remissione*, cap. 26: « Non uniusmodi est sanctificatio. Nam et catechumenos secundum quemdam modum suum per signum crucis et orationem manus impositionis puto sanctificari. » Sed et Petrus Chrysologus idem scribit in sermone 52: « Hinc est quod veniens ex gentibus, impositione manus et exorcismis ante a demone purgatur; et apertionem aurium percipit, ut fidei capere possit auditum. » Sic etiam in sermone 165: « Namque ut incurvus peccatis gentilis erigatur ad cœlum, prius a gentili per impositionem manuum nequam spiritus effugatur. » His adjungendus est Symeon Metaphrastes, qui in Actis sanctorum martyrum Indis et Domnæ ita scribit de Cyrillo episcopo: « Ille autem cum moderate divinas ei cecinisset Scripturas, et veneranda Christi cruce eam obsignasset, tunc quidem eam fecit catechumenam. » Denique Marcus in libro *De vita Porphyrii Gazensium episcopi*: « Die sequenti parentes mulieris et cognati cunctes ad beatum Porphyrium, procerunt ad ejus pedes, petentes Christi signaculum. Beatus vero cum eos signasset, et fecisset catechumenos, dimisit illos in pace, præcipiens eis ut vacarent sanctæ ecclesiæ. Et paulo post cum eos catechesi instituisset, baptizavit. » Ex his patet catechumenos non aliter quam per impositionem manus olim in Ecclesia factos fuisse. Cum igitur Constantinus tunc primum manus impositionem in ecclesia accepisse dicatur, constat eum catechumenum nondum fuisse. Sed dicit aliquis:

A a Deo supplex poposcit, peccata sua confitens in ipso martyrio: quo in loco manuum impositionem cum solemnī precatione primum meruit accipere. Hinc ad suburbana Nicomediæ digressus, convocatis episcopis, sic ad eos verba fecit.

CAPUT LXII.

Quibus verbis Constantinus postulavit ab episcopis ut baptismum sibi conferrent.

« Hoc erat tempus quod jam dudum sperabam, cum incredibili cupiditate arderem, votisque omnibus desiderarem salutem in Deo consequi. Jam tempus

Quis credat imperatorem Constantinum ad id usque temporis catechumenum non fuisse, cum et Nicæno concilio interfuerit, et tot leges ac rescripta pro Christianis ediderit, tot ecclesias extruxerit, gentiles ad suscipiendam fidem Christi omnibus modis incitaverit, et hæreticos ac schismaticos basilicis suis spoliaverit? Certe omnibus Christiani hominis officiis eum perfunctum fuisse testatur Eusebius. Nam et jejuniis atque orationibus eum vacasse scribit, et Dominicis dies ac martyrum festa celebrasse; pernoctasse etiam in vigiliis Paschæ. Hæc omnia et multo adhuc plura quæ afferri possent, Constantinum gentilem non fuisse convincunt; sed eundem catechumenum fuisse non arguunt. Certe in his quatuor Eusebii libris, quibus Constantini pietas et religio celebratur, nusquam legitur Constantinum in ecclesia cum reliquis catechumenis preces fecisse, nec sacramentum catechumenorum percepisse. Cumque de Helena Augusta matre imp. Constantini id diserte affirmet Eusebius, eam in ecclesia cum reliquis mulieribus constituisse; nunquam tamen de Constantino idem ab illo dictum invenias. Quod si objicias, Constantinum Helenopoli in martyrum templo diversatum fuisse, et preces ad Deum fudisse, primum respondeo hæc in nostris codicibus non legi, ut paulo antea observavi. Deinde ecclesias ingredi licebat etiam gentilibus, excepto missarum tempore: quanto magis id licuit imperatori, qui se christianum profitebatur. Cum igitur Eusebius hic aperte doceat, Constantinum primum Helenopoli manus impositionem a sacerdotibus accepisse, plane efficitur, illum ante hoc tempus catechumenum non fuisse. Scio Athanasium in *Vita sancti Antonii*, ubi de litteris a Constantino ad Antonium scriptis loquitur, et Augustinum in epistola 162 et 166, Constantinum Christiani principis titulo affecisse. Sed responderi potest, eos hac in re vulgarum omnium opinionem ac famam secutos esse: et Constantinum palam Christianum principem appellasse, non quod Christianæ fidei sacramentis adhuc initiatus esset, sed quia Christianæ religionis cultum aperte profitebatur. Alia quoque longe gravior objectio adversus nostram sententiam afferri potest ex cap. 52 lib. i, cujus hic est titulus: « Ὅπως κατηχηθεὶς Κωνσταντίνος, etc. Ex quo colligitur, Constantinum statim post illam crucis in cœlo visionem factum esse catechumenum. Sed respondeo titulos istos non ab Eusebio compositos fuisse, sed ab recentiore aliquo, ut supra demonstratum est. Deinde κατηχηθεὶς ibi sumitur pro μαθητευθεὶς. Certe Eusebius in toto illo capite Constantinum catechumenum factum esse non dicit, sed tantum episcopos ab illo evocatos, rationem cœlestis illius visionis ei aperuisse: ipsum vero exinde lectioni sacrarum voluminum operam dedisse.

(55) *Τῶν διὰ χειροθεσίας εὐχῶν.* Sic in lib. i *Historiæ Ecclesiasticæ*, cap. 13, εὐχὰς τε διὰ χειρὸς λαβὼν. Ad quem locum vide quæ adnotavi. Augustinus in lib. ii *De peccatorum remissione*, cap. 26, vocat orationem manus impositionis.

est, ut signum illud quod immortalitatem confert, A nos quoque percipiamus; tempus est, ut salutaris signaculi participes fiamus. Equidem olim statueram id agere in flumine Jordane, in quo Servator ipse ad exemplum nostrum, lavacrum suscepisse memoratur. Sed Deus, qui optime novit ea quæ nobis utilia sunt, hoc in loco nobis idipsum exhibere dignatur. Proinde omnis removeatur dubitatio. Nam si quidem Deus vitæ mortisque arbiter hic me diutius vitam agere voluerit, idque semel decretum est, ut in posterum una cum populo Dei permiscear, et in ecclesiam adscitus cum reliquis omnibus orationum particeps fiam; eas vivendi leges mihi præscripturum me esse spondeo, quæ sint Deo dignæ. » Hæc cum dixisset, illi solemnè ritu divinas cæremonias peregerunt, injunctisque ei quæcunque necessaria erant, sacrorum 558 myste-

(54) Σωτηρίου σφραγίσματος. Ineptæ prorsus hæc repetitio, cum proxime antea dixerit τῆς ἀθανάτο-ποιου σφραγίδος. Proinde non dubito quin Eusebius scripserit σωτηρίου χαρίσματος. Sic enim baptismum veteres etiam vocabant, ut præter cæteros docet Gregorius Nazianzenus.

(55) Ἐπὶ βελθῶν Ἰορδάνου. Ne quis forte Constantinum temere reprehendat, qui illic baptizari ambierit, ubi Dominus olim a Joanne fuerat baptizatus, sciendum est plerosque Christianorum idem tunc temporis ambiisse. Ita Eusebius noster in libro *De locis Hebraicis*: Βηθαβαρά ὄπου ἦν Ἰωάννης βαπτίζων πέραν τοῦ Ἰορδάνου· καὶ δεῖκνυται ὁ τόπος, ἐν ᾧ καὶ πλείους τῶν ἀδελφῶν εἰς ἐτι νῦν τὴ λουτρὸν φιλοτιμούνται λαμβάνειν. Quem locum ita vertit Hieronymus: ΒΕΤΗΒΑΡΑ trans Jordanem ubi Joannes in pœnitentiam baptizabat: unde et usque hodie plurimi de fratribus, hoc est, de numero credentium, ibi renasci cupientes, vitali gurgite baptizantur. Et Hieronymus quidem verba Eusebii interpretatur de catechumenis, qui maximo studio ambibant, ut in Jordane baptizarentur. Verba tamen Eusebii de simplici lavacro possunt intelligi. Certe diu post Eusebii ac Hieronymi ætatem, fideles in eo ipso loco lavare soliti sunt, præcipue festo die Theophaniæ post baptismum parvulorum, ut didici ex *Itinerario* Antonini martyris, cujus hæc sunt verba: « Juxta Jordanem vero ubi baptizatus est Dominus Jesus, est tumulus cancellis circumdatus. Et in loco ubi redundat aqua de alveo suo, posita est crux lignea intus in aqua, et ex utraque parte rupes strata marmore. Et in vigilia Theophaniæ magnus ibi fit conventus populorum. Et quarta aut quinta vice, gallo canente, fiunt vigiliae. Completis matutinis, primo diluculo surgentes procedunt ministri ad sacra mysteria celebranda sub divo, et diaconi tenentes sacerdotem. Descendit sacerdos in flumen. Et hora qua cœpit benedicere aquam, mox Jordanes cum magno rugitu post se revertitur; et stat aqua superior in se usque dum baptismus perficitur: inferior autem fugit in mare. » Et paulo post: « Baptismo autem completo descendunt omnes in fluvium pro benedictione, induti sindonibus quas sibi ad sepulturam servant. » Idem quoque traditur in *Hodæporico sancti Willibaldi* quod edidit Canisius: « Ad Jordanem, ubi Dominus fuit baptizatus, ibi nunc est ecclesia in columnis lapideis sursum elevata: et subus ecclesiam est nunc arida terra, ubi Dominus baptizatus fuit, in ipso loco et ibi nunc baptizant. Ibi stat crux lignea in medio, et parva derivatio aquæ stat illic; et unus funiculus extensus super Jordanem hinc et inde firmatur. Tunc in solemnitate Epiphaniæ infirmi et ægroti venientes habebant se cum funiculo, et sic demer-

σφραγίδος, ὥρα τοῦ σωτηρίου σφραγίσματος (54) μετασχεῖν· ἐπὶ βελθῶν Ἰορδάνου (55) ποταμοῦ τοῦ ἐνεύθου ποτὲ (56) ποιῆσαι, ἐφ' ᾧ καὶ ὁ Σωτὴρ εἰς ἡμέτερον τύπον, τοῦ λουτροῦ μετασχεῖν μνημονεύεται· Θεὸς δ' ἄρα τὸ συμφέρον εἰδὼς, ἐντεῦθεν ἤδη τούτων ἡμᾶς ἀξιοῖ. Μὴ δὴ οὖν ἀμφιβολία τις γιγνέσθω (57). Εἰ γὰρ καὶ πάλιν ἡμᾶς ἐνταυθοῖ βιούν ὁ καὶ ζωῆς καὶ θανάτου Κύριος θέλοι, καὶ οὕτως ἐμὲ συναγελάζεσθαι λοιπὸν τῷ τοῦ Θεοῦ λαῷ, καὶ ταῖς εὐχαῖς ὁμοῦ τοῖς πᾶσιν ἐκκλησιαζόμενοι κοινωνεῖν ἅπαξ ὤρισται (58), θεσμούς ἤδη βίου Θεῷ πρέποντας, ἐμαυτῷ διατετάξομαι. » Ὁ μὲν δὴ τοῦτ' ἔλεγεν· οἱ δὲ, τὰ νόμιμα τελούστων, θεσμούς ἀπεπλήθρουν θείους, καὶ τῶν ἀπορρήτων μετεδίδοσαν, ὅσα χρῆ προσδιαστελάμενοι (59). Καὶ δὴ μόνος τῶν ἐξ αἰῶνος αὐτοκρατόρων Κωνσταντῖνος, Χριστοῦ μαρτυροῖς ἀναγεννώμενος ἐτελειούτο (60), θείας τε σφραγίδος ἀξιοῦ-

guntur in aquam. Episcopus noster Willibaldus balneavit se ibi in Jordane. »

(56) Ἐνεύθου ποτὲ. In codice Fuketiano legitur τοῦτ' ἐνενοῦν ποτε ποιῆσαι, quemadmodum scriptum reperit in libro Turnebi ac Moræi.

(57) Μὴ δὴ οὖν ἀμφιβολία τις γιγνέσθω. Horum verborum sensus salis obscurus est. An Constantinus id voluit dicere? Cessent jam omnes dubitare de me, utrum revera Christianus sim, nemo in posterum suspicetur me verbis duntaxat, non ex intimo cordis affectu, fidem Christi amplexum fuisse. Potest etiam ἀμφιβολία hoc loco sumi pro ἀναβολῇ, id est, *Omnis mora, omnis amoveatur dilatio*. Qui quidem sensus magis cohæret cum præcedentibus. His enim verbis semetipsum accusat Constantinus, quod scilicet salutare lavacrum nimis distulerit, quodque tamdiu quasi anceps ac dubius hæserit, nec gentilium ritus ac cæremonias colens, nec Christianorum sacra suscipiens.

(58) Ἄπαξ ὤρισται. Horum verborum duplex sensus afferri potest; aut enim cum ὤρισται subauditur τῷ Θεῷ, quem sensum secutus est interpres hujus libri aut certe subauditur ἐμοί, quem quidem sensum veriorempotero. Certe in codice Regio post vocem ὤρισται, media distinctio ponitur. Deinde vox illa ἅπαξ, satis ostendit Constantinum de seipso loqui. Postremo si hæc de Deo intelligerentur, non dixisset Constantinus τῷ τοῦ Θεοῦ λαῷ, sed τῷ αὐτῷ.

(59) Προσδιαστελάμενοι. In libris Turnebi ac Moræi ad marginem emendatur προδιαστελάμενοι, quod magis placet. Porro hoc verbum διατέλλομαι, eo sensu frequenter accipitur in sacris libris.

(60) Ἐτελειούτο. Non possum probare versionem interpretum, qui ἐτελειούτο transtulerunt *initiatum est*, quasi legeretur ἐτελεῖτο. Ego vero interpretari malui *consummatus est*. Sic Cyprianus in epistola 75 ad Jubaianum, pag. 145: « Quod nunc quoque apud nos geritur, ut qui in ecclesia baptizantur, præpositis ecclesiæ offerantur, et per nostram orationem ac manus impositionem Spiritum sanctum consequantur, et signaculo Dominico consummentur. » Certe Græci Patres baptismum vocare solent τελείωσιν, id est perfectionem et consummationem. Sic Athanasius in oratione 3 contra Arianos? ἢ διὰ τί καὶ ἐν τῇ τελείωσει τοῦ βαπτίσματος συγκατονομάζεται τῷ Πατρὶ ὁ Υἱός; et paulo post: ἢ διὰ τί τὸ πεποιημένον συναριθμεῖται τῷ ποιήσαντι εἰς τὴν τῶν τούτων τελείωσιν; Item aliquantio post τελειοῦσθαι ponit probaptizari: Ὅν βαπτίζει ὁ Πατήρ, τοῦτον ὁ Υἱὸς βαπτίζει· καὶ ὁ υἱὸς βαπτίζει, οὗτος ἐν ἑνεύματι ἄλλῳ τελειοῦται. Et sequente pagina baptismum iterum vocat τελείωσιν, ita scribens: Εἰς γὰρ ὄνομα Πατρὸς καὶ Υἱοῦ δίδεται ἡ

μενος, ἠγάλλετο τῷ πνεύματι (61), ἀνεκαινοῦτό τε καὶ φωτὸς ἐνεπίμπλατο θείου, χαίρων μὲν τῇ ψυχῇ δι' ὑπερβολὴν πίστεως, τὸ δ' ἐναργὲς καταπεπληγῶς τῆς ἐνθεοῦ δυνάμεως. Ὡς δ' ἐπληροῦτο τὰ δέοντα, λαμπροῖς καὶ βασιλικοῖς ἀμφιάσμασι (62), φωτὸς ἐκλάμπουσι τρόπον, περιεβάλλετο, ἐπὶ λευκοτάτῃ τε στρωμνῇ διανεπαύετο, οὐκ ἔθ' ἀλουργίδος ἐπιφαῦσαι θελήσας.

omnia rite impleta sunt, candidis ac regiis vestibusissimo in lecto recubuit, nec purpuram contingere amplius voluit.

ΚΕΦΑΛΑΙΟΝ ΕΓ'.

Τὸ λουτρὸν λαβὼν, ὅπως ἀνύμνει τὸν Θεόν.

Κάπειτα τὴν φωνὴν ἀνυψώσας, εὐχαριστήριον ἀνεπέμπε τῷ Θεῷ προσευχὴν· μεθ' ἣν ἐπῆγε λέγων· « Νῦν ἀληθεὶ λόγῳ μακάριον οἶδ' ἑμαυτὸν, νῦν τῆς ἀθανάτου ζωῆς πεφάνθαι ἄξιον, νῦν τοῦ θεοῦ μετεληφέναι φωτὸς πεπίστευκα (63). » Ἄλλὰ καὶ τάλανας

τελειώσας, etc. Quibus in locis P. Nannius semper vertit *initiationem*. Sed et Gregorius Naz. in oratione prima *contra Julianum*, baptismum eodem vocabulo appellat: Ἀἵματι μὲν οὐχ ὅσῳ τὸ λουτρὸν ἀπορρύπτεται, τῇ καθ' ἡμᾶς τελειώσῃ τὴν τελείωσιν τοῦ μύσου ἀντιτιθεῖς. Denique Clemens Alexandrinus, in libro *i Pedagogi*, baptismum variis nominibus appellari scribit: interdum χάρισμα, interdum φῶτισμα dici, modo λουτρὸν. Deinde causam subjungit cur vocetur τέλειον· τέλειον, inquit, dicimus id cui nihil deest. Quid porro deest illi qui Deum novit, et qui gratiam Dei possidet, et vita jam fruitur aeterna? Ex quo ita concludit Clemens, omnes qui in Christum crediderunt, et sacro lavacro tincti sunt, jam perfectos esse: Οὕτω τὸ πιστεῦσαι μόνον καὶ ἀναγεννηθῆναι, τελειώσις ἐστὶν ἐν ζωῇ. Apud Latinos quoque perfecti christiani dicebantur, qui baptismum susceperant, tametsi manus impositionem ab episcopo non accepissent. Vetus auctor De hæreticis non rebaptizandis: « Quod hodierna quoque die non potest dubitari esse usitatum, et evenire solitum ut plerique post baptismum sine impositione manus episcopi de sæculo exeant; et tamen pro perfectis fidelibus habentur. » Et iterum infra pag. 135 editionis Rigaltii, perfectum Christianum ponit pro fideli: imperfectum vero pro catechumeno: « Et ideo integrum ac sincerum et incontaminatum et inviolatum utrumque debet consistere contenti, nullo delectu habito ipsius confessoris, sive ille justus, sive peccator; perfectusque christianus, an vero etiam nunc imperfectus, qui summo discrimine suo Dominum confiteri non timuit. »

(61) ἠγάλλετο τῷ πνεύματι. Quod plerisque in locis hujus operis accidisse jam monui, in hoc quoque admissum fuisse suspicor, ut verba transposita fuerint. Sic igitur legendum esse existimo: ἠγάλλετο, ἀνεκαινοῦτό τε τῷ πνεύματι. Alludit enim ad illum versum notissimi psalmi L: *Cor mundum crea in me, Deus, et spiritum rectum innova in visceribus meis*. Porro ex hoc Eusebii loco colligitur Constantinum non in lecto perfusum, ut ægri solebant, sed in ecclesia baptismum percepisse. Ait enim Eusebius, τοῖς Χριστοῦ μαρτυροῖς ἀναγεννώμενος. Mox scribo ex codice Fuketii et veteribus schedis φωτὸς ἐνεπίμπλατο.

(62) Λαμπροῖς... ἀμφιάσμασι. Notum est moris olim fuisse, ut neophyti candidis vestibus induerentur, quas octavo demum die deponebant. Zeno Veronensis in sermone 5 ad neophytos: « Primus vos qui in se credentem reprobat nullum, non aries sed agnus excepit: qui vestram nuditatem velleris sui niveo candore vestivit. » Augustinus in sermone 157 de tempore: « Paschalis solemnitas hodierna festi-

riorum participem eum fecere. Solus igitur ex omnibus qui unquam fuerunt imperatoribus Constantinus, in Christi martyriis renatus et consummatus est: et divino donatus signaculo, exsultavit spiritus, renovatusque est, ac divina luce repletus. Et animo quidem maximam capiebat voluptatem ob fidei excellentiam; evidentissimam autem divinæ potentiae magpitudinem attonitus mirabatur. Postquam lucis instar radiantis est amictus, et candidis-

CAPUT LXIII.

Quomodo post baptismum Deum laudavit.

Posthæc sublata alius voce, precabundus gratias egit Deo, et finita prece hęc subjectit: « Nunc me revera beatum esse, nunc immortalī vita dignum, nunc divinæ compotem lucis factum esse cognosco. » Miseros quoque et infelices esse aiebat,

vitate concluditur. Et ideo hodie neophytorum habitus commutatur: ita tamen ut candor qui de habitu deponitur, semper in corde teneatur. Idem testatur Beda in libro *De officiis*. « Septuagesima, » inquit, « tendit ad sabbatum ante octavas Paschæ, quando hi qui in vigilia Paschæ baptizantur, alba vestimenta deponunt. » Quæ verba leguntur etiam in Ordine Romano. In veterē libro Pontificali Senonensis Ecclesiæ ante sexcentos annos descripto, exstat solemnīs precatio quam faciebat episcopus super neophytis, tunc cum albas deponerent, quam hic ascribere operæ pretium putavi.

BENEDICTIO IN SABBATO QUANDO ALBAS DEPONUNT.

Deus, qui calcatis inferni legibus captivitatē nostram resoluta catenarum compage dignatus es ad libertatis præmia revocare, ipse vobis præstet ita hanc vitam transigere, ut in illam perpetuam ipso duce possitis intrare. Amen. Tantum præbeat vobis fervorem catholicæ fidei, ut sancti adventus illius sitis exspectatione securi. Amen. Ut quicunque hic meruerunt purgari unda baptismi, ibi præsentari valeant pio Judici candidati. Amen.

Porro neophyti octo illos a baptismo dies summa cum religione celebrabant: ita ut per eos dies, qui etiam octavæ dicebantur, nefas haberent nudo pede terram contingere, ut scribit Augustinus in epistola 119 ad Januarium. Sed et per eos dies nudo capite incedere solebant, quod erat signum libertatis. Augustinus sermone 4 in Dominica octavarum Paschæ: « Hodie octavæ dicuntur infantium: revelanda sunt capita eorum, quod est indicium libertatis. Habet enim libertatem ista spiritalis nativitas, » etc. Contra catechumeni tectis capitibus per publicum incedebant, cum typum gererent Adæ a paradiso expulsi, ut ait Junilius in lib. 11, cap. 16. Quod quidem de solis competentibus intelligendum puto, qui non solum caput, verum etiam vultum velabant, ut docet Cyrillus Hierosol. in prima catechesi. Hoc autem velamen ipsis auferebatur in baptismo, vel certe octavo post baptismum die. Hoc enim potius innunt Augustini verba paulo ante a nobis commemorata. Idem quoque confirmat Theodorus Cantuariensis episcopus in libro *Pænientiali*: « In monachorum ordinatione abbas debet missam cantare, et tres orationes complere super caput ejus, et septem dies velet caput ejus; septimo die abstollat velamen. Sicut in baptismo presbyter septimo die velamen infantum tollit: ita et abbas debet monacho, quia secundus baptismus est juxta iudicium Patrum; et omnia peccata dimittuntur sicut in baptismo. »

(63) Πεφάνθαι ἄξιον... πεπίστευκα. Ultimam vocem addiderunt typographi Genevenses ex libris Scaligeri et Bongarsii; quam etiam in Moræi libro

qui tantis bonis privarentur. Cumque tribuni ac duces militarium copiarum introgressi, vicem suam dolerent quod orbis ipsos relinqueret, et longioribus ipsi vitam comprecarentur, his etiam respondens, nunc demum veram se vitam adeptum esse dixit, seque unum optime nosse, quantum bonorum particeps factus fuisset. Proinde properare se, et professionem ad Deum suum nulla tergiversatione differre. Singula deinde pro arbitrio suo disposuit: ac Romanis quidem regiam urbem incolentibus annua quædam munera legavit, suis autem liberis imperium velut paternam hereditatem reliquit, cuncta prout ipsi videbatur, constituens.

CAPUT LXIV.

Constantini mors die festo Pentecostes, circa meridiem.

Porro hæc omnia gerebantur in maxima illa solemnitate venerande et sacratissimæ Pentecostes, quæ septenario hebdomadam numero decorata, unitate obsignatur. In qua et communis Servatoris ascensum in cælos, et sancti Spiritus in terras descensum contigisse sacræ Litteræ testantur. In ea igitur solemnitate imperator hæc quæ diximus **559** consecutus, ultima tandem die, quam si quis omnium festivitatum maximam vocet, haudquaquam meo iudicio aberraverit, circa meridiem migravit ad Dominum, mortalibus quidem partem sui mortalem relinquens, eam vero animæ partem quæ intelligentia et amore Dei prædita erat, Deo suo conjungens. Hic Constantino exitus vitæ fuit. Sed pergamus ad reliqua.

CAPUT LXV.

Militum et tribunorum planctus.

Et protectoris quidem omnisque elipatorum turba, confestim discerpitis vestibus pronos se in terram abjicientes caput solo illidebant, ejulatus et lamenta cum planctu et clamoribus edentes, eumque dominum atque imperatorem, nec ut dominum, sed ut parentem piissimi liberi inclamantes. Tribuni vero et centuriones servatorem, præsidem bene meritum prædicabant. Reliqui exercitus tanquam greges quidam, cum omni modestia ac reverentia optimum pastorem desiderabant. Plebs quoque per universam civitatem discurrebat, intimum animi sui dolorem vociferatione et clamoribus abunde significans. Multi, præ dolore, attonitis similes videbantur, singulis hanc propriam

adjectam inveni. Drest tamen in codice Regio, nec valde necessaria mihi videtur. In Fuk. autem codice et in libris Turnebi ac Savilii, verbum *πεπίστευχα* additur post vocem *φωτός*. Itaque error est tum in libro Moræi, tum in editione Genevensi.

(64) Vulg. *μονάδι τ' ἐπισφραγιζομένης*, ut in schedis Regiis habetur. Porro ex hoc loco apparet, Pentecostem sumi non solum pro die illo qui est quinquagesimus a die Paschali, sed etiam pro septem hebdomadis quæ Pascha subsequuntur. Ita passim usurpant tum Græci tum Latini. Hieronymus in Epistola ad Marcellam: *Non quo per totum annum excepta Pen-*

ἀπεκάλει, ἀθλόους εἶναι λέγων, τοὺς τῶνδε τῶν ἀγαθῶν στερουμένους. Ἐπεὶ δὲ τῶν στρατοπέδων οἱ ταξίρχαι καὶ καθηγεμόνες εἰσω παρελθόντες ἀπωδύροντο, σφᾶς αὐτοὺς ἐρήμιος ἔσεσθαι ἀποκλαιόμενοι, ἐπηύχοντό τε ζωῆς αὐτῶ χρόνους· καὶ τοῦτοις ἀποκρινάμενος, νῦν ἐξη τῆς ἀληθοῦς ζωῆς ἤξιώσθαι, μόνον τ' αὐτὸν εἰδέναι ὡν μετελλήφεν ἀγαθῶν· διὰ καὶ σπεύδειν, μηδ' ἀναβῆλλεσθαι τὴν πρὸς τὸν αὐτοῦ Θεὸν πρῶσαν. Ἐτ' ἐπὶ τοῦτοις τὰ προσήκοντα διετάτατο· καὶ Ῥωμαίους μὲν τοὺς τὴν βασιλίδα πόλιν οἰκοῦντας ἐτίμα δόσεσιν ἐτησίοις, τοῖς δ' αὐτοῦ παισίν, ὥσπερ τινὰ πατρικὴν ὑπαρξίν, τὸν τῆς βασιλείας παρεδίδου κληρὸν, πάνθ' ὅσα φῖλα ἦν αὐτῶ, διατυπωσάμενος.

ΚΕΦΑΛΑΙΟΝ ΕΛ'.

Κωνσταντίνου τελευτὴ ἐν τῇ τῆς Πεντηκοστῆς ἑορτῇ, μεσημβρίας.

Ἐκαστα δὲ τούτων ἐπὶ τῆς μεγίστης συνετελεῖτο ἑορτῆς, τῆς δὴ παναπέλου καὶ παναγίας Πεντηκοστῆς, ἑβδομάδι μὲν ἑπτὰ τετιμημένης, μονάδι δ' ἐπισφραγιζομένης (64), καθ' ἣν τὴν εἰς οὐρανοὺς ἀνάληψιν τοῦ κοινοῦ Σωτῆρος, τὴν τε τοῦ ἁγίου Πνεύματος εἰς ἀνθρώπους κάθοδον, λόγοι γεγονῆσθαι περιέχουσι θεῖοι. Ἐν δὴ ταύτῃ τούτων ἀξιώθεις βασιλεὺς, ἐπὶ τῆς ὑστάτης ἀπασῶν ἡμέρας, ἣν δὴ ἑορτὴν ἑορτῶν οὐκ ἂν τις διαμάρτοι καλῶν, ἀμφὶ μεσημβρινὰς ἡλίου ὥρας, πρὸς τὸν αὐτοῦ Θεὸν ἀνελαμβάνετο, θνητοῖς μὲν τὸ συγγενὲς παραδοῦς ἔχειν, αὐτὸς δ' ὅσον ἦν αὐτοῦ τῆς ψυχῆς νοερόν τε καὶ φιλόθεον, τῶ αὐτοῦ Θεῶ συναναπτόμενος. Τοῦτο τὸ τέλος τῆς Κωνσταντίνου ζωῆς· ἀλλὰ γὰρ ἐπίωμεν ἐπὶ τὰ ἐξῆς.

ΚΕΦΑΛΑΙΟΝ ΕΕ'.

Στρατιωτῶν καὶ ταξιαρχῶν ὄδυρμοι.

Δροσφόροι μὲν αὐτίκα καὶ πᾶν τὸ τῶν σωματοφυλάκων γένος, ἐσθήτας περιβλήξάμενοι, σφᾶς τε αὐτοὺς βίψαντες ἐπ' εὐάφους, τὰς κεφαλὰς κρασσον, κωκυτοὺς, φωνὰς (65) οἰμωγαῖς θ' ἅμα καὶ βοαῖς ἀφιέντες, τὸν δεσπότην, τὸν κύριον, τὸν βασιλέα, οὐχ οἷα δεσπότην, πατέρα δ' ὥσπερ, γνησίων παιδῶν δίχην, ἀνακαλούμενοι· ταξίρχοι δὲ καὶ λοχαγοὶ, τὸν σωτήρα, τὸν φύλακα, τὸν εὐεργέτην ἀνεκαλοῦντο· τὰ τε λοιπὰ στρατιωτικὰ σὺν παντὶ κόσμῳ τῶ πρόποντι, οἷα ἐν ἀγέλαις τὸν ἀγαθὸν ἐπόθου ποιμένα· δῆμοι θ' ὡσαύτως τὴν σύμπασαν περιεπόθουσαν πόλιν, τὸ τῆς ψυχῆς ἐνδόμυχον ἄλγος κραυγαῖς καὶ βοαῖς ἐκδηλον ποιούμενοι· ἄλλοι δὲ κατηφεῖς ἐπτοημένοις ἐφύκεσαν, ἐκάστου τὸ πένθος (66) ἴδιον ποιουμένου,

tecoste jejunare non liceat. Hinc apud Græcos *μσσοπεντηκοστῆ* dicitur dies festus, qui est vicessimus quintus a festo Paschali. Ejus festi præter cæteros meminit Joannes Chrysostomus in homilia 5 de Anna.

(65) *Κωκυτοὺς, φωνὰς*. Ultima vox delenda est, tametsi in omnibus libris nostris habeatur. Mox scribendum est τὸν εὐεργέτην ἐπεκαλοῦντο, ex codice Fuk. In schedis Regiis legitur ἀπεκαλοῦντο.

(66) Vulg. *ἐκάστου τε πένθος*. Scribendum est procul dubio *ἐκάστου τὸ πένθος ἴδιον ποιουμένου*. De publico omnium luctu in funere Constantini Magni idem testatur Aurelius Victor his verbis:

πρότον τε κόπτοντος, ὡσαυτε τοῦ κοινοῦ ἀπάντων ἀγα-
θοῦ τῆς αὐτῶν ἀφηρημένου ζωῆς.

ΚΕΦΑΛΑΙΟΝ ΕΞΓ'.

*Μετακομιδὴ τοῦ σκήνου ἀπὸ Νικομηδείας ἐν
Κωνσταντινουπόλει ἐν παλατίῳ.*

Ἄραντες δ' οἱ στρατιωτικοὶ τὸ σκῆνος, χρυσῇ κα-
τετίθεντο λάρνακι. Ταύτην θ' ἀλουργικῇ ἀλουργίδι
(67) περιέβαλλον, ἐκόμιζόν τ' εἰς τὴν βασιλείως ἐπιώ-
νυμον πόλιν· κᾶπειτ' ἐν αὐτῷ τῷ πάντων προφέ-
ροντι (68) τῶν βασιλείων οἴκῳ, βᾶθρων ἐφ' ὑψηλῶν
κατετίθεντο· φῶτά τ' ἐφάψαντες κύκλῳ ἐπὶ σκευῶν
χρυσῶν, θαυμαστὸν θέαμα τοῖς ὄρωσι παρεῖχον, οἷον
ἐπ' οὐδενὸς πώποτε ἐφ' ἡλλου ἀυγαῖς ἐκ πρώτης
αἰῶνος συστάσεως ἐπὶ γῆς ὤφθη. Ἐνδὸν γάρ τοι ἐν
αὐτῷ παλατίῳ κατὰ τὸ μεσαιτατον τῶν βασιλείων,
ἐφ' ὑψηλῆς κείμενον χρυσῆς λάρνακος τὸ βασιλείως
σκήνος, βασιλικοῖς τε κόσμοις, πορφύρα τε καὶ δια-
δήματι τετιμημένον, πλείστοι περιστοιχισάμενοι,
ἐπαγρύπνως δι' ἡμέρας καὶ νυκτὸς ἐφρούρου.

ΚΕΦΑΛΑΙΟΝ ΕΞΔ'.

*Ὅπως καὶ μετὰ θάνατον ὑπὸ κομητῶν καὶ λοι-
πῶν, καθὼς καὶ ἐν τῷ ζῆνι, ἐτιμᾶτο.*

Οἱ δὲ γε τοῦ παντὸς στρατοῦ καθηγεμόνες, κόμη-
τές τε καὶ πᾶν τὸ τῶν ἀρχόντων τάγμα, οἷς τὴν βα-
σιλέα καὶ νόμος πρότερον ἦν προσκυνεῖν, μηδὲν τοῦ
συνήθους ὑπαλλαξάμενοι τρόπου, τοῖς δέουσι καιροῖς
εἰσω παρίοντες, τὸν ἐπὶ τῆς λάρνακος βασιλέα, οἳά
περ ζῶντα καὶ μετὰ θάνατον, γονυκλινεῖς ἡσπάζοντο·
μετὰ δὲ τοὺς πρώτους ταυτ' ἐπραττον παρίοντες, οἳ
τ' ἐξ αὐτῆς συγκλήτου βουλῆς, οἳ τ' ἐπὶ ἀξίας (69)
πάντες μεθ' οὓς ὄχλοι παντοίων δήμων, γυναιξίν
ἅμα καὶ παισὶν ἐπὶ τὴν θέαν παρεῖσαν. Συνετελείτο
δὲ ταῦτα οὕτω χρόνῳ μακρῷ, τῶν στρατιωτικῶν οὕτω
μένειν τὸ σκῆνος καὶ φυλάττεσθαι βουλευσαμένων,
ἕστ' ἂν οἱ αὐτοῦ παῖδες ἀφικόμενοι, τῇ δι' ἑαυτῶν
κομιδῇ τὸν πατέρα τιμήσειαν. Ἐβασίλευε δὲ μετὰ
θάνατον μόνος (70) θνητὸς ὁ μακάριος, ἐπράττετό
τε τὰ συνήθη, ὡσαυτε καὶ ζῶντος αὐτοῦ, τοῦτο μονω-
τάτῳ αὐτῷ ἀπ' αἰῶνος τοῦ Θεοῦ δεδωρημένου. Μό-
νος γοῦν, ὡς οὐδ' ἄλλος αὐτοκρατόρων τὸν παμβασι-

« Funus relatum in urbem sui nominis. Quod sane
populus Rom. ægerrime tulit : quippe, cujus armis,
legibus, clementi imperio, quasi novatam urbem
Romanam arbitraretur. » Scio quidem hæc Aurelii
Victoris verba intelligi posse de civibus Romanis,
qui ægre tulerint, quod Constantini cadaver
Constantinopoli potius quam Romæ humatum fuisset.
Sed tamen Victorem aliud sensisse existimo, omnes
scilicet Romani orbis incolæ obitum Constantini
acerbissime tulisse. Qui sensus plane confirmatur
sequentibus verbis : « Quippe cujus armis, legibus,
clementi imperio quasi novatum orbem Romanum
arbitraretur. » Sic enim legendum est, non autem
« urbem Romanam. »

(67) Ἀλουργικῇ ἀλουργίδι. Alterutra vox super-
flua est. Certe Fuk. codex posteriore tantum
habet, cui subscribit liber Turnebi.

(68) Vulg. ἐν αὐτῷ τοῦ παντὸς προφέροντι. Rec-
tius in Fuk. ac Turnebi libro legitur ἐν αὐτῷ τῷ πάν-
των προφέροντι τῶν βασιλείων οἴκῳ. Sed omnino
scribendum est οἴκῳ, ut supra in lib. III, cap. 10.

(69) Ἐτ' ἐπ' ἀξίας, id est honorari. Sic Latini

A calamitatem reputantibus, seque ipsos plangentibus,
utpote communi omnium bono ex hac vita sublato.

CAPUT LXVI

*Quomodo funus Nicomedia Constantinopolim
deductum est in palatium.*

Posthæc milites sublato e lecto corpus in arca
aurea deposuerunt, eamque purpurea obiectam
veste Constantinopolim deportarunt, atque in præ-
cipuo imperialis palatii cubiculo sublimem colloca-
verunt. Dehinc aurea super candelabra luminibus
undique accensis, admirabile spectaculum intuen-
tibus præbebatur, et quale in nullo unquam morta-
lium ab ipso orbis conditu visum in terris fuerat.
Quippe in medio conclavi regalis palatii, funus im-
peratoris in arca aurea sublimi jacens, regis in-
signibus, purpura scilicet ac diademate exornatum,
multi circumdantes noctu atque interdium vigiles
custodiebant.

560 CAPUT LXVII.

*Quomodo etiam post mortem a comitibus et reliquis,
perinde ac vivus, honoratus est.*

Cæterum totius exercitus duces, comites quoque
et reliqui iudices ac magistratus, qui etiam antea
imperatorem adorare soliti erant, pristini moris
observantiam nullatenus mutantes, stans horis in-
grediebantur; et imperatorem in arca depositum,
perinde ac vivum et spirantem, genu flexo post obitum
salutabant. Post primores autem illos, idem dein-
ceps et senatores et honorati omnes introeuntes
fecere. Innumerabilis deinde vulgi multitudo cum
pueris ac mulieribus ad hujus rei spectaculum ac-
cessit. Atque hæc longi temporis spatio assidue
gesta sunt, cum militares funus ad hunc modum
jacere et custodiri decrevissent, donec imperatoris
filii eo advenientes, ipsi paternum funus honoris
causa prosequerentur. Solus denique etiam post
mortem imperavit princeps beatissimus, cunctaque
more solito administrata sunt, quasi adhuc in vivis
esset. Qui honos uni illi post hominum memoriam

vocabant eos qui honores gesserant, ut fusc no-
tavi ad librum XIV Amm. Marcellini. Quibus adde
locum Gaudentii Brixienensis episcopi in epistola ad
D Benefolum : « Nam sicut honoratorum nostræ ur-
bis, ita etiam Dominicæ plebis, Domino annuente,
dignissimum caput es. »

(70) Ἐβασίλευε δὲ μετὰ θάνατον μόνος. Post
obitum Constantini, interregnum fuit, nec ullus in
orbe Romano Augustus imperavit. Quod quidem
interregnum non modo usque ad Constantini se-
pulturam permansit, sed usque ad diem V idus
Septembris, ut testatur Idatius in *Fastis*. Ita tribus
mensibus ac dimidio, oris Romanus sine Augusto
imperio fuit. Quippe toto illo tempore quod ab XI
Kal. Junias usque ad V Idus Septembris intercedit,
filii ejus Cæsares tantum dicebantur. Certe Con-
stantinus Junior in epistola ad Alexandrinos quæ
data est post obitum patris, Feliciano et Titiano
coss., die 15 Kal. Julias, Cæsar duntaxat inscribitur.
Exstat hæc epistola apud Athanasium *Apologia*
II, sub finem.

a Deo concessus est. Quippe cum solus ille præ cæteris imperatoribus, Deum omnium regem Christumque ejus filium variis cujusque generis actibus honorasset, jure merito his honoribus solus affectus est : idque illi tribuere dignatus est summus omnium Deus, ut cadaver ejus in terris imperium obtineret. Quo quidem indicio iis qui non plane

Α λέα θεόν, καὶ τὸν Χριστὸν αὐτοῦ παντοίας τιμῆας πράξασιν, εἰκότως τούτων ἔλαχε μόνος, καὶ τὸ θνητὸν αὐτοῦ βασιλεύειν ἐν ἀνθρώποις ὁ ἐπὶ πάντων ἡξίου Θεός, ὡδ' ἐπιδεικνύς τὴν ἀγήρω καὶ ἀτελεύτητον τῆς ψυχῆς βασιλείαν τοῖς μὴ τὸν νοῦν λειθωμένοις. Ἄλλὰ ταῦτα μὲν ὡδέ πη συντελεῖτο.

stupidi atque hebetes essent, perspicue significavit frui. Et hæc quidem gesta sunt in hunc modum.

CAPUT LXVIII.

Quomodo exercitus judicio, filii ejus Augusti sunt nuncupati.

Interea tribuni lectos quosdam ex militaribus numeris, qui fidei ac benevolentiae causa olim principi accepti fuissent, ad Cæsares mittunt, cuncta eis quæ gesta erant nuntiuros. Et hæc quidem illi tunc egerunt. Omnes vero ubicunque exercitus, quasi divino quodam spiritu incitati, simul atque de imperatoris morte nuntiatum est, uno consensu decreverunt, prorsus quasi maximus imperator adhuc superesset, neminem se præter ejus liberos imperii Romani principem **561** habituros. Nec inulto post, eosdem non Cæsares appellari voluerunt, sed Augustos; quod nomen summi imperii velut quoddam insigne est. Et exercitus quidem suffragia sua atque acclamationes sibi mutuo per litteras significarunt : et unanimis legionum consensus, uno eodemque temporis momento cunctis ubicunque agentibus innouit.

CAPUT LXIX.

Romæ luctus ob mortem Constantini, et imagines ei decretæ.

At in urbe regia, senatus populusque Romanus comperta imperatoris morte, gravissimum hunc nuntium et quavis calamitate acerbiorem rati, nullum luctui modum fecere. Quippe balnea et fora rerum venalium clausa : publica item spectacula, et quæcunque alia vitæ oblectamenta homines in otio degentes consecrari solent, remota. Et qui prius deliciis difflexerant, mœsti tunc per vias incedebant. Omnes imperatorem beatum, Deo carum, et prorsus imperio dignissimum prædicabant. Neque hæc voce tantum nuda declarabant : sed imaginibus dedicatis mortuum perinde ac superstitem honorabant. In quibus cum cæli similitudinem expressissent in tabula, ipsum supra cælestes fornices, in æthereo domicilio requiescentem pinxere. Quin etiam ipsi liberos ejus, imperatores atque Augustos solos sine cujusquam alterius consortio nuncupabant : magnisque clamoribus postulabant, ut imperatoris sui funus apud se haberent, et in regia urbe deponerent.

CAPUT LXX.

Quomodo funus Constantinopoli depositum sit a Constantio.

Hunc principi a Deo honoratō, etiam Romani honorem exhibuerunt. At secundus ex filiis ad pa-

(71) Τὸ σκῆνος τοῦ σφῶν βασιλέως. Idem testatur Aurelius Victor his verbis. « Funus relatum in urbem sui nominis. Quod sane populus Romanus ægerrime tulit : quippè cujus armis, legibus, cle-

ΚΕΦΑΛΑΙΟΝ ΞΗ'.

Ὅπως Αὐγούστους εἶναι λοιπὸν τοὺς υἱοὺς αὐτοῦ τὸ στρατόπεδον ἔκριεν.

Τῶν δὲ στρατιωτικῶν ταγμάτων ἐκκρίτους ἀνδρας, πίστει καὶ εὐνοίᾳ πάλοι βασιλεῖ γνωρίζουσιν, οἱ ταξίαρχοι διεπέμποντο, τὰ πεπραγμένα τοῖς Καίσαρσιν ἔκδηλα καθιστῶντες. Καὶ οἶδε μὲν τὰδ' ἔπραττον· ὡσπερ δ' ἐξ ἐπιπνοίας κρείττονος, τὰ πανταχοῦ στρατόπεδα τὸν βασιλέως πυθόμενα θάνατον, μιᾶς ἐκράτει γνώμῃ, ὡσανεὶ ζῶντος αὐτοῖς τοῦ μεγάλου βασιλέως, μηδένα γνωρίζειν ἔτερον, ἢ μόνους τοὺς αὐτοῦ παῖδας Ῥωμαίων αυτοκράτορας. Οὐκ εἰς μακρὸν δ' ἤξιον, μὴ Καίσαρας, ἐντεῦθεν δ' ἤδη τοὺς ἀπαντας χρηματίζειν Αὐγούστους· ὃ δὲ καὶ μέγιστον τῆς ἀνωτάτω βασιλείας γίγνοιτ' ἂν σύμβολον. Οἱ μὲν οὖν ταῦτ' ἔπραττον, τὰς οἰκείας ψήφους τε καὶ φωνὰς διὰ γραφῆς ἀλλήλοις διαγγέλλοντες· ὑπὸ μίαν τε καιροῦ ῥοπήν τοῖς ἀπανταχοῦ πάσιν ἐγνωρίζετο ἢ τῶν στρατοπέδων συμφωνία.

ΚΕΦΑΛΑΙΟΝ ΞΘ'.

Ῥώμῃς ἐπὶ Κωνσταντίνῳ πένθος, καὶ διὰ τῶν εἰκότων τιμὴ μετὰ θάνατον.

Οἱ δὲ τὴν βασιλῖδα πόλιν οἰκοῦντες, αὐτῇ συγκλήτῃ καὶ δῆμῳ Ῥωμαίων, ὡς τὴν βασιλέως ἐπέγνωσαν τελευτήν, δεινὴν καὶ πάσης συμφορᾶς ἐπέκεινα τὴν ἀκοὴν θέμενοι, πένθος ἀσχετὸν ἐποιοῦντο· λουτρὰ δὲ ἀπεκλείετο καὶ ἀγοραὶ, πάνδημοὶ τε θέαι, καὶ πάνθ' ὅσ' ἐπὶ βραστῶνῃ βίου τοῖς εὐθυμουμένοις πράττειν ἔθος ἦν. Κατηφεῖς δ' οἱ πάλαι τρυφηλοὶ, τὰς προόδους ἐποιοῦντο· ὁμοῦ δ' οἱ πάντες τὸν μακάριον ἀνευφήμουν, τὸν θεοφιλῆ, τὸν ὡς ἀληθῶς τῆς βασιλείας ἐπάξιον· καὶ οὐ ταῦτα βοαῖς ἐφώνουν μόνον, εἰς ἔργα δὲ χωροῦντες, εἰκόνας ἀναθήμασιν οἶα περ ζῶντα καὶ τεθηγότα αὐτὸν ἐτίμων, οὐρανοῦ μὲν σχῆμα διατυπώσαντες ἐν χρωμάτων γραφῇ, ὑπὲρ ἀψίδων οὐρανίων ἐν αἰθερίῳ διατριβῇ διαναπαυόμενον αὐτὸν τῇ γραφῇ παραδιδόντες· τοὺς δ' αὐτοῦ παῖδας καὶ οὗτοι μόνους καὶ οὐδ' ἄλλους, αυτοκράτορας καὶ Σεβαστοὺς ἀνεκάλουν, βοαῖς τ' ἐχρῶντο ἰκετηρικοῖς, τὸ σκῆνος τοῦ σφῶν βασιλέως (71) παρ' αὐτοῖς κομίζοντες, καὶ τῇ βασιλίδι πόλει κατατίθεσθαι πυνώμενοι.

ΚΕΦΑΛΑΙΟΝ Ο'.

Κατάθεσις τοῦ σκηνώματος ὑπὸ Κωνσταντίνου παιδὸς ἐν Κωνσταντινουπόλει.

Ἄλλὰ καὶ οἶδε ταύτῃ τὸν παρὰ Θεῷ τιμώμενον ἐκόσμων· ὃ δὲ τῶν παίδων δεῦτερος (72) τῷ τῷ

menti imperio quasi novatam urbem Romanam arbitretur.

(72) Ὁ δὲ τῶν παίδων δεῦτερος. Constantius Cæsar, quem pater Orienti præfecerat, audita pa-

πατρὸς ἐπιστάς σκῆνει, τῇ πόλει τοῦτο προσεκόμι- A
ζεν (73), αὐτὸς ἐξάρχων τῆς ἐκκομιδῆς ἤγειτο δὲ
κατὰ στίφος τὰ στρατιωτικὰ τάγματα, εἵπετό τε
πληθὺς μυριάδων, λογχοφόροι τε καὶ ὀπλίται τὸ
βασιλέως περιεῖπον σῶμα. Ὡς δὲ ἐπὶ τὸν τῶν ἀπο-
στόλων τοῦ Σωτῆρος νεὼν παρήσαν, ἐνταυθοῖ τὴν
λάβρακα διανέπαινον. Καὶ βασιλεὺς μὲν νέος Κωνσταν-
τιος ὡδὲ πη κοσμῶν τὸν πατέρα, τῇ τε παρουσίᾳ,
καὶ τοῖς εἰς αὐτὸν καθήκουσι, τὰ τῆς προέπουσης ὁσίας
ἀπεπλήρου.

ΚΕΦΑΛΑΙΟΝ ΟΛ'.

Σύναξις ἐν τῷ καλομένῳ μαρτυρῶ τῶν ἀποστό-
λων ἐπὶ τῇ Κωνσταντινῶν τελευτῇ.

Ἐπεὶ δ' ὑπεχώρει (74) σὺν τοῖς στρατιωτικοῖς
τάγμασι, μέσοι δὲ παρήσαν οἱ τοῦ Θεοῦ λειτουργοί, B
σὺν αὐτοῖς πλήθεσι, πανδήμῳ τε θεοσεβείας λαῷ, τὰ
τε τῆς ἐνθέου λατρείας δι' εὐχῶν ἀνεπλήρου. Ἐνθα
δὲ ὁ μὲν μακάριος Ἰωὴν κείμενος ἐφ' ὑψηλῆς κρηπίδος
ἐδοξάζετο, λὼς δὲ παμπληθῆς σὺν τοῖς τῷ Θεῷ ἱερω-
μένοις, οὐ δακρῶν ἐκτός, σὺν κλαυθμῷ δὲ πλεονι,
τὰς εὐχὰς ὑπὲρ τῆς βασιλέως ψυχῆς ἀπεδίδουσαν τῷ
Θεῷ, τὰ καταθύμια τῷ θεοφιλεῖ πληροῦντες· κἀν
τούτῳ τοῦ Θεοῦ πρὸς τὸν αὐτοῦ θεράποντα εὐμένειαν
ἐνδειξαμένου, οἷοι δὲ καὶ [μετὰ] τέλος αὐτοῦ τοῖς
ἀγαπητοῖς καὶ γνησίοις υἱοῖς διαδόχοις τὴν βασιλείαν
ἔδωκετο (75), καὶ κατὰ τὰ σπουδασθέντα αὐτῷ (76)
σὺν τῇ τῶν ἀποστόλων κατηξιοῦτο μνήμῃ τῇ τῆς
τρισμακαρίας ψυχῆς σκῆνος, τῷ τῶν ἀποστόλων
προσρήματι συνδοξαζόμενον, καὶ τῷ τοῦ Θεοῦ λαῷ C
συναγελαζόμενον, θεσμῶν τε θείων καὶ μυστικῆς
λεiturργίας ἀξιούμενον, καὶ κοινωνίας ὁσίων ἀπολαῶν

tris valetudine iter arripuerat, ut parentem suum
ante obitum videret. Sed morbi vis desiderium filii
frustrata est. Nam cum Nicomediam venisset, pa-
trem jam defunctum reperit, ut scribit Julianus in
Oratione prima *De laudibus Constantini*, pag. 29.
Cum Juliano consentiunt etiam ceteri historiae
scriptores. Solus Zonaras Constantium Cæsarem
qui tunc erat Antiochiæ, vivente adhuc patre su-
pervenisse scribit, eique mortuo funus magnificen-
tissimum duxisse.

(73) Τῇ πόλει τοῦτο προσεκόμισεν. Penultima
vox addita est a viris doctis, ex conjectura, ut
opinor. Videtur tamen aliquid amplius deesse, ac
fortasse ita scripserat Eusebius: τῇ ἐκείνου ἐπινύμῳ
πόλει. Ex his patet, Constantini cadaver honorifico
cultu servatum esse Nicomediæ, usque ad Con-
stantii Cæsaris adventum. Qui cum venisset Nico-
mediam, patris funus deluxit Constantinopolim.
Quare fuit auctor *Chronici Alexandrini*, qui
Constantium recta Constantinopolim venisse, atque
ibi paternam exsequias celebrasse scribit.

(74) Ἐπεὶ δ' ὑπεχώρει. Horum verborum duplex
sensus afferri potest. Aut enim significat Eusebius,
Constantium Cæsarem, cum patris arcam in ec-
clesia deposuisset, statim cum militibus ex ecclesia
discessisse; aut id tantum vult, Constantium, ea re
peracta, secessisse ex medio ecclesiae, ut sacerdo-
tibus locum daret. Quam quidem sententiam ve-
riorem puto. Nam Constantius licet nondum salu-
tari lavaero tinctus esset, erat tamen catechume-
nus, ut docet Sulpicius Severus in libro secundo
Historiæ.

(75) Βασιλεῖα ἐδωρεῖτο. Interpretes hæc de Deo

PATROL. GR. XX.

A tris funus cum advenisset, in urbem patri cogni-
minem illud devexit, ipse exsequias præcedens.
Præibant per catervas et agmina dispositi numeri
militares. Pone sequebatur innumerabilis hominum
multitudo. Hastati vero et scutarii ipsum impera-
toris corpus medii cingebant. Postquam ad 562
apostolorum Servatoris nostri ecclesiam perventum
est, arcam illic deposuerunt. Hunc in modum no-
vus imperator Constantius, tum adventu suo, tum
reliquis officiis patri honorem exhibens, justa ut par
erat persolvit.

CAPUT LXXI.

Missa in apostolorum martyrio celebrata in exsequiis
Constantini.

Ubi vero ille cum militaribus numeris abcessit,
niniistri Dei cum turbis et tota fidelium plebe, in
medium prodire, et divini cultus cæremonias pre-
cationibus peregerunt. Ac beatus quidem princeps
alto in suggestu jacens, laudibus tum celebrabatur.
Innumerabilis autem populus una cum sacerdoti-
bus Dei, non sine gemitu ac lacrymis, pro impe-
ratoris anima preces offerebant Deo, gratissimum
pio principi officium exhibentes. Porro in hoc
etiam Deus prolixam erga famulum suum benevo-
lentiam declaravit: quippe qui charissimis ac ger-
manis ejus filiis paterni imperii successionem tri-
buerit; et, quod maxime ambierat, locum juxta
apostolorum memoriam ei concesserit; ut scilicet
beatissimæ illius animæ tabernaculum apostolici
nominis atque honoris consortio frueretur, et po-
pulo Dei in ecclesia sociaretur; divinisque cære-
moniis ac mystico sacrificio, et sanctarum precum

dici crediderunt, qui imperium Constantini liberis
donavit. Ego vero, re attentius examinata, de ipso
Constantino dici censeo, qui regnum filii etiam
mortuus tradidit. Idque confirmant sequentia.

(76) Vulg. καὶ τὰ σπουδασθέντα αὐτῷ. Scriben-
dum videtur καὶ κατὰ τὰ σπουδασθέντα αὐτῷ. Opta-
verat Constantinus, ut post obitum non, sicut reliqui
principes, consecraretur atque inter divos referretur:
sed ut, cum apostolis sepultus, participes fieret
orationum quæ in eorum honorem a fidelibus Deo
offerri solent, ut supra dixit Eusebius in cap. 60.
Ex quo apparet, hic scribendum esse κατὰ, non, ut
in libro Morzei et ad marginem editionis Geneven-
sis, διὰ τὰ σπουδασθέντα. Nec sic tamen locus in-
telligi poterit, nisi hæc verba supplementur, τῶν ἐπιτε-
λουμένων εὐχῶν σὺν τῇ, etc. Quod confirmat Eu-
sebius in dicto capite 60. Delendum quoque est
punctum quod paulo post apponitur in in Regio
codice, tum in vulgatis editionibus, legendumque
uno ducta: σὺν τῇ τῶν ἀποστόλων κατηξιοῦτο μνήμῃ
τῇ τῆς τρισμακαρίας ψυχῆς σκῆνος, etc. Quo mihi
certius, ut mirer interpretem id non vidisse. In
codice Fuk. hic locus ita legitur: Καὶ διὰ τὰ σπου-
δασθέντα αὐτῷ, τόπου σὺν τῇ τῶν ἀπ. κατηξιοῦτο
μνήμῃ, ὡς ὄραν εἰσέτι καὶ νῦν τό, etc. Neque aliter
in libris Turnebi ac Savillii: nisi quod Savilius
habet τόπου ἐπὶ τῇ τῶν ἀπ., etc. At in schedis
Regii hunc locum ita scriptum inveni, κατασπου-
δασθέντα αὐτοῦ, τόπου σὺν τῇ τῶν ἀπ., etc. Quæ
lectio ad emendationem nostram propius accedit.
Porro voces illæ ὡς ὄραν εἰσέτι καὶ νῦν, per paron-
thesim dicuntur. Idque innuit illa codicis Fuko-
tiani interpunctio, quam supra exhibi.

communione potiri mereretur : ipse vero etiam post mortem imperium retinens, quasi redivivus universum orbem gubernans, Victor Maximus Augustus, suo adhuc nomine rempublicam regeret.

CAPUT LXXII.

De phœnice ave.

Non quemadmodum avis illa Ægyptia, quæ cum ejus generis unica sit, super aromatum cumulo emori dicitur, seipsam quasi victimam immolans : moxque ex ipsis favillis renasci, et pennis in altum subvecta, eadem qua prius specie cerni : sed potius exemplo Servatoris sui, qui instar tritici sati, ex uno semine in multa sese diffundens, ope ac benedictione Dei spicam protulit, et universum terrarum orbem fructibus suis implevit; ad hunc modum beatissimus 563 princeps per successionem liberorum multiplex factus est ex uno : adeo ut passim in omnibus provinciis imagines ei simul cum filiis honoris causa statuuntur, et familiare nomen Constantini etiam post ejus obitum usurpetur.

CAPUT LXXIII.

Quomodo in nummis Constantinum velut in caelum ascendentem expresserint.

Quinetiam nummi hujusmodi forma signati sunt : anteriore quidem parte beatum principem oblecto capite preferentes ; altera vero parte in quadrijugo curru aurigæ instar sedentem, et porrecta ipsi cœlitus dextra ad superos assumptum.

CAPUT LXXIV.

Quod cum Deum coluisset, merito etiam a Deo honoratus est.

Hæc miracula summus omnium Deus in Constantino, qui solus ex omnibus retro imperatoribus Christianum se palam professus fuerat, nostris

(77) Vulg. αὐτὸς δὲ τῆς βασιλείας μετὰ θάνατον. Scribo αὐτὸς δὲ τῆς β. καὶ μετὰ θάνατον ἐπισημασμένος, quod confirmant sequentia. Atque ita in codice Fuk. diserte scriptum invenio.

(78) Νικητῆς, Μέγιστος, Σεβαστός. Hujusmodi erat inscriptio, legibus et epistolis Constantini præfissi solita, ut passim testatur Eusebius : Victor Constantinus Magnus Augustus. Pronomen Victoris sumpsit Constantinus post partem de tyrannis victoriam. Sed et filii ipsius quasi jure hæreditario illud retinuerunt, ut docent eorundem epistolæ. Porro ex hoc loco apparet, post obitum Constantini Maximi, tribus circiter mensibus, id est toto interregni spatio, leges omnes atque edicta, Constantini, tanquam superstitis, nomine inscripta fuisse, cum nullus alius Augustus esset in orbe Romano, ut supra observavi. Potest etiam intelligi hic locus de liberis Constantini Magni qui eodem titulo et nomine utebantur, et in quibus pater reviviscere videbatur. Quam interpretationem confirmant sequentia.

(79) Vulg. ἡγεμονίας κρατεῖν. Scribo ἐκράτει, ut respondeat ei verbo quod multo ante præcessit, κατηξιούτο. Porro in codice Regio ad marginem hujus capituli, Græcus scholiastes hæc verba in honorem Constantini ascripserat : Εἰς αἰώνιον μνημόσυρόν ἐστι τὸ ἄνομά σου, ἀποστόλων τρισκαίδέκατε. Sed et passim in hoc opere laudibus ac votis eum aspergit idem ille scriba. In Fuk. codice scribitur κρατεῖν.

Α εὐχῶν αὐτὸς δὲ τῆς βασιλείας (77) καὶ μετὰ θάνατον ἐπισημασμένος, ὡς περ οὖν ἐξ ἀναβιώσεως τὴν σύμπασαν ἀρχὴν διοικῶν, Νικητῆς, Μέγιστος, Σεβαστός (78) αὐτῷ προσρηματι τῆς Ῥωμαίων ἡγεμονίας ἐκράτει (79).

ΚΕΦΑΛΑΙΟΝ ΟΒ΄.

Περὶ φοίνικος ὄρνεου.

Οὐ κατὰ τὸν Αἰγύπτου ὄρνιν, ὃν δὴ φασὶ μονογενῆ ἵστα τὴν φύσιν, θνήσκειν μὲν ἐπ' ἀρωμάτων, αὐτὸν αὐτῷ τὴν τελευταίην θηρηπολοῦντα, ἀναβιώσκειν δ' ἐξ αὐτῆς σποδιδῆς, καὶ ἀναπτάντα τοιοῦτον οἶος καὶ πρότερον ἦν φύνηαι· κατὰ δὲ τὸν αὐτοῦ Σωτῆρα, ὃς τῷ τοῦ πυροῦ σπόρου παραπλησίως ἀνθ' ἐνὸς πολυπλασιαζόμενος, σὺν εὐλογίᾳ Θεοῦ παρείχε τὸν στάχυν, καὶ τὴν σύμπασαν οἰκουμένην τῶν αὐτοῦ κατενεπίμπλα καρπῶν· τούτῳ οὖν ἐμπεφῶς ὁ τρισμακάριος, πολυπλάσιος (80) διὰ τῆς τῶν παιδῶν διαδοχῆς ἀνθ' ἐνὸς ἐγγίγνετο, ὡς καὶ εἰκόνων ἀναστάσει παρὰ πᾶσιν ἔθνεσιν ἅμα τοῖς αὐτοῦ τιμᾶσθαι παισίν, οἰκεῖόν τε τοῦνομα Κωνσταντίνου, καὶ μετὰ τὴν τοῦ βίου παραλαμβάνεσθαι τελευταίην.

ΚΕΦΑΛΑΙΟΝ ΟΓ΄.

Ὅπως ἐν νομισμασιν, ὡς εἰς οὐρανὸν ἀνιόντα Κωνσταντίνου ἐνεχράσασον.

Ἦδη δὲ καὶ νομισμασιν ἐνεχαράττοντο τύποι, πρόσθεν μὲν ἐντυποῦντες τὸν μακάριον, ἐγκεκαλυμμένον τὴν κεφαλὴν σχήματι (81), θατέρου δὲ μέρους ἐφ' ἄρματι τεθρίππῳ ἡνιόχου τρόπον, ὑπὸ δεξιᾶς ἄνωθεν ἐκτεινομένης αὐτῷ χειρὸς ἀναλαβανόμενον.

ΚΕΦΑΛΑΙΟΝ ΟΔ΄.

Ὅτι ὁ τιμηθεὶς ὑπ' αὐτοῦ Θεὸς δικαίως αὐτὸν ἀντετίμησε.

Ταῦθ' ἡμῖν αὐτοῖς δεῖξας ὀφθαλμοῖς, ἐπὶ μόνῳ τῶν πώποτε Χριστιανῶ διαφανῶς (82) ἀποδειχθέντι Κωνσταντίνῳ ὁ ἐπὶ πάντων Θεὸς, ὅπως ἦν ἀρα

(80) Vulg. πολυπλασίως. Savilius ad oram libri sui notat legendum esse πολυπλάσιος, cui assentior; malletam tamen πολυπλασιῶν.

(81) Ἐγκεκαλυμμένον τὴν κεφαλὴν σχήματι. Ultima vox delenda mihi videitur, quam ex margine in textum irrepsisse credibile est. Ascriptum autem erat in margine ὀχμήματι, ad explicationem vocabuli sequentis ἄρματι. Quod vero ad marginem editionis Genevensis legitur διαδήματι, meo quidem iudicio ineptissimum est, neque Græci sermonis proprietas eam locutionem admittit. Porro in plerisque nummis Constantinus capite galeato conspicitur.

(82) Vulg. Χριστιανῶν διαφανῶς. Scribendum est sine dubio Χριστιανῶ. Scribendum quoque est μόνῳ τῶν πώποτε βασιλέων, aut certe subaudiendum. Cæterum Eusebius neminem excipit ex numero imperatorum Romanorum, dum ait primum ex omnibus Constantinum palam et aperte Christianum fuisse. Quod certe verissimum est. Etsi enim Philippus imperator Christianus fuisse a nonnullis proditur, non tamen Christianam religionem, perinde ac Constantinus, palam professus est. Alio sensu Orosius in libro vii, de Constantino ita scribit : « Primus imperatorum Christianus, excepto Philippo, qui Christianus apud admodum paucis ad hoc tantum constitutus fuisse mihi visus est, ut millesimus Romæ annus Christo potius quam idolis dedicaretur. »

αὐτῷ (83) τὸ διάφορον παρεστήσατο, τῶν αὐτὸν τε καὶ τὸν Χριστὸν αὐτοῦ σέβειν ἡξιωμένων, τῶν τε τὴν ἐναντία ἐλομένων· ὅ τὴν Ἐκκλησίαν αὐτοῦ πολεμεῖν ὠρμηχότες, αὐτὸν αὐτοῖς ἐχθρὸν καὶ πολέμιον κατεστήσαντο, τῆς ἐφ' ἐκάστου τοῦ βίου καταστροφῆς, ἐναργῆ τὸν Ἐλεγχον τῆς αὐτῶν θεοεχθρίας ἐνδειξαμένης· ὡσπερ οὖν τῆς θεοφιλείας τὰ ἐχέγγυα, τὸ Κωνσταντίνου τοῖς πᾶσι φανερὸν κατέστησε τέλος. declaravit: quemadmodum Constantini obitu, Dei omnibus manifesto apparuerunt.

ΚΕΦΑΛΑΙΟΝ ΟΕ.

Ὅτι τῶν προγεγομένων Ῥωμαίων βασιλέων εὐσεβέστερος Κωνσταντίνος.

Μόνου μὲν Ῥωμαίων βασιλέως τὸν παμβασιλία Θεὸν ὑπερβολῆ θεοσεβείας τετιμηχότος, μόνου δὲ τοῖς πᾶσι πεπαρῆρσιασμένως τὸν τοῦ Χριστοῦ κηρύξαντος Λόγον, μόνου τ' εἰπεῖν Ἐκκλησίαν αὐτοῦ, ὡς οὐδέτερος τῶν ἐξ αἰῶνος, δοξάσαντος, μόνου τε πᾶσαν κολύθειον πλάνην καθελόντος, πάντα τε τρόπον εἰδωλολατρείας ἀπελέγξαντος· καὶ δὴ καὶ μόνου τοιούτων ἡξιωμένου ἐν αὐτῇ τε ζωῇ καὶ μετὰ θάνατον, οἷον οὐκ ἂν τις τυχόντα οἷός τ' ἂν γένοιτο ἐξεῖπειν τινα, οὔτε παρ' Ἑλλησιν, οὔτε παρὰ βαρβάρους, οὔδ' ἔτι παρ' αὐτοῖς τοῖς ἀνωτάτω Ῥωμαίοις, οὔδενης τοιούτου τιδὸς εἰς ἡμᾶς ἐκ τοῦ παντὸς αἰῶνος μνημονευόμενον

A oculis proponens, satis superque declaravit, quantum interesset inter eos qui ipsum Christumque ipsius colere meruissent, atque inter illos qui contrariam sectam ac sententiam amplexi essent. Qui cum Ecclesiae Dei bellum intulissent, Deum sibi hostem atque inimicum reddiderunt. Ac profecto uniuscujusque illorum interitus, quantum erga eos esset divini Numinis odium, certissimo argumento erga ipsum benevolentiae quaedam quasi piguora,

CAPUT LXXV.

Quod Constantinus superiores omnes imperatores pietate superavit.

Qui cum solus ex Romanis imperatoribus, Deum omnium regem excellenti quadam pietate colisset, solusque doctrinam Christi universis ore libero praedicasset; cumque Ecclesiam Dei honoré et gloria in tantum auxisset quantum antea nemo, et errorem hominum plures colentium deos solus evertisset, omnesque hujusmodi superstitionis ritus ac modos confutasset: solus quoque tum in hac vita, tum post mortem, ea 564 consequi meruit, qualia nullus unquam nec apud Graecos, nec apud barbaros adeptus esse perhibetur. Sed neque apud priscos illos Romanos, ab ultimis usque temporibus quisquam recenseri potest, qui cum hoc nostro sit comparandus.

ΤΟΥ ΠΕΜΠΤΟΥ ΛΟΓΟΥ ΤΑ ΚΕΦΑΛΑΙΑ.

- α. Τὸ προόμιον τοῦ Πάσχα μέμνηται, καὶ ὅλα ὁ C τοῦ Θεοῦ Λόγος ὡφέλησας σύμματα διαφόρων, παρὰ τῶν ὡφελουμένων ἐπεβουλεύετο.
- β. Προσφώνησις τῇ Ἐκκλησίᾳ καὶ τοῖς ἀκροαταῖς, συγγινώσκειν καὶ διορθοῦσθαι τὰ πταίσματα.
- γ. Ὅτι καὶ τοῦ Λόγου Πατὴρ ὁ Θεὸς, καὶ τῆς κτίσεως ὁ αὐτὸς δημιουργός· καὶ οὐκ ἂν ἠδύνατο συνιστάειν τὰ ὄντα, εἰ διάφορα ἦν αὐτῶν τὰ αἰτία.
- δ. Περὶ τῆς κατὰ εἰδῶλα πλάνης.
- ε. Ὅτι Χριστὸς ὁ Υἱὸς τοῦ Θεοῦ πάντα ἐδημιούργησε, καὶ τοῦ εἶναι τὸ ποσὸν ἐν ἐκάστῳ διωρίσατο.
- ς. Περὶ τῆς εἰμαρμένης, ὅτι ψευδὴς ὁ περὶ αὐτῆς λόγος δεικνύεται, ἐκ τε τῶν παρὰ ἀνθρώποις νόμων, καὶ τῶν κατὰ τὴν κτίσιν· αἴτινα οὐκ ἀτάκτως, ἀλλὰ κατὰ τάξιν κινεῖται, τοῦ δημιουργοῦ τὸν ὅρον διὰ τῆς τάξεως ἐπιδεικνύμενα.
- ζ. Ὅτι περὶ τῶν ἀκαταλήπτων, τοῦ δημιουργοῦ D χρῆ τὴν σοφίαν δοξάζειν, καὶ οὐκ ἄλλον οὐδ' αὐτόματον αἰτιᾶσθαι φρονῶν.
- η. Ὅτι τὰ μὲν χρειώδη ἀφθόρως τοῖς ἀνθρώποις ὁ Θεὸς χορηγεῖ· τὰ δὲ πρὸς τέρψιν, μετρίως· συμφερόντως ἐκατέρων χορηγῶν τὴν ἀπόλαυσιν.
- θ. Περὶ τῶν φιλοσόφων, οἱ διὰ τὸ πάντα βούλεσθαι εἰδέναι, καὶ περὶ τὰς δόξας ἐσφάλησαν, καὶ κινδύνους ἐκίνοι προσωμίλησαν. Καὶ περὶ τῶν Πλάτωνος δογματῶν.
- ι. Περὶ τῶν μὴ μόνον τὰ γραφικὰ δόγματα, ἀλλὰ

- καὶ τὰ φιλόσοφα διαπτύοντων, καὶ περὶ τοῦ δεῖν ἢ πάντα πιστεῦσιν τοῖς ποιηταῖς, ἢ πάντα ἀπιστεῖν.
- ια. Περὶ τῆς κατὰ σάρκα τοῦ Κυρίου παρουσίας, τίς καὶ ἐπὶ τίσι γενέτηται.
- ιβ. Περὶ τῶν μὴ γινόντων τὸ μυστήριον, καὶ ὅτι ἐκόντες ἠγγρόσαν, καὶ ὅσα τοὺς γινόντας ἀγαθὰ μένει, καὶ μάλιστα τοὺς δι' ὁμολογίας τελειωθέντας.
- ιγ. Ὅτι ἀναγκαῖα τῶν τῆς κτίσεως μερῶν ἡ διαφορὰ· καὶ ὅτι ἢ πρὸς τὸ καλὸν καὶ κακὸν βουλή τῆς τῶν ἀνθρώπων γνώμης ἐστίν· ὅθεν καὶ ἡ κρίσις ἀναγκαῖα καὶ εὐλόγος.
- ιδ. Ὅτι ἀπειρώς ἡ κτιστὴ φύσις ἀπὸ τῆς ἀκτιστοῦ οὐσίας ἀφίστηκε· πλησίον δὲ αὐτῆς, τῷ κατ' ἀρετὴν βίῳ ὁ ἀνθρώπος γίγνεται.
- ιε. Ὅσα ὁ Σωτὴρ ἐδίδαξε, καὶ ἐθανματούργησε, καὶ τοὺς ἀρχομένους ὡφέλησεν.
- ις. Τὴν Χριστοῦ παρουσίαν προειρηθῆναι μὲν τοῖς προφήταις· ἐπὶ καταστροφῇ δὲ τῶν εἰδώλων καὶ τῶν εἰδωλικῶν γενέσθαι πόλεων.
- ιζ. Περὶ τῆς Μωυσέως σοφίας, ζηλωθείσης παρὰ τῶν ἔξωθεν σοφῶν· καὶ περὶ Δανιὴλ καὶ τῶν τριῶν παιδῶν.
- ιη. Περὶ τῆς Σιδύλλης τῆς Ἐρυθραίας, ἐν ἀκροστιχίδι τῶν τῆς μαντείας ἐπῶν, τὸν Κύριον καὶ τὸ πάθος δηλοῦσης· ἐστὶ δὲ ἡ ἀκροστιχίς· Ἰησοῦς Χριστὸς, Θεοῦ υἱός, Σωτὴρ, σταυρός.
- ιθ. Ὅτι ἡ περὶ τοῦ Σωτῆρος μαντεία παρ' οὐδενοῦ τῶν τῆς Ἐκκλησίας πέπλασται, ἀλλὰ τῆς Ἐρυθραίας Σιδύλλης ἐστίν, ἣς τὰς βίβλους

(83) Ὅπόσον ἦν ἄρα αὐτῷ. Malim legere ὅπόσον ἦν παρ' αὐτῷ τὸ διάφορον, etc., id est, Quantum apud

se discrimen esset.

- Κικέρων ὁ ποιητὴς πρὸ τῆς ἐπιδημίας τοῦ Ἀ
Χριστοῦ· Ῥωμαῖσι μὲτέφρασε· καὶ ὅτι Βιργίλιος
μὲμνηται αὐτῆς, καὶ τοῦ παρθενικοῦ τόκου, δι'
αὐτημάτων ψόφω τῶν κρατούντων ὑμνήσας τὸ
μυστήριον.
- κ'. Βιργίλιου Μάρωνος ἕτερα περὶ Χριστοῦ ἔπη,
καὶ ἡ τούτων ἑρμηνεία· ἐφ' οἷς δεικνύται δι'
αὐτημάτων, ὡς παρὰ ποιητοῦ, μνησθῆναι τὸ
μυστήριον.
- κα'. Ὅτι οὐ δυνατὸν περὶ ψιλοῦ ἀνθρώπου ταῦτα
λέγεσθαι· καὶ ὅτι οἱ ἀπιστοῦντες, ἀγροῖα
θεοσεβείας καὶ τὸ εἶναι ὄθεν αὐτοῖς ἀγροῦ-
σιν.
- κβ'. Ἐυχαριστία Χριστῷ τὰς νίκας καὶ τὰ λοιπὰ
ἀγαθὰ τοῦ βασιλέως γράφουσα· καὶ ἐλεγχος
τοῦ κατ' αὐτῶν τυράννου Μαξιμίλου, τῷ μεγέ-
- θει τοῦ διωγμοῦ μᾶλλον ὄδξαν τῇ εὐσεβείᾳ
περιποίησαντος.
- κγ'. Περὶ τῆς τῶν Χριστιανῶν πολιτείας· καὶ ὅτι
χαίρει τοῖς ἐν ἀρετῇ βιοῦσι τὸ θεῖον, καὶ γρῆ
κρίσιν προσδοκᾷ καὶ ἀνταπόδωσιν.
- κδ'. Περὶ Δεκίου καὶ Οὐαλεριανοῦ, καὶ Αὐρηλιανοῦ,
ἄλλως τὸν βίον καταστρεφάντων διὰ τὸν τῆς
Ἐκκλησίας διωγμῶν.
- κε'. Περὶ Διοκλητιανοῦ μετ' αἰσχύνης τῆν βασι-
λείαν παραιτησάμενον, καὶ διὰ τὸν διωγμῶν
τῆς Ἐκκλησίας κεραυνωθέντος.
- κς'. Ὅτι τῆς τοῦ βασιλέως εὐσεβείας ὁ θεὸς
αἰτίας· καὶ ὅτι τὰ μὲν κατορθώματα παρὰ θεοῦ
γρῆ ζητεῖν καὶ αὐτῷ λογιέσθαι· ῥαθυμία δὲ
ἡμετέρᾳ ἐπιγράφειν τὰ πταίσματα.

565 CAPITULA LIBRI QUINTI.

- I. Prostratum mentionem facit Paschæ, et quod B
Christus cum multa in omnes homines beneficia
contulisset, ab iisdem male mulctatus est.
- II. Allocutio ad Ecclesiam et auditores, ut ignoscant
et emendent si quid minus recte dixerit.
- III. Quod Deus Pater est Verbi, et omnium rerum
opifex; et quod nullo modo res possent consistere,
si diversæ essent earum causæ.
- IV. De errore eorum qui simulacra venerantur.
- V. Quod Christus Filius Dei cuncta condidit, et cer-
tum vitæ spatium singulis constituit.
- VI. De fato; et quod falsa sunt quæ de eo dicun-
tur; idque ostenditur tum ex legibus humanis, tum
ex rebus creatis quæ non temere, sed ordine mo-
ventur; hoc facto declarantes Creatoris præ-
ceptum.
- VII. Quod in rebus quas intelligentia assequi non
possumus, Creatoris sapientiam prædicare debe-
mus, nec casum aut aliam præter Deum causam
existimare.
- VIII. Quod quæ ad usum necessaria sunt, Deus copio-
se suppeditat hominibus; quæ vero ad voluptatem
faciunt, modice subministrat; utrumque ad
utilitatem nostram dispensans.
- IX. De philosophis qui cum omnia scire voluissent,
opinionibus lapsi sunt, et nonnulli discrimen vitæ
subierunt; item de doctrina Platonis.
- X. De iis qui non solum sacræ Scripturæ, sed etiam
philosophorum dogmata despiciunt; et quod vel in
omnibus fides poetis adhibenda est, vel in nullo.
- XI. De corporali Domini adventu, qualis et cur
fuerit.
- XII. De his qui hoc mysterium non cognoverunt; et
quod voluntaria eorum ignoratio est; et quanta
bona eos moneant, qui illud cognoverunt, ac præ-
seriim eos qui in confessione mortui sunt.
- XIII. Quod necessaria sit differentia in rebus crea-
tis; et quod ad bonum malumque propensio ex vo-
luntate hominum oritur; ideoque necessarium est
iudicium Dei.
- XIV. Quod creatura immenso spatio distat a sub-
stantia increata; et quod homo per virtutem pro-
xime ad Deum accedit.
- XV. Quæ præcepta tradiderit, et quæ miracula
patraverit, et quantopere subditis profuerit Ser-
vator.
- XVI. Quod Christi adventus prædictus sit a prophe-
tis; et quod ad eversionem 566 simulacrorum et
urbium simulacra colentium, ordinatus fuerit.
- XVII. De sapientia Moysis; item de Daniele et de tri-
bus pueris.
- XVIII. De Sibylla quæ in acrostichide carminum
quibus vaticinata est, Dominum et passionem de-
signat. Est autem achrostichis hæc: « Jesus Chri-
stus, Dei Filius, Servator, cruz. »
- XIX. Quod hæc de Christo vaticinatio a nemine
Christianorum conficta est, sed ab Erythræa Si-
bylla conscripta, cujus libros Cicero ante adven-
tum Christi Latinis versibus reddidit; et quod Vir-
gilius ejus mentionem facit, simulque partus vir-
ginei; obscure celebrans mysterium, metu poten-
tiorum.
- XX. Alii versus Virgilii Maronis de Christo, eorum-
que interpretatio: in quibus ostenditur, obscure,
ut poetis mos est, indicatum esse mysterium.
- XXI. Quod de nudo ac simplici homine dici hæc rcm
possunt; et quod infideles ob divini cultus igno-
rantiam, ne ortus quidem sui causam norunt.
- XXII. Gratiarum actio imperatoris, qua victorias et
reliqua bona sua Christo accepta fert; et consu-
latus Maximini tyranni, qui persecutionis crude-
litate Christianæ religionis gloriam auxerat.
- XXIII. De Christianorum institutis; et quod Deus
diligit eos, qui virtutem sectantur; et quod judi-
cium ac retributionem sperare oportet.
- XXIV. De Decii, Valeriani et Aureliani calamitose
vitæ exitu ob persecutionem Ecclesiarum.
- XXV. De Diocletiano, qui turpiter imperio se abdi-
cavit, et ob Ecclesiarum persecutionem fulmine
ictus est.
- XXVI. Quod Deus causa fuit pietatis imperatoris;
et quod eventus prosperos a Deo poscere eique ac-
ceptos ferre debemus; secus autem gesta, negli-
gentiæ nostræ imputare.

ΒΑΣΙΛΕΥΣ ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟΥ

ΔΟΓΜΕΣ ΟΝ ΕΓΡΑΨΕ (ΤΩ ΤΩΝ ΑΓΙΩΝ ΣΥΛΛΟΓΩ (84).)

CONSTANTINI IMPERATORIS

ORATIO QUAM INSCRIPSIT (AD SANCTORUM COETUM.)

ΚΕΦΑΛΑΙΟΝ Α'.

Τὸ προοίμιον τοῦ Πάσχα μέμνηται, καὶ οἷα ὁ τοῦ Θεοῦ Λόγος ὠφελήσας σύμπαντας διαφόρως, παρὰ τῶν ὠφελουμένων ἐπεδουλεύετο.

Τὸ τηλαυγέστερον ἡμέρας τε καὶ ἡλίου φέγγος, προοίμιον μὲν ἀναστάσεως, ἄρμογὴ δὲ νέα τῶν πονησάντων ποτὲ σωμάτων, ἔρμαιόν θ' ὑποσχέσεως (85), καὶ ἀτραπὸς ἐπὶ τὴν αἰωνίαν ζωὴν ἄγουσα, ἡ τοῦ παθήματος ἡμέρα πάρεστιν, ὧ προσφιλέστατοι καθηγηταί, φίλοι θ' οἱ λοιποὶ ζύμπαντες ἄνδρες, μακάριά τε πολλὰ πλήθη (86) τῶν θρησκευόντων, καὶ αὐτὸν τὸν τῆς θρησκείας Θεόν, διὰ τῶν ἐντὸς αἰσθήσεων ἐκάστου καὶ δι' ἐκφωνητηρίων ἀδιαλείπτως ὑμνούων κατὰ τὰ ἐν θεσπίσμασι προσαγορευόμενα. Σὺ δ', ὧ παμμήτεια φύσις, τί τοιοῦτον τῷ κόσμῳ συντέλεξας πρόποτε; Ποῖον δ' ὅλως σὸν δημιούργημα; Ἐπερ ὁ τῶν πάντων, καὶ τῆς σῆς οὐσίας (87) αἴτιος· οὗτος γάρ σε ἐκόσμησεν· ἐπεὶ κόσμος φύσεως, ἡ κατὰ φύσιν ζωὴ (88)· ἐπιεκράτηξε δ'

Α

567 CAPUT I.

Prooemium mentionem facit Paschæ, et quod Christus cum nulla in omnes homines beneficia contulisset, ab iisdem male multatus est.

Splendidus solito solis ac diei jubar; primordium quidem resurrectionis, corporum vero jam pridem dissolutorum nova reparatio: fundamentum promissionis, via ducens ad æternam vitam, dies videlicet passionis nunc agitur, doctores charissimi et reliqui omnes amici: vosque multo reliquis feliciores credentium populi, qui ipsum religionis auctorem Deum religiose colitis, et tum interiore sensu, tum linguis ac vocibus, juxta sacrorum oraculorum præscripta, ipsum sine intermissione laudatis. Tu vero, natura omnium parens, quid hujusmodi unquam ad hominum utilitatem contulisti? Aut potius quod usquam est opificium tuum? siquidem ille omnium auctor tuæ substantiæ opifex fuit. Ille enim est, qui te ornavit. Quippe ornamentum naturæ est, vita

(84) Post quatuor libros De vita et pietate imperatoris Constantini, duas orationes Eusebii subjecerat: alteram Constantini imp. *Ad Sanctorum coetum*, sive ad Ecclesiam Dei; alteram a seipso conscriptam De fabrica et donariis martyrii Hierosolymitani, ut ipsemet Eusebius testatur in capp. 32 et 46 libri quarti. Sed posterior quidem Eusebii oratio hodie non exstat. Prior autem illa tot mendis inquinata est, ut pene satius fuerit eam non exstare. Verum cum hoc eximium sit monumentum religiosi principis, ejusque studiorum et ingenii illustre specimen, operæ pretium facturus mihi videor, si in eo emendando atque explicando curam ac diligentiam adhibuero. *Or. ἔγραψε*. In capite 32 lib. iv, legitur *ἐπέγραψε*, quod præferendum puto. Ille igitur titulus fuit hujusce orationis: Νεκρῆς, Μέγιστος, Σεβαστὸς Κωνσταντῖνος τῷ τῶν ἁγίων συλλόγῳ.

(85) Vulg. *ἔρμαι θ' ὑποσχέσεως*. In libro Morei, perinde ac in margine editionis Genevensis, emendatur *ἔρμαιον*. Quod vocabulum nullibi legere memini. At in libro Scaligeri *ἔρμαιον* corrigebatur, quod propius accedit ad manuscriptorum codicum lectionem. Certe in Regio codice *ἔρμαι* legitur, ex quo conjiciebam scribendum esse *ἔρμα*, id est fundamentum. Eleganter resurrectionem Domini vocat fundamentum promissionis. Nec male Christophersonus *pignus promissionis* vertit, quod idem est. Pignus enim pro firmamento datur: unde *ἐνέχυρον* dicitur a Græcis. In codd. Fuk. et Savillii *ἔρμαιον* scriptum invenio.

(86) Vulg. *μακαριώτερα δὲ πολλῶν πλήθη*. Non assentior viris doctis, qui hæc cum præcedentibus continuantes ita legunt, *μακάριά τε πολλὰ πλήθη*, etc. Nam si hoc modo legamus, inepta fuerit repetitio,

cum antea dixerit Constantinus, *φίλοι θ' οἱ λοιποὶ ζύμπαντες ἄνδρες*. Quibus verbis Constantinus universam plebem catholicam salutat more concionatorum. Quare verba illa *μακαριώτερα δὲ πολλῶν πλήθη*, initium sunt alterius periodi, qua Constantinus felicitatem catholicæ plebis exaggerat. Porro libentius legerem *πλήθη τυγχάνετε*, ut plebem ipsam alloquatur Constantinus. In codd. tamen Fuk. et Savillii ita legitur hic locus: *Μακάριά τε πολλὰ πλήθη τῶν θρησκευόντων, καὶ αὐτὸν τὸν τῆς θρησκείας Θεόν διὰ τῶν ἐντὸς αἰσθήσεων ἐκάστου, καὶ δι' ἐκφωνητηρίων ἀδιαλείπτως ὑμνούων κατὰ τὰ ἐν θεσπίσμασι προσαγορευόμενα*.

(87) Vulg. *τῆς σῆς οὐσίας*. Ad marginem editionis Genevensis adnotatur, alias scribi *οὐσίας*. Quam lectionem secutus est Christophersonus. Ego vero, re attentius examinata, vulgatam scripturam hic retinendam puto. Ait enim Constantinus, naturam non esse opificem rerum, cum Deus ipsam condiderit: nec tantum ipsius naturæ auctor sit, sed etiam sanctitatis quæ in illa est. Deus enim est qui naturam exornavit. Quippe ornamentum naturæ est vita juxta legem ac præscriptum Dei. Hic est sensus hujus loci, quem Christophersonus non animadvertit. Nam de Portesio nihil dico, quem pæne ubique imperitissimum deprehendi. In codd. tamen Fuketii, Turnebi ac Savillii, et in schedis Regiis scribitur *οὐσίας*.

(88) *Ἡ κατὰ φύσιν ζωὴ*. Scribendum ἡ κατὰ Θεὸν ζωὴ, ut ex superiori annotatione apparet; uno verbo *θεοσέβεια*, id est religio, ornamentum est naturæ. In vulgata autem lectione quis subsit sensus, equidem non video. Sic Eusebii noster libros *De vita imp. Constantini* inscripsit *περὶ τοῦ κατὰ Θεὸν βίου*. In Regiis schedis scribitur ἡ κατὰ κόσμον ζωὴ.

cum natura apte consentiens; invaluit autem postea A id quod prorsus naturæ contrarium est, ut Deum omnium auctorem nemo congruo cultu veneretur, cunctaque non divini Numinis providentia, sed casu quodam ac temere geri putarentur. Et quamvis prophetæ divino Spiritu afflati idipsum discrete annuntiarent, quorum sermonibus fides adhiberi debuerat, tamen iniqua impietas modis omnibus repugnabat: ipsam quidem veritatis lucem odio prosequens, impenetrabiles autem tenebras erroris amplectens. Neque vero vis ac sævitia abfuit, præsertim cum temerarium impetum vulgi principum auctoritas adjuvaret, aut, ut verius dicam, ipsi se importuni furoris duces præberent. Itaque hæc vivendi ratio plurimum ætatum usu confirmata, illorum temporum hominibus plurimas invexit calamitates, Verum ubi primum Servatoris nostri præsentia illuxit, statim pro injustitia æquitas, pro gravissima tempestate **568** serenitas oborta est; et quæcumque a prophetis prædicta fuerant, impleta sunt. Postquam enim idem ille Servator noster ad Patris sui sublatus est domicilium, toto terrarum orbe continentiæ ac modestiæ radiis illustrato, Ecclesiam suam quasi sacrum quoddam virtutis templum in terris constituit, idque æternum et incorruptum, in quo tum summo Deo ac Patri debitus, tum ipsi quoque conveniens cultus rite exhiberetur. Sed quid post hæc vesana gentium malitia machinata est? Christi beneficia ac dona projicere, et Ecclesiam Dei ad salutem omnium constitutam evertere studuit, ac suam superstitionem in ejus locum substitueret. Iterum seditiones; iterum pugnae et bella; iterum morositas et uxuriosus vitæ apparatus, et cupiditas divitiarum: quæ quidem præter naturam in hominibus existens (quod proprium est malitiæ) nunc spe fucata oblectat, nunc timore percillit. Sed hæc quidem, ut æquitas postulat, humi jaceat, a virtute devicta, et præ poenitentia seipsam dirampens atque dilacerans. Nobis vero ea quæ divinæ doctrinæ conveniunt, impræsentiarum dicenda sunt.

— Lectionem ἡ κατὰ φύσιν ζωῆ unice veram esse, docent sequentia, ἃ παρὰ φύσιν. Neque perspicio cur tantopere offensus sit Valesius illo ἡ κατὰ φύσιν ζωῆ. Patet enim Constantinum ludere in voce φύσιν quod bis diverso sensu positum hanc sententiam affert: Ornamentum naturæ, id est hominum a Deo creatorum, est vita naturæ consentiens. ΗΙΕΝΙCΗΕΝ.

(89) Vulg. ἐπιχεκράτηκε γάρ. Scribendum ἐπιχεκράτηκε δὲ οὐ μετρίως ἢ παρὰ φύσιν, etc. Certe in cod. Fuk. scribitur ἐπιχεκράτηκε δ' οὐ μετρίως τὰ παρὰ φύσιν, τὸν τῶν ἀπάντων Θεόν, etc.

(90) Vulg. δεισιδαιμονίαν δὲ ἀνόσιος. In codice Regio desunt duæ postremæ voces, et vacuum spatium relictum est, unius vocabuli capax. Ego non dubito quin legendum sit, τὴν οἰκειαν δεισιδαιμονίαν ἀντεσφάγειν, expuncto verbo illo ἀνέτρεπε, quod omnino superfluum est. In codice Fuk. ita scribitur hic locus: Ἐκκλησίαν πορθήσαν. Ἀνέτρεπε τε τὴν οἰκειαν δεισιδαιμονίαν, νόσιος ἀνόσιος, etc. In schedis autem Regii scriptum est νόσος ἀνόσιος, etc. Savilius ad oram libri sui emendavit, ἀνέτρεπε δὲ τὴν οἰκειαν δεισιδ. Ego, re attentius examinata, hunc locum ita restituendum esse existimo: Ἐκκλησίαν πορθήσαν, ἀνέτρεπε δὲ τὴν οἰκειαν εὐδαιμονίαν. Νόσος ἀνόσιος, etc. id est, *Gentiles cum Ecclesiam Christi vastare atque spoliare insitissent, suam ipsorum felicitatem sub-*

οὐ (89) μετρίως ἢ παρὰ φύσιν, τὸν τῶν πάντων Θεόν καταξίαν σέβειν μηδένα, νομίζεσθαι τε μὴ ἐκ προνοίας, ἀλλ' ὡς ἔτυχεν, ἀτάκτως τε καὶ πλημμελῶς τὰ πάντα συνεστάναι. Καὶ ταῦτα ἐξαγγελούσης καθέκαστα θείας ἐπινοίας διὰ προφητῶν, οἷς ἔδει πείθεσθαι, ἀνθίστατο παντοίαις μηχαναῖς ἀδικία δυσσεβῆς, διαβεβλημένη μὲν πρὸς τὸ τῆς ἀληθείας φῶς, ἀσπαζομένη δὲ τὸ δυσέλεγκτον τοῦ σκότους. Ἄλλ' οὐδὲ τοῦτο χωρὶς βλας καὶ φροσύνης, ἐξαιρέτως ὅτι τῆ τῶν χυδαίων δῆμων ἀπροόπτῳ φορῶν ἢ τῶν δυναστευόντων γνώμῃ συνελάμβανε, μᾶλλον δὲ τῆς ἀκαίρου μανίας αὕτη καθηγέτο. Διὸ δὴ πολλὰς γενεαῖς ὁ τοιοῦτος βλος κρατυνηθείς, μεγίστων γέγονε τοῖς τότε κακῶν αἰτίος. Ἐπιλαμπρῆς δὲ παρατυχία τῆς τοῦ Σωτῆρος ἐπιφανείας, δίκη μὲν ἐξ ἀδικῶν ἔργων, ἐκ δὲ παντοδαποῦ κλύδωνος γαλήνῃ συνίστατο, καὶ πάνθ' ὅσα διὰ προφητῶν προείρητο, ἐπληροῦτο. Τοιγάρτοι μετάρσιος εἰς τὴν πατρῴαν ἔστῃαν ἀρθείς, αἰδοῦς καὶ σωφροσύνης ἀγλαίσμασι τὴν οἰκουμένην περιστήσας, ἱερὸν τινα νεὼν ἀρετῆς, τὴν Ἐκκλησίαν ἐπὶ τῆς γῆς ἰδρύσατο, αἰδίων, ἀφθαρτον, ἐν ᾧ τὰ τε τῆ ἐξοχῶτάτω Πατρὶ Θεῷ δέοντα, τὰ θ' ἑαυτῷ καθήκοντα ἐτελείτο μετ' εὐσεβείας. Τί δὴ μετὰ ταῦτα ἡ ἀφρων τῶν ἔθνῶν ἐμχανᾶτο πονηρία; Ἐπετήδευε, τὰς τοῦ Χριστοῦ χάριτας ἐκβάλλουσα, καὶ τὴν ἐπὶ σωτηρίᾳ τῶν πάντων συσταθεῖσαν Ἐκκλησίαν πορθῆσαι, ἀνέτρεπε δὲ τὴν οἰκειαν δεισιδαιμονίαν. Ἀνόσιος (90) ἀδὺς στάσις, πόλεμοι, μάχαι, δυστραπέλια (91), βίου παρασκευῆ, χρημάτων ἔρωσ· ὁ καὶ οὐ φυσικῶς ἴδιον πονηρίας, ποτὲ μὲν ἔλπισι κεκαλλωπισμέναις θελοῖ, ποτὲ δὲ φόβῳ καταπλήττει. Ἄλλ' αὕτη μὲν (92) χαμαὶ κείσθω, ἡττηθεῖσα ὑπ' ἀρετῆς, ἢ ἡμῖς, διαβήρηγνυμένη, σπαρattoμένη τε ὑπὸ μεταμελείας. Ἡμῖν δὲ νῦν τὰ προσήκοντα τῷ θεῷ λόγῳ ρητέον (93).

nunc spe fucata oblectat, nunc timore percillit. Sed hæc quidem, ut æquitas postulat, humi jaceat, a virtute devicta, et præ poenitentia seipsam dirampens atque dilacerans. Nobis vero ea quæ divinæ doctrinæ conveniunt, impræsentiarum dicenda sunt.

verterunt. Morbi iterum ac seditiones, etc. Potest etiam retineri vox δεισιδαιμονίαν, ut sensus sit, gentiles dum Ecclesiam persequerentur, suam ipsorum religionem pessumdedisse. Quippe Ecclesia Dei persecutionibus gentilium impugnata, superstitionem cultumque falsorum numinum devicit.

(91) Δυστραπέλια. Turnebus ad oram libri sui emendavit δυστραπέλια. Certe in codice Fuk. scribitur δυστραπέλιας. In Regii autem schedis legitur δυστράπελος, deinde aliquid lineæ sunt omisissæ. Ac fortasse scribendum est uno ductu δυστράπελος βίου παρασκευῆ, id est *morosus vitæ apparatus*. Nisi enim ita legamus, quid erit quod sequitur βίου παρασκευῆ? quam inter res malas numerat Constantinus, Musculus quidem legisse videtur βλαίος βίου παρασκευῆ: verit enim *violenta victus astructio*. Mox codex Fuk. habet, ὁ καὶ οὐ φυσικῶς, ἴδιον πονηρίας ἔν, ποτέ, etc.

(92) Αὕτη μὲν. In libro Moræi perinde ac in editione Genevensi ad marginem emendatur ἄλλ' αὕτη μὲν, etc. Optime, ut norunt linguæ Græcæ periti. Subauditur autem ἡ πονηρία. In codice quoque Fuk. ac Turnebi legitur ἄλλ' αὕτη.

(93) Vulg. τηρητέον. Hujus loci emendatio debetur codici Fuk. in quo discrete legitur ρητέον. Qua quidem emendatione nihil certius.

ΚΕΦΑΛΑΙΟΝ Β΄.

A

CAPUT II.

Προσφώνησις τῇ Ἐκκλησίᾳ καὶ τοῖς ἀκροαταῖς συγγινώσκειν καὶ διορθοῦσθαι τὰ πταίσματα.

Ἄκουε τοίνυν, ἀγνείας παρθενίας τ' ἐπήβολε ναύκληρε (94), Ἐκκλησία τε ἄωρον κατ' ἀδαοῦς ηλικίας τιθήνη, ἥ μέλει μὲν ἀληθείας, μέλει δὲ φιλανθρωπίας, ἐξ ἧς ἀενάου πηγῆς ἀποστάζει σωτήριον νῆμα (95). Ἄκούετε δ' ἂν καὶ ὑμεῖς εὐφύμως, οἱ τὸν Θεὸν εὐκρινῶς σέβοντες· διδὲ καὶ μεμέλησθε αὐτῷ· προσέχοντες τὸν νοῦν, μὴ τῇ φράσει μᾶλλον, ἢ τῇ τῶν λεγομένων ἀληθείᾳ, μὴδ' ἔμολι τῷ λέγοντι, ἀλλὰ τῇ τῆς καθοσιώσεως εὐσεβείᾳ. Τίς γάρ ἂν εἴη λόγων χάρις, ἀνεξετάστου καταλειπομένης τῆς τοῦ λέγοντος διαθέσεως; Τολμῶ δ' οὖν ἰσως μεγάλα, τῆς δὲ τόλμης τὴν πρὸς τὸ Θεῖον στοργὴν ἐμφυτον αἰτιῶμαι. Αὕτη γάρ καὶ τὴν αἰδῶ βιάζεται. Διὸ μάλιστα τοὺς ἐπιστήμονας τῶν θείων μυστηρίων, βοηθοὺς ἑμαυτῷ συναπτῶ, ἔν' ἂν τι πταίσμα συμβαίη περὶ τοὺς λόγους, συμπαραομαρτοῦντες διορθοῦσθε, τὴν μὲν ἄκραν παιδείαν μὴ ἐπιποθοῦντες, τὸ δὲ πιστὸν τῆς ἐπιχειρήσεως ἀποδεχόμενοι. Ἐπίπνοια δ' ἡμῖν μεγίστη τοῦ Πατρὸς Παιδὸς τε κατ' ἔργου παρείη, φθεγγομένῳ ταῦτα, ἅπερ ἂν αὕτη φράσει (96) καὶ διανοίᾳ προσάψοι. Εἰ γάρ τις ἀνευ Θεοῦ ρητορικῆν, ἢ ἄλλην τινὰ μετῶν ἐπιστήμην, ἀκριβοῦν τὸ ἔργον ἱκανῶς ὑπέληφεν, ἀτελής αὐτὸς τε καὶ τὸ σπουδαζόμενον ἐφωράθη. Οὐ μὴν κατοκνητέον, οὐδ' ἀμελητέον τοῖς εὐτυχῆσαι τῆς θείας ἐπιπνοίας· διδὲ καὶ ἡμεῖς τὸ μῆκος τῆς ἀναβολῆς παραιτησάμενοι (97), πειρώμεθα τοῦ σκοποῦ (πρὸς) τὸ τέλειον. Proinde longioris proœmii veniam ꝑ vobis deprecati, caput ac summam instituti nostri aggredi tentabimus.

ΚΕΦΑΛΑΙΟΝ Γ΄.

C

CAPUT III.

Ὅτι καὶ τοῦ Λόγου Πατὴρ ὁ Θεὸς, καὶ τῆς κτίσεως ἀιτὸς δημιουργός· καὶ οὐκ ἄν ἠδύνατο συνεστάναι τὰ ὄντα, εἰ διάφορα ἦν αὐτῶν τὰ αἰτία.

Ἄγαθόν οὖ πάντα ἐφίεται, ὁ ἅπερ τὴν οὐσίαν (98) Θεὸς ὢν ἀεὶ, γένεσιν οὐκ ἔχει, οὐκοῦν οὐδ' ἀρχὴν, τῶν δ' ἐν γενέσει πάντων αὐτοῦ ἀρχή. Ὁ δὲ ἐξ ἐκείνου ἔχων τὴν ἀναφορὰν, εἰς ἐκεῖνον ἐνοῦται

(94) *Ναύκληρε*. Sic episcopum vocat Constantinus, translatione non minus eleganti, quam cum pastores dicuntur. Cumque Ecclesia navi comparari soleat, recte navicularii dicuntur episcopi qui eam regunt, et qui apostolorum successores sunt, quos Christus ex piscatoribus gubernatores Ecclesie fecit. Porro castitate ac virginitate præditum vocat, quia ejusmodi erant Christianorum sacerdotes, ἀγνοὶ καὶ παρθενίαι.

(95) *Σωτήριον νῆμα*. Codex Fuk. et schedæ Regiæ cum Turnebi libro scriptum habent *τόμα*. Mox ubi legitur προσέχοντες τὸν νοῦν, codex Fuk. scribit προσέχεται τοίνυν.

(96) *Vulg. ἅπερ ἄν αὐτῷ φράσει*. Scribendum est αὕτη, supple ἡ ἐπίπνοια τοῦ Πατρὸς, quemadmodum legit Christophorus; certe in codice Fuk. scribitur, φθεγγομένοις ταῦτα, ἅπερ ἂν αὕτη φράσει, καὶ διανοίᾳ προσάψοι.

(97) *Τὸ μῆκος τῆς ἀναβολῆς παραιτησάμενοι*. Et hanc et præcedentem periodum pessime interpretatus est Christophorus. Putavit enim ἀναβολῆν hic significare *moram ac dilationem*, cum tamen ἀναβολή hoc loco significaret *proœmium*.

Allocutio ad Ecclesiam et auditores, ut ignoscant se emendent, si quid minus recte dixerit.

Audi ergo, castitatis ac virginitatis compos nauclere; tuque infirmæ ac rudis ætatis nutrix Ecclesia, cui veritas et clementia curæ est: ex cujus perenni fonte salutaris defluit rivus. Vos quoque qui sincere Deum colitis, eamque ob causam illi curæ estis, faventes audite, nec tam ad verba ipsa, quam ad rerum quæ dicuntur veritatem, animum intendite; nec me dicentem, sed devotionis religiosum officium spectate. Quæ enim gratia et utilitas fuerit orationis, nisi dicentis animus antea fuerit exploratus? Magna quidem fortasse præsumo. Verum insitus mihi erga Deum amor, audaciæ causa est; quippe qui vim affert pudori. Proinde vos qui divinorum mysteriorum scientia præ cæteris instructi estis, auxilio mihi adesse velim; ut si quid forte in dicendo peccare contigerit, ipsi mea sectantes vestigia corrigatis, nec consummatam quamdam doctrinam a me expectetis, sed potius fideli meæ conatum benigne approbetis. Cæterum Patris 569 ac Filii singulare auxilium nobis in præsentia adspiret, ea dicentibus quæ jusserit ac menti nostræ suggesserit. Si quis enim aut rhetoricam aut aliam quamcumque artem professus, sperat se absque ope divini Numinis opus suum cumulate posse perficere, is cum eo quod suscepit opere rudis atque imperfectus deprehenditur. Quibus vero divini Numinis semel adspiravit auxilium, si nequitiam cessare ac torpere debent. Proinde longioris proœmii veniam ꝑ vobis deprecati, caput ac summam instituti nostri aggredi tentabimus.

Quod Deus Pater est Verbi, et omnium rerum opifex: et quod nullo modo res possent consistere, si diversæ essent earum causæ.

Bonum illud quod omnia appetunt, cum suapte natura semper Deus sit, ortum non habet, ac proinde nec principium. Ipse vero omnium quæ gignantur, principium est. Qui autem ex ipso processit, rursus

Excusat enim se Constantinus, quod longiori usus sit proœmio. Ἀναβολή proprie est exordium canctici quod chorus præcipere solebat. Aristophanes in *Irene*, pag. 685, de dithyrambicis, *Ἐνελέγοντ' ἀναβολὰς πετόμενα*, ubi scholiastes notat: *τὰς ἀρχὰς τῶν ἁσμάτων*, et versus Homeri citat. Isocrates in *Panathenæico*: *Ἄ μὲν οὖν ἠβουλήθη καὶ περὶ ἑμαυτοῦ, καὶ περὶ τῶν ἄλλων ὡσπερ χορὸς περὶ τοῦ ἀγῶνος προαναβάλλεσθαι, ταῦτά ἐστιν*. A cantoribus igitur ad oratores postea translatum est id vocabulum; et ἀναβάλλεσθαι dixerunt pro προομιάζεσθαι, ut testatur Hesychius. Ulpianus in orationem Demosthenis de Chersoneso: *Ἀναβαλόμενος δὲ δι' ἐνὸς λάμβδα, ἀντὶ τοῦ προομιασάμενος· καὶ ἀναβολὰς, προοίμια*. Sic Aristophanes in *Irene*, pagina 717, προαναβάλλεται et ἀναβαλοῦ eodem sensu dixit. Porro ex hoc loco apparet, proœmium hujus orationis ad hæc usque verba protendi.

(98) *Vulg. ὅπερ τὴν οὐσίαν*. Legend. *puto ὅπερ τὴν οὐσίαν Θεός*. Nam summum bonum nihil aliud est quam summus Deus. Sic infra, capite nono, *Πρῶτον μὲν Θεὸν ὑψηλίσαστο τὸν ὑπὲρ τὴν οὐσίαν*. In eod. Fuk. et Savilii scribitur ἅπερ *male*.

cum ipso conjungitur atque unitur : quippe cum disjunctio atque conjunctio non locorum spatiis, sed intellectu duntaxat in illo perficiatur. Neque enim ullo paternorum viscerum damno fetus ille constitit, sicut ea quæ ex semine nascuntur : sed divinæ Providentiæ dispositione editus est Servator, qui huic aspectabili mundo, et cunctis quæ in eo fabricatæ sunt rebus atque operibus præsideret. Omnibus igitur quæ mundi complexu continentur, subsistendi ac vivendi hinc suppetit causa. Hinc anima, hinc sensus omnis, et facultates quibus ea quæ a sensibus significata sunt, consummantur. Quidnam igitur hæc concludit oratio? Unam scilicet esse omnium præsidem, cunctaque ejus unius dominio subjacere, tam cœlestia quam terrena, naturalia quoque et organica corpora. Nam si harum rerum, quæ innumerabiles sunt, dominium non penes unum, sed penes multos resideret, sortitio ac divisio elementorum, ut est in veteribus fabulis, invidia ac plus habendi cupiditas, omnium rerum concordiam perturbaret; singulis videlicet eam quam sortiti essent portionem, diversa ratione administrantibus. Verum ex eo quod universus hic mundus uno semper eodemque modo se habet, satis convincitur non sine Providentiâ id geri, nec fortuito casu id contigisse. Quis vero **570** universæ materiæ opificem unquam agnovisset? Cuiam primo, cuiam postremo allegandæ essent preces et supplicationes? Qui fieri posset ut unum eorum colere aggressus, in reliquos impius non essem? An si forte quidpiam ad vitam hanc necessarium postulavero, ei quidem Deo qui mihi opem tulerit, gratias acturus sum : illi vero qui mihi adversatus fuerit,

(99) Ὀργανικὰ σώματα. Christophorus *artificia* interpretatus est, quæ scilicet aliquo instrumento efficiuntur, non autem a natura generantur, in quo tamen ei non assentior. Nam cum in hac tota oratione philosophetur Constantinus, hoc etiam in loco naturalia et organica corpora dixit more philosophorum, quæ organica seu instrumentis ad operandum idoneis prædita sunt. Ita Aristoteles loquitur, cum animam delinit actum corporis organici. Plus autem est organicum quam naturale. Sunt enim quedam corpora naturalia quæ organis carent, ut exempli gratia lapides et cætera id genus.

(1) Κλήροι. Alludit ad divisionem mundi inter Jovem, Neptunum ac Plutonem fratres, quam Græcorum theologi fabulati sunt.

(2) Διοικουομένων. In codice Fuketii scribitur *διοικουμένων*.

(3) Οὐκ ἀμελῶς ἔχειν. Negativam particulam addiderunt viri docti, ex conjectura, ut opinor, ut et verba quæ proxime sequuntur : οὐδ' ἀπὸ ταύτου γεγενῆσθαι τοῦτον παρίσθησι. Quæ omnia nec in codice Regio nec in veteribus schedis, nec in editione Roberti Stephani leguntur : nec ullo modo cohærent cum præcedentibus. Neque enim de Providentiâ nunc agit Constantinus, sed id tantum adstruit, unum esse omnium rerum principium ; quod ita probat : Si plures essent dii, singuli suas partes regerent : ut autem mundus universus uno

πάλιν, ἐκεῖνῳ τῆς διαστάσεως συγκρίσεως τε οὐ τοπικῶς, ἀλλὰ νοερώς γινομένης· οὐ γὰρ ζημία τινὲ τῶν πατρῶων σπλάγγων συνέστη τὸ γεννηθῆν, ὡσπερ ἀμέλει τὰ ἐκ σπερμάτων, ἀλλὰ διατάξει Προνοίας, ἐπιστάτην Σωτήρα τῷ τε αἰσθητῷ κόσμῳ καὶ τοῖς ἐν αὐτῷ μηχανωμένοις ἐξέφηνε. Τοιγάρτοι πᾶν ὅσα περιελήπται ὑπὸ τοῦ κόσμου, ἢ αἰτία τοῦ εἶναι καὶ ζῆν ἐκεῖθεν· ἐκεῖθεν δὲ καὶ ψυχῇ, καὶ πᾶσα αἰσθησις, καὶ τὰ ὄργανα, δι' ὧν τὰ σπῆμαινόμενα ὑπὸ τῶν αἰσθησεῶν ἀποτελεῖται. Τί οὖν δηλοῖ ὁ λόγος; Τῶν δυντῶν ἀπάντων ἓνα εἶναι προστάτην, καὶ πάνθ' ὅσα ὑποτετάχθαι τῇ ἐκεῖνου δεσποτείᾳ μόνου, τὰ τ' οὐράνια, τὰ τ' ἐπίγεια, καὶ τὰ φυσικὰ καὶ ὀργανικὰ σώματα (99). Εἰ γὰρ ἡ τούτων, ἀναριθμητῶν δυντῶν, κυρεία οὐχ ἐνδὸς, ἀλλὰ πολλῶν οὐσα ἐτύγγανε, κλήροι (1) ἂν καὶ στοιχείων διανεμήσεις, καὶ μῦθοι παλαιοί, καὶ φθόνος, καὶ πλεονεξία κατὰ δύναμιν κατακρατήσαντα, τὴν ἐναρμόνιον τῶν πάντων ὁμόνοιαν διεσάλευε, πολλῶν διαφόρων τὴν λелоγγυῖαν ἐκάστῳ μοῖραν διοικουομένων (2). Τὸ δὲ αἰετὰ κατὰ τὰ αὐτὰ τε καὶ ὡσαύτως ἔχειν τὸν σύμπαντα κόσμον, οὐκ ἀμελῶς ἔχειν (3). οὐδ' ἀπὸ ταύτου γεγενῆσθαι τοῦτου παρίσθησι. Τίς δ' ἂν ἔγνω τὸν συμπάσης γενέσεως δημιουργόν; Ἐύχαι δὲ καὶ λιτανεῖαι, πρὸς τίνα πρῶτον, ἢ τελευταῖον; τίνα δὲ θεραπεύων ἐξ αἰρέσεως (4), οὐκ ἂν περὶ τοῦς λοιποῦς ἡσέθησα; Ἡ τάχα δ' ἂν καὶ δεόμενος τῶν βιωτικῶν τιος, τῷ μὲν συναραμένῳ χάριν ἔγνω, τῷ δ' ἀντιπράξαιτι ἐμεμφάμην· τίνοι δὲ προσευξάμενος τὴν αἰτίαν τῆς περιστάσεως γυνῶναι, τῆς τ' ἀπαλλαγῆς τυχεῖν ἡξίουν; Θῶμεν δὲ λογίσι καὶ χρῆμασι ἡμῖν ἀποκεκρίσθαι, μὴ εἶναι δὲ τῆς ἐαυτῶν ἐξουσίας (5), ἀλλῶ δὲ ταῦτα ἀνέγκειν θεῷ τίς οὖν ἔλεος; Ποία δὲ Θεοῦ εἰς ἀνθρώπων πρόνοια; Εἰ μὴ ἄρα βραχίως ὁ φιλανθρωπότερος πρὸς τὸν μηδεμίαν ἔχοντα σχέσιν διατεθεῖς, ἐπεκούρησεν. Ὅργη δὲ καὶ

semper eodemque ordine se haberet, parum solliciti essent. Atqui contrarium videmus: plures ergo non sunt dii. Hoc primum est Constantini argumentum adversus gentiliam theologiam. Lego igitur, τοῦ δὲ αἰετὰ κατὰ τὰ αὐτὰ τε καὶ ὡσαύτως ἔχειν τὸν σύμπαντα κόσμον, ἀμελῶς ἔχοντων. Ita sensus est aperitissimus. Verum cum in codd. Fuketii et in Savillii ac Turnebi libris ea ipsa quæ supra posui verba reperiantur, nihil opus est emendatione nostra.

(4) Θεραπεύων ἐξ αἰρέσεως, id est, *pro arbitratu*. Posset etiam legi *ἐξαίρετως*.

(5) Μὴ εἶναι δὲ τῆς ἐαυτῶν ἐξουσίας. Hic locus valde obscurus mihi videtur. Christophorus quidem ita vertit, *Fac responsa nobis per oracula dari: ista tamen fieri non propria ac sua vi, sed ad Deum aliquem pertinere*. Sed quid hæc sibi velint, equidem non video. Ego vero cunctis attentius examinatis, verum hujus loci sensum tandem deprehendi. At igitur Constantinus: Si plures dii sint, cum ego in calamitatem incidero, quem eorum adibo, ut causam mali doceat, inique eo liberet. Ponamus, inquit, Apollinem verbi gratia mihi respondisse non esse in sua potestate ut me liberet, sed ad alium deum id pertinere. Quid hoc sensu manifestius? Scribendum igitur, ἀλλῶ δὲ ταῦτα ἀνέγκειν θεῷ. Multa ejusmodi oracula in Græcorum leguntur historiis, ubi Apollo consulentibus respondet placandum ipsis Bacchum aut Saturnum, si male liberari velint.

στάσις, καὶ θνείδος, ὡς μὴ ἰδιοπραγούντων μηδ' ἀρ-
κουμένων τοῖς ἐπιβάλλουσι διὰ πλεονεξίαν, καὶ τὸ
τσελευταῖον ἢ πάντων σύγχυσις ἐπιπλοούθησεν ἄν. Τί
οὖν τὰ μετὰ ταῦτα; Δῆλον ὡς ἢ τῶν οὐρανίων στάσις
τὰ ὑπὸ τῶν οὐρανῶν καὶ τὰ ἐπίγεια διελυμήνατο,
ἀφανισθείσης μὲν τῆς τῶν ὠρῶν διατάξεως, καιρῶν
τε μεταβολῆς, καὶ τῆς κατὰ τοὺς καιροὺς τῶν φουμέ-
νων καρπῶν ἀπολαύσεως, ἀφανισθείσης δὲ ἡμέρας
καὶ τῆς διαδεχομένης αὐτὴν νυκτερινῆς ἀναπαύσεως.
Καὶ τούτων μὲν ἄλλις· πάλιν δ' ἐπὶ τὸν ἀνεξέλεγκτον
ἐπανήκομεν λόγον.

partes minime ageret, et præ cupiditate suis rebus non contentus, alienas invaderet. Quid postea? Certe hæc cœlestium discordia inferioribus ac terrenis rebus perniciem allatura esset, tempestatum ordine ac vicissitudine, et fructuum qui singulis anni temporibus provenire solent, utilitate penitus sublata, sublata etiam die, et quæ diem excipit nocturna quiete. Sed de his satis. Redeamus nunc ad eas rationes quæ refutari nullatenus possunt.

ΚΕΦΑΛΑΙΟΝ Δ'.

Περὶ τῆς κατὰ τὰ εἰδῶλα π. λάρης.

Πᾶν τὸ ἀρχὴν ἔχον, καὶ τέλος ἔχει· ἡ δὲ κατὰ
χρόνον ἀρχή, γένεσις καλεῖται· τὰ δ' ἐκ γενέσεως,
φθαρτὰ πάντα· μορφήν δὲ χρόνος ἀμαυροῖ. Πῶς οὖν
ἂν οἱ ἐκ γενέσεως φθαρτῆς, εἴην ἀθάνατοι; Δόξα δὲ
τῶν ἀλογίστων δῆμων τοιαύτη τις διαπεφοίτησεν, ὡς
παρὰ τοῖς θεοῖς γάμοι, παιδοσπορίαι τε ἐνομήσθησαν.
Εἰ δ' ἀθάνατοι οἱ γεννώμενοι, γεννῶνται δ' ἀελ, πλημ-
μυρεῖν ἀνάγκη [αὐτῶν] τὸ γένος (6). Προσθήκης δ' ἐπι-
γενομένης, τίς οὖν οὐρανός (7), ποία δὲ γῆ, τοσοῦτον
σμήνος ἐπιγιγνώμενον θεῶν ἐχώρησε; Τί δ' ἂν εἴποι
τις περὶ ἀνδρῶν, οὐρανίους ἀδελφοὺς εἰς γάμου κοι-
νωνίαν συναπτόντων, μοιχείας τε καὶ ἀκολασίας ἐγκα-
λούντων; Λέγομεν δὴ τεθαβήκως, καὶ τὰς τιμὰς
αὐτὰς, τὰ τε παρ' ἀνθρώπων εἰς αὐτοὺς γέρα, ὕβρει
καὶ ἀσελείαις μεμίχθαι. Ἦδη γάρ τις (8) ἐν λό-
γοις ἐξετασθεὶς, ἀγαματοποιός τε μορφήν τινα δι-
νοῖξ προσλαβὼν, ἔντεχον τεκμαίρεται παιδεῖαν· καὶ
μεταξὺ οἷα δὴ λήθης ἐμπεσοῦσης, τὸ ἴδιον πλάσμα
κολακχεῖσι, σέβων ὡς θεὸν ἀθάνατον, ὁμολογῶν ἑαυτὸν
τὸν πατέρα (9) καὶ δημιουργὸν τοῦ ἀγάλματος θνη-
τῶν εἶναι. Τῶν δ' ἀφάρτων ἐκείνων τάφους τε καὶ
θήκας ἐπιδεικνύουσιν αὐτοὶ, κατοικομένους τε τιμαῖς
θανάτοις γεραίρουσιν, ἀγνοοῦντες τὸ ἀληθῶς μακά-
ριον καὶ ἀφθαρτον, ἀνευδὲς ὑπάρχον τῆς παρὰ τῶν
φθαρτῶν ἐπιτιμίας. Τῷ γάρ τοι νῦν θεατὸν, καὶ δια-
νοῖξ περιληπτῶν, οὕτε μορφήν ἐπιποθεῖ δι' ἧς γνω-
ρισθεῖν, οὕτε σχήματος ἀνέχεται, ὡς ἂν εἰκόνος ἢ
τύπου. Ταῦτα δὲ πάντα γίνεται πρὸς χάριν τῶν
κατοικομένων· ἄνθρωποι γάρ ἦσαν ἤνικα ἔζων, σώ-
ματος μέτοχοι ὄντες.

intelligentia cerni et cogitatione comprehendere potest, nec formam qua dignoscatur requirit, nec figuram admittit tanquam imaginem et similitudinem. Verum hæc omnia mortuorum causa sunt. Revera enim homines fuerunt corporibus præditi dum viverent.

(6) Ἀνάγκη τὸ γένος. In codice Fuk. post primam vocem lacuna est unius vocabuli capax. Scribo igitur πλημμυρεῖν ἀνάγκη αὐτῶν τὸ γένος.

(7) Τίς οὖν οὐρανός. Scribendum est τίς ἂν ὠρανός, ut in libro Moræi ad marginem emendatum inveni. In codice Fuket. legitur τίς οὐρανός absque conjunctione.

A conviciatus? Quem vero obsecratus sum, ut mihi calamitatis causam aperiat, meque ea liberet? Ponamus per oracula ac vaticinia nobis datum esse responsum: hæc vero non esse sita in ipsorum potestate, sed ad alium deum pertinere. Quæ igitur misericordia, quæ Dei erga hominem providentia? Nisi forte aliquis ex illis paulo humanior, adversus alterum qui nulla erga homines benevolentia affectus est, violentius commotus opem tulerit. hæc porro et simulates et convicia, omnium denique rerum perturbatio, ex eo sequerentur: dum suas quisque

partes minime ageret, et præ cupiditate suis rebus non contentus, alienas invaderet. Quid postea? Certe hæc cœlestium discordia inferioribus ac terrenis rebus perniciem allatura esset, tempestatum ordine ac vicissitudine, et fructuum qui singulis anni temporibus provenire solent, utilitate penitus sublata, sublata etiam die, et quæ diem excipit nocturna quiete. Sed de his satis. Redeamus nunc ad eas rationes quæ refutari nullatenus possunt.

B

CAPUT IV.

De errore eorum qui simulacra venerantur.

Quidquid principium habuit, finem quoque habere necesse est. Porro temporale principium generatio appellatur. Quæ vero ex generatione oriuntur, omnia sunt corruptioni obnoxia. Ad hæc formam ipsam ac speciem delet temporis longinquitas. Quoniam igitur modo qui ex corruptibili generatione orti sunt, immortales esse possent? Cæterum huiusmodi quædam imperitæ multitudinis opinio invaluit, apud superos nuptias fieri solere, et liberos procreari. Quod si qui gignuntur, immortales sunt, semperque gignuntur novi, genus illud exuberet necesse est. Hac autem accessione facta, quod tandem cœlum, quæ terra, tantum deorum examen superveniens capere possit? Quid autem dicemus de iis hominibus qui fratres deos cum sororibus deabus matrimonii fœdere conjungunt, et adulteria atque obscenitates iisdem objeiciunt? Illud quoque fidenter **571** asserimus, honores et cultum qui ipsis ab hominibus tribuitur, impudicitia ac libidine plenum esse. Enimvero peritissimus aliquis statuaris, postquam formam futuri operis prius mente complexus est, opus ex præceptis artis excudit: ac paulo post, velut sui oblitus, proprio operi blanditur, idque pro immortalis deo colit: cum tamen ipse statuæ illius parens atque artifex, se mortalem esse fateatur. Illorum porro immortalium sepulcra et arceas ipsimet ostendunt, et mortuos divinis honoribus afficiunt: ignorantes scilicet, id quod revera beatum et immortalé est, iis quos mortales tribuunt honoribus non indigere. Nam quod sola

(8) Ἦδη γάρ τις. Malim legere ἦδη γοῦν τις, etc. Paulo post, ubi legitur διανοῖξ προσλαβὼν, in libro Moræi ad marginem emendatum προσλαβὼν, perinde ac in Cruteri libro.

(9) Vulg. ἑαυτὸν πατέρα. Rectius in codice Fuk. scribitur ἑαυτὸν τὸν πατέρα καὶ δημιουργὸν, etc.

CAPUT V.

A

ΚΕΦΑΛΑΙΟΝ Ε΄.

Quod Christus Filius Dei cuncta condidit, et certum vitæ spatium singulis constituit.

Sed cur, verum Deum laudaturus, impuris verbis linguam polluo. Prius igitur amaram illam potionem pura obducta potione diluere constitui. Purus autem potus hauritus ex perenni fonte virtutum illius quem celebramus Dei. Equidem mei privati officii esse duco, Christum tum vitæ sanctimonia, tum gratiarum actione, quæ pro multis et maximis beneficiis ei a nobis debetur, prædicare. Hunc ergo hujus universi constituisse principia, et hominum creationem certa lege ac ratione dimensum excogitasse dico. Et illos quidem recens in lucem editos, statim in beatum quemdam locum, et floribus B omnique fructuum copia refertum transtulit; et boni mali que imperitos initio esse voluit. Tandem vero convenientem animalibus ratione præditis sedem in terra constituit; ac tunc demum bonorum malorum que notitiam iisdem utpote ratione præditis aperuit. Tunc etiam humanum genus iussit augeri: totumque illud spatium, quod salubre et morborum expers Oceani ambitu terminatur, habitari cœptum. Cum autem humanum genus ita cresceret, artes ad hujus vitæ usum necessariæ repertæ sunt. Sed et bruta 572 animalia perinde crevere, cum in unoquoque genere propria quædam vis ac virtus a natura insita deprehenderetur: in mansuetis quidem

Ἵτι Χριστὸς ὁ Υἱὸς τοῦ Θεοῦ πάντα ἐδημιούργησε, καὶ τοῦ εἶναι τὸ ποσὸν ἐν ἐκάστῳ διώριστο.

Τί δὴ χαίρω τὴν γλῶτταν λόγοις μεμιασμένοις, μέλλων ὑμνεῖν τὸν ὄντως Θεόν; Βούλομαι δὲ πρότερον ἀγνῶ πόματι ὡσπερ ἄλμυρον ἀποκλύσασθαι πόμα· τὸ δ' ἀγνὸν πόμα χεῖται διὰ πηγῆς ἀενάου τῶν ἀρετῶν τοῦ ὑμνουμένου πρὸς ἡμῶν Θεοῦ· ἐμὸν τ' ὄσιον ἔργον, τὸν Χριστὸν ὑμνεῖν διὰ βίου, καὶ τῆς ὀφειλομένης ἡμῖν πρὸς αὐτὸν ἀντὶ πολλῶν καὶ μεγίστων εὐεργεσιῶν εὐχαριστίας. Φημὶ δὴ τοῦτον τὰς ἀρχὰς στηρεῖται τοῦδε τοῦ παντός, ὑπόθεσιν τε ἀνθρώπων ἀνευρεῖν, τὴν καὶ ταῦτα λόγῳ νομοθετήσαντα (10)· καὶ παραγρῆμα μὲν εἰς μακάριόν τινα καὶ εὐανθῆ (11), καρποὺς τε διαφοροὺς βρῖθοντα (12) χώρον ἀποικίσαι τοὺς νεοσσι τεχθέντας, ἀδαιοὺς τ' αὐτοὺς κατ' ἀρχὰς ἀγαθῶν καὶ κακῶν εἶναι θελήσαι, τέλος δ' ἀπονεῖμαι μόνην λογικῶ ζῳῆ πρέπουσαν τὴν ἐπὶ γῆς ἔδραν, καὶ τότε ἦδη οἷα δὴ ζῳοὺς λογικοὺς, ἀναπετάσαι τὴν τῶν ἀγαθῶν τε καὶ κακῶν γνῶσιν. Τότε δὲ καὶ τὸ γένος ἀβξην ἐκέλευσεν, ὅσον ποτὲ ἄνοσον (13) ὄπδ τῆς τοῦ Ἄκτανου περινοστήσεως διοριζόμενον ὤκειτο. Πληθύνοντος δ' οὕτω τοῦ τῶν ἀνθρώπων γένους, τέχνηαι τε τῷ βίῳ χρησιμεύουσαι (14) ἀνηυρίσκοντο, πληθύνει δ' οὐδὲν ἦττον καὶ ἡ τῶν ἀλόγων ζῳῶν γενεὰ ἐφ' ἐκάστου γένους, ἐξαιρέτου τινὸς φυσικῆς δυνάμεως εὐρισκομένης· ἡμέρων ζῳῶν, τὸ πρῶτον καὶ ἐπιπειθὲς ἀνθρώπῳ, ἀγρίων δὲ βῳμῆ καὶ ταχυ-

(10) Τὸν καὶ ταῦτα λόγῳ νομοθετήσαντα. Tres p̄fiores voces a viris doctis ex mss. codicibus additæ sunt. Tamen nec in codice Regio, nec in veteribus schedis leguntur. Post verbum autem νομοθετήσαντα punctum apposuit ex fide codd. Regii et Fuk. et ex veteribus schedis. Quod cum non animadvertisset Christophorsonus, hanc periodum cum sequenti connexit. Hic autem est sensus hujus loci: Aio, inquit, et hominem et reliqua quæ in mundo sunt, officium esse illius qui hæc omnia ratione constituit, id est summi Dei. Scribendum est igitur φημὶ δὴ τοῦτον τὰς ἀρχὰς, etc., ut est in libro Savilii, utque legisse videtur Christophorsonus. Deinde lego τὸν καὶ ταῦτα λόγῳ νομοθετήσαντα, certissima emendatione. In Fuk. codice legitur: καὶ τὸν λόγῳ ταῦτα νομ. Idem igitur est λόγῳ νομοθετήσαντα, quod infra dicit λόγῳ διατάξαντα.

(11) Εἰς μακάριόν τινα καὶ εὐανθῆ. Hoc loco videtur Constantinus paradisum illum in quo Adamum Deus collocavit, extra terram ponere. In qua opinione fuerunt plerique veterum. Stephanus Goharus, in capite 11, hoc problema tractaverat: Ὡς ὁ παράδεισος οὔτε ἐν τῷ οὐρανῷ, οὔτε ἐπὶ τῆς γῆς, ἀλλὰ τούτων μεταξύ. Et capitis 12 hic erat titulus: Quod paradisi est superna Jerusalem, et in tertio cælo: et quod arbores quæ illic sunt, intellectu et scientia sunt prædita: et quod Adamus post transgressionem illinc in terram dejectus est. Deinde assertio contraria, paradisum non esse in tertio cælo, sed in terra. Certe Tatianus in *Oratione contra Græcos*, paradisum in quo Adamus a Deo collocatus est, non in hac quam incolimus terra fuisse dicit, sed in alio multo præstantiore. Verba ejus hæc sunt, quæ procul dubio adduxerat Stephanus Goharus ad illius sententiæ confirmationem: Μετ' ὤκλησαν οἱ δαίμονες, ἐξωρίσθησαν οἱ πρωτόπλαστοι· καὶ οἱ μὲν ἀπ' οὐρανοῦ κατεβλήθησαν· οἱ δὲ ἀπὸ γῆς μὲν, ἀλλ' οὐκ ἐκ ταύτης, κρείττονος δὲ τῆς

ἐνταυθοὶ διακοσμήσεως. Sed et Tertullianus idem sensisse videtur. Sic enim scribit de Adamo in libro *De patientia*: « Innocens erat, et Deo de proximo amicus, et paradisi colonus. At ubi semel succidit impatientiæ, desivit Deo sapere; desivit cœlestia sustinere posse. Exinde homo terræ datus, et ab oculis Dei dejectus, » etc. Idem elici potest ex lib. ejus in *Adversus Marcionem*, cap. 2 et 10, ubi eadem metaphora utitur qua Tatianus: « Quid mirum si redhibitus materiæ suæ, et in ergastulum terræ laborandæ relegatus, ἐξορισθεὶς? » Quod si liber ille quem de paradiso Tertullianus scripserat, hodie exstaret, hanc ejus fuisse sententiam quam dixi, apertius cognoscere liceret. Denique Clemens Alexandrinus in *Excerptis Theodoti*, seu in libris *Ἰστοριώσεων*, pag. 341, editionis Commelini, paradisum terrestrem in quo Eva facta est, in quarto cælo collocat: Ὅθεν ἐν τῷ παραδείσῳ τῷ τετάρτῳ οὐρανῷ δημιουργεῖται, etc. Origenes vero paradisum ejus incolæ fuit Adamus, in tertio cælo collocaverat, ut docet Methodius in libro *De resurrectione* apud Epiphanium, pag. 572. Et ante hos omnes Valentinus paradisum in quo Adam diversatus est, supra tertium cælum posuerat, et intellectualem esse affirmaverat teste Irenæo in lib. 1.

(12) Vulg. καρπῶν τε διαφορῶν βρῖθοντα. Grammaticæ leges postulant ut scribamus καρποὺς τε διαφοροὺς. Atque ita scribitur in codice Fuk.

(13) Ὅσον ποτὲ ἄνοσον. Scribendum videtur, ὅσον τε ἄνοσον ὄπδ τῆς Ἄκτανου περινοστήσεως διοριζόμενον οἰκῆσαι. Scribi etiam posset hoc modo: τοιγαροῦν ὅσον ποτὲ τὸ ἄνοσον, etc., absque ulla mutatione.

(14) Χρησιμεύουσαι. Post hanc vocem viri docti addiderunt hæc verba καὶ ἐπιστήμαι, quæ etiam in libro Moræi ad marginem ascripta reperi. Desunt tamen non solum in codice Reg. et in schedis, sed etiam in codd. Fuketii et Savilii.

τῆς καὶ τῆς ἐκ τῶν κινδύνων σωτηρίας φυσικὴ τις πρόνοια. Καὶ πάντων μὲν ἡμέρων κηδεμονίαν τινὰ τοῖς ἀνθρώποις ἐπέταξε, πρὸς δὲ τὰ ἄγρια ἑμιλλάν τινα νομοθετήσας· μετὰ δὲ ταῦτα τὴν τῶν πετεινῶν γενεὰν συνησθέναι, πολλὴν μὲν ἀριθμῶ, φύσει δὲ καὶ ἔθει διαφόρον, ἐκπρεπῆ μὲν χρωμάτων ποικιλίᾳ, μουσικῆς δ' ἀρμονίας ἐμφύτου μέτοχον (15). Ἄλλα τε πάντα ὅσα κόσμος περιλαβὼν συνέχει, διευκρινησάμενος, καὶ τούτοις πᾶσιν εἰμαρμένον τοῦ βίου θεσμὸν ὀρίσας, τὴν τελειοτάτην τῶν ὄλων συμπλήρωσιν κατεκόσμησεν.

terminum definiisset, universi fabricam omnibus

A mite ingenium et obsequens homini: in feris vero robur ac velocitas, et naturalis quædam providentia qua se ex periculis eripiant. Ac mansuetorum quidem animalium omnium curam ac tutelam Deus hominibus attribuit: adversus feras veluti certamen quoddam instituit. Posthæc avium genus formavit, numero quidem copiosum, natura vero ac specie multiplex, insigni colorum varietate, et naturali quadam musicæ scientia præditum. Cætera item quæ totius mundi ambitu continentur, cum pulcherrime distinxisset, cunctisque fatalem vitæ ornamentis decoratam absolvit.

ΚΕΦΑΛΑΙΟΝ Γ'.

Περὶ τῆς εἰμαρμένης, ὅτι ψευδὴς ὁ περὶ αὐτῆς λόγος δείκνυται, ἐκ τε τῶν παρὰ ἀνθρώποις νόμων καὶ τῶν κατὰ τὴν κτίσιν· ὅτινα οὐκ ἀτάκτως, ἀλλὰ κατὰ τάξιν κινεῖται, τοῦ δημιουργοῦ τὸν ὄρον διὰ τῆς τάξεως ἐπιδεικνύμενα.

Οἱ δὲ πλεῖστοι τῶν ἀνθρώπων ἄφρονες ὄντες, τῆς τῶν πάντων διακοσμήσεως τὴν φύσιν αἰτιῶνται: οἱ δὲ τινες αὐτῶν τὴν εἰμαρμένην, ἣ τὸ αὐτόματον, τὴν τούτων ἐξουσίαν (16) τῇ εἰμαρμένῃ λογιζόμενοι. Οὐδὲ συνίσταν ὅταν τὴν εἰμαρμένην προσαγορεύουσιν, ὄνομα μὲν φεγγόμενοι, πρᾶξιν δὲ οὐδεμίαν, οὐδ' ὑποκειμένην τινὰ δηλοῦντες οὐσίαν. Τίς γὰρ ἂν εἴη αὐτῆ καθ' ἑαυτὴν ἡ εἰμαρμένη, τῆς φύσεως γεννησάσης τὰ πάντα; Ἡ τί ἂν ἡ φύσις (17) νομίζοιτο, εἴπερ ὁ τῆς εἰμαρμένης θεσμὸς ἀπαράβατος ὑπάρχει; Ἄλλὰ καὶ τὸ λέγειν εἰμαρμένον τινὰ θεσμὸν εἶναι, δηλοῖ ὅτι θεσμὸς πᾶς ἔργον ἐστὶ τοῦ θεσμοθετήσαντος. Εἰ τοίνυν ἡ εἰμαρμένη, εἴπερ ἐστὶ θεσμὸς, Θεοῦ ἂν εὗρεμα εἴη· πάντ' ἄρα ὑποτάσσεται τῷ Θεῷ, καὶ οὐδὲν ἄμοιρον τῆς ἐκείνου δυνάμεως. Καὶ τὴν γ' εἰμαρμένην Θεοῦ εἶναι καὶ νομίζεσθαι προαίρεσιν, ἀποδεχόμεθα· ἀλλὰ πῶς ἡ δικαιοσύνη καὶ ἡ σωφροσύνη καὶ αἱ λοιπαὶ ἀρεταὶ καθ' εἰμαρμένην; Πόθεν δὲ αὐταῖς ἐναντία, ἣ τε ἀδικία καὶ ἡ ἀκολασία; Ἡ τε γὰρ πονηρία (18) ἐκ φύσεως ἀλλ' οὐχ εἰμαρμένης, ἣ τε ἀρετὴ, ἥθους καὶ τρόπων ἐστὶ κατορθώματα. Τὰ δὲ τῆς ἀγαθῆς καὶ ὀρθῆς προαιρέσεως ἦτοι πταίσματα, ἣ αὖ πάλιν κατορθώματα, ἄλλοτε ἄλλως ἀποβαίνοντα, ἣ κατὰ τύχην, ἣ κατὰ εἰμαρμένην, πᾶν τὸ δίκαιον (19) καὶ τὸ κατ' ἀξίαν

(15) Vulg. ἀρμονίας ἐμφύτου μετοχῆ. Scribo μέτοχον, ut legitur in codice Fuk. Paulo ante, ubi legitur φύσει δὲ καὶ ἔθει διαφόρον, rectius idem codex habet καὶ ἔθει, quomodo etiam in libro Turnehi scriptum inveni.

(16) Τὴν τούτων ἐξουσίαν. Ante hæc verba Musculus distinctionem apposuit. Sic enim vertit: Qui potestatem horum fato tribuunt, ne hoc quidem intelligunt, etc. Musculum secutus est Christophorus.

(17) Vulg. Ἡ τί μὲν εἴη ἡ φύσις. Scribendum videtur ἣ τί ἂν εἴη φύσις νομίζοιτο. In codd. Fuketii et Savilii scribitur: ἣ τί ἂν ἡ φύσις νομ. In schedis autem Regii scriptum inveni ἣ τί μὲν εἶναι ἡ, etc.

(18) Vulg. Εἴη τε γὰρ πονηρία. Lego εἰ γὰρ ἦτε πονηρία, etc. Porro hic locus mutilus est, ut apparet; quem absque libris supplere difficile fuerit.

CAPUT VI.

De fato, et quod falsa sunt quæ de eo dicuntur: idque ostenditur tum ex legibus humanis, tum ex rebus creatis, quæ non temere sed ordine mutantur, hoc factio declarantes Creatoris præceptum.

Verum plerique homines minus prudentes, hujus rerum omnium distinctionis atque ornatus causam naturæ tribuunt: alii fato vel fortuito casui assignant, hujusmodi rerum potestatem fato ascribentes. Neque intelligunt se, cum fatum nominant, nomen quidem proferre, sed nullum actum nullamque substantiam designare. Quid enim ipsum per se fatum esse possit, cum natura omnia procreaverit? aut quid censebimus esse naturam, si lex fati violari non potest? Sed et ex eo quod fatalis lex esse dicitur, cum omnis lex opus sit alicujus legislatoris, satis apparet fatum ipsum, si quidem lex est, Dei opus atque inventum esse. Cuncta igitur Deo subjecta sunt, nec quidquam est ejus potentiae expers. Cæterum fatum, Dei voluntatem esse ac censi, minime improbamus. Sed quonam modo justitia, temperantia, et reliquæ virtutes fato existunt? Undenam vero contraria iisdem vitia, injustitia scilicet atque intemperantia? Nam malitia quidem ex voluntate nascitur; virtus vero nihil aliud est quam recta actio ad mores spectans, quæque autem ex bono animi proposito recte, vel quæ secus fiunt, si alium atque alium exitum sortiuntur, prout fato aut fortunæ visum 573 est; jus omne, et suum cuique tribuere, quomodo ex fato erit? Jam vero leges et ora-

D Videtur tamen hæc esse argumentatio Constantini: Si virtutes, inquit, sunt ex fato, ergo et vitia. Atqui vitia non possunt esse ex fato. Nam malitia aut a natura est, aut a voluntate. Non igitur est a fato. Quod si quis dicat virtutem quidem et vitium esse a voluntate; ut autem voluntas recte agat vel secus, id ex fato esse: qua demum ratione justitia, quæ nihil aliud est quam constans et perpetua voluntas jus suum cuique tribuendi, ex fato esse potest? In codice Fuk. legitur ἣ τε γὰρ πονηρία. At Savilius ad oram libri sui notat, forte scribendum esse εἴτε γὰρ, etc., statimque emendat εἶσται κατορθώματα.

(19) Vulg. πάντα τὸ δίκαιον ἔχοντα. Ultima vox addita est a viris doctis ex mss. codicibus, quam tamen nullo modo probare possum, licet in codice Fuk. legatur. Scribo igitur: πᾶν τὸ δίκαιον καὶ τὸ κατ' ἀξίαν ἀπονεμόμενον, ἑκάστῳ, πῶς καθ' εἰμαρ-

tiones ad virtutem hortantes et a vitiiis deterrentes, laus item ac vituperatio, supplicia quoque et cuncta quibus homines ab improbitate revocantur et ad virtutem incitantur, quomodo ex fortuna ac temerario casu, ac non potius ex justitia quæ Dei providentis propria est, proficisci dicantur? Etenim ille hominibus ea tribuit, quæ merentur propter hanc aut istam vivendi rationem: ingruente interdum pestilentia, seditione, sterilitate, interdum ubertate frugum succedente, cunctisque his rebus tantum non edita voce diserte significantibus, hujusmodi omnia nostræ vivendi rationi aptissime convenire. Quippe divina substantia hominum quidem probitate delectatur, omnem vero aversatur impietatem. Et sicut animum de se modice sentientem amplectitur, ita audaciam et arrogantiam alius quam animali convenit sese effertentem, odio habet. Quarum rerum probationes, licet admodum perspicuæ sint et ante oculos positæ; tunc tamen manifestius elucent, quoties in nosmetipsos descendentes, mente in se collecta et quasi congregata, causam eorum expendimus. Quocirca vitam modeste ac placide instituere debemus, nec supra naturæ nostræ conditionem animum attollere: verum id reputare, adesse semper nobis omnium actuum inspectorem Deum. Verum alia quoque ratione expendamus, utrum omnium rerum ordinatio ac dispositio, fortuito ac temerario casu constituisse recte dicatur. Num igitur sidera ac cælestia corpora; terram quoque et aquam et ignem et aerem; ventos ac temporum vicissitudinem; æstatis atque hiemis tempestivos recursus, num, inquam, hæc omnia temere ac fortuito contigisse potius quam creata fuisse credendum est? Quidam certe penitus mente capti, pleraque horum ab hominibus ad suum usum excogitata esse dicunt. Certe cum natura plurimas opes copiose suppeditet, concedamus, si placet, in rebus terrenis et corruptioni obnoxiiis, hanc sententiam ratione non carere: quid res immortales atque immutabiles? suntne hominum inventa? Istorum enim et aliorum ejusmodi omnium, quæ a

ἀπονεμόμενον ἐκάστην, πῶς καθ' εἰμαρμέντην; Ἄνθρωποι δὲ καὶ προτροπαὶ ἐπὶ ἀρετῆν, καὶ ἀποτροπαὶ ἀπὸ τῶν μὴ δόντων, καὶ ἐπαινοὶ καὶ ψόγοι, τιμωρίαι τε καὶ πάνθ' ὅσα παρακαλεῖ μὲν ἐπὶ ἀρετῆν, ἀπάγει δ' ἀπὸ πονηρίας, πῶς οὐκ ἐκ δικαιοσύνης, ἧτις ἐστὶν ἰδίᾳ Θεοῦ προνοουμένου, ἀλλ' ἐκ τύχης ἢ τοῦ αὐτομάτου συστήναι λέγεται; Διὰ γὰρ τὸν ποιὸν (20) τῶν ἀνθρώπων βίον, καὶ τὸ κατ' ἀξίαν ἀπαντᾶ· λοιμῶν ἔσθ' ὅτε καὶ στάσεων, ἀφορίας τε καὶ εὐφορίας ἐπακολουθοῦντων, φανερώς τε καὶ διαβρότηδην μονουοχι φωνῆν ἀριέντων, οἳ πάντα τὰ τοιαῦτα (21) τοῖς ἡμετέροις βίοις ἐφηρμοσται. Ἡ γὰρ τοι οὐσία χαίρει μὲν εὐδοκίαις, ἀποστρέφεται δὲ πᾶσαν δυσσέδειαν· καὶ τὸ μέτριον φρόνημα δεξιόται, μισεῖ δὲ ὀλβίαν, καὶ τὴν ὑπὲρ τὸ ζῶον ἐπιημένην ἀλαζονείαν· ὧν εἰ καὶ τὰ μάλιστα (22) σαφεῖς καὶ πρὸ ὀφθαλμῶν κείμεναι εἰσὶν αἱ ἀποδείξεις, τῆνικαῦτα [τοσάκις] (23) φανερώτερον ἐκλάμπουσιν, ὁσάκις ἂν (24) συναγείραντες εἰς ἑαυτοὺς καὶ οἰονεὶ συστειλαντες τὸν νοῦν, τὴν αἰτίαν αὐτῶν παρ' ἑαυτοῖς λογιζόμεθα. Διὸ χρῆναι φημι ζῆν μετρίως τε καὶ προσηγῶς, μὴ ὑπὲρ τὴν φύσιν τὸ φρόνημα ἐγείροντας, καὶ ἐνοίας λαμβάνοντας, ἀεὶ παρῆναι ἡμῖν τὸν ἐπόπτην τῶν πρασσομένων Θεόν. Ἔτι δὲ καὶ οὕτω βασανιστέον εἰ τὸ λεγόμενον ἀληθές ἐστιν· ὡς εἰ ἡ πάντων πραγμάτων διάταξις ἐκ τύχης καὶ τοῦ αὐτομάτου σύνεστιν (25). Ἄρ' οὖν καὶ τὰ οὐράνια, καὶ τὰ ἄστρα, γῆ τε καὶ θάλασσα, καὶ πῦρ καὶ ἀνεμοὶ, ὕδωρ τε καὶ ἄηρ, καὶ ἡ τῶν καιρῶν παραλλαγῆ, θεοῦ τε καὶ χειμῶνος ὕραι, ταῦτα πάντα ἀλογίστως καὶ ὡς ἔτυχε συμβεβηκέναι ἄλλων ἢ δημιουργηθῆναι, πείθεσθαι χρῆ; Τὸν νοῦν γὰρ οὐκ ἔχοντες φασί τινες, τὰ πλεῖστα τῶν τοιούτων διὰ τὴν ἑαυτῶν χρείαν τοὺς ἀνθρώπους ἐπινεσηκέναι· ἀφθόνως γὰρ τῆς φύσεως πάντα χρήματα χορηγούσης, ἔστω περὶ τῶν ἐπιγείων καὶ φθαρτῶν, τὴν δόξαν ταύτην λόγου τινὸς μετεληφέναι· ἄρ' οὖν καὶ τὰ ἀθάνατα καὶ τὰ ἀναλλοίωτα, τῶν ἀνθρώπων ἐστὶν εὐρήματα; Τούτων γὰρ καὶ τῶν τοιούτων ἀπάντων ὅσα τῆς ἡμετέρας αἰσθησεως κενώρισται, νῦν δὲ μόνον καταληπτὰ τυγχάνει ὄντα, οὐκ ἔνυλος ζωῆ (26) ἀνθρώπων, ἀλλὰ

μὲνην. Sensus autem is est, quem supra dixi. Potest tamen ferri scripta lectio, ut πάντα τὸ δίκαιον ἔχοντα sint ea quæ mox recensentur a Constantino, leges scilicet, præmia, supplicia, exhortationes et reliqua hujusmodi, quæ justitiam in se continent.

(20) Vulg. τὸν ποιόν. Scribe ποιόν accentu in ultima, ut in libro Moræi ad marginem adnotatum inveni. Mox lego καὶ τὸ κατ' ἀξίαν ἀπαντᾶ, ex mss. codicibus. Certe codex Fuketii sic exhibet: διὰ γὰρ τὸν ποιὸν τῶν ἀνθρώπων βίον καὶ τὸ κατ' ἀξίαν ἀπαντᾶ.

(21) Vulg. τὶ πάντα τὰ τοιαῦτα. Lego ὅτι πάντα, ut in libro Moræi ad marginem emendatum inveni. Ita certe codex Fuketianus.

(22) Ὡρ εἰ καὶ τὰ μάλιστα. Post primam vocem in codice Fuketii lacuna est unius vocabuli capax. Sic autem videtur supplenda, ὧν πάντων εἰ καὶ, etc.

(23) Vulg. τῆνικαῦτα μὲν τοσάκις. Postrema vox delenda est, quippe quæ nec in codice Regio, nec in schedis, nec in editione Stephani reperitur.

Emendandus potius erat hoc modo: ὁμοῦς τῆνικαῦτα ἡμῖν φανερώτερον ἐκλάμπουσιν, id est, Etsi certum est, multisque exemplis comprobatum, famem, pestem et hujusmodi calamitates ad improbitatem hominum puniendam cælitus immitti; id tamen multo manifestius elucet, quoties ex calamitates contingunt. Tunc enim ad nos ipsi conversi, causas earum rerum cognoscimus. In codice tamen Fuk. legitur τῆνικαῦτα τοσάκις.

(24) Vulg. ὁσάκις γάρ. Scribendum puto τοσάκις, vel si mavis, τοσαυτάκις. In codice Fuketii legitur ὁσάκις ἂν... συναγείραντες. Et in fine periodi λογίζόμεθα, optime. Scribendum est igitur ὁσάκις ἂν ἡμεῖς συναγείραντες.

(25) Ἐκ τύχης καὶ τοῦ αὐτομάτου σύνεστιν. Malini συνέστηεν, vel συνέστη. Porro in codd. Fuk. ac Turnebi hic locus ita legitur: ὡς εἰ ἡ πάντων πρ... διάταξις ἐκ τύχης, etc.

(26) Οὐκ ἔνυλος ζωῆ ἀνθρώπων. Scribe οὐκ ἔνυλον ζῶον ὁ ἀνθρώπος. At Christophorosus legit οὐκ ἔνυλος ζωῆ ἀνθρώπων, quod non damno. Magis

νοητῆ καὶ αἰώνιος οὐσία Θεοῦ, γεννήτριά ἐστιν. Ἄλλὰ μὴν καὶ ὁ λόγος τῆς διατάξεως, ἔργον Προνοίας τὸ τὴν ἡμέραν ἐκλάμπειν καταυγαζομένην ὑπὸ τοῦ ἡλίου, τὸ τὴν νύκτα διαδέχεται δύναντος αὐτοῦ, καὶ διαδεξιμένην, μὴ ἄμοιρον (27) ἄλλως αὐτὴν καταλείπεισθαι διὰ τὴν τῶν ἄστρον χορείαν. Τί δ' ἂν εἴπω τις περὶ τῆς σελήνης, πληρουμένης μὲν ἐκ τῆς καταστικρῆς πρὸς τὸν ἥλιον ἀποστάσεως, λεπθυνομένης δὲ διὰ τὴν ἐκ τοῦ σύγγυρος πρὸς αὐτὸν ὁμίλιαν; Ταῦτ' οὐχὶ λόγον ἐνδιάθετον καὶ ἀγγίνοιαν Θεοῦ δηλοῖ; Τὸ δ' ἐπιτήδειον (28) τῆς ἡλιακῆς ἀκτίνος τοὺς καρποὺς πεπαινούσης, ἀνέμων δὲ πνεύματα εὐετηρίαν παρασκευάζοντα, θμβρων τε παραψυχῆν, καὶ τὴν τούτων ἀρμονίαν ἀπάντων, καθ' ἣν εὐλόγως τε καὶ εὐτάκτως διοικεῖται τὰ πάντα τὸ τ' αἰδίον τῆς διατάξεως, εἰς τὸν αὐτὸν ἀποκαθισταμένον τόπον τοῖς δέουσι καὶ νομιζομένοις καιροῖς τῶν πλανητῶν, οὐχὶ φανερά τοῦ Θεοῦ πρόσταξις, καὶ τῶν ἀστέρων ἐντελής διακονία, πειθομένη τῷ θεῷ νόμῳ; Ὑψῆ δ' ὄρων, καὶ κοίλα βάθη χωρίων, ὁμαλότης τε (29) ἀναπεπταμένων πεδίων, ἀνευ Θεοῦ προνοίας εἶναι δοκεῖ; Ἄν οὐ μόνον ἐπιτερπῆς ἡ θέα (30) ἀλλὰ καὶ ἡ χρεῖα ἐπιτερπῆς. Ὑδατος δὲ καὶ γῆς μέτρα καὶ διαστάσεις, ἱκαναὶ πρὸς τε γεωργίαν καὶ τῆς ἀλλοδαπῆς χρεῖας παρακομιδῆν (31), τὴν ἀκριβῆ τοῦ Θεοῦ καὶ ἔμμετρον προμήθειαν πῶς οὐ φανερῶς ἀποδεικνύουσιν; Ὅρη μὲν γὰρ ὕδωρ ἔχει, διαδεξαμένη δὲ τοῦθ' ὁμαλότης, καὶ ἀρδευσαμένη τὸ ἱκανὸν πρὸς ἀνάκτησιν τῆς γῆς, ἐξωθεῖ τὸ λοιπὸν εἰς τὴν θάλασσαν, ἡ δ' αὖ θάλασσα τῷ Ἄκεανῷ παραδίδωσι. Καὶ ἐτι τολμῶμεν λέγειν, ταῦτα πάντα αὐτομάτως καὶ ὡς ἔτυχε γίνεσθαι; οὐ δηλοῦντες (32) ἐν ποίῳ τινὶ σχήματι καὶ μορφῇ χαρακτηρίζεται τὸ αὐτόματον, ὑπόστασιν οὐδεμίαν ἔχον, οὔτε νοερῶς, οὔτε αἰσθητῶς, μόνον δ' εἶτι ἦχος ὀνόματος ἀνυποστάτου περὶ τὰ ὅσα βομβεῖ. temere fieri? cum tamen nullo modo designentur, qua specie aut forma præditus sit casus, res quæ nec intelligentia nec sensu subsistit, sed solum est inanis sonus nominis sine re, auribus nostris circumstrepens.

ΚΕΦΑΛΑΙΟΝ Ζ'.

Ὅτι περὶ τῶν ἀκαταλήπτων, τοῦ δημιουργοῦ χρῆσθαι τὴν σοφίαν δοξάζειν, καὶ οὐκ ἄλλον οὐδ' αὐτόματον αἰτιῶσθαι φορᾶν.

Ἔστι γὰρ ὡς ἀληθῶς ἐπίφθεγμα τὸ αὐτόματον, ἀνθρώπων ὡς ἔτυχε καὶ ἀλογιστῶς φρονούντων, καὶ τὸν μὲν λόγον αὐτῶν μὴ καταλαμβάνοντων, διὰ δὲ

A nostris sensibus semota sola intelligentia comprehendi possunt, non homo animal materia 574 concretum, sed intelligibills et æterna Dei substantia procreatrix est. Quinetiam ordinationis illius ratio, opus est Providentiæ: quod dies solis radiis illustratus respiciend, et eodem occidente succedit nox: cumque successerit, non prorsus obscura relinquitur, ob astrorum chorum. Jam quid dicemus de luna, quæ cum a sole plurimum recesserit, ex adverso ipsi opposita, pleno orbe completur, minuitur vero, quoties propius ei coniungitur? An non hæc intelligentiam Dei solertiamque declarant? Ad hæc solis opportunus calor, qui maturitatem fructibus confert; ventorum flatus, qui ad anni temperiem plurimum valent; imbrum refrigeratio, et admirabilis concentus quo hæc omnia certa lege ac ratione gubernantur: denique ordo ille perpetuus planetarum, statis temporibus ad eundem locum recurrentium, nunquid non manifeste testantur iussionem Dei, et perfectum obsequium astrorum, legi divinæ obtemperantium. Præterea montium supercilia, et vallium concavi recessus, et camporum late patentium æquabilis planities, utrum absque Dei providentia existere videntur? Quarum rerum non aspectus modo pergratus est, sed etiam usus longe jucundissimus. Jam aquarum ac terræ spatia atque discidia, partim ad agriculturam idonea, partim ad ea quibus caremus ex peregrinis regionibus subvehenda, nonne accuratam et exactam divini Numinis providentiam apertissime demonstrant? Montes enim aquam in se continent: quam ubi subjecta planities exceperit, ejusque irrigatione agros abunde recreavit, id quod residuum est, effundit in mare, mare vero transmittit Oceano. Et audemus adhuc nihilominus affirmare, hæc omnia casu ac

CAPUT VII.

Quod in rebus quas intelligentia assequi non possumus, Creatoris sapientiam prædicare debemus; nec casum, aut aliam præter Deum causam existimare.

Est enim revera casus, vox ficta ab hominibus nulla ratione ac prudentia 575 præditis, sed qui, cum causam ipsam intelligentia assequi nequeant,

tamen placet prior emendatio. Sic Eusebius in fine D Capitis 7. Optimus tamen codex Fuk. plane subscribit Christophorsono.

(27) Μὴ ἄμοιρον αὐτῆρ. Supple τοῦ φωτός. Quare nihil opus est conjectura Christophorsoni, et Savillii, qui ἄμοιρον emendat.

(28) Vulg. Τὸ δ' ἐπιτήδειον. Lego τὸ δὲ ἐπιτήδειον, ut in libro Moræi ad marginem emendatur. Mox autem scribe ἀνέμων τε πνεύματα. Et rursus infra τὸ τε αἰδίον τῆς διατάξεως εἰς τὸν αὐτὸν ἀποκαθισταμένον τόπον. Atque ita plane in codice Fuk. scriptum reperit, nisi quod habet ἀνέμων δέ.

(29) Vulg. ὁμαλότης δέ. Scribendum est ὁμαλότης τε, ut in libro Moræi vir doctus annotaverat. Ita certe legitur in codice Fuk.

(30) Ἐπιτερπῆς ἡ θέα. Delenda hic vox ἐπιτερπῆς. Hic enim elegantius subauditur. Savilius ad oram libri sui emendavit ἡ χρεῖα εὐπερπῆς.

(31) Vulg. καὶ τῆς ἀλλοδαπῆς τῆς ἐν χρεῖα παρακομιδῆς. Lego καὶ τῆς ἀλλοδαπῆς τῶν ἐν χρεῖα παρακομιδῆν, etc., quo nihil certius. In Fuk. et Turnebi libr. scribitur καὶ τῆς ἀλλοδαπῆς χρεῖας παρακομιδῆν. Porro διαστάσεις discidia verti, secutus auctoritatem Amm. Marcellini, qui alicubi ita loquitur. Recte etiam Christophorsonus divortia terrarum interpretatur.

(32) Οὐ δηλοῦντες. In codd. Fuk. ac Turnebi ita legitur hic locus: Οὐ νοούντες ἐν ποίῳ τινὶ σχήματι καὶ μορφῇ χαρακτηρίζεται τὸ αὐτόματον.

præ mentis suæ imbecillitate existimant, hæc omnia quorum rationem afferre non valent, absque ulla ratione esse disposita. Sunt certe quædam admirabili natura prædita, quorum certa veritatis comprehensio in obscuro latet; cujusmodi sunt aquæ suapte natura calidæ. Nam causam quidem tanti ignis nemo facile dixerit. Est autem mirabile, ignem illum aqua frigida undique circumseptum, suum tamen nativum calorem nequaquam amittere. Atque hæc rara admodum et paucissima in toto terrarum orbe reperiuntur; quo scilicet, ut equidem censeo, divinæ Providentiæ vis ac virtus ab hominibus facile cognosci possit: quæ duas res maxime inter se contrarias, frigus nimirum et calorem, ex una eademque radice manare præcepit. Sunt quidem multa ac prope innumerabilia, quæ Deus ad solatium et oblectationem hominibus donavit: sed præcipue oleæ fructus ac vitis. Quarum hæc ad animos recreandos atque exhilarandos vim habet, illa vero non solum ad voluptatem, verum etiam ad corporum curationem apta est. Summam quoque admirationem meretur continuus ac perennis fluminum cursus, diu noctuque perlabyrinthium, et perpetuæ æternæque vitæ quamdam referentium similitudinem. Noctis item ac diei continua vicissitudo est perinde mirabilis.

CAPUT VIII.

Quod quæ ad usum necessaria sunt, Deus copiose suppeditat hominibus: quæ vero ad voluptatem faciunt, modice subministrat, utrumque ad utilitatem nostram dispensans.

Atque hæc omnia dicta sint a nobis, ut constet nihil absque ratione et intelligentia factum fuisse: ipsam vero rationem ac providentiam, Dei opus esse. Qui quidem auri etiam et argenti ærisque ac reliquorum metallorum diversas species convenienti modo ac mensura produxit. Ea siquidem quorum multiplex ac varius usus erat futurus, copiose suppeditari jussit: quæ vero ad oblectationem duntaxat et luxum faciunt, liberaliter simul ac modice, et medio quodam modo inter parcimoniam et profusam largitionem. Nam si earum rerum quæ ad ornatum factæ sunt, eadem copia concessa fuisset, metallarii præ nimia cupiditate, 576 ea quidem quæ ad agriculturam, et ad domorum ac navium constructionem utilia sunt, æs videlicet ac ferrum, congerere insuper haberent: ea vero quæ ad delicias et inanem ac superfluum divitiarum luxum pertinent, omni studio consecrarentur. Ac propterea in auri argentique metallis inveniendis, longe plus difficultatis ac laboris esse aiunt, quam

(33) Vulg. τὸ μὲν ἀνακτήσεως. . . ἐπέχειν λόγον. Viri docti hunc locum ita emendarunt, Τὸ μὲν γὰρ ἀνακτήσεως ψυχῆς καὶ φαιδρότητος ἐπέχειν λόγον. Verum cum particula γάρ nec in codice Regio, nec in editione Stephani legatur, malim legere ἐπέχον, quod sequentia plane confirmant. Sequitur enim τὸ δ' ἕτερον πρὸς τῇ ἀπολαύσει καὶ θεραπείᾳ τῶν σωμάτων κατάλληλον. Codd. tamen Fuk., Sav. ac Turnebi plane confirmant emendationem illam doctorum virorum. Idem

τὴν ἀσθένειαν τῆς καταλήψεως, ἀλόγως οἰομένων διατετάχθαι ταῦτα ὦν τὸν λόγον εἶπεῖν οὐκ ἔχουσιν. Ἔστι δ' ὅλως τινὰ, ὦν ἡ ἀληθὴς κατάληψις τῆς ἀληθείας ἐν βάθει κεῖται, θαυμαστῆς φύσεως τετυχηκότα ὅποια καὶ ἡ τῶν θερμῶν ὑδάτων φύσις τυγχάνουσα. Τὴν μὲν γὰρ αἰτίαν τοῦ τοσοῦτου πυρὸς οὐδεὶς ἂν προχείρως ἔχοι λέγειν· θαυμαστὸν δὲ ὅτι ψυχρῶ ὕδατι περιστοιχιζόμενον κύκλω, οὐκ ἔτι ἐξίσταται τῆς ἐμφύτου θερμότητος. Ταῦτάτοι σπάνιον πρῶτον χρῆμα εἶναι δοκεῖ καὶ εὐαρίθμητον κατὰ πᾶσαν τὴν οἰκουμένην, ἔν', ὡς ἔμαυτὸν πείθω, ἡ τῆς Προνοίας δύναμις εὐδιάγνωστος παρὰ τοῖς ἀνθρώποις γενέσθαι δύνηται, δύο φύσεις ἐναντιωτάτας, θερμότητα καὶ ψυχρότητα, ἐκ τῆς αὐτῆς καὶ μίξις ῥίζης διηθείσθαι θεσπίζουσα. Πολλὰ μὲν οὖν καὶ ἀναρίθμητα εἰς παραμυθίαν καὶ ἀπόλαυσιν τοῖς ἀνθρώποις παρὰ τοῦ Κρείττονος δωδῶρηται, ἐξαιρέτως δ' ὁ καρπὸς ἐλαίας τε καὶ ἀμπέλου· τὸ μὲν [γάρ] ἀνακτήσεως ψυχῆς καὶ φαιδρότητος ἐπέχειν λόγον (33)· τὸ δ' ἕτερον πρὸς τῇ ἀπολαύσει, καὶ θεραπείᾳ τῶν σωμάτων κατάλληλον. Θαῦμα δ' ἐξαισιον, καὶ ἡ ἐνδελεχῆς καὶ ἀδιάλειπτος ποταμῶνφορὰ, νύκτωρ τε καὶ μεθιμέραν, σύμβολον ἀενάου καὶ ἀδιαλείπτου βίου· ἰσοδυναμεῖ δὲ καὶ νυκτερινὴ διαδοχή.

ΚΕΦΑΛΑΙΟΝ Η'.

Ὅτι τὰ μὲν χρειώδη, ἀφθόνως τοῖς ἀνθρώποις ὁ Θεὸς χορηγεῖ· τὰ δὲ πρὸς τέρψιν, μετρίως, συμπερόντως ἐκατέρων χορηγῶν τὴν ἀπόλαυσιν.

Πάντα δὲ ταῦθ' ἡμῖν εἰρήσθω πρὸς πίστωσιν τοῦ μηδὲν ἀλόγως μηδ' ἀνοήτως γενέσθαι, τὸν δὲ λόγον καὶ τὴν πρόνοιαν εἶναι τοῦ Θεοῦ (34)· ὅς καὶ τὴν τῶν μετάλλων, χρυσοῦ τε καὶ ἀργύρου, καὶ χαλκοῦ, καὶ τῶν ὑπολοίπων φύσιν ἐταμειύετο μέτρῳ τῷ προσήκοντι, τὰ μὲν ὦν ἡ χρεῖα πολλὴ τε καὶ παντοδαπὴ ἤμελλεν ἐπισθαι, ἀφθόνως κελεύσας χορηγεῖσθαι, τὰ δὲ πρὸς τέρψιν κόσμου καὶ ἀρθονίαν (35) μόνην, μεγαλοφύχως τε καὶ πεφεισμένως, μεταξὺ φειδωλλίας τε καὶ εὐδωρίας. Εἰ γὰρ καὶ τῶν πρὸς κόσμον πεποιημένων ἡ αὐτὴ ἀφθονία συνεχωρεῖτο, διὰ πλεονεξίαν οἱ μεταλλεύοντες, τοῦ μὲν εὐχρήστου πρὸς γεωργίαν, οἰκοδομίην τε καὶ ναῶν παρασκευὴν, οἷον σιδήρου καὶ χαλκοῦ, καταφρονήσαντες, τῆς συναθροίσεως αὐτῶν κατημέλουν, καὶ τῶν πρὸς τρυφὴν τε καὶ ἀχρηστον πλοῦτου περιουσίαν προenoῦντο. Διὸ χαλεπώτερον τὴν τοῦ χρυσοῦ τε καὶ ἀργύρου εὐρεσιν, καὶ μείζονος καμάτου τῶν ἄλλων ἀπάντων μετάλλων φασὶν εἶναι, ὅπως τῷ σφοδρῷ τῆς ἐπιθυμίας τὸ τοῦ καμάτου σφοδρὸν ἀντιτάσσεται. Πόσα δ' ἄλλα τῆς θείας Προνοίας ἔργα

codex Fuk. post vocem ἀπολαύσει duo puncta notat recte.

(34) Vulg. τὴν πρόνοιαν εἶναι Θεοῦ. In Moræi libro emendatur τοῦ Θεοῦ, ut legit Christophorosus. Et sic diserte scribitur in codice Fuk.

(35) Πρὸς τέρψιν κόσμου καὶ ἀρθονίαν. Corrupta est vox ἀρθονίαν, cujus loco malim subsistere ἀσωτίαν, id est luxum. Vulgata tamen lectio ferri potest.

ἔστι καταριθμησασθαι, ἐπὶ πᾶσιν οἷς ἀφθόνως ἡμῖν ἔδωρήσατο, τὸν τῶν ἀνθρώπων βίον πρὸς σωφροσύνην τε καὶ τὰς ἄλλας πάσας ἀρετὰς προτρεπομένης διαρρήθην, ἀπαγούσης δ' ἀπὸ τῆς ἀκαίρου πλεονεξίας. Ὡν πάντων ἐξιχνεύειν τὸν λόγον, μείζον ἔργον ἔστιν ἢ κατὰ ἀνθρώπων. Πῶς γὰρ ἔν τις κατὰ ἀκρίβειαν ἀληθείας ἐφίκοιτο (36), ἢ φθαρτοῦ τε καὶ ἀσθενούς ζώου διάνοια; Πῶς ἂν τὴν ἐξ ἀρχῆς εἰλικρινῆ τοῦ Θεοῦ βούλησιν κατανοήσειεν; accurate assequi valeat caduci atque infirmi animalis intelligentia? quo pacto Dei ab initio voluntatem comprehendere?

ΚΕΦΑΛΑΙΟΝ Θ'.

Περὶ τῶν φιλοσόφων, οἱ διὰ τὸ πάντα βούλεσθαι εἰδέναι, περὶ τὰς δόξας ἐσφάλησαν, καὶ κινδύνοις ἔνιοι προσωμίλησαν· καὶ περὶ τῶν Πλάτωνος δογμάτων (37).

Διὸ χρὴ τοῖς δυνατοῖς ἐγχειρεῖν, καὶ τοῖς κατὰ τὴν ἡμετέραν φύσιν. Τὸ γὰρ τοι πιθανὸν τῶν ἐν τοῖς διαλόγοις γινομένων (38), ἀπάγει τὸ πλεῖστον ἡμῶν ἀπὸ τῆς τῶν ὄντων ἀληθείας· ὃ δὴ καὶ πολλοῖς τῶν φιλοσόφων συμβέβηκεν, ἀδολεσχοῦσι (39) περὶ τοὺς λόγους, καὶ τὴν τῆς φύσεως τῶν ὄντων ἐξέτασιν. Ὑσάκις γὰρ ἂν τὸ μέγεθος τῶν πραγμάτων τῆς ἐξέτασεως αὐτῶν ἐπικρατήσῃ, διαφόροις τισὶ μεθόδοις τὸ ἀληθὲς ἀποκρύπτονται· συμβαίνει δὴ αὐτοῖς ἐναντία δοξάζειν, καὶ μάχεσθαι τοῖς ἀλλήλων δόγμασι, καὶ ταῦτα σοφοῖς εἶναι προσποιουμένοις. Ὅθεν στάσεις τε δῆμων, καὶ δυναστευόντων χαλεπαὶ κρίσεις, οἰομένων τὸ πατρίον ἔθος διαφθειρῆσθαι· καὶ αὐτῶν ἐκείνων βλεθρὸς πολλὰκις παρηκολούθησε. Σωκράτης γὰρ ὑπὸ διαλεκτικῆς ἐπάρθεις, καὶ τοὺς χείρονας λόγους βελτίους ποιῶν (40), καὶ παιζῶν παρέκαστα περὶ τοὺς ἀντιλογικοὺς λόγους, ὑπὸ τῆς τῶν ὁμοφύλων τε καὶ πολιτῶν βασκανίας ἀνήρηται. Οὐ μὴν ἀλλὰ καὶ Πυθαγόρας σωφροσύνην ἀσκεῖν προσποιούμενος ἐξαιρέτως καὶ σιωπῆν, καταφευεσάμενος ἑάλω· τὰ γὰρ ὑπὸ τῶν προφητῶν πάλαι ποτὲ προλεχθέντα (41), ἐπιδημήσας τῇ Αἰγύπτῳ, ὡς ἰδίᾳ γε αὐτῷ ὑπὸ Θεοῦ ἀναπετασθέντα, τοῖς Ἰταλιώταις προ-

(36) Vulg. ἀληθείας ἐφίκοιτο. Scribendum est ἐφίκοιτο, ut in codice Fuk. scriptum inveni, cum et ante ita scribendum esse conjecissem. Sed et totum locum ita distinguo, πῶς γὰρ ἂν τῆς κατὰ ἀκρίβειαν ἀληθείας ἐφίκοιτο ἢ, etc., πῶς ἂν τὴν ἐξ ἀρχῆς, etc.

(37) In ipso capituli titulo mendum est in Vulg. Quid enim sibi volunt hæc verba: Καὶ κινδύνοις ἔνιοι προσωμίλησαν τῶν Πλάτωνος δογμάτων? Christophorus quidem legisse videtur hoc modo: διὰ τῶν τοῦ Πλάτωνος δογμάτων. Ego vero locum ita splendundum puto, καὶ περὶ τῶν Πλάτωνος δογμάτων. Atque ita plane scribitur in codice Fuk. Cæterum tum in codice Fuk., tum in schedis Regiis hoc capitulum inchoatur ab iis verbis: Πόσα δ' ἄλλα τῆς θείας Προνοίας, etc.

(38) Vulg. τῶν ἐν τοῖς διαλόγοις γινόμενον. Rectius in codd. Fuk. ac Turnebi scribitur γινόμενων. In schedis autem Regiis ea vox ommissa est. Malim etiam scribere τὸ γέ τοι πιθανὸν τῶν ἐν τοῖς, etc.

(39) Ἀδολεσχοῦσι. In sacris libris hoc verbum sumitur pro eo quod est ingenium suum exercere, ut dudum notavit Jacobus Tusanus.

(40) Vulg. καὶ τοὺς χείρονας λόγους βελτίους ποιῶν. Sensus postulat ut addantur hæc verba: καὶ τοὺς βελτίους χείρονας. Fuit hoc inventum Protagoræ, qui pollicebatur adolescentibus, se rationem

A in reliquis omnibus, ut vehementissimæ cupiditati labor quoque vehementissimæ obijciatur. Quot insuper alia divinæ Providentiæ opera licet enumerare, quæ in omnibus rebus quas nobis copiose largita est, vitam hominum ad modestiam cæterasque virtutes manifeste impellit, et ab importunis cupiditatibus abducit! Quarum omnium rerum rationem investigare, majus quiddam est, quam quod ab homine perfici possit. Quo enim modo veritatem

CAPUT IX.

De philosophis qui, cum omnia scire voluissent, opinionibus lapsi sunt, et nonnulli discrimen vitæ subierunt. Item de doctrina Platonis.

B

Quamobrem ea aggredi debemus quæ fieri possint, et quæ naturæ nostræ modum non excedant. Etenim probabilitas quæ in dialogis ac disputationibus reperitur, plerosque nostrum a veritate abducere solet. Quod quidem multis contigit philosophis, dum in disserendo et in pervestiganda rerum natura ingenium exercent. Nam quoties miraculorum magnitudo inquisitionem ipsorum longe transcendit, variis argumentandi modis veritatem involvunt. Unde fit ut contraria sentiant, et alter alterius dogmata impugnet, idque cum sapientes videri velint. Ex quo populorum gravissimi motus, et principum acerba justitia adversus ipsos existerunt, dum mores atque instituta majorum ab illis convelli putant. Ac sæpenumero exitium ipsorum inde est consecutum. Socrates certe disserendi scientia elatus, cum rationes quæ infirmiores erant, valentiores efficeret, et in contradicendo assidue luderet, tribulium ac civium suorum invidia interfectus est. Sed et Pythagoras qui temperantiam ac silentium consecrari se præ cæteris profitebatur, 577 mendacii convictus est. Quæ enim ipse olim

illam quæ valentior esset, infirmior redditorum; et contra eam quæ infirmior esset, valentiorum, τὸν κρείττονα λόγον ἤττω ποιεῖν, καὶ τὸν ἤττονα κρείττω. Adversus sophistas qui hæc spondebant, Socrates assidue disputabat, ut ipsos nihil scire convinceret: eosque suis telis, id est dialecticæ rationibus, insectabatur.

D

(41) Vulg. τὰ γὰρ ὑπὸ τῶν προφητῶν πάλαι τότε προλεχθέντα. Scribendum πάλαι ποτὲ ex codice Fuk. Porro quod ait Constantinus, Pythagoram cum in Ægyptum venisset, et quæ a prophetis olim prædicta fuerant accepisset, ea deinde tanquam sibi a Deo revelata per Italiam divulgasse, parum probabile mihi videtur. Pythagoram quidem in Ægyptum venisse, et ibi arcanos ritus ac caeremonias sacrorum a sacerdotibus accepisse, testatur Porphyrius in ejus Vita, et alii complures. Sed et ex libris Moysis Pythagoram multa accepisse tradit Aristobulus, et cum eo Clemens atque Eusebius. Verum prophetias Judæorum illum in Ægypto didicisse, ac deinde Italis promulgasse, nullus veterum dixit, quod quidem sciam. Ac fortasse hic locus non de Judæorum, sed de Ægyptiorum prophetis intelligendus est. Fuerunt enim apud Ægyptios prophetae, ut notavi ad lib. v Historiæ Ecclesiasticæ. Quæ res fortasse Constantinum in errorem

prædicta a prophetis acceperat dum in Ægypto versaretur, ea tanquam sibi privatim a Deo patefacta, Italis prædixit. Plato denique qui reliquos omnes morum lenitate superavit, et qui hominum mentes a sensibus ad res intelligibiles eodemque semper in statu permanentes primus abduxit, et ad sublimia oculos attollere assuefecit, primum quidem Deum supra omnem substantiam esse docuit, recte omnino. Huic alterum subiecit, et duas substantias numero distinxit, cum una sit utriusque perfectio, et secundi Dei substantia ex primo proficiscatur Deo. Hic enim opifex est et moderator universorum, ac proinde omnia transcendit. Ille vero qui secundus ab eo est, mandatis ejus inserviens, omnium rerum constitutionem ad eum tanquam ad causam refert. Itaque juxta accuratissimam philosophandi rationem, unus fuerit qui omnium rerum curam gerit, et qui universis consulit, Deus scilicet sermo, a quo exornata sunt cuncta. Qui cum vere sit Deus, idem etiam est filius Dei. Quod enim aliud nomen præter filii appellationem ei quispiam imponens, non simul summo scelere sese obstrinxerit? Quippe ille qui est omnium pater, merito etiam sermonis sui pater existimatur. Et hactenus quidem Plato recte sensit. Verum in his quæ sequuntur, multum a vero aberrasse deprehenditur, dum et plures inducit deos, et diversas singulis formas attribuit. Quod quidem majoris adhuc erroris ansam præbuit imperitiis hominibus, qui ipsam quidem summi Dei providentiam nequaquam considerant: imagines vero ad hominum et animalium quorundam similitudinem a seipsis fictas venerantur. Atque ita contigit, ut excellens ingenium, atque doctrina summa omnium laude dignissima, hujusmodi erroribus permista atque involuta, minus pura sinceraque esset. Idem porro mihi videtur seipsum reprehendens, sermonem illum corrigere, dum diserte affirmat, animum ratione præditum, Dei spiritum esse. Cuncta enim in duo genera distribuit, intelligibile scilicet ac sensibile: quorum illud simplex atque incompositum, hoc ea corporum compage conflatum est, et illud quidem intellectu percipitur, hoc vero opinione cum sensu conjuncta comprehenditur. Itaque illud divini **578** Spiritus particeps, utpote ab omni concretionem et materia segregatum, æternum est, vitamque obtinet sempiternam. Illud vero quod sensibile est, cum eadem omnino ratione dissolvatur qua fuerat ante compactum, expers est sempiternæ vitæ. Sunt vero prorsus admiratione

induxit. Qui cum legisset Pythagoram ab Ægyptiorum prophetis, id est sacerdotibus, multa arcaana didicisse, id de Hebræorum prophetis intellexit.

(42) Vulg. *καὶ διδάξας*. Particula conjunctiva deest in Fuk. ac Savilio libro, et in schedis Regiis. Scribo itaque *ἀναβλέψαι τ' ἐπὶ τὰ μετάρσια διδάξας*, cum Savilio.

(43) Vulg. *μεγίστον τ' ἐπαινοῦ ἀξίαν φύσιν*. Platonem ipsum intelligit, cujus maximum ingenium veteres omnes, etiam Christiani admirati sunt.

(44) *Δυστῶν δὲ πάντα*. Christophorus le-

γηγόρευεν αὐτὸς τε ὁ ὑπὲρ πάντας τοὺς ἄλλους ἡπιώτατος Πλάτων, καὶ τὰς διανοίας τῶν ἀνθρώπων πρῶτος ἀπὸ τῶν αἰσθήσεων ἐπὶ τὰ νοητὰ καὶ ἀεὶ ὡσαύτως ἔχοντα ἐθίσας ἀνακλύσαι, ἀναβλέψαι τ' ἐπὶ τὰ μετάρσια διδάξας (42), πρῶτον μὲν Θεὸν ὑφηγήσατο τὸν ὑπὲρ τὴν οὐσίαν, καλῶς ποιῶν· ὑπέταξε δὲ τούτῳ καὶ δευτέρον, καὶ δύο οὐσίας τῷ ἀριθμῷ διείλε, μίαν οὐσίας τῆς ἀμφοτέρων τελειότητος, τῆς τε οὐσίας τοῦ δευτέρου Θεοῦ τὴν ὑπαρξίν ἐχούσης ἐκ τοῦ πρώτου· αὐτὸς γὰρ ἐστὶν ὁ δημιουργὸς καὶ διοικητὴς τῶν ὄλων, δηλονότι ὑπεραναθεθετικῶς· ὁ δὲ μετ' ἐκείνων, ταῖς ἐκείνων προστάξεσιν ὑποουρηγῆσας, τὴν αἰτίαν τῆς τῶν πάντων συστάσεως εἰς ἐκείνων ἀναπέμπει. Εἰς ἂν οὖν εἴη κατὰ τὸν ἀκριβῆ λόγον, ὁ τὴν πάντων ἐπιμέλειαν ποιοῦμενος, προνοοῦμενός τε αὐτῶν Θεός λόγος, ὁ κατακοσμησῆς τὰ πάντα· ὁ δὲ λόγος αὐτός Θεός ὢν, αὐτὸς τυγχάνει καὶ Θεοῦ πατρός· ποῖον γὰρ ἂν τις θνομα αὐτῷ περιτιθεῖς παρὰ τὴν προσηγορίαν τοῦ παιδός, οὐκ ἂν τὰ μέγιστα ἐξαμαρτάνοι; Ὁ γὰρ τοι τῶν πάντων πατήρ, καὶ τοῦ ἰδίου λόγου δικαίως ἂν πατήρ νομιζοίτο. Μέχρι μὲν οὖν τούτου Πλάτων σώφρων ἦν· ἐν δὲ τοῖς ἐξῆς, εὐρίσκειται διαμαρτάνων τῆς ἀληθείας, πλήθός τε θεῶν εισάγων, καὶ ἐκάστοις ἐπιτιθεῖς μορφάς, ὅπερ καὶ παραίτιον ἐγένετο τῆς μείζονος πλάνης παρὰ τοῖς ἀλογίστοις τῶν ἀνθρώπων, πρὸς μὲν τὴν πρόνοιαν τοῦ ὑψίστου Θεοῦ μὴ ἀφορώντων, τὰς δ' εἰκόνας αὐτῶν ἀνθρωπεῖος τε καὶ ἐτέρων ζῶων τύποις μεταμορφοῦμενός τε σεβόντων. Συμβέβηκε δὲ μεγίστην τινὰ μεγάλην τ' ἐπαινοῦ ἀξίαν φύσιν (43) τε καὶ παιδείαν, τοιοῦτέ τισι μεμικρμένῃν πταισίμασιν, ἀκαθάρτως τε καὶ μὴ εἰλικρινῶς ἔχειν. Δοκεῖ μοι δ' ὁ αὐτὸς ἐπιλαμβανόμενος ἑαυτοῦ διορθοῦν τὸν λόγον, τὸ πνεῦμα τοῦ Θεοῦ σαφῶς δηλῶν λογικὴν ψυχὴν ὑπάρχειν· διςτῶν δὲ τὰ πάντα (44) εἰς δύο εἶδη νοητῶν τε καὶ αἰσθητῶν, τὸ συγκεῖμενον ἐκ σώματος ἀρμογῆς, καὶ τὸ μὲν νῦν καταληπτὸν, τὸ δὲ δόξῃ μετ' αἰσθήσεως δοξαστόν· ὥστε τὸ μὲν τοῦ ἁγίου πνεύματος μετέχον, ἅτε δὴ ἀσύγχυτον καὶ ἄυλον, αἰώνιον τε εἶναι, καὶ τὴν αἰδίον ζωὴν λελοχῆναι· τὸ δὲ αἰσθητὸν, πάντη διαλυόμενον καθ' ὃν καὶ συνέστη λόγον, ἀμοιρον εἶναι τῆς αἰδίου ζωῆς. Θαυμαστῶς δὲ καὶ ἐν τοῖς ἐξῆς διδάσκει, τοὺς μὲν εὖ βιώσαντας, ψυχὰς δηλαδὴ τῶν ὁσίων τε καὶ ἀγαθῶν ἀνδρῶν, μετὰ τὴν ἀπὸ τοῦ σώματος ἀναχώρησιν ἐν τοῖς καλλίστοις τοῦ οὐρανοῦ καθιεροῦσθαι· τοῦτο δὲ οὐ μόνον θαυμαστὸν, ἀλλὰ καὶ βιωφελές (45)· τίς γὰρ οὐκ ἂν πεισθεὶς αὐτῷ, καὶ τὴν εὐτυχίαν ταύτην προσδοκῆσας, τὸν ἀριστον βίον, δικαιοσύνην καὶ σωφροσύνην ἀσκήσει, τὴν ἐλ-

gisse videtur dicitur τε. Porro locus Platonis quem Constantinus designat, legitur in *Timæo*, pag : 8.

(45) Vulg. *ἀλλὰ καὶ βιωφελές*. An: hæc verba post vocem καθιεροῦσθαι, in editione Genevensi hæc leguntur: Τοῦτο δὲ οὐ μόνον θαυμαστόν: quæ a Christophorus, Scaligero, Bongarsio, Gruteri supplementa sunt, ut ad oram editionis illius adnotatur. Eandem quoque emendationem reperi in libro Moræi, Turnebi et Savillii et in codice Fuk, qui etiam βιωφελές habent.

κακίαν ἀποστραφήσεται; Ἀκολούθως δὲ τοῦτους ἐπὶ-
νεγκει, τὰς τῶν πονηρῶν ψυχὰς, Ἀχέροντός τε καὶ
Πυριφλεγέθοντος βέωματι, ναυαγίων τρόπον (46) φε-
ρομένης πλανᾶσθαι.

solum admiratione digna, sed etiam utilia sunt. Inprimis. Quis enim ejus sermonibus fidem adhibens et hujusmodi felicitatem exspectans, vitam non optime instituat, et justitiam quidem ac temperantiam non consecetur, improbitatem vero aversetur? Consequenter etiam his subjungit, improborum hominum animus Acherontis ac Pyriphlegetonis fluctibus jactatos, velut fractæ navis reliquias hac et illac ferri.

ΚΕΦΑΛΑΙΟΝ Γ.

Περὶ τῶν μὴ μόνον τὰ Γραμμικὰ (47) δόγματα, ἀλλὰ καὶ τὰ φιλόσοφα διατυπώτων, καὶ περὶ τοῦ δεῖν ἢ πάντα πιστεύειν τοῖς ποιηταῖς, ἢ πάντα ἀπιστεῖν.

Εἰσι μέντοι γέ τινες ἐπὶ τοσοῦτον τὴν διάνοιαν βεβλαμμένοι, ὡσθ' ὅταν τοῦτοις αὐτοῖς ἐντυγχάνωσι, μὴ ἐπιστρέφουσι μήτε δεδοικέναι, καταφρονεῖν δὲ καὶ ἐγγελάειν, ὡς πεπλασμένον τινῶν μύθων ἀκούοντες· καὶ τὸ μὲν ποικίλον τῆς εὐγλωττίας ἐγκωμιάζουσι, τὸ δὲ στεγρὸν τοῦ δόγματος ἀποστρέφονται· μύθοις δὲ πιστεύουσι (48) ποιητικοῖς, καὶ πᾶσαν μὲν Ἑλλάδα, πᾶσαν δὲ Βάρβαρον, ἑώλοισ τε καὶ ψευδέσι φήμαις (49) διαδοῦσιν. Οἱ γὰρ τοὶ ποιηταὶ παῖδας θεῶν ἀνθρώπους μετὰ τὴν τελευταίην φασὶ κρῖνειν τὰς ψυχὰς, κρίσεις τε καὶ δικαιοκτῆρια ὑμνοῦντες, καὶ τῶν κατοχομένων ἐπόπτας ἐπιστάντες· οἱ δ' αὐτοὶ ποιηταὶ μάχας δαιμόνων, καὶ πολεμικοὺς κινῆσας ἐξαγγέλλουσι νόμους, εἰμαρμένους τε αὐτῶν διαφημίζουσι· καὶ τοὺς μὲν τινὰς φύσει πικροὺς, τοὺς δὲ τῆς τῶν ἀνθρώπων ἐπιμελείας ἀλλοτριούς, τοὺς δὲ τινὰς δυσχερεῖς ἀποφαίνονται. Εἰσαγοῦσι δὲ καὶ ἰδυρομένους τὰς τῶν οικείων παίδων σφαγὰς, ὡς μὴ δυνατόν αὐτοῖς μὴ ὅτι γ' ἀλλοτρίους, ἀλλὰ μηδὲ τοῖς γιλιτάτοις ἐπαρκεῖν· ἀνθρωποπαθεῖς τ' αὐτοὺς εἰσαγοῦσι, πολέμους καὶ τρώεις, χαράς τε καὶ ὀδυρμοὺς ἄδοντες· καὶ εἰσὶν ἀξίόπιστοι, λέγοντες. Εἰ γὰρ ἐπιπνοῖα θεῖα μετέρχονται τὴν ποιητικὴν, πιστεύειν αὐτοῖς καὶ πείθεσθαι προσήκει, περὶ ὧν λέγουσιν ἐνθουσιάζοντες· λέγουσι δὲ παθήματα θεῶν τε καὶ δαιμόνων· τὰ ἅρα παθήματα τούτων, παντοίας ἀληθείας ἐφήπται (50). Ἄλλ' ἐρεῖ τις, ἐξεῖναι ποιηταῖς ψευδεσθαι· θέλγειν γὰρ τὰς τῶν ἀκούοντων ψυχὰς, ἴδιον εἶναι ποιητικῆς, τὸ δ' ἀληθὲς εἶναι, ἥνίκα ἂν τὰ λεγόμενα μὴ ἄλλως ἔχη, ἀλλ' ὡς λέγεται. Ἔστω τοῦτο ἴδιον ποιήσεως, τὸ τὴν ἀλήθειαν ἐσθ' ὅτε ἀφάρπαξεν· ἀλλ' οἱ τὰ ψευδῆ λέγοντες, οὐ μάτην ψεύδονται· ἢ γὰρ κέρδους καὶ ὠφελείας χάριν τοῦτο ποιοῦσιν, ἢ κακῆν τινα πράξιν, ὡς εἴκοι, συνειδότες ἑαυτοῖς, διὰ τὸν ἐφεστηκότα ἐκ τῶν νόμων κίνδυνον

(46) *Ναυαγίων τρόπον. Navis fractæ reliquias* interpretatus sum, id est armamenta. Hæc enim nave fracta hac illac jactantur in mari. At Christophorsonus *merces* vertit, quod huic loco non videtur convenire. Merces enim nave fracta ut plurimum submerguntur.

(47) Vulg. *Περὶ τῶν μὴ μὲν τὰ γραμμικὰ*. Scribendum est ἢ μόνον, ut vir doctus ad oram libri Moræi legendum esse conjecerat. Atque ita legit Christophorsonus. Nec aliter scribitur in codice Fuk.

A digna, quæ idem postea docet: eos qui recte vixerint, id est animos honorum ac sanctorum virorum, simul atque ex corpore discesserint, in pulcherrimis cœli regionibus consecrari. Quæ quidem non inprimis. Quis enim ejus sermonibus fidem adhibens et hujusmodi felicitatem exspectans, vitam non optime instituat, et justitiam quidem ac temperantiam non consecetur, improbitatem vero aversetur? Consequenter etiam his subjungit, improborum hominum animus Acherontis ac Pyriphlegetonis fluctibus jactatos, velut fractæ navis reliquias hac et illac ferri.

CAPUT X.

De iis qui non solum sacræ Scripturæ, sed etiam philosophorum dogmata respuunt, et quod vel in omnibus fides poetis adhibenda est, vel in nullo.

Sunt tamen nonnulli adeo mente capti atque corrupti, ut cum hæc legerint, nec curent, nec timore ullo percellantur: sed perinde ac si fabulas quasdam audirent, spernant ac derideant. Ac sermonis quidem ornatum et ubertatem laudibus prosequuntur: dogmatum vero aversantur severitatem. Iidem tamen poetarum fabulis fidem habent, et omnem Græciam atque barbariam vanis fictisque sermonibus replent. Nam poetæ quidem aiunt, homines quosdam deorum filios, post mortem animas judicare, eosque quasi inspectores ac censors apud inferos constituunt, judicia eorum ac severitatem celebrantes. Iidem vero poetæ, deorum pugnas, et quædam inter eos belli jura commemorant. Fata quoque eorumdem canunt. Et alios quidem natura acerbos, alios vero ab omni rerum humanarum cura alienos esse: quosdam etiam ex illis morosos affirmant. Quin etiam deos inducunt filiorum suorum cædem lamentantes, quippe qui non solum extraneis, sed ne suis quidem suppetias ferre possint. Sed et humanis perturbationibus obnoxios eosdem fingunt, dum prælia eorum et vulnera, gaudia item ac gemitus narrant. 579 Hæc illi cum dicunt, videntur sibi digni. Cum enim divino quodam motu impulsus, versus facere aggrediantur, par est ut illis fidem adhibeamus in iis quæ divino spiritu incitati pronuntiant. Sed et deorum ac daemonum calamitates referunt. Certe illorum calamitates omnino cum veritate consentiunt. At enim dicit aliquis poetis mentiri licere: id enim proprium esse poeticæ, ut audientium animos demulceat: veritatem vero esse, quoties ea quæ dicuntur, non alio se habent quam quo dicuntur modo. Sit hoc proprium poeticæ, interdum veritatem abscondere. Ii vero qui mentiuntur, nunquam frustra et gratis id

(48) Vulg. *μύθοις τε πιστεύουσι*. Lego μύθοις δέ.

(49) *Ψευδέσι φήμαις*. Male Christophorsonus vertit *præconiis celebranti*: cum φῆμαι hoc loco nihil aliud sit quam fabulæ, quibus poetæ totum orbem repleverunt. Sic paulo post de iisdem poetis dicit, *εἰμαρμένους τε αὐτῶν διαφημίζουσι*, et in capite 11, initio, ubi adversus blasphemiam seu impietatem invehitur.

(50) *Παντοίας ἀληθείας ἐφήπται*. Scribendum puto παντοίως, quod in versione mea secutus sum.

faciunt. Aut enim quæstus et cupiditatis causa A mentiuntur aut eujuspiam criminis sibi conscii, metu periculi quod leges ipsis intentant, veritatem obtegunt. Atqui facile poterant, meo quidem judicio, nihil de divina natura præter veritatem dicentes, ab impio mendacio abstinere.

CAPUT XI.

De corporali Domini adventu, qualis, et cur fuerit.

Porro quisquis optima vivendi ratione ac disciplina indignus est, sibi ipse conscius vitæ male et nequiter transactæ, is tandem respiscat, et purgata mentis acie ad divinum respiciat Numen, pristinam vivendi rationem detestatus; contentus tamen esse debet, si vel proveccta jam ætate sapientiam assequatur. At nobis nulla quidem ab hominibus profecta doctrina adjumento unquam fuit; B sed quæcumque in hominum vita ac moribus laudem merentur, judicio sapientum, Dei dona sunt ac munera. Cæterum adversus venenata illa tela quæ a malo dæmone fabricantur, non infirmum habeo scutum quod opponam; scientiam videlicet earum rerum quæ acceptæ sunt Deo. Qua quidem ex scientia ac disciplina; ea seligens quæ ad præsentem sermonem accommodata sunt, summum omnium Parentem laudare aggrediar. Tu vero devotionis nostræ proposito favens, adesto, Servator omnium Christe, et sermonem de potentia tua institutum exorna, laudandi nobis modum rationemque præscribens. Nemo porro existimet auditorum se orationem eximia quadam verborum elegantia excultam. Quippe compertum 580 habeo, eam oratio-

(51) Ἦν γὰρ δυνατὸν. Mallet legere: Ἦν δὲ ἄρα δυνατὸν.

(52) Vulg. σύνοιδέ τε ἐαυτῶ. Scribendum est σύνοιδέ τε ἐαυτῶ, quod miror viris doctis in mentem non venisse. Porro ab initio hujus periodi, id est, ab his verbis Οὐκοῦν εἰ τίς ἐστὶν ἀνάξιος, incipit caput 11, tum in schedis, tum in codice Fuk. Et in codice quidem Fuk. in quo tituli singulis capitibus præponuntur, hæc est hujus capituli inscriptio: Περὶ τῆς κατὰ σάρκα τοῦ Κυρίου παρουσίας, τίς καὶ ἐπὶ τίσι γεγένηται· καὶ περὶ τῶν μὴ γόντων τὸ μυστήριον, etc. In schedis autem Regii et in editione Rob. Stephani, quam secutus est Christophorsonus, hoc caput in duo divisum est, et, Περὶ τῶν μὴ γόντων, ... novi capituli titulus est.

(53) Vulg. τὴν σοφίαν εὐτυχῶσιν. Scribendum procul dubio εὐτυχῆσιν, vel εὐτυχῆσειεν, quod miror nec a Christophorsono, nec a Scaligero aliisque animadversum fuisse, qui emendarum τῆς σοφίας εὐτυχῆσων. Atqui Græce non dicitur εὐτυχεῖν τῆς σοφίας, sed εὐτυχεῖν τὴν σοφίαν. In codice tamen Fuk. scribitur τῆς σοφίας; εὐτυχῆσων.

(54) Vulg., δηλητηρίον ἄντικρυς. Scribendum omnino est δηλητηρίων ἄντικρυς, id est, contra venenata spicula. Ubi ἄντικρυς præpositio est, quod non viderunt Scaliger, Bongarsius, Gruterus aliique. Sic infra cap. 15, loquitur Constantinus, πῆστιν τε καὶ δικαιοσύνη αὐτοῦ ἐκδιδάξας, ἄντικρυ τοῦ ἐκ τῆς ἀντικειμένης φύσεως φθόνου. Codd. tamen Fuk. ac Turnebi habent ὡς κατὰ δηλητηρίων ἄντικρυ.

(55) Vulg. ἐξίστᾳ πρὸς τὸν προκειμένον. Quis non miretur, Scaligerum, Bongarsium, et cæteros, ex quorum libris emendationes ad oram editionis Genevensis adnotantur, hujus loci veram emenda-

tionem non vidisse, quæ tamen obvia et in proclivi est? Diductis enim vocibus quæ in unam coaluerant, scribendum est ἐξ ἧς τὰ πρὸς τὸν, etc. Subauditur autem γνώσεως, quod vocabulum paulo ante præcessit. At Christophorsonus hunc locum ita interpretatur: *Hæc igitur commode ad eum sermonem qui a me institutus est, delegi.* Ex quo apparet, aut illum secutum esse emendationem quæ in libris Scaligeri, Bongarsii et Gruteri legitur; quam etiam reperi in libro Moræi: aut certe Scaligerum et cæteros interpretationem Christophorsoni secutos, ita emendasse; quod quidem verius puto. Verum emendatio ista ferri non potest. Primum enim nimis discedit a vestigiis vulgatæ lectionis, si pro ἐξίστᾳ scribas τὰ τὸν. Codd. tamen Fuk. et Sav. scriptum habent τὰ τὸν, etc.

(56) Vulg. Αὐτοῦ τε συναϊρόμερος. In libro Moræi vir doctus ad marginem emendavit αὐτό. Ego totum locum uno ductu ita legendum puto: Αὐτὸς δὲ συναϊρόμερος τῇ τῆς καθοσιώσεως σπουδῇ, πάριθι, Χριστέ, etc. Quam emendationem confirmat Regius codex, in quo punctum prænotatur ante vocem αὐτοῦ. Ab iis igitur verbis inchoandum est caput 12, licet in codice Regio et in editione Stephani novum caput inchoetur a voce πάριθι. Conjecturam nostram plane confirmat codex Fuk. in quo legitur αὐτός τε συναϊρόμερος τῇ τῆς καθοσιώσεως σπουδῇ, πάριθι, etc. In schedis autem Regii scriptum invenio αὐτοῦ τε συναϊρόμενος, ut legit Christophorsonus. In isdem schedis novum caput inchoatur ab iis verbis quæ proxime sequuntur, φασὶ δὴ τινες, etc. Sed nihil necesse est hic novum caput instituere, cum paulo ante inchoatum fuerit Οὐκοῦν εἰ τίς ἐστὶν ἀνάξιος, tum in schedis, tum in codice Fuketii.

ΚΕΦΑΛΑΙΟΝ ΙΑ'.

Περὶ τῆς κατὰ σάρκα τοῦ Κυρίου παρουσίας, τίς, καὶ ἐπὶ τίσι γεγένηται.

Οὐκοῦν εἰ τίς ἐστὶν ἀνάξιος χρῆστοῦ βίου, σύνοιδέ τε ἐαυτῶ (52) πλημμελῶς καὶ ἀτάκτως τὸν βίον βεδιωκότι, ἐὰν μετέθῃται καὶ πρὸς τὸ Θεῖον ἀπέθῃ, τὸ τῆς ψυχῆς ὄμμα καθαρθεῖς, καὶ ἀλλότριος γενόμενος τῆς κάλας κακίστης διαίτης· ἀλλ' ὁμοῦ ἀγαπῶν, εἰ κἀνὲν τῇ τῆς ἀκμῆς ἡλικίᾳ τὴν σοφίαν εὐτυχῆσειεν (53) ἡμῖν δὲ παιδεῖα μὲν ἢ ἐξ ἀνθρώπων οὐδεμίᾳ πώποτε συνήρατο· Θεοῦ δὲ ἐστὶν ἅπαντα τὰ δωρήματα, ὅσα ἐν ἤθεσι καὶ τρόποις εὐδοκίμει παρὰ τοῖς νοῦν ἔχουσιν. Ἐχω δὲ καὶ οἶον προβέβληται δηλητηρίων ἄντικρυς (54) ὅποσα τεκταίνεται ὁ πονηρὸς, οὐ μετρίαν ἀσπίδα, τὴν γνώσιν τῶν ἀρεσκόντων τῷ Θεῷ· ἐξ ἧς τὰ (55) πρὸς τὸν προκειμένον λόγον χρήσιμα ἐκίξάμενος, ὑμνήσω τὸν Πατέρα πάντων. Αὐτός τε συναϊρόμενος (56) τῇ τῆς καθοσιώσεως σπουδῇ, πάριθι, Χριστέ, Σῶτερ πάντων, καὶ τὸν περὶ τῆς ἀρετῆς κατακόσμει λόγον, τὸν τρόπον τῆς σεμνολογίας ὑφηγούμενος. Καὶ μηδέ τις προσδοκᾶτω κομψεῖν τὴν κεκαλλωπισμένων ὀνομάτων τε καὶ ῥημάτων ἀκούσεσθαι· οἶδα γὰρ ἀκριβῶς τὴν ἐκλυτον καὶ πρὸς ἡθὺν ἄπειρασμένην δημηγορίαν τοῖς εὐ φρονούσιν ἀπαρέσκειν· ὅταν οἱ λέγοντες, κρότου μᾶλλον, ἢ σώφρονος διαλέξεως ἐπιμελῶνται. Φασὶ δὴ τινες ἀνόη-

τοι καὶ δυσσεβεῖς ἄνθρωποι, δικαιοθῆναι τὸν Χριστὸν ἠμῶν καὶ τὸν παραφθινὸν τοῦ βίου τοῖς ζῶσιν, αὐτὸν τοῦ ζῆν ἑστερηθῆσθαι. Τοὺς δ' ἄσεβεῖν ἅπαξ τολμήσαντας (57), καὶ μῆτε δεδιέναι, μῆτ' ἐγκαλύπτεσθαι τὴν ἑαυτῶν πονηρίαν κατανοοῦντας, οὐδὲν θαυμαστὸν τοῦτο λέγειν ἑκείνου δὲ πᾶσαν ὑπερβέβηκεν εὐθυσίαν, τὸ δοκεῖν πεπεικέναι ἑαυτοὺς, ὑπ' ἀνθρώπου Θεοῦ ἄφθαρτον βεβιάσθαι, καὶ οὐχ ὑπὸ μόνῃς τῆς φιλανθρωπίας, μῆδ' ἔννοεῖν, ὅτι τὸ μεγαλόφυχον [καὶ ἀνεξίκαχον (58)] οὐθ' ὑπὸ ὕβρεως διατρέπεται, οὐθ' ὑπὸ προπηλακισμοῦ τῆς φυσικῆς στεβρότητος ἐξίσταται, ἀλλ' ἄελ γίνεσθαι, τῶν ἐπεμβαινόντων τὴν ἀγριότητα, λογισμοῦ τε καὶ μεγαλοφυχίας φρονήματι θραῦον καὶ ὀυθούμενον. Προήρητο μὲν ἡ τοῦ Θεοῦ φιλανθρωπία, ἀδικίαν μὲν ἐξαλείψαι, κοσμιότητα δὲ καὶ δίκην ἐπάραι· διὸ καὶ τοὺς σοφωτάτους τῶν ἀνδρῶν (59) συναθροίσας, καλλίστην καὶ βιωφελεστάτην διδασκαλίαν συνεστήσατο, ζηλωσαί (60) τοὺς ἀγαθοὺς τε καὶ εὐδαίμονας τὴν ἑαυτοῦ περὶ τὰ κόσμια πρόνοιαν· οὐ μείζον ἀγαθὸν τί ἂν τις εἴποι, Θεοῦ δικαιοσύνην βραβεύοντος, καὶ ἐξομοιοῦντος ἑαυτῷ τοὺς ἀξίους τῆς αὐτοῦ παιδείσεως, ὅπως διαδοθείης εἰς πάντας τῆς ἀγαθότητος, τὸ εὐτυχεῖν τοῖς ἀνθρώποις εἰς ἅπαντα τὸν αἰῶνα παριγένεται; Αὕτη ἐστὶν ἡ σεμνὴ νίκη, τὸδ' ἀληθὲς κράτος, τὸ μέγιστον ἔργον ἀρμόζον, ὃ τῶν συμπάντων δῆμων σωφρονισμός· καὶ τούτων μὲν σοὶ τὰ νικητήρια δίδομεν εὐφημοῦντες, ὦ Σῦτερ τῶν ὄλων· σὺ δ', ὦ πονηρὰ (61) καὶ ἐπονειδίστε βλασφημία, ψεύδουσιν ἐπαιρομένη, φήμαις τε καὶ διαδοήσεσιν, ἐξαπατᾶς μὲν νέους, πειθεῖς δὲ μερῶν, καὶ τῶν ἀνδρῶν τοὺς μεираκιώδη τινα τρόπον ἔχοντας, ἀπάγουσα μὲν αὐτοὺς ἀπὸ τῆς θρησκείας τοῦ ὄντος Θεοῦ (62), συνιστάνουσα δ' ἀγαλμάτων πλάσματα, οἷς εὐχοῖντο καὶ προσκυνοῖεν· ὥστε ἐξαπατηθέντας, μένειν τὰ ἐπίχειρα (63) τῆς αὐτῶν ἀναισθησίας. Αἰτιῶνται γὰρ

(57) Vulg. *Τοὺς ἀσεβεῖν ἅπαξ τολμήσαντας*. Scribendum est omnino τοὺς δ' ἄσεβεῖν ἅπαξ τολμήσαντας, καὶ μῆτε δεδιέναι, μῆτ' ἐγκαλύπτεσθαι τὴν ἑαυτῶν πονηρίαν κατανοοῦντας, οὐδὲν θαυμαστὸν τοῦτο λέγειν, ut scribitur in optimo codice Fuk. cui subscribunt Sav. et Christophorsoni exemplaria.

(58) Vulg. *καὶ ἀνεξίκαχον τοῦ Θεοῦ*. Posteriora duo vocabula addita sunt ex libro Gruteri, quæ etiam in Moræi libro ad marginem ascripta leguntur. Sed cum nec in codd. Regio et Fuk. nec in editione Stephani legantur, nihil est quod nos cogat ea hic addere. Ac fortasse scribendum est τὸ ἀνεξίκαχον τῆς φιλανθρωπίας, retracta hinc voce quæ in superiore linea legitur. Porro hæc Constantini disputatio instituta mihi videtur adversus Porphyrium, seu quosdam alios Græcorum philosophos, qui id christianis objiciebant, quod dicerent Christum ab hominibus crucifixum et necatum esse. Sic enim argumentabantur adversus christianos. Si Christus Deus est, quomodo illi vis afferri potuit ab hominibus, cum constet homines adversus Deum nihil posse?

(59) *Τοὺς σοφωτάτους τῶν ἀνδρῶν*. Sic apostolos vocat Constantinus, quos tamen illiteratos atque imperitos fuisse constat. Ita quoque in cap. 12, eosdem apostolos εὐ πεφυκότας appellat, id est, præstanti ingenio præditos. Scilicet Constantinus de apostolis quos tantopere veneratur Ecclesia, honorificè sentiendum esse existimavit. Verum sancti

nem quæ mollis sit et ad voluptatem ac lenocinium comparata, prudentibus viris displicere: cum is qui dicit, plausum potius quam modestam dissendendi rationem consecatur. Quidam impii ac dementes homines aiunt Christum nostrum merito supplicio damnatum fuisse, et eum qui vitæ auctor est viventibus, vita esse privatum. Ac eos quidem qui semel pietati nuntium remiserunt, nec timore ullo aut pudore scelerum suorum affici decreverunt, ita sentire minime mirandum est. Illud vero omnem excedit amentiam, quod sibi ipsis persuasisse videntur, Deum immortalem vim ab hominibus passum esse, non autem a sua ipsius benignitate et erga homines benevolentia; nec animadvertunt, magnitudinem animi ac patientiam nec contumelia mutari, nec conviciis de statu suo dimoveri; sed furorẽ eorum qui ipsam hostiliter invadunt, consilio et celsitudine animi frangere. Statuerat quidem divina clementia injustitiam e medio tollere, modestiam vero et æquitatem promovere. Ac propterea, sapientissimis hominibus in unum congregatis, pulcherrimam atque utilissimam humano generi doctrinam instituit, ut viri boni ac beati providentiam ipsius in hujus mundi rebus administrandis æmulerentur. Quo quidem bono quodnam majus dici potest, ubi Deus justitiæ leges præscribit, eosque qui discipuli ipsius esse meruerint, similes efficit sibi, ut tradita ac diffusa in omnes virtute, sempiterna felicitas hominibus comparetur? Hæc est præclara victoria, hæc vera potentia, hoc opus maximum Deoque convenientissimum, omnium scilicet populorum correctio atque ad meliorem frugem conversio. Ac nos quidem hujus triumpho gloriam, cum laudibus et acclamationibus, tibi, o Servator omnium, deferimus. Tu vero improba ac

Patres longe aliter de apostolis loquuntur, ac præcipue Joannes Chrysostomus, qui apostolos plane rudes atque imperitos fuisse fatetur, et ex eo validissimum argumentum sumit ad christianæ fidei confirmationem, quod homines illitterati philosophos, vilissimi e Judæa piscatores Romanos rerum dominos ad Crucifixi cultum pertraxerint. Idem repetit Constantinus in capite decimo quinto, initio.

(60) Vulg. *ζηλωσα*. Positum videtur hoc verbum pro *ζηλωσαι ποιούσα*. Sensus autem hujus loci peti debet ex cap. 12, ubi Constantinus ita loquitur: Τὸ δὲ τῆς φιλανθρωπίας ἐξαιρετόν, ἐν τῷ τοὺς εὐ πεφυκότας τῶν ἀνθρώπων, θελοῦ καὶ μακαρίου ζηλωτὰς ποιῆσαι βίου. Hi enim duo loci lucem sibi mutuo fenerantur. In codd. Fuk., Turnebi ac Savillii, scribitur *ζηλωσαι*, non *ζηλωσα*.

(61) *Σὺ δ', ὦ πονηρὰ*. Ab his verbis novum caput inchoatur in editione Rob. Stephani et in codice Regio, in quibus hæc verba modico intervallo a præcedentibus separantur. In optimo tamen codice Fuk. et in schedis nulla hic notatur distinctio.

(62) *Τοῦ ὄντος Θεοῦ*. Malim scribere adverbialiter τοῦ ὄντως. Atque ita plane in codice Fuk. scriptum inventi.

(63) *Μένειν τὰ ἐπίχειρα*. Hoc loco μένειν sumitur ut apud Latinos manet, ut cum dicitur, *te manet capitolina palmata*, id est, tibi parata est. Græci eodem modo sumunt verbum μένειν. Sic in epistola Constantii ad Alexandrinos, quam refert Athanasius

testanda blasphemia, quæ mendaciis et fama pervulgatisque sermonibus efferrī et gloriari soles, tu, inquam, juvenes decipis; adolescentes et viros qui puerili quodam ingenio præditi sunt, blanda persuasione in fraudem inducis, a veri Numinis cultu eos abducens, et simulacra constituens, quæ adorent, et quibus preces allegent: adeo ut decepti, suæ ipsorum recordiæ mercedem recipiant. Christum enim omnium honorum auctorem, qui et Deus est et Dei Filius, calumniantur. Annon, quæso, hic **581** Deus a modestissimis ac sapientissimis gentibus ac populis jure merito colitur? qui cum omnem potentiam nactus sit, propositi sui semper tenax, de insita sibi clementia nihil imminuit. Abite igitur, impii (id enim vobis licet, quandoquidem sceleris vestro nulla nunc pœna irrogatur); abite, inquam, ad vicimarum cædes et convivia, festosque dies et comotationes: in quibus religionis specie voluptatibus et intemperantiæ indulgetis. Et sacra quidem a vobis celebrari simulatis: re autem vera libidines vestras expletis. Neque enim quidquam boni nostis, ac ne primum quidem summi Dei mandatum: qui et humano generi leges vivendi præscribit, Filioque in mandatis dedit, ut vitam hominum moresque formaret: quo videlicet hi qui recte ac modeste vixerint, alteram vitam beatam ac felicem Filii sui judicio consequantur. Exposui decretum Dei de hominum vita, idque non ignoratione aberrans ut multi, nec opinione aut conjectura ductus. Sed fortasse dixerit aliquis: Undenam hæc filii appellatio, aut quæ ratio gignendi, siquidem unus ac solus est Deus, idemque ab omni commistione et coitu prorsus alienus? Sciendum vero est duplicem esse gignendi rationem: alteram ex partu quæ omnibus nota est: alteram ex causa sempiterna.

in *Apologetico ad imperatorem Constantium*: 'Ἄλλ' ἦν γενναῖος καὶ λαμπρὸς, οὐδὲ χριστὸν ἔμεινε κατ' αὐτοῦ. Tamen viri docti ex suis codicibus jam pridem emendarunt ἀναμένειν, quam emendationem in libris etiam Turnebi ac Savillii reperi. Codex Fuketianus habet ἀναβαίνειν.

(64) Ἐγὼ μὲν οὖν τὸ τοῦ Θεοῦ δόγμα. Intellegit decretum Dei de hominis assumptione, seu de Incarnatione, per quam hominum vita reparata est. Apparet igitur capita recte a nobis digesta esse. Nisi quis fortasse ad hæc usque verba caput 49 extendere voluerit, quod libens concesserim.

(65) Vulg. ὡς ἐκείνω φίλος ὑπάρχει. Rob. Stephanus in variis lectionibus, quas ad calcem editionis suæ adnotavit, monet hunc locum in quibusdam codicibus ita legi, ὡς ἐκείνω φίλος ὑπάρχει. Quæ sine dubio vera scriptura est. Ait enim Constantinus, naturalis quidem generationis modum omnibus notum esse: generationis autem divinæ rationem paucos admodum cognoscere, quos Deus peculiari benevolentia persecutus fuerit. Certe in codice Regio legitur φίλος. In schedis autem scribitur ὡς ἐκείνων φίλος. Sed codd. Fuk., Turnebi ac Savillii, verum lectionem exhibent.

(66) Vulg. τὴν αἰτίαν αὐτῶν τῆς σωτηρίας. Malo consilio Genevenses duas postremas voces in textum admiserunt, ex conjectura Scaligeri, ut ad marginem adnotatur. Sed eas rejiciendas esse satis apparet. Nam et sensum omnem hujus loci perturbant, et in scriptis codicibus non leguntur.

Α τὸν τῶν ἀγαθῶν παραίτιον πάντων, Χριστὸν, Θεὸν τε καὶ Θεοῦ παῖδα. Ἄρ' οὖν οὐχ ὑπὸ σωφρονεστάτων ἐθνῶν τε καὶ δῆμων οὗτος ὁ Θεὸς καταξίαν σέβεται; Παντοίας μὲν δυνάμειος ἐπειλημμένος, αὐτὸς δ' ἐν τῇ οικείᾳ προαιρέσει μένων, οὐδοτιοῦν τῆς ἐμφύτου φιλανθρωπίας ἐμειώσεν. Ἄπιτε δὴ, δυσσεβεῖς, ἐφεῖται γὰρ ὑμῖν διὰ τὴν ἀτιμώρητον ἀμαρτίαν, ἐπὶ τὰς τῶν ἱερειῶν σφαγὰς, θοίνας τε καὶ ἐορτὰς καὶ μέθας· προσποιούμενοι μὲν θρησκείαν, ἐπιτηδεύοντες δὲ ἡδονὰς καὶ ἀκολασίας· καὶ θυσίας μὲν ἐπιτελεῖν σκηπτόμενοι, ταῖς θ' αὐτῶν ἡδοναῖς δουλεύοντες. Οὐ γὰρ ἴστε ἀγαθὸν οὐδὲν, οὐδὲ τὸ πρῶτον τοῦ μεγάλου Θεοῦ πρόσταγμα, διατάσσοντός τε τῶ τῶν ἀνθρώπων γένει, καὶ ἐπισκῆπτοντος τῷ Παιδί, τὸν τούτων διακυβερνῶν βίον, ὅπως οἱ δεξιῶς καὶ σωφρόνως βιώσαντες, κατὰ τὴν τοῦ Παιδὸς κρίσιν, δεύτερον βίον μακαρίων τε καὶ εὐδαίμονα λαγχάνουσιν. Ἐγὼ μὲν οὖν τὸ τοῦ Θεοῦ δόγμα (64) περὶ τῆς τῶν ἀνθρώπων βιώσεως διεξῆλθον, οὐ μὴν ἀγνοῶν, καθάπερ οἱ πολλοὶ, οὐδὲ ἐξ εἰκασίας, οὐδὲ στοχασμοῦ. Τάχα δ' ἐν τις εἴποι· Πῶθεν ἢ προσηγορία τοῦ παιδὸς, ποῖα δὲ γένεσις, εἴπερ εἰς μόνος ὢν Θεὸς τυγχάνει, πάσης δὲ μίξεως οὗτος ἐστὶν ἀλλότριος; Ἄλλὰ τὴν γένεσιν διπλῆν τινα νοεῖσθαι χρὴ· τὴν μὲν ἐξ ἀποκυήσεως, τὴν συνεγνωσμένην ταύτην, ἑτέραν δὲ τὴν ἐξ αἰτίου αἰτίας, ἧς τὸν λόγον Θεοῦ πρόνοια θεᾶται, καὶ ἀνδρῶν ὡς ἐκεῖνω φίλος ὑπάρχει (65)· σοφὸς γὰρ τις τὴν αἰτίαν τῆς τῶν ὄλων διακοσμήσεως εἰσεται. Ὅντος τοίνυν ἀναίτιου μηδενός, προϋπάρχειν τῶν ὄντων, τὴν αἰτίαν αὐτῶν (66) ἀνάγκη. Ὅντος ἄρα κόσμου καὶ τῶν ἐν αὐτῷ, οὐσης τε αὐτῶν σωτηρίας, τὸν Σωτῆρα τῶν ὄντων προϋπάρχειν ἀνάγκη· ὡς εἶναι τὸν μὲν Χριστὸν, τῆς σωτηρίας αἰτίαν, τὴν δὲ σωτηρίαν τῶν ὄντων τὸ αἰτιατόν (67)· καθάπερ αἰτία μὲν Υἱοῦ ὁ Πατήρ, αἰτιατὸν δ' ὁ Υἱός (68). Καὶ τὸ μὲν προϋπάρχειν

(67) Vulg. τὸ αἰτιον. Nihil hoc loco vidit Christophorus. Atqui facillimum erat animadvertere, hic legendum esse τὸ αἰτιατόν. Comparat enim hic Constantinus Filium cum conservatione, et Patrem cum Servatore. Quemadmodum igitur Pater quidem est causa Filii, Filius vero effectus seu τὸ αἰτιατόν, sic Servator quidem causa est salutis omnium rerum, salus vero est effectus seu τὸ αἰτιατόν Servatoris.

(68) Αἰτία μὲν Υἱοῦ ὁ Πατήρ, αἰτιατόν δὲ ὁ Υἱός. Veteres theologī, præsertim apud Græcos, unam in Trinitate personam, Deum scilicet Patrem, causam esse dicebant; duo vero causata, Filium nempe et Spiritum sanctum. Sic Athanasius in Quæstionibus secundis, cap. 11 et 12, ὁ δὲ Υἱὸς οὐκ ἐστὶν αἴτιος, ἀλλ' αἰτιατός. Ita etiam Joannes Damascenus in libro *De imaginibus*, non longe ab initio: « Imago, inquit, Dei invisibilis est ipse Filius, qui in seipso Patrem gerit, et in omnibus idem cum illo est, præter unum id quod ab eo tanquam a causa est. Naturalis enim causa est Pater, ex qua Filius proficiscitur. » Sed et Gregorius Naz. in oratione 29, quæ est De dogmate, Patrem causam esse Filii et Spiritus sancti discrete asserit. Ex Latinis vero Marius Victorinus in libro primo *Adversus Arium* perinde locutus est. « Sed major, inquit, Pater, quod ipse dedit Filio omnia, et causa est ipsi Filio ut sit, et isto modo sit. » Supra autem idem Victorinus dixerat, Filium quidem causam esse principalem omnium rerum,

αὐτὸν, ἰκανῶς ἤδη δεδήλωται. Πῶς δ' εἰς ἀνθρώπους καὶ γῆν κατῆλθεν; Ἡ μὲν προαιρέσις τῆς καθόλου (69), καθὼς οἱ προφήται προεθέσπισαν, κηδεμονίας τῶν ὄλων ἐστίν· ἀνάγκη γάρ τὸν δημιουργὸν τῶν ἔργων αὐτοῦ κήδεσθαι. Ἐπεὶ δὲ κοσμικῶ σώματι πλησιάζειν, ἐν τε γῆ χρονίζειν ἔμελλε, τῆς χρείας τοῦτο ἀπαιτούσης, νόθην τινὰ γένεσιν ἑαυτοῦ ἐμηχανήσατο· χωρὶς γάρτοι γάμων σύλληψις, καὶ ἀγνῆς παρθενίας εἰλείθυια, καὶ Θεοῦ μητρὴ κόρη, καὶ αἰωνίας φύσεως ἀρχὴ χρόνιος, καὶ νοητῆς οὐσίας αἰσθησις, καὶ ἀσωμάτου φανότητος ὕλη (70)· ἀκόλουθα τοιγαροῦν καὶ τὰ λοιπὰ τοῦ φάσματος· αἰγλήσασα περιστέρα (71) ἐκ τῆς Νῦε λάρνακος ἀποπταμένη, ἐπὶ τοὺς τῆς παρθένου κόλπους κατῆρεν· ἀκόλουθα δὲ καὶ μετὰ τὸν ἀναφή, πάσης τε ἀγνείας καθαρώτερον, καὶ αὐτῆς ἐγκρατείας κρείσσονα ὑμέβαιον (72). Ἡ ἐκ σπαργάνων σοφία τοῦ Θεοῦ, ἐντροπόμενός τε αὐτὸν μετὰ αἰδοῦς ὁ τῶν λουτρῶν πάροχος Ἰορδάνης. Πρὸς τοῦτ' τε βασιλικὸν χρίσμα ὁμοψυχον τῆς πάντων συνέσεως, παιδεία δὲ καὶ δύναμις παράδοξα κατορθοῦσα, καὶ τὰ ἀνίματα ἰωμένη· καὶ εὐχῶν ἀνθρωπίνων ταχεῖα καὶ ἀνεμπόδιτος βεβαίωσις, καὶ ὅλως ὁ σύμπαξ ὑπὲρ ἀνθρώπων βίος· διδασκαλία δὲ οὐ φρόνησιν, ἀλλὰ σοφίαν διδάσκουσα, τῶν φοιτητῶν οὐ τὰς πολιτικὰς λεγομένας ἀρετὰς (73) μαθηθάνοντων, ἀλλὰ τὰς εἰς τὸν νοητὸν κόσμον ἀτραποῦς ἀναλυούσας, τὴν τε τοῦ αἰὲ κατὰ τὰ αὐτὰ ἔχοντος γένους ἐποπτίαν πονούντων, καὶ τὴν τοῦ μεγίστου Πατρὸς ἐνοσίαν ἀσκουμένων. Τὰ γάρτοι τῶν εὐεργετημάτων οὐ μέτρια· ἀντὶ μὲν τῆς παρώσεως (74), δραστικῶς ἀντὶ δὲ παρέσεως, εὐεξία· ἀντὶ δὲ θανάτου, πάλιν εἰς τὸ ζῆν ἀποκατάστασις. Παρήμι γάρ ἄφθονον τῶν ἀναγκαίων παρασκευὴν ἐν ἐρημίᾳ, καὶ ἐν ὀλίγοις ἐδέσμασι παντοδαπὴν μεγάλους πλήθει πολλοῦ χρόνου περιουσίαν. Ταύτην σοὶ τὴν εὐχαριστίαν κατὰ τὸ δυνατὸν ἀποδίδομεν, Χριστὲ ὁ Θεὸς καὶ Σωτῆρ,

sed Patrem præcausam esse, eo quod Filii causa sit.

(69) Ἡ μὲν προαιρέσις τῆς καθόλου. Nihil hic mutant codices nostri. Ego tamen libentius legerem τῆς καθόλου, id est, adventum Dominici.

(70) Vulg. ἀσωμάτου φανότητος ὕλη. Scribendum videtur φανότητος, ut legit Christophorsonus. Alludit enim Constantinus ad locum Pauli apostoli in quo Christus splendor gloriæ Dei Patris appellatur. Certe in Fuk. et Savilii libr. φανότητος scribitur.

(71) Αἰγλήσασα περιστέρα. In codice Regio ad marginem ascribitur λαμπρά, quod scholion est vocis αἰγλήσασα. Frustra igitur et Scaliger et cæteri emendatores legunt αἰθρήσασα. Porro hæc Constantini narratio sumpta est ex libris apocryphis, qui Spiritum sanctum sub columbæ specie in Mariæ sinu descendisse referebant, prout angelus ei prædixerat. Ac fortasse in Evangelio Hebræorum hæc ita narrabantur. Sed Christophorsonus columbam hic intellexit, quam Noe olim ex arca dimiserat, eamque figuram fuisse Spiritum sancti, qui in Mariam virginem quandoque erat illapsurus. Ego vero malli hic legere αἰγλήσασα περιστέρα οἷα ἡ πάλα· ἐκ τῆς Νῦε λάρνακος ἀποπταμένη, etc. Ita sensus erit apertus et elegans.

(72) Ὑμέβαιον. Post hanc vocem punctum apposuit ex auctoritate codicis Regii, quod cum non advertisset Christophorsonus, totam huius

A Cujus quidem generationis modum ac rationem, divina favente providentia, is inter homines videt, qui Deo charus fuerit. Sapiens enim quivis ordinationis universi causam intelligit. Porro cum nihil sit quod causam non habeat, ante omnia quæ existunt, causa eorum substiterit necesse est. Cum igitur mundus et cuncta quæ in mundo sunt existant; cumque eorum exstet conservatio, necesse est ut ante omnia quæ sunt, Servator exstiterit: adeo ut Christus ipse omnium rerum causa sit, et conservatio sit effectus: quemadmodum Pater quidem Filii causa est, Filius vero est causatum. Et ipsum quidem Christum ante omnia exstitisse, jam abunde probavimus. At quomodo in terras descendit et ad homines venit? Consilium quidem ipsum, sicut præphetæ prædixerant, profectum est ex cura ac sollicitudine quam pro universis rebus gerebat. Opifex enim, operum suorum curam gerat necesse est. Cum vero ad terrenum corpus accessurus esset, et inter homines, necessitate sic exigente, aliquandiu moraturus, novam quamdam nascendi rationem commentus est sibi. Nam absque 582 nuptiis fuit conceptio; et castæ virginitatis puerperium; et puella Dei mater: et æternæ naturæ temporale principium; et intelligibilis substantiæ sensus; et incorporei splendoris materia. Cuncta igitur quæ tunc visa sunt, his fuere consentanea. Splendidissima columba ex arca Noe devolans, in sinum Virginis descendit. Consentanea item sunt reliqua, quæ illibatam illum et omni castitate puriore, ipsaque adeo continentia præstantiorem hymenæum sunt consecuta. Mirabilis ab ipsis incunabilis sapientia Dei: et Jordanis qui aquas ad baptismum præbebat, cum reverentia illum suscipiens. Adhæc regalis unctio cum omnium rerum scientia conjuncta. Doctrina item ac potentia qua res admirabiles per-

loci sententiam corruptit, vocibus aliquot adjectis. Sic enim legit, ὑμέβαιον, οικονομοῦσα ἡ ἐκ σπαργάνων σοφία τοῦ Θεοῦ θαυματουργεῖ. Codex tamen Fuk. hanc Christophorsoni lectionem ac distinctionem plane confirmat, nisi quod habet τοῦ Θεοῦ σοφία, sicut et liber Turnebi.

(73) Τὰς πολιτικὰς... ἀρετὰς. Philosophi duas virtutum species faciunt: alias πρακτικὰς, quas hoc loco πολιτικὰς appellat Constantinus; alias θεωρητικὰς, quæ scilicet animum nostrum perducunt ad Dei contemplationem. Unde ex discipulis Pythagoræ alii πολιτικοί, alii σεβαστικοί dicti, ut docet vetus auctor de vita Pythagoræ in Bibliotheca Photii, cap. 259. Porro in codice Fuk. hic locus ita legitur: Διδάσκουσα τοὺς φοιτητὰς, οὐ τὰς πολιτικὰς λεγομένας ἀρετὰς διδοῦσα ἐκμαθάνειν, ἀλλὰ τὰς εἰς τὸν νοητὸν κόσμον ἀτραποῦς ἀγούσας τῶν τε τὴν τοῦ αἰὲ καὶ κατὰ τὰ αὐτὰ καὶ ὡσαύτως ἔχοντος, etc. Ita etiam legitur in libris Turnebi ac Savilii. Verum assentior Savilio, qui cum hanc lectionem ad oram libri sui ascripsisset, eam postea delevit, hac adnotatione subjecta: « Lectio vulgata retineri potest paucis immutatis. »

(74) Vulg. ἀντὶ μὲν τῆς παρώσεως. Scribendum est procul dubio τῆς παρώσεως. Mox emendavi ex codice Regii ἀντὶ δὲ παρέσεως. Atque ita codex Savilii. Paulo ante malli scribere τὰ γέ τοι τῶν εὐεργετημάτων, etc.

petravit, et insanabiles morbos curavit. Mira denique celeritas in hominum precibus exaudiendis. Et generaliter tota ejus vita hominum utilitati inserviens. Prædicatio vero quæ non prudentiam sed sapientiam insinaret, auditoribus non civiles virtutes, sed viam quæ ad intelligibilem mundum perducit, addiscentibus, ejusque naturæ quæ semper uno eodemque in statu permanet, contemplationem et summi Patris notionem assidua exercitatione scrutantibus. Jam beneficia haudquaquam medioeria. Pro cæcitate, visus; pro virium ac nervorum resolutione, firma corporis valetudo; pro morte denique, vita iterum restituta. Prætereo res ad victum necessarias in solitudine large suppeditatas, et paucissimos cibos maximæ hominum multitudini longo temporis spatio sufficientes. Hanc tibi gratiarum actionem prout possumus, persolvimus, Christe, Deus ac Servator, magni Patris summa Providentia, qui et a malis liberas, et doctrinam beatissimam tradis. Neque enim hæc a me dicuntur ut laudes tuas celebrem, sed ut gratias agam. Nam quis unquam inter homines te pro dignitate laudaverit? Tu quippe es, qui ex nihilo res creasse diceris, et lucem eis accendisse; et confusam elementorum molem ordine ac ratione distinxisse. Tuæ clementiæ hoc præcipuum munus est, quod homines bona indole præditos, divinæ ac beatæ vitæ æmulatores reddidisti, ac providisti ut illi optimarum rerum mercatores effecti, sapientiam ac felicitatem suam pluribus aliis impertirent, ipsique immortalium fructum virtutis perciperent; liberati quidem intemperantia, **583** clementiæ vero participes: et misericordiam quidem præ oculis habentes, fidei verò promissa sperantes: verecundiam denique et omnem genus virtutum amplectentes, loco injustitiæ quam prior mortalium vitæ moribus humanis infuderat, ut ab eo qui omnium rerum curam ac providentiam gerit, excinderetur. Nullus enim alius, tantorum malorum et injustitiæ quæ illa ætate invaluerat, medicus idoneus inveniri potuisset. Igitur Providentia ad terras usque perveniens, cuncta quæ per contumeliam et intemperantiam inconposita

(75) Vulg. τὸ δὲ φῶς αὐτοῖς ἀνάψαι. Lego τὸ τε φῶς. In schedis Regiis et in libro Savillii legitur δὲ δὲ φῶς, etc. Sed Fuk. codex habet σὲ τε.

(76) Καταροεῖν θ'. Christophorus hic ἀπὸ κοινοῦ subaudit verbum ποιῆσαι. Quod licet non jamno, tamen necessarium non videtur. In codice Fuk. ita legitur hic locus: ἀρετὴν ἀσπαζόμενοι, ἣν ὁ προτοῦ βίος ἀνθρώπων ἡθῶν ἐκβεβλήκει· οὐδὲν γὰρ, etc., absque illis vocibus τὴν ὑπὲρ πάντων ποιουμένῳ πρόνοιαν.

(77) Ἀσπαζόμενοι. Post hoc verbum deesse videntur nonnulla. Neque enim sensus constare potest, nisi addideris hæc verba: ἀντὶ τῆς ἀδικίας ἣν ὁ πρὸ τοῦ βίος, etc. Quam scripturam in interpretatione mea sum secutus.

(78) Vulg. τὴν ἑαυτῶν θεωροῦντας δύναμιν. Non dubito quin legendum sit τὴν ἑαυτοῦ δύναμιν. Quod ex sequentibus manifeste convincitur. Causam enim afferit Constantinus, cur Christus, qui morbos ac vitia hominum curaturus advenerat, et

ἄ μεγάλου Πατρὸς μεγίστη πρόνοια, σώζοντι τ' ἐκ τῶν κακῶν, καὶ τὴν μακαριωτάτην διδασκαλίαν διδάσκοντι· οὐ γὰρ ἐγκωμιάζων ταῦτα, ἀλλ' εὐχαριστῶν λέγω. Τίς γὰρ ἂν σε κατ' ἀξίαν ὑμνήσοι ἐν ἀνθρώποις; Σὲ μὲν γὰρ λόγος ἐξ οὐκ ὄντων τὰ ὄντα γεννησαι, τὸ τε φῶς αὐτοῖς ἀνάψαι (75), καὶ τὴν ἄτακτον τῶν στοιχείων σύγχυσιν κατακοσμησαι τάξει καὶ μέτρῳ. Τὸ δὲ φιλανθρωπίας ἐξάρητον ἐν τῷ τοῦς εὐ πεφυκότας τῶν ἀνθρώπων, θείου καὶ μακαρίου ζηλωτὰς ποιῆσαι βίου· κατανοεῖν θ' (76) ὅπως τῶν ὄντως ἀγαθῶν ἔμποροι γεγεννημένοι, πλείοσι τῆς ἑαυτῶν σοφίας τε καὶ συντυχίας μεταδοῖεν, αὐτοὶ τ' ἀρετῆς καρπὸν αἰώνιον κομίζοντο, ἀπὸ πλάγμενοι. μὲν ἀκολασίας, μετέχοντες δὲ φιλανθρωπίας, οἴκτον μὲν πρὸ ὀφθαλμῶν ἔχοντες, πίστεως δὲ προσδοκίαν ἐλπίζοντες, αἰδῶ δὲ καὶ παντοίαν ἀρετὴν ἀσπαζόμενοι (77), ἣν ὁ προτοῦ βίος ἀνθρώπων ἡθῶν ἐκβεβλήκει, τὴν ὑπὲρ πάντων ποιουμένῳ πρόνοιαν· οὐδεὶς γὰρ ἂν τῶν τοσοῦτων κακῶν, καὶ τῆς ἐπικρατησάσης κατ' ἐκείνων τὸν βίον ἀδικίας λατρός ἀξιόχρεως εὐρέθη. Ἡ γοῦν Πρόνοια μέχρι τῶν τῆδε δίκηουσα, πάνθ' ὅσα ὑπ' ὕθρεως καὶ ἀκολασίας ἀκόσμητα ἦν, κατεκόσμησε βῆσά. Καὶ οὐδὲ τοῦτο ἀποκρύφως· ἦδει γὰρ τοὺς μὲν τῶν ἀνθρώπων, φρονήσει καὶ νῦν τὴν ἑαυτοῦ δύναμιν θεωροῦντας (78), τοὺς δὲ, ἅτε τοῖς ἀλόγοις τῶν ζῶων ἀπεικασμένους τὴν φύσιν, μᾶλλον ταῖς αἰσθησεσιν ἐπιβάλλοντας· διὸ φανερώς, ἵνα (79) μηδεὶς ἀμφιβάλλοι, μὴ σπουδαῖος, μὴ φαῦλος, τὴν εὐδαιμονίαν καὶ θαυμαστὴν θεραπείαν ὑπ' ὕψιν ἤγε, τοῖς μὲν παυσαμένοις τοῦ βίου, ἀποκαθιστάς τὸ ζῆν ἐκ δευτέρου, τοὺς δὲ ἐσπερημένους τῶν αἰσθησεων, ὑγῶς κελεύων πάλιν αἰσθάνεσθαι· στηρίζει δὲ θάλασσαν, καὶ νηγεμίαν ἐπιτάξαι ἐκ χειμῶνος, καὶ τέλος θαυμαστοῖς ἔργοις ἐπιχειρήσαντα, καὶ ἐξ ἀπιστίας τοὺς ἀνθρώπους εἰς πίστιν ἰσχυρὰν προκαλεσάμενος, εἰς οὐρανὸν ἀναπτῆσαι, τίνος ἄλλου, πλὴν τοῦ Θεοῦ τῆς τε ἐξοχωτάτης δυνάμεως ἔργον τοῦτο; Οὐ μὴν οὐδὲ ὁ προσεχῆς τοῦ παθήματος καιρὸς, τῶν θαυμαστῶν ἐκείνων θεαμάτων ἀλλότριος ἦν· ἤνικα νύκτες ἡμερινὸν φῶς ἐπικαλύπτουσαι, τὸν ἥλιον ἠφάνιζον· κατελήθει γὰρ θεὸς τοὺς πανταχοῦ δῆμους, τὴν τῶν πάντων πραγμάτων συντέλειαν ἔκειν, καὶ

beatam ac felicem in cælo vitam nuntiaturus, tot miracula in terris patrare, cæcis oculis, agris salutem, mortuis vitam restituere voluerit. Id igitur ab illo factum esse dicit in gratiam eorum qui sunt tardioris ingenii, ne dubitare possent de ipsius virtute atque potentia, cum tot miracula patrari cernerent. Hi sunt quos paulo post φαῦλους nominat.

(79) Vulg. διὰ φανερώσιν ἃ μηδεὶς. Hunc locum feliciter mihi videor restituisse, cum Scaliger, Bongarsius alique, quorum emendationes ad marginem editionis Genevensis leguntur, nihil in eo viderint. Ego vero nulla propemodum mutatione, locum pristino nitore ita restitui, διὸ φανερώς, ἵνα μηδεὶς ἀμφιβάλλοι. Qua lectione nihil verius. Codex quidem Fuk. cum Scaligeri et Bongarsii lectione consentit. Verum jam multis ex locis deprehendi, hujus codicis fidem interdum vacillare; idque vel unus hic locus satis evincit.

χάος αἴθις, οἷον τὸ πρὸ τῆς τοῦ κόσμου διατάξεως, ἂν ἐπικρατήσῃν· ἐζητεῖτο δὲ καὶ τὸ αἴτιον τοῦ τηλικούτου κακοῦ, καὶ ἐλτι πλημμελὲς ὑπὸ τῶν ἀνθρώπων εἰς τὸ θεῖον γένοιτο· ἕως ὅτε ἡπίω (80) μεγαλοφυχίᾳ τῆς τῶν ἀσεβῶν ὕβρεως ὑπερφρονήσας, ἀποκαθίστη τὸν οὐρανὸν σύμπαντα τῇ τῶν ἀστρῶν κατακοσμῶν χορείᾳ. Τοιγάρτοι ποσῶ (81) καὶ ἡ τοῦ κόσμου πρόσφισ σκυθρωπῶσα, εἰς τὴν οἰκειάν αἴθις ἀποκαθίστατο φαιδρότητα.

pristinum usum sensuum recuperare præcipiens. Mare vero solidum reddidisse, et in media tempestate tranquillitatem oriri jussisse; ac postremo cum admiranda opera edidisset, et homines ab incredulitate ad robustissimam fidem traduxisset, in cælum evolavisse; cujus tandem nisi Dei et supremæ cujusdam potentiæ opus fuit? Sed neque tempus illud quod passioni proximum fuit, admirandis illis spectaculis caruit; tunc cum noctis caligo diurnum splendorem obscurans, solem penitus abscondit. Quippe omnes ubique populos terror pervaserat, mundi exitum advenisse jam credentes, et in pristinum chaos cujusmodi ante orbem conditum fuit, cuncta reditura esse. Requirebatur causa tantæ calamitatis, et quod tantum scelus adversus Dei Numen ab hominibus admissum fuisset: donec Deus placida animi magnitudine contumelias impiorum despiciens, cuncta restituisset, et consueto siderum cursu cælum omne exornavisset. Itaque totius mundi facies, quæ luctu ac mœrore quodammodo confusa fuerat, pristinum denuo splendorem recuperavit.

ΚΕΦΑΛΑΙΟΝ ΙΒ΄.

Περὶ τῶν μὴ γινόντων τὸ μυστήριον, καὶ ὅτι ἐκόντες ἠγγρόησαν· καὶ ὅσα τοὺς γινόντας ἀγαθὰ μένει, καὶ μάλιστα τοὺς δι' ἐμολογίας τελειωθέντας.

Ἄλλ' ἐρεῖ τις (82), ᾧ φιλὸν ἐστὶ βλασφημεῖν, θεὸν ὄντα δεδυνῆσθαι κρείσσονα καὶ ἡπιωτέραν τὴν προαίρεσιν τῶν ἀνθρώπων ἀπεργάσασθαι. Τίς οὖν κρείστων μέθοδος, ποία δ' ἐπιχειρήσις ἀνυτικωτέρα πρὸς τὸ τοὺς κακοὺς σωφρονισθῆναι, τῆς ἑαυτοῦ προσήσεως; Οὐκ αὐτὸς παρὼν καὶ ὀρώμενος ἐδίδασκε τὸν κόσμιον βίον; Εἰ οὖν ἡ τοῦ θεοῦ παραγγελία παρόντος οὐδὲν ἤνυσε, τί ἂν ἀπόντος καὶ μὴ ἀκουομένου ὠφέλησε; Τί οὖν ἐγένετο ἐμπόδιον τῆς μακαριωτάτης διδασκαλίας; Ἡ τῶν ἀνθρώπων σπαιότης· ὅταν γὰρ τὰ καλῶς τε καὶ προσηκόντως παραγγελλόμενα, πρὸς ὀργὴν λαμβάνομεν, τηνικᾶδε τὸ νῆφον τῆς διανοίας ἀμαυροῦται. Τί δὲ, ὅτι προσφιλὲς ἦν (83) ἐκείνοις ἀμελεῖν τῶν προσταξέων, καὶ ἀνορέκτους παρέχειν τὰς ἀκοὰς τῷ τεθέντι νόμῳ; εἰ μὴ γὰρ κατημέλουν, ἔσχον ἂν ἄξιτα τὰ ἐπίχειρα τῆς ἀκροάσεως, οὐ μόνον εἰς τὸ παραχρῆμα, ἀλλὰ καὶ εἰς τὸν μετέπειτα βίον, ὅς ἐστιν ὡς ἀληθῶς βίος· ὁ γάρτοι μισθὸς τοῦ τῷ θεῷ πεῖθεσθαι, ὁ ἀφθαρτος καὶ ἀθάσιος βίος, οὗ δυνατὸν ἀντιποιεῖσθαι τοῖς εἰδόσι τὸν θεόν, καὶ τοῖς τὸν ἑαυτῶν βίον ζηλωτῶν παρεχομένοις, καὶ οἷον παράδειγμα αἰώνιον τοῖς πρὸς ἄμιλλαν ζῆν προσηρημένοις (84). Διὰ τοῦτο οὖν ἡ διδασκαλία

(80) Vulg. ἕως ὅτε ἡπίως. Scribo ἕως ὅτε ἡπίω μεγαλοφυχίᾳ, etc.

(81) Τοιγάρτοι ποσῶ. Nihil opus erat emendatione doctorum virorum, qui corrigunt potius, cum ποσῶ etiam dici possit adverbialiter pro ἐπὶ ποσόν. In codd. tamen Fuk. ac Turn. scribitur ποσῶς.

(82) Ἄλλ' ἐρεῖ τις. Ab his verbis inchoandum est cap. 12: *De his qui hoc mysterium non cognoverunt, et quod voluntaria eorum ignorantio, etc.* Nam hæc tenus egit Constantinus de Domini adventu, et cujus rei causa Christus in terras descenderit. Nunc vero agit de his qui hoc mysterium ignorarunt.

erant, nullo negotio restituit; idque non clam et occulte. Sciebat enim quosdam esse homines, qui virtutem ipsius æe potentiam, mentis acie contemplantur: alios vero utpote brutis animantibus persimiles magis sensibus inhærere. Ideo palam et aperte, ne quis sive bonus sive improbus dubitare posset, beatitudinem et admirabilem curationem omnium oculis subiecit: mortuis quidem vitam denuo restituens, eos vero qui sensibus orbati essent,

B

584 CAPUT XII.

De his qui hoc mysterium non cognoverunt, et quod voluntaria eorum ignorantio est: et quanta bona eos maneat qui illud cognoverunt, ac præsertim eos qui in confessione mortui sunt.

Sed dicet aliquis ex iis quibus solemne est impie loqui, Deum voluntatem hominum meliorem ac placidiorem facere potuisse. Quænam, rogo, melior via, quæ ratio efficacior ad improbos homines emendandos, quam ut Deus ipse eos coram compelleret? An non ille præsens et omnium conspectui subjectus, eos ad modestiam informavit? Quod si Dei præsentis præceptio nihil profuit, quid absentis et inauditi prodesse potuisset? Quod igitur obstaculum fuit beatissimæ illius prædicationi? Hominum C feritas atque sævitiæ. Quoties enim ea quæ recte utiliterque præcepta sunt, inlenso animo excipimus, tunc mentis nostræ acies quibusdam quasi tenebris obscuratur. Quid quod voluptati illis erat præcepta negligere, et legi quæ ferebatur fastidiosas aures præbere? Nisi enim neglexissent, dignam certe audentia sua mercedem erant relaturi, non in hac tantum, verum etiam in futura vitæ; quæ vere vita est existimanda. Eorum enim qui præceptis Dei paruerunt, merces est, immortalis et æterna vita. Ad quam ii demum aspirare, possunt, qui Deum cognoverint, et qui suam ipsorum vitam velut perpetuum quoddam exemplar, ad imitandum proposuerint iis,

(83) Τί δὲ, ὅτι προσφιλὲς ἦν. Malim scribere καὶ δὲ ὅτι, etc. Assert enim Constantinus duas causas cur gentiles prædicationem Christi non susceperunt.

(84) Τοῖς πρὸς ἄμιλλαν ζῆν προσηρημένοις. Eleganter Græci dicunt πρὸς ἄμιλλαν ζῆν, de iis qui vitam suam ad optimi cuiusque imitationem instituunt. Nam qui in virtute magnos progressus facere voluerint, aliquem sibi ob oculos proponere debent, quem imitentur. Ita Julianus imperator ad æmulationem principis Marci actus suos effingebat et mores, ut loquitur Amm. Marcellinus.

qui ad optimi cuiusque æmulationem vitam suam formare instituerunt. Quippe idcirco doctrina sapientibus tradita est, ut quod isti præceperint, a sodalibus pura mente sedulo custodiantur, atque ita sincera ac firma mandati divini observatio perseveret. Ex huiusmodi enim observatione, et ex intemerata fide sinceraque erga Deum pietate, nascitur mortis contemptus. Stat ergo huiusmodi animus obnixè contra sæculi procellas, invicto divinæ virtutis robore munitus ad martyrium. Cumque gravissimos terrores generose superaverit, corona donatur ab eo ipso cui testimonium constanter perhibuit. Nec tamen propterea gloriatur. Novit enim Dei munus esse, quod et tormenta sustinuerit, et divina præcepta alacriter impleverit. Porro huiusmodi vitam excipit immortalis memoria et gloria æmpiterna; Idque jure **585** optimo: siquidem martyris tum vita ipsa plena modestiæ ac religiosæ divinatorum mandatorum observantiæ deprehenditur: tum mors plena fortitudinis ac generosæ indolis. Proinde hymni psalmique et laudes Inspectori omnium Deo posthæc canuntur. Et ejusmodi quoddam gratiarum actionis sacrificium in memoriam illorum peragitur, quod ab omni sanguine et violentia vacuum est. Sed nec odor thuris requiritur, nec accensus rogus, sed purum duntaxat lumen, quantum satis sit ad eos qui Deum precantur, illustrandos. Sobria quoque convivia celebrantur a multis, tum ad mendicorum, tum ad eorum qui patria et bonis exciderunt, inopiam sublevandam. Quæ si quis importuna esse existimet, is contra divinam et sacrosancnam disciplinam sapere videtur.

CAPUT XIII.

Quod necessaria sit differentia in rebus creatis: et quod ad bonum malumque propensio ex voluntate hominum oritur: ideoque necessarium est iudicium Dei.

Quidam vero etiam in hoc Deum reprehendere juvenili audacia præsumunt: Qua de causa, in-

(85) Vulg. *καρυφυλάσσηται καθαρά ψυχή*. Scribendum est *καθαρά ψυχή*, ut legitur in codice Fuk. In quo etiam scribitur *ἀληθής τε ἤ, ὀπτιμη*.

(86) *Πεφραγμένη πρὸς τὸ μαρτύριον*. In libris Scaligeri, Bongarsii et Gruteri, hic locus ita legebatur, *ἀνανταγωνίστω θείας ἀρετῆς μάχη φερομένη πρὸς τὸ μαρτύριον*. Quam scripturam etiam in codice Fuk. reperi. Savilius vero in libro suo ita emendavit, *ἀνανταγωνίστω τε θείας ἀρετῆς μάχη φέρεται πρὸς, etc.*, atque ita legit Christophorsonus. Sed vulgata lectio, quæ in codice Regio et in schedis habetur, meo iudicio longe præstat.

(87) Vulg. *ὁς γεν. ἐμαρτύρησε*. Non dubito quin scribendum sit *ὄν γενναίως ἐμαρτύρησε*, quod miror a Christophorsono aliisque animadversum non fuisse.

(88) Vulg. *ἡ τελευτὴ πλήρης*. Procul dubio scribendum est *ἡ τε τελευτὴ πλήρης*, ut sensus sit absolutus. Porro hic locus de martyribus elegantissimus est.

(89) *Εὐχαριστίας θυσία*. Et hic locus inprimis notandus est de Missæ sacrificio, quod in memoriam atque honorem martyrum offerebatur Deo. Sic enim explicanda sunt hæc verba, *θυσία τοῖς ἀνδράσιν ἀποτελεῖται*, quæ non intellexit Christophorsonus. Neque enim Christiani sacrificium martyribus offerebant, sed soli Deo, gratias ei agentes, quod illos martyrii corona donasset, ut scribit

παρεδόθη τοῖς σοφοῖς, ἐν ᾧ ἕπερ ἂν ἐκεῖνοι παραγγέλ-
λωσι, τοῦτο μετ' ἐπιμελείας ὑπὸ τῶν οικείων παρα-
φυλάσσηται καθαρὰ ψυχή (85), ἀληθής τε ἤ και
βεβαία ἡ φυλακὴ τῆς κελύσεως τοῦ Θεοῦ· ἐκ γάρτοι
αὐτῆς καὶ τὸ πρὸς τὸν θάνατον ἀδέες ὑπὸ καθαρᾶς
πίστεως καὶ εἰλικρινοῦς περὶ τὸν Θεὸν καθοσιώσεως
φύεται· ἀνθίσταται δὲ ζάλαις κοσμικαῖς, ἀναντα-
γωνίστω θείας ἀρετῆς πεφραγμένη πρὸς τὸ μαρτύ-
ριον (86)· νικήσασα γοῦν ὑπὸ μεγαλοφυχίας τοὺς με-
γίστους φόβους, ἀξιοῦται στεφάνου παρ' αὐτοῦ, ὄν γεν-
ναίως ἐμαρτύρησε (87). Καὶ οὐδὲν ἀμεμνύεται· ἐπίσταται
γάρ, οἶμαι, καὶ τοῦτο θεοδὲν δεδῶσθαι, πρὸς τὸ ὑποστῆ-
ναι, καὶ πληρῶσαι προθύμως τὰ θεία προστάγματα·
διαδέχεται δὴ τόνδε τὸν βίον μνήμη διαρκῆς, καὶ
αἰώνιος δόξα, μάλα εἰκότως· εἴπερ ὁ τε βίος σώφρων
τοῦ μάρτυρος, καὶ τῶν παραγγελεμάτων μνήμων, ἡ
τε τελευτὴ πλήρης (88) εὐρίσκειται μεγαλοφυχίας τε
καὶ εὐγενείας· ὕμνοι δὲ μετὰ ταῦτα καὶ ψαλτήρια
καὶ εὐφημιαί, καὶ πρὸς τὸν πάντων ἐπόπτην Ἐπαινος.
Καὶ τοιαύτη τις εὐχαριστίας θυσία (89) τοῖς ἀνδρά-
σιν ἀποτελεῖται, ἀγνὴ μὲν αἵματος, ἀγνὴ δὲ πάσης
βίας· οὐδὲ μὴ ὀσμὴ λιθάνων ἐπιποθεῖται, οὐδὲ
πυρκαϊά· καθαρὸν δὲ φῶς, ὅσον ἐξαρκέσαι πρὸς
ἐκλαμψιν τοῖς εὐχομένοις· σωφρονέστατα δὲ πολλῶν
καὶ τὰ συμπτώσια (90), πρὸς ἔλεον καὶ ἀνάκτησιν τῶν
δεομένων ποιούμενα, καὶ πρὸς βοήθειαν τῶν ἐκπε-
σόντων. Ἄπερ ἂν τις φορτικὰ εἶναι νομίζῃ, οὐ κατὰ
τὴν θείαν καὶ μακαριωτάτην διδασκαλίαν φρονεῖ.

exciderunt, inopiam sublevandam. Quæ si quis im-

C

ΚΕΦΑΛΑΙΟΝ ΙΓ'.

Ἵτι ἀναγκαῖα τῶν τῆς κτίσεως μερῶν ἢ διαφορὰ, καὶ ὅτι ἡ πρὸς τὸ καλὸν καὶ κακὸν βολὴ τῆς ἀνθρώπων γνώμης ἐστίν· ὅθεν καὶ ἡ κρίσις ἀναγκαῖα καὶ εὐλογος.

Ἦδη δὲ τινες καὶ ἐν τῷ μέμφεσθαι (91) τὸν Θεὸν
νεανιεύονται· Τί δὲ ποτε βουληθεῖς, οὐ μίαν καὶ τὴν

Augustinus in libro viii *De civitate Dei*, capite ultimo. Et hæc est quam Constantinus hoc loco *θυσίαν τῆς εὐχαριστίας* appellat. Verum quia ad memorias et sepulcra martyrum Christiani incrementum hoc sacrificium Deo offerebant, ut ob martyrium premia et coronas atque victorias ei gratias agerent, ideo Constantinus honorem hunc martyribus habitum esse dicit.

(90) *Καὶ τὰ συμπτώσια*. De his Christianorum conviviis, quæ ad sepulcra martyrum fiebant, loquitur idem Augustinus in loco citato his verbis: « Quicumque etiam epulas suas eo deferunt, quod quidem a Christianis melioribus non sit, et in plerisque terrarum nulla talis est consuetudo, tamen quicumque id faciunt, quas cum apposuerint, orant, et auferunt ut vescantur, vel ex eis etiam indigentibus largiantur, sanctificari ibi eas volunt per merita martyrum, » etc. Porro hæc convivia initio quidem sobria fuisse ac modesta. Postea vero, in pejus proficiente licentia, ad ebrietatem ac lasciviam discivere. Atque idcirco plerisque in locis penitus extincta sunt, teste Augustino in epistola 64. In codice Fuk. scriptum est *σωφρονέστατα δὲ πολλῶν καὶ συμπτώσια, etc.*, non πολλῶν, ut habent vulgatae editiones.

(91) *Καὶ ἐν τῷ μέμφεσθαι*. Malim scribere *ἐν τούτῳ*, ut in libro Morsei ad marginem emendatam inveni. Atque ita scribitur in codice Fuk.

αὐτὴν τῶν ὄντων φύσιν ἐτεκτῆνατο, ἀλλὰ διάφορα καὶ ἄ
τὰ πλείοστα ἕνα κτλ τὴν φύσιν ἐκέλευσεν ἀπογεννᾶν ;
ὄθεν καὶ ἡ διαφορά τῶν ἡμετέρων ἡθῶν τε καὶ προαιρέ-
σεων ἦν γὰρ ἰσως ἀμεινον καὶ πρὸς τὸ πειθαρχεῖν τοῖς
κελεύσμασι τοῦ Θεοῦ, καὶ πρὸς τὴν ἀκριβῆ καταλήψιν
αὐτοῦ, καὶ πρὸς τὸ βεβαιουῖσθαι κατὰ τὴν ἐκάστου πί-
στιν (92), ὁμοτρόπους εἶναι πάντας ἀνθρώπους. Τὸ δὲ
τοὺς ἀνθρώπους πάντας ὁμοιοτρόπους εἶναι· ἀξιῶν, κο-
μιδῆ γελῶν· μηδ' ἔννοεῖν, ὅτι οὐχ ἡ περὶ τοῦ κόσμου
διάταξις (93), αὕτη καὶ τῶν κοσμικῶν, οὐδὲ τὰ φυσικὰ
τοῖς ἡθικοῖς ὁμοούσια, οὐδὲ τὰ τοῦ σώματος παθήματα
τοῖς τῆς ψυχῆς πάθει· τὰ αὐτὰ τὸν μὲν γὰρ σύμπαντα
κόσμον (94) φθαρτῶν καὶ ἐπιγελῶν ζῶων μακαριότητι,
ὄση σεμνοτέρα τε καὶ θειοτέρα τυγχάνουσα· καὶ τῆς
θείας ἀγαθότητος οὐκ ἀμοιρον τὸ τῶν ἀνθρώπων
γένος, ἀλλ' οὐχ ἀπλῶς πάντων, οὐδ' ὡς ἔτυχε, ἄ
μόνον δὲ τῶν τὴν θείαν φύσιν ἐξίχνυσάντων, καὶ
τὸ προηγούμενον ἐπιτήδευμα τοῦ βίου προελομέ-
νων, τὴν τῶν θείων ἐπίγνωσιν.

bitatis particeps hominum genus, nec tamen omnes
cipes sunt divinæ bonitatis: sed si soli qui divinam
vitæ institutum ac studium sibi proposuerunt, rerum

quiunt, non unam eandemque omnium naturam
atque indolem fabricavit, sed multa diversa, adoo-
que contraria indote prædita nasci voluit? Ex quo
dissimilitudo morum ac voluntatum inter homines.
orta est. Satius quidem fortassis fuisset ut, quod
spectat ad observationem mandatorum Dei, et ac-
curatam ejus contemplationem, et ad confirmatio-
nem fidei singulorum, omnes homines unius at-
que ejusdem moris fuissent. Verum absurdum
plane ac ridiculum est, id optare, ut omnes ho-
mines iisdem sint moribus præditi, neque ani-
madvertere, aliam mundi totius, aliam earum re-
rum quæ in mundo sunt, ordinationem esse: nec
res naturales ejusdem substantiæ esse ac morales,
nec corporis affectus eosdem esse cum affectibus
animi. Etenim universum hunc mundum longo in-
tervallo superat anima rationalis, tanto beatior
terrenis et corruptioni obnoxiiis animantibus, quanto
augustior est atque divinior: necnon divinæ bo-
nitatis particeps hominum genus, nec tamen omnes
homines promiscue ac sine ullo discrimine parti-
cipēs sunt divinæ bonitatis: sed si soli qui divinam
naturam scrutati sunt, et qui hoc præcipuum
divinarum cognitionem.

ΚΕΦΑΛΑΙΟΝ ΙΔ'.

Ὅτι ἀπειρως ἡ κτιστὴ φύσις ἀπὸ τῆς ἀκτίστου
οὐσίας ἀφέστηκε, πληστον δὲ αὐτῆς τῷ κατ'
ἀρετὴν βίῳ ὁ ἀνθρώπος γίνεταί.

Τὰ γὰρ μὴν ἐκ γενεᾶς τοῖς αἰθίοις συγκρίνειν, μα-
νίας ἐστὶν ὡς ἀληθῶς τῆς τελευτάτης· τῶν μὲν γὰρ
οὐτ' ἀρχὴ τις, οὐτε τέλος, τὰ δ' ἄτε φύντα καὶ γενό-
μενα (95), καὶ τὴν ἀρχὴν τοῦ τε εἶναι καὶ ζῆν ἐν χρόνῳ
λαβόντα, ἀκολουθῶς καὶ τελευτὴν ἐξ ἀνάγκης
ἔχει· τὰ δὲ γενόμενα, τῷ κελεύσαντι γεννηθῆναι
αὐτὰ, πῶς ἂν ἐξισάζοιτο; Ἐὶ γὰρ ὁμοία (96) ταῦτα
ἐκείνω, οὐδὲ πρόσταξις τοῦ γεννᾶσθαι προσηκόντως ἂν
ἐκείνω ἀρμόζοιτο. Ἄλλ' ἐκείνω μὲν οὐδ' ἂν τὰ οὐρά-
νια συγκριθεῖη, ὥσπερ οὐδ' ὁ αἰσθητὸς κόσμος
τῷ νοητῷ, οὐδ' αἱ εἰκόνες τοῖς παραδειγμασιν.
Ἡ δὲ σύγκυσις τῶν πάντων (97), πῶς οὐ γελῶν ;
ἀποκρυπτομένης τῆς τοῦ θείου τιμιότητος τῆ πρὸς
τοὺς ἀνθρώπους, καὶ τὰ γὰρ θηρία συγκρίσει (98)· ἐφε-
σις δὲ δυναστείας, ἀντίβροπος Θεοῦ δυναστεία, πῶς οὐ

(92) Κατὰ τὴν ἐκάστου πίστιν. Scribendum
videtur τὴν καθ' ἐκάστου πίστιν.

(93) Οὐχ ἡ περὶ τοῦ κόσμου διάταξις. Malim
scribere οὐχ ἡπερ ἡ τοῦ κόσμου διάταξις, αὕτη καὶ
τῶν κοσμικῶν.

(94) Τὸν μὲν γὰρ σύμπαντα κόσμον. Post has
voces multa desunt, ut patet ex titulo capituli. Nos
ex corrupto ac mutilo loco qualemcunque sensum
elicere maluimus, quam cum Christophorsono iq-
uum expungere. Savilius quoque in libro suo totam
hanc periodum usque ad illa verba τῆς δὲ θείας
ἀγαθότητος, delevit. Certe in codice Fuk. tota illa
periodus non habetur.

(95) Τὰ δὲ γενόμενα. Christophorsonus legisse
videtur γενόμενα, quod magis placet.

(96) Vulg., εἰ γὰρ ὁμοία. Hunc locum ita corri-
gendum puto: Εἰ γὰρ ὁμοία ταῦτα ἐκείνω, οὐδὲ
πρόσταξις τοῦ γεννᾶσθαι, προσηκόντως ἂν ἐκείνω
ἀρμόζοιτο, id est: Si res quæ generantur æquales
sunt Deo, præceptum quo eas gigni jussit, ipsi uti-
que non conveniret: æqualis enim in æqualem jus
imperiumque habere non potest. Facessat igitur

586 CAPUT XIV

Quod creatura immenso spatio distat a substantia
increata: et quod homo per virtutem proxime ad
Deum accedit.

Porro ea quæ orta sunt cum æternis comparare,
summæ profecto dementia est. Hæc enim neque
principium habent, neque finem. Illa vero cum
orta sint et genita, cumque existendi ac vivendi
certo tempore principium acceperint, exitum quo-
que habeant necesse est. Ea vero quæ genita sunt,
quomodo comparari unquam possint cum eo, qui
ipsa gigni præcepit? Nam si hæc illi æqualia sunt,
præceptum quo ea gigni jussit, non posset ipsi me-
rito convenire. Sed ne cœlestia quidem jure cum
illo conferantur, quemadmodum nec sensibilis
mundus cum intelligibili, nec imagines cum exem-
plari. At confusio et permistio omnium rerum,
nonne prorsus ridicula res est? cum divinæ na-
turæ dignitas obtegatur, si homines ac bestię

emendatio doctorum virorum, quam etiam in co-
dice Fuk. et in libro Moræi reperi: Εἰ γὰρ μανία
ταῦτα ἐκείνω παρεξισάζειν, ἢ πρόσταξις τοῦ γεν-
νᾶσθαι, etc. Verum si ita legeris, nullus est sensus:
nec sequentia cum antecedentibus cohærebunt.
Christophorsonus quidem in suis libris ita repe-
rerat, ut ex versione ejus apparet. Sed vulgata
lectio Regii codicis et veterum schedarum aucto-
ritate fulcitur.

(97) Ἡ δὲ σύγκυσις τῶν πάντων. Musculus le-
gisse videtur σύγκυσις, quod valde probo; vertit
enim: Quomodo autem omnium comparatio non ri-
dicula est, etc. Certe aut ita legendum est, aut ita in-
telligendum. Constantinus enim exæquationem il-
lam omnium rerum vocat confusionem.

(98) Vulg., εἰ τὰ γὰρ θηρία συγκρίσει. Scribendum
procul dubio συγκρίνοιτο. Sic enim argumentatur
Constantinus. Ne cœlestia quidem, inquit, conferri
possunt cum Deo: quanto minus terrestria et bruta
animalia. Hic est sensus hujus loci. Scripti tamen
codices Christophorsoni, Savilli, Gruteri et Fuk.
hunc locum ita exhibent: ἀποκρυπτομένης τῆς τοῦ

comparentur cum Deo. Cupiditas vero potentiae quæ æmula sit et æqualis potentiae divinæ, an non est hominum prorsus amentium, et a modesta ac proba vivendi ratione alienorum? Nam si quidem ad divinam beatitudinem omnino adspiramus, vitam juxta Dei mandata instituere debemus. Sic enim postquam juxta legem a Deo constitutam vixerimus, fato superiores in immortalibus æternisque sedibus ævum degemus. Quippe hæc sola in homine vis est par divinæ potentiae: sincerus ac minime fucatus Dei cultus, et conversio ad ipsum, et eorum quæ Deo accepta sunt, contemplatio atque meditatio: nec in terram pronum atque abjectum esse, sed ad sublimia ac cœlestia, quoad fieri potest, mentem nostram erigere. Ex hujusmodi enim studio, victoria nobis paratur instar multorum bonorum. Causa igitur dissimilitudinis rerum, tum in dignitatis, tum in potentiae distantia posita, hanc habet rationem. Cui libenter quidem acquiescunt, quicumque sapient, et exhibentes, debitum arrogantiae suæ supplicium ferunt.

587 CAPUT XV.

Quæ præcepta tradiderit, et quæ miracula patriverit, et quantopere subditis profuerit Salvator.

Cæterum Dei Filius omnes homines ad virtutem cohortatur, Patris mandatorum doctorem se præbens prudentibus. Nisi forte per summam imprudentiam Ignoramus, eum utilitatis nostræ causa, id est, propter omnium felicitatem, terras peragrasset, et optimis illius temporis viris ad se convocatis, utilissimam doctrinam, velut quoddam modestæ vitæ pharvacum tradidisset: fidem atque justitiam eos docendo, adversus infesti dæmonis invidiam, qui rudes atque imperitos allicere ac decipere solet. Igitur ille ægros quidem invisit, infirmos vero malis quibus oppressi erant levavit; iis etiam qui ad summam inopiam atque egestatem redacti essent, solatium præbuit. Idem mode-

θειου τιμιότητος τῇ πρὸς τοὺς ἀνθρώπους καὶ τὰ γε θηρία συγκρίσει. Quæ lectio melior mihi videtur et elegantior.

(99) Τὸ νικᾶν ἀντὶ πολλῶν ἀγαθῶν, φησὶ. Alludere videtur ad ea quæ leguntur in Apocalypsi, cap. II et III, ubi Deus dicit: *Vincenti dabo coronam*, etc. Certe christiani hominis vita athleticè comparari solet, ut passim occurrit in Epistolis Pauli. Vox autem φησὶ abundat, more Græco, ut norunt Græci sermonis perit.

(1) Vulg. τὴν εὐεργεσίαν. In codice Regio scribitur τὴν εὐξίαν, quemadmodum etiam Rob. Stephanus in variis lectionibus adnotavit. Lego itaque τὴν ἀξίαν cum Christophorsono, Scaligero, Grutero et aliis, vel τὴν ἐπαξίαν, quod ad vestigia scripturæ lectionis propius accedit. In codice Fuk. scribitur καὶ τὴν ἀξίαν.

(2) Τῶν τοῦ Σωτῆρος παραγγελημάτων. Scribendum videtur τῶν τῆς σωτηρίας, ut in margine editionis Genevensis adnotatum est. Possis etiam scribere τῶν τοῦ Πατρὸς. Error enim ex compendiosa scribendi ratione ortus videtur. Certe in codd. Regio, Fuk., et in schedis hoc loco scribitur θρς.

μαϊνομένων ἀνθρώπων ἐστὶν, ἀπεστραμμένων τε τὸν σώφρονα καὶ ἐνάρετον βίον; Εἰ γὰρ ὅπως τῆς θείας εὐτυχίας ἀντιποιούμεθα, χρὴ τὸν βίον διαγεῖν κατὰ τὴν τοῦ Θεοῦ κέλευσιν· οὕτω γὰρ μοναῖς ἀθανάτοις καὶ ἀγήροσι, κρείσσους πάσης εἰμαρμένης διάφορον τὸν βίον, κατὰ τὸν ὑπὸ Θεοῦ νόμον ὀρισθέντα βιώσαντες· μόνη γὰρ ἀντὶ ῥήματος Θεοῦ δυνάμειος ἀνθρωπίνῃ δυνάμει, ἢ εἰλικρινῆς καὶ ἰσόλοος πρὸς τὸν Θεὸν λατρεία, καὶ ἡ εἰς αὐτὸν ἐπιστροφή, θεωρία τε καὶ μάθησις τῶν ἀρεσκόντων τῷ Κρείττονι, καὶ τὸ μὴ εἰς γῆν νενευκέναι, ἀλλ' ὅση δυνάμει, τὴν διάνοιαν ἐπι τὰ ὀρθὰ τε καὶ ὑψηλὰ ἀναβιδάζειν· ἐκ γάρτοι τῆς ἐπιτηδεύσεως ταύτης, τὸ νικᾶν ἀντὶ πολλῶν ἀγαθῶν, φησὶ (99), περιγίγνεται. Ἡ τοίνυν αἰτία τῆς τῶν ὄντων διαφορᾶς, κατὰ τε τὴν ἀξίαν καὶ ἐν τῇ τοῦ δύνασθαι παραλλαγῇ, τοῦτον ἔχει τὸν λόγον· ὅτι περὶ θοῦται μὲν οἱ εὖ φρονούντες, καὶ εὐχαριστοῦσιν ἐξαισίως, οἱ δ' ἀχαριστοῦντες, ἴληθιοι, καὶ τὴν ἀξίαν (1) τῆς ὑπερφηανίας κομίζονται τιμωρίαν.

maximas gratias agunt. Stulti vero ingratos sese

ΚΕΦΑΛΑΙΟΝ ΙΕ'.

Ὅσα ὁ Σωτὴρ ἐδίδαξε, καὶ ἐθουματούργησε, καὶ τοὺς ἀρχομένους ὠφέλησεν.

Καὶ μὴν ὁ τοῦ Θεοῦ παρακαλεῖ παῖς πρὸς τὴν ἀρετὴν ἅπαντας, διδάσκαλον ἑαυτὸν τοῖς εὖ φρονοῦσι τῶν τοῦ Σωτῆρος παραγγελημάτων (2) καθιστάς· εἰ μὴ ἄρα λανθάνομεν ἑαυτοὺς, κακῶς ἀγνοοῦντες, ὅτι διὰ τὸ ἡμῖν συμφέρον, τουτέστι διὰ τὴν τῶν ἀνθρώπων μακαριότητα, τὴν γῆν περιενόστησε, καὶ καλέσας ὡς ἑαυτὸν τοὺς ἀρίστους τῶν τηλικαῦτα βιωφελῶν (3), παιδεῖαν ἐπαίδευσσε, σώφρονος βίου φάρμακον, πίστιν καὶ δικαιοσύνην αὐτοὺς ἐκδιδάξας, ἀντικρὺ τοῦ ἐκ τῆς ἀντικειμένης φύσεως φθόνου, ὅτι δελεάζειν (4) καὶ ἐξαπατᾶν τοὺς ἀπειροὺς προσφιλέας. Τοιγαροῦν νοσοῦντας μὲν ἐπεσκέπτετο, ἀρρώστους δὲ τῶν περιεχόντων κακῶν ἐκούφιζε, παρεμβεῖτο δὲ καὶ τοὺς εἰς τοῦσχατον πενίας τε καὶ ἀπορίας προδεδηκίας, ἐπήγει δὲ τὸ μετὰ λόγου (5) τῆς φρονήσεως μέτρον.

(3) Τῶν τηλικαῦτα βιωφελῶν. Christophorsonus hunc locum ita vertit: *Ei ex illis qui id temporis hominum vitæ adjumento fuerunt, longe optimos advocasse ait se*. Sed quis unquam ita locutus est, τὸς ἀρίστους τῶν βιωφελῶν? Quare non dubito, quia locus ita distinguendus et corrigendus sit, καὶ καλέσας ὡς ἑαυτὸν τοὺς ἀρίστους τῶν τηλικαῦτα βιωφελῶν παιδεῖαν ἐπαίδευσσε, id est, *Ei optimis illius temporis viris ad se convocatis, utilissimam doctrinam tradidit*. In libr. Fuketii ac Turnebi legitur τῶν τηλικαῦτα.

(4) Vulg. ὅτι δελεάζειν μέν. In libr. Turnebi ac Morzei emendatur δελεάζειν καὶ ἐξαπατᾶν, etc. Codex autem Fuk. ἢ δελεάζειν καὶ ἐξαπατᾶν rectius scriptum habet.

(5) Τὸ μετὰ λόγου. In editione R. Stephani excensum erant τὸ μετὰ λόγου τῆς φρονήσεως μέτρον, quam scripturam confirmant etiam Regius eod. et Fuk., et schedæ. Sed in libro Morzei emendatum inveni μετ' εὐλόγου. Quam emendationem nescio cur Genevensis in textum admisserunt. Τῆς φρονήσεως μέτρον, idem est quod μετριοφρονεῖν. Paulus apostolus dicit *sapere ad sobrietatem*.

φέρειν τε γενναίως καὶ ἀνεξικάκως παντοίαν μὲν ὕδριν, παντοίαν δὲ καταφρόνησιν, προσέταξε· διδάσκων ἐπίσκοψίν τινα τοῦ Πατρὸς (6) εἶναι τοιαύτην, ὡστ' αὐτὸν νικᾶν τοὺς μεγαλοψύχως φέροντας τὰ προσπίπτοντα· ταύτην γὰρ ὑπερφυῶς ἐξοχωτάτην ἰσχὺν εἶναι διεβεβαιοῦτο, στεγρότητα διανοίας μετὰ φιλοσοφίας· ἥτις ἐστὶ τοῦ ἀληθοῦς καὶ τοῦ ἀγαθοῦ (7) γνώσις, ἐθίζουσα καὶ τοὺς μετὰ δικαιοσύνης πελουτοῦντας, κοινωνεῖν τῶν παρόντων τοῖς πενιχρωτέροις φιλανθρωπῶν διανεμήσει· δυναστείαν παντὶ τρώπῳ κυλιώων, δεικνύς τε, ὅτι ὡς περ μετρίους προσήλθεν, οὕτω μετρίους καταλείψει τοὺς ἀφέντας χαρίζομενος. Τοιαύτη δὲ καὶ τοσαύτη πείρα δοκιμάσας τὴν πίστιν τῶν ὑπηκόων δῆμων, παρεσκευάζεν αὐτοὺς οὐ μόνον τῶν δεινῶν τε καὶ φοβερῶν καταφρονητάς, ἀλλὰ καὶ τῆς εἰς αὐτὸν ἐλπίδος γνησιωτάτους μαθητάς. Καὶ δὴ ποτε λίαν ἐξάντα τῷ θυμῷ τινα τῶν ἐταίρων καταπτώμενος, λόγους κατέστειλεν· ἐτύγχανε δ' ἐκεῖνος ξιφῆρης τινὲ ἐπιφοιτῶν (8), τὴν ἐαυτοῦ ψυχὴν τῆς τοῦ Σωτῆρος ἀπογυμνώσας ἐπικουρίας· τοῦτον δὲ μένειν κατὰ σχολὴν ἐκέλευσε, καὶ μεθιέναι τὸ ξίφος, ἐγκάλων ὡς ἀπελπίσαντι τῆς πρὸς αὐτὸν καταφυγῆς, νομοθετῶν δὲ διαβρόδῃην, πάντα τὸν ἀδικῶν χειρῶν κατάρξαντα (9), ἢ πρὸς τὸν καταρξάμενον ἀδικεῖν ἐπιχειρήσαντα, ξίφει τε χρησάμενον, ἀπολείσθαι βιαίως. Ἦδε ἐστὶν ὡς ἀληθῶς ἢ οὐράνιος σοφία, αἰρεῖσθαι τὸ ἀδικεῖσθαι πρὸ τοῦ ἀδικεῖν· καὶ γενομένης ἀνάγκης, ἐτοιμῶς ἔχειν κακῶς πάσχειν μᾶλλον, ἢ ποιεῖν· μεγίστου γὰρ δυνατός τοῦ ἀδικεῖν κακοῦ (10), οὐχ ὁ ἀδικούμενος, ἀλλ' ὁ ἀδικῶν τῇ μεγίστῃ περιβέβληται τιμωρίᾳ. Τῷ δ' ὑπηκόῳ τοῦ Θεοῦ ἐξῆν (11) μήτε ἀδικεῖν μήτε ἀδικεῖσθαι, θαρβήσαντι τῇ προστασίᾳ τοῦ παρόντος καὶ ἐπικουροῦντος αὐτῷ Θεοῦ, πρὸς τὸ μηδένα τῶν ὑπηκόων αὐτοῦ βλαθεῖναι. Πῶς δ' ἂν αὐτὸς ἐαυτῷ βοηθοῖη (12), Θεῷ θαρβῶναι· Μάχη δ' ἦν (13) μεταξὺ δυοῖν, καὶ ἀμφιβολοῦν τὸ τῆς νίκης· οὐδεὶς δ' εὖ φρονῶν τὰ ἀμφιβολα πρὸς τῶν ἀραρότων προαιρεῖται. Πῶς δὲ ἐμελλε περὶ τῆς τοῦ Θεοῦ παρουσίας

A stiam ac civilitatem animi cum ratione conjunctam præcipue laudavit, inssitque ut omnem injuriam et contumeliam forti ac Patienti animo ferremus: docens nos hujusmodi esse patris sui visitationem: adeo ut qui casus omnes generose perferrent, ii semper victoriam reportarent. Hoc enim summum robur esse affirmabat, constantiam animi conjunctam cum philosophia, quæ nihil aliud est quam veritatis bonique cognitio, assuefaciens homines qui divitias bonis artibus comparatas possident, eas ut pauperibus humaniter impertiant. Dominationem vero omnino prohibet, palam denuntians, se sicut ad humiles juvenandos adventit, ita et iis qui humiles despexerint, gratificari destitutum. Hujusmodi igitur experimento cum subditorum sibi populorum fidem explorasset, eos non modo contemptores gravissimarum ac formidabilium rerum, sed etiam spei in ipsum ac fiduciæ genuinos discipulos effecit. Quin etiam unum ex sodalibus suis, qui iracundia vehementius exarserat, verbis objurgans repressit. Invaserat tum ille districto gladio nescio quem, ut Servatori opem ferret. At Servator quiescere illum et gladium dimittere præcepit, graviter hominem objurgans, quod ipsius præsidio ac patrocinio diffidisset. Hancque diserte legem tulit, eum qui ferire alterum esset aggressus, aut qui ferientem lædere conatus fuisset, **588** et generaliter quicumque gladio uteretur, violenta morte esse perituro. Hæc est revera cælestis sapientia: injuriam pati malle quam facere, et quoties necessitas exegerit, eo animo esse, ut damnum accipiamus potius quam inferamus. Cum enim maximum malum sit injuriam facere, non is qui patitur, sed is potius qui facit injuriam, gravissimo afficitur supplicio. Ei porro qui Deo subjectus sit, integrum est, nec facere injuriam nec pati, dummodo confidat patrocinio Dei, qui præsens ipsi adest, et auxilium affert, ne quis eo-

(6) *Ἐπίσκοψίν τινα τοῦ Πατρὸς*. Malim scribere ἐπίσχεψιν, ut in margine editionis Genevensis adnotatum est. Hujusmodi enim calamitates, quæ viris bonis interdum contingunt, visitationes Dei vulgo vocare consuevimus. Christophorsonus tamen vulgatum scripturam secutus, *mandatum* vertit.

(7) *Τὸν ἀληθοῦς καὶ τοῦ ἀγαθοῦ*. In libro Moræi vir doctus ad marginem emendavit τὰγαθοῦ, quod non displicet. Multa enim in hac oratione sunt Platonica.

(8) *Ἐπιφοιτῶν τινὰ ἐπιφοιτῶν*. Lego ξιφῆρης, ut est in libro Moræi; in quo etiam emendatur τινὲ ἐπιφοιτῶν, non male. In codice etiam Fuk. scribitur ξιφῆρης τινὲ ἐπιφοιτῶν.

(9) *Ἦδε πάντα τὸν ἀδικῶν χειρῶν κατάρξαντα*. Hic locus ex Fuk. ac Turnebi libr. ita restituendus est, νομοθετῶν διαβρόδῃην, πάντα τὸν ἀδικῶν χειρῶν κατάρξαντα, etc. Quod autem sequitur, ἢ πρὸς τὸν καταρξάμενον ἀδικεῖν ἐπιχειρήσαντα, malleim equidem scribere ἀνταδικεῖν ἐπιχειρήσαντα.

(10) *Μεγίστου γὰρ δυνατός τοῦ ἀδικεῖν κακοῦ*. In libro Moræi vir doctus ad marginem adnotavit hæc verba: *Σωκρατικῶν περὶ ἀδικίας*. Multa certe in hac oratione ex Platonis philosophia desumpta sunt,

quæ eruditus lector per se ipse poterit agnoscere.

(11) *Τῷ δ' ἀπὸ τοῦ Θεοῦ ἐξῆν*. In cod. Fuk. ac Turnebi legitur ἐξόν.

(12) *Υἱὸς αὐτοῦ βοηθεῖν*. Scaliger, Gruterus aliique emendantur βοηθοῖη Θεῷ θαρβῶν, quam emendationem etiam in libro Moræi scriptam reperi. Posset etiam scribi βοηθεῖν ἐμελλε, rejectis duabus ultimis vocibus, quas parum necessarias hic esse nemo non videt. Sed codex Fuk. plane consentit cum libris illis Scaligeri et Gruteri.

(13) *Μάχη δ' ἦν*. Non dubito quin scribendum sit, οὕτως γὰρ μάχη μὲν ἦν μεταξὺ δυοῖν, ubi ἦν positum est pro εἶη vel pro ἐμελλεν εἶναι. Verum interpretes qui hanc Constantini orationem Græcæ vertit, parum peritus fuit linguæ Græcæ, nec satis diligens, ut ex pluribus locis apparet. Reddit hic rationem Constantinus, cur cultores summi Dei nunquam velint seipsos ulcisci, et vini vi repellero. Nam si id facerent, inquit, pugnarent quidem cum adversario, verum incerti essent de victoria. At si se minime defenderint, tunc certissimam habeant victoriam, Deo scilicet pro ipsis pugnante. Hic est sensus hujus loci, quem miror a Christophorsonæ perceptum non fuisse, nec a Musculo.

rum qui ipsi parent, ullo afficiatur incommodo. Quomodo vero ipse sibi succurrere conaretur? Prælium enim futurum esset inter duos, anceps vero atque incerta victoria. Atqui nemo unquam sana mente præditus, res incertas certis antepōnit. Quonam autem modo de præsentia et auxilio Dei dubitaturus sit is, qui tot pericula expertus est, et qui ex omnibus semper discriminibus solo Dei nutu facillime evasit, qui per mare, quod Servatoris mandato constratum erat, et transeuntibus populis solidam præbebat viam, ambulavit? Hæc enim certissima ac firmissima, ut opinor, basis est fidei, hoc fundamentum fiduciæ, cum admirabiles hæc res et incredibiles Dei providentis jussu perfici videmus. Hinc etiam fit, ut cum quis in periculum calamitatis incidit, nequaquam illum pœniteat fidei suæ, utque spem in Deo firmam atque inconcussam retineat. Qui quidem habitus ubi semel animo inhæsit, Deus in interiori cogitatione sedem habet. Hic autem cum invictus sit, animus quoque ille qui invictus in interiori cogitatione possidet, ab ingruentibus periculis nunquam vinci poterit. Præterea istud ipsum ex Dei victoria didicimus: qui omnes homines providentia sua complexus, cum ab impiis et iniquis contumeliose acceptus fuisset, nullo ex passione percepto damno, triumphum maximum et B

A και βοηθείας ἀμφιβάλλειν, ὁ τοσοῦτων μὲν ἐν πείρᾳ γενόμενος κινδύνων, ἀεὶ δ' εὐχερῶς ῥυσθεὶς ἀπὸ τῶν δεινῶν μόνῳ Θεοῦ νεύματι (14), ὁ διὰ θαλάσσης ἔδοιτορῆσας παραγγέλματι τοῦ Σωτῆρος καταστροφείσης, καὶ στερεὰν παρασχομένης ὁδὸν τοῖς διαποντοῖς δῆμοις; Αὕτη γὰρ, οἶμαι, προφανῆς ὑποβάθρα πίστεως, καὶ θεμέλιος οὗτος πεποιθήσεως, ἤνικα ἂν τὰ θαυμασὰ ταῦτα καὶ ἀπίστα, γινόμενα καὶ ἐπιτελούμενα ἱστοροῦμεν τῆ τοῦ προνοούντος κελύσει· ἐνετύθεν δὲ καὶ τὸ μὴ μεταμέλειν ἐπὶ τῇ πίστει (15) παραγίνεται, ἤνικα ἂν τις προσπίπτει πείρᾳ κακῶν (16), καὶ τὸ ἄτρεπτον ἔχει τὴν πρὸς τὸν Θεὸν ἐλπίδα· ταύτης γὰρ τῆς ἐξῆς ἐγγενομένης τῇ ψυχῇ, ἴδρυται κατὰ τὴν διάνοιαν ὁ Θεός· ἀήττητος δ' οὗτος· οὐδὲ ἡ ψυχὴ ἄρα τὸ ἀήττητον (17) ἔχουσα κατὰ τὴν ἐαυτῆς διάνοιαν, ὑπὸ τῶν περιεστώτων δεινῶν κρατηθήσεται. Παρὰ δὲ (18) τοῦτο μεμαθήκαμεν ἐκ τῆς τοῦ Θεοῦ νίκης, ὅς τὴν ὑπὲρ τῶν πάντων πρόνοιαν ποιούμενος, ὑπὸ τῆς τῶν ἀσεβούντων ἀδικίας ἐμπαρονηθείς, μηδεμίαν ἐκ τοῦ παθήματος καρπωσάμενος βλάβην, μέγιστα νικητήρια καὶ ἀίδιον τινα στέφανον κατὰ τῆς πονηρίας ἀνεθήσατο· ἐπὶ τέλος μὲν ἀγαθῶν τὴν προαίρετιν τῆς αὐτοῦ προνοίας καὶ στοργῆς τῆς περὶ τοὺς δικαίους, συντρίψας δὲ τὴν τῶν ἀδίκων τε καὶ ἀσεβῶν ὀμότητα.

immortalem coronam devicta improbitate est assecutus: quippe qui et propositum providentiæ suæ ac benevolentię erga justos ad exitum perduxerit, et impiorum injustorumque hominum crudelitatem conculcaverit.

589 CAPUT XVI.

Quod Christi adventus prædictus sit a prophetis: et quod ad simulacrorum et urbium simulacra colentium eversionem ordinatus fuerit.

Cæterum et passio illius jamdudum prænuntiata fuerat a prophetis, et corporalis ejusdem natiuitas. Prædictum quoque fuerat tempus ipsum incarnationis, quod injustitiæ et intemperantiæ exorta germina, quæ justis actibus et moribus noceant, e medio tollerentur, utque universus orbis prudentiæ ac modestiæ particeps fieret, lege scilicet quæ a Servatore promulgata est, in omnium fere mortalium mentibus prævalente, ac divini quidem Numinis cultu confirmato, dæmonum vero superstitione deleta. Quæ quidem superstitio, non modo brutorum animalium, verum etiam humanorum corporum immolationes invexerat, et scelerata ararum piacula: quippe cum juxta leges Assyrio-

(14) Vulg. μόνου Θεοῦ νεύματι. Scribendum D μόνῳ, ut in libro Moræi emendatum inveni. Et paulo post lego παρασχομένης ὁδόν, ut est in eodem libro. Subauditur enim θαλάσσης. In codice Fuketii et in veteribus schedis legitur μόνῳ Θεοῦ νεύματι.

(15) Ἐνετύθεν δὲ καὶ τὸ μὴ μεταμέλειν ἐπὶ τῇ πίστει. In codice Fuk. scribitur μὴ μεταμέλεισθαι.

(16) Ἠνίκα ἂν τις προσπίπτει πείρᾳ κακῶν. Malim scribere πείρα in nominativo; id enim multo elegantius mihi videtur. Mox legendum est procul dubio καὶ τὸ ἄτρεπτον ἔχειν, etc. Subauditur enim verbum παραγίνεται, quod paulo ante præcessit. In

ΚΕΦΑΛΑΙΟΝ ΙΓ'.

Τὴν Χριστοῦ παρουσίαν προειρηθῆναι μὲν τοῖς προφήταις, ἐπὶ καταστροφῇ δὲ τῶν εἰδώλων καὶ τῶν εἰδωλικῶν γενέσθαι πόλεων.

Ἄλλὰ τὸ μὲν πάθῃμα ἐκείνου ὑπὸ τῶν προφητῶν ἤδη προκεκήρυκτο, προκεκήρυκτο δὲ καὶ ἡ σωματικὴ γέννησις αὐτοῦ, προεῖρητο δὲ καὶ ὁ καιρὸς τῆς ἐνσωματώσεως, καὶ ὡς τῆς ἀδικίας (19) τε καὶ ἀκολασίας ἐκφύοντα γεννήματα, τὰ λυμαινόμενα τοῖς δικαίοις ἔργοις καὶ τρόποις, ἀναιρεθῆναι, πᾶσα δὲ ἡ οἰκουμένη φρονήσεως τε καὶ σωφροσύνης μετάσχοι, ἐπικρατήσαντος σχεδὸν ταῖς πάντων ψυχαῖς τοῦ θεοπισθέντος ὑπὸ τοῦ Σωτῆρος νόμου, καὶ θεοσεβείας μὲν ῥωσθείσης, δεισιδαιμονίας δὲ ἐξαλειφθείσης· δι' ἣν οὐ μόνων ἀλόγων ζῶων σφαγαί, ἀλλὰ καὶ ἀνθρωπίνων ἱερευμάτων θυσίαι, καὶ ἐναγῆ μίσματα βωμῶν ἐπενόθηθαι, κατὰ τε Ἀσσυρίους καὶ Αἰγυπτίους νόμους, χαλκηλάτοις ἢ καὶ πλαστοῖς ἐνδάμασι

codice Fuk., et in schedis scribitur ἤνικα ἂν τις προσπίπτει πείρα κακῶν, καὶ τὸ ἄτρεπτον ἔχη, etc.

(17) Τὸ ἀήττητον. Ad oram codicis Moræani emendatur τὸν ἀήττητον ἔχουσα. Quam lectionem secutus est Christophorsonus. Atque ita scribitur in codice Fuketii.

(18) Παρὰ δέ. Lego πρὸς δέ, τοῦτο μεμαθήκαμεν, ubi πρὸς adverbialiter sumitur pro προσέτι.

(19) Καὶ ὡς τῆς ἀδικίας. In libro Moræi ad marginem emendatur καὶ ὡς τῆς ἀδικίας, etc., quam scripturam in interpretatione sua expressit Christophorsonus. Mihi hæc locutio parum Græca videtur. Itaque malim scribere ἐν ᾧ τὰ τῆς ἀδικίας. Codex tamen Fuk. habet καὶ ὡς τὰ τῆς, etc.

σπαριαζόντων ψυχὰς δικαίας· τοιγάρτοι καρπὸν ἤρασαν τὸν προσήκοντα τοιαύτῃ θρησκείᾳ· Μέμφις καὶ Βαβυλῶν ἐρημωθήσεται, καὶ ἀοικητοὶ καταλειφθήσονται μετὰ τῶν πατρῶων θεῶν. Καὶ ταῦτ' οὐκ ἐξ ἀκοῆς λέγω, ἀλλ' αὐτοὺς τε παρῶν καὶ ιστορήσας, ἐπόπτης τε γενόμενος (20) τῆς οὐκ ἐπιτυχίας τῶν πόλεων καὶ δυστυχῶς Μέμφις. Ἠρῆμωσε δὲ Μωϋσῆς (21) κατὰ τὴν θείαν πρόσταξιν τὴν τοῦ δυνατωτάτου τότε Φαραῶν χώραν, ὃν ὑπεροψία κατέθραυσε (22) τὸν τε στρατὸν αὐτοῦ πολλῶν καὶ μεγίστων ἐθνῶν νικηφόρον, πεφραγμένον τε καὶ καθωπλισμένον (23), οὐ βελῶν τοξεύμασιν, οὐδ' ἀκοντίων ῥιπαῖς, μόνῃ δ' ὁσίᾳ προσευχῇ καὶ ἡμέρῳ λιτανεῖα καθέλειν.

ΚΕΦΑΛΑΙΟΝ ΙΖ'.

Περὶ τῆς Μωϋσέως σοφίας ζηλωθείσης παρὰ τῶν ἔξωθεν σοφῶν, καὶ περὶ Δαριήλ καὶ τῶν τριῶν παιδῶν.

Οὐδεὶς δ' ἂν ἐκείνου τοῦ δήμου μακαριώτερος γέγονε πώποτε, ἢ γένοιτο, εἰ μὴ τὰς ψυχὰς αὐτῶν ἐκόντες τοῦ ἀγίου Πνεύματος ἀπεκέρυξαν. Τί δ' ἂν εἴποι τις ἄξιον περὶ Μωϋσέως; Ὅς ἀτακτὸν ἄσπετον εἰς τάξιν ἀγαγὼν, πεῖθοί τε καὶ αἰδοί τὰς ψυχὰς αὐτῶν κατακοσμήσας, ἀντὶ μὲν αἰχμαλωσίας, ἐλευθερίαν αὐτοῖς ἔδωκεν, ἀντὶ δὲ σκυθρωπότητος, φαίδρους ἔποιε, καὶ εἰς τοσοῦτον τὴν ψυχὴν αὐτῶν προηγάγετο, ὥστε τῆ λαν ἐπὶ τάναντια μεταβολῇ, τῇ τε τῶν κατορθωμάτων εὐτυχίᾳ ἀλαζονέστερον τὸ φρόνημα τῶν ἀνδρῶν γενέσθαι· ὃς τοσοῦτον ὑπερῆρε σοφίᾳ τοῦς πρὸ αὐτοῦ, ὥστε καὶ τοῦς ἐπαινομένους ὑπὸ τῶν ἐθνῶν ἦτοι σοφοῦς καὶ φιλοσόφους (24), ζηλωτὰς τῆς ἐκεῖ.

(20) Ἐπόπτης τε γενόμενος. Ait Constantinus se excidium et vastitatem duarum olim potentissimarum urbium, Memphis scilicet et Babylonis, eorundem spectasse. Quærendum igitur est a nobis, quoniam tempore Constantinus ad ea loca profectus sit. In Ægyptum quidem juvenis admodum profectus est, cum in Diocletiani comitatu militaret, et obsidibus instar ab eo teneretur. Multis enim annis Diocletianus in Ægypto bellum gessit adversus Achilleum, qui in Ægypto rebellaverat, ut scribit Eutropius. Ex Ægypto postea Constantinus una cum Diocletiano venit in Syriam, et per Palestinam provinciam transivit, ubi primum ab Eusebio visus est, ut ipse testatur. Venerat autem Diocletianus in Syriam, ut Galerium Cæsarem qui cum Persis bellum gerebat, copiis suis adjuvaret. Mansitque diutius in Syria, ut pacem cum Persis componeret, quemadmodum discimus ex Historia Petri Patricii. Tunc igitur Constantinus Babylonis rudera et reliquias spectare potuit.

(21) Vulg. ἢ Μωϋσῆς. Hunc locum sola transpositione corruptum esse existimo. Sensus enim apertissimus est, si verba restitueris in hunc modum: Μέμφις ἡρῆμωται, ἢ τοῦ δυνατωτάτου τότε Φαραῶν ὑπεροψία ὃν Μωϋσῆς κατὰ τὴν θείαν πρόσταξιν κατέθραυσε, etc. Quid his verbis planius? ὑπεροψία hic est gloria, τὸ καύχημα, qua scilicet sese efferebat Pharaon. Facessat igitur conjectura Christophorsoni, Gruteri et aliorum. Et hæc quidem olim fuit conjectura nostra de hujus loci lectione; sed postea Fuketianum codicem nacti, veram ac germanam lectionem deprehendimus. Sic enim in eo legitur: Ἐπόπτης τε γενόμενος τῆς οὐκ ἐπιτυχίας τῶν πόλεων καὶ δυστυχῶς Μέμφις ἡρῆμωσε δὲ Μωϋσῆς κατὰ τὴν θείαν πρόσταξιν τὴν τοῦ δυνατωτάτου τότε Φαραῶν χώραν, etc. Atque ita plane le-

rum et Ægyptiorum, æreis ac figlinis simulacris innocentes homines mactarentur. Unde et mercedem tali religione dignam reulerunt. Memphis, inquit, et Babylon vastabitur; et utraque deserta relinquetur cum diis patriis. Atque hæc ego non auditione accepta commemoro, sed quæ ipsemet præsens vidi; miserandæ harum urbium sortis spectator factus. Jacet deserta Memphis, illa potentissimi quondam Regis Pharaonis sedes, quem superbia elatum Moyses jussu Dei percussit: et exercitum illius multarum et maximarum gentium victorem, armis probe instructum ac munitum, non telorum ac jaculorum missilibus, sed pura duntaxat precatione et quietâ supplicatione delevit.

CAPUT XVII.

De sapientia Moyses quam gentilium sapientes æmulati sunt: item de Daniele et de tribus pueris.

Nullus porro beatior unquam illo populo fuit aut futurus esset, nisi mentes suas a divino Spiritu abstraxisset. Mosem vero quis est qui pro merito laudare possit? Qui cum confusam antea Judæorum multitudinem in certos ordines digessisset, eorumque animos obsequio et verecundia exornasset, pro servitute quidem libertatem eis reddidit; pro moestitia vero hilaritatem; qui eorundem animos tan-topere erexit, ut ob iusperatam rerum suarum in melius mutationem, 590 et ob prosperos successus atque victorias, fastu quodam et insolentia efferrerentur; qui reliquos omnes qui ipsum ætate præcesserant, sapientia usque adeo superavit, ut

gitur in codd. Turnebi et Gruteri, nisi quod distinctio illa quam posuimus, propria est codicis Fuk., in quo post Μέμφις punctum apponitur. Μέμφις igitur in genitivo dixit interpres hujus orationis, cum Μέμφεως dicere debuisset. Sed et οὐκ ἐπιτυχίας ponitur pro οὐκ ἐπιτυχίας. Porro juxta hanc lectionem, solam Memphin a se visam esse ait Constantinus, quod equidem verius puto. Neque enim Babylonem unquam videre potuit, quippe qui nunquam in Assyriam penetraverit. In schedis Regiis ita legitur hic locus, τῆς οὐκ ἐπιτυχίας τῶν πόλεων τύχης· Μέμφις ἡρῆμωσε, etc., ut in vulgatis editionibus. In codice autem Regio ἡρῆμωται legitur, ut edidit Stephanus. Savilius vero in libro suo hunc locum ita emendavit, πόλεων τύχης· Μέμφις ἡρῆμωται ἡρῆμωσε δὲ Μωϋσῆς, etc. Sed frigidum esset illud Μέμφις ἡρῆμωται, nec cum sequentibus cohærens. Quid quod nec Christophorsonus ea verba in interpretatione sua retinuit?

(22) Ὁν ὑπεροψία κατέθραυσε. Christophorsonus vertit, Quem insolentia elatum perfrēgit. Ex quo apparet, eum supplēvisse ἐπηρμένον aut quid simile. Sed nihil opus est hac emendatione, cum ὑπεροψία in nominativo accipi possit. Certe in omnibus nostris codicibus Reg., Fuk., et schedis, legitur absque lōta subscripto. Sic infra loquitur, capite 19, ἢ ἀγνοία τὰς ψυχὰς τῶν ἀνθρώπων ἔθραυσε, etc.

(23) Πεφραγ. τε καὶ καθωπλισμένον. Sic legitur in codice Fuk. et in schedis Regiis. Nec displicet Valesio conjectura Savilii, qui legi vult in nominativo πεφραγμένους et καθωπλισμένους. Mox ubi legitur ἡμέρῳ λιτανείᾳ, mallet idem Valesius scribere ἡρεμάλῳ. Edict.

(24) Καὶ φιλοσόφους. Omissa hic videtur esse particula, qua adjecta longe elegantior fiet oratio.

qui a Gentilibus plurimum celebrantur seu sapientes seu philosophi, sapientiæ illius æmulatores exstiterint. Pythagoras certe sapientiam ejus æmulatus, modestiæ causa tantopere celebratus est, ut Plato vir modestissimus, abstinentiam illius velut exemplum sibi ad imitandum proponeret. Daniel quoque, quis qui futura prædixit, et qui summæ cujusdam magnitudinis animi specimen edidit, morumque et totius vitæ sanctitate excelluit, qualem et quam asperam tyranni illius qui tum in Syria dominabatur, sævitiam superavit? Nomen huic erat Nabuchodonosor; ejus stirpe omni funditus deleta, ingens illa et formidabilis potentia ad Persas translata est. Erant in ore omnium, sicut in hunc usque diem multis hominum sermonibus celebrantur, opes regis illius; et circa illicitam religionem importuna sedulitas, et ad fabricanda deorum simulacra ingens copia cujusque generis metallorum: templorum item culmina cælum ipsum, ut ita dicam, contingentia; formidabiles denique religionis leges, et ad sævitiam comparatæ. Verum hæc omnia ob sinceram in Deum pietatem Daniel contempnens, importunum illud tyranni studium, gravissimi cujusdam mali causam fore prædixit. Nec tamen tyranno persuasit. Opum quippe affluentia, maximo impedimento est ad recte sentiendum. Tandem vero mentis suæ feritatem rex declaravit, justum atque insontem feris bestiis lapidandum objici jubens. Fratrum item illorum in martyrio subeundo consensio, generosa fait inprimis. Quos posteri deinceps imitati, ingentem gloriam ob fidem erga Servatorem retulerunt. Qui ab igne et fornace cæterisque cruciatibus ad consumenda ipsorum corpora comparatis nullatenus læsi, inclusas undique in fornace flammæ, castorum corporum objectu contactuque propulerunt. Porro Assyriorum imperio Dei ultione et fulminum jactibus exciso, Daniel divina providentia ad Cambyses Persarum regem se contulit. Hic vero etiam illum vexavit invidia, et exitiales magorum insidie, et multorum maximorumque discrimina continua successio. Quibus omnibus, adjuvante Christi providentia, facillime liberatus **591** in omni genere virtutis spectatus enituit. Nam cum

Α του σοφίας γενέσθαι. Πυθαγόρας γάρ την ἐκείνου σφίαν μιμησάμενος, εις τοσοῦτον ἐπὶ σωφροσύνη διαβεβήθηται, ὥστε καὶ τῶ σωφρονεστάτῳ Πλάτῳ παράδειγμα τὴν ἑαυτοῦ ἐγκράτειαν καταστήσαι. Δανιὴλ δ' (25) ὁ θεσπίσας τὰ μέλλοντα, καὶ τῆς ἐξοχωτάτης μεγαλοψυχίας ἐργάτης, τῶν τε καὶ παντὸς βίου κάλει διαπρέψας, πόσῃν τινὰ καὶ πῶς τραχείαν κατηγωνίσαστο δυσχέρειαν τοῦ κατὰ Συρίαν τότε τυράννου; "Ὀνομα δ' ἐκείνου. Ναβουχοδονόσορ ἦν, οὐ πάσης τῆς γενεᾶς ἐξαιλειφθείσης, ἡ σεμνὴ καὶ ὑπερμεγέθης ἐκείνη δύναμις πρὸς τοὺς Πέρσας ἀγίληθε. Διαβόητος γάρ ἦν καὶ ἀκρι νῦν ἐστὶν ὁ πλοῦτος τοῦ τυράννου, καὶ ἡ ἀκαιρος περὶ τὴν μὲν δέουσαν θρησκείαν ἐπιμέλεια, μετὰλλων τε παντοδαπῶν οὐρανομήκη ὑψώματα, φρικτοὶ τε καὶ πρὸς ὠμότητα οἱ τῆς θρησκείας

Β συνθεθέντες νόμοι· ὧν πάντων ὁ Δανιὴλ καταφρονήσας (26) διὰ τὴν ἀκρατον πρὸς τὸν δυνωτὸς θεὸν εὐθείαν, τὴν ἀκαιρον τοῦ τυράννου σπουδὴν, μεγάλου τινὸς κακοῦ ἐσομένην αἰτίαν ἐμαντεύετο· ἀλλ' οὐκ ἐπειθε τὸν τύραννον· ὁ γὰρ ἀφρονος πλοῦτος ἐμπόδιον πρὸς τὸ καλῶς φρονεῖν ὑπάρχει. Τέλος γοῦν τὸ ἀκριον τῆς ἑαυτοῦ διανοίας ὁ δυνάστης ἐξέφηγε, θηρσιν ἀγρίοις διαλυμανθῆναι τὸν δίκαιον κελεύσας. Γενναία γε μὴν καὶ ἡ τῶν ἀδελφῶν ἐν τῶ μαρτυρεῖν ὁμοδοξία· οὐς οἱ μετὰ ταῦτα ζηλώσαντες, ὑπερμεγέθη δόξαν τῆς πρὸς τὸν Σωτῆρα πίστειος ἤρασαν· περὶ καὶ καμίνῳ καὶ τοῖς εἰς τὸ φαγεῖν αὐτοὺς τεταγμέναις δεινοῖς ἀδῆμοις φανέντες, ἀγγῆ τε σωματῶν προσβολῆ τὸ ἐμπεριεχόμενον τῆ καμίνῳ πῦρ ἀπωθούμενα.

Δανιὴλ δὲ κατὰ τὴν κατάλυσιν τῆς Ἀσσυρίων βασιλείας, ἀναίρειθεις κεραυνῶν βοαίς (27), ἐπὶ Καμβύσῃ τὸν Περσῶν βασιλεῖα μετέθληεν ἐκ θείας προνοίας· φόβος δὲ κάταυθα, καὶ πρὸς γε τῶ φθόνῳ, δέθρῳ Μάγων ἐπιβουλαί, διαδοχαί τε κινδύνων μεγάλων τε καὶ πολλῶν· ἐξ ὧ πάντων, συναιρούμένης τῆς Χριστοῦ προνοίας σωθεὶς εὐχερῶς παντοίας ἀρετῆς περὶ διέπρεψεν. Οἱ γάρτοι Μάγοι, τρις τῆς ἡμέρας εὐχομένου τοῦ ἀνδρὸς, μεγάλας τε καὶ ἐξαισίους ἀρετὰς (28) ἀξιομονημονεύτων ἔργων κατορθούντος, αὐτὴν τὴν τῶν εὐχῶν ἐπίτευξιν φθόνῳ διέβαλλον· ἐπικίνδυνον δὲ σφόδρα (29-30) τὴν τοσαύτην αὐτοῦ δύναμιν διαβάλλοντες πρὸς τὸν δυνάστην, ἔπεισαν αὐτὸν, τὸν τοσοῦτον ἀγαθὸν δημοσίᾳ παραίτησον τοῖς Πέρσαις γενόμενον, λεόντων ἀγρίων θοῆν κατακριθῆναι. Κε-

Scribo igitur *ἢ τοι σοφὸς ἢ καὶ φιλοσόφος*, id est, *seu sapientes, seu philosophos malis dicere.*

(25) *Δανιὴλ δέ.* Postquam de Ægyptiis et de Memphis excidio dixit, transit ad Assyrios et ad Babylonis vastationem. Et occasione quidem Ægyptiorum, Moysis laudationem inseruit. Nunc vero de Assyriis agens, Danielis laudes exsequitur, qui apud Assyrios seu Babylonios captivus vixit.

(26) *Ὁ Δανιὴλ καταφρονήσας.* Post hæc verba antiquarius qui codicem Regium descripsit, offensus mendorum multitudine quibus exemplar scatebat, hic finem scribendi fecit. Atque hoc testatus est his verbis ad imam paginam appositis... τῆσας πρὸς τὸ πέλᾳος τῶν σφαλμάτων τοῦ βιβλίου, ἐπέχον τὴν χεῖρα τοῦ γράφειν, ὅτι μηδὲν ὑγιὲς ἐνὶ τῶ πρωτοτύπῳ, καθὼς ἐκ τῶν γραφέντων ἐστὶ τεκμήρησθαι τοὺς ἀναγινώσκοντας.

(27) *Vulg. ἀναίρειθεις κεραυνῶν βοαίς.* Nescio

D unde hæc hausit Constantinus, qui regnum Assyriorum fulminum jactu destructum esse scribit; quod quidem alibi legere non memini. Sed neque id satis intelligo. Nomines enim et arces et civitates fulminis jactu destrui possunt, ut de Phleggyis poetæ fabulati sunt; regnum vero quomodo fulminibus aboleri possit, equidem non video. In manuscriptis codicibus Fuk. et Turnebi, et in schedis Regiis scribitur κεραυνῶν βοαίς.

(28) *Ἐξαισίους ἀρετὰς.* Constantinus Latine *virtutes* dixerat; quam vocem in sacris Libris sumi solere pro *miraculis* nemo nescit. Male interpretis hujus orationis ἀρετὰς vertit, cum δυνάμεις potius vertere debuisset.

(29-30) *Vulg. ἐπικίνδυνον σφόδρα.* In codice Fuk. hic locus ita distinguitur, διέβαλλον ἐπικίνδυνον· σφόδρα δὲ τὴν τοσαύτην, etc. Mox scribo καὶ ἔπεισαν αὐτὸν, ut in libro Morai ad marginem emenda-

θεῖρκοτο δὲ κατακρηθεὶς, οὐκ εἰς βλεθρον, ἀλλ' αὐτὸν εὐδοξίαν ὁ Δανιήλ, καὶ ἐν μέσοις τοῖς θηρσὶν ἐξοραζόμενος, ἡπίων καὶ ἡμερωτέρων τῶν θηρίων, ἣ τῶν καθειροξάντων, ἐπειράτο· πάντας γὰρ εὐχῆ (31) κοσμιοτήτος καὶ σωφροσύνης ἀρετῆ συναυρομένη, τιθασσοῦς ἀπειργάζετο, τοὺς λυσσώδεις τῆ φύσει. Γνωσθέντων δὲ τούτων (τῶ) Καμβύση (οὐ γὰρ δυνατὸν ἦν τσοαύτης, οὕτω τε θείας δυνάμεως κατορθώματα ἐπισκιάζεσθαι), ὑπερεκπέπληκτο μὲν αὐτὸς τῷ θαύματι τῶν ἀγγελιομένων, μετεγίνωσκε δὲ ἐπὶ τῶ πεισθῆναι ταῖς διαβολαῖς τῶν Μάγων εὐχερῶς· ὁμοῦ γοῦν ἐτόλμησε τῆς θεᾶς ἐκεῖνης ἐπόπτῃς γενέσθαι· καὶ ἰδὼν τὸν μὲν ἄνδρα (32) ἐκατέρας τῆς χειρὸς ὑψώματι τὸν Χριστὸν ὑμνοῦντα, τοὺς δὲ λέοντας ὑποβδλημένους, καὶ οἰοεὶ τὰ Ἰγνη τοῦ ἀνδρὸς προσκυνοῦντας, καὶ παραχοῖμα τοὺς ἀναπέσαντας αὐτὸν Μάγους (τῆ αὐτῆ ζῆμια κατέκρινε, καθειρέξ τε τῆ τῶν λέοντων αὐλή), οἱ δὲ θῆρες οἱ τὸν μικρῶ πρόσθεν κολακεύσαντας, ἐπεφοίτων τοῖς Μάγοις, καὶ πάντας αὐτοῦς κατὰ τὴν ἑαυτῶν φύσιν ἐλυμῆσαντο.

Cumque Danielelem quidem vidisset sublatis in submissis, et hominis vestigia quoddammodo adorantes, confestim magos qui ipsi illud persuaserant, leonibus objici jussit. At bestiae quæ paulo ante Danielelem palpaverant, statim in magos impetum fecerunt, omnesque eos pro naturæ suæ feritate discerpserunt.

ΚΕΦΑΛΑΙΟΝ ΙΗ'.

Ἐπερ τῆς Σιδύλλης τῆς Ἐρυθραίας, ἐν ἀκροστιχίδι τῶν τῆς μαρτείας ἐπιών, τὸν Κύριον καὶ τὸ πάθος δηλοῦσης· ἔστι δὲ ἡ ἀκροστιχὶς· Ἰησοῦς Θεοῦ Υἱός, Σωτὴρ, Στυρόρ.

Παρίσταται δὲ μοι καὶ τῶν ἀλλοδαπῶν τι μαρτυριῶν (33) τῆς τοῦ Χριστοῦ θεότητος ἀπομνημονοῦσαι· καὶ γάρτοι τούτων δηλονότι καὶ ἡ τῶν βλασφημοῦντων αὐτὸν διάνοια, καὶ οἶδαν αὐτὸν Θεὸν ὄντα Θεοῦ παῖδα, εἴπερ γοῦν τοῖς ἑαυτῶν λόγοις πιστεύουσιν. Ἡ κοίνου Ἐρυθραία Σιδύλλα, φάσκουσα ἑαυτὴν ἕκτη γενεᾷ μετὰ τὸν κατακλυσμόν γενέσθαι, ἰέρεια ἦν τοῦ Ἀπόλλωνος (34), διάδομα ἐπίσης τῷ θρησκευομένω

tur (*). Cæterum hæc narratio adversatur Scripturæ sacræ. Neque enim magi Danielelem accusasse dicuntur in sacris voluminibus, sed satrapæ: nec Cambyses vocatur is qui Danielelem bestias objici jussit, sed Darius Medus, de quo variæ sunt chronologorum sententiæ. Nam plerique Cyaxarem hunc esse vult, Asiyagis filium. Scaliger vero Nabonnidum esse contendit; cujus opinioni suffragatur Petavius noster. Quorum consensum magni facio. Nam cum in plerisque dissentire soleant, ubicunque eos convenire viderimus, maximum veritatis argumentum est. Eorum tamen sententiæ refragari videtur Abydenus in Historia Assyriorum. Hic enim scribit, Nabuchodonosorum paulo ante mortem divino numine afflatum prædixisse Babyloniis, urbem ipsorum non multo post esse perituram. Mulum enim Persam venturum esse, qui ipsis jugum servitutis imponat. Ejus vero adiutorem in expugnatione urbis futurum Medum, Assyriorum gloriam. Sic enim interpretor verba illa Abydeni: οὐ δὴ συνατίος ἔσται Μήδης. Græca certe verba nihil aliud sonant, quam id quod dixi. Quod si Medus socius atque auxiliator fuit Cyri in expugnanda et in servitutem redigenda Babilone, Medus utique non est Nabonnidus. At Scaliger, qui Darium Medum vult esse Na-

ter quotidie preces ad Deum funderet, magnaque et insolita memorabilium operum miracula ederet, Magi invidia adducti, hanc precum efficaciam calumniari cœperunt, tantam vim hominis admodum periculosam esse, regis auribus insusurrantes: eique tandem persuaserunt, ut vir ille qui tot ac tantorum bonorum Reip. Persarum auctor fuisset, immanibus leonibus devorandus objiceretur. Damnatus igitur Daniel, non periturus, sed ad sempiternam gloriam in foveam coniectus est. Cumque in medio ferarum versaretur, leniores eas ac mansuciores ipsis a quibus fuerat in foveam contrusus, expertus est. Omnes enim illas bestias, licet suapte natura rabidas, precatio modestiæ ac temperantiæ auxilium ferens, mansuefecit. Quæ cum accepisset Cambyses (neque enim fieri poterat, ut tam stupenda divinæ potentiae miracula occultarentur), rerum quæ nuntiatiæ fuerant admiratione percussus est: subiitque eum pœnitentia, quod magorum calumniis adeo faciles aures præbuisset. Nilominus tamen ipse ejus rei spectator esse voluit. Cumque Danielelem vidisset sublatis in submissis, et hominis vestigia quoddammodo adorantes, confestim magos qui ipsi illud persuaserant, statim in magos impetum fecerunt, omnesque eos pro naturæ suæ feritate discerpserunt.

CAPUT XVIII.

De Sibylla Erythræa, quæ in acrostichis carminum quibus vaticinata est, Dominum et passionem designat. Est autem Acrostichis hæc: Jesus Christus, Dei Filius, Servator, Crucis.

Libet etiam aliud testimonium de Christi divinitate ab extraneis desumptum commemorare. Sic enim ii qui probris illum ac maledictis incessere solent, illum Deum Deique Filium esse cognoscent; si quidem suorum sermonibus fidem velint adhibere. Sibylla igitur Erythræa, quæ sexta post diluvium ætate se vixisse dicit, sacerdos fuit Apollinis: quæ coronam capite gestans non secus ac

bonnidum, Abydeni verba sic explicat: culpa Mediam calamitatem eventuram esse Babyloniis. Verum Abydenus non dixit: οὐ δὴ ἀτίος, sed συνατίος, quo verbo societas et communio aliquid facti cum altero significatur. Sic Filius Dei συνατίος dicitur, quia una cum Patre omnium rerum auctor est. Constat igitur ex Abydeni verbis, Medum non esse Nabonnidum.

(31) Vulg. πάντα γὰρ εὐχῆ. Malim scribere in nominativo, πάντας γὰρ εὐχῆ κοσμιοτήτος καὶ σωφροσύνης ἀρετῆ συναυρομένη, τιθασσοῦς ἀπειργάζετο, id est, *Tanta vis est precationis, ut immanissimas bestias mansuefecerit.* Certe in codice Fuk. legitur, εὐχῆ κοσμ. καὶ σωφ. ἀρετῆ συναυρομένη, etc.

(32) Καὶ ἰδὼν τὸν ἄνδρα. In codice Fuk. et in schedis scribitur καὶ ἰδεῖν.

(33) Vulg. τῶν ἀλλοδαπῶν τι μαρτύριον. Codex Fuk. et schedæ scripturam habent μαρτυριῶν, rectius. Neque enim unum duntaxat testimonium affert Constantinus, sed duo.

(34) Vulg. ἰέρειαν τοῦ Ἀπόλλωνος. Amplector emendationem doctorum virorum, quam etiam in Moræi libro reperi; ἰέρεια ἦν τοῦ Ἀπ. Ita certe Fuk. codex et schedæ.

(*) Scripsit quidem Valesius ut ipsi exscripsimus, interpretatur autem quasi scripsisset: ... διέβαλλον, ἰπιαθ. σ. 32... ἐπὶ τὸν θεοκατή, καὶ ἱερίων. Edit.

Deus ille quem colebat, et tripodem cui serpens circumvolutus erat, custodiens, oracula edebat interrogantibus : a stultis parentibus huic cultui mancipata, ex quo nihil honestum ac probum, sed furor pudoris expers ingeneratur. Cujusmodi sunt 592 ea quæ de Daphne memorantur. Hæc igitur cum aliquando in adyta importunæ superstitionis irrupisset, divino plane Spiritu impulsæ, cuncta quæ eventura erant de Deo vaticinari versibus cœpit ; primis versuum elementis (quod genus acrostichis vocatur) historiam adventus Jesu Christi apertissime declarans. Est autem acrostichis ejusmodi: *Jesus Christus, Dei Filius, Servator, Cruz.* Versus autem hi sunt :

J udicii signum, tellus sudore madescet.
 E cælo tunc rex veniet per sæcla futurus.
 S cilicet ut totum præsens dijudicet orbem.
 V isurique Deum infidi sunt atque fideles,
 S ublimem in carne humana, sanctaque caterva
 C inctum, completo qui tempore judicet omnes.
 H orrida tunc tellus dumis silvescet acutis.
 R ejjicient simulacra homines aurique metalla.
 I nferni portas factis simul impete rumpent
 S quallentes manes, et pura luce fruentur.
 T etros atque bonos index tum flamma prohibet.
 V oce latens facinus quod gessit quisque loquetur.
 S ubdolaque humani pendentur pectoris antra.

(35) Vulg. τῆ ἡλιθιότητι. Melius dixisset διὰ τὴν ἡλιθιότητα.

(36) Καὶ θείας ἐπιπνοίας ὄντως γενομένη μυστή. Quicunque ex christianis scriptoribus Sibyllarum oracula ad confirmationem christianæ fidei protulerunt, si necesse habuerunt idem de Sibyllis dicere quod Constantinus : eas scilicet divino quodam spiritu afflatas de Christo prædixisse. Ita Justinus in oratione parænetica ad Græcos : Ἔσται δὲ ὑμῖν βραδίως τὴν ὀρθὴν θεοσέβειαν ἐκ μέρους παρὰ τῆς παλαιᾶς Σιβύλλης ἐκ τινος δυνατῆς ἐπιπνοίας διὰ χρησµῶν ὑμᾶς διδασκούσης, μαθηάσειν, etc. Quibus consona scribit Augustinus in lib. xviii *De civitate Dei*, cap. 23 ; et Hieronymus in lib. i *contra Jovinianum*. Nam hic quidem Sibyllis ob meritum virginitalis divinationem scribit a Deo esse concessam. Augustinus vero eas in civitatem Dei ascribere non veretur. At Gregorius Naz. in carmine ad Nemesium, ait Hermiem Trismegistum et Sibyllam, quæcunque de Deo prædixerunt, non divinitus afflatos prædixisse, sed ex sacris Hebræorum libris quos obiter perlegerant, ea accepisse :

Ὁὐ θεοθεν, βιβλων ἐξ παραβλέψαυτες ἐµεῖο. Scilicet Gregorius Nazianz. et sanctissimi illi Ecclesiæ Patres, carmina illa revera a Sibyllis composita esse credebant, cum tamen ab otiosis hominibus conficta sint, et pro Sibyllis edita circa tempora imp. Adriani. Certe nemo antiquior Justino eorum mentionem fecit. Et Celsus, quem principatu M. Antonini vixisse supra demonstravimus, christianos Sibyllinis carminibus multa falso inseruisse affirmat. Verba ejus refert Origenes in lib. vii. Nῦν δὲ παρεγγράφειν μὲν εἰς τὰ ἐκείνης πολλὰ καὶ βλάβημα εἰκὴ δύνασθαι. Scio quidem Origenem id pernegare. Sic enim Celsus respondet : debuisse illum antiquiora Sibyllinorum carminum exemplaria proferre, in quibus versus illi quos a Christianis intrusos esse dicebat, minime legerentur. Facile utique fuisset Celso id præstare, et falsitatem illorum versuum hoc argumento convincere. Sed suppetunt etiam alia argumenta, quibus id probari potest, Nam si Sibylla tam clare de Christo prædixerat, cur Paulus in suis Epistolis, et cum ad

ὕπ' αὐτῆς Θεῷ φορούσα, καὶ τὸν τρίποδα περὶ ὃν ὁ βφίς εἰλείτο, περιέπουσα, ἀποφοιδάζουσα τε τοῖς χρωμένοις αὐτῇ ἡλιθιότητι (35) τῶν γονέων, ἐπιδεδωκότων αὐτὴν τοιαύτη λατρεία, δι' ἣν ἀσχημονες θυμοὶ, καὶ οὐδὲν σεμνὸν ἐπιγίνεται, κατὰ τὰ αὐτὰ τοῖς ιστορουμένοις περὶ τῆς Δάφνης. Αὐτὴ τοίνυν εἴσω τῶν ἀδύτων ποτὲ τῆς ἀκαίρου δεισιδαιμονίας παραχθείσα, καὶ θείας ἐπιπνοίας ὄντως γενομένη μυστή (36), δι' ἐπῶν περὶ τοῦ Θεοῦ τὰ μέλλοντα προεθέσπισε, σαφῶς ταῖς προτάξεισι τῶν πρώτων γραμμάτων, ἥτις ἀκροστιχίς λέγεται, δηλοῦσα τὴν ιστορίαν τῆς τοῦ Ἰησοῦ κατελεύσεως. Ἔστι δὲ ἡ ἀκροστιχίς αὕτη· Ἰησοῦς Χριστός, Θεοῦ Υἱός, Σωτὴρ, Σταυρός· τὰ δ' ἔπη αὐτῆς, ταῦτα :

I δρώσει γὰρ γθῶν, κρῖσεως σημεῖον ὅτ' ἔσται·
 Η ξεί δ' οὐρανὸν βασιλεὺς αἰῶσιν, ὁ μέλλων
 Σ ἄρκα παρῶν πάσαν κρῖναι καὶ κόσμον ἅπαντα.
 Ο φονται δὲ Θεὸν μέροτες πιστοὶ καὶ ἄπιστοι
 Υ ψιστον μετὰ τῶν ἁγίων ἐπὶ τέρμα χρόνοιτο,
 Σ ἀροφρόν· ψυχὰς τ' ἀνδρῶν ἐπὶ βήματι κρῖνει.
 Χ ἔρσος ὅτ' ἂν ποτε κόσμος ὄλος καὶ ἀκάνθα γένηται
 Ρ ἴψωσι τ' εἰδῶλα βροτοὶ καὶ πλοῦτον ἅπαντα,
 Ε κκαύση δὲ τὸ πῦρ γῆν, οὐρανὸν ἠδὲ θάλασσαν,
 Ι γνεῦων, βῆξη τε πύλας εἰρκτῆς ἀἰδοσ(37).
 Σ ἄρξ τότε πάσα νεκρῶν, ἐς ἐλευθέριον φάος ἤξει·
 Τ οὺς ἁγίους, ἀνόμους τε τὸ πῦρ αἰῶσιν ἐλέγξει.
 Ο πόσα τις πᾶστας ἐλαθεν, τότε πάντα λαλήσει.
 Σ τῆθεα γὰρ ζοφόνετα Θεὸς φωστήρισιν ἀνοίξει·

Athenienses verba faceret, ejus testimonio non est usus, namque cum Aratum et alios gentilium poetas citare non dedignetur? Certe si Sibylla hæc de Christo acrostichidem scripsit, nihil causæ est, cur illam inter prophetas et quidem primo loco recensere dubitemus. Nullus enim inter antiquos Hebræorum prophetas tam clare ac diserte scripsit de Christo, quam sunt hæc a Constantino prolata Sibyllæ carmina. Neque tamen aut Origenes, aut ullus sanctorum Patrum id unquam concessit, ut Sibyllæ inter prophetas haberentur : imo eos qui ita crederent, hæreticos esse existimarunt, et Sibyllistas appellaverunt, ut docet Origenes in lib. i *Contra Celsum*, ubi respondens Celso, qui christianos varias in sectas divisos esse objecerat : alios quippe esse psychicos, alios spirituales ; alios Judæorum Deum colere, alios non item ; alios Sibyllistas esse, etc., sic ait : Εἶπε δὲ τινὰς εἶναι καὶ Σιβύλλιστάς· τάχα παρακούσας τινῶν ἐγκαλοῦντων τοῖς οἰομένοις προφητικῶν γεγονέναι τὴν Σιβύλλαν, καὶ Σιβύλλιστάς τοὺς τοιούτους καλεσάντων.

(37) Ἰγνεύων. Omissus hic erat versus, qui ex libr. Moræi, Fuk. et Regiis schedis, et ex editione Sibyllinorum carminum, quam curavit Seb. Castalio, ita supplendus est :

Ἐκκαύσει δὲ τὸ πῦρ γῆν, οὐρανὸν ἠδὲ θάλασσαν Ἰγνεύων.

Quanquam Ἰγνεύων malim legere in neutro. Omissum autem esse hunc versum docet vetus versio apud Augustinum in lib. xviii *De civitate Dei*, quæ sic habet :

Exuret terras ignis pontumque potumque Inquirens.

Porro versum illum Græcum ideo expunxerant, quod tota acrostichis absque illo stare videretur, nec animadvertabant, in acrostichide nomen Christi scribi cum diphthongo Χρῆιστός : quod cur factum sit nescio. Acrostichis tamen Latina id retinuit apud Augustinum. Sane veteres Græci nomen Christi octosyllabum faciebant, Χρῆιστός scribentes cum diphthongo, ut docet Irenæus in libro i, cap. 10.

Θ ρηγός τ' ἐκ πάντων ἔσται, καὶ βρυγμός ὀδόντων. Α
 Ε κλείψει σέλας ἡελίου, ἄστρων τε χορεία.
 Ο ὕρανὸν εἰλίξει (38), μήνης δέ τε φέγγος ἄλειται.
 Υ ψῶσι δὲ φάραγγας, ὀλεῖ δ' ὑψώματα βουνῶν.
 Υ ψός δ' οὐκέτι λυγρὸν ἐν ἀνθρώποισι φανεῖται·
 Ι σά τ' ὄρη πεδίοις ἔσται· καὶ πᾶσα θάλασσα
 Ο ὕκ εἰς πλοῦν ἕξει· γῆ γὰρ φρυχθεῖσα κεραυνῶ.
 Σ ὐν πηγαῖς ποταμοὶ τε χαχλάζοντες (39) λειψούσιν.
 Σ ἀπιγῆς δ' οὐρανόθεν φωτὴν πολὺδρηνον ἀφήσει.
 Ω ρούσα μύσος (40) μέλεδν καὶ πῆματα κόσμου.
 Τ αρταρὸν χάος (41) δείξει: ποτὲ γαῖα γανούσα.
 Η ξουσίαν δ' ἐπὶ βῆμα Θεοῦ βασιλῆες ἅπαντες.
 Ρ εῖσει δ' οὐρανόθεν ποταμὸς πυρός, ἥ δέ γε θεῖον.
 Σ ῆμα δέτοι τότε πᾶσι βροτοῖς ἀριδείκτεον, οἶον
 Τ ὁ ξύλον ἐν πιστοῖς τὸ κέρασ τὸ ποθοῦμενον ἔσται·
 Α νδρῶν εὐσεβέων ζωῆ, πρόσκομμά τε κόσμου,
 Υ δασί φωτίζον πιστοῦς ἐν δώδεκα πηγαῖς (42)·
 Ρ ἄδος ποιμαίνουσα (43) σιδηρεῖη γε κρατῆσει.
 Ο ὕτος ὁ νῦν προγραφεῖς ἐν ἀκροστιχοῖς Θεὸς ἡμῶν
 Σ ωτήρ, ἀθάνατος βασιλεὺς ὁ παθῶν ἐνεχ' ἡμῶν.

Καὶ ταῦτα τῇ παρθένῳ δηλαδὴ θεόθεν ἐπέστη προ-
 κηρῆσαι. Μαχαρίαν δ' αὐτὴν ἔγωγε κρίνω, ἣν ὁ Σω-
 τῆρ ἐξελέξατο προσφῆτιν τῆς ἑαυτοῦ περὶ ἡμῶν προ-
 κηθείας.

ΚΕΦΑΛΑΙΟΝ ΙΘ'.

Ἵτι ἡ περὶ τοῦ Σωτῆρος ματεία παρ' οὐδεὶος
 τῶν τῆς Ἐκκλησίας πέπλασταί, ἀλλὰ τῆς Ἐρυ-
 θραίας Σιδύλλης ἔστιν, ἧς τὰς βιβλίους Κικέρ-
 ρων ὁ ποιητῆς πρὸς τῆς ἐπιδημίας τοῦ Χριστοῦ
 Ῥωματοῖ μετέφρασε· καὶ δὲ Βιργίλιος μέ-
 μνηται αὐτῆς, καὶ τοῦ παρθενικοῦ τόκου, δι'
 ἀνιγμάτων, φόβῳ τῶν κρατούντων, ὑμνήσας τὸ
 μυστήριον.

Ἄλλ' οἱ πολλοὶ (44) τῶν ἀνθρώπων ἀπιστοῦσι, καὶ
 ταυθ' ὁμολογούντες Ἐρυθραίαν γεγενῆσθαι Σιδύλλαν
 μάντιν, ὑποπέπουνται δὲ τινα τῶν τῆς ἡμετέρας θρη-
 σκείας, ποιητικῆς μούσης οὐκ ἄμοιρον, τὰ ἔπη ταῦτα
 πεποιημένα, νοθεύσθαι τε αὐτὰ, καὶ Σιδύλλης
 θεοπίσματα εἶναι λέγεσθαι, ἔχοντα βιωφελεῖς γνώ-
 μας, τὴν πολλὴν τῶν ἡδονῶν περικοπτοῦσας ἐξουσίαν,
 καὶ ἐπὶ τὸν σώφρονά τε καὶ κόσμιον βίον ὀδηγοῦσας·
 ἐν προφανεῖ δ' ἀλήθεια (45), τῆς τῶν ἡμετέρων ἀν-
 δρῶν ἐπιμελείας συλλεξάσης τοὺς χρόνους ἀκριδέστε-
 ρον, ὡς πρὸς τὸ μηδένα τοπάζειν, μετὰ τὴν τοῦ Χρι-
 στοῦ κάθοδον καὶ κρίσιν γεγενῆσθαι τὸ ποίημα, καὶ

(38) *Ὀὐρανὸν εἰλίξει*. Ita legitur in editione vul-
 gata Sibyllinorum carminum. Vetus quoque versio
 hanc scripturam confirmat, sic enim habet: *Vol-*
vetur caelum, etc. Ego tamen non dubito quin
 scribendum sit εἰλίξειν. Subauditur enim ἐκλείψει,
 quod paulo ante praecessit.

(39) *Ποταμοὶ χαχλάζοντες*. In codice Fuk. et
 in schedis legitur *ποταμοὶ τε χαχλάζοντες*, etc.

(40) Vulg. *Ὀρούσα μύσος τὸ μέλλον*. In editione
 Castalonis hic versus ita scribitur:

Ὀρούσα μύσος μελεδὸν καὶ πῆματα κόσμου.
 Quam scripturam confirmat vetus versio apud Au-
 gustinum:

Sed tuba tunc sonitum tristem dimittet ab alto
Orbe, gemens facinus miserum variosque labores.
 In codice Fuk. scribitur ὀρούσα μέλος καὶ πῆματα
 κόσμου.

(41) *Ταρταρὸν χάος*. Rectius in editione Sibyl-
 linorum carminum legitur, *ταρταρὸν δὲ χάος* τότε
 δείξει γαῖα γανούσα.

(42) *Φωτίζον πιστοῦς ἐν δώδεκα πηγαῖς*. In
 editione Sibyllinorum carminum legitur κλητούς,
 quod magis placet, tum quia vocem πιστούς jam
 paulo ante posuit, tum quia non recte dicentur

D entum stridor erit, gemitusque et luctus ubique.
 E t sol astrorumque chorus percurrere caelum
 I nsimul absistens, luna quoque flamma peribit.
 F undo cernentur valles consurgere ab imo.
 I n terris nihil excelsum spectare licebit.
 L ataque planities montes aequabit: et æquor
 I ntactum rate stabit: adustaque fulmine tellus.
 U na deficiet flagrans cum fontibus annis.
 S trixula de caelo fundet tuba flebile carmen,
 S upremum exitium lamentans, fataque mundi.
 E t subito stygium chaos apparebit hiatu:
 R eges divinum stabunt cuncti ante tribunal.
 V ndaque sulphureæ descendet ab æthere flammæ.
 A c cuncti in terris homines mirabile signum
 T um cernent oculis, sanctis optabile signum.
 O mnibus id justis vitæ est melioris origo:
 R ursus vesani dolor atque offensio mundi:
 C ollustrans undis bisseño in fonte fideles.
 R egnabit late pascentis ferrea virga.
 Ü nus et æternus Deus, hic Servator et idem
 X ristus, pro nobis passus, quem carmina signant.

Et hæc quidem divino, ut credibile est, aſſatu a
 virgine prædicta sunt. Ego vero illam eo nomine
 beatam judico, quod Deus vatem illam ac nuntiam
 suæ erga nos providentiæ delegit.

593 CAPUT XIX.

Quod hæc de Christo vaticinatio a nemine Christi-
 norum conficta est, sed ab Erythræa Sibylla con-
 scripta: cujus libros Cicero ante adventum Christi
 Latinis versibus reddidit: et quod virgilius ejus
 mentionem facit, simulque partus Virgine: obscure
 celebrans mysterium metu potentiorum.

Multi tamen huic prædictioni fidem derogant,
 quamvis Sibyllam Erythræam revera vatem fuisse
 fateantur. Suspiciuntur autem a quodam ex nostræ
 religionis hominibus, poeticæ artis non ignaro, eos
 versus esse confictos, et falsæ ac suppositio titulo
 Sibyllæ adscribi, cum sententias continerent vitæ
 humanæ admodum utiles, quibus ei voluptatum
 effrenata licentia comprimitur, et via sternitur ad
 modestiam ac temperantiam. Sed veritas ipsa in
 propatulo est omnibus, cum hominum nostrorum
 diligentia temporum seriem adeo accurate collegerit,
 ut jam nemo suspicari possit, post adventum

fideles illuminari per baptismum. Neque enim fide-
 les illuminantur baptismo, sed potius gentiles qui
 ad fidem vocati sunt. Postquam autem illuminati
 fuerint per sacrum lavacrum, tunc deum fideles
 dicuntur. Porro duodecim fontes, designant, ut
 opinor, duodecim apostolos.

(43) *Ῥάδος ποιμνίρουσα*. Recte Betuleius adno-
 tavit Sibyllam alludere hic ad psalmum 11, in quo
 dicitur, *ποιμανεῖς αὐτοὺς ἐν βάρβαρ σιδηρᾷ*. Ex quo
 apparet, verum esse id quod supra ex Gregorio Naz.
 observavimus, Sibyllam, seu quisquis Sibyllina
 conscripsit carmina, ex sacris libris multa desum-
 psisse. Itaque non dubito quin hi versus, ut jamdu-
 dum monuit Cicero, non a Sibylla vaticinio furore
 percita editi, sed attento animo conscripti sint a
 quopiam sub Sibyllæ nomine.

(44) *Ἄλλ' οἱ πολλοί*. In codice Fuk. et in sche-
 dis veteribus hoc caput inchoatur ab his verbis:
 Καὶ ταῦτα τῇ παρθένῳ, etc., post lineam acrostichi-
 dis.

(45) Vulg. *ἐν προφανεῖ δ' ἀλήθεια*. Amplictor
 emendationem Christophorsoni, qui legit ἐν προφανεῖ
 δὲ ἡ ἀλήθεια.

et condemnationem Christi, carmen illud esse compositum, falsoque divulgari, quasi Sibylla hos versus diu ante vaticinando profuderit. Quippe inter omnes constat, Ciceronem cum hoc carmen legisset, Latino sermone illud interpretatum esse, ac suis operibus inseruisse. Hunc postea Antonius summa rerum potitus interfecit. Antonius vero post hæc superatus est ab Augusto, qui sex et quinquaginta annis imperium obtinuit. Huic deinde successit Tiberius: quo tempore Servatoris adventus orbi illuxit, et sanctissimæ religionis mysterium vigere cepit, et nova quædam populi setura ac successio instituta est: de qua principes Latinorum poetarum sensisse mihi videtur cum dicit:

Jam nova progenies cælo demittitur alto.

Et rursus in alio *Bucolicorum* loco:

Sicelides musæ, paulo majora canamus.

Quid hoc apertius? Addit enim:

Ultima Cumei venit jam carminis ætas.

Cumæam scilicet Sibyllam intelligens. Ne his contentus, ulterius progressus est: quasi necessitas ipsa testimonium ejus requireret. Quid igitur dicit?

Magnus ab integro sæclorum nascitur ordo:
Jam redit et virgo, redeunt Saturnia regna.

Quænam ergo est virgo illa quæ redit? Nonne illa quæ plena et gravida fuit Spiritu sancto? Quid autem obstat, quominus ea quæ Spiritu divino prægnans est, puella semper et virgo permaneat? Rediit etiam optabilis Rex, et orbem terrarum adventu suo sublevabit. Sic enim addit Poeta:

594 *Tu modo nascenti puero, quo ferrea primum*
Desinet, ac toto surget gens aurea mundo,
Casta sive Lucina.

Hoc duce, si qua manent sceleris vestigia nostri,
Irrita perpetua solvent formidine terras.

Quæ quidem aperte simul et obscure per allegoriam dicta esse intelligimus. Nam iis quidem qui ver-

(46) *Ὡμολόγηται γάρ Κικέρωνα.* Locus Ciceronis a Constantino designatus, exstat in lib. II *De divinatione*, ubi versuum quorundam Sibyllæ et acrostichidem mentionem facit. Verum acrostichidem illam de qua loquitur Cicero, hanc ipsam esse quam hic protulit Constantinus, nulla ratione probari potest. Imo ex Ciceronis verbis contrarium elicitor. In illa enim acrostichide a Cicerone memorata, monebantur Romani ut regem aliquem eligerent, si salvi esse vellent, ut Cicero ibidem testatur. Itaque primæ versuum illorum litteræ Julii Cæsaris nomen, ut credibile est, prænotabant. At in hac acrostichide a Constantino prolata, nihil exstat ejusmodi. Quare non dubium est, quin Cicero diversam ab hac acrostichidem intellexerit, licet aliter senserit Sebastianus Castalio aliique. Falsum propterea est, quod subjicit Constantinus; Ciceronem hanc de Christo acrostichidem de Græco in Latinum sermonem transtulisse, et libris suis intexuisse.

(47) *Νέα τοῦ δήμου διαδοχή.* Hic etiam agnoscere licet imperitiam interpretis, qui δήμου posuit pro ἔθνους. Neque enim δήμος Χριστιανῶν recte dicitur, sed ἔθνος.

(48) *Νέωρ πληθὺς ἀνδρῶν ἐγαάρθη.* In codice

ὡς πάλοι προλεχθέντων ὑπὸ Σιδύλλης τῶν ἐπῶν ψεύδος διαφημίζεσθαι. Ὡμολόγηται γάρ Κικέρωνι (46) ἐντετυχηκότα τῷ ποιήματι, μετενεγκεῖν τε αὐτὸ εἰς τὴν Ῥωμαίων διάλεκτον, καὶ συντάξαι αὐτὸ τοῖς ἑαυτοῦ σὺντάγμασι· τοῦτον ἀναρρῆσθαι κρατήσαντος Ἀντωνίου· Ἀντωνίου δ' αὖ πάλιν Αὐγουστον περιγεγενησθαι, ἔξ ἑξ καὶ πεντήκοντα ἔτη ἑθασίλευσε. Τοῦτον Τιβέριος διεδέξατο· καθ' ὃν χρόνον ἡ τοῦ Σωτήρος ἐξέλαμψε παρουσία, καὶ τὸ τῆς ἀγιωτάτης θρησκείας ἐπεκράτησε μυστήριον, ἡ τε νέα τοῦ δήμου διαδοχή (47) συνέστη· περὶ ἧς οἶμαι λέγειν τὸν ἐξοχώτατον τῶν κατὰ τὴν Ἰταλίαν ποιητῶν·

Ἔρθεν ἔπειτα νέωρ πληθὺς ἀνδρῶν ἐγαάρθη (48).

B Καὶ πάλιν ἐν ἑτέρῳ τινὶ τῶν *Βουκολικῶν τόπων* (49)· *Σικελίδες Μοῦσαι, μεγάλην φάτιν ἐμνήσωμεν.* Τί τούτου φανερώτερον; Προστίθησι γάρ· *Ἥλυθε Κυμαίον μαρτεύματος εἰς τέλος ὄμψη.*

Κυμαίαν ἀνιτυτόμενος δηλαδὴ τὴν Σιδύλλαν. Καὶ οὐκ ἤρκεσθαι τούτοις, ἀλλὰ περαιτέρω προεχώρησεν, ὡς τῆς χρείας τὴν αὐτοῦ μαρτυρίαν ἐπιποθοῦσης· τί λέγων αὐθις:

Οὗτος ἄρ' ἀλῶνων ἱερὸς στίχος ὄρνυται ἡμῖν·
Ἐκει παρθένος αὐθις, ἄρουσ' ἐρατὸν βασιλῆα.

Τίς οὖν ἄρα εἴη παρθένος ἡ ἐπανήκουσα; Ἄρ' οὐκ ἡ πλήρης τε καὶ ἔγκυος γενομένη τοῦ θεοῦ Πνεύματος; Καὶ τί τὸ κυλῶον τὴν ἔγκυον τοῦ θεοῦ Πνεύματος, κόρην εἶναι αἰεὶ καὶ διαμένειν παρθένον; Ἐπανήξει δὲ ἐκ δευτέρου (50), (καὶ) τὴν οἰκουμένην παραγενόμενος ἐπικουφίσει. Καὶ προστίθησιν ὁ ποιητής·

Τὸν δὲ νεωστὶ πῶ (51) *τεχθέντα φασεφόρος μῆνη,*
Ἄντι σιδηρεῖλης χρυσοῖν γενεῖν ὀπάσαντα,
Προσκύνει.

Τοῦδε γάρ ἄρχοντας, μεροεικέα πάντα βροτεία,
Ἄλγεά τε στοναχὰ τε (52) *κατευνάζονται ἀλιτρῶν.*

Συνίεμεν δὲ φανερῶς τε ἅμα καὶ ἀποκρῦφως δι' ἀλληγοριῶν τὰ λεχθέντα· τοῖς μὲν βαθύτερον (53) ἐξ-

Fuk. et in schedis scriptum. inveni νέα πληθὺς.

(49) Vulg., *βουκολικῶν τόπων.* Apparet scribendum esse τόπων. Atque ita codex Fuk. Porro nec Fuk. codex nec schedæ veteres novum caput hic ordiuntur.

(50) Vulg. *Ἐπανήξει δὲ ἐκ δευτέρων.* Scribitur δὲ ἔρατος βασιλεύς, cujus mentio sit in ultimo versu.

Ἐκει παρθένος αὐθις, ἄρουσ' ἐρατὸν βασιλῆα. In carmine tamen Virgilio hoc non dicitur. Verum Constantinus, ut opinari licet, versus Virgilii paululum immutaverat, et Saturni nomen consulto expunxerat, ut argumento suo serviret.

(51) *Τὸν δὲ νεωστὶ πῶ.* Ultima vox deest in codice Fuk. et in schedis. Turnebus vero ad oram sui libri notarat forte scribendum esse πᾶν.

(52) *Καὶ στοναχὰ τε.* Hic versus ita restituendus videtur ἄλγεά τε στοναχὰ τε κατευνάζονται ἀλιτρῶν. Versus autem qui hunc proxime antecedit, nulla indiget emendatione. In codd. tamen Fuk. ac Turnebi ita scribitur: τοῦ μὲν γὰρ ἀρχοντος τὰ μὲν ἔλλαε πάντα βροτεία.

(53) *Τοῖς μὲν βαθύτερον.* Ergo τοῖς μὲν γὰρ βαθύτερον, etc., vel potius βαθύτερως. Et paulo post ubi legitur τῆς τοῦ Χριστοῦ θεότητος, addenda videntur

ετάξουσι τὴν τῶν ἐπῶν δύναμιν, ὅπ' ἔβην τῆς τοῦ
Χριστοῦ θεότητος· ὅπως δὲ μή τις (54) τῶν δυνα-
στευόντων ἐν τῇ βασιλευσῶσιν πόλει, ἐγκαλεῖν ἐχθρῶ
ποιητῆ, ὡς παρὰ τοὺς πατέρας νόμους συγγράφον-
τι, ἐκβάλλοντι τε τὰ πάλαι ὑπὸ τῶν προγόνων περὶ
τῶν θεῶν νομιζόμενα, ἐπικαλύπτουσι τὴν ἀλήθειαν·
ἠπίστατο γάρ, οἶμαι, τὴν μακαρίαν καὶ ἐπώνυμον
τοῦ Σωτῆρος τελετὴν (55), ἵνα δὲ τὸ ἄγριον τῆς ὠμό-
τητος ἐκκλίνοι, ἤγαγε τὰς διανοίας τῶν ἀκούοντων
πρὸς τὴν ἑαυτῶν συνήθειαν, καὶ φησι, χρῆναι βω-
μοὺς ἰδρῶσθαι καὶ νεῶς κατασκευάζειν, ἑστίας τ'
ἐπιτελεῖσθαι τῷ νεωστὶ τεχθέντι· ἀκολούθως δὲ καὶ
τὰ λοιπὰ ἐπήγαγε τοῖς φρονουσί. Φησὶ γάρ·

ΚΕΦΑΛΑΙΟΝ Κ'.

Βιργιλίου Μάρωνος ἕτερα περὶ Χριστοῦ ἔπη, καὶ
ἢ τούτων ἐρμηγεία, ἐφ' οἷς δεικνύται δι' αὐτι-
γμάτων, ὡς παρὰ ποιητοῦ μνησθέντ' ὁ μυστή-
ριον.

Ληψεται ἀφ' ἑσέρτοιο Θεοῦ βλοστον, καὶ ἀθήσει
Ἡρώας σὺν ἐκείνῳ ἀολλέας· ἠδὲ καὶ αὐτὸς,
δηλαδὲ τοὺς δικαίους.

Πατρὶδι καὶ μακάρεσσιν ἐελδομένοισι φανεῖται,
Πατροδότῳ ἀρετῇ κυβερνῶν ἡγία κόσμον·
Σοὶ δ' ἄρα, παῖ, πρῶτιστα ζῆναι δωρήματα γαῖα
Κριθίην (56) ἠδὲ κύπειρον ἔμοῦ κολακίσσιν ἀκάν-
[θου].

Θαυμαστὸς ἀνὴρ καὶ πάση παιδείᾳ κεκοσμημένος,
ὃς ἀκριβῶς ἐπιστάμενος τὴν τῶν τότε καιρῶν ὠμό-
τητα·

Σοὶ δὲ πάς (57) θαλεροί, φησὶ, μαστοὶ καταθεβρι-
[θῆναι,

Αὐτόματοι γλυκὴ γάμα συνεκτελέουσι γάλακτος,
Οὐδὲ θέμις ταρβεῖν βλοσυροῦς ἀγέλησι λόντας·
'Αληθῆ λέγων· ἡ γὰρ πίστις, τῆς βασιλικῆς αὐλῆς
τοὺς δυνάστας οὐ φοβηθήσεται.

Φύσει δ' εὐώδη τὰ σπάργανα, ἄρθρα αὐτὰ (58)·
Ὅλλυται ἰσθόλου φύσις ἐρπετοῦ, δόλυται ποίη (59)
Λοίγιος· Ἀσσύριον θάλλει κατὰ τέμπε ἄμωμον.
Τούτων οὐδὲν (60) ἀληθέστερον, οὐδὲ τῆς τοῦ Σωτῆρος
ἀρετῆς οικειότερον εἶποι τις ἄν· αὐτὰ γὰρ τὰ τοῦ
Θεοῦ σπάργανα, Πνεύματος ἁγίου δυνάμει, εὐώδη
τινὰ ἄρθρα νεολαῖα (61) ὥπασε γέννη. Ὁ δὲ ὄφει

hæc verba: ἀγει τὴν παρουσίαν. In Fuk. codice
scribitur τὴν τοῦ Χριστοῦ θεότητα ἄγοντα, perinde
ac in libro Savillii.

(54) Vulg. ὅπως τε μή τις. Scribo ὅπως δὲ μή τις,
etc., necessaria emendatione, quod miror non vidisse
Scaligerum et alios emendatores. Cum enim antea
præcesserit, τοῖς μὲν βαθύτερον, etc., necessario
hic sequi debet ὅπως δέ, etc., ut sensus compleatur.
Ait enim Constantinus, Virgilium aperte simul et
obscure locutum fuisse. At obscure quidem inmisit
Christi divinitatem et adventum, palam vero et
aperte locutum esse more gentiliū, et aras ac
templa nominasse. Conjecturam nostram confirmat
codex Fuk., in quo ita prorsus scribitur, ut diu
antea conjeceram.

(55) Vulg. ἐπώνυμον τοῦ Σωτῆρος τελευτήν.
Lego τελετήν, quomodo etiam legit Christophorus-
onus: ἐπώνυμον τοῦ Σωτῆρος dixit pro σωτήριον.
Certe codex Fuketii habet τελετήν.

(56) Κριθίην. In libro Moræi vir doctus ad margi-
nem emendavit χισσοῦς, ut responderet versui Virgi-
liano *Errantes hederas*. Verum Græca interpretatio
liberior est, et in plerisque a sensu Virgilii longe
discedit.

(57) Vulg. Σοὶ δὲ, ὦ παῖς. Non dubito quin scri-

A suum vim ac sententiam altius scrutantur, divini-
tatem Christi oculis quodammodo subjiciunt. Ne
vero quisquam ex regie urbis primoribus, poetam
criminari posset quod contra patrias leges scribere
esset ausus, et traditas olim a majoribus de diis
opinionis everteret, veritatem de industria occultat.
Notat enim, ut equidem censeo, beatum et salutare
Servatoris nostri mysterium. Itaque ut immanem
hominum crudelitatem evitaret, audientium animos
ad inolitam ipsis consuetudinem deduxit, atque
recens nato altaria ac templa esse extruenda, et
sacra facienda. Cætera quoque consentanea subjun-
xit, in gratiam eorum qui ita sentirent. Ait enim:

CAPUT XX.

B Alii versus Virgilii Maronis de Christo, eorumque
interpretatio: in quibus ostenditur, obscure, ut
poetis moris est, indicatum esse mysterium.

Ille deum vitam accipiet, divisque videlicet
Permistos heroas, et ipse videbitur illis:
justis scilicet.

Pacatumque regem patriis virtutibus orbem.
At tibi prima puer nullo minuscula cultu
Errantes hederas passim cum baccare tellus,
Mistaque ridenti colocasia fundet acantho.

Vir porro admirabilis et omni doctrinæ genere ex-
cultus, cum cognitam haberet illorum temporum
crudelitatem, hæc addidit:

Ipsæ lacte domum referent distenta capellæ.

Ubera: nec magnos metuent ormenta tones.

Vera utique dicens. Neque enim palatii proceres
formidatura erat fides.

Ipsa tibi blandos fundent cunabula flores.
Occidet et serpens, et fallax herba veneni
Occidet; Assyrium vulgo nascetur atomum.

Quibus nihil verius, nihil Servatoris virtuti conve-
nientius dici potest. Ipsa enim Dei cunabula, divini
Spiritus vis tanquam flagrantissimos quosdam flo-
res novellæ obtulit genti. Occidit vero serpens, et

hendum sit: σοὶ δ' αἶγες θαλεροῖς μαστοῖς καταθεβρι-
θῆναι. Quæ quidem emendatio prorsus necessaria est,
utpote sine qua sensus non constat. In codd. Fuk.
ac Turnebi legitur: σοὶ δὲ πάς θαλερὲ φησι, etc.
In schedis autem Regiis: σοὶ δὲ πάς θαλεροί, φησὶ,
μαστοί, etc.

(58) Ἄρθρα αὐτὰ. Codex Fuk. pro his verbis
habet ἄσπερ ἐνιπῆν, schedæ ἄσπερ ἐνιπῆν.

(59) Vulg. Ὅλλυται πλοσση. Lego cum Scaligero
et Bongarsio ποίη. Respondet enim illis verbis Vir-
gilii *et fallax herba veneni*. Sed in libro Moræi ad
marginem emendatur ἔλλυται ἄτη. Quod si ποίη le-
gere malis, tum scribendum erit ἔλλυτε, ut constet
versus. In Fuk. codice legitur ποιήσεως. In schedis
Regiis πλοσσης.

(60) Vulg. Τούτων τ' οὐδέν. Scribe meo periculo
τούτων δὲ οὐδὲν ἀληθέστερον, etc. In codd. Fuk. ac
Turnebi scribitur τούτων οὐδέν.

(61) Vulg. νεολαῖα. In libro Moræi emendatur
νεολαῖα ὥπασε γέννη. Atque ita scribitur in codice
Fuk. In schedis autem νεολαῖα. Sensus porro hujus
loci valde obscurus est. Musculus quidem ita vertit:
*Ipsis namque Dei cunabulis Spiritus sancti virtus
fragrantes quosdam flores, novam scilicet progeniem
dedit*. Christophorusonus vero: sic interpretatur:

venenum serpentis sublatum est : ejus scilicet serpentis qui primos homines in fraudem primus induxit, 595 eorumque animos ab innata temperantia ad voluptatum traduxit illecebras : ut malum quod ipsorum capitibus incumberebat, minime intelligerent. Et enim ante Servatoris nostri in terras adventum, serpens ille mentes hominum ignorantie immortalis justorum vitæ occæcatas, ac nulla bonorum spe fultas subverterat. Post passionem vero Domini nostri, cum corpus illud quod acceperat, a sanctissimæ animæ societate aliquando tempore divisum fuisset, patefacta est hominibus resurrectionis fides : et si quæ labes humanorum scelerum remanserat, sacrosancto lavacro penitus abstersa est. Tunc demum subditos suos bono animo Christus esse jubet, et ex veneranda et illustri sua resurrectione, similia sperare. Jure ergo dictum est, occidisse omnium veneiatorum genus. Occidit etiam mors ipsa et resurrectio confirmata est. Occidit quoque Assyriorum genus, qui fidei in Deum principes atque auctores existerant. Amomum vero ubique nasciturum cum dicit, multitudine Christianorum sic appellat. Quæ non secus ac innumerabiles rami amœnissimis floribus ornati, et modico rore irrigati, ex una radice pullulat. Docte igitur hæc a te dicta sunt, o Maro poetarum sapientissime. Sed et reliqua cum his consentiunt :

*At simul heroum laudes, et facta parentis
Jam legere, et quæ sit, poteris cognoscere virtus.*

Per laudes heroum intelligit opera justorum viro-
rum : per parentis virtutes, constitutionem mundi,

*Ipsa enim Dei cunabula Spiritus sancti virtute fla-
grantes flores novæ soboli extulerunt.* Musculus igitur legit autōtis σπαργάνοις νεολαίαν γένναν. Christophorus vero δυνάμει tantum legit pro δύνάμει, quod magis probat. Per νεολαίαν γένναν novellum populum Christianorum intelligit : ut quo Virgilium loqui superius dixit eo versu :

Jam nova progenies cælo demittitur alto.

(62) *Vulg. ὅπως μὴ γνοῖεν.* Hic particulam negativam addidi, ὅπως μὴ γνοῖεν quam emendationem sequentia manifeste confirmant. Si quis tamen vulgatam scripturam tueri velit, equidem non valde repugnabo, cum utrumque defendi possit.

(63) *Ἐκ τῆς κοινωνίας τοῦ ἁγίου Πνεύματος.* Constantinus spiritum dixerat pro anima, interpres vero de sancto Spiritu accepisse videtur, quasi Christus divinitatem haberet loco animæ, quæ fuit hæresis Apollinaris. In codice Fuk post verbum χωρισθέντος, virgula apponitur. Quare videndum est, utrum verba illa, ἐκ τῆς τοῦ ἁγίου Πνεύματος κοινωνίας, conjungenda sint cum iis, quæ sequuntur : ἀπεκαλύφθη τοῖς ἀνθρώποις, etc., ut sensus sit per communicationem Spiritus sancti, quem Christus post passionem hominibus infudit, patefactam esse vim resurrectionis.

(64) *Τὸ δυνατόν τῆς ἀναστάσεως.* Non probat versionem Christophoroni, qui hunc locum ita interpretatus est, *resurrectionis vis hominibus patefacta est.* Nec aliter Joannes Portesius. Ego vero non dubito quin τὸ δυνατόν id significet, quod in versione mea expressi. Aut igitur Constantinus, post mortem Christi patefactum esse hominibus, fieri posse ut corpora resurgerent. Antea enim obscura erat resurrectionis fides, etiam apud Judæos. Atque idcirco mortem tantopere reformidabant.

(65) *Ἀπόλωτο δὲ καὶ τὸ τῶν Ἀσσυρίων γένος.*

Ἀπόλλυται, καὶ ὁ ἴδς τοῦ ὄψεως ἐκείνου, ὅς τοὺς πρωτοπλάστους πρώτους ἐξηπάτα, παράγων τὰς διανοίας αὐτῶν ἀπὸ τῆς ἐμφύτου σωφροσύνης ἐπὶ τὴν τῶν ἡδονῶν ἀπόλαυσιν, ὅπως μὴ γνοῖεν (62) τὸν ἐπηρητημένον αὐτοῖς θλεθρον. Πρὸ γάρτοι τῆς κατελεύσεως τοῦ Σωτῆρος, τῆς ἀθανασίας τῶν δικαίων ἀγνοίᾳ, τὰς ψυχὰς τῶν ἀνθρώπων ἐπὶ μηδεμίᾳ χρηστῇ ἐλπίδι ἐρειδομένας, ἔθραυε· παθόντος δὲ αὐτοῦ, καὶ πρὸς καιρὸν τοῦ περιτεθέντος σώματος χωρισθέντος ἐκ τῆς κοινωνίας τοῦ ἁγίου Πνεύματος (63), ἀπεκαλύφθη τοῖς ἀνθρώποις τὸ δυνατόν τῆς ἀναστάσεως (64), καὶ εἰ τις ἰδὺς ἀνθρωπίνων ἀδικημάτων κατελείπετο, αὐτῇ πᾶσα λουτροῖς ἁγίοις ἐσμήχετο. Τότε δὲ παρακαλεῖται τοῖς ὑπηκόοις θαρρῆν, καὶ ἐκ τῆς αὐτοῦ σεμνῆς διασῆμου τε ἀναστάσεως, τὰ ὅμοια ἐλπίζειν ἐκέλευσεν.

Ὁ δὲ καὶ θάνατος, ἐπεσφραγίσθη καὶ ἡ ἀνάστασις, ἀπόλωτο δὲ καὶ τὸ τῶν Ἀσσυρίων γένος (65), ὃ παραίτιον ἐγένετο τῆς πίστεως τοῦ Θεοῦ· φύεσθαι τε πανταχοῦ φάσκων τὸ ἄμωμον, πλῆθος τῶν θρησκουόντων προαγορεύει (66)· οἷον γὰρ ἐκ μιᾶς ῥίζης πλῆθος κλάδων εὐώδεσι θάλλον ἀνθεσιν, ἀρόδμενον συμμετρίᾳ δρόσου, βλαστάνει. Παιδαγευμένως δὲ, ὡ σοφώτατε ποιητὰ Μάρων, καὶ τὰ ἐξῆς ἅπαντα καὶ ἀκολούθως ἔχει·

*Αὐτίκα δ' ἠρώων ἀρετὰς, πατρός τε μεγίστου
Ἔργ' ὑπερηγορήσει κευκισμένα πάντα, μαθήσει.*

Τοὺς μὲν τῶν ἠρώων ἐπαίνους, τὰ τῶν δικαίων ἀνδρῶν ἔργα σημαίνων, τὰς δὲ ἀρετὰς τοῦ Πατρὸς, τὴν

Hunc locum interpolavit Christophorus, expunctis duobus vocabulis prioribus. Savilius quoque in libro suo has voces ἀπόλωτο δὲ expunxit perinde ac Christophorus. Sed uterque longe falsus est. Nam Constantinus, utpote artis grammaticæ imperitus, Virgilium versum ita construxerat :

Occidet Assyrium, vulgo nascetur amomum.

Idque convincitur tum ex hoc loco, tum ex versione interpretis Græci, qui versum illum Virgilii ita vertit, Ἀσσυρίον τ' ὄψεται· θάλλει δὲ κατὰ τέμπε' ἄμωμον. Sic enim legitur in optimo codice Fuk, et recte quidem juxta mentem Constantini. Porro quod spectat ad totum hoc Virgili carmen, Christiani illud ex Sibyllinis versibus translatum esse, et de Christi ortu intelligi debere, constanter affirmarunt. Neque enim de alio quam de Christo dici posse :

*Hoc duce, si qua manent sceleris vestigia nostri,
Irrita perpetua solvent formidine terras.*

Ita præter Constantinum Augustinus in epistola ad Volusianum, et in epistola 155. In epistola quidem ad Volusianum, Assyrium amomum interpretatur dogma Pherecydis Assyrii, qui primus animam esse immortalem pronuntiavit. Verum hæc Augustini interpretatio ferri non potest, cum Pherecydes non Assyrius fuerit, sed Syrius, id est, ex insula Syro. Quocirca præferenda est Constantini interpretatio, qui nomine quidem amomi ait designari fideles seu Christianos, eo quod sint ἄμωμοι, id est sine reprehensione. Assyrium vero ideo cognominari, quod ab Assyriis ortum sit principium fidei. Abraham enim Assyrius, primus credidit Deo ; unde et credentium pater cognominatus est.

(66) *Vulg. προσαγορεύει.* Amplector conjecturam Henrici Savilii, qui ad oram codicis sui adnotavit : Forte scribendum est προαγορεύει.

τοῦ κόσμου σύνταξιν καὶ τὴν εἰς αἰώνιον διαμονὴν ἀπεργασίαν λέγων, ἰσως δὲ καὶ τοὺς νόμους οἷς ἡ θεοφιλῆς Ἐκκλησία χρῆται, ἐπιτιθεύουσα τὸν μετὰ δικαιοσύνης τε καὶ σωφροσύνης βίον. Θαυμαστὴ δὲ καὶ ἡ τοῦ μεταξὺ τῶν τε ἀγαθῶν καὶ τῶν κακῶν βίου ἐπὶ τὸ ἀνηγμένον παραύξησις (67), τὸ ἀθρόον τῆς αἰωνιδίου μεταβολῆς παρατουμένου·

Πρῶτον μὲν, ἀνθερίων ξανθῶν ἤγοντο ἀλωαί·
τούτῃστιν, ὁ καρπὸς τοῦ θείου νόμου ἤγεται εἰς χρεῖαν.

*Ἐν δ' ἐρυθροῖσι βᾶτοισι παρήγορος ἤλθανε βό-
[τρως.*

* Ἀπερ οὐκ ἦν κατὰ τὸν ἀθεσμον βίον.

Σκληρῶν δὴ πεύκης λαγόνων, μέλιτος ῥέε νᾶμα. B
τὴν ἡλιθιότητα τῶν τότε ἀνθρώπων καὶ τὸ κατε-
σκληρὸς ὑπογράφων ἤθος· ἰσως δὲ καὶ τὸν ὑπὲρ τοῦ
θεοῦ πόνον ἀσχοῦντας (68), τῆς ἑαυτῶν καρτερίας
γλυκύν τινα καρπὸν λήψεσθαι διδίσκων·

Παῖρα δ' ὄμως ἰχνη προτέρας περιλειπεται ἄτης·
Πόντον ἐπαῖξαι, περὶ τ' ἄστεα τέλχεσι κλείσαι,
Ῥῆθαί τ' εἰλιπῶδων ἐλύσμασι τέλσον ἀρούρης·
Ἄλλος ἔπειτ' ἔσται Τίτρω, καὶ Θεσσαλῆς Ἀργῶ,
Ἀνδράσιρ ἠρώεσσιν ἀγαλλομένη· πολέμου δὲ
Τρώων καὶ Δαρῶν περιήσεται αὐθις Ἀχιλλεύς.

Εὖγ', ὡ σοφώτατε ποιητὰ. τὴν γὰρ ποιητικὴν ἐξου-
σίαν (69) μέχρι τοῦ προσήκοτος ἐταμιεύσω· οὐ γὰρ
ἦν σοι προκείμενον ἀποθεσπίσαι, μὴ ὄντι γε προφήτῃ,
ἐκώλυε δέ τις, οἶμαι, καὶ κίνδυνος, τοῖς ἐλέγγοις τὰ
ὑπὸ τῶν προγόνων νομισθέντα ἐπηρτημένους. Περρα-
γμένως δὴ καὶ ἀκινδύνως κατὰ τὸ δυνατόν, τοῖς συν-
εἶναι δυναμένοις παραστήσας τὴν ἀλήθειαν, πύργους
καὶ πόλεμον αἰτιασάμενος, ἄπερ ἀληθῶς ἐστὶ καὶ νῦν
ἐξετάζεται κατὰ τὸν τῶν ἀνθρώπων βίον, χαρακτη-
ρίζει τὸν Σωτῆρα ὁρμῶντα ἐπὶ τὸν Τρωικὸν πόλεμον·
τὴν δὲ Τροίαν, τὴν οἰκουμένην πᾶσαν. Ἐπολέμησε
γούν ἀντικρυς τῆς ἀντικειμένης (70) πονηρᾶς δυ-
νάμεως, πεμφθεὶς ἐξ οἰκείας τε προνοίας, καὶ παρ-
αγγελίας μεγίστου Πατρός· τί δὴ μετὰ ταῦτα ὁ
ποιητὴς λέγει;

Ἄλλ' ὅτ' ἀν ἠγορέης ὦρη καὶ καρπὸς ἴκηται·
τούτῃστιν, ἐπειδὴν ἀνθρώποις, τὰ περιέχοντα τὸν βίον
τῶν ἀνθρώπων ῥιζόθεν ἐξέλη, τὴν τε εὐμπασαν γῆν

(67) Vulg. τὸ ἀνηγμένον παραύξησις. Addenda
est præpositio, quæ in editione Rob. Stephani per-
peram ommissa est. ἐπὶ τὸ ἀνηγμένον. Sic enim scri-
bitur in schedis Regiis, et in libr. Turnebi ac Mo-
ræi. Magis tamen placet lectio illa quæ ex libris
Scaligeri ac Bongarsii proponitur, et quam in Fuk.
codice reperi, ἐπὶ τὸ ἀνηγμένον. Etenim ἀνάγειν
verbum est Platonice philosophiæ proprium, ex
qua in hac oratione multa sunt passim deprompta.
Hinc anagogicus sensus apud Proclum; et illud
dictum Plotini a Synesio celebratum del ἀνάγειν τὸ
ἐν ἡμῖν θεῖον πρὸς τὸ ὄντως θεῖον.

(68) Vulg. τῶν τοῦ θεοῦ πόνων ἀσχοῦντας. In co-
dice Fuk. scribitur τὸν ὑπὲρ τοῦ θεοῦ πόνον ἀσχοῦν-
τας. Scribo itaque τὸν ὑπὲρ τοῦ θεοῦ πόνον ἀσχοῦν-
τας certissima emendatione. Explicat Constantinus
versum illum Virgiliti:

Et duræ quercus sudabunt roscida mella.

Ait igitur hoc versu significari, eos qui Dei causa

et mansuram perpetuo constructionem. Fortasse
etiam intelligit leges, quibus Deo amabilis Ecclesia
utilitur, ex justitiæ ac temperantiæ præceptis vitam
instituens. Admiratione quoque digna est, vitæ ho-
minum inter bonos malosque medio quondam gradu
consistentium ad sublimiora promotio, cum tamen
ejusmodi vita repentinam mutationem non ad-
mittat.

Molli paulatim flavescet campus arista;
id est, fructus divinæ legis ad hominum utilitatem
producedur.

Incultisque rubens pendebit sentibus ura.

Quæ quidem in injusta ac depravata hominum vita
minime cernebantur.

Et duræ quercus sudabunt roscida mella.

Hominum illius temporis stuporem ac duritiem
mentis designat. Ac fortasse etiam innuit, eos qui
Dei causa labores pertulerint, tolerantia suæ sua-
vem fructum esse percepturos.

Pauca tamen suberunt prisca vestigia fraudis:

Quæ tentare Thelin ratibus, quæ cingere muris

596 *Oppida, quæ jubent telluri infundere sulcos.*

Alter erit tum Tiphys, et altera quæ vehat Argo

Delectos herous: erunt etiam altera bella:

Atque iterum ad Trojam magnus mittetur Achilles.

Recte, vates sapientissime. Poeticam quippe licen-
tiam quo usque decebat provertexisti. Neque enim tibi
propositum erat oracula fundere, cum propheta non
esses. Obstabat etiam, credo, præsens periculum,
quod eorum capitibus qui institutas a majoribus
cæremonias confutare vellent, imminebat. Provide
itaque et tuto quantum fieri poterat, veritatem ex-
ponens intelligentibus, dum causam confert in tur-
res ac bella, quæ in hominum vita etiamnum cer-
nuntur, describit Servatorem ad Trojanum bellum
proficiscentem. Per Trojam vero, orbem universum
intelligit. Christus enim adversus oppositas nequis-
simorum dæmonum acies bellum gessit; partim pro-
videntiæ suæ arbitrio, partim summi Patris man-
dato in terras missus. Sed quid postea idem poeta
dicit?

Hinc ubi jam firmata virum te fecerit ætas.

Id est, postquam virilem ætatem ingressus, cuncta
quæ humanam vitam infestant mala sustuleris. et

D gravissimos labores subeunt, suavissimum fructum
laborum esse percepturos.

(69) *τὴν γὰρ ποιητικὴν ἐξουσίαν.* Magis probo
interpretationem Joannis Poriesii, qui poeticæ
licentiam vertit, quam Christophoroni, qui vertit
poeticam facultatem, quemadmodum verterat Mus-
culus. Græci enim dicunt ἐξουσίαν, quam Latini
vocant licentiam poeticam, ut non semel in *The-
mistio* legere memini. Porro hic novum caput or-
dinatur schedæ veteres ab iis verbis εὖγε, ὡ σοφώ-
τατε ποιητὰ, rectius ut mihi quidem videtur. Hic
igitur collocandum est caput 20.

(70) Vulg. *Ἐπολέμησεν ἀντικρυς τῆς ἀντικειμέ-
νης.* In codd. Fuk. et Turnebi ita scribitur hic locus:
ἐπολέμησε γούν ἀντικρυς κατὰ τῆς ἀντικειμένης καὶ
πονηρᾶς δυνάμεως. Savilius vero in suo codice
emendat, ἐπολέμησε γούν ἀντικρυς κατὰ τῆς ἀντι-
κειμένης.

universum orbem terrarum pacis legibus compo- A εἰρήνη κατακοσμήσῃ
sueris,

*Cedet et ipse mari vector, nec nautica pinus
Mutabit mercæ : omnis feret omnia tellus.
Non rastos patietur humus, non vinea falcem,
Nec varios discet mentiri lana colores.
Ipse sed in pratis aries jam suave rubenti
Murice, jam croceo mutabit vellera luto.
Sponte sua sandyx pascentes vestiet agnos.
Aggredere o magnos, aderit jam tempus, honores,
Cara Deum soboles, magnum Jovis incrementum.
Aspice convexo nutantem pondere mundum,
Terrasque tractusque maris, cælumque profundum.
Aspice, venturo latentur ut omnia sæclo.
O mihi tam longæ manent pars ultima vitæ,
Spiritus et quantum sat erit tua dicere facta,
Non me carminibus vincet nec Thracius Orpheus,
Nec Linus : huic mater quamvis atque huic pater adsit.
Pan etiam Arcadia mecum si iudice certet,
Pan etiam Arcadia dicat se iudice victum.*

Aspice, inquit, nutantis mundi et omnium elemen-
terum lætitiã.

597 CAPUT XXI.

*Quod de nudo ac simplici homine dici hæc non pos-
sunt, et quod infideles ob divini cultus ignorantiam,
ne ortus quidem sui causam norunt.*

Hæc fortasse aliquis ex numero eorum qui pru-
dentia minus valent, de hominis ortu dici existi-
maverit. Verum quæ ratio est, ut hominis filio in
lucem edito, nec aratrum ac sementem tellus, nec
vitis falcem et reliquam culturam desideret. Quo-
modo hæc de hominis prole dicta esse intelligan-
tur? Est enim natura divinæ voluntatis ministra,
non humanis famulans jussionibus. Adde quod
omnium elementorum lætitiã, adventum Dei, non
hominis cuiuspiam conceptum designat. Jam vero
quod poeta vitam sibi diutius prorogari optat, id
plane argumentum est Deum invocantis. Vitam
enim et salutem nobis a Deo postulare, non ab ho-
mine solemus. Et Erythræa quidem Sibylla Deum
sic affatur : Cur mihi, inquit, Domine, vaticinandi
necessitatem imponis, ac non potius sublimem
raptam e terra, ad diem usque beatissimi adventus
tui servas? Virgilius vero post versus quos supra
retulimus, hæc subjungit :

Incipe, parve puer, risu cognoscere matrem.

(71) Vulg. *Οὐχ ὄσῃ αὐτῆσιν*. Quis non videt scri-
bendum esse *οὐχ ὄσῃ ναύτησιν*, etc.? In tertio abhinc
versu lego αὐτῆ (pro αὐτῶς) δ' ἄσπαρτος· subauditur
enim γαῖα.

(72) Vulg. *παπατρέφει λιβάδεσσιν*. Malim scri-
bere *παπατρέφει*, ut est in schedis. Eleganter enim di-
citur *πρέπειν τῇ ἐσθῆτι*. Scribe etiam *πέρα* disjunctim,
ut est in libro Fuk. Paulo post malim *ὄρα εὐπληκτα*
θέμεθλα in imperativo. Est enim interpretatio ver-
sus Virgiliani : *Aspice convexo*, etc. Vide paulo
infra, ubi hic versus repetitur.

(73) *Ζῶντὰ τ' ἔχε ρήδυμος ισχύς*. In libro Morai
vir doctus emendavit *ζῶντὰ γ' ἔχε*. Sed neque sic
versus constat. Quare malim legere *ζῶντα σχῆ*. Hæc
enim in optativo modo dicuntur. In sequenti versu
scribe *σὴν ἀρετῆν*, ex Morei libro. Et hæc quidem
emendatio nullam dubitationem admittit. De priorè
autem amplius cogitandum. Videtur enim minore
negotio locus restitui posse, si interpunctionem
duntaxat mutaveris hoc modo :

*Οὐχ ὄσῃ ναύτησιν (71) ἀλιτροτάτοισιν ἀλῶσθαι,
Φυομένων ἄμυδις γαίης ἀπο πλοῖν μέτρῳ
Αὐτῆ δ' ἄσπαρτος καὶ ἀνήροτος· οὐδὲ μὲν ἀκμήν
'Οτραλλέου δρεπάνου ποθησέμεν ἀμπελον εἶμαι.
Οὐδ' ἐρίου δεύοιτο βροτὸς πόκον αὐτόματος δὲ
'Αρνεῖος Τυρλοισι πάρα πρέφει λιβάδεσσιν (72),
Σάνδουκι πορφυρέῳ λύγην ῥυπέεσσιν ἀμείλων.
'Αλλ' ἄγε τιμῆν σκῆπτρον βασιλῆϊδος ἀρχῆς,
Δεξιτερῆς ἀπὸ πατρὸς ἐριβρεμέταο δέδεξο.
Κόσμου κητώεντος ὄρα εὐπληκτα θέμεθλα,
Χαρμυσίνην γαίης τε καὶ οὐρανοῦ ἠδὲ θαλάσσης,
Γηθόσυνόν τ' αἰῶνος ἀπειρεσίου· λάσιον κῆρ
Εἶθε με γηραλέον, ζῶντὰ τ' ἔχε ρήδυμος ισχύς (73),
Σὴν ἀρετῆν κελαδεῖν ἐπ' ὄσον δύναμις γε παρείη·
Οὐκ ἄν με πλῆξειεν ὁ Θρακῶν διος αἰδὸς·
Οὐ Λίτρος, οὐ Πάν αὐτὸς, ἐν Ἀρχαδίῃ τέκετο γῶν·
B 'Αλλ' οὐδ' αὐτὸς ὁ Πάν ἀνθέξεται εἰνεκα νίκης.*

Κόσμου κητώεντος ὄρα, φησὶ, καὶ τῶν στοιχείων ἀπά-
των χαράν.

ΚΕΦΑΛΑΙΟΝ ΚΑ'.

*Ὅτι οὐ δυνατόν περὶ ψιλοῦ ἀνθρώπου ταῦτα λέ-
γεσθαι· καὶ ὅτι οἱ ἀπιστοῦντες ἀγροῖα θεοσε-
βίας, καὶ ὅθεν τὸ εἶναι αὐτοῖς ἀγροῦσιν.*

Ταῦτα δόξειεν ἂν τις τῶν οὐκ εὖ φρονούντων, περὶ
γενεᾶς ἀνθρώπου λέγεσθαι. Παιδὸς δὲ τεχθέντος ἀν-
θρώπου, ποῖον δὴ ἔχει λόγον (74), γῆν ἄσπαρτον καὶ
ἀνήροτον, καὶ τὴν γε ἀμπελον μὴ ἐπιποθεῖν τὴν δρε-
πάνου ἀκμήν, μηδὲ τὴν ἄλλην ἐπιμέλειαν ; Πῶς ἂν
vontheî λεχθὲν ἐπὶ γενεᾶς ἀνθρωπίνης ; Ἡ γάρτοι
φύσις (75) θείας ἐστὶ προσταξέως διάκονος, οὐκ ἀν-
θρωπίνης κελύσεως ἐργάτις. Ἄλλὰ καὶ στοιχείων
χαρὰ Θεοῦ κάθοδον, οὐκ ἀνθρώπου τινὸς χαρακτηρί-
ζει κύησιν· τό τε εὐχεσθαι τὸν ποιητῆν, τοῦ βίου τὸ
τέλος αὐτῷ μηκύνεσθαι, θείας ἐπικλήσεως σύμβολον·
παρὰ γὰρ Θεοῦ τὸν βίον καὶ τὸ αἰετῆσθαι ἀξιοῦν εἰ-
θίσεσθαι, οὐ πρὸς ἀνθρώπου. Ἡ γοῦν Ἐρυθραία πρὸς
τὸν Θεόν· τί δὴ μοι, φησὶν, ὦ δέσποτα, τὴν τῆς μαν-
τείας ἐπισκῆπτεις ἀνάγκην, καὶ οὐκ ἄλλο ἀπὸ τῆς
γῆς μετέωρον ἀρθεῖσαν διαφυλάττεις, ἄχρι τῆς μακα-
ριωτάτης σῆς ἐλευσεως ἡμέρας ; Ὁ δὲ Μάρων πρὸς
τοῖς εἰρημένους ἐπιφέρει καὶ τάδε :

Ἄρχεο μειδιδῶσαν (76) ὄρων τὴν μητέρα κεδνήν.

*Γηθόσυνόν τ' αἰῶνος ἀπειρεσίου· λάσιον κῆρ
D Εἶθε με γηραλέον, ζῶντὰ τ' ἔχε ρήδυμος ισχύς,
Σὴν ἀρετῆν κελαδεῖν, etc.*

Nihil certius. Ἐγε positum est pro ἔχοι. In codice
Fuk. scribitur *ζῶντὰ γε νήδυμος ισχύς· σὴν ἀρετῆν*,
etc., absque verbo ἔχε. Porro monendus est lector,
omnes hos Virgilii versus, tum in Fuk. codice, tum
in schedis, non a capite scribi, sed prima tantum
cujusque versus vocabula modico spatio a præce-
dentibus sejungi. Quod ideo fit, quia non continui
recitantur hi versus, sed cum crebris interlocutio-
nibus Constantini.

(74) Vulg. *ποῖον δὲ ἔχει λόγον*. Mallem scribere
ποῖος ἂν ἔχοι λόγος.

(75) Vulg. *Ἦτοι γάρ τοι φύσις*. In libro Fuk. ac
Turnebi scriptum est *ἦτε γάρ φύσις*.

(76) Vulg. *Ἄρχεο μειδιδῶσαν ἀροῦσαν*. Sic primus
hunc versum edidit Rob. Stephanus, ex conjectura ut
opinor. Nam et in schedis Regiis, et in codice Fuk.
ita scribitur : *ἀρχεο μειδῶν ὡς ἂν ὄρων*, etc. Et

Γρωρίλει· ἡ γὰρ σε φέρει πολλοὺς λυκάβαντας. A *Matri longa decem tulerunt Iustitia menses.*
Σοὶ δὲ γονεῖς οὐ πάμπαν (77) *ἐξημέριοι ἐγέλα-*
[σαν,

Οὐδ' ἦψω λεχέων, οὐδ' ἔγνω δαῖτα θάλειαν.
 Πῶς γὰρ ἂν πρὸς τοῦτον οἱ γονεῖς ἐμειδίασαν; Ὁ μὲν γὰρ αὐτοῦ (78) Θεός, ἀποιός ἐστι δύναμις· καὶ ἀσημάτιστος μὲν, ἐν περιγραφῇ δὲ ἄλλων, οὐκ ἀνθρωπίνου δὲ σώματος· λέκτρων δὲ ἄπειρον, τίς οὐκ οἶδεν ὃν τὸ ἅγιον Πνεῦμα (79); Ποία δὲ ἐπιθυμία, ἔφεσις τε ἐν τῇ τοῦ ἀγαθοῦ διαθέσει, οὐ πάντα ἐφίενται; Τί δ' ὅλως κοινὸν σοφίᾳ τε καὶ ἡδονῇ; Ἄλλὰ ταῦτα ἐφελσθω λέγειν (80) τοῖς ἀνθρωπίνην τινὰ εἰσαγοῦσαι γέννησιν, οὐδὲ τὴν ψυχὴν αὐτῶν (81) καταρῦειν ἀπὸ παντὸς κακοῦ ἔργου γε καὶ βήματος παρασκευάζουσιν. Ἐπικαλοῦμαι δὲ σὲ αὐτῆν σύμμαχον τοῖς λεγομένοις, ὡ θεοσέβεια, ἀγνόν τινα νόμον ὑπάρχουσαν (82), πάντων τε ἀγαθῶν ἐκταιοτάτην, ἐλπίδος δεισιπότητος διδάσκαλον, ἀθανασίας ὑπόσχεσιν ἀκίβδηλον· σὲ μὲν, εὐσέβεια καὶ φιλανθρωπία, προσκυνῶ· ταῖς δὲ θεραπεύεις χάριν αἰδίου ὀφειλομεν οἱ δεηθέντες (83). Ὁ δὲ ἄπειρος ὄχλος τῆς σῆς ἐπικουρίας, διὰ τὴν ἔμφυτον πρὸς σὲ ἀπέχθειαν, καὶ τὴν Θεὸν ἀποστρέφεται· οὐδὲ οἶδε, τὴν αἰτίαν ὅλως τοῦ ζῆν καὶ εἶναι αὐτὸν τε καὶ τοὺς λοιποὺς δυσσεβεῖς, ἐκ τοῦ πρὸς τὸ κρεῖττον καθήκοντος ἡρτησθαι· πᾶς γὰρ ὁ κόσμος ἐκείνου κτῆμα (84), καὶ ὅσα ἐστὶν ἐν κόσμῳ.

Numinis cultu atque obsequio pendere. Totus enim illius est possessio.

quibus facillimum erat veram hujus loci scripturam restituere. Sic igitur emendo :

Ἄργεο μειδιώσαν ὄρων τὴν μητέρα κεδρὴν
Γρωρίλει.

Qua quidem emendatione certius nihil.

(77) *Σοὶ δὲ γονεῖς οὐ πάμπαν.* Verba Virgilii non recte accepit Constantinus, nec interpres Graecus. Sic enim intellexit, quasi dixisset Virgilius, puero parentes non arrisisse; nec deum illi mensam, nec deam cubile impertivisse. Scilicet Constantinus versum illum Virgilii,

Incipe, parve puer, cui non risere parentes, etc., legendum putavit in dactu absque ulla distinctione : cum tamen post vocem *puer*, punctum sit apponendum, ut vel pueris notum est. Hæc cum Christophorsonus non animadvertisset, sequentia Constantini verba interpolavit, addita negatione contra mentem auctoris, et contra auctoritatem omnium exemplarium. Porro in codice Fuk. legitur *ἐξημέριως ἐγέλασαν*, rectius ni fallor. Certe in schedis scribitur *ἐξημερίους*.

(78) Vulg. *Ὁ μὲν γὰρ αὐτῶν.* Cuius liquet scribendum esse ὁ μὲν γὰρ αὐτοῦ πατὴρ Θεός, etc. In codice Fuketiano scribitur ὁ μὲν γὰρ αὐτῶν ὢν Θεός, ἀποιός ἐστι δύναμις.

(79) *Τὸ ἅγιον Πνεῦμα.* Per Spiritum sanctum Constantinus videtur intelligere divinitatem, seu naturam divinam, ut jam in superiori capite notavimus. Explicat enim verba illa ex Virgilio translata οὐδ' ἦψω λεχέων, quæ de Christo, non de Spiritu sancto dicuntur. Itaque hoc loco spiritum Dei interpretari malui, quam Spiritum sanctum, ut Portesius et Christophorsonus.

(80) Ἄλλὰ ταῦτα ἐφελσθω λέγειν. Ex his verbis apparet, errorem illum quem supra notavi non ab ipso Constantino admissum fuisse, sed a Graeco interprete, qui postremos Virgilii versus male intellexit. Nam Constantinus quidem ipse versus illos Virgilii recte acceperat, ut hinc patet. Cum

Nec deus hunc mensa, dea nec dignata cubili est. Quomodo enim parentes ei arrisissent? Etenim pater illius Deus, expers qualitatis vis est. Et figura quidem ipse omni caret, in aliorum tamen circumscriptione exsistit; nec humano præditus est corpore. Tori quoque expertem esse Spiritum divinum quis ignorat? Quod enim desiderium, quæ cupiditas inesse posset in affectu summi boni, cuius desiderio reliqua omnia ducuntur? Quid omnino sapientiæ potest esse commune cum voluptate? Verum sic loqui liceat illis, qui humanam quamdam Christi generationem sibi fingunt, neque operam dant, ut animum suum ab omni impio facinore ac sermone integrum servant. Te hic, pietas, appello; tuum subsidium ad ea quæ dicuntur imploro : quæ nihil aliud es quam lex castimoniam et sanctitatis, omnium bonorum maxime optabile; sanctissimæ spei magistra; immortalitatis certa promissio. Te veneror, o pietas atque clementia. Tibi pro beneficio curationis 598 tuæ qua opus habebamus, gratias debemus. At vulgus hominum tui auxilii expers, præ insito quo adversus te flagrat odio, Deum ipsum aversatur; nec intelligit, suæ ipsius ac reliquorum impiorum vitæ causam, ex divini mundi et quæcunque in mundo continentur, il-

C enim Virgilii verba retulisset, quæ sic habent :

cui non risere parentes,

Nec deus hunc mensa, dea nec dignata cubili est, continuo tanquam reprehendens poetam hæc subiungit : Quomodo, inquit, ei arriderent parentes, cum pater ejus Deus sit, expers corporis et figuræ. Jam cubile et mensa quoniam modo convenire possunt Deo, quem tori penitus expertem esse constat, nec ciborum voluptate affici. Addit deinde hæc verba, ex quibus manifeste perspicitur id quod dixi, Constantinum Virgilii versus optime intellexisse : « Verum illis qui humanam quamdam generationem exponunt, concedamus ut ita loquantur. » Quibus verbis excusat Virgilium, quippe qui divinum Christi generationem ignoraverit. At in interpretatione Græca, in qua Virgilii versus male exponuntur, hæc periodus cum præcedentibus non cohæret.

(81) Vulg. *οἱ δὲ τὴν ψυχὴν αὐτῶν.* Amplector conjecturam doctorum virorum, quam etiam in libro Savilii adnotata inveniri : οὐδὲ τὴν ψυχὴν, etc.

(82) Vulg. *ἀγνόν τινα νόμον ὑπάρχουσα, πάντων τε ἀγαθῶν ἐκταιοτάτην ἐλπίδα, δεισιπότητος διδάσκαλον, κ. τ. λ.* Grammaticæ leges scribi jubent ὑπάρχουσαν, ut est in codice Fuk. Porro elegantissima est hæc religio Christianæ definitio; sed prava interpunctione [et scriptura] forde corrupta. Lego igitur, πάντων τε ἀγαθῶν ἐκταιοτάτην, ἐλπίδος δεισιπότητος διδάσκαλον, ἀθανασίας ὑπόσχεσιν ἀκίβδηλον. Nihil hac lectione certius, nihil elegantius. Religionem appellat Constantinus magistrum spei sanctissimæ, quippe quæ nos doceat sperare cœlestia, nec in terrenis et caducis bonis, sed in Deo omnem spem nostram collocare. In codice Fuk. legitur : δεισιπότητος διδάσκαλον ἀθανασίας ὑπόσχεσιν ἀκίβδηλον. Eadem interpunctio est in schedis.

(83) *Οἱ δεηθέντες.* Omnino scribendum videtur οἱ λαθόντες. Eleganter enim dicitur, ταῖς θεραπεύεις λαθόντες, id est, tuis remediis sanati.

(84) *Ἐκείνου κτῆμα.* Mallet scribere κτίσμα,

CAPUT XXII.

Gratiarum actio imperatoris, qua victorias et reliqua bona sua Christo accepta fert: et confutatio Maximini tyranni, qui persecutionis crudelitate Christianæ religionis gloriam auferat.

Equidem meam felicitatem meaque omnia pietati accepta refero. Testes sunt rerum eventus qui ex voto mihi responderunt: testes sunt pugnae atque victoriae, et tropæa de hostibus parata. Scit et laudibus ea celebrat urbs Roma. Idem sentit populus urbis mihi charissimæ: licet falsa spe deceptus, indignum sua majestate principem elegerit: qui mox convenientem sceleribus suis exitum sortitus est. Verum ea nunc commemorare, nefas esse arbitror: mihi præsertim qui te, pietas, alloquor: et qui curam omnem ac diligentiam adhibeo, ut te castis sermonibus bonisque verbis compellem. Dicam tamen aliquid, quod nec turpe nec indecorum videbitur. Bellum inexpiabile: plenum amentiae et inauditæ crudelitatis, adversus te, pietas, et adversus omnes sanctissimas Ecclesias tuas a tyrannis gerebatur. Nec deerant in urbe Roma, qui tantis malis et publica calamitate lætarentur. Erat et campus ad prælium constitutus. Tum vero tu in medium progressa, temetipsam ultro tradidisti, fide in Deum sulata atque innixa. At crudelitas hominum impiorum, cum instar flammæ obvia quæque depasta esset, admirabilem quamdam et celeberrimam tibi gloriam conciliavit. Hinc enim stupor ac veneratio tui, spectatores ipsos invasit. Ac tortores quidem ac carnifices, in cruciandis piorum corporibus defessos, et ad inopiam consilii redactos cernere licebat: vincula autem resoluta, laxatos equuleos, et re-

id est opus, sive officium.

(85) *Τῶν κατ' εὐχὰς ἀπάντων.* Conjicere quis non immerito posset scribendum esse πάντων κατ' εὐχὰς ἀπάντων. Sed cum absque hac emendatione sensus constet, nihil mutandum censeo.

(86) *Μεγαλόπολις.* Sic Romam Græci vocare consueverant, ut innumeris exemplis probari potest. Ita Tatianus in oratione adversus Græcos, ubi de sacro Jovis Latiaris loquitur, et Porphyrius in libro *De abstinentia*. Sed et Eusebius in oratione tricennati de laudibus Constantini ita Romam appellat, ut illic videbimus.

(87) *Πῶς ἄν ἀγναῖς.* Malim scribere ὅπως ἂν ἀγναῖς, etc.

(88) *Καὶ πάσαις ταῖς ἀγιωτάταις.* Ante hæc verba asteriscus in editione Rob. Stephani appositus est, quo indicatur nonnulla hic deesse in scriptis exemplaribus. Verum asteriscos qui a Rob. Stephano diligenter notati fuerant, præcipue in fine hujus libri, editio Genevensis omnes sustulit. Carterum hoc loco pauca desunt, quæ sic suppleo, *οὐ τε καὶ πάσαις ταῖς ἀγιωτάταις σου Ἐκκλησίαις*, etc. Alloquitur enim religionem Christianam.

(89) *Καὶ πεδῶν.* Campum intelligit in quo martyres extremo supplicio afficiebantur. Moris enim erat tum apud Græcos, tum apud Romanos, ut extra portas supplicia de noxiis sumerentur, ut pluribus notavi ad Amm. Marcellinum. Unde ad campum duci dicebantur noxii qui ad supplicium ducebantur. Sic Augustinus in libro *1 contra epistolam Parmeniani*, cap. 8.

ΚΕΦΑΛΑΙΟΝ ΚΒ΄.

Εὐχαριστία Χριστῷ τὰς νίκας καὶ τὰ λοιπὰ ἀγαθὰ βασιλέως γράφουσα, καὶ ἐλεγγος τοῦ κατ' ἀπὸ τῶν τυράννων Μαξιμίνου, τῷ μεγέθει τοῦ διωγμοῦ μείζονα δόξαν τῇ εὐσεβείᾳ περιποιήσαντος.

Ἐγὼ μὲν τῆς εὐτυχίας τῆς ἑαυτοῦ καὶ τῶν ἐμῶν πάντων, αἰτιώμαι τὴν εὐσέβειαν, μαρτυρεῖ δὲ καὶ ἡ ἐκθασίς τῶν κατ' εὐχὰς ἀπάντων (85), ἀνδραγαθία, νίκαι κατὰ τῶν πολεμίων, τρόπαια· σύννοιδε δὲ καὶ μετ' εὐφημίας ἐπαινεῖ καὶ ἡ μεγαλόπολις (86), βούλεται δὲ καὶ ὁ δήμος τῆς φιλιτάτης πόλεως, εἰ καὶ πρὸς ταῖς σφαλεραῖς ἐλπίσιν ἐξαπατηθεὶς, ἀνάξιον ἑαυτῆς προσέλετο προσάτην· ὅς παραχρῆμα ἔλω, προσηκόντως τε καὶ ἀξίως τοῖς ἑαυτῷ τετολημμένοις, ὧν οὐ θέμις ἀπομνημονεῦσαι, μάλιστα ἐμοὶ τῷ διαλεγόμενῳ πρὸς σέ, καὶ πᾶσαν ἐπιμέλειαν ποιουμένῳ, πῶς ἂν ἀγναῖς καὶ (87) εὐφῆμοις διαλέξῃσι προσείποιμί σε. Ἐρῶ δὲ τι ἴσως οὐκ ἄσημον οὐδὲ ἀπρεπές· ὑπερβάλλον μέντοι μανία καὶ ὠμότητι, ὧ θεοσέβεια, καὶ πάσαις ταῖς ἀγιωτάταις (88) σου Ἐκκλησίαις ὑπὸ τυράννων πόλεμος ἦν ἀπρονόος· καὶ οὐκ ἐπέλειψάν τινες τῶν ἐν τῇ Ῥώμῃ, τηλικούτους ἐπιχαίροντες δημοσίοις κακοῖς· παρεσκευάστο δὲ καὶ πεδῶν (89) τῇ μάχῃ. Σὺ δὲ προσελθούσα, ἐπέδωκας ἑαυτὴν ἐπερειδομένη (90) τῇ πρὸς Θεὸν πίστει· θνητῶν δὲ δυσσεβῶν ὠμότης (91), δίκην πυρὸς ἀκατάπαυστος ἐπινεμησαμένη, θαυμαστήν καὶ διὰ παντὸς ἀοιδίμον εὐδοξίαν προσήψε σοι· σέβας γὰρ διὰ ταῦτα εἶχε τοὺς θεωμένους αὐτούς. Τοὺς μὲν οὖν δημίους καὶ στρεβλοῦντας τὰ τῶν εὐσεβῶν σώματα (92), ἦν ἰδεῖν κάμνοντας καὶ δυσπετοῦντας πρὸς τὰ δεινὰ, παρεμμένους δὲ τοὺς δεσμους, καὶ τὰς γε βατάνους αὐτὰς ἐκλύτους, καὶ τὰς προσφερομένας καύσεις ἀμυρομένας, καὶ οὐδὲ πρὸς ὀλίγον ὀκλαζόντων τὴν παρ-

(90) Vulg. *ἐπέδωκας ἑαυτὴν ἐπερειδομένην*. Scribendum est *σαυτὴν ἐπερειδομένην*, etc.; id est *teipsum ultro obtulisti*. Alludit Constantinus ad fortitudinem martyrum, qui se ultro iudicibus offerrebant, et ad mortem non coacti, sed sponte surrebant. Certe *ἐπιδιδόναι* non dicitur nisi de eo qui sponte aliquid facit; ut verbi gratia de Christo qui se sua sponte tradidit pro salute generis humani. Male igitur Christophorus hunc locum ita vertit, *teipsum adversariis opposuisti*. Conjecturam nostram confirmat codex Fuk., in quo scribitur *ἐπέδωκας σεαυτὴν ἐπερειδομένην*.

(91) *Θνητῶν δυσσεβῶν ὠμότης*. Hujus loci emendationem feliciter mihi videorprehendisse. Cum enim ante hæc verba legatur vox *πίστει*, duabus ultimis hujus vocabuli litteris repetitis locum ita restitui, εἰθ' ἢ τῶν δυσσεβῶν ὠμότης, etc. Nihil certius. Facessat igitur conjectura Gruteri et Christophoroni, qui legunt *θνητῶν δὲ δυσσεβῶν*, etc. Quis enim ferre potest hanc locutionem? Codex tamen Fuk. lectionem illam Gruteri confirmat. Sed jam antea observavi, multas *παρὰ διορθώσεις* in illo codice reperiri.

(92) *Τὰ τῶν εὐσεβῶν σώματα*. Christophorus, Scaliger et alii post has voces addunt ἦν εἰδῆν, quemadmodum etiam in libr. Fuk. ac Morai reperit. Sed nihil opus est hic addere, cum præcesserit vox *θεωμένους*, ad quam hæc omnia referri debent. Fa-teor tamen magis perspicuam fore orationem, si has voces addideris.

ρησιαν. Τί οὖν ταῦτα τολμῶν ὠνησας, ὡ δυσεβέ-
στατε (93); Τί δὲ τὸ αἰτιον τῆς ἐκστάσεως τῶν φρενῶν;
Ἐρεῖς ὅτι διὰ τὴν πρὸς τοὺς θεοὺς τιμὴν· τίνος τού-
τους; Ἡ ἰοίαν τινὰ τῆς θείας φύσεως ἀξίαν λαμ-
βάνεις ἐννοίαν; Ὅργιλος ἤγη κατὰ σὲ τοὺς θεοὺς
εἶναι; Εἰ δ' οὖν ἦσαν τοιοῦτοι, ἐχρῆν θαυμάζειν μάλ-
λον αὐτῶν τὴν προαίρεσιν, ἢ πειθαρχεῖν τοῖς ἀναι-
δέσι προστάγμασι, δικαίων ἀνδρῶν σφαγᾶς (94) ἀδί-
κως ἐπαράντων. Ἐρεῖς ἴσως διὰ τὰ ὑπὸ τῶν προγ-
νων νομισθέντα καὶ τὴν τῶν ἀνθρώπων ὑπόληψιν·
συγγωρῶ. Καὶ γὰρ ἐστὶ παραπλήσια τοῖς δρωμένοις
τὰ νομιζόμενα, μίαις τε καὶ τῆς αὐτῆς ἀφροσύνης·
ψήθης ἴσως εἶναι τινα δόναμι ἐξαιρέτων ἐν τοῖς ὑπὸ
τεκτόνων καὶ δημιουργῶν ἐσκευασμένοις ἀνθρωπο-
μόρφοις· τοιγάρτοι περιεῖπε ταῦτα, πᾶσαν ποιού-
μενος ἐπιμέλειαν, ὅπως μὴ ποτε βυπωθεῖεν, μεγί-
στων καὶ ἐξαιρέτων θεῶν ἀνθρωπίνης δεομένων ἐπι-
μελείας [εἰδωλα] (95).

ficibus humana effigie formatis. Idcirco igitur ea
dinem, ne sordibus inquinarentur. Magni scilicet æ præcipui dii hominum cura indigent.

ΚΕΦΑΛΑΙΟΝ ΚΓ'.

Περὶ τῆς τῶν Χριστιανῶν πολιτείας· καὶ ὅτι χαί-
ρει τοῖς ἐν ἀρετῇ βιοῦσι τὸ θεῖον, καὶ χρῆ χρί-
σιν προσδοκᾶν καὶ ἀνταπόδοσιν.

Ἄντεξέταξε τὴν ἡμετέραν θρησκίαν πρὸς τὰ ὑμέ-
τερα. Οὐκ ἐκαῦθα μὲν, ὁμόνοια γνησία καὶ διαρκής
φιλανθρωπία, ἐλεγχος δὲ παίσματος, νοουθεσίαν, οὐκ
ἐλεθρον φέρων, θεραπείαν δὲ (96) οὐκ ὠμότητος, ἀλλὰ
σωτηρίας, καὶ πίστιν εἰλικρινῆ (97), πρῶτον μὲν πρὸς
τὸν Θεόν, ἔπειτα δὲ καὶ πρὸς τὴν φυσικὴν τῶν ἀνθρώ-
πων κοινωνίαν, ἔλεος δὲ τῶν οὐς ἐπολέμησεν ἡ τύχη,
ἀπλοῦς δὲ βίος, καὶ πρὸ ποικιλῆ τινὶ πανουργίᾳ τὴν
πονηρίαν ἐπιχαλυπόμενος, τοῦ τε δυντος Θεοῦ καὶ
τῆς μοναρχίας γυνῶσις; Ἡδὲ ἐστὶν ἀληθῶς θεοσέβεια,
ἥδε εἰλικρινῆς θρησκεία, ἡ παντελῶς ἀχραντος· οὐ-
τος ἐμφρων βίος· ὃν οἱ μετιόντες, ὡς διὰ λεωφόρου
σεμνῆς τινος ἐπὶ τὸν ἀένανον πορεύονται βίον· οὐδεὶς
γὰρ ὄλως τελευτᾷ, ὁ τὸν τοιοῦτον ἐνστησάμενος βίον,
καθαρεύων τε τὴν ψυχὴν ἀπὸ τοῦ σώματος· πληροὶ
δὲ μᾶλλον τὴν προσταχθεῖσαν αὐτῷ θεόθεν λειτουρ-
γίαν, ἢ ἀποβήσκει· ὁ γάρτοι τὸν Θεὸν ὁμολογῆσας,
οὐ γίνεται πάρεργον ὑβρεως (98) οὐδὲ θυμοῦ, ἀλλ'

(93) Ὁ δυσεβέστατε. Alloquitur unum ex per-
secutoribus, Maximinum scilicet, ut est in titulo
hujus capituli. Hic enim crudelius et infestius quam
ceteri Christianos persecutus est.

(94) Δικαίων ἀνδρῶν σφαγᾶς. Scribendum vide-
tur πρὸς δικαίων, etc., nisi mendum est in verbo
ἐπαράντων.

(95) Ἐπιμέλειας εἰδωλα. Delenda est postrema
vox, quam Christophorus, Scaliger et Gruterus
perperam adjecerunt. Eandem vocem in libr. quo-
que Fuketii et Moræi adjectam inveni. Sed nihil
necesse est; tantum post vocem βυπωθεῖεν, arponenda
erat virgula. Atque ita Joannes Portesius hunc lo-
cum accepit; qui profecto felicium quam Christo-
phorus hæc interpretatus est in hunc modum :
Omnis illa cura tua, omne studium ne sordibus op-
plereuntur. Ita magni primariique dii humana se ope
sustinebant; istam diligentiam requirebant. Atque
ita etiam Musculus.

(96) Θεραπέειαν δὲ. Lego θεραπείαν τε. Suban-
ditur autem verbum φέρων quod paulo ante præces-

A stinctas quæ admovebantur flammæ : contra vero
invictam constantiam ac libertatem piorum, qui ne
tantulum quidem de gradu suo dimovebantur. Talia
igitur aggressus quid profecisti, omnium hominum
impiissime? Quæ malum, causa fuit furoris tui?

599 Dices fortasse, in honorem deorum hæc a te
gesta. At quorum deorum? Aut quam notionem
divinam dignam natura animo concepisti? eosne
perinde atque te iracundos esse existimabas? Quod
si tales erant, eorum potius consilium mirari oport-
lebat, quam impudentibus mandatis quibus justos
viros injuste trucidari jubebant, obtemperare. Sed
forte dices, te ob instituta majorum, et propter
hominum opinionem ista gessisse. Ignosco. Sunt
enim instituta illa, his quæ a te geruntur simil-
B lima, et ex unius ejusdemque imperitiæ fonte ma-
nantia. Existimasti forsitan eximiam quamdam inesse
vim atque virtutem, in simulacris a fabris et arti-
colebas, summam adhibens curam ac sollicitu-
dinem, ne sordibus inquinarentur. Magni scilicet æ præcipui dii hominum cura indigent.

CAPUT XXIII.

De Christianorum institutis : et quod Deus diligit
eos qui virtutem sectantur : et quod judicium ac
retributionem sperare oportet.

Confer si placet religionem nostram cum tuis
ritibus. Nonne apud nos quidem, germana con-
cordia et perpetua humanitas? nonne apud nos
reprehensio culpæ est ejusmodi, quæ correctionem
afferat, non perniciem : et curatio quæ ad salutem
proficiat, non ad crudelitatem? Nonne apud nos
sincera fides, primum quidem erga Deum : deinde
vero erga naturalem hominum societatem? Nonne
apud nos misericordia erga eos quos fortunæ cala-
mitas oppresserit? Nonne vita simplex, nullo si-
mulationis furo occultam tegens improbitatem; et
veri atque unius Dei cuncta moderantis cognitio?
Hæc est vera pietas; hæc integra atque incorrupta
religio. Hæc sapientissima vivendi ratio; quam
qui amplexi sunt, tanquam augusta quadam via ad
æternam vitam tendunt. Nemo enim qui hujusmodi
vivendi rationem inierit, et qui animum habeat ab
omni corporis labe purgatum, moritur omnino;

sit. Potest etiam legi θεραπεία τε, et paulo post καὶ
D πίστις εἰλικρινῆς, ac fortasse rectius.

(97) Καὶ πίστιν εἰλικρινῆ. Apparet ex sequen-
tibus, scribendum esse διάθεσιν, vel ἀγάπην. Cha-
ritas enim primum quidem erga Deum est, deinde
erga proximum. Fides vero non est nisi in unum ac
solum Deum. Itaque πίστις hic nullo modo conve-
nire potest. Adde quod cum hoc loco agatur de ob-
jurgatione, charitas optime congruit. Nam benevola
objurgatio ac reprehensio, charitatem parit. Sed
præstat hic legere καὶ πίστις εἰλικρινῆς, ut jam dixi.
Atque ita legit Musculus, sicut et versione ejus
apparet.

(98) Οὐ γίνεται πάρεργον ὑβρεως. Quæ sit vis
hujus locutionis, in superioribus libris observavi-
mus. Nam interpretes sensum minime assequuntur,
quod tamen facile erat hoc loco. Christophorus
quidem ita vertit, qui Deum ingenue confitetur, non
contumeliæ, non iracundiæ sponte succumbit. Ex
quibus verbis, nemo est qui non hunc sensum eli-
ciat; eum qui Deum confitetur, non esse iracun-

sed functionem sibi a Deo indictam implere, potius quam mori dicendus est. Is namque qui Deum confessus est, nec contumeliæ cedit nec iracundiæ. Sed forti animo necessitatem sustinens, tolerantia suæ experimentum, velut viaticum quoddam habet ad conciliandam sibi divini Numinis clementiam. Neque enim dubium est. **600** quin Deus homines virtute præditos amplectatur. Quippe absurdissimum esset, tam præpotentes quam inferioris loci homines, adversus eos a quibus observantur aut beneficiis afficiuntur, grato animo esse, et vicissim illos beneficiis afficere: eum vero qui omnium summus sit, et qui omnibus imperet, ipsumque sit summum bonum, negligentem in referenda gratia esse. Qui in omni vita nos ubique comitatur, et qui præsto nobis adest, quotiescunque boni aliquid agimus. Et illico quidem fortitudinis et obedientiæ causa nos collaudans remuneratur: plenam tamen et perfectam solutionem in aliud tempus differt. Tunc enim totius vitæ nostræ summa ad calculos revocabitur. Ac si quidem cuncta recte habuerint, æternæ vitæ merces sequetur: improbi vero debito supplicio afflicti sunt.

CAPUT XXIV.

De Decii, Valeriani, et Aureliani calamitosa vita exitu ob persecutionem Ecclesiarum.

Te nunc interrogo, Deci, qui justorum laboribus olim insultabas; qui Ecclesiam odio prosequeris; qui viros summa vitæ sanctitate præditos supplicio affecisti. Quid rerum nunc agis post hanc vitam? quantis et quam difficilibus ærumnis premeris? Tuam certe infelicitatem satis superque declaravit illud temporis spatium, quod inter vitam ac mortem tuam intercessit; cum tu in campis Scythicis una cum omni exercitu prostratus, imperium Romanum tantopere ubique celebratum, Gothorum contemptui ac ludibrio exposuisti. Tu

dum, nec contumeliosum. Atqui longe alius est sensus verborum Græcorum, eum scilicet qui Christi nomen coram iudice confitetur, contumeliæ ac furori persecutorum non cedere.

(99) Ἐφόδιον τῆς πρὸς τὸν Θεὸν εὐμελείας. Christophorus legisse videtur εὐνοίας, quod non probō. Nullus enim sensus ex hac lectione elici potest. Porro Ἐφόδιον instrumentum verti, ut loquitur Amm. Marcellinus, in lib. xxix, pag. 393: « Cæsar dictator aiebat miserum esse instrumentum senectuti, recordationem crudelitatis. » Ubi vide quæ olim adnotavi. Possis etiam vertere viaticum. Nec incommode Musculus ita vertit, *tolerantiæ experientiam compendii vice habet ad promerendam benevolentiam*

(1) Οὐδὲ γὰρ ἀμφίβολον. In libro Moræi vir doctus ad marginem adnotavit hæc verba: Πλατωνικὸν ἐκ τῆς Πολιτείας, id est hic locus desumptus est ex libro x Platonis *De republica*. Certe in illo libro disputat Plato de præmiis quæ justis hominibus tum in hac vita, tum post mortem a Deo tribuuntur. Sed argumentatio qua Constantinus id astruit, in Platone, quod sciam, non habetur.

(2) Vulg., *τῶν ἐξουσίας ἐπειλημμένων*. Non dubito quin scribendum sit, *τοὺς μὲν ἐξουσίας ἐπειλημμένους καὶ ὑποδεσπέρους, εἰ θεραπεύοντες τυγχάνοιεν ἢ εὐεργετοῦντες αὐτοὺς τινες, εὐχαρίστως κατατίθεσθαι*, etc. Id est, *absurdissimum enim esset, tam præpotentes quam inferioris loci homines, erga eos a quibus observantur aut beneficiis afficiuntur*

εὐγενῶς τὴν ἀνάγκην ὑποστᾶς, τὴν τῆς καρτερίας πείραν, ἐφόδιον ἔχει τῆς πρὸς τὸν Θεὸν εὐμελείας (99). Οὐδὲ γὰρ ἀμφίβολον (1), τὴν τῶν ἀνθρώπων ἀρετὴν ἀσπάζεσθαι τὸ θεῖον· καὶ γὰρ ἂν εἴη τῶν ἀποπτῶτων, τοὺς ἐξουσίας ἐπειλημμένους (2) καὶ ὑποδεσπέρους, εἰ θεραπεύοντες τυγχάνοιεν ἢ εὐεργετοῦντες, αὐτοὺς εὐχαρίστως κατατίθεσθαι καὶ ἀντενεργεῖν, τὸν δὲ ὑπὲρ πάντας, ἀρχηγόν τε τῶν πάντων, καὶ τὸ ἀγαθὸν αὐτὸ, καταμελεῖν τῆς ἀμοιβῆς· ὃ συμπαρομαρτεῖ (3) μὲν ἡμῶν τῷ παντὶ βίῳ, καὶ πάρεστιν ἡμῖν τρηνικαῦτα, ὁσάκις ἀγαθὸν εἰ ποιούμεν· καὶ παραχρημα μὲν ἀποδεχόμενος τῆς ἀνδρείας καὶ εὐδοκίας (4), εὐεργετεῖ, τὴν δὲ συμπληρῶσιν ἡμῶν ὑπετίθεται· πάντα γὰρ ἡ τοῦ βίου ψήφος τρηνικαῦτα λογοθετεῖται, καὶ ἐπειδὴν ταῦτα καλῶς ἔχη, ὁ μισθὸς ἐπακολουθεῖ τῆς αἰωνίου ζωῆς· μετέρχεται δὲ καὶ τοὺς πονηροὺς ἡ προσήκουσα τιμωρία.

ΚΕΦΑΛΑΙΟΝ ΚΔ΄.

Περὶ Δεκίου καὶ Οὐαλεριανοῦ καὶ Αὐρηλιανοῦ, ἀθλήως (5) τὸν βίον καταστρεφάντων διὰ τὸν τῆς Ἐκκλησίας διωγμόν.

Σὲ δὲ νῦν, τὸν Δέκιον ἐρωτῶ, τὸν ἐπεμβαίνοντά ποτε τοῖς τῶν δικαίων πόνοις, τὸν τὴν Ἐκκλησίαν μισήσαντα, τὸν ἐπιθέντα τιμωρίαν τοῖς ὁσίοις βεβωχόσι· τί δὴ νῦν πράσσεις (6) μετὰ τὸν βίον; Ποίαις δὲ καὶ πῶς δυστραπέλοις συνέχη περιστάσεις; Ἔδειξε δὲ καὶ ὁ μεταξὺ τοῦ βίου καὶ τῆς τελευτῆς χρόνος τὴν σὴν εὐτυχίαν, ἥνεκα ἐν τοῖς Σκυθικαῖς πεδίοις πανστρατιᾷ πεσών, τὸ περιβόητον Ῥωμαίων κράτος ἤγες τοῖς Γέταις εἰς καταφρόνησιν. Ἄλλὰ σὺγε, Οὐαλεριανὲ, τὴν μαιφρονίαν ἐνδειξάμενος τοῖς ὑπηκόοις τοῦ Θεοῦ, τὴν ὁσίαν χρεῖν ἐξέφηνας, ἀλοῦς

grato animo esse, etc. In quibus verbis *observari* refertur ad præpotentes homines, ut *beneficiis affici* refertur ad inferiores et humiliores, quod non vidit Christophorus. In libr. Fuk., Turnebi ac Savilii, legitur καὶν θεραπεύοντες μὴ τυγχάνοιεν εἰ εὐεργετοῦντες, quod non probō. Musculus autem legit *εἰ καὶ θεράποντες τυγχάνοιεν εὐεργετοῦντες*, non male.

(3) Ὁ συμπαρομαρτεῖ. Procul dubio scribendum est ὅς συμπαρομαρτεῖ. Refertur enim ad τὸν δὲ ὑπὲρ πάντας, id est ad summum Deum. Quem licet nocaverit τὸ ἀγαθὸν αὐτό, nihilominus ὅς sequi debet in masculino.

(4) Εὐδοκίας. *Propensam voluntatem* vertit Christophorus; Musculus *benevolentiam*. Ego *obedientiam* interpretari malui. Id enim significat vox εὐδοξεῖν, morem gerere, obsequi voluntati divinæ, εὐδοκία igitur ad verbum est *alluscentia*. Quo sensu sumitur apud Lucam in cantico illo militiae celestis post ortum Domini, ἐν ἀνθρώποις εὐδοκία. Occurrit hæc dictio passim in utroque Testamento, ut jam alii observarunt. In optimo codice Fuk. scribitur ἀνδρείας τε καὶ εὐθυδικίας.

(5) Vulg. ἀθλήσεως. In ipso capitis titulo mendum est, sed quod nullo negotio corrigi possit. Nam pro ἀθλήσεως scribendum est ἀθλήως, ut est in codice Fuk. et in schedis Regiis.

(6) Vulg. τί δεῖνον πράσσεις. Scribe meo periculo τί δὴ νῦν πράσσεις, quomodo etiam in libro Moræi ad oram emendatum inveni. Neque aliter scribitur in codice Fuk. In schedis autem legitur τί δὴ ψῦ.

αἰχμάλωτός τε καὶ δέσμιος ἄχθεις σὺν αὐτῇ πορφυρίδι καὶ τῷ λοιπῷ βασιλικῷ κόσμῳ, τέλος δὲ ὑπὸ Σαπύρου Περσῶν βασιλείῳ ἐκδαρῆναι κελευσθεὶς (7) καὶ ταρχειυθεὶς, τρόπαιον τῆς σαυτοῦ δυστυχίας ἔστησας αἰώνιον· καὶ σὺ δὲ, Αὐρηλιανέ, φλόξ πάντων ἀδίκημάτων, ὅπως ἐπιφανῶς, διατρέχων ἔμμανῶς (8) τὴν Θράκην, κοπεὶς ἐν μέσῃ λεωφόρῳ, τοὺς ἀβλακὰς τῆς ὁδοῦ, ἀσεβοῦς αἵματος ἐπλήρωσας;

minis vindicta, dum furore percitus Thraciam percurreres, in medio viæ publicæ cæsus, sulcos aggeris publici impio sanguine complexisti?

ΚΕΦΑΛΑΙΟΝ ΚΕ'.

Περὶ Διοκλητιανοῦ μετ' ἀσχύνης τὴν βασιλευσανταίησαμῆνον, καὶ διὰ τὸν διωγμὸν τῆς Ἐκκλησίας κεραυνωθέντος.

Διοκλητιανὸς δὲ μετὰ τὴν μαιφονίαν τοῦ διωγμοῦ αὐτοῦ καταψηφισάμενος διὰ τὴν τῆς ἀφροσύνης βλάβην (9), μίᾳ εὐκαταφρονήτου οἰκίσεως κα-

(7) Vulg. ἐκδαρῆναι κελευθεὶς. Recte in libro Moræi emendatur κελευσθεὶς. Porro de Valeriani imp. cute a Persis detracta et sale condita, alii etiam scriptores loquuntur. Ita certe Petrus Patricius in *Excerptis legationum*, apud quem Galerius exprobrat Persis, quod Valerianum dolis circumventum ad ultimam usque senectutem captivum detinuerint; ac post mortem nefarie cutem ejus servantes, mortui corpus immortalī affecerint ignominia.

(8) Vulg. διατρέχων καὶ ἔμμανῶς. Malo consilio Genevenses particulam καὶ inseruerunt, ex Scaligeri, Bongarsii et Gruteri, ut aiunt, libris: quam etiam in libro Moræi adjectam inveni. Verum cum ea conjunctio sensum perturbet, nec in Regiis schedis, aut in editione Stephani legatur, longe longueque eam ablegandam censeo. Codex tamen Fuk. eam retinet.

(9) Διὰ τὴν τῆς ἀφροσύνης βλάβην. Quam ob causam, Diocletianus imperium deposuerit, non convenit inter auctores. Quidam scribunt Diocletianum, utpote curiosum scrutatorem rerum futurarum, cum ex aruspicum responsis comperisset maximas elades impendere reipublicæ, sponte imperium abjecisse. Testatur id Aurelius Victor. Alii scribunt Diocletianum, ingravescente ævo, cum se minus idoneum gerendæ reipublice esse sentiret, tum ob senium, tum propter infirmam valetudinem, id consilium cepisse. Ita Eutropius, auctor certissimus et elegantissimus. Idem scribit incertus auctor in *Panegyrico* quem dixit Maximiano Herculo et Constantino. « Sed tamen, inquit, utcumque fas fuerit, eum principem quem anni cogere et valetudo deficeret, receptui canere. Te vero in quo adhuc sunt istæ integræ solidæque vires, » etc. Sunt qui scribant Diocletianum, cum videret Christianos a se superari non posse, præ dolore atque impatentia imperium postuisse, ut legere est apud Zonaram. At Constantinus hic diserte affirmat, Diocletianum ob mentis alienationem sponte se imperio abdicasse. Quis porro est qui Constantini testimonio ausit refragari, cum is in aula Diocletiani vixerit, nec enim quidquam horum latere poterit. Idem quoque tradit Eusebius in libro viii *Historiæ*. Verum ut de hac re dubitemus, multa faciunt. Primo enim cum post abdicationem imperii diu superstes vixerit Diocletianum, nullam unquam mentis emotæ indicium dedit. Vel id unum quod Herculo et Galerio ipsum ad resumendum imperium invitantibus respondit, quante sapientie est? *utinam Salonæ posses visere olera nostris manibus sata*. Itaque in illo successu semper cultus est ab omnibus illius tem-

A quoque, Valeriane, cum eandem crudelitatem in famulos Dei declarasses, justum Dei judicium omnium oculis subjecisti; captus ab hostibus, et in vinculis circumductus cum chlamide purpurea et reliquo imperiali cultu: tandem vero a Sapore Persarum rege, detracta tibi cute condiri jussus, sempiternum calamitatis tuæ tropæum spectandum præbuiti. Tu item, Aureliane, fax omnium vitiorum; quam præsentī et perspicua divini Num-

B

601 CAPUT XXV.

De Diocletiano, qui turpiter imperio se abdavit, et qui ob Ecclesiarum persecutionem fulmine percussus est.

Diocletianus vero post cruentam persecutionis sevitiā, suamet ipse sententia damnatus, ob vitium insanie, vili quodam clausus domicilio pœnas

poris imperatoribus, qui eum tanquam patrem religiose observabant. Audi Eumenium in *Panegyrico* quem dixit Constantino: « At enim divinum illum virum, qui primus imperium et participavit et posuit, consilii et facti sui non pœnitet. Felix beatusque vere, quem vestra tantorum principum colunt obsequia privatam. » An vero tam impense cultus fuisset Diocletianus a quatuor Augustis imperatoribus, si mentis suæ parum compos fuisset? An Eumenius divinum virum vocasset, eo maxime quod imperium primus posuerat, si propter dementiā ac delirium id ab illo factum fuisset? Postremo consilium de abdicando imperio, diu ante persecutionem ceperat Diocletianus, tunc scilicet cum de Persis aliisque barbaris nationibus Romæ triumphavit. Illic enim in templo Jovis Capitolini ab Herculo collega sacramentum exegit, ambos uno eodemque die imperium esse posituros. Docet id Eumenius in *Panegyrico* jam citato: « Ilunc ergo istum qui ab illo fuerat frater adscitus, pudit imitari, huic illum in Capitolini Jovis templo jurasse pœnituit. » Triumphavit autem Diocletianus Romæ cum Herculo collega anno imperii 18, ut scribit Hieronymus in *Chronico*, id est anno ante quam persecutio fieret Christianorum. Certe auctor *Panegyrici* dicti Maximiano et Constantino, longe ante abdicationem id consilium a Diocletiano captum, et cum Herculo communicatum esse testatur his verbis: « Tale est imp. quod omnibus nobis incluso gemitu mœrentibus facere voluisti: non quidem tu reipublicæ negligentia aut laboris fuga, aut desidiæ cupiditate ductus, sed consilii olim, ut res est, inter vos placiti constantia, » etc. Quæ cum ita sint, quomodo stare potest quod ait Constantinus, Diocletianum post persecutionem Christianorum in amentiam versum, ob id sponte imperio se abdicasse? Equidem facile crediderim, Diocletianum post captam persecutionem morbo correptum, de statu mentis aliquantis per deturbatum fuisse; maxime cum Constantinus et Eusebius id constanter affirmant. Hoc enim evenire solet agrotantibus, et præcipue melancholicis, cujusmodi Diocletianum fuisse ex nummis conjicere licet. Sed nego illum ob hanc causam imperium possuisse. Porro in codd. Fuk. et Turnebi totus hic locus ita legitur: « Εαυτοῦ καταψηφισάμενος, καὶ διὰ τὴν ἐκ τῆς παραφροσύνης βλάβην μίᾳ εὐκαταφρονήτου οἰκίσεως καθεργμῶ ἑαυτὸν πιστεύσας: ἴν' οἶμαι τὴν τοῦ κερουνοῦ βολὴν δεδιώς διαγάγοι τὸν ἐπιλοιπὸν βίον. Τί δὲ τοῦτω συνήνεγκας πρὸς τὸν Θεὸν ἡμῶν τὸν πόλεμον ἐστήσασθαι. Λαλεῖ, etc.

δedit. Quid igitur illi profuit, bellum Deo nostro intulisse? Ut scilicet fulminis ictum assidue metuens, reliquam deinceps vitam exigeret. Testatur hæc nrbs Nicomedia : nec silent hi qui rem oculis viderunt, quorum ex numero etiam ipse sum. Vastabatur palatium, et Diocletiani ipsius conclave, fulmine ac cœlesti quodam incendio illud depascente. Ac eventus quidem earum rerum a prudentibus viris prædictus fuerat. Neque enim tacere poterant, nec gemitum suum in tanta rerum indignitate occultabant : sed palam et aperte ipsi inter se summa cum libertate hos sermones jactabant : Quis hic furor? Quæ tanta potentiae insolentia, ut homines Deo bellum inferre audeant, et sanctissimamque religionem contumelia adlicere; utque tantæ multitudinis, adeoque hominum aquissimorum, sine ulla ipsorum culpa, cædem atque exitium machinari non dubitent. O præclarum magistrum modestiæ omnium subditorum! o præclarum institutorem curæ ac sollicitudinis quam milites pro civibus suis gerant! Pectora tribulium suorum perfodiebant hi, qui nunquam in acie terga hostium viderant. Tandem vero divini Numinis providentia, tam impiorum facinorum pœnas ab illis exegit; nec tamen sine damno reipublicæ. Tot porro tantaque factæ sunt cædes nostrorum, ut si tantæ unquam factæ essent barbarorum stra-

A θειργμῶ ἐτιμωρήθη. Τί δὴ τοῦτω συνήνεγκε, πρὸς τὸν Θεὸν ἡμῶν τὸν πόλεμον ἐνοστήσασθαι; Ἴν', οἶμαι, τὴν τοῦ κεραυνοῦ βολὴν δεδιώς, διαγάγοι τὴν ἐπιλοιπόν βίον. Λαλεῖ Νικομήδεια· οὐ σωπῶσι δὲ καὶ αἱ ἱστορήσαντες, ὧν καὶ αὐτὸς ὦν τυγχάνω. Ἐδηροῦτο μέντοι τὰ βασίλεια (10) καὶ ὁ οἶκος αὐτοῦ, ἐπινεμομένου σκηπτῶ, νεμομένης τε οὐρανίας φλογός· καὶ προεῖρητό γε ἡ τοῦτων ἐκβάσις ὑπὸ τῶν εὐ φρονούντων· οὐδὲ γὰρ ἐσιώπων, οὐδὲ τὴν οἰμωγὴν τῶν ἀναξίως γιγνομένων ἐπεκαλύπτοντο, φανερώς δὲ καὶ δημοσίᾳ παρήρησάζομενοι, πρὸς ἀλλήλους διελέγοντο τίς ἡ τοσαύτη μανία; Πόση δὲ ἡ τῆς δυναστείας ἀλαζονεία, τολμᾶν πολεμεῖν Θεῷ ὄντας ἀνθρώπου, ἀγνωστῆ δὲ καὶ δικαιοτάτῃ θρησκείᾳ θέλειν ἐμπαραινεῖν, τοσοῦτο δὲ δῆμου καὶ ἀνθρώπων δικαίων

B ὄλεθρον, μηδεμίᾳς προῦπαρχούσης αἰτίας μηχανήσασθαι; ἢ τῆς τῶν πάντων ὑπηρέτων σωφροσύνης διδάσκαλον (11)· ὃ κτεδμονίας στρατοῦ πρὸς τοὺς ἑαυτῶν πολίτας. Ἐτίτρωσκον τὰ στέρνα τῶν ὁμοφύλων, οἱ μηδέποτε τὰ τῶν πολεμίων ἐν παρατάξει μετάρρηνα (12) θεασάμενοι. Τέλος γοῦν τὴν τῶν ἀσπίων ἔργων ἐκδικίαν ἡ θεία πρόνοια μετέλλθεν, ὡ μὴ ἄνευ δημοσίας βιάδης· τοσαῦται γοῦν ἐγένοντο σφαγαὶ (13), ὅσαι εἰ κατὰ βαρβάρων ἐγένοντο (14), ἱκανὰς εἶναι πρὸς αἰωνίαν εἰρήνην. Πᾶν γὰρ τὸ τοῦ προεῖρημένου βασιλείου στρατεύμα, ὑποσαθὲν ἐξουσία τινὸς ἀχρήστου (15), βία τε τὴν Ῥωμαίων ἀρήν

(10) Ἐδηροῦτο μέντοι τὰ βασίλεια. Intelligit palatium Nicomediæ, quod paulo post excitatam a Diocletiano persecutionem adversus Christianos, fortuito igne consumptum est. Et imperatores quidem ipsi ac reliqui gentiles, Christianos hujus incendii auctores esse criminati sunt, atque idcirco acrioribus in eos suppliciis sævierunt, ut scribit Eusebius noster in lib. viii *Historiæ Ecclesiasticæ*, cap. 6, sub finem. Sed Constantinus palatium illud igne cœlitus immisso conflagrasse testatur. Cujus testimonium eo plus auctoritatis habet, quod ipse præsens adfuit, cum hæc Nicomediæ gererentur. Videtur autem Diocletianus hoc fulminis ictu attonitus, ad obitum usque deinceps ἐμβρόντης permanuisse, assidue formidans ne fulmine percuteretur. Id certe innuere videtur hæc Constantini narratio. Ex his patet, quantopere falsus sit Christophoronus invertendo hujus capitis titulo. Putavit enim palatium Diocletiani conflagrasse, postquam is imperio se abdicasset; cum tamen id contigerit Diocletiano adhuc imperium obtinente, ac degente in Nicomediensi palatio.

(11) Σωφροσύνης διδάσκαλον. Ultima vox deest in codice Fuketii.

(12) Τὰ μετάρρηνα. Vel hoc dicit de tironibus, qui, recens in militiam ascripti, nondum cum hoste congressi fuerant; vel de timidis et ignavis militibus, qui ex acie fugere soliti erant, nec hostes unquam superaverant. Certe Diocletiani exercitus nihil memoria dignum egisse dicitur, nisi quod Achilæum diutina obsidione expugnavit Alexandriæ. Porro obscurum est, quid sibi velit Constantinus, cum ait milites illos translixisse pectora cævium suorum, id est Christianorum. Credibile est Diocletianum, cum infensus esset Christianis, a quibus incensum fuisse palatium suum suspicabatur, mandasse militibus suis, ut quotquot in urbe vel in agris deprehendissent Christianos, obruncarent. Certe multa Christianorum millia sub Diocletiano et Maximiano Nicomediæ casa referuntur; quorum nec-

morum Græci celebrant die 4 Septembris, et 23 mensis Decembris.

C (13) Τοσαῦται γοῦν ἐγένοντο σφαγαί. Hæc periodus suo loco nota est. Locari enim debuerat statim post vocem θεασάμενοι, hoc modo: Μετάρρηνα θεασάμενοι. Τοσαῦται γοῦν ἐγένοντο σφαγαί, ὅσαι εἰ κατὰ βαρβάρων ἐγένοντο, ἱκανὰς εἶναι πρὸς αἰωνίαν εἰρήνην. Τέλος γοῦν, etc., id est: Pectora tribulium suorum perforabant ii qui nunquam in acie terga hostium viderant. Tot porro tantæque factæ sunt cædes, ut si in præliis adversus barbaros factæ fuissent, sufficere id potuissent ad perpetuam nobis pacem comparandam. Tandem vero divina providentia tam impiorum facinorum ab illis pœnas expetiit, nec tamen sine damno reipublicæ. Totus enim ille supra memorati imperatoris exercitus, etc. Quid his clarius, quid apertius? Næ admodum pertinacem esse oportet illum, qui hæc ita restituenda esse negaverit.

(14) Ὅσαι εἰ κατὰ βαρβάρων ἐγένοντο. Duplex hujus loci sensus potest esse. Aut enim ita verti potest ut vertit Portesius: Sane cædis et sanguinis tanta vis fuit, ut si barbarorum esset, ad sedus sempiternum sufficeret. Aut cum Christophoronus verum potest in hunc modum: Tot plane factæ sunt cædes, quot si in barbaros factæ fuissent, satis multæ ad æternam pacem constituendum videri potuissent. Atque hic posterior sensus mihi quidem magis placet. Eadem plane sententia est Lucani in exordio *Pharsaliæ* cum dicit:

Heu quantum potuit terræ pelagique patrari
Hoc quem civiles hauserunt sanguine dextræ.

Pro ὅσαι tamen melius scriberetur ὥστε. Sequitur enim ἱκανὰς εἶναι.

(15) Τινὸς ἀχρήστου. Maxentium intelligit, ut ex sequentibus apparet. Quoniam autem modo exercitus Diocletiani ad Maxentium transierit, non difficile est divinari. Post abdicationem Diocletiani Galerius Maximianus eju. copias accepit: quarum

ἀρπάσαντος, προνοίας Θεοῦ τὴν μεγάλην πόλιν (16) ἄλευθερούσης, πολλοῖς καὶ παντοδαποῖς πολέμοις ἀνῆλωται. Ἄλλὰ μὴν καὶ (17) αἱ πρὸς τὸν Θεὸν ἐκφωνήσεις τῶν πιεζομένων, καὶ τὴν ἐμφυτον ἔλευθερίαν ποθούντων· καὶ οἱ μετὰ τὴν ἀπαλλαγὴν τῶν κακῶν τῆς εὐχαριστίας πρὸς τὸν Θεὸν ἔπεινοι, ἀποδοθεῖσθαι τῆς ἐλευθερίας; αὐτοῖς καὶ τῶν μετὰ δικαιοσύνης συμβολαίων (18), πῶς οὐ παντὶ τρόπῳ τὴν τοῦ Θεοῦ πρόνοιαν καὶ τὴν πρὸς ἀνθρώπους στοργὴν χαρακτηρίζουσιν;

Deo persolutæ, cum libertas et contractuum æquitas ipsis reddita esset; an non singularem Dei providentiam, 602 et paternam adversus homines charitatem modis omnibus declarant?

ΚΕΦΑΛΑΙΟΝ ΚΖ΄.

Ὅτι τῆς τοῦ βασιλέως εὐσεβείας ὁ Θεὸς ἄλιος, καὶ ὅτι τὰ μὲν κατορθώματα παρὰ Θεοῦ χρῆζήτεϊν καὶ αὐτῷ λογιζέσθαι, βαθυμίᾳ δὲ ἡμετέρα ἐπιγράφειν τὰ παλαίματα.

Ὅταν δὲ τὴν ἐμὴν ὑπηρεσίαν ἔπεινούσιν (18), ἐξ ἐπιπνοίας Θεοῦ τὴν ἀρχὴν ἔχουσαν, ἀρ' οὐ τῆς ἐμῆς ἀνδραγαθίας τὸν Θεὸν αἴτιον εἶναι διαβεβαιούνται; Πάντων γὰρ μάλιστα (19)· ἔστι γὰρ Θεοῦ ἴδιον, τὸ τὰ ἄριστα πράττειν, ἀνθρώπων δὲ, τὸ τῷ Θεῷ πεῖθεσθαι. Ἔστι δὲ, οἶμαι, διακονία καλλίστη τε καὶ ἀρίστη, εἴ τις πρὸ τῆς ἐγχειρήσεως προκατασκευάζει τὴν τῶν πραγματούμενων ἀσφάλειαν· καὶ ἐπίστανται γὰρ πάντες ἄνθρωποι τὴν τῶνδε τῶν χειρῶν ἀγιωτάτην λατρείαν (20) ὀφείλεσθαι τῷ Θεῷ πιστεῖ καθαροῖ καὶ

partem Severo Cesari ad Italix tutelam tradidit. Paulo post cum Maxentius imperium Romæ arripisset, Severum cum copiis adversus eum misit Galerius. Sed Maxentius dolis et pollicitationibus corruptum Severi exercitum, ad suas partes traduxit. Post hæc Galerius cum majoribus copiis adversus Maxentium profectus, ipse quoque simili militum proditione desertus est. Ita Diocletiani milites in potestatem Maxentii venerunt.

(16) Προνοίας Θεοῦ τὴν μεγάλην πόλιν. In cod. Fuk. ac Turnebi ita legitur hic locus προνοίας τε Θεοῦ ἢ μεγάλην πόλιν οὐκ εὐμοιροῦσα.

(17) Ἄλλήμην καὶ πρὸς. Scribendum est ἀλλὰ μὴν αἱ πρὸς τὸν Θεὸν ἐκφωνήσεις, etc.; codex Fuk. ἀλλὰ μὴν καὶ αἱ.

(18) Καὶ τῶν μετὰ δικαιοσύνης συμβολαίων. Gloriatum Constantinus, quod, profligata Maxentii tyrannide, Romanis libertatem et contractus cum iustitia reddiderit. Nam post eadem tyranni, quæcumque ab eo vel a iudicibus eius gesta fuerant, infirmabantur. Itaque si quis dignitate ab illo auctus fuisset, ad pristinum statum redibat, et codicillos impetratæ dignitatis ad legitimum principem referre cogebatur. Sententiæ quoque ac decreta, quæ iis temporibus prompserant iudices, ex publicis scriniis ac tabulariis auferebantur. Denique totum illud tempus tyrannidis pro nullo habebatur, perinde ac si nunquam fuisset. Quare nec ad præscriptionem longi temporis proficiebat. Pacta quoque et conventa, et cujusquemodi contractus per id temporis spatium inter privatos transacti, pariter infirmabantur, idque stricto jure. Verum legitimi principes, parva de tyranni victoria, postquam omnes eorum actus infirmaverant, pacta, venditiones, donationes, manumissiones, et huiusmodi privatorum gesta confirmare consueverant, data publicæ constitutionis indulgentia; ne si hæc omnia irrita fierent, privatorum quies ac securitas conturbaretur. Docent id imperatorum leges in codice Theodosiano, lib. xv, de infirmandis his quæ sub tyrannide gesta sunt. Ex quibus intelligimus, cur Constantinus dicat se

A ges, suffecturum id fuerit ad perpetuam nobiscum comparandam. Totus enim ille supra memorati imperatoris exercitus, cum in potestatem venisset hominis ignavi qui imperium Romanum per vim rapuerat; Deo tandem urbi Romanæ libertatem restituente, multis et maximis præliis penitus extinctus est. Sed et voces Deum adiutorem inclamantium tunc cum opprimerentur, et innatam sibi libertatem omnibus votis optarent; laudes item post malorum depulsionem, cum gratiarum actione

CAPUT XXVI.

Quod Deus causa fuit pietatis imperatoris, et quod eventus prosperos a Deo poscere, eique acceptos ferre debemus: secus autem gesta, negligentie nostræ imputare.

Meam porro operam cum laudant, quæ ex divini Numinis instinctu sumpsit exordium; an non aperte confirmant, fortium facinorum meorum Deum auctorem fuisse? Ita certe. Dei enim proprium est, optima quæque agere: hominum vero, obsequi. Illud porro optimum ac præstantissimum ministerium est, cum quis antequam manum operi admoveat, sedulo prospicit ut cuncta quam tutissime gerantur. Norunt quidem omnes mortales, harum manuum sanctissimum ministerium Deo deberi cum

contractus Romanis reddidisse. In codice Fuk. συμβόλων scribitur, non συμβολαίων. Ad hunc morem alludere videtur Rufinus in fine libri ix, cum ait: «Edictis namque frequentibus per omnem locum propositis, non solum tyrannicis adversus Christianos depulerat leges, jusque civile reddiderat,» etc.

(18) Ἐπεινούσιν. Forte ἔπεινώσιν. EDIT.

(19) Πάντων γὰρ μάλιστα. Scribendum est πάντως, et ante hanc vocem ponenda est interrogatio, quemadmodum legisse videtur Christophorus.

(20) Τὴν τῶνδε τῶν χειρῶν ἀγιωτάτην λατρείαν.

Non possum probare interpretationem Christophoroni, qui vertit, manuum ad cælos sublatarum cultum. Ego vero non dubito quin λατρεία hoc loco idem sit ac ministerium. Ait enim Constantinus, homines Deo debere præstare manuum suarum ministerium; idque cum fide pura ac sincera. Διακρίναν et ὑπηρεσίαν supra dixerat eodem sensu. Certe χεῖρες pro manibus ad cælum elevatis, seu pro precibus, quomodo dici possint non video. Sed et quæ sequuntur, apertissime refellunt versionem Christophoroni. Addit enim Constantinus καὶ σύν γε ταῖς χερσίν, etc., id est precibus quoque et supplicationibus cum manuum opera ac ministerio conjunctis, quidquid actum est pro hominum utilitate feliciter esse confectum. Postquam enim Constantinus dixit homines manuum suarum ministerium Deo debere præstare, addit non solum manus Deo commodandas, sed etiam preces ac supplicationes adhibendas, ut res quas agendas suscepimus, feliciter cedant. Hoc est quod Græci vulgari proverbio dicere solebant σύν Ἀθηνᾶ καὶ ἑστῆμα κίνει· quo indicabant, simul cum precatōne manuum operi esse admovendam. Porro cum ait Constantinus τῶνδε τῶν χειρῶν λατρείαν, de seipso loquitur, eo modo quo apud Virgilium Æneas:

..... si Pergama dextra
Defendi possent, dextra hac defensa fuissent.

pura ac sincera fide : et precibus ac supplicationibus cum manuum opera conjunctis, quidquid actum est pro hominum utilitate, feliciter esse confectum : quippe cum tantum utilitatis et privatim et publice in omnes redundaverit, quantum quisque tum sibi, tum necessariis suis optaverat. Pugnas etiam videntur, et spectatores fuerunt praelii, cum divina Providentia victoriam populo largita est : animadvertentur faventem precibus nostris atque adspirantem Deum. Quippe invicta res est justa precatio, nec unquam voto suo excidit, qui sancte Deo supplicasset. Neque enim locus repulsæ relinquitur, nisi quoties vacillaverit fides. Etenim Deus semper propitius adest, hominum probitatem benigno excipiens vultu. Quamobrem interdum quidem labi, humanum est; humanorum vero lapsuum nequam auctor est Deus. Quicumque ergo pietatem consecretantur, gratias omnium Servatori, pro nostra suaque ipsorum salute, et pro reipublicæ prospere statu agere debent : sanctisque precibus et continuis applicationibus Christum nobis propitium reddere, ut beneficia sua perpetua esse velit. Hic enim auxiliator invictus, et propugnator est justorum. Idem Judex optimus, antesignanus immortalitatis, et vitæ æternæ largitor.

Α ελικρινεστάτη· και σύν γε ταῖς χερσίν εὐχαῖς τε και λιτανεῖαις, πᾶν ὅσον ἤνυσται ὑπὲρ συμφέροντος, κατορθοῦσθαι, προσγενομένης ὠφελείας (21) ἴδια τε και δημοσία τοσαύτης, ὅσην ἂν ἕκαστος αὐτῷ τε και τοῖς φιλάτοις ἠΐξαστο· ἰσθόρησαν δὲ και τὰς μάχας, και θεάσαντο και τὸν πόλεμον, τῆς τοῦ Θεοῦ προνοίας τὴν νίκην τῷ δήμῳ βραβεύουσης (22)· και εἶδον τὸν Θεὸν ἡμετέροις εὐχαῖς συναιρόμενον· ἀνικητὸν γὰρ χρῆμα ἡ δικαία προσευχή, και οὐδαίς ὁσίως λιτανεύων ἀποτυγχάνει τοῦ σκοποῦ· οὐδὲ γὰρ περιλείπεται κόσμος (23) ἀποτεύγματι, εἰ μὴ μόνον ἔνθα ἂν τὸ τῆς πίστεως ἐκλάξῃ· ὁ γάρτοι Θεὸς ἀειπάρεστιν εὐμενῆς, τὴν τῶν ἀνθρώπων προσδεχόμενος καλοκάγαθον· διὰ ἀνθρώπινον μὲν, πταισάει ποτε, ὁ δὲ Θεὸς, ἀνάιτιος τῶν ἀνθρώπων πταισμάτων (24)·

Β διὰ χρῆ τοὺς πάντας τοὺς τὴν θεοσεβείαν καταδιώκοντας, χάριν ὁμολογεῖν τῷ Σωτῆρι τῶν πάντων, ἕνεκεν τῆς ἡμετέρας αὐτῶν σωτηρίας (25), και τῆς τῶν δημοσίων πραγμάτων εὐμοιρίας, ὅσαις τε εὐχαῖς και λιτανεῖαις ἐπαλλήλοις ἐξῆλοῦσθαι τὸν Χριστὸν ἡμῖν, ὅπως τὰς εὐεργεσίας αὐτοῦ διαφυλάττοι· οὗτος γὰρ ἔστιν ἀήτητος σύμμαχος και ὑπερασπιστὴς τῶν δικαίων, ὁ δὲ αὐτός, κριτὴς ἄριστος, ἀθανασίας ἡγμών, ἀδίδου ζωῆς χορηγός.

ΕΥΣΕΒΙΟΥ ΤΟΥ ΠΑΜΦΙΛΟΥ

ΕΙΣ ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟΝ ΤΟΝ ΒΑΣΙΛΕΑ ΤΡΙΑΚΟΝΤΑΕΤΗΡΙΚΟΣ.

EUSEBII PAMPHILI

DE LAUDIBUS CONSTANTINI ORATIO IN EJUS TRICENNALIBUS HABITA.

603 PROLOGUS ORATIONIS

De laudibus Constantini.

ergo vero non fabulas, nec sermones ad aurium illecebras compositos commentus, in hunc locum processi, ut quasi Sirenum cantu auditores permul-

(21) Vulg. *πρὸς γενομένης ὠφελείας*. Scribendum est uno verbo *προσγενομένης*, quod miror a Scaligero et aliis animadversum non fuisse. Ita certe codex Fekelii.

(22) *Τὴν νίκην τῷ δήμῳ βραβεύουσης*. Populum Romanum intelligit, qui cum Maxentii tyrannide oppressus esset, pro Constantino adversus Maxentium vota faciebat. Et hic quidem sensus tolerari potest. Veruntamen, re attentius examinata, aliquid mendii hic subesse suspicor. Ac fortasse legendum τὴν νίκην τῷ ἑμῷ στρατεύματι βραβεύουσης.

(23) *Περιλείπεται κόσμος*. Hoc loco κόσμος ponitur pro praetextu; quod vocabulum in oratione Latina Constantini cum interpres non intelligeret, ita verit: melius factururus, si πρόβασις posuisset. Male igitur Portesius et Christophorus mundum interpretati sunt.

(24) Vul. *ἀνάιτιος τῶν ἀνθρώπων πραγμάτων*. Scribendum est *πταισμάτων*, ut in libro Moræi emendatum inveni. Atque id jam ante monuerunt

ΠΡΟΛΟΓΟΣ (26)

Τῶν εἰς τὸν Κωνσταντίνον ἐπαίνων.

Ἄλλ' οὐκ ἐγὼ μύθους, οὐκ ἀκοῆς θήρατρα λόγων εὐγλωττίαν πλασάμενος, πάρεμι κηλήτων ὡς διὰ φωνῆς Σειρήνων· οὐδὲ χρυσέοις δεπᾶεσσιν, ὠραίως

Genevenses ex Scaligero et Bongarsii libris, quibus subscribit codex Fekelii.

(25) Vulg. *τῆς ἡμετέρας αὐτῷ σωτηρίας*. Non assentior Scaligero, Bongarsio, Grutero, qui hunc locum sic emendant : τῆς ἡμῶν αὐτῶν σωτ. Ego malim legere τῆς ἡμετέρας και σφῶν αὐτῶν σωτηρίας, quam scripturam in versione mea secutus sum in codice Fuk. scribitur τῆς τε ἡμῶν αὐτῶν. In scheldis autem scriptum est τῆς τε ἡμέρας αὐτῷ, etc.—Scripsit Valesius non ut in sua nota legendum esse moneret, sed ut nos exscripsimus, nempe τῆς ἡμετέρας αὐτῶν, elliptice eodemque sensu. Edit.

(26) *Πρόλογος*. Solabant olim sophistæ ante orationes suas brevi interdum præfatione proludere, more citharædorum qui ante canticum, tentamenti causa aliquid præfatiunt. Hæc præfatio vulgo προθεωρία dicebatur. Sic in oratione 15 Themistii, et in declamationibus Libanii non semel occurrit. Hinc προθεωρία a Theodorito sumitur pro prologo.

ἄνθρωποι, ῥημάτων φράσει κεκαλλιεπημένοις, ἴδοντες φάρμακα τοῖς τῶνδε προπιῶμαι φίλοις· σοφοῖς δὲ πειθόμενος, πρᾶγμα γέλλω τὰς λεωφόρους φεύγειν καὶ ἐκτρέπεσθαι, μηδὲ τῷ πλήθει συνωθῆσθαι διακαλεῖσθαι. Ἦκω δὴ βασιλικῶν ὕμνων καινότερας ὥδης ἐν ὑμῖν ἀπαρξόμενος (27). Μυρίων δ' ἄμφι τὴν αὐτὴν ἔμοι σπυρόντων χορείαν, πάτον ἀνθρώπων ἀλεείνων (28) αὐτὸς, τὴν ἀτριβῆ βαδιοῦμαι, ἧς οὐ θέμις ἀνίπτοις ἐπιθαίνειν ποσίν. Οἱ μὲν γε δημόδεις, μεираκίων τε σοφίσμασι πεπατημένους μετιόντες λόγους, μοῦσάν τε ἠδεῖαν καὶ πάνδημον ἀσπαζόμενοι, θνητὰς ἀκοὰς θνητοῖς διηγῆμασι θελογόντων, ἴδοντες τὸ κριτήριον ἀποδόντες· οἱ δ' αὐτῆς μύσται τῆς καθόλου σοφίας, θεῶν ἐπιστήμης ἄτε καὶ ἀνθρωπίνων ἐπιθόλοι, τὴν τοῦ κριττονος ἐκλογὴν ἐν ἀγαθοῦ μοίρᾳ θέμενοι, τὰς αὐτοῦ βασιλέως θεοφιλεῖς ἀρετὰς, φιλοθέου τε πράξεις, τῶν ἀνθρωπίνων προὔτιμησάν τε καὶ εἴλοντο, δευτέροις ἀνυμνεῖν τὰ δευτέρα τῶν καλῶν παραχωρήσαντες. Θεῶν γὰρ καὶ ἀνθρωπείων σοφίας οὐσης καὶ ἐν βασιλέως ψυχῇ, καὶ τῶν μὲν εἰς θεὸν, τῶν δ' εἰς ἀνθρώπους τεινόντων, τοῖς μὲν ἐκτὸς περιθόλων ἱερῶν ἐστῶσιν, οἵπερ δὴ ἐπιτήδειοι (29), τὰ ἀνθρώπεια διακονείσθων, σεμνὰ μὲν ὄμως καὶ ὑπερφύη, βιωφελῆ τε καὶ ταῦτα· πάντα γὰρ τὰ βασιλέως, καλὰ, πλὴν ἔτι λειπόμενα (30) τῶν θειοτέρων· οἱ δ' ἀνακτόρων ἀγίων εἶσω, ἀδύτων τε καὶ ἀβάτων μυθῶν ἐντὸς διαθεθιχότας, θύρας βεβήλοισ ἀκοαῖς ἀποκλείσαντες, τὰς ἀπορρήτους βασιλέως μυσείας τοῖς τούτων μύσταις διηγείσθων μόνοις· οἱ δὲ τὰ ὅτα νάμασιν εὐσεβείας καθηράμενοι, ψυχῆς τε αὐτῆς μεταρσίω C περὶ τὸ νοερὸν ἐπερῖσαντες, ἄμφι τὸν πάντων βασιλέα χορευόντων, σιγῇ τὰ θεῖα τελοῦμενοι· λογίων δὲ χρησμοί, οὐκ ἐκ μαντείας μᾶλλον ἢ μανίης (31) παράφρονος, φωτὸς δ' ἐπιπνοιαῖς ἐνθεοῦ προσπεφωνημένοι. τῶν τελείων ἡμῖν γενέσθωσαν διδάσκαλοι (32), ἄμφι βασιλείας αὐτῆς, ἄμφι τε βασιλέως τοῦ ἀνωτάτου. δορυφορίας τε θείας ἄμφι τὸν πάντων βασιλέα, τοῦ τε καθ' ἡμᾶς βασιλικοῦ παραδειγματος, καὶ τοῦ τὸ χάραγμα κεκιθόληυμένου, τῶν θ' ἑκατέρω συνομαρτούντων τάγματι. Οὐς δὴ τὰς θεοπρεπεῖς τελετὰς ἱεροφαντούμενοι (33), ὧδέ πη θεῶν ὀργίων ἐφαψώμεθα (34).

(27) Vulg. ἐπαρξάμενος. Scribo ἀπαρξόμενος ex codice Fuketii.

(28) Vulg. πάντων ἀνθρώπων ἀλεείνων. Scribendum est πάτον ἀνθρώπων. Est enim hemistichium Homeri notissimum de Bellerophonte, quod Cicero ita convertit, ut posui. Certe in codice Fuk. disertè scribitur πάτον ἀνθρώπων ἀλεείνων. Porro Eusebius hunc prologum crebris poetarum versiculis quasi floribus de industria conspersit, ut auditorum animos hujusmodi venustate pelliceret. Sic supra χρυσέος δεπέεσι, poeticum est.

(29) Vulg. ὅπη δὲ οἵπερ δὴ ἐπιτήδειοι. Non dubito quin Eusebius scripserit, ὅσοι δὴ περ οἱ ἐπιτήδειοι. Subaudiendum autem est verbum εἶσιν. At interpretès hujus orationis Christophorus cum hæc non animadvertisset, omnem hujus loci sensum interpretatione sua confudit. In codice Fuk. desunt hæc verba ὅπη δὲ, optime.

(30) Πλὴν ἔτι λειπόμενα. Sic etiam Fuk. codex, malim tamen scribere πλὴν ὅτι.

(31) Μᾶλλον ἢ μανίης. Transpositio verborum

A cercem; nec ut aureis poculis, elegantium scilicet verborum flosculis summo cum artificio decoratis, voluptatis pigmenta hujusmodi rerum studiosis hominibus propinarem. Quin potius sapientum præceptis obtemperans, cunctis suadeo ut vias publicas fugiant, neve una cum multitudine collidi velint. Accessi ergo, ut imperatorias laudes novo quodam carmignis genere præcinerem. Quamvis vero infiniti pene alii eandem mecum viam carpere conantur, ego tamen hominum vestigia vitans, ut ait ille, viam ingredi minime tritam, quam illotis pedibus ingredi nefas est. Liceat quidem illis qui vulgares ac juvenilibus tritos argutis sermones consequantur, et qui suavem quamdam ac popularem colunt musam, hominum aures humanis narrationibus delinire, dum cuncta referunt ad voluptatem. Hi vero qui universalis sapientiæ mysteriis initiati sunt, utpote divinarum humanarumque rerum scientiam consecuti, cum præstantioris rei delectum summæ felicitatis esse ducant, imperatoris nostri Deo amabiles virtutes, et pius actus, humanis ejusdem dotibus factisque anteponunt; et inferiores res, inferioribus hominibus prædicandas relinquunt. Nam cum imperatoris animus rerum divinarum humanarumque scientia præditus sit; et illæ quidem ad Deum, hæc vero ad homines referantur: illis quidem qui extra templi ambitum positi sunt, res humanas suggerant ii qui ad hoc munus obeundum idonei exstiterint. Sunt hæc quidem sane illustres et eximia, et imprimis utiles generi humano. Quippe cuncta quæ in imperatore nostro cernuntur, eximia sunt. Sed tamen a divinis rebus longo intervallo superantur. Hi vero qui intra sacrarium et in 604 ipsa templi adyta ac penetralia ingressi sunt, januas profanis auribus occultentes, arcanas imperatoris mysteria solis initiatis exponant. Isti porro ubi aures suas pietatis fontibus purgaverint, et intelligentiam quasi expansis animi alis in sublimes sustulerint, circa ipsum Deum omnium regem choreas agant, divina mysteria percipientes. Oracula porro, non illa ex vaticinatione, seu potius furore quodam atque insania

familiaris Eusebio, pro ἢ μᾶλλον μανίης. Mox ἐπιπνοιαῖς scribitur in codice Fuk.

(32) Τῶν τελείων ἡμῖν γενέσθωσαν διδάσκαλοι. Procul dubio scribendum est τῶν τελείων, quam emendationem confirmant verba quæ mox sequuntur, οἷς δὴ τὰς θεοπρεπεῖς τελετὰς ἱεροφαντούμενοι. Ait enim Eusebius libros sacros in quibus divina continentur oracula, magistros nobis esse sacrorum mysteriorum, ac veluti quosdam hierophantas.

(33) Ἱεροφαντούμενοι. Idem est quod supra dixit τελοῦμενοι. Nam Ἱεροφαντεῖν, idem valet ac τελεῖν. Quare Ἱεροφαντεῖσθαι idem erit ac τελεῖσθαι. Hierophantæ Athenis dicebantur antistites Eleusiniorum sacrorum, qui sacra Cereris tradebant et consignabant. Quos tanto honore prosequerantur sacrati, ut nunquam eos proprio nomine appellarent. Docet id Eunapius in *Vita Maximi philosophi* his verbis

(34) Θεῶν ὀργίων ἐφαψώμεθα. Vocem ὀργίων omiserant typographi Genevenses, quam nos ex codice Fuk. supplivimus.

profecta; sed quæ divini Spiritus afflatu atque intima illustratione sunt edita, nobis pro magistris sint sacrorum: qui nos instituant de regno ipso ac de summo omnium rege deque divino illo satellitio supremum omnium moderatorem ambiente: tum de exemplari quod apud nos est regis potestatis, ex illo cœlestis regni expressum archetypo; et de altero falso et adulterino: ac postremo de his quæ utrumque regnandi genus atque institutum comitantur. Ab his igitur oraculis, velut a quibusdam hierophantis divina edocti mysteria, sacros sermones in hunc modum aggrediamur.

CAPUT I.

A

ΚΕΦΑΛΑΙΟΝ Α'.

Est hæc quidem summi imperatoris festivitas, in qua nos qui imperatoris famuli sumus, sacrorum sermonum documentis afflati exsultamus. Festivitatibus autem auctor nobis et signifer est summus ipse imperator. Maximum porro imperatorem appello eum, qui vere est maximus. Eum dico (nec succensebit qui hic adest, quin potius hunc de divinitate sermonem pari nobiscum studio ac favore prosequetur), qui ultra universa consistit; qui omnium summus est atque altissimus et immensus. Cui cœlestes quidem fornices throni vicem præbent; terra vero est pro scabello pedum. Atque hunc intelligentia comprehendere nemo unquam perfecte possit. Quippe lux undequaque ex eo emicans, inexplicabili quodam radiorum fulgore cunctos ab divinitatis illius conspectu repellit. Circa hunc cœlestes discurrunt exercitus: huic stipatorum officium exhibent supernæ potestates: hunc **605** herum et dominum atque imperatorem agnoscunt. Ex ejus splendore tanquam ex perenni quodam luminis fonte haurientes, angelorum et archangelorum innumerabiles ordines, et sanctorum spirituum chori collustrantur. Cuncta item lumina, ac præcipue divina illa atque intellectualia spiritalia luminum genera quæ ultra cælum sedes habent, magnum hunc imperatorem summis ac divinis canticis celebrant. Cælum vero tanquam cœruleum quoddam velum, obtensum est, quod eos qui extra positi sunt, ab illis qui in regia versantur secludit. Circa hoc non secus ac lapidarii in imperiali palatii vestibulis discurrunt sol et luna, ac reliqua cœli luminaria: et cum imperatorem ipsum

Πανήγυρις μὲν αὕτη βασιλέως μεγάλου, χαίρομεν δ' ἐν αὐτῇ θειάζοντες λόγων ἱερῶν παιδείμασιν, οἱ βασιλικὸι παῖδες· ἐξάρχει δ' ἡμῖν τῆς ἑορτῆς, ὁ μέγας βασιλεὺς. Μέγαν δ' ἐγὼ βασιλέα καλῶ, τὸν ἀληθῶς μέγαν· τοῦτον δ' εἶναι φημι (οὐ νεμεσῆσει δὲ παρῶν βασιλεὺς, ἀλλὰ καὶ συνευφημήσει τῇ θεολογίᾳ) τὸν ἐπέκεινα τῶν ὀλων, τὸν πάντων ἀνώτατον, τὸν ὑπέριπτον, τὸν ὑπερμεγέθη, οὗ θρόνοι μὲν τῆς βασιλείας, ἀψίδες οὐράνιοι, γῆ δὲ ὑποπόδιον αὐτοῦ τῶν ποδῶν· οὐδὲ τις ἐπαξίως (35) νοῆσαι τοῦτον δύναται· ἂν φῶς δ' ἀμφ' αὐτὸν ἀπαστράπτων ἀρρήτοις ἀκτίνων μαρμαρυγαῖς, παντὶ τῷ τῆς αὐτοῦ θεότητος ἀπείργει τὴν θέαν. Τοῦτον στρατιὰ περιπολοῦσιν οὐράνιοι, δορυφοροῦσι δ' ὑπερκόσμοι δυνάμεις, τὸν αὐτὸν δεσπότην καὶ κύριον καὶ βασιλέα γνωρίζουσι· ἀγγέλων τε ἄπειρα πλήθη, θιασῶν τε ἀρχαγγέλων, καὶ πνευμάτων ἁγίων χοροὶ, τῶν ἀμφ' αὐτὸν μαρμαρυγῶν ὡσπερ ἐξ ἀνυψῶν φωτὸς πηγῶν ἀρυτόμενοι, καταυγάζονται. Φῶτά τε πάντα, καὶ ζῶτων ἀσωμάτων θεία καὶ νοεῖα γένη, τὸν ἐπέκεινα χῶρον οὐρανοῦ λαχόντα, τὸν μέγαν βασιλέα (36) τοῖς ἀνωτάτω καὶ θεοπρεπέσιν ὕμνοις γεραίρουσι· μέσος δ' ἀμφιβέβληται μέγας οὐρανοῦ περιπέτασμα κλύεον, τοὺς ἐκτὸς, τῶν εἰσὼ βασιλικῶν οἰκῶν διείργων· ἀμφὶ δὲ τοῦτον ὡς ἐν βασιλείῳ προθύροις περιπολοῦσι δαδουχοῦντες (37). ἥλιος καὶ σελήνη καὶ τὰ κατ' οὐρανὸν φωσφόρα, τὴν βασιλέα τιμῶντες, αὐτοῦ τε νεύματι καὶ λόγῳ, τοῖς τὸν σκότιον ἔξω λαχοῦσιν οὐρανοῦ χῶρον, φωτὸς ἀσβέστους ἐξάπτοντες λαμπάδας. Τοῦτον ἡμῶν τὸ μέγαν βασιλέα Χριστὸν, καὶ αὐτὸν τὸν καλλίνοις ἡμῶν βασιλέα ἀνυμνεῖν συνησθημένος, εὖ μάλα δοκῶ μοι ποιεῖν (38), ἅτε τῆς βασιλείας ἡμῖν τοῦτον μόνον

lis verbis: Τοῦ δὲ ἱεροφάντου κατ' ἐκεῖνον τὸν χρόνον, ὅστις ἦν τὸνομα, οὗ μοι θέμις λέγειν· ἐτέλει γὰρ τὸν ταῦτα γράζοντα, καὶ εἰς Εὐμολπίδας ἦγε: *Nomen vero ejus qui tunc erat hierophanta, nefas mihi est efferre, propterea quod me qui hæc scribo, sacris iniitavit, et inter Eumolpidus retulit.* Idem testatur Lucianus, seu quis alius auctor, in *Lexiphane*; ubi Megalonymus quidam Atheniensis ait se cum egressus esset domo visurus magistratum, offendisse daduchum et hierophantam, et alios sacrorum ministros, qui Diniam in jus trahebant, accusantes hominem, quod ipso proprio nomine appellasset, cum nefas esset eos proprio nomine appellare, posteaquam consecrati fuerant: ἐγκλημα ἐπάγοντας, ὅτι ὠνόμαζεν αὐτούς· καὶ ταῦτα εὖ εἰδώς, ὅτι ἐξ οὐπερ ὠνόμησαν, ἀνώνυμοι τέ εἰσι, καὶ οὐκέτι ὀνομαστοί. Quanquam Lucianus plus dicit quam Eunapius. Nam Eunapius quidem iis duntaxat qui sacrali apud Eleusinam fuissent, nefas fuisse dixit hierophantam illum a quo sacra susceperant, proprio nomine appellare. Lucianus vero omnibus promiscue id vetitum fuisse affirmat. Hinc est quod inter epistolæ Libanii, quædam leguntur hoc titulo: πρὸς ἱεροφάντην. Et in lib. v epistolarum Symma-

chi, primæ tres inscribuntur *hierophantæ*. Cum enim uterque illorum Athenis initiatus fuisset, nefas habuit hierophantam proprio nomine appellare.

(35) Vulg. οὐδ' εἰ τις ἐπαξίως. Scribendum videtur οὐδ' ἂν τις. Videtur tamen aliquid hic deesse. In codice Fuk. scribitur οὐδὲ τις ἐπαξίως νοῆσαι τοῦτον δύναται· ἂν, recte.

(36) Vulg. τὸν μέγαν βασιλέα Χριστόν. Postrema vox delenda est. Quæ enim hactenus dixit Eusebius, non de Christo, sed de Deo Patre dixit, cui propriæ monarchiam veteres theologi tribuerunt. Sed et sequentia manifeste docent, hæc non dici de Christo. Si cui tamen religio est aliquid expungere, post vocem βασιλέα distinctionem apponere oportebit, ut sensus sit Deum Patrem, summum omnium Regem, tum a Christo, tum a Constantino hymnis celebrari. Idem enim de Christo infra dicit Eusebius noster.

(37) *Δαδουχοῦντες*. Eleganter Eusebius solem et lunam comparat lampadaris seu cursoribus, qui Imperatori præire consueverant cum cereis et lampadibus, ut notavi ad Amm. Marcellinum.

(38) Vulg. εὖ μάλα δοκῶ ποιεῖν. Scribendum videtur δοκῶ ποιεῖν, quam lectionem in versione

εἰδῶς αἴτιον· τοῦτον καὶ φιλόθεοι Καίσαρες πηγὴν ἀπάντων ἀγαθῶν εἶναι γνωρίζουσι, πατρόθεν τὸ μᾶθημα παρεληφότες· τοῦτον στρατοπέδων δῆμοι, λαοὶ παμπληθεῖς κατὰ χώρας καὶ κατὰ πόλεις, ἐθνῶν τε ἄρχοντες ἐκκλησιάζοντες, εὐσεβοῦσιν, ὑπὸ μεγάλῃ Σωτῆρι καὶ διδασκάλῳ (39) παιδευόμενοι· ἀλλὰ καὶ πᾶν ἀθρόως γένος ἀνθρώπων, ἔθνη παντοῖα, φυλαὶ καὶ γλώσσαι, κοινῇ τε πάντες ὁμοῦ καὶ κατὰ μέρος, ταῖς γνώμαις διεστώτες τὰ ἄλλα, κατὰ μόνην τήνδε συμφωνοῦσι τὴν ὁμολογίαν, τὸν ἕνα καὶ μόνον λογι-
 σμοῖς ἐμφύτοις, αὐτομαθέσι τε καὶ αὐτοδιδάκτοις ἐν-
 νοιαῖς θεοκλυτοῦντες. Τί δ'· οὐχὶ καὶ τὸ πᾶν τῆς γῆς
 στοιχεῖον αὐτὸν δεσπότην γνωρίζει, τοῖς ἐξ αὐτῆς
 ἀναδιδόμενοις βλαστήμασι τε καὶ ζώοις, τὴν πρὸς τὸ
 νεῦμα τοῦ κρείττονος (40) ὑποταγῆν ἐνδεικνυμένην;
 Τούτων καὶ ποταμῶν ῥοαὶ πλημμυροῦσαι τοῖς νόμασι,
 πηγῶν τε τῶν ἐξ αἰῶνος, βυθῶν ἀπέτρων (41) ἀεν-
 νῶν πηγάζουσαι ῥύσεις, τῆς ἀρήρητου θαυματουργίας
 ἐπιγράφονται αἴτιον· αὐτὸν καὶ θαλάττης ἄβυσσοι
 βένθεσι ἀπέτρους ἐγκεκλεισμένοι· κυρτούμενά τε
 κύματα, μετέωρα εἰς ὕψος αἰρόμενα (42) καὶ φόβον
 ἀπειλοῦντα τῇ γῆ, μέχρις αὐτῶν αἰγιαλῶν προϊόντα,
 πησσει, νεύματι θεοῦ νόμου πεπεδημένα· αὐτὸν καὶ
 χειμερίων δυθρῶν μεμεταρημένα ῥεύματα, κτύποι τε
 βροντῶν καὶ ἀστραπῶν λαμπηρόνες, παλινστροφολοὶ τε
 ἀνέμων ῥιπαὶ, νεφῶν τε διαέριοι πορεῖται, τοῖς τὴν
 αὐτοῦ θέαν ἀντοπτεῖν (43) ἀδύνατοις, προφαίνουσιν·
 ἀλλὰ καὶ ὁ παμφαῆς ἥλιος τὸν μακρὸν αἰῶνα δολι-
 χεύων, μόνον αὐτὸν οἶδε Κύριον, αὐτοῦ τε νεύματι
 δουλεύων, οὐποτε βαίνειν ἐκτὸς ὄρων τοῦ μᾶ· σελήνη
 τε ὑποχωροῦσα τὸ φέγγος ἡλίου (44), χρόνων τε πε-
 ριόδοις μειουμένη καὶ πάλιν αὐξομένη, θεσμοῖς ὑπο-
 τίσσεται θεοῖς· κάλλη τε οὐρανοῦ, χορλαῖς ἄστρον
 ἀποστίλθοντα, βαίνοντά τε σὺν τάξει καὶ ἀρμονίᾳ,
 καὶ τοὺς αὐτῶν ἀναμετρούμενα κύκλους, τὸν παν-
 τοίων δοτῆρα φώτων ἀνακηρύττουσιν, ὁμοῦ τε πάντες
 οὐράνιοι φωστῆρες, αὐτοῦ νεύματι καὶ λόγῳ μίαν
 συναξάμενοι μελωδίαν, μακρῶν αἰώνων κύκλοις
 δολιχὸν ἐξαυόντες δρόμον, αἰθερίων σταδίων διπ-
 πεύουσιν ἀγῶνας· νυκτῶν τε καὶ ἡμερῶν ἀμοιβαίαι
 κινήσεις, ὠρῶν τε καὶ καιρῶν μεταβολαί, ῥυθμοὶ τε

A impense venerantur, tum ex ejus nutu ac præcepto, semotis a cælo et obscuram regionem incolentibus, inextincti luminis faces præbent. Hunc ergo maxi-
 mum imperatorem a Victore nostro Augusto hymnis
 quoque celebrari conscius cum sim, recte mihi
 facere videor; quippe qui sciam hunc unum impe-
 rii nobis auctorem esse. Hunc etiam Dei amantissimi
 Cæsares omnium bonorum fontem agnoscunt, ita
 scilicet a parente suo instituti. Hunc exercitus,
 populi ac turbæ tam in agris quam in urbibus, et
 rectores provinciarum in ecclesiam convenientes
 rite colunt, a magno Servatore et magistro eruditi.
 Denique universum simul hominum genus, gentes
 omnes, tribus et linguæ, et tam in unum coacti
 omnes, quam seorsum positi, licet in aliis rebus
 inter se dissentiant, in hac tamen sola confessione
 consentiunt; hunc unum ac solum, naturali ratione
 et notionibus sibi insitis nec ullius magisterio tra-
 ditis, invocantes Deum. Quid totius terræ moles,
 nonne illum Dominum agnoscit, germinibus et ani-
 malibus ex se nascentibus aperte declarans, se
 tanquam ad potioris nutum imperiumque famulari?
 Hunc et fluminum cursus, aquarum copia exuber-
 antes, et fontium lapsus ex abditis et immensis
 terræ finibus perpetuo manantium, inexplicabilis
 miraculi auctorem profitentur. Hunc profundi wa-
 ris gurgites, immensa altitudine conclusi, et
 actuum vortices in altum sublatis, terræque ipsi
 formidinem incutientes, simul atque ad litus ac-
 cesserint, reformidant, divinæ legis imperio con-
 stricti. Sed et hibernorum imbrium moderata
 dispensatio, fragor tonitruum, fulgurum coruscatio,
 ventorum reciproci impetus, nubium denique varii
 per aerem discursus, ejus præsentiam exhibent iis
 qui ipsum coram intueri non possunt. Sol quoque
 totus lumine radians, qui extensa sæculorum spa-
 tia decurrit, solum hunc Dominum agnoscit; ejusque
 obsequens nutui, nunquam extra præscriptos ter-
 minos audet incedere. Luna etiam quæ luminis
 splendore soli concedit, dum certis temporum inter-
 vallis minuitur et augetur, divinis legibus obtem-

mea secutus sum. Sed videntur omnino hic quedam
 deesse, quæ suppleri possunt in hunc modum: Τοῦτον
 ἡμῖν τὸν μέγαν βασιλέα, Χριστὸν καὶ αὐτὸν καλλίνι-
 κον ἡμῶν Βασιλέα ἀνυμνεῖν συνησθημένος, ἀνυμνεῖ ὁ
 ἡμέτερος βασιλεὺς, εὐ μάλα δοκῶν ποιεῖν, etc., id
 est, *Hunc maximum regem a Christo, qui et ipse
 Rex noster est invictissimus, hymnis celebrari probe
 sciens imperator noster, ipse quoque laudibus atque
 hymnis prosequitur, recte atque ordine faciens;*
*quippe qui intelligat, hunc unum nobis imperii aucto-
 rem esse.* Ita sensus est apertissimus; nec potest
 Eusebium aliter scripsisse ac sensisse. In codice
 tamen Fuk. scribitur, εὐ μάλα δοκῶ μοι ποιεῖν.

(39) Ὑπὸ μεγάλῃ Σωτῆρι καὶ διδασκάλῳ. Interpres hæc de Constantino dici existimavit, quod equidem non damno. Possunt tamen etiam de Christo accipi.

(40) Vulg. τὴν πρὸς τὸ εὐ μάλα τοῦ κρείττονος ὑποταγήν. Hic locus corruptus est, quem tamen facile possis emendare. Scribe igitur meo periculo τὴν πρὸς τὸ νεῦμα τοῦ κρείττονος, certissima emendi-
 tio..c.

(41) Ἐξ αἰῶνος, βυθῶν ἀπέτρων. Quatuor hæc
 vocabula delenda esse videntur, utpote superflua,
 et huic loco parum convenientia. Quod si quis ea
 retinere voluerit, transponenda erunt hoc modo:
 πηγῶν τε τῶν ἀεννῶν ἐξ αἰῶνος βυθῶν ἀπέτρων
 πηγάζουσαι ῥύσεις. Quanquam aliud verbum substitu-
 endum videtur. Neque enim commode dicitur:
 πηγῶν πηγάζουσαι ῥύσεις. Melius esset ἀνομβρι-
 ζουσαι, ut loquitur Eusebius infra, vel potius
 ἀνομβροῦσαι.

(42) Εἰς ὕψος αἰρόμενα. Ultima vox deest in
 codice Fuk.

(43) Vulg. τὴν αὐτοῦ θέαν ἀντοπτεῖν. Scri-
 bendum videtur τοῖς πρὸς τὴν αὐτοῦ θέαν ἀντοπτεῖν
 ἀδύνατοις. In codice Fuk. legitur τοῖς τὴν αὐτοῦ
 θέαν ἀντοπτεῖν, recte.

(44) Ὑποχωροῦσα τὸ φέγγος ἡλίου. Interpres
 hunc locum ita vertit, *Lunam quoque, cujus lumen
 nullo obscurius est quam solis.* Ego vero scribendum
 esse existimo τὸ φέγγος ἡλίου, id est, luna verò
 quæ sub solis lumine incedit.

perat. Cæli quoque pulchritudo, quod astrorum cho-
reis resplendet, et numero atque ordinato motu
progreditur, ac circulos suos metitur, Deum totius
lucis auctorem pronuntiat. Cuncta item cæli lumi-
naria, ex ejus nutu ac mandato, velut pulcherrimo
instituto concentu, multis annorum conversionibus
longissimum cursum absolventia, instar aurigarum
in ætherio circo decurrunt. Noctium insuper ac
dierum alterni recursus, tempestatum anni muta-
tiones, ordo denique ac numerosa modulatio uni-
versi, immense ejus potentia multiplicem solertiam
celebrant. Huic præterea invisibiles potestates quæ
per apertos aeris campos discurrunt, debitam et
convenientem Deo laudem tribuunt. Hunc ergo ma-
ximum imperatorem totus simul mundus hymnis
prosequitur. Hunc sursum cæli et qui supra cælos
sunt chori, venerantur; hunc angelorum exercitus
canticis celebrant; hunc spiritus ex intellectuali luce
editi, parentem suum ac Deum nuncupant. Hunc
æones temporis expertes, ante hoc cælum et hunc
mundum conditi; alii præterea infiniti æonum æones
ante omnem rerum visibilium constitutionem, unum
ac summum Dominum et Principem agnoscunt. Ipse
denique in omnibus, et ante omnes et post omnes
unigenitus ejus Filius ac Sermo præexistens; ma-
gnus magni Dei Pontifex, omni tempore omnique
ævo antiquior, Patris sui cultui devotus ac dicatus,
prius ac solus pro omnium salute ei supplicat. Qui
prærogativam quidem honoris obtinet principatum
universi, æqualem autem cum Patre gloriam in
Patris possidet regno. Quippe ipse lux est universa
transcendens, quæ circa Patrem discurret, et inter-
ventu suo naturam principii atque ortus expertem
a rerum generatarum substantia secludit. **607**

Quæque superne ex divinitate principii ac finis experte emanans, extra procedit, et supercelestem
regionem, cunctaque quæ intra cælum sunt, sapientia luce, quæ solis splendore longe præstantior est, il-

(45) Τῆς ἀπειρομεγέθους δυνάμεως. Malim scri-
bere τῆς ὑπερμεγέθους δ. Mox ubi legitur σοφίαν
ἀναπέμπουσι, aliud verbum substituendum est; puta
ἀναμνούσιν, vel ἀνακηρύττουσιν. Nam verbum illud
ἀναπέμπουσιν non convenit huic loco, et ex se-
quente periodo lux perperam irrepsit. In codice
Fuk. legitur τὴν πολυποικίλον σοφίαν γεραίρουσιν
absque his verbis τῆς ἀπειρ. δυνάμεως, quæ nec in
vetustissimo codice Palatino leguntur.

(46) Καὶ μετὰ πάντας. Non video quomodo hæc
dici possint de Verbo, illud esse ante omnia et post
omnia, nisi de Verbo incarnato hæc intelligamus.
Quo sensu in Apocalypsi legitur: *Ego sum a et ω,*
primus et novissimus (Apoc. 1, 8). Potest etiam id
intelligi de Verbo, quod cum ante omnia sæcula
genitum sit, nihilominus continue generatur a Pa-
tre. Et hoc est, quod in psalmis dicitur, *Filius*
meus es tu: ego hodie genui te (Psal. 11, 7). Sic
Verbum est ante omnia et post omnia et in omni-
bus, non successione temporis, sed ob rationem
æternæ generationis. Ipse enim est omnium initium
ac finis, qui omnia quæ sunt, et quæ esse possunt,
inchoat simul ac terminat. Possunt tamen hæc Eu-
sebio verba aliter intelligi, si construantur cum
verbo ὑπεριλάσκειται. Ita sensus erit, Verbum ante
omnes et post omnes Deum Patrem placare. Sed
prior expositio verior est. Sic enim Dionysius Ale-
xandrinus in epistola ad Herma nmonem de Filio Dei
loquitur: Οὐδὲ τὴν χριστὴν υπεῖθετο τοῦ πρὸ πάντων

καὶ τάξεις τοῦ παντός (τῆς ἀπειρομεγέθους δυνά-
μεως [45]) τὴν πολυποικίλον σοφίαν γεραίρουσιν αὐτῷ
καὶ δυνάμεις ἀφανεῖς, ἀμφὶ τὰ δι' ἀέρος ἀνεμένα
πέδια ποτῶμεναι, τὴν ὀφειλομένην καὶ πρέπουσαν
θεολογίαν ἀναπέμπουσιν· τοῦτον δὲ τὸν μέγαν βασι-
λέα, καὶ αὐτὸς ὁμοῦ πᾶς ἀνυμνεῖ κόσμος· τοῦτον
ἀνωθεν οὐρανοὶ, οὐρανῶν τε ἀψίδων ὑπέρτεροι χοροὶ,
γεραίρουσιν· ὕμνοισι δ' ὕμνοις ἀρρήτοις ἀγγέλων
στρατιαί, πνεύματά τε νεοροῦ φωτὸς ἔκγονα, τὸν
σφῶν γεννήτορα θεολογοῦσι· τοῦτον αἰῶνες ἄχρονοι
πρὸ οὐρανοῦ τοῦδε καὶ πρὸ κόσμου, ἄλλοι τε τοῦτον
ἀπειροὶ αἰῶνες αἰῶνων, πρὸ πάσης τῆς τῶν ὁρατῶν
ὑποστάσεως, μόνον καὶ μέγαν δεσπότην καὶ Κύριον
ἐπιγράφονται· τοῦτον καὶ αὐτὸς ἐπὶ πᾶσι καὶ πρὸ
πάντων καὶ μετὰ πάντας (46), ὁ προὖν αὐτοῦ μονο-
γενῆς Λόγος, ὁ δὲ μέγας Ἀρχιερεὺς τοῦ μεγάλου θεοῦ,
παντός χρόνου καὶ πάντων αἰῶνων πρεσβύτατος, τῆ
τοῦ Πατρὸς καθωσιωμένος τιμῆ (47), πρῶτος καὶ μόνος
τῆς πάντων ὑπεριλάσκειται σωτηρίας, πρωτεῖος
μὲν τῶν ὄλων ἀρχῆς, δευτερείος δὲ τῆς Πατρικῆς
βασιλείας (48) ἐνδοξαζόμενος, ὅτι δὴ τὸ φῶς αὐτὸς
ἦν τὸ ἐπέκεινα τῶν ὄλων ἀμφὶ τὸν Πατέρα χορεύων,
μεσιτεῦθον τε καὶ διεύργον τῆς τῶν γεννητῶν οὐσίας,
τὴν ἀναρχον καὶ ἀγένητον ιδέαν· ὁ δὲ καὶ ἀνωθεν ἐξ
ἀλλήτου καὶ ἀνάρχου θεότητος ἀναβλυστάνον, ἐξω
πρόεισι, τὸν ὑπερουράνιον χῶρον, τὰ τε εἰσω οὐρα-
νοῦ πάντα, κρείττοσιν ἢ καθ' ἡλίον σοφίας καταλάμ-
πον αὐγαίς· αὐτὸς δ' ἂν εἴη ὁ τοῦδε τοῦ σύμπαντος
καθηγεμὸν κόσμου, ὁ ἐπὶ πάντων καὶ διὰ πάντων
καὶ ἐν πᾶσιν ὁρωμένοις τε καὶ ἀφανέσιν, ἐπιπορευό-
μενος τοῦ θεοῦ Λόγος· παρ' οὗ καὶ δι' οὗ τῆς ἀνω-
τάτω βασιλείας τὴν εἰκόνα φέρων ὁ τῷ θεῷ φίλος
βασιλεὺς, κατὰ μίμησιν τοῦ κρείττονος, τῶν ἐπὶ γῆς
ἀπάντων τοὺς οὐρακας διακυβερῶν ἰθύνει.

καὶ διὰ πάντων καὶ ἐπὶ πᾶσι. Qui locus refertur in
libro vii, c. 10, *Historiæ ecclesiasticæ*. Novatianus
quoque in libro *De Trinitate*, cap. 14. Christum ait
esse ante omnia et post omnia: ante omnia quidem,
ut Deum, post omnia vero, utpote hominem.

(47) Τῇ τοῦ Πατρὸς καθωσιωμένος τιμῆ. Male
interpretes veritè dignitatis paternæ particeps, cum
vertendum esset, devotus ac dicatus cultui Patris.
Similis est inscriptio illa, quæ in basi staturarum
quas imperatoribus dicaverant, vulgo legitur DEVO-
TUS NUMINI MAJESTATIQUE EJUS. Cæterum hæc Ari-
annum dogma sapiunt. Quisquis enim Deum Verbum
cultui Dei Patris devotum esse dicit, is profecto
nimis abjecte de Verbo loquitur, ac Verbum non
æquare Deo Patri, sed potius subicere videtur.
Ejusmodi est quod addit Eusebius, Verbum Patri
suo supplicare pro omnium salute. Quæ si de Deo
Verbo dicantur quatenus verbum est, ferri nullo
modo possunt. Si de Christo accipiantur, id est,
de Verbo postquam humanam naturam assumpsit,
sunt verissima. Eadem sententia exstat in lib. 11
Adversus Marcellum, cap. 7, ubi Eusebius ait filium
colere, adorare et glorificare Deum Patrem. Porro
in codice Fuk. paulo ante legitur: Ὁ παντός χρό-
νου, καὶ πάντων αἰῶνων πρεσβύτατος.

(48) Vulg. Ἰσοὺς δὲ τῆς Πατρικῆς βασιλείας.
Non dubito quin Eusebius ipse scripserit δευτερείος
δὲ τῆς Πατρικῆς βασιλείας, quod editores cum ferre
non possent, mutandum esse putarunt in ἰσοὺς, ut

lustrat. Hic est totius mundi Dominus, supra omnia et per omnia, et in omnibus tam visibilibus quam invisibilibus incedens Dei Sermo. A quo et per quem, hic noster Deo charus imperator, cœlestis imperii imaginem gerens, terrena cuncta quorum gubernaculis admotus est, instar Dei moderatur.

ΚΕΦΑΛΑΙΟΝ Β΄.

A

CAPUT II.

Ὁ μὲν γὰρ τοῦ Θεοῦ μονογενὴς Λόγος, τῷ αὐτοῦ Πατρὶ συμβασιλεύων ἐξ ἀνάρχων αἰώνων εἰς ἀπέλευρος καὶ ἀτελευτήτους αἰώνας· ὁ διαρκὴς δὲ τούτῳ φίλος (49), ταῖς ἀνωθεν βασιλικαῖς ἀπορροαῖς χορηγούμενος, τῷ τε τῆς θεϊκῆς ἐπηγορίας ἐπωνύμιον (50) δυναμούμενος, μακρὰς ἐτῶν περιόδοις τῶν ἐπὶ γῆς κρατεῖ. Εἰθ' ὁ μὲν τῶν ὄλων σωτὴρ τὸν σύμπαντα οὐρανὸν τε καὶ κόσμον, τὴν τε ἀνωτάτω βασιλείαν, εὐπρεπῆ τῷ αὐτοῦ Πατρὶ παρασκευάζει· ὁ δὲ τούτῳ φίλος, αὐτῷ τῷ μονογενεῖ καὶ σωτήρι Λόγῳ τῶν ἐπὶ γῆς τοὺς ὑποχειρίους προσάγων, ἐπιτιμῶν πρὸς τὴν αὐτὴν βασιλείαν (51) καθίστησι. Καὶ ὁ μὲν κοινὸς τῶν ὄλων σωτὴρ τὰς ἀποστατικὰς δυνάμεις, ὅσαι ποτὲ ἀμφὶ τόνδε τὸν ὑπὲρ γῆς ἀέρα διπτάμεναι ταῖς ἐν ἀνθρώπων ἐνέχριμπτον ψυχαῖς, ἀοράτω καὶ θεϊκῇ δυνάμει, οἷα θῆρας ἀγρίους, τῶν αὐτοῦ θρημμάτων ποιμένος ἀγαθοῦ δίκην, πορθύωτάτω καθίστησιν· ὁ δὲ τούτῳ φίλος, ἀνωθεν παρ' αὐτοῦ τοῖς κατ' ἐχθρῶν κοσμούμενος τροπαίοις, τοὺς ἐμφανεῖς τῆς ἀληθείας ἐχθροὺς νόμῳ πολέμου χειρούμενος, σωφρονίζει. Καὶ ὁ μὲν λόγος ὡν προκόσμιος καὶ σωτὴρ τῶν ὄλων, λογικὰ καὶ σωτηριώδη σπέρματα τοῖς αὐτοῦ παραδιδούς θιασώταις, λογικοὺς ἔμα καὶ τῆς τοῦ Πατρὸς βασιλείας ἐπιστημονικοὺς ἀπεργάζεται· ὁ δὲ τούτῳ φίλος, οἷα τις ὑποφῆτης τοῦ Θεοῦ Λόγου, πᾶν γένος ἀνθρώπινον ἐπὶ τὴν τοῦ κρείττονος ἀνακαλεῖται γνῶσιν, ταῖς πάντων ἀκοαῖς ἐμβοῶν, μεγάλη τε τῇ φωνῇ τοῖς ἐπὶ γῆς ἅπασιν τοὺς τῆς ἀληθοῦς εὐσεβείας (52) καὶ ἀληθείας ἀνακηρύττων νόμους. Καὶ ὁ μὲν τῶν ὄλων σωτὴρ τὰς οὐρανίους πύλας τῆς τοῦ Πατρὸς βασιλείας τοῖς ἐνθὲνδε ἐκείσε μεθισταμένοις ἀναπετάνυσιν· ὁ δὲ ζήλω τοῦ κρείττονος, πάντα ῥύπον ἀθέου πλάνης τῆς κατὰ γῆν βασιλείας ἀποκαθηράμενος, χοροὺς ὁσίων καὶ εὐσεβῶν ἀνδρῶν, εἰσω βασιλικῶν οἰκῶν εἰσκαλεῖται, αὐτανδρὸν τὸν σύμπαντα στόλον τῶν ὑπ' αὐτῷ κυβερνωμένων, διασώσασθαι προμηθοῦμενος· πανήγυριν τε ταύτην μόνος οὗτος τῶν πώποτε τῆς Ῥωμαίων καθηγεμονουσάντων βασιλείας, τριτταῖς ἤδη περιόδοις δεκάδων πρὸς τοῦ παμβασιλέως Θεοῦ τιμηθεῖς,

Filius Patri æqualis poneretur. Verum Eusebium ita scripsisse, ut dixi, docet primo ipsa series orationis. Distinguit enim Eusebius hoc loco gubernationem et regimen universi a regno Dei Patris. Et in gubernatione quidem universi, Filium ait principem locum obtinere: in regno autem Patris secundum, πρωτεύουσ μὲν τῆς τῶν ὄλων ἀρχῆς, δευτερεύουσ δὲ τῆς πατρικῆς βασιλείας ἐνδοξαζόμενος. Videt ἡμῶν τῶν ὄλων ἀρχὴν, id est, regnum universi opponi regno Dei Patris: πρωτεύουσ ἰgitur opponi etiam debent τὰ δευτερεῖα. Deinde τὰ ἴσα τῆς βασιλείας Græce non dicitur. Postremo Eusebius Filium semper secundam causam appellat in libris *Demonstrationis*, et τῶν δευτερεῶν ἡζῶσθαι dicit in lib. v *Demonstrationis*, cap. 4.

(49) Ὁ διαρκὴς δὲ τούτῳ φίλος. Hic locus sie mihi restituendus videtur, συμβασιλεύων ἐξ ἀνάρχων αἰώνων εἰς ἀπέλευρος καὶ ἀτελευτήτους αἰώνας

Et ille quidem unigenitus Dei Sermo, a sæculis principio carentibus ad infinita usque et interminata sæcula regnat cum Patre. Noster vero imperator eidem perpetuo charissimus, qui ex cœlesti fonte imperiales quosdam percipit effluxus, et divinæ appellationis cognomento roboratur, multis jam annorum circulis et conversionibus terras regit. Præterea ille quidem omnium conservator, cœlum ac mundum universum ac cœleste regnum Patri suo decentissimum atque aptissimum comparat. Hic vero ejus amicus, ex his qui in terris degunt, omnes imperio suo subjectos ad unigenitum Dei Sermonem servatoremque adducens, idoneos ad ejus regnum efficit. Et ille quidem communis omnium Servator, rebelles illas potestates, quæ per hunc terræ proximum aerem volitantes hominum animis incubabant, tanquam bonus pastor feras bestias, spiritali quadam et divina virtute ab ovili suo longissime expellit. Hic ejus amicus, multis tropæis ab ipso cœlitus exornatus, apertos veritatis hostes belli jure sibi subjiciens, pœna afficit. Ille utpote ratio ante mundum subsistens, et omnium rerum conservator, rationalia ac salutaria semina suis tradens sodalibus, rationales eos reddit et paterni regni scientia instructos. Hic ejusdem amicus, velut quidam interpretes Verbi Dei, universum genus humanum ad cognitionem Dei revocat, omnium auribus inclamans, et clara voce, veræ pietatis ac veritatis leges cunctis per orbem terrarum degentibus annuntians. Ille omnium Servator, cœlestes paterni regni portas hinc eo migrantibus aperit. Hic vero Dei exemplum æmulatus, postquam terrenum imperium cunctis errorum sordibus purgavit, 608 sanctorum ac piorum hominum cœtus in sacras ædes et basilicas invitat; summam adhibens curam ac diligentiam, ut tota classis quam regendam accepit, cum ipsis vectoribus conservetur. Solusque ex omnibus qui Romano imperio unquam præfuerunt, tertio jam decennalium circuitu a summo omnium imperatore Deo honoratus, hanc festivitatem non terrenis qui-

διαρκῆ· ὁ δὲ τούτῳ φίλος, etc.

(50) Vulg. τῷ τῆς θεϊκῆς ἐπηγορίας ἐπωνύμιον. Quodnam sit hoc cognomentum divinæ appellationis, quo affectus atque insignitus est Constantinus, non satis liquet. An forte Victoris nomen intelligit Eusebius, quod Constantino inditum est, ut supra notavimus? An potius cognomentum Maximi, quod Dei proprium est? Potest etiam ipsum Constantini nomen intelligi, quo significatur is qui est. Hoc autem Dei proprium nomen esse docent sacræ litteræ. Denique cognomentum Christiani, quod Constantinus maxime adamavit, hic possumus intelligere.

(51) Πρὸς τὴν αὐτὴν βασιλείαν. Lego cum interprete πρὸς τὴν αὐτοῦ.

(52) Τῆς ἀληθοῦς εὐσεβείας. In codice Fulk. deest ἀληθοῦς rectius.

busdam spiritibus, ut veteres illi; nec spectris dæmonum imperitam multiudinem seducentium, nec fraudibus et commentis hominum impiorum celebrat, sed ipsi a quo honoratus est Deo, gratias persolvit; conscius scilicet bonorum quæ ab eo accepit, non veterum ritu, palatium cruore ac labo inquinans, nec fumo et igne et holocaustis terrenos dæmones placans; verum summo omnium regi gratam et acceptam victimam, suum videlicet regium animum, ac mentem Deo dignissimam consecrans. Sola enim hæc victima Deo jucunda est, quam imperator noster absque igne et sanguine, puris animi cogitationibus litare condidit, dum partim veris opinionibus ac sentiis in animo reconditis pietatem confirmat; partim magnificis orationibus laudes Dei prædicat, et regis actibus Dei clementiam æmuletur, totus ei addictus, magnique instar doni semetipsum ei dedicans, velut primitias orbis cujus ipse administrationem accepit. Hanc igitur maximam hostiam ante omnes rite immolat imperator. Immolat vero utpote bonus pastor, non

Agnorum cædens primogenitorum hecatombas,
sed rationalis gregis qui ab ipso pascitur animos,
ad cognitionem Dei cultumque perducens.

CAPUT III.

At Deus hujusmodi delectatus hostia, donumque sibi oblatum libenter accipiens, venerandi hujus et eximii sacrificii antistitem collaudat, multosque annorum circuitus ejus imperio adjicit; pro modo religionis qua ab imperatore colitur, sua in illum beneficia vicissim adaugens. Omnesque ei festivitates celebrare concessit cum summa singularis imperii felicitate; singulis decennialium circulis unum ex ejus liberis ad imperialis throni consortium promovens. Primo enim natu maximum qui paterno appellatur nomine, primo imperii decennio consortem regni renuntiavit. Eum deinde **609** qui secundus erat ætate, secundo imperii decennio; tertium deinceps tertio ejus festivitatis quam nunc celebramus decennio. Cumque jam quartus volvi cœperit circulus, utpote temporum spatiis magis magisque sese extendentibus, copiosa generis societate, et Cæsarum nuncupationibus

(53) Ἄκροις ἀθέων ἀνδρῶν. Corrupta vox est ἄκροις, pro qua quid substituendum sit, nescio. Nisi forte placet ἀκροάσεις. Laudat enim Constantinum, quod decennialibus suis oratores ethnicos non admittat.

(54) Vulg. πρὸς τῶν ἀπάντων καλλιερεῖ. Scribendum est πρὸ τῶν ἀπάντων, vel πρῶτος.

(55) Κατὰ τὴν πρώτην τῆς βασιλικῆς περιόδου δεκάδα. Si rem exactius disquiramus, falsum est, Constantinum juniorem Cæsarem a patre creatum fuisse primo imperii Constantini decennio. Constantinus enim junior a patre Cæsar creatus est, Gallicano et Basso coss. Kalendis Martiis, anno Christi 317. Erat hic annus imperii Constantini xi. Quare non intra primum decennium, sed potius intra secundum Cæsar creatus est junior Constantinus. Proinde hic Eusebii locus benigne interpretandus est, et κατὰ τὴν πρώτην δεκάδα, sumendum est pro ἀμφὶ τῆν.

οὐ χθονίους κατὰ τοὺς παλαιούς συντελεῖ πνεύμασιν, οὐδὲ λαοπλάνων φάσμασι δαιμόνων, οὐδ' ἀπάταις καὶ ἄκροις ἀθέων ἀνδρῶν (53), αὐτῷ δὲ τὰ χαριστήρια τῷ τετιμηκότι, συνησθημένος τῶν εἰς αὐτὸν κεχρηγημένων ἀγαθῶν, ἀποδίδωσιν· οὐ κατὰ τοὺς παλαιούς, αἵμασι καὶ λίθοις τοὺς βασιλικούς οἴκους μαιίνων, οὐδὲ καπνῷ καὶ πυρὶ, ζῶων τε ὀλοκαύτων θυσίαις, χθονίους δαίμονας ἀπομειλισσόμενος, τὴν δ' αὐτῷ τῷ βασιλεῖ τῶν ὄλων προσφιλῆ καὶ χαρίεσσαν θυσίαν, αὐτὴν δηλαδὴ τὴν αὐτοῦ βασιλικὴν ψυχὴν καὶ τὸν νοῦν τὸν θεοπρεπέστατον, ἀφιερῶν αὐτῷ· θυσία γὰρ αὕτη προσσηρῆ αὐτῷ μόνη· ἦν δὴ βασιλεὺς ὁ ἡμεδαπός, καλλιερεῖν ἀπύροις καὶ ἀνείμοις τοῖς κατὰ διάνοιαν κεκαθαρμένοις λογισμοῖς δεδίδακται, ψυχῆς μὲν ἀδιαψεύστοις δόγμασι τὰ τῆς εὐσεβείας κρατῶντων, λόγῳ δὲ μεγαλοπρεπεῖ γεραίρων τὴν θεολογίαν, πράξει τε βασιλικαῖς τὴν τοῦ κρείττονος ζηλῶν φιλανθρωπίαν, ὅλος τε ἀνακείμενος αὐτῷ, καὶ μέγα δῶρον ἀνατιθεὶς αὐτῆς ἑαυτὸν, οὐ πεπίστευται κόσμου τὸ ἀκροθίνιον· τοῦτο δὴ μέγιστον ἱερεῖον πρὸ τῶν ἀπάντων καλλιερεῖ (54) βασιλεὺς, θύει δ' ἅτε ποιμὴν ἀγαθός, οὐκ

Ἄρῶν πρωτοτόνων βέζων κλειτὰς ἑκατόμβας, τῶν δ' ὑπ' αὐτῷ ποιμαινομένων λογικῶν θρεμμάτων τὰς ψυχὰς τῇ αὐτοῦ γνώσει καὶ εὐσεβείᾳ προσάγων.

ΚΕΦΑΛΑΙΟΝ Γ'.

Ὁ δὲ τῷ τοιῷδε χαίρων ἱερεῖῳ, καὶ τὸ δῶρον ἀσμένως ἀσπασζόμενος, τῆς σεμνῆς καὶ καλλιπρεποῦς θυσίας τὸν ἱεροφάντην ἀγάμενος, προσθήκας αὐτῷ μακρῶν περιόδων τῆς βασιλείας προσθήθησιν, ἀμοιβαίως ταῖς εἰς αὐτὸν ὄσαις αὖξιν τὰς εὐεργεσίας· παρέχει τε παντοίας ἑορτὰς ἐκτελεῖν σὺν πολλῇ τῇ βυστώνῃ τῆς μοναρχίας, ἐφ' ἑκάστη περιόδῳ δεκαετοῦς πανηγύρεως, ἕνα τινὰ τῶν αὐτοῦ παιδῶν ἐπὶ τὴν τοῦ βασιλικοῦ θρόνου κοινωνίαν προχειρίζομενος· πρῶτον γε τοῦ πατρὸς τὸν ὁμώνυμον, κατὰ τὴν πρώτην τῆς βασιλικῆς περιόδου δεκάδα (55), τοῦ βασιλικῶν κοινωνῶν ἀπέφηνε κλήρου, δεύτερον δ' ἐπὶ τῇ δευτέρᾳ δεκάδι, τὸν ἐφεξῆς τῷ χρόνῳ, τὸν τρίτον ὡσαύτως, ἐπὶ τῇ τρίτῃ τῆς μετὰ χεῖρας ἑορτῆς δεκάδι· ἦδη δὲ καὶ τετάρτης ἀνακυκλουμένης περιόδου (56), ὡς ἂν τῶν χρόνων εἰς μῆκος ἐκτεινομένων, συναύξων τὴν βασιλείαν ἀφθόνῳ κοινωνίᾳ τοῦ γένους, Καισάρων τε ἀναδείξει (57), προφητῶν

(56) Vulg. ἦδη δὲ τῆς τετάρτης ἀνακυκλουμένης περιόδου. Const. imperator tricennalia edidit Constantio et Albino coss. viii Kalendas Augusti, qui dies tricesimum ejus imperii annum inchoabat. Ab hoc igitur die supradictis coss., anno Christi 335, incipiebat quarta periodus decennialis imperii Constantini juxta computationem Eusebii: cum tamen incipere potius deberet ab insequente anno, primo scilicet ac tricesimo. Verum hæc non ita exacte supputari solent ab oratoribus.

(57) Καισάρων τε ἀναδείξει. Dalmatium et Hanniballianum intelligit, quorum prior Cæsar, alter vero Rex a Constantino declaratus est anno imperii tricesimo, die xv Kalendas Octobris, ut legitur in Fastis Idatii. Hieronymus in Chronico scribit tricennialibus Constantini Dalmatium Cæsarem factum fuisse. Ubi tricennalia posuit pro anno imperii tricesimo, cum tamen tricennalia proprie sit dies primus anni tricesimi. Etenim imperatores

θειών (58) ἀποπληροῖ θεοσπίσματα, & δὴ πάλαι καὶ πρόβαται ὧδέ πη ἐβόα· « Καὶ διαλήφονται τὴν βασιλείαν ἄγιοι Ὑψίστου. » Οὕτω δὴτα χρόνων ἅμα καὶ παιδῶν ἀξήσεις βασιλεῖ τῷ θεοφιλεστάτῳ Θεῷ αὐτός ὁ παμβασιλεὺς δωρούμενος, ἀκμάζουσαν αὐτῷ καὶ νεαρὰν τὴν κατὰ τῶν ἐπὶ γῆς ἔθνῶν ἡγεμονίαν, ὥσπερ ἄρτι φύειν ἀρχομένην καθίστησιν· αὐτός τε αὐτῷ συντελεῖ τὴν πανήγυριν, νικητὴν αὐτὸν καθιστὰς ἐχθρῶν ἀπάντων καὶ πολεμίων, εὐσεβείας τε ἀληθοῦς ὑπόδειγμα τοῖς ἐπὶ γῆς ἅπασιν ἀποφαίνων. Ὁ δ' ὡς φῶς ἡλίου μαρμαρυγαῖς ταῖς τῶν Καισάρων ἐπλάμψεσι, τοὺς πορρωτάτω τοῖς τόποις ἀπωκισμένους, ταῖς εἰς μακρὸν ἐξ αὐτοῦ παραπεμπομέναις ἀκτίσι καταυγάζει, ὧδε μὲν ἡμῖν τοῖς τὴν ἐφ' ἡμῶν λαχοῦσι τὸν ἐπάξιον αὐτοῦ καρπὸν (59), θάτερον δὲ τῶν παιδῶν θατέρῳ γένοι τῶν ἀνθρώπων, καὶ πάλιν ἄλλον ἀλλαγῆθι, λαμπτήρας οἶα καὶ φωστῆρας τῶν ἐξ αὐτοῦ προχέομένων φώτων, διενείματο· εἶθ' ὑπὸ μάνα ζευγλῆν βασιλικῷ θεθρίππου (60) τέτταρας ὑποζεύξας αὐτὸς ἑαυτῷ οἶα τινας πάλους τοὺς ἀνδρειοτάτους Καισάρας, ἡγίαις τε αὐτοῦς ἐνθέου συμφωνίας τε καὶ ὁμονοίας ἀρμολάμενος, ἀνωθεν ὑψηλῶς ἡνιογῶν ἐλαύνει, ὁμοῦ τὴν σύμπασαν, ὅσῃν ὁ ἥλιος ἐφορᾷ, διικπεύων, αὐτός τε τοῖς πᾶσιν ἐπιπαρῶν, καὶ τὰ πάντα διασκοπούμενος. Κἀπειτα τῆς οὐρανοῦ βασιλείας εἰκόνι κεκοσμημένος, ἄνω βλέπων, κατὰ τὴν ἀρχέτυπον ἰδέαν τοὺς κάτω διακυβερνῶν ἰθύνει, μονάρχου δυναστείας μιμηματι κραταιούμενος· τοῦτο γὰρ ἀνθρώπων φύσει τῶν ἐπὶ γῆς μόνῃ (61), τῶν ἀπάντων δεδώρηται βασιλεὺς· νόμος γὰρ οὗτος (62)

¹ Dan. vii, 18.

Romani quinquennalia, decennalia ac vicennalia sua celebrabant die primo quinti, decimi aut vicesimi anni principatus sui. Quippe hæc vocabula nihil aliud significant, quam Natalem imperii qui quinto quoque anno ac decimo recurrente, maxima pompa ac festivitate celebrabatur. Durabat autem hæc festivitas uno aut altero die, quo circenses ac theatrales ludi edebantur. Proinde cum Dalmatius non sit factus Cæsar VIII Kalendas Augusti, qui dies annum imperii Constantini tricesimum inchoabat, improprie locutus est Hieronymus, qui Cæsarem illum creatum esse dixit tricennialibus Constantini. Rectius Eusebius noster hoc loco id refert post tricennalia, incipiente jam IV periodo decennali imperii Constantini. Nam post tricennialium festivitatem novam periodum inchoabant, quasi tricesimus annus qui tantum delibatus fuerat, completus jam esset. Atque ut jurisconsulti dicere solent, in dignitatibus annum ceptum pro completo haberi: ita etiam in quinquennialibus, decennialibus et reliquis huiusmodi festivitatum facere consueverant. Sic intelligendus est locus Amm. Marcellini in lib. XIV, ubi de tricennialibus Constantii loquitur his verbis: *Arelate hiemem agens Constantius, post theatrales ludos atque circenses ambizioso edibus apparatu, die VI Idus Octobris, qui imperii ejus annum tricesimum terminabat, etc.* Omnino enim Marcellinus annum xxx terminatum posuit pro inchoato, ob eam quam dixi rationem.

(58) Προφητῶν θείων. Codex Fnk. θείων προφητῶν. Et paulo post οὕτω δὴτα χρόνων, etc. Ποιῶτος locus ille quem ex divinis prophetis citat Eusebius, legitur in cap. VII Danielis.

(59) Τὸν ἐπάξιον αὐτοῦ καρπὸν. Constantium Cæsarem intelligit. Hic enim primum ad regendam Gallias a patre missus fuerat. Postea vero in Orientem translatus est, ut docet Julianus in oratione I

A imperium amplificans, divinatorum prophetarum implet oracula, quibus jampridem prædictum erat: *Ei suscipient regnum sancti Altissimi* ¹. Ad hunc modum, temporum simul ac liberorum incrementa piissimo imperatori largitus summus omnium imperator Deus, vigentem ei ac florentem orbis terrarum dominationem præstat, perinde ac si nunc primum nasci atque erumpere cœpisset. Ipseque adeo hanc ei festivitatem curat atque adornat; quippe quem hostium et inimicorum omnium victorem constituit, ac veræ pietatis exemplum humano generi proposuit. At noster imperator, tanquam solis jubar homines locorum spatiis longissime remotos, Cæsarium suorum præsentia, quasi quibusdam radiis ex se procul emissis illustrat.

B Ac nobis quidem qui Orientem incolimus, sobolem plane se dignam attribuit: alterum vero ex filiis, alteri hominum parti: alium rursus alibi, tanquam faces quasdam, et luminaria ex sua luce diffusa partitus est. Fortissimos deinde quatuor Cæsares, quasi quosdam equuleos uno imperialis quadrigæ copulans jugo, et cælestis consensus atque concordie habenis eos devinciens, ipse sublimis velut auriga, incitat atque impellit, universum terrarum orbem qui solis illustratur radiis, percurrens, ubique præsens et omnia inspectans. Denique cælestis imperii imaginem ferens, oculis in cælum deflexis, ad primitivi illius exemplaris similitudinem reo mortalium regit, monarchiæ Dei adumbrata quadam effigie roboratus. Hoc enim summus univer-

C *De laudibus Constantii, et Libanius in Basilico.*

(60) Βασιλικῷ θεθρίππου. Nihil hoc loco vidit interpres qui hunc locum ita vertit, *Porro imperii quadrisarium dispertiti jugum, quasi quatuor equis, id est, sibi, et tribus filiis Cæsariibus fortissimis imponens.* Atqui Eusebius quatuor Cæsares diserte dicit, quos quatuor equis comparat, qui uno jugo copulati imperialem currum trahabant, cui auriga præerat Constantinus. Quatuor autem Cæsares sunt Constantinus junior, Constantinus et Constans Constantini imperatoris filii, et Dalmatius filius Dalmatii, de quo supra.

(61) Vulg. τὸν ἐπὶ γῆς μόνος. Diu me torsit hic locus. Tandem vero certissimam ejus emendationem deprehendi. Scribo igitur, *Τοῦτο γὰρ τῶν ἀνθρώπων φύσει τῶν ἐπὶ γῆς μόνῃ, τῶν ἀπάντων δεδώρηται βασιλεὺς, id est, Hoc enim soli omnium quæ in terra sunt animantium homini Deus indulsit, ut scilicet monarchiæ divinæ similitudinem exprimeret.* Idem repetit Eusebius infra pag. 611, ubi enumerat beneficia, quæ genus humanum a Deo Verbo accepit: Βασιλικόν τε τοῦτο τὸ ζῶον ἀπειργάζετο, μόνον τῶν ἐπὶ γῆς βασιλεύειν καὶ βασιλεύεσθαι, τοῦτ' εἰδέναι ἀναδελφίας. At interpres pro μόνος, hoc loco legisse videtur νόμος. Sic enim vertit, *Istam enim imperii formam lex, quæ rex omnium est, humano generi tribuit.*

(62) Νόμος γὰρ οὗτος. Hæc de summo omnium Rege ac Deo dicuntur, qui vere lex est ac norma regniæ potestatis. Potest etiam hic legi μόνος, ut sensus sit solum Deum regiam potestatem obtinere, quippe qui solus omnibus imperet, et monarchiam obtineat. Itaque in superiore periodo scribendum videtur μόνῃ μόνος τῶν ἀπάντων δεδώρηται βασιλεὺς. Neque aliter Eusebium scripsisse existimo. Sententia enim aptissima est et elegantissima, et

sorum rex, soli omnium quæ in terra sunt animantium, humano generi indulsit. Quippe hic regis potestatis lex est, quæ omnes unius imperio subiacere decernit. Porro imperium singulare, supra omnes status et administrationes eminent. Etenim multorum æquali inter se potestate præditorum dominatio quæ huic opposita est, turba potius ac tumultus dici debet. Proinde unus Deus, non duo tresve aut etiam plures. Nam deorum multitudo **610** Deum penitus tollit. Unus rex, ejusque sermo et regia lex una; quæ non verbis ac syllabis enuntiatur; nec in chartis aut tabulis perscripta, temporis longinquitate corrumpitur: sed vivus ac per se subsistens Dei Sermo; qui omnibus qui sub ipso et post ipsum sunt, Patris regnum disponit atque ordinat. Hunc cœlestes ambiunt exercitus, et infinita angelorum millia Deo ministrantium; turmæ item innumerabiles militiæ supra mundum positæ, et invisibilem spirituum; qui intra cœli septa residentes, totius mundi ordinem ac dispositionem curant. Quorum omnium dux ac princeps est, regius Dei Sermo, velut quidam summi imperatoris præfectus. Hunc magistrum militiæ, magnum pontificem prophetam Patris, magni consilii nuntium; paternæ lucis splendorem; unigenitum Filium, aliisque hujusmodi innumeris vocabulis sacra theologorum appellant oracula. Quem quidem vivum Sermonem, legem ac sapientiam, omnisque boni complementum Pater cum constituisset, cunctis qui imperio suo subjacent, summum hoc bonum muneris loco donavit. Ille vero cuncta permanens et ubique incedens, et Patris beneficia copiose in universos extendens, usque ad ipsa quæ in terris degunt ratione prædita animalia, similitudinem regii principatus produxit; hominis animum ad imaginem ipsius formatum divinis exornans facultatibus. Idecirco hominis animus alias quoque virtutes divina quadam derivatione participat. Solus enim sapiens est is, qui solus fortis et potens. Idem justitiæ procreator, pater rationis atque sapientiæ; fons lucis ac vitæ; veritatis ac virtutis dispensator: ipsius denique imperii

CAPUT IV.

Verum unde hominibus datum est hæc nosse? quis hæc mortalium auribus annuntiavit? Unde carnali linguæ id concessum est, ut res a carne et corporis mole semotas loqueretur. Quis invisibilem regem propius intuitus, has in illo dotes ac virtutes vidit? Etenim elementa quidem affinitate cum corporibus conjuncta, et res ex iisdem elementis compositæ, corporis sensibus percipiuntur. Verum nemo unquam invisibile illud regnum quo cuncta gubernantur, corporis oculis se vidisse gloriatus est: nec mortalis natura, sapientiæ pulchritudine legerimus. Et hæc periodus cum præcelente optime coharebit.

(63) Vulg. *ὁ τούτου λόγος, καὶ νόμος βασιλικὸς εἷς*. In cod. Fuk. deest virgula, optime. Filius enim Dei est sermo seu ratio et lex Dei Patris, ut paulo post dicit Eusebius.

(64) *Μέγιστος, ἀγαθὸν δόμα*. Delenda vox ἀγα-

βασιλικῆς ἐξουσίας, ὃ τὴν κατὰ πάντων μίαν ἀρχὴν ὀριζόμενος· μοναρχία δὲ τῆς πάντων ὑπέρκειται συστάσεως τε καὶ διοικήσεως· ἀναρχία γὰρ μᾶλλον καὶ στάσις, ἢ ἐξ ἰσοτιμίας ἀντιπαρεξαγομένη πολυαρχία· διὸ δὴ εἰς Θεὸς, ἀλλ' οὐ δύο, οὐδὲ τρεῖς, οὐδὲ ἔτι πλεονες· ἀκριβῶς γὰρ ἄθεον τὸ πολύθεον· εἰς βασιλεὺς, καὶ ὁ τούτου λόγος καὶ νόμος βασιλικὸς εἷς (63), οὐ βήμασι καὶ συλλαβαῖς ἐκφωνούμενος, οὐδ' ἐν γραφαῖς καὶ στήλαις χρόνου μήκει δαπανούμενος, ζῶν δὲ καὶ ὑφεστῶς Θεὸς Λόγος, τοῖς ὑπ' αὐτὸν καὶ μετ' αὐτὸν ἅπασι τὴν τοῦ Πατρὸς διαταττόμενος βασιλείαν. Στρατιαὶ δὲ τούτων οὐράνιοι περιπολοῦσι, μυριάδες τε ἀγγέλων Θεοῦ λειτουργῶν, πλήθη τε στρατοπεδείας ὑπερκοσμίου, τῶν τε εἰσω οὐρανοῦ πνευμάτων ἀφανῶν, τῆ τοῦ παντὸς κόσμου τάξει διακονομένων· ὧν πάντων ὁ βασιλικὸς καθηγεῖται Λόγος, οἷά τις μεγάλου βασιλέως ὑπαρχός· Ἀρχιστράτηγον αὐτὸν καὶ ἀρχιερέα μέγαν, προφήτην τε τοῦ Πατρὸς καὶ μεγάλης βουλής ἄγγελον, φωτὸς τε ἀπαύγασμα πατρικοῦ, μονογενῆ τε Υἱὸν, καὶ τούτων ἕτερα μυρία θεοπίζουσιν ἀναφωνοῦσαι θεολόγων φωναί· ὃν δὴ ζῶντα Λόγον καὶ νόμον καὶ σοφίαν, ἀγαθὸν τε πλήρωμα παντὸς ὁ γεννήσας ὑποστησάμενος μέγιστον, ἀγαθὸν δόμα (64) τοῖς ὑπὸ τὴν βασιλείαν πᾶσιν ἐδωρησατο· ὁ δὲ διέκωνε τὰ πάντα, πάντη τε ἐπιπορευόμενος. καὶ τὰς τε τοῦ Πατρὸς χάριτας ἀφθόνως ἐξαπλῶν εἰς πάντας, μέχρι καὶ τῶν ἐπὶ γῆς λογικῶν, τὸ τῆς βασιλικῆς δυναστείας ἐξέτεινε μίμημα, θεϊκαῖς δυνάμει τὴν εἰκόνα τὴν αὐτοῦ (64') πεποιημένην ἀνθρώπου ψυχὴν κατακοσμήσας· ἔνθεν αὐτῇ καὶ τῶν ἄλλων ἀρετῶν ἡ κοινωνία, θεϊκῆς ἐξ ἀποβόλας περίεστι. Μόνος μὲν γὰρ σοφὸς ὁ καὶ Θεὸς μόνος. Ὁ δ' αὐτὸς τὴν οὐσίαν ἀγαθὸς μόνος, ἰσχυρὸς δὲ δυνατὸς αὐτὸς μόνος· καὶ γεννήτωρ μὲν αὐτῆς δικαιοσύνης, πατὴρ δὲ λόγου καὶ σοφίας, πηγὴ τε φωτὸς καὶ ζωῆς, ἀληθείας τε καὶ ἀρετῆς ταμίαις, καὶ δὴ βασιλείας αὐτῆς, ἀρχῆς τε πάσης καὶ ἐξουσίας καθηγεμῶν. etiam est Deus. Idem solus natura bonus: solus

D

ΚΕΦΑΛΑΙΟΝ Δ'.

Ἄλλὰ ταῦτα πόθεν ἀνθρώποις εἰδέναι; Τίς δ' ἀκοῆ θνητῶν ταῦτα διηκονήσατο; Πόθεν δὲ γιῶτι τῆ σαρκὸς, τὰ σαρκῶν ἀλλότρια καὶ σωμάτων ἀποφθέγγεσθαι; Τίς τὸν ἀφανῆ βασιλέα διοπτρεύσας, ταύτας ἐν αὐτῷ κατεῖδε δυνάμεις; Αἰσθήσει μὲν γὰρ σωμάτων ἀδελφὰ στοιχεῖα, τὰ τ' ἐκ τούτων συγκρίματα καταλαμβάνεται· ἀλλ' οὐδεὶς πω σωμάτων ὀφθαλμοῖς τὴν κατὰ πάντων ἀφανῆ βασιλείαν εἶπει παραλαβὼν, ἐσεμνύνατο, οὐδὲ θνητῆ φύσις τὸ σοφίας κατενόησε κάλλος. Τίς δὲ σαρκῶν αἰσθήσει τὸ δικαιοσύνης ἐνεῖδε πρόσωπον; Ἐνόμου δ' ἀρχῆς καὶ βαθόν, vel certe vox δόμα· alterutra enim vox vacat. Malim tamen posteriorem vocem expungere. Sic enim Eusebius infra cap. 12.— Monet Heinichen, legendum potius videri μέγιστον ἀγαθὸν δόμα. EDIT.

(64') *τὴν εἰκόνα τὴν αὐτοῦ*. Forte τὴν κατ' εἰκόνα αὐτοῦ. EDIT.

σιλικής εξουσίας πόθεν ἀνθρώποις ὑπεισῆλθεν ἔννοια; Πόθεν αὐτοκρατορική δύναμις τῷ σαρκί καὶ αἵματι πεπιλημένη; Τίς δὲ τὰς ἀφανεῖς καὶ ἀσηματιστοὺς ἰδέας, καὶ τὴν ἀσώματον καὶ ἀσηματιστον οὐσίαν τοῖς ἐπὶ γῆς ἐξηγόρευσεν; Ἄλλ' ἦν ἄρα τούτων εἰς ἐρμηνεὺς, ὁ διὰ πάντων ἤκων τοῦ Θεοῦ Λόγος, ὁ τῆς ἐν ἀνθρώποις λογικῆς καὶ νοερᾶς πατρὸς οὐσίας, μόνος μὲν τῆς τοῦ Πατρὸς θεότητος ἐξημμένος, τοῖς δὲ σφετέροις ἐκγόνοις τὰς πατρικὰς ἀπορροίας ἐπάρδων. Ἔνθεν ἅπασιν ἀνθρώποις, Ἔλλησιν ὁμοῦ καὶ βαρβάρους, οἱ κατὰ φύσιν αὐτομαθεῖς λογισμοί, ἔνθεν λόγου καὶ σοφίας ἔννοια, ἔνθεν φρονήσεως καὶ δικαιοσύνης σπέρματα, ἔνθεν αἱ τῶν τεχνῶν καταλήψεις, ἔνθεν ἀρετῆς ἐπιστήμη, σοφίας τε φίλον ὄνομα, καὶ σεμνὸς φιλοσόφου παιδείας ἔρωσ· ἔνθεν ἀγαθοῦ παντὸς καὶ καλοῦ γνῶσις, ἔνθεν αὐτοῦ φαντασία Θεοῦ, καὶ βίος θεοσεβείας ἐπάξιος, ἔνθεν ἀνθρώπων βασιλείας ἰσχύς, καὶ κράτος ἄμαχον τῶν ἐπὶ γῆς ἀπάντων. Ὡς δὲ τὸν κατ' εἰκόνα Θεοῦ καὶ καθ' ὁμοίωσιν ἐν ἀνθρώπου ψυχῇ χαρακτήρα, λόγος ὁ τῶν λογικῶν ὑφίστη πατήρ, βασιλικόν τε τοῦτο τὸ ζῶον ἀπειργάζετο, μόνον τῶν ἐπὶ γῆς βασιλεύειν καὶ βασιλεύεσθαι τοῦτ' εἰδέναι ἀναδείξας, προμελετᾷ τε καὶ προδιδάσκεισθαι (65) ἐνθὲν δὲ τῆς οὐρανόου βασιλείας τὴν ἐπηγγελμένην ἐλπίδα, δι' ἣν καὶ ἀφίεται, θνητοῖς τε εἰς ὁμιλίαν ἔλθειν αὐτὸς ὁ τῶν παίδων οὐκ ἀπόκνει πατήρ, τὰ δ' αὐτοῦ γεωργῶν (66) σπέρματα καὶ τὰς ἄνωθεν ἀνανεούμενος χορηγίας, οὐρανόου μετέξειν βασιλείας, τοῖς πᾶσιν εὐηγγελίζετο, ἐκάλει τε καὶ παρεκάλει πόδης τὴν ἄνω πορείαν εὐτρεπεῖς εἶναι, τὴν ἐπάξιον στολήν τῆς κλήσεως παρασκευασμένους· ἐπλήρου τε ἀρρήτων δυνάμει τὴν σύμπασαν, ὅσην ὁ ἥλιος ἐρορεᾷ, τοῦ κηρύγματος, τῷ τῆς κατὰ γῆν βασιλείας μιμήματι τὴν οὐράνιον ἐκτυπούμενος, ἐφ' ἣν καὶ σπεύδειν τὸ πᾶν τῶν ἀνθρώπων παρορμᾷ γένος, ἀγαθὴν ἐλπίδα ταύτην προβεβλημένος.

compararent. Et inexplicabili quadam virtute universum terrarum orbem qui solis radiis illustratur, prædicatione sua implevit: terreni regni similitudine exprimens regnum cælorum. Ad quod ipse universum genus humanum incitat atque impellit; hac fiducia bonaque spe omnibus ostentata.

ΚΕΦΑΛΑΙΟΝ Ε΄.

Ἦς ὁ μὲν τῷ Θεῷ φίλος ἐντεύθεν ἤδη μετέξει, τοῖς ἐμφύτοις τῷ Θεῷ κοσμητέων ἀρεταῖς, καὶ τὰς ἐκείθεν ἀπορροίας τῆ ψυχῇ καταδεδεγμένους· καὶ λογικὸς μὲν ἐκ τοῦ καθόλου γεγονώς λόγου, σοφίας δὲ μετουσίᾳ σοφός, ἀγαθὸς δ' ἀγαθοῦ κοινωνία, καὶ δίκαιος μετοχῇ δικαιοσύνης, σώφρων τε σωφροσύνης

(65) Vulg. προμελετῶν τε καὶ προδικάζεσθαι. Scribendum puto προμελετᾶν. Sic enim Eusebius loquitur infra, ubi de Deo Verbo ita scribit: Μέτρα τε ζωῆς τοῖς πᾶσι θνητῶν διανύουσι βίον διαθεσμοθετήσας, προμελετᾶν ἐν τῷδε τὰ προίμια τῆς ὑπὲρ τὸν νῦν αἰῶνα ζωῆς ἅπασιν ἀνθρώποις συγκεχώρηκεν. Eadem utrobique sententia est. Quippe in altero loco de regno cælesti loquitur; in altero de vita æterna: et utriusque proliodia quædam ac præexercitia hominibus in hac vita a divino Verbo ait esse concessa. Quare non dubito quin Eusebius ita scripserit: προμελετᾶν τε καὶ προοιμιάζεσθαι ἐνθὲν δὲ τῆς οὐρανόου βασιλείας τὴν ἐπηγγελμένην ἐλ-

nem **611** intelligentia unquam comprehendit? Quisnam vero justitiæ vultum carnis oculis aspexit? Unde legitimi imperii et regię potestatis notio hominibus oblata est? Unde imperialis potentia homini ex carne et sanguine compacto? Quis invisibilem et figuræ omnis expertem formam, quis incorpoream externisque carentem lineamentis substantiam, mortalibus exposuit? Unus certe horum interpretes fuit, per omnia permanens Dei Sermo. Qui rationalis et intellectualis substantiæ quæ in hominibus conspicitur, pater est ac procreator: qui cum solus Patris cohæreat divinitati, filios suos paternis effluxibus rigat. Hinc universis hominibus, Græcis pariter et barbaris, naturales sine ullius magisterio ratiocinationes: hinc rationis ac sapientiæ notiones: hinc prudentiæ ac justitiæ semina: hinc artium comprehensio: hinc virtutis scientia, et nomen philosophiæ, et venerandus amor sapientiæ: hinc omnis boni honestique cognitio: hinc ipsius Dei efficta in animo imago: et vivendi ratio divino cultui apte respondens. Hinc homini vis suppetit regia, et in cuncta quæ in terra sunt, imperium inexpugnabile. Postquam vero ratio illa rationalium parens, in hominis animo effigiem indidit ex imagine ac similitudine Dei expressam, hominemque prorsus regale animal effecit; uni ex terrenis animantibus ei tribuens, ut regnare et regnanti parere nosset; utque proliodia ac proœmia spei regni cælestis quod nobis promissum est, jam tum ab hac vita auspicaretur: cujus gratia ipse advenit, et cum mortalibus versari ipse utpote filiorum pater non refugit: sua ipsemet excolens semina, et cælestia renovans dona: cælestis regni omnibus copiam fore annuntiavit. Cunctos item vocavit: hortatusque est ut ad illam in cælum profectionem prompti ac parati essent, vestemque ea vocatione dignam sibi

CAPUT V.

Cujus quidem spei noster hic Deo charus imperator, etiam in hac vita sit particeps; quippe qui innatis virtutibus a Deo exornatus sit, et cælestes effluxus ex illo fonte in animum derivaverit. **612** Etenim rationalis quidem est ex illa universali ratione; sapiens vero participatione divinæ sapien-

tiæ. Atque ita sensus est apertissimus. Subaudiendum est autem verbum ἀναδείξας, quod præcessit. Hæc cum multo ante scripsissem, nactus tandem Fuketianum codicem, meam conjecturam ejus auctoritate confirmatam saltem ex parte deprehendi. In eo enim legitur: προμελετᾶν τε καὶ προδιδάσκεισθαι, optime.

(66) Τὰ δ' αὐτοῦ γεωργῶν. Malim scribere τὰ καὶ αὐτοῦ. Porro tota hæc Eusebii pagina valde hiulca est, ob frequentiam nimiam verborum quæ in imperfecto tempore posita leguntur. Ex quo tædiosa ac morosa existit oratio.

tiæ, bonus bonitatis illius communione. Et justus quidem est illius participatione justitiæ; temperans ex illo temperantiæ exemplari; fortis vero divinæ virtutis beneficio. Hic ergo jure optimo imperator vocabitur, qui animum suum omnibus virtutum coloribus ac lineamentis ad cœlestis imperii similitudinem effinxit. Qui vero ab his alienus extiterit, et qui hujus universi regem abnegaverit, nec cœlestem animorum parentem agnoverit; nec convenientem imperatori cultum atque ornamentum sumpserit, sed deformitate ac turpitudine animum impleverit, et pro imperiali mansuetudine, feræ belluæ immanitatem induerit; pro liberali affectu pestiferum improbitatis venenum; pro prudentia stultitiam; denique, loco rationis ac sapientiæ, sædissimam omnium vitiorum insipientiam; ex qua tanquam ex amara potione, pernicioso nascuntur germina; vita scilicet intemperans et perditæ cupiditates, cædes, bellum adversus Deum, impietas: qui, inquam, his omnibus vitiis mancipatus fuerit, is licet tyrannica violentia dominari interdum videatur, revera tamen imperator nunquam merito dicitur. Quo enim modo cœlestis monarchiæ similitudinem exprimeret, qui mille dæmonum falsas atque adulterinas imagines in animo suo impressas gestat? Quo pacto princeps sit et omnium dominus, is qui infinitos ac sævissimos dominos sibimet ipse asciverit? qui servus sit sædæ libidinis, servus effusæ in mulieres insanis, servus pecuniæ malis artibus partæ, servus iracundiæ et furoris, servus metus ac pavoris, postremo erentorum dæmonum, et spirituum perniciem animis creantium vile mancipium? Solus ergo imperator astipulante nobis veritatis testimonio prædicetur, hic imperator omnium Deo charissimus: qui solus liber, seu potius reipsa dominus est. Qui et pecuniarum cupiditate et mulierum amore superior est: victor voluptatum, etiam illarum quas natura permittit, qui non furori et iracundiæ succumbit, sed eos affectus in potestate habet, hic revera imperator, convenientem actibus suis appellationem sortitus; vere Victor; quippe qui de perturbationibus quæ hominum animos elidere solent, victoriam reportavit. Qui ad primitivum illud exemplar summi omnium imperatoris effictus **613**

(67) Vulg. *χρηματίζει οὗτος*. Codex Fuk. *χρηματίζειν οὗτος*, longe rectius.

(68) *Ὡσπερ ἀπὸ πικροῦ πόματος*. Interpretis verit, *ex qua tanquam ex amara stirpe, germina perniciose nascuntur*. Quod procul dubio elegantius est. Neque enim *πόμα* et *βλάστημα* ullam inter se habent convenientiam. Videtur tamen Eusebius alludere hoc loco ad calicem iniquitatis, de quo in psalmis dicitur: *Bibent ex hoc omnes peccatores terræ* (Psal. lxxiv, 9), etc.

(69) Vulg. *καὶ σωστός*. Non dubito quin Eusebius scripserit *καὶ σωστός*. Est enim elegans patronomasia, βίος ἄσωτος καὶ ἄσωτος, quam latina lingua exprimere non potest. In Fuketii codice desunt hæc voces καὶ σωστός.

A ἰδέξ, καὶ τῆς ἀνωτάτω μετασχὼν δυνάμεως ἀνδρείος· ἀτὰρ δὴ καὶ βασιλεὺς ἀληθεὶ λόγῳ χρηματίζειν οὗτος (67), ὁ τῆς ἐπέκεινα βασιλείας τὸ μίμημα, βασιλικαῖς ἀρεταῖς τὴν ψυχὴν μεμορφωμένος· ὁ δὲ τούτων ἀπέξενωμένος, καὶ τὸν βασιλεῖα τῶν ὄλων ἀπαρνηθεὶς, μηδὲ τὸν ἐπουράνιον ψυχῶν ἐπιγραφάμενος πατέρα, μηδὲ τὸν πρέποντα βασιλεὶ κόσμον περιθέμενος, ἀμορφίαν δὲ καὶ αἰσχρὸς ἀναλαβὼν τῇ ψυχῇ, καὶ θηρὸς μὲν ἀγρίου θυμὸν βασιλικῆς ἡμερότητας ἀντικαταλλαξάμενος, ἰὼν δὲ δυσάλθῃ κακίας ἀντ' ἐλευθερίου διαθείσεως, μωρίαν δ' ἀντὶ φρονήσεως, καὶ ἀντὶ λόγου καὶ σοφίας τὴν παντὸς δυσειδεστάτην ἀλογίαν, ἐξ ἧς ὥσπερ ἀπὸ πικροῦ πόματος (68), τὰ λυμαγτικὰ συνομαρτεῖ βλαστήματα, βίος ἄσωτος καὶ ἄσωτος (69), πλεονεξία, μαιφονία, θεομαχία, δυσθεβία· τούτοις ἐνδοθεὶς, κἂν νομίζεται ποτε τυραννικῇ βίᾳ κρατεῖν, ἀλλ' οὐπὼν τάληθεὶ λόγῳ χρηματίζει βασιλεὺς οὗτος. Πῶς δ' ἂν τὸ μίμημα τῆς μοναρχικῆς ἐξουσίας οἷός τε ἂν εἴη φέρειν, ὁ μυρίας ψευδογραφουμένας δαιμόνων εἰκόνας τῇ αὐτοῦ ψυχῇ τετυπωμένους; Πῶς δ' ἀρχῶν καὶ τῶν ὄλων κύριος, ὁ μωρίου κατ' ἑαυτοῦ πικροῦς δεσπότης ἐφειλικυμένος, καὶ δοῦλος μὲν αἰσχρᾶς ἡδονῆς, δοῦλος δ' ἀκολάστου γυναικομανίας, δοῦλος δὲ χρημάτων ἐξ ἀδίκου ποριζομένων. δοῦλος θυμοῦ καὶ ὀργῆς, δοῦλος φόβου καὶ δειμάτων, δοῦλος μαιφόνων δαιμόνων, δοῦλος ψυχοφθόρων πνευμάτων; Διὸ δὴ μόνος ἡμῖν βασιλεὺς τὴν ἀληθείᾳ μάρτυρι κεκηρύχθω, ὁ τῷ παμβασιλεὶ θεῷ φίλος, ὁ δὴ μόνος ἐλεύθερος, μᾶλλον δὲ ὁ Κύριος ἀληθῶς, καὶ χρημάτων μὲν ἀνώτερος, γυναικῶν δὲ ἐπιθυμίας κρείττων, νικητῆς δὲ ἡδονῶν καὶ τῶν κατὰ φύσιν, κρατῶν δὲ θυμοῦ καὶ ὀργῆς, ἀλλ' οὐ κρατούμενος· αὐτοκράτωρ ἀληθῶς οὗτος, φερώνυμον τῇ πράξει (70) φέρων τὴν ἐπηγορίαν· Νικητῆς ἐτίμως (71), ὁ τὴν νίκην τῶν καταπαλαιόντων θηρῶν γένος παθῶν ἀράμενος· ὁ πρὸς τὴν ἀρχέτυπον τοῦ μεγάλου βασιλέως ἀπεικονισμένος Ἰδέαν, καὶ ταῖς εἰς αὐτῆς τῶν ἀρετῶν αὐγαῖς, ὥσπερ ἔν κατόπτρῳ τῇ διανοίᾳ μορφωθείς, ἐξ αὐτῶν δὲ ἀποτελεσθεὶς σώφρων, ἀγαθός, δίκαιος, ἀνδρείος, εὐσεθής, φιλόθεος· ἀληθῶς δὴ καὶ μόνος φιλόσοφος (72) βασιλεὺς οὗτος, ὁ ἑαυτὸν εἰδὼς, καὶ τὰς ἐξωθεν αὐτῷ, μᾶλλον δ' οὐρανόθεν ἐπαρδομένας παντὸς ἀγαθοῦ χορηγίας ἐξεπιστάμενος· ὁ τῆς μονάρχου δυναστείας τὸ σεβάσμιον πρόσημα τῷ τῆς ἀμπεχόνης ἐξαιρέτῳ περιελημμένῳ διαφαίνων, καὶ τὴν πρέπουσαν αὐτῷ βασιλικῇ ἀλουργίᾳ μόνος ἐπαξίως ἐμπεριελημμένος (73).

(70) *Φερώνυμον τῇ πράξει*. Duæ ultimæ voces desunt in codice Fuketii.

(71) *Νικητῆς ἐτίμως*. Alludit ad pronomem Constantini. Nam Constantinus Victoris sibi pronomem adseverat, ut notavi ad libros *De vita Constantini*.

(72) Vulg. *ὁ δὴ καὶ μόνος φιλόσοφος*. Codex Fuk. ἀληθῶς δὴ καὶ μόνος, rectius.

(73) *Βασιλικὴν ἀλουργίαν*. Quæret hic aliquis, cur Eusebius dixerit Constantinum solum regali purpura amictum fuisse. Quatuor enim tunc erant Cæsares, qui purpuram gestabant. Certe Cæsares purpuram gestasse docet Aumm. Marcellinus in libro xvi, ubi narrat quomodo Constantius Julianum Cæsarem declara-

Βασιλεύς οὗτος, ὁ νυκτωρ καὶ μεθ' ἡμέραν τὸν ἐπουράνιον ἀνακαλούμενος Πατέρα, ὁ τοῦτον ἐν ταῖς οὐχαῖς ἐπιδοῦμενος, ὁ τῆς ἀνωτάτω βασιλείας ὀριγώμενος· μὴ γὰρ τὰ παρόντα ἄξια τοῦ παμβασιλέως Θεοῦ συνειδώς, τὰ θνητὰ καὶ ἐπίκηρα καὶ ποταμοῦ δίκην βέοντα καὶ ἀπολλύμενα, τὴν ἀφάρτων καὶ ἀσώματον τοῦ Θεοῦ βασιλείαν ποθεῖ, κάκενης τυχεῖν εὐχεται, διὰ μεγάλωφρονα λογισμὸν, ὑπὲρ τὴν οὐράνιον ἀψίδα τὴν δ.άνοιαν μετεωρίσας, καὶ τῶν (75) ἔκει φῶτων ἄλεκτον πόθον ἐνεστερνωσμένον· ὧν τῇ παραθέσει, σκότους οὐδὲν διαφέρειν ἡγεῖται τὰ τοῦ παρόντος βίου τίμια· τὴν τε γὰρ ἀνθρώπων ἀρχὴν, θνητοῦ καὶ προσκαίρου βίου, μικρὰν καὶ ὀλιγοχρόνιον ἐπιστασίαν οὖσαν ὀρᾷ, οὐ μακρῶν κρείττονα τῆς ἀπὸ πάλιν ἢ ποιμένων ἢ βουκόλων ἀρχῆς, μᾶλλον δὲ, καὶ ἐργωδεστέραν ἢ δυσκολωτέραν (74) θρεμμάτων ἡγεῖται· τὰς τε τῶν δῆμων ἐκδοθήσεις, καὶ τὰς κολάκιων φωνὰς πρὸς δόχλου τίθεται (75) μᾶλλον ἢ πρὸς ἡδονῆς, διὰ στερρὸν ἦθος καὶ γνησίαν ψυχῆς παιδευσιν. Ἀλλὰ καὶ τὴν τῶν ὑπηκόων δουροφρίαν (76), μυριάδας στρατοπέδων, ὀπλιτῶν πεζῶν τε ὁμοῦ καὶ ἱππικῶν δούλα καὶ ὑπήκοα πλήθη, οὐδαμῶς ὀρών καταπλήττεται· οὐδ' ἐπὶ τῇ τοῦτων ἀρχῇ τυφοῦται, στρέφων εἰς αὐτὸν τὴν δ.άνοιαν (77), τὴν κοινήν ἀπάντων φύσιν καὶ παρ' ἑαυτῶ βλέπων· ἐσθῆτά γε μὴν χρυσοῦφῃ ποικίλοις ἀνθεσιν ἐξυφασμένην, ἀλουργίδα τε βασιλικὴν σὺν αὐτῶ διαδήματι, γελᾷ, τοὺς πολλοὺς θεώμενος ἐκπεληγμένους, καὶ τὸ φάντασμα κομιδῆ νηπίων δίκην, ὅδ' ἵ μορμολύκειον θειάζοντας· οὐδαμῶς αὐτὸς (78) τὰ ὁμοια πεπονθῶς δι' ἐπιστήμην τοῦ θεοῦ, τῇ ψυχῇ ἀντὶ περιδύματος, σωφροσύνη καὶ δικαιοσύνη, εὐσεβεῖς τε καὶ ταῖς λοιπαῖς ἀρεταῖς πεποιτικόμενον, τὸν ἐπ' ἀληθείας πρέποντα βασιλεῖ κῶσμον περιτίθῃσιν. Ἐτι μὴν πρὸς τοῦτους τὰ τριπόθητα τοῖς πολλοῖς χρήματα, χρυσοὺν λέγων καὶ ἄργυρον καὶ ὅσα λίθων θαυμάζεται γένη, λίθους ἀληθῶς ὑπάρχειν ἀνωφελεῖς καὶ ἀχρηστον ὕλην, οἷα τῇ φύσει ὄντα τυγχάνει, τοιαῦτα καὶ ὄντα βλέπει, οὐδὲν πρὸς κακῶν ἀλέξημα οἷα τε ὄντα βοηθεῖν· τί γὰρ ταῦτα πρὸς νόσων ἀπαλλαγὴν, ἢ θανάτου ἀποφυγὴν ἰσχύει; Ὅμως δ' οὖν, καίπερ ταῦτα εἰδὼς ἐπιστημόνως, αὐτῶν τῇ χρήσει πρὸς εὐπρεπῆ τῶν ἀρχομένων κόσμον, ἀπαθεῖ λογισμῶ διατίθεται (79), γελῶν τοὺς

A Ex his formatus, temperans, bonus, justus, fortis, pius, amator Dei : quodque illi uni convenit, amator sapientiae est imperator noster. Quippe qui seipsum probe novit : et qui extrinsecus, seu, ut verius dicam, caelitus sibi concessam esse honorum omnium affluentiam intelligit. Qui singularis imperii augustam appellationem, eximii paludamenti praerogativa demonstrat ; et conveniente sibi imperiali purpura solus merito amictus est. Hic vere imperator, qui noctu atque interdiu caelestem invocat Patrem ; qui in precibus opem ejus implorat ; qui caelestis regni flagrat desiderio. Nam cum intelligat res praesentis saeculi, cum summo omnium imperatore Deo minime esse comparandas, quippe quae mortales sint et caducae, et amnis instar fluentes atque assidue pereuntes, idcirco corruptionis expers ac spiritale Dei regnum concupiscit. Illud regnum consequi optat ac precatur, praee animi celsitudine, supra ipsos caeli fornices mentem suam attollens. et splendentium illic luminum incredibili quodam desiderio percitus. Praee quibus tenebras esse existimat, quaecunq; in hoc mundo pretiosa habentur. Nam imperium quo homines reguntur, cum nihil aliud sit quam mortalis vitae exigua ac brevis procuratio, haud multo praestantius esse censet quam imperium caprariorum aut pastorum aut bubulcorum : sed potius difficilior et morosior praesidens pecori. Sed et populorum acclamationes, et voces adulatorum, molestiae potius deputat quam voluptati, ob constantiam morum et sinceram animi disciplinam. Praeterea quoties subditorum obsequium ; quoties innumerabiles copias, et tam perditum quam equitum agmina sibi famulantia ac dicto audientia contuetur, nequaquam admiratione percillitur, neque eam ob causam intumescit : sed mentis acie in semetipsum conversa, communem omnium hominum naturam in se quoque agnoscit. Vestem quidem auro intextam et variis floribus pictam, imperialem item purpuram una cum diademate deridet, cernens multitudinem hujusmodi rerum admiratione percussam, et omnem hunc apparatus velut larvam quamdam more puerorum suspicientem. Verum ipse nihil hujusmodi passus,

vit. Sed responderi potest, Eusebium non dicere simpliciter Constantinum solum amictum fuisse purpura ; sed solum merito purpuram gestasse. — Porro legendum nobis videtur ἐμπεριβελημένους pro ἐμπεριεληγμένους. EDIT.

(75) Vulg. τόν. Correximus τῶν. EDIT.

(74) Vulg. ἢ δυσκολωτέραν. Lego δυσκολωτέρων θρεμμάτων, quod miror interpretem non vidisse. Est enim homo omnium animalium morosissimum, et quod difficillime regitur.

(75) Vulg. πρὸς δόχλου τίθεσθαι. Scribo τίθεται. ut est in cod. Fukanii. Porro interpretes hanc lectionem non intellexit ; quam Latine ad verbum ita possumus interpretari, molestiam potius deputat quam voluptati.

(76) Τὴν τῶν ὑπηκόων δουροφρίαν. Scribendum videtur δουροφρίαν. Duplex enim subditorum genus hic designat Eusebius ; armatos scilicet, et provinciales. Quorum hi quidem pecunias ac tributa conferunt imperatori : quod δουροφρίαν vocat Eusebius ac Themistius ; leni scilicet vocabulo rem omnium

D acerbissimam obvelans. Illi vero pecunias in stipendium accipiunt.

(77) Vulg. στρέφων εἰς αὐτὴν τὴν δ.άνοιαν. Scribendum est procul dubio εἰς αὐτὸν, quod miror ab interprete animalversum non fuisse.

(78) Οὐδαμῶς αὐτός. Transposita hic sunt vocabula, ut cuius apparet. Lego igitur οὐδαμῶς δ' αὐτὸς τὰ ὁμοια πεπονθῶς, ἐπιστήμην τοῦ θεοῦ, etc. Male in Fulk. codice legitur δι' ἐπιστήμην τοῦ θεοῦ.

(79) Ἀπαθεῖ λογισμῶ διατίθεται. Idem est, quod supra dixit. οὐδαμῶς τ' αὐτὸς τὰ ὁμοια πεπονθῶς. Porro totus hic locus ita distinguendus atque exponendus est : Ὅμως δ' οὖν καίπερ ταῦτα εἰδὼς ἐπιστημόνως αὐτῶν τῇ χρήσει, πρὸς εὐπρεπῆ τῶν ἀρχομένων κόσμον ἀπαθεῖ λογισμῶ διατίθεται, id est, Sed quamvis id optime norit ipso earum rerum usu edoctus, tamen erga decentem ornatum subditorum suorum nequaquam animo commovetur. Quod idem est ac si diceret : non concupiscit opes ac divitias subditorum suorum, nec illis invidet elegantem

animum suum scientia Dei, velut **614** vestimento quodam, temperantia, iustitia, pietate ac reliquis virtutibus variegato, induit; utpote cultu vero imperatori maxime conveniente. Ad hæc divitias ad quas hominum vota suspirant, aurum scilicet et argentum, et quæcumque in admiratione habentur lapidum genera: lapides revera esse intelligit prorsus inutiles, et rem sine ullo fructu. Qualia igitur ista suapte natura sunt, tanquam ipse ea æstimat; nihil utique ad depulsionem malorum conducunt; quam enim vini ac virtutem hæc habent vel adsanandos morbos, vel ad mortem propulsandam? Verum quamvis id ita esse apprimè norit, tamen ad decentem ornatum subditorum causa iis utitur; animi vigore nihil ob hæc immutato, ridens eos homines, qui ob simplicitatem atque imperitiam ista mirantur. Porro a crapula ac temulentia, et ab exquisitis cupiditiis, utpote quæ lurconum propriæ sint, abstinere atque abhorret, aliis ista convenire censens, non sibi. Hæc enim plurimum afferre nocuenti, et intellectui tenebras offundere, pro certo habet. His omnibus de causis imperator, rerum divinarum scientia instructus, et ingenti animo præditus, ad res præsentis vita præstantiores aspirat, cœlestem invocans Patrem; ejusque regnum omnibus votis desiderans, et cuncta cum singulari pietate faciens: universis denique imperio suo subjectis, quos velut optimus magister erudiendos suscepit, summi imperatoris ac Dei notitiam tradens.

CAPUT VI.

Porro Deus velut pignora quædam futuræ remunerationis ei in antecessum præbens, tricennales ipsi coronas tribuit, felicibus annorum circulis contextas. Jamque terdenis annorum spatiis confectis, publicas populorum, seu potius totius mundi festivitates, universis hominibus celebrare concedit. Interim vero dum mortales floribus cognitionis Dei redimiti exsultant, non absurdum fuerit cœlestes etiam choros naturæ legibus incitatos, cum terrenis pariter gaudio exsilire. Ipsumque adeo universorum regem, instar optimi patris lætitia afflicti credibile est, dum bonos filios Deum rite colentes videt; atque ob id maxime, principem auctoremque earum rerum, pluribus annorum curriculis honorare. Adeo ut non jam satis habeat, terdenis annorum circulos imperio ejus tribuere: sed illud in longissimum tempus, et in ultimum usque ævum producat. **Ævum 615** porro integrum nec senescit unquam nec interit; ejusque nec initium nec finem mentes mortalium dispicere possunt. Sed neque centrum

cultum atque ornatum, ut facere solent principes invidi atque avari. Talis erat Valentinianus major, qui divites omnes ac bene vestitos oderat, quemadmodum refert Amm. Marcellinus. Non ita Constantinus; quippe qui et suum ipse cultum atque ornatum parvi faciebat; et subditos suos ambitioso vestimtu ornari, non molesteferebat. Hæc ideo pluribus exposui, quod et obscura sunt, et ab interprete non intellecta.

(80) *Τριακονταετηρικός... στεφάνους*. Alludit ad coronas aureas, quas provinciales imperatoribus Romanis offerre solebant, non solum ob imperii primitias, verum etiam in quinquennialibus eorum ac decennialibus.

(81) *Υπανδύμους δὲ μάλλον*. Nemo est, qui non videat scribendum esse, *πανδήμους*, μάλλον δὲ κοσμικὰς ἑορτὰς. At enim Eusebius, has tricennialium festivitates, non solum populorum frequentia, sed etiam totius mundi communi lætitia celebrari. Quippe festorum alia sunt publica, alia privata. Alia urbium propria, alia totius provinciæ. Quædam totius orbis Romani, ut Kalendæ Januariæ, Natalis

ταῦτα διὰ νηπιότητα φρονῶν ἐπτοημένους, κραιπλῆς γε μὴν καὶ μέθης, τῆς τε περιττῆς καρυκείας, οἷα γαστριμάργοις οἰκείας, ἀπέχεσθαι, προσήκειν ἑτέροις ταῦτα, ἀλλ' οὐχ ἑαυτῶν ὑπολαμβάνων. Ζημιούν γὰρ τὰ μεγάλα, καὶ τὸ τῆς ψυχῆς νοερὸν ἀμαυροῦν τὰ τοιαῦτα πέπεισται. τούτων δὲ ἕνεκα πάντων, ὁ τὰ θεῖα πεπαιδευμένος βασιλεὺς, καὶ τὰ μεγάλα φρονῶν, τοῦ παρόντος βίου τῶν κρειττόνων ἐφίεται, τὸν Πατέρα καλῶν τὸν ἐπουράνιον, καὶ τὴν ἐκείνου βασιλείαν ποθῶν, πάντα τε σὺν εὐσεβείᾳ πράττων, καὶ τοῖς ὑπ' αὐτῷ ἀρχομένοις ὡς ὑπὸ διδασκάλῳ παιδευομένοις ἀγαθῶ, τὴν τοῦ μεγάλου βασιλέως θεογνωσίαν προβαλλόμενος.

B

ΚΕΦΑΛΑΙΟΝ Γ'.

Ὁ δὲ τῶν ἀμοιβαίων τὰ ἐχέγγυα προμνύμενος, τριακονταετηρικός αὐτῷ διανέμει στεφάνους (80), χρόνων ἀγαθοῖς περιόδους ἀποτελεσθέντας. τριτοῦς τε ἤδη δεκάδων περιελθῶν κύκλους, πανδήμους, μάλλον δὲ (81) κοσμικὰς ἑορτὰς, πᾶσιν ἐφίησιν ἀνθρώποις ἐκτελεῖν. Τῶν δ' ἐπὶ γῆς θεογνωσίας ἄνεσι φαίδρυνομένων, οὐκ ἀπὸ σκοποῦ ἂν εἴη, καὶ τὰς ἐν οὐρανῷ χορείας νόμοις φύσεως ἐλοχόμενας, τοῖς ἐπὶ γῆς συγκαίρειν, αὐτὸν τε τὸν ἐπὶ πάντων βασιλέα, πατρός ἀγαθοῦ δίκην, ἐφ' υἱοῖς ἀγαθοῖς θεοσεβοῦσιν εὐφραίνεσθαι, καὶ ταύτῃ μάλιστα τὸν καθηγεμόνα καὶ τῶν ἀγαθῶν αἴτιον, πολυχρόνοις γεραίρειν τιμαῖς: ὡς μὴ ἀπαρκεῖν τρεῖς ἐν δεκάσι περιόδους τῆ βασιλείᾳ, μένειν δὲ αὐτὴν (82) ἐπὶ μήκιστον, καὶ εἰς μακρὸν παραπέμπειν αἰῶνα. Αἰὼν δ' ὁ σύμπας, ἀγῆρωκ καὶ ἀτελεύτητος, οὔτ' ἀρχῆ, οὔτε περιγραφῆ θνητῶν λογισμοῖς πεφυκὸς ὀραῖσθαι, ἀλλ' οὐδ' ἐκ μέσου κέντρου λαμβάνεσθαι: οὐδὲ τὸ νῦν αὐτοῦ λεγόμενον (83) ἐφίησιν τοῖς ἐθέλουσι περιδράττεσθαι, μήτι γε τὸ μέλλον (84) ἢ τὸ παρῶν τοῦ χρόνου. τὸ μὲν γὰρ

imperatorum, quinquennialia et similia. Certe in codice Fuketii ita scriptum reperi ut conjeceram.

(82) *Μέγιστον δὲ αὐτὴν*. Hic locus sic mihi restituendus videretur: ὡς μὴ ἀπαρκεῖν τρεῖς ἐν δεκάσι περιόδους τῆ βασιλείᾳ νέμειν, αὐτὴν δὲ ἐπὶ μήκιστον καὶ εἰς μακρὸν παραπέμπειν αἰῶνα. Error natus est ex voce νέμειν, quam in μένειν librarii mutarunt, proclivi errore. Quod si μένειν retinere quis vellet, tunc scribendum esset παραπέμπειν.

(83) *Υποδὲ τὸν ὑπ' αὐτοῦ λεγόμενον*. Procul dubio scribendum est: οὐδὲ τὸ νῦν αὐτοῦ λεγόμενον ἐφίησιν τοῖς ἐθέλουσι περιδράττεσθαι. Quo modo etiam legit interpres. Hujus autem emendationis auctor est ipse Eusebius, qui paulo post ita scribit de presentis tempore: τὸ δὲ γε νῦν αὐτοῦ λεγόμενον, ἅμα νοήματι, etc.

(84) *Υποδὲ τισὶ τὸ μέλλον*. Interpres vertit *nedum futurum tempus aut præteritum*. Quare apparet eum legisse μήτι γε τὸ μέλλον, optime. In codice Fulk. scribitur *μή τις τὸ μέλλον*. — Nos, doctissimo Πέιιχεν assentientes, μήτι γε scripsimus. Edit.

οὐκ ἔστιν, ἥδη δὲ παρήλαε (85) · τὸ δὲ μέλλον οὐκ ἄρα
 πάρεστι, διὸ οὐδ' ἔστι· τὸ δὲ γὰρ νῦν αὐτοῦ λεγόμε-
 νον, ἀμνηστον καὶ φωνῆ, λόγου θάττον διαδιδράσκει.
 Οὐκ ἔστι δ' ἄλλως αὐτὸ ἐπιλαβέσθαι, ὡς ἐστῶτος.
 Ἡ γὰρ τὰ μέλλοντα προσδοκᾶν, ἢ παρελθόντα συν-
 ορᾶν ἀνάγκη· ἅμα γὰρ ἐννοεῖ διολισθαίνων, φεύγει·
 οὕτως ὁ σύμπας αἰὼν οὐ φέρει θνητῶν λογισμοῖς
 καθυποτάττεσθαι, ἀλλ' ἀνάινεται τὴν παρὰ τοῦτοις
 δουλείαν. Τὸν δ' αὐτοῦ Βασιλέα (86) καὶ Δεσπότην
 ὁμολογεῖν οὐ παραιτεῖται· φέρει δ' αὐτὸν ἐπὶ νῶτων
 ὄχρουμενον, ἐναθρονομένης τοῖς ἐξ αὐτοῦ καλλωπίσμα-
 σιν (87). Ὁ δὲ ἀνωθεν αὐτὸν ἠγιοχῶν, οὐ σειρή χρυσοῦ
 κατὰ τὸ ποιητικὸν ἐνδυσάμενος, σοφίας δ' ἀβρόχτου
 δεσμοῖς ὥσπερ τισὶν ἡνίαις χαλινώσας, μῆνας ἐν
 αὐτῷ καὶ χρόνους, καιροὺς τε καὶ ἐνιαυτοὺς, νυκτῶν
 τε καὶ ἡμερῶν ἀμοιβαῖα διαστήματα, σὺν ἀρμονίᾳ τῆ
 περὶ κατεδάλετο, ποικίλοις αὐτὸν ὄροις καὶ μέτροις
 κεραιθῶν· ὁ μὲν γὰρ εὐθυγενὴς ὢν (88), καὶ εἰς
 ἀπειρον ἐκτεινόμενος, τὴν τε τοῦ αἰῶνος ἐπιχορῶν
 ὥσπερ ἀεὶ ὢν (89) εἰληφῶς, αὐτὸς τε αὐτοῦ ὢν τοῖς
 μέρεσιν ἐμφορῆς, μάλλον δὲ ἀμφοτέρω ὢν καὶ ἀδιάστα-
 τος, εἰς μόνην εὐθειαν μηχανόμενος, αὐξιεῖ· ὁ δὲ
 μέσοις αὐτὸν διαλαθῶν τμήμασι, καὶ ὥσπερ εὐθειαν
 γραμμὴν εἰς μῆκος τεταμένην διελὼν κέντροις, πολὺ
 πλῆθος ἐν αὐτῷ κατεδάλετο, ἕνα τε ὄντα καὶ μονάδι
 παρεικασμένον, παντοίοις κατεδήσατο ἀριθμοῖς, πε-
 λύμορφον ἐξ ἀμόρφου τὴν ἐν αὐτῷ ποικιλίαν ὑποστη-
 σάμενος. Μίαν μὲν γὰρ πρώτιστα πάντων ἐν αὐτῷ
 τὴν ἀμορφον ὕλην, ὥσπερ τινὰ πάνδοχον οὐσίαν
 ὕφιστη· δευτέρον δ' ἐν ὕλῃ ποιότητα, δυνάμει δυάδος,
 εἶδος ἐξ ἀειδοῦς ἀπεργαζόμενος ἐπολεῖ· τριάδος δ'
 ἀριθμῷ τριχῆ διαστατὸν, εἰς τε πλάτους καὶ μῆκος
 καὶ βάθος, σύνθετον ἐξ ὕλης (90) καὶ εἶδους σῶμα
 κατεργάζετο. Διττῆς δ' ἐκ δυάδος τὴν τῶν στοιχείων

A suum percipi, nec tempus quod præsens nominatur
 comprehendi a quoquam sinit, nedum futurum aut
 præteritum. Hoc enim non est, quippe quod jam
 transiit. Futurum vero nondum adest, ac proinde
 non est omnino. Præsens autem quod dicitur tem-
 pus, simul cum ipsa cogitatione ac locutione imo
 etiam citius evolat. Prorsus vero ipsum tanquam
 præsens apprehendere non licet. Nam aut futura
 expectemus, aut præterita contemplemur, necesse
 est. Quippe simul cum ipsa cogitatione fugiens ela-
 bitur. Hoc igitur totum ævum, mortalium supputa-
 tionibus subjici se minime patitur; sed servire illis
 recusat. Deum tamen Regem ac Dominum suum
 agnoscere non renuit; eumque dorso suo insiden-
 tem vehit, ornamentis quæ ab illo accepit, sese ef-
 ferens. Ille vero e sublimi ævum regens, non aurea
 constrictum catena, ut est apud poetam, sed inex-
 plicabilis sapientiæ vinculis velut habentis quibus-
 dam vinctum ac frenatum, menses ac tempestates,
 annos, et dierum ac noctium alternas vices cum
 admirabili quodam concentu in ipso constituit; vari-
 risque terminis ac mensuris illud circumscripsit.
 Nam cum ævum suapte natura rectum sit; et in
 immensum tendens, dicaturque ævum quasi ἀεὶ ὢν,
 [id est, semper existens]; cumque ipsum suis par-
 tibus simile, aut potius partium ac distantiarum ex-
 pers sit, ipsum quidem in rectum duntaxat productum
 augetur. Deus vero mediis ipsum segmentis disper-
 tiens, ac velut lineam rectam in longum productam
 multis dividens punctis, immensam in eo multitu-
 dinem conclusit. Cumque unum esset et unitati si-
 millimum, ille variis ipsum numeris illigavit, et ex
 informi multiforme illud effecit. Nam primum qui-
 dem informem materiam, quasi omnium substau-

(85) Vulg. ὁ δὲ παρήλαε. Scribo ἥδη δὲ παρήλαε.
 De præterito enim loquitur. Paulo post lego οὐκ ἔστι
 δὲ ὄντως ἐπιλαβέσθαι.

(86) Τὸν δ' αὐτοῦ Βασιλέα. Scribendum videtur
 Θεὸν δ' αὐτοῦ βασιλέα, quomodo etiam legit interpretes.
 Alludit autem Eusebius ad locum Pauli apostoli
 (1 Tim. 1, 17): qui Deum vocat Regem sæculorum,
 Βασιλέα τῶν αἰῶνων.

(87) Τοῖς ἐξ αὐτοῦ καλλωπίσμασιν. Dies intel-
 ligt et menses et annos, et tempestatum vicissitudi-
 nes, et cætera ejusmodi, quibus Deus ævum seu
 sæculum exornavit.

(88) Εὐθυγενὴς ὢν. Lego εὐθυγενής.

(89) Ὅσπερ ἀεὶ ὢν. Eandem τοῦ αἰῶνος etymo-
 logicam affert Proclus libro 14 in *Timæum* Platonis,
 pag. 241, ubi multa de ævo juxta sententiam Plato-
 nicorum disserit. Eundem vide in capite 53 et 54
Institutionum Platoniarum. At Eusebius Platonis
 sententiam partim sequitur, partim ab ea discedit.
 Cum enim ait ævum nec senescere nec interire, esse
 uniformem ac sui semper simile; partibus carere ac
 distinctione, in eo consentit cum Platone. Sed cum
 illud progredi dicit atque augetur; cum species
 ejus facit præteritum tempus, præsens ac futurum;
 in hoc et a Platone et a seipso dissentit. Quidquid
 enim progreditur et augetur, partes habeat necesse
 est. Apud Platonem ævum nihil aliud est quam æterni-
 tatis. Ævum enim Plato facit immobile; ad ejus
 similitudinem tempus ait creatum esse a Deo, quod
 quidem definit imaginem mobilem ævi immobilis,

numero atque ordine progredientem, ut legitur in
Timæo. Recte Chalcedius in *Timæum* Platonis:
Temporis, inquit, proprium progredi, ævi propria
mansio, semperque in idem perseveratio. Temporis
item partes, dies, noctes et anni; ævi partes nullæ.
Temporis item species præteritum, præsens, futurum;
ævi substantia uniformis, in solo proprioque præ-
sente. Eusebius vero ævum accepit pro sæculo, seu
 potius pro tota, ut ita dixerim, massa et collectione
 temporum. Ait enim ὁ σύμπας αἰὼν. Certe in sacris
 litteris αἰὼν et αἰῶνες sumuntur pro tempore. Quippe
 D tempus duobus modis accipitur. Alterum est parti-
 culare, quod singulis rebus attributum est. Alterum
 generale, quod non magis brevæ rei competit quam
 illi. Et hoc veteres ævum vocabant, ut docet Censo-
 rinus in libro *De die natali*, cap. 16, ubi ævum de-
 finit, *tempus unum et maximum, immensum, sine*
origine, sine fine, quod eodem modo semper fuit, sem-
perque futurum est, neque ad quemquam hominum
magis quam ad alterum pertinet. Addit deinde hoc
 ævum in tria dividi tempora, præteritum, præsens,
 et futurum. In quo plane cum Eusebio nostro con-
 sentit. Idem ait etiam Marius Victorinus in librum
Rhetoricarum Ciceronis, cap. 75. Sed Gregorius Naz.
 in oratione 35 et 42. ævum sumit pro æternitate,
 ubi vide quæ notant Psellus et Elias Cretensis.

(90) Vulg. σύνθετον ἐξ ὕλης ἐποίη. Scribendum
 videtur σύνθετον ἐξ ὕλης ἀποίου, καὶ εἶδους σῶμα. In
 codice Fuketii deest vox ἐποίη, optime.

ciarum receptaculum in eo condidit ac substavit. A
 Deinde in materia qualitatem creavit, binarii numeri potentia decorum faciens, id quod prius expers erat venustatis. Posthæc ope ternarii numeri, corpus ex materia formaque compositum, trium dimensionum capax fecit; longitudinis scilicet, latitudinis et altitudinis. Tum ex geminato binario quaternarium elementorum numerum commentus, terram, aquam, aerem et ignem, quasi perennes
616 quosdam fontes ad hujus universi utilitatem produxit. Porro quaternarius denarium gignit. Unum enim, duo, tria et quatuor, denarium numerum absolvunt. Ternarius autem junctus cum denario, mensis spatium dedit. Mensis autem duodecim circuitibus, solis cursum absolvit. Ex quo annorum circuli et tempestatum mutationes, informe atque omni specie carens ævum vario quasi colorum lumine distinxerunt, ad requiem et oblectationem eorum qui vitæ spatium decurrunt. Nam ut iis qui spe præmiorum impulsæ, in sacris certaminibus cursu contendunt, intervalla stadii distincta sunt: et quemadmodum longum iter ingressis, via publica mansionibus quibusdam et stadii definita est, ne quis protracta in immensum expectatione alacritatem animi infringat: sic plane summus omnium imperator Deus, totum ævum sapientiæ vinculis astrictum moderatur, et instar aurigæ quocumque visum est ducit. Idem ille moderator universi, ævum antea expers figuræ, colorum venustate et amœnitate florum circumvestiens; diem quidem candore ac solis radiis illustravit: noctem vero atro colore suffundens, stellarum luminibus quasi quibusdam aureis ramentis conspersit. Quin etiam accensa luciferi face, et lunaris luminis varietate, et astrorum splendidissimo cœtu, cælum omne tanquam ingens peplum multiplici colorum venustate exornavit. Aerem item cum e sublimi in profundum extendisset, ejusque ope totam orbis latitudinem ac longitudinem refrigerasset, omni avium genere decorari præcepit, cunctis per aerem commeantibus tam visibilibus quam invisibilibus, hoc velut immensum pelagus ad natandum aperiens. Terram denique cum in medio instar centri libravisset, Oceano circumdedit, cœruleo vestis sue colore exsultantem. Hanc vero posteaquam domici-

Α τετρακτὺν ἐπινοήσας, γῆν, ὕδωρ, ἀέρα, πῦρ, πηγὰς ἀενάους εἰς τὴν τοῦδε τοῦ παντός προῦδάλετο χορηγίαν· τετρακτὺς δὲ γεννᾷ δεκάδα· Ἐν γὰρ, δύο, τρία, τέσσαρα, τὸν δέκα συντελοῦσιν ἀριθμὸν· τριάς δὲ συμπλακείσα δεκάτη, μηνὸς ἀνεῦρε φύσιν· μὴν ἃ τροπαῖς δώδεκα, ἡλίου περιόδον ἐπλήρου· Ἐθεν ἐνιαυτῶν κύκλοι, καιρῶν τε μεταβολαί, τὸν ἄμωρον καὶ ἀνείδεον αἰῶνα, ὡς περ ἐν ποικιλίᾳ γραφῆς πολυανθοῦς, ἐμόρφουν, εἰς ἀνάπαυλαν καὶ θυμηθῶν τῶν ἐν αὐτῷ τὸν τῆς ζωῆς διηπευόντων δρόμον. Ὅς γὰρ καὶ τοῖς ἐπ' ἐλπίδι βραβεῖων ἐν ἀγωνί τοὺς δρόμους διεξανύουσι, σταδίοις ὠρίσται τὰ διαστήματα, τοῖς τε μακρὰς πορείας ὀδοποροῦσι, σταθμοῖς τισι καὶ σταδίοις περιγράφεται ἡ λεωφόρος, ὡς ἂν μὴ εἰς ἀπειρόν τις τὴν προσδοκίαν ἐκτείνων ἀποκάμοι τῇ προθυμίᾳ, τὸν αὐτὸν δὲ τρόπον καὶ τὸν σύμπαντα αἰῶνα σοφίας δεσμοῖς ὁ τῶν ὄλων Βασιλεὺς περιλαβὼν, ἄγει καὶ φέρει, ποικιλίως ἡνοσχῶν, ἢ καλῶς ἔχειν αὐτῷ καταφαίνεται. Ὁ δὲ αὐτὸς χρώμασιν ὠραίοις καὶ νεαροῖς ἀνθεσι τὸν πρὶν ἀσχημάτιστον ἀμφιεννὺς αἰῶνα, λευκὴν μὲν ἐφαίδρυνεν ἡμέραν ἡλίω, νύκτα δ' ὑποστρώσας μελαντέρῳ χρώματι, ὡς περ τινὰ χρυσοῦφῃ ψήγματα, στίλβειν ἐν αὐτῇ τὰς τῶν ἀστέρων λαμπηδόνας ἐποίησε· φωσφόρου δ' ἐξάψας λαμπρὰς ἀκτῖνας, σελήνης τε ποικίλαν φέγγους, ἀστρων τε συνόδους πολυαυγεῖς, τὸν σύμπαντα οὐρανὸν, οἷον μέγαν πέπλον, παντοίοις γραφῆς κάλλεσιν ἐστεφάνωσεν· ἀέρα δ' ἐκτείνας εἰς βάθος ἀνωθεν ἐξ ὕψους, πλάτη τε καὶ μῆκη τοῦ σύμπαντος κόσμου τῇ τούτου ψυχώσας δυνάμει (91), πτηνοῖς ἅπασιν ἀνῆκε μορφοῦσθαι, τοῖς δὲ ἀέρος φερομένοις ἀφανέσι (92) τε καὶ ὠρμμένοις, μέγα πέλαιος ἐξαπλώσας διανήξασθαι, γῆν δ' ἐν μέσῳ κέντρῳ δίκην σταθμησάμενος, ὡκεανῷ ταύτην περιέλαβε, σμαραγεῖ τε πόντος ἐπ' αὐτῇ, τῷ τῆς περιβολῆς κυανῷ χρώματι κάλλιπιζομένην (93). Ταύτην δ' ἐστὶν καὶ τιθῆν καὶ μῆτέρα ζῶων ἁπάντων τῶν ἐν αὐτῇ καταδείξας, ὁμοῖοις τε καὶ πηγαίοις νάμασιν ἀρδεύσας, χλοάζειν παντοίοις καὶ φυτοῖς καὶ ὠραίοις ἀνθεσιν εἰς εὖθυμον ζωῆς ἀπόλαυσιν ἐδωρήσατο· ζῶων δ' ἐν αὐτῇ τὸ τιμωτάτων καὶ αὐτῷ θεῷ φιλῶν κατ' εἰκόνα τὴν αὐτοῦ πλασάμενος, νοῦ καὶ ἐπιστήμης ἐπιθέλον, λόγου τε καὶ σοφίας ἔγγονον, λογικὸν ἀνθρωπον, τῶν λοιπῶν ὅσα κατὰ γῆν ἔρπει καὶ νέμεται, ἀρχικῇ δυνάμει κρατεῖν, τούτῳ ἔδωκεν ὁ ἀνθρωπος γὰρ ἦν αὐτῷ, ζῶων τῶν ἐπὶ γῆς τὸ θεοφι-

(91) Ψυχώσας δυνάμει. Totus hic locus sic legendus videtur: μῆκη τε καὶ πλάτη τῇ τούτου ψυχώσας δυνάμει. Quomodo etiam legit interpret. Atque ita scriptum reperi in codice Fuketii.

(92) Τοῖς δὲ ἀέρος φερομένοις ἀφανέσι. Dæmones aërios videtur intelligere, de quibus supra locutus est in principio hujus orationis. Porro tam bonos dæmonas quam malos possumus hic intelligere. Nam et boni spiritus, quos angelos vocamus, per aërem commeant, tanquam legati quidam atque interpretes, vota nostra ad Deum perferentes, et responsa nobis a Deo ac beneficia apportantes. Quod quidam etiam veteres philosophi non ignorarunt. At interpret Eusebium de piscibus hic loqui existimavit. De dæmonibus aëriis Augustinus in epist. 49: *Quanto perniciosius est sacrificare dæmonibus, hoc est,*

iniquæ spiritali creaturæ quæ in hoc proximo et caliginoso cælo inhabitans, tanquam in aëreo carcere suo, prædestinata est supplicio sempiterno. Athanasius in libro *De Incarnatione*; et ante omnes Paulus in Epistola ad Ephesios.

(93) Vulg. *κυανῷ χρώματι κάλλιπιζομένη.* Scribo κάλλιπιζομένην. Eleganter terram Oceano quasi viridi pallio amictam esse dicit. Sic David in psalmo cxi: *Abyssus sicut vestimentum amictus ejus, terre scilicet, quemadmodum exponit Theodoritus et Hieronymus in caput i Aggæi.* Porro verba illa *σμαραγεῖ δὲ τε πόντος ἐπ' αὐτῇ* delenda sunt, utpote superflua et ab hoc loco prorsus aliena. Est autem versus Homericus clausula ex *Iliadis* secundo. In codice Fuk. legitur *σμαραγεῖ τε πόντος ἐπ' αὐτῇ* τῷ τῆς περιβολῆς κυανῷ χρώματι κάλλιπιζομένη.

λέστατον ᾧ καὶ τὰ τῶν ἀλόγων γένη δουλεύειν, οἷα Πατὴρ παραδέδωκεν· ἄνθρωπος, ᾧ καὶ θάλατταν πλωτῆν ἀνήκε, καὶ γῆν παντοίους φυτοὺς ἐστεφάνωσεν· ᾧ καὶ δυνάμεις ἐπιστημονικὰς εἰς παντοίων μαθημάτων ὑποδοχὴν ἔδωρήσατο· ᾧ καὶ τὰ ἐν βυθοῖς ἔρποντα, πτηνῶν τε τὰ μετάρσια ὑπὸ χεῖρα πεπολιῆται· ᾧ καὶ τὰς οὐρανοὺς ἐξεκάλυψε θεωρίας, δρόμους τε ἡλλοῦ, καὶ σελήνης τροπὰς, περιόδους τε πλανήτων καὶ ἀπλανῶν ἀστέρων ἐκφύνας· ἄνθρωπος, ᾧ μόνῳ τῶν ἐπὶ γῆς, τὸν Πατέρα γινώσκειν τὸν ἐπουράνιον, καὶ τὸν μέγαν τοῦ σύμπαντος αἰῶνος βασιλεῖα γεραίρειν ὕμνοις διετάξατο. Ἄλλὰ γὰρ ἐπὶ τούτοις ἄπασιν ὁ κοσμοποιὸς τέτταρσιν ἐνιαυτοῦ τροπαῖς τὸν ἄκρεπτον αἰῶνα περιεξάνυ, χειμερινὸς μὲν ὥρας ἔαρι περιγράφας, ἔαρος δ' ἐνιαυσίων ὠρῶν ἀρχὴν (94) ἰσορρόποις ταλαντεύσας ζυγοῖς· καίπειτα ἔαρος πολυκαρπία τὸν σύμπαντα στεφάνωσας αἰῶνα, θέρους ἀκμῆ τοῦτον μεταπαραδέδωκεν (95)· εἶθ' οἷα καμάτου διαναπαύσας, ἀνεκτήσατο μετοπωρινῷ διαστήματι· ὕγρας δ' αὐτὸν ὑμῶν χειμερινῶν φοραῖς ὥσπερ τινὰ βασιλικὸν ἀποσμήχων ἵππον, καὶ τοῖς ἐξ αὐτοῦ νάμασι λαμπρὸν ἀπεργαζόμενος, τοῖς τ' ἐξ ὑετῶν αὐτάρκως πιάνας ἀρδεύμασιν, αὐτὸς αὐτὸν ἔαρος ἐν προθύροις ἴσθησι πύλαις. Ἐνθὲν οὖν τῷ τοῦ παντὸς ἐνιαυτοῦ κύκλῳ τοιαύτῃ σοφίας ἡνίας ὁ μέγας βασιλεὺς ὧδε περιδησάμενος τὸν αὐτοῦ αἰῶνα, τῷ αὐτοῦ μονογενεῖ λόγῳ, τῷ δὴ κοινῷ τῶν ὅλων Σωτηρικῆς τοῦ παντὸς παραβοῦς ἡνίας· ὁ δ' οἷα παρὰ Πατρός ἀγαθῶ τὸν κληρὸν ὑποδεδεγμένος, ὁμοῦ τε τὰ πάντα ὄσα κύτος οὐρανοῦ εἶσω τε καὶ ἐκτὸς αὐτοῦ περιλαβῶν (96) ἔχει, μὴ συνδησάμενος ἀρμονίᾳ, εὐθείᾳ περῶναι· (97)· σὺν δίκῃ τὰ πρόσφορα τοῖς κατὰ γῆν αὐτοῦ λογικοῖς θρέμμασιν ἐπισκοπούμενος, μέτρα τε ζωῆς τοῖς τὸν θνητὸν διανύουσι βίον διαθεσμοθετήσας, προεμελετᾶν ἐν τῷδε τὰ προοίμια τῆς ὑπὲρ τὸν νῦν αἰῶνα ζωῆς, ἄπασιν ἀνθρώποις συγκεχώρηκεν εἶναι γὰρ, εἶναι καὶ ὑπὲρ τὸν παρόντα αἰῶνα θέλει καὶ μακαρίαν ζωὴν, καὶ τοῖς εὐδιηγωνισμένοις ἐν ἀγαθῶν ἐλπίσι τεταμειῦσθαι ἐδίδαξε· καὶ ἐν τοῖς μὲν σωφρονῶς καὶ εὐσεβῶς βεβιωκόσι, τὴν ἐνθὲν ἐπὶ τὰ κρείττω μεταβάσιν τε καὶ μετοικίαν γενήσεσθαι, τοῖς δὲ ἐληλεγμένοις ἐν τῷδε, χῶρον ἀπονεῖμαι τὸν προσήκοντα. Εἶθ' ὡς ἐν ἀγῶνος ἀθλοῖς, παντοίους τοῖς νεκικχόσιν ἀναγορεύσας στεφάνους, ἄλλους ἐφ' ἐτέροις (98) ἀρετῶν βραβεῖοις στεφανοῖ, βασιλεῖ δ' ἀγαθῶ θεοσεβείᾳ κοσμησάμενῳ, μείζονα προσητοιμάσθαι κηρύττει τῶν ἐπάθλων τὰ γέρζ, ὧν τοῖς προοίμοις ἐνετυθεν ἦδη πανηγυρίζειν δίδωσιν, ἑορτῆ τελείων

(94) *Ἐαρος δ' ἐνιαυσίων ὠρῶν ἀρχὴν.* Malim scribere *ἔαρ δέ, εἰς.*

(95) *Vulg. τοῦτον μεταπαραδέδωκεν.* Videtur hic aliquid deesse quod ita supplere possumus, θέρους ἀκμῆ τοῦτο ἀμάρσαι παραδέδωκεν. Verum re attentius examinata nihil hic deesse censeo. Lego itaque θέρους ἀκμῆ τοῦτον παραδέδωκεν, supple τὸν αἰῶνα. Nec aliter legit interpretes. In codice Fuk. legitur θέρους ἀκμῆ τοῦτον μεταπαραδέδωκεν.

(96) *Ἰπὸ μείζονι φέρεσθαι... κυβερνήτην.* Majorem appellat Filium, non quidem ipso Patre, sed reliquis omnibus majorem intelligens. Ac fortasse suspicetur quispiam ab Eusebio scriptum esse ὑπὸ μείζονι.

Alium matremque ac nutricem omnium quæ in ipsa sunt animantium effecisset, et partim pluvialibus, partim fontium aquis irrigasset; omni plantarum ac florum genere virere ad humanæ vitæ oblectationem jussit. Cumque in ea præstantissimum animali ipsique charum divinitati, ad imaginem suam formavisset; hominem scilicet, mente ac scientia præditum, et rationis ac sapientiæ fetum; principatum eiatque imperium in reliqua quæ humis erpunt et

617 *pascuntur animalia, concessit. Quippe Deus hominem præ reliquis terræ animantibus amore complexus est; et tanquam Pater omne brutorum genus ejus obsequio ac ministerio deputavit. Hujus gratia mare navigabile effecit, terramque omni plantarum genere exornavit. Huic ingenium scientiis idoneum, et omnium disciplinarum capax largitus est. Huic animalia in profundo natantia, et per sublime volantes aves, in manus tradidit. Huic cælestium rerum scientiam et contemplationem aperuit, lunæ cursus, solis conversiones, et errantium ac fixorum siderum circuitus patefecit. Huic denique soli ex omnibus quæ in terra sunt animantibus, Patrem cælestem agnoscere, et summum totius ævi imperatorem laudibus celebrare, in mandatis dedit. Præter hæc omnia magnus ille mundi opifex, immutabile ævum quatuor anni mutationibus cinxit: hiemis quidem tempestatem terminans vere; ver autem quod anni tempestatum initium est, velut æqua lance ponderans. Deinde cum universum ævum multiplicibus veris fructibus exornasset, æstatis ardori illud tradidit. Postea vero velut laboris cessationem ac requiem concedens, autumnali intervallo ipsum refocillavit. Postremo velut regium equum, humidis hibernorum imbrium lapsibus ipsum abstergens, et ex alto fluentibus aquis politum ipsum ac splendidum reddens, et assiduis pluviarum irrigationibus pinguefaciens, rursus ipsum in veris constituit vestibulo. Ad hunc modum summus omnium imperator, cum ævum suum totius anni circulo hujusmodi divinæ sapientiæ habenis astrinxisset, præstantissimo moderatori illud regendum tradidit, unigenito scilicet Verbo, cui utpole communi omnium rerum conservatori, hujus universi habenas commisit. Ille vero, velut*

D *hæreditaria sorte ab optimo Patre accepta, cuncta quæ tam interiore quæm exteriori cæli ambitu continentur, concordia inter se consensu devinciens, recta progreditur; rationalibus suis alumnis qui in terris degunt, quæcunque ad ipsorum utilitatem*

tur quispiam ab Eusebio scriptum esse ὑπὸ μείζονι.

(96*) *Περιλαβῶν.* Forte legendum περιλαβόν, ut referatur ad τὸ κύτος· nisi quis malit sumere κύτος οὐρανοῦ pro οὐρανοῦς.

(97) *Εὐθείᾳ περῶναι.* Rectius in codice Fuk. scribitur εὐθέα, et post verbum περῶναι apponitur media distinctio.

(98) *Vulg. Ἄλλοις ἐφ' ἐτέροις.* Non dubito quin Eusebius scripserit ἄλλους μὲν ἐτέροις ἀρετῶν βραβεῖοις στεφανοῖ, quam scripturam sequentia manifeste confirmant. In codice Fuk. scriptum est ἄλλους; ἐφ' ἐτέροις.

pertinent, summa cum æquitate prospiciens. Certoque vivendi spatio mortalibus præstituto, universis hominibus concessit, ut in hac vita præstantioris cujusdam et æternæ vitæ proliudii exercerentur. Nam post hujus ævi curriculum aliam præterea **618** divinam ac beatam vitam superesse docuit; iis qui hujus vitæ certamen cum spe cælestium bonorum obliiscent, reconditam ac præparatam. Et eos quidem qui modeste ac pie vitam transegerint, hinc ad meliora migraturos: illis vero qui in hac vita scelerum convicti fuerint, congruas sedes paratas esse præmonuit. Posthæc sicut in distribuendis certaminum præmiis fieri solet, varias cujusque generis coronas victoribus clara voce pronuntians; alios quidem aliis virtutum præmiis coronat. Bono autem imperatori, qui pietatis ornamentis decoratus sit, longe majora certaminum præmia præparata esse denuntiat. Quorum quasi procœmia quædam hic celebrari permittit; festivitatem scilicet ex perfectis numeris compositam, ternariis et unitatibus triplicatis. Ac primus quidem ternarius, unitatis partus est; unitas vero numerorum mater, cunctis mensibus ac tempestatibus, annis quoque et omnibus temporum circulis præsidet. Quæ multitudinis omnis principium, fundamentum atque elementum merito dici potest *μονάς* a *manendo* appellata. Quippe cum omnis multitudo minuatur atque augetur pro numerorum imminutione aut adjunctione, sola unitas stabilitatem ac firmitatem sortita est, ab omni multitudine et procreatis ex se numeris segregata. Ideoque indivisibilis illius et ab aliis omnibus discretæ substantiæ imaginem præfert, cujus vi ac participatione, universarum rerum natura subsistit. Unitas enim omnis numeri opifex est: quandoquidem compositione et adjunctione unitatum, omnis constat multitudo. Et sine unitate quidem, numerorum substantia cogitatione comprehendendi non potest. Ipsa vero extra multitudinem subsistit, longissime secreta, et omnibus numeris præstantior, cuncta faciens et constituens, ipsa vero a nullo incrementum accipiens. Hujus autem affinis est ternarius, qui nec ipse scindi nec dividi potest, primusque est numerorum qui ex paribus et imparibus compositi sunt. Nam binarius numerus par, adjuncta sibi unitate ternarium, primum numerorum imparium procreavit. Porro ternarius justitiam primus hominibus ostendit, æqualitatem docens: quippe qui principium, medium, ac finem habeat æqualia. Atque hæc mysticæ, sacrosanctæ et regni Trinitatis imaginem referunt; quæ

(99) Vulg. *μονάδων δὲ τριπλασιόνων*. Prima vox deest in codice Fuk. et recte quidem, ni fallor. Sed et aliud mendum hic latet. Quare totus locus ita mihi corrigendus videtur: ἐντεῦθεν ἦδη πανηγυρίζειν δίδωσιν ἑορτῇ τελείων ἐξ ἀριθμῶν συγχειμένη. Δεκάδων μὲν τριπλασιόνων, τριάδων δὲ δεκαπλασιόνων. Qua emendatione nihil certius. Nam tricennialium festivitas, de qua agit Eusebius, constat ex numeris perfectis, denariis scilicet triplicatis, et ternariis decies repetitis. Quæ deinde sequuntur Eusebii verba de

ἐξ ἀριθμῶν συγχειμένη, τριάδων μονάδων τε τριπλασιόνων (99) ὧν ἡ μὲν πρώτη τριάς, μονάδος ἂν γένοιτο ἔγγονος, μονάς δὲ μήτηρ ἀριθμῶν, μηνῶν θ' ἀπάντων καὶ ὠρῶν καὶ ἑνιαυτῶν πάσης τε χρόνων περιόδου πρεσβεύουσα ἤδη, καὶ παντὸς πληθους ἀρχή, καταβολή τε καὶ στοιχεῖον, εἰκότως ἂν ῥηθείη μονάς, παρὰ τὸ μένειν ὠνομασμένη· ὅτι δὴ μειουμένου καὶ αὐξομένου παντὸς πληθους, κατὰ τὴν τῶν ἀριθμῶν ὑφαίρεσιν τε καὶ προσθήκην, μόνη μονάς στάσις καὶ μόνη εἰληψ, μεμονωμένη πληθους ἀπάσης, καὶ τῶν ἐξ αὐτῆς γεννωμένων ἀριθμῶν, φέρουσα τε εἰκόνα τῆς ἀμερίστου καὶ διακεκριμένης τῶν ἄλλων οὐσίας, ἥς δυνάμει καὶ μετοχῇ ἡ τῶν ὄντων ἀπάντων συνέστηκε φύσις. Μονάς γὰρ παντὸς δημιουργὸς ἀριθμοῦ, ἐπεὶ περ κατὰ σύνθεσιν καὶ προσθήκην μονάδων, πᾶν πλῆθος κρατύνεται· οὐδ' ἔστιν ἄλλως δίχα μονάδος, οὐσίαν ἀριθμῶν ἐπινοῆσαι· αὕτη δ' ἐκτὸς ἂν εἴη πληθους, πῶρρωτάτω τε καὶ κρείττων ἀριθμοῦ παντὸς, πάντα ποιοῦσα καὶ ὑφισταμένη, τεινομένη δὲ ὑπ' οὐδενὸς πώποτε. Τριάς δὲ ταύτη συγγενής, ἀχτιστός ὡσαύτως καὶ ἀδαιρέτος, καὶ πρώτη τῶν ἐξ ἀρίτων καὶ περιττῶν ἀριθμῶν συνεσταμένων· ἄρτιος γὰρ ὁ δύο μονάδα προσλαβὼν, τριάδος πρώτην περιττὴν ἐγέννησε φύσιν· πρώτη δὲ τριάς δικαιοσύνην ἀνέδειξε, ἰσότητος καθηγησαμένη, ὡς ἂν ἀρχὴν καὶ μεσότητα καὶ τελευτὴν ἴσῃ ἀπολαβοῦσα· εἰκῶν δὲ ταῦτα μουσικῆς καὶ παναγίας καὶ βασιλικῆς τριάδος· ἡ τῆς ἀνάργου καὶ ἀγενήτου φύσεως ἱερτῆμένη, τῆς τῶν γενητῶν ἀπάντων οὐσίας τὰ σπέρματα καὶ τοὺς λόγους καὶ τὰς αἰτίας ἀπέληψε. Καὶ τριάδος μὲν δύναμις, εἰκότως ἂν ἄρα παντὸς ἀρχὴ νομισθεῖη· δεκάς δὲ τὸ πάντων ἀριθμῶν πέρας ἀπολαβοῦσα, μέχρις αὐτῆς τὸ πᾶν ἴσῃσι, πλήρης καὶ παντέλειος ὠνομασμένη εἰκότως, ἅτε δὴ πάσας ἰδέας καὶ πάντα μέτρα πάντων ἀριθμῶν, λόγων τε καὶ συμφωνιῶν καὶ ἁρμονιῶν, περιέχουσα. Μονάδες γοῦν αὐξηθεῖσαι κατὰ σύνθεσιν, τοῖς δέκα περιορίζονται· μήτέρα τε ταύτην καὶ πηξάωρον περιγραφὴν (1) κτησάμεναι, ὡσπερ ἐν περιδρόμῳ καμπτήρα περιθέουσιν. Ἔττα κύκλον ἐργασάμεναι δεύτερον, καὶ πάλιν τρίτον καὶ τέταρτον καὶ μέχρι τῶν δέκα, τὸν ἑκατὸν ἐκ δεκάδων δέκα πληροῦσι· κᾶπειτα ἐπὶ τὴν πρώτην ἀνατρέχουσιν ἀφετηρίαν· κἀντεῦθεν πάλιν ἀρξάμεναι καὶ ἐπὶ τὸν δέκα προσλαβοῦσαι, δεκάκις τε τὸν ἑκατὸν ἀμφιδραμοῦσαι, καλίσυρτοι διὰ τῶν αὐτῶν καμπτήρων μακροὺς δολιχεύουσι διαύλους, ἐξ αὐτῶν εἰς ἑαυτὰς ἀνακυκλούμεναι. Τῶν γοῦν δέκα τὸ δέκατον, μονάς· δέκα δὲ μονάδες, μίαν ἀποφαίνουσι δεκάδα· δεκάς δὲ πέρας μονάδων, ὄρος, καὶ καμπτήρ καταστατικός (2)·

denario, emendationem nostram aperte confirmant.

(1) *Πηξάωρον περιγραφὴν*. Scribendum videtur καὶ πηξάωρον. Sic vocat denarium numerum, quod sit terminus ac meta numerorum. Eleganti autem translatione a circo petita, ait unitates denarium circuire quasi metam. Quare ὡσπερ ἐν περιδρόμῳ περιθέντων erat tanquam in circo. Hinc est quod carceres etiam nominat infra, cum dicit ἐπὶ τὴν πρώτην ἀνατρέχουσιν ἀφετηρίαν.

(2) *Καμπτήρ καταστατικός*. Legendum puto

καμπτήρ μὲν τῆς ἀπειρίας τῶν ἀριθμῶν ὄρος δὲ καὶ τέλος μονάδων ὁμοῦ δὲ τριάς δεκάδι συμπλακεῖσα, τρίτον τε περιελθοῦσα τὴν τῶν δέκα κύκλων περίοδον, φυσικώτατον ἀριθμὸν γεννᾷ, τὸν τριάκοντα· ὃ γὰρ ἐν μονάσι τριάς, τοῦτο ἐν δεκάσι τριακοντάς. Ὅρος τε πάγιος οὗτος τοῦ δευτέρου μεθ' ἥλιον μεγάλου φωστήρος· σελήνης γοῦν περιόδος ἀπὸ συνόδου ἐπὶ σύνοδον, μηνὸς κύκλον ἀπειργάζετο· μεθ' ὃν αὖθις ἀρχὴν γενέσεως ἀπολαβοῦσα, νέου φωτὸς καὶ νέων ἡμερῶν ἀπάρχεται, τριάκοντα μὲν κοσμηθεῖσα μονάσι (3), τρισὶ δὲ τιμηθεῖσα δεκάσι, δέκα δὲ τριάσι φαιδρυθεῖσα. Τούτοις αὐτοῖς τὰ τῆς κοσμοκρατορικῆς ἀρχῆς τοῦ Νικητοῦ βασιλέως, πρὸς τοῦ πάντων ἀγαθῶν δοτήρος τετιμημένα (4), νέων ἀρχῆς ἀγαθῶν ἐπιλαμβάνεται, τέως μὲν τριακονταετηρικὰς ἑορτὰς ἀποπληροῦντα, ἡδὴ δ' ἐντεῦθεν μακροτέρων ἐφαπτόμενα διαστήματων, προμνύμενά τε μελλόντων ἀγαθῶν ἐλπίδας, ἐν οὐρανίῳ βασιλείᾳ· ἔνθα στρατιαὶ φῶτων ἀπείρων ἀμφὶ τῶν (4) πάντων βασιλέα χορεύουσιν, οὐχ ἑνὸς ἡλίου, πάντων δ' αὐτόθι τὰ φῶτα ἡλίου κρεῖττονα ἐπαγομένων (5), φαιδρυομένων τε καὶ ἀποστιλδόντων τῇ ἀγλῇ τῶν τῆς αἰδίου πηγῆς μαρμαρυγῶν. Ἐνθα ζωὴ ψυχῆς, ἐν ἀγαθῶν ἀκηράτοις κάλλεσιν (6), ἔνθα βίος, πάσης ἐκτὸς ἀχθιδόνος, ἔνθα σώφρονος καὶ παναγίας ἡδονῆς ἀπόλαυσις, καὶ χρόνος ἄχρονος, ὁ μακρῶν καὶ ἀτελεύτητος, εἰς ἀπερίγραφον τέλος μηκυνόμενος, οὐκέθ' ἡμερῶν καὶ μηνῶν διαστήμασιν, οὐδ' ἐνιαυτῶν κύκλοις, καιρῶν τε καὶ χρόνων περιόδοις ἀναμετρούμενος· μὴ δ' εἰς ἀπειρον ἐκτεινομένη ζωὴ διαρκῶν, οὐχ ὑφ' ἡλίου φωτισομένη, οὐδ' ἀστέρων πλήθει καὶ σελήνης αὐγαῖς καταλαμπομένη, ἀλλ' αὐτὸν ἐγοῦση φωστήρα τὸν Θεὸν Λόγον, τὸν μονογενῆ Παῖδα τοῦ Παμβασιλέως. Παρὸ, καὶ ἥλιον αὐτὸν δικαιοσύνης, καὶ φῶς ἐπέκεινα φῶτων ἀπάντων, λόγων ἀπόρρητοι μύθοι θεολογίαι· τοῦτοναὐτὸν δικαιοσύνης ἀκτίσι, σοφίας τε αὐγαῖς, τὰς παμμακαρίας καταλάμπειν δυνάμεις, τὰς τε εὐσεβεῖα παρασκευασμένας ψυχὰς ἀντὶ τῆς οὐρανίου περιεφρείας τοῖς αὐτοῦ κόλποις ἀπολαβόντα, τῶν οἰκλίων ἐπαγγελῶν ἔργοις πιστοῦσθαι τὰς ὑποσχέσεις, πιστεύομεν θνητῶν δ' ὀφθαλμοὺς οὐκ εἶδεν, οὐδὲ ἀκοή τις διέγνω, ἀλλ' οὐδὲ νοῦς σάρκα ἡμφιεσμένος οἶός τε ἂν εἴη διαθρῆσαι, ἃ τοῖς εὐσεβεῖα διακοσμησαμένοις προητολμασται· ὡσπερὸν καὶ σολ, βασιλεὺ θεοσεβέστατε, ᾧ μόνη τῶν ἐξ αἰῶνος ἐντεῦθεν ἡδὴ τὸν ἀνθρώπειον ἀποκαθάσαι βίον, αὐτὸς ὁ τῶν ὄλων παμβασιλέως Θεὸς ἐδωρήσατο· ᾧ καὶ τὸ αὐτοῦ σωτήριον ἀνέδειξε

A cum in natura ortus ac principii experte consistat, omnium quæ ortum habent substantiarum semina, rationes, causasque in se 619 continet. Et ternarii quidem potentia, omnium rerum principium jure merito censeatur. Denarius vero finem numerorum omnium continens, cuncta ad se usque progressa sistit ac terminat: plenusque et undequaque perfectus merito appellatur, quippe qui omnes species, omnesque numerorum, rationum, concentuum et harmoniarum modos ac mensuras complectitur. Unitates certe per compositionem auctæ, denario finiuntur, et decadem matrem ac terminalem limitationem sortitæ, tanquam in circensi curriculo circa hanc metam decurrunt. Deinde secundo, tertio et quarto, usque ad decimum confecto circuitu, B centenarium numerum ex decem denariis implent. Hinc ad primos carceres reversæ, ac repellito iterum cursu ad denarium progressæ; postquam centenarium decies circuiverint, iterum retrocedentes, circa easdem metas longissimos cursus conficiunt, a seipsis in semetipsas per gyrum redeunt. Quippe in denario unitas, pars decima est; decemque unitates unum efficiunt denarium. Denarius vero, terminus, finis, meta ac perfectio est unitatum; meta quidem infinitatis numerorum; finis vero, id est, perfectio unitatum. Porro ternarius cum denario simul junctus, ubi decem circuituum orbem peregerit, tricenarium gignit numerum maxime naturalem. Quod enim ternarius est in unitatibus, id ipsum in denariis est tricenarius. Hic C etiam certus est limes magni illius luminaris, quod secundum est a sole. Quippe lunæ cursus a coitu cum sole ad proximum coitum, mensis orbem conficit: quo confecto, rursus quasi ortus initium adeptæ, novum lumen, novosque dies instaurat. Ac triginta quidem unitatibus, tribus vero exornatur denariis, ac ternariis decem. lisdem dotibus a summo omnium bonorum largitore exornatur imperium Augusti nostri Victoris, et orbis terrarum domini, novorum bonorum initium sumit; hactenus quidem tricennialium festivitatem explens; ab hinc vero longiora jam intervalla temporum attingens, et spem futurorum bonorum in cœlesti spondens regno. Ubi non unicus sol, sed innumerabilem D luminum agmina circa summum omnium imperatorem exsultant: quorum singula sole ipso splendidiora sunt, et radiorum ex æterno fonte 620

transpositis vocabulis, καμπτήρ, ὄρος καταστατικός. Idem enim est quod infra dicitur ὄρος πάγιος. In codice tamen Fuk. legitur ὄρος καὶ καμπτήρ.

(3) Vulg. *τριάκοντα μὲν κοσμηθεῖσα μονάσι*. Procul dubio scribendum est *μονάσι*, quod miror ab interprete animadvertum non fuisse, cum sequentia id aperte commonstrent. Cæterum veteres lunarem mensuram triginta diebus metiri solitos esse docuit etiam Eusebius supra in hac oratione, et Geminus in *Isagoge*. Emendationem porro nostram confirmat etiam codex Fuketii.

(4) Vulg. *πρὸς τοῦ πάντων ἀγαθῶν δοτήρος τετιμημένος*. Scribendum est *τετιμημένα*, ut ex se-

quentibus ac præcedentibus manifeste colligitur. Sequitur enim ἀποπληροῦντα, ἐφαπτόμενα et προμνύμενα. Præcessit autem τὰ τῆς κοσμοκρατορικῆς ἀρχῆς. Porro hæc locutio paulo durior mihi videtur: malleque simpliciter dicere ἢ κοσμοκρατορικῆ ἀρχῆς τετιμημένη, etc. Cæterum et hauc quoque emendationem confirmat codex Fuketii.

(4) Τῶν. Forte τόν. Edit.

(5) Vulg. *φῶτα ἡλίου κρεῖττονα ἐπαγομένων*. Forte ἐπαγομένων. Ita certe in codice Fuk. scriptum inveni.

(6) Ἐν ἀγαθῶν ἀκηράτοις κάλλεσιν. Codex Fuk. ἀκράτοις habet: forte Eusebius scripserat ἀοράτοις.

manantium fulgore illustrantur. Ubi vita est animi A σημεῖον, δι' οὗ τὸν θάνατον καταγωνισάμενος, τὸν in bonorum incorruptibili pulchritudine, ubi vita κατά τῶν ἐχθρῶν ἤγειρεν θρίαμβον (7)· ὁ δὲ νικητικὸν τροπαιον, δαιμόνων ἀποτρόπαιον, τοῖς τῆς πλάνης Ἰνδάλμασιν ἀντιπαρατάξας, [τάς] κατά πάντων ἀθέων πολεμίῳ τε καὶ βαρβάρῳ, ἣδη δὲ καὶ αὐτῶν βαρβάρων, ἄλλων τουτωνὶ δαιμόνων, ἦρω τὸ νίκος (8).

in immensum productæ sufficiens. Quæ non solis radiis nec astrorum lunæ splendore illustratur, sed luminare ipsum habet Deum Verbum, unigenitum Filium summi omnium imperatoris Dei. Quam ob causam illum solem esse justitiæ, et omnium luminum præstantissimum lumen, divinis arcanae theologiæ sermonibus traditur. Eundemque beatissimas illas potestates justitiæ radiis et sapientiæ splendore collustrare, et animas hominum vera pietate exornatas, non cæli ambitu, sed sinu suo accipientem: promissa sua rebus ipsis firmare atque adimplere credimus. Mortalium vero nec oculus vidit nec auris accepit; nec mens carnis mole circumdata perspicere unquam poterit, ea quæ pietate præditis hominibus sunt præparata: quæ item tibi, religiosissime imperator. Cui soli ex omnibus qui unquam exstiterunt, summus ille hujus universi imperator Deus id largitus est, ut vitam hominum perpurgares. Cui etiam salutare signum ostendit, cuius virtute cum mortem superasset, triumphum de hostibus egerat. Quod quidem victoriæ tropæum et dæmonum flagellum, cum tu simulacris erroris opposuisses, de omnibus impiis hostibus ac barbaris, ac de ipsis dæmonibus quod aliud est barbarorum genus, victoriam reportasti.

CAPUT VII.

Nam cum duæ in nobis sint substantiæ sibi invicem conjunctæ, animi scilicet et corporis: quorum hoc quidem conspectui expositum est; ille ab oculis remotus; adversus utrumque eorum duo hostium ac barbarorum genera; alterum occulte; alterum palam et aperto Marte aciem instruit. Et alterum quidem corpora componit corporibus: alterum vero incorporeis ejusque modi machinis nudum hominis animum oppugnat. Porro barbari illi qui sub aspectum cadunt, velut nomades quidam feri et agrestes; qui nihil a belluis distant, in mansuetos hominum greges impetum faciunt; agros populantur; urbes in servitutem redigunt; et tanquam **621** immanes lupi ex solitudine prorumpentes, in civitatum incolas irruunt; et quoscunque potuerint interimunt. Invisibiles autem hostes, qui et barbaris omnibus crudeliores sunt, dæmones scilicet animarum corruptores, per aerem circumvolitantes, superstitionis impiæ machinis universum genus humanum sub ditionem suam redegerant: adeo ut verus Deus non amplius ab ipsis Deus haberetur; sed multiplici errore absque ullo divinitatis cultu hac illac circumferrentur. Deos enim qui nusquam et nullibi sunt, nescio unde sibi asciscentes, eum qui solus ac verus est Deus, perinde ac si non esset, nullo in pretio habuerunt. Itaque et corporum generatio ab iis pro deo culta est: et contrarium huic numen, corporum videlicet interitus ac dissolutio. Ac prior quidem ille deus, utpote generationis auctor, Veneris nomine et

B

ΚΕΦΑΛΑΙΟΝ Ζ'.

Δυσὶν γάρτοι φύσεων ἐν ἡμῖν συμπελεγμένῳ, ψυχῆς λέγω καὶ σώματος, καὶ τοῦ μὲν ὀρωμένῳ τοῖς πᾶσι, τοῦ δ' ἀφανοῦς καθεστῶτος, ἐπὶ τοῦτοις ἐναντία βάρβαρα καὶ πολέμια γένη, τὸ μὲν ἀφανῶς, τὸ δ' ἐκ τοῦ προφανοῦς, παρετάττετο· καὶ τὸ μὲν σώματα σώματι προσεδημένον, τὸ δ' ἀσωμάτοις παμμαχίαις γυμνῇ αὐτῇ ἐπολιόρκει τὴν ἀνθρώπου ψυχὴν· εἶθ' οἱ μὲν ὄρατοί βάρβαροι, νομάδες τινές (9) ἄγριοι, θηρῶν οὐδὲν διαφέροντες, ἐπὶ τὰς ἡμέρους τῶν ἀνθρώπων ἐφοίτων ἀγέλας, χώρας δηροῦντες, πόλεις ἐξανδραποδίζοντες, λύκων ἀπηνῶν δίκην ἐκ τῆς ἐρήμης τοῖς κατά πόλιν ἐπιόντες· κάπειτα λυμαινόμενοι ὅσοις ἀν δύναιτο· οἱ δ' ἀφανεῖς ἐχθροὶ ψυχοφθόροι δαίμονες, οἱ δὲ βαρβάρων ἀπάντων ἀπηνέστεροι, ἀμφὶ τὴν ἀέρα τόνδε ποτώμενοι, πᾶν τὸ θνητὸν γένος μηχαναῖς πολυθέου κακίας ἐξηνδραποδίζοντο· ὡς μὲν ἐταῖς εἶναι θεὸν τὸν ἀληθῆ θεόν, ἀλλὰ τινα πολὺν καὶ ἀθεὸν πλάσσειν ἀλάσθαι· τοὺς γὰρ μηδαμῆ μηδαμῶς ὄντας οὐκ οἶδ' ὅπουθεν παραγαγόντες, τὸν ὄντα καὶ μόνον ἀληθῶς ὄντα, ὡς οὐκ ὄντα, πάρεργον ἐποίησαντο. Ἐνθεν αὐτοῖς ἡ τῶν ἀσωμάτων γένεσις ἐνομισθη θεῶς, καὶ πάλιν ἄλλος ἐναντίας τούτῳ θεὸς, ὁ τῶν αὐτῶν διαφθορὰ τε καὶ λύσις. Ἄλλ' ὁ μὲν πρῶτος αὐτοῖς, ὡς ἀν γένεσεως ἀρχηγός, Ἀφροδίτης ὄργιοις ἐπιμάτο· ὁ δὲ δεῦτερος ὡς ἀν πολὺς καὶ τοῦ θνητοῦ κατισχύων γένους, Πλούτων καὶ θάνατος ὀνομάζετο· ὡς γὰρ μηδετέραν ἢ τὴν διὰ γενέσεως ζωὴν εἶδοτες οἱ τότε ἄνθρωποι, τὴν αὐτῆς αἰτίαν καὶ γένεσιν, θεὸν εἶναι ἀπέφανον· καὶ ὡς μὲν ἐταῖς ὄντας μετὰ θάνατον, νικητὴν ἀπάντων καὶ

dici conveniunt.

(9) *Νομάδες τινές.* Male interpretes *pastores* vertit. Ego Græcam vocem retinere malim, aut certe *tagos* vertere. Sic enim Latini vocant barbaros, qui equis aut planstris insidentes, hac illac circumferuntur sine tecto ac lare. Huiusmodi homines eo quod victus causa loca pascuæ sectarentur, *νομάδες* sunt dicti. Paulo post codex Fuk. habet *λυμαινόμενοι* ὅσοις ἀν δύναιτο.

(7) *Ἡγεῖρε θρίαμβον.* Melius dixisset *ἤγε* [f. *ἤγαγε*] non enim dicitur *ἤγειρεν* θρίαμβον, sed *ἤγειν*. De *τροπαιο* quidem recte dici potest *ἤγειρεν*.

(8) *Ἡρω τὸ νίκος.* Christophorsonus legisse videtur *ἦρατο νίκας*, etc. Et de Christo hæc dici censuit. Ego vero re attentius examinata, hæc in secunda persona dici animadverti. Alloquitur enim Eusebius ipsum imperatorem. Certe verba illa *κατὰ πάντων πολεμίῳ τε καὶ βαρβάρῳ*, de imperatore hinc

μέγαν θεόν. τὸν Θάνατον ἀνηγγόρευον· εἶθ' ὡς εὐθύ-
 ναις οὐδαμῶς ὑποκείμενοι διὰ τὴν ἐκ θανάτου λύσιν,
 τὰ μυρίων θανάτων ἀξία δρῶντες διήγον, βίον τε
 ἔζων ἀβίωτον, οὐ θεὸν ἐν νῷ λαμβάνοντες, οὐ θείας
 κρίσεως δικαιοσύνην προσδοκῶντες, οὐ τῆς σφῶν κα-
 τὰ ψυχὴν οὐσίας τὴν μνήμην ἀναζωπυροῦντες, ἐν
 δὲ δεινῷ προστάτῃ τῷ Θανάτῳ χρώμενοι, καὶ τὴν ἐκ
 τούτου τῶν σωμάτων φθορὰν (10), λύσιν τοῦ παντὸς
 ἑαυτοὺς εἶναι πείσαντες, μέγαν θεὸν καὶ πλούσιον,
 παρὸ καὶ Πλούτωνα, τὸν Θάνατον ἀνηγγόρευον. Καὶ
 Θάνατος ἦν αὐτοῖς θεὸς οὐ μόνος, ἀλλὰ καὶ τὰ πρὸ
 τούτου τίμια, τὰ δὴ πρὸς ἠδουπαθῆ ζωὴν αὐτοῖς συμ-
 βαλλόμενα. Θεὸς γοῦν αὐτοῖς ἦν, ἡ τῶν σαρκῶν ἠδον-
 ῆ, θεὸς ἡ τροφή, θεὸς ἡ τούτων βλάστη, θεὸς ἡ τῶν
 ἀκροδρόων φυή, θεὸς ἡ διὰ μέθης τρυφή, θεὸς ὁ τῶν
 σωμάτων πόθος, θεὸς ἡ τούτων ἠδονή· ἔνθεν τὰ Δή-
 μητρος καὶ Φερεφάττης μυστήρια, καὶ Κόρης ἀρπαγὴ
 ὑπὸ Ἀἰδωνέως, καὶ πάλιν ἡ ταύτης ἀνάδοσις· ἔνθεν
 Διονύσου τελεταί, καὶ νικώμενος Ἡρακλῆς ὡς ὑπὸ
 κρείττονος θεοῦ τῆς μέθης· ἔνθεν Ἔρωτος καὶ Ἀφρο-
 δίτης ὄργια μοιχικά· ἔνθεν Ζεὺς αὐτὸς γυναικομα-
 νῶν καὶ Γανυμήδους ἔρων, φιληδόνων τε θεῶν καὶ
 φιλοπαθῶν ἀσελεῖ μύθων ἀναπλάσματα. Τοσοῦτοις
 δῆτα βέλεσι θεομάχου πλάνης, οἱ δεινοὶ βάρβαροι καὶ
 τῷ Βασιλεῖ τῶν ὄλων ἔχθροί, τοὺς ἐπὶ γῆς καταπό-
 νων· καὶ εἰλὸν γε τὸ πᾶν γένος ὑποχείριον, ὡς ἀπαν-
 ταχοῦ γῆς, ἀθεότητος ἀνεγείραι στήλας, νεῶς τε καὶ
 ἱερὰ ψευδωνύμου θεολογίας καθ' ἑκάστην γωνίαν συν-
 ἴστασθαι. Οἱ γοῦν τότε κρατεῖν νομιζόμενοι (11),
 τοσοῦτο καταδεδούλωντο τῇ πλάνῃ, ὡς ὁμοφύλων καὶ
 συγγενῶν φόνους τοῖς αὐτῶν καλλιερεῖν θεοῖς, καὶ τὰ
 ἐξῆφ θίγειν κατὰ τῶν προμάχων τῆς ἀληθείας, πλέμ-
 ῶν τε ἀσπονδῶν καὶ ἀθέου ἀρεσθαι χεῖρας, οὐ κατ'
 ἔχθρων ἄλλοφύλων καὶ ἀπεξενωμένων, κατὰ δὲ τῶν
 συνεστίων καὶ φίλων, κατὰ τε ἀδελφῶν καὶ συγγενῶν
 καὶ φιλάτων, οἳ δὴ σεμνότητι βίου, σωφροσύνη τε
 καὶ θεοσεβείας ἀληθοῦς ἔγχειρήμασι, τιμᾶν τὸ θεῖον
 καὶ σέβειν διεγνώκεσαν. Ἄλλ' ὁ μὲν, ὠδέ πη μανίᾳ
 φρενῶν, τοὺς τῷ Βασιλεῖ τῶν ὄλων καθοσωμένους,
 τοῖς αὐτῶν δαίμοσι κατέσφαττον· οἱ δὲ τῆς ἀληθοῦς
 εὐσεβείας γενναῖοι μάρτυρες, καὶ ζωῆς αὐτῆς τὸν
 ὑπὲρ ἀληθείας εὐκλεῖθ θάνατον προτιμᾶν μεμελητη-
 κότες, παρ' οὐδὲν τὴν τοσαύτην ἐτίθεντο τυραννίδα·
 οἷα δὲ θεοῦ στρατιῶται, καρτερίας ἀρετῇ φραξάμενοι,
 πάντα τρόπον θανάτου, γέλωτα ἔθεντο· πῦρ καὶ σί-
 δηρον καὶ προσηλώσεις, θῆρας τε ἀγρίους καὶ θαλάσ-
 σης βυθοῦς, ἀποτομάς μελῶν καὶ καυτήρας, ὀφθαλ-
 μῶν ἐξορύξεις, τοῦ παντὸς σώματος ἀκρωτηρια-
 σμούς, λιμὸν ἐπὶ τούτοις καὶ μέταλλα καὶ δεσμὰ,
 παντὸς καλοῦ καὶ ἠδονῆς ἀπάσης ταῦτα γλυκίσια
 ἴγρησάμενοι, δι' Ἔρωτα καὶ πόθον τὸν πρὸς τὸν αὐτῶν

A mysteriis honorabatur. Posterior vero utpote opibus
 pollens, et humanum genus viribus superans, Pluto
 et Orcus appellabatur. Quippe homines illius ætatis,
 cum nullam aliam agnoscerent vitam præter eam
 quæ ex generatione sumit initium, ideo illius vitæ
 causam et ortum deum esse asseruerunt. Et cum
 post obitum homines nihil amplius esse crederent,
 victorem omnium et summum deum esse interitum
 pronuntiarunt. Deinde ob illam quæ in morte sit
 dissolutionem, nulli posthac rationem se reddituros
 rati, vitam minime vitalem degere instituerunt,
 ejusmodi perpetrantes facinora, quæ mille mortibus
 luenda essent. Quippe qui nec Deum animo repu-
 tarent, nec divini judicii tribunalia exspectarent,
 nec animorum suorum substantiam sibi in memo-
 riam revocarent: sed unum tametsi gravem et
 acerbum patronum agnoscentes interitum, et ab
 illo factam corporum dissolutionem, totius hominis
 interneccionem esse sibi ipsis persuadentes, magnum
 atque opulentum deum interitum, eamque ob cau-
 sam Ditem nominarent. Deus igitur illis fuit inte-
 ritus, non ille quidem solus, sed pro illo quæcunque
 plurimi æstimabant, ea videlicet quæ ad mollem ac
 delicatam eorum vitam conferebant. Deus enim ab
 illis habebatur voluptas corporis, deus nutritio,
 deus germinatio, deus arborum fructus, deus
 ebrietas et comessatio, deus carnalium rerum
 cupiditas, deus denique earumdem rerum voluptas.
 Hinc Cereris ac Proserpinæ mysteria. Hinc raptus
 Proserpinæ a Plutone, ejusdemque restitutio. Hinc
 Bacchi sacrorum initiationes; 622 et Hercules a
 temulentia tanquam a potiore deo superatus. Hinc
 Cupidinis ac Veneris orgia adulteriis plena; hinc
 Jupiter ipse in mulieres insaniens, et Ganymedis
 amore captus; hinc lascivarum commenta fabula-
 rum, de diis voluptati ac molliiæ deditis. Tot
 igitur ac tantis impiæ superstitionis telis crudeles
 barbari, Deique summi omnium imperatoris hostes,
 humanum in terris genus obruerunt, tandemque
 sub potestatem suam redegerunt, adeo ut imple-
 tatis simulacra ubique terrarum ab illis erigerentur,
 templaque ac delubra falsæ divinitatis, in quolibet
 terrarum angulo exstruerentur. Quinetiam ii qui
 tum dominari putabantur, usque adeo mancipati
 erant huic errori, ut tribulium et necessarium
 suorum cæde diis istis litarent; et adversus veri-
 tatis propugnatores, gladios acuerent; bellumque
 inexpiabile et impias manus, non contra alienigenas
 et barbaros hostes inferrent; sed contra domesticos
 et cognatos, contra fratres et amicos, qui vitæ gra-
 vitate ac modestia, et institutis veræ pietatis, divi-

(10) Vulg. καὶ τὴν ἐκ τούτων τῶν σωμάτων φθο-
 ράν. Scribe meo periculo ex τούτου, supple θανάτου.
 Atque ita, codex Fuk. Paulo ante Genevenses ver-
 lum omiserant, quod ex codice Fuk. ita supplevi,
 ἀξία δρῶντες διήγον.

(11) Οἱ γοῦν τότε κρατεῖν νομιζόμενοι. His ver-
 bis Eusebius aut imperatores ipsos intelligit, qui
 Christianam religionem persecuti fuerant; aut certe
 gentiles omnes. Hi enim tunc temporis pollebant,

priusquam Christiana religio totum orbem occu-
 passet. Quemadmodum igitur Christianorum religio
 postea dicta est ἡ κρατούσα δόξα, et Christiani οἱ
 κρατοῦντες, ut notavi ad libros *Historiæ Ecclesia-
 sticæ*, sic gentiles quandiu ipsorum superstitio vi-
 guit, recte dicuntur οἱ κρατοῦντες. Infra tamen
 cap. 9, initio, τοῖς τότε κρατοῦσι dixit pro impera-
 toribus.

num numen colere atque observare instituerunt. Ad hunc modum Ii quidem insaniam perciti, viros omniu omuium imperatori dicatos, quasi victimas dæmonibus suis nactabant. Illi vero utpote generosi veræ pietatis testes, et gloriosum pro veritatis defensione mortem vitæ ipsi anteponere assuefacti, tantam tyrannicæ dominationis violentiam nihili fecerunt : quin potius, sicut milites Dei decebat, tolerantia armis muniti, quodvis mortis genus despectui habuerunt : ignem scilicet ac ferrum, clavorum confixiones, bestias, profundos maris gurgites, abscissiones membrorum ac perustiones, effossiones oculorum, totius corporis mutilationes, famem denique et metalla ac vincula. Quæ quidem omnia ob amorem quo erga Regem suum flagrabant, omnibus bonis ac deliciis potiora esse sibi persuaserant. Mulieres quoque non minori prædita robore quam viri, aliæ eadem quæ viri certamina subeuntes, æqualia virtutis adeptæ sunt præmia. Aliæ cum raperentur ad stuprum, vitam citius quam pudorem corporis sui prodere sustinuerunt. Sexcentæ item aliæ, cum stupri minas quas provinciæ præsidis ipsis intentabant, ne auditu quidem tenus ferre potuissent, omnia tormentorum genera, et quamcunque capitalem sententiam forti animo 623 pertulerunt. Ad hunc modum summi omnium imperatoris Dei antesignani, adversus exercitum multos colentium deos fortissime decertabant. Dæmones vero utpote hostes Dei, et humanæ salutis inimici, quibusvis barbaris crudelioris, ejusmodi libationibus humani cruoris delectabantur. Eorumque adjutores et administri, talia ipsis pocula ex injustis cædibus propinabant : dirum hoc atque impium epulum, ad perniciem generis humani eis præbentes. Quæ cum ita se haberent, eorum qui opprimebantur Deus ac Dominus quid facere debuit? Utrum charissimorum hominum salutem negligere, et familiares suos hunc in modum oppugnatos despiciere? Atqui nec gubernator ille prudens unquam dici posset, qui navem simul cum ipsis vectoribus mergi sineret; nec quidquam ad navigantium salutem solertia sua atque industria contulisset. Neque dux ille cautus unquam et providus diceretur, qui necessarios suos inultos atque indefensos hostibus prodidisset. Sed neque bonus pastor ovem gregis sui a reliquo agmine aberran-

A βασιλέα· θηλειῶν τε ὠσαύτως νεανικαὶ ψυχαί, τῶν ἀνδρῶν οὐχ ἤττον ἡβρέωνομαι, αἱ μὲν τοὺς αὐτοὺς τοῖς ἀνδράσι ἀγῶνας ὑποστᾶσαι, ἴσα τῆς ἀρετῆς ἀτηνέγκαντο βραβεῖα, αἱ δ' ἐπὶ φθορᾷ τῶν σωμάτων ἐλκόμεναι, θάπτον τὴν ψυχὴν θανάτῳ, ἢ τὸ σῶμα παραδεδώκασι (12), μυρίαι τε ἄλλαι πρὸς τῶν κατ' ἔθνος ἀρχόντων, πορνείας ἀπειλὴν μὴδ' ἄκροις ὡσὶν ἐπακοῦσαι δεδυνημένοι, πᾶν εἶδος στρεβλωτηρίων, πᾶσάν τε ψῆφον θανατηφόρον εὐθαρσῶς ὑπέστῃσαν. Ἄλλ' οἱ μὲν τοῦ μεγάλου Βασιλέως πρόμαχοι, τῆς πολυθέου στρατιᾶς ὡς πη τοὺς ἀθλους ψυχῆς ἐβρώμενψ λογισμῶ κατηγωνίζοντο· οἱ δ' ἐχθροὶ τῷ θεῷ, καὶ τῆς ἀνθρώπων πολέμιοι σωτηρίας, παντὸς ἀνήμερου βαρβάρου χειρῶς, τοιαύταις ἔχαιρον ἀνθρωπίνων αἱμάτων σπονδαῖς· οἱ τ' αὖ τούτων ὑπέρηται Β τοιαύτας αὐτοὺς προτῴσει· ἐξ ἀδίχου μισοφονίας προὔπινον, πικρὰν ταύτην καὶ ἀσεβῆ πανδαισίαν (13) ἐπ' ὀλέθρῳ τοῦ κοινῶ γενόμενος αὐτοῖς παρασκευάζοντες. Τούτων ὡδε ἐχόντων, τίν' ἐχρῆν τὸν τῶν καταπονόμενων βασιλέα θεὸν διαπράξασθαι; Ἄρά γε τὴν τῶν φιλάτων παρελθεῖν σωτηρίαν, καὶ παριδεῖν οὕτω τοὺς οικεῖους πολιορκουμένους; Ἄλλ' οὔτε κυβερνήτης οὕτω ποτ' ἂν λεχθεῖ (14) σοφός, εἰ κατὰ βυθίων αὐτανδρὸν τὸ σκάφος ἐκδώσει, μηδὲν παρ' ἑαυτοῦ πρὸς τὴν τῶν ἐμπλεόντων σωτηρίαν πορισάμενος· οὔτε στρατηγός οὕτω ποτ' ἂν γένοιτο ἀφειδῆς (15), ὡς τοὺς αὐτοῦ γνωρίμους ἀτιμωρητὶ τοῖς ἐχθροῖς παραχωρήσαι· ἀλλ' οὐδὲ ποιμὴν ἀγαθός, τῆς αὐτοῦ ποιμνης τὸ πεπλανημένον ἀπαθῶς παρίδοι ἂν θρέμμα (16), ἀλλὰ τὰ μὲν εὖ ἔχοντα αὐτῷ, ἐν ἀσφαλεὶ κείμενα καταλείψει, τῆς δὲ τοῦ πεπλανημένου χάριν σωτηρίας, πᾶν ὄψιν καὶ πάθου, εἰ καὶ πρὸς θῆρας ἀγρίους συμπλακθῆναι δέοι. Ἄλλ' οὐκ ἦν ἀλόγου θρέμματος ἡ σπουδῆ τῷ μεγάλῳ Βασιλεῖ, τὸ δὴ πᾶν αὐτῷ, τῆς οικείας στρατιᾶς καὶ τῶν δι' αὐτὸν πολεμουμένων χάριν, ἐσπουδάξετο· ὦν τοὺς ἀγῶνας καὶ τοὺς ὑπὲρ εὐσεβείας ἀθλους ἀποδεξάμενος, τοὺς μὲν τὴν πρὸς αὐτὸν στελαιμένους πορείαν, τοῖς παρ' αὐτῷ νικητηριοῖς τιμῆσας (17), ταῖς κατ' οὐρανὸν ἀγγελικαῖς ἐν ἔγραφε χορείαις· τοὺς δ' ἐπὶ γῆν ἐφύλαττεν, εὐσεβείας ζώπυρα σπέρματα τοῖς ὀψιγόνοις, θεατὰς ἅμα τῆς κατὰ τῶν ἀσεβῶν δίκης, καὶ τῆς τῶν πεπραγμένων ἱστορίας ἐξηγητὰς γενησομένων· εἰτ' ἐπὶ τὴν ἄμυναν τῶν πολεμίων τὴν αὐτοῦ δεξιὰν ἐκτείνας, ὑπὸ νέματι, τοὺς μὲν ἀθροῦς ἀφανεῖς κατεστῆσατο, βεγγάλοις πλῆγαις προτιμωρησάμενος, αὐτοὺς τε οἰ-

(12) Ἡ τὸ σῶμα παραδεδώκασι. In libro octavo Historiæ Ecclesiasticæ, unde hæc pene ad verbum translata sunt, rectius legitur ἢ τὸ σῶμα τῆ φθορᾷ παραδεδώκασι.

(13) Vulg. πικρὰν ταύτην καὶ εὐσεβῆ πανδαισίαν. Lego ἀσεβῆ cum interprete. In Fuk. cod. scriptum est δυσεβῆ.

(14) Οὔτε κυβερνήτης οὕτω ποτ' ἂν λεχθεῖ. Malim scribere οὔτε κυβερνήτης οὕτως ποτ' ἂν, etc. Sic in sequente periodo corrigendum puto οὔτε στρατηγός οὕτως ποτ' ἂν γένοιτο ἀφειδῆς, ὡς, etc., ubi οὗτος ponitur pro ἐκεῖνος.

(15) Γένοιτο ἀφειδῆς. Scio quidem ἀφειδῆ dici posse ducem qui suæ ipsius vitæ non parcat. Verum cum hæc laus militis sit potius quam ducis,

ac ferè in malam partem sumi soleat vox ἀφειδῆς, libentius hoc loco legerem εὐφειδῆς, id est, cautus ac providus ductor. Sic Ann. Marcellinus, de Corbulone celeberrimo Romanorum duce loquens, ait, Provinciarum fidus defensor et cautus. Si quis tamen vulgatam lectionem retinere malit, equidem non repugnaverim.

(16) Vulg. παρίδοι ἀνθρέμμα. Facilis erat hujus loci correctio. Quis enim non videt scribendum esse παρίδοι ἂν θρέμμα, quomodo etiam in codice Fuk. scriptum reperit.

(17) Vulg. τοῖς παρ' αὐτῶν νικητηριοῖς τιμῆσας. Lego παρ' αὐτῷ, ut loqui solet Eusebius. Paulo post legendum est ἐξηγητὰς γενησομένων. Utamque enumerationem confirmat codex Fuk.

κείους χείλεσι, τὴν παλινοφθάν τῆς τῶν πεπλημμυλη-
μένων σφίσιν αὐτοῖς, καὶ μὴ βουλομένοις, ἕσαι κατ-
αναγκάσας· τοὺς δ' ἀπὸ χθονὸς ἤγειρεν, ὑψώσας
τοὺς πάλαι ταπεινοὺς καὶ πρὸς ἀπάντων ἀπεγνω-
σμένους. Καὶ τοῦθ' ὁ μέγας Βασιλεὺς οὐρανόθεν ἐνήρ-
γει, ὀπλίτην ἄμαχον τὸν αὐτοῦ θεράποντα προστησά-
μενος· χαίρει γὰρ ὧδε προσφωνούμενος εὐσεβείας
ὑπερβολῆ βασιλεύς· ὃν δὴ νικητὴν παντὸς τοῦ τῶν
πολεμίων ἀπέφηνε γένους, ἕνα κατὰ πολλῶν ἐγε-
ρας· οἱ μὲν γὰρ ἦσαν μυριοί, πολλοὶ τε πολλῶν,
ἅτε δαιμόνων (18) φίλοι, μᾶλλον δὲ οὐδὲν ἦσαν,
ὅθεν οὐδ' εἰσίν (19)· ὁ δ' ἐξ ἑνὸς εἰς βασιλεὺς, εἰκῶν
ἑνὸς τοῦ παμβασιλέως· καὶ οἱ μὲν, ἀθέω ψυχῆ, τοὺς
εὐσεβεῖς ἄνδρας μαιωφόνους ἀνήρουν σφαγαῖς· ὁ δὲ,
τὸν αὐτοῦ Σωτῆρα μιμούμενος, καὶ μόνον σώζειν εἰ-
δώς, καὶ τοὺς ἀθέους ἔσωζεν, εὐσεβεῖν διδάσκων.
Εἶθ' οἷα νικητῆς ἀληθῶς, τὸ διττὸν ἐκεῖνο βαρβάρων
ἐνίκα γένος, ἀνδρῶν μὲν τὰ ἀνήμερα φύλα λογικαῖς
ἐξημερῶν πρεσβελαῖς, καὶ τοὺς κρείττονας εἰδέναι
καὶ μὴ ἀγνοεῖν ἐπαναγκάζων, ἐξ ἀνόμου τε καὶ θη-
ριώδους βίου ἐπὶ τὸ λογικὸν καὶ νομικὸν μεθαρμοζό-
μενος, τὸ δ' ἀπηνῆς καὶ ἀπηγριωμένον τῆς ἀφανοῦς
δαιμόνων φύσεως, ἔργοις αὐτοῖς ἀπελέγχων, ὑπὸ τοῦ
κρείττονος πάλαι νενικημένον (20). Ὁ μὲν γὰρ κοι-
νὸς τῶν ὅλων Σωτῆρ τοὺς ἀφανεῖς ἀφανῶς ἠμόνατο,
ὁ δ' οἷα μεγάλου βασιλέως ἦπαρχος, τοῖς νενικημέ-
νοις ἐπέζηει (21), τοὺς πάλαι νεκροὺς καὶ ἀπολωλό-
τας σκυλεύων, καὶ τὰ λάφυρα διανεμὼν ἀφθόνως τοῖς
τοῦ νικητοῦ στρατιώταις.

quidem Deus omnium cuiusque generis hostium victorem præstitit, cum illum solum contra plurimos excitasset. Nam illi quidem erant innumerabiles; multique, utpote multorum dæmonum amici. In eo vero nihil erant, ideoque in præsentia nihil sunt. Hic autem unus ex uno imperator, unius Dei summi omnium imperatoris effigiem gerit. Illi animis iupis præditi, pios viros cruentis cædibus sustulerunt, hic Servatoris sui exemplum imitatus: nec quidquam aliud quam servare homines callens, ipsos etiam impios servavit, ad veram pietatem eos instituens. Deinde vero, utpote revera victor, duplex illud barbarorum genus superavit: homines quidem ipsos barbarica feritate præditos, prudentibus legationibus mansuefaciens, cogensque potioribus sese submittere, et ab illegitima ac belluina vivendi ratione eos ad civilem humanioremque traducens. Illud vero crudele atque efferratum invisibilibus dæmonum genus, rebus ipsis convincens, jam pridem a Deo fuisse superatum. Nam communis quidem omnium Servator, invisibilibus spiritibus invisibili quadam virtute profugaverat. Hic vero tau-

(18) Vulg. ἅτε κατὰ δαιμόνων. Hic locus corruptus est: quem ita restituendum esse existimo: Οἱ μὲν γὰρ ἦσαν μυριοί, πολλοὶ τε πολλῶν ἅτε δαιμόνων καὶ αὐτῶν φίλοι, id est: Nam illi quidem erant prope innumerabiles, multique utpote multorum dæmonum atque ipsorum amici. Vocem κατὰ exprunxi, quippe quæ e superiore linea hic irrepserat. Ac per illos quidem innumerabiles, adversus quos Deus unum Constantinum excitavit, intelligit Eusebius Maxentium, Maximianum Herculeum, Maximinum et Licinium; quibus adjungi potest Diocletianus et Galerius. Per illos autem multos dæmonum simul atque ipsorum amicis, intelligit præsidēs ac rectores provinciarum, et militiæ duces; qui ut imperatoribus gratificarentur, Christianos ubique vexabant. Potest etiam scribi, ἅτε ἐκ δαιμόνων καὶ αὐτῶν φίλοι, alio sensu, id est, multi utpote ex multis dæmonibus orti, eorumque dæmonum amici. Qui sensus verior videtur. Respondet enim iis quæ sequuntur ὁ δ' ἐξ ἑνὸς εἰς, etc. Alludit autem Eusebius ad illud Evangelii: Vos ex patre diabolo estis (Joan. viii. 44). In codice Puk. ita legitur hic locus, οἱ μὲν γὰρ ἦσαν μύριοι,

πολλοὶ τε πολλῶν ἅτε φίλοι δαιμόνων. Quæ lectio est simplicior est et verior.

(19) Μᾶλλον δὲ οὐδὲν ἦσαν, ὅθεν οὐδ' εἰσίν. Imitatus hic esse videtur Eusebius Dionysium Alexandrinum, qui in epistola Paschali de Macriano tyrannide ita loquitur, ὁ μὲν οὐκ ἔστιν, ἐπεὶ μὴδὲ ἦν, etc., quæ leguntur in lib. vii *Historiæ Ecclesiasticæ*, cap. 23.

(20) Ἀπελέγχων ὑπὸ τοῦ κρείττονος πάλαι νενικημένον. Interpres post verbum ἀπελέγχων distinctionem apposuit vertitque, *re ipsa coarquit repressitque utpote quod jam olim fuisset ab ipso Deo superatum*. Ego vero sublata distinctione interpretatus sum, *rebus ipsis convincens, jam pridem a Deo fuisse superatum*. Lector igitur utram maluerit interpretationem eliget. Parum enim interest. Quomodo autem rebus ipsis Constantinus dæmones superatos convicerit, declarat statim Eusebius, cum ait eorum delubra a Constantino esse spoliata, et Christianis donata.

(21) Vulg. τοῖς νενικημένοις ἐπέζηει. Scribendum est ἐπέζηει.

quam summi imperatoris legatus, victos persecutus est : eos qui jamdudum mortui consumptique essent, spolians : et victoris Dei militibus manubias abunde distribuens.

CAPUT VIII.

Nam cum imperitam hominum multitudinem instar infantium, huiusmodi erroris larvas ex auro argentoque fabrefactas frustra expavescere intelligeret, eas e medio tollendas esse censuit : quippe quæ velut offendicula quædam essent, ante hominum in tenebris incedentium pedes projecta, planumque deinceps et æquabile iter viæ regię cunctis esse aperiendum. Quæ cum apud se reputasset, non militum manu, nec exercituum multitudine ad hæc reprimenda sibi opus esse existimavit : sed unus et alter ex familiaribus, ad hoc munus obeundum ei succedit : quos ille solo duntaxat nutu in omnes provincias direxit. At illi tum imperatoris pietate, tum sua ipsorum erga Deum religione confisi, per confertissimas hominum turbas et per numerosam plebem transeuntes, passim per urbes et agros vetusti erroris latebras pervestigarunt. Ac primum quidem sacerdotes ipsos non sine risu ac dedecore ex obscuris quibusdam recessibus deos suos proferre jubebant. Dehinc eosdem deos exteriori cultu nudantes, interiori deformitatem quæ sub picta latebat effigie, omnium conspectui subiciebant. Postremo abrasa utiliore materia, et in ignem coniecta atque conflata, ipsi quidem id quod commodum ac necessarium esse videbatur, sepositum reservabant. Quidquid vero superfluum ac prorsus inutile erat, ad perpetuam opprobrii memoriam superstitionis reliquerunt. Aliud quid etiam huic simile præstitit princeps omni admiratione dignus. Eodem enim tempore quo mortuorum simulacra ex pretiosa materia confecta, eo quem diximus modo, spoliabantur, cætera quæ ex ære fabrefacta erant, convehenda curavit. Itaque dii illi anilibus Græcorum fabulis celebrati, circumjectis retibus vincti abducebantur. Posthæc imperator velut splendidissimam faciem ex specula quamdam attollens, undique regalibus oculis circumspicere cœpit, sicubi abditæ adhuc erroris reliquię superessent. Ac veluti aquila quædam acutissimo visu prædita, cum pennis in cælum usque subvecta est, ea quæ in terris sunt longissimo intervallo distantia, ex sublimi facillime dispicit : sic ille, dum in pulcherrimæ urbis suæ palatio versatur, exitialem quamdam animarum decipulam in Phœnice latere, tanquam e specula prospexit. Lucus hic erat ac delubrum, quod non in media urbe, nec in foro aut plateis positum erat, cujusmodi multa visuntur in civitatibus, ornamenta causa ambitiose constructa : sed devium, procul a triviis et publico calle, fœdissimo dæmoni quem Venærem appellant, in parte verticis Libani montis

ΚΕΦΑΛΑΙΟΝ Η'.

Ἐπειδὴ γὰρ συνεῖδε μάτην δειμαίνοντα νηπίων δίκην ἀφρόνων τὰ πλήθη, τῆς πλάνης τὰ μορμαλύκεια, ὕλη χρυσοῦ καὶ ἀργύρου πεποιημένα, καὶ ταῦτα ἐκποδῶν ἦτο δεῖν ἀρασθαι, ὡς περ τινὰ λίθων ἐγκόμματα, τοῖς ἐν σκότῳ βαδίζουσι πρὸ τῶν ποδῶν ἐβρίμμενα, λείαν τε καὶ ὁμαλήν τοῦ λοιποῦ τὴν βασιλικὴν τοῖς πᾶσιν (22) ἀναπετάσαι πορείαν· ταῦτ' οὖν διανοηθεὶς, οὐχ ὀπλιτῶν αὐτῷ καὶ πλήθους στρατοπέδιας ἠγήσατο δεῖν πρὸς τὸν τοῦτων ἔλεγγον, εἰς δὲ μόνος αὐτῷ καὶ δευτέρος τῶν αὐτοῦ γνωρίμων, πρὸς τὴν ὑπηρεσίαν ἀπήρκουν· οὓς ἐν νεύματι, κατὰ πᾶν ἔθνος διεπέμπετο· οἱ δ' εὐσεβεῖα πίσυνοι μυριάδων δῆμων τε καὶ λαῶν μέσον παριόντες, ἀνὰ πάσας πόλεις τε καὶ χώρας, πολυχρονίου πλάνης ἐπιουῶντο φωρᾶν (23), αὐτοὺς τοὺς ἱερωμένους σὺν πολλῷ γέλωτι καὶ σὺν ἀισχύρῃ παράγειν εἰς φῶς ἐκ σκοτίων μυχῶν τοὺς αὐτῶν θεοὺς, παρακλεουόμενοι· κάπειτα ἀπογυμνοῦντες τοῦ φάσματος, καὶ τὴν εἰσω τῆς ἐπικεχωρασμένης μορφῆς ἀμορφίαν τοῖς πάντων ὀφθαλμοῖς ἐνδεικνύμενοι, εἴτ' ἀποξέοντες τὸ δοκοῦν χρήσιμον τῆς ὕλης, χωνεῖα τε καὶ πυρὶ δοκιμάζοντες, τὸ μὲν λυσίτελές (24) καὶ ὅσον αὐτοῖς ἀναγκαῖον ἐνομίζετο, ἐν ἀσφαλεῖ τιθεμένοι, συνεῖχον, τὸ δ' ἄλλως περιττὸν καὶ ἀχρηστον, εἰς μνήμην ἀισχύνης παρεγώρουσαν τοῖς δεισιδαίμοσιν. Οἷον δὲ καὶ τόδ' ἔρεξε βασιλεὺς ὁ θαυμάσιος· ὥς γὰρ καὶ τῶν νεκρῶν εἰδιῶων τὰ τῆς πολυτελοῦς ὕλης τὸν ἀποδοθέντα τρόπον ἐσκυλεύετο, τὰ λοιπὰ μετῆει ἀνδρείκελα χαλκοῦ πεποιημένα· δέσμοι δῆτα καὶ οἱ γε μύθων θεοὶ γεγηρακότων, τριχῶν ὑφάσμασιν ἤγοντο περιβληθέντες· κάπῃ τοῦτοις ὁ μέγας βασιλεὺς ὡς περ τινὰ πολυφεγγῆ πυρσὸν ἐξάψας, μὴ τῇ λαυθάνοι κρύφιοι τι πλάνης λείψανον, ὁμματι βασιλικῷ περιεσκόπει· οἷα δὲ τις οὐρανοπέτης ἀετῶν ὀξυπέστατος, ἔκωνθεν ἀπ' ὕψηλῶν τὰ πορρώτατω διεστῶτα κατὰ γῆς Ἰδοι, ὡδε καὶ αὐτὸς τῆς αὐτοῦ καλλιπέλλους τὴν βασιλικὴν ἀμφιπέλειων ἐστίν, δεῖνον ἐι ψυχῶν θέρατρον ἐπὶ τοῦ φονίκων λαυθάνου ἔθνους, ἐξ ἀπόπτου συνεῖδεν· ἄλλος δὲ τοῦτ' ἦν καὶ τέμενος, οὐκ ἐν μέσαις πόλεσι, οὐδ' ἐν ἀγοραῖς καὶ πλατείαις, ὅποια τὰ πολλὰ κόσμου χάριν ταῖς πόλεσι φιλοτιμεῖται. Τὸ δὲ ἦν ἐξω πάτω τριῶν τε καὶ λεωφόρων, ἀισχυρῶ δαίμωνι Ἀφροδίτῃ, ἐπ' ἀκρωρείας μέρει τοῦ Λιβάνου καθιδρυμένον. Σχολή τις ἦν αὕτη κακοεργίας ἅπασιν ἀκολάστοις, πολλῆ τε ραστώνῃ διεφθορόσι τὰ σώματα. Γύνιδες γοῦν τινες ἄνδρες, οὐκ ἄνδρες, τὸ σεμνὸν τῆς φύσεως ἀπαρηγάμενοι, θηλεῖα νόσῳ τὴν δαίμονα ἰλεοῦντο, γυναικῶν τε αὐτῶν παράνομοι ὀμίλιαι, κλειψίγαμοί τε φθορᾶ, ἄβρῆτοί τε καὶ ἐπιβρῆτοί τε πράξεις, ὡς ἐν ἀνόμῳ καὶ ἀπροστάτῃ χώρῳ κατὰ τόνδε τὸν νεῶν ἐπεχείρουν· ἐφορός τε οὐδεὶς ἦν τῶν πρρατομένων, τῶ μηδένα

(22) Vulg. καὶ ὁμαλήν... τοῖς πᾶσιν. Scribendum est τοῖς πᾶσιν ex codice Fuk. et ex libro *De vita Constantini*, ubi hæc ad verbum leguntur.

(23) Vulg. φωρᾶν. Procul dubio scribendum est φωρᾶν. Atque ita quosque emendandum est in libro

III *De vita Constantini*, ubi φωρᾶν legitur. In codice Fuk. scribitur φῶρας.

(24) Vulg. τὸ μὲν γὰρ λυσίτελές. Vox γὰρ delenda est, quam nec codex Fuk. agnoscit.

σεμῶν αὐτόθι τομᾶν παριέναι. Ἄλλ' οὐκί καὶ βασιλέα τὸν μέγαν ἦν τὰ τῆδε δρώμενα λανθάνειν, αὐτοπετήσας δὲ ταῦτα βασιλικῆ προμηθεΐᾳ, οὐκ ἀξιόμασι εἶναι ἤλθον αὐτοῦ τὸν τοιόνδε νεῶν ἔκρινεν, αὐτοῖς δὲ ἀπερωμασιν ἐκ βάθρων τὸ πᾶν ἀφανισθῆναι κελεύει· ἔλυετο δῆτα αὐτίκα βασιλικῶ νεύματι, τὰ τῆς ἀκόλαστου πλάνης μηχανήματα, χεῖρ τε στρατιωτικῆ τῆ τοῦ τόπου καθάρσει διηκονεῖτο· σωφρονεῖν δ' ἐμάνθανον ἀπειλῆ βασιλέως, οἱ μέχρι τοῦδε ἀκόλαστοι. Ἄλλὰ γὰρ ὧδε καὶ τὰ τῆς λαοπλάνου φάσματα κακίας ἐμφανῆ τοῖς πᾶσι καταστησάμενος (25) βασιλεὺς, τὸν αὐτοῦ Σιωτήρα τοῖς πᾶσιν ἀνεκλήρυττεν· οὐκ ἦν τε ἀρωγός οὐδεις, οὐδ' ἐπαμύνων τοῖς ἐαλωκόσιν, οὐ δαίμων, οὐ θεός, οὐ χρησιμῶδες, οὐ μάντις· οὐδὲ γὰρ ἔτι σκοτίῳ ζόφῳ αἱ τῶν ἀνθρώπων ἐκαλινδοῦντο ψυχὰς, θεοσεβείας δὲ ἀπλανοῦς ἀκτίσι πεφωτισμένοι, τοῖς μὲν αὐτῶν προπάτοροι κατεμύμωντο ἀγνωσίαν, ἤλέοντες ἐ αὐτοῖς τῆς ἀβελήφιας, σφᾶς δὲ αὐτὰς μακαρίας ἀπέφαινον, ὡς ἂν δεινῆς ἡλευθερωμένοι πλάνης. Οὕτω δῆτα ἐν βραχεῖ (26), Θεοῦ μεγάλου βουλή, βασιλέως τε ὑποργία, πᾶν τὸ τῶν ἔχθρῶν καὶ πολεμίων, ὀρωμένων τε καὶ ἀφανῶν, ἀνήρητο γένος, εἰρήνη τε λοιπὸν ἀγαθὴ καὶ κουροτρόφος τὸ πάντων ἀνθρώπων διελάμβανεν οἰκητήριον· καὶ οὐκ ἔτ' ἦσαν πόλεμοι, ὅτι μὴδὲ θεοί. Ἄλλ' οὐδὲ μάχαι κατ' ἀγροὺς καὶ κατὰ πόλεις, οἶαι τὸ πρὶν, ὅτε τὰ δαιμόνων ἐπήθει· καὶ οὐκέθ' αἰμάτων παρ' ἀνθρώποις ἐκχύσεις, ὡς ὅτε τὰ τῆς πολυθέου μανίας ἤμαρζεν.

in profunda caligine amplius volutabantur; sed veræ pietatis radiis illustratæ, majorum suorum ignorantiam condemnabant, eorumque cæcitatē miserabantur; seque ipsas beatas judicabant, quæ gravissimo errore liberatæ essent. Ad hunc modum Dei optimi nutu, et imperatoris opera, universum hostium genus tam aspectabilem, quam eorum qui oculorum aciem effugiunt, brevi temporis spatio deletum est: ac deinceps pax optima juventutis educatrix, orbem terrarum occupavit. Nec bella amplius erant, cum utique nec dii essent. Sed neque pugnæ per agros perque urbes exstiterunt, sicut antea, cum dæmonum cultus vigeret: nec amplius inter homines cruor passim fundi visus, ut antea, cum impiæ superstitionis invaluisset furor.

ΚΕΦΑΛΑΙΟΝ Θ'.

Ὅρα δ' οὖν τὰ νέα τοῖς παλαιοῖς ἀντιπαράβαλλειν, καὶ τὴν ἐπὶ τὰ κρείττω ῥοπήν ἐκ τῆς τῶν χειρόνων ἀντιπαράθεσως ἐπισκοπεῖν, διακρίνειν τε καὶ συνορᾶν, ὡς πάλαι μὲν πρόπυλα καὶ τεμένη, ἄλση τε καὶ ἱερὰ κατὰ πᾶσαν πόλιν αὐτοῖς φιλοπόνως ἐξέκειτο (27), ἀναθήμασί τε πάνυ πολλοῖς ἐστεφανοῦντο οἱ ναοί. Καὶ θεῶν μὲν πολλὸς ἦν ὁ παρὰ τοῖς τότε τυράννοις λόθος, ἔθνη τε καὶ δήμοι κατ' ἀγροὺς καὶ πάντα τόπον, ἦδη τε κατ' οἴκους ἐν αὐτῶν αὐτοῖς ταμείοις τε καὶ θαλάμοις καὶ ἀγάλμασιν ἐτίμων τὰ πάτρια (28).

(25) Vulg. φάσματα κακίῳ ἐμφανῆ καταστησάμενος. Non possum probare versionem interpretis, qui hunc locum ita transtulit: Ad hunc modum igitur imperator, cum spectra illa improbitatis et nequitiae, qua hominum animi obsecrati fuerant palam sub ignis oculis subiecit, etc. Ego vero malim vertere, cum flagitiorum larvas, quæ in dæmonis illius populo et seductoris templo visabantur, detraxisset, etc., φάσματα κακίων (sic enim accentus restituendus est) sunt integumenta viliorum, quibus gentiles impudicitiam suam prætexebant. Sic supra de simulacris dæmonum dixit Eusebius ἡἄπειτα ἀπογυμνοῦντες τοῦ φάσματος, καὶ τὴν εἰσω τῆς ἐπιχειρωμένης μορφῆς ἀμορφίαν τοῖς πάντων ὀφθαλμοῖς ἐδεικνύμενοι. Porro hic locus ita emendandus est ex

A consecratum. Erat illic schola quædam nequitiae, omnibus obscænis hominibus et qui corpus suum omni licentia corruperant, aperta. Quippe effemini quidam, et feminæ potius dicendi quam viri, sexus sui gravitate abdicata, muliebria patientes, dæmonem placabant. Adhæc illegitimi concubitus et adulteria, sædæque et nefaria flagitia eo in templo, tanquam in loco ab omni lege ac rectore vacuo, peragebantur. Nec quisquam erat, qui ea quæ illic gerebantur observaret; propterea quod nemo vir gravis ac modestus eo accedere audebat. At non etiam imperatorem maximum latere potuerunt quæ ibi perpetrabantur scelera. Sed cum imperialis providentiæ oculo ea ipsemet inspexisset, huiusmodi templum indignum censuit quod solis radiis illustraretur. 626 Proinde illud una cum simulacris ac donariis, totum funditus everti iussit. Confestim igitur lascivi erroris machinamenta, imperatoris præcepto dissipata sunt; militibus ad purgandum locum operam suam præbentibus. Et qui lascivitiæ hactenus dediti fuerant, imperatoris minis perterriti, modeste se gerere didicerunt. Hunc in modum imperator cum larvas et integumenta nequitiae quæ vulgi animos seducebat, omnium oculis subiecisset, Servatorem suum coram universis prædicavit. Nec fuit quisquam, qui convictis ac deprehensis subveniret; non dæmon aut deus; non vates aut ariolus. Neque enim hominum mentes,

majorum suorum ignorantiam condemnabant, eorumque cæcitatē miserabantur; seque ipsas beatas judicabant, quæ gravissimo errore liberatæ essent. Ad hunc modum Dei optimi nutu, et imperatoris opera, universum hostium genus tam aspectabilem, quam eorum qui oculorum aciem effugiunt, brevi temporis spatio deletum est: ac deinceps pax optima juventutis educatrix, orbem terrarum occupavit. Nec bella amplius erant, cum utique nec dii essent. Sed neque pugnæ per agros perque urbes exstiterunt, sicut antea, cum dæmonum cultus vigeret: nec amplius inter homines cruor passim fundi visus, ut antea, cum impiæ superstitionis invaluisset furor.

C

CAPUT IX.

Opportunum nunc tempus est, ut recentia cum veteribus comparemus, et rerum in melius factam mutationem ex collatione deteriorum intueamur; videamusque quo pacto olim quidem vestibula, delubra, luci ac templa, in singulis urbibus ambitiose erant ipsi extracta, et plurimis donariis exornata. Ac tyranni quidem qui tunc temporis dominabant, deos maximo in pretio et honore habebant. Gentis quoque et populi in agris atque in locis omnibus, in privatis etiam domibus, in penariis

D codice Fuk.: ὧδε καὶ τὰ τῆς λαοπλάνου φάσματα κακίας.

(26) Vulg. οὕτω δῆ τὰ ἐν βραχεῖ. Scribendum est procul dubio οὕτω δῆτα ἐν βραχεῖ. Paulo post lego ἀγαθὴ κουροτρόφος absque particula conjunctiva. Alludit enim Eusebius ad illum Hesiodi versum in *Opera* :

Εἰρήνη τ' ἀγαθὴ κουροτρόφος.

(27) *Αὐτοῖς φιλοπόνως ἐξέκειτο.* (Vulg. *ἐξεκείτο*). Subaudiendum est τοῖς δαίμοσι, vel certe τοῖς Ἑλλησι. Utrumque enim intelligi potest; scribe etiam ἐξησκέτω. Porro in codice Fuk, initium hujus capituli cum sine præcedentis omissum est, scriptoris negligentia.

(28) *Καὶ ἀγάλμασιν ἐτίμων τὰ πάτρια.* Hæc locutio durior mihi videtur. Neque enim commode dici

scilicet cellis ac thalamis, stautis eos ac signis juxta patrios ritus honorabant. Fructus autem pietatis illis contigit, non illa quam nunc oculis cernimus pax, sed omnia prorsus contraria: bella nimirum, pugnae et seditiones; quibus toto vitæ suæ spatio divexati, sanguine atque intestinis cædibus regiones suas compleverunt. Dii porro qui ab ipsis colebantur, vaticinia quidem et oracula, et rerum futurarum præscientiam **627** promittebant iis qui tunc rerum potiebantur, turpiter adulantes. Iidem vero suum ipsorum exitum prævidere ac sibi ipsis prædicere minime potuerunt. Quod quidem maximum argumentum est ad fraudem eorum convincendam. Nullus certe ex iis qui oraculorum causa olim in admiratione fuerant, splendidissimum communis omnium Servatoris in terras adventum, et cognitionis divinæ ab illo primum traditæ novam prædicationem unquam prædixit. Sed nec Pythius ipse, nec alius quisquam ex magnorum dæmonum numero, vastitatem suam præcivit; nec quis ipsos expugnaturus atque eversurus esset, vaticinatus est. Quis item ariolus aut vates, deorum quidem cultum novi cujusdam in terris adventu penitus extinctum iri prædixit; summi vero omnium rerum moderatoris notitiam universis hominibus tradendam esse? Quis hunc sanctum et religiosum principatum, quis hunc ipsum victorem, quis tropæa ab ipso contra dæmones ubique erecta, et excelsorum destructionem prævidit? Jam simulacra igni conflanda esse, et ex inutili specie in necessarios usus vertenda, quis heroum unquam pronuntiavit? Quis deorum, de stautis suis quæ conflantur et in tenues laminas non sine ludibrio conscinduntur, mentionem unquam fecit? Ubinam, quæso, erant illorum defensores, ut monumentis sibi consecratis, quæ ab hominibus destruebantur subvenire non possent? Ubinam sunt, qui bella antea concitabant, et qui nunc expugnatores suos in summa pace degentes conspiciantur? Ubinam sunt, qui illis tanquam diis confidebant, et inani persuasione animos suos extulerant; qui cum errorem quidem superstitionis suæ ad summum culmen evexissent, bellum vero injustum adversus veritatis propugnatores suscepissent, miseri misere perierunt? Ubinam gigantum catervæ contra Deum ipsum pugnantium? ubi draconum sibila, qui linguas suas acuentes adversus summum omnium moderatorem, voces impias emittebant? Enimvero illi,

potest τιμῆν τὰ πάτρια· nec vox ἀγάμασι recte conjungi potest cum θαλάμοις. Quare totum hunc locum libentius ita legerim: ἔθνη τε καὶ δῆμοι κατ' ἀγροῦς καὶ πάντα τόπον, ἥδη τε κατ' οἴκους ἐν αὐτοῖς αὐτῶν ταμείοις τε καὶ θαλάμοις, ἀγάμασιν αὐτοὺς ἐτίμων κατὰ τὰ πάτρια.

(29) *Ὁὐκ ἐγνώσαν προγῶναι.* Lego οὐκ ἐδύναντο προγῶναι.

(30) *Ἐν ὕψηλῶν.* Vox est sacræ Scripturæ, libro III Regum, cap. XII et XIII. Sic autem dicuntur simulacra dæmonum, eo quod fere in excelsis locis colerentur.

τῆς δ' εὐσεβείας αὐτοῖς ὁ καρπός, οὐ τὰ νῦν ὀφθαλμοῖς ὁρώμενα τῆς πρὸς ἀλλήλους ὑπῆρχεν εἰρήνης, πάντα δὲ τάναντία τούτοις, πόλεμοι, καὶ μάχαι, καὶ στάσεις· αἷς διὰ παντὸς τοῦ βίου κατατριβόμενοι, αἵμασι καὶ φόνοις ἐμφυλοῖς τὰς ἑαυτῶν ἐπλήρου χώρας· οἱ δὲ τ' αὖ πρὸς αὐτῶν τιμώμενοι, μαντεῖαν μὲν καὶ χρησμούς καὶ μελλόντων προγνώσεις, σὺν κολακείᾳ πολλῇ τοῖς τότε κρατούσιν ἐπηγγέλλοντο, τὸν δὲ σφῶν βλεθρον οὐκ ἐγνώσαν προγῶναι (29), οὐδὲ προφῆσαι σφίσιν αὐτοῖς· ὁ δὲ καὶ μέγιστον γένοιτ' ἂν δείγμα τοῦ τῆς ἀπάτης ἐλέγχου. Οὐδεὶς γοῦν πώποτε τῶν ἐπὶ χρησμοῖς πάλαι θαυματούμενων, τὴν εἰς ἀνθρώπους ἐκλαμψιν τοῦ κοινοῦ Σωτῆρος προηγόρευσε, οὐδὲ τὸ νέον κήρυγμα τῆς ὑπ' αὐτοῦ προβληθείσης θεογονίας· ἀλλ' οὐδ' αὐτὸς ὁ Πύθιος συνῆκεν, οὐδ' ἕτερος τῶν μεγαλοδαιμόνων τὴν οἰκίαν ἐρημίαν, οὐδὲ τὸν πολιορκητὴν ἐθέσπισεν, οὐδὲ τὸν αὐτῶν καθαιρέτην ἐμαντεύσατο. Τίς δὲ χρησμοῦδος ἢ μάντις, τὰ μὲν αὐτῶν σεμνὰ νέου τινὸς ἐπιφανέντος τῷ βίῳ σθεσθήσεσθαι, τὴν δ' εἰς τὸν πάντων Βασιλέα γνώσιν τε καὶ εὐσέβειαν πᾶσιν ἀνθρώποις παραδοθήσεσθαι προηγόρευσε; Τίς τὸ σεμνὸν τοῦτ' καὶ θεοσεβῆ βασιλείου, αὐτὸν τε τὸν καλλίνεκον ἡμῶν, τὰ τε κατὰ δαιμόνων αὐτῶ πανταχοῦ γῆς ἀνεγχερόμενα τρόπαια, καὶ τῶν ὑψηλῶν (30) τὸν ἀφανισμόν προέγνω; Τὴν δὲ διὰ πυρὸς χωνεῖαν, καὶ τὴν ἐξ ἀχρήστου ιδέας εἰς ἀναγκαίας χρήσεις τῶν ἀψύχων μεταβολὴν, τίς πώποτε ἡρώων διεστείλατο; Χωνευομένων δ' αὐτοῖς τῶν ξοάνων, εἰς λεπτόν τε γελωίως κατακοπτομένων (31), τίς πώποτε θεῶν ἐμνημόνευσε; Ποῖ δ' ἦσαν οἱ τούτων ἀρωγοί, μὴ οὐχὶ ἐπαμύνειν τοῖς αὐτῶν ἀφιερώμασιν ὑπ' ἀνθρώπων ἀφανιζομένοις; Ποῖ ποτ' ἦσαν οἱ τοὺς πολέμους τὸ πρὶν ἐνεργούντες, τοὺς σφῶν πολιορκητὰς ἐν βαθυτάτῃ διατελοῦντας εἰρήνην θεώμενοι; Ποῖ δὲ οἱ τούτοις ὡς θεοὶς ἐπιθαρσύντες, καὶ πεποιθήσει ματαίᾳ τοὺς λογιζομένους ἐπαιρόμενοι, οἱ τὴν μὲν πλάνην (32) εἰς ὕψος ἐγείραντες, πόλεμον δ' ἀκήρυκτον κατὰ τῶν προμάχων τῆς ἀληθείας ἀράμενοι; Κακῶς κακῶς ἀπολώλασι. Ποῖ δὲ τὸν τῶν θεομάχων γιγάντων στίφος, καὶ τῶν δρακόντων τὰ συρίγματα, οἱ τὰς γλώττας ἀκονήσαντες, φωνὰς ἀθέους κατὰ τοῦ παμβασιλέως ἤφρισαν; Ἄλλ' οἱ μὲν τῷ Βασιλεῖ τῶν ὄλων πεπολεμημένοι, πολυπληθεῖα θεῶν θαρρῶντες, σὺν πολλῇ δυνάμει χειρὸς στρατιωτικῆς ἐπέησαν, νεκρῶν εἰδωλα καμνόντων (33), ἐν ἀψύχοις ἀγάμασι προβλημένοι· ὁ δ' εὐσεβείας θώρακι πεφραγμένος, τὸ σωτήριον καὶ ζωοποιὸν σημεῖον, ὡσπερ τι φρόδιτρον

(31) Vulg. *εἰς λεπτόν τε κατακοπτομένων.* Procul dubio scribendum est κατακοπτομένων, quod non vidit Christophorus.

(32) Vulg. *οἷς τὴν μὲν πλάνην.* Hucusque lacuna erat in cod. Fuk. qui hunc locum ita exhibet: οἷς οὖν τὴν μὲν πλάνην. Ego primam vocem delendam puo.

(33) *Νεκρῶν εἰδωλα καμνόντων.* Scribe καμνόντων, ut legitur in lib. I *De vita Constantini*, cap. 33, ubi hæc ad verbum repetuntur. Paulo post etiam scribe *χαριστήριον ἀποδιδούς εὐχὴν τῇ τῆς νίκης αἰτίᾳ*, ut legitur in eodem loco, et in codice Fuk.

καὶ κακῶν ἀμυντήριον, τῷ πλήθει τῶν ἐναντίων ἀντιπαρατάξας, ὁμοῦ τὴν κατ' ἐχθρῶν καὶ κατὰ δαιμόνων νίκην ἀπηνέγκατο· εἴτ' εὐγνώμονι λογισμῷ χαριστήριον ἀποδοῦς εὐχὴν τῷ τῆς νίκης αἰτίῳ, φωνῇ μεγάλη καὶ στήλαις, ἅπασιν ἀνθρώποις τὸ νιχοποιὸν ἀνεκέρυττε σημεῖον, μέση τῇ βασιλευσύῃ πῶλοι μέγα τρόπαιον τοῦτ' ἐπὶ πάντων πολεμίων ἐγειράς, διαβήθη τε ἀνεξάλειπτον σωτήριον τοῦτ' σημεῖον, τῆς Ῥωμαίων ἀρχῆς καὶ τῆς καθόλου βασιλείας φυλακτῆριον κηρύττων εἰδέναι· τοῦτο μὲν ἔη γνωρίζειν ἅπαντας ἐδίδασκεν ἀνθρώπους, καὶ πρὸ γὰρ πάντων τὰ στρατιωτικά, οἷς δὴ μάλιστα χρῆναι, μὴ δόρασι καὶ παντευχίαις, μηδ' ἀλκῆ σωματῶν τὰς ἐλπίδας ἐξάπτειν, τὸν δ' ἐπὶ πάντων θεὸν εἰδέναι, τὸν παντὸς ἀγαθοῦ καὶ αὐτῆς νίκης δοτήρα. Οὕτω δὲ βασιλεὺς αὐτὸς, ὡς τῆς παραδόξου ἀκοῆς, λόγων εὐκτηρίων διδάσκαλος τῷ αὐτοῦ στρατῷ καθίστατο, εὐχὰς τε εὐσεβεῖς· θεσμοὶς ἀκολούθως παρεδίδου θεοῖς, ἄνω μὲν αἶφροντας εἰς οὐρανὸν μετώρους τὰς χεῖρας, ἀνωτάτω δ' ἐπὶ τὸν οὐράνιον Βασιλέα τοὺς τῆς διανοίας παραπέμποντας ὀφθαλμοὺς, κάκεινον ταῖς εὐχαῖς νίκης δοτήρα, σωτήρα, φύλακα τε καὶ βοηθὸν ἐπιβουμένους· καὶ μὴν καὶ ἡμέραν εὐχῶν ἡγεῖσθαι κατάλληλον, τὴν κυρίαν ἀληθῶς καὶ πρώτην ὄντως (34) Κυριακὴν (35) τε καὶ

(34) Καὶ πρώτην ὄντως. Diem Dominicum vocat primum, non solum eo quod sit dies primus hebdomadis, sed etiam eo quod hic fuit primus sæculi dies. Unde merito natalis mundi dies appellari potest. Porro dies dominicus non solum primus, verum etiam octavus dicitur. Augustinus in lib. 1 *De sermone Domini in monte*, cap. 11 : *Hæc octava sententia quæ ad caput redit, perfectumque hominem declarat, significat fortasse et circumcisione octava die in Veteri Testamento; et Domini resurrectione post Sabbatum, quod est utique octavus, idemque primus dies.* Idem ante Augustinum dixerat Hilarius in *Prologo commentariorum in Psalmos*, ubi de septenario numero disserens hæc ait : *Quem tamen octoas, quia dies eadem prima quæ octava, secundum evangelicam plenitudinem in ultimo Sabbato adjecta consummat.* Et paulo post : *Quod ipsum extrinsecus etiam in diebus Dominicis est constitutum, qui ultra Sabbati numerum per plenitudinem evangelicæ prædicationis accedunt. Namque cum in septimo die Sabbati nomen sit et observantia constituta, tamen nos in octava die, quæ et ipsa prima est, perfecti Sabbati festivitate lætamur.* Sed et Theophilus episcopus Alexandriæ in allocutione cum dies Theophaniorum incidisset in diem Dominicum, sic ait de die Dominico : Καὶ τὸ ἔθος καὶ τὸ πρόπον ἡμᾶς ἀπαιτεῖ πᾶσαν Κυριακὴν τιμᾶν, καὶ ἐν ταύτῃ πανηγυρίζειν, ἐπειδὴ περ ἐν ταύτῃ ὁ Κύριος ἡμῶν Ἰησοῦς Χριστὸς τὴν ἐκ ἵερῶν ἀνάστασιν ἡμῶν ἐπυρτάνευσεν· διὸ καὶ ἐν ταῖς ἱεραῖς Γραφαῖς, καὶ πρώτην κέκληται, ὡς ἀρχὴ ζωῆς ἡμῶν ὑπάρχουσα καὶ ὁδόσ, ἃτε ὑπερβέβηχεν τὸν τῶν Ἰουδαίων σαββατισμὸν, id est, *Et consuetudo et officii ratio a nobis postulat, ut diem Dominicum honoremus, eumque festum habeamus; cum eo die Dominus noster Jesus Christus resurrectionem ex mortuis nobis comparaverit. Unde hic dies in sacris Litteris et primus appellatur, utpote qui vitæ auctor atque initium nobis exsistat : et octavus, utpote qui Judæorum Sabbatum supergredietur.* Citantur hæc Theophili verba in *Typico sancti Sabæ*, et apud Balsamonem in *Collectione canonum*. Quibus adde Isidorum et Bedam in libro *De divinis officiis*, ubi agunt de die Dominico. Idem scribit Stephanus

A summi omnium imperatoris seipsos hostes professi, deorum freti multitudine, cum ingentibus armatorum copiis irruebant; mortuorum simulacra in statuis anima destitutis præferentes. Hic vero noster imperator lorica pietatis indutus, cum salutare ac vivificum signum, tanquam terculamentum et malorum propugnaculum hostium multitudini opposuisset, de hostibus pariter ac demonibus victoriam reportavit. Posthæc gratum animum suum ostendens, precibus cum gratiarum actione Deo qui victoriæ auctor fuerat persoluit; clara voce et monumentis statuarum erectis, triumphale signum cunctis hominibus prædicavit; in medio urbis regiæ insigne hoc tropæum contra omnes hostes statuens; cunctisque diserte præcipiens, ut hoc salutare signum quod nulla unquam ætas deletura est, imperii Romani, id est orbis totius præsidium agnoscerent. Atque hoc tum universos homines docuit, tum in primis milites. Neque enim eos in hastis armisque, nec in corporis robore spem ponere oportere; sed summum Deum, omnium honorum ipsiusque adeo victoriæ largitorem agnoscere. Sic imperator (a rem pene incredibile!) exercitui suo precationum magister ipse atque institutor fuit, piæque ipsis preces divinis

Gobarus, cap. 29. Ad hunc morem fortasse referendum est, quod Græci dies hebdomadis plerumque referunt non ad Dominicam diem quæ præcessit, sed ad Dominicam sequentem. Nam post Dominicam filii prodigi, quæ est Dominica nona ante Pascha, dies qui proxime sequebantur, nempe feria secunda, tertia, quarta et deinceps, dicebantur a Græcis ἡ δευτέρα τῆς ἀποκρέου, ἡ τρίτη, etc., usque ad Dominicam sequentem, quæ dicebatur Dominica τῆς ἀποκρέου: et hæc hebdomas dicebatur ἑβδομας τῆς ἀποκρέου. Post Dominicam autem τῆς ἀποκρέου, feria secunda quæ proxime sequebatur, vocabatur τῆς τυρινῆς vel τυροφάγου, et sic reliqui dies totius hebdomadis, usque ad sequentem Dominicam, quæ eodem nomine vocabatur ἡ κυριακὴ τῆς τυρινῆς. Idem observare licet in reliquis Dominicis usque ad diem Paschæ. Nam post Dominicam τῆς τυρινῆς, feria secunda dicebatur sanctorum jejuniorum: totaque hebdomas ita dicebatur usque ad sequentem Dominicam, quæ eodem nomine erat insignita. Denique ἑβδομας μεγάλη, quam nos sanctum vocamus, relertur ad Dominicam sequentem Paschæ, ut patet ex *Typico sancti Sabæ*, cap. 31. Cyrillus quoque in sermonibus paschalibus, hebdomadam Paschæ, quam nos hodie sanctam hebdomadam vocamus, semper ordinat a feria secunda et sequente Dominica Paschæ eam terminat. Nec aliter Theophilus in epistolis paschalibus.

(35) Κυριακὴν. Antiquissima est appellatio diei Dominicæ, et ab ipsis apostolorum temporibus. Certe in Apocalypsi Joannis mentio fit diei Dominicæ. Verum quod hic et in *Constantini Vita* dicit Eusebius, diem Dominicum precationibus et conventibus ecclesiasticis, peculiariter dictum fuisse, id paulo serius institutum fuisse mihi videtur. Nam primi quidem Christiani qui post ascensum Domini crediderant, quotidie conveniebant, orationibus et cuiusquemodi pietatis officiis vacantes, ut scribit Lucas in Actibus apostolorum. Postea vero cum gentiles certatim ad Christi fidem se conferrent, nec fideles possent quotidie in unum convenire, institutum est ab apostolis eorumque successoribus, ut saltem die Dominico fideles in

lægibus ac cæremoniis congruentes tradidit, ut manibus quidem in cælum sublatis, mentis autem oculis altius ad ipsam usque cœlestem regem erectis, illum victoriæ auctorem; illum Servatorem, custodemque et adiutorem in orationibus invocarent; utque diem precationibus congruum existimarent eum, qui revera primus et caput cæterorum, et qui vere dominicus est ac salutaris: quique lucis, vitæ, immortalitatis atque omnis boni vocabulo appellatur. Quinetiam ipse sibi tantorum honorum præceptor factus, in ipsis regiæ penetralibus Servatorem suum veneratur; et nunc precando, divinas implet leges ac cæremonias; nunc sacrarum Scripturarum auscultatione animum suum instituit. Præterea homines Deo consecratos, qui vitæ gravitate et reliquis virtutibus ornatu essent, ministros, et totius domus custodes ordinavit. Denique protectores et stipatores fidi, benevolentia armis muniti, imperatorem ipsum pietatis magistrum agnoscunt. Porro imperator triumphale illud signum colit, utpote latentem in eo vim divinitatis expertus. Etenim hostium agmina ab hoc signo in fugam versa, et invisibilium dæmonum exercitus profligati. Hoc signo insolentia eorum qui Deo bellum indixerant, compressa; et maledicorum atque impiorum linguæ constrictæ. Hoc signo barbaræ gentes subactæ, et superstitioni dæmonum cultus, fraudes ac ludibria convicta sunt. Huic 629 denique (quod omnium honorum caput ac summa est) imperator quasi debitum quoddam persolvens, ubique terrarum arcus triumphales erexit. Templâ item ac delubra in ejus honorem constituit, regali opulentia ac liberalitate: et oratoria construi, omnibus præcepit. Confestim igi-

ecclesiam convenirent. Qua de re illustris est locus Justini martyris in *Apologetico secundo* sub finem: Τῆ τοῦ ἡλίου λεγομένη ἡμέρα πάντων κατὰ πόλεις ἢ ἀγρούς μενόντων ἐπὶ τὸ αὐτὸ συνέλευσις γίνεται, id est, Die qui dicitur Solis, omnes tam qui agris, quam qui in urbibus degunt, in unum conveniunt, etc. Diem Solis dixit non Dominicum, quia Imperatores Romanos alloquebatur, qui solis quidem diem optime norant, Dominicum autem diem, quæ propria erat Christianorum appellatio, ignorabant. Idem paulo post repetit Justinus in dicto *Apologetico*. Consentit et Plinius in *Epistola ad Trajanum*: *Affirmabant, inquit, hanc fuisse summam vel culpæ suæ, vel erroris, quod essent soliti stato die ante lucem convenire, curmenque Christo quasi Deo canere*. Ubi per statum diem intelligit Dominicum. Proinde ex hoc Plinii loco colligitur, Christianos qui tunc in Bithynia debebant, die Dominico duntaxat convenisse. Alioqui statis diebus, non autem stato die convenire solitos dixisset Plinius. Quamquam hoc non tam ipsius Plinii testimonium est, quam Christianorum, qui id coram Plinio confessi sunt, ut ipse testatur. Præter Dominicum diem, Epiphanius in *Epilogo librorum contra hæreses* conventum quartæ et sextæ feriæ: Clemens vero in *Constitutionibus* conventum die Sabbati ab apostolis aiunt esse institutum. Verum quod ad stationes quartæ et sextæ feriæ pertinet, eas ex arbitrio pependisse, non sub lege præcepti cecurrisse, ex Tertulliano *De jejuniis* discimus. Sabbato vero licet Orientales convenire soliti sint, in ple-

σωτήριον, τὴν δὴ καὶ φωτὸς καὶ ζωῆς, ἀθανασίας τε καὶ ἀγαθοῦ πάντος ἐπιώνυμον (36)· ἄσπός τε ἑαυτοῦ διδάσκαλος (37) καταστάς ἀγαθῶν, ἐν αὐτοῖς βασιλικῶς ταμεῖος τὸν Σωτήρα γεναιῶν αὐτοῦ, ὧδε μὲν εὐχαῖς θεσμούς ἐξετέλει θεοῦς, ὧδε δὲ λόγων ἱερῶν ἀκοαῖς τὸν νοῦν ἐξεπαιδεύετο· διάκονοι δ' αὐτῷ καὶ ὑπὲρταί, Θεῷ καθιερωμένοι, βίου τε σεμνότητι καὶ ἀρετῇ κεκοσμημένοι ἄνδρες, φύλακες τοῦ παντὸς οἴκου καθίσταντο· καὶ δορυφόροι δὲ πιστοὶ σωματοφύλακες, τρόποις εὐνοίας ἀγαθῆς καθυπεπισημένοι, βασιλεῖα διδάσκαλον θεοσεβοῦς ἐπεγράφοντο βίου. Ὁ δὲ βασιλεὺς τὸν νικοποῖον εἶμα σημεῖον, ἔργω τὴν πεῖραν τῆς ἐν αὐτῷ θεότητος μαθῶν· καὶ γὰρ δὴ τούτῳ πληθῆ πολεμίου στρατιᾶς ὑπεχώρει, τούτῳ δυνάμεις ἀφανῶν δαιμόνων ἠλαύνοντο· τούτῳ θεομάχων μεγαλαυχία καθηροῦντο, τούτῳ δυσφήμων καὶ δυσσεβῶν γλώτται κατεσιγάζοντο· τούτῳ βάρβαρα φύλα καθυπετάττετο, τούτῳ παιδια δεισιδαίμονος ἀπάτης ἠλέγχοντο, τούτῳ τὸ πάντων ἀγαθῶν τέλος, οἷόν τι χρέος βασιλεὺς ἀποδοῦς, ἀπανταχοῦ γῆς στηλας ἐπινικίους ἰδρῦετο, πλουσία καὶ βασιλικῆ χειρὶ, νεὼς καὶ τεμένη, ἱερά τε προεκτήρια συνίστασθαι τοῖς πᾶσι διακελευόμενος· ὑψοῦτο δὲ παραρχῆμα (38) μέσαις αὐταῖς ἐπαρχίαις τε καὶ πόλεσι, βασιλικῆς μεγαλονοίας μεγαουργήματα, ἐν ὀλίγῳ τε ταῦτα κατὰ πᾶν ἔθνος διέλαμπεν, ἀθέου τυραννίδος τὸν ἔλεγχον ἐφελκόμενα· ὡ μὲν γὰρ ψυχῆς ἀπονοῖα πρὸ μικροῦ θεομαχεῖν ὀρμημένοι, κυρὸν δίκην λυτῶντες, κατὰ ἀψύχων οἰκοδομημάτων, ὅτι μὴ κατ' αὐτοῦ Θεοῦ ἡδύναντο, τοὺς θυμούς ἠφέσαν· εἴτ' ἐξ ὕψους εἰς ἕδαφος καταβύπτοντες, ἐξ αὐτῶν τε βάθρων ἀνασκάπτοντες τὰ προεκτήρια, ἐαλωκυίας ὑπὸ πολεμίων πόλεως παρεῖχον θέαν. Καὶ τοῦτ' ἦν αὐτοῖς τῶν κακῶν τὸ

risque tamen ecclesiis conventus habitos non fuisse, ex Epiphaniis, Socrate aliisque constat. Illustris est locus Hieronymi in *Epistolam ad Galatas*, cap. IV: *Ei ne inordinata congregatio populi fidem minueret in Christo, propterea dies aliqui constituti sunt, ut in unum omnes pariter venidemus. Non quo celebrior sit dies illa qua convenimus, sed quod quacunquē die conveniendum sit, ex conspectu mutuo lætitiæ major oriatur.*

(36) Φωτὸς καὶ ζωῆς... ἐπιώνυμον. Diem Dominicum a luce cognominatum esse dicit, non quod Solis dies vocaretur a gentilibus, sed quod dies sit Domini, quæ scilicet Dominus resurrexit, et nobis vitam lucemque donavit: quodque illo die Spiritum sanctum illuminatorem animorum nostrorum accepimus. Ita Clemens in sexto *Strom.* de Sabbato dixit: Ἐτοιμάζουσα τὴν ἀρχέγονον ἡμέραν, τὴν τῷ θεῷ ἀνάπαυσιν ἡμῶν· ἦν δὴ καὶ πρώτην τῷ θεῷ φωτὸς γένεσιν, ἐν ᾧ τὰ πάντα συνθεωρεῖται, εἰς, elegantissime, quæ brevitatis studio præmittit. Dies igitur lucis est Dominica, tum quod eo die lux primum creata est, tum quod eo die veritatis cognitionem accepimus per Spiritum sanctum, qui sub ignis imagine in fideles delapsus est et sine divisione divisus, ut ait ibidem Clemens.

(37) Ἀσπὸς τε ἑαυτοῦ διδάσκαλος, id est. non contentus aliis præcipere, ipse ea fecit quæ docet, juxta præceptum Evangelii.

(38) Vulg. Ἐψοῦτε δὲ παραρχῆμα. Legendum est ὑψοῦτο δὲ. Certe in codice Fuk. legitur ὑψοῦτο.

δράμα, δι' οὗ τὸ θεῖον ὡσπερ ἀμυνομένοι, τῆς φρε- A
νοδλαβείας αὐτίκα τὴν πείραν ἐλάμβανον· οὐπω δ'
οὖν αὐτοῖς βραχὺς διήει χρόνος, καὶ μιᾶ ῥοπῇ θε-
ηλάτου καταιγίδος ἀφανεῖς ἐποίηι, ὡς μὴ γένος, μὴ
σπέρμα, μηδὲ τι λείψανον τῆς αὐτῶν μνήμης, ἐν
ἀνθρώποις ἀπολειφθῆναι, ἄρδην δ' ἐν βραχεὶ τοὺς
πάντας, καίπερ εἰς πλήθος ἀφωρισμένους, θεηλάτους
μάστιξι τιμωρουμένους ἀποσθῆναι. Ἄλλ' οἷδε μὲν
θεομάχου λύτης τοιοῦτον εἱρανοτο τῆλος· ὁ δὲ τὸ
σωτήριον τρόπαιον προβεβλημένος μόνος αὐτὸς, οὐ
μὴν μόνος, συνόντος δὲ καὶ συμπράττοντος τοῦ μόνου
Βασιλέως, τῶν μικρῶ πρόσθεν ἐαλωκότων, τὰ
νέα πολὺ κρείττονα, τὰ δευτέρα, μακρῶ τῶν πρώτων
ἀπέφαινε τιμιώτερα, ὧδε μὲν τὴν ἐπώνυμον αὐτῶ
πάλιν διαφόροις Ἐκκλησίαις Θεοῦ φαιδρύων, ὧδε δὲ
τὴν Βιθυνῶν ἄρχουσαν, μεγίστην τιμῶν καὶ περι- B
καλλεστάτην (59)· τῶν δὲ λοιπῶν ἔθνῶν τὰς μάλιστα
κρατιστευούσας τοῖς ὁμοίαις ἐκόσμει· πάντων δ'
ἐξείρετα δύο τμήματα τῆς ἐώας ἀπολαβῶν, τὸ μὲν
ἐπὶ τοῦ Παλαιστίνων ἔθνους, ὡς ἂν ἐνθόνδε ζωοποιοῦ
νάματος πηγῆς δίκην ἀνομβρήσαντος εἰς πάντα, τὸ
δ' ἐπὶ τῆς ἀνατολικῆς μητροπόλεως ἣ τὴν ἐπώνυμον
Ἄντιόχου κοσμεῖ προσηγοῦσαν (40), τῇ δὲ μὲν ὡσπερ
ἐν κεφαλῇ τῶν τῆδε ἔθνῶν ἀπάντων, θεῖόν τι καὶ μω-
νογενὲς χρῆμα μεγέθους ἕνεκα καὶ καλλονῆς, ἀφιέρου,
μακροῖς ἔξωθεν περιδόλοις τὸν πάντα νεῶν περι-
λαμβάνων· εἴσω δὲ τὸ ἀνάκτορον εἰς ἀμήχανον
ἐπιέρων ὕψος, ἐν ὀκταέδρῳ μὲν σχήματι κατεποικί-
λεν· οἴκοις δὲ τοῦτο πλείοσιν, ἐξέδορας τε ἐν κύκλῳ
περιστοιχιάμενος, παντοίοις ἐστραγγάνω κάλλεσι. Τὰ C
δὲ μὲν οὖν ὧδε συντελεῖτο· τὰ δ' ἐπὶ τοῦ Παλαιστι-
νῶν ἔθνους, τῆς Ἑβραίων βασιλικῆς ἐστίας ἐν μέσῳ,
κατ' αὐτὸ δὴ τὸ σωτήριον μαρτύριον (41), οἶκον εὐ-
κτῆριον παμμεγέθη, νεῶν τε ἅγιον τῶ σωτηρίῳ ση-
μεῖον πλουσίως καὶ θαυμάσιον κατεκόσμει φιλοτιμίαις,
μνήμᾳ τε μνήμης αἰωνίου γέμον, αὐτὰ τὸ τοῦ μεγάλου
Σωτήρος τὰ κατὰ τοῦ θανάτου τρόπαια, λόγου
παντὸς κρείττοσιν ἐτίμα καλλωπίσμασι. Τρεῖς
δ' ἀπολαβῶν ἐν τῇδε χώρᾳ, τρισὶν ἄντροις μυστι-
κοῖς τετιμημέναις, πλουσίαις ταύτας οἰκοδομαῖς
ἐκόσμει, τῶ μὲν πρώτης θεοφανείας ἄντρον (42) τὰ
τῆς καταλλήλου νέμων τιμῆς, τῶ δὲ τῆς ὑστάτης

at in mediis provinciis ac civitatibus, eximia im-
perialis magnificentiae opera exstrui coepa; bre-
vique temporis spatio in omnibus provinciis
refulserunt, tyrannicae dominationis impietatem
aperte confutantia. Hi enim nuper praecipiti furore
ad bellum contra Deum gerendum impuls, instar
rabidorum canum, in aedificia sensu carentia,
quandoquidem in Deum ipsum non poterant, vim
omnem effuderant: et oratoria ab ipsis culmini-
bus ad solum usque disturbantes, ac fundamenta
ipsa eruentes, captae urbis imaginem spectanti-
bus praebuerant. Hujusmodi scelerum tragodia ab
illis acta est: in qua Deum ipsum oppugnare
aggressi, furoris sui illico ultionem senserunt. Vix
enim breve temporis spatium intercesserat, cum
B procella caelitus invecta, omnes uno momento ab-
ripuit atque delevit: adeo ut nec genus, nec so-
boles, nec ullum vestigium nominis eorum inter
homines relictum sit, sed omnes, licet numero
plurimi essent, verberibus divinitus indictis ex-
cruciati, funditus perierint. Et hi quidem furoris
sui quo adversus Deum insurrexerant, hujusmodi
exitum nacti sunt. Hic vero qui salutaris tropaei
praesidio munitus, solus in hostes irruerat; aut
potius non solus (aderat enim ipsi et auxilium
ferebat is qui solus est imperator) nova oratoria
longe praestantiora iis quae paulo ante expugnata
fuerant, exstruxit, et posteriora multo magnifi-
centiora prioribus effecit: nunc urbem nominis sui
variis Dei illustrans Ecclesiis; nunc urbem totius
C Bithyniae facile principem, amplissima et pulcher-
rime exornans basilica. Sed et in reliquis pro-
vinciis, urbes nobilissimas hujusmodi ornamentis
decoravit. Caeterum cum duo praecipua Orientis
loca elegisset, alterum in Palaestina, propterea
quod salutaris fidei rivus inde tanquam ex fonte
in omnes gentes exundavit; alterum in urbe to-
tius Orientis metropoli, quae ab Antiocho nomen
accepit: in hac quidem tanquam in vertice omnium
ejus tractus provinciarum, singulare quoddam opus
seu amplitudinem, seu decorem spectes, Deo con-
secravit. Quippe universum templum 630 longo

(39) *Μεγίστην τιμῶν καὶ περικαλλεστάτην.*
Scribendum est μεγίστην τιμῶν καὶ περικαλλε- D
στάτην. Subaudiatur enim ἐκκλησίᾳ, ut patet ex libro
tertio *De vita Constantini*, cap. 49. Ex quo item
corrigendum hic est κρατιστευούσας, quomodo etiam
legitur in codice Fuk.

(40) *Κοσμεῖ προσηγοῦσαν.* In libro III *De vita
Constantini*, cap. 49, pro verbo κοσμεῖ, legitur ἐ-
ληφεν. Certe mira haec locutio est, μητροπόλεως ἣ
τὴν ἐπώνυμον Ἄντιόχου κοσμεῖ προσηγοῦσαν. Ac
prima quidem fronte videri potest esse enallage,
pro ἣν ἐπώνυμος Ἄντιόχου κοσμεῖ προσηγοῦσα. Si
quis tamen rem diligenter attenderit, fatebitur id
ab Eusebio exaggerandi causa dictum esse. Tanta
enim amplitudo erat urbis Antiochiae, ut conditi-
onem suam Antiochum ornare potius, quam ornari
ejus nomine videretur.

(41) *Κατ' αὐτὸ δὴ τὸ σωτήριον μαρτύριον,* id
est, ad ipsum locum Domini sepulchri. Sic enim
Eusebius vocare solet sepulcrum Domini, ut patet

ex lib. III *De vita Constantini*, cap. 26 et 32, μαρ-
τύριον proprie dicitur locus in quo conditae sunt
martyrum reliquiae. Latini similiter confessionem
dixerunt, quod idem est ac μαρτύριον. Μάρτυς enim
Latine confessor dicitur. Ita confessionem sancti
Petri apud Anastasium legimus. Infra cap. 41,
Eusebius vocat τῆς σωτηρίου ἀθανασίας μαρτύ-
ριον.

(42) *Ἔντρον μὲν πρὸ τῆς θεοφανείας ἄντρον.*
Legendum est τῶ μὲν πρώτης θεοφανείας. Sequitur
enim τῶ δὲ τῆς ὑστάτης ἀναλήψεως, etc. Porro in
libro III *De vita Constantini*, cap. 40, duas tantum
speluncas memorat, cum tamen tres hic recensent.
Nimirum illic sermo erat de Helena, quae in Beth-
lehem et in Oliveti monte ecclesias aedificavit. Hic
vero de Constantino agitur, qui in loco Domini
sepulchri magnificentissimam construxit ecclesiam:
cui etiam ecclesias illas ab Helena aedificatas me-
rito attribuit Eusebius, utpote quae ipsius sumptibus
essent exstructae.

extrinsecus ambitu circumscripit; interius vero basilicam ipsam ad summam erexit altitudinem, eamque octaedri forma constructam varie exornavit, et plurimis undique cubiculis et exhedris circumdatam, diversis cujusque generis ornamentis venustavit. Et hæc quidem confecta sunt in hunc modum: in provincia autem Palæstina, apud civitatem quæ Hebræorum regia quondam sedes fuit, in ipso urbis meditullio, ad locum Dominici sepulcri, basilicam immensæ amplitudinis, et ædem sacram in honorem sanctæ crucis omni magnificentiæ genere exornavit. Et monumentum Servatoris sempiterna memoria dignum, illiusque tropæa contra mortem erecta, ornamentis quæ dicendo exprimi nequeunt, decoravit. Cumque tria elegisset loca tribus sacris et mysticis speluncis honorata, singula magnificis ædificiis ornavit: ei quidem speluncæ in qua Deus primum apparuit, congruum honorem impendens; in altera autem, ultimæ illius assumptionis in montis vertice illustrans memoriam: in illa vero spelunca quæ inter utramque media est, Servatoris nostri certamina et victoriam extollens. Has omnes speluncas imperator magnifice exornavit, salutarem crucis signum universis hominibus prædicans. Porro hoc signum imperatori mercedem pietatis rependens, totam ipsius domum et imperium amplificat, regni que tempus multis annorum circulis confirmat; optimis liberis ejusque generi et eorundem posteris virtutis fructus ac præmia reservans. Atque hoc maximum est argumentum potentiæ ejus qui ab imperatore colitur Dei, quod rectam justitiæ lancem paribus utrinque momentis librans, utrique parti congruam mercedem attribuit. Nam illos quidem qui sacras ædes expugnaverant, impietatis pœna e vestigio insecuta est. Quippe omnes illico sine stirpe, sine domo, sine lare, e medio sublatis sunt. Hic vero qui Dominum suum omni genere pietatis colit atque observat; et nunc basilicas in honorem ejus insruat, nunc donariis ubique terrarum consecratis illum subditis suis commonstrat, jure merito eam familiæ, imperii ac generis suis servatorem custodemque habere cernitur. Hoc modo Dei gesta, per divinam salutaris signi virtutem omnibus innotuerunt.

CAPUT X.

De quo signo plurima dici possunt, quæ norunt ii qui sacre theologiæ mysteriis initiati sunt. Est enim hoc revera salutare **631** signum, dictum quidem mirandum; intellectu autem ipso longe admirabilis: quo pacto conflictas jam inde a priscis temporibus de diis fabulas, simul atque in terris visum est, per seipsum obscuravit; ac tenebras quidem atque errorem oblivioni tradidit; intellectualem vero lucem, quæ hominum animos illustraverat, unum scilicet ac verum Deum, omnibus patefecit. Itaque nunc omnes ad meliora conversi, mortuorum quidem simulacrorum vultus conspuunt, et impios dæmonum ritus conculcant, et vetustum errorem a majoribus propagatum irrident. Contra vero sacrosanctæ fidei scholis constitutis, omnes tanquam salutaris disciplinæ præ-

(43) Vulg. τὸν δὲ τῆς εὐσεβείας. Scribo meo periculo τὸ δὲ, supple σημείον. Quod interpret cum non animadvertisset, turpiter lapsus est. Emendationem nostram confirmat codex Fuk. Paulo post lego cum interprete χρόνον τε βασιλείας, etc., nisi malis legere οἶκον ἅπαντα καὶ χρόνον αὖξει, θρόνον τε βασιλείας, etc., quod rectius mihi videtur. Neque enim satis eleganter dicitur θρόνον αὖξειν.

(44) Vulg. καὶ αὐτῷ γένοι. Legendum est αὐ-

ἀναλήψεως τὴν ἐπὶ τῆς ἀκρωρείας μνήμην σεμνῶν, τῷ δὲ μέσω τοῦ παντός ἀγῶνος τὰς σωτηρίου ἀνυψῶν νίκας· ταῦτα δὴ πάντα βασιλεὺς ἐκόσμη, τὸ σωτήριον εἰς ἅπαντας ἀνακηρύττων σημείον· τὸ δὲ τῆς εὐσεβείας (43) αὐτῷ τὰ ἀμοιβαῖα δωρούμενον, οἶκον ἅπαντα καὶ θρόνον αὖξει, θρόνον τε βασιλείας, μακρὰς ἐτῶν περιόδους κρατύνει. παισὶν ἀγαθοῖς καὶ αὐτοῦ γένει (44), διαδοχαῖς τε τούτων, τοὺς τῆς ἀρετῆς καρποὺς ταμειούμενον· καὶ δὴ τοῦτ' ἦν τὸ μέγιστον τῆς τοῦ τιμωμένου δυνάμειος δείγμα, ὅτι δὴ δικαιοσύνης ἐξίσου νέμων τὰ τάλανα, τὴν καταξίαν ἀμοιβὴν ἐκατέρωθι τάγματι προσῆγε. Διὸ τοῖς μὲν τοὺς εὐκτηρίους οἴκους πολιορκήσασαι, παραπόδας εἶπετο τὰπίχιρα τῆς δυσσεβείας, ἄρριζοί τε καὶ ἄοικοι, ἀνέστιοί τε καὶ ἀφανεῖς καθίσταντο παραχρῆμα· ὁ δὲ τὸν αὐτοῦ δεσπότην παντοίοις τρόποις εὐσεβείας τιμῶν, καὶ τοτὲ μὲν οἴκους αὐτῷ βασιλικούς ἀνυψῶν, τοτὲ δὲ τοῖς ἅπανταχοῦ γῆς ἀφιερῶμασι, τοῖς ἀρχομένοις ἀναφαίνων, εἰκότως αὐτὸν οἴκου, βασιλείας, καὶ γένους σωτήρα καὶ φρουρὸν εὖρατο. Ὡδὲ Θεοῦ κατεφαίνοντο πράξεις, δι' ἐνθέου ἀρετῆς τοῦ σωτηρίου σημείου.

B

ΚΕΦΑΛΑΙΟΝ Γ'.

Ὁὐ δὴ περί μακρὸς ἂν εἴη λόγος, μύσταϊς θεολόγων ἀνδρῶν (45) παραδεδομένος· καὶ γὰρ ἦν τοῦ σωτήριον ἀληθῶς, θαῦμα μὲν εἰπεῖν, πολὺ δὲ θαυμάσιον ἐννοῆσαι· ὡς πάντα μὲν τὰ ἐξ αἰῶνος περὶ Θεῶν ἐψευσμένα, μόνον ἐπὶ γῆς ἐκάλυψεν ὀφθῆν, καὶ σκότῳ μὲν καὶ λήθῃ παραδέδωκε τὴν πλάνην, φῶς δὲ νοερὸν ψυχῶν ἀνθρώπων ἐκλάμψαν, τὸν μόνον ἀληθῆ τοῖς πᾶσιν ἀνεκάλυψε Θεόν· διὸ δὴ πᾶς ἐπὶ τὸ κρεῖττον μεταβαλὼν, νεκρῶν μὲν εἰδώλων καταπτύει προσώποις, πατεῖ δ' ἄθεσμα δαιμόνων θέσμια, καὶ παλαιᾶς ἀπάτης πατροπαραδότου καταγελά· λόγων δ' ἱερῶν ἅπανταχοῦ διατριβὰς ἄνθρωποι συστησάμενοι, ὡς σωτηριοὶ μαθήμασιν ἐκπαιδεύονται, ὡς ἂν μηκέτι τὴν ὀρωμένην σαρκὸς ὀφθαλμοῖς ἐπιτοῆσθαι χτίσιν, μηδ' ἄνω βλέποντας ἧλιον καὶ σεληνὴν καὶ ἀστέρους, μέχρι τούτων ἰστᾶναι τὸ θαῦμα, τὸν δὲ

D

τοῦ. Non otiose autem Ensebius post mentionem liberorum Constantini, addidit etiam ejus genus: ob Dalmatium scilicet et Hanniballianum, qui erant ex genere Constantini, utpote fratris ejus filii.

(45) Μύσταϊς θεολόγων ἀνδρῶν. Interpretes vertit, iis qui se sacrarum Litterarum professioni consecraverint, quod non probo; μύσταϊς sunt initiati, qui mysteria perceperunt. Θεολόγοι vero sunt qui alios initiati et mysteria iis tradunt.

ἑαυτῶν ἐπέκεινα, τὸν ἀφανῆ καὶ ἀόρατον, κτίστην ἅλων ὁμολογεῖν, μόνον αὐτὸν σεβεῖν δεδιδαγμένους. Τσοῦτων δὴτα παραίτιον ἀγαθῶν ἀνθρώποις, τὸ μέγα τοῦτι καὶ παράδοξον ἀναπέφανται σημεῖον· δι' οὗ τὰ μὲν οὐκ ἔστιν, ὅσα φαῦλα, τὰ δὲ πρὶν οὐκ ὄντα, νῦν παρὰ τοῖς πᾶσιν ἀκτίσιν εὐσεβείας ἐκλάμπει· λόγοι δ' οὖν καὶ μαθήματα καὶ προτροπαὶ σύμφωνοι καὶ θεοσεβοῦς βίου, εἰς ἐξάκουστον πᾶσιν ἔθνεσι κηρύττονται, κηρύττει τε βασιλεὺς αὐτός· τὸ δὲ μέγιστον θαῦμα, ὅτι δὴ τοσοῦτος βασιλεὺς μεγίστη φωνῇ τῷ παντὶ κόσμῳ, οἷά τις ὑποφῆτης τοῦ παμβασιλέως Θεοῦ κέκραγε, πάντας ὁμοῦ τοὺς ὑπ' αὐτῷ ποιμαινομένους, ἐπὶ τὴν τοῦ ὄντος γνώσιν ἀνακαλούμενος· καὶ δὴ μέσοις βασιλείων οἴκοις, οὐκ ἔθ' ὡς τὸ πρὶν (46), ἀνδρῶν ἀθέων φλήγαφοι, ἱερεῖς δὲ καὶ θιασῶται Θεοῦ, βασιλικῶς ὕμνοις εὐσεβεῖα σεμνυόμενοι πανηγυρίζουσι, Θεὸς τε εἰς αὐτὸς ὁ τῶν ὅλων βασιλεὺς, εἰς ἅπαντας καταγγέλλεται ἀγαθῶν τε λόγος εὐαγγελικὸς, τῷ τοῦ παντὸς βασιλεῖ τὸ τῶν ἀνθρώπων συνάπτει γένος, ἴλεω καὶ φίλον τὸν ἐπουράνιον Πατέρα τοῖς κατὰ τὴν γῆν υἱοῖς εὐαγγελιζόμενος· χοροὶ τε παντοίας ψαλμοῖς ἐπινικιοῖς γεραιοῦσι, καὶ πᾶν τὸ θνητὸν συνηχεῖ γένος τοῖς κατ' οὐρανὸν ἀγγελικοῖς θιάσοις· ψυχὰι τε λογικαῖ, δι' ὧν περιβέβληνται σωμάτων ὡσπερ διὰ μουσικῶν ὀργάνων, τοὺς πρέποντας ὕμνους αὐτῷ καὶ τὰς θεοφιλεῖς ἀναπέμπουσι θεολογίας, ὁμοῦ τε τοῖς κατ' ἀνατολὰς οἰκούμεσιν οἱ τὰ πρὸς δυσμὰς λαχόντες, ὑπὸ μίαν καιροῦ ῥοπήν τοῖς αὐτοῦ μαθήμασιν ἐκπαιδεύονται· τοῖς τε κατὰ μεσημβρίαν οἱ τὴν ἀρκύσαν διειληφότες λῆξιν, σύμφωνα κελαιδοῦσι μέλη, τοῖς αὐτοῖς τρόποις τε καὶ λόγοις, τὸν θεοσεβῆ μεταδιώκοντες βίον, καὶ ἕνα μὲν τὸν ἐπὶ πάντων Θεὸν ἀνευφημοῦντες, ἕνα δὲ τὸν μονογενῆ Σωτῆρα, πάντων αἴτιον ἀγαθῶν ἐπιγραφόμενοι, ἕνα δὲ καὶ τὸν ἐπὶ γῆς διορθωτὴν βασιλέα, παῖδάς τε τούτου θεοφιλεῖς γνωρίζοντες· ὁ δ' οἷα σοφὸς κυβερνήτης, ὑψιζυγος, ὑπὲρ πηδαλίων ὀχοῦμενος (47), εὐθεία τε περαίνων οἰακίζει, οὐρίῳ πνεύματι τοὺς ὑπ' αὐτῷ πάντας, ἐπὶ τὸν ἀσφαλῆ καὶ γαληνὸν ναυστολῶν ὄρμον· Θεὸς δὲ αὐτὸς ὁ μέγας βασιλεὺς, ἄνωθεν αὐτῷ δεξιὰν χεῖρα προτείων, τέως μὲν ἀπάντων ἐχθρῶν καὶ πολεμίων νικητὴν αὐτὸν καθίστησι, μακρὰς ἐτῶν περιόδοις τὸ τῆς βασιλείας ἐπαύξων κράτος· μέλλει δὲ καὶ κρεῖττόνων ἀποφαίνειν κοινωνῶν ἀγαθῶν, ἔργοις εἰς αὐτὸν τὰς οἰκείας πιστοῦμενος ἐπαγγελίας, ἃς οὐκ ἔθ' ὁ παρῶν καιρὸς ἐπιτρέπει λέγειν· μένειν δὲ χρῆ τὴν ἐκεῖσε πορείαν, ὅτι δὲ θνητοῖς ὁμμάσι, σαρκὸς τ' ἀκοαῖς οὐκ ἔχει φύσιν τὰ θεῖα καταλαμβάνεσθαι.

(46) Vulg. οὐκ ἔθος τὸ πρὶν. Scribo οὐκ ἔθ' ὡς τὸ πρὶν ἀνδρῶν ἀθέων φλήγαφοι. Sophistas gentilium intelligit, qui in ejusmodi decennialibus festivitibus panegyricos imperatoribus dicebant. Talis est Nazarii panegyricus Constantino dictus in tertiis quinquennialibus, seu quinto decimo imperii ejus anno, et quinquennialibus Caesarum. Talis item Themistii oratio in Valentis quinquennialibus. Sed et Claudius Mamertinus orationem præparaverat quinquennialibus Maximiani Herculii, ut ipse testa-

tur. In codice Fuk. legitur οὐκ ἔθος τὸ πρὶν.

(47) Vulg. ὑπερπιδῶ αλωνοχούμενος. Hic locus corruptissimus, quem tamen levi negotio mihi videretur emendasse. Scribo igitur ὅδ' οἷα σοφὸς κυβερνήτης ὑψιζυγος ὑπὲρ πηδαλίων ὀχοῦμενος, etc., id est, sublimis supra gubernaculum sedens. At interpres nescio quid de ævo somniavit. Mox scribe εὐθεία τε περαίνων ex codice Fuk.; sic enim infra loquitur Eusebius.

omnium imperator dextram ipsi ab alto porrigens, hactenus quidem omnium inimicorum et hostium victorem eum præstat, et multis annorum circulis imperii robur amplificat. Sed longe præstantiorum honorum participem eum præterea facturus est, et promissa sua rebus ipsis ei approbaturus. Quæ quidem promissa præsens tempus adhuc commemorari non patitur: sed expectandus est ex hac vita discessus: quandoquidem mortalibus oculis et carnis auribus, divina comprehendendi nullatenus possunt.

CAPUT XI.

Age vero, Victor Maxime Constantine, tibi nunc in hoc imperiali de summo omnium imperatore conscripto libro, arcanorum sermonum mysteria tradamus; non quo te doceamus qui divinitus institutus es: nec quo arcana tibi retegāmus, cui Deus ipse multo ante sermones nostros, non ab hominibus nec per hominem aliquem, sed per ipsum communem omnium Servatorem, perque divinitatis suæ præsentiam quæ tibi sæpius affulsit, occulta sacra aperuit ac nudavit; sed ut rudes et ignaros homines, ad veritatis notitiam perducamus, tuorumque pie et religiose factorum causas ac rationes, ignorantibus suggeramus. Nam ea quidem quæ in honorem et cultum summi omnium imperatoris Dei, tua eximia virtus per universum terrarum orbem quotidie gerit, omnium mortalium sermone celebrantur. Quæ vero in nostro solo (Palaestinam provinciam intelligo) in eaque urbe ex qua tanquam ex fonte salutaris sermo in omnes homines exundavit, custodi ac servatori tuo consecrasti grati **633** animi monumenta; et quæ in oratoriorum ædificiis et ædium sacrarum dedicationibus erexisti tropæa victoriæ de morte reportatæ; excelsa, inquam, illa et pulcherrima imperialis magnificentiæ opera, vere imperialia, circa salutare immortalis vitæ monumentum exstructa, non omnibus conspicuam et manifestam causam habent. Quippe hi quidem qui cœlesti divini Spiritus virtute illustrati sunt, causam ipsam sciunt atque intelligunt; teque ob consilium illud, eumque impetum animi quem non sine divino quodam motu sumpstisti, merito mirantur ac beatum prædicant. Qui vero rerum divinarum imperiti sunt, opus illud

(48) Ἐν τῷ βασιλικῷ τῷδε. Rhetores Græci βασιλικούς λόγους vocabant orationes de laudibus imperatorum, quas Latini panegyricas appellare solent. Earum methodum tradit Alexander rhetor in libro *Περὶ ἐπιδεικτικῶν*, cap. 1, quod inscribi debet *Περὶ βασιλικῶν λόγων*. Exstat hic liber inter rhetores Græcos ab Aldo editos, pag. 613; sed cum Menandri rhetoris libro qui ejusdem argumenti est, male confusus. Porro in dicto capite Alexandri, citatur oratio Callinici sophistæ celeberrimi hoc titulo *Μέγας βασιλικός*, in laudem imperatoris Philippi, ni fallor, conscriptus. Id autem ex eo conjicio, quod Philippus arabs perinde ac Callinicus fuit, et ignobili genere ortus: cujusmodi fuisse imperatorem illum cui Callinicus eam orationem dixit, testatur Alexander. Tempus etiam egregie convenit, cum Callinicus principatu Gallieni vixerit, teste Suida. Exstat etiam Libanii βασιλικός, in honorem Constantii et Constantis ab eo scriptus, cum esset Nicomediæ. Ad has igitur orationes alludens Eusebius, orationem hanc vocat βασιλικὸν σύγγραμμα. Sic in superiore capite βασιλικούς ὕμνους πανηγυρίζουσι dixit, eodem alludens, quod interpret non intellexit. Sed et illud notan-

A ΚΕΦΑΛΑΙΟΝ ΙΑ'

Φερὲ δὴ σοι, Νικητὰ Μέγιστε Κωνσταντίνε, λόγων ἀπορρήτων μυσταί, ἐν τῷ βασιλικῷ τῷδε (48) ἀμφὶ τοῦ παμβασιλείως τῶν ὅλων συγγράμματι, παραθώμεθα· οὐ σὲ μουνοῦντες τὸν ἐκ Θεοῦ σεσορισμένον, οὐδέ σοι τὰ ἀπορρήτα γυμνοῦντες, ἢ καὶ πρὸ τῶν ἡμετέρων λόγων Θεὸς αὐτὸς, οὐκ ἐξ ἀνθρώπων, οὐδὲ δι' ἀνθρώπου, δι' αὐτοῦ δὲ τοῦ κοινου Σωτῆρος, καὶ τῆς αὐτοῦ σοι πολλαχῶς ἐπιλαμπάσης θεϊκῆς ὄψεως, τὰ κρύφια τῶν ἱερῶν ἐξέφηνέ τε καὶ ἀπεκάλυψε· τοὺς δ' ἀμαθεῖς ἀνθρώπους εἰς φῶς ἀγοντες, καὶ τῶν ὧν τῆς εὐσεβείας ὁσίων ἔργων τὰς ὑποθέσεις καὶ τὰς αἰτίας τοῖς ἀγνοοῦσιν ὑποτιθέμενοι. Τὰ μὲν γὰρ εἰς τὴν τοῦ βασιλείως Θεοῦ τῶν ὅλων θεραπείαν τε καὶ τιμὴν ὁσημέραι καθ' ὅλης τῆς ἀνθρώπων οἰκουμένης πρὸς τῆς ἀρετῆς (49) κατορθούμενα, πᾶν στόμα θνητῶν ἀνυμνεῖ, τὰ δ' ἐπὶ τῆς ἡμεδαπῆς ἐστίας, φημὶ δὴ τοῦ Παλαιστινῶν ἔθνους, πόλειώς τε τῆσδε ἔνθεν ὁ σωτήριος λόγος ὡσπερ ἀπὸ πηγῆς εἰς πάντας ἀκώμβρησεν ἀνθρώπους, ἀνατεθέντα τῷ σὺ φύλακι τε καὶ σωτῆρι χαριστήρια, τρόπαιά τε τῆς κατὰ τοῦ θανάτου νίκης, ἐν προσευκτηρίων οἴκοις καὶ ναῶν ἀφιερώμασιν ἀνεγνηγερέμενα, ὑψηλά τε καὶ περικαλλῆ βασιλικῆς διανοίας βασιλικὰ μεγαλοεργήματα, ἀμφὶ τὸ σωτήριον τῆς ἀθανάτου μνήμης (50) ἐπεσκευασμένα, οὐ τοῖς πᾶσι (51) πρόδηλον ἔχει τὴν αἰτίαν· οἱ μὲν τὰ θεῖα δυνάμει Πνεύματος ἁγίου ἐκφοτισμένοι, Ἰσασὶ τε καὶ γινώρίζουσι, καὶ σε τῆς ἐπὶ ταῦτα διανοίας τε καὶ ὁρμῆς οὐκ ἀθεεῖ κεκινημένης, ἐνδοκίως θαυμάζουσι τε καὶ μακαρίζουσι· οἱ δὲ τῶν θείων ἀγνώμονες, ψυχῆς ἀδελψία, χλεῦν καὶ γέλωτα πλατῶν τίθενται τὸ πρᾶγμα, νεκρῶν σωματῶν μνημεῖα καὶ τάφους τοσοῦτον βασιλεὶ σπουδάζεσθαι, ἀπρεπὲς εἶναι καὶ ἀνοικεῖον ὑπειληφότες· εἴτ' οὐχὶ βέλτιον, φαίη ἂν τις αὐτῶν,

dum est, hanc orationem ab Eusebio vocari βασιλικὸν σύγγραμμα, id est librum. Revera enim libro similior est quam orationi, quippe quæ nimia prolixitate modum orationis excedat. Proinde nequaquam mihi videtur ab Eusebio fuisse recitata.

(49) Πρὸς τῆς ἀρετῆς. Scribendum est πρὸς τῆς σῆς ἀρετῆς, ut legit interpretes.

(50) Ἀμφὶ τὸ σωτήριον τῆς ἀθανάτου μνήμης. Scribendum videtur ἀμφὶ τὸ σωτήριον μαρτυρίου, ut in superiori capite dixit Eusebius: ubi vide quæ notavimus. Scribi etiam posset ἀμφὶ τὸ σωτήριον μνήμα. Sic enim elegans erit allusio μνήμα τῆς ἀθανάτου μνήμης. Et ita Eusebius in superiore capite μνήμα τε μνήμης αὐνώσιον γέμον. Observavi tamen τὸ σωτήριον simpliciter et absolute ab Eusebio sumi pro salutari signo crucis: Δι' ἐνθένδε ἀρετῆς τοῦ σωτηρίου, ut legitur in fine capituli noni, ubi tamen codex Fuk. habet σωτηρίου σημεῖον.

(51) Vulg. ὁ τοῖς πᾶσι. Non dubito quin scribendum sit οὐ τοῖς πᾶσι πρόδηλον ἔχει τὴν αἰτίαν. Quam emendationem confirmant sequentiis mox Eusebii verba: *Non omnibus, inquit, nota sunt*

τὰ πάτρια φυλάττειν, καὶ τοὺς καθ' ἕνασπον ἔθνος τιμωμένους ἡρωᾶς τε καὶ θεοὺς εὐμενίζειν, μηδὲ ἐποπτῦειν αὐτοὺς καὶ φεύγειν τῶν τοιῶνδε συμφορῶν ἕνεκα ; Ἡ γὰρ χάκεινους ὁμοίως τῷδε (52) τῆς ὁμοπαθείας χάριν θειάζειν, ἢ εἰ ἀπόβλητοι διὰ τὰς ἀνθρωποπαθείας ἐκεῖνοι, καὶ τούτῳ δίκαιον εἶναι τὴν αὐτὴν ἀπονέμειν ψῆφον. Ταῦτα γοῦν αὐτῶν εἴποι τις ἂν εὐ μάλα τὰς ὀφρῦς συνάγων, οἰήμασι τε δοκησισοφῶν καὶ τὴν αὐτοῦ σεμνολογῶν τύφον· ὃν δὴ σύγγνώμης ἀξίων τῆς ἀμαθείας, οὐ μόνον, ἀλλὰ καὶ πάντα (53) πεπλανημένον, ὁ τοῦ παναγάθου Πατρὸς φιλόανθρωπος λόγος, διατριβὰς καὶ διδασκαλίας καθ' ὅλης τῆς τῶν ἔθνῶν οἰκουμένης πηξάμενος, ἔν τε χώραις καὶ κόμιας, ἀγροῖς τε καὶ ἔρημίαις, ταῖς θ' ἀπανταχοῦ πόλεσιν, εἰς τὴν τῶν ἐνθῶν μαθημάτων παιδευσιν ἀφθόνως ἐπικαλεῖται, Ἑλληνας ὁμοῦ καὶ βαρβάρους, σοφοὺς καὶ ἰδιώτας, πένητας καὶ πλουσίους, οἰκέτας ἅμα δεσπόταις, ἄρχοντας καὶ ἀρχομένους, ἀσεβεῖς, ἀδίκους, ἀμαθεῖς, αἰσχροποιοὺς, βλασφημοὺς, ἤκειν καὶ σπεύδειν ἐπὶ τὴν ἔνθεον θεραπείαν, οἷα φιλόανθρωπος σωτὴρ καὶ ψυχῶν ἱατρὸς παρακαλούμενος· λαμπραῖς γοῦν φωναῖς προτέρων κακῶν ἀμνηστῖαν τοῖς πᾶσιν ἀνακηρύττων ἐδῶ· « Δεῦτε, λέγων, πρὸς μὲ, πάντες οἱ κοπιῶντες καὶ πεφορτισμένοι, κάγω ἀναπαύσω ὑμᾶς· » καὶ αὖθις· « Οὐκ ἤλθον καλέσαι δικαίους, ἀλλὰ ἀμαρτωλοὺς εἰς μετάνοιαν· » καὶ προστίθησι γὰρ τὸ αἴτιον, φάσκων· « Οὐ γὰρ χρεῖαν ἔχουσιν οἱ ἰσχυρόντες ἱατροῦ, ἀλλ' οἱ κακῶς ἔχοντες. » Καί· « Οὐ βούλομαι τὴν θάνατον τοῦ ἀμαρτωλοῦ, ὡς τὴν μετάνοιαν αὐτοῦ. » Ἐνθὲνδὲ μόνον τῷ τὰ θεῖα πεπαιδευμένῳ, τὰς αἰτίας ἐκμαθόντι τῆς τῶν προκειμένων σπουδῆς, κρείττονι ἢ κατὰ ἀνθρώπον ἐπιπνοίᾳ τῷ ἡμετέρῳ βασιλεῖ συνομολογεῖν ἔπεισι, καὶ τοῦ τρόπου τὸ θεοσεβὲς ἀποθαυμάζειν, τὴν τε περὶ τὸ μαρτύριον τῆς σωτηρίου ἀθανασίας σπουδῆν οὐκ ἄθεεῖ γεγονέναι πιστεύειν, ἐξ ἐπιπνοίας δὲ ἀληθῶς τοῦ κρείττονος, οὐ θεράπων ἀγαθὸς ἀγαθῶν ὑπέρτης εἶναι σεμνύνεται. Ταῦτά σοι, βασιλεῦ μέγιστε, φίλτατα καὶ προσήγορα εἶναι ἀληθῶς πεπεισμένος, τῶν σῶν φιλοθέων ἔργων τοὺς λόγους (54) καὶ τὰς αἰτίας ὁ παρῶν μοι λόγος τοῖς πᾶσιν ἐκφήνη βούλεται, ὀφειρμηνευτῆς εἶναι τῆς σῆς διαβολίας, καὶ τῆς φιλοθέου ψυχῆς ἄγγελος ὑπάρχειν εὐχόμενος, διδάσκων πάντα, ἃ δεῖ καὶ προσῆκει παι-

⁶ Matth. xi, 28.

⁷ Matth. ix, 13.

⁸ Ibid. 12.

⁹ Ezech. xviii, 23.

causæ operum illorum, quæ juxta sepulcrum Domini magnifice extruxisti. Nam Christiani quidem eas cognitæ habent, teque eo nomine magnopere mirantur. Gentiles vero ejusmodi opera derident. Male igitur in codice Fuk. scribitur ἃ τοῖς πᾶσι, etc.

(52) Ὁμοίως τῷδε. Christum intelligit, ut recte ad marginem notavit interpres. Hæc autem dicuntur ex persona gentium, qui Christianis deorum et heroum adulteria, rixas, cædes, mortem etiam ac sepulera sibi objicientibus, ita respondebant. Si dii nostri ob hujusmodi humanas calamitates respiciendi sunt, vester quoque perinde est respiciendus, quem damnatum, mortuum ac sepultum esse fatemini.

(53) Οὐ μόνον, ἀλλὰ καὶ πάντα. Malim scribere οὐ μὴν ἀλλὰ καὶ πάντα πεπλανημένον, etc. Hoc enim mihi videtur elegantius. At vulgata lectio eundem quidem habet sensum; sed frigidior est et insulsior.

A præ cæcitate mentis derident atque subsannant, indecorum et a majestate tanti imperatoris alienum esse rati, ut in monumentis ac sepulcris cadaverum studium suum atque operam colloquet. Enim vero (dixerit horum aliquis) annon satius esset patrios ritus servare, et heroes ac deos qui in singulis provinciis coluntur placare; nec eos despuere et aversari propter hujusmodi calamitates? Aut enim illos perinde atque hunc, ob ærumnarum similitudinem, divinis honoribus afflicere oportet. Aut si illi abjiciendi sunt, utpote humanis perpeccionibus obnoxii, idem quoque de hoc sentiendum est. Hæc fortasse aliquis eorum dixerit, contracto admodum supercilio, sapientiore se cæteris existimans, et vanitatem suam gravitate verborum extollens. Cui tamen, utpote per imprudentiam erranti, veniam impertiens optimi Patris clementissimus Filius, Dei Sermo: non hunc solum, sed omnes qui a recto tramite aberraverunt, ad divinæ disciplinæ institutionem liberaliter invitiat, extructis per universum orbem scholis atque auditoriis, in regionibus et vicis, in agris locisque desertis, in cunctis denique civitatibus, Græcos simul ac barbaros, sapientes et imperitos, pauperes ac divites, servos ac dominos, subditos juxta ac principes, impios, injustos, indoctos, flagitiosos, blasphemos ad divinam curationem accedere, imo currere jubens, utpote clementissimus servator et medicus animorum. Itaque priorum scelorum oblivionem cunctis annuntians, clara voce sic olim clamabat:

C *Venite ad me, omnes qui labore defessi estis et onere oppressi; et quietem vobis dabo*⁶. Et rursus: *Non veni ut vocarem justos, sed peccatores ad pœnitentiam*⁷. Et causam **634** subjungit: *Non enim valentibus opus est medico, sed male habentibus*⁸. Et alibi: *Nolo mortem peccatoris, sed ut pœnitentiam agat*⁹. Hinc est quod solus ille qui divinis imbuitur disciplinis, ubi causas studii ac diligentiae in supradictis operibus collocatæ didicerit, fateatur necesse est excellentem quemdam impulsurum in imperatore existitisse, ejusque in colendo Numine pietatem admittitur; creditaque curam hanc et sollicitudinem erga salutaris resurrectionis monumentum, non sine divino nutu natam esse, sed reipsa ex **634** *afflatu divini*

D *infra tamen sic loquitur, pag. 634. Paulo post lego διατριβὰς καὶ διδασκαλεῖα.*

(54) Vulg. ἔργων τοῖς λόγοις. Scribendum est procul dubio τοὺς λόγους, et paulo post εἰς πάντας ἐκφήνη βούλεται. Et sic legisse videtur interpres qui ita vertit: *Rerum pie et religiose abs te gestarum rationes causasque hoc præsentis sermone explicare constitui*. Sed vocem ἔργων male interpretatus est, quæ fabricas hic significat seu ædificia, quæ a Latinis etiam opera dicuntur. Hic enim ex professo agit Eusebius de basilica quam Constantinus Hierosolymis miro opere ædificavit. Porro hic locus plane confirmat emendationem nostram quam supra proposuimus: Οὐ τοῖς πᾶσι πρόβηλον ἔσχει τὴν αἰτίαν. In codice Fuk. scribitur, ἔργων τοὺς λόγους καὶ τὰς αἰτίας παρῶν μοι λόγος τοῖς πᾶσιν ἐκφήνη βούλεται.

numinis profectam, cujus se famulum, bonumque A
 bonarum rerum ministrum esse imperator gloriatur. Hæc tibi, imperator maxime, grata inprimis et jucunda esse cum certo sciam, piorum operum tuorum causas et rationes hoc præsentī sermone cunctis explicare constitui, tanquam consilii tui nuntius, et religiosæ mentis interpres, docens omnes ea quæ discenda sunt ab omnibus, quotquot nosse desiderant rationes virtutis Dei ac Servatoris nostri; propter quas ille qui dudum antea existebat, reumque omnium curam gerebat, sero tandem ad nos e cælo descendit: propter quas humanam induit naturam: propter quas denique ad mortem accessit; causas præterea docens immortalis quæ subsecuta est vitæ, et resurrectionis; nec causas solum, verum etiam certissimas demonstrationes B
 et documenta perspicua, his qui adhuc istis opus habent necessaria. Sed jam tempus est ut hujusmodi sermonem exordiamur. Qui cultum summi omnium conditoris ac rectoris Dei ad res ab illo creatas transtulerunt; et solem, lunam et reliquas mundi partes, primaque omnium rerum elementa, terram, aquam, aerem, ignem, pari cum eorum opifice et creatore vocabula honorarunt, eosque appellarunt ea quæ nec fuissent unquam, nec substitissent, nec nomen ullum habuissent, nisi Dei sermoni qui hujus mundi opifex est, astitissent: ii parum differre mihi videntur ab his, qui eximiorum in imperialibus palatiis operum architectum prætermittentes; cameras et parietes, et varias in iisdem picturas; aurata item lacunaria et lapidum sculpturas summo opere admirantur, iisque rebus laudem nomenque peritiæ artificis ascribunt: cum tamen non rebus illis quæ oculis cernuntur, sed soli C
635 architecto admirationis causa tribuenda sit: faterique oporteat multa quidem esse opera peritiæ; solum vero illum peritum esse atque sapientem, qui earum rerum quæ a plurimis spectantur, auctor exstiterit. Nec sane multum a pueris distare videntur hi, qui ipsum quidem lyræ instrumentum quod septem chordis constat, non inventorem ipsum aut peritum ejus harmoniæ ob hanc scientiam admirarentur: aut qui omisso illo qui egregiam operam in prælio navasset, hastam et clypeum triumphalibus coronis exornarent: aut qui forum, plateas, et ædificia sensu carentia, templaque et gymnasia, pari honore afficerent ac magnum imperatorem, magnæ ac regiæ civitatis auctorem; cum tamen non columnas nec lapides, sed ipsum potius magni operis conditorem ac legislatorem mirari conveniat. Sic etiam qui hoc universum corporis oculis intuentur, nec soli, nec lunæ, nec ulli ex cælestibus corporibus causam illius ascribere debent, sed omnia illa

(55) Vulg. *ἀνθρωπιεὶς ὑπεδύετο*. Addenda hoc locovox φύσις, quæ in superiore linea male collocata est. Quod confirmat codex Fuk.

(56) *Τοῦ Θεοῦ λόγῳ παρέστη*. Interpres vertit, *nisi verbo Dei in lucem edita fuissent*. Sed hæc interpretatio non satis exprimit Græcæ vocis proprietatem. Quare malim vertere *nisi verbo Dei assi-*

δεύεσθαι πάντα, ᾧ πόθος ἐστὶ μανθάνειν τῆς τοῦ Σοφῆρος ἡμῶν Θεοῦ δυνάμεως τοὺς λόγους· δι' οὓς καὶ πάλαι προῶν, καὶ τοῦ παντὸς ἐπιμελούμενος, ὅτε ποτε οὐρανῶθεν εἰς ἡμᾶς κατῆι, καὶ δι' οὓς φύσιν ἀνθρωπιεὶαν ὑπεδύετο (55), καὶ δι' οὓς ἐπὶ τὸν θάνατον παρῆι, τῆς τε μετὰ ταῦτα ζωῆς ἀθανάτου, καὶ τῆς ἐκ νεκρῶν ἀναβιώσεως τὰς αἰτίας· οὐ μόνον δὲ, ἀλλὰ καὶ λογικὰς ἀποδείξεις, ἐναργῆ τε διδάγματα τοῖς εἰς ἐτι τούτων δεομένοις ἀναγκαῖα· ἀλλὰ γὰρ καὶ τούτων αὐτῶν ἐνθὺνδε ποθὲν ἀρξασθαι, ὦρα. Οἱ δὲ σέβας τοῦ κοσμοποιοῦ καὶ πανηγυρόντος Θεοῦ τῶν ἔλων τοῖς πρὸς αὐτοῦ γεννηθεῖσιν, ἀντικαταλλάττεται· ἡλιόν τε καὶ σελήνην, καὶ τὰ λοιπὰ τοῦ κόσμου μέρη, τὰ τε πρῶτα στοιχεῖα, γῆν, ὕδωρ, ἀέρα, πῦρ, τῆ ἰσῆ προσηγορίᾳ τῶ τούτων ποιητῆ καὶ δημιουργῶ τιμήσαντες, καὶ θεοὺς ταῦτα προσεπιόντες, ἃ οὐδαμῆ οὐδαμῶς ἦν, οὐδ' ὑπῆρχεν ἂν οὐδ' ὄνομαστο, εἰ μὴ τῶ κοσμοποιῶ τοῦ Θεοῦ λόγῳ παρέστη (56), οὐ μα δοκοῦσι τούτων διαφέρειν, ὅσοι τὸν ἀρχιτέκτονα τῶν ἐν τοῖς βασιλικῶς οἰκῶν μεγαλοουργημάτων παρορῶντες ὀρόφους, καὶ τοίχους, καὶ τὰς ἐν τούτοις πολυχρώμους τε καὶ πολυανθεῖς γραφὰς, χρυσόφορὰ τε δαιδάλματα καὶ λίθων γλυφὰς ὑπερεκπλήττονται, τούτοις τε αὐτοῖς τῆς τοῦ τεχνίτου σοφίας ἀνατίθενται τὴν ἐπηγορίαν· δέον μὴ τοῖς ὀρωμένοις μόνῳ δὲ τῶ τούτων ἀρχιτέκτονι τὴν τοῦ θαύματος ἐπιγράφειν αἰτίαν, καὶ σοφίας ἔργα τὰ πολλὰ εἶναι ὁμολογεῖν, σοφὸν δ' ἐκεῖνον μόνον, τὸν δὴ τοῖς πολλοῖς τὰ τοιαῦτα εἶναι παρασχόντα αἰτίαν· νηπιῶν γοῦν κομιδῆ παιδῶν διαφέρειεν ἂν οὐδὲν, καὶ οἱ τῆς ἐπταχόρδου λύρας αὐτῷ δὴ τῷ μουσικῶν ὄργανον, ἀλλ' οὐ τὸν τῆς συντάξεως εὐρέτην τε καὶ ἐπιστήμονα, τῆς σοφίας ἀποθανμάζοντες· ἢ οἱ τὸν ἐν τοῖς πολέμοις ἀριστέα παρίοντες, τὸ δὲ δόρυ καὶ τὴν ἀσπίδα ἐπινηκίους κοσμοῦντες στεφάνοις· ἢ οἱ τῶ μεγάλῳ βασιλεῖ τῶ τῆς μεγάλης καὶ βασιλικῆς παρατιπῶ πόλεως ἐξ Ἰσοῦ τιμῶντες ἀγορὰς καὶ πλατείας, καὶ οἰκοδομήματα, τεμένη τε ἀψυχα καὶ γυμνάσια· δέον μὴ δὴ λίθους, τὸν δὲ τῶν σοφῶν μεγαλοῦργῶν καὶ νομοθέτην ὑπερεκπλήττεσθαι. Κατὰ τὰ αὐτὰ δὴ καὶ τοὺς τὸ σύμπαν τόδε σαρκὸς ὀφθαλμοῖς θεωμένους, οὔτε ἡλίῳ οὔτε σελήνῃ, οὐτ' ἄλλῳ τῶν κατ' οὐρανὸν ἀναθετόν τὴν αἰτίαν, σοφίας· δ' ἔργα τὰ πάντα προσῆχον ὁμολογεῖν, μνήμην ὁμοίως τοῦ τούτων ποιητοῦ καὶ δημιουργοῦ ποιούμενους, τιμᾶν τε καὶ σέβειν πρὸ παντὸς τιθεμένους τῶν ἄλλων· ἐκ δὲ τούτων τῆς ὕψους, τὸν μηκέτι σώματος ὀφθαλμοῖς, μόνῳ δὲ νῦν διαγυεῖ καὶ καθαρῶ νοοῦμενον, τὸν παμβασιλέα Θεοῦ λόγον, πάσῃ διαθέσει ψυχῆς θεολογεῖν τε καὶ πρὸςκυνεῖν· ἐπεὶ καὶ ἀνθρώπου σώματι, οὐδεὶς πώποτε τοῦ σοφοῦ καὶ ἐπιστήμονος, ὀφθαλμοῖς ἢ κεφαλῇ, ἢ χεῖρας, ἢ πόδας, ἢ τὰς λοιπὰς σάρκας, πολλοῦ δεῖ τοῦ τρίβωνος τὴν ἐξωθεν περιβολῆν, σοφὴν ἀνηγόρευσεν, οὐδὲ σοφὰ τῆς οἰκίας τὰ ἐπιπλα, οὐδὲ

tissent. Metaphora enim est a famulis qui, ubi dominus evocaverit, statim præsto sunt. Itaque hoc verbum παρέστη, recte dicitur de creatione rerum. Dixit enim Deus: Fiat; et facta sunt. Porro hunc locum emendavi ex codice Fuk. Cum enim antea legeretur: Καὶ οὐδαμῆ οὐδαμῶς ἦν, corrigει ἃ οὐδαμῆ οὐδαμῶς ἦν.

τοῦ φιλοσόφου τὰ ὑπηρετικά σκευή· τὸν δ' ἀφανῆ καὶ ἀόρατον ἐν ἀνθρώπων νοῦν πᾶς τις ἐμφρων θαυμάζει. Ταύτη τοι καὶ μᾶλλον, πρὸ τῶν ὀρωμένων δαιδαλμάτων τοῦ σύμπαντος κόσμου, σωμάτων ὄντων καὶ ἐκ μᾶς ὕλης πεποιημένων, τὸν ἀφανῆ καὶ ἀόρατον Λόγον, τὸν δὴ τοῦ παντὸς εἰδοποιῶν τε καὶ κοσμητόρα, ὑπερεκπληκτικόν, ὄντα τοῦ Θεοῦ Μονογενῆ, ὄν ὁ τῶν ὄλων ποιητῆς, ὁ πάσης ἐπέκεινα καὶ ἀνωτάτω οὐσίας, αὐτὸς ἐξ ἑαυτοῦ γεννήσας, ἡγεμόνα καὶ κυβερνήτην τοῦδε τοῦ παντὸς κατεστήσατο. Ἐπεὶ γὰρ μὴ οἶόν τε ἦν τὴν βευστήν τῶν σωμάτων οὐσίαν, τὴν τε τῶν ἀρτιγενομένων λογικῶν φύσιν τῷ πανηγυρόντι Θεῷ πελάζειν, δι' ὑπερβολῆν τῆς ἀπὸ τοῦ κρείττονος ἐλλείψεως· ὁ μὲν γὰρ ἦν ἀγέννητος, ἀνωτάτω τε καὶ ἐπέκεινα τῶν ὄλων, ἀβήρητος, ἀνεψικτος, ἀπροσπέλαστος, φῶς οἰκῶν ἀπρόσιτον ἢ φασιν οἱ ἱερεῖοι λόγοι (57)· ἡ δ' ἐξ οὐκ ὄντων προβεβλημένη, πορρωτάτω τε διεσπῶσα καὶ μακρὰν τῆς ἀγεννήτου φύσεως ἀπεσχοινισμένη· εἰκότως ὁ πανάγαθος καὶ Θεὸς τῶν ὄλων, μέσσην τινὰ παρεμβάλλει (58) τὴν τοῦ μονογενοῦς αὐτοῦ Λόγου θείαν καὶ παναληθῆ δύναμιν, ἀκριβέστατα μὲν ὡς ὅτι μάλιστα καὶ ἐγγύτατα τῷ Πατρὶ προσμιλοῦσαν, εἰσω τε αὐτοῦ τῶν ἀπορρήτων ἀπολαύουσαν, πρῶτα δὲ (59) συγκατιοῦσαν, καὶ ἀμωσγέντως συσχηματιζομένην τοῖς τῆς ἀκρας ἀπολιμπανομένοις· ἄλλως γὰρ οὐτ' εὐαγὲς οὐθ' ὄσιον, τὸν τῶν ὄλων ἐπέκεινα καὶ ἀνωτάτω, ὕλη φθαρητῆ καὶ σώματι συμπλέκειν· διὸ δὴ Λόγος θεὸς ἀναμιξ τὸδε τὸ πᾶν ὑπελθὼν, καὶ τὰς ἡνίας τοῦ παντὸς ἐνδησάμενος, ἀσωμάτων καὶ θετικῆς δυνάμει ἀγει καὶ φέρει, πανσφῶς ἡνιογῶν, ἢ καλῶς ἔχειν αὐτῷ καταφαίνεται. Τοῦ δὲ Λόγου σαφῆς ἡ ἀπόδειξις. Εἰ γὰρ δὴ αὐτὰ καθ' ἑαυτὰ τοῦ κόσμου μέρη, ἃ δὴ καὶ πρῶτα στοιχεῖα καλεῖν εἰώθαμεν, γῆν, ὕδωρ, ἀέρα, πῦρ, ἅπερ ἐξ ἀλόγου ἀνεστῆκε φύσεως, ὃ δὴ καὶ αὐτοῖς ὀφθαλμοῖς ὀρώμεν· εἰ μία τοῖς πᾶσιν (60) ὑπόκειται οὐσία, ἣν δὴ καὶ πάνδογον καὶ μητέρα καὶ τιτηγὸν τοῖς περὶ ταῦτα δεινοῖς ὀνομάζειν φιλον, ἀμορφὸς τε καὶ ἀνεῖδος αὐτῆ, πάντη τε ἀψυχος καὶ ἄλογος, πῶθεν ἂν εἴποι τις τὸν ἐν αὐτῇ κόσμον ἐνυπάρχειν αὐτῇ; Πῶθεν ἢ τῶν στοιχείων διάκρισις; Πῶθεν ἢ τῶν ἐναντίων ἐπὶ ταυτὸ συνδρομῆ; Τίς τὸ βαρὺ τῆς γῆς στοιχεῖον ἐφ' ὕψους οὐσίας ὄχεῖσθαι παρεκλεύσατο; Τίς τῶν ὑδάτων φύσιν κά-

A sapientiae opera fateri; memores interim illius qui ea condidit, ejusque cultum et observantiam reliquis omnibus praeferentes. Ex istarum autem rerum aspectu, illum qui non jam corporis oculis, sed pura duntaxat ac defaecata mentis acie percipitur, Dei scilicet sermonem hujus universi imperatorem, toto animi affectu venerari atque adorare. Nam nemo unquam in hominis corpore oculos aut caput, manus vel pedes aut reliqua membra hominis sapientis ac docti, sapientiam appellavit; nedum pallium quo obvolutus est, aut domesticam supellectilem, aut vasa ad usum philosophi necessaria: sed quivis prudens, mentem ipsam intus latentem atque invisibilem admiratur. Ita quoque praecunctis hujus mundi spectabilibus operibus, quae corporea sunt, ex una eademque materia fabricata: invisibilem illum Sermonem mirari debemus, qui hoc universum formavit atque exornavit; qui est unigenitus Dei Filius; quem ille omnium rerum Conditor qui omnem substantiam transcendit, ex se ipso genitum, principem ac rectorem hujus universi constituit. Nam quoniam fieri non poterat, ut fluxa corporum substantia, et rationalium quae recens edita fuerant animalium natura ad summum omnium rectorem Deum accederet, eo quod infinitis 636 spatiis ab illo superantur: quippe hic quidem ingenuus est, supra et ultra omnia positus, inexplicabilis, inaccessus, ad quem perveniri non potest; lucem habitans inaccessibilem, ut sacra loquuntur oracula¹⁰: illa vero ex nihilo producta, longissimo intervallo dissita ac separata ab ingenua illa natura. Non sine causa Deus Optimum Maximus velat mediam interjicit divinam ac praepotentem Unigeniti Sermonis sui virtutem. Quae quidem perfectissime et proxime cum Patre versatur et colloquitur; intraque ipsum manens, arcane ejus perfruitur: nihilominus tamen seipsam benigne dimittit, et quodammodo componit coapatque iis qui a summo vertice longius absunt. Aliiter enim nefas esset, eum qui supra utraque omnia positus est, cum corruptibili materia et corpore copulare. Idcirco divinus Sermo huic universo sese commiscens, sumptis in manus habentis totius mundi,

¹⁰ 1 Tim. vi, 16.

(57) *Oi ἱερεῖοι λόγοι.* Sic etiam codex Fnk. pro *Ierol.*

(58) *Μέσσην τινὰ παρεμβάλλει.* Mediam vocat Filii potentiam inter Deum Patrem et res creatas, non quod alia sit Filii virtus ac potentia a virtute ac potentia Patris. Nam Eusebius divinam Filii potentiam diserte hic appellat; sed mediam vocat, quia Pater per se nihil facit, sed omnia per Filium. Itaque veteres theologo monarchiam Patri tribuebant; Filio vero administrationem seu οικονομίαν, ut docet Tertullianus *Adversus Praxeam*. Vide infra caput 12, ubi Filium rursus vocat mediam, et veluti vinculum quoddam, quo res creatae cum ingenito Patre copulantur. Ac ne quis forte Eusebium hic reprehendendum putet, eodem plane modo loquitur Alexander episcopus Alexandrinus in epistola ad Alexandrum Constantinopolitanum: Ἀγνοῦντες οὐκ ἀνάσκητοι, ὡς μακρὸν ἂν εἴη μεταξὺ Πατρὸς ἀγεν-

νήτου, καὶ τῶν κτισθέντων ὑπ' αὐτοῦ ἐξ οὐκ ὄντων, λογικῶν τε καὶ ἀλόγων· ὧν μεσιτέουσα φύσις μονογενῆς, etc. Idem pluribus declarat Eusebius in lib. 1 *Adversus Sabellium*: *Non quia non sufficiebat Pater, ideo genuit Filium: sed quia non sufficiebant ea quae facta sunt sufferre non nati virtutem. Ideo per Mediatorem loquitur. Quare? quia non poteramus propinquare non nato,* etc. Haec tamen optime refutat Athanasius in *Oratione tertia contra Arianos*, pag. 397.

(59) *Vulg. πρῶτατά γε.* Scribendum omnino est *πρῶτατά δὲ συγκατιοῦσαν, καὶ ἀμωσγέντως.*

(60) *Εἰ μία τοῖς πᾶσιν.* Maximam huic loco lucem attuleris, si particulam addas hoc modo: Ἡ εἰ μία τοῖς πᾶσιν ὑπόκειται οὐσία, id est, *Nam sive singula elementa propriam habent substantiam, sive una eademque omnibus subest materia, etc.*

incorporea ac divina virtute eum regit, instar sapientis aurigæ moderans prout ipsi visum fuerit. Hujus porro Sermonis perspicua est demonstratio. Etenim si ipsæ per se subsistunt mundi partes, quæ prima elementa vulgo appellantur, terra scilicet, aqua, aer et ignis, quæ naturam habent rationis expertem sicut oculis ipsis videmus; si una eademque omnium est materia, quam cunctorum receptaculum et parentem ac nutricem vocare solent ejusmodi rerum peritii, eaque informis est ac sine specie, anima et ratione prorsus destituta: unde ornatum ei inesse quis dixerit? Undenam, quæso, elementorum distinctio? Unde contrariarum rerum concentus atque concordia? Quis gravissimam terræ molem humida aquæ substantia veli præcepit? Quis deorsum vergentem aquarum naturam retro in contrarium abducens, sublimem in nubibus circumtulit? Quis vim ignis constringens, eam in lignis delitescere, et cum rebus sibi contrariis commisceri jussit? Quis frigidus aere cum calida ignis natura permisto, et mutua inter ipsos pugna dirempta, in gratiam et concordiam eos reduxit? Quis mortalium genus, excogitato successione beneficio, ad longævum immortalis cuiusdam vitæ spatium propagavit? Quis mare et femina in hunc quem cernimus modum formati atque compositi, et ambobus in unam conjunctis harmoniam, generationis principium cunctis animalibus molitus est? Quis fluidam seminis **637** naturam, ex corruptibili et fluxa ac sensus experte, prolificam et animali generando idoneam effecit? Quis hæc omnia et alia præterea innumerabilia, omni stupore atque admiratione majora, etiamnum operatur? Quis singulis diebus et horis, istorum omnium generationes et corruptiones occulta quadam, et invisibili virtute perficit? Harum omnium rerum auctor jure merito existimandus est, admirabilis Dei Sermo. Hic enim revera omnipotens, per omnia sese diffundens, et sursum quidem in sublime, deorsum vero in profundum incorporeo quodam modo sese extendens, longitudinem quoque ac latitudinem universi vastis quasi manibus amplexus, totum hunc mundum conpegit atque constrinxit. Quem cum velut instrumentum quoddam omnes in se harmonias continens, sibi ipse fabricasset, materiam corporum quæ per se informis et irrationalis et sine specie

A τοῦ ῥέουσας ἀναστρέφας εἰς τοῦπίσω, μετώρον διὰ νεφῶν ἔγαγε; Τίς τὴν τοῦ πυρός δύναμιν πεδύσας, ξύλοις φωλεύειν καὶ τοῖς ἐναντίοις τῆ φύσει συνεκράσατο; Τίς τὸν ψυχρὸν ἀέρα θερμῇ δυνάμει καταμίξας; τῆς πρὸς ἄλληλα μάχης (61) αὐτὰ διαλύσας εἰς φιλίαν κατήλλαξε; Τίς τὸ θνητὸν γένος, τῷ τῆς διαδοχῆς τρόπῳ μηχανισάμενος, εἰς μακροαῖωνα (62) ζωῆς ἀθανάτου βίον διεξήγαγε; Τίς ὡδε τὸ ἄρβεν μορφώσας, τὸ δὲ θῆλυ σχηματίσας, ἄμφω τε εἰς ἄρμονίαν συναγαγὼν (63), μίαν γενέσεως ἀρχὴν ἄπει ζωῆς ἐξεύρατο; Τίς τὴν ῥοῶδη καὶ σπερματικὴν γένεσιν τῆς φθορτῆς καὶ ἀλογίστου (64) μεταβαλὼν ῥωῆς, ζωογόνον ἀπέδειξε; Τίς ταῦτα πάντα καὶ μυρία τούτων ἐπέκεινα θαύματος καὶ ἐκπλήξεως κρείττονα, εἰς ἔτι καὶ νῦν ἐνεργεῖ; Τίς ἐφ' ἐκάστης ἡμέρας καὶ ὥρας τὰς τούτων γενέσεις [καὶ ὥρας] (65) ἀφανεῖ καὶ ἀόρατῳ δυνάμει κατεργάζεται; Ἄλλὰ γὰρ τούτων ἀπάντων ὁ παραδοξοποιὸς τοῦ Θεοῦ Λόγος, αἷτιος ἂν ἐνδικῶς ἀποφανθεῖη· Λόγος γὰρ ὡς ἀληθῶς Θεοῦ παντοδύναμος διὰ πάντων ἑαυτὸν ἀπλώσας, καὶ ἄνω τε πρὸς ὕψος, καὶ κάτω πρὸς βάθος ἑαυτὸν ἀσωμάτως ἔκτεινας, πλατὴν τε καὶ μήκη (66) τοῦ παντός, πλατείας ὡσπερ ταῖς χερσὶ περιλαβὼν, συνήγαγε τὸ δε τὸ πᾶν καὶ συνέσφιγγεν, ὄργανόν τε τοῦτο παναρμόνιον αὐτὸς ἑαυτῷ συμπηξάμενος, τὴν ἄλογον καὶ ἄμορφον καὶ ἀνείδεον τῶν σωμάτων οὐσίαν, πνεύσῳ καὶ λογικῇ δυνάμει, εὐ μάλα τοῖς διατόνοις τὰ διεζευγμένα συνάπτων (67), ἀνακρούεται, ἠλιόν τε αὐτὸν καὶ σελήνην καὶ τὰ κατ' οὐρανὸν φωσφόρα λόγους διακυβερνῶν ἀρρήτοις, ἐς τὸ χρησίμιον τῶν ὄλων ὄντων· ὁ δ' αὐτὸς ὁ τοῦ Θεοῦ Λόγος καὶ κατὰ γῆν ἑαυτὸν βαθύνας, παντοδαπῶν γέννη ζωῶν, φυτῶν τε πολυμόρφῳ κάλλη συνεστήσατο· οὗτος αὐτὸς ὁ τοῦ Θεοῦ Λόγος καὶ βυθῶν ἄχρι θαλάττης καταδύς, νηκτῶν ἐπενόησε φύσιν (68), πάλιν κἀναυθα μυρίας καὶ ἀναριθμους ἰδέας καὶ παντοίων ζῶων διαφορὰς ἐργασάμενος· ὁ δ' αὐτὸς οὗτος καὶ τὰ κατὰ γαστρός κυοφορούμενα, ἔνδον ἐν τῷ τῆς φύσεως ἐργαστηρίῳ τελεσιουργῶν ζωοπλαστεῖ, οὗτος καὶ τῆς ὑγρᾶς οὐσίας τὴν βευστὴν καὶ βρεΐαν φύσιν, ἄνω μετώρον ἀνακουφίσας, κάπειτα γλυκάνας τῇ μεταβολῇ, μέτρῳ μὲν εἰσάγει· τῇ γῆ, χρόνοις δὲ ὠρισμένοις τὴν ἐπιχορηγίαν ἐκτελεῖ. Εἴθ' οἷά τις γεωργὸς ἀριστος ἐποχεταιύσας εὐ μάλα τὴν χώραν, τῇ τε ξηρᾷ τὴν ὑγρὰν συγκερασάμενος, μεταρρυθμίζει παντοίως τὸτὲ μὲν ὠραίοις ἄνθεσι, τὸτὲ δὲ σχήμασι παντοίοις (69), τὸτὲ δὲ ὕμαϊς ἡδέϊας,

(61) Τῆς πρὸς ἄλληλα μάχης. Scribo τῆς τῆς πρὸς ἄλληλα μάχης αὐτὰ διαλύσας, etc., vel certe καὶ τῆς πρὸς ἄλληλα μάχης.

(62) Εἰς μακροὺν αἰῶνα. Lego uno verbo: Εἰς μακροαῖωνα ζωῆς ἀθανάτου βίον διεξήγαγε. Qua voco usus est Eusebii supra.

(63) Ἄμφω τε εἰς ἄρμονίαν συναγαγὼν. Mallem ita interpungere: εἰς ἄρμονίαν συναγαγὼν μίαν.

(64) Φθορτῆς καὶ ἀλογίστου. Maluissem dicere ἀνασθητόν, quod et in versione mea secutus sum.

(65) Τὰς τούτων γενέσεις καὶ ὥρας. Delenda sunt duo postrema vocabula, quæ, ex superiore linea repetita, male hic irrepserunt. Posset etiam scribi γενέσεις καὶ φθοράς.

(66) Vulg. πλατεῖα τε καὶ μήκη. Scribendum proτο πλατῆ τε καὶ μήκη τοῦ παντός περιλαβὼν, etc. Et

sic postulat ordo syntaxeos.

(67) Τοῖς διατόνοις τὰ διεζευγμένα συνάπτων. Voces sunt proprie ad musicam pertinentes, de quibus præter cæteros Boethius in lib. 1 *De Musica*, ubi de synaphe et diazeuxi agit. At interpres *lapides frontatis* hic nobis obtulit, quo nihil ab urdini. Pro voce διατόνοις scribendum videtur τόνους. Pene omiseram monere scribendum hic esse ὄργανόν τε τοῦτο παναρμόνιον, etc.

(68) Vulg. νηκτῶν ἐπενόησε φύσιν. In codice Fuk. scribitur νηκτῶν, rectius.

(69) Τοτὲ δὲ σχήμασι παντοίοις. Interpres vertit, modo herbarum formis cujusquemodi illustrando. Quod equidem non probo. Ac mihi videtur Eusebii varias terrarum figuras potius intelligere. Alia enim Europa, alia Asia, alia Africa figura est.

τοτε δὲ καρπῶν ἐναλλατοῦσαις διαφοραῖς, τοτε δὲ τῇ γούσει παντοδαπὰς ἀπολαύσεις παρέχων. Τί με δεῖ (70) τοῦ Θεοῦ λόγου τὰς δυνάμεις ἐπεξεῖναι τολμᾶν, καὶ ἀδυνάτους ἐπιχειρεῖν, πᾶσαν θνητὴν διάνοιαν ὑπερνωκώσης τῆς ἐνεργείας; Ἄλλοι μὲν οὖν τοῦτον φύσιν τοῦ παντὸς ὠνομάκασιν, ἄλλοι δὲ τὴν καθ' ὅλου ψυχῆν, ἄλλοι δὲ ἐμαρμένην, οἱ δ' αὐτὸν εἶναι τὸν ἐπέκεινα τῶν ὄλων Θεὸν, οὐκ οἶδ' ὅπως τὰ πορρωτάτα διεστώτα μιγνύντες, ἀπεφάνησαν, αὐτὸν τὸν πανηγυμόνα, καὶ τὴν ἀγέννητον καὶ ἀνωτάτω δύναμιν κάτω βάλλοντες ἐπὶ γῆν, καὶ σώματα ὕλη φθαρτῆ συμπεξέξαντες, ἀλόγων τε ζώων καὶ λογικῶν, θνητῶν τε καὶ ἀθανάτων μέσον εἰλησθαι φήσαντες. Ἄλλ' οἱ μὲν ταῦτα.

ciens, eamdem postea moderate ac paulatim in subministrat. Deinde vero instar periti cujusdam agricolæ, ea in varios rivos diducta agros irrigans, et cum arida humo humidam comiscens substantiam, terram variis modis exornat, nunc florum amœnitate pingens, nunc formarum varietate, nunc odorum suavitate, nunc fructuum variis generibus vestiens, modo multiplices saporum delicias præbens palato. Sed quid ego divini Sermonis potentiam exponere præsumo, eaque facere conor quæ fieri non possunt, cum omnis humana cogitatio operum illius magnitudine longe superetur. Hunc alii quidem naturam universi appellarunt, alii animam totius mundi, alii fatum. Alii 638 vero ipsum esse summum et ultra omnia positum Deum affirmarunt; inter se longissime distantia, nescio quomodo, confundentes, dum ipsum omnium rectorem, et supremam atque ingenitam naturam, deorsum in terram dejiciunt, et cum corpore et corruptibili materia colligant, mediumque inter rationalia et rationis expertia animalia, interque mortales et immortales substantias volutari affirmant. Ita quidem illi.

ΚΕΦΑΛΑΙΟΝ ΙΒ'.

Ἦ δ' ἐνθεος διδασκαλία, τὸ τῶν ἀγαθῶν ἀνώτατον αὐτὸ δὴ (71) τὸ πάντων αἴτιον, ἐπέκεινα πάσης καταλήψεως εἶναι φησι, διὸ δὴ ἀβήρητον καὶ ἄλεκτον καὶ ἀνωρόμαστον, καὶ φωνῆς οὐ μόνον, ἀλλὰ καὶ ἐννοίας ἀπάσης ὑπέρτερον εἶναι, οὐκ ἐν τόπῳ περιληπτὸν, οὐκ ἐν σώμασιν ὄν, οὐκ ἐν οὐρανῷ, οὐκ ἐν αἰθέρι (72), οὐδ' ἐν τινι μέρει τοῦ παντὸς, ἀλλὰ πάντη καὶ πάντων ἐκτὸς, ἐν ἀπορήτῳ βυθῷ γνώσεως τεταμειμένον· τοῦτον μόνον ἀληθῆ Θεὸν (73) τὰ θεῖα

Jam in his partibus, singulæ provinciæ suas habent figuras, quas hujus universi conditor Deus ipsis indidit; orbem terrarum velut hortum quemdam amœnissimum in varias partitus areolas. Potest etiam hoc nomine varius terræ habitus ac vestitus designari. Nam terra modo herbis virescit, modo segetibus flavescit: hic silvis opaca est, hic hortis amœna.

(70) Vulg. Τί με δεῖ. Scribendum puto τί δέ μοι, id est, Sed quid ego præsumo, etc.; quæ dicendi forma magnam habet ἔμφασιν, cum orator seipsum quasi reprimit atque objurgat. Codex Fuk. τί με δεῖ.

(71) Ἀνώτατον αὐτὸ δὴ. Verba videntur esse transposita, atque in hunc modum restituenta: Ἦ δ' ἐνθεος διδασκαλία αὐτὸ δὴ τὸ τῶν ἀγαθῶν ἀνώτατον, πάντων τ' αἴτιον, etc.

(72) Οὐκ ἐν οὐρανῷ, οὐκ ἐν αἰθέρι. Ætherem a cœlo veteres distinxerunt, eoque nomine elementum ignis designabant. Sic Anaxagoras, ut refert Aristoteles in libro III De Cœlo, quem fere omnes postea secuti sunt, præter Peripateticos. Nam Peripatetici substantiam cœli æthera vocabant, ut docet Aristoteles De mundo, eamque quintum elementum esse dicebant. Idem ait Heraclides in Allegoriis Homeri: Peripatetici, inquit, aiunt naturam cœlestium corporum aliam esse ab igne, eamque κυκλοφορητικὴν vocant, et quintum elementum esse aiunt. Ignis enim, qui Græce est αἰθήρ, sursum fertur na-

est, ratione ac sapientia pulsare cœpit, disjuncta diatonis conjungens. Solem quoque ac lunam et reliqua cœli luminaria, inexplicabili quadam proportione moderans, ad hujus universi dirigit utilitatem. Idem Dei sermo seipsum quoque in terram dimittens, varia animalium genera et multiplices plantarum species produxit; et in profundos maris recessus penetrans, natantium genus commentus est, ibique rursus infinitas et innumerabiles animalium formas ac varietates effecit. Idem fetus in utero conceptos, intus in ipsa naturæ officina perficiens, animat atque effingit. Idem fluxam et gravem humidæ substantiæ molem in sublime tollens, ac deinde mutatione quadam dulcem effundit, certisque temporibus copiosius in terram effundit, certisque temporibus copiosius agrorum irrigans, ea in varios rivos diducta agros irrigans, et cum arida humo humidam comiscens substantiam, terram variis modis exornat, nunc florum amœnitate pingens, nunc formarum varietate, nunc odorum suavitate, nunc fructuum variis generibus vestiens, modo multiplices saporum delicias præbens palato. Sed quid ego divini Sermonis potentiam exponere præsumo, eaque facere conor quæ fieri non possunt, cum omnis humana cogitatio operum illius magnitudine longe superetur. Hunc alii quidem naturam universi appellarunt, alii animam totius mundi, alii fatum. Alii 638 vero ipsum esse summum et ultra omnia positum Deum affirmarunt; inter se longissime distantia, nescio quomodo, confundentes, dum ipsum omnium rectorem, et supremam atque ingenitam naturam, deorsum in terram dejiciunt, et cum corpore et corruptibili materia colligant, mediumque inter rationalia et rationis expertia animalia, interque mortales et immortales substantias volutari affirmant. Ita quidem illi.

B

CAPUT XII.

Divinitus autem tradita doctrina, id quod summum omnium bonum et universorum causa est, ultra omnem comprehensionem positum esse asserit: ac proinde nec verbis et oratione exprimi, nec nomine appellari posse, et cogitationem omnem, nedum vocem excedere. Idem nec loco comprehendendi, nec in corporibus, nec in cœlo aut æthere aut alia qua parte universi existere: sed prorsus extra omnia, in arcano quodam intelligentiæ re-

tura: sol vero et luna non item. At Stoici æthera etiam ipsi vocarunt elementum ignis; idque totius mundi principale, seu τὸ ἡγεμονικόν esse censuerunt. Censorinus, seu quis alius auctor, in capite 1 De naturali institutione: Mundi principale solem quidam putant, ut Cleanthes; et Chrysippus æthera, cujus motu perenni subjecta tenentur et administrantur. Et ipse quidem æther nihil patitur. Sic etiam Eusebius usurpat infra hac pagina. Augustinus in sermone 147 De Tempore.

(73) Τοῦτον μόνον ἀληθῆ Θεόν. Non quod Filii non sit verus Deus, sed quod Dei nomen proprie pertinet ad Patrem, utpote fontem et auctorem Deitatis. Quod vero Eusebius noster in epistola ad Euphrationem dixit Filium non esse verum Deum, ut ei objicit Athanasius, et Patres septimæ synodi, id omnino ferri non potest. Etsi enim Pater proprie Deus dicitur, ita ut, quoties Deus simpliciter et absolute dicitur, statim Patrem intelligamus, Filius tamen non minus vere Deus est quam Pater; quippe cum Patris ac Filii una eademque sit divinitas. Certe Eusebius Filium verum Deum esse discrete dixit in lib. 1 contra Marcellum, De Ecclesiastica Theologia, cap. 10, quamvis in sequenti capite nonnihil minuit de iis quæ supra dixerat. Christi verba in Joannis Evangelio sunt hæc de Patre: Hæc est autem vita æterna, ut cognoscant te, solum Deum verum, et quem misisti Jesum Christum.

cessu abditum esse. Hunc solum verum Deum agnoscī debere sacra docent oracula; qui ab omni corporea substantia segregatus, et ab omni ministerio dispensationis alienus est. Quocirca ex ipso cuncta, non autem per ipsum exstitisse dicuntur. Sed ipse quidem velut imperator, Intus in abditis et inaccessis penetralibus, lucem habitans inaccessam, ubique pro suæ voluntatis arbitrio statuit ac præcipit. Ipso enim volente existit quicquid existit; eodemque nolente, non existit. Vult autem quæcunque sunt bona, quoniam ipse suapte natura ipsum est bonum. Dei autem Sermo per quem omnia sunt, sursum ex optimo Patre tanquam ex perenni et immenso fonte emanans, instar fluvii profluit, totus ad communem omnium rerum conservationem exundans. Et quemadmodum, ut ex nobis ipsis sumpto utar exemplo, mens quæ in nobis est spiritualis et invisibilis, cujus substantia quæ qualisve sit, nullus unquam cognovit mortaliū; tanquam imperator quidam in secretis regniæ penetralibus residens, sola quæ agenda sunt despicit. Sermo vero, tanquam unigenitus Filius inexplicabili quodam modo et arcana virtute quæ verbis exprimi non potest, ab ipsa mente generatus, ex abdito ejus sinu velut ex parente progreditur; primusque paternarum cogitationum nuntius atque interpret factus, palam omnibus annuntiat ea quæ a parente clam et occulte constituta sunt, et ad omnium aures perlatus, consilia patris sui operibus 639 ipsis exsequitur. Atque hi quidem ex sermone ipso magnam percipiunt utilitatem; ipsam vero mentem quæ abdita et invisibilis est sermonis parens, nemo unquam oculis aspexit. Sic plane, aut potius præstantiore quodam modo et omnis exempli comparationem longe superante, Dei omnium Regis perfectissimus Sermo, utpote unicus ejus Filius, non ex prolationis vi consistens, nec ex syllabis et nominibus ac verbis compositus: nec voce per aëris percussionem expressus; sed summi Dei vivus atque efficax Sermo, ac personaliter subsistens: quippe qui Dei virtus sit atque sapientia, ex Patris divinitate et regno procedit. Cumque boni Patris bonus fetus, et communis omnium rerum conservator sit, universa permeans irrigat, et præ abundantia rationis, sapientiæ, lucis et omnium quæ in ipso sunt bonorum, sese in omnia diffundens, non vicina duntaxat et sibi proxima rigat: verum etiam res lon-

λόγια εἶδέναι παιδεύει, πάσης κεχωρισμένον σωματικῆς οὐσίας, πάσης ἀλλότριον ὑπηρετικῆς οικονομίας (74)· διὸ δὴ ἐξ αὐτοῦ τὸ πᾶν, οὐ μὴν καὶ δι' αὐτοῦ φῦναι παραδέδοται. Ἄλλ' αὐτὸς μὲν οἷα βασιλεὺς, εἴσω που ἐν ἀρρήτοις καὶ ἀδύτοις καὶ ἀθάτοις, φῶς οἰκῶν ἀπρόσιτον δια παντός, μόνῃ τῇ θελητικῇ δυνάμει νομοθετεῖ καὶ διατάττεται· θέλοντες γάρ ἐστιν ὁ τι καὶ ἐστι, καὶ μὴ θέλοντος, οὐκ ἐστι, θέλει δὲ ἀγαθὰ πάντα, ὅτι δὴ καὶ αὐτοαγαθὸν (75) τῇ οὐσίᾳ τυγχάνει. Ὁ δὲ δι' οὐ τὰ πάντα, Θεὸς Λόγος, ἄνωθεν ἐξ ἀγαθοῦ Πατρὸς ὡς ἐξ ἀενάου καὶ ἀπειρου πηγῆς ἀνομβρῶν λόγοις ἀρρήτοις (76), ποταμοῦ δίκην πρόεισι, ὅλος πλημμυρῶν ἐς τὸ κοινὸν τῆς τοῦ παντός σωτηρίας. Ὡς δὲ ἐπὶ τοῦ καθ' ἡμᾶς παραδείγματος, ὁ μὲν ἀόρατος καὶ ἀφανὴς ἐν ἡμῖν νοῦς, B ὃν ὅστις ποτὲ καὶ ὅποιος ὦν τὴν οὐσίαν ὑπάρχει, οὐδεὶς πώποτε ἀνθρώπων ἔγνω· βασιλεὺς δ' οἷα ἐν ἀπορρήτοις εἴσω τοῖς αὐτοῦ ταμεῖοις ὑπάρχων, μόνος τὰ πρακτέα βουλεύεται· Λόγος δ' ἐξ αὐτοῦ πρόεισι μονογενῆς, οἷα πατὴρ ἐξ αὐτοῦ μυχοῦ γεγενημένος ἀρρήτῳ λόγῳ, καὶ δυνάμει ἀκατονομάστῳ, ὅς δὴ καὶ πρῶτος τῶν πατρικῶν τοῖς πᾶσι καθίσταται νομάτων ἄγγελος, εἰς φανερόν τε κηρύττει τὰ ἐν ἀπορρήτοις τῷ Πατρὶ βεβουλευμένα, ἔργοις τε ἐπιτελεῖ τὰ βουλευόμενα προῖων εἰς τὰς πάντων ἀκοάς· εἰθ' οἱ μὲν ἐκ τῆς τοῦ λόγου μετέλαβον ὠφελείας, τὸν δ' ἀφανῆ καὶ ἀόρατον νοῦν, τὸν δὴ τοῦ Λόγου Πατέρα, οὐδεὶς πώποτε εἶδεν ὀφθαλμοῖς· κατὰ τὰ αὐτὰ δὴ, μᾶλλον δὲ καὶ ἐπέκεινα πάσης εἰκόνας τε καὶ παραδείγματος, ὁ τοῦ παμβασιλέως Θεοῦ τέλειος Λόγος, C οἷα μονογενῆς Πατρὸς Υἱός, οὐ προφορικῇ συνεστῶς δυνάμει, οὐδ' ἐκ συλλαβῶν ὀνομάτων τε καὶ ῥημάτων τὴν φύσιν κατεσκευασμένος, οὐδ' ἐν φωνῇ δι' ἄερος πληττομένη σημαίνόμενος, Θεοῦ δὲ τοῦ ἐπὶ πάντων ζῶν καὶ ἐνεργῆς ὑπάρχων Λόγος, κατ' οὐσίαν τε ὑφεστῶς οἷα Θεοῦ δύναμις καὶ Θεοῦ σοφία, πρόεισι μὲν τῆς πατρικῆς θεότητός τε καὶ βασιλείας, ἀγαθοῦ δὲ Πατρὸς ἀγαθὸν τυγχάνων γέννημα, κοινός τε ἀπάντων Σωτὴρ, ἐποχετεύει τὰ σύμπαντα (77)· καὶ λόγου καὶ σοφίας καὶ φωτός, καὶ πάντων ἀγαθῶν ἐν τοῦ οἰκείου πληρώματος τοῖς πᾶσιν ἐπιλιμνάζων, ἄρδει οὐ τὰ προσεχῆ μόνον καὶ ἐγγυτάτω, ἀλλὰ καὶ τὰ πόρρω διεστῶτα κατὰ τὴν γῆν καὶ θάλατταν, καὶ εἴ τις ἑτέρα τούτων ἐν τοῖς οὐσί τυγχάνει λῆξις· οἷς ὁμοῦ πᾶσιν ὄρουσ καὶ χώρας καὶ νόμους καὶ κλήρους διατάττεται κατὰ τὸ δικαιοτάτον, D ἐξουσίᾳ βασιλικῇ τὰ πρόσφορα νέμων ἐκάστῳ καὶ χορηγῶν, καὶ τοῖς μὲν ὑπερκοσμίους ἀψίδας, τὰς

(74) Ἰαπετικῆς οικονομίας. Jam supra ostendimus, veteres theologos Deo Patri attribuisse monarchiam, Filio vero οικονομίας, seu dispositionem. Certe Patris proprium est imperare: Filii vero, qui Patris sapientia est, proprium est cuncta disponere. Proinde Patris quidem quietem ac beatitudinem propriam esse aiebant, Filii vero operationem. Non quod Pater ipse non operaretur, sed quod Pater quidem incognita et arcana, Filii vero manifestiora nobis operaretur, ut explicat Marius Victorinus in lib. 1 Adversus Arianos. Et veteres quidem theologi ante concilium Nicænum, Filium ὑπρέτην et

ὑπουργόν vocabant: postea vero hæc nomina refugerunt, ut patet ex Chrysostomo in sermone De sigillis.

(75) Vulg. καὶ αὐτοαγαθόν Apparet scribendum esse αὐτὸ ἀγαθόν. In codice Fuk. scribitur αὐτοαγαθόν una voce.

(76) Vulg. ἀνομβρῶν λόγος ἀρρήτος. Procul dubio scribendum est λόγοις ἀρρήτοις, ut paulo post dicit Eusebius.

(77) Vulg. ἐποχετεύει τὰ σύμπαντα ζω. Postrema vox delenda est, nisi malis scribere ζωα. Hic enim de animantibus præcipue loquitur.

αὐτὸν οὐρανὸν οἰκεῖν (78), τοῖς δ' αἰθερίους διατρι-
 βας, τοῖς δὲ ἀέρα, τοῖς δὲ γῆν ἀφορίζων· κἀπειτα
 εἰσιστών ἐνθένδε πάλιν ἀλλαχόσε, διακρίνων τε εὐ-
 κλάτα τοὺς ἐκάστων βίους, ἦθη τε καὶ τρόπων διατρι-
 βὰς ἀμειβόμενος, ζωῆς τε καὶ τροφῆς οὐ λογικῶν
 ἰόνων, ἀλλὰ καὶ ζώων ἀλόγων ἐπὶ χρήσει τῶν λογι-
 κῶν ἐπιμελούμενος· καὶ τοῖς μὲν θνητῆς (79) καὶ
 προσκαίρου ζωῆς ἀπόλαυσιν, τοῖς δ' ἀθανάτου μετου-
 σίαν παρέχων, πάντα τε αὐτὸς οἷα Θεοῦ Λόγος ἐνε-
 ρεῖ, τοῖς πᾶσιν ἐπιπαρῶν, καὶ τὰ πάντα λογικῆ
 ὑνάμει ἐπιπορευόμενος· ἄνω τε πρὸς τὸν αὐτοῦ
 Ἰατέρα βλέπων, τοῖς ἐκείνου νεύμασι τὰ κάτω, καὶ
 μετ' αὐτὸν ἀκολουθῶς (80), οἷα κοινὸς ἀπάντων Σω-
 τήρ διακυβερνᾷ, μεσεύων ἀμηγέτη, καὶ συνάγων
 πρὸς τὸν ἀγέννητον τὴν γεννητὴν οὐσίαν. Δεσμός τις
 οὗτος ἀρβραγῆς Θεοῦ λόγος μέσος τυγχάνει, συνδέων
 τὰ διεστῶτα, καὶ μὴ μακρὸν ἀποπέπτειν αὐτὰ συγ-
 χωρῶν· οὗτος ἡ καθόλου πρόνοια, κηδεμῶν οὗτος
 καὶ διορθωτῆς τοῦ παντός· οὗτος Θεοῦ δύναμις καὶ
 Θεοῦ σοφία, οὗτος μονογενῆς Θεός, ἐκ Θεοῦ γεγεν-
 ημέμενος Λόγος· εἰ ἐν ἀρχῇ γὰρ ἦν ὁ Λόγος, καὶ ὁ Λό-
 γος ἦν πρὸς τὸν Θεόν, καὶ Θεὸς ἦν ὁ Λόγος· πάντα δι'
 αὐτοῦ ἐγένετο, καὶ χωρὶς αὐτοῦ ἐγένετο οὐδὲ ἓν ὃ
 γέγονε· ἡ θεολόγων ἀνδρῶν ἱεραὶ διδασκαλοὶ φωναί·
 οὗτος ὁ κοινὸς ἀπάντων φυτουργός, δι' ὃν ἡ τῶν ὄλων
 οὐσία φύει καὶ θάλλει, ὀμβρήμασι τοῖς ἐξ αὐτοῦ διὰ
 παντός ἀρδομένη, νεαράν τε ἀεὶ τὴν ἀκμὴν καὶ τὴν
 ὠραν περικαλλῆ τοῦ παντός παρεχομένη. Ὁ δὲ τῶν
 ἡνίων ἐπειλημμένος, εὐθέα περαίνει πατρικῶν νεύ-
 ματι, τὸ μέγα τοῦ σύμπαντος κόσμου πηδαλιούχων
 σκάφος. Τοιοῦτον καλλιτέχνην Ἰῆδν μονογενῆ ὃ τῶν
 ὄλων ἐπέκεινα Θεός, οἷα Πατὴρ ἀγαθὸν (81) ἀπογεν-
 νήσας καρπὸν, τῆδε τῷ κόσμῳ μέγιστον ἀγαθὸν ἐδώ-
 ρήσατο, ἅτε ψυχὴν ἀψύχῳ σώματι (82) τῇ τῶν σω-
 μάτων ἀλόγῳ φύσει τὸν αὐτοῦ λόγον ἐμβαλῶν, καὶ
 τὴν ἄμορφον καὶ ἀνείδεον, ἄψυχόν τε καὶ ἀσχημά-
 τιστον οὐσίαν, θεῖα δύναμις Λόγου φωτίσας τε καὶ
 ψυχώσας· ὃν δὴ ἡμεῖν καὶ γνωριστέον τε καὶ σκεπτέον,
 ἐν ὕλῃ μὲν καὶ σώματων στοιχείοις διὰ παντός ἐπι-
 χωριάζοντα, καὶ τὰ πάντα ζωογονοῦντα, τὸν αὐτὸν δὴ
 φῶς καὶ γέννημα νοερὸν φωτὸς ἀλέκτου, καὶ ἓνα μὲν
 τὴν οὐσίαν, ὡς ἂν ἐξ ἐνὸς ὄντα Πατρός, πολλὰς δὲ
 τὰς ἐν αὐτῇ κεκτημένον δυνάμεις. Οὐ γὰρ ἐπειδὴ
 πολλὰ μέρη κόσμου, διὰ τοῦτο καὶ πολλὰς δυνάμεις
 ἡγήτεον (83), οὐδ' ἐπέει πολλὰ τὰ πεποιημένα, ταύτη

¹¹ Joan. 1, 1, 2.

(78) *Τοῖς δ' αὐτὸν οὐρανὸν οἰκεῖν.* Scribe dis-
 junctis vocibus τοῖς δ' αὐτὸν οὐρανὸν οἰκεῖν, τοῖς
 δ' αὐτὸν αἰθερίους διατριβὰς, τοῖς δ' αὐτὸν ἀέρα.

(79) *Vulg. καὶ τοῖς μὲν θνητοῖς.* Non dubito quin
 Eusebius scripserit, καὶ τοῖς μὲν θνητῆς καὶ προσκαί-
 ρου ζωῆς ἀπόλαυσιν, τοῖς δὲ ἀθανάτου μετουσίαν παρ-
 έχων, quomodo etiam legisse videtur vetus interpres.

(80) *Ἰὰ κάτω, καὶ μετ' αὐτὸν ἀκολουθῶς.* Hoc
 loco verba videntur esse transposita, quæ ita con-
 struo, τοῖς ἐκείνου νεύμασιν ἀκολουθῶς, τὰ κάτω καὶ
 μετ' αὐτὸν... διακυβερνᾷ. Paulo post uhi legitur
 δεσμός τις μέσος οὗτος, delenda est vox μέσος,
 quippe quæ statim occurrit.

(81) *Οἷα Πατὴρ ἀγαθόν.* Longe major erit ele-
 gantia, si vocem addideris hoc modo : Οἷα Πατὴρ
 ἀγαθός, ἀγαθὸν ἀπογεννήσας καρπὸν, etc. Atque ita
 Eusebium scripsisse pro certo habeo. Sic enim

A gissime dissitas, tam in terra quam in mari, seu
 quæ alia in rerum natura sedes est præter istas.
 Quibus universis terminos, regiones, leges ac cer-
 tas sortes summa cum æquitate constituit : quæ
 unicuique congrua sunt, regali quadam potentia
 tribuens ac subministrans. Et his quidem fornices
 illos qui supra mundum sunt, illis vero cælum
 ipsum, aliis sedes æthereas, aliis aerem, terram
 aliis colendam assignans. Ac rursus eos inde in alia
 transferens loca, ac singulorum vitam optime di-
 judicans, moresque ac studia cujusque remunerans.
 Victum etiam et alimenta non modo animalibus
 ratione præditis, sed brutis etiam ad hominum usus
 prospicit : his quidem mortalis et caducæ vitæ
 brevem fructum concedens, illis vero immortalis
 vitæ indulgens consortium. Cuncta denique tan-
 quam Dei Sermo exsequitur ; ipse ubique præsens,
 et rationali virtute universa pervadens. Sursum
 quoque defixis in Patrem suum luminibus, ex nutu
 imperioque ejus inferiora cuncta et post seipsum
 orta, utpole communis omnium Servator mode-
 rat ; medius quoddammodo inter utraque existi-
 stens, et substantiam quæ ortum habet, cum in-
 genito Patre conjungens. Est quippe Dei Sermo
 quasi firmissimum quoddam vinculum, quo dissita
 inter se colligantur, nec longius sinuntur absce-
 dere. Hic est providentia qua universa reguntur :
 hic est qui omnia curat et componit ac corrigit.
 Hic Dei virtus est atque **640** sapientia. Hic deni-
 que est unigenitus Sermo, Deus ex Deo genitus.
 Nam, ut sacræ theologorum docent paginæ, *In
 principio erat Verbum, et Verbum erat apud Deum,
 et Deus erat Verbum. Omnia per ipsum facta sunt,
 et sine ipso factum est nihil* ¹¹. Hic est communis
 omnium agricola, cujus ope cuncta germinant ac
 pubescunt, ipsius imbribus assidue irrigata novo-
 que in dies vigore et venusta amœnitate decorata.
 Hic ergo habenas universi manu sua retinens, recto
 cursu cuncta dirigit, et vastam illam totius mundi
 navem paterno gubernat arbitrio. Hujusmodi præ-
 stantissimum artificem, unigenitum scilicet Filium,
 cum is qui super omnia est Deus, tanquam optimus
 Pater optimum fetum ex se genuisset, eum huic
 mundo quasi summum bonum donavit, illumque
 D corporibus inanimatis tanquam animam infundens,

supra locutus est non semel.

(82) *Vulg. ἅτε ψυχὴν καὶ σώματι ἀψύχῳ.* Etiam
 hic transposita est particula. Scribe igitur ἅτε ψυχὴν
 σώματι ἀψύχῳ, καὶ τῇ τῶν σωμάτων, etc. nisi malis
 eam particulam penitus expungere. Deest certe in
 Fuketiano.

(83) *Πολλὰς δυνάμεις ἡγήτεον.* Male vetus inter-
 pres vertit *facultates*. Nam Eusebius, quas hic δυνά-
 μεις dixit, in sequenti membro deos appellat. Verten-
 dum igitur erat *potestates*. Sic enim Latini vocant
 dæmones, quos Græci δυνάμεις vocare solent. Ser-
 vius in libro III *Æneidos* : *Nam potestates*, inquit,
aliæ cælestes sunt, aliæ terrenæ, aliæ permistæ. Et
 in libro IV : *Nam potestates aut terrenæ sunt, aut
 aeris, aut ætheriæ.* Chalcedicus in *Timæum* Plato-
 nis, pagina 97 : *Quæ potestates*, inquit, *ætherii
 aeriique sunt dæmones, remoti a visu nostro et cœ-*

et ratione destitutis Sermonem suum ac rationem immiscens, informem materiam et animæ, speciei ac figuræ omnis expertem, divina sermonis sui virtute illustravit et animavit. Quem quidem nos et agnoscere et contemplari debemus, in materia quidem et corporum elementis ubique præsentem et cuncta animalia generantem, eundemque lumen, et inexplicabilis luminis intellectualem fetum. Qui substantia quidem unus est, utpote ex uno editus Patre, multas tamen in se virtutes continet ac facultates. Neque enim ex eo quod multæ sint mundi partes, existimare debemus multas esse potestates: neque eo quod multa sunt condita, plures quoque deos statuere oportet. Superstitiosi quidem illi multorum deorum cultores, utpote simplices et imperiti, gravissimo errore aberrarunt, dum mundi quasdam partes inter deos referunt, et mundum qui unus est, in plures partiuntur. Eodem plane modo ac si quis oculos hominis seorsum sumptos, hominem ipsum esse diceret: aures quoque alium hominem, caput etiam et collum, pectus item et humeros, pedes et manus ac reliqua membra minutatim dividens, ipsas denique sensuum facultates mente dispertiens, multos homines esse affirmaret eum qui revera unus est. Qui profecto amentiam suam prudentibus viris ridendam propinaret. Huiusmodi omnino sunt, qui ex unius mundi partibus innumerales deos constituerunt; aut qui ipsi mundum, qui et ortus est et ex pluribus constat partibus, deum esse existimant: nec intelligunt fieri nullo modo posse **641** ut divina natura ex multis partibus conflata sit. Nam si concreta esset atque composita, altero possit habere et componeretur; nec omnino divina esse posset, quæ ex multis partibus constaret. Quomodo enim divina esse posset, cum ex diversis ac dissimilibus et ex deterioribus simul ac præstantioribus componeretur? Est autem Dei natura simplex prorsus et indivisibilis atque incomposita, et ultra omnem quæ oculis cernitur mundi constitutionem posita. Quocirca ille veritatis præco, contenta voce clamans sic fere ait: Dei quidem Sermo qui ante omnia existit, solus est omnium rationalium Servator. Deus vero qui supra omnia est, principium et auctor generationis, cum solus sit

teris sensibus. Eadem voce utitur Augustinus in libro x *De Civitate*, cap. 26, et in epist. ad Volusianum; Apuleius in *Apologia*; Longinianus in epist. ad Augustinum, et Amm. Marcellinus in libro xxi. Apud Græcos vero nihil frequentius occurrit. Hieronymus in caput ii *Joelis*: *A dextris, inquit, et a sinistris virtutes et fortitudines Dei legimus: quas Græci δυνάμεις vocant, etc.*

(84) Vulg. *δεῖ μὲν δὲ οἷα νήπιοι.* Scribe meo periculo: οἱ μὲν δὲ, οἷα νήπιοι πολυθέων ἀνδρῶν παῖδες, etc. Quod idem est, ac si diceret: οἱ μὲν δὲ πολυθεοί. In codice Fuk. scribitur *δεινὴν δὲ οἷα, etc.*, πλάνην ἐπλανήθησαν, optime.

(85) Vulg. *οὐδ' ἄρ πολυμερῆς οὐσα.* Scribendum est οὐδ' αὖ πολυμερῆς, etc. Mox post verba illa πῶς γὰρ apponenda est interrogacionis nota, quod non vidit interpres.

A καὶ θεοὺς ὑφίστασθαι προσήκει πλείους· δεινὴν δὲ οἷα νήπιοι (84) τὰς ψυχὰς, πολυθέων ἀνδρῶν παῖδες πλάνην ἐπλανήθησαν, τὰ μέρη τοῦ παντὸς θεοποιήσαντες, καὶ τὸν ἓνα κόσμον εἰς πολλὰ διελόντες· ὡς εἰ καὶ ἀνθρώπου συνεστῶτος ἐνδῆ, ἀπολαβῶν τις ἰδίως ὀφθαλμοῦς, ἀνθρώπων εἶναι λέγοι τούτους, καὶ ὡτα πάλιν, ἄλλον ἀνθρώπον, καὶ κεφαλὴν ὁμοίως, ἀρχένα τε καὶ στέρνα καὶ ὠμους, πόδας τε καὶ χεῖρας, καὶ τὰ λοιπὰ κατακερματίσας μέλη, τὰς τε τῶν αἰσθητηρίων δυνάμεις καταδιελὼν τῷ λόγῳ, παμπόλλους λέγοι εἶναι ἀνθρώπους τὸν ἓνα, πλείον οὐδὲν ἢ μωρίας γέλωτα παρὰ τοῖς ἔμφοροις ὀφλισκάνων· τοιοῦτος ἂν εἴη καὶ ὁ μυρίους ἑαυτῷ θεοὺς ἐξ ἐνδῆ κτισμοῦ τῶν μερῶν ὑφιστάμενος, ἢ καὶ αὐτὸν εἶναι θεὸν τὸν γενητὸν τουτοῦ κόσμου πολλῶν ἐκ μερῶν ὑφιστῶτα νομίζων, καὶ οὐκ εἰδῶς ὅτι θεῖα φύσις οὐκ ἂν ποτε ἐκ μερῶν συσταῖ· εἰ δὲ σύνθετος γένοιτο, καὶ ἐτέρου δέοιτο ἂν τοῦ συνθήσοντος αὐτὴν, οὐδ' αὖ πολυμερῆς οὐσα (85), ὑπάρχοι ἂν θεῖα· πῶς γὰρ, ἐξ ἀνομοίω διαφορῶν, χειρόνων τε καὶ ἀνεμίνων ὑφεστῶσα; Ἀπλῆ δὲ καὶ ἀμερῆς καὶ ἀσύνητος οὐσα, πάσης ἐπέκεινα τυγχάνει τῆς ὁραμένης τοῦ κόσμου διατάξεως. Διὸ δὲ τῆς ἀληθείας ὁ κήρυξ (86), ὡδὲ πη λέγων διαρρήδην κέκραγε· Θεοῦ μὲν Λόγος ὁ πρὸ πάντων, μόνος ἂν εἴη λογικῶν πάντων Σωτήρ, θεὸς δὲ ὁ ἐπέκεινα Λόγου γενεσιάρχης (87), μόνος ἀπάντων αἴτιος ὢν, αὐτοῦ μὲν οἷα μονογενοῦς, κυρίως ἂν λεχθεῖ τοῦ Λόγου Πατὴρ· αὐτὸς δ' ἀνώτερον αἰτιον οὐκ ἐπιγράφεται· διὸ δὲ καὶ μόνος θεὸς αὐτὸς, μονογενῆς δ' ἐξ αὐτοῦ πρόβεισις ὁ τῶν ὅλων Σωτήρ, Θεοῦ Λόγος εἷς, ὁ διὰ πάντων· ὁ μὲν οὖν αἰσθητὸς κόσμος (88), οἷά τις πολύχορδος λύρα ἐξ ἀνομοίων συνεστῶσα χορδῶν, ὀξεῶν τε καὶ βαρειῶν, τῶν τε ἀνεμίνων, καὶ ἐπιτεταμένων καὶ μέσων, εὖ δ' ἡρμοσμένων ἀπασῶν τέχνῃ τῇ μουσικῇ, κατὰ ταῦτα δὴ καὶ ὅδε πολυμερῆς ὢν καὶ πολυσύνθετος, ψυχρὰς ὁμοῦ καὶ τῆς ἐναντίας ταύτης θερμῆς, ὑγρὰς τε καὶ αὖ πάλιν τῆς ἐναντίας ταύτης ξηρὰς οὐσίας, εἰς μίαν συνελθὼν ἀρμονίαν, ὄργανον ἂν εἴη μέγα μεγάλου Θεοῦ δημιούργημα· Λόγος δ' ὁ θεὸς οὐκ ἔσ' ἐκ μερῶν συνεστῶς, οὐδ' ἐξ ἐναντίων συγκείμενος, ἀμερῆς αὐτὸς ὢν καὶ ἀσύνητος, εὖ καὶ σοφῶς τὸ πᾶν ἀνακρούεται, τῷ αὐτοῦ Πατρὶ καὶ βασιλεῖ τῶν ὅλων τὴν ὀφειλομένην καὶ αὐτῷ πρέπουσαν ἀποδιδοῦς με-

D

(86) *Τῆς ἀληθείας ὁ κήρυξ.* Joannem Evangelistam intelligit, cuius verba paulo ante laudaverat, *In principio erat Verbum*, etc. Quæ quidem verba nunc παραφραστικῶς exponit Eusebius.

(87) *θεὸς δὲ ὁ ἐπέκεινα Λόγου γενεσιάρχης.* Interpres verba sic construxit: ὁ ἐπέκεινα λόγου. Vertit enim, qui *dicendo exprimi nequit.* Quod non placet. Mallem itaque verba aliter construere, ut γενεσιάρχης Λόγου dicitur, id est principium et auctor Verbi. Eusebius certe Deum Patrem vocare solet τὸν ἐπέκεινα πάντων. Sane hoc loco Verbum comparat Patri. Et Verbum quidem dicit esse πρὸ πάντων: Patrem vero ait esse ἐπέκεινα πάντων, ubique plus tribuens Patri.

(88) Vulg. *ὡς μὲν οὖν αἰσθητὸς κόσμος.* Procul dubio scribendum est: ὁ μὲν οὖν αἰσθητὸς κόσμος, etc. Quod ex sequentibus manifeste convincitur.

λφδιαν· ὡς ὕφ' ἐνὶ σώματι (89), μέλη μὲν καὶ μέρη, σπλάγχνα τε καὶ ἔγκατα συνήκται μυρία, ψυχὴ δ' ἀφανῆς ἠπλωται δι' ὄλων μία, καὶ νοῦς ἀμερήσ καὶ ἀσώματος εἷς· οὕτω δὴ καὶ ἐπὶ τοῦδε, ἐκ μὲν πολλῶν μερῶν κόσμος συνέστηκεν εἷς, Λόγος δὲ ὡσαύτως Θεοῦ πολυδύναμος καὶ παντοδύναμος εἷς, διὰ πάντων ἤκων καὶ τοῖς πᾶσιν ἀπλανῶς ἐφηπλωμένος (90), πάντων ἂν εἴη τῶν ἐν αὐτοῖς αἷτιος. Οὐχ ὄραξ ὀφθαλμοῖς τὸν σύμπαντα κόσμον; Ὡς οὐρανὸς εἷς μυρίας περιλαμβάνει ἀμφὶ τοῦτον (91) χορείας ἄστρον περιπολοῦσας· πάλιν ἥλιος εἷς, ἀλλ' οὐ πλείους, καὶ τὰς ἀπάντων ὑπερβολῆ φωτὸς καλύπτει μαρμαρυγὰς· οὕτω δὴ τὰ ἐνὸς ὄντος Πατρὸς, καὶ τὸν τοῦτου Λόγον ἕνα χρῆ ἀγαθὸν ἀγαθοῦ Πατρὸς εἶναι. Εἰ δ' ὅτι μὴ καὶ πλείους ἐπιμέμφετό τις, ὥρα τὸν τοιοῦτον, ὅτι μὴ καὶ ἥλιος συνίστη πλείους, καὶ σελήνας καὶ κόσμους, καὶ μυρία ἄλλα αἰτιᾶσθαι, μαινομένου τρόπον τὰ ὄρθα καὶ εὐ ἔχοντα τῆς φύσεως διαστρέφειν ἐπιχειροῦντος. Ἄλλ' ὡς ἐν ὄρατοῖς ἥλιος εἷς τὸν αἰσθητὸν ἅπαντα καταλαμβάνει κόσμον, οὕτω δὴ καὶ ἐν νοητοῖς, ἀφανῶς ἡμῖν καὶ ἀοράτους εἷς ὁ τοῦ Θεοῦ Λόγος παντοδύναμος, τὰ σύμπαντα καταυγάζει· ἐπεὶ καὶ ἐν ἀνθρώπῳ μία ψυχὴ καὶ μία λογικὴ δύναμις, πλείστων ὁμοῦ γένοιτο· ἂν δημιουργὸς, εἰ καὶ γεωργεῖν ἢ αὐτῆ, καὶ ναυπηγεῖν, καὶ κυβερνεῖν, καὶ οἰκοδομεῖν πολλὰ μαθοῦσα ἐπιβάλοιτο· καὶ εἷς νοῦς ἐν ἀνθρώπῳ καὶ λογισμὸς, δέξαιτ' ἂν ποτε μυρίας ἐπιστήμας, γεωμετρῆσει τε ὁ αὐτὸς καὶ ἀστρονομῆσει, καὶ λόγους γραμματικῆς καὶ ῥητορικῆς παραδόσει καὶ ἱατρικῆς, ἐν τε μαθήμασι καὶ τοῖς κατὰ χεῖρα προσήσεται· καὶ οὕτω γε οὐδεὶς πώποτε πλείους ἐν ἐνὶ σώματι ψυχὰς ἠγήσατο εἶναι, οὐδὲ πολλὰς ἐθαύμασε τὰς ἐν ἀνθρώπῳ οὐσίας, διὰ τὴν τῶν πολλῶν μαθημάτων ὑποδοχὴν. Εἰ δὲ καὶ ἄμορφον ὕλην πηλοῦ τις εὐρῶν, κἄπειτα χερσὶν ἀπαλύνας, ἐπιθεῖη ζώου μορφήν, ἄλλῃ μὲν σχήματι κεφαλῆν, χεῖρας δὲ καὶ πόδας ἐτέρω, καὶ ὀφθαλμοὺς πάλιν ἄλλῃ καὶ παρεῖας ὡσαύτως, ὧτά τε καὶ στόμα καὶ ῥίνας, στέρνα τε καὶ ὠμους ὑποτυπωσάμενος τέχνη τῆ πλαστικῆ· ἀλλ' οὐκ ἐπειδὴ πολλὰ σχήματα καὶ μέρη καὶ μέλη ὕφ' ἐνὶ σώματι δεδημιουργεῖται, τοσοῦτους χρῆ καὶ τοὺς ποιητὰς ἡγεῖσθαι, ἀλλ' ἕνα μὲν ὄντα τὸν τοῦ παντὸς ἀθρώπου τεχνίτην εἰδέναι, ἐπαίνειν δ' ἀναγκαῖον, τὸν ἐνὶ λογισμῷ καὶ μιᾷ δυνάμει, τὸ πᾶν τεκτηνόμενον· οὕτω δὴ καὶ ἐπὶ τοῦδε τοῦ σύμπαντος κόσμου, ἐνὸς μὲν ὄντος, ἐκ μερῶν δὲ πλείστων ὑφειστώτος, οὐ πολλὰς χρῆ ὑποτίθεσθαι δημιουργικὰς δυνάμεις, οὐδὲ πολλοὺς ὀνομάζειν θεοὺς, μίαν δὲ θεολογεῖν τὴν πάνσοφον καὶ παναρμόνιον, τὴν ὡς ἀληθῶς Θεοῦ σοφίαν, μιᾷ δυνάμει καὶ ἀρετῇ μιᾷ διὰ πάντων ἤκουςαν, καὶ διὰ παντὸς τοῦ κόσμου χωροῦσαν, καὶ τὰ πάντα

A omnium causa, Verbi quidem sui, utpote unigeniti, Pater proprie dicitur: ipse vero superiorem causam nullam agnoscit. Ipse igitur unus est Deus; Unigenitus autem ex eo procedit, Dei Sermo unus, per cuncta permanens et omnium conservator. Ac sensibilis quidem hic mundus, non secus ac lyra quædam ex multis ac dissimilibus constans chordis, quarum aliæ acutiæ, aliæ graves sunt; aliæ remissæ, intensæ aliæ; quædam inter has mediæ, omnes vero probe aptatæ ex artis musicæ præceptis: sic etiam ipse ex multis partibus compositus, ex frigida scilicet et huic contraria calida; item ex humida, eique contraria sicca substantia; unamque ex his omnibus harmoniam efficiens, magnum Dei magni instrumentum opusque merito dici potest. Divinus autem Sermo, qui neque ex partibus constat, neque ex contrariis compositus est, sed simplex atque indivisibilis, perite ac modulate pulsat hoc universum, Patrique suo, summo omnium moderatori debitum ac sibi ipsi convenienter edit concentum. Et quemadmodum in uno corpore, partes quidem ac membra, viscera quoque et intestina quamplurima simul compaginata sunt, unus autem animus per cuncta diffunditur, et mens indivisibilis atque incorporea una est: sic in hoc universo, mundus quidem ipse ex multis partibus in unum confusus est: divinus autem Sermo multa vi pollens et omnipotens, itidem unus, per universa permanens, et absque vago errore per omnia diffusus, omniumque in ipsis sunt causa est. Annon oculis tuis vides universum hunc mundum? Qualiter unicum cælum innumerabiles astrorum choros circa ipsam discursantes conlectitur. Qualiter etiam unicus sol plures alios siderum choros ductat, et lucis suæ præstantia aliorum **642** omnium splendorem occultat. Sic cum unus sit Pater, unum quoque ejus Sermonem, utpote optimi Patris optimum fetum esse oportet. Quod si quis conqueratur eo quod plures non sint, idem etiam quod non plures sint soles, plures lunæ, plures mundi, et alia sexcenta conqueri poterit; instar insani cujusdam ea convellere aggrediens, quæ sunt optime ac prudentissime a natura constituta. Enimvero ut in visibilibus rebus sol unus mundum sensibilis subjectum illuminat, sic in rebus quæ intelligentia percipiuntur, unus Dei Sermo omnipotens, invisibili quadam nobisque occulta ratione, universa collustrat. Quippe etiam in homine unus animus et una ratiocinandi facultas, multarum simul rerum artifex est, siquidem et agrum colere, et navem ædificare eandemque regere; et domum exstruere idem animus

(89) Ὡς ὕφ' ἐνὶ σώματι. Orest hic particula, quam ita supplen. ὡς μὲν οὖν ὕφ' ἐνὶ σώματι· potest etiam scribi ὡς δὲ ὕφ' ἐνὶ.

(90) Ἀπλανῶς ἐφηπλωμένος. Forte scribendum est ἀφανῶς. Verbum enim Dei invisibili quodam modo per omnia diffusum est. Sed vulgata lectio non temere rejicienda. Intelligit enim Eusebius, Verbum Dei cunctis rebus infusum esse, non ut spiritum qui vago motu per omnia permanat, et

nunc hæc, nunc illac circumfertur, sed ut animam, quæ in cuncta simul diffunditur membra, nec ab his ad illa evagatur. Interpres ἀπλανῶς vertit *revera*.

(91) Vulg. ἀμφὶ μυρίας. Et hic transposita esse vocabula nemo non videt. Scribe igitur χορείας ἄστρον ἀμφὶ τοῦτον περιπολοῦσας. Paulo post legat ἥλιος εἷς, ἀλλ' οὐ πλείους, ὡς καὶ, etc.

plurimarum rerum peritia instructus aggreditur. Una quoque in homine mens ac ratio plures disciplinas complectitur. Etenim una eademque mens geometriam et astronomiam callet; et grammaticæ ac rhetoricæ et medicinæ præcepta tradit; nec solum liberalium disciplinarum, sed et artium quæ in manuum opere versantur, magistra est. Nec tamen ideo plures esse uno in corpore animos, ullus unquam existimavit; nec plures in eodem homine substantias, ob multarum simul disciplinarum peritiam miratus est. Ponamus aliquem reperta luti massa penitus informi, ex ea deinde manibus emollita animalis speciem efformasse; et caput quidem hae figura, manus et pedes alia; alia oculos, genas, aures item, os et nares, pectus et humeros figulino opere expressisse. Quamvis plures in uno corpore figuræ, partes ac membra efficta sunt, non ideo tamen totidem artifices operis exstitisse putandum est; sed unum totius operis artificem agnoscere ac laudare debemus qui, unius rationis et unius facultatis ope, totum opus molitus sit. Idem quoque de hoc universo mundo sentiendum est, qui cum unus sit, ex pluribus tamen partibus constat. Nec plures opifices potestates ideo ponere, nec plures deos nominare debemus: sed unam veri Dei potestatem atque sapientiam, omni solertia omnibusque harmoniæ numeris instructam, divinitatis vocabulo afficere: quippe qui una et singulari vi atque virtute per omnia comæet, et per universum mundum pervadat, **643** cunctaque constituat atque vivificet; universis denique ac singulis corporibus et elementis, varia munera ac beneficia ex seipsa suppeditet. Sic etiam una eademque solaris lucis impressio, simul eodemque momento, aerem illustrat, oculos illuminat, tactum calefacit, terram fecundat, et plantis incrementum tribuit; tempus præterea constituit, regit ac ductat sidera; cælum circuit, Deique potentiam universis ob oculos proponit: atque hæc omnia una vi naturæ suæ perficit. Ignis quoque natura, aurum quidem purgat, plumbum vero liquefacit; et ceram quidem dissolvit, lutum vero exsiccatur, et ligna comburit, una incendiaria vi tot tantasque res perpetrante. Eodem modo divinus Sermo, summus omnium moderator, per omnia permeans, et in omnibus existens, et per cuncta cœlestia simul ac terrena discurrens, et tam invisibilia quam visibilia gubernans, solem ipsum, cælumque ac mundum inexplicabili quadam potentia regit; virtutis suæ efficacia ubique præsens, et per universa pervadens, ac soli quidem ipsi et lunæ ac reliquis sideribus, ex lucis suæ fonte perenne lumen effundit; cælum vero quod velut præstantissimam quamdam magnitudinis suæ imaginem effinxit, perpetuo moderatur. Eas autem potestates quæ ultra cælum ac mundum ipsum positæ sunt, angelos scilicet ac spiritus et intellectuales rationalesque substantias, vita simul et lumine, sapientia omnique virtute, et pulchritudine ac bonitate ex thesauris suis deprompta locupletat. Denique una eademque opifice facultate, et substantiam elementis suppeditare non cessat, et corporibus mistiones ac temperamenta, species, formas, figuras et qualitates innumerabiles tam in plantis quam in animalibus; tam in rationalibus quam in brutis, singula admirabili varietate distinguens, et una eademque virtute omnia omnibus affatim subministrans: et cunctis palam faciens, non septem aut plurium etiam chordarum lyram, sed unum hunc mundum tot in se harmonias continentem unius conditoris Sermonis opus esse.

(92) Vulg. *ποικίλην τῆς ἐξ αὐτῆς χορηγίαν ποιουμένην*. Delendum est articulus, aut certe scribendum τὴν ἐξ αὐτῆς, ut habet codex Fuk. Mox ubi legitur *φωτὸς ἡλίου προβολή*, malim *προσβολή* cum codice Fuk.

(93) Vulg. *ἀρρήτων δυνάμεσιν*. Scribendum videtur *ἀρρήτων λόγων δυνάμεσιν ἵνωχει*, vel ut in

codice Fuk. *ἀρρήτοις δυνάμεσιν*. Paulo post ubi legitur *εἰ τι αὐτῷ μὲν ἡλίῳ* interpres legisse videtur εἶτα. Melius tamen scriberetur *καὶ αὐτῷ μὲν, etc.*
 (95) *Ἦδη*. Fortasse εἶδη, ut legit interpres. Edit.
 (94) *Ἐν τε ζῴοις καὶ φυτοῖς*. In codice Fuk. desunt hæc voces *ἐν τε*, quæ profecto non videntur valde necessaria.

ΚΕΦΑΛΑΙΟΝ ΓΓ.

A

CAPUT XIII.

Λέγωμεν δῆτα ἐξῆς καὶ διασαφόμεν (95) τὴν αἰ-
 τIAN, δι' ἣν ὁ τοσοῦτος τοῦ Θεοῦ Λόγος τὴν εἰς ἀνθρώ-
 πους κάθοδον ἐποιεῖτο· τοῦτον δὲ τὸν οὐρανοῦ καὶ
 γῆς ἐπιστατοῦντα τοῦ Θεοῦ Λόγον, τὸν ἐξ αὐτῆς οἶα
 πηγῆς τῆς ἀνωτάτω πατρικῆς θεότητος γεγεννημέ-
 νον, καὶ τῷδε μὲν αἰεὶ τῷ κόσμῳ παρόντα καὶ συν-
 όντα, τῆς δ' αὐτοῦ προνοίας καὶ τῆς εἰς ἀνθρώπους
 κηδεμονίας ἐναργῆ παρεγόμενον τὰ γνωρίσματα,
 ἀνθρώπων ἀφρόνων γένος μὴ συλλογισάμενον, ἤλιψ
 καὶ σελήνη καὶ αὐτῶ οὐρανῶ καὶ ἀστροῖς, τὴν σεβά-
 σιμον ἀνέθεντο προσηγορίαν. Καὶ οὐδὲ μέχρι τού-
 των ἔστησαν· ἀλλὰ καὶ τὴν γεώδη φύσιν καὶ τοὺς
 ἀπὸ γῆς καρπούς, τροφάς τε σωμάτων παντοίας
 ἐθέωσαν, Δήμητραν, καὶ Κόρην καὶ Διώνυσον, καὶ
 ἀδελφὰ τούτων ἑτερα εἰδωλοποιήσαντες· καὶ οὐδὲ
 μέχρι τούτων ἔστησαν· ἀλλὰ καὶ τῆς σφῶν αὐ-
 τῶν διανοίας τοὺς λογισμούς, καὶ αὐτὸν δὲ τὸν τού-
 των ἐρμηγέα λόγον, θεοὺς ἀνειπεῖν οὐκ ἀπίκνησαν,
 Ἄθην μὲν τὴν διάνοιαν, τὸν δὲ λόγον Ἑρμῆν ἐπ-
 ονομάσαντες, καὶ τὰς τε τῶν μαθημάτων ἐπηθόλους
 Θυνάμεις, Μνημοσύνην καὶ Μούσας ἀνειπόντες· καὶ
 οὐδὲ μέχρι τούτων ἔστησαν· ἐπὶ μείζονας δ' ἀβζοντες
 ἀτοπίας ὑπερβολῇ δυσσεβείας, τὰ οἰκεία πάθη, ἃ δὴ
 ἐχρῆν ἀποτρέπεσθαι καὶ λόγῳ σάφρονι θεραπεύειν,
 οἱ δὲ ἐθέωσαν, αὐτὴν τε τὴν σφῶν ἐπιθυμίαν καὶ
 τὴν ἐμπαθῆ καὶ ἀκόλαστον τῶν ψυχῶν νόσον, τὰ τε
 ὄλακ πρὸς αἰσχουργίαν μέρη τε καὶ μέλη τοῦ σώ-
 ματος, ἐπὶ τῇ τῶν αἰσχρῶν ἡδονῶν ἀκρατεία (96)
 Ἑρωτα καὶ Πήρηπον καὶ Ἀφροδίτην καὶ ἄλλα τὰ
 συγγενῆ τούτοις ἀνειπόντες· καὶ οὐδὲ μέχρι τούτων
 ἔστησαν· ἀλλὰ γὰρ ἀμφὶ τὰς σωμάτων γενέσεις καὶ
 τὸν κάτω θνητὸν βίον καταπεσόντες, ἀνθρώπους θνη-
 τοὺς ἐξεθείασαν, καὶ μετὰ τὸν κοινὸν θάνατον κρωας
 καὶ θεοὺς ἐπεφήμισαν, ἀμφὶ μνήματα καὶ τάφους
 τὴν ἀθάνατον καὶ θεῖαν οὐσίαν ὑποτοπήσαντες εἰλί-
 σσασθαι· καὶ οὐδὲ μέχρι τούτων ἔστησαν· ἀλλὰ καὶ
 ζῶων ἀλόγων παντοία γένη, ἔρπετῶν τε τὰ βλαπτι-
 κώτατα, τῇ σεθασμῷ προσηγορία τετιμήχασιν· καὶ
 οὐδὲ μέχρι τούτων ἔστησαν· ἀλλὰ καὶ θρύς κατακό-
 ψαντες, καὶ πέτρας ἐκτεμόντες, γῆς τε μέταλλα καὶ
 χαλκοῦ καὶ σιδήρου καὶ τῆς ἄλλης ὕλης διερευνη-
 σάμενοι, θηλειῶν τύπους καὶ ἀρρένων ἀνδρῶν σχή-
 ματα, θηρίων τε μορφάς καὶ ἔρπετῶν ἀνεπλάσαντο,
 κᾶπειτα τούτοις τιμὰς περιτεθείασιν. Καὶ οὐδὲ μέχρι
 τούτων ἔστησαν· ἀλλὰ καὶ τοῖς ἐμφωλεύουσι τοῖς
 ξοάνοις, σκοτίοις τε μυχοῖς ἐγκαταδευκόσι δαίμοσι
 πονηροῖς, ἀμφὶ τὰς τῶν θυσιῶν λοιθάς τε καὶ κνίσσας
 λιχνεύουσι, τὴν αὐτὴν τῶν θεῶν ἀνέθηχαν ἐπηγορίαν·
 καὶ οὐδὲ μέχρι τούτων ἔστησαν· ἀλλὰ καὶ αὐτοὺς
 καταδέμοις τισίν (97) ἀπειρημένης γοητείας, ἐκθέ-

B

C

D

Nunc vero quam ob causam tantus hic Dei Sermo
 in terras descenderit, exponere aggrediamur. Ho-
 mines stulti ac recordes, cum hunc Dei Sermonem
 caeli ac terrarum praesidem, qui ex Patris divini-
 tate tanquam ex fonte quodam editus, semper huic
 mundo praesens adest, suaeque providentiae 644
 et erga homines benevolentiae certissima praebet
 indicia, minime intellexissent, soli ac lunae, caelo-
 que ipsi ac sideribus venerandum Dei nomen tri-
 buere non dubitarunt. Nec his contenti, terrenam
 quoque naturam, fructusque e terra editos, et
 cujusquomodi corporum alimenta, deos fecerunt;
 Cereris, Proserpinae, Bacchi et aliorum hujusmodi
 numinum simulacra sibi fingentes. Sed neque hic
 sistentes gradum, suarum quoque mentium cogita-
 tiones, et earum interpretem orationem, deos
 appellare non veriti, ipsam quidem mentem Miner-
 vam; orationem vero Mercurium, et animi facul-
 tates quibus disciplinae percipiuntur, monetam et
 musas cognominarunt. Neque his adhuc contenti,
 sed praenimia impietate deliramenta sua quotidie
 novis accessionibus cumulantes, animorum suorum
 perturbationes, quos odio prosequi et temperantiae
 praecceptis comprimere debuerant, consecraverunt.
 Ipsamque animi sui cupiditatem, et flagitiosum
 atque intemperantem morbum, ipsaque adeo corpo-
 ris membra quae ad obscenitatem impellunt; ipsam
 denique in turpes voluptates effusam intemperan-
 tiam, Cupidinem, Priapum ac Venerem nuncupa-
 runt. Sed neque hic substiterunt: verum ad cor-
 porum ortus et ad mortalem hanc in terris vitam
 depressi, homines morti obnoxios in deorum nume-
 rum retulerunt; et post naturalem cunctisque homi-
 nibus praescriptum vitae finem, deos et heroes appel-
 larunt, divinam immortalemque naturam circa
 tumulos et sepulcra obvagari existimantes. Neque
 vero hic haesit eorum amentia, sed varia brutorum
 animantium genera, et ex serpentibus eos qui
 maxime noxii essent, Augusto divinitatis nomine
 honorarunt. Et ulterius progressi, excisis arboribus
 et saxis, terrae quoque, aeris ac ferri aliisque effos-
 sis metallis, feminarum et virorum effigies, fera-
 rumque ac serpentum species expresserunt, cul-
 tumque posthac iis exhibuerunt. Nec tamen finem
 hic fecerunt amentiae; sed malignis daemonibus qui
 intra simulacra abditi delitescabant, et qui in ob-
 scuris recessibus insederant, quique libamentis et
 hostiarum nidoribus inhiabant, deorum nomen indi-
 derunt. Nec his contenti, daemones illos et invisibiles
 potestates quae per aerem circumferuntur, quibusdam

(95) Vulg. Λέγω μὲν διη τὰ ἐξῆς καὶ διασαφῶ μέν. Scribendum est uno verbo λέγωμεν δῆτα ἐξῆς καὶ διασαφῶμεν, ut est in codice Fulk.

(96) Vulg. καὶ ἐπὶ τῇ τῶν αἰσχρῶν ἡδονῶν ἀκρατεία. Scribendum est καὶ ἐπὶ τὴν τῶν αἰσχρῶν ἡδονῶν ἀκρατείαν, etc. refertur enim ad ἀνειπόντες. Ait Eusebius, impudicos affectus ab hominibus esse conse-
 cratos. Nam cupiditatem quidem suam Cupidinis nomine appellarunt: membra vero quibus obsce-

nitates peraguntur, Priapum: intemperantiam vero in turpes voluptates effusam Venerem vocaverunt. Hic est hujus loci sensus, quem interpres non animadvertit. — Juxta quod hic annotavit, Latine quidem interpretatus est Valesius, Graecum vero textum aliter, ut videre est, expressit, sicque aliis in locis non semel. Fuit.

(97) Ἀλλὰ καὶ αὐτοὺς καταδέμοις τισίν. Proprium est vocabulum artis magicæ κατάδεμοι. Sic

vetitarum artium ligamentis, et sceleratis ac nefariis A carminibus 645 et incantationibus, assessores sibi adsciverunt. Et ex hominibus quidem non eosdem cuncti, sed alii alios consecraverunt. Græci quidem Bacchum, Herculem, Æsculapium, Apollinem et alios quosdam homines deorum atque heroum vocabulo honorarunt. Ægyptii vero, Horum, Isim et Osirim, et alios horum similes homines deus esse existimarunt. Et qui ob eximiam solertiam, geometriæ, astronomiæ et arithmeticiæ disciplinas apud se inventas esse gloriantur, licet iudicio suo tautopere sapiant, tamen modum diviniæ potentiæ, et quantum inter hanc et inter mortalem brutamque naturam intersit, nequaquam intelligere et cognoscere valuerunt. Proinde turpissimas cujusque generis bestias, variasque brutorum animalium species, serpentes etiam venenatos et feras belluas, deos appellare non dubitarunt. Phœnices item Melcatharum et Usorum et alios quosdam ignobiliores qui olim homines fuerunt, deos vocaverunt; Arabes similiter Dusarem quemdam et Obodam, Getæ Zamolxim, Cilices Mopsum, Amphiarum Thebani; et alii quidem hos, alii autem istos, nihil a communi hominum natura discrepantes, sed reipsa meros homines, deos fecerunt. Omnes quidem uno consensu Ægyptii, Phœnices et Græci, universum denique mortalium genus quod solis radiis illustratur, mundi partes et elementa, fructusque qui nascuntur e terra, divinis honoribus affecerunt. Et quod magis mirandum est, cum illorum adulteria, puerilia stupra, et mulierum raptus fateantur, nihilominus urbes omnes, vicos et agros templis, delubris et statuis compleverunt, et Artemidorus in libro 1, cap. 79, *φαρμακείας καὶ καταδέσμοις* simul jungit. Plato in lib. II *De legibus*, pag. 933, *καταδέσεις* pro eodem dixit. Vide *Harpocrationem* in verbo *καταδέσθαι*. Latini ligaturas vocant. Augustinus tract. 7 in *Joannem*: *Usque adeo*, inquit, *fratres mei, ut illi ipsi qui seducunt per ligaturas, per præcantiones, per machinamenta inimici, misceant præcantationibus suis nomen Christi*. Orosius in lib. IV, cap. 13, obligamentum magicum dicit.

(98) Vulg. *ἐκθέσμοις τε καὶ ἐνάγκοις ψδαῖς*. Scribendum est *ἐπανάγκοις* ex codice Fuketiano. De parentibus dæmonibus dixi in notis ad *Historiam Ecclesiasticam*. — Pro *ἐπανάγκοις* legendum videtur *ἀνάγκοις*. Edit.

(99) Vulg. *Θνητούς τε μέν*. Lego *θητούς γε μήν ἀνδρας*. Quod licet leve est, tamen omitti non debuit.

(1) Vulg. *παρ' ἐαυτῆς οὐκ ἔγνωσαν*. Hic etiam transposita videntur esse vocabula; lego igitur: *οὐκ ἔγνωσαν, οὐδὲ συνῆκαν οἱ παρ' ἐαυτοῖς σοφοί, etc.* Quam scripturam in versione nostra secuti sumus. In codice Fuk. ita scribitur hic locus: *Γεωμετρίας τὴν εὐρεσιν, ἀστρονομίας τε καὶ ἀριθμητικῆς αὐξοντες, παρ' ἐαυτοῖς οὐκ ἔγνωσαν, etc.*; quam scripturam non probō.

(2) *Μελκάρθαρον*. Eusebius in lib. I *De Præparatione*, cap. 10, ubi Phœnicium theologiam exponit, alterum quidem Melicarthum vocat Demarontis filium, Cæli nepotem: alterum vero Usorum Hypsuranii fratrem, qui pellium tegumenta primus invenit. In codice Fuk. scriptum est *Μελκάρθαρον καὶ Οὐσῶρον*.

(5) *Δούσαριν τινα καὶ Ὀδδῶν*. Scribendum est *καὶ Ὀδῶν*. Arabes enim Obodam et Dusarem coluerunt, ut docet Tertullianus in libro II *ad Na-*

μοις τε καὶ ἐπανάγκοις ψδαῖς (98) καὶ ἐπαδαῖς, δυνάμεις τε ἀφανείς ἀμφὶ τὸν ἀέρα ποτιωμένας, παρ-
έδρους ἐαυτοῖς ἐφειλύσαντο. Θνητούς γε μήν (99) ἀνδ-
ρας ἐθέωσαν ἐτέροις ἑτεροῖ· παῖδες μὲν γὰρ Ἑλλή-
νων Διόνυσον, καὶ Ἡρακλέα καὶ Ἀσκληπίον τε καὶ Ἀπόλλωνα, ἄλλους τὲ τινὰς ἀνθρώπους, τῆ τῶν
ἡρώων καὶ θεῶν τετιμήκασιν προσηγορίᾳ, Αἰγύπτιοι
δὲ Ὀρον καὶ Ἴσιν καὶ Ὀσιριν, καὶ τούτοις παραπλη-
σίους πάλιν ἀνθρώπους, θεοὺς νενομήκασιν· οἱ δὲ
καθ' ὑπερβολὴν σοφίας, γεωμετρίας τὴν εὐρεσιν,
ἀστρονομίας τε καὶ ἀριθμητικῆς αὐχονῶντες, παρ'
ἐαυτοῖς οὐκ ἔγνωσαν (1), οὐδὲ συνῆκαν οἱ σοφοὶ στα-
θμησασθαι καὶ λογισασθαι μέτρα Θεοῦ δυνάμειος,
θητηῆς τε καὶ ἀλόγου διασφορὰν φύσεως· διδὲ δὴ πᾶν
εἶδος εἰδεχθῶν κνωδάλων καὶ παντοίων ζώων γένη,

B ἔρπετά τε τοβόλα καὶ θήρας ἀγρίους, θεοὺς προσει-
πεῖν οὐκ ἀπόκνησαν· Φοῖνικες δὲ Μελκάρθαρον (2) καὶ
Οὐσῶρον, καὶ τινὰς ἄλλους ἀτιμωτέρους θνητούς πάλιν
ἀνδρας, θεοὺς ἀνηγόρευσαν, ὡς καὶ παῖδες Ἀ-
ράβων Δούσαριν τινα καὶ Ὀδδῶν (3), καὶ οἱ Γετῶν
(4) Ζάμολξιν, καὶ τὸν Μόψον Κίλικες, καὶ τὸν Ἀμφι-
φάρω Θηβαῖοι· καὶ παρ' ἐτέροις ἄλλοι πάλιν ἐτέ-
ρους, τὴν φύσιν οὐδὲν τὴν θνητὴν διαλλάττοντας, αὐτὸ
δὲ μόνον ἀληθῶς ἀνθρώπους· ὁμοῦ δὲ οὖν πάντες
Αἰγύπτιοι, Φοῖνικες, Ἑλλήνες, καὶ πᾶν τὸ θνητὸν
γένος ὅσον ἡλίου βολαὶ φωτίζουσι, τὰ μέρη τοῦ κόσ-
μου, καὶ τὰ γε στοιχεῖα, τοὺς τε ἀπὸ γῆς βλαστού-
ντας καρποὺς (5), καὶ πρὸ γε τούτων μοιχείας αὐ-
τῶν καὶ ἀρρένων φοροῦντας, γυναικῶν τε ἀρπαγὰς
ὁμολογοῦντες, οὐδὲν ἤττον πόλει πάσας καὶ κύμας
C καὶ χιόνας, ναοὺς καὶ ἀγάλμασι καὶ ἱεροῖς ἐπλήρου,
τῆ τῶν θεῶν ὁμοιοτροπία τὰς ἐαυτῶν προσαπολλύν-
τες ψυχὰς· θεοὺς δὲ τοῖνον καὶ θεῶν παῖδας (6),

tiones, cap. 8. De Oboda Uranius in libro IV *Arabiarum antiquitatum*. Fuit Obodas vetustissimus quidam rex Arabum, quem Nabathæi apud se sepulchrum divinis honoribus affecerunt, ut refert Stephanus in voce Ὀβόδα. Ab hoc multi deinceps Arabiæ reges Obodæ dicti; quorum duos recenset Josephus, alterum Alexandri Judæorum regis, alterum Herodis temporibus. Posterioris meminit etiam Strabo. Porro quantum quidem ex historiis conjicere licet, Arethæ atque Obodæ vicissim apud Arabes regnaverunt: ita ut post Aretham Obodas, post Obodam Arethas imperaret. Idque aliquandiu mansisse videtur. Jam Dusarem Nabathæi etiam coluerunt, Bacchum eo nomine designantes, ut tradit Isidorus apud Hesychium. De hoc etiam Stephanus in *Δούσαριος*. In codice Fuk. scriptum inveni *Δούσαριν τινα Ὀδδῶν*.

(4) Vulg. *καὶ οληγεκτόν*. Scribendum est καὶ οἱ Γετῶν, supple παῖδες. Notus est Zamolxis Getarum deus. Mox legendum est καὶ τὸν Μόψον Κίλικες, καὶ τὸν Ἀμφιφάρω Θηβαῖοι, καὶ πάλιν ἑτεροὶ ἄλλους, ἄλλοι πάλιν ἐτέρους, etc. Codex Fuketianus habet καὶ παρ' ἐτέροις, ἄλλοι πάλιν ἐτέρους.

(5) Vulg. *βλαστούντας καρποὺς λέλειπει*. Postrema vox addita est ab exscriptore hujus libri, qua scilicet designaret hic aliquid desiderari. Certe aliquot verba deesse hic videntur. Nisi forte hic ἀπὸ κωνοῦ subaudiri placet verba quæ paulo antea præcesserunt, θεοὺς ἀνηγόρευσαν. In codice Fuk. vox illa λέλειποι non legitur, sed post vocem καρποῦς punctum apponitur.

(6) Vulg. *καὶ θεῶν πέλας*. Scribendum est καὶ θεῶν παῖδας. In codice Fuk. scribitur *πέλας*.

ἤρωάς τε κ' ἀγαθούς δαίμονας, λόγῳ μὲν ἦν παρ' αὐτοῖς ἀκούειν, ἔργον δὲ πᾶν τῶναντιον· τάναντία γοῦν τοῖς ἐναντίοις ἐσέμνουν· ὡς εἰ καὶ ἡλιόν τις καὶ φῶτα τὰ κατ' οὐρανὸν δεῖξαι τῷ βουλευθεῖς, ἄνω μὲν εἰς ὕψος μὴ ἐπαίροι τὰς ὕψεις, κάτω δὲ εἰς γῆν τὰς χεῖρας βαλὼν καὶ χαμαὶ εἰς ἔδαφος ῥίψας, ἐν πηλῷ καὶ βορβόρῳ τὰς οὐρανίους δυνάμεις ἐπιζητοῖ· οὕτω δὲ καὶ τὸ τῶν ἀνθρώπων γένος, φρενοβλαβεῖα καὶ δαιμόνων ἀπάτη πνηρῶν, τὴν ἐπέκεινα οὐρανοῦ τε καὶ κόσμου θέλαν καὶ νοστήν οὐσίαν, κάτω που ἐν σωματίων γενέσει καὶ θνητῶν πάθει τε καὶ θανάτοις ἐπέπεστο εἶναι· οὐδ' εἰς τοσοῦτον ἤλαυνον ἀνοίας, ὡς καὶ τὰ φύλατα θύειν αὐτοῖς, μηδὲ φειδῶ ποιῆσθαι τῆς φύσεως, ἀλλ' ἔδη καὶ τὰ μονογενῆ καὶ ἀγαπητὰ τῶν τέκνων, μανία καὶ διανοίας ἐκστάσει κατασφάττειν· καὶ τί γὰρ ἂν γένοιτο τούτου μανικώτερον, θύειν ἀνθρώπους καὶ τὰς πόλεις ἀπάσας καὶ τοὺς αὐτῶν οἴκους ἐμφυλλοῖς μολύνειν φόνοις; Ἡ οὐ ταῦτα Ἑλλήνων παῖδες μαρτυροῦσι, καὶ πᾶσά γε ἡ ἱστορία τῆς τούτων μνήμης πεπλήρωται; Κρόνῳ μὲν γὰρ Φοίνικες καθ' ἕκαστον ἔτος, ἔθουον τὰ ἀγαπητὰ καὶ μονογενῆ τῶν τέκνων. Τῷ δ' αὐτῷ τούτῳ καὶ ἐν Ῥόδῳ (7) μηνῶς Μεταγεντιώνως ἕκτη Ἰσταμένοιο ἀνθρώπους ἐσφαττον· ἐν δὲ Σαλαμῖνι ὕψ' ἕνα περιβόλον Ἀθηναῖς Ἀγραυλίδος καὶ Διομήδους ἐλαυνόμενός τις ἀνὴρ, τρεῖς περιέθει τὸν βωμόν· ἔπειτα ὁ ἱερεὺς αὐτὸν λόγχῃ ἐπαιε κατὰ τοῦ στομάχου· καὶ οὕτως αὐτὸν ἐπὶ τὴν νησθεῖσαν πυρὰν ὠλοκαύτιζεν. Ἐγίγνοντο καὶ ἐπὶ τῆς Αἰγύπτου πλεῖστα ὅσαι ἀνθρωποκτονίαι, ἐθούοντο τε τῇ Ἡρᾷ ἐν Ἠλλοῦ πόλει, τῆς ἡμέρας τρεῖς, ἀνθ' ὧν Ἀμόσης (8) ὁ βασιλεὺς τὸ δεινὸν συνιδῶν, κληρίους τοὺς ἴσους ἐκέλευσεν ἐπιτίθεσθαι· καὶ ἐν Χίῳ δὲ τῷ Ὀμαδίῳ Διονύσῳ, ἀνθρώπων διασπῶντες ἔθουον, καὶ ἐν Τενέδῳ δὲ ὡσαύτως· ἐν δὲ Λακεδαίμονι τῷ Ἀρει τὴν δι' ἀνθρώπων ἐτέλουον θυσίαν. Καὶ ἐν Κρήτῃ δὲ αὐτὸ τοῦτο ἔπραττον, ἀνθρωποθυτοῦντες τῷ Κρόνῳ. Ἀθηναῖ δὲ παρθένοιο κατ' ἔτος ἐθύετο ἐν Λαοδικείᾳ τῆς Συρίας, νῦν δὲ, Ἐλαφος· ἀλλὰ καὶ Αἰθίως καὶ Καρχηδόνιοι ταῖς ἀνθρωποθυσίαις τοὺς ἑαυτῶν ἱεροῦντο θεούς. Καὶ Δουματηνοὶ δὲ τῆς Ἀραβίας (9), καθ' ἕκαστον ἔτος ἔθουον παῖδα, ὃν ὑπὸ τὸν βωμόν ἐθαπτον· κοινῶς δὲ πάντας Ἑλλήνας, πρὶν ἐπὶ πολέμους ἐξίεναι, ἀνθρωποκτονεῖν ἡ ἱστορία διδάσκει, Θραῦκας τε καὶ Σκύθας ὁμοίως. Ἀθηναῖοι δὲ τὰς Λεωκόρας (10) καὶ

A deorum suorum sectantes exempla, suas ipsorum animas penitus perdididerunt. Ac deos quidem deorumque filios, heroas item et bonos genios, verbo tenus ab illis appellari crebro audias. Sed res ipsa plane in diversum abit. Quippe contraria contrariis exornarunt, perinde ac si quis solem et cœli lumina alteri volens ostendere, non sursum attollat oculos, sed manibus deorsum demissis et in solum dejectis, cœlestes potestates in luto ac cœno requirat. Sic plane humanum genus, mentis stupore et pessimorum dæmonum fraude deceptum, intelligibilem Dei naturam quæ cœlum mundumque ipsum transcendit, humi in corporum ortu et in hominum affectibus atque interitu residere sibi **646** persuaserat. Homines vero eo processerunt **B** amentix, ut charissima etiam pignora iisdem immolarent: nec communi saltem parcerent naturæ, sed quos unicos habebant liberos, præfurore et insaniam jugularent. Enimvero quid furiosius excogitari unquam potest, quam immolare homines, et universas civitates, suasque ipsorum domos civili cæde contaminare? Annon Græci ipsi his rebus testimonium suum commodat? nonne harum rerum commemoratione omnino scaturit historia? Saturno quidem Phœnices quotannis charissimos et unicos liberos mactabant. Eidem in insula Rhodo, die sexto mensis Metagitnionis, homines immolabant. Item apud Salaminem, in Minervæ Agraulidis et Diomedis templo, moris erat ut vir quidam aliis ipsum persequentibus aram ter circumiret: **C** deinde sacerdos lancea pectus ejus confingeret, atque ita hominem accenso rogo impositum penitus concremaret. Sed et in Ægypto plurimæ hominum cædes perpetrabantur. Nam Heliopoli tres quotidie homines Junoni immolabantur: cujus rei atrocitatem Amosis rex animadvertens, eorum loco totidem cereos homines substitui jussit. In insula autem Chio, hominem Baccho Omadio sacrificabant, itemque in Tenedo. Lacedæmonæ quoque humanæ hostia Marti immolabatur. Idem fiebat in Creta, ubi Saturno hominem sacrificabant. Laodicæ in Syria, virgo quotannis mactabatur Minervæ; cujus loco nunc cervæ immolatur. Afri quoque et Carthaginenses humanis victimis deos suos placabant. Dumateni quoque in Arabia quotannis puerum im-

(7) Vulg. Τὸ δ' αὐτὸ τοῦτο καὶ ἐν Ῥόδῳ. Scribendum ex Porphyrio τῷ δ' αὐτῷ τούτῳ supple Κρόνῳ.

(8) Vulg. ἀπ' ὧν Ἀμόσης. Scribendum est procul dubio ἀνθ' ὧν ex Porphyrii libro II, *De abstinentia*, quem hic pæne ad verbum exscripsit Eusebius noster. Et sic codex Fuk. scriptum habet.

(9) Vulg. Καὶ δ' οὐμάτηρ, οἱ δὲ τῆς Ἀραβίας. Lego καὶ Δουματηνοὶ δὲ ex Porphyrio in libro citato, quamquam apud Porphyrium vulgo legitur Δουμάτιοι. Nec aliter scribitur apud Eusebium in libro quarto *De Præparatione*, c. 16. Sed Δουματηνοί, ut dixi, magis placet. Stephanus Δούμαθα, πόλις Ἀραβίας, ὁ πολίτης, Δουμαθηνοί, ὡς Γλαῦκος ἐν β', Ἀραβικῆς ἀρχαιολογίας. Certe Arabes in suis patronymicis hanc lere terminationem habent.

(10) Τὰς Λεωκόρας. Desunt hæc verba apud Porphyrium, quæ Eusebius noster de suo adjecit.

Sane Porphyrius cum de humanis victimis ageret, et de Atheniensibus loqueretur, hoc exemplum omittere non debuit. Leus quidam olim fuit apud Athenienses, Orphei filius, ut ait Suidas; qui cum Attica fame laboraret, responsumque esset ab Apolline Delphico, urbem non aliter salvam fore, nisi quispiam ex civibus filias suas diis immolaret, tres filias virgines pro salute urbis mactandas obtulit, Phasiatheam, Theopen et Eubulen. Ælianus in libro XII *Variæ historiæ*, cap. 28, pro Phasitheâ Praxitheam nominat. Nihil frequentius occurrit apud Græcos oratores, quam harum Lei filiarum mentio; ut apud Aristidem in *Panathenico*; Libanium in *Declamatione* XII; Demosthenes seu, quis alius auctor in oratione quæ *Ἐπιτάφιος* inscribitur, hunc Leum inter ἐπωνόμους seu tribuum conditores annumerat, a quo Leontis tribus nomen accepit.

molabant, quem sub ara sepelire consueverant. Denique omnes Græcos, antequam ad bellum proficiscerentur, hominem immolare solitos docet historia. Thraces item et Scythæ idem fecisse memorantur. Athenienses etiam Lei filias virgines, et Erechthei filiam apud se immolatas referunt. Jam vero in urbe Roma, die festo Jovis Latiaris hominem hodieque immolari quis ignorat? Atque hæc ita se habere probatissimi philosophi testimonio suo confirmarunt. Quinetiam Diodorus, qui compendium bibliothecarum composuit, ducentes præcipue nobilitatis pueros ab Afris publice Saturno immolatos refert; trecentos autem alios ultro totidem numero filios immolandos obtulisse. Diony-

Sic enim ait: Ἥχηθεςαν οἱ Λεωντίδα μυθολογουμένας τὰς Λεωκόρας, ὡς αὐτὰς ἔδωσαν σφάγιον τοῖς πόλιταις ὑπὲρ τῆς πόλεως. Meminit etiam Clemens Alexandrinus in *Protreptico*, Gregorius Naz. in carmine *De virtute*, et ex recentioribus Leopardus in lib. xix, cap. penultimo.

(11) Κατὰ τὴν Ἐρεχθέως θυγατέρα. Erechtheus Pandionis filius sex habuit filias: Protopeniam, Pandoram, Procrium, Creusam, Orythiam et Chthoniam. Harum duæ natu maximæ, Protopenia scilicet et Pandora, cum hostilis exercitus ex Bœotia in Atticam irrupisset, se pro salute patriæ mactandas obtulerunt. Quas Athenienses magnis honoribus post mortem coluerunt, et virgines Hyacinthidas appellarunt, eo quod immolatae fuissent in Atticæ pago Hyacintho, supra Sphenidalensium pagum. Ita scribit Phanodemus in libro v *Rerum Atticarum*, teste Suida in voce παρθένου. Ex quo lucem capit Ciceronis locus in oratione pro Sextio, ubi ait: *Mortem quam etiam virgines Athenis, regis opinor Erechthei filiarum, pro patria contempnissimè dicuntur, ego vir consularis*, etc. Diodorus Siculus in lib. xvii: Φωκίων μὲν χρηστὸς ἔφη, δεῖν τοὺς ἐξαιτησομένους μιμήσασθαι τὰς Λεωκόρας καὶ τὰς Ἰακινθίδας, καὶ τὸν θάνατον ἔκουσίως ὑπομείναι ἕνεκα τοῦ μηδὲν ἀνήμερον παθεῖν τὴν πατρίδα. Meminit etiam earum Demosthenes, seu quis alius in oratione quæ Ἐπιτάφιος inscribitur: Ἦδεσαν ἅπαντες Ἐρεχθεῖται τὸν ἐπινοητόν αὐτῶν Ἐρεχθέα ἕνεκα τοῦ σώσσαι τὴν χώραν, τὰς αὐτοῦ παῖδας ἅς Ἰακινθίδας καλοῦσιν, εἰς προὔπτον θάνατον δόντα ἀναλώσασθαι. Alii quatuor duntaxat Erechthei filias fuisse dicunt, quæ inter se conjuraverunt, ut, si una ipsarum moreretur, ceteræ se interficerent. Postea cum Eumolpus Eleusiniis opem ferens, cum magnis Thracum copiis in agrum Atticum irrupisset, Erechtheo oraculum consulenti responsum est, victoriam penes Athenienses futuram, si Erechtheus filiam immolavisset. Erechtheus itaque Chthoniam filiam natu minimam immolavit: quo facto reliquæ tres sicut sacramento sese obstrinxerant, mortem sibi consciverunt. Ita Apollodorus in *Bibliotheca*, Hyginus fabula 46 et 258, apud quem corruptum esse Chthoniæ nomen. Has tres Erechthei filias Chthoniæ sorores, Euripides in Erechtheo ζεύγος τριτάρθερον vocaverat, ut testatur Hesychius, easque post mortem in Hyadas esse conversas sinxerat. Theon in Arati *Phænomen*. Εὐριπίδης γοῦν ἐν Ἐρεχθεῖ τὰς Ἐρεχθέως θυγατέρας, ὕδατος φησὶ γενέσθαι τρεῖς ὄσας. Porro quod ad Hyacinthidas pertinet, quidam eas non Erechthei filias, sed Hyacinthi cuiusdam esse dixerunt. Sic Harpocration in voce ὕακινθιδες, Hyginus fabula 258: *Hyacinthus*, inquit, *Spartaniidem filiam immolavit ex responso pro Atheniensibus*.

(12) Κατὰ τὴν μεγάλην πόλιν. Male interpretes *Megalopolim* verterunt. Nam Porphyrius, cuius verba hic usurpat Eusebius, urbem Romam ita appellavit more sæculi sui, ut iampridem notatum

Α τὴν Ἐρεχθέως θυγατέρα (11) σφαγιασθεῖσαν μνημονεύουσιν. Ἄλλ' ἔτι καὶ νῦν τίς ἀγνοεῖ κατὰ τὴν μεγάλην πόλιν (12), τῆ τοῦ Πατριάρχου Διδὸς ἑορτῆ σφαγιαζόμενον ἄνθρωπον; Ταῦτα μὲν φιλοσόφων οἱ καὶ δοκιμώτατοι, μεμαρτυρήκασιν οὕτως ἔχειν· Διδώρος δὲ ὁ τὰς βιβλιοθήκας ἐπιτεμῶν, φησὶ τῶν Κρόνου διακασίους τῶν ἐπιφανεστάτων παιδῶν, δημοσίᾳ θύσαι τοὺς Λίδουας, οὐκ ἐλάττους δὲ ἐπιδοῦναι τῆ θυσίᾳ τριακασίους ἐτέρους (13)· ὁ δὲ τῆς Ῥωμαϊκῆς ἱστορίας συγγραφεὺς Διονύσιος, ὀνομαστὶ αὐτὸν (14) τὸν Δία καὶ τὸν Ἀπόλλωνα, αἰτήσαι ἄνθρωποθυσίας ἐν Ἰταλίᾳ, παρὰ τῶν καλοῦμένων Ἀβοριγητῶν. Τοὺς αἰτηθέντας οὐν φησι, καρπῶν μὲν ἀπάντων τὸ λάχος ἀποθύσαι τοῖς θεοῖς, ἔτι δὲ μὴ καὶ ἄνθρώπους ἔθ-

B est a Josepho Scaligero in *Animadversionibus* Eusebianis, pag 55. Certe Libanius in oratione quæ βασιλικὸς inscribitur, urbem Romam sic nominat. Porro quod ait Porphyrius, Romæ in Jovis Latiaris festo adhuc sua ætate hominem immolatum fuisse, confirmat etiam Lactantius in lib. 1, cap. 21: *Siquidem*, inquit, *Latiaris Jupiter et nunc sanguine colitur humano*. Prudentius in lib. 1 *contra Symmachum*:

Funditur humanus Latiari in munere sanguis.

De hoc festo loquitur Dio Cassius in lib. xliii, p. 351: Ἐν τε ταῖς ἀνογαῖς ὁ πολιάρχος τὰ Λατιάρια οὐτ' ἄλλως προσήκοντα αὐτῷ, οὐτ' ἐν τῷ καιρῷ ἐκεῖνω γίνεσθαι εἰωθότα ἐποίησε. Celebrabantur autem Latiaria mense, ut opinor, Decembri. Quippe eo mense minus gladiatorium edebatur, ut discimus ex calendario Heruvartii. Mos autem erat in Latiari sacro, ut gladiatoris qui in pugna fuerat occisus, cruor adhuc calidus Jovi libaretur, et quasi in faciem ejus jactaretur, ut scribit Cyprianus in libro *De spectaculis*, et Tertullianus in *Apologetico*, cap. 9. Illustris est Justinus locus in *Apologia* ad senatum, ubi de hoc sacro loquitur: Τὰ ἴσα τῷ παρ' ὁμῶν τιμωμένῳ εἰδῶλῳ ἢ οὐ μόνον ἀλόγων ζῶων αἵματα προσορραίνεται, ἀλλὰ καὶ ἀνθρώπεια, διὰ τοῦ παρ' ὁμῶν ἐπιστημοτάτου καὶ εὐγενεστάτου ἀνδρὸς τὴν πρόχυσιν τοῦ τῶν φονευθέντων αἵματος ποιούμενοι, id est: *Eadem facientes quæ a vobis sunt cuidam idolo quod colitis. Cui non solum animalium sanguis aspergitur, sed etiam humanus cruor, viro apud vos clarissimo ac nobilissimo hanc ex hominum occisorum sanguine libationem faciente*. Ex quo loco colligimus prætorem urbanum hoc sacrificium peregisse: nec hominem Jovi immolatum fuisse, ut ait Porphyrius, sed tantum gladiatoris in arena occisi sanguinem Jovi propinatam.

(13) Τριακασίους ἐτέρους. Hujus loci sensum non est assecutus interpres, qui vertit, et nihilominus trecentos alios sacrificio addidisse. At qui ἐπιδοῦναι proprie dicitur de patribus, qui liberos diis immolandos tradunt, ut de Leō Atheniensi supra vidimus. Cum igitur nobiles in Africa trecentos pueros diis mactandos obtulissent, ait Diodorus trecentos alios ab aliis eidem oblatos fuisse, ut suam erga deos pietatem non minus quam priores illi testificarentur. Ceterum malum legere diaκασίους pro τριακασίους. Certe aut hic scribendum est diaκασίους, aut supra pro diaκασίους, scribendum est τριακασίους.

(14) Vulg. αὐτῷ ὀνομαστὶ. Scribendum puto αὐτῷ ὀνόματι αὐτῶν τὸν Δία, quam scripturam in interpretatione mea secutus sum. Fallitur autem Eusebius noster. Neque enim a populis aboriginibus, sed a Pelasgis deos id postulasse scribit Dionysius Halicæ, pag. 16; nec jugulatos ab iis homines, sed extra patriam ablegatos. In codice Fuk. deest vox αὐτῷ.

σαν, παντοίαις περιπεσεῖν συμφοραῖς· μὴ πρότερον τε κακῶν παῦλαν σχεῖν, ἢ δεκατεῦσαι ἑαυτούς· οὕτω δ' οὖν ἀνθρώπων δεκάτας ἀφαιρουμένους τε καὶ θύοντας, ἐρημίας αἰτίους γενέσθαι τῇ χώρᾳ. Τοσοῦτοις κακοῖς τὸ πᾶν τῶν ἀνθρώπων γένος κατετρώχετο πρότερον. Οὐκ ἔρκει δ' ἐπὶ τούτοις τὸ κακῶς πράττειν, μυρταῖς δὲ καὶ ἄλλαις ἀνηκέστοις καταδεδούλωτο συμφοραῖς· ὁμοῦ γὰρ τὰ καθ' ὅλης τῆς οἰκουμένης ἔθνη, Ἑλληνὰ τε καὶ βάρβαρα, ὡς ὑπὸ δαιμονικῆς ἐνεργείας οἰστρούμενα, δεινῆ καὶ χαλεπωτάτῃ νόσῳ δειστασάσθη, τῷ ἄμικτον εἶναι καὶ ἀκατάλλακτον αὐτὸ πρὸς ἑαυτὸ τὸ τῶν ἀνθρώπων γένος, ὡς καὶ γείσει τοῦ μεγάλου σώματος τῆς κοινῆς φύσεως διεσπασμένου, ἐφ' ἐκάστη τε γωνίᾳ γῆς ἀποστατούντων ἀνθρώπων, καὶ νόμοις καὶ πολιτείαις διαμαχομένων ἀλλήλοις· καὶ οὐ τοῦτο μόνον, ἀλλὰ καὶ ἐξ-αγριουμένων, πυκναῖς ταῖς κατ' ἀλλήλων ἐπαναστάσεσιν, ὡστ' αἰεὶ καὶ διὰ παντὸς τοῦ βίου, μάχαις ταῖς κατ' ἀλλήλων καὶ πολέμοις σχολάζειν, μὴ ἐξεῖναι τέ ποι τῷ βουλομένῳ στέλλεσθαι, μὴ πολεμίου τρόπον καθωπλισμένῳ, κατ' ἀγρούς τε καὶ κατὰ κώμας, ξιφηφορεῖν τοὺς γεωπόνους (15), καὶ μᾶλλον τῶν πρὸς γεωργίαν ὀργάνων, τὰς ἐνόπλους κεκτῆσθαι παρασκευάς, τὸ τε ληΐζεσθαι καὶ ἀνδραποδιζεσθαι τοὺς ἐκ γειτόνων, ἐπ' ἀρετῆς τίθεσθαι μέρει. Καὶ οὐ τοῦτο μόνον, ἀλλὰ καὶ ἐξ αὐτῶν ὧν ἐλογοποιήσαν περὶ τῶν οικειῶν θεῶν, αἰσχυρᾶς καὶ παρανόμου ζωῆς ἐφόδια προσλαβόντες, παντοίαις τρόποις ἀκολασίας, ὁμοῦ τοῖς σώμασι, καὶ τὰς αὐτῶν ψυχὰς προσδι-ἐφθειραν· καὶ οὐ τοῦτο μόνον, ἀλλὰ καὶ τοὺς ὄρους ὑπερβάντες τῆς φύσεως, ἐπέκεινα ἐχώρουν ἀβήτοποιίας τε καὶ τ' ἀκοαῖς ἄπιστα κατ' ἀλλήλων ἐμπαρεινοῦντες· ἐβῆρες τε ἐπ' ἄρσει τὴν ἀσχημοσύνην καταπραγάζομενοι, καὶ τὴν ἀντιμισθίαν ἦν ἔδει τῆς πλάνης αὐτῶν ἐν ἑαυτοῖς ἀπολαμβάνοντες, ἢ ἢ φασιν ἐροῦν λόγοι· καὶ οὐ τοῦτο μόνον· ἀλλὰ καὶ τὰς περὶ Θεοῦ φυσικὰς ἐννοίας παρατρέψαντες, ἀπρονόητα μὲν καὶ ἀνεπιτρόπευτα, τὰ τῆδε πάντα ἡγούντο, ἀλόγῳ δὲ καὶ αὐτομάτῳ φύσει, εἰμαρμένης τε ἀνάγκῃ τὴν τοῦ παντὸς οὐσίωσιν τε καὶ σύστασιν ἀνετίθεσαν. Καὶ οὐ τοῦτο μόνον· ἀλλὰ καὶ τὰς σφῶν ψυχὰς τούτοις συνδιαφείρεσθαι τοῖς σώμασιν ὑπολαμβάνοντες, θηριώδη ζωὴν καὶ βίον ἀβίωτον διήγον, οὐ ψυχῆς οὐσίαν διερευνώμενοι, οὐ θείας κρίσεως δικαιοτήρια προσδοκῶντες, οὐκ ἀρετῆς ἐπαθλα, οὐκ ἀδίκου βίου τιμωρίας ἐν νῷ βαλλόμενοι· ἤδη δὲ καὶ ὅλα ἔθνη πολυτρόποις κακίας εἶδες, θηριώδει κατετήκοντο βίῳ, οἱ μὲν μητράσι μὴ γνόμενοι μίξιν ἐκθεσμον καὶ παρανομωτάτην, οἱ δὲ τὰς ἀδελφὰς αὐτῶν γαμοῦντες, οἱ δὲ τὰς αὐτῶν θυγατέρας διαφείροντες· καὶ οἱ μὲν τοὺς ἐπιδημοῦντας ξένους κατασφάττοντες, οἱ δὲ καὶ κρεῶν ἀνθρωπέων ἀπογευόμενοι, οἱ δ' ἀγχόνῃ τοὺς γεγηρακότας ἀποπνίγοντες, κάπειτα τούτοις ἐστιώμενοι, οἱ δὲ κυσὶν ἐτι ζῶντας παραβάλλοντες. Ἐπιλείπει με ὁ χρόνος, τὰ πάντα τῆς πα-

¹¹ Rom. 1, 27.

(15) *Ξιφηφορεῖν τοὺς γεωπόνους.* Certe sub initium imperii Diocletiani, in Gallia rusticani conurbatione inter se facta arma arripuerant, et itinera infestabant, Bacaudarum sibi nomine imposito,

A sius verc, qui res gestas populi Romani scriptis prodidit, 647 ipsum nominatim Jovem et Apollinem in Italia postulasse scribit ab iis qui Aborigines dicebantur, ut homines immolarent; istos vero a quibus id postulatum fuerat, omnium quidem fructuum partem diis sacrificasse: sed quoniam homines quoque immolare supersedissent, in maximas calamitates incidisse; nec his malis prius esse liberatos, quam seipsos decimassent. Ita cum hominum decimas persolvere ac sacrificare compellerentur, ipsos regionem suam vacuum ac desertam ab incolis praestitisse. Tot ac tantis calamitatibus humanum genus antea premebatur. Nec tamen ejusmodi infelicitas sola erat: sed praeterea infinitis aliis iisque acerbissimis malis atterebatur.

B Omnes enim nationes quae per orbem terrarum dispersae sunt, tam Graecorum quam barbarorum, veluti daemonum impulsu concitatae, gravissimo seditionis morbo concussae sunt: adeo ut humanum genus nulla inter se communiōne aut concordia jungeretur; communi naturae corpore hinc inde divulso, et per singulos fere orbis angulos disjunctis hominibus, et, ob legum atque institutorum discrepantiam, inter se decertantibus. Neque id solum, verum etiam crebris motibus efferati, seipsos mutuo appetebant: adeo ut bellis assidue et praeliis intestinis districti, aetatem agerent; nec quisquam auderet nisi hostilem in modum armatus peregre proficisci. Quinetiam per agros et vicos, gladiis cincti erant agricolae, et arma potius, quam instrumenta ad culturam agrorum necessaria sibi comparabant; virtutisque loco ducebant, latrocinari et ex vicinis locis captos in servitutem abducere. Neque his contenti, ex sabulis quas de diis confixerant, turpis ac sceleratae vitae occasionem arripientes, corpora simul atque animos omni intemperantiae genere corruerunt. Neque vero his acquieverunt; sed ipsos naturae terminos praetergressi, longius processere, nefanda quaedam et auditu incredibilia in seipsos flagitia perpetrantes. Masculi enim in masculos turpitudinem operati sunt; et mercedem quam oportuit erroris sui in semelipsis receperunt, ut sacrae loquuntur litterae. ¹² Ac ne his quidem contenti, notiones etiam de Deo sibi a natura inditas depravarunt. Et res quidem humanas nullius cura ac providentia regi existimarent; casui 648 autem fortuito ac temerario, et fatali necessitati, universi hujus ortum constitutionemque tribuerunt. Neque hic finem facientes, suos etiam animos una cum corporibus interire arbitrati, belluinam quamdam ac minime vitalem vitam agere instituerunt, non animi naturam perscrutantes, nec divini judicii exspectantes tribunal, nec virtutis praemia, nec injustae vitae parata supplicia animo revolventes. Quinetiam integræ gentes

ut scribunt Orosius, Eutropius, et Mamertinus in Paganegrico Maximiani. Porro ex hoc Eusebii loco discimus, id genus latrocinii per totum fere orbem Romanum grassatum fuisse.

variis nequitiae generibus mancipatae, ferina quadam vivendi ratione, quasi diuturno morbo contabescabant. Alii enim nefario et maxime illegitimo concubitu cum matribus miscebantur, alii sorores suas in matrimonium ducebant, alii filias vitabant. Ac nonnulli quidem peregrinos qui ad ipsos advennerant, obtruncabant. Quidam humanis carnibus vescabantur, quidam etiam senioribus laqueo gulam frangentes, eosdem postea devorabant; alii denique eos adhuc vivos, canibus laniandos objicere consueverant. Dies me deficeret, si universa mala veteris illius morbi, qui totum genus humanum oppresserat, commemorare nunc vellem. Hæc igitur sunt aliaque his similia prope infinita, ob quæ clementissimus Dei Sermo rationalis gregis licet sibi repugnantis vicem miseratus, olim quidem per prophetas suos, et longe antea per quosdam Deo amabiles viros; deinde vero per alios qui postea celebres exstiterunt, eos qui deplorati erant ac perditii, legibus suis et hortationibus variis ac præceptionibus ad recuperandam valetudinem excitavit; huiusmodi principia ac fundamenta divini cultus in animis mortalium præstruens. Sed cum hominum genus non jam humano auxilio, sed præstantiore vi ac potentia indigeret; quippe quod vago errore hac illac circumferretur, et crudelissime discerneretur non a lupis et feris bestiiis, verum a teterrimis dæmonibus, et diris spiritibus qui animos perdunt; tandem ipse Dei Sermo, optimi Patris voluntati obtemperans, lubentissime ad nos venit, et nostra ingressus est castra. Causæ porro ejus in terras adventus, eæ fuere quas supra memoravi. Ob quas omnes ille ad mortalium cœtus et colloquia descendens, non id quod familiare et usitatum ipsi erat præstitit; quippe qui expers esset corporis, et universum mundum occulta quadam et invisibili ratione permearet, cunctisque tam cœli quam terrarum incolis **649** potentiae suæ magnitudinem operibus ipsis declararet. Sed novo quodam et inusitato agendi modo usus est. Mortali enim corpore assumpto, cum mortalibus colloqui et versari dignatus est; eo consilio, ut mortalium genus per sui simile servaret.

CAPUT XIV.

Nunc vero quam ob causam incorporeus Dei Sermo, corpore velut instrumento quodam assumpto, ad homines accesserit, exponamus. Quamnam porro alia ratione, divina substantia quæ materiæ expers est, nec sub tactum aut aspectum cadit, Deum in materia et deorsum humi quærentibus seipsam poterat ostendere? præsertim cum omnium rerum satorem et effectorem, aut nolent aut certe non possent inspicere, nisi seipsum sub humana forma ac specie videndum præbuisset. Itaque assumpto mortali corpore velut aptissimo instru-

(16) Vulg. τῆς ἐναντίας λογικῆς ἀγέλης. Velis Interpres legisse videtur τῆς ἐν ἀνθρώποις λογικῆς ἀγέλης. Sic enim vertit, *Gregis rationis participis qui ex hominibus constat, misericordiam capere cepit*. Ego vero mallet legere τῆς ἑαυτοῦ λογικῆς ἀγέλης. Sic enim Eusebium Deum Verbum vocare solet pastorem gregis rationalis. Codex tamen Fuk. habet τῆς ἐν ἀνθρώποις compendiose scriptum.

(17) Vulg. ὡς ἂν οὐκέτ' ἀνθρωπεύσας. Scribendum est ὡς δὲ οὐκέτ' ἀνθρωπεύσας, etc., vel ut est in Codice Fuk. ὡς οὖν.

(18) Ὡς δὲ ἕνεκα πάντων. Olim conjeceram scribendum esse ὡς δὲ ἕνεκα σπεύδων εἰς θνητῶν

λαϊῶν νόσου, τῆς δὲ τὸ πᾶν τῶν ἀνθρώπων γένος κεκρατηχυίας διηγουμένον. Ταῦτα καὶ ἀδελφὰ τοῦτοις μυρία· ὧν δὲ χάριν ὁ φιλόανθρωπος τοῦ Θεοῦ Λόγος, τῆς ἐν ἀνθρώποις λογικῆς ἀγέλης (16) οἶκτον λαβὼν, πάλαι μὲν διὰ τινων αὐτοῦ προφητῶν, καὶ ἔτι πρότερον δι' ἐτέρων θεοφιλῶν ἀνθρώπων, καὶ μετὰ τοῦτους διὰ τῶν μετέπειτα γνωρίμων, ἐπὶ τὴν σφῶν θεραπειάν ἀνεκαλεῖτο τοὺς ἀπεγνωσμένους, νόμοις καὶ παραίνεσις ποικίλαις, διδασκαλαῖς τε παντοίαις, προοίμια αὐτὰ καὶ στοιχεῖα θεοσεβείας εἰς ἀνθρώπους καταβαλλόμενος· ὡς οὖν οὐκέτ' ἀνθρωπεύσας (17) δυνάμει, κρείττονος δὲ ἢ κατὰ ἀνθρώπων ἐδεῖτο βοηθοῦ τὸ θνητὸν γένος, ὧδε κάκεισε πλανώμενον, ἀφειδῶς τε σπαραττόμενον, οὐχ ὑπὸ λύκων καὶ θηρίων ἀτιθάστων, δεινῶν δὲ καὶ ἀγρίων ὑπὸ δαιμόνων καὶ πνευμάτων ἀπειῶν καὶ ψυχοφθόρων, ἤκε λοιπὸν ἡμῖν αὐτὸς μάλα προθύμως, καὶ παρῆν ἐφ' ἡμετέρας παρεμβολῆς ὁ τοῦ Θεοῦ Λόγος, Πατὴρ δὲ παναγάθου περὶ θανάτων νεύματι· αἰτία δ' ἦν αὐτῷ τῆς ἐνταυθοῦ παρουσίας, τὰ δεδηλωμένα· ὧν δὲ ἕνεκα πάντων (18) εἰς θνητῶν ὁμίλιας παριῶν, οὐχ ὕπερ αὐτῷ σύνηθες ἦν, τοῦτ' ἐπραττεν, ἀσωμάτω μὲν ὄντι καὶ τὸν ἅπαντα κόσμον ἀφανῶς ἐπιπορευομένῳ, ἔργοις δ' αὐτοῖς οὐρανοῖς τε καὶ τοῖς κατὰ γῆν τὰς αὐτοῦ μεγαλουργίας ἐκφαίνοντι, καινοτέρῳ δὲ καὶ τὸν συνήθη παραλλάττοντι τρόπῳ· δι' ὄργάνου γάρ τοι θνητοῦ τὰς πρὸς τοὺς θνητοὺς ὁμίλιας τε καὶ διατριβὰς ὑπέει, τὸ θνητὸν διὰ τοῦ ὁμοίου σώσαι προμηθεύμενος.

C

ΚΕΦΑΛΑΙΟΝ ΙΔ'.

Φέρε δὲ μετὰ ταῦτα, καὶ δι' ἦν αἰτίαν ὄργάνῳ σώματι χρησάμενος εἰς ἀνθρώπων διατριβὰς παρῆν ὁ ἀσώματος τοῦ Θεοῦ Λόγος, ἐξέλιπμεν. Καὶ πῶς ἂν ἄλλως θέια καὶ ἀναφῆς, ἀδύος τε καὶ ἀόρατος οὐσία, τοῖς ἐν γενέσει τὸν Θεὸν καὶ ἐπὶ γῆς κάτω ζητοῦσιν, ἄλλως πως οὐ δυναμένοις (19) ἢ μὴ βουλομένοις, τὸν τῶν ἀπάντων γενεσιουργόν τε καὶ ποιητὴν ἐποπτεύειν, ἢ δι' ἀνθρωπεύου σχήματος τε καὶ εἶδους, ἑαυτὴν ἔφηνεν; Ὅθεν δι' ὄργάνου θνητοῦ καταλήλου βηθήματος, τοῖς θνητοῖς εἰς ὁμίλιαν κατῆναι, ὅτι δὲ τοῦτ' αὐτοῖς φίλον ἦν· τὰ ὅμοια γούν, φασί, τοῖς ὁμοίοις

ὁμίλιας, vel certe παριῶν, quæ conjectura certissima mihi videtur. Quamvis enim ex vulgata lectione idem sensus elici possit, tamen si eam retinemus, non video quo referri possint hæc verba εἰς θνητῶν ὁμίλιας. Tandem vero codex Fuk. conjecturam nostram confirmavit, in quo scribitur ὧν δὲ ἕνεκα πάντων εἰς θνητῶν ὁμίλιας παριῶν.

(19) Vulg. ἄλλως Θεοῦ δυναμένοις. Totus hic locus ita emendandus est, ἄλλως τε οὐ δυναμένοις ἢ μὴ βουλομένοις, τὸν τῶν ἀπάντων γενεσιουργόν τε καὶ ποιητὴν ὑποπτεύειν, εἰ μὴ δι' ἀνθρωπεύου σχήματος τε καὶ εἶδους ἑαυτὸν ἔφηνεν. In cod. Fuk. legitur ἄλλως πως οὐ δυναμένοις.

φίλα· τοὺς δὴτα χαίρουσι τῇ τῶν ὁρωμένων αἰσθήσει, ἐν ἀγάλμασι τε καὶ ξοάνων ἀψύχων γλυφαῖς θεοὺς ἀναζητοῦσιν, ἐν ὕλῃ τε καὶ σώματι τὸ θεῖον εἶναι φανταζομένοις, θνητοὺς τε ἀνδρας θεοὺς ἀναγορεύουσιν, κατὰ ταῦτά πη (20) ἑαυτὸν ὁ τοῦ Θεοῦ Λόγος ἐδείκνυ· διὸ δὴ νεῶν πανάγιον αὐτὸς ἑαυτῷ σωματικῶν ὄργανον κατεσκευάσατο, λογικῆς δυνάμεως αἰσθητικῶν οἰκητήριον, ἄγαλμα σεμνὸν καὶ πανίερον, ξοάνου παντὸς ἀψύχου προτιμότερον. Τὸ μὲν γὰρ ἐξ ὕλης ἀψύχου δεικνύον, χερσὶ βαναύσων ἀνδρῶν ἐν εἰκόνι χαλκοῦ καὶ σιδήρου, χρυσοῦ τε καὶ ἐλέφαντος, λίθων τε καὶ ξύλων ἐν ὕλῃ τετεχνασμένον, προσφῶς ἂν εἴη δαιμόνων οἰκητήριον· τὸ δ' ἐνθεον ἄγαλμα σοφίας ἐνθέου δυνάμει πεποικιμένον, ζωῆς μετείχε καὶ νοεράς οὐσίας, ἄγαλμα πάσης ἀρετῆς ἐμπλεων, ἄγαλμα Θεοῦ Λόγου οἰκητήριον, νεῶς τε ἅγιος ἀγίου Θεοῦ· οὐ δὴ ὁ ἔνοικος Λόγος, θνητοῖς μὲν διὰ τοῦ συγγενοῦς συνῆν τε καὶ ἐγνωρίζετο, οὐ μὴν ὑπέπιπτε ταῖς ὁμοιοπαθείαις, οὐδ' ἀνθρώπου ψυχῆς τρόπον, τῷ σώματι κατεδεσμεῖτο, οὐδὲ γε χεῖρων αὐτὸς ἑαυτοῦ γένομνος, τῆς οἰκείας θεότητος μετεβάλλετο. Ὡς γὰρ οὐδ' ἡλίου φωτὸς πάθοιεν τι ἀκτίνας, τὰ πάντα πληροῦσαι, καὶ σωμάτων νεκρῶν καὶ οὐ καθαρῶν ἐφαπτόμεναι, ταύτῃ πολὺ πλέον ἢ ἀσώματος τοῦ Θεοῦ Λόγου δύναμις, οὐτ' ἂν πάθοι τὴν οὐσίαν, οὐτ' ἂν βλαβείη, οὐδ' ἂν χεῖρων ποτὲ ἑαυτῆς γένοιτο, σώματος ἀσωμάτως ἐπαφωμένη· οὕτω δὴτα ὁ κοινὸς ἀπάντων Σωτήρ, εὐεργετικῶν ἑαυτὸν τοῖς πᾶσι καὶ σωτήριον παρέσχε, δι' ὄργανου οὐ προβέβλητο ἀνθρώπου, οἳα τις μουσικὸς ἀνὴρ διὰ τῆς λύρας τὴν σοφίαν δεικνύμενος. Ὀρφέα μὲν δὴ μῦθος Ἑλληνικὸς, παντοῖα γένη θηρίων θέλγειν τῇ ψῆθι, ἐξημεροῦν τε τῶν ἀγρίων τοὺς θυμοὺς, ἐν ὄργῳνι πλήκτρῳ χροουμένων χορδῶν, παραβῶσαι· καὶ τοῦθ' Ἑλλήνων ἄδειται χορῶν, καὶ πιστεύεται ἀψυχὸς λύρα τιθασσεύειν τοὺς θῆρας, καὶ δὴ καὶ τὰ δένδρα, τὰς φηγοὺς μεταβάλλειν, μουσικῇ εἶκοντα. Τοιγαροῦν ὁ πάνσοφος καὶ παναρμόνιος τοῦ Θεοῦ Λόγος, ψυχῆς ἀνθρώπων πολυτρόποις κακίαις ὑποβεβλημέναις, παντοίας θεραπείας προβαλλόμενος, μουσικῶν ὄργανον χερσὶ λαβὼν αὐτοῦ ποίημα σοφίας τὸν ἀνθρώπον (21), ὑδῶς καὶ ἐπιδῶς διὰ τοῦτου λογικοῖς, ἀλλ' οὐκ ἀλόγοις (22), θηρίων ἀνεκρούετο, πάντα τρόπον ἀνήμερον Ἑλλήνων τε καὶ βαρβάρων, πάθη τε ἄγρια καὶ θηριώδη ψυχῶν τοῖς τῆς ἐνθέου διδασκαλίαις φαρμάκοις ἐξιώμενος καὶ νοσοῦσαις γε ψυχῆς ταῖς τὸ θεῖον ἐν γενέσει καὶ σώμασιν ἀναζητούσαις, οἳα τις ἰατρῶν ἄριστος, συγγενεῖ καὶ καταλλήλῳ βοηθήματι Θεὸν ἐν ἀνθρώπῳ παρίστη. Κἀπειτα σωμάτων οὐχ ἤττον ἢ ψυχῶν ἐπιμελόμενος, σαρκὸς μὲν ὀφθαλμοῖς ἦν ὄρῳν θαύματ' αἰτινα παράδοξα καὶ οἰκίαις τεραστείαις τε καὶ δυνάμει, ἀκοαῖς δὲ πάλιν σαρκὸς τὰς διὰ γλώττης καὶ σαρκὸς ὁπτήχει διδασκαλίαις, πάντα δ' ἐπετέλει δι' οὐ ἀνεληφεν

A mento, cum hominibus congressus est, quoniam id illis familiare acceptumque erat. Simile enim simili gaudet, ut vulgari fertur proverbio. His ergo qui oculorum sensu ducebantur, et qui in statuis et simulacrorum sensu carentium sculpturis divinitatem quærebant; quique in materia et in corporibus divinum numen inesse sibi persuaserant; homines denique mortales deorum nominibus appellabant; eo modo Dei Sermo semetipsum ostendit. Hac de causa instrumentum corporis sibimet ipse apparavit, velut sacrosanctum quoddam templum, et rationalis facultatis sensibile domicilium: simulacrum plane augustum et sacrum, omnique inanimata statua longe præstantius. Nam hæc quidem utpote imagines ex materia sensus experte, ære videlicet ac ferro, auro vel ebore, ligno vel lapidibus, vilium artificum manibus elaboratæ, aptissimum præbent dæmonibus domicilium. Illud vero divinum simulacrum omnipotente industria divinæ sapientiæ expolitum, vitæ et intellectualis substantiæ particeps fuit. Simulacrum plenum omni genere virtutis, ipsiusque Dei sermonis domicilium, et Dei sanctissimi sacrosanctum delubrum. In quo Dei Sermo inhabitans, cum ipsis quidem mortalibus per instrumentum quod ipsis familiare et cognatum erat, simul versatus et ab iisdem agnitus est: non tamen iisdem quibus illi affectibus succubuit; nec quemadmodum humanus animus, corporis vinculis adstrictus est; nec seipso deterior factus, divinitatem propriam immutavit. Nam ut solis radii qui omnia complement, et qui cadavera aliaque contingunt corpora, nihil tamen inde patiuntur: sic, et multo etiam magis incorporea divini sermonis potentia, nec patitur quidquam, nec detrimentum substantiæ suæ sentit, nec deterior unquam seipsa existit, ubi ipsa quæ spiritualis est, corpus attigerit. In hunc igitur modum communis omnium Servator, beneficum se ac salutarem omnibus præstitit; non aliter ac musicus quidam per instrumentum corporis humani quod assumpserat, velut per lyram quamdam, artis suæ peritiam ostendens. Orpheum quondam omnia bestiarum genera cantu delinisse, et instrumenti fidibus plectro percussis belluarum immanium furorem mitigasse, Græcorum fabulæ narrat. Atque id passim et canitur a Græcis, et verum esse creditur; lyram scilicet animæ expertem feras mansuefecisse, et quercus suavitate cantus delinitas immutasse. Verum sapientissimus omnisque harmoniæ peritissimus Dei Sermo, cum hominum animis multiplici improbitate corruptis omne curationis genus adhiberet, sumpto in manus instrumento musico a sua ipsius sapientia fabricato, humana scilicet natura, eo instrumento

(20) Vulg. καὶ ταῦτά πη. Procul dubio scribendum est κατὰ ταῦτά πη, id est, eodem modo Dei sermo sese ostendit. Ita plane codex Fuketii.

(21) Αὐτοῦ ποίημα σοφίας τὸν ἀνθρώπον. Naturam humanam quam Christus assumpsit, Eusebius vocat τὸν ἀνθρώπον, eo more quo Latini Patres de Christo dicere solent, quod hominem as-

sumpserit. Sic paulo ante usurpat Eusebius, cum ait, δι' ὄργανου οὐ προβέβλητο ἀνθρώπου. Occurrit etiam infra.

(22) Ἄλλ' οὐκ ἀλόγοις. Hæc verba desunt in codice Fuk., et a scholiaste ad dita mihi videntur.

cantica et quasi incantamenta quædam, non brutis, ut ille, sed ratione præditis animantibus insonuit, morésque omnium tam Græcorum quam barbarorum mansuefecit; et feroces ac belluinas animorum perturbationes, cœlestis doctrinæ remediis persanavit. Et tanquam præstantissimus quidam medicus languentibus hominum animis qui Deum in materia et in corporibus pervestigabant, cognatum et familiare adhibens medicamentum, Deum in homine spectandum exhibuit. Posthæc vero cum corporum non minus quam animorum curam gereret, stupenda quædam miracula, et divina prodigia, et omnipotentis ipsius opera, oculis corporeis cernere licebat. Interim vero auribus corporeis salutaria præcepta ipse ore ac lingua corporea insurrare non destitit. Cuncta denique per hominem quem assumperat, gessit, eorum causa qui non aliter, sed ea sola ratione divinitatem ipsius agnoscere poterant. Atque hæc ille Patris sui consilii obtemperans administravit, idem semper manens qui antea erat apud Patrem: non immutata substantia, nec amissa natura; nec carnis vinculis constrictus; nec in eo quidem loco in quo humanum ipsius vasculum versabatur, consistens; alibi vero adesse nequaquam valens. Sed eo ipso tempore quo inter homines versabatur, præsentia sua universa complebat; eratque **651** cum Patre, et in Patre inerat; et omnium simul tam quæ in cœlo quam quæ in terra sunt, tum maxime curam gerebat. Nec quidquam illi perinde ac nobis obstabat, quo minus præsens ubique adesset; nec divina opera more solito edere, ullatenus prohibebatur. Sed ea quidem quæ a seipso erant, naturæ humanæ tradidit; quæ vero ex ipsa erant mortali natura, ipse vicissim non accepit. Et divinam quidem potentiam mortali impertit naturæ; ipse tamen ex ejus participatione nihil hausit. Itaque nec ulla labe maculatus est, dum corpus ipsius in lucem ederetur; nec rursus dum dissolveretur, ullum ipse utpote impatibilis, detrimentum substantiæ passus est. Nam neque si quo casu frangatur lyra, aut chordæ utpote fragiles dirumpantur, eum qui lyram pulsat, pati aliquid ipsum necesse est. Nec si forte sapientis cuiuspiam corpus supplicio affici contingat, sapientiam quæ in eo est, aut animum qui in ipsius latet corpore, vel cædi vel uri quisquam merito dixerit. Eodem modo ac multo etiam potiori jure,

(25) Vulg. *μένων πάλιν αὐτός*. Etsi hic locus vitio caret, tamen non possum omittere lectionem quam in Fuk. codice reperi, *μένων αὐτός πάλιν ἄλλος, ὄιος*, etc., quam quidem scripturam verioremi puto. Paulo post, ubi legitur *ἔνθα ἦν τὸ ἀνθρώπειον σκεῦος*, vocem addidi ex codice Fuk. qui sic habet, *ἔνθα ἦν αὐτῷ τό, etc.*

(24) Vulg. *τοῦ θνητοῦ πάλιν αὐτῷ διαιρουμένου*. Scribendum est *διαριζομένου*, ut legitur in codice Fuk.

(25) *ταύτη τε πολὺ πλέον*. Scribo *ταύτη γε καὶ πολὺ πλέον*. In cod. Fuk., scriptum est *ταύτη πολυπλέον*. Atque ita locutus est Eusebius paulo ant.

A ἀνθρώπου, τοῖς οὐκ ἄλλως ἢ μόνως οὕτως τῆς αὐτῆς θεότητος συναισθῆσθαι δυναμένοις· καὶ ταῦτα ταῖς Πατρικαῖς βουλαῖς διηκονεῖτο, μένων αὐτὸς πάλιν (25) ἄλλος, ὄιος καὶ πρὸ τούτου παρὰ τῷ Πατρὶ ἦν, οὐτι μεταβαλὼν τὴν οὐσίαν, οὐδ' ἀφανισθείσης τῆς αὐτοῦ φύσεως, οὐδὲ γε τοῖς πῆς σαρκὸς δεσμοῖς πεδῆθεις, οὐδ' ὧδε μὲν ἔνθα ἦν αὐτῷ ἀνθρώπειον σκεῦος, τὰς διατριβὰς ποιούμενος, ἐν ἑτέροις δὲ εἶναι τοῦ παντός κεκωλυμένος· ἀλλὰ γὰρ καὶ ἐν τῷ τότε καθ' ὃν ἐν ἀνθρώποις ἐπολιτεῦετο, τὰ πάντα ἐπλήρου, καὶ τῷ Πατρὶ συνῆν, καὶ ἐν αὐτῷ γε ἦν, καὶ τῶν πάντων ἀθρόως ἐν τῷ τότε, τῶν τε κατ' οὐρανὸν καὶ τῶν ἐπὶ γῆς ἐπεμέλετο, οὐδαμῶς τῆς πανταχόσε παρουσίας, ὁμοίως ἡμῖν ἀποκλειόμενος οὐδὲ τὰ θεῖα πράττειν συνήθως παραποδίζόμενος, ἀλλὰ τὰ μὲν ἐξ αὐτοῦ παραδιδούς τῷ ἀνθρώπῳ, τὰ δ' ἐκ τοῦ θνητοῦ μὴ ἀντιλαμβάνων, καὶ τῆς μὲν ἐνθέου δυνάμεως τῷ θνητῷ χορηγῶν, τῆς δ' ἐκ τοῦ θνητοῦ μετουσίας μὴ ἀντεπαρσύμενος· οὐκ ὡς ἐμολύνετο τιχτομένου τοῦ σώματος, οὐδὲ τὴν οὐσίαν ἔπασχεν ὁ ἀπαθῆς, τοῦ θνητοῦ πάλιν αὐτῷ διαιρουμένου (24)· ἐπεὶ μηδὲ τῆς λύρας εἰ οὕτω τύχοι, κοπτομένης, ἢ τῶν χορδῶν διασπαζόμενων, πάσχειν εἰκὸς τὸν ἀναχρούμενον· οὐδὲ γε σοφοῦ τινος ἀνδρὸς τιμωρουμένου σώματος, τὴν ἐν τῷ σοφῷ σοφίαν, ἢ τὴν ἐν τῷ σώματι ψυχὴν ἀποκόπτεσθαι ἢ καίεσθαι, φαίμεν ἂν εἰκότως. Ταύτη γε καὶ πολὺ πλέον (25), οὐδὲ τὴν τοῦ Λόγου δύναμιν βλάβος τι ἐκ τῶν τοῦ σώματος παθῶν ἀποφέρεισθαι, φάναι εὐλογον, ὅτι μηδὲ τὸ τοῦ φωτὸς ἡμῖν ὑπόδειγμα, χραίνεσθαι τὰς ἡλιακὰς ἀκτίνας ἐπὶ γῆς οὐρανῶθεν ἐκτεμπομέναις, πηλοῦ τε καὶ βορβόρου καὶ μασμοῦ παντὸς ἐφαπτομένας, συνεχῶρει· φωτίζεσθαι μὲν γὰρ καὶ ταῦτα ἐκ τῶν τοῦ φωτὸς αὐγῶν οὐδὲν ἂν κωλύοι λέγειν, τὸ δὲ γε μὴν φῶς οὐκ ἔτι πηλοῦσθαι, οὐδὲ τὸν ἥλιον μολύνεσθαι ἐκ τῆς τῶν σωμάτων ἐπιμιξίας. Καὶ μὴν ταῦτά γε τῆς φύσεως οὐκ ἂν εἴη ἄλλότρια· ὁ δὲ γε Σωτὴρ καὶ ἀσώματος τοῦ Θεοῦ Λόγος, αὐτοζῶη (26) τυγχάνων καὶ αὐτοφῶς νοερόν, παντὸς οὐκ ἂν ἐφάψαιτο ἐνθέῳ καὶ ἀσωμάτῳ δυνάμει, ζῆν τοῦτο ἀνάγκη καὶ ἐν λογικῷ διάγειν φωτὶ· ταύτη τοι καὶ σώματος (27), οὐκ ἂν ἐφάψαιτο, ἡγίασται τοῦτο καὶ πεφώτισται, καὶ ἀντίχα πᾶσα γε νόσος αὐτῷ καὶ ἀβρωσία καὶ πάθος ὑπεξίσταται, ἀντιλαμβάνει δὲ τῆς ἐξ αὐτοῦ πληρώσεως τὰ ἐν στερήσει. Διὸ δὴ τὸν πάντα βίον ταύτη πη διετέλει, τότε μὲν τοῦ σωματικοῦ ὄργανου τὴν πρὸς ἡμᾶς ὁμοιοπάθειαν ὑποδεικνύς, τότε δὲ τὸν Θεὸν λόγον ὑποφαίνων, μεγαλοργῶν καὶ παραδοξοποιῶν ὡς Θεός, καὶ τῶν μελλόντων ἐσσεσθαι προαναφωνῶν τὰς προβήσεις, καὶ τὸν μὴ

(26) Vulg. *αὐτὸ ζῶη τυγχάνων*. Verbum αὐτὸ ζῶη, et quod sequitur αὐτὸ φῶς scribendum est continue instar unius vocabuli, hoc est ὑφ' ἑ, ut Græci dicunt. Porro in editione Genevensi confusus erat locus vitio tyrographorum, quem nos ita restituumus, *παντὸς οὐκ ἂν ἐφάψαιτο*. Atque ita plane legitur in codice Fuketii.

(27) Vulg. *ταύτη τὸ καὶ ἀσώματος*. Procul dubio scribendum est *ταύτη τοι καὶ σώματος*, οὐκ ἂν ἐφάψαιτο, etc. Qua emendatione nihil certius. Nam Eusebium de corpore hic loqui sequentia plane demonstrant. Atque ita in codice Fuk. scriptum inveniri.

τοῖς πολλοῖς ὀρώμενον Θεοῦ Λόγον τοῖς ἔργοις αὐτοῖς ἐπιδεικνύμενος ἐν τερασταῖς πράξεσι, θαύμασί τε καὶ σημείοις καὶ παραδόξοις δυνάμεσι, καὶ μὴν καὶ διδασκαλίαις (28) ἐνθέοις, ἄνω πρὸς τὸν ὑπερουράνιον τόπον τὰς ψυχὰς παρασκευάζεσθαι προαγουσῶν.

652 et signis, stupendisque virtutibus; divinis incitabat, ut se ad superni illius quod ultra cœlum

ΚΕΦΑΛΑΙΟΝ ΙΕ'.

Τί δὴ λείπεται ἐπὶ τούτοις; Αὐτὸ δὴ τὸ τοῦ παντὸς κεφάλαιον ὅποσον ἔσχε τὴν αἰτίαν, ἐξείπειν· λέγω δὴ, τὸ πολυθρύλλητον τοῦ βίου τέλος, καὶ τοῦ πάθους τὸν τρόπον, τῆς μετὰ τὸν θάνατον ἀναβιώσεως (29) αὐτοῦ τὸ μέγα θαῦμα· μετὰ δὲ τὴν τούτων θεωρίαν, τὰς ἀποδείξεις πάντων δι' ἐναργῶν πιστωσόμεθα μαρτυριῶν. Ὁργάνῳ μὲν οὖν θνητῷ δι' ἄς προσέτοιμα αἰτίας, οἷα δὴ ἀγάματι θεοπροπέϊ κεχημένους, τούτῳ αὐτῷ (30) οἷα μέγας βασιλεὺς δι' ἔρμηνέως τὸν ἀνθρώπειον διεξελθὼν βίον, πάντ' ἐπαξίως θεϊκῆς δυνάμεως διεπράξατο. Εἰ μὲν οὖν ἄλλως πως μετὰ τὰς ἐν ἀνθρώποις διατριβὰς, ἀφανῆς γεγωνῶς (31) ἐξαίφνης ἀπέστη, ὑποκλέψας λάβρα τὸν ἔρμηνέα, καὶ τὸ οικεῖον ἄγαμα, φυγῆ τὸν θάνατον διαδρᾶναι σπουδάσας, κἀπειτα τοῦ τὸ θνητὸν αὐτὸς δι' ἑαυτοῦ φοροῦ καὶ ἀπωλεία συμψηφίσας, φάσματι ἂν ἐψῶκε τοῖς πᾶσιν, καὶ οὗτ' ἂν αὐτὸς ἑαυτῷ (32) τὰ πρόποντα διεπράξατο, ζῶη μὲν τυγχάνων καὶ Θεοῦ Λόγου καὶ Θεοῦ δυνάμεις, φοροῦ δὲ καὶ ἀπωλεία τὸν αὐτὸν αὐτοῦ παραδοῦς ἔρμηνέα. Οὗτ' ἂν τὰ κατὰ δαιμόνων αὐτῷ πεπραγμένα, διὰ τῆς τοῦ θανάτου συμπλοκῆς τέλους ἤξιοῦτο· οὐκ ἂν ἐγνώσθη, ὅποι ποτ' ὑπήρχε χωρήσας· οὗτ' ἂν ἐπιστεύθη τοῖς μὴ παρειληφόσιν, οὗτ' ἂν θανάτου τὴν φύσιν ἐφάνη κρείττων, οὗτ' ἂν τὸ θνητὸν τῆς οικείας ἡλευθέρου φύσεως· οὗτ' ἂν καθ' ὅλης τῆς ἀνθρώπων οἰκουμένης ἠκούσθη, οὗτ' ἂν θανάτου καταφρονεῖν τοὺς αὐτοῦ μαθητὰς ἔπεισεν, οὗτ' ἂν τῆς μετὰ τὸν θάνατον παρὰ Θεῷ ζωῆς τὴν ἐλπίδα τοῖς τὴν αὐτοῦ διδασκαλίαν μετιούσι παρεστήσατο· οὗτ' ἂν τῶν αὐτοῦ λόγων τὰς ἐπαγγελίας ἐπλήρου, οὗτ' ἂν ταῖς προφητικαῖς περὶ αὐτοῦ προβήσεσι σύμφωνα παρεῖχε τὰ ἀποτελέσματα, οὗτ' ἂν τὸν ὑστατον ἀπάν-

A Sermonis divini potentiam nullum ex corporis affectibus dispendium accepisse dicendum est : quandoquidem nec exemplum illud lucis quo jam usi sumus, solares radios qui e cœlo in terras dimissi, cœnum ac lutum et cujusque generis sordes contingunt, ullo modo inquinari permittit. Nam tametsi nihil vetat quominus eas res lucis splendore illustrari dicamus, non idcirco lucem ipsam luto infici dicimus, aut solem ex corporum commistione maculari : quamvis hæc ab ipsa natura non sunt penitus aliena. At vero Servator ille et incorporeus Dei Sermo, cum ipsa vita ipsaque lux intellectualis sit, quamcunque rem divina sua et incorporea virtute semet attigerit, eam deinceps vivere et in rationali luce versari necesse est. Similiter et corpus quodcunque contigerit, illico sanctum efficitur et illuminatur : omnisque morbus et ægritudo ac perturbatio ab eo recedit. Et quæ prius vacua erant, ex ejus abundantia partem aliquam accipiunt. Quocirca totum fere vitæ suæ curriculum ita transegit, ut nunc corpus suum iisdem quibus nos affectibus obnoxium esse ostenderet; nunc vero Deum se Verbum esse subindicaret; dum ingentia quædam et admirabilia tanquam Deus edebat opera, et futura multo ante prædicebat, Deique Sermonem qui a plerisque minime videbatur, rebus ipsis declarabat : prodigiosis scilicet operibus, miraculis denique prædicationibus, quibus hominum mentes est domicilii beatitudinem præpararent.

B

CAPUT XV.

Quid jam restat, nisi ut rei illius quæ omnia caput est, causam et rationem exponamus? Finem dico vitæ illius crebris hominum sermonibus pervulgatum, et passionis modum, et post mortem, resurrectionis grande miraculum. Quibus expositis, horum deinceps omnium demonstrationes certissimis testimoniis astruemus. Mortalis igitur corporis instrumento, velut simulacro divina majestate dignissimo, ob eas quas dixi causas usus Dei Sermo, ejusque tanquam interpretis ministerio ipse utpote summus imperator inter homines versatus, prout divinam decebat potentiam cuncta gessit. Quodsi post vitam inter homines transactam, alia quadam ratione repente evanescens e medio discessisset, subducto clam interprete, ac proprio simulacro per fugam ex mortis discrimine liberato; postea vero idipsum mortale corpus morti et corruptioni ipse per sese addixisset, cuncti sine dubio spectrum illum fuisse crederent. Ac neque ipse ea gessisset quæ ipsum decebant; quippe qui cum ipse vita esset, ipse Dei sermo atque potentia; suum tamen interpretem morti et corruptioni tradidisset. Neque illa quæ contra dæmonem gesserat, illustri cum morte conflictu ac certamine fuissent terminata. Non esset explorata cognitum, quoniam ille se recepisset, nec fidem invenisset apud eos qui oculis illum non viderant. Nunquam naturam morte superiorem habere illum constitisset; nec humanam naturam conditionis suæ infirmitate liberasset. Nunquam per universum terrarum orbem auditus fuisset; nec discipulis suis ut mortem contemnerent, persuasisset; nec futuræ apud Deum vitæ cer-

accidisse jam monui. Scribo igitur κεχημένος, αὐτῷ τε τούτῳ οἷα μέγας βασιλεὺς, etc. In codice Fuketii κεχημένος, τούτῳ αὐτῷ, etc.

(31) Vulg. ἀφανῆς ὡς γεγωνῶς. Alterutrum horum verborum delendum est.

(32) Vulg. καὶ ὅταν αὐτὸς ἑαυτῷ. Procul dubio scribendum est, καὶ οὗτ' ἂν αὐτὸς ἑαυτῷ τὰ πρόποντα διεπράξατο, prorsus necessaria emendatione, quam sequentia plane confirmant.

(28) Vulg. καὶ μὴν καὶ διδασκαλίαις. Lego καὶ μὴν καὶ διδασκαλίαις. Sic enim Græci loqui solent. Ita certe habet codex Fuk.

(29) Vulg. τῆς μετὰ θάνατον ἀναβιώσεως. Scribendum est ἀναβιώσεως, ut legisse videtur interpret. Mox legendum est μετὰ δὲ τὴν τούτων θεωρίαν, ut est in codice Fuk.

(30) Vulg. κεχημένος τε, τούτῳ αὐτό. Transposita hic sunt vocabula, ut passim, in his libris

tissimam post obitum spem, doctrinæ suæ sectatoribus præstitisset. Nunquam sermonum suorum pollicitationes implevisset; nec cum his quæ de ipso a prophetis prædicta fuerant consentientes rerum eventus repræsentasset. Non denique postremum certamen obiisset, hoc est adversus mortem ipsam. His omnibus de causis, quandoquidem omnino necesse erat ut mortale illius corpus, post ministerium quod Deo Verbo cumulate præstiterat, finem Deo dignum sortiretur, ideo, inquam, illius mors hoc modo dispensata 653 est. Nam cum duæ res in fine ipsi superessent, ut vel totum corpus labi et corruptioni addiceret, atque ita turpissimo exitu totam vitam suam quasi fabulam clauderet; vel certe se morte superiore ostenderet, et mortale corpus ope divinæ potentæ immortale redderet: prior quidem ab ipsius pollicitatione erat aliena. Neque enim ignis proprium est refrigerare; nec lucis, tenebras offundere. Ita neque vitæ proprium est interimere; nec divinæ rationis, quidquam absque ratione facere. Quomodo enim rationi consentaneum foret, ut is qui vitam aliis promississet, instrumentum suum perire sineret, et simulacrum suum corruptioni dederet, et divinitatis suæ interpretem morte deleteret, is qui cunctis ad se advenitibus immortalitatem spondebat. Posterior itaque ratio necessaria fuit, ut scilicet mortis se victorem ostenderet. At quo tandem modo id erat agendum? Clamne et quasi furtim, an palam et in conspectu omnium? Atqui tam præclarum facinus, si in tenebris et clanculo gestum fuisset, nec in aliqujus notitiam pervenisset, nulli priorsus utile erat futurum. Pervulgatum vero et ab omnibus exauditum, maximam universis ex rei miraculo allaturum erat utilitatem. Proinde quoniam necesse erat ut corpus ipsius de morte triumpharet, idque non occulte sed in conspectu omnium gereretur, merito ille mortem non refugit. Sic enim ignavus, et morte ipsa inferior habitus fuisset. Sed per certamen cum morte velut cum adversario susceptum, corpus

(33) *Δουὶν γὰρ λειπομένων τῷ τέλει.* Non probo versionem interpretis, qui hunc locum ita reddidit: *Nam cum duæ rationes abeundi ex hac vita sibi reliquæ essent.* Quasi in Græco legeretur *τοῦν τελοῖν*. Sensus igitur Eusebii hic est, *cum duorum alterum a Christo necessario faciendum esset in exitu vitæ, ut scilicet aut corpus suum morti penitus consumendum dederet, aut se morte superiorem declararet*, etc. Vides quam diversus hic sensus sit ab illo interpretis. Neque enim duplex ratio exeundi e vita Christo suppetebat, sed unica; mors scilicet. Quippe omnes, ut ait poeta, una manet mors. Verum in morte, duorum alterum Christo faciendum supererat, ut vel morti penitus succumberet, corpusque suum ei tanquam opina spolia traderet; vel se morte superiorem ostenderet, et corpus suum, velut prædam, ex faucibus mortis eriperet. Adde quod Eusebius paulo ante demonstravit, mortem necessario fuisse Christo subeundam. Si enim corpus suum clam et quasi furtim ex hac vita subducere voluisset, omnes procul dubio spectrum illum fuisse, non autem verum hominem credidissent.

των ἀγῶνα διῆλθεν· οὗτος δ' ἦν ὁ κατὰ τοῦ θανάτου. Διὸ δὴ τούτων ἕνεκα πάντων, ἐπεὶ γ' ἐχρῆν ἐξάπαντος τὸ θνητὸν ὄργανον, μετὰ τὴν αὐτάρκη διακονίαν ἦν τῷ θεῷ Λόγῳ διηκονήσασθαι, τέλους θεοπροποῦς τυχεῖν, ταύτην τε καὶ αὐτῷ ὁ θάνατος οἰκονομεῖται. Δουὶν γὰρ λειπομένων τῷ τέλει (33), ἢ φθορᾶ καὶ ἀπωλείᾳ παραδοῦναι τὸ πᾶν, καὶ τοῦ παντὸς δράματος αἰσχίᾳ στήν ποιήσασθαι τὴν τοῦ βίου καταστροφὴν, ἢ θανάτου ἑαυτὸν κρείττονα ἀποφῆναι, θεϊκῇ δυνάμει τὸ θνητὸν ἀθάνατον παραστήσασθαι· τὸ μὲν πρῶτον ἀνοίκειον τῆς ἐπαγγελίας ἦν· οὐ γὰρ δὴ πυρὸς οἰκεῖον, τὸ ψύχειν, οὐδὲ φωτὸς, τὸ σκοτίζειν (34)· οὕτως οὐδὲ ζωῆς, τὸ θανατοῦν, οὐδὲ θεοῦ Λόγου, τὸ παραλόγως ἐνεργεῖν· ποῖον οὖν εἶχε λόγον, τὸν ἑτέροις ζῶν ἐπαγγεῖλάμενον, τὸ οἰκεῖον ὄργανον φθειρόμενον περιβεῖν, ἀπωλείᾳ τε παραδοῦναι τὸ αὐτῷ ἄγαλμα, καὶ τὸν τῆς θεότητος αὐτοῦ ἐρμηνεῖα θανάτῳ λυμῆνασθαι, τὸν τοῖς πρόσφυσιν ἀθανάσιαν προμνύμενον; Οὐκοῦν τὸ δεύτερον ἀναγκαῖον ἦν, λέγω δὴ τὸ θανάτου κρείττονα ἑαυτὸν φῆναι· πῶς οὖν ἐχρῆν τοῦτο ποιήσασθαι; Λαθραῖως ἄρα καὶ κλοπιμαίως, ἢ τοῖς πᾶσιν ἀριπροπεῶς καὶ ἀριδύως; Ἄλλὰ σκοτεινὸν μὲν καὶ κρυφαῖον αὐτῷ πραχθὲν τὸ κατόρθωμα, μηδενὶ τε γνωσθὲν, οὐδένα ἂν ὦνησε, βοήθην δὲ καὶ ἀκουσθὲν εἰς ἅπαντας, τοῖς πᾶσιν τὴν ἐκ τοῦ θαύματος παρεῖχεν ὠφέλειαν. Εἰκότως ἄρα ἐπειδὴ ἐχρῆν τὸ αὐτοῦ ὄργανον κρείττον θανάτου φῆναι, καὶ τοῦτο πρᾶξι μὴ εἰς τὸ ληθηδόν, ἀλλ' ἐπ' ἕψαι ἀνθρώπων, οὐ φεύγει μὲν τὸν θάνατον· ἢ γὰρ ἂν δεῖλος καὶ θανάτου χειρῶν ἐνομισθῆ· διὰ δὲ τῆς πρὸς τὸν θάνατον συμπλοκῆς εἶα πρὸς ἀνταγωνιστὴν, τὸ θνητὸν ἀθάνατον παρίστα, τὸν ἀγῶνα τοῦτον ὑπὲρ τῆς ἀπάντων ζωῆς τε καὶ ἀθανασίας καὶ σωτηρίας ἀναδεγμένος. Ὡσπερ δὲ εἰ τις ἀκαστος (35) ἡμῖν καὶ πυρὸς κρείττον σκευὸς τι δεῖξαι ἠθέλησεν, οὐκ ἂν ἄλλως τὸ θαῦμα παρεστήσατο, ἢ τῷ πυρὶ παραδοῦς τὸ μετὰ χειρᾶς, κάπειτα αὐτὸ σῶον καὶ ἀδιάφθορον ἐξελὼν τοῦ πυρὸς, κατὰ ταῦτα δὴ καὶ ὁ τῶν ὄλων ζωοποιὸς τοῦ Θεοῦ Λόγος, τὸ θνητὸν ὄργανον ᾧ πρὸς ἀνθρώπων κέχρητο σωτηρίαν, κρείττον θανάτου δεῖξαι βουληθεὶς, κοινωνόν τε ἀποφῆναι τῆς οἰκείας ζωῆς τε καὶ ἀθανασίας, εὖ μάλα χρησίμως ὑπέφη τὴν οἰκονομίαν (36), τὸ μὲν

Alias præterea rationes affert, quibus id astruat. Quibus expositis ita demum concludit. Has omnes ob causas, inquit, quando quidem prorsus necesse erat ut corpus illius exitum Deo dignum sortiretur, mortem suam Christus ita dispensavit. Duorum alterum in fine hujus vitæ ipsi faciendum erat, et cætera, ut jam dixi. Et hæc quidem optime inter se cohærent. Interpretis autem expositio, ab Eusebio mente prorsus aliena est, cum Eusebii non duplicem ex hac vita discedendi rationem, sed unicum Christo relictam fuisse demonstraverit.

(34) *Vulg. οὐδὲ φωτὸς τὸ κτίζειν.* Scribendum est τὸ σκοτίζειν, ut habet codex Fuk.

(35) *Εἰ τις ἀκαστος.* Addendum est necessario τι σκευὸς. Certe in codice Fuk. legitur *εἰ τις ἀκαστος* ἡμῖν καὶ πυρὸς κρείττον σκευὸς τι, quomodo etiam legit Christophorus. Paulo post codex Fuk. habet σῶον καὶ ἀδιάφθορον ἐξελὼν τοῦ πυρὸς, non ut in editione Genevensi legitur *διάφορον τοῦ πυρὸς*.

(36) *Ὑπέφη τὴν οἰκονομίαν.* Hoc loco οἰκονομία ab Eusebio sumi videtur pro morte seu pas-

σῶμα πρὸς βραχὺ καταλιπὼν (37), καὶ τὸ θνητὸν τῷ θανάτῳ παραδοὺς εἰς ἔλεγχον τῆς οικείας φύσεως, εἴτ' οὐκ εἰς μακρὰν αὐτὸ τοῦ θανάτου πάλιν ὑφαιρούμενος, εἰς παράστασιν τῆς ἐνθέου δυνάμεως, δι' ἧς παντὸς θανάτου κρείττονα τὴν πρὸς αὐτοῦ καταγελευθεῖσαν ζωὴν ἀίδιον ἔφαινευ (38). Ἡ δ' αἰτία πρόδηλος καὶ σαφής· ἐπειδὴ γὰρ τοῖς αὐτοῦ φοιτηταῖς, ὀφθαλμοῖς ἰδεῖν ἀναγκαῖον ἦν, ζωῆς τῆς μετὰ θάνατον ἐναργῆ τὴν καλιγγενεσίαν, ἐφ' ἣν τὰς ἑαυτῶν ἐλπίδας ἀναρτᾶν αὐτοὺς ἐδίδασκε, κρείττονα εἶναι θανάτου παρασκευάζων, εἰκότως τοῦτ' αὐτοῖς ὀρᾶν ὀφθαλμοῖς παρεῖχε. Χρῆ γὰρ τοὺς μέλλοντας (39) εὐσεβῆ μεταίεναί βίον, τοῦτο πρῶτον πάντων ἀναγκαιότατον μάθημα δι' ἐναργούς ὕφως παραλαβεῖν, καὶ πολὺ μᾶλλον ἐκείνους, τοὺς εἰς ἄπασαν τὴν οἰκουμένην μέλλοντας αὐτὸν ὄσον οὕτω κηρύττειν, καὶ τὴν ὑπ' αὐτοῦ τοῖς ἔθνεσι πᾶσι προκαταβληθεῖσαν θεογνωσίαν (40) εἰς πάντας καταγγέλλειν ἀνθρώπους. Οὗς δὴ πείσμα μέγιστον ἀναλαβεῖν (41) ἐρῆν τῆς μετὰ τὸν θάνατον ζωῆς, ὡς ἂν ἀδεεῖς καὶ ἄροβοι θανάτου, τὸν κατὰ τῶν ἔθνῶν (42) τῆς πολυθέου πλάνης ἀγῶνα προθύμως ἀναδέξοντο· μὴ γὰρ θανάτου καταφρονεῖν μελετήσαντες, οὐκ ἂν πώποτε πρὸς τὰ δεινὰ παρασκευάζοντο· διὸ δὴ ἀναγκαιῶς, ὀπλιζῶν αὐτοὺς κατὰ τῆς τοῦ θανάτου δυναστείας, οὐ ῥηματίους καὶ φωναῖς παρεδίδου τὸ μάθημα, οὐδὲ λόγους ὁμοίως ἀνθρωπίνους, τὸν περὶ ψυχῆς ἀθανασίας πιθανῶς ἐξ εἰκότων συντάττων, αὐτῷ δὲ ἔργω τὰ κατὰ τοῦ θανάτου ἐπεδείκνυ αὐτοῖς τρόπαια. Πρῶτη μὲν οὖν αὕτη καὶ μεγίστη αἰτία τῆς τοῦ Σωτῆρος ἡμῶν κατὰ τοῦ θανάτου παρατάξεως· τὸν γοῦν φοβερόν τοῖς πᾶσι θάνατον, τοῖς αὐτοῦ φοιτηταῖς τὸ μηδὲν ὄντα ἐδείκνυ, καὶ τὴν ἐπηγγελημένην πρὸς αὐτοῦ ζωὴν (43) τοῖς

A quod erat mortale, immortale præstitit; cum certamen illud pro omnium vita et immortalitate ac salute subiisset. Et quemadmodum si quis nobis vas quoddam incombustum, omnique superius incendio vellet ostendere, non aliter fidem impetraret miraculi, nisi vas ipsum manu arreptum in ignem conjiceret, ac deinde integrum et illæsum et flammis educeret; sic plane Dei Sermo, qui vitam omnibus impertit, cum mortale corpus illud, quo velut instrumento ad hominum salutem usus fuerat, morte ipsa potentius vellet ostendere, vitæque et immortalitatis suæ particeps reddere; utilem, admodum subito dispensationem: corpus quidem suum ad modicum tempus deserens, et quod erat mortale morti tradens, ut ejus natura hoc indicio probaretur: ac deinde paulo post idem illud morti adimens, ut divinam 654 suam potentiam declararet, quæ æternam illam vitam, quam ipse cunctis pollicitus fuerat, omni superiorem morte ostendebat. Ejus autem rei manifesta et perspicua causa est. Nam cum prorsus necessarium esset discipulis ipsis, ut futuræ vitæ reparationem oculis suis cernerent, in qua spem suam collocare eos docuerat, cum eos mortis contemptores ac victores efficeret; non sine causa id ipsos oculis suis spectare voluit. Nam quicunque piam ac religiosam vitam initari sunt, eos hanc primam et maxime necessariam præceptionem oculis ipsis evidenter haurire oportet: maxime vero eos qui ipsum per universum orbem terrarum illico erant prædicaturi, Deique notitiam, cujus semina jam ipse antea in gentes sparsisset, cunctis hominibus nuntiaturi. Quos quidem certissima persuasionem futuræ vitæ nixos esse oportuit,

sione Christi. Sic paulo antea dixit de Christo, ταύτην τοι καὶ αὐτῷ ὁ θάνατος οἰκονομεῖται. Vide quæ notavi ad librum i *Historiæ ecclesiasticæ*, ubi vocabulum οἰκονομία non solum de nativitate, sed etiam de morte Christi sumi solere, pluribus exemplis probavi. Certe Epiphanius sacramentum Eucharistiæ vocat λατρείαν τῆς οἰκονομίας, id est, cultum passionis Dominicæ, eo quod in hoc præcipue sacramento Christi passio a Christianis colatur.

(37) *Τὸ μὲν σῶμα πρὸς βραχὺ καταλιπὼν.* Hæc benigna interpretatione adjuvanda sunt. Christus enim ne minimo quidem temporis puncto corpus suum reliquit. Quippe qui, ut vulgo dici solet, id, quod semel assumpsit, nunquam dimisit. Sed corpus suum animæ consortio destitui aliquantisper passus est. Mox codex Fuk. habet καὶ τῷ θνητῷ θανάτῳ παραδοὺς, etc.

(38) *Ἄιδιον ἔφαινευ.* Christus enim resurgens a mortuis perspicue declarabat vitam æternam, quam cunctis hominibus prædicaverat, omni morte superiorem esse. Atque hoc interpres non intellexit; qui licet alioqui satis elegans, a vero tamen sensu plerumque aberrat: adeo ut in hac quidem parte longe inferior videatur hujus panegyrici versio interpretatione *Historiæ Ecclesiasticæ*.

(39) *Χρῆ γὰρ τοὺς μέλλοντας.* Malim scribere χρῆν, id est, oportebat. Quam scripturam secutus videtur interpres.

(40) *Ἐπ' αὐτοῦ τοῖς ἔθνεσι προκαταβληθεῖσαν θεογνωσίαν.* Dupliciter intelligi potest quod ait Eusebius, Christum antequam moreretur, semina

quædam notitiæ Dei in gentes sparsisse. Aut enim intelligit semina quæ a natura insita sunt in animis hominum, quibus ad notitiam Dei informantur: aut certe prædicationem Christi, qui cum in terris ageret, non solis Judæis, verum etiam gentibus veri Dei cultum annuntiaverat.

(41) *Πείσμα μέγιστον ἀναλαβεῖν.* Hoc loco πείσμα posuit Eusebius pro πείσει seu persuasione, cum tamen πείσμα pro firmamento et pro retinaculo navis frequentius usurpari soleat. Sic in libro *De martyribus Palæstinæ*, pag. 344: *σαφές τε πείσμα καὶ βέβαιον.* Utiur eadem voce Clemens Alexandrinus non semel. Chrysostomus homilia i, in *Epistolam ad Ephesios*, notat hanc vocem esse plebeiam, qua vehemens quædam atque enixa voluntas significatur: Οὕτω γὰρ καὶ ἡμεῖς τὴν ἐπίστασιν τοῦ θελήματος δηλοῦντες, κατὰ τὸ πείσμα ἡμῶν λέγομεν.

(42) *Κατὰ τῶν ἔθνῶν.* Scribendum est κατὰ τῆς τῶν ἔθνῶν πολυθέου πλάνης, etc. Paulo post *λεγοῖ* ἐπιδεικνύς αὐτοῖς τρόπαια. Utramque emendationem confirmat codex Fuketii.

(43) *Ἐπηγγελημένην πρὸς αὐτοῦ ζωὴν.* Hic locus non mediocrem habet difficultatem. Quomodo enim intelligi potest quod ait Eusebius, vitam illam quam Christus promisit, primitias esse futuræ apud Deum vitæ. Procul dubio per vitam nobis a Christo promissam, intelligit Eusebius resurrectionem, quæ veluti initium est et exordium æternæ illius apud Deum vitæ. Seu potius resurrectionem corporis Christi intelligit, quæ fuit primitiæ et quasi pignus spei ac resurrectionis nostræ, ut docet Eusebius in fine hujus capituli.

ut sine ullo mortis metu certamen adversus errorem gentium plures colentium deos fidenti animo susciperent. Nisi enim mortem contemnere didicissent, nunquam ad subeunda vitæ discrimina prompti paratique extitissent. Quocirca cum eos adversus mortis potentiam arinis instrueret, non verbis ac voce nuda præceptum ipsis tradidit; nec sermonem de animorum immortalitate ex probabilibus ac verisimilibus contexit, cujusmodi sunt humani sermones: sed re ipsa erecta de morte tropæa illis ostendit. Et hæc quidem prima ac potissima fuit causa certaminis illius, quo Servator noster adversus mortem decertavit. Mortem enim quæ formidabilis est omnibus, nihil omnino esse discipulis suis demonstravit; et vitam illam quam promiserat, perspicue ipsis ante oculos statuit. Quam quidem velut primitias spei nostræ et futuræ apud Deum vitæ atque immortalitatis effecit. Altera vero causa fuit resurgendi, ut divina potentia quæ in corpore ipsis habitaverat, manifestaretur. Nam quoniam homines antehac eos qui morti succubuissent consecrabant; deosque et heroes nominare consueverant eos qui a morte superati fuissent, hanc ob causam humanissimus Dei Sermo etiam hic quisnam esset ostendit; naturam suam morte superiorem hominibus exhibens. Et corpus quidem quod mortale erat, post interitum ad alteram viam revocavit: tropæum autem immortalitatis quod victa morte crexerat, cunctis spectandum proposuit; eumque solum vere Deum in ipsa **655** morte docuit esse agnoscendum qui victoriam de morte reportasset. Possem etiam tibi causam Dominicæ mortis exponere. Fuit ille sacra quædam victimæ pro universo hominum genere Deo omnium Regi oblata: victimæ pro universo hominum grege immolata: victimæ quæ dæmoniacæ superstitionis errorem profligavit. Postquam enim una illa victimæ et eximia hostia, sacrosanctum scilicet corpus Servatoris nostri pro humano genere inactatum est, et quasi vicarium pro vita omnium gentium, quæ dæmoniacæ superstitionis impietate obstrictæ, tanquam læsæ majestatis reæ tenebantur, oblatum est; omnis deinceps impurorum ac profanorum dæmonium potentia corrui; omnisque terrestris ac fraudulentus error, potentiore quadam virtute statim fractus ac debilitatus est. Salutaris igitur hostia ex hominibus

(44) Vulg. τῶν πρὶν ἀσεβείας. Non dubito quin scripserit Eusebius ἀσεβεία δαιμονικῆς πλάνης ἐνεσχημένων. Alludit autem Eusebius ad crimen læsæ majestatis, quod Græci ἀσεβείας ἔγκλημα vocare solent, ut patet ex Dione Cassio, non uno in loco.

(45) Ἀντίψυχον. Vox elegans, ex intimis magicorum ac theurgicorum arcanis deprompta, qui homines immolandos aiebant, ut aliorum vita redimeretur. Sic Antinous ad vicem Adriani principis, ut ejus fata produceret immolatus est, quemadmodum refert Aurelius Victor et alii. Hoc est ἀντίψυχον, seu ψυχή ἀντὶ ψυχῆς, ut loquitur Aristides in quinta Oratione sacra. Porro necesse erat, ut is qui hoc pacto immolabatur, sponte se jugulandum

αὐτῶν ὀφθαλμοῖς δι' ἐναργούς ὄψεως παρίστη, ἀπαρχὴν τῆς κοινῆς ἡμῶν ἐλπίδος, ζωῆς τε τῆς παρὰ θεῶ καὶ ἀθανασίας, αὐτὴν ἐκεῖνην πεποιημένους· δευτέρα δ' ἂν αἰτία εἴη τῆς ἀναβιώσεως, ἡ τῆς ἐν σώματι κατοικησάσης ἐνθέου δυνάμεως ἐνδείξις· ἐπειδὴ γὰρ τὸ πρότερον τοὺς ὑπὸ θανάτου νενικημένους ἀνδρας θνητοὺς θεθίαζον ἀνθρώποι, φηρώς τε καὶ θεοὺς ὠνόμαζον τοὺς ὑπὸ θανάτου κεκρατημένους, κάκει εἰκότως ἑαυτὸν ταύτης ἕνεκα τῆς αἰτίας ἐφηνεν ὁ φιλόθροπος τοῦ θεοῦ λόγος, κρείττονα θανάτου φύσιν ἀνθρώποις δεικνύς, καὶ τὸ μὲν θνητὸν μετὰ τὴν λύσιν ἐπὶ τὴν δευτέραν ζωὴν ἄγων, τρέπαιον δὲ ἀθανασίας κατὰ τοῦ θανάτου τοῖς πᾶσι παρέχων ὄψην, καὶ μόνον τοῦτον ἐν θανάτῳ θεὸν ἀληθῆ εἶναι διδάσκων ὁμολογεῖν, τὴν τὰ βραβεῖα τῆς κατὰ τοῦ θανάτου νίκης ἀναδησάμενον. Ἐχοιμ' ἂν σοι καὶ τρίτην ὑπογράφειν αἰτίαν τοῦ σωτηρίου θανάτου. Ἰερεῖον ἦν ὑπὲρ τοῦ κοινού γένους ἀναπεμπόμενον τῷ παμβασιλεῖ τῶν ὅλων θεῷ, ἱερεῖον ὑπὲρ τῆς τῶν ἀνθρώπων ἀγέλης καθιερούμενον, ἱερεῖον δαιμονικῆς πλάνης ἀποτρέπαιον. Ἰερεῖου δῆτα ἐνός καὶ μεγάλου θύματος τοῦ πανιέρου σώματος τοῦ σωτήρος ἡμῶν ὑπὲρ τοῦ τῶν ἀνθρώπων γένους σφαγιασθέντος, καὶ πάντων ἐθνῶν τῶν πρὶν ἀσεβεῖν (44) δαιμονικῆς πλάνης ἐνεσχημένων ἀντίψυχον (45) ἀνενεχθέντος, πᾶσα λοιπὸν ἡ τῶν ἀνάγκων καὶ ἀνιέρων δαιμόνων (46) δύναμις καθήρητο, ἐλύετο τε καὶ παρῆτο αὐτίκα δυνάμει κρείττοτι πᾶσα γεώδης καὶ ἀπατηλὴ πλάνη. Τὸ μὲν οὖν ἐξ ἀνθρώπων σωτήριον θῦμα (47), αὐτὸ δὴ τὸ τοῦ λόγου σωματικὸν ὄργανον, ὑπὲρ τῆς κοινῆς ἀνθρώπων ἀγέλης καθιερούτο· καὶ τοῦτ' ἄρα ἦν τῷ θανάτῳ παραβελημένον σφάγιον, περὶ οὗ λόγῳ ἱερῶν βῶσι φωνά, τοτὲ μὲν ὠδέ λέγουσαι· Ἴδε ὁ Ἀμνὸς τοῦ θεοῦ ὁ αἴρων τὴν ἁμαρτίαν τοῦ κόσμου, τοτὲ ἐξ ὧδε προαναφωνοῦσαι· Ὡς πρόβατον ἐπὶ σφαγῆν ἦχθη, καὶ ὡς ἀμνὸς ἐναντίον τοῦ κείροντος αὐτὸν ἄφρονος· καὶ τὸ γε αἴτιον διδάσκουσιν ἐπιλέγουσαι· Οὗτος τὰς ἁμαρτίας ἡμῶν φέρει, καὶ περὶ ἡμῶν ὀδυνᾶται. Καὶ ἡμεῖς ἔλογισάμεθα αὐτὸν εἶναι ἐν πόμφῳ καὶ ἐν πληγῇ καὶ ἐν κακώσει, αὐτὸς δὲ ἐτραυματίσθη διὰ τὰς ἁμαρτίας ἡμῶν, καὶ ἐμαλακίσθη διὰ τὰς ἀνομιὰς ἡμῶν· παιδεία εἰρήνης ἡμῶν ἐπ' αὐτόν. Τῷ μάλωπι αὐτοῦ ἡμεῖς λάθημεν· πάντες ὡς πρόβατα ἐπλανήθημεν· ἕκαστος τὴν ὁδὸν αὐτοῦ ἐπλανήθη. Καὶ Κύριος παρέδωκεν αὐτὸν ταῖς ἁμαρτίαις ἡμῶν.

offerret. Quod quidem tum ex Aristide, tum ex Aurelio Victore colligitur. In quo scribitur, *cum voluntarium ad vicem magi poposcissent*. Sed et mos ille Romanorum qui se pro salute principis devotebant, idipsum clare indicat.

(46) Vulg. ἀνάγκων καὶ ἀνιέρων δαιμόνων. Scribendum est ἀνάγκων· cujusmodi error jam supra notatus est. Certe in codice Fuk. legitur ἀνάγκων. Et paulo post idem codex habet, ἐλέλυτο τε καὶ παρῆτο.

(47) Vulg. σωτήριον θῦμα. Scribendum est θῦμα, quod miror a Christophorono animalversum non fuisse. Sic paulo ante dixit Eusebius: ἱερεῖου δῆτα ἐνός καὶ μεγάλου θύματος.

Τὸ μὲν οὖν ὄργανον τὸ ἀνθρώπειον τοῦ Θεοῦ Λόγος A
διὰ ταύτας καθιερούτο τὰς αἰτίας· οὗτος δὲ ὁ μέγας
Ἄρχιερεὺς, ὁ τῷ πανηγυρόνι καὶ παμβασιλεῖ Θεῷ
ἱερωμένος, ἕτερος ὢν παρὰ τὸ ἱερεῖον, Θεοῦ Λόγος,
Θεοῦ δύναμις καὶ Θεοῦ σοφία, τὸ θνητὸν οὐκ εἰς
μακρὸν ἀνεκαλεῖτο τοῦ θανάτου. Καὶ τοῦτο τῷ Πατρὶ
τῆς κοινῆς ἡμῶν σωτηρίας τὴν ἀπαρχὴν παρίστη,
τρόπαιον ἐπινίκιον κατὰ τοῦ θανάτου καὶ τῆς δαιμο-
νικῆς παρατάξεως, τῶν τε παλαιῶν ἀνθρωποθυσιῶν
ἀποτρόπαιον, τοῦθ' ὑπὲρ πάντων ἀνθρώπων ἀνεγείρας. *est*
vulneratus est propter peccata nostra et obrutus est propter iniquitates nostras. Disciplina pacis nostræ
super eum : vibicibus ejus nos sanati sumus. Omnes quasi oves aberravimus : unusquisque in via sua ex-
*erravit. Et Dominus tradidit eum peccatis nostris*¹³. Has igitur ob causas humanum Dei Verbi corpus
immolatum fuit. Ipse vero Pontifex maximus, Deo omnium principi atque imperatori consecratus,
cum aliud quiddam esset quam victima, Dei videlicet Sermo, Dei virtus atque sapientia, mortale
corpus brevi a morte revocavit : idque tanquam primitias communis omnium salutis Patri suo ob-
tulit ; hoc tropæum victoriae quam de morte deque dæmonum acie retulerat, et humanarum victima-
rum quæ quondam immolari consueverant averruncamentum, pro universo hominum genere statuens.

ΚΕΦΑΛΑΙΟΝ ΙΓ'.

B

CAPUT XVI.

Ἄλλὰ γὰρ τούτων ὡς ἐχόντων, ὥρα καὶ ἐπὶ τὰς
ἀποδείξεις ἔλθειν· εἰ δὲ ἀποδείξεως δεῖ τὰ τῆς πύτων
ἀληθείας (48), καὶ εἰ δὲ ἐναργῶν πραγμάτων ἀναγ-
καίον πιστώσασθαι τὰς μαρτυρίας· δέχου δὲ ταύτας,
εὐγνώμονα τῷ λόγῳ τὴν ἀκοὴν παρασκευάσας.
Διήρητο μὲν πάντα τὰ πάλαι ἐπὶ γῆς ἔθνη, καὶ τὸ
πᾶν ἀνθρώπων γένος εἰς ἐπαρχίας, καὶ ἔθναρχίας, καὶ
τοπαρχίας, τυραννίδας τε καὶ πολυαρχίας κατετέ-
μητο (49)· ἐξ ὧν μάχαι συνεχεῖς καὶ πόλεμοι, δηώσεις
τε καὶ ἀνδραποδισμοὶ κατ' ἀγροὺς καὶ κατὰ πόλεις,
οὐποτ' αὐτοὺς διελίμπανον· ἱστοριῶν τε ὑποθέσεις
μυρίαι, μοιχεῖαι τε καὶ γυναικῶν ἀρπαγαί, ἔθνη τε
Ἰλίου κακὰ (50), καὶ αἱ παρὰ πᾶσιν ἀνθρώποις μνη-
μονευόμεναι τῶν παλαιῶν τραγῳδίαί· τούτων δ' οὐκ
ἂν ἀμάρτοις τὰς αἰτίας τῇ πολυθέῳ πλάνῃ προσγρά-
φω· ὡς δὲ τὸ σωτήριον ὄργανον, αὐτὸ δὴ τὸ παν-
άγιον τοῦ Χριστοῦ σῶμα, τὸ κρεῖττον ἀπάσης δαιμο-
νικῆς πλάνης ἐνεργείας ὄφθην, κακίας τε τῆς δι' ἔργων
καὶ λόγων ἀλλότριον, νικητήριον τρόπαιον τε παλαιῶν
κακῶν (51) ἀποτρόπαιον κατὰ δαιμόνων ἀνυψούτο,
ἐλυετό τε αὐτίκα πάντα δαιμόνων ἔργα· καὶ οὐκέτ'
ἦσαν τοπαρχίαι καὶ πολυαρχίαι, τυραννίδες τε καὶ
δημοκρατίαι, αἶ τε διὰ ταῦτα συνιστάμεναι κατὰ
πόλεις καὶ κατὰ χώρας δηώσεις καὶ πολιορκίαι· ἀλλὰ
Θεὸς μὲν εἰς εἰς πάντας (52) ἐκηρύττετο. Ἐν ταυτῷ
δὲ, καὶ βασιλεία μία τοῖς πᾶσιν ἡ Ῥωμαίων ἐπέφθει,

¹³ Joan. 1, 29. ¹⁴ Isa. LIII, 3. ¹⁵ Ibid. 4-6.

(48) Τῆς τούτων ἀληθείας. Totus hic locus ita mihi restituendus videtur : εἰ δὲ ἀποδείξεως δεῖ τὰ τῆς τούτων ἀληθείας, καὶ εἰ δὲ ἐναργῶν πραγμάτων, etc.

(49) Κατετέμητο. (Κατετέμητο ?) Scribendum est κατατεμένον. In codice Fuk. Iotus hic locus ita legitur : διήρητο μὲν πάντα τὰ πάλαι ἐπὶ γῆς ἔθνη, καὶ τὸ πᾶν τῶν ἀνθρώπων γένος εἰς ἐθναρχίας καὶ τοπαρχίας τυραννίδας τε καὶ πολυαρχίας κατετέμητο.

(50) Vulg. ἔθνη τὰ Ἰλίου κακὰ. Malim scribere ἔθνη. Paulo post lego κρεῖττον πάσης δαιμονικῆς ἐνεργείας ὄφθην, etc., expuncta vice πλάνης utpote superflua. Nisi malis scribere cum codice Fukelii πλάνης καὶ ἐνεργείας.

(51) Τρόπαιον τε παλαιῶν κακῶν. Procul

Quæ cum ita se habeant, nunc ad eorundem de-
monstrationes veniamus : 656 si tamen harum re-
rum veritas opus habet demonstratione, aut si te-
stimonia manifestis et evidentibus factis necesse
est adhibere. Accipe igitur eas demonstrationes,
benigna prius aure ad sermonis audientiam præpara-
ta. Cunctæ olim in terris nationes, et universum
hominum genus in provincias, in varias cujusque
gentis ac loci dominationes, in tyrannides ac mul-
tiplices principatus discissum erat. Atque hinc pu-
gnæ et bella continua, hinc vastationes et captivo-
rum abductio tam in agris quam in civitatibus ex-
stiterunt. Hinc tot historiarum argumenta, adulteria
et mulierum raptus : hinc excidium Trojæ et ve-
terum tragœdiæ, apud omnes ubique homines per-
vulgatæ. Quarum quidem rerum causas quisquis
plurimorum deorum cultui ascripserit, is meo judi-
cio non errabit. Sed postquam salutare Christi in-
strumentum, sanctissimum scilicet ejus corpus,
quod omni dæmonum fraude atque operatione po-
tentius et ab omni culpa tam in loquendo quam in
agendo alienum fuit, velut tropæum quoddam vi-
ctoriæ et veterum malorum averruncamentum ad-
versus dæmones erectum est, statim omnium dæ-
monum opera dissipata sunt : nec amplius locorum
dominationes, multiplices principatus, tyrannides

dubio scribendum est νικητήριον τρόπαιον κατὰ
δαιμόνων, παλαιῶν τε κακῶν ἀποτρόπαιον, etc. Sic
paulo ante locutus est Eusebius in fine superioris
capitis, de corpore Christi ex mortuis suscitato
verba faciens ; Τρόπαιον ἐπινίκιον κατὰ τοῦ θανά-
του καὶ τῆς δαιμονικῆς παρατάξεως τῶν τε παλαιῶν
ἀνθρωποθυσιῶν ἀποτρόπαιον, τοῦθ' ὑπὲρ πάντων
ἀνθρώπων ἀνεγείρας. Qui locus huic loco quem præ
manibus habemus, lucem non modicam affert. Idem
enim utrobique dicit Eusebius. Corpus enim Chri-
sti a morte ad vitam revocatum, et in cælum as-
cendens, comparat tropæo quod de hostibus eri-
gitur.

(52) Vulg. Θεὸς μὲν εἰς πάντας. Scribendum est :
Θεὸς μὲν εἰς εἰς πάντας ἐκηρύττετο, quod confir-
mant sequentia.

et republicæ fuerunt, nec, quæ inde oriri consueverant, agrorum vastationes et obsidiones urbium atque expugnationes. Sed unus quidem Deus omnibus prædicatus est; simul vero unum apud omnes imperium viguit Romanorum, et inexpiabile illud atque implacabile odium, quo gentes ab omni fere ævo inter se mutuo collisæ erant, subito extinctum est. Et sicut unius Dei notitia unaque ratio religionis ac salutis, Christi videlicet doctrina, hominibus tradebatur; ita etiam eodem tempore cum unus totius orbis Romani imperator esset constitutus, altissima pax ubique terrarum obtinuit. Ita, unius Dei nutu, duo summa inter homines bona, quasi duo germina, simul eodemque temporis momento eruperunt, Romanum scilicet imperium, et pietatis Christianæ doctrina. Et ante illud quidem, alii Syriæ, alii Asiæ, alii Macedoniæ seorsum quisque regnum tenebant. Ægyptum quoque ab aliis seunctam quidam possidebant; aliique similiter Arabiam. Sed et Palestinam Judæi sub ditionem ac potestatem suam redegerant. In singulis vicis, urbibus ac locis homines, velut insania

657 correpti et a dæmone agitati, per continua bella et pugnas in cædes mutuas ferebantur. Verum duæ maximæ potestates, velut ex una transenna simul emissæ, cuncta repente pacarunt et in concordiam reducerunt: Romanum videlicet imperium, quod ex eo tempore sub unius principatu fuit, et Christi doctrina: quæ quidem duæ potestates uno simul eodemque tempore effluerunt. Ac Servatoris quidem nostri potestas, multiplices illos principatus ac divinitates dæmonum evertit, unum Dei regnum cunctis hominibus tam Græcis quam Barbaris ipsisque adeo extremas terrarum plagas incolentibus annuntians. Romanum autem imperium, utpote sublati jam antea multorum principatum causis, eos qui adhuc supererant ditioni suæ adjunxit: id maxime studens, ut universum genus humanum communi inter se concordia vinculo colligaret. Et plerasque quidem gentes jam in unum coegit et conciliavit: brevi vero ad ultimos usque terrarum lines progressurum est: quippe cum salutaris doctrina cum divina quadam virtute conjuncta, cuncta ipsi facilia ac plana præstet. Hoc profecto ingens miraculum esse fatebuntur ii qui, veritatis studio adducti, rem attentius expendere potius quam pulcherrimis rebus obtrectare voluerint. Simul enim dæmoniacæ superstitionis error convictus est; et inimicitias ac pugnis quæ inter gentes jam inde a priscis temporibus fervebant, finis impositus: simul unicus Deus, unaque ejus notitia omnibus prædicata est; et unum in terris imperium sta-

(53) Vulg. *ἀπιστος*. *Λεγοδωπειστος* καὶ ἀκατάλλακτος τῶν ἐθνῶν ἔχθρα. Atque ita legisse videtur in irpres. Sic Eusebius paulo post: Ὁμοῦ ἢ ἐξ αἰῶνος ἔχθρα καὶ μάχη τῶν ἐθνῶν διελύετο. Scribo etiam ἀνήρητό τε, ut est in codice Fuk.

(54) Vulg. *σωτήριός τε ἢ Χριστοῦ*. Hic locus ita mihi scribendus videtur, καὶ τρόπος εἰς εὐσεβείας

A ἀνήρητό τε ἀθρόως ἢ ἐξ αἰῶνος ἀπειστός (53) καὶ ἀκατάλλακτος τῶν ἐχθρῶν ἔχθρα· ὡς δὲ ἐνός Θεοῦ γνῶσις πᾶσιν ἀνθρώποις παρεδίδοτο, καὶ τρόπος εἰς εὐσεβείας, σωτήριός τε ἢ Χριστοῦ (54) διδασκαλία, κατὰ ταῦτα καὶ βασιλείου ἐνός ὕψ' ἕνα καὶ τὸν αὐτὸν χρόνον καθ' ὅλης τῆς Ῥωμαίων ἀρχῆς ὑποστάντος, εἰρήνη βαθεῖα τὰ σύμπαντα διελάμβανεν, ὁμοῦ τε καὶ ὕψ' ἐνὶ καιρῷ, ὡς περ ἐξ ἐνός Θεοῦ νεύματος, ἀνεφύοντο εἰς ἀνθρώπους ἀγαθῶν δύο βλαστοί, ἢ τε Ῥωμαίων ἀρχῆ, καὶ ἡ εὐσεβὴς διδασκαλία. Πρὸ γε μὴν ταύτης, οἱ μὲν ἀφωρισμένως Συρίας ἐκράτουσ, οἱ δὲ τῆς Ἀσίας ἐβασίλευον, ἄλλοι δὲ Μακεδονίας· τὴν δὲ Αἴγυπτον ἀποτεμοῦντες ἕτεροι κατεῖχον, καὶ χώραν τὴν Ἀρράβων ὠσαύτως ἄλλοι· ναὶ μὴν καὶ Παλαιστινῶν τὸ Ἰουδαίων ἐκράτει γένος· κατὰ κόμας τε καὶ πόλεις, καὶ κατὰ πάντα τόπον, ὡς περ ὑπό τινας παραπληξίας κατ' ἀλλήλων φονῶντες καὶ δαιμονῶντες ἀληθῶς, πολέμοις καὶ μάχαις ἐσχολάζον· ἀλλὰ γὰρ ἀθρόως ἅπαντα ὡς περ ἀπὸ νύσσης μιᾶς δύο μεγάλαι προελθοῦσαι δυνάμεις, ἡμέρωσάν τε καὶ εἰς φιλίαν συνήγαγον, ἢ τε Ῥωμαίων ἀρχῆ μόναρχος ἐξ ἐκείνου φανθεῖσα, καὶ ἡ τοῦ Χριστοῦ διδασκαλία, ὁμοῦ καὶ κατὰ τὸ αὐτὸ συνακμάσασαι ἀλλήλαις. Ἡ μὲν γε τοῦ Σωτῆρος ἡμῶν δύναμις τὰς τῶν δαιμόνων πολυαρχίας τε καὶ πολυθείας καθέλπει, μίαν βασιλείαν Θεοῦ πᾶσιν ἀνθρώποις, Ἐλληνσί τε καὶ Βαρβάρους καὶ τοῖς μέχρι τῶν ἐσχατιῶν τῆς γῆς κηρύττουσα· ἡ δὲ Ῥωμαίων ἀρχῆ ὡς ἂν προκαθηρημένων τῶν τῆς πολυαρχίας αἰτίων, τὰς ὀρωμένους χειροῦτο, εἰς μίαν ἔνωσιν καὶ συμφωνίαν τὸ πᾶν γένος συνάπτειν σπεύδουσα, καὶ τὰ πολλὰ μὲν παντοίων ἐθνῶν συναγαγοῦσα, μέλλουσα δὲ ὅσον οὐπω καὶ αὐτῶν ἄχρι τῶν ἄκρων τῆς οἰκουμένης ἐφάπτεσθαι, τῆς σωτηρίου διδασκαλίας σὺν θεϊκῇ δυνάμει, προσεξεμυριζούσης αὐτῇ τὰ πάντα καὶ ὁμαλὰ καθιστώσης. Τοῦτό γέ τοι ἂν εἴη τὸ μέγα θαῦμα, τοῖς φιλαλήθους τὸν νοῦν ἐφιστῶσι, καὶ μὴ τοῖς καλοῖς βασκαίνειν ἐθέλουσιν· ὁμοῦ τε γὰρ ἡ τῶν δαιμόνων ἀπηλέγχετο πλάνη, ὁμοῦ καὶ ἡ ἐξ αἰῶνος ἔχθρα καὶ μάχη τῶν ἐθνῶν διελύετο, καὶ πάλιν ὁμοῦ Θεός εἷς, καὶ μία τούτου γνῶσις εἰς πάντας ἐκηρύττετο, ὁμοῦ καὶ βασιλεία μία ἐν ἀνθρώποις ἐκρατύετο, καὶ τὸ πᾶν ὁμοῦ τῶν ἀνθρώπων γένος εἰς εἰρήνην καὶ φιλίαν μεθρημόζετο, ἀδελφούς τε ὠμολόγουν ἀλλήλους οἱ πάντες, καὶ τὴν οἰκίαν φύσιν ἐγνώριζον. Αὐτίκα γοῦν ὡς περ ἐξ ἐνός φύντες πατὴρς (55), ἐνός τε Θεοῦ οἷα παῖδες, καὶ μητὸρς μιᾶς τῆς ἀληθοῦς εὐσεβείας, εἰρηνικῶς ἀλλήλους ἡσπάζοντό τε καὶ ἀπελάμβανον, ὡς μηδὲν ἀποδεῖν ἐξ ἐκείνου τὴν σύμπασαν οἰκουμένην, μιᾶς εὐνομουμένης οἰκίας καὶ συγγενείας, ἐξείναι τε πορείας ὅσην φίλον στέλλεσθαι, ἀποδημῆν τε ὅποι τις θέλοι, σὺν πάσῃ ῥαστώνῃ, καὶ τοὺς μὲν ἀπὸ δυσμῶν ἀκινδύνως ἐπὶ τὰ εἶσα παρῆναι, τοὺς δὲ ἐνθένδε πάλιν ἐκεῖσε, ὡς ἐπὶ πατρίδας

σωτηρίας τε ἢ Χριστοῦ διδασκαλία, quam scripturam in versione mea sum secutus. Una, inquit, religionis ac salutis via, Christi scilicet doctrina, hominibus tradebatur.

(55) Vulg. *ἐξ ἐνός φύντες πρός*. Procul dubio scribendum est πατρός. Error natus est ex compendiosa scribendi ratione.

οικειας στελλεσθαι, πληρουσθαι τε παλαιων χρησμων λογια και προφητων αναφωνησεις, μυριας μεν και ελλας δε ου νυν παρατιθεσθαι σχολη· αταρ δη και τας αμφι του σωτηριου λογου, ωδε τη βοωσας· «Κατακυριευσει απο θαλασσης εως θαλασσης, και απο ποταμων εως περατων της οικουμένης.» Κα αυθις· «Ανατελει εν ταϊς ημεραις αυτου δικαιοσυνη και πληθος ειρηνης.»—Και συγκοψουσι τας μαχαϊρας αυτων εις αροτρα, και τας ζιβυνας εις δρεπανα. Και ου μη ληφεται εθνος επ' εθνος μαχαϊραν, και ου μη μαθωσιν επι πολεμειν. Ταυτα προυλεγετο, και φωναϊς 'Εβραϊων εξ αιωνος μακρου προεκηρυττετο ταυτα, τοϊς εργοις καθ' ημας αυτους ορουμενα, των παλαιων φωνων πιστουται· τας μαρτυριας· ου δ' αλλ', ει ποθειζ ετερον αποδειξων περιουσιας, μη λογοις, αλλ' εργοις ταυτα λαμβανε. Διανοιζον της σαυτου διανοιας τουσ οφθαλμουσ, και του λογισμου τας πυλασ αναπετασον, πολυ τε επισχων παρ' εαυτω λογισαι, αυτουσ τε σαυτον ερωτα, και ωσ παρ' ετερου πυνθανου, ωδε τη την των πραγματος φυσιν διερευνωμενοσ· Τις πωποτε των εξ αιωνος βασιλευσ, η αρχων, η φιλοσοφοσ, η νομοθετησ, η προφητησ 'Ελληνικησ η Βαρβαροσ, τοσουτον αρετησ απηνεγκατο, ουτε γε μετα θανατον, αλλ' επι ζων και εμπνεων, και πολλα δυναμενοσ, ωσ παντων των επι γησ ανθρωπων ασοην και γλωτταν εμπλησαι της αυτου προστηγοριασ; Αλλα τουτο γε ουδεισ, η μονοσ εισ ο ημετεροσ σωτηρ, μετα την κατα του θανανου νικην διεπραξατο, τοϊσ αυτου γνωριμοισ λογον ειπων και εργω τελεσασ· «Παρευθεντεσ γων μαθητευσατε παντα τα εθνη εν τω ονοματι μου· ι φησασ αυτοις, προειπων τε και αποφηναμενοσ, ωσ αρα δε· το εϋαγγελιον αυτου κηρυχθηναι εν ολη τη οικουμένη εις μαρτυριον πασι τοϊσ εθνεσιν, εμα λογωσ ποθρον επηγαγεν. Αυτιχα δ' ουν και ουκ εισ μακρον, η συμπασα οικουμένη των αυτου λογων επληρουτο. Τι ουν εχοι αν προδ τουτο ειπειν ο καταρχασ του λογου ημιν επιμεμφαμενοσ, οπote παντουσ λογου κρηττων η δια της οψεωσ τυγαγει μαρτυρια; Τισ δε εξ αιωνοσ το βλαπτικον και ολεθριον δαιμονων φυλον, το παλαι πασαν ανθρωπων φυσιν επινεμομενον, και δια της των εσωνου κινήσεωσ πολλαξ εν ανθρωποισ γοητειασ επιδεικνυμενον, αορατω και κραταια χειρι οια θηρασ δεινοουσ, της ανθρωπων απεδιωξεν αγελησ; Τισ δ' ετεροσ ωσ ο ημετεροσ σωτηρ, δια της εισ αυτων επικλησεωσ καθαρωταταισ ευχαϊσ ταϊσ δι' αυτου προδ τον των ολων θεον αναπεμπομεναισ, τα λειψανα των πονηρων πνευματων εξ ανθρωπων απελαυνειν επεξουσιασ εδωκε τοϊσ καθαρωσ και απλαστωσ μετερχομενοισ τον βιον, της υπ' αυτου παραδοθεισ ησ φιλοσοφιασ; Αναϊμουσ δε και λογιχασ θυσιασ τασ δι' ευχων και απορρητου θεολογιασ τοϊσ αυτου θιασωταισ, της επτελειν (56) παρεδωκεν αλλοσ, η μονοσ ο ημετεροσ σωτηρ; Διο επι της καθ' ολης ανθρωπων οικουμένησ θυσιαστηρια συνεστη, εκκλησιων τε αριερωματα (57),

¹⁶ Psal. LXXI. ¹⁷ Isa. XX. ¹⁸ Matth. XVIII.

(56) Vulg. *τις μονοσ επτελειν*. Vox μονοσ locum hic habere non potest. Scribo itaque ex codice Ful., *τις επτελειν παρεδωκεν αλλοσ· η μονοσ, etc.* *Μοx* scribendum est, διδ δη υπδ των καθ' ολης οικου-

A bilitum, et universum humanum genus ad pacem concordiamque revocatum, cunctis vicissim fratres se esse proflentibus et propriam agnoscentibus naturam. Statim igitur velut filii ex eodem patre, uno scilicet Deo, et ex eadem matre, vera scilicet pietate geniti, pacifice seipsos mutuo salutare atque excipere cœperunt. Adeo ut orbis terrarum universus nihil a domo et familia optime constituta differre deinceps videretur, et iter facere et peregre quo quisque vellet proficisci cum omni securitate cuivis liceret, et alii quidem ab Occidentis partibus ad Orientem absque periculo commearent, alii vero hinc ad illas partes, velut ad suam ipsorum patriam, pergerent; completerenturque veterum oraculorum responsa et cum innumerabiles aliæ prophetarum prædictiones, **658** quas referre in præsentia non vacat, tum illæ quæ de salutari Dei verbo loquuntur in hunc modum: «Dominabitur a mari usque ad mare, et a fluminibus usque ad fines orbis terrarum¹⁶.» Et rursus: «Orietur in diebus ejus justitia et abundantia pacis¹⁷.» Et alibi: «Confringent gladios suos in vomeres, et lanceas suas in falces; non accingetur gladio gens contra gentem, nec amplius militaribus exercitationibus vacabunt.» Hæc prædicta et Hebraico sermone multis ante sæculis pronuntiata fuerant, quæ nostra demum ætate, operibus ipsis expleta, veterum oraculorum testimoniis fidem astruunt. Quod si aliorum præterea argumentorum copiam desideras, ea non verbis jam accipe, sed rebus ipsis. Aperi oculos mentis tuæ; et cogitationis januas reclude. Diu multumque tacitus tecum expende. Interroga te-metipsum et quasi ab altero sciscitare, rerum naturam perscrutans in hunc modum: Quis unquam ab ultima usque hominum memoria, rex aut princeps, philosophus aut legislator, propheta denique seu Græcus seu Barbarus tantum auctoritatis et potentie adeptus est, non dico post mortem, sed vivus adhuc et spirans et multiplici pollens virtute, ut omnium ubique hominum aures acie linguas nominis sui gloria compleret? Nemo certe præter unum Salvatorem nostrum post victoriam de morte reportatam istud præstitit, cum et discipulis suis verbo præcepit, et reipsa deinceps confirmavit: «Euntes,» inquit, «docete omnes gentes in nomine meo¹⁸.» Cumque ipsis prædixisset et affirmasset fore omnino ut Evangelium suum per universum orbem prædicaretur in testimonium cunctis gentibus, verbis eventum continuo subjunxit. Statim certe, non longo temporis spatio interjecto, doctrina ejus totum orbem replevit. Quid habet ad ea quod respondeat is, qui in hujus sermonis exordio nos reprehendebat,

μένησ ανθρωπων, vel ut est in codice Fuk., διδ επι της καθ' ολης ανθρωπων οικουμένησ. Sic enim loqui solet Eusebius ut in fine cap. 15.

(57) *Αριερωματα*. Fraudem hic admiserant ty-

præsertim cum omni ratione validius sit oculorum A testimonium? Quis vero pestiferum ab omni ævo et exitiale dæmonum genus, quod jampridem universas gentes ac nationes depascebatur et motione atque impulsu simulacrorum multas in terris præstigias edebat, invisibili ac potente dextra, velut immanes belluas, ab hominum grege fugavit? Quis alius quam Servator noster, per invocationem 659 nominis sui et purissimas preces, ipsius nomine Deo Optimo Maximo oblatas, nequissimorum spirituum reliquias ex hominibus abigendi potestatem dedit iis, qui traditam ab ipso vivendi normam ad disciplinam caste et sincere sequerentur? Jam vero incruenta et rationalia sacrificia, quæ precibus et arcana quadam Dei appellatione perficiuntur, quis unquam alius sectatores suos offerre docuit, quam Servator noster solus? Quam ob causam per universum orbem terrarum constituta nunc sunt altaria, et Ecclesæ consecratæ; et sacrosancia ministeria intellectualium ac rationalium sacrificiorum soli omnium moderatori Deo ab omnibus gentibus offeruntur. Sacrificia autem illa, sanguine, cruore ac fumo peragi solita, crudeles item illas et furiosas hominum cædes ac victimas, quis occulta quadam et invisibili potentia aboleri ac prorsus exstingui fecit, adeo ut hoc ipsum etiam gentilium testentur historiæ? Neque enim nisi post divinam Servatoris nostri prædicationem, circa tempora

νοερῶν τε καὶ λογικῶν θυσιῶν ἱεροπρεπεῖς λειτουργίαι, μόνῃ τῷ παμβασιλεῖ θεῷ πρὸς ἀπάντων τῶν ἔθνῶν ἀναπεμπόμεναι· τὰς δὲ δι' αἰμάτων καὶ λύθρων, καπνοῦ τε προσεπιτελουμένας θυσίας (58), τὰς τε ὡμὰς ἐκεῖνας καὶ μαυιώδεις ἀνδροκτασίας τε καὶ ἀνθρωποθυσίας, τίς ἀφανεῖ τε καὶ ἀοράτῳ δυνάμει σθεσθῆναι καὶ μηκέτι ὑπάρχειν παρεσκεύασεν; ὡς μαρτυρεῖσθαι πρὸς αὐτῆς γε τῆς Ἑλλήνων ἱστορίας· ἐπειδὴ οὐ πρότερον ἀλλ' ἢ μετὰ τὴν ἔνθεον τοῦ Σωτῆρος ἡμῶν διδασκαλίαν, κατὰ τοὺς Ἀδριανοῦ χρόνους (59), πᾶσαι αἱ πανταχοῦ γῆς κατελύθησαν ἀνθρωποθυσίαι. Τοσοῦτον ἐναργῶν ἀποδείξεων, τὴν μετὰ τὸν θάνατον ἀρετῆν καὶ τὰ δύναιμι τοῦ Σωτῆρος ἡμῶν πιστομένων, τίς οὕτω σιδήριος τὴν ψυχὴν, ὡς μὴ συμμαρτυρεῖν τῇ ἀληθείᾳ, καὶ τὴν ἔνθεον αὐτοῦ ζῶην ὁμολογεῖν; Ζῶντων γὰρ, ἀλλ' οὐ νεκρῶν τὰ κατορθώματα, ὄψεις τε ἀδήλων φασὶν εἶναι τὰ φαινόμενα. Αὐτίκα γοῦν χθὲς καὶ πρῶην θεομάχων γένος τὸν τῶν ἀνθρώπων βίον ἐκύκα, ἤγε τε καὶ ἀπῆγε, καὶ πολλὰ ἴσχυεν. Ἐπεὶ δὲ ἐξ ἀνθρώπων ἀπηλλάγη, κείτω δὴ μετὰ ταῦτα ἐπὶ γῆς, σκυδάλων ἐκδηλότερον (60), ἀπνουν, ἀκίνητον, ἀναυδον, καὶ οὐκ ἔτ' αὐτῶν λόγος οὐδεὶς, οὐ μνημῆ· φύσις γὰρ αὕτη νεκρῶν, καὶ ὁ μηκέτ' ὢν, οὐδεὶς ἔστιν. Ὁ δὲ μηδεὶς ὢν πράξειέ τι (61); Ὁ δ' ἐνεργῶν καὶ πράττων, καὶ πλείονα τῶν ζῶντων δυνάμενος, πῶς ἂν ὑποληφθεῖ μὴ ὢν; Εἰ δ' ἀφανῆς εἴη σαρκὸς ὀφθαλμοῖς, ἀλλὰ οὐκ ἐν αἰσθήσει τὸ κριτήριον (62), οὐδὲ τεχνικούς λόγους, οὐδ' ἐπιστημονικὰς θεωρίας αἰσθητῶν σωμάτων καταμανθάνομεν

pographi Genevenses, omissis de industria verbis C Eusebii, eo quod de incruento missæ sacrificio illustre testimonium continerent. Sed nos ope codicis Fukeiani ea auctori suo restituumus, νοερῶν τε καὶ λογικῶν θυσιῶν ἱεροπρεπεῖς λειτουργίαι.

(58) Καπνοῦ τε προσεπιτελουμένας θυσίας. Non dubito quin Eusebius scripserit, καπνοῦ τε καὶ πυρὸς ἐπιτελουμένας θυσίας, τὰς τε ὡμὰς, etc.; qua quidem emendatione nihil certius.

(59) Κατὰ τοὺς Ἀδριανοῦ χρόνους. Sumpsit hæc Eusebius ex libro II Porphyrii *De abstinentia*, ubi ita scribit: Καταλύθηνα δὲ τὰς ἀνθρωποθυσίας σχεδὸν τὰς παρὰ πᾶσι φησι Πάλλας, ὁ βριστα τὰ περὶ τῶν τοῦ Μίθρα συναγαγῶν μυστηρίων, ἐφ' Ἀδριανοῦ τοῦ αὐτοκράτορος, id est: *Pallas vero qui de sacris Mithriacis optime omnium scripsit, humanas victimas fere ubique abolitas esse prodit principatu Adriani.* Quod confirmat etiam Lactantius in lib. I *Divinarum institutionum*, cap. 21 his verbis: *Apud Cyprios humanam hostiam Jovi Teucer immolavit; idque sacrificium posteris tradidit: quod est nuper, Adriano imperante, sublatum.* Scribit Tertullianus in *Apologético* c. 9, infantes in Africa Saturno palam immolatos fuisse usque ad proconsulatum Tiberii, qui sacerdotes Saturni ob eam causam cruci suffixit. Additque testem hujus rei esse milites seu apparitores proconsularis officii, nisi adhuc quidam superfuissent, aut superesse potuissent ex iis qui Tiberio proconsuli apparuerant, tunc cum sacerdotibus illos in crucem egit. Quare proconsulatus ille Tiberii commodè referetur in tempora imperatoris Adriani; maxime id suadentibus Porphyrio atque Lactantio. Porro cum Pallas tantum dicat fere ubique homines immolari desiisse, Eusebius sine

ulla exceptione apud omnes ubique gentes morem hunc sublatum fuisse asserit. Quod equidem vix possum credere. Nam et Porphyrius et Lactantius in libris supra memoratis testantur, Jovem Latiam adhuc sua ætate humano sanguine Romæ cultum fuisse. Ad hæc Tertullianus in *Apolog.* testatur adhuc sua ætate Saturno infantes immolatos esse in occulto.

(60) Σκυδάλων ἐκδηλότερον. Alludit Eusebius ad celebre illud Heracliti dictum, νέκυες κοπρίων ἐκδηλότεροι, cuius meminit Sirabo in fine libri XVI, Origenes in libro *contra Celsum*. Ex quo proverbialis locutio manavit κοπρίων ἐκδηλότερος, de homine nullius pretii. Pollux in lib. V, cap. 46: *Κοπρίων ἐκδηλότερος εἰ χρή καθ' Ἡράκλειτον λέγειν.* Julianus in oratione adversus Heraclitum Cynicum pag. 421 eandem Heracliti sententiam usurpat his verbis: Ὀλιγωρεῖν δὲ πάντη τοῦ σώματος, καὶ νομίζειν αὐτὸ κατὰ τὸν Ἡράκλειτον καὶ κοπρίων ἐκδηλότερον. Ἐκ τοῦ βῆστος δὲ αὐτῷ τὰς θεραπέας ἀποπληρῶν, ἕως ἂν ὁ θεὸς ὡς περὶ ὄργανῳ τῷ σώματι χρῆσθαι ἐπιτάτῃ. Quem locum ex Suida in voce Ἡράκλειτος emendavi ac supplevi. Nam in vulgatis editionibus corruptius legitur ac mutilus.

(61) Vulg. πράξει ἐτι. Scribendum est per interrogationem ὡς τε μηδεὶς ὢν πράξει τί. Atque ita legisse videtur Christophorus. Certe in codice Fuk. scribitur πράξειέ τι.

(62) Vulg. οὐκ ἐναισθῆσαι τὸ κριτήριον. Apparet scribendum esse οὐκ ἐν αἰσθήσει, id est, iudicium non positum est in sensu. Itaque subaudiendum hic est verbum ἐστί, quod non vidit Christophorus, quippe qui hæc verba cum sequentibus perperam conjunxit. Magna fuit inter veteres philosophos disputatio περὶ κριτηρίου. Ita autem vocabanti normam ac regulam, qua veritas rerum ab hominibus dijudicatur. Antiquissimi quidem philosophi eam vim ac facultatem non in sensibus, sed in ratione

οὐδὲ νοῦν τὸν ἐν ἀνθρώποις, μὴ τί γε Θεοῦ δύναμιν εἶδέ τις πρόποτε ὀφθαλμοῖς, ἀλλ' ἐκ τῶν ἔργων τὰ τοιαῦτα πέφυκεν ἐπινοεῖσθαι· διὸ δὴ καὶ ἐπὶ τοῦ ἡμετέρου Σωτήρος, τὴν ἀφανῆ δύναμιν αὐτοῦ προσήκοι· ἂν ἐκ τῶν ἔργων ἐπισκοπεῖν καὶ διακρίνειν· εἴτε χρῆ ζῶντος ὁμολογεῖν καὶ ἐστὶ δεῦρο πρὸς αὐτοῦ κατορθούμενα, εἴτε καὶ μὴ ὄντος εἶναι λέγειν· ἢ μωρὸν καὶ ἀσύστατον τὸ ἐρώτημα· τὸν γὰρ μὴ ὄντα, πῶς ἂν τις εὐλόγως εἶναι εἴποι; εἴγε τὸ μὴ ὄν πάσαις ψήφοις ἀποπέφτανται, οὐδὲ δύνασθαι τι, οὐδ' ἐνεργεῖν, οὐδὲ πράττειν· αὐτὴ γὰρ φύσις ζώντων (63), νεκρῶν δὲ ἢ ἐναντία.

Ac viribus pollens susque deque omnia ferebat. Sed posteaquam e medio sublata est, jacuit deinceps stercoribus contemptior: sine spiritu, sine motu et sine voce. Nec jam eorum habetur ratio, nec ulla sit mentio. Quippe ea mortuorum sors est; et is qui amplius non est, nihil est. Qui autem nihil est, quid tandem agere potest? Contra is qui agit et operatur, quique plus valet quam ii ipsi quibus vita suppetit, qua ratione existimabitur non esse? Quod si corporis oculis non cernitur, at iudicandi facultas non consistit in sensu, nec artium rationes aut speculationis scientiarum, sensibus corporis percipimus: nec mentem quæ in hominibus est, nedum Dei virtutem ullus unquam oculis vidit: verum ejusmodi res ex 660 ipsis operibus cognosci solent. Quocirca etiam in Servatore nostro, invisibilis ejus vis ac potestas ex operibus perspicienda ac dijudicanda est: utrum scilicet tot illustria facinora, quæ ab illo etiamnum geruntur, viventis esse omnino constendum sit; an dicendum, ejus qui non sit ea esse; an stulta omnino nec ulla ex parte cohærens hæc quæstio. Eum enim qui non est, qua ratione aliquis esse dixerit? Si quidem omnium consensu et suffragiis constat, id quod non est, nec posse quidquam, nec agere, nec operari. Hæc quippe viventium natura est: mortuorum vero contraria.

ΚΕΦΑΛΑΙΟΝ ΙΖ'.

Ἔνθα δὴ καιρὸς ἐπιθεωρῆσαι τοῦ ἡμετέρου Σωτήρος τὰ καθ' ἡμᾶς ἀποτελέσματα, καὶ ζῶντος Θεοῦ ἔργα ζῶντα συνιδεῖν· εἰ γὰρ οὐ ζῶντος (64), καὶ Θεοῦ ζωὴν ὡς ἀληθῶς ζῶντος ἔργα ζῶντα τυγχάνει τὰ τοιαῦτα κατορθώματα; Τίνα δὴ ταῦτα, ἐρωτᾷς; Μάνθανε. Θεομάχοι τινὲς πρώην, τῶν αὐτοῦ προσευκτηρίων τὰς οἰκοδομὰς σὺν πλείονι φιλονεικίᾳ, καὶ σὺν μείζονι δυνάμει τε καὶ χειρὶ ἐκ βάρων κενερόττοντες καθήρουν, ἀφανεῖς τε αὐτοῦ καθίστανον τὰς Ἐκκλησίας, πάσαις τε μηχαναῖς τὸν μὴ τοῖς ὀφθαλμοῖς ὁρῶμενον ἐπολέμουν, βάλλοντες καὶ ἀκοντίζοντες μυριάς λόγων βολαῖς· ὁ δ' ἀφανῆς, ἀφανῶς ἡμύνατο. Εἴθ' οἱ μὲν οὐκέτ' ἦσαν ἐνὶ Θεοῦ νεύματι, οἱ πρὸ μικροῦ τρυφηλοὶ καὶ τρισευδαίμονες, οἷτινες ἰσόθειοι παρὰ τοῖς πᾶσιν ἦσαν ὑμνούμενοι, οἱ μακραῖς ἐτῶν περιόδοις διαπρεπῶς τὴν ἀρχὴν εὐθύναντες, ὅτε δὴ τὰ (65) πρὸς τὸν ὕστερον πολεμηθέντα φίλα τε ἦν αὐτοῖς καὶ εἰρηναῖα· ὡς δὲ μεταβαλλόμενοι θεομαχεῖν ἐτόλμων, τοὺς αὐτῶν θεοὺς

posuerunt, ut docet Sextus Empiricus in libro vii adversus Mathematicos. Porro χρητήρων dupliciter sumitur, vel pro facultate ipsa qua verum discernitur, vel pro instrumento ipsius facultatis. Primum Porcio philosophus vocabat ὑφ' οὗ, secundum δὲ οὗ, ut docet Laertius in proœmio sui operis.

(63) Vulg. αὐτὴ γὰρ φύσις νεκρῶν. Transposita hic sunt vocabula, quod in libris toties accidisse monuimus. Scribo igitur αὐτὴ γὰρ φύσις ζώντων· νεκρῶν δὲ ἢ ἐναντία. Paulo ante quædam voces male repositæ sunt, quod mendum studiosus lector facile per seipsum restituet.

(64) Εἰ γὰρ οὐ ζῶντος. Scribendum videtur πῆ γὰρ αὐ ζῶντος, interrogative: quam scripturam in

imperatoris Adriani, omnis ubique humanarum victimarum immolatio sublata est. Cum ergo Servatoris nostri post mortem virtus atque potentia, tot tamque evidentibus argumentis comprobaretur, quis est adeo ferreus animo, ut veritati testimonium perhibere cum cæteris nolit, et vitam illius divinam confiteri? Nam præclara facinora, viventium sunt, non mortuorum; et ea quæ cernimus. occultarum rerum notitiam nobis subministrant. Nuper quidem ac nudius-tertius, impiorum hominum contra Deum pugnantium natio universam mortalium vitam conturbabat, et potentia

ac viribus pollens susque deque omnia ferebat. Sed posteaquam e medio sublata est, jacuit deinceps stercoribus contemptior: sine spiritu, sine motu et sine voce. Nec jam eorum habetur ratio, nec ulla sit mentio. Quippe ea mortuorum sors est; et is qui amplius non est, nihil est. Qui autem nihil est, quid tandem agere potest? Contra is qui agit et operatur, quique plus valet quam ii ipsi quibus vita suppetit, qua ratione existimabitur non esse? Quod si corporis oculis non cernitur, at iudicandi facultas non consistit in sensu, nec artium rationes aut speculationis scientiarum, sensibus corporis percipimus: nec mentem quæ in hominibus est, nedum Dei virtutem ullus unquam oculis vidit: verum ejusmodi res ex 660 ipsis operibus cognosci solent. Quocirca etiam in Servatore nostro, invisibilis ejus vis ac potestas ex operibus perspicienda ac dijudicanda est: utrum scilicet tot illustria facinora, quæ ab illo etiamnum geruntur, viventis esse omnino constendum sit; an dicendum, ejus qui non sit ea esse; an stulta omnino nec ulla ex parte cohærens hæc quæstio. Eum enim qui non est, qua ratione aliquis esse dixerit? Si quidem omnium consensu et suffragiis constat, id quod non est, nec posse quidquam, nec agere, nec operari. Hæc quippe viventium natura est: mortuorum vero contraria.

B

CAPUT XVII.

Opportunum nunc tempus est, ut ea quæ a Servatore nostro hac ætate perfecta sunt, inspiciamus, et Dei viventis opera spirantia contemplemur. Quomodo enim tam præclara facinora non essent viventis, ejusque adeo qui Dei vitam vivat, opera spirantia? Quænam vero illa sunt? inquires. Audi, si placet. Nuper quidam qui Deo bellum indixerant, oratoria ejus cum ingenti pertinacia, nec minori cum militum robore, ab ipsis fundamentis everterunt, et Ecclesias illius penitus abolere studeverunt, omnibus machinis Deum invisibilem oppugnantes, et impiarum vocum tela in eum conjicientes. Sed invisibilis Deus, invisibili eos ultus est modo. Statim igitur illi solo Dei nutu e medio sublati, qui prius in deliciis vitam agebant, qui beatissimi, qui quasi dii ab omnibus prædicabantur, qui multis annorum spatiis imperium præclare ac feliciter gesserant, quando pacem et amicitiam coluerant cum illo quem

versione mea secutus sum.

(65) Vulg. τὴν εὐχὴν εὐθύναντες ὅτε δὴτα. Duplici mendo inquinatus est hic locus; quem tamen facillimum erat ita corrigere: διαπρεπῶς τὴν ἀρχὴν εὐθύναντες ὅτε δὴ τὰ πρὸς τὸν ὕστερον πολεμηθέντα φίλα τε ἦν αὐτοῖς, etc. Intelligit Eusebius Diocletianum et collegas, quos ait præclare et feliciter rempublicam gubernasse, quando cum Deo et cum Ecclesiis pacem servarunt. Sed postquam Deo bellum inferre conati sunt, et sanctissimos ejus cultores persequi; statim omnia in deterius conversa esse. Idem dicit Eusebius in fine libri octavi.

postea oppugnaverunt. Verum ubi, mutata sententia, Deo bellum inferre ausi sunt, diis suis tanquam antesignanis et propugnatoribus in acie adversus Deum nostrum oppositis, illico momento temporis, et Dei quem oppugnabant nutu ac potentia, cuncti scelerum suorum pœnas dederunt: adeo ut terga dantes cedentesque ei cui bellum intulerant, divinitatem ipsius sicut reliqui confiterentur, et plane contraria iis quæ paulo ante tentaverant concedere ac permittere maturarent. Continuo igitur Servator noster victoriæ tropæa ubique terrarum erexit, templisque sanctissimis et oratoriis consecratis universum orbem de integro exornavit; et in urbibus ac pagis, in agris ac desertis Barbarorum locis, fana ac delubra in honorem unius omnium Regis ac Domini dedicavit. Unde etiam Domini vocabulo **661** honorata sunt; non ab hominibus, sed ab ipso omnium Domino cognomentum sortita. Ab eo quippe Dominica appellantur. Prodeat igitur in medium qui volet, doceatque nos quis post tantam subversionem ac vastitatem sacras ædes a fundamentis usque ad summum culmen evexerit: quis ea de quibus nulla jam spes supererat, multo quam antea fuissent illustriora renovaverit: et quod maxime mirandum est, non post mortem illorum Dei hostium ea renovaverit, sed superstitionibus adhuc iis ipsis qui illa subverterant: adeo ut ipsimet ore suo suisque litteris palinodiam canerent: idque agerent, non eo tempore quo in summa lætitia ac voluptate degebant (sic enim humanitate ducti id egisse, cuiuspiam fortasse viderentur), sed tum maxime cum verberibus cœlitus indictis agitabantur. Quis post tot ac tantas persecutionis procellas, et in ipso discriminum fervore, innumerabiles veræ philosophiæ sectatores Deique cultores viros, sacras etiam mulieres et virginum choros quæ perpetuæ animi et corporis castitati sese addixerant, divini doctrinæ suæ præceptis atque institutis per universum orbem continuerit: ciboque et vino ad multos dies libentissime abstinere, et duram ac severam vitam agere cum singulari modestia ac temperantia docuerit? Quis immensam virorum ac mulierum multitudinem eo impulerit, ut, spretis corporum alimentis,

Α προμάχους και προασπιστάς αντιπαρατάτοντες τῷ ἡμετέρῳ, αὐτίκα μίᾳ καιροῦ ῥοπῇ, καὶ Θεοῦ νεύματι καὶ δυνάμει τοῦ πολεμουμένου, δίκας ὑπέιχον οἱ πάντες τῶν τετολημένων, ὡς παραχωρεῖν τῷ πολεμουμένῳ, καὶ νῦτα δόντες αὐτῷ, τῇ θεότητι συνωμολόγουν, συγχωρεῖν τε καὶ ἐπιτρέπειν τάναντία τοῖς πρὶν τετολημένοις, ὄλοσχερῶς ἔσπευδον· ὁ δὲ τρόπαια νικητήρια παραχρήμα πανταχοῦ γῆς ἀνίστη, ναοὺς τε ἁγίοις καὶ προσευκτηρίων σεμνοῖς ἀφιερῶμασι, τὴν σύμπασαν οἰκουμένην αὖθις ἐξ ὑπαρχῆς κοσμήσας, κατὰ πόλεις τε καὶ κώμας, χώρας τε πάσας καὶ τὰς τῶν Βαρβάρων ἐρήμους, ἱερὰ καὶ τεμένη ἐν τῷ πάντων βασιλεῖ Θεῷ τῷ δὴ καὶ τῶν ὄλων δεσπότῃ καθιερώσας (66)· ἔνθεν καὶ τῆς τοῦ δεσπότου προσηγορίας ἤξινται, τὰ καθιερωμένα, Β οὐκ ἐξ ἀνθρώπων τυχόντα τῆς ἐπικλήσεως, ἐξ αὐτοῦ· δὲ τοῦ τῶν ὄλων Κυρίου. Παρὸ καὶ Κυριακῶν ἤξινται τῶν ἐπωνυμιῶν (67). Παρελθὼν εὖν εἰς μέσον ὁ βουλόμενος διδασκῆτω, τίς μετὰ τὴν τοσαύτην καθαίρεσιν τε καὶ ἐρημίαν, ἰδρύματα ἐξ ἐδάφους εἰς ὑψος ἀνήγειρε· τίς τὰ πάσης ἐλπίδος ἀφηρημένα, δευτέρας ἤξιωσε πολὺ κρείττονος τῆς ἔμπροσθεν ἀνανεώσεως, καὶ ἀνενεώσατο αὐτὰ (68) δὴ (τὸ τοῦ λόγου μέγιστον θαῦμα), οὐ μετὰ τὴν θεομάχων ἐκείνων τελευτήν, ἀλλ' ἐτι τῷ βίῳ περιόντων αὐτῶν δὴ τῶν καθηρηκότων, ὡς δι' αὐτῶν στόματος καὶ δι' αὐτῶν γραφῆς τὴν παλινοδίαν τῶν τετολημένων αὐτοῖς ἄσθηναι, καὶ τοῦτο πράξαι αὐτοῦς, οὐκ ἐν θυμηδαῖς ὄντας (καλανθρωπίας λογισμῷ (69) τάχα ἂν τις νομίσειε), θεηλάτοις δὲ μάστιγι ἐλαυνομένους, C Τίς μετὰ τοσοῦδε τοῦ διωγμοῦ χειμῶνας, καὶ ἐν αὐτῇ γε τῇ τῶν δεινῶν ἀκμῇ, φιλοσόφου βίου ζηλωτὰς καὶ θεραπευτὰς τοῦ Θεοῦ μυρίους ἄνδρας, γυναικῶν τε ἱερεῖας καὶ χοροὺς ἀειπαρθένων (70) ἀγνεία παντελεῖ τὸν πάντα τῆς ζωῆς χρόνον αὐτῶν ἀναθείσας, τοῖς τῆς ἐνθέου διδασκαλίας αὐτοῦ μαθήμασι, καθ' ὅλης συνίστη τῆς οἰκουμένης, τροφῶν δ' ἀποχαῖς, ἀσιταῖς τε καὶ ἀνοιναῖς πολυμέροισι πραθυμότατα διακαρτερεῖν, ἐγκρατεῖα τε καὶ ῥώμη βίου στερῆρόν χρῆσθαι, ἐδίδαξε μετὰ σωφροσύνης; Τίς γύνακα καὶ μυρία πλήθη ἀνδρῶν ἀναπέπεικε, λογικὰς τροφὰς ψυχαιὶς λογικαῖς καταλλήλους, δι' ἐνθέων ἀναγνωσμάτων ἀντικαταλλάξασθαι τῶν τοῦ σώματος τροφῶν; Τίς βαρβάρους καὶ ἀγροίκους ἄνδρας, γύ-

(66) Vulg. *δεσπότη καθιερώσθαι*. Scribendum videtur, *δεσπότη καθιερώσας*· ἔνθεν καὶ, etc.

(67) *Κυριακῶν ἤξινται τῶν ἐπωνυμιῶν*. Malim legere τῆς ἐπωνυμίας. Nihil frequentius occurrit apud scriptores ecclesiasticos, quam Κυριακῶν seu *Dominicorum* vocabulum. Nec solum Græci ecclesiæ ita nominarunt, sed et Germani hoc nomen a Græcis mutuati sunt, ut docet Vualafrius Strabo in libro *De rebus ecclesiasticis*, cap. 7.

(68) *Καὶ ἀνενεώσατο αὐτὰ*. In codice Fuk. scriptum est αὐτὸ δὴ τὸ τοῦ λόγου μέγιστον θαῦμα.

(69) *Φιλανθρωπίας λογισμῷ*. Deesse hic nonnulla, etiam me tacente, quibus facile perspiciet. Scribo igitur, οὕτω γὰρ φιλανθρωπίας λογισμῷ τοῦτο πράξαι αὐτοὺς τάχα ἂν τις νομίσειε, quæ per parenthesis legendæ sunt. Certe Christophorus ipse etiam legisse videtur, ut ex versione ejus apparet.

(70) *Γυναικῶν δὲ ἱερεῖας καὶ χοροὺς ἀειπαρ-*

θένων. Christophorus vocem γυναικῶν conjunxit cum voce ἀειπαρθένων, quod equidem non probō. Nam γυναικῶν nomine Eusebius intelligit mulieres, quæ viris orbatæ viduitatem suam Deo consecrabant, easque a virginum choris distinguit. Porro ex viduarum numero eligi solebant diaconissæ, et presbyteræ, ut testatur Epiphanius in hæresi Collyridianorum, et in epilogo librorum *Contra hæreses*. Unde Eusebius hoc loco *ἱερεῖας* illas nominat. Fungebantur enim illæ mulieres quodammodo sacerdotum officio; quippe quæ mulieres baptizandas erudirent. Scribendum autem est γυναικῶν τε ἱερεῖας, ut nemo non videt. Atque ita scribitur in codice Fuketiano. Porro hæ mulieres antequam inter diaconissas alingerentur, examinari solebant. Quærebatur ab eis inter cætera, an sanctorum pedes lavissent, ut docet Origenes in tomo xxxi in Joannis Evangelium.

ναϊά τε καὶ παῖδας καὶ οἰκετῶν γένη, πλήθη τε μυ-
 ρία μυρίων ἔθνῶν, θανάτου μὲν καταφρονεῖν ἐδίδα-
 ξεν, ἀθάνατον δὲ πεπεῖσθαι εἶναι τὴν αὐτῶν ψυχῆν,
 καὶ δίπης ὀφθαλμῶν (71) ὑπάρχειν ἑφορον τῶν ἀν-
 θρωπίνων πραγμάτων, εὐσεβῶν τε καὶ ἀσεβῶν δι-
 καιωτήρια Θεοῦ προσδοκᾶν, καὶ τούτων ἕνεκα
 δικαίως καὶ σωφρόνως ζῆν ἐπιμελεῖσθαι; Μὴ γάρ
 οὕτω διατεθέντας, ἀδύνατον ἄλλως εἶναι τὸν τῆς
 εὐσεβείας ὑποδύναμι ζυγόν· ἃ δὴ μόνῳ τῷ ἡμετέρῳ
 Σωτῆρι εἰσέτι καὶ νῦν κατορθοῦται· ἀλλὰ ταῦτα μὲν
 παρῶμεν. Φέρε δὴ ἄλλως τὸν τὴν διάνοιαν λειθω-
 μένον καὶ ἐκ τῶν τοιωνοῖ προσαγάγωμεν ἐρωτήσεων,
 ὧδέ πη αὐτοῦ πυνθανόμενοι· Ἄγε δὴ, οὗτος, φωνὴν
 λογικὴν ἀφείς, μὴ ἐξ ἡλιθίου καρδίας, ψυχῆς δὲ λο-
 γικῆς καὶ νοεράς καρπὸν προβαλλόμενος, λέγε δὴ,
 παρὰ σαυτῷ πολλὰ κίς ἐπισκεψάμενος, τίς ἄλλος πῶ-
 ποτε τῶν ἐξ αἰῶνος βοθηθέντων σοφῶν, ὁμοίως τῷ
 ἡμετέρῳ Σωτῆρι προφητικαῖς ἄνωθεν πρὸ μυρίων
 χρόνων φωναῖς, ἐγνώσθη τε καὶ προεκηρύχθη παρὰ
 τοῖς πρόπαλαι θεοφιλέσις Ἑβραίων παισίν; Οἱ καὶ
 τὸν τόπον αὐτοῦ τῆς γενέσεως, καὶ χρόνους τῆς ἀφι-
 ξεως, καὶ τρόπον τοῦ βίου, καθιδύναμεις, καὶ λόγους,
 καὶ κατορθώματα αὐτοῦ προλαβόντες, βίβλοις ἱεραῖς
 καταβεβλήχασιν· ἢ τίς οὕτω ταχύς (72) ἐκδικος τῶν
 εἰς αὐτὸν τετολημμένων ἀποδέδεικται, ὡς ἅμα τῆ
 κατ' αὐτοῦ δυσσεβείᾳ, τὸ πᾶν Ἰουδαίων ἔθνος ἀορά-
 τῳ δυνάμει μετελθεῖν, ἄρδην τε τὸν βασιλικὸν αὐτῶν
 τόπον ἐκ βάρων ἀρῆσθαι, αὐτὸ τε τὸ ἱερὸν ἅμα
 τοῖς ἐν αὐτῷ σεμνοῖς, εἰς ἔδαφος κατενεχθῆναι; Τίς
 δὲ προρρήσεις αὐτῶν τε τούτων περὶ (73) τῶν ἀσε-
 βῶν ἀνδρῶν, ἀμφὶ τε τῆς πρὸς αὐτοῦ καθ' ὅλης τῆς
 οἰκουμένης ὑποστάσεως Ἑκκλησίας, καταλλήλους τοῖς
 πράγμασι ἀποφθεγξάμενος, πιστὰς ἔδειξε ταῦτας
 τοῖς ἔργοις, ὡς ὁ ἡμέτερος Σωτήρ; Περὶ μὲν τοῦ
 τῶν ἀσεβῶν ἱεροῦ φήσας· « Ἀφίεται ὑμῖν ὁ οἶκος
 ὑμῶν ἔρημος· » καὶ· « Οὐ μὴ μείνη λίθος ἐπὶ λίθον
 ἐν τῷ τόπῳ τούτῳ, ὃς οὐ μὴ καταλυθῆ· » περὶ δὲ
 τῆς αὐτοῦ Ἑκκλησίας· « Ἐπὶ τὴν πέτραν οἰκοδομήσω
 μου τὴν Ἑκκλησίαν, καὶ πύλαι ἄβου οὐ κατισχύσου-
 σιν αὐτῆς· » Τὸ δὲ ἄνδρας εὐτελεῖς καὶ ἀγροίκους,
 ἐξ ἀλείας μεταγαγεῖν τὴν ἀρχὴν (74), καὶ τούτους
 νομοθέτας καὶ νομοδιδασκάλους ἀποφῆναι τῆς ἀν-
 θρώπων οἰκουμένης, οἷόν σοι εἶναι δοκεῖ; Τὸ δὲ
 ἐπαγγελιασθαι, καὶ λόγῳ μὲν εἰπεῖν, ἔργῳ δὲ ποιῆσαι
 αὐτοὺς ἀλείας ἀνθρώπων, καὶ τοσαύτην αὐτοῖς ἀρε-
 τὴν τε καὶ δύναμιν παρασεῖν, ὡς καὶ γραφὰς συν-
 τάξει, καὶ βίβλους παραδοῦναι, καὶ πάντας εἰς τε-
 σοῦτο κρατῦναι, ὡς καθ' ὅλης τῆς οἰκουμένης παν-

A rationalem potius cibum divinarum lectionum, qui
 animis ratione præditis aptissimus est, appeterent?
 Quis barbaros et rusticos homines, mulierculas
 item et pueros ac servos, infinitam denique omnium
 gentium multitudinem docuerit, ut mortem con-
 temnerent, sibique ipsis persuaderent animam suam
 esse immortalem, et justitiæ oculum quemdam esse
 qui res humanas inspiciat; utque futurum Dei Ju-
 dicium de piis ac de impiis hominibus exspecta-
 rent; atque idcirco vitam juste sanctique iradu-
 cere studerent? Nam qui aliter affecti sint, eos pie-
 tatis jugum subire nullo modo posse. Quæ quidem
 omnia solus Servator noster etiamnum egregie
 præstat. Verum hæc missa faciamus. Nunc vero
 eum cujus animus instar silicis obduruit, hujus-
 modi interrogationibus convincere aggrediamur:
 Dic mihi, heus tu, et tandem aliquando vocem
 B rationalem ede, non ex bruto pectore sed ex anima
 ratione et intellectu prædita fructum proferens.
 Dic, inquam, re apud te ipsum diu ante perpensa:
 quis ex omni sapientium numero qui antea cele-
 bres extiterunt, prophetarum oraculis perinde ac
 Servator noster, apud Deo charissimam veterum
 Hebræorum gentem tot ante sæculis cognitus est et
 prædicatus? Qui quidem et natale ipsius solum, et
 adventus tempora, et vivendi rationem; mira-
 cula item, sermones et præclara facinora animo
 præcipientes, sacris voluminibus commendarunt?
 Aut quis scelera in se admissa, tam præsentis ul-
 C tione unquam vindicavit, ut post impium facinus
 quod in ipsum fuerat admissum, statim omnis Ju-
 dæorum natio occulta quadam vi exagigaretur, et
 regia ipsorum sedes ab ipsis fundamentis everte-
 retur; ipsunque adeo templum cum omnibus or-
 namentis ac donariis solo æquatum disturbaretur.
 Quis futura, tum de impiis illis hominibus, tum de
 Ecclesia ab ipso per universum orbem condita cum
 multo ante prædixisset, singulorum operibus con-
 gruentia vaticinans, prædictionum fidem rebus
 ipsis æque ac Servator noster confirmavit? Ac de
 impiorum quidem templo dixerat: « Relinquitur
 vobis domus vestra deserta: et non manebit in
 loco lapis super lapidem qui non disturbetur. » De
 Ecclesia autem sua in hunc modum: « Super petram
 D ædificabo Ecclesiam meam, et portæ orci non præ-
 valebunt adversus eam. » Jam vero imperitos ho-
 mines et rusticos atque abjectos, a piscatu primum
 abduxisse; ac deinde legislatores doctoresque

(71) Vulg. καὶ δίπης ὀφθαλμῶν ὑπάρχειν. Quis non videt scribendum esse δίπης ὀφθαλμῶν? Veteres enim acerrimum quemdam justitiæ oculum esse credebant, qui omnia quæ ab hominibus agerentur, inspiceret, nec unquam connumeret; quem etiam testabantur quicumque injuriam passi essent. Nihil frequentius occurrit tum apud Græcos, tum apud Latinos. Vetus poeta apud Stobæum:

Ἔστιν δίπης ὀφθαλμῶς, ὃς δι' ἡσύχου
 Ἀσύσσω προσώπου, πάνθ' ὁμοῦ ἀεὶ βλέπει.
 Plura congerere non otii est nostri, cum res sit notissima. Christophorsonus tamen hanc hujus loci quændationem non vidit.

(72) Vulg. ἤτις αὐτῷ ταχύς. Scribendum est procul dubio ἢ τίς οὕτω ταχύς, quomodo etiam legisse videtur Christophorsonus.

(73) Vulg. αὐτῶν τε περὶ. Scribendum est περὶ accentu in primam syllabam rejecto; quod fit, quoties præpositio post vocabulum ponitur. Mox scribendum est καταλλήλους τοῖς πράγμασι. Reretur enim ad vocem προρρήσεις. In codice Fuk. scribitur καταλλήλους.

(74) Vulg. ἐξ ἀλείας μεταγαγεῖν τὴν ἀρχὴν. Error est typographicus, ut opinor, pro μεταγαγεῖν, ut habet codex Fuketii.

orbis terrarum constituisse, quale et quantum tibi videtur? Quod vero pollicitus est illis, se facturum ipsos piscatōres hominum; nec id verbis solummodo dixit, sed re ipsa cumulate præstitit; tantamque eis vim ac potentiam indidit, ut libros conscriberent atque ederent; utque horum librorum tanta esset auctoritas, ut omnium tam Græcorum quam barbarorum linguis conversi, a cunctis ubique gentibus studiose ediscerentur; et ea quæ in illis continentur, divina esse crederentur oracula, quantum id valet ad divinitatem ejus perspicue declarandam? Quale illud est, quod ipse futura prædixit, et discipulis suis multo ante contestatus est, ipsos regum ac principum conspectui exhibendos esse, et pœnis extremisque suppliciis afficiendos; **663** idque non ob facinus ullum, sed ob solam nominis ipsius confessionem? Quod vero eos alacri animo hæc perpeti fecit, et pietatis armis eos ita munivit, ut animos omni adamante firmiores in certaminibus contra adversarios ostenderent, quæ tanta vis est ut dicendo id adæquare possit? Quod autem non li modo qui ipsum sectati fuerant, verum etiam illorum successores; ac deinde hi qui istos proxime insecuti sunt: tandemque illi qui nostra ætate vixerunt, adeo vires obturmarunt animorum, ut cum nullius criminis rei essent, omnia tamen suppliciorum et tormentorum genera ob eximiam in summum omnium Deum pietatem læto animo perferrent, quam quæso admirationem non longissime superat? Enimvero quis unquam regum in tot ætates ac sæcula imperium suum prorogavit? Quis post mortem ita bellum gerit, et tropæa de hostibus erigit, omnemque locum, regionem et civitatem tam Græcorum quam barbarorum, sub ditionem redigit: adversariis occulta quadam et invisibili manu superatis. Quodque omnium caput est, pax illa quæ universo terrarum orbi per illius potentiam parta est, de qua quæ nobis videbantur jam superius disseruimus, quibus tandem calumniatoribus os non obstruat? Quippe cum et re ipsa in idem tempus cum prædicatione Servatoris nostri cumque doctrina ab eo in universum orbem dispersa, pax et concordia omnium gentium incurrerit: et multo antea a divinis prophetis utraque prædicta fuerit: terrena scilicet gentium pax, et doctrina a Christo gentibus tradita. Dies me deficiet, Imperator, si manifestissima divinæ Servatoris nostri potentia argumenta ex iis quas nunc cernimus rebus deprompta, in unum velim colligere. Siquidem nullus unquam ab omni ævo nec apud Græcos nec apud barbaros, tantam divinæ potentia vim, quantam Servator noster ostendit. Et quid homines dico? quando ne ipsi quidem quos universæ gentes appellant deos, talem in terris vim ac potentiam exhibuerunt. Aut si

(75) *Πρωτανευθεΐσα ειρήνη*. Patrem intelligit quam Christus nascens contulit orbi Romano.

(76) *Τὴ δὲ λέγω ἀνθρώπων*. In codice Fuk. scri-

τοῖς γλώσση Βαρβάρων τε καὶ Ἑλλήνων μεταβάλλομένας, παρὰ πᾶσι τοῖς ἔθνεσι μελετᾶσθαι, καὶ πιστεύεσθαι θεῖα εἶναι λόγια τὰ ἐν αὐταῖς καταβεβημένα, ὅσον εἰς ἀπόδειξιν ἐναργῆ τῆς αὐτοῦ θεότητος; Οἶον καὶ τὸ αὐτὸν προφητεῦσαι τὸ μέλλον, καὶ τοῖς μαθηταῖς προμαρτυρήσασθαι, ὡς ἄρα ἐπὶ βασιλείῃ καὶ ἡγεμονίᾳ μέλλοιεν ἀγεσθαι, τιμωρεῖσθαι τε καὶ τὰς ἐσχάτας ὑπομένειν κολάσεις, οὐ διὰ τινα πρᾶξιν ἄποπον, διὰ μόνην δὲ τὴν εἰς τοῦτον ὁμολογίαν; Τὸ δὲ καὶ προθύμως αὐτοὺς ταῦθ' ὑπομείναι παρασκευάσαι, εὐσεβείας τε ὄπλοις οὕτω φράξαι, ὡς ἀδάμαντος τὰς ψυχὰς κραταιοτέρους ἐν τοῖς πρὸς τοὺς ἀντιπάλους ἀγῶσι διαφαίνεσθαι, ποῖον οὐκ ἂν ὑπερβάλοιτο λόγον; Τὸ δὲ μὴ μόνον ἐκείνους τοὺς αὐτῶ παραηκολούθηκόντας, ἀλλ' ἤδη καὶ τοὺς ἐκείνων διαδόχους, καὶ αὖθις τοὺς μετέπειτα γενομένους, καὶ τοὺς εἰς ἐτι δεῦρο καθ' ἡμᾶς αὐτοὺς, οὕτω τῆς ψυχῆς νευρῶσαι τὰς δυνάμεις, ὡς μηδὲν ἕξιον θανάτου πράξαντας, παντοίας κολάσεις καὶ πᾶν εἶδος στρατιωτικῶν μεθ' ἡδονῆς ὑπομένειν, εὐσεβείας χάριν τῆς εἰς τὸν τῶν ὅλων θεδὸν, ποῖον οὐκ ἂν ὑπερβάλοιτο θαῦμα; Ἀλλὰ βασιλείᾳ εἰς τοσοῦτον αἰῶνα τίς πώποτε κρατῶν διετέλεσε; Τίς δ' οὕτω στρατηγεῖ μετὰ θάνατον καὶ τρόπαια κατ' ἐχθρῶν ἴσῃσι, καὶ πάντα τόπον, καὶ χώραν, καὶ πόλιν, Ἑλλάδα τε καὶ Βάρβαρον ὑποτάττει, ἀοράτῃ καὶ ἀφανεί δεξιᾷ τοὺς ἀντιπάλους χειρούμενος; Τό γε μὴν κεφάλαιον τῶν ειρημένων, ἡ πανταχοῦ γῆς διὰ τῆς αὐτοῦ δυνάμει; πρωτανευθεΐσα ειρήνη (75), περὶ τῆς τὰ εἰκότα προλαβόντες ειρήκαμεν, ποῖον οὐκ ἂν συκοφαντῶν ἀποφράξειε στόμα, οὕτω μὲν ἔργῳ συνδραμούσης τῇ τοῦ Σωτῆρος ἡμῶν διδασκαλίᾳ καὶ τῇ καταβληθέντι ὑπ' αὐτοῦ τῷ παντὶ κόσμῳ κηρύγματι, τῆς τῶν ἐθνῶν πάντων ὁμονοίας τε καὶ συμφωνίας, οὕτω δὲ πρόπαια ὑπὸ τῶν τοῦ θεοῦ προφητῶν προαναπεφωνημένης τῆς κοσμικῆς τῶν ἐθνῶν ειρήνης, τοῦ τε πρὸς αὐτοῦ καταβληθέντος τοῖς ἔθνεσι λόγου; Ἐπιλείψει με, βασιλεῦ, τὸ πᾶν τῆς ἡμέρας μῆκος, τὰς ἐνεργεῖς ἀποδείξεις τῆς ἐνθέου δυνάμει; τοῦ Σωτῆρος ἡμῶν, τὰς ἐκ τῶν εισέτι νῦν ὀρωμένων, ὕφην περιώμενον συνιστᾶν· ὅτι μηδεὶς πωποτε τῶν ἐξ αἰῶνος, μήτε παρ' Ἑλλῆσι μήτε παρὰ Βαρβάρους, τοσαύτην ἀρετῆς ἐνθέου δυνάμειν ἐπίδεικται, ὅσην ὁ Σωτῆρὸς ἡμέτερος· τί δὲ λέγω ἀνθρώπων (76); Ὅποτε μὴδ' αὐτῶν τῶν παρὰ πᾶσι τοῖς ἔθνεσι θεολογουμένων τοιαύτη τις πέφυκεν ἐπὶ γῆς φύσις· ἢ, δεικνύτω ὁ βουλόμενος. Παρίτω δὲ πᾶς φιλόσοφος καὶ ἡμῖν λεγέτω, τίς ἐκ τοῦ παντὸς αἰῶνος ἔχουσαι ποτε θεὸς καὶ ἦρας, αἰωνίου ζωῆς οὐρανίου τε βασιλείας μαθήματα παραδεδωκίως ἀνθρώποις, οἷα ὁ ἡμέτερος Σωτῆρ, φιλοσόφους δόγμασι μυρία πλήθη καὶ ὅλης τῆς οἰκουμένης συνασκεῖσθαι ποιήσας, οὐρανῶν τε πέλας μεταδιώκειν, καὶ τὰς ἐν οὐρανῶ διατριβὰς θεοφιλέσι ψυχαῖς ἀποκαίμενας ἐλπίζειν· τίς πώποτε θεὸς ἢ καὶ ἦρας ἀνθρώπος (77), τὴν ἀφ' ἡλίου

bitur ἀνδρῶν, et proxime ante legitur ὅσην ὁ Σωτῆρ ἡμῶν.

(77) *Ἡ καὶ ἦρας ἀνθρώπος*. Christophorus unus ultimam vocem expunxit, non male. Potest

ἀνίσχοντος μέχρι δυομένου, μονουχι τὸν ἴσον ἤλιον A
 δι᾽ ἑπτασάσας ὁρόμους, ταῖς λαμπροτάταις τῆς αὐτοῦ
 διδασκαλίας αὐγαῖς κατηύγασέ τε καὶ ἐφώτισεν, ὡς
 πανταχοῦ γῆς ἐνὶ Θεῷ πᾶν ἔθνος, μίαν καὶ τὴν
 αὐτὴν ἐπιτελεῖν λατρείαν; Τίς πώποτε θεὸς ἢ καὶ
 ἥρωας, πάντας θεοὺς τε καὶ ἥρωας Ἑλληνικοὺς καὶ
 βαρβάρους παραγκωνισάμενος, μηδένα μὲν ἐκείνων
 θεῶν εἶναι νομίζειν ἐνομοθέτησεν, καὶ νομοθετήσας
 ἐπεισεν, ἐπειτα πολεμηθεὶς ὑπὸ πάντων εἰς ὧν
 αὐτὸς, τὸ πᾶν τῶν ἐναντίων στρατόπεδον καθεῖλε,
 τῶν ἐξ αἰῶνος ἀπάντων θεῶν τε καὶ ἡρώων κρατῶν,
 ἀπὸ περάτων ἕως καθ' ὅλης τῆς ἀνθρώπων οἰκου-
 μένης, Θεοῦ Παῖδα μόνον αὐτὸν πρὸς τῶν ἔθνῶν
 ἀπάντων ἀναγορεύσθαι παρασκευάσας; Τίς τοῖς τὸ
 μέγα στοιχεῖον τῆς γῆς οἰκοῦσι, τοῖς τε κατὰ γῆν
 καὶ τοῖς κατὰ θάλατταν, ἐφ' ἐκάστης ἐβδομάδος τὴν B
 Κυριακὴν χρηματίζουσιν ἡμέραν, ἑορτὴν ἄγειν ἐπὶ
 ταυτὸ συνιόντας παραδέδωκε, καὶ οὐ τὰ σώματα
 πιαίνειν (78), τὰς δὲ ψυχὰς ἐνθέοις παιδεύμασιν
 ἀναζωπυρεῖν παρεσκευάσας; Τίς θεὸς ἢ καὶ ἥρωας
 οὕτω πολεμηθεὶς, ὡς ὁ ἡμέτερος Σωτὴρ, τρόπαια
 νικητήρια κατὰ τῶν ἐχθρῶν ἤγειρεν; Οἱ μὲν γὰρ
 οὐ διελίπον ἐξ ἀρχῆς καὶ εἰς τέλος, αὐτοῦ τὰ μαθή-
 ματά τε καὶ τὸν λαὸν πολιορκούντες, ὁ δ' ἀφανῆς,
 ἀφανῶς τοὺς οἰκίους αὐτοῖς ἱεροῖς οἰκοῖς ἐπὶ μέγα
 δόξης προῆγε· καὶ τί δεῖ λόγους τὰς παντὸς λόγου
 κρείττονας ἐνθέους δυνάμεις τοῦ Σωτῆρος ἡμῶν φιλο-
 τιμεῖσθαι συνάγειν, ὅτε καὶ σιωπῶντων ἡμῶν, αὐτὰ
 βοῶσι τοῖς ὅτα ψυχῆς κεκτημένοις τὰ πράγματα;
 Τοῦτο ξένον ἀληθῶς καὶ παράδοξον καὶ ἐν μόνον ἐπὶ
 τῶν βροτῶν ὄφθη γένους, τὸ, ἀνθρώποις ἐνηγοῦναι C
 (79) τὰ τοιαῦτα, καὶ τὸν ἀληθῶς Παῖδα Θεοῦ μόνον ἐξ
 αἰῶνος ἐπὶ γῆς ὄφθαι.

poster oppugnatus, tropæa victoriæ de hostibus erexit? Nam hi quidem a primis statim temporibus,
 et doctrinam et populum ipsius oppugnare hactenus non destiterunt. Ipse vero invisibilis, invisibilis
 quadam virtute, famulos suos una cum ædibus sacris ad summam gloriam evexit. Sed quid opus
 est divinas Servatoris nostri virtutes, quæ omnem dicendi vim superant, ambitiose congerere, quando
 stant latentibus nobis, ipsæ res satis loquuntur iis, qui aures mentis habuerint? Hoc certe novum
 atque inauditum, semel duntaxat in terris est visum, ut is qui solus ab omni æternitate erat Dei
 Filius, in terris carneretur et tot tantaque bona hominibus apportaret.

ΚΕΦΑΛΑΙΟΝ ΙΗ΄.

Περὶ τὰ δ' ἂν καὶ ἄλλως εἴη (80) τὰ παρ' ἡμῶν
 σοὶ ἀκουόμενα, ὅς αὐτῇ τῇ περὶ τῆς σωτηρίου
 θεότητος συναίσθησιν πολλάκις εὐληθῶς, οὐ λόγους,
 ἀλλ' ἔργοις αὐτοῖς, κήρυξ ἅπασιν τῆς ἀληθείας καθ-
 ἑστήσας· οὐ γὰρ ἡμῖν αὐτὸς βασιλεὺς, σχολῆς δο-
 θεσίσης, εἰποὺς ἂν βουλευθεὶς μυρίας τοῦ σοῦ Σωτῆρος
 θεοφανείας, μυρίας καθ' ὕπνου παρουσιάς. Οὐ τὰς
 ἀπορρήτους ἡμῖν ὑποβολὰς αὐτοῦ φημι, τὰς δ' ἐν
 αὐτῷ λογισμῷ καταβαλλομένας, καὶ περὶ τῆς τῶν

aliter se res habet, ostendat nobis qui voluerit.
 Prodeant vero nunc philosophi, nobisque dicant,
 quis ab omni sæculorum memoria sive deus sive
 heros unquam auditus est, æternæ vitæ et cœlestis
 regni doctrinam hominibus tradidisse: sicut a Ser-
 vatore 664 nostro factum est, qui innumerabiles
 homines ad vitam ex cœlestis philosophiæ præ-
 ceptis instituendam, ubique terrarum incitavit;
 eisque persuasit, ut ad cœlum aspirarent, et sedes
 quæ Deo acceptis mentibus illic præparatæ sunt,
 sibi sperarent? Quis unquam sive deus, sive heros,
 sive homo, universum terrarum orbem ab oriente
 usque ad occidentem solem, splendidissimæ doctrinæ
 suæ radiis perfudit atque illustravit, paria fere cum
 sole spatia decurrens, adeo ut omnes ubique
 gentes, uni Deo unum eundemque cultum exhibe-
 beant? Quis unquam sive deus sive heros, omni-
 bus tam Græcorum quam barbarorum diis et he-
 roibus sub jugum missis, lege lata interdixit ne
 quis illorum deus haberetur; utque lata lex ubi-
 que valeret obtinuit; ac deinde cum ab omnibus
 oppugnaretur, unus ipse omnes adversariorum co-
 pias profligavit, eosque qui ab omni ævo dii et
 heroes habebantur devicit; utque per universum
 terrarum orbem, ab ultimis usque finibus solus
 ipse Dei Filii a cunctis omnium gentium homi-
 nibus appellaretur, effecit? Quis universis qui va-
 stissimum hunc terrarum orbem incolunt, sive illi
 in continente, sive in insulis degant, præcepit, ut
 singulis septimanis in unum convenientes, Domi-
 nicum diem festum agerent; nec corpora sua sa-
 ginarent, sed animos divinis præceptionibus refo-
 cillarent? Quis deus aut heros, æque ac Servator

• CAPUT XVIII.

Verum hæc quæ a me dicuntur, tibi fortasse
 superflua fuerint, Imperator, qui Servatoris nostri
 divinitatem sæpenumero præsentem expertus, non
 tam verbis quam factis, veritatis præco cunctis
 hominibus exstitisti. Tu enim ipse cum tibi otium
 fuerit, narrare nobis 665 poteris, si libet, in-
 numerabiles Servatoris nostri divinitatem suam tibi
 exhibentis apparitiones, innumerabiles in somnis
 visiones: non dico arcana illa ab eo tibi suggesta,

tamen legi, ἢ καὶ ἀνθρώπος, vel certe μήτις ἀν-
 θρώπος.

(78) Vulg. καὶ αὐτὰ σώματα πιαίνειν. Scio
 quidem Christianos diebus Dominicis lautius epu-
 lari solitos. Verum τὸ πιαίνειν non convenit Chri-
 stianis. Quare non dubito quin Eusebius scripserit,
 καὶ οὐ τὰ σώματα πιαίνειν.

(79) Vulg. τὸ ἀνθρώπων ἐνηγοῦναι. Christo-
 phorus legisse videtur ἀνθρώπων, ut ex versione
 ejus apparet. Sed veram hujus loci scripturam no-

his aperuit codex Fuk. quæ sic habet: τὸ ἀνθρώποις
 ἐνηγοῦναι τὰ τοιαῦτα, καὶ τὸ ἀληθῶς, etc. Intelligit
 enim Eusebius cuncta illa bona, quæ supra singul-
 latim enumeravit: quæ per Christi in terras adven-
 tum hominibus collata sunt.

(80) Περὶ τὰ δ' ἂν καὶ ἄλλως εἴη. Desunt hic
 aliquot voces, puta σοὶ, βασιλεῦ. Sed codex Fuk.
 veram nobis lectionem aperuit. Sic enim habet:
 Περὶ τὰ δ' ἂν καὶ ἄλλως εἴη τὰ παρ' ἡμῶν σοὶ ἀκου-
 μένα.

quæ nobis occulta sunt et inexplicabilia; sed quæ ipsa mente inseruntur Dei suggestiones, et quæ fructuosam cunctisque in commune utilem de rerum humanarum providentia doctrinam continent. Expones etiam nobis pro rei dignitate, manifesta illa Dei propugnatoris et custodis tui in bellis auxilia, hostium et insidiatorum tuorum interneccionem, in periculis allata subsidia, in rerum difficultatibus expeditam facilitatem, in solitudine defensionem, in angustiis industriam ac dexteritatem, præscientiam rerum futurarum, eorum quæ ad summam rerum pertinent providam dispositionem, de incertis et obscuris rebus deliberationes, maximarum rerum susceptionem, administrationem rerum civilium, ordinationem militarium copiarum, rectam ubique emendationem, constitutiones de jure publico, leges denique ad communem hominum vitam utilissimas. Recensebis etiam accurate et fideliter singula eorum, quæ nobis quidem obscura, tibi autem uni notissima sunt, et in regali memoria tuæ sinu, velut in arcano quodam thesauro recondita. Ob quæ omnia, ut verisimile est, cum iis ipsis divinæ Servatoris nostri potentia argumentis usus fuisses, basilicam, velut tropæum quoddam victoriae ab illo de morte olim relatæ, cunctis non fidelibus modo, verum etiam incredulis spectandam proposuisti; sanctumque sancti Dei templum, et immortalis vitæ regni quæ cælestis splendidissima ac pulcherrima monumenta; et Servatoris nostri summi omnium Imperatoris victoriae sacra donaria, Imperatori victori aptissime convenientia. Quibus tu illud immortalis vitæ martyrion ac monumentum exornasti: tum ut cælestem Dei sermonem victorem ac triumphatorem regis apicibus atque elementis exprimeres: tum ut apertis ac minime obscuris vocibus piam ac religiosam Dei confessionem cunctis gentibus palam ac verbis prædicares.

(81) *Οικεία βασιλεῖ*. Addendam hic censeo vocem νικητῆ, non ideo solum quod Victoris cognomen inditum est Constantino, sed quod hæc vox magnam hic affert elegantiam. Ait enim Eusebius sacra illa donaria, quæ Constantinus dedit basilicæ Hierosolymitanæ, cum sint Victoriae Christi summi regis monumenta, optime convenire imperatori Victori.

(82) *Βασιλικῶς χαρακῆσιν ἐκτυπούμενος*. *Regios apices* interpretatus sum. Sic enim loqui

ἔλων προνοίας τὰ κοινωφελῆ καὶ τὰ πάντῃ χρησίμη παρατιθεμένης· ἐπαξίως δ' ἂν ἡμῖν τοῦ σοῦ προασπιστοῦ γε καὶ φύλακος Θεοῦ, διελεύση τὰς ἐναργεῖς ἐν πολέμοις ἐπικουρίας, τὰς ἐχθρῶν καὶ ἐπιθούλων φθοράς, τὰς ἐν κινδύνοις δεξιώσεις, τὰς ἐν ἀπόροις εὐπορίας, τὰς ἐν ἐρημίαις ἀντιλήψεις, τὰς ἐν ἀμηχάνοις εὐρέσεις, τὰς τῶν μελλόντων προγνώσεις, τὰς περὶ τῶν καθόλου προμηθείας, τὰς περὶ τῶν ἀδύλων σκέψεις, τὰς περὶ τῶν μεγάλων ἐπιχειρήσεις, τὰς πολιτικὰς οἰκονομίας, τὰς τῶν στρατοπέδων διοικήσεις, τὰς καθ' ἕκαστον διορθώσεις, τὰς περὶ τῶν κοινῶν διατάξεις, τὰς βιωφελεῖς νομοθεσίας· καταριθμήσεις δ' ἂν ἀπαραιέπτως ἕκαστα τῶν ἡμᾶς μὲν λανθανόντων, σοὶ δ' αὐτῶ μόνῳ γνωριζομένων, καὶ ταῖς σαῖς βασιλικαῖς μνήμαις, οἷα θησαυροὺς ἐν ἀπορρήτοις, τεταμειυμένων· ὧν δὲ χάριν ἀπάντων, εἰκότως αὐτοῖς δὴ τοῦτοις λαμπροῖς τεκμηρίοις τῆς σωτηρίου δυνάμεως χρησάμενος, οἶκον εὐκτέριον, τρόπαιον τῆς κατὰ τοῦ θανάτου νίκης αὐτοῦ, πᾶσιν ἀνθρώποις, πιστοῖς ἅμα καὶ ἀπίστοις ἀνέδειξας, νεῶν τε ἁγίων Θεοῦ, ζωῆς τε ἀθανάτου καὶ βασιλείας ἐνθεοῦ λαμπρὰ καὶ μεγάλα περικαλλῆ ἀφιέρωματα, τὰ πρόποντά γε εὖ μάλα καὶ οικεῖα βασιλεῖ (81), νίκης τῆς τοῦ παμβασιλέως Σωτῆρος ἀναθήματα· ἃ δὲ τῶ τῆς ἀθανάτου ζωῆς μαρτυρίῳ τε καὶ μνήματι περιέδωκας, τὸν οὐράνιον τοῦ Θεοῦ λόγον, νικητὴν καὶ τροπαιοῦχον βασιλικῶς χαρακῆσιν ἐκτυπούμενος (82), πᾶσι τοῖς ἔθνεσι (83), λαμπραῖς καὶ ἀνεπισκιάστοις φωναῖς, ἔργῳ καὶ λόγῳ τὴν εὐσεβῆ καὶ φιλόθεον ὁμολογίαν προκηρύττων.

C solet Eusebius, ut alibi notavi. Ait igitur, Constantinum magnificentissima illa fabrica et opulentissimis donariis, quibus Christi sepulcrum exornaverat, quasi regalibus apicibus publice propositis, Christum victorem ac triumphatorem omnibus prædicasse.

(83) *Πᾶσι τοῖς ἔθνεσι*. His verbis panegyricum Eusebii claudit codex Fuk. Certe quæ sequuntur verba, parum necessaria sunt, nec Eusebii esse mihi videntur.

ACTA PASSIONIS S. PAMPILI

ET SOCIORUM

EX LIBRIS EUSEBII CÆSARIENSIS DE VITA S. PAMPILI.

(Juxta ms. Medicæum regis Christianissimj. — *Acta SS. Bolland.*, Junii T. I, p. 64.)

MONITUM.

Magister meus Godefridus Henschenius, secundum eam quam Bollandus præscripserat necessitatem, exquendi qua posset Romanum Martyrologium hodiernum, ad prædictos xvi et xvii Februarii primum de

septem, dein deduobus S. Pamphili sociis sic egit, ut ex Eusebii libro De Martyribus, cap. 11 daret quæ ipsos præcise spectant; integra omnium Acta ex Metaphraste (ut Lipomano Surioque nominabatur) reservans ad hunc 1 Junii, quo S. Pamphilum Latini omnes nominabant: sed nullo quod scire possimus fundamento alio, quam arbitrarie electionis. Id ego licet factum non valde probem, maluissemque pertractatam rem totam fuisse Februario mense; hic tamen sequi cogor: ut saltem nunc suppleam, quod ibi deest. Quæ autem Metaphrasti ab illis imputantur Acta, dabo ego, qualia ipse suæ collectioni inseruit, non ut a se, sed ut ab Eusebio composita; quomodo etiam Græca accepimus ex ns. Medicæo regis Franciæ sub hoc titulo: "Ἀθληταὶ τῶν ἁγίων καὶ ἐνδόξων τοῦ Χριστοῦ μαρτύρων, Παμφίλου, Οὐάλεντος, Παύλου, Σελεύκου, Πορφύρου, Θεοδοῦλου, Ἰουλιανοῦ, Αἰγυπτίων, συγγραφεῖσα παρὰ τοῦ Εὐσεβίου τοῦ Παμφίλου. Certamen sanctorum et gloriosorum Christi martyrum, Pamphili, Valentiis, Pauli, Seleuci, (excidisse videntur nomina Θεοδοῦλου, Ἰλίου, Ἰερρεμίου, Ἰσαάου, Σαμουήλ καὶ Δανιήλ, Theoduli, Eliæ, Jeremix, Isaix, Samuëlis et Danielis) Ægyptiorum (quod soli quinque ultimi erant) conscriptum ab Eusebio Pamphili: hoc enim cognomen in amici chari memoriam assumpsit, semperque usurpavit, Eusebius Cæsariensis episcopus, et historiæ hujus scriptor.

Et hic quidem Eusebius, prædioto De martyribus Palæstinæ libro etiam Pamphili sociorumque martyrium inserturus, post breve exordium capituli 11, laudato strictim Pamphilo, sic loquitur; Hujus viri reliquas virtutes resque præclare gestas, quæ prolixiorum orationem desiderant, jam pridem nos in peculiari opere, quod de ejus vita conscripsimus, tribus libris complexi sumus. Hinc cum Hieronymus, in libro De scriptoribus, Eusebii scriptis annumerasset, De vita Pamphili libros tres; martyrologus ille antiquior, qui Usuardo Adonique prælusit, utrique hæc verba a se accipienda dictavit: Cujus, vel hujus vitam Eusebius, Cæsariensis episcopus, tribus libris comprehendit. Atque utinam hi nunc exstarent! Exstat interim (ut ego quidem existimo) eorum caput ultimum præcipuumque, ultima scilicet sancti martyris ac sociorum confessio; quam deinde ipsemet Eusebius, rhetorico ornatu prætermisso, verbis alioqui plerisque iisdem Historiæ suæ, sive libro De martyribus, ut dixi, inseruit. Equidem non possum hic assentiri Valesio, Eusebii interpreti eruditissimo, in notis existimanti, non hoc esse partem illius majoris operis; sed Metaphrastem, nactum Historiæ præfatæ plenius exemplar, quam modo habeamus, talia etiam scribere potuisse, quæ nunc in eadem Historia non leguntur. Absit ut mutilatam dicamus tam insigniter fuisse, quam modo habemus, Historiam Eusebii; eodem argumento cæteras quoque ejus partes in suspensionem similis mutilationis adducturi. Dicatur potius, suis prioribus scriptis usum Eusebium in lucubratione posteriori, omnis quæ minus necessaria erant, cætera iisdem aut fere iisdem quibus ante verbis inde transcripsisse.

PARS PRIOR

Omnium duodecim atque in primis Pamphili laudes complectens.

Καιρὸς δὴ καλεῖ πρὸς πᾶσι τὸ μέγα καὶ περιβόητον ἄνιστορησάσι θέατρον Παμφίλου τοῦ ἁγίου μάρτυρος, καὶ τῶν σὺν αὐτῷ τελειωθέντων θαυμασίων ἀνδρῶν, καὶ πολυτρόπους εὐσεβείας ἁθλοῦ ἐπιτελεγεμένων. Πλειστων γοῦν ὄσων κατὰ τὸν ἐγνωσμένον ἡμῖν διωγμὸν ἀνδρῖσάμενων, τὸν περὶ ὧν ὁ λόγος ἀγῶνα σπανιώτατον, δὴ ἡμεῖς ἐγνωμεν, ἱστορήσαμεν, ἀθρόως ἐν αὐτῷ πᾶν εἶδος ἡλικιῶν τε σώματος, καὶ ψυχῶν ἀγωγῆς, βίου τε καὶ ἀναστροφῆς διαφόρου περιειληφῶτα, βασάνων τε ποικίλοις εἶδεσι, καὶ τοῖς κατὰ τὸ τέλειον μαρτύριον ἐνηλλαγμένοις στεφάνοις κεκοσμημένοι. Νέους τε γὰρ ἦν ἰδεῖν, καὶ κομιδῇ παιδῶν τῶν σὺν αὐτοῖς Αἰγυπτίων τινῶν, ἡμῶν τούτους δὲ ἄλλους (μεθ' ὧν καὶ ὁ Πορφύριος ἦν) ἀκμαίους τε αὐτῶν ματῖ τε ὁμοῦ καὶ φρονήσει, τούτους ἄμφω τὸ ποθεινὸν μοῖνομα, καὶ τὸν Γαμνήτην Παῦλον, Σέλευκόν τε καὶ Ἰουλιανὸν, ἀμφω τῆς Καππαδοκῶν γῆς ὄρμη-

A Tempus nunc monet, coram omnibus aperire theatrum magnum illud ac celeberrimum sancti martyris Pamphili, et eorum qui cum ipso vitam finiverunt admirabilium virorum et per varia pietate certamina circumductorum. Etenim, licet plurimi ex nobis, tempore persecutionis contra nos publicatæ, strenue sese gesserint, horum tamen, de quibus nunc sermo est, rarissimum agnoscimus nobisque cognitum, ideo potius scripsimus; quia in eo statim apparebit velut sub uno aspectu, omne genus tum ætatis corporeæ, tum spiritualis conditionis, vitæque et studiorum diversitas magna; sed inprimis varietas tormentorum, atque exinde secundum martyrii ejusque consummationem paratarum cuique coronarum. Nam videre erit, quosdam eorum qui inter ipsos erant Ægyptiorum (1) juniores atque omnino pueros; alios

(1) Procul ab auctoris mente aberravit interpres, apud Lipomanum et Surium, cum verit: Adolescentes et pueros, atque adeo, infantes, ex iis qui erant

cum ipsis (fortassis Ægyptiis interpres scripserat, uti debebat), alios autem pubescentes..., nempe nihil charissimum Jamnitem Paulum.

autem nostrorum (in quibus etiam Porphyrius A erat) viribus simul corporis simul et animi prudentia robustos; eos scilicet qui cum dilectissimo meo censebatur, Jamnitum (2) Paulum, Seleucumque et Julianum, ambos ex Cappadocum regione huc advectos. Erant etiam inter illos quidam sacra cantie et profunda ornati senectute; Valens nempe, Ecclesiæ Hierosolymorum diaconus, et nomen suum verificans Theodulus (3).

2. Hæc ergo inter eos erat ætatum varietas: sed et mentis exercitatione distinguebantur; cum alii rudiores essent, utpote pueri, simpliciori adhuc intellectu utentes; alii jam formatam ac solidam habebant vivendi consuetudinem. Quin etiam inveiebantur inter illos hand inexperti divinarum disciplinarum. Omnibus tamen æque congenita erat excellens quædam atque virtute fulta animi fortitudo. Præ omnibus autem, tanquam præ scintillantibus astris luminare majus, emicabat eorum medius dominus meus; nec enim amplius fas mihi est sodalem (4) appellare, venerandum ac vere beatissimum Pamphilum. Etenim disciplinarum, gentilibus æstimatarum, peritiam hand mediocrem consecutus; in divinis dogmatibus ac cœlitus inspiratis Scripturis, omnium qui secum versabantur (audacter, sed tamen vere, dico) apparebat versatior; insuper autem pollebat prærogativa, propriæ scilicet, aut potius a Deo donatæ, intelligentiæ ac sapientiæ.

3. Sic quoad animam constitutis singulis, major adhuc differentia erat conditionum. Nam Pamphilus quidem, nobili secundum carnem genere prognatus, etiam præsignis erat muneribus in patria publice gestis: Seleucus vero, præcipuis in militia honoribus fuerat decoratus; cum alii mediæ ferme conditionis essent. Sed neque in choro isto servile genus deerat, cum ex proconsulari familia adjunctus eis fuerit servus Porphyrius, specie quidem tenus Pamphili mancipium, reipsa autem nihil a fratre, aut potius filio genuino discrepans, et nusquam a domini sui imitatione deficiens. Ecquid porro? Si quis dixerit, ipsos omnem ecclesiasticæ ordinationis formam numero suo complexos esse, nihil extra veritatem dixerit; cum presbyterii dignitate ornatus fuerit Pamphilus, ad gradum diaconatus evectus Valens, alii lectorum munere fungi coram plebe consuessent; Seleucus vero, etiam ante martyricum linem decoratus esset nobili confessione per generosam verberum tolerantiam, fortiter etiam dignitatis militaris jacturam perpessus; cæteri vero, tanquam catechumeni aut fideles, veluti in imagine parva repræsentarent similitudinem numerosæ Ecclesiæ.

4. In hunc ergo modum contemplari nobis licet, admirabilem talium atque tantorum martyrum de-

(2) Jamnia sive Jamna, urbs maritima Palæstinæ, hand procul Joppe, sed totis xx horariis leucis disita a Cæsarea, cujus archiepiscopo subest, etiam urbe maritima in confiniis Phœniciæ.

μένους· ἦσαν δὲ ἐν αὐτοῖς καὶ ἱερᾶ πολιᾶ, βαθυτάτῃ τε γῆρᾳ πεπυκασμένοι, Οὐάλης διάκονος τῆς Ἱεροσολυμιτῶν Ἐκκλησίας, καὶ ὁ τοῦνομα ἐπαληθεύσας Θεόδουλος.

huc advectos. Erant etiam inter illos quidam sacra cantie et profunda ornati senectute; Valens nempe, Ecclesiæ Hierosolymorum diaconus, et nomen suum verificans Theodulus (3).

Τοιαύτη μὲν οὖν ἐν αὐτοῖς ἡ τῶν ἡλικιῶν ἐτύχαινε ποικιλία· ψυχῶν δὲ ἀγωγαῖς διηλλάττοντο, οἱ μὲν ἰδιωτικώτερον οἶα παῖδες καὶ ἀπλούστερον ἔτι τὸν νοῦν φοροῦντες, οἱ δὲ καὶ πάννυ στιβαρὸν καὶ ἐμβριθῆς κεκτημένοι τὸ ἦθος. Ἦσαν δὲ ἐν αὐτοῖς καὶ τοῖς τῶν ἱερῶν μαθημάτων οὐκ ἀνεπιστήμονες, συγγενῶς δὲ ἅπασιν ὑπερφυῆς καὶ ἐνάρετος ἡ ἀνδρία προσῆν. Οἶα δὲ τις ἐν ἀποστλιθουσιν ἀστροῖς ἡμεροφανῆς φωστῆρ, ἐν μέσοις διέπρεπεν ἐξαστράπτων ὁ ἐμὸς δεσπότης (οὗ γὰρ ἐταῖρον προσεῖπεν ἔτι μοι θέμις τὸν δεσπότησιον καὶ μακάριον ὡς ἀληθῶς Πάμφιλον)· παιδείας γὰρ οὗτος τῆς παρ' Ἑλλήσι θαυμαζομένης, οὐ μετρίως ἤπτο, τῆς τε κατὰ τὰ θεῖα δόγματα καὶ τὰς θεοπνεύστους Γραφὰς (εἰ χρῆ τι θρασύτερον, πλὴν ἀληθές, εἰπεῖν), ὡς οὐδέτερον ἔχει τις φάναι τῶν κατ' αὐτὸν, εἶχετο· μείζων δὲ τούτων ἐκέκτητο πλεονέκτημα τὴν οἰκοῖ μᾶλλον δὲ θεόθεν αὐτῷ δεδωρημένην, σύνεσιν τε καὶ σοφίαν.

Καὶ τὰ μὲν περὶ ψυχὴν οὕτως εἶχον οἱ πάντες, βίου δὲ αὐθις καὶ ἀναστροφῆς πλείστη τις ἐν αὐτοῖς ὑπῆρχε διαλλαγή. Τοῦ μὲν Παμφίλου ἐξ εὐπατριδῶν κατὰγοντος κατὰ σάρκα γένος, ἐπισήμως τε ταῖς κατὰ τὴν πατρίδα πολιτείαις διαπρέψαντος, τοῦ δὲ Σελεύκου ταῖς κατὰ τὴν στρατείαν ἀξίαις περιφανέστατα τε τιμημένου, τῶν δὲ τῆς μέσης καὶ κοινῆς γεγονότων ἀγωγῆς. Οὐκ ἦν δὲ αὐτῶν ὁ χορὸς οὐδὲ τοῦ οἰκετικῆς γένους ἐκτός, ὅτε γὰρ ἡγεμονικῆς οἰκειᾶς θεράπων αὐτοῖς συγκατελέκτο καὶ ὁ Πορφυρίου, τὸ μὲν δοκεῖν, τοῦ Παμφίλου γεγονὸς οἰκέτης, διαθέσει γέ μὴν ἀδελφοῦ, καὶ μᾶλλον γνησίῳ παιδὸς διενηγοῦς οὐδὲν ἢ ἐλλείπων τῆς πρὸς τὸν δεσπότην κατὰ πάντα μιμήσεως. Καὶ τί γάρ; Ἄλλ' εἰ φωνῆ τις, αὐτοῦς ὀλοκληρον ἐν βραχεῖ τόπον ἐκκλησιαστικοῦ συστήματος περιεληφέναι, οὐκ ἂν ἐκτός βάλῃ τῆς ἀληθείας, πρεσβυτερίου μὲν ἐν αὐτοῖς ἡξιωμένου τοῦ Παμφίλου, διακονίας τε τοῦ Οὐάλεντος, τὴν τε ἐπὶ τοῦ πλήθους ἀναγινώσκειν εἰθισμένον τάξιν ελληχότων ἐτέρων ὁμολογίας διὰ καρτερωτάτης μαστίγων ὑπομονῆς, ἔτι πάλαι πρὸ τοῦ κατὰ τὸ μαρτύριον τέλους τοῦ Σελεύκου διαπρέψαντος, καὶ τὴν τῆς στρατιωτικῆς ἀξίας ἀποβολὴν ἐρῶμένως καταδεξαμένου τῶν τε λοιπῶν ἐπὶ τούτοις, διὰ κατηγουμένων καὶ πιστῶν τουτὶ λοιπῶν τῆς ὡς ἐν εἰκόνι σμικρᾷ μυριάδου Ἐκκλησίας ἀφομοίωμα φερούσης ἀναπληροῦστων.

Οὕτω παράδοξον τὴν τοσούτων καὶ τηλικούτων μαρτύρων ἐκλογὴν ἐθεωρήσαμεν, καθ' ἣν καιτοῖτε

(3) Θεόδουλος enim, Dei servus, interpretatur.
(4) Prædictus interpres pro ἐταῖρον, ἔτερον, ἄλιον, ἢ vertit: non est mihi fas aliter ar, e-
tare.

οὐ πολλοῖς τὸν ἀριθμὸν οὔσιν, ὁμῶς οὐδὲν ἀπέδει A
ταγμαῶν ἐν ἀνθρώποις εὐρισκομένων. Οἷα οὖν ἐν
πολυχόρδῳ λύρα ἐξ ἀνομοίων συνεστώσῃ χορδῶν,
ὄξειων καὶ βαρειῶν, τῶν τε ἀνειμένων καὶ ἐπιτετα-
μένων καὶ μέσων, εὐδιηροσμένων ἀπασῶν τέχνη τῆ
μουσικῆ· κατὰ τὰ αὐτὰ δὴ καὶ ἐπὶ τούτων· νέοι κατὰ
τὸ αὐτὸ καὶ πρεσβύται, δοῦλοι τε ὁμοῦ καὶ ἐλεύθεροι,
λόγιοι καὶ ἰδιῶται, ἄδοξοι τε κατὰ τὸ τοῖς πολλοῖς
δοκοῦν καὶ ἐπίδοξοι, πιστοὶ τε καὶ κατηχούμενοι, ἅμα
καὶ διάκονοι σὺν πρεσβυτέροις, οἱ πάντες, ὡς ἂν ὑφ'
ἐνὸς πανσόφου μουσουργοῦ τοῦ Μονογενοῦς τοῦ Θεοῦ
Λόγου ποικίλως ἀνακρουσθέντες, καὶ τῆς ἐν αὐτοῖς
ἕκαστοι δυνάμεως διὰ τῆς τῶν βασάνων ὑπομονῆς ἐν-
δειξάμενοι τὴν ἀρετὴν, τοὺς τε τῆς ὁμολογίας λαμ-
πρωτάτους καὶ ἐμμελεῖς, ἀρμονίους τε καὶ συμφώνους
ἐπὶ τῶν δικαστηρίων φθόγγους ἀποδεδωκότες, ὑφὲν
καὶ ταυτὸ τέλος τὴν εὐσεβειοτάτην καὶ πάνσοφον
διὰ τῆς τοῦ μαρτυρίου τελειώσεως τῷ Θεῷ τῶν ὅλων
ἀπεπλήρωσαν τὴν μελωδίαν.

Ἵπερθαυμάζειν ἄξιον καὶ τὸν ἀριθμὸν τῶν ἀνδρῶν
προφητικὸν δηλοῦντα χορδῶν· δύοδεκα γὰρ εἶναι συνέδη
τοὺς πάντας, ὁπόσους πατριάρχας καὶ προφήτας, καὶ
ἀποστόλους γενέσθαι παρελήφαμεν. Οὐ παρ' ἑτέρων,
οὐδὲ τὰς κατὰ μέρος ἐκάστου πολυτήτους ἀνδρείας,
κατὰ τῶν πλευρῶν ξέσεις, καὶ τὰς διὰ τριχῶν αἰγῶν
ὑφῆς κατὰ τῶν ξεσθέντων τοῦ σώματος μερῶν ἐκτρέ-
ψεις, τὰς τε ἀνηκέστους μάστιγας, καὶ τὰς πολυτρό-
πους καὶ ἐνηλλαγμένας βασάνους δεινάς τε καὶ δυσ-
καρτερήτους στρεβλώσεις, ἃς ἐπιχειουμένου τοῦ
δικαστοῦ καὶ χειρὶ καὶ ποσὶν ἐπιτείνοντες οἱ δορυφό-
ροι, τῆ βίβ' κατηνάγκαζον πρᾶξι τι τῶν ἀπειρημέ-
νων τοὺς μάρτυρας.

Τί χρῆ λέγειν τὰς ἀειμνήστους τῶν θεσπεσίων φω-
νάς, ἐν αἷς ἦττον πεφροντικότες τῶν πόνων λαμπρῶ
καὶ φαιδρῶ προσώπων, τὰς τοῦ δικαστοῦ πεύσεις ἀμεί-
βοντες, πρὸς αὐταῖς βασάνους γελῶντες ἀνδρικῶς,
ἦθει: τε σπουδαίῳ κατεριωνεύομενοι αὐτοῦ τὰς ἐρωτή-
σεις; Ἐρωτωμένου γὰρ ὁπόθεν εἶεν, τὴν ἐπὶ γῆς
πόλιν φράζειν παρέντες, τὴν ὄντως ἑαυτῶν ἀνεδήλου
πατριδα, ἀπὸ Ἱερουσαλήμ ἑαυτοὺς ἀναγορεύοντες,
ἐνέφαινον δὲ ἄρα κατὰ τὸν αὐτῶν νοῦν τὴν ἐπουράνιον
τοῦ Θεοῦ, ἐφ' ἣν καὶ ἔσπευδον πόλιν, καὶ ἄλλα δὲ
τοιουτότροπα, ἄγνωστα μὲν καὶ ἀσύνοπτα τοῖς τῶν
ἱερῶν ἀγεύστοις, μόνους δὲ αὐτοῖς καὶ τοῖς ἐκ τῆς
θεῖας πίστεως ὠρμημένοις ἀριθιλότατα προσέφερον·
ἐφ' οἷς δὲ μάλιστα ὁ δικαστὴς ἀγανακτικῶς, καὶ μά-
λα ὀργίλως σφιδάζων, καὶ τὸν λογισμὸν ἀπορούμενος
ποικίλως, ὡς ἂν μὴ ἦττηθείη, τὰς κατ' αὐτῶν ἐπενόει
μηχανάς· κἀπειτα πεσὼν τῆς ἐλπίδος, τέλος ἐκάστω
τὰ τῆς νίκης ἀποφῆρεσθαι παρεχώρει βραβεῖα. Ποι-
κίλος δ' ἦν αὐτῶν καὶ ὁ τῆς τελευταῖας τρόπος· διεῖν
μὲν τῶν ἐν αὐτοῖς κατηχουμένων τῷ διὰ πυρὸς βαπτί-
σματος τελειωθέντων· ἑτέρου δὲ τῷ τοῦ σωτηρίου
πάθους σχήματι παραδοθέντος· τῶν δὲ ἀμφὶ τὸ πο-
θεινὸν μοι ἔνομα, διαλλάττουσι βραβεῖοις ἀναδησα-
μένων.

Τὰς μὲν οὖν φαίη ἂν τις καθολικώτερον τούτων
(?) Videtur hic aliquid deesse Græco textui, ad sensum complendum.

lectum; quatenus illis, quamvis numero paucis,
nullus tamen eorum ordinum deerat, qui solent
inter homines reperiri. Nempe, quemadmodum in
lyra chordarum plurium earumque inter se dissi-
milium, acutæ et graves, intensæ ac remissæ, me-
diæque, per musicam artem belle concordantur: sic
et in istis juvenes cum senibus, servi cum liberis,
docti et indocti, nobiles et secundum vulgi æsti-
mationem ignobiles, fideles et catechumeni, dia-
coni atque presbyteri, tanquam pulsante eos diver-
simode sapientissimo musices magistro Dei Verbo,
suam singuli per tormentorum tolerantiam osten-
dentes virtutem, pulcherrimos heneque concordēs
confessionis modulos coram tribunalibus persona-
bant; communi denique fine, per consummationem
B martyrii, pientissimam simul doctissimamque con-
cludentes melodiam Deo omnium conditori.

5. Sed et consideratione singulari dignus est il-
lorum numerus, propheticum repræsentans cho-
rum: erant enim universim duodecim, quot etiam
patriarchas, prophetas atque apostolos fuisse ac-
cepimus. Neque aliorum quam talium esse dix-
erim (5), vel uniuscujusque eorum multiplicem for-
titudinem, inter sectiones laterum, et lanteriorum
deinde corporis totius membrorum attritiones per
cilicinos ex lanis caprinis pannos, et intolerabilia
verbera variaque et commutata identidem tormenta,
ac graves immanissimosque cruciatus; quos cum
ad imperium judicis lictores intenderent manibus
pedibusque, omni violentia nitebantur cogere mar-
tyres ad aliquid illicitum faciendum.

6. Quid porro necesse est referre illas semper
memorabiles eorum voces, quas medios inter do-
lores sereno ac læto vultu sapienter reponebant
interrogationibus judicis, genereose ridendo ad ejus
tormenta, aut gratioso quodam modo eludendo
propositas ab eo quæstiones? Interrogante enim
illo, undenam essent; pro eo quod de terrena ci-
vitate responderent, veram ei suam indicabant pa-
triam, ab Hierusalem se esse prædicantes; intelli-
gebant autem cœlestem illam Dei, quo festinabant,
civitatem: et alia ejusmodi varia dicebant, inex-
pertis sacrarum rerum non intelligibilia, et solis
divinæ fidei consortibus manifesta: quibus judex
magis exacerbatus, animoque æstuans, neque quid
ageret comperiens, ne illis cederet, quasunque
excogitabat machinas; ac denique dejectus spe
omni, unicuique eorum victoriæ assignavit bra-
vium. Sed in hoc quasi varius erat modus: nam
duobus quidem eorum adhuc catechumenis, suis
per ignem baptismus obtigit: altero salvificæ pas-
sionis imagini assimilato, cæteri vero qui cum
dilecto meo erant diversa inter se præmia partiti
sunt.

7. Atque hæc dixerit aliquis, ipsorum volens

genere meminisse; sigillatim vero eos prædicaturus A jure merito totius chori ducem inprimis laudaverit. Pamphilus hic fuit, vir Dei amantissimus, et vere amicus (6) omnium, secundum significationem nominis sui, Cæsariensis Ecclesiæ ornamentum: nam et presbyteralem cathedram presbyter existens glorificavit, ornans simul et ornatus eo quod ibi offertur sacrificio. Sed et aliis quoque in rebus vere divinus erat, divinæque inspirationis participes: cum per omnem vitam cunctis fuerit virtutibus cumulatus, longe quidem valere jubens delicias atque divitias, totum vero sese tradens verbo Dei. Renuntians enim universæ quæ sibi a parentibus obvenerat substantiæ, eamque nudis, imbecillis egenisque distribuens, ipse vitam ducebat proprio carentem, exercitationeque indefessa divinam sibi comparabat philosophiam. (7) | Erat autem ex Berytensium civitate, ubi primam ætatem egit in iis quæ ibi erant puerorum gymnasiis: postquam vero ingenium ejus ad virilem ætatem maturuit, transivit ad sacrarum Litterarum studium; vitæque formam omnino divinam et propheticam suscepit; seque Dei verum martyrem, etiam ante vitæ finem probavit.]

8. Et talis quidem erat Pamphilus: secundus vero cum illo ad agonem processit Valens, grandævus ac reverenda canitie conspicuus, ipsoque aspectu venerabilis senex: insuper vero divinarum Scripturarum intelligens si quis alius, earumque memoriam complexus tam firmam, ut ad earum, quas in ea repositas servabat, sacrarum promissionum usum, non egeret præsidio litteralis consequentiæ. Quamvis autem talis esset, diaconatus tamen gradu in Æliensi (8) Ecclesia erat contentus. Tertius denique numeratus Paulus, actione simul et spiritu ferventissimus, ex Jamnia civitate oriundus: qui etiam ante martyrium, ferri candentis tollerantia, confessionis certamen exultaverat (9).

μεμνημένος. Κατὰ μέρος δὲ ἑκαστοῦ ἀπειριῶν, εἰκότως ἂν τοῦ χοροῦ τὸν πρωτοστάτην μακαρίσει. Πάμφιλος οὗτος ἦν ὁ θεοφιλῆς ὄντως ἀνὴρ καὶ πάντων ὡς ἀληθῶς φίλος τε καὶ προσήγορος, ἐπαληθεύων τὴν ἐπινομίαν, τῆς Καισαρέων Ἐκκλησίας ὁ κόσμος. Ἐπεὶ καὶ τὴν τῶν πρεσβυτέρων καθέδραν πρεσβύτερος ὢν ἐδόξαζε, κοσμῶν ὁμοῦ καὶ κοσμούμενος τῇ ἐνταῦθα λειτουργίᾳ. Κάν τοῖς ἄλλοις δὲ θεῖος ἦν ὄντως καὶ θείας μετέχων ἐμπνεύσεως, ἐπεὶ καὶ παρ' ὄλον αὐτοῦ τὸν βίον ἀρετῇ πάσῃ διαπρέφας ἔτυχε, μακρὰ μὲν χαίρειν εἰπὼν τρυφῇ καὶ πλούτου περισσίᾳ· ὄλον δὲ ἑαυτὸν ἀναθεὶς τῷ τοῦ Θεοῦ λόγῳ· ἀποδομῆς γὰρ τοῖς τὰ εἰς αὐτὸν προγόνων ἦκοντα γυμνοῖς, πηροῖς καὶ πένησιν ἅπαντα· αὐτὸς ἐν ἀκτῆμονι διῆγε βίω δι' ἀσκήσεως καρτερικωτάτης τὴν ἔνθεον μετιῶν φιλοσοφίαν. [Ἄρματό μὲν οὖν ἐκ τῆς Βηρυτιῶν πόλεως, ἔνθα τὴν πρώτην ἡλικίαν τοῖς αὐτόθι ἐτέθραπτο παιδευτηρίοις· ἐπεὶ δὲ τὰ τῆς φρονήσεως εἰς τελείους ἀνδρας αὐτῷ προσήει, μετέβαιεν ἀπὸ τῶνδε ἐπὶ τὴν τῶν ἱερῶν λόγων ἐπιστήμην· ἀνελάμβανε δὲ ἐνθέου καὶ προφητικοῦ βίου τρόπον, καὶ Θεοῦ μάρτυρα αὐτὸς ἀληθῆ ἑαυτὸν καὶ πρὸ τελευταίης τοῦ βίου παρίστη.]

'Ἄλλ' ὁ μὲν Πάμφιλος τοιοῦτος ἦν· δεύτερος δὲ μετ' αὐτὸν ἐπὶ τὸν ἀγῶνα παρῆει Οὐάλης, γῆρα καὶ ἱεροπρεπεῖ πολὺ τετιμημένος, αὐτῇ τε προσόψει σμυνὸς καὶ ἱερὸς πρεσβύτης· οὐ μὴν ἀλλὰ τῶν θείων Γραφῶν εἰ καὶ τις ἄλλος εἰδήμων· τσοαύτας γὰρ τοῖς μνήμας αὐτῶν ἐνεστερνίσαστο, ὡς μὴδὲ ἀποδεῖν τῆς ἀπὸ γραμμάτων τεύξεως τὰς διὰ μνήμης αὐτῷ σωζομένας τῶν ἱερῶν μαθημάτων ἀπαγγελίας. Διάκονος ἦν, καίπερ ὢν τοιοῦτος, τῆς Ἀλιέων Ἐκκλησίας. Τρίτος ἐν τοῖςδε κατηριθμεῖτο Παῦλος θερμορρότατος καὶ τῷ πνεύματι ζῶων ἀνὴρ, ἀπὸ τῆς Ἰαμνητῶν πόλεως ἐγνωρίζετο ὅς δὴ καὶ πρὸ τοῦ μαρτυρίου διὰ καυτήρων ἀπομονῆς, τὸν τῆς ὁμολογίας ἀγῶνα διηθλήκει.

PARS ALTERA.

Sanctorum singulorum certamina, et martyrii exitus.

9. Cum prælaudati tres sancti biennium egissent D in (10) carcere, occasio martyrii oblata ipsis est per eos, qui etiam cum eis extremo affecti supplicio

(6) Πάμφιλος quasi πάντων φίλος, omnium amicus.

(7) Quæ sequuntur, non videntur hoc loco scripta ab Eusebio; sed ab eo qui ex tertio ejus libro De vita Pamphili, hujus ac sociorum martyrium excerpit, suæ collectioni inserendum, huc collata ex libro ejusdem Eusebii primo, ne prorsus acephata esset narratio, quæ de priori Vita nihil haberet: itaque judicavi ea his signis [] a reliquo contextu abjungenda: quod si fecisset Valesius, non dubitasset, credo, eorum causa hanc compositionem diversam ab Historia Eusebiana censere.

(8) Ælia, id est Hierusalem, ab Ælio Adriano sic dicta, postquam illa ab eo in monte Calvarie re-

τούτοις ἐπὶ τῆς εἰρκτῆς δουεῖν ἔτοῖν χρόνων κατατριβομένοις, ὑπόθεσις τοῦ μαρτυρίου ἐγένετο Ἀγύπτιων ἀφίξεις, τῶν σὺν αὐτοῖς τελειωθέντων, οὓς κατὰ

staurata, situm mutavit, Judæis novam urbem ingredi prohibitis.

(9) Ut appareat, quam non verosimile sit, hanc passionem ex alio paulum proluxiori Historiæ Eusebiana textu, quam vulgo habeatur, acceptam: sed alterius anteriorisque operis partem esse, quam deinde in aliud opus auctor transtulerit: conferat Lector cap. 11 libri *De martyribus Palæstinæ*.

(10) Ecgrapha nostra Medicæi ms. ἐπὶ τῆς Κρήτης, in *Creta*, quasi isti ibi exsulassent: sed corriguntur ex ms. Lipomanni, atque ex ipsomet Eusebio, hæc in compendium contrahente, et τῆς εἰρκτῆς scribente.

τὴν Κιλικίαν οὗτοι καταπονούμενοι ἐν τοῖς μετά-
λοις, μέχρι τῶν τόπων καταστήσαντες ἐπὶ τὴν οἰκείαν
ἐπαλινδύσθουν· καὶ δὴ πρὸς ταῖς εἰσόδους τῶν κατὰ
Καισαρείαν πυλῶν, τίνες εἶεν καὶ πόθεν ἀφικόμενοι,
πρὸς τῶν φυλάκων ἐρωτηθέντες, καὶ μηδὲν ἀλη-
θοῦς ἀποκρύψαντες, Χριστιανοὶ δὲ φάντες ἑαυτοῦς, κα-
κούργων τρόπον ἐπ' αὐτῷ φῶρῳ (11) ληφθέντων κατ-
ελαμβάνοντο· πέντε δὲ ἦσαν τὸν ἀριθμὸν. Οἱ δὲ προσ-
αχθέντες τῷ ἄρχοντι, κατὰ τούτου πρόβησισάμενοι,
δεσμοῖς μὲν αὐτίκα παραδίδονται. Τῇ ὕστερα, Περ-
ιττιοῦ μηνὸς ἕξ καὶ δεκάτῃ, κατὰ Ῥωμαίους δὲ τῇ
πρὸ δεκατεσσάρων καλανῶν Μαρτίων, αὐτοὺς δὴ
τούτους, σὺν τοῖς ἀμφὶ τὸν Πάμφιλον, τῷ Φιρμιλιανῷ
προσάγουσιν. Ὁ δὲ τῶν Αἰγυπτίων ἀπεπειρατό-
μόνων, πρὸ τῶν βασάνων εἰδεσιν παντοίοις διαγυ-
μνάζων τοὺς ἄνδρας τὸν μὲν οὖν προήγορον αὐτῶν
ἐν μέσῳ ἀγαγὼν, τίς εἶη καὶ ὅθεν ἦρῳτα. Ὅστις,
ἀντὶ τοῦ κυρίου ὀνόματος, προφητικὸν τι ἑαυτῷ
προσῆπτε· τοῦτο δὲ καὶ πρὸς λοιπῶν ἐγγίνετο, ἀντὶ
τῆς πατρόθεν αὐτοῖς ἐπιτεθείσης ἐπωνυμίας.

Ἥλιαν γοῦν καὶ Ἰερემίαν, Ἡσαΐαν τε καὶ Σα-
μουὴλ καὶ Δανιὴλ ἀκούσας ἂν αὐτῶν ἑαυτοῦς ὀνομα-
ζόντων, καὶ τὸν ἐν χροστῷ Ἰουδαῶν καὶ γνήσιον
Ἰσραηλίτην αὐτοῖς ἔργοις οὐ μόνον, ἀλλὰ καὶ φωναῖς
κυρίως ἐκφερομέναις ἐνδεικνυμένων· τοιοῦτον σὺν τε
πρὸς τοῦ μάρτυρος ἐπακούσας ὁ δικαστὴς ὄνομα,
οὐ μὴν τῇ τοῦ ῥήματος ἐπιστήσας δυνάμει, δευτέρον, ἤ-
τις αὐτοῦ πατρὶς εἶη ἠρῳτα. Ὁ δὲ σύνοδος τῇ προτέ-
ρῃ δευτέραν ἀφίξει φωνὴν, Ἰερουσαλήμ εἶναι λέγων
τὴν ἑαυτοῦ πατρίδα, ἐκείνην δὴ τα νοῶν, περὶ ἧς εἶ-
ρηται Παύλῳ· « Ἡ δὲ ἄνω Ἰερουσαλήμ ἐλευθέρα ἐστίν,
ἧτις ἐστὶ μήτηρ ἡμῶν » καὶ, « Προσεληλύθατε Σιών
θρεῖ, καὶ πόλει Θεοῦ ζῶντος, Ἰερουσαλήμ ἐπουρανίου. »
Καὶ ὁ μὲν ταύτην ἐνόει· ὁ δὲ ἐπὶ χθόνα καὶ χαμαὶ
ῥίψας τὴν διάνοιαν, τίς εἶη αὐτῆ καὶ ὑπὸ (12) γῆς πόλις
κειμένη, ἀκριθῶς ἐπολυπραγμόνει, καὶ δῆτα καὶ βα-
σάνους ἐπήγεν, ὡς ἂν τ' ἀληθὲς ὁμολογοῖη. Ὁ δὲ
στρεβλοῦμενος κατόπιον τῶ χεῖρες, καὶ τοῖν ποδοῖν μαγ-
γάνοις τεσθ διακλώμενος, εἰρηχέναι ἀληθὲς τε (13)
ἰσχυρίζετο. Εἶτα αὖ πάλιν καὶ πολλὰ κίς πυθανομένου,
τίς εἶη καὶ ποῖ (14) κειμένη ἡ λεχθεῖσα πόλις Ἰερου-
σαλήμ, μόνην αὐτὴν εἶναι τῶν Χριστιανῶν πατρίδα,

¹ Gal. iv, 26. ² Heb. xii, 22.

(11) Ἐπ' αὐτῷ φῶρῳ. Forte scribendum ἐπ' αὐτοφῶρῳ. EDIT.

(12) Ἰαδ. Lege ἐπὶ. EDIT.

(13) Τε. Forte γε. EDIT.

(14) Ποί. Forte πῆ, vel ποῦ. EDIT.

(15) Additur in Hist. ὁμολογητάς, confessores.

(16) Additur ibidem, *Perinde ac priores illi quos supra commemoravi (scilicet Ægyptii alii, qui cap. 10 narrabantur XIX Kal. Januariis comprehensi) professos, se ad ministeria confessoribus in Cilicia constitutis exhibenda proficisci: quorum alii quidem, eadem qua illi quibus ministraturi venerant, pœna damnati sunt, oculis ac pedibus inutiles reddidi (uno scilicet oculo eruto, et cruris unius succisis nervis) tres vero ex ipsis, in urbe Ascalone, in qua vincli tenebantur, cum admirabilem animi fortitudinem ostendissent, averso martyrii exitu occubuerunt. Quippe unus illorum Ares nomine, flammis consumptus est; reliquis duobus, quorum unus Pro-*

A fuerunt Ægyptios. Hi a Cilicia revertebantur do-
mum, postquam illuc usque deduxerunt ad metalla
damnatos (15); atque ad ingressum portarum Cæ-
sareæ interrogati (16), qui essent, et unde veni-
rent, cum neque ejus quod erat quidquam dissimu-
larent, seque Christianos esse profiterentur; in-
star maleficorum ipso in facinore deprehensorum,
fuerant comprehensi, numero quinqe: ad præsi-
dem autem adducti, eademque fiducia usi, continuo
in vincula dati erant. Postridie vero, qui XVI dies
erat mensis Perisii, hoc est juxta Romanos dies XIV
ante Kalendas Martias, idem, simul cum illis qui
Pamphilo aderant, Firmiliano exhibentur. Qui so-
los Ægyptios tentandos sibi sumens omni genere
tormentorum, nudari viros jussit; deinde, eum qui
B præcipuus inter omnes videbatur in medium addu-
cens, quis esset et unde interrogabat. Hic cum loco
proprii nominis propheticum aliquid ipsi indicas-
set; idem et alii fecerunt pro nominibus sibi in
patria inditis.

10. Eliam ergo et Jeremiam, Isaiam et Samue-
lem atque Danielelem sese ipsos appellare audiens
Præses (sic enim placuerat illis ostentare quem in-
tus abditum gerebant animum veri Judæi ac Israe-
litæ, non solum operibus, sed etiam vocabulis (17)
clare prolatis) ipse quidem virtutem nominis sibi
a martyre indicati non intellexit; sed porro per-
rexit interrogare, quæ ipsi esset patria: Martyr
vero, eodem compendio usus, alteram emisit vocem,
dicens, Jerusalem sibi patriam esse, eam scilicet
intelligens, de qua Paulus ait ¹, « Quæ sursum est
Jerusalem libera est, quæ est mater nostra: » set
alibi ², « Accessistis ad Sion montem et civitatem
Dei viventis, Jerusalem cœlestem. » Talia igitur co-
gitabat martyr; sed præses, mentem terræ affixam
habens, quæ illa esset Jerusalem, et ubi terrarum
sita (18) studiosius requirebat; quin et tormenta
admovebat, ut quod verum esset faterentur. Sed
enim martyr, manus post tergum retortas, pedes-
que quibusdam machinis luxatos habens, verum se
dixisse affirmavit. Cumque nihilominus iterum at-
que iterum interrogaretur, quæ et ubi sita esset ea

D bus, alter *Elias vocabatur, caput gladio præcisum.*
Coluntur autem hi a Græcis 19 Decembris, quasi
quinto die post comprehensionem supplicio affecti.

(17) Ibidem alia datur ratio mutatorum nomi-
num, quod scilicet propria forsant idololatriæ es-
sent, a falsorum deorum nominibus sumpta, ut sunt
Dionysius, Bacchides, Athenæus aliaque similia. Non
tamen ex hac Eusebii conjectura, multo minus ex
isto horum martyrum facto, recte quisquam intule-
rit, in frequenti Christianorum primorum usu fuisse
gentilia nomina baptizandis commutare, in nomina
patriarcharum, prophetarum, vel apostolorum, alia-
que e sacris Scripturis petita.

(18) Nempe jam inde a tempore Ælii Adriani, et
anno Christi 179 restaurata urbs *Jerusalem*, mutato
nomine erat et dicebatur Ælia; ut antiquatum pri-
dem nomen potuerit Romano præsidii peregrinum
prorsus accidere; inaxime si noverat, Ægyptios
esse quos interrogabat.

quam dicebat civitas Jerusalem; solam hanc Christianorum patriam esse respondit, atque illos solos nec alios ullos in ea versari, consistere vero ad orientem, juxta lucem atque solem. Et hic quidem rursus juxta proprium suum sensum philosophabatur; nihil commutatus iis quæ circumstantabant tormentis, sed velut incorporeus nec sentire quidam videbatur dolores; judex vero angustiabatur, ratus, Christianos urbem aliquam Romanæ æmulam et inimicam sibi condere, multusque in eo erat ut perouctando disceret, et ipsam et regionem orientalem quæ sibi indicabatur ubi essent. Videns tamen ad verbera magis etiam immutabilem manere juvenem, et in prioribus responsis perseverare, capitalem tandem contra eum mortis sententiam pronuntiavit.

11. Et res quidem hujusce martyris talem, veluti cujusdam dramatis, exitum habuerunt; cæteros deinde Ægyptios, cum ad diversimoda quoque experimenta nudasset, eundem in modum agitavit. Tum ad Pamphili sodales transgressus, didicit quod jam pridem variis essent cruciatibus tentati. Quare supervacaneum ratus iisdem quæstionibus homines subjicere, seque frustra in iis laboraturum, solum interrogavit, an vel nunc persuaderi sibi sinerent. Audiens vero ex singulis extremam confessionis vocem, consimilem in eos tulit sententiam capitis, atque recessit.

12. Sed nondum tota tragœdia peracta erat. Quomodo autem peracta est? Revocavit eum juvenis quidam de medio turbæ tribunal circumstantis, prosiliens ex famulatio Pamphili, revocavit autem voce magna, deposcens corpora ad sepulturam. Beatus hic Porphyrius erat, genuinus Pamphili vernula, necdum octodecim annos natus (19), scribendi peritissimus, morum ac sapientiæ titulo omnibus encomiis major, ut qui cum tali viro sese exercuerat: qui, ut cognovit latam in Dominum suum sententiam, ex media turba vociferans, oravit ut corpora sibi sepelire liceret. Præses vero, non tanquam homo, sed ut fera, vel si quid fera immanius est, neque postulationis æquitatem suscipiens, neque juventutis rationem ullam habens, solum quia didicit adolescentem se Christianum fateri, carnificibus præcepit omnes in eo torquendo vires contendere. Cum ergo jubenti sacrificare ab-

(19) Utraque hæc commentatio deest in Historia. (20) Hoc quoque tormentum eadem Historia prætermittit.

Ελεγε (μη γὰρ καὶ ἑτέροις ἢ τούτοις μόνοις αὐτῆς μετείναι), κείσθαι δὲ πρὸς ἀνατολαίς, καὶ πρὸς αὐτῷ φωτὶ καὶ ἡλίῳ. Ὁ μὲν καὶ πάλιν διὰ τούτων κατὰ τὸν οἰκεῖον νοῦν ἐφιλοσόφει, τῶν ἐν κύκλῳ βασιάνοις αὐτὸν αἰκίζομένων οὐδὲ ἐπιστρέφόμενος, ὡς περ δὲ τις ἄσαρκος καὶ ἀσώματος οὐδὲ ἐπαισθάνεσθαι ἐδόκει τῶν ἀλγηδόνων. Ὁ δὲ δικαστῆς ἀπορούμενος ἐσφάδαζεν, ἐχθρῶν καὶ Ῥωμαίοις πολεμίαν τάχα πω συστήσασθαι ἑαυτοῖς πόλιν Χριστιανούς οἰόμενος· πολὺς τε ἦν ἐπικείμενος ταῖς βασιάνοις, καὶ ἀνερευνῶν τὴν δηλωθεῖσαν πόλιν, τὴν τε κατὰ ἀνατολὰς ἐξετάζων χώραν· ὡς δὲ ἐπὶ πλεῖον μάστιγι τὸν νεανίαν καταξήνας, ἀπαράλλακτον τῶν προτέρων αὐτῷ βηθέντων ἑώρα, τὴν ἐπὶ θανάτῳ κατ' αὐτοῦ κεφαλικὴν ἐκφέρει ψήφον.

B

Καὶ τὰ μὲν κατὰ τοῦτον, τοιαύτην εἴληψε δραματούργιαν· καὶ τοὺς λοιποὺς δὲ τῶν Αἰγυπτίων, τοῖς παραπληθεῖσι διαγυμνάσας παλαίσμασι, τὸν ὅμοιον ἐπάγει τρόπον. Εἶτα ἐκ τούτου ἐπὶ τοὺς ἀμφὶ τὸν Πάμφιλον μεταβάς ἀνεδιδάσκειτο, ὡς ἄρα πρότερον ἤδη πλείστον εἶεν βασιάνων πεπειρασμένοι (21)· ἄτοπον δὲ εἶναι λογισάμενος ταῖς αὐταῖς αἰκίαις περιβάλλειν τοὺς ἄλλους, καὶ μάταια μοχθεῖν, τοσοῦτον μόνον, εἰ καὶ νῦν πειθαρχοῖεν, ἀνεπυθάνετο· ἀκούσας δὲ παρ' ἐκάστου τὴν ὑστάτην τῆς μαρτυρίας φωνήν, παραπληθεῖς κεφαλικὴν τιμωρίαν κατ' αὐτῶν ἐξενεγκάμενος, ὑπάγει.

Οὐπω δὲ αὐτῷ πᾶν εἶρητο ἔπος· (καὶ πόθεν;) Ἄναβοᾷ μειράκιόν τι τῆς οἰκετικῆς τοῦ Παμφίλου θεραπείας, ἐκ μέσου τοῦ πλήθους τῶν ἀμφὶ τὸ δικαστήριον κυκλούτων παρελθὼν εἰς μέσον· ἐβόα δὲ μεγάλη φωνῆ, ταφῆ τὰ σώματα ἐξαιτούμενον. Πορφύριος ἦν ὁ μακάριος θρέμμα γνήσιον Παμφίλου, οὐδ' ὅλων ἄκρῳ καὶ δέκα ἐτῶν, καλλιγραφικῆς ἔμπειρος, σωφροσύνης δὲ ἕνεκα καὶ τρόπων πάντα καλύπτων ἐγκώμια, ὡς οἶα ὑπὸ τριχῶδε ἀνδρὶ συνησκημένος· ὡς δ' ἔγνω τὴν κατὰ τοῦ δεσπότητος ψήφον, ἀπὸ μέσσης τῆς πληθῆος ἀνέκραγε, γῆ τὰ σώματα παραδοθῆναι ἄξιόν. Ὁ δὲ οὐκ ἀνθρώπος, ἀλλὰ θῆρ, καὶ θηρίου παντὸς ἀγριώτερος, μήτε (22) τῆς αἰτήσεως εὐλόγον ἀποδεξάμενος, μήτε τῷ τῆς ἡλικίας ἀπονειμας νέω συγγνώμην, αὐτὸ μόνον ὡς ὁμολογοῦντα Χριστιανὸν ἔμαθε, πινεὶ σθένει τοῖς βατανισταῖς κατ' αὐτοῦ χρῆσθαι προστάττει. Ὡς δὲ ἐπικλεουόμενον θύειν ἀνένευεν ὁ θαυμάσιος, οὐκέθ' οἶα σάρκα ἀνθρώπου, ἀλλ' οἶα λίθους ἢ ξύλα, ἢ τι τῶν ἀψύχων ἔτερον, ἄχρις ὀστέων αὐτῶν καὶ κατὰ βάθους σπλάγγνων αἰκίζειν αὐτὸν, καὶ πᾶν τὸ σῶμα καταξάινειν ἐπικελεύεται. Εἰς μακρὸν δὲ τούτου γινόμενου, μάτην ἐγχειρεῖν διέγνω. Ἀφώνου, μικροῦ δεῖν καὶ ἀψύχου τοῦ σώματος τῷ γενναίῳ μάρτυρι καταστάντος, παραμένον τὸ ἀνηλεὲς καὶ ἀπάνθρωπον κεκτημένος ὁ δικαστῆς, τριχῶν πεπλεγμένοις ὑφάσμασι τὰς ἐκδαρείσας ταῖς βασιάνοις πλευρὰς ψήχειν καὶ τρίθειν ἐπὶ πλεόν προστάττει· εἶθ', ὡς περ κόρον λαβὼν καὶ τῆς μανίας ἐμφορηθεὶς, μακρῷ καὶ μαλ-

(21) Πεπειρασμένοι. Forte legendum πεπειραμένοι. ΕΔΙΤ.

(22) Desideratur τό, quod referatur ad εὐλόγον. ΕΔ.

θακῶ πυρὶ παραβλήθῆναι αὐτὸν ἀποφαίνεται. Οὗτος ἄ
μὲν οὖν πρὸ τῆς τοῦ Παμφίλου τελειώσεως ὕστατος
ἐπὶ τὸν ἀγῶνα παρελθὼν, τῇ ἀπὸ τοῦ σώματος ἀπα-
λλαγῇ τὸν δεσπότην προέλαβεν.

Ἦν δὲ ἄρα τὸν Πορφύριον θεωρεῖν ἱερονίκου διαθέ-
σει πάμμαχον νενικηκός (23), κεκονιμένον τὸ σῶμα,
φαιδρὸν δὲ τὴν ὄψιν, θαρσαλέω τε φρονήματι καὶ
γαύρῳ, τὴν ἐπὶ τὸν θάνατον βαδίζοντα, θεοῦ Πνεύ-
ματος ὡς ἀληθῶς ἐμπλεῶν καὶ δὴ φιλοσόφῳ σχήματι
τῷ περὶ αὐτὸν ἀναβολαίῳ τρόπον ἐξωμίδος ἡμφιεσμέ-
νος, ἄνω βλέπων, καὶ πάντα τὸν θνητὸν καὶ ἀνθρώπι-
νον ὑπερφρονῶν βίον, ἀτραμεῖ τῇ ψυχῇ πρόσσεισι τῇ
πυρᾷ. Ἦδη ἑαυτῷ τῆς φλογὸς πελαζούσης, ὡς ἂν δὲ
μηδενὸς αὐτῷ παρόντος λυπτροῦ, ἀταράχῳ καὶ νή-
φοντι λογισμῷ περὶ τῶν οὐκ αἰσίων τοῖς γνωρίμοις ὁ
ἦρωϊς διετάττετο, εἰσέτι τότε τὸ πρόσωπον φαιδρὸν
καὶ ἀπαράλλακτον διαφυλάττων. Ὡς δὲ τοῖς γνωρίμοις
αὐτάρκως συνετάξατο (24), πρὸς τὸν Θεὸν ἔδῃ λοιπὸν
ἠπεύγετο τῆς γέτοι πυρᾶς ἐξ ἀποστήματος κύκλῳ
περὶ αὐτὸν ἀφθείσης, ἐνθόνδε κάκειθεν ὑψήραζε
τῷ στόματι τὴν φλόγα, ἐπισπέρχων αὐτὸς ἑαυτὸν ἐπὶ
τὴν προκειμένην πορείαν καὶ τοῦτο ἐπραττεν, οὐδὲ
ἕτερον ἢ Ἰησοῦν ἀνακαλούμενος.

Τοιοῦτος καὶ Πορφύριος ἄθλος τῆς δὲ κατ' αὐτὸν
τελειώσεως ἄγγελος τῷ Παμφίλῳ γενόμενος Σέλευκος,
τοῦ σὺν αὐτοῖς καταξιούται παραυτικά κλήρου. Αὐ-
τίκα γοῦν διαγγειλαντα αὐτὸν τῷ Παμφίλῳ τὸ τοῦ
Πορφύριου τέλος, καὶ τῶν μαρτύρων τὸν δῆμον ἐν
φιλήματι ἀσπασάμενον, συλλαβόντες οἱ στρατιῶται
ἄγρουν ἐπὶ τὸν ἡγούμενον. Ὁ δὲ, ὡς περὶ ἐπισπύ-
δων τῷ προτέρῳ αὐτὸν συναπόδημον γενέσθαι, κεφα-
λῇ κολασθῆναι προστάττει. Τῆς Καππαδοκῶν οὗτος
ὠρμαῖο γῆς λαμπρότατα δὲ τῶν ἐν στρατείαις εὐ-
δοκίμησας, τὸν (25) ἐν Ῥωμαϊκαῖς προκοπαῖς οὐ μι-
κρᾶς ἐπελήπται ἀξίας οὐ μὴν ἀλλὰ καὶ αὐτῇ ἡλικίᾳ καὶ
βίωμῃ σώματος, μεγέθει τε καὶ ἰσχύος ἀρετῇ πλείστον
ἔσον τοὺς λοιποὺς ἀνθρώπους ἐπλεονέκτει, καὶ τὴν
πρόσοψιν δὲ αὐτὴν περιβλεπτοῦς ἦν τοῖς πᾶσι, τό τε πᾶν
εἶδος ἀξιάγατος μεγέθους ἕνεκα καὶ εὐμορφίας κατ-
αρχᾶς μὲν οὖν διωγμοῦ, διὰ μαστίγων ὑπομονῆς,
τοῖς κατὰ τὴν ὁμολογίαν διέπρεψεν ἀγῶσι μετὰ δὲ τὴν
τῆς στρατείας ἀπαλλαγὴν, ζῆλωτὴν αὐτὸς ἑαυτὸν
καταστήσας τῶν τῆς εὐσεβείας ἀσκητῶν, Χριστοῦ
γενήσιος στρατιώτης ἀποδέδεικται, ὄρφανῶν ἐρήμων,
καὶ χηρῶν ἀποριστάτων (26), τῶν τε ἐν πενίᾳ καὶ ἀ-
σθενείᾳ καταπονουμένων, ἐπίσκοπος τις οἷα καὶ φρον-
τιστῆς ἐπιμελούμενος, πατρός τε καὶ κηδεμόνος δίκην
τῶν ἀπερβιμμένων ἀπάντων τοῦς πόρους καὶ τὰς
κακοπαθείας ἀνακτώμενος (ἔθεν εἰκότως πρὸς (27) τοῖς
τοιοῦτος δὴ χαίρει Θεὸς μᾶλλον ἢ ταῖς διὰ καπνοῦ
καὶ αἵματος θυσίαις), τῆς κατὰ τὸ μαρτύριον ἡξιώθη
τελειώσεως. Δέκατος οὗτος ἀθλητῆς, σὺν τοῖς εἰρημέ-
νοις, μιᾶ καὶ τῇ αὐτῇ τετελειώτω ἡμέρᾳ, καθ' ἣν, ὡς

A rem, lento ac longius posito igne martyrem con-
sumi præcepit. Ita ille, ante consummationem
Pamphili, ultimus progressus ad agonem, dominium
suum prævertit abdicatione corporea.

13. Erat autem videre Porphyrium instar sacri
athletæ universi certaminis victorem gloriosum,
dissectum corpore, sed facie splendidum, letaque
et intrepida mente ad mortem procedere, utique
divino plenum spiritu, et tanquam in habitu philo-
sophico, solum injectum sibi instrumentum, quasi
pallium gestantem, despicientemque omnia; et
mortalem atque humanam hanc vitam contemnen-
tem, absque illa mentis formidine ad rogam procedebat.
Cum vero ad ipsum jam propinquaret flamma,
tanquam si nihil molestiæ pateretur vir ille
strenuus; inconcusso atque constanti sensu, quæ
sua erant legabat familiaribus, usque in illud tem-
pus servans oris serenitatem immutatam. Ut vero
notis suis pro libitu valefecit, totus ad Deum con-
versus est: et quia rogam ad intervallum circum-
positus erat, hunc inde captabat ore flammam,
quasi seipsum incitans ad propositam sibi viam,
hoc autem faciebat, aliud nihil quam Jesum inclu-
mans.

14. Tale fuit certamen Porphyrii; qui vero ip-
sius mortem Pamphilo nuntiavit, Seleucus, ejusdem
cum ipso factus illico est sortis particeps. Etenim
ipsum Porphyrii finem Pamphilo nuntiantem, si-
mul et martyrum catervam osculantem, compre-
henderunt milites, atque ad proconsulem adduxe-
runt: qui ipsum, utpote festinantem simul cum
præcedente Porphyrio hinc migrare, jussit capitali
sententia plecti. Venerat hic ex Cappadocia, vehe-
menterque inclaruerat (28) militaribus exercitiis,
et non mediocriter apud Romanos promotus fu-
erat; quin etiam ætate et corporis robore virium-
que magnitudine et virtute plerosque hominum an-
tecedebat: nam vultu ipso admodum spectabilis
præ cunctis, speciem præferebat undequaque di-
guissimam, formæ eximie gratia. Fuerat autem
initio persecutionis propter fidei confessionem cer-
tantibus adnumeratus per tolerantiam verberum,
sed abdicata militia æmulator factus eorum qui ad
pietatem exercentur, Christi germanum militem
sese probavit; orphanis desolatis ac viduis prole-
ctore carentibus, omnibusque cum penuria et im-
becillitate conflictantibus, provisor factus patris
aut curatoris adinstar, cunctorumque desperato-
rum laboribus atque ærumnis medelam ferens:
quapropter a Deo, qui talibus magis quam victi-
marum nidore ac sanguine delectatur, martyriali
exitu dignus est habitus. Porro decimus hic ath-
leta, una eademque consummavit agonem suam
die, atque ut par est credere, martyrio suo amplis-

(23) *Νενικηκός*. Syntaxeos ratio postulat νενικηκός. Mox interpres legisse videtur κεκοιμένον pro κεκονιμένον. Edit.

(24) *Συνετάξατο*. Editi συντάξατο. Edit.

(25) *Τόν*. Legendum videtur τὸν. Edit.

(26) *Ἀποριστάτων*. Lege ἀπεριστάτων. Edit.

(27) *Πρός*. Forte ἐπί. Edit.

(28) *Ibidem* legitur, Τῆς ἐν στρατείαις ἐπιλέκτου νεολείας, in delecta ad militia juvenute.

simam cœli portam cum reserasset, simul et Pamphilo ipsi spatiosus ad Dei regnum patefactus est ingressus.

15. Seleuci vero vestigia secutus est Theodulus, pius ac venerabilis senex, in proconsulari familia primo honore dignatus, tum morum consulari prærogativa, tum filiorum trium (29) generatione inclutus, qui eadem ac Seleucus factitans, et martyrū aliquos osculo devenerans, domino suo adductus fuit, cumque ad majorem quam aliis iracundiam concitans, ipsam salutaris confessionis passionem excepit cruci traditus.

16. Sub hæc, cum etiamnum deficeret unus, adfuit qui duodenarium numerum impleret Julianus: qui ea ipsa hora peregre adveniens, et vixdum ingressus civitatem, cum intellexisset quæ erant acta, et ad martyrū conspectum festinasset accedere, ubi eorum corpora humi jacentia vidit, circumfusus singulis, omnes est osculatus. Hoc agentem comprehenderunt ministri credium, atque adduxerunt præsi: qui congrua proposito suo faciens, etiam hunc lento igni tradidit. Ita etiam Julianus, gèstiens atque lætitia exsultans, et Deo tantis se bonis dignato magna voce gratias agens, susceptus est inter choroſ martyrū. Erat autem huic quoque genus ex Cappadocia; quoad mores vero plenus pietate ac plenus fide, vir mansuetus atque discretus, studiosus in omnibus, et Spiritus sancti suavitate redolens, eoque dignus factus tali cum beato Pamphilo exitus martyrialis corona.

καὶ τὰ τε ἄλλα σπουδαῖος, καὶ πνέων εὐωδίας ἀγίου καρίῳ Παμφίλῳ τῆς τοῦ μαρτυρίου τελεώσεως

17. Sanctissima eorum corpora, de mandato Firmiliani, per dies quatuor totidemque noctes jacuerunt, ferarum carnivorarum dentibus exposita. Cum vero nulla neque fera neque volucris, aut canis quisquam, per Dei dispositionem, ea contingeret; integra illa atque intacta relicta, congruo cum honore et cura, consuetæ sepulturæ sunt tradita, (50) repositaque in ædium sacrarum pulcherrimis et oratoriis sanctis, in perpetuam memoriam Dei populo ad honorem data.

(29) Trium filiorum patribus præmia apud Romanos fuisse proposita, notius est quam ut hic moneri debeat: atque id hic dici credo *τριγωνίας πατέρα*: Valesius tamen aliter vertit, *quod tertiæ jam stirpis nepotes haberet*: sed hoc Straboni scribitur *τριγένεια*.

(30) Deest hæc clausula in Historia: quam tamen Eusebio abjudicare nihil nos cogit, qui vitam Pamphili æque ac Historiam ecclesiasticam scripsit, cum jam Constantinus lege lata permisisset Christianis sacras ædes condere, et martyrū corpora

ἄνοιξε, μεγίστης τῷ Παμφίλῳ μαρτυρίῳ πύλης οὐρανῶν διανοιχθείσης, εὐμαρῆς ἅμ' αὐτῷ καὶ ἀφθονος ἡ τῆς τοῦ Θεοῦ βασιλείας ἐγγίγνετο πάροδος.

Κατ' ἴχνος δὴτα τῷ Σελεύκῳ Θεόδουλος, σεμνὸς τις καὶ θεοσεβῆς παρῆει προσβύτης, τῆς ἡγεμονικῆς οἰκετίας πρώτης τιμῆς ἤξιωμένος, τρόπων καὶ ἡλικίας ἔνεκα· καὶ διὰ τὸ τριγωνίας αὐτὸν πατέρα καθεστάναι, καὶ ἔτι μᾶλλον δι' ἦν ἔσωσε περὶ τοὺς κηδεμονας εὐνοϊαν· τὸ παραπλήσιον δὴ τῷ Σελεύκῳ καὶ οὗτος διαπραζάμενος, καὶ τινας τῶν μαρτύρων ἀσπασάμενος φιλήματι, προσάγεται τῷ δεσπότη, μᾶλλον ἑαυτὸν τῶν ἄλλων ἐπ' ὀργὴν ὀξύννας, ταυτὸν τοῦ σωτηρίου μαρτυρίου πάθος σταυρῷ παραδοθεὶς ἀνεδέξατο.

Ἐπὶ τούτοις ἑνὸς ἔτι λειπόντος, ὃς τὸν δωδέκατον ἀποπληρώσειε τοῖς εἰρημένοις ἀριθμὸν, Ἰουλιανὸς παρῆν τοῦτον ἀποπληρώσων. Ἐξ ἀριθμίας (31) οὗτος αὐτῆς ὥρας ἀφικόμενος, μηδὲ εἰσεθλὼν πως τῇ πύλει, εὐθύς ὡς εἶχεν ἀπὸ τῆς ὁδοῦ, μαθὼν παρὰ τοῦ [γενομένου,] (52) καὶ ὀρμήσας ἐπὶ τὴν τῶν μαρτύρων θέαν, ὡς ἐπὶ τῆς γῆς χαμαὶ κείμενα τὰ τῶν μαρτύρων ἐθεάσατο σώματα, χαρᾶς ἐμπλεῖως γεγωνῶς, ἐκάστω περιπλέκεται, φιλήματι τοὺς πάντας ἀσπασόμενος. Ἐτι δὲ τοῦτο πράττοντα συλλαθόντες οἱ τῶν φόβων διάκονοι προσάγουσι τῷ ἄρχοντι. Ὁ δὲ ἀκλόουθα τῇ προαιρέσει τελῶν, μακρῷ (35) καὶ τοῦτον πυρὶ παραδίδωσιν. Οὕτω δὴτα καὶ Ἰουλιανὸς σκιρτῶν καὶ ὑπεραλλόμενος, μεγάλη τῇ φωνῇ τῷ τηλικούτων αὐτὸν ἀγαθῶν ἀζώσαντι Θεῷ χάριτας ὁμολογῶν, μαρτύρων ἐν χοροῖς ἀνελαμβάνετο. Ἦν δὲ καὶ οὗτος τὸ μὲν γένος τῆς Καππαδοκῶν, τὸν δὲ τρόπον πλήρης μὲν

εὐλαθείας, πλήρης δὲ πίστεως, πρῶτος ἀνὴρ καὶ ἐπει-

πνεύματος, τοσοῦτον συνοδίας στέφος (34) σὺν τῷ μαρτυρίῳ.

Ἐπὶ τέτταρας δὴ ἡμέρας τοσαύτας τε νύκτας προστάξει τοῦ Φιρμιλλιανοῦ τὰ πανάγια σώματα τῶν Θεοῦ μαρτύρων βορὰ τοῖς σαρκοθόροις θηρίοις ἐξέκειτο. Ὡς δὲ οὐδὲν αὐτοῖς προσφεῖ οὐ θῆρ, οὐκ ὄρνειον, οὐ κύων, ἐξ οἰκονομίας Θεοῦ, λειφθέντα ζῶα (35) καὶ ἀθλαστῆ τῆς προσηκούσης τιμῆς καὶ κηδείας λαχόντα, τῇ συνήθει παρεδόθη ταφῇ, ναῶν οἴκοις περικαλλέει ἀποτεθέντα, ἐν ἱεροῖς τε προσευκτηρίοις, εἰς ἀληκτον μνήμην τῷ τοῦ Θεοῦ λαῷ τιμᾶσθαι παρατε-

eis inferre. Si quis tamen malit hæc ab alio addita credere, nolim ei operosius contradicere.

(31) Ἀριθμίας. Forte ἀποδημίας. Edit.

(32) Γενομένου. Præstat ita uncis concludere: [δελνός τὰ γεγεννημένα]. Edit.

(33) Μακρῷ. Interpres legisse videtur μικρῷ. vel potius μαλθακῷ, ut col. 1469, B. Edit.

(34) Τοσοῦτον συνοδίας στέφος. Quid si τοσοῦτον συνοδεύσας στέφος? Edit.

(35) Ζῶα. Procul dubio legendum est ὄσα. Edit.

ΕΥΣΕΒΙΟΥ ΣΥΓΓΡΑΜΜΑ

ΠΕΡΙ ΤΩΝ ΚΑΤ' ΑΥΤΟΝ ΜΑΡΤΥΡΗΣΑΝΤΩΝ.

EUSEBII

DE MARTYRIBUS PALÆSTINÆ

LIBER.

Καὶ ταῦτα ἐν τινι ἀντιγράφῳ (1) ἐν τῷ ὀγδόῳ **A 318** ἡσὺς quoque in quodam exemplari reperimus in libro octavo.

Ἔπος τοῦτο ἦν ἐνεακαίδεκατον τῆς Διοκλητιανοῦ βασιλείας, Ξανθικός (4) μὲν, ὅς λέγοιτ' ἀν' Ἀπριλίος κατὰ Ῥωμαίους· ἐν ᾧ τῆς τοῦ σωτηρίου πάθους ἑορτῆς ἐπιλαμβανούσης, ἤγειτο μὲν Φλαβιανὸς τοῦ τῶν Παλαιστίνων ἔθνους, ἠπλωτο δ' ἀθρόως πανταχοῦ γράμματα, τὰς μὲν ἐκκλησίας εἰς ἕδαφος φέρειν, τὰς δὲ Γραφὰς ἀφανεῖς πυρὶ γενέσθαι προστάτοντα, καὶ τοὺς μὲν τιμῆς ἐπιλημμένους ἀτίμους, τοὺς δὲ ἐν οἰκεταῖς, εἰ ἔτι ἐπιμένοντες τῇ τοῦ Χριστιανισμοῦ προθέσει, ἐλευθερίας στερίσκειν προαγορεύοντα. Καὶ ἡ μὲν τῆς πρώτης καθ' ἡμῶν γρα-

Anno imperii Diocletiani nono ac decimo, mense Xanthico quem Romani Aprilem vocant, Flaviano provinciam Palæstinam regente; cum salutaris Passionis dies immineret, repente proposita sunt ubique edicta, quibus imperabatur ecclesiis quidem solo æquari, sacros autem codices flammis absumi: et honoratos quidem honoris prærogativa spoliari, plebeios autem et in ministerio constitutos libertate privari, si in Christianæ religionis proposito adhuc permanerent. Et primi quidem adversus nos edicti hujusmodi fuit sententia. Sed non multo post allata

(1) Καὶ ταῦτα ἐν τινι ἀντιγράφῳ. Antequam manuscripts codices inspexissem, existimabam hæc verba addita esse a Rob. Stephano, qui hæc duo supplementa octavi libri *Historiæ ecclesiasticæ* in quibusdam codicibus reperisset. Sed cum in omnibus manuscriptis exemplaribus eadem verba deprehenderim, facile adducor ut credam, omnes illos codices ex uno eodemque exemplari descriptos fuisse. Porro hoc secundum supplementum nihil aliud esse quam librum Eusebii *De martyribus Palæstinæ*, apparet ex verbis quæ ad calcem hujus supplementi leguntur in scriptis exemplaribus. Sic enim habent codex Mazarinus et Medicæus: Εὐσεβίου τοῦ Παμφίλου περὶ τῶν ἐν Παλαιστίνῃ μαρτυρησάντων τέλος. — Librum *De martyribus Palæstinæ* confectum esse ab Eusebio a. 313 p. C. n. eidemque non minorem quam reliquis Eusebii scriptis tribuendam esse fidem, ostendit Kestner. *Excurs.* III, p. 48 sq. De tempore quo illud opusculum sit conscriptum, ex ejusdem sententia ibid. § 40, 1, ambigi nequit, modo quando *Historiæ eccles.* libri VIII et IX compositi fuerint, constitutum sit. Nam, inquit V. D., VIII, 13, med. libellus ille tanquam mox perficiendus indicatur et *Mart. Pal.*, c. 7, narratio, libro IX nunc exhibita ut nondum litteris mandata commemoratur. Itaque *Historia eccles.* nondum ad umbilicum quidem, sed ad librum tantum IX usque adducta, vel... Maximino jamjam morte perfuncto [anno 313, p. Chr.], *martyrum illa funebri quasi laudatio confecta est. Incepta autem vel primis certe lineamentis descripta erat multo maturius, paulo post res ipsas gestas fortasse; quod frequens rerum minutarum, quarum memoria facile obliuatur, commemoratio, et martyrum descriptio, quæ non nisi ex animo, admiratione, charitate et commiseratione modo defunctorum affectio, talis qua-*

lem nunc legimus, proficisci poterat, satis ostendunt. Aliam plane de tempore, quo liber iste conscriptus sit, opinionem sequitur Danzius. Vide Valesii *De vita scriptisque Eusebii diatriben*, p. xli, not. 39 (hujusce voluminis initio). Idem Danzius de Eus., p. 67, conferri jubet Eus. H. E. viii, 13, et Valesium ibid. Sed facile patet rei cardinem verti in recta temporis quo *Historia ecclesiastica* Eusebii est absoluta, constitutione, præsertim cum probabilius adeo sit viii, 13, lectio ἀνεγράψαμεν qua ascita ille liber *De martyribus Palæstinæ* illo loco prorsus non significatur. Vid. not. 3 ibid. ΗΕΙΝΙΧΕΝ.

(2) Liber *De martyribus Palæstinæ*, quem nos jam seorsim edimus, in mss. et in antea editis libro *Historiæ* octavo appendicis vice subjungitur. ΕΔΙΤ.

(3) Ante verba: Καὶ ταῦτα — εὐρομεν, ut testatur Readingus (*Variantt. Lectt.*, p. 796, col. 2), in cod. Cast. sunt hæc: Εὐσεβίου σύγγραμμα περὶ τῶν κατ' αὐτὸν μαρτυρησάντων ἐν τῷ ὀκταέτῃ Διοκλητιανοῦ καὶ ἐφεξῆς Γαλερίου τοῦ Μαξιμίνου διωγμῶ. Et statim sequuntur: Περὶ τῶν ἐν Καισαρείᾳ τῆς Παλαιστίνης μαρτυρησάντων κατὰ τὸν ὀκταέτη διωγμὸν, ἀπὸ Διοκλητιανοῦ ἀρξάντα εἰς Γαλέριον τὸν Μαξιμίνον. Hinc equidem ante Καὶ — εὐρομεν illa ΕΥΣΕΒΙΟΥ — ΜΑΡΤΥΡΗΣΑΝΤΩΝ certe collocanda putavi. Contra Zimmermannus pro iis scripsit: Προσθήκη β', ἡ περὶ τῶν ἐν Παλαιστίνῃ μαρτυρησάντων. Apud Steph. Val., *Read.* nihil plane ante Καὶ — εὐρομεν ejusmodi scriptum. ΗΕΙΝΙΧΕΝ.

(4) Ξανθικός. Cf. supra viii, 2, ubi mense Dystro, i. e. Martio, prolatam legitur elictum. Sed recte. Prius enim Nicomediæ, ubi degelat imperator, quam in Palæstina illud promulgatum esset, animadvertit Ruinart. in *Act. martyrum*, p. 278, n. 1; addens: « Porro non adeo certum est, quod istud prolegus ab Eusebio scriptus fuerit. » lb.

sunt aliæ litteræ, quibus jubebatur ut omnes ubique A ecclesiarum antistites primum quidem conicerentur in vincula, postea vero ad sacrificandum omnibus modis cogerentur.

ἡς τοιαύτη τις ἦν δύναμις. Μετ' οὐ πολὺ δὲ ἐτέρων ἐπιφοιτησάντων γραμμάτων, προσετάττετο τοὺς τῶν ἐκκλησιῶν προέδρους πάντας πανταχῆ, πρῶτον μὲν δεσφαῖς παραδιδόσθαι, εἰθ' ὕστερον πάση μηχανῇ θύειν ἐξαναγκάζεσθαι.

CAPUT PRIMUM.

De Procopio, Alpheo et Zacchæo martyribus.

Igitur ex Palestine martyribus primus Procopius, antequam carceris periculum fecisset, statim a primo quod aint limine ad præsidis tribunal adductus, et sacrificare diis gentilium jussus, unum se Deum nosse respondit, cui sacrificandum esset eo ritu quem ipse stauisset. Cum vero quatuor etiam imperatoribus libare juberetur, sententiam **319** quam-

Πρῶτος τοιγαροῦν τῶν ἐπὶ Παλαιστίνης μαρτύρων Προκόπιος (5), πρὶν ἢ φυλακῆς πείραν λαβεῖν (6), εὐθὺς ἀπὸ πρώτης εἰσόδου (7) τοῖς ἡγεμονικοῖς παραστὰς δικαστηρίοις, θύειν τε τοῖς λεγομένοις προσταχθεὶς θεοῖς, ἕνα μόνον ἐφήσεν εἰδέναι, ἧ καθῆκεν, ὡς αὐτὸς βούλεται, θύειν ὡς δὲ καὶ τοῖς βασιλεῦσι τέσσαρσι σπέθειν ἐκελεύετο, ῥημά τι φθεγξάμενος

(5) Πρῶτος τοιγαροῦν τῶν ἐπὶ Παλαιστίνης μαρτύρων Προκόπιος. Idem legitur in Actis passionis Procopii martyris, quæ sic incipiunt: *Primus martyrum qui sunt in Palæstina, apparuit Procopius*, etc. Ex quo apparet, Acta illa de Græco Eusebii in Latinum sermonem esse translata. Quod ut manifestius appareat, integra hic apponere haudquaquam inutile fuerit. Multa enim scitu digna in his Actis continentur, quæ nec Baronio nec Molano videre contigit. Descripsimus autem illa ex antiquissimo codice monasterii Musciacensis, qui nunc est penes virum doctissimum Claudium Joly, canonicum Parisiensis Ecclesiæ. Sic autem habent.

PASSIO SANCTI PROCOPII MARTYRIS, QUI PASSUS EST SUB FABIANO IUDICE IV NONAS AUGUSTI.

Primus martyrum qui sunt in Palæstina, apparuit Procopius, vir celestis gratiæ, qui et ante martyrium sic suam vitam disposuit, ut etiam a parva ætate castitati semper et morum virtutibus studeret. Corpus quidem suum sic confecit, ut pene mortuum putaretur, animam vero ejus sic verbis confortabat divinis, ut etiam corpori virtutem ex hujus refectioe ministraret. Cibus et potus ei panis et aqua fuit. Solis lris utebatur; cum post biduum triduumque, diem interdum etiam post septimam ad cibum rediret. Sacrorum quoque meditatio sermonum ita mentem ejus obstrinxerat, ut nocte ac die in hoc infatigabilis permaneret. Clementer autem et mansuetudinis tanquam cæteris inferior documentum, sui præbebat copiam. In verbis divinis et tantum studium erat. Illa vero quæ extrinsecus sunt, mediocriter attigerat. Igitur genere quidem Æliensis, conversatione autem vel habitatione Scythopolitanus erat. Ibi Ecclesiæ tria ministeria præbebat: unum in legendi officio, alterum in Syri interpretatione sermonis, et tertium adversus dæmones manus impositione consummans. Cumque ab Scythopoli una cum sociis in Cæsaream transmissus fuisset, ab ipsis portis ad presidem ducitur; et prius quam carceris vel vinculorum experiretur angustias, in ipso ingressu suo a iudice Flaviano, ut diis sacrificaret impellitur. At ille magna voce non esse deos multos, sed unum factorem omnium opificemque testatus est. Iudex autem plaga sermonis iclus et conscientia sauciis, consentit ejus sermoni. Atque ad idia se rursus argumenta constituit, ut vel regibus sacrificaret. Sauciis autem Dei martyr sermonem ejus deprecans, Homeri inquit versum dicens: « Non est bonum multos dominos esse. Unus dominus esto, unus rex. » Itaque hoc verbo ejus audito, quasi qui infausta in regibus decompromississet, jussu iudicis auctur ad mortem, et capite amputato ingressum vitæ celestis, vel compendium beatus invenit: Desi septimo Julii mensis, quæ Nonas Julias dicitur apud Latinos, primo anno quo adversus nos sui persecutio. Hoc primum in Cæsarea martyrium

consummatum est, regnante Domino nostro Jesu Christo, cui honor et gloria in sæcula sæculorum. Amen.

Exstant etiam hæc Acta in duobus mss. codicibus bibliothecæ Sancti Germani.

(6) Πρὶν ἢ φυλακῆς πείραν λαβεῖν. Acta passionis B. Procopii pene ad verbum ita reddunt, priusquam carceris vel vinculorum experiretur angustias. Quibus verbis notatur iudicis atrocitas. Solebant enim præsidēs Romani, reos qui comprehensi fuerant et conspectui ipsorum exhibiti, prius carceri mancipare, ac deinde per otium interrogare. Sic in Actis sancti Fructuosi legitur: *Et ut venerunt, mox præcepit eos præses recipi in carcerem*. Idem habetur in *Passione Felicis Tubizacensis episcopi*: *Cumque Felix episcopus ibidem advenisset, et eidem præfecto oblatu fuisset, jussit eum in carcerem recipi*.

(7) Εὐθὺς ἀπὸ πρώτης εἰσόδου. Acta passionis: *In ipso ingressu suo a iudice Flaviano ut diis sacrificaret impellitur*. Multa porro hic ommissa sunt in Græco Eusebii textu, quæ ex Actis illis Latinis suppleri oportet. Nam cum Eusebii hic discrete dicat, Procopium statim a primo ingressu oblatum esse iudici, non addit unde venerit, ubi captus et quo perductus sit. Quod tamen minime omittendum erat. Præterea aliorum quidem martyrum qui in hoc libro commemorantur, genus et patriam accurate refert Eusebii. Ac si quis forte illorum ecclesiastici honoris gradum aliquem obtinuerit, id distincte notare solet. In hoc vero qui omnium Palestine martyrum princeps atque antesignanus fuit, nihil horum hic ab Eusebio observatum videmus. Quod tamen non Eusebii, sed libratorum culpa factum esse credibile est. Nam in Actis illis Latinis quæ ex Eusebio translata esse superius ostendimus, cuncta hæc manifestissime declarantur. Primo enim ex Actis illis discimus, Procopium domo fuisse Æliensem sive Hierosolymitanum: habitasse vero Scythopoli, et in ea urbe lectorem atque exorcistam fuisse, et sacras Scripturas quæ Græco sermone in ecclesia legebantur, plebi quæ Græce nesciret, vernacula, id est Syra lingua interpretatum fuisse. Deinde quibus moribus, quanta vitæ severitate jam inde a puero fuerit, in iisdem Actis studiose refertur. Postremo captus quidem dicitur Scythopoli, adductus vero in urbem Cæsaream, et ab ipsis portis recta ad tribunal iudicis tractus. Hoc quidem ultimum legitur etiam in Martyrologio Bedæ, Usuardi, Adonis, Rabani et Notkeri his verbis: *viii Iduum Julii Natale Procopii in Palæstina, qui ab Scythopoli ductus Cæsaream, ad primam responsionis suæ confidentiam irato iudice Flaviano, capite cæsus est*.

τῶν οὐ προσηγῶν αὐτοῖς, αὐτίκα τὴν κεφαλὴν ἀποτέμνεται, τὸ ποιητικὸν εἰπὼν ἐκεῖνο, *Οὐκ ἀγαθὸν πολυκοιραντῆ, εἷς κόρρανος ἔστω, εἷς βασιλεύς,* Δεσίου μὴνός ὀγδόη (πρὸ ἐπτά Εἰδῶν Ἰουλίῶν λέγοιτ' ἂν παρὰ Ῥωμαίους [8]), ἡμέρᾳ τετράδι σαββάτου (9)

(8) Δεσίου μὴνός ὀγδόη, πρὸ ἐπτά Εἰδῶν Ἰουλίῶν λέγοιτ' ἂν παρὰ Ῥωμαίους. Acta Latina paululum hic variant, sic enim habent: *Desii septimo, Julii mensis quæ Nonas Julias dicitur apud Latinos.* In duobus autem mss. codicibus bibliothecæ Sancti Germani Parisiensis scriptum est: *Dies erat septima Julii mensis quæ vii Idus Julii dicitur apud Latinos.* Ex quibus corrigenda est eorundem *Actorum* inscriptio, ubi dicitur passus esse Procopius quarto Nonas Augusti. In omnibus tamen *Martyrologiis*, natalis B. Procopii consignatus est die viii Idus Julias. Græci quoque eodem die memoriam celebrant magni martyris Procopii, ut videre est in illorum Menæo. Verum iste Procopius longe diversus est a nostro, licet Æliensis fuerit, et eodem fere tempore eademque in civitate passus sit quæ noster Procopius. Nam hic quidem noster, lector atque exorcistes fuit, ut testatur Eusebius. Alter vero ille, dux fuit Ægypti. Prior Christianus a puero, alter initio fuit demonum cultor. Noster nullis vexatus tormentis gladio vitam amisit, brevissimo ac facillimo mortis genere coronam martyrii promeritus. Alter vero ille diuturno ac difficillimo martyrio perfunctus, sub duobus Palæstinæ præsidiibus Justo et Flaviano gravissima tormenta sustinuit. Quare a Græcis inter præcipuos ac illustres martyres, quos illi vocant μεγαλομάρτυρας, reventur. Noster denique captus est Scythopoli, atque inde Cæsaream Palæstinæ perductus, ibidem capite cæsus est. Alter vero in Ægypto comprehensus, in urbe Phœnicis Cæsarea quæ et Paneas dicta est, martyrium consummavit, si credimus Simeoni Metaphrastæ.—*Δεσίου μὴνός ὀγδόη.* Syro-Macedonum menses mere Julianos fuisse, ex quo Julius Cæsar annum suum publicavit, vulgo inter omnes constare video. Id enim et Scaliger et Petavius noster passim affirmant, solumque hoc discrimen esse aiunt, quod Syro-Macedones annum ab Hyperberetæo, id est Octobri auspicabantur. Sed multa sunt quæ me ab illorum sententia abducunt. Primum enim Beda in *Ephemeride* et in libro *De ratione temporum*, Græcorum menses auspicari dicit ab Apellæo qui Decembri respondet Marcus vero in *Vita Porphyrii*, Gazensis episcopi, testatur Gazæorum annum inchoasse a mense Dio. Sic enim habet pag. 1090: *Primo mense qui ab eis vocatur Dios, deinde etiam secundo qui dicitur Apellæos.* Idque plane confirmat Julianus imperator in *Antiochico*, ubi discrete affirmat Loum apud Syros mensem decimum fuisse. Quod si ab Hyperberetæo annum inchoassent, tum Lous, qui Augusto respondet, non decimus, sed undecimus fuisset. Idem subindicat Julianus in *Misopogone*, pag. 70, his verbis: *Ἡ Σύρων ἔχει νομηνία, καὶ ὁ Καῖσαρ αὐτὸς εἰς Φιλίου Διός· εἴτα ἢ πάγκριτος ἑορτῆ, καὶ ὁ Καῖσαρ εἰς τὸ τῆς τύχης ἐρχεται τέμενος, etc.* Jam pridem in animadversionibus ad librum xxii. Ann. Marcellini demonstravimus, πάγκριτον ἑορτῆν esse Kalendas Januarii, cum ergo testetur Julianus, Neomeniam anni Syrorum aliquantisper præcessisse Kalendas Januarii, perspicuum sit non idem fuisse principium anni Syrorum ac Romanorum, Diem vero apud Antiochenos annum aperuisse, ex eodem Juliani loco non ob-cure colligitur. Scribit enim Julianus se Kalenis primi mensis Syrorum templum Jovis adisse sacrificandi causa, eo quod scilicet primus illorum mensis Jovi sacer esset, et a Jove nomen accepisset. D.us enim dicitur ἀπὸ τοῦ Διός, et recte

dam ex Homericō carmine prolocutus, quæ illis minime arridebat, *Haud bona res domini plures: herus unicus esto, Rex unus,* illico capite truncatur die octavo mensis Desii, hoc est, ut Romani dicunt, ante diem septimum Idus

primus anni mensis a Jove, quem principem atque initium rerum putabant, cognominatus est. Quod si Hyperberetæus anni Syrorum caput fuisset, frigide prorsus id diceretur apud Julianum. Cum enim Antiochenses Julianum irriderent quod nimis assiduus esset cultor deorum, et perpetuo sacrificaret, exemplum et specimen hoc afferunt: *Venerunt Kalendæ Syrorum. Rursus Cæsar ad Jovis Philii. Posthæc Kalendæ Januarii, Cæsar ad templum Genii publici procedit, etc.* Modicum igitur temporis spatium interluisse oportet inter Syrorum et Romanorum Kalendas, ad hoc ut Julianus ab Antiochensibus merito irrideri poterit ob nimiam frequentiam sacrificiorum. Proinde necesse est, ut vel Apellæus primus fuerit mensis Syrorum, quæ est Bedæ sententia, vel certe Dios.

Hactenus de initio anni Syro-Macedonum, quod diversum esse ab initio anni Juliani demonstravimus. Nunc de mensibus eorundem Syro-Macedonum, an cum Romanis mensibus simul cœperint ac desierint, inquirendum est. Hic certe Eusebii locus aperte indicat non idem fuisse initium mensium apud Syros et Romanos, quippe qui mensis Desii die non octavum cum die 7 mensis Junii componit. Cœperat igitur Desius apud Syros uno die ante Junium mensem. Sed et Marcus in *Vita Porphyrii* affirmat menses Gazæorum quinque diebus antevertere menses Romanos. Sic enim scribit: *Pluit autem Dominus noster assidue ab octava Audynæi usque ad decimum. Est autem Audynæus apud Romanos Januarius. Præcedunt autem quinque diebus eorum menses Romanos. Undecimo vero die per egimus diem Theophaniorum Deum laudantes.* Ex quibus verbis apparet idem fere initium fuisse mensium apud Gazæos quod apud Ægyptios. Sed et Epiphanius in libro *De ponderibus*, cap. 20, diem 16 Maii componit cum vicessimo tertio mensis Græcorum Artemisii. Alia fuit mensium ratio apud Tyrios, qui et ipsi Macedonum mensibus utebantur. Nam in *Actis* apud Tyrum, quæ referuntur in actione nona concilii Chalcædonensis, decimus dies mensis Periti componitur cum die 25 Februarii, et in actione 5 concilii Constantinopolitani sub Meua, dies 28 mensis Loi apud Tyrios dicitur fuisse 16 Septembris apud Romanos. Ex his colligi potest non unius modi fuisse anni totius ac mensium rationem apud Syros. Aliter enim Gazenses, aliter Tyrii, aliter Cæsarienses computabant. Ac Cæsarienses quidem mensibus ad Julianorum formam prorsus compositis et aptatis usos fuisse persuasum habeo. Etenim in omnibus locis hujus libelli (sunt autem quamplurimi) ubicunque mentio fit Macedonicorum mensium apud Cæsarienses, semper dies illorum conveniunt cum diebus mensium Romanorum; si unum hunc locum excipias capitis primi. Itaque rescribendum hic puto Δεσίου μὴνός ἑβδόμη.

(9) *Ἡμέρᾳ τετράδι σαββάτου.* Id est quarta feria, seu ad verbum die 4 Sabbati seu hebdomadis. Veteres enim Christiani cum laterculum septem dierum a Judæis accipissent, dies quoque hebdomadis a Sabbato cognominabant ut Judæi. Dicebant igitur primam Sabbati, secundam Sabbati, tertiam Sabbati et sic deinceps, ut docet Tertullianus in libro *De jejuniis*: *Cur stationibus quartam et sextam Sabbati dicatis?* Interdum etiam ferias vocabant, teste Tertulliano in eodem libro, ubi dicit: *Proinde nec stationum, quæ et ipsæ suos qui-*

Junias, quarta feria hebdomadis. Hoc primum apud Cæsaream Palestinæ martyrîum perpetratum est. Post hoc vero in eadem urbe quamplurimi Ecclesiarum illius provinciæ antistites gravissima supplicia alacri animo perpessi, illustrium certaminum spectacula exhibuerunt. Alii vero non pauci, præ ignavia fracti animis ac debilitati, primo statim impetu conciderunt. Ex reliquis varia quisque tormentorum genera expertus est. Hic flagris concisus; ille intolerabilibus tormentis et unguibus cruciatus, et vinculis oppressus, adeo ut quibusdam manus laxata nervorum compage resolutæ siut. Singuli tamen quæcunque ipsis iuxta arcanum Dei iudicium eveniebant, fortiter tulere. Alius enim, cum quidam manus ejus apprehendissent, ipsumque ad aram adduxissent, et abominandum ac scelestum sacrificium dextræ ipsius infecissent, quasi sacrificasset dimittebatur. Alius cum ne summis quidem digitis illis attigisset, nonnullis tantum affirmantibus eum sacrificasse, silentio abscedebat. Hic semivivus correptus ac sublimis elatus, projiciebatur ut mortuus, et vinculis absolvebatur, computatus inter eos qui sacrificaverant. Ille vociferans atque contestans se his quæ jubebantur minime assentiri, pugnis ore contuso, plurimis ad hoc constitutis illum tacere cogentibus, per vim extrudebatur, tametsi naudquaquam sacrificasset. Adeo magui apud eos æstimabatur, si vel viderentur effecisse id quod voluerant. Ex istis igitur qui tot numero erant, soli Alpheus et Zacchæus martyrii coronam adepti sunt. Qui post flagella et unguilas, post acerbissima vincula et dolores in iis exantlatos; post alia omnis generis tormenta, cum viginti quatuor horarum spatio pedes in nervo ad quatuor usque puncta distentos habuissent, unum Deum, unumque Regem ac Dominum Jesum Christum confessi, perinde ac si impium quidpiam locuti essent, eodem quo primus ille martyr Procopius supplicii genere, abscessis capitibus interiere, die septimo decimo mensis Decembris.

Α τοῦτο πρῶτον ἐπὶ Καισαρείας τῆς Παλαιστίνης (10) ἀπετελέσθη σημεῖον. Μετὰ δὲ τοῦτο ἐπὶ τῆς αὐτῆς πόλεως πλείστοι ὅσοι τῶν ἐπιχωρίων ἐκκλησιῶν ἄρχοντες, δειναῖς αἰκίαις προθύμως διαβλήσαντες, μεγάλων ἀγῶνων ἱστορίαν τοῖς ἐνορώσιν ἐνεδείξαντο. Ἄλλοι δὲ ὑπὸ δειλαίας τὴν ψυχὴν προναρχήσαντες, προχειρώς οὕτως ἀπὸ πρῶτης ἐξησθῆναι προσβολῆς, τῶν δὲ λοιπῶν ἕκαστος, εἶδη διάφορα βασάνων διέλλαντων, τοτὲ μὲν μάστιξιν ἀνηρήθεις, τοτὲ δὲ στρεβλώσει καὶ καταξάνσει τῶν πλευρῶν, δεσμοῖς τε ἀνυπομονήτοις, ὅφ' ὧν τισι καὶ παρεθῆναι συνέθη τὰς χεῖρας. Ὅμως δ' οὖν ἔφερον τὸ ἀποθὰν ἀκολούθως τοῖς ἀπορρήτοις κρίμασι τοῦ Θεοῦ τέλος. Ὁ μὲν γὰρ, ἐτέρων κατεχόντων αὐτοῦ τῶ χεῖρε, καὶ τῶ βιωμῶ προσαγόντων, τὴν τε μιανὴν καὶ ἑναγῆ θυσιαν κατὰ τῆς δεξιᾶς ἐπιρρίπτουστων, ὡς ἂν τεθυκὼς ἀπηλλάττετο· ὁ δὲ μηδ' ὅλους ἐφαψάμενος, εἰρηκότων δ' ἐτέρων ὅτι τεθύκοι, σωπῆσας ἀπῆει. Ἄλλος ἡμιθανὴς αἰρόμενος, ὡς ἂν ἦδη νεκρὸς ἐρρίπτετο, καὶ ἀνίστό γε τῶν δεσμῶν, ἐν τεθυκόσιν αὐτοῖς λελογισμένος· ὁ δὲ βοῶν καὶ μαρτυρόμενος ὅτι μὴ πέλοιο, κατὰ στόματος παιόμενος, πολυχειρῶν τε τῶν ἐπὶ τούτῳ τεταγμένων κατασιγαζόμενος, μετὰ βίας ἐξωθεῖτο, καὶ εἰ μὴ τεθυκὼς ἦν. Οὕτως ἐκ παντὸς τὸ δεκεῖν ἠνυκῆται, αὐτοῖς περὶ πολλοῦ ὑπῆρχεν. Ἐκ δὴ οὖν τῶν τοσοῦτων μόνου τοῦ τῶν ἁγίων μαρτύρων κατηξιώθησαν στεφάνου, Ἀλφειῶς καὶ Ζαχαῖος (11)· οἱ μετὰ μάστιγας καὶ ξεσμούς, δεσμὰ τε χαλεπὰ καὶ τὰς ἐπὶ τούτοις ἀγγηδόνας, ἐτέρας τε διαφοροῦς ἐξετάσεις, νυχθήμερον ὑπὸ τέσσαρα τοῦ κολαστηρίου ξύλου κεντήματα τοὺς πόδας παρατεθέντες, Δίου μηνὸς ἑπτακαίδεκάτη (αὕτη παρὰ Ῥωμαίοις ἡ πρὸ δεκαπέντε Καλανῶν Δεκεμβρίων), μόνον ἕνα Θεὸν καὶ Χριστὸν βασιλεῖα Ἰησοῦν ὁμολογήσαντες, ὡς τι βλάσφημον φεγεζάμενοι, ὁμοίως τῷ προτέρῳ μάρτυρι τὰς κεφαλὰς ἀπετμήθησαν.

320 CAPUT II.

De Romano martyre.

Sed et commemoratione digna sunt imprimis,

Μνήμης δ' ἄξια τυγχάνει καὶ τὰ περὶ Ῥωμα-

dem dies habeant quarta feria et sexta, etc. Apparet igitur cur Christiani dies hebdomadis ferias appellaverint; feria quippe idem est ac Sabbatum. Quemadmodum ergo Judæi primam, secundam, tertiam Sabbati dicebant et sic deinceps usque ad septimum diem quem Sabbatum dicebant, ita veteres Christiani primam, secundam ac tertiam feriam nominarunt, hoc unum mutantes quod non Sabbato feriari instituerunt ut Judæi, sed die prima Sabbati, quam et Dominicam vocarunt. Ita fere Isidorus in libro *De natura rerum*, cap. 3: *Inde dies Solis prima feria nuncupatur, quia primus est a feria. Item dies Lunæ perinde secunda feria, quia secundus est a Sabbato*, etc. Beda vero in libro *De ratione temporum*, ferias ex eo dictas esse scribit quod clerici quotidie feriarentur ex decreto Silvestri papa: Sed hæc sententia ferri non potest, cum diu ante Silvestrum papam dies hebdomadis ferias dicerentur, ut docet Tertullianus. Porro non soli Christiani, verum etiam gentiles, usum septimanæ a Judæis

accepterant, ut docet Josephus in fine libri *ii Contra Apionem*. Sed gentiles septem planetarum nominibus dies hebdomadis appellarunt, manentque adhuc apud plerasque gentes hæc nomina, veluti quædam prisca gentilium erroris reliquia. Tertullianus in libro *Ad nationes*: *Vos certe estis qui etiam in laterculum septem dierum solem recepistis*. Et paulo post: *Exorbitantes et ipsi a vestris ad alienas religiones. Judæi enim festi, Sabbata, etc.*

(10) Τοῦτο πρῶτον ἐπὶ Καισαρείας τῆς Παλαιστίνης. Acta Latina: *Hoc primum in Cæsarea martyrîum consummatum est*, ex quo apparet horum Actorum interpretem legisse ἀπετελέσθη μαρτύριον.

(11) Ζαχαῖος. Hic diaconus erat Gadarensis Ecclesiae: De quo in *Menologio* die 18 Novembris hæc leguntur: *Commemoratio SS. martyrum Michææ, Zacchæi diaconi Gadarensis Ecclesiae et Alphæi. Ductus est B. Zacchæus ad tribunal, ferream et grave in collo habens vinculum*, etc. [Cf. Ruinart. Acta martyrîum, p. 279, n. 4.]

νὸν (12) ἐν Ἀντιοχείᾳ ἐπὶ τῆς αὐτῆς ἡμέρας ἀποτε-
 λεσθῆντα. Παλαιστίνος γὰρ οὗτος ὢν, διάκονός (13) τε
 καὶ ἐπορκιστῆς (14) τῆς ἐν Καισαρείᾳ παροικίας,
 ὁμοῦ τῇ τῶν ἐκκλησιῶν καθαιρέσει γενόμενος
 ἐκείσε, πλείους ἀνδρας ἅμα γυναῖξί καὶ τέκνοις (15)
 σωρηδὸν τοῖς εἰδύλοισι προσιόντας τε καὶ θύοντας
 ἐνιδῶν, ἀνύποιστον ἠγησάμενος τὴν θέαν, ζήλω
 θεοσεβείας πρόσεισι, κάκεινοις μεγάλη φωνῇ κεκρα-
 γῶς ἐπιπλήττει. Αὐτὸς δὲ τῆς τόλμης ἔνεκεν συλ-
 ληφθεὶς, γενναίωτος, εἰ καὶ τις ἄλλος, ἀποδεδείχται
 μάρτυς τῆς ἀληθείας. Ἀποφρηναμένου γὰρ κατ' αὐ-
 τοῦ τὸν διὰ πυρὸς θάνατον τοῦ δικαστοῦ, φαίδρῳ
 προσώπῳ καὶ διαθέσει εὖ μάλα προθυμοτάτη τὴν
 κτῆσιν ἀσπαστῶς καταδεξάμενος, ἀπάγεται. Εἶτα
 τῷ ἰκρίῳ προσδεῖται, κατὰ τῆς ἄλης συμπεφορημένης
 ἐπ' αὐτῷ, καὶ τῶν μελλόντων ὑφάπτειν τὴν πυρᾶν
 τοῦ βασιλέως ἐπιπαρόντος (16) ἐπὶ κρισὶν ἐκδεχομέ-

(12) *Περὶ Ῥωμαίων* Græci quidem in *Menao*
 duos distinguunt Romanos martyres: alterum qui
 ab Asclepiade præfecto damnatus est Antiochiæ
 sub Galerio; alterum diaconum Cæsariensem, de
 quo Eusebius hic loquitur, quem sub Diocletiano
 passum esse dicunt. Sed cum uno eodemque die
 ambos esse passos, eodemque martyrii genere per-
 functos fateantur (utrique enim præcisam linguam
 affirmant, utrumque post abscissionem linguæ lo-
 cutum, tandemque in carcere strangulatum esse
 consentiunt), quis non videt frustra ab illis distin-
 gui duos Romanos? Miror tamen sententiam hanc
 placuisse Baronio in notis ad *Martyrologium*. Certe
 si duo ejusdem nominis fuere Romani martyres,
 et si ambo eodem die martyrium passi sunt Antio-
 chiæ, cur Eusebius hoc loco unius duntaxat men-
 tionem fecit? Dicit fortasse aliquis, Eusebium in
 hoc libro de solis Palæstinæ martyribus loqui in-
 stituisse, atque idcirco solius Romani diaconi me-
 minisse, quippe qui Palæstinus esset. Verum Euse-
 bius alibi quoque hujus martyris mentionem fecit:
 in secundo scilicet libro *De resurrectione et ascen-
 sione Christi*, ubi Romani martyrium luculente et
 oratorie describit suis verbis: *In Antiochenorum
 illa urbe Romanus quidam exstitit martyr*, etc. Vides
 hic etiam unum duntaxat Romanum ab Eusebio
 agnoscitur, qui martyrium Antiochiæ perpassus sit.

(13) *Διάκονος*. Apud veteres Christianos, ac præ-
 cipue in minoribus oppidis, cum exiguis esset
 numerus clericorum, unus idemque clericus duorum
 aut trium munere fungebatur. Hinc est quod in
 Actis Procopii martyris quæ superius retuli, Pro-
 copius in Ecclesia Scythopolitana tribus simul
 officiis perfunctus esse dicitur, lectoris scilicet,
 interpretis et exorcistæ. Eodem igitur modo Roma-
 nus in Cæsariensi Ecclesia diaconi simul et exor-
 cistæ partibus fungebatur. Vetus auctor *Quæstio-
 num Veteris et Novi Testamenti*, cap. 101, de hoc
 more loquitur his verbis: *Quantquam Rom. Eccle-
 siæ diaconi modice inverecundiores videantur, se-
 dendum tamen dignitatem in Ecclesia non præsumunt;
 ut autem non omnia ministeria obsequiorum per or-
 dinem agant, multitudo facit clericorum. Nam uti-
 que et altare portarent et vasa ejus; et aquam in
 manus sunderent sacerdoti, sicut videmus per omnes
 Ecclesias. Et paulo post: Major enim ordo intra
 se et apud se habet et minorem. Presbyter enim et
 diaconi agunt officium et exorcistæ et lectoris.*

(14) *Ἐπορκιστής*. Exorcistarum duplex olim
 usus fuit in Ecclesia. Nam et ad purgandos dæmo-
 niacos, et ad catechumenos adhibebantur. Nec vero
 semel duntaxat exsufflabantur atque exorcizaban-
 tur catechumeni, sed post singulas catecheses dis-
 cincti et excalceati deducebantur ad exorcistam,

A quæ circa Romanum martyrem eodem die Antio-
 chiæ gesta sunt. Hic enim genere Palæstinus, Cæsa-
 riensis Ecclesiæ diaconus et exorcista, eo ipso tem-
 poris articulo quo ecclesiæ destruebantur Antio-
 chiam ingressus, cum innumerabiles viros simul ac
 mulieres una cum parvulis templa deorum confer-
 tim adeuntes et sacrificantes vidisset, spectaculum
 id minime tolerandum ratus, zelo divini cultus ip-
 sum incitante propius accessit, et contenta voce
 inclamans objurgare eos cœpit. Ob cujus facinoris
 audaciam illico comprehensus, generoso, si quis
 unquam alius, martyrio decoratus est. Nam cum
 judex eum ignis supplicio addixisset, ille hilari
 vultu et admodum alacri animo sententiam excipiens,
 ad supplicium est abductus. Deinde alligatus ad
 stipitem, congestis undique lignis ac sarmentis, cum
 ministri qui rogum accensuri erant, impera-

ut ab eo purgarentur. Cyrillus Hierosolymitanus
 in *Procatechesi ad illuminandos*: Τοῦς ἐπορκισμοῦς
 δέχου μετὰ σπουδῆς, καὶ ἐμφουσιθῆς [σ. ἐμφουσηθῆς]
 καὶ ἐπορκισθῆς, etc. Chrysostomus in hom. 1 ad il-
 luminandos, tomo I, de hoc more ita scribit: Καὶ τίνος
 ἔνεκεν μετὰ τὴν παρ' ἡμῶν διδασκαλίαν ὑπολύσαντες
 ὑμᾶς καὶ ἀποδύσαντες, γυμνοὺς καὶ ἀνυποδέτους
 μετὰ τοῦ χιτωνίσκου μόνου πρὸς τὰς τῶν ἐξορκιζόν-
 των παραπέμπουσιν φωνάζει;

(15) *Ἄνδρας ἅμα γυναῖξί καὶ τέκνοις*. Ex iis
 multis fuisse qui Christum abnegaverant, docet
 Eusebius in sermone 2 de resurrectione, his ver-
 bis: *In Antiochenorum illa urbe Romanus quidam
 exstitit martyr. Iste peregrinus advenerat illo. Cum
 autem facturi a tempestatibus illam tunc videret civi-
 tatem (invenerat enim jam multos milites cecidisse
 Ecclesiæ), non est passus dare diabolo ut exsultaret.
 Sed exsultantem judicem de his qui fuerant superati,
 aggressus vim faciens, regno vero capto et dicit:
 « Non recedes lætus. Habet enim Deus milites qui
 superari non possunt. » Judex autem ebrius in victo-
 ria eorum qui fuerant superati, ex illorum imbecilli-
 tate æstimans sancti constantiam, præcipit eum in-
 duci. Non oportebat enim Dominum Jesum sine victo-
 re recedere. Introducens autem eum omnia tor-
 menta movebat; et tanta uni vincenti quantam omni-
 bus his qui fuerant superati. Contendens enim ne
 solveretur victoria sua per unius istius victoriam, et
 reptans apud se, quia et in stadiis finis currentium
 quæritur, et quia si iste vicerii, nec ut victi erunt qui
 fuerunt superati; universa ei tormenta admoveri
 jubet. Volens enim flectere juvenem, et oculis tor-
 quebat, et dentibus minabatur, et manibus torquen-
 tium suas protendebat manus, et ab ipsa ira etiam de
 sede movebatur sua, etc. Hæc ideo hic adduxi, quia
 Eusebius noster hoc in libro qui est *De martyribus
 Palæstinæ*, de tormentis Romano illatis nihil dixit.*

(16) Τοῦ βασιλέως ἐπιπαρόντος. Galerium Cæs-
 sareum intelligi puto, nam Diocletianus quidem Ni-
 comediam morabatur; Cæsares autem, velut appar-
 ites quidem ac ministri, per limitem discurre-
 bant. Certe hoc anno quo cœpta est persecutio,
 mense Aprilis Diocletianus una cum Galerio degebat
 Nicomediam, ut testatur Eusebius in libro octavo.
 Sed et aliquanto post cœptam persecutionem, tunc
 cum Nicomediense palatium de cælo tactum con-
 flagravit, Diocletianus ibidem versabatur, ut docet
 Constantinus in *Oratione ad sanctorum cœtum*.
 Quare Antiochiæ adesse non potuit, tunc cum Roma-
 nus ignis supplicio condemnatus est. Id enim
 contigit circa initium persecutionis. Occisus quippe
 est Romanus decimo quinto Kalendas Decembris,
 cum aliquot mensibus in carcere detentus fuisset,
 quemadmodum testatur Eusebius

tes præ fiducia animi adversus cuncta discrimina confirmati, eos qui veri Dei cultum profitentur. ne bestiarum quidem incursus formidare. Ac protinus quidem cum et præsidem ipsum et eos qui astabant non mediocri admiratione percussissent, custodiæ mancipati sunt. Paucis autem post diebus, **322** cum alii duo ipsis accensiti essent, quorum alter Agapius nomine, jamdudum ante illos varia tormenta perpeccus multis confessionibus inclamarat; alter nomine Dionysius res ipsis ad corporis usum necessarias subministrabat: octo omnes uno eodemque die in urbe Cæsarea præcis capitibus interierunt, die vicesima quarta mensis Dystri, hoc est, ante diem nonam Kalendas Apriles. Per idem tempus duo imperatores, quorum alter primum imperii gradum, alter secundum ab eo locum obtinebat, deposito imperiali cultu privatum habitum induerunt, et male habere iterum cœpit respublica. Nec multo post discisso in partes imperio Romano, bellum inexpiabile inter ipsos Romanos exarsit. Nec discidium ac tumultus qui postea subsecutus est, ante sedari potuit, quam per universum orbem Romanum pax Christianis reddita esset. Nam simul atque ea pax quasi lux quædam post obscuræ ac tenebræ noctis caliginem cunctis affulsit, confestim respublica Romana in pristinam stabilitatem et concordiam ac quietem iterum restituta est; cunctis mutuam inter se benevolentiam quam a majoribus traditam acceperant, quasi postliminio recuperantibus. Verum hæc suo loco ac tempore uberius quamur.

Α τίκα μὲν εἰς οὐ τὴν τυχοῦσαν κατάπληξιν αὐτὸν τε τὸν ἀρχοντα καὶ τοὺς ἀμφ' αὐτὸν καταστήσαντες, δεσποτικῶν καθεργνυνται· μετ' οὐ πολλὰς δὲ ἡμέρας δυνεῖν αὐτοῖς ἄλλων καταλεγέντων, τοῦ μὲν καὶ πρὸ αὐτῶν δειναῖς καὶ ποικιλίαις ἤδη πρότερον καθ' ἑτέρας ὁμολογίας ἐναθλήσαντος βασάνοις (Ἀγάπιος καὶ αὐτῷ ἐνομα ἦν), τοῦ δὲ τὰς τοῦ σώματος αὐτοῦ χρεῖας διακονουμένου (ὄνομα δὲ καὶ τούτῳ Διονύσιος), οἱ πάντες ὁκτῶ γενόμενοι τὸν ἀριθμὸν, ἐν ἡμέρᾳ μίξ τὰς κεφαλὰς αὐθις ἐπ' αὐτῆς Καισαρείας ἀποτέμνονται, Δύστρου μηνὸς ἡμέρᾳ τετράδι καὶ εἰκάδι, ἢ πρὸ ἐννέα Καλανῶν Ἀπριλλίων καὶ αὐτῆ οὔσα ἐτύγχανεν. Ἐν τούτῳ μεταβολὴ τις τῶν κρατούντων, αὐτοῦ δὴ τοῦ πάντων ἀνωτάτω, καὶ τοῦ μετ' αὐτὸν δευτέρου, ἐπὶ τὸ ἰδιωτικὸν σχῆμα γίνεται, νοσεῖν τε αὐτοὺς ἀρχεται τὰ κοινὰ. Μικρὸν δ' ὕστερον διαστάσης εἰς ἑαυτὴν τῆς Ῥωμαίων ἀρχῆς, πόλεμος ἀσπονδος εἰς αὐτοὺς ἐπεγεῖρεται, οὐ πρότερόν τε τὰ τῆς διαστάσεως καὶ τῶν ἐπὶ ταύτῃ θορύβων κατάστασιν εἴληφεν, ἢ τὴν καθ' ἡμᾶς εἰρήνην καθ' ὅλης πρυτανευθῆναι τῆς ὑπὸ τὴν Ῥωμαίων ἀρχὴν οἰκουμένης. Ἄμα τε γὰρ αὐτῇ τοῖς πᾶσι δικὴν φωτὸς, ὡς ἂν ἐκ ζοφερᾶς καὶ σκοτεινοτάτης νυκτὸς ἀνατέταλκε, καὶ αὖ πάλιν τὰ κοινὰ τῆς Ῥωμαίων ἡγεμονίας αὐθις εὐσταθῆ καὶ φιλία καὶ εἰρηναῖα ἦν, τὴν ἐκ προγόνων εἰς ἀλλήλους εὐνοίαν ἀπολαμβάνοντα. Ἄλλὰ τούτων μὲν κατὰ τὸν προσήκοντα καιρὸν ἐντελέστερον ἀποδώσομεν τὸν λόγον, νυνὶ δὲ ἐπὶ τὴν τῶν ἐξῆς ἀπίωμεν ἀκολουθίαν.

exponitur. Nunc narrationis nostræ seriem prose

CAPUT IV.

De Apphiano martyre.

Maximinus Cæsar ex eo tempore ad imperium evectus, quasi qui odii in Deum et impietatis sibi innatæ insignia ostentare vellet, violentius quam superiores principes persecutioni nostrorum incubuit. Cum igitur omnes graviter perturbati hac illac dispergerentur, et periculum effugere unusquisque omni ope laboraret, maximusque tumultus cunctas provincias occupasset, qua tandem oratione divini amoris ardorem plenamque fiducia confessionem beati ac

C Μαξιμίνοσ Καῖσαρ αὐτόθεν (25) ἐπὶ τὴν ἀρχὴν παρελθὼν, ὡσπερ τῆς ἐμφύτου θεοσεχθρίας αὐτοῦ καὶ δυσσεβείας τὰ σύμβολα τοῖς πᾶσιν ἐνδεικνύμενος, γενικώτερον (26) ἢ οἱ ἰπρόσθεν τῷ καθ' ἡμῶν ἐπαπεδύετο διωγμῷ. Πᾶσι δῆτα συγγύσεως οὐ μικρᾶς ἐπηρωρημένης, καὶ ἄλλων ἄλλοσε διασπειρομένων, διαδραναί τε τὸ δεινὸν ἐπιμελὲς ποιουμένων, χαλεπῆς τε τὸ πᾶν ἐπεχούσης κινήσεως, τίς ἂν ἐξαρκέσειεν ἡμῖν λόγος εἰς τὴν ἐπαξίαν διήγησιν τοῦ θείου ἔρω-

(25) Μαξιμίνοσ Καῖσαρ αὐτόθεν. Male Christophorus vertit: *Maximinus Cæsar qui suis ipsius viribus ac manu imperium occupaverat*. Quasi αὐτόθεν significaret, *per se ac suis viribus*. Maximinus quidem Augustum se ipse renuntiavit, ut scribit Eusebius in lib. viii, cap. 13, Cæsar autem factus fuerat a Galerio Maximiano. Porro Eusebius hic loquitur de Maximino adhuc Cæsare, et de ejus initio, cum secundus annus persecutionis ageretur, statim post abdicationem Diocletiani et Hercullii. Ait igitur Eusebius Maximinum simul atque Cæsar factus est, impietatis suæ specimen edidisse, Christianos acerbissime persequendo. Ergo αὐτόθεν idem valet atque *illico, exinde, ex eo tempore*. Cæterum Maximinus Cæsar factus est anno Christi 304, Kalendis Aprilis, ut est in *Fastis* Idatii. Quod quidem cum Eusebii nostri rationibus optime consentit. Nam Eusebius scribit Maximinum post abdi-

icationem Diocletiani Cæsarem esse factum anno secundo persecutionis, statimque, quasi potentia suæ ostentandæ causa, Christianorum persecutionem velut de novo instaurasse. Quod tamen non de ipso anno accipiendum est, quo Cæsar factus est Maximinus. Hoc enim anno utpote rebus adhuc turbatis, nec satis confirmato Galerii imperio, prumper quievit Maximinus. Itaque anno illo nullus in Palæstina martyr ab Eusebio memoratur. Sequenti autem anno, qui tertius fuit persecutionis, Maximinus propositis adversus Christianos edictis persecutionem instauravit, ut in hoc capite disertè testatur Eusebius

(26) Γενικώτερον. Rectius in Maz., Med. ac Fuchetiano codd. scribitur γενικώτερον, et sic in Regio codice prius scriptum fuerat, ut apparet ex lituræ vestigiis.

τος, καὶ παρῆσις τῆς εἰς Θεὸν ὁμολογίας, τοῦ μακαρίου καὶ ὡς ἀληθῶς ἀμνοῦ ἀνάκου, μάρτυρος Ἀπφιανοῦ φημι, τοῦ πρὸ πύλων ἐπὶ θεωρίαν (27) ἄπασιν τοῖς κατὰ Καισάρειαν, θαυμαστὸν παράδειγμα τῆς εἰς τὸν μόνον Θεὸν εὐσεβείας προβεβλημένου; Εἰκοστὸν ἔτος, οὐδὲ πω τοῦτο, τῆς ποῦ σώματος ἡλικίας ἦν αὐτῷ. Πρῶτον μὲν οὖν τῆς Ἑλλήνων παιδείας ἕνεκα (27) κοσμικῆς (28) (ἐτύγχανε γὰρ καὶ τῶν κατὰ κόσμον εὐ μάλα πλούτῳ περιβρεόμενων) τὸν πλείονα κατὰ τὴν Βηρυτὸν διατρέψας χρόνον, παράδοξον καὶ εἰπεῖν, ὡς ἐν τοιαύτῃ πόλει τῶν νεωτερικῶν ἐπιθυμιῶν ὑπεράνω γενόμενος, καὶ μὴ ὑπὸ ἀκμῆς τοῦ σώματος, μὴ ὑπὸ τῆς τῶν νέων ἑταιρείας διαφθαρεῖς τὸν τρόπον, σωφροσύνην ἠσπάζετο, κοσμίως καὶ σεμνῶς καὶ εὐσεβῶς κατὰ τὸν αἰρούντα Χριστιανισμῷ λόγον (29) διεξάγων, καὶ τὸν ἑαυτοῦ παιδαγωγῶν βίον. Εἰ δὲ χρῆ μνήμην ποιησαμένους καὶ τῆς πατρίδος αὐτοῦ, κοσμησάμενοι καὶ ταύτην διὰ τοῦ προαχθέντος ἐξ αὐτῆς γενναίου τῆς θεοσεβείας ἀθλητοῦ, εὐλόγως ἂν καὶ τοῦτο ποιήσομεν. Εἰ τις ἄρα Παγὰς ἐπίσταται τῆς Λυκίας (30) οὐκ ἄσημον πόλιν, ἐντεῦθεν ὀρμώμενος ὁ νεανίας, μετὰ τὴν ἐπάνοδον τῆς κατὰ τὴν Βηρυτὸν παιδείας, τοῦ πατρὸς αὐτοῦ τὰ πρωτεῖα τῆς πατρίδος ἀποφερομένου, μὴ οἶός τε φέρειν τὴν ἅμα τῷ πατρὶ καὶ τοῖς τῷ γένει προσήκουσι συνουσίαν, ὅτι μὴδὲ ζῆν αὐτοῖς ἐδόκει κατὰ τοὺς τῆς θεοσεβείας θεσμούς. πνεύματι δ' ὥσπερ θείῳ κατεσχημένος (31), καὶ κατὰ τινα φυσικὴν, μᾶλλον δ' ἐνθεον καὶ ἀληθῆ φιλοσοφίαν, μετίζον φρονήσας τῆς νεομισμένης τοῦ βίου δόξης, τῆς τε τῶν σωμάτων καταπτύσας ἡδυσπλαθείας, κρύβδην τοὺς οἰκίους ἀποδράς, καὶ μὴδὲ τῶν ἐφημέρων δαπανῶν ἐπιστραφεὶς ἐλπιδί καὶ πίστει τῇ εἰς Θεόν, ἤγετο πρὸς τοῦ θείου Πνεύματος χειραγωγούμενος ἐπὶ τὴν Καισαρέων πόλιν, ἔνθα ἠτοίμαστο αὐτῷ ὁ τοῦ μάρτυρος τῆς θεοσεβείας στέφανος. Γενόμενος δὲ ἡμῖν αὐτοῖς ἅμα (32), καὶ ὡς ἐνὶ ἀμύλιστῳ τοῖς θεοῖς λό-

A revera innocentis oviculæ Ἀπφιανὶ martyris pro merito poterimus exponere? Qui quidem ad portas urbis Cæsareæ, admirabile exemplum sinceræ erga verum Deum pietatis cunctis illius incolis spectandum præbuit, 323 idque nondum viginti annos natus. Ac prius quidem cum sæcularium disciplinarum causa, utpote parentibus ortus locupletissimis, plurimum temporis Beryti esset commoratus, incredibile dictu est quo pacto in ea civitate calcatis adolescentiæ cupiditatibus, nec vigore corporis, nec sodalium consuetudine corrupti se passus, modestiam amplexatus sit; honeste, sobrie ac pie ex præcepto Christianismi degens, moresque suos moderans atque castigans. Quod si patriam quoque ejus commemorare convenit, eamque urbem, ex qua iam generosus religionis nostræ ortus est pugil, debito præconio exornare, equidem id faciam libentissime. Si quis ergo Pagas novit urbem Lyciæ non obscuram, inde oriundus fuit nobilis adolescens. Qui quidem reversus postea a Berytensibus studiis, cum pater ipsius principem locum domi obtineret, ipse nihilominus cum patre et propinquis suis versari non sustinuit, eo quod illi ex divinæ religionis præceptis vitam agere recusarent. Sed divino quodam spiritu afflatus, et præ innato philosophiæ studio seu potius cœlestis ac veræ sapientiæ amore, vanam hujus sæculi gloriam et corporis voluptates despiciens, clam domo aufugit. Ac ne quidem de sumptu ad diurnum victum necessario sollicitus, ob spem ac fiduciam quam in Deo collocaverat, prævio et quasi manu ipsum ducente Spiritu sancto, Cæsaream pervenit, ubi corona martyrii ipsum manebat. Ibi nobiscum versatus, cum ex sacrarum litterarum lectione quantum fieri potuit brevissimo illo tempore fructus sibi collegisset, et congrua arctioris abstinentiæ exercitatione semet roborasset, tandem ejusmodi exitu inclaruit, quem quisquis

(27) *Vulg. τῶν προτύλων ἐπὶ θεωρίαν.* Undenam Christophorson interpretacionem suam exculperit, ignoro. Sic enim vertit: *Qui quidem in festo quo gentiles Hecata sacrificare solent, omnibus Cæsareæ civibus admirabile suæ in Deum pietatis exemplar proposuit contemplandum.* Græca quidem verba corrupta esse satis apparet. Sed levi mutatione locus restitui potest hoc modo: *Πρὸ τῶν πύλων ἐπὶ θεωρίαν ἄπασιν, etc.* Quam scripturam in versione nostra secuti sumus. Confirmat hanc emendationem ipse Eusebius infra, ubi dicit cadaver Ἀπφιανὶ martyris, quod in mare projectum fuerat, ad ipsum littus Cæsariensium appulisse juxta ipsas civitatis portas.

(27) *Desideratur τῆς. Edit.*

(28) *Ἑλλήνων παιδείας ἕνεκα κοσμικῆς.* Jurisprudentiam et Latinæ linguæ peritiam intelligit, quæ ad honores et magistratus gerendos necessariæ erant. Erat autem Beryti schola juris civilis, ut multi jam pridem observarunt ex Gregorio Thaumaturgo, Eunapio, Nonno et alis. Hinc est igitur quod Eusebius addidit vocem κοσμικῆς, id est, *sæcularis litteraturæ.* Gregorius Nazianzenus in carmine Nicoluli ad filium, Berytum vocat,

Φοινίκης κλυτὸν ἄστυ, νόμων ἕδος Ἀδσοριῶν. In Græcorum *Menologiis*, die 2 Aprilis, Amphianus cum Ædesio fratre apud Berytum a B. Pamphilo in martyre ad pietatem instructus esse memoratur.

(29) *Κατὰ τὸν αἰρούντα Χριστιανισμῷ λόγον.* Hoc loco αἰρούντα positum videtur pro πρέποντα vel προσήκοντα. Quæ locutio familiaris est Eusebio; sic enim in fine hujus capituli, et in lib. vii, cap. 24, ex Dionysii Alexandrini libro *adversus Nepotem.*

(30) *Εἰ τις ἄρα Παγὰς ἐπίσταται τῆς Λυκίας.* In codice Medicæo legitur una voce Ἀραγάς, leni spiritu, in Mazarino Ἀραπαγάς. In Fuketiano etiam Ἀραπαγάς cum aspiratione. Sed in margine adnotatum est scribendum esse Ἀραγάς. De Aragus urbe Lyciæ nihil uspiam legi. Araxa quidem Lyciæ urbs commemoratur a Ptolemæo et Stephano. Et in concilio Constantinopolitano inter episcopos provinciæ Lyciæ qui synodo subscripserunt, ultimus recensetur Theanthinus Araxenus. In synodo quoque Chalcedonensi Leontius nominatur Araxorum episcopus. In *Menæo* Græcorum Amphianus e Lydia oriundus fuisse dicitur.

(31) *Vulg. πνεύματι θείῳ κατεσχημένος.* Sic in omnibus libris constantissime exaratum est, nec tamen dubito quin legendum sit κατεσχημένος, quomodo et Savilius in suo codice emendavit.

(32) *Γενόμενος δὲ ἡμῖν αὐτοῖς ἅμα.* Symeon Metaphrastes, qui Ἀπφιανί, vel ut ipse vocat Amphianī martyrium ex Eusebio Pamphilo descripsisse profitetur, hunc locum ita interpolavit: *Cumque nobiscum in divinarum rerum studiis versaretur, et*

visu accepit, fieri nullo modo potest quin simul obstupuerit. Quisquis vero auditione tantum accepit, admiretur necesse est adolescentis fiduciam, libertatem, constantiam et ante omnia consilii ac propositi ipsius audaciam. Quæ quidem zeli divinæ religionis et divini cujusdam Spiritus argumenta sunt certissima. Nam cum Maximinus secundum adversus nostros bellum excitasset, anno tertio persecutionis Diocletiani; et per omnes provincias missa essent tyranni edicta, quibus rectores jubebantur operam dare, ut omnes omnium urbium incolæ diis publice sacrificarent: cumque præcones per universam Cæsaream cunctos patresfamilias ad dæmonum templa jussu præsidis evocarent; ac præterea tribuni militum singulos ex tabella nominatim citarent; omnibus ubique locorum Christianis inexplicabili malorum turbine concussis, hic quem supra nominavimus, nemini communicato consilio, clam nobis qui in eadem domo degebamus, clam universa militum cohorte qui circa præsidem stabant, ad Urbanum tunc forte libantem intrepidus accessit, fidentique animo comprehensa ejus dextra, e vestigio quidem sacrificium omnittere ipsum coegit. Mox instar prudentissimi monitoris, cum divina quadam gravitate hortari eum cœpit ut ab errore desisteret. Quippe absurdum esse ut, posthabito veri ac solius Dei numine, simulacris ac dæmonibus homines sacra faciant. Id autem ut verisimile est, agebat fortissimus juvenis divina quadam virtute quæ ipsum ad hoc impulerat, omnibus, ut ita dicam, inclamante ac denuntiante per hoc facinus; tantum abesse ut Christiani qui quidem eo nomine digni essent, ab eo quem semel imbibissent divini Numinis cultu unquam abducerentur; quin potius minis, et his qui minas subsequi solent cruciatibus adeo illos superiores esse, ut adhuc eo liberius in posterum loquantur, et ingenua atque intrepida voce veritatem prædicent, ipsosque etiam, si fieri possit, persecutores suos hortentur, ut abjecto impietatis errore, eum qui solus Deus est agnoscant. Post hæc supradictus juvenis, in præsentia quidem utpote tam audaci perpetrato facinore, a militibus qui præsidi apparebant, tanquam a feris bestiis disceptus, et innuenera verbera toto corpore fortissime perpessus, in carcerem conjicitur. Ubi cum noctis ac diei unius spatio pedibus in nervo distentis mansisset, postero die in judicium adducitur. Compulsus deinde a iudice diis sacrificare, invictam adversus ærumnas et quantumvis horrendos dolores constantiam animi de-

in sacris litteris a magno martyre Pamphilo exerceretur, non vulgarem ad virtutem habitum adeptus est: ex quo sibi ad martyrii palmam aditum patefecit. Atqui Eusebius non a Pamphilo martyre, sed a scipso Apphianum in sacris litteris institutum esse testatur. Idque verius existimo. Nam Eusebius noster longe doctior fuit quam Pamphilus. Græcorum tamen Menæa et Menologium a Canisio editum, cum Synæone Metaphrasta consentiunt, nisi quod Metaphrastes quidem Apphianum post reditum a Berytiensibus studiis, cum venisset Cæsaream,

γοις ἐπὶ ὀλίγον συλλεξάμενος, ἀσκήσεσσι τε προσηκούσαις ἐκθυμύτατα παρασκευασάμενος, τέλος οἶον ἐπιδέδεικται, τίς μὲν πάλιν ἰδὼν οὐ κατεπλάγη; τίς δ' αὖθις ἀκοή παραλαβὼν, οὐκ ἂν ἐνδίκως θαυμάσειε τὸ θάρσος, τὴν παρῆρσιαν, τὴν ἐνστασιν, καὶ, πρὸ γε τούτων, τὴν τόλμαν καὶ αὐτὸ τὸ ἐγγεῖρημα, ζήλου θεοσεβείας καὶ πνεύματος ὡς ἀληθῶς ὑπὲρ ἀνθρώπων παρέχοντα τεκμήρια (33); Δευτέρως γάρτοι καθ' ἡμῶν γενομένης ἐπαναστάσεως ὑπὸ Μαξιμίνου, τρίτῳ τοῦ καθ' ἡμᾶς ἔτει διωγμοῦ, γραμμάτων τε τοῦ τυράννου τοῦτο πρῶτον διαπεφοιτημάτων, ὡς ἂν πανδημῆι πάντες ἀπαξαρπῶς μετ' ἐπιμελείας καὶ σπουδῆς τῶν κατὰ πόλεις ἀρχόντων θύοιεν, κηρύκων τε καθ' ὅλης τῆς Καισαρέων πόλεως ἀνδρας ἅμα γυναιξὶ καὶ τέκνοις ἐπὶ τοὺς τῶν εἰδώλων οἴκουσ ἐξ ἡγεμονικοῦ κελεισματος ἀναβουμένων, καὶ πρὸς τοῦτοις, ὀνομαστὶ χιλιάρχων ἀπὸ γραφῆς ἕκαστον ἀνακαλουμένων, ἀφάτῳ τε κλύδωνι κακῶν τῶν πανταχόσε συγκεχυμένων, ἀφόβως ὁ δεδηλωμένος, μηδεὸς ἐπὶ τῷ πραχθησομένῳ συνειδὸτος αὐτῷ, ἡμᾶς τε οἱ καθ' οἶκον αὐτῷ συνήμεν, καὶ ἔτι πᾶν τὸ περὶ τὸν ἡγεμόνα στρατιωτικὸν στίφος ὑποκλιέμενος, σπένδοντι τῷ Οὐρβανῷ πρόσσεισι, καὶ τῆς δεξιᾶς ἀκαταπλήχτως αὐτὸν λαβόμενος, κατέπαυσε μὲν παραχρημα τοῦ θύειν, εὖ μάλα δὲ συμβουλευτικῶς μετέτινος θεοῦ παραστήματος παρήγει παύσασθαι τῆς πλάνης· μὴ γὰρ καλῶς ἔχειν, καταλιπόντας τὸν ἕνα καὶ μόνον ἀληθῆ Θεόν, εἰδώλοις καὶ δαίμοσι θύειν. Τοῦτο δ', ὡς εἶκεν, ἐνεχειρεῖτο τῷ μερακίῳ, τῆς ἐπὶ τοῦτ' αὐτὸν προαγούσης ἐνθεοῦ δυνάμεως μονοουχι βώσεως διὰ τοῦ γενομένου, ὡς ἄρα τοσοῦτον ἀποδέοιεν Χριστιανοὶ οἱ γε ὄντως τοιοῦτοι, τῆς ἀπαξ ἡξιώθησαν εἰς τὸν τῶν ὄλων Θεὸν εὐσεβείας μεταβάλλεσθαι, ὡς μὴ μόνον ὑπεράνω κολαστηρίων, παρῆρσιάζεσθαι· δ' εἰσάτι μάλλον, εὐγενεῖ τε καὶ ἀτρόμῳ γλώττῃ, ἐλευθεροστομεῖν, καὶ εἰ οἶόν τε καὶ τοὺς διώκοντας αὐτοὺς μεταθεμένους τῆς ἀγνωσίας, τὸν μόνον ὄντα Θεὸν ἐπιγνώναι παρακαλεῖν. Ἐπὶ τοῦτοις ὁ περὶ οὗ ὁ λόγος, παραχρημα μὲν, ὅσα εἰκὸς αὐτὸν, ὡς ἂν ἐπὶ τοιοῦτῳ τολμηματι θηρῶν δίχην ἀγρίων πρὸς τῶν ἀμφὶ τὸν ἡγεμόνα διασπαραχθεῖς, καὶ μυρίας καθ' ὅλου τοῦ σώματος πληγὰς ἀνδρείωτατα ὑπομείνας, τέως μὲν αὐτίκα δεσμοτηρίῳ παραδίδοται. Ἐνθα νυχθήμερον ἄμφω τῷ πῶδε ἐπὶ τοῦ βασανιστικοῦ διαταθείς ξύλου, τῆ ἐπιούση προσάγεται τῷ δικαστῆ· εἶτα θύειν ἐκδιαζόμενος, πᾶσαν ἐνδείκνυται πρὸς πόνους καὶ φρικτὰς ἀληθῶνας καρτερίαν, τὰς πλευρὰς οὐχ ἅπαξ οὐδὲ δεύτερον, ἀλλὰ καὶ πλεονάκις ἀχρις ὀστέων καὶ αὐτῶν σπλάγγνων καταξανθείς,

illic a Pamphilo eruditum esse scribit. In Menæis vero et in Menologio idem Apphianus cum fratre Eclesio Beryti a Pamphilo institutus esse dicitur, nulla Eusebii mentione facta. Adeo recentiores Græci sollicitè caverunt, ne beatissimus martyr ab Eusebio Pamphili, quem hæreticum fuisse sibi persuadebant, eruditus esse diceretur.

(33) *Παρέχοντα τεκμήρια.* Scribendum puto, disjunctis vocibus, *παρέχον τὰ τεκμήρια.* Refertur enim ad vocem τὸ ἐγγεῖρημα, quæ præcessit.

πληγὰς τε κατὰ προσώπου καὶ ἀγένοσ τσσαύτας δε-
ξάμενος, ὡς μὴδ' ὑπὸ τῶν εὐ καὶ ἀκριθῶσ αὐτὸν πά-
λαι εἰδῶτων, διοιδῆσαντα τὸ πρόσωπον, ἔτι γινώσκει-
σθαι. Ἄλλὰ γὰρ μὴδὲ πρὸς τὰ τσσαῦτα ἐνδιδόντος,
λίνοις ἐλαίῳ δεδευμένοις τῷ πὸδε αὐτοῦ καλύφαντες,
πῦρ ὑφῆπτον ἐκ προστάξεωσ οἱ βασανισται, ἐφ' οἷσ
ὁποίασ ἤνεγκεν ὁ μακάριοσ ἀγγηδόνασ, πάντα λόγον
ὑπεραίρειν μοι δοκῶ. Καθίκετο γοῦν αὐτοῦ διατῆξαν
τὰσ σάρκασ, καὶ τῶν ὁστέων τὸ πῦρ, ὡσ κηροῦ δίκην
λεῖθεσθαι καὶ ἀποστᾶζειν ἐκτρηχομένην τὴν ἱκμάδα
τοῦ σώματοσ. Ἄλλὰ γὰρ οὐδὲ πρὸς ταῦτα ἐνδούσ,
ἤττημένων ἤθη καὶ μονονοῦκ ἀπειρηκότων πρὸς τὴν
ὑπὲρ ἀνθρωπον καρτεριαν αὐτοῦ τῶν ἀντιπάλων,
ἀθῆσ δεσμοῖσ εἰργνυται, τριταῖόσ τε αὐ προσαχθεῖσ
τῷ δικαστῆ καὶ τὴν αὐτὴν ὁμολογήσασ πρὸθεσιν, καί-
τοιγε λοιπὸν ἡμιθνήσ ὑπάροχων, ὑποθρύχοισ θαλάττη
παραδίδοται. Τὰ δ' ἐπὶ τούτοισ παραχρῆμα γενόμενα,
ῤηθέντα μὲν οὐκ ἀπεικόσ παρὰ τοῖσ μὴ ἔψει παρει-
ληφῶσιν ἀπιστηθήσασθαι, ἡμῶσ δ' οὖν, καίπερ τοῦτ'
ἀκριθῶσ εἰδῶτασ, οὐκ αἰρεῖ λόγοσ μὴ οὐχ' ἐκ παντόσ
παραδούναι τῷ λόγῳ τὴν ἱστοριαν, τῷ καὶ μάρτυρασ
εἶναι τοῦ γεγενημένου ἀπλῶσ εἰπεῖν ἅπαντα; τοῦσ
τὴν Καισάρειαν οἰκοῦντασ. Οὐδεμία γοῦν ἠλικία τῆσ
παραδόξου ταύτησ ἀπελείφθη θέασ. Αὐτίκα γοῦν ὡσ
ἐδόκει μάλιστα κατὰ μέσοσ πελάγοσ ἐν ἀπέροισ
βυθοῖσ τὸν ἱερὸν ἕντωσ ἐκαῖνον καὶ τρισμακάριον
ἔμβαλεῖν, κλόνοσ ἀθρόωσ οὐχ ὁ τυχῶν καὶ βρασμὸσ
αὐτῆν τε τὴν θάλασσαν καὶ τὸ περιέχον ἅπαν (34)
διακεῖ, ὡσ καὶ τὴν γῆν καὶ τὴν πόλιν ἅπασαν πρὸσ
τοῦ γενομένου σεισθῆναι. Ἄμα δὲ τῷ παραδόξῳ τούτῳ
καὶ ἀθρόω σεισμῷ, τοῦ θελοῦ μάρτυροσ τὸν νεκρὸν ἠ
θάλαττα, ὡσπερ μὴ οἶα τε οὔσα φέρειν αὐτόν, πρὸ
τῶν τῆσ πόλεωσ ἐκθράσσει: πυλῶν. Καὶ τοιαῦτα μὲν
ἦν τὰ κατὰ τον θεσπέσιον Ἀπφριανὸν, Ξανθικοῦ μηνόσ
δευτέρω, ἥτισ ἀν εἰη πρὸ τεσσάρων Νῶνων Ἀπριλ-
λιων, ἡμέρω παρασκευῆσ τελειωθέντα.

poterant, ab iisdem ante portas civitatis eiectionem est. Hujusmodi fuit exitus admirandi Apphiani die

A claravit; lateribus non semel, sed iterum ac sæpius
ad ipsa usque ossa et viscera sulcatis; totque plum-
batarum ictibus in os ac cervicem verberatus, ut
contusa ac tumefacta facie, ne ab illis quidem qui
eum optime norant agnosceretur. 325 Verum cum
ille tantis doloribus nullatenus cederet, tortores
jussu præsidis linum oleo madefactum pedibus ejus
circumponentes, ignem postea subjecerunt. Quo
facto quantos beatissimus martyr dolores persense-
rit, nulla ut arbitror oratione explicari potest.
Ignis siquidem consumptis ejus carnibus ad ossa
usque penetrahat: adeo ut universus humor corpo-
ris ceræ instar liquefactus stillatim diffunderet. Sed
neque his cruciatibus superatus, licet jam victis et
ob portentosam ejus fortitudinem animos despon-
dentibus adversariis, rursus in vincula compingit-
tur. Dehinc tertio post die judici oblatum, eandem-
que fidei constantiam professus, licet semivivus,
in profundum mare demersus est. Ea vero quæ
continuo subsequuta sunt illis, fortasse si retulerò,
incredibilia videbuntur qui oculis suis hæc minime
viderunt. Verum tametsi id procul dubio eventu-
rum intelligam, facere nullo modo possum, quin
rem gestam posterorum memoriæ commendem: quippe cum universi propæmodum incolæ urbis Cæ-
sariæ testes hujus miraculi existiterint. Nulla certe
ætas tam stupendæ rei spectaculo non interfuit.
Postquam igitur sanctissimum illum ac beatissimum
juvenem medio mari in altissimum, ut ipsis
videbatur, gurgitem submerserunt, repente tantus
motus tantusque fragor non solum mare, verum
etiam cælum omne concussit, ut terra quoque et
ipsa Cæsariensium civitas eo motu quateretur.
Eodemque temporis momento quo repentinus ille
ac mirabilis terræ motus acciderat, divini martyris
cadaver, utpote quod marini fluctus continere non
poterat, ab iisdem ante portas civitatis eiectionem est. Hujusmodi fuit exitus admirandi Apphiani die
secundo mensis Xanthici, quod est ante diem quartum Nonas Apriles, feria sexta.

CAPUT V.

De Ulpiano et Ædesio martyribus.

Ἰπὸ δὴ τὸν αὐτὸν καιρόν, αὐταῖσ τε ἡμέραισ, ἐπὶ
τῆσ Τυρίων πόλεωσ νεανίασ, Οὐλπιανόσ ὄνομα, μετὰ
δεινάσ καὶ αὐτόσ αἰκίασ, μάλιστα τε χαλεπωτάτασ,
ἅμα κυνὴ καὶ ἀσπίδι τῷ ἰοδόλῳ ἐρπετῷ, ὠμοδούνη
περιβληθεῖσ ὄροθ, θαλάττη παραδίδοται. Διὸ μοι δοκεῖ
ἐν τοῖσ (35) Ἀπφριανοῦ μαρτυροῖσ εὐλόγωσ ἡμῖν μνη-
μονεῖσθαι καὶ οὗτοσ. Ἄδελφά δὲ τῷ Ἀπφριανῷ
σμηκρὸν τῷ χρόνῳ ὕστερον ὑπομείνας, ὁ μὴ μόνον
αὐτοῦ κατὰ Θεόν, καὶ σώματι δὲ ὁμοπάριοσ ἀδελ-

Per idem tempus iisdemque pene diebus in urbe
D Tyro adolescens quidam Ulpianus nomine, post
crudeles plagas et acerbissima flagrorum verbera,
una cum cane et aspidē in culeum ex crudo bovis
corio insutus, in mare præcipitatus est. Proinde
cum Apphiani 326 martyrio jure merito hic a nobis
commemorandus videtur. Aliquanto post tem-
pore Ædesius, tam secundum Deum quam juxta
carnem Apphiani frater germanus, germana cum

(34) Καὶ τὸ περιέχον ἅπαν. Metaphrastes his
verbis litus designari existimavit. Sic enim habet
Latina ejus versio apud Lipomanum tomo VII:
Cum enim in pelagi profundum sanctum Dei homi-
nem, lapidibus ad pedes ejus suspensis projecissent,
ingens confestim fragor et commotio atque æstus,
tum ipsum mare, tum circumstantis litus perturbavit,
potiusque maximus urbem concussit universam. Græci

tamen ea voce designare solent aerem qui terras ambit.
(35) Διὸ μοι δοκεῖ ἐν τοῖσ, etc. Id est: Quamvis
Ulpianus non in Palæstina passus sit, sed in Phœ-
nicæ, tamen quia eodem tempore eodemque sup-
plicio quo Apphianus extinctus est, non absurde
hoc loco mentionem ejus fecimus. Apparet igitur
ex his verbis, Eusebium in hoc libro solos pro-
vinciæ Palæstina martyres retulisse.

illo perpressus est. Quippe post innumerabiles confessiones, post diuturnos carceris et vinculorum cruciatus, post præsidum sententias quibus ad metalla Palæstinæ fuerat condemnatus; post vitæ rationem plane philosophicam quam in pallio philosophico agens perpetuo traduxerat: longius enim quam frater in disciplinis processerat, utpote qui operam dedisset philosophiæ: tandem apud Alexandriam cum iudicem qui de Christianis quæstionem habebat, supra modum debacchantem atque insultantem vidisset; et nunc quidem viros graves variis afficientem contumeliis, nunc mulieres eximia castitate præditas atque etiam virgines Deo devotas lenonibus ad omne genus turpitudinis deditentem, idem ac frater facere conatus est. Cum enim hæc ipsi intolerabilia viderentur, ingenti animi fiducia accessit ad iudicem. Cumque verbis simul et factis illum pudore atque ignominia perfudisset, post hæc multiplices tormentorum cruciatus fortiter perpressus, tandem in mare præcipitatus, eodem quo frater genere mortis interiit. Et hæc quidem Ædesio tametsi aliquanto post tempore, ut jam dixi, ad hunc modum contigerunt

α φός (36) Αἰδέσιος, μετὰ μυρίας ὄσας ὁμολογίας καὶ πολυχρονίους δεσμῶν κακώσεις, ἡγεμονικὰς τε ἀποφάσεις, ἐν αἷς τοῖς κατὰ Παλαιστίνην δέδοται μετάλλοις, καὶ μετὰ τὴν ἐν πᾶσι τούτοις φιλόσοφον ἐν τριβωνος σχήματι ἀγωγὴν· καὶ γὰρ οὖν αὐτὸς πλέον τῆς τοῦ ἀδελφοῦ παιδείας κακητῆμένος, καὶ ἀπὸ μαθημάτων φιλοσόφων ὠρμητὸν τελευτῶν δῆτα ἐπὶ τῆς Ἀλεξανδρέων πόλεως τὸν αὐτῶθι συνιδὼν δικαστὴν Χριστιανοῖς δικάζοντα, πέρα τε τῶν προσηκόντων ἐμπαραινόντα, καὶ τοτὲ μὲν σεμνοῖς ἀνδράσι ποικίλων ἐνουβρίζοντα, τοτὲ δὲ γυναίκας σωφροσύνης τῆς ἀνωτάτω, καὶ αὐτοπαρθένους (37) ἀσκητρίδας, εἰς αἰσχρὰς ὕβρεις πορνοτρόφος παραδιδόντα, ταυτὸν ἐγχειρήσας τῷ ἀδελφῷ, ὅτι δὴ ἀφόρητα εἶναι αὐτῷ τὰ γινόμενα ἐδόκει, παραστήματι θαρσαλέω πρόσεισι, λόγοις τε καὶ ἔργοις τὸν δικαστὴν αἰσχύνῃ καὶ ἀτιμίᾳ περιβαλὼν (38), κάπῃ τούτοις καρτερώς εὐ μάλα βασάνων πολυτρόπους ὑπομείνας αἰκίας, τὴν ἀδελφικὴν ἀπηνέγκαστο, θαλάττῃ παραδοθεὶς, τελευτήν. Ἀλλὰ τὲ μὲν κατὰ τοῦτον, ὡς δ' οὖν ἔφην μικρὸν τοῦ χρόνου ὕστερον, τοῦτον ἐγενήθη τὸν τρόπον.

CAPUT VI.

De Agapio martyre.

Anno autem quarto persecutionis adversus nos concitatae, die vicesimo mensis Dii, quod est ante diem duodecimum Kalendas Decembres, feria sexta, apud eandem urbem Cæsaream martyrium prorsus memorabile perpetratum est, præsentem tyranno ipso Maximino, et ob natalem suum spectacula populis exhibente. Cum esset vetus consuetudo, ut præsentibus imperatoribus magnifica, si unquam alias, spectacula maiorem solito voluptatem spectantibus præberent; novis undique et inusitatis conquisitis miraculis, partim ferarum quæ ex India aut Æthiopia aut aliunde advectæ in amphitheatrum introducebantur; partim hominum qui

Τετάρτην γε μὴν τοῦ καθ' ἡμᾶς ἔτι διωγμοῦ, πρὸ δώδεκα Καλανῶν Δεκεμβρίων, ἡ γένοιτο' ἂν μηνὸς Δίου εἰκάδι, προσαδθάτου ἡμέρας, κατὰ τὴν αὐτὴν Καισάρειαν, γραφῆς ὡς ἀληθῶς ἔξιον, αὐτοῦ δὴ τοῦ τυράννου Μαξιμίνου παρόντος καὶ θεᾶς τοῖς πλήθεσι φιλοτιμουμένου κατὰ τὴν λεγομένην αὐτοῦ γενέθλιον ἡμέραν, ἀπετετέλεσθη τοιοῦτον. Ἔθους τὸ πρὶν ἦντος, ἐπὶ βασιλέων, εἰ καὶ ἄλλοτε, τὰς φιλοτίμους θεὰς πλείους τοῖς θεαταῖς ἐμπαρέργειν θυμηδίας, καινῶν καὶ ξένων τὰ τε (38) συνήθη παραλαττόντων τῶν θεαμάτων, ζῶων ὅπη τῶν ἐξ Ἰνδίας ἢ Αἰθιοπίας, ἢ καὶ ἄλλοθεν εἰσκομιζομένων, ἢ καὶ ἀνδρῶν ἐντέχνους τισὶ σωμασκάις (39) παραδόξους ψυχαγωγίας τοῖς ὄρω-

(36) Ὁμοπάτριος ἀδελφός. In Menæo Græcorum, ad diem secundum Aprilis, Ædesius frater uterinus Apphiani martyr appellatur.

(37) Vulg. καὶ αὐτὸ παρθένους. In cold. Med., Fuk. et Maz. legitur una voce αὐτοπαρθένους, optime, ut equidem iudico. Sic enim vocat Eusebius Christianas virgines, quæ sponte virginitatem suam Deo devoverant: quas Latini devotas vocabant. Ita enim Ausonius aliique eas appellant. Paulo post ex iisdem codicibus emendavi ταυτὸν ἐγχειρήσας.

(38) Τὸν δικαστὴν αἰσχύνῃ καὶ ἀτιμίᾳ περιβαλὼν. Huius loci explicatio ex Menæo Græcorum petenda est, in quo Ædesius Hieroclem præfectum Ægypti in Christianos sævientem, pugno dicitur percussisse: Ὁ δὲ Αἰδέσιος, ἐν Ἀλεξανδρείᾳ τῇ κατ' Ἀγυπτὸν, τοῖς τοῦ χαλκοῦ μετάλλοις καλαιπωρούμενος, ἐπειδὴ τὸν ἀρχόντα Ἱεροκλέα τιμωρούμενον τοὺς Χριστιανοὺς ἐθεάσατο, ἑαυτοῦ ἀφειδήσας, αὐτοχειρῶς τὸν ἀρχόντα ἔτυψεν. Quare in hoc Eusebii loco ἀτιμία quidem designat verbera quibus iudex affectus est ab Ædesio: αἰσχύνῃ vero denotat convicia quibus Ædesius iudicem ipsum appetiit. Utrumque autem indicat Eusebius hic verbis, λόγοις

τε καὶ ἔργοις τὸν δικαστὴν, etc. De Hierocle autem, præfecto Ægypti, qui innumeris Christianorum cædibus nobilitatus est, loquuntur Epiphanius et Lactantius. Hic est Hierocles adversus quem Eusebius noster librum scripsit. Porro hunc Eusebii nostri locum Metaphrastes eodem prorsus modo explicuit: *Post hanc, inquit, calamitatem, incidit in Hieroclem, qui totam Ægyptum administrabat. Hunc cum in Dei martyres injuria sævientem animadvertisset, sanctasque Dei virgines tradentem lenonibus, nec tantam iniquitatem perferre posset, simile fraterno facinus aggreditur. Namque divino repletus zelo procedit, et verbis ac factis Hieroclem confundit. Manu enim sua plagas illi in os infligit, humique supinum prosternit et cædit: ac monet, ne audeat contra naturæ leges, Dei servos offendere.*

(38) Τε. Forte γε. Edit.

(39) Ἐρτέχνους τισὶ σωμασκάις. Pantomimos intelligit, et pegmatarios, et contigeros, et funambulos, aliorumque id genus miraculorum artifices, qui a magnificis quibusque editoribus populo exhibebantur, ut docet Claudianus in libro *De consulatu Theodori*.

σιν ἐνδεικνυμένων, πάντως που καὶ τότε οἶα βασιλέως ἂν ἐξερχόμενος, πλείον τι καὶ παράδοξον χρῆν ὑπάρξει ταῖς φιλοτιμίαις. Τί τοίνυν τοῦτο ἦν; μάρτυρος τοῦ καθ' ἡμᾶς δόγματος παρήγετο εἰς μέσον, τῆς μόνης καὶ ἀληθοῦς εὐσεβείας ὑπεραγωνιζόμενος. Ἀγάπιος οὗτος ἦν, ὁ δευτέρος (40) ἅμα τῇ Θέκλα θηροσὶν ἐπὶ βορᾷ δεδύσθαι μικρῷ πρότερον δεδηλωμένος ἢ δὲ καὶ ἄλλοτε δεσμοκτηρίου τρίτον (41) καὶ πολλάκις ἅμα κακούργοις ἐμπομπεύσας τῷ σταδίῳ (42), ἀεὶ γε μὴν κατὰ χρόνους τοῦ δικαστοῦ μετὰ τὰς ἀπειλάς, ἦτοι κατ' οἶκτον, ἢ κατ' ἐλπίδα τοῦ μετασῆσθαι τῆς προθέσεως, εἰς ἐτέρους αὐτὸν ἀγῶνας ὑπεριθεμένους, τότε δὲ βασιλέως ἐπιπαρόντος ἦγετο, ὡσπερ ἐπίτηδες εἰς ἐκείνου τοῦ καιροῦ πεφυλαγμένος, ὡστ' ἂν κάκεινο τὸ σωτήριο ῥῆμα, ὃ τοῖς μαθηταῖς θεῖα γνώσει προηγόρευεν, ὡς ἄρα καὶ ἐπὶ βασιλείων ἀχθήσονται ἕνεκεν τῆς εἰς αὐτὸν μαρτυρίας, καὶ ἐπ' αὐτοῦ πληρωθεῖη. Φέρεται δὲ εἰς μέσον τὸ στάδιον σὺν καὶ τινι κακούργῳ. Φόνῳ δὲ τοῦ δεσπότη τοῦτον ἐνέχεσθαι ἔλεγον. Εἶθ' ὁ μὲν τοῦ δεσπότη φρονεῖς τοῖς θηροσὶ παραβληθεὶς, ἔλεύω καὶ φιλανθρωπίας ἤξιωτο, μονονοχὶ κατ' αὐτὸν ἐκείνον τὸν ἐπὶ τοῦ Σωτήρος Βαραβδᾶν. Βοᾷς δ' ἐπὶ τούτῳ καὶ εὐφημίαις τὸ πᾶν ἐξηχεῖτο θέατρον, ὡς ἂν τοῦ μισοφρόνου φιλανθρώπως πρὸς τοῦ βασιλέως σεσωσμένου, τιμῆς τε καὶ ἐλευθερίας ἤξιωμένου. Ὁ δὲ τῆς θεοσεβείας ἀθλήτης, ἀνκαλεῖται μὲν πρότερον ὑπὸ τοῦ τυράννου, εἶτα ἄρνησιν τῆς προθέσεως αἰτηθεὶς ἐπ' ἐλευθερίας ἐπαγγεῖλα, μεγάλη φωνῇ διαμαρτύρεται, μὴ φάλης μὲν ἕνεκεν αἰτίας, εὐσεβείας δὲ τοῦ τῶν ὄλων Δημιουργοῦ, προθύμως καὶ μεθ' ἠδονῆς, ὅσα δ' ἂν (43) ἐπάγοιτο αὐτῷ, γενναίως ὑποστήσασθαι. Καὶ τοῦτ' εἰπὼν, ἅμα λόγῳ τούργον ἐπάγει, δρομαῖος ἀναιερός ἀπολυθείη κατ' αὐτοῦ ἄρκτω ὑπαντιάσας, ταύτη τε ἑαυτὸν ἀσμενέστατα ἐπιδεδωκὼς εἰς βορᾶν μεθ' ἧν ἔμπρους εἰς τὸ δεσμοκτήριον ἀφεται. Μίαν τε ἐνταῦθα ἐπιδιώσας ἡμέραν, τῇ ἐξῆς λίθων αὐτοῦ περισπυρθέντων τοῖς ποσὶ, μέσῳ πελάγει καταποντοῦται. Τοιοῦτο καὶ τὸ τοῦ Ἀγαπίου μαρτύριον.

exercitatis ante corporibus stupenda exhibentes artis suæ specimina, spectatores mirabili voluptate **327** oblectabant: tunc quoque, utpote imperatore ipso spectacula præbente, magnificentius aliquid et admirabilius solito, in apparatu ludorum inesse omnino oportebat. Quid vero illud fuit? Nostræ religionis martyr in medium adductus est, pro vera et sola pietate pugnaturus, nomine Agapius: quem una cum Thecla ad bestias damnatum fuisse secundo persecutionis anno retulimus. Hic igitur cum ter jam antea ex carcere eductus et sæpius cum maleficis solemnè pompa traductus esset in stadio; iudice post varias comminationes alia subinde certamina ipsum differente, sive quomiseratione ejus caperetur, sive quod a proposito eum abduci posse sperabat, tunc tandem præsentè imperatore productus est: tanquam de industria ad id tempus reservatus, ut in ipso verbum illud compleretur quod Servator noster per divinam præscientiam discipulis suis prædixerat¹; fore ut coram regibus adducerentur propter nominis ipsius confessionem. Trahitur ergo in medium stadium una cum noxio quodam, qui dominum peremisse ferebatur. Post hæc is quidem qui dominum suum interfecerat, bestiis objectus, veniam et clementiam imperatoris promeruit, eodem pene modo quo ille qui temporibus Servatoris nostri fuit Barabbas. Quam ob causam totum repente amphitheatrum acclamationibus et laudibus personare cœpit, quia scilicet imperator cruentum homicidam benignissime servaverat, et honore ac libertate donaverat. Ille vero divinæ religionis athlete, primum quidem ab imperatore accitus est. Deinde cum ab eo postularetur ut fidei suæ propositum abjuraret, promissa ipsi, si id faceret, libertate; contenta voce professus est, se non ob aliquod crimen, sed pro pietate in Deum omnium conditorem, quæcunque sibi inferrentur supplicia non modo alacri ac forti animo, sed etiam cum voluptate esse subiturum. Hæc locutus, simul cum dictis facta conjungens, ursæ quæ adversus ipsum dirixisset, concito cursu obviam occurrit, seque ipsum bestiæ devorandum libentissime obtulit. Post cujus laniatus, adhuc spirans in carcerem reportatur. Ubi cum dici spatio supervixisset, sequenti die appensis ad pedes ejus lapidibus, medio mari submersus est. Hujusmodi fuit Agapii martyrium.

328 CAPUT VII.

De Theodosia virgine, et de Domnino et Auxentio martyribus.

Ἦδη δὲ καὶ εἰς πέμπτον ἔτος τοῦ διωγμοῦ παρατα- **D**
θέντος, μὲν γὰρ δευτέρῃ Ξανθίου, ἥτις ἐστὶ πρὸ τας-

Cum vero quintus jam annus persecutionis volveretur, die secundo mensis Xanthici, quod est

¹ Matth. x.

(40) Ὁ δευτέρος. Olim legendum putabam δευτέρῳ ἔτει. Sic enim Eusebius supra in cap. 3. Sed vulgata lectio ferri potest. Hic enim Agapius secundum dieitur, ad discrimen prioris Agapii qui ante biennium passus fuerat, de quo Eusebius loquitur in dicto capite.

(41) Vulg. τοῦ δεσμοκτηρίου τρίτον. Corruptus et mutilus est hic locus. Nec male Christophorus legit, δεσμοκτηρίου ἐξαχθεῖς. Verum ego lineam integram hic omissam esse existimo, quam ita suppleo: ἐξ-

αχθεῖς, ἐν ᾧ κατέχετο ἔτος ἦδη τὸ τρίτον, etc. Conjectus fuerat in carcerem Agapius anno ut persecutionis incunte. Tertium jam ergo annum agebat in vinculis.

(42) Ἄμα κακούργοις ἐμπομπεύσας τῷ σταδίῳ. De hoc more noxios qui ad ferrum vel ad bestias damnati erant, per arenam traducendi, supra notavi ad librum v, ubi de Attalo.

(43) Προθύμως... ὅσα δ' ἂν. Legendum videtur ὅσα δὲ ἂν.

ante diem quartum Nonas Apriles, ipso Dominica Resurrectionis die, rursus apud Cæsaream Theodosia, virgo ex urbe Tyro oriunda, fidelis gravisque in primis puella, nondum octodecim annos nata, ad vinctos quosdam accessit, qui regnum Dei libere confitentes ante prætorium sedebant; tum ut eos salutaret, tum ut, quod credibile est, eosdem rogaret, ut, cum ad Deum pervenissent, sui memores esse vellent. Quo facto, quasi impium quoddam ac nefarium facinus perpetrasset, correpta a militibus deducitur ad præsidem. Ille confestim ut erat insanus, et belluino quodam furoris impetu incitatus, cum eam acerbis atque horrendis tormentis excruciasset, et latera ipsius ac papillas ad ipsa usque ossa ferreis unguis exarasset, spirantem adhuc et læto atque hilaris vultu cuncta tolerantem, marinis fluctibus mergi jubet. Inde ad reliquos Christi confessores se transferens, omnes ad æris metalla quæ sunt apud Phœnum Palæstinæ damnavit. Post hæc die quinto mensis Dii, hoc est, ut Romani dicunt, Nonis Novembris, in eadem urbe Cæsarea Silvanus qui etiam tum presbyter et confessor erat, sed paulo post ad episcopatus honorem evectus martyrium consummavit, et alii quidam ejus comites; cum pro vera pietate singularem constantiam ostendissent, ad opus in iisdem metallis faciendum ab eo quem dixi præside condemnati sunt; decretumque ut pedum juncturæ candente ferro prius ipsis debilitarentur. Eodem temporis momento quo adversus istos sententiam iulerat, virum quemdam innumeris aliis confessionibus nobilitatum, Dominum nomine, qui ob singularem in dicendo libertatem universis Palæstinis erat notissimus, vivum comburi præcepit. Post hæc idem iudex, in excogitandis malis eximius artifex, et qui ad doctrinam Christi expugnandam nova quædam insidiarum ac fraudum genera commentus est, inaudita prius supplicia adversus Dei cultores excogitavit. Ac tres quidem pugilatu inter se dimicare lata sententia coegit; quemdam **329** vero sanctum ac venerabilem senem, nomine Auxentium, bestiis objecit. Alios item jam adultos et virilem ætatem ingressos, exsectis prius testiculis, ad eadem metalla damnavit. Alios rursus post acerbissima tormenta in carcerem conjecit. Inter quos erat et Pamphilus omnium sodalium mihi longe charissimus; qui præ cunctis nostræ ætatis martyribus, ob eximiam virtutem, præcipuam laudem et gloriam est consecutus. Ac primum quidem Urbanus ejus tum in arte dicendi, tum in philosophia peri-

(44) *Vulg. τῇ Κυριακῇ ἡμέρᾳ τῆς... ἀναστάσεως. In Actis inss. passionis B. Theodosiæ, non die Paschæ passa esse dicitur, sed tantum die Dominico.*

(45) *Πρὸς τὸν δικαστήριον.* Christophorus vertit ante tribunal consistentibus, quod non probo. Ego ante prætorium malui vertere. Nam vincti illi ante fores prætorii stabant, donec præses, cui exhibendi erant, ad tribunal venisset. Quæ explicatio plane confirmatur sequentibus verbis.

(46) *Πρεσβύτερον ὁμολογήσαντα.* Non dubito

σάρων Νώνων Ἀπριλλίων, ἐν αὐτῇ Κυριακῇ ἡμέρᾳ τῆς τοῦ Σωτῆρος ἡμῶν ἀναστάσεως (44), αὖθις ἐπὶ τῆς Καισαρείας Θεοδοσία τῶν ἀπὸ Τύρου παρθένος, πιστὸν καὶ σεμνότατον κόριον, οὐδ' ὄλως ἐτῶν ὀκτωκαίδεκα, δεσμίοις τισὶ καὶ αὐτοῖς τὴν Χριστοῦ βασιλείαν ὁμολογοῦσι, πρὸς τὸν δικαστήριον (45) καθεζόμενοι, πρόσεισιν ὁμοῦ φιλοφρονουμένη, καὶ οἷα εἰκὸς ὑπὲρ τοῦ μνημονεύειν αὐτῆς πρὸς τὸν Κύριον γενομένους, παρακαλοῦσα. Τοῦτο δὲ πράξασαν, ὡς περ ἀνόσιόν τι καὶ ἀσεβὲς ἐργασμένην ἀφαρπάσαντες στρατιῶται, ἄγουσιν ἐπὶ τὸν ἡγεμόνα. Αὐτίκα δ' οὗτος ἄτε τις ἐμμανῆς καὶ τὸν θυμὸν θηριωδέστατος, δειναῖς καὶ φρικτοτάταις βασάνοις κατὰ πλευρῶν καὶ μαζῶν μέχρι καὶ αὐτῶν ὀστέων αἰκισάμενος, ἔμπουν ἔτ' αὐτὴν, ὁμῶς δ' οὖν πρὸς ἅπαντα γεγηθῆτι καὶ φαιδρῷ ἰσταμένην προσώπιον, τοῖς θαλαττοῖς κύμασιν ἐμβληθῆναι προστάττει. Εἶτ' ἐξ αὐτῆς ἐπὶ τοὺς λοιποὺς μεταβὰς ὁμολογητὰς, τοῖς κατὰ Φαινὸν τῆς Παλαιστίνης χαλκοῦ μέταλλοις τοὺς πάντας παραδίδωσιν. Ἐπὶ τούτοις, Δίου μηνὸς πέμπτη, κατὰ δὲ Ῥωμαίους Νώνωνας Νοεμβρίας, ἐπὶ τῆς αὐτῆς πόλεως τοὺς ἀμφὶ Σιλβανὸν ἔτι δὴ τότε ὄντα πρεσβύτερον, ὁμολογήσαντα (46), ὃν οὐκ εἰς μακρὸν ὕστερον ἐπισκοπῇ τιμηθῆναι τε καὶ μαρτυρίῳ συνέβη τελειωθῆναι, γενναιοτάτην ἔνστασιν τὴν ὑπὲρ εὐσεβείας ἐπιδειξαμένου, τοῖς εἰς τὸ αὐτὸ χαλκοῦ μέταλλον πόνοις ὁ αὐτὸς ἐγκρίνει, καυτήρσι πρότερον τῶν ποδῶν τὰς ἀγκύλας αὐτοῖς ἀχρειωθῆναι προστάξας, ἐκδίδωσιν. Ἄμα δὲ τῇ κατὰ τούτων ἀποφάσει, ἄνδρα μυρίαὶ ἄλλαις ὁμολογίαις διαπρέψαντα, Δομνίνος ἦν οὗτος ὁ διὰ περιττὴν ἐλευθερίαν τοῖς κατὰ Παλαιστίνην ἅπασι γνωριμώτατος, τῇ διὰ πυρὸς ἐκδίδωσι κολάσει· μεθ' ὃν ὁ αὐτὸς δικαστὴς δεῖνός ἐπινοητῆς τις ὦν κακίας, καὶ τῶν κατὰ τῆς τοῦ Χριστοῦ διδασκαλίας ἐπιχειρημάτων καινουργός, τὰς μὴδ' ἀκουσθεῖσας πώποτε κατὰ τῶν θεοσεβῶν ἐπένοει τιμωρίας· καὶ τρεῖς μὲν εἰς τὸ μονομαχεῖν ἐπὶ πυγμῇ (47) καταδικάζει, Αὐξέντιον δὲ σεμνὸν καὶ ἱερὸν πρεσβύτερον, θηρίοις βορὰν παραδίδωσιν, ἄλλους δ' αὖ πάλιν τελείων ἀνδρῶν φέροντας ἡλικίαν εἰς εὐνούχους ἐκτεμῶν, τοῖς αὐτοῖς κατακρίνει μετὰ λους, ἐτέρους δ' αὖ πάλιν μετὰ χάλειπας βασάνους δεσμοτηρίῳ καθείργουσιν, ἐν οἷς καὶ ὁ πάντων ἐμολποθεινότητος ἐταίρων Πάμφιλος ἦν, τῶν καθ' ἡμᾶς μαρτύρων ἀνὴρ πάσης ἔνεκεν ἀρετῆς ἐπιδοξότατος. Τοῦτου τὴν ἐν ῥητορικῆς λόγοις φιλοσόφος τε μαθημασιν ἀπόπειραν πρότερον ὁ Οὐρβανὸς λαβὼν, εἶθ' ὕστερον θύειν καταναγκάσας, ὡς ἀνανεύοντα καὶ μὴδ' ὄλως ἐν λόγῳ τὰς ἀπειλὰς ἑώρα τιθέμενον, τὸ πανύστατον ἀγρίανας, σφοδροτέραις αὐτὸν αἰκίζεσθαι βασάνοις προστάττει. Καὶ δὴ ταῖς κατὰ τῶν πλευρῶν

quin scribendum sit ὁμολογήσαντας. Sic enim construenda sunt hæc verba : τοὺς ἀμφὶ Σιλβανὸν ὁμολογήσαντας.

(47) *Μονομαχεῖν ἐπὶ πυγμῇ.* Vide cap. 8, ex quo discimus eos qui sententia iudicis ad hujusmodi certamina condemnati fuerant, traditos esse proœuratoribus Cæsaris, qui eos quotidianis proluudiis exercebant, ut in arenam quandoque produci possent.

αὐτοῦ δι' ἐπιμόνων καὶ φιλονεικῶν ξυστήρων ὁ θη-
ριωδέστατος μονοουχὶ ἐμφορηθεὶς, αἰσχύνῃ γε μὴν
ἐπὶ πᾶσι καταχέμενος, τοὺς ἐν τῷ δεσμοτηρίῳ καὶ
αὐτὸν ὁμολογηταῖς καταλέγει. Ἐπὶ δὲ τῇ κατὰ τῶν
ἀγίων ὠμότητι ὁποίας ἀμοιβῆς παρὰ τῇ θεῇ δίκῃ
τεύξεται, τοσαῦτα κατὰ τῶν Χριστοῦ μαρτύρων ἐμ-
παροινήσας, διαγνώωναι ῥάδιον ἐκ τῶν τῆδε προσι-
μίων, δι' ὧν εὐθὺς καὶ οὐκ εἰς μακρὸν τοὺς κατὰ τοῦ
Παμφίλου τετολυμένοις, αὐτὸν ἔτι τῆς ἡγεμονίας
ἐχόμενον, ἡ θεία μετῆλθε δίκη (48), ἀθρόως οὕτω
τὸν χθὲς ἄνω που ἐφ' ὑψηλοῦ βήματος δικάζοντα, καὶ
πρὸς τοῦ στρατιωτικοῦ δορυφορούμενον στίφους, ὅλου
τε τοῦ Παλαιστινῶν ἔθνους ἐπάρχοντα, ὁμοδαιτὸν τε
ὅσα φιλαίτατον καὶ ὁμοτράπεζον αὐτῷ τῷ τυράνῳ
καθεστῶτα, διὰ μιᾶς γυμνώσασα νυκτὸς, καὶ τῶν
τοσοῦτων ἀξιωμάτων ἔρημον καταστήσασα, ἀτιμίαν
B τε καὶ αἰσχύνῃ ἐπὶ τῶν πρότερον ὡς ἂν ἄρχοντα
αὐτὸν τεθηπτότων καταχέασα, δειλὸν τε καὶ ἄνανδρον,
γυναικῶδες τε προϊέμενον φωνᾶς καὶ ἰκεσίας ὅλη
τῷ ἔθνεϊ οὐ δὴ καὶ ἤρχεν, ἐπιδείξασα, αὐτὸν τε τὸν
Μαξιμίνον ἐφ' ᾧ τὸ πρὶν γαυριῶν ἐφρουάττετο, ὡς
ἂν διαφερόντως αὐτὸν τῶν δρωμένων αὐτῷ καθ' ἡμῶν
ἕνεκα στέργοντι, δικαστὴν ἀπηγῆ καὶ ὠμότατον ἐπ'
αὐτῆς τῆς Καισαρείας καταστήσασα ὡς καὶ τὴν ἐπὶ
θανάτῳ κατ' αὐτοῦ ψῆφον ἐξενεγκεῖν, μετὰ πολλῇ
τὴν ἐφ' οἷς ἐξηλέγγετο ἀποπημασιν αἰσχύνῃ. Ἀλλὰ
τοῦτο μὲν ὁδοῦ πάρεργον ἡμῖν εἰρησῶ· γένοιτο δ'
ἂν προσήκων καιρὸς ἐν ᾧ τῶν δυσσεβῶν οἱ μάλιστα
καθ' ἡμῶν ἐστρατεύσαντο, αὐτοῦ τε τοῦ Μαξιμίνου
καὶ τῶν ἀμφ' αὐτὸν, τὰ τέλη καὶ τῶν βίων τὰς κατα-
C στροφὰς ὁ λόγος ἡμῖν ἐπὶ σχολῆς περιλήφεται.

ob ea quæ adversus nostros crudeliter agebat, inexorabilem et crudelissimum ipsi iudicem in urbe Cæsarea constituit. Post plurima enim opprobria, quibus, ob illa quorum convictus fuerat crimina affectus est, tandem imperator capitali eum sententia damnavit. Sed hoc a nobis obiter dictum **330** sit. Cum vero opportunum tempus adfuerit et impiorum qui præcipue adversus nos insurrexerunt, et ipsius adeo Maximini eorumque quos habuit consiliorum ministros, mortem ac funestos exitus commodius memorabimus.

CAPUT VIII.

De aliis confessoribus deque Valentinæ ac Pauli martyrio.

Καὶ εἰς ἕκτον δὲ ἔτος πνεύσαντος ἐπιμόνως τοῦ
καθ' ἡμῶν χειμῶνος, εἶχε μὲν πρὸ τούτου (49) τὸ
καλούμενον ἐν Θηβαίῳ φερωνύμως οὐ γεννᾶται πορ-
φυρίτου λίθου μέταλλον, πλείστην ὄσσην πληθὺν τῶν
τῆς θεοσεβείας ὁμολογητῶν· ἐξ ὧν, τρισὶ δέουσι τὸν
D ἀριθμὸν, ἑκατὸν ἄνδρες ἅμα γυναῖξί καὶ κομιδῇ νη-
πίοις πρὸς τὸν Παλαιστίνης ἡγούμενον διαπέμπονται·
οὓς τὸν τῶν ὅλων Θεὸν καὶ τὸν Χριστὸν ὁμολογήσαν-
τας, τῶν σκαιῶν ποδῶν τὰς ἀγκύλας αὐτοῖς νεύροις
καυτήρσιν ἀποτμηθῆναι, καὶ αὐ πάλιν τῶν ὀφθαλμῶν
τοὺς δεξιούς πρῶτον μὲν ξίφεσιν αὐτοῖς ὑμέσι καὶ
κόραις ἐκκοπήναι, εἶτα δὲ πυρὶ διὰ καυτήρων πάμπαν
εἰς ῥίξας αὐτὰς ἀχρεωθῆναι, Φερμιλιανὸς δὲ τῆδε διά-

tiam experimento aliquo cognoscere voluit : deinde sacrificare illum jubens, cum renuentem minasque ipsius aspernantem videret, supra modum effertus, gravioribus eum tormentis ex cruciari præcepit. Post hæc unguarum quibus latera ejus persulcaverat crebritate ac pertinacia tantum non carnibus illius pastus vir immanissimus, cum ex his omnibus nihil præter dedecus atque ignominiam retulisset, tandem illum cæteris qui in carcere erant confessoribus aggregavit. Hic porro qui adversus martyres Christi tantopere debacchatus est, cujusmodi pœna apud justissimum Dei tribunal afficiendus sit, ob sævitiam qua in sanctos est usus, ex ipsis quæ in hac vita expertus est quasi proludiis licet cognoscere. Etenim statim post illa quæ adversus Pamphilum nefarie admiserat, eum adhuc provinciam administrantem ultio divina corripuit. Quæ quidem hominem illum qui hesternodie in excelso tribunali residens jus dicebat, militum satellitio stipatus, totiusque provinciæ Palæstinæ rector ; qui contubernalis tyranni, utpote amicorum præcipuus, et conviva ejusdem exstiterat : repente unius noctis spatio spoliatum cunctis hisce dignitatibus nudavit ; et coram ipsis qui nuper illum utpote præsidem coluerant, pudore atque ignominia perfudit : et abjectum atque ignavum, vocesque ac preces muliebri more fundentem, universæ quam rexerat gentis conspectui exhibuit : ipsum denique Maximinum, quo sese maxime illo efferebat, utpote ejus charus in primis et acceptus

Cum in sextum usque annum persecutionis adversus nos procella continuo desæviret, ex confessoribus divinæ religionis quorum innumerabilis multitudo jampridem apud Thebaidem versabatur in loco qui Porphyrites vocatur ex nomine marmoris quod ibidem effoditur, centum fere viri tribus demptis, una cum mulieribus et parvulis admodum liberis, ad præsidem Palæstinæ transmissi sunt. Quibus omnibus, cum universorum opificem Deum Christumque confessi essent, Firmilianus præses, qui Urbano successerat, sinistri pedis curvaturas simul cum ipsis nervis candente ferro excindi : dextrosque oculos primum quidem

(48) Θεία μετῆλθε δίκη. Post hæc verba punctum locandum est, non vero post ἀθρόως οὕτως, licet manuscripti codices vulgatam interpunctionem conferant.

(49) Πρὸ τούτου. Male Christophorus hæc

verba πρὸ τούτου retulit ad vocem καλούμενον. Sic enim vertit, in loco Porphyrite appellato, qui jam antea ex vena lapidis quæ ibi nascitur, nomen duxerat. Atqui πρὸ τούτου refertur ad vocem εἶχε.

mucronibus confodi simul cum membranis et pugillis; deinde ad ipsas usque radices cauterio peruri, tanquam ex imperatoris mandato præcepit. Post hæc ad metalla provinciæ Palæstinæ, laboribus et ærumnis conficiendos transmittit. Nec vero hos solos hujusmodi supplicia perpessos vidimus; verum etiam ex Palæstinis illos quos ad pugilatus certamina condemnatos paulo ante retulimus: eo quod scilicet nec annonam ex principis ærario accipere, nec consueto pugilibus more quotidianis proliudis exerceri sustinerent. Quam ob causam non solum procuratoribus, sed ipsi etiam Maximino exhibiti, cum invictam in Christi confessione constantiam famis et flagrorum tolerantia declarassent, eadem cum illis de quibus diximus pertulerunt; adjunctis quibusdam aliis confessoribus in ipsa urbe Cæsarea. Post hos deinde quidam alii qui apud Gazam capti fuerant, dum ad audiendas sacræ Scripturæ lectiones convenirent; pars easdem quas superiores illi oculorum pedumque mutilationes sustinuerunt: pars sulcatis lateribus multo graviores cruciatus pertulerunt. Ex quibus **331** quædam in muliebri corpore virilem animum gerens, cum stupri comminationem non sustineret, jacto adversus tyrannum convicio, quippe qui tam sævis iudiciis regendas provincias commisisset, primum quidem flagris verberata est, dein sublimis in equulco suspensa, admotas lateribus ungulas pertulit. Cum vero ministri ad id constituti, omni pertinacia omnique virium nisu instantes, jussu iudicis eam excruciant, alia quædam mulier, quæ virginitatis propositum perinde ac prior amplexa fuerat, ipso quidem aspectu vilis ac despicibilis, verum forti et supra quam sexus ferebat sublimes animo prædita, ac longè præstantior puginatoribus illis qui apud Græcos ob libertatem in loquendo omnium ore celebrantur, cum tantam atrocitatem atque immanitatem ferre non valeret, ex media turba inclamare adversus iudicem cœpit: «Quousque tandem adeo crudeliter meam torquebis sororem?» Quo dicto ille exacerbatus, corripit repente mulierem jubet. Tracta igitur in medium, cum Augusto Servatoris nostri nomine sese indigitasset, primum quidem blandioribus verbis sollicitata est ut sacrificare vellet. Sed cum id abnueret, vi ad aram pertracta est. Tum vero illa sui similis, nec de priore alacritate quidquam remittens, firmo ac fidenti pede aram calcibus inessit, eamque cum imposito ipsi rogo disturbat. Quam ob causam iudex, instar tru-

(50) *Ἐπιτρόποις*. Intelligo procuratores familie gladiatoriæ ac ludi matutini, quorum mentio in vetustis inscriptionibus. Illi enim curam habebant gladiatorum fiscalium, eisque annonas ex fisco præbebant.

(51) *Ἐπὶ τῇ τῶν θεῶν ἀναγνωσμάτων συγκροτήσει*. Christophoronus presbyteros ac diaconos intellexit, qui populum ad audiendas sacræ Scripturæ lectiones collegerant, quod quidem in privatis ædibus tunc fieri necesse erat. Dirutis enim ecclesiis et oratoriis, Christiani nonnisi in privatis domibus conventus habere poterant.

A *δοχος* Οὐρβανῷ πεμφθεὶς ἡγούμενος, ὡς ἂν ἐκ βασιλικῷ νεύματος προστάττει· κἀπειτα αὐτοὺς τοὺς κατὰ τὴν ἐπάρχιον μετάλλοις μόχθου καὶ κακοπαθείας ἔνεκεν, ταλαιπωρεῖσθαι παραδίδωσιν. Οὐ τούτους δὲ ἄρα μόνον τὰ τηλικαῦτα παθόντας ἔρκει παραλαβεῖν ὀφθαλμοῖς, ἀλλὰ καὶ Παλαιστινῶν τοὺς ἐπὶ πυγμαῖ εἰς μονομαχίας κατακεκρίσθαι, μικρῶ πρόσθεν δεδωλωμένους, ἐπεὶ μήτε τὰς ἐκ τοῦ βασιλικῷ ταμείου τροφὰς, μήτε μὴν τὰς ἐπιτηδείους τῆ πυγμαῖ μελέτας ὑπέμενον· ἦδη δὲ οὐκ ἐπιτρόποις (50) αὐτὸ μόνον οἱ δηλούμενοι, ἀλλὰ καὶ αὐτῶ Μαξιμίνῳ τούτου γε ἔνεκα παραστάντες, γενναϊοτάτην ἔνστασιν ὁμολογίας διὰ λιμοῦ καρτερίας καὶ μαστίγων ὑπομονῆς ἐνδειξάμενοι, τὰ ὅμοια τοῖς δηλωθεῖσι πεπόνθασι, μεθ' ἑτέρων προστεθέντων αὐτοῖς ὁμολογητῶν ἐπ' αὐτῆς τῆς Καισαρείας. Ἦν κατὰ πόδας ἐπὶ τῇ τῶν θεῶν ἀναγνωσμάτων συγκροτήσει (51) κατὰ τὴν Γαζαίων πόλιν ἄλόντες ἕτεροι, οἱ μὲν τὰς αὐτὰς τούτοις ὑπέμειναν κατὰ τε τῶν ὀφθαλμῶν καὶ τῶν ποδῶν πάθας, οἱ δὲ καὶ ἔτι μείζους (52), φοβερωτάτων κατὰ τῶν πλευρῶν ἐπειράθησαν βασάνων. Ἐξ ὧν μία τις, τὸ μὲν σῶμα γυνή, τὸν δὲ λογισμὸν ἄρρηγ, πορνείας ἀπειλὴν μὴ ἐνεγκούσα, εἰποῦσά τι βῆμα κατὰ τοῦ τυράννου, ὡς ἂν οὕτως ὁμοίως δικασταῖς τῆ ἀρχὴν ἐπιτετραφός, πρῶτον μὲν μαστίζεται, εἶτα δὲ μετέωρος ἐπὶ τοῦ ξύλου γενομένη, τὰς πλευρὰς αἰκίζεται. Ὡς δ' ἐπιμόως καὶ σφοδρῶς ἐκ προστάξεως τοῦ δικαστοῦ τὰς βασάνους ἐπήγον οἱ ταύτῃ τεταγμένοι, ὑπὲρ τοὺς παρ' Ἑλλήσιν ἐκείνους μαχητὰς ἐπ' ἐλευθερίᾳ τεθρολλημένους, μὴ βαστάσασα τὸ ἀνηλεὲς καὶ ὁμῶν καὶ ἀπάνθρωπον τῶν πραττομένων, ἄλλη τις ὁμοίως τῇ προτέρᾳ τὸν τῆς παρθενίας ἐπανηρημένη σκοπὸν, τὸ μὲν σῶμα πάνυ γε τὸ δοκεῖν εὐτελής καὶ τὴν εὐρίαν εὐκαταφρόνητος, ῥωμαλέα δὲ ἄλλως τὴν ψυχὴν, καὶ μείζονα τοῦ σώματος τὸν λογισμὸν ἐνεστερνωμένη· «Καὶ μέχρι τίνος, ἐκ μέσου τοῦ ὄχλου, ἐτήνემὴν ὁμῶς οὕτω βασανίζεις ἀδελφὴν;» ἀνέκραγε πρὸς τὸν δικαστήν· ὁ δὲ πικρότερον ὑποκινήθεις, αὐτίκα συλληφθεῖναι κελεύει τὴν ἀνθρώπων. Εἶτα σύρεται εἰς μέσον, καὶ τὸ σεβάσιμον τοῦ Σωτῆρος ἐπιγραφάμενη ὄνομα, πρῶτον μὲν λόγοις θύειν ἀναπέθετο, ὡς δ' ἤπειθει, βίβη πρὸς τὸν βωμὸν εἴλκετο. Ἡ δὲ ἀδελφὰ ἐαυτῇ πρῶτον καὶ τῆς προτέρας ἐχομένη προθυμία, ἀτρμεῖ καὶ θαρσαλέῳ ποδὶ, λῆξ ἐντείνει τῷ βωμῷ, καὶ τὰ εἰς αὐτὸν (53) ἅμα τῇ ἐπικειμένη ἀνατρέπει πύργῳ. Ἐφ' ᾧ θηρὸς ἀγρίου δίκην ὁ δικαστὴς δέξουθεῖς τὸν θυμὸν, τὸσαύτας μὲν αὐτῇ πρότερον αἰκίας κατὰ τῶν πλευρῶν ἐπιτίθειν, ὅσας οὐδὲν τῶν πρότε, μονοουχὶ καὶ ὁμῶν τῶν σαρκῶν αὐτῆς ἐμφορηθῆναι

(52) *Οἱ δὲ καὶ ἔτι μείζους*. Post hæc verba punctum notatur in cod. Regio. Itaque scribendum est, φοβερωτάτων γὰρ κατὰ τῶν πλευρῶν, etc. Alioqui hiulea erit oratio.

(53) *Καὶ τὰ εἰς αὐτὸν*. Dictum videtur pro τὰ ἐν αὐτῷ. Thus videlicet et acerram intelligit, et alia ejusmodi quæ super aram imponerantur. Possent etiam deleri verba illa τὰ εἰς, ut intelligatur martyr aram ipsam utpote tumultuario opere ex tabulis ligneis fabricatam, cum igne et thuribulo imposito subvertisse.

γυμνόμενος ὡς δὲ κόρον αὐτῷ ἤδη τὰ τῆς μανίας ἐλάμβανεν, ἄμρω ζεύξας, αὐτὴν τε ταύτην ἅμα τῇ πρὸς αὐτῆς ἀδελφῇ προσαγορευθείσῃ, τὸν διὰ πυρὸς αὐτῶν χαταψήφίζεται θάνατον. Τοῦτων ἡ μὲν προτέρα τῆς Γαζαίων χώρας ἐλέγετο (54), τὴν δ' ἑτέραν ἱστέον ἀπὸ τῆς Καισαρέων ὠρμηθεῖσθαι, τὴν πολλοὺς γινώριμον Ὀυαλεντίναν τοῦνομα. Τὸ ἐπὶ τούτῳ μαρτύριον πῶς ἂν κατ' ἀξίαν διέλθοιμι, οὗ κατηξίωται ὁ τρισμακάριος Παῦλος; κατὰ μὲν τὴν αὐτὴν ταύταις ὤραν ὑπὸ μίαν ἀπόφασιν τὴν ἐπὶ θανάτῳ κριθεὶς, πρὸς αὐτῇ δὲ τελειώσει τὸν ἀποτεμνέμενον αὐτὸν οὕτω μέλλοντα, βραχὺ τι ὥρας ἐνδοῦναι αὐτῷ ἀντιβολήσας ὡς τυχῶν, λαμπρᾶ καὶ γεγωνῶ φωνῇ, πρῶτον μὲν τὰς ὑπὲρ τῶν ὁμοθετῶν ἐπρωτάνευε τῷ Θεῷ δι' εὐχῶν καταλλαγὰς, ἢ τάχος ἐλευθερίαν αὐτοῖς ἐνδοθῆναι ποτινώμενος· εἰθ' ὑπὲρ τῆς Ἰουδαίων πρὸς τὸν Θεὸν διὰ Χριστοῦ προσαγωγῆς ἰξίου· εἰθ' ἐξῆς κατέβαινε τῷ λόγῳ, τὰ αὐτὰ καὶ Σαμαρείταις ἐπευχόμενος· καὶ τοὺς ἐν πλάνῃ δὲ καὶ ἀγνωσίᾳ Θεοῦ τῶν ἐθνῶν ὄντας, εἰς ἐπίγνωσιν ἔλθεῖν αὐτοὺς (55), καὶ τὴν ἀληθῆς εὐσέβειαν ἀναλαβεῖν παρεκάλει, μηδὲ τοὺς τότε παμμυγῆ περιεστῶτας, ἀτημελήτους καταλιπόν. Μεθ' οὗς πάντας ὃ τῆς πολλῆς καὶ ἀφάτου ἀνεξικακίας! καὶ ὑπὲρ τοῦ τὸν θάνατον αὐτῷ προστιμήσαντος δικαστοῦ, τῶν τε ἐπὶ πᾶσιν ἀρχόντων, ἔτι τε καὶ τοῦ ὄσον οὕτω τῆς κεφαλῆς αὐτὸν ἀποτεμοῦντος, εἰς ἐπήκουσιν αὐτοῦ τ' ἐκείνου καὶ τῶν παρόντων ἀπάντων, τοῦ τῶν ὄλων δεῖτε Θεοῦ, μηδ' αὖτις αὐτοῖς ἐν ἀριθμῷ γενέσθαι τὴν εἰς αὐτὸν ἀμαρτάναν, παρακαλῶν. Ταῦτα καὶ τὰ τοιαῦτα μεγάλῃ τῇ φωνῇ κατευξάμενος, καὶ μονονοῦχι τοὺς πάντας ὡς ἂν ἀδικῶς ἀναιρούμενος, εἰς οἶκτον ἐλάκυσας καὶ δάκρυα, ὅμως αὐτὸς ἑαυτὸν σχηματίσας (56), καὶ τὸν αὐχένα γυμνὸν τῇ τοῦ ξίφους ἀποτομῇ παραδούς, θεῶν κατεκοσμηθῆ μαρτυρίου, μὴνὸς Πανέμου πέμπτη καὶ ἐκὰδι, ἢ λέγοιτ' ἂν πρὸ ὀκτώ Καλανθῶν Ἀγροῦστων. Καὶ τὰ μὲν κατὰ τοῦδε τοιοῦτο τέλος εἶχεν. Οὐ μακροῦ δὲ διαδραμόντος χρόνου, αὐθις ἐκ τῆς Αἰγυπτίων γῆς οἱ θαυμαστοὶ τῆς εἰς Χριστὸν ὁμολογίας ἀβήγηται τριάκοντα πρὸς ἑκατὸν, ἐκ προστάξεως Μαξιμίμου τὰς αὐτὰς τοῖς προτέροις ἐπ' αὐτῆς Αἰγύπτου εἰς τε τοὺς ὀφθαλμοὺς καὶ τοὺς πόδας συμφορὰς ὑποστάντες, τοῖς δεδηλωμένοις ἐν Παλαιστίνῃ μετ' ἀλλοῖς, οἱ δὲ τοῖς κατὰ Κιλικίαν κατάκριτοι παραπέμπονται.

longo post tempore rursus ex Ægypto centum ac

(54) *Τούτων ἡ μὲν προτέρα τῆς Γαζαίων χώρας ἐλέγετο.* Desideratur hujus virginis nomen, quod quidem magnopere dolendum est. Sed hanc lacunam supplebimus ex *Menologio* Græcorum, in quo ita scribitur die 15 Julii: *Eodem die SS. martyrum Valentinæ et Theæ, quæ fuerunt ex Ægypto ad urbem Diocæsaream deducæ, et Firmiliano judici oblatae, Christi veri Dei nostri confessæ nomen, sinistris pedibus combustis, et dexteris oculis effossis, gladio et igne consummate sunt.* Quæ tamen narratio non convenit cum Eusebii nostri narratione. Neque enim Eusebius eas in Ægypto comprehensas esse dicit; sed alteram Gæze captam esse memorat,

culentæ ejusdam bestię percitus, primum quidem ejus latera tot tantisque unguarum ictibus lauari præcepit, quot nullius unquam antea, adeo ut crudis ejus carnibus saturari velle videretur. Postquam vero improbitatis ipsum satiatis cœpit, ambas simul copulans, hanc ipsam scilicet cum illa quam sororem suam appellaverat, flammis jussit assumi. Harum prior ex regione Gazensium orta esse ferebatur; altera vero Valentina nomine, multis probe cognita, patriam habuit Cæsaream. Illud autem martyrium proxime subsecutum, quo beatissimus Paulus exornatus est, quo tandem modo pro dignitate explicare possim? Qui cum eodem temporis articulo eademque qua virgines illæ sententia, capitali supplicio damnatus fuisset, imminente consummationis suæ tempore, a carnifice qui caput ipsi jamjam erat præcisurus, breve temporis spatium sibi concedi flagitavit. Eoque impetrato, **332** contenta voce primum quidem pro universa Christianorum gente preces ad Deum fudit, orans ut iisdem reconciliari vellet, utque pax illi ac securitas quamprimum restitueretur. Tum pro Judæis supplicavit, ut per Christi fidem ad Deum conversi accederent. Deinde ordine progressus, eadem pro Samaritis obsecravit. Post hæc pro gentilibus qui errore mentis impliciti et ignorantia obcæcati tenebantur, Deum precatus est, ut ad agnitionem ejus tandem pervenirent, veramque religionem susciperent. Sed nec promiscuæ circumstantium turbæ mentionem prætermisit. Post hos omnes (o vere eximiam et inexplicabilem animi mansuetudinem!) pro ipso iudice a quo capitis supplicio damnatus fuerat, pro imperatoribus, ac pro ipso etiam carnifice qui cervicem ipsi jamjam erat præcisurus, illo ipso et enectis qui aderant audientibus, supplex Deum omnipotentem rogavit, ne quod in ipsum admitterebant facinus, illis imputaretur. Hæc clara voce precatus, cum universi miseratione ejus commoti, utpote qui innocens occideretur, lacrymas funderent, nihilominus semet ipse composuit, nudamque cervicem gladio ferendam præbens, divino martyrio decoratus est die 25 mensis Panemii, hoc est, ante diem octavum Kalendas Augusti. Et hu-

D jusmodi quidem exitus fuit martyrum illorum. Non triginta athletæ, Christianæ fidei confessione nobis mutilationes jam antea in Ægypto perpassi, jussu ad Ciliciæ provinciæ metalla damnati; ac deducti

alteram vero Cæsareæ, Valentiniam nomine. Sed neque sinistros pedes candenti ferro debilitatos, aut dextros oculos eis effossos esse dicit.

(55) *Εἰς ἐπίγνωσιν ἔλθεῖν αὐτοὺς.* Malim scribere αὐτοῦ, supple τοῦ Θεοῦ. Nostri tamen codices nihil mutant.

(56) *Ὅμως αὐτὸς ἑαυτὸν σχηματίσας.* Longe aliam scripturam exhibent codices Fuketii et Savillii. Sic enim habent ἢ νόμος, id est *ut moris est.* Quæ lectio haudquaquam spernenda mihi videtur. Ceterum de hujus Pauli martyrii mentio fit etiam in *Menologio*, die 15 mensis Julii.

CAPUT IX.

*De renovata acrius persecutione; et de Antonino, Zebina, Germano
aliisque martyribus.*

Cæterum post tot egregia nobilium Christi mar- A
tyrum facinora, cum persecutionis incendium im-
minui et sacro ipsorum cruore quasi restingui jam
cœpisset; cumque his qui per Thebaidem ad me-
talla damnati graviter vexabantur, quies ac libertas
esset indulta; cumque jam liberiores spiritum du-
citur, et puriore quod aiunt aura fruituri essemus;
rursus ille qui persequendi potestatem 333 na-
ctus fuerat, nescio quo modo quove impulsu adver-
sus Christianos de integro inflammatus est. Repente
siquidem edicta Maximini contra Christianos quo-
quoversus per singulas sunt missa provincias. Si-
mul præsides, ipseque præfectus prætorii proposi-
tis edictis et epistolis ac publicis jussionibus, insta-
bant curatoribus civitatum et magistratibus ac
tabulariis, ut imperatoris præceptum executioni
mandarent, quo jussum erat ut idolorum quidem
delubra quæ vetustate collapsa erant, omni cura
ac studio instaurarent; cunctos vero tam viros
quam mulieres una cum servulis et infantibus, sa-
crificare et libare diis immortalibus cogerent, et
immolatis hostiarum carnibus vesci; utque cuncta
in foro venalia sacrificiorum libationibus inquinarentur; et ante publicas balneas quasi in insidiis
collocarentur custodes, qui lavantes illic homines
sordesque corporis expurgantes execrandis sacrifi-
ciis macularent. Quæ dum ita geruntur, nostris
de integre, ut credibile est, ingenti angore oppressis,
ipsis quoque gentilibus qui a nostra fide alieni
erant, gravem jamque nimiam hujusmodi rerum
atrocitatem improbantibus (quippe hæc illis plena
importunitatis ac fastidii videbantur), cum gravis-
sima tempestas omnibus ubicunque positus immine-
ret, rursus divina vis ac potentia Servatoris n-
stri athleticis suis tantam animi fiduciam addidit, ut
nemine eos urgente ac trahente, ipsi ultro tot ad-
versariorum minas proculcarent. Tres igitur ex fi-
delium numero, quasi juncto agmine irruunt in
præsidem, qui tum idolis sacrificabat, clamantes ut
ab errore desisteret: neque enim alium Deum esse
præter universi opificem et creatorem. Post hæc
interrogati quinam essent, Christianos se esse au-

(57) Vulg. ἐπειδὴ τοῖς τοσοῦτοις. Procul dubio
scribendum est ἐπὶ δὴ τοῖς τοσοῦτοις, quemadmo-
dum legitur in codice Regio. Atque ita in libro
Turnebi ac Moræi ad marginem emendatum inve-
ni.

(58) Ὁ τῶν στρατοπέδων ἄρχειν ἐπιτεταγμέ-
ρος. Præfectum prætorii intelligo. Nam præfecti
prætorio tunc temporis rem militarem curabant.
Certe quæ sequuntur verba, satis indicant de præ-
fecto prætorio hic agi. Subjicit enim Eusebius de
edictis et jussionibus datis ad curatores et magistra-
tus ac tabularios singularum civitatum. Solus autem
præfectus prætorio hujusmodi edicta emittebat, ut
innumeris exemplis probari potest. Vide librum ix,
Hist., cap. 1 et 9, ubi de Sabino præfecto prætorii
Maximini scribit Eusebius. Porro monendus est
lector, in tribus nostris codicibus Maz., Med. et

Ἐπὶ δὴ τοῖς τοσοῦτοις (57) τῶν μεγαλοπρεπῶν
Χριστοῦ μαρτύρων ἀνδραγαθήμασι λωφισάσας καὶ
ὤσανει τοῖς ἱεροῖς αἵμασι τῆς τοῦ διωγμοῦ πυρκαϊᾶς
ἀποσθεννυμένης, ἀνέσεως τε ἦδη καὶ ἐλευθερίας τοῖς
ἐπὶ Θηβαίδος εἰς τὰ αὐτοῦθι μέταλλα διὰ Χριστὸν κα-
ταπονουμένοις συγκεχωρημένης, μικρὸν τε ἐκ καθα-
ροῦ μελλόντων ἡμῶν ὑπαναπνεῖν ἀέρος, οὐκ οἶδ' ὅπως
ἐκ τινος ἀνακινήσεως πάλιν ἐξ ὑπαρχῆς ὁ τοῦ διώκειν
τὴν ἐξουσίαν εἰληγῶς, κατὰ Χριστιανῶν ἀνεκείτο.
'Αθρόως δ' οὖν αὐθις Μαξιμίνου διαφορετὰ καθ' ἡμῶν
πανταχοῦ γράμματα κατ' ἐπαρχίαν, ἡγεμόνες τε καὶ
προσέτι ὁ τοῦ τῶν στρατοπέδων ἄρχειν ἐπιτεταγμέ-
νος (58), προγράμμασι καὶ ἐπιστολαῖς καὶ δημοσίαις
διατάγμασι, τοὺς ἐν ἀπάσαις πόλεσι λογιστὰς ἅμα
στρατηγοῖς καὶ ταβουλαριοῖς (59) ἐπέσπερχον, τὸ
βασιλικὸν εἰς πέρας ἄγειν πρόσταγμα, κελεύον ὡς
ἂν (60) μετὰ σπουδῆς πάσης τῶν μὲν εἰδώλων ἀνοι-
κοδομοῖεν τὰ πεπτωκότα, πανδημεῖ δὲ πάντας ἀν-
δρας ἅμα γυναιξὶ καὶ οἰκέταις καὶ αὐτοῖς ὑπομαρτίαις
παισὶ θύειν καὶ σπένδειν, αὐτῶν τε ἀκριβῶς τῶν
ἐναγῶν ἀπογεύεσθαι θυσιῶν ἐπιμελῆς ποιοῖντο, καὶ
τὰ μὲν κατ' ἀγορὰν ὄνια ταῖς ἀπὸ τῶν θυσιῶν σπον-
δαῖς καταμολύνοντο, πρόσθεν δὲ τῶν λουτρῶν ἐφεδροὶ
κατατάσσοντο, ὡς ἂν τοὺς ἐν τούτοις ἀποκαθαριζέ-
νους ταῖς παμμυιάροις μολύνοντιεν θυσίαις. Τούτων
δῆτα οὕτως ἐπιτελουμένων, ἐξ ὑπαρχῆς τε τῶν ἡμε-
τέρων πλείστη, οἷα δὴ εἰκὸς ἦν, φρονιτῖδι συνεχόμε-
νων, τῶν τε ἀπίστων ἐθνῶν βαρεῖαν τῶν γινομένων,
καὶ ὡς ἂν περιττὴν ἦδη τὴν ἀτοπίαν καταμεφομέ-
νων· προσκορῆ γὰρ καὶ φορτικὰ ταῦτα καὶ αὐτὰς
εἶναι κατεφαίνετο· μεγίστου τε χειμῶνος τοῖς παν-
ταχῇ πᾶσιν ἐπηρητημένου, τοῦ μπαλιν ἡ θεῖα τοῦ Σω-
τῆρος ἡμῶν δύναμις τοῖς αὐτῆς ἀθληταῖς θάρσος το-
σοῦτον ἐνέπνει, ὡς μὴδ' ἐπισπωμένου τινὸς, μὴδ'
ἔλκοντος, τὴν τῶν τοσοῦτων καταπατεῖν ἀπειλήν.
Ὅμοσε δὴ οὖν τρεῖς συνταξάμενοι τῶν πιστῶν, ἐπι-
πηδῶσιν εἰδώλοισι θύοντι τῷ ἄρχοντι, παύσασθαι τῆς
πλάνης ἐμβοώμενοι· μὴ γὰρ δὴ ἄλλον ὑπάρχειν πλὴν
τοῦ τῶν ὄλων ποιητοῦ τε καὶ δημιουργοῦ Θεοῦ. Ἀνε-
ρωτώμενοι δῆτα τίνες εἶεν, Χριστιανούς σφᾶς θαρσα-
λέως ὠμολόγουν. Ἐφ' οἷς ὀξύτερον παρακινήθεις ὁ
Φιρμιλιανὸς, μὴδὲ βασάνους αὐτοῖς αἰκισάμενος (61),

Fuk. hunc locum ita scribi, καὶ πρὸς ἔτι ὁ τοῦ τῶν
στρατοπέδων ἄρχειν ἐπιτεταγμένος, ubi τοῦ positum
esse videtur pro αὐτοῦ, supple Μαξιμίνου.

(59) Καὶ ταβουλαριοῖς. De his tabulariis multa
notavi ad lib. xxviii Ann. Marcellini, pag. 348.
Horum mentio fit in lege 18, D. De muneribus et
hon. Porro in codicibus nostris Maz., Med. et Fuk.
rectius scribitur ταβουλαριοῖς.

(60) Vulg. πρόσταγμα κελεύοντες, etc. Ita qui-
dem ex codice Regio edidit Rob. Stephanus. Verum
in quatuor aliis codicibus Maz., Med., Fuk. et Sa-
vil. scriptum est πρόσταγμα, κελεύον ὡς ἂν, etc.,
longe profecto rectius. Refert enim Eusebius hoc
loco ea quæ Maximini edicto continebantur.

(61) Μὴδὲ βασάνους αὐτοῖς αἰκισάμερος. Id
notule novum atque inusitatum notat Eusebius,
non quo Firmiliani præsidis clementiam laudet, qui

κεφαλικῆ παραδίῳσι κολάσει. Τούτων ὁ μὲν πρῶτος ἦν, Ἄντωνίνος ὄνομα (62), ὁ δὲ Ζεβινᾶς ἐκαλεῖτο, τῆς Ἐλευθεροπολιτῶν ὁρμώμενος· Γερμανὸς δὲ καὶ τῷ τρίτῳ ἦν ἡ προσηγορία· Δίου μὲν τὸν τρισαίδεκάτην, Εἰδοῖς Νοεμβρίαις καὶ τὰ κατὰ τοῦτους ἐπράχθη. Γίνεται δ' οὖν αὐτοῖς συναπόδημος ἐπ' αὐτῆς ἡμέρας Ἐνναθᾶς (63) τῶν ἀπὸ Σκυθοπόλειος τῆς γυνῆ, παρθενίας στέμματι (64) καὶ αὐτῆ κεκοσμημένῃ, παρθενίας στέμματι (64) καὶ αὐτῆ κεκοσμημένῃ, ἐλχθεῖσα δὲ βία καὶ προσαχθεῖσα τῷ δικαστῇ. Μετὰ μάστιγας οὖν καὶ δεινὰς ὕβρεις ἅς ἐπέγαγεν (65) αὐτῇ, οὐδὲ μετὰ γνώμης τῆς μεζόνος ἐξουσίας, τῶν κατὰ γειτονίαν ἐφεστῶτων τις χιλιάρχων ἐτόλμα, Μάξυς ὄνομα, χειρῶν τῆς προσηγορίας ἄνθρωπος, μαρὸς μὲν τὰ ἄλλα, Ἰσχυρὸς δ' ὑπερβαλλόντως τὸ ἦθος, καὶ τὸν πάντα τρόπον δεινὸς τις ὄντως καὶ παρὰ πᾶσι τοῖς γνωρίμοις διαβεβλημένος· οὗτος μὲν γε ἐσθῆτος ἀπάσης τὴν μακαρίαν ἀποδύσας, ὡς τὴν ἐξ ὀφύος αὐτὸ μόνον καὶ ἐπὶ πόδας καλύπτεσθαι, τὸ δ' ἄλλο σῶμα γυμνὸν ἔχειν, τὴν τε πᾶσαν Καισαρέων πόλιν κύκλω περιπαγῶν, ἱμαῖον ἀνὰ πάσας ἐλκομένην τὰς ἀγορὰς τύπτεσθαι περὶ πολλοῦ ποιεῖται. Καὶ ἐπὶ μετὰ τοσαῦτα θαρσαλευτάτην ἔνσταται καὶ ἐπ' αὐτῶν τῶν ἡγεμονικῶν βημάτων ἐνδείξαμένην, ζῶσαν πυρὶ παραδίῳσιν ὁ δικαστῆς· ὅς καὶ τὸ ἀπάνθρωπον ἐπιτείνας (66), τὴν κατὰ τῶν θεοσεβῶν λύτταν, πέρα τῶν τῆς φύσεως προφῆι θεσμῶν, οὐδὲ ταφῆς αἰδούμενος ἀψύχοις φθονῆσαι τοῖς τῶν ἱερῶν ἀνδρῶν σώμασι. Νύκτωρ δ' οὖν ἐπιμελῶς καὶ μεθ' ἡμέραν ὑπαίθρουσ θηρσιν εἰς βορὰν τοὺς νεκροὺς φυλάττεσθαι προστάτει. Καὶ παρῆν ὄρᾳ ἐπὶ πλείοσιν ἡμέραις οὐκ ὀλιγον

lactur profitentur. Quamobrem acrius commotus Firmilianus, nullis prius tormentis excruciatos capitali supplicio addixit. Horum primus quidem presbyter fuit nomine Antoninus; alter Zebinas vocabatur, patria Eleutheropolitanus; tertius dictus est Germanus. Hæc tertio decimo mensis Dii, quod est Idibus Novembris, adversus eos gesta sunt. Eodem die comes illis adjuncta est mulier quædam Scythopolitana, Ennathas nomine, ipsa quoque virginitalis infulis decorata. Quæ quidem non idem præstiterat quod 334 priores illi, sed per vim tracta et ad iudicem ducta est. Post flagra igitur gravesque contumelias, quas absque permisso majoris potestatis inferre ei ausus est quidam ex ipsius vicinia tribunus, Maxys nomine, vir vocabulo suo deterior, fortis alioqui et robore corporis præstans, sed sceleratus et moribus atque ingenio violentus, et universis qui eum norant invisus: hic siquidem beatissimam virginem omni veste nudatam, adeo ut a lumbis deorsum ad pedes ipsos operata, reliquo corpore inlecta esset, per universam Cæsariensium civitatem circumducens, tractam per omnia urbis fora foris cædere pro magno habuit. Post tot, inquam, verbera, cum apud ipsum etiam tribunal præsidis magnum constantis fiducia specimen edidisset, iudex eam vivam exuri præcepit. Qui quidem immanitatem et rabiem adversus Dei cultores intendens, ipsas communis naturæ leges prægressus est, quippe qui sanctorum hominum cadaveribus sepulturam negare non sit veritus. Horum igitur corpora sub dio exposita ut a bestiis lan-

martyres tormentis afficere noluerit; sed potius ut præcipitem hominis iracundiam ostendat, qui martyres a quibus lacessitus fuerat et confutatus, statim duci ad mortem præcepit, nullis prius tormentis excruciatos, sicut mos erat. Solebant quippe iudices Romani his quasi proliis exercere martyres Christi, ne fortissimi athlete simplici morte defungerentur. Nec vero solis Christi martyribus id facere consueverant, sed generaliter quoties gravium criminum rei in iudicium erant deducti, primum de his quæstio habebatur. Ac tametsi reus crimen confessus fuisset, non statim iudex a cognitione cessabat. Verum insuper consequentia exigebat: quoties, verbi gratia, eadem egisset, quibus telis, quibus in locis; quæstionem deinde in socios et conscios criminis porrigebat, ut docet Tertullianus in libro *Ad nationes* et in *Apologetici* capite secundo.

(62) Τούτων ὁ μὲν πρῶτος ἦν, Ἄντωνίνος ὄνομα. In *Menologio* Græcorum hic Antonius dicitur, et præter Zebinam ac Germanum quartus illis socius additur Nicephorus. Ita enim in eo scribitur die 12 mensis Novembris: *Natalis sanctorum martyrum Antonii et sociorum, qui fuerunt sub Maximo imp. Antonius ætate præcior, Nicephorus vero, Zebinas et Germanus juvenili vigore florescentes. Comprehensi vero apud Cæsaream et Christum libere confessi, obtruncati sunt.* Ubi vides auctorem *Menologii* verba illa Eusebii ὁ μὲν πρῶτος, de ætate accepisse, non autem de sacerdotio.

(63) Ἐνναθᾶς. In Græcorum *Menologio* non Ennathas vocatur hæc virgo, sed Manatho.

(64) Vulg. *παρθενίας στέμμασι*. Magis placet στέμματι, ut in quatuor nostris codicibus Maz., Mod., Fuk. et Savil. scriptum inveni. Intelligit

enim Eusebius mitellam e lana purpurea, quod signum erat professionis virginitalis, ut ait Optatus in libro vi: *Jam illud quam stultum, quam vanum, quod ad voluntatem et quasi ad dignitatem vestram revocare voluistis; ut virgines Christi agerent pœnitentiam, ut jamdudum professionis signa voluntatis capitibus, postea vobis jubentibus, immutarent; ut mitellas aureas projicerent, alius acciperent.* Et paulo post: *Nudastis capita jam velata, de quibus professionis detraxistis indicia, quæ contra raptores aut pettores videntur inventa.* Idem Optatus eas purpureas ex lana fuisse testatur his verbis: *Nec ulla sunt præcepta conjuncta, vel de qua lana mitella fieret, aut de qua purpura tingeretur.* Eodem referendus est locus ex *Passione Saturnini et Daviti*, ubi de Victoria virgine hæc leguntur: *Ad Ecclesiam confugit; ibi consecrati Deo dicatque capitibus sacratissimum crinem inconcusso pudore servavit.*

(65) Ἄς ἐπέγαγεν. Vel delendum est verbum ἐτόλμα quod mox sequitur, vel sane scribendum est ἅς ἐπαγαγεῖν. Sed neque hoc modo satis coheret oratio. Ac fortasse verba illa quæ sequuntur οὗτος μὲν γε, usque ad περὶ πολλοῦ ποιεῖται, per parenthesis legenda sunt.

(66) Ὅς καὶ τὸ ἀπάνθρωπον ἐπιτείνας. Scribendum puto: ὅς τὸ ἀπάνθρωπον ἐπιτείνας καὶ τὴν κατὰ τῶν θεοσεβῶν λύτταν. Atqui ita Savilius ad oram sui codicis emendarat. Posset etiam hic locus commode sic emendari, ὅς καὶ τὸ ἀπάνθρωπον ἐπιτείνας, τῇ κατὰ τῶν θεοσεβῶν λύττα πέρα τῶν τῆς φύσεως προφῆι θεσμῶν, vel, quod idem est, διὰ τῆν κατὰ τῶν θεοσεβῶν λύτταν.

rentur, diu noctuque sollicitè jussit custodiri. Proinde non exiguam hominum multitudinem plurimis diebus cernere licebat, huic immani ac ferino consilio obsequentem. Et hi quidem velut e specula ne cadavera subriperent observabant, quasi ea res magni momenti esset. Canes vero et feræ bestiæ, et carnivoræ alites humanos artus hac atque illac dispergebant. Totaque circum undique civitas visceribus et ossibus constrata erat. Adeo ut nihil unquam crudelius, nihil horribilius, vel iis ipsis qui antea nobis erant infesti, visum fuerit; cunctis non tam eorum adversus quos hæc gerebantur calamitatem, quam suam ipsorum et communis omnium naturæ contumeliam deplorantibus. Nam pene ad ipsas civitatis portas propositum erat spectaculum quod omnem dicendi copiam omnemque tragœdiam longe superabat; carnes scilicet humanæ quæ non uno in loco devorabantur, sed passim disjectæ erant. Nonnulli etiam intra portas artus et carniæ ac viscerum frusta ab se visa esse affirmarunt. Quæ cum per plurimos dies continue gererentur, hujusmodi miraculum accidit. Forte aer purus ac liquidus, et totius cœli mira quædam serenitas erat; cum repente maxima pars columnarum **335** quæ publicas urbis porticus sustentabant, quasdam velut lacrymarum guttas stillaverunt: fora quoque et plateæ, cum nullus ex aere delapsus ros esset, nescio unde aqua perfusæ maduerunt. Adeo ut communi omnium sermone vulgaretur, terram miro et inexplicabili modo lacrymas edidisse cum eorum quæ patrabantur impietatem ferre non posset; et ad immites ac barbaras hominum mentes convincendas, lapides ipsos resque anima carentes his quæ fierent ingemuisse. Nec dubito quin hæc quæ dixi pro nugis quibusdam et fabulis habituri sint posteri; at non itidem illi quibus præsentis temporis fides veritatem rei confirmavit.

CAPUT X.

De Petro monacho, Asclepio Marcioniæ, aliisque martyribus.

Insequentis vero mensis quem Apellæum dicimus die quarto decimo, quod est ante diem XIX Kalendas Januariæ, rursus quidem Ægyptii qui ad ministeria confessoribus in Cilicia constitutis exhibenda ex patria profecti erant, comprehensi ab iis qui ad portas urbis appositi cunctos transeuntes scrutabantur; pars eadem pœna qua illi quibus ministraturi venerant, damnati sunt, oculorum juxta ac pedum usu eis adempto. Tres vero ex ipsis in urbe Ascalone in qua vincti tenebantur, cum admirabilem animi fortitudinem ostendissent, diverso martyrii exitu occubere. Quippe unus illorum, Ares nomine, flammis consumptus est: reliquis

(67) Vulg. τοῦ περιέχοντος κατάστασις ἐνδεδιωτάτη. Vetustissimus codex Maz. veram hujus loci scriptoræ solus retinuit. Sic enim scriptum habet τοῦ περιέχοντος κατάστασις εὐδαινοτάτη. In codice autem Fuk. scriptum invenio καὶ τοῦ τε περιέχοντος κατάστασις εὐδαινοτάτη. Quare non dubito quin scribendum sit εὐδαινοτάτη. Quanquam εὐδαινοτάτη etiam ferri potest, ut legitur in lib. ix, c. 7.

ἄνδρῶν ἀριθμὸν, τῇ θηριώδει ταύτῃ καὶ βαρβάρῳ βουλῇ διακονουμένων. Ἄλλ' οἱ μὲν ἐξ ἀπόπτου, οἷόν τι σπουδῆς ἕξιον, ὡς μὴ οἱ νεκροὶ κλαπέειν ἐπεσκόπου, θῆρες δὲ ἄγριοι καὶ κύνας, οἰωνῶν τε τὰ σαρκύβορα, τὰ βρότεια μέλη ὡδε κάκεισε ἐσπάραιτον. Καὶ ἡ πᾶσα γε μὴν ἐν κύκλῳ πόλις, σπλάγγων καὶ ὀστέων ἀνθρωπείων διεσπάραιτο, ὡς μηδέ τι πάποτε δεινότερον μηδ' αὐτοῖς ὅσοι πρότερον ἀπεχθῶς πρὸς ἡμᾶς εἶχον, φανῆναι φρικωδέστερον, οὐχ οὕτω τὴν συμφορὰν εἰς οὗς ἐπράττετο ταῦτα, ὡς ἐπὶ τῇ σφῶν αὐτῶν καὶ τῆς κοινῆς ἀπάντων ὕβρει φύσεως ἀπολοφυρομένων. Προῦκειτο γὰρ ἀγχιστα πυλῶν, θέαμα παντὸς λόγου καὶ τραγικῆς ἀκοῆς μεῖζον, οὐκ ἐφ' ἐνὶ χώρῳ κατεσθιομένων τῶν ἀνθρωπείων σαρκῶν, ἀλλὰ κατὰ πάντα τόπον διαβρίπτουμένων. Μέλη γούν καὶ σάρκας ὅλας, μέρη τέ τινα σπλάγγων, καὶ πυλῶν εἶσω τινὲς κατιδέειν εἰρήχασιν. Ἐφ' οἷς πλείσταις ἡμέραις ἐπιτελουμένοις, τοιοῦτόν τι παράδοξον συμβαίνει. Αἰθρία ἦν καὶ λαμπρὸς ὁ ἄηρ, καὶ τοῦ περιέχοντος κατάστασις εὐδαινοτάτη (67). Εἶτα ἀθρόως τῶν ἀνὰ τὴν πόλιν κίωνων οἱ τὰς δημοσίας ὑπῆρειδον στοᾶς, δακρῶν τινὰ τρόπον οἱ πλείους σταλαγμοὺς ἀπέσταζον, ἀγοραὶ τε καὶ πλατεῖαι, μηδεμιᾶς ψεκᾶδος ἐξ ἀέρος γεγεννημένης, οὐκ οἷδ' ὀπίθεν ὕδατι βαντισθεῖσαι καθυγραίνοντο, ὡς αὐτίκα διαθρυλληθῆναι εἰς πάντας, δακρῶσαι τὴν γῆν ἀρότῳ λόγῳ, τὴν τῶν τότε πραγθέντων ἀνοσιουργίαν μὴ φέρουσαν, εἰς ἑλεγγὸν τε φύσεως ἀτέγκτου καὶ ἀσυμπαθοῦς ἀνθρώπων, λίθους καὶ τὴν ἄψυχον ἕλην ἐπικλαῦσαι τοῖς γεγεννημένοις. Ἄηρος ἴσως καὶ μῦθος εὐ οἷδ' ὅτι ὀδύσειεν εἶναι τὸ βῆμα τοῖς μεθ' ἡμᾶς, ἀλλ' οὐχ οἷσπερ ὁ καιρὸς τὴν ἀλήθειαν ἐπιστώσατο.

Τοῦ δ' ἐπιόντος μηνὸς Ἀπελλαίου τεσσαρσεκαίδεκάτῃ, πρὸ δεκαεννέα Καλανῶν Ἰαννουαρίων λέγειν' ἂν, πάλιν αὐτῶν ἀπ' Αἰγύπτου τινὲς πρὸς τῶν ἐπὶ ταῖς τοῦς περιόντας διερευνωμένων συλληφθέντες ἐτύγγανον δ' οὗτοι θεραπείας ἕνεκα τῶν κατὰ Κιλικίαν ὁμολογητῶν στειλόμενοι· οἱ μὲν τὴν αὐτὴν οἷς ἔτυγον ἐξυπηρησόμενοι, κατεδέξαντο ψῆφον, ὀφθαλμοῦς καὶ πόδας ἀχραιοθέντες· τρεῖς δ' αὐτῶν ἐν Ἀσχάλωνι ἐνθῆ καὶ ἐνέστηντο, θαυμασίαν τε παράστασιν ἀνδρείας παρεσχημένοι, διάφορον ἀπηγέγκαντο μαρτυρίου τέλος. Ὁ μὲν τις αὐτῶν πυρὶ παραδοθεὶς, Ἄρης ὄνομα, οἱ δὲ τὰς κεφαλὰς ἀποσμηθέντες, Πρόβος (68) καὶ Ἥλιος τοῦτοις ἦν ἡ προσήγορία.

Rectior tamen est prior scriptura, cum analogia ita postulet, ut ab voce εὐδία formetur εὐδαινός.

(68) Πρόβος. Ita scribendum puto, non vero Πρόβος, quæ nusquam, ut opinor, legitur pro nomine proprio. Error autem ex eo natus est, quod in antiquis codicibus ὁ scribi solet ut μ. Certe in codice Fuk. et Sav., Πρόβος; hoc loco scriptum est, non Πρόβος.

Αὐδυναίου δὲ μηνὸς ἡμέρᾳ μῆ καὶ δεκάτῃ, εἴη δ' ἂν ἡ πρὸ τριῶν Εἰδῶν Ἰαννουαρίων, ἐπὶ τῆς Καισαρείας Πέτρος ἀσκητῆς, ὁ καὶ Ἀψέλαμος (69), ἀπὸ Ἀνάς κόμης τῶν ὄρων Ἐλευθεροπόλεως, διὰ πυρὸς οἷα χρυσοῦ ἀκραιφνέστατος, τῆς εἰς τὸν Χριστὸν τοῦ Θεοῦ πίστει εὐγενεῖ λογισμῶ τὴν δοκιμὴν ἀποδέδωκε, μυρία μὲν λιπαροῦντας, τὸν τε δικαστὴν καὶ τοὺς ἀμφ' αὐτὸν, ὡς ἂν ἐλεήσειε τε αὐτὸν καὶ τῆς ἰδίας φείσασαί τε καὶ ἀκμῆς, ὑπεριδῶν, πρῶτῃ μῆρας δ' ἀπάντων καὶ ζωῆς τὴν ἐπὶ τὸν τῶν ὄλων Θεὸν ἐλπῖδα. Τούτῳ δὲ τῆς κατὰ Μαρκίωνα πλάνης ἐπίσκοπός τις εἶναι δοκῶν Ἀσκληπίδης, ζῆλω μὲν, ὡς ᾤετο, εὐσεβείας, ἀλλ' οὕτι γε τῆς κατ' ἐπίγνωσιν, ὅμως δ' οὖν μῆ καὶ τῇ αὐτῇ πυρᾷ τὸν βίον συνεξελήλυθεν. Ἀλλὰ ταῦτα μὲν ταῦτη.

ut ipse existimabat, pietatis adductus, sed non illius quæ est secundum scientiam, uno eodemque nihilominus rogo consumptus, ex hac luce migravit. Et hæc quidem gesta sunt in hunc modum.

CAPUT XI

De Pamphilo aliisque duodecim martyribus.

Καιρὸς δῆτα καλεῖ (70), τὸ μέγα καὶ περιβόητον ἀνιστορῆσαι θέατρον τῶν ἀμφὶ τὸ τριπόδητον ἔμοιγε βνομα Παμφίλου τελειωθέντων· δώδεκα δ' ἦσαν οἱ

(69) Πέτρος ἀσκητῆς ὁ καὶ Ἀψέλαμος. Hujus mentio fit in *Menæis* Græcorum die 14 Octobris, cum tamen ab Eusebio passus esse dicatur iii idus Januarii. Et in *Menæo* quidem Ἀψελαμὸς dicitur. In *Menologio* vero Anselamus perperam pro Anselamo aut Abselamo ponitur: Eodem die commemoratio S. martyris Petri Anselami ex Eleutheropoli, qui cum corporis robore et animi vigore plurimum valeret, præclare admodum in pietatis certaminibus se gessit, et, terrenis rebus contemptis, anno sexto imperii Diocletiani et Maximiani, ignis certamine exacto, victima Deo grata oblata est. In quibus verbis obiter notandum est, annum sextum imperii Diocletiani poni pro anno sexto persecutionis.

(70) Καιρὸς δῆτα καλεῖ. Totam hanc Pamphili et sociorum ejus passionem ex Eusebio nostro descripsit Simeon Metaphrastes, additis et mutatis quibusdam, ut solet. Videtur tamen integriora nactus esse Eusebii exemplaria, quam sunt ea quæ nunc habemus, idque patēbit legenti. Quod si Græcus Simeonis Metaphrastæ codex nunc esset ad manum, libenter Græca lectori proponerem, ut ex eorum lectione diducere posset, utrum Eusebii, an potius Metaphrastæ stylum referrent. Sed quoniam Græco exemplari destituimur (a), contenti in præsentiarum erimus Latina versione, quam Lipomanus et Surius die primo Junii nobis ediderunt.

CERTAMEN SS. MARTYRUM PAMPHILI ET SOCIORUM, EX SIMEONE METAPHRASTE.

Tempus invitat ad omnibus enarrandum magnum et gloriosum spectaculum Pamphili et sociorum, viro- rum admirabilem, cum eo consummatorum, et qui ostenderunt multiplicia certamina pietatis. Atque cum plurimi in nobis cognita persecutione se fortiter gesserint, eorum de quibus agimus rarissimum certamen quod nos cognovimus, conscripsimus: quod in se simul omne genus ætatis et corporis et animi vitæque diversorum studiorum est complexum; variis tormentorum generibus, et diversis in perfecto martyrio coronis exornatum. Licebat enim videre quosdam adolescentes et pueros, atque adeo plane infantes, ex illis qui erant cum ipsis, alios autem pubescentes, cum quibus erat etiam Porphyrius: corpore simul vigenes et prudentia, nempe mihi charissimum Jam-

A duobus quorum alter Probus, alter Elias vocabatur, caput gladio præcisum. Undecimo autem die mensis Audynæi, id est, ut Romani dicerent, ante diem tertium Idus Januarias, Petrus asceta, qui et Apse-lamus vocabatur, ortus ex vico Anea in agro Eleu-theropolitano, velut aurum purissimum per ignem probatus, suæ in Christum fidei in urbe Cæsarea illustre specimen edidit. Nam et judicem ipsum et cunctos qui ei apparebant, identidem hortantes ut sui ipsius misereri vellet, suæque ætati et adole-scentiæ consuleret, generoso animo despexit: et spem quam in conditore omnium Deo collocaverat, omnibus rebus ipsique adeo vitæ suæ anteposuit. Cum hoc Asclepius quidam, qui sectæ Marcionita-rum episcopus 336 esse ferebatur; zelo quidem, quæ est secundum scientiam, uno eodemque nihilo-

B Tempus nunc est ut magnum illud ac celebre spectaculum eorum qui cum Pamphilo, cujus no-men mihi quidem desideratissimum est, martyrium

nitem Paulum, Seleucumque et Julianum, qui ambo orti erant ex terra Cappadocum. Erant autem inter eos sacris quoque canis et profunda ornatu senectute; Valens quidam diaconus Ecclesiæ Hierosolymitanæ, et cui verum nomen obtigerat Theodulus. Atque hæc quidem fuit in eis ætatum varietas. Animis autem inter se differebant. Nam alii quidem erant rudiores, utpote pueri, et quibus erat ingenium adhuc tenerius ac simplicius. Alii vero severi et morum gravitate præ-diti. Erant autem inter eos quoque nonnulli discipli-narum sacrarum non ignari. Aderat vero omnibus congenita, insignis et admirabilis animi fortitudo. Veluti autem quoddam in die resplendens luminare in astris fulgentibus, in medio eorum emicabat meus dominus; non est enim fas mihi aliter appellare di-vinum et plane beatissimum Pamphilum. Is enim et eruditionem quæ habetur apud Græcos in admira-tione, non modice attigerat; et in divinorum dogma-tum et divinitus inspiratarum Scripturarum erudi-tione, si quid audacius, sed verum dicendum est, ita erat exercitatus, ut nullus æque ex iis qui erant suo tempore. Quod autem erat his longe majus et præ-stantius, habebat donum; nempe domi natam, vel potius et a Deo datam intelligentiam et sapientiam. Et quod ad animum quidem attinet, omnes ita se habebant. Vitæ autem conditionis et conversationis erat inter eos plurima differentia: cum Pamphilus qui-dem duceret genus secundum carnem ex iis qui erant honesto loco nati; fuisse autem insignis in republica gerenda in patria sua; Seleucus vero fuisse insigni-ter ornatus militiæ dignitatus; alii autem nati esse- rent ex mediocri et communi loco. Non erant eorum chorus nec extra servilem conditionem. Nam et ex præsidis domo in eorum numerum relatus erat Theo-dulus, et Porphyrius qui specie quidem erat Pamphili famulus, is autem ipsi affectione habebat loco fra-tris, vel germani potius filii, ut qui nihil omitteret, quo minus imitaretur dominum. Quid aliud? Si quis dixerit in summa, eos ecclesiastici cætus typum esse complexos, is non procul abfuerit a veritate, cum in-ter eos presbyterio quidem dignatus esset Pamphilus; Valens vero diaconatu; et alii sortiti essent locum eorum qui e multitudine consueverunt legere; et con-fessiouibus per fortissimam flagrorum tolerantiam diu

(a) Græca ex codice Mediceo cum interpretatione Latina edidit Daniel Papebrochius in *Actis smetorum*, Junii tom. 1, p. 64, cum titulo: *Ex libris Eusebii De vita Pamphili martyris*. Vi le infra. Latinum interim Lipomanus textum hic retinemus; a quo in multis abiit codex Mediceus. Edit. Patn.

consummarunt, posteriorum memoriae tradam. A Erant omnes numero duodecim, prophetica quadam, seu potius apostolica gratia simul et numeri æqualitate donati. Quorum princeps eminebat Pamphilus, solus ex illorum numero presbyterii apud Cæsaream dignitate decoratus. Vir toto vitæ suæ tempore in omni virtutis genere spectatissimus, seu fugam et contemptum sæculi consideres, seu bonorum largam in pauperes erogationem, seu sæcula-

ante in martyrio præclarissime se gessisset Seleucus, et militaris dignitatis amissionem fortiter exceperisset, et reliqui deinde per catechumenos et fideles reliquam implerent similitudinem innumerabilis Ecclesie, ut in parva imagine. Sic aspexi admirabilem tam multorum et talium martyrum electionem, qui etsi non essent multi numero, nullus tamen abierat ex iis ordinibus qui inveniuntur inter homines. Quomodo autem lyra quæ multas habet chordas, et ex chordis constat dissimilibus, acutis et gravibus, reussisque et intensis et mediis, arte musica concinne auaptatis omnibus: eodem modo in his, adolescentes simul et senes, servi simul et liberi, eruditi et rudes; obscuri generis homines, ut multis videbatur, et gloria insignes; fideles simul cum catechumentis, et diaconi simul cum presbyteris. Qui omnes tanquam a sapientissimo musico, nempe Dei Verbo unigenito varie pulsati, et quæ erat in ipsis potentia unusquisque per tormentorum tolerantiam, hoc est confessionem, ostendentes virtutem, et clarissimos numerososque et concinnos sonos edentes in iudiciis, uno et eodem fine in primis piam et longe sapientissimam, per martyrii consummationem, Deo universorum impleverunt melodiam. Operæ pretium autem est admirari virorum quoque numerum, qui significat propheticam quamdam et apostolicam gratiam. Contigit enim omnes esse duodecim, quo numero patriarchas et prophetas et apostolos fuisse accepimus. Non est autem prætermittenda uniuscujusque singulatum laboriosa fortitudo, laterum lacerationes, et cum pilis caprinis, laceratarum corporis partium attritiones, et flagella immedicabilia, multipliciaque et varia tormenta, gravesque et toleratu difficiles cruciatus, quos jubente iudice, manibus et pedibus insistentes satellites, vi cogebant martyres aliquid facere eorum quæ erant prohibita. Quid opus est dicere memoriae perpetuo mandandas voces virorum divinatorum, quibus labores nihil curantes, læto et alacri vultu respondebant iudicis interrogationibus; in ipsis tormentis ridentes viriliter, et bonis moribus ludificantes ejus percontationes. Cum enim rogasset undenam essent, mittentes dicere, quam in terris habebant civitatem, ostendebant eam quæ vere est eorum patria, dicentes se esse ex Hierusalem. Indicabant vero eadem sententia, Dei quoque cælestem ad quam tendebant civitatem; et alia quæ sunt ejusmodi; ignota quidem et quæ non possunt perspicere ab iis, qui sacras Litteras non gustarunt; eis autem solis qui à fide divina sunt incitati, aperta aducebant. Propter quæ iudex indignatus, et valde animo cruciatus, et plane quid ageret dubius, varia ne vinceretur in eos operabatur. Deinde cum a spe cecidisset, concessit unicuique auferre præmia victorie. Erat autem varius modus eorum mortis; cum duo quidem qui erant inter eos catechumeni, consummati sint baptismo ignis, alius vero fuerit traditus figuræ salutaris passionis, qui autem erat mihi clarus, fuerit diversis bravibus redimitus. Atque hæc quidem dixerit quispiam, horum magis universam faciens mentionem: singulatum autem unumquemque persequens, merito beatum pronuntiavit eum, qui in choro primum locum obtinet. Is autem erat Pamphilus, vir revera pius, etc.

Porro hæc Eusebii esse, nemo, ut opinor, nega-

πάντες, προφητικῶν τιμῶν ἢ καὶ ἀποστολικῶν (71) χαρίσματος καὶ ἀριθμοῦ κατηξωμένοι. Ὦν ὁ κορυφαῖος, καὶ τῆ τοῦ κατὰ Καισάρειαν πρεσβείτου τιμῆ κεκοσμημένος, μόνος ἐτύγγανεν ὁ Πάμφιλος, ἀνὴρ, καὶ παρ' ὅλον αὐτοῦ τὸν βίον (72) πάσῃ διαπρέφας ἀρετῇ, ἀποτάζει καὶ καταφρονεῖ βίου, τῆ τῆς οὐσίας εἰς ἐνδεεῖς κοινωνίᾳ, κοσμητικῶν ἐλπίδων ὀλιγωροῦ φιλοσόφῳ πολιτεῖα καὶ ἀσκήσει· μάλιστα δὲ παρὰ τοὺς καθ' ἡμᾶς πάντας διέπρεπε τῆ περι τὰ θεῖα λόγια

verit. Sunt enim elegantissima, et Eusebianam phrasim prorsus redolent. Prima quidem periodus, iisdem verbis tota habetur in hoc capite. Sed et reliqua indidem sumpta esse satis apparet. Hæc enim verba: *Cum plurimi quidem in nobis cognita persecutione se fortiter gesserint, et illa quæ vox sequuntur, clarissimum certamen quod nos cognovimus conscripsimus; item illa, mihi charissimum Jamnitum Paulum; denique ista, in medio eorum emicabat meus dominus, non est enim fas mihi aliter appellare divinum et plane beatissimum Pamphilum; et paulo post, sic aspexi admirabilem tam multorum et talium martyrum electionem: hæc, inquam, omnia quis alius dicere potuit quam Eusebius? Neque enim Metaphrastes ita loqui de seipso potest, quippe qui multis sæculis post illos martyres vixerit. Dicit aliquis, hæc quidem quæ superius posuimus, esse Eusebiana; non tamen ex libro de martyribus Palæstinæ, sed ex libris Eusebii *De vita Pamphili* (a), huc a Metaphraste esse translata. Verum tota orationis series, et apta singularum partium distributio, satis arguit hæc unius ejusdemque operis esse. Cum ergo et principium et finis sint ex Eusebii libro *De martyribus Palæstinæ*, sicut res ipsa indicat; pars quoque illa quam hic ascripsimus, ex eodem libro de prompta sit, necesse est. Itaque verissimum est id quod supra observavi, librum hunc Eusebii *De martyribus Palæstinæ*, mancum ad nos et multum pervenisse.*

(71) Προφητικῶν τιμῶν ἢ καὶ ἀποστολικῶν. Prophetas minores intelligit, qui duodecim numero fuerunt. Id autem longe clarius habetur apud Metaphrastem his verbis: *Operæ pretium autem est admirari virorum quoque numerum, qui significat propheticam quamdam et apostolicam gratiam. Contigit enim omnes esse duodecim, quo numero patriarchas et prophetas et apostolos fuisse accepimus.*

(72) Πάμφιλος, ἀνὴρ καὶ παρ' ὅλον αὐτοῦ τὸν βίον. Et hic locus apud Metaphrastem multo integrior habetur in hunc modum: *Is autem erat Pamphilus, vir revera pius, et omnium, ut semel dicam, amicus et familiaris; reipsa nomen sibi impositum verum esse ostendens; Cæsariensis Ecclesie ornamentum. Nam presbyterorum quoque cathedram cum esset presbyter honestabat, ut qui simul ornaret ministerium, et ex eo ornaretur. Quinetiam aliis quoque erat divinus et divinæ particeps inspirationis: quoniam tota sua vita fuit maxime insignis virtute, multum quidem jubens valere delicias et copiam divitiarum, cum se totum dedicasset Dei Verbo, renuntians quidem iis quæ ad ipsum redibant a majoribus, nudis, mancis et pauperibus omnia distribuit. Ipse autem degit in vita quæ nihil possidebat, per valentissimam exercitationem, divinam persequens philosophiam. Atque ortus quidem erat ex Berytensium civitate, ubi in prima ætate educatus fuerat in illis quæ illic erant studiis litterariis. Postquam autem ejus providentia ad virilem pervenisset ætatem, transit ab iis ad sacrarum litterarum scientiam. Assumpsit vero mores divinæ et propheticæ vitæ; et ipse se eorum Dei martyrem exhibuit etiam ante ultimum vitæ finem. Sed talis quidem erat Pamphilus.*

(a) Hæc est sententia Dan. Papebrochii. Vide ejus orationem. Edit. Patr.

γησιωτάτη σπουδῇ, ἀτρώψ τε περι ἃ προύθετο φιλοπονία, καὶ τῇ περι τοὺς προσήκοντας καὶ πάντας τοὺς αὐτῷ πλησιάζοντας ὠφελεία· οὐ τὰ λοιπὰ τῆς ἀρετῆς κατορθώματα, μακροτέρας ὄντα διηγήσεως, ἐπ' ἰδίας τῆς τοῦ κατ' αὐτὸν ὑποθέσεως βίου γραφῆς, ἐν τρισὶν ἡδὴ πρότερον ὑπομνήμασι παραδεδώκαμεν. Ἄλλὰ γὰρ ἐπ' ἐκεῖνα τοὺς φιλοτιμῶς καὶ ταῦτα εἰδέναι ἔχοντας ἀναπέμφαντες, τανῦν ἐχώμεθα (73) τῆς κατὰ τοὺς μάρτυρας ἀκολουθίας. Δεύτερος μετὰ Πάμφιλον ἐπὶ τὸν ἀγῶνα παρῆει ἱεροπρεπεῖ πολιτῆς τετιμημένος, Οὐάλης, τῶν ἀπὸ Ἀλλίας διάκονος (74), αὐτῇ προσόψει σεμνότητος προσβύτης, τῶν θείων Γραφῶν εἰ καὶ τις ἄλλος ἐπισημῶν· τοσαύτας γέ τοι μνήμας αὐτῶν ἐνεσετέρηστο, ὡς μὴ ἐνδεῖν τῆς ἀπὸ γραμμάτων ἐντεύξεως, τῆς εἰ ποτε λάθοι Γραφῆς (75) οἰᾶσθ' οὖν ἀπομνημονεῦσαι διεξόδους. Τρίτος ὁ θερμοῦργότατος καὶ τῷ πνεύματι ζῶων ἀπὸ τῆς Ἰαμνιῶν πόλεως ἐν αὐτοῖς ἐγνωρίζετο Παῦλος, πρὸ τοῦ μαρτυρίου διὰ καυτήρων ὑπομονῆς τὸν τῆς ὁμολογίας διαθλήσας ἀγῶνα. Τούτοις ἐπὶ τῆς εἰρκτικῆς ἐτῶν δυεῖν ἔλων χρόνον κατατρίψασιν ὑπόθεσις τοῦ μαρτυρίου γίνεται (76) Αἰγυπτίων αὐθις ἀδελφῶν ἔφοδος, τῶν καὶ σὺν αὐτοῖς τελεσιωθέντων. Τοὺς κατὰ Κιλικίαν οὗτοι μέχρι τῶν αὐτῶν μετ' ἄλλων ὁμολογητῶν προπέμφαντες, ἐπαλινδύσαντες ἐπὶ τὰ οἰκεία· ὁμοίως δῆτα καὶ αὐτοὶ πρὸς αὐταῖς εἰσόδοις τῶν κατὰ Καισάρειαν πολῶν, τίνες τε εἶεν καὶ ὁπόθεν ἀφικνούμενοι, πρὸς τῶν φυλάκων (βάρβαροι δὲ τινες ὑπῆρχον οὗτοι τὸν τρόπον) ἀνερωτηθέντες, καὶ μηδὲν τῆς ἀληθείας ἀποκρυψάμενοι, οἷα κακούργοι ἐπαυτοφώρῳ ληφθέντες, συνέχοντο· πέντε δ' ἦσαν οὗτοι τὸν ἀριθμὸν. Οἱ καὶ προσαχθέντες τῷ τυράνῳ, καπὶ τούτου παρῆρσιασάμενοι, αὐτίκα μὲν καθεῖργονται δεσμοτηρίῳ· τῇ δ' ἐξῆς Περιτίου μηνὸς ἡμέρᾳ ἐκκαιδεκάτη, Μαρτίου κατὰ Ῥωμαίους ἢ πρὸ δεκατεσσάρων Καλανδῶν, ἐκ προστάγματος τούτους δὴ αὐτοὺς ἅμα τοῖς ἀμφὶ τὸν Πάμφιλον δεδηλωμένοις, τῷ δικαστῇ

(73) Vulg. *tanῦν ἐχώμεθα*. In tribus nostris codicibus Maz., Mel. et Fuk. rectius *tanῦν ἐχώμεθα*, in imperativo. Porro ex hoc loco manifeste colligitur librum hunc *De martyribus Palæstinæ*, verum ac germanum opus esse Eusebii, ab eo conscriptum post libros *De vita Pamphili*, et post *Ecclesiasticam historiam*.

(74) *Ἦν ἀπὸ Ἀλλίας διάκονος*. Horum verborum duplex potest afferri sensus. Nam aut Valentem patria Æliensem fuisse his verbis significatur; aut diaconum fuisse Æliensium Ecclesiæ. Posteriorem sensum amplexus est Simeon Metaphrastes. Sic enim scribit: *Erat autem diaconus, etsi esset hujusmodi, Ecclesiæ Æliensium*. Similem ambiguitatem notavi supra in lib. v, ubi de sancto Viennensi diacono agitur.

(75) *Τῆς εἴποτε λάθοι Γραφῆς*. Hic locus corruptus est, ut nemo non videt: quem ego sic emendandum esse existimo: ὡς μὴ ἐνδεῖν τῆς ἀπὸ γραμμάτων ἐντεύξεως, τὸ ἥς ποτε ἂν λάθοι Γραφῆς οἰασθῶν ἀπομνημονεῦσαι διεξόδους. Atque hanc lectionem in versione mea sum secutus. At Christophorusus barbare prorsus hunc locum ita vertit, *ut si quem locum aliquando citare vellet, perinde expedire illud poterat absque scripto efficere, atque ex scripto legere*. Sed nostra interpretatio cum Simeonis Metaphrastæ interpretatione consentit. Sic enim habet versio

*rium honorum ad quos aspirare poterat despicientiam; seu denique arctioris et philosophicæ eujusdam vitæ exercitationem. Sed præ cunctis nostræ ætatis hominibus emittit in eo viro ardentissimum studium sacrarum Litterarum, et in iis rebus quas sibi perficiendas proposuerat indefessa laboris assiduitas ac diligentia; ad hæc singularis in proximos cunctosque qui ad ipsum accesserant beneficentia. Hujus viri reliquas virtutes resque præclare gestas quæ prolixiorum orationem desiderant, jam pridem nos in peculiari opere quod *De ejus vita* conscripsimus, tribus libris complexi sumus. Si qui igitur harum etiam rerum cognoscendarum cupidine tenentur, eos illuc amandasse contenti, impræsentiarum cœptam de martyribus nostris narrationem prosequemur. Secundus post Pamphilum in certamen descendit Valens, Æliæ urbis diaconus, augusta canitie conspicuus, ipsoque aspectu venerabilis senex, qui divinas Scripturas præ cæteris egregie callebat. Eas enim usque adeo fideli memoria complectebatur, ut nihil omnino interesset an ex codice ipso legeret, an eujuslibet Scripturæ integras paginas memoriter recitaret. Tertius inter eos claruit Paulus Jamnitarum oppido oriundus, vir in agendo fervidus et ardore spiritus plenus: qui ante martyrium candentis ferri exustiones perpassus, confessionis coronam retulerat. His biennii spatio in carcere 337 detentis occasionem martyrii præbuit Ægyptiorum iterum fratrum adventus, qui etiam una cum illis martyrio coronati sunt. Hi Ægyptii constitutos in Cilicia confessores, ad usque metalla quæ illic sita sunt, honoris causa erant prosecuti. Cumque in patriam reverterentur, ad ipsas urbis Cæsareæ portas perinde ac priores illi quos supra commemoravi, interrogati a custodibus, viris suoapte ingenio barbaris, quinam et unde perfecti essent, absque ullis ambagibus rem, ut erat,*

Gentiani Herveti apud Lipomanum in mense Februario: *Quinetiam divinarum Scripturarum sciens, ut si quis alius. Eas quidem ita complexus erat memoria, ut a lectione nihil discrepant, quæ memorie mandata ab eo conservabantur sacrosanctorum discipulorum promissiones. Quamquam Herveti interpretatio in eo peccat, quod verbum ἀπομνημονεῦσαι vertit memorie mandare, cum significet memoriter recitare, ut alibi observavi.*

(76) *Ἦν ὑπόθεσις τοῦ μαρτυρίου γίνεται*. Male Christophorusus ὑπέρθεσις rescripsit. Fecellit hominem prava interpunctio, quæ tum in editione Rob. Stephani, tum in manuscriptis codicibus habetur. Certe in vetustissimo codice Maz., post verbum γίνεται apposita est virgula ad caput litteræ. Quod quidem in eo codice interdum fieri observavi. Sed quis non videt totum hunc locum uno ductu legendum esse absque ulla distinctione, hoc modo: ὑπόθεσις τοῦ μαρτυρίου γίνεται Αἰγυπτίων αὐθις ἀδελφῶν ἔφοδος. In codice quidem Medicæ post vocem γίνεται nulla adhibetur distinctio. Codex autem Regius post illud verbum virgulam tantum habet appositam ad pedes litteræ. Gentiani quoque Herveti versio nostram interpretationem confirmat. Sic enim ille vertit: *His in carcere duobus annis contritis, martyrii occasio fuit Ægyptiorum adventus.*

confessi. Protinus tanquam malefici in ipso facinore depreñensi vincuntur. Erant hi numero quinque : qui cum ad tyrannum perducti, coram ipso libere locuti essent, continuo trusi sunt in carcerem. Postridie vero, qui dies erat 16 mensis Peritii, hoc est juxta Romanos ante diem xiv Kalendas Martias, una cum Pamphilo et supradictis ejus sociis ex mandato judici exhibentur. Hic primum quidem Ægyptiorum inexpugnabilem constantiam omni tormentorum genere et variis novarum machinarum adinventionibus experiri aggreditur. Ac principem quidem illorum cum ejusmodi cruciatibus antea exercuisset, quisnam esset primum interrogavit. Postquam vero pro nomine proprio propheticum aliquod vocabulum ex eo audivisset (quippe ipsi indita sibi a parentibus nomina, ideo fortasse quod essent idolorum vocabula, abjecerant): Eliae igitur, et Ieremix atque Isaia, et Samuelis ac Danielis nomina eos sibi asciscentes audire erat, et genuinum ac germanum Israel, qui proprie est eorum qui in occulto sunt Judæi, non solum operibus, sed propriis etiam nominibus exhibentes. Hujusmodi, inquam, nomen cum ex martyre audivisset Firmilianus, nec tamen vim ac virtutem nominis intellexisset, post hæc quænam ei patria esset interrogavit. Ille a priori vocabulo nullatenus discrepantia loquens, Jerusalem sibi patriam esse respondet, illam scilicet Hierusalem intelligens de qua loquitur Paulus : « Superna autem Hierusalem libera est et metropolis omnium nostrum ¹. » Item alio loco : « Accessistis ad montem Sion, et ad civitatem Dei viventis Jerusalem cælestem ². » Et hanc quidem martyr intelligebat. Judæ vero sensu in terram abjecto ac depresso, quænam illa urbs et ubi gentium esset, sollicite inquirebat. **338** Tormenta dehinc adhibuit, ut veritatem eliceret. Sedenim ille manus post tergum retortas pedesque novis quibusdam machinis luxatos habens, verum se dixisse affirmavit. Interrogatus iterum ac sæpius quænam esset illa quam dicebat civitas, et ubi terrarum sita, eo-

¹ Gal. iv. ² Hebr. xii.

(77) *Τούτοις ἔγγυμνάσας τοῖς ἀθλοῖς.* Verbum ἔγγυμνάσας passive hic sumi videtur pro ἔγγυμνασθεῖς. Indicat enim Eusebius Firmilianum judicem in hujusmodi judiciis et quæstionibus tritum atque exercitatum fuisse. Sed cum hoc verbum rursus infra sumatur active, hic quoque eodem modo sumi debet. Prolusiones igitur seu ἀθλα vocat Eusebius, verbera et tormenta. Certe Gentianus Hervetius verbum ἔγγυμνάσας active interpretatus est hoc modo : *Ille autem Ægyptiorum solum periculum fecit ante tormenta, omni ratione eos exercens.*

(78) *Ἦν ἐν κρυπτῷ Ἰουδαίῳ.* In quatuor nostris codicibus Maz., Med., Fuk. et Savit., legitur τὸν ἐν κρυπτῷ, quam scripturam secutus esse videtur Christophorus; sic enim vertit : *Et germanum ac verum Dei Israel qui Judæus erat in occulto, commonstrare.* Quam tamen interpretationem probare non possum. Quid enim sibi vult *Israel occultus Judæus*? Deinde dixisset Eusebius ἐν κρυπτῷ Ἰουδαίῳ, non autem Ἰουδαίῳ. Alius igitur sensus sit oportet horum verborum. Alludit procul dubio Eusebius ad locum Pauli in *Epist. ad Romanos* cap. ix., ubi Paulus duo genera facit Judæorum, alios ἐν φανερό, alios ἐν κρυπτῷ. Et priores qui-

προσάγουσιν. Ὁς καὶ πρῶτον τῆς τῶν Αἰγυπτίων ἀκαταμαχῆτου ἐνστάσεως, παντοίοις βασάνων εἶδει, μηχανῶν τε ξένων καὶ ποικίλων ἐπινοίαις πείραν λαμβάνει· τὸν μὲν προήγορον ἀπάντων τοῖσι ἔγγυμνάσας τοῖς ἀθλοῖς (77, τίς εἶη, πρῶτον ἤρωτα, εἶτ' ἀντὶ τοῦ κυρίου ὄνοματος προφητικὸν τι ἐπακούσας· τοῦτο δὲ πρὸς αὐτῶν ἐρίγνετο, ἀντὶ τῶν πατρῶθεν αὐτοῖς ἐπιπεφημισμένων εἰδωλικῶν ὄντων εἰ τύχοι, μεταθετικῶν ἑαυτοῖς τὰς προστηρίας· Ἥλιαν γοῦν καὶ Ἰερεμίαν καὶ Ἡσαΐαν τε καὶ Σαμουὴλ καὶ Δανιὴλ, ἤκουες ἂν αὐτῶν ἐπιγραφομένων, καὶ τὸν ἐν κρυπτῷ Ἰουδαίῳ (78) γνήσιόν τε καὶ εἰλικρινῶς Ἰσραὴλ τοῦ Θεοῦ (79) οὐ μόνον ἔργοις, ἀλλὰ φωναῖς κυρίως ἐκπεφομέναις ἐπιδεικνυμένων· τοιοῦτόν τι οὖν πρὸς τοῦ μάρτυρος ὄνομα ἐπακούσας ὁ Φιρμιλιανὸς, οὐ μὴν ἐπιστήσας τῇ τοῦ ῥήματος ὀνόματι, δευτέρον ἦτις αὐτοῦ πατὴρ γένοιτο, ἤρωτα. Ὁ δὲ συνοδὸν τῇ προτέρᾳ δευτέρᾳ ἀφίξει φωνῆν, Ἰερουσαλήμ εἶναι λέγων τὴν ἑαυτοῦ πατρίδα, ἐκείνην δῆρα νοῦν περὶ ἧς εἴρηται τῷ Παύλῳ· « Ἡ δὲ ἔγωγε Ἰερουσαλήμ ἐλευθέρα ἐστὶ, ἦτις ἐστὶν μήτηρ ἡμῶν » καὶ· « Προσεληλύθατε Σιών θρεῖ, καὶ πόλις Θεοῦ ζῶντος, Ἰερουσαλήμ ἐπουρανίῳ. » Καὶ ὁ μὲν ταύτην ἐνόησε, ὁ δ' ἐπὶ χθόνα καὶ χαμαὶ βίψας τὴν διάνοιαν, ἦτις αὐτῇ εἶη καὶ ποῖ γῆς κειμένη, ἀκριβῶς ἐπολυπραγμόνει, εἶτα καὶ βασάνους ἐπῆγεν, ὡς ἂν τὰ τῆς ὁμολογίᾳ· ὁ δὲ στρεβλοῦμενος κατόπιν τῷ χεῖρι, καὶ τοῖν ποδοῖν μαγγάνοις τιτὰ ξένοις διακλώμενος, ἀλγῆς εἰπεῖν ἀπίσχυριζέτο. Εἶτα πάλιν πολλάκις ἐρωτώμενου τίς εἶη καὶ ποῖ κειμένη ἦν δὴ φράζει πάλιν, μόνων εἶναι τῶν θεοσεβῶν ταύτην ἔλεγε πατρίδα· μὴ γὰρ ἐτέροις ἢ τοῖσι μόνοις, αὐτῆς μετεῖναι, κείσθαι δὲ πρὸς αὐταῖς ἀνατολαῖς καὶ πρὸς ἀνίσχοντι ἡλίῳ· ὁ μὲν πάλιν διὰ τούτων κατὰ τὸν ἴδιον νοῦν ἐφιλοσόφει, μηδαμῶς τῶν ἐν κύκλῳ βασάνοις αὐτὸν αἰκισσόμενων ἐπιστροφῆν ποιούμενος, ἄσαρκος δ' ὡσπερ καὶ ἀσώματος, οὐδ' ἐπατεῖν δοκῶν τῶν ἀλγηδόνων· ὁ δ' ἀπορούμενος ἐσφάδαζεν, ἐχθρὰν καὶ Ῥωμαίοις πολεμίαν πάντως πού συστήσασθαι πάλιν Χριστιανὸς οἰόμενος· πολὺς τε ἦν ταύτην ἀνερευῶν, καὶ τῆ-

dem illos, non esse veros Judæos affirmat, quippe qui corporales tantum legis ceremonias observent; posteriores vero ait esse veros Judæos, qui corde sint circumcisi, non carne. Vide Origenem in capite i *Philocaliæ*. Ita certe hunc Eusebii locum accipit Metaphrastes. Sic enim habet ejus versio auctore Gentiano Herveto : *Ut qui Eliam et Jeremiam, Isaiam, Samuelem et Danielelem ipsi seipsos nominarent; et qui est in occulto Judæum et germanum Israelitam, non solum factis, sed etiam vocibus proprie enuntiatis indicarent.* Ex quibus apparet in Græco exemplari quo usus est Hervetus, scriptum fuisse τὸν ἐν κρυπτῷ Ἰουδαίῳ. Quæ lectio melior mihi videtur.

(79) *Ἰσραὴλ τοῦ Θεοῦ.* Duæ postremæ voces absunt a codice Mediceo, nec habentur in collectione Simeonis Metaphrastæ, ut ex Herveti interpretatione colligitur. Sane cum Israel Hebraice idem sit quod videns Deum, nihil opus est addere τὸν Θεοῦ. Ait igitur Eusebius, Ægyptios illos qui Israelitarum seu Judæorum nomina sibi indiderant, verum ac germanum Israelæm, et illum qui in abscondito est Judæum, tam factis ipsis quam nominibus exhibuisse.

δηλωθεῖσαν χώραν κατ' ἀνατολὰς ἐξετάζων. Ὡς δ' ἐπὶ πλεῖον μάλιστα τὸν νεανίαν καταξήνας παντοίαις τε τιμωρησάμενος βασάνοις, ἀπαράλλακτον τὴν ἔνστασιν τῶν πρότερον αὐτῷ ῥηθέντων ἐγίγνωσκε, τὴν ἐπὶ θανάτῳ κατ' αὐτοῦ κεφαλικὴν ἐκφέρει ψῆφον. Τοσαύτην μὲν οὖν τὰ κατὰ τοῦτον δραματούργιαν εἰλήχει. Καὶ τοὺς λοιποὺς δὲ τοῖς παραπλησίοις ἄλλοις ἐγγυμνάσας, τὸν ὅμοιον ἀπαλλάττει τρόπον. Εἶτ' ἀποκαμῶν, διαγνοὺς τε εἰς μάτην τιμωρεῖσθαι τοὺς ἀνδράς, ἐπιθυμίας κόρον λαβῶν (80), ἐπὶ τοὺς ἀμφὶ τὸν Πάμφιλον μέτεισιν, ἀναδιδαχθεὶς τε ὡς ἦδη καὶ πρότερον διὰ βασάνων ἀμετάθετον ἐνεδείξαντο τὴν ὑπερ τῆς πίστεως προθυμίαν, ἀνερωτήσας εἰ ἄρα εἰσέτι κἂν νῦν πειθαρχοῖεν, δεξιμένους τε αὐτὸ μόνον παρ' ἐνὸς ἐκάστου τὴν τελευταίαν αὐτῶν τῆς κατὰ τὸ μαρτύριον ὁμολογίας φωνήν, τὴν αὐτὴν τοῖς προτέροις ἐπάγει τιμωρίαν. Τούτων ἐπὶ πέρας ἀχθέντων, μειράκιον τῆς οικειτικῆς ὑπάρχον τοῦ Παμφίλου θεραπείας (81), οἷα γησιζ ἀνατροφή καὶ παιδεία τοῦ τριλοῦτου συνησχημένον ἀνδρὸς, ὡς ἔργω τὴν κατὰ τοῦ δεσπότης ψῆφον, ἀπὸ μέτης τῆς πληθούς ἀναθοῶ, γῆ τὰ σώματα παραδοθῆναι ἀξιῶν. Ὁ δ' οὐκ ἐνθροῦπος, ἀλλὰ θῆρ καὶ εἶ τι θηρὸς ἀγριώτερον, μήτε τῷ τῆς ἡλικίας ἀπονεΐμας νέψ συγγνώμην, αὐτὸ μόνον ὡς ἐρωτήσας ὁμολογοῦντα Χριστιανὸν ἔμαθεν, ὥσπερ ὑπὸ τινος τρωθεὶς βέλους, οἰδήσας τὸν θυμὸν, ὄλη δυνάμει τοῖς βασανισταῖς χρῆσθαι κατ' αὐτοῦ προστάττει. Ὡς δ' ἐπιχειλουμένου θύειν ἀνανεύοντα αὐτὸν ἐώρα, οὐκέθ' ὡς σάρκας ἀνθρώπου, ἀλλ' ἦ λίθους ἢ ξύλα, ἧ τι τῶν ἄλλων ἀψύχων, ἄχρις αὐτῶν ὀστέων καὶ τῶν ἐν βῆθει καὶ ἐν μυχοῖς σπλάγγων παραμόνωσ καταξίνεσθαι κελεύει. Εἰς μακρὸν δὲ τούτου γινομένου, μάτην ἐγγεῖρειν διέγνω, ἀφόνου καὶ ἀνεπαισθήτου, μικροῦ δὲ δεῖν καὶ πάντη ἀψύχου τοῦ σώματος αὐτῷ ταῖς βασάνοις κατατριβομένου. Παράμονον δὲ τὸ ἀνηλεές καὶ ἀπάνθρωπον κεκτημένος, εὐθύς ὡς εἶχε μακρῷ πυρὶ παραδοθῆναι (82) αὐτὴν ἀποφαίνεται. Καὶ οὗτος μὲν, πρὸ τῆς τοῦ κατὰ σάρκα δεσπότητος τελειώσεως, ὕστατος ἐπὶ τὸν ἀγῶνα παρελθὼν, τὴν ἀπὸ τοῦ σώματος ἀπαλλαγὴν προῦλαβεν, εἰτι διαμελλόντων τῶν περὶ τοὺς προτέρους ἐσπουδαχόντων. Ἦν

rum duntaxat qui veri Dei cultores essent hanc esse patriam respondit. Neque enim aliis præterquam istis hujus civitatis jus competere : ipsam porro ad Orientem et juxta ipsum exsurgentis solis cubile positam esse. Et martyr quidem rursus in hunc modum juxta sensum suum philosophabatur, nullatenus intentus iis qui tormentis ipsum undique excruciabant. Sed tanquam carnis expers et corporis, ne minimo quidem dolorum sensu affici videbatur. Judex vero dubius atque anceps animo æstuabat, ratus Christianos urbem aliquam æmulam atque infensam Romanis alicubi condituros esse. Proinde multum laborabat ut eam pervestigaret, et Orientis regionem quam martyr dixerat indagaret. Verum ubi fortissimum virum post flagrorum verbera quibus eum laniaverat, et post cujusquemodi tormentorum cruciatus, stabilem atque immotum in iisdem quæ prius dixerat perseverare intellexit, capitali eum sententia damnavit. Et res quidem hujusce martyris, hunc veluti cujusdam tragœdiæ actum atque exitum habuerunt. Reliquos deinde cum haud dissimilibus proclusionibus exercuisset, pari quoque genere mortis exstinxit. Fessus deinde, frustra eum eos homines excruciaci ab se cernens ; cum cupiditatis suæ satietas ipsum cœpisset, ad Pamphilum ejusque socios transit. Et quoniam compertum habebat, eos pro fidei suæ defensione alacritatem nullam vi tormentorum expugnabilem jam antea ostendisse, interrogavit illos utrum vel nunc tandem præceptis imperialibus parere vellent. Cumque nihil aliud a singulis elicere potuisset præter ultimam illam quæ in martyrio sit confessionem, eodem cum superioribus supplicio eos affecit. His ita gestis, adolescens quidam ex familia Pamphili, utpote in convictu ac disciplina tanti viri liberaliter educatus, simul atque sententiam in dominum suum latam esse cognovit, e medio turbæ exclamans, ut mortuorum cadavera sepulturæ saltem traderentur postulavit. At judex, non hominis sed belluæ potius, aut si quid etiam bellua tetrius est, dignus nomine 339 nullam ætati veniam impertiens, postquam

(80) Ἐπιθυμίας κόρον λαβῶν. Intelligere videtur eam qua flagrabat Firmilianus cupiditatem, noscendi ex martyribus Ægyptiis, ubinam esset illa Jerusalem quam sibi patriam esse dicebant. Ex quo, ut id obiter moneam, satis apparet id quod in superioribus libris observavi, Jerusalem tunc in terris Firmilianus fuisse. Alioquin non tantopere æstuasset Firmilianus, qui præses erat Palæstinæ, ut Hierosolymæ situm ex martyribus illis cognosceret. Vox tamen ἐπιθυμία nescio an hoc sensu sumi possit quem dixi. Certe hic locus obscurus est, ac, ni fallor, mendosus. Proinde Simeon Metaphrastes cum hæc ex Eusebio describeret, voces istas consulto prætermisit.

(81) Μειράκιον τῆς οικειτικῆς... τοῦ Παμφίλου θεραπείας. Hoc loco quedam addit Simeon Metaphrastes, quæ hic merentur ascribi : *Nondum autem dictum universum absolvetur, et aliunde exclamat quidam adolescens ex familia Pamphili ; et ex media turba accedens in medium eorum qui circumstantebant judicium, alta voce corpora eorum petiit*

D sepulturæ mandari. Is autem erat B. Porphyrius, Pamphili vernula, nondum totos octodecim annos natus ; recte scribendi scientia peritus ; modestia vero morum has laudes celans, ut qui a tali viro fuisset institutus.

(82) Μακρῷ πυρὶ παραδοθῆναι. Christophorus legisse videtur μαλθακῷ. Sic enim verit : *Confestim igni pedetentim exurdescente et remisso comburi decernit.* Herveus quoque ita interpretatus est : *Pronuntiat sententiam ut tradatur molli et lento igni.* Idque confirmant sequentia Eusebii verba. Ait enim Porphyrium palo affixum fuisse, et procul ab ipso rogi in circuitu accensum esse ; ut scilicet martyr lento igne consumeretur. Idem legitur in *Passione Plonii* et aliorum martyrum. Eodem sensu μακρὸν πῦρ iterum usurpat Eusebius infra ubi de Juliano. Porro notandum est, tam Porphyrium quam Julianum catechumenos fuisse. Docet id Metaphrastes his verbis : *Duo quidem qui erant inter eos catechumeni, consummati sunt baptismi ignis.*

interrogatum juvenem Christianum esse ex ipsius confessione didicisti, statim quasi telo aliquo sauciatus intumuit, mandavitque tortoribus, ut totis viribus in adolescentem sævirent. Post hæc sacrificare eum jubens, cum renuentem videret, prorsus quasi saxum aliquod aut lignum aliudve quid sensu destitutum, non hominis corpus feriret, adolescentis latera ad ipsa usque ossa et intimos viscerum recessus absque ullis induciis sulcari præcepit. Quod cum diutius fieret, iudex adolescentem toto licet corpore tormentis conscisso, nec vocem edere, nec sensu ullo doloris tangi, et quasi inanem perstare videns, frustra se laborare intellexit. Nihilominus in pristina semper sævilita et immanitate perseverans, statim illum eo quo erat habitu, ingenti rogo cremari præcepit. Et hic quidem licet postremus in stadium ingressus, tamen ante temporalem dominum suum ex hac vita digredi occupavit: cum ii qui priores illos expugnare studebant, adhuc moram traherent. Itaque Porphyrium (hoc enim ei nomen fuit) cernere licebat, instar nobilis athletæ qui in sacro certamine decertans pammachio victoriam reportavit; corpore quidem pulverulento ac sordido, vultu autem hilari et confidenti animo post tot cruciatus ad mortem incedentem; prorsus divino Spiritu repletum, et habitu philosophico; uno scilicet quod habebat pallio in modum exomidis contextum; et tranquillo ac sedato animo familiaribus suis quæcunque volebat mandantem atque innuentem: in ipso denique palo adhuc serenitatem oris retinentem. Quin etiam cum rogas satis longo ab ipso intervallo circumquaque accensus fuisset, ipse hinc inde flammam ore atrahebat: nec post unicam illam vocem quam cum flamma ipsum contingere cœpisset, protulit, Jesum scilicet Filium Dei adiutorem sibi invocans, quidquam locutus est: fortissime ad extremum usque spiritum in silentio perseverans. Huiusmodi certamen Porphyrii fuit. Cujus consummationem cum confessor quidam nomine Seleucus, qui olim miles fuerat, Pamphilo renuntiasset, confestim utpote talis nuntii minister, eorum sorti meruit adjungi. Quippe vix mortem Porphyrii nuntiaverat et unum ex martyribus osculo salutarat, cum subito milites correptum **340** eum deducunt ad præsidem. Qui perinde ac si Seleucum urgere vo-

(83) Vulg. *μετὰ μίαν τε ἦν*, etc. Scribendum est *μετὰ μίαν γε*. Quia emendatione nihil certius.

(84) *Τῶν τῆς θεοσεβείας ἀσκητῶν*. Male Christophorus *monachos* intellexit. Neque enim tunc temporis ulli adhuc erant monachi; aut si qui erant, longe ab illis distabant ascetæ. Nam monachi, ut nomen ipsum indicat, solitudinem sectabantur. Ascetæ vero in mediis versabantur urbibus. Quicunque igitur ex Evangelii præceptis severiorem vitam instituerant, et cuncta propter Deum reliquerant, ascetæ dicebantur. Sic Petrus quidam asceta, et virgo ascetria nominatur supra in hoc Eusebii libro. Quos si quis monachos nominare vellet, is procul dubio falleretur. Certe Hieronymus disertè testatur, nullum in Palæstina monachum fuisse ante Hilarionem. Atqui Petrus ille

δὲ ἄρα τὸν Πορφύριον ἰδεῖν, ἱερονίκου διαθέσει πάμαχον νενικηκότος, κεκομισμένον μὲν τὸ σῶμα, φαιδρὸν δὲ τὸ πρόσωπον, θαρσαλέω φρονήματι καὶ γαίρω μετὰ τοσαῦτα τὴν ἐπὶ θανάτῳ βαδίζοντα, καὶ θεῶν Πνεύματος ὡς ἀληθῶς ἐμπλεων, αὐτοῦ τε φιλοσόφῳ σχήματι μόνῳ τῷ περὶ αὐτὸν ἀναβολαίῳ ἐξωμίδος τρόπον ἡμφιεσμένον, νηραλέῳ τε λογισμῷ περὶ ὧν ἐβούλετο τοῖς γνωρίμοις ἐντελλόμενον καὶ διανεύοντα, ἐπ' αὐτῷ τε ἰκρίῳ τὸ πρόσωπον ἔτι φαιδρὸν διατρούοντα, ἀλλὰ καὶ ἀφθείσης ἕξ ἀπὸ μακροῦ ἀποστήματος κύκλῳ περὶ αὐτὸν τῆς πυρᾶς, ἐνθὲνδε κάκειθεν ἀφαρπάζοντα τῷ στόματι τὴν φλόγα, γενναϊοτάτα τέκε ἐσχάτην ἀναπνοὴν ἐγκαρτεροῦντα τῇ σιωπῇ, μετὰ μίαν γε ἦν (83) ἅμα καταψαμέντης αὐτοῦ τῆς φλογὸς ἀπέβρηξε φωνῆν, τὸν Ἰὼν τοῦ Θεοῦ Ἰησοῦν βοηθὸν ἐπιδοῦμένον. Τοιοῦτος καὶ ὁ Πορφυρίου ἄθλος. Τῆς δὲ κατ' αὐτὸν τελειώσεως ἄγγελος τῷ Παμφίλῳ γενόμενος Σέλευκος, τῶν ἀπὸ στρατείας τις ὁμολογητῆς, οἷα τηλικαύτης ἀγγελίας διάκονος, τοῦ οὖν αὐτοῖς παραχρῆμα κλήρου καταξιοῦται. Αὐτίκα γάρ τοι αὐτὸν διαγγελλαντα τὸ τοῦ Πορφυρίου τέλος, τῶν τε μαρτύρων ἕνα δὴ τινα φιλήματι προσσιπτόντα, ἐπιλαδόμενα στρατιῶταί τινες, ἄγρουν ἐπὶ τὸν ἡγεμόνα. Ὁ δὲ ὡσπερ ἐπισπέρχων αὐτὸν τῷ προτέρῳ συναπὸδρμον τῆς εἰς οὐρανοὺς γενέσθαι πορείας, αὐτίκα κεφαλικῇ τιμωρίᾳ κολασθῆναι προστάττει. Οὗτος ἦν μὲν ἀπὸ τῆς Καππαδοκίῶν γῆς, τῆς δ' ἐν στρατείας ἐπιλέκτου νεολαίας, καὶ τῶν ἐν Ῥωμαϊκοῖς ἀξιώμασιν οὐ μικρὰς τιμῆς ἐπειλημμένος, ἠλικία τε γὰρ καὶ δῶμῃ σώματος, μεγέθει τε καὶ ἰσχύϊ, παρὰ πλεῖστον ὅσον τὸς συστρατιώτας ἐπλεονέκτει, ὡς καὶ τὴν πρόσῳν αὐτῷ περιβόητον τοῖς πᾶσιν εἶναι, καὶ τὸ πᾶν εἶδος ἀξιάγαστον, μεγέθους ἕνεκα καὶ εὐμορφίας. Καταρχὰς μὲν οὖν τοῦ διωγμοῦ, διὰ μαστίγων ὑπομονῆς τοῖς κατὰ τὴν ὁμολογίαν διαπρέψας ἄγως, μετὰ δὲ τὴν τῆς στρατείας ἀπαλλαγὴν, ζηλωτὴν ἑαυτὸν καταστήσας τῶν τῆς θεοσεβείας ἀσκητῶν (84), ὄρφανῶν ἐρήμων καὶ χηρῶν ἀπεριστάτων (85), τῶν τε ἐν πενίαις καὶ ἀσθενείαις ἀπερρίμμένων ἐπίσκοπος ὡσπερ καὶ ἐπίκουρος, πατρὸς καὶ κτηδεμόνος οἰκῆν ἀναπέφρανται, θθεν δὴ εἰκότως πρὸς τοῦ τοῖς τοιοῖσδε (86) μάλλον τῶν διὰ καπνοῦ καὶ αἵματος θυσῶν χαίροντος Θεοῦ τῆς κατὰ τὸ μαρτύριον παραδόξου κλήσεως ἤξειώθη. Δέκατος οὗτος ἀθλητῆς ἐπὶ τοῖς δεδηλωμένοις, ἐν μᾶ καὶ τῇ αὐτῇ τετελειώτο ἡμέρᾳ, καθ' ἣν, ὡς εἶοικε, μεγίστης τῷ Παμφίλῳ

asceta diu ante Hilarionem vixit in Palæstina.

(85) *Χηρῶν ἀπεριστάτων*. Eadem voce utitur Eusebius in lib. x, cap. 4, et in lib. i *De vita Constantini*, cap. 36. Sic etiam Joannes Chrysostomus *homilia 21 in Actis apostolorum*, pag. 202, dicit *περιστήσον χήρας*, id est, *opitulare viduis*.

(86) Vulg. *πρὸς τοῖς τοιοῖσδε*. Non habito quin scribendum sit distinctis vocibus *πρὸς τοῖς τοιοῖσδε*, etc. Quid enim apertius his verbis: *πρὸς τοῖς τοιοῖσδε χαίροντος Θεοῦ, τῆς μαρτυρίου κλήσεως ἤξειώθη*. Id tamen non vidit Christophorus. Ita certe legisse Simeonem Metaphrastem, ex versione Herveti colligitur: *Quamobrem merito Deo his magis lætante quam quæ per fumum et sanguinem fuit sacrificiis, dignus fuit habitus consummationis quæ fit per martyrium*.

μαρτυρίῳ ἐπαξίως τοῦ ἀνδρὸς διανοιχθείσης πύ-
λης, εὐμαρῆς ἅμ' αὐτῷ καὶ ἑτέροις ἡ πάροδος τῆς
εἰς τὴν βασιλείαν τῶν οὐρανῶν εἰσόδου γεγένηται.
Κατ' Ἰχνη δῆτα τῷ Σελεύκῳ (87) Θεόδουλος σεμνός
τις καὶ θεοσεβῆς πρεσβύτης, τῆς ἡγεμονικῆς τυγχά-
νων οἰκετίας, τετιμημένος τε παρὰ τῷ Φιρμιλιανῷ
πλέον τῶν κατὰ τὸν οἶκον ἀπάντων, τοῦτο μὲν τῆς
ἡλικίας ἔνεκεν, καὶ τῷ τριγενεῖας πατέρα καθεστά-
ναι, τοῦτο δὲ δι' ἦν ἔσωζε περὶ αὐτὸν εὐνοίαν καὶ
πιστοτάτην συνείδησιν, τὸ παραπλήσιον τῷ Σελεύκῳ
διαπραξάμενος, προσαχθεὶς τῷ δεσπότῃ καὶ μᾶλλον
αὐτὸν τῶν πρότερον ὀδύνας, ταῦτ' οὗ σωτηρίου μαρ-
τύριον πάθους σταυρῷ παραδοθεὶς κατεδέξατο. Ἐπὶ
τούτοις ἐνδὲς ἔτι λείποντος, ὃς τὸν δωδέκατον ἀπο-
πλήξοι τοῖς δηλουμένοις μάρτυσιν ἀριθμὸν, Ἰου-
λιανὸς παρῆν τοῦτον ἀποπληρώσων· ἐξ ἀποδηγίας
γέ τοι ἀφικόμενος αὐτίκα, καὶ μηδ' εἰσβαλὼν πω τῇ
πόλει, εὐθὺς ὡς εἶχεν ἀπὸ τῆς ὁδοῦ μαθὼν καὶ ὀρ-
μήσας ἐπὶ τὴν μαρτύρων θέαν, ὡς ἐπὶ γῆς χαμαὶ τὰ
τῶν ἀγίων εἶδε σκηνώματα, χαρᾶς ἐμπλεως γεγονῶς,
ἐκάστῳ περιπλακείς, τοὺς πάντας ἀσπάζετο. Τοῦτο
ποιούσιντα συλλαβόντες αὐθις οἱ τῶν φόνων διάκονοι,
προσάγουσι τῷ Φιρμιλιανῷ. Ἀκόλουθα δ' αὐτῷ ἐπι-
τελῶν, μακρῷ καὶ τοῦτον πυρὶ παραδίδωσιν. Οὕτω
δῆτα καὶ Ἰουλιανὸς σκιρτῶν καὶ ὑπερβαλλόμενος,
μεγάλῃ τῇ φωνῇ τῷ τηλικούτων αὐτὸν ἀξιώσαντι
Κυρίῳ ὑπερευχαριστῶν. τοῦ τῶν μαρτύρων κατη-
ξιώθη στεφάνου. Ἦν δὲ οὗτος τὸ μὲν κατὰ σάρκα
γένος Καππαδοκῶν, τὸν δὲ τρόπον εὐλαθέστατος καὶ
πιστότατος καὶ γνησιώτατος, σπουδαῖός τε τὰ ἄλλα
πάντα, καὶ πνέων αὐτοῦ ἀγίου Πνεύματος. Τοιοῦτο
τῆς συνοδίας τὸ στίχος τῶν ἅμα Παμφίλῳ συνεισελ-
θεῖν ἐπὶ τὸ μαρτύριον ἀξιοθέντων. Τούτων ἐπὶ τέσ-
σαρας ἡμέρας τοσαύτας τε νύκτας, ἐκ προστάξεως
ποῦ δυσσεβοῦς ἡγουμένου, τὰ ἱερά καὶ ὄντως ἅγια
σώματα εἰς βορᾶν τοῖς σαρκοβόροις ἐτηρεῖτο. Ὡς
δ' οὐδὲν αὐτοῖς παραδόξως, οὐ θηρίον, οὐ πτηνόν, οὐ
κυνὸν προσεπέλαζεν, αὐθις ἐξ οἰκονομίας τῆς τοῦ
θεοῦ προνοίας ἀβλαβῆ ἡφθέντα, τῆς τε προσκούσης
κηδείας λαχόντα, τῇ συνήθει παρεδόθη ταφῇ. Ἐτι δὲ
τῆς κατὰ τοῦτους κινήσεως ἀνά στόμα τοῖς πᾶσι λα-
λουμένης, Ἀδριανὸς καὶ Εὐβουλος, ἀπὸ Μαγγαναίας
αὐτῶ καλουμένης χώρας ὡς τοὺς λοιποὺς ὁμολογητὰς
εἰς τὴν Καισάρειαν ἀφικόμενοι, πρὸς τῇ πύλῃ καὶ
αὐτοὶ δι' ἦν ἐληλύθασιν ἀνεκρίνοντο αἰτίαν· εἶτα
ὁμολογήσαντες ἀληθῆς, τῷ Φιρμιλιανῷ προσάγον-
ται. Ὁ δ' ὡς εἶχε, πάλιν μηδὲν ὑπερθέμενος, μετὰ
πλείστας βασάνους ἅς κατὰ τῶν πλευρῶν αὐτοῖς ἐπι-
τέθεικε, θηρίων αὐτοὺς βορᾶ κατακρίνει. Δυσὲν δὲ
οὖν μεταξὺ διελευσῶν ἡμερῶν, ὃ μὲν Ἀδριανὸς Δύ-
στρου πέμπτη μηνός, πρὸ τριῶν Νύκτων Μαρτίων,
γενεθλίων τῆς κατὰ Καισαρέων νομιζομένης τύ-
χης (88) ἡμέρα, λένοντι παραβληθεὶς, καὶ μετὰ τοῦ-

(87) Vulg. κατ' Ἰχνη δὲ ταῦτα τῷ Σελεύκῳ.
Sic ex codice Regio edidit Stephanus. Sed longe
rectior est scriptura codd. Maz. et Fuk. κατ' Ἰχνη
δῆτα τῷ Σελεύκῳ, etc. In Med. quidem exemplari
legitur κατ' Ἰχνη δὲ ταῦτα.

(88) Τῆς κατὰ Καισαρέων... τύχης. Singulæ
olim urbes suos genios habebant, quibus templa

luisset, ut Porphyrio ad cælum tendenti se itineris
comitem adjungeret, statim illum capitali supplicio
plecti jussit. Hic ex Cappadocia oriundus, inter
lectos Romanæ militia juvenes non mediocrem
honoris gradum erat adeptus. Nam cum ætatis
flore, tum proceritate corporis ac robore cæteros
commilitones longe anteibat, adeo ut forma ipsius
crebris hominum sermonibus celebraretur, et totius
corporis species tum ob proceritatem, tum ob ve-
nustatem admirationi esset. Ac sub initia quidem
persecutionis, flagrorum verbera perpessus in con-
fessionis stadio inclaruerat. Post depositam vero
militiam, æmulatus eos qui divinæ pietatis studiis
atque exercitationibus se totos dederunt, pupillis
ac viduis omni ope ac patrocinio destituit, egenis
B quoque et infirmis, instar patris cujusdam aut
curatoris, inspectorem se atque adiutorem exhibuit.
Unde ab eo qui hujusmodi operibus magis quam
victimarum nidore et sanguine delectatur, admira-
bilem martyrii vocationem promeruit. Porro deci-
mus hic athleta, post omnes supra memoratos eo
ipso interfectus est die, quo maxima cæli porta
Pamphili martyrio, ut credi par est, reserata, faci-
lis tum ipsi Pamphilo, tum ejus sociis in regnum
cælorum aditus patere videbatur. Post hæc Theo-
dulus quidam, gravis et religiosus senex, unus ex
præsidis familia, et ab ipso Firmiliano præ cunctis
domesticis honoratus, partim ob senectutem, et
quod tertiæ jam stirpis nepotes haberet, partim ob
sinceram fidem et benevolentiam quam ipsi perpe-
tuo præstiterat, cum iisdem vestigiis insistens, idem
C ac Seleucus gessisset, deductus ad dominum, magis
ipsum quam cuncti superiores exacerbavit. Statim-
que in crucem actus, eodem quo Servator nosier mar-
tyrio defunctus est. Cum unus adhuc deesset qui in
supradictis martyribus duodecimi numerum imple-
ret, adfuit post omnes Julianus eum numerum exple-
turus. Qui cum peregre advenisset, necdum ad
locum ipsum accessisset, simul atque de martyrum
cæde audivit, statim ut erat, de via concito cursu ad
id spectaculum contendit. Cumque sanctorum cada-
vera humi jacentia vidisset, 341 gaudio diffusus,
singulos complexus honorifice salutavit. Quo in faci-
nore comprehensus a militibus qui cædium ministri
erant, perducitur ad Firmilianum. Qui a solita
D crudelitate nequaquam desciscens, ingenti rogo
eum comburi præcepit. In hunc modum Julianus,
gestiens ac præ lætitia exsilens, et clara voce Do-
mino qui tanto honore ipsum affecisset gratias
agens, martyrii coronam adeptus est. Erat hic Ju-
lianus patria quidem Cappadox, moribus vero
religiosissimus, et fidei sinceritate atque integritate
conspicuis. Idem in omnibus rebus gnavus ac stre-

erant exstructa, quæ τυχεῖα vocabantur. Sic Ty-
cheum Gazæ memorat Marcus in *Vita Porphyrii*.
E. Tycheum Alexandriæ, cujus sit mentio in Codice
Theodosii, et apud Libanum in descriptionibus quas
nuper edidit doctissimus vir Leo Allatii. Templum
quoque genii Antiochensium nominatur a Juliano
in *Misopogone*, cujus locum supra citavi, et ab

nous, ipsoque sancti Spiritus numine erat plenus. A Hujusmodi fuit manipulus eorum qui in subeundo martyrio comites Pamphili esse meruerunt. Quorum sacrosancta cadavera, jussu quidem impii præsidis per quatuor continuos dies totidemque noctes additis militaribus excubiis exposita sunt, ut a carnivoris bestiis laniarentur. Sed cum præter omnium expectationem, nec fera, nec volueris ulla, nec canis ad ea accederet, laudem divina ordinante Providentia integra atque illæsa asportata sunt, omnique funebri cultu, ut par erat, ornata et curata, consuetæ tradita sunt sepulturæ. Cum autem motus ac furor præsidis adversus supradictos martyres adhuc in ore omnium versaretur, Adrianus et Eubulus ex regione Manganæa Cæsaream ad reliquos confessores profecti, in ipso civitatis introitu perinde ac cæteri interrogati sunt, cujus rei die mensis Dystri, id est, ante diem tertium Nonas Martias, quo die natalis genii publici, ut gentiles existimant, apud Cæsaream celebratur, leoni objectus: ac deinde gladio transfixus martyrium consummavit. Eubulus vero perendie, ipsis Nonis Martiis, quod est septimo die mensis Dystri, cum judex enixe ipsum rogasset, ut, oblato diis sacrificio, libertatem, prout ipsi existimant, consequeretur, gloriosam mortem pro pietate toleratam huic caducæ vitæ anteponeus, post bestias non secus ac prior jugulatus, Cæsariensium martyrum certamina ultimus obsignavit. Operæ pretium quoque 342 fuerit hoc loco commemorare, quemadmodum divini Numinis providentia impios illos præsides simul cum ipsis tyrannis ulta est. Etenim Firmilianus qui martyribus Christi adeo contumeliose insultaverat, cum aliis extremo supplicio addictus, capite truncatus est. Et hæc quidem sunt martyria quæ in urbe Cæsarea toto persecutionis tempore perpetrata sunt.

CAPUT XII.

De Ecclesiarum præsibus.

Jam vero quæ hoc temporis spatio et posthæc B circa Ecclesiarum præsides gesta sint; quemadmodum ex pastoribus rationalis Christi gregis quem non rite ac legitime gubernaverant, eos curatores camelorum, animalis bruti et suapte natura tortuosi, divina justitia, utpote tali officio dignos constitui permiserit; et ad alendos imperatoris

Amm. Marcellino. Sed et Cæsareæ in Cappadocia genius suum templum habuit, de quo Gregor. Naz. in *Invectiva* 1 in *Julianum*, pag. 91, et in orat. 19, pag. 309. Quibus in locis interpretes fortunam verum constanti errore. Atqui, ut cæteros taceam, Charisius ipsos docere poterat, τὴν τύχην geniū esse.

(89) Ὅσα δὲ ἐπὶ τούτοις κατὰ τὸν ἐν μέσῳ χρόνον. Hæc verba satis obscura sunt. Christophorus quidem de persecutionis tempore ea intellexit, cui non accedo. Loquitur enim Eusebius de iis quæ acciderunt cum jam persecutionis furor paulatim resedisset. Igitur ἐπὶ τούτοις idem valet ac postea, ut loqui solet Eusebius tum alibi passim, tum infra in hoc capite, cum dicit, τὰς τε ἐπὶ τούτοις φιλαρχίας. Verba autem illa quæ sequuntur κατὰ τὸν ἐν μέσῳ χρόνον, designant totum illud tempus quod interjectum est ab initio persecutionis, usque ad ejus annum septimum, ut in capite sequenti docet Eusebius. Scribo igitur ἐπὶ τούτοις, κατὰ τε τὸν ἐν μέσῳ χρόνον, etc.

(90) Vulg. κατὰ τε τοὺς τῶν Ἐκκλησιῶν προσετώτας. Delenda est particula τε, quæ non hoc loco,

τον ξίφει κατασφαγείς ἐτελείωθη, ὁ δὲ Εὐβουλος μεθ' ἐτέραν μέσην, Νώνναις αὐταῖς Μαρτίαις ἢ γένου' ἂν ἐβδόμη Δύστρου, πολλὰ λιπαρήσαντος αὐτὸν τοῦ δικαστοῦ, ὡς ἂν θύσας τῆς νομιζομένης παρ' αὐτῶν ἐλευθερίας τύχη, τῆς προσκαίρου ζωῆς τὸν ὑπὲρ εὐσεβείας εὐκλεῆ προτιμήσας θάνατον, μετὰ τοὺς θήρας ὁμοίως τῷ προτέρῳ θῦμα γενόμενος, ὕστατος τῶν ἐπὶ τῆς Καισαρείας μαρτύρων τοὺς ἄλλους ἐπεσφραγίσαστο. Μνημονεύσαι δ' ἔτι ἄξιον ἐνταῦθα τοῦ λόγου ὡς ἄρα εἰς μακρὸν τῆς οὐρανίου προνομίας τοὺς δυσσεβεῖς ἄρχοντας αὐτοῦς τυράννους μετελθοῦσης. Ὁ γὰρ τὰ τοσαῦτα κατὰ τῶν τοῦ Χριστοῦ μαρτύρων παροινήσας, αὐτὸς δὴ ὁ Φιρμιλιανὸς, μετὰ τῶν ἄλλων ἐσχάτην ὑπομείνας τιμωρίαν, ξίφει τὴν ζωὴν καταστρέφει. Καὶ τὰ μὲν κατὰ Καισάρειαν ἐφ' ὅλοις τοῖς τοῦ διωγμοῦ χρόνοις ἐπιτελεσθέντα μαρτύρια τοιαῦτα.

dilatione usus, post crebra unguarum verbera quibus latera eorum sulcaverat, eos ad bestias damnavit. Biduo igitur interjecto, Adrianus quidem quibus die mensis Dystri, id est, ante diem tertium Nonas Martias, quo die natalis genii publici, ut gentiles existimant, apud Cæsaream celebratur, leoni objectus: ac deinde gladio transfixus martyrium consummavit. Eubulus vero perendie, ipsis Nonis Martiis, quod est septimo die mensis Dystri, cum judex enixe ipsum rogasset, ut, oblato diis sacrificio, libertatem, prout ipsi existimant, consequeretur, gloriosam mortem pro pietate toleratam huic caducæ vitæ anteponeus, post bestias non secus ac prior jugulatus, Cæsariensium martyrum certamina ultimus obsignavit. Operæ pretium quoque 342 fuerit hoc loco commemorare, quemadmodum divini Numinis providentia impios illos præsides simul cum ipsis tyrannis ulta est. Etenim Firmilianus qui martyribus Christi adeo contumeliose insultaverat, cum aliis extremo supplicio addictus, capite truncatus est. Et hæc quidem sunt martyria quæ in urbe Cæsarea toto persecutionis tempore perpetrata sunt.

Ἄσα δ' ἐπὶ τούτοις κατὰ τὸν ἐν μέσῳ χρόνον (89) ἐπιτελεσθῆναι συμβέβηκε κατὰ τοὺς τῶν Ἐκκλησιῶν προσετώτας (90), ὡς ἀντὶ ποιμένων τῶν λογικῶν τοῦ Χριστοῦ προβάτων ὧν οὐκ ἐνθέσμως προσήσταν, καμῆλων ἀλόγου καὶ τῆ τοῦ σώματος φύσει σκολιωτάτου ζώου φροντιστάς (91) αὐτοὺς, ὥσπερ ἐπὶ τούτων ἀξίους ἢ θεῖα κατακρίνασα δίχη προσετήστω,

sed superiore linea collocanda est, ut jam dixi. Mallum etiam scribere, περὶ τοὺς τῶν Ἐκκλησιῶν προσετώτας. Id enim mihi videtur elegantius: ὅσα ἐπιτελεσθῆναι συμβέβηκε περὶ τοὺς, etc. Id est ad verbum, quæ fieri contigit adversus episcopos.

(91) Καμῆλων... φροντιστάς. Fuit hæc pœna apud Romanos, ut homines ingenui ad pascendos imperatoris equos aut camelos et ad alia hujusmodi personalia munera condemnarentur. Sic Metaphrastes in *Actis* martyrum Indis et Domna: *Ministerium camelorum qui erant in regione Claudiopolitana ei tradidit imperavit, ei detrahens dignitatem præfecturæ.* Hoc autem munus dicebatur camelastia, atque inter personalia munera recensetur in *Pandectis*, titulo *De muneribus et honoribus.* Quanquam in eo titulo non de camelis imperialibus sermo est, sed de camelis uniuscujusque civitatis, qui ad convellenda ligna aliaque onera inserviebant, ut patet ex lege 48, in dicto titulo. Eusebius vero hoc loco agit de camelis et equis imperialibus, ad quos pascendos episcopi quidam sunt damnati. Multum autem differt inter hæc duo ministeria. Nam prius quidem illud, munus erat civile, ad quod decuriones

ὅπως τε βασιλικῶν ἱππων ἐνόχους παραστάσει κατ' ἐδίκασεν, ὅσα τε τῶν ἱερῶν σκευῶν τῶν ἐκκλησιαστικῶν ἕνεκα κειμηλίων οἱ αὐτοὶ πρὸς τῶν κατὰ καιροῦς βασιλικῶν ἐπιτρόπων τε καὶ ἀρχόντων ἐν βῆρσι καὶ ἀτιμίαις καὶ βασάνοις ἀνηγάγησαν, τὰς τε ἐπὶ τούτοις τῶν πολλῶν φιλαρχίας, ἀκρίτους τε καὶ ἐκθέττους χειροτονίας, καὶ τὰ ἐν αὐτοῖς ὁμολογηταῖς σχίσματα (92), ὅσα τε οἱ νέοι στασιώδεις κατὰ τῶν τῆς Ἐκκλησίας λειψάνων διὰ σπουδῆς ἐμμηχανήσαντο, καινότερα καινοῖς ἐπινευτερίζοντες, καὶ ἀφειδῶς ταῖς τοῦ διωγμοῦ συμφοραῖς ἐπενετρίδοντες, καὶ κακὰ κακοῖς ἐπιτεχνίζοντες, ταῦτα πάντα παρήσειν μοι δοκῶ, ἀνοίκειον ἐμαυτῷ κρίνας, παραττουμένῳ τε καὶ ἀποφεύγοντι, ὡς δ' οὖν καὶ ἀρχομένῳ μοι εἴρηται (93), τὴν περὶ τούτων διήγησιν, ἀλλὰ γὰρ ὅσα σεμνὰ καὶ εὐφῆμα κατὰ τὸν ἱερὸν λόγον· καὶ εἰ τις ἀρετὴ καὶ ἔπαινος, ταῦτα λέγειν τε καὶ γράφειν καὶ πισταῖς ἀκοαῖς παρέχεσθαι οἰκειότατον ἡγοούμενος (94) τῇ τῶν θαυμαστῶν μαρτύρων ἱστορίᾳ· καὶ τῇ μετὰ ταύτην οὐρανῶθεν ἡμῖν ἐπιφανείῃ εἰρήνῃ κοσμήσειν μοι δοκῶ τοῦ παντὸς λόγου τὴν περιγραφῆν.

moribus et pace quæ post hæc cœlitus nobis affulsit, exornem.

A equos amandaverit : quas præterea injurias et contumelias, quantos denique cruciatus a procuratoribus principis et provinciarum rectoribus quotquot per illa fuerunt tempora pro sacris vasis et thesauris Ecclesiæ perpessi sint : adhæc ambitionem plurimorum, et temerarias atque illegitimas ordinationes, et inter ipsos confessores discidia, et quæcunque juniores illi turbarum concitatores adversus Ecclesiæ reliquias pertinaciter moliti sunt, novas res subinde alias post alias excogitantes, et in mediis persecutionis calamitatibus inclementius insultantes, et mala malis cumulantes; hæc, inquam, omnia omittenda esse duco. Est enim meo quidem iudicio aliena ab instituto nostro huiusmodi rerum commemoratio, a qua etiam abhorreere me in ipso hujus sermonis exordio sum professus. Cum igitur proposito nostro maxime congruat, ea dicere ac scribere et fidelium auribus commendare quæ in religione nostra gravia atque honesta sunt, et quæcunque ad laudem et gloriam pertinent, rectius facturus esse mihi videor, si extremam partem hujus libri præclaris admirabilium martyrum faci-

CAPUT XIII.

De Silvano et Joanne aliisque undequadragesima martyribus.

Ἐβδομον ἔτος τοῦ καθ' ἡμῶν ἀγῶνος ἠνύετο, καὶ πως ἡρέμα τῶν καθ' ἡμᾶς ἡσυχῇ τὸ ἀπερίεργον εὐληφῶτων, εἰς ὀδοῦν τε διαγενομένων ἔτος, ἀμφὶ τὰ ἐν Παλαιστίνῃ χαλκοῦ μέταλλα οὐκ ὀλίγης ὁμολογητῶν συγκεκροτημένης πληθῆος, πολλῆ τε τῇ παρῶσι χρωμένων, ὡς καὶ οἴκους εἰς ἐκκλησίας δειμασθαι, ὃ τῆς ἐπαρχίας ἀρχῶν δεινός τις ὢν καὶ πονηρὸς, καὶ οἶον αὐτὸν τὰ κατὰ τῶν μαρτύρων δραστήντα συνέστησεν, ἐπιδημήσας αὐτόθι καὶ τὴν τῶν ἐκεῖσε διαγωγὴν πυθόμενος, βασιλεῖ κοινούται, ὅσα δοκεῖν (95), εἰς διαβολὴν καταγράφων. Εἰς ἐπιστάς ὁ τοῖς μετὰλλοις ἐπιτεταγμένος, ὡς ἂν ἐκ βασιλικοῦ νεύματος διελθὼν τὴν τῶν ὁμολογητῶν πληθύν, τοῖς μὲν Κύπρον, τοῖς δὲ τὸν Λίβανον οἰκεῖν ἐνεῖμεν, ἄλλους τε ἄλλαις κατὰ Παλαιστίνην χώραις κατασπείρας, τοὺς πάντας διαφόροις πονεῖσθαι τισιν ἔργοις ἐπιτελεύεται. Εἶτα τέσσαρας τοὺς μάλιστα δοκούντας αὐτῶν κορυφαίους ἐπιλεξάμενος, ἐπὶ τὸν ἐρεστώτα

343 Septimus jam persecutionis annus ad exitum vergebat, et res nostræ sensim sine sensu calumniantium molestia liberatæ, ad octavum usque annum processerant. Cumque in metallis æris apud Palæstinam maxima confessorum multitudo in unum congregata, incredibili libertate frueretur, adeo ut ecclesias etiam exstruerent : præses provinciæ, vir sævus atque improbus, ut ex iis quæ adversus martyres gessit perspicere facile potest, illuc delatus, audita illorum vivendi ratione, rem statim ad imperatorem retulit, quæcunque ipsi visum fuerat calumniose in eos scribens. Dehinc præpositus metallorum eo adveniens, velut ex imperiali præcepto confessores varias in turmas distribuit, et alios quidem apud Cyprum, alios in Libano jussit incolere. Reliquos per varia Palæstinæ loca dispersos, diversorum operum molestiis vexari omnes inaudavit. Quatuor deinde ex illis seligens qui cæ-

ex albi ordine vocabantur, ut dicitur in lege citata. Posterior vero illud, servitus quædam fuit pœnæ, ad quam noxii damnabantur, ut ex Eusebii ac Metaphrastæ testimonio colligimus. Erant porro hi camelarii sub cura ac dispositione comitis rerum privatarum, qui subjectos potestati suæ habebat præpositos gregum et stabulorum, ut legitur in *Notitia imperii Romanorum*. Vide *Acta Marcelli papæ*.

(92) *Τὴ ἐν αὐτοῖς ὁμολογηταῖς σχίσματα*. Intelligit schisma Meletii Lycopolitani adversus Petrum Alexandriæ episcopum, de quo vide Athanasium et Epiphanium. Intelligit etiam schisma Donati in Africa adversus Cæcilianum episcopum.

(93) *Ὡς δ' οὖν καὶ ἀρχομένῳ μοι εἴρηται*. Scribendum est procul dubio ὡς γούν. Porro locus

quem designat Eusebius, in hoc quidem libello non reperitur. Ex quo apparet hunc *De martyribus Palæstinæ* librum ad nos mutilum pervenisse. Certe præmium libri deesse nemo non videt. Verum suppleri potest hæc lacuna ex cap. 2 lib. viii *Historiæ ecclesiasticæ*, ubi dicit Eusebius quod hic abs se dictum esse commemorat.

(94) *Οἰκειότατον ἡγοούμενος*. Post has voces in codice Regio et in editione Rob. Stephani apposita est virgula. Verum in tribus aliis codicibus Maz., Med. et Fuk. totus locus uno spiritu continuatur hoc modo : οἰκειότατον ἡγοούμενος τῇ τῶν θαυμαστῶν μαρτύρων ἱστορίᾳ. Et post vocem ἱστορίᾳ apponitur media distinctio seu mora. Quam quidem interpunctionem magis probō.

(95) *Ὅσα δοκεῖν*. Lego ὅσα ἐδέχε.

teris antecellere videbantur, ad ducem qui militibus copiis illic præerat, eos mittit. Horum duo erant Ægyptiorum episcopi, Peleus ac Nilus : tertius presbyter quidam : quartus fuit Paternuthius, vir ob prolixam erga omnes benevolentiam cunctis notissimus. A quibus cum dux ille postulavisset, ut religionem suam abnegarent, repulsam passus, flammis eos absumi præcepit. Alii rursus ibidem versabantur, sejunctam a cæteris regionem seorsum incolendam sortiti; quotquot scilicet ex confessoribus ob senectutem aut membrorum debilitatem, aut propter varios corporis morbos ab opere faciundo immunes erant. Quorum princeps erat Silvanus, Gaza oriundus episcopus, vir qui religionis Christianæ absolutissimum quoddam et venerabile exemplum exstitit. Hic cum a primo, ut ita dicam, persecutionis die, et per totum deinceps illud tempus, variis confessionum certaminibus inclaruisset, ad id usque temporis servatus fuerat, ut omne illud in Palæstina certamen postremus quasi signaculo clauderet. Erant una cum illo Ægyptii complures : inter quos fuit Joannes quidam, qui præ cunctis nostræ ætatis hominibus memoria valuit. Et hic quidem jam antea luminibus erat orbatus. Nihilominus **344** tamen in confessionum certaminibus, in quibus maxime enituit, cum ipsi perinde ac cæteris alter pedum candente ferro debilitatus esset, oculi quoque licet lumine orbati, cauterio perusti sunt, crudelitate scilicet et inhumanitate carnificum ad id usque feritatis ac diritatis progressa. Porro hunc virum ob mores quidem et philosophicam vivendi rationem nihil attinet prædicare, præsertim cum hujus rei causa non tantum admirationis sit consecutus, quantum ex memoriæ præstantia. Quippe qui totos divinæ Scripturæ libros non in tabulis lapideis, quemadmodum ait divinus Apostolus, nec in membranarum animalium, aut chartis quæ vermibus et longinquitate temporis consumuntur, verum in carnis cordis tabulis, in anima scilicet candida et in purissimo mentis lumine perscriptos habuerit. Adeo ut quoties vellet, interdum legis Mosaicæ, interdum prophetarum libros, nonnunquam sacræ Historiæ locos, alias evangelica et apostolorum scripta memoriter velut ex litterario quodam penu proferret. Fateor certe obstupuisse me, cum illum in frequentissimo ecclesiæ cœtu medium stantem, et quosdam divinæ

Α τοῖς αὐτοῖς στρατεύμασι παραπέμπεται· Πηλεὺς ἦν καὶ Νεῖλος, ἐπίσκοποι Αἰγυπτίων, καὶ πρεσβύτερος ἄλλος (96), καὶ ἐπὶ τούτοις ὁ τοῖς πᾶσι διὰ τὴν περὶ πάντας σπουδὴν γνωριμώτατος Πατερμούθιος· οὗς ὁ στρατοπεδάρχης, ἀρηνιστὴς τῆς θεοσεβείας αἰτήσας καὶ μὴ τυχῶν, τῇ διὰ πυρὸς τελειώσει παραδίδωσιν. "Ἄλλοι δ' αὖ πάλιν ἐτύγχανον ἐκεῖσε ἐφ' ἑαυτοῖς ἰδίαν χώραν οἰκεῖν λαχόντες, ὅσοι τῶν ὁμολογητῶν ἦτοί διὰ γῆρας, ἢ διὰ πηρώσεις, ἢ ἄλλας σωματῶν ἀσθενείας, τῆς ἐν τοῖς ἔργοις ἀπελέλυτο λειτουργίας· ὧν ἠγεῖτο ἐκ τῆς Γαζαίων ἐπίσκοπος ὀρμώμενος Σιλβανὸς (97), εὐλαβὲς τι χρῆμα καὶ γνήσιον ὑπόδειγμα Χριστιανισμοῦ φέρων. Οὗτος δὲ, ὡς εἰπεῖν, ἀπὸ τῆς πρώτης ἡμέρας τοῦ διωγμοῦ καὶ διὰ παντὸς τοῦ χρόνου παντοκίως ἀγῶσιν ὁμολογιῶν διαπρέψας, εἰς ἐκεῖνο τοῦ καιροῦ τετήρητο, ὡς ἀνύστατον γένοιτο παντὸς τοῦ κατὰ Παλαιστίνην ἀγῶνος ἐπισφράγισμα. Τούτῳ δὲ καὶ τῶν ἀπ' Αἰγύπτου συνῆσαν πλείους, ἐν οἷς ἦν Ἰωάννης, ὃς τῇ περὶ μνήμας ἀρετῇ τοὺς καθ' ἡμᾶς ὑπερέβαλετο πάντας. Τῶν μὲν οὖν ὄψεων καὶ πρότερον οὗτος ἐστέρητο, ὅμως δὲ καὶ ἐφ' αἷς διέπρεψεν ὁμολογίαις ὁμοίως τοῖς ἄλλοις καυτήρσιν ἀφανισθεῖς τὸν πόδα, κατὰ τῆς μὴ ἐνεργούσης ὁράσεως τὸν αὐτὸν τοῦ πυρὸς καυτήρα εἰλῆφει, τῶν δημίων ἐπὶ τὸ ἀνηλεὲς καὶ ἀσυμπαθὲς τὸ τοῦ τρόπου ὤμων καὶ ἀπάνθρωπον ἐπιτεινόντων. Τοιοῦτον δὲ ὄντα, ἤθους μὲν καὶ βίου φιλοσόφου τί ἂν τις ἀποθαυμάσειεν, οὐχ οὕτως ἀναφανέντος παραδόξου, ὅσον τῆς ἐν μνήμας ἀρετῆς, ὅλας βίβλους τῶν θείων Γραφῶν οὐκ ἐν πλαξὶ λιθίναις ἢ ψησιν ὁ θεὸς Ἀπόστολος, ἀλλ' οὐδὲ ἐν ζῶων δορατῆς ἢ χάρταις, ὑπὸ σπητῶν καὶ χρόνου διαφθειρόμενοις, ἀλλ' ἐν πλαξὶ ὡς ἀληθῶς καρδίας σαρκίνας, ψυχῇ τε διαυγεί καὶ καθαρωτάτῳ διανοίας ὁμματι καταγεγραμμένους, ὡς προφέρειν γε, ὅτε καὶ βούλοίτο, διὰ στόματος ὡσπερ ἀπὸ τινος λόγων θησαυροῦ, τοτὲ μὲν νομικὴν καὶ προφητικὴν γραφὴν, τοτὲ δὲ ἱστορικὴν, εὐαγγελικὴν τε ἄλλοτε καὶ ἀποστολικὴν. Καταπλαγῆναι ποτε αὐτὸς ὁμολογῶ, πρῶτον τὸν ἄνδρα θεασάμενος μέσον ἰκανοῦ πλῆθους ἐκκλησίας ἐστῶτα, καὶ τινα μέρη θείας Γραφῆς διεξιόντα. "Ἐως μὲν γὰρ φωνῆς αὐτὸ μόνον ἐπακροῦσθαι μοι παρῆν, ἀναγινώσκειν, οἷα δὲ ἔθος ἐν ταῖς συνόδοις, τινὰ ἠγοοῦμην· ὡς δὲ ἄγχιστα γενόμενος τὸ πραττόμενον συνεῖδον, τοὺς μὲν ἄλλους ἅπαντας ὑγίαισι ὀφθαλμοῖς ἐν κύκλῳ περιεστῶτας, τοῦτον δὲ μόνοις τοῖς τῆς διανοίας χρώμενον, καὶ ἀτεχνῶς οἷα τινα προφήτην ἀποφθεγγόμενον, παρὰ πολὺ τε πλεονεκτοῦντα τοὺς τὸ σῶμα

(96) Καὶ πρεσβύτερος ἄλλος. Helias hic dicebatur, qui una cum Paternuthio flammis absumptus est, ut legitur in *Menæis* Græcorum, die 17 Septembris. De Paternuthio loquitur etiam Photius in *Bibliotheca* cap. 118, ubi scribit de libris pro Origene a Pamphilo martyre in carcere elucubratis.

(97) Ἐκ τῆς Γαζαίων ἐπίσκοπος ὀρμώμενος Σιλβανός. His verbis indicare videtur Eusebius, Silvanum hunc non fuisse episcopum urbis Gazæ. Hoc enim tantum dicit Eusebius, Silvanum Gazæ oriundum fuisse, eundemque episcopum Christia-

nis qui in Palæstina metallis ægebant præfuisse. Certe Græci in *Menæis*, ad diem 14 Octobris, verba Eusebii ita videntur accepisse. Aiunt enim Silvanum Ecclesiæ Gazensis presbyterum fuisse, qui post crudelissima tormenta quæ apud Cæsaream perpessus fuerat, ad metalla damnatus est, ubi episcopale munus a fidelibus ei delatum est : Ἔτα ἐπὶ τῶν ἐν Ζωόροις τοῦ χαλκοῦ μετᾶλλων καταδικασθεὶς, ἐπισκοπικῆς λειτουργίας παρὰ τῶν πιστῶν ἀξιοῦται. Eusebius tamen in lib. viii, cap. 14, Gazæ episcopum discrete eum appellat, et in hoc libello *De martyribus Palæstinae*, cap. 7.

ἐρώμενος, οὐδ' ὅπως οὖν δοξάζειν (98) τὸν Θεὸν καὶ ἀποθαυμάζειν οἷός τε ἦν, σαφές τε πείσμα καὶ βέβαιον αὐτοῖς ἔργοις ἐδίδου μοι ὄρα, ὅτι δὴ μόνος κατ' ἀλήθειαν οὐχ ὅ ἐν τῷ προφανεί σώματι νενομισμένος πέφυκεν ἄνθρωπος, ἀλλ' ὁ κατὰ ψυχὴν καὶ διάνοιαν, ὅς, καὶ τοῦ σώματος λελωθημένου, μείζονα τὴν ἀρετὴν τῆς καθ' αὐτὸν δυνάμεως ἐπεδείκνυτο. Ἄλλὰ γὰρ τοὺς δεδηλωμένους κατὰ τὸν ἀποκριθέντα τόπον διατρέθοντας, τὰ τε συνήθη προσευχαῖς καὶ ἀπειταις καὶ ταῖς λοιπαῖς ἀποτελοῦντας ἀσκήσει, Θεὸς μὲν αὐτὸς τῆς σωτηρίου τελειώσεως τυχεῖν ἤξει, δεξιὰν αὐτοῖς ἐπήκουον παρέχων· ὁ δὲ πολέμιος ἐχθρὸς ἅτε σχολαίτατα κατ' αὐτοῦ διὰ τῶν πρὸς Θεὸν εὐχῶν ὀπλιζομένους μηκέθ' οἷός τε φέρειν, κτείνειν καὶ μεταίρειν ἀπὸ γῆς ὡς ἂν ἐνόμιζεν ἐνοχλοῦντας (99)· Θεὸς δὲ αὐτῷ καὶ τοῦτο πράττειν ἐγχειροῦντι συνεχώρει, ὡς ὁμοῦ γε αὐτὸς τῆς αὐτοῦ κατὰ προαίρεσιν μὴ ἐργοίτο ποιηρίας, ἐκείνοι τε τῶν πολυτρόπων ἀγῶνων ἤδη ποτὲ ἀπολάθοιεν τὰ βραβεῖα. Ταύτη οὖν ἐνὸς δέοντος τὸν ἀριθμὸν τεσσαράκοντα, νεύματι τοῦ παναγεστάτου Μαξιμίνου ἐν ἡμέρᾳ μιᾷ τὰς κεφαλὰς ἀποτέμνονται. Ταῦτα μὲν οὖν τὰ κατὰ Παλαιστίνην ἐν ὅλοις ἔτεσιν ὀκτῶ συμπερανθέντα μαρτύρια, καὶ τοιοῦτος ὁ καθ' ἡμᾶς διωγμὸς, ἀρξάμενος μὲν ἀπὸ τῆς τῶν ἐκκλησιῶν καθαιρέσεως, εἰς μέγα δὲ προκόψας ἐν ταῖς κατὰ χρόνους τῶν ἀρχόντων ἐπαναστάσεσιν· ἐν αἷς πολῦτροποι καὶ πολυειδεῖς τῶν ὑπὲρ εὐσεβείας ἠθληκῶτων ἀγῶνες ἀνήριθμόν τι πληθὺς μαρτύρων κατὰ πᾶσαν ἐπάρχιον συνεστήσαντο, ἐν τοῖς ἀπὸ Λιβύης καὶ δι' ὅλης Αἰγύπτου, Συρίας τε καὶ τῶν ἀπ' ἀνατολῆς καὶ δι' ὅλης Ἰταλίας καὶ τῶν κατὰ τὸ Ἰλλυρικὸν κλίμα παρατείνουσι. Τὰ γάρτοι ἐπέκεινα τῶν δεδηλωμένων, Ἰταλία πᾶσα καὶ Σικελία, Γαλλία τε καὶ ὅσα κατὰ δυόμενον ἥλιον ἐπὶ Σπανίαν, Μαυριτανίαν τε καὶ Ἀφρικὴν, οὐδ' ὅλοις ἔτεσι δυσὶ τοῖς πρώτοις τοῦ διωγμοῦ τὸν πόλεμον ὑπομείναντα, ταχίστης ἠξιώθησαν ἐπισκοπῆς τε Θεοῦ καὶ εἰρήνης· τῆς οὐρανόθεν προνοίας φειδῶ τῆς τῶν ἀνδρῶν ἀπλότητος καὶ πίστεως ποιουμένης. Ὁ γοῦν μηδὲ ἰστορήται ἐν τοῖς ἀνέκαθεν τῆς Ῥωμαίων ἀρχῆς, τοῦτο οὖν πρῶτον καθ' ἡμᾶς παρὰ πᾶσαν γέγονεν ἐλπίδα. Διαιρεῖται μὲν γὰρ ἐπὶ τῷ καθ' ἡμᾶς διωγμῷ διχῆ τὰ τῆς βασιλείας, εἰρήνης δ' ἀπολαύουσιν οἱ ἐν θατέρῳ μέρει τῷ προδεδηλωμένῳ κατακοῦντες ἀδελφοί, τῶν ἀνά τὴν ἄλλην οἰκουμένην μυρίους ἐπὶ μυρίους ἀγῶνας ὑπομεινάντων. Ἄλλὰ γὰρ ὅτε καὶ τὴν καθ' ἡμᾶς ἐπισκοπὴν εὐμενῆ καὶ ὠσεύειν ἡθεὶς χάρις ἐνεδείκνυτο, τότε δῆτα καὶ οἱ καθ' ἡμᾶς ἀρχόντες αὐτοὶ δὴ ἐκείνοι δι' ὧν πάλαι τὰ τῶν καθ' ἡμᾶς ἐνηργεῖτο πολέμων, παραδοξοτάτῳ γνώμῃ μεταβαλλόμενοι παλινῶδιαν ἤδον, χρηστοῖς περὶ ἡμῶν προγράμμασιν καὶ ἡμέροις διατάγμασι τὴν καθ' ἡμῶν πυρκαϊᾶν ἀποσθενύντες· ἀναγραφτέα δὲ καὶ ἡ παλινῶδια (1).

(98) Οὐδ' ὅπως οὖν δοξάζειν. Scribendum οὐδ' ὅπως οὐ, quo nihil certius. Hujus porro Joannis mentio fit in *Menæo*, die 20 Septembris.

(99) Ὡς ἂν ἐνόμιζεν ἐνοχλοῦντας. Transpositio verborum est familiaris Eusebio, pro ὡς ἂν ἐνοχλοῦν-

A Scripturæ locos recitantem primum vidi. Etenim quandiu quidem vocem duntaxat hominis audire mihi dabatur, quædam illum, ut in ecclesiasticæ cætu moris est, legere existimabam. Verum illi proxime accedens id quod res erat deprehendi, cæteros quidem qui in circuitu astabant integra oculorum acie pollere, illum vero solis intelligentiæ oculis præditum instar prophetæ cujusdam oracula edere, et reliquis corpore valentioribus multo præstare, facere omnino non potui, quin Deum summis laudibus efferrem ac prædicarem. Et evidens ac certissimum argumentum reapse mihi cernere videbar, quo constaret hominem vere esse, non eum qui in externa corporis specie apparet, sed illum potius qui in animo et intelligentia residet.

B Quippe corpore licet mutilato, nihilominus majorem facultatis suæ vim ac virtutem exerebat. Porro supradictos viros qui seorsum degentes orationibus et jejuniis et hujusmodi exercitationibus more solito incumbabant, Deus quidem beato ac salutari exitu donare jam parabat, adjutricem illis porrigens manum. Verum hostis ille et bonorum omnium inimicus, cum eos semper armatos assiduis 345 ad Deum precibus et ad pugnam paratos ferre non posset, interficere utpote sibi molestos atque e medio tollere satagebat. Quod quidem Deus efficere illi permisit: partim ne ille a spontanea sua improbitate absterreretur, partim ut isti tot ac tantorum certaminum præmia tandem referrent. Sic igitur undequadragesima homines, jussu sceleratissimi Maximini uno eodemque die capite truncati sunt. Atque hæc sunt martyria quæ octo annorum spatio in Palæstina perpetrata fuerunt. Hujusmodi nostri temporis persecutio fuit: quæ cum ab ecclesiarum eversione sumpsisset initium, postmodum subsecutis vario tempore rectorum infestationibus, longe ulterius progressa est. In quibus varia omnis generis certamina eorum qui pro pietate fortiter pugnaverunt, innumerabiles in singulis provinciis martyres præstiterunt: in Libya scilicet et per universam Ægyptum ac Syriam omnesque provincias quæ ab Oriente usque ad tractum Illyrici quaquaversum protenduntur. Nam quæ ulterius sitæ sunt regiones, Italia videlicet tota et Sicilia, Gallia quoque et quæcunque ad occasum solis porrigitur, Hispania, Mauritania et Africa; cum vix duobus primis persecutionis annis integris furorem belli expertæ essent, divini Numinis præsentissimum auxilium et pacem brevi sunt consecutæ, Dei scilicet providentiæ simplicitati illorum hominum ac fidei prospiciente. Porro quod nunquam antea imperio Rom. accidisse memoratur, id tunc primum præter omnium opinionem evenit. In hac enim persecutione, quæ nostris temporibus

τας, ἐνόμιζε, quod Christophorus non vidit. Mox scribendum est, ὡς ὁμοῦ τε αὐτός, etc., non ὁμοῦ γε, ut habent tam scripti codices quam editi. Sequitur enim ἐκείνοι τε, etc.

(1) Ἀναγραφτέα δὲ καὶ ἡ παλινῶδια. Deest

grassata est, imperium orbis Rom. in duas divisum est partes. Harum alteram quam paulo ante designavimus, quicumque incolebant fratres, pace fruebantur. Quotquot vero in altera orbis Rom. parte degebant, innumera subinde certamina subierunt. Verum simulatque divina clementia nos propitio ac benigno vultu aspicere dignata est, statim principes illi ipsi qui jampridem bellum adversus nos excitaverant, præter omnium spem mutata sententia palinodiam, ut dicitur, cecinerunt, clementibus edictis et benignis erga nos constitutionibus persecutionis adversus nostros conflatae restinguentes incendium. Ipsam vero palinodiam a nobis reticere non convenit.

Explicit liber Eusebii Pamphili De martyribus Palestinae.

finis hujus libelli, palinodia scilicet imperatorum, seu constitutio Galerii Maximiani de inhihenda persecutione Christianorum. Sed hæc lacuna facile

Εὐσεβίου τοῦ Παμφίλου περὶ τῶν ἐν Παλαιστίνῃ μαρτυρησάντων τέλος.

suppleri potest ex capite ultimo libri octavi *Historiæ ecclesiasticæ.*

ΤΩΝ ΑΡΧΑΙΩΝ ΜΑΡΤΥΡΙΩΝ

ΣΥΝΑΓΩΓΗ.

ANTIQUORUM MARTYRIORUM COLLECTIO.

(FRAGMENTA.)

I.

Ex Eusebii Pamphili ecclesiastica Historia, de sanctis martyribus qui variis temporibus variisque locis pro fide certaverunt.

I. Marco Antonino et Lucio Vero imperatoribus, persecutione sæviante Smyrnæ in Asia, alii quidem multi [Christiani] martyrii agonem compleverunt. Germanicus quidem nobilis genere, velut præda feris expositus, coegit ac excitavit illas ut quam citissime eum ex hac præsentē vita liberarent, atque beatum finem accepit. Tunc et divus Polycarpus igne crematus est Deo: narrant autem hunc gladio transfossus fuisse in medio ignis, quia non illo ureretur; sanguinem vero ejus ex plaga sic fluxisse ut rogos extinctus fuerit: sanctum vero ejus corpus integrum et incorruptum inventum fuisse, iterumque ab infidelibus combustum esse. Pionius illustrissimus martyrum hujusce temporis intolerabilia tormenta pertulit: cruci affixiones, cruciatus, flagella, et ignis supplicium, ac demum beatum finem invenit. Hæc ex Ecclesiæ Smyrnen-sis Epistola, in qua hæc Ecclesiæ proprio nomine loquitur. Iisdem imperantibus, Ptolemæus mulierem illustrem, ad religionem Christianam cum convertisset, adcusatus fuit a marito hujus mulieris coram Urbicio præfecto: Urbicio jubente Ptolemæum abduci, Lucius nobilis genere, multa cum libertate locutus et ipse abductus est ad mortem. Hæc Justinus philosophus maximus et martyr Christi in Apologia ad Antoninum pro nostro dogmate

(2) Iriarte, *Codices Græci Matritenses*, Matriti, 1000, in fol., pag. 548. Codd. XXXII.— Vide Fabri-

Ἐκ τῆς Εὐσεβίου τοῦ Παμφίλου ἐκκλησιαστικῆς ἱστορίας περὶ τῶν κατὰ διαφόρους καιροὺς ἐν διαφόροις πόλεσι ἀλλοθάντων ἀγίων μαρτύρων (2).

A. Ἐπὶ Μάρκου Ἀντωνίνου, καὶ Λουκίου Βήρου, διωγμοῦ κινήθεντος ἐν Σμύρνῃ τῆς Ἀσίας, πολλοὶ μὲν καὶ ἄλλοι τὸν τοῦ μαρτυρίου ἀγῶνα διήνυσαν· καὶ Γερμανικὸς δὲ ὁ γενναῖος θηρίοις εἰς βορὰν ἐκδοθεὶς βιασάμενός τε καὶ παροξύννας αὐτοῦς ὡς ἂν θάτον τῆς παρούσης ζωῆς αὐτὸν ἐξαγάγοιεν· τὸ μακάριον τέλος ἐδέξατο· τότε καὶ ὁ θεῖος Πολύκαρπος διὰ πυρὸς ὠλοκαυτώθη Θεῷ· φασὶ δ' αὐτὸν καὶ ξίφει νυγῆναι ἐν αὐτῷ τῷ πυρὶ, ἐπεὶ μὴ κατεκαίετο ὑπ' αὐτῷ, αἷμά τε ἐκ τῆς πληγῆς καταβρέϋσαι πολὺ, ὥστε καὶ τὴν πυρκαϊάν σβεσθῆναι, καὶ τὸ τίμιον αὐτοῦ λείψανον σῶον εὑρεθῆναι καὶ ἀνιῆς, ὃ καὶ πάλιν παρὰ τῶν ἀπίστων ἐκαύθη· καὶ Πιόνιος δὲ ὁ περιβόητος τῶν τότε μαρτύρων, ἀφορήτους κολάσεις ὑπενεγκῶν καθηλώσεις τε καὶ στρεβλώσεις, καὶ μάλιστα, καὶ τὴν διὰ πυρὸς τιμωρίαν τοῦ μακαρίου τέλους τετύχηκε. Ταῦτα ἐκ τῆς αὐτοπροσώπου τῆς Σμυρναίου Ἐκκλησίας γραφείσης ἐπιστολῆς. Ἐπὶ τῶν αὐτῶν βασιλέων Πτολεμαῖος γυναῖκα τῶν εὐγενῶν πρὸς τὴν εὐσέβειαν μεταζήσας, διεβλήθη παρὰ τοῦ ταύτης ἀνδρὸς Οὐρβικίου τῷ ἄρχοντι· καὶ τοῦ Οὐρβικίου κελεύσαντος αὐτὸν ἀπαχθῆναι, Λούκιος ὁ γενναῖος παρρησιασάμενος καὶ αὐτὸς ἀπήχθη τὴν ἐπὶ θάνατον. Ταῦτα Ἰουστίνος, ὁ τῷ ὄντι φιλοσοφώτατος καὶ μάρτυς Χριστοῦ ἐν τῇ πρὸς Ἀντωνίνον περὶ τοῦ καθ' ἡμᾶς δόγματος ἀπολογία φησὶ· ὃς καὶ αὐτὸς θεῖω τότε μαρτυρίῳ, voluminis nostri decimi octavi col. 47, num. XIX.

τυρίῳ κατακοσμεῖται. Κρέσκοντός τινος τῶν παρ' Ἀ
 Ἑλληνικῶν φιλοσόφων τὴν ἐπιβουλὴν συσκευα-
 σαμένου, ἐν Λουγδούνῳ τῆς Γαλλίας διωγμοῦ κινήθεν-
 τος πλείστοι τῷ ὑπὲρ Χριστοῦ μαρτυρίῳ κατεκο-
 σμήθησαν· ὧν οἱ περιφανέστατοι καὶ γενναϊότατοι
 μάλιστα εἰσιν οὗτοι. Ποθίνος ἐπίσκοπος τῆς αὐτῆς
 πόλεως γεγωνῶς, ὑπὸ τοῦ δημῶδους πλήθους αἰκισθεὶς,
 καὶ ἐν φυλακῇ ῥιφθεὶς μετὰ ὃ ἡμέρας τὴν ψυχὴν τῷ
 Κυρίῳ παρέθετο· μεθ' ὃν Εἰρηναῖος τῆς ἐν Λουγδού-
 νῳ παροικίας ἐπεσκόπευσε. Βιβλῖος μία οὔσα τῶν ἡρ-
 νημένων, ἐπεὶ καὶ βλασφημῆσαι τὸν Κύριον προ-
 ετρέπετο, τοῦτο δὲ μὴ ἀνασχομένη ποιῆσαι, πάλιν ἐπὶ
 τοῦ βασανιστηρίου κατετείνετο δούλου, κἀνταῦθα διὰ
 τῆς αἰσθητῆς τιμωρίας εἰς μὴνμην ἐλθοῦσα τῆς ἐν
 γεένῃ κολάσεως, Χριστιανὴν αὐθὶς ἐαυτὴν ὠμολόγει·
 καὶ οὕτως ἐν αὐταῖς ταῖς βασάνοις ἀπέψυξε. Καὶ τῷ τῶν
 μαρτύρων προσετέθη κλήρω Σάγκτος διάκονος ἐκ πό-
 λεως Βιέννης, καὶ Μάτουρος· παντοίως ἐπὶ πολλὰς
 ἡμέρας τιμωρηθέντες, τέλος ἐπὶ σιδηρᾶς ἐκπυρωθεί-
 σης καθέδρας ἀναγκασθέντες καθίσαι, καὶ ἅμα ὑπὸ
 παντὸς τοῦ δήμου παϊόμενοι, καὶ θηρίοις ἐπεισελθοῦ-
 σιν ἐλχόμενοι, τὸν τοῦ μαρτυρίου ἀγῶνα διήνυσαν.
 Μεθ' οὗς ἡ γενναῖα Βλανδίνα πλείστην καὶ αὐτὴ πρό-
 τερον καρτερίαν ἐνδείξαμένη, καὶ ποικίλας ὑπενεγ-
 κοῦσα βασάνους, ἐπὶ ξύλου κρεμασθεῖσα, τότε προῦ-
 κειτο βορᾶ τῶν εἰσβαλλομένων θηρίων, καὶ μηδενὸς
 τούτων αὐτῆς ἀψαμένου, καθαιρεθεῖσα τοῦ ξύλου, πάλιν
 εἰς τὴν εἰρκτὴν ἐνεβλήθη, πρὸς ἀγῶνα δεύτερον
 τηρουμένη, καθ' ὃν αὐθὶς πλείστα παθοῦσα, μετὰ τὰς
 μάστιγας, μετὰ τὰ θηρία, μετὰ τὸ τήγανον, τοῦσχα-
 τον εἰς γύργαθον ἐμβληθεῖσα ταύρῳ παρεβλήθη ἀ-
 γρίῳ, καὶ οὕτω τὴν ψυχὴν τῷ Κυρίῳ παρέθετο. Μεθ'
 ἧς καὶ τι παιδάριον Ποντικὸν πᾶσαν κόλασιν ὑπέμεινε
 γενναίως, καὶ αὐτὸ τὸ πνεῦμα παρέδωκε. Ἀλέξαν-
 δρος ἰατρὸς ἐκ Φρυγίας παρεστὼς τῷ βήματι, τότε
 τῶν μαρτύρων ἐξεταζομένων, δηλὸς ἐπὶ τοῖς περι-
 εστηκόσι, πνεύματι τούτους πρὸς τὴν ὁμολογίαν προ-
 τρέπων, ἀγανακτήσαντος δὲ ἐπὶ τούτου τοῦ ἔχλου,
 ἐρωτηθεὶς παρ' αὐτοῦ ἄρχοντος τίς εἶη καὶ πόθεν
 Χριστιανὸν ἐαυτὸν ὠμολόγησεν· καὶ οὕτω θηριομα-
 χῆσαι κατακριθεὶς, εἰσῆχθη τὴν ἐπιούσαν μετὰ τινος
 Ἀττάλου Περγαμηνοῦ τῷ γένοι, οἱ καὶ διὰ πάντων
 διεξεληθόντες τῶν πρὸς κόλασιν ἐξευρημένων ὀργά-
 νων, τοῦσχατον ἐτίθησαν καὶ αὐτοί· καὶ ἄλλοι δὲ πλεί-
 στοι τότε πυρὶ καὶ θηρίοις, καὶ διαφόροις κολάσεσιν,
 ἐτι δὲ καὶ ταῖς εἰρκταῖς ἐναποπιγόμενοι ἐτελειώθη-
 σαν, ὧν τὰ ὀστᾶ συλλέξαντες οἱ τῆς ἀπωλείας υἱοὶ
 πυρὶ παρέδωσαν, καὶ τὴν ἐξ αὐτῶν τέφραν εἰς τὸν
 Ῥοδανὸν ποταμὸν διελίχθησαν. Ἐν τούτοις Ἀλκιβιά-
 δης εἰς ὧν τῶν θείων ὁμολογητῶν, ἐγκρατείας πρό-
 τερον ὑπερβαλλούσης, συζῶν ὡς μηδενὸς ἄλλου με-
 τέχειν, ἥ μόνον ἄρτου καὶ ὕδατος, ἐπειᾶτο καὶ ἐν τῷ
 δεσμητηρίῳ οὕτω διαγεῖν· Ἀττάλῳ δὲ περὶ οὗ προ-
 εἶπομεν ἀποκαλυφθὲν ὅτι μὴ καλῶς ποιεῖ Ἀλκι-
 βιάδης τοῖς τοῦ Θεοῦ μὴ χρώμενος κτίσμασιν, τοῦτο
 μαθὼν ἐξ ἐκεῖνου, μετελάμβανε πάντων ἀνυποστόλως,
 εὐχαριστῶν τῷ Θεῷ· τοῦτό μοι ἀρκεῖτω ἐνταῦθα
 εἰς ἀπόδειξιν τοῦ μὴ δεῖν καθάπαξ ἀποτιθεσθαι
 τισι τῶν βρωμάτων, ὡς βλάβην ἐμποιοῖν δυναμένους· ἐπεὶ καλὰ πάντῃ τὰ τοῦ Θεοῦ κτίσματα,

A refert : qui et ipse sancto martyrio egro-natus est.
 Crescens, unus Græcorum philosophorum cynico-
 rum, cum insidias machinatus esset, Lugduni in
 Gallia, persecutione orta, maxima pars Christiano-
 rum pro Christo martyrio coronati sunt. Quo-
 rum illustrissimi et nobilissimi inprimis sunt hi :
 Pothinus episcopus hujusce urbis a multitudine
 plebis contumeliis affectus et in careerem con-
 jectus, post quatuor dies animam Domino reddidit.
 Post eum Irenæus Lugdunensis episcopus fuit. Bi-
 blis erat una negantium [Christum] : cum blas-
 phemasset Dominum, hocque fecisse deinde non
 sustinisset, extenta fuit in equuleo servorum, et
 tunc sensibili tormento sæviante, cum infernorum
 cruciatus meminisset, Christianam iterum seipsam
 esse confessa est, et sic in tormentis exspiravit.
 Martyrum annumerati sunt concilio Sanctus dia-
 conus Viennensis, et Maturus. Multis diebus cru-
 ciati, denique super ferreas ardentisque cathedras
 sedere coacti, et simul ab omni plebe per-
 cussi, ac bestiis expositi, martyrii agonem compleverunt.
 Post illos illustris Blandina multum et ipsa primo
 animum manifestavit ; varia tormenta cum
 sustinisset, ligno suspensa, feris inmissis præda
 jacuit, nullaque fera eam tangente, patibulo
 soluta, iterum in carcerem conjecta est, ut ad
 agonem novum custodiretur. Iterum multa per-
 pressa, post flagella, feras, sartagine, demum reti
 circumfusa, tauro indomito exposita est, sicque
 animam Domino reddidit. Cum illa puer Ponticus
 supplicium fortiter sustulit et ipse spiritum reddidit.
 Alexander medicus ex Phrygia, stans ante tri-
 bunal martyribus tunc tormenta patientibus, coram
 assistentibus locutus est, animoque suo eos ad
 confessionem [Christi] hortatus est. Multitudine
 autem plebis propter hoc indignata, interrogatus
 est Alexander a præfecto quis esset et unde Christianum
 se confiteretur. Damnatus ad bestias die postera
 cum Attalo quodam, genere Pergameno, abductus
 est. Cum omnia tormenta adinventa perpessi
 fuerint, extremum spiritum et ipsi reddiderunt.
 Alii autem multi tunc igne, feris variisque
 tormentis, et etiam in carceribus suffocati interierunt ;
 quorum ossa legentes filii perditionis igni tradiderunt,
 et cinerem eorum in flumen Rhodanum projecerunt.
 Alcibiades unus sanctorum confessorum, vir nimia
 temperantia non alio cibo vivens quam panis et aqua,
 in carcere sic vivere voluit : Attalo autem de quo
 jam diximus revelatum est quod non recte agebat
 Alcibiades, Dei non utens creaturis ; Alcibiades
 vero hoc ab Attalo discens, omnium ciborum
 participavit, gratias agens Deo : Hoc mihi nunc
 sufficienter demonstrat, [inquit], non oportere etiam
 semel recusare quosdam cibos quasi noxam
 afferentes : nam pulchræ sunt omnes Dei creaturæ,
 et pulchræ nimis, et ipsæ noxam afferre non solent,
 at illarum infinitus est usus. Hæc ex authentica
 Lugdunensis Ecclesiæ epistola.

καὶ καλὰ λαρ, καὶ οὐκ αὐτὰ τὴν βλάβην εἰσθεν ἐμποιεῖν, ἀλλ' ἡ τούτων ἄμετρος χρῆσις. Ταῦτα ἐκ τῆς ἀποπροσώπου τῆς ἐν Λουγδούνῳ Ἐκκλησίας γραφεῖσις ἐπιστολῆς.

II. Severo Romanorum imperatore regnante, persecutione orta Alexandria in Ægypto, multi ac illustrissimi pro Christi fide certaverunt. Inter quos fuit Leonides Origenis pater; qui capite abscisso filium tenerrimum reliquit. Puer vero tantum amorem habuit martyrii, ut per omnia pericula curreret, rueret, et maximo cum ardore ad certamen sese præcipitaret: itaque mater ejus vestimenta ejus omnia occuluit, ac domi sic manere coactus est. Misit patri incarcerationem epistolam ad martyrium hortatoriam, in qua sic loquitur: *Attende ne ob nos aliud quid sentias. Hic magnus et insignis verbo et opere, illo tempore, factus, Alexandria institutioni catechetice præpositus est, et multos discipulorum suorum simili zelo inflammans, martyres Christi effecit. Quorum primus fuit Plutarchus; cum hic ad mortem ductus esset, parum absuit quin Origenes, qui cum illo versabatur ipse captus esset, ut illius perditionis causa. Et postea, Decio imperante, ante tribunal tyranni comparuit, velut adorator Christi, sed non obtinuit martyrium Dei, quia, ut mihi videtur, Deus eum indignum judicavit propter errores circa dogmata et rectam fidem. Reliquit vero has opiniones post tormenti probationem. Alter Origenis discipulorum martyr invenitur Serenus, qui per ignem testimonium perhibuit fidei quam acceperat. Tertius Origenis discipulorum martyr Heraclides dicitur, quartusque Heron, prior adhuc catechumenus, alter vero neophytus qui ambo capite truncati sunt. Post hos martyres alter Serenus, diu constans in tormentis, capitali pœna afficitur. Inter mulieres quidem, Heraclides catechumena per ignem baptismum fortiter accepit; post hos autem septimus martyr Basilides fuit, qui illustrem Potamiam edocuit. Ducens eam secum ad mortem, omnes importunos propulsabat insultantesque verbis contumeliosis omni modo repellebat, ac dispergebat. Potamia vero hac commiseratione mota, Basilidem forti animo esse jussit, illumque petere ab ea quid vellet, dum ad Christum suum migraret: ipsa vero citius officiorum ejus erga seipsam remunerationem ei solvere promisit. Hæc cum diceret fortiter picis inflammatae super ipsam effusæ supplicium sustinuit. Non longo post tempore, Basilides jusjurandum facere recusans, ob quam causam rogatus a contubernaliis: *Non licere, inquit, sibi Christiano omnino jurare. Hi autem illum ludere primum existimantes, ducunt eum ad præfectum, apud quem Basilides constantiam eandem profertens, vinculis traditur, supervenientibus autem ad illum fratribus ejus secundum Deum, et rogantibus causam tam insueti consilii: Martyrem Potamiam aspexisse, dixit, post tertium diem martyrii ejus, coram se astantem, coronam super caput suum imposuisse, Dominum invocasse, gratias ei egisse, et honoris partem accepisse, et mox ipsum recepturam. Post hoc cum fratres sigillum in Domino**

A B. Ἐπὶ Σευήρου βασιλέως Ῥωμαίων, διωγμοῦ κινήθεντος ἐν τῇ κατ' Αἴγυπτον Ἀλεξανδρείᾳ, πλείστοι, καὶ διαφορώτατοι τῆς εἰς Χριστὸν ὑπερήθησαν πίστεως· ἐν οἷς καὶ Λεωνίδης ὁ τοῦ Ὀριγένους πατὴρ τὴν κεφαλὴν ἀποτμηθεὶς νέον κομιδῇ καταλείπει τὸν παῖδα· ὃς δὴ τοσούτων περὶ τὸ μαρτύριον τὸν ἔρωτα ἔσχεν, ὡς ὁμόσε τοῖς κινδύνοις χωρεῖν, προσηδῶν τε καὶ προθύμως ἐπὶ τὸν ἀγῶνα ὁρμᾶν· τέως γε μὴν τῆς μητρὸς τὴν πᾶσαν αὐτοῦ ἀποκρυψαμένης ἐσθήτα, ἀπρόττος οἴκοι μένειν ἀναγκασθεὶς, ἐπέστειλε τῷ πατρὶ καθειργμένῳ ὄντι τὴν περὶ μαρτυρίου προτρεπτικὴν ἐπιστολὴν, ἐν ἣ κατὰ λέξιν ὠδέ φησι· « Ἐπεχε μὴ δι' ἡμᾶς ἄλλο τι φρονησῆς. » Οὗτος μέγας, καὶ περιθόητος λόγους τε καὶ ἔργους κατ' ἐκεῖνο καιροῦ γεγονώς, τοῦ ἐν Ἀλεξανδρείᾳ κατηχητικοῦ διδασκαλείου προέστη, καὶ πολλοὺς τῶν φοιτητῶν ἐπὶ τὸν ὅμοιον αὐτῷ παρορμησας ζῆλον, μάρτυρας Χριστοῦ ποιοῦντες· ὧν πρῶτος Πιλούταρχος ἦν οὗ τὴν ἐπὶ θάνατον ἀπαγομένου, μικροῦ δεῖν καὶ αὐτὸς Ὀριγένους ἀνήρητο συμπάρων, ὡς ἀπωλείας αἵτιος αὐτῷ γεγονώς. Καὶ ὕστερον δὲ ἐπὶ Δεκίου βήματι παρέστη τυραννικῶ, ὡς σεβόμενος τὸν Χριστὸν· ἀλλ' οὐκ ἐπέτυχε τῆς μαρτυρίας, τοῦ Θεοῦ, οἶμαι, ταύτην αὐτὸν ἀνάξιον κρίναντος, διὰ τὸ περὶ τὰ δόγματα καὶ τὴν ὀρθὴν πίστιν διάστροφον· λειποτακτεῖ γὰρ, καὶ ταῦτα μετὰ πείραν βασάνων. Δεύτερος τῶν Ὀριγένους φοιτητῶν μάρτυς ἀναδείκνυται Σέρηνος, διὰ πυρὸς τὴν δοκιμὴν ἧς παρελίθηε πίστεως παρεσημένος. Τῆς αὐτῆς διατριβῆς τρίτος καθίσταται μάρτυς Ἡρακλείδης, καὶ ἐπὶ τούτῳ τέταρτος Ἡρων· ὁ μὲν πρότερος ἔτι κατηχούμενος, ὁ δὲ νεοφύτιστος, τὰς κεφαλὰς ἀποτμηθέντες. Ἐπιπρὸς τούτοις, ἕτερος τοῦ προτέρου Σέρηνος, μετὰ πλείστην βασάνων ὑπομονὴν, κεφαλικῶς τιμωρεῖται. Καὶ γυναικὶν δὲ Ἡραΐς ἔτι κατηχούμενη τὸ διὰ πυρὸς ὑψίσταται βᾶπτισμα. Ἐπὶ τούτοις ἔδδομος Βασιλείδης, ὁ τὴν περιθόητον Ποταμίαν ἀναπαγαγὼν (sic). Παραλαβὼν γὰρ αὐτὴν, καὶ τὴν ἐπὶ θανάτῳ ἀπάγων, τοὺς ἐνοχλοῦντας αὐτῇ, καὶ ἀκολάστοις βήμασιν ἐνυβρίζοντας ἀναστῆλων ἦν παντὶ τρόπῳ, καὶ διωθόμενος· ἡ δὲ τῆς περὶ αὐτὴν συμπαθείας ἀποδεξαμένη, τὸν ἄνδρα θαρβεῖν παρακλεῖυεται, ἐξαιτήσασθαι γὰρ αὐτὸν ἀπελθοῦσαν παρὰ τοῦ ἑαυτῆς Χριστοῦ, καὶ ταύτην αὐτῷ τὴν ἀμοιβὴν, τῶν εἰς αὐτὴν πεπραγμένων, οὐκ εἰς μακρὰν ἀποτίσειν. Ταῦτα δ' εἰπούσαν, γενναίως τὴν ἔξοδον ὑποστήναι πίπτης ἐμπύρου περιχυθείσης αὐτῇ. Οὐ μακρὸν δὲ χρόνον ὁ Βασιλείδης διαλιπὼν ἔρχον διὰ τινὰ αἰτίαν, πρὸς τῶν συστρατιωτῶν αἰτηθεὶς, μὴ ἐξείναι αὐτῷ, ἔφη, Χριστιανῶ γε ὄντι τὸ παράπαν ὀμνύναι· οἱ δὲ, παύσειν αὐτὸν τὰ πρῶτα νομίζοντες, ἄγουσιν ἐπὶ τὸν ἄρχοντα, ἐφ' οὗ τὴν εὐστασίαν ὁμολογήσας δεσμοῖς παραδίδοται. Ἀφικόμενον δὲ πρὸς αὐτὸν τῶν κατὰ Θεὸν ἀδελφῶν, καὶ τὴν αἰτίαν τῆς παραδόξου πυνθανομένου ὁρμῆς, τὴν μάρτυρα Ποταμίαν ἀνιδεῖν ἔφη, μετὰ τρίτην ἡμέραν τοῦ μαρτυρίου ἐπιστᾶσαν αὐτῷ, στέφανόν τε τῇ

κεφαλῇ ἐπιείσαν αὐτοῦ, παρακεκλημένοι τὸν Δ εἰ impressissent [die sequente ornatus Domini Κύριον, χάριν αὐτοῦ φησίαι, καὶ τῆς ἀξιώσεως martirio, capite truncatus est. τετυχημένοι, οὐκ εἰς μακρὸν τε αὐτὸν παραλήψεται. Ἐπὶ τούτοις τῶν ἀδελφῶν τῆς ἐν Κυρίῳ σφραγίδος μεταδόντων αὐτῷ, τῇ ἐφεξῆς ἡμέρᾳ, τῷ τοῦ Κυρίου διαπρέψας μαρτυρίῳ, τὴν κεφαλὴν ἀποτέμνεται.

Γ'. Ἐπὶ Δελίου διωγμοῦ κινήθεντος ἐν τῇ αὐτῇ τῶν Ἀλεξανδρίων πόλει, πλείστοι τῶν εἰς Χριστὸν ἠλπικῶτων τοῖς ὑπὲρ αὐτοῦ μαρτυρίοις κατεκοσμήθησαν· ὧν καὶ οὗτοι ἐτύχωναν. Μητρᾶς τις πρεσβύτης περὶ τὰς ἀρχὰς τοῦ διωγμοῦ συλληφθεῖς ὑπὸ τοῦ δημῶδους ἡγλου, καὶ ῥήματα ἄθεα λέγειν κελευσθεῖς, ἐπεὶ μὴ ἐπέθετο, ξύλοις τὸ σῶμα παιόμενος, καὶ καλάμοις ὀξέσει τὸ πρόσωπον κεντούμενος καὶ τοὺς ὀφθαλμοὺς, τέλος εἰς τὸ προάστειον ἀχθεῖς καθελέσθαι, καὶ οὕτω τὴν ψυχὴν τῷ Κυρίῳ παρέθετο. Β Γυνὴ τις καλούμεν Ἰοῦντα, ἐπεὶ μὴ ἐπέθετο τοῖς εἰδωλοῖς προσκυνεῖν, εἰς εἰδωλεῖον ἀχθεῖσα, σχοίνοις δεθεῖσα τοὺς πόδας, καὶ διὰ πάσης γυμνῆ συρεῖσα τῆς πόλεως, ἐπὶ τὸν αὐτὸν ἀχθεῖσα τόπον, λίθοις ὑπὸ τοῦ πλήθους βαλλομένη ἐτελειώθη. Ἀπολλωνία ἡ παρθένος τε καὶ πρεσβύτις ἀναγκαζομένη εἰδωλοῖς θῆσαι, τοὺς ὀδόντας ἐξημίωτο (3) κοπτομένη τὰς σαγόνας· εἶθ' οὕτως πυρᾶς ἀναφθεῖσης, ἀπειλοῦντας εἰς αὐτὴν ἐμβαλεῖν τοὺς κατέχοντας, μικρὸν ὑποπαραιτησαμένη καὶ ἀναθεῖσα, συντόμως ἐπεπήδησεν εἰς τὸ πῦρ, καὶ καταπέφλεκται. Καὶ μετ' αὐτὴν Σαραπίωνα καταλαβόντες ἐφέστιον, σκληραῖς βασάνοις αἰκισάμενοι, καὶ πάντα τὰ ἄρθρα διακλάσαντες, ἀπὸ τοῦ ὑπερίου πρηγῆ κατέρριψαν. Ἰουλιανὸς ποδαγρὸς ὢν, καὶ μήτε στήναι, μήτε βαδίσαι δυνάμενος, ἅμα δυσὶν ἑτέροις Χριστιανοῖς, τοῖς αὐτὸν φέρουσι προσήχθη· ὧν ὁ μὲν ἕτερος εὐθύς ἠρνήσατο· ἄτερος δὲ Κρονίων καλούμενος, καὶ αὐτὸς Ἰουλιανὸς, διὰ πάσης τῆς πόλεως καμήλοισι ἐποχοῦμενοι διελθόντες, καὶ ἅμα ὑπὸ τοῦ πλήθους παιόμενοι, τέλος πυρὶ παρεδόθησαν· καὶ τις τῶν στρατιωτῶν Βησᾶς καλούμενος, παραστάς ἀπαγομένοις αὐτοῖς, καὶ τοῖς ἐφυβρίζουσιν ἐναντιωθεῖς, ἐμθοσάντων αὐτῶν περιεσχέθη, καὶ τὴν κεφαλὴν ἀπετεμήθη. Ἔτερος δὲ τις τὸ μὲν γένος Λίβυς ὑπάρχων, Μάκαρ δὲ τὴν προσγορίαν, ἐπιμόνως αὐτὸν τοῦ δικαστοῦ προτρεπομένου πρὸς ἄρνησιν, ἐπεὶ μὴ ἐπέστη, πυρὶ παραδοθεῖς, φερωνύμως τοῦ μακαρίου τετύχηκε τέλους.

Δ'. Ἐπιμάχος τε μετ' αὐτοὺς καὶ Ἀλέξανδρος, Δ μετὰ πολὺν ὃν ἔμειναν δεσμῶται χρόνον, μυρίας βασάνους διενεγκόντες, ξυστηρᾶς τε καὶ μάστιγας πυρὶ καὶ οὗτοι ἐφλέχθησαν. Καὶ γυναῖκες δὲ τρεῖς τὸν ἀριθμὸν προσαχθεῖσαι, ἡ μὲν αὐτῶν Ἀμμωνάρια καλούμεν, πάνυ φιλονείκως αὐτὴν τοῦ δικαστοῦ βασανίσαντος, ἅτε (4) προαποφνηαμένην, ὅτι μηδὲν ὧν ἐκεῖνος κελεύει (5) φθέγγετο, ἀληθεύσασα τὴν ἐπαγγελίαν ἀπήχθη· αἱ δὲ λοιπαὶ, Μερκουρία καὶ Διονυσία, αἰδεσθέντος ἀνηγνῆτος ἐπιχειρεῖν, καὶ ὑπὸ γυναικῶν ἠττάσθαι τοῦ ἄρχοντος, εἴφει τὰς κεφαλὰς ἀφηρέθησαν, μηκέτι βασάνων πείραν λαβοῦσαι. Ἦρων δὲ, καὶ Ἀτήρ, καὶ Ἰσίδωρος, καὶ σὺν αὐτοῖς Διόσκορος, παῖς ὢν ὡς ἐτῶν πέντε καὶ δέκα, παρα-

(3) Ms. fert ἐξήλωτο, quod nullum sensum habet.

(4) Ms. προαποφνηαμένου.

III. Decio imperitante, persecutione orta in ipsa Alexandrinorum civitate, multi sperantium in Christo, propter eum martyrio ornati sunt, inter quos hi fuerunt: Mitras presbyter quidam in principio persecutionis captus a plebana turba et impia verba profari jussus, cum non obtemperavisset, flagellis in corpore cæsus et calamis acutis in vultu ac oculis transfossus, tandem in suburbana ductus, occisus est, et sic animam Domino reddidit. Mulier quædam nomine Quinta, in templum reluctanter attracta, cum idola adorare recusasset, funibus pedibus ligatis, nuda per totam urbem raptata, in eundem locum ducta, lapidibus a populo obruta, vitam finivit. Apollonia virgo ætateque proventa, coæta idolis sacrificare, dentes suos confregit, percutiens maxillas suas; deinde pyra accensa, a custodibus suis minantibus in eam injicere manus, moram petiit, et surgens cum impetu in ignem insiluit, et combusta fuit. Et post eam, Serapionem apprehendentes sub eodem tecto manentem durissimis tormentis excruciauerunt, omnia membra fregerunt, atque a superiore parte ædium eum præcipitem dejecerunt. Julianus podagrosus, qui nec stare, nec ambulare poterat cum duobus aliis Christianis, efferentibus eum, adductus est: quorum unus statim fidei renuntiavit; alter vero, Kronion vocatus, et ipse Julianus per totam urbem camelis vecti deducti sunt, simulque a multitudine percussi, tandem igni traditi sunt. Quidam militum nomine Besas, præpositus Christianis per urbem deductis, et contumelias inhibens populi, clamantibus omnibus, captus et ipse fait, et capite truncatus. Alius Libys genere, nomine vero Macar, iudice indesinenter eum ad fidei renuntiationem exhortante, cum non aures suasori præbuisset, igni traditus, juxta significationem nominis sui, beatum finem invenit.

IV. Post illos Epimachus et Alexander, longo tempore in carcere vincti, innumera tormenta passi, nempe radulas, flagella, igne combusti sunt. Tres mulieres etiam adductæ sunt, una nomine Ammonaria. Pertinaciter eam iudex cruciavit, cum antea promississet se dicturam nihil ex iis quæ iudex juberet: cum promissionem implevisset, ducta est ad supplicium; cæteræ vero, Mercuria et Dionysia, erubescens iudice res inanes aggredi, et a feminis vincti, gladio infectæ sunt quæ innumera tormenta passæ fuerant. Hero autem, et Ater, et Isidorus, et cum illis Dioscorus, puer annis quindecim ante tribunal adducti sunt: qui cum varia tormenta sustinuissent, igni traditi sunt.

(5) Ms. φθέγγετο.

Dioscorus audacter sapientissima verba edixit, et præfecti quæstionibus viriliter respondit, ita ut responsiones ejus miraretur præses ætatisque ejus misertus, martyrem voluntate perfectum dimitteret. Nemesion Ægyptius quidam, accusationem latrocinii cum subiisset, hocque crimine absolutus esset, postea vero accusatus quia Christianus erat, bis flagellatus est, velut si latro esset, et combustus est inter duos latrones, eodem modo supplicio affectus ac Jesus Christus. Ammon, Zeno, Ptolemæus, Ingenus et Theophilus stantes ante tribunal, quemdam in silentium jam inclinantem, nutu capitis ad confessionem hortati sunt, cum cognovissent plebem propter hoc indignatam esse, antequam a populo caperentur, Christianos se esse clamaverunt, et sic ad mortem deducti sunt. Ischirion administrator honorum cujusdam magistratum, cum oblata mercede a quæstore sacrificare jussus esset, sed non hoc facere voluisset, baculum magnum inmissum per viscera et intestina accipiens qui ad sedem usque penetravit, spiritum reddidit. Hæc ex epistola Dionysii Alexandrini.

V. Valeriano imperatore Romanorum regnante, persecutione orta Cæsareæ Palæstinæ, tres viri, Priscus, Mallus, et Alexander, rure habitantes, cum persecutionem ortam audiverint, vocantes seipsos negligentes et ignavos, confestim eodem animo ad urbem concurrere, et palam constantes Jesum Christum, divino ornati sunt martyrio, ferarum præda facti. Sub Gallieno, in prædictam urbem Marinus centurionis dignitatem accepturus veniens exercitus cælestis dignitatum per martyrium participans fuit. Accedens quidem ante tribunal, non licere sibi ait Romanorum dignitates accipere, cum Christianus esset, ac imperatoribus non obediret. Illico ergo interrogatus Marinus, et Christianum se palam confitens, trium horarum intervallum ut de rebus suis cogitaret a principe obtinuit. — Cum exisset e tribunali Marinus, Theotecnus episcopus hujus civitatis, manum ejus apprehendens, adducit eum in ecclesiam, divinumque Evangeliorum librum inter manus suas tenens, et simul gladium ejus quod suspensum gerebat, monstrando: *Utrum vis illico, inquit, sume.* Cum statim dexteram extendens monstrasset divinam Scripturam: *Posside ergo Deum,* dixit ei Theotecnus, *ac fruire rebus quas elegisti, a Deo ipso roboratus, et ambula in pace.* Marinus ergo abiens, ac iterum eadem confitens, ductus ad mortem, sine quievit. Reliquias iam honorabiles Astyrius senator Romanus, imperatorum amicus, omnibus notus, splendenti ac pretiosa involvens sindone, et præ omnibus fulgenti, ac super humeros suos tollens in decenti sepulcro condidit. λέει περιστείας ἐσθῆτι, καὶ φανερώς ἐπὶ πάντων, ἐπὶ δώσει.

VI. Sub Diocletiano et Maximiano præscripto edicto contra Christianos Nicomedie [Astyrius] abripiens hos libellos, dilaceravit, et cum hoc fecisset,

Α στάντες, οἱ μὲν διαφόροις βασάνοις ἐγκατεργήσαντες πυρὶ παρεδόθησαν. Διόσκορος δὲ σοφώτατα παρήρσιασάμενος, καὶ πρὸς τὰς τοῦ ἡγεμόνος πύσεις ἀνδρείως ἀποκρινάμενος, θαυμάσαντος τὰς ἀποκρίσεις τοῦ ἀρχόντος, καὶ τῆς ἡλικίας οἶκτον λαβόντος, ἀφείθη μάρτυς τέλειος τῇ προαιρέσει γεγεννημένος. Νεμεσιῶν τις Αἰγύπτιος γραφὴν ὡς ληστής ὑπομείνας, καὶ ταῦτα ἀπολυσάμενος, καὶ καταμηνυθεὶς ἀδῆς ὡς εἴη Χριστιανὸς, διπλαῖς ἤ εἰ ληστής ἦν μάστιξιν ἐτασθεὶς, μεταξὺ δύο ληστῶν κατεφέγη, τιμηθεὶς τῷ τοῦ Χριστοῦ παραδείγματι. Ἀμμών, καὶ Ζήνων, Πτολεμαῖός τε καὶ Ἰγγένης, καὶ Θεόφιλος ἐστῶτες πρὸ τοῦ δικαστηρίου, καὶ τινα πρὸς ἀρνησιν ἔδει λέποντα νεύμασι πρὸς τὴν ὁμολογίαν ἐπιθαρρύνοντες· ἐπεὶ ἔγνωσαν ἀγανακτοῦντας ἐπὶ τούτῳ τοὺς δούλους, πρὶν ὑπ' αὐτῶν συλληφθῆναι, Χριστιανούς ἑαυτοὺς ἀνεκέρηξαν, καὶ οὕτω τὴν ἐπὶ θανάτῳ ἀπέχθησαν. Ἰσχυρίων ἐπιτροπείων τινὶ τῶν ἀρχόντων, ἐπὶ μισθῷ τοῦ μισθοδέτου κελεύοντος αὐτὸν θῆσαι, ἐπεὶ μὴ ἐπέεσθη τοῦτο ποιῆσαι, βακτηρίαν μεγίστην κατὰ τῆς ἑδρας ὠσθεῖσαν διὰ τε τῶν σπλάγγνων καὶ τῶν ἐντέρον δεξάμενος, τὸ πνεῦμα παρέδωκε. Ταῦτα ἐκ τῆς ἐπιστολῆς Διονυσίου τοῦ Ἀλεξανδρείας.

Ε'. Ἐπὶ Οὐαλεριανῷ βασιλέως Ῥωμαίων διωγμοῦ κινήθέντος, ἐν Καισαρείᾳ τῆς Παλαιστίνης, τρεῖς ἄνδρες, Πρίσκος τε καὶ Μάλλος καὶ Ἀλέξανδρος, ἐν ἀγρῷ οἰκοῦντες, ἐπεὶ περὶ τοῦ διωγμοῦ μεμαθήκεσαν, καλέσαντες ἑαυτοὺς ὡς ἀμελεῖς καὶ ῥαθύμους, ὠρμησαν ὁμοθυμαδὸν εἰς τὴν πόλιν, καὶ λαμπρῶς τῇ κατὰ Χριστὸν διαλάμψαντες ὁμολογία, θεῖον κατεκοσμηθῆσαν μαρτυρίῳ, θηρίων γενόμενοι βορά. Ἐπὶ Γαλιηνῷ, ἐν τῇ προειρημένῃ πόλει Μαρῖνος ἑκατοντάρχου ἀξίαν κομίσασθαι προσελθὼν, τῆς ἐν οὐρανοῖς στρατείας διὰ μαρτυρίου ἐπέτυχε. Παρελθὼν γάρ τις πρὸ τοῦ βήματος μὴ ἐξείναι αὐτῷ ἐφη τῆς Ῥωμαίων μετέχειν ἀξίας, Χριστιανῷ φε δεῖν, καὶ τοῖς βασιλεῦσι μὴ πειθομένῳ. Ἀύτιχα τοίνυν ἔρωτηθεὶς ὁ Μαρῖνος, καὶ Χριστιανὸν ἑαυτὸν παρόρησιζα ὁμολογήσας, τριῶν ὠρῶν εἰς ἐπίσκεψιν ἔλαβε παρὰ τοῦ ἡγεμόνος διάστημα· καὶ τοῦ βήματος ἐκτὸς γεγονότος, Θεότεκνος ὁ τῆδε ἐπίσκοπος λαβόμενος αὐτοῦ τῆς χειρὸς εἰς τὴν ἐκκλησίαν εἰσήγαγε, τὴν θεῖαν τε τῶν Εὐαγγελίων βίβλον ἀνὰ χειρὰς λαβὼν, καὶ ἅμα τὸ προσετημένον αὐτῷ ξίφος ἐπίδεικνύων· *Τούτων ὁπότερον βούλει ταχέως,* ἔφη, *ἔλου.* Ὡς δ' ἀμελλητὴ τὴν δεξιάν προτείνας ἐδέξατο τὴν θεῖαν Γραφὴν, *Ἐχου τοίνυν,* φησὶ πρὸς αὐτὸν ὁ Θεότεκνος, *τοῦ Θεοῦ, καὶ τύχοις ὧν εἶλου, πρὸς αὐτοῦ δυναμούμενος, καὶ βάδιζε μετ' εἰρήνης.* Ἐκεῖθεν τοίνυν ἐπανελθὼν, καὶ τὰ αὐτὰ καὶ πάλιν ὁμολογήσας, τὴν ἐπὶ θανάτῳ ἀπαχθεὶς τελειοῦται. Οὕτω τίμιον λείψανον Ἀστυρίου τῶν ἐπὶ Ῥώμῃς συγκαλητικῶν γεγονῶς, βασιλεῦσί τε προσφιλῆς, καὶ πᾶσι γινώριμος, λαμπρῶς καὶ πολυτετῶν ὤμων ἀράμενος τῇ προσηκούσῃ ταφῇ παραδί-

Γ'. Ἐπὶ Διοκλητιανῷ καὶ Μαξιμιανῷ προτεθέντος τοῦ κατὰ Χριστιανῶν προγράμματος ἐν Νικομηθείᾳ, ἀμφοτέραις ἀνελὼν τοῦτο χερσὶ διαδρόγγυσι,

καὶ τοῦτο πεποιηκῶς, εὐθὺς ἀνάρπαστος γίνεται, πλειστά τε παθῶν, ὅσα εἰκὸς τὸν ἐπὶ τηλικούτῳ συληφθέντα τολμήματι, διὰ μαρτυρίου τῆς παρούσης ζωῆς ὑπεξίσταται. Ἐτερος ὑπὸ τὸν αὐτὸν χρόνον, τῶν περὶ τὸν βασιλέα παίδων εἰς ὧν, Πέτρος καλούμενος, πέτρου τῷ ὄντι στεβρότερος τὴν ὁμολογίαν ἐδείχθη. Ὡς γὰρ κελεύόμενος θύει ἐνίστατο, μετάρσιος ἀρθεὶς ἐπὶ ξύλου γυμνός, μάστιξιν εἰς τοσοῦτον κατεξάνθη τὸ σῶμα, ὡς καὶ τὰ ὀστέων σαρκῶν ἤδη ἐκλειπομένων ἐκραίνεσθαι· ὡς δὲ καὶ ταῦτα πάσχω ἀδιάτρεπτος ἦν, ὄξος ἄλατι φύραντες, κατὰ τῶν διασαπέντων τοῦ σώματος μερῶν ἐνέχρον· ὡς δὲ καὶ τούτων ἀνώτερος τῶν ἀλγηδόνων ὑπῆρχεν, ἐσχάρῃ πεπυρακτωμένη ἐπιτίθεται· καὶ οὕτω κατὰ μικρὸν τοῦ πυρὸς τὰ λειπόμενα τῶν κρεῶν ἐπινειμαμένου, νικηφόρος ἐν αὐταῖς παρέδωκε τὴν ψυχὴν ταῖς βασάνοις. Δωρόθεος καὶ Γοργόνιος, τῆς βασιλικῆς οἰκετείας

ποῦς ἀγῶνας βρόχῳ τὴν ζωὴν μεταλλάξαντες, τῆς Ἰπὸ τὸν αὐτὸν χρόνον, Ἄνθιμος τῆς κατὰ Νικομήδειαν προεστῶς Ἐκκλησίας, διὰ τὴν εἰς Χριστὸν μαρτυρίαν, τὴν κεφαλὴν ἀποτέμενται· τοῦτῃ δὲ πληθὸς σχεδὸν ἀναριθμητὸν μαρτύρων προστίθεται. Ἐν γὰρ τοῖς κατὰ Νικομήθειαν βασιλείοις πυρκαϊᾶς ἐν ταύταις δὴ ταῖς ἡμέραις ἀφθεισης, λόγου διαδοθέντος ὑπὸ Χριστιανῶν ἐπιχειρηθῆναι τὰ τῆς φλογὸς σωρηδὸν κατὰ πρόσταξιν βασιλικὴν, οἱ μὲν τῶν τῆδε θεοσεβῶν ξίφεισιν ἀπεσφάττοντο, οἱ δὲ πυρὶ παραδίδοντο, ἄλλοι δὲ τοῖς θαλαττοῖς ἐναπεβρίπτοντο βυθοῖς, καὶ οὕτω παντὶ τρόπῳ τελειούμενοι, οὐδὲ μετὰ τέλος τῆς νεομισμένης ἡξιοῦντο ταφῆς· ἀλλὰ πυρὶ τῶν λειψάνων αὐτῶν καιομένων, ἢ κόνις τῷ ἀέρι ἐνελικμάτο, ἢ τῇ θαλάσῃ ἐναπεβρίπτετο. Τὰ αὐτὰ δὲ καὶ κατὰ πᾶσαν ἐπαρχίαν κατὰ Χριστιανῶν ἐπράττετο· ἤμαρ δὲ μάλιστα κατὰ Φοινίκην τε καὶ Συρίαν, Αἴγυπτον τε καὶ Θηβαίδα, καὶ Ἀφρικὴν καὶ τὸ Μαύρων ἔθνος. Ἐξ ὀνόματος δὲ καταλέγειν τοὺς ἐν ταῖς τοιαύταις ἐπαρχίαις εὐδοκίμως ἀθλήσαντας, καὶ τὸ πληθὸς αὐτῶν, καὶ τοὺς ποικίλους τῆς τελειώσεως τρόπους ἐπαριθμεῖσθαι ἀπορον εἶδος καὶ καθόλου ἀδύνατον, ὀλίγων τινῶν τῶν ἐπισημοτάτων μνησθήσομαι. Λουκιανὸς ἐξ Ἀντιοχείας πρεσβύτερος, τὸν πάντα βίον ἄριστος, καὶ περὶ λόγους εὐδοκίμωτατος γεγονός, ἐν Νικομηδείᾳ βασιλέως ἐπιπαρόντος ἀχθεὶς, δεσμοκτήριον οἰκεῖν κατακρίνεται· κἀν τούτῳ διάγων, τῇ τῶν ἀναγκαίων ἐνδεῖα λιμοκτονηθεὶς μετήλλαξε τὴν ζωὴν· καὶ οὗτος μὲν ἐξ Ἀντιοχείας τῆς κατὰ τὴν Κολίην Συρίαν. Τῶν δ' ἐπὶ Φοινίκης μαρτύρων, Τυραννίων ἐπίσκοπος τῆς κατὰ Τύρον Ἐκκλησίας πρῶτιστος ἦν, πρεσβύτερός τε τῆς κατὰ Σιδῶνα Ζηνοβίος, καὶ ἔτι Σιλβανὸς τῶν ἀμφὶ τὴν Ἐμεσσαν ἐκκλησιῶν ἐπίσκοπος (θηρίων δ' οὗτος μεθ' ἐτέρων ἐπ' αὐτῆς Ἐμέσης ἐγεγονέε βορά). Ἄμφω δὲ οἱ προειρημένοι ἐπ' Ἀντιοχείας τὸν τοῦ Θεοῦ Λόγον μέχρι θανάτου ἐδοξάτην (5'), ὁ μὲν θαλαττοῖς παραδοθεὶς βυθοῖς ὁ ἐπίσκοπος, ὁ δὲ ἰατρῶν ἄριστος Ζηνοβίος ταῖς κατὰ τῶν πλευρῶν ἐπιθεθείσας αὐτῷ καρτερῶς ἐναποθανῶν βασάνοις. Τῶν δ' ἐπὶ Παλαιστίνης μαρτύρων, Σιλβανὸς ἐπίσκοπος (5') Ἐδοξάτην. Sic ms. Legendum autem ἰσοξασάτην, α δοξάτῳ. Edit.

A statim captus, multaque passus quæ meruerat pro tanta audacia, per martyrium ex hac vita præsentim migravit. Alius eodem tempore e familia imperatoris, nomine Petrus, re ipsa durior petra, juxta homologiam, visus est, sacrificare jussus, cum restitisset, elevatus in ærem nudus, patibulo affixus, flagellis ita corpus exutum habuit, ut ossa, detractis carnibus, apparent. Hæc dum pateretur, cum inconcussus permaneret, acetum cum sale miscentes in putrefactis corporis partibus infuderunt, et cum violentissimus dolor esset, craticula ardens effertur; brevi tempore, reliquæ carnes depastæ sunt, victorque martyr in ipsis tormentis spiritum reddidit. Dorotheus et Gorgonius etiam e domo imperiali, aliis cum multis, post varia certamina vita mutata, divinæ victoriæ palmam

B reulerunt. καὶ αὐτοὶ ὄντες, ἐτέροις ἅμα πλειοσι μετὰ πολυτρό-
ἐνθέου νίκης ἀπηνέγκαντο τὰ βραβεῖα.

Eodem tempore, Anthimus episcopus Ecclesiæ Nicomediensis propter Christi testimonium, capite truncatus est. Cum illo multitudo pene innumeralis martyrum juncta est. Cum in palatio Nicomediæ, in diebus istis, incendium conflagrasset, fama fuit Christianorum turbam tædam injecisse, edicti imperatorum causa. Inter fideles hujus urbis, alii gladio jugulati sunt, alii igni traditi sunt, alii in maris abyssis demersi sunt, et sic omni modo vitam finierunt, neque post mortem sepultura solita digni habitii sunt, sed igne reliquiis eorum crematis cinis in aere dispersus est, aut in mare coniectus est. Eadem tormenta per omnem provinciam contra Christianos adhibita sunt; sæviit autem maxime persecutio in Phœnicia, in Syria, in Ægypto, in Thebaide, in Africa, et inter Mauritanæ gentes. Nominatim vero colligere hic omnes athletas qui in his provinciis strenue pugnaverunt, multitudinem eorum, variosque modos necis numerare cum arduum, et omnino impossibile hoc esse sciam, nonnullos tamen illustrissimos referam. Lucianus Antiochenus presbyter, per totam vitam optimus, et eloquentia clarissimus in urbe Nicomediæ, imperatore præsentē, captus ad carcerem damnatus est. Et in eo carcere detentus, in vitæ necessitatibus inopia, fame periit. Et iste quidem erat ex Antiochia in Coele-Syria. Inter Phœniciæ martyres, Tyrannio episcopus Ecclesiæ Tyræ primus fuit, et presbyter Ecclesiæ Sidoniæ Zenobius; et etiam Silvanus ecclesiarum dioceseos Emessæ episcopus: bestiarum iste cum aliis in ipsa Emessa præda fuit: duo vero martyres supradicti Antiochiæ Dei Verbum usque ad mortem glorificaverunt, episcopus maris barathro demersus, presbyterque Zenobius medicorum optimus, in tormentis lateribus adhibitis fortiter occubuit. Inter Palæstinæ martyres Silvanus episcopus Gazzæ, prope æris metalla in Phœnicia cum aliis undequadragesima martyribus capite truncatus est. Ægyptii martyres eodem tempore Peleus et Nilus episcopi cum aliis in igne vitam finiverunt, et

Pamphilus, tunc presbyter Cæsareæ in Palæstina, A divino martyrio coronatus est, post egregium certamen. Martyrum autem Alexandriae, et universi Ægypti, et Thebaidos diverse occisorum, inter clarissimos fuit Petrus ejusdem Alexandriae episcopus; ex presbyteris vero suis Faustus, Dius, Ammonius, illustrissimi Christi martyres fuere, Phileasque et Hesychius, et Pachymius et Theodorus ecclesiarum in Ægypto episcopi. Eodem tempore oppidulum Phrygiæ quoddam, quoniam universe omnes incolæ Christianos se esse profitebantur, occupant milites, ignemque accendentes, cremaverunt eos cum mulieribus et parvulis, Christi nomen conclamantes. Et quidam alius, muneribus imperii fungens, nomine Adauctus, nobili genere in Italia oriundus, summo honore apud imperatores habitus, tunc clarissimus fidei in Christo confessione inconcussa et confirmata, martyrii corona ornatus est, strenue certamen cum sinivisset. Et quædam sancta et mirabilis mulier divitiis, genere, et bona fama apud Antiochenos celebrata, duas filias, virgines insignes cum educasset, cum autem multi juvenes eas sibi in uxores poscerent, occultas et alibi vitam degentes, in urbem Antiochiæ eas vocavit. Retibus autem militum jam circumdatæ erant, vidensque mater seipsam filiasque suas in angustiis, et facinora hominum secum cogitans, lupanarisque minas non inattente audire sustinens, sed dæmonum servitutum omnibus mortibus et omni perditione pejorem esse dicens, unicum sibi filibusque suis invenit auxilium contra hæc omnia pericula, scilicet in Domino refugium. Eodem consilio animatæ, corporibus accurate ornatis, cum in medio itinere pervenissent, in flumine prope labenti sese iniecerunt. Hæc quidem sese miserunt: aliud vero par virginum ejusdem Antiochiæ, dignarum quidem Deo, ac vere sororum, nobilium genere, vita clarissimarum, juniorum ætate, corpore pulcherrimarum, pudicarum anima, ac mirabili pietate, in maris abyssis dederunt idolorum adoratores. Cur oportet me nunc nominatim alios referre, ac multitudinem virorum enumerare, et multimoda tormenta depingere illustrium Christi martyrum, nunc securibus percussorum, sicut contigit martyribus in Arabia; nunc confractorum cruribus, sicut evenit martyribus in Cappadocia; modo suspensorum, pedibus in alto, capite vero deorsumposito, et lento igne subardente, fumo ligni suffocatorum, sicut martyribus in Mesopotamia accidit, modo nares, aures, manusque recisas, sive cætera corporis membra, partesque minutatim sectas habentium, sicut fuit Alexandriae: cur oportet in mentem revocare Antiochenorum martyrum memoriam, in craticulis ignitis, non ad mortem, sed ad longum tormentum adustorum, aliorumve dexteram in ignem immittere malentium, quam sacrificii maledicti participare. Quidam ex eis, corru-

Γάζης, κατὰ τὰ ἐν Φοινίκη (6) χαλκοῦ μέταλλα, σὺν ἐτέροις, ἐνὸς δέοντος, τὸν ἀριθμὸν τεσσαράκοντα, τὴν κεφαλὴν ἀποτέμνεται. Αἰγύπτιοι τε αὐτόθι: Πηλεὺς καὶ Νεῖλος, ἐπίσκοποι, μεθ' ἑτέρων τὴν διὰ πυρὸς ὑπέμειναν τελευτῆν· καὶ Πάμφιλος δὲ τότε, προσβύ- 1 τερος ὢν Καισαρείας τῆς κατὰ Παλαιστίνην, θείῳ μαρτυρίῳ κατακοσμεῖται λαμπρῶς ἀγωνισάμενος. Τῶν δ' ἐπ' Ἀλεξανδρείας καὶ ὄλης τε τῆς Αἰγύπτου, καὶ Θεβαίδος διαπρεπῶς τελειωθέντων, ἐν πρώτοις ἦν Πέτρος αὐτῆς Ἀλεξανδρείας ἐπίσκοπος, καὶ τῶν σὺν αὐτῷ πρεσβυτέρων Φαῦστος, καὶ Δίος, καὶ Ἀμμώνιος, τέλειοι Χριστοῦ μάρτυρες, Φιλίας τε καὶ Ἡσύχιος, καὶ Παχύμιος, καὶ Θεόδωρος, τῶν κατ' Αἰγύπτου ἐκκλησιῶν ἐπίσκοποι. Κατὰ τὸν αὐτὸν χρόνον, πολλήν τινα κατὰ τὴν Φρυγίαν κειμένην, 2 ὅτι δὴ πανδημεὶ πάντες οἱ ταύτην οἰκοῦντες Χριστιανούς σφὰς ὠμολόγουν, παραλαβόντες οἱ στρατιῶται, πῦρ τε ὑφάψαντες κατέφλεξαν αὐτούς ἅμα γυναῖκα καὶ νηπίους, τὸν Χριστὸν ἐπιδοκίμους. Καὶ τις ἑτερος Ῥωμαϊκῆς ἀξίας ἐπειλημμένος Ἄδαυκτος τοῦνομα, γένους τῶν παρ' Ἰταλοῖς ἐπισημων, τῆς πρώτης παρὰ βασιλεύσει τιμῆς ἀξιούμενος, διαπρέψας τότε τῆς εἰς Χριστὸν ἀδιάρεπτον καὶ ἀκλίει ὁμολογίᾳ, τῷ τοῦ μαρτυρίου διαδήματι κατεκοσμήθη, γενναίως τὸν ἀγῶνα διηνωκῶς. Καὶ τις ἱερὰ καὶ θαυμασία 3 γυνή, πλούτη, καὶ γένει, καὶ εὐδοξίᾳ παρὰ πᾶσιν Ἀντιοχεῦσι βεβοημένη, παίδων ξυνωρίδα παρθένων διαπρεπῶς ἀναθρεψαμένη, ἐπειδὴ πολὺς ὁ περὶ αὐτὰς κινούμενος φθόνος, λαθνοῦσας τε καὶ ἐν ἀλλοδαπῇ διατριβοῦσας ἐπὶ τὴν Ἀντιόχου ἐκάλει 4 δικτύων δὲ ἤδη στρατιωτικῶν εἰσω περιεβέβληντο, ἐν ἀμηχάνοις ἑαυτὴν τε καὶ τὰς παῖδας θεασαμένη, καὶ τὰ ἐξ ἀνθρώπων λογισαμένη δεῖν, πορνείας τε ἀπειλὴν μὴδ' ἄκροισ ὡσὶν ἀκούειν ἀνασχομένη, ἀλλὰ καὶ τὸ δουλεῖσαι δαίμοσι πάντων θανάτων καὶ πάσης ἀπωλείας χεῖρον φήσασα εἶναι, μίαν ἑαυτῆ καὶ ταῖς θυγατράσιν ὑπετίθετο λύσιν τούτων ἀπάντων, τὴν ἐπὶ τὸν Κύριον καταφυγὴν. Καὶ δὴ τὴν γνώμη ὁμοῦ συνθέμεναι, τὰ τε σώματα περισταλεῖσαι 5 κοσμίως, ἐπὶ μέσῃ γενόμεναι τῆς ὁδοῦ, ἐπὶ παραβρέοντα ποταμὸν ἑαυτὰς ἠρόντισαν· αἱ δὲ μὲν οὖν ἑαυτὰς. Ἄλλην δ' ἐπ' αὐτῆς Ἀντιοχείας ξυνωρίδα παρθένων, τὰ πάντα θεοπρεπῶν καὶ ἀληθῶς ἀδελφῶν, ἐπιδόξων μὲν τὸ γένος, λαμπρῶν δὲ τὸν βίον, 6 νέων τοὺς χρόνους, ὠραίων τὸ σῶμα, σεμνῶν τὴν ψυχῆν, εὐσεβῶν τὸν τρόπον, θαυμαστῶν τὴν σπουδὴν, θαλαττίοις βυθοῖς παρέδωσαν οἱ τῶν δαιμόνων θεραπευταί. Τί με χρὴ νῦν ἐπ' ὀνόματος τῶν λοιπῶν μνημονεύειν, καὶ τὸ πλῆθος τῶν ἀνδρῶν ἀριθμεῖν, καὶ τὰς πολυτρόπους αἰκίας ἀναζωγραφεῖν τῶν θαυμασιῶν Χριστοῦ μαρτύρων, τοτὲ μὲν πέλυσιν ἀνηρημένων, ὅσα γέγονε τοῖς ἐπ' Ἀραβίας, τοτὲ δὲ τὰ σκέλη καταγυμνῶν, ὅσα τοῖς ἐν Καππαδοκίᾳ συμβέβηκε· καὶ ποτὲ μὲν κατὰ κεφαλῆς ἐκ τοῖν ποδῶν εἰς ὕψος ἀναρτωμένων, καὶ μαλθακοῦ πυρὸς ὑποκαιομένου τῷ παραπεμπομένῳ καπνῷ τῆς φλεγομένης ὕλης ἀποπνιγόμενον, ὅσα τοῖς ἐν Μεσοποταμίᾳ

(6) Mss., ἐνφανοῖ, quod nullum sensum habet.

ἐπενήνεκται, ποτὲ δὲ ῥίνας, καὶ ὤτα, καὶ χεῖρας ἀκρω-
τηριαζομένων, τὰ τε λοιπὰ τοῦ σώματος μέλη καὶ
μέρη κρουροῦμένων, οἷά τε ἐπ' Ἀλεξανδρείας ἦν ;
τί δεῖ τῶν ἐπ' Ἀντιοχείας ἀναζωπυρεῖν τὴν μνήμην,
ἐσχάραις πυρὸς, οὐκ εἰς θάνατον, ἀλλ' ἐπὶ μακρᾷ
τιμωρίᾳ κατοπτωμένων, ἐτέρων δὲ θάττον τὴν δεξιάν
αὐτῶν πυρὶ καθιέντων ἢ τῆς ἐναγοῦς θυσίας
ἐφαπτομένων ; ὧν τινες τὴν πείραν φεύγοντες πρὶν
ἀλῶναι, καὶ εἰς χεῖρας τῶν ἐπιβούλων ἐλθεῖν, ἀνω-
θεν ἀφ' ὑψηλῶν δωμάτων ἑαυτοὺς κατεκρήμνισαν,
θὸν θάνατον ἄρπαγμα θέμενοι τῆς τῶν δυσσεδῶν
μοχθηρίας· τὰ φρικτὰ δὲ ἀκοαῖς κατὰ τὸν Πόντον
ἐπασχον ἕτεροι, καλὰμοιοι ὀξέσι ταῖν χερσῶν ἐξ ἀκρων
ὀνύχων τοὺς δακτύλους διαπειρόμενοι, καὶ ἄλλοι
πυρὶ μολίβδου διατακέντος βραζούση καὶ πεπυρακτω-
μένη τῇ ὕλῃ τὰ νῶτα καταχεόμενοι, καὶ τὰ μάλιστα
ἀναγκαιότατα τοῦ σώματος μέρος κατεπτόμενοι· διὰ
τε τῶν ἀποβῆτων ἕτεροι μελῶν καὶ μερῶν, αἰσχροῦς,
καὶ ἀσυμπαθεῖς, καὶ οὐδὲ λόγῳ ῥητάς ὑπέμενον πά-
θας. Τὰ δ' οὖν τῶν συμφορῶν ἔσχατα, ὅτε δὴ λοιπὸν
οἱ κατὰ πᾶσαν ἐπαρχίαν ἄρχοντες ἀπειρήκεσαν ἐπὶ
τῇ τῶν κακῶν ὑπερβολῇ, καὶ πρὸς τὸ κτείνειν ἀπο-
καμόντες ἐπὶ τὸ νομιζόμενον αὐτοῖς χρηστὸν ἐτρέ-
ποντο, καὶ φιλόνηρον τῆνικαῦτα ὀφθαλμοῦς ἐξ-
ορύττεσθαι, καὶ τοῖν σκελοῖν πηροῦσθαι θάτερον
προσετάττετο. Ταῦτα γὰρ οὖν αὐτοῖς τὰ φιλόνηρα,
καὶ τῶν καθ' ἡμῶν τιμωριῶν τὰ κούφωτα, ὥστε
ἤδη ταύτης ἕνεκα τῆς τῶν ἀσεβῶν φιλονηρίας οὐκ ἔτι
εἶναι δυνατόν ἐξεπεῖν τὸ πλῆθος τῶν ὑπὲρ
πάντα λόγον τοὺς μὲν δεξιούς ὀφθαλμοῦς ξίφει
πρότερον ἐκκοπτομένων, καὶ πυρὶ καυτηριαζομένων,
τοὺς δὲ κλειοὺς πόδας αὐθις κατὰ τῶν ἀγκυλῶν
καυτήρσιν ἀχρεωμένων, μετὰ ταῦτα τοῖς κατ' ἐπαρ-
χίαν χαλκοῦ μετάλλοις οὐκ ὑπηρεσίας τοσοῦτον,
ὅσον κακώσεως καὶ ταλαιπωρίας ἕνεκεν καταδικαζομέ-
νων.

A ptelam fugientes, antequam caperentur, et in manus
insidiatorum inciderent, e tecto domorum sese præ-
cipitabant, mortem potius avide eligentes quam
perversitatem impiorum subire ; alii vero horren-
da auditu in Ponto passi sunt, calamis acutis sub
extremis unguibus digitorum manuum cruciati et alii
plumbi igne liquefacti fervente et inflammata ma-
teria super dorsa perfusi, et in maxime necessariis
corporis partibus adusti ; alii in pudendis membris
ac partibus ignominiosas, infandas ac intolerabiles
pœnas sustinuerunt. Hæc ergo suppliciorum extrema
fuere : cum postea per totum imperium præfectis
lædium attulisset hæc tormentorum ultra modum
rabies, et occidendo lassati fuissent, ad id quod
sibi utile putabant sese verterunt : humanitate tunc
oculos erui, cruraque frangi jusserunt. Hæc sane
humana existimabant, et pœnarum nostrarum le-
vissimas, ita ut jam propter impiorum humanita-
tem, non esset possibile enumerare multitudinem
supra omnem numerum eorum, qui oculos dexteros
gladio effossos habebant, vel igne adustos ; nec non
illorum qui sinistros pedes inutiles habebant, pro-
pter poplitum causticam adustionem ; post hæc ad
metalla per totum imperium, non tam pro laboris
utilitate, quam ad oppressionem ac cruciatum,
condemnati sunt.

II.

Passio sanctorum decem martyrum Ægyptiorum, Marciani, Nicandri, Apollonii, Leonidis, Aarii, Gorii, Hyperechii, Selleniadis, Irenes, Pambonis (7).

(Acta sanctorum Bolland., Junii tom. I, p. 420.)

Καλὸς, ὡ ἀγαπητοί, καὶ ὁ χορὸς ἐν Αἰγύπτῳ μαρ-
τυρήσας Θεῷ, καλὸς καὶ διηγῆσεως ἄξιος. Ἄνδρες γὰρ
σὺν γυναιξίν ὁμογνώμονες εὐρημένοι, λατρεύειν μὲν
Κυρίῳ κεκριότες, ὑφίστασθαι δὲ πᾶν ὀτιοῦν τὴν διά-
νοιαν καὶ τὸ σῶμα γυμνάσαντες, ὑποβάλλονται μὲν
μιᾷ τιμωρίᾳ οἱ πάντες, συνοδεύουσι δὲ κοινῇ μετ'
ἀλλήλων καλὸν ἀγῶνα νικήσαντες, καὶ λαμπρὸν στέ-
φανον ἀνοδησάμενοι. Ὡσπερ γὰρ ἀπειρήκεσαν οἱ φο-
νεύοντες, ὠκνησαν δὲ οἱ παραδιδόντες, καὶ λιθολεύ-
στους αὐτοὺς ποιεῖν λοιπὸν ἐμυσάττοντο, ἐπενόησεν ὁ
τῆς Αἰγύπτου δοῦξ καὶ πέρα ἐπινομίας ἀνθρωπίνης
τιμωρίαν, συνεργὸν τὴν τόπου θέσιν λαβῶν· ὡς γὰρ
ἔκαίε μὲν καὶ πολλὴν ἠφείε πυρὸς ἀκμήν κατὰ τῶν
πεδίων ὁ ἥλιος, οὕτω τῆς θέσεως τῆς Αἰγύπτου κατὰ
φύσιν ἐχούσης, ὡς θάττον μὲν τῶν ἄλλων θερμαίνε-
σθαι, μᾶλλον δὲ ἢ τὰς ἀλλαγὰς ἐπιφλέγεσθαι· τεῖχος

Pulcherrimus quidem, charissimī, etiam eorum
qui apud Ægyptum pro Dei confessione martyrium
subierunt, chorus exstitit, pulcherrimus, inquam, et
narratione atque historia dignissimus. Viri enim
ac mulieres, animo convenientes atque concordēs,
cum divino cultui servire sibi proposuissent, et eo
eam causam, quidvis pati animo et corpore parati
essent, parem quidem cruciatum omnes subierunt,
sed communiter tamen devicto certamine, inter se
conjunctim martyrio functi, et splendida corona
amicti sunt. Cum enim carnifices cruciatibus infe-
rendis defessi essent, et qui martyres ipsos eis
tradiderant a lapidatione in eos faciendā abhorre-
rent, Ægypti præses cruciatum quemdam excogi-
tavit, majorem fere quam ut humano consilio ex-
cogitari possit : ejus autem regionis conditio, ad

(7) *Sanctorum agon, graviter eleganterque descri-
ptus, Græce verosimiliter ab Eusebio, in opere De
martyribus ; hæc autem operis talis pars a nobis in-
venta fuit in codice Vaticano Græco, sub num. 635,
et hoc titulo : Μαρτύριον τῶν ἁγίων δέκα μαρτύρων,*

Μαρκιανοῦ καὶ τῆς συνοδείας αὐτοῦ. *Passio sanctorum
decem martyrum, Marciani et sociorum ejus ; cujus
etiam interpretationem Latinam, a Guilielmo Sirlota
factam, ibidem descripsimus, et pariter hic damus.
(Acta SS. Bolland., Junii t. I, p. 420.)*

eam rem, quam facere sibi proposuerat, multum A
adjumenti afferbat. Nam cum sol ipse arderet, et
multam æstus vim per campos immitteret, Ægy-
ptiæque regionis natura talis esset, ut citius quam
aliæ calefieret, et præter cæteras terras solis æstu
accenderetur, murum quemdam præses ipse in
campo ædificavit, eumque ita erexit, ut qui vellent
illinc aufugere non possent. Cumque concordēs illos
martyres intra eum murum conclusisset: *Date*, in-
quit, *vos omnes pœnam unam, quoniam una et*
eadem amentia laboratis. Adhibuit autem custodes,
quibus jussit crebro a martyribus quærere, an de
sententia discedere vellent; eisque mandavit ut
hæc martyribus dicerent: *Adest nobis aqua, et illa*
quidem copiosa, adsunt et res victui necessariae.
Si ergo vos sititis, aut esuritis, negate Deum vestrum
et salvi estote; facite hoc, et necessaria vobis suppeditabimus. Illi cum unam et veram liberta-
tem martirium ipsum esse, unam salutem a Dei confessione pendere, unam vitam a præsentī morte
proficisci recte sentirent; neque ullo ardentis solis æstu, neque gravi fame movebantur: non de-
nique aridam sitim lenire curabant, sed pro cibo psalmos, et pro potu Dei laudem narrabant.

Itaque eorum fides, ab illa Evangelii voce non
discrepabat, quam vocem Je us respondit diabolo
in monte hæc proponenti, *Dic ut lapides isti panes*
fiant: scriptum, inquit ille, ita est: Non in solo
pane vivit homo, sed in omni verbo quod procedit ab
*ore Dei*⁴. Et alio loco Samaritanæ mulieri dixit:
Omnis qui bibit ex hac aqua sitiet iterum: qui autem
bibit ex hac aqua quam ego dabo, ille non sitiet in
æternum; sed aqua quam dabo ipsi fiet in eo fons
*aque salientis in vitam æternam*⁵. Ita martyres illi
sanctissimi nutriebantur, ita bonarum rerum per-
severantia verum potum et fonti ad quem prope-
rabant similem, eis præbebat. Hæc erat illorum
exultatio; hæc laus illis proposita, ad paradisi
voluptatem percipiendam, eos maxime urgebat:
quippe qui a sancto illo fonte potum haurire gestie-
bant. Post hæc cum tempus præsto esset, quo illor-
um animæ ad propria loca et suum Deum prope-
rarent, martyres ipsi, multis hymnis et laudibus
Deo prænuntialis, purissimas, ut decebat, animas
Deo tradiderunt. Ea res cum ad Ægypti ducem per-
lata esset, murum, ad eos custodiendos ædificatum,
eorundem sepulcrum esse jussit: nos vero Chris-
tiani homines, gloriam canamus Patri, et Filio,
et sancto Spiritui, nunc et in sæcula sæculorum.
Amen.

⁴ Luc. iv, 4. ⁵ Joan. iv, 14.

οικοδομεί κατὰ τοῦ πεδίου, εἰς τοσοῦτον ἐπάρας, ὡς
μη ἐξεῖναι τοῖς βουλομένοις ἀποδιδράσκειν· κατακλεί-
σας δὲ τοὺς ὀμογνώμονας· Ἄδτε δίκην, φησὶ, *μυροὶ*
πάντες· ἐπειδὴ καὶ τὴν αὐτὴν γνώμην ἐσχέκατε.
Ἐπιστήσας δὲ φρουροὺς, καὶ κατ' ὀλίγον ἐρωτῶν
προστάξας, Ἰδὼρ ἀφ' ὀνόρῳ ἐστὶ πλημμυρεῖν τὰ ἐπι-
τήθεια· εἰ διψᾶτε, ἀρτήσασθε τὸν θεὸν ὑμῶν καὶ
σώζεσθε· εἰ τροφῆς δέεσθε, τοῦτο ποιεῖτε, καὶ ἐξετε.
Οἱ δὲ μίαν ἐλευθερίαν τὸ μαρτύριον εἶναι καλῶς
ἐγνωκότας, μίαν σωτηρίαν τὴν πρὸς τὸν θεὸν ὁμολό-
γησιν, μίαν ζωὴν τὸν ἐνταῦθα θάνατον, οὕτε προσ-
φλέγοντα καὶ καίοντα τὸν ἕλιον ἀπηγόρευον, οὕτε
πρὸς τὸν καταπονούντα λιμὸν ἐπαστρέφοντο, οὕτε τὴν
ξηραίνουσαν διψᾶν θεραπεύειν ἠνεύχοντο· ἀλλ' ἦν αὐ-
τοῖς ψαλμὸς μὲν ἡ τροφή, Ἐπαινος δὲ Κυρίου τὸ
B ποτόν.

Καὶ οὐκ ἀπῆδε τῆς τοῦ Εὐαγγελίου φωνῆς ἡ τού-
των περὶ ταῦτα πίστις. Ἔλεγε γὰρ ὁ διάβολος ἐν τῷ
ὄρει, *Εἰπέ τῷ Ἰησοῦ τούτῳ· ἴνα γένηται ἄρτος, καὶ*
ἀποκριθεὶς ὁ Ἰησοῦς εἶπεν αὐτῷ· Γέγραπται οὐ-
τως· Οὐκ ἐπ' ἄρτι μόνῳ ζήσεται ἄνθρωπος, ἀλλ'
ἐπὶ παντὶ ῥήματι θεοῦ· καὶ πάλιν ἐν ἑτέρῳ, πρὸς
τὴν γυναῖκα τὴν Σαμαρεῖτιν ἀποκριθεὶς ὁ Ἰησοῦς
εἶπε· Πᾶς ὁ πίπων ἐκ τοῦ ὕδατος τούτου, διψήσει
πάλιν· ὁ δὲ πίπων ἐκ τοῦ ὕδατος, οὗ ἐγὼ δώσω
αὐτῷ, οὐ μὴ διψήσει εἰς τὸν αἰῶνα· ἀλλὰ τὸ ὕδωρ,
ὃ δώσω αὐτῷ, γενήσεται ἐν αὐτῷ πηγὴ ὕδατος
ἀλλομένου εἰς ζωὴν αἰώνιον. Οὕτως οἱ ἁγιώτατοι
ἐτρέφοντο, οὕτως ἐπίμονον καλὸν ὡς ἀληθῶς ποτόν,
καὶ τῇ πηγῇ πρὸς τὴν ἐσπευδὸν παραπλήσιον· οὗτος
ὁ ψαλμὸς, οὗτος ὁ Ἐπαινος μᾶλλον αὐτοὺς ἀπολαῦσαι
τοῦ παραδείσου πεποιθήκει, μᾶλλον τῆς ἀγίας πηγῆς
ἀναρῦσασθαι ἠβούλοντο. Μετὰ δὲ ταῦτα, ἐπεὶ καιρὸς
ἦν τὴν μὲν ψυχὴν εἰς τοὺς οἰκείους τόπους πρὸς τὸν
ἐαυτῶν ἐπιτελεσθαι θεὸν, παραδεδῶκασιν πολλῶν ὕμνων
μεστὴν, καὶ ἐπαινῶν τοῦ θεοῦ, καὶ καθαρῶτάτην
ἀποδιδόντες. Τούτων ἀγγελθέντων τῷ δουκί, καὶ τὸ
οἰκοδομηθὲν αὐτοῖς πρὸς φρουρᾶν τεῖχος, τάφον γε-
νόσθαι κεκέλευκεν· ἡμεῖς δὲ οἱ Χριστιανοὶ δόξα
ἀναπέμφωμεν τῷ Πατρὶ, καὶ τῷ Υἱῷ, καὶ τῷ ἁγίῳ
D Πνεύματι, νῦν καὶ ἀεὶ καὶ εἰς τοὺς αἰῶνας.
Ἀμήν.

EUSEBII EPISTOLÆ.

I.

AD CÆSARIENSES.

(MONTFAUCON, *Opp. S. Athanasii*, tom. ⁴, p. 238, ex *Socratis Hist. eccles.*, lib. 1, c. 8.)

Eusebii Cæsariensis epistola ad suæ paræciæ homines.

Εὐσεβίου Καισαρείως (1) Ἐπιστολὴ πρὸς τοὺς τῆς παροικίας αὐτοῦ.

1. Quæ de fide ecclesiastica in magna synodo Ni-

A'. Τὰ περὶ τῆς ἐκκλησιαστικῆς πίστεως πραγμα-

(1) In editione Commeliniana ex ms. Basiliensi additur τοῦ Ἀρειανόφρονος.

τεύθοντα κατὰ τὴν μεγάλην σύνοδον τὴν ἐν Νικαίᾳ συγκαροτηθεῖσαν, εἰκὸς μὲν (2) ὑμᾶς, ἀγαπητοί, καὶ ἄλλοθεν μαμαθηκέναι, τῆς φήμης προτρέχειν εἰωθυίας τὸν περὶ τῶν (3) πραττομένων ἀκριβοῦ λόγον. Ἄλλ' ἵνα μὴ (4) ἐκ τοιαύτης ἀκοῆς τὰ τῆς ἀληθείας ἕτεροίως ὑμῖν ἀπαγγέλλεται, ἀναγκαίως διεπεμψάμεθα ὑμῖν πρῶτον μὲν τὴν ὑφ' ἡμῶν (5) προταθεῖσαν περὶ τῆς πίστεως γραφὴν, ἔπειτα τὴν δευτέραν, ἣν ταῖς ἡμετέραις φωναῖς προσθήκας ἐπιβαλόντες ἐκδεδώκασι. Τὸ μὲν οὖν παρ' ἡμῶν γράμμα ἐπὶ παρουσίᾳ θεοφιλεστάτου ἡμῶν βασιλέως ἀναγνωσθὲν εὖ τε ἔχειν καὶ δοκίμως ἀποφανθὲν, τοῦτον ἔχει τὸν τρόπον (6).

β'. Καθὼς παρελάβομεν παρὰ τῶν πρὸ ἡμῶν ἐπισκόπων, καὶ ἐν τῇ (7) πρώτῃ κατηχήσει, καὶ ὅτε τὸ λουτρὸν ἐλαμβάνομεν, καὶ καθὼς ἀπὸ τῶν θείων Γραφῶν μαμαθήκαμεν, καὶ ὡς ἐν τῷ πρεσβυτερίῳ, καὶ ἐν αὐτῇ τῇ ἐπισκοπῇ (8) ἐπιστευόμεν τε καὶ ἐδιδάσχομεν· οὕτως καὶ νῦν πιστεύοντες, τὴν ἡμετέραν πίστιν (9) ὑμῖν προσαναφέρομεν· ἔστι δὲ αὕτη.

γ'. (10) Πιστεύομεν εἰς ἕνα Θεόν, Πατέρα παντοκράτορα, τὸν τῶν ἀπάντων ὄρατῶν τε καὶ ἀοράτων ποιητὴν· καὶ εἰς ἕνα Κύριον Ἰησοῦν Χριστόν, τὸν τοῦ Θεοῦ Λόγον, Θεὸν ἐκ Θεοῦ, φῶς ἐκ φωτός, ζωὴν ἐκ ζωῆς, Ἰδὸν μονογενῆ, πρωτότοκον πάσης κτίσεως, πρὸ πάντων τῶν αἰώνων ἐκ τοῦ Πατρὸς γεγεννημένον, δι' οὗ καὶ ἐγένετο τὰ πάντα· τὸν διὰ τὴν ἡμετέραν σωτηρίαν σαρκωθέντα, καὶ ἐν ἀνθρώποις πολιτευσάμενον, καὶ παθόντα, καὶ ἀναστάντα τῇ τρίτῃ ἡμέρᾳ, καὶ ἀνελθόντα πρὸς τὸν Πατέρα, καὶ ἕξοντα πάλιν ἐν δόξῃ κρῖναι ζῶντας καὶ νεκρούς. Πιστεύομεν (11) δὲ καὶ εἰς ἕν Πνεῦμα ἅγιον, τοῦτων ἕκαστον εἶναι καὶ ὑπάρχειν πιστεύοντες, Πατέρα ἀληθῶς Πατέρα, καὶ Ἰδὸν ἀληθῶς Ἰδὸν, καὶ Πνεῦμα ἅγιον ἀληθῶς ἅγιον Πνεῦμα, καθὼς καὶ ὁ Κύριος ἡμῶν ἀποστόλων εἰς τὸ κήρυγμα τοὺς ἐαυτοῦ μαθητὰς εἶπε· *Πορευθέντες μαθητεύσατε πάντα τὰ ἔθνη, βαπτίζοντες αὐτοὺς εἰς τὸ ὄνομα τοῦ Πατρὸς, καὶ τοῦ Υἱοῦ, καὶ τοῦ ἁγίου Πνεύματος*. Περὶ ὧν καὶ διαθεδαιούμεθα οὕτως ἔχειν, καὶ οὕτως φρονεῖν, καὶ πάλαι οὕτως ἐσχηκέναι, καὶ μέχρι θανάτου (12) ὑπὲρ ταύτης ἐνίστασθαι τῆς πίστεως, ἀναθεματίζοντες πᾶσαν ἄθεον αἵρεσιν. Ταῦτα ἀπὸ καρδίας καὶ ψυχῆς (13) πάντοτε πεφρονηκέναι, ἐξ οὐπερ ἴσμεν ἑαυτοὺς, καὶ νῦν φρονεῖν τε καὶ λέγειν ἐξ ἀληθείας, ἐπὶ τοῦ Θεοῦ τοῦ παντοκράτορος, καὶ τοῦ Κυρίου ἡμῶν Ἰησοῦ Χριστοῦ μαρτυρόμεθα, δεικνύοναι ἔχοντες (14)

¹ Matth. xxviii, 19.

(2) Socrates, καὶ ὑμᾶς. Mox idem omittit καὶ ἄλλοθεν.

(3) Editio Commel., πραττομένων πραγμάτων. Theodoretus *Histor. eccl.*, lib. i, c. 12, ex editione Valesii, πεπραγμένων. Gelasius Cyzicenus *Historiæ synodi Nicænæ* lib. ii, cap. 34, ex tomo II *Concilior.*, πραττομένων πραγμάτων ἀληθῆ λόγον.

(4) Socrates, ἐκ μόνης τοιαύτης.

(5) Editio Commel., προτιθεῖσαν. Socrates, προτεθεῖσαν.

(6) Apud Gelas. Cyzic. sequitur hujusmodi titulus: *Ἡ ὑφ' ἡμῶν ἐκτεθεῖσα πίστις, fides a nobis exposita*.

(7) Socrates omittit πρώτη. Ibid. Theodor., ὅτι καὶ τὸ λουτρὸν, etc.

(8) Socrates, ἐπιστευσάμεν.

A cææ congregata acta sunt, verisimile est vos, dilecti, aliunde quoque didicisse, cum soleat fama accuratam rerum narrationem præcurrere. Verum ne hujusmodi rumore res aliter vobis narretur ac revera se habet, necesse esse duximus ad vos primum quidem illam fidei formulam mittere, quæ a nobis proposita est, deinde alteram quam, nonnullis ad nostra verba additis, ediderunt. Itaque nosier libellus qui, præsentē piissimo imperatore nostro, lectus, rectus et approbatione dignus est declaratus, hujusmodi est.

2. Quemadmodum accepimus ab episcopis qui nos antecesserunt, necnon in prima catechesi, et cum acciperemus lavacrum: quemadmodum item ex divinis didicimus litteris, ac cum in presbyterio tum in ipso episcopatu credidimus et docuimus, sic etiam nunc credentes, fidem nostram vobis offerimus, quæ sic se habet.

3. Credimus in unum Deum, Patrem omnipotentem, omnium visibilium et invisibilium effectorem, et in unum Dominum Jesum Christum, Dei Verbum, Deum ex Deo, lumen ex lumine, vitam ex vita, Filium unigenitum, primogenitum omnis creaturæ, ante omnia sæcula ex Patre genitum, per quem et omnia facta sunt; qui propter nostram salutem incarnatus est et inter homines vixit; qui passus est, et resurrexit tertia die, et ascendit ad Patrem, iterumque cum gloria venturus est ut judicet vivos et mortuos. Credimus quoque in unum Spiritum sanctum, horumque quemlibet esse et existere credimus, Patrem vere Patrem, et Filium vere Filium, et Spiritum sanctum vere Spiritum sanctum, ut et Dominus noster cum suis discipulos ad prædicandum mitteret, ait: *Euntes docete omnes gentes, baptizantes eos in nomine Patris, et Filii, et Spiritus sancti*¹. De quibus etiam asseveramus nos ita sentire, ac antea sensisse, et usque ad mortem fidem istam esse propugnaturus. Anathemate insuper percutimus omnem impiam hæresim. Hæc ex corde et animo semper sensisse, ex quo nosmetipsos cognoscimus, atque nunc ex veritate sentire et dicere coram Deo omnipotente et Domino nostro Jesu Christo testamur, possumusque argumentis vobis ostendere et persuadere nos etiam præteritis temporibus ita credidisse et docuisse.

(9) Theodor. omittit ὑμῖν. Ibid. Gelas. Cyzic., προφέρομεν.

(10) Theodor., πιστεύω.

(11) Socrates δὲ omittit. Ibid. hæc verba, τούτων ἕκαστον, et quæ sequuntur usque ad καθὼς desunt apud Gelas. Cyzic.

(12) Socrates, οὕτω σχήσειν καὶ ἐν αὐτῇ ἐνίστασθαι τῇ πίστει. Theodor. ibid. habet συνίστασθαι.

(13) Theodor. omittit πάντοτε, pro quo Socrates habet πάντα, Gelasius vero πάντως, qui præterea pro ἴσμεν habet ἔγνωμεν.

(14) Theodor. et Gelas., ἔχοντες καὶ δι' ἀποδείξεων. Ibid. καὶ ante πεθεῖν abest a Socrate, qui mox pro παρεληλυθότας habet παρελθόντας. Idem post κηρύσσομεν addit ὁμοίως.

δι' ἀποδείξεων καὶ πείθειν ἡμᾶς, ὅτι καὶ τοὺς παρεληλυθότας χρόνους, οὕτως ἐπιστεύομεν τε καὶ ἐκ-
 ρύσσομεν.

4. Hac a nobis exposita fide, nulli erat contradi- A
 cendi locus, sed primus ipse piissimus noster im-
 perator rectissima esse quæ illa continebat, est te-
 status, sicque se quoque sentire confessus est, at-
 que omnes est cohortatus ut hanc amplecterentur
 fidem, hisque subscriberent et assentirent dogma-
 tis, una tantum adjecta voce, consubstantialis, quam
 eamdem ipse ita est interpretatus; nempe non se-
 cundum corporum affectiones hanc vocem, consub-
 stantialis, esse intelligendam; neque igitur divi-
 sione aliqua neque abscissione Filium ex Patre ex-
 sistere; nec enim fieri posse ut natura intelligens et
 incorporea, materiæque expers, corporeæ alicui
 affectioni subijciatur, sed res hujusmodi non nisi
 divinis atque inexplicabilibus rationibus esse con-
 cipiendas. Ita quidem disserebat sapientissimus et
 religiosissimus imperator: illi autem ob hujusce
 vocis, *consubstantialis*, additamentum, sequentem
 formulam composuere

Fides in synodo edita.

« Credimus in unum Deum, Patrem omnipoten-
 tem, omnium visibilium et invisibilium effecto-
 rem, et in unum Dominum Jesum Christum, Fi-
 lium Dei, genitum ex Patre unigenitum, hoc est,
 ex substantia Patris: Deum ex Deo, lumen ex
 lumine, Deum verum ex Deo vero: genitum, non
 factum, consubstantialem Patri, per quem omnia
 facta sunt, sive quæ in cælo sive quæ in terra
 sunt: qui propter nos homines et propter nostram
 salutem descendit, et incarnatus est, homo factus C
 est, passus est, et resurrexit tertia die, ascendit
 in cælos, et veniet judicaturus vivos et mortuos.
 Et in Spiritum sanctum. Illos vero qui dicunt,
 Fuit aliquando cum non esset, et, antequam geni-
 tus est non erat, et, ex non existentibus sive ex
 nihilo factus est, vel qui Dei Filium ex alia hy-
 postasi vel substantia esse, aut creatum esse, aut
 mutari vel converti posse sentiunt, anathemate
 ferit catholica Ecclesia. »

5. Hac itaque ab illis edita formula, nolimus
 assentiri nisi postquam diligenter ab ipsis inquisi-
 vimus, quonam modo dixissent Filium ex substan-
 tia Patris et Patri consubstantialem esse. Hinc ergo
 motæ sunt quæstiones et responsiones, quisque illo-

(15) Theodor., οὐδεις.

(16) Theodor., συνωμολογήσει. Socrates, ἐμαρ-
 τήρατο. Mox Theodor. et Gelas., συγκατατίθεσθαι.
 Ibid. ante ὑπογράφειν, Socrates καὶ addit, omisso
 τε sequenti. It. ibid. Theodor. pro συμφωνεῖν habet
 συμφρονεῖν.

(17) Socrates. Theodor. et Gelas., ἡρμήνευσε, ut
 et editio Commeliniana. Reg., ἐρμήνευσε.

(18) Gelasius Cyzic., λέγοιτο τῷ Πατρὶ ὁμοούσιος.
 Theodor. et editio Commel., λέγοιτο ὁμοούσιος.
 Socrates, λέγοι τὸ. Ibid. pro οὐτ' οὖν Gelas. οὐτε.

(19) Socrates, προσήκει. Mox idem εὐσεβῆς pro
 εὐσεβέστατος. Item ibidem Gelasius Cyzic. τὰ addit
 ante τοιαύδε. Theodoretus vero habet, τὰ τοιαῦτα
 διεφίλοσώφει. Mox Socrates omittit τῆς προσθήκης,

δ'. Ταύτης ὑφ' ἡμῶν ἐκτεθείσης τῆς πίστεως (15),
 οὐδενὶ παρῆν ἀντιλογίας τόπος, ἀλλ' αὐτός τε πρῶ-
 τος ὁ θεοφιλέστατος ἡμῶν βασιλεὺς, ὁρθότατα περι-
 ἔχειν αὐτὴν ἐμαρτύρησεν· οὕτω τε καὶ ἐαυτὸν φρο-
 νεῖν (16) συνωμολόγησε, καὶ ταύτη τοὺς πάντας συγ-
 καταθέσθαι, ὑπογράφειν τε τοῖς δόγμασι καὶ συμφω-
 νεῖν τούτοις αὐτοῖς παρεκελεύετο, ἐνδὲ μόνου
 προσεγγραφέντος βήματος τοῦ ὁμοουσίου, ὃ καὶ
 αὐτὸ (17) ἡρμήνευσε λέγων, ὅτι μὴ κατὰ τῶν σω-
 μάτων πάθη (18) λέγοιτο ὁμοούσιον, οὐτ' οὖν κατὰ
 διαίρεσιν οὕτε κατὰ τινα ἀποτομὴν ἐκ τοῦ Πατρὸς
 ὑποστῆναι· μὴδὲ γὰρ δύνασθαι τὴν αἰὸλον καὶ νοερὰν
 καὶ ἀσώματον φύσιν σωματικόν τι πάθος ὑφίστασθαι,
 θεοῖς δὲ καὶ ἀποβρήτοις λόγοις (19) προσθήκειν τὰ
 τοιαῦτα νοεῖν καὶ ὁ μὲν σοφώτατος ἡμῶν καὶ εὐσε-
 βέστατος βασιλεὺς τοιαύδε ἐφιλοσόφει· οἱ δὲ προφάσει
 τῆς τοῦ ὁμοουσίου προσθήκης, τήνδε τὴν γραφὴν
 πεποιήκασιν.

Ἡ ἐν τῇ συνόδῳ ὑπαγορευθεῖσα πίστις.

« Πιστεύομεν εἰς ἓνα Θεόν, Πατέρα παντοκράτορα,
 πάντων ὁρατῶν τε καὶ ἀοράτων ποιητὴν· καὶ εἰς
 ἓνα Κύριον Ἰησοῦν Χριστὸν τὸν Υἱὸν τοῦ Θεοῦ,
 γεννηθέντα ἐκ τοῦ Πατρὸς μονογενῆ, τουτέστιν ἐκ
 τῆς οὐσίας τοῦ Πατρὸς, Θεὸν ἐκ Θεοῦ, φῶς ἐκ φωτός,
 Θεὸν ἀληθινὸν ἐκ Θεοῦ ἀληθινοῦ, γεννηθέντα, οὐ
 ποιηθέντα, ὁμοούσιον τῷ Πατρὶ, δι' οὗ τὰ πάντα
 ἐγένετο, τὰ τε ἐν τῷ οὐρανῷ (20) καὶ τὰ ἐν τῇ γῆ·
 τὸν δι' ἡμᾶς τοὺς ἀνθρώπους καὶ διὰ τὴν ἡμετέραν
 σωτηρίαν κατελθόντα καὶ σαρκωθέντα (21), ἐναν-
 θρωπήσαντα, παθόντα, καὶ ἀναστάντα τῇ τρίτῃ
 ἡμέρᾳ, ἀνελθόντα εἰς οὐρανούς, καὶ ἐρχόμενον
 κρῖναι ζῶντας καὶ νεκρούς. Καὶ εἰς (22) τὸ ἅγιον
 Πνεῦμα. Τοὺς δὲ λέγοντας, ἦν ποτε ὅτε οὐκ ἦν,
 καὶ, πρὶν γεννηθῆναι οὐκ ἦν, καὶ, ὅτι ἐξ οὐκ ὄν-
 των ἐγένετο, ἢ ἐξ ἑτέρας ὑποστάσεως ἢ οὐσίας
 φάσκοντας εἶναι, ἢ κτιστὸν ἢ τρεπτὸν ἢ ἄλλοιωτὸν
 τὸν Υἱὸν τοῦ Θεοῦ, (23) ἀναθεματίζει ἡ καθολικὴ
 Ἐκκλησία. »

ε'. Καὶ δὴ ταύτης τῆς γραφῆς ὑπ' αὐτῶν ὑπαγο-
 ρευθείσης, ὅπως εἰρηται (24) αὐτοῖς τὸ ἐκ τῆς οὐ-
 σίας τοῦ Πατρὸς, καὶ τὸ τῷ Πατρὶ ὁμοούσιον, οὐκ
 ἀνεξέταστον αὐτοῖς (25) καταλιμπάνομεν. Ἐπερωτή-
 σεις τοιγαροῦν καὶ ἀποκρίσεις ἐντεῦθεν ἀνεκινούοντο,

D qui idem pro sequenti titulo habet tantum, τὸ
 μάθημα.

(20) Gelas., τὰ τε.

(21) Gelas. addit καί, et mox post παθόντα addit
 ταφέντα. Mox Theodor. et Socr. καὶ omittunt ante
 ἐρχόμενον.

(22) Socrates, τὸ Πνεῦμα τὸ ἅγιον.

(23) Socrates, τούτους ἀναθεματίζει ἡ καθολικὴ
 καὶ ἀποστολικὴ Ἐκκλησία. Theodor. ibid., ἡ ἅγια,
 καθολικὴ καὶ ἀποστολικὴ Ἐκκλησία.

(24) Theodor., αὐθις.

(25) Theodor. et Socr., καταλιμπάνομεν. Gelas.,
 καταλαμβάνομεν. Ibid. Theodoretus, ἐρωτήσεις.
 Mox Theodor. et Gelas., ἐβασανίζετο ὁ λόγος.

ἔβασάνιζεν τε ὁ λόγος τὴν διάνοιαν τῶν εἰρημένων· καὶ δὴ τὸ ἐκ τῆς οὐσίας (26) ὡμολογεῖτο πρὸς αὐτῶν, δηλωτικὸν εἶναι τοῦ ἐκ μὲν τοῦ Πατρὸς εἶναι, οὐ μὴν ὡς μέρος ὑπάρχειν τοῦ Πατρὸς (27). Ταύτη δὲ καὶ ἡμῖν ἐδόκει καλῶς ἔχειν συγκατατίθεσθαι τῇ διανοίᾳ τῆς εὐσεβοῦς διδασκαλίας, ὑπαγορευούσης ἐκ τοῦ Πατρὸς εἶναι τὸν Υἱὸν, οὐ μὴν μέρος αὐτοῦ τῆς οὐσίας τυγχάνειν· διόπερ τῇ διανοίᾳ καὶ αὐτοὶ (28) συνετιθέμεθα, οὐδὲ τὴν φωνὴν τοῦ ὁμοουσίου παραιτούμενοι, τοῦ τῆς εἰρήνης σκοποῦ πρὸ ὀφθαλμῶν ἡμῖν κειμένου, καὶ τοῦ μὴ τῆς ὀρθῆς ἐκπεσεῖν διανοίας.

ζ'. Κατὰ τὰ αὐτὰ δὲ καὶ τὸ γεννηθέντα καὶ οὐ ποιηθέντα κατεδεξάμεθα, ἐπειδὴ τὸ ποιηθὲν κοινὸν (29) ἔφασκεν εἶναι πρόσρημα τῶν λοιπῶν κτισμάτων τῶν διὰ τοῦ Υἱοῦ γενομένων, ὧν οὐδὲν ὅμοιον ἔχειν τὸν Υἱόν· διὸ (30) δὴ μὴ εἶναι αὐτὸν ποίημα τοῖς δι' αὐτοῦ γενομένοις (31) ἐμπερὲς, κρείττονος δὲ ἢ κατὰ πᾶν ποίημα (32) τυγχάνειν οὐσίας, ἣν ἐκ τοῦ Πατρὸς γεγενῆσθαι τὰ θεῖα διδάσκει λόγια, τοῦ τρόπου τῆς γεννήσεως ἀνεκφράστου καὶ ἀνεπιλογίστου πάσῃ (33) γεννητῇ φύσει τυγχάνοντος.

ζ'. Οὕτω δὲ καὶ τὸ ὁμοούσιον εἶναι τοῦ Πατρὸς τὸν Υἱὸν ἐξεταζόμενος ὁ λόγος (34) συνίστησιν, οὐ κατὰ τὸν τῶν σωμάτων τρόπον, οὐδὲ τοῖς θνητοῖς ζώοις παραπλησίως· οὕτε γὰρ κατὰ διαίρεσιν τῆς οὐσίας, οὕτε (35) κατὰ ἀποτομήν, ἀλλ' οὐδὲ κατὰ τι πάθος ἢ τροπὴν ἢ ἀλλοίωσιν τῆς τοῦ Πατρὸς οὐσίας τε καὶ δυνάμεως· τούτων γὰρ πάντων ἀλλοτριαν εἶναι τὴν (36) ἀγέννητον τοῦ Πατρὸς φύσιν· παραστατικὸν δὲ εἶναι τὸ ὁμοούσιον τῷ Πατρὶ τὸ, μηδεμίαν ἐμφέρειαν πρὸς τὰ γενητὰ κτίσματα τὸν Υἱὸν τοῦ Θεοῦ (37) φέρειν, μόνω δὲ τῷ Πατρὶ τῷ γεγεννηχότι κατὰ πάντα τρόπον (38) ἀφομοιωθῆναι, καὶ μὴ εἶναι ἑτέρας τινὸς ὑποστάσεώς τε καὶ οὐσίας, ἀλλ' ἐκ τοῦ Πατρὸς· ὃ καὶ αὐτῷ τούτων ἐρμηνευθέντι τὸν τρόπον, καλῶς ἔχειν ἐφάνη (39) συγκαταθέσθαι· ἐπεὶ καὶ τῶν παλαιῶν τινες λογίους καὶ ἐπιφανεῖς ἐπισκόπους καὶ συγγραφεῖς ἔγνωμεν ἐπὶ τῆς τοῦ Πατρὸς καὶ Υἱοῦ θεολογίας, τῷ τοῦ ὁμοουσίου (40) συγχρησαμένους ὀνόματι.

η'. Ταῦτα μὲν (41) οὖν περὶ τῆς ἐκτεθείσης εἰρήσθω πίστεως, ἣ συνεφωνήσαμεν οἱ πάντες, οὐκ ἀνεξετάστως, ἀλλὰ κατὰ τὰς ἀποδοθείσας διανοίας ἐπ' αὐτοῦ τοῦ θεοφιλεστάτου βασιλέως ἐξετασθεῖ-

A rum verborum sensus esset, ratione est examinatum. Itaque inter eos convenit ista dictione, ex substantia, significari Filium esse quidem ex Patre, non tamen velut partem Patris existere. Quam sane sententiam nobis rectum visum est amplecti, utpote consentaneam piæ doctrinæ, qua nimirum declaratur Filium ex Patre quidem esse, non tamen partem ejus substantiæ existere. Quocirca nobis quoque placitum est ut sententiam istam approbaremus. Neque etiam *consubstantialis* vocem repudiavimus, cum propter pacis bonum, quod nobis ante oculos potissimum versabatur, tum ne a recta sententia decideremus.

B 6. Similiter admisimus voces, *genitum et non factum*, quandoquidem hanc vocem, *factum*, communem esse aiebat cæterarum rerum creaturarum quæ per Filium factæ sunt, quarum nihil simile Filii haberet, ac proinde ipsum non esse rem factam rebus illis similem, quæ per eum factæ sunt, sed præstantioris quam res omnes factas, substantiæ esse, quam ex Patre esse genitam divina docent oracula, modum autem generationis inexplicabilem esse, nec ab ulla facta natura posse percipi aut cogitari.

7. Re item examinata, confirmatum est Filium Patri consubstantialem esse, non corporum aut mortalium animantium more; neque enim id fieri divisione substantiæ, aut præcisione, neque aliqua affectione, conversione aut mutatione substantiæ et virtutis Patris, ab his enim omnibus alienam esse non factam Patris naturam: verum hisce verbis, *consubstantialem Patri*, indicari nullam Filio Dei cum factis et creatis rebus esse similitudinem, sed soli Patri, qui ipsum genuit, omni modo similem esse, neque ex alia quam ex Patris hypostasi et substantia esse. Cui voci hoc modo explicatæ assentiri rectum nobis visum est, quandoquidem exploratum habemus veteres quosdam eruditos et illustres episcopos ac scriptores, cum de Patre et Filio dissererent, voce *consubstantialis* usos fuisse.

8. Hæc itaque de edita fide sint dicta, cui quidem omnes sumus assensi, sed non nisi postquam rem accurate perpendimus, eoque sensu qui explicatus est coram religiosissimo imperatore, quique

(26) Gelas., οὐσίας τοῦ Πατρὸς. Ibid. Socrates, ὡμολόγητο.

(27) Socrates, ταῦτα.

(28) Theodor. et Socr., συντιθέμεθα. Mox Theodor. et Gelas. omittunt τοῦ ὁμοουσίου. Et præterea Theodor. habet παραιτούμεθα. Et paulo post, πρὸ ὀφθαλμῶν ἡμῶν.

(29) Sic Itæx. codex et editio Commel. At Theodor., Socr. et Gelas., ἔφασκον.

(30) Theodor., μηδέ.

(31) Socrates, ὅμοιον.

(32) Sic editio Commel. necnon Theod. et Gelas. At Reg. ms., τυγχάνει.

(33) Socrates, γενητῇ.

(34) Theodor. et Gelas., συνίστη.

(35) Gelas. μετά. Mox Socrates omittit, ἀλλ' οὐδὲ κατὰ τι πάθος ἢ τροπὴν, et paulo post, ut et Gelas., οὐσίας τε καί.

(36) Theodor., Socrat. et Gelas., ἀγέννητον, et paulo post, γενητὰ.

(37) Socr., ἐμφαίνειν.

(38) Theodor., ὅμοιον. Gelas. ἀφομοιωθῆναι.

(39) Theod., συγκατατίθεσθαι.

(40) Gelas., χρρησαμένους.

(41) Οὖν abest a Theodor

allatis supra rationibus fuit approbatus. Anathematismum porro, qui post fidem ab illis adjectus est, nihil grave et molestum habere existimavimus, eum prohibeat ne voces, quæ non exsistent in Scripturis, usurpentur; quæ scilicet causa fuit omnis fere dissensionis et perturbationis quæ in Ecclesia orta est. Cum igitur nulla divinitus inspirata Scriptura usa sit vocibus, *ex non existentibus, sicut aliquando cum non esset*, aliisque ibi subjectis, visum est rationi consentaneum non esse hæc vel dicere vel docere, quod, cum rectum quoque esse intellexissemus, approbavimus, quandoquidem nec nos antea huiusmodi verba usurpare soliti fuera-

9. Nec item absurdum putavimus his vocibus, *non erat antequam genitus est*, anathema dicere, cum omnes fateantur Filium Dei fuisse, priusquam secundum carnem gigneretur.

10. Tum vero piissimus noster imperator sua ipse oratione probabat etiam illum fuisse secundum divinam ejus generationem quæ est ante omnia sæcula; quandoquidem priusquam effectu fuisset genitus, ipse potentia erat in Patre, licet non gigneretur: quippe cum Pater semper fuerit Pater, ut et semper fuit et rex et Salvator, necnon omnia potentia, semperque eodem modo et similiter se habeat.

11. Hæc ad vos scribere necessarium duximus, charissimi, ut vobis pateret quam maturo iudicio cuncta ponderaverimus comprobaverimusque, quamque convenienter ad extremam usque horam resistiterimus, quoad scilicet nobis displicuerunt quæ diverse a nostra formula videbantur proponi; tunc autem absque ulla contentione eas voces, quæ nihil incommodi haberent, fuisse amplexos, cum nobis sincero et æquo animo quid significarent expendentibus visum est nihil nisi simile esse his quæ nos ipsi in fide prius exposita confessi fuera-

σας (42), καὶ τοῖς εἰρημένους λογισμοῖς συνομολογηθείσας. Καὶ τὸν ἀναθεματισμὸν δὲ τὸν μετὰ τὴν πίστιν πρὸς αὐτῶν ἐκτεθέντα (43), ἄλυτον εἶναι ἤγησάμεθα, διὰ τὸ ἀπελθεῖν ἀγράφους χρῆσθαι φωναῖς διὰ σχεδὸν ἢ πᾶσα γέγονε σύγχυσις καὶ ἀκαταστασία τῆς Ἐκκλησίας. Μηδεμίαν γοῦν θεοπνεύστου Γραφῆς τῷ, *ἐξ οὐκ ὄντων*, καὶ τῷ, *ἦν ποτε ἔτε οὐκ ἦν*, καὶ τοῖς ἐξῆς ἐπιλεγόμενοις κεχρημένης, οὐκ εὐλογον ἐφάνη ταῦτα λέγειν καὶ διδάσκειν, ὅτι καὶ αὐτῷ καλῶς δόξαντι συνεθέμεθα, ἐπεὶ μηδὲ ἐν τῷ πρὸ τούτου χρόνῳ τούτοις (44) εἰώθαμεν συγχρηθῆναι τοῖς ῥήμασιν.

9'. (45) Ἔτι μὴν τοῦ ἀναθεματίζεσθαι τὸ, *πρὸ τοῦ γεννηθῆναι οὐκ ἦν*, οὐκ ἄτοπον ἐνομίσθη τῷ παρὰ πᾶσιν ὁμολογεῖσθαι τὸ εἶναι τὸν Υἱὸν τοῦ Θεοῦ πρὸ τῆς κατὰ σάρκα γεννήσεως.

10'. Ἡδὴ δὲ ὁ θεοφιλέστατος ἡμῶν βασιλεὺς τῷ λόγῳ κατεσκεύαζε καὶ κατὰ τὴν ἐνθεον αὐτοῦ γένεσιν (46) τὴν πρὸ πάντων αἰῶνων εἶναι αὐτὸν, ἐπεὶ καὶ πρὶν ἐνεργεῖα γεννηθῆναι, δυνάμει ἦν ἐν τῷ Πατρὶ ἀγεννήτως, ὄντος τοῦ Πατρὸς ἀεὶ Πατρὸς, ὡς καὶ βασιλέως ἀεὶ (47), καὶ Σωτῆρος ἀεὶ, δυνάμει πάντα ὄντος, ἀεὶ τε κατὰ τὰ αὐτὰ καὶ ὡσαύτως ἔχοντος.

11'. Ταῦθ' ὑμῖν ἀναγκαῶς διεπεμψάμεθα, ἀγαπητοί, τὸ (48) κεκριμένον τῆς ἡμετέρας ἐξετάσεώς τε καὶ συγκαταθέσεως φανερὸν ὑμῖν καθιστῶντες, καὶ ὡς εὐλόγως τότε μὲν καὶ μέχρις (49) ἐσχάτης ὥρας ἐνιστάμεθα, ὅτε ἡμῖν τὰ ἑτεροῶς γραφέντα προσέκοπτε, τότε δὲ ἀφιλονείκως τὰ μὴ λυποῦντα κατεδέξαμεθα, ὅτε ἡμῖν εὐγνωμόνως τῶν λόγων ἐξετάζουσι τὴν διάνοιαν, (50) ἐφάνη συντρέχειν τοῖς ὑφ' ἡμῶν αὐτῶν ἐν τῇ προεκθεσίῳ πίστει ὁμολογημένοις.

(42) Καὶ τοῖς εἰρημένους λογισμοῖς συνομολογηθείσας, desunt apud Gelas.

(43) Theodoret., δεχτόν. Mox Socrates χρῆσθαι pro χρῆσθαι. Item pro διό, Theodor. et Gelas. habent δι' ἄς. Socrates ibid., σύγχυσις τε.

(44) Theodoret., εἰώθειμεν.

(45) Sic editio Commeliniana, Theodor. et Gelasius. At ms. Reg., ὅτι. Ibid. editio Commel. pro μὴν habet τὴν, mendose. Theodor. item et Gelas. pro τοῦ habent τὸ. Mox pro τῷ παρὰ, etc., ut habent editio Commel., Theodor. et Gelasius, ms. Reg. habet τὸ παρὰ, etc. Ibid. Theodoretus habet, παρὰ πᾶσι μὲν ὁμολογεῖσθαι αὐτὸν υἱὸν τοῦ Θεοῦ καὶ πρὸ τῆς, etc. Gelas. ὁμολογεῖσθαι εἶναι αὐτόν, etc. Editio Commel. ὁμολογεῖσθαι εἶναι τὸν υἱόν, etc.

Hæc autem verba ἔτι μὴν, et cætera quæ sequuntur usque ad ταῦθ' ὑμῖν ἀναγκαῶς, etc., desunt apud Socratem, quæ forte relicuit, ne Eusebii, quem ab Ariana hæresi ex hac epistola purgandum susceperat, causam aperte præderet.

(46) Theodor., τὸ πρὸ πάντων. Mox in ms. Regio, ἀγεννήτως jungitur cum ὄντος τοῦ πατρὸς, etc.

Melius tamen ad Filium refertur, ut apud Theodor., Gelas. et edit. Commelinianam. Nam sensus est, Filium antequam actu, ut aiunt, esset genitus, fuisse potentia in Patre ἀγεννήτως, id est, *absque sui generatione*, quod commode putamus expressisse his verbis, *licet non gigneretur*. Alii vertunt, *ingenito quodam modo*, alii *ingenita quodam ratione*, quæ non ita clare rem ipsam videntur significare.

(47) Theodoret., καὶ σωτήρος καὶ δυνάμει, etc. Mox pro κατὰ τὰ αὐτὰ, editio Commel. et Gelas. habent κατὰ τὰ αὐτοῦ.

(48) Theodor., τὰ κεκριμένα, et mox φανερά. Καὶ seq. abest ab eodem.

(49) Socr., Theodor., Gelas., ὀστάτης.

(50) Theodor. ἐμφανῆ σύμπραξιν ἔχειν ἔδοξε. In fine apud Gelasium Cyzicenum additur, *ἀσπαζόμεθα ἡμᾶς σὺν τῇ παρ' ὑμῖν, ἀδελφότητι. Ἐρῶσθαι ὑμῶς ἐν Κυρίῳ εὐχόμεθα ἀδελφοὶ τιμιώτατοι*. Id est, *Vos amplectimur cum fraternitate quæ apud vos est: talere vos in Domino precatur, fratres honoratissimi*.

II.

AD CONSTANTIAM AUGUSTAM (51).

Εὐσεβίου ἐπιστολὴ πρὸς Κωνσταντίαν τὴν βασι- A Eusebii Pamphili epistola ad Constantiam Augu-
λισσαν (52). *stanam.*

Ἐπεὶ δὲ καὶ περὶ τινος εἰκόνας ὡς δὴ τοῦ Χριστοῦ γέγραφας, εἰκόνα βουλομένη σοι ταύτην ὑφ' ἡμῶν πεμφθῆναι· τίνα λέγεις καὶ ποίαν ταύτην, ἣν φῆς τοῦ Χριστοῦ εἰκόνα; [Οὐκ οἶδα πόθεν αὐτὴ ὀρμηθεῖσα τοῦ Σωτῆρος ἡμῶν διαγράψαι εἰκόνα προστάτεις. Ποίαν τοῦ Χριστοῦ εἰκόνα ἐπιζητεῖς;] Πότερον τὴν ἀληθῆ καὶ ἀμετάλλακτον, καὶ φύσει τοὺς αὐτοῦ χαρακτῆρας φέρουσαν· ἢ ταύτην ἣν δι' ἡμᾶς ἀνέλιψεν, ἧς τοῦ δούλου μορφῆς περιθέμενος τὸ σχῆμα; [Ἄλλὰ γὰρ (53) τοῦ Θεοῦ Λόγος καὶ Θεὸς, μορφήν δούλου λαβὼν, ἐν ὁμοιώματι σαρκὸς ἀμαρτίας τὴν ἀμαρτίαν κατέκρινεν, ἥ φησιν ὁ θεὸς Ἀπόστολος. Οὕτως ἡμᾶς τῆς παλαιᾶς πικρίας καὶ δαιμονικῆς δουλείας τῷ τιμῷ αἵματι λυτρωσάμενος ἀπηλευθέρωσεν. Δύο ἄλλοι (54) μορφῶν αὐτῷ παρισταμένων] (55), περὶ μὲν τῆς τοῦ Θεοῦ μορφῆς οὐδὲ αὐτὸς ἠγοῦμαι σε ζητεῖν, ἀπαξ (56) παρ' αὐτοῦ παιδευομένην, ὅτι οὔτε τὸν Πατέρα τις ἐγνώ, εἰ μὴ ὁ Υἱὸς, οὐδ' αὐτὸν Υἱὸν γινώσκει ποσὲ τις ἐπαξίως, εἰ μὴ ὁ μόνος ὁ γεννήσας αὐτὸν Πατήρ.... Ἀλλὰ γὰρ πάντως τῆς τοῦ δούλου μορφῆς ἐπιζητεῖς (57), καὶ οὐ δι' ἡμᾶς περιεβλήθη σαρκίω. Ἀλλὰ καὶ τοῦτο τῇ δόξῃ τῆς θεότητος ἀνακεχρᾶσθαι μεμαθήκαμεν, καὶ καταπεπόσθαι τὸ θνητὸν ὑπὸ τῆς ζωῆς. [Καὶ οὐ τί που θαυμαστὸν, εἰ μετὰ τὴν εἰς οὐρανοὺς ἀνοδὸν τοιοῦτόν που πέφηνεν, ὅποτε καὶ ἐν ἀνθρώποις ἔτι βιοτεύων ὁ Θεὸς Λόγος, τοῖς ἐγκρίτοις πρὸς ἑαυτοῦ λόγων (58) προαῤῥαθωνιζόμενος τὴν θεάν τῆς αὐτοῦ βασιλείας, μεταβαλὼν τὴν τοῦ δούλου μορφήν, αὐτὴν ἐκείνην ἐπὶ τοῦ θρους ὑπὲρ τὴν ἀνθρωπιάν φύσιν ἐπιδέδεικται· ὅτε τὸ μὲν πρόσωπον αὐτοῦ ἀπῆστραψεν ὡς ὁ ἥλιος, τὰ δὲ ἰμάτια ὡς τὸ φῶς.] Τίς οὖν τῆς τοσαύτης (59) ἀξίας τε καὶ δόξης τὰς ἀποστειλοῦσας, καὶ ἀπαστραπτούσας μαρμαρυγὰς οἶδς τε ἀν εἶη (60) καταχαράξαι νεκροῖς καὶ ἀψύχοις χρώμασι καὶ σκιογραφίαις, ὅποτε μὴδὲ ἐμβλέψαι (61) αὐτῷ (62), [τοῦτον ὀφρῆντι τὸν τρόπον,] οἱ θεσπέσιοι ὑπέμειναν μαθηταί, οἳ γε ἔπεσον ἐπὶ πρόσωπον, ἀρόρητον αὐτοῖς τὸ θεώμενον ὁμολογήσαντες; Εἰ δ' οὖν (63) τότε ἢ ἐν σαρκὶ (64) αὐτοῦ μορφῇ τοσαύτης ἔλαχε δυνάμειος, πρὸς τῆς ἐνοικουσης αὐτῇ θεότητος

¹ Rom. viii, 3.

(51) Ex notis J. Boivin. ad Nicephori Gregoræ *Historiæ Byzantinæ* lib. xix, cap. 3, num. 4. Uncis inclusa ex cod. Reg. 1980 primus edidit Boivin. Reliqua jam edita erant in actis concilii Nicæni II.

(52) Hanc epistolam, qua imaginum cultus aperte improbat, Eusebii esse aiebant Iconomachi; et orthodoxi quoque fatebantur. Verum cum idem Eusebius in *Historia sua ecclesiastica* (lib. vii, cap. 18) celebret mulierem Syrophœnissam, quæ sanguinis profluvio liberata, statuam Christo liberatori erexerat, ideocirco a quibusdam dubitatum est an illa epistola esset reipsa Eusebii. Sed tantum abest ut ejusmodi argumento constet non scriptam eam, tum *Historiæ Ecclesiasticæ*, tum ejus quam dicimus epistolæ. Nam quod a muliere Syrophœnissa factum in *Historia ecclesiastica* narratur, id ipsum ibidem ἐθνικῇ συνήθειᾳ hoc est *consuetudine ethnica*, seu usu apud

Quoniam scripsisti etiam de quadam imagine, quasi Christi, hancque imaginem tibi a nobis mitti voluisti, quam qualemve dicis istam quam Christi imaginem esse contendis? Nescio quidem quid te impulerit, ut Salvatoris nostri depingi imaginem jubeas. Quamnam Christi imaginem desideras? Utrum veram et immutabilem et revera vultum ejus referentem, an eam quam propter nos accepit, servilis formæ habitum induens? Nam Dei Verbum et Deus, formam servi accipiens, similitudine carnis peccati peccatum condemnavit, uti dicit divinus Apostolus. Sic nos a priore amaritudine et diabolica servitute per sanguinem pretiosum redemptos liberavit. Cum igitur duæ formæ ei competant, divinam quidem formam nequaquam puto te quærere, quippe quæ semel ab eo sis edocta, quod neque Patrem novit quisquam, nisi Filius, neque ipsum Filium digne noverit quis unquam, nisi solus Pater qui eum generavit.... Sed enim omnino formam servi desideras, et quam propter nos induit carnem. Sed etiam hanc gloria divinitatis temperatam, et mortale a vita absorptum fuisse didicimus. Neque ullo modo mirum, si post ascensionem in cœlos tale quid apparuit, quandoquidem, etiam inter homines adhuc degens, Deus Verbum, electis doctrinæ suæ (discipulis) quasi pignus concedens aspectum regni sui, transmutata servi forma, illa ipsa, quæ est supra naturam humanam, indutus in monte conspectus est, quando facies ejus affulsit uti sol, et vestimenta uti lux. Quis igitur tantæ dignitatis atque gloriæ radios fulgentes ac splendentes efformare potuerit mortuis inanimatisque coloribus et picturis, siquidem aspicere eum (tali modo apparentem) ne divini quidem sustinuerunt ejus discipuli, utpote qui prolaberentur in faciem, haud ferendum ipsis visum contentes? Si igitur tunc tantam vim habuit carnalis ejus forma, a divinitate inhabitante transfigurata, quid dicendum erit, postquam mortalitate exuta et interitu deposito, servilis formæ speciem in Domini ac

gentes jam inde antiquitus recepto, factum esse dicitur; quem scilicet usum minime probabat Eusebius.

(53) Addo γάρ.

(54) Addo οὖν.

(55) Ἀλλὰ περὶ, in *Act. concil. Nicæni*. II.

(56) Πρὸς, *ibid.*

(57) Τὴν εἰκόνα, *ibid.*

(58) Μαθητῶν, apud Gregoram. cod. Reg. n° 2932, f. 50, verso.

(59) Τοσαύτης, in *Act. concil. Nic.* II.

(60) Ἡ *ibid.*

(61) Προσβλέψαι, *ibid.*

(62) Αὐτῷ ἐπὶ τοῦ θρους, *ibid.*

(63) Εἰ γοῦν, *ibid.*

(64) Ἡ ἐνσαρκος, *ibid.*

Dei gloriam transmutarat, post victoriam de morte reportatam, et post ascensionem in cœlos, et post consessum in throno regali ad dexteram Patris, post requiem in ineffabili et inenarrabili Patris sinu, ad quam cum accederet et assideret, cœlestes potestates acclamarunt dicentes: *Attollite portas, principes, vestras, et elevamini portæ æternales, et introibit rex gloriæ*¹. Itaque etiam servi forma taliter facta, prorsus transmutata est in lucem ejus ineffabilem et inenarrabilem, in lucem ipsi Deo Verbo convenientem, quam *oculus non vidit, neque auris audivit, neque in cor hominis ascendit*². Quomodo igitur quisquam impossibilia fecerit? Quomodo tam admirabilis atque incomprehensibilis formæ, siquidem fas est formam adhuc nominare divinam et spiritualem essentiam, imaginem quis pinxerit? Nisi, sicut gentiles infideles, minime simile sibi quis depinxerit, quemadmodum pictor pingens quæ neutiquam similia sunt. Sic enim illi quoque effingentes vel Deum, ut putant, vel quemdam (uti dixerint) heroa, vel simile quid formare et assimilare voluerint, cum neque simile, neque quod prope accedat pingere possint, absurda representant, humanas figuras efformantes. Nos autem talia non decere, omnino quidem tu ipsa concedis. Sed si non formæ in Deum transfiguratæ, sed carnis, qualis fuit ante transfigurationem, scilicet mortalis imaginem te dicis a nobis requirere, num, quæso, illud te fugit præceptum, in quo Deus vetat facere imaginem, neque eorum quæ in cœlo, neque eorum quæ deorsum sunt in terra? Num audivisti unquam in Ecclesia tale quid vel ipsa, vel etiam ab alio? Nonne per totum orbem terrarum hæcce profligata sunt et procul ab Ecclesiis expulsa, et nobis solum non licere tale quid facere, apud omnes divulgatum est? Nescio enim quomodo muliercula quædam duos quondam manibus gestans depictos, fortasse philosophos, dixerit Pauli et Servatoris esse (imagines); dicere non possum, neque unde acceperit neque unde audierit. Ne autem nec ipsa, nec alii scandalizarentur, ipsam assumens apud me retinui, minus bene se habere ratus, si hæc omnino inter alios promulgarentur, ne idololatrarum instar Deum nostrum in imagine circumferre videremur. Equidem Paulum sequor, qui nos omnes edocuit quod carnalibus non amplius sit incumbendum. Si enim, ait, Christum secundum carnem cognovimus, nunc vero haud amplius cognoscimus. Simonem Magum fama fert apud atheos hæreticos adorari, in materia inanimata depictum. Et nos ipsi eum, qui a *μανία* cognominatus est, vidimus imagine a Manichæis stipatum. Nobis autem talia sunt interdicta. Inno Deum Dominum Servatorem nostrum confitentem, tanquam Deum videre nos præparamus, omni studio animos nostros purgantes, ut purgati eum videamus. *Beati*

μεταβληθεῖσα, τί χρῆ λέγειν, ὅτε τὴν θνητότητα ἀποδύς, καὶ τὴν φθορὰν ἀπονιψάμενος, τῆς τοῦ δούλου μορφῆς τὸ εἶδος εἰς τὴν τοῦ δεσπότου καὶ Θεοῦ δόξαν μετεσχευάσατο, μετὰ τὴν κατὰ τοῦ θανάτου νίκην (65), καὶ μετὰ τὴν εἰς οὐρανοὺς ἀνοδὸν, καὶ μετὰ τὴν ἐν τῷ βασιλικῷ θρόνῳ ἀμφι τὰ δεξιὰ τοῦ Πατρὸς Ἰδρυσιν, μετὰ τὴν ἐν τοῖς ἀκατονομάστοις καὶ ἀρρήτοις κόλποις τοῦ Πατρὸς ἀνάπαυσιν, εἰς ἣν ἀνιόντα καὶ ἀποκαθιστάμενον αἱ οὐράναι δυνάμεις ἀνηυψήμουν, λέγουσαι: "Ἄρατε πύλας, οἱ ἀρχοντες, ὑμῶν, καὶ ἐπάρθητε, πύλαι αἰώνιοι, καὶ εἰσελεύσεται ὁ βασιλεὺς τῆς δόξης. [Οὐκοῦν καὶ ἡ τοῦ δούλου μορφή ἐν τοιοῦτοις γινόμενη, ἐξόλων ἔλη μεταβέβληται ἐπὶ φῶς αὐτοῦ ἄρρητον καὶ ἀνεκδιήγητον, αὐτῷ τῷ Θεῷ Λόγῳ πρέπον φῶς, ὅπερ *ὄφθαλμὸς οὐκ εἶδεν, καὶ οὐς οὐκ ἤκουσεν, καὶ ἐπὶ καρδίας ἀνθρώπου οὐκ ἀρέθη*. Πῶς οὖν τις τῶν ἀδυνάτων ἐφίκοιτο; Πῶς δὲ τῆς οὕτω θαυμαστῆς, καὶ ἀλήπτου μορφῆς, εἴ γε χρῆ μορφὴν εἶτι καλεῖν τὴν ἔνθεον καὶ νοεράν οὐσίαν, εἰκόνα τις ζωγραφῆσειεν; Εἰ μὴ τοῖς ἀπίστοις ἔθνεσιν ὁμοίως τὰ μηδαμῆ μηδαμῶς ἔοικῶτα ἑαυτῷ τις ἀναζωγραφῆσειεν, ὡς περ γραφεὺς μὴδὲν ἔοικῶτα γράφουν. Τοιοῦτε γὰρ κάκεινοι ἀνειδιωλοποιοῦντες ἢ ποτε Θεὸν, ὡς ἡγοῦνται, ἢ τινα (ὡς ἂν φαῖεν) ἡρώων, ἢ τι τῶν τοιούτων πλάττειν καὶ ἀπεικάζειν ἐθέλοιεν, οὐδὲν ὁμοίον, οὐδὲ ἐγγύς. οἳ! τε ὄντες γράφειν, ἀλλόκοτα σκιογραφοῦσιν, ἀδρεῖκελα σχήματα διαχαράττοντες. Ἡμῖν δὲ ὅτι μὴ δίκαιον τὰ τοιαῦτα, πάντως που καὶ αὐτὴ συμβάλλεις. Ἄλλ' εἰ μὴ τῆς εἰς Θεὸν μεταβληθείσης μορφῆς, ἀλλὰ τοῦ πρὸ τῆς μεταβολῆς σαρκίου αὐτοῦ ἐν τῷ θνητοῦ τὴν εἰκόνα φῆς παρ' ἡμῶν αἰτεῖν, — ἄρα γὰρ τοῦτο σε μόνον διέλαθεν τὸ ἀνάγνωσμα, ἐν ᾧ ὁ Θεὸς νομοθετεῖ μὴ ποιεῖν ὁμοίωμα, μήτε τῶν ὅσα ἐν τῷ οὐρανῷ, μήτε τῶν ὅσα ἐν τῇ γῆ κάτω; ἢ ἔστιν ὅτε ἐν Ἐκκλησίᾳ τὸ τοιοῦτον ἢ αὐτὴ, ἢ καὶ παρ' ἄλλου τοῦτο ἤκουσας; Οὐχὶ δὲ καθ' ὅλης τῆς οἰκουμένης ἐξώριστα καὶ πόρρω τῶν Ἐκκλησιῶν πεφυγάδευται τὰ τοιαῦτα, μόνοις τε ἡμῖν μὴ ἐξεῖναι τὸ τοιοῦτον ποιεῖν παρὰ πᾶσι βεβόηται; ... Οὐκ οἶδα γὰρ, ὅπως γύναϊόν τι μετὰ χεῖράς ποτε δύο τινὰς φέρονσα καταγεγραμμένους, ὡς ἂν φιλοσόφους, ἀπέβριψε λόγον, ὡς ἂν εἶεν Παύλου καὶ τοῦ Σωτῆρος· οὐκ ἔχω λέγειν, οὔτε ὀπόθεν λαβοῦσα, οὔτε ὅθεν τοῦτο μαθοῦσα. Ἴνα μὴ δὲ αὐτὴ, μὴδὲ ἕτεροι σκανδαλίζοντο, ἀφελόμενος ταύτην, παρ' ἐμαυτὸν κατεῖχον, οὐχ ἡγοῦμενος καλῶς ἔχειν εἰς ἕτερος ὅπως ἐκφέρειν ταῦτα, ἵνα μὴ δοκῶμεν διέκην εἰδιωλοατρούτων τὸν Θεὸν ἡμῶν ἐν εἰκόνι περιφέρειν. Παύλου τε ἀκούω πάντας ἡμᾶς παιδεύοντος, μηκέτι τοῖς σαρκικοῖς προσανέχειν. Εἰ γὰρ ἔγνωμεν, φησί, κατὰ σάρκα Χριστὸν, ἀλλὰ νῦν οὐκέτι γινώσκωμεν. — Σίμωνα τὸν Μάγον λόγος ἔχει παρὰ τοῖς ἀθέοις αἰρεσιούταις προσκυνεῖσθαι, ἐν ἀψύχῳ ὕλῃ καταγεγραμμένον. Ἐθεωρήσαμεν δὲ καὶ αὐτοὶ τὸν τῆς μανίας ἐπώνυμον ὑπὸ τῶν Μανιχαίων εἰκόνι δορυφορούμενον. Ἡμῖν δὲ ἀπείρηται τὰ τοιαῦτα. Θεὸν γοῦν Κύριον τὸν Σωτῆρα ἡμῶν ὁμολογοῦντες,

¹ Psal. xxiii, 7, 9. ² I Cor. ii, 9.]

(65) Δίλην, cod. Colb.

ὡς θεὸν ἰδεῖν εὐτρεπιζόμεθα, πάση σπουδῇ καθάραν-
τες αὐτοὶ τὰς ἑαυτῶν καρδίας, ὡς ἂν ἴδοιμεν αὐτὸν
κεκαθαρμένοι. Μακάριοι γὰρ οἱ καθυροὶ τῇ καρδίᾳ
δὲ αὐτοὶ τὸν Θεὸν ὁψονται. Εἰ δὲ ἐκ περιουσίας,
πρὸ τῆς μελλούσης πρόσωπον εἰς πρόσωπον ὁψώ-
τε καὶ θέας, τοῦ Σωτῆρος ἡμῶν τὰς εἰκόνας αὐτοὶ περὶ
τοῦ Θεοῦ Λόγου ἔχοιμεν ἂν;

† Matth. v, 8.

Epistolarum Eusebii fragmenta, ad S. Alexandrum Alexandrinum, pro Arianis, ad Euphrationem, quod Filius Patri non coexistat, sed ante fuerit Pater quam Filius, exstant in Conciliorum tomis, actione sexta synodi Nicænæ n. Adi, si lubet, Patrologiæ Latinæ tom. CXXIX, in quo leguntur hujus synodi acta ex interpretatione Anastasii Bibliothecarii.

ORDO EPISCOPORUM

Urbis Romæ, Alexandriæ, Antiochiæ et Hierosolymorum, juxta Eusebium.

<i>Episcopi urbis Romæ.</i>					
	Petrus apostolus, post quem	XI.	Demetrius.	XIV.	Joseph.
I.	Linus.	XII.	Heraclas.	XV.	Judas.
II.	Anencletus.	XIII.	Dionysius.	XVI.	Marcus.
III.	Clemens.	XIV.	Maximus.	XVII.	Cassianus.
IV.	Evarestus.	XV.	Theonas.	XVIII.	Publius.
V.	Alexander.	XVI.	Petrus.	XIX.	Maximus.
VI.	Xystus.	XVII.	Achillas.	XX.	Julianus.
VII.	Telesphorus.	XVIII.	Alexander.	XXI.	Caius.
VIII.	Hyginus.	<i>Episcopi Antiochiæ post apostolos.</i>			
IX.	Pius.	I.	Evodius.	XXII.	Symmachus.
X.	Anicetus.	II.	Ignatius.	XXIII.	Caius alter.
XI.	Soter.	III.	Heron.	XXIV.	Julianus alter.
XII.	Eleutherus.	IV.	Cornelius.	XXV.	Capito.
XIII.	Victor.	V.	Eros.	XXVI.	Maximus.
XIV.	Zephyrinus.	VI.	Theophilus.	XXVII.	Antoninus.
XV.	Callistus.	VII.	Maximinus.	XXVIII.	Valens.
XVI.	Urbanus.	VIII.	Serapio.	XXIX.	Dolichtanus.
XVII.	Pontianus.	IX.	Asclepiades	XXX.	Narcissus.
XVIII.	Anteros.	X.	Philetus.	XXXI.	Dius.
XIX.	Fabianus.	XI.	Zebinas.	XXXII.	Germanio.
XX.	Cornelius.	XII.	Babylas.	XXXIII.	Gordius.
XXI.	Lucius.	XIII.	Fabius.	XXXIV.	Narcissus iterum.
XXII.	Stephanus.	XIV.	Demetrianus.	XXXV.	Alexander.
XXIII.	Xystus.	XV.	Paulus Samosatenus.	XXXVI.	Mazabanes.
XXIV.	Dionysius.	XVI.	Domnus.	XXXVII.	Hymenæus.
XXV.	Felix.	XVII.	Timæus.	XXXVIII.	Zabdas.
XXVI.	Eutychianus.	XVIII.	Cyrillus.	XXXIX.	Hermion.
XXVII.	Caius.	XIX.	Tyrannus.	<i>Episcopi Laodiceæ in Syria ab Eusebio commemorati.</i>	
XXVIII.	Marcellinus.	<i>Episcopi Hierosolymorum.</i>			
XXIX.	Miltiades.	I.	Jacobus frater Domini.	Thelymidres.	
<i>Episcopi Alexandriæ.</i>		II.	Symeon Clopæ filius.	Heliodorus.	
	Marcus Evangelistes, post quem	III.	Justus.	Socrates.	
I.	Annianus.	IV.	Zacchæus.	Eusebius Alexandrinus.	
II.	Avillius.	V.	Tobias.	Anatolius.	
III.	Cerdo.	VI.	Benjamin.	Stephanus.	
IV.	Primus.	VII.	Joannes.	Theodotus.	
V.	Justus.	VIII.	Matthias.	<i>Episcopi Cæsareæ in Palæstina.</i>	
VI.	Eumenes.	IX.	Philippus.	Theophilus.	
VII.	Marcus.	X.	Seneca.	Theoctistus.	
VIII.	Celadion.	XI.	Justus.	Domnus.	
IX.	Agrippinus.	XII.	Levi.	Theotecnus.	
X.	Julianus.	XIII.	Ephres.	Agapius.	
				Eusebius.	

INDEX ACCURATUS

Scriptorum, episcoporum, et aliorum virorum illustrium, hæreticorum quoque, memoratorum in Eusebii Historia ecclesiastica, De martiribus Palæstinæ et libris De vita et De laudibus Constantiniani,

Ad paginas editionis Valesianæ, quas textui inseruimus, adornatus.

(Ex Fabricii Bibliotheca Græca, ed. Harless, t. VII.)

A

Abdas, Abdi F. (Rufino Abdias), 34.

Abercius, sive Avircius Marcellus, 179. ☐

Abgarus. Infra Agbarus.

Acacii et Strategii comitum litteræ ad Constantinæam, 59.

Achæus, index, 263.

- Achillas, presbyter Alexandrinus, scholæ catecheticae præfectus, 289.
- Acta apostolorum apocrypha, 97. *Vide* Andreas, Paulus, Petrus.
- Acta falsa de Christianorum ἀδικουργίας, 350 seq.
- Acta Pilati, 40 seq. In Christianorum conflictu odium, et pueris ediscenda data, 350, 352, τὸ πλάσμα τὸν κατὰ τοῦ Σωτῆρος ἡμῶν ὑπομνήματα χθις καὶ πρῶν διαδιδασκῶν, 27.
- Acta passionis Carpi, Papuli et Agathonice, 163.
- Adauctus, rationalis et procurator imperatoris, martyr sub Diocletiano, 304.
- Adriani imp. edictum Judæos vetans Hierosolymam reverti, 118. Rescriptum ad Minucium Fundanum, 122 seq., 148.
- Adrianus, Manganænsis, martyr sub Maximino. *De martyr. Palæst.*, cap. 11.
- Ædesius, philosophus, Apphiani frater, martyr, *Ibid.* cap. 3.
- Ἀδριανὸν μάντις, Θεοφράστῃ, etc., 445, 449. Geometriae, astronomiae et arithmeticae inventionem sibi tribuunt Ægyptii, 645.
- Ælianus, qui interfuit concilio Antiocheno contra Paulum Samosatenum, 279.
- Ælius Publius Julius, Develtii in Thracia episc., 187.
- Æmilianus, præfectus Ægypti, 257, 258, 259, 260.
- Æmilius Frontinus, Asiae proconsul, 185.
- Agabus, propheta N. T., 41, 42, 46.
- Agapius, Cæsareæ Palæstinae episcopus, 288. *De martyr. Palæst.*, c. 3.
- Agathobulus, cognomine Ἀδισκόβου, scriptor Judæus ante Philonem, 287.
- Agathonica, martyriniim passa, 136.
- Agbari, Edessæ regis, *Epistola ad Christum*, 52.
- Agrippæ Castoris contra Basilidem, 120.
- Agrippinus, episcopus Alexandrinus, 141, 174.
- Albinus, procurator Judææ. Festi successor, 66.
- Alcibiades, martyr, Montanista, 167, 168. Forte pag. 179 pro Ἀλκιβιάδην legendum Ἀλκιβιάδην, uti pag. 183. Ἀλκιβιάδου pro Μελιτιάδου.
- Alexander, episcopus Cappaociæ atque inde Hierosolymæ sive Æliæ, 210, 212, 228, 248, ubi bibliothecam instruxit, 222. Confessor (Christi), in carcere mortuus, 254. [Martyrio coronatus, 301.] Huic Alexandro Clemens Alex. librum *De canone ecclesiastico* adversus Judaizantes nuncupavit, 214. Ejus epistola ad Antinoitas, 212, ad Antiochenses, 212, 213, ad Demetrium, 222, ad Origenem, 216.
- Alexander, episcopus Romæ, 115, 117, 170.
- Alexander, Phryx, medicus et martyr, 185. Alius, 259.
- Alius, 261. Alii duo, Ægyptius et Gazæus (A. C. 304). *Vide* librum *De martyr. Palæstinae*, cap. 3.
- Alexander, Montanista, pseudomartyr, 185.
- Alexandrina scho'la, 175, 280, 285.
- Alpheus, episcopus, martyr sub Diocletiano, 319. *De martyr. Palæst.*, c. 1.
- Ambrosius, a Valentini secta ab Origene revocatus, 218.
- Origenis ad scribendum ἑπιτομῆς, 224. El librum *De martyrio* dicat Origenes, 228. Confessor sub Maximino, 228.
- Amnia, Philadelphensis, prophetis Nov. Test. 183.
- Ammon, Berenicensis episcopus, ad quem scripsit Dionysius Alex. epistolas contra Sabellium, 277.
- Ammon, martyr, sub Decio, 240.
- Ammonarium, virgo martyrio sub Decio coronata, 250.
- Alia hoc nomine, 250.
- Ammonianus, martyr, sub Decio, 259.
- Ammonius, philosophus, Origenis præceptor, ex Christiano ethnicus, teste Porphyrio, 220. Eusebius tamen huic Alexandrino tribuit librum *De consensu Moysis et Jesu*, aliaque scripta, Christianum auctorem testantia, 221.
- Ammonius, præfectus Alexandriae, martyr sub Diocletiano, 308.
- Anacletus, sive rectius *Anacletus*, episcopus Romæ, 87, 91, 170.
- Anatolius, Alexandrinus, episcopus Cæsareensis, 288. Inde Laodicenus, 284 seq., ubi de ejus multiplici eruditione. Ab Alexandrino rogatus scholæ Aristotelicæ rectorum in se suscipere, 285. Ejus Canon paschalis, 286 seq. Isagoge arithmetica libris decem, 287. [A Theoteco, Cæsareensi episcopo, primum coadjutor factus, 570.]
- Andreas, apostolus, 71. Ejus Acta apocrypha, 97.
- Anicetus, Romæ episcopus, 124, 125, 127, 141, 142, 171, 193. [Quantum honorem exhibuerit Polycarpo, 219.]
- Annales et commentarii publici Edessenorum, 52 seq.
- Annianus, episcopus Alexandrinus, 66, 87.
- Anteros, episcopus Romæ, 229.
- Anthimus, episcopus Nicomediensis, martyr, 297, 307.
- Antinous, 121. Antinoi prophetia, 122.
- Antipater, Herodis Ascalonitæ F., 19, 22.
- Antoinus presbyter, martyr sub Maximino, 335. *De martyr. Palæst.*, c. 9.
- Anulinus, Africæ procons., 391, 395. Ad eum epistola Constantini M., 390. Altera, 594.
- Apelles, hæreticus, 177. Multis libris scripta sacra veteris Test. insectatus, 178.
- Apionis et Petri disputationes, 110.
- Apio. Judæorum adversarius, 43. Liber ejus *contra Judæos*, 85.
- Alius Apio, Christianus scriptor in Hexaemeron, 193.
- Apocrypha ab hæreticis supposita, 143.
- Ἀπογραφὰ, censuales tabulæ, 555.
- Apollinaris (Claudius), 141, 169, 187. Episcopus Hieropolitanus, 146, 149, 169. Ejus Apologia pro Christianis ad Verum Antoninum, 146. Alia scripta, 149. *Contra Montanistas*, 179, 186. Hæc sunt γράμματα quæ memorantur, 181.
- Apollonia martyrium passa, 257.
- Apollonides (ex Artemonis hæresi) sacras Scripturas corruptit, 198.
- Apoilonius scriptor adversus Montanistas, 181-186.
- Apollonius, martyr, 189. Ἐπὶ καθέλις καὶ φιλοσοφίᾳ βίβλητος. Oratio ejus apologetica ad senatum dicta, 189.
- Apollonphanes, philosophus, 220.
- Apostolica vox, γίνεσθε δόκιμοι ἑρασταί, 233.
- Apostolicus presbyter, S. Irenæo laudatus, 175. S. Clementi Alexandrino, 215.
- Apostolorum Acta apocrypha, 97. Ἀδρυαί, 97.
- Apphianus, martyr, sub Maximino. *De martyr. Palæst.*, cap. 4.
- Aquila, confessor, sub Valeriano, 261.
- Aquila Ponticus, qui libros V. T. Græce vertit, 173, 217.
- Aquila præfectus Ægypti, 204, 207.
- Arabianus, Christianus scriptor, 195.
- Arabum Psychopannychitarum error ab Origene confutatus, 253.
- Archelaus, Herodis Magni F., 27.
- Archiva Edessena, 52.
- Ares, martyr sub Maximino. *De martyr. Palæst.*, cap. 10.
- Aristidis Apologia pro Christianis, 116 seq.
- Aristion, vir apostolicus, 111. Ejus διαθήκη τὸν τὸν Ἐπίσκω λέγων a Papiæ laudatæ, 112.
- Aristo Pellæus, scriptor, 118.
- Aristobulus ex Paneade, scriptor Judæus, 215. Unus e LXX Interpretibus, 287. Ejus βίβλος ἐξηγητικὴ τοῦ Μωϋσέως ἐπιτὸν ad Ptolemæos Lagi et Philadelphum, 287.
- Aristoteles, 197. Aristotelica schola Alexandriae, 281.
- Artaxerxis temporibus clarus Esdras, 174.
- Artemas, 282.
- Artemonis hæresis, 195 seq.
- Asclepiades, Antiochiæ episcopus, 212, 225.
- Asclepiodotus, Theodoti Coriarii, hæretici, discipulus, 197. Sacras Scripturas corruptit, 197.
- Asclepius, sectæ Marcionitarum episcopus, martyr sub Maximino. *De martyr. Palæst.*, c. 10.
- Asterius Urbanus, scriptor, 182.
- [Asturius] Astyrius, senator Romanus, martyr, 264.
- Ater [al. Aster], Ægyptius, martyr, 259 seq.
- Athenodorus, Gregorii Thaumaturgi frater, Origenis discipulus, Ecclesiæ alicujus in Ponto episcopus, 250, 261, 278.
- Attalus, Pergamenus, martyr, 157, 161, 162, 165, 167.
- Atticus, vir consularis, 104. Alius, episcopus Synnadenensis in Phrygia, 222.
- Auctoris, nescio cujus (Rhodonis forte) libri tres contra Montanistas, 179-183. Alius contra Artemonis hæresin, 193.
- Avilius, episcopus Alexandrinus, 87, 90.
- Avircius Marcellus, 179.
- Aurelius Cyrenius. *Infra Cyrenius*.
- Autolycus, ad quem Theophilus Antiochenus scripsit, 116.
- Auxentius, martyr sub Maximino. *De martyr. Palæst.*, c. 7.

B

- Babylas, episcopus Antiochenus, 229. Confessor Christi in carcere mortuus, 254.
- Bacchius, Justini Martyris avus, 126.
- Bacchylides, 144. Forte idem cum Bacchylo, de quo mox.
- Bacchylus, Corinthiorum episcopus, 190. Ejus epistola *De Paschate*, 191.
- Barcabbas et Barcoph, Basilidis propheta, 120.
- Barcochebas, 118, 122.
- Bardesanes, Syrus, 151. Ejus errores et scripta, 151.
- Barnabas, 50, 58. Ejus epistola, 214, 215. Spuria, 97.
- Barsabas (Justus), vir apostolicus, 112.
- Bartholomæus, apostolus, 175.
- Basilicus, Marcionita, 177.
- Basilides Alexandrinus, hæreticus, 119. Ejus libri 127 in Evangelium, 120.

Basilides martyr, 207, 208.
 Basilides, Pentapolitanus episcopus, ad quem scripsit Dionysius Alex. 279.
 Basilidiani, 142. Eorum prophetæ Supra in *Barabbas*.
 Beryllus, Bostrenorum episcopus, et ejus scripta, 222.
 Error, 251.
 Besas, martyr, 257.
 Biblias, martyrium passa, 158 seq.
 Bibliotheca Eliæ urbis, 222. Pamphili martyris, 251.
 Blandina, martyrium passa, 157, 161, 164.
 Blastus, hæreticus, 178, 187.
 Bolanus, qui interfuit concilio Antiocheno contra Paulum Samosatenum, 279.

C

Cæcilianus, Carthaginiensis episcopus, 391, 394. Ad eum epistola Constantini M., 393.
 Caii duo, episcopi Hierosolymitani, 176.
 Caius adversus Artemonem, 195. Contra Proclum Montanistam *ἄγριος* sive *διόλοτος*, 67, 99, 100, 103, 222 seq.
 Caius, episcopus Romanus, 284.
 Caius, martyr, 185. Alius Caius, 256, 260, 261.
 Callistio, ad quem Rhodon scripsit, 178.
 Callistus, episcopus Romanus, 223.
 Canclidius in Hexæmeron, 195.
 Capito, episcopus Hierosolymitanus, 176.
 Carpocrates, hæreticus, 120. Carpocratiani, 142.
 Carpus, martyr, 156.
 Cassiani *ἡγουμενός*, 215.
 Cassianus, Hierosolymorum episcopus, 176.
 Cassius, Tyri episcopus, 194.
 Cataphrygum hæresis, 149, 178, 179 seq., 186, 222
 Intra, *Montanistæ*.
 Catharos se ipsi appellabant Novatiani, 242.
 Catholica apostolorum epistolæ, 215.
 Celadion, episcopus Alexandrinus, 125, 141.
 Celerinus, confessor sub Decio, 242.
 Celsus, Iconii in Psidia episcopus, 222.
 Cephas (*Galat.* ii, 9) diversus a Petro apost. unus e LXX Christi discipulis, 30.
 Cerdo, episcopus Alexandrinus, 90, 115.
 Cerdo, hæreticus, Romæ, Marcionitarum auctor, 124.
 Cerinthus hæreticus, 99 seq. Ejus *ἑκατάβιβλος*, 100. Illi tributa a nonnullis Apocalypsis Joannis, 275. Communi balneo cum eo uti Joannes noluit, 100, 128.
 Chæremion, diaconus, 257, 258, 261.
 Chæremion, Nili urbis episcopus, cum conjuge relegatus, 240.
 Chæremion, Stoicus, 220.
 Chrestum (Ad), Syracusanorum episcopum, Constantini M. epistola, 391.
 Christo tributa ad Abgarum epistola, 32. Christi dicta, quæ in Evangelii non leguntur, 108, 186. *ἑκατὰ παραβόλαι καὶ διδασκαλίαι*, libris Papiæ insertæ, 112. [Alia de eo, 4, 5, 6, 10, 11, 12, 13, 17, 21, 51 seq., 761, 765, 765.]
 Chrysophora, 145.
 Clarus, Ptolemaidis in Syria episcopus, 194.
 Clemens, 216. Alexandrinus, 175. Pantani discipulus, 214. Presbyter, 215. Scholæ catecheticae Alexandrinæ præfectus, 208. Assertor divinitatis Christi, 196. Præceptor Origenis, 208. De ejus scriptis, 214 seq. Ex Hypolyposeon sive Institutionum divinarum libris, 65, 65, 213, 216. Ex libro v, 50, vi, 58, 53; vii, 38, 46 seq. Stromatum libro i, 175, 176, 208; iii, 101, 102; vii, 102. Libro de Paschate, 147, 213. Libro, Quis dives salvetur, 91-94.
 Clemens, episcopus Romæ, 74, 87, 90, 106, 170. Male confunditur cum Flavio Clemente, consule, 89. Epistolam ad Hebræos Græce vertisse a quibusdam traditur, 110, 227. Ejus epistola ad Corinthios, 88, 110, 142, 143, 170, 215. Epistola secunda, 110. *καλοῦσθαι καὶ μετὰ συγγραμματα* heri et nudustertius Clementi supposita, Petri et Apionis disputationes, 110.
 Cleobius, Judæus, hæreticus, 142. Cleobiani, 142.
 Conon, Hermopolitanae Ecclesiae episcopus, ad quem scripsit Dionysius Alexandrinus, 247.
 Constantini M. oratio de pace ad synodum Nicænam, 489. Oratio ad sanctorum octum, 367 seq. Epistolæ et edicta. Vide infra *Epistolæ*. Statum ejus inscriptio, 359 seq. Episcopus *ἁγίου* L., c, 357.
 Coracio, Chiliarum assertor, a Dionysio Alex. confutatus, 272.
 Cornelius, episcopus Antiochenus, 141.
 Cornelius, episcopus Romanus, 254, 245, 247, 250. Ejus epistola ad Fabium Antiochenum de condemnatione Novati (Novatiani) 242-245. Alia ejus epistolæ, 242.
 Cornutus, Stoicus, 220.
 Crescens, philosophus, 136, 137. Alius Crescens a Paulo apost. missus in Gallias, 74.

Crispus, parentis Constantini in expeditione et victoria adversus Licinium comes, 398, 399.
 Cronion Eunus, martyr, 258.
 Cronius, philosophus, 220.
 Culciant, præfeti Ægypti, sub Maximino, et Christianorum hostis supplicium, 366.
 Cyprianus, episcopus Carthaginiensis, rebaptizandæ hæreticos docuit, 251. Ejus epistolæ, 242.
 Cyrenius (Aurelius), martyr, 187.
 Cyrenius (Aurelius), præfectus sub Gallieno, 262.
 Cyrillus, episcopus Antiochenus, 284.
 Cyrus, rex Persarum, 408.

D

Ἀποστολὴ προσηματωμένη, 317
 Dalce, 154.
 Damas, Magnesiæ ad Mæandrum episcopus, 107.
 Decii imp. edictum contra Christianos, 258. [Mors 711.]
 Demetrianus, episcopus Antiochiæ, 248, 251, 263, 277.
 Ejus filius, Dominus, 282.
 Demetrius, episcopus Alexandrinus, 190, 202, 204, 205, 209, 216, 221, 222, 228, 229.
 Demetrius, presbyter, 261.
 Demetrius, Judæus scriptor, 215.
 Desposyni, Servatoris nostri cognati, 23.
 Didymus ad quem scripsit Dionysius Alex. 260, 266.
 Diocletiani edictum contra Christianos a Christiano quodam detractum et publice disceptum, 296. *Etsi non recte*, inquit Lactantius cap. 13 De mortibus persecutorum, *magno tamen animo*.
 Diodorus ὁ τὰς βιβλιοθήκας κειμένων, 646
 Dionysia, martyrium passa, 259.
 Dionysius, Areopagita, primus Athenarum episcopus, 14, 144.
 Dionysius, Corinthiorum episcopus, 74, 141. Ejus epistolæ variae, 145 seq. Ad Athenienses, 74, 145, 144. Ad Ecclesiam Romanam, 68, 144, 145.
 [Dionysius, Halicarn, 758.]
 Dionysius, Origenis discipulus, 229. Scholæ catecheticae præflectus, 229. Inde Alexandrinus episcopus, 252, 261, 278, 289. ὁ κατ' ἰσθμῶν, 100. (Confer Dodwelli diss. ad Irenæum pag. 227.) Ejus epistolæ *de baptismo*, I. Ad Stephanum episcopum Rom. 251. II. Ad Xystum, episcopum Rom., 252. III. Ad Philonem, presbyterum Rom., 253. IV. Ad Dionysium, presbyterum (postea episc.) Romanum, 254. V. Ad Xystum, episcopum Rom., 254. VI. Ad eumdem, 255. Alia epistola ad Dionysium Rom. de Luciano, 255. Epistolæ Paschales, 266. Ad Alexandrinum comprehensivos, 266, 268, 269. Ad fratres per Ægyptum constitutos, 266, 268, 269. Ad Hieracem, episcopum, 266 seq. Ad Flavium, 266. Alia, 266. Eiusd. epistolæ ad Cornelium, episcopum Rom., 247, 248. Ad Domitium et Didymum, 260, 266. Ad Fabium, Antiochenum episcopum, 256-241, 246. Ad Antiochenum Ecclesiam, 279. Adversus Germanum, episcopum, 255, 257-261. Ad Hermonem et fratres in Ægypto constitutos, 250, 253-257, 269, 270. Ad Novatum, 247. Epistola de Sabbato, 296. Alia *ἡπὲρ τῆς ἑορτῆς*, 296. Alia epistolæ, 266, 269, 277. Liber secundus De promissionibus contra Nepotem, 100, 270-276. Alia ejus scripta, 247, 248, 277.
 Dionysius, ad quem scripsit, quique *ἑκατὰ βιβλιοθήκας* vocatur a Dionysio Alex., 252. Postea episcopus Romanus, 254, 277, 279, 283. Eidem libros contra Sabellium Dionysius Alex. in-crispit, 277.
 Dionysius, Tripolitanus, martyr. Alius Dionysius, martyr. *De mart. Palest.*, cap. 5.
 Dionysius ὁ ἀπὸ βρυτιῶν, 547.
 Dioscorus, confessor, 259. Alius, presbyter, 261.
 Dius, presbyter Alexandrinus, martyr sub Diocletiano, 508.
 Dius episcopus Hierosolymitanus, 211.
 Docetæ, 214.
 Dolichianus, episcopus Hierosolymitanus, 176.
 Domitius, ad quem scripsit Dionysius Alex. 260, 266.
 Dominus, martyr sub Maximino, 528. *De martyribus Palest.*, 7.
 Domnus, Cæsareæ Cappadociae episcopus, 265.
 Domnus, Demetriani episcopi F., episcopus Antiochenus, 282, 284.
 Donatistæ innuuntur, 473.
 Dorotheus eunuchus, presbyter Antiochenus, Hebraice peritus, quem sacras Scripturas in Ecclesia interpretantem Eusebius audivit, 284. Baphii apud Tyrum procurator, 284 et 292. [Imperatoris cubicularius, 376, 381.] Martyr, 296, 297.
 Dositheus, hæreticus, 142. Dositheani, 142
 Dracilianus, præfectorum prætorio vicarius sub Constantino, 500.
 Dusares, ab Arabibus cultus, 645.

E

Ebionæi, 99, 175, 218.
 Eleutherus, diaconus, 142. Deinde episcopus Romanus, 125, 142, 153, 168, 170, 171, 189.
 Elias, martyr sub Maximino, 355.
 Elpistus, 144.
 Encratitarum hæresis, 149 seq.
 Ἐνυβάτις, Scythopolitana, passa martyrium sub Maximino, 355 seq.
 Ἐνώχ. Τὰ ἐν τῷ Ἐνώχ μαρτυροῦνται, 287.
 Epagathus (Vettius), martyr, 155 seq.
 [Ephres, episcopus Hierosolymorum, 144.]
 Epistola Sabini, præfæcti prætorio sub Maximo, ad prædes provinciarum Orientis pro Christianis, ab Eusebio Græce e Latino versa, 347 seq.
 Epistola synodica concilii Antiocheni ad Dionysium, Romæ, et Maximum, Alexandriæ episcopum et reliquos episcopos contra Paulum Samosatenum 279, seq. Concilii Gallicani, 191. Martyrum Lugdunensium ad Eleutherum, episcopum Romæ, 168. Epistola synodica Ecclesiarum Osdroenæ provinciæ de celebratione Paschæ, 191. Episcoporum provinciæ Palestinæ, 191, 194. Ecclesiarum Ponti, 191. Concilii Romani, 191. Epistola Ecclesiæ Smyrnæorum ad Philomelienses et reliquas Ecclesias, de martyrio Polycarpi, 128-135. Eorundem de martyrio Pionii, 136. Viennensis et Lugdunensis Ecclesiæ ad Ecclesias Asiæ et Phrygiæ, 154-163, 166, 167 seq.
 Epistola imperatorum. Adriani ad Minucium Fundanum, 122, 123, 148. Antonini Pii ad Larissæos, Thessalonicenses, Athenienses et omnes Græcos pro Christianis, 148. M. Antonini de legione fulminatrice, 169. Ad commune Asiæ pro Christianis, 126, 189. Gallieni ad Dionysium et reliquos episcopos, 262. Aureliani contra Christianos, 285. Diocletiani, 294, 296, 298, 318, 360, 364. Galerii Maximiani palinodia, 345, 346. Pro Christianis, 315, 316, 437. Maximini contra Christianos, 325 seq., 353, 350, 357, 365. Ejusdem ad civitatem Tyriorum, 352 seq. Ad Sabinum, præfectum prætorio, pro Christianis, 347 seq. Edictum in gratiam Christianorum, 360 seq., 363 seq., 438. Mentio et 332. Edictum Licinii contra Christianos, 396. Constantini et Licinii pro Christianis, 388 seq., 360, 362, 367, 370, 388 seq. Constantini et Licinii edicta contra Maximinum, 366. Constantini pro Christianis post victum Licinium, 399. Ad Anulinum de bonis Ecclesiarum restituendis, 390. Ad eundem de immunitatè clericorum, 394. Ad Alexandrum, episcopum Alexandrinum, et Arium, presb. per Hosium missa, 473-478. Ad populum Antiochensem, 516 seq. Ad Cæcilianum, episcopum Carthag., 393. Ad Chrestum, Syracusanorum episcopum, 391 seq. Ad Ecclesias, ante synodum Nicænam, 486. Post synodum Nicænam, 491-494. Ad Eusebium, Cæsareensem episcopum, 465. Alia, 518. Tertia, 543. Quarta ad eundem de conficiendis sacris codicibus, 545. Lex de hæreticis, 520 seq. Alia 455 seq., 455-465, 464, 482 seq. Epistola ad Macarium, Hierosolymorum episcopum, 499, 500, 501. Ad eundem et reliquos episcopos Palestinæ, 509 seq. Ad Multiadem, episcopum urbis Romæ et Marcum, 591. Ad provinciales Orientis. Edictum ex Græco versum Latine, 466-471. Ad omnes provinciales de restituendis bonis Christianorum, 455 seq. Ad Saporem, regem Persarum, 550 seq. Ad Theodotum, Theodorum et reliquos Antiochiæ congregatos, 519. Ad synodum episcoporum in urbe Tyro, 516, 547. Constantini epistola ad Usum Rationalem Africæ memoratur, 393.
 Epimachus, martyr, 239.
 Eros, episcopus Antiochenus, 141.
 Esdras, librorum prophetico-rum Artaxerxis tempore restitutor, 174.
 Essæi, 143.
 Eubulus, Manganænsis, martyr sub Maximino. *De marty. Palest.*, c. 11.
 Euclidis Geometria, 197.
 Euelpis, laicus, in Ecclesia Larandensi concionatur, 222.
 Eumenes, episcopus Alexandrinus, 118, 125.
 Eupus (Cronion), martyr, 238.
 Euphranor, ad quem scripsit et cui librum De tentationibus dicavit Dionysius Alexandrinus, 277.
 Euphronius, presbyter, 519.
 Eupolemus, Judæus, 215.
 Euporus, ad quem scripsit Dionysius, Alexandrinus, 277.
 Eusebius, diaconus, 257. Domo Alexandrinus, 284, 285, 286. Postea episcopus Laodiceus, 261, 284.
 Eusebius, Cæsareensis usus bibliotheca Aeliæ urbis ab Alexandro episcopo instructa, 222, 284. Et bibliotheca P. Amphili, cujus indicem inseruit libris De Pamphili Vita

251. Eusebii *Χρονολογία*, 4. Libri De demonstratione evangelica, 10. Eclogarum prophetico-rum libri, 10. Orationes, 405, 542, 550. De martyribus Palestinæ, 308. Antiquorum martyrum passiones, 135, 136. Ubi de Pionio, et 153, 169, 189. Apologia pro Origene ab Eusebio et Pamphilo communi studio elaborata, 252. Liber *ἢ* illius operis, 224, 232, liber vi. 235. De Vita Pamphili libri tres, 251, 288, 508, 536. *ἱστορικῶν δὲ καὶ αἰνῶν ἐπὶ τῶν ἁγίων ἱεροποιῶν*. 501. Antiochenum episcopatum repudiat, 516, 518.
 Eutychanus, episcopus Romæ, 284.
 Eutychius, qui interuit synodo Antiochenæ contra Paulum Samosatenum, 279.
 Evangelium secundum Hebræos, 97, 115, 143. [184.]
 Ab Ebionæis solum receptum, 99. Syriacum, 135. *ἡ δὲ τὰς ἐπιπέρας* Tatiani, 150. Vide et *Mathiæ, Pauli, Petri*
 Evarestus, Romæ episcopus, 106, 115, 170
 Evodius, episcopus primus Antiochiæ, 91. Post Petrum, 106.

F

Fabianus, episcopus Rom., 229. Martyr, 254.
 Fabius, episcopus Antiochenus, 254, 256, 212, 248, 262.
 Fadius, *ἰσθλας*, procurator Judææ, 49.
 Faustinus, confessor sub Valeriano, 261.
 Faustus, 236, 260. Idem forte Faustus, diaconus et Confessor sub Valeriano, 257, 258, 261.
 Faustus, presbyter Alex., martyr sub Diocletiano, 308.
 Felix, episcopus Rom., 283, 284.
 Festus, procurator Judææ, 61.
 Firmilianus, Cæsareæ Cappadociæ episcopus, 228, 247, 251, 252, 263, 278, 279, 280.
 Firmilianus, præses Palestinæ. (A. C. 308.) *De marty. Palest.*, c. 89, 11.
 Flavianus, præses Palestinæ. *Ibid.*, prolog.
 Flavius, ad quem scripsit Dionysius Alex., 260.
 Florinus, presbyter Rom., hæreticus, 178, 187, 188.
 Fiorus, procurator Judææ, 68.
 Frontinus, (Æmilii) Asiæ proconsul, 185.
 Fundanus (Minucius). Ad Minucium Fundanum Asiæ procons. rescriptum Adriani, 122 seq., 148.

G

Galenus, 197.
 Galilai, 17, 143.
 Gallieni imp. rescripta pro Christianis, 262.
 Georgius, presbyter, 519.
 Germanicus, martyr, 129.
 Germanio episcopus Hierosol., 211
 Germanus, episcopus, ad quem scripsit Dionysius A. ex., 257, 260.
 Germanus, martyr sub Maximino, 355. *De martyribus Palest.* c. 9.
 Gordius, episc. Hierosol., 211.
 Gorgonius, procurator provinciæ sub ethnico imp. Christianus, 292. Martyr sub Diocletiano, 297.
 Gortheus, hæreticus Judæus, a quo Gortheni, 142.
 Granianus (Serenius), procons. Vide *Serenius*.
 Gratus, Asiæ procons., 180.
 Gregorius (alio nomine *Theodorus*), Origenis discipulus, Ecclesiæ in Ponto episc., 250, 265, 278

H

Hegesippus, 87, 88, 89 seq., 103, 104, 105, 121 seq., 125, 141. Videtur a Judæis ad Christianos accessisse, 145. Quinque libris traditiones apostolicas *ἱστορηματικῶν*, 121. Ubi locus ex illo opere : et plura, 142, 143. *Ἐν τῷ πέμπτῳ ἱστορηματικῷ*, 65-65.
 Helcesaitarum hæresis simul nata, simul extincta, 252.
 Helena, Adiabenerum regina, 49, 50. [Ejus sepulcrum juxta urbem Hierosolyma, 61.]
 Helena Augusta, Constantini M. mater, 504, 505, 506.
 Helena, Simonis Magi, 50.
 Helenus, Tarsi episcopus, 247, 251, 252, 278, 279.
 Heliodorus, Laodiciæ episcopus, 251.
 Hemerobaptistæ, 143.
 Heraclides, 217. Presbyter, 212. Plutarchi martyr frater, episcopus Alex., Origenis discipulus, 204, 218, 229, 252, 253, 254.
 Heraclides, procurator prædiorum imp. Constantini, 593.
 Heraclides, martyr, Origenis discipulus, 206.
 Heraclitus philos. Ad Heracliti philosophi dictum *ἄνευ τοῦ ποταμοῦ ἔλατῃ* alluditur, 615.
 Heracliti, Christiani scriptoris. *ἐκ τῶν Ἀε στωίων*, 195.
 Herais, catechumena, martyrium perpassa, 206.
 Hermæ Pastor, 72, 97, 175.
 Hermogenes hæreticus, 146.
 Hermon, episcopus Hierosol., 269.
 Hermophilus (ex Artemonis hæresi) sacrarum Scripturarum corruptor, 198.

Hero, Origenis discipulus, martyr, 306. Alius, Ægyptius, 239.

Hero, Antiochenus episcopus, 108, 141.

Herodes Magnus, 18, 19, 24. Junior, 29, 42. Irenarcha, 151, 154.

Hesychius, Ægyptius episc., martyr sub Diocletiano, 308.

Hieracas, Ægyptius episc., ad quem scripsit Dionysius Alex., 266.

Hierax, qui interfuit concilio Antiocheno contra Paulum Samosatenum, 279.

Hippolytus, episcopus, 222, 248. Ejus liber De pascha et alia scripta, 225 seq.

Historici non Christiani, et Ægyptiæ τῶν κατ' ἑμᾶς λόγων συγγραφεῖς, 89, 116, 154, 169. Ἰδιᾶς τῆς αὐτῶν συγγραφῆς, 268.

Homerus, 519, 608.

Hosius ἑπίσκοπος ab Hosio missum ad Cæcilianum, Carthag. episcopus, 393.

Hosius, episcopus Cordubensis, 393, 487.

Hyginus, episcopus Romæ, 123, 124, 123, 171, 195.

Hymenæus, Hierosolymorum episcopus, 263, 276, 279, 289.

Hyrcanus, 19

I

Ignatius, Antiochensis episcopus, 91, 175. Ejus martyrium et epistolæ, 106 seq., 110. Locus ex epistola ad Rom., 107. Ad Smyrnæos, 108. Epistolarum ad se missarum meminit Polycarpus, easque una cum aliis, quas potuit invenire, ad Philippenses misit, 109.

Incerti auctoris adversus Cataphrygas lib. i, 189; ii, 181; iii, 182.

Incerti auctoris contra Artemonis hæresin, 195.

Ingenuus, ἱππικῆς, sub Decio martyr, 240.

Irenæus, 142, 143, 215. Presbyter Lugdunensis, 168. Episcopus, 170. Ecclesiarum Galliæ præcipuus, 191. Auditor Polycarpi, 170, 180. Pacis studiosus, 191. Ejus libri quinque adversus hæreses, 171, 98, 108, 110, 119, 120, 124; lib. i, 51, 98, 100, 119, 120, 124, 150; ii, 91, 171; iii, 91, 100, 124, 127 seq., 170, 172; iv, 141; v, 83, 110, 141, 172. Epistola ad Florinum de monarchia, 187, 188. Contra Marcionem, 146, 172. De Ogdoadæ, 177. Epistola synodica ad Victorem, episcopum urbis Romæ, 192, 193. Alia ejus scripta, 187, 194. Christum Deum et hominem confitetur, 196.

Ischyron, martyr sub Decio, 240.

Isidorus Ægyptius, martyr sub Decio, 235.

J

Jacobi epistola, 66, 97. Jacobus Justus, episcopus Hierosol., 38 seq., 63, 74 (ubi et de altero Jacobo), 86, 117, 142. Ejus cathedra, 263 seq.

Joannes apostolus, 90, 91 seq. Cum Cerintho noluit eodem uti balneo, 100, 128. Bene Græce scripsit, 276. Ejus Evangelium, 94 seq., 172, 216, 226, 227. Epistola prima, 274, 275. Secunda et tertia, 96, 97, 227, 274. Apocalypsis, 96, 97, 146, 172 seq., 186, 227, 235, 271, 273, 275. Forte Joannis, presbyteri, 111, 273 seq., 275. Dicitio οὐκ ἀκριβῆς ἀλλοτινῶς, 276. Acta apocrypha, 97. [Relegatur, 109. Redit et Ecclesias Asiæ gubernat, 113.] Sepulcrum, 102 seq., 191. [Sacerdotal. laminam gestat, 245.]

Joannes presbyter, vir apostolicus, 111. Utriusque Joannis sepulcrum Ephesi, 111, 273. Ejus Παράδοξις a Papia laudatæ, 112.

Joannes, episcopus Hierosol., 117.

Joannes, lector, memoria excellenti, martyr sub Maximino, 345 seq.

Josephus Barsabas, vir apostolicus, 112.

Josephus (Flavius), 287, 215. Ejus laus et scripta, 84 seq. Historia, 17, 20, 27, 42, 50, 55, 68, 73, 81. Veritatis studium, 49. Antiquitatum lib. xvii, 25; xviii, 18, 27, 28, 29, 30. Ubi testimonium de Christo, et 43 seq.; xix, 47 seq., 49; xx, 60 seq., 63. Ex Antiquitatum epilogo (sive De vita sua), 86. De bello Judaico lib. ii, 18, 25 seq., 45, 61; v, 76 seq.; vi, 78-80, 82-84. Contra Apionem, lib. i, 85. Josephus, episcopus Hierosol., 117.

Judas, Galilæus, 17, 18.

Judas scriptor De lxx hebdomadis Danielis, 208.

Judas, episcopus Hierosol., 118.

Judæ, apostoli, Epistola, 66, 97, 214, 215.

Judæorum [fata 20.] in Christianos odium et maledicta, 140. Septem hæreses, 64, 142. Judaicæ ἀνομιῆς, 143.

Juliana, a qua Symmachi commentarios Origenes accepit, 218.

Julianus, episcopus Alex., 174, 190, 202. Alii duo episcopi Hierosol., 176.

Julianus, Apameensis episcopus, 182.

Julianus, martyr, 238. Alius, Cappadox sub Maximino. De mart. Palest., c. 11.

Julius (Ælius Publius), Devcti, colonis Thraciæ, episcopus, 187.

Julius Africanus, 18. Ejus epistola ad Aristidem περί συγκριτικῆς τῆς ἐν τοῖς Ἐκκλησιαστικῶν γενεαλογίας, 20-23. Alia ejus scripta, 250.

Justinus, 98, 105, 175. Assertor divinitatis Christi, 196. Ejus scripta, 139 seq. Γράμματα κατὰ Μαρκελλῶνος ἀπόστολου, 125, 144. Adversus omnes hæreses, 125. Priore Apologetico, 50, 122, 125, 126, 156, 157 seq. Secundo Apologetico, 122, 123, 125, 126, 136, 137-139. Dialogo adversus Tryphonem, 140.

Justus, episcopus Alexandrinus, 117.

Justus Barsabas, vir apostolicus, 112.

[Justus episcopus Hierosol., 129, 144.]

Justus Tiberiensis, historicus, 86.

Justus (Jacobus), episcopus Hierosol. Vide supra in Jacobus. Alius Justus, Judæus, Hierosol. episcopus, 106, 117. Alius junior, iudem episcopus Hierosol., 117.

L

Lætus, præfectus Ægypti, 447.

Latronianus, corrector Siciliæ, 592.

Leonides, Origenis pater, martyr, 201.

Levi, episcopus Hierosol., 117.

Liber, quem celo delapsus jactabant Helcesaitæ, 134

Libri Veteris Test., 149, 225. Novi, 97.

Licini edicta contra Christianos, 434 seq. Vide et supra Epistolæ. Ejusdem oratio, 446, 451.

Linus, Romæ episcopus, 71, 74, 87, 91, 170.

Longinus, philosophus, 220.

Lucæ Evangelium Paulo apostolo probatum, 73, 226.

Lucas Pauli Evangelium litteris mandavit, 172. Traditur a quibusdam Græce vertisse Epistolam ad Hebræos, 110, 215, 227.

Lucianus, Antiochenus presbyter [395], martyr sub Maximino, 507. Ejus oratio apologetica, dicta Nicomedis præsentem imperatore, 507, 551. De Luciano epistolam ad Dionysium, Romanum, scripsit Dionysius, Alexandrinus, 235.

Lucius, martyr, 159.

Lucius, episcopus Romæ, 250 seq.

Lucius, qui in synodo Antiochena Paulum Samosatenum condemnavit, 279.

Lucius, presbyter, 261.

Lucas, Judæorum dux, 116.

Lupus, Ægypti præfectus, 115.

Lusius Quietus, dux exercitus Romani, 116.

M

Macar, martyr, 239.

Τὰ Μακαριὰ Σαφῆς Σαβανῆς Ἁ., 226.

Macrianus, 270. Ἐπὶ τῶν καθ' αὐτὸν λόγων τοῦ βασιλέως, catholicus sive rationalis imperatoris, 256. Hic ibidem dicitur ἀρχισυνεργός τῶν ἐν Ἀλγύτῳ μάγων, quod instar magorum Ægypti, Moysi resistendum, præstigias superstitiosas Valeriano suavit.

Malchions, sophisticæ scholæ apud Antiochenos præfetti et presbyteri Christiani contra Paulum Samosatenum disputato, 278, 279.

Malchus, martyr sub Valeriano, 261.

Manes, hæreticus, 285.

Manichæi, 284.

Marcella, martyrium passa, una cum filia, Potamiæna, 287.

Marcellinus, episcopus Rom. 284.

Marcellus, confessor sub Valeriano, 258. Ex fratribus Romanis, 257.

Marcianus, S. Irenæi frater, 104.

Marcianus, hæreticus, Doceta, 213, 214.

Marcion Ponticus, hæreticus, 123, 128, 144, 146, 150, 175, 177, 224.

Marcionitæ, 143. Eorum dissidia, 177. Auctor Cerdo, 124. Plures martyres habere se jactabant, 182. Mulier ex illa secta, martyrium passa sub Valeriano, 262. Asclepius, episcopus sub Maximino, 535.

Marcus Turbo, dux exercitus Romani, 116.

Marcus, episcopus primus Alexandrinus, 66. Ejus Evangelium, 95, 96. A Petro apostolo probatum, 53, 216

Marcus, Petri interpres, 95, 96, 112 seq., 172.

Marcus, episcopus Alexandrinus, junior, 125.

Marcus, Hierosolymorum episcopus, 119, 176.

Marcus, ad quem Constantini M. epistola, 591.

Marcus, hæreticus, 121.

Maria, Christi mater, 23, 24. Alia Maria, 79, 80.

Martinus martyr, 263.

Martinus, Tyri episcopus, 251. Alius, 391.

Masbothæi, Judaica hæresis, 142, 145.

Maternus, 594.

Matthæus, 226. Ejus Evangelium, 95 seq., 115, 172, 75

- Matthias, apostolus, 30, 31, 58. Evangelium ei suppositum, 97.
 Matthias, episcopus Hierosolymitanus, 117.
 Maturus, martyr, 157, 161.
 Maximilla, Montani prophetis, 178, 180, 122, 186. Laqueo gulam sibi fregit, 181.
 Maximini imp. edicta. Vide supra *Epistolæ*.
 Maximinus, episcopus Antiochenus, 146, 186. Alius Hierosolymitanus, 176.
 Maximi liber, Unde malum, et quod materia creata a Deo sit, 195.
 Maximus Bostrensis episcopus, 278.
 Maximus, quem compresbyterum vocat Dionysius Alex., 257, 258. Qui in episcopatu Alexandrino post Dionysium successit, 261, 278, 279, 289.
 Maximus, presbyter Romanus, confessor sub Decio, 242.
 Maxvs, tribunus militum sub Maximino, 334.
 Mazabanes, episcopus Hierosol., 234, 231, 263.
 Melatharus a Phœnicis cultus, 645.
 Meletiani, 472.
 Meletius, Ponticarum Ecclesiarum episcopus, 289. Vir in omni genere doctissimus, propter eloquentiam vero *mel Atticum*, $\mu\lambda\iota\ \tau\acute{\eta}\varsigma\ \text{ἀττικῆς}$ dictus. Eusebio per septennium notus, 289.
 Melito, 141, 215. Sardinianus episcopus. Ejus scripta, 146 seq. Ex libro de *Pascha*, 147. Ex Apologetico ad Imp. Verum, 127, 147, 148. Ex ejus eclogis S. Scripturæ ad Onesimum, 148 seq. Christum Deum et hominem confitetur, 196.
 Melito eunuchus, 191.
 Menander, hæreticus, 98, 118. Μενανδριανιστῆς , 142.
 Mercuria, martyrium passa, 239.
 Meruzanes, episcopus Armeniorum, 247.
 Metras, martyr, 237.
 Metrodorus, Marconis sectæ presbyter, martyr, 135.
 Miltiades, Montanista, 179. Vide supra *Alcibiades*.
 Miltiadem, (Ad) episcopum urbis Romæ, et Marcum, Constantini M. epistola, 391.
 Miltiads, Montanistarum adversarii, liber, Quod non deceat prophetam in exstasi loqui, 185. Alia ejus scripta, 184. Assertor divinitatis Christi, 196.
 Moderatus, Pythagoricus, 229.
 Modestus, scriptor, 141. Contra Marcionem, 146.
 Montanistæ plures se jactabant habere martyres, 182.
 Montanus, hæreticus, 149, 168, 180, 183, 184. Laqueo gulam sibi fregit, 181. [Ejus sordes et avaritia, 234.]
 Mopsus a Cilicibus cultus, 645.
 Moses, presbyter Rom., martyr sub Decio, 245.
 Musæus, scriptor Judæus, post Philonem ac Josephum laudatus, 287.
 Musanus, scriptor, 141. Contra Encratitas, 149.
 Mysteria gentium, 621

N

- Narcissus, episcopus Hierosol., 176, 190, 194, 210, 211, 212.
 Narcissus, ad quem Constantini M. epistola, 319.
 Natalis, confessor. Theodotianorum episcopus, 196 seq.
 Nemesion, Ægyptius, martyr, 240.
 Neon, episcopus Larandensis, 222.
 Nepos, episcopus Ægyptius, Chillasmi assertor, a Dionysio Alex. confutatus, 270. Ejus $\text{ἐπιτομὴ ἀληθινότητος}$, 271. Psalmi, 271.
 Nicæna synodus, 486 seq.
 Nicetas, Herodis, Irenarchæ pater, 131, 134
 Nicolaitæ, 101. Nicolai dictum: $\text{ὅτι παραχρῆσται τῇ σαρδίδι}$, 101.
 Nicomachus, Iconii episcopus, 278, 279
 Nicomachus, Pythagorensis, 220.
 Nilus, Ægyptius episcopus et martyr sub Diocletiano *De marty. Palæst.*, c. 13.
 Novati $\sigma\lambda\omicron\mu\alpha$, 248. Νοβατιανιστῆς , 251.
 Novatus (rectius *Novatianus*), Ecclesiæ Rom. presbyter, 241 seq.
 Numenius, philosophus, 220.

O

- Obandes ab Arabibus cultus, 645.
 Olympiadum scriptores, 46.
 Onesimus, Ephesiorum episcopus, 107.
 Onesimus, ad quem excerptas Eclogas S. Scripturæ scripsit Melito, 148
 Oracula Jovis Philii, 549. Quibus deceptus Maximinus, 563.
 Oraculum de Domino terrarum, ex Judæorum finibus prodituro, 84.
 Oraculum duplex apostolis redditum de ipsorum Hierosolymis commoratione, 75, 186.

Oratio panegyrica ad Paulinum, Tyrri episc. dicta, 371, 388, De ædificatis et restauratis templis post restitutum Christianis pacem.

- Origenes, (De) 201 seq., 208 seq., 216 seq., 218 seq., 274 seq. Vendit $\lambda\omicron\gamma\omega\upsilon\ \acute{\alpha}\rho\gamma\iota\alpha\iota\omega\ \sigma\upsilon\gamma\gamma\alpha\mu\mu\alpha\tau\alpha$, 205. Philosophus veteres illustravit, 219. Presbyter, 209, 224. Ejus auditores, 263. [Mors 521.] Hexapla, 217. Tetrapla, 217. Epistola ad Leonidem patrem, qua eum ad martyrium sustinendum hortatur puer, 202. Ex alia epistola, 221. Epistola ad Philippum, imp. et Severam Augustam, 233. Commentarii in sacras Scripturas, 224, 225, 230, 231, 235. Ejusdem, tom. in Expositionum in Genesim, 71; tom. ix, 225. Expositio primi psalmi, 225, 226. Homilia in psalm. lxxxii, 235. Tom. i Expositionum in Mathæum, 226. Tom. v Expositionum in Evangelium Joannis, 206. Tom. xxi, 229. Homiliæ in Epistolam ad Hebræos, 227. Libri De principiis, 225. De resurrectione libri duo, 225. $\text{Σ\text{y}\nu\text{o}\text{d}\text{o}\text{s}}$ decem, 225. Liber de martyrio ad Ambrosium et Protocletum, 228. Epistolæ variae, 235, 229. Ultra centum, 233. Ad Africanum de Susanna, 250. Acta in synodo contra Beryllum, 232. In synodo contra Arabes Psychopannychitas, 233. Ad Fabianum, episc. Rom. et alios episcopos de recta fidei suæ ratione, 233. Pleniorem indicem scriptorum Origenis dederat in Vita Pamphili, 251. Ad Origenem scripsit librum De martyrio Dionysius Alex., 247
 Orpheus, 650.
 Otrenus Zoticus. Vide Zoticus.

P

- Pachymius, Ægyptius, 234. Episcopus martyr sub Diocletiano, 308.
 Palma episcopus Amastrianorum, 144, 191.
 Pamphilus, Cæsarensis presbyter, 288 seq. Martyr sub Maximino, 288 seq., 231, 308, 329, 336, 338, 339, 340, 341. Una cum Eusebio Apologeticum Origenis composuit, 232. *De martyribus Palæst.*, c. 11.
 Pantænus, ex Stoico philosopho præfectus scholæ Christianæ Alexandrinæ, 175, 208, 214, 216, 221.
 Papias, Hierapolitanus episcopus, 53, 106. Ejus quinque libri $\text{λογίων Κυριακῶν Ἐκκλησιαστικῶν}$, 110. Ex proœmio librorum ipsius 111. Alter locus e libris Papiæ, 112. $\text{Σ\text{y}\nu\text{o}\text{d}\text{o}\text{s}\ \sigma\upsilon\mu\phi\acute{\iota}\kappa\omicron\varsigma\ \tau\acute{\eta}\varsigma\ \nu\omicron\upsilon\tau\eta\varsigma}$.
 Papyrus, 191.
 Papulus, martyr, 136.
 Paternuthius, martyr sub Maximino, 343.
 Patricius, vicarius præfectorum, 395.
 Paulinus, laicus, concionatur Iconii, 222.
 Paulinus, cui librum x Historiæ dedicat Eusebius, 269.
 Tyriorum episcopus, 371. Idem inuitur, 376, 385. [Pulcherrimam ecclesiam ædificavit in urbe Tyro, 465.]
 Paulus Antiochenus, vir disertus, sed hæreticus, qui Alexandriæ docuit Origenis tempore, 203.
 Paulus apostolus. Actus apocryphi, 72, 97. Epistolæ, 226. Rejectæ ab Ebonitis, 99. Heicæsitais, 234. Epistola ad Hebræos, 72, 110, 194, 215 seq., 223, 227. Locus ex illa Paulo tribuitur a Dionysio Alex., 237. Paulus ante Petrum nominatus, 265. Quanquam in Latino inversus ordo conspicitur.
 Paulus Jannitensis, martyr sub Maximino. *De marty. Palæst.*, c. 8.
 Paulus Samosatenus, 195, 284. Episcopus Antiochenus, 277. Damnatus in synodo, 278 seq. Et depositus, 282. Ducebanus, quam episcopus vocari maluit, 280. $\text{Ἐκτετακτὸς ἀναγνώσαντων, καὶ καταγορευτὸν ἄρα βαδίζων δημοσίᾳ καὶ δορυφορούμενος}$, 280. Ejus Psalmi, 281.
 Paulus alius, qui Samosatenum condemnavit in concilio Antiocheno, 279.
 Paulus (Servilius), Asiæ præcons., 147.
 Paulus alius, 236, 260. Alius Paulus, martyr. Piæ ejus ante mortem preces. *De marty. Palæst.*, c. 11.
 Pausis, Ægyptius martyr. (A. C. 305.) Ibid.
 Peleus, Ægyptius episcopus, martyr sub Diocletiano. Ibid.
 Pereunus Judex, 189.
 Petri apostoli Epistola secunda, 72, 97, 227. Actus apocryphi, 72. Evangelium, 72, 97, 213. Prædicatio, 72. Revelatio sive Apocalypsis, 72, 97, 213. Uxor, passa martyrium, 102.
 Petri et Pauli martyrium. 71. Sepulcrum Romæ, 67 seq.
 Petri et Apionis τελεστοί , Clementi Rom. suppositi, 110.
 Petrus, Alexandrinus episcopus, 289, et martyr, 290, 308, 331.
 Petrus Asceta, ἀσκητὴς dictus, ex vico Anea in agro Eleutheropolitano, martyr sub Maximino. *De marty. Palæst.* c. 10

Petrus, imp. Diocletiani cubicularius, martyr, 297.
 Petrus alius, 236, 260, 261.
 Pharisei, 143.
 Phileas, episcopus Thmuitanus, martyr sub Diocletiano, 501. In philosophia et externis litteris doctissimus, 302. Epistola ad fratres Thmuitas, 302-301.
 Philemon, quem *συγκρισεύμενον* vocat Dionysius Alex., 232.
 Presbyter Romanus, 233.
 Philetus episcopus Antiochenus, 223, 224.
 Philippi apostoli filiarumque ejus sepulchrum, 102, 103.
 De ejus filiabus, 109, 112, 183, 191, ubi et de Philippo, defuncto Hierapoli.
 Philippo (De) imperatore *καρῆσι λόγος*, quod Christianus fieri cupiens, ab episcopo jussus fuit, prius poenitentiam agere, idque fecit, 232.
 Philippus, Asiarcha, 132.
 Philippus, 141. Gortynensis in Creta episcopus, 114. Ejus liber contra Marcionem, 146.
 Philippus, episcopus Hierosolymitanus, 117.
 Philo, Judæus, 43, 213, 287. Petro apostolo familiaris, 53. Ejus scripta, 58. *τὰ κατὰ γένον ἰουδαϊκῶς συμπάσα* libris quinque, 43. Legatio ad Caium, imp., 44 seq. Liber De virtutibus, 45. De vita contemplativa, 54-57.
 Philoromus, procurator Alexandrinus, martyr sub Diocletiano, 301.
 Picentius (*πικεντιος*) ter sub Maximino consul, et persecutor Christianorum. Ejus supplicium, 566.
 Plerius, presbyter Alexandrinus, 289. Concionibus ecclesiasticis laudatissimus, 289.
 Pilatus, 27, 40, 46. Ejus Acta. *Supra Acta*.
 Pinytus, Gossiorum in Creta episcopus, 141. Ejus epistola ad Dionysium Corinthium, 144.
 Pionius, martyr, 135 seq.
 Pius, episcopus Romanus, 125, 171, 193.
 Plato, 220. *συρρονοτακος*, 590, 577.
 Plini ad Trajanum epistola de Christianis, 103.
 Plutarchus martyr, auditor Origenis, 204, 260.
 Poetarum fabulæ, 578.
 Polybius, Trallianorum episcopus, 107.
 Polycarpus, 100, 127 seq., 188. Episcopus Smyrnæus, 106, 107, 134, 191. Cum Joanne apostolo familiariter versatus, 193. Cum Aniceto, pontif. Rom., 193. Ejus epistola ad Philippenses, 198, 128. Plures epistolæ, 188. Martyrium, 128-133. Preces, 133.
 Polycrates, Ephesiorum episcopus, 190. Epistola ejus ad Victorem, pontificem Romanum, 102, 191.
 Pontianus, pontifex Romanus, 224, 229.
 Ponticus martyr, frater Blandina, 164.
 Porphyrii, philosophi in Sicilia celebris, libri tres adversus Christianos, 219 seq.
 Porphyrius, Pamphili famulus, martyr sub Maximino. *De martyr. Palæst.*, c. 11.
 Potamiæna, martyrio clara, 207 seq.
 Pothinus, Lugdunensis episc. et martyr, 159 seq., 170.
 Potitus, Marcionita, 177.
 Primus Alexander episcopus, 113, 117. Alius Corinthiorum, 142.
 Prisca, 184.
 Priscilla, Montani prophetis, 178, 180, 187.
 Priscus, Justini martyris pater, 126.
 Priscus, martyr sub Valeriano, 261.
 Probus, martyr sub Maximino. *De martyr. Palæst.*, c. 10.
 Procopius, Cæsarensis episcopus, martyr sub Diocletiano. *Ibid.*, c. 10.
 Proculus, qui interfuit concilio Antiocheno contra Paulum Samosatenum, 279.
 Propheta et sacerdos simulacri Maximini, 367.
 Protocetus, presbyter Cæsarensis, cui librum De martyrio dicavit Origenes, 228.
 Protogenes, qui interfuit concilio Antiocheno contra Paulum Samosatenum, 279.
 Proverbium: *Ὅλας ὁ λόγος, πῶλος ὁ ἄρκος*, 203. *Ὅδὸς μέγας ὄνομα*, 311.
 Psalmi Therapeutarum Philonis, 55, 57. *Ἐπιτομὴ καὶ ὁδοὶ ἐβραίων*, 196, 271, 281, 349, 571, Psalmi Pauli Samosatani, 281.
 Ptolemæus, martyr, 138. Alius sub Decio, 240.
 Ptolemæus Lagi, 173, 174.
 Publius, episcopus Atheniensis et martyr, 143.
 Pythagoras Mosen imitatus, 590. Pythagoreorum silentium quinquecento imitatus Basilides, 120.
 Pythii Apollinis oracula, 467, 468, 627. Vide supra *Oracula*.

Q

Quadratus, 109. Publii in episcopatu Atheniensi suc-

cessor, 143. Propheta, 183. Ejus Apologeticon pro Christianis, ad imp. Adrianum, 116.
 Quietus Lusius. Vide supra, *Lusius*.
 Quinta, martyrium passa, 237.
 Quintus, Phryx, temere se offerens martyrio, cui sustinendo erat impar, 129.

Quirinius (*κυρήνιος*), præses Syriæ, 18.

R

Reticus, in Gallia episc., 391, 392.
 Rhodonis liber ad Callistoneum, Marcioni oppositus, 177.
 Commentarii in Hexaemeron, 178. Ad Tatiani præceptoris sui quæstiones respondere voluit, 178. Varios libros scripsit, 177.
 Romanus, Cæsarensis diaconus et exorcista, martyr Antiochiæ (A. C. 303) sub Diocletiano. *De martyr. Palæst.*, c. 2. De hoc etiam *Eusebius* lib. II, de resurrectione, tom. I Opp. Sirmondii, p. 66 seq.
 Romulus, subdiaconus Diospolitanus, martyr (A. C. 304) *Ibid.*, c. 3.
 Ἡ κατὰ Ῥωσσὸν παροιμία, 213. Ecclesia in Rhosso Syriæ oppido.
 Rufus, martyr, 108. [Rufus, præfectus, Judæos trucidavit permultos, 144.]

S

Sabellius. *ὁ κατὰ Σεβαστῶν ἀίτιαι*, 252. Dionysii Alex. contra Sabellium epistolæ, 277.
 Sabinus præfectus Ægypti, 233, 260. Alius, præfectus prætorio, sub Maximino, 347, 348. Ejus epistola, 347.
 Sacrorum librorum V. T. nomina Hebraïca et Græca, 223 seq. Sacri libri in foro exusti, 293, 379. Edicto Diocletiani, 294, 318.
 Sadducæi, 143.
 Sagaris, episcopus, 191. Martyr, 147.
 Salomonis Proverbia, *Σοφία τῶν ἀνθρώπων*, 143, 149.
 Salomonis Sapientia dicebatur liber Proverbiorum, 173, 194, 214.
 Samaritæ, 143.
 Sanctus, *Σάγας*, diaconus Viennensis et martyr, 137 seq., 161.
 Saraceni Barbari, 241.
 Saturnilus Antiochenus, hæreticus, 119, 150. Saturniliani, 142.
 Sejanus Judæos acerbè persecutus, 44.
 Seleucus, martyr sub Maximino. *De martyr. Palæst.*, c. 11.
 Senatus Rom. decretum de Deo, non nisi quem ipse probasset, recipiendo, 41.
 Seneca, episcopus Hierosolymitanus, 117.
 Septuaginta Interpretes, 173 seq., 217. Allæ Græcæ librorum V. T. versiones, 175 seq. 217.
 Serapio, episcopus Antiochenus, 190, 212. Ejus epistola ad Caricum et Ponticum, contra Cataphrygas, 186 seq. Liber de Evangelio Petri et alia scripta, 213. Alius Serapio, martyr, 237.
 Serapion lapsus, 246.
 Sereuil, Graniani, Asiæ proconsul. Litteræ ad Adrianum de Christianis non temere occidendis, 122, 123.
 Serenus, Origenis discipulus, martyr, 206. Alter eodem nomine, 206.
 Servilius Paulus, Asiæ proconsul, 147.
 Severus, hæreticus, 150. Severiani, 150.
 Sexti liber De resurrectione, 193.
 Sibylla Erythraea, 591 seq., 597. Ejus acrostichis, 592.
 Sidonius, confessor sub Decio, 242.
 [Silvanus. Vide *Sylvanus*.]
 Simeon, Cleopæ filius, episcopus Hierosol., 142, 87, 91, 106, 117. Ejus martyrium, 103 seq.
 Simon Magus, 39 seq., 50 (ubi inscriptio status, *Simon Deo sancto*) seq. Ejus discipulus Meuauder, 98, 119. Magicæ illius præstigiæ, 120.
 Simoniani, 51, 142.
 Siracidæ Jesu liber, 214.
 Socrates, philosophus, 576.
 Socrates, episcopus Laodicensis, 284.
 Sotas, Anchiænsis episc., dæmonium Priscillæ ejicere voluit, 187.
 Soter, episcopus Romanus, 141, 142, 144, 151, 153, 171, 193. Ejus epistola ad Corinthios, 145.
 Stephanus, proton martyr, 38.
 Stephanus, episcopus Laodicensis, 288.
 Stephanus, episcopus Romanus, 231, 232.
 Sylvanus, episc. Emesenus, martyr sub Diocletiano, 351, et lib. *De martyr. Palæst.*, c. 7.
 Sylvanus, Gazæ episcopus, martyr sub Maximino. *De martyr. Palæst.*, c. 13.
 Symmachi, Ebionæi, versio Græca sacrorum librorum, 217. Alii ejus commentarii, 218.
 Syneros, Marcionita, 177.

Synodi ob controversiam *de Paschate* 190 seq.
Synodus contra Arabes Psychopannychitas, 235. Contra Beryllum, 231. Contra Montanum, 181. Contra Novatum, 242. Synodi de Paschate celebrando, 190, 191. De hæreticis rebaptizandis, 234. In causa Cæciliani, 391. Synodus Antiochena, qua firmare quidam Novati schisma conati sunt, 247. Alia contra Paulum Samosatenum, 277. Contra eundem alia, 278. Synodus Nicæna, 488 seq.

Ἐκ τοῦ κατὰ Ἐφέσου Ἐπιστηλίου καὶ τοῦ Συνοδικοῦ nonnulla profert Hegesippus, 143.

T

Tatianus, Encratitarum auctor, 194, 150. Ejus adversus gentes, 137, 151, 214 seq. τὸ διὰ τισσάρων, 150. Quæstionum liber, quas resolvere instituit Rhodon, ejus discipulus, 178. Tatianus, assertor divinitatis Christi, 196. Pauli apostoli Epistolas elegantioribus verbis reddere adgressus, 151. Περὶ τῆς εὐαγγελικῆς συγγραφῆς, *nagmam multitudinem scriptorum* reliquit, 151.

Telesphorus, episcopus Romanus, 118, 123 seq.
Telesphorus, ad quem scripsit Dionysius Alexandrinus, 277.

Tertulliani legum Rom. periti, 41. Apologeticus ad senatum urbis Romæ, 163. Græce e Latino versus, 41, 67, 90, 105, 169, 170.

Thebutis hæreticus, 142.
Thecla junior, martyrium passa sub Maximino, 321, 327. *De martyribus Palæst.*, c. 3.

Thelymidres, episcopus Laodicenus, 247, 251.
Themison, 182. Montanista, 148 seq. Episcopus, 141.
Theoctistus, Cæsareæ Palæstinæ episcopus, 228, 248, 251, 265. Ejus epistola ad Demetrium episcopum Alexandrinum, 222.

Theodorus, Ægyptius episcopus, martyr sub Diocletiano, 304.

Theodorus, qui interfuit concilio Antiocheno contra Paulum Samosatenum, 279.

Theodorus, laicus, Synnodæ in Phrygia concionatur, 222.

Theodosia, Tyria, passa martyrium sub Maximino. *De martyribus Palæst.*, c. 7.

Theodotio, Ephesius, 173, 217.

Theodotus, episcopus Laodicenus, 288. Medicæ artis peritissimus, 238.

Theodotus in Phrygia cum Montano et Alcibiade propheta habitus, 168, 181.

Theodotus Coriarius, hæreticus, 196. Scripturas sacras corrupt, 197.

Theodotus Argentarius, Coriarii discipulus, 169.

Theodulus martyr sub Maximino. *De martyribus Palæst.*, c. 11.

Theonas, episcopus Alexandrinus, 289.

Theophilus Antiocheni ad Autolyicum, et alia scripta, 141, 143 seq.

Theophilus, episcopus, qui in concilio Antiocheno Paulum Samosatenum condemnavit, 279.

Theophilus, Cæsareæ in Palæstina episcopus, 190, 194.

Theophilus, miles, martyr sub Decio, 240.

Theophrastus, philosophus, 197.

Theotecnus, Cæsareæ Palæstinæ episcopus, 263, 278, 279, 288.

Theotecnus, curator Antiochiæ, 349. Præses provinciæ sub Maximino, 367. Ejus supplicium, 367.

Therapeutæ Philonis, 54, 55 seq. (1).

Theudas, impostor, 59.

Thomas, apostolus, 33, 71. Ejus Evangelium apocryphum, 97.

Thrasea, martyr, 186. Eumentæ episcopus, 191.

(1) Vide Montfaucon, *Bibl. Coislin.*, p. 140 fin. bis, p. 421, cod. fol. 149.

Timæus, episcopus Antiochenus, 234.
Timolaus, Ponticus, martyr. *De martyribus Palæst.*, c. 3.
Timotheus, martyr, Gazæ sub Diocletiano. *Ibid.*
Timotheus, Pauli apost. discipulus, episcopus Ephesus, 73.

Timotheus, 235. Dionysii Alexandrini episcopi, filius, 277. Cui libros τὰ ἐπιθέματα pater inscripsit, 277.

Titus, Creta episcopus, 37.

Tobias, episcopus Hierosolymorum, 117.

Τραυτὸς ἀσὴρ, μάρτυρ, 334.

Turbo (Marcus), Vide *Marcus*.

Tyrannio, Tyri episcopus, martyr sub Diocletiano, 307, 308.

Tyrannus, episcopus Antiochenus, 284.

U

Ulpius, Tyrius, martyr, 323.

Urbanus, confessor sub Decio, 242.

Urbanus, episcopus Romæ, 223, 224.

Urbanus, præfectus Palæstinæ (a. C. 504), 521, 524, 529, ubi de ejus supplicio. Successorem habuit Firmilianum, 330.

Urbanus (Asterius), scriptor, 182.

Urbicius Judex, 138, 139.

Ursus, rationalis Africae, 395.

V

Valens, episcopus Hierosolymitanus, 176.

Valens, diaconus Hierosol., martyr sub Maximino, 336.

Valentina, Cæsareensis, sub Maximino passa martyrium, 331. *De martyribus Palæst.*, c. 3.

Valentini sectator per aliquod temporis Bardesanes, 151.

Valentinus, hæreticus Romæ, 124, 150, 187. Valentini, 142.

Valerius Gratus, Judææ procurator, 28.

Vates et poeta quidam ethnicus, imp. Decium ad persecutionem accendens, 236. Confer *Joan. Pearsonium in Annalibus Cyprianicis*, pag. 11, et *Henr. Dodwellum, diss. xi Cypriana*, sect. 56.

Vettius Epagathus, martyr, 135 seq.

Victor, episcopus Romanus, 190, 191, 195. Litteræ de paschate, 191, 192. Non eadem cum Artemone sensit, 196.

Virgilius ἱεροποιεὶς τῶν κατὰ τὴν Ἰταλίαν ποιητῶν, 595. Ex ecloga eius quarta versus quidam Græcis versibus translati, 593, 597.

X

Xystus, episcopus Romanus, 117, 118, 171, 103.

Xystus, aliter iudem Romæ episcopus, 252, 262, 277.

Zabdas, episcopus Hierosolymitanus, 239. Ζαβδάς.

Zacchæus, episcopus Hierosol., 118.

Zacchæus, episcopus, martyr sub Diocletiano. *De martyribus Palæst.*, c. 1.

Zamolxis a Getis cultus, 643.

Zebinas, Eleutheropolitanus, martyr sub Maximino. *De martyribus Palæst.*, c. 9.

Zebinus, episcopus Antiochenus, 224, 229.

Zeno, martyr sub Decio, 240.

Zenobius, presbyter Sidonius, martyr sub Diocletiano 307. Medicus præstantissimus. *Ibid.*

Zephyrinus, pontifex Romanus, 193, 196, 197, 261, 222, 223.

Zosimus, martyr, 108.

Zoticus, Otrenus presbyter, 179, 186.

Zoticus, episcopus Comanensis, 182, [231], 236.

INDEX ANALYTICUS

N EUSEBII HISTORIAM ECCLESIASTICAM, LIBROS DE VITA ET DE LAUDIBUS CONSTANTINI.

A

Abdus, Abdi filius, Edessenus, sanatur a Thaddæo, 34.
Abgarus vel Agbarus, rex Edessenorum, litteras scripsit ad Christum, 31, 52. Rescriptum Christi ad Abgarum, *ibid.*

Acacius et Stratezius comites. 519

Achior Amanites, 23.
Acta Pilati conflictata a paganis, 27, 350.
Adauctus, martyr, 304.
Adriani imp. epistola ad Minucium Fundanum pro Christianis, 123.
Ægyptii geometriam, astronomiam et arithmeticam apud se inventas esse gloriantur 643.

- Ælia urbs quæ quondam Hierosolyma dicebatur, 50, 119.
 Ælius Publius Julius, episcopus Develli, 187
 Æmilianus præfectus Ægypti, 257, 258.
 Æmilius Frontinus proconsul Asiæ, 185.
 Æsculapii templum Ægis in Cilicia, 515.
 Ævum nec principium habet nec finem, 615. Unde dictum, *ibid.*
 Africani sententia de Evangeliorum dissensione in stirpe Christi recensenda, 21. De historia Susannæ, 250. Ejusdem Chronographiæ libri, *ibid.*
 Agabus propheta, 41, 42. Ejus prædictio de fame, sub Claudio completa est, 46.
 Agapius episcopus Cæsareæ Palæstinæ, 288. *De martyribus Palæst.*, c. 6.
 Agathobuli duo, magistri cognominati, 287.
 Agrippa rex Judææ factus a Caio, idem eifam Herodes dictus, 47. Jacobum apostolum fratrem Joannis interfecit. *Ibidem.* Ejus mors, 48.
 Agrippa filius Agrippæ regis, Rex Judææ factus a Claudio, 59.
 Agrippa Castor scripsit adversus Basilidem, 120.
 Agrippinus episcopus Alexandriæ, 141.
 Albinus procurator Judææ, 66.
 Alcibiades martyr Lugdunensis, 167.
 Alexander Rom. episcopus quintus post apostolos, 115.
 Alexander natione Phryx, martyr Lugduni, 165.
 Alexander Montanista ob latrocinia damnatus, 185.
 Alexander coadjutor fuit Narcissi Hierosolymorum episcopi, 210. Item, 212. Bibliothecæ ecclesiasticæ conditor, 222. Martyrio coronatur, 234, 248.
 Allegoricæ expositiones sacræ Scripturæ, 57.
 Ambrosius ab Origene ad veram fidem conversus, 218. Origenem ad scribendum invitavit et notarios ei subministravit, 224. Confessor sub Maximino imp., 228.
 Ammia prophetissa, 185.
 Ammon, Zeno, Ptolemæus, Ingenus et Theophilus martyres Alexandriæ, 240.
 Ammoniarum duæ martyres Alexandria, 259.
 Ammonius philosophus Christianus fuit, 221. Ejus liber *De consensu Mosis et Christi*, 221.
 Anatolius Laodicenus episcopus, 284. Ejus liber *De Pascha*, 286. A Theoteco Cæsarensi episcopo primum coadjutor factus, 288.
 Andreas apostolus in Scythia Evangelium prædicavit, 71.
 Androgyni sacerdotes Nili a Constantino sublatis, 527.
 Anencletus Ecclesiæ Romanæ episcopus, 87.
 Anicetus Romanus episcopus, 125. Quantum honorem exhibuerit Polycarpo, 195.
 Anianus primus episcopus Alexandriæ, 66.
 Anteros Romanæ urbis episcopus, 228.
 Anthimus Nicomediensis episcopus martyrio coronatur, 297, 307.
 Antinous servus imp. Adriani, 121. In ejus honorem Adrianus urbem condidit, certamen instituit, 122.
 Antipater Herodis Ascalonitæ filius, 19, 22. Procurator Palæstinæ ab Hircano factus, 22.
 Anulinus proconsul Africæ, 390, 391, 395.
 Apelles hæreticus, 177.
 Aplica locus in Phœnice, cultu Veneris infamis, 512, 625.
 Apion scripsit in Hexaameron, 195.
 Apocalypsis utrum a Joanne evangelista, an ab alio scripta sit, 277.
 Apollinaris Hieropolitanus episcopus, 149. Ejus libri, *ibid.*, 187.
 Apollonia virgo Alexandriæ martyr efficitur, 237.
 Apollonides hæreticus sacræ Scripturæ libros corruptos, 198.
 Apollonius scriptor ecclesiasticus, 184.
 Apollonius Romæ illustri martyrio perfunctus, 189.
 Apollophanes philosophus, 220.
 Apostoli multi dicti sunt præter illos duodecim, 51.
 Apostolorum et Christi imagines studiose servatæ, 265.
 Aquila Ponticus libros Veteris Testamenti Græcè vertit, 175.
 Aquila præfectus Alexandriæ, 204, 207.
 Arabianus scriptor ecclesiasticus, 195.
 Archelaus Herodis filius, 27.
 Ardaba vicus Phrygiæ, Montani patria, 189.
 Aristides apologeticum pro Christianis scripsit, 117.
 Aristob et Joannes presbyter, discipuli Domini, 111.
 Aristobulus rex et pontifex Judæorum, 19.
 Aristobulus unus e Septuaginta Interpretibus, 287.
 Artemonis hæresis, 195. Ejus auctor et parens fuit Theodotus Coriarius, 196.
 Asclepiades Antiochenus episcopus, 212.
 Asclepiodotus hæreticus, Theodoti discipulus, 196. Sacræ Scripturæ libros emendavit, 197.
 Asturius martyr, 261.
 Ater, martyr Alexandriæ, 259.
 Athenodorus episcopus in Ponto, 265.
 Aitalus Pergamenus, martyr Lugduni, 157, 162, 165.
 Atticus episcopus Synnadæ in Phrygia, 222.
 Augustus imperavit annis LXXI, 27.
 Aurelianus persecutionem parans divina ultione percutitur, 285, 600.
 Aurelius Cyrenius, 187.
 Ause a parentibus dictus est Jesus filius Nave, 11.
 Avilius Alexandriæ urbis episcopus, 87.
- B**
- Babylas Antiochenus episcopus, 229.
 Bacchylides et Elpistus, 144.
 Bacchylus Corinthiorum epis. opus, 190.
 Baptismus, Christi signaculum, 92.
 Baptismus ægrotorum in lecto, 244. Sic baptizati, non promoventur ad clerum, 245.
 Barchochebas dux Judæorum, 118, 122. Christianos persecutus est, *ibid.*
 Bardesanes Syrus, 151.
 Barnabas unus e LXX Christi discipulis, 30, 58. Barnabæ epistola apocrypha, 97.
 Bartholomæus Iudæ Evangelium prædicavit, 175.
 Basiliscus hæreticus Marcionita, 177.
 Basilides martyr, 207, 208.
 Basilides hæresiarcha, 119. Viginti quatuor libros in Evangelium scripsit, 120. Prophetas commentus est Barcabam et Barcothi, *ibid.*
 Basilidiani hæretici, 142.
 Bellum Judaicum sub Trajano, 115, 116. Sub Adriano, 118, 122.
 Benjamin Hierosolymorum episcopus, 117.
 Beryllus Bostorum episcopus, 222, 251.
 Besas miles, martyr Alexandriæ, 259.
 Bethera urbs Judææ munitissima, 118.
 Biblia martyr Lugduni, 158.
 Bibliothecæ ecclesiasticæ auctor primus fuit Alexander Hierosolymorum episcopus, 222.
 Blandina martyr Lugduni, 157, 161, 164.
 Blastus hæreticus, 178, 187.
- C**
- Cæsarea Philippi Paneas a Phœnicibus dicitur, 264. Ibi statua Christo posita a muliere quam Christus sanaverat, 265.
 Caius imperator Judæos gravissime persecutus est, 44. Eorum proseuchas fisco vindicavit, *ibid.*
 Caius, scriptor ecclesiasticus, Romæ floruit sub Zephyrino PP., 67. Ejus disputatio adversus Proclum, 222.
 Caius et Alexander martyres Apameæ, 185.
 Caius Hierosolymorum episcopus, 176.
 Caius Romanus episcopus, 284.
 Callirhoe in Judæa locus aquis calidis illustris, 25.
 Callistus episcopus urbis Romæ, 225.
 Candidus scripsit in Hexaameron, 195.
 Capito Hierosolymorum episcopus, 176.
 Carbunculus, regnante Maximino, plurimos homines luminibus orbavit, 555.
 Carpocrates auctor sectæ Gnosticorum, 120. Carpocratiani, 142.
 Cassiani *Chronographia*, 215.
 Cassianus episcopus Hierosolymorum, 176.
 Cassius episcopus Tyri, 194.
 Cataphrygarum hæresis, 149.
 Catholica Ecclesia una est, semperque sui similis et constantis, 121. Ejus dotes, *ibid.*
 Celadlon episcopus Alexandriæ, 125.
 Celerinus confessor Novatum initio secutus, 242.
 Celsus episcopus Iconii in Pisidia, 222.
 Cephas unus e LXX Christi discipulis, 50.
 Cerdo Alexandriæ urbis episcopus, 90.
 Cerdon hæreticus Romæ floruit, 124.
 Cerinthus hæresiarcha, 100, 275. Ejus congressum refugit Joannes apostolus, 128.
 Chæremou philosophus, 220.
 Chæremen episcopus urbis Nili, 241.
 Christi divinitas, 5. In Christum duæ naturæ, *ibid.*, 650, 651. Christum omnes prophetae et justi agnoverunt et coluerunt, 6. Christus sub hominis specie visus Abraham, Jacobo, Josuæ, 7. Christi regnum post finem mundi venturum prædixit Daniel, 10. Christi nomen priscis temporibus augustum, 11. Christi apud Hebræos dicebantur summi sacerdotes et reges, 12. Christi sacerdotium, 14. Christi nativitas sub Augusto, 17. Baptismus sub Tiberio, 27. Cur mori voluerit, 652. Verus Deus, 654.

Christiana religio simul cum imperio nata et educata, 148. Felicitatem contulit urbi Romanæ, *ibid.* Christiani a sanguine animantium abstinabant, 139. Christianorum nomen a prophetis predictum, 15. Christianæ religionis antiquitas, *ibid.*, 148, 469. Christiani definitio, 16. Christianorum nomen primum Antiochiæ cepit, 42. Unde ortum crimen incesti et infanticidii quod priscis Christianis obiciebatur, 120. Christianorum nomen commune etiam hæreticis, 123.

Clarus episcopus Ptolemaidis in Syria, 194.

Clemens comes B. Pauli, tertius episcopus Romæ, 74, 87. Ejus epistola ad Corinthios, 88, 110. Epistolam Pauli ad Hebræos Græce vertit, 110.

Clemens Alexandrinus, 175. Alexandrinæ scholæ magister, 208, 213. Ejus libri, 214.

Cleobiani hæretici inter Judæos, 142.

Clopas frater fuit Josephi, 87.

Cœmeteria Christianorum, 238, 262. Conventus in his fieri soliti, 349.

Comites primi ac secundi ordinis, 527.

Communio laica, 244.

Concilia in Asia adversus Montani hæresim, 181.

Conciliorum utilitas ac necessitas, 434. Concilium in Palæstina de celebratione diei Paschalis, 190. Concilium Romanum sub Victore papa de eadem questione, *ibid.* Concilium episcoporum Ponti de eadem re, 191. Concilium episcoporum Galliæ de eadem re, *ibid.* Concilium Ecclesiarum Osdroenæ et Mesopotamiæ, *ibid.* Concilium in Arabia adversus errores Berylli, 251. Concilium alterum in Arabia, 254. Concilium Romæ adversus Novatum, 242. Concilium Africanum contra Novatum, *ibid.* Concilium Antiochenum de lapsis et de sententia Novati, 247, 248. Concilium Iconiense et Synnadenuse de hæreticis rebaptizandis, 254. Concilium Antiochiæ adversus Paulum Samosatenum, 277 et seqq. Concilium Nicænum, 486 et seqq. Concilium Romanum de causa Cæciliani, 391. Concilium Arelatense de eadem causa, *ibid.*

Consignatio seu manus impositio episcopi, qua Spiritus sanctus traditur baptizatis, 244.

Constantia emporium Gazæorum, 544.

Constantinus Augustus a militibus appellatus, 309. Crucis signum in urbe Roma erigit, 359, 428. Crucis signum in colo videt, 422. Subditos ad Christi fidem amplectendam invitavit, 463, 466 et seqq. Ejus imperium *δυναστεία*, 483, 541. Episcopos convivio excipit, 491. Quartam tributorum partem subditis remisit, 527. Die Paschæ omnibus eleemosynam erogavit, 536. Pœnas cœlibatus et orbitatis sustulit, 538. Ejus principatu duo vitia invaluerunt, avaritia et hypocrisis, 535. Baptizatur Nicomediæ, 557. Moritur die Pentecostes, 559. Ejus exsequiæ quo honore celebratæ, 560 et seqq. Sepultus in templo Apostolorum, ibique pro ejus anima preces factæ, 562.

Constantius Chlorus, Constantini Magni pater, princeps religiosissimus, 309. A Christianorum persecutione abstinuit, 415. Ejus humanitas et indulgentia erga subditos, 414.

Coracio Ægyptius a Dionysio Alexandrino convictus 272.

Corneius centurio, primus ex gentibus baptizatur a Petro, 42.

Cornelius episcopus Antiochiæ, 141.

Cornelius papa, 254.

Cornutus philosophus, 220.

Crescens a Paulo apostolo missus est in Gallias, 74.

Crescens Cynicus philosophus, 136, 157.

Cronius philosophus, 220.

Crucis signum salutare et vivificum, 431, 627. Crucis signo frontem signavit Constantinus, 481. Crucis signum in palatio posuit, 508. Crucis signum tutela et presidium imperii, *ibid.* Flagellum dæmonum, 620. Ejus vis ac potentia, 628, 630, 631.

Culcianus persecutor Christianorum acerrimus occiditur, 366.

Cyprianus episcopus, 242. Rebaptizandos censet hæreticos, 251.

Cyrellus Antiochenus episcopus, 284.

Cyrus, Persarum rex, 408.

D

Damas episcopus Magnesiæ, 107.

Danielis laudatio, 590, 591.

Decii imp. edictum adversus Christianos, 258. Ejusdem *novus*, 600.

Dedicatio martyrii seu basilicæ Hierosolymitanæ, 549.

Demetrius episcopus Antiochiæ, 218, 231.

Demetrius episcopus Alexandriæ, 190.

Descriptio basilicæ Tyri, 580 et seqq.

Descriptio basilicæ Hierosolymitanæ, 501 et seqq.

Descriptio Domini Antiochiæ, 508, 629, 630. Basilicæ apostolorum Constantinopoli, 535.

Desposuni dicebantur propinqui Servatoris nostri et ex illis orti, 25. Ex vico Nazaris et Cochaba oriundi, *ibid.*

Diaconi septem ab apostolis ordinati, 38.

Diem Dominicum et sextam feriam honorari præcepit Constantinus, 534, 536, 628. Diem Dominicum honorari Christus ipse præcepit, 664.

Diocletiani edicta contra Christianos, 294, 298, 318, 467. Diocletianus de statu mentis deturbatur, 309, 601.

Diodorus Siculus scripsit compendium *Bibliotheca*, 646.

Dionysia, martyr Alexandriæ, 259.

Dionysius Areopagita, primus Athenarum episcopus, 74.

Dionysius Corinthiorum episcopus, 143. Ejus epistola Catholica, *ibid.* et seqq.

Dionysius Romanæ urbis episcopus, 234, 277.

Dionysius ex consulari, 547.

Dionysius Halicarnassensis, 616.

Dionysius Alexandrinus, Origenis discipulus, Alexandrinæ scholæ præficitur, 229. Episcopus ordinatur, 232. Ob fidem Christi relegatur Taposirim, 253. Ejus libri, 247, 248, 266, 269, 277. Relegatur in oppidum Cephro, 258. Moritur sub Gallieno, 278.

Dioscorus confessor, 259.

Dioscorus presbyter Alexandrinæ Ecclesiæ, 261.

Discipulorum Christi ordo et nomina nullibi scripta reperiantur, 30.

Dius Hierosolymorum episcopus, 211.

Dius, Faustus et Ammonius, Alexandrinæ Ecclesiæ presbyteri martyres, 508.

Docetæ hæretici, 214.

Doctrina seu *Institutiones apostolorum*, liber apocryphus, 97.

Dolichianus Hierosolymorum episcopus, 176

Dominica dicuntur Ecclesiæ Christo Domino consecratæ, 661.

Domitilla ob Christi fidem in insulam Pontiam deportata, 89.

Domitianus secundus persecutor Christianorum, 88. Misso edicto persecutionem compescit, 90.

Domnus episcopus Cæsariæ in Palæstina, 263.

Domnus episcopus Antiochiæ, 282.

Dorotheus Antiochenæ Ecclesiæ presbyter, 284.

Dorotheus imperatoris cubicularius, 292, 296. Martyrio coronatur, 297.

Dositheus auctor sectæ Dositheorum, 142.

Dracilianus vicarius præfectorem prætorio, 500.

Dusares et Obadaus Arabum diti, 643.

Dux Phenices, 350.

E

Ebionæi hæretici qui, 99. Cur ita dicti, *ibid.*, 173.

Ecclesiæ dona seu *χαρισματα*, 172, 183.

Ecclesiæ amplissimæ et spatiosissimæ a Christianis ædificatæ ante persecutionem Diocletiani, 292.

Edessa urbs Christianissima, 39.

Eleutherus Romanæ urbis episcopus, 153, 168, 171.

Enkratitarum hæresis, 149, 150.

Enochi liber apocryphus, 287.

Ephres episcopus Hierosolymorum, 117.

Epimachus et Alexander, martyres Alexandriæ, 259.

Episcopalis cathedra, 229, 263. In episcopis totus habitus Christi, 386.

Episcopos et clericos bonum exemplum populo præbere decet, 281. Episcopi cuilibet judici sunt præferendi, 539.

Eros Antiochenus episcopus, 141.

Essæi, Judæorum hæresis, 143.

Estā primum Matthani nupsit, deinde Melchi, 21, 22.

Eucharistiam accipientes dicebant, Amen, 245.

Euelpis laicus in Ecclesia conlocatur, 222.

Eumenes episcopus Alexandriæ, 118.

Eunuchus Candaces reginæ primus verbum Dei Æthiopiis prædicavit, 40.

Eunus, qui et Cronion, Juliani servus, martyr Alexandriæ, 238.

Euphronius presbyter natus Cæsariæ in Cappadocia, 519

Eusebius diaconus Ecclesiæ Alexandrinæ, postea episcopus Laodiceæ, 261, 284.

Eusebius, cognomento Pamphili, orationem habuit de laudibus Constantini in synodo Nicenæ, 405. Alteram orationem Constantino dixit in palatio, tricennialibus Constantini, *ibid.*, 530. Ab Antiochenis ad episcopatum Antiochenæ urbis evocatur, 516. Laudatur a Constantino eo quod Antiochenum episcopatum repudiaverit, 518. Coram Constantino orationem dixit in palatio, 542.

Eutychianus Romanus episcopus, 284.
 Evangelium secundum Hebræos, 97, 99, 113, 143.
 Evangelium Syriacum, 143.
 Evangelium *sub vocatam*, ex quatuor Evangeliiis compositum, 150.
 Evarestus Romanæ urbis episcopus, 106.
 Evodius primus post Petrum Antiochenorum episcopus, 91.

F

Fabianus Romanæ urbis episcopus, 229.
 Fabius Antiochenus episcopus, 234.
 Fadus procurator Judææ, 49.
 Fames adimit verecundiam, 76.
 Fatum et fortuna nomen est sine re, 372, 374.
 Faustus, Eusebius et Chæremón diaconi Ecclesiæ Alexandrinæ, 257, 261.
 Faustus, martyr sub Diocletiano, 261, 308.
 Felix procurator Judææ, 59.
 Felix Romanæ urbis episcopus, 283.
 Festus procurator Judææ, 59.
 Firmilianus Cæsareæ Cappadocum episcopus, 228, 247, 251.
 Flavianus præses Palæstinæ, 318.
 Florinus presbyter Ecclesiæ Romanæ, lapsus in hæresim, 178, 187.
 Florus procurator Judææ, 68.

G

Galilæorum secta, 17, 143.
 Geioræ qui dicantur a Judæis, 23.
 Georgius presbyter ab Alexandro factus, 519.
 Germanicus, martyr Smyrnæ, 129.
 Germanio Hierosolymorum episcopus, 211.
 Gladiatorum spectacula a Constantino interdicta, 537.
 Gordius Hierosolymorum episcopus, 211.
 Gorgonius imperatoris cubicularius, 292. Martyrio coronatur, 297.
 Gorthius auctor sectæ Gorthenorum, 142.
 Gradus ecclesiastici diaconorum, presbyterorum et episcoporum, 37. Lectorum et exorcistarum, 298.
 Gregorius Thaumaturgus, Origenis discipulus, 250.

H

Hæretici nonnisi post mortem apostolorum errores suos palam profiteri ausi sunt, 104, 105. Hæretici in multiformes errorum species divisi, 121. Hæreticorum sectæ sese vicissim destruunt, *ibid.* Hæreticorum congressus et excursus vitandi, 128. Hæretici sacræ Scripturæ libros corperunt, 197. Hæreticorum libri caute legendi, 253.
 Hegesippus quo tempore floruit, 121. Ejus libri, 142.
 Helcesaitarum hæresis, 253.
 Helena Adiabenerum regina Judæis annonam præbuit, 49. Ejus sepulchrum juxta urbem Hierosolyma, 50.
 Helena meretrix, comes Simonis Magi, *ibid.*
 Helena Augusta, Constantini mater, orationis causa ad loca sancta proficiscitur, 504. Duas ecclesias illic ædificat, 505. Ejus pietas ac liberalitas, *ibid.* Ejusdem mors et sepultura, 506.
 Helenus Tarsensis episcopus, 251.
 Heliodorus episcopus Laodiceæ in Syria, *ibid.*
 Hemerobaptistæ Judæorum hæresis, 143.
 Heraclas Origenis discipulus, 204. Ab Origene adjutor in docendo ac socius eligitur, 217. Studiosus philosophiæ et Græcarum disciplinarum, 221.
 Heraclius presbyter pallium philosophicum gestat, *ibid.* Episcopus constituitur Alexandriae, 228. Ejus fama, 230. Ejus regula de hæreticis recipiendis, 253.
 Heraclides, Origenis discipulus, martyr, 206.
 Heraclitus scripsit Commentarios in Apostolum, 195.
 Herais catechumena, martyr, 206.
 Hermæ liber qui dicitur *Pastor*, 72, 97, 173.
 Hermogenes hæreticus, 146.
 Hermon Hierosolymorum episcopus, 289.
 Hermophilus hæreticus sacræ Scripturæ libros emendavit, 198.
 Herodes alienigena, 18. Paterno genere Idumæus, *Aræos matris* stirpe, *ibid.* A senatu et Augusto rex Judææ factus, 19. Infantes occidit, 21.
 Herodes Junior, filius Herodi Magni, Joannem Baptistam occidit, 29. A Caio relegatur una cum uxore Herodiade, 42. Interfuit Passioni Christi, *ibid.*
 Herodes Irenarcha Smyrnæus, filius Nicetæ, 131.
 Heron Origenis discipulus, martyr, 206.
 Heron et Isidorus, Ægyptii martyres, 239.
 Heros Antiochenus episcopus, 108.
 Hesychius, Pachomius ac Theodoros, episcopi et martyres, 308.

Hierosolymitana Ecclesia dicebatur virgo, 142.
 Hippolytus episcopus, 222. Ejus libri, 223, 224.
 Hircanus princeps Judæorum a Parthis captus, 19.
 Hominum immolatio olim usitata tum apud Græcos tum apud Barbaros, 646. Prohibita est ab imp. Adriano, 659.
 Hosius episcopus Cordubensis, 393. Concilio Nicæno interfuit, 487.
 Hyginus Rom. episcopus, 123. Nonus apostolorum successor, 121.
 Hymenæus Hierosolymorum episcopus, 263, 279.

I

Ignatius secundus post Petrum Antiochenorum episcopus, 91, 106. Ejus epistolæ recensentur, 107.
 Imperii Romani divisio quando primum facta, 309, 343.
 Index librorum Veteris Testamenti, 149, 225.
 Irenæus presbyter Lugdunensis, 168. Episcopus fit, 170. Ejus libri, 187, 194. Polycarpum Smyrnæ audivit adolescens, 188.
 Ischyrio ob fidem Christi interficitur, 210.

J

Jacobus frater Domini, unus e lxx discipulis, 31, 38. Hierosolymorum episcopus creatur, 38. Justus cognominatus est, 38, 63. Oblitas etiam cognominatus, 64. Ejus martyrium, 64, 68. Ejusdem epistola catholica, 66. Ejus cathedra religiose servata, 265.
 Jejunium ante Pascha, 191. Ejus varietas apud veteres Christianos, 192, 193. Jejuniorum diversitas non impedit consensionem fidei, 193.
 Joannes duo eodem tempore in Asia vixerunt, 111.
 Joannes Hierosolymorum episcopus, 117.
 Joannes apostolus in Asia prædicavit, 71. Mortuus Ephesi, *ibid.* Relegatus in insulam Patrum, 88. Inde reversus post mortem Domitiani, Ecclesiæ Asiæ gubernavit, 91, 92. Qua de causa Evangelium scripsit, 93, 96, 216. Sacerdotalem laminam gestavit, 191.
 Joseph episcopus Hierosolymorum, 117.
 Josephus historiographus, 84. Ejus libri, 85.
 Judæi primum sub iudicibus, postea sub regibus egere: Post captivitatem, optimum imperio et oligarchia usi, 19. Tandem tributarii Romanorum facti, *ibid.* Origines stirpis suæ in archivis descriptas habebant, 23. Ararium sacrum habebant quod vocabatur Corbonas, 43. Septem eorum sectæ, 64, 142, 143. Judæorum clades sub Vespasiano, 81.
 Judæi Hierosolyma ingredi vetiti ab Adriano, 118. Judaicæ traditiones seu *δωδεκάλογος*, 143.
 Judas Galilæus, 17, 18.
 Judas unus e fratribus Christi, 89.
 Judas episcopus Hierosolymorum, 118.
 Judas scriptor ecclesiasticus, 208.
 Julianus Alexandrinus episcopus, 174.
 Julianus Apameæ episcopus, 182.
 Julianus, martyr Alexandriae sub Decio, 258.
 Justinus philosophus, 122, 126. Ejus martyrium, 136, 137. Ejusdem libri, 139, 140.
 Justus Tiberiensis historicus, 86.
 Justus episcopus Hierosolymorum, 106. Alter Justus Hierosolymorum episcopus, 117.
 Justus Barsabas cognominatus, 112.
 Justus episcopus Alexandriae, 117.

L

Labari descriptio, 423. Quinquaginta milites Labari custodiam gerebant, 447.
 Lætus præfectus Ægypti, 202.
 Laici rogantibus episcopis in ecclesia interdum concionati, 222.
 Laodiceæ in Asia mota est quæstio de Pascha, 147.
 Latronianus corrector Siciliae, 392.
 Legio fulminea unde dicta, 169.
 Leonides Origenis pater, martyr, 201.
 Levi episcopus Hierosolymorum, 117.
 Licinius bellum inferit Constantino, 395, 453. Christianos persequitur, 396, 443. Ejusdem avaritia, 397, 456. Victus a Constantino et Christo, 399, 452. Synodos episcoporum prohibuit, 434.
 Linus primus Romanorum episcopus, 71, 74.
 Longinus philosophus, 220.
 Lucas seclator Pauli, Evangelium a Paulo prædicatum litteris tradidit, 172.
 Lucianus Antiochenæ Ecclesiæ presbyter, 507. Martyr, 351.
 Lucius, martyr Romæ sub Pio, 139.
 Lucius papa, 230.
 Lucius dux Judæorum, 116.
 Lupus præfectus Ægypti, 115.
 Lusius Quietus victus Judæis Palæstinæ administrationem obtinuit, 116.

M

Macar, martyr Alexandriae, 259.
 Macrianus Valeriani imp. praefectus, 256. Tyrannidem occupat, 270.
 Malchio presbyter Antiochenus contra Paulum Samo-
 satensem disputavit, 278.
 Manicheorum haeresis, 283.
 Marcellinus episcopus Romanus, 264.
 Marcion Ponticus haeresiarcha, 124, 125. Marcionitae,
 142.
 Marcius Turbo Judaeos multis praeliis vicit, 116.
 Marcus comes Petri, Evangelium Romae scripsit, 53. Id
 Evangelium Petrus postea comprobavit, 53, 216. Marcus
 in Aegyptum profectus. Evangelium illic praedicavit, *ibid.*
 Marcus interpres Petri, 112, 172. Post mortem Petri
 Evangelium scripsit, 172.
 Marcus episcopus Hierosolymorum, 119.
 Marcus haereticus, 124.
 Marcus episcopus Alexandriae, 125.
 Maria ex eadem tribu ac Joseph vir ipsius, 23, 24.
 Maria palus juxta Alexandriae, 53
 Maria mulier Judaea, in obsidione Hierosolymitana pro-
 prium filium comedit, 79, 80.
 Marinus Tyri episcopus, 251.
 Marinus, martyr Caesareae, 263.
 Martyr Christus, 166. Martyres discipuli et imitatores
 Christi, 135. Martyrum honores, 385. Martyres a Christianis
 culti et honorati, 135. Eorum reliquiae studiose ser-
 vatae, 134. Eorum dies natalis quotannis studiose cele-
 bratus, 135. Assessores Christi, 241. Martyres apud haereticos,
 182. Martyrum humilitas, 166. Clementia erga
 lapsos, 167, 241.
 Masbotheus auctor sectae Masbotheorum, 142.
 Matthaeus patrio sermone Hebraeis Evangelium scripsit,
 95, 113, 172, 175, 226.
 Matthias apostolus, unus erat e lxx Christi discipulis,
 30, 31, 38. Ejus praedicatio et doctrina, 101.
 Matthias Hierosolymorum episcopus, 117.
 Maturus Neophytus, martyr Lugduni, 157, 161.
 Maxentius tyrannidem Romae arripuit, 310. Persecutionem
 Christianorum edicto cohibuit in exordio principatus,
ibid. Ejus flagitia et crudelitas, *ibid.*, 424. Vincitur a
 Constantino, 338.
 Maximianus Galerius auctor et signifer persecutionis
 Christianorum, 314, 317, 437. Qualiter divina ultione per-
 cussus est, 314, 315. Ejus palinodia seu edictum de pace
 ac libertate Christianis restituenda, 315, 316. Mors ejus-
 dem, 317.
 Maximianus Herculi fractis laqueo faucibus perit, 310.
 Maximini tyranni ebrietas ac libido, 312. Persecutorum
 omnium crudelissimus, 322, 366. Bellum gessit cum Ar-
 menis, 335. Victus a Licinio, 363, 438.
 Maximinus Augustus a seipso renuntiatur, 310. Super-
 stitiosus admodum et meticulosus, 311. Avarus idem, et
 prodigus, 312.
 Maximinus Antiochenus episcopus septimus ab aposto-
 lis, 146.
 Maximus scriptor ecclesiasticus, 195.
 Maximus presbyter Ecclesiae Romae et confessor, 242.
 Maximus presbyter Ecclesiae Alexandriae, 257, 261.
 Postea episcopus Alexandriae, 261, 278.
 Maximus Bostrensis episcopus, 278.
 Mazabanes Hierosolymorum episcopus, 234, 251.
 Melchatharus et Usorus Phoenicum dii, 645.
 Melchisedech sacerdos Dei altissimi, 14.
 Meletius Ponticarum Ecclesiarum episcopus, 289.
 Melitina regio minoris Armeniae, 298.
 Melito Sardianus episcopus, 127, 146. Ejusdem libri,
 146, 147, 196. Eunuchus fuit, 191.
 Menander haeresiarcha, 98. Menandrianistae ejus secta-
 tores, 142.
 Mercuria martyr Alexandriae, 259.
 Meruzanes Armeniorum episcopus, 247.
 Metras Alexandriae martyr, 257.
 Metrodorus Marcionitarum presbyter, pro Christo flam-
 mis consumptus, 135.
 Miltiades scriptor ecclesiasticus, 183, 184, 196.
 Miracula in Ecclesia fieri solita, 171.
 Moderatus Pythagoricus philosophus, 220.
 Montanus cum Prisca et Maximilla auctor sectae Cata-
 phrygarum, 168, 178. Ejus vita, 180. Ejus mors, 181. Ejus
 sordes et avaritia, 184.
 Mopsus in Cilicia cultus pro Deo, 643.
 Moses presbyter Ecclesiae Romanae martyr, 245.
 Moses propheta omnium vetustissimus, 5. Magnus
 Dei famulus, 6, 427. In aula tyrannorum educatus, 412.
 Dux populi a Deo constitutus, *ibid.* Ejus laus, 389.

Mulieris Alexandriae castitas, quam Rufinus Dorotheam
 vocat, 312.
 Musaeus, scriptor Judaicus, 287.
 Musanus, scriptor ecclesiasticus, 149.

N

Narcissus Hierosolymorum episcopus, 176. Ejus mira-
 cula, 210.
 Natalis confessor Romae ab haereticis deceptus 196. Ad
 Ecclesiam tandem redit, 197.
 Nemesion Aegyptius, 240.
 Neon episcopus Lardensis, 222.
 Nepos episcopus Aegypti, scripsit confutationem Alle-
 goristarum, 271.
 Nero primus ex Imperatoribus Romanis Christianos per-
 secutus est, 67.
 Nicetas Herodis Irenarchae pater, 134.
 Nicolaitarum haeresis, 101.
 Nicomachus Pythagoricus, 220.
 Nicomas episcopus Iconii, 278.
 Novati haeresis, 241. Novatus auctor sectae Catharorum,
 242.
 Novatus seu Novatianus a confessoribus deseritur, 245.
 Episcopatum Romanae urbis invadit, *ibid.* Ejus elogium,
 254.
 Novi Testamenti libri, 97.
 Numerius philosophus, 220.

O

Onesimus Ephesiorum episcopus, 107.
 Onesimus vir pius ac studiosus, 148.
 Origenis a puero institutio, 202 et seqq. Docet gram-
 maticam, 203. Alexandriae Ecclesiae catecheses eliguit
 anno aetatis 18, 204. Ejus abstinentia, 203, 206, 208. De-
 metrii adversus illum invidia, 208. Adamantius etiam
 dictus, 216. Romam venit temporibus Zephyrini papae,
ibid. Hexapla et Tetrapla composuit, 218. Allegoricas
 Scripturae interpretationes invenit, 220. A Mamae Au-
 gusta evocatur, 225. Presbyter fuit Caesareae, 224. Ejus
 libri, 223, 230, 231, 235. Ob fidem Christi torquetur, 254
 Moritur anno aetatis septuagesimo, 250.

P

Palma episcopus Amastrianorum, 144, 191.
 Pamphilus Ecclesiae Caesareae presbyter, 288, 336
 Martyrio coronatur, 308, 329.
 Pamphilus presbyter bibliothecam ecclesiasticam colle-
 git, 231.
 Pantænus magister scholae Alexandriae, 175, 221.
 Papias Hierapolitanus episcopus, 106. Ejus libri quin-
 que *De expositione verborum Domini*, 110. Vir mediocri
 ingenio, 112. Occasionem praebuit erroris Millenariorum,
 112.
 Papyrius, martyr, 191.
 Paredri spiritus et somniorum immissores, 120.
 Pascha Asiani quarta decima luna celebrabant, 190.
 Dissensio de celebratione Paschae perseveravit usque ad
 concilium Nicænum, 485. Decretum synodi Nicænae de
 die Paschae, 442.
 Patermuthius ob fidem Christi flammis absumptus, 343
 Paulinus Tyrionum episcopus, 369. Pulcherrimam ec-
 clesiam in urbe Tyro aedificavit, 371.
 Paulus apostolus constituitur, 40. Romam vincetus per-
 ducitur, 61. Iterum Romam ductus martyrio coronatur, 62.
 Capite truncatus sub Nerone, 67, 71. Pauli Epistolae,
 14, 72. Acta Pauli, liber apocryphus, *ibid.*, 97. Epistola ac
 Hebraeos Hebraice scripta, 215. A Romanis Pauli esse
 non creditur, 225.
 Paulus Samosatensis, 277. Artemonis haeresim re-
 vare aggressus, 195, 282. Convictus a Malchione pres-
 btero, 278. Ejus avaritia, arrogantia, 280. Depositus in
 synodo Antiochena, 282.
 Paulus martyr in Palestina, 330. Ejus pia ac Christiana
 precatio ante mortem, 332.
 Paulus alter, martyr cum Pamphilo, 356.
 Peleus et Nilus episcopi Aegypti, martyrio coronati,
 308, 345.
 Pella oppidum trans Jordanem, 75. Eo migrarunt Chri-
 stiani ante obsidionem Hierosolymae, *ibid.*
 Peregrinatio ad loca terrae sanctae, 212, 504.
 Persecutio Diocletiani decem annos duravit, 313, 314
 Petrus apostolorum omnium princeps ac patronus, 52
 Romam venit, ut verbum Dei illic praedicaret, et Simon
 Mago obsisteret, *ibid.* Romae crucifixus sub Nerone, 67
 71. Corinthiis verbum Dei praedicavit, 68. Praedicator Ju-
 daeorum qui in dispersione erant, 71. Petri Epistolae, 72
 Petri Actus, Evangelium, Praedicatorio, Revelatio sunt apo-
 crypha, 72, 97, 215. Petri uxor martyrio coronata, 102
 Petrus Alexandrinus episcopus, 289. Martyrio coronatur

nono persecutionis anno, 290, 308, 351.
 Petrus imp. cubicularius, martyr, coronatur, 297.
 Pharisæi hæretici Judæorum, 143.
 Phileas Thmuitarum episcopus, martyr, 301, 308.
 Philetus episcopus Antiochiæ, 225.
 Philippi filia Hierapoli, vixerunt, 112.
 Philippus apostolus uxorem habuit, et ex ea liberos suscepit, 102. Mortuus Hierapoli, *ibid.*, 191. Ejus filia prophetissa, 191.
 Philippus Hierosolymorum episcopus, 117.
 Philippus Asiarcha, 132.
 Philippus Gortyniorum episcopus, 141, 144. Ejus liber contra Marcionem, 146.
 Philippus imp. Christianus, 252.
 Philo Judæus vir celeberrimus legatus mittitur ad Caium, 43. Ejus libri recensentur, 58. Romæ in bibliotheca publica positi, 59.
 Philorum, martyr, 301.
 Picentius amicus Maximini imp. occiditur, 366.
 Plerius Alexandrinæ Ecclesiæ presbyter, 289.
 Pilatus procurator Judææ factus a Tiberio, 27. Relationem mittit ad Tiberium de miraculis Christi, 40. Mortem sibi conscivit, 46.
 Pinytus Cretensium episcopus, 141, 144.
 Pionii martyrium in urbe Smyrna, 135.
 Pius Romanus episcopus, 125.
 Platonis philosophi laus, 577.
 Plutarchus Origenis discipulus, 204. Martyr, 206.
 Pœnitentia alter baptismus, 93, 94. Sincera pœnitentiæ exemplum, 94. Tropæum resurrectionis, *ibid.*
 Polybius Trallianorum episcopus, 107.
 Polycarpus Smyrnæorum episcopus, 106. Romam venit ob quæstionem de Pascha, et cum Aniceto contulit, 127, 193. Marcionis hæretici congressum et salutationem refugit, 128. Ejus epistola ad Philippenses, 128. Ejusdem martyrium, 129 et seqq. Oratio Polycarpi pro catholica Ecclesia, 131, 133.
 Polycrates episcopus Ephesi, 190. Ejus epistola ad Victorem papam, 191.
 Pontianus Romanæ urbis episcopus, 224.
 Ponticus Blandinæ frater, martyr, 164.
 Pontifices Judæorum olim perpetui erant, et hæreditario jure id munus sortiebantur, 28. Pontificum seditio adversus sacerdotes, 60.
 Potamiæna, martyr, 270.
 Pothinus Lugdunensis episcopus, martyr, 159.
 Potitus hæreticus Marcionita, 177.
 Precatio justa invictam vim habet, 591, 602.
 Precatio pro mortuis, 562.
 Primus Alexandrinæ urbis episcopus, quartus post apostolos, 115.
 Primus Corinthiorum episcopus, 142
 Priscus, Malchus et Alexander, martyres sub Valeriano, 261.
 Procopius primus martyrum Palestinæ in persecutione Diocletiani, 518.
 Psalmodia veterum Christianorum qualis, 57. Psalmi a Christianis compositi, 196, 281.
 Ptolemæus martyr Romæ, 138.
 Publius Athenarum episcopus martyr, 143.

Q

Quadratus dono prophetiæ illustris, 109, 183. Apologeticum pro Christianis obtulit imp. Adriano, 116.
 Quadratus episcopus Athenarum, 143.
 Quæstiones de rebus sacris et obscuris non sunt committendæ auribus vulgi, 475.
 Quercus Mambre, 509. Miracula quæ in eo loco facta sunt, 510. Basilica illic a Constantino constructa, 510
 Quinta mulier Alexandriæ martyr, 237.
 Quintus natione Phryx qui ultro ad martyrium proruperat, tormentorum aspectu territus fidem negavit, 129.
 Quirinius præses Syriæ, 18.

R

Reticius et Maternus episcopi Galliarum, 591.
 Rhodon Tatiani discipulus, 177.
 Rhossus oppidum in Syria, 213.
 Romanæ Ecclesiæ liberalitas ac beneficentia, 145. Romanæ Ecclesiæ antiquitas ac nobilitas, 216. Presbyteros, 44. habebat et vii diaconos, 244. Romanorum pontificum epistolæ quo honore olim exceptæ, 145.
 Romanus diaconus, martyr Antiochiæ, 320.
 Rufus præfectus Judææ innumerabiles Judæos trucidavit, 118.

S

Sabellii hæretici dogma, 252.
 Sabinus præfectus Ægypti sub Decio, 235, 260.
 Sabinus præfectus prætorio Maximini, 347.

Sacrificium incruentum et mysticum missæ, 549, 603
 Sadducæi, Judæorum hæresis, 143.
 Sagaris episcopus martyr, 147, 191.
 Samaritæ hæretici Judæorum, 143.
 Sanctus diaconus Viennensis, 157, 161.
 Sapientia Salomonis dicebatur liber Proverbiorum 143, 149.
 Saraceni, 241.
 Saturninus hæresiarcha sub Adriano, 119. Saturniliani, 142.
 Schola Alexandrina, 175.
 Sejanus Judæos acerbissime insectatus est, 44.
 Seneca Hierosolymorum episcopus, 117.
 Septuaginta Interpretes, 174.
 Sepulcrum Domini a paganis aggesta humo obrutum et simulacrum Veneris infamatum, 497.
 Serapio Antiochenus episcopus, 186. Ejus libri, 213.
 Serapio martyr Alexandriæ, 237.
 Serenius Granianus proconsul Asiæ, 123.
 Serenus Origenis discipulus, martyr, 206.
 Serenus alter Origenis discipulus, martyr, *ibid.*
 Severiani hæretici a Severo dicti, 150.
 Sextus scripsit de resurrectione, 193.
 Sibylla Erythræa, 591. Ejusdem versus de adventu Christi, 592. Quibus verbis Deum alloquitur, 597.
 Signa quæ præcesserunt excidium Hierosolymorum, 82.
 Silvanus episcopus Emisenus, martyr, 308, 351.
 Silvanus Gazæ episcopus, martyr, 308, 328. Ejus elogium, 343.
 Simon Magus baptizatur a Philippo, 39. Romam venit, ibique multos præstigiis suis decepit, 50. Hæreticorum omnium dux et signifer fuit, 51.
 Simoniani hæretici, *ibid.*
 Socrates Laodicensis episcopus, 284.
 Socrates a civibus suis cur interfectus, 576.
 Sothenes unus e lxx Christi discipulis, 30.
 Sotas Anchtali episcopus, 187.
 Soter episcopus urbis Romæ, 141. Ejus laus, 145.
 Stephanus diaconus, primus martyr Christi, 38.
 Stephanus papa, 231.
 Stephanus Laodicensis episcopus, 288.
 Symeon Clopæ filius, episcopus Hierosolymorum, 87. Post varia tormenta cruci affigitur, 103, 104.
 Symmachus Ebionæus, 218. Ejus libri, *ibid.*
 Syneros hæreticus, 177.

T

Tabella seu titulus noxiorum qui in amphitheatro circumducebantur, 162.
 Telesphorus Romanus episcopus, septimus ab apostolis, 118.
 Tertullianus legum Rom. peritissimus, 41.
 Thaddæus e lxx Christi discipulis, 31. A Thoma apostolo Edessam missus, 52, 53. Manus impositione Abgarum sanat, 54. Evangelium Christi prædicat Edessensis, 55.
 Thebutis primus schisma fecit in Ecclesia Hierosolymitana, 142.
 Thelymidres Laodicensis episcopus, 247.
 Themison Montanista, 182, 184.
 Theoctistus episcopus Cæsariæ Palestinæ, 228, 248.
 Theodosia virgo martyr Cæsariæ, 328.
 Theodotus Ephesius libros Veteris Testamenti Græce vertit, 173.
 Theodotus Montanista, 168, 181.
 Theodotus Coriariæ a Victore excommunicatur, 196.
 Theodotus Laodicensis episcopus, 288.
 Theodulus martyr una cum Pamphilo, 540.
 Theonas Alexandrinus episcopus, 289.
 Theophilus Antiochenus episcopus sextus ab apostolis, 141. Ejus libri, 143.
 Theophilus episcopus Cæsariæ Palestinæ, 190.
 Theotecnus episcopus Cæsariæ Palestinæ, 263, 279.
 Theotecnus curator urbis Antiochiæ, 349. Auctor et inventor persecutionis Christianorum, *ibid.* Occiditur a Licinio, 367.
 Therapeutæ cur ita dicti, 51. Eorum monasteria et instituta, 55 et seq.
 Theudas impostor, 49.
 Thomas apostolus etiam Judas dictus, 33. Parthis Evangelium prædicavit, 71.
 Thræsea martyr, 186. Eumeniæ episcopus, 191.
 Timæus episcopus Antiochenus, 284.
 Timolaus, Dionysius, Romulus, Pansis et Alexander, et alius Alexander, martyres in Palestinæ, 521.
 Timotheus Pauli discipulus, primus Ephesiorum episcopus, 75.
 Titus discipulus Pauli, urbium Cretæ episcopus, 75.
 Tatianus auctor sectæ Encratarum, 157, 149, 130. Ejus

liber *Questionum*, 178. Inter catholicos scriptores numeratur, 196.

Tobias, Tobiae filius, Edessenus, 33.
Tobias Hierosolymorum episcopus, 117.
Translationes episcoporum ab una sede ad aliam sedem improbat Constantinus, 516.
Tyrrannio episcopus Tyri, martyr, 307.
Tyrrannus Antiochenus episcopus, 284.

U

Ulpianus martyr in urbe Tyro, 325.
Urbanus Romanæ urbis episcopus, 223.
Urbanus præses Palæstinæ, 321. Capitali supplicio afficitur, 329.

V

Valerianus imp. sub initium imperii Christianos benignissime fovit, 266. Ejus ignominiosa servitus et captivitas apud Persas, 600.
Valerius Gratus procurator Judææ, 28.
Valens Hierosolymorum episcopus, 176.
Valentinæ virginis martyrium, 351.
Valentinus hæresiarcha Romæ floruit, 124. Valentiniani hæretici, 142.
Verbi Dei natura, proprietates et opera, 656 et seqq.
Deus de Deo, lumen de lumine, 640. Incarnationis ejus causa et ratio, 649 et seqq.

Vestis summi pontificis Judæorum ab Herode et Archelao sub sigillo asservata, 20.

Vettius Epagathus martyr Lugduni, 155.
Victor papa, 190. Minatus se excommunicatum Ecclesias Asiæ, 192. Revocatur ab Irenæo, 195.
Vigiliæ Christianorum et jejunia ante festum Paschale, 57. Vigilia Paschæ, 210, 252. A Constantino imp. honorata, 556.

Virgilii Maronis versus de Christo, 593 et seqq.
Virgines Christianorum, 56, 326.
Vitis, insigne centurionum, 263.

X

Xystus Romanæ urbis episcopus, 117.
Xystus alter Romanæ urbis episcopus, 232.

Z

Zabdas Hierosolymorum episcopus, 298.
Zacchæus Hierosolymorum episcopus, 117.
Zamolxis Getarum deus, 645.
Zebinus Antiochenus episcopus, 224.
Zenobius Sidoniorum Ecclesiæ presbyter, martyr, 307, 308.
Zephyrinus papa, 195.
Zoticus Otrenus presbyter, 179.
Zoticus Comanensis episcopus, 182, 186.

ORDO RERUM

QUÆ IN HOC TOMO CONTINENTUR.

EUSEBIUS PAMPHILI.

Epistola Valesii nuncupatoria ad prælatos et clerum Ecclesiæ Gallicanæ.	9
Præfatio ejusdem ad eosdem.	15
Epistola Petri de Marca ad Valesium.	29
EUSEBII HISTORIA ECCLESIASTICA.	
LIBER PRIMUS.	
CAPUT PRIMUM. — Quodnam sit hujus operis argumentum.	47
CAP. II. — De Servatoris Domini nostri Jesu Christi præexistentia et divinitate.	54
CAP. III. — Quod ipsum Jesu Christique nomen olim notum fuerit, cultumque a divinis prophetis.	67
CAP. IV. — Quod religio cunctis gentibus ab eodem prædicata, nec nova sit nec peregrina.	75
CAP. V. — De temporibus quibus præsens hominibus apparuit.	79
CAP. VI. — Quod ejus temporibus, ut a prophetis prædictum fuerat, cessarunt principes, qui ex generis continua successione Judæis imperabant: et quod primus ex alienigenis Herodes apud eos regnavit.	86
CAP. VII. — De dissensu qui creditur esse inter Evangelia in stirpe Christi.	90
CAP. VIII. — De Herodis adversus infantes crudelitate, et qualem is exitum vitæ habuerit.	99
CAP. IX. — De Pilati temporibus.	106
CAP. X. — De pontificibus Judæorum sub quibus Christus Evangelium prædicavit.	107
CAP. XI. — Testimonia de Joanne Baptista et de Christo.	114
CAP. XII. — De Servatoris nostri discipulis.	118
CAP. XIII. — Narratio de regulo Edessenorum. — Exemplum epistolæ scriptæ a rege Agbaro ad Jesum, et ad eum missæ Hierosolyma per Ananiam cursorem, et rescriptum Jesu ad Agbarum per eundem.	119
LIBER SECUNDUS.	
Proœmium.	151
CAPUT PRIMUM. — De his quæ apostoli constituerunt post ascensum Christi.	154
CAP. II. — Quomodo Tiberius affectus sit, cum res a Christo gestas Pilatus ei retulisset.	159
CAP. III. — Quomodo Christi doctrina per universum orbem brevi dispersa sit.	142
CAP. IV. — Quomodo post mortem Tiberii Caius Agrippam Judæorum regem constituit, et Herodem perpetuo exsilio damnavit.	146
CAP. V. — Quomodo Philo legationem pro Judæis susce-	

pit ad Caium.	147
CAP. VI. — Quot mala Judæis obvenerint post Christi necem.	150
CAP. VII. — Qualiter Pilatus violentas sibi manus intulerit.	155
CAP. VIII. — De fame quæ Claudio imperante accidit.	155
CAP. IX. — Martyrium Jacobi apostoli.	158
CAP. X. — Quomodo Herodes qui et Agrippa dictus est, apostolos persecutus, divinam statim ultionem est expertus.	158
CAP. XI. — De Theuda præstigiatore ejusque sociis.	162
CAP. XII. — De Helena Osroenorum regina.	166
CAP. XIII. — De Simone Mago.	167
CAP. XIV. — De prædicatione Petri apostoli in urbe Roma.	170
CAP. XV. — De Evangelio secundum Marcum.	171
CAP. XVI. — Quomodo Marcus notitiam Dei primis Ægyptiis prædicaverit.	174
CAP. XVII. — Quæ Philo de ascetis in Ægypto commoret.	174
CAP. XVIII. — Qui Philonis libri ad nos pervenerint.	183
CAP. XIX. — Cujusmodi calamitas Judæos Hierosolymis ipso Paschæ die afflixerit.	190
CAP. XX. — Quæ acta sint Hierosolymis sub imperio Neronis.	190
CAP. XXI. — De homine Ægyptio, cujus mentio fit in Actibus apostolorum.	191
CAP. XXII. — Qualiter Paulus a Judæa Romam in vinculis missus, ad causam dicendam, judicium sententia absolutus est.	194
CAP. XXIII. — Quomodo Jacobus, qui frater Domini dictus est, martyrium subit.	195
CAP. XXIV. — Ut post Marcum primus Alexandrinorum episcopus ordinatus est Aunianus.	206
CAP. XXV. — De Neronis persecutione, in qua Petrus et Paulus Romæ martyrium pro religione subierunt.	207
CAP. XXVI. — Quomodo Judæi innumeris malis vexati sunt, tandemque adversus Romanos bellum susceperunt.	210
LIBER TERTIUS.	
CAPUT PRIMUM. — Apud quas gentes Christum apostoli prædicaverint.	214
CAP. II. — Quisnam primus Romanæ Ecclesiæ præfuerit.	215
CAP. III. — De epistolis apostolorum.	218

CAP. IV. — De prima apostolorum successione.	
CAP. V. — De postrema Judæorum expugnatione Christi necem.	post 223
CAP. VI. — De fame quæ Judæos oppressit.	223
CAP. VII. — De prædicationibus Christi.	234
CAP. VIII. — De signis ante bellum.	235
CAP. IX. — De Josepho et de libris quos scriptos reliquit.	239
CAP. X. — Quomodo idem Josephus divinatorum librorum mentionem fecerit.	242
CAP. XI. — Quomodo Simeon post Jacobum Hierosolymorum rexit Ecclesiam.	246
CAP. XII. — Quomodo Vespasianus eos qui a Daviæ genus ducerent, conquiri jussit.	247
CAP. XIII. — Ut Romanorum Ecclesiæ secundus præfuerit Anencletus.	247
CAP. XIV. — Quomodo item secundus Alexandrinæ Ecclesiæ præfuit Avilius.	247
CAP. XV. — Ut tertius Ecclesiæ Romanæ episcopus fuit Clemens.	250
CAP. XVI. — De epistola Clementis.	250
CAP. XVII. — De persecutione Christianorum sub Domitiano.	250
CAP. XVIII. — De Joanne apostolo et ejus Revelatione.	251
CAP. XIX. — Quomodo Domitianus Davidis posteros jussit occidi.	251
CAP. XX. — De propinquis Servatoris nostri.	251
CAP. XXI. — Quemadmodum Alexandrinorum Ecclesiæ tertius præfuit Cerdo.	255
CAP. XXII. — Ut Antiochenorum Ecclesiæ secundus antistes fuit Ignatius.	255
CAP. XXIII. — Narratio de Joanne apostolo.	255
CAP. XXIV. — De ordine Evangeliorum.	263
CAP. XXV. — De divinis Scripturis omnium consensu receptis, et de iis quæ non sunt ejusmodi.	267
CAP. XXVI. — De Menandro præstigiatore.	271
CAP. XXVII. — De Ebionæorum hæresi.	274
CAP. XXVIII. — De Cerintho hæresiarca.	274
CAP. XXIX. — De Nicolao et sectatoribus ab eo cognominatis.	275
CAP. XXX. — De apostolis qui in conjugio vixerunt.	278
CAP. XXXI. — De Joannis et Philippi obitu.	279
CAP. XXXII. — Quomodo Simeon Hierosolymorum episcopus martyrium subit.	282
CAP. XXXIII. — Quomodo Trajanus Christianos vetuit inquiri.	286
CAP. XXXIV. — Quod Ecclesiam Romanam quartus rexit Evarestus.	286
CAP. XXXV. — Quod tertius Hierosolymorum Ecclesiæ præfuit Justus.	287
CAP. XXXVI. — De Ignatio et ejus epistolis.	287
CAP. XXXVII. — De Evangelii prædicatoribus qui adhuc ea ætate florebant.	291
CAP. XXXVIII. — De Clementis epistola aliisque quæ falso ei tribuuntur.	294
CAP. XXXIX. — De libris Papiæ.	295
LIBER QUARTUS.	
CAPUT PRIMUM. — Quinam Romanorum et Alexandrinorum episcopi fuerint imperante Trajano.	
CAP. II. — Quælibet Judæi sub eodem imperatore perpressi sunt.	304
CAP. III. — Qui imperante Adriano pro defensione fidei libros scripserint.	307
CAP. IV. — Qui sub eodem imperatore episcopi Romæ fuerint et Alexandriæ.	307
CAP. V. — Qui jam inde a Servatore nostro usque ad hæc tempora Hierosolymorum episcopi fuerint.	307
CAP. VI. — Postrema Judæorum expugnatione temporibus Adriani.	310
CAP. VII. — Quinam eo tempore falsæ doctrinæ duces extiterint.	315
CAP. VIII. — Quinam tunc fuerint ecclesiastici scriptores.	322
CAP. IX. — Epistola Adriani, ne quis Christianorum in dicta causa puniatur.	326
CAP. X. — Qui Romæ et Alexandriæ episcopi fuerint imperante Antonino.	327
CAP. XI. — De his qui eodem tempore sectarum auctores fuerunt.	327
CAP. XII. — De Justini Apologetico ad Antoninum.	351
CAP. XIII. — Epistola Antonini ad commune Asiæ de religione nostra.	354
CAP. XIV. — Quænam de Polycarpo apostolorum discipulo memorentur.	358
CAP. XV. — Quomodo Polycarpus una cum aliis Smyrnæ	

martyrium passus sit imperante Vero.	359
CAP. XVI. — Quomodo Justinus philosophus religionem Christi Romæ prædicans martyrium meruit.	363
CAP. XVII. — De martyribus quorum Justinus in suis libris mentionem facit.	367
CAP. XVIII. — Quinam ad nos pervenerint Justini libri.	374
CAP. XIX. — Quinam imperante Vero Ecclesiæ Romanæ et Alexandriæ præfuerint.	378
CAP. XX. — Quinam eo tempore Antiochenam Ecclesiam rexerint.	378
CAP. XXI. — De scriptoribus ecclesiasticis qui eadem ætate floruerunt.	378
CAP. XXII. — De Hegesippo, deque iis quorum mentionem facit.	378
CAP. XXIII. — De Dionysio, Corinthiorum episcopo, et de epistolis ab eo scriptis.	383
CAP. XXIV. — De Theophilo, Antiochenis episcopo.	390
CAP. XXV. — De Philippo et Modesto.	390
CAP. XXVI. — De Mellitone et de his quorum ille mentionem fecit.	391
CAP. XXVII. — De Apollinare Hierapolitana Ecclesiæ episcopo.	398
CAP. XXVIII. — De Musano et ejus scriptis.	398
CAP. XXIX. — De Tatiano et ejus hæresi.	399
CAP. XXX. — De Bardesane Syro et de libris ejus qui supersunt.	402
LIBER QUINTUS.	
PROCEMIUM.	
CAPUT PRIMUM. — Quot in Galliis et quomodo pro pietate occubuerint regnante Vero.	
CAP. II. — Quemadmodum Deo dilecti martyres lapsi in persecutione manum porrigentes curationem adhibuerint.	434
CAP. III. — Cujusmodi visio martyri Attalo in somnis divinitus missa apparuit.	435
CAP. IV. — Quomodo martyres Irenæum epistola sua commendaverint.	438
CAP. V. — Quomodo M. Aurelio Cæsari Deus nostrorum precibus exauditis pluviam præstitit.	442
CAP. VI. — Enumeratio episcoporum urbis Romæ.	446
CAP. VII. — Quod ad illa usque tempora per fideles miracula patrabantur.	446
CAP. VIII. — Qualiter Irenæus divinarum meminit Scripturarum.	447
CAP. IX. — Quinam episcopi fuerint Commodi principatu.	454
CAP. X. — De Panthæno philosopho.	454
CAP. XI. — De Clemente Alexandrino.	455
CAP. XII. — De Hierosolymorum episcopis.	458
CAP. XIII. — De Rhodone et Marcionitarum dissensione ab eodem commemorata.	459
CAP. XIV. — De falsis prophetis Cataphrygarum.	462
CAP. XV. — De Blasti schismate quod factum est Romæ.	463
CAP. XVI. — Quænam de Montano et de falsis illius prophetis memorentur.	463
CAP. XVII. — De Militade et illius scriptis.	474
CAP. XVIII. — Quemadmodum Apollonius Cataphrygas confutaverit, et quorum mentionem fecerit.	475
CAP. XIX. — Serapionis sententia de Cataphrygarum hæresi.	482
CAP. XX. — Quæ Irenæus adversus schismaticos Romæ agentes conscripserit.	485
CAP. XXI. — Quomodo Apollonius Romæ martyrium passus est.	488
CAP. XXII. — Quinam eo tempore episcopi incluserint.	490
CAP. XXIII. — De quæstione quæ tunc temporis agitata est super Pascha.	490
CAP. XXIV. — De dissensione Ecclesiarum Asiæ.	494
CAP. XXV. — Quomodo cuncti in unam sententiam de die Paschæ convenerint.	507
CAP. XXVI. — Quot Irenæus elegantis ingenii monumenta nobis reliquit.	510
CAP. XXVII. — Quot etiam cæteri qui eodem tempore floruerunt.	510
CAP. XXVIII. — De his qui Artemonis hæresim initio sectati sunt: ejusmodi moribus præditi, et quomodo sacras Scripturas depravare ausi fuerint.	511
LIBER SEXTUS.	
CAPUT PRIMUM. — De persecutione sub Severo.	
CAP. II. — De Origenis a puero institutione.	522
CAP. III. — Quomodo adhuc admodum adolescens verbum Dei prædicavit.	526
CAP. IV. — Quot ab illo fidei rudimentis instituti, ad martyrium evecti sunt.	531

CAP. V. — De Potamiæna.	551
CAP. VI. — De Clemente Alexandrino.	554
CAP. VII. — De Juda scriptore.	555
CAP. VIII. — De Origenis audaci factore.	555
CAP. IX. — De miraculis Narcissi.	558
CAP. X. — De Hierosolymorum episcopis.	542
CAP. XI. — De Alexandro.	542
CAP. XII. — De Serapione et ejus qui exstant libris.	514
CAP. XIII. — De Clementis operibus.	546
CAP. XIV. — Quorum Scripturæ librorum idem Clementis meminerit.	550
CAP. XV. — De Heracla.	554
CAP. XVI. — Quantum studium Origenes in divinis Scripturis collocaverit.	554
CAP. XVII. — De Symmacho interprete.	559
CAP. XVIII. — De Ambrosio.	559
CAP. XIX. — Quæ de Origene a gentilibus commemorata sint.	562
CAP. XX. — Quinam scriptorum ejus ætatis libri ad nos pervenerint.	571
CAP. XXI. — Quinam eo tempore episcopi claruerunt.	574
CAP. XXII. — Quæ Hippolyti opera ad nos pervenerint.	574
CAP. XXIII. — De Origenis studio, et quomodo presbyterii honorem adeptus est.	575
CAP. XXIV. — Quenam Alexandriæ interpretatus sit.	578
CAP. XXV. — Qualiter libros utriusque Testamenti recenset.	579
CAP. XXVI. — Quomodo Heraclas Alexandrinum suscepit episcopatum.	586
CAP. XXVII. — Qualiter episcopi Origenem suspiciebant.	586
CAP. XXVIII. — De persecutione sub Maximino.	587
CAP. XXIX. — De Fabiano, qualiter Romanorum episcopus divinitus designatus sit.	587
CAP. XXX. — Qui fuerint Origenis discipuli.	590
CAP. XXXI. — De Africano temporum scriptore.	590
CAP. XXXII. — Quot et quos Origenes Cæsareæ in Paleslina Commentarios scripserit.	591
CAP. XXXIII. — De errore Berylli.	594
CAP. XXXIV. — De Philippo Cæsare.	595
CAP. XXXV. — Quomodo Dionysius Heraclæ in episcopatu successit.	595
CAP. XXXVI. — Quot præterea libri ab Origene lucubrati sint.	595
CAP. XXXVII. — De Arabum discordia.	598
CAP. XXXVIII. — De hæresi Helcesaitarum.	598
CAP. XXXIX. — De persecutione Decii, et quæ perpesus est Origenes.	599
CAP. XL. — De his quæ Dionysio acciderunt.	602
CAP. XLI. — De iis qui Alexandriæ martyrium subierunt.	606
CAP. XLII. — De aliis a Dionysio commemoratis.	614
CAP. XLIII. — De Novato, cujusmodi moribus fuerit, et de ejus hæresi.	615
CAP. XLIV. — Narratio Dionysii de Serapione.	630
CAP. XLV. — Epistola Dionysii ad Novatum.	634
CAP. XLVI. — De aliis Dionysii epistolis.	634
LIBER SEPTIMUS.	
Proœmium.	638
CAPUT PRIMUM. — De improbitate Decii et Galli.	639
CAP. II. — Quinam tunc fuerint Romanæ urbis episcopi.	639
CAP. III. — Quomodo Cyprianns, cum aliquot sibi adjunctis episcopis, eos qui ab hæretico errore converterentur rebaptizandos primus censuit.	642
CAP. IV. — Quot epistolas Dionysius ea de re conscripsit.	642
CAP. V. — De pace Ecclesiarum post persecutionem.	642
CAP. VI. — De hæresi Sabellii.	646
CAP. VII. — De execrando hæreticorum errore, et de visione Dionysio divinitus missa, ac de ecclesiastica regula eidem tradita.	647
CAP. VIII. — De hæresi Novati.	651
CAP. IX. — De impio hæreticorum baptismo.	654
CAP. X. — De Valeriano et de persecutione ab eo excitata.	658
CAP. XI. — De his quæ Dionysius et Christiani, qui in Ægypto erant, pertulere.	662
CAP. XII. — De iis qui apud Cæsaream Paleslinae martyrio perfuncti sunt.	674
CAP. XIII. — De pace a Gallieno reddita.	674
CAP. XIV. — Quinam iisdem temporibus floruerunt episcopi.	675

CAP. XV. — Quomodo Marinus apud Cæsaream martyrio perfunctus est.	675
CAP. XVI. — Narratio de Astyrio.	678
CAP. XVII. — De miraculis Servatoris nostri apud Pæneadem.	678
CAP. XVIII. — De statua quam mulier sanguinis Christi laborans posuit.	679
CAP. XIX. — De throno Jacobi apostoli.	682
CAP. XX. — De epistolis heortasticis Dionysii, in quibus et canonem Paschalem tradit.	682
CAP. XXI. — De his quæ Alexandriæ contigerunt.	683
CAP. XXII. — De morbo qui tunc temporis grassatus est.	686
CAP. XXIII. — De imperio Gallieni.	691
CAP. XXIV. — De Nepote et ejus schismate.	691
CAP. XXV. — De Joannis Apocalypsi.	695
CAP. XXVI. — De epistolis Dionysii Alexandrinorum episcopi.	703
CAP. XXVII. — De Paulo Samosateno, et de hæresi ab eodem Antiochiæ instituta.	706
CAP. XXVIII. — De episcopis qui tunc præ cæteris insignes fuerunt.	706
CAP. XXIX. — Qualiter Paulus convictus a Malchione presbytero, qui prius sophista fuerat, abdicatus est.	707
CAP. XXX. — De epistola synodi contra Paulum.	710
CAP. XXXI. — De Manichæorum errore qui tunc primum exortus est.	719
CAP. XXXII. — De virtis ecclesiasticis qui nostra ætate floruerunt, et quinam ex ipsis usque ad eversionem ecclesiarum superfluerint.	722
LIBER OCTAVUS.	
CAPUT PRIMUM. — De his quæ persecutionem nostri temporis præcesserunt.	739
CAP. II. — De ecclesiarum eversione.	743
CAP. III. — De variis certaminum generibus quibus martyres in persecutione certarunt.	747
CAP. IV. — De illustribus Dei martyribus, quomodo totum orbem fama nominis sui impleverunt, varias pietate coronas adepti.	750
CAP. V. — De his quæ Nicodemæ gesta sunt.	750
CAP. VI. — De iis qui in palatio versabantur.	751
CAP. VII. — De Ægyptiis qui in Phœnice passi sunt.	755
CAP. VIII. — De iis qui in Ægypto passi sunt.	758
CAP. IX. — De iis qui in Thebaide passi sunt.	759
CAP. X. — De his quæ Alexandriæ gesta sunt; testimonium Phileæ martyris.	763
CAP. XI. — De iis quæ in Phrygia gesta sunt.	767
CAP. XII. — De pluribus viris et mulieribus, qui diverso martyrii genere occubuerunt.	770
CAP. XIII. — De præsidibus Ecclesiarum, qui religionis quam prædicabant, sinceritatem fuso sanguine declarant.	774
CAP. XIV. — De moribus persecutorum.	782
CAP. XV. — De his quæ gentilibus acciderunt.	787
CAP. XVI. — De rebus in meliorem statum restitutis.	787
CAP. XVII. — De imperatorum palinodia.	790
LIBER NONUS.	
CAPUT PRIMUM. — De simulata indulgentia.	798
CAP. II. — De pravitate quæ mox subsecuta est.	802
CAP. III. — De novo quodam apud Antiochiam fabricato simulacro.	805
CAP. IV. — De decretis civitatum adversus Christianos.	806
CAP. V. — De falsis actis.	806
CAP. VI. — De iis qui tunc temporis martyrium subierunt.	807
CAP. VII. — De his quæ adversus nos in tabulis sunt incisa ac publice proposita.	810
CAP. VIII. — De his quæ postea acciderunt tam in bello, tum famis ac pestis tempore.	815
CAP. IX. — De interitu tyrannorum: et quibus verbis paulo ante mortem sunt usi.	819
CAP. X. — De victoria piorum Deoque acceptorum imperatorum.	850
CAP. XI. — De ultimo exitio hostium Christianæ religionis.	858
LIBER DECIMUS.	
CAPUT PRIMUM. — De pace quæ nobis a Deo procurata est.	842
CAP. II. — De instauratione ecclesiarum.	846
CAP. III. — De ecclesiis ubique dedicationibus.	846
CAP. IV. — Oratio panegyrica de splendore et gloria rerum nostrarum.	847
CAP. V. — Exempla legum imperialium.	879
CAP. VI. — De rebus ad Christianos pertinentibus.	891
CAP. VII. — De immunitate clericorum.	894

CAP. VIII. — De malignitate Licinii postea subsecuta, et de ejus morte. 894
CAP. IX. — De victoria Constantini, et de bonis quæ cunctis in orbe Romano degentibus per eum contigerunt. 902
DE VITA CONSTANTINI IMPERATORIS LIBRI QUATUOR.

LIBER PRIMUS.
CAPUT PRIMUM. — Proœmium, de morte imperatoris Constantini. 910
CAP. II. — Proœmium aliud, de filiis ejus imperatoribus. 911
CAP. III. — De Deo pios principes honorante et tyrannos puniente. 914
CAP. IV. — Quod Deus Constantinum honoraverit. 915
CAP. V. — Quod xxx quidem annis regnavit; vixit autem plusquam lx. 915
CAP. VI. — Quod Dei quidem famulus, gentium autem victor fuerit. 918
CAP. VII. — Comparatio ejus cum Cyro Persarum et Alexandro Macedonum rege. 918
CAP. VIII. — Quod orbem propemodum universum subegerit. 919
CAP. IX. — Quod pii imperatoris filius imperium filiis reliquit. 922
CAP. X. — Quod historia hæc necessaria, et ad formandos mores utilis sit. 922
CAP. XI. — Quod sola Constantini gesta quæ ad pietatem pertinent narraturus sit. 925
CAP. XII. — Quod Constantinus in tyrannorum ædibus, sicut Moyses, educatus sit. 926
CAP. XIII. — De Patre ejus Constantio, qui Christianus, ut Diocletianus et Maximianus, persequi noluit. 927
CAP. XIV. — Quomodo Constantius exprobrata ipsi a Diocletiano paupertate, ærarium impleverit, et postea collatoribus pecuniam reddiderit. 927
CAP. XV. — De persecutione ab aliis concitata. 930
CAP. XVI. — Quomodo Constantius, simulans se simulacra colere, eos quidem qui sacrificare parati essent expulerit: illos vero qui se Christianos profiteri maluissent, in palatio retinuerit. 931
CAP. XVII. — De affectu et amore ejusdem Constantii erga Christum. 931
CAP. XVIII. — Quod post abdicationem Diocletiani et Maximiani, Constantius primus Augustus fuit, numerosa prole insignis. 934
CAP. XIX. — De filio ejus Constantino, qui adhuc adolescens una cum Diocletiano in Palæstinam venit. 935
CAP. XX. — Constantinus propter Diocletiani et Galerii insidias ad patrem revertitur. 935
CAP. XXI. — Mors Constantii Constantinum filium imperatorem relinquentis. 937
CAP. XXII. — Quomodo elato Constantio, Constantinus a militibus Augustus appellatus sit. 938
CAP. XXIII. — Interitus tyrannorum brevis commemoratio. 939
CAP. XXIV. — Quod Constantinus imperium Dei arbitrio sit consecutus. 939
CAP. XXV. — Constantini de Britannis et barbaris victoriæ. 939
CAP. XXVI. — Quomodo Roman Maxentii tyrannide liberare decreverit. 939
CAP. XXVII. — Quod Constantinus eorum qui simulacra coluissent interitum considerans, Christianismum potius elegit. 942
CAP. XXVIII. — Quomodo Deus oranti visionem ostenderit in celo sub meridie, crucem videlicet lucidam cum inscriptione, monente ut in hac vinceret. 943
CAP. XXIX. — Quomodo Christus Constantino in somnis visus, præcepit ut signo ad crucis formam facto uteretur in bellis. 943
CAP. XXX. — Fabricatio ejus signi ad crucis similitudinem. 943
CAP. XXXI. — Descriptio signi instar crucis formati quod Romani labarum vocant. 946
CAP. XXXII. — Quomodo Constantinus catechumenus factus sacras Scripturas perlegerit. 947
CAP. XXXIII. — De adulteris a Maxentio Romæ pertratis. 947
CAP. XXXIV. — Quomodo uxor præfecti, pudicitia servanda causa, mortem sibi conscivit. 950
CAP. XXXV. — Cædes populi Romani jussu Maxentii. 950
CAP. XXXVI. — Magicæ artes Maxentii, et alimentorum penuria Romæ. 950
CAP. XXXVII. — Maxentii exercitus in Italia superati. 951
CAP. XXXVIII. — Maxentii interitus in ponte Tiberis. 951

CAP. XXXIX. — Ingressus Constantini in urbem Romam. 954
CAP. XL. — De Constantini statua crucem tenente, et de ejus inscriptione. 934
CAP. XLI. — Exsultatio provinciarum et largitiones Constantini. 955
CAP. XLII. — Honores episcopis delati, et ecclesiarum. 955
CAP. XLIII. — De Constantini in pauperes beneficentia. 958
CAP. XLIV. — Quomodo synodis episcoporum interfuit. 958
CAP. XLV. — Quomodo insipientes toleraverit. 959
CAP. XLVI. — Victoriæ de barbaris relatæ. 962
CAP. XLVII. — Mors Maximiani et aliorum quorum insidias, Deo revelante, Constantinus deprehenderat. 962
CAP. XLVIII. — Constantini decennalia. 963
CAP. XLIX. — Quomodo Licinius Orientem affligerit. 963
CAP. L. — Quomodo Licinius Constantino insidiatus sit. 963
CAP. LI. — Licinii insidiæ adversus episcopos, et prohibitio synodorum. 966
CAP. LII. — Christianorum exsilia et proscriptiones. 966
CAP. LIII. — Edictum Licinii, ne mulieres una cum viris in ecclesiam convenirent. 967
CAP. LIV. — Quomodo eos qui sacrificare renuissent, militia solvit; et carcere inclusos alii vetuit. 967
CAP. LV. — De iniquitate et avaritia Licinii. 970
CAP. LVI. — Quomodo persecutionem adversus Christianos tandem exciteret. 970
CAP. LVII. — Qualiter Maximianus, fistuloso ac vermicante ulcere perdomitus, pro Christianis legem scripserit. 971
CAP. LVIII. — Qualiter Maximinus Christianorum persecutor, fugiens servili habitu sese occultaverit. 971
CAP. LIX. — Quomodo vi morbi excæcatus Maximinus, legem dedit pro Christianis. 974
LIBER SECUNDUS.
CAPUT PRIMUM. — Occulta persecutio Licinii, et cædes episcoporum apud Amasiam urbem Ponti. 978
CAP. II. — Ecclesiæ dirutæ et episcopi trucidati. 979
CAP. III. — Quomodo Constantinus Christianorum causa, quos Licinius persequi parabat, commotus sit. 982
CAP. IV. — Quod Constantinus cum precibus, Licinius vero cum vaticiniis se ad bellum parabat. 982
CAP. V. — Quid de simulacris et de Christo Licinius dixerit, dum in luco sacrificaret. 983
CAP. VI. — Spectra in urbibus quæ Licinio parebant visa, Constantini militum Licinianos persequentium. 986
CAP. VII. — Ubiunque in præliis crucis signum adfuit, partem esse victoriam. 987
CAP. VIII. — Quod quinquaginta viri electi sunt qui crucem portarent. 987
CAP. IX. — Quod ex cruciferis is quidem qui fugit interfectus est: qui vero fideliter permanserat, incolumis evasit. 987
CAP. X. — Variæ pugnae et victoriæ Constantini. 990
CAP. XI. — Fuga et magicæ artes Licinii. 990
CAP. XII. — Quomodo Constantinus orans in tabernaculo, victoriam adeptus est. 990
CAP. XIII. — Constantini humanitas in milites captos. 991
CAP. XIV. — Iterum de oratione in tabernaculo. 991
CAP. XV. — Licinii simulata amicitia, et idolorum cultus. 994
CAP. XVI. — Quomodo Licinius militibus præcepit, ne adversus crucis signum impetum facerent. 994
CAP. XVII. — Constantini victoria. 994
CAP. XVIII. — Licinii cædes et triumphus de illo acti. 995
CAP. XIX. — Publica lætitia ac festivitas. 995
CAP. XX. — Quomodo pro confessoribus Constantinus leges sanxerit. 998
CAP. XXI. — Quomodo etiam pro martyribus et pro Ecclesiarum prædiis leges tulit. 999
CAP. XXII. — Quomodo etiam populos recreaverit. 999
CAP. XXIII. — Quod Deum bonorum auctorem prædicavit: et de legibus ejusdem. 999
CAP. XXIV. — Lex Constantini de pietate in Deum, et de Christiana religione. 1002
CAP. XXV. — Exemplum a vetustis temporibus. 1002
CAP. XXVI. — De his qui persecutionem passi sunt, et de persecutoribus. 1005
CAP. XXVII. — Quod persecutio bellum gerentibus majorum causa exsisteret. 1005
CAP. XXVIII. — Quod Deus Constantinum honorum ministrum elegit. 1006

- CAP. XXIX. — Pis in Deum voces Constantini, et laus confessorum. 1006
 CAP. XXX. — Lex solvens exsilio et curia, et bonorum proscriptione. 1007
 CAP. XXXI. — Item eos qui in insulas erant relegati. 1007
 CAP. XXXII. — Item eos qui ad metalla et ad publica opera ignominiose damnati fuerant. 1010
 CAP. XXXIII. — De confessoribus qui militaverant. 1010
 CAP. XXXIV. — De iis qui ad gynæcea vel in servitutum dati erant, liberandis. 1011
 CAP. XXXV. — De successione bonorum martyrum et confessorum, et eorum qui relegati fuerant, et quorum bona in fiscum relata. 1011
 CAP. XXXVI. — Ut deficientibus cognatis Ecclesia hæreditatem capiat, utque legata firma maneant. 1014
 CAP. XXXVII. — Ut qui huiusmodi loca, ædes, hortos occupaverint, ea restituant, exceptis fructibus. 1014
 CAP. XXXVIII. — Quomodo super his libellos dari oporteat. 1015
 CAP. XXXIX. — Ut fiscus fundos, ædes et hortos restituat Ecclesiis. 1015
 CAP. XL. — Ut martyria et cœmeteria Ecclesiis redantur. 1018
 CAP. XLI. — Ut qui res Ecclesiæ emerunt, aut dono acceperunt, eas restituant. 1018
 CAP. XLII. — Sedula exhortatio ad colendum Deum. 1018
 CAP. XLIII. — Quomodo Constantinus ea quæ legibus sanxerat, factis ipsis confirmavit. 1019
 CAP. XLIV. — Quomodo Christianos ad regendas provincias promoverit, et paganos sacrificare prohibuerit. 1022
 CAP. XLV. — De legibus quibus sacrificia quidem prohibebantur, ecclesiæ vero construi jubebantur. 1022
 CAP. XLVI. — Epistola Constantini ad Eusebium et reliquos episcopos de ecclesiis præsidum opera ædificandis: utque vetustæ reficiantur, et ampliores exstruantur. 1022
 CAP. XLVII. — Quod contra idolorum cultum scripserit. 1023
 CAP. XLVIII. — Constantini edictum ad provinciales de falso cultu multorum deorum. Exordium de virtute et vitio. 1026
 CAP. XLIX. — De pio ac Dei amatissimo Constantini patre, et de Diocletiano et Maximiano persecutoribus. 1026
 CAP. L. — Quod ex Apollinis oraculo qui ob justos homines responsa amplius edere non poterat, mota sit persecutio. 1027
 CAP. LI. — Quomodo Constantinus, adhuc adolescens, justos esse Christianos audivit. 1027
 CAP. LII. — Quot tormentorum et suppliciorum genera adversus Christianos excogitata sint. 1027
 CAP. LIII. — Quomodo barbari Christianos exceperunt. 1030
 CAP. LIV. — Quomodo divina ultione puniti sint, qui ex oraculo persecutionem commoverant. 1030
 CAP. LV. — Constantinus Deo gloriam tribuit, signum crucis confletur, et precatur pro ecclesiis. 1030
 CAP. LVI. — Quomodo omnes quidem Christianos essa optavit, neminem autem coegit. 1031
 CAP. LVII. — Gloriam tribuit Deo qui per Filium suum errantes illuminavit. 1031
 CAP. LVIII. — Iterum Deo gloriam tribuit ex ministerio totius mundi. 1031
 CAP. LIX. — Deum laudat, qui semper bona atque honesta docet. 1034
 CAP. LX. — Adhortatio sub finem edicti, ut nemo alteri molestiam facessat. 1034
 CAP. LXI. — Quomodo ab urbe Alexandria quæstiones commotæ sint propter Arium. 1035
 CAP. LXII. — De Ario et Meletianis. 1035
 CAP. LXIII. — Quomodo legatum cum litteris misit ad pacem componendam. 1035
 CAP. LXIV. — Constantini epistola ad Alexandrum episcopum, et Arium presbyterum. 1038
 CAP. LXV. — Quod pro pace continue satagebat. 1038
 CAP. LXVI. — Quomodo quæstiones in Africa excitatas compressit. 1038
 CAP. LXVII. — Quod religio ab Orientis partibus coeperit. 1039
 CAP. LXVIII. — Quomodo seditionem moleste ferens, pacem suavit. 1039
 CAP. LXIX. — Unde nata sit controversia inter Arium et Alexandrum, et quod talia non erant disquirenda. 1042
 CAP. LXX. — Exhortatio ad concordiam. 1043
 CAP. LXXI. — Quod ob leves quasdam voculas pertinaciter perlandum non fuit. 104
 CAP. LXXII. — Quomodo dolore affectus præ pietatis lacrymas effudit: et iter quod facturus erat in Orientem ob hanc causam repressit. 104
 LIBER TERTIUS.
 CAPUT PRIMUM. — Comparatio pietatis Constantini cum iniquitate persecutorum. 105
 CAP. II. — Rursus de pietate Constantini, signum crucis libere profitentis. 1052
 CAP. III. — De imagine Constantini, cui crux quidem superposita erat, infra autem draco. 1058
 CAP. IV. — Rursus de controversiis in Ægypto excitationibus ab Ario. 1058
 CAP. V. — De dissensione ob festum Paschæ. 1058
 CAP. VI. — Quomodo synodum Nicææ fieri jussit. 1058
 CAP. VII. — De universali concilio, ad quod ex omnibus provinciis convenerunt episcopi. 1058
 CAP. VIII. — Quod sicut in Actis apostolorum dicitur ex variis gentibus convenerunt. 1065
 CAP. IX. — De virtute et ætate ducentorum quinquaginta episcoporum. 1065
 CAP. X. — Synodus habita in palatio, quo ingressus Constantinus cum episcopis resedit. 1065
 CAP. XI. — Silentium concilii, postquam Eusebius episcopus pauca quædam dixisset. 1066
 CAP. XII. — Constantini ad synodum oratio de pace. 1067
 CAP. XIII. — Quomodo episcopus inter se certantes ad concordiam revocavit. 1070
 CAP. XIV. — Quorsum synodi sententia de fide et de Pascha. 1070
 CAP. XV. — Quomodo Constantinus vicennialibus suis episcopos convivio exceperit. 1071
 CAP. XVI. — Munera episcopis donata, et litteræ ad omnes scriptæ. 1074
 CAP. XVII. — Epistola Constantini ad Ecclesias de synodo Nicæna. 1074
 CAP. XVIII. — De consensu in celebratione festi Paschalis, et contra Judæos. 1074
 CAP. XIX. — Hortatio ut maximam partem orbis terrarum sequi velint. 1078
 CAP. XX. — Hortatio ut omnes decretis synodi assentiantur. 1079
 CAP. XXI. — Episcopis discessuris consilium dat ut concordiam servent. 1079
 CAP. XXII. — Quomodo alios quidem hortatus sit, ad alios autem scripserit, et de pecuniarum divisione. 1083
 CAP. XXIII. — Quomodo ad Ægyptios scripserit, eosque ad pacem hortatus sit. 1085
 CAP. XXIV. — Quomodo episcopis et plebibus religiosas litteras sæpius scripsit. 1085
 CAP. XXV. — Quomodo Hierosolymis in sancto Dominiæ resurrectionis loco templum extrui præcepit. 1086
 CAP. XXVI. — Quomodo impii sepulcrum Domini rudibus et simulacris superpositis obtexerant. 1086
 CAP. XXVII. — Quomodo Constantinus templi materiam ac rudera longissime projici mandavit. 1087
 CAP. XXVIII. — Manifestatio sanctissimi sepulcri. 1087
 CAP. XXIX. — Quomodo de construenda ecclesia, ad præsidem et ad Macarium episcopum litteras dedit. 1090
 CAP. XXX. — Constantini ad Macarium epistola de ædificatione martyrii Servatoris nostri. 1090
 CAP. XXXI. — Quod hanc ædem, mœnium, columnarum et marmorum venustate cæteras ecclesias superare voluerit. 1091
 CAP. XXXII. — Ut de pulchritudine conchæ, et de artificibus ac de materia Macarius ad præsidem scribat. 1091
 CAP. XXXIII. — Quomodo ecclesia Servatoris exstructa fuerit, quam prophetæ novam Hierusalem appellaverant. 1094
 CAP. XXXIV. — Descriptio fabricæ sancti sepolcri. 1095
 CAP. XXXV. — Descriptio atrii et porticum. 1095
 CAP. XXXVI. — Descriptio parietum tectique, et ornatus atque inaurationis ipsius basilicæ. 1095
 CAP. XXXVII. — Descriptio geminarum utrinque porticum, et trium portarum Orientalium. 1095
 CAP. XXXVIII. — Descriptio hemisphæri et duodecim columnarum cum crateribus. 1098
 CAP. XXXIX. — Descriptio atrii, exedrarum et vestibulorum. 1099
 CAP. XL. — De numero donariorum. 1099
 CAP. XLI. — De ædificatione ecclesiæ apud Bethleem et in monte Olivarum. 1102
 CAP. XLII. — Quomodo Helena, augusta Constantiani mater, Bethleemorandi causa profecta, hæc ecclesias ædificavit. 1102
 CAP. XLIII. — Rursus de ecclesia Bethleem. 1103

CAP. XLIV. — De magnitudine animi et beneficentia Helenæ. 1106
CAP. XLV. — Quomodo Helena in ecclesiis religiose versata sit. 1106
CAP. XLVI. — Quomodo octogenaria, testamento facto, e vita decessit. 1106
CAP. XLVII. — Quomodo Constantinus matrem deposuit; et qualiter illam coluit dum viveret. 1106
CAP. XLVIII. — Quomodo Constantinopoli martyria construxit, omnemque idolorum cultum abolevit. 1107
CAP. XLIX. — Signum crucis in palatio, et imago Danielis in fontibus. 1110
CAP. L. — De ecclesiis quas Nicomediæ et alibi exstruxit. 1110
CAP. LI. — Quod in loco dicto Mambre, ecclesiam ædificavit. 1111
CAP. LII. — Constantini epistola ad Eusebium de Mambre. 1111
CAP. LIII. — Quod Servator noster ibidem visus est Abraham. 1114
CAP. LIV. — Fana et simulacra ubique diruta. 1118
CAP. LV. — Eversto fani apud Aphaca in Phœnice, et impudicitias abolitio. 1119
CAP. LVI. — destructio templi Æsculapii Ægis. 1122
CAP. LVII. — Quomodo gentiles damnatis simulacris Deum agnovissent. 1123
CAP. LVIII. — Quomodo apud Heliopolim, destructo Veneris fano, primus ecclesiam construxit. 1123
CAP. LIX. — De tumultu Antiochiæ propter Eustathium excitato. 1126
CAP. LX. — Constantini epistola ad Antiochenos, ne Eusebium Cæsarea abstraherent, sed ut alium quærerent. 1127
CAP. LXI. — Constantini ad Eusebium litteræ, quibus eum laudat, quod Antiochiam recusaverit. 1134
CAP. LXII. — Constantini epistola ad synodum, ne Eusebium Cæsarea abstrahatur. 1133
CAP. LXIII. — Quomodo hæreses excindere studuerit. 1138
CAP. LXIV. — Constantini constitutio adversus hæreticos. 1139
CAP. LXV. — De tollendis conventiculis hæreticorum. 1142
LIBER QUARTUS.
CAPUT PRIMUM. — Qualiter donis ac promotionibus plurimos cohonestavit. 1150
CAP. II. — Remissio quartæ partis censuum. 1151
CAP. III. — Persecutio ac revelatio censuum. 1151
CAP. IV. — Quomodo in pecuniariis causis, iis qui causa ecciderant, ipse de suo largiebatur. 1151
CAP. V. — Scytharum per signum crucis devictorum subactio. 1154
CAP. VI. — Sarmatæ subacti, cum servi adversus dominos rebellassent. 1154
CAP. VII. — Variorum barbarorum legationes, et munera eis ab imperatore donata. 1155
CAP. VIII. — Quod Persarum regi qui legatos ad ipsum miserat, scripsit in gratiam Christianorum illic agentium. 1158
CAP. IX. — Epistola Constantini ad Saporem Persarum regem, summa cum pietate Deum et Christum confitentis. 1158
CAP. X. — Contrasilulacra, et de glorificatione Dei. 1158
CAP. XI. — Contra tyrannos et persecutores, et de captivitate Valeriani. 1159
CAP. XII. — Quod persecutorum ruinam viderit, quodque jam ob Christianorum pacem lætatur. 1162
CAP. XIII. — Exhortatio ut Christianos in Perside agentes benevole complectatur. 1162
CAP. XIV. — Quomodo assiduis Constantini precibus pax data est Christianis. 1162
CAP. XV. — Quod in nummis et imaginibus, precantis habitu effingi se iussit. 1163
CAP. XVI. — Quod imagines suas in templis idolorum poni lege lata prohibuit. 1163
CAP. XVII. — Precationes in palatio, et recitatio sacram Scripturarum. 1163
CAP. XVIII. — Diem Dominicum et sextam feriam honorari præcipit. 1166
CAP. XIX. — Quomodo etiam gentiles milites diebus Dominicis orare docuerit. 1166
CAP. XX. — Forma precationis a Constantino militibus tradita. 1167
CAP. XXI. — In armis militum signum Dominicæ crucis exprimi jubet. 1167
CAP. XXII. — Studium precandi et cultus festi Paschalis. 1167
CAP. XXIII. — Quomodo idolorum cultum prohibuit, martyrum autem festa honoravit. 1170

CAP. XXIV. — Quod rerum externarum quasi episcopum se esse dixit. 1171
CAP. XXV. — De prohibitione sacrificiorum et initiationum, et de abolitis gladiatoribus et impuris sacerdotibus Nili. 1171
CAP. XXVI. — Correctio legis adversus orbos, et legis de testamentis. 1174
CAP. XXVII. — Quod legem tulit ne Judæi Christianum mancipium haberent, utque conciliorum decreta rata essent, etc. 1175
CAP. XXVIII. — Dona in ecclesias collata, et pecuniæ virginibus ac pauperibus erogata. 1175
CAP. XXIX. — Lucubrationes et declamationes Constantini. 1178
CAP. XXX. — Quod cuidam avaro sepulcri modum delinnavit, ut et pudorem incuteret. 1179
CAP. XXXI. — Quod ob nimiam clementiam irrisus est. 1179
CAP. XXXII. — De Constantini oratione, quam ad sanctorum cœtum scripsit. 1182
CAP. XXXIII. — Quomodo Eusebii de Servatoris sepulcro panegyricas orationes, stans audivit. 1182
CAP. XXXIV. — Quod de Pascha et de sacris codicibus ad Eusebium scripsit. 1182
CAP. XXXV. — Epistola Constantini ad Eusebium, in qua orationem ejus de Pascha laudat. 1183
CAP. XXXVI. — Constantini ad Eusebium epistola de conscribendis sacris codicibus. 1183
CAP. XXXVII. — Quomodo confecti fuerint codices. 1186
CAP. XXXVIII. — Quomodo Emporium Gazæorum, ob Christianismum urbs facta est et Constantia cognominata. 1187
CAP. XXXIX. — Quod in Phœnice urbe facta est Constantina, et in aliis urbibus idola diruta et ecclesiæ exstructæ. 1187
CAP. XL. — Quod cum trinis decennialibus tres filios Cæsares creavisset, dedicationem Martyrii Hierosolymis celebravit. 1187
CAP. XLI. — Quod inter hæc synodum Tyri haberi constituit ob quasdam in Ægypto controversias. 1190
CAP. XLII. — Epistola Constantini ad synodum Tyri congregatam. 1190
CAP. XLIII. — Quomodo ad dedicationem ecclesiæ Hierosolymorum, episcopi ex omnibus provinciis convenere. 1194
CAP. XLIV. — Quomodo per Marianum notarium excepti sint, et pecuniæ pauperibus erogata; et de donariis Ecclesiæ. 1194
CAP. XLV. — Episcoporum in conventibus sermones, et ipsius qui hæc scripsit Eusebii. 1195
CAP. XLVI. — Quod descriptionem martyrii, et orationem de tricennialibus, coram ipso imperatore postea recitavit. 1198
CAP. XLVII. — Quod Nicæna quidem synodus vicennialibus Constantini; dedicatio vero basilicæ Hierosolymorum contigit tricennialibus. 1198
CAP. XLVIII. — Quomodo immodicas cujusdam laudes ægre tulerit. 1199
CAP. XLIX. — Nuptiæ Constantii Cæsaris, ejus filii. 1199
CAP. L. — Legatio et munera ab Indis missa. 1199
CAP. LI. — Quomodo Constantinus diviso in tres filios imperio, eos regnandi arte et pietatis officiis instituit. 1199
CAP. LII. — Quomodo eos virilem ætatem ingressos, pietatem docuerit. 1202
CAP. LIII. — Quod cum duobus ac triginta annis regnavit, et plusquam lx annis vixerit, integra semper fuit valetudine. 1203
CAP. LIV. — De iis qui eximia ejus humanitate ad avaritiam et pietatis simulationem abusi sunt. 1205
CAP. LV. — Qualiter usque ad ultimum vitæ diem orationes scripsit. 1206
CAP. LVI. — Quomodo ad bellum Persicum proficiscens episcopos sibi adjunxit, et tentorium in speciem ecclesiæ paravit. 1207
CAP. LVII. — Quomodo susceptis Persarum legatis, festo Paschæ die cum aliis pernoctavit. 1207
CAP. LVIII. — De constructione Martyrii apostolorum Constantinopoli. 1210
CAP. LIX. — Descriptio ejusdem Martyrii. 1210
CAP. LX. — Quod etiam in eo templo sepulcrum sibi ædificavit. 1210
CAP. LXI. — Imperatoris ægritudo et orationes Helenopoli: item de ejus baptismo. 1211
CAP. LXII. — Quibus verbis Constantinus postulavit ab episcopis, ut baptismum ipsi conferrent. 1214

Cap. LXIII. — Quomodo post baptismum Deum laudavit. 1217
 Cap. LXIV. — Constantini mors die festo Pentecostes circa meridiem. 1219
 Cap. LXV. — Militum et tribunorum plactus. 1219
 Cap. LXVI. — Quomodo funus Nicomedia Constantinopolim deductum est in palatium. 1222
 Cap. LXVII. — Quomodo etiam post mortem a comitibus et reliquis perinde ac vivus honoratus est. 1222
 Cap. LXVIII. — Quomodo exercitus iudicio filii eius Augusti sunt nuncupati. 1223
 Cap. LXIX. — Romæ luctus ob mortem Constantini, et imagines ei decretæ. 1223
 Cap. LXX. — Quomodo funus Constantinopoli depositum est a Constantio. 1223
 Cap. LXXI. — Missa in apostolorum Martyrio celebrata in exsequis Constantini. 1226
 Cap. LXXII. — De Phœnice ave. 1227
 Cap. LXXIII. — Quomodo in nommis Constantinum velut in cœlum ascendentem expresserint. 1227
 Cap. LXXIV. — Quod cum Deum coluisset, merito etiam a Deo honoratus est. 1227
 Cap. LXXV. — Quod superiores omnes imperatores plebata superavit. 1230

ORATIO CONSTANTINI IMPERATORIS AD SANCTORUM COETUM.

Capit. primum. — Proœmium mentionem facit Paschæ, et quod Christus cum multa in omnes homines beneficia contulisset, ab iisdem male mulctatus est. 1234
 Cap. II. — Allocutio ad ecclesiam et auditores, ut ignorent et emendent, si quid minus recte dixerit. 1238
 Cap. III. — Quod Deus Pater est Verbi, et omnium rerum opifex : et quod nullo modo res possunt consistere, si diversæ essent illarum causæ. 1238
 Cap. IV. — De errore eorum qui simulacra venerantur. 1242
 Cap. V. — Quod Christus Filius Dei cuncta condidit, et certum vitæ spatium singulis constituit. 1243
 Cap. VI. — De fato, et quod falsa sunt quæ de eo dicuntur : idque ostenditur tum ex legibus humanis, tum ex rebus creatis, quæ non temere sed ordine moventur, hoc facto declarante Creatoris præceptum. 1246
 Cap. VII. — Quod in rebus quas intelligentia assequi non possumus, Creatoris sapientiam prædicare debemus; nec casum, aut aliam præter Deum causam existimare. 1250
 Cap. VIII. — Quod quæ ad usum necessaria sunt, Deus copiose suppeditat hominibus : quæ vero ad voluptatem faciunt, modice subministrat utrumque ad utilitatem nostram dispensans. 1251
 Cap. IX. — De philosophis qui, cum omnia scire voluissent, opinionibus lapsi sunt; et nonnulli discrimen vitæ subierunt. Item de doctrina Platonis. 1254
 Cap. X. — De iis qui non solum sacræ Scripturæ, sed etiam philosophorum dogmata respunt : et quod vel in omnibus fides poetis adhibenda est; vel in nullo. 1258
 Cap. XI. — De corporali Domini adventu, qualis, et cur fuerit. 1259
 Cap. XII. — De his qui hoc mysterium non cognoverunt, et quod voluntaria eorum ignoratio est : et quanta bona eos maneat qui illud cognoverunt, ac præsertim eos qui in confessione mortui sunt. 1270
 Cap. XIII. — Quod necessaria sit differentia in rebus creatis : et quod ad bonum malumque propensio ex voluntate hominum oritur : ideoque necessarium est iudicium Dei. 1271
 Cap. XIV. — Quod creatura immenso spatio distat a substantia increata : et quod homo per virtutem proxime ad Deum accedit. 1274
 Cap. XV. — Quæ præcepta tradiderit et quæ miracula patraverit, et quantopere subditis profuerit Salvator. 1275
 Cap. XVI. — Quod Christi adventus prædictus sit a prophetis : et quod ad simulacrorum et urbium simulacra colentium eversionem ordinatus fuerit. 1279
 Cap. XVII. — De sapientia Moysis quam gentilium sapientes æmulati sunt. Item de Daniele et de tribus pueris. 1282
 Cap. XVIII. — De Sibylla Erythræa, quæ in acrostichide carminum quibus vaticinata est, Dominum et pas-

sionem designat. Est autem acrostichis hæc : *Jesus Christus, Dei Filius, Servator, Cruz.* 1286
 Cap. XIX. — Quod hæc de Christo vaticinatio a nemine Christianorum confecta est, sed ab Erythræa Sibylla conscripta ; cujus libros Cicero ante adventum Christi Latinis versibus reddidit : et quod Virgilius ejus mentionem facit simulque partus virginæ : obscure celebrans mysterium metu potentiorum. 1290
 Cap. XX. — Alti versus Virgilit Maronis de Christo, eorumque interpretatio; in quibus ostenditur, obscure, ut poetis mos est, indicatum esse mysterium. 1294
 Cap. XXI. — Quod de nudo ac simplici homine dici hæc non possunt, et quod infideles ob divini cultus ignorantiam, ne ortus quidem sui causam norunt. 1299
 Cap. XXII. — Gratiarum actio imperatoris, qua victorias et reliqua sua bona Christo accepta fert : et confutatio Maximini tyranni, qui persecutionis crudelitate Christianæ religionis gloriam auxerat. 1305
 Cap. XXIII. — De Christianorum institutis : et quod Deus diligit eos qui virtutem sectantur : et quod iudicium ac retributionem sperare oportet. 1306
 Cap. XXIV. — De Decii, Valeriani, et Aureliani calamitoso vitæ exitu ob persecutionem Ecclesiarum. 1307
 Cap. XXV. — De Diocletiano, qui turpiter imperio se abdicavit, et qui ob Ecclesiarum persecutionem fulmine percussus est. 1310
 Cap. XXVI. — Quod Deus causa fuit pietatis imperatoris, et quod eventus prosperos a Deo poscere, eique acceptos ferre debemus : secus autem gesta, negligentia nostræ imputare. 1314

ORATIO EUSEBII DE LAUDIBUS CONSTANTINI IN EJUS TRICENNALIBUS HABITA.

ACTA PASSIONIS S. PAMPHILII ET SOCIORUM.
 Monitum. 1439
 Pars prior. — Omnium duodecim atque in primis Pamphili laudes complectens. 1441
 Pars altera. — Sanctorum singulorum certamina, et martyrii exitus. 1447
 LIBER DE MARTYRIBUS PALÆSTINÆ. 1457
 Capit. primum. — De Procopio, Alphæo et Zacchæo martyribus. 1459
 Cap. II. — De Romano martyre. 1465
 Cap. III. — De Timotheo, Agapio, Thecla et aliis octo martyribus. 1469
 Cap. IV. — De Apphiano martyre. 1471
 Cap. V. — De Vipliano et Aedesio martyribus. 1477
 Cap. VI. — De Agapio martyre. 1479
 Cap. VII. — De Thedosia virgine, et de Dominico et Auxentio martyribus. 1482
 Cap. VIII. — De aliis confessoribus deque Valentinae ac Pauli martyrio. 1485
 Cap. IX. — De renovata acris persecutione : et de Antonino, Zebina, Germano aliisque martyribus. 1491
 Cap. X. — De Petro monacho, Asclepio Marcionita, aliisque martyribus. 1495
 Cap. XI. — De Pamphilo aliisque duodecim martyribus. 1497
 Cap. XII. — De Ecclesiarum præsidibus. 1511
 Cap. XIII. — De Silvano et Joanne aliisque quadraginta martyribus. 1514

COLLECTIO ANTIQVORVM MARTYRIORVM.
 I. — Ex Eusebii Pamphili Historia ecclesiastica, de sanctis martyribus qui variis temporibus variisque locis pro fide certaverunt. 1519
 II. — Passio sanctorum decem martyrum Ægyptiorum, Marciani, Nicandri, Apollonii, Leonidis, Arij, Gorii, Hyperechii, Selleniadis, Irenes, Pambonis. 1535
 EPISTOLÆ.
 I. — Ad Cæsareenses. 1557
 II. — Ad Constantiam Augustam. 1545
 Ordo episcoporum urbis Romæ, Alexandriae, Antiochiæ et Hierosolymorum, juxta Eusebium. 1549
 Index accuratus scriptorum, episcoporum et aliorum virorum illustrium, hæreticorum quoque memoratorum in Historia ecclesiastica. 1550
 Index analyticus. 1565
 Ordo rerum. 1573

FINIS TOMI VICESIMI.

UNIV. OF MICHIGAN Ex typis L. MIGNÉ, au Petit Montroisy

JUN 23 1913

Digitized by Google

UNIVERSITY OF MICHIGAN

3 9015 00880 2764

Replaced with Commercial Microform

**DO NOT REMOVE
OR
MUTILATE CARD**

Это цифровая копия книги, хранящейся для потомков на библиотечных полках, прежде чем ее отсканировали сотрудники компании Google в рамках проекта, цель которого - сделать книги со всего мира доступными через Интернет.

Прошло достаточно много времени для того, чтобы срок действия авторских прав на эту книгу истек, и она перешла в свободный доступ. Книга переходит в свободный доступ, если на нее не были отданы авторские права или срок действия авторских прав истек. Переход книги в свободный доступ в разных странах осуществляется по-разному. Книги, перешедшие в свободный доступ, это наш ключ к прошлому, к богатствам истории и культуры, а также к знаниям, которые часто трудно найти.

В этом файле сохранятся все пометки, примечания и другие записи, существующие в оригинальном издании, как минимум о том долгом пути, который книга прошла от издателя до библиотеки и в конечном итоге до Вас.

Правила использования

Компания Google гордится тем, что сотрудничает с библиотеками, чтобы перевести книги, перешедшие в свободный доступ, в цифровой формат и сделать их широкодоступными. Книги, перешедшие в свободный доступ, принадлежат обществу, а мы лишь хранители этого достояния. Тем не менее, эти книги достаточно дорого стоят, поэтому, чтобы и в дальнейшем предоставлять этот ресурс, мы предприняли некоторые действия, предотвращающие коммерческое использование книг, в том числе установив технические ограничения на автоматические запросы.

Мы также просим Вас о следующем.

- Не используйте файлы в коммерческих целях.
Мы разработали программу Поиск книг Google для всех пользователей, поэтому используйте эти файлы только в личных, некоммерческих целях.
- Не отправляйте автоматические запросы.
Не отправляйте в систему Google автоматические запросы любого вида. Если Вы занимаетесь изучением систем машинного перевода, оптического распознавания символов или других областей, где доступ к большому количеству текста может оказаться полезным, свяжитесь с нами. Для этих целей мы рекомендуем использовать материалы, перешедшие в свободный доступ.
- Не удаляйте атрибуты Google.
В каждом файле есть "водяной знак" Google. Он позволяет пользователям узнать об этом проекте и помогает им найти дополнительные материалы при помощи программы Поиск книг Google. Не удаляйте его.
- Делайте это законно.
Независимо от того, что Вы используете, не забудьте проверить законность своих действий, за которые Вы несете полную ответственность. Не думайте, что если книга перешла в свободный доступ в США, то ее на этом основании могут использовать читатели из других стран. Условия для перехода книги в свободный доступ в разных странах различны, поэтому нет единых правил, позволяющих определить, можно ли в определенном случае использовать определенную книгу. Не думайте, что если книга появилась в Поиске книг Google, то ее можно использовать как угодно и где угодно. Наказание за нарушение авторских прав может быть очень серьезным.

О программе Поиск книг Google

Миссия Google состоит в том, чтобы организовать мировую информацию и сделать ее всесторонне доступной и полезной. Программа Поиск книг Google помогает пользователям найти книги со всего мира, а авторам и издателям - новых читателей. Полнотекстовый поиск по этой книге можно выполнить на странице <http://books.google.com/>

This is a digital copy of a book that was preserved for generations on library shelves before it was carefully scanned by Google as part of a project to make the world's books discoverable online.

It has survived long enough for the copyright to expire and the book to enter the public domain. A public domain book is one that was never subject to copyright or whose legal copyright term has expired. Whether a book is in the public domain may vary country to country. Public domain books are our gateways to the past, representing a wealth of history, culture and knowledge that's often difficult to discover.

Marks, notations and other marginalia present in the original volume will appear in this file - a reminder of this book's long journey from the publisher to a library and finally to you.

Usage guidelines

Google is proud to partner with libraries to digitize public domain materials and make them widely accessible. Public domain books belong to the public and we are merely their custodians. Nevertheless, this work is expensive, so in order to keep providing this resource, we have taken steps to prevent abuse by commercial parties, including placing technical restrictions on automated querying.

We also ask that you:

- + *Make non-commercial use of the files* We designed Google Book Search for use by individuals, and we request that you use these files for personal, non-commercial purposes.
- + *Refrain from automated querying* Do not send automated queries of any sort to Google's system: If you are conducting research on machine translation, optical character recognition or other areas where access to a large amount of text is helpful, please contact us. We encourage the use of public domain materials for these purposes and may be able to help.
- + *Maintain attribution* The Google "watermark" you see on each file is essential for informing people about this project and helping them find additional materials through Google Book Search. Please do not remove it.
- + *Keep it legal* Whatever your use, remember that you are responsible for ensuring that what you are doing is legal. Do not assume that just because we believe a book is in the public domain for users in the United States, that the work is also in the public domain for users in other countries. Whether a book is still in copyright varies from country to country, and we can't offer guidance on whether any specific use of any specific book is allowed. Please do not assume that a book's appearance in Google Book Search means it can be used in any manner anywhere in the world. Copyright infringement liability can be quite severe.

About Google Book Search

Google's mission is to organize the world's information and to make it universally accessible and useful. Google Book Search helps readers discover the world's books while helping authors and publishers reach new audiences. You can search through the full text of this book on the web at <http://books.google.com/>